This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M629 विषय पुराण

नाव. महाभारत (मुद्रित) उत्तरार्ध· ११ पर्व

लेखक/लिपीकार —

पृष्ठ 1014 काळ शके १७८५ पूर्ण/अपूर्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते कर्णपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्णपर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ नरनारायणौनत्वाप्राचीनाचार्यवर्त्मना कर्णपर्वार्थविद्योतीभावदीपोवितन्यते ॥ १ ॥ ननुविराटादिपर्वचतुष्टयतात्पर्यंक्रमेणार्थलुब्धानामर्थःसेवयानीत्याकपटपूर्वकेणकुलद्वद्ववधेननृशंसानृतपूर्वकेणमहागुरुवधेनचसिध्यतीत्युक्तं तावतैवार्थनिरूपणंसमाप्तं अतःपरंकाममोक्षावेवनिरूपणीयावितिकर्णपर्वादित्रयंनारंभणीयमितिचेत्सत्यं यथाधर्मार्थौनिरूपितौएवंधर्माभासोर्थाभासश्चनिरूपणीयःपरिहाराय एवमधर्मानर्थौअधर्माभासानर्थाभासौचनिरूपणीयौहानायोपादानायच तदर्थमुत्तरग्रंथःकाममोक्षयोःप्रागावश्यकः तत्रचोरेभ्यःकार्पटिकमार्गमुपदिशतःसत्यवादिनःसत्यवदनंधर्माभासःएवंअविचार्यघ्राणचक्षुषंराक्षसंघ्नतोव्याधस्यहिंस्रत्वमधर्माभासः तथाशोकहेतुनाकुलक्षयेणप्राप्तोऽर्थोऽर्थाभासः सुप्तानांहननमधर्मः तत्कृतोश्वत्थाम्नोऽभिभवोनर्थः शरणागतस्वसैनिकत्राणार्थमन्यायेनापि

श्रीकृष्णायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच ततोद्रोणेहतेराजन्दुर्योधनमुखानृपाः ॥ भृशमुद्विग्नमनसोद्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १ ॥ तेद्रोणमनुशोचंतःकश्मलाभिहतौजसः ॥ पर्युपासंतशोकार्त्तास्ततःशारद्वतीसुतं ॥ २ ॥ तेमुहूर्तंसमाश्वस्यहेतुभिःशास्त्रसंमितैः ॥ रात्र्यागमेमहीपालाःस्वानिवेश्मानिभेजिरे ॥ ३ ॥ तेवेश्मस्वपिकौरव्यपृथ्वीशानाप्नुवन्सुखं ॥ चिंतयंतःक्षयंतीव्रंदुःखशोकसमन्विताः ॥ ४ ॥ विशेषतःसूतपुत्रोराजाचैवसुयोधनः ॥ दुःशासनश्चशकुनिःसौबलश्चमहाबलः ॥ ५ ॥ उषितास्तेनिशांतांतुदुर्योधननिवेशने ॥ चिंतयंतःपरिक्लेशान्पांडवानांमहात्मनां ॥ ६ ॥ यत्तद्द्यूतेपरिक्लिष्टाकृष्णाचानायितासभां ॥ तत्स्मरंतोनुशोचंतोभृशमुद्विग्नचेतसः ॥ ७ ॥ तथातुसंचिंतयतांतान्क्लेशान्द्यूतकारितान् ॥ दुःखेनक्षणदाराजन्जगामाब्दशतोपमा ॥ ८ ॥ ततःप्रभातेविमलेस्थितादिष्टस्यशासने ॥ चक्रुरावश्यकंसर्वेविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ ९ ॥ तेकृत्वावश्यकार्याणिसमाश्वास्यचभारत ॥ योगमाज्ञापयामासुर्युद्धायचविनिर्ययुः ॥ १० ॥ कर्णंसेनापतिंकृत्वाकृतकौतुकमंगलाः ॥ पूजयित्वाद्विजश्रेष्ठान्दधिपात्रघृताक्षतैः ॥ ११ ॥ गोभिरश्वैश्चनिष्कैश्चवासोभिश्चमहाधनैः ॥ वंद्यमानाजयाशीर्भिःसूतमागधबंदिभिः ॥ १२ ॥ तथैवपांडवाराजन्कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ शिबिरान्निर्ययुस्तूर्णंयुद्धायकृतनिश्चयाः ॥ १३ ॥

कृतोब्रह्मवधोनइतरब्रह्मवधवदनर्थःअपित्वनर्थाभासएव नचतेनब्रह्महाभवेदित्याततायिवधेदोषाभावस्मरणात् इत्येषामर्थानांनिरूपणार्थउत्तरःसंदर्भः आख्यायिकातुसुखप्रतिपत्त्यर्था तस्मादिदमपिपर्वत्रयमावश्यकमेव ततोद्रोणेहतेराजन्निति ॥ १ ॥ कश्मलाभिहतौजसःतीव्रशोकाभिघातजव्यामोहेननिरस्तसामर्थ्याः शारद्वतीसुतंद्रौणिं ॥ २ ॥ समाश्वस्यसावधानाभूत्वा रात्र्यागमेप्रदोषकाले ॥ ३ ॥ पृथ्वीशाःराजानः क्षयंभूतंभाविनंचचिंतयंतःपरामृशंतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्लेशान्कचग्रहणादीन् क्षणदारात्रिः ॥ ८ ॥ आवश्यकंनित्यकृत्यं ॥ ९ ॥ योगंसंनहनं ॥ १० ॥ ११ ॥ निष्कैःसुवर्णहारैः महाधनैःबहुमूल्यैःवंद्यमानाःस्तूयमानाः सूताःवंशानुक्रमविदः मागधाःपाणिस्वनिकाः बंदिनःस्तुतिपाठकाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ वृषः कर्णः पश्यतां अनादरेषष्ठी ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सममन्यतसम्यगवधृतवान् ॥ २० ॥ दुर्मरंदुःखेनापिमर्त्तुमशक्यंस्वेच्छया ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्मरणंदुष्करंमन्ये ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ हतेइति ॥ १ ॥ क्षयंगृहं ॥ २ ॥ ३ ॥ हाकष्टमितिखेदातिशयसूचकंवा

॥ १ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ कुरूणांपांडवानांचपरस्परजयैषिणां ॥ १४ ॥ तयोर्द्वौदिवसौयुद्धंकुरुपांडवसेनयोः ॥ कर्णेसेनापतौराजन्बभूवाद्भुतदर्श
नं ॥ १५ ॥ ततःशत्रुक्षयंकृत्वासुमहांतंरणेवृषः ॥ पश्यतांधार्त्तराष्ट्राणांफाल्गुनेननिपातितः ॥ १६ ॥ ततस्तुसंजयःसर्वंगत्वानागपुरंद्रुतं ॥ आचष्टधृतराष्ट्रायय
द्वृत्तंकुरुजांगले ॥ १७ ॥ जनमेजयउवाच आपगेयंहतंश्रुत्वाद्रोणंचापिमहारथं ॥ आजगामपरामार्त्तिंवृद्धोराजांबिकासुतः ॥ १८ ॥ सश्रुत्वानिहतं
कर्णंदुर्योधनहितैषिणं ॥ कथंद्विजवरप्राणानधारयतदुःखितः ॥ १९ ॥ यस्मिन्जयाशांपुत्राणांसममन्यतपार्थिवः ॥ तस्मिन्हतेसकौरव्यःकथंप्राणानधार
यत् ॥ २० ॥ दुर्मरंतदहंमन्येनृणांकृच्छ्रेपिवर्त्ततां ॥ यत्रकर्णंहतंश्रुत्वानात्यजज्जीवितंनृपः ॥ २१ ॥ तथाशांतनवंवृद्धंब्रह्मन्बाह्लीकमेवच ॥ द्रोणंचसोमदत्तंच
भूरिश्रवसमेवच ॥ २२ ॥ तथैवचान्यान्सुहृदःपुत्रान्पौत्रांश्चपातितान् ॥ श्रुत्वायन्नाजहात्प्राणांस्तन्मन्येदुष्करंद्विज ॥ २३ ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वविस्तरेणम
हामुने ॥ नहितृप्यामिपूर्वेषांशृण्वानश्चरितंमहत् ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिजनमेजयवाक्यंनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायनउवाच हतेकर्णेमहाराजनिशिगावल्गणिस्तदा ॥ दीनोययौनागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ १ ॥ सहास्तिनपुरंगत्वाभृशमुद्विग्नचेतनः ॥ जगामधृ
तराष्ट्रस्यक्षयंप्रक्षीणबांधवं ॥ २ ॥ सतमुद्वीक्ष्यराजानंकश्मलाभिहतौजसं ॥ ववंदेप्रांजलिर्भूत्वामूर्ध्नापादौनृपस्यह ॥ ३ ॥ संपूज्यचयथान्यायंधृतराष्ट्रंमहीपतिं ॥
हाकष्टमितिचोक्त्वासततोवचनमाददे ॥ ४ ॥ संजयोहंक्षितिपतेकच्चिदास्तेसुखंभवान् ॥ स्वदोषैरापदंप्राप्यकच्चिन्नाद्यविमुह्यति ॥ ५ ॥ हितान्युक्तानिविदुर
द्रोणगांगेयकेशवैः ॥ अगृहीतान्यनुस्मृत्यकच्चिन्नकुरुषेव्यथां ॥ ६ ॥ रामनारदकण्वाद्यैर्हितमुक्तंसभातले ॥ नगृहीतमनुस्मृत्यकच्चिन्नकुरुषेव्यथां ॥ ७ ॥ सुहृ ॥ १ ॥
दस्त्वद्धितेयुक्तान्भीष्मद्रोणमुखान्परैः ॥ निहतान्युधिसंस्मृत्यकच्चिन्नकुरुषेव्यथां ॥ ८ ॥ तमेवंवादिनंराजासूतपुत्रंकृतांजलिं ॥ सुदीर्घमथनिःश्वस्यदुःखार्त्त
इदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच आपगेयेहतेशूरेदिव्यास्त्रवतिसंजय ॥ द्रोणेचपरमेष्वासेभृशंमेव्यथितंमनः ॥ १० ॥

व्यमुक्त्वापश्चाद्वचनंवक्तव्यमाददे ॥ ४ ॥ आस्तेतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दंशितानांसन्नद्धानां वसुसंभवःवसूनामंशेभ्यःसंभूतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भार्गवःरामः यस्मैभीष्माय धनुर्वेदंउपाकृतःस्वीकृतःशिष्यत्वेन ॥ १३ ॥ यस्यद्रोणस्य ॥ १४ ॥ सत्यसंधंअवितथप्रतिज्ञं ॥ १५ ॥
चतुर्विधे मुक्तंबाणादि अमुक्तंखड्गादि यंत्रमुक्तंगोलादि मुक्तामुक्तंसोपसंहारमस्त्रं ॥ १६ ॥ १७ ॥ गमितेसतिकिमकुर्वतेत्युत्तरेणसंबंधः ॥ १८ ॥ निमग्नानपिप्लवमानान्जीवितेसयाचेष्टांकुर्वाणानित्यु

योरथानांसहस्राणिदंशितानांदशैवतु॥ अहन्यहनितेजस्वीनिजघ्नेवसुसंभवः ॥ ११ ॥ तंहतंयज्ञसेनस्यपुत्रेणेहशिखंडिना॥ पांडवेयाभिगुप्तेनश्रुत्वामेव्यथितंमनः ॥ १२ ॥ भार्गवःप्रददौयस्मैपरमास्त्रंमहाहवे॥ साक्षाद्रामेणयोबाल्येधनुर्वेदउपाकृतः ॥ १३ ॥ यस्यप्रसादात्कौंतेयाराजपुत्रामहारथाः॥ महारथत्वंसंप्राप्तास्तथान्येवसुधाधिपाः ॥ १४ ॥ तंद्रोणंनिहतंश्रुत्वाधृष्टद्युम्नेनसंयुगे॥ सत्यसंधंमहेष्वासंभृशंमेव्यथितंमनः॥ १५॥ ययोर्लोकेपुमानस्त्रेनसमोस्तिचतुर्विधे॥ तौद्रोणभीष्मौश्रुत्वातुहतौमेव्यथितंमनः ॥ १६॥ त्रैलोक्येयस्यचास्त्रेषुनपुमान्विद्यतेसमः॥ तंद्रोणंनिहतंश्रुत्वाकिमकुर्वतमामकाः॥ १७॥ संशप्तकानांचबलेपांडवेनमहात्मना॥ धनंजयेनविक्रम्यगमितेयमसादनं॥ नारायणास्त्रेचहतेद्रोणपुत्रस्यधीमतः॥ १८॥विप्रद्रुतेष्वनीकेषुकिमकुर्वतमामकाः॥ विप्रद्रुतानहंमन्येनिमग्नान्शोकसागरे॥ १९॥ प्लवमानान्हतेद्रोणेसन्ननौकानिवार्णवे॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यभोजस्यकृतवर्मणः ॥ २० ॥ मद्रराजस्यशल्यस्यद्रौणेश्चैवकृपस्यच॥मत्पुत्रस्यचशेषस्यतथान्येषांचसंजय॥ २१॥विप्रद्रुतेष्वनीकेषुमुखवर्णोभवत्कथं॥एतत्सर्वंयथावृत्तंतथागावल्गणेमम॥ २२॥आचक्ष्वपांडवेयानांमामकानांचविक्रमं॥ संजयउवाच तवापराधाद्यद्वृत्तंकौरवेयेषुमारिष ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वामाव्यथांकार्षीर्दिष्टेनव्यथतेबुधः ॥ यस्मादभावीभावीवाभवेदर्थोनरंप्रति॥ अप्राप्तौतस्यवाप्राप्तौनकश्चिद्व्यथतेबुधः॥ २४॥ धृतराष्ट्रउवाच नव्यथाभ्यधिकाकाचिद्विद्यतेममसंजय॥ दिष्टमेतत्पुरामन्येकथयस्वयथेच्छकं॥ २५॥ इतिश्रीम॰ कर्णपर्वणिधृतराष्ट्रसंजयसंवादेद्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ ७॥ संजयउवाच हतेद्रोणेमहेष्वासेतवपुत्रामहारथाः॥ बभूवुरस्वस्थमुखाविषण्णागतचेतसः॥ १ ॥ अवाङ्मुखाःशस्त्रभृतःसर्वएवविशांपते ॥ अवेक्षमाणाःशोकार्त्तानाभ्यभाषन्परस्परं॥ २ ॥ तान्दृष्ट्वाव्यथिताकारान्सैन्यानितवभारत॥ ऊर्ध्वमेवनिरैक्षंतदुःखत्रस्तान्यनेकशः॥ ३॥

त्तरत्रसंबंधः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दिष्टेदैवोपात्ते अभाविनःसुखस्याप्राप्तौभाविनोदुःखस्यप्राप्तौवाबुधोनव्यथते तद्विपर्ययेवानन्दष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ दिष्टंअवश्यंभावि ॥ २५ ॥
इतिकर्णप॰नै॰भारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ हतेइति अस्वस्थमुखाःदीनवदनाः ॥ १ ॥ २ ॥ ऊर्ध्वंऊर्ध्वगमनमेवनत्वधोवस्थानं ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ वृषःकर्णःपश्यतां अनादरेषष्ठी ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ सममन्यतसम्यगवधृतवान् ॥ २० ॥ दुर्मरंदुःखेनापिमर्त्तुमशक्यंस्वेच्छया ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्मरणंदुष्करंमन्ये ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ हतेइति ॥ १ ॥ क्षयंगृहं ॥ २ ॥ ३ ॥ हाकष्टमितिखेदातिशयसूचकंवा

॥ १ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ कुरूणांपांडवानांचपरस्परजयैषिणां ॥ १४ ॥ तयोर्द्वौदिवसौयुद्धंकुरुपांडवसेनयोः ॥ कर्णसेनापतौराजन्बभूवाद्भुतदर्श
नं ॥ १५ ॥ ततःशत्रुक्षयंकृत्वासुमहांतंरणेवृषः ॥ पश्यतांधार्त्तराष्ट्राणांफाल्गुनेननिपातितः ॥ १६ ॥ ततस्तुसंजयःसर्वंगत्वानागपुरंद्रुतं ॥ आचष्टधृतराष्ट्रायय
द्वृत्तंकुरुजांगले ॥ १७ ॥ जनमेजयउवाच आपगेयंहतंश्रुत्वाद्रोणंचापिमहारथं ॥ आजगामपरामार्त्तिंवृद्धोराजांबिकासुतः ॥ १८ ॥ सश्रुत्वानिहतं
कर्णंदुर्योधनहितैषिणं ॥ कथंद्विजवरप्राणानधारयतदुःखितः ॥ १९ ॥ यस्मिन्जयाशांपुत्राणांसममन्यतपार्थिवः ॥ तस्मिन्हतेसकौरव्यःकथंप्राणानधार
यत् ॥ २० ॥ दुर्मरंतदहंमन्येनृणांकृच्छ्रेपिवर्त्ततां ॥ यत्रकर्णंहतंश्रुत्वानात्यजज्जीवितंनृपः ॥ २१ ॥ तथाशांतनवंवृद्धंब्रह्मन्बाह्लीकमेवच ॥ द्रोणंचसोमदत्तंच
भूरिश्रवसमेवच ॥ २२ ॥ तथैवचान्यान्सुहृदःपुत्रान्पौत्रांश्चपातितान् ॥ श्रुत्वायन्नाजहात्प्राणांस्तन्मन्येदुष्करंद्विज ॥ २३ ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वविस्तरेणम
हामुने ॥ नहितृप्यामिपूर्वेषांशृण्वानश्चरितंमहत् ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिजनमेजयवाक्यंनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायनउवाच हतेकर्णेमहाराजनिशिगावल्गणिस्तदा ॥ दीनोययौनागपुरमश्वैर्वातसमैर्जवे ॥ १ ॥ सहास्तिनपुरंगत्वाभृशमुद्विग्नचेतनः ॥ जगामधृ
तराष्ट्रस्यक्षयंप्रक्षीणबांधवं ॥ २ ॥ सतमुद्वीक्ष्यराजानंकश्मलाभिहतौजसं ॥ ववंदेप्रांजलिर्भूत्वामूर्ध्नापादौनृपस्यह ॥ ३ ॥ संपूज्यचयथान्यायंधृतराष्ट्रंमहीपतिं ॥
हाकष्टमितिचोक्त्वासततोवचनमाददे ॥ ४ ॥ संजयोहंक्षितिपतेकच्चिदास्तेसुखंभवान् ॥ स्वदोषैरापदंप्राप्यकच्चिन्नाद्यविमुह्यति ॥ ५ ॥ हितान्युक्तानिविदुर
द्रोणगांगेयकेशवैः ॥ अगृहीतान्यनुस्मृत्यकच्चिन्नकुरुषेव्यथां ॥ ६ ॥ रामनारदकण्वाद्यैर्हितमुक्तंसभातले ॥ नगृहीतमनुस्मृत्यकच्चिन्नकुरुषेव्यथां ॥ ७ ॥ सुहृ
दस्त्वद्धितेयुक्तान्भीष्मद्रोणमुखान्परैः ॥ निहतान्युधिसंस्मृत्यकच्चिन्नकुरुषेव्यथां ॥ ८ ॥ तमेवंवादिनंराजासूतपुत्रंकृतांजलिं ॥ सुदीर्घमथनिःश्वस्यदुःखार्त्त ॥ १ ॥
इदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच आपगेयेहतेशूरेदिव्यास्त्रवतिसंजय ॥ द्रोणेचपरमेष्वासेभृशंमेव्यथितंमनः ॥ १० ॥

क्यमुक्त्वापश्चाद्वचनंवक्तव्यमाददे ॥ ४ ॥ आस्तेतिष्ठति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दंशितानांसन्नद्धानां वसुसंभवःवसूनामंशेभ्यःसंभूतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भार्गवःरामः यस्मैभीष्माय धनुर्वेदेउपाकृतःस्वीकृतःशिष्यत्वेन ॥ १३ ॥ यस्यद्रोणस्य ॥१४ ॥ सत्यसंधंअवितथप्रतिज्ञं ॥ १५ ॥
चतुर्विधे मुक्तंबाणादि अमुक्तंखड्गादि यंत्रमुक्तंगोलादि मुक्तामुक्तंसोपसंहारमस्त्रं ॥ १६ ॥ १७ ॥ गमितेसतिकिमकुर्वतेत्युत्तरेणसंबंधः ॥ १८ ॥ निमग्नानपिप्लवमानान्जीवितेस्पयाचेष्टांकुर्वाणानृइत्यु

योरथानांसहस्राणिदंशितानांदशैवतु॥ अहन्यहनितेजस्वीनिजघ्नेवसुसंभवः ॥ ११ ॥ तंहतंयज्ञसेनस्यपुत्रेणेहशिखंडिना॥ पांडवेयाभिगुप्तेनश्रुत्वामेव्यथितंमनः ॥ १२ ॥ भार्गवःप्रददौयस्मैपरमास्त्रंमहाहवे॥ साक्षाद्रामेणयोबाल्येधनुर्वेदउपाकृतः ॥ १३ ॥ यस्यप्रसादात्कौंतेयाराजपुत्रामहारथाः॥ महारथत्वंसंप्राप्तास्तथान्येवसुधाधिपाः ॥ १४ ॥ तंद्रोणंनिहतंश्रुत्वाधृष्टद्युम्नेनसंयुगे॥ सत्यसंधंमहेष्वासंभृशंमेव्यथितंमनः॥१५॥ ययोर्लोकेपुमानस्त्रेनसमोस्तिचतुर्विधे॥ तौद्रोणभीष्मौश्रुत्वातुहतौमेव्यथितंमनः ॥ १६॥ त्रैलोक्येयस्यचास्त्रेषुनपुमान्विद्यतेसमः॥ तंद्रोणंनिहतंश्रुत्वाकिमकुर्वतमामकाः॥ १७॥ संशप्तकानांचबलेपांडवेनमहात्मना॥ धनंजयेनविक्रम्यगमितेयमसादनं॥ नारायणास्त्रेचहतेद्रोणपुत्रस्यधीमतः॥१८॥विप्रद्रुतेष्वनीकेषुकिमकुर्वतमामकाः॥ विप्रद्रुतानहंमन्येनिमग्नान्शोकसागरे॥ १९॥ प्लवमानान्हतेद्रोणेसन्ननौकानिवार्णवे॥दुर्योधनस्यकर्णस्यभोजस्यकृतवर्मणः ॥ २० ॥ मद्रराजस्यशल्यस्यद्रौणेश्चैवकृपस्यच॥मत्पुत्रस्यचशेषस्यतथान्येषांचसंजय॥ २१॥विप्रद्रुतेष्वनीकेषुमुखवर्णोभवत्कथं॥एतत्सर्वंयथावृत्तंतथागावल्गणेमम॥ २२॥आचक्ष्वपांडवेयानांमामकानांचविक्रमं॥ संजयउवाच तवापराधाद्यद्वृत्तंकौरवेयेषुमारिष ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वामाव्यथांकार्षीर्दिष्टेनव्यथतेबुधः ॥ यस्मादभावीभावीवाभवेदर्थोनरंप्रति॥ अप्राप्तौतस्यवाप्राप्तौनकश्चिद्व्यथतेबुधः॥ २४॥ धृतराष्ट्रउवाच नव्यथाभ्यधिकाकाचिद्विद्यतेममसंजय॥ दिष्टमेतत्पुरामन्येकथयस्वयथेच्छकं॥२५॥ इतिश्रीम० कर्णपर्वणिधृतराष्ट्रसंजयसंवादेद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥छ॥ संजयउवाच हतेद्रोणेमहेष्वासेतवपुत्रामहारथाः॥ बभूवुरस्वस्थमुखाविषण्णागतचेतसः॥ १ ॥ अवाङ्मुखाःशस्त्रभृतःसर्वएवविशांपते ॥ अवेक्षमाणाःशोकार्त्तानाभ्यभाषन्परस्परं॥ २ ॥ तान्दृष्ट्वाव्यथिताकारान्सैन्यानितवभारत॥ ऊर्ध्वमेवनिरैक्षंतदुःखत्रस्तान्यनेकशः॥३॥

त्तत्रसंबंधः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दिष्टेदैवोपात्तते अभाविनःसुखस्याप्राप्तौभाविनोदुःखस्यप्राप्तौवाबुधोनव्यथते तद्विपर्ययेवानन्दष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ दिष्टंअवश्यंभावि ॥ २५ ॥
इतिकर्णप० नै० भारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ हतेइति अस्वस्थमुखाःदीनवदनाः ॥ १ ॥ २ ॥ ऊर्ध्वंऊर्ध्वगमनमेवनत्वधोवस्थानं ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ हस्तस्थानांभ्रंशोऽरिष्टसूचकउक्तएवंबद्धानांबंधशैथिल्यमपीत्याह तानीति दिविस्थितानिपतमानानिनक्षत्राणीवअधोमुखान्यदृश्यंतेत्यर्थः॥५॥ स्तिमितंस्तब्धं यतोगतसत्वंउद्विग्नचित्तं॥ ६ ॥ ७॥ वध्यंतिवध्यंते परैरितिशेषः ॥ ८ ॥ किमत्रचित्रं क्षणंपांडवैर्जितंचेन्नैतदाश्चर्यं ॥ ९ ॥ अस्माकमसकृज्जयोजातइत्याह पश्यध्वमित्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ तांद्रोणपर्वप्रसिद्धां ॥ १२ ॥ १३ ॥ द्रविणं

शस्त्राण्येषांतुराजेंद्रशोणितात्क्तानिसर्वशः॥ प्राभ्रश्यंतकराग्रेभ्योदृष्ट्वाद्रोणंहतंयुधि॥ ४॥ तानिबद्धान्यरिष्टानिलंबमानानिभारत॥ अदृश्यंतमहाराजनक्षत्राणियथादिवि॥ ५॥ तथातुस्तिमितंदृष्ट्वागतसत्वमवस्थितं॥ बलंतवमहाराजराजादुर्योधनोब्रवीत्॥ ६॥ भवतांबाहुवीर्यंहिसमाश्रित्यमयायुधि॥ पांडवेयाः समाहूतायुद्धंचेदंप्रवर्त्तितं॥ ७॥ तदिदंनिहतेद्रोणेविषण्णमिवलक्ष्यते॥ युध्यमानाश्चसमरेयोधावध्यंतिसर्वशः॥८॥ जयोवापिवधोवापियुध्यमानस्यसंयुगे॥ भवेत्किमत्रचित्रंवैयुध्यध्वंसर्वतोमुखाः॥ ९॥ पश्यध्वंचमहात्मानंकर्णंवैकर्त्तनंयुधि॥ प्रचरंतंमहेष्वासंदिव्यैरस्त्रैर्महाबलं॥ १०॥ यस्यवैयुधिसंत्रासात् कुंतीपुत्रोधनंजयः॥ निवर्त्ततेसदामंदःसिंहात्क्षुद्रमृगोयथा॥ ११॥ येननागायुतप्राणोभीमसेनोमहाबलः॥मानुषेणैवयुद्धेनतामवस्थांप्रवेशितः॥ १२॥ येनदिव्यास्त्रविच्छूरोमायावीसघटोत्कचः॥ अमोघयारणेशक्त्यानिहतोभैरवंनदन्॥ १३॥ तस्यदुर्वारवीर्यस्यसत्यसंधस्यधीमतः॥ बाह्वोर्द्रविणमक्षय्यमद्यद्रक्ष्यथसंयुगे॥ १४॥ द्रोणपुत्रस्यविक्रांतंराधेयस्यैवचोभयोः॥ पश्यंतुपांडुपुत्रास्तेविष्णुवासवयोरिव॥ १५॥ सर्वएवभवंतश्चशक्ताःप्रत्येकशोपिवा॥ पांडुपुत्रान्रणेहंतुंससैन्यान्किमुसंहताः॥ वीर्यवंतःकृतास्त्राश्चद्रक्ष्यथाद्यपरस्परं॥ १६॥ संजयउवाच एवमुक्त्वाततःकर्णंचक्रेसेनापतिंतदा॥ तवपुत्रोमहावीर्योभ्रातृभिःसहितोनघ॥१७॥ सैनापत्यमथावाप्यकर्णोराजन्महारथः॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःप्रायुध्यतरणोत्कटः॥१८॥ सस्ृंजयानांसर्वेषांपांचालानांचमारिष॥ केकयानांविदेहानांचकारकदनंमहत्॥ १९॥ तस्येषुधाराःशतशःप्रादुरासञ्छरासनात्॥ अग्रेपुंखेषुसंसक्तायथाभ्रमरपंक्तयः॥ २०॥ सपीडयित्वापांचालान्पांडवांश्चतरस्विनः॥ हत्वासहस्रशोयोधानर्जुनेननिपातितः॥ २१॥ इतिश्रीमहाभा०कर्णप०संजयवाक्यंनामतृतीयोध्यायः॥३॥ ॥४॥

वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वामहाराजधृतराष्ट्रोंबिकासुतः॥ शोकस्यांतमपश्यन्वैहतंमेनेसुयोधनं॥ १॥

बलं ॥ १४ ॥१५॥ द्रक्ष्यथदर्शयिष्यथ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अग्रेपुंखेषुसंसक्ताः प्रेर्यमाणस्यशरस्याग्रेणपुंखेषुप्रेरितेषुपुंखेनसंसक्ताइषुधाराःपूर्वोत्तरेषुसंधानादविच्छिन्नप्रवाहाइत्यर्थः॥२०॥ पीडयित्वाहत्वेत्यनेककर्तृकेपिक्त्वाप्रत्ययश्छांदसः अन्येभ्योपिदृश्यंतेइतिवानिबंतंवाशब्दद्वयं दृशियहणादाद्येतुगपि पीडयन्निघ्नन्नितिवार्थः ॥ २१ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैल०भारतभा०तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ एतदिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विह्वलःचलनासमर्थःकाष्ठवत्पतितः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंतःपुराणिस्त्रियः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कदल्यइववेपमानाआसन्निति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ दृष्ट्वामनसैवात्मप्रत्ययेनदुःखवतीर्ज्ञात्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ जीवन्नरोभद्रशतानिपश्येदितिमनसिनिधायाह यत्त्वयेति ॥ १३॥ जयेइति इष्टवियोगमात्रेणदशरथादिर्मृतः अस्यतुजयेनैराश्यमधिकंमरणकारणमस्तीतिभावः उक्तांसंक्षेपेण पुनर्ब्रूहिविस्तरेण

विह्वलःपतितोभूमौनष्टचेताइवद्विपः॥ तस्मिन्निपतितेभूमौविह्वलेराजसत्तमे ॥ २॥ आर्त्तनादोमहानासीत्स्त्रीणांभरतसत्तम ॥ सशब्दःपृथिवींकृत्स्नांपूरयामाससर्वशः॥ ३॥ शोकार्णवेमहाघोरेनिमग्नाभरतस्त्रियः॥ रुरुदुर्दुःखशोकार्त्ताभृशमुद्विग्नचेतसः॥४॥ राजानंचसमासाद्यगांधारीभरतर्षभ ॥ निःसंज्ञापतिताभूमौसर्वाण्यंतःपुराणिच ॥ ५॥ ततस्ताःसंजयोराजन्समाश्वासयदातुराः॥ मुह्यमानाःसुबहुशोमुंचंत्योवारिनेत्रजं ॥ ६॥ समाश्वस्तास्त्रियस्तास्तुवेपमानामुहुर्मुहुः॥ कदल्यइववातेनधूयमानाःसमंततः॥ ७॥ राजानंविदुरश्चापिप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ॥ आश्वासयामासतदासिंचंस्तोयेनकौरवं ॥ ८॥ सलब्धाशनकैःसंज्ञांताश्चदृष्ट्वास्त्रियोनृपः॥ उन्मत्तइवराजेंद्रस्थितस्तूष्णींविशांपते॥ ९॥ ततोध्यात्वाचिरंकालंनिःश्वस्यचपुनःपुनः॥ स्वान्पुत्रान्गर्हयामासबहुमेनेचपांडवान्॥ १०॥ गर्हयंश्चात्मनोबुद्धिंशकुनेःसौबलस्यच ॥ ध्यात्वातुसुचिरंकालंवेपमानोमुहुर्मुहुः॥ ११॥ संस्तभ्यचमनोभूयोराजाधैर्यसमन्वितः ॥ पुनर्गावल्गणिंसूतंपर्यपृच्छतसंजयं ॥ १२॥ यत्त्वयाकथितंवाक्यंश्रुतंसंजयतन्मया॥ कच्चिद्दुर्योधनःसूतनगतोवैयमक्षयं॥ १३॥ जयेनिराशःपुत्रोमेसततंजयकामुकः॥ ब्रूहिसंजयतत्वेनपुनरुक्तांकथामिमां॥ १४॥ एवमुक्तोब्रवीत्सूतोराजानंजनमेजय ॥ हतोवैकर्त्तनोराजन्सहपुत्रैर्महारथः ॥ १५ ॥ भ्रातृभिश्चमहेष्वासैःसूतपुत्रैस्तनुत्यजैः॥ दुःशासनश्चनिहतःपांडवेनयशस्विना॥ पीतंचरुधिरंकोपाद्भीमसेनेनसंयुगे॥ १६ ॥ इतिश्रीम०क०प०धृतराष्ट्रशोकोनामचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ ५॥ वैशंपायनउवाच इतिश्रुत्वामहाराजधृतराष्ट्रोंबिकासुतः॥ अब्रवीत्संजयंसूतंशोकसंविग्नमानसः॥ १॥ दुष्प्रणीतेनमेतातपुत्रस्यादीर्घजीविनः ॥ हतंवैकर्त्तनंश्रुत्वाशोकोमर्माणिकृंतति ॥ २ ॥ तस्यमेसंशयंछिंधिदुःखपारंतितीर्षतः ॥ कुरूणांसंजयानांचकेचजीवंतिकेमृताः ॥ ३॥ संजयउवाच हतःशांतनवोराजन्दुराधर्षःप्रतापवान्॥ हत्वापांडवयोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः॥४॥ तथाद्रोणोमहेष्वासःपांचालानांरथव्रजान्॥ निहत्ययुधिदुर्धर्षःपश्चाद्रुक्मरथोहतः॥ ५॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिक०नै०भा०चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ इतीति ॥ १ ॥ दुष्प्रणीतेनदुर्नयेन अदीर्घजीविनोऽल्पायुषः मयैवदुर्नीत्यापुत्रोमरणोन्मुखःकृतइतिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ हत्वानिघ्नन् ॥ ४ ॥ निहत्यैवदुर्द्धर्षइत्यन्वयः जातइतिशेषः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३॥

हतशेषस्यभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना॥ अर्धंनिहत्यसैन्यस्यकर्णोवैकर्त्तनोहतः॥ ६॥ विविंशतिर्महाराजराजपुत्रोमहाबलः॥ आनर्त्तयोधान्शतशोनिहत्य
निहतोरणे॥ ७॥ तथापुत्रोविकर्णस्तेक्षत्रव्रतमनुस्मरन् ॥ क्षीणवाहायुधःशूरःस्थितोभिमुखतःपरान्॥ ८ ॥ घोररूपान्परिक्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून्॥ प्र
तिज्ञांस्मरताचैवभीमसेनेनपातितः॥ ९ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौराजपुत्रौमहारथौ॥ कृत्वात्वसुकरंकर्मगतौवैवस्वतक्षयं॥ १० ॥ सिंधुराष्ट्रमुखानीहदशराष्ट्रा
णियानिह॥ वशेतिष्ठंतिवीरस्ययःस्थितस्तवशासने॥ ११ ॥ अक्षौहिणीर्दशैकांचविनिर्जित्यशितैःशरैः॥ अर्जुनेनहतोराजन्महावीर्योजयद्रथः ॥ १२॥ तथा
दुर्योधनसुतस्तरस्वीयुद्धदुर्मदः ॥ वर्त्तमानःपितुःशास्त्रेसौभद्रेणनिपातितः॥ १३ ॥ तथादौःशासनिःशूरोबाहुशालीरणोत्कटः ॥ द्रौपदेयेनसंगम्यगमितोयम
सादनं॥ १४॥ किरातानामधिपतिःसागरानूपवासिनां॥ देवराजस्यधर्मात्माप्रियोबहुमतःसखा॥ १५॥ भगदत्तोमहीपालःक्षत्रधर्मरतःसदा॥ धनंजयेनविक्र
म्यगमितोयमसादनं॥ १६॥ तथाकौरवदायादोन्यस्तशस्त्रोमहायशाः॥ हतोभूरिश्रवाराजन्शूरःसात्यकिनायुधि॥ १७॥ श्रुतायुरपिचांबष्ठःक्षत्रियाणांधु
रंधरः॥ चरन्नभीतवत्संख्येनिहतःसव्यसाचिना॥ १८॥ तवपुत्रःसदामर्षीकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः॥ दुःशासनोमहाराजभीमसेनेनपातितः॥ १९॥ यस्यराजन्ग
जानीकंबहुसाहस्रमद्भुतं॥ सुदक्षिणःससंग्रामेनिहतःसव्यसाचिना॥ २०॥ कोसलानामधिपतिर्हत्वाबहुमतान्परान् ॥ सौभद्रेणेहविक्रम्यगमितोयमसादनं
॥ २१ ॥ बहुशोयोधयित्वातुभीमसेनंमहारथं॥ चित्रसेनस्तवसुतोभीमसेनेनपातितः ॥ २२ ॥ मद्रराजात्मजःशूरःपरेषांभयवर्द्धनः ॥ असिचर्मधरःश्रीमा
न्सौभद्रेणनिपातितः॥ २३॥ समःकर्णस्यसमरेयःसकर्णस्यपश्यतः॥ वृषसेनोमहातेजाःशीघ्रास्त्रोदृढविक्रमः ॥ २४॥ अभिमन्योर्वधंश्रुत्वाप्रतिज्ञामपिचा
त्मनः॥ धनंजयेनविक्रम्यगमितोयमसादनं॥ २५ ॥ नित्यंप्रसक्तवैरोयःपांडवैःपृथिवीपतिः ॥ विश्राव्यवैरंपार्थेनश्रुतायुःसनिपातितः॥ २६॥ शल्यपुत्रस्तु
विक्रांतःसहदेवेनमारिष॥ हतोरुक्मरथोराजन्भ्रातामातुलजोयुधि॥ २७॥ राजाभगीरथोवृद्धोबृहत्क्षत्रश्चकेकयः॥ पराक्रमंतौविक्रांतौनिहतौवीर्यवत्तरौ
॥ २८॥ भगदत्तसुतोराजन्कृतप्रज्ञोमहाबलः ॥ श्येनवच्चरतासंख्येनकुलेननिपातितः ॥ २९ ॥ पितामहस्तवतथाबाह्लीकःसहबाह्लिकैः॥ निहतोभीमसेने ॥३॥
नमहाबलपराक्रमः॥ ३०॥ जयत्सेनस्तथाराजन्जारासंधिर्महाबलः॥ मागधोनिहतःसंख्येसौभद्रेणमहात्मना॥ ३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ अपावृत्तकवीराःअपगतआवृत्तकंकुत्सितंसंग्रामात्परावर्तनंयेषांतेसंशप्तकसहचरागोपालकाः ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥ खरबंधुरयानवान्खरंती

पुत्रस्तेदुर्मुखोराजन्दुःसहश्चमहारथः ॥ गदयाभीमसेनेननिहतौशूरमानिनौ ॥ ३२ ॥ दुर्मर्षणोदुर्विषहोदुर्जयश्चमहारथः ॥ कृत्वात्वसुकरंकर्मगतावैवस्व
तक्षयं ॥ ३३ ॥ उभौकलिंगवृषकौभ्रातरौयुद्धदुर्मदौ ॥ कृत्वाचासुकरंकर्मगतौवैवस्वतक्षयं ॥३४॥सचिवोवृषवर्मातिशूरःपरमवीर्यवान् ॥भीमसेनेनविक्रम्य
गमितोयमसादनं ॥ ३५ ॥ तथैवपौरवोराजानागायुतबलोमहान् ॥ समरेपांडुपुत्रेणनिहतःसव्यसाचिना ॥ ३६ ॥ वसातयोमहाराजद्विसाहस्राःप्रहारिणः ॥
शूरसेनाश्चविक्रांताःसर्वेयुधिनिपातिताः ॥ ३७॥ अभीषाहाःकवचिनःप्रहरंतोरणोत्कटाः॥शिबयश्चरथोदाराःकालिंगसहिताहताः॥३८॥ गोकुलेनित्यसंवृ
द्धायुद्धेपरमकोपनाः॥तेऽपावृत्तकवीराश्चनिहताःसव्यसाचिना॥३९॥श्रेणयोबहुसाहस्राःसंशप्तकगणाश्चये॥तेसर्वेपार्थमासाद्यगतावैवस्वतक्षयं॥४०॥स्या
लौतवमहाराजराजानौवृषकाचलौ ॥ त्वदर्थमतिविक्रांतौनिहतौसव्यसाचिना॥४१॥ उग्रकर्मामहेष्वासोनामतःकर्मतस्तथा ॥शाल्वराजोमहाबाहुर्भीमसे
नेनपातितः॥४२॥ ओघवांश्चमहाराजबृहंतःसहितौरणे ॥ पराक्रमंतौमित्रार्थेगतौवैवस्वतक्षयं ॥४३॥ तथैवरथिनांश्रेष्ठःक्षेमधूर्त्तिर्विशांपते ॥ निहतोगदया
राजन्भीमसेनेनसंयुगे॥४४॥ तथाराजन्महेष्वासोजलसंधोमहाबलः॥ सुमहत्कदनंकृत्वाहतःसात्यकिनारणे॥४५॥ अलंबुषोराक्षसेंद्रःखरबंधुरयानवान्॥
घटोत्कचेनविक्रम्यगमितोयमसादनं ॥४६॥ राधेयःसूतपुत्रश्चभ्रातरश्चमहारथाः ॥ केकयाःसर्वशश्चापिनिहताःसव्यसाचिना॥४७॥मालवामद्रकाश्चैवद्रा
विडाश्चोग्रकर्मिणः ॥ यौधेयाश्चललित्थाश्चक्षुद्रकाश्चाप्युशीनराः॥४८॥ मावेल्लकास्तुंडिकेराःसावित्रीपुत्रकाश्चये॥ प्राच्योदीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्च
मारिष ॥ ४९ ॥ पत्तीनांनिहताःसंघाहयानांप्रयुतानिच ॥ रथव्रजाश्चनिहताहताश्चवरवारणाः ॥ ५० ॥ सध्वजाःसायुधाःशूराःसवर्मांबरभूषणाः ॥ कालेनम
हतायस्ताःकुशलैर्येचवर्धिताः॥५१॥ तेहताःसमरेराजन्पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ अन्येतथामितबलाःपरस्परवधैषिणः॥५२॥ एतेचान्येचबहवोराजानःसगणा
रणे ॥ हताःसहस्रशोराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ५३ ॥ एवमेषक्षयोवृत्तःकर्णार्जुनसमागमे ॥ महेंद्रेणयथावृत्रोयथारामेणरावणः ॥ ५४ ॥ यथाकृष्णेननर
कामुरुश्चनरकारिणा ॥ कार्त्तवीर्यश्चरामेणभार्गवेणयथाहतः ॥ ५५॥ सज्ञातिबांधवःशूरःसमरेयुद्धदुर्मदः ॥ रणेकृत्वामहद्युद्धंघोरंत्रैलोक्यमोहनं॥५६॥

क्षणंबंधुरंरम्यंयानंविद्यतेयस्य खरैर्गर्दभैर्बंधुरंयानमस्यास्तीतिसःगर्दभसंयुतरथवान्वा॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥कृष्णेननरकारिणानरकोमुरुश्चयथेत्यन्वयः ॥ ५५॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्णस्तथाहतइत्यनुकृष्यते॥५७॥५८॥५९॥६०॥ इति॰क॰नै॰भा॰भा॰पंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥७॥ आख्याताइति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ षड्भिःद्रोणद्रौणिशल्यकर्णकृपकृतवर्मभिः परमकैरथैः

यथास्कंदेनमहिषोयथारुद्रेणचांधकः॥ तथार्जुनेनसहतोद्वैरथेयुद्धदुर्मदः॥ ५७ ॥ सामात्यबांधवोराजन्कर्णःप्रहरतांवरः॥ जयाशाधार्त्तराष्ट्राणांवैरस्यच
मुखंयतः॥५८॥ तीर्णस्तत्पांडवोराजन्यत्पुरानावबुध्यसे॥ उच्यमानोमहाराजबंधुभिर्हितकांक्षिभिः॥५९॥ तदिदंसमनुप्राप्तंव्यसनंसुमहात्ययं॥ पुत्राणांरा
ज्यकामानांत्वयाराजन्हितैषिणा॥ अहितान्येवचीर्णानितेषांतत्फलमागतं॥ ६०॥ इतिश्रीमहाभा॰कर्णप॰संजयवाक्येपंचमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥ ७॥
धृतराष्ट्रउवाच आख्यातामामकास्तातनिहतायुधिपांडवैः॥ हतांश्चपांडवेयानांमामकैर्ब्रूहिसंजय ॥ १॥ संजयउवाच कुंतयोयुधिविक्रांतामहास
त्वामहाबलाः॥ सानुबंधाःसहामात्यागांगेयेननिपातिताः॥ २ ॥ नारायणाबलभद्राःशूराश्चशतशोपरे॥ अनुरक्ताश्चवीरेणभीष्मेणयुधिपातिताः॥ ३॥
समःकिरीटिनासंख्येवीर्येणचबलेनच॥ सत्यजित्सत्यसंधेनद्रोणेननिहतोयुधि॥ ४॥ पांचालानांमहेष्वासाःसर्वेयुद्धविशारदाः॥ द्रोणेनसहसंगम्यगतावैव
स्वतक्षयं॥ ५॥ तथाविराटद्रुपदौवृद्धौसहसुतौनृपौ॥ पराक्रमंतौमित्रार्थेद्रोणेननिहतौरणे॥ ६॥ योबालएवसमरेसंमितःसव्यसाचिना॥ केशवेनचदुर्धर्षो
बलदेवेनवाविभो॥ ७ ॥ परेषांकदनंकृत्वामहारथविशारदः॥ परिवार्यमहामात्रैःषड्भिःपरमकैरथैः॥ ८॥ अशक्नुवद्भिर्बीभत्सुमभिमन्युर्निपातितः॥ कृतंतं
विरथंवीरंक्षत्रधर्मेव्यवस्थितं॥ ९॥ दौःशासनिर्महाराजसौभद्रंहतवान्रणे॥ सपत्नानांनिहंताचमहत्यासेनयावृतः॥ १०॥ अंबष्ठस्यसुतःश्रीमान्मित्रहेतोः
पराक्रमन्॥ आसाद्यलक्ष्मणंवीरंदुर्योधनसुतंरणे॥ ११ ॥ सुमहत्कदनंकृत्वागतोवैवस्वतक्षयं॥ बृहंतःसुमहेष्वासःकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः॥ १२ ॥ दुःशासनेन
विक्रम्यगमितोयमसादनं॥ मणिमान्दंडधारश्चराजानौयुद्धदुर्मदौ॥ १३ ॥ पराक्रमंतौमित्रार्थेद्रोणेनयुधिपातितौ॥ अंशुमान्भोजराजस्तुसहसैन्योमहा
रथः॥ १४॥ भारद्वाजेनविक्रम्यगमितोयमसादनं॥ सामुद्रश्चित्रसेनश्चसहपुत्रेणभारत॥ १५॥ समुद्रसेनेनबलाद्गमितोयमसादनं॥ अनूपवासीनीलश्चव्या
घ्रदत्तश्चवीर्यवान्॥ १६॥ अश्वत्थाम्नाविकर्णेनगमितौयमसादनं॥ चित्रायुधश्चित्रयोधीकृत्वाचकदनंमहत्॥ १७॥ चित्रमार्गेणविक्रम्यविकर्णेनहतोमृधे॥
वृकोदरसमोयुद्धेवृतःकैकेययोधिभिः॥ १८॥ कैकेयेनचविक्रम्यभ्राताभ्रात्रानिपातितः॥ जनमेजयोगदायोधीपार्वतीयःप्रतापवान्॥ १९॥

महामात्रैःमुख्यैः अशक्नुवद्भिरेकैकश्येन हंतुमितिशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोचमानौएकनामानौभ्रातरौ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

दुर्मुखेनमहाराजतवपुत्रेणपातितः॥ रोचमानौनरव्याघ्रौरोचमानौग्रहाविव॥ २० ॥ द्रोणेनयुगपद्राजन्दिवंसंप्रापितौशरैः ॥ नृपाश्चप्रतियुध्यंतःपराक्रांता विशांपते॥ २१ ॥ कृत्वानसुकरंकर्मगतावैवस्वतक्षयं ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चमातुलौसव्यसाचिनः ॥ २२॥ संग्रामनिर्जितांल्लोकान्गमितौद्रोणसायकैः ॥ अभिभूःकाशिराजश्चकाशिकैर्बहुभिर्वृतः॥ २३ ॥ वसुदानस्यपुत्रेणन्यासितोदेहमाहवे॥ अमितौजायुधामन्युरुत्तमौजाश्चवीर्यवान्॥ २४ ॥ निहत्यशतशःशूरानस्मदीयैर्निपातिताः॥ मित्रवर्माचपांचाल्यःक्षत्रधर्माचभारत ॥ २५॥ द्रोणेनपरमेष्वासौगमितौयमसादनं॥ शिखंडितनयोयुद्धेक्षत्रदेवोयुधांपतिः॥ २६॥ लक्ष्मणेनहतोराजंस्तवपौत्रेणभारत॥ सुचित्रश्चित्रवर्माचपितापुत्रौमहारथौ ॥ २७॥ प्रचरंतौमहावीरौद्रोणेननिहतौरणे ॥ वार्धक्षेमिर्महाराजसमुद्रइवपर्वणि॥ २८॥ आयुधक्षयमासाद्यप्रशांतिंपरमांगतः॥ सेनाबिंदुसुतःश्रेष्ठःशस्त्रवान्प्रवरोयुधि॥ २९॥ बाह्लिकेनमहाराजकौरवेंद्रेणपातितः॥ धृष्टकेतुर्महाराजचेदीनांप्रवरोरथः ॥ ३० ॥ कृत्वानसुकरंकर्मगतोवैवस्वतक्षयं॥ तथासत्यधृतिर्वीरःकृत्वाकदनमाहवे ॥ ३१ ॥ पांडवार्थेपराक्रांतोगमितोयमसादनं॥ सेनाबिंदुःकुरुश्रेष्ठःकृत्वाकदनमाहवे ॥ ३२ ॥ पुत्रस्तुशिशुपालस्यसुकेतुःपृथिवीपतिः ॥ निहत्यशात्रवान्संख्येद्रोणेननिहतोयुधि ॥ ३३॥ तथासत्यधृतिर्वीरोमदिराश्वश्चवीर्यवान्॥ सूर्यदत्तश्चविक्रांतोनिहतोद्रोणसायकैः॥ ३४॥ श्रेणिमांश्चमहाराजयुध्यमानःपराक्रमी ॥ कृत्वानसुकरंकर्मगतोवैवस्वतक्षयं॥ ३५॥ तथैवयुधिविक्रांतोमागधःपरमास्त्रवित्॥ भीष्मेणनिहतोराजन्शेतेद्यपरवीरहा॥ ३६ ॥ विराटपुत्रःशंखस्तुउत्तरश्चमहारथः ॥ कुर्वंतौसुमहत्कर्मगतौवैवस्वतक्षयं॥ ३७॥ वसुदानश्चकदनंकुर्वाणोतीवसंयुगे ॥ भारद्वाजेनविक्रम्यगमितोयमसादनं॥ ३८॥ एतेचान्येचबहवःपांडवानांमहारथाः॥ हताद्रोणेनविक्रम्ययन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंजयवाक्येषष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ ॥ ७॥

धृतराष्ट्रउवाच

मामकस्यास्यसैन्यस्यहृतोत्सेकस्यसंजय॥ अवशेषंनपश्यामिककुदेमृदितेसति॥ १ ॥

इ० कर्णप० नैल० भारतभा० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मामकस्येति हृतोत्सेकस्यकेदारान्प्रतिप्रापितोदकस्यक्षुद्रसरसइवावशेषंनपश्यामि ककुदेप्रधानपुरुषसमूहेभीष्मद्रोणकर्णरूपे मृदितेनाशितेसति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असतितुच्छे ॥ २ ॥ शतंशतंसहस्रदशकं आर्षोविभक्तिव्यत्ययः कुंजराणामयुतेनतुल्यंबाह्वोर्बलंयस्यतस्यापिवधंनमृष्यामीतिनअपितुमृष्याम्येव मृत्युजयिनोभीष्मस्यक्षात्रब्राह्मोभयबलवतोद्रोणस्य चवधंकुर्वतांपरेषांकर्णवधस्येषत्करत्वादितिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ मृताःमृतप्रायाः ॥ ५ ॥ चित्राणिअनेकनानायुधप्रसवक्षमाणि शुभ्राणिदीप्तिमंति चतुर्विधानिदृढदूरसूक्ष्मशब्दवेधीनि विहितानिधनुर्वेदोदि तानि चित्रशुभ्रदिव्याविहितान्येववाचतुर्विधानि अत्रविहितानिकृत्रिमाणीतिप्रांचः अस्त्रांतरनिवर्त्यमाग्नेयादि नतिमात्रनिवर्त्यंनारायणास्त्रादि प्रयोक्त्रैकनिवर्त्यंब्रह्मशिरआदि सर्वथाप्यनिवर्त्यंपाशुपतादि

॥५॥

तौहिवीरौमहेष्वासौमदर्थेकुरुसत्तमौ॥भीष्मद्रोणौहतौश्रुत्वानार्थोवैजीविते‌ऽसति॥२॥ नचशोचामिराधेयंहतमाहवशोभनं॥ यस्यबाह्वोर्बलंतुल्यंकुंजराणां शतंशतं॥३॥हतप्रवरसैन्यंमेयथाशंससिसंजय॥अहतानपिमेशंसकेत्रजीवंतिकेचन॥४॥एतेषुहिमृतेष्वद्ययेत्वयापरिकीर्त्तिताः॥ येपिजीवंतितेसर्वेमृताइति मतिर्मम॥५॥ संजयउवाच यस्मिन्महास्त्राणिसमर्पितानिचित्राणिशुभ्राणिचतुर्विधानि॥दिव्यानिराजन्विहितानिचैवद्रोणेनवीरेद्विजसत्तमेन॥ ६॥ महारथःकृतिमान्क्षिप्रहस्तोदृढायुधोदृढमुष्टिर्दृढेषुः॥ सवीर्यवान्द्रोणपुत्रस्तरस्वीव्यवस्थितोयोद्धुकामस्त्वदर्थे॥ ७॥ आनर्त्तवासीहृदिकात्मजोसौमहारथःसात्वतानांवरिष्ठः॥ स्वयंभोजःकृतवर्माकृतास्त्रोव्यवस्थितोयोद्धुकामस्त्वदर्थे॥ ८ ॥ आर्त्तायनिःसमरेदुष्प्रकंप्यःसेनाग्रणीःप्रथमस्तावकानां॥ यःस्वस्रीयान्पांडवेयान्विसृज्यसत्यांवाचंस्वांचिकीर्षुस्तरस्वी ॥ ९ ॥ तेजोवधंसूतपुत्रस्यसंख्येप्रतिश्रुत्याजातशत्रोःपुरस्तात् ॥ दुराधर्षःशक्रसमानवीर्यःशल्यःस्थितोयोद्धुकामस्त्वदर्थे॥ १० ॥ आजानेयैःसैंधवैःपार्वतीयैर्नदीजकांबोजवनायुजैश्च ॥ गांधारराजःस्वबलेनयुक्तोव्यवस्थितोयोद्धुकामस्त्वदर्थे ॥ ११ ॥ शारद्वतोगौतमश्चापिराजन्महाबाहुर्बहुचित्रास्त्रयोधी ॥ धनुश्चित्रंसुमहद्भारसाहंव्यवस्थितोयोद्धुकामःप्रगृह्य ॥ १२ ॥ महारथःकेकयराजपुत्रःसदश्वयुक्तंचपताकिनंच॥रथंसमारुह्यकुरुप्रवीरव्यवस्थितोयोद्धुकामस्त्वदर्थे॥ १३॥ तथासुतस्तेज्वलनार्कवर्णरथंसमास्थायकुरुप्रवीरः॥ व्यवस्थितःपुरुमित्रोनरेंद्रव्यभ्रेसूर्योभ्राजमानोयथाखे॥ १४॥दुर्योधनोनागकुलस्यमध्येव्यवस्थितःसिंहइवाबभासे॥ रथेनजांबूनदभूषणेनव्यवस्थितःसमरेयोत्स्यमानः॥ १५॥ सराजमध्येपुरुषप्रवीरोरराजजांबूनदचित्रवर्मा॥ पद्मप्रभोवन्हिरिवाल्पधूमोमेघांतरेसूर्यइवप्रकाशः ॥ १६ ॥

एवंचतुर्विधानिवीरेनिहितानिसमर्पितानि ॥ ६ ॥ कृतिमान्अवंध्ययत्नः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आर्त्तायनिःशल्यःस्वस्रीयान्भागिनेयान् उभयोरेवभागिनेयत्वेपिलिंगसमवायात्सर्वेषांभागिनेयत्वं ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ क्षणभोजीशीघ्रभोजी ॥ १८ ॥ १९ नागपत्तिप्रयायीनागैःपत्तिभिश्चप्रयातुंशीलमस्य नागरथप्रयायीतिपाठांतरं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सैन्याःसेनामर्हंतितेराजानः यथायथंपक्षद्वये पिजीवमानाआख्याताः इदंभाविजयपराजयादिकं इतिअनेनपक्षद्वयबलतोलनेनव्यक्तंस्पष्टमभिगच्छामिजानामि अर्थाभिपत्तितः फलोपपत्तितः तेनजयोमदीयानांनास्तीतिनिश्चिनोमीतिभावः॥ २४॥

तथासुषेणोप्यसिचर्मपाणिस्तवात्मजःसत्यसेनश्चवीरः॥ व्यवस्थितौचित्रसेनेनसार्धंहृष्टात्मानौसमरेयोद्धुकामौ॥ १७॥ह्रीनिषेवोभारतराजपुत्रउग्रायुधःक्ष णभोजीसुदर्शः॥ जारासंधिःप्रथमश्चादृढश्चचित्रायुधःश्रुतवर्माजयश्च॥ १८॥ शलश्चसत्यव्रतदुःशलौचव्यवस्थिताःसहसैन्यानराग्र्याः॥ कैतव्यानामधि पःशूरमानीरणेरणेशत्रुहाराजपुत्रः॥ १९ ॥ रथीहयीनागपत्तिप्रयायीव्यवस्थितोयोद्धुकामस्त्वदर्थे॥ वीरःश्रुतायुश्चधृतायुधश्चचित्रांगदश्चित्रसेनश्चवीरः ॥ २० ॥ व्यवस्थितायोद्धुकामानराग्र्याःप्रहारिणोमानिनःसत्यसंधाः॥ कर्णात्मजःसत्यसंधोमहात्माव्यवस्थितःसमरेयोद्धुकामः॥ २१॥ अथापरौकर्णसुतौ वरास्त्रौव्यवस्थितौलघुहस्तौनरेंद्र॥ महद्बलंदुर्भिदमल्पवीर्यैःसमन्वितौयोद्धुकामौत्वदर्थे॥ २२॥ एतैश्चमुख्यैरपरैश्चराजन्योधप्रवीरैरमितप्रभावैः॥ व्यवस्थि तोनागकुलस्यमध्येयथामहेंद्रःकुरुराजोजयाय॥ २३॥ धृतराष्ट्रउवाच आख्याताजीवमानायेपरेसैन्यायथायथं॥ इतीदमवगच्छामिव्यक्तमर्थाभि पत्तितः॥ २४॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुवन्नेवतदाधृतराष्ट्रोंबिकासुतः॥ हतप्रवीरंविध्वस्तंकिंचिच्छेषंस्वकंबलं॥ २५॥ श्रुत्वाव्यामोहमागच्छच्छोक व्याकुलितेंद्रियः॥ मुह्यमानोब्रवीच्चापिमुहूर्त्तंतिष्ठसंजय॥ २६॥ व्याकुलंमेमनस्तातश्रुत्वासुमहदप्रियं॥ मनोमुह्यतिचांगानिनचशक्नोमिधारितुं॥ २७॥ इत्येवमुक्त्वावचनंधृतराष्ट्रोंबिकासुतः॥ भ्रांतचित्तस्ततःसोथबभूवजगतीपतिः॥ २८॥ इतिश्रीमहाभा० कर्णप० संजयवाक्यंनामसप्तमोऽध्यायः॥ ७॥

जनमेजयउवाच श्रुत्वाकर्णंहतंयुद्धेपुत्रांश्चैवनिपातितान्॥ नरेंद्रःकिंचिदाश्वस्तोद्विजश्रेष्ठकिमब्रवीत्॥ १॥ प्राप्तवान्परमंदुःखंपुत्रव्यसनजंमहत्॥ तस्मि न्यदुक्तवान्कालेतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः॥ २॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वाकर्णस्यनिधनमश्रद्धेयमिवाद्भुतं॥ भूतसंमोहनंभीमंमेरोःसंसर्पणंयथा॥ ३॥ चित्तमोहमिवायुक्तंभार्गवस्यमहामतेः॥ पराजयमिवेंद्रस्यद्विषद्भ्योभीमकर्मणः॥ ४॥ दिवःप्रपतनंभानोरुर्व्यामिवमहाद्युतेः॥ संशोषणमिवाचिंत्यंसमुद्र स्याक्षयांभसः॥ ५॥ महीवियद्दिगंबूनांसर्वनाशमिवाद्भुतं॥ कर्मणोरिववैफल्यमुभयोःपुण्यपापयोः॥ ६॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ अंगानिचक्षुरादीनिमनश्चमुह्यति ॥ २७॥ २८॥ इ० कर्णप० नै० भा० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भार्गवस्यरामस्य शुक्रस्यवा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्णस्यवधंसंचिंत्यमनस्यालोच्यइदंकृत्स्नंजगत्स्वसैन्यंवानास्तीतिसंचिंत्यनिश्चित्यविललापेतितृतीयेनसंबंधः ॥ ७ ॥ प्राणिनांअवध्यात्कर्णादन्येषांतृणतुल्यानांमंदत्वादल्पवीर्यत्वात् इतिअनेनैवप्रकारेण
विनाशनंस्यादपीतिहेतोराशयेचेतसिधम्यमानइवविस्रस्तांगःयथाभ्राष्ट्रेधम्यमानःपाषाणादिःशीर्यतेतद्वद्विशीर्णइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ननिवर्त्ततेइतिछेदः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ संचिंत्यनिपुणंबुद्ध्याधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ नेदमस्तीतिसंचिंत्यकर्णस्यसमरेवधं ॥ ७ ॥ प्राणिनामेवमन्येषांस्यादपीतिविनाशनं ॥ शोकाग्निनादह्यमानोधम्य
मानइवाशये ॥ ८ ॥ विस्रस्तांगःश्वसन्दीनोहाहेत्युक्त्वासुदुःखितः ॥ विललापमहाराजधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच संजयाधिरथिर्वीरःसिंह
द्विरदविक्रमः ॥ वृषभप्रतिमस्कंधोवृषभाक्षगतिस्वरन् ॥ १० ॥ वृषभोवृषभस्येवयोयुद्धेननिवर्त्तते ॥ शत्रोरपिमहेंद्रस्यवज्रसंहननोयुवा ॥ ११ ॥ यस्यज्यात
लशब्देनशरवृष्टिरवेणच ॥ रथाश्वनरमातंगानावतिष्ठंतिसंयुगे ॥ १२ ॥ यमाश्रित्यमहाबाहुंविद्विषांजयकांक्षया ॥ दुर्योधनोकरोद्वैरंपांडुपुत्रैर्महारथैः ॥ १३ ॥
सकथंरथिनांश्रेष्ठःकर्णःपार्थेनसंयुगे ॥ निहतःपुरुषव्याघ्रःप्रसह्यासह्यविक्रमः ॥ १४ ॥ योनामन्यतवैनित्यमच्युतंचधनंजयं ॥ नवृष्णीन्सहितानन्यान्स्व
बाहुबलदर्पितः ॥ १५ ॥ शार्ङ्गगांडीवधन्वानौसहितावपराजितौ ॥ अहंदिव्याद्रथादेकःपातयिष्यामिसंयुगे ॥ १६ ॥ इतियःसततंमंदमवोचल्लोभमोहितं ॥
दुर्योधनमवाचीनंराज्यकामुकमातुरं ॥ १७ ॥ योजयत्सर्वकांबोजानावंत्यान्केकयैःसह ॥ गांधारान्मद्रकान्मत्स्यांस्त्रिगर्त्तांस्तंगणान्शकान् ॥ १८ ॥ पांचा
लांश्चविदेहांश्चकुलिंदान्काशिकोसलान् ॥ सुह्मानंगांश्चवंगांश्चनिषादान्पुंड्रचीरकान् ॥ १९ ॥ वत्सान्कलिंगांस्तरलानश्मकानृषिकानपि ॥ जित्वैतान्समरे
वीरश्चक्रेबलिभृतःपुरा ॥ २० ॥ शरव्रातैःसुनिशितैःसुतीक्ष्णैःकंकपत्रिभिः ॥ दुर्योधनस्यवृद्ध्यर्थंराधेयोरथिनांवरः ॥ २१ ॥ दिव्यास्त्रविन्महातेजाःकर्णोवै
कर्त्तनोवृषः ॥ सेनागोपश्चसकथंशत्रुभिःपरमास्त्रवित् ॥ २२ ॥ घातितःपांडवैःशूरैःसमरेवीर्यशालिभिः ॥ वृषोमहेंद्रोदेवेषुवृषःकर्णोनरेष्वपि ॥ २३ ॥ तृतीयम
न्यंलोकेषुवृषंनैवानुशुश्रुम ॥ उच्चैःश्रवावरोश्वानांराज्ञांवैश्रवणोवरः ॥ २४ ॥ वरोमहेंद्रोदेवानांकर्णःप्रहरतांवरः ॥ योजितःपार्थिवैःशूरैःसमर्थैर्वीर्यशालिभिः
॥ २५ ॥ दुर्योधनस्यवृद्ध्यर्थंकृत्स्नामुर्वीमथाजयत् ॥ यंलब्ध्वामागधोराजासांत्वमानोथसौहृदैः ॥ २६ ॥ अरौत्सीत्पार्थिवंक्षत्रमृतेयादवकौरवान् ॥ तंश्रुत्वानि
हतंकर्णंद्वैरथेसव्यसाचिना ॥ २७ ॥ ॥ ६ ॥

अवाचीनंचिंतयाऽधोमुखं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ जलवर्षित्वाद्देवेषुमहेंद्रोवृषः धनवर्षित्वान्मनुष्येषुकर्णोवृषः ॥ २३ ॥ तृतीय
मेवमभितःवृष्टिकर्त्तारंवृषं ॥ २४ ॥ अजितइतिछेदः योजितोनियोजितोमयेतिवा ॥ २५ ॥ यमिति मागधोप्यस्यैवबलेनबलवानितिभावः ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ अप्लवःनौकाहीनः ॥२९॥३०॥ ३१ ॥ इतिकर्णप०नैल०भारतभा०अष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥७॥ श्रियेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ दुःखात्भी

शोकार्णवेनिमग्नोहंभिन्नानौरिवसागरे ॥ तंवृषंनिहतंश्रुत्वाद्वैरथेरथिनांवरं॥ २८॥शोकार्णवेनिमग्नोहमप्लवःसागरेयथा॥ ईदृशैर्यद्यहंदुःखैर्नविनश्यामिसंज
य॥ २९॥ वज्राद्दृढतरंमन्येहृदयंममदुर्भिदं॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणामिमंश्रुत्वापराभवं॥ ३०॥ कोमदन्यःपुमाँल्लोकेनजह्यात्सूतजीवितं॥ विषमाग्निप्रपातंचप
र्वताग्रादहंवृणे॥ नहिशक्ष्यामिदुःखानिसोढुंकष्टानिसंजय॥ ३१॥ इ०म०भा०कर्णप०धृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ ॥७॥ संजयउवाच श्रिया
कुलेनयशसातपसाचश्रुतेनच॥त्वामद्यसंतोमन्यंतेययातिमिवनाहुषं॥ १॥ श्रुतेमहर्षिप्रतिमःकृतकृत्योसिपार्थिव॥पर्यवस्थापयात्मानंमाविषादेमनःकृथाः
॥२॥ धृतराष्ट्रउवाच दैवमेवपरंमन्येधिक्पौरुषमनर्थकं॥यत्रशालप्रतीकाशःकर्णोहन्यतसंयुगे॥३॥हत्वायुधिष्ठिरानीकंपांचालानांरथव्रजान्॥प्रताप्यशर
वर्षेणदिशःसर्वामहारथः॥ ४॥ मोहयित्वारणेपार्थान्वज्रहस्तइवासुरान्॥ सकथंनिहतःशेतेवायुरुग्णइवद्रुमः॥ ५॥ शोकस्यांतंनपश्यामिपारंजलनिधेरि
व॥ चिंतामेवर्धतेतीवमुमूर्षाचापिजायते॥ ६॥ कर्णस्यनिधनंश्रुत्वाविजयंफाल्गुनस्यच॥ अश्रद्धेयमहंमन्येवधंकर्णस्यसंजय॥ ७॥ वज्रसारमयंनूनंत्द्द
यंदुर्भिदंमम॥ यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंकर्णंनदीर्यते॥ ८॥ आयुर्नूनंसुदीर्घंमेविहितंदैवतैःपुरा॥ यत्रकर्णंहतंश्रुत्वाजीवामीहसुदुःखितः॥ ९॥ धिग्जीवित
मिदंचैवसुहृद्धीनस्यसंजय॥ अद्यचाहंदशामेतांगतःसंजयगर्हितां॥ १०॥ कृपणंवर्त्तयिष्यामिशोच्यःसर्वस्यमंदधीः॥ अहमेवपुराभूत्वासर्वलोकस्यसत्कृतः
॥ ११॥ परिभूतःकथंसूतपरैःशक्ष्यामिजीवितुं॥ दुःखात्सुदुःखव्यसनंप्राप्तवानस्मिसंजय॥ १२॥ भीष्मद्रोणवधेनैवकर्णस्यचमहात्मनः॥ नावशेषंप्रपश्या
मिसूतपुत्रेहतेयुधि॥ १३॥ सहिपार्यंमहानासीत्पुत्राणांममसंजय॥ युद्धेहिनिहतःशूरोविसृजन्सायकान्बहून्॥ १४॥ कोहिमेजीवितेनार्थस्तमृतेपुरुषर्ष
भं॥ रथादाधिरथिर्नूनंन्यपतत्सायकार्दितः॥ १५॥ पर्वतस्येवशिखरंवज्रपाताद्विदारितं॥ सशेतेपृथिवींनूनंशोभयन्रुधिरोक्षितः॥ १६॥ मातंगइवमत्तेनद्वि
पेंद्रेणनिपातितः॥ योबलंधार्त्तराष्ट्राणांपांडवानांयतोभयं॥ १७॥ सोर्जुनेनहतःकर्णःप्रतिमानंधनुष्मतां॥ सहिवीरोमहेष्वासोमित्राणामभयंकरः॥ १८॥

ष्मद्रोणवधजात् दुःखंचव्यसनंचतदुभयं दुःखंकर्णवधजं व्यसनंशेषनाशजं ॥ १२ ॥तदेवाहभीष्मेत्यादिना ॥१३॥ पार्यंपारप्रदंनौकास्थानीयं ॥ १४ ॥ १५॥ १६ ॥ १७॥ प्रतिमानंध्वजभूतं ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथापंगोरध्वगमनंदुर्घटमेवंदुर्योधनस्याकूतमभिप्रायोदुर्घटः तृषितस्य विप्रुषोजलबिंदवोयथातृष्णोपशमायनभवंति एवंदुर्योधनचेष्टितमपीष्टसिध्यर्थेनपर्याप्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २०॥ दीनपौरुषःनष्टपरा
क्रमः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अन्येक्षुद्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ताड्यमानाःताडयंतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अप्रतियुत्ध्यंतंशिखंडिनाप्रति

शेतेविनिहतोवीरोदेवेंद्रेणइवाचलः॥ पंगोरिवाध्वगमनंदरिद्रस्येवकामितं॥ १९॥ दुर्योधनस्यचाकूतंतृषितस्येवविप्रुषः॥ अन्यथाचिंतितंकार्यमन्यथातत्तु
जायते॥ २०॥ अहोनुबलवद्दैवंकालश्चदुरतिक्रमः ॥ पलायमानःकृपणोदीनात्मादीनपौरुषः ॥ २१ ॥ कच्चिद्विनिहतःसूतपुत्रोदुःशासनोमम ॥ कच्चिन्नदी
नाचरितंकृतवांस्तातसंयुगे॥ २२॥ कच्चिन्ननिहतःशूरोयथाऽन्येक्षत्रियर्षभाः॥ युधिष्ठिरस्यवचनंमायुध्यस्वेतिसर्वदा॥ २३॥ दुर्योधनोनाभ्यगृह्णन्मूढःपथ्य
मिवौषधं॥ शरतल्पेशयानेनभीष्मेणसुमहात्मना ॥ २४ ॥ पानीयंयाचितःपार्थःसोविध्यन्मेदिनीतलं॥ जलस्यधारांजनितांदृष्ट्वापांडुसुतेनच॥ २५॥ अब्र
वीत्समहाबाहुस्तातसंशाम्यपांडवैः॥ प्रशमाद्धिभवेच्छांतिर्मदंतंयुद्धमस्तुवः॥ २६॥ भ्रातृभावेनपृथिवींभुंक्ष्वपांडुसुतैःसह॥ अकुर्वन्वचनंतस्यनूनंशोचति
पुत्रकः॥ २७॥ तदिदंसमनुप्राप्तंवचनंदीर्घदर्शिनः॥ अहंतुनिहतामात्योहतपुत्रश्चसंजय॥ २८॥ द्यूततःकृच्छ्रमापन्नोलूनपक्षइवद्विजः॥ यथाहिशकुनिंगृह्य
छित्वापक्षौचसंजय॥ २९॥ विसर्जयंतिसंहृष्टास्ताड्यमानाःकुमारकाः॥ लूनपक्षतयातस्यगमनंनोपपद्यते॥ ३०॥ तथाहमपिसंप्राप्तोलूनपक्षइवद्विजः॥
क्षीणःसर्वार्थहीनश्चनिर्ज्ञातिर्बंधुवर्जितः॥ कांदिशंप्रतिपत्स्यामिदीनःशत्रुवशंगतः॥ ३१॥ वैशंपायनउवाच इत्येवंधृतराष्ट्रोथविलप्यबहुदुःखितः॥
प्रोवाचसंजयंभूयःशोकव्याकुलमानसः॥ ३२॥ धृतराष्ट्रउवाच योजयत्सर्वकांबोजानंबष्ठान्केकयैःसह॥ गांधारांश्चविदेहांश्चजित्वाकार्यार्थमाहवे
॥ ३३॥ दुर्योधनस्यवृद्ध्यर्थंयोजयत्पृथिवींप्रभुः॥ सजितःपांडवैःशूरैःसमरेबाहुशालिभिः॥ ३४॥ तस्मिन्हतेमहेष्वासेकर्णेयुधिकिरीटिना॥ केवीराःपर्य
तिष्ठंततन्ममाचक्ष्वसंजय॥ ३५॥ कच्चिन्नैकःपरित्यक्तःपांडवैर्निहतोरणे॥ उक्तंत्वयापुरातातयथावीरोनिपातितः॥ ३६॥ भीष्ममप्रतियुद्ध्यंतंशिखंडीसाय
कोत्तमैः॥ पातयामाससमरेसर्वशस्त्रभृतांवरं॥ ३७॥ तथाद्रौपदिनाद्रोणोन्यस्तसर्वायुधोयुधि ॥ युक्तयोगोमहेष्वासःशरैर्बहुभिराचितः॥ ३८॥ निहतःखड्ग
मुद्यम्यधृष्टद्युम्नेनसंजय॥ अंतरेणहतावेतौछलेनचविशेषतः॥ ३९॥ अश्रौषमहमेतद्वैभीष्मद्रोणौनिपातितौ॥ भीष्मद्रोणौहिसमरेनहन्याद्वज्रभृत्स्वयं॥ ४०॥

युद्धमनंगीकुर्वाणं ॥ ३७ ॥ द्रौपदिनाद्रुपदपुत्रेणधृष्टद्युम्नेन॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४१॥४२॥ कुंडलाभ्यांसकवचाभ्यामर्थे तादर्थ्ये चतुर्थी ॥४३॥ अवमन्येअवमेने॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ रथेति रथभंगाद्यभावेतस्यमृत्युर्नभवेदितिभावः ॥५२॥५३॥५४॥५५॥

न्यायेनयुध्यमानौहितद्वैसत्यंब्रवीमिते॥ कर्णत्वस्यंतमस्त्राणिदिव्यानिचबहूनिच ॥४१॥ कथमिंद्रोपमंवीरंमृत्युर्युद्धेसमस्पृशत् ॥ यस्यविद्युत्प्रभांशक्तिंदिव्यां कनकभूषणां ॥४२॥ प्रायच्छद्द्विषतांहंत्रींकुंडलाभ्यांपुरंदरः॥यस्यसर्पमुखोदिव्यःशरःकांचनभूषणः ॥ ४३ ॥ अशेतनिहतःपत्रीचंदनेष्वरिसूदनः॥ भीष्मद्रोणमुखान्वीरान्योवमन्येमहारथान्॥ ४४ ॥ जामदग्न्यान्महाघोरंब्राह्ममस्त्रमशिक्षत ॥ यश्चद्रोणमुखान्दृष्ट्वाविमुखानर्दितान्शरैः॥४५॥ सौभद्रस्यमहाबाहुर्व्यधमत्कार्मुकंशितैः॥ यश्चनागायुतप्राणंवज्ररंहसमच्युतं॥४६॥विरथंसहसाकृत्वाभीमसेनमथाहसत्॥सहदेवंचनिर्जित्यशरैःसन्नतपर्वभिः॥४७॥ कृपया विरथंकृत्वानाहनद्धर्मचिंतया॥ यश्चमायासहस्राणिविकुर्वाणंजयैषिणं॥ ४८॥ घटोत्कचंराक्षसेंद्रंशक्रशक्त्यानिजघ्निवान्॥ एतांश्चदिवसान्यस्ययुद्धेभीतो धनंजयः॥४९॥ नागमद्वैरथंवीरःसकथंनिहतोरणे॥ संशप्तकानांयोधायेआह्वयंतसदान्यतः॥५०॥ एतान्हत्वाहनिष्यामिपश्चाद्वैकर्तनंरणे॥ इतिव्यपदिशन्पार्थोवर्जयन्सूतजंरणे॥५१॥ सकथंनिहतोवीरःपार्थेनपरवीरहा॥ रथभंगोनचेत्तस्यधनुर्वानव्यशीर्यत॥५२॥ नचेदस्त्राणिनिर्णेशुःसकथंनिहतःपरैः ॥ कोहि शक्तोरणेकर्णंविधुन्वानंमहद्धनुः॥५३॥ विमुंचंतंशरान्घोरान्दिव्यान्यस्त्राणिचाहवे॥ जेतुंपुरुषशार्दूलंशार्दूलमिववेगिनं॥५४॥ ध्रुवंतस्यधनुश्छिन्नंरथोवापिमहींगतः॥ अस्त्राणिवाप्रनष्टानियथाशंससिमेहतं॥५५॥ नत्वन्यदपिपश्यामिकारणंतस्यनाशने॥ नहन्मिफाल्गुनंयावत्तावत्पादौनधावये॥ ५६॥ इति यस्यमहाघोरंव्रतमासीन्महात्मनः ॥ यस्यभीतोरणेनिद्रांधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ ५७॥ त्रयोदशसमानित्यंनाभजत्पुरुषर्षभः ॥ यस्यवीर्यवतोवीर्यमुपाश्रित्य महात्मनः॥ ५८॥ ममपुत्रःसभांभार्यांपांडूनांनीतवान्बलात्॥ तत्रापिचसभामध्येपांडवानांचपश्यतां ॥ ५९ ॥ दासभार्येतिपांचालीमब्रवीत्कुरुसन्निधौ॥ नसंतिपतयःकृष्णेसर्वेषंढतिलैःसमाः॥ ६०॥ उपतिष्ठस्वभर्त्तारमन्यंवावरवर्णिनि॥इत्येवंयःपुरावाचोरूक्षाःसंश्रावयन्रुषा॥६१॥सभायांसूतजःकृष्णांसकथंनिहतःपरैः॥यदिभीष्मोरणश्लाघीद्रोणोवायुधिदुर्मदः॥६२॥नहनिष्यतिकौंतेयान्पक्षपातात्सुयोधन॥सर्वानेवहनिष्यामिव्येतुतेमानसोज्वरः॥६३॥किंकरिष्यतिगांडीवमक्षय्यौचमहेषुधी॥ स्निग्धचंदनदिग्धस्यमच्छरस्याभिधावतः॥ ६४॥ सनूनमृषभस्कंधोह्यर्जुनेनकथंहतः॥ यश्चगांडीवमुक्तानांस्पर्शमुग्रमचिंतयन्॥६५॥अपतिर्ह्यसिकृष्णेतिब्रुवन्पार्थानवैक्षत॥ यस्यनासीद्भयंपार्थैःसपुत्रैःसजनार्दनैः॥६६॥ ॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६७ ॥ प्रतीपंप्रातिभ्य्येनअभिधावद्भिःसर्वदिग्भ्यःसमागतैः॥ ६८ ॥ आधिरथेः अधिरथपुत्रस्य सोमसूर्यसाहचर्यात्प्रकर्षेणभातीतियोगाच्चप्रभोवन्हिःतेषांत्रयाणामंशुभिर्मयूखैः ॥ ६९ ॥ मंदोदुर्योध

स्वबाहुबलमाश्रित्यमुहूर्त्तमपिसंजय ॥ तस्यनाहंवधंमन्येदेवैरपिसवासवैः॥६७॥ प्रतीपमभिधावद्भिःकिंपुनस्तातपांडवैः॥ नहिज्यांसंस्पृशानस्यतलत्रेवापि गृह्णतः॥६८॥ पुमानाधिरथेःस्थातुंकश्चित्प्रमुखतोर्हति ॥ अपिस्यान्मेदिनीहीनासोमसूर्यप्रभांशुभिः ॥ ६९ ॥ नवधःपुरुषेंद्रस्यसंयुगेष्वपलायिनः ॥ येनमंदःसहायेनभ्रात्रादुःशासनेनच ॥७०॥ वासुदेवस्यदुर्बुद्धिःप्रत्याख्यानमरोचत ॥ सनूनंवृषभस्कंधंकर्णंदृष्ट्वानिपातितं॥ ७१ ॥ दुःशासनंचनिहतंमन्येशोचतिपुत्रकः ॥ हतंवैकर्त्तनंश्रुत्वाद्वैरथेसव्यसाचिना ॥ ७२ ॥ जयतःपांडवान्दृष्ट्वाकिंस्विद्दुर्योधनोब्रवीत् ॥ दुर्मर्षणंहतंदृष्ट्वावृषसेनंचसंयुगे ॥ ७३ ॥ प्रभग्नंचबलंदृष्ट्वावध्यमानंमहारथैः ॥ पराङ्मुखांश्चराज्ञस्तुपलायनपरायणान् ॥ ७४ ॥ विद्रुतान्रथिनोदृष्ट्वामन्येशोचतिपुत्रकः॥ अनेयश्चाभिमानीचदुर्बुद्धिरजितेंद्रियः ॥ ७५ ॥ हतोत्साहंबलंदृष्ट्वाकिंस्विद्दुर्योधनोब्रवीत् ॥ स्वयंवैरंमहत्कृत्वावार्यमाणःसुहृद्गणैः ॥ ७६ ॥ प्रधनेहतभूयिष्ठैःकिंस्विद्दुर्योधनोब्रवीत् ॥ भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वाभीमसेनेनसंयुगे ॥ ७७ ॥ रुधिरेपीयमानेचकिंस्विद्दुर्योधनोब्रवीत् ॥ सहगांधारराजेनसभायांयदभाषत॥ ७८ ॥ कर्णोर्जुनंरणेहंताहतेतस्मिन्किमब्रवीत् ॥ द्यूतंकृत्वापुराहृष्टोवंचयित्वाचपांडवान् ॥७९॥ शकुनिःसौबलस्तातहतेकर्णेकिमब्रवीत् ॥कृतवर्मामहेष्वासःसात्वतानांमहारथः॥ ८० ॥ हतंवैकर्त्तनंदृष्ट्वाहार्दिक्यःकिमभाषत ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यायस्यशिक्षामुपासते ॥ ८१ ॥ धनुर्वेदंचिकीर्षंतोद्रोणपुत्रस्यधीमतः॥ युवारूपेणसंपन्नोदर्शनीयोमहायशाः॥ ८२ ॥ अश्वत्थामाहतेकर्णेकिमभाषतसंजय ॥ आचार्योयोधनुर्वेदेगौतमोरथसत्तमः ॥ ८३ ॥ कृपःशारद्वतस्तातहतेकर्णेकिमब्रवीत् ॥ मद्रराजोमहेष्वासःशल्यःसमितिशोभनः ॥ ८४ ॥ दृष्ट्वाविनिहतंकर्णंसारथ्येरथिनांवरः ॥ किमभाषतसौवीरोमद्राणामधिपोबली ॥ ८५ ॥ दृष्ट्वाविनिहतंसर्वेयोधावारणदुर्जयाः ॥ येचकेचनराजानःपृथिव्यांयोद्धुमागताः ॥ वैकर्तनंहतंदृष्ट्वाकान्यभाषंतसंजय ॥ ८६ ॥ द्रोणेतुनिहतेवीरेरथव्याघ्रेनरर्षभे ॥ केवामुखमनीकानामासन्संजयभागशः ॥ ८७ ॥ मद्रराजःकथंशल्योनियुक्तोरथिनांवरः ॥ वैकर्त्तनस्यसारथ्येतन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ८८ ॥

नः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ प्राङ्मुखानितिपाठेनिवर्तितमुखान् प्रत्यङ्मुखाःकौरवाःयदिपलायंतेतदाप्राङ्मुखाएवभवंतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ अनेयःअशिक्षणीयः यतोभिमानोविद्वत्त्वाभिमानी अतएव दुर्बुद्धिःहितमजानन् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ प्रधनेरणे ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कानिवाक्यानीतिशेषः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८९॥९०॥प्रत्युदीयुःकथमितिशेषः॥९१॥९२॥हतोत्सेधस्यविनष्टोत्कर्षस्य॥९३॥९४॥९५॥९६॥९७॥इतिकर्णप०नै०भा०नवमोऽध्यायः॥९॥ ॥४॥ हतेद्रोणइति॥१॥२॥स्वबलंप्रतिविद्रुतंद्रवंतंदृष्ट्वा ॥३॥४॥लब्धलक्षैःप्राप्तजयैः व्यायच्छद्भिःयतमानैःप्रत्यहारंप्रत्यवहारं प्रत्याहारमितिवापाठः॥५॥६॥पर्यंकेष्वेववरासनेषु॥७॥साम्नाप्रियवचसा परमवल्गुनाऽतिमधुरेण॥८॥कार्यतरंआवश्यकतरंयत्कार्यंकर्त्त

केरक्षन्दक्षिणंचक्रंसूतपुत्रस्ययुध्यतः॥ वामंचक्रंररक्षुर्वाकेवावीरस्यपृष्ठतः॥ ८९ ॥केकर्णनजहुःशूराःकेक्षुद्राःप्राद्रवंस्ततः॥ कथंचवःसमेतानांहतःकर्णो
महारथः॥ ९० ॥ पांडवाश्चस्वयंशूराःप्रत्युदीयुर्महारथाः॥ सृजंतःशरवर्षाणिवारिधाराइवांबुदाः॥ ९१ ॥ सचसर्पमुखोदिव्योमहेषुप्रवरस्तदा॥ व्यर्थःकथं
समभवत्तन्ममाचक्ष्वसंजय॥ ९२॥ मामकस्यास्यसैन्यस्यहतोत्सेधस्यसंजय॥ अवशेषंनपश्यामिककुदेन्दादितेसति॥ ९३ ॥ तौहिवीरौमहेष्वासौमदर्थेत्य
क्तजीवितौ॥ भीष्मद्रोणौहतौश्रुत्वाकोन्वर्थोजीवितेनमे॥ ९४॥ पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंकर्णंचपांडवैः॥ यस्यबाह्वोर्बलंतुल्यंकुंजराणांशतंशतैः॥ ९५॥ द्रोणे
हतेचयद्वृत्तंकौरवाणांपरैःसह॥ संग्रामेनरवीराणांतन्ममाचक्ष्वसंजय॥ ९६ ॥ यथाकर्णश्चकौंतेयैःसहयुद्धमयोजयत्॥ तथाचद्विषतांहंतारणेशांतस्तदुच्य
तां॥९७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिधृतराष्ट्रप्रश्नेनवमोऽध्यायः॥९॥ ॥४॥ संजयउवाच हतेद्रोणेमहेष्वासेतस्मिन्नहनिभारत॥ कृतेचमोघसंकल्पे
द्रोणपुत्रेमहारथे॥१॥ द्रवमाणेमहाराजकौरवाणांबलार्णवे॥ व्यूह्यपार्थःस्वकंसैन्यमतिष्ठद्भ्रातृभिर्वृतः॥२॥तमवस्थितमाज्ञायपुत्रस्तेभरतर्षभ॥विद्रुतंस्वबलं
दृष्ट्वापौरुषेणन्यवारयत्॥ ३॥ स्वमनीकमवस्थाप्यबाहुवीर्यमुपाश्रितः॥ युध्वाचसुचिरंकालंपांडवैःसहभारत॥ ४॥ लब्धलक्षैःपरैर्हृष्टैर्व्यायच्छद्भिश्चिरंतदा॥
संध्याकालंसमासाद्यप्रत्यहारमकारयत्॥५॥ कृत्वाऽवहारंसैन्यानांप्रविश्यशिबिरंस्वकं॥ कुरवःसुहितंमंत्रंमंत्रयांचक्रिरेमिथः॥ ६॥ पर्यंकेषुपरार्ध्येषुस्पर्ध्या
स्तरणवत्सुच॥ वरासनेषूपविष्टाःसुखशय्यास्विवामराः॥ ७॥ ततोदुर्योधनोराजासाम्नापरमवल्गुना॥ तानाभाष्यमहेष्वासान्प्राप्तकालमभाषत॥८॥मतं
मतिमतांश्रेष्ठाःसर्वेप्रब्रूतमाचिरं॥ एवंगतेतुकिंकार्यंकिंचकार्यतरंनृपाः॥ ९॥ संजयउवाच एवमुक्तेनरेंद्रेणनरसिंहायुयुत्सवः॥ चक्रुर्नानाविधाश्चेष्टाः
सिंहासनगतास्तदा॥ १०॥ तेषांनिशाम्येंगितानियुद्धेप्राणान्जुहूषतां॥ समुद्वीक्ष्यमुखंराज्ञोबालार्कसमवर्चसं॥ ११ ॥आचार्यपुत्रोमेधावीवाक्यज्ञोवाक्य
माददे॥ रागोयोगस्तथादाक्ष्यंनयश्चेत्यर्थसाधकाः॥ १२ ॥ उपायाःपंडितैःप्रोक्तास्तेतुदैवमुपाश्रिताः॥ लोकप्रवीरायेऽस्माकंदेवकल्पामहारथाः॥ १३॥

व्यंपरंमतंसंमतंतत्प्रब्रूत॥ ९ ॥ चेष्टाःशौर्याभिनयरूपाःभुजास्फालनाद्याः॥१०॥ निशाम्यआलोच्य वर्चसंछांदसष्टच्॥११॥ रागःस्वामिभक्तिः योगोदेशकालादिसंपत्तिःदाक्ष्यंबलं नयोनीतिः॥१२॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ सर्वार्थैः रागादिभिः सुनीतैः दैवमनुलोम्यते ऽनुकूलं क्रियते नकेवलंरागाद्यपेक्षयादैवस्यप्राबल्यमपितुदैवापेक्षयापिसुप्रणीतारागादयःप्रबलाइत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ बहुमतींबाहुल्यवतींअतिशयितामितियावत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ शुभंवचःश्रुत्वामनःसमवस्थाप्यसमाधायाब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ताभ्यांसकाशातूद्रविणवत्तरःबलवत्तरः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

नीतिमंतस्तथायुक्तादक्षारक्ताश्चतेहताः ॥ नत्वेवकार्यंनैराश्यमस्माभिर्विजयंप्रति ॥ १४ ॥ सुनीतैरिहसर्वार्थैर्दैवमप्यनुलोम्यते ॥ तेवयंप्रवरंनृणांसर्वैर्गुणगणैर्युतं ॥ १५ ॥ कर्णमेवाभिषेक्ष्यामःसैनापत्येनभारत ॥ कर्णंसेनापतिंकृत्वाप्रमथिष्यामहेरिपून् ॥ १६ ॥ एषह्यतिबलःशूरःकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः ॥ वैवस्वतइवासह्यःशक्तोजेतुंरणेरिपून् ॥ १७ ॥ एतदाचार्यतनयाच्छ्रुत्वाराजंस्तवात्मजः ॥ आशांबहुमतींचक्रेकर्णंप्रतिसवैतदा ॥ १८ ॥ हतेभीष्मेचद्रोणेचकर्णोजेष्यतिपांडवान् ॥ तामाशांहृदयेकृत्वासमाश्वस्यचभारत ॥ १९ ॥ ततोदुर्योधनःप्रीतःप्रियंश्रुत्वास्यतद्वचः ॥ प्रीतिसत्कारसंयुक्तंतथ्यमात्महितंशुभं ॥ २० ॥ स्वंमनःसमवस्थाप्यबाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ दुर्योधनोमहाराजराधेयमिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ कर्णजानामितेवीर्यंसौहृदंपरमंमयि ॥ तथापित्वांमहाबाहोप्रवक्ष्यामिहितंवचः ॥ २२ ॥ श्रुत्वायथेष्टंचकुरुवीरयत्तवरोचते ॥ भवान्प्राज्ञतमोनित्यंममचैवपरागतिः ॥ २३ ॥ भीष्मद्रोणावतिरथौहतौसेनापतीमम ॥ सेनापतिर्भवानस्तुताभ्यांद्रविणवत्तरः ॥ २४ ॥ वृद्धौचतौमहेष्वासौसापेक्षौचधनंजये ॥ मानितौचमयावीरौराधेयवचनात्तव ॥ २५ ॥ पितामहत्वंसंप्रेक्ष्यपांडुपुत्रामहारणे ॥ रक्षितास्तातभीष्मेणदिवसानिदशैवतु ॥ २६ ॥ न्यस्तशस्त्रेचभवतिहतोभीष्मःपितामहः ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यफाल्गुनेनमहाहवे ॥ २७ ॥ हतेतस्मिन्महेष्वासेशरतल्पगतेतथा ॥ त्वयोक्तेपुरुषव्याघ्रद्रोणोह्यासीत्पुरःसरः ॥ २८ ॥ तेनापिरक्षिताःपार्थाःशिष्यत्वादितिमेमतिः ॥ सचापिनिहतोवृद्धोधृष्टद्युम्नेनसत्वरं ॥ २९ ॥ निहताभ्यांप्रधानाभ्यांताभ्यांनमितविक्रम ॥ त्वत्समंसमरेयोधंनान्यंपश्यामिचिंतयन् ॥ ३० ॥ भवानेवतुनःशक्तोविजयायनसंशयः ॥ पूर्वंमध्येचपश्चाच्चतथैवविहितंहितं ॥ ३१ ॥ सभवान्धुर्यवत्संख्येधुरमुद्वोढुमर्हति ॥ अभिषेचयसैनान्येस्वयमात्मानमात्मना ॥ ३२ ॥ देवतानांयथास्कंदःसेनानीःप्रभुरव्ययः ॥ तथाभवानिमांसेनांधार्त्तराष्ट्रींबिभर्तुवै ॥ ३३ ॥ जहिशत्रुगणान्सर्वान्महेंद्रोदानवानिव ॥ अवस्थितंरणेदृष्ट्वापांडवास्त्वांमहारथाः ॥ ३४ ॥ द्रविष्यंतिचपांचालाविष्णुंदृष्ट्वेवदानवाः ॥ तस्मात्त्वंपुरुषव्याघ्रप्रकर्षैतांमहाचमूं ॥ ३५ ॥ भवत्यवस्थितेयत्तेपांडवामंदचेतसः ॥ द्रविष्यंतिसहामात्याःपांचालाःसृंजयाश्चह ॥ ३६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ताभ्यामपिनमितःसम्यकूज्ञातोविक्रमोयस्य ॥ ३० ॥ विहितंत्वयेतिशेषः ॥ ३१ ॥ सैनान्येसेनानीत्वेसैनापत्ये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८॥ कर्णमेवंतदाब्रवीत् दुर्योधनइतिशेषः नसंयुयुत्सतियुद्धेच्छामपिनकरिष्यतिकिंपुनर्युद्धमितिभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शातकुंभमयैःसौवर्णैर्माहेयैर्महीमयैश्वकुंभैः ॥ ४४ ॥

यथाह्यभ्युदितःसूर्यःप्रतपन्स्वेनतेजसा ॥ व्यपोहतितमस्तीव्रंतथाशत्रून्प्रतापय ॥ ३७॥ संजयउवाच आशाबलवतीराजन्पुत्रस्यतवयाभवत् ॥ हते भीष्मेचद्रोणेचकर्णोजेष्यतिपांडवान् ॥ ३८ ॥ तामाशांहृदयेकृत्वाकर्णमेवंतदाब्रवीत् ॥ सूतपुत्रनतेपार्थःस्थित्वाग्रेसंयुयुत्सति ॥ ३९ ॥ कर्णउवाच उक्त मेतन्मयापूर्वंगांधारेतवसन्निधौ ॥ जेष्यामिपांडवान्सर्वान्सपुत्रान्सजनार्दनान् ॥ ४० ॥ सेनापतिर्भविष्यामितवाहंनात्रसंशयः ॥ स्थिरोभवमहाराजजिता न्विद्धिचपांडवान् ॥ ४१ ॥ संजयउवाच एवमुक्तोमहाराजततोदुर्योधनोनृपः ॥ उत्तस्थौराजभिःसार्द्धंदेवैरिवशतक्रतुः ॥ ४२॥ सैनापत्येनसत्कर्तुंकर्णं स्कंदमिवामराः ॥ ततोभिषिषिचुःकर्णंविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ ४३॥ दुर्योधनमुखाराजन्राजानोविजयैषिणः ॥ शातकुंभमयैःकुंभैर्माहेयैश्वाभिमंत्रितैः ॥ ४४॥ तोयपूर्णविषाणैश्वद्विपखड्गमहर्षभैः ॥ मणिमुक्तायुतैश्वान्यैःपुण्यगंधैस्तथौषधैः ॥ ४५॥ औदुंबरेसुखासीनमासनेक्षौमसंवृते ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनासंभारैश्व सुसंभृतैः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्तथाशूद्राश्वसंमताः ॥ तुष्टुवुस्तंमहात्मानमभिषिक्तंवरासने ॥ ४७॥ ततोभिषिक्तेराजेंद्रनिष्कैर्गोभिर्धनेनच ॥ वाच यामासविप्राग्र्यान्राधेयःपरवीरहा ॥ ४८ ॥ जयपार्थान्सगोविंदान्सानुगांस्तान्महामृधे ॥ इतितंबंदिनःप्राहुर्द्विजाश्वपुरुषर्षभं ॥ ४९ ॥ जहिपार्थान्सपांचाला न्राधेयविजयायनः ॥ उद्यन्निवसदाभानुस्तमांस्युग्रैर्गभस्तिभिः ॥ ५० ॥ नह्यलंत्वद्विसृष्टानांशराणांवैसकेशवाः ॥ उलूकाःसूर्यरश्मीनांज्वलतामिवदर्शने ॥ ५१ ॥ नहिपार्थाःसपांचालाःस्थातुंशक्तास्तवाग्रतः ॥ आत्तशस्त्रस्यसमरेमहेंद्रस्येवदानवाः ॥ ५२ ॥ अभिषिक्तस्तुराधेयःप्रभयासोमितप्रभः ॥ अत्यरि च्यतरूपेणदिवाकरइवापरः ॥ ५३ ॥ सैनापत्येतुराधेयमभिषिच्यसुतस्तव ॥ अमन्यततदात्मानंकृतार्थंकालचोदितः ॥ ५४॥ कर्णोपिराजन्संप्राप्यसैनापत्य मरिंदमः ॥ योगमाज्ञापयामाससूर्यस्योदयनंप्रति ॥ ५५ ॥ तवपुत्रैर्वृतःकर्णःशुशुभेतत्रभारत ॥ देवैरिवयथास्कंदःसंग्रामेतारकामये ॥ ५६॥ इतिश्रीम० कर्णप० कर्णाभिषेकेदशमोध्यायः॥ १०॥ ॥ ९॥ धृतराष्ट्रउवाच सैनापत्यंतुसंप्राप्यकर्णोवैकर्त्तनस्तदा ॥ तथोक्तश्वस्वयंराज्ञास्निग्धंभ्रातृसमंवचः ॥ १ ॥

विषाणैःद्विपस्यगजस्यदंतमयैःपात्रैः खड्गस्यगंडकस्य महर्षभस्यगवयस्यचशृंगैः विषाणंदंतशृंगयोरितिविश्वः द्विपखड्गमहर्षभीयैरितितद्धितलोपआर्षः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ नहीति शराणांदर्शनेपिनालंकिमुतस्पर्शेइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैल० भारतभावदीपेदशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ सैनेति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ नंदितूर्यंआनंदवाद्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ कल्प्यतांसंनह्यमानानां वरूथिनां सन्नह्यतांनराणांसन्नह्यमानानांगजादीनांचशब्दोबभूवेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥ श्वेतेत्यादिविशेषणद्वयंरथेनेत्यस्य ॥ ७ ॥

॥ १० ॥ योगमाज्ञाप्यसेनानामादित्येऽभ्युदितेतदा ॥ अकरोत्किंमहाप्राज्ञस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ २ ॥ संजयउवाच कर्णस्यमतमाज्ञायपुत्रास्तेभरतर्षभ ॥ योगमाज्ञापयामासुर्नंदितूर्यपुरःसरं ॥ ३ ॥ महत्यपररात्रेचतवसैन्यस्यमारिष ॥ योगोयोगेतिसहसाप्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ४ ॥ कल्प्यतांनागमुख्यानांरथानांच वरूथिनां ॥ सन्नह्यतांनराणांचवाजिनांचविशांपते ॥ ५ ॥ क्रोशतांचैवयोधानांत्वरितानांपरस्परं ॥ बभूवतुमुलःशब्दोदिवस्पृक्सुमहांस्ततः ॥ ६ ॥ ततःश्वेतपताकेनबलाकावर्णवाजिना ॥ हेमपृष्ठेनधनुषानागकक्षेणकेतुना ॥ ७ ॥ तूणीरशतपूर्णेनसगदेनवरूथिना ॥ शतघ्नीकिंकिणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ॥ ८ ॥ कार्मुकैरुपपन्नेनविमलादित्यवर्चसा ॥ रथेनाभिपताकेनसूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ९ ॥ ध्मापयन्वारिजंराजन्हेमजालविभूषितं ॥ विधुन्वानोमहच्चापंकार्तस्वरविभूषितं ॥ १० ॥ दृष्ट्वाकर्णंमहेष्वासंरथस्थंरथिनांवरं ॥ भानुमंतमिवोद्यंतंतमोनिघ्नन्दुरासदं ॥ ११ ॥ नभीष्मव्यसनंकेचिन्नापिद्रोणस्यमारिष ॥ नान्येषांपुरुषव्याघ्रमेनिरेतत्रकौरवाः ॥ १२ ॥ ततस्तुत्वरयन्योधान्शंखशब्देनमारिष ॥ कर्णोनिष्कर्षयामासकौरवाणांमहद्बलं ॥ १३ ॥ व्यूहंव्यूह्यमहेष्वासो मकरंशत्रुतापनः ॥ प्रत्युद्ययौतथाकर्णःपांडवान्विजिगीषया ॥ १४ ॥ मकरस्यतुतुंडेवैकर्णोराजन्व्यवस्थितः ॥ नेत्राभ्यांशकुनिःशूरउलूकश्चमहारथः ॥ १५ ॥ द्रोणपुत्रस्तुशिरसिग्रीवायांसर्वसोदराः ॥ मध्येदुर्योधनोराजाबलेनमहतावृतः ॥ १६ ॥ वामपादेतुराजेंद्रकृतवर्माव्यवस्थितः ॥ नारायणबलैर्युक्तोगोपालैर्युद्धदुर्मदैः ॥ १७ ॥ पादेतुदक्षिणेराजन्गौतमःसत्यविक्रमः ॥ त्रिगर्तैःसुमहेष्वासैर्दाक्षिणात्यैश्चसंवृतः ॥ १८ ॥ अनुपादेतुयोवामस्तत्रशल्योव्यवस्थितः ॥ महत्यासेनयासार्द्धंमद्रदेशसमुत्थया ॥ १९ ॥ दक्षिणेतुमहाराजसुषेणःसत्यसंगरः ॥ वृतोरथसहस्रेणदंतिनांचत्रिभिःशतैः ॥ २० ॥ पुच्छेत्यास्तांमहावीर्यौभ्रातरौपार्थिवौतदा ॥ चित्रश्चचित्रसेनश्चमहत्यासेनयावृतौ ॥ २१ ॥ तथाप्रयातेराजेंद्रकर्णेनरवरोत्तमे ॥ धनंजयमभिप्रेक्ष्यधर्मराजोऽब्रवीदिदं ॥ २२ ॥ पश्यपार्थयथासेनाधार्त्तराष्ट्रीहसंयुगे ॥ कर्णेनविहितावीरगुप्तावीरैर्महारथैः ॥ २३ ॥ हतवीरतमाह्येषाधार्त्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ फल्गुशेषामहाबाहोतृणैस्तुल्यामतामम ॥ २४ ॥ एकोह्यत्रमहेष्वासःसूतपुत्रोविराजते ॥ सदेवासुरगंधर्वैःसकिन्नरमहोरगैः ॥ २५ ॥ ॥ १० ॥

॥ ८ ॥ अभिपताकेनवायोःप्रातिकूल्यादभिमुखपताकेन एतत्पराजयसूचकं ॥ ९ ॥ १० ॥ निघ्नन्निघ्नंतं घ्नंतमितिवापाठः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनुपादेपादस्थानस्यापिपश्चाद्भागे ॥ १९ ॥ दक्षिणेअनुपादे ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ व्यूहरचय ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिनैल० भारतभा० एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

चराचरैस्त्रिभिर्लोकैर्योजय्योरथिनांवरः ॥ तंहत्वाद्यमहाबाहोविजयस्तवफाल्गुन ॥ २६॥ उद्धृतश्चभवेच्छल्योममद्वादशवार्षिकः ॥ एवंज्ञात्वामहाबाहोव्यूहंव्यू
हयथेच्छसि ॥ २७॥ भ्रातुरेतद्वचःश्रुत्वापांडवःश्वेतवाहनः ॥ अर्धचंद्रेणव्यूहेनप्रत्यव्यूहततांचमूं ॥ २८ ॥ वामपार्श्वेतुतस्याथभीमसेनोव्यवस्थितः ॥ दक्षिणे
चमहेष्वासोधृष्टद्युम्नोव्यवस्थितः ॥ २९ ॥ मध्येव्यूहस्यराजातुपांडवश्चधनंजयः ॥ नकुलःसहदेवश्चधर्मराजस्यपृष्ठतः ॥ ३० ॥ चक्ररक्षौतुपांचाल्यौयुधामन्यू
त्तमौजसौ ॥ नार्जुनंजहतुर्युद्धेपाल्यमानौकिरीटिना ॥ ३१ ॥ शेषानृपतयोवीराःस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ॥ यथाभागंयथोत्साहंयथायत्नंचभारत ॥ ३२॥ एवमे
तन्महाव्यूहंव्यूह्यभारतपांडवाः ॥ तावकाश्चमहेष्वासायुद्धायैवमनोदधुः ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वाव्यूढांतवचमूंसूतपुत्रेणसंयुगे ॥ निहतान्पांडवान्मेनेधार्त्तराष्ट्रःसबांधवः
॥ ३४ ॥ तथैवपांडवींसेनांव्यूढांदृष्ट्वायुधिष्ठिरः ॥ धार्त्तराष्ट्रान्हतान्मेनेसकर्णान्वैजनाधिपः ॥ ३५ ॥ ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकदुंदुभिः ॥ डिंडिमाश्चाप्यह
न्यंतझर्झराश्चसमंततः ॥ ३६ ॥ सेनयोरुभयोराजन्प्रावाद्यंतमहास्वनाः ॥ सिंहनादश्चसंजज्ञेशूराणांजयगृद्धिनां ॥ ३७॥ हयहेषितशब्दाश्चवारणानांचबृंह
तां ॥ रथनेमिस्वनाश्चोग्राःसंबभूवुर्जनाधिप ॥ ३८ ॥ नद्रोणव्यसनंकश्चिज्ज्ञानीतेतत्रभारत ॥ दृष्ट्वाकर्णंमहेष्वासंमुखेव्यूहस्यदंशितं ॥ ३९ ॥ उभेसैन्येमहारा
जप्रहृष्टनरसंकुले ॥ योद्धुकामेस्थितेराजन्हंतुमन्योन्यमोजसा ॥ ४० ॥ तत्रयत्तौसुसंरब्धौदृष्ट्वान्योन्यंव्यवस्थितौ ॥ अनीकमध्येराजेंद्रचेरतुःकर्णपांडवौ
॥ ४१ ॥ नृत्यमानेचतेसेनेसमेयातांपरस्परं ॥ तेषांपक्षैःप्रपक्षैश्चनिर्जग्मुस्तेयुयुत्सवः ॥ ४२ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंनरवारणवाजिनां ॥ रथानांचमहाराजअन्योन्य
मभिनिघ्नतां ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिव्यूहनिर्माणेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तेसेनेऽन्योन्यमासाद्यप्रहृष्टाश्वनर
द्विपे ॥ बृहत्यौसंप्रजन्हातेदेवासुरसमप्रभे ॥ १ ॥ ततोनररथाश्वेभैःपत्तयश्चोग्रविक्रमाः ॥ संप्रहारान्भृशंचक्रुर्देहपाप्मासुनाशनान् ॥ २ ॥ पूर्णचंद्रार्कपद्मानां
कांतिभिर्गंधतःसमैः ॥ उत्तमांगैर्नृसिंहानांनृसिंहास्तस्तरुर्महीं ॥ ३ ॥ अर्धचंद्रैस्तथाभल्लैःक्षुरप्रैरसिपट्टिशैः ॥ परश्वधैश्चाप्यकृंतन्नुत्तमांगानियुध्यतां ॥ ४ ॥ व्या
यतायतबाहूनांव्यायतायतबाहुभिः ॥ बाहवःपातितारेजुर्धरण्यांसायुधांगदैः ॥ ५ ॥

तेसेनेइति प्रगृह्यत्वाभावश्छांदसः ॥ १ देहानांपाप्मनामसूनांचनाशनान् ॥ २ ॥ पूर्णचंद्रार्काणांकांतिभिःसमैःपद्मानांगंधतःसमैःतस्तरुःआस्तीर्णवंतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्यायताःपुष्टाःआयताःदीर्घाः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रहितैःनिरस्तैः ओहाकूल्यागे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ १५ ॥ आपीडिनःभूषावंतः नानापृथक् विविधरागाणिवसनानियेषांतेविरागवसनाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ महामात्ररथैरितिपाठेश्रेष्ठरथैः गजधूर्गतःगजस्कंधगतः ॥ २१ ॥ उदयाग्र्याद्रिभवनं उदयाद्रेरग्रभवनं अग्राद्रीत्यग्रशब्दस्यपूर्वनिपातआर्षः उदयनामाअग्र्याद्रिःपूर्वपर्वतःसएवभवनमितिवा

तैःस्फुरद्भिर्महीभातिरक्तांगुलितलैस्तथा ॥ गरुडप्रहितैरुग्रैःपंचास्यैरुरगैरिव॥६॥ द्विरदस्यंदनाश्वेभ्यःपेतुर्वीराद्विषद्धताः ॥ विमानेभ्योयथाक्षीणेपुण्येस्वर्गसदस्तथा॥ ७॥ गदाभिरन्येगुर्वीभिःपरिघैर्मुसलैरपि॥ पोथिताःशतशःपेतुर्वीरावीरतरैरणे॥ ८॥ रथारथैर्विमथितामत्तामत्तैर्द्विपाद्विपैः ॥ सादिनःसादिभिश्चैवतस्मिन्परमसंकुले॥ ९॥ रथैर्नरारथानागैरश्वारोहाश्चपत्तिभिः ॥ अश्वारोहैःपदाताश्चनिहतायुधिशेरते॥ १०॥ रथाश्वपत्तयोनागैरथाश्वेभाश्चपत्तिभिः॥ रथपत्तिद्विपाश्चाश्वैरथैश्चापिनरद्विपाः॥ ११ ॥ रथाश्वेभनराणांतुनराश्वेभरथैःकृतं॥ पाणिपादैश्चशस्त्रैश्चरथैश्चकदनंमहत्॥ १२॥ तथातस्मिन्बलेशूरैर्वध्यमानेहतेपिच॥ अस्मानभ्याययुःपार्थाद्वृकोदरपुरोगमाः॥ १३॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचद्रौपदेयाःप्रभद्रकाः ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चद्राविडैःसैनिकैःसह॥ १४॥ वृताव्यूहेनमहतापांड्याश्चोलाःसकेरलाः॥ व्यूढोरस्कादीर्घभुजाःप्रांशवःपृथुलोचनाः ॥ १५॥ आपीडिनोरक्तदंतामत्तमातंगविक्रमाः॥ नानाविरागवसनागंधचूर्णावचूर्णिताः॥ १६॥ बद्धासयःपाशहस्तावारणप्रतिवारणाः ॥ समानमृत्यवोराजन्नात्यजंतपरस्परं ॥ १७॥ कलापिनश्चापहस्तादीर्घकेशाःप्रियंवदाः॥ पत्तयःसादिनश्चान्येघोररूपपराक्रमाः॥ १८ ॥ अथापरेपुनःशूराश्चेदिपांचालकेकयाः ॥ कारूषाःकोशलाःकांच्यामागधाश्चापिदुद्रुवुः॥ १९॥ तेषांरथाश्वनागाश्चप्रवराश्चोग्रपत्तयः॥ नानावाद्यधरैर्हृष्टानृत्यंतिचहसंतिच ॥ २०॥ तस्यसैन्यस्यमहतोमहामात्रवरैर्वृतः॥ मध्येवृकोदरोभ्यायात्त्वदीयान्नागधूर्गतः॥ २१॥ सनागप्रवरोत्युग्रोविधिवत्कल्पितोबभौ॥ उदयाग्र्याद्रिभवनंयथाभ्युदितभास्करं॥ २२॥ तस्यायसंवर्मवरंवररत्नविभूषितं॥ ताराव्याप्तस्यनभसःशारदस्यसमत्विषं॥ २३॥ सतोमरव्यग्रकरश्चारुमौलिःस्वलंकृतः॥ शरन्मध्यंदिनार्काभस्तेजसाव्यदहद्रिपून्॥ २४ ॥ तंदृष्ट्वाद्विरदंदूरात्क्षेमधूर्त्तिर्द्विपस्थितः॥ आह्वयन्नभिदुद्रावप्रमनाःप्रमनस्तरं॥ २५॥ तयोःसमभवद्युद्धंद्विपयोरुग्ररूपयोः॥ यदृच्छयाद्रुमवतोर्महापर्वतयोरिव॥ २६॥ संसक्तनागौतौवीरौतोमरैरितरेतरं॥ बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भित्वान्योन्यंविनेदतुः॥ २७॥

॥ ११ ॥

उदयाग्र्याद्रिभवनमितिपाठेउदयाचलस्याग्रेशृंगेअत्रेरर्कभूतस्यभवनं ॥ २२ ॥ शारदस्यशरदाउपलक्षितस्य ॥ २३ ॥ चारुमौलिःरम्यकिरीटः ॥ २४ ॥ द्विपस्थितोद्विपारूढः प्रमनाःप्रकृष्टमनाः प्रमनस्तरंप्रसन्नतरमनसं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२८॥२९॥३०॥ विनेदतुःसन्निहितौबभूवतुःवव्रृषतुरित्यर्थः ॥३१॥ अपरैःतोमरैरेव ॥३२॥ सभीमसेनःमेघैःसमसप्तिरिवांशुमान् यथामेघांतर्हितस्यसूर्यस्यमरीचयःरश्मिरूपेणसर्वतःप्रचरंति एवंरश्मिस्था नीयास्तोमराः ॥३३॥ अंजोगतिंऋजुगतिं॥३४॥३५॥३६॥गृह्यमाणः निगृह्यमाणः क्षेममधूर्त्तिना ॥३७॥३८॥३९॥आमित्रंशत्रुसंबंधिनं सामित्रमितिपाठांतरं॥४०॥४१॥४२॥४३॥ अहन्हतवान् हतःगद

व्यपसृत्यतुनागाभ्यांमंडलानिविचेरतुः ॥ प्रगृह्यचोभौधनुषीजघ्नतुर्वैपरस्परं॥२८॥ क्ष्वेडितास्फोटितरवैर्बाणशब्दैस्तुसर्वतः॥ तौजनंहर्षयंतौचसिंहनादंप्रच क्रतुः॥ २९ ॥ समुद्यतकराभ्यांतौद्विपाभ्यांकृतिनावुभौ ॥ वातोद्धूतपताकाभ्यांयुयुधातेमहाबलौ ॥ ३० ॥ तावन्योन्यस्यधनुषीछित्वान्योन्यंविनेदतुः॥ श क्तितोमरवर्षेणप्रावृण्मेघाविवांबुभिः॥ ३१॥ क्षेमधूर्त्तिस्तदाभीमंतोमरेणस्तनांतरे॥ निर्बिभेदातिवेगेनषड्भिश्चाप्यपरैर्नदन्॥३२॥ सभीमसेनःशुशुभेतोम रैरंगमाश्रितैः॥ क्रोधदीप्तवपुर्मेघैःसप्तसप्तिरिवांशुमान्॥ ३३ ॥ ततोभास्करवर्णाभमंजोगतिमयस्मयं ॥ ससर्जतोमरंभीमःप्रत्यमित्राययत्नवान् ॥ ३४ ॥ ततःकुलूताधिपतिश्चापमानम्यसायकैः ॥ दशभिस्तोमरंभित्वाषष्ट्याविव्याधपांडवं ॥ ३५ ॥ अथकार्मुकमादायभीमोजलदनिःस्वनं॥ रिपोरभ्यर्दयन्ना गमुन्नदन्पांडवःशरैः॥ ३६॥ सशरौघार्दितोनागोभीमसेनेनसंयुगे ॥ गृह्यमाणोपिनातिष्ठद्वातोद्धूतइवांबुदः ॥ ३७॥ तमभ्यधावद्द्विरदंभीमोभीमस्यनाग राट्॥ महावातेरितंमेघंवातोद्धूतइवांबुदः॥ ३८ ॥सन्निवार्यात्मनोनागंक्षेमधूर्त्तिःप्रतापवान्॥ विव्याधाभिद्रुतंबाणैर्भीमसेनस्यकुंजरं ॥ ३९॥ ततःसाधुवि सृष्टेनक्षुरेणानतपर्वणा ॥ छित्वाशरासनंशत्रोर्नागमामित्रमार्दयत् ॥ ४० ॥ ततःक्रुद्धोरणेभीमंक्षेमधूर्त्तिःपराभिनत् ॥ जघानचास्यद्विरदंनाराचैःसर्वम र्मसु॥ ४१॥सपपातमहानागोभीमसेनस्यभारत॥ पुरानागस्यपतनादवप्लुत्यस्थितोमहीं॥ ४२ ॥ तस्यभीमोपिद्विरदंगदयासमपोथयत्॥ तस्मात्प्रमथिता न्नागात्क्षेमधूर्त्तिमवप्लुतं॥ ४३॥ उद्यतायुधमायांतंगदयाहन्वृकोदरः॥ सपपातहतःसासिर्व्यसुस्तमभितोद्विपं ॥ ४४ ॥ वज्रप्रभग्नमचलंसिंहोवज्रहतोय था॥ तंहतंनृपतिंदृष्ट्वाकुलूतानांयशस्करं ॥ प्राद्रवद्व्यथितासेनात्वदीयाभरतर्षभ ॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० क्षेमधूर्त्तिवधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥

संजयउवाच ततःकर्णोमहेष्वासःपांडवानामनीकिनीं॥ जघानसमरेशूरःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ तथैवपांडवाराजंस्तवपुत्रस्यवाहिनीं॥ कर्णस्यप्रमु खेक्रुद्धानिजघ्नुस्तेमहारथाः॥ २॥ कर्णोपिराजन्समरेव्यहनत्पांडवींचमूं॥ नाराचैरर्ककरश्म्याभैःकर्मारपरिमार्जितैः॥ ३॥

याशकलीकृतः अतएवअभितोद्विपंद्विपस्याभितःपपात ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैल० भारतभा० द्वादशोऽध्यायः ॥१२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ द्रौणिमभ्यद्रवत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कृपेणयुयुधेइतिशेषः ॥ ९ ॥ माद्रीपुत्रःसुतंतवेत्यस्यव्याख्यादुःशासनमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ लघु शीघ्रं सुष्ठु

तत्रभारतकर्णेननाराचैस्ताडितागजाः॥ नेदुःसेदुश्चमम्लुश्चबभ्रमुश्चदिशोदश ॥ ४ ॥ वध्यमानेबलेतस्मिन्सूतपुत्रेणमारिष ॥ नकुलोभ्यद्रवत्तूर्णंसूतपुत्रंम
हारणे ॥ ५ ॥ भीमसेनस्तथाद्रौणिंकुर्वाणंकर्मदुष्करं॥ विंदानुविंदौकैकेयौसात्यकिःसमवारयत् ॥ ६ ॥ श्रुतकर्माणमायांतंचित्रसेनोमहीपतिः॥ प्रतिविंध्य
स्तथाचित्रंचित्रकेतनकार्मुकं॥ ७॥ दुर्योधनस्तुराजानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं॥ संशप्तकगणान्क्रुद्धोत्यभ्यधावद्धनंजयः॥ ८॥ धृष्टद्युम्नःकृपेणाथतस्मिन्वीरवरक्ष
ये॥ शिखंडीकृतवर्माणंसमासादयदच्युतं॥ ९ ॥ श्रुतकीर्त्तिस्तथाशल्यंमाद्रीपुत्रःसुतंतव॥ दुःशासनंमहाराजसहदेवःप्रतापवान्॥ १० ॥ कैकेयौसात्यकिंयु
द्धेशरवर्षेणभास्वता॥ सात्यकिःकैकेयौचापिच्छादयामासभारत ॥ ११ ॥ तावेनंभ्रातरौवीरौजघ्नतुर्हृदयेभृशं ॥ विषाणाभ्यांयथानागौप्रतिनागंमहावने
॥ १२ ॥ शरसंभिन्नवर्माणौतावुभौभ्रातरौरणे॥ सात्यकिंसत्यकर्माणंराजन्विव्यधतुःशरैः॥ १३ ॥ तौसात्यकिर्महाराजप्रहसन्सर्वतोदिशः ॥ छादयञ्छरव
र्षैणवारयामासभारत॥ १४ ॥ वार्यमाणौततस्तौहिशैनेयशरवृष्टिभिः ॥ शैनेयस्यरथंतूर्णंछादयामासतुःशरैः ॥ १५ ॥ तयोस्तुधनुषीचित्रेछित्वाशौरिर्महा
यशाः॥ अथतौसायकैस्तीक्ष्णैर्वारयामाससंयुगे॥ १६ ॥ अथान्येधनुषीचित्रेप्रगृह्यचमहाशरान् ॥ सात्यकिंछादयंतौतौचेरतुर्लघुसुष्ठुच॥ १७॥ ताभ्यांमु
क्तामहाबाणाःकंकबर्हिणवाससः॥ द्योतयंतोदिशःसर्वाःसंपेतुःस्वर्णभूषणाः॥ १८॥ बाणांधकारमभवत्तयोराजन्महामृधे॥अन्योन्यस्यधनुश्चैवचिच्छिदुस्ते
महारथाः॥ १९ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजसात्वतोयुद्धदुर्मदः ॥ धनुरन्यत्समादायसज्यंकृत्वाचसंयुगे॥ २० ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनअनुविंदशिरोऽहरत्॥ अपतत्त
च्छिरोराजन्कुंडलोपचितंमहत्॥॥ २१ ॥ शंबरस्यशिरोयद्वन्निहतस्यमहारणे ॥ शोचयन्केकयान्सर्वान्जगामाशुवसुंधरां॥ २२ ॥ तंदृष्ट्वानिहतंशूरंभ्राता
तस्यमहारथः॥ सज्यमन्यद्धनुःकृत्वाशैनेयंपर्यवारयत्॥ २३ ॥ सषष्ट्यासात्यकिंविध्वास्वर्णपुंखैःशिलाशितैः॥ ननादबलवान्नादंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ २४
सात्यकिंचततस्तूर्णंकेकयानांमहारथः॥ शरैरनेकसाहस्रैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत्॥ २५॥ सशरैःक्षतसर्वांगःसात्यकिःसत्यविक्रमः॥ रराजसमरेराजन्सपुष्पइ
वकिंशुकः॥ २६॥ सात्यकिःसमरेविद्धःकैकेयेनमहात्मना॥ कैकेयंपंचविंशत्याविव्याधप्रहसन्निव ॥ २७॥ तावन्योन्यस्यसमरेसंछिद्यधनुषीशुभे॥ हत्वा
चसारथीतूर्णंहयांश्चरथिनांवरौ॥ २८॥

शोभनं ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ उपचितमलंकृतं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अपहस्तेनतिर्यक्हस्तेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिकर्णप० नैल० भारतभा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतकर्मेति ॥ १ ॥ अभि

विरथावसियुद्धायसमाजग्मतुराहवे ॥ शतचंद्रचितेगृह्यचर्मणीसुभुजौतथा ॥ २९ ॥ विरोचेतांमहारंगेनिस्त्रिंशवरधारिणौ ॥ यथादेवासुरेयुद्धेजंभशक्रौम
हाबलौ ॥ ३० ॥ मंडलानिततस्तौतुविचरंतौमहारणे ॥ अन्योन्यमभितस्तूर्णसमाजग्मतुराहवे ॥ ३१ ॥ अन्योन्यस्यवधेचैवचक्रतुर्यत्नमुत्तमं ॥ कैकेयस्यद्वि
धाचर्मततश्चिच्छेदसात्वतः ॥ ३२ ॥ सात्यकेस्तुतथैवासौचर्मचिच्छेदपार्थिवः ॥ चर्मच्छित्वातुकैकेयस्तारागणशतैर्वृतं ॥ ३३ ॥ चचारमंडलान्येवगतप्रत्या
गतानिच ॥ तंचरंतंमहारंगेनिस्त्रिंशवरधारिणं ॥ ३४ ॥ अपहस्तेनचिच्छेदशैनेयस्त्वरयान्वितः ॥ सवर्माकेकयोराजन्द्विधाछिन्नोमहारणे ॥ ३५ ॥ निपपात
महेष्वासोवज्राहतइवाचलः ॥ तंनिहत्यरणेशूरःशैनेयोरथसत्तमः ॥ ३६ ॥ युधामन्युरथंतूर्णमारुरोहपरंतपः ॥ ततोन्यंरथमास्थायविधिवत्कल्पितंपुनः ॥ ३७ ॥
केकयानांमहत्सैन्यंव्यधमत्सात्यकिःशरैः ॥ सावध्यमानासमरेकेकयानांमहाचमूः ॥ तमुत्सृज्यरणेशत्रुंप्रदुद्रावदिशोदश ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप०
विंदानुविंदवधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच श्रुतकर्माततोराजंश्चित्रसेनंमहीपतिं ॥ आजघ्नेसमरेक्रुद्धःपंचाशद्भिःशिलीमुखैः
॥ १ ॥ अभिसारस्तुतंराजन्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ श्रुतकर्माणमाहत्यसूतंविव्याधपंचभिः ॥ २ ॥ श्रुतकर्माततःक्रुद्धश्चित्रसेनंचमूमुखे ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनम
र्मदेशेसमार्पयत् ॥ ३ ॥ सोतिविद्धोमहाराजनाराचेनमहात्मना ॥ मूर्छामभिययौवीरःकश्मलंचाविवेशह ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नंतरेचैनंश्रुतकीर्त्तिर्महायशाः ॥
नवत्याजगतीपालंछादयामासपत्रिभिः ॥ ५ ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांचित्रसेनोमहारथः ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनतंचविव्याधसप्तभिः ॥ ६ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादा
यवेगघ्नंरुक्मभूषितं ॥ चित्ररूपधरंचक्रेचित्रसेनंशरोर्मिभिः ॥ ७ ॥ सशरैश्चित्रितोराजाचित्रमाल्यधरोयुवा ॥ युवेवसमरेऽशोभद्गोष्ठीमध्येस्वलंकृतः ॥ ८ ॥ श्रु
तकर्माणमथवैनाराचेनस्तनांतरे ॥ बिभेदतरसाशूरस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ९ ॥ श्रुतकर्मापिसमरेनाराचेनसमर्पितः ॥ सुस्रावरुधिरंतत्रगैरिकार्द्रइवाचलः
॥ १० ॥ ततःसरुधिराक्तांगोरुधिरेणकृतच्छविः ॥ रराजसमरेवीरःसपुष्पइवकिंशुकः ॥ ११ ॥ श्रुतकर्माततोराजन्शत्रुणासमभिद्रुतः ॥ शत्रुसंवारणंक्रुद्धो
द्विधाचिच्छेदकार्मुकं ॥ १२ ॥

सारोभिसाराधिपतिश्चित्रसेनः आहत्यसंताड्य ॥ २ ॥ ३ ॥ मूर्छांअर्धनिद्रां कश्मलंअचित्तत्वं ॥ ४ ॥ एनं श्रुतकर्माणं ॥ ५ ॥ तंश्रुतकर्माणं ॥ ६ ॥ ७ ॥ सशरैरिति गोष्ठीगोयूथपःसांडोमहोक्षः सयथाशृंगादौअलंकृतएवंसशरैरलंकृतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतच्छविः आहितशोभः ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुपत्रिभिः शोभनपुंखवद्भिर्नाराचानांशतैः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रेतराट् यमः ॥ १७ ॥ दावोदावाग्निस्तेनदग्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वर्णघंटांसुवर्णमयघंटान्वितां ॥ २३ ॥

अथैनंछिन्नधन्वानंनाराचानांशतैस्त्रिभिः ॥ छादयन्समरेराजन्विव्याधचसुपत्रिभिः ॥ १३ ॥ ततोपरेणभल्लेनतीक्ष्णेननिशितेनच ॥ जहारसशिरस्त्राणं
शिरस्तस्यमहात्मनः ॥ १४ ॥ तच्छिरोन्यपतद्भूमौचित्रसेनस्यदीप्तिमत् ॥ यदृच्छयायथाचंद्रश्च्युतःस्वर्गान्महीतलं ॥ १५ ॥ राजानंनिहतंदृष्ट्वातेऽभिसारंतुमारि
ष ॥ अभ्यद्रवंतवेगेनचित्रसेनस्यसैनिकाः ॥ १६ ॥ ततःक्रुद्धोमहेष्वासस्तत्सैन्यंप्राद्रवच्छरैः ॥ अंतकालेयथाक्रुद्धःसर्वभूतानिप्रेतराट् ॥ १७ ॥ तेवध्यमानाःस
मरेतवपौत्रेणधन्विना ॥ व्यद्रवंतदिशस्तूर्णंदावदग्धाइवद्विपाः ॥ १८ ॥ तांस्तुविद्रवतोदृष्ट्वानिरुत्साहान्द्विषज्जये ॥ द्रावयन्निषुभिस्तीक्ष्णैःश्रुतकर्माव्यरोचत
॥ १९ ॥ प्रतिविंध्यस्ततश्चित्रंभित्वापंचभिराशुगैः ॥ सारथिंचत्रिभिर्विध्वाध्वजमेकेषुणापिच ॥ २० ॥ तंचित्रोनवभिर्भल्लैर्बाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ स्वर्णपुंखैः
प्रसन्नाग्रैःकंकबर्हिणवाजितैः ॥ २१ ॥ प्रतिविंध्योधनुश्छित्वातस्यभारतसायकैः ॥ पंचभिर्निशितैर्बाणैरथैनंसहिजघ्निवान् ॥ २२ ॥ ततःशक्तिंमहाराजस्वर्णघं
टांदुरासदां ॥ प्राहिणोत्तवपौत्रायघोरामग्निशिखामिव ॥ २३ ॥ तामापतंतींसहसामहोल्काप्रतिमांतदा ॥ द्विधाचिच्छेदसमरेप्रतिविंध्योहसन्निव ॥ २४ ॥
सापपातद्विधाछिन्नाप्रतिविंध्यशरैःशितैः ॥ युगांतेसर्वभूतानित्रासयंतीयथाऽशनिः ॥ २५ ॥ शक्तिंतांप्रहतांदृष्ट्वाचित्रोगृह्यमहागदां ॥ प्रतिविंध्यायचिक्षेपरु
क्मजालविभूषितां ॥ २६ ॥ साजघानहयांस्तस्यसारथिंचमहारणे ॥ रथंप्रमृद्यवेगेनधरणीमन्वपद्यत ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुरथादाप्लुत्यभारत ॥ शक्तिंचि
क्षेपचित्रायस्वर्णदंडामलंकृतां ॥ २८ ॥ तामापतंतींजग्राहचित्रोराजन्महामनाः ॥ ततस्तामेवचिक्षेपप्रतिविंध्यायपार्थिवः ॥ २९ ॥ समासाद्यरणेशूरंप्रतिविं
ध्यंमहाप्रभा ॥ निर्भिद्यदक्षिणंबाहुंनिपपातमहीतले ॥ पतिताभासयच्चैवतंदेशमशनिर्यथा ॥ ३० ॥ प्रतिविंध्यस्ततोराजंस्तोमरंहेमभूषितं ॥ प्रेषयामाससंक्रु
द्धश्चित्रस्यवधकांक्षया ॥ ३१ ॥ सतस्यगात्रावरणंभित्वाहृदयमेवच ॥ जगामधरणींतूर्णंमहोरगइवाशयं ॥ ३२ ॥ सपपाततदाराजातोमरेणसमाहतः ॥ प्र
सार्यविपुलौबाहूपीनौपरिघसन्निभौ ॥ ३३ ॥ चित्रंसंप्रेक्ष्यनिहतंतावकारणशोभिनः ॥ अभ्यद्रवंतवेगेनप्रतिविंध्यंसमंततः ॥ ३४ ॥ सृजंतोविविधान्बाणान्श
तघ्नीश्चसकिंकिणीः ॥ तमवच्छादयामासुःसूर्यमभ्रगणाइव ॥ ३५ ॥ तान्विधम्यमहाबाहुःशरजालेनसंयुगे ॥ व्यद्रावयत्तवचमूंवज्रहस्तइवासुरीं ॥ ३६ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गात्रावरणंकवचं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिकर्णप० नैल० भारतभा० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ भीमेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ खड्गः गंडकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

तेवध्यमानाःसमरेतावकाःपांडवैर्नृप ॥ विप्रकीर्यंतसहसावातनुन्नाघनाइव ॥ ३७ ॥ विप्रद्रुतेबलेतस्मिन्वध्यमानेसमंततः ॥ द्रौणिरेकोऽभ्ययात्तूर्णंभीमसे
नंमहाबलं ॥ ३८ ॥ ततःसमागमोघोरोबभूवसहसातयोः ॥ यथादेवासुरेयुद्धेवृत्रवासवयोरिव ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० चित्रवधेचतुर्दशोऽध्या
यः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच भीमसेनंततोद्रौणीराजन्विव्याधपत्रिणा ॥ परयात्वरयायुक्तोदर्शयन्नस्त्रलाघवं ॥ १ ॥ अथैनंपुनराजघ्नेनवत्या
निशितैःशरैः ॥ सर्वमर्माणिसंप्रेक्ष्यमर्मज्ञोलघुहस्तवत् ॥ २ ॥ भीमसेनःसमाकीर्णोद्रौणिनानिशितैःशरैः ॥ रराजसमरेराजन्रश्मिवानिवभास्करः ॥ ३ ॥ त
तःशरसहस्रेणसुप्रयुक्तेनपांडवः ॥ द्रोणपुत्रमवच्छाद्यसिंहनादममुंचत ॥ ४ ॥ शरैःशरांस्ततोद्रौणिःसंवार्ययुधिपांडवं ॥ ललाटेऽभ्याहनद्राजन्नाराचेनस्मयन्नि
व ॥ ५ ॥ ललाटस्थंततोबाणंधारयामासपांडवः ॥ यथाशृंगंवनेदृप्तःखड्गोधारयतेनृप ॥ ६ ॥ ततोद्रौणिंरणेभीमोयतमानंपराक्रमी ॥ त्रिभिर्विव्याधनाराचैर्ल
लाटेविस्मयन्निव ॥ ७ ॥ ललाटस्थैस्ततोबाणैर्ब्राह्मणोसौव्यशोभत ॥ प्रावृषीवयथासिक्तस्त्रिशृंगःपर्वतोत्तमः ॥ ८ ॥ ततःशरशतैर्द्रौणिरर्दयामासपांडवं ॥ नचैनं
कंपयामासमातरिश्वेवपर्वतं ॥ ९ ॥ तथैवपांडवोयुद्धेद्रौणिंशरशतैःशितैः ॥ नाकंपयतसंहृष्टोवार्योघइवपर्वतं ॥ १० ॥ तावन्योन्यंशरैर्घोरैश्छादयानौमहार
थौ ॥ रथवर्यगतौवीरौशुशुभातेबलोत्कटौ ॥ ११ ॥ आदित्याविवसंदीप्तौलोकक्षयकरावुभौ ॥ स्वरश्मिभिरिवान्योन्यंतापयंतौशरोत्तमैः ॥ १२ ॥ ततःप्रतिकृ
तेयत्नंकुर्वाणौतौमहारणे ॥ कृतप्रतिकृतेयत्तौशरसंघैरभीतवत् ॥ १३ ॥ व्याघ्राविवचसंग्रामेचेरतुस्तौनरोत्तमौ ॥ शरदंष्ट्रौदुराधर्षौचापवक्त्रौभयंकरौ ॥ १४ ॥
अभूतांतावदृश्यौचशरजालैःसमंततः ॥ मेघजालैरिवच्छन्नौगगनेचंद्रभास्करौ ॥ १५ ॥ चकाशेतेमुहूर्त्तेनततस्तावप्यरिंदमौ ॥ विमुक्तावभ्रजालेनअंगारक
बुधाविव ॥ १६ ॥ अथतत्रैवसंग्रामेवर्त्तमानेसुदारुणे ॥ अपसव्यंततश्चक्रेद्रौणिस्तत्रवृकोदरं ॥ १७ ॥ किरञ्छरशतैरुग्रैर्धाराभिरिवपर्वतं ॥ नतुतन्ममृषेभीमः
शत्रोर्विजयलक्षणं ॥ १८ ॥ प्रतिचक्रेततोराजन्पांडवोप्यपसव्यतः ॥ मंडलानांविभागेषुगतप्रत्यागतेषुच ॥ १९ ॥ बभूवतुमुलंयुद्धंतयोःपुरुषसिंहयोः ॥ चरि
त्वाविविधान्मार्गान्मंडलस्थानमेवच ॥ २० ॥ शरैःपूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ अन्योन्यस्यवधेचैवचक्रतुर्यत्नमुत्तमं ॥ २१ ॥ ईषतुर्विरथंचैवकर्तु
मन्योन्यमाहवे ॥ ततोद्रौणिर्महास्त्राणिप्रादुश्चक्रेमहारथः ॥ २२ ॥ कृतप्रतिकृतेअन्योन्यास्त्रप्रतिघाते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ईषतुःइच्छांचक्रतुः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उल्कानांअन्योन्याभिमुखंपातास्तैरावृतमिवेतिलुप्तोपमा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तथैवदशनच्छदौक्रोधात्संदष्टो

तान्यस्त्रैरेवसमरेप्रतिजघ्नेथपांडवः॥ ततोघोरंमहाराजअस्त्रयुद्धमवर्त्तत॥ २३॥ ग्रहयुद्धंयथाघोरंप्रजासंहरणेत्यभूत्॥ तेबाणाःसमसज्जंतमुक्तास्ताभ्यांतुभार
त॥ २४॥ द्योतयंतोदिशःसर्वास्तवसैन्यंसमंततः॥ बाणसंघैर्वृतंघोरमाकाशंसमपद्यत॥ २५॥ उल्कापातावृतंयुद्धंप्रजानांसंक्षयेनृप॥ बाणाभिघातात्संजज्ञेत
त्रभारंतपावकः॥ २६॥ सविस्फुलिंगोदीप्तार्चिर्योऽदहद्वाहिनीद्वयं॥ तत्रसिद्धामहाराजसंपतंतोब्रुवन्वचः॥ २७॥ युद्धानामतिसर्वेषांयुद्धमेतदितिप्रभो॥ सर्व
युद्धानिचैतस्यकलांनार्हंतिषोडशीं॥ २८॥ नेदृशंचपुनर्युद्धंभविष्यतिकदाचन॥ अहोज्ञानेनसंपन्नावुभौब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ २९॥ अहोशौर्येणसंपन्नावुभौ
चोग्रपराक्रमौ॥ अहोभीमबलोभीमएतस्यचकृतास्त्रता॥ ३०॥ अहोवीर्यस्यसारत्वमहोसौष्ठवमेतयोः॥ स्थितावेतौहिसमरेकालांतकयमोपमौ॥ ३१॥ रु
द्रौद्वाविवसंभूतौयथाद्वाविवभास्करौ॥ यमौवापुरुषव्याघ्रौघोररूपावुभौरणे॥ ३२॥ इतिवाचःस्मश्रूयंतेसिद्धानांवैमुहुर्मुहुः॥ सिंहनादश्चसंजज्ञेसमेतानांदि
वौकसां॥ ३३॥ अद्भुतंचाप्यचिंत्यंचदृष्ट्वाकर्मतयोरणे॥ सिद्धचारणसंघानांविस्मयःसमपद्यत॥ ३४॥ प्रशंसंतितदादेवाःसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ साधुद्रौणे
महाबाहोसाधुभीमेतिचाब्रुवन्॥ ३५॥ तौशूरौसमरेराजन्परस्परकृतागसौ॥ परस्परमुदीक्षेतांक्रोधादुद्वृत्यचक्षुषी॥ ३६॥ क्रोधरक्तेक्षणौतौतुक्रोधात्प्रस्फु
रिताधरौ॥ क्रोधात्संदष्टदशनौतथैवदशनच्छदौ॥ ३७॥ अन्योन्यंछादयंतौस्मशरवृष्ट्यामहारथौ॥ शरांबुधारौसमरेशस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ॥ ३८॥ तावन्यो
न्यंध्वजंविध्वासारथिंचमहारणे॥ अन्योन्यस्यहयान्विध्वाबिभिदातेपरस्परं॥ ३९॥ ततःक्रुद्धौमहाराजबाणौगृह्यमहाहवे॥ उभौचिक्षिपतुस्तूर्णमन्योन्यस्य
वधैषिणौ॥ ४०॥ तौसायकौमहाराजद्योतमानौचमूमुखे॥ आजघ्नतुःसमासाद्यवज्रवेगौदुरासदौ॥ ४१॥ तौपरस्परवेगाच्चशराभ्यांचभृशाहतौ॥ निपेततु
र्महावीर्यौरथोपस्थेतयोस्तदा॥ ४२॥ ततस्तुसारथिर्ज्ञात्वाद्रोणपुत्रमचेतनं॥ अपोवाहरणाद्राजन्सर्वसैन्यस्यपश्यतः॥ ४३॥ तथैवपांडवंराजन्विह्वलंतंमुहु
र्मुहुः॥ अपोवाहरथेनाजौसारथिःशत्रुतापनं॥ ४४॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० अश्वत्थामभीमसेनयोर्युद्धेपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥ ७॥ धृतराष्ट्र
उवाच यथासंशप्तकैःसार्धमर्जुनस्याभवद्रणः॥ अन्येषांचमहीपानांपांडवैस्तद्ब्रवीहिमे॥ १॥ श्लो॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ तौबाणौभृशाहताविति हे

तोःशराभ्यांअग्रभागाभ्यांतयोःतदीययोरथयोरुपस्थेमुख्यदेशेरथिनीतियावत्॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ इतिकर्णप० नैल० भारतभा० पंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥ ७॥ यथेति॥ १॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सरत्नान्रत्नांगुलीयकादियुक्तान् सरत्नीनितिपाठेरत्निःकूर्परादाकनिष्ठांतःकरःतत्सहितान्पाणीन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुसंरब्धाइत्यत्रसुसंमर्दाइतिपाठेशोभनःस्वर्गदःसंमर्दोयेषां
तथाभूताः वासितापुष्पवतीगौस्तदर्थं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ छिन्नेति त्रिवेणुःउभयतःकाष्ठद्वयसहितोधूर्दंडः अक्षश्चक्राधारदंडः ॥ १३ ॥ योक्त्राणिबंधनरज्जवः रश्मयःप्रग्रहाः विवरूथान्रथगुप्तिरहि

अश्वत्थाम्नस्तुयद्युद्धमर्जुनस्यचसंजय ॥ अन्येषांचमहीपानांपांडवैस्तद्ब्रवीहिमे ॥ २॥ संजयउवाच श्रृणुराजन्यथावृत्तंसंग्रामंब्रुवतोमम ॥ वीराणांश
त्रुभिःसार्धंदेहपाप्मासुनाशनं॥ ३॥ पार्थःसंशप्तकबलंप्रविश्यार्णवसन्निभं॥ व्यक्षोभयदमित्रघ्नोमहावातइवार्णवं॥ ४॥ शिरांस्युन्मथ्यवीराणांशितैर्भल्लैर्ध
नंजयः॥ पूर्णचंद्राभवक्त्राणिस्वक्षिभ्रूदशनानिच॥ ५ ॥ संतस्तारक्षितिंक्षिप्रंविनालैर्नलिनैरिव॥ सुवृत्तानायतान्पुष्टान्चंदनागुरुभूषितान्॥ ६॥ सायुधा
न्सतलत्रांश्चपंचास्योरगसन्निभान्॥ बाहून्क्षुरैरमित्राणांचिच्छेदसमरेर्जुनः॥ ७॥ धुर्यान्धुर्येतरान्सूतान्ध्वजांश्चापानिसायकान्॥ पाणीन्सरत्नानसकृद्भ
ल्लैश्चिच्छेदपांडवः॥ ८॥ रथान्द्विपान्हयांश्चैवसारोहानर्जुनोयुधि॥ शरैरनेकसाहस्रैर्निन्येराजन्यमक्षयं॥ ९ ॥ तंप्रवीराःसुसंरब्धानर्दमानाइवर्षभाः॥वासि
तार्थमिवक्रुद्धमभिद्रुत्यमदोत्कटाः॥ १०॥ निघ्नंतमभिजघ्नुस्तेशरैःश्रृंगैरिवर्षभाः ॥ तस्यतेषांचतद्युद्धमभवल्लोमहर्षणं॥ ११॥ त्रैलोक्यविजयेयद्वद्दैत्यानांस
हवज्रिणा ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यद्विषतांसर्वतोर्जुनः ॥ १२ ॥ इषुभिर्बहुभिस्तूर्णंविध्वाप्राणानजहारसः ॥ छिन्नत्रिवेणुचक्राक्षान्हतयोधान्ससारथीन्
॥ १३॥ विध्वस्तायुधतूणीरान्समुन्मथितकेतनान्॥ संछिन्नयोक्त्ररश्मीकान्विवरूथान्विकूबरान् ॥ १४ ॥ विस्रस्तबंधुरयुगान्विस्रस्ताक्षप्रमंडलान्॥ रथा
न्विशकलीकुर्वन्महाभ्राणीवमारुतः॥ १५॥ विस्मापयन्प्रेक्षणीयंद्विषतांभयवर्धनं॥ महारथसहस्रस्यसमंकर्माकरोज्जयः॥ १६॥ सिद्धदेवर्षिसंघाश्चचार
णाश्चापितुष्टुवुः॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवर्षाणिचापतन्॥ १७॥ केशवार्जुनयोर्मूर्ध्निप्राहवाक्काशरीरिणी॥ चंद्राग्न्यनिलसूर्याणांकांतिदीप्तिबलद्युतीः॥ १८॥
यौसदाबिभ्रतुर्वीराविमौतौकेशवार्जुनौ॥ब्रह्मेशानाविवाजय्यौवीरावेकरथेस्थितौ॥ १९ ॥सर्वभूतवरौवीरौनरनारायणाविमौ॥ इत्येतन्महदाश्चर्यंदृष्ट्वाश्रु
त्वाचभारत॥ २०॥ अश्वत्थामासुसंयत्तःकृष्णावभ्यद्रवद्रणे॥ अथपांडवमस्यंतममित्रघ्नकराञ्छरान् ॥ २१ ॥ सेषुणापाणिनाहूयप्रहसन्द्रौणिरब्रवीत्॥
यदिमांमन्यसेवीरप्राप्तमर्हमिहातिथिं॥ २२॥ तान् कूबरःत्रिवेणोरग्रभागः ॥ १४ ॥ बंधुरंरथतल्पः युगंधूरग्रकाष्ठं अक्षप्रमंडलंरथनीडाक्षयोःसंधानकाष्ठजातंविशकलीकुर्वन्विशेषेणश
कलीकुर्वन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चंद्रादीनांकांत्यादीन्यथासंख्यंबिभ्रतुः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अमित्रघ्नाःकराःकराकारमग्रफलकंयेषांतान्अमित्रघ्नकरान् ॥ २१ ॥ अर्हंपूजयितुंयोग्यं॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ अनंतरंप्रथमं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आयस्तः यत्नवान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इषुधिप्रभृतिभ्यः शराःपेतुः लोमभ्योपिवर्मभ्योपिचपेतुस्तत्रहेतुःब्रह्मवादिनःयोगबलवतइत्य

॥ १५ ॥

ततःसर्वात्मनात्वद्यायुद्धातिथ्यंप्रयच्छमे॥ एवमाचार्यपुत्रेणसमाहूतोयुयुत्सया ॥ २३ ॥ बहुमेनेर्जुनोत्मानमितिचाहजनार्दनं॥ संशप्तकाश्चमेवध्याद्रौणिरा

ह्वयतेचमां॥ २४॥ यदत्रानंतरंप्राप्तंशंसमेतद्विमाधव॥ आतिथ्यकर्माभ्युत्थायदीयतांयदिमन्यसे ॥ २५ ॥ एवमुक्तोवहत्पार्थंकृष्णोद्रोणात्मजांतिके॥ जैत्रे

णविधिनाहूतंवायुरिंद्रमिवाध्वरे॥ २६ ॥ तमामंत्र्यैकमनसंकेशवोद्रौणिमब्रवीत् ॥ अश्वत्थामन्स्थिरोभूत्वाप्रहराशुसहस्वच ॥ २७॥ निर्वेष्टुंभर्तृपिंडंहिका

लोयमुपजीविनां॥ सूक्ष्मोविवादोविप्राणांस्थूलौक्षात्रौजयाजयौ॥ २८॥ यामभ्यर्थयसेमोहाद्दिव्यांपार्थस्यसत्क्रियां ॥ तामाप्नुमिच्छन्युध्यस्वस्थिरोभूत्वा

द्यपांडवं॥ २९॥ इत्युक्तोवासुदेवेनतथेत्युक्त्वाद्विजोत्तमः॥ विव्याधकेशवंषष्ट्यानाराचैरर्जुनंत्रिभिः ॥ ३० ॥ तस्यार्जुनःसुसंक्रुद्धस्त्रिभिर्बाणैःशरासनं॥ चि

च्छेदचान्यदादत्तद्रौणिर्घोरतरंधनुः॥ ३१॥ सज्जंकृत्वानिमेषाच्चविव्याधार्जुनकेशवौ॥ त्रिभिःशतैर्वासुदेवंसहस्रेणचपांडवं॥ ३२ ॥ ततःशरसहस्राणिप्रयु

तान्यर्बुदानिच॥ ससृजेद्रौणिरायस्तःसंस्तभ्यचरणेर्जुनं॥ ३३॥ इषुधेर्धनुषश्चैवज्यायाश्चैवाथमारिष॥ बाह्वोःकराभ्यामुरसोवदनघ्राणनेत्रतः॥ ३४॥ कर्णा

भ्यांशिरसोंगेभ्योलोमवर्मभ्यएवच॥ रथध्वजेभ्यश्चशरानिष्पेतुर्ब्रह्मवादिनः॥ ३५ ॥ शरजालेनमहताविध्वामाधवपांडवौ॥ ननादमुदितोद्रौणिर्महामेघौ

घनिःस्वनं॥ ३६॥ तस्यतंनिनदंश्रुत्वापांडवोच्युतमब्रवीत् ॥ पश्यमाधवदौरात्म्यंगुरुपुत्रस्यमांप्रति ॥ ३७ ॥ वधंप्राप्तौमन्यतेनौप्रावेश्यशरवेश्मनि॥ एषो

स्मिहन्मिसंकल्पंशिक्षयाचबलेनच॥ ३८॥ अश्वत्थाम्नःशरानस्तान्छित्वैकैकंत्रिधात्रिधा ॥ व्यधमद्भरतश्रेष्ठोनीहारमिवमारुतः ॥ ३९॥ ततःसंशप्तकान्भू

यःसाश्वसूतरथद्विपान्॥ ध्वजपत्तिगणानुग्रैर्बाणैर्विव्याधपांडवः ॥ ४० ॥ येयेददृशिरेतत्रयद्यद्रूपास्तदाजनाः॥ तेतेतत्रशरैर्व्याप्तंमेनिरेत्मानमात्मना ॥ ४१ ॥

तेगांडीवप्रमुक्तास्तुनानारूपाःपतत्रिणः॥ क्रोशेसाग्रेस्थितान्घ्नंतिद्विपांश्चपुरुषान्रणे ॥ ४२ ॥ भल्लैश्छिन्नाःकराःपेतुःकरिणांमदवर्षिणां॥ यथावनेपरशुभि

र्निकृत्ताःसुमहाद्रुमाः॥ ४३॥ पश्चात्तुशैलवत्पेतुस्तेगजाःसहसादिभिः ॥ वज्रिवज्रप्रमथितायथैवाद्रिचयास्तथा॥ ४४ ॥ गंधर्वनगराकारान्रथांश्चैवसुक

ल्पितान्॥ विनीतैर्जवनैर्युक्तानास्थितान्युद्धदुर्मदैः॥ ४५॥ शरैर्विशकलीकुर्वन्नमित्रानभ्यवीवृषत्॥ स्वलंकृतानश्वसादीन्पत्तींश्चाहन्धनंजयः॥ ४६॥ धनं

जययुगांतार्कःसंशप्तकमहार्णवं॥ व्यशोषयतदुःशोषंतीक्ष्णैःशरगभस्तिभिः॥ ४७॥

र्थः॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महत्शैलंशिलासमूहोयस्मिन्तंमहाशैलंपर्वतमिव ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पांडवेस्त्राणीत्यत्रकांडकोशानितिपाठेबाणानांकोशभूतान्निषंगानून्यवेदयत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिकर्णप०नैल०भारतभाव० षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति नक्षत्रमभितःनक्षत्रंलक्षीकृत्य ॥ १ ॥ विमार्गस्थौवक्रातिचारगौ ॥ २ ॥ ३ ॥ कृष्णौकृष्णार्जुनौआसतुःदीपयांचक्रतुः ॥ ४ ॥ सर्वतोधारंसर्वतोस्त्रधारा

पुनर्द्रौणिंमहाशैलंनाराचैर्वज्रसन्निभैः॥ निर्बिभेदमहावेगैस्त्वरन्वज्रीवपर्वतं ॥ ४८ ॥ तमाचार्यसुतःक्रुद्धःसाश्वयंतारमाशुगैः॥ युयुत्सुरागमद्योद्धुंपार्थस्ता नच्छिनच्छरान्॥ ४९ ॥ ततःपरमसंक्रुद्धःपांडवेऽस्त्राण्यवासृजत्॥ अश्वत्थामाभिरूपायगृहानतिथयेयथा ॥ ५० ॥ अथसंशप्तकांस्त्यक्त्वापांडवोद्रौणिमभ्य यात्॥ अपांक्तेयानिवत्यक्त्वादातापांक्तेयमर्थिनं॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० अश्वत्थामार्जुनसंवादेषोडशोऽध्यायः॥ १६॥ ॥ ७॥ संजयउवाच ततःसमभवद्युद्धंशुक्रांगिरसवर्चसोः॥ नक्षत्रमभितोव्योम्निशुक्रांगिरसयोरिव ॥ १ ॥ संतापयंतावन्योन्यंदीप्तैःशरगभस्तिभिः॥ लोकत्रासकरावास्तांविमा र्गस्थौग्रहाविव ॥ २ ॥ ततोविध्यद्भ्रुवोर्मध्येनाराचेनार्जुनोभृशं॥ सतेनविबभौद्रौणिरूर्ध्वरश्मिर्यथारविः ॥ ३ ॥ अथकृष्णौशरशतैरश्वत्थाम्नार्दितौभृशं॥ स्वर श्मिजालविकचौयुगांतार्काविवासतुः॥ ४ ॥ ततोर्जुनःसर्वतोधारमस्त्रमवासृजद्वासुदेवेभिभूते॥ द्रौणायनिंचाभ्यहनत्पृषत्कैर्वज्राग्निवैवस्वतदंडकल्पैः॥ ५॥ सकेशवंचार्जुनंचातितेजाविव्याधमर्मस्वतिरौद्रकर्मा ॥ बाणैःसुयुक्तैरतितीव्रवेगैर्यैराहतोमृत्युरपिव्यथेत ॥ ६ ॥ द्रौणेरिषूनर्जुनःसन्निवार्यव्यायच्छतस्तद्द्वि गुणैःसुपुंखैः॥ तंसाश्वसूतध्वजमेकवीरमावृत्यसंशप्तकसैन्यमार्च्छत् ॥ ७॥ धनूंषिबाणानिषुधीर्धनुर्ज्याःपाणीन्भुजान्पाणिगतंचशस्त्रं॥ छत्राणिकेतूंस्तुरगा न्रथेषांवस्त्राणिमाल्यान्यथभूषणानि ॥ ८॥ चर्माणिवर्माणिमनोरमाणिप्रियाणिसर्वाणिशिरांसिचैव॥ चिच्छेदपार्थोद्विषतांसुयुक्तैर्बाणैःस्थितानामपराङ्मु खानां॥ ९॥ सुकल्पिताःस्यंदनवाजिनागाःसमास्थितायत्नकृतैर्नृवीरैः॥ पार्थेरितैर्बाणशतैर्निरस्तास्तैरेवसार्द्धंनृवराः निपेतुः॥ १०॥ पद्मार्कपूर्णेंदुनिभाननानिकि रीटमाल्याभरणोज्वलानि ॥ भल्लार्धचंद्रक्षुरकर्त्तितानिप्रपेतुरुर्व्यांनृशिरांस्यजस्रं॥ ११ ॥ अथद्विपैर्देवरिपुद्विपाभैर्देवारिदर्पापहमत्युदग्रं॥ कलिंगवंगांगनि षादवीराजिघांसवःपांडवमभ्यधावन्॥ १२॥ तेषांद्विपानांनिचकर्त्तपार्थोवर्माणिचर्माणिकरान्नियंतॄन्॥ ध्वजान्पताकाश्चततःप्रपेतुर्वज्राहतानीवगिरेःशिरां सि ॥ १३॥

वर्षकं वज्रकल्पैःअमोघैःअग्निकल्पैःदाहकैःवैवस्वतदंडकल्पैःप्राणहरैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ व्यायच्छ तोयतमानस्यआर्च्छत्गतवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुकल्पिताःसुसन्नद्धाः यत्नकृतैःकृतयत्नैःतैरेवबाणैरेव ॥ १० ॥ ११ ॥ देवरिपुश्वासौद्विपश्चेतिगजासुरतुल्यैरित्यर्थः ॥ १२ ॥ करान्शुंडाः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ तंअश्वत्थामानं तान्तदन्यान् तैःकृतंबाणांधकारंकृत्वाछित्वा कृतीछेदने॥ १६॥ संस्यूताःअन्योन्यंसंघट्टवंतः ॥ १७ ॥१८॥ समाप्तविघ्नेनसमग्रधनुर्वेदविदा ॥१९॥ अक्रियावान्प्रतिकाररहितः ॥ २० ॥ २१ ॥ अविकर्णैःअविकर्णतुल्यायैः ॥ २२ ॥ अंगिरसांअंगिरोगोत्राणांमध्ये ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ओघनादिनाजलौघवन्नादवता ॥ २६ ॥ इतिकर्णप० नैल० भारतभावदीपे

तेषुप्रभग्नेषुगुरोस्तनूजंबाणैःकिरीटीनवसूर्यवर्णैः॥प्रच्छादयामासमहाभ्रजालैर्वायुःसमुद्यंतमिवांशुमंतं॥१४॥ततोर्जुनेषूनिषुभिर्निरस्यद्रोणिःशितैरर्जुनवासुदेवौ॥ प्रच्छादयित्वादिविचंद्रसूर्यौननादसोंभोदइवातपांते॥ १५॥ तमर्जुनस्तांश्चपुनस्त्वदीयानभ्यर्दितस्तैरभिसृत्यशस्त्रैः॥ बाणांधकारंसहसैवकृत्वाविव्याधसर्वानिषुभिःसुपुंखैः॥१६॥ नाप्याददत्संदधन्नैवमुंचन्बाणानदृश्यतसव्यसाची॥रथांश्चनागांस्तुरगान्पदातीन्संस्यूतदेहान्ददृशुर्हतांश्च॥१७॥संधायनाराचवरान्दशाशुद्रौणिस्त्वरन्नेकमिवोत्ससर्ज॥ तेषांचपंचार्जुनमभ्यविध्यन्पंचाच्युतंनिर्बिभिदुःसुपुंखाः॥ १८॥तैराहतौसर्वमनुष्यमुख्यावसृक्स्रवंतौधनदेंद्रकल्पौ॥समाप्तविद्येनतथाभिभूतौहतौरणेतावितिमेनिरेन्ये॥१९॥ अथार्जुनंप्राहदशार्हनाथःप्रमाद्यसेकिंजहियोधमेतं॥ कुर्याद्धिदोषंसमुपेक्षितोयंकष्टोभवेद्व्याधिरिवाक्रियावान्॥२०॥तथेतिचोक्त्वाच्युतमप्रमादीद्रौणिंप्रयत्नादिषुभिस्ततक्ष॥भुजौवरौचंदनसारदिग्धौवक्षःशिरोथाप्रतिमौतथोरू॥२१॥ गांडीवमुक्तैःकुपितोविकर्णैर्द्रौणिंशरैःसंयतिनिर्बिभेद॥ छित्वातुरश्मींस्तुरगानविध्यत्तेतंरणाद्दूरतीवदूरं॥ २२॥सतैर्हृतोवातजवैस्तुरंगैर्द्रौणिर्दृढंपार्थशराभिभूतः॥ इयेषनावृत्यपुनस्तुयोद्धुंपार्थेनसार्द्धंमतिमान्विमृश्य॥ जानन्जयंनियतंवृष्णिवीरेधनंजयेचांगिरसांवरिष्ठः॥ २३॥ नियम्यसहयान्द्रौणिःसमाश्वस्यचमारिष॥ रथाश्वनरसंबाधंकर्णस्यप्राविशद्बलं॥ २४॥ प्रतीपकारिणिरणादश्वत्थाम्निहृतेहयैः॥ मंत्रौषधिक्रियायोगैर्व्याधौदेहादिवाहृते॥ २५॥ संशप्तकानभिमुखौप्रयातौकेशवार्जुनौ॥वातोद्धूतपताकेनस्यंदनेनौघनादिना॥२६॥ इतिश्रीमहाभा० कर्णप० अश्वत्थामपराजयेसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

संजयउवाच अथोत्तरेणपांडूनांसेनायांध्वनिरुत्थितः॥ रथनागाश्वपत्तीनांदंडधारेणवध्यतां॥१॥ निवर्त्तयित्वातुरथंकेशवोर्जुनमब्रवीत्॥ वाहयन्नेवतुरगान्गरुडानिलरंहसः॥ २॥ मागधोप्यतिविक्रांतोद्विरदेनप्रमाथिना॥भगदत्तादनवरःशिक्षयाचबलेनच॥३॥ एनंहत्वानिहंतासिपुनःसंशप्तकानिति॥ वाक्यांतेप्रापयत्पार्थंदंडधारांतिकंप्रति॥ ४॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ९ ॥ अथेति उत्तरेणउत्तरतः वध्यतांवध्यमानानां ॥ १ ॥ २ ॥ अनवरःअहीनः ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंकुशग्रहेअंकुशधारणेहस्तियुद्धेइत्यर्थः ग्रहेआदित्यादिग्रहसमूहेयुद्धपरिग्रहेचअप्रसह्यः विकचःकचोपलक्षितशिरोरहितःकेतुरूपीग्रहइव विकचोविस्तीर्णोग्रहोधूमकेतुरूपीउत्पातग्रहः ॥ ५ ॥ दानवनाग सन्निभंगजासुरोपमंगजमित्यर्थात्समास्थितःसहंतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥ रथान्पादैरधिष्ठायआक्रम्यमम्रदेमर्दयामासेत्युत्तरार्द्धस्यानुकर्षः एवंकरेणशुंडयानरादीनपोथयदिति एवंद्विपोहंतिरथादीनित्यर्थात् ॥ ७ ॥ शुष्मिणाबलवतास्थूलंसुषिरंनलंतृणविशेषं ॥ ८ ॥ संकुलेरणदेशेइतिसामर्थ्यात्ज्ञेयं ॥ ९ ॥ १० ॥ सगुणेषुकार्मुकंमौर्वीबाणसहितंधनुः नियंतॄन्नियंतारं ॥ ११ ॥ घनाघनोघातुकमत्तदंतिनो

समागधानांप्रवरोंकुशग्रहेग्रहेऽप्रसह्योविकचोयथाग्रहः॥ सपत्नसेनांप्रममाथदारुणोमहींसमग्रांविकचोयथाग्रहः॥ ५ ॥ सुकल्पितंदानवनागसन्निभंमहा भ्रनिर्ह्रादममित्रमर्दनं ॥ रथाश्वमातंगगणान्सहस्रशःसमास्थितोहंतिशरैर्नरानपि ॥ ६ ॥ रथानधिष्ठायसवाजिसारथीन्नरांश्चपादैर्द्विरदोव्यपोथयत् ॥ द्विपां श्चपद्भ्यांमम्रदेकरेणद्विपोत्तमोहंतिचकालचक्रवत् ॥ ७॥ नरांस्तुकार्ष्णायसवर्मभूषणान्निपात्यसाश्वानपिपत्तिभिःसह ॥ व्यपोथयद्दंतिवरेणशुष्मिणासशब्द वत्स्थूलनलंयथातथा ॥ ८ ॥ अथार्जुनोज्यातलनेमिनिःस्वनेमृदंगभेरीबहुशंखनादिते ॥ रथाश्वमातंगसहस्रसंकुलेरथोत्तमेनाभ्यपतद्द्विपोत्तमं ॥ ९ ॥ ततोर्जु नंद्वादशभिःशरोत्तमैर्जनार्दनंषोडशभिःसमार्पयत् ॥ सदंडधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभिस्ततोननादप्रजहासचासकृत् ॥ १० ॥ ततोस्यपार्थःसगुणेषुकार्मुकंचक र्त्तभल्लैर्ध्वजमप्यलंकृतं ॥ पुनर्नियंतॄन्सहपादगोप्तॄंस्ततःसचुक्रोधगिरिव्रजेश्वरः॥ ११ ॥ ततोर्जुनंभिन्नकटेनदंतिनाघनाघनेनानिलतुल्यवर्चसा ॥ अतीवचुक्षो भयिषुर्जनार्दनंधनंजयंचाभिजघानतोमरैः ॥ १२ ॥ अथास्यबाहूद्विपहस्तसन्निभौशिरश्चपूर्णेंदुनिभाननंत्रिभिः ॥ क्षुरैःप्रचिच्छेदसहैवपांडवस्ततोद्विपंबाण शतैःसमार्पयत् ॥ १३ ॥ सपार्थबाणैस्तपनीयभूषणैःसमाचितःकांचनवर्मभृद्द्विपः ॥ तथाचकाशेनिशिपर्वतोयथादावाग्निनाप्रज्वलितौषधिद्रुमः ॥ १४ ॥ स वेदनार्त्तोऽबुदनिस्वनोनदंश्चरन्भ्रमन्प्रस्खलितांतरोद्रवत् ॥ पपातरुग्णःसनियंतृकस्तथायथागिरिर्वज्रविदारितस्तथा ॥ १५ ॥ हिमावदातेनसुवर्णमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिमेनदंतिना ॥ हतेरणेभ्रातरिदंडआव्रजज्जिघांसुरिंद्रावरजंधनंजयं ॥ १६ ॥ सतोमरैरर्ककरप्रभैस्त्रिभिर्जनार्दनंपंचभिरर्जुनंशितैः ॥ समर्पयि त्वाविननादनर्दयंस्ततोस्यबाहूनिचकर्त्तपांडवः ॥ १७ ॥ क्षुरप्रकृत्तौसुभृशंसतोमरौशुभांगदौचंदनरूषितौभुजौ ॥ गजात्पतंतौयुगपद्विरेजतुर्यथाद्रिशृंगाद्रु चिरौमहोरगौ ॥ १८ ॥

रितिविश्वः ॥ १२ ॥ सहैवयुगपत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ चरन्गच्छन् भ्रमन्भ्रांतिंप्राप्नुवन्अतएवप्रस्खलितांतरःमध्येस्खलन्नित्यर्थः सनियंतृकःमहामात्रसहितःपपात त थापातयोग्यंयथास्यात्तथारुग्णःपीडितोयथैवंभूतःपपातेतिपृथगन्वयः ॥ १५ ॥ इंद्रावरजंविष्णुंकृष्णमित्यर्थः धनंजयंचजिघांसुर्दंडआव्रजत्दंतिनासहेतिशेषः ॥ १६ ॥ नर्दयन्शब्दंकारयन् ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्तात्अस्ताचलात् ॥ १९ ॥ २० ॥ गजोत्तमाःमहागजारूढाः तौदंडधारतद्भ्रात्रोर्द्विपौसाध्यक्षौकृत्तौछिन्नौतथातेपिकृताःछिन्नाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिकर्णप० नै० भारतभाव० अष्टाद
शोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ प्रत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ धुर्यान्श्रेष्ठान्धुर्यगतान्वाहान्वाहादीन्अमित्रवीराणांचिच्छेदेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वासितार्थेस्त्रीनिमित्तं वासिताकरिणीनार्यो

॥ १७ ॥ तथार्धचंद्रेणहतंकिरीटिनापपातदंडस्यशिरःक्षितिंद्विपात् ॥ सशोणितार्द्रोनिपतन्विरेजेदिवाकरोस्तादिवपश्चिमांदिशं ॥ १९ ॥ अथद्विपंश्वेतवराभ्रसन्निभंदि
वाकरांशुप्रतिमैःशरोत्तमैः ॥ विभेदपार्थःसपपातनादयन्हिमाद्रिकूटंकुलिशाहतंयथा ॥ २० ॥ ततोपरेतत्प्रतिमागजोत्तमाजिगीषवःसंयतिसव्यसाचिना ॥
तथाकृतास्तेचयथैवतौद्विपौततःप्रभग्नंसुमहद्रिपोर्बलं ॥ २१ ॥ गजारथाश्वाःपुरुषाश्वसंघशःपरस्परघ्नाःपरिपेतुराहवे ॥ परस्परंप्रस्खलिताःसमाहिताभृशंनि
पेतुर्बहुभाषिणोहताः ॥ २२ ॥ अथार्जुनंस्वेपरिवार्यसैनिकाःपुरंदरंदेवगणाइवाब्रुवन् ॥ अभैष्मयस्मान्मरणादिवप्रजाःसवीरदिष्ट्यानिहतस्त्वयारिपुः ॥ २३ ॥
नचेद्रक्षिष्यइमंजनंभयाद्विषद्भिरेवंबलिभिःप्रपीडितं ॥ तथाभविष्यद्विषतांप्रमोदनंयथाहतेष्वेष्विहनोरिसूदन ॥ २४ ॥ इतीवभूयश्वसुहृद्भिरीडितानिश
म्यवाचःसुमनास्ततोर्जुनः ॥ यथानुरूपंप्रतिपूज्यतंजनंजगामसंशप्तकसंघहापुनः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० दंडवधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच प्रत्यागत्यपुनर्जिष्णुर्जघ्नेसंशप्तकान्बहून् ॥ वक्रातिवक्रगमनादंगारकइवग्रहः ॥ १ ॥ पार्थबाणहताराजन्नराश्वरथकुंजराः ॥ विचेलुर्बभ्रमुर्नेशुःपेतु
र्मम्लुश्वभारत ॥ २ ॥ धुर्यान्धुर्यगतान्सूतान्ध्वजांश्चापानिसायकान् ॥ पाणीन्पाणिगतंशस्त्रंबाहूनपिशिरांसिच ॥ ३ ॥ भल्लैःक्षुरैरर्धचंद्रैर्वत्सदंतैश्चपांडवः ॥ चि
च्छेदामित्रवीराणांसमरेप्रतियुध्यतां ॥ ४ ॥ वासितार्थेयुयुत्संतोवृषभावृषभंयथा ॥ निपतंत्यर्जुनंशूराःशतशोथसहस्रशः ॥ ५ ॥ तेषांतस्यचतद्युद्धमभवल्लो
महर्षणं ॥ त्रैलोक्यविजयेयादृग्दैत्यानांसहवज्रिणा ॥ ६ ॥ तमविध्यत्त्रिभिर्बाणैर्दंदशूकैरिवाहिभिः ॥ उग्रायुधसुतस्तस्यशिरःकायादपाहरत् ॥ ७ ॥ तेर्जुनंसर्व
तःक्रुद्धानानाशस्त्रैरवीवृषन् ॥ मरुद्भिःप्रेरितामेघाहिमवंतमिवोष्णगे ॥ ८ ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यद्विषतांसर्वतोर्जुनः ॥ सम्यगस्तैःशरैःसर्वानहितानहनद्बहून्
॥ ९ ॥ छिन्नत्रिवेणुसंघातान्हताश्वान्पार्ष्णिसारथीन् ॥ विस्रस्तहस्ततूणीरान्विचक्ररथकेतनान् ॥ १० ॥ ॥ १७ ॥

र्वासितंसुरभीकृतेइतिविश्वः यथास्वयंवरस्थांस्त्रियंप्राप्तुंवृषभाश्चअवृषभाश्वतेषांयूथंवृषभावृषभंश्रेष्ठाश्रेष्ठयोधकुलंअहंपूर्विकयानिपततिएवंयुद्धेऽर्जुनंप्राप्तुंराजानइत्यर्थः वासितंअतिश्रेष्ठंराज्यादिकंवावस्तु
॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्यउग्रायुधसुतस्यअपाहरदर्जुनइतिशेषः ॥ ७ ॥ उष्णगेग्रीष्मेगतेसतिप्रावृषीत्यर्थः उष्णोग्रीष्मोगतोऽतीतोयत्रसउष्णगःकालविशेषइतिविग्रहः ॥ ८ ॥ अस्तैःक्षिप्तैः ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुकर्षःरथाधस्थंदारु ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ निर्जिव्हांत्राःनिर्गताःजिव्हाःअंत्राणिचयेषांते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

संछिन्नरश्मियोक्त्राक्षान्व्यनुकर्षयुगान्रथान् ॥ विध्वस्तसर्वसन्नाहान्बाणैश्चक्रेर्जुनस्तदा ॥ ११ ॥ तेरथास्तत्रविध्वस्ताःपरार्ध्याभांत्यनेकशः ॥ धनिनामि
ववेश्मानिहतान्यग्न्यनिलांबुभिः ॥ १२ ॥ द्विपाःसंभिन्नमर्माणोवज्राशनिसमैःशरैः ॥ पेतुर्गिर्यग्रवेश्मानिवज्रपाताग्निभिर्यथा ॥ १३ ॥ सारोहास्तुरगाःपेतु
र्बहवोर्जुनताडिताः ॥ निर्जिह्वांत्राःक्षितौक्षीणारुधिरार्द्राःसुदुर्दशः ॥ १४ ॥ नराश्वनागानाराचैःसंस्यूताःसव्यसाचिना ॥ बभ्रमुश्चस्खलुःपेतुर्नेदुर्मम्लुश्चमारि
ष ॥ १५ ॥ अनेकैश्चशिलाधौतैर्वज्राशनिविषोपमैः ॥ शरैर्निजघ्निवान्पार्थोमहेंद्रइवदानवान् ॥ १६ ॥ महार्हवर्माभरणानानारूपांबरायुधाः ॥ सरथाःसध्व
जावीराहताःपार्थेनशेरते ॥ १७ ॥ विजिताःपुण्यकर्माणोविशिष्टाभिजनश्रुताः ॥ गताःशरीरैर्वसुधामूर्जितैःकर्मभिर्दिवं ॥ १८ ॥ अथार्जुनंरथवरंत्वदीयाःस
मभिद्रवन् ॥ नानाजनपदाध्यक्षाःसगणाजातमन्यवः ॥ १९ ॥ उह्यमानारथाश्वेभैःपत्तयश्चजिघांसवः ॥ समभ्यधावन्नस्यंतोविविधंक्षिप्रमायुधं ॥ २० ॥
तदायुधमहावर्षंयुक्तंयोधमहांबुदैः ॥ व्यधमन्निशितैर्बाणैःक्षिप्रमर्जुनमारुतः ॥ २१ ॥ साश्वपत्तिद्विपरथंमहाशस्त्रौघसंप्लवं ॥ सहसासंतितीर्षंतंपार्थंशस्त्रास्त्रसे
तुना ॥ २२ ॥ अथाब्रवीद्वासुदेवःपार्थकिंक्रीडसेऽनघ ॥ संशप्तकान्प्रमथ्यैनांस्ततःकर्णवधेत्वर ॥ २३ ॥ तथेत्युक्त्वार्जुनःकृष्णंशिष्टान्संशप्तकांस्तदा ॥ आक्षिप्य
शस्त्रेणबलाद्दैत्यानिंद्रइवावधीत् ॥ २४ ॥ आददत्संदधन्नेषून्दृष्टःकैश्चिद्रणेर्जुनः ॥ विमुंचन्वाशराञ्शीघ्रंदृश्यतेवहितैरपि ॥ २५ ॥ आश्चर्यमितिगोविंदःसम
मन्यतभारत ॥ हंसांशुगौरास्तेसेनांहंसाःसरइवाविशन् ॥ २६ ॥ ततःसंग्रामभूमिंचवर्त्तमानेजनक्षये ॥ अवेक्षमाणोगोविंदःसव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ए
षपार्थमहारौद्रोवर्त्ततेभरतक्षयः ॥ पृथिव्यांपार्थिवानांवैदुर्योधनकृतेमहान् ॥ २८ ॥ पश्यभारतचापानिरुक्मपृष्ठानिधन्विनां ॥ महतांचापविद्धानिकलापानि
षुधींस्तथा ॥ २९ ॥ जातरूपमयैःपुंखैःशरांश्चनतपर्वणः ॥ तैलधौतांश्चनाराचान्विमुक्तानिवपन्नगान् ॥ ३० ॥ आकीर्णांस्तोमरांश्चापिविचित्रान्हेमभूषिता
न् ॥ चर्माणिचापविद्धानिरुक्मपृष्ठानिभारत ॥ ३१ ॥ सुवर्णविकृतान्प्रासान्शक्तीःकनकभूषिताः ॥ जांबूनदमयैःपट्टैर्बद्धाश्चविपुलागदाः ॥ ३२ ॥ जातरूप
मयीश्चर्ष्टीःपट्टिशान्हेमभूषितान् ॥ दंडैःकनकचित्रैश्चविप्रविद्धान्परश्वधान् ॥ ३३ ॥ परिघान्भिंडिपालांश्चभुशुंडीःकुणपानपि ॥ अयस्कुंतांश्चपतितान्मुस
लानिगुरूणिच ॥ ३४ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ कलापान्अलंकारान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ आकीर्णान्सर्वतोविक्षिप्तान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३५॥३६॥ वाजीनांशरीरैरितिसंबंधः दैर्घ्यमार्षं॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥इतिकर्णप०नै०भारतभा०

 नानाविधानिशस्त्राणिप्रगृह्यजयगृद्धिनः॥ जीवंतइवदृश्यंतेगतसत्वास्तरस्विनः॥ ३५॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकान्॥ गजवाजिरथैःक्षुण्णान्प
श्ययोधान्सहस्रशः॥ ३६॥ मनुष्यगजवाजीनांशरशक्त्यृष्टितोमरैः॥ निस्त्रिंशैःपट्टिशैःप्रासैर्नखरैर्लगुडैरपि॥ ३७॥ शरीरैर्बहुधाछिन्नैःशोणितौघपरिप्लुतैः॥
गतासुभिरमित्रघ्नसंवृतारणभूमयः॥ ३८॥ बाहुभिश्चंदनादिग्धैःसांगदैःशुभभूषणैः॥ सतलत्रैःसकेयूरैर्भातिभारतमेदिनी॥ ३९॥ सांगुलित्रैर्भुजाग्रैश्चवि
प्रविद्धैरलंकृतैः॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्चतरस्विनां॥४०॥ बद्धचूडामणिवरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः॥ रथांश्चबहुधाभग्नान्हेमकिंकिणिनःशुभान्॥४१॥
अश्वांश्चबहुधापश्यशोणितेनपरिप्लुतान्॥ अनुकर्षानुपासंगान्पताकाविविधान्ध्वजान्॥ ४२॥ योधानांचमहाशंखान्पांडुरांश्चप्रकीर्णकान्॥ निरस्त
जिह्वान्मातंगान्शयानान्पर्वतोपमान्॥ ४३॥ वैजयंतीर्विचित्राश्चहतांश्चगजयोधिनः॥ वारणानांपरिस्तोमान्संयुक्तानेककंबलान्॥ ४४॥ विपाटितवि
चित्राश्चरूपचित्राःकुथास्तथा॥ भिन्नाश्चबहुधाघंटाःपतद्भिश्चूर्णितागजैः॥ ४५॥ वैदूर्यमणिदंडांश्चपतितांश्चांकुशान्भुवि॥ अश्वानांचयुगापीडान्रत्नचि
त्रानुरश्छदान्॥ ४६॥ विद्धाःसादिध्वजाग्रेषुसुवर्णविकृताःकुथाः॥ विचित्रान्मणिचित्रांश्चजातरूपपरिष्कृतान्॥ ४७॥ अश्वास्तरपरिस्तोमान्रांकवान्पति
तान्भुवि॥ चूडामणीन्नरेंद्राणांविचित्राःकांचनस्रजः॥ ४८॥ छत्राणिचापविद्धानिचामरव्यजनानिच॥ चंद्रनक्षत्रभासैश्चवदनैश्चारुकुंडलैः॥ ४९॥ कॢप्त
श्मश्रुभिराकीर्णांपूर्णचंद्रनिभैर्महीं॥ कुमुदोत्पलपद्मानांखंडैःफुल्लंयथासरः॥ ५०॥ तथामहीभृतांवक्रैःकुमुदोत्पलसन्निभैः॥ तारागणविचित्रस्यनिर्मलेंदुद्यु
तित्विषः॥ ५१॥ पश्येमांनभसस्तुल्यांशरन्नक्षत्रमालिनीं॥ एतत्तवैवानुरूपंकर्मार्जुनमहाहवे॥ ५२॥ दिविवादेवराजस्यत्वयायत्कृतमाहवे॥ एवंतांदर्शयन्
कृष्णोयुद्धभूमिंकिरीटिने॥ ५३॥ गच्छन्नेवाशृणोच्छब्दंदुर्योधनबलेमहत्॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषंभेरीपणवनिःस्वनं॥५४॥ रथाश्वगजनादांश्चशस्त्रशब्दांश्च
दारुणान्॥ प्रविश्यतद्बलंकृष्णस्तुरगैर्वातवेगितैः॥ ५५॥ पांड्येनाभ्यर्दितंसैन्यंत्वदीयंवीक्ष्यविस्मितः॥ सहिनानाविधैर्बाणैरिष्वस्त्रप्रवरोयुधि॥ ५६॥ न्यहन
द्विषतांपूगान्गतासूनंतकोयथा॥ गजवाजिमनुष्याणांशरीराणिशितैःशरैः॥ ५७॥ भित्वाप्रहरतांश्रेष्ठोविदेहासूनपातयत्॥ शत्रुप्रवीरैरस्त्राणिनानाशस्त्रा
णिसायकैः॥ छित्वातानवधीच्छत्रून्पांड्यःशक्रइवासुरान्॥ ५८॥ इतिश्रीम० कर्णप० संकुलयुद्धेएकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥ ॥७॥ एकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रोक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पराभूतःप्रकोपितः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सपांड्यःव्यसूनकरोदितिद्वयोःसंबंधः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मुष्टिश्लिष्टायतज्यं मुष्टिदेशेश्लिष्टा
चआयताचज्यायस्यतत्तथा एकस्मिन्नेवक्षणेयद्धनुर्मंडलाकारंचिपिटाकारंचदृश्यतइतिभावः॥ १५ ॥ वर्षतःमत्मत्तः ॥ १६ ॥ प्रमथसेप्रमश्नासि ॥१७॥ सस्यहाअतिवृष्ट्याधान्यहा ह्वादीगर्जन् ॥१८॥

धृतराष्ट्रउवाच प्रोक्तस्त्वयापूर्वमेवप्रवीरोलोकविश्रुतः॥ नत्वस्यकर्मसंग्रामेत्वयासंजयकीर्त्तितं ॥१॥तस्यविस्तरशोब्रूहिप्रवीरस्याद्यविक्रमं ॥ शिक्षांप्रभा
वंवीर्यंचप्रमाणंदर्पमेवच ॥२॥ संजयउवाच भीष्मद्रोणकृपद्रौणिकर्णार्जुनजनार्दनान्॥ समाप्तविद्यान्धनुषिश्रेष्ठान्यान्मन्यसेरथान् ॥ ३ ॥ योत्याक्षिपति
वीर्येणसर्वानेतान्महारथान्॥नमेनेचात्मनातुल्यंकंचिदेवनरेश्वरं॥४॥तुल्यतांद्रोणभीष्माभ्यामात्मनोयोनमृष्यते॥वासुदेवार्जुनाभ्यांचन्यूनतांनैच्छतात्मनि
॥५॥ सपांड्योनृपतिश्रेष्ठःसर्वशस्त्रभृतांवरः॥ कर्णस्यानीकमहनत्पराभूतइवांतकः॥६॥ तदुदीर्णरथाश्वंचपत्तिप्रवरसंकुलं ॥ कुलालचक्रवद्भ्रांतंपांड्येनाभ्या
हतंबलात् ॥ ७॥ व्यश्वसूतध्वजरथान्विप्रविद्धायुधद्विपान् ॥ सम्यगस्तैःशरैःपांड्योवायुर्मेघानिवाक्षिपत् ॥८॥ द्विरदान्द्विरदारोहान्विपताकायुधध्वजान्॥ स
पादरक्षानहनद्वज्रेणाद्रीनिवाद्रिहा ॥ ९॥ सशक्तिप्रासतूणीरानश्वारोहान्हयानपि ॥ पुलिंदखसबाह्लीकनिषादांध्रककुंतलान् ॥ १० ॥ दाक्षिणात्यांश्चभोजां
श्चशूरान्संग्रामकर्कशान् ॥ विशस्त्रकवचान्बाणैःकृत्वाचैवाकरोद्व्यसून् ॥ ११ ॥ चतुरंगंबलंबाणैर्निघ्नंतंपांड्यमाहवे ॥ दृष्ट्वाद्रौणिरसंभ्रांतमसंभ्रांतस्ततोभ्यया
त् ॥ १२ ॥ आभाष्यचैनंमधुरमभीतंतमभीतवत् ॥ प्राहप्रहरतांश्रेष्ठःस्मितपूर्वंसमाह्वयत् ॥ १३ ॥ राजन्कमलपत्राक्षविशिष्टाभिजनश्रुत ॥ वज्रसंहननप्र
ख्यप्रख्यातबलपौरुष ॥ १४ ॥ मुष्टिश्लिष्टायतज्यंचव्यायताभ्यांमहद्धनुः ॥ दोर्भ्यांविस्फारयन्भासिमहाजलदवद्भृशं ॥ १५॥ शरवर्षैर्महावेगैरमित्रानभिव
र्षतः ॥ मदन्यंनानुपश्यामिप्रतिवीरंतवाहवे ॥ १६ ॥ रथद्विरदपत्त्यश्वानेकःप्रमथसेबहून् ॥ मृगसंघानिवारण्येविभीर्भीमबलोहरिः ॥ १७ ॥ महतारथघोषे
णदिवंभूमिंचनादयन् ॥ वर्षांतेसस्यहामेघोभासिह्रादीवपार्थिव ॥ १८ ॥ संस्पृशानःशरांस्तीक्ष्णांस्तूणादाशीविषोपमान् ॥ मयैवैकेनयुध्यस्वत्र्यंबकेनांध
कोयथा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाप्रहरेतिचताडितः ॥ कर्णिनाद्रोणतनयंविव्याधमलयध्वजः ॥ २० ॥ मर्मभेदिभिरत्युग्रैर्बाणैरग्निशिखोपमैः ॥ स्मयन्न
भ्यहनद्द्रौणिःपांड्यमाचार्यसत्तमः ॥२१ ॥

॥ १९ ॥ ताडितःद्रौणिना मलयवत्कृत्रिमोध्वजोयस्य मलयध्वजइतिप्रवीरस्यैवनामांतरंवा ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गत्यादशम्या उन्मुख्यभिमुखीतिर्यङ्मंदागोमूत्रिकाध्रुवा स्खलितायमकाक्रांताकुष्टेतोपुगतीर्विंदुः शिरोहृदयपार्श्वदेशस्पृशस्तिस्रः मंदाईषद्भिन्नत्वक् गोमूत्रिकाकवचनिकृंतनीसव्यापसव्यगामिनी ध्रुवानि
यमेनलक्ष्यभेदिनी स्खलितालक्ष्यच्युता यमकाक्रांतालक्ष्यंभित्वाऽसकृन्निर्गता कुष्टालक्ष्यैकदेशस्यबाव्हादेर्हंत्रीतिनवगतयः दशमीगतिस्तुशिरसासहदूरपातिनीअतिकुष्टानाम तयागत्याप्रक्षिप्तानपिशरा

ततोपरान्सुतीक्ष्णाग्रान्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ गत्यादशम्यासंयुक्तानश्वत्थामाप्यवासृजत् ॥ २२ ॥ तान्शरानच्छितूपांड्योनवभिर्निशितैःशरैः ॥ चतुर्भिर
र्दयच्चाश्वानाशुतेव्यसवोभवन् ॥ २३ ॥ अथद्रोणसुतस्येषूंस्तान्छित्वानिशितैःशरैः ॥ धनुर्ज्यांविततांपांड्यश्चिच्छेदादित्यतेजसः ॥ २४ ॥ दिव्यंधनुरथाधि
ज्यंकृत्वाद्रौणिरमित्रहा ॥ प्रेक्ष्यचाशुरथेयुक्तान्नरैरन्यान्हयोत्तमान् ॥ २५ ॥ ततःशरसहस्राणिप्रेषयामासवैद्विजः ॥ इषुसंबाधमाकाशमकरोद्दिशएवच ॥ २६ ॥
ततस्तानस्यतःसर्वान्द्रौणेर्बाणान्महात्मनः ॥ जानानोप्यक्षयान्पांड्योशातयत्पुरुषर्षभः ॥ २७ ॥ प्रयुक्तांस्तान्प्रयत्नेनछित्वाद्रौणेरिपूनरिः ॥ चक्ररक्षौरणेतस्य
प्राणुदन्निशितैःशरैः ॥ २८ ॥ अथारेर्लाघवंदृष्ट्वामंडलीकृतकार्मुकः ॥ प्रास्यद्द्रोणसुतोबाणान्वृष्टिंपूषानुजोयथा ॥ २९ ॥ अष्टावष्टगवान्यूहुःशकटानियदा
युधं ॥ अह्नस्तदष्टभागेनद्रौणिश्चिक्षेपमारिष ॥ ३० ॥ तमंतकमिवक्रुद्धमंतकस्यांतकोपमं ॥ येयेददृशिरेतत्रविसंज्ञाःप्रायशोभवन् ॥ ३१ ॥ पर्जन्यइवघर्मांते
वृष्ट्यासाद्रिद्रुमांमहीं ॥ आचार्यपुत्रस्तांसेनांबाणवृष्ट्याव्यवीवृषत् ॥ ३२ ॥ द्रौणिपर्जन्यमुक्तांतांबाणवृष्टिंसुदुःसहां ॥ वायव्यास्त्रेणसंक्षिप्यमुदापांड्यानिलोनुद
त् ॥ ३३ ॥ तस्यनानदतःकेतुंचंदनागुरुरूषितं ॥ मलयप्रतिमंद्रौणिश्छित्वाऽश्वांश्चतुरोहनत् ॥ ३४ ॥ सूतमेकेषुणाहत्वामहाजलदनिःस्वनं ॥ धनुश्छित्वार्धचंद्रेण
तिलशोव्यधमद्रथं ॥ ३५ ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यछित्वासर्वायुधानिच ॥ प्राप्तमप्यहितंद्रौणिर्नजघानरणेप्सया ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नंतरेकर्णोगजानीकमुपाद्रवत् ॥
द्रावयामाससतदापांडवानांमहद्बलं ॥ ३७ ॥ विरथान्रथिनश्चक्रेगजानश्वांश्चभारत ॥ गजान्बहुभिरानर्छच्छरैःसन्नतपर्वभिः ॥ ३८ ॥ अथद्रौणिर्महेष्वासः
पांड्यंशत्रुनिबर्हणं ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंनाहनद्युद्धकांक्षया ॥ ३९ ॥ हतेश्वरोदंतिवरःसुकल्पितस्त्वराभिसृष्टःप्रतिशब्दगोबली ॥ तमाद्रवद्द्रौणिशराहतस्त्वर
न्जवेनकृत्वाप्रतिहस्तिगर्जितं ॥ ४० ॥

नूनवसंख्याकान्नवभिःशरैःअच्छिनदितिसंबंधः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
पूषानुजःपर्जन्यः पूषात्मजइतिपाठेपिसएवार्थः वृष्टेःसूर्यप्रभवत्वदर्शनात् ॥ २९ ॥ अष्टवृषभवाह्यानिअष्टौशकटानियदायुधसंभारंऊहुःवहंतितत्सर्वंअह्नोष्टमभागेनयामार्धेनक्षीणमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हतेश्वरोयःकश्चित्तूतंपांड्यं ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मलयध्वजःपांड्यस्तंयदृच्छयागतंवारणंसमभ्यतिष्ठत् ॥ ४१ ॥ बलेनअस्त्रसर्गैयउत्तमोयत्नस्तेनमन्युनाचतैः परिपीडयन्अंकुशेनकोपयन्अद्रिपतिर्मलयस्तस्येश्वरःपांड्यः ॥ ४२ ॥ द्रौणेःवरांगभूषणंकिरीटंतोमरेणपराहनत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इषून्समाददेद्रौणिरितिशेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चतुरःचतुरंशः एवंसगजोदशधाभक्तोयथादशहविष्कायामिष्टौपिष्टपिंडोदशधाक्रियतेतथेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तंवारणंवारणयुद्धकोविदोद्विपोत्तमंपर्वतसानुसन्निभं॥ समभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्त्वरन्यथाद्रिशृंगंहरिरुन्नदंस्तथा॥ ४१॥सतोमरंभास्कररश्मिवर्चसंबलास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिः॥ ससर्जशीघ्रंपरिपीडयन्गजंगुरोःसुतायाद्रिपतीश्वरोनदन्॥ ४२॥ मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलंकृतंचांशुकमाल्यमौक्तिकैः॥हतोहतोसीत्यसकृन्मुदानदन्पराहनद्द्रौणिवरांगभूषणं॥ ४३॥ तदर्कचंद्रग्रहपावकत्विषंभृशातिपातात्पतितंविचूर्णितं॥ महेंद्रवज्राभिहतंमहास्वनंयथाद्रिशृंगंधरणीतलेतथा॥ ४४॥ ततःप्रजज्वालपरेणमन्युनापादाहतोनागपतिर्यथातथा॥ समाददेचांतकदंडसन्निभानिषूनमित्रार्त्तिकरांश्चतुर्दश॥४५॥ द्विपस्यपादाग्रकरान्सपंचभिर्नृपस्यबाहूचशिरोथचत्रिभिः॥ जघानषड्भिःषडनुत्तमत्विषःसपांड्यराजानुचरान्महारथान्॥ ४६॥ सुदीर्घवृत्तौवरचंदनोक्षितौसुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ॥ भुजौधरायांपतितौनृपस्यतौविचेष्टतुस्तार्क्ष्यहताविवोरगौ॥ ४७॥ शिरश्चतत्पूर्णशशिप्रभाननंसरोषताम्रायतनेत्रमुन्नसं॥ क्षितावपिभ्राजतितत्सकुंडलंविशाखयोर्मध्यगतःशशीयथा॥४८॥ सतुद्विपःपंचभिरुत्तमेषुभिःकृतःषडंशश्चतुरोनृपस्त्रिभिः॥ कृतोदशांशःकुशलेनयुध्यतायथाहविस्तद्दशदैवतंतथा॥४९॥ सपादशोराक्षसभोजनान्बहून्प्रदायपांड्योश्वमनुष्यकुंजरान्॥ स्वधामिवाप्यज्वलनःपितृप्रियस्ततःप्रशांतःसलिलप्रवाहतः॥५०॥ समाप्तविद्यंतुगुरोःसुतंनृपःसमाप्तकर्माणमुपेत्यतेसुतः॥ सुहृद्वृतोत्यर्थमपूजयन्मुदाजितेबलौविष्णुमिवामरेश्वरः॥ ५१॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० पांड्यवधेविंशोऽध्यायः॥ २०॥ ॥ ७॥ धृतराष्ट्रउवाच पांड्येहतेकिमकरोदर्जुनोयुधिसंजय॥एकवीरेणकर्णेनद्रावितेषुपरेषुच॥ १॥ समाप्तविद्योबलवान्युक्तोवीरःसपांडवः॥ सर्वभूतेष्वनुज्ञातःशंकरेणमहात्मना॥ २॥ तस्मान्महद्भयंतीव्रममित्रघ्नाद्धनंजयात्॥ सयत्तत्राकरोत्पार्थस्तन्ममाचक्ष्वसंजय॥ ३॥ संजयउवाच हतेपांड्येर्जुनंकृष्णस्त्वरन्नाहवचोहितं॥ पश्यामिनाहंराजानमपयातांश्चपांडवान्॥ ४॥

पांड्योश्वादीन्पादशःप्रदायखंडयित्वाप्रशांतःद्रौणिबाणैरितिशेषः यथास्वधांप्रेतशरीररूपंहविःप्राप्यपितृप्रियोज्वलनःश्मशानाग्निःजलेनशाम्यतितद्वदित्यर्थः॥ ५०॥ समाप्तविद्यंसम्यगाप्तविद्यं समाप्तकर्माणंकृतकृत्यं ॥५१॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ पांड्यइति ॥ १ ॥ अनुज्ञातःत्वंअजय्योभविष्यसीत्यनुगृहीतः॥२॥३॥ राजानंयुधिष्ठिरं ॥४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ भ्रातुःयुधिष्ठिरस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्यांस्वर्गं वियत्अंतरिक्षं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अंडजैर्जलपक्षिभिःसारसादिभिःआकीर्णां

निवृत्तैश्चपुनःपार्थैर्भग्नंशत्रुबलंमहत् ॥ अश्वत्थाम्नश्चसंकल्पाद्धताःकर्णेनसृंजयाः ॥ ५ ॥ तथाश्वरथनागानांकृतंचकदनंमहत् ॥ सर्वमाख्यातवान्वीरोवासुदे
वःकिरीटिने ॥ ६ ॥ एतच्छ्रुत्वाचदृष्ट्वाचभ्रातुर्घोरंमहद्भयं ॥ वाहयाश्वान्हृषीकेश क्षिप्रमित्याहपांडवः ॥ ७ ॥ ततःप्रायाद्धृषीकेशोरथेनाप्रतियोधिना ॥ दारुणश्च
पुनस्तत्रप्रादुरासीत्समागमः ॥ ८ ॥ ततःपुनःसमाजग्मुरभीताःकुरुपांडवाः ॥ भीमसेनमुखाःपार्थाःसूतपुत्रमुखावयं ॥ ९ ॥ ततःप्रववृतेभूयःसंग्रामोराजसत्तम ॥
कर्णस्यपांडवानांचयमराष्ट्रविवर्धनः ॥ १० ॥ धनूंषिबाणान्परिघानसिपट्टिशतोमरान् ॥ मुसलानिभुशुंडीश्चसशक्त्यृष्टिपरश्वधान् ॥ ११ ॥ गदाःप्रासान्शि
तान्कुंतान्भिंदिपालान्महांकुशान् ॥ प्रगृह्यक्षिप्रमापेतुःपरस्परजिघांसया ॥ १२ ॥ बाणज्यातलशब्देनद्यांदिशःप्रदिशोवियत् ॥ पृथिवींनेमिघोषेणनादयं
तोभ्ययुःपरान् ॥ १३ ॥ तेनशब्देनमहतासंहृष्टाश्चक्रुराहवं ॥ वीरावीरैर्महाघोरकलहांतंतितीर्षवः ॥ १४ ॥ ज्यातलत्रधनुःशब्दःकुंजराणांचबृंहतां ॥ पादातानां
चपततांनृणांनादोमहानभूत् ॥ १५ ॥ तालशब्दांश्चविविधान्शूराणांचाभिगर्जतां ॥ श्रुत्वातत्रभृशंत्रेसुःपेतुर्मम्लुश्चसैनिकाः ॥ १६ ॥ तेषांनिनदतांचैवशस्त्र
वर्षंचमुंचतां ॥ बहूनाधिरथिर्वीरःप्रममाथेषुभिःपरान् ॥ १७ ॥ पंचपांचालवीराणांरथान्दशचपंचच ॥ साश्वसूतध्वजान्कर्णःशरैर्निन्येयमक्षयं ॥ १८ ॥ यो
धमुख्यामहावीर्याःपांडूनांकर्णमाहवे ॥ शीघ्रास्त्रास्तूर्णमावृत्यपरिवव्रुःसमंततः ॥ १९ ॥ ततःकर्णोद्विषत्सेनांशरवर्षैर्विलोडयन् ॥ विजगाहांडजाकीर्णांपद्मिनी
मिवयूथपः ॥ २० ॥ द्विषन्मध्यमवस्कंद्यराधेयोधनुरुत्तमं ॥ विधुन्वानःशितैर्बाणैःशिरांस्युन्मथ्यपातयत् ॥ २१ ॥ चर्मवर्माणिसंछिन्नान्यपतन्भुविदेहिनां ॥
विषेहुर्नास्यसंस्पर्शंद्वितीयस्यपतत्रिणः ॥ २२ ॥ वर्मदेहासुमथनैर्धनुषःप्रच्युतैःशरैः ॥ मौर्व्यातलत्रेन्यहनत्कशयावाजिनोयथा ॥ २३ ॥ पांडुसृंजयपंचाला
न्शरगोचरमागतान् ॥ ममर्दतरसाकर्णःसिंहोमृगगणानिव ॥ २४ ॥ ततःपांचालराजश्चद्रौपदेयाश्चमारिष ॥ यमौचयुयुधानश्चसहिताःकर्णमभ्ययुः ॥ २५ ॥
तेषुव्यायच्छमानेषुकुरुपांचालपांडुषु ॥ प्रियानसून्रणेत्यक्त्वायोधाजघ्नुःपरस्परं ॥ २६ ॥ सुसन्नद्धाःकवचिनःसशिरस्त्राणभूषणाः ॥ गदाभिर्मुसलैश्चान्येपरिघै
श्चमहाबलाः ॥ २७ ॥

व्याप्तां ॥ २० ॥ अवस्कंद्यनिपत्य उन्मथ्यमार्गादन्यत्रदूरेइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ असुमथनैः असवःप्राणाउन्मथ्यंत्येभिस्तैःमौर्व्यामौर्वीच्युतैःशरैर्बाणैःतलत्रे
ज्याघातवारणस्थानेन्यहनत् यथातेशरंसंधातुंनशक्नुवंतितथाचकारेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्यायच्छमानेषुयतमानेषु ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ विमस्तिष्केक्षणायुधाःमस्तिष्कंशिरोभागस्थमांसपिंडः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परश्वधैःततक्षुःपट्टिशैरसिभिश्चचिच्छिदुःशक्तिभिर्बिभिदुः भिंदिपालैश्चिक्षिपुःनखरैःसंचकर्तुःप्रासतोमरैर्जघ्नुः ॥ ३१ ॥
॥३२॥ सुरसंस्निग्धं प्रकृत्ताश्छिन्नाश्चंदनारक्तचंदनाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ समाप्लुत्यसंमुखमुत्प्लुत्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पद्मानीववदनानि स्रजइवगात्राणि ॥ ३९ ॥ समुन्नानिक्षारक्लिन्नानिम

समभ्यधावंतभृशंकालदंडैरिवोद्यतैः॥नर्दंतश्चाह्वयंतश्चप्रवल्गंतश्चमारिष॥२८॥ ततोनिजघ्नुरन्योन्यंपेतुश्चान्योन्यताडिताः॥ वमंतोरुधिरंगात्रैर्विमस्तिष्के
क्षणायुधाः॥२९॥ दंतपूर्णैःसरुधिरैर्वक्त्रैर्दाडिमसन्निभैः॥ जीवंतइवचाप्येकेतस्थुःशस्त्रोपबृंहिताः॥३०॥ परश्वधैश्चाप्यपरेपट्टिशैरसिभिस्तथा॥शक्तिभिर्भिं
दिपालैश्चनखरप्रासतोमरैः॥ ३१ ॥ ततक्षुश्चिच्छिदुश्चान्येबिभिदुश्चिक्षिपुस्तथा॥ संचकर्तुश्चजघ्नुश्चक्रुद्धारणमहार्णवे ॥ ३२ ॥ पेतुरन्योन्यनिहताव्यसवोरु
धिरोक्षिताः॥ क्षरंतःसुरसंरक्तंप्रकृत्ताश्चंदनाइव॥ ३३॥ रथैरथाविनिहताहस्तिभिश्चापिहस्तिनः॥ नरैर्नराहताःपेतुरश्वाश्चाश्वैःसहस्रशः॥३४॥ ध्वजाःशिरां
सिछत्राणिद्विपहस्तान्नृणांभुजाः॥क्षुरैर्भल्लार्धचंद्रैश्चच्छिनाःपेतुर्महीतले॥३५॥ नरांश्चनागान्सरथान्हयान्ममृदुराहवे॥ अश्वारोहैर्हताःशूराश्छिन्नहस्ताश्चदं
तिनः॥३६॥ सपताकाध्वजाःपेतुर्विशीर्णाइवपर्वताः॥ पत्तिभिश्चसमाप्लुत्यद्विरदाःस्यंदनास्तथा॥३७॥ हताश्चहन्यमानाश्चपतिताश्चैवसर्वशः॥ अश्वारोहाः
समासाद्यत्वरिताःपत्तिभिर्हताः॥ ३८॥ सादिभिःपत्तिसंघाश्चनिहतायुधिशेरते ॥ मृदितानीवपद्मानिप्रम्लानाइवचस्रजः ॥ हतानांवदनान्यासन्गात्राणि
चमहाहवे॥३९॥ रूपाण्यत्यर्थकांतानिद्विरदाश्चनृणांनृप ॥ समुन्नानीववस्त्राणिययुर्दुर्दर्शतांपरां॥ ४०॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० संकुलयुद्धेएकविंशो
ध्यायः॥ २१॥ ॥७॥ संजयउवाच हस्तिभिस्तुमहामात्रास्तवपुत्रेणचोदिताः॥ धृष्टद्युम्नंजिघांसंतःक्रुद्धाःपार्षतमभ्ययुः॥ १ ॥ प्राच्याश्चदाक्षि
णात्याश्चप्रवरागजयोधिनः॥ अंगावंगाश्चपुंड्राश्चमागधास्ताम्रलिप्तकाः॥ २ ॥ मेकलाःकोशलामद्रादशार्णानिषधास्तथा ॥ गजयुद्धेषुकुशलाःकलिंगैःसह
भारत॥ ३॥ शरतोमरनाराचैर्वृष्टिमंतइवांबुदाः ॥ सिषिचुस्तेततःसर्वेपांचालबलमाहवे ॥ ४ ॥ तान्संमिमर्दिषून्नागान्पार्ष्ण्यंगुष्ठांकुशैर्भृशं॥ चोदितान्पा
र्षतोबाणैर्नाराचैरभ्यवीवृषत्॥ ५॥ एकैकंदशभिःषड्भिरष्टाभिरपिभारत ॥ द्विरदानभिविव्याधक्षिप्तैर्गिरिनिभान्शरैः॥ ६॥ प्रच्छाद्यमानंद्विरदैर्मेघैरिवदिवा
करं॥ प्रययुःपांडुपांचालानदंतोनिशितायुधाः॥ ७॥

लिनानि ॥ ४० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥
हस्तिभिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पार्ष्णिःपादस्यपश्चाद्भागःअंगुष्ठःप्रसिद्धःअंकुशःप्रतोदःपार्ष्ण्यंकुशःअंगुष्ठांकुशश्चेतिद्वौकेवलांकुशश्चतैः ॥५ ॥ ६ ॥ प्रच्छाद्यमानंधृष्टद्युम्नं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्नागानभिवर्षतोज्यातंत्रीतलनादितैः ॥ वीरनृत्यंप्रनृत्यंतःशूरतालप्रचोदितैः ॥ नकुलःसहदेवश्चद्रौपदेयाःप्रभद्रकाः ॥८॥ सात्यकिश्चशिखंडीचचेकिता
॥२१॥ नश्चवीर्यवान् ॥समंतात्सिषिचुर्वीरामेघास्तोयैरिवाचलान् ॥९॥तेम्लेच्छैःप्रेषितानागानरानश्वान्रथानपि॥हस्तैराक्षिप्यममृद्रुःपद्भिश्चाप्यतिमन्यवः॥१०॥ ८
बिभिदुश्चविषाणाग्रैःसमाक्षिप्यचचिक्षिपुः॥ विषाणलग्नाश्चाप्यन्येपरिपेतुर्विभीषणाः॥ ११ ॥ प्रमुखेवर्त्तमानंतुद्विपमंगस्यसात्यकिः॥ नाराचेनोग्रवेगेन
भित्वामर्माण्यपातयत् ॥ १२ ॥ तस्यावर्जितकायस्यद्विरदादुत्पतिष्यतः॥ नाराचेनाहनद्वक्षःसात्यकिःसोपतद्भुवि ॥ १३ ॥ पुंड्रस्यापततोनागंचलंतमिवपर्व
तं॥ सहदेवःप्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनत्रिभिः ॥ १४॥ विपताकंवियंतारंविवर्मध्वजजीवितं॥ तंकृत्वाद्विरदंभूयःसहदेवोंगमभ्ययात् ॥ १५ ॥ सहदेवंतुनकुलो
वारयित्वांगमार्दयत् ॥ नाराचैर्यमदंडाभैस्त्रिभिर्नागंशतेनतं ॥ १६ ॥ दिवाकरकरप्रख्यानंगश्चिक्षेपतोमरान् ॥ नकुलायशतान्यष्टौत्रिधैकैकंतुसोच्छिनत्
॥ १७॥ तथार्धचंद्रेणशिरस्तस्यचिच्छेदपांडवः॥ सपपातहतोम्लेच्छस्तेनैवसहदंतिना ॥ १८॥ अथांगपुत्रेनिहतेहस्तिशिक्षाविशारदे॥ अंगाःक्रुद्धामहामा
त्रानागैर्नकुलमभ्ययुः॥ १९॥ चलत्पताकैःसुमुखैर्हैमकक्षातनुच्छदैः॥ मिमर्दिषंतस्त्वरिताःप्रदीप्तैरिवपर्वतैः॥ २० ॥ मेकलोत्कलकालिंगानिषधास्ताम्रलि
प्तकाः॥ शरतोमरवर्षाणिविमुंचंतोजिघांसवः॥ २१ ॥ तैश्छाद्यमानंनकुलंदिवाकरमिवांबुदैः ॥ परिपेतुःसुसंरब्धाःपांडुपांचालसोमकाः॥ २२ ॥ ततस्तदभ
वद्युद्धंरथिनांहस्तिभिःसह॥ सृजतांशरवर्षाणितोमरांश्चसहस्रशः॥ २३ ॥ नागानांप्रास्फुटन्कुंभामर्माणिविविधानिच॥ दंताश्चैवातिविद्धानांनाराचैर्भूष
णानिच॥ २४॥ तेषामष्टौमहानागांश्चतुःषष्ट्यासुतेजनैः॥ सहदेवोजघानाशुतेऽपतन्सहसादिभिः॥ २५ ॥ अंजोगतिभिरायम्यप्रयत्नाद्धनुरुत्तमं॥ नाराचैर
हनन्नागान्नकुलःकुलनंदनः ॥ २६ ॥ ततःपांचालशैनेयौद्रौपदेयाःप्रभद्रकाः॥ शिखंडीचमहानागान्सिषिचुःशरवृष्टिभिः॥ २७॥ तेपांडुयोधांबुधरैःशत्रु
द्विरदपर्वताः॥ बाणवर्षैर्हताःपेतुर्वज्रवर्षैरिवाचलाः ॥ २८ ॥ एवंहत्वातवगजांस्तेपांडुरथकुंजराः॥ द्रुतांसेनामवैक्षंतभिन्नकूलामिवापगां॥ २९॥ तांतेसेनां ॥२१॥
समालोड्यपांडुपुत्रस्यसैनिकाः॥ विक्षोभयित्वाचपुनःकर्णसमभिदुद्रुवुः॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेद्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥ ॥छ॥
संजयउवाच सहदेवंतथाक्रुद्धंदहंतंतववाहिनीं॥ दुःशासनोमहाराजभ्राताभ्रातरमभ्ययात्॥ १॥ नैल० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥ ॥ ७ ॥ सहेति॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तौसमेतौमहायुद्धेदृष्ट्वातत्रमहारथाः ॥ सिंहनादरवांश्चक्रुर्वासांस्यादुधुवुश्चह ॥ २ ॥ ततोभारतक्रुद्धेनतवपुत्रेणधन्विना ॥ पांडुपुत्रस्त्रिभिर्बाणैर्वक्षस्यभिहतो
बली ॥ ३ ॥ सहदेवस्ततोराजन्नाराचेनतवात्मजं ॥ विध्वाविव्याधसप्तत्यासारथिंचत्रिभिःशरैः ॥ ४ ॥ दुःशासनस्ततश्चापंछित्वाराजन्महाहवे ॥ सहदेवंत्रि
सप्तत्यावाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥५॥ सहदेवस्तुसंक्रुद्धःखड्गंगृत्यमहाहवे ॥ आविध्यप्रास्टजत्तूर्णंतवपुत्ररथंप्रति ॥६॥ समार्गणगुणंचापंछित्वातस्यमहानसिः॥
निपपाततोभूमौच्युतःसर्पइवांबरात् ॥ ७॥ अथान्यद्धनुरादायसहदेवःप्रतापवान् ॥ दुःशासनायचिक्षेपबाणमंतकरंततः ॥८ ॥ तमापतंतंविशिखंयमदंडो
पमत्विषं ॥ खड्गेनशितधारेणद्विधाचिच्छेदकौरवः ॥ ९ ॥ ततस्तंनिशितंखड्गमाविध्ययुधिसत्वरः ॥ धनुश्चान्यत्समादायशरंजग्राहवीर्यवान् ॥ १० ॥ तमापतं
तंसहसानिस्त्रिंशंनिशितैःशरैः ॥ पातयामाससमरेसहदेवोहसन्निव ॥ ११ ॥ ततोबाणांश्चतुःषष्टिंतवपुत्रोमहारणे ॥ सहदेवरथंतूर्णंप्रेषयामासभारत ॥ १२ ॥
तान्छरान्समरेराजन्वेगेनापततोबहून् ॥एकैकंपंचभिर्बाणैःसहदेवोन्यकृंतत ॥ १३ ॥संनिवार्यमहाबाणांस्तवपुत्रेणप्रेषितान् ॥ अथास्मैसुबहून्बाणान्प्रेषया
माससंयुगे ॥ १४ ॥ तान्बाणांस्तवपुत्रोपिछित्वैकैकंत्रिभिःशरैः ॥ ननादसुमहानादंदारयाणोवसुंधरां ॥१५॥ ततोदुःशासनोराजन्विध्वापांडुसुतंरणे ॥ सा
रथिंनवभिर्बाणैर्माद्रेयस्यसमार्पयत् ॥ १६ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजसहदेवःप्रतापवान् ॥ समाधत्तशरंघोरंमृत्युकालांतकोपमं ॥१७॥ विकृष्यबलवच्चापंतवपु
त्रायसोऽसृजत् ॥ सतंनिर्भिद्यवेगेनभित्वाचकवचंमहत् ॥ १८ ॥ प्राविशद्धरणींराजन्वल्मीकमिवपन्नगः ॥ ततःसंमुमुहेराजंस्तवपुत्रोमहारथः ॥ १९ ॥ मू
ढंचैनंसमालोक्यसारथिस्त्वरितोरथं ॥ अपोवाहभृशंत्रस्तोवध्यमानःशितैःशरैः ॥ २० ॥ पराजित्यरणेतंतुकौरव्यंपांडुनंदनः ॥ दुर्योधनबलंदृष्ट्वाप्रममाथस
मंततः ॥ २१ ॥ पिपीलिकपुटंराजन्यथामृद्नन्नरोरुषा ॥ तथासाकौरवीसेनामृदितातेनभारत ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसहदेवदुःशासनयुद्धेत्र
योविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच नकुलंरभसंयुद्धेद्रावयंतंवरूथिनीं ॥ कर्णोवैकर्त्तनोराजन्वारयामासवैरुषा ॥ १ ॥ नकुलस्तुततः
कर्णंप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ चिरस्यबतदृष्टोहंदैवतैःसौम्यचक्षुषा ॥ २ ॥ पश्यमांत्वंरणेपापचक्षुर्विषयमागतं ॥ त्वंहिमूलमनर्थानांवैरस्यकलहस्यच ॥ ३ ॥ त्वद्दो
षात्कुरवःक्षीणाःसमासाद्यपरस्परं ॥त्वामद्यसमरेहत्वाकृतकृत्योऽस्मिविज्वरः ॥ ४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमुक्तःप्रत्युवाचनकुलंसूतनंदनः ॥ सदृशंराजपुत्रस्यधन्विनश्चविशेषतः ॥ ५ ॥ प्रहरस्वचमेवीरपश्यामस्तवपौरुषं ॥ कर्मकृत्वारणेशूरततःकत्थितुमर्हसि
॥ २२ ॥ ॥ ६ ॥ अनुक्त्वासमरेतातशूरायुध्यंतिशक्तितः ॥ प्रयुध्यस्वमयाशक्त्याहनिष्येदर्पमेवते ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वाप्राहरत्तूर्णंपांडुपुत्रायसूतजः ॥ विव्याधचैनंसमरेत्रिसप्त ८
त्याशिलीमुखैः ॥ ८ ॥ नकुलस्तुततोविद्धःसूतपुत्रेणभारत ॥ अशीत्याशीविषप्रख्यैःसूतपुत्रमविध्यत ॥ ९ ॥ तस्यकर्णोधनुश्छित्वास्वर्णपुंखैःशिलाशितैः ॥ त्रिं
शतापरमेष्वासःशरैःपांडवमर्दयत् ॥ १० ॥ तेतस्यकवचंभित्वापपुःशोणितमाहवे ॥ आशीविषायथानागाभित्वागांसलिलंपपुः ॥ ११ ॥ अथान्यद्धनुरादाय
हेमपृष्ठंदुरासदं ॥ कर्णंविव्याधसप्तत्यासारथिंचत्रिभिःशरैः ॥ १२ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजनकुलःपरवीरहा ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनकर्णस्यधनुराच्छिनत् ॥ १३ ॥ अ
थैनंछिन्नधन्वानंसायकानांशतैस्त्रिभिः ॥ आजघ्नेप्रहसन्वीरःसर्वलोकमहारथं ॥ १४ ॥ कर्णमभ्यर्दितंदृष्ट्वापांडुपुत्रेणमारिष ॥ विस्मयंपरमंजग्मूरथिनःसदैव
वतैः ॥ १५ ॥ अथान्यद्धनुरादायकर्णोवैकर्त्तनस्तदा ॥ नकुलंपंचभिर्बाणैर्जत्रुदेशेसमार्पयत् ॥ १६ ॥ तत्रस्थैरथतैर्बाणैर्माद्रीपुत्रोव्यरोचयत् ॥ स्वरश्मिभिरि
वादित्योभुवनेविसृजन्प्रभां ॥ १७ ॥ नकुलस्तुततःकर्णंविध्वासप्तभिराशुगैः ॥ अथास्यधनुषःकोटिंपुनश्चिच्छेदमारिष ॥ १८ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायसमरेवे
गवत्तरं ॥ नकुलस्यततोबाणैःसमंताच्छादयद्दिशः ॥ १९ ॥ संछाद्यमानःसहसाकर्णचापच्युतैःशरैः ॥ चिच्छेदसशरांस्तूर्णंशरैरेवमहारथः ॥ २० ॥ ततोबाण
मयंजालंविततंव्योम्निदृश्यते ॥ खद्योतानामिवव्रातैःसंपतद्भिर्यथानभः ॥ २१ ॥ तैर्विमुक्तैःशरशतैश्छादितंगगनंतदा ॥ शलभानांयथाव्रातैस्तद्वदासीद्दिशांप
ते ॥ २२ ॥ तेशराहेमविकृताःसंपतंतोमुहुर्मुहुः ॥ श्रेणीकृताव्यकाशंतक्रौंचाःश्रेणीकृताइव ॥ २३ ॥ बाणजालवृतेव्योम्निछादितेचदिवाकरे ॥ नस्मसंपततेभू
म्यांकिंचिदप्यंतरिक्षगं ॥ २४ ॥ निरुद्धेतत्रमार्गेचशरसंघैःसमंततः ॥ व्यरोचेतांमहात्मानौकालसूर्याविवोदितौ ॥ २५ ॥ कर्णचापच्युतैर्बाणैर्वध्यमानास्तुसोम
काः ॥ अवालीयंतराजेंद्रवेदनार्त्ताभृशार्दिताः ॥ २६ ॥ नकुलस्यतथाबाणैर्हन्यमानाचमूस्तव ॥ व्यशीर्यतदिशोराजन्वातनुन्नाइवांबुदाः ॥ २७ ॥ तेसेनेहन्य ॥ २२ ॥
मानेतुताभ्यांदिव्यैर्महाशरैः ॥ शरपातमपाक्रम्यतस्थतुःप्रेक्षिकेतदा ॥ २८ ॥ प्रोत्सारितजनेतस्मिन्कर्णपांडवयोःशरैः ॥ अविध्येतांमहात्मानावन्योन्यंशर
वृष्टिभिः ॥ २९ ॥ विदर्शयंतौदिव्यानिशस्त्राणिबलमूर्धनि ॥ छादयंतौचसहसापरस्परवधैषिणौ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकुलेनशरामुक्ताःकंकबर्हिणवाससः॥ सूतपुत्रमवच्छाद्यव्यतिष्ठंतयथांबरे॥ ३१ ॥ तथैवसूतपुत्रेणप्रेषिताःपरमाहवे॥ पांडुपुत्रमवच्छाद्यव्यतिष्ठंतांबरेश
राः॥ ३२ ॥ शरवेश्मप्रविष्टौतौददृशातेनकैश्चन॥ सूर्याचंद्रमसौराजन्छाद्यमानौघनैरिव॥ ३३॥ ततःक्रुद्धोरणेकर्णःकृत्वाघोरतरंवपुः ॥पांडवंछादयामास
समंताच्छरवृष्टिभिः॥ ३४॥ सोतिच्छन्नोमहाराजसूतपुत्रेणपांडवः॥ नचकारव्यथांराजन्भास्करोजलदैर्यथा ॥ ३५ ॥ ततःप्रहस्याधिरथिःशरजालानि
मारिष॥ प्रेषयामाससमरेशतशोथसहस्रशः॥ ३६॥ एकच्छायमभूत्सर्वंतस्यबाणैर्महात्मनः॥ अभ्रच्छायेवसंजज्ञेसंपतद्भिःशरोत्तमैः॥ ३७ ॥ ततःकर्णो
महाराजधनुश्छित्वामहात्मनः॥ सारथिंपातयामासरथनीडाद्धसन्निव॥ ३८॥ ततोश्वांश्चतुरश्चास्यचतुर्भिर्निशितैःशरैः ॥ यमस्यभवनंतूर्णंप्रेषयामासभा
रत॥ ३९ ॥ अथास्यतंरथंदिव्यंतिलशोव्यधमच्छरैः ॥ पताकांचक्ररक्षांश्चगदांखड्गंचमारिष॥ ४० ॥ शतचंद्रंचतच्चर्मसर्वोपकरणानिच ॥ हताश्वोविरथश्चै
वविवर्माचविशांपते॥ ४१ ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंपरिघंगृह्यधिष्ठितः॥ तमुद्यतंमहाघोरंपरिघंतस्यसूतजः ॥ ४२ ॥ व्यहनत्सायकैराजन्सुतीक्ष्णैर्भारसाधनैः॥
व्यायुधंचैनमालक्ष्यशरैःसन्नतपर्वभिः॥४३॥ आर्पयद्बहुभिःकर्णोनचैनंसमपीडयत्॥ सहन्यमानःसमरेकृतास्त्रेणबलीयसा॥ ४४ ॥ प्राद्रवत्सहसाराजन्नकु
लोव्याकुलेंद्रियः॥ तमभिद्रुत्यराधेयःप्रहसन्वैपुनःपुनः॥ ४५॥ सज्यमस्यधनुःकंठेव्यवास्तृजतभारत॥ ततःसशुशुभेराजन्कंठासक्तमहद्धनुः॥४६ ॥परिवेषम
नुप्राप्तेयथास्याद्व्योम्निचंद्रमाः॥ यथैवचासितोमेघःशक्रचापेनशोभितः॥४७ ॥ तमब्रवीत्ततःकर्णोव्यर्थंव्याहृतवानसि ॥ वदेदानींपुनर्हृष्टोवध्यमानःपुनः
पुनः॥ ४८ ॥ मायोत्सीःकुरुभिःसार्धंबलवद्भिश्चपांडव॥ सदृशैस्तातयुध्यस्वव्रीडांमाकुरुपांडव॥ ४९ ॥ गृहेवागच्छमाद्रेययत्रवाकृष्णफाल्गुनौ॥ एवमुक्त्वा
महाराजव्यसर्जयततंतदा॥ ५० ॥ वधप्राप्तंतुतंशूरोनाहनद्धर्मवित्तदा॥ स्मृत्वाकुंत्यावचोराजंस्ततएनंव्यसर्जयत्॥ ५१ ॥ विसृष्टःपांडवोराजन्सूतपुत्रेणध
न्विना॥ व्रीडन्निवजगामाथयुधिष्ठिररथंप्रति॥ ५२॥ आरुरोहरथंचापिसूतपुत्रप्रतापितः ॥ निःश्वसन्दुःखसंतप्तःकुंभस्थइवपन्नगः ॥ ५३॥ तंविजित्याथ
कर्णोपिपंचालांस्त्वरितोययौ ॥ रथेनातिपताकेनचंद्रवर्णहयेनच ॥ ५४ ॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्पांडवानांविशांपते ॥ दृष्ट्वासेनापतिंयांतंपंचालानांरथव्र
जान्॥ ५५॥ तत्राकरोन्महाराजकदनंसूतनंदनः॥ मध्यंप्राप्तेदिनकरेचक्रवद्विचरन्प्रभुः॥ ५६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भग्नचक्रैरथैःकैश्चिच्छिन्नध्वजपताकिभिः ॥ हताश्वैर्हतसूतैश्चभग्नाक्षैश्चैवमारिष ॥ ५७ ॥ ह्रियमाणानपश्यामपंचालानांरथव्रजान् ॥ तत्रतत्रचसंभ्रांतावि
चेरुरथकुंजराः ॥ ५८ ॥ दावाग्निपरिदग्धांगायथैवस्युर्महावने ॥ भिन्नकुंभार्द्ररुधिराश्छिन्नहस्ताश्चवारणाः ॥ ५९ ॥ छिन्नगात्रावराश्चैवच्छिन्नवालधयोऽप
रे ॥ छिन्नाभ्राणीवसंपेतुर्हन्यमानामहात्मना ॥ ६० ॥ अपरेत्रासितानागानाराचशरतोमरैः ॥ तमेवाभिमुखंजग्मुःशलभाइवपावकं ॥ ६१ ॥ अपरेनिष्टनंत
श्चव्यदृश्यंतमहाद्विपाः ॥ क्षरंतःशोणितंगात्रैर्नगाइवजलस्रवाः ॥ ६२ ॥ उरश्छदैर्वियुक्तांश्चवालबंधैश्चवाजिनः ॥ राजतैश्चतथाकांस्यैःसौवर्णैश्चैवभूषणैः ॥ ६३ ॥
हीनांश्चाभरणैश्चैवखलीनैश्चविवर्जितान् ॥ चामरैश्चकुथाभिश्चतूणीरैःपतितैरपि ॥ ६४ ॥ निहतैःसादिभिश्चैवशूरैराहवशोभितैः ॥ अपश्यामरणेतत्रभ्राम्य
माणान्हयोत्तमान् ॥ ६५ ॥ प्रासैःखड्गैश्चरहितानृष्टिभिश्चापिभारत ॥ हयसादीनपश्यामकंचुकोष्णीषधारिणः ॥ ६६ ॥ निहतान्वध्यमानांश्चवेपमानांश्चभार
त ॥ नागांगावयवैर्हीनांस्तत्रतत्रैवभारत ॥ ६७ ॥ रथान्हेमपरिष्कारान्संयुक्तान्जवनैर्हयैः ॥ भ्राम्यमाणानपश्यामहतेषुरथिषुद्रुतं ॥ ६८ ॥ भग्नाक्षकूबरान्कां
श्चिद्भग्नचक्रांश्चभारत ॥ विपताकध्वजांश्चान्यान्छिन्नेषादंडबंधुरान् ॥ ६९ ॥ विहतान्रथिनस्तत्रधावमानांस्ततस्ततः ॥ सूतपुत्रशरैस्तीक्ष्णैर्हन्यमानान्वि
शांपते ॥ ७० ॥ विशस्त्रांश्चतथैवान्यान्सशस्त्रांश्चहतान्बहून् ॥ तारकाजालसंछन्नान्वरघंटाविशोभितान् ॥ ७१ ॥ नानावर्णविचित्राभिःपताकाभिरलंकृतान् ॥
वारणाननुपश्यामधावमानान्समंततः ॥ ७२ ॥ शिरांसिबाहूनूरूंश्चच्छिन्नानन्यांस्तथैवच ॥ कर्णचापच्युतैर्बाणैरपश्यामसमंततः ॥ ७३ ॥ महान्व्यतिकरोरौद्रो
योधानामन्वपद्यत ॥ कर्णसायकनुन्नानांयुध्यतांचशितैःशरैः ॥ ७४ ॥ तेवध्यमानाःसमरेसूतपुत्रेणसृंजयाः ॥ तमेवाभिमुखंयांतिपतंगाइवपावकं ॥ ७५ ॥ तं
दहंतमनीकानितत्रतत्रमहारथं ॥ क्षत्रियावर्जयामासुर्युगांताग्निमिवोल्बणं ॥ ७६ ॥ हतशेषास्तुयेवीराःपंचालानांमहारथाः ॥ तान्प्रभग्नान्द्रुतान्वीरःपृष्ठतो
विकिरञ्छरैः ॥ ७७ ॥ अभ्यधावततेजस्वीविशीर्णकवचध्वजान् ॥ तापयामासतान्बाणैःसूतपुत्रोमहाबलः ॥ मध्यंदिनमनुप्राप्तोभूतानीवतमोनुदः ॥ ७८ ॥ ॥ २३ ॥
इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णयुद्धेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच युयुत्सुंतवपुत्रस्यद्रावयंतंबलंमहत् ॥ उलूकोन्यपतत्तूर्णं
तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ युयुत्सुमिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२॥३॥४॥५॥ ६॥७॥८॥ ९॥१०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥१८॥ १९॥ २०॥२१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥

युयुत्सुश्चततोराजन्शितधारेणपत्रिणा॥ उलूकंताडयामासवज्रेणेवमहाबलं॥ २॥ उलूकस्तुततःक्रुद्धस्तवपुत्रस्यसंयुगे॥ क्षुरप्रेणधनुश्छित्वाताडयामास
कर्णिना॥ ३॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंयुयुत्सुर्वेगवत्तरं॥ अन्यदादत्तसुमहच्चापंसंरक्तलोचनः॥ ४॥ शाकुनिंतुततःषष्ट्याविव्याधभरतर्षभ॥ सारथिंत्रिभिरान
र्छत्तंचभूयोन्यविध्यत॥ ५॥ उलूकस्तंतुविंशत्याविध्वास्वर्णविभूषितैः॥ अथास्यसमरेक्रुद्धोध्वजंचिच्छेदकांचनं॥ ६॥ सच्छिन्नयष्टिःसुमहान्शीर्यमाणोम
हाध्वजः॥ पपातप्रमुखेराजन्युयुत्सोःकांचनध्वजः॥ ७॥ ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वायुयुत्सुःक्रोधमूर्छितः॥ उलूकंपंचभिर्बाणैराजघानस्तनांतरे॥ ८॥ उलूकस्त
स्यसमरेतैलधौतेनमारिष॥ शिरश्चिच्छेदभल्लेनयंतुर्भरतसत्तम॥ ९॥ तच्छिन्नमपतद्भूमौयुयुत्सोःसारथेस्तदा॥ तारारूपंयथाचित्रंनिपपातमहीतले॥ १०॥
जघानचतुरोश्वांश्वतंचविव्याधपंचभिः॥ सोतिविद्धोबलवताप्रत्यपायाद्रथांतरं॥ ११॥ तंनिर्जित्यरणेराजन्नुलूकस्त्वरितोययौ॥ पांचालान्सृंजयांश्चैववि
निघ्नन्निशितैःशरैः॥ १२॥ शतानीकंमहाराजश्रुतकर्मासुतस्तव॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेनिमेषार्धादसंभ्रमः॥ १३॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्शतानीकोमहारथः॥ ग
दांचिक्षेपसंक्रुद्धस्तवपुत्रस्यमारिष॥ १४॥ साकृत्वास्यंदनंभस्महयांश्चैवससारथीन्॥ पपातधरणींतूर्णंदारयंतीवभारत॥ १५॥ तावुभौविरथौवीरौकुरू
णांकीर्तिवर्धनौ॥ व्यपाक्रमेतांयुद्धात्तुप्रेक्षमाणौपरस्परं॥ १६॥ पुत्रस्तुतवसंभ्रांतोविविंशोरथमारुहत्॥ शतानीकोपित्वरितःप्रतिविंध्यरथंगतः॥ १७॥
सुतसोमंतुशकुनिर्विध्वातुनिशितैःशरैः॥ नाकंपयतसंक्रुद्धोवार्यौघइवपर्वतं॥ १८॥ सुतसोमस्तुतंदृष्ट्वापितुरत्यंतवैरिणं॥ शरैरनेकसाहस्रैश्छादयामास
भारत॥ १९॥ तान्शरान्शकुनिस्तूर्णंचिच्छेदान्यैःपतत्रिभिः॥ लध्वस्त्रश्चित्रयोधीचजितकाशीचसंयुगे॥ २०॥ निवार्यसमरेचापिशरांस्तान्निशितैःशरैः॥ आ
जघानसुसंक्रुद्धःसुतसोमंत्रिभिःशरैः॥ २१॥ तस्याश्वान्केतनंसूतंतिलशोव्यधमच्छरैः॥ स्यालस्तवमहाराजततउच्चुक्रुशुर्जनाः॥ २२॥ हताश्वोविरथश्चैव
छिन्नकेतुश्चमारिष॥ धन्वीधनुर्वरंगृह्यरथाद्भूमावतिष्ठत॥ २३॥ व्यसृजत्सायकांश्चैवस्वर्णपुंखान्शिलाशितान्॥ छादयामाससमरेतवस्यालस्यतंरथं॥
॥ २४॥ शलभानामिवव्रातान्शरव्रातान्महारथः॥ रथोपगान्समीक्ष्यैवंविव्यथेनैवसौबलः॥ २५॥ प्रममाथशरांस्तस्यशरव्रातैर्महायशाः॥ तत्रातुष्यंतयोधा
श्चसिद्धाश्चापिदिविस्थिताः॥ २६॥ सुतसोमस्यतत्कर्मदृष्ट्वाश्रद्धेयमद्भुतं॥ रथस्थंशकुनिंयस्तुपदातिःसमयोधयत्॥ २७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ मंडलानिभ्रांतमुद्भ्रांतमित्यादीन्मार्गान् अनुलोमविलोमभेदेनद्विगुणतयाचतुर्दश ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मंडलानांआवर्त्तनेअनुलोमविलोमाभ्यासे ॥ ३६ ॥

तस्यतीक्ष्णैर्महावेगैर्भल्लैःसन्नतपर्वभिः॥ व्यहनत्कार्मुकंराजन्तूणीरांश्चैवसर्वशः॥ २८॥ सञ्छिन्नधन्वाविरथःखड्गमुद्यम्यचानदत् ॥ वैदूर्योत्पलवर्णाभंदंति
दंतमयत्सरुं॥ २९॥ भ्राम्यमाणंततस्तंतुविमलांबरवर्चसं ॥कालदंडोपमंमेनेसुतसोमस्यधीमतः॥३०॥सोचरत्सहसाखड्गीमंडलानिसहस्रशः॥ चतुर्दशमहा
राजशिक्षाबलसमन्वितः॥ ३१ ॥ भ्रांतमुद्भ्रांतमाविद्धमाप्लुतंविप्लुतंस्रुतं ॥ संपातसमुदीर्णेचदर्शयामाससंयुगे॥ ३२ ॥ सौबलस्तुततस्तस्यशरांश्चिक्षेपवीर्य
वान्॥ तानापततएवाशुचिच्छेदपरमासिना॥ ३३॥ ततःक्रुद्धोमहाराजसौबलःपरवीरहा॥ प्राहिणोत्सुतसोमायशरानाशीविषोपमान्॥ ३४ ॥ चिच्छेदतां
स्तुखड्गेनशिक्षयाचबलेनच॥ दर्शयन्लाघवंयुद्धेतार्क्ष्यतुल्यपराक्रमः॥ ३५॥ तस्यसंचरतोराजन्मंडलावर्तनेतदा॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनखड्गंचिच्छेदसुप्रभं॥
॥ ३६॥ सञ्छिन्नःसहसाभूमौनिपपातमहानसिः॥ अर्धमस्यस्थितंहस्तेसुत्सरोस्तत्रभारत॥३७॥छिन्नमाज्ञायनिस्त्रिंशमवप्लुत्यपदानिषट् ॥ प्राविध्यततत
शेषंसुतसोमोमहारथः॥ ३८॥ तच्छित्वासगुणंचापंरणेतस्यमहात्मनः॥ पपातधरणींतूर्णंस्वर्णवज्रविभूषितं॥ ३९॥ सुतसोमस्ततोगच्छच्छ्रुतकीर्त्तेर्महारथं॥
सौबलोपिधनुर्गृह्यघोरमन्यत्सुदुर्जयं॥ ४० ॥ अभ्ययात्पांडवानीकंनिघ्नन्शत्रुगणान्बहून्॥ तत्रनादोमहानासीत्पांडवानांविशांपते॥ ४१ ॥ सौबलंसमरे
दृष्ट्वाविचरंतमभीतवत्॥ तान्यनीकानिदृप्तानिशस्त्रवंतिमहांतिच ॥ ४२ ॥ द्राव्यमाणान्यदृश्यंतसौबलेनमहात्मना ॥ यथादैत्यचमूंराजन्देवराजोममर्दह॥
तथैवपांडवींसेनांसौबलेयोव्यनाशयत्॥ ४३॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणि सुतसोमसौबलयुद्धेपंचविंशोऽध्यायः॥ २५॥ ॥ ७॥ संजयउवाच
धृष्टद्युम्नंकृपोराजन्वारयामाससंयुगे॥ यथादृष्ट्वावनेसिंहंशरभोवारयेद्युधि ॥ १ ॥ निरुद्धःपार्षतस्तेनगौतमेनबलीयसा॥ पदात्पदंविचलितुंनाशकत्तत्रभार
त॥ २॥ गौतमस्यरथंदृष्ट्वाधृष्टद्युम्नरथंप्रति॥ वित्रेसुःसर्वभूतानिक्षयंप्राप्तंचमेनिरे॥ ३॥ तत्रावोचन्विमनसोरथिनःसादिनस्तथा ॥ द्रोणस्यनिधनान्नूनंसं
क्रुद्धोद्विपदांवरः॥ ४ ॥ शारद्वतोमहातेजादिव्यास्त्रविदुदारधीः॥ अपिस्वस्तिभवेदद्यधृष्टद्युम्नस्यगौतमात्॥ ५॥ अपीयंवाहिनीकृत्स्नामुच्येतमहतोभयात्॥ अ
प्ययंब्राह्मणःसर्वान्ननोहन्यात्समागतान्॥६॥

अस्यअसेः सुत्सरोःशोभनमुष्टेः ॥ ३७ ॥३८॥३९॥४०॥ ४१॥४२ ॥ ४३॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंच
विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धृष्टेति शरभोष्टपादःसिंहघातीपशुपक्षिशरीरोन्टसिंहवत्त्वात्मा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वर्मणः वर्मप्राप्यअभ्रश्यंतभ्रष्टाः वर्मनचिच्छिदुरित्यर्थः

यादृशंदृश्यतेरूपमंतकप्रतिमंभृशं ॥ गमिष्यत्यद्यपदवींभारद्वाजस्यगौतमः ॥ ७॥ आचार्यःक्षिप्रहस्तश्चविजयीचसदायुधि॥अस्त्रवान्वीर्यसंपन्नःक्रोधेनचसमन्वितः ॥ ८ ॥ पार्षतश्चमहायुद्धेविमुखोद्याभिलक्ष्यते ॥ इत्येवंविविधावाचस्तावकानांपरैःसह ॥ ९ ॥ व्यश्रूयंतमहाराजतयोस्तत्रसमागमे॥विनिःश्वस्यततःक्रोधात्कृपःशारद्वतोनृप ॥ १० ॥ पार्षतंचार्दयामासनिश्चेष्टंसर्वमर्मसु ॥ सहन्यमानःसमरेगौतमेनमहात्मना ॥ ११ ॥ कर्त्तव्यंनस्मजानातिमोहेनमहतावृतः ॥ तमब्रवीत्ततोयंताकच्चित्क्षेमंतुपार्षत ॥ १२ ॥ ईदृशंव्यसनंयुद्धेनतेदृष्टंमयाक्वचित् ॥ दैवयोगात्तुतेबाणानापतन्मर्मभेदिनः ॥ १३ ॥ प्रेषिताद्विजमुख्येनमर्माण्युद्दिश्यसर्वतः ॥ व्यावर्त्तयेरथंतूर्णंनदीवेगमिवार्णवात् ॥ १४ ॥ अवध्यंब्राह्मणंमन्येयेनतेविक्रमोहतः ॥ धृष्टद्युम्नस्ततोराजन्शनकैरब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ मुह्यतेमेमनस्तातगात्रस्वेदश्चजायते ॥ वेपथुश्चशरीरेमेरोमहर्षश्चसारथे ॥ १६ ॥ वर्जयन्ब्राह्मणंयुद्धेशनैर्याहियतोर्जुनः ॥ अर्जुनंभीमसेनंवासमरेप्राप्यसारथे ॥ १७ ॥ क्षेमम द्यभवेदेवमेषामेनैष्ठिकीमतिः ॥ ततःप्रायान्महाराजसारथिस्त्वरयन्हयान् ॥ १८ ॥ यतोभीमोमहेष्वासोयुयुधेतवसैनिकैः॥प्रद्रुतंचरथंदृष्ट्वाधृष्टद्युम्नस्यमारिष ॥ १९ ॥ किरन्शतशतान्येवगौतमोनुययौतदा॥शंखंचपूरयामासमुहुर्मुहुररिंदमः ॥ २० ॥ पार्षतंत्रासयामासमहेंद्रोनमुचिंयथा ॥ शिखंडिनंतुसमरेभीष्ममृत्युंदुरासदं ॥ २१ ॥ हार्दिक्योवारयामासस्मयन्निवमुहुर्मुहुः ॥ शिखंडीतुसमासाद्यहृदिकानांमहारथं ॥ २२ ॥ पंचभिर्निशितैर्भल्लैर्जत्रुदेशेसमाहनत् ॥ कृतवर्मातुसंक्रुद्धोभित्वाषष्ट्यापतत्रिभिः ॥ २३ ॥ धनुरेकेनचिच्छेदहसन्राजन्महारथः ॥ अथान्यद्धनुरादायद्रुपदस्यात्मजोबली ॥ २४ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिसंक्रुद्धोहार्दिक्यंप्रत्यभाषत ॥ ततोस्यनवतिंबाणान्रुक्मपुंखान्सुतेजनान् ॥ २५ ॥ प्रेषयामासराजेंद्रतेस्याभ्रश्यंतवर्मणः ॥ वितथांस्तान्समालक्ष्यपतितांश्चमहीतले ॥ २६ ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनकार्मुकंचिच्छिदेभृशं ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंभग्नश्रृंगमिवर्षभं ॥ २७ ॥ अशीत्यामार्गणैःक्रुद्धोबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ कृतवर्मातुसंक्रुद्धोमार्गणैःक्षतविक्षतः ॥ २८ ॥ ववामरुधिरंगात्रैःकुंभवक्त्रादिवोदकं ॥ रुधिरेणपरिक्लिन्नःकृतवर्मात्वराजत ॥ २९ ॥ वर्षेणक्लेदितोराजन्यथागैरिकपर्वतः ॥ अथान्यद्धनुरादायसमार्गणगुणंप्रभुः ॥ ३० ॥ शिखंडिनंबाणगणैःस्कंधदेशेव्यताडयत् ॥ स्कंधदेशस्थितैर्बाणैःशिखंडीतुव्यराजत ॥ ३१ ॥ शाखाप्रशाखाविपुलःसुमहान्पादपोयथा ॥ तावन्योन्यंभृशंविध्वारुधिरेणसमुक्षितौ ॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ववामवांतवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्योन्यश्रृंगाभिहतौरेजतुर्वृषभाविव ॥ अन्योन्यस्यवधेयत्नंकुर्वाणौतौमहारथौ ॥ ३३ ॥ रथाभ्यांचेरतुस्तत्रमंडलानिसहस्रशः ॥ कृतवर्मामहाराजपार्षतंनि
॥२५॥ शितैःशरैः ॥ ३४ ॥ रणेविव्याधसप्तत्यास्वर्णपुंखैःशिलाशितैः ॥ ततोस्यसमरेबाणंभोजःप्रहरतांवरः ॥ ३५ ॥ जीवितांतकरंघोरंव्यसृजत्त्वरयान्वितः ॥ सते ८
नाभिहतोराजन्मूर्छामाशुसमाविशत् ॥ ३६ ॥ ध्वजयष्टिंचसहसाशिश्रियेकश्मलावृतः ॥ अपोवाहरणात्तूर्णंसारथीरथिनांवरं ॥ ३७ ॥ हार्दिक्यशरसंतप्तंनिः
श्वसंतंपुनःपुनः ॥ पराजितेततःशूरेद्रुपदस्यात्मजेप्रभो ॥ व्यद्रवत्पांडवीसेनाव्यधमानासमंततः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेषड्विं
शोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच श्वेताश्वोथमहाराजव्यधमत्तावकंबलं ॥ यथावायुःसमासाद्यतूलराशिंसमंततः ॥ १ ॥ प्रत्युद्ययुस्त्रिगर्त्तास्तं
शिबयःकौरवैःसह ॥ शाल्वाःसंशप्तकाश्चैवनारायणबलंचतत् ॥ २ ॥ सत्यसेनश्चंद्रदेवोमित्रदेवःसुतंजयः ॥ सौश्रुतिश्चित्रसेनश्चमित्रवर्माचभारत ॥ ३ ॥
त्रिगर्त्तराजःसमरेभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ पुत्रैश्चैवमहेष्वासैर्नानाशस्त्रविशारदैः ॥ ४ ॥ व्यसृजंतशरव्रातान्किरंतोर्जुनमाहवे ॥ अभ्यवर्त्ततसहसावार्योघाइ
वसागरं ॥ ५ ॥ तेत्वर्जुनंसमासाद्ययोधाःशतसहस्रशः ॥ अगच्छन्विलयंसर्वेतार्क्ष्यंदृष्ट्वेवपन्नगाः ॥ ६ ॥ तेहन्यमानाःसमरेनाजहुःपांडवंरणे ॥ हन्यमानामहा
राजशलभाइवपावकं ॥ ७ ॥ सत्यसेनस्त्रिभिर्बाणैर्विव्याधयुधिपांडवं ॥ मित्रदेवस्त्रिषष्ट्यातुचंद्रसेनस्तुसप्तभिः ॥ ८ ॥ मित्रवर्मात्रिसप्तत्यासौश्रुतिश्चापिसप्त
भिः ॥ शत्रुंजयस्तुविंशत्यासुशर्मानवभिःशरैः ॥ ९ ॥ सविद्धोबहुभिःसंख्येप्रतिविव्याधतान्नृपान् ॥ सौश्रुतिंसप्तभिर्विध्वासत्यसेनंत्रिभिःशरैः ॥ १० ॥ शत्रुं
जयंचविंशत्याचंद्रदेवंतथाष्टभिः ॥ मित्रदेवंशतेनैवश्रुतसेनंत्रिभिःशरैः ॥ ११ ॥ नवभिर्मित्रवर्माणंसुशर्माणंतथाष्टभिः ॥ शत्रुंजयंचराजानंहत्वातत्रशिला
शितैः ॥ १२ ॥ सौश्रुतेःसशिरस्त्राणंशिरःकायादपाहरत् ॥ त्वरितश्चंद्रदेवंचशरैर्निन्येयमक्षयं ॥ १३ ॥ तथेतरान्महाराजयतमानान्महारथान् ॥ पंचभिःपंचभिर्बा
णैरेकैकंप्रत्यवारयत् ॥ १४ ॥ सत्यसेनस्तुसंक्रुद्धस्तोमरंव्यसृजन्महत् ॥ समुद्दिश्यरणेकृष्णंसिंहनादंननादच ॥ १५ ॥ सनिर्भिद्यभुजंसव्यंमाधवस्यमहात्मनः ॥ ॥२५॥
अयस्मयोहेमदंडोजगामधरणींतदा ॥ १६ ॥ माधवस्यतुविद्धस्यतोमरेणमहारणे ॥ प्रतोदःप्रापतद्धस्ताद्रश्मयश्चविशांपते ॥ १७ ॥ वासुदेवंविभिन्नांगंदृ
ष्ट्वापार्थोधनंजयः ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रंकृष्णंचेदमुवाच ह ॥ १८ ॥ प्रापयाश्वान्महाबाहोसत्यसेनंप्रतिप्रभो ॥ यावदेनंशरैस्तीक्ष्णैर्नयामियमसादनं ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ ध्वजादीनांशब्दोऽश्रूयतेतिषष्ठेनान्वयः ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ हस्त्यश्वंचास्यतः छिंदतः स्वानुगाइव यथास्वस्मिन्

प्रतोदंगृह्यसोन्यत्तुरश्मीनपियथापुरा॥ वाहयामासतानश्वान्सत्यसेनरथंप्रति॥ २० ॥ विष्वक्सेनंतुनिर्भिन्नंदृष्ट्वापार्थोधनंजयः॥ सत्यसेनंशरैस्तीक्ष्णैर्वार
यित्वामहारथः॥ २१ ॥ ततःसुनिशितैर्भल्लैराज्ञस्तस्यमहद्भिरः॥ कुंडलोपचितंकायाच्चकर्त्तपृतनांतरे॥ २२ ॥ तन्निकृत्यशितैर्बाणैर्मित्रवर्माणमाक्षिपत् ॥
वत्सदंतेनतीक्ष्णेनसारथिंचास्यमारिष॥ २३ ॥ ततःशरशतैर्भूयःसंशप्तकगणान्बली॥ पातयामाससंक्रुद्धःशतशोथसहस्रशः॥ २४॥ ततोरजतपुंखेनराजन्
शीर्षंमहात्मनः॥ मित्रसेनस्यचिच्छेदक्षुरप्रेणमहारथः॥ २५॥ सुशर्माणंसुसंक्रुद्धोजत्रुदेशेसमाहनत्॥ ततःसंशप्तकाःसर्वेपरिवार्यधनंजयं॥ २६ ॥शस्त्रौ
घैर्मम्दुःक्रुद्धानादयंतोदिशोदश॥ अभ्यर्दितस्तुतज्जिष्णुःशक्रतुल्यपराक्रमः॥ २७॥ऐंद्रमस्त्रममेयात्माप्रादुश्चक्रेमहारथः॥ ततःशरसहस्राणिप्रादुरासन्वि
शांपते॥२८॥ ध्वजानांछिद्यमानानांकार्मुकाणांचमारिष॥ रथानांसपताकानांतूणीराणांयुगैःसह॥ २९॥ अक्षाणामथचक्राणांयोक्राणांरश्मिभिःसह ॥
कूबराणांवरूथानांपृषत्कानांचसंयुगे॥ ३० ॥ अश्वानांपततांचापिप्रासानामृष्टिभिःसह॥ गदानांपरिघानांचशक्तितोमरपट्टिशैः॥३१ ॥ शतघ्नीनांसचक्रा
णांभुजानांचोरुभिःसह ॥ कंठसूत्रांगदानांचकेयूराणांचमारिष॥ ३२ ॥ हाराणामथनिष्काणांतनुत्राणांचभारत ॥ छत्राणांव्यजनानांचशिरसांमुकुटैःस
ह॥ ३३ ॥ अश्रूयतमहान्शब्दस्तत्रतत्रविशांपते॥ सकुंडलानिस्वक्षीणिपूर्णचंद्रनिभानिच॥३४ ॥ शिरांस्युर्व्यामदृश्यंतताराजालमिवांबरे ॥ सुस्रग्वीणिसु
वासांसिचंदनेनोक्षितानिच ॥ ३५॥ शरीराणिव्यदृश्यंतनिहतानांमहीतले ॥ गंधर्वनगराकारंघोरमायोधनंतदा ॥ ३६ ॥ निहतैराजपुत्रैश्चक्षत्रियैश्चमहाब
लैः॥ हस्तिभिःपतितैश्चैवतुरंगैश्चाभवन्मही ॥ ३७॥ अगम्यरूपासमरेविशीर्णैरिवपर्वतैः॥ नासीच्चक्रपथस्तत्रपांडवस्यमहात्मनः॥ ३८॥ निघ्नतःशात्रवान्भ
ल्लैर्हस्त्यश्वंचास्यतोमहत्॥ स्वानुगाइवसीदंतिरथचक्राणिमारिष॥ ३९॥ चरतस्तस्यसंग्रामेतस्मिन्लोहितकर्दमे ॥ सीदमानानिचक्राणिसमूहुस्तुरगाभृशं
॥ ४० ॥ श्रमेणमहतायुक्तामनोमारुतरंहसः॥ वध्यमानंतुतत्सैन्यंपांडुपुत्रेणधन्विना॥ ४१ ॥ प्रायशोविमुखंसर्वंनावतिष्ठतभारत॥ तान्जित्वासमरेजिष्णुः
संशप्तकगणान्बहून्॥ विरराजतदापार्थोविधूमोग्निरिवज्वलन्॥ ४२॥ इ० म० भा० क० संशप्तकजयेसप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

नष्टेऽनुचराःसीदंत्येवंरथानांभंगंदृष्ट्वाचक्राणिनश्यंतिअक्षभंगादितिभावः आतंकादिवेतिपाठेचिंतयेवेत्युपचारः॥३९॥सीदमानानिपंकमज्जनात्॥४०॥४१॥४२॥इ०क०नै०भा० सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युधिष्ठिरमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥ आभरणंअववब्रुःअवग

संजयउवाच युधिष्ठिरंमहाराजविसृजंतंशरान्बहून् ॥ स्वयंदुर्योधनोराजाप्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १ ॥ तमापतंतंसहसातवपुत्रंमहारथं॥धर्मराजोद्रुतंविध्वा
तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ २ ॥ सतुतंप्रतिविव्याधनवभिर्निशितैःशरैः॥ सारथिंचास्यभल्लेनभृशंक्रुद्धोभ्यताडयत् ॥ ३ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजन्स्वर्णपुंखान्शिली
मुखान् ॥ दुर्योधनायचिक्षेपत्रयोदशशिलाशितान् ॥ ४ ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहांस्तस्यहत्वामहारथः ॥ पंचमेनशिरःकायात्सारथेश्चसमाक्षिपत् ॥ ५ ॥ षष्ठेनतु
ध्वजंराज्ञःसप्तमेनतुकार्मुकं ॥ अष्टमेनतथाखड्गंपातयामासभूतले ॥ ६ ॥ पंचभिर्नृपतिंचापिधर्मराजोर्दयद्भृशं ॥ हताश्वात्तुरथात्तस्मादवप्लुत्यसुतस्तव ॥ ७॥
उत्तमंव्यसनंप्राप्तोभूमावेवावतिष्ठत ॥ तंतुकृच्छ्रगतंदृष्ट्वाकर्णद्रौणिकृपादयः ॥ ८ ॥ अभ्यवर्त्तंतसहसापरीप्संतोनराधिपं ॥ अथपांडुसुताःसर्वेपरिवार्ययुधि
ष्ठिरं ॥ ९ ॥ अन्वयुःसमरेराजंस्ततोयुद्धमवर्त्तत ॥ ततस्तूर्यसहस्राणिप्रावाद्यंतमहामृधे ॥ १० ॥ ततःकिलकिलाशब्दाःप्रादुरासन्महीपते ॥ यत्राभ्यगच्छन्स
मरेपांचालाःकौरवैःसह ॥ ११ ॥ नरानरैःसमाजग्मुर्वारणावरवारणैः ॥ रथाश्चरथिभिःसार्धंहयाश्चहयसादिभिः ॥ १२ ॥ द्वंद्वान्यासन्महाराजप्रेक्षणीयानिसं
युगे॥ विविधान्यप्यचिंत्यानिशस्त्रवंत्युत्तमानिच ॥ १३ ॥ तेशूराःसमरेसर्वेचित्रंलघुचसुष्ठुच ॥ अयुध्यंतमहावेगाःपरस्परवधैषिणः ॥ १४ ॥ अन्योन्यंसमरे
जघ्नुर्योधव्रतमनुष्ठिताः ॥ नहितेसमरंचक्रुःपृष्ठतोवैकथंचन ॥ १५ ॥ मुहूर्त्तमेवतद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं ॥ ततउन्मत्तवद्राजन्निर्मर्यादमवर्त्तत ॥ १६ ॥ रथीना
गंसमासाद्यदारयन्निशितैःशरैः॥ प्रेषयामासकालायशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १७ ॥नागाहयान्समासाद्यविक्षिपंतोबहून्रणे ॥ दारयामासुरत्युग्रंतत्रतत्रतदात
दा॥ १८ ॥ हयारोहाश्चबहवःपरिवार्यहयोत्तमान्॥तलशब्दरवांश्चक्रुःसंपतंतस्ततस्ततः॥ १९॥धावमानांस्ततस्तांस्तुद्रवमाणान्महागजान्॥पार्श्वतःपृष्ठतश्चैव
निजघ्नुर्हयसादिनः ॥ २० ॥ विद्राव्यचबहूनश्वान्नागाराजन्मदोत्कटाः ॥ विषाणैश्चापरेजघ्नुर्ममृदुश्चापरेभृशं ॥ २१ ॥ साश्वारोहांश्चतुरगान्विषाणैर्विव्यधूरु
षा ॥ अपरेचिक्षिपुर्वेगात्प्रगृह्यातिबलास्तदा ॥ २२ ॥ पादातैराहतानागाविवरेषुसमंततः ॥ चक्रुरार्त्तस्वरंघोरंदुद्रुवुश्चदिशोदश ॥ २३ ॥ पदातीनांतुसहसा
प्रद्रुतानांमहाहवे ॥ उत्सृज्याभरणंतूर्णमवबब्रूरणाजिरे ॥ २४॥ निमित्तंमन्यमानास्तुपरिणाम्यमहागजाः ॥ जगृहुर्बिभिदुश्चैवचित्राण्याभरणानिच ॥ २५॥

त्यक्तवंतः ॥ २४ ॥ निमित्तंजयहेतुं महांतोगजायेषांतेमहागजाःगजारोहाःजगृहुःहस्तिभिर्ग्राहयामासुः परिणाम्यविनाम्यहस्तिनमितिशेषः बिभिदुश्चशत्रूनगजैरेव ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रतिमानेषुगजदंतांतरालेषुप्रासैःकुंभेषुतोमरैर्दंतवेष्टेषुशक्तिभिश्वनिगृहीताः प्रतिमानंप्रतिच्छायागजदंतांतरालयोरितिमेदिनी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तांस्तुतत्रप्रसक्तान्वैपरिवार्यपदातयः॥ हस्त्यारोहान्निजघ्नुस्तेमहावेगाबलोल्कटाः॥ २६॥ अपरेहस्तिभिर्हस्तैःखंविक्षिप्तामहाहवे ॥ निपतंतोविषाणाग्रैर्भृशंवि
द्धाःसुशिक्षितैः॥ २७॥ अपरेसहसागृह्यविषाणैरेवसूदिताः ॥ सेनांतरंसमासाद्यकेचित्तत्रमहागजैः॥ २८॥ क्षुण्णगात्रामहाराजविक्षिप्यचपुनःपुनः॥ अप
रेव्यजनानीवविभ्राम्यनिहतामृधे॥ २९॥ पुरःसराश्वनागानामपरेषांविशांपते॥शरीराण्यतिविद्धानितत्रतत्ररणाजिरे॥ ३०॥ प्रतिमानेषुकुंभेषुदंतवेष्टेषु
चापरे॥ निगृहीताभृशंनागाःप्रासतोमरशक्तिभिः॥ ३१ ॥ निगृह्यचगजाःकेचित्पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः ॥ रथाश्वसादिभिस्तत्रसंभिन्नान्यपतन्भुवि॥ ३२॥
सहयाःसादिनस्तत्रतोमरेणमहामृधे॥ भूमावमृद्नन्वेगेनसचर्माणंपदातिनं॥ ३३॥ तथासावरणान्कांश्चित्तत्रतत्रविशांपते॥रथान्नागाःसमासाद्यपरिगृह्य
चमारिष॥ ३४॥ व्याक्षिपन्सहसातत्रघोररूपेभयानके॥ नाराचैर्निहताश्वापिगजाःपेतुर्महाबलाः॥ ३५॥ पर्वतस्येवशिखरंवज्ररुग्णंमहीतले ॥ योधायोधा
न्समासाद्यमुष्टिभिर्व्यहनन्युधि॥ ३६॥ केशेष्वन्योन्यमाक्षिप्यचिक्षिपुर्बिभिदुश्वह ॥ उद्यम्यचभुजानन्येनिक्षिप्यचमहीतले ॥ ३७॥ पदाचोरःसमाक्रम्य
स्फुरतोऽपाहरच्छिरः॥ पततश्चापरोराजन्विजहारासिनाशिरः॥३८॥जीवतश्चतथैवान्यःशस्त्रंकायेन्यमज्जयत्॥मुष्टियुद्धंमहच्चासीद्योधानांतत्रभारत॥३९॥
तथाकेशग्रहश्चोग्रोबाहुयुद्धंचभैरवं॥ समासक्तस्यचान्येनअविज्ञातस्तथापरः॥ ४०॥ जहारसमरेप्राणान्नानाशस्त्रैरनेकधा ॥ संसक्तेषुचयोधेषुवर्त्तमानेच
संकुले॥ ४१॥ कबंधान्युत्थितानिस्युःशतशोथसहस्रशः॥ शोणितैःसिच्यमानानिशस्त्राणिकवचानिच॥ ४२॥ महारागानुरक्तानिवस्त्राणीवचकाशिरे॥ ए
वमेतन्महद्युद्धंदारुणंशस्त्रसंकुलं॥ ४३॥ उन्मत्तगंगाप्रतिमंशब्देनापूरयज्जगत्॥ नैवस्वेनपरेराजन्विज्ञायंतेशरातुराः॥ ४४ ॥ योद्धव्यमितियुध्यंतेराजानो
जयगृद्धिनः॥ स्वान्स्वेजघ्नुर्महाराजपरांश्चैवसमागतान्॥४५॥उभयोःसेनयोर्वीरैर्व्याकुलंसमपद्यत॥रथैर्भग्नैर्महाराजवारणैश्वनिपातितैः॥४६॥ हयैश्चपतितै
स्तत्रनरैश्चविनिपातितैः॥अगम्यरूपापृथिवीक्षणेनसमपद्यत॥४७॥क्षणेनासीन्महीपालक्षतजौघप्रवर्त्तिनी॥पंचालानहनत्कर्णस्त्रिगर्त्तांश्चधनंजयः॥४८॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ अतीति ॥ १ ॥ २ ॥ विरथःकृतइत्युक्तंतत्रयुद्धेधर्मपुत्रःकथंतंविरथंचक्रे तस्यतंचनृपतिर्दुर्योध

भीमसेनःकुरूनृराजन्हस्त्यनीकंचसर्वशः ॥ एवमेपक्षयोवृत्तःकुरुपांडवसेनयोः ॥ अपराह्णेगतेसूर्येकांक्षतांविपुलंयशः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप
र्वणिसंकुलयुद्धेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अतितीव्राणिदुःखानिदुःसहानिबहूनिच ॥ त्वत्तोहंसंजयाश्रौषंपुत्राणांचैवसंक्षयं ॥ १ ॥
यथात्वंमेकथयसेयथायुद्धमवर्त्तत ॥ नसंतिसूतकौरव्याइतिमेनिश्चितामतिः ॥ २ ॥ दुर्योधनश्चविरथःकृतस्तत्रमहारथः ॥ धर्मपुत्रःकथंचक्रेतस्यवानृपतिः
कथं ॥ ३ ॥ अपराह्णेकथंयुद्धमभवल्लोमहर्षणं ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनकुशलोह्यसिसंजय ॥ ४ ॥ संजयउवाच संसक्तेषुतुसैन्येषुवध्यमानेषुभागशः ॥ र
थमन्यंसमास्थायपुत्रस्तवविशांपते ॥ ५ ॥ क्रोधेनमहतायुक्तःसविषोभुजगोयथा ॥ दुर्योधनःसमालक्ष्यधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ ६ ॥ प्रोवाचसूतंत्वरितोयाहि
याहीतिभारत ॥ तत्रमांप्रापयक्षिप्रंसारथेयत्रपांडवः ॥ ७ ॥ ध्रियमाणातपत्रेणराजाराजतिदंशितः ॥ ससूतश्चोदितोराज्ञाराज्ञःस्यंदनमुत्तमं ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर
स्याभिमुखंप्रेषयामाससंयुगे ॥ ततोयुधिष्ठिरःक्रुद्धःप्रभिन्नइवकुंजरः ॥ ९ ॥ सारथिंचोदयामासयाहियत्रसुयोधनः ॥ तौसमाजग्मतुर्वीरौभ्रातरौरथसत्त
मौ ॥ १० ॥ समेत्यचमहावीरौसंरब्धौयुद्धदुर्मदौ ॥ ववर्षतुर्महेष्वासौशरैरन्योन्यमाहवे ॥ ११ ॥ ततोदुर्योधनोराजाधर्मशीलस्यमारिष ॥ शिलाशितेनभल्ले
नधनुश्चिच्छेदसंयुगे ॥ १२ ॥ तंनामृष्यतसंक्रुद्धोव्यवमानंयुधिष्ठिरः ॥ अपविध्यधनुश्छिन्नंक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १३ ॥ अन्यत्कार्मुकमादायधर्मपुत्रश्चमूमु
खे ॥ दुर्योधनस्यचिच्छेदध्वजंकार्मुकमेवच ॥ १४ ॥ अथान्यद्धनुरादायप्राविध्यतयुधिष्ठिरं ॥ तावन्योन्यंसुसंक्रुद्धौशस्त्रवर्षाण्यमुंचतां ॥ १५ ॥ सिंहाविवसु
संरब्धौपरस्परजिगीषया ॥ जघ्नतुस्तौरणेन्योन्यंनर्दमानौवृषाविव ॥ १६ ॥ अंतरंमार्गमाणौचचेरतुस्तौमहारथौ ॥ ततःपूर्णायतोत्सृष्टैःशरैस्तौतुकृतव्रणौ ॥ १७ ॥
विरेजतुर्महाराजकिंशुकाविवपुष्पितौ ॥ ततोराजन्विमुंचंतौसिंहनादान्मुहुर्मुहुः ॥ १८ ॥ तलयोश्चतथाशब्दान्धनुषश्चमहाहवे ॥ शंखशब्दवरांश्चैवचक्रतु
स्तौनरेश्वरौ ॥ १९ ॥ अन्योन्यंतौमहाराजपीडयांचक्रतुर्भृशं ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजापुत्रंतवशरैस्त्रिभिः ॥ २० ॥ आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रवेगैर्दुरासदैः ॥ प्रति
विव्याधतंतूर्णंतवपुत्रोमहीपतिः ॥ २१ ॥ पंचभिर्निशितैर्बाणैःस्वर्णपुंखैःशिलाशितैः ॥ ततोदुर्योधनोराजाशक्तिंचिक्षेपभारत ॥ २२ ॥ ॥ २७ ॥

नः कथमयुध्यतइतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपवित्ध्यत्यक्त्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वपारसवीं सर्वविनाशिनीं गौरादिः तिरस्कारविनाशेचपुंसिपारसवःपुमानितिमेदिनी ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीये

सर्वपारसवींतीक्ष्णांमहोल्काप्रतिमांतदा॥ तामापतंतींसहसाधर्मराजःशितैःशरैः॥२३॥त्रिभिश्चिच्छेदसहसातंचविव्याधपंचभिः॥निपपाततत:साथस्वर्णदंडामहास्वना॥ २४॥ निपतंतीमहोल्केवव्यराजच्छिखिसन्निभा॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वापुत्रस्तवविशांपते ॥ २५ ॥ नवभिर्निशितैर्भल्लैर्निजघानयुधिष्ठिरं॥ सोतिविद्धोबलवताशत्रुणाशत्रुतापनः॥ २६॥ दुर्योधनंसमुद्दिश्यबाणंजग्राहसत्वरः॥ समाधत्तचतंबाणंधनुर्मध्येमहाबलः॥ २७॥ चिक्षेपचमहाराजततः क्रुद्धःपराक्रमी॥ सतुबाणःसमासाद्यतवपुत्रंमहारथं॥२८॥ व्यामोहयतराजानंधरणींचददारह॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धोगदामुद्यम्यवेगितः ॥ २९ ॥ विधित्सुःकलहस्यांतंधर्मराजमुपाद्रवत्॥ तमुद्यतगदंदृष्ट्वादंडहस्तमिवांतकं॥ ३० ॥ धर्मराजोमहाशक्तिंप्राहिणोत्तवसूनवे॥ दीप्यमानांमहावेगांमहोल्कांज्वलितामिव॥ ३१ ॥ रथस्थःसतयाविद्धोवर्मभित्वास्तनांतरे॥ भृशंसंविग्नहृदयःपपातचमुमोहच॥ ३२॥ भीमस्तमाहचततःप्रतिज्ञामनुचिंतयन्॥ नायंवध्यस्तवनृपइत्युक्तःसन्यवर्त्तत॥ ३३॥ ततस्त्वरितमागम्यकृतवर्मातवात्मजं॥ प्रत्यपद्यतराजानंनिमग्नंव्यसनार्णवे॥ ३४॥ गदामादायभीमोपिहेमपट्टपरिष्कृतां॥ अभिदुद्राववेगेनकृतवर्माणमाहवे॥ ३५॥ एवंतदभवद्युद्धंत्वदीयानांपरैःसह ॥ अपराह्णेमहाराजकांक्षतांविजयंयुधि ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेएकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥ ॥ ७॥

संजयउवाच ततःकर्णपुरस्कृत्यत्वदीयायुद्धदुर्मदाः॥पुनरावृत्यसंग्रामंचक्रुर्देवासुरोपमं॥ १ ॥ द्विरदनररथाश्वशंखशब्दैःपरिहृषिताविविधैश्चशस्त्रपातैः॥ द्विरदरथपदातिसादिसंघाःपरिकुपिताभिमुखाःप्रजघ्निरेते॥ २॥शितपरश्वधसासिपट्टिशैरिषुभिरनेकविधैश्चसूदिताः॥ द्विरदरथहयामहाहवेवरपुरुषैःपुरुषाश्ववाहनैः॥ ३॥कमलदिनकरेंदुसन्निभैःसितदशनैःसुमुखाक्षिनासिकैः॥रुचिरमुकुटकुंडलैर्महीपुरुषशिरोभिरुपस्तृताबभौ॥ ४॥ परिघमुसलशक्तितोमरैर्नखरभुशुंडिगदाशतैर्हताः ॥ द्विरदनरहयाःसहस्रशोरुधिरनदीप्रवहास्तदाभवन्॥ ५॥ प्रहतरथनराश्वकुंजरंप्रतिभयदर्शनमुल्बणव्रणं॥तदहितहतमाबभौबलंपितृपतिराष्ट्रमिवप्रजाक्षये॥ ६॥ अथतवनरदेवसैनिकास्तवचसुताःसुरसूनुसन्निभाः॥ अमितबलपुरःसरारणेकुरुवृषभाःशिनिपुत्रमभ्ययुः॥७॥तदतिरुधिरभीममाबभौपुरुषवराश्वरथद्विपाकुलं॥लवणजलसमुद्धतस्वनंबलमसुरामरसैन्यसप्रभं॥ ८॥

भारतभावदीपेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ लवणजलः क्षारसमुद्रः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रिदशवरावरजोपमंविष्णुतुल्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्तावागतौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥

सुरपतिसमविक्रमस्ततस्त्रिदशवरावरजोपमंयुधि ॥ दिनकरकिरणप्रभैःपृषत्कैरवितनयोभ्यहनच्छिनिप्रवीरं ॥ ९ ॥ तमपिसरथवाजिसारथिंशिनिवृष भोविविधैःशरैस्त्वरन्॥ भुजगविषसमप्रभैरणेपुरुषवरंसमवास्तृणोत्तदा॥ १०॥ शिनिवृषभशरैर्निपीडितंतवसुहृदोवसुषेणमभ्ययुः॥ त्वरितमतिरथारथ र्षभंद्विरदरथाश्वपदातिभिःसह॥ ११ ॥ तदुदधिनिभमाद्रवद्बलंत्वरिततरैःसमभिद्रुतंपरैः॥ द्रुपदसुतमुखैस्तदाभवत्पुरुषरथाश्वगजक्षयोमहान्॥ १२॥ अथ पुरुषवरौकृताह्निकौभवमभिपूज्ययथाविधिप्रभुं॥ अरिवधकृतनिश्चयौद्रुतंतवबलमर्जुनकेशवौस्तौ॥ १३॥ जलदनिनदनिःस्वनंरथंपवनविधूतपताककेतनं॥ सितहयमुपयांतमंतिकंकृतमनसोददृशुस्तदारयः॥ १४॥ अथविस्फार्यगांडीवंरथेनृत्यन्निवार्जुनः॥ शरसंबाधमकरोत्खंदिशःप्रदिशस्तथा॥ १५॥ रथान्विमानप्रतिमान्मज्जयन्सायुधध्वजान्॥ ससारथिंतदाबाणैरभ्राणीवानिलोवधीत्॥ १६॥ गजान्गजप्रयंतॄंश्ववैजयंत्यायुधध्वजान् ॥ सादिनोश्वांश्च पत्तींश्चशरैर्निन्येयमक्षयं॥ १७॥ तमंतकमिवक्रुद्धमनिवार्यमहारथं॥ दुर्योधनोभ्ययादेकोनिघ्नन्बाणैरजिह्मगैः ॥ १८ ॥ तस्यार्जुनोधनुःसूतमश्वान्केतुंच सायकैः॥ हत्वासप्तभिरेकेनछत्रंचिच्छेदपत्रिणा ॥ १९ ॥ नवमंचसमाधायव्यसृजत्प्राणघातिनं॥ दुर्योधनायेषुवरंतंद्रौणिःसप्तधाच्छिनत्॥ २० ॥ ततोद्रौ णेर्धनुश्छित्वाहत्वाचाश्वरथान्शरैः ॥ कृपस्यापितदत्युग्रंधनुश्चिच्छेदपांडवः॥ २१॥ हार्दिक्यस्यधनुश्छित्वाध्वजंचाश्वांस्तदावधीत्॥ दुःशासनस्येष्वसनंछि त्वाराधेयमभ्ययात्॥ २२॥ अथसात्यकिमुत्सृज्यत्वरन्कर्णोर्जुनंत्रिभिः॥ विध्वाविव्याधविंशत्याकृष्णंपार्थंपुनःपुनः ॥ २३॥ नग्लानिरासीत्कर्णस्यक्षिपतः सायकान्बहून् ॥ रणेविनिघ्नतःशत्रूनक्रुद्धस्येवशतक्रतोः॥ २४॥ अथसात्यकिरागत्यकर्णंविध्वाशितैःशरैः॥ नवत्यानवभिश्चोग्रैःशतेनपुनरार्पयत्॥ २५॥ ततःप्रवीराःपार्थानांसर्वेकर्णमपीडयन्॥ युधामन्युःशिखंडीचद्रौपदेयाःप्रभद्रकाः॥ २६॥ उत्तमौजायुयुत्सुश्चयमौपार्षतएवच ॥ चेदिकारूषमत्स्यानांकेक यानांचयद्बलं॥ २७॥ चेकितानश्चबलवान्धर्मराजश्चसुव्रतः॥ एतेरथाश्वद्विरदैःपत्तिभिश्चोग्रविक्रमैः ॥ २८ ॥ परिवार्यरणेकर्णंनानाशस्त्रैरवाकिरन्॥ भा षंतोवाग्भिरुग्राभिःसर्वेकर्णवधेधृताः॥ २९ ॥ तांशस्त्रवृष्टिंबहुधाकर्णश्छित्वाशितैःशरैः॥ अपोवाहास्त्रवीर्येणद्रुमंभंक्त्वेवमारुतः ॥ ३०॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निष्कैवल्यंनिश्चितंकैवल्यंमरणंयस्मिन्तत्तथा ॥ ३६॥ प्रत्यपद्यतप्रविष्टः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ स्वेनच्छंदेनइच्छया आततायिनःशस्त्रपाणेः ॥ १ ॥ भद्रांसुभद्रां बलिभृतःकरदान् ॥ २॥ ३ ॥ अरक्षत्घोषयात्रायांभरतान्दुर्योधनादीन् ॥ ४ ॥

रथिनःसमहामात्रान्गजानश्वान्ससादिनः॥ पत्तिव्रातांश्वसंक्रुद्धोनिघ्नन्कर्णोव्यदृश्यत॥ ३१ ॥ तद्वध्यमानंपांडूनांबलंकर्णास्त्रतेजसा ॥ विशस्त्रपत्रदेहासुप्रायआसीत्पराङ्मुखं॥ ३२ ॥ अथकर्णास्त्रमस्त्रेणप्रतिहत्यार्जुनःस्मयन्॥ दिशंखंचैवभूमिंचप्रावृणोच्छरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥ मुसलानीवसंपेतुःपरिघाइवचेषवः॥ शतघ्न्यइवचाप्यन्येवज्राण्युग्राणिचापरे॥३४॥ तैर्वध्यमानंतत्सैन्यंसपत्त्यश्वरथद्विपं॥निमीलिताक्षमत्यर्थंबभ्रामचननादच॥३५॥ निष्कैवल्यंतदायुद्धंप्रापुरश्वनरद्विपाः॥ हन्यमानाःशरैरार्त्तास्तदाभीताःप्रदुद्रुवुः॥ ३६॥ त्वदीयानांतदायुद्धेसंसक्तानांजयैषिणां॥ गिरिमस्तंसमासाद्यप्रत्यपद्यतभानुमान् ॥ ३७॥ तमसाचमहाराजरजसाचविशेषतः॥ नकिंचित्प्रत्यपश्यामशुभंवायदिवाऽशुभं॥ ३८॥ तेत्रस्यंतोमहेष्वासारात्रियुद्धस्यभारत॥अपयानंततश्चक्रुःसहिताःसर्वयोधिभिः॥ ३९॥ कौरवेष्वपयातेषुतदाराजन्दिनक्षये ॥ जयंसुमनसःप्राप्यपार्थाःस्वशिबिरंययुः ॥ ४० ॥ वादित्रशब्दैर्विविधैःसिंहनादैःसगर्जितैः॥ परानुपहसंतश्वस्तुवंतश्चाच्युतार्जुनौ॥४१॥कृतेऽवहारेतैर्वीरैःसैनिकाःसर्वएवते॥आशीर्वाचःपांडवेषुप्रायुज्यंतनरेश्वराः॥४२॥ततःकृतेऽवहारेचप्रहृष्टास्तत्रपांडवाः॥ निशायांशिबिरंगत्वान्यवसंतनरेश्वराः॥ ४३॥ ततोरक्षःपिशाचाश्चश्वापदाश्चैवसंघशः॥जग्मुरायोधनंघोरंरुद्रस्याक्रीडसन्निभं॥४४॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिप्रथमेयुद्धदिवसेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच स्वेनच्छंदेननःसर्वानवधीद्व्यक्तमर्जुनः ॥ नह्यस्यसमरेमुच्येदंतकोप्याततायिनः॥ १ ॥पार्थश्चैकोहरद्भद्रामेकश्चाग्निमतर्पयत्॥ एकश्चेमांमहींजित्वाचक्रेबलिभृतोनृपान्॥ २ ॥ एकोनिवातकवचानहनद्दिव्यकार्मुकः॥ एकःकिरातरूपेणस्थितंसर्वमयोधयत्॥ ३ ॥ एकोव्यरक्षद्भरतानेकोभवमतोषयत्॥ तेनैकेनजिताःसर्वेमहीपाल्युग्रतेजसा ॥ ४ ॥ नतेनिंद्याःप्रशस्यास्तेयत्तेचक्रुर्ब्रवीहितत्॥ ततोदुर्योधनःसूतपश्चात्किमकरोत्तदा॥ ५॥ संजयउवाच हतप्रहतविध्वस्ताविवर्मायुधवाहनाः॥ दीनस्वराद्धूयमानामानिनःशत्रुनिर्जिताः॥ ६॥ तेअस्मदीयाःननिंद्याः तेशब्दस्याभ्यासाद्वाक्यत्रयमिदं तथादुर्योधनोपिननिंद्यःअपितुततःविस्तृतःतादृशंशत्रुंप्राप्यख्यातिंगतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ हताःताडिताःप्रहताश्छिन्नावयवाःविध्वस्ताःवाहनेभ्योऽधःपातिताः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सहसा अकस्मात् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मतेस्थितेनेतिशेषः प्रतीपकर्त्तारंशत्रूणांछेत्तारं प्रवीरंप्रकृष्टंवीरं ॥ १३ ॥ १४ ॥ आत्ययिकेषुप्राणसंकटेषु ॥ १५ ॥ अप्यपश्यत अपिः

शिबिरस्थाःपुनर्मंत्रंमंत्रयंतिस्मकौरवाः ॥ भग्नदंष्ट्राहतविषाःपादाक्रांताइवोरगाः ॥ ७॥ तानब्रवीत्ततःकर्णःक्रुद्धःसर्पइवश्वसन्॥ करंकरेणनिष्पीड्यप्रेक्षमा
णस्तवात्मजं॥ ८ ॥ यत्तोदृढश्चदक्षश्चधृतिमानर्जुनस्तदा॥ संबोधयतिचाप्येनंयथाकालमधोक्षजः॥ ९॥ सहसास्त्रविसर्गेणवयंतेनाद्यवंचिताः ॥ श्वस्त्वहंत
स्यसंकल्पंसर्वंहंतामहीपते॥ १० ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वासोनुजज्ञेनृपोत्तमान्॥ तेऽनुज्ञातानृपाःसर्वेस्वानिवेश्मानिभेजिरे॥ ११॥सुखोषितास्तांरजनींहृष्टायु
द्धायनिर्ययुः॥ तेऽपश्यन्विहितंव्यूहंधर्मराजेनदुर्जयं॥ १२॥ प्रयत्नात्कुरुमुख्येनबृहस्पत्युशनोमते॥ अथप्रतीपकर्त्तारंप्रवीरंपरवीरहा ॥ १३ ॥ सस्मारवृषभ
स्कंधंकर्णंदुर्योधनस्तदा॥ पुरंदरसमंयुद्धेमरुद्गणसमंबले॥ १४॥ कार्त्तवीर्यसमंवीर्येकर्णंराज्ञोऽगमन्मनः॥ सर्वेषांचैवसैन्यानांकर्णमेवागमन्मनः॥सूतपुत्रं
महेष्वासंबंधुमात्ययिकेष्विव॥ १५॥ धृतराष्ट्रउवाच ततोदुर्योधनःसूतपश्चात्किमकरोत्तदा॥ यद्वोऽगमन्मनोमंदाःकर्णंवैकर्त्तनंप्रति॥ १६॥ अप्यपश्य
तराधेयंशीतार्तइवभास्करं॥ कृतेऽवहारेसैन्यानांप्रवृत्तेचरणेपुनः॥ १७॥कथंवैकर्तनःकर्णस्तत्रायुध्यतसंजय॥कथंचपांडवाःसर्वेयुयुधुस्तत्रसूतजं॥ १८॥
कर्णोह्येकोमहाबाहुर्हन्यात्पार्थान्ससृंजयान्॥ कर्णस्यभुजयोर्वीर्यंशक्रविष्णुसमंयुधि॥ १९ ॥तस्यशस्त्राणिघोराणिविक्रमश्चमहात्मनः॥ कर्णमाश्रित्यसं
ग्राममेमत्तोदुर्योधनोनृपः॥ २० ॥ दुर्योधनंततोदृष्ट्वापांडवेनभृशार्दितं॥ पराक्रांतान्पांडुसुतान्दृष्ट्वाचापिमहारथः॥ २१॥ कर्णमाश्रित्यसंग्राममेमंदोदुर्योधनः
पुनः॥ जेतुमुत्सहतेपार्थान्सपुत्रान्सहकेशवान्॥ २२॥ अहोबतमहद्दुःखंयत्रपांडुसुतान्रणे॥ नातरद्रभसःकर्णोदैवंनूनंपरायणं ॥ २३ ॥ अहोद्यूतस्यनिष्ठेयं
घोरासंप्रतिवर्तते॥ अहोतीव्राणिदुःखानिदुर्योधनकृतान्यहं॥ २४॥ सोढाघोराणिबहुशःशल्यभूतानिसंजय॥सौबलंचतदातातनीतिमानितिमन्यते॥ २५॥
कर्णश्चरभसोनित्यंराजातंचाप्यनुव्रतः॥ यदेवंवर्तमानेषुमहायुद्धेषुसंजय॥ २६॥ अश्रौषंनिहतान्पुत्रान्नित्यमेवविनिर्जितान्॥नपांडवानांसमरेकश्चिदस्ति
निवारकः॥ २७॥

प्रश्ने ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मत्तः कर्णाश्रयेणमूढः भाविनाशानवधानात् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ निष्ठाविपाकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ कर्ण
श्चनीतिमानितिमन्यतइतिपूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रीमध्यमिवगाहंते सेनांमद्वंतीत्यर्थः निमित्तानिधूतादीनिधर्मिष्ठानीतिसोपालंभंविरुद्धानीत्यर्थः ॥२८ ॥ २९ ॥ कार्यंराज्यलाभाख्यंदूरप्राप्तंअत्यंतदुर्लभं यत्यतः विजानतापित्वया प्राप्ताप्राप्तविचारणं
युक्तायुक्तपरीक्षणंनकृतमित्यन्वयः ॥ ३० ॥३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शक्रशक्तोतिस्वस्य अर्जुनवधेसामर्थ्याभावंद्योतयति ॥ ३८ ॥ श्रेयस्करंआत्मत्राणकरं वीर्यंसमानमिति

स्त्रीमध्यमिवगाहंतेदैवंतुबलवत्तरं॥ संजयउवाच राजन्पूर्वंनिमित्तानिधर्मिष्ठानिविचिंतय ॥ २८ ॥ अतिक्रांतंहियत्कार्यंपश्चाच्चिंतयतेनरः ॥ तच्चा
स्यनभवेत्कार्यंचिंतयाचविनश्यति॥२९॥तदिदंतवकार्यंतुदूरप्राप्तंविजानता॥नकृतंयत्त्वयापूर्वंप्राप्ताप्राप्तविचारणं॥३०॥उक्तोसिबहुधाराजन्मायुध्यस्वेति
पांडवैः॥गृह्णीषेनचतन्मोहाद्वचनंचविशांपते॥ ३१ ॥त्वयापापानिघोराणिसमाचीर्णानिपांडुषु॥ त्वत्कृतेवर्ततेघोरःपार्थिवानांजनक्षयः॥ ३२ ॥ तत्त्विदानी
मतिक्रांतंमाशुचोभरतर्षभ॥श्टणुसर्वंयथावृत्तंघोरंवैशसमच्युत॥ ३३॥ प्रभातायांरजन्यांतुकर्णोराजानमभ्ययात्॥ समेत्यचमहाबाहुर्दुर्योधनमथाब्रवीत्
॥ ३४॥ कर्णउवाच अद्यराजन्समेष्यामिपांडवेनयशस्विना॥ निहनिष्यामितंवीरंसवामांनिहनिष्यति ॥ ३५ ॥ बहुत्वान्ममकार्याणांतथापार्थस्यभा
रत॥ नाभूत्समागमोराजन्ममचैवार्जुनस्यच॥ ३६॥ इदंतुमेयथाप्रज्ञंश्टणुवाक्यंविशांपते॥ अनिहत्यरणेपार्थंनाहमेष्यामिभारत ॥ ३७॥ हतप्रवीरेसैन्ये
स्मिन्मयिचावस्थितेयुधि॥ अभियास्यतिमांपार्थःशक्रशक्तिविनाकृतं॥ ३८॥ ततःश्रेयस्करंयच्चतन्निबोधजनेश्वर ॥ आयुधानांचमेवीर्यंदिव्यानामर्जुन
स्यच॥ ३९॥ कार्यस्यमहतोभेदेलाघवेदूरपातने॥ सौष्ठवेचास्त्रपातेचसव्यसाचीनमत्समः॥ ४० ॥प्राणेशौर्येथविज्ञानेविक्रमेचापिभारत ॥ निमित्तज्ञान
योगेचसव्यसाचीनमत्समः॥ ४१ ॥ सर्वायुधमहामात्रंविजयंनामतद्धनुः॥ इंद्रार्थंप्रियकामेननिर्मितंविश्वकर्मणा॥ ४२ ॥ येनदैत्यगणान्राजन्जितवान्वै
शतक्रतुः॥ यस्यघोषेणदैत्यानांव्यामुत्व्यंतदिशोदश॥ ४३॥ तद्भार्गवायप्रायच्छच्छक्रःपरमसंमतं॥ तद्दिव्यंभार्गवोमत्यमददद्धनुरुत्तमं॥४४॥ तेनयोत्स्ये
महाबाहुमर्जुनंजयतांवरं॥ यथेंद्रःसमरेसर्वान्दैतेयान्वैसमागतान्॥ ४५॥ धनुर्घोरंरामदत्तंगांडीवात्तद्विशिष्यते ॥ त्रिस्सप्तकृत्वःपृथिवीधनुषायेननिर्जिता
॥ ४६॥धनुषोत्यस्यकर्माणिदिव्यानिप्राहभार्गवः॥ तद्रामोत्यददन्मत्यंतेनयोत्स्यामिपांडवं॥ ४७॥ अद्यदुर्योधनाहंत्वांनंदयिष्येसबांधवं॥निहत्यसमरेवीर
मर्जुनंजयतांवरं॥ ४८॥ शेषः ॥ ३९ ॥ कार्यस्यकर्तव्यस्यपरकीयस्यभेदेविनाशे लाघवेशैघ्र्येसौष्ठवेकौशले ॥ ४० ॥ प्राणेशारीरबलेशौर्येमानसबलेविज्ञानेअस्त्रशिक्षायां विक्रमेफलोप
धानेऽस्त्राणां निमित्तज्ञानयोगेलक्षसंबंधावधारणे ॥४१॥ महामात्रंश्रेष्ठं विजयाख्यंनामप्रसिद्धं ॥ ४२ ॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ सिद्धिर्मोक्षः आत्मवतोजितचित्तस्य ॥ ५० ॥ ५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥ ५७॥ शल्यः कृष्णतुल्यः बाणशकटबहुलतयाबाणानामक्षय्यत्वंज्ञेयं एवंबद्धश्वत्वेनदिव्याश्वजयइत्याह अय

सपर्वतनवद्वीपाहतवीराससागरा॥ पुत्रपौत्रप्रतिष्ठातेभविष्यत्यद्यपार्थिव॥ ४९॥ नाशक्यंविद्यतेमेद्यत्वत्प्रियार्थंविशेषतः॥सम्यग्धर्मानुरक्तस्यसिद्धिरात्मव तोयथा॥ ५० ॥ नहिमांसमरेसोढुंसंशक्तोग्निंतरुर्यथा॥ अवश्यंतुमयावाच्यंयेनहीनोस्मिफाल्गुनात्॥५१॥ ज्यातस्यधनुषोदिव्यातथाक्षय्येमहेषुधी ॥ सा रथिस्तस्यगोविंदोममताद्दृङ्विद्यते॥५२ ॥ तस्यदिव्यंधनुःश्रेष्ठंगांडीवमजितंयुधि॥ विजयंचमहद्दिव्यंममापिधनुरुत्तमं॥ ५३॥ तत्राहमधिकःपार्थाद्धनुषा तेनपार्थिव॥ येनचाप्यधिकोवीरःपांडवस्तन्निबोधमे ॥ ५४॥ रश्मिग्राहश्चदाशार्हःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ अग्निदत्तश्चवैदिव्योरथःकांचनभूषणः ॥ ५५॥ अच्छेद्यःसर्वतोवीरवाजिनश्चमनोजवाः॥ध्वजश्चदिव्योद्युतिमान्वानरोविस्मयंकरः ॥ ५६ ॥ कृष्णश्चस्रष्टाजगतोरथंतमभिरक्षति ॥ एतैर्द्रव्यैरहंहीनोयो द्धुमिच्छामिपांडवं॥५७॥ अयंतुसदृशःशौरेःशल्यःसमितिशोभनः॥ सारथ्यंयदिमेकुर्याद्ध्रुवस्तेविजयोभवेत् ॥ ५८॥ तस्यमेसारथिःशल्योभवत्वसुकरः परैः॥ नाराचान्गार्ध्रपत्रांश्चशकटानिवहंतुमे॥ ५९ ॥ रथाश्चमुख्याराजेंद्रयुक्तावाजिभिरुत्तमैः॥ आयांतुपश्चात्सततंमामेवभरतर्षभ॥६०॥एवमभ्यधिकः पार्थाद्भविष्यामिगुणैरहं ॥ शल्योप्यभ्यधिकःकृष्णादर्जुनादपिचाप्यहं ॥ ६१ ॥ यथाश्वहृदयंवेददाशार्हःपरवीरहा॥तथाशल्योविजानीतेहयज्ञानंमहारथः ॥ ६२ ॥ बाहुवीर्येसमोनास्तिमद्रराजस्यकश्चन॥ तथास्त्रेमत्समोनास्तिकश्चिदेवधनुर्धरः॥ ६३ ॥ तथाशल्यसमोनास्तिहयज्ञानेहिकश्चन॥ सोयमभ्यधिकः कृष्णाद्भविष्यतिरथोमम॥ ६४ ॥ एवंकृतेरथस्थोहंगुणैरभ्यधिकोर्जुनात्॥ भवेयुधिजयेयंचफाल्गुनंकुरुसत्तम ॥६५॥ समुद्यातुंनशक्ष्यंतिदेवाअपिसवास वाः॥ एतत्कृतंमहाराजत्वयेच्छामिपरंतप॥६६॥ क्रियतामेषकामोमेमावःकालोऽत्यगादयं॥एवंकृतेकृतंसत्यंसर्वकामैर्भविष्यति॥३७॥ ततोद्रक्ष्यसिसंग्रा मेयत्करिष्यामिभारत॥ सर्वथापांडवान्संख्येविजेष्येवैसमागतान्॥ ६८॥ नहिमेसमरेशक्ताःसमुद्यातुंसुरासुराः ॥ किमुपांडुसुताराजन्रणेमानुषयोनयः ॥ ६९॥ संजयउवाच एवमुक्तस्तवसुतःकर्णेनाहवशोभिना॥ संपूज्यसंप्रहृष्टात्माततोराधेयमब्रवीत्॥७०॥ दुर्योधनउवाच एवमेतत्करिष्या मियथात्वंकर्णमन्यसे॥ सोपासंगारथाःसाश्वाःस्वनुयास्यंतिसंयुगे॥ ७१ ॥

मित्यादिना ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ भवे भवेयं भवेदितिपाठःप्रामादिकः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इतिश्रीनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ पुत्रेति विनयेननत्या प्रणयात्प्रकृष्टात्न्यायात्युक्तियुक्तइर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अभी

नाराचाग्गार्द्धपत्रांश्वशकटानिवहंतुते॥ अनुयास्यामकर्णत्वांवयंसर्वेचपार्थिवाः ॥ ७२ ॥ संजयउवाच एवमुक्त्वामहाराजतवपुत्रःप्रतापवान् ॥ अभिगम्याब्रवीद्राजामद्रराजमिदंवचः॥ ७३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णदुर्योधनसंवादेएकत्रिंशोऽध्यायः॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच पुत्रस्तवमहाराजमद्रराजंमहारथं॥ विनयेनोपसंगम्यप्रणयाद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ सत्यव्रतमहाभागद्विषतांतापवर्धन॥ मद्रेश्वररणेशूरपरसैन्यभयंकर॥ २॥ श्रुतवानसिकर्णस्यब्रुवतोवदतांवर॥ यथानृपतिसिंहानांमध्येत्वांवरयेस्वयं॥३॥तत्त्वामप्रतिवीर्याद्यशत्रुपक्षक्षयावह॥मद्रेश्वरप्रयाचेऽहंशिरसाविनयेनच ॥ ४ ॥ तस्मात्पार्थविनाशार्थंहितार्थंममचैवहि॥ सारथ्यंरथिनांश्रेष्ठप्रणयात्कर्त्तुमर्हसि॥ ५ ॥ त्वयियंतरिराधेयोविद्विषोमेविजेष्यते॥ अभीषूणांहिकर्णस्य ग्रहीतान्योनविद्यते॥ ६॥ ऋतेहित्वांमहाभागवासुदेवसमंयुधि॥ सपाहिसर्वथाकर्णयथाब्रह्मामहेश्वरं॥ ७॥यथाचसर्वथापत्सुवार्ष्णेयःपातिपांडवं॥ तथामद्रेश्वराद्यत्वंराधेयंप्रतिपालय॥ ८॥ भीष्मोद्रोणःकृपःकर्णोभवान्भोजश्ववीर्यवान्॥ शकुनिःसौबलोद्रौणिरहमेवचनोबलं॥ ९ ॥ एवमेषकृतोभागोनवधापृथिवीपते॥ नचभागोत्रभीष्मस्यद्रोणस्यचमहात्मनः॥ १०॥ ताभ्यामतीत्यतौभागौनिहताममशात्रवः॥ वृद्धौहितौमहेष्वासौछलेननिहतौयुधि॥ ११ ॥कृत्वानसुकरंकर्मगतौस्वर्गमितोनघ॥ तथान्येपुरुषव्याघ्राःपरैर्विनिहतायुधि॥ १२॥ अस्मदीयाश्वबहवःस्वर्गायोपगतारणे॥ त्यक्त्वाप्राणान्यथाशक्तिचेष्टांकृत्वाचपुष्कलां॥ १३॥ तदिदंहतभूयिष्ठंबलंममनराधिप॥ पूर्वमप्यल्पकैःपार्थैर्हतंकिमुतसांप्रतं ॥ १४॥ बलवंतोमहात्मानःकौंतेयाःसत्यविक्रमाः ॥ बलंशेषंनहन्युर्मेयथातत्कुरुपार्थिव॥ १५॥ हतवीरमिदंसैन्यंपांडवैःसमरेविभो॥ कर्णोह्येकोमहाबाहुरस्मत्प्रियहितेरतः॥ १६॥ भवांश्वपुरुषव्याघ्रसर्वलोकमहारथः॥ शल्यकर्णोर्जुनेनाद्ययोद्धुमिच्छतिसंयुगे॥ १७॥ तस्मिन्जयाशाविपुलामद्रराजनराधिप॥ तस्याभीषुग्रहवरोनान्योस्तिभुविकश्वन॥ १८ ॥ पार्थस्यसमरेकृष्णोयथाभीषुग्रहोवरः ॥ तथात्वमपिकर्णस्यरथेभीषुग्रहोभव॥ १९॥ तेनयुक्तोरणेपार्थोरक्षमाणश्वपार्थिव ॥ यानिकर्माणिकुरुतेप्रत्यक्षाणितथैवतत् ॥ ॥ २० ॥ पूर्वंनःसमरेह्येवमवधीदर्जुनोरिपून्॥ इदानींविक्रमोह्यस्यकृष्णेनसहितस्यच॥ २१ ॥

षूणांहयरश्मीनां ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्रातुत्रायतां ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विश्रब्धंनिःशंकंयथास्यात्तथा ॥ ३२ ॥ ३३॥ ३४॥३५॥ निधायत्वत्कृतमपमानमितिशेषः प्रवर्तेतत्यक्तु

कृष्णेनसहितःपार्थोधार्त्तराष्ट्रींमहाचमूं ॥ अहन्यहनिमद्रेशद्रावयन्दृश्यतेयुधि ॥ २२ ॥ भागोऽवशिष्टःकर्णस्यतवचैवमहाद्युते॥ तंभागंसहकर्णेनयुगपन्नाश
॥ ३१ ॥ याद्यहि॥ २३॥ अरुणेनयथासार्द्धंतमःसूर्योव्यपोहति॥ तथाकर्णेनसहितोजहिपार्थंमहाहवे॥ २४॥ उद्यंतौचयथासूर्यौबालसूर्यसमप्रभौ ॥ कर्णशल्यौरणे ८
दृष्ट्वाविद्रवंतुमहारथाः॥ २५॥ सूर्यारुणौयथादृष्ट्वातमोनश्यतिमारिष ॥ तथानश्यंतुकौंतेयाःसपंचालाःससृंजयाः॥ २६॥ रथिनांप्रवरःकर्णोयंतॄणांप्रवरो
भवान्॥ संयोगोयुवयोर्लोकेनाभून्नचभविष्यति॥ २७॥ यथासर्वास्ववस्थासुवार्ष्णेयःपातिपांडवं॥ तथाभवान्परित्रातुकर्णंवैकर्त्तनंरणे॥ २८॥ त्वयासा
रथिनात्ह्येषअप्रधृष्योभविष्यति॥देवतानामपिरणेसशक्राणांमहीपते॥ किंपुनःपांडवेयानांमाविशंकीर्वचोमम ॥ २९॥ संजयउवाच दुर्योधनवचः
श्रुत्वाशल्यःक्रोधसमन्वितः॥ त्रिशिखांभ्रुकुटिंकृत्वाधुन्वन्हस्तौपुनःपुनः॥३०॥क्रोधरक्तेमहानेत्रेपरिवृत्यमहाभुजः॥कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दृप्तःशल्योब्रवीदिदं॥
॥ ३१॥ शल्यउवाच अवमन्यसिगांधारेध्रुवंचपरिशंकसे॥ यन्मांब्रवीषिविश्रब्धंसारथ्यंक्रियतामिति॥ ३२॥ अस्मत्तोभ्यधिकंकर्णंमन्यमानःप्रशं
ससि॥ नचाहंयुधिराधेयंगणयेतुल्यमात्मनः॥ ३३॥ आदिश्यतामभ्यधिकोममांशःपृथिवीपते॥ तमहंसमरेजित्वागमिष्यामियथागतं॥ ३४ ॥ अथवाप्ये
कएवाहंयोत्स्यामिकुरुनंदन॥ पश्यवीर्यंममाद्यत्वंसंग्रामेदहतोरिपून्॥ ३५॥ यथाभिमानंकौरव्यनिधायहृदयेपुमान् ॥ अस्मद्विधःप्रवर्त्तेतमामांत्वमभिशं
किथाः॥ ३६॥ युधिवाप्यवमानोमेनकर्त्तव्यःकथंचन॥ पश्यपीनौममभुजौवज्रसंहननोपमौ॥३७॥ धनुःपश्यचमेचित्रंशरांश्चाशीविषोपमान्॥ रथंपश्य
चमेकॢप्तंसदश्वैर्वातवेगितैः॥ ३८॥ गदांचपश्यगांधारेहेमपट्टविभूषितां॥ दारयेयंमहींकृत्स्नांविकिरेयंचपर्वतान्॥ ३९॥ शोषयेयंसमुद्रांश्चतेजसास्वेनपार्थि
व ॥ तंमामेवंविधंराजन्समर्थमरिनिग्रहे॥ ४०॥ कस्माद्युनक्षिसारथ्येनीचस्याधिरथेरणे॥ नमामधुरिराजेंद्रनियोक्तुंत्वमिहार्हसि॥ ४१॥ नहिपापीयसः
श्रेयान्भूत्वाप्रेष्यत्वमुत्सहे॥ योत्ह्यभ्युपगतंप्रीत्यागरीयांसंवशेस्थितं॥ ४२॥ वशेपापीयसोधत्तेतत्पापमधरोत्तरं॥ ब्रह्मणाब्राह्मणाःसृष्टामुखात्क्षत्रंचबाहु ॥ ३१ ॥
तः॥ ४३॥ ऊरुभ्यामसृजद्वैश्यान्शूद्रान्पद्भ्यामितिश्रुतिः॥ तेभ्योवर्णविशेषाश्चप्रतिलोमानुलोमजाः॥ ४४॥

मितिशेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८॥३९॥४०॥अधुरिनीचेकर्मणि॥४१॥पापीयसःनीचयोनेःप्रेष्यत्वंदासत्वंकर्तुमितिशेषः॥४२॥वशेआज्ञायां ॥अधरोत्तरंनीचोच्चयोर्वैपरीत्यकरणजंमहत्पापं॥४३॥४४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ऋतमिति ॥ ऋतमेवअयनंआश्रयोयेषांतेऋतायनास्तेषांगोत्रापत्यमार्तायनिस्त्वं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अथान्योन्यस्यसंयोगाच्चातुर्वर्ण्यस्यभारत ॥ गोप्तारःसंगृहीतारोदातारःक्षत्रियाःस्मृताः ॥ ४५ ॥ याजनाध्यापनैर्विप्राविशुद्धैश्चप्रतिग्रहैः ॥ लोकस्यानुग्रहार्थायस्थापिताब्राह्मणाभुवि ॥ ४६ ॥ कृषिश्चपाशुपाल्यंचविशांदानंचधर्मतः ॥ ब्रह्मक्षत्रविशांशूद्राविहिताःपरिचारकाः ॥ ४७ ॥ ब्रह्मक्षत्रस्यविहिताःसूतावैपरिचारकाः ॥ नक्षत्रियोवैसूतानांशृणुयाच्चकथंचन ॥ ४८ ॥ अहंमूर्द्धाभिषिक्तोहिराजर्षिकुलजोनृपः ॥ महारथःसमाख्यातःसेव्यःस्तुत्यश्चबंदिनां ॥ ४९ ॥ सोहमेतादृशोभूत्वानेहारिबलसूदनः ॥ सूतपुत्रस्यसंग्रामेसारथ्यंकर्तुमुत्सहे ॥ ५० ॥ अवमानमहंप्राप्यनयोत्स्यामिकथंचन ॥ आपृच्छेत्वाऽद्यगांधारेगमिष्यामिगृहायवै ॥ ५१ ॥ संजयउवाच एवमुक्कामहाराजशल्यःसमितिशोभनः ॥ उत्थायप्रययौतूर्णंराजमध्यादमर्षितः ॥ ५२ ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्चतन्निगृह्यसुतस्तव ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाम्नासर्वार्थसाधकं ॥ ५३ ॥ यथाशल्यविजानीषेएवमेतदसंशयं ॥ अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तन्निबोधजनेश्वर ॥ ५४ ॥ नकर्णोभ्यधिकस्त्वत्तोनशंकेत्वांचपार्थिव ॥ नहिमद्रेश्वरोराजाकुर्याद्यदनृतंभवेत् ॥ ५५ ॥ ऋतमेवहिपूर्वास्तेवदंतिपुरुषोत्तमाः ॥ तस्मादार्तायनिःप्रोक्तोभवानितिमतिर्मम ॥ ५६ ॥ शल्यभूतस्तुशत्रूणांयस्मात्त्वंयुधिमानद ॥ तस्माच्छल्योहितेनामकथ्यतेपृथिवीतले ॥ ५७ ॥ यदेतद्व्याहृतंपूर्वंभवताभूरिदक्षिण ॥ तदेवकुरुधर्मज्ञमदर्थंयद्यदुच्यते ॥ ५८ ॥ नचत्वत्तोहिराधेयोनचाहमपिवीर्यवान् ॥ वृणेहंत्वांहयाग्र्याणांयंतारमिहसंयुगे ॥ ५९ ॥ मन्येचाभ्यधिकंशल्यगुणैःकर्णंधनंजयात् ॥ भवंतंवासुदेवाच्चलोकोयमितिमन्यते ॥ ६० ॥ कर्णोह्यभ्यधिकःपार्थादस्त्रैरेवनरर्षभ ॥ भवानभ्यधिकःकृष्णादश्वज्ञानेबलेतथा ॥ ६१ ॥ यथाश्वहृदयंवेदवासुदेवोमहामनाः ॥ द्विगुणंत्वंतथावेत्सिमद्रराजेश्वरात्मज ॥ ६२ ॥ शल्यउवाच यन्मांब्रवीषिगांधारेमध्येसैन्यस्यकौरव ॥ विशिष्टंदेवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यहंत्वयि ॥ ६३ ॥ एषसारथ्यमातिष्ठेराधेयस्ययशस्विनः ॥ युध्यतःपांडवाग्र्येणयथात्वंवीरमन्यसे ॥ ६४ ॥ समयश्चहिमेवीरकश्चिद्वैकर्तनंप्रति ॥ उत्सृजेयंयथाश्रद्धमहंवाचोस्यसन्निधौ ॥ ६५ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ मद्रेश्वरेत्यश्वोत्पत्तिदेशजत्वाद्विशेषेणतद्गुणाभिज्ञत्वंसूच्यते ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ वाचउत्सृजेयंताःअनेनक्षंतव्याइतिभावः ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ भूयइति ॥ १ ॥ पितुः पुरतःमत्समम ॥ २ ॥ ३ ॥ तारकामयः तारकासुरएवआमयोरोगवत्पराभवहेतुर्यत्रसत
था ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दमेनबाह्येंद्रियजयेन तपसाचित्तस्यैकाग्र्येण नियमेनशौचादिना समाधिनाअव्युत्थानेन॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ चक्रस्थं

संजयउवाच तथेतिराजन्पुत्रस्तेसहकर्णेनभारत ॥ अब्रवीन्मद्रराजस्यमतंभरतसत्तम ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिशल्यसारथ्येद्वात्रिंशो
ध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥ दुर्योधनउवाच भूयएवतुमद्रेशयत्तेवक्ष्यामितच्छृणु ॥ यथापुरावृत्तमिदंयुद्धेदेवासुरेविभो ॥ १ ॥ यदुक्तवान्पितुर्मह्यंमा
र्कंडेयोमहानृषिः ॥ तदशेषेणब्रुवतोममराजर्षिसत्तम ॥ २ ॥ निबोधमनसाचात्रनतेकार्याविचारणा ॥ देवानामसुराणांचपरस्परजिगीषया ॥ ३ ॥ बभूवप्र
थमोराजन्संग्रामस्तारकामयः ॥ निर्जिताश्चतदादैत्यादैवतैरितिनःश्रुतं ॥ ४ ॥ निर्जितेषुचदैत्येषुतारकस्यसुतास्त्रयः ॥ ताराक्षःकमलाक्षश्चविद्युन्मालीचपा
र्थिव ॥ ५ ॥ तपउग्रंसमास्थायनियमेपरमेस्थिताः ॥ तपसाकर्षयामासुर्देहान्स्वान्शत्रुतापन ॥ ६ ॥ दमेनतपसाचैवनियमेनसमाधिना ॥ तेषांपितामहःप्री
तोवरदःप्रददौवरं ॥ ७ ॥ अवध्यत्वंचतेराजन्सर्वभूतस्यसर्वदा ॥ सहितावरयामासुःसर्वलोकपितामहं ॥ ८ ॥ तानब्रवीत्तदादेवोलोकानांप्रभुरीश्वरः ॥ नास्ति
सर्वामरत्वंवैनिवर्त्तध्वमितोसुराः ॥ ९ ॥ अन्यंवरंवृणीध्वंवैयादृशंसंप्ररोचते ॥ ततस्तेसहिताराजन्संप्रधार्यासकृत्प्रभुं ॥ १० ॥ सर्वलोकेश्वरंवाक्यंप्रणम्येदम
थाब्रुवन् ॥ अस्मभ्यस्त्वंवरंदेवसंप्रयच्छपितामह ॥ ११ ॥ वयंपुराणित्रीण्येवसमास्थायमहीमिमां ॥ विचरिष्यामलोकेस्मिन्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः ॥ १२ ॥ त
तोवर्षसहस्रेतुसमेष्यामःपरस्परं ॥ एकीभावंगमिष्यंतिपुराण्येतानिचानघ ॥ १३ ॥ समागतानिचैतानियोहन्याद्भगवंस्तदा ॥ एकेषुणादेववरःसनोमृत्युर्भवि
ष्यति ॥ १४ ॥ एवमस्त्वितितान्देवःप्रत्युक्त्वाप्राविशद्दिवं ॥ तेतुलब्धवराःप्रीताःसंप्रधार्यपरस्परं ॥ १५ ॥ पुरत्रयविसृष्ट्यर्थंमयंवव्रुर्महासुरं ॥ विश्वकर्माणम
जरंदैत्यदानवपूजितं ॥ १६ ॥ ततोमयःस्वतपसाचक्रेधीमान्पुराणिच ॥ त्रीणिकांचनमेकंवैरौप्यंकार्ष्णायसंतथा ॥ १७ ॥ कांचनंदिवितत्रासीदंतरिक्षेचरा
जतं ॥ आयसंचाभवद्भौमंचक्रस्थंपृथिवीपते ॥ १८ ॥ एकैकंयोजनशतंविस्तारायामतःसमं ॥ गृहाट्टालकसंयुक्तंबहुप्राकारतोरणं ॥ १९ ॥ गृहप्रवरसंबाधम
संबाधमहापथं ॥ प्रासादैर्विविधैश्चापिद्वारैश्चैवोपशोभितं ॥ २० ॥ पुरेषुचाभवन्राजन्राजानोवैपृथक्पृथक् ॥ कांचनंतारकाक्षस्यचित्रमासीन्महात्मनः ॥ २१ ॥

आज्ञावशंययेष्टसंचारीत्यर्थः चक्रस्थमित्यत्रतृतीयमितिपाठःप्रमादिकः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥आदित्यादेवाः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

राजतंकमलाक्षस्यविद्युन्मालिनआयसं ॥ त्रयस्तेदैत्यराजानस्त्रींल्लोकानस्त्रतेजसा ॥ २२॥ आक्रम्यतस्थुरूचुश्चकश्चनामप्रजापतिः ॥ तेषांदानवमुख्यानांप्र
युतान्यर्बुदानिच ॥ २३ ॥ कोट्यश्चाप्रतिवीराणांसमाजग्मुस्ततस्ततः ॥ मांसाशिनःसुदृप्ताश्चसुरैर्विनिकृताःपुरा ॥ २४ ॥ महदैश्वर्यमिच्छंतस्त्रिपुरंदुर्गमाश्रि
ताः ॥ सर्वेषांचपुनश्चैषांसर्वयोगवहोमयः ॥ २५ ॥ तमाश्रित्यहितेसर्वेवर्तयंतेऽकुतोभयाः॥ योहियन्मनसाकामंदध्यौत्रिपुरसंश्रयः॥ २६॥ तस्मैकामंमयस्तंतं
विदधेमाययातदा ॥ तारकाक्षसुतोवीरोहरिर्नाममहाबलः ॥ २७॥ तपस्तेपेपरमकंयेनातुष्यत्पितामहः ॥ संतुष्टमवृणोद्देवंवापीभवतुनःपुरे ॥ २८॥ शस्त्रैर्वि
निहतायत्रक्षिप्ताःस्युर्बलवत्तराः ॥ सतुलब्ध्वावरंवीरस्तारकाक्षसुतोहरिः ॥ २९ ॥ सस्रृजेतत्रवापींतांमृतानांजीविनींप्रभो ॥ येनरूपेणदैत्यस्तुयेनवेषेणचैवह
॥ ३० ॥ मृतस्तस्यांपरिक्षिप्तस्तादृशेनैवजज्ञिवान् ॥ तांप्राप्यतेपुनस्तांस्तुलोकान्सर्वान्बबाधिरे ॥ ३१ ॥ महतातपसासिद्धाःसुराणांभयवर्धनाः ॥ नतेषामभव
द्राजन्क्षयोयुद्धेकदाचन ॥ ३२ ॥ ततस्तेलोभमोहाभ्यामभिभूताविचेतसः ॥ निर्व्रीडाःसंस्थिताःसर्वेस्थापिताःसमलूलुपन् ॥ ३३ ॥ विद्राव्यसगणान्देवां
स्तत्रतत्रतदातदा ॥ विचेरुःस्वेनकामेनवरदानेनदर्पिताः ॥ ३४ ॥ देवोद्यानानिसर्वाणिप्रियाणिचदिवौकसां ॥ ऋषीणामाश्रमान्पुण्यान्रम्यान्जनपदांस्त
था ॥ ३५ ॥ व्यनाशयन्नमर्यादादानवादुष्टचारिणः ॥ पीड्यमानेषुलोकेषुततःशक्रोमरुद्वृतः ॥ ३६ ॥ पुराण्यायोधयांचक्रेवज्रपातैःसमंततः ॥ नाशकत्तान्य
भेद्यानियदाभेत्तुंपुरंदरः ॥ ३७॥ पुराणिवरदत्तानिधात्रातेननराधिप ॥ तदाभीतःसुरपतिर्मुक्त्वातानिपुराण्यथ ॥ ३८ ॥ तैरेवविबुधैःसार्धंपितामहमरिंदम ॥
जगामाथतदाख्यातुंविप्रकारंसुरेतरैः ॥ ३९ ॥ तेतत्त्वंसर्वमाख्यायशिरोभिःसंप्रणम्यच ॥ वधोपायमपृच्छंतभगवंतंपितामहं ॥ ४० ॥ श्रुत्वातद्भगवान्देवोदे
वानिदमुवाचह ॥ ममापिसोपराध्नोतियोयुष्माकमसौम्यकृत् ॥ ४१ ॥ असुराहिदुरात्मानःसर्वएवसुरद्विषः ॥ अपराध्यंतिसततंयेयुष्मान्पीडयंत्युत ॥ ४२ ॥
अहंहितुल्यःसर्वेषांभूतानांनात्रसंशयः ॥ अधार्मिकास्तुहंतव्याइतिमेव्रतमाहितं ॥ ४३ ॥ एकेषुणाविभेद्यानितानिदुर्गाणिनान्यथा ॥ नचस्थाणुमृतेशक्तोभे
त्तुमेकेषुणापुरः ॥ ४४ ॥ तेयूयंस्थाणुमीशानंजिष्णुमक्लिष्टकारिणं ॥ योद्धारंवृणुतादित्याःसतान्हंतासुरेतरान् ॥ ४५ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वादेवाःशक्रपुरोग
माः ॥ ब्रह्माणमग्रतःकृत्वावृषांकंशरणंययुः ॥ ४६ ॥ तपोनियममास्थायगृणंतोब्रह्मशाश्वतं ॥ ऋषिभिःसहधर्मज्ञाभवंसर्वात्मनागताः ॥४७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उग्राभिःरक्षोघ्नीभिःआग्नेय्याग्नं आत्मनाअनौपाधिकेन ॥ ४८ ॥ आत्मनःमनसः योगंसर्ववृत्तिनिरोधं सांख्यंसम्यक्ख्यापनंआत्मनोजडवर्गात्पृथग्ग्रहणं आत्मामनः वशेआज्ञायां ॥४९ ॥ ५० ॥भ
गवंतंषड्विधैश्वर्यवंतं एकमपितेतंयथायथोपासतइतिश्रुतेर्यथाभावनंशिवविष्णुरुद्रादिवेषेणनानारूपंअकल्पयन् आत्मनःचित्तस्यप्रतिरूपाणिसंकल्पानुसारीणिप्रतिबिंबानिवापरस्परस्यचेतिईश्वरस्यरूपेसर्वे

तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिर्भयेष्वभयदंनृप ॥ सर्वात्मानंमहात्मानंयेनाप्तंसर्वमात्मना ॥ ४८ ॥ तपोविशेषैर्विविधैर्योगंयोवेदचात्मनः ॥ यःसांख्यमात्मनोवेत्तियस्य
चात्मावशेसदा ॥ ४९ ॥ तंतेददृशुरीशानंतेजोराशिमुमापतिं ॥ अनन्यसदृशंलोकेभगवंतमकल्मषं ॥५० ॥ एकंचभगवंतंतेनानारूपमकल्पयन् ॥ आत्मनःप्र
तिरूपाणिरूपाण्यथमहात्मनि ॥ ५१ ॥ परस्परस्यचापश्यन्सर्वेपरमविस्मिताः ॥ सर्वभूतमयंदृष्ट्वातमजंजगतःपतिं ॥ ५२ ॥ देवाब्रह्मर्षयश्चैवशिरोभिर्धरणीं
गताः ॥ तान्स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्यसमुत्थाप्यचशंकरः ॥ ५३ ॥ ब्रूतब्रूतेतिभगवान्स्मयमानोभ्यभाषत ॥ त्र्यंबकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्तेस्वस्थचेतसः ॥ ५४ ॥नमो
नमोनमस्तेस्तुप्रभोइत्यब्रुवन्वचः ॥ नमोदेवाधिदेवायधन्विनेवनमालिने ॥ ५५ ॥ प्रजापतिमखघ्नायप्रजापतिभिरीड्यते ॥ नमस्तुतायस्तुत्यायस्तूयमाना
यशंभवे ॥ ५६ ॥ विलोहितायरुद्रायनीलग्रीवायशूलिने ॥ अमोघायमृगाक्षायप्रवरायुधयोधिने ॥ ५७ ॥ अर्हायचैवशुद्धायक्षयायक्रथनायच ॥ दुर्वारणा
यकाथायब्रह्मणेब्रह्मचारिणे ॥ ५८ ॥ ईशानायाप्रमेयायनियंत्रेचर्मवाससे ॥ तपोरतायपिंगायव्रतिनेकृत्तिवाससे ॥ ५९ ॥ कुमारपित्रेत्र्यक्षायप्रवरायुधधा
रिणे ॥ प्रपन्नार्तिविनाशायब्रह्मद्विट्संघघातिने ॥ ६० वनस्पतीनांपतयेनराणांपतयेनमः ॥ गवांचपतयेनित्यंयज्ञानांपतयेनमः ॥ ६१ ॥ नमोस्तुतेससैन्या
यत्र्यंबकायामितौजसे ॥ मनोवाक्कर्मभिर्देवत्वांप्रपन्नान्भजस्वनः ॥ ६२ ॥ ततःप्रसन्नोभगवान्स्वागतेनाभिनंद्यच ॥ प्रोवाचव्येतुवस्त्रासोब्रूतकिंकरवाणि
वः ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणित्रिपुराख्यानेत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ दुर्योधनउवाच पितृदेवर्षिसंघेभ्योऽभयेदत्तेमहात्म
ना ॥ सत्कृत्यशंकरंप्राहब्रह्मालोकहितंवचः ॥ १ ॥ तवातिसर्गाद्देवेशप्राजापत्यमिदंपदं ॥ मयाधितिष्ठतादत्तोदानवेभ्योमहान्वरः ॥ २ ॥ताननतिक्रांतमर्यादान्
नान्यःसंहर्तुमर्हति ॥ त्वामृतेभूतभव्येशत्वंह्येषांप्रत्यरिर्वधे ॥ ३ ॥ सत्वंदेवप्रपन्नानांयाचतांचदिवौकसां ॥ कुरुप्रसादंदेवेशदानवान्जहिशंकर ॥ ४ ॥

आत्मानंपरांश्चापश्यन्निति सार्धश्लोकःएकंवाक्यं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ईड्यतेईड्यमानाय कर्मणीदमपौरुषं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ क्रथनायहिंस्राय ॥५८॥५९॥६०॥६१॥ भजस्वइष्टैः
कामैः पूरयस्व ॥६२॥ व्येतुव्यपगच्छतु ॥६३॥ इतिकर्णप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥ ७ ॥ पित्रिति अभयेइतिच्छेदः ॥१॥२॥ वधेनिमित्तेप्रत्यरिः प्रतिकूलःशत्रुः॥३॥४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऐधतअवर्धत तेप्रसिद्धावयंशरणंगतास्त्वामितिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ संहताः एकीभूताः यूयं ॥७॥ तेषांतेजोस्मत्तेजस्तोद्विगुणंदृष्टमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अर्धतेजसः ॥ १२ ॥ १३ ॥ महता सर्वातिशायिनाबलेनदीव्यतिप्रकाशतेइतिमहादेवः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मूर्त्तीस्तेजोमात्राः समाधायएकीकृत्य ॥ १६ ॥ विहितंअपूर्वंज्ञापितंयथातथैवविश्वकर्मणाकृतं ॥ १७ ॥ शृंगंशृंगाकारखटिकायु

त्वत्प्रसादाज्जगत्सर्वंसुखमैधतमानद॥शरण्यस्त्वंहिलोकेशतेवयंशरणंगताः॥५॥ स्थाणुरुवाच हंतव्याःशत्रवःसर्वेयुष्माकमितिमेमतिः॥नत्वेकउत्स हेहंतुंबलस्थाहिसुरद्विषः॥ ६॥ तेयूयंसंहताःसर्वेमदीयेनार्धतेजसा॥ जयध्वंयुधितान्शत्रून्संहताहिमहाबलाः॥७॥ देवाऊचुः अस्मत्तेजोबलंयावत्ता वद्द्विगुणमाहवे॥ तेषामितिहिमन्यामोदृष्टतेजोबलाहिते॥ ८॥ श्रीभगवानुवाच वध्यास्तेसर्वतःपापायेयुष्मास्वपराधिनः॥ ममतेजोबलार्धेनसर्वान्नि घ्नतशात्रवान्॥ ९॥ देवाऊचुः बिभर्तुंभवतोर्धंतुनशक्ष्यामोमहेश्वर॥ सर्वेषांनोबलार्धेनत्वमेवजहिशात्रवान्॥ १०॥ श्रीभगवानुवाच यदिश क्तिर्नवःकाचिद्विभर्त्तुंमामकंबलं॥ अहमेतान्हनिष्यामियुष्मत्तेजोर्धबृंहितः॥ ११ ॥ ततस्तथेतिदेवेशस्तैरुक्तोराजसत्तम ॥ अर्धमादायसर्वेषांतेजसाभ्यंधि कोभवत्॥ १२॥ सतुदेवोबलेनासीत्सर्वेभ्योबलवत्तरः॥ महादेवइतिख्यातस्ततःप्रभृतिशंकरः॥ १३॥ ततोब्रवीन्महादेवोधनुर्बाणधरोस्म्यहं॥ हनिष्यामिरथे नाजौतान्रिपून्वोदिवौकसः॥ १४॥ तेयूयंमेरथंचैवधनुर्बाणंतथैवच॥ पश्यध्वंयावदद्यैतान्पातयामिमहीतले॥ १५॥ देवाऊचुः मूर्तीःसर्वाःसमाधा यत्रैलोक्यस्यततस्ततः॥ रथंतेकल्पयिष्यामोदेवेश्वरसुवर्चसं॥ १६॥ तथैवबुद्ध्याविहितंविश्वकर्मकृतंशुभं ॥ ततोविबुधशार्दूलास्तेरथंसमकल्पयन्॥ १७॥ विष्णुंसोमंहुताशंचतस्येषुंसमकल्पयन्॥ शृंगमग्निर्बभूवास्यभल्लःसोमोविशांपते॥ १८॥ कुड्मलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरेतदा॥ रथंवसुंधरांदेवींविशाल पुरमालिनीं॥ १९॥ सपर्वतवनद्वीपांचक्रुर्भूतधरांतदा॥ मंदरःपर्वतश्चाक्षंजंघातस्यमहानदी ॥ २० दिशश्चप्रदिशश्चैवपरिवारोरथस्यतु॥ ईषानक्षत्रवंशश्च युगःकृतयुगोभवत्॥ २१॥ कूबरश्चरथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः॥ अपस्करमधिष्ठानेहिमवान्विंध्यपर्वतः॥ उदयास्तावधिष्ठानेगिरीचक्रेसुरोत्तमाः॥ २२॥

क्तकांडं भल्लःशल्यःकुड्मलस्तस्यायभागस्तस्यैवतीक्ष्णभागःसोमः शल्योविष्णुस्तेजनमितिश्रुतेः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अक्षश्चक्राधारदंडः जंघाअक्षाधारकाष्ठं महानदीगंगा ॥ २० ॥ ईषायुगाक्षसंधानंत्रि वेणुमयंकाष्ठं युगःधुर्ययोजनदंडः ॥ २१ ॥ कूबरःयुगंधरः अपस्करंपश्चात्काष्ठंभुजगोत्तमःशेषः अधिष्ठानेचक्रेचक्रेअधिष्ठानेचक्राधारौ अधिष्ठानंपुरेचक्रेप्रभावेध्यासनेपिचेतिमेदिनी ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अक्षंबंधनपाशसमुदायः समुद्रःजलमयत्वेनचिक्कणत्वात् परिष्करःचक्ररक्षादिः ॥ २३ ॥ सिंधुर्यमुनाख्यानदीति स्त्रभिस्त्रिवेणुस्थानीयाभिःसहितमाकाशंधुरंधूर्भागः उपस्करःबंधादिसामग्री ॥ २४ ॥ अनुकर्षरथाधःस्थितदारु वरूथंरथगुप्तिं ॥ २५ ॥ धर्मादयस्त्रिवेणुसदृशाबंधुरंरथतल्पं ॥ २६ ॥ पूर्वहिमवद्विंध्यपर्वतौचक्रत्वेनोक्तौअत्रसूर्यचंद्रौचक्रत्वेनदृष्टावतश्चतुश्चक्रोरथइतिगम्यते अतःसमुद्रोप्यक्षांतरमितिऋजुरेवार्थः पूर्वःपक्षःपूर्वांगंरात्रिः अपरःपक्षोऽपरांगंअहः ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्यांद्वितीयंयुगंचतुश्चक्रत्वाद्रथस्य संवर्त्तकबलाहकान्युगचर्माणिधुर्यस्कंधयुगयोरंतरस्थानिकशिपूनि ॥ २९ ॥ वाल

समुद्रमक्षमसृजन्दानवालयमुत्तमं ॥ सप्तर्षिमंडलंचैवरथस्यासीत्परिष्करः ॥ २३ ॥ गंगासरस्वतीसिंधुर्धुरमाकाशमेवच ॥ उपस्करोरथस्यासन्नापःसर्वाश्चनिम्नगाः ॥ २४ ॥ अहोरात्रंकलाश्चैवकाष्ठाश्चऋतवस्तथा ॥ अनुकर्षंग्रहादीप्तावरूथंचापितारकाः ॥ २५ ॥ धर्मार्थकामंसंयुक्तंत्रिवेणुंदारुबंधुरं ॥ ओषधीर्वीरुधश्चैवघंटाःपुष्पफलोपगाः ॥ २६ ॥ सूर्याचंद्रमसौकृत्वाचक्रेरथवरोत्तमे ॥ पक्षौपूर्वापरौतत्रकृतेराव्यहनीशुभे ॥ २७ ॥ दशनागपतीनीषांधृतराष्ट्रमुखांस्तदा ॥ योक्त्राणिचक्रुर्नागांश्चनिःश्वसतोमहोरगान् ॥ २८ ॥ द्यांयुगंयुगचर्माणिसंवर्तकबलाहकान् ॥ कालपृष्ठोथनहुषःकर्कोटकधनंजयौ ॥ २९ ॥ इतरेचाभवन्नागाहयानांवालबंधनाः ॥ दिशश्चप्रदिशश्चैवरश्मयोरथवाजिनां ॥ ३० ॥ संध्यांधृतिंचमेधांचस्थितिंसन्नतिमेवच ॥ ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्मचित्रंनभस्तलं ॥ ३१ ॥ सुरांबुप्रेतवित्तानांपतीन्लोकेश्वरान्हयान् ॥ सिनीवालीमनुमतिंकुहूंराकांचसुव्रतां ॥ ३२ ॥ योक्त्राणिचक्रुर्वाहानांरोहकांस्तत्रकंटकान् ॥ धर्मःसत्यंतपोर्थश्चविहितास्तत्ररश्मयः ॥ ३३ ॥ अधिष्ठानंमनश्चासीत्परिरथ्यासरस्वती ॥ नानावर्णाश्चचित्राश्चपताकाःपवनेरिताः ॥ ३४ ॥ विद्युदिंद्रधनुर्नद्धंरथंदीप्तंव्यदीपयन् ॥ वषट्कारःप्रतोदोभूद्गायत्रीशीर्षबंधना ॥ ३५ ॥ योयज्ञेविहितःपूर्वमीशानस्यमहात्मनः ॥ संवत्सरोधनुस्तद्वैसावित्रीज्यामहास्वना ॥ ३६ ॥ दिव्यंचवर्मविहितंमहार्हंरत्नभूषितं ॥ अभेद्यंविरजस्कंवैकालचक्रबहिष्कृतं ॥ ३७ ॥ ध्वजयष्टिरभून्मेरुःश्रीमान्कनकपर्वतः ॥ पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिद्भिःसमलंकृताः ॥ ३८ ॥

बंधनाः अश्वकेसरबंधनाः ॥ ३० ॥ नभस्तलंचर्मरथस्यबाह्यमावरणंतच्चसंध्यादिभिर्ग्रहादिभिश्चचित्रं ॥ ३१ ॥ सिनीवालींपूर्वामावास्यां अनुमतिंपूर्वपौर्णमासीं कुहूंउत्तरामावास्यां राकांउत्तरांपौर्णमासीं ॥ ३२ ॥ रोहकान्सिनीवाल्याद्यधिष्ठातॄन्पित्रादीन् कंटकान्प्रकीलकान् धर्मादयस्तत्रकंटकेषुरश्मयः ॥ ३३ ॥ मनःअधिष्ठानंरथाधारभूः मनोमयोरथइत्यर्थः परिरथ्याप्रचारमार्गः सरस्वतीवाग्देवीकल्पितः शब्दमात्रशरीरइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्वर्यूणामृत्विजांमध्येस्थिताः पावकाःधिष्ण्यगाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ गोवृषंध्वजत्वेनस्थापयामास ॥ ४२ ॥ परिस्कंदाः पार्श्वगोपाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ छायांपूर्वोक्तांसावित्रींशब्द
ब्रह्मरूपत्वादात्मनस्तुल्यां ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धनुर्ज्याकालरात्रिरूपातस्याःसंस्पर्शंनविषेहुःनसेहिरे तेऽसुराः ॥ ५० ॥ तिग्ममन्युंतीक्ष्णसंकल्पं ॥ ५१ ॥ अभयमितिच्छेदः संधिरार्षः ॥ ५२ ॥५३॥

रेजुरध्वर्युमध्यस्थाज्वलंतइवपावकाः॥ कूबंतुतंरथंदृष्ट्वाविस्मितादेवताभवन् ॥ ३९ ॥ सर्वलोकस्यतेजांसिदृष्ट्वैकस्थानिमारिष ॥ युक्तंनिवेदयामासुर्दे
वास्तस्मैमहात्मने ॥ ४० ॥ एवंतस्मिन्महाराजकल्पितेरथसत्तमे ॥ देवैर्मनुजशार्दूलद्विषतामभिमर्दने ॥ ४१ ॥ स्वान्यायुधानिमुख्यानिन्यदधाच्छंकरो
रथे ॥ ध्वजयष्टिंवियत्कृत्वास्थापयामासगोवृषं ॥ ४२ ॥ ब्रह्मदंडःकालदंडोरुद्रदंडस्तथाज्वरः ॥ परिस्कंदारथस्यासन्सर्वतोदिशमुद्यताः ॥ ४३ ॥ अथ
र्वांगिरसावास्तांचक्ररक्षौमहात्मनः॥ ऋग्वेदःसामवेदश्चपुराणंचपुरःसराः ॥ ४४ ॥इतिहासयजुर्वेदौपृष्ठरक्षौबभूवतुः॥ दिव्यावाचश्चविद्याश्चपरिपार्श्वच
राःस्थिताः॥ ४५॥ स्तोत्रादयश्चराजेंद्रवषट्कारस्तथैवच॥ ओंकारश्चमुखेराजन्नतिशोभाकरोभवत्॥ ४६ ॥ विचित्रमृतुभिःषड्भिःकृत्वासंवत्सरंधनुः ॥ छा
यामेवात्मनश्चक्रेधनुर्ज्यामक्षयांरणे॥ ४७॥ कालोहिभगवान्रुद्रस्तस्यसंवत्सरोधनुः॥ तस्माद्रौद्रीकालरात्रिर्ज्याकृताधनुषोजरा ॥ ४८ ॥ इषुश्चाप्यभवद्वि
ष्णुर्ज्वलनःसोमएवच॥ अग्नीषोमौजगत्कृत्स्नंवैष्णवंरोच्यतेजगत्॥ ४९ ॥ विष्णुश्चात्माभगवतोभवस्यामिततेजसः ॥ तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शंनविषेहुर्हरस्य
ते॥ ५० ॥ तस्मिन्शरेतिग्ममन्युंमुमोचासह्यमीश्वरः॥ भृग्वंगिरोमन्युभवंक्रोधाग्निमतिदुःसहं ॥ ५१ ॥ सनीललोहितोधूम्रःकृत्तिवासाऽभयंकरः ॥ आदि
त्यायुतसंकाशस्तेजोज्वालावृतोज्वलन्॥ ५२॥ दुश्च्यावच्यावनोजेताहंताब्रह्मद्विषांहरः ॥ नित्यंत्राताचहंताचधर्माधर्माश्रितान्नरान्॥ ५३ ॥ प्रमाथिभिर्भी
मबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः॥ विभातिभगवान्स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृतः॥ ५४॥ तस्यांगानिसमाश्रित्यस्थितंविश्वमिदंजगत्॥ जंगमाजंगमंराजन्शुशुभेऽद्भु
तदर्शनं॥ ५५॥ दृष्ट्वातुतंरथंयुक्तंकवचीसशरासनी॥ बाणमादायतंदिव्यंसोमविष्ण्वग्निसंभवं॥५६॥ तस्यराजंस्तदादेवाःकल्पयांचक्रिरेप्रभो॥पुण्यगंधव
हंराजन्श्वसनंदेवसत्तमं॥ ५७॥ तमास्थायमहादेवस्त्रासयन्दैवतान्यपि॥ आरुरोहतदायत्तःकंपयन्निवमेदिनीं॥ ५८ ॥ तमारुरुक्षुंदेवेशंतुष्टुवुःपरमर्षयः॥
गंधर्वादेवसंघाश्चतथैवाप्सरसांगणाः॥ ५९॥ ब्रह्मर्षिभिःस्तूयमानोवंद्यमानश्चबंदिभिः॥ तथैवाप्सरसांवृंदैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः॥ ६० ॥

तैरथादिभूतैःआत्मगुणैःआत्मनोभोक्तुर्गुणभूतैर्भोग्यैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ बाणमादायस्थितंतंदृष्ट्वादेवास्तस्यानुकूलंजयावहंश्वसनंकल्पयांचक्रिरेइत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सशोभमानोवरदःखङ्गीबाणीशरासनी ॥ हसन्निवाब्रवीद्देवान्सारथिःकोभविष्यति ॥ ६१ ॥ तमब्रुवन्देवगणायंभवान्संनियोक्ष्यते ॥ सभविष्यतिदेवेशसार

 थिस्तेनसंशयः ॥ ६२ ॥ तानब्रवीत्पुनर्देवोमत्तःश्रेष्ठतरोहियः ॥ तंसारथिंकुरुध्वंमेस्वयंसंचिंत्यमाचिरं ॥ ६३ ॥ एतच्छ्रुत्वाततोदेवावाक्यमुक्तंमहात्मना ॥ ग

त्वापितामहंदेवाः प्रसाद्येदंवचोब्रुवन् ॥ ६४ ॥ यथात्वत्कथितंदेवत्रिदशारिविनिग्रहे॥तथाचकृतमस्माभिःप्रसन्नोनोवृषध्वजः॥६५॥रथश्चविहितोऽस्माभि

र्विचित्रायुधसंवृतः ॥ सारथिंचनजानीमःकःस्यात्तस्मिन्रथोत्तमे ॥ ६६ ॥ तस्माद्विधीयतांकश्चित्सारथिर्देवसत्तम ॥ सफलांतांगिरंदेवकर्तुमर्हसिनोविभो

॥ ६७॥ एवमस्मासुहिपुराभगवन्नुक्तवानसि ॥ हितकर्तास्मिभवतामितितत्कर्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥ सदेवयुक्तोरथसत्तमोनोदुराधरोद्रावणःशात्रवाणां ॥ पि

नाकपाणिर्विहितोत्रयोद्धाविभीषयन्दानवानुद्यतोसौ ॥ ६९ ॥ तथैववेदाश्चतुरोहयाग्र्याधरासशैलाचरथोमहात्मनः ॥ नक्षत्रवंशानुगतोवरूथीहरोयोद्धासा

रथिर्नाभिलक्ष्यः ॥ ७० ॥ तत्रसारथिरेष्टव्यःसर्वैरेतैर्विशेषवान् ॥ तत्प्रतिष्ठोरथोदेवहयायोद्धातथैवच ॥ ७१ ॥ कवचानिसशस्त्राणिकार्मुकंचपितामह ॥ त्वामृ

तेसारथिंतत्रनान्यंपश्यामहेवयं ॥ ७२ ॥ त्वंहिसर्वगुणैर्युक्तोदैवतेभ्योधिकःप्रभो ॥ सरथंतूर्णमारुह्यसंयच्छपरमान्हयान् ॥ ७३ ॥ जयायत्रिदिवेशानांवधा

यत्रिदशद्विषां ॥ इतितेशिरसागत्वात्रिलोकेशंपितामहं ॥ देवाःप्रसादयामासुःसारथ्यायेतिनःश्रुतं ॥ ७४ ॥ पितामहउवाच नात्रकिंचिन्मृषावाक्यं

यदुक्तंत्रिदिवौकसः ॥ संयच्छामिहयानेषयुध्यतोवैकपर्दिनः ॥ ततःसभगवान्देवोलोकस्रष्टापितामहः ॥ ७५ ॥ सारथ्येकल्पितोदेवैरीशानस्यमहात्मनः ॥ त

स्मिन्नारोहतिक्षिप्रंस्यंदनेलोकपूजिते ॥ ७६ ॥ शिरोभिरगमन्भूमिंतेहयावातरंहसः ॥ आरुह्यभगवान्देवोदीप्यमानःस्वतेजसा ॥ ७७ ॥ अभीषून्हिप्रतोदं

चसंजग्राहपितामहः ॥ ततउत्थायभगवांस्तान्हयाननिलोपमान् ॥ ७८ ॥ बभाषेचतदास्थाणुमारोहेतिसुरोत्तमः ॥ ततस्तमिषुमादायविष्णुसोमाग्निसंभवं ॥

॥ ७९ ॥ आरुरोहतदास्थाणुर्धनुषाकंपयन्परान् ॥ तमारूढंतुदेवेशंतुष्टुवुःपरमर्षयः ॥ ८० ॥ गंधर्वादेवसंघाश्चतथैवाप्सरसांगणाः ॥ सशोभमानोवरदःखङ्गी

बाणीशरासनी ॥ ८१ ॥ प्रदीपयन्रथेतस्थौत्रीन्लोकान्स्वेनतेजसा॥ततोभूयोब्रवीद्देवोदेवानिंद्रपुरोगमान् ॥ ८२ ॥ नहन्यादितिकर्तव्योनशोकोवःकथंचन॥

हतानित्येवजानीतबाणेनानेनचासुरान् ॥ ८३ ॥ तेदेवाःसत्यमित्याहुर्निहताइतिचाब्रुवन् ॥ नचतद्वचनंमिथ्यायदाहभगवान्प्रभुः ॥ ८४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥

इतिसंचिंत्यवैदेवाःपरांतुष्टिमवाप्नुवन्॥ ततःप्रयातोदेवेशःसर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ८५ ॥ रथेनमहताराजन्नुपमानास्तियस्यह ॥ स्वैश्चपारिषदैर्देवःपूज्यमानो
महायशाः॥ ८६॥ नृत्यद्भिरपरैश्चैवमांसभक्षैर्दुरासदैः॥ धावमानैःसमंताच्चतर्जमानैःपरस्परं॥ ८७ ॥ ऋषयश्चमहाभागास्तपोयुक्तामहागुणाः ॥ आशंसु
र्वैजनादेवामहादेवस्यसर्वशः॥ ८८॥ एवंप्रयातेदेवेशेलोकानामभयंकरे॥ तुष्टमासीज्जगत्सर्वंदेवताश्चनरोत्तम॥ ८९॥ ऋषयस्तत्रदेवेशंस्तुवंतोबहुभिःस्त
वैः॥ तेजश्चास्मैवर्धयंतोराजन्नासन्पुनःपुनः॥ ९०॥ गंधर्वाणांसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच॥ वादयंतिप्रयाणेस्यवाद्यानिविविधानिच॥ ९१ ॥ ततोधिरूढे
वरदेप्रयातेचासुरान्प्रति॥ साधुसाध्वितिविश्वेशःस्मयमानोऽभ्यभाषत॥ ९२॥ याहिदेवयतोदैत्याश्चोदयाश्वानतंद्रितः॥ पश्यबाहोर्बलंमेघनिघ्नतःशात्रवा
न्रणे॥ ९३॥ ततोश्वांश्चोदयामासमनोमारुतरंहसः॥ येनतत्त्रिपुरंराजन्दैत्यदानवरक्षितं॥ ९४॥ पिबद्भिरिवचाकाशंतैर्हयैर्लोकपूजितैः॥ जगामभगवान्
क्षिप्रंजयायत्रिदिवौकसां॥ ९५॥ प्रयातेरथमास्थायत्रिपुराभिमुखेभवे॥ ननादसुमहान्नादंवृषभःपूरयन्दिशः॥ ९६॥ वृषभस्यास्यनिनदंश्रुत्वाभयकरंम
हत्॥ विनाशमगमंस्तत्रतारकाःसुरशत्रवः॥ ९७॥ अपरेवस्थितास्तत्रयुद्धायाभिमुखास्तदा॥ ततःस्थाणुर्महाराजशूलधृक्क्रोधमूर्छितः ॥ ९८ ॥ त्रस्तानि
सर्वभूतानित्रैलोक्यंभूःप्रकंपते॥ निमित्तानिचघोराणितत्रसंदधतःशरं॥ ९९॥ तस्मिन्सोमाग्निविष्णूनांक्षोभेणब्रह्मरुद्रयोः ॥ सरथोधनुषःक्षोभादतीवत्व
वसीदति॥ १००॥ ततोनारायणस्तस्माच्छरभागाद्विनिःसृतः॥ वृषरूपंसमास्थायउज्जहारमहारथं॥ १०१॥ सीदमानेरथेचैवनर्दमानेषुशत्रुषु ॥ ससंभ्रमा
त्तुभगवान्नादंचक्रेमहाबलः ॥ २ ॥ वृषभस्यस्थितोमूर्ध्निहयपृष्ठेचमानद॥ तदासभगवान्रुद्रोनिरैक्षद्दानवंपुरं॥ ३॥ वृषभस्यास्थितोरुद्रोहयस्यचनरोत्तम॥
स्तनांस्तदाशातयतखुरांश्चैवद्विधाकरोत्॥ ४ ॥ ततःप्रभृतिभद्रंतेगवांद्वैधीकृताःखुराः ॥ हयानांचस्तनाराजंस्तदाप्रभृतिनाभवन् ॥ ५ ॥ पीडितानांबलवता
रुद्रेणाद्भुतकर्मणा ॥ अथाधिज्यंधनुःकृत्वाशर्वःसंधायतंशरं॥ ६॥ युक्त्वापाशुपतास्त्रेणत्रिपुरंसमचिंतयत्॥ तस्मिन्स्थितेमहाराजरुद्रेविधृतकार्मुके॥ ७॥ पुरा
णितानिकालेनजग्मुरेवैकतांतदा॥ एकीभावंगतेचैवत्रिपुरत्वमुपागते॥ ८॥ बभूवतुमलोहर्षोदेवतानांमहात्मनां॥ ततोदेवगणाःसर्वेसिद्धाश्चपरमर्षयः॥ ९॥
जयेतिवाचोमुमुचुःसंस्तुवंतोमहेश्वरं॥ ततोग्रतःप्रादुरभूत्त्रिपुरंनिघ्नतोसुरान्॥ ११०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनिर्देश्योग्रवपुषोदेवस्यासह्यतेजसः ॥ सतद्विकृष्यभगवान्दिव्यंलोकेश्वरोधनुः ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यसारंतमिषुंमुमोचत्रिपुरंप्रति ॥ उत्स्रष्टेवैमहाभागतस्मिन्नि
॥ ३६ ॥ षुवरेतदा ॥ १२ ॥ महानार्तस्वरोह्यासीत्पुराणांपततांभुवि ॥ तान्सोऽसुरगणान्दग्ध्वाप्राक्षिपत्पश्चिमार्णवे ॥ १३ ॥ एवंतुत्रिपुरंदग्धंदानवाश्चाप्यशेषतः ॥ म ८
हेश्वरेणक्रुद्धेनत्रैलोक्यस्यहितैषिणा ॥ १४ ॥ सचात्मक्रोधजोवह्निर्हाहेत्युक्त्वानिवारितः ॥ माकार्षीर्भस्मसाल्लोकानितित्र्यक्षोब्रवीच्चतं ॥ १५ ॥ ततःप्रकृतिमा
पन्नादेवालोकास्त्वथर्षयः ॥ तुष्टुवुर्वाग्भिरग्र्याभिःस्थाणुमप्रतिमौजसं ॥ १६ ॥ तेनुज्ञाताभगवताजग्मुःसर्वेयथागतं ॥ कृतकामाःप्रयत्नेनप्रजापतिमुखाःसु
राः ॥ १७ ॥ एवंसभगवान्देवोलोकस्रष्टामहेश्वरः ॥ देवासुरगणाध्यक्षोलोकानांविदधेशिवं ॥ १८ ॥ यथैवभगवान्ब्रह्मालोकधातापितामहः ॥ सारथ्यमक
रोत्तत्ररुद्रस्यपरमोव्ययः ॥ १९ ॥ तथाभवानपिक्षिप्रंरुद्रस्येवपितामहः ॥ संयच्छतुहयानस्यराधेयस्यमहात्मनः ॥ २० ॥ त्वंहिकृष्णाच्चकर्णाच्चफाल्गुनाच्चवि
शेषतः ॥ विशिष्टोराजशार्दूलनास्तितत्रविचारणा ॥ २१ ॥ युद्धेह्ययंरुद्रकल्पस्त्वंचब्रह्मसमोनये ॥ तस्माच्छक्तोभवान्जेतुंमच्छत्रूंस्तानिवासुरान् ॥ २२ ॥ य
थाशल्याद्यकर्णोयंश्वेताश्वंकृष्णसारथिं ॥ प्रमथ्यहन्यात्कौंतेयंतथाशीघ्रंविधीयतां ॥ २३ ॥ त्वयिमद्रेशराज्याशाजीविताशातथैवच ॥ विजयश्चतथैवाद्यक
र्णसाचिव्यकारितः ॥ २४ ॥ त्वयिकर्णश्चराज्यंचवयंचैवप्रतिष्ठिताः ॥ विजयश्चैवसंग्रामेसंयच्छाद्यहयोत्तमान् ॥ २५ ॥ इमंचाप्यपरंभूयइतिहासंनिबोधमे ॥
पितुर्ममसकाशेयद्ब्राह्मणःप्राहधर्मवित् ॥ २६ ॥ श्रुत्वाचैतद्वचश्चित्रंहेतुकार्यार्थसंहितं ॥ कुरुशल्यविनिश्चित्यमाभूदत्रविचारणा ॥ १७ ॥ भार्गवाणांकुले
जातोजमदग्निर्महायशाः ॥ तस्यरामेतिविख्यातःपुत्रस्तेजोगुणान्वितः ॥ २७ ॥ सतीव्रंतपआस्थायप्रसादयितवान्भवं ॥ अस्त्रहेतोःप्रसन्नात्मानियतःसंयतें
द्रियः ॥ २८ ॥ तस्यतुष्टोमहादेवोभक्त्याचप्रशमेनच ॥ हृद्गतंचास्यविज्ञायदर्शयामासशंकरः ॥ महेश्वरउवाच रामतुष्टोस्मिभद्रंतेविदितंमेतवेप्सितं ॥
कुरुष्वपूतमात्मानंसर्वमेतदवाप्स्यसि ॥ ३० ॥ दास्यामितेतदास्त्राणियदापूतोभविष्यसि ॥ अपात्रमसमर्थंचदहंत्यस्त्राणिभार्गव ॥ ३१ ॥ इत्युक्तोजामदग्न्य ॥ ३६ ॥
स्तुदेवदेवेनशूलिना ॥ प्रत्युवाचमहात्मानंशिरसावनतःप्रभुं ॥ ३२ ॥ यदाजानातिदेवेशःपात्रंमामस्त्रधारणे ॥ तदाशुश्रूषवेस्त्राणिभवान्मेदातुमर्हति ॥ ३३ ॥
दुर्योधनउवाच ततःसतपसाचैवदमेननियमेनच ॥ पूजोपहारबलिभिर्होममंत्रपुरस्कृतैः ॥ १३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

आराधयितवान्शर्वंबहून्वर्षगणांस्तदा ॥ प्रसन्नश्चमहादेवोभार्गवस्यमहात्मनः ॥ ३५ ॥ अब्रवीत्तस्यबहुशोगुणान्देव्याःसमीपतः ॥ भक्तिमानेषसततंमयि
रामोदृढव्रतः ॥ ३६ ॥ एवंतस्यगुणान्प्रीतोबहुशोऽकथयत्प्रभुः ॥ देवतानांपितॄणांचसमक्षमरिसूदन ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदैत्याह्यासन्महाबलाः ॥ तैस्त
दादर्पमोहाद्यैरबाध्यंतदिवौकसः ॥ ३८ ॥ ततःसंभूयविबुधास्तान्हंतुंकृतनिश्चयाः ॥ चक्रुःशत्रुवधेयत्नंनशेकुर्जेतुमेवतान् ॥ ३९ ॥ अभिगम्यततोदेवामहेश्वर
मुमापतिं ॥ प्रासादयंस्तदाभक्त्याजहिशत्रुगणानिति ॥ ४० ॥ प्रतिज्ञायततोदेवोदेवतानांरिपुक्षयं ॥ रामंभार्गवमाहूयसोऽभ्यभाषतशंकरः ॥ ४१ ॥ रिपून्भा
र्गवदेवानांजहिसर्वान्समागतान् ॥ लोकानांहितकामार्थंमत्प्रीत्यर्थंतथैवच ॥ ४२ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचत्र्यंबकंवरदंप्रभुं ॥ रामउवाच काशक्तिर्ममदे
वेशअकृतास्त्रस्यसंयुगे ॥ ४३ ॥ निहंतुंदानवान्सर्वान्कृतास्त्रान्युद्धदुर्मदान् ॥ महेश्वरउवाच गच्छत्वंमदनुज्ञातोनिहनिष्यसिशात्रवान् ॥ ४४ ॥ वि
जित्यचरिपून्सर्वान्गुणान्प्राप्स्यसिपुष्कलान् ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंप्रतिगृह्यचसर्वशः ॥ ४५ ॥ रामःकृतस्वस्त्ययनःप्रययौदानवान्प्रति ॥ अब्रवीद्देवशत्रूंस्ता
न्महादर्पबलान्वितान् ॥ ४६ ॥ ममयुद्धंप्रयच्छध्वंदैत्यायुद्धमदोत्कटाः ॥ प्रेषितोदेवदेवेनवोविजेतुंमहासुराः ॥ ४७ ॥ इत्युक्ताभार्गवेणाथदैत्यायुद्धंप्रचक्र
मुः ॥ सतान्निहत्यसमरेदैत्यान्भार्गवनंदनः ॥ ४८ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शैःप्रहारैरेवभार्गवः ॥ सदानवैःक्षततनुर्जामदग्न्योद्विजोत्तमः ॥ ४९ ॥ संस्पृष्टःस्थाणुना
सद्योनिर्व्रणःसमजायत ॥ प्रीतश्चभगवान्देवःकर्मणातेनतस्यवै ॥ ५० ॥ वरान्प्रादाद्बहुविधान्भार्गवायमहात्मने ॥ उक्तश्चदेवदेवेनप्रीतियुक्तेनशूलिना ॥
॥ ५१ ॥ निपातात्तवशस्त्राणांशरीरेयाऽभवद्रुजा ॥ तयातेमानुषंकर्मव्यपोढंभृगुनंदन ॥ ५२ ॥ गृहाणास्त्राणिदिव्यानिमत्सकाशाद्यथेप्सितं ॥ दुर्योधनउ
वाच ततोऽस्त्राणिसमस्तानिवरांश्चमनसेप्सितान् ॥ ५३ ॥ लब्ध्वाबहुविधान्रामःप्रणम्यशिरसाभवं ॥ अनुज्ञांप्राप्यदेवेशाज्जगामसमहातपाः ॥ ५४ ॥ ए
वमेतत्पुरावृत्तंतदाकथितवानृषिः ॥ भार्गवोपिददौदिव्यंधनुर्वेदंमहात्मने ॥ ५५ ॥ कर्णायपुरुषव्याघ्रसुप्रीतेनांतरात्मना ॥ वृजिनंहिभवेत्किंचिद्यदिकर्णस्य
पार्थिव ॥ ५६ ॥ नास्मैह्यस्त्राणिदिव्यानिप्रादास्यद्भृगुनंदनः ॥ नापिसूतकुलेजातंकर्णमन्येकथंचन ॥ ५७ ॥ देवपुत्रमहंमन्येक्षत्रियाणांकुलोद्भवं ॥ विसृष्ट
मवबोधार्थंकुलस्येतिमतिर्मम ॥ ५८ ॥ सर्वथानह्ययंशल्यकर्णःसूतकुलोद्भवः ॥ सकुंडलंसकवचंदीर्घबाहुंमहारथं ॥ ५९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ५ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नरसिंहयोःकृष्णार्जुनयोः अतस्तयोःसाम्यंममकी

कथमादित्यसदृशंमृगीव्याघ्रंजनिष्यति॥ यथात्यस्यभुजौपीनौनागराजकरोपमौ ॥ ६० ॥ वक्षःपश्यविशालंचसर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ नत्वेषप्राकृतःकश्चित्कर्णोवैकर्त्तनोवृषः॥ ६१ ॥ महात्मात्येषराजेंद्ररामशिष्यःप्रतापवान्॥ ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणित्रिपुरवधोपाख्यानेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

दुर्योधनउवाच एवंसभगवान्देवःसर्वलोकपितामहः॥ सारथ्यमकरोत्तत्रब्रह्मारुद्रोभवद्रथी॥ १ ॥ रथिनोभ्यधिकोवीरकर्त्तव्योरथसारथिः ॥ तस्मात्त्वंपुरुषव्याघ्रनियच्छतुरगान्युधि ॥ २ ॥ यथादेवगणैस्तत्रवृतोयत्नात्पितामहः॥ तथास्माभिर्भवान्यत्नात्कर्णाद्भ्यधिकोवृतः॥ ३ ॥ यथादेवैर्महाराजईश्वराद्धिकोवृतः॥ तथाभवानपिक्षिप्रंरुद्रस्येवपितामहः॥ ४॥ नियच्छतुरगान्युद्धेराधेयस्यमहाद्युते॥ शल्यउवाच मयाप्येतन्नरश्रेष्ठबहुशोनरसिंहयोः ॥ ५ ॥ कथ्यमानंश्रुतंदिव्यमाख्यानमतिमानुषं॥ यथाचचक्रेसारथ्यंभवस्यप्रपितामहः॥ ६ ॥ यथाऽसुराश्चनिहताइषुणैकेनभारत ॥ कृष्णस्यचापिविदितंसर्वमेतत्पुरात्यभूत् ॥ ७ ॥ यथापितामहोजज्ञेभगवान्सारथिस्तदा॥ अनागतमतिक्रांतंवेदकृष्णोपितत्त्वतः॥ ८ ॥ एतदर्थेविदित्वापिसारथ्यमुपजग्मिवान्॥ स्वयंभूरिवरुद्रस्यकृष्णःपार्थस्यभारत॥ ९ ॥ यदिहन्याच्चकौंतेयंसूतपुत्रःकथंचन॥ दृष्ट्वापार्थंहिनिहतंस्वयंयोत्स्यतिकेशवः॥ १० ॥ शंखचक्रगदापाणिर्धक्ष्यतेतववाहिनीं॥ नचापितस्यक्रुद्धस्यवार्ष्णेयस्यमहात्मनः ॥ ११ ॥ स्थास्यतेप्रत्यनीकेषुकश्चिदत्रनृपस्तव ॥ संजयउवाच तंतथाभाषमाणंतुमद्रराजमरिंदमः॥ १२ ॥ प्रत्युवाचमहाबाहुरदीनात्मासुतस्तव॥ मावमंस्थामहाबाहोकर्णंवैकर्तनंरणे॥ १३ ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठंसर्वशास्त्रार्थपारगं ॥ यस्यज्यातलनिर्घोषंश्रुत्वाभयकरंमहत् ॥ १४ ॥ पांडवेयानिसैन्यानिविद्रवंतिदिशोदश॥ प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथारात्रौघटोत्कचः ॥ १५ ॥ मायाशतानिकुर्वाणोहतोमायापुरस्कृतः॥ नचातिष्ठतबीभत्सुःप्रत्यनीकेकथंचन॥ १६॥ एतांश्चदिवसान्सर्वान्भयेनमहतावृतः॥भीमसेनश्चबलवान्धनुष्कोट्याभिचोदितः॥ १७॥ उक्तश्चसंज्ञयाराजन्मूढऔदरिकोयथा ॥ माद्रीपुत्रौतथाशूरौयेनजित्वामहारणे ॥ १८॥ कमप्यर्थंपुरस्कृत्यनहतौयुधिमारिष ॥ येनवृष्णिप्रवीरस्तुसात्यकिःसात्वतांवरः॥ १९ ॥ निर्जित्यसमरेशूरोविरथश्चबलात्कृतः॥ सृंजयाश्चेतरेसर्वेधृष्टद्युम्नपुरोगमाः॥ २० ॥

र्तिकरमेवेतिभावः सुरसिंहयोरितिपाठेरुद्रपितामहयोः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ किमर्थमिति ॥ सारथ्यमात्रंप्रतिज्ञायप्रातिभव्यंचेत्कृष्णःकुर्यात्तर्हित्वंयुध्यन्तद्वन्मिथ्याप्रतिज्ञोनभविष्यसीतिभावः ॥ २६ ॥ पदवीमानृण्यं ॥ २७॥२८॥ २९॥

असकृन्निर्जिताःसंख्येस्मयमानेनसंयुगे॥ तंकथंपांडवायुद्धेविजेष्यंतिमहारथं ॥ २१ ॥ योहन्यात्समरेक्रुद्धोवज्रहस्तंपुरंदरं ॥ त्वंचसर्वास्त्रविद्वीरःसर्वविद्यास्त्रपारगः॥ २२॥ बाहुवीर्येणतेतुल्यःपृथिव्यांनास्तिकश्चन॥ त्वंशल्यभूतःशत्रूणामविषह्यःपराक्रमे ॥ २३ ॥ ततस्त्वमुच्यसेराजन्शल्यइत्यरिसूदन ॥ तव बाहुबलंप्राप्यनशेकुःसर्वसात्वताः॥ २४॥तवबाहुबलाद्राजन्किंतुकृष्णोबलाधिकः॥ यथाहिकृष्णेनबलंधार्यंवैफाल्गुनेहते॥ २५ ॥ तथाकर्णात्ययीभावेत्वयाधार्यंमहद्बलं॥ किमर्थंसमरेसैन्यंवासुदेवोन्यवारयत्॥ २६॥ किमर्थंचभवान्सैन्यंनहनिष्यतिमारिष॥ त्वत्कृतेपदवींगंतुमिच्छेयंयुधिमारिष॥सोदराणांचवीराणांसर्वेषांचमहीक्षितां॥ २७॥ शल्यउवाच यन्मांब्रवीषिगांधारेअग्रेसैन्यस्यमानद॥ विशिष्टंदेवकीपुत्रात्प्रीतिमानस्म्यहंत्वयि ॥ २८॥ एष सारथ्यमातिष्ठेराधेयस्ययशस्विनः॥ युध्यतःपांडवाग्र्येणयथात्वंवीरमन्यसे॥ २९॥ समयश्चहिमेवीरकश्चिद्वैकर्तनंप्रति ॥ उत्सृजेयंयथाश्रद्धमहंवाचोस्यसन्निधौ॥ ३०॥ संजयउवाच तथेतिराजन्पुत्रस्तेसहकर्णेनमारिष॥ अब्रवीन्मद्रराजानंसर्वक्षत्रस्यसन्निधौ॥ ३१॥ सारथ्यस्याभ्युपगमाच्छल्येनाश्वासितस्तदा॥ दुर्योधनस्तदाहृष्टःकर्णंतमभिषस्वजे॥ ३२॥ अब्रवीच्चपुनःकर्णंस्तूयमानःसुतस्तव॥ जहिपार्थान्रणेसर्वान्महेंद्रोदानवानिव॥३३॥ सशल्येनाभ्युपगतेहयानांसंनियच्छने॥ कर्णोहृष्टमनाभूयोदुर्योधनमभाषत ॥ ३४ ॥ नातिहृष्टमनाह्येषमद्रराजोभिभाषते ॥ राजन्मधुरयावाचापुनरेनंब्रवीहिवै॥ ॥ ३५॥ ततोराजामहाप्राज्ञःसर्वास्त्रकुशलोबली॥ दुर्योधनोब्रवीच्छल्यंमद्रराजंमहीपतिं॥ ३६॥ पूरयन्निवघोषेणमेघगंभीरयागिरा॥ शल्यकर्णोर्जुनेनाद्ययोद्धव्यमितिमन्यते॥ ३७॥ तस्यत्वंपुरुषव्याघ्रनियच्छतुरगान्युधि॥ कर्णोहत्वेतरान्सर्वान्फाल्गुनंहंतुमिच्छति॥३८॥ तस्याभीषुग्रहेराजन्प्रयाचेत्वांपुनःपुनः॥ पार्थस्यसचिवःकृष्णोयथाभीषुग्रहोवरः॥ तथात्वमपिराधेयंसर्वतःपरिपालय॥ ३९॥ संजयउवाच ततःशल्यःपरिष्वज्यसुतंतेवाक्यमब्रवीत्॥ दुर्योधनममित्रघ्नंप्रीतोमद्राधिपस्तदा॥ ४०॥ शल्यउवाच एवंचेन्मन्यसेराजन्गांधारेप्रियदर्शन॥ तस्मात्तेयत्प्रियंकिंचित्तत्सर्वंकरवाण्यहं॥४१॥ यत्रास्मिभरतश्रेष्ठयोग्यःकर्मणिकर्हिंचित्॥ तत्रसर्वात्मनायुक्तोवक्ष्येकार्यंपरंतप॥ ४२॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वक्ष्येवोढास्मि ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आत्मनिंदापरस्तवावपिश्रेयसांनिंद्यौकिमुतात्मपूजापरनिंदेतदुभयमहंकरोमीतिभावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अप्रमादोऽवधानं प्रयोगःअश्वप्रेरणं ॥ ज्ञानंआगामिदोषावेक्षणं विद्यांतत्परिहा

यत्तुकर्णमहंब्रूयांहितकामःप्रियाप्रिये॥ ममतत्क्षमतांसर्वंभवान्कर्णश्वसर्वशः॥ ४३॥ कर्णउवाच ईशानस्ययथाब्रह्मायथापार्थस्यकेशवः ॥ तथा
नित्यंहितेयुक्तोमद्रराजभवस्वनः॥ ४४॥ शल्यउवाच आत्मनिंदात्मपूजाचपरनिंदापरस्तवः॥ अनाचरितमार्याणांवृत्तमेतच्चतुर्विधं॥ ४५ ॥ यत्तुवि
द्वन्प्रवक्ष्यामिप्रत्ययार्थमहंतव॥ आत्मनस्तवसंयुक्तंतन्निबोधयथातथं॥ ४६ ॥ अहंशक्रस्यसारथ्येयोग्योमातलिवत्प्रभो ॥ अप्रमादात्प्रयोगाच्चज्ञानविद्या
चिकित्सनैः॥ ४७॥ ततःपार्थेनसंग्रामेयुध्यमानस्यतेनघ॥ वाहयिष्यामितुरगान्विज्वरोभवसूतज ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिशल्यसारथ्य
स्वीकारेपंचत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५॥ ॥ ७॥ दुर्योधनउवाच अयंतेकर्णसारथ्यंमद्रराजःकरिष्यति॥ कृष्णादभ्यधिकोयंतादेवेशस्येवमातलिः॥ १॥
यथाहरिहयैर्युक्तंसंगृह्णातिसमातलिः॥ शल्यस्तथातवाद्यायंसंयंतारथवाजिनां॥ २ ॥ योधेत्वयिरथस्थेचमद्रराजेचसारथौ॥ रथश्रेष्ठोध्रुवंसंख्येपार्थानभिभ
विष्यति॥ ३॥ संजयउवाच ततोदुर्योधनोभूयोमद्रराजंतरस्विनं॥ उवाचराजन्संग्रामेऽत्थ्युषितेपर्युपस्थिते॥ ४ ॥ कर्णस्ययन्छसंग्राममेमद्रराजहयोत्त
मान्॥ त्वयाभिगुप्तोराधेयोविजेष्यतिधनंजयं॥ ५॥ इत्युक्तोरथमास्थायतथेतिप्राहभारत॥ शल्येऽभ्युपगतेकर्णःसारथिंसुमनाब्रवीत् ॥ ६ ॥ त्वंसूतस्यंदनं
मत्थ्यंकल्पयेत्यसकृत्त्वरन्॥ ततोजैत्रंरथवरंगंधर्वनगरोपमं॥ ७॥ विधिवत्कल्पितंभद्रंजयेत्युक्त्वान्यवेदयत्॥ तंरथंरथिनांश्रेष्ठःकर्णोऽभ्यर्च्ययथाविधि ॥ ८॥
संपादितंब्रह्मविदापूर्वमेवपुरोधसा॥ कृत्वाप्रदक्षिणंयत्नादुपस्थायचभास्करं ॥ ९॥ समीपस्थंमद्रराजमारोहत्वमथाब्रवीत् ॥ ततःकर्णस्यदुर्धर्षस्यंदनप्रवरं
महत्॥ १०॥ आरुरोहमहातेजाःशल्यःसिंहइवाचलं॥ ततःशल्याश्रितंदृष्ट्वाकर्णःस्वंरथमुत्तमं ॥ ११॥ अध्यतिष्ठद्यथांऽभोदंविद्युत्वंतंदिवाकरः॥ तावेकरथ
मारूढावादित्याग्निसमत्विषौ॥ १२॥ अभ्राजेतांयथामेघंसूर्याग्नीसहितौदिवि॥ संस्तूयमानौतौवीरौतदास्तांद्युतिमत्तमौ ॥ १३॥ ऋत्विक्सदस्यैरिंद्राग्नीस्तू
यमानाविवाध्वरे॥ सशल्यसंगृहीताश्वेरथेकर्णःस्थितोबभौ॥ १४॥ धनुर्विस्फारयन्घोरंपरिवेषीवभास्करः॥ आस्थितःसरथश्रेष्ठंकर्णःशरगभस्तिमान्॥ १५॥ ॥ ३८॥

रज्ञानं चिकित्सनंदोषपरिहारसामर्थ्यं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ अयमिति ॥ १ ॥हरिहयैःइंद्रतुरगैर्युक्तंरथं ॥ २ ॥ ३ ॥ अत्थ्युषिते
प्रातःकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिकर्णपर्वणि नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंशोऽध्यायः

प्रबभौपुरुषव्याघ्रोमंदरस्थइवांशुमान् ॥ तंरथस्थंमहाबाहुंयुद्धायामिततेजसं ॥ १६ ॥ दुर्योधनस्तुराधेयमिदंवचनमब्रवीत् ॥ अकृतंद्रोणभीष्माभ्यांदुष्करं कर्मसंयुगे ॥ १७ ॥ कुरुष्वाधिरथेवीरमिषतांसर्वधन्विनां ॥ मनोगतंममत्वासीद्भीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ १८ ॥ अर्जुनंभीमसेनंचनिहंतारावितिध्रुवं ॥ ताभ्यां यदकृतंवीरवीरकर्ममहामृधे ॥ १९ ॥ तत्कर्मकुरुराधेयवज्रपाणिरिवापरः ॥ गृहाणधर्मराजंवाजहिवात्वंधनंजयं ॥ २० ॥ भीमसेनंचराधेयमाद्रीपुत्रौयमा वपि ॥ जयश्चतेऽस्तुभद्रंतेप्रयाहिपुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ पांडुपुत्रस्यसैन्यानिकुरुसर्वाणिभस्मसात् ॥ ततस्तूर्यसहस्राणिभेरीणामयुतानिच ॥ २२ ॥ वाद्यमानान्यरो चंतमेघशब्दोयथादिवि ॥ प्रतिगृह्यतुतद्वाक्यंरथस्थोरथसत्तमः ॥ २३ ॥ अभ्यभाषतराधेयःशल्यंयुद्धविशारदं ॥ चोदयाश्वान्महाबाहोयावद्धन्मिधनंजयं ॥ २४ ॥ भीमसेनंयमौचोभौराजानंचयुधिष्ठिरं ॥ अद्यपश्यतुमेशल्यबाहुवीर्यंधनंजयः ॥ २५ ॥ अस्यतःकंकपत्राणांसहस्राणिशतानिच ॥ अद्यक्षेप्स्याम्यहंशल्यशरा न्परमतेजनान् ॥ २६ ॥ पांडवानांविनाशायदुर्योधनजयायच ॥ शल्यउवाच सूतपुत्रकथंनुत्वंपांडवानवमन्यसे ॥ २७ ॥ सर्वास्त्रज्ञान्महेष्वासान्स र्वानेवमहाबलान् ॥ अनिवर्तिनोमहाभागानजय्यान्सत्यविक्रमान् ॥ २८ ॥ अपिसंतनयेयुर्येभयंसाक्षाच्छतक्रतोः ॥ यदाश्रोष्यसिनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवा शनेः ॥ २९ ॥ राधेयगांडिवस्याजौतदानैवंवदिष्यसि ॥ यदाद्रक्ष्यसिभीमेनकुंजरानीकमाहवे ॥ ३० ॥ विशीर्णदंतंनिहतंतदानैवंवदिष्यसि ॥ यदाद्रक्ष्यसिसं ग्रामेधर्मपुत्रंयमौतथा ॥ ३१ ॥ शितैःपृषत्कैःकुर्वाणानभ्रच्छायामिवांबरे ॥ अस्यतःक्षिण्वतश्चारीन्लघुहस्तान्दुरासदान् ॥ पार्थिवानपिचान्यांस्त्वंतदानै वंवदिष्यसि ॥ ३२ ॥ संजयउवाच अनादृत्यतुतद्वाक्यंमद्रराजेनभाषितं ॥ याहीत्येवाब्रवीत्कर्णोमद्रराजंतरस्विनं ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्ण पर्वणिशल्यसंवादेषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच दृष्ट्वाकर्णंमहेष्वासंयुयुत्सुंसमवस्थितं ॥ चुक्रुशुःकुरवःसर्वेहृष्टरूपाःसमंततः ॥ १ ॥ ततोदुंदुभिनिर्घोषैर्भेरीणांनिनदेनच ॥ बाणशब्दैश्चविविधैर्गर्जितैश्चतरस्विनां ॥ २ ॥ निर्ययुस्तावकायुद्धेमृत्युंकृत्वानिवर्तनं ॥ प्रयातेतुततःकर्णेयोधे षुमुदितेषुच ॥ ३ ॥ चचालपृथिवीराजन्ववाशचसुविस्तरं ॥ निःसरंतोव्यदृश्यंतसूर्यात्सप्तमहाग्रहाः ॥ ४ ॥

॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ तरस्विनांअश्वादीनां ॥ २ ॥ ३ ॥ ववाशशब्दंचकार ररासेतिपाठेपिसएवार्थः निःसरंतोयुद्धार्थमितिशेषः सूर्यात्सूर्यमारभ्य सूर्यादयोऽन्योन्यंयुध्यंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भीष्मद्रोणौअतिक्रांतंवीर्यंययोस्तावतिवीर्यौसमीक्ष्यस्वकृत्यमालोच्यजगादेत्युत्तरेणान्वयः ॥११॥ आभाष्यभोशल्यइतिसंबोध्य ॥ १२ ॥ अस्थिरताजहातीत्यचं
चलोस्मीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ततोपिमेऽद्यसाध्वसंभयंनास्तीतियोजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आतुरान्आसन्नमृत्यून् ॥ १७ ॥ विद्यांजानीयां भावंश्वोहंस्थास्यामीतिनिश्चयं ॥१८॥ अस्त्रादीनिमनुष्यस्य

उल्कापाताश्चसंजज्ञुर्दिशांदाहास्तथैवच ॥ शुष्काशन्यश्चसंपेतुर्ववुर्वाताश्चभैरवाः ॥ ५ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैवपृतनांबहुशस्तव ॥ अपसव्यंतदाचक्रुर्वेदयंतोम
हाभयं ॥ ६ ॥ प्रथितस्यचकर्णस्यनिपेतुस्तुरगाभुवि ॥ अस्थिवर्षंचपतितमंतरिक्षाद्भयानकं ॥ ७॥ जज्वलुश्चैवशस्त्राणिध्वजाश्चैवचकंपिरे ॥ अश्रूणिचव्यमुंचं
तवाहनानिविशांपते ॥ ८ ॥ एतेचान्येचबहवउत्पातास्तत्रदारुणाः ॥ समुत्पेतुर्विनाशायकौरवाणांसुदारुणाः ॥ ९॥ नचतान्गणयामासुःसर्वेदैवेनमोहिताः॥
प्रस्थितंसूतपुत्रंचजयेत्यूचुर्नराधिपाः ॥ निर्जितान्पांडवांश्चैवमेनिरेतत्रकौरवाः ॥ १० ॥ ततोरथस्थःपरवीरहंताभीष्मद्रोणावतिवीर्यौसमीक्ष्य ॥ समुज्वलन्
भास्करपावकाभोवैकर्तनोसौरथकुंजरोनृप ॥ ११ ॥ सशल्यमाभाष्यजगादवाक्यंपार्थस्यकर्मातिशयंविचिंत्य ॥ मानेनदर्पेणविदह्यमानःक्रोधेनदीप्यन्नि
वनिःश्वसंश्च ॥ १२ ॥ नाहंमहेंद्रादपिवज्रपाणेःक्रुद्धाद्बिभेम्यायुधवान्रथस्थः ॥ दृष्ट्वाहिभीष्मप्रमुखान्शयानानतीवमांत्वस्थिरताजहाति ॥ १३ ॥ महेंद्रविष्णुप्र
तिमावनिंदितौरथाश्वनागप्रवरप्रमाथिनौ ॥ अवध्यकल्पौनिहतौयदापरैस्ततोनमेप्यस्तिरणेऽद्यसाध्वसं ॥ १४ ॥ समीक्ष्यसंख्येतिबलान्नराधिपान्ससूतमा
तंगरथान्परैर्हतान् ॥ कथंनसर्वानहितान्रणेवधीन्महास्त्रविद्ब्राह्मणपुंगवोगुरुः ॥ १५ ॥ ससंस्मरन्द्रोणमहंमहाहवेब्रवीमिसत्यंकुरवोनिबोधत ॥ नवामदन्यः
प्रसहेद्रणेर्जुनंसमागतंमृत्युमिवोग्ररूपिणं ॥ १६ ॥ शिक्षाप्रसादश्चबलंधृतिश्चद्रोणेमहास्त्राणिचसंनतिश्च ॥ सचेदगान्मृत्युवशंमहात्मासर्वानन्यानातुरानद्य
मन्ये ॥ १७ ॥ नेहध्रुवंकिंचिदपिप्रचिंतयन्विद्यांलोकेकर्मणोदैवयोगात् ॥ सूर्योदयेकोहिविमुक्तसंशयोभावंकुर्वीताद्यगुरौनिपातिते ॥ १८ ॥ ननूनमस्त्राणिब
लंपराक्रमःक्रियाःसुनीतंपरमायुधानिवा ॥ अलंमनुष्यस्यसुखायवर्तितुंतथाहियुद्धेनिहतःपरैर्गुरुः ॥ १९ ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसंपराक्रमेविष्णुपुरंद
रोपमं ॥ नयेबृहस्पत्युशनोःसदासमंनचैनमस्त्रंतदुपास्तदुःसहं ॥ २० ॥ संप्राक्रुष्टेरुदितस्त्रीकुमारेपराभूतेपौरुषेधार्तराष्ट्रे ॥ मयाकृत्यमितिजानामिशल्यप्रया
हितस्माद्द्विषतामनीकं ॥ २१ ॥ यत्रराजापांडवःसत्यसंधोव्यवस्थितोभीमसेनार्जुनौच ॥ वासुदेवःसात्यकिःसृंजयाश्चयमौचकस्तान्विषहेन्मदन्यः ॥ २२ ॥

सुखायवर्तितुंनालमितिसंबंधः ॥ १९ ॥ उशनोःउशनसोः उपास्तउपातिष्ठत त्रातुमितिशेषः अस्त्रंअस्त्रादि ॥ २० ॥ संप्राक्रुष्टेसम्यगाक्रोशवति पराभूतेनिरस्ते धार्तराष्ट्रेधृतराष्ट्रपुत्रसंबंधिनि पौरुषेयत्ने ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रोणपथाद्रोणपथेन ॥ २३ ॥ तेषांभीष्मादीनांमध्येनगमिष्यामीतिनअपितुगमिष्याम्येवेत्यर्थः संग्रामात्पलायनेहिमित्रस्यदुर्योधनस्यद्रोहःकृतःस्यात्तच्चासह्यं ॥ २४ ॥ जीवितांतेआयुषःसमाप्तौप्रमोक्षोमृ त्युनिवर्त्तनं ॥ २५ ॥ २६ ॥ वैयाघ्रचर्माणंव्याघ्रचर्मपरिवृतं ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ अप्रमत्तइतिच्छेदः भीष्ममुखःभीष्माभिमुखः ॥ ३० ॥ जुगुपिषवः गोप्तुमिच्छवः ॥ ३१ ॥ रणरभसस्यरणोत्कट

तस्मात्क्षिप्रंमद्रपतेप्रयाहिरणेपंचालान्पांडवान्सृंजयांश्च ॥ तान्वाहनिष्यामिसमेत्यसंख्येयास्यामिवाद्रोणपथायमाय ॥ २३ ॥ नन्वेवाहंगमिष्यामिमध्येते षांशूराणामितिमांशल्यविद्धि ॥ मित्रद्रोहोमर्षणीयोनमेऽयंत्यक्त्वाप्राणाननुयास्यामिद्रोणं ॥ २४॥ प्राज्ञस्यमूढस्यचजीवितांतेनास्तिप्रमोक्षोंतकसत्कृत स्य ॥ अतोविद्वन्नभियास्यामिपार्थान्दिष्टंनशक्यंव्यतिवर्तितुंवै ॥ २५ ॥ कल्याणवृत्तःसततंहिराजावैचित्रवीर्यस्यसुतोममासीत् ॥ तस्यार्थसिद्ध्यर्थमहंत्यजा मिप्रियान्भोगान्दुस्त्यजंजीवितंच ॥ २६ ॥ वैयाघ्रचर्माणमकूजनाक्षंहेमत्रिकोशंरजतत्रिवेणुं ॥ रथप्रबर्हंतुरगप्रबर्हैर्युक्तंप्रादान्मह्यमिमंहिरामः ॥ २७॥ धनूंषिचित्राणिनिरीक्ष्यशल्यध्वजान्गदाःसायकांश्चोग्ररूपान् ॥ असिंचदीप्तंपरमायुधंचशंखंचशुभ्रंस्वनवंतमुग्रं ॥ २८॥ पताकिनंवज्रनिपातनिःस्वनंसिता श्वयुक्तंशुभतूणशोभितं ॥ इमंसमास्थायरथंरथर्षभंरणेहनिष्याम्यहमर्जुनंबलात् ॥ २९ ॥ तंचेन्मृत्युःसर्वहरोभिरक्षेत्सदाऽप्रमत्तःसमरेपांडुपुत्रं ॥ तंवाहनि ष्यामिरणेसमेत्ययास्यामिवाभीष्ममुखोयमाय ॥ ३० ॥ यमवरुणकुबेरवासवावायदियुगपत्सगणामहाहवे ॥ जुगुपिषवइहाद्यपांडवंकिंबहुनासहतैर्जयामि तं ॥ ३१ ॥ संजयउवाच इतिरणरभसस्यकत्थतस्तदुतनिशम्यवचःसमद्रराट् ॥ अवहसदवमन्यवीर्यवान्प्रतिषिषिधेचजगादचोत्तरं ॥ ३२ ॥ शल्यउवाच विरमविरमकर्णकत्थनादतिरभसोप्यतिवाचमुक्तवान् ॥ क्वचहिनरवरोधनंजयःक्वपुनरहोपुरुषाधमोभवान् ॥ ३३ ॥ यदुसदनमुपेंद्रपालितंत्रिद शमिवामरराजरक्षितं ॥ प्रसभमतिविलोड्यकोहरेत्पुरुषवरावरजामृतेऽर्जुनात् ॥ ३४ ॥ त्रिभुवनविभुमीश्वरेश्वरंकइहपुमान्भवमाह्वयेद्युधि ॥ मृगवधकल हेकृतेर्जुनात्सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ॥ ३५ ॥ असुरसुरमहोरगान्नरान्गरुडपिशाचसयक्षराक्षसान् ॥ इषुभिरजयदग्निगौरवात्स्वभिलषितंचहविर्ददौ जयः ॥ ३६ ॥ स्मरसिननुयदापरैर्हृतःसचधृतराष्ट्रसुतोपिमोक्षितः ॥ दिनकरसदृशैःशरोत्तमैर्युधाकुरुषुबहून्विनिहत्यतानरीन् ॥ ३७ ॥ प्रथममपिपलायिते त्वयिप्रियकलहाधृतराष्ट्रसूनवः ॥ स्मरसिननुयदाप्रमोचिताःखचरगणानवजित्यपांडवैः ॥ ३८ ॥

स्य ॥ ३२ ॥ अतिरभसोपित्वंअतिवाचंस्वसामर्थ्यादधिकां ॥ ३३ ॥ पुरुषवरस्यकृष्णस्यावरजांकनीयसींसुभद्रां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्मरसीतिविषमंछंदः ॥ ३७ ॥ खचरगणानूगंधर्वान् ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ श्वेतयुजाश्वेताश्वयुजा ॥ ४५ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
प्रयाणेइति ॥ १ ॥२॥ अभिमन्येतअल्पमित्यवजानीत ॥३॥४॥५॥ अंजनकेशीभिः कृष्णकेशीभिरश्वतरीभिर्युवतीभिर्वायुक्तं ॥६॥ हस्तिषङ्गवंहस्तिषट्कं हस्तिषङ्गवमिच्छंतिवीराःषट्केचदंतिनामितिप्रांचः

॥४०॥ समुदितबलवाहनाःपुनःपुरुषवरेणजिताःस्थगोग्रहे॥ सगुरुगुरुसुताःसभीष्मकाःकिमुनजितःसतदात्वयार्जुनः॥ ३९ ॥ इदमपरमुपस्थितंपुनस्तवनिधना
यसुयुद्धमद्यवै॥ यदिनरिपुभयात्पलायसेसमरगतोद्यहतोसिसूतज॥ ४० ॥ संजयउवाच इतिबहुपरुषंप्रभाषतिप्रमनसिमद्रपतौरिपुस्तवं ॥ भृशम
भिरुषितःपरंतपःकुरुपृतनापतिराहमद्रपं॥ ४१ ॥ कर्णउवाच भवतुभवतुकिंविकत्थसेननुममतस्यहियुद्धमुद्यतं ॥ यदिसजयतिमामिहाहवेततइदम
स्तुसुकत्थितंतव॥ ४२॥ संजयउवाच एवमस्त्वितिमद्रेशउक्त्वानोत्तरमुक्तवान्॥ याहिशल्येतिचाप्येनंकर्णःप्राहयुयुत्सया॥ ४३॥ सरथःप्रययौशत्रू
न्श्वेताश्वःशल्यसारथिः ॥ निघ्नन्नमित्रान्समरेतमोघ्नन्सवितायथा॥ ४४॥ ततःप्रायात्प्रीतिमान्वैरथेनवैयाघ्रेणश्वेतयुजाथकर्णः ॥ सचालोक्यध्वजिनींपां
डवानांधनंजयंत्वरयापर्यपृच्छत्॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्यसंवादेसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७॥ ॥७॥ संजयउवाच प्रया
णेचततःकर्णोहर्षयन्वाहिनींतव॥ एकैकंसमरेदृष्ट्वापांडवान्पर्यपृच्छत ॥ १ ॥ योमामद्यमहात्मानंदर्शयेच्छ्वेतवाहनं॥ तस्मैदद्यामभिप्रेतंधनंयन्मनसेच्छति
॥ २॥ नचेत्तदभिमन्येततस्मैदद्यामहंपुनः॥ शकटंरत्नसंपूर्णंयोमेब्रूयाद्धनंजयं॥ ३ ॥ नचेत्तदभिमन्येतपुरुषोर्जुनदर्शिवान् ॥ शतंदद्यांगवांतस्मैनैत्यकंकां
स्यदोहनं॥ ४॥ शतंग्रामवरांश्चैवदद्यामर्जुनदर्शिने॥ तथातस्मैपुनर्दद्यांश्वेतमश्वतरीरथं॥ ५॥ युक्तमंजनकेशीभिर्योमेब्रूयाद्धनंजयं ॥ नचेत्तदभिमन्येतपु
रुषोर्जुनदर्शिवान्॥ ६॥ अन्यंवास्मैपुनर्दद्यांसौवर्णंहस्तिषङ्गवं॥ तथाप्यस्मैपुनर्दद्यांस्त्रीणांशतमलंकृतं ॥ ७॥ श्यामानांनिष्ककंठीनांगीतवाद्यविपश्चितां॥
नचेत्तदभिमन्येतपुरुषोर्जुनदर्शिवान्॥ ८॥ तस्मैदद्यांशतंनागान्शतंग्रामान्शतंरथान् ॥ सुवर्णस्यचमुख्यस्यहयाग्र्याणांशतंशतान्॥ ९॥ ऋद्ध्यागुणैः
सुदांतांश्चधुर्यवाहान्सुशिक्षितान्॥ तथासुवर्णशृंगीणांगोधेनूनांचतुःशतं॥ १०॥ ॥४०॥

अन्यंवासौवर्णरथमितिशेषः हस्तितुल्याःषड्गावउक्षाणोयस्मिन्तं षड्हस्तिनएवगोवत्वोढारोयस्यतादृशं ॥ ७ ॥ श्यामानांअप्रजातानां निष्कमुरोभूषणं ॥ ८ ॥ शतंशतान्दशसहस्राणि ॥ ९ ॥ ऋध्यापु
ष्ट्या सुदांतान्विनीतान् धुर्यवाहान्रथोद्वहनक्षमान् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ भांडमाभरणं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपरांतेषुपश्चिमकच्छेषु ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रत्यग्रवयसांअभिनवयौवनानां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

दद्यांतस्मैसवत्सानांयोमेब्रूयाद्धनंजयं॥ नचेत्तदभिमन्येतपुरुषोर्जुनदर्शिवान्॥ ११ ॥ अन्यदस्मैवरंदद्यांश्वेतान्पंचशतान्हयान् ॥ हेमभांडपरिच्छन्नान्सु
मृष्टमणिभूषणान्॥ १२ ॥ सुदांतानपिचैवाहंदद्यामष्टादशापरान्॥ रथंचशुभ्रंसौवर्णंदद्यांतस्मैस्वलंकृतं॥ १३ ॥ युक्तंपरमकांबोजैर्योमेब्रूयाद्धनंजयं॥ नचे
त्तदभिमन्येतपुरुषोर्जुनदर्शिवान्॥ १४ ॥ अन्यदस्मैवरंदद्यांकुंजराणांशतानिषट्॥ कांचनैर्विविधैर्भांडैराच्छन्नान्हेममालिनः॥ १५॥ उत्पन्नानपरांतेषुवि
नीतान्हस्तिशिक्षकैः॥ नचेत्तदभिमन्येतपुरुषोर्जुनदर्शिवान्॥ १६॥ अन्यदस्मैवरंदद्यांवैश्यग्रामांश्चतुर्दश॥ सुस्फीतान्धनसंयुक्तान्प्रत्यासन्नवनोदकान्॥
अकुतोभयान्सुसंपन्नान्राजभोज्यांश्चतुर्दश॥ १७ ॥ दासीनांनिष्ककंठीनांमागधीनांशतंतथा ॥ प्रत्यग्रवयसांदद्यांयोमेब्रूयाद्धनंजयं॥ १८ ॥ नचेत्तदभि
मन्येतपुरुषोर्जुनदर्शिवान्॥ अन्यंतस्मैवरंदद्यांयमसौकामयेत्स्वयं॥ १९ ॥ पुत्रदारान्विहारांश्चयदन्यद्वित्तमस्तिमे ॥ तच्चतस्मैपुनर्दद्यांयद्यच्चमनसेच्छति ॥
॥ २० ॥ हत्वाचसहितौकृष्णौतयोर्वित्तानिसर्वशः॥ तस्मैदद्यामहंयोमेप्रब्रूयात्केशवार्जुनौ ॥ २१ ॥ एतावाचःसुबहुशःकर्णउच्चारयन्युधि ॥ दध्मौसागरसं
भूतंसुस्वरंशंखमुत्तमं॥ २२॥तावाचःसूतपुत्रस्यतथायुक्तानिशम्यतु॥दुर्योधनोमहाराजसंहृष्टःसानुगोभवत्॥ २३॥ततोदुंदुभिनिर्घोषोमृदंगानांचसर्वशः॥
सिंहनादःसवादित्रःकुंजराणांचनिःस्वनः॥ २४ ॥ प्रादुरासीत्तदाराजन्सैन्येषुपुरुषर्षभ॥ योधानांसंप्रहृष्टानांतथासमभवत्स्वनः॥ २५॥ तथाप्रहृष्टेसैन्येतुप्लु
वमानंमहारथं॥ विकत्थमानंचतदाराधेयमरिकर्षणं॥ मद्रराजःप्रहस्येदंवचनंप्रत्यभाषत॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णावलेपेऽष्टत्रिंशोऽध्या
यः॥ ३८॥ ॥ ७॥ शल्यउवाच मासूतपुत्रदानेनसौवर्णंहस्तिषड्गवं॥प्रयच्छपुरुषायाद्यद्रक्ष्यसित्वंधनंजयं॥१॥ बाल्यादिहत्वंत्यजसिवसुवैश्रवणो
यथा॥ अयत्नेनैवराधेयद्रष्टास्यद्यधनंजयं॥ २॥ परास्रृजसियद्वित्तंकिंचित्त्वंबहुमूढवत्॥ अपात्रदानेयेदोषास्तान्मोहान्नावबुध्यसे॥ ३॥ यत्त्वंप्रेरयसेवित्तंब
हुतेनखलुत्वया॥ शक्यंबहुविधैर्यज्ञैर्यष्टुंसूतयजस्वतैः॥ ४॥ यच्चप्रार्थयसेहंतुंकृष्णौमोहाद्वृथैवतत्॥ नहिशुश्रुमसंमर्दैक्रोष्ट्रासिंहौनिपातितौ॥ ५॥

प्लवमानंप्रयांतं ॥ २६ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मासूतेति ॥ १ ॥ वसुवित्तं द्रष्टासिद्रक्ष्यसि ॥ २ ॥
परासृजसित्यजसि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ अबद्धंअनर्थकं अकर्णीयंअनाकर्णनीयं ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहितोयुध्यस्वनत्वेकाकी ॥ ९ ॥ एवंश्रद्धस्वयदिजिजीविषातेऽस्तिअन्यथामरिष्यसि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ १४ ॥ १५ ॥

अप्रार्थितंप्रार्थयसेसुहृदोनहिसंतिते ॥ येत्वांनिवारयंत्याशुप्रपतंतंहुताशने ॥ ६ ॥ कार्याकार्यंनजानीषेकालपक्वोस्यसंशयं ॥ बद्धवद्धमकर्णीयंकोहिब्रू
याज्जिजीविषुः ॥ ७॥ समुद्रतरणंदोर्भ्यांकंठेबध्वायथाशिलां ॥ गिर्यग्राद्वानिपतनंतादृक्तवचिकीर्षितं ॥ ८ ॥ सहितःसर्वयोधैस्त्वंव्यूढानीकैःसुरक्षितः ॥ ध
नंजयेनयुध्यस्वश्रेयश्चेत्प्राप्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥ हितार्थंधार्तराष्ट्रस्यब्रवीमित्वांनहिंसया ॥ श्रद्धस्वैवंमयाप्रोक्तंयदितेस्तिजिजीविषा॥ १०॥ कर्णउवाच स्व
बाहुवीर्यमाश्रित्यप्रार्थयाम्यर्जुनंरणे ॥ त्वंतुमित्रमुखःशत्रुर्मांभीषयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ नमामस्मादभिप्रायात्कश्चिदद्यनिवर्तयेत् ॥ अपींद्रोवज्रमुद्यम्य
किमुमर्त्यःकथंचन ॥ १२॥ संजयउवाच इतिकर्णस्यवाक्यांतेशल्यःप्राहोत्तरंवचः ॥ चुकोपयिषुरत्यर्थंकर्णंमद्रेश्वरःपुनः ॥ १३ ॥ यदावैत्वांफाल्गुन
वेगयुक्ताज्याचोदिताहस्तवताविसृष्टाः ॥ अन्वेतारःकंकपत्राःशिताग्रास्तदातप्स्यस्यर्जुनस्यानुयोगात् ॥ १४॥ यदादिव्यंधनुरादायपार्थःप्रतापयन्पृतनांस
व्यसाची ॥ त्वांमर्दयिष्यन्निशितैःपृषत्कैस्तदापश्चात्तप्स्यसेसूतपुत्र ॥ १५॥ बालश्चंद्रंमातुरंकेशयानोयथाकश्चित्प्रार्थयतेपहर्तुं ॥ तद्वन्मोहात्द्योतमानंरथस्थं
संप्रार्थयस्यर्जुनंजेतुमद्य ॥ १६ ॥ त्रिशूलमाश्रित्यसुतीक्ष्णधारंसर्वाणिगात्राणिविघर्षसित्वं ॥ सुतीक्ष्णधारोपमकर्मणात्वंयुयुत्ससेयोर्जुनेनाद्यकर्ण ॥
॥ १७ ॥ क्रुद्धंसिंहंकेसरिणंबृहंतंबालोमूढःक्षुद्रमृगस्तरस्वी ॥ समाह्वयेत्तद्वदेतत्तवाद्यसमाह्वानंसूतपुत्रार्जुनस्य ॥ १८ ॥ मासूतपुत्राह्वयराजपुत्रंमहावीर्यंके
सरिणंयथैव ॥ वनेशृगालःपिशितेनतृप्तोमापार्थमासाद्यविनंक्ष्यसित्वं ॥ १९ ॥ ईषादंतंमहानागंप्रभिन्नकरटामुखं ॥ शशकोह्वयसेयुद्धेकर्णपार्थंधनंजयं ॥
॥ २० ॥ बिलस्थंकृष्णसर्पंत्वंबाल्यात्काष्ठेनविध्यसि ॥ महाविषंपूर्णकोपंयत्पार्थंयोद्धुमिच्छसि॥ २१ ॥ सिंहंकेसरिणंक्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्दसे ॥ शृगालइवमू
ढस्त्वंनृसिंहंकर्णपांडवं॥ २२ ॥ सुपर्णंपतगश्रेष्ठंवैनतेयंतरस्विनं ॥ भोगीवाह्वयसेपातेकर्णपार्थंधनंजयं ॥ २३॥ सर्वांभसांनिधिंभीमंमूर्तिमंतंझषायुतं ॥ चंद्रो
दयेविवर्धंतमप्लवःसन्तितीर्षसि ॥ २४ ॥ ऋषभंदुंदुभिग्रीवंतीक्ष्णशृंगंप्रहारिणं ॥ वत्सआह्वयसेयुद्धेकर्णपार्थंधनंजयं॥ २५ ॥ महामेघंमहाघोरंदर्दुरःप्रति
नर्दसि ॥ कामतोयप्रदंलोकेनरपर्जन्यमर्जुनं ॥ २६॥ यथाचस्वगृहस्थःश्वाव्याघ्रंवनगतंभषेत् ॥ तथात्वंभषसेकर्णनरव्याघ्रंधनंजयं ॥ २७॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भोगीसर्पःपातेपतनार्थं ॥ २३ ॥ झषैर्मीनैरासमंतायुतंझषायुतं अप्लवःबाहुभ्यामित्यर्थः ॥ २४॥ दुंदुभिग्रीवंदुंदुभिस्वनकंठं ॥ २५॥ २६॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अधीति वाक्शल्यत्वादेवायंश

श्टगालोपिवनेकर्णशशैःपरिवृतोवसन् ॥ मन्यतेसिंहमात्मानंयावत्सिंहंनपश्यति ॥ २८ ॥ तथात्वमपिराधेयसिंहमात्मानमिच्छसि ॥ अपश्यन्शत्रुदमनंनर
व्याघ्रंधनंजयं ॥ २९ ॥ व्याघ्रंत्वंमन्यसेत्मानंयावत्कृष्णौनपश्यसि ॥ समास्थितावेकरथेसूर्याचंद्रमसाविव ॥ ३० ॥ यावद्गांडीवघोषंत्वंनश्टणोषिमहाहवे ॥
तावदेवत्वयाकर्णशक्यंवक्तुंयथेच्छसि ॥ ३१ ॥ रथशब्दधनुःशब्दैर्नादयंतंदिशोदश ॥ नर्दंतमिवशार्दूलंदृष्ट्वाक्रोष्टाभविष्यसि ॥ ३२ ॥ नित्यमेवश्टगालस्त्वं
नित्यंसिंहोधनंजयः ॥ वीरप्रद्वेषणान्मूढतस्मात्क्रोष्टेवलक्ष्यसे ॥ ३३ ॥ यथाखुःस्याद्बिडालश्चश्वाव्याघ्रश्चबलाबले ॥ यथाश्टगालःसिंहश्चयथाचशशकुंजरौ ॥
॥ ३४ ॥ यथाऽनृतंचसत्यंचयथाचापिविषामृते ॥ तथात्वमपिपार्थश्चप्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्याधिक्षेपेएको
नचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच अधिक्षिप्तस्तुराधेयःशल्येनामिततेजसा ॥ शल्यमाहसुसंक्रुद्धोवाक्शल्यमवधारयन् ॥ १ ॥
कर्णउवाच गुणान्गुणवतांशल्यगुणवान्वेत्तिनागुणः ॥ त्वंतुशल्यगुणैर्हीनःकिंज्ञास्यसिगुणागुणं ॥ २ ॥ अर्जुनस्यमहास्त्राणिक्रोधंवीर्यंधनुःशरान् ॥ अहं
शल्याभिजानामिविक्रमंचमहात्मनः ॥ ३ ॥ तथाकृष्णस्यमाहात्म्यमृषभस्यमहीक्षितां ॥ यथाहंशल्यजानामिनत्वंजानासितत्तथा ॥ ४ ॥ एवमेवात्मनोवीर्यं
महंवीर्यंचपांडवे ॥ जानन्नेवाह्वयेयुद्धेशल्यगांडीवधारिणं ॥ ५ ॥ अस्तिवाऽयमिषुःशल्यसुपुंखोरक्तभोजनः ॥ एकतूणीशयःपत्रीसुधौतःसमलंकृतः ॥ ६ ॥
शेतेचंदनचूर्णेषुपूजितोबहुलाःसमाः ॥ आहेयोविषवानुग्रोनराश्वद्विपसंघहा ॥ ७ ॥ घोररूपोमहारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारणः ॥ निर्भिंद्यांयेनरुष्टोहमपिमेरुंमहा
गिरिं ॥ ८ ॥ तमहंजातुनास्येयमन्यस्मिन्फाल्गुनादृते ॥ कृष्णाद्वादेवकीपुत्रात्सत्यंचापिश्टणुष्वमे ॥ ९ ॥ तेनाहमिषुणाशल्यवासुदेवधनंजयौ ॥ योत्स्येपरम
संक्रुद्धस्तत्कर्मसदृशंमम ॥ १० ॥ सर्वेषांवृष्णिवीराणांकृष्णेलक्ष्मीःप्रतिष्ठिता ॥ सर्वेषांपांडुपुत्राणांजयःपार्थेप्रतिष्ठितः ॥ ११ ॥ उभयंतुसमासाद्यकोनिवर्ति
तुमर्हति ॥ तावेतौपुरुषव्याघ्रौसमेतौस्यंदनेस्थितौ ॥ १२ ॥ मामेकमभिसंयातौसुजातंपश्यशल्यमे ॥ पितृष्वसामातुलजौभ्रातरावपराजितौ ॥ १३ ॥ मणी
सूत्रइवप्रोतौद्रष्टासिनिहतौमया ॥ अर्जुनेगांडिवंकृष्णेचक्रंतार्क्ष्यकपिध्वजौ ॥ १४ ॥

ल्यनामेतिनिश्चिन्वन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आहेयःसर्पमयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नास्येयंनक्षिपेयं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सुजातंशोभनंजन्म ॥ १३ ॥ प्रोतौएकसूत्रेमणीइवप्रेमसंबद्धौ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रासजननमितिसमुदायापेक्षयासामान्येननिर्देशः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जोषंतूष्णींआस्वतिष्ठ क्रीडागताःलीलयाआगताः ॥ २० ॥ मद्रकेषुकुत्सितेषुमद्रदेशेषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ अनृतेनचरतीत्यानृतिकः यावदंत्यंअंत्यजपर्यंतंमरणावधीतिवा ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुंभिःपुरुषैःविमिश्राःसंगताः इच्छया मैथुनिनःअज्ञातवत्ज्ञाताअप्यविगीताइत्यर्थः ॥ २६ ॥ येषांमद्रकाणांसक्तुमिश्रितम

भीरूणांत्रासजननंशल्यहर्षकरंमम ॥ त्वंतुदुष्प्रकृतिर्मूढोमहायुद्धेष्वकोविदः ॥ १५ ॥ भयावदीर्णःसंत्रासादबद्धंबहुभाषसे ॥ संस्तौषितौतुकेनापिहेतुनात्वंकुदेशज ॥ १६ ॥ तौहत्वासमरेहंतात्वामघसहबांधवं ॥ पापदेशजदुर्बुद्धेक्षुद्रक्षत्रियपांसन ॥ १७ ॥ सुहृद्भूत्वारिपुःकिंमांकृष्णाभ्यांभीषयिष्यसि ॥ तौवामामघहंतारौहनिष्येवापितावहं ॥ १८ ॥ नाहंबिभेमिकृष्णाभ्यांविजानन्नात्मनोबलं ॥ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ १९ ॥ अहमेकोहनिष्यामिजोषमास्वकुदेशज ॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चप्रायःक्रीडागताजनाः ॥ २० ॥ यागाथाःसंप्रगायंतिकुर्वतोध्ययनंयथा ॥ तागाथाःशृणुमेशल्यमद्रकेषुदुरात्मसु ॥ २१ ॥ ब्राह्मणैःकथिताःपूर्वंयथावद्राजसन्निधौ ॥ श्रुत्वाचैकमनामूढक्षमवाब्रूहिचोत्तरं ॥ २२ ॥ मित्रध्रुङ्मद्रकोनित्यंयोनोद्वेष्टिसमद्रकः ॥ मद्रकेसंगतंनास्तिक्षुद्रवाक्येनराधमे ॥ २३ ॥ दुरात्मामद्रकोनित्यंनित्यमानृतिकोऽनृजुः ॥ यावदंत्यंहिदौरात्म्यंमद्रकेष्वितिनःश्रुतं ॥ २४ ॥ पितापुत्रश्चमाताचश्वश्रूश्वशुरमातुलाः ॥ जामातादुहिताभ्रातानप्ताऽन्येतेचबांधवाः ॥ २५ ॥ वयस्याभ्यागताश्चान्येदासीदासंचसंगतं ॥ पुंभिर्विमिश्रानार्यश्चज्ञाताज्ञाताःस्वयेच्छया ॥ २६ ॥ येषांगृहेष्वशिष्टानांसक्तुमत्स्याशिनांतथा ॥ पीत्वासीधुसगोमांसंक्रंदंतिचहसंतिच ॥ २७ ॥ गायंतिचाप्यबद्धानिप्रवर्त्तंतेचकामतः ॥ कामप्रलापिनोऽन्योन्यंतेषुधर्मःकथंभवेत् ॥ २८ ॥ मद्रकेष्ववलिप्तेषुप्रख्याताशुभकर्मसु ॥ नापिवैरंनसौहार्दंमद्रकेणसमाचरेत् ॥ २९ ॥ मद्रकेसंगतंनास्तिमद्रकोहिसदामलः ॥ मद्रकेषुचसंसृष्टंशौचंगांधारकेषुच ॥ ३० ॥ राजयाजकयाज्येचनष्टंदत्तंहविर्भवेत् ॥ शूद्रसंस्कारकोविप्रोयथायातिपराभवं ॥ ३१ ॥ यथाब्रह्मद्विषोनित्यंगच्छंतीहपराभवं ॥ यथैवसंगतंकृत्वानरःपततिमद्रकैः ॥ ३२ ॥ मद्रकेसंगतंनास्तिहतंवृश्चिकतेविषं ॥ आथर्वणेनमंत्रेणयथाशांतिःकृतामया ॥ ३३ ॥ इतिवृश्चिकदष्टस्यविषवेगहतस्यच ॥ कुर्वंतिभेषजंप्राज्ञाःसत्यंतच्चापिदृश्यते ॥ ३४ ॥ एवंविद्वन्जोषमास्वशृणुचात्रोत्तरंवचः ॥ वासांस्युत्सृज्यनृत्यंतिस्त्रियोयामद्यमोहिताः ॥ ३५ ॥

त्स्याशिनां सीधुमद्यं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मद्रकेषुसंसृष्टंनष्टंएवंगांधारकेषुशौचंनष्टंभवेत् ॥ ३० ॥ राजायाजकोयस्यतस्मिन्याज्येहविर्नष्टंभवेत् ॥ ३१ ॥ यथैवेति यथामद्रकैःसंगतंकृत्वापतति यथावामद्रकेसंगतंनास्तिहेवृश्चिकतथातेविषंहतमित्युत्तरेणसंबंधः यद्येतत्सत्यंतर्हितवविषंनश्यत्विति मंत्रेणसर्वथाविषंनश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मयेत्यात्मानुभवसिद्धमिदमितिद्योतयति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथाकामंवरयंतिताःअसंयताइतिच्छेदः तासांपुत्रःसंकरजातइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रमेहंतिमूत्रयंतेदशेरकाःगर्दभाः ॥ ३७ ॥ सुवीरकंकांजिकं स्फिचौकटिप्रोथौ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ निर्ह्रीकाःनिर्लज्जाः ॥ ४० ॥ घस्मराःबहुभक्षकाः ॥ ४१ ॥वक्तव्येषुगर्हणीयेषु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सांपरायेसमूहेसंयामेइत्यर्थः मुच्येयंजीवितमितिशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उपहितःउपजप्तः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

मैथुनेऽसंयताश्चापियथाकामवराश्चताः ॥ तासांपुत्रःकथंधर्ममद्रकोवक्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ यास्तिष्ठंत्यःप्रमेहंतियथैवोष्ट्रदशेरकाः ॥ तासांविभ्रष्टधर्माणांनिर्लज्जानांततस्ततः ॥ ३७ ॥ त्वंपुत्रस्तादृशीनांहिधर्मंवक्तुमिहेच्छसि ॥ सुवीरकंयाच्यमानामद्रिकाकर्षतिस्फिचौ ॥ ३८॥ प्रदातुकामावचनमिदंवदतिदारुणं॥ मामांसुवीरकंकश्चिद्याचतांदयितंमम ॥ ३९ ॥ पुत्रंदद्यांपतिंदद्यांनतुदद्यांसुवीरकं ॥ गौर्योबृहत्योनिर्ह्रीकामद्रिकाःकंबलावृताः ॥ ४० ॥ घस्मरानष्टशौचाश्चप्रायइत्यनुशुश्रुम ॥ एवमादिमयाऽन्यैर्वाशक्यंवक्तुंभवेद्बहु ॥ ४१ ॥ आकेशाग्रान्नखाग्राच्चवक्तव्येषुकुकर्मसु ॥ मद्रकाःसिंधुसौवीराःधर्मंविद्युःकथंत्विह ॥ ॥ ४२ ॥ पापदेशोद्भवाम्लेच्छाधर्माणामविचक्षणाः ॥ एषमुख्यतमोधर्मःक्षत्रियस्येतिनःश्रुतं ॥४३॥ यदाजौनिहतःशेतेसद्भिःसमभिपूजितः ॥ आयुधानांसांपरायेयन्मुच्येयमहंततः ॥ ४४ ॥ ममैषप्रथमःकल्पोनिधनेस्वर्गमिच्छतः ॥ सोयंप्रियःसखाचास्मिधार्त्तराष्ट्रस्यधीमतः ॥ ४५ ॥ तदर्थेहिममप्राणायच्चमेविद्यतेवसु ॥ व्यक्तंत्वमप्युपहितःपांडवैःपापदेशज ॥ ४६ ॥ यथाचामित्रवत्सर्वंत्वमस्मासुप्रवर्त्तसे ॥ कामंनखलुशक्योहंत्वद्विधानांशतैरपि ॥ ४७ ॥ संग्रामाद्विमुखःकर्त्तुंधर्मज्ञइवनास्तिकैः ॥ सारंगइवघर्मार्त्तःकामंविलपशुष्यच ॥ ४८ ॥ नाहंभीषयितुंशक्यःक्षत्रवृत्तेव्यवस्थितः ॥ तनुत्यजांनृसिंहानामाहवेष्वनिवर्तिनां ॥ ४९ ॥ यागतिर्गुरुणाप्रोक्तापुरारामेणतांस्मरे ॥ तेषांत्राणार्थमुद्यंतंवधार्थंद्विषतामपि ॥ ५० ॥ विद्धिमामास्थितंवृत्तंपौरूरवसमुत्तमं ॥ नतद्भूतंप्रपश्यामित्रिषुलोकेषुमद्रप ॥ ५१ ॥ योमामस्माद्भिप्रायाद्वारयेदितिमेमतिः ॥एवंविद्वन्जोषमास्वत्रासात्किंबहुभाषसे ॥ ५२ ॥ नत्वांहत्वाप्रदास्यामिक्रव्याद्भ्योमद्रकाधम ॥ मित्रप्रतीक्षयाशल्यधृतराष्ट्रस्यचोभयोः ॥ ५३ ॥ अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरेतैर्हिजीवसि ॥ पुनश्चेदीदृशंवाक्यंमद्रराजवदिष्यसि ॥ ५४ ॥ शिरस्तेपातयिष्यामिगदयावज्रकल्पया ॥ श्रोतारस्त्विदमद्येहद्रष्टारोवाकुदेशज ॥ ५५ ॥

॥ ४९ ॥ तेषांधार्तराष्ट्राणां ॥५०॥५१॥५२॥ हत्वाअर्जुनेनघातयित्वा मित्रप्रतीक्षयामित्रकार्यावेक्षणेन चात्दुर्योधनस्यतयोरेवोभयोः ॥ ५३ ॥ अपवादोनिंदा तितिक्षाचैतैस्त्रिभिर्हेतुभिः ॥५४ ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५६ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मारिषहेराजन् ॥ १ ॥ २ ॥ वृषःमहोक्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आयुधस्यास्तिनवेतिज्ञानं
परिज्ञानं रुतंजयपराजयसूचकं अतिभारोदुर्वहत्वं ॥ ८ ॥ निमित्तानिदिव्यांतरिक्षभौमानियहाद्यानुकूल्यप्रातिकूल्यादीनि ॥ ९ ॥ निदर्शनंदृष्टांतं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अतिपातिनःगत्यति

कर्णवाजघ्नतुःकृष्णौकर्णोवानिजघानतौ ॥ एवमुक्त्वातुराधेयःपुनरेवविशांपते ॥ अब्रवीन्मद्रराजानंयाहियाहीत्यसंभ्रमं ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णमद्राधिपसंवादेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच मारिषाधिरथेःश्रुत्वावाचोयुद्धाभिनंदिनः ॥ शल्योब्रवीत्पुनःकर्णंनिदर्शनमिदंवचः ॥ १ ॥ जातोहंयज्वनांवंशेसंग्रामेष्वनिवर्तिनां ॥ राज्ञांमूर्धाभिषिक्तानांस्वयंधर्मपरायणः ॥ २ ॥ यथैवमत्तोमद्येनत्वंतथालक्ष्यसेवृष ॥ तथाद्यत्वांप्रमाद्यंतंचिकित्सेयंसुहृत्तया ॥ ३ ॥ इमांकाकोपमांकर्णप्रोच्यमानांनिबोधमे ॥ श्रुत्वायथेष्टंकुर्यास्त्वंनिहीनकुलपांसन ॥ ४ ॥ नाहमात्मनिकिंचिद्वैकिल्बिषंकर्णसंस्मरे ॥ येनमांत्वंमहाबाहोहंतुमिच्छस्यनागसं ॥ ५ ॥ अवश्यंतुमयावाच्यंबुध्यतात्वद्धिताहितं ॥ विशेषतोरथस्थेनराज्ञश्चैवहितैषिणा ॥ ६ ॥ समंचविषमंचैवरथिनश्चबलाबलं ॥ श्रमःखेदश्चसततंहयानांरथिनासह ॥ ७ ॥ आयुधस्यपरिज्ञानंरुतंचमृगपक्षिणां ॥ भारश्चाप्यतिभारश्चशल्यानांचप्रतिक्रिया ॥ ८ ॥ अस्त्रयोगश्चयुद्धंचनिमित्तानितथैवच ॥ सर्वमेतन्मयाज्ञेयंरथस्यास्यकुटुंबिना ॥ ९ ॥ अतस्त्वांकथयेकर्णनिदर्शनमिदंपुनः ॥ वैश्यःकिलसमुद्रांतेप्रभूतधनधान्यवान् ॥ १० ॥ यज्वादानपतिःक्षांतःस्वकर्मस्थोभवच्छुचिः ॥ बहुपुत्रःप्रियापत्यःसर्वभूतानुकंपकः ॥ ११ ॥ राज्ञोधर्मप्रधानस्यराष्ट्रेवसतिनिर्भयः ॥ पुत्राणांतस्यबालानांकुमाराणांयशस्विनां ॥ १२ ॥ काकोबहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः ॥ तस्मैसदाप्रयच्छंतिवैश्यपुत्राःकुमारकाः ॥ १३ ॥ मांसोदनंदधिक्षीरंपायसंमधुसर्पिषी ॥ सचोच्छिष्टभृतःकाकोवैश्यपुत्रैःकुमारकैः ॥ १४ ॥ सदृशान्पक्षिणोदृप्तःश्रेयसश्चाधिचिक्षिपे ॥ अथहंसाःसमुद्रांतेकदाचिदतिपातिनः ॥ १५ ॥ गरुडस्यगतौतुल्याश्चक्रांगाहृष्टचेतसः ॥ कुमारकास्तदाहंसान्दृष्ट्वाकाकमथाब्रुवन् ॥ १६ ॥ भवानेवविशिष्टोहिपतत्रिभ्योविहंगम ॥ प्रतार्यमाणस्तैःसर्वैरल्पबुद्धिभिरंडजः ॥ १७ ॥ तद्वचःसत्यमित्येवमौर्ख्याद्दर्पाच्चमन्यते ॥ तान्सोभिपत्यजिज्ञासुःकएषांश्रेष्ठभागिति ॥ १८ ॥ उच्छिष्टदर्पितःकाकोबहूनांदूरपातिनां ॥ तेषांयंप्रवरंमेनेहंसानांदूरपातिनां ॥ १९ ॥ तमाह्वयतदुर्बुद्धिःपतावइतिपक्षिणं ॥ तच्छ्रुत्वाप्राहसन्हंसायेतत्रासन्समागताः ॥ २० ॥

शयगामिनः ॥ १५ ॥ चक्रांगाःमानसचारिणः ॥ १६ ॥ पतत्रिभ्योऽन्येभ्यःप्रतार्यमाणोऽन्यथाप्रत्याय्यमानः ॥ १७ ॥ श्रेष्ठभाक्श्रेष्ठंअंगंभजते ॥ १८ ॥ १९ ॥ पतावःगच्छावः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ दूरपातेनदूरगमनेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ पतितापतिष्यसि ॥ कत्थनःगुणश्लाघो ॥ २४ ॥ पतितास्मिपतिष्यामि ॥ २५ ॥ पातानांशतमेकंगणयति उड्डीनमित्यादिना उड्डीनमूर्ध्वगमनमवडी नमधोगतिः प्रडीनंसर्वतोयानंडीनंगमनमात्रकं निडीनंशनकैर्यानंसंडीनंललितंगतं तिर्यगूडीनंगतंप्राङ्कस्तिरःप्रचरणंबुधाः तान्याशाभेदभिन्नानिचत्वारिप्रतिजानते तानितिर्यक्डीनानि॥२६ ॥ विडंबितंवि डीनंस्यात्परिडीनंतुसर्वतः पश्चाद्गतिःपराडीनंस्वर्गगंतुसुडीनकं आभिमुख्येनगमनमभिडीनंप्रचक्षते यानंमहाडीनमाङ्कःपवित्रामूर्जितांगतिं निर्डीनंनिश्चलंयानंप्रचंडमतिडीनकं विडंबितंमल्लव डुड्डीयोड्डीयगमनं ॥ २७ ॥ अवरोहोवडीनंस्यात्प्रडीनंचित्रमुच्यते गत्याललितयापूर्वमुपक्रम्यसमंततः परिक्रम्यप्रपतनंसंडीनंडीनडीनकं संडीनोड्डीनडीनंस्यात्तदेवोर्ध्वप्रकल्पनात् गतौगत्यंतरो

भाषतोबद्धकाकस्यबलिनःपततांवराः॥इदमूचुःस्मचक्रांगावचःकाकंविहंगमाः ॥ २१ ॥ हंसाऊचुः वयंहंसाश्चरामेमांपृथिवींमानसौकसः॥ पक्षि णांचवयंनित्यंदूरपातेनपूजिताः॥ २२॥ कथंहंसंनुबलिनंचक्रांगंदूरपातिनं॥ काकोभूत्वानिपतनेसमाव्हयसिदुर्मते॥ २३॥ कथंत्वंपतिताकाकसहास्माभि र्ब्रवीहितत्॥ अथहंसवचोमूढःकुत्सयित्वापुनःपुनः॥ प्रजगादोत्तरंकाकःकत्थनोजातिलाघवात् ॥ २४ ॥ काकउवाच शतमेकंचपातानांपतितास्मि नसंशयः॥ शतयोजनेमकैकंविचित्रंविविधंतथा॥ २५॥ उड्डीनमवडीनंचप्रडीनंडीनमेवच॥ निडीनमथसंडीनंतिर्यक्डीनगतानिच॥ २६ ॥ विडीनंपरि डीनंचपराडीनंसुडीनकं॥ अभिडीनंमहाडीनंनिर्डीनमतिडीनकं॥२७॥ अवडीनंप्रडीनंचसंडीनंडीनडीनकं॥ संडीनोड्डीनडीनंचपुनर्डीनविडीनकं॥२८॥ संपातंसमुदीषंचततोन्यद्व्यतिरिक्तकं ॥ गतागतंप्रतिगतंबह्वीश्चनिकुलीनकाः ॥ २९ ॥ कर्त्तास्मिमिषतांवोद्यततोद्रक्ष्यथमेबलं ॥ तेषामन्यतमेनाहंपतिष्या मिविहायसं॥ ३० ॥ प्रदिशध्वंयथान्यायंकेनहंसाःपताम्यहं॥ तेवैध्रुवंविनिश्चित्यपतध्वंनमयासह॥३१॥ पातैरेभिःखलुखगाःपतितुंखेनिराश्रये॥ एवमुक्तेतु काकेनप्रहस्यैकोविहंगमः॥३२॥उवाचकाकंराधेयवचनंतन्निबोधमे॥ हंसउवाच शतमेकंचपातानांत्वंकाकपतिताध्रुवं॥३३॥एकमेवतुयंपातंविदुः सर्वेविहंगमाः॥ तमहंपतिताकाकनान्यंजानामिकंचन॥३४॥पतत्वमपिताघ्राक्षयेनपातेनमन्यसे॥ अथकाकाःप्रजहसुर्येतत्रासन्समागताः॥३५॥कथमेके नपातेनहंसःपातशतंजयेत्॥एकेनैवशतस्यैषपातेनाभिपतिष्यति॥३६॥हंसस्यपतितंकाकोबलवानाशुविक्रमः॥प्रपेततुःस्पर्धयाचततस्तौहंसवायसौ॥३७॥

द्वेदोभवेड्डीनविडीनकं ॥ २८ ॥ क्षणात्संगत्यनिष्क्रम्यपक्षसंपातमुच्यते ऊर्ध्वाधोगतिसंभेदःसमुदीषंप्रचक्षते संकल्प्यपक्षगमनमुच्यतेव्यतिरिक्तकं षड्विंशतिरमीभेदाःपातानामिहदर्शिताः महाडीनंवि हायैषांपातानांत्रिविधागतिः गतंतत्रयथोद्दिष्टमागतंपुनरागमः प्रत्यावृत्तिःप्रतिगतिरितिषट्सप्ततिःस्मृताः तेषांनिपाताःकथ्यंतेप्रत्येकंपंचविंशतिः निकुलीनकाःनिपाताः ॥ २९ ॥ मिषतांपश्य तां ॥ ३० ॥ केनपातेन पतध्वंनेतिशिरश्चालनेनकिंनपतध्वमपितुपतध्वमेवेतिकाकूक्त्यापरिहासः संपतध्वमितिवापाठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एकंमुख्यं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एकेनपातेन॥ ३६॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इदमब्रुवन्काकाइत्यर्थात् ॥४३॥४४॥४५॥४६ ॥ नभसआकाशात् ॥ ४७ ॥ गांभीर्यात्गहनत्वाद्दिगंबरांभसः दिशएवांबरमावरणंयस्यताद्दशमंभोयस्येत्या

एकपातीचचक्रांगःकाकःपातशतेनच ॥ पतितावाथचक्रांगःपतितावाथवायसः ॥ ३८ ॥ विसिस्मापयिषुःपातैराचक्षाणोत्मनःक्रियाः ॥ अथकाकस्यचित्राणिपतितानिमुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वाप्रमुदिताःकाकाविनेदुरधिकैःस्वरैः ॥ हंसांश्चावहसंतिस्मप्रावदन्नप्रियाणिच ॥ ४० ॥ उत्पत्योत्पत्यचमुहुर्मुहूर्तमितिचेतिच ॥ वृक्षाग्रेभ्यःस्थलेभ्यश्चनिपतंत्युत्पतंतिच ॥ ४१ ॥ कुर्वाणाविविधान्रावानाशंसंतोजयंतथा ॥ हंसस्तुमृदुनैकेनविक्रांतुमुपचक्रमे ॥ ४२ ॥ प्रत्यहीयतकाकाच्चमुहूर्तमिवमारिष ॥ अवमन्यचहंसांस्तानिदंवचनमब्रुवन् ॥ ४३ ॥ योसावुत्पतितोहंसःसोसावेवंप्रहीयते ॥ अथहंसःसतच्छ्रुत्वाप्रापतत्पश्चिमांदिशं ॥ ४४ उपर्युपरिवेगेनसागरंमकरालयं ॥ ततोभीःप्राविशत्काकंतदातत्रविचेतसं ॥ ४५ ॥ द्वीपद्रुमानपश्यंतंनिपातार्थंश्रमान्वितं ॥ निपतेयंक्वनुश्रांतइतितस्मिन्जलार्णवे ॥ ४६ ॥ अविषह्यःसमुद्रोहिबहुसत्वगणालयः ॥ महासत्वशतोद्भासीनभसोपिविशिष्यते ॥ ४७ ॥ गांभीर्याद्धिसमुद्रस्यनविशेषंहिसूतज ॥ दिगंबरांभसःकर्णसमुद्रस्थाविदुर्जनाः ॥ ४८ ॥ विदूरपातात्तोयस्यकिंपुनःकर्णवायसः ॥ अथहंसोप्यतिक्रम्यमुहूर्तमितिचेतिच ॥ ४९ ॥ अवेक्षमाणस्तंकाकंनाशकद्व्यपसर्पितुं ॥ अतिक्रम्यचचक्रांगःकाकंतंसमुदैक्षत ॥ ५० ॥ यावद्गत्वापतत्येषकाकोमामितिचिंतयन् ॥ ततःकाकोभृशंश्रांतोहंसमभ्यागमत्तदा ॥ ५१ ॥ तंतथाहीयमानंतुहंसोदृष्ट्वाब्रवीदिदं ॥ उज्जिहीर्षुर्निमज्जंतंस्मरन्सत्पुरुषव्रतं ॥ ५२ ॥ हंसउवाच बहूनिपतितानित्वमाचक्षाणोमुहुर्मुहुः ॥ पांतस्यव्याहरंश्चेदंननोगुह्यंप्रभाषसे ॥ ५३ ॥ किंनामपतितंकाकयत्त्वंपतसिसांप्रतं ॥ जलंस्पृशसिपक्षाभ्यांतुंडेनचपुनःपुनः ॥ ५४ ॥ प्रब्रूहिकतमेतत्रपातेवर्तसिवायस ॥ एह्येहिकाकशीघ्रंत्वमेषत्वांप्रतिपालये ॥ ५५ ॥ शल्यउवाच सपक्षाभ्यांस्पृशन्नार्त्तस्तुंडेनचजलंतदा ॥ दृष्टोहंसेनदुष्टात्मन्निदंहंसंततोब्रवीत् ॥ ५६ ॥ अपश्यन्नंभसःपारंनिपतंश्चश्रमान्वितः ॥ पातवेगप्रमथितोहंसंकाकोब्रवीदिदं ॥ ५७ ॥ वयंकाकाःकुतोनामचरामःकाकवाशिकाः ॥ हंसप्राणैःप्रपद्येत्वामुदकांतंनयस्वमां ॥ ५८ ॥ सपक्षाभ्यांस्पृशन्नार्त्तस्तुंडेनचमहार्णवे ॥ काकोदृढपरिश्रांतःसहसानिपपातह ॥ ५९ ॥

काशोपमा समुद्रस्यसंबंधिनस्तोयस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अपसर्पितुंत्यक्त्वागंतुंदयावशत्वान्नाशकत् ॥ ५० ॥ मामनुलक्ष्येतिशेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४ ॥५५॥ दुष्टात्मन्नितिकर्णसंबोधनं॥५६ ॥ ॥ ५७ ॥ काकवाशिकाःकाकाइतिवाशंतःशब्दंकुर्वंतः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ त्मानंआत्मानं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

सागरांभसितंदृष्ट्वापतितंदीनचेतसं ॥ म्रियमाणमिदंकाकंहंसोवाक्यमुवाचह ॥ ६० ॥ शतमेकंचपातानांपताम्यहमनुस्मर ॥ श्लाघमानस्त्वमात्मानंकाकभा
षितवानसि ॥ ६१ ॥ सत्वमेकशतंपातंपतन्नभ्यधिकोमया ॥ कथमेवंपरिश्रांतःपतितोसिमहार्णवे ॥ ६२ ॥ प्रत्युवाचततःकाकःसीदमानइदंवचः ॥ उपरिष्ठंत
दाहंसमभिवीक्ष्यप्रसादयन् ॥ ६३ ॥ काकउवाच उच्छिष्टदर्पितोहंसमन्येत्मानंसुपर्णवत् ॥ अवमन्यबहूंश्चाहंकाकानन्यांश्चपक्षिणः ॥ ६४ ॥ प्राणैर्हं
सप्रपद्येत्वांद्वीपांतंप्रापयस्वमां ॥ यद्यहंस्वस्तिमान्हंसस्वंदेशंप्राप्नुयांविभो ॥ ६५ ॥ नकंचिदवमन्येहमापदोमांसमुद्धर ॥ तमेवंवादिनंदीनंविलपंतमचेतनं ॥
॥ ६६ ॥ काककाकेतिवाशंतंनिमज्जंतंमहार्णवे ॥ कृपयादायहंसस्तंजलक्लिन्नंसुदुर्दशं ॥ ६७ ॥ पद्भ्यामुत्क्षिप्यवेगेनपृष्ठमारोपयच्छनैः ॥ आरोप्यपृष्ठंहंसस्तं
काकंतूर्णंविचेतनं ॥ ६८ ॥ आजगामपुनर्द्वीपंस्पर्धयापेततुर्यतः ॥ संस्थाप्यतंचापिपुनःसमाश्वास्यचखेचरं ॥ ६९ ॥ गतोयथेप्सितंदेशंहंसोमनइवाशुगः ॥
एवमुच्छिष्टपुष्टःसकाकोहंसपराजितः ॥ ७० ॥ बलंवीर्यंमहत्कर्णत्यक्त्वाक्षांतिमुपागतः ॥ उच्छिष्टभोजनःकाकोयथावैश्यकुलेपुरा ॥ ७१ ॥ एवंत्वमुच्छिष्टभृ
तोधार्त्तराष्ट्रैर्नसंशयः ॥ सदृशान्श्रेयसश्चापिसर्वान्कर्णावमन्यसे ॥ ७२ ॥ द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तोभीष्मेणान्यैश्चकौरवैः ॥ विराटनगरेपार्थमेकंकिंनावधीस्तदा ॥
॥ ७३ ॥ यत्रव्यस्ताःसमस्ताश्चनिर्जिताःस्थकिरीटिना ॥ सृगालाइवसिंहेनक्कतेवीर्यमभूत्तदा ॥ ७४ ॥ भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वासमरेसव्यसाचिना ॥ पश्यतांकुरुवी
राणांप्रथमंत्वंपलायितः ॥ ७५ ॥ तथाद्वैतवनेकर्णगंधर्वैःसमभिद्रुतः ॥ कुरून्समग्रानुत्सृज्यप्रथमंत्वंपलायितः ॥ ७६ ॥ हत्वाजित्वाचगंधर्वांश्चित्रसेनमुखान्र
णे ॥ कर्णदुर्योधनंपार्थःसभार्यंसममोक्षयत् ॥ ७७ ॥ पुनःप्रभावःपार्थस्यपौराणःकेशवस्यच ॥ कथितःकर्णरामेणसभायांराजसंसदि ॥ ७८ ॥ सततंचत्वम
श्रौषीर्वचनंद्रोणभीष्मयोः ॥ अवध्यौवदतःकृष्णौसन्निधौचमहीक्षितां ॥ ७९ ॥ कियत्तत्तत्प्रवक्ष्यामियेनयेनधनंजयः ॥ त्वत्तोतिरिक्तःसर्वेभ्योभूतेभ्योब्राह्म
णोयथा ॥ ८० ॥ इदानीमेवद्रष्टासिप्रधानेस्यंदनेस्थितौ ॥ पुत्रंचवसुदेवस्यकुंतीपुत्रंचपांडवं ॥ ८१ ॥ यथाश्रयतचक्रांगंवायसोबुद्धिमास्थितः ॥ तथाश्रयस्व
वार्ष्णेयंपांडवंचधनंजयं ॥ ८२ ॥ यदात्वंयुधिविक्रांतौवासुदेवधनंजयौ ॥ द्रष्टास्येकरथेकर्णतदानैवंवदिष्यसि ॥ ८३ ॥ यदाशरशतैःपार्थोदर्पंतववधिष्यति ॥
तदात्वमंतरंद्रष्टाआत्मनश्चार्जुनस्यच ॥ ८४ ॥ देवासुरमनुष्येषुप्रख्यातौयौनरोत्तमौ ॥ तौमावमंस्थामौर्ख्यात्त्वंखद्योतइवरोचनौ ॥ ८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ मद्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चेलिवान्चलितवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ सूतोपधौसूतत्वपिधाननिमित्तं

सूर्याचंद्रमसौयद्वत्तद्वदर्जुनकेशवौ ॥ प्राकाश्येनाभिविख्यातौत्वंतुखद्योतवन्नृषु ॥ ८६ ॥ एवंविद्वन्मावमंस्थाःसूतपुत्राच्युतार्जुनौ ॥ नृसिंहौतौमहात्मानौजो
षमास्वविकत्थने ॥ ८७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्यसंवादेहंसकाकीयोपाख्यानेएकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच मद्राधिपस्याधिरथिर्महात्मावचोनिशम्याप्रियमप्रतीतः ॥ उवाचशल्यंविदितंममैतद्यथाविधावर्जुनवासुदेवौ ॥ १ ॥ शौरेरथंवाहयतोर्जुन
स्यबलंमहास्त्राणिचपांडवस्य ॥ अहंविजानामियथावदद्यपरोक्षभूतंतवतत्तुशल्य ॥ २ ॥ तौचाप्यहंशस्त्रभृतांवरिष्ठौव्यपेतभीर्योधयिष्यामिकृष्णौ ॥ संतापय
त्यभ्यधिकंनुरामाच्छापोद्यमांब्राह्मणसत्तमाच्च ॥ ३ अवसंवैब्राह्मणच्छद्मनाहंरामेपुरादिव्यमस्त्रंचिकीर्षुः ॥ तत्रापिमेदेवराजेनविघ्नोहितार्थिनाफाल्गुनस्यै
वशल्य ॥ ४ ॥ कृतोविभेदेनममोरुमेत्यप्रविश्यकीटस्यतनुंविरूपां ॥ ममोरुमेत्यप्रबिभेदकीटःसुप्तेगुरौतत्रशिरोनिधाय ॥ ५ ॥ ऊरुप्रभेदाच्चमहान्बभूवशरी
रतोमेघनशोणितौघः ॥ गुरोर्भयाच्चापिनचेलिवानहंततोविबुद्धोददृशेसविप्रः ॥ ६ ॥ सधैर्ययुक्तंप्रसमीक्ष्यमांवैनत्वंविप्रःकोसिसत्यंवदेति ॥ तस्मैतदात्मानम
हंयथावदाख्यातवान्सूतवदेत्यशल्य ॥ ७ ॥ समांनिशम्याथमहातपस्वीसंशप्तवान्रोषपरीतचेताः ॥ सूतोपधावाप्तमिदंतवास्त्रंनकर्मकालेप्रतिभास्यतित्वां
॥ ८ ॥ अन्यत्रतस्मात्तवमृत्युकालादब्राह्मणेब्रह्मनहिध्रुवंस्यात् ॥ तदद्यपर्याप्तमतीवचास्त्रमस्मिन्संग्रामेतुमुलेऽतीवभीमे ॥ ९ ॥ योयंशल्यभरतेषूपपन्नःप्रकर्ष
णःसर्वहरोतिभीमः ॥ सोभिमन्येक्षत्रियाणांप्रवीरान्प्रतापितावलवान्वैविमर्दः ॥ १० ॥ शल्योग्रधन्वानमहंवरिष्ठंतरस्विनंभीममसत्यवीर्यं ॥ सत्यप्रतिज्ञं
युधिपांडवेयंधनंजयंमृत्युमुखंनयिष्ये ॥ ११ ॥ अस्त्रंततोन्यत्प्रतिपन्नमद्ययेनक्षेप्स्येसमरेशत्रुपूगान् ॥ प्रतापिनंबलवंतंकृतास्त्रंतमुग्रधन्वानममितौजसंच ॥
॥ १२ ॥ क्रूरंशूरंरौद्रममित्रसाहंधनंजयंसंयुगेऽहंहनिष्ये ॥ अपांपतिर्वेगवानप्रमेयोनिमज्जयिष्यन्बहुलाःप्रजाश्च ॥ १३ ॥ महावेगंसंकुरुतेसमुद्रोवेलाचैनं
धारयत्यप्रमेयं ॥ प्रमुंचंतंबाणसंघानमेयान्मर्मच्छिदोवीरहणःसुपत्रान् ॥ १४ ॥ कुंतीपुत्रंयत्रयोत्स्यामियुद्धेज्याकर्षतामुत्तममद्यलोके ॥ एवंबलेनातिबलं
महास्त्रंसमुद्रकल्पंसुदुरापमुग्रं ॥ १५ ॥ शरौघिणंपार्थिवान्मज्जयंतंवेलेवपार्थमिषुभिःसंसहिष्ये ॥ अद्याहवेयस्यनतुल्यमन्यंमन्येमनुष्यंधनुराददानं ॥ १६ ॥

कर्मकालेस्वप्रतिज्ञारक्षणकाले ॥ ८ ॥ पर्याप्तंसमाप्तंविस्मृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्त्रंततोरामदत्तादस्त्रादन्यत्प्रतिपन्नंप्राप्तंअहिबाणाख्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेमांप्रतिएष्यति ॥ १७ ॥ अस्त्रैरस्त्रतुल्यैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥२३॥ खांडवेखांडवदाहे ॥२४॥२५॥२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ आर्जवेकर्त्तव्येसति ॥ ३० ॥ अहंसिद्धिकांक्षमाणोस्मि
त्वंतुतन्मन्यसेयत्रऐकांत्यंसख्यंनास्ति अस्मत्पक्षीयोप्यन्यत्रस्नेहवानसीत्यर्थः तदेवाह मित्रमिति मिंदयतिमेदयतिवास्नेहार्थान्मिंदेर्मिदेर्वामित्रमितिरूपं नंदतेरित्यत्रमदतेरितिपाठः मदीहर्षेइत्यस्यवारूपं

सुरासुरान्युधिवैयोजयेततेनाद्यमेपश्ययुद्धंसुघोरं॥ अतीवमानीपांडवोयुद्धकामोत्यमानुषैरेष्यतिमेमहास्त्रैः॥ १७॥ तस्यास्त्रमस्त्रैःप्रतिहत्यसंख्येबाणोत्तमैः
पातयिष्यामिपार्थं॥ सहस्ररश्मिप्रतिमंज्वलंतंदिशश्चसर्वाःप्रतपंतमुग्रं॥ १८॥ तमोनुदंमेघइवातिमात्रंधनंजयंछादयिष्यामिबाणैः॥ वैश्वानरंधूमशिखंज्व
लंतंतेजस्विनंलोकमिमंदहंतं॥ १९॥ पर्जन्यभूतःशरवर्षैर्यथाग्निंतथापार्थंशमयिष्यामियुद्धे ॥ आशीविषंदुर्धरमप्रमेयंसुतीक्ष्णदंष्ट्रंज्वलनप्रभावं॥ २० ॥
क्रोधप्रदीप्तंत्वहितंमहांतंकुंतीपुत्रंशमयिष्यामिभल्लैः॥ प्रमाथिनंबलवंतंप्रहारिणंप्रभंजनंमातरिश्वानमुग्रं॥ २१ ॥ युद्धेसहिष्येहिमवानिवाचलोधनंजयंक्रु
द्धमसृष्यमाणं॥ विशारदंरथमार्गेषुशक्तंधुर्यंनित्यंसमरेषुप्रवीरं॥ २२॥ लोकेवरंसर्वधनुर्द्धराणांधनंजयंसंयुगेसंसहिष्ये॥ अद्याहवेयस्यनतुल्यमन्यंमन्येम
नुष्यंधनुराददानं॥ २३॥ सर्वामिमांयःपृथिवींविजिग्येतेनप्रयोद्धास्मिसमेत्यसंख्ये॥ यःसर्वभूतानिसदैवकानिप्रस्थेजयत्खांडवेसव्यसाची॥ २४॥ को
जीवितंरक्ष्यमाणोहितेनयुयुत्सेद्वैमानुषोमामृतेन्यः॥ मानीकृतास्त्रःकृतहस्तयोगोदिव्यास्त्रविच्छ्वेतहयःप्रमाथी॥ २५॥ तस्याहमद्यातिरथस्यकायाच्छिरोह
रिष्यामिशितैःपृषत्कैः॥ योत्स्याम्येनंशल्यधनंजयंवैमृत्युंपुरस्कृत्यरणेजयंवा॥ २६॥ अन्योहिनत्वेकरथेनमर्त्योयुध्येतयःपांडवमिंद्रकल्पं॥ तस्याहवेपौरुषं
पांडवस्यब्रूयांस्त्वष्टःसमितौक्षत्रियाणां ॥ २७ ॥ किंत्वंमूर्खःप्रसभंमूढचेताममावोचःपौरुषंफाल्गुनस्य॥ अप्रियोयःपुरुषोनिष्ठुरोहिक्षुद्रःक्षेप्ताक्षमिणश्चा
क्षमावान्॥ २८॥ हन्यामहंत्वादृशानांशतानिक्षमाम्यहंक्षमयाकालयोगात्॥ अवोचस्त्वंपांडवार्थेप्रियाणिप्रधर्षयन्मांमूढवत्पापकर्मन्॥ २९॥ मयार्जवेजि
ह्मगतिर्हतस्त्वंमित्रद्रोहीसाप्तपदंहिमैत्रं॥ कालस्त्वयंप्रत्युपयातिदारुणोदुर्योधनोयुद्धमुपागमद्यत्॥ ३०॥ अस्यार्थसिद्धिंत्वभिकांक्षमाणस्तन्मन्यसेयत्रनै
कांत्यमस्ति॥ मित्रंमिंदेर्नंदतेःप्रीयतेर्वासंत्रायतेर्मिनुतेर्मोदतेर्वा॥ ३१॥

मादयतितर्पयतीतिवामादयतेर्मित्रं मिदतेस्त्राणार्थस्यवामिदेरिदंरूपं नंदयतेःप्रीयतेःसंत्रायतेर्वाऽर्थेवर्त्तमानस्यमिदेर्मित्रमितिवार्थः मिनुतेमानंकरोतिसर्वंहितमस्यसंगृह्णातीतिवामोदतेऽस्यसुखेनेतिवामित्रमि
त्येतेऽर्थाःमयिसंतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शत्रुरिति शदेःशातनार्थात्शास्तेःशासनार्थात्श्यतेस्तनूकरणार्थात्श्र्णातेर्हिंसार्थात्श्वसतेरुच्छ्वासार्थादंतर्भावितण्यर्थात्सीदतेःसूदतेर्वादंत्यस्थानेतालव्यस्योपसर्जनात्शत्रुरितिशब्दउत्पन्नस्तदर्थश्वसर्वस्त्वय्य
स्तीत्यर्थः॥ ३२ ॥दुर्योधनस्यतवमम चप्रीतिर्जयलाभेनयशसश्चप्राप्तिस्त्रयाणामपिईश्वरप्रीतिःस्वधर्माचरणेनेत्यर्थः ॥ ३३॥ अस्त्राणीति कालेऽस्त्रंनप्रतिभास्यतीतिपूर्वमुक्त्वापिआवेशात्स्वस्यविद्यमानामस्त्रसं

ब्रवीमितेसर्वमिदंममास्तितच्चापिसर्वंममवेत्तिराजा ॥ शत्रुःशदेःशासतेर्वाश्यतेर्वाश्र्णातेर्वाश्वसतेःसीदतेर्वा ॥ ३२ ॥ उपसर्गाद्दद्धुधासूदतेश्चप्रायेणसर्वं
त्वयितच्चमर्त्यं॥ दुर्योधनार्थंतवचप्रियार्थंयशोर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थं॥ ३३॥ तस्मादहंपांडववासुदेवौयोत्स्येयत्नात्कर्मतत्पश्यमेऽद्य ॥ अस्त्राणिपश्याद्यम
मोत्तमानिब्राह्माणिदिव्यान्यथमानुषाणि॥ ३४॥ आसादयिष्याम्यहमुग्रवीर्यंद्विपोद्विपंमत्तमिवातिमत्तः॥ अस्त्रंब्राह्मंमनसायद्ध्यजेयंक्षेप्स्येपार्थायाप्रमेयं
जयाय॥ तेनापिमेनैवमुच्येतयुद्धेनचेत्पतेद्विषमेमेऽद्यचक्रं॥ ३५॥ वैवस्वताद्दंडहस्ताद्वरुणाद्वापिपाशिनः॥ सगदाद्वाधनपतेःसवज्राद्वापिवासवात् ॥ अन्य
स्माद्पिकस्माच्चिदमित्रादाततायिनः॥३६॥ इतिशल्यविजानीहियथानाहंबिभेम्यतः॥तस्मान्नमेभयंपार्थान्नापिचैवजनार्दनात्॥३७॥सहयुद्धंहिमेताभ्यां
सांपरायेभविष्यति ॥ कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतोरटन्नृप ॥ ३८ ॥ अज्ञानाद्विक्षिपन्बाणान्घोररूपान्भयानकान्॥होमधेन्वावत्समस्यप्रमत्तइषुणाऽहनं
॥ ३९ ॥ चरंतंविजनेशल्यततोनुव्याजहारमां॥ यस्मात्त्वयाप्रमत्तेनहोमधेन्वाहतःसुतः॥४०॥ श्वभ्रेतेपततांचक्रमितिमांब्राह्मणोब्रवीत्॥ युध्यमानस्यसंग्रा
मेप्राप्तस्यैकायनंभयं॥ ४१ ॥ तस्माद्बिभेमिबलवद्ब्राह्मणव्याहृतादहं॥ एतेहिसोमराजानईश्वराःसुखदुःखयोः॥ ४२ ॥ अदांतस्मैगोसहस्रंबलीवर्दांश्चषट्श
तान्॥ प्रसादंनलभेशल्यब्राह्मणान्मद्रकेश्वर॥ ४३॥ ईषादंतान्सप्तशतान्दासीदासशतानिच ॥ ददतोद्विजमुख्योमेप्रसादंनचकारसः॥ ४४॥ कृष्णानांश्वे
तवत्सानांसहस्राणिचतुर्दश॥ आहरंनलभेतस्मात्प्रसादंद्विजसत्तमात्॥ ४५॥ ऋद्धंगृहंसर्वकामैर्यच्चमेवसुकिंचन ॥ तत्सर्वमस्मैसत्कृत्यप्रयच्छामिनचेच्छ
ति॥ ४६॥ ततोब्रवीन्मांयाचंतमपराधंप्रयत्नतः॥ व्याहृतंयन्मयासूततत्तथानतदन्यथा॥४७॥ अनृतोक्तंप्रजांहन्यात्ततःपापमवाप्नुयां॥ तस्माद्धर्माभिरक्षा
र्थंनानृतंवक्तुमुत्सहे॥ ४८॥ मात्वंब्रह्मगतिंहिंस्याःप्रायश्चित्तंकृतंत्वया॥ मद्वाक्यंनानृतंलोकेकश्चित्कुर्यात्समाप्नुहि॥ ४९॥

पदमभिप्रेत्याह ब्राह्माणिब्रह्मशिरआदीनि दिव्यानिऐंद्रवारुणगांधर्वादीनि मानुषाणिभौमानिदिव्यधनुरादीनि ॥ ३४ ॥ अस्त्रमिति यत्यदिहिप्रसिद्धंक्षेप्स्येतर्हिनैवमुच्येतशत्रुःपरंतुयदिचक्रंविषमेन
पतेदित्ययमपिद्वितीयोदोषोदर्शितः ॥ ३५ ॥ ३६॥३७ ॥३८॥ अहनंहतवानस्मि ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१॥४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ समामुद्दिशापमनुभवस्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४२॥ ॥ ५ ॥ ततःअनंतरंशल्येनवक्तव्यंवचःसंनिवार्यस्वयमेवाहेत्यर्थः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥ सखिभावःसारथ्येनोप
कारकत्वं सौहार्दंमदीयाक्षमा मित्रस्यदुर्योधनस्यभावःइष्टसिद्धिःहेतुरित्यर्थः ॥७॥ एतदेवत्रयंव्याचष्टे राज्ञश्चेत्यादिना ॥ ८ ॥ कृतइति शल्यसहस्रतुल्योहमेवास्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इतिकर्णप० नै० भारत

इत्येतत्तेमयाप्रोक्तंक्षिप्तेनापिसुहृत्तया॥जानामित्वांविक्षिपंतंजोषमास्स्वोत्तरंश्रृणु॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्यसंवादेद्वाचत्वारिंशो
ध्यायः॥४२॥ ॥५॥ संजयउवाच ततःपुनर्महाराजमद्रराजमरिंदमः॥अभ्यभाषतराधेयःसंनिवार्योत्तरंवचः॥१॥यत्त्वंनिदर्शनार्थंमांशल्यजल्पि
तवानसि॥नाहंशक्यस्त्वयावाचाविभीषयितुमाहवे॥ २॥ यदिमांदेवताःसर्वायोधयेयुःसवासवाः॥ तथापिमेभयंनस्यात्किमुपार्थात्सकेशवात् ॥ ३॥ नाहं
भीषयितुंशक्योवाङ्मात्रेणकथंचन॥ अन्यंजानीहियःशक्यस्त्वयाभीषयितुंरणे॥४॥ नीचस्यबलमेतावत्पारुष्यंयत्त्वमात्थमां ॥ अशक्तोमद्गुणान्वक्तुंवल्ग
सेबहुदुर्मते॥ ५॥ नहिकर्णःसमुद्भूतोभयार्थमिहमद्रक॥ विक्रमार्थमहंजातोयशोर्थंचतथात्मनः॥ ६॥ सखिभावेनसौहार्दान्मित्रभावेनचैवहि ॥ कारणैस्त्रि
भिरेतैस्त्वंशल्यजीवसिसांप्रतं॥ ७॥ राज्ञश्चधार्त्तराष्ट्रस्यकार्यंसुमहदुद्यतं॥ मयितच्चाहितंशल्यतेनजीवसिमेक्षणं॥८॥कृतश्चसमयःपूर्वंक्षंतव्यंविप्रियंतव॥
ऋतेशल्यसहस्रेणविजयेयमहंपरान्॥ मित्रद्रोहस्तुपापीयानितिजीवसिसांप्रतं॥ ९॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्यसंवादेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः
॥४३॥ ॥५॥ शल्यउवाच ननुप्रलापाःकर्णैतेयान्ब्रवीषिपरान्प्रति॥ ऋतेकर्णसहस्रेणशक्याजेतुंपरेयुधि॥ १॥ संजयउवाच तथाब्रुवंतं
परुषंकर्णोमद्राधिपंतदा॥ परुषंद्विगुणंभूयःप्रोवाचाप्रियदर्शनं॥ २॥ कर्णउवाच इदंतुतेत्वमेकाग्रःश्रृणुमद्रजनाधिप ॥ संनिधौधृतराष्ट्रस्यप्रोच्यमा
नंमयाश्रुतं॥ ३॥ देशांश्चविविधांश्चित्रान्पूर्ववृत्तांश्चपार्थिवान्॥ ब्राह्मणाःकथयंतिस्मधृतराष्ट्रनिवेशने॥ ४॥ तत्रवृद्धःपुरावृत्ताःकथाःकश्चिद्द्विजोत्तमः॥ वा
हीकदेशंमद्रांश्चकुत्सयन्वाक्यमब्रवीत्॥ ५॥ बहिष्कृताहिमवतागंगयाचबहिष्कृताः॥ सरस्वत्यायमुनयाकुरुक्षेत्रेणचाप्रिय॥ ६॥ पंचानांसिंधुषष्ठानांनदी
नांयेंतराश्रिताः॥ तान्धर्मबाह्यानशुचीन्वाहीकानपिवर्जयेत्॥ ७॥ गोवर्धनोनामवटःसुभद्रंनामचत्वरं॥ एतद्राजकुलद्वारमाकुमारात्स्मराम्यहम्॥ ८॥

भा० त्रिचत्वारिंशोध्यायः॥ ४३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ नन्विति कर्णसहस्रेणविनापिपरेजेतुंशक्याः मयेतिशेषः कर्णसहस्रतुल्योहमेकएवास्मीतिभावः ॥१॥ भूयःद्विगुणंअधिकगुणं ॥२॥३॥४॥५॥६॥
पंचानांवक्ष्यमाणानां सिंधुःषष्ठीयासां अंतरमवकाशमाश्रिताः॥ ७॥ गोवर्धनःगवांछेदनस्थानं सुभद्रंचत्वरंसुराभांडाश्रयभूतं एतदुभयंराजकुलस्यराजगृहद्वारस्योपलक्षणं ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥९॥ वृत्तंचरित्रं ॥१०॥ धानाभ्रष्टयवाःगौड्यासवंसुराविशेषं वाट्यंयवान्नं क्रीतान्नंवा वाटोवृतौचमार्गेचवरंडेगान्नभेदयोरितिविश्वः स्वार्थेष्यञ् आशिनःभक्षणशीलाः॥११॥ वप्रेषुप्राकारभित्तिषु ॥१२॥ अवगीतैः भगलिंगादिविगीतशब्दैः अनावृताःस्वपरपुरुषविवेकहीनाः कामचाराःयथेष्टचारिण्यः ॥ १३ ॥ सूक्तानिविनोदवचनानि हेहतेभोलिंगताडितेइत्याक्रोशेद्वित्वं संधिश्छांदसः स्वामिहतेभर्तृहतेइ

कार्येणात्यर्थगूढेनवाहीकेषूषितंमया ॥ ततएषांसमाचारःसंवासाद्विदितोमम ॥ ९ ॥ शाकलंनामनगरमापगानामनिम्नगा॥ जर्त्तिकानामवाहीकास्तेषांवृत्तं सुनिंदितं ॥ १० ॥ धानागौड्यासवंपीत्वागोमांसंलशुनैःसह॥ अपूपमांसवाट्यानामाशिनःशीलवर्जिताः ॥ ११ ॥ गायंत्यथचनृत्यंतिस्त्रियोमत्ताविवाससः॥ नगरागारवप्रेषुबहिर्माल्यानुलेपनाः ॥ १२ ॥ मत्तावगीतैर्विविधैःखरोष्ट्रनिनदोपमैः॥ अनावृतामैथुनेताःकामचाराश्चसर्वशः ॥१३॥ आहुरन्योन्यसूक्तानि प्रब्रुवाणामदोत्कटाः॥ हेहतेहेहतेत्येवंस्वामिभर्तृहतेतिच॥१४॥ आक्रोशंत्यःप्रनृत्यंतिव्रात्याःपर्वस्वसंयताः॥तासांकिलावलिप्तानांनिवसन्कुरुजांगले॥१५॥ कश्चिद्वाहीकदुष्टानांनातिहृष्टमनाजगौ॥ सानूनंबृहतीगौरीसूक्ष्मकंबलवासिनी ॥ १६ ॥ मामनुस्मरतीशेतेवाहीकंकुरुजांगले॥ शतद्रुकामहंतीर्त्वातांचरम्या मिरावतीं ॥ १७॥गत्वास्वदेशंद्रक्ष्यामिस्थूलशंखाःशुभाःस्त्रियः॥ मनःशिलोज्वलापांग्योगौर्यस्त्रिककुदांजनाः॥१८॥ कंबलाजिनसंवीताःक्रंदंत्यःप्रियदर्शनाः॥ मृदंगानकशंखानांमर्दलानांचनिःस्वनैः॥ १९ ॥ खरोष्ट्राश्वतरैश्चैवमत्तायास्यामहेसुखं॥ शमीपीलुकरीराणांवनेषुसुखवर्त्मसु ॥ २०॥ अपूपान्सक्तुपिंडांश्चप्राश्नंतोमथितान्वितान्॥ पथिसुप्रबलाभूत्वाकदासंपततोध्वगान्॥ २१ ॥ चेलापहारंकुर्वाणास्ताडयिष्यामभूयसः॥ एवंशीलेषुव्रात्येषुवाहीकेषुदुरात्मसु॥ २२ ॥ कश्चेतयानोनिवसेन्मुहूर्त्तमपिमानवः॥ईदृशाब्राह्मणेनोक्तावाहीकामोघचारिणः॥२३॥ येषांषड्भागहर्तात्वमुभयोःशुभपापयोः ॥ इत्युक्त्वाब्राह्मणःसाधुरुत्तरंपुनरुक्तवान्॥ २४ ॥ वाहीकेष्वविनीतेषुप्रोच्यमानंनिबोधतत्॥ तत्रस्मराक्षसीगातिःसदाकृष्णचतुर्दशीं॥ २५॥ नगरेशाकलेस्फीतेआहत्यनिशिदुंदुभिं॥ कदावाहेयिकागाथाःपुनर्गास्यामिशाकले॥ २६॥ गव्यस्यतृप्तामांसस्यपीत्वागौडंसुरासवं॥ गौरीभिःसहनारीभिर्बृहतीभिःस्वलंकृता॥ २७॥ पलांडुगंडूषयुतान्खादंतीचैडकान्बहून्॥ वाराहंकौक्कुटंमांसंगव्यंगार्दभमौष्ट्रिकं॥ २८॥

तिचतद्वत्॥१४॥पर्वसुउत्सवदिनेषुआक्रोशंत्यःगालयंत्यः तासांपतिरितिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ खरादियानैः ॥ २० ॥ मथितंतक्रं ॥ २१ ॥ भूयसःबहून् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ ॥ २५ ॥ वहोदृषभःतस्येदंवधपर्ववाहंतत्रोचिताःवाहेयिकाःगाथाःगीतीः ॥ २६ ॥ २७ ॥ खादंतीबलिरूपान्एडकान्मेषान् वाराहंविड्वराहजं ॥ २८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शाकलाःशाकलपुरवासिनः ॥ २९॥३०॥३१॥ गिरेःहिमाद्रेः ॥ ३२ ॥ व्रात्यानांउपनयनादिसंस्कारहीनानां दासमीयानांदसमदेशोद्भवानां दासंगृहशूद्रंमिमतेमानयंतिमैथुनार्थिन्यस्ताःदासम्यःतज्जानां दासमीयानांवा ॥३३॥३४॥ कुंडेषुमहोदरपात्रेषु ॥३५॥३६॥सर्वमन्नमदनीयंक्षीरंचभोजनंयेषांते॥३७॥३८॥युगंधरेनगरेऔष्ट्रादिकमपिक्षीरंपीयतेभक्ष्याभक्ष्यविवेकाभावात्तत्रावश्यमभक्ष्यभक्षणंआपत

ऐडंचयेनखादंतितेषांजन्मनिरर्थकं॥ इतिगायंतियेमत्ताःसीधुनाशाकलाश्रये॥ २९ ॥ सबालवृद्धाःक्रंदंतस्तेषुधर्मःकथंभवेत् ॥ इतिशल्यविजानीहिहंतभूयोब्रवीमिते॥ ३० ॥ यदन्योप्युक्तवानस्मान्ब्राह्मणःकुरुसंसदि॥ पंचनद्योवहंत्येतायत्रपीलुवनान्युत॥ ३१ ॥ शतद्रुश्चविपाशाचतृतीयैरावतीतथा ॥ चंद्रभागावितस्ताचसिंधुषष्ठाबहिर्गिरेः॥ ३२ ॥ आरट्टानामतेदेशानष्टधर्मानतान्व्रजेत्॥ व्रात्यानांदासमीयानांवाहीकानामयज्वनां ॥ ३३ ॥ नदेवाःप्रतिगृह्णंतिपितरोब्राह्मणास्तथा॥ तेषांप्रनष्टधर्माणांवाहीकानामितिश्रुतिः॥ ३४ ॥ ब्राह्मणेनतथाप्रोक्तंविदुषासाधुसंसदि ॥ काष्ठकुंडेषुवाहीकामृन्मयेषुचभुंजते॥ ॥ ३५॥ सक्तुमद्यावलिप्तेषुश्वावलीढेषुनिर्घृणाः॥ आविकंचौष्ट्रिकंचैवक्षीरंगार्दभमेवच॥ ३६॥ तद्विकारांश्चवाहीकाःखादंतिचपिबंतिच ॥ पुत्रसंकरिणोजाल्माःसर्वान्नक्षीरभोजनाः॥ ३७ ॥ आरट्टानामवाहीकावर्जनीयाविपश्चिता॥ हंतशल्यविजानीहिहंतभूयोब्रवीमिते ॥ ३८ ॥ यदन्योप्युक्तवान्मह्यंब्राह्मणःकुरुसंसदि॥ युगंधरेपयःपीत्वाप्रोष्यचाप्यच्युतस्थले॥ ३९ ॥ तद्वद्भूतिलयेस्नात्वाकथंस्वर्गंगमिष्यति॥ पंचनद्योवहंत्येतायत्रनिःसृत्यपर्वतात्॥ ४० ॥ आरट्टानामवाहीकानतेष्वार्योद्व्यहंवसेत्॥ वहिश्चनामहीकश्चविपाशायांपिशाचकौ॥ ४१ ॥ तयोरपत्यंवाहीकानैषासृष्टिःप्रजापतेः॥ तेकथंविविधान्धर्मान्ज्ञास्यंतेहीनयोनयः॥ ४२ ॥ कारस्करान्माहिषकान्कालिंगान्केरलांस्तथा॥ कर्कोटकान्वीरकांश्चदुर्धर्मांश्चविवर्जयेत् ॥ ४३॥ इतितीर्थानुसर्त्तारंराक्षसीकाचिदब्रवीत्॥ एकरात्रशयीगेहेमहोलूखलमेखला॥ ४४॥ आरट्टानामतेदेशावाहीकंनामतज्जलं॥ ब्राह्मणापसदायत्रतुल्यकालाःप्रजापतेः॥ ४५॥ वेदानतेषांवेद्यश्चयज्ञायजनमेवच॥ व्रात्यानांदासमीयानामन्नंदेवानभुंजते॥ ४६॥ प्रस्थलामद्रगांधाराआरट्टानामतःखशाः॥ वसातिसिंधुसौवीराइतिप्रायोतिकुत्सिताः॥ ४७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्यसंवादेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

त्येवएवमच्युतस्थलेनगरेउषितस्यागम्यागमनमवश्यंभावितादृशानामेवतत्रसत्त्वात्॥ ३९॥भूतिलयेहिचंडालब्राह्मणसाधारणएकोजलाशयस्तत्रचस्नातःकथंस्वर्गंगच्छेन्नकथंचिदित्यर्थः॥ ४०॥द्व्यहमित्येकरात्रवासेनदोषइत्यर्थः॥ ४१॥ ४२॥ कारस्करादयोदेशाः॥ ४३॥एकरात्रशयीएकरात्रशायिनंब्राह्मणमितिद्वितीयार्थेप्रथमा॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ इति॰कर्णप॰ नै॰ भारतभा॰ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हंतेति ॥ १ ॥ २ ॥३ ॥ इमाःअनुभूतपूर्वाःप्रजाःकेनचकेनापिअर्थकामादिनानिमित्तेनधर्मेणसहनविरुध्यंते नकेनचिदधर्मेणेतिपाठेकेनाप्यधर्मेणैतानविरुध्यंतेनकंचिदप्यधर्मंकृत्वाशास्त्रेणविरुध्यंतेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ निशामितंश्रुतं ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोभूत्वेत्यादितज्जातीयकर्माचरणनिबंधनं ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुलेएकएवविप्रोभवत्यन्येभ्रातरःप्रसृष्टाःसंकीर्णक्रियाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्रवाहीकेषु धर्मसंकरकारकोविपर्ययःश्रुतइतिलिंगंविपरिणेयं विपर्ययोविहितवैपरीत्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ बंधक्योवेश्याः पंचमेव्यभिचारेबंधक्यः ॥ १२ ॥ नचैवेति उत्तरत्रेदंबंधकीत्वंसर्वत्रानुवर्त्तिष्यते यस्मात्मातुर्धनंदुहिताहरति

कर्णउवाच हंतशल्यविजानीहिहंतभूयोब्रवीमिते॥ उच्यमानंमयासम्यक्त्वमेकाग्रमनाःशृणु ॥ १ ॥ ब्राह्मणःकिलनोगेहमध्यगच्छत्पुराऽतिथिः॥ आचारंतत्रसंप्रेक्ष्यप्रीतोवचनमब्रवीत्॥ २॥ मयाहिमवतःशृंगमेकेनाध्युषितंचिरं॥ दृष्टाश्चबहवोदेशानानाधर्मसमावृताः॥ ३ ॥ नचकेनचधर्मेणविरुध्यंतेप्रजाइमाः॥ सर्वेहितेब्रुवन्धर्मंयदुक्तंवेदपारगैः॥ ४॥ अटतातुततोदेशान्नानाधर्मसमाकुलान्॥ आगच्छतामहाराजवाहीकेषुनिशामितं॥५॥ तत्रवैब्राह्मणोभूत्वाततोभवतिक्षत्रियः॥ वैश्यःशूद्रश्चवाहीकस्ततोभवतिनापितः॥६॥ नापितश्चततोभूत्वापुनर्भवतिब्राह्मणः ॥ द्विजोभूत्वाचतत्रैवपुनर्दासोभिजायते॥ ॥७॥ भवंत्येककुलेविप्राःप्रसृष्टाःकामचारिणः॥ गांधारामद्रकाश्चैववाहीकाश्चाल्पचेतसः॥८॥ एतन्मयाश्रुतंतत्रधर्मसंकरकारकं॥ कृत्स्नामटित्वापृथिवींवाहीकेषुविपर्ययः॥ ९ ॥हंतशल्यविजानीहिहंतभूयोब्रवीमिते॥ यदप्यन्योब्रवीद्वाक्यंवाहीकानांचकुत्सितं॥१०॥ सतीपुराहृताकाचिदारट्टात्किलदस्युभिः॥ अधर्मतश्चोपयातासातानभ्यशपत्ततः॥ ११ ॥ बालांबंधुमतींयन्मामधर्मेणोपगच्छथ॥ तस्मान्नार्योभविष्यंतिबंधक्योवैकुलस्यच॥१२ ॥ नचैवास्मात्प्रमोक्षध्वंघोरात्पापान्नराधमाः॥ तस्मात्तेषांभागहराभागिनेयानसूनवः ॥ १३ ॥ कुरवःसहपंचालाःशाल्वामत्स्याःसनैमिषाः ॥ कोसलाःकाशपौंड्राश्चकालिंगामागधास्तथा॥ १४ ॥ चेदयश्चमहाभागाधर्मंजानंतिशाश्वतं ॥ नानादेशेष्वसंतश्चप्रायोवाह्यनयादृते॥ १५॥ आमत्स्येभ्यःकुरुपांचालदेश्याआनैमिषाच्चेदयोयेविशिष्टाः॥ धर्मंपुराणमुपजीवंतिसंतोमद्रादृतेपांचनदांश्चजिह्मान्॥ १६॥ एवंविद्वान्धर्मकथासुराजंस्तूष्णींभूतोजडवच्छल्यभूयः ॥ त्वंतस्यगोप्ताचजनस्यराजाषड्भागहर्त्ताशुभदुष्कृतस्य॥ १७॥ अथवादुष्कृतस्यत्वंहर्त्तातेषामरक्षिता॥ रक्षितापुण्यभाग्राजाप्रजानांत्वंह्यपुण्यभाक्॥ १८॥

पितुःपुत्रइतिनियमात् यद्यपिपुत्रीपुत्रश्चद्वावपिजारजौतथापिपितृत्वइवमातृत्वेविसंवादाभावात्दौहित्रएवरिक्थहारीभवतिनपुत्रइतिभावः यतस्तेभगिनीष्वेवापत्यानिजनयंतिनस्वदारेष्वतस्तेषांभागिनेयाभागहराइतिव्याख्यानंप्राचां ॥ १३ ॥ १४ ॥ असंतश्चासंतश्चवर्ततेपरंतुवाह्यनयादृतेवाहीकनीतिंविनातत्रकेवलमसंतएववर्ततइत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूज्यमानेप्रशस्यमाने ॥ १९ ॥ कृतेकृतयुगेपिधर्मे वाहीकानामितिशेषः सवाहीकस्त्वं ॥ २० ॥ नाभ्यपूजयत्नप्रशंसितवान् ॥ २१ ॥ २२॥२३॥२४॥ म्लेच्छाःपापरताःधर्माधर्मविचारहीनाः म्लेच्छः पापरतेजातिभेदेस्यादपभाषणेइतिविश्वः उष्ट्रिकामृत्तिकाभांडभेदेपिकरभस्त्रियामितिविश्वः औष्ट्रिकःस्नेहभांडजीवीतैलिकइत्यर्थः षंढावर्षवराः राजयाजकाःक्षत्रियस्ययाज्यास्तेषामपियाज्याः राजपुरोहितयाज्यावा ॥ २५ ॥ २६ ॥ रक्षोपसृष्टेषुरक्षसाउपद्रुतेषु राक्षसंरक्षसांनाशकमिदंराक्षसं ॥ २७॥ ब्राह्मंवेदसमूहं धर्म्यंधर्मादनपेतंकर्ममानयंतीतिशेषः प्राच्यादासाःशूद्रधर्माणः दाशाइतिपाठेमत्स्यजी

पूज्यमानेपुराधर्मेसर्वदेशेषुशाश्वते॥ धर्मंपांचनदंदृष्ट्वाधिगित्याहपितामहः॥ १९॥ व्रात्यानांदासमीयानांकृतेप्यशुभकर्मणां ॥ ब्रह्मणानिंदितेधर्मेसत्वंलोकेकिमब्रवीः॥ २०॥ इतिपांचनदंधर्ममवमेनेपितामहः॥ स्वधर्मस्थेषुवर्णेषुसोप्येतान्नाभ्यपूजयत्॥ २१॥ हंतशल्यविजानीहिहंतभूयोब्रवीमिते॥ कल्माषपादःसरसिनिमज्जन्राक्षसोब्रवीत्॥ २२॥ क्षत्रियस्यमलंभैक्ष्यंब्राह्मणस्याव्रतंमलं॥ मलंपृथिव्यावाहीकाःस्त्रीणांमद्रस्त्रियोमलं ॥ २३ ॥ निमज्जमानमुद्धृत्यकश्चिद्राजानिशाचरं॥ आपृच्छत्तेनचाख्यातंप्रोक्तवांस्तन्निबोधमे॥ २४॥ मानुषाणांमलंम्लेच्छाम्लेच्छानामौष्ट्रिकामलं॥ औष्ट्रिकाणांमलंषंढाःषंढानांराजयाजकाः॥ २५॥ राजयाजकयाज्यानांमद्रकाणांचयन्मलं॥ तद्भवेद्वैतवमलंयद्यस्मान्नविमुंचसि॥ २६॥ इतिरक्षोपसृष्टेषुविषवीर्यहतेषुच॥ राक्षसंभैषजंप्रोक्तंसंसिद्धवचनोत्तरं॥ २७॥ ब्राह्मंपांचालाःकौरवेयास्तुधर्म्यंसत्यंमत्स्याःशूरसेनाश्चयज्ञं॥ प्राच्यादासावृषलादाक्षिणात्याःस्तेनावाहीकाःसंकरावैसुराष्ट्राः॥ २८॥ कृतघ्नतापरवित्तापहारोमद्यपानंगुरुदारावमर्दः ॥ वाक्पारुष्यंगोवधोरात्रिचर्याबहिर्गेहंपरवस्त्रोपभोगः ॥ २९ ॥ येषांधर्मस्तान्प्रतिनास्त्यधर्मोह्यारट्टानांपंचनदान्धिगस्तु ॥ आपांचाल्येभ्यःकुरवोनैमिषाश्चमत्स्याश्चैतेप्यथजानंतिधर्मं ॥ अथोदीच्याश्चांगकामागधाश्चशिष्टान्धर्मानुपजीवंतिवृद्धाः॥ ३०॥ प्राचींदिशंश्रितादेवाजातवेदःपुरोगमाः॥ दक्षिणांपितरोगुप्तांयमेनशुभकर्मणा॥ ३१॥ प्रतीचींवरुणःपातिपालयानःसुरान्बली ॥ उदीचींभगवान्सोमोब्राह्मणैःसहरक्षति॥ ३२॥ तथारक्षःपिशाचाश्चहिमवंतंनगोत्तमं॥ गुह्यकाश्चमहाराजपर्वतंगंधमादनं॥३३॥

विनः वृषंधर्मलांतिआददतेतेवृषलाः धर्मसंग्रहपराःधर्मद्रोहिणइतिवा ॥२८॥ बहिर्गेहंरात्रिचर्याप्रच्छन्नंचौर्यपारदार्यादि ॥२९॥ आपांचाल्येभ्यःधर्मज्ञाः उदीच्याद्यास्तुस्वयंधर्मस्वरूपमजानंतोपिशिष्टानुगामिनइत्यर्थः आरट्टास्तूभयभ्रष्टाइतिभावः॥३०॥प्राचीमित्यत्रजातवेदइत्यनेनाग्नेयीसहिताप्राचीदेवानामाश्रयः दक्षिणापितॄणां तत्रैवश्राद्धादिधर्मोदृश्यते ॥३१॥ एवंप्रतीचींवरुणः उदीचींसोमइतिकुबेरेशानयोर्ग्रहणं परिशेषान्नैर्ऋत्यांवायव्यांचवाहीकाश्रयायांनैर्ऋतास्त्वाद्दशावातूलाश्चसंतीत्यर्थः॥३२॥तथारक्षइतिहिमवतोप्यप्रशस्यजनाश्रयत्वमुक्तं गंधमादनस्तुभोगलोलुपानांगुह्यकादीनामाश्रयः॥३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमपिसवाहीकान्सनैर्कतान्देशान् विष्णुःपातिपर्जन्यवत्नदेशांतरेष्विववाहीकेषुविशेषतोदेवतानुग्रहोदृश्यतइत्यभिप्रायः अतएवतेषांमौढ्यंवर्णयति इंगितज्ञाश्चेति ॥ ३४ ॥ विषमाःदुःखसाध्याः ॥ ३५ ॥ सर्वे जानंतोपियवनाम्लेच्छाश्चस्वसंज्ञायांस्वीयैःकृतोयोधर्मसंकेतस्तत्रैवनियताः वैदिकंधर्मंनमानयंतीत्यर्थः इतरेत्वनुक्तंहितंनाववुध्यंते ॥ ३६ ॥ प्रतिरथाःहितवादिनिप्रतिकूलाः गुरुद्रोहिणइत्यर्थः तादृशश्चत्वं

ध्रुवःसर्वाणिभूतानिविष्णुःपातिजनार्दनः ॥ इंगितज्ञाश्चमगधाःप्रेक्षितज्ञाश्चकोसलाः ॥ ३४ ॥ अर्धोक्ताःकुरुपंचालाःशाल्वाःकृत्स्नानुशासनाः ॥ पार्वती याश्चविषमायथैवशिबयस्तथा ॥ ३५ ॥ सर्वज्ञायवनाराजन्शूराश्चैवविशेषतः ॥ म्लेच्छाःस्वसंज्ञानियतानानुक्तमितरेजनाः ॥ ३६ ॥ प्रतिरथास्तुवाहीकान चकेचनमद्रकाः ॥ सत्वमेतादृशःशल्यनोत्तरंवक्तुमर्हसि ॥ पृथिव्यांसर्वदेशानांमद्रकोमलमुच्यते ॥ ३७ ॥ सीधोःपानंगुरुतल्पावमर्दोभ्रूणहत्यापरवित्तापहा रः ॥ येषांधर्मस्तान्प्रतिनास्त्यधर्मआरट्टजान्पंचनदान्धिगस्तु ॥ ३८ ॥ एतज्ज्ञात्वाजोषमास्वप्रतीपंमास्मवैकृथाः ॥ मात्वांपूर्वमहंहत्वाहनिष्येकेशवार्जुनौ ॥ ॥ ३९ ॥ शल्यउवाच आतुराणांपरित्यागःस्वदारसुतविक्रयः ॥ अंगेप्रवर्त्ततेकर्णयेषामधिपतिर्भवान् ॥ ४० ॥ रथातिरथसंख्यायांयत्त्वांभीष्मस्तदाब्रवी त् ॥ तान्विदित्वात्मनोदोषान्निर्मन्युर्भवमाक्रुधः ॥ ४१ ॥ सर्वत्रब्राह्मणाःसंतिसंतिसर्वत्रक्षत्रियाः ॥ वैश्याःशूद्रास्तथाकर्णस्त्रियःसाध्व्यश्चसुव्रताः ॥ ४२ ॥ रमंते चोपहासेनपुरुषाःपुरुषैःसह ॥ अन्योन्यमवरक्षंतोदेशेदेशेसमैथुनाः ॥ ४३ ॥ परवाच्येषुनिपुणःसर्वोभवतिसर्वदा ॥ आत्मवाच्यंनजानीतेजानन्नपिचमुह्यति ॥ ४४ ॥ सर्वत्रसंतिराजानःस्वंस्वंधर्ममनुव्रताः ॥ दुर्मनुष्यान्निगृह्णंतिसंतिसर्वत्रधार्मिकाः ॥ ४५ ॥ नकर्णदेशसामान्यात्सर्वःपापंनिषेवते ॥ यादृशाःस्वस्वभा वेनदेवाअपिनतादृशाः ॥ ४६ ॥ संजयउवाच ततोदुर्योधनोराजाकर्णशल्याववारयत् ॥ सखिभावेनराधेयंशल्यंस्वांजल्यकेनच ॥ ४७ ॥ ततोनिवा रितःकर्णोधार्तराष्ट्रेणमारिष ॥ कर्णोपिनोत्तरंप्राहशल्योप्यभिमुखःपरान् ॥ ततःप्रहस्यराधेयःपुनर्याहीत्यचोदयत् ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच ततःपरानीकसहंव्यूहमप्रतिमंकृतं ॥ समीक्ष्यकर्णःपार्थानांधृष्टद्युम्ना भिरक्षितं ॥ १ प्रययौरथघोषेणसिंहनादरवेणच ॥ वादित्राणांचनिनदैःकंपयन्निवमेदिनीं ॥ २ ॥

हितोपदेष्टारंमांनिंदसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतीपंप्रतिकूलंतेजोवधाख्यं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवाअपीति दत्तेनदेवानप्यतिक्रामंतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ स्वांजल्यकेन स्वस्यअंजलिकर्मणा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

वेपमानइवक्रोधाद्युद्धशौंडःपरंतपः ॥ प्रतिव्यूह्यमहातेजायथावद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ व्यधमत्पांडवींसेनामासुरींमघवानिव ॥ युधिष्ठिरंचाभ्यहनदपसव्यंचका
रह ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच कथंसंजयराधेयःप्रत्यव्यूहतपांडवान् ॥ धृष्टद्युम्नमुखान्सर्वान्भीमसेनाभिरक्षितान् ॥ ५ ॥ सर्वानेवमहेष्वासानजय्यानमरै
रपि ॥ केचप्रपक्षौपक्षौवाममसैन्यस्यसंजय ॥ ६ ॥ प्रविभज्ययथान्यायंकथंवासमवस्थिताः ॥ कथंपांडुसुताश्चापिप्रत्यव्यूहंतमामकान् ॥ ७ ॥ कथंचैवमह
द्युद्धंप्रावर्ततसुदारुणं ॥ क्वचबीभत्सुरभवद्यत्कर्णोऽयाद्युधिष्ठिरं ॥ ८ ॥ कोह्यर्जुनस्यसान्निध्येशक्तोभ्येतुंयुधिष्ठिरं ॥ सर्वभूतानियोह्येकःखांडवेजितवान्पुरा ॥
कस्तमन्यस्तुराधेयात्प्रतियुद्ध्येज्जिजीविषुः ॥ ९ ॥ संजयउवाच शृणुव्यूहस्यरचनामर्जुनश्चयथागतः ॥ परिवार्यनृपंस्वंस्वंसंग्रामश्चाभवद्यथा ॥ १० ॥
कृपःशारद्वतोराजन्मागधाश्चतरस्विनः ॥ सात्वतःकृतवर्माचदक्षिणंपक्षमाश्रिताः ॥ ११ ॥ तेषांप्रपक्षेशकुनिरुलूकश्चमहारथः ॥ सादिभिर्विमलप्रासैस्तवा
नीकमरक्षतां ॥ १२ ॥ गांधारिभिरसंभ्रांतैःपार्वतीयैश्चदुर्जयैः ॥ शलभानामिवव्रातैःपिशाचैरिवदुर्दृशैः ॥ १३ ॥ चतुर्विंशत्सहस्राणिरथानामनिवर्तिनां ॥
संशप्तकायुद्धशौंडावामपार्श्वमपालयन् ॥ १४ ॥ समन्वितास्तवसुतैःकृष्णार्जुनजिघांसवः ॥ तेषांप्रपक्षाःकांबोजाःशकाश्चयवनैःसह ॥ १५ ॥ निदेशात्सू
तपुत्रस्यसरथाःसाश्वपत्तयः ॥ आह्वयंतोर्जुनंतस्थुःकेशवंचमहाबलं ॥ १६ ॥ मध्येसेनामुखेकर्णोप्यवातिष्ठतदंशितः ॥ चित्रवर्मांगदःस्रग्वीपालयन्वाहिनी
मुखं ॥ १७ ॥ रक्षमाणैःसुसंरब्धैःपुत्रैःशस्त्रभृतांवरः ॥ वाहिनींप्रमुखेवीरःसंप्रकर्षन्नशोभत ॥ १८ ॥ अभ्यवर्तन्महाबाहुःसूर्यवैश्वानरप्रभः ॥ महाद्विपस्कंधग
तःपिंगाक्षःप्रियदर्शनः ॥ १९ ॥ दुःशासनोवृतःसैन्यैःस्थितोव्यूहस्यपृष्ठतः ॥ तमन्वयान्महाराजस्वयंदुर्योधनोनृपः ॥ २० ॥ चित्राश्वैश्चित्रसन्नाहैःसोदर्यै
रभिरक्षितः ॥ रक्ष्यमाणोमहावीर्यैःसहितैर्मद्रकेकयैः ॥ २१ ॥ अशोभतमहाराजदेवैरिवशतक्रतुः ॥ अश्वत्थामाकुरूणांचयेप्रवीरामहारथाः ॥ २२ ॥ नि
त्यमत्ताश्चमातंगाःशूरैर्म्लेच्छैःसमन्विताः ॥ अन्वयुस्तद्रथानीकंक्षरंतइवतोयदाः ॥ २३ ॥ तेध्वजैर्वैजयंतीभिर्ज्वलद्भिःपरमायुधैः ॥ सादिभिश्चास्थितारेजुर्द्रुम
वंतइवाचलाः ॥ २४ ॥ तेषांपदातिनागानांपादरक्षाःसहस्रशः ॥ पट्टिशासिधराःशूराबभूवुरनिवर्तिनः ॥ २५ ॥ सादिभिःस्यंदनैर्नागैरधिकंसमलंकृतैः ॥ स
व्यूहराजोविबभौदेवासुरचमूपमः ॥ २६ ॥ बार्हस्पत्यःसुविहितोनायकेनविपश्चिता ॥ नृत्यतीवमहाव्यूहःपरेषांभयमादधत् ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५ ॥ ३६॥३७॥ अग्निरिति योयंवैश्वानरोविश्वस्यनेताअग्निः सब्रह्माब्राह्मणःप्रजापतिमुखोद्भवत्वसाम्यात् सएवइंदुः उनत्तीतिव्युत्पत्तेर्जलाधीशःसोमरसश्च सएवसमितामश्वत्वंगतः वारुणोवाअश्वइतिश्रुतेः सोमोप्यश्वत्वेनस्तूयतेअत्यंमृजंतिकलशेदशक्षिपइत्यादौअत्यंअश्वं कलशेद्रोणकलशेक्षिपोंगुलयः तमश्वंदेवाःब्राह्मणाश्चविदुःसएकएव

तस्यपक्षप्रपक्षेभ्योनिष्पतंतियुयुत्सवः॥ हस्त्यश्वरथमातंगाःप्रावृषीवबलाहकाः ॥ २८॥ ततःसेनामुखेकर्णंदृष्ट्वाराजायुधिष्ठिरः ॥ धनंजयममित्रघ्नमेकवीरमुवाचह॥ २९॥ पश्यार्जुनमहाव्यूहंकर्णेनविहितंरणे ॥ युक्तंपक्षैःप्रपक्षैश्चपरानीकंप्रकाशते ॥३०॥ तदेतद्वैसमालोक्यप्रत्यमित्रंमहद्बलं॥ यथानाभिभवत्यस्मांस्तथानीतिर्विधीयतां॥ ३१ ॥ एवमुक्तोर्जुनोराज्ञाप्रांजलिर्नृपमब्रवीत्॥ यथाभवानाहतथातत्सर्वंनतदन्यथा॥ ३२॥ यस्त्वस्यविहितोघातस्तंकरिष्यामिभारत॥ प्रधानवधएवास्यविनाशस्तंकरोम्यहं॥ ३३॥ युधिष्ठिरउवाच तस्मात्त्वमेवराधेयंभीमसेनःसुयोधनं॥ वृषसेनंचनकुलःसहदेवोपिसौबलं॥ ॥ ३४॥ दुःशासनंशतानीकोहार्दिक्यंशिनिपुंगवः॥ धृष्टद्युम्नोद्रोणसुतंस्वयंयोत्स्याम्यहंकृपं॥ ३५॥ द्रौपदेयाधार्त्तराष्ट्रान्शिष्टान्सहशिखंडिना ॥ तेतेचतांस्तानहितानस्माकंघ्नंतुमामकाः॥ ३६॥ संजयउवाच इत्युक्तोधर्मराजेनतथेत्युक्त्वाधनंजयः॥ व्यादिदेशस्वसैन्यानिस्वयंचागाच्चमूमुखं॥ ३७ ॥ अग्निर्वैश्वानरःपूर्वोब्रह्मेंदुःसमितांगतः॥ तस्माद्यःप्रथमंजातस्तंदेवाब्राह्मणाविदुः॥ ३८॥ ब्रह्मेशानेंद्रवरुणान्क्रमशोयोवहत्पुरा ॥ तमाद्यंरथमास्थायप्रयातौकेशवार्जुनौ॥ ३९॥ अथतंरथमायांतंदृष्ट्वात्यद्भुतदर्शनं॥ उवाचाधिरथिंशल्यःपुनस्तंयुद्धदुर्मदं॥ ४०॥ अयंसरथआयातःश्वेताश्वःकृष्णसारथिः॥ दुर्वारःसर्वसैन्यानांविपाकःकर्मणामिव॥ ४१ ॥ निघ्नन्नमित्रान्कौंतेयोयंकर्णपरिपृच्छसि॥ श्रूयतेतुमुलःशब्दोयथामेघस्वनोमहान्॥ ४२ ॥ ध्रुवमेतौमहात्मानौवासुदेवधनंजयौ॥ एषरेणुःसमुद्भूतोदिवमावृत्यतिष्ठति॥ ४३॥ चक्रनेमिप्रणुन्नेवकंपतेकर्णमेदिनी॥ प्रवात्येषमहावायुरभितस्तववाहिनीं॥ ४४ ॥ क्रव्यादाव्याहरंत्येतेमृगाःक्रंदंतिभैरवं॥ पश्यकर्णमहाघोरंभयदंलोमहर्षणं॥ ४५॥ कबंधंमेघसंकाशंभानुमावृत्यसंस्थितं॥पश्ययूथैर्बहुविधैर्मृगाणांसर्वतोदिशं॥ ४६॥ बलिभिर्दृप्तशार्दूलैरादित्योभिनिरीक्ष्यते॥ पश्यकंकांश्चगृध्रांश्चसमवेतान्सहस्रशः॥ ४७॥

देवश्चतुर्धात्मानंव्यूह्यार्जुनंरथंवाहयतीत्यर्थः ब्रह्मेद्धइतिपाठेब्रह्मणावेदेनइद्धःस्तुत्याप्रदीप्तः सएवाश्वत्वंगतइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमश्वान्स्तुत्वारथंस्तौति ब्रह्मेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अयंसरथःकौंतेयआयातइतिद्वयोःसंबंधः ॥ ४१ ॥ शब्दोरथस्येतिशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रवातीत्यादिपराजयलक्षणमहातेजोभंगार्थमेव ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कबंधंकेतुं मृगादिभिरादित्यावेक्षणंक्रियमाणंमृत्युसूचकं॥ ४६ ॥४७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चामराः रथेवलंबंतोरथाक्षचक्रयोः संघर्षजैःस्फुलिंगैर्ज्वलंतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥४९ ॥५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ज्यातलत्रेषुकर्णानितिपाठेकर्णौवाद्यविशेषः तेषांध्वनीन् शिल्पिनोरंजकाः ॥ ५३॥ ५४ ॥५५ ॥

स्थितानभिमुखान्घोरानन्योन्यमभिभाषतः॥ रंजिताश्चामरायुक्तास्तवकर्णमहारथे॥ ४८॥ प्रवराः प्रज्वलंत्येतेध्वजश्चैवप्रकंपते॥ सवेपथून्हयान्पश्यमहा
कायान्महाजवान्॥ ४९॥ प्लवमानान्दर्शनीयानाकाशेगरुडानिव॥ ध्रुवमेषुनिमित्तेषुभूमिमाश्रित्यपार्थिवाः॥ ५० ॥ स्वप्स्यंतिनिहताः कर्णशतशोथसहस्र
शः॥ शंखानांतुमुलःशब्दःश्रूयतेलोमहर्षणः॥ ५१ ॥ आनकानांचराधेयमृदंगानांचसर्वशः॥ बाणशब्दान्बहुविधान्नराश्वगजवाजिनां॥ ५२॥ ज्यातलत्रे
षुशब्दांश्चश्रृणुकर्णमहात्मनां॥ हेमरूप्यप्रसृष्टानांवाससांशिल्पिनिर्मिताः॥ ५३॥ नानावर्णारथेभांतिश्वसनेनप्रकंपिताः ॥ सहेमचंद्रतारार्काःपताकाःकिं
किणीयुताः॥ ५४॥ पश्यकर्णार्जुनस्यैताःसौदामन्यइवांबुदे ॥ध्वजाःकणकणायंतेवातेनाभिसमीरिताः ॥ ५५ ॥ विभ्राजंतिरथेकर्णविमानेदैवतेयथा ॥
सपताकारथाश्चैतेपंचालानांमहात्मनां॥ ५६॥ पश्यकुंतीसुतंवीरंबीभत्सुमपराजितं॥ प्रधर्षयितुमायांतंकपिप्रवरकेतनं॥ ५७॥ एषध्वजाग्रेपार्थस्यप्रेक्षणी
यःसमंततः॥ दृश्यतेवानरोभीमोद्विषतामघवर्धनः॥ ५८॥ एतच्चक्रंगदाशार्ङ्गंशंखःकृष्णस्यधीमतः॥ अत्यर्थंभ्राजतेकृष्णेकौस्तुभस्तुमणिस्ततः॥ ५९ ॥ए
षशार्ङ्गगदापाणिर्वासुदेवोतिवीर्यवान्॥ वाहयन्नेतितुरगान्पांडुरान्वातरंहसः॥ ६०॥ एतत्कूजतिगांडीवंविकृष्टंसव्यसाचिना॥ एतेहस्तवतामुक्ताघ्नंत्यमित्रा
न्शिताःशराः॥६१॥ विशालायतताम्राक्षैःपूर्णचंद्रनिभाननैः॥ एषाभूःकीर्यतेराजन्शिरोभिरपलायिनां ॥ ६२ ॥ एतेसुपरिघाकाराःपुण्यगंधानुलेपनाः॥
उद्यतायुधशौंडानांपात्यंतेसायुधाभुजाः॥ ६३॥ निरस्तनेत्रजिह्वाश्चवाजिनःसहसादिभिः॥ पतिताःपात्यमानाश्चक्षितौक्षीणाश्चशेरते॥ ६४॥ एतेपर्वतशृं
गाणांतुल्यरूपाहताद्विपाः॥ संछिन्नभिन्नाःपार्थेनप्रचरंत्यद्रयोयथा॥६५॥ गंधर्वनगराकारारथाहतनरेश्वराः॥ विमानानीवपुण्यानिस्वर्गिणांनिपतंत्यमी॥
॥ ६६॥ व्याकुलीकृतमत्यर्थंपश्यसैन्यंकिरीटिना॥ नानामृगसहस्राणांयूथंकेसरिणायथा॥ ६७॥ घ्नंत्येतेपार्थिवान्वीराःपांडवाःसमभिद्रुताः॥ नागाश्वरथप
त्त्यौघांस्तावकान्समभिघ्नतः॥ ६८॥ एषसूर्यइवांभोदैश्छन्नःपार्थोनदृश्यते॥ ध्वजाग्रंदृश्यतेत्वस्यज्याशब्दश्चापिश्रूयते॥ ६९ ॥ अद्यद्रक्ष्यसितंवीरंश्वेताश्वंकृ
ष्णसारथिं॥ निघ्नंतंशात्रवान्संख्येयंकर्णपरिपृच्छसि॥ ७०॥ अद्यतौपुरुषव्याघ्रौलोहिताक्षौपरंतपौ॥ वासुदेवार्जुनौकर्णद्रष्टास्येकरथेस्थितौ॥ ७१॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अघवर्धनःदुःखस्यवर्धयिता ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥८४॥ ८५॥८६॥८७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥ ॥ ७ ॥

सारथिर्यस्यवार्ष्णेयोगांडीवंयस्यकार्मुकं॥ तंचेद्धंतासिराधेयत्वंनोराजाभविष्यसि॥ ७२ ॥ एषसंशप्तकाहूतस्तानेवाभिमुखोगतः ॥ करोतिकदनंचैषांसंग्रा
॥५१॥ मेद्विषतांबली॥ ७३ ॥ इतिब्रुवाणंमद्रेशंकर्णःप्राहातिमन्युना॥ पश्यसंशप्तकैःक्रुद्धैःसर्वतःसमभिद्रुतः॥७४॥ एषसूर्यइवांभोदैश्छन्नःपार्थोनदृश्यते॥ एतदंतो
र्जुनःशल्यनिमग्नोयोधसागरे॥७५॥ शल्यउवाच वरुणंकोंभसाहन्यादिंधनेनचपावकं॥ कोवाऽनिलंनिगृह्णीयात्पिबेद्वाकोमहार्णवं॥ ७६॥ ईदृग्रूपम
हंमन्येपार्थस्ययुधिविग्रहं॥ नहिशक्योर्जुनोजेतुंयुधिसेंद्रैःसुरासुरैः ॥ ७७॥ अथवापरितोषस्तेवाचोक्त्वासुमनाभव॥ नसशक्योयुधाजेतुमन्यंकुरुमनोरथं ॥
॥ ७८ ॥ बाहुभ्यामुद्धरेद्भूमिंदहेत्क्रुद्धइमाःप्रजाः॥ पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योर्जुनंसमरेजयेत्॥ ७९ ॥ पश्यकुंतीसुतंवीरंभीममक्लिष्टकारिणं ॥ प्रभासंतंमहाबाहुं
स्थितंमेरुमिवापरं॥ ८० ॥ अमर्षीनित्यसंरब्धश्चिरंवैरमनुस्मरन्॥ एषभीमोजयप्रेप्सुर्युधितिष्ठतिवीर्यवान्॥ ८१ ॥एषधर्मभृतांश्रेष्ठोधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥
तिष्ठत्यसुकरःसंख्येपरैःपरपुरंजयः॥ ८२ ॥ एतौचपुरुषव्याघ्रावश्विनाविवसोदरौ॥ नकुलःसहदेवश्चतिष्ठतोयुधिदुर्जयौ॥ ८३ ॥ अमीस्थिताद्रौपदेयाःपंच
पंचाचलाइव ॥ व्यवस्थितायोद्धुकामाःसर्वेर्जुनसमायुधि॥ ८४॥ एतेद्रुपदपुत्राश्चधृष्टद्युम्नपुरोगमाः॥ स्फीताःसत्यजितोवीरास्तिष्ठंतिपरमौजसः॥ ८५ ॥
असाविंद्रइवासह्यःसात्यकिःसात्वतांवरः॥ युयुत्सुरुपयात्यस्मान्क्रुद्धांतकसमःपुरः॥८६॥इतिसंवदतोरेवतयोःपुरुषसिंहयोः ॥ तेसेनेसमसज्जेतांगंगायमु
नवद्भृशं॥८७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णशल्यसंवादेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६॥ ॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच तथाव्यूढेष्वनीकेषुसंसक्तेषु
चसंजय॥ संशप्तकान्कथंपार्थोगतःकर्णश्चपांडवान्॥ १ ॥ एतद्विस्तरशोयुद्धंप्रब्रूहिकुशलोह्यसि॥ नहितृप्यामिवीराणांशृण्वानोविक्रमान्रणे॥२॥ संज
यउवाच तदास्थितमवज्ञायप्रत्यमित्रबलंमहत्॥ अव्यूहतार्जुनोव्यूहंपुत्रस्यतवदुर्नये॥ ३॥ तत्सादिनागकलिलंपदातिरथसंकुलं॥ धृष्टद्युम्नमुखंव्यूहमशो
भतमहद्बलं॥ ४॥ पारावतसवर्णाश्वश्चंद्रादित्यसमद्युतिः॥ पार्षतःप्रबभौधन्वीकालोविग्रहवानिव॥५॥ पार्षतंजुगुपुःसर्वेद्रौपदेयायुयुत्सवः॥ दिव्यवर्मायुध ॥५१॥
धराःशार्दूलसमविक्रमाः॥ ६॥ सानुगादीप्तवपुषश्चंद्रंतारागणाइव॥ अथव्यूढेष्वनीकेषुप्रेक्ष्यसंशप्तकान्रणे॥ ७॥

तथेति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क्षत्रविट्शूद्रवीराणामित्यनेनब्राह्मणादृतेयुद्धंसर्वेषांश्रेयस्करमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ युक्तायोजयि

क्रुद्धोर्जुनोभिदुद्रावव्याक्षिपन्गांडिवंधनुः॥ अथसंशप्तकाःपार्थमभ्यधावन्वधैषिणः॥८॥ विजयेधृतसंकल्पामृत्युंकृत्वाऽनिवर्त्तनं ॥ तन्नराश्वौघबहुलंम
त्तनागरथाकुलं॥९॥ पत्तिमच्छूरवीरौघंद्रुतमर्जुनमार्दयत्॥ ससंप्रहारस्तुमुलस्तेषामासीत्किरीटिना॥१०॥ तस्यैवनःश्रुतोयादृङ्निवातकवचैःसह॥ रथानश्वा
न्ध्वजान्नागान्पत्तीन्रणगतानपि॥ ११ ॥ इषून्धनूंषिखड्गांश्चचक्राणिचपरश्वधान्॥ सायुधानुद्यतान्बाहून्विविधान्यायुधानिच॥ १२ ॥ चिच्छेदद्विषतांपा
र्थःशिरांसिचसहस्रशः ॥ तस्मिन्सैन्यमहावर्त्तेपातालतलसन्निभे॥ १३ ॥ निमग्नंतंरथंमत्वानेदुःसंशप्तकास्तथा ॥ सपुनस्तानरीन्हत्वापुनरुत्तरतोवधीत् ॥
॥ १४ ॥ दक्षिणेनचपश्चाच्चक्रुद्धोरुद्रःपशूनिव॥ अथपंचालचेदीनांसृंजयानांचमारिष॥ १५॥ त्वदीयैःसहसंग्राम आसीत्परमदारुणः ॥ कृपश्चकृतवर्माच
शकुनिश्चापिसौबलः॥ १६॥ हृष्टसेनाःसुसंरब्धारथानीकप्रहारिणः॥ कोसलैःकाश्यमत्स्यैश्चकारूषैःकेकयैरपि॥ १७॥ शूरसेनैःशूरवरैर्युयुधुर्युद्धदुर्मदाः॥
तेषामंतकरंयुद्धंदेहपाप्मासुनाशनं॥ १८॥ क्षत्रविट्शूद्रवीराणांधर्म्यंस्वर्ग्यंयशस्करं॥ दुर्योधनोथसहितोभ्रातृभिर्भरतर्षभ ॥ १९ ॥ गुप्तःकुरुप्रवीरैश्चमद्रा
णांचमहारथैः ॥ पांडवैःसहपंचालैश्चेदिभिःसात्यकेनच॥ २०॥ युध्यमानंरणेकर्णंकुरुवीरोभ्यपालयत् ॥ कर्णोपिनिशितैर्बाणैर्विनिहत्यमहाचमूं॥ २१ ॥
प्रमृद्यचरथश्रेष्ठान्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ विवस्त्रायुधदेहासून्कृत्वाशत्रून्सहस्रशः॥ २२॥ युक्तास्वर्गयशोभ्यांचस्वेभ्योमुदमुदावहत् ॥ एवंमारिषसंग्रामोनर
वाजिगजक्षयः॥ कुरूणांसृंजयानांचदेवासुरसमोभवत्॥२३॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥ ॥छ॥ ॥छ॥
धृतराष्ट्रउवाच यत्तत्प्रविश्यपार्थानांसैन्यंकुर्वन्जनक्षयं॥ कर्णोराजानमभ्येत्यतन्ममाचक्ष्वसंजय॥१॥ केचप्रवीराःपार्थानांयुधिकर्णमवारयन् ॥ कांश्च
प्रमथ्याधिरथिर्युधिष्ठिरमपीडयत्॥ २॥ संजयउवाच धृष्टद्युम्नमुखान्पार्थान्दृष्ट्वाकर्णोव्यवस्थितान् ॥ समभ्यधावत्त्वरितःपंचालाञ्छत्रुकर्षिणः ॥
॥ ३॥ तंतूर्णमभिधावंतंपंचालाजितकाशिनः॥ प्रत्युद्ययुर्महात्मानंहंसाइवमहार्णवं॥ ४॥ ततःशंखसहस्राणांनिःस्वनोहृदयंगमः ॥ प्रादुरासीदुभयतोभेरी
शब्दश्चदारुणः॥५॥ नानाबाणनिपाताश्चद्विपाश्वरथनिःस्वनः॥ सिंहनादश्चवीराणामभवद्दारुणस्तदा॥६॥

त्वा ॥ २३ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ यत्तदिति अभ्येत्ययदकरोत्तन्ममाचक्ष्वेत्यन्वयः ॥१ ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥५॥६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साद्रिद्रुमार्णवाभूमिःसवातांबुदमंबरं॥ सार्केंदुग्रहनक्षत्राद्यौश्वव्यक्तंविघूर्णिता॥ ७॥ इतिभूतानितंशब्दंमेनिरेतेचविव्यथुः ॥ यानिचाप्यल्पसत्वानिप्राय
 स्तानिमृतानिच॥ ८ ॥ अथकर्णोभृशंक्रुद्धःशीघ्रमस्त्रमुदीरयन्॥ जघानपांडवींसेनामासुरींमघवानिव॥ ९ ॥ सपांडवबलंकर्णःप्रविश्यविसृजञ्छरान्॥ प्र
भद्रकाणांप्रवरानहनत्सप्तसप्ततिं॥ १० ॥ ततःसुपुंखैर्निशितैरथश्रेष्ठोरथेषुभिः॥ अवधीत्पंचविंशत्यापंचालान्पंचविंशतिं॥ ११ ॥ सुवर्णपुंखैर्नाराचैःपरका
यविदारणैः॥ चेदिकानवधीद्वीरःशतशोथसहस्रशः॥ १२ ॥ तंतथासमरेकर्मकुर्वाणमतिमानुषं॥ परिवव्रुर्महाराजपंचालानांरथव्रजाः॥१३॥ ततःसंधायवि
शिखान्पंचभारतदुःसहान्॥ पंचालानवधीत्पंचकर्णोवैकर्तनोवृषः॥ १४॥ भानुदेवंचित्रसेनंसेनाबिंदुंचभारत॥ तपनंशूरसेनंचपंचालानहनद्रणे ॥ १५ ॥
पंचालेषुचशूरेषुवध्यमानेषुसायकैः ॥ हाहाकारोमहानासीत्पंचालानांमहाहवे॥१६॥ परिवव्रुर्महाराजपंचालानांरथादश॥ पुनरेवचतान्कर्णोजघानाशुप
तत्रिभिः॥ १७॥ चक्ररक्षौतुकर्णस्यपुत्रौमारिषदुर्जयौ॥ सुषेणःसत्यसेनश्चत्यक्त्वाप्राणानयुध्यतां॥१८॥ पृष्ठगोप्तातुकर्णस्यज्येष्ठःपुत्रोमहारथः॥ वृषसेनः
स्वयंकर्णपृष्ठतःपर्यपालयत्॥ १९ ॥ धृष्टद्युम्नःसात्यकिश्चद्रौपदेयावृकोदरः ॥ जनमेजयःशिखंडीचप्रवीराश्चप्रभद्रकाः ॥ २० ॥ चेदिकेकयपंचालायमौम
त्स्याश्चदंशिताः॥ समभ्यधावन्राधेयंजिघांसंतःप्रहारिणं॥ २१ ॥तएनंविविधैःशस्त्रैःशरधाराभिरेवच॥ अभ्यवर्षन्विमर्दंतंप्रावृषीवांबुदागिरिं॥ २२॥ पि
तरंतुपरीप्संतःकर्णपुत्राःप्रहारिणः॥त्वदीयाश्चापरेराजन्वीरावीरानवारयन्॥२३॥ सुषेणोभीमसेनस्यच्छित्वाभल्लेनकार्मुकं॥ नाराचैःसप्तभिर्विध्वाहृदिभी
मंननादह॥ २४॥ अथान्यद्धनुरादायसुदृढंभीमविक्रमः॥ सज्यंवृकोदरःकृत्वासुषेणस्याच्छिनद्धनुः ॥ २५ ॥ विव्याधचैनंदशभिःक्रुद्धोनृत्यन्निवेषुभिः॥
कर्णंचतूर्णंविव्याधत्रिसप्तत्याशितैःशरैः॥२६॥ भानुसेनंचदशभिःसाश्वसूतायुधध्वजं॥ पश्यतांसुहृदांमध्येकर्णपुत्रमपातयत्॥२७॥ क्षुरप्रणुन्नंतत्तस्यशि
रश्चंद्रनिभाननं॥शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्रष्टमिवांबुजं॥२८॥हत्वाकर्णसुतंभीमस्तावकान्पुनरार्दयत्॥कृपहार्दिक्ययोश्छित्वाचापौतावप्यथार्दयत्॥ २९ ॥
दुःशासनंत्रिभिर्विध्वाशकुनिंषड्भिरायसैः॥ उलूकंचपतत्रिंचचकारविरथावुभौ॥३०॥ सुषेणंचहतोसीतिब्रुवन्नादत्तसायकं॥ तमस्यकर्णश्चिच्छेदत्रिभिश्चै
नमताडयत्॥ ३१ ॥ अथान्यंपरिजग्राहसुपर्वाणंसुतेजनं॥ सुषेणायासृजद्भीमस्तमप्यस्याच्छिनद्वृषः॥ ३२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

पुनःकर्णस्त्रिसप्तत्याभीमसेनमथेषुभिः ॥ पुत्रंपरीप्सन्विव्याधक्रूरंक्रूरैर्जिघांसया ॥ ३३ ॥ सुषेणस्तुधनुर्गृह्यभारसाधनमुत्तमं ॥ नकुलंपंचभिर्बाणैर्बाह्वोरुर
सिचार्पयत् ॥ ३४ ॥ नकुलस्तंतुविंशत्याविध्वाभारसहैर्दृढैः ॥ ननादबलवान्नादंकर्णस्यभयमादधत् ॥ ३५ ॥ तंसुषेणोमहाराजविध्वादशभिराशुगैः ॥ चिच्छे
दचधनुःशीघ्रंक्षुरप्रेणमहारथः ॥ ३६ ॥ अथान्यद्धनुरादायनकुलःक्रोधमूर्छितः ॥ सुषेणंनवभिर्बाणैर्वारयामाससंयुगे ॥ ३७ ॥ सतुबाणैर्दिशोराजन्नाच्छाद्य
परवीरहा ॥ आजघ्नेसारथिंचास्यसुषेणंचततस्त्रिभिः ॥ ३८ ॥ चिच्छेदचास्यसुदृढंधनुर्भल्लैस्त्रिभिस्त्रिधा ॥ अथान्यद्धनुरादायसुषेणःक्रोधमूर्छितः ॥ ३९ ॥ आ
विध्यन्नकुलंषष्ट्यासहदेवंचसप्तभिः ॥ तद्युद्धंसुमहद्घोरमासीद्देवासुरोपमं ॥ ४० ॥ निघ्नतांसायकैस्तूर्णमन्योन्यस्यवधंप्रति ॥ सात्यकिर्वृषसेनस्यसूतंहत्वात्रि
भिःशरैः ॥ ४१ ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनजघानाश्वांश्चसप्तभिः ॥ ध्वजमेकेषुणोन्मथ्यत्रिभिस्तंहृद्यताडयत् ॥ ४२ ॥ अथावसन्नःस्वरथेमुहूर्तात्पुनरुत्थितः ॥ सर
णेयुयुधानेनविसूताश्वरथध्वजः ॥ ४३ ॥ कृतोजिघांसुःशैनेयंखड्गचर्मधृगभ्ययात् ॥ तस्यचापततःशीघ्रंवृषसेनस्यसात्यकिः ॥ ४४ ॥ वाराहकर्णैर्दशभिरवि
ध्यदसिचर्मणी ॥ दुःशासनस्तुतंदृष्ट्वाविरथंव्यायुधंकृतं ॥ ४५ ॥ आरोप्यस्वरथंतूर्णमपोवाहरणातुरं ॥ अथान्यंरथमास्थायवृषसेनोमहारथः ॥ ४६ ॥ द्रौपदे
यांस्त्रिसप्तत्यायुयुधानंचपंचभिः ॥ भीमसेनंचतुःषष्ट्यासहदेवंचपंचभिः ॥ ४७ ॥ नकुलंत्रिंशताबाणैःशतानीकंचसप्तभिः ॥ शिखंडिनंचदशभिर्धर्मरा
जंशतेनच ॥ ४८ ॥ एतांश्चान्यांश्चराजेंद्रप्रवीरान्जयगृद्धिनः ॥ अभ्यर्दयन्महेष्वासःकर्णपुत्रोविशांपते ॥ ४९ ॥ कर्णस्ययुधिदुर्धर्षस्ततःपृष्ठमपालयत् ॥ दुः
शासनंचशैनेयोनवैर्नवभिरायसैः ॥ ५० ॥ विसूताश्वरथंकृत्वाललाटेत्रिभिरार्पयत् ॥ सत्वन्यंरथमास्थायविधिवत्कल्पितंपुनः ॥ ५१ ॥ युयुधेपांडुभिःसार्धं
कर्णस्याप्याययन्बलं ॥ धृष्टद्युम्नस्ततःकर्णमविध्यद्दशभिःशरैः ॥ ५२ ॥ द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्यायुयुधानस्तुसप्तभिः ॥ भीमसेनश्चतुःषष्ट्यासहदेवश्चसप्तभिः ॥ ५३ ॥
नकुलस्त्रिंशताबाणैःशतानीकस्तुसप्तभिः ॥ शिखंडीदशभिर्वीरोधर्मराजःशतेनतु ॥ ५४ ॥ एतेचान्येचराजेंद्रप्रवीराजयगृद्धिनः ॥ अभ्यर्दयन्महेष्वासंसूतपुत्रं
महामृधे ॥ ५५ ॥ तान्सूतपुत्रोविशिखैर्दशभिर्दशभिःशरैः ॥ रथेनानुचरन्वीरःप्रत्यविध्यदरिंदमः ॥ ५६ ॥ तत्रास्त्रवीर्यंकर्णस्यलाघवंचमहात्मनः ॥ अपश्याम
महाभागतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५७ ॥ नत्याददानंददृशुःसंदधानंचसायकान् ॥ विमुंचंतंचसंरंभादपश्यंतहतानरीन् ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५९॥६०॥विवरंअंतरंददुःप्रस्तताइत्यर्थः ॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

द्यौर्वियद्भूर्दिशश्चैवप्रपूर्णानिशितैःशरैः ॥ अरुणाभ्राटताकारंतस्मिन्देशेबभौवियत् ॥ ५९ ॥ नृत्यन्निवहिराधेयश्चापहस्तःप्रतापवान् ॥ यैर्विद्धःप्रत्यविद्ध्य ८
त्तानेकैकंत्रिगुणैःशरैः॥ ६० ॥ शतैश्चदशभिश्चैतान्पुनर्विध्याननादच ॥ साश्वसूतरथाश्छन्नास्ततस्तेविवरंददुः ॥ ६१॥ तान्प्रमथ्यमहेष्वासान्राधेयःशरट
॥५३॥ ष्टिभिः ॥ गजानीकमसंबाधंप्राविशच्छत्रुकर्शनः ॥ ६२ ॥ सरथांस्त्रिशतंहत्वाचेदीनामनिवर्त्तिनां ॥ राधेयोनिशितैर्बाणैस्ततोभ्यार्छद्युधिष्ठिरं ॥ ६३॥ त
तस्तेपांडवाराजञ्छिखंडीचससात्यकिः ॥ राधेयात्परिरक्षंतोराजानंपर्यवारयन् ॥ ६४॥ तथैवतावकाःसर्वेकर्णंदुर्वारणंरणे ॥ यत्ताःशूरामहेष्वासाःपर्यरक्षं
तसर्वशः ॥ ६५॥ नानावादित्रघोषाश्चप्रादुरासन्विशांपते ॥ सिंहनादश्चसंजज्ञेशूराणामभिगर्जतां ॥६६॥ ततःपुनःसमाजग्मुरभीताःकुरुपांडवाः ॥ युधिष्ठि
रमुखाःपार्थाःसूतपुत्रमुखावयं ॥ ६७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच
विदार्यकर्णस्तांसेनांयुधिष्ठिरमथाद्रवत् ॥ रथहस्त्यश्वपत्तीनांसहस्रैःपरिवारितः ॥ १ ॥ नानायुधसहस्राणिप्रेरितान्यरिभिर्वृषः ॥ छित्वाबाणशतैरुग्रैस्तानवि
ध्यदसंभ्रमात् ॥ २॥ निचकर्तशिरांस्येषांबाहूनूरूंश्चसूतजः ॥ तेहतावसुधांपेतुर्भग्नाश्चान्येविदुद्रुवुः ॥ ३॥ द्राविडास्तुनिषादास्तुपुनःसात्यकिचोदिताः ॥ अभ्य
द्रवन्जिघांसंतःपत्तयःकर्णमाहवे ॥ ४ ॥ तेविबाहुशिरस्त्राणाःप्रहताःकर्णसायकैः ॥ पेतुःपृथिव्यांयुगपच्छिन्नंशालवनंयथा ॥ ५ ॥ एवंयोधशतान्याजौसह
स्राण्ययुतानिच ॥ हतानीयुर्महींदेहैर्यशसापूरयन्दिशः ॥ ६ ॥ अथवैकर्तनंकर्णंरणेक्रुद्धमिवांतकं ॥ रुरुधुःपांडुपंचालाव्याधिंमंत्रौषधैरिव ॥ ७॥ सतान्प्रमृद्या
भ्यपतत्पुनरेवयुधिष्ठिरं ॥ मंत्रौषधिक्रियातीतोव्याधिरत्युल्बणोयथा ॥ ८ ॥ सराजगृद्धिभीरुद्धःपांडुपंचालकेकयैः ॥ नाशकत्तानतिक्रांतुंमृत्युर्ब्रह्मविदोयथा
॥ ९ ॥ ततोयुधिष्ठिरःकर्णमदूरस्थंनिवारितं ॥अब्रवीत्परवीरघ्नंक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १० ॥ कर्णकर्णवृथादृष्टेसूतपुत्रवचःशृणु ॥ सदास्पर्धसिसंग्रामेफाल्गुने
नतरस्विना ॥ ११ ॥ तथास्मान्बाधसेनित्यंधार्तराष्ट्रमतेस्थितः ॥ यद्बलंयच्चतेवीर्यंप्रद्वेषोयस्तुपांडुषु ॥ १२ ॥ तत्सर्वंदर्शयस्वाद्यपौरुषंमहदास्थितः ॥ युद्धश्रद्धां
चतेद्याहंविनेष्यामिमहाहवे ॥ १३॥ एवमुक्त्वामहाराजकर्णंपांडुसुतस्तदा ॥ सुवर्णपुंखैर्दशभिर्विव्याधायस्मयैःशरैः ॥ १४॥ ॥५३॥

विदार्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तंसूतपुत्रोदशभिःप्रत्यविध्यदरिंदमः॥वत्सदंतैर्महेष्वासःप्रहसन्निवभारत॥१५॥ सोवज्ञायतुनिर्विद्धःसूतपुत्रेणमारिष॥ प्रजज्वालततःक्रोधाद्धविषेवहुता
शनः॥१६॥ज्वालामालापरिक्षिप्तोराज्ञोदेहोव्यदृश्यत॥युगांतेदग्धुकामस्यसंवर्ताग्नेरिवापरः॥१७॥ततोविस्फार्यसुमहच्चापंहेमपरिष्कृतं॥समाधत्तशितंबाणं
गिरीणामपिदारणं॥१८॥ ततःपूर्णायतोत्कृष्टंयमदंडनिभंशरं॥ मुमोचत्वरितोराजासूतपुत्रजिघांसया॥१९॥ सतुवेगवतामुक्तोबाणोवज्राशनिस्वनः॥ वि
वेशसहसाकर्णंसव्येपार्श्वेमहारथं॥२०॥सतुतेनप्रहारेणपीडितःप्रमुमोहवै॥स्रस्तगात्रोमहाबाहुर्धनुरुत्सृज्यस्यंदने॥२१॥ गतासुरिवनिश्चेताःशल्यस्याभिमु
खोपतत्॥ राजापिभूयोनाजघ्नेकर्णंपार्थहितेप्सया॥ २२ ॥ ततोहाहाकृतंसर्वंधार्तराष्ट्रबलंमहत्॥ विवर्णमुखभूयिष्ठंकर्णंदृष्ट्वातथागतं॥ २३॥ सिंहनादश्चसं
जज्ञेक्ष्वेलाःकिलकिलास्तथा॥ पांडवानांमहाराजदृष्ट्वाराज्ञःपराक्रमं ॥ २४ ॥ प्रतिलभ्यतुराधेयःसंज्ञांनातिचिरादिव॥ दध्रेराजविनाशायमनःक्रूरपराक्र
मः॥ २५॥ सहेमविकृतंचापंविस्फार्यविजयंमहत्॥ अवाकिरदमेयात्मापांडवंनिशितैःशरैः ॥ २६॥ ततःक्षुराभ्यांपांचाल्यौचक्ररक्षौमहात्मनः॥ जघानचं
द्रदेवंचदंडधारंचसंयुगे॥२७॥तावुभौधर्मराजस्यप्रवीरौपरिपार्श्वतः॥रथाभ्याशेचकाशेतेचंद्रस्येवपुनर्वसू॥२८॥ युधिष्ठिरःपुनःकर्णमविध्यत्त्रिंशताशरैः॥
सुषेणंसत्यसेनंचत्रिभिस्त्रिभिरताडयत्॥२९॥शल्यंनवत्याविव्याधत्रिसप्तत्याचसूतजं॥तांस्तस्यगोप्तॄन्विव्याधत्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः॥३० ॥ ततःप्रहस्याधि
रथिर्विधुन्वानःसकार्मुकं॥ भित्वाभल्लेनराजानंविध्वाषष्ट्यानदत्तदा ॥३१ ॥ ततःप्रवीराःपांडूनामभ्यधावन्नमर्षिताः ॥ युधिष्ठिरंपरीप्संतःकर्णमभ्यर्दयञ्छ
रैः॥ ३२॥ सात्यकिश्चेकितानश्चयुयुत्सुःपांड्यएवच॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचद्रौपदेयाःप्रभद्रकाः ॥ ३३ ॥ यमौचभीमसेनश्चशिशुपालस्यचात्मजः ॥ कारूषा
मत्स्यशेषाश्चकेकयाःकाशिकोसलाः॥ ३४॥ एतेचत्वरितावीरावसुषेणमताडयन्॥ जनमेजयश्चपांचाल्यःकर्णंविव्याधसायकैः॥३५ ॥ वाराहकर्णनाराचै
र्नालीकैर्निशितैःशरैः॥ वत्सदंतैर्विपाठैश्चक्षुरप्रैश्चटकामुखैः॥ ३६॥ नानाप्रहरणैश्चोग्रैरथहस्त्यश्वसादिभिः॥ सर्वतोभ्यद्रवत्कर्णंपरिवार्यजिघांसया॥३७॥
सपांडवानांप्रवरैःसर्वतःसमभिद्रुतः॥ उदीरयन्ब्राह्ममस्त्रंशरैरापूरयन्दिशः॥ ३८ ॥ ततःशरमहाज्वालोवीर्योष्माकर्णपावकः॥ निर्दहन्पांडववनंवीरःपर्यचर
द्रणे॥ ३९॥ ससंधायमहास्त्राणिमहेष्वासोमहामनाः॥ प्रहस्यपुरुषेंद्रस्यशरैश्चिच्छेदकार्मुकं॥ ४०॥

पुरुषेंद्रस्ययुधिष्ठिरस्य ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःसंधायनवतिंनिमेषान्नतपर्वणां॥ बिभेदकवचंराज्ञोरणेकर्णःशितैःशरैः ॥ ४१ ॥ तद्वर्महेमविकृतंरत्नचित्रंबभौपतत् ॥ सविद्युदभ्रंसवितुःश्लिष्टंवातहतं
यथा॥ ४२॥ तदंगात्पुरुषेंद्रस्यभ्रष्टंवर्मव्यरोचत॥ रत्नैरलंकृतंचित्रैर्व्यभ्रंनिशियथानभः॥ ४३॥ छिन्नवर्माशरैःपार्थोरुधिरेणसमुक्षितः ॥ ततःसर्वायसींश
॥५४॥ क्तिंचिक्षेपाधिरथिंप्रति॥ ४४॥ तांज्वलंतीमिवाकाशेशरैश्चिच्छेदसप्तभिः ॥ साछिन्नाभूमिमगमन्महेष्वासस्यसायकैः ॥ ४५ ॥ ततोबाह्वोर्ललाटेचहृदिचै
वयुधिष्ठिरः॥ चतुर्भिस्तोमरैःकर्णंताडयित्वानदन्मुदा॥ ४६॥ उद्भिन्नरुधिरःकर्णःक्रुद्धःसर्पइवश्वसन्॥ ध्वजंचिच्छेदभल्लेनत्रिभिर्विव्याधपांडवं ॥ ४७ ॥ इ
षुधीचास्यचिच्छेदरथंचतिलशोच्छिनत्॥ कालवालास्तुयेपार्थंदंतवर्णावहन्हयाः॥४८॥ तैर्युक्तंरथमास्थायप्रायाद्राजापराङ्मुखः॥ एवंपार्थोभ्युपायात्सनि
हतःपार्ष्णिसारथिः॥ ४९ ॥ अशक्नुवन्प्रमुखतःस्थातुंकर्णस्यदुर्मनाः॥ अभिद्रुत्यतुराधेयःपांडुपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ ५० ॥ वज्रच्छत्रांकुशैर्मत्स्यैर्ध्वजकूर्मांबुजादि
भिः॥ लक्षणैरुपपन्नेनपांडुनापांडुनंदनं॥ ५१ ॥ पवित्रीकर्त्तुमात्मानंस्कंधेसंस्पृश्यपाणिना॥ ग्रहीतुमिच्छन्सबलात्कुंतीवाक्यंचसोऽस्मरत्॥५२ ॥ तंशल्यः
प्राहमाकर्णगृहीथाःपार्थिवोत्तमं॥ गृहीतमात्रोहत्वात्वांमाकरिष्यतिभस्मसात्॥ ५३॥ अब्रवीत्प्रहसन्राजन्कुत्सयन्निवपांडवं॥ कथंनामकुलेजातःक्षत्रधर्मे
व्यवस्थितः॥ ५४॥ प्रजह्यात्समरंभीतःप्राणान्रक्षन्महाहवे॥ नभवान्क्षत्रधर्मेषुकुशलोहीतिमेमतिः॥ ५५ ॥ ब्राह्मेबलेभवान्युक्तःस्वाध्यायेयज्ञकर्मणि॥
मास्मयुध्यस्वकौंतेयमास्मवीरान्समासदः॥ ५६॥ माचैतानप्रियंब्रूहिमावैव्रजमहारणं॥ वक्तव्यामारिषान्येतुनवक्तव्यास्तुमादृशाः॥ ५७॥ मादृशान्विब्रुव
न्युद्धेएतदन्यच्चलप्स्यसे॥ स्वगृहंगच्छकौंतेययत्रतौकेशवार्जुनौ॥ ५८ ॥ नहित्वांसमरेराजन्हन्यात्कर्णःकथंचन॥ एवमुक्त्वाततःपार्थंविसृज्यचमहाबलः॥
॥ ५९॥ न्यहनत्पांडवींसेनांवज्रहस्तइवासुरीं॥ ततोपायाद्द्रुतंराजन्व्रीडन्निवनरेश्वरः॥ ६०॥ अथापयातंराजानंमत्वान्वीयुस्तमच्युतं॥ चेदिपांडवपंचालाःसा
त्यकिश्चमहारथः॥ ६१ ॥ द्रौपदेयास्तथाशूरामाद्रीपुत्रौचपांडवौ॥ ततोयुधिष्ठिरानीकंदृष्ट्वाकर्णःपराङ्मुखं॥६२॥ कुरुभिःसहितोवीरःप्रहृष्टःपृष्ठतोन्वगात्॥ ॥५४॥
भेरीशंखमृदंगानांकार्मुकाणांचनिःस्वनः॥६३॥बभूवधार्तराष्ट्राणांसिंहनादरवस्तथा॥युधिष्ठिरस्तुकौरव्यरथमारुह्यसत्वरं॥६४ ॥ श्रुतकीर्त्तेर्महाराजदृष्टवा
न्कर्णविक्रमं॥काल्यमानंबलंदृष्ट्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥६५॥स्वान्योधानब्रवीत्क्रुद्धोनिघ्नतैतान्किमासत॥ततोराज्ञाभ्यनुज्ञाताःपांडवानांमहारथाः॥ ६६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

भीमसेनमुखाःसर्वेपुत्रांस्तेप्रत्युपाद्रवन्॥ अभवत्तुमुलःशब्दोयोधानांतत्रभारत॥ ६७॥ रथहस्त्यश्वपत्तीनांशस्त्राणांचततस्ततः॥ उत्तिष्ठतप्रहरतप्रैताभिपत
तेतिच॥ ६८॥ इतिब्रुवाणात्व्यन्योन्यंजघ्नुर्योधामहारणे॥ अभ्रच्छायेवतत्रासीच्छरवृष्टिभिरंबरे॥ ६९॥ समावृतैर्नरवरैर्निघ्नद्भिरितरेतरं॥ विपताकध्वजच्छ
त्राव्यश्वसूतायुधारणे॥ ७०॥ व्यंगांगावयवाःपेतुःक्षितौक्षीणाःक्षितीश्वराः॥ प्रवणादिवशैलानांशिखराणिद्विपोत्तमाः॥ ७१॥ सारोहानिहताःपेतुर्वज्र
भिन्नाइवाद्रयः॥ छिन्नभिन्नविपर्यस्तैर्वर्मालंकारभूषणैः॥ ७२॥ सारोहास्तुरगाःपेतुर्हतवीराःसहस्रशः॥ विप्रविद्धायुधाश्चैवविरथाश्चरथैर्हताः॥ ७३॥ प्र
तिवीरैश्चसंमर्दपत्तिसंघाःसहस्रशः॥ विशालायतताम्राक्षैःपद्मेंदुसदृशाननैः॥ ७४॥ शिरोभिर्युद्धशौंडानांसर्वतःसंवृतामही॥ यथाभुवितथाव्योम्निनिःस्व
नंशुश्रुवुर्जनाः॥ ७५॥ विमानैरप्सरःसंघैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः॥ हतानभिमुखान्वीरान्वीरैःशतसहस्रशः॥ ७६॥ आरोप्यारोप्यगच्छंतिविमानेष्वप्सरोग
णाः॥ तद्दृष्ट्वामहदाश्चर्यंप्रत्यक्षंस्वर्गलिप्सया॥ ७७॥ प्रहृष्टमनसःशूराःक्षिप्रंजघ्नुःपरस्परं॥ रथिनोरथिभिःसार्धंचित्रंयुयुधुराहवे॥ ७८॥ पत्तयःपत्तिभिर्ना
गाःसहनागैर्हयैर्हयाः॥ एवंप्रवृत्तेसंग्रामेगजवाजिनरक्षये॥ ७९॥ सैन्येनरजसावृत्तेस्वेस्वाञ्जघ्नुःपरेपरान्॥ कचाकचियुद्धमासीद्दंतादंतिनखानखि॥ ८०॥
मुष्टियुद्धंनियुद्धंचदेहपाप्मासुनाशनं॥ तथावर्ततिसंग्रामेगजवाजिनरक्षये॥ ८१॥ नराश्वनागदेहेभ्यःप्रसृतालोहितापगा॥ गजाश्वनरदेहान्साव्युवाहपतिता
न्बहून्॥ ८२॥ नराश्वगजसंबाधेनराश्वगजसादिनां॥ लोहितोदामहाघोरामांसशोणितकर्दमा॥ ८३॥ नराश्वगजदेहानांवहंतीभीरुभीषणा॥ तस्याःपारम
पारंचव्रजंतिविजयैषिणः॥ ८४॥ गाधेनचोत्प्लवंतश्चनिमज्योन्मज्यचापरे॥ तेतुलोहितदिग्धांगारक्तवर्मायुधांबराः॥ ८५॥ सस्नुस्तस्यांपपुश्चास्यांमम्लुश्च
भरतर्षभ॥ रथानश्वान्नरान्नागानायुधाभरणानिच॥ ८६॥ वसनान्यथवर्माणिवध्यमानान्हतानपि॥ भूमिंखंद्यांदिशश्चैवप्रायःपश्यामलोहितं॥ ८७॥
लोहितस्यतुगंधेनस्पर्शेनचरसेनच॥ रूपेणचातिरिक्तेनशब्देनचविसर्पता॥ ८८॥ विषादःसुमहानासीत्प्रायःसैन्यस्यभारत॥ तत्तुविप्रहतंसैन्यंभीमसेनमु
खास्तदा॥ ८९॥ भूयःसमाद्रवन्वीराःसात्यकिप्रमुखास्तदा॥ तेषामापततांवेगमविषह्यंनिरीक्ष्यच॥ ९०॥ पुत्राणांतेमहासैन्यमासीद्राजन्पराङ्मुखं॥ तत्प्र
कीर्णरथाश्वेभंनरवाजिसमाकुलं॥ ९१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विध्वस्तवर्मकवचंप्रविध्यायुधकार्मुकं ॥व्यद्रवत्तावकंसैन्यंलोड्यमानंसमंततः॥सिंहार्दितमिवारण्येयथागजकुलंतथा॥ ९२॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्व
॥५५॥ णिसंकुलयुद्धेऊनपंचाशत्तमोध्यायः॥४९॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच तानभिद्रवतोदृष्ट्वापांडवांस्तावकंबलं॥दुर्योधनोमहाराजवारयामास ८
सर्वशः॥ १ ॥ योधांश्चस्वबलंचैवसमंताद्भरतर्षभ॥ क्रोशतस्तवपुत्रस्यनस्मराजन्यवर्तत॥ २ ॥ततःपक्षःप्रपक्षश्चशकुनिश्चापिसौबलः॥ तदासशस्त्राःकुरवो
भीममभ्यद्रवन्रणे॥ ३ ॥ कर्णोपिदृष्ट्वाद्रवतोधार्तराष्ट्रान्सराजकान्॥ मद्रराजमुवाचेदंयाहिभीमरथंप्रति ॥ ४ ॥ एवमुक्तश्चकर्णेनशल्योमद्राधिपस्तदा ॥ हं
सवर्णान्हयानग्र्यान्प्रैषीद्यत्रवृकोदरः ॥ ५ ॥ तेप्रेरितामहाराजशल्येनाहवशोभिना॥भीमसेनरथंप्राप्यसमसज्जंतवाजिनः॥ ६॥ दृष्ट्वाकर्णसमायांतंभीमः
क्रोधसमन्वितः ॥ मतिंचक्रेविनाशायकर्णस्यभरतर्षभ ॥ ७ ॥ सोब्रवीत्सात्यकिंवीरंधृष्टद्युम्नंचपार्षतं ॥ यूयंरक्षतराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ ८ ॥ संश
यान्महतोमुक्तंकथंचिन्प्रेक्षतोमम ॥ अग्रतोमेकृतोराजाछिन्नसर्वपरिच्छदः ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्यप्रीत्यर्थंराधेयेनदुरात्मना ॥ अंतमद्यगमिष्यामितस्यदुः
खस्यपार्षत॥ १० ॥ हंतास्म्यद्यरणेकर्णंसवामांनिहनिष्यति॥ संग्रामेणसुघोरेणसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ११ ॥ राजानमद्यभवतांन्यासभूतंददानिवै॥ तस्यसंर
क्षणेसर्वेयतध्वंविगतज्वराः॥ १२ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःप्रायादाधिरथिंप्रति॥ सिंहनादेनमहतासर्वाःसन्नादयन्दिशः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वात्वरितमायांतंभीमंयुद्धा
भिनंदिनं॥ सूतपुत्रमथोवाचमद्राणामीश्वरोविभुः॥ १४ ॥ शल्यउवाच पश्यकर्णमहाबाहुंसंक्रुद्धंपांडुनंदनं॥ दीर्घकालार्जितंक्रोधंमोक्तुकामंत्वयि
ध्रुवं॥ १५॥ ईदृशंनास्यरूपंमेदृष्टपूर्वंकदाचन॥ अभिमन्यौहतेकर्णराक्षसेचघटोत्कचे॥ १६ ॥ त्रैलोक्यस्यसमस्तस्यशक्तःक्रुद्धोनिवारणे ॥ बिभर्त्तिसदृशंरू
पंयुगांताग्निसमप्रभं॥ १७॥ संजयउवाच इतिब्रुवतिराधेयंमद्राणामीश्वरेनृप॥ अभ्यवर्ततवैकर्णंक्रोधदीप्तोवृकोदरः॥ १८॥ अथागतंतुसंप्रेक्ष्यभी
मंयुद्धाभिनंदिनं॥ अब्रवीद्वचनंशल्यंराधेयःप्रहसन्निव॥ १९ ॥ यदुक्तंवचनंमेद्यत्वयामद्रजनेश्वर॥ भीमसेनंप्रतिविभोतत्सत्यंनात्रसंशयः॥ २० ॥ एषशूर
श्चवीरश्चक्रोधनश्चवृकोदरः॥ निरपेक्षःशरीरेचप्राणतश्चबलाधिकः॥ २१॥ अज्ञातवासंवसताविराटनगरेतदा॥ द्रौपद्याःप्रियकामेनकेवलंबाहुसंश्रयात्॥
॥२२॥ गूढभावंसमाश्रित्यकीचकःसगणोहतः॥ सोद्यसंग्राममशिरसिसन्नद्धःक्रोधमूर्छितः॥ २३॥ ॥ १४ ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ ॥५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंकरोद्यतदंडेन करेणोद्यतोदंडोयेनतेनमृत्युनासमः किंशब्दउपमार्थे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

किंकरोद्यतदंडेनमृत्युनापिव्रजेद्रणं ॥ चिरकालाभिलषितोममायंतुमनोरथः ॥ २४ ॥ अर्जुनंसमरेहन्यांमांवाहन्याद्धनंजयः ॥ समेकदाचिदद्यैवभवेद्भीमस
मागमात् ॥ २५ ॥ निहतेभीमसेनेवायदिवाविरथीकृते ॥ अभियास्यतिमांपार्थस्तन्मेसाधुभविष्यति ॥ २६ ॥ अत्रयन्मन्यसेप्राप्तंतच्छीघ्रंसंप्रधारय ॥ एत
च्छ्रुत्वातुवचनंराधेयस्यामितौजसः ॥ २७ ॥ उवाचवचनंशल्यःसूतपुत्रंतथागतं ॥ अभियाहिमहाबाहोभीमसेनंमहाबलं ॥ २८ ॥ निरस्यभीमसेनंतुततःप्रा
प्स्यसिफाल्गुनं ॥ यस्तेकामोभिलषितश्चिरात्प्रभृतिहृद्गतः ॥ २९ ॥ सवैसंपत्स्यतेकर्णसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ एवमुक्तेततःकर्णःशल्यंपुनरभाषत ॥ ३० ॥ हंताहम
र्जुनंसंख्येमांवाहन्याद्धनंजयः ॥ युद्धेमनःसमाधाययाहियत्रवृकोदरः ॥ ३१ ॥ संजयउवाच ततःप्रायाद्रथेनाशुशल्यस्तत्रविशांपते ॥ यत्रभीमोमहे
ष्वासोव्यद्रावयतवाहिनीं ॥ ३२ ॥ ततस्तूर्यनिनादश्चभेरीणांचमहास्वनः ॥ उदतिष्ठच्चराजेंद्रकर्णभीमसमागमे ॥ ३३ ॥ भीमसेनोथसंक्रुद्धस्तस्यसैन्यंदुरास
दं ॥ नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्दिशःप्राद्रावयद्बली ॥ ३४ ॥ ससन्निपातस्तुमुलोघोररूपोविशांपते ॥ आसीद्रौद्रोमहाराजकर्णपांडवयोर्मृधे ॥ ३५ ॥ ततोमुहूर्त्ताद्रा
जेंद्रपांडवःकर्णमाद्रवत् ॥ समापतंतंसंप्रेक्ष्यकर्णोवैकर्त्तनोवृषः ॥ ३६ ॥ आजघानसुसंक्रुद्धोनाराचेनस्तनांतरे ॥ पुनश्चैनममेयात्माशरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
सविद्धःसूतपुत्रेणच्छादयामासपत्रिभिः ॥ विव्याधनिशितैःकर्णंनवभिर्नतपर्वभिः ॥ ३८ ॥ तस्यकर्णोधनुर्मध्येद्विधाचिच्छेदपत्रिभिः ॥ अथैनंछिन्नधन्वानं
प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ ३९ ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनसर्वावरणभेदिना ॥ सोन्यत्कार्मुकमादायसूतपुत्रंवृकोदरः ॥ ४० ॥ राजन्मर्मसुमर्मज्ञोविव्याधनिशितैः
शरैः ॥ ननादबलवन्नादंकंपयन्निवरोदसी ॥ ४१ ॥ तंकर्णःपंचविंशत्यानाराचेनसमार्पयत् ॥ मदोत्कटंवनेदृप्तमुल्काभिरिवकुंजरं ॥ ४२ ॥ ततःसायकभि
न्नांगःपांडवःक्रोधमूर्छितः ॥ संरंभामर्षताम्राक्षःसूतपुत्रवधेप्सया ॥ ४३ ॥ सकार्मुकेमहावेगंभारसाधनमुत्तमं ॥ गिरीणामपिभेत्तारंसायकंसमयोजयत् ॥
॥ ४४ ॥ विकृष्यबलवच्चापमाकर्णादतिमारुतिः ॥ तंमुमोचमहेष्वासःक्रुद्धःकर्णजिघांसया ॥ ४५ ॥ सविसृष्टोबलवताबाणोवज्राशनिस्वनः ॥ अदारयद्रणे
कर्णंवज्रवेगोयथाचलं ॥ ४६ ॥ सभीमसेनाभिहतःसूतपुत्रःकुरूद्वह ॥ निषसादरथोपस्थेविसंज्ञःपृतनापतिः ॥ ४७ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ सुदुष्करमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

ततोमद्राधिपोदृष्ट्वाविसंज्ञंसूतनंदनं ॥ अपोवाहरथेनाजौकर्णमाहवशोभिनं ॥ ४८ ॥ ततःपराजितेकर्णेधार्तराष्ट्रींमहाचमूं ॥ व्यद्रावयद्भीमसेनोयथेंद्रोदान
॥५६॥ वान्पुरा ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णापयानेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सुदुष्करमिदंकर्मकृतं
भीमेनसंजय ॥ येनकर्णोमहाबाहुरथोपस्थेनिपातितः ॥ १ ॥ कर्णोह्येकोरणेहंतापांडवान्सृंजयैःसह ॥ इतिदुर्योधनःसूतप्राब्रवीन्मांमुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ पराजितं
तुराधेयंदृष्ट्वाभीमेनसंयुगे ॥ ततःपरंकिमकरोत्पुत्रोदुर्योधनोमम ॥ ३ ॥ संजयउवाच विमुखंप्रेक्ष्यराधेयंसूतपुत्रंमहाहवे ॥ पुत्रस्तवमहाराजसोदर्या
न्समभाषत ॥ ४ ॥ शीघ्रंगच्छतभद्रंवोराधेयंपरिरक्षत ॥ भीमसेनभयागाधेमज्जंतंव्यसनार्णवे ॥ ५ ॥ तेतुराज्ञासमादिष्टाभीमसेनंजिघांसवः ॥ अभ्यवर्ततसं
क्रुद्धाःपतंगाःपावकंयथा ॥ ६ ॥ श्रुतर्वादुर्धरःक्राथोविवित्सुर्विकटःसमः ॥ निषंगीकवचीपाशीतथानंदोपनंदकौ ॥ ७ ॥ दुष्प्रधर्षःसुबाहुश्चवातवेगसुवर्चसौ ॥
धनुर्ग्राहोदुर्मदश्चजलसंधःशलःसहः ॥ ८ ॥ एतेरथैःपरिवृतावीर्यवंतोमहाबलाः ॥ भीमसेनंसमासाद्यसमंतात्पर्यवारयन् ॥ ९ ॥ तेव्यमुंचञ्छरव्रातान्नानालिं
गान्समंततः ॥ सतैरभ्यर्द्यमानस्तुभीमसेनोमहाबलः ॥ १० ॥ तेषामापततांक्षिप्रंसुतानांतेजनाधिप ॥ रथैःपंचदशैःसार्द्धंपंचाशदहनद्रथान् ॥ ११ ॥ विवित्सो
स्तुततःक्रुद्धोभल्लेनापाहरच्छिरः ॥ भीमसेनोमहाराजतत्पपातहतंभुवि ॥ १२ ॥ सकुंडलशिरस्त्राणंपूर्णचंद्रोपमंतथा ॥ तंदृष्ट्वानिहतंशूरंभ्रातरःसर्वतःप्रभो ॥
॥ १३ ॥ अभ्यद्रवंतसमरेभीमंभीमपराक्रमं ॥ ततोपराभ्यांभल्लाभ्यांपुत्रयोस्तेमहाहवे ॥ १४ ॥ जहारसमरेप्राणान्भीमोभीमपराक्रमः ॥ तौधरामनुपद्येतांवा
तरुग्णाविवद्रुमौ ॥ १५ ॥ विकटश्चसहश्चोभौदेवपुत्रोपमौनृप ॥ ततस्तुत्वरितोभीमःक्राथंनिन्येयमक्षयं ॥ १६ ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनसहतोन्यपतद्भुवि ॥ हा
हाकारस्ततस्तीव्रःसंबभूवजनेश्वर ॥ १७ ॥ वध्यमानेषुवीरेषुतवपुत्रेषुधन्विषु ॥ तेषांसुलुलितेसैन्येपुनर्भीमोमहाबलः ॥ १८ नंदोपनंदौसमरेप्रैषयद्यमसाद
नं ॥ ततस्तेप्राद्रवन्भीताःपुत्रास्तेविह्वलीकृताः ॥ १९ ॥ भीमसेनंरणेदृष्ट्वाकालांतकयमोपमं ॥ पुत्रांस्तेनिहतान्दृष्ट्वासूतपुत्रःसुदुर्मनाः ॥ २० ॥ हंसवर्णान्ह ॥५६॥
यान्भूयःप्रैषयद्यत्रपांडवः ॥ तेप्रेषितामहाराजमद्रराजेनवाजिनः ॥ २१ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हरींद्रयोः वानरेंद्रयोर्वालिसुग्रीवयोरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमसेनरथंप्राप्यसमसज्जंतवेगिताः ॥ ससन्निपातस्तुमुलोघोररूपोविशांपते ॥ २२ ॥ आसीद्रौद्रोमहाराजकर्णपांडवयोर्मृधे ॥ दृष्ट्वाममहाराजतौसमेतौ
महारथौ ॥ २३ ॥ आसीद्बुद्धिःकथंयुद्धमेतदद्यभविष्यति ॥ ततोभीमोरणश्लाघीछादयामासपत्रिभिः ॥ २४ ॥ कर्णंरणेमहाराजपुत्राणांतवपश्यतां ॥ ततःक
र्णोभृशंक्रुद्धोभीमंनवभिरायसैः ॥ २५ ॥ विव्याधपरमास्त्रज्ञोभल्लैःसंनतपर्वभिः ॥ आहतःसमहाबाहुर्भीमोभीमपराक्रमः ॥ २६ ॥ आकर्णपूर्णैर्विशिखैःक
र्णंविव्याधसप्तभिः ॥ ततःकर्णोमहाराजआशीविषइवश्वसन् ॥ २७ ॥ शरवर्षेणमहताछादयामासपांडवं ॥ भीमोपितंशरव्रातैश्छादयित्वामहारथं ॥ २८ ॥ प
श्यतांकौरवेयाणांविननर्दमहाबलः ॥ ततःकर्णोभृशंक्रुद्धोदृढमादायकार्मुकं ॥ २९ ॥ भीमंविव्याधदशभिःकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ कार्मुकंचास्यचिच्छेदभ
ल्लेननिशितेनच ॥ ३० ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्हेमपट्टविभूषितं ॥ परिघंघोरमादायमृत्युदंडमिवापरं ॥ ३१ ॥ कर्णस्यनिधनाकांक्षीचिक्षेपातिबलोनदन् ॥ तमा
पतंतंपरिघंवज्राशनिसमस्वनं ॥ ३२ ॥ चिच्छेदबहुधाकर्णःशरैराशीविषोपमैः ॥ ततःकार्मुकमादायभीमोदृढतरंतदा ॥ ३३ ॥ छादयामासविशिखैःकर्णंपर
बलार्दनं ॥ ततोयुद्धमभूद्घोरंकर्णपांडवयोर्मृधे ॥ ३४ ॥ हरींद्रयोरिवमुहुःपरस्परवधैषिणोः ॥ ततःकर्णोमहाराजभीमसेनंत्रिभिःशरैः ॥ ३५ ॥ आकर्णमूलंवि
व्याधदृढमायम्यकार्मुकं ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःकर्णेनबलिनांवरः ॥ ३६ ॥ घोरमादत्तविशिखंकर्णकायावदारणं ॥ तस्यभित्वातनुत्राणंभित्वाकायंचसाय
कः ॥ ३७ ॥ प्राविशद्धरणींराजन्वल्मीकमिवपन्नगः ॥ सतेनातिप्रहारेणव्यथितोविह्वलन्निव ॥ ३८ ॥ संचचालरथेकर्णःक्षितिकंपेयथाचलः ॥ ततःकर्णोमहा
राजरोषामर्षसमन्वितः ॥ ३९ ॥ पांडवंपंचविंशत्यानाराचानांसमार्पयत् ॥ आजघ्नेबहुभिर्बाणैर्ध्वजमेकेषुणाहनत् ॥ ४० ॥ सारथिंचास्यभल्लेनप्रेषयामास
मृत्यवे ॥ छित्वाचकार्मुकंतूर्णंपांडवस्याशुपत्रिणा ॥ ४१ ॥ ततोमुहूर्त्ताद्राजेंद्रनातिकृच्छ्राद्धसन्निव ॥ विरथंभीमकर्माणंभीमंकर्णश्चकारह ॥ ४२ ॥ विरथोभ
रतश्रेष्ठप्रहसन्ननिलोपमः ॥ गदांगृह्यमहाबाहुरपतत्स्यंदनोत्तमात् ॥ ४३ ॥ अवप्लुत्यचवेगेनतवसैन्यंविशांपते ॥ व्यधमद्गदयाभीमःशरन्मेघानिवानिलः ॥ ४४ ॥
नागान्सप्तशतान्राजन्नीषादंतान्प्रहारिणः ॥ व्यधमत्सहसाभीमःक्रुद्धरूपःपरंतपः ॥ ४५ ॥ दंतवेष्टेषुनेत्रेषुकुंभेषुचकटेषुच ॥ मर्मस्वपिचमर्मज्ञस्तान्नागानवधी
द्बली ॥ ४६ ॥ ततस्तेप्राद्रवन्भीताःप्रतीपंप्रहिताःपुनः ॥ महामात्रैस्तमावव्रुर्मेघाइवदिवाकरं ॥ ४७ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्ससप्तशतान्नागान्सारोहायुधकेतनान् ॥ भूमिष्ठोगदयाजघ्नेवज्रेणेंद्रइवाचलान् ॥ ४८ ॥ ततःसुबलपुत्रस्यनागानतिबलान्पुनः ॥ पोथयामासकौंतेयोद्वि
पंचाशदरिंदमः ॥ ४९ ॥ तथारथशतंसाग्रंपत्तींश्चशतशोपरान् ॥ न्यहनत्पांडवोयुद्धेतापयंस्तववाहिनीं ॥ ५० ॥ प्रताप्यमानंसूर्येणभीमेनचमहात्मना ॥ तव
सैन्यंसंचुकोचचर्माग्नावाहितंयथा ॥ ५१ ॥ तेभीमभयसंत्रस्तास्तावकाभरतर्षभ ॥ विहायसमरेभीमंदुद्रुवुर्वैदिशोदश ॥ ५२ ॥ रथाःपंचशताश्चान्येह्रादिन
श्चर्मवर्मिणः ॥ भीममभ्यद्रवन्घ्नंतःशरपूगैःसमंततः ॥ ५३ ॥ तान्सपंचशतान्वीरान्सपताकध्वजायुधान् ॥ पोथयामासगदयाभीमोविष्णुरिवासुरान् ॥ ५४ ॥
ततःशकुनिनिर्दिष्टाःसादिनःशूरसंमताः ॥ त्रिसाहस्राभ्ययुर्भीमंशक्त्यृष्टिप्रासपाणयः ॥ ५५ ॥ प्रत्युद्गम्यजवेनाशुसाश्वारोहांस्तदारिहा ॥ विविधान्विचरन्मा
र्गान्गदयासमपोथयत् ॥ ५६ ॥ तेषामासीन्महाञ्छब्दस्तडितानांचसर्वशः ॥ अश्मभिर्विध्यमानानांनगानामिवभारत ॥ ५७ ॥ एवंसुबलपुत्रस्यत्रिसाह
स्रान्हयोत्तमान् ॥ हत्वान्यंरथमास्थायक्रुद्धोराधेयमभ्ययात् ॥ ५८ ॥ कर्णोपिसमरेराजन्धर्मपुत्रमरिंदमं ॥ सशरैश्छादयामाससारथिंचाप्यपातयत् ॥ ५९ ॥
ततःसप्रद्रुतःसंख्येरथंदृष्ट्वामहारथः ॥ अन्वधावत्किरन्बाणैःकंकपत्रैरजिह्मगैः ॥ ६० ॥ राजानमभिधावंतंशरैरावृत्यरोदसी ॥ क्रुद्धःप्रच्छादयामासशरजा
लेनमारुतिः ॥ ६१ ॥ सन्निवृत्तस्ततस्तूर्णंराधेयःशत्रुकर्शनः ॥ भीमंप्रच्छादयामाससमंतान्निशितैःशरैः ॥ ६२ ॥ भीमसेनरथव्यग्रंकर्णंभारतसात्यकिः ॥ अ
भ्यर्दयदमेयात्मापार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ६३ ॥ अभ्यवर्ततकर्णस्तमर्दितोपिशरैर्भृशं ॥ तावन्योन्यंसमासाद्यवृषभौसर्वधन्विनां ॥ ६४ ॥ विसृजंतौशरान्दीप्ता
न्विभ्राजेतांमनस्विनौ ॥ ताभ्यांवियतिराजेंद्रविततंभीमदर्शनं ॥ ६५ ॥ क्रौंचपृष्ठारुणंरौद्रंबाणजालंव्यदृश्यत ॥ नैवसूर्यप्रभाराजन्नदिशःप्रदिशस्तथा ॥ ६६ ॥
प्राज्ञासिष्मवयंतेवाशरैर्मुक्तैःसहस्रशः ॥ मध्यान्हेतपतोराजन्भास्करस्यमहाप्रभाः ॥ ६७ ॥ हृताःसर्वाःशरौघैस्तैःकर्णपांडवयोस्तदा ॥ सौबलंकृतवर्माणंद्रौ
णिमाधिरथिंकृपं ॥ ६८ ॥ संसक्तान्पांडवैर्दृष्ट्वानिवृत्ताःकुरवःपुनः ॥ तेषामापततांशब्दस्तीव्रआसीद्विशांपते ॥ ६९ ॥ उद्वृत्तानांयथावृष्ट्यासागराणांभयावहः ॥
तेसेनेभृशसंसक्तेदृष्ट्वान्योन्यंमहाहवे ॥ ७० ॥ हर्षेणमहतायुक्तेपरिगृह्यपरस्परं ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंमध्यंप्राप्तेदिवाकरे ॥ ७१ ॥ तादृशंनकदाचिद्धिदृष्टपूर्वंनचश्रु
तं ॥ बलौघस्तुसमासाद्यबलौघंसहसारणे ॥ ७२ ॥ उपासर्पतवेगेनवार्योघइवसागरं ॥ आसीन्निनादःसुमहान्बाणौघानांपरस्परं ॥ ७३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ क्षत्रियाइति ॥१॥२॥३॥दृष्ट्यःदृष्टयः

गर्जतांसागरौघाणांयथास्यान्निःस्वनोमहान्॥ तेतुसेनेसमासाद्यवेगवत्यौपरस्परं ॥ ७४ ॥ एकीभावमनुप्राप्तेनद्याविवसमागमे ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपं
विशांपते॥ ७५॥ कुरूणांपांडवानांचलिप्सतांसुमहद्यशः॥ शूराणांगर्जतांतत्रत्व्यविच्छेदकृतागिरः॥ ७६ ॥ श्रूयंतेविविधाराजन्नामान्युद्दिश्यभारत ॥ यस्य
यद्धिरणेव्यंगंपितृतोमातृतोपिवा॥ ७७॥ कर्मतःशीलतोवापिसतच्छ्रावयतेयुधि ॥ तान्दृष्ट्वासमरेशूरांस्तर्जमानान्परस्परं ॥ ७८॥ अभवन्मेमतीराजन्नैषा
मस्तीतिजीवितं॥ तेषांदृष्ट्वातुक्रुद्धानांवपूंष्यमिततेजसां ॥ ७९ ॥ अभवन्मेभयंतीव्रंकथमेतद्भविष्यति ॥ ततस्तेपांडवाराजन्कौरवाश्चमहारथाः ॥ ८० ॥ तत
क्षुःसायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नंतोहिपरस्परं॥८१॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५१॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ संजयउवाच
क्षत्रियास्तेमहाराजपरस्परवधैषिणः॥ अन्योन्यंसमरेजघ्नुःकृतवैराःपरस्परं ॥ १॥ रथौघाश्चहयौघाश्चनरौघाश्चसमंततः॥ गजौघाश्चमहाराजसंसक्ताश्चपर
स्परं॥ २ ॥ गदानांपरिघाणांचकणपानांचक्षिप्यतां॥प्रासानांभिंदिपालानांभुशुंडीनांचसर्वशः॥ ३ ॥ संपातंचानुपश्यामसंग्रामेभृशदारुणे॥ शलभाइवसं
पेतुःशरवृष्टयःसमंततः ॥ ४ ॥ नागान्नागाःसमासाद्यव्यधमंतपरस्परं॥ हयाहयांश्चसमरेरथिनोरथिनस्तथा ॥ ५॥ पत्तयःपत्तिसंघांश्चहयसंघांश्चपत्तयः ॥ प
त्तयोरथमातंगान्रथाहस्त्यश्वमेवच ॥ ६॥ नागाश्वसमरेत्र्यंगंमृद्नुःशीघ्रगान्नृप ॥ वध्यतांतत्रशूराणांक्रोशतांचपरस्परं ॥ ७॥ घोरमायोधनंजज्ञेपशूनांवै
शसंयथा॥ रुधिरेणसमास्तीर्णाभातिभारतमेदिनी॥ ८॥ शक्रगोपगणाकीर्णाप्रावृषीवयथाधरा॥ यथावावाससीशुक्लेमहारंजनरंजिते॥ ९॥बिभृयाद्युवती
श्यामातद्वदासीद्वसुंधरा॥ मांसशोणितचित्रेवशातकुंभमयीवच ॥ १० ॥ भिन्नानांचोत्तमांगानांबाहूनांचोरुभिःसह ॥ कुंडलानांप्रवृद्धानांभूषणानांचभा
रत॥ ११ ॥ निष्काणामथशूराणांशरीराणांचधन्विनां॥ चर्मणांसपताकानांसंघास्तत्रापतन्भुवि॥ १२॥ गजागजान्समासाद्यविषाणैरार्दयन्नृप॥विषाणा
भिहतास्तत्रभ्राजंतेद्विरदास्तथा॥ १३॥ रुधिरेणावसिक्तांगागैरिकप्रस्रवाइव॥ यथाभ्राजंतिस्यंदंतःपर्वताधातुमंडिताः॥१४॥तोमरान्सादिभिर्मुक्तान्प्रती
पानास्थितान्बहून्॥ हस्तैर्विचेरुस्तेनागाबभंजुश्चापरेतथा॥१५॥नाराचैश्छिन्नवर्माणोभ्राजंतिस्मगजोत्तमाः॥ हिमागमेयथाराजन्व्यभ्राइवमहीधराः॥
॥१६॥शरैःकनकपुंखैश्चचित्रारेजुर्गजोत्तमाः॥ उल्काभिःसंप्रदीप्ताग्राःपर्वताइवभारत॥ १७॥ ॥४॥५॥६॥ ७॥८ ॥ ९ ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नगनिभोपमाः नगेषुनितरांभांतितेनगनिभाःपर्वतोत्तमास्तेउपमायेषामित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ धनुःशरगदाएवभा

केचिदभ्याहतानागैर्नागानगनिभोपमाः ॥ विनेशुःसमरेतस्मिन्पक्षवंतइवाद्रयः ॥ १८ ॥ अपरेप्राद्रवन्नागाःशल्यार्त्ताव्रणपीडिताः ॥ प्रतिमानैश्चकुंभैश्चपे
तुरुर्व्यांमहाहवे ॥ १९ ॥ विनेदुःसिंहवच्चान्येनदंतोभैरवान्रवान् ॥ बभ्रमुर्बहवोराजंश्चुकुशुश्चापरेगजाः ॥ २० ॥ हयाश्चनिहताबाणैर्हैमभांडविभूषिताः ॥ नि
षेदुश्चैवमम्लुश्चबभ्रमुश्चदिशोदश ॥ २१ ॥ अपरेकृष्यमाणाश्चविचेष्टंतोमहीतले ॥ भावान्बहुविधांश्चक्रुस्ताडिताःशरतोमरैः ॥ २२ ॥ नरास्तुनिहताभूमौकू
जंतस्तत्रमारिष ॥ दृष्ट्वाचबांधवानन्येपितॄनन्येपितामहान् ॥ २३ ॥ धावमानान्परांश्चान्येदृष्ट्वान्येतत्रभारत ॥ गोत्रनामानिख्यातानिशशंसुरितरेतरं ॥ २४ ॥
तेषांछिन्नामहाराजभुजाःकनकभूषणाः ॥ उद्वेष्टंतेविचेष्टंतेपतंतेचोत्पतंतिच ॥ २५ ॥ निपतंतितथैवान्येस्फुरंतिचसहस्रशः ॥ वेगांश्चान्येरणेचक्रुःपंचास्याइ
वपन्नगाः ॥ २६ ॥ तेभुजाभोगिभोगाभाश्चंदनाक्ताविशांपते ॥ लोहितार्द्राभृशंरेजुस्तपनीयध्वजाइव ॥ २७ ॥ वर्तमानेतथाघोरेसंकुलेसर्वतोदिशं ॥ अवि
ज्ञाताःस्मयुध्यंतेविनिघ्नंतःपरस्परं ॥ २८ ॥ भौमेनरजसाकीर्णेशस्त्रसंपातसंकुले ॥ नैवस्वेनपरेराजन्व्यज्ञायंततमोवृताः ॥ २९ ॥ तथातदभवद्युद्धंघोररूपंभ
यानकं ॥ लोहितोदामहानद्यःप्रसस्रुस्तत्रचासकृत् ॥ ३० ॥ शीर्षपाषाणसंछन्नाःकेशशैवलशाद्वलाः ॥ अस्थिमीनसमाकीर्णाधनुःशरगदोडुपाः ॥ ३१ ॥
मांसशोणितपंकिन्योघोररूपाःसुदारुणाः ॥ नदीःप्रवर्तयामासुःशोणितौघविवर्धिनीः ॥ ३२ ॥ भीरुवित्रासकारिण्यःशूराणांहर्षवर्धनाः ॥ तानद्योघोररूपास्तु
नयंत्योयमसादनं ॥ ३३ ॥ अवगाढान्मज्जयंत्यःक्षत्रस्याजनयन्भयं ॥ क्रव्यादानांनरव्याघ्रनर्दतांतत्रतत्रह ॥ ३४ ॥ घोरमायोधनंजज्ञेप्रेतराजपुरोपमं ॥
उत्थितान्यगणेयानिकबंधानिसमंततः ॥ ३५ ॥ नृत्यंतिवैभूतगणाःसुतृप्तामांसशोणितैः ॥ पीत्वाचशोणितंतत्रवसांपीत्वाचभारत ॥ ३६ ॥ मेदोमज्जावसा
मत्तास्तृप्तामांसस्यचैवह ॥ धावमानाःस्मदृश्यंतेकाकगृध्रबकास्तथा ॥ ३७ ॥ शूरास्तुसमरेराजन्भयंत्यक्त्वासुदुस्त्यजं ॥ योधव्रतसमाख्याताश्चक्रुःकर्माण्यभी
तवत् ॥ ३८ ॥ शरशक्तिसमाकीर्णेक्रव्याद्गणसंकुले ॥ व्यचरंतरणेशूराःख्यापयंतःस्वपौरुषं ॥ ३९ ॥ अन्योन्यंश्रावयंतिस्मनामगोत्राणिभारत ॥ पितृनामा ॥५८॥
निचरणेगोत्रनामानिवाविभो ॥ ४० ॥ श्रावयाणाश्चबहवस्तत्रयोधाविशांपते ॥ अन्योन्यमवमृद्नंतःशक्तितोमरपट्टिशैः ॥ ४१ ॥ स्वरत्वादुडुवन्नक्षत्रसदृशीःपांतीत्युडुपाः

धनुरादिवदुडुपःशोभायासांताइतिवा उडुपस्तुप्लवेचंद्रेप्रतापेस्वेदतेजसोः शोभायांचेतिविश्वः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अगणेयानिगणयितुमशक्यानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४२ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वर्तमानेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वर्त्तमानेतथायुद्धेघोररूपेसुदारुणे ॥ व्यषीदत्कौरवीसेनाभिन्नानौरिवसागरे ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
संजयउवाच वर्त्तमानेतथायुद्धेक्षत्रियाणांनिमज्जने ॥ गांडीवस्यमहाघोषःश्रूयतेयुधिमारिष ॥ १ ॥ संशप्तकानांकदनमकरोद्यत्रपांडवः ॥ कोसलानांत
थाराजन्नारायणबलस्यच ॥ २ ॥ संशप्तकास्तुसमरेशरवृष्टीःसमंततः ॥ अपातयन्पार्थमूर्ध्निजयगृद्धाःप्रमन्यवः ॥ ३ ॥ तावृष्टीःसहसाराजंस्तरसाधारयन्प्रभुः ॥
व्यगाहतरणेपार्थोविनिघ्नन्रथिनांवरान् ॥ ४ ॥ विगाह्यतद्रथानीकंकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ आससादततःपार्थःसुशर्माणंवरायुधं ॥ ५ ॥ सतस्यशरवर्षाणि
ववर्षरथिनांवरः ॥ तथासंशप्तकाश्चैवपार्थंबाणैःसमार्पयन् ॥ ६ ॥ सुशर्मातुततःपार्थंविध्वादशभिराशुगैः ॥ जनार्दनंत्रिभिर्बाणैरहनद्दक्षिणेभुजे ॥ ७ ॥ ततो
परेणभल्लेनकेतुंविव्याधमारिष ॥ सवानरवरोराजन्विश्वकर्मकृतोमहान् ॥ ८ ॥ ननादसुमहानादंभीषयाणोजगर्जच ॥ कपेस्तुनिनदंश्रुत्वासंत्रस्तातववाहिनी
॥ ९ ॥ भयंविपुलमाधायनिश्चेष्टासमपद्यत ॥ ततःसाशुशुभेसेनानिश्चेष्टावस्थितानृप ॥ १० ॥ नानापुष्पसमाकीर्णंयथाचैत्ररथंवनं ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांयो
धास्तेकुरुसत्तम ॥ ११ ॥ अर्जुनंसिषिचुर्बाणैःपर्वतंजलदाइव ॥ परिवव्रुस्ततःसर्वेपांडवस्यमहारथं ॥ १२ ॥ निगृह्यतंप्रचुक्रुशुर्वध्यमानाःशितैःशरैः ॥ तेहया
न्रथचक्रेचरथेषांचापिमारिष ॥ १३ ॥ निग्रहीतुमुपाक्रामन्क्रोधाविष्टाःसमंततः ॥ निगृह्यतंरथंतस्ययोधास्तेतुसहस्रशः ॥ १४ ॥ निगृह्यबलवत्सर्वेसिंहना
दमथानदन् ॥ अपरेजगृहुश्चैवकेशवस्यमहाभुजौ ॥ १५ ॥ पार्थमन्येमहाराजरथस्थंजगृहुर्मुदा ॥ केशवस्तुततोबाहूविधुन्वन्रणमूर्धनि ॥ १६ ॥ पातयामास
तान्सर्वान्दुष्टहस्तीवहस्तिपान् ॥ ततःक्रुद्धोरणेपार्थःसंवृतस्तैर्महारथैः ॥ १७ ॥ निगृहीतंरथंदृष्ट्वाकेशवंचाप्यभिद्रुतं ॥ रथारूढांस्तुसुबहून्पदातींश्चाप्यपातयत्
॥ १८ ॥ आसन्नांश्चतथायोधान्शरैरासन्नयोधिभिः ॥ छादयामाससमरेकेशवंचेदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्यकृष्णमहाबाहोसंशप्तकगणान्बहून् ॥ कुर्वाणान्दारु
णंकर्मवध्यमानान्सहस्रशः ॥ २० ॥ रथबंधमिमंघोरंपृथिव्यांनास्तिकश्चन ॥ यःसहेतपुमाँल्लोकेमदन्योयदुपुंगव ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वाबीभत्सुर्देवदत्तमथाध
मत् ॥ पांचजन्यंचकृष्णोपिपूरयन्निवरोदसी ॥ २२ ॥ तंतुशंखस्वनंश्रुत्वासंशप्तकवरूथिनी ॥ संचचालमहाराजवित्रस्ताचाद्रवद्भृशं ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पादबंधंततश्चक्रेपांडवःपरवीरहा॥ नागमस्त्रंमहाराजसंप्रकीर्यमुहुर्मुहुः॥ २४॥ तेबद्धाःपादबंधेनपांडवेनमहात्मना॥ निश्चेष्टाश्चाभवन्राजन्नश्मसारमया
॥५९॥ इव॥ २५॥ निश्चेष्टांस्तुततोयोधानवधीत्पांडुनंदनः॥ यथेंद्रःसमरेदैत्यांस्तारकस्यवधेपुरा॥ २६॥ तेवध्यमानाःसमरेमुमुचुस्तंरथोत्तमं ॥ आयुधानिचसर्वा ८
णिविस्रष्टुमुपचक्रमुः॥ २७॥ तेबद्धाःपादबंधेननशेकुश्चेष्टितुंनृप॥ ततस्तानवधीत्पार्थःशरैःसन्नतपर्वभिः॥ २८॥ सर्वयोधाहिसमरेभुजगैर्वेष्टिताभवन्॥या
नुद्दिश्यरणेपार्थःपादबंधंचकारह॥ २९॥ ततःसुशर्माराजेंद्रगृहीतांवीक्ष्यवाहिनीं॥ सौपर्णमस्त्रंत्वरितःप्रादुश्चक्रेमहारथः॥३०॥ ततःसुपर्णाःसंपेतुर्भक्षयंतो
भुजंगमान्॥ तेवैविदुद्रुवुर्नागादृष्ट्वातान्खचरान्नृप॥ ३१॥ बभौबलंतद्विमुक्तंपादबंधाद्विशांपते॥ मेघवृंदाद्यथामुक्तोभास्करस्तापयन्प्रजाः॥ ३२॥ विप्रमु
क्तास्तुतेयोधाःफाल्गुनस्यरथंप्रति॥ सस्रुजुर्बाणसंघांश्चशस्त्रसंघांश्चमारिष॥ ३३॥ विविधानिचशस्त्राणिप्रत्यविध्यंतसर्वशः॥ तांमहास्त्रमयींवृष्टिंसंछिद्यश
रवृष्टिभिः॥ ३४॥ न्यवधीच्चततोयोधान्वासविःपरवीरहा॥ सुशर्मातुततोराजन्बाणेनानतपर्वणा॥ ३५॥ अर्जुनंहृदयेविध्वाविव्याधान्यैस्त्रिभिःशरैः॥ स
गाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत्॥ ३६॥ ततउच्चुकुशुःसर्वेहतःपार्थइतिस्मह॥ ततःशंखनिनादाश्चभेरीशब्दाश्चपुष्कलाः॥३७॥ नानावादित्रनिनदाः
सिंहनादाश्चजज्ञिरे॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांश्वेताश्वःकृष्णसारथिः॥ ३८॥ ऐंद्रमस्त्रममेयात्माप्रादुश्चक्रेत्वरान्वितः॥ ततोबाणसहस्राणिसमुत्पन्नानिमारिष॥
॥ ३९॥ सर्वदिक्षुव्यदृश्यंतनिघ्नंतितववाहिनीं॥ हयान्रथांश्चसमरेशस्त्रैःशतसहस्रशः॥ ४०॥ वध्यमानेततःसैन्येभयंसुमहदाविशत्॥ संशप्तकगणानांच
गोपालानांचभारत॥ ४१॥ नहितत्रपुमान्कश्चिद्योर्जुनंप्रत्यविध्यत॥ पश्यतांतत्रवीराणामहन्यतबलंतव॥ ४२॥ हन्यमानमपश्यंश्चनिश्चेष्टंस्मपराक्रमे॥
अयुतंतत्रयोधानांहत्वापांडुसुतोरणे॥ ४३॥ व्यभ्राजतमहाराजविधूमोग्निरिवज्वलन्॥ चतुर्दशसहस्राणियानिशिष्टानिभारत॥ ४४॥ रथानामयुतंचै
वत्रिसाहस्राश्चदंतिनः॥ ततःसंशप्तकाभूयःपरिवव्रुर्धनंजयं॥ ४५॥ मर्तव्यमितिनिश्चित्यजयंवाप्यनिवर्तनं॥ तत्रयुद्धंमहच्चासीत्तावकानांविशांपते॥
शूरेणबलिनासार्धंपांडवेनकिरीटिना॥४६ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥५९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥

संजयउवाच कृतवर्माकृपोद्रौणिःसूतपुत्रश्चमारिष॥ उलूकःसौबलश्चैवराजाचसहसोदरैः॥१॥सीदमानांचमूंदृष्ट्वापांडुपुत्रभयार्दितां॥ समुज्जन्हुःस्मवे
गेनभिन्नांनावमिवार्णवे॥ २॥ ततोयुद्धमतीवासीन्मुहूर्त्तमिवभारत॥ भीरूणांत्रासजननंशूराणांहर्षवर्धनं॥ ३॥ कृपेणशरवर्षाणिप्रतिमुक्तानिसंयुगे॥ सृं
जयांश्छादयामासुःशलभानांव्रजाइव॥ ४॥ शिखंडीचततःक्रुद्धोगौतमंत्वरितोययौ॥ ववर्षशरवर्षाणिसमंताद्द्विजपुंगवं॥ ५॥ कृपस्तुशरवर्षंतद्विनिहत्यम
हास्त्रवित्॥ शिखंडिनंरणेक्रुद्धोविव्याधदशभिःशरैः॥ ६॥ ततःशिखंडीकुपितःशरैःसप्तभिराहवे॥ कृपंविव्याधकुपितंकंकपत्रैरजिह्मगैः॥ ७॥ ततःकृपःशरै
स्तीक्ष्णैःसोतिविद्धोमहारथः॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेशिखंडिनमथोद्विजः॥ ८॥ हताश्वात्तुततोयानादवप्लुत्यमहारथः॥ खड्गंचर्मतथागृह्यसत्वरंब्राह्मणंययौ॥९॥
तमापतंतंसहसाशरैःसन्नतपर्वभिः॥ छादयामाससमरेतदद्भुतमिवाभवत्॥ १०॥ तत्राद्भुतमपश्यामशिलानांप्लवनंयथा॥ निश्चेष्टस्तद्रणेराजञ्छिखंडीस
मतिष्ठत॥ ११॥ कृपेणच्छादितंदृष्ट्वानृपोत्तमशिखंडिनं॥ प्रत्युद्ययौकृपंतूर्णंधृष्टद्युम्नोमहारथः॥ १२॥ धृष्टद्युम्नंततोयांतंशारद्वतरथंप्रति॥ प्रतिजग्राहवेगेन
कृतवर्मामहारथः॥ १३॥ युधिष्ठिरमथायांतंशारद्वतरथंप्रति॥ सपुत्रंसहसैन्यंचद्रोणपुत्रोन्यवारयत्॥ १४॥ नकुलंसहदेवंचत्वरमाणौमहारथौ॥ प्रतिजग्रा
हतेपुत्रःशरवर्षेणवारयन्॥ १५॥ भीमसेनंकरूषांश्चकेकयान्सहसृंजयैः॥ कर्णोवैकर्त्तनोयुद्धेवारयामासभारत॥ १६॥ शिखंडिनस्ततोबाणान्कृपःशारद्वतो
युधि॥ प्राहिणोत्त्वरयायुक्तोदिधक्षुरिवमारिष॥ १७॥ तांञ्छरान्प्रेषितांस्तेनसमंतात्स्वर्णभूषितान्॥ चिच्छेदखड्गमाविध्यभ्रामयंश्चपुनःपुनः॥ १८॥ शत
चंद्रंचतच्चर्मगौतमस्तस्यभारत॥ व्यधमत्सायकैस्तूर्णंततउच्चुक्रुशुर्जनाः॥ १९॥ सविचर्मामहाराजखड्गपाणिरुपाद्रवत्॥ कृपस्यवशमापन्नोमृत्योरास्यमि
वातुरः॥ २०॥ शारद्वतशरैर्ग्रस्तंक्लिश्यमानंमहाबलः॥ चित्रकेतुसुतोराजन्सुकेतुस्त्वरितोययौ॥ २१॥ विकिरन्ब्राह्मणंयुद्धेबहुभिर्निशितैःशरैः॥ अभ्यापत
दमेयात्मागौतमस्यरथंप्रति॥ २२॥ दृष्ट्वाचयुक्तंतंयुद्धेब्राह्मणंचरितव्रतं॥ अपयातस्ततस्तूर्णंशिखंडीराजसत्तम॥ २३॥ सुकेतुस्तुततोराजन्गौतमंनवभिः
शरैः॥ विध्वाविव्याधसप्तत्यापुनश्चैनंत्रिभिःशरैः॥ २४॥ अथास्यसशरंचापंपुनश्चिच्छेदमारिष॥ सारथिंचशरेणास्यभृशंमर्मस्वताडयत्॥ २५॥ गौतमस्तुत
तःक्रुद्धोधनुर्गृह्यनवंदृढं॥ सुकेतुंत्रिंशताबाणैःसर्वमर्मस्वताडयत्॥ २६॥ सविह्वलितसर्वांगःप्रचचालरथोत्तमे॥ भूमिकंपेयथावृक्षश्चचालकंपितोभृशं॥ २७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥

चलतस्तस्यकायात्तुशिरोज्वलितकुंडलं ॥ सोष्णीषंसशिरस्त्राणंक्षुरप्रेणत्वपातयत् ॥ २८ ॥ तच्छिरःप्रापतद्भूमौश्येनाहृतमिवामिषं ॥ ततोस्यकायोवसुधांप
श्चात्प्रापतदच्युत ॥ २९ ॥ तस्मिन्हतेमहाराजत्रस्तास्तस्यपुरोगमाः ॥ गौतमंसमरेत्यक्त्वादुद्रुवुस्तेदिशोदश ॥ ३० ॥ धृष्टद्युम्नंतुसमरेसंनिवार्यमहारथः ॥ कृत
वर्माब्रवीद्धृष्टस्तिष्ठतिष्ठेतिभारत ॥ ३१ ॥ तदभूत्तुमुलंयुद्धंवृष्णिपार्षतयोरणे ॥ आमिषार्थेयथायुद्धंश्येनयोःक्रुद्धयोर्नृप ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसमरेहार्दिक्यंनव
भिःशरैः ॥ आजघानोरसिक्रुद्धःपीडयन्हृदिकात्मजं ॥ ३३ ॥ कृतवर्मातुसमरेपार्षतेनदृढाहतः ॥ पार्षतंसरथंसाश्वंछादयामाससायकैः ॥ ३४ ॥ सरथश्छादि
तोराजन्धृष्टद्युम्नोनदृश्यते ॥ मेघैरिवपरिच्छन्नोभास्करोजलधारिभिः ॥ ३५ ॥ विधूयतंबाणगणंशरैःकनकभूषणैः ॥ व्यरोचतरणेराजन्धृष्टद्युम्नःकृतव्रणः ॥
॥ ३६ ॥ ततस्तुपार्षतःक्रुद्धःशस्त्रवृष्टिंसुदारुणां ॥ कृतवर्माणमासाद्यव्यसृजत्पृतनापतिः ॥ ३७ ॥ तामापतंतींसहसाशस्त्रवृष्टिंसुदारुणां ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्हार्दि
क्योऽवारयद्युधि ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वातुवारितांयुद्धेशस्त्रवृष्टिंदुरासदां ॥ कृतवर्माणमासाद्यवारयामासपार्षतः ॥ ३९ ॥ सारथिंचास्यतरसाप्राहिणोद्यमसादनं ॥ भ
ल्लेनशितधारेणसहतःप्रापतद्रथात् ॥ ४० ॥ धृष्टद्युम्नस्तुबलवान्जित्वाशत्रुंमहाबलं ॥ कौरवान्समरेतूर्णंवारयामाससायकैः ॥ ४१ ॥ ततस्तेतावकायोधाधृष्टद्यु
म्नमुपाद्रवन् ॥ सिंहनादरवंकृत्वाततोयुद्धमवर्त्तत ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥
संजयउवाच द्रौणिर्युधिष्ठिरंदृष्ट्वाशैनेयेनाभिरक्षितं ॥ द्रौपदेयैस्तथाशूरैरभ्यवर्त्ततहृष्टवत् ॥ १ ॥ किरन्निषुगणान्घोरान्स्वर्णपुंखान्शिलाशितान् ॥ दर्शय
न्विविधान्मार्गान्शिक्षाश्चलघुहस्तवत् ॥ २ ॥ ततःखंपूरयामासशरैर्दिव्यास्त्रमंत्रितैः ॥ युधिष्ठिरंचसमरेपरिवार्यमहास्त्रवित् ॥ ३ ॥ द्रोणायनिशरच्छन्नंनप्रा
ज्ञायतकिंचन ॥ बाणभूतमभूत्सर्वमायोधनशिरोमहत् ॥ ४ ॥ बाणजालंदिविच्छन्नंस्वर्णजालविभूषितं ॥ शुशुभेभरतश्रेष्ठवितानमिवधिष्ठितं ॥ ५ ॥ तेनच्छ
न्नंनभोराजन्बाणजालेनभास्वता ॥ अभ्रच्छायेवसंजज्ञेबाणरुद्धेनभस्तले ॥ ६ ॥ तत्राश्चर्यमपश्यामबाणभूतेतथाविधे ॥ नस्मसंपततेभूतंकिंचिदेवांतरिक्ष
गं ॥ ७ ॥ सात्यकिर्यतमानस्तुधर्मराजश्चपांडवः ॥ तथेतराणिसैन्यानिनस्मचक्रुःपराक्रमं ॥ ८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

लाघवंद्रोणपुत्रस्यदृष्ट्वातत्रमहारथाः॥ व्यस्मयंतमहाराजनचैनंप्रत्युदीक्षितुं॥ ९॥ शेकुस्तेसर्वराजानस्तपंतमिवभास्करं॥ वध्यमानेततःसैन्येद्रौपदेयामहा
रथाः॥ १०॥ सात्यकिर्धर्मराजश्चपंचालाश्चापिसंगताः॥ त्यक्त्वामृत्युभयंघोरंद्रौणायनिमुपाद्रवन्॥ ११॥ सात्यकिःसप्तविंशत्याद्रौणिंविध्वाशिलीमुखैः॥
पुनर्विव्याधनाराचैःसप्तभिःस्वर्णभूषितैः॥ १२॥ युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्याप्रतिविंध्यश्चसप्तभिः॥ श्रुतकर्मात्रिभिर्बाणैःश्रुतकीर्त्तिश्चसप्तभिः॥ १३॥ सुतसोमस्तु
नवभिःशतानीकश्चसप्तभिः॥ अन्येचबहवःशूराविव्यधुस्तंसमंततः॥ १४॥ सतुक्रुद्धस्ततोराजन्नाशीविषइवश्वसन्॥ सात्यकिंपंचविंशत्याप्राविध्यतशिली
मुखैः॥ १५॥ श्रुतकीर्त्तिंचनवभिःसुतसोमंचपंचभिः॥ अष्टभिःश्रुतकर्माणंप्रतिविंध्यंत्रिभिःशरैः॥ १६॥ शतानीकंचनवभिर्धर्मपुत्रंचपंचभिः॥ तथेतरां
स्ततःशूरान्द्वाभ्यांद्वाभ्यामताडयत्॥ १७॥ श्रुतकीर्त्तेस्तथाचापंचिच्छेदनिशितैःशरैः॥ अथान्यद्धनुरादायश्रुतकीर्त्तिर्महारथः॥ १८॥ द्रौणायनिंत्रिभिर्विध्वा
विव्याधान्यैःशितैःशरैः॥ ततोद्रौणिर्महाराजशरवर्षेणमारिष॥ १९॥ छादयामासतत्सैन्यंसमंताद्भरतर्षभ॥ ततःपुनरमेयात्माधर्मराजस्यकार्मुकं॥ २०॥
द्रौणिश्चिच्छेदविहसन्विव्याधचशरैस्त्रिभिः॥ ततोधर्मसुतोराजन्प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः॥ २१॥ द्रौणिंविव्याधसप्तत्याबाह्वोरुरसिचार्पयत्॥ सात्यकिस्तुततःक्रुद्धो
द्रौणेःप्रहरतोरणे॥ २२॥ अर्धचंद्रेणतीक्ष्णेनधनुश्छित्वानदद्भृशं॥ छिन्नधन्वाततोद्रौणिःशक्त्याशक्तिमतांवरः॥ २३॥ सारथिंपातयामासशैनेयस्यरथाद्द्रु
तं॥ अथान्यद्धनुरादायद्रोणपुत्रःप्रतापवान्॥ २४॥ शैनेयंशरवर्षेणच्छादयामासभारत॥ तस्याश्वाःप्रद्रुताःसंख्येपतितेरथसारथौ॥ २५॥ तत्रतत्रैवधावं
तःसमदृश्यंतभारत॥ युधिष्ठिरपुरोगास्तुद्रौणिंशस्त्रभृतांवरं॥ २६॥ अभ्यवर्षंतवेगेनविसृजंतःशिताञ्छरान्॥ आगच्छमानांस्तान्दृष्ट्वाक्रुद्धरूपान्परंतपः॥
॥ २७॥ प्रहसन्प्रतिजग्राहद्रोणपुत्रोमहारणे॥ ततःशरशतज्वालःसेनाकक्षंमहारथः॥ २८॥ द्रौणिर्ददाहसमरेकक्षमग्निर्यथावने॥ तद्बलंपांडुपुत्रस्यद्रोणपुत्र
प्रतापितं॥ २९॥ चुक्षुभेभरतश्रेष्ठतिमिनेवनदीमुखं॥ दृष्ट्वाचैवमहाराजद्रोणपुत्रपराक्रमं॥ ३०॥ निहतान्मेनिरेसर्वान्पांडून्द्रोणसुतेनवै॥ युधिष्ठिरस्तुत्वरि
तोद्रोणशिष्योमहारथः॥ ३१॥ अब्रवीद्द्रोणपुत्रायरोषामर्षसमन्वितः॥ नैवनामतवप्रीतिर्नैवनामकृतज्ञता॥ ३२॥ यतस्त्वंपुरुषव्याघ्रमामेवाद्यजिघांससि॥
ब्राह्मणेनतपःकार्यंदानमध्ययनंतथा॥ ३३॥ क्षत्रियेणधनुर्नाम्यंसभवान्ब्राह्मणब्रुवः॥ मिषतस्तेमहाबाहोयुधिजेष्यामिकौरवान्॥ ३४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुरुष्वसमरेकर्मब्रह्मबंधुरसिध्रुवं ॥ एवमुक्तोमहाराजद्रोणपुत्रःस्मयन्निव ॥ ३५ ॥ युक्तंतत्त्वंचसंचिंत्यनोत्तरंकिंचिदब्रवीत् ॥ अनुक्त्वाचततःकिंचिच्छरवर्षै ८
॥ ६१ ॥ णपांडवं ॥ ३६ ॥ छादयामाससमरेक्रुद्धोंतकइवप्रजाः ॥ सच्छाद्यमानस्तुतदाद्रोणपुत्रेणमारिष ॥ ३७ ॥ पार्थोऽपयातःशीघ्रंवैविहायमहतींचमूं ॥ अपयाते
ततस्तस्मिन्धर्मपुत्रेयुधिष्ठिरे ॥ ३८ ॥ द्रोणपुत्रस्ततोराजन्प्रत्यगात्समहामनाः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजंस्त्यक्त्वाद्रौणिंमहाहवे ॥ प्रययौतावकंसैन्यंयुक्तःक्रूरायक
र्मणे ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिपार्थापयानेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच भीमसेनंचपांचाल्यंचेदिकेकयसं
वृतं ॥ वैकर्त्तनःस्वयंरुध्वावारयामाससायकैः ॥ १ ॥ ततस्तुचेदिकारूषान्सृंजयांश्चमहारथान् ॥ कर्णोजघानसमरेभीमसेनस्यपश्यतः ॥ २ ॥ भीमसेनस्ततःक
र्णंविहायरथसत्तमं ॥ प्रययौकौरवंसैन्यंकक्षमग्निरिवज्वलन् ॥ ३ ॥ सूतपुत्रोपिसमरेपंचालान्केकयांस्तथा ॥ सृंजयांश्चमहेष्वासान्निजघानसहस्रशः ॥ ४ ॥
संशप्तकेषुपार्थश्चकौरवेषुवृकोदरः ॥ पंचालेषुतथाकर्णःक्षयंचक्रुर्महारथाः ॥ ५ ॥ तेक्षत्रियादह्यमानास्त्रिभिस्तैःपावकोपमैः ॥ जग्मुर्विनाशंसमरेराजन्दुर्मंत्रि
तेतव ॥ ६ ॥ ततोदुर्योधनःक्रुद्धोनकुलंनवभिःशरैः ॥ विव्याधभरतश्रेष्ठचतुरश्वास्यवाजिनः ॥ ७ ॥ ततःपुनरमेयात्मातवपुत्रोजनाधिप ॥ क्षुरेणसहदेवस्य
ध्वजंचिच्छेदकांचनं ॥ ८ ॥ नकुलस्तुततःक्रुद्धस्तवपुत्रंचसप्तभिः ॥ जघानसमरेराजन्सहदेवश्चपंचभिः ॥ ९ ॥ तावुभौभरतश्रेष्ठौज्येष्ठौसर्वधनुष्मतां ॥ विव्याधो
रसिसंक्रुद्धःपंचभिःपंचभिःशरैः ॥ १० ॥ ततोपराभ्यांभल्लाभ्यांधनुषीसमकृंतत ॥ यमयोःसहसाराजन्विव्याधचत्रिसप्तभिः ॥ ११ ॥ तावन्येधनुषीश्रेष्ठेशक्रचाप
निभेशुभे ॥ प्रगृह्यरेजतुःशूरौदेवपुत्रसमौयुधि ॥ १२ ॥ ततस्तौरभसौयुद्धेभ्रातरौभ्रातरंयुधि ॥ शरैर्ववृषतुर्घोरैर्महामेघौयथाचलं ॥ १३ ॥ ततःक्रुद्धोमहारा
जतवपुत्रोमहारथः ॥ पांडुपुत्रौमहेष्वासौवारयामासपत्रिभिः ॥ १४ ॥ धनुर्मंडलमेवास्यदृश्यतेयुधिभारत ॥ सायकाश्चैवदृश्यंतेनिश्चरंतःसमंततः ॥ १५ ॥
आच्छादयन्दिशःसर्वाःसूर्यस्येवांशवोयथा ॥ बाणभूतेततस्तस्मिन्संछन्नेचनभस्तले ॥ १६ ॥ यमाभ्यांददृशेरूपंकालांतकयमोपमं ॥ पराक्रमंतुतंदृष्ट्वातवसू
नोर्महारथाः ॥ १७ ॥ मृत्योरुपांतिकंप्राप्तौमाद्रीपुत्रौस्ममेनिरे ॥ ततःसेनापतीराजन्पांडवस्यमहारथः ॥ १८ ॥ ॥ ६१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९॥ २०॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३॥ ४४॥

पार्षतःप्रययौतत्रयत्रराजासुयोधनः॥ माद्रीपुत्रौततःशूरौव्यतिक्रम्यमहारथौ॥ १९॥ धृष्टद्युम्नस्तवसुतंवारयामाससायकैः॥ तमविध्यदमेयात्मातवपुत्रोत्य
मर्षणः॥ २०॥ पांचाल्यंपंचविंशत्याप्रहस्यपुरुषर्षभः॥ ततःपुनरमेयात्मातवपुत्रोत्यमर्षणः॥ २१॥ विध्वाननादपांचाल्यंषष्ट्यापंचभिरेवच॥ तथास्यसशरं
चापंहस्तावापंचमारिष॥ २२॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनराजाचिच्छेदसंयुगे॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंपांचाल्यःशत्रुकर्शनः॥ २३॥ अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भारसहंन
वं॥ प्रज्वलन्निववेगेनसंरंभाद्रुधिरेक्षणः॥ २४॥ अशोभतमहेष्वासोधृष्टद्युम्नःकृतव्रणः॥ सपंचदशनाराचान्श्वसतःपन्नगानिव॥ २५॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ
धृष्टद्युम्नोव्यपास्रजत्॥ तेवर्महेमविकृतंभित्वाराज्ञःशिलाशिताः॥ २६॥ विविशुर्वसुधांवेगात्कंकबर्हिणवाससः॥ सोतिविद्धोमहाराजपुत्रस्तेतिव्यराजत॥
॥ २७॥ वसंतकालेसुमहान्प्रफुल्लइवकिंशुकः॥ सछिन्नवर्मानाराचप्रहारैर्जर्जरीकृतः॥ २८॥ धृष्टद्युम्नस्यभल्लेनक्रुद्धश्चिच्छेदकार्मुकं॥ अथैनंछिन्नधन्वा
नंत्वरमाणोमहीपतिः॥ २९॥ सायकैर्दशभीराजन्भ्रुवोर्मध्येसमार्पयत्॥ तस्यतेऽशोभयन्वक्रंकर्मारपरिमार्जिताः॥ ३०॥ प्रफुल्लंपंकजंयद्वद्भ्रमरामधुलिप्स
वः॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंधृष्टद्युम्नोमहामनाः॥ ३१॥ अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भल्लांश्चषोडश॥ ततोदुर्योधनस्याश्वान्हत्वासूतंचपंचभिः॥ ३२॥ धनुश्चिच्छेदभ
ल्लेनजातरूपपरिष्कृतं॥ रथंसोपस्करंछत्रंशक्तिंखड्गंगदांध्वजं॥ ३३॥ भल्लैश्चिच्छेददशभिःपुत्रस्यतवपार्षतः॥ तपनीयांगदंचित्रंनागंमणिमयंशुभं॥ ३४॥
ध्वजंकुरुपतेश्छिन्नंददृशुःसर्वपार्थिवाः॥ दुर्योधनंतुविरथंछिन्नवर्मायुधंरणे॥ ३५॥ भ्रातरःपर्यरक्षंतसोदराभरतर्षभ॥ तमारोप्यरथेराजन्दंडधारोजनाधि
पः॥ ३६॥ अपाहरदसंभ्रांतोधृष्टद्युम्नस्यपश्यतः॥ कर्णस्तुसात्यकिंजित्वाराजगृद्धीमहाबलः॥ ३७॥ द्रोणहंतारमुग्रेषुंससाराभिमुखोरणे॥ तंपृष्ठतोभ्ययात्तू
र्णंशैनेयोवितुदञ्छरैः॥ ३८॥ वारणंजघनोपांतेविषाणाभ्यामिवद्विपः॥ सभारतमहानासीद्योधानांसुमहात्मनां॥ ३९॥ कर्णपार्षतयोर्मध्येत्वदीयानांमहा
रणः॥ नपांडवानांनास्माकंयोधःकश्चित्पराङ्मुखः॥ ४०॥ प्रत्यदृश्यत्ततःकर्णःपंचालांस्त्वरितोययौ॥ तस्मिन्क्षणेनरश्रेष्ठगजवाजिजनक्षयः॥ ४१॥ प्रादु
रासीदुभयतोराजन्मध्यगतेहनि॥ पंचालास्तुमहाराजत्वरिताविजिगीषवः॥ ४२॥ तेसर्वेभ्यद्रवन्कर्णंपतत्रिणइवद्रुमं॥ तांस्तथाधिरथिःक्रुद्धोयतमानान्मन
स्विनः॥ ४३॥ विचिन्वन्निवबाणौघैःसमासादयदग्रगान्॥ व्याघ्रकेतुंसुशर्माणंचित्रंचोग्रायुधंजयं॥ ४४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

शुक्लंचरोचमानंचसिंहसेनंचदुर्जयं ॥ तेवीरारथमार्गेणपरिवव्रुर्नरोत्तमं ॥ ४५ ॥ सृजंतंसायकान्क्रुद्धंकर्णमाहवशोभिनं ॥ युध्यमानांस्तुतान्दूरान्मनुजेंद्रप्र
तापवान् ॥ ४६ ॥ अष्टाभिरष्टौराधेयोऽभ्यर्दयन्निशितैःशरैः ॥ अथापरान्महाराजसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ ४७ ॥ जघानबहुसाहस्रान्योधान्युद्धविशारदान् ॥
जिष्णुंचजिष्णुकर्माणंदेवापिंभद्रमेवच ॥ ४८ ॥ दंडंचराजन्समरेचित्रंचित्रायुधंहरिं ॥ सिंहकेतुंरोचमानंशलभंचमहारथं ॥ ४९ ॥ निजघानसुसंक्रुद्धश्चेदी
नांचमहारथान् ॥ तेषामाददतःप्राणानासीदाधिरथेर्वपुः ॥ ५० ॥ शोणिताभ्युक्षितांगस्यरुद्रस्येवोर्जितंमहत् ॥ तत्रभारतकर्णेनमातंगास्ताडिताःशरैः ॥ ५१ ॥
सर्वतोभ्यद्रवन्भीताःकुर्वंतोमहदाकुलं ॥ निपेतुरुर्व्यांसमरेकर्णसायकताडिताः ॥ ५२ ॥ कुर्वंतोविविधान्नादान्वज्रनुन्नाइवाचलाः ॥ गजवाजिमनुष्यैश्चनि
पतद्भिःसमंततः ॥ ५३ ॥ रथैश्चाधिरथेर्मार्गेसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ नैवंभीष्मोनचद्रोणोनान्येयुधिचतावकाः ॥ ५४ ॥ चक्रुःस्मतादृशंकर्मयादृशंवैकृतंरणे ॥ सू
तपुत्रेणनागेषुहयेषुचरथेषुच ॥ ५५ ॥ नरेषुचमहाराजकृतंस्मकदनंमहत् ॥ मृगमध्येयथासिंहोदृश्यतेनिर्भयश्चरन् ॥ ५६ ॥ पंचालानांतथामध्येकर्णोचरदभी
तवत् ॥ यथामृगगणांस्त्रस्तान्सिंहोद्रावयतेदिशः ॥ ५७ ॥ पंचालानांरथव्रातान्कर्णोव्यद्रावयत्तथा ॥ सिंहास्यंचयथाप्राप्यनजीवंतिमृगाःक्वचित् ॥ ५८ ॥ त
थाकर्णमनुप्राप्यनजिजीवुर्महारथाः ॥ वैश्वानरंयथाप्राप्यप्रतिदह्यंतिवैजनाः ॥ ५९ ॥ कर्णाग्निनावनेतद्वद्दग्धाभारतसृंजयाः ॥ कर्णेनचेदिकैकेयपांचालेषुच
भारत ॥ ६० ॥ विश्राव्यनामनिहताबहवःशूरसंमताः ॥ ममचासीन्मतीराजन्दृष्ट्वाकर्णस्यविक्रमं ॥ ६१ ॥ नैकोप्याधिरथेर्जीवन्पांचाल्योमोक्ष्यतेयुधि ॥ पंचा
लान्व्यधमत्संख्येसूतपुत्रःपुनःपुनः ॥ ६२ ॥ पंचालानथनिघ्नंतंकर्णंदृष्ट्वामहारणे ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ ६३ ॥ धृष्टद्युम्नश्चराधेयंद्रौपदेया
श्चमारिष ॥ परिवव्रुरमित्रघ्नंशतशश्चापरेजनाः ॥ ६४ ॥ शिखंडीसहदेवश्चनकुलोनाकुलिस्तथा ॥ जनमेजयःशिनेर्नप्ताबहवश्चप्रभद्रकाः ॥ ६५ ॥ एतेपुरोग
माभूत्वाधृष्टद्युम्नश्चसंयुगे ॥ कर्णमस्यंतमिष्वस्त्रैर्विचेरुरमितौजसः ॥ ६६ ॥ तांस्तत्राधिरथिःसंख्येचेदिपांचालपांडवान् ॥ एकोबहूनभ्यपतद्गरुत्मान्पन्नगानिव
॥ ६७ ॥ तैःकर्णस्याभवद्युद्धंघोररूपंविशांपते ॥ तादृग्यादृक्पुरावृत्तंदेवानांदानवैःसह ॥ ६८ ॥ तान्समेतान्महेष्वासान्शरवर्षौघवर्षिणः ॥ एकोव्यधमदव्यग्रस्त
मांसीवदिवाकरः ॥ ६९ ॥ भीमसेनस्तुसंसक्तेराधेयेपांडवैःसह ॥ सर्वतोभ्यहनत्क्रुद्धोयमदंडनिभैःशरैः ॥ वाह्लीकान्केकयान्मत्स्यान्वासात्यान्मद्रसैंधवान् ॥ ७० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ९७ ॥

एकःसंख्येमहेष्वासोयोधयन्बह्वशोभत ॥ तत्रमर्मसुभीमेननाराचैस्ताडितागजाः ॥ ७१ ॥ प्रपतंतोहतारोहाःकंपयंतिस्ममेदिनीं ॥ वाजिनश्चहतारोहाःपत्तय
श्चगतासवः ॥ ७२ ॥ शेरतेयुधिनिर्भिन्नावमंतोरुधिरंबहु ॥ सहस्रशश्चरथिनःपातिताःपतितायुधाः ॥ ७३ ॥ तेक्षताःसमदृश्यंतभीमभीतागतासवः ॥ रथिभिः
सादिभिःसूतैःपादातैर्वाजिभिर्गजैः ॥ ७४ ॥ भीमसेनशरैश्छिन्नैराच्छन्नावसुधाभवत् ॥ तत्स्तंभितमिवातिष्ठद्भीमसेनभयार्दितं ॥ ७५ ॥ दुर्योधनबलंसर्वंनि
रुत्साहंकृतव्रणं ॥ निश्चेष्टंतुमुलंदीनंबभौतस्मिन्महारणे ॥ ७६ ॥ प्रसन्नसलिलेकालेयथास्यात्सागरोनृप ॥ तद्वत्तवबलंतद्वैनिश्चलंसमवस्थितं ॥ ७७ ॥ मन्युवी
र्यबलोपेतंदर्पात्प्रत्यवरोपितं ॥ अभवत्तवपुत्रस्यतत्सैन्यंनिष्प्रभंतदा ॥ ७८ ॥ तद्बलंभरतश्रेष्ठवध्यमानंपरस्परं ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नंरुधिरार्द्रंबभूवह ॥ ७९ ॥ ज
गामभरतश्रेष्ठवध्यमानंपरस्परं ॥ सूतपुत्रोरणेक्रुद्धःपांडवानामनीकिनीं ॥ ८० ॥ भीमसेनःकुरूंश्चापिद्रावयंतौविरेजतुः ॥ वर्तमानेतथारौद्रेसंग्रामेद्भुतदर्शने
॥ ८१ ॥ निहत्यपृतनामध्येसंशप्तकगणान्बहून् ॥ अर्जुनोजयतांश्रेष्ठोवासुदेवमथाब्रवीत् ॥ ८२ ॥ प्रभग्नंबलमेतद्धियोत्स्यमानंजनार्दन ॥ एतेद्रवंतिसगणाः
संशप्तकमहारथाः ॥ ८३ ॥ अपारयंतोमद्बाणान्सिंहशब्दंमृगाइव ॥ दीर्यतेचमहत्सैन्यंसृंजयानांमहारणे ॥ ८४ ॥ हस्तिकक्षोह्यसौकृष्णकेतुःकर्णस्यधीमतः ॥
दृश्यतेराजसैन्यस्यमध्येविचरतोमुदा ॥ ८५ ॥ नचकर्णंरणेशक्ताजेतुमन्येमहारथाः ॥ जानीतेहिभवान्कर्णंवीर्यवंतंपराक्रमे ॥ ८६ ॥ तत्रयाहियतःकर्णोद्राव
यत्येषनोबलं ॥ वर्जयित्वारणेयाहिसूतपुत्रंमहारथं ॥ ८७ ॥ एतन्मेरोचतेकृष्णयथावातवरोचते ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यगोविंदःप्रहसन्निव ॥ ८८ ॥ अब्रवीदर्जु
नंतूर्णंकौरवान्जहिपांडव ॥ ततस्तवमहासैन्यंगोविंदप्रेरिताहयाः ॥ ८९ ॥ हंसवर्णाःप्रविविशुर्वहंतःकृष्णपांडवौ ॥ केशवप्रेरितैरश्वैःश्वेतैःकांचनभूषणैः ॥ ९० ॥
प्रविशद्भिस्तवबलंचतुर्दिशमभिद्यत ॥ मेघस्तनितनिर्ह्रादःसरथोवानरध्वजः ॥ ९१ ॥ चलत्पताकस्तांसेनांविमानंद्यामिवाविशत् ॥ तौविदार्यमहासेनांप्रवि
ष्टौकेशवार्जुनौ ॥ ९२ ॥ क्रुद्धौसंरंभरक्ताक्षौविभ्राजेतांमहाद्युती ॥ युद्धशौंडौसमाहूतावागतौतौरणाध्वरं ॥ ९३ ॥ यज्वभिर्विधिनाहूतौमखेदेवाविवाश्विनौ ॥
क्रुद्धौतौतुनरव्याघ्रौयोगवंतौबभूवतुः ॥ ९४ ॥ तलशब्देनरुषितौयथानागौमहावने ॥ विगाह्यतुरथानीकमश्वसंघांश्चफाल्गुनः ॥ ९५ ॥ व्यचरत्पृतनामध्ये
पाशहस्तइवांतकः ॥ तंदृष्ट्वायुधिविक्रांतंसेनायांतवभारत ॥ ९६ ॥ संशप्तकगणान्भूयःपुत्रस्तेसमचूचुदत् ॥ ततोरथसहस्रेणद्विरदानांत्रिभिःशतैः ॥ ९७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८॥१९॥ किंकरवद्दंडंबिभर्तिकिंकरनामानंवादंडं बिभर्तिसः

चतुर्दशसहस्रैस्तुतुरगाणांमहाहवे ॥ द्वाभ्यांशतसहस्राभ्यांपदातीनांचधन्विनां ॥ ९८ ॥ शूराणांलब्धलक्षाणांविदितानांसमंततः ॥ अभ्यवर्ततकौंतेयंछादयं
तोमहारथाः ॥ ९९ ॥ शरवर्षैर्महाराजसर्वतःपांडुनंदनं ॥ सच्छाद्यमानःसमरेशरैःपरबलार्दनः॥ १०० ॥दर्शयन्रौद्रमात्मानंपाशहस्तइवांतकः॥निघ्नन्संशप्तका
न्पार्थःप्रेक्षणीयतरोभवत् ॥ १०१ ॥ ततोविद्युत्प्रभैर्बाणैःकार्तस्वरविभूषितैः ॥ निरंतरमिवाकाशमासीच्छन्नंकिरीटिना ॥ २ ॥ किरीटिभुजनिर्मुक्तैःसंपतद्भि
र्महाशरैः ॥ समाच्छन्नंबभौसर्वंकाद्रवेयैरिवप्रभो ॥ ३ ॥ रुक्मपुंखान्प्रसन्नाग्राञ्छरान्सन्नतपर्वणः॥ अवासृजदमेयात्मादिक्षुसर्वासुपांडवः॥ ४ ॥ महीविय
द्दिशःसर्वाःसमुद्रागिरयोपिवा॥ स्फुटंतीतिजनाजज्ञुःपार्थस्यतलनिःस्वनात् ॥ ५ ॥ हत्वादशसहस्राणिपार्थिवानांमहारथः ॥ संशप्तकानांकौंतेयःप्रत्यक्षंत्वरि
तोभ्ययात् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षंचसमासाद्यपार्थःकांबोजरक्षितं ॥ प्रममाथबलाद्बाणैर्दानवानिववासवः॥ ७ ॥ प्रचिच्छेदाशुभल्लेनद्विषतामाततायिनां ॥ शस्त्रंपा
णिंतथाबाहुंतथापिचशिरांस्युत ॥ ८ ॥ अंगांगावयवैश्छिन्नैर्व्यायुधास्तेऽपतन्भुवि ॥विष्वग्वाताभिसंभग्नाबहुशाखाइवद्रुमाः॥ ९ ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनांव्रा
तान्निघ्नंतमर्जुनं॥ सुदक्षिणादवरजःशरवृष्ट्याभ्यवीवृषत् ॥ १० ॥ तस्यास्यतोर्द्धचंद्राभ्यांबाहूपरिघसन्निभौ ॥ पूर्णचंद्राभवक्रंचक्षुरेणाभ्यहरच्छिरः ॥ ११ ॥
सपपातततोवाहात्सुलोहितपरिस्रवः ॥ मनःशिलागिरेःशृंगंवज्रेणेवावदारितं ॥ १२ ॥ सुदक्षिणादवरजंकांबोजंददृशुर्हतं ॥ प्रांशुंकमलपत्राक्षमत्यर्थंप्रियद
र्शनं ॥ १३ ॥ कांचनस्तंभसदृशंभिन्नंहेमगिरिंयथा॥ततोभवत्पुनर्युद्धंघोरमत्यर्थमद्भुतं ॥ १४ ॥ नानावस्थाश्चयोधानांबभूवुस्तत्रयुध्यतां॥ एकेषुनिहतैरश्वैः
कांबोजैर्यवनैःशकैः ॥ १५ ॥ शोणिताक्तैस्तदारक्तंसर्वमासीद्दिशांपते ॥ रथैर्हताश्वसूतैश्चहतारोहैश्चवाजिभिः ॥ १६ ॥ द्विरदैश्चहतारोहैर्महामात्रैर्हतद्विपैः ॥ अ
न्योन्येनमहाराजकृतोघोरोजनक्षयः ॥ १७॥ तस्मिन्प्रपक्षेपक्षेचनिहतेसव्यसाचिना॥ अर्जुनंजयतांश्रेष्ठंत्वरितोद्रौणिरभ्ययात् ॥ १८ ॥ विधुन्वानोमहच्चा
पंकार्तस्वरविभूषितं॥ आददानःशरान्घोरान्स्वरश्मीनिवभास्करः ॥ १९ ॥ क्रोधामर्षविवृत्तास्योलोहिताक्षोबभौबली ॥ अंतकालेयथाक्रुद्धोमृत्युःकिंकरदं
डभृत् ॥ २० ॥ ततःप्रासृजदुग्राणिशरवर्षाणिसंघशः॥ तैर्विसृष्टैर्महाराजव्यद्रवत्पांडवीचमूः ॥ २१ ॥ सदृष्ट्वैवतुदाशार्हंस्यंदनस्थंविशांपते॥पुनःप्रासृजदुग्रा
णिशरवर्षाणिमारिष ॥ २२॥ तैःपतद्भिर्महाराजद्रौणिमुक्तैःसमंततः ॥ संछादितौरथस्थौतावुभौकृष्णधनंजयौ ॥ २३ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३॥४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिकर्णपर्व

ततःशरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्थामाप्रतापवान् ॥ निश्चेष्टौतावुभौयुद्धेकृत्वामाधवपांडवौ ॥ २४ ॥ हाहाकृतमभूत्सर्वंस्थावरंजंगमंतथा ॥ चराचरस्यगोप्तारौदृष्ट्वा
संछादितौशरैः ॥ २५ ॥ सिद्धचारणसंघाश्चसंपेतुस्तेसमंततः ॥ चिंतयंतोभवेदद्यलोकानांस्वस्त्यपीतिच ॥ २६॥नमयातादृशोराजन्दृष्टपूर्वःपराक्रमः ॥ संग्रा
मेयादृशोद्रौणेःकृष्णौसंछादयिष्यतः ॥ २७॥ द्रौणेस्तुधनुषःशब्दमहितत्रासनंरणे ॥ अश्रौषंबहुशोराजन्सिंहस्यनिनदोयथा ॥ २८ ॥ ज्याचास्यचरतोयुद्धे
सव्यदक्षिणमस्यतः ॥ विद्युदंबुदमध्यस्थाभ्राजमानेवसाभवत् ॥ २९ ॥ सतथाक्षिप्रकारीचदृढहस्तश्चपांडवः ॥ प्रमोहंपरमंगत्वाप्रैक्ष्यतंद्रोणजंततः ॥ ३० ॥
विक्रमंविहतंमेनेआत्मनःसमहायशाः ॥ तस्यास्यसमरेराजन्वपुरासीत्सुदुर्दृशं ॥ ३१ ॥ द्रौणिपांडवयोरेवंवर्तमानेमहारणे ॥ वर्धमानेचराजेंद्रद्रोणपुत्रेमहाब
ले ॥ ३२ ॥ हीयमानेचकौंतेयेकृष्णंरोषःसमाविशत् ॥ सरोषान्निःश्वसन्राजन्निर्दहन्निवचक्षुषा॥३३॥द्रौणिंत्वपश्यत्संग्रामेफाल्गुनंचमुहुर्मुहुः ॥ ततःक्रुद्धो
ब्रवीत्कृष्णःपार्थंसप्रणयंतदा॥३४॥अत्यद्भुतमिदंपार्थतवपश्यामिसंयुगे॥ अतिशेतेहियत्रत्वांद्रोणपुत्रोद्यभारत ॥ ३५॥ कच्चिद्वीर्यंयथापूर्वंभुजयोर्वाबलंत
व ॥ कच्चित्तेगांडिवंहस्तेरथेतिष्ठसिचार्जुन ॥ ३६ ॥ कच्चित्कुशलिनोबाहूमुष्टिर्वानव्यशीर्यत ॥ उदीर्यमाणंहिरणेपश्यामिद्रौणिमाहवे ॥ ३७ ॥ गुरुपुत्रइति
त्वेनंमानयन्भरतर्षभ ॥ उपेक्षांकुरुमापार्थनायंकालउपेक्षितुं ॥ ३८॥ एवमुक्तस्तुकृष्णेनगृह्यभल्लांश्चतुर्दश ॥ त्वरमाणस्त्वराकालेद्रौणेर्धनुरथाच्छिनत् ॥
॥ ३९ ॥ध्वजंछत्रंपताकाश्चरथंशक्तिंगदांतथा॥ जत्रुदेशेचसुभृशंवत्सदंतैरताडयत् ॥ ४० ॥ समूर्छांपरमांगत्वाध्वजयष्टिंसमाश्रितः ॥ तंविसंज्ञंमहाराजश
त्रुणाभृशपीडितम् ॥ ४१ ॥ अपोवाहरणात्सूतोरक्षमाणोधनंजयात् ॥ एतस्मिन्नेवकालेचविजयःशत्रुतापनः ॥४२ ॥ व्यहनत्तावकंसैन्यंशतशोथसहस्रशः
पश्यतस्तस्यवीरस्यतवपुत्रस्यभारत ॥ ४३ ॥ एवमेषक्षयोवृत्तस्तावकानांपरैःसह॥ क्रूरोविशसनोघोरोराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ ४४॥ संशप्तकांश्चकौंतेयःकुरूं
श्चापिवृकोदरः ॥ वसुषेणश्चपंचालान्क्षणेनव्यधमद्रणे ॥ ४५ ॥ वर्त्तमानेतथारौद्रेराजन्वीरवरक्षये ॥ उत्थितान्यगणेयानिकबंधानिसमंततः ॥४६ ॥ युधि
ष्ठिरोपिसंग्रामेप्रहारैर्गाढवेदनः ॥ क्रोशमात्रमपक्रम्यतस्थौभरतसत्तम ॥ ४७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५६ ॥

णिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुर्योधनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पांडवाअपिकौरवानभ्यद्रवंतेतिशेषः ॥ ११ ॥ कालयुगांतःमहाप्रलयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्वकर्मआभिमुख्येनप्रहारसहनादि उद्वहतोनिर्वोढॄन्

संजयउवाच दुर्योधनस्ततःकर्णमुपेत्यभरतर्षभ ॥ अब्रवीन्मद्रराजंचतथैवान्यांश्चपार्थिवान् ॥ १ ॥ यदृच्छयैतत्संप्राप्तंस्वर्गद्वारमपावृतं ॥ सुखिनःक्षत्रियाःकर्णलभंतेयुद्धमीदृशं ॥ २ ॥ सदृशैःक्षत्रियैःशूरैःशूराणांयुध्यतांयुधि ॥ इष्टंभवतिराधेयतदिदंसमुपस्थितम् ॥ ३ ॥ हत्वाचपांडवान्युद्धेस्फीतामुर्वीमवाप्स्यथ ॥ निहतावापरैर्युद्धेवीरलोकमवाप्स्यथ ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्यतच्छुत्वावचनंक्षत्रियर्षभाः ॥ हृष्टानादानुदक्रोशन्वादित्राणिचसर्वशः ॥ ५ ॥ ततःप्रमुदितेतस्मिन्दुर्योधनबलेतदा ॥ हर्षयंस्तावकान्योधान्द्रौणिर्वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षंसर्वसैन्यानांभवतांचापिपश्यतां ॥ न्यस्तशस्त्रोममपिताधृष्टद्युम्नेनपातितः ॥ ७ ॥ सतेनाहममर्षेणमित्रार्थेचापिपार्थिवाः ॥ सत्यंवःप्रतिजानामितद्वाक्यंमेनिबोधत ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नमहत्वाहंनविमोक्ष्यामिदंशनं ॥ अनृतायांप्रतिज्ञायांनाहंस्वर्गमवाप्नुयां ॥ ९ ॥ अर्जुनोभीमसेनश्चयोधोयोरक्षितारणे ॥ धृष्टद्युम्नस्यतंसंख्येनिहनिष्यामिसायकैः ॥ १० ॥ एवमुक्तेततःसर्वासहिताभारतीचमूः ॥ अभ्यद्रवतकौंतेयांस्तथातेचापिपांडवाः ॥ ११ ॥ ससंनिपातोरथयूथपानांबभूवराजन्नतिभीमरूपः ॥ जनक्षयःकालयुगांतकल्पःप्रावर्त्ततानेकुरुसृंजयानां ॥ १२ ॥ ततःप्रवृत्तेयुधिसंप्रहारेभूतानिसर्वाणिसदैवतानि ॥ आसन्समेतानिसहाप्सरोभिर्दिदृक्षमाणानिनरप्रवीरान् ॥ १३ ॥ दिव्यैश्चमाल्यैर्विविधैश्चगंधैर्दिव्यैश्चरत्नैर्विविधैर्नराग्र्यान् ॥ रणेस्वकर्मोद्वहतःप्रवीरानवाकिरन्नप्सरसःप्रहृष्टाः ॥ १४ ॥ समीरणस्तांश्चनिषेव्यगंधान्सिषेवसर्वानपियोधमुख्यान् ॥ निषेव्यमाणास्त्वनिलेनयोधाःपरस्परघ्नाधरणींनिपेतुः ॥ १५ ॥ सादिव्यमाल्यैरवकीर्यमाणासुवर्णपुंखैश्चशरैर्विचित्रैः ॥ नक्षत्रसंघैरिवचित्रिताद्यौःक्षितिर्बभौयोधवरैर्विचित्रा ॥ १६ ॥ ततोंतरिक्षादपिसाधुवादैर्वादित्रघोषैःसमुदीर्यमाणः ॥ ज्याघोषनेमिस्वननादचित्रःसमाकुलःसोभवत्संप्रहारः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिअश्वत्थामप्रतिज्ञायांसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ संजयउवाच एवमेषमहानासीत्संग्रामःपृथिवीक्षिताम् ॥ क्रुद्धेर्जुनेतथाकर्णेभीमसेनेचपांडवे ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रंपराजित्यजित्वाचान्यान्महारथान् ॥ अब्रवीदर्जुनोराजन्वासुदेवमिदंवचः ॥ २ ॥ पश्यकृष्णमहाबाहोद्रवंतींपांडवींचमूं ॥ कर्णपश्यचसंग्रामेकालयंतंमहारथान् ॥ ३ ॥ नचपश्यामिदाशार्हधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ नापिकेतुर्युधांश्रेष्ठधर्मराजस्यदृश्यते ॥ ४ ॥

॥ १४ ॥ समीरणःसिषेवेत्यन्वयः परस्परंघ्नंतितेपरस्परेणमारिताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमोध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ९ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥ २२॥२३॥२४॥किंकिणिनः किंकिणीमंतः व्रीह्यादित्वादिनिः॥२५ ॥२६ ॥

त्रिभागश्चावशिष्टोयंदिवसस्यजनार्दन॥ नचमांधार्त्तराष्ट्रेषुकश्चिद्युध्यतिसंयुगे॥ ५॥ तस्मात्त्वंमत्प्रियंकुर्वन्याहियत्रयुधिष्ठिरः॥ दृष्ट्वाकुशलिनंयुद्धेधर्मपुत्रं
सहानुजं॥ ६॥ पुनर्योद्धास्मिवार्ष्णेयशत्रुभिःसहसंयुगे॥ ततःप्रायाद्रथेनाशुबीभत्सोर्वचनाद्धरिः॥ ७॥यतोयुधिष्ठिरोराजास्त्वंजयाश्चमहारथाः॥ अयुध्यंस्ता
वकैःसार्धंमृत्युंकृत्वानिवर्तनम्॥ ८ ॥ ततःसंग्रामभूमिंतांवर्तमानेजनक्षये ॥ अवेक्षमाणोगोविंदःसव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पश्यपार्थमहारौद्रोवर्ततेभ
रतक्षयः॥पृथिव्यांक्षत्रियाणांवैदुर्योधनकृतेमहान्॥ १० ॥ पश्यभारतचापानिरुक्मपृष्ठानिधन्विनाम्॥ मृतानामपविद्धानिकलापांश्चमहाधनान्॥ ११ ॥
जातरूपमयैःपुंखैःशरांश्चानतपर्वणः॥ तैलधौतांश्चनाराचान्निर्मुक्तान्पन्नगानिव॥१२॥हस्तिदंतत्सरून्खड्गान्जातरूपपरिष्कृतान्॥ वर्माणिचापविद्धानि
रुक्मगर्भाणिभारत॥ १३॥ सुवर्णविकृतान्प्रासान्शक्तीःकनकभूषणाः॥ जांबूनदमयैःपट्टैर्बद्धाश्चविपुलागदाः ॥ १४ ॥ जातरूपमयीश्चर्ष्टीःपट्टिशान्हे
मभूषणान्॥ दंडैःकनकचित्रैश्चविप्रविद्धान्परश्वधान्॥ १५॥ अयःकुंतांश्चपतितान्मुसलानिगुरूणिच॥ शतघ्नीःपश्यचित्राश्चविपुलान्परिघांस्तथा॥१६॥
चक्राणिचापविद्धानितोमरांश्चमहारणे॥ नानाविधानिशस्त्राणिप्रगृह्यजयगृद्धिनः॥ १७॥ जीवंतइवदृश्यंतेगतसत्वास्तरस्विनः॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुस
लैर्भिन्नमस्तकान्॥ १८॥ गजवाजिरथक्षुण्णान्पश्ययोधान्सहस्रशः॥ मनुष्यहयनागानांशरशक्त्यृष्टिपट्टिशैः॥ १९ ॥ परिघैरायसैर्घोरैरयस्कुंतैःपरश्वधैः॥
शरीरैर्बहुभिश्छिन्नैःशोणितौघपरिप्लुतैः॥ २०॥ गतासुभिरमित्रघ्नसंवृतारणभूमयः॥ बाहुभिश्चंदनादिग्धैःसांगदैर्हेमभूषितैः॥ २१॥ सतलत्रैःसकेयूरैर्भा
तिभारतमेदिनी॥ सांगुलित्रैर्भुजाग्रैश्चविप्रविद्धैरलंकृतैः॥ २२॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्चतरस्विनां॥ बद्धचूडामणिवरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः॥२३॥
पतितैर्ऋषभाक्षाणांविराजतिवसुंधरा॥ कबंधैःशोणितादिग्धैश्छिन्नगात्रशिरोधरैः॥ २४॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठशांतार्चिर्भिरिवाग्निभिः॥रथांश्चबहुधाभग्नान्
हेमकिंकिणिनःशुभान्॥ २५ ॥ वाजिनश्चहतान्पश्यनिष्कीर्णांत्रान्शराहतान्॥ अनुकर्षानुपासंगान्पताकाविविधध्वजान्॥ २६ ॥ रथिनांचमहाशंखान्
पांडुरांश्चप्रकीर्णकान्॥ निरस्तजिह्वान्मातंगान्शयानान्पर्वतोपमान्॥ २७॥

प्रकीर्णकान्चामरान् प्रकीर्णकंचामरेस्याद्विस्तरेनातुरंगमेइतिमेदिनी ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैजयंतीर्विचित्राश्चहतांश्चगजवाजिनः ॥ वारणानांपरिस्तोमांस्तथैवाजिनकंबलान् ॥ २८ ॥ विपाटितविचित्रांश्चरूप्यचित्रान्कुथांकुशान् ॥ भिन्नाश्चबहुधा
घंटामहद्भिःपतितैर्गजैः ॥ २९ ॥ वैदूर्यदंडांश्चशुभान्पतितानंकुशान्भुवि ॥ बद्धाःसादिभुजाग्रेषुसुवर्णविकृताःकशाः ॥ ३० ॥ विचित्रमणिचित्रांश्चजातरूप
परिष्कृतान् ॥ अश्वास्तरपरिस्तोमान्रांकवान्पतितान्भुवि ॥ ३१ ॥ चूडामणीन्नरेंद्राणांविचित्राःकांचनस्रजः ॥ छत्राणिचापविद्धानिचामरव्यजनानिच ॥
॥ ३२ ॥ चंद्रनक्षत्रभासैश्चवदनैश्चारुकुंडलैः ॥ कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थंवीराणांसमलंकृतैः ॥ ३३ ॥ वदनैःपश्यसंछन्नांमहींशोणितकर्दमां ॥ सजीवांश्चापरान्प
श्यकूजमानान्समंततः ॥ ३४ ॥ उपास्यमानान्बहुशोन्यस्तशस्त्रैर्विशांपते ॥ ज्ञातिभिःसहितांस्तत्ररोदमानैर्मुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥ व्युत्क्रांतानपरान्योधांश्छादयि
त्वातरस्विनः ॥ पुनर्युद्धायगच्छंतिजयगृद्धाःप्रमन्यवः ॥ ३६ ॥ अपरेतत्रतत्रैवपरिधावंतिमानवाः ॥ ज्ञातिभिःपतितैःशूरैर्याच्यमानास्तथोदकं ॥ ३७ ॥ जला
र्थंचगताःकेचिन्निष्प्राणाबहवोर्जुन ॥ सन्निवृत्ताश्चतेशूरास्तान्दृष्ट्वाविचेतसः ॥ ३८ ॥ जलंत्यक्त्वाप्रधावंतिक्रोशमानाःपरस्परं ॥ जलंपीत्वाम्रतान्यस्यपिबं
तोन्यांश्चमारिष ॥ ३९ ॥ परित्यज्यप्रियानन्येबांधवान्बांधवप्रियाः ॥ व्युत्क्रांताःसमदृश्यंततत्रतत्रमहारणे ॥ ४० ॥ तथापरान्नरश्रेष्ठसंदष्टौष्ठपुटान्पुनः ॥ भ्रुकु
टीकुटिलैर्वक्त्रैःप्रेक्षमाणान्समंततः ॥ ४१ ॥ एवंब्रुवंस्तदाकृष्णोययौयत्रयुधिष्ठिरः ॥ अर्जुनश्चापिनृपतेर्दर्शनार्थंमहारणे ॥ ४२ ॥ याहियाहीतिगोविंदंमुहुर्मुहु
रचोदयत् ॥ तांयुद्धभूमिंपार्थस्यदर्शयित्वाचमाधवः ॥ ४३ ॥ त्वरमाणस्ततःकृष्णःपार्थमाहशनैरिदं ॥ पश्यपांडवराजानमुपयातांश्चपार्थिवान् ॥ ४४ ॥ कर्णं
पश्यमहारंगेज्वलंतमिवपावकं ॥ असौभीमोमहेष्वासःसन्निवृत्तोरणंप्रति ॥ ४५ ॥ तमेतेविनिवर्तंतधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ पांचालसृंजयानांचपांडवानांचयेमु
खं ॥ ४६ ॥ निवृत्तैश्चपुनःपार्थैर्भग्नंशत्रुबलंमहत् ॥ कौरवान्द्रवतोह्येषकर्णोरोधयतेर्जुन ॥ ४७ ॥ अंतकप्रतिमोवेगेशक्रतुल्यपराक्रमः ॥ असौगच्छतिकौरव्य
द्रौणिःशस्त्रभृतांवरः ॥ ४८ ॥ तमेवप्रद्रुतंसंख्येधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ अनुप्रयातिसंग्रामेहतान्पश्यचसृंजयान् ॥ ४९ ॥ सर्वमाहसुदुर्धर्षोवासुदेवःकिरीटिने ॥ त
तोराजन्महाघोरःप्रादुरासीन्महारणः ॥ ५० ॥ सिंहनादरवाश्चैवप्रादुरासन्समागमे ॥ उभयोःसेनयोराजन्मृत्युंकृत्वानिवर्त्तनं ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमेषक्षयोवृत्तःपृथिव्यांपृथिवीपते॥तावकानांपरेषांचराजन्दुर्मंत्रितेतव॥५२॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप० वासुदेववाक्येअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५८॥
संजयउवाच ततःपुनःसमाजग्मुरभीताःकुरुसृंजयाः॥ युधिष्ठिरमुखाःपार्थाःसूतपुत्रमुखावयं॥ १ ॥ ततःप्रववृतेभीमःसंग्रामोलोमहर्षणः ॥ कर्णस्यपां
डवानांचयमराष्ट्रविवर्धनः॥ २ ॥ तस्मिन्प्रवृत्तेसंग्रामेतुमुलेशोणितोदके॥ संशप्तकेषुशूरेषुकिंचिच्छिष्टेषुभारत॥३॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजसहितःसर्वराजभिः॥
कर्णमेवाभिदुद्रावपांडवाश्चमहारथाः॥ ४ ॥ आगच्छमानांस्तान्संख्येप्रहृष्टान्विजयैषिणः॥ दधारैकोरणेकर्णोजलौघानिवपर्वतः॥ ५ ॥ समासाद्यतुतेकर्णं
व्यशीर्यंतमहारथाः॥ यथाचलंसमासाद्यवार्योघाःसर्वतोदिशं॥ ६॥ तयोरासीन्महाराजसंग्रामोलोमहर्षणः॥ धृष्टद्युम्नस्तुराधेयंशरेणानतपर्वणा॥ ७॥ ताड
यामाससमरेतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ विजयंचधनुःश्रेष्ठंविधुन्वानोमहारथः॥ ८॥ पार्षतस्यधनुश्छित्वाशरांश्चाशीविषोपमान्॥ ताडयामाससंक्रुद्धःपार्षतंन
वभिःशरैः॥ ९ ॥ तेवर्महेमविकृतंभित्वातस्यमहात्मनः॥ शोणिताक्ताव्यराजंतशक्रगोपाइवानघ ॥ १० ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंधृष्टद्युम्नोमहारथः॥ अथान्य
द्धनुरादायशरांश्चाशीविषोपमान्॥ ११ ॥ कर्णंविव्याधसप्तत्याशरैःसन्नतपर्वभिः॥ तथैवराजन्कर्णोपिपार्षतंशत्रुतापनं ॥ १२ ॥ छादयामाससमरेशरैरा
शीविषोपमैः॥ द्रोणशत्रुर्महेष्वासोविव्याधनिशितैःशरैः॥ १३॥ तस्यकर्णोमहाराजशरंकनकभूषणं॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोमृत्युदंडमिवापरं॥ १४॥ तमाप
तंतंसहसाघोररूपंविशांपते॥ चिच्छेदशतधाराजन्शैनेयःकृतहस्तवत्॥ १५॥ दृष्ट्वाविनिहतंबाणंशरैःकर्णोविशांपते॥सात्यकिंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवारयत्
॥ १६॥ विव्याधचैनंसमरेनाराचैस्तत्रसप्तभिः॥ तंप्रत्यविध्यच्छैनेयःशरैर्हेमपरिष्कृतैः॥ १७॥ ततोयुद्धंमहाराजचक्षुःश्रोत्रभयानकं॥ आसीद्घोरंचचित्रंच
प्रेक्षणीयंसमंततः॥ १८॥ सर्वेषांतत्रभूतानांलोमहर्षोभ्यजायत॥ तद्दृष्ट्वासमरेकर्मकर्णशैनेययोर्नृप॥ १९॥ एतस्मिन्नंतरेद्रौणिरभ्ययात्सुमहाबलं॥ पार्षतं
शत्रुदमनंशत्रुवीर्यासुनाशनं॥ २०॥ अभ्यभाषतसंक्रुद्धोद्रौणिःपरपुरंजयः॥ तिष्ठतिष्ठाद्यब्रह्मघ्नमेजीवन्विमोक्ष्यसे॥ २१॥ इत्युक्त्वासुभृशंवीरंशीघ्रकृन्नि
शितैःशरैः॥ पार्षतंछादयामासघोररूपैःसुतेजनैः॥ २२॥ यतमानंपरंशक्त्यायतमानोमहारथः॥ यथाहिसमरेद्रोणःपार्षतंवीक्ष्यमारिष॥ २३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाद्रौणिंरणेदृष्ट्वापार्षतःपरवीरहा ॥ नातिहृष्टमनाभूत्वामन्यतेमृत्युमात्मनः ॥ २४ ॥ सज्ज्ञात्वासमरेत्मानंशस्त्रेणावध्यमेवतु ॥ जवेनाभ्याययौद्रौणिंकालः
कालमिवक्षये ॥ २५ ॥ द्रौणिस्तुदृष्ट्वाराजेंद्र धृष्टद्युम्नमवस्थितं ॥ क्रोधेननिःश्वसन्वीरःपार्षतंसमुपाद्रवत् ॥ २६ ॥ तावन्योन्यंतुदृष्ट्वैवसंरंभंजग्मतुःपरं ॥ अथाब्र
वीन्महाराजद्रोणपुत्रःप्रतापवान् ॥ २७ ॥ धृष्टद्युम्नंसमीपस्थंत्वरमाणोविशांपते ॥ पंचालापसदाद्यत्वांप्रेषयिष्यामिमृत्यवे ॥ २८ ॥ पापंहियत्त्वयाकर्मघ्नताद्रो
णंपुराकृतं ॥ अद्यत्वांतप्स्यतेतद्वैयथानकुशलंतथा ॥ २९ ॥ अरक्ष्यमाणःपार्थेनयदितिष्ठसिसंयुगे ॥ नापक्रामसिवामूढसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ३० ॥ एवमुक्तःप्र
त्युवाचधृष्टद्युम्नःप्रतापवान् ॥ प्रतिवाक्यंसएवासिर्मामकोदास्यतेतव ॥ ३१ ॥ येनैवतेपितुर्दत्तंयतमानस्यसंयुगे ॥ यदितावन्मयाद्रोणोनिहतोब्राह्मणब्रुवः ॥
॥ ३२ ॥ त्वामिदानींकथंयुद्धेनहनिष्यामिविक्रमात् ॥ एवमुक्त्वामहाराजसेनापतिरमर्षणः ॥ ३३ ॥ निशितेनातिबाणेनद्रौणिंविव्याधपार्षतः ॥ ततोद्रौणिः
सुसंक्रुद्धःशरैःसंनतपर्वभिः ॥ ३४ ॥ आच्छादयद्दिशोराजन्धृष्टद्युम्नस्यसंयुगे ॥ नैवांतरिक्षंनदिशोनापियोधाःसमंततः ॥ ३५ ॥ दृश्यंतेवैमहाराजशरैश्छन्नाः
सहस्रशः ॥ तथैवपार्षतोराजन्द्रौणिमाहवशोभिनं ॥ ३६ ॥ शरैःसंछादयामाससूतपुत्रस्यपश्यतः ॥ राधेयोपिमहाराजपंचालान्सहपांडवैः ॥ ३७ ॥ द्रौपदेया
न्युधामन्युंसात्यकिंचमहारथं ॥ एकःसंवारयामासप्रेक्षणीयःसमंततः ॥ ३८ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसमरेद्रौणेश्चिच्छेदकार्मुकं ॥ तदपास्यधनुर्द्रौणिरन्यदादायकार्मुकं
॥ ३९ ॥ वेगवान्समरेघोरेशरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सपार्षतस्यराजेंद्रधनुःशक्तिंगदांध्वजं ॥ ४० ॥ हयान्सूतंरथंचैवनिमेषाद्व्यधमच्छरैः ॥ सच्छिन्नधन्वाविर
थोहताश्वोहतसारथिः ॥ ४१ ॥ खड्गमादत्तविपुलंशतचंद्रंचभानुमत् ॥ द्रौणिस्तदपिराजेंद्रभल्लैःक्षिप्रंमहारथः ॥ ४२ ॥ चिच्छेदसमरेवीरःक्षिप्रहस्तोदृढायुधः ॥
रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४३ ॥ धृष्टद्युम्नंहिविरथंहताश्वंछिन्नकार्मुकं ॥ शरैश्चबहुधाविद्धमस्त्रैश्चशकलीकृतं ॥ ४४ ॥ नाशकद्भरतश्रेष्ठयतमानोम
हारथः ॥ तस्यांतमिषुभीराजन्यदाद्रौणिर्नजग्मिवान् ॥ ४५ ॥ अथत्यक्त्वाधनुर्वीरःपार्षतंत्वरितोन्वगात् ॥ आसीदाप्लुवतोवेगस्तस्यराजन्महात्मनः ॥ ४६ ॥ ग
रुडस्येवपततोजिघृक्षोःपन्नगोत्तमं ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुमाधवोर्जुनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ पश्यपार्थयथाद्रौणिःपार्षतस्यवधंप्रति ॥ यत्नंकरोतिविपुलंहन्याच्चैनंन
संशयः ॥ ४८ ॥ तंमोचयमहाबाहोपार्षतंशत्रुकर्शन ॥ द्रौणेरास्यमनुप्राप्तंमृत्योरास्यगतंयथा ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनषष्टितमो

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

एवमुक्त्वामहाराजवासुदेवःप्रतापवान्॥ प्रैषयत्तुरगांस्तत्रयत्रद्रौणिर्व्यवस्थितः॥ ५० ॥ तेहयाश्चंद्रसंकाशाःकेशवेनप्रचोदिताः ॥ आपिबंतइवव्योमजग्मु
द्रौणिरथंप्रति ॥ ५१ ॥ दृष्ट्वायातौमहावीर्यावुभौकृष्णधनंजयौ ॥ धृष्टद्युम्नवधेयत्नंचक्रेराजन्महाबलः ॥ ५२ ॥ विकृष्यमाणंदृष्ट्वैवधृष्टद्युम्नंनरेश्वर ॥ शरांश्चिक्षे
पवैपार्थोद्रौणिंप्रतिमहाबलः ॥ ५३ ॥ तेशराहेमविकृतागांडीवप्रेषिताभृशं ॥ द्रौणिमासाद्यविविशुर्वल्मीकमिवपन्नगाः ॥ ५४ ॥ सविद्धस्तैःशरैर्घोरैर्द्रोणपु
त्रःप्रतापवान्॥ उत्सृज्यसमरेराजन्पांचाल्यममितौजसं॥ ५५ ॥ रथमारुरुहेवीरोधनंजयशरार्दितः॥ प्रगृह्यचधनुःश्रेष्ठंपार्थंविव्याधसायकैः॥५६॥ एतस्मि
न्नंतरेवीरःसहदेवोजनाधिप ॥ अपोवाहरथेनाजौपार्षतंशत्रुतापनं॥ ५७॥ अर्जुनोपिमहाराजद्रौणिंविव्याधपत्रिभिः ॥ तंद्रोणपुत्रःसंक्रुद्धोबाह्वोरुरसिचार्प
यत्॥ ५८॥ क्रोधितस्तुरणेपार्थोनाराचंकालसंमितं॥ द्रोणपुत्रायचिक्षेपकालदंडमिवापरं॥ ५९॥ ब्राह्मणस्यांसदेशेसनिपपातमहाद्युतिः॥ सविह्वलोमहा
राजशरवेगेनसंयुगे॥ ६० ॥ निषसादरथोपस्थेवैक्लव्यंचपरंययौ ॥ ततःकर्णोमहाराजव्याक्षिपद्विजयंधनुः॥ ६१ ॥ अर्जुनंसमरेक्रुद्धःप्रेक्षमाणोमुहुर्मुहुः॥ द्वै
रथंचापिपार्थेनकामयानोमहारणे॥ ६२ ॥ विह्वलंतंतुवीक्ष्याथद्रोणपुत्रंचसारथिः॥ अपोवाहरथेनाजौत्वरमाणोरणाजिरात्॥ ६३ ॥ अथोत्क्रुष्टंमहाराजपं
चालैर्जितकाशिभिः॥ मोक्षितंपार्षतंदृष्ट्वाद्रोणपुत्रंचपीडितं॥६४॥वादित्राणिचदिव्यानिप्रावाद्यंतसहस्रशः॥ सिंहनादांश्चचक्रुस्तेदृष्ट्वासंख्येतदद्भुतं॥ ६५॥
एवंकृत्वाब्रवीत्पार्थोवासुदेवंधनंजयः॥ याहिसंशप्तकान्कृष्णकार्यमेतत्परंमम ॥ ६६ ॥ ततःप्रयातोदाशार्हःश्रुत्वापांडवभाषितं ॥ रथेनातिपताकेनमनोमा
रुतरंहसा॥ ६७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिद्रौण्यपयानेऊनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ संजयउवाच एतस्मिन्नंतरेकृष्णः
पार्थवचनमब्रवीत्॥ दर्शयन्निवकौंतेयंधर्मराजंयुधिष्ठिरं॥ १ ॥ एषपांडवतेभ्राताधार्तराष्ट्रैर्महाबलैः॥ जिघांसुभिर्महेष्वासैर्द्रुतंपार्थोनुसार्यते ॥ २ ॥ तंचानु
यांतिसंरब्धाःपंचालायुद्धदुर्मदाः॥ युधिष्ठिरंमहात्मानंपरीप्संतोमहाबलाः॥ ३ ॥ एषदुर्योधनःपार्थरथानीकेनदंशितः॥ राजासर्वस्यलोकस्यराजानमनुधाव
ति॥ ४ ॥ जिघांसुःपुरुषव्याघ्रभ्रातृभिःसहितोबली॥ आशीविषसमस्पर्शैःसर्वयुद्धविशारदैः॥ ५॥

ऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नरोत्तमंवदान्यं रत्नोत्तममितिपाठे कांचनंतद्धिउत्कृष्टानांमध्येऽप्युत्तमं ॥ ६ ॥ जिहीर्षवोयुधिष्ठिरंहर्तुमिच्छंतः निरुद्धाःसंतोपिअधिष्ठिताः ॥ ७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥ तस्ययुधिष्ठिरस्यकर्मकर्तव्यंपराजयाख्यं एभिर्दुर्योधनादिभिः कृतंनिष्पादितं ॥ १६ ॥ तत्रहेतुः ब्राह्मेबलेक्षमायां क्षात्रेबलेनिष्ठुरत्वे ॥ १७ ॥१८॥१९॥२०॥ हतनाशयतेतिकर्णश्चोदयतीतिसंबंधः॥२१॥

एतेजिघृक्षवोयांतिद्विपाश्वरथपत्तयः॥ युधिष्ठिरंधार्तराष्ट्रानरोत्तममिवार्थिनः॥ ६॥ पश्यसात्वतभीमाभ्यांनिरुद्धाधिष्ठिताःपुनः ॥ जिहीर्षवोऽमृतंदैत्याःशक्राग्निभ्यामिवासकृत्॥ ७॥ एतेबहुत्वात्त्वरिताःपुनर्गच्छंतिपांडवं॥ समुद्रमिववार्योघाःप्रावृट्कालेमहारथाः ॥ ८ ॥ नदंतःसिंहनादांश्चधमंतश्चापिवारिजान्॥ बलवंतोमहेष्वासाविधुन्वंतोधनूंषिच॥ ९॥ मृत्योर्मुखगतंमन्येकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं॥ हुतमग्नौचकौंतेयंदुर्योधनवशंगतं॥ १० ॥ यथाविधमनीकंतुधार्त्तराष्ट्रस्यपांडव॥ नास्यशक्रोपिमुच्येतसंप्राप्तोबाणगोचरं॥ ११ ॥ दुर्योधनस्यवीरस्यशरौघान्शीघ्रमस्यतः॥ संक्रुद्धस्यांतकस्येवकोवेगंसंसहेद्रणे॥ १२॥ दुर्योधनस्यवीरस्यद्रौणेःशारद्वतस्यच॥ कर्णस्यचेषुवेगोवैपर्वतानपिशातयेत्॥ १३॥ कर्णेनचकृतोराजाविमुखःशत्रुतापनः ॥ बलवाँल्लघुहस्तश्चकृतीयुद्धविशारदः॥ १४॥ राधेयःपांडवश्रेष्ठंशक्तःपीडयितुंरणे॥ सहितोधृतराष्ट्रस्यपुत्रैःशूरैर्महाबलैः ॥ १५॥ तस्यैभिर्युध्यमानस्यसंग्रामेशंसितात्मनः ॥ अन्यैरपिचपार्थस्यकृतंकर्ममहारथैः॥ १६॥ उपवासकृशोराजाभृशंभरतसत्तमः॥ ब्राह्मेबलेस्थितोह्येषनक्षात्रेहिबलेविभुः॥ १७॥ कर्णेनचाभियुक्तोयंभूपतिःशत्रुतापनः॥ संशयंसमनुप्राप्तःपांडवोवैयुधिष्ठिरः॥ १८॥ नजीवतिमहाराजोमन्येपार्थयुधिष्ठिरः॥ यद्भीमसेनःसहतेसिंहनादममर्षणः॥ १९ ॥ नर्दतांधार्तराष्ट्राणांपुनःपुनररिंदमः॥ धमतांचमहाशंखान्संग्रामेजितकाशिनां॥ २० ॥युधिष्ठिरंपांडवेयंहतेतिभरतर्षभ॥ संचोदयत्यसौकर्णोधार्तराष्ट्रान्महाबलान्॥ २१ ॥ स्थूणाकर्णेंद्रजालेनपार्थपाशुपतेनच॥ प्रच्छादयंतिराजानंशस्त्रजालैर्महारथाः॥ २२॥ आतुरोहिकृतोराजासंनिषेव्यश्चभारत॥ यथैनमनुवर्ततेपंचालाःसहपांडवैः॥ २३॥ त्वरमाणास्त्वराकालेसर्वशस्त्रभृतांवराः॥ मज्जंतमिवपातालेबलिनोप्युज्जिहीर्षवः॥ २४॥ नकेतुर्दृश्यतेराज्ञःकर्णेननिहतःशरैः॥ पश्यतोर्यमयोःपार्थसात्यकेश्चशिखंडिनः॥ २५॥ धृष्टद्युम्नस्यभीमस्यशतानीकस्यवाविभो॥ पंचालानांचसर्वेषांचेदीनांचैवभारत॥ २६ ॥ एषकर्णोरणेपार्थपांडवानामनीकिनीं॥ शरैर्विध्वंसयतिवैनलिनीमिवकुंजरः॥ २७॥ एतेद्रवंतिरथिनस्त्वदीयाःपांडुनंदन॥ पश्यपश्ययथापार्थगच्छंत्येतेमहारथाः॥ २८॥

स्थूणाकर्णोगंधर्वस्तस्यास्त्रंस्थूणाकर्णंगांधर्वं इंद्रजालमयंतत् ॥ २२ ॥ निषेव्यःचिकित्सकैराराध्यःसन्निषण्णइतिपाठेअवसन्नः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ हस्तिकक्ष्यांकेतुमितिसंबंधः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ छत्रेणोपलक्षितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रार्थयन्युद्धमितिशेषः ॥ ४४ ॥

एतेभारतमातंगाःकर्णेनाभिहताःशरैः ॥ आर्तनादान्विकुर्वाणाविद्रवंतिदिशोदश ॥ २९ ॥ रथानांद्रवतेवृंदमेतच्चैवसमंततः ॥ द्राव्यमाणंरणेपार्थकर्णेनामित्रकर्षिणा ॥ ३० ॥ हस्तिकक्ष्यांरणेपश्यचरंतींतत्रतत्रह ॥ रथस्थंसूतपुत्रस्यकेतुंकेतुमतांवर ॥ ३१ ॥ असौधावतिराधेयोभीमसेनरथंप्रति ॥ किरन्शरशतान्येवविनिघ्नंस्तववाहिनीं ॥ ३२ ॥ एतान्पश्यचपंचालान्द्राव्यमाणान्महारथान् ॥ शक्रेणेवयथादैत्यान्हन्यमानान्महाहवे ॥ ३३ ॥ एषकर्णोरणेजित्वापंचालान्पांडुसृंजयान् ॥ दिशोविप्रेक्षतेसर्वास्त्वदर्थमितिमेमतिः ॥ ३४ ॥ पश्यपार्थधनुःश्रेष्ठंविकर्षन्साधुशोभते ॥ शत्रुंजित्वायथाशक्रोदेवसंघैःसमावृतः ॥ ३५ ॥ एतेनर्दंतिकौरव्याद्दृष्ट्वाकर्णस्यविक्रमं ॥ त्रासयंतोरणेपांडून्सृंजयांश्चसमंततः ॥ ३६ ॥ एषसर्वात्मनापांडूंस्त्रासयित्वामहारणे ॥ अभिभाषतिराधेयःसर्वसैन्यानिमानद ॥ ३७ ॥ अभिद्रवतभद्रंवोद्रुतंद्रवतकौरवाः ॥ यथाजीवन्नवःकश्चिन्मुच्येतयुधिसृंजयः ॥ ३८ ॥ तथाकुरुतसंयत्तावयंयास्यामपृष्ठतः ॥ एवमुक्त्वागतोह्येषपृष्ठतोविकिरञ्छरान् ॥ ३९ ॥ पश्यकर्णंरणेपार्थश्वेतच्छत्रविराजितं ॥ उदयंपर्वतंयद्वच्छशांकेनाभिशोभितं ॥ ४० ॥ पूर्णचंद्रनिकाशेनमूर्ध्निच्छत्रेणभारत ॥ ध्रियमाणेनसमरेश्रीमच्छतशलाकिना ॥ ४१ ॥ एषत्वांप्रेक्षतेकर्णःसकटाक्षंविशांपते ॥ उत्तमंजवमास्थायध्रुवमेष्यतिसंयुगे ॥ ४२ ॥ पश्यह्येनंमहाबाहोविधुन्वानंमहद्धनुः ॥ शरांश्चाशीविषाकारान्विसृजंतंमहारणे ॥ ४३ ॥ असौनिवृत्तोराधेयोदृष्ट्वातेवानरध्वजं ॥ प्रार्थयन्समरेपार्थत्वयासहपरंतप ॥ ४४ ॥ वधायचात्मनोभ्येतिदीप्तास्यंशलभोयथा ॥ कर्णमेकाकिनंदृष्ट्वारथानीकेनभारत ॥ ४५ ॥ रिरक्षिषुःसुसंवृत्तोधार्तराष्ट्रोनिवर्तते ॥ सर्वैःसहैभिर्दुष्टात्मावध्यतांचप्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ त्वयायशश्चराज्यंचसुखंचोत्तममिच्छता ॥ अदीनयोर्विश्रुतयोर्युवयोर्योत्स्यमानयोः ॥ ४७ ॥ देवासुरेपार्थमृधेदेवदानवयोरिव ॥ पश्यंतुकौरवाःसर्वेतवपार्थपराक्रमं ॥ ४८ ॥ त्वांचदृष्ट्वातिसंरब्धंकर्णंचभरतर्षभ ॥ असौदुर्योधनःक्रुद्धोनोत्तरंप्रतिपद्यते ॥ ४९ ॥ आत्मानंचकृतात्मानंसमीक्ष्यभरतर्षभ ॥ कृतागसंचराधेयंधर्मात्मनियुधिष्ठिरे ॥ प्रतिपद्यस्वकौंतेयप्राप्तकालमनंतरं ॥ ५० ॥ आर्यांयुद्धेमतिंकृत्वाप्रत्येहिरथयूथपं ॥ पंचह्येतानिमुख्यानिरथानांरथसत्तम ॥ ५१ ॥ शतान्यायांतिसमरेबलिनांतिग्मतेजसां ॥ पंचनागसहस्राणिद्विगुणावाजिनस्तथा ॥ ५२ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ युवयोःकर्णार्जुनयोः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७॥ ७८॥

अभिसंहत्यकौंतेयपदातिप्रयुतानिच ॥ अन्योन्यरक्षितंवीरबलंत्वामभिवर्तते ॥ ५३ ॥ द्रोणपुत्रंपुरस्कृत्यतच्छीघ्रंसंनिषूदय ॥ निकृत्यैतद्रथानीकंबलिनंलोक
विश्रुतं ॥ ५४ ॥ सूतपुत्रंमहेष्वासंदर्शयात्मानमात्मना ॥ उत्तमंजवमास्थायप्रत्येहिभरतर्षभ ॥ ५५ ॥ असौकर्णःसुसंरब्धःपंचालानभिधावति ॥ केतुमस्यहिप
श्यामिधृष्टद्युम्नरथंप्रति ॥ ५६ ॥ समुपैष्यतिपंचालानितिमन्येपरंतप ॥ आचचक्षेप्रियंपार्थतवेदंभरतर्षभ ॥ ५७ ॥ राजासौकुशलीश्रीमान्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः
असौभीमोमहाबाहुःसन्निवृत्तश्चमूमुखे ॥ ५८ ॥ वृतःसृंजयसैन्येनशैनेयेनचभारत ॥ वध्यंतएतेसमरेकौरवानिशितैःशरैः ॥ ५९ ॥ भीमसेनेनकौंतेयपंचा
लैश्चमहात्मभिः ॥ सेनाह्यिधार्तराष्ट्रस्यविमुखाविक्षरद्रणा ॥ ६० ॥ विप्रधावतिवेगेनभीमस्याभिहताशरैः ॥ विपन्नसस्येवमहीरुधिरेणसमुक्षिता ॥ ६१ ॥ भा
रतीभरतश्रेष्ठसेनाकृपणदर्शना ॥ निवृत्तंपश्यकौंतेयभीमसेनंयुधांपतिं ॥ ६२ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंद्रावयंतंवरूथिनीं ॥ पीतरक्तासितसितास्ताराचंद्रार्कमं
डिताः ॥ ६३ ॥ पताकाविप्रकीर्यंतेच्छत्राण्येतानिचार्जुन ॥ सौवर्णाराजताश्चैवतैजसाश्चपृथग्विधाः ॥ ६४ ॥ केतवोभिनिपात्यंतेहस्त्यश्वंचप्रकीर्यते ॥ रथेभ्यः
प्रपतंत्येतेरथिनोविगतासवः ॥ ६५ ॥ नानावर्णैर्हताबाणैःपंचालैरपलायिभिः ॥ निर्मनुष्यान्गजानश्वान्रथांश्चैवधनंजय ॥ ६६ ॥ समाद्रवंतिपंचालाधार्तरा
ष्ट्रांस्तरस्विनः ॥ विमृद्गंतिनरव्याघ्राभीमसेनबलाश्रयात् ॥ ६७ ॥ बलंपरेषांदुर्धर्षास्त्यक्त्वाप्राणानरिंदम ॥ एतेनर्दंतिपंचालाध्मापयंतिचवारिजान् ॥ ६८ ॥ अ
भिद्रवंतिचरणेमृद्गंतःसायकैःपरान् ॥ पश्यस्वैषांचमाहात्म्यंपंचालाहिपराक्रमात् ॥ ६९ ॥ धार्तराष्ट्रान्विनिघ्नंतिक्रुद्धाःसिंहाइवद्विपान् ॥ शस्त्रमाच्छिद्यशत्रूणां
सायुधानांनिरायुधाः ॥ ७० ॥ तेनैवैतानमोघास्त्रानिघ्नंतिचनदंतिच ॥ शिरांस्येतानिपात्यंतेशत्रूणांबाहवोपिच ॥ ७१ ॥ रथनागहयावीरायशस्याःसर्वएव
च ॥ सर्वतश्चाभिपन्नैषाधार्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ ७२ ॥ पंचालैर्मानसादेत्यहंसैर्गंगेववेगितैः ॥ सुभृशंचपराक्रांताःपंचालानांनिवारणे ॥ ७३ ॥ कृपकर्णादयोवी
राऋषभाणामिवर्षभाः ॥ भीमास्त्रेणसुनिर्भग्नान्धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ७४ ॥ धृष्टद्युम्नमुखावीराघ्नंतिशत्रून्सहस्रशः ॥ पंचालेष्वभिभूतेषुद्विषद्भिरपभीर्नदन्
॥ ७५ ॥ शत्रुपक्षमवस्कंद्यशरानस्यतिमारुतिः ॥ विषण्णभूयिष्ठतराधार्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ ७६ ॥ रथाश्चैतेसुवित्रस्ताभीमसेनभयार्दिताः ॥ पश्यभीमेननाराचै
र्भिन्नानागाःपतंत्यमी ॥ ७७ ॥ वज्रिवज्राहतानीवशिखराणिधराभृतां ॥ भीमसेनस्यनिर्विद्धाबाणैःसन्नतपर्वभिः ॥ ७८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥ ८४॥८५॥ ८६ ॥ ८७॥ ८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥६०॥ ॥ ६१॥ निवृत्तइति॥१॥२॥३॥४॥

स्वान्यनीकानिमृद्गंतोद्रवंत्येतेमहागजाः॥ अभिजानीहिभीमस्यसिंहनादंसुदुःसहं॥ ७९ ॥ नदतोर्जुनसंग्रामेवीरस्यजितकाशिनः ॥ एषनैषादिरभ्येतिद्विप
मुख्येनपांडवं॥ ८० ॥ जिघांसुस्तोमरैःक्रुद्धोदंडपाणिरिवांतकः॥ सतोमरावस्यभुजौछिन्नौभीमेनगर्जतः॥ ८१ ॥ तीक्ष्णैरग्निरविप्रख्यैर्नाराचैर्दशभिर्हतः ॥
हत्वैनंपुनरायातिनागानन्यान्प्रहारिणः॥ ८२ ॥ पश्यनीलांबुदनिभान्महामात्रैरधिष्ठितान्॥ शक्तितोमरसंघातैर्विनिघ्नंतंवृकोदरं ॥ ८३ ॥ सप्तसप्तचनागां
स्तान्वैजयंतीश्चसध्वजाः॥ निहत्यनिशितैर्बाणैश्छिन्नाःपार्थाग्रजेनते ॥ ८४॥ दशभिर्दशभिश्चैकोनाराचैर्निहतोगजः॥ नचासौधार्तराष्ट्राणांश्रूयतेनिनदस्त
था॥ ८५॥ पुरंदरसमेक्रुद्धेनिवृत्तेभरतर्षभ॥ अक्षौहिण्यस्तथातिस्रोधार्तराष्ट्रस्यसंहताः॥ क्रुद्धेनभीमसेनेननरसिंहेनवारिताः॥ ८६ ॥ नशक्नुवंतिवैपार्थंपा
र्थिवाःसमुदीक्षितुं॥ मध्यंदिनगतंसूर्यंयथादुर्बलचक्षुषः॥ ८७॥ एतेभीमस्यसंत्रस्ताःसिंहस्येवेतरेमृगाः॥ शरैःसंत्रासिताःसंख्येनलभंतेसुखंक्वचित्॥ ८८॥
संजयउवाच एतच्छ्रुत्वामहाबाहुर्वासुदेवाद्धनंजयः ॥ भीमसेनेनतत्कर्मकृतंदृष्ट्वासुदुष्करं ॥ ८९ ॥ अर्जुनोव्यधमच्छिष्टानहितान्निशितैःशरैः ॥ ते
वध्यमानाःसमरेसंशप्तकगणाःप्रभो॥ ९० ॥ प्रभग्नाःसमरेभीतादिशोदशमहाबलाः॥ शक्रस्यातिथितांगत्वाविशोकाह्यभवंस्तदा॥ ९१ ॥ पार्थश्चपुरुषव्या
घ्रःशरैःसन्नतपर्वभिः॥ जघानधार्तराष्ट्रस्यचतुर्विधबलांचमूं॥ ९२॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकृष्णार्जुनसंवादेषष्टितमोऽध्यायः॥ ६०॥ ॥ ६१॥
धृतराष्ट्रउवाच निवृत्तेभीमसेनेचपांडवेचयुधिष्ठिरे॥ वध्यमानेबलेचापिमामकेपांडुसृंजयैः॥ १ ॥ द्रवमाणेबलौघेचनिरानंदेमुहुर्मुहुः ॥ किमकुर्वंतकुर
वस्तन्ममाचक्ष्वसंजय॥ २॥ संजयउवाच दृष्ट्वाभीमंमहाबाहुंसूतपुत्रःप्रतापवान्॥ क्रोधरक्तेक्षणोराजन्भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३॥ तावकंतुबलंदृष्ट्वा
भीमसेनात्पराङ्मुखं॥ यत्नेनमहताराजन्पर्यवस्थापयद्बली॥ ४॥ व्यवस्थाप्यमहाबाहुस्तवपुत्रस्यवाहिनीं॥ प्रत्युद्ययौतदाकर्णःपांडवान्युद्धदुर्मदान् ॥ ५॥
प्रत्युद्ययुस्तुराधेयंपांडवानांमहारथाः॥ धुन्वानाःकार्मुकाण्याजौविक्षिपंतश्चसायकान्॥ ६॥ भीमसेनःशिनेर्नप्ताशिखंडीजनमेजयः॥ धृष्टद्युम्नश्चबलवान्स
र्वेचापिप्रभद्रकाः॥ ७॥ जिघांसंतोनरव्याघ्राःसमंतात्तववाहिनीं॥ अभ्यद्रवंतसंक्रुद्धाःसमरेजितकाशिनः॥८॥ तथैवतावकाराजन्पांडवानामनीकिनीं॥ अ
भ्यद्रवंतत्वरिताजिघांसंतोमहारथाः॥ ९ ॥ रथनागाश्वकलिलंपत्तिध्वजसमाकुलं॥ बभूवपुरुषव्याघ्रसैन्यमद्भुतदर्शनं॥१०॥ ॥ ५॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥ ९ ॥ १०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥३६॥

शिखंडीचययौकर्णधृष्टद्युम्नःसुतंतव ॥ दुःशासनंमहाराजमहत्यासेनयावृतं ॥ ११ ॥ नकुलोवृषसेनंतुचित्रसेनंयुधिष्ठिरः ॥ उलूकंसमरेराजन्सहदेवःसमभ्य
यात् ॥ १२ ॥ सात्यकिःशकुनिंचापिद्रौपदेयाश्चकौरवान् ॥ अर्जुनंचरणेयत्तोद्रोणपुत्रोमहारथः ॥ १३ ॥ युधामन्युंमहेष्वासंगौतमोभ्यपतद्रणे ॥ कृतवर्माच
बलवानुत्तमौजसमाद्रवत् ॥ १४ ॥ भीमसेनःकुरून्सर्वान्पुत्रांश्चतवमारिष ॥ सहानीकान्महाबाहुरेकएवन्यवारयत् ॥ १५ ॥ शिखंडीतुततःकर्णंविचरंतमभीत
वत् ॥ भीष्महंतामहाराजवारयामासपत्रिभिः ॥ १६ ॥ प्रतिरुद्धस्ततःकर्णोरोषात्प्रस्फुरिताधरः ॥ शिखंडिनंत्रिभिर्बाणैर्भ्रुवोर्मध्येभ्यताडयत् ॥ १७ ॥ धारयंस्तु
सतान्बाणान्शिखंडीबहुशोभत ॥ राजतःपर्वतोयद्वत्रिभिःश्रृंगैरिवोत्थितैः ॥ १८ ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःसूतपुत्रेणसंयुगे ॥ कर्णंविव्याधसमरेनवत्यानिशितैः
शरैः ॥ १९ ॥ तस्यकर्णोहयान्हत्वासारथिंचत्रिभिःशरैः ॥ उन्ममाथध्वजंचास्यक्षुरप्रेणमहारथः ॥ २० ॥ हताश्वात्तुततोयानादवप्लुत्यमहारथः ॥ शक्तिंचिक्षे
पकर्णायसंक्रुद्धःशत्रुतापनः ॥ २१ ॥ तांछित्वासमरेकर्णस्त्रिभिर्भारतसायकैः ॥ शिखंडिनमथाविध्यन्नवभिर्निशितैःशरैः ॥ २२ ॥ कर्णचापच्युतान्बाणान्व
र्जयंस्तुनरोत्तमः ॥ अपयातस्ततस्तूर्णंशिखंडीभृशविक्षतः ॥ २३ ॥ ततःकर्णोमहाराजपांडुसैन्यान्यशातयत् ॥ तूलराशिंसमासाद्ययथावायुर्महाबलः ॥ २४ ॥
धृष्टद्युम्नोमहाराजतवपुत्रेणपीडितः ॥ दुःशासनंत्रिभिर्बाणैःप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ २५ ॥ तस्यदुःशासनोबाहुंसव्यंविव्याधमारिष ॥ सतेनरुक्मपुंखेनभल्लेना
नतपर्वणा ॥ २६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुनिर्विद्धःशरंघोरममर्षणः ॥ दुःशासनायसंक्रुद्धःप्रेषयामासभारत ॥ २७ ॥ आपतंतंमहावेगंधृष्टद्युम्नसमीरितं ॥ शरैश्चिच्छेदपु
त्रस्तेत्रिभिरेवविशांपते ॥ २८ ॥ अथापरैःसप्तदशैर्भल्लैःकनकभूषणैः ॥ धृष्टद्युम्नंसमासाद्यबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ २९ ॥ ततःसपार्षतःक्रुद्धोधनुश्चिच्छेदमारिष ॥
क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनततउच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३० ॥ अथान्यद्धनुरादायपुत्रस्तेप्रहसन्निव ॥ धृष्टद्युम्नंशरव्रातैःसमंतात्पर्यवारयत् ॥ ३१ ॥ तवपुत्रस्यतेदृष्ट्वाविक्रमंसु
महात्मनः ॥ व्यस्मयंतरणेयोधाःसिद्धाश्चाप्सरसांगणाः ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नंनपश्यामघटमानंमहाबलं ॥ दुःशासनेनसंरुद्धंसिंहेनेवमहागजं ॥ ३३ ॥ ततःसरथ
नागाश्वाःपंचालाःपांडुपूर्वज ॥ सेनापतिंपरीप्संतोरुरुधुस्तनयंतव ॥ ३४ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतावकानांपरैःसह ॥ घोरंप्राणभृतांकालेभीमरूपंपरंतप ॥ ३५ ॥ न
कुलंवृषसेनस्तुभित्वापंचभिरायसैः ॥ पितुःसमीपेतिष्ठन्वैत्रिभिरन्यैरविध्यत ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥

नकुलस्तुततःशूरोवृषसेनंहसन्निव ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनविव्याधहृदयेभृशं ॥ ३७॥ सोतिविद्धोबलवताशत्रुणाशत्रुकर्षण ॥ शत्रुंविव्याधविंशत्यासचतंपं
चभिःशरैः ॥ ३८ ॥ ततःशरसहस्रेणतावुभौपुरुषर्षभौ ॥ अन्योन्यमाच्छादयतामथोभज्यतवाहिनी ॥ ३९ ॥ सदृष्ट्वाप्रद्रुतांसेनांधार्तराष्ट्रस्यसूतजः॥ निवारया
मासबलादनुसृत्यविशांपते ॥ ४० ॥ निवृत्तेतुततःकर्णेनकुलःकौरवान्ययौ ॥ कर्णपुत्रस्तुसमरेहित्वानकुलमेवतु ॥ ४१ ॥ जुगोपचक्रंत्वरितोराधेयस्यैवमारि
ष ॥ उलूकस्तुरणेक्रुद्धःसहदेवेनवारितः ॥ ४२ ॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासहदेवःप्रतापवान् ॥ सारथिंप्रेषयामासयमस्यसदनंप्रति ॥ ४३ ॥ उलूकस्तुततोयानाद
वप्लुत्यविशांपते ॥ त्रिगर्तानांबलंतूर्णंजगामपितृनंदनः ॥ ४४ ॥ सात्यकिःशकुनिंविध्वाविंशत्यानिशितैःशरैः॥ध्वजंचिच्छेदभल्लेनसौबलस्यहसन्निव॥ ४५॥
सौबलस्तस्यसमरेक्रुद्धोराजन्प्रतापवान् ॥ विदार्यकवचंभूयोध्वजंचिच्छेदकांचनं ॥ ४६ ॥ तथैनंनिशितैर्बाणैःसात्यकिःप्रत्यविध्यत ॥ सारथिंचमहाराजत्रि
भिरेवसमार्पयत् ॥ ४७॥ अथास्यवाहांस्त्वरितःशरैर्निन्येयमक्षयं ॥ ततोवप्लुत्यसहसाशकुनिर्भरतर्षभ ॥४८॥ आरुरोहरथंतूर्णमुलूकस्यमहात्मनः ॥ अपोवा
हाथशीघ्रंसशैनेयाद्युद्धशालिनः ॥ ४९ ॥ सात्यकिस्तुरणेराजंस्तावकानामनीकिनीं ॥ अभिदुद्राववेगेनततोनीकमभज्यत ॥ ५० ॥ शैनेयशरसंछन्नंतवसैन्यं
विशांपते ॥ भेजेदशदिशस्तूर्णंन्यपतच्चगतासुवत् ॥ ५१ ॥ भीमसेनंतवसुतोवारयामाससंयुगे ॥ तंतुभीमोमुहूर्त्तेनव्यश्वसूतरथध्वजं ॥ ५२ ॥ चक्रेलोकेश्वरंत
त्रतेनातुष्यंतवैजनाः ॥ ततोपायान्नृपस्तत्रभीमसेनस्यगोचरात् ॥५३॥ कुरुसैन्यंततःसर्वंभीमसेनमुपाद्रवत्॥तत्रनादोमहानासीद्भीमसेनंजिघांसतां॥ ५४॥
युधामन्युःकृपंविध्वाधनुरस्याशुचिच्छिदे ॥ अथान्यद्धनुरादायकृपःशस्त्रभृतांवरः ॥ ५५ ॥ युधामन्योर्ध्वजंसूतंछत्रंचापातयत्क्षितौ ॥ ततोपायाद्रथेनैवयुधा
मन्युर्महारथः ॥ ५६ ॥ उत्तमौजाश्चहार्दिक्यंभीमंभीमपराक्रमं ॥ छादयामाससहसामेघोवृष्ट्येवपर्वतं॥५७॥तद्युद्धमासीत्सुमहद्घोररूपंपरंतप॥यादृशंनमया
युद्धंदृष्टपूर्वंविशांपते ॥ ५८ ॥ कृतवर्माततोराजन्नुत्तमौजसमाहवे ॥ हृदिविव्याधसहसारथोपस्थउपाविशत् ॥ ५९ ॥ सारथिस्तमपोवाहरथेनरथिनांवरं ॥
कुरुसैन्यंततःसर्वंभीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६० ॥ दुःशासनःसौबलश्चगजानीकेनपांडवं ॥ महतापरिवार्यैवक्षुद्रकैरभ्यताडयत् ॥ ६१ ॥ ततोभीमःशरशतैर्दुर्योध
नममर्षणं ॥ विमुखीकृत्यतरसागजानीकमुपाद्रवत् ॥ ६२ ॥ तमापतंतंसहसागजानीकंवृकोदरः॥ दृष्ट्वैवसुभृशंक्रुद्धोदिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गजैर्गजानभ्यहनद्वज्रेगेंद्रइवासुरान् ॥ ततोंतरिक्षंबाणौघैःशलभैरिवपादपं ॥ ६४ ॥ छादयामाससमरेगजान्निघ्नन्वृकोदरः ॥ ततःकुंजरयूथानिसमेतानि
सहस्रशः ॥ ६५ ॥ व्यधमत्तरसाभीमोमेघसंघानिवानिलः ॥ सुवर्णजालापिहितामणिजालैश्चकुंजराः ॥ ६६ ॥ रेजुरभ्यधिकंसंख्येविद्युत्वंतइवांबुदाः ॥ तेव
ध्यमानाभीमेनगजाराजन्विदुद्रुवुः ॥ ६७ ॥ केचिद्विभिन्नहृदयाःकुंजरान्यपतन्भुवि ॥ पतितैर्निपतद्भिश्चगजैर्हेमविभूषितैः ॥ ६८ ॥ अशोभतमहीतत्रविशी
र्णैरिवपर्वतैः ॥ दीप्ताभैरत्नवद्भिश्चपतितैर्गजयोधिभिः ॥ ६९ ॥ रराजभूमिःपतितैःक्षीणपुण्यैरिवग्रहैः ॥ ततोभिन्नकटानागाभिन्नकुंभकरास्तथा ॥ ७० ॥ दु
द्रुवुःशतशःसंख्येभीमसेनशराहताः ॥ केचिद्वमंतोरुधिरंभयार्ताःपर्वतोपमाः ॥ ७१ ॥ व्यद्रवञ्छरविद्धांगाधातुचित्राइवाचलाः ॥ महाभुजगसंकाशौचंदना
गुरुरूषितौ ॥ ७२ ॥ अपश्यंभीमसेनस्यधनुर्विक्षिपतोभुजौ ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंश्रुत्वाशनिसमस्वनं ॥ ७३ ॥ विमुंचंतःशकृन्मूत्रंगजाःप्राद्रुद्रुवुर्भृशं ॥ भीम
सेनस्यतत्कर्मराजन्नेकस्यधीमतः ॥ निघ्नतःसर्वभूतानिरुद्रस्येवचनिर्बभौ ॥ ७४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
संजयउवाच ततःश्वेताश्वसंयुक्तेनारायणसमाहिते ॥ तिष्ठन्रथवरेश्रीमानर्जुनःसमपद्यत ॥ १ ॥ तद्बलंनृपतिश्रेष्ठतावकंविजयोरणे ॥ व्यक्षोभयदुदीर्णाश्वं
महोदधिमिवानिलः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्तवसुतःप्रमत्तेश्वेतवाहने ॥ अभ्येत्यसहसाक्रुद्धःसैन्यार्धेनाभिसंवृतः ॥ ३ ॥ पर्यवारयदायांतंयुधिष्ठिरममर्षणं ॥ क्षुरप्रा
णांत्रिसप्तत्याततोविध्यतपांडवं ॥ ४ ॥ अक्रुध्यतभृशंतत्रकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सभल्लांस्त्रिंशतस्तूर्णंतवपुत्रेन्यवेशयत् ॥ ५ ॥ ततोधावंतकौरव्याजिघृक्षंतोयुधि
ष्ठिरं ॥ दुष्टभावान्परान्ज्ञात्वासमवेतामहारथाः ॥ ६ ॥ आजग्मुस्तंपरीप्संतःकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ नकुलःसहदेवश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ ७ ॥ अक्षौहिण्यापरिवृ
तास्तेभ्यधावन्युधिष्ठिरं ॥ भीमसेनश्चसंमर्दंस्तवमहारथान् ॥ ८ ॥ अभ्यधावदभिप्रेप्सूराजानंशत्रुभिर्वृतं ॥ तांस्तुसर्वान्महेष्वासान्कर्णोवैकर्तनोनृप ॥ ९ ॥
शरवर्षेणमहताप्रत्यवारयदागतान् ॥ शरौघान्विसृजंतस्तेप्रेरयंतश्चतोमरान् ॥ १० ॥ नशेकुर्यत्नवंतोपिराधेयंप्रतिवीक्षितुं ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासान्सर्वशस्त्रा
स्त्रपारगः ॥ ११ ॥ महताशरवर्षेणराधेयःप्रत्यवारयत् ॥ दुर्योधनंचविंशत्याशीघ्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ १२ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठी

अविध्यत्तूर्णमभ्येत्यसहदेवःप्रतापवान्॥ सविद्धःसहदेवेनरराजाचलसन्निभः॥ १३ ॥ प्रभिन्नइवमातंगोरुधिरेणपरिप्लुतः ॥ दृष्ट्वातवसुतंतत्रगाढविद्धंसु
तेजनैः॥ १४॥ अभ्यधावद्दृढंक्रुद्धोराधेयोरथिनांवरः॥ दुर्योधनंतथादृष्ट्वाशीघ्रमस्त्रमुदैरयत्॥ १५ ॥ तेनयौधिष्ठिरंसैन्यमवधीत्पार्षतंतथा ॥ ततोयौधिष्ठि
रंसैन्यंवध्यमानंमहात्मना॥ १६॥ सहसाप्राद्रवद्राजन्सूतपुत्रशरार्दितं॥ विविधाविशिखास्तत्रसंपतंतःपरस्परं ॥ १७ ॥ फलैःपुंखान्समाजघ्नुःसूतपुत्रधनु
श्च्युताः॥ अंतरिक्षेशरौघाणांपततांचपरस्परं॥ १८॥ संघर्षेणमहाराजपावकःसमजायत॥ ततोदशदिशःकर्णःशलभैरिवयायिभिः॥ १९ ॥ अभ्यघ्नंस्तरसा
राजन्शरैःपरशरीरगैः॥ रक्तचंदनसंदिग्धौमणिहेमविभूषितौ॥ २० ॥ बाहूव्यत्यक्षिपत्कर्णःपरमास्त्रंविदर्शयन्॥ ततःसर्वादिशोराजन्सायकैर्विप्रमोहयन्॥
॥ २१ ॥ अपीडयद्भृशंकर्णोधर्मराजंयुधिष्ठिरं॥ ततःक्रुद्धोमहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ २२॥ निशितैरिषुभिःकर्णंपंचाशद्भिःसमार्पयत्॥बाणांधकारमभव
त्तद्युद्धंघोरदर्शनं॥ २३ ॥ हाहाकारोमहानासीत्तावकानांविशांपते॥ वध्यमानेतदासैन्येधर्मपुत्रेणमारिष ॥ २४॥ सायकैर्विविधैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रैःशिला
शितैः॥ भल्लैरनेकैर्विविधैःशक्त्यृष्टिमुसलैरपि॥ २५॥ यत्रयत्रसधर्मात्मादुष्टांदृष्टिंव्यसर्जयत् ॥ तत्रतत्रव्यशीर्यंततावकाभरतर्षभ ॥ २६ ॥ कर्णोपिभृशसं
क्रुद्धोधर्मराजंयुधिष्ठिरं॥ नाराचैरर्धचंद्रैश्चवत्सदंतैश्चसंयुगे॥ २७॥ अमर्षीक्रोधनश्चैवरोषप्रस्फुरिताननः॥सायकैरप्रमेयात्मायुधिष्ठिरमभिद्रवत्॥२८॥
युधिष्ठिरश्चापिशतंस्वर्णपुंखैःशितैःशरैः॥ प्रहसन्निवतंकर्णःकंकपत्रैःशिलाशितैः॥ २९॥ उरस्यविध्यद्राजानंत्रिभिर्भल्लैश्चपांडवं॥ सपीडितोभृशंतेनधर्मरा
जोयुधिष्ठिरः॥ ३० ॥ उपविश्यरथोपस्थेसूतंयाहीत्यनोदयत्॥ अक्रोशंततःसर्वेधार्तराष्ट्राःसराजकाः॥ ३१ ॥ गृह्णीध्वमितिराजानमभ्यधावंतसर्वशः॥त
तःशतासप्तदशाःकेकयानांप्रहारिणां॥ ३२ ॥ पंचालैःसहिताराजन्धार्तराष्ट्रान्यवारयन् ॥ तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेजनक्षये॥ ३३॥ दुर्योधनश्चभीमश्च
समेयातांमहाबलौ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेद्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥ संजयउवाच कर्णोपिशरजालेनकेकयानांमहार
थान्॥ व्यधमत्परमेष्वासानग्रतःपर्यवस्थितान्॥ १ ॥ तेषांप्रयतमानानांराधेयस्यनिवारणे ॥ रथान्पंचशतान्कर्णःप्राहिणोद्यमसादनं॥ २॥

येभारतभावदीपेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कर्णइति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अविषह्यंततोदृष्ट्वाराधेयंयुधियोधिनः ॥ भीमसेनमुपागच्छन्कर्णबाणप्रपीडिताः ॥ ३ ॥ रथानीकंविदार्यैवशरजालैरनेकधा ॥ कर्णएकरथेनैवयुधिष्ठिरमु
पाद्रवत् ॥ ४ ॥ सेनानिवेशमार्छंतंमार्गणैःक्षतविक्षतं ॥ यमयोर्मध्यगंवीरंशनैर्यांतंविचेतसं ॥ ५ ॥ समासाद्यतुराजानंदुर्योधनहितेप्सया ॥ सूतपुत्रस्त्रिभिस्ती
क्ष्णैर्विव्याधपरमेषुभिः ॥ ६ ॥ तथैवराजाराधेयंप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ शरैस्त्रिभिश्चयंतारंचतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ ७ ॥ चक्ररक्षौतुपार्थस्यमाद्रीपुत्रौपरंतपौ ॥ ता
वप्यधावतांकर्णंराजानंमावधीरिति ॥ ८ ॥ तौपृथक्शरवर्षाभ्यांराधेयमभ्यवर्षतां ॥ नकुलःसहदेवश्चपरमंयत्नमास्थितौ ॥ ९ ॥ तथैवतौप्रत्यविध्यत्सूतपुत्रः
प्रतापवान् ॥ भल्लाभ्यांशितधाराभ्यांमहात्मानावरिंदमौ ॥ १० ॥ दंतवर्णांस्तुराधेयोनिजघानमनोजवान् ॥ युधिष्ठिरस्यसंग्रामेकालवालान्हयोत्तमान् ॥ ११ ॥
ततोपरेणभल्लेनशिरस्त्राणमपातयत् ॥ कौंतेयस्यमहेष्वासःप्रहसन्निवसूतजः ॥ १२ ॥ तथैवनकुलस्यापिहयान्हत्वाप्रतापवान् ॥ ईषांधनुश्चचिच्छेदमाद्रीपुत्र
स्यधीमतः ॥ १३ ॥ तौहताश्वौहतरथौपांडवौभृशविक्षतौ ॥ भ्रातरावारुरुहतुःसहदेवरथंतदा ॥ १४ ॥ तौदृष्ट्वामातुलस्तत्रविरथौपरवीरहा ॥ अभ्यभाषतरा
धेयंमद्रराजोनुकंपया ॥ १५ ॥ योद्धव्यमद्यपार्थेनफाल्गुनेनत्वयासह ॥ किमर्थंधर्मराजेनयुध्यसेभृशरोषित ॥ १६ ॥ क्षीणशस्त्रास्त्रकवचःक्षीणबाणोविबाण
धिः ॥ श्रांतसारथिवाहश्चच्छन्नोस्त्रैररिभिस्तथा ॥ १७ ॥ पार्थमासाद्यराधेयउपहास्योभविष्यसि ॥ एवमुक्तोपिकर्णस्तुमद्रराजेनसंयुगे ॥ १८ ॥ तथैवकर्णःसंरब्धो
युधिष्ठिरमताडयत् ॥ शरैस्तीक्ष्णैःपराविध्यमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १९ ॥ प्रहस्यसमरेकर्णश्चकारविमुखंशरैः ॥ ततःशल्यःप्रहस्येदंकर्णंपुनरुवाचह ॥ २० ॥ र
थस्थमतिसंरब्धंयुधिष्ठिरवधेधृतं ॥ यदर्थंधार्तराष्ट्रेणसततंमानितोभवान् ॥ २१ ॥ तंपार्थंजहिराधेयकिंतेहत्वायुधिष्ठिरं ॥ शंखयोर्ध्मायतोःशब्दःसुमहाने
षकृष्णयोः ॥ २२ ॥ श्रूयतेचापघोषोयंप्रावृषीवांबुदस्यह ॥ असौनिघ्नन्रथोदारानर्जुनःशरवृष्टिभिः ॥ २३ ॥ सर्वांग्रसतिनःसेनांकर्णपश्यैनमाहवे ॥ पृष्ठरक्षौ
चशूरस्ययुधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २४ ॥ उत्तरंचास्यवैशूरश्चक्रंरक्षतिसात्यकिः ॥ धृष्टद्युम्नस्तथाचास्यचक्रंरक्षतिदक्षिणं ॥ २५ ॥ भीमसेनश्चवैराज्ञाधार्तराष्ट्रे
णयुध्यते ॥ यथानहन्यात्तंभीमःसर्वेषांनोद्यपश्यतां ॥ २६ ॥ तथाराधेयक्रियतांराजामुच्येतनोयथा ॥ पश्यैनंभीमसेनेनग्रस्तमाहवशोभिनं ॥ २७ ॥ यदित्वा
साद्यमुच्येतविस्मयःसुमहान्भवेत् ॥ परित्राह्येनमभ्येत्यसंशयंपरमंगतं ॥ किंनुमाद्रीसुतौहत्वाराजानंचयुधिष्ठिरं ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥३६ ॥ ३७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ द्रौणिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इतिशल्यवचःश्रुत्वाराधेयःपृथिवीपते॥ दृष्ट्वादुर्योधनंचैवभीमग्रस्तंमहाहवे॥ २९ ॥ राजगृद्धीभृशंचैवशल्यवाक्यप्रचोदितः ॥ अजातशत्रुमुत्सृज्यमाद्रीपु
त्रौचपांडवौ॥ ३० ॥ तवपुत्रंपरित्रातुमभ्यधावतवीर्यवान्॥ मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव॥ ३१ ॥ गतेकर्णेतुकौंतेयःपांडुपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अपायाज्ज
वनैरश्वैःसहदेवश्चमारिष॥ ३२ ॥ ताभ्यांससहितस्तूर्णंव्रीडन्निवनरेश्वरः॥ प्राप्यसेनानिवेशंचमार्गणैःक्षतविक्षतः॥३३ ॥ अवतीर्णोरथात्तूर्णमाविशच्छय
नंशुभं॥ अपनीतशल्यःसुभृशंहृच्छल्याभिनिपीडितः॥ ३४ ॥ सोब्रवीद्भ्रातरौराजामाद्रीपुत्रौमहारथौ॥ अनीकंभीमसेनस्यपांडवावाशुगच्छतां ॥ ३५ ॥
जीमूतइवनर्दंस्तुयुध्यतेसवृकोदरः॥ ततोन्यंरथमास्थायनकुलोरथपुंगवः॥ ३६ ॥ सहदेवश्चतेजस्वीभ्रातरौशत्रुकर्षणौ ॥ तुरगैरग्र्यरंहोभिर्यात्वाभीमस्यशु
ष्मिणौ॥ अनीकैःसहितौतत्रभ्रातरौसमवस्थितौ॥ ३७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिधर्मापयानेत्रिषष्टितमोध्यायः॥६३॥ ॥७॥ ॥७॥

संजयउवाच द्रौणिस्तुरथवंशेनमहतापरिवारितः॥ अपतत्सहसाराजन्यत्रपार्थोव्यवस्थितः ॥ १ ॥ तमापतंतंसहसाशूरःशौरिसहायवान् ॥ दधारसहसा
पार्थोवेलेवमकरालयं॥ २ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजद्रोणपुत्रःप्रतापवान् ॥ अर्जुनंवासुदेवंचच्छादयामाससायकैः ॥ ३ ॥ अवच्छन्नौततःकृष्णौदृष्ट्वातत्रमहार
थाः॥ विस्मयंपरमंगत्वाप्रैक्षंतकुरवस्तदा॥ ४॥ अर्जुनस्तुततोदिव्यमस्त्रंचक्रेहसन्निव ॥ तदस्त्रंवारयामासब्राह्मणोयुधिभारत ॥ ५ ॥ यद्यद्व्याक्षिपद्युद्धेपां
डवोस्त्रंजिघांसया॥ तत्तदस्त्रंमहेष्वासोद्रोणपुत्रोव्यशातयत् ॥ ६ ॥ अस्त्रयुद्धेततोराजन्वर्तमानेमहाभये॥ अपश्यामरणेद्रौणिंव्यात्ताननमिवांतकं॥७॥ सदि
शःप्रदिशश्चैवच्छादयित्वाजिह्मगैः॥ वासुदेवंत्रिभिर्बाणैरविध्यद्दक्षिणेभुजे ॥ ८ ॥ ततोर्जुनोहयान्हत्वासर्वांस्तस्यमहात्मनः ॥ चकारसमरेभूमिंशोणितौ
घतरंगिणीं॥ ९ ॥ सर्वलोकवहांरौद्रांपरलोकवहांनदीं ॥ सरथान्रथिनःसर्वान्पार्थचापच्युतैःशरैः ॥ १० ॥ द्रौणेरपहतान्संख्येददृशुःसचतांतथा ॥ प्रावर्तय
न्महाघोरांनदींपरवहांतदा॥ ११ ॥तयोस्तुव्याकुलेयुद्धेद्रौणेःपार्थस्यदारुणे॥ अमर्यादंयोधयंतःपर्यधावंतपृष्ठतः॥ १२॥ रथैर्हताश्वसूतैश्चहतारोहैश्चवाजिभिः॥
द्विरदैश्चहतारोहैर्महामात्रैर्हतद्विपैः ॥ १३ ॥ पार्थेनसमरेराजन्कृतोघोरोजनक्षयः॥ निहतारथिनःपेतुःपार्थचापच्युतैःशरैः॥ १४ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्रौणेःसंबंधिनोरथिनः शरैरपहतान्ददृशुरित्युत्तरश्लोकेनसंबंधः लोकाइतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हयाश्वपर्यधावंतमुक्तयोक्त्रास्ततस्ततः ॥ तद्दृष्ट्वाकर्मपार्थस्यद्रौणिराहवशोभिनः ॥ १५ ॥ अर्जुनंजयतांश्रेष्ठंत्वरितोभ्येत्यवीर्यवान् ॥ विधुन्वानोमहच्चापंकार्तस्व
रविभूषितं ॥ १६ ॥ अवाकिरत्ततोद्रौणिःसमंतान्निशितैःशरैः ॥ भूयोर्जुनंमहाराजद्रौणिरायम्यपत्रिणा ॥ १७ ॥ वक्षोदेशेभृशंपार्थंताडयामासनिर्दयं ॥ सो ८
तिविद्धोरणेतेनद्रोणपुत्रेणभारत ॥ १८ ॥ गांडीवधन्वाप्रसभंशरवर्षैरुदारधीः ॥ संछाद्यसमरेद्रौणिंचिच्छेदास्यचकार्मुकं ॥ १९ ॥ सछिन्नधन्वापरिघंवज्र
स्पर्शसमंयुधि ॥ आदायचिक्षेपतदाद्रोणपुत्रःकिरीटिने ॥ २० ॥ तमापतंतंपरिघंजांबूनदपरिष्कृतं ॥ चिच्छेदसहसाराजन्प्रहसन्निवपांडवः ॥ २१ ॥ सपपात
तदाभूमौनिकृत्तःपार्थसायकैः ॥ विकीर्णःपर्वतोराजन्यथावज्रेणताडितः ॥ २२ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजद्रोणपुत्रोमहारथः ॥ ऐंद्रेणचास्त्रवेगेनबीभत्सुंसमवाकि
रत् ॥ २३ ॥ तस्येंद्रजालावततंसमीक्ष्यपार्थोराजन्गांडिवमाददेसः ॥ ऐंद्रंजालंप्रत्यहरत्तरस्वीवरास्त्रमादायमहेंद्रसृष्टं ॥ २४ ॥ विदार्यतज्जालमथैंद्रमुक्तंपार्थ
स्ततोद्रौणिरथंक्षणेन ॥ प्रच्छादयामासततोभ्युपेत्यद्रौणिस्तदापार्थशराभिभूतः ॥ २५ ॥ विगाह्यतांपांडवबाणवृष्टिंशरैःपरंनामततःप्रकाश्य ॥ शतेनकृष्णं
सहसाभ्यविद्ध्यत्त्रिभिःशतैरर्जुनंक्षुद्रकाणां ॥ २६ ॥ ततोर्जुनःसायकानांशतेनगुरोःसुतंमर्मसुनिर्बिभेद ॥ अश्वांश्चसूतंचतथाधनुर्ज्यामवाकिरत्पश्यतांताव
कानां ॥ २७ ॥ सविध्वामर्मसुद्रौणिंपांडवःपरवीरहा ॥ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत् ॥ २८ ॥ ससंगृह्यस्वयंवाहान्कृष्णौप्राच्छादयच्छरैः ॥ तत्राद्भु
तमपश्यामद्रौणेराशुपराक्रमं ॥ २९ ॥ प्रायच्छत्तुरगान्यच्चफाल्गुनंचाप्ययोधयत् ॥ तदस्यसमरेराजन्सर्वेयोधाअपूजयन् ॥ ३० ॥ ततःप्रहस्यबीभत्सुर्द्रौण
पुत्रस्यसंयुगे ॥ क्षिप्रंरश्मीनथाश्वानांक्षुरप्रैश्चिच्छिदेजयः ॥ ३१ ॥ प्राद्रवंस्तुरगास्तेतुशरवेगप्रपीडिताः ॥ ततोभून्निनदोघोरस्तवसैन्यस्यभारत ॥ ३२ ॥ पां
डवास्तुजयंलब्ध्वातवसैन्यंसमाद्रवन् ॥ समंतान्निशितान्बाणान्विमुंचंतोजयैषिणः ॥ ३३ ॥ पांडवैस्तुमहाराजधार्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ पुनःपुनरथोवीरैःसंयुगे
जितकाशिभिः ॥ ३४ ॥ पश्यतांतेमहाराजपुत्राणांचित्रयोधिनां ॥ शकुनेःसौबलेयस्यकर्णस्यचविशांपते ॥ ३५ ॥ वार्यमाणामहासेनापुत्रैस्तवजनेश्वर ॥ न
चातिष्ठतसंग्रामेपीड्यमानासमंततः ॥ ३६ ॥ ततोयोधैर्महाराजपलायद्भिःसमंततः ॥ अभवद्व्याकुलंभीतंपुत्राणांतेमहद्बलं ॥ ३७ ॥ तिष्ठतिष्ठेतिचततःसूतपुत्र
स्यजल्पतः ॥ नावतिष्ठतिसासेनावध्यमानामहात्मभिः ॥ ३८ ॥ अथोत्क्रुष्टंमहाराजपांडवैर्जितकाशिभिः ॥ धार्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वाविद्रुतंवैसमंततः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कर्णप्रतिलक्षी

ततोदुर्योधनःकर्णमब्रवीत्प्रणयादिव ॥ पश्यकर्णमहासेनापंचालैरर्दिताभृशं ॥ ४० ॥ त्वयितिष्ठतिसंत्रासात्पलायनपरायणा ॥ एतज्ज्ञात्वामहाबाहोकुरुप्रा
प्तमरिंदम ॥ ४१ ॥ सहस्राणिचयोधानांत्वामेवपुरुषोत्तम ॥ क्रोशंतिसमरेवीरद्राव्यमाणानिपांडवैः ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रुत्वापिराधेयोदुर्योधनवचोमहान् ॥ मद्र
राजमिदंवाक्यमब्रवीत्प्रहसन्निव ॥ ४३ ॥ पश्यमेभुजयोर्वीर्यमस्त्राणांचजनेश्वर ॥ अद्यहन्मिरणेसर्वान्पंचालान्पांडुभिःसह ॥ ४४ ॥ वाहयाश्वान्नरव्याघ्रभद्रे
णैवनसंशयः ॥ एवमुक्त्वामहाराजसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ ४५ ॥ प्रगृह्यविजयंवीरोधनुःश्रेष्ठंपुरातनं ॥ सज्जंकृत्वामहाराजसंगृह्यचपुनःपुनः ॥ ४६ ॥ सन्निवा
र्यचयोधान्ससत्येनशपथेनच ॥ प्रायोजयदमेयात्माभार्गवास्त्रंमहाबलः ॥ ४७ ॥ ततोराजन्सहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ कोटिशश्चशरास्तीक्ष्णानिरगच्छ
न्महामृधे ॥ ४८ ॥ ज्वलितैस्तैःशरैर्घोरैःकंकबर्हिणवाजितैः ॥ संछन्नापांडवीसेनानप्राज्ञायतकिंचन ॥ ४९ ॥ हाहाकारोमहानासीत्पंचालानांविशांपते ॥ पी
डितानांबलवताभार्गवास्त्रेणसंयुगे ॥ ५० ॥ निपतद्भिर्गजैराजन्नश्वैश्चापिसहस्रशः ॥ रथैश्चापिनरव्याघ्रनरैश्चैवसमंततः ॥ ५१ ॥ प्राकंपतमहीराजन्निहतैस्तैः
समंततः ॥ व्याकुलंसर्वमभवत्पांडवानांमहद्बलं ॥ ५२ ॥ कर्णस्त्वेकोयुधांश्रेष्ठोविधूमइवपावकः ॥ दहन्शत्रून्नरव्याघ्रशुशुभेसपरंतपः ॥ ५३ ॥ तेवध्यमानाः
कर्णेनपंचालाश्चेदिभिःसह ॥ तत्रतत्रव्यमुह्यंतवनदाहेयथाद्विपाः ॥ ५४ ॥ चुक्रुशुश्चनरव्याघ्रयथाव्याघ्रानरोत्तमाः ॥ तेषांतुक्रोशतामासीद्भीतानांरणमूर्द्ध
नि ॥ ५५ ॥ धावतांचततोराजंस्त्रस्तानांचसमंततः ॥ आर्तनादोमहांस्तत्रभूतानामिवसंप्लवे ॥ ५६ ॥ वध्यमानांस्तुतान्दृष्ट्वासूतपुत्रेणमारिष ॥ वित्रेसुःसर्वभू
तानितिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ ५७ ॥ तेवध्यमानाःसमरेसूतपुत्रेणसृंजयाः ॥ अर्जुनंवासुदेवंचक्रोशंतिचमुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥ प्रेतराजपुरेयद्वत्प्रेतराजंविचेतसः ॥
श्रुत्वातुनिनदंतेषांवध्यतांकर्णसायकैः ॥ ५९ ॥ अथाब्रवीद्वासुदेवंकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ भार्गवास्त्रंमहाघोरंदृष्ट्वातत्रसमीरितं ॥ ६० ॥ पश्यकृष्णमहाबाहोभा
र्गवास्त्रस्यविक्रमं ॥ नैतदस्त्रंहिसमरेशक्यंहंतुंकथंचन ॥ ६१ ॥ सूतपुत्रंचसंरब्धंपश्यकृष्णमहारणे ॥ अंतकप्रतिमंवीर्येकुर्वाणंकर्मदारुणं ॥ ६२ ॥ अभीक्ष्णंचो
दयन्नश्वान्प्रेक्षतेमांमुहुर्मुहुः ॥ नचपश्यामिसमरेकर्णंप्रतिपलायितुं ॥ ६३ ॥ जीवन्प्राप्नोतिपुरुषःसंख्येजयपराजयौ ॥ मृतस्यतुहृषीकेशभंगएवकुतोजयः ॥
॥ ६४ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनकृष्णोमतिमतांवरं ॥ धनंजयमुवाचेदंप्राप्तकालमरिंदमं ॥ ६५ ॥ कृत्यपलायितुंनपश्यामिनिषिद्धत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ द्रौणिमिति ततोग्रधन्वाविस्तारितोग्रचापः ॥ १ ॥

कर्णेनहिदृढंराजाकुंतीपुत्रःपरिक्षतः ॥ तंदृष्ट्वाश्वास्यचपुनःकर्णपार्थवधिष्यसि ॥ ६६ ॥ एवमुक्त्वापुनःप्रायाद्द्रष्टुमिच्छन्युधिष्ठिरं ॥ श्रमेणग्राहयिष्यंश्चयुद्धेक र्णविशांपते ॥ ६७ ॥ ततोधनंजयोद्रष्टुंराजानंबाणपीडितं ॥ रथेनप्रययौक्षिप्रंसंग्रामात्केशवाज्ञया ॥ ६८ ॥ गच्छन्नेवतुकौंतेयोधर्मराजदिदृक्षया ॥ सैन्यमा लोकयामासनापश्यत्तत्रचाग्रजं ॥ ६९ ॥ युद्धंकृत्वातुकौंतेयोद्रोणपुत्रेणभारत ॥ दुःसहंवज्रिणासंख्येपराजित्यगुरोःसुतं ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप र्वणिधर्मराजशोधनेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच द्रौणिंपराजित्यततोग्रधन्वाकृत्वामहद्दुष्करंशूरकर्म ॥ आलोकयामासत तःस्वसैन्यंधनंजयःशत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १ ॥ अयुध्यमानान्पृतनामुखस्थान्शूरःशूरान्हर्षयन्सव्यसाची ॥ पूर्वप्रहारैर्मथितान्प्रशंसन्स्थितान्महात्मासरथानने कान् ॥ २ ॥ अपश्यमानस्तुकिरीटमालीयुधिष्ठिरंभ्रातरमाजमीढं ॥ उवाचभीमंतरसाभ्युपेत्यराज्ञःप्रवृत्तिंत्विहकुत्रराजा ॥ ३ ॥ भीमसेनउवाच अप यातइतोराजाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ कर्णबाणाभितप्तांगोयदिजीवेत्कथंचन ॥ ४ ॥ अर्जुनउवाच तस्माद्भवान्शीघ्रमितःप्रयातुराज्ञःप्रवृत्त्यैकुरुस त्तमस्य ॥ नूनंसविद्धोतिभृशंपृषत्कैःकर्णेनराजाशिबिरंगतोसौ ॥ ५ ॥ यःसंप्रहारैर्निशितैःपृषत्कैर्द्रोणेनविद्धोतिभृशंतरस्वी ॥ तस्थौसतत्रापिजयप्रतीक्षोद्रो णोपियावन्नहतःकिलासीत् ॥ ६ ॥ ससंशयंगमितःपांडवाग्र्यःसंख्येद्यकर्णेनमहानुभावः ॥ ज्ञातुंप्रयात्वाशुतमद्यभीमस्थास्याम्यहंशत्रुगणान्निरुध्य ॥ ७ ॥ भीमसेनउवाच त्वमेवजानीहिमहानुभावराज्ञःप्रवृत्तिंभरतर्षभस्य ॥ अहंहियद्यर्जुनयाम्यमित्रावदंतिमांभीतइतिप्रवीराः ॥ ८ ॥ ततोब्रवीदर्जुनोभीमसे नंसंशप्तकाःप्रत्यनीकस्थितामे ॥ एतानहत्वाद्यमयानशक्यमितोपयातुंरिपुसंघगोष्ठात् ॥ ९ ॥ अथाब्रवीदर्जुनंभीमसेनःस्ववीर्यमासाद्यकुरुप्रवीर ॥ संशप्तका न्प्रतियोत्स्यामिसंख्येसर्वानहंयाहिधनंजयत्वं ॥ १० ॥ तद्भीमसेनस्यवचोनिशम्यसुदुष्करंभ्रातुरमित्रमध्ये ॥ संशप्तकानीकमसह्यमेकःसुदुष्करंधारयामी तिपार्थः ॥ ११ ॥ उवाचनारायणमप्रमेयंकपिध्वजःसत्यपराक्रमस्य ॥ श्रुत्वावचोभ्रातुरदीनसत्वस्तदाहवेसत्यवचोमहात्मा ॥ द्रष्टुंकुरुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन्प्रो वाचवृष्णिप्रवरंतदानीं ॥ १२ ॥ अर्जुनउवाच चोदयाश्वान्हृषीकेशविहायैतद्बलार्णवं ॥ अजातशत्रुंराजानंद्रष्टुमिच्छामिकेशव ॥ १३ ॥

अनेकान्बहून् ॥ २ ॥ उवाचतंपप्रच्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गोष्ठात्स्थानात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भ्रातुर्वचःश्रुत्वातदेवसत्यंवचोनारायणंप्रतिकपिध्वजउवाचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रत्यनीकेशत्रुसैन्यसमीपे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥७॥ ॥७॥
स्वागतमिति भोअच्युतार्जुनौयुवयोर्दर्शनंमेगाढंप्रियं कुशलमितिपाठेयुवयोःकुशलंयत्तन्मेगाढंप्रियमितियोज्यं ॥ १ ॥ अरिष्टाभ्यांशुभाभ्यां ॥ २ ॥ ३ ॥ अनुज्ञातंअनुगृहीतं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनला

संजयउवाच ततोहयान्सर्वदाशार्हमुख्यःप्रचोदयन्भीममुवाचचेदं ॥ नैतच्चित्रंतवकर्माद्यभीमयास्याम्यहंजहिपार्थारिसंघान् ॥ १४ ॥ ततोययौहृषीकेशो
यत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ शीघ्राच्छीघ्रतरंराजन्वाजिभिर्गरुडोपमैः ॥ १५ ॥ प्रत्यनीकेव्यवस्थाप्यभीमसेनमरिंदमं ॥ संदिश्यचैनंराजेंद्रयुद्धंप्रतिवृकोदरं ॥ १६ ॥
ततस्तुगत्वापुरुषप्रवीरौराजानमासाद्यशयानमेकं ॥ रथादुभौप्रत्यवरुह्यतस्माद्ववंदतुर्धर्मराजस्यपादौ ॥ १७ ॥ तंदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रंक्षेमिणंपुरुषर्षभं ॥ मुदाभ्यु
पगतौकृष्णावश्विनाविववासवं ॥ १८ ॥ तावभ्यनंदद्राजापिविवस्वानश्विनाविव ॥ हतेमहासुरेजंभेशक्रविष्णूयथागुरुः ॥ १९ ॥ मन्यमानोहतंकर्णंधर्मरा
जोयुधिष्ठिरः ॥ हर्षगद्गदयावाचाप्रीतःप्राहपरंतपः ॥ २० ॥ संजयउवाच अथोपयातौपृथुलोहिताक्षौशराचितांगौरुधिरप्रदिग्धौ ॥ समीक्ष्यसेनाग्रनर
प्रवीरौयुधिष्ठिरोवाक्यमिदंबभाषे ॥ २१ ॥ महासत्वौहितौदृष्ट्वासहितौकेशवार्जुनौ ॥ हतमाधिरथिंमेनेसंख्येगांडीवधन्वना ॥ २२ ॥ तावभ्यनंदत्कौंतेयःसा
म्नापरमवल्गुना ॥ स्मितपूर्वममित्रघ्नंपूजयन्भरतर्षभ ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणियुधिष्ठिरंप्रतिकृष्णार्जुनगमेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥
युधिष्ठिरउवाच स्वागतंदेवकीमातःस्वागतंतेधनंजय ॥ प्रियंमेदर्शनंगाढंयुवयोरच्युतार्जुनौ ॥ १ ॥ अक्षताभ्यामरिष्टाभ्यांहतःकर्णोमहारथः ॥ आशीवि
षसमंयुद्धेसर्वशस्त्रविशारदं ॥ २ ॥ अग्रगंधार्तराष्ट्राणांसर्वेषांशर्मवर्मच ॥ रक्षितंवृषसेनेनसुषेणेनचधन्विना ॥ ३ ॥ अनुज्ञातंमहावीर्यंरामेणास्त्रेसुदुर्जयं ॥ अ
ग्र्यंसर्वस्यलोकस्यरथिनंलोकविश्रुतं ॥ ४ ॥ त्रातारंधार्तराष्ट्राणांगंतारंवाहिनीमुखे ॥ हंतारंपरसैन्यानाममित्रगणमर्दनम् ॥ ५ ॥ दुर्योधनहितेयुक्तमस्मद्दुःखा
यचोद्यतं ॥ अप्रधृष्यंमहायुद्धेदेवैरपिसवासवैः ॥ ६ ॥ अनलानिलयोस्तुल्यंतेजसाचबलेनच ॥ पातालमिवगंभीरंसुहृदांनंदिवर्धनं ॥ ७ ॥ अंतकंममममित्रा
णांहत्वाकर्णंमहामृघे ॥ दिष्ट्यायुवामनुप्राप्तौजित्वासुरमिवामरौ ॥ ८ ॥ घोरंयुद्धमदीनेनमयात्द्यघाच्युतार्जुनौ ॥ कृतंतेनांतकेनेवप्रजाःसर्वाजिघांसता ॥ ९ ॥
तेनकेतुश्चमेच्छिन्नोहतौचपार्ष्णिसारथी ॥ हतवाहस्ततश्चास्मियुयुधानस्यपश्यतः ॥ १० ॥

निलयोरितिक्रमात्तेजोबलाभ्यां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मरणेउपस्थितेसतियातःपलायितोस्मि वाध्रीणसःमेषविशेषः यस्यनासापुटयोर्वध्रीसदृशंचर्मभवति द्विपःद्वाभ्यांवक्रकर्णाभ्यांपिबतीति द्विजइतिपाठे कृष्णग्रीवो

धृष्टद्युम्नस्ययमयोर्वीरस्यचशिखंडिनः॥ पश्यतांद्रौपदेयानांपंचालानांचसर्वशः॥ ११ ॥ एतान्जित्वामहावीर्यःकर्णःशत्रुगणान्बहून्॥ जितवान्मांमहाबा
होयतमानोमहारणे॥ १२ ॥ अभिसृत्यचमांयुद्धेपरुषाण्युक्तवान्बहु॥ तत्रतत्रयुधांश्रेष्ठपरिभूयनसंशयः॥ १३ ॥ भीमसेनप्रभावात्तुयज्जीवामिधनंजय॥
बहुनात्रकिमुक्तेननाहंतत्सोढुमुत्सहे॥ १४ ॥ त्रयोदशाहंवर्षाणियस्माद्भीतोधनंजय॥ नस्मनिद्रांलभेरात्रौनचाहनिसुखंक्कचित्॥ १५ ॥ तस्यद्वेषेणसंयुक्तःप
रिदह्येधनंजय॥ आत्मनोमरणेयातोवाध्रीणसइवद्विपः॥ १६ ॥ तस्यायमगमत्कालश्चिंतयानस्यमेचिरं ॥ कथंकर्णोमयाशक्योयुद्धेक्षपयितुंभवेत्॥ १७॥
जाग्रत्स्वपंश्चकौंतेयकर्णमेवसदाह्यहं॥ पश्यामितत्रतत्रैवकर्णभूतमिदंजगत्॥ १८॥ यत्रयत्रहिगच्छामिकर्णाद्भीतोधनंजय॥ तत्रतत्रहिपश्यामिकर्णमेवा
ग्रतःस्थितं॥ १९ ॥ सोहंतेनैववीरेणसमरेष्वपलायिना॥ सहयःसरथःपार्थजित्वाजीवन्विसर्जितः॥ २० ॥ कोनुमेजीवितेनार्थोराज्येनार्थोभवेत्पुनः॥ ममै
वंविक्षतस्याद्यकर्णेनाहवशोभिना॥ २१ ॥ नप्राप्तपूर्वंयद्भीष्मात्कृपाद्द्रोणाच्चसंयुगे॥ तत्प्राप्तमद्यमेयुद्धेसूतपुत्रान्महारथात्॥ २२ ॥ सत्वांपृच्छामिकौंतेयय
थाद्यकुशलंतथा॥ तन्ममाचक्ष्वकार्त्स्न्येनयथाकर्णोहतस्त्वया॥ २३॥शक्रतुल्यबलोयुद्धेयमतुल्यःपराक्रमे॥ रामतुल्यस्तथास्त्रेणसकथंवैनिषूदितः॥ २४॥
महारथःसमाख्यातःसर्वयुद्धविशारदः॥ धनुर्धराणांप्रवरःसर्वेषामेकपूरुषः॥ २५॥ पूजितोधृतराष्ट्रेणसपुत्रेणविशांपते ॥ त्वदर्थमेवराधेयःसकथंनिहतस्त्व
या॥ २६॥ धार्तराष्ट्रोहियोधेषुसर्वेष्वेवसदार्जुन॥ तवमृत्युंरणेकर्णमन्यतेपुरुषर्षभ॥ २७॥ सत्वयापुरुषव्याघ्रकथंयुद्धेनिषूदितः॥ तन्ममाचक्ष्वकौंतेययथा
कर्णोहतस्त्वया॥ २८॥ युध्यमानस्यचशिरःपश्यतांसुहृदांहृतं॥ त्वयापुरुषशार्दूलसिंहेनेवयथारुरोः॥ २९ ॥ यःपर्युपासीत्प्रदिशोदिशश्चत्वांसूतपुत्रःसम
रेपरीप्सन्॥ दित्सुःकर्णःसमरेहस्तिषड्गवंसहीदानींकंकपत्रैःसुतीक्ष्णैः॥ ३० ॥ त्वयारणेनिहतःसूतपुत्रःकच्चिच्छेतेभूमितलेदुरात्मा॥ प्रियश्चमेपरमोवैकृतोयं
त्वयारणेसूतपुत्रंनिहत्य॥ ३१ ॥ यःसर्वतःपर्यपतत्त्वदर्थेसदार्चितोगर्वितःसूतपुत्रः॥ सशूरमानीसमरेसमेत्यकच्चित्त्वयानिहतःसंयुगेसौ॥ ३२॥ रौक्मंवरंह
स्तिगजाश्वयुक्तंरथंप्रदित्सुर्यःपरेभ्यस्त्वदर्थे॥ सदारणेस्पर्धतेयःसपापःकच्चित्त्वयानिहतस्तातयुद्धे॥ ३३॥

रक्तशिराःश्वेतपक्षोविहंगमः सवैवाध्रीणसःप्रोक्तोयाज्ञिकैःपितृकर्मणीतिप्रांचः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥ १९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥अयंसूतपुत्रः॥३१॥३२॥३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४॥ विहंगैर्बाणैः॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ बाणेभ्यः समर्पितेन कर्णबाणैरत्यंतंप्रविद्धेनेत्यर्थः॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्षष्टित

योसौसदाशूरमदेनमत्तोविकत्थतेसंसदिकौरवाणां॥ प्रियोत्यर्थंतस्यसुयोधनस्यकच्चित्सपापोनिहतस्त्वयाद्य॥ ३४ ॥ कच्चित्समागम्यधनुःप्रयुक्तैस्त्वत्प्रेषि
तैर्लोहितांगैर्विहंगैः॥ शेतेसपापःसुविभिन्नगात्रःकच्चिद्भग्नौधार्तराष्ट्रस्यबाहू॥ ३५ ॥ योसौसदाश्लाघतेराजमध्येदुर्योधनंहर्षयन्दर्पपूर्णः ॥ अहंहंताफाल्गु
नस्येतिमोहात्कच्चिद्वचस्तस्यनवैतथातत्॥ ३६॥ नाहंपादौधावयिष्येकदाचिद्यावत्स्थितःपार्थइत्यल्पबुद्धेः॥ व्रतंतस्यैतत्सर्वदाशक्रसूनोकच्चित्त्वयानिहतःसो
द्यकर्णः॥ ३७॥ योसौकृष्णामब्रवीद्दुष्टबुद्धिःकर्णःसभायांकुरुवीरमध्ये॥ किंपांडवांस्त्वंनजहासिकृष्णेसुदुर्बलान्पतितान्हीनसत्वान्॥ ३८ ॥ योसौकर्णःप्रत्य
जानात्त्वदर्थेनाहंहत्वासहकृष्णेनपार्थं॥ इहोपयातेतिसपापबुद्धिःकच्चिच्छेतेशरसंभिन्नगात्रः॥ ३९ ॥ कच्चित्संग्रामोविदितोवैतवायंसमागमेसृंजयकौरवा
णां॥ यत्रावस्थामीदृशींप्रापितोहंकच्चित्त्वयासोद्यहतोदुरात्मा॥४०॥ कच्चित्त्वयातस्यसुमंदबुद्धेर्गांडीवमुक्तैर्विशिखैर्ज्वलद्भिः॥ सकुंडलंभानुमदुत्तमांगंका
यात्प्रकृत्तंयुधिसव्यसाचिन्॥ ४१ ॥ यत्तन्मयाबाणसमर्पितेनध्यातोसिकर्णस्यवधायवीर॥ तन्मेत्वयाकच्चिदमोघमद्यध्यानंकृतंकर्णनिपातनेन॥ ४२॥ यद्द
र्पपूर्णःससुयोधनोस्मानुदीक्षतेकर्णसमाश्रयेण॥ कच्चित्त्वयासोद्यसमाश्रयोस्यभग्नःपराक्रम्यसुयोधनस्य॥ ४३ ॥ योनःपुराषंढतिलानवोचत्सभामध्येकौ
रवाणांसमक्षं॥ सदुर्मतिःकच्चिदुपेत्यसंख्येत्वयाहतःसूतपुत्रोत्यमर्षी॥ ४४॥ यःसूतपुत्रःप्रहसन्दुरात्मापुराब्रवीन्निर्जितांसौबलेन ॥ स्वयंप्रसह्यानययाज्ञसे
नीमपीहकच्चित्सहतस्त्वयाद्य॥ ४५ ॥ यःशस्त्रभृच्छ्रेष्ठतमंपृथिव्यांपितामहंव्याक्षिपदल्पचेताः ॥ संख्यायमानोर्द्धरथःसकच्चित्त्वयाहतोद्याधिरथिर्महात्मन्॥
॥ ४६॥ अमर्षजंनिकृतिसमीरणेरितंहृदिस्थितंज्वलनमिमंसदामम॥ हतोमयासोद्यसमेत्यकर्णइतिब्रुवन्प्रशमयसेद्यफाल्गुन ॥ ४७॥ ब्रवीहिमेदुर्लभमे
तदद्यकथंत्वयानिहतःसूतपुत्रः॥ अनुध्यायेत्वांसततंप्रवीरवृत्रेहतेसौभगवानिवेंद्रः॥ ४८॥ इ० महाभारतेकर्णपर्वणियुधिष्ठिरवाक्येषट्षष्टितमोध्यायः ६६
संजयउवाच तद्धर्मशीलस्यवचोनिशम्यराज्ञःक्रुद्धस्यातिरथोमहात्मा॥ उवाचदुर्धर्षमदीनसत्वंयुधिष्ठिरंजिष्णुरनंतवीर्यः॥ १॥ अर्जुनउवाच सं
शप्तकैर्युध्यमानस्यमेद्यसेनाग्रयायीकुरुसैन्येषुराजन्॥ आशीविषाभान्खगमान्प्रमुंचन्द्रौणिःपुरस्तात्सहसाभ्यतिष्ठत्॥ २॥

मोऽध्यायः॥ ६६॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तद्धर्मेति ॥ १ ॥ खगमान्बाणान् ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ वध्यतां वध्यमानानां कौरवाणां उज्जिहीर्षा उद्धर्तुमिच्छा मकार्षीत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अष्टौ गावो यस्मिन् तदष्टागवं शकटं तेषामष्टागवामष्टअष्टसंख्या निशकटानि नुडभाव आर्षः ॥ शतानि बाणान् अनेकशतसंख्या

दृष्ट्वा रथं मे घरवं ममैव समस्तसेनावरणेभ्यतिष्ठत्॥ तेषामहं पंचशतानि हत्वा ततो द्रौणिमगमं पार्थिवाग्र्य॥ ३॥ समां समासाद्य नरेंद्र यत्तः समभ्ययात्सिंहमिव द्विपेंद्रः ॥ अकार्षीच्च रथिनामुज्जिहीर्षां महाराज वध्यतां कौरवाणां ॥ ४ ॥ ततो रणे भारत दुष्प्रकंप्य अचार्यपुत्रः प्रवरः कुरूणां ॥ मामर्दयामास शितैः पृषत्कैर्जनार्दनं चैव विषाग्निकल्पैः ॥ ५ ॥ अष्टागवामष्टशतानि बाणान्मया प्रयुद्धस्य वहंति तस्य ॥ तांस्तेन मुक्तानहमस्य बाणैर्व्यनाशयं वायुरिवाभ्रजालं ॥ ६ ॥ ततोपरान्बाणसंघाननेकानाकर्णपूर्णायतविप्रमुक्तान्॥ ससर्ज शिक्षास्त्रबलप्रयत्नैस्तथा यथा प्रावृषि कालमेघः ॥ ७॥ नैवाददानं न च संदधानं जानीमहे कतरेणास्यतीति ॥ वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे पर्यवर्तत् ॥ ८ ॥ तस्याततं मंडलमेव सज्यं प्रदृश्यते कार्मुकं द्रोणसूनोः ॥ सोविध्यन्मां पंचभिर्द्रोणपुत्रः शितैः शरैः पंचभिर्वासुदेवं ॥ ९ ॥ अहं हि तं त्रिंशता वज्रकल्पैः समार्दयं निमिषस्यांतरेण ॥ क्षणात्स्वाविस्त्समरूपो बभूव समार्दितो मद्विसृष्टैः पृषत्कैः ॥ १० ॥ स विक्षरन्रुधिरं सर्वगात्रै रथानीकं सूतसूनोर्विवेश ॥ मयाभिभूतान्सैनिकानां प्रबर्हान्सौप्रपश्यन्रुधिरप्रदिग्धान्॥ ११ ॥ ततोभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं वित्रस्तयोधं द्रुतवाजिनागं ॥ पंचाशता रथमुख्यैः समेत्य कर्णस्त्वरन्मामुपयात्प्रमाथी ॥ १२ ॥ तान्सूदयित्वाहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवंतं त्वरयाभियातः ॥ सर्वे पंचाला ह्युद्विजंते स्म कर्णं दृष्ट्वा गावः केसरिणं यथैव ॥ १३ ॥ मृत्योरास्यं व्यात्तमिवाभिपद्य प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ॥ रथांस्तु तान्सप्तशतान्निमग्नांस्तदा कर्णः प्राहिणोन्मृत्युसद्म ॥ ॥ १४ ॥ न चाप्यभूत्क्लांतमनाः स राजन्यावन्नास्मान्दृष्टवान्सूतपुत्रः ॥ श्रुत्वा तु त्वां तेन दृष्टं समेतमश्वत्थाम्ना पूर्वतरं क्षतं च ॥ १५ ॥ मन्ये कालमपयानस्य राजन् क्रूरात्कर्णात्तेहमचिंत्यकर्मन्॥ मया कर्णस्यास्त्रमिदं पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पांडव चित्ररूपं ॥ १६ ॥ नह्यन्ययोद्धा विद्यते सृंजयानां महारथं यो ध्यसहेत कर्णं ॥ शैनेयो मे सात्यकिश्चक्ररक्षौ धृष्टद्युम्नश्चापि तथैव राजन्॥ १७ ॥ युधामन्युश्चोत्तमौजाश्च शूरौ पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ ॥ रथप्रवीरेण महानुभाव द्विषत्सैन्ये वर्तता दुस्तरेण ॥ १८॥ समेत्याहं सूतपुत्रेण संख्ये वृत्रेण वज्रीव नरेंद्रमुख्य ॥ योत्स्याम्यहं भारत सूतपुत्रमस्मिन्संग्रामे यदि वै दृश्यतेद्य ॥ १९ ॥ आयाहि पश्याद्य युयुत्समानं मां सूतपुत्रस्य रणे जयाय ॥ महर्षभस्येव मुखं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवंति ॥ २० ॥

न्वहंति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षट्साहस्राभारतराजपुत्राःस्वर्गायलोकायरणेनिमग्नाः॥ कर्णनचेदद्यनिहन्मिराजन्सबांधवंयुध्यमानंप्रसह्य ॥२१॥ प्रतिश्रुत्याकुर्वतोवैगतिर्याकष्टायाताता
महंराजसिंह॥ आमंत्रयेत्वांब्रूहिजयंरणेमेपुराभीमंधार्तराष्ट्राग्रसंते॥ २२ ॥ सौतिंहनिष्यामिनरेंद्रसिंहसैन्यंतथाशत्रुगणांश्चसर्वान्॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभा
रतेकर्णपर्वणिअर्जुनवाक्येसप्तषष्टितमोऽध्यायः॥ ६७॥ ॥ ७॥ संजयउवाच श्रुत्वाकर्णंकल्पमुदारवीर्यंक्रुद्धःपार्थःफाल्गुनस्यामितौजाः ॥ धनं
जयंवाक्यमुवाचचेदंयुधिष्ठिरःकर्णशराभितप्तः ॥ १ ॥ विप्रद्रुतातातचमूस्त्वदीयातिरस्कृताचाद्ययथानसाधु ॥ भीतोभीमंत्यज्यचायास्तथात्वंयन्नाशकःक
र्णमथोनिहंतुं ॥ २ ॥ स्नेहस्त्वयापार्थकृतःपृथायागर्भंसमाविश्ययथानसाधु॥ त्यक्त्वारणेयदपायाःसभीमंयन्नाशकःसूतपुत्रंनिहंतुं॥ ३ ॥ यत्तद्वाक्यंद्वैतवनेत्व
योक्तंकर्णंहंतास्म्येकरथेनसत्यं॥ त्यक्त्वातंवैकथमद्यापयातःकर्णाद्भीतोभीमसेनंविहाय॥ ४॥ इदंयदिद्वैतवनेप्यचक्षःकर्णंयोद्धुंनप्रशक्ष्येनृपेति॥ वयंततःप्रा
प्तकालंचसर्वेकृत्यान्युपैष्यामतथैवपार्थ॥ ५॥ मयिप्रतिश्रुत्यवधंहितस्यनवैकृतंतच्चतथैववीर ॥ आनीयनःशत्रुमध्यंसकस्मात्समुत्क्षिप्यस्थंडिलेप्रत्यपिंष्ठाः
॥६॥ अप्याशिष्मवयमर्जुनत्वयियियासवोबहुकल्याणमिष्टं॥ तन्नःसर्वंविफलंराजपुत्रफलार्थिनांविफलइवातिपुष्पः॥ ७॥ प्रच्छादितंबडिशमिवामिषेण
संच्छादितंगरलमिवाशनेन॥ अनर्थकंमेदर्शितवानसित्वंराज्यार्थिनोराज्यरूपंविनाशं॥ ८॥ त्रयोदशेमाहिसमाःसदावयंत्वामन्वजीविष्मधनंजयाशया॥
कालेवर्षंदेवमिवोप्तबीजंतन्नःसर्वान्नरकेत्वंन्यमज्जः॥ ९॥ यत्तत्पृथांवागुवाचांतरिक्षेसप्ताहजातेत्वयिमंदबुद्धौ॥ जातःपुत्रोवासवविक्रमोयंसर्वान्शूरान्शा
त्रवान्जेष्यतीति॥ १०॥ अयंजेताखांडवेदेवसंघान्सर्वाणिभूतान्यपिचोत्तमौजाः॥ अयंजेतामद्रकलिंगकेकयानयंकुरून्राजमध्येनिहंता॥ ११ ॥ अस्मा
त्परोनोभविताधनुर्धरोनैनंभूतंकिंचनजातुजेता॥ इच्छन्नयंसर्वभूतानिकुर्याद्वशेवशीसर्वसमाप्तविद्यः॥ १२ ॥ कांत्याशशांकस्यजवेनवायोःस्थैर्येणमेरोः
क्षमयापृथिव्याः॥ सूर्यस्यभासाधनदस्यलक्ष्म्याशौर्येणशक्रस्यबलेनविष्णोः॥ १३॥ तुल्योमहात्मातवकुंतिपुत्रोजातोऽदितेर्विष्णुरिवारिहंता॥ स्वेषांजयाय
द्विषतांवधायख्यातोमितौजाःकुलतंतुकर्ता॥ १४॥ इत्यंतरिक्षेशतशृंगमूर्ध्नितपस्विनांशृण्वतांवागुवाच ॥ एवंविधंतच्चनाभूत्तथाचदेवापिनूनमनृतंवदंति॥
॥ १५॥ तथापरेषामृषिसत्तमानांश्रुत्वागिरःपूजयतांसदात्वां॥ नसंनतिंप्रैमिसुयोधनस्यनत्वांजानाम्याधिरथेर्भयार्तं॥ १६॥ ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ७ ॥

पूर्वंयदुक्तंहिसुयोधनेननफाल्गुनःप्रमुखेस्थास्यतीति ॥ कर्णस्ययुद्धेहिमहाबलस्यमौर्ख्यात्तुतन्नावबुद्धंमयासीत् ॥ १७ ॥ तेनाद्यतप्स्येभृशमप्रमेयंयच्छत्रुवर्गे
नरकंप्रविष्टः ॥ तदैववाच्योस्मिनतुत्वयाहंनयोत्स्येहंसूतपुत्रंकथंचित् ॥ १८ ॥ ततोनाहंस्संजयान्केकयांश्चसमानयेयंसुहृदोरणाय ॥ एवंगतेकिंचमयाद्यशक्यंका
र्यंकर्तुंविग्रहेसूतजस्य ॥ १९ ॥ तथैवराज्ञश्चसुयोधनस्ययेवापिमांयोद्धुकामाःसमेताः ॥ धिगस्तुमज्जीवितमद्यकृष्णयोहंवशंसूतपुत्रस्ययातः ॥ २० ॥ मध्येकुरूणां

सुहृदांचमध्येयेचाप्यन्येयोद्धुकामाःसमेताः ॥ यदिस्मजीवेत्सभवेन्निहंतामहारथानांप्रवरोरथोत्तमः ॥ तवाभिमन्युस्तनयोद्यपार्थनचास्मिगंतासमरेपराभ
वं ॥ २१ ॥ अथापिजीवेत्समरेघटोत्कचस्तथापिनाहंसमरेपराङ्मुखः ॥ ममत्वभाग्यानिपुराकृतानिपापानिनूनंबलवंतियुद्धे ॥ २२ ॥ तृणंचकृत्वासमरेभवंतंत
तोहमेवंनिकृतोदुरात्मना ॥ वैकर्तनेनैवतथाकृतोहंयथात्यशक्तःक्रियतेत्यबांधवः ॥ २३ ॥ आपद्गतंकश्चनयोविमोक्षेत्सबांधवःस्नेहयुक्तंसुहृच्च ॥ एवंपुराणा
मुनयोवदंतिधर्मःसदासद्भिरनुष्ठितश्च ॥ २४ ॥ त्वष्ट्राकृतंवाहमकूजनाक्षंशुभंसमास्थायकपिध्वजंतं ॥ खड्गंगृहीत्वाहेमपट्टानुबद्धंधनुश्चेदंगांडिवंतालमात्रं
॥ २५ ॥ सकेशवेनोह्यमानःकथंत्वंकर्णाद्भीतोव्यपयातोसिपार्थ ॥ धनुश्चतत्केशवायप्रयच्छयंताभविष्यस्त्वंरणेकेशवस्य ॥ २६ ॥ तदाहनिष्यत्केशवःकर्णमुग्रं
मरुत्पतिर्वृत्रमिवात्तवज्रः ॥ राधेयमेतंयदिनाद्यशक्तश्चरंतमुग्रंप्रतिबाधनाय ॥ २७ ॥ प्रयच्छान्यस्मैगांडिवमेतदद्यत्वत्तोयोस्त्रैरभ्यधिकोवानरेंद्रः ॥ अस्मा
न्नैवंपुत्रदारैर्विहीनान्सुखाद्भ्रष्टान्राज्यनाशाच्चभूयः ॥ २८ ॥ द्रष्टालोकःपतितानप्यगाधेपापैर्जुष्टेनरकेपांडवेय ॥ मासेऽपतिष्यःपंचमेत्वंसुकृच्छ्रेनवागर्भेआभ
विष्यःपृथायाः ॥ २९ ॥ तत्तेश्रेयोराजपुत्राभविष्यन्नचेत्संग्रामादपयानंदुरात्मन् ॥ धिग्गांडीवंधिक्चतेबाहुवीर्यमसंख्येयान्बाणगणांश्चधिक्ते ॥ धिक्तेकेतुंकेस
रिणःसुतस्यकृशानुदत्तंचरथंचधिक्ते ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणियुधिष्ठिरक्रोधवाक्येअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच
युधिष्ठिरेणैवमुक्तःकौंतेयःश्वेतवाहनः ॥ असिंजग्राहसंक्रुद्धोजिघांसुर्भरतर्षभं ॥ १ ॥ तस्यकोपंसमुद्वीक्ष्यचित्तज्ञःकेशवस्तदा ॥ उवाचकिमिदंपार्थगृहीतः ॥ ७६ ॥
खड्गइत्युत ॥ २ ॥ नहिपश्यामियोद्धव्यंत्वयाकिंचिद्धनंजय ॥ तेग्रस्ताधार्तराष्ट्राहिभीमसेनेनधीमता ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भवान्यत्संरंभंअगात्तत्कालेनअकालेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कर्तुमयोग्यानांकर्मणांसंयोगंकर्तुंयोग्यानामपिअक्रियाणांनि

अपयातोसिकौंतेयराजाद्रष्टव्यइत्यपि ॥ सराजाभवतादृष्टःकुशलीचयुधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ सदृष्ट्वान्नृपशार्दूलंशार्दूलसमविक्रमं ॥ हर्षकालेचसंप्राप्तेकिमिदंमोहकारितं ॥ ५ ॥ नतंपश्यामिकौंतेययस्तेवध्योभविष्यति ॥ प्रहर्तुमिच्छसेकस्मात्किंवातेचित्तविभ्रमः ॥ ६ ॥ कस्माद्भवान्महाखड्गंपरिगृह्णातिसत्वरः ॥ तत्त्वांपृच्छामिकौंतेयकिमिदंतेचिकीर्षितं ॥ ७ ॥ परामृशसियत्क्रुद्धःखड्गमद्भुतविक्रम ॥ एवमुक्तस्तुकृष्णेनप्रेक्षमाणोयुधिष्ठिरं ॥ ८ ॥ अर्जुनःप्राहगोविंदंक्रुद्धःसर्पइवश्वसन् ॥ अन्यस्मैदेहिगांडीवमितिमांयोभिचोदयेत् ॥ ९ ॥ भिंद्यामहंतस्यशिरइत्युपांशुव्रतंमम ॥ तदुक्तंममचानेनराज्ञामितपराक्रम ॥ १० ॥ समक्षंतवगोविंदनतत्क्षंतुमिहोत्सहे ॥ तस्मादेनंवधिष्यामिराजानंधर्मभीरुकं ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञांपालयिष्यामिहत्वैनंनरसत्तमं ॥ एतदर्थमयाखड्गोगृहीतोयदुनंदन ॥ १२ ॥ सोहंयुधिष्ठिरंहत्वासत्यस्यानृण्यतांगतः ॥ विशोकोविज्वरश्चापिभविष्यामिजनार्दन ॥ १३ ॥ किंवात्वंमन्यसेप्राप्तमस्मिन्कालउपस्थिते ॥ त्वमस्यजगतस्तातवेत्थसर्वंगतागतं ॥ १४ ॥ तत्तथाप्रकरिष्यामियथामांवक्ष्यतेभवान् ॥ संजयउवाच धिग्धिगित्येवगोविंदःपार्थमुक्त्वाब्रवीत्पुनः ॥ १५ ॥ कृष्ण उवाच इदानींपार्थजानामिनवृद्धाःसेवितास्त्वया ॥ कालेनपुरुषव्याघ्रसंरंभंयद्भवानगात् ॥ १६ ॥ नहिधर्मविभागज्ञःकुर्यादेवंधनंजय ॥ यथात्वंपांडवाद्येहधर्मभीरुरपंडितः ॥ १७ ॥ अकार्याणांक्रियाणांचसंयोगंयःकरोतिवै ॥ कार्याणामक्रियाणांचसपार्थपुरुषाधमः ॥ १८ ॥ अनुसृत्यतुयेधर्मंकथयेयुरुपस्थिताः ॥ समासविस्तरविदांनतेषांवेत्सिनिश्चयं ॥ १९ ॥ अनिश्चयज्ञोहिनरःकार्याकार्यविनिश्चये ॥ अवशोमुह्यतेपार्थयथात्वंमूढएवतु ॥ २० ॥ नहिकार्यमकार्यंवासुखंज्ञातुंकथंचन ॥ श्रुतेनज्ञायतेसर्वंतच्चत्वंनावबुध्यसे ॥ २१ ॥ अविज्ञानाद्भवान्यच्चधर्मंरक्षतिधर्मवित् ॥ प्राणिनांत्वंवधंपार्थधार्मिकोनावबुध्यसे ॥ २२ ॥ प्राणिनामवधस्तातसर्वज्यायान्मतोमम ॥ अनृतांवावदेद्वाचंनतुहिंस्यात्कथंचन ॥ २३ ॥ सकथंभ्रातरंज्येष्ठंराजानंधर्मकोविदं ॥ हन्याद्भवान्नरश्रेष्ठप्राकृतोन्यःपुमानिव ॥ २४ ॥ अयुध्यमानस्यवधस्तथाऽशत्रोश्चमानद ॥ पराङ्मुखस्यद्रवतःशरणंचापिगच्छतः ॥ २५ ॥

षिद्धक्रियाणांसंयोगंयःकरोतिसपुरुषाधमइत्याह अकार्याणामिति ॥ १८ ॥ उपस्थिताःशिष्यैरनुसृताःगुरवः ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखं अनधीत्येत्यर्थः श्रुतेनशास्त्रेण ॥ २१ ॥ यत्भवान्धर्मंरक्षतितदविज्ञानात् अधर्ममेवधर्ममनुपेइत्यर्थः यतःप्राणिनांवधंदोषकरंइत्येतन्नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अशत्रोःअशातनीयस्यअवध्यस्य ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३०॥ सत्यंतत्त्वेनयाथातथ्येनसुदुर्ज्ञेयंपश्यक्कचित्सत्यमप्यधर्मायभवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यस्ययेनहेतुनासत्यमेवसत्यतयाअनुष्ठितंतादृशमेवपश्यतिसत्यवा

कृतांजलेःप्रपन्नस्यप्रमत्तस्यतथैवच ॥ नवधःपूज्यतेसद्भिस्तच्चसर्वंगुरौतव ॥ २६ ॥ त्वयाचैवंव्रतंपार्थबालेनेवकृतंपुरा ॥ तस्माद्धर्मसंयुक्तंमौर्ख्यात्कर्मव्यव स्यसि ॥ २७ ॥ सगुरुंपार्थकस्मात्त्वंहंतुकामोभिधावसि ॥ असंप्रधार्यधर्माणांगतिंसूक्ष्मांदुरत्ययां ॥ २८ ॥ इदंधर्मरहस्यंचतववक्ष्यामिपांडव ॥ यद्ब्रूयात्तव भीष्मोहिपांडवोवायुधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ विदुरोवातथाक्षत्ताकुंतीवापियशस्विनी ॥ तत्तेवक्ष्यामितत्त्वेननिबोधैतद्धनंजय ॥ ३० ॥ सत्यस्यवदितासाधुर्नसत्याद्वि द्यतेपरं ॥ तत्त्वेनैवसुदुर्ज्ञेयंपश्यसत्यमनुष्ठितं ॥ ३१ ॥ भवेत्सत्यमवक्तव्यंवक्तव्यमनृतंभवेत् ॥ यत्रानृतंभवेत्सत्यंसत्यंचाप्यनृतंभवेत् ॥ ३२ ॥ विवाहकालेरति संप्रयोगेप्राणात्ययेसर्वधनापहारे ॥ विप्रस्यचार्थेह्यनृतंवदेतपंचानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३३ ॥ सर्वस्वस्यापहारेतुवक्तव्यमनृतंभवेत् ॥ तत्रानृतंभवेत्सत्यंस त्यंचाप्यनृतंभवेत् ॥ तादृशंपश्यतेबालोयस्यसत्यमनुष्ठितं ॥ ३४ ॥ भवेत्सत्यमवक्तव्यंनवक्तव्यमनुष्ठितं ॥ सत्यानृतेविनिश्चित्यततोभवतिधर्मवित् ॥ ३५ ॥ किमाश्चर्यंकृतप्रज्ञःपुरुषोपिसुदारुणः ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यंबलाकोंधवधादिव ॥ ३६ ॥ किमाश्चर्यंपुनर्मूढोधर्मकामोह्यपंडितः ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पापमाप गास्विवकौशिकः ॥ ३७ ॥ अर्जुनउवाच आचक्ष्वभगवन्नेतद्यथाविंदाम्यहंतथा ॥ बलाकस्यानुसंबद्धंनदीनांकौशिकस्यच ॥ ३८ ॥ वासुदेवउ वाच पुराव्याधोभवत्कश्चिद्बलाकोनामभारत ॥ यात्रार्थंपुत्रदारस्यमृगान्हंतिनकामतः ॥ ३९ ॥ वृद्धौचमातापितरौबिभर्त्यन्यांश्चसंश्रितान् ॥ स्वधर्म निरतोनित्यंसत्यवागनसूयकः ॥ ४० ॥ सकदाचिन्मृगंलिप्सुर्नाभ्यविंदन्मृगंक्कचित् ॥ अपःपिबंतंददृशेश्वापदंघ्राणचक्षुषं ॥ ४१ ॥ अदृष्टपूर्वमपितत्सत्त्वंतेनह तंतदा ॥ अंधेहतेततोव्योम्नःपुष्पवर्षपपातच ॥ ४२ ॥ अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितंचमनोरमं ॥ विमानमगमत्स्वर्गान्मृगव्याधनिनीषया ॥ ४३ ॥ तद्भूतंसर्वभूता नामभावायकिलार्जुन ॥ तपस्तप्त्वावरंप्राप्तंकृतमंधंस्वयंभुवा ॥ ४४ ॥ तद्धत्वासर्वभूतानामभावकृतनिश्चयं ॥ ततोबलाकःस्वरगादेवंधर्मःसुदुर्विदः ॥ ४५ ॥ कौशिकोप्यभवद्विप्रस्तपस्वीनोबहुश्रुतः ॥ नदीनांसंगमेग्रामाददूरात्सकिलावसत् ॥ ४६ ॥ सत्यंमयासदावाच्यमितितस्याभवद्व्रतं ॥ सत्यवादीतिविख्यातः सतदासीद्धनंजय ॥ ४७ ॥ अथदस्युभयात्केचित्तदातद्वनमाविशन् ॥ तत्रापिदस्यवःक्रुद्धास्तानमार्गंतयत्नतः ॥ ४८ ॥

दितयातेनहेतुनाबालःअज्ञः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तपस्वीनः तपस्विनामिनःश्रेष्ठः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१॥५२॥५३ ॥ श्वभ्रमिवनरकमिव अपृष्ट्वाप्रश्नमकृत्वार्हति तत्रधर्माधर्मयोस्तत्त्वेनिश्चेतव्येलक्षणस्यउद्देशः वचनंभविष्यति ॥५४॥ कश्चित्तर्केणापिधर्मस्वरूपंनिर्णेयमित्याह दुष्क रमिति ॥ ५५ नप्रत्यसूयामिनदूषयामि अनुमानतोपिधर्मोज्ञेयइत्याशयेनाह नचेति लक्षणोद्देशमाह प्रभवेति ॥ ५६ ॥ अहिंसैवधारणाधर्मइत्याहाहिंसार्थायेति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ न्यायेनसंतोषंजनये त्याज्ञस्तदेवेश्वरपूजनमित्यादिवाक्यावष्टंभेनअन्योन्यसुखहेतुत्वात्पारदार्यादिकमपिधर्मइतिवदंतोधर्मापहारमिच्छंतितेअकूजनेनवेदशब्दराहित्येनतद्विरुद्धंधर्ममोक्षंवावेदबाह्यमिच्छंतितान्प्रतिनानुकूजेततैः

अथकौशिकमभ्येत्यप्राहुस्तेसत्यवादिनं ॥ कतमेनपथायाताभगवन्बहवोजनाः ॥ ४९ ॥ सत्येनपृष्टःप्रब्रूहियदितान्वेत्थशंसनः ॥ सपृष्टःकौशिकःसत्यंवचनं तानुवाचह ॥ ५० ॥ बहुवृक्षलतागुल्ममेतद्वनमुपाश्रिताः ॥ इतितान्ख्यापयामासतेभ्यस्तत्त्वंसकौशिकः ॥ ५१ ॥ ततस्तेतान्समासाद्यक्रूराजघ्नुरितिश्रुतिः ॥ ते नाधर्मेणमहतावाग्दुरुक्तेनकौशिकः ॥ ५२ ॥ गतःसकष्टंनरकंसूक्ष्मधर्मेष्वकोविदः ॥ यथाचाल्पश्रुतोमूढोधर्माणामविभागवित् ॥ ५३ ॥ वृद्धानपृष्ट्वासंदेहं महच्छ्वभ्रमिवार्हति ॥ तत्रतेलक्षणोद्देशःकश्चिदेवंभविष्यति ॥ ५४ ॥ दुष्करंपरमंज्ञानंतर्केणानुव्यवस्यति ॥ श्रुतेर्धर्मइतिह्येकेवदंतिबहवोजनाः ॥५५॥ तत्ते नप्रत्यसूयामिनचसर्वंविधीयते ॥ प्रभवार्थायभूतानांधर्मप्रवचनंकृतं ॥ ५६ ॥ यत्स्यादहिंसासंयुक्तंसधर्मइतिनिश्चयः ॥ अहिंसार्थायहिंस्राणांधर्मप्रवचनं कृतं ॥ ५७ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मोधारयतेप्रजाः ॥ यत्स्याद्धारणसंयुक्तंसधर्मइतिनिश्चयः ॥ ५८ ॥ येन्यायेनजिहीर्षंतोधर्ममिच्छंतिकर्हिचित् ॥ अकूज नेनमोक्षंवानानुकूजेत्कथंचन ॥ ५९ ॥ अवश्यंकूजितव्येवाशंकेरन्नप्यकूजतः ॥ श्रेयस्तत्रानृतंवक्तुंतत्सत्यमविचारितं ॥ ६० ॥ यःकार्येभ्योव्रतंकृत्वातस्यना नोपपादयेत् ॥ नतत्फलमवाप्नोतिएवमाहुर्मनीषिणः ॥ ६१ ॥ प्राणात्ययेविवाहेवासर्वज्ञातिवधात्यये ॥ नर्मण्यभिप्रवृत्तेवानचप्रोक्तंमृषाभवेत् ॥ ६२॥ अध र्मंनात्रपश्यंतिधर्मतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ यस्तेनैःसहसंबंधान्मुच्यतेशपथैरपि ॥६३ ॥ श्रेयस्तत्रानृतंवक्तुंतत्सत्यमविचारितं ॥ नचतेभ्योधनंदेयंशक्येसतिकथंचन ॥ ६४ ॥ पापेभ्योहिधनंदत्तंदातारमपिपीडयेत् ॥ तस्माद्धर्मार्थमनृतमुक्त्वानानृतभाग्भवेत् ॥६५॥

सहसंवादमपिनकुर्यादसंभाष्यास्ते तेनवेदाविरोधेसतियदन्यस्यसुखकरंतद्धर्मइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ यत्रतुधर्मसंदेहेवेदशब्दोनास्तिनापिलौकिकीयुक्तिरस्ति तत्रकिंकर्त्तव्यमित्याशंक्याह अवश्यमिति यत्रब्राह्मणस्तेनत्वेन ज्ञातः तत्रेतरेषांस्तेनोयमस्तेनोवेतिसंशयेपक्षद्वयेऽपिहिंसाप्राप्तौमौनमेवाश्रयेत् मौनेनाप्यसिद्धौअनृतमपिवदेदित्यर्थः ॥ ६० ॥ यइति कार्येभ्यःयत्किंचित्कार्यमनस्युद्दिश्यव्रतंकृत्वात स्यव्रतस्यनानाअन्येनप्रकारेणोपपादनंकरोतिसदांभिकोव्रतफलंनाप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ तेभ्यः स्तेनेभ्यः पीडयेत्नरकंप्रापयेत् ॥ ६४ ॥ ६५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अविदितमितिच्छेदः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ अनुग्रहंअवधेनप्रतिज्ञारक्षणं ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तूबरकः बहुभोजनः ॥ ७३ ॥ तंहन्यामितिस्थातानानस्थास्ये एनसामुक्तोपिकृतप्राय

एषतेलक्षणोद्देशोमयोद्दिष्टोयथाविधि ॥ यथाधर्मंयथाबुद्धिमयाद्यवैहितार्थिना ॥६६॥ एतच्छ्रुत्वाब्रूहिपार्थयदिवध्योयुधिष्ठिरः॥ अर्जुनउवाच यथा
ब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयान्महामतिः ॥ ६७॥ हितंचैवयथास्माकंतथैतद्वचनंतव ॥ भवान्मातृसमोस्माकंतथापितृसमोपिच ॥ ६८॥ गतिश्चपरमाकृष्णत्व
मेवचपरायणं ॥ नहितेत्रिषुलोकेषुविद्यतेऽविदितंक्वचित् ॥ ६९ ॥ तस्माद्भवान्परंधर्मंवेदसर्वंयथातथं ॥ अवध्यंपांडवंमन्येधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ ७० ॥ अस्मिं
स्तुममसंकल्पेब्रूहिकिंचिदनुग्रहं ॥ इदंवापरमत्रैवश्रृणुत्वत्स्थंविवक्षितं ॥ ७१ ॥ जानासिदाशार्हममव्रतंत्वंयोमांब्रूयात्कश्चनमानुषेषु ॥ अन्यस्मैत्वंगांडिवंदे
हिपार्थत्वत्तोस्त्रैर्वावीर्यतोवाविशिष्टः ॥ ७२ ॥ हन्यामहंकेशवतंप्रसह्यभीमोहन्यात्तूबरकेतिचोक्तः ॥ तन्मेराजाप्रोक्तवांस्तेसमक्षंधनुर्देहीत्यसकृद्वृष्णिवीर ॥
॥ ७३ ॥ तंहन्यांचेत्केशवजीवलोकेस्थातानाहंकालमप्यल्पमात्रं ॥ ध्यात्वानूनंत्वेनसाचापिमुक्तोवधंराज्ञोभ्रष्टवीर्योविचेताः ॥ ७४॥ यथाप्रतिज्ञाममलोक
बुद्धौभवेत्सत्याधर्मभृतांवरिष्ठ ॥ यथाजीवेत्पांडवोहंचकृष्णतथाबुद्धिंदातुमप्यर्हसित्वं ॥ ७५॥ वासुदेवउवाच राजाश्रांतोविक्षतोदुःखितश्चकर्णेनसं
ख्येनिशितैर्बाणसंघैः ॥ यश्चानिशंसूतपुत्रेणवीरशरैर्भृशंताडितोयुध्यमानः ॥ ७६॥ अतस्त्वमेतेनसरोषमुक्तोदुःखान्वितेनेदमयुक्तरूपं॥ अकोपितोह्येषयदि
स्मसंख्येकर्णंनहन्यादितिचाब्रवीत्सः॥ ७७॥ जानातितंपांडवएषचापिपापंलोकेकर्णमसह्यमन्यैः ॥ ततस्त्वमुक्तोभृशरोषितेनराज्ञासमक्षंपरुषाणिपार्थ ॥
॥ ७८ ॥ नित्योद्युक्तेसततंचाप्रसह्येकर्णेद्यूतंह्यद्यरणेनिबद्धं ॥ तस्मिन्हतेकुरवोनिर्जिताःस्युरेवंबुद्धिःपार्थिवेधर्मपुत्रे ॥ ७९ ॥ ततोवधंनार्हतिधर्मपुत्रस्त्वयाप्रति
ज्ञार्जुनपालनीया ॥ जीवन्नयंयेनमृतोभवेद्धितन्मेनिबोधेहतवानुरूपं ॥ ८० ॥ यदामानंलभतेमाननार्हस्तदासवैजीवतिजीवलोके ॥ यदावमानंलभतेमहांतं
तदाजीवन्मृतइत्युच्यतेसः ॥ ८१ ॥ संमानितःपार्थिवोयंसदैवत्वयाचभीमेनतथायमाभ्यां ॥ वृद्धैश्चलोकेपुरुषैश्चशूरैस्तस्यापमानंकलयाप्रयुंक्ष्व ॥८२॥ त्व
मित्यत्रभवंतंहिब्रूहिपार्थयुधिष्ठिरं॥त्वमित्युक्तोहिनिहतोगुरुर्भवतिभारत॥८३॥एवमाचरकौंतेयधर्मराजेयुधिष्ठिरे॥अधर्मयुक्तंसंयोगंकुरुष्वैनंकुरूद्वह॥८४॥

श्चित्तोपिनस्थास्येइत्यर्थः ॥ किंकृत्वाराज्ञोवधंध्यात्वा ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ समक्षंआवयोरितिशेषः ॥ ७८ ॥ कर्णेपणीकृतेद्यूतंयुद्धरूपं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अत्रभवंतंमान्यं त्वमितिब्रूहि तावतैवतद्वधःकृतोभवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ एवंपूज्यावमानरूपंसंयोगंआत्मनानुष्ठितंकुरुष्व ॥ ८४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रमानमाह अथर्वेति ॥ ८५ ॥ यत् गुरुस्त्वमितिप्रोक्तस्तत् अवधेनशस्त्रपातनमंतरेणैववधः वधकरंभवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ अयुक्तमेवंत्वत्तोवधंवेत्स्यते अनेनाहंहतइतिज्ञास्यतीत्यर्थः समंवैषम्यपरिहारं॥ ८७॥

अथर्वांगिरसीह्येषाश्रुतीनामुत्तमाश्रुतिः॥ अविचार्यैवकार्यैषाश्रेयस्कामैर्नरैःसदा॥ ८५॥ अवधेनवधःप्रोक्तोयद्गुरुस्त्वमितिप्रभुः॥ तद्ब्रूहित्वंयन्मयोक्तंध
र्मराजस्यधर्मवित्॥ ८६॥ वधंह्ययंपांडवधर्मराजस्त्वत्तोऽयुक्तंवेत्स्यतेचैवमेषः॥ ततोस्यपादावभिवाद्यपश्चात्समंब्रूयाःसांत्वयित्वाचपार्थ॥ ८७॥ भ्राताप्रा
ज्ञस्तवकोपंनजातुकुर्याद्राजाधर्ममवेक्ष्यचापि॥ मुक्तोनृताद्भ्रातृवधाच्चपार्थहृष्टःकर्णंत्वंजहिसूतपुत्रं॥ ८८॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकृष्णार्जुनसंवा
देऊनसप्ततितमोऽध्यायः॥ ६९॥ ॥ ७०॥ संजयउवाच इत्येवमुक्तस्तुजनार्दनेनपार्थःप्रशस्याथसुहृद्वचस्तत्॥ ततोब्रवीदर्जुनोधर्मराजम
नुक्तपूर्वंपरुषंप्रसह्य॥ १॥ अर्जुनउवाच मात्वंराजन्व्याहरव्याहरस्वयस्तिष्ठसेक्रोशमात्रेरणाद्वै॥ भीमस्तुमामर्हतिगर्हणाययोयुध्यतेसर्वलोकप्रवीरैः
॥ २॥ कालेहिशत्रून्परिपीड्यसंख्येहत्वाचशूरान्पृथिवीपतींस्तान्॥ रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान्सादिप्रवेकानमितांश्चवीरान्॥ ३॥ यःकुंजराणामधिकंसह
स्रंहत्वानदंस्तुमुलंसिंहनादं॥ कांबोजानामयुतंपार्वतीयान्मृगान्सिंहोविनिहत्येवचाजौ॥ ४॥ सुदुष्करंकर्मकरोतिवीरःकर्तुंयथानार्हसित्वंकदाचित्॥ रथाद
वप्लुत्यगदांपरामृशंस्तयानिहंत्यश्वरथद्विपान्रणे॥ ५॥ वरासिनावाजिरथाश्वकुंजरांस्तथारथांगैर्धनुषादहत्यरीन्॥ प्रगृह्यपद्भ्यामहितान्निहंतिपुनस्तुदोर्भ्यां
शतमन्युविक्रमः॥ ६॥ महाबलोवैश्रवणांतकोपमःप्रसह्यहंताद्विषतामनीकिनीं॥ सभीमसेनोर्हतिगर्हणांमेनत्वंनित्यंरक्ष्यसेयःसुहृद्भिः॥ ७॥ महारथान्ना
गवरान्हयांश्चपदातिमुख्यानपिचप्रमथ्य॥ एकोभीमोधार्तराष्ट्रेषुमग्नःसमामुपालब्धुमरिंदमोर्हति॥ ८॥ कलिंगवंगांगनिषादमागधान्सदामदान्नीलबलाह
कोपमान्॥ निहंतियःशत्रुगणाननेकान्समामुपालब्धुमरिंदमोर्हति॥ ९॥ सयुक्तमास्थायरथंहिकालेधनुर्विधुन्वन्शरपूर्णमुष्टिः॥ सृजत्यसौशरवर्षाणिवी
रोमहाहवेमेघइवांबुधाराः॥ १०॥ शतान्यष्टौवारणानामवश्यंविशातितैःकुंभकराग्रहस्तैः॥ भीमेनाजौनिहतान्यद्यबाणैःसमांक्रूरंवक्तुमर्हत्यरिघ्नः॥ ११॥ ब
लंतुवाचिद्विजसत्तमानांक्षात्रंबुधाबाहुबलंवदंति॥ त्वंवाग्बलोभारतनिष्ठुरश्चत्वमेवमांवेत्थयथाऽबलोहं॥ १२॥ यतेहनित्यंतवकर्तुमिष्टंदारैःसुतैर्जीवितेना
त्मनाच॥ एवंयन्मांवाग्विशिखेनहंसित्वत्तःसुखंनवयंविद्मकिंचित्॥ १३॥ ॥ ८८॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनसप्ततितमोऽध्यायः॥ ६९॥

इत्येवमिति॥ १॥ व्याहरव्याहरस्ववचनं क्रोशमात्रेनतिष्ठसेअपितुततोपिदूरेइत्यर्थः॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ सत्यसंधेनभीष्मेण ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ अनुतेपेअनुतापंप्राप्तवान् उद्ववर्हकोशान्निष्कासितवान् ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ आत्मस्तवादात्महत्यापरहत्यास्यकु

मांमावमंस्थाद्रौपदीतल्पसंस्थोमहारथान्प्रतिहन्मित्वदर्थे॥ तेनाभिशंकीभारतनिष्ठुरोसित्वत्तःसुखंनाभिजानामिकिंचित्॥ १४ ॥ प्रोक्तःस्वयंसत्यसंधेनमृ
त्युस्तवप्रियार्थंनरदेवयुद्धे॥वीरःशिखंडीद्रौपदोसौमहात्मामयाभिगुप्तेनहतश्चतेन॥१५॥नचाभिनंदामितवाधिराज्यंयतस्त्वमक्षेष्वहितायसक्तः॥स्वयंकृत्वा
पापमनार्यजुष्टमस्माभिर्वातर्तुमिच्छस्यरींस्त्वं॥ १६॥ अक्षेषुदोषाबहवोविधर्माःश्रुतास्त्वयासहदेवोब्रवीद्यान्॥तान्नैषित्वंत्यक्तुमसाधुजुष्टांस्तेनस्मसर्वेनिर
यंप्रपन्नाः॥ १७॥ सुखंत्वत्तोनाभिजानीमकिंचिद्यतस्त्वमक्षैर्देवितुंसंप्रवृत्तः॥ स्वयंकृत्वाव्यसनंपांडवत्वमस्मांस्तीव्राःश्रावयस्यद्यवाचः॥ १८ ॥ शेतेस्मा
भिर्निहताशत्रुसेनाछिन्नैर्गात्रैर्भूमितलेनदंती ॥ त्वयाहितत्कर्मकृतंनृशंसंयस्माद्दोषःकौरवाणांवधश्च ॥ १९॥ हताउदीच्यानिहताःप्रतीच्यानष्टाःप्राच्यादा
क्षिणात्याविशस्ताः॥ कृतंकर्माप्रतिरूपंमहद्भिस्तेषांयोधैरस्मदीयैश्चयुद्धे॥ २०॥ त्वंदेविताप्त्वत्कृतेराज्यनाशस्त्वत्संभवंनोव्यसनंनरेंद्र॥मास्मान्क्रूरैर्वाक्प्रतो
दैस्तुदंस्त्वंभूयोराजन्कोपयेस्त्वल्पभाग्यः॥ २१॥ संजयउवाच एतावाचःपरुषाःसव्यसाचीस्थिरप्रज्ञःश्रावयित्वातुरूक्षाः ॥ बभूवासौविमनाधर्मभी
रुःकृत्वाप्राज्ञःपातकंकिंचिदेवं॥ २२॥ तदानुतेपेसुरराजपुत्रोविनिःश्वसंश्चासिमथोद्ववर्ह॥ तमाहकृष्णःकिमिदंपुनर्भवान्विकोशमाकाशनिभंकरोत्यसिं॥
॥ २३॥ ब्रवीहिमांत्वंपुनरुत्तरंवचस्तथाप्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये॥ इत्येवमुक्तःपुरुषोत्तमेनसुदुःखितःकेशवमर्जुनोब्रवीत्॥ २४ ॥ अहंहनिष्येस्वशरीरमेवप्र
सह्ययेनाहितमाचरंवै॥ निशम्यतत्पार्थवचोब्रवीदिदंधनंजयंधर्मभृतांवरिष्ठः॥२५॥ राजानमेनंत्वमितीदमुक्त्वाकिंकश्मलंप्राविशःपार्थघोरं॥ त्वंचात्मानं
हंतुमिच्छस्यरिघ्ननेदंसद्भिःसेवितंवैकिरीटिन्॥ २६॥ धर्मात्मानंभ्रातरंज्येष्ठमद्यखङ्गेनचैनंयदिहन्यान्नृवीर ॥ धर्माद्भीतस्तत्कथंनामतेस्यात्किंचोत्तरंवाकरि
ष्यस्त्वमेव॥ २७॥ सूक्ष्मोधर्मोदुर्विदश्चापिपार्थविशेषतोऽज्ञैःप्रोच्यमानंनिबोध॥ हत्वात्मानमात्मनाप्राप्नुयास्त्वंवधाद्भ्रातुर्नरकंचातिघोरं॥२८॥ ब्रवीहिवा
चाद्यगुणानिहात्मनस्तथाहतात्माभवितासिपार्थ॥ तथास्तुकृष्णेत्यभिनंद्यतद्वचोधनंजयःप्राहधनुर्विनाम्य ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरंधर्मभृतांवरिष्ठंशृणुष्वराजन्नि
तिशक्रसूनुः॥ नमादृशोन्योनरदेवविद्यतेधनुर्धरोदेवमृतेपिनाकिनं॥ ३०॥

त्सनादित्यध्यायतात्पर्यं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंहितेनानुमतोमहात्माक्षणेनहन्यांसचराचरंजगत् ॥ मयाहिराजन्सदिगीश्वरादिशोविजित्यसर्वाभवतःकृतावशे ॥ ३१ ॥ सराजसूयश्चसमाप्तदक्षिणःस
भाचदिव्याभवतोममौजसा ॥ पाणौपृषत्कानिशितामसैवधनुश्चसज्यंविततंसबाणं ॥ ३२ ॥ पादौचमेसरथौसध्वजौचनमादृशंयुद्धगतंजयंति ॥ हताउदी
च्यानिहताःप्रतीच्याःप्राच्यानिरस्तादाक्षिणात्याविशस्ताः ॥ ३३ ॥ संशप्तकानांकिंचिदेवास्तिशिष्टंसर्वस्यसैन्यस्यहतंमयार्धं ॥ शेतेमयानिहताभारतीयंचमूरा
जन्देवचमूप्रकाशा ॥ ३४ ॥ येचास्त्रज्ञास्तानहंहन्मिचास्त्रैस्तस्माल्लोकानेषकरोमिभस्म ॥ जैत्रंरथंभीममास्थायकृष्णयावःशीघ्रंसूतपुत्रंनिहंतुं ॥ ३५ ॥ राजाभ
वत्वद्यसुनिर्वृतोयंकर्णंरणेनाशयितास्मिबाणैः ॥ इत्येवमुक्त्वापुनराहपार्थोयुधिष्ठिरंधर्मभृतांवरिष्ठं ॥ ३६ ॥ अद्यापुत्रासूतमाताभवित्रीकुंतीवाथोवामयातेन
वापि ॥ सत्यंवदाम्यद्यनकर्णमाजौशरैरहत्वाकवचंविमोक्ष्ये ॥ ३७ ॥ संजयउवाच इत्येवमुक्त्वापुनरेवपार्थोयुधिष्ठिरंधर्मभृतांवरिष्ठं ॥ विमुच्यशस्त्राणि
धनुर्विसृज्यकोशेचखड्गंविनिधायतूर्णं ॥ ३८ ॥ सव्रीडयानम्रशिराःकिरीटीयुधिष्ठिरंप्रांजलिरभ्युवाच ॥ प्रसीदराजन्क्षमयन्मयोक्तंकालेभवान्वेत्स्यतितन्न
मस्ते ॥ ३९ ॥ प्रसाद्यराजानममित्रसाहंस्थितोब्रवीच्चैवपुनःप्रवीरः ॥ नेदंचिरात्क्षिप्रमिदंभविष्यत्यावर्ततेसाध्वभियामिचैनं ॥ ४० ॥ याम्येषभीमंसमरात्प्र
मोक्तुंसर्वात्मनासूतपुत्रंचहंतुं ॥ तवप्रियार्थंममजीवितंहिब्रवीमिसत्यंतदवेहिराजन् ॥ ४१ ॥ इतिप्रयास्यन्नुपगृह्यपादौसमुत्थितोदीप्ततेजाःकिरीटी ॥ एतच्छ्रु
त्वापांडवोधर्मराजोभ्रातुर्वाक्यंपरुषंफाल्गुनस्य ॥ ४२ ॥ उत्थायतस्माच्छयनादुवाचपार्थंततोदुःखपरीतचेताः ॥ कृतंमयापार्थयथानसाधुयेनप्राप्तंव्यसनं
वःसुघोरं ॥ ४३ ॥ तस्माच्छिरश्छिंधिममेदमद्यकुलांतकस्याधमपूरुषस्य ॥ पापस्यपापव्यसनान्वितस्यविमूढबुद्धेरलसस्यभीरोः ॥ ४४ ॥ वृद्धावमंतुःपरुष
स्यचैवकिंतेचिरंमेत्यनुस्त्यरूक्षं ॥ गच्छाम्यहंवनमेवाद्यपापःसुखंभवान्वर्त्ततांमद्विहीनः ॥ ४५ ॥ योग्योराजाभीमसेनोमहात्माक्लीबस्यवाममकिंराज्यकृत्यं ॥
नचापिशक्तःपरुषाणिसोढुंपुनस्तवेमानिरुषान्वितस्य ॥ ४६ ॥ भीमोस्तुराजाममजीवितेननकार्यमद्यावमतस्यवीर ॥ इत्येवमुक्त्वासहसोत्पपातराजातत
स्तच्छयनंविहाय ॥ ४७ ॥ इयेषनिर्गंतुमथोवनायतंवासुदेवःप्रणतोभ्युवाच ॥ ४८ ॥ राजन्विदितमेतद्वैयथागांडीवधन्वनः ॥ प्रतिज्ञासत्यसंधस्यगांडीवंप्रति
विश्रुता ॥ ब्रूयाद्यएवंगांडीवमन्यस्मैदेयमित्युत ॥ ४९ ॥ वध्योस्यसपुमाँल्लोकेत्वयाचोक्तोयमीदृशं ॥ ततःसत्यांप्रतिज्ञांतांपार्थेनप्रतिरक्षता ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मच्छंदादवमानोयंकृतस्त्वमहीपते ॥ गुरूणामवमानोहिवधइत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥ तस्मात्त्वंवैमहाबाहोममपार्थस्यचोभयोः ॥ व्यतिक्रममिमंराजन्सत्यसं
रक्षणंप्रति ॥ ५२ ॥ शरणंत्वांमहाराजप्रपन्नौस्वउभावपि ॥ क्षंतुमर्हसिमेराजन्प्रणतस्याभियाचतः ॥ ५३ ॥ राधेयस्याद्यपापस्यभूमिःपास्यतिशोणितं ॥ स
त्यंतेप्रतिजानामिहतंविद्ध्यद्यसूतजं ॥ ५४ ॥ यस्येच्छसिवधंतस्यगतमप्यस्यजीवितं ॥ इतिकृष्णवचःश्रुत्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ ५५ ॥ ससंभ्रमंहृषीकेशमु
त्थाप्यप्रणतंतदा ॥ कृतांजलिस्ततोवाक्यमुवाचानंतरंवचः ॥ ५६ ॥ एवमेवयथात्थत्वमस्त्येषोतिक्रमोमम ॥ अनुनीतोस्मिगोविंदतारितश्चास्मिमाधव ॥
॥ ५७ ॥ मोचिताव्यसनाद्घोराद्वयमद्यत्वयाच्युत ॥ भवंतंनाथमासाद्यत्यावांव्यसनसागरात् ॥ ५८ ॥ घोरादद्यसमुत्तीर्णावुभावज्ञानमोहितौ ॥ त्वद्बुद्धिप्लवमा
साद्यदुःखशोकार्णवाद्वयं ॥ ५९ ॥ समुत्तीर्णाःसहामात्याःसनाथाःस्मत्वयाच्युत ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणियुधिष्ठिरसमाश्वासनेसप्ततितमो
ध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच धर्मराजस्यतच्छ्रुत्वाप्रीतियुक्तंवचस्ततः ॥ पार्थंप्रोवाचधर्मात्मागोविंदोयदुनंदनः ॥ १ ॥ इतिस्मकृ
ष्णवचनात्प्रत्युच्चार्ययुधिष्ठिरं ॥ बभूवविमनाःपार्थःकिंचित्कृत्वेवपातकं ॥ २ ॥ ततोब्रवीद्वासुदेवःप्रहसन्निवपांडवं ॥ कथंनाभभवेदेतद्यदित्वंपार्थधर्मजं ॥ ३ ॥
असिनातीक्ष्णधारेणहन्याधर्मेव्यवस्थितं ॥ त्वमित्युक्काथराजानमेवंकश्मलमाविशः ॥ ४ ॥ हत्वातुनृपतिंपार्थआकरिष्यःकिमुत्तरं ॥ एवंहिदुर्विदोधर्मोमंद
प्रज्ञैर्विशेषतः ॥ ५ ॥ सभवान्धर्मभीरुत्वाद्ध्रुवमैष्यन्महत्तमः ॥ नरकंघोररूपंचभ्रातुर्ज्येष्ठस्यवैवधात् ॥ ६ ॥ सत्वंधर्मभृतांश्रेष्ठंराजानंधर्मसंहितं ॥ प्रसादयकु
रुश्रेष्ठमेतदत्रमतंमम ॥ ७ ॥ प्रसाद्यभक्त्याराजानंप्रीतेचैवयुधिष्ठिरे ॥ प्रयावस्त्वरितौयोद्धुंसूतपुत्ररथंप्रति ॥ ८ ॥ हत्वातुसमरेकर्णंत्वमद्यनिशितैःशरैः ॥ वि
पुलांप्रीतिमाधत्स्वधर्मपुत्रस्यमानद ॥ ९ ॥ एतदत्रमहाबाहोप्राप्तकालंमतंमम ॥ एवंकृतेकृतंचैवतवकार्यंभविष्यति ॥ १० ॥ ततोर्जुनोमहाराजलज्जयावैस
मन्वितः ॥ धर्मराजस्यचरणौप्रपद्यशिरसानतः ॥ ११ ॥ उवाचभरतश्रेष्ठंप्रसीदेतिपुनःपुनः ॥ क्षमस्वराजन्यत्प्रोक्तंधर्मकामेनभीरुणा ॥ १२ ॥ ॥ ८० ॥

धर्मराजस्येतिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
इतिस्मेत्यारभ्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यवैवधादित्यंतंश्लोकपंचकंक्षिप्तंपार्थंप्रोवाचेत्यस्यततोब्रवीदित्यनेनपौनरुक्त्यात्कचित्पुस्तकांतरेष्वनुपलंभाच्चपूर्वमेवराजानमेनंत्वमितीदमित्यादिश्लोकैरेवैतदर्थस्यकोडीकाराच्च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्मांपादयोः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥३५॥३६॥३७॥
दृष्ट्वातुपतितंपद्भ्यांधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ धनंजयममित्रघ्नंरुदंतंभरतर्षभ ॥ १३ ॥ उत्थाप्यभ्रातरंराजाधर्मराजोधनंजयं॥ समाश्लिष्यचसस्नेहंप्ररुरोदमहीप
तिः॥ १४ ॥ रुदित्वासुचिरंकालंभ्रातरौसुमहाद्युती॥ कृतशौचौमहाराजप्रीतिमंतौबभूवतुः॥ १५॥ ततआश्लिष्यतंप्रेम्णामूर्ध्निचाघ्रायपांडवः ॥ प्रीत्यापर
मयायुक्तोविस्मयंश्चपुनःपुनः॥ अब्रवीत्तंमहेष्वासंधर्मराजोधनंजयं॥१६॥ कर्णेनमेमहाबाहोसर्वसैन्यस्यपश्यतः॥ कवचंचध्वजंचैवधनुःशक्तिर्हयाःशराः
॥ १७ ॥ शरैःकृत्तामहेष्वासयतमानस्यसंयुगे॥ सोहंज्ञात्वारणेतस्यकर्मदृष्ट्वाचफाल्गुन॥ १८॥ व्यवसीदामिदुःखेननचमेजीवितंप्रियं ॥ नचेदद्यहितंवीरं
निहनिष्यसिसंयुगे॥ १९ ॥ प्राणानेवपरित्यक्ष्येजीवितार्थोहिकोमम॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचविजयोभरतर्षभ ॥ २० ॥ सत्येनतेशपेराजन्प्रसादेनतथैवच॥भी
मेनचनरश्रेष्ठयमाभ्यांचमहीपते॥ २१ ॥ यथाद्यसमरेकर्णंहनिष्यामिहतोपिवा॥ महीतलेपतिष्यामिसत्येनायुधमालभे॥ २२ ॥ एवमाभाष्यराजानमब्रवी
न्माधवंवचः॥ अद्यकर्णंरणेकृष्णसूदयिष्येनसंशयः॥ २३ ॥ तवबुध्याहिभद्रंतेवधस्तस्यदुरात्मनः॥ एवमुक्तोब्रवीत्पार्थंकेशवोराजसत्तम॥ २४ ॥शक्तोसि
भरतश्रेष्ठहंतुंकर्णंमहाबलं॥ एषचापिहिमेकामोनित्यमेवमहारथ॥ २५॥ कथंभवान्रणेकर्णंनिहन्यादितिसत्तम॥ भूयश्चोवाचमतिमान्माधवोधर्मनंदनं॥
॥ २६॥ युधिष्ठिरेमंबीभत्सुंत्वंसांत्वयितुमर्हसि॥ अनुज्ञातुंचकर्णस्यवधायाद्यदुरात्मनः॥ २७ ॥ श्रुत्वात्यहमयंचैवत्वांकर्णशरपीडितं॥ प्रवृत्तिंज्ञातुमायाता
विहावांपांडुनंदन॥ २८॥ दिष्ट्यासिराजन्नहतोदिष्ट्यानग्रहणंगतः॥ परिसांत्वयबीभत्सुंजयमाशाधिचानघ॥ २९॥ युधिष्ठिरउवाच एह्येहिपार्थबीभ
त्सोमांपरिष्वजपांडव ॥ वक्तव्यमुक्तोस्मिहितंत्वयाक्षांतंचतन्मया ॥ ३० ॥ अहंत्वामनुजानामिजहिकर्णंधनंजय ॥ मन्युंचमाकृथाःपार्थयन्मयोक्तोसिदा
रुणं॥ ३१ ॥ संजयउवाच ततोधनंजयोराजन्शिरसाप्रणतस्तदा॥ पादौजग्राहपाणिभ्यांभ्रातुर्ज्येष्ठस्यमारिष॥ ३२॥ तमुत्थाप्यततोराजापरिष्वज्यचपी
डितं॥ मूर्ध्न्युपाघ्रायचैवैनमिदंपुनरुवाचह॥३३॥ धनंजयमहाबाहोमानितोस्मिदृढंत्वया॥ माहात्म्यंविजयंचैवंभूयःप्राप्नुहिशाश्वतं॥ ३४॥ अर्जुनउवाच
अद्यतंपापकर्माणंसानुबंधंरणेशरैः॥ नयाम्यंतंसमासाद्यराधेयंबलगर्वितं॥ ३५॥ येनत्वंपीडितोबाणैर्दृढमायम्यकार्मुकं॥तस्याद्यकर्मणःकर्णःफलमाप्स्यति
दारुणं॥ ३६॥ अद्यत्वामनुपश्यामिकर्णंहत्वामहीपते॥ सभाजयितुमाक्रंदादितिसत्यंब्रवीमिते॥ ३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाहत्वाविनिवर्त्तिष्येकर्णमद्यरणाजिरात् ॥ इतिसत्येनतेपादौस्पृशामिजगतीपते॥ ३८ ॥ संजयउवाच इतिब्रुवाणंसुमनाःकिरीटिनंयुधिष्ठिरः
प्राहवचोबृहत्तरं ॥ यशोऽक्षयंजीवितमीप्सितंतेजयंसदावीर्यमरिक्षयंतदा ॥ ३९ ॥ प्रयाहिवृद्धिंचदिशंतुदेवतायथाहमिच्छामितवास्तुतत्तथा ॥ प्रयाहि
शीघ्रंजहिकर्णमाहवेपुरंदरोवृत्रमिवात्मवृद्धये ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिअर्जुनप्रतिज्ञायांएकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥ संजयउवाच
प्रसाद्यधर्मराजानंप्रहृष्टेनांतरात्मना॥ पार्थःप्रोवाचगोविंदंसूतपुत्रवधोद्यतः॥ १ ॥ कल्प्यतांमेरथोभूयोयुज्यतांचहयोत्तमाः॥ आयुधानिचसर्वाणिसज्जंतांमे
महारथे॥ २॥उपावृत्ताश्वतुरगाःशिक्षिताश्वाश्वसादिभिः॥ रथोपकरणैःसज्जाउपायांतुत्वरान्विताः॥ ३॥प्रयाहिशीघ्रंगोविंदसूतपुत्रजिघांसया॥एवमुक्तोम
हाराजफाल्गुनेनमहात्मना ॥ ४ ॥ उवाचदारुकंकृष्णःकुरुसर्वंयथाब्रवीत् ॥ अर्जुनोभरतःश्रेष्ठश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ ५ ॥ आज्ञप्तस्त्वथकृष्णेनदारुकोराजस
त्तम॥ योजयामाससरथंवैयाघ्रंशत्रुतापनं॥ ६॥ सज्जंनिवेदयामासपांडवस्यमहात्मनः ॥ युक्तंतुतंरथंदृष्ट्वादारुकेणमहात्मना ॥ ७ ॥ आपृच्छ्यधर्मराजा
नंब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्यच॥ सुमंगलंस्वस्त्ययनमारुरोहरथोत्तमं ॥ ८ ॥ तस्यराजामहाप्राज्ञोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ आशिषोऽयुंक्तसततःप्रायात्कर्णरथंप्रति॥
॥ ९ ॥ तमायांतंमहेष्वासंदृष्ट्वाभूतानिभारत॥ निहतंमेनिरेकर्णपांडवेनमहात्मना॥ १० ॥ बभूवुर्विमलाःसर्वादिशोराजन्समंततः ॥ चाषाश्वशतपत्राश्वक्रौं
चाश्चैवजनेश्वर॥ ११ ॥ प्रदक्षिणमकुर्वंततदावैपांडुनंदनं॥ बहवःपक्षिणोराजन्पुन्नामानःशुभाःशिवाः॥ १२॥ त्वरयंतोर्जुनंयुद्धेहृष्टरूपाववाशिरे ॥ कंकागृ
ध्राबकाःश्येनावायसाश्वविशांपते॥ १३॥ अग्रतस्तस्यगच्छंतिमांसहेतोर्भयानकाः॥ निमित्तानिचधन्यानिपांडवस्यशशंसिरे॥ १४ ॥ विनाशमरिसैन्या
नांकर्णस्यचवधंप्रति॥ प्रयातस्याथपार्थस्यमहान्स्वेदोव्यजायत ॥ १५ ॥ चिंताचविपुलाजज्ञेकथंचेदंभविष्यति॥ ततोगांडीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदनः॥
दृष्ट्वापार्थंतथायांतंचिंतापरिगतंतदा॥ १६॥ वासुदेवउवाच गांडीवधन्वन्संग्रामेयेत्वयाधनुषाजिताः ॥ नतेषांमानुषोजेतात्वदन्यइहविद्यते॥ १७॥
दृष्टाहिबहवःशूराःशक्रतुल्यपराक्रमाः॥ त्वांप्राप्यसमरेशूरंतेगताःपरमांगतिं॥ १८॥ कोहिद्रोणंचभीष्मंचभगदत्तंचमारिष ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजंच ॥ ८१ ॥
सुदक्षिणं॥ १९॥ श्रुतायुषंमहावीर्यमच्युतायुषमेवच॥ प्रत्युद्गम्यभवेत्क्षेमीयोनस्यात्त्वमिवप्रभो॥ २०॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अष्टरत्निरित्यस्य विवरणंमहाबाहुर्व्यूढोरस्कइति तथाहिसर्वस्यपुरुषस्यव्याममात्रंदैर्घ्यंतच्चपंचहस्तंविंशत्यधिकंशतांगुलं रत्निस्त्वेकविंशत्यंगुलः अष्टानांरत्नीनांअष्टषष्ट्यधिकंशतंअंगुलानिचभवंति आजानुबाहुपुरुषस्यव्यामंअष्टरत्निमितंभवति अष्टाचत्वारिंशदंगुलातत्रवृद्धिः तत्रापिपंचमांशेनवक्षसिविशालता शेषंअंसादार

तवह्यस्त्राणिदिव्यानिलाघवंबलमेवच ॥ असंमोहश्चयुद्धेषुविज्ञानस्यचसंनतिः ॥ २१ ॥ वेधःपातश्चलक्षेषुयोगश्चैवतथार्जुन ॥ भवान्देवान्सगंधर्वान्हन्यात्सहचराचरान् ॥ २२ ॥ पृथिव्यांतुरणेपार्थनयोद्धात्वत्समःपुमान् ॥ धनुर्ग्राहाहियेकेचित्क्षत्रियायुद्धदुर्मदाः ॥ २३ ॥ आदेवान्त्वत्समंतेषांनपश्यामिशृणोमिच ॥ ब्रह्मणाचप्रजाःसृष्टागांडीवंचमहद्धनुः ॥ २४ ॥ येनत्वंयुध्यसेपार्थतस्मान्नास्तित्वयासमः ॥ अवश्यंतुमयावाच्यंयत्पथ्यंतवपांडव ॥ २५ ॥ मावमंस्थामहाबाहोकर्णमाहवशोभिनं ॥ कर्णोहिबलवान्दृप्तःकृतास्त्रश्चमहारथः ॥ २६ ॥ कृतीचचित्रयोधीचदेशकालस्यकोविदः ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनसंक्षेपाच्छृणुपांडव ॥ २७ ॥ त्वत्समंत्वद्विशिष्टंवाकर्णमन्येमहारथं ॥ परमंयत्नमास्थायत्वयावध्योमहाहवे ॥ २८ ॥ तेजसावह्निसदृशोवायुवेगसमोजवे ॥ अंतकप्रतिमःक्रोधेसिंहसंहननोबली ॥ २९ ॥ अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्कःसुदुर्जयः ॥ अभिमानीचशूरश्चप्रवीरःप्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ सर्वयोधगुणैर्युक्तोमित्राणामभयंकरः ॥ सततंपांडवद्वेषीधार्तराष्ट्रहितेरतः ॥ ३१ ॥ सर्वैरवध्योराधेयोदेवैरपिसवासवैः ॥ ऋतेत्वामितिमेबुद्धिस्तदद्यजहिसूतजं ॥ ३२ ॥ देवैरपिहिसंयत्तैर्बिभ्रद्भिर्मांसशोणितं ॥ अशक्यःसरथोजेतुंसर्वैरपियुयुत्सुभिः ॥ ३३ ॥ दुरात्मानंपापवृत्तंनृशंसंदुष्टप्रज्ञंपांडवेयेषुनित्यं ॥ हीनस्वार्थंपांडवेयैर्विरोधेहत्वाकर्णंनिश्चितार्थोभवाद्य ॥ ३४ ॥ तंसूतपुत्रंरथिनांवरिष्ठंनिष्कालिकंकालवशंनयाद्य ॥ तंसूतपुत्रंरथिनांवरिष्ठंहत्वाप्रीतिंधर्मराजेकुरुष्व ॥ ३५ ॥ जानामितेपार्थवीर्यंयथावद्दुर्वारणीयंचसुरासुरैश्च ॥ सदावजानातिहिपांडुपुत्रानसौदर्पात्सूतपुत्रोदुरात्मा ॥ ३६ ॥ आत्मानंमन्यतेवीरंयेनपापःसुयोधनः ॥ तमद्यमूलंपापानांजहिसौतिंधनंजय ॥ ३७ ॥ खड्गजिह्वंधनुरास्यंशरदंष्ट्रंतरस्विनं ॥ दृप्तंपुरुषशार्दूलंजहिकर्णंधनंजय ॥ ३८ ॥ अहंत्वामनुजानामिवीर्येणचबलेनच ॥ जहिकर्णंरणेशूरंमातंगमिवकेसरी ॥ ३९ ॥ यस्यवीर्येणवीर्यंतेधार्तराष्ट्रोवमन्यते ॥ तमद्यपार्थसंग्रामेकर्णंवैकर्तनंजहि ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकृष्णार्जुनसंवादेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भ्यबाह्वोर्वृद्धिरितिज्ञेयं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निष्कालिकंनिर्गतःकालयिताजेतास्येतितं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ यदित्वंत्रातानभवेस्तर्हितद्धार्तराष्ट्रंबलंकोनुप्रतीयादितिसंबंधः ॥२३॥२४॥२५॥२६॥

संजयउवाच ततःपुनरमेयात्माकेशवोर्जुनमब्रवीत्॥ कृतसंकल्पमायांतंवधेकर्णस्यभारत॥१॥ अद्यसप्तदशाहानिवर्तमानस्यभारत॥ विनाशस्यातिघोरस्यनरवारणवाजिनां॥ २॥ भूत्वाहिविपुलासेनातावकानांपरैःसह॥ अन्योन्यंसमरंप्राप्यकिंचिच्छेषाविशांपते॥ ३॥ भूत्वावैकौरवाःपार्थप्रभूतगजवाजिनः॥ त्वांवैशत्रुंसमासाद्यविनष्टारणमूर्धनि॥ ४॥ एतेतेपृथिवीपालाःसृंजयाश्चसमागताः॥ त्वांसमासाद्यदुर्धर्षपांडवाश्चव्यवस्थिताः॥ ५॥ पंचालैःपांडवैर्मत्स्यैःकारूषैश्चेदिभिःसह॥ त्वयागुप्तैरमित्रघ्नैःकृतःशत्रुगणक्षयः॥ ६॥ कोहिशक्तोरणेजेतुंकौरवांस्तातसंयुगे॥ अन्यत्रपांडवान्युद्धेत्वयागुप्तान्महारथान्॥ ७॥ शक्तस्त्वंहिरणेजेतुंससुरासुरमानुषान्॥ त्रीन्लोकान्समरेयुक्तान्किंपुनःकौरवंबलं॥ ८॥ भगदत्तंचराजानंकोन्यःशक्तस्त्वयाविना॥ जेतुंपुरुषशार्दूल योपिस्याद्वासवोपमः॥ ९॥ तथेमांविपुलांसेनांगुप्तांपार्थत्वयानघ॥ नशेकुःपार्थिवाःसर्वेचक्षुर्भिरपिवीक्षितुं॥ १०॥ तथैवसततंपार्थरक्षिताभ्यांत्वयारणे॥ धृष्टद्युम्नशिखंडिभ्यांभीष्मद्रोणौनिपातितौ॥ ११॥ कोहिशक्तोरणेपार्थभारतानांमहारथौ॥ भीष्मद्रोणौयुधाजेतुंशक्रतुल्यपराक्रमौ॥ १२॥ कोहिशांतनवंभीष्मंद्रोणंवैकर्तनंकृपं॥ द्रौणिंचसौमदत्तिंचकृतवर्माणमेवच॥१३॥ सैंधवंमद्रराजानंराजानंचसुयोधनं॥ वीरान्कृतास्त्रान्समरेसर्वानेवानिवर्तिनः॥१४॥ अक्षौहिणीपतीनुग्रान्संहतान्युद्धदुर्मदान्॥ त्वामृतेपुरुषव्याघ्रजेतुंशक्तःपुमानिह॥ १५॥ श्रेण्यश्चबहुलाःक्षीणाःप्रदीर्णाश्चरथद्विपाः॥ नानाजनपदाश्चोग्राःक्षत्रियाणाममर्षिणां॥ १६॥ गोवासदासमीयानांवसातीनांचभारत॥ प्राच्यानांवाटधानानांभोजानांचाभिमानिनां॥ १७॥ उदीर्णाश्चगजासेनासर्वक्षत्रस्यभारत॥ त्वांसमासाद्यनिधनंगताभीमंचभारत॥ १८॥ उग्राश्चभीमकर्माणस्तुषारायवनाःखशाः॥ दार्वाभिसारादरदाःशकामाठरतंगणाः॥ १९॥ आंध्रकाश्चपुलिंदाश्चकिराताश्चोग्रविक्रमाः॥ म्लेच्छाश्चपर्वतीयाश्चसागरानूपवासिनः॥ २०॥ संरंभिणोयुद्धशौंडाबलिनोदंडपाणयः॥एतेसुयोधनस्यार्थेसंरब्धाःकुरुभिःसह॥ २१॥ नशक्यायुधिनिर्जेतुंत्वदन्येनपरंतप॥ धार्तराष्ट्रमुदग्रंहिव्यूढंदृष्ट्वामहद्बलं॥ २२॥ यदित्वंनभवेस्त्राताप्रतीयात्कोनुमानवः॥ तत्सागरमिवोद्धूतंरजसासंवृतंबलं॥ २३॥ विदार्यपांडवैःक्रुद्धैस्त्वयागुप्तैर्हतंविभो॥ मागधानामधिपतिर्जयत्सेनोमहाबलः॥ २४॥ अद्यसप्तैवचाहानिहतःसंख्येभिमन्युना॥ ततोदशसहस्राणिगजानांभीमकर्मणां॥ २५॥ जघानगदयाभीमस्तस्यराज्ञःपरिच्छदं॥ ततोन्येभिहतानागारथाश्चशतशोबलात्॥ २६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८॥२९॥३०॥३१ ॥३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥४२ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥ त्वांहीति क्षणेनसर्वंअस्मीकर्तुं

तदेवंसमरेपार्थवर्तमानेमहाभये॥ भीमसेनंसमासाद्यत्वांचपांडवकौरवाः॥ २७॥ सवाजिरथमातंगान्मृत्युलोकमितोगताः ॥ तथासेनामुखेतत्रनिहतेपार्थ
पांडवैः॥ २८॥ भीष्मःप्रास्रजदुग्राणिशरजालानिमारिष॥ सचेदिकाशिपांचालान्करूषान्मत्स्यकेकयान्॥ २९॥ शरैःप्रच्छाद्यनिधनमनयत्परमास्त्रवित्॥
तस्यचापच्युतैर्बाणैःपरदेहविदारणैः॥ ३० ॥ पूर्णमाकाशमभवद्रुक्मपुंखैरजिह्मगैः॥ हन्याद्रथसहस्राणिएकैकेनैवमुष्टिना ॥ ३१ ॥ लक्षंनरद्विपान्हत्वासमेता
न्समहाबलान्॥ गत्यादशम्यातेगत्वाजघ्नुर्वाजिरथद्विपान्॥ ३२॥ हित्वानवगतीर्दुष्टाःसबाणानाहवेत्यजन्॥ दिनानिदशभीष्मेणनिघ्नतातावकंबलं॥ ३३॥
शून्याःकृतारथोपस्थाहताश्वगजवाजिनः॥ दर्शयित्वात्मनोरूपंरुद्रोपेंद्रसमंयुधि ॥ ३४ ॥ पांडवानामनीकानिप्रगृह्यासौव्यशातयत्॥ विनिघ्नन्पृथिवीपा
लांश्चेदिपांचालकेकयान्॥ ३५॥ अदहत्पांडवींसेनांरथाश्वगजसंकुलां ॥ मज्जंतमप्लवेमंदमुज्जिहीर्षुःसुयोधनं॥ ३६ ॥ तथाचरंतंसमरेतपंतमिवभास्करं
पदातिकोटिसाहस्राःप्रवरायुधपाणयः॥ ३७॥ नशेकुःसृंजयाद्रष्टुंतथैवान्येमहीक्षितः॥ विचरंतंतथातंतुसंग्रामेजितकाशिनं ॥ ३८॥ सर्वोद्यमेनमहतापांड
वान्समभिद्रवत्॥ सतुविद्राव्यसमरेपांडवान्सृंजयानपि॥ ३९॥ एकएवरणेभीष्मएकवीरत्वमागतः॥ तंशिखंडीसमासाद्यत्वयागुप्तोमहाव्रतं॥ ४० ॥ जघा
नपुरुषव्याघ्रंशरैःसन्नतपर्वभिः॥ सएषपतितःशेतेशरतल्पेपितामहः॥ ४१ ॥ त्वांप्राप्यपुरुषव्याघ्रंवृत्रःप्राप्येववासवं॥ द्रोणःपंचदिनान्युग्रोविधम्यरिपुवा
हिनीं॥ ४२॥ कृत्वाव्यूहमभेद्यंचपातयित्वामहारथान्॥ जयद्रथस्यसमरेकृत्वारक्षांमहारथः॥ ४३॥ अंतकप्रतिमश्चोग्रोरात्रियुद्धेऽदहत्प्रजाः॥ दग्ध्वायोधा
ञ्छरैर्वीरोभारद्वाजःप्रतापवान्॥ ४४॥ धृष्टद्युम्नंसमासाद्यसगतःपरमांगतिं॥ यदिवाद्यभवान्युद्धेसूतपुत्रमुखान्रथान्॥ ४५ ॥ नावारयिष्यःसंग्रामेनस्मद्रो
णोव्यनंक्ष्यत॥ भवतातुबलंसर्वंधार्तराष्ट्रस्यवारितं॥४६॥ ततोद्रोणोहतोयुद्धेपार्षतेनधनंजय॥ एवंवाकोरणेकुर्यात्त्वदन्यःक्षत्रियोयुधि॥ ४७॥ यादृशंतेकृतं
पार्थजयद्रथवधंप्रति॥ निवार्यसेनांमहतींहत्वाशूरांश्चपार्थिवान्॥ ४८॥ निहतःसैंधवोराजात्वयास्त्रबलतेजसा ॥ आश्चर्यंसिंधुराजस्यवधंजानंतिपार्थिवाः
॥ ४९॥ अनाश्चर्यंहितत्त्वत्तस्त्वंहिपार्थमहारथः॥ त्वांहिप्राप्यरणेक्षत्रमेकाहादितिभारत॥ ५० ॥

समर्थंत्वांप्राप्यएकाहान्नश्यमानंक्षत्रंयुक्तंबलवत्तरंमन्येयंजानीयांक्षणेननाश्यमपिपूर्णैकाहपर्यंतंस्थायित्वादितिभावसार्द्धः ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नश्यमानमहंयुक्तंमन्येयमितिमेमतिः॥ सेयंपार्थचमूर्घोराधार्तराष्ट्रस्यसंयुगे॥ ५१ ॥ हतसर्वस्ववीराहिभीष्मद्रोणौयदाहतौ॥ शीर्णप्रवरयोधाद्यहतवाजिरथ
॥८३॥ द्विपा॥ ५२॥ हीनासूर्येंदुनक्षत्रैर्द्यौरिवाभातिभारती॥ विध्वस्ताहिरणेपार्थसेनेयंभीमविक्रम॥ ५३ ॥ आसुरीवपुरासेनाशक्रस्येवपराक्रमैः॥ तेषांहतावशि
ष्टास्तुसंतिपंचमहारथाः॥ ५४ ॥ अश्वत्थामाकृतवर्माकर्णोमद्राधिपःकृपः॥ तांस्त्वमद्यनरव्याघ्रहत्वापंचमहारथान्॥ ५५ ॥ हतामित्रःप्रयच्छोर्वींराज्ञेसद्वी
पपत्तनां॥ साकाशजलपातालांसपर्वतमहावनां॥ ५६ ॥ प्राप्नोत्वमितवीर्यश्रीरद्यपार्थोवसुंधरां॥ एतांपुराविष्णुरिवहत्वादैतेयदानवान्॥५७॥प्रयच्छमेदि
नींराज्ञेशक्रायैवहरिर्यथा॥ अद्यमोदंतुपंचालानिहतेष्वरिषुत्वया॥ विष्णुनानिहतेष्वेवदानवेयेषुदेवताः॥ ५८ ॥ यदिवाद्विपदांश्रेष्ठंद्रोणंमानयतोगुरुं॥ अश्व
त्थाम्निकृपाते स्तिकृपेवाचार्यगौरवात्॥ ५९ ॥ अत्यंतापचितान्बंधून्मानयन्मातृबांधवान्॥ कृतवर्माणमासाद्यननेष्यसियमक्षयं॥६० ॥ भ्रातरंमातुरासाद्य
शल्यंमद्रजनाधिपं॥यदित्वमरविंदाक्षदयावान्नजिघांससि॥ ६१ ॥ इमंपापमतिंक्षुद्रमत्यंतंपांडवान्प्रति॥ कर्णमद्यनरश्रेष्ठजह्याःसुनिशितैःशरैः॥ ६२॥
एतत्तेसुकृतंकर्मनात्रकिंचनयुज्यते॥ वयमप्यनुजानीमोनात्रदोषोस्तिकश्चन॥ ६३॥ दहनेयत्सपुत्रायानिशिमातुस्त्वयानघ ॥ द्यूतार्थेयच्चयुष्मासुप्रावर्त्तत
सुयोधनः॥ ६४॥ तस्यसर्वस्यदुष्टात्माकर्णोवैमूलमित्युत॥ कर्णाद्धिमन्यतेत्राणंनित्यमेवसुयोधनः॥६५॥ ततोमामपिसंरब्धोनिग्रहीतुंप्रचक्रमे॥ स्थिराबु
द्धिर्नरेंद्रस्यधार्तराष्ट्रस्यमानद॥ ६६॥ कर्णःपार्थान्रणेसर्वान्विजेष्यतिनसंशयः॥ कर्णमाश्रित्यकौंतेयधार्तराष्ट्रेणविग्रहः॥ ६७॥ रोचितोभवतासार्धंजानता
पिबलंतव॥ कर्णोहिभाषतेनित्यमहंपार्थान्समागतान्॥ ६८॥ वासुदेवंचदाशार्हंविजेष्यामिमहारथं॥ प्रोत्साहयन्दुरात्मानंधार्तराष्ट्रंसुदुर्मतिं॥ ६९ ॥ समि
तौगर्जतेकर्णस्तमद्यजहिभारत॥ यच्चयुष्मासुपापंवैधार्तराष्ट्रःप्रयुक्तवान् ॥ ७० ॥ तत्रसर्वत्रदुष्टात्माकर्णःपापमतिर्मुखं॥ यच्चतद्धार्तराष्ट्रस्यक्रूरैःषड्भिर्महार
थैः॥ ७१ ॥ अपश्यंनिहतंवीरंसौभद्रमृषभेक्षणं॥ द्रोणद्रौणिकृपान्वीरान्कर्षयंतंनरर्षभान्॥ ७२॥ निर्मनुष्यांश्चमातंगान्विरथांश्चमहारथान्॥ व्यश्वारोहांश्च
तुरगान्पत्तीन्व्यायुधजीविनः॥ ७३॥ कुर्वंतमृषभस्कंधंकुरुवृष्णियशस्करं॥ विधमंतमनीकानिव्यथयंतंमहारथान्॥ ७४ ॥ मनुष्यवाजिमातंगान्प्राहिण्वंतं ॥८३॥
यमक्षयं॥ शरैःसौभद्रमायांतंदहंतमिववाहिनीं॥ ७५॥ तन्मेदहतिगात्राणिसखेसत्येनतेशपे॥ यत्तत्रापिचदुष्टात्माकर्णोभ्यद्रुह्यतप्रभो॥ ७६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

अशक्नुवंश्चाभिमन्योःकर्णःस्थातुंरणेग्रतः ॥ सौभद्रशरनिर्भिन्नोविसंज्ञःशोणितोक्षितः ॥ ७७ ॥ निःश्वसन्क्रोधसंदीप्तोविमुखःसायकार्दितः ॥ अपयान
कृतोत्साहोनिराशश्चापिजीविते ॥ ७८ ॥ तस्यौसुविह्वलःसंख्येप्रहारजनितश्रमः ॥ अथद्रोणस्यसमरेतत्कालसदृशंतदा ॥ ७९ ॥ श्रुत्वाकर्णोवचःक्रूरंततश्चि
च्छेदकार्मुकं ॥ ततश्छिन्नायुधंतेनरणेपंचमहारथाः ॥ ८० ॥ तंचैवनिकृतिप्रज्ञाःप्राहरञ्छरवृष्टिभिः ॥ तस्मिन्विनिहतेवीरेसर्वेषांदुःखमाविशत् ॥ ८१ ॥ प्राह
सत्सतुदुष्टात्माकर्णःसचसुयोधनः ॥ यच्चकर्णोब्रवीत्कृष्णांसभायांपरुषंवचः ॥ ८२ ॥ प्रमुखेपांडवेयानांकुरूणांचनृशंसवत् ॥ विनष्टाःपांडवाःकृष्णेशाश्वतंन
रकंगताः ॥ ८३ ॥ पतिमन्यंपृथुश्रोणिवृणीष्वमृदुभाषिणि ॥ एषात्वंधृतराष्ट्रस्यदासीभूतानिवेशनं ॥ ८४ ॥ प्रविशारालपद्माक्षिनसंतिपतयस्तव ॥ नपांडवाः
प्रभवंतितवकृष्णेकथंचन ॥ ८५ ॥ दासभार्याचपांचालिस्वयंदासीचशोभने ॥ अद्यदुर्योधनोह्येकःपृथिव्यांनृपतिःस्मृतः ॥ ८६ ॥ सर्वेचास्यमहीपालायोग
क्षेममुपासते ॥ पश्येदानींयथाभद्रेविनष्टाःपांडवाःसमं ॥ ८७ ॥ अन्योन्यंसमुदीक्षंतेधार्तराष्ट्रस्यतेजसा ॥ व्यक्तंषंढतिलास्त्वेतेनपुरेवनिमज्जिताः ॥ ८८ ॥ प्रे
ष्यवच्चापिराजानमुपस्थास्यंतिकौरवं ॥ इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदापरमदुर्मतिः ॥ ८९ ॥ पापःपापवचःकर्णःश्टण्वतस्तवभारत ॥ अद्यपापस्यतद्वाक्यंसुवर्णविकृ
ताःशराः ॥ ९० ॥ शमयंतुशिलाधौतास्त्वयास्ताजीवितच्छिदः ॥ यानिचान्यानिदुष्टात्मापापानिकृतवांस्त्वयि ॥ ९१ ॥ तान्यद्यजीवितंचास्यशमयंतुशरास्त
व ॥ गांडीवप्रहितान्घोरानद्यगात्रैःस्पृशञ्छरान् ॥ ९२ ॥ कर्णःस्मरतुदुष्टात्मावचनंद्रोणभीष्मयोः ॥ सुवर्णपुंखानाराचाःशत्रुघ्नावैद्युतप्रभाः ॥ ९३ ॥ त्वयाऽस्ता
स्तस्यवर्माणिभित्वापास्यंतिशोणितं ॥ उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्तामर्मभित्वामहाशराः ॥ ९४ ॥ अद्यकर्णंमहावेगाःप्रेषयंतुयमक्षयं ॥ अद्यहाहाकृतादीनाविषण्णा
स्त्वच्छरार्दिताः ॥ ९५ ॥ प्रपतंतंरथात्कर्णंपश्यंतुवसुधाधिपाः ॥ अद्यशोणितसंमग्नंशयानंपतितंभुवि ॥ अपविद्धायुधंकर्णंदीनाःपश्यंतुबांधवाः ॥ ९६ ॥ ह
स्तिकक्षोमहानस्यभल्लेनोन्मथितस्त्वया ॥ प्रकंपमानःपततुभूमावपिरथध्वजः ॥ ९७ ॥ त्वयाशरशतैश्छिन्नंरथंहेमविभूषितं ॥ हतयोधाश्वमुत्सृज्यभीतःशल्यः
पलायतां ॥ ९८ ॥ नचेत्कर्णसुतंपार्थसूतपुत्रस्यपश्यतः ॥ प्रतिज्ञावारणार्थायनिहनिष्यसिसायकैः ॥ ९९ ॥ हतंकर्णस्तुतंदृष्ट्वाप्रियंपुत्रंदुरात्मवान् ॥ स्मरतांद्रो
णभीष्माभ्यांवचःक्षत्तुश्चमानद ॥ १०० ॥ ततःसुयोधनोदृष्ट्वाहतमाधिरथिंत्वया ॥ निराशोजीवितेत्वद्यराज्येचैवभवत्वरिः ॥ १०१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८४॥ एतेद्रवंतिपंचालावध्यमानाःशितैःशरैः॥ कर्णेनभरतश्रेष्ठपांडवानुज्जिहीर्षवः॥१०२॥ पंचालान्द्रौपदेयांश्चधृष्टद्युम्नशिखंडिनौ॥ धृष्टद्युम्नतनूजांश्चशतानीकं
चनाकुलिं॥ १०३॥ नकुलंसहदेवंचदुर्मुखंजनमेजयं॥ सुधर्माणंसात्यकिंचविद्धिकर्णवशंगतान्॥ १०४ ॥ अभ्याहतानांकर्णेनपंचालानामसौरणे॥ श्रूय
तेनिनदोघोरस्त्वद्वंधूनांपरंतप॥ १०५ ॥ नत्वेवभीताःपंचालाःकथंचित्स्युःपराङ्मुखाः॥ नहिमृत्युंमहेष्वासागणयंतिमहारणे॥१०६॥ यएकःपांडवींसेनांश
रौघैःसमवेष्टयत्॥ तंसमासाद्यपंचालाभीष्मान्नासन्पराङ्मुखाः॥ १०७॥ तेकथंकर्णमासाद्यविद्रवेयुर्महारथाः॥ यस्त्वेकःसर्वपंचालानहन्यहनिनाशयन्
॥ १०८॥ कालवच्चरतेवीरःपंचालानांरथव्रजे॥ तमप्यासाद्यसमरेमित्रार्थेमित्रवत्सलाः॥ १०९॥ तथाज्वलंतमस्त्राग्निंगुरुंसर्वधनुष्मतां॥ निर्दहंतंचसमरेदु
र्धर्षंद्रोणमोजसा॥ ११०॥ तेनित्यमुदिताजेतुंमृधेशत्रूनरिंदम॥ नजात्वाधिरथेर्भीताःपंचालाःस्युःपराङ्मुखाः॥ १११ ॥ तेषामापततांशूरःपंचालानांतर
स्विनां॥ आदत्तासूञ्शरैःकर्णःपतंगानामिवानलः॥११२॥ एतेद्रवंतिपंचालाद्राव्यंतेयोधिभिर्ध्रुवं॥ कर्णेनभरतश्रेष्ठपश्यपश्यतथाकृतान्॥११३॥ तांस्तथा
भिमुखान्वीरान्मित्रार्थेत्यक्तजीवितान्॥ क्षयंनयतिराधेयःपंचालाञ्छतशोरणे॥१४॥ तद्भारतमहेष्वासानगाधेमज्जतोऽप्लुवे॥ कर्णार्णवेप्लुवोभूत्वापंचालां
स्त्रातुमर्हसि॥१५॥ अस्त्रंहिरामात्कर्णेनभार्गवादृषिसत्तमात्॥ यदुपात्तंमहाघोरंतस्यरूपमुदीर्यते॥१६॥ तापनंसर्वसैन्यानांघोररूपंसुदारुणं॥ समावृत्यम
हासेनांज्वलंतंस्वेनतेजसा॥ १७॥ एतेचरंतिसंग्रामेकर्णचापच्युताःशराः॥ भ्रमराणामिवव्राताास्तापयंतिस्मतावकान्॥ १८॥ एतेद्रवंतिपंचालादिक्षुसर्वा
सुभारत॥ कर्णास्त्रंसमरेप्राप्यदुर्निवार्यमनात्मभिः॥ १९॥ एषभीमोदृढक्रोधोवृतःपार्थसमंततः॥ सृंजयैर्योधयन्कर्णंपीड्यतेनिशितैःशरैः॥१२०॥ पांडवा
न्सृंजयांश्चैवपंचालांश्चैवभारत॥ हन्यादुपेक्षितःकर्णोरोगोदेहमिवागतः॥२१॥ नान्यंत्वत्तोहिपश्यामियोधंयौधिष्ठिरेबले॥ यःसमासाद्यराधेयंस्वस्तिमाना
व्रजेद्गृहं॥ २२॥ तमद्यनिशितैर्बाणैर्विनिहत्यनरर्षभ॥ यथाप्रतिज्ञंपार्थत्वंकृत्वाकीर्तिमवाप्नुहि॥ २३॥ त्वंहिशक्तोरणेजेतुंसकर्णानपिकौरवान्॥ नान्योयु ॥८४॥
धियुधांश्रेष्ठसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥ २४॥ एतत्कृत्वामहत्कर्महत्वाकर्णमहारथं॥ कृतार्थःसफलःपार्थःसुखीभवनरोत्तम॥ १२५॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णप
र्वणिकृष्णवाक्येत्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३॥ ॥ छ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संजयउवाच सकेशवस्यबीभत्सुःश्रुत्वाभारतभाषितं॥ विशोकःसंप्रहृष्टश्चक्षणेनसमपद्यत॥ १ ॥ ततोज्यामभिमृज्याशुव्याक्षिपद्गांडिवंधनुः ॥ दध्रेकर्ण
विनाशायकेशवंचाभ्यभाषत॥ २॥ त्वयानाथेनगोविंदध्रुवएवजयोमम ॥ प्रसन्नोयस्यमेद्यत्वंलोकेभूतभविष्यकृत् ॥ ३॥ त्वत्सहायोह्यहंकृष्णत्रींल्लोकान्वै
समागतान्॥ प्रापयेयंपरंलोकंकिमुकर्णंमहाहवे॥ ४॥ पश्यामिद्रवतींसेनांपंचालानांजनार्दन॥ पश्यामिकर्णंसमरेविचरंतमभीतवत् ॥ ५॥ भार्गवास्त्रंचप
श्यामिज्वलंतंकृष्णसर्वशः॥ सृष्टंकर्णेनवार्ष्णेयशक्रेणेवयथाशनिं॥६॥अयंखलुससंग्रामोयत्रकर्णमयाहतं॥ कथयिष्यंतिभूतानियावद्भूमिर्धरिष्यति॥ ७॥
अद्यकृष्णविकर्णामेकर्णंनेष्यंतिमृत्यवे॥ गांडीवमुक्ताःक्षिण्वंतोममहस्तप्रचोदिताः॥ ८॥ अद्यराजाधृतराष्ट्रःस्वांबुद्धिमवमंस्यते॥ दुर्योधनमराज्यार्हंययारा
ज्येभ्यषेचयत्॥ ९॥ अद्यराज्यात्सुखाच्चैवश्रियोराष्ट्रात्तथापुरात्॥ पुत्रेभ्यश्चमहाबाहोधृतराष्ट्रोविमोक्ष्यति॥ १०॥ गुणवंतंहियोद्वेष्टिनिर्गुणंकुरुतेप्रभुं॥ सशो
चतिनृपःकृष्णक्षिप्रमेवागतेक्षये॥ ११ ॥ यथाचपुरुषःकश्चिच्छित्वाचाम्रवणंमहत्॥ फलंदृष्ट्वाभृशंदुःखीभविष्यतिजनार्दन ॥ सूतपुत्रेहतेत्वद्यनिराशोभवि
ताप्रभुः॥ १२॥ अद्यदुर्योधनोराज्याज्जीविताच्चनिराशकः॥ भविष्यतिहतेकर्णेकृष्णसत्यंब्रवीमिते॥ १३॥ अद्यदृष्ट्वामयाकर्णंशरैर्विशकलीकृतं॥ स्मरतांत
ववाक्यानिशमंप्रतिजनेश्वरः॥ १४॥ अद्यासौसौबलःकृष्णग्लहान्जानातुवैशरान्॥ दुरोदरंचगांडीवंमंडलंचरथंप्रति॥ १५ ॥ अद्यकुंतीसुतस्याहंदृढंराज्ञः
प्रजागरं॥ व्यपनेष्यामिगोविंदहत्वाकर्णंशितैःशरैः॥ १६॥ अद्यकुंतीसुतोराजाहतेसूतसुतेमया॥ सुप्रहृष्टमनाःप्रीतश्चिरंसुखमवाप्स्यति॥ १७॥ अद्यचाह
मनाधृष्यंकेशवाप्रतिमंशरं॥ उत्स्रक्ष्यामीहयःकर्णजीविताद्भ्रंशयिष्यति॥ १८॥ यस्यचैतद्व्रतंमत्यंवधेकिलदुरात्मनः॥ पादौनधावयेतावद्यावद्धन्यांनफाल्गु
नं॥ १९॥ मृषाकृत्वाव्रतंतस्यपापस्यमधुसूदन॥ पातयिष्येरथात्कायंशरैःसन्नतपर्वभिः॥ २०॥ योसौरणेनरंनान्यंपृथिव्यामनुमन्यते॥ तस्याद्यसूतपुत्रस्य
भूमिःपास्यतिशोणितम्॥ २१॥ अपतिर्ह्यसिकृष्णेतिसूतपुत्रोयदब्रवीत्॥ धृतराष्ट्रमतेकर्णःश्लाघमानःस्वकान्गुणान् ॥ २२ ॥ अनृतंतत्करिष्यंतिमामका
निशिताःशराः॥ आशीविषाइवक्रुद्धास्तस्यपास्यंतिशोणितं॥ २३॥ मयाहस्तवतामुक्तानाराचावैद्युतत्विषः॥ गांडीवसृष्टादास्यंतिकर्णस्यपरमांगतिं॥ २४॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अद्यतप्स्यतिराधेयःपांचालींयत्तदाब्रवीत्॥सभामध्येवचःक्रूरंकुत्सयन्पांडवान्प्रति॥ २५॥ येवैषंढतिलास्तत्रभवितारोद्यतेतिलाः॥ हतेवैकर्तनेकर्णेसूतपुत्रेदु
रात्मनि॥ २६॥ अहंवःपांडुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीतियदब्रवीत्॥ धृतराष्ट्रसुतान्कर्णःश्लाघमानोत्मनोगुणान्॥ अनृतंतत्करिष्यंतिमामकानिशिताःशराः॥ २७॥
उद्योगःपांडुपुत्राणांसमाप्तिमुपयास्यति॥ हंताहंपांडवान्सर्वान्सपुत्रानितियोब्रवीत्॥ २८॥ तमद्यकर्णंहंतास्मिमिषतांसर्वधन्विनां॥ यस्यवीर्यंसमाश्रित्यधा
र्तराष्ट्रोमहामनाः॥ २९॥ अवामन्यतदुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान्दुरात्मवान्॥ हत्वाहंकर्णमाजौहितोषयिष्यामिभ्रातरं॥ ३० ॥शरान्नानाविधान्मुक्त्वात्रासयिष्या
मिशात्रवान्॥ आकर्णमुक्तैरिषुभिर्यमराष्ट्रविवर्धनैः॥ ३१॥ भूमिशोभांकरिष्यामिपातितैरथकुंजरैः॥ तत्राहंवैमहासंख्येसंपन्नंयुद्धदुर्मदं॥ ३२॥ अद्यकर्ण
महंघोरंसूदयिष्यामिसायकैः॥ अद्यकर्णेहतेकृष्णधार्तराष्ट्राःसराजकाः॥ ३३॥ विद्रवंतुदिशोभीताःसिंहत्रस्तामृगाइव॥ अद्यदुर्योधनोराजाआत्मानंचानुशो
चतां॥ ३४॥ हतेकर्णेमयासंख्येसपुत्रेससुहृज्जने॥ अद्यकर्णंहतंदृष्ट्वाधार्तराष्ट्रोत्यमर्षणः॥ ३५॥ जानातुमांरणेकृष्णप्रवरंसर्वधन्विनां॥ सपुत्रपौत्रंसामात्यं
सभृत्यंचनिराशिषं॥ ३६॥ अद्यराज्येकरिष्यामिधृतराष्ट्रंजनेश्वरं॥ अद्यकर्णस्यचक्रांगाःक्रव्यादाश्चपृथग्विधाः॥ ३७॥शरैश्छिन्नानिगात्राणिविचरिष्यंति
केशव॥ अद्यराधासुतस्याहंसंग्रामेमधुसूदन॥ ३८॥ शिरश्छेत्स्यामिकर्णस्यमिषतांसर्वधन्विनां॥ अद्यतीक्ष्णैर्विपाठैश्चक्षुरैश्चमधुसूदन॥ ३९॥ रणेछेत्स्या
मिगात्राणिराधेयस्यदुरात्मनः॥ अद्यराजामहत्कृच्छ्रंसंत्यक्ष्यतियुधिष्ठिरः॥ ४०॥ संतापंमानसंवीरश्चिरसंभृतमात्मनः॥ अद्यकेशवराधेयमहंहत्वासबांधवं
॥ ४१॥ नंदयिष्यामिराजानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं॥ अद्याहमनुगान्कृष्णकर्णस्यकृपणान्युधि॥ ४२॥ हंताज्वलनसंकाशैःशरैःसर्पविषोपमैः॥ अद्याहंहेमकवचै
राबद्धमणिकुंडलैः॥ ४३॥ संस्तरिष्यामिगोविंदवसुधांवसुधाधिपैः॥ अद्याभिमन्योःशत्रूणांसर्वेषांमधुसूदन॥ ४४॥ प्रमथिष्यामिगात्राणिसिरांशिचशि
तैःशरैः॥ अद्यनिर्धार्तराष्ट्रांचभ्रात्रेदास्यामिमेदिनीं॥ ४५॥ निरर्जुनांवापृथिवींकेशवानुचरिष्यसि॥ अद्याहमनृणःकृष्णभविष्यामिधनुर्भृतां॥ ४६॥ कोप
स्यचकुरूणांचशराणांगांडिवस्यच॥ अद्यदुःखमहंमोक्ष्येत्रयोदशसमार्जितं॥ ४७॥ हत्वाकर्णंरणेकृष्णशंबरंमघवानिव॥ अद्यकर्णेहतेयुद्धेसोमकानांमहा
रथाः॥ ४८॥ कृतंकार्यंचमन्यंतांमित्रकार्येप्सवोयुधि॥ ममचैवकथंप्रीतिःशैनेयस्याद्यमाधव॥ ४९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४ ॥ ५५॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भविष्यतिहतेकर्णेमयिचापिजयाधिके॥ अहंहत्वारणेकर्णपुत्रंचास्यमहारथं ॥ ५० ॥ प्रीतिंदास्यामिभीमस्ययमयोःसात्यकस्यच ॥ धृष्टद्युम्नशिखंडिभ्यांपं
चालानांचमाधव॥ ५१ ॥ अद्यानृण्यंगमिष्यामिहत्वाकर्णमहाहवे॥ अद्यपश्यंतुसंग्रामेधनंजयममर्षणं॥ ५२ ॥ युध्यंतंकौरवान्संख्येघातयंतंचसूतजं॥भव
त्सकाशेवक्ष्येचपुनरेवात्मसंस्तवं॥ ५३ ॥ धनुर्वेदेमत्समोनास्तिलोकेपराक्रमेवाममकोस्तितुल्यः॥ कोवाप्यन्योमत्समोस्तिक्षमावांस्तथाक्रोधेसदृशोन्योनमे
स्ति ॥ ५४ ॥ अहंधनुष्मानसुरान्सुरांश्चसर्वाणिभूतानिचसंगतानि॥ स्वबाहुवीर्याद्गमयेपराभवंमत्पौरुषंविद्धिपरंपरेभ्यः॥ ५५ ॥ शरार्चिषागांडिवेनाहमेकः
सर्वान्कुरून्बाह्लिकांश्चाभिहत्य॥ हिमात्ययेकक्षगतोयथाग्निस्तथादहेयंसगणान्प्रसह्य॥ ५६ ॥ पाणौपृषत्कालिखितामर्मैतेधनुश्चदिव्यंविततंसबाणं॥ पादौ
चमेसरथौसध्वजौचनमादृशंयुद्धगतंजयंति॥ ५७॥ इत्येवमुक्त्वार्जुनमेकवीरःक्षिप्रंरिपुघ्नःक्षतजोपमाक्षः॥ भीमंमुमुक्षुःसमरेप्रयातःकर्णस्यकायाच्चशिरो
जिहीर्षुः॥ ५८॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिअर्जुनवाक्येचतुःसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७४॥ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच समागमेपांडवसृंजयानां
महाभयेमामकानामगाधे॥ धनंजयेतातरणाययातेकर्णेनतद्युद्धमथोत्रकीदृक्॥ १॥ संजयउवाच तेषामनीकानिबृहद्ध्वजानिरणेसमृद्धानिसमाग
तानि॥ गर्जंतिभेरीनिनदोन्मुखानिनादैर्यथामेघगणास्तपांते॥ २ ॥ महागजाभ्राकुलमस्त्रतोयंवादित्रनेमीतलशब्दवच्च॥ हिरण्यचित्रायुधविद्युतंचशरासि
नाराचमहास्त्रधारं॥ ३ ॥ तद्भीमवेगंरुधिरौघवाहिखड्गाकुलंक्षत्रियजीवघाति॥ अनार्तवंक्रूरमनिष्टवर्षंबभूवतत्संहरणंप्रजानां॥ ४॥ एकंरथंसंपरिवार्यमृत्युं
नयंत्यनेकेचरथाःसमेताः॥ एकस्तथैकंरथिनंरथाग्र्यांस्तथारथश्चापिरथाननेकान्॥ ५॥ रथंससूतंसहयंचकंचित्कश्चिद्रथीमृत्युवशंनिनाय ॥ निनायचाप्ये
कगजेनकश्चिद्रथान्बहूनमृत्युवशेतथाश्वान्॥ ६॥ रथान्ससूतान्सहयान्गजांश्चसर्वानरीन्मृत्युवशंशरौघैः॥ निन्येहयांश्चैवतथाससादीन्पदातिसंघांश्चतथैव
पार्थः॥ ७॥ कृपःशिखंडीचरणेसमेतौदुर्योधनंसात्यकिरध्यगच्छत्॥ श्रुतस्तथाद्रोणपुत्रेणसार्धंयुधामन्युश्चित्रसेनेनसार्धं॥ ८ ॥ कर्णस्यपुत्रंतुरथीसुषेणंस
मागतंसृंजयश्चोत्तमौजाः॥ गांधारराजंसहदेवःक्षुधार्तोमहर्षभंसिंहइवाभ्यधावत् ॥ ९॥

समागमेइति समागमेकर्णेनसहकीदृग्युद्धमभूदितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥ ९ ॥.

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पांचालेयंपांचालीतनयंनाकुलिं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७ ॥

शतानीकोनाकुलिःकर्णपुत्रंयुवायुवानंवृषसेनंशरौघैः ॥ समार्पयत्कर्णपुत्रश्चशूरःपांचालेयंशरवर्षैरनेकैः ॥ १० ॥ रथर्षभःकृतवर्माणमार्छन्माद्रीपुत्रोनकुल
श्चित्रयोधी ॥ पंचालानामधिपोयाज्ञसेनिःसेनापतिःकर्णमार्छत्ससैन्यं ॥ ११ ॥ दुःशासनोभारतभारतीचसंशप्तकानांपृतनासमृद्धा ॥ भीमंरणेशस्त्रभृतांवरि
ष्ठंभीमंसमार्छत्तमसह्यवेगं ॥ १२ ॥ कर्णात्मजंतत्रजघानवीरस्तथाच्छिनच्चोत्तमौजाःप्रसह्य ॥ तस्योत्तमांगंनिपपातभूमौनिनादयद्गांनिनदेनखंच ॥ १३ ॥
सुषेणशीर्षंपतितंपृथिव्यांविलोक्यकर्णोथतदार्तरूपः ॥ क्रोधाद्धयांस्तस्यरथंध्वजंचबाणैःसुधारैर्निशितैरकृंतत् ॥ १४ ॥ सतूत्तमौजानिशितैःपृषत्कैर्विव्याधख
ड्गेनचभास्वरेण ॥ पार्ष्णिग्रहांश्चैवकृपस्यहत्वाशिखंडिवाहंसततोध्यरोहत् ॥ १५ ॥ कृपंतुदृष्ट्वाविरथंरथस्थोनैच्छच्छरैस्ताडयितुंशिखंडी ॥ तंद्रौणिरावार्यरथंकृ
पस्यसमुज्जह्रेपंकगतांयथागां ॥ १६ ॥ हिरण्यवर्मानिशितैःपृषत्कैस्तवात्मजानामनिलात्मजोवै ॥ अतापयत्सैन्यमतीवभीमःकालेशुचौमध्यगतोयथार्कः ॥
॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलद्वंद्वयुद्धेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच अथत्विदानींतुमुलेविमर्दे द्विष
द्भिरेकोबहुभिःसमावृतः ॥ महारणेसारथिमित्युवाचभीमश्चमूंवाहयधार्तराष्ट्रीं ॥ १ ॥ त्वंसारथेयाहिजवेनवाहैर्नयाम्येतान्धार्तराष्ट्रान्यमाय ॥ संचोदितोभी
मसेनेनचैवंससारथिःपुत्रबलंत्वदीयं ॥ २ ॥ प्रायात्ततःसत्वरमुग्रवेगोयतोभीमस्तद्बलंगंतुमैच्छत् ॥ ततोपरेनागरथाश्वपत्तिभिःप्रत्युद्ययुस्तंकुरवःसमंतात् ॥
॥ ३ ॥ भीमस्यवाहाग्र्यमुदारवेगंसमंततोबाणगणैर्निजघ्नुः ॥ ततःशरानापततोमहात्माचिच्छेदबाणैस्तपनीयपुंखैः ॥ ४ ॥ तेवैनिपेतुस्तपनीयपुंखाद्विधात्रिधा
भीमशरैर्निकृत्ताः ॥ ततोराजन्नागरथाश्वयूनांभीमाहतानांवरराजमध्ये ॥ ५ ॥ घोरोनिनादःप्रबभौनरेंद्रवज्राहतानामिवपर्वतानां ॥ तेवध्यमानाश्चनरेंद्रमु
ख्यानिर्भिद्यंतोभीमशरप्रवेकैः ॥ ६ ॥ भीमंसमंतात्समरेऽभ्यरोहन्वृक्षंशकुंताइवपुष्पहेतोः ॥ ततोभियातेतवसैन्येसभीमःप्रादुश्चक्रेवेगमनंतवेगः ॥ ७ ॥ य
थांतकालेक्षपयन्दिधक्षुर्भूतांतकृत्कालइवात्तदंडः ॥ तस्यातिवेगस्यरणेतिवेगंनाशक्नुवन्धारयितुंत्वदीयाः ॥ ८ ॥ व्यात्ताननस्यापततोयथैवकालस्यकालेहर
तःप्रजावै ॥ ततोबलंभारतभारतानांप्रदह्यमानंसमरेमहात्मना ॥ ९ ॥ भीतंदिशोऽकीर्यतभीमनुन्नंमहानिलेनाभ्रगणाययथैव ॥ ततोधीमान्सारथिमब्रवीद्बली
सभीमसेनःपुनरेवहृष्टः ॥ १० ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सूताभिजानीहिस्वकान्परान्वारथान्ध्वजांश्चापततःसमेतान् ॥ युद्ध्यन्त्व्यहंनाभिजानामिकिंचिन्मासैन्यंस्वंछादयिष्येपृषत्कैः ॥ ११ ॥ अरीन्विशोकाभिनिरी
क्ष्यसर्वतोरथोध्वजाग्राणिधुनोतिमेभृशं ॥ राजातुरोनागमद्यत्किरीटीबहूनिदुःखान्यभियातोस्मिसूत ॥ १२ ॥ एतद्दुःखंसारथेधर्मराजोयन्मांहित्वायातवा
न्शत्रुमध्ये ॥ नैनंजीवंनाद्यजानाम्यजीवंबीभत्सुंवातन्ममाद्यातिदुःखं ॥ १३ ॥ सोहंद्विषत्सैन्यमुदग्रकल्पंविनाशयिष्येपरमप्रतीतः ॥ एतन्निहत्याजिमध्येसमे
तंप्रीतोभविष्यामिसहत्वयाद्य ॥ १४ ॥ सर्वांस्तूणान्सायकानामवेक्ष्यकिंशिष्टंस्यात्सायकानांरथेमे ॥ कावाजातिःकिंप्रमाणंचतेषांज्ञात्वाव्यक्तंतत्समाचक्ष्व
सूत ॥ १५ ॥ विशोकउवाच षण्मार्गणानामयुतानिवीरक्षुराश्चभल्लाश्चतथायुताख्याः ॥ नाराचानांद्वेसहस्रेचवीरत्रीण्येवचप्रदराणांस्मपार्थ ॥ १६ ॥
अस्त्यायुधंपांडवेयावशिष्टंनयद्वहेच्छकटंषड्गवीयं ॥ एतद्विद्वन्मुंचसहस्रशोपिगदासिबाहुद्रविणंचतेस्ति ॥ १७ ॥ प्रासाश्चमुद्गराःशक्तयस्तोमराश्चमाभैषीस्त्वं
संक्षयादायुधानां ॥ १८ ॥ भीमसेनउवाच सूताद्यैनंपश्यभीमप्रयुक्तैःसंछिंदद्भिःपार्थिवानांसुवेगैः ॥ छन्नंबाणैराहवंघोररूपंनष्टादित्यंमृत्युलोकेनतुल्यं
॥ १९ ॥ अद्यैतद्वैविदितंपार्थिवानांभविष्यतित्याकुमारंचसूत ॥ निमग्नोवासमरेभीमसेनएकःकुरून्वासमरेव्यजैषीत् ॥ २० ॥ सर्वेसंख्येकुरवोनिष्पतंतुमांवा
लोकाःकीर्तयंत्वाकुमारं ॥ सर्वानेकस्तानहंपातयिष्येतेवासर्वेभीमसेनंतुदंतु ॥ २१ ॥ आशास्तारःकर्मचाप्युत्तमंयेतन्मेदेवाःकेवलंसाधयंतु ॥ आयात्विहाद्यार्जु
नःशत्रुघातीशक्रस्तूर्णंयज्ञइवोपहूतः ॥ २२ ॥ ईक्षस्वैतांभारतींदीर्यमाणामेतेकस्माद्विद्रवंतेनरेंद्राः ॥ व्यक्तंधीमान्सव्यसाचीनराग्र्यःसैन्यंह्येतच्छादयत्याशुबा
णैः ॥ २३ ॥ पश्यध्वजांश्चद्रवतोविशोकनागाहयान्पत्तिसंघांश्चसंख्ये ॥ रथान्विकीर्णान्शरशक्तिताडितान्पश्यस्वैतान्रथिनश्चैवसूत ॥ २४ ॥ आपूर्यतेकौर
वीचाप्यभीक्ष्णंसेनाह्यसौसुभृशंहन्यमाना ॥ धनंजयस्याशनितुल्यवेगैर्ग्रस्ताशरैःकांचनबर्हिजालैः ॥ २५ ॥ एतेद्रवंतिस्मरथाश्वनागाःपदातिसंघानतिमर्द
यंतः ॥ संमुह्यमानाःकौरवाःसर्वएवद्रवंतिनागाइवदाहभीताः ॥ २६ ॥ हाहाकृताश्चैवरणेविशोकमुंचंतिनादान्विपुलान्गजेंद्राः ॥ २७ ॥ विशोकउवाच
किंभीमनैनंत्वमिहाश्रृणोषिविस्फारितंगांडिवस्यातिघोरं ॥ क्रुद्धेनपार्थेनविकृष्यतोद्यकच्चिन्नेमौतवकर्णौविनष्टौ ॥ २८ ॥ सर्वेकामाःपांडवतेसमृद्धाःकपिर्ध्व
सौदृश्यतेहस्तिसैन्ये ॥ नीलाद्धनाद्विद्युतमुच्चरंतींतथापश्यविस्फुरंतींधनुर्ज्यां ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ असितप्रयुक्तैः कृष्णप्रयुक्तैः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥

कपिर्ह्यसौवीक्षतेसर्वतोवैध्वजाग्रमारुह्यधनंजयस्य ॥ वित्रासयन्रिपुसंघान्विमर्देबिभेम्यस्मादात्मनैवाभिवीक्ष्य ॥ ३० ॥ विभ्राजतेचातिमात्रंकिरीटंविचि ८
त्रमेतच्चधनंजयस्य ॥ दिवाकराभोमणिरेषदिव्योविभ्राजतेचैवकिरीटसंस्थः ॥ ३१ ॥ पार्श्वेभीमंपांडुराभ्रप्रकाशंपश्यस्वशंखंदेवदत्तंसुघोषं ॥ अभीषुहस्तस्य
॥ ८७ ॥ जनार्दनस्यविगाहमानस्यचमूंपरेषां ॥ ३२ ॥ रविप्रभंवज्रनाभंक्षुरांतंपार्श्वेस्थितंपश्यजनार्दनस्य ॥ चक्रंयशोवर्धनंकेशवस्यसदार्चितंयदुभिःपश्यवीर ॥
॥ ३३ ॥ महाद्विपानांसरलद्रुमोपमाः करानिकृत्ताः प्रपतंत्यमीक्षुरैः ॥ किरीटिनातेनपुनःससादिनःशरैर्निकृत्ताःकुलिशैरिवाद्रयः ॥ ३४ ॥ तथैवकृष्णस्यचपांच
जन्यंमहार्हमेतंद्विजराजवर्णं ॥ कौंतेयपश्योरसिकौस्तुभंचजाज्वल्यमानंविजयांस्रजंच ॥ ३५ ॥ ध्रुवंरथाग्र्यःसमुपैतिपार्थोविद्रावयन्सैन्यमिदंपरेषां ॥ सिता
भ्रवर्णैरसितप्रयुक्तैर्हयैर्महार्हैरथिनांवरिष्ठः ॥ ३६ ॥ रथान्हयान्पत्तिगणांश्चसायकैर्विदारितान्पश्यपतंत्यमीयथा ॥ तवानुजेनामरराजतेजसामहावनानीव
सुपर्णवायुना ॥ ३७ ॥ चतुःशतान्पश्यरथानिमान्हतान्सवाजिसूतान्समरेकिरीटिना ॥ महेषुभिःसप्तशतानिदंतिनांपदातिसादींश्चरथाननेकशः ॥ ३८ ॥
अयंसमभ्येतितवांतिकंबलीनिघ्नन्कुरूंश्चित्रइवग्रहोर्जुनः ॥ सच्छिद्धकामोसिहतास्त्वाहिताबलंतवायुश्चचिरायवर्धतां ॥ ३९ ॥ भीमसेनउवाच ददानि
तेग्रामवरांश्चतुर्दशप्रियाख्यानेसारथेसुप्रसन्नः ॥ दासीशतंचापिरथांश्चविंशतिंयदर्जुनंवेदयसेविशोक ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिभीमसेनवि
शोकसंवादेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच श्रुत्वातुरथनिर्घोषंसिंहनादंचसंयुगे ॥ अर्जुनःप्राहगोविंदंशीघ्रंनोदयवाजिनः
॥ १ ॥ अर्जुनस्यवचःश्रुत्वागोविंदोर्जुनमब्रवीत् ॥ एषगच्छामिसुक्षिप्रंयत्रभीमोव्यवस्थितः ॥ २ ॥ तंयांतमश्वैर्हिमशंखवर्णैःसुवर्णमुक्तामणिजालनद्धैः ॥
जंभंजिघांसुंप्रगृहीतवज्रंजयायदेवेंद्रमिवोग्रमन्युं ॥ ३ ॥ रथाश्वमातंगपदातिसंघाबाणस्वनैर्नेमिखुरस्वनैश्च ॥ संनादयंतोवसुधांदिशश्चक्रुद्धान्नृसिंहाजयम
भ्युदीयुः ॥ ४ ॥ तेषांचपार्थस्यचमारिषासीद्देहासुपाप्मक्षपणंसुयुद्धं ॥ त्रैलोक्यहेतोरसुरैर्यथासीद्देवस्यविष्णोर्जयतांवरस्य ॥ ५ ॥ तैरस्तमुच्चावचमायुधंतदेकः
प्रचिच्छेदकिरीटमाली ॥ क्षुरार्धचंद्रैर्निशितैश्चभल्लैःशिरांसितेषांबहुधाचबाहून् ॥ ६ ॥ छत्राणिवालव्यजनानिकेतूनश्वान्रथान्पत्तिगणान्द्विपांश्च ॥ तेपेतुरु ॥ ८७ ॥
र्व्यांबहुधाविरूपावातप्रणुन्नानियथावनानि ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सुवर्णजालावततामहागजाःसवैजयंतीध्वजयोधकल्पिताः ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिःसमाचिताश्चकाशिरेप्रज्वलितायथाचलाः ॥ ८ ॥ विदार्यनागाश्वरथान्ध
नंजयःशरोत्तमैर्वासववज्रसन्निभैः ॥ द्रुतंययौकर्णजिघांसयातथायथामरुत्वान्बलभेदनेपुरा ॥ ९ ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तवसैन्यमरिंदमः ॥ प्रविवेशमहा
बाहुर्मकरःसागरंयथा ॥ १० ॥ तंहृष्टास्तावकाराजन्रथपत्तिसमन्विताः ॥ गजाश्वसादिबहुलाःपांडवंसमुपाद्रवन् ॥ ११ ॥ तेषामापततांपार्थमारावःसुमहान
भूत् ॥ सागरस्येवक्षुब्धस्ययथास्यात्सलिलस्वनः ॥ १२ ॥ तेतुतंपुरुषव्याघ्रंव्याघ्राइवमहारथाः ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेत्यक्त्वाप्राणकृतंभयं ॥ १३ ॥ तेषामापत
तांतत्रशरवर्षाणिमुंचतां ॥ अर्जुनोव्यधमत्सैन्यंमहावातोघनानिव ॥ १४ ॥ तेर्जुनंसहिताभूत्वारथवंशैःप्रहारिणः ॥ अभियायमहेष्वासाविव्यधुर्निशितैःश
रैः ॥ १५ ॥ ततोर्जुनःसहस्राणिरथवारणवाजिनां ॥ प्रेषयामासविशिखैर्यमस्यसदनंप्रति ॥ १६ ॥ तेवध्यमानाःसमरेपार्थचापच्युतैःशरैः ॥ तत्रतत्रस्मलीयं
तेभयेजातेमहारथाः ॥ १७ ॥ तेषांचतुःशतान्वीरान्यतमानान्महारथान् ॥ अर्जुनोनिशितैर्बाणैरनयद्यमसादनं ॥ १८ ॥ तेवध्यमानाःसमरेनानालिंगैःशितैः
शरैः ॥ अर्जुनंसमभित्यज्यदुद्रुवुर्वैदिशोदश ॥ १९ ॥ तेषांशब्दोमहानासीद्द्रवतांवाहिनीमुखे ॥ महौघस्येवजलधेर्गिरिमासाद्यदीर्यतः ॥ २० ॥ तांतुसेनांभृशं
विध्वाद्रावयित्वार्जुनःशरैः ॥ प्रायादभिमुखःपार्थःसूतानीकंहिमारिष ॥ २१ ॥ तस्यशब्दोमहानासीत्परानभिमुखस्यवै ॥ गरुडस्येवपततःपन्नगार्थेयथापुरा
॥ २२ ॥ तंतुशब्दमभिश्रुत्यभीमसेनोमहाबलः ॥ बभूवपरमप्रीतःपार्थदर्शनलालसः ॥ २३ ॥ श्रुत्वैवपार्थमायांतंभीमसेनःप्रतापवान् ॥ त्यक्त्वाप्राणान्महारा
जसेनांतवममर्दह ॥ २४ ॥ सवायुवीर्यप्रतिमोवायुवेगसमोजवे ॥ वायुवद्व्यचरद्भीमोवायुपुत्रःप्रतापवान् ॥ २५ ॥ तेनार्द्यमानाराजेंद्रसेनातवविशांपते ॥
व्यभ्रश्यतमहाराजभिन्नानौरिवसागरे ॥ २६ ॥ तांतुसेनांतदाभीमोदर्शयन्पाणिलाघवं ॥ शरैरवचकर्तोग्रैःप्रेषयिष्यन्यमक्षयं ॥ २७ ॥ तत्रभारतभीमस्यब
लंदृष्ट्वातिमानुषं ॥ व्यभ्रमंतरणेयोधाःकालस्येवयुगक्षये ॥ २८ ॥ तथार्दितान्भीमबलान्भीमसेनेनभारत ॥ दृष्ट्वादुर्योधनोराजाइदंवचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सै
निकांश्चमहेष्वासान्योधांश्चभरतर्षभ ॥ समादिशन्रणेसर्वान्हतभीममितिस्मह ॥ ३० ॥ तस्मिन्हतेहतंमन्येपांडुसैन्यमशेषतः ॥ प्रतिगृह्यचतामाज्ञांतवपुत्र
स्यपार्थिवाः ॥ ३१ ॥ भीमंप्रच्छादयामासुःशरवर्षैःसमंततः ॥ गजाश्वबहुलाराजन्नराश्चजयगृद्धिनः ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥५७॥५८॥

रथेस्थिताश्वराजेंद्रपरिवव्रुर्वृकोदरं ॥ सतैःपरिवृतःशूरैःशूरोराजन्समंततः ॥ ३३॥ शुशुभेभरतश्रेष्ठोनक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ परिवेषीयथासोमःपरिपूर्णोविराज
ते ॥ ३४ ॥ सरराजतथासंख्येदर्शनीयोनरोत्तमः ॥ निर्विशेषोमहाराजयथाहिविजयस्तथा ॥३५॥ तस्यतेपार्थिवाःसर्वेशरवृष्टिंसमासृजन् ॥ क्रोधरक्तेक्षणाः
शूराहंतुकामावृकोदरं ॥ ३६ ॥ तांविदार्यमहासेनांशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ निश्चक्रामरणाद्भीमोमत्स्योजालादिवांभसि ॥ ३७ ॥ हत्वादशसहस्राणिगजानाम
निवर्तिनां ॥ नृणांशतसहस्रेद्वेद्वेशतेचैवभारत ॥ ३८ ॥ पंचचाश्वसहस्राणिरथानांशतमेवच ॥ हत्वाप्रास्यंदयद्भीमोनदींशोणितवाहिनीं ॥ ३९ ॥ शोणितोदां
रथावर्तांहस्तिग्राहसमाकुलां ॥ नरमीनाश्वनक्रांतांकेशशैवलशाद्वलां ॥४०॥ संछिन्नभुजनागेंद्रांबहुरत्नापहारिणीं ॥ऊरुग्राहांमज्जपंकांशीर्षोपलसमावृतां
॥ ४१ ॥ धनुःकाशांशरावापांगदापरिघकेतनां ॥ हंसछत्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिलां ॥ ४२ ॥ हारपद्माकरांचैवभूमिरेणूर्मिमालिनीं ॥ आर्यवृत्तवतींसं
ख्येसुतरांभीरुदुस्तरां ॥ ४३ ॥ योधग्राहवतींसंख्येवहंतींपितृसादनं ॥ क्षणेनपुरुषव्याघ्रःप्रावर्तयतनिम्नगां ॥ ४४ ॥ यथावैतरणीमुग्रांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥
तथादुस्तरणींघोरांभीरूणांभयवर्धनीं ॥ ४५ ॥ यतोयतःपांडवेयःप्रविष्टोरथसत्तमः ॥ ततस्ततोघातयतयोधान्शतसहस्रशः ॥ ४६ ॥ एवंदृष्ट्वाकृतंकर्मभीमसे
नेनसंयुगे ॥ दुर्योधनोमहाराजशकुनिंवाक्यमब्रवीत् ॥ ४७॥ जयमातुलसंग्रामेभीमसेनंमहाबलं ॥ अस्मिन्जितेजितंमन्येपांडवेयंमहाबलं ॥ ४८ ॥ ततः
प्रायान्महाराजसौबलेयःप्रतापवान् ॥ रणायमहतेयुक्तोभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ ४९ ॥ ससमासाद्यसंग्रामेभीमंभीमपराक्रमं ॥ वारयामासतंवीरोवेलेवमक
रालयं ॥ ५० ॥ संन्यवर्तततंभीमोवार्यमाणःशितैःशरैः ॥ शकुनिस्तस्यराजेंद्रवामपार्श्वेस्तनांतरे ॥ ५१ ॥ प्रेषयामासनाराचान्रुक्मपुंखान्शिलाशितान् ॥
वर्मभित्वातुतेघोराःपांडवस्यमहात्मनः ॥ ५२ ॥ न्यमज्जंतमहाराजकंकबर्हिणवाससः ॥ सोतिविद्धोरणेभीमःशरंरुक्मविभूषितं ॥ ५३ ॥ प्रेषयामाससरुषा
सौबलंप्रतिभारत ॥ तमायांतंशरंघोरंशकुनिःशत्रुतापनः ॥ ५४ ॥ चिच्छेदसप्तधाराजन्कृतहस्तोमहाबलः ॥ तस्मिन्निपतितेभूमौभीमःक्रुद्धोविशांपते
॥ ५५ ॥ धनुश्चिच्छेदभल्लेनसौबलस्यहसन्निव ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंसौबलेयःप्रतापवान् ॥ ५६ ॥ अन्यदादायवेगेनधनुर्भल्लांश्चषोडश ॥ तैस्तस्यतुमहारा
जभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ ५७॥ द्वाभ्यांससारथिंत्वार्छद्भीमंसप्तभिरेवच ॥ ध्वजमेकेनचिच्छेदद्वाभ्यांछत्रंविशांपते ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीये

चतुर्भिश्चतुरोवाहान्विव्याधसुबलात्मजः ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजभीमसेनःप्रतापवान् ॥ ५९ ॥ शक्तिंचिक्षेपसमरेरुक्मदंडामयस्मयीं ॥ साभीमभुजनिर्मुक्ता
नागजिह्वेवचंचला ॥ ६० ॥ निपपातरणेतूर्णंसौबलस्यमहात्मनः ॥ ततस्तामेवसंगृह्यशक्तिंकनकभूषणां ॥ ६१ ॥ भीमसेनायचिक्षेपक्रुद्धरूपोविशांपते ॥ सा
निर्भिद्यभुजंसव्यंपांडवस्यमहात्मनः ॥ ६२ ॥ निपपाततदाभूमौयथाविद्युन्नभश्च्युता ॥ अथोत्क्रुष्टंमहाराजधार्तराष्ट्रैःसमंततः ॥ ६३ ॥ नतुतंममृषेभीमःसिंह
नादंतरस्विनां ॥ अन्यद्गृह्यधनुःसज्यंत्वरमाणोमहाबलः ॥ ६४ ॥ मुहूर्तादिवराजेंद्रच्छादयामाससायकैः ॥ सौबलस्यबलंसंख्येत्यक्त्वात्मानंमहाबलः ॥ ६५ ॥
तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासूतंचैवविशांपते ॥ ध्वजंचिच्छेदभल्लेनत्वरमाणःपराक्रमी ॥ ६६ ॥ हताश्वंरथमुत्सृज्यत्वरमाणोनरोत्तमः ॥ तस्थौविस्फारयंश्चापंक्रोध
रक्तेक्षणःश्वसन् ॥ ६७ ॥ शरैश्चबहुधाराजन्भीममार्छत्समंततः ॥ प्रतिहत्यतुवेगेनभीमसेनःप्रतापवान् ॥ ६८ ॥ धनुश्चिच्छेदसंक्रुद्धोविव्याधचशितैःशरैः ॥
सोतिविद्धोबलवताशत्रुणाशत्रुकर्शनः ॥ ६९ ॥ निपपाततदाभूमौकिंचित्प्राणोनराधिपः ॥ ततस्तंविह्वलंज्ञात्वापुत्रस्तवविशांपते ॥ ७० ॥ अपोवाहरथेनाजौ
भीमसेनस्यपश्यतः ॥ रथस्थेतुनरव्याघ्रेधार्तराष्ट्राःपराङ्मुखाः ॥ ७१ ॥ प्रदुद्रुवुर्दिशोभीताभीमाज्जातेमहाभये ॥ सौबलेनिर्जितेराजन्भीमसेनेनधन्विना ॥
॥ ७२ ॥ भयेनमहताविष्टःपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अपायाज्जवनैरश्वैःसापेक्षोमातुलंप्रति ॥ ७३ ॥ पराङ्मुखंतुराजानंदृष्ट्वासैन्यानिभारत ॥ विप्रजग्मुःसमुत्सृ
ज्यद्वैरथानिसमंततः ॥ ७४ ॥ तान्दृष्ट्वाविद्रुतान्सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ॥ जवेनाभ्यापतद्भीमःकिरन्शरशतान्बहून् ॥ ७५ ॥ तेवध्यमानाभीमेनधार्तरा
ष्ट्राःपराङ्मुखाः ॥ कर्णमासाद्यसमरेस्थिताराजन्समंततः ॥ ७६ ॥ सहितेषांमहावीर्योद्वीपोभूत्सुमहाबलः ॥ भिन्ननौकायथाराजन्द्वीपमासाद्यनिर्वृताः ॥ ७७ ॥
भवंतिपुरुषव्याघ्रनाविकाःकालपर्यये ॥ तथाकर्णंसमासाद्यतावकाःपुरुषर्षभ ॥ ७८ ॥ समाश्वस्ताःस्थिताराजन्संप्रहृष्टाःपरस्परं ॥ समाजग्मुश्चयुद्धायमृत्युं
कृत्वानिवर्तनं ॥ ७९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिशकुनिपराजयेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ धृतराष्ट्रउवाच ततोभग्ने
षुसैन्येषुभीमसेनेनसंयुगे ॥ दुर्योधनोब्रवीत्किंनुसौबलोवापिसंजय ॥ १ ॥ कर्णोवाजयतांश्रेष्ठोयोधावामामकायुधि ॥ कृपोवाकृतवर्मावाद्रौणिर्दुःशासनो
पिवा ॥ २ ॥ अत्यद्भुतमहंमन्येपांडवेयस्यविक्रमं ॥ यदेकःसमरेसर्वान्योधयामाससमामकान् ॥ ३ ॥ भारतभावदीपेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥छ॥ ॥ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथाप्रतिज्ञंयोधानांराधेयःकृतवानपि ॥ कुरूणामथसर्वेषांकर्णःशत्रुनिषूदनः ॥ ४ ॥ शर्मवर्मप्रतिष्ठाचजीविताशाचसंजय ॥ तत्रभग्नंबलंदृष्ट्वाकौंतेयेनामि
तौजसा ॥ ५ ॥ राधेयोवाप्याधिरथिःकर्णःकिमकरोद्युधि ॥ पुत्रावाममदुर्धर्षाराजानोवामहारथाः ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वकुशलोह्यसिसंजय ॥ ६ ॥ संजयउवाच
अपराह्णेमहाराजसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ जघानसोमकान्सर्वान्भीमसेनस्यपश्यतः ॥ ७ ॥ भीमोप्यतिबलंसैन्यंधार्तराष्ट्रंव्यपोथयत् ॥ अथकर्णोब्रवीच्छल्यंपं
चालान्प्रापयस्वमां ॥ ८ ॥ द्राव्यमाणंबलंदृष्ट्वाभीमसेनेनधीमता ॥ यंतारमब्रवीत्कर्णःपंचालानेवमांवह ॥ ९ ॥ मद्रराजस्ततःशल्यःश्वेतानश्वान्महाजवान् ॥
प्राहिणोच्चेदिपंचालान्करूषांश्चमहाबलः ॥ १० ॥ प्रविश्यचमहत्सैन्यंशल्यःपरबलार्दनः ॥ न्ययच्छत्तुरगान्हृष्टोयत्रयत्रैच्छदग्रणीः ॥ ११ ॥ तंरथंमेघसंकाशंवै
याघ्रपरिवारणं ॥ संदृश्यपांडुपंचालास्त्रस्ताह्यासन्विशांपते ॥ १२ ॥ ततोरथस्यनिनदःप्रादुरासीन्महारणे ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषःपर्वतस्येवदीर्यतः ॥ १३ ॥ ततः
शरशतैस्तीक्ष्णैःकर्णआकर्णनिःसृतैः ॥ जघानपांडवबलंशतशोथसहस्रशः ॥ १४ ॥ तत्तथासमरेकर्मकुर्वाणमपराजितं ॥ परिवव्रुर्महेष्वासाःपांडवानांमहार
थाः ॥ १५ ॥ तंशिखंडीचभीमश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ नकुलःसहदेवश्चद्रौपदेयाश्चसात्यकिः ॥ १६ ॥ परिवव्रुर्जिघांसंतोराधेयंशरवृष्टिभिः ॥ सात्यकिस्तुतदा
कर्णंविंशत्यानिशितैःशरैः ॥ १७ ॥ अताडयद्रणेशूरोजत्रुदेशेनरोत्तमः ॥ शिखंडीपंचविंशत्याधृष्टद्युम्नश्चसप्तभिः ॥ १८ ॥ द्रौपदेयाश्चतुःषष्ट्यासहदेवश्चसप्त
भिः ॥ नकुलश्चशतेनाजौकर्णंविव्याधसायकैः ॥ १९ ॥ भीमसेनस्तुराधेयंनवत्यानतपर्वणां ॥ विव्याधसमरेक्रुद्धोजत्रुदेशेमहाबलः ॥ २० ॥ अथप्रहस्याधि
रथिर्व्याक्षिपद्धनुरुत्तमं ॥ मुमोचनिशितान्बाणान्पीडयन्सुमहाबलः ॥ २१ ॥ तान्प्रत्यविध्यद्राधेयःपंचभिःपंचभिःशरैः ॥ सात्यकेस्तुधनुश्छित्वाध्वजंचभरत
र्षभ ॥ २२ ॥ तंतथानवभिर्बाणैराजघानस्तनांतरे ॥ भीमसेनंततःक्रुद्धोविव्याधत्रिंशताशरैः ॥ २३ ॥ सहदेवस्यभल्लेनध्वजंचिच्छेदमारिष ॥ सारथिंचत्रिभि
र्बाणैराजघानपरंतपः ॥ २४ ॥ विरथान्द्रौपदेयांश्चचकारभरतर्षभ ॥ अक्ष्णोर्निमेषमात्रेणतदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५ ॥ विमुखीकृत्यतान्सर्वान्शरैःसन्नतपर्व
भिः ॥ पंचालानहनच्छूरांश्चेदीनांचमहारथान् ॥ २६ ॥ तेवध्यमानाःसमरेचेदिमत्स्याविशांपते ॥ कर्णमेकमभिद्रुत्यशरसंघैःसमार्पयन् ॥ २७ ॥ तान्जघान
शितैर्बाणैःसूतपुत्रोमहारथः ॥ तेवध्यमानाःसमरेचेदिमत्स्याविशांपते ॥ २८ ॥ प्राद्रवंतरणेभीताःसिंहत्रस्तामृगाइव ॥ एतदत्यद्भुतंकर्मदृष्टवानस्मिभारत ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१॥५२॥५३ ॥५४॥ ५५॥

यदेकःसमरेशूरान्सूतपुत्रःप्रतापवान्॥ यतमानान्परंशक्त्यायोधयानांश्चधन्विनः॥ ३० ॥ पांडवेयान्महाराजशरैर्वारितवान्रणे ॥ तत्रभारतकर्णस्यलाघवे
नमहात्मनः॥३१॥ तुतुषुर्देवताःसर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः॥ अपूजयन्महेष्वासाधार्तराष्ट्रानरोत्तमं॥३२॥ कर्णंरथवरश्रेष्ठंश्रेष्ठंसर्वधनुष्मतां॥ ततःकर्णोमहा
राजददाहरिपुवाहिनीं॥ ३३ ॥ कक्षमिद्धोयथावन्हिर्निदाघेज्वलितोमहान्॥ तेवध्यमानाःकर्णेनपांडवेयास्ततस्ततः॥ ३४ ॥ प्राद्रवंतरणेभीताःकर्णंदृष्ट्वामहा
रथं॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्पंचालानांमहारणे॥ ३५ ॥ वध्यतांसायकैस्तीक्ष्णैःकर्णचापवरच्युतैः॥ तेनशब्देनवित्रस्तापांडवानांमहाचमूः॥ ३६ ॥ कर्णमेकंर
णेयोधंमेनिरेतत्रशात्रवाः॥ तत्राद्भुतंपुनश्चक्रेराधेयःशत्रुकर्शनः॥ ३७॥ यदेनंपांडवाःसर्वेनशेकुरभिवीक्षितुं॥यथौघःपर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते॥३८॥
तथातत्पांडवंसैन्यंकर्णमासाद्यदीर्यते॥ कर्णोपिसमरेराजन्विधूमोग्निरिवज्वलन्॥ ३९ ॥ दहंस्तस्थौमहाबाहुःपांडवानांमहाचमूं ॥ शिरांसिचमहाराजकर्णां
श्चैवसकुंडलान्॥ ४० ॥ बाहूंश्चवीरोवीराणांचिच्छेदलघुचेषुभिः॥ हस्तिदंतत्सरून्खड्गान्ध्वजान्शक्तीर्हयान्गजान्॥४१ ॥रथांश्चविविधान्राजन्पताकाव्य
जनानिच॥ अक्षंचयुगयोक्त्राणिचक्राणिविविधानिच॥ ४२ ॥ चिच्छेदबहुधाकर्णोयोधव्रतमनुष्ठितः॥ तत्रभारतकर्णेननिहतैर्गजवाजिभिः॥ ४३ ॥ अग
म्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा॥ विषमंचसमंचैवहतैरश्वपदातिभिः॥ ४४॥ रथैश्चकुंजरैश्चैवनप्राज्ञायतकिंचन॥ नापिस्वेनपरेयोधाःप्राज्ञायंतपरस्परं
॥ ४५॥ घोरेशरांधकारेतुकर्णास्त्रेचविजृंभिते॥ राधेयचापनिर्मुक्तैःशरैःकांचनभूषणैः॥ ४६॥ संछादितामहाराजपांडवानांमहारथाः॥ तेपांडवेयाःसमरेरा
धेयेनपुनःपुनः॥ ४७॥ अभज्यंतमहाराजयतमानामहारथाः॥ मृगसंघान्यथाक्रुद्धःसिंहोद्रावयतेवने॥ ४८ ॥ पंचालानांरथश्रेष्ठान्द्रावयन्शात्रवांस्तथा ॥
कर्णस्तुसमरेयोधांस्त्रासयन्सुमहायशाः॥ ४९ ॥ कालयामासतत्सैन्यंयथापशुगणान्वृकः॥ दृष्ट्वातुपांडवींसेनांधार्तराष्ट्राःपराङ्मुखीं॥ ५० ॥ तत्राजग्मुर्महे
ष्वासारुवंतोभैरवान्रवान्॥ दुर्योधनोहिराजेंद्रमुदापरमयायुतः ॥५१ ॥ वादयामाससंहृष्टोनानावाद्यानिसर्वशः ॥ पंचालापिमहेष्वासाभग्नास्तत्रनरोत्त
माः॥ ५२ ॥ न्यवर्तंतयथाशूरंमृत्युंकृत्वानिवर्तनं॥ तान्निवृत्तान्रणेशूरान्राधेयःशत्रुतापनः ॥५३॥ अनेकशोमहाराजबभंजपुरुषर्षभः॥ तत्रभारतकर्णेनपं
चालाविंशतीरथाः॥ ५४॥ निहताःसायकैःक्रोधाच्चेदयश्चपरंशताः॥ कृत्वाशून्यान्रथोपस्थान्वाजिपृष्ठांश्चभारत॥ ५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुनइति ॥ १ ॥

निर्मनुष्यान्गजस्कंधान्पादातांश्चैवविद्रुतान् ॥ आदित्यइवमध्याह्नेदुर्निरीक्ष्यःपरंतपः ॥ ५६ ॥ कालांतकवपुःशूरःसूतपुत्रोऽभ्यराजत ॥ एवमेतन्महाराजनर
वाजिरथद्विपान् ॥ ५७ ॥ हत्वातस्थौमहेष्वासःकर्णोऽरिगणसूदनः ॥ यथाभूतगणान्हत्वाकालस्तिष्ठेन्महाबलः ॥ ५८ ॥ तथाससोमकान्हत्वातस्थावेकोमहारथः ॥
तत्राद्भुतमपश्यामपंचालानांपराक्रमं ॥ ५९ ॥ वध्यमानापियत्कर्णंनाजहूरणमूर्धनि ॥ राजादुःशासनश्चैवकृपःशारद्वतस्तथा ॥ ६० ॥ अश्वत्थामाकृतवर्मा
शकुनिश्चमहाबलः ॥ न्यहनन्पांडवींसेनांशतशोथसहस्रशः ॥ ६१ ॥ कर्णपुत्रौतुराजेंद्रभ्रातरौसत्यविक्रमौ ॥ निजघ्नातेबलंक्रुद्धौपांडवानामितस्ततः ॥ ६२ ॥
तत्रयुद्धंमहच्चासीत्क्रूरंविशसनंमहत् ॥ तथैवपांडवाःशूराधृष्टद्युम्नशिखंडिनौ ॥ ६३ ॥ द्रौपदेयाश्चसंक्रुद्धाअभ्यघ्नंस्तावकंबलं ॥ एवमेषक्षयोवृत्तःपांडवानांतत
स्ततः ॥ तावकानामपिरणेभीमंप्राप्यमहाबलं ॥ ६४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच अर्जुनस्तुमहाराजहत्वासैन्यंचतुर्विधं ॥ सूतपुत्रंचसंक्रुद्धंदृष्ट्वाचैवमहारणे ॥ १ ॥ शोणितोदांमहींकृत्वामांसमज्जास्थिपंकिलां ॥ मनुष्यशी
र्षपाषाणांहस्त्यश्वकृतरोधसं ॥ २ ॥ शूरास्थिचयसंकीर्णांकाकगृध्रानुनादितां ॥ छत्रहंसप्लवोपेतांवीरवृक्षापहारिणीं ॥ ३ ॥ हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलां ॥
धनुःशरध्वजोपेतांनरक्षुद्रकपालिनीं ॥ ४ ॥ चर्मवर्मभ्रमोपेतांरथोडुपसमाकुलां ॥ जयैषिणांचसुतरांभीरूणांचसुदुस्तरां ॥ ५ ॥ नदींप्रावर्तयित्वाचबीभत्सुः
परवीरहा ॥ वासुदेवमिदंवाक्यमब्रवीत्पुरुषर्षभः ॥ ६ ॥ अर्जुनउवाच एषकेतूरणेकृष्णसूतपुत्रस्यदृश्यते ॥ भीमसेनादयश्चैतेयोधयंतिमहारथं ॥ ७ ॥ ए
तेद्रवंतिपंचालाःकर्णत्रस्ताजनार्दन ॥ एषदुर्योधनोराजाश्वेतच्छत्रेणधार्यता ॥ ८ ॥ कर्णेनभग्नान्पंचालान्द्रावयन्बहुशोभते ॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रौणिश्चैवम
हारथः ॥ ९ ॥ एतेरक्षंतिराजानंसूतपुत्रेणरक्षिताः ॥ अवध्यमानास्तेस्माभिर्घातयिष्यंतिसोमकान् ॥ १० ॥ एषशल्योरथोपस्थेरश्मिसंचारकोविदः ॥ सूतपुत्र
रथंकृष्णवाहयन्बहुशोभते ॥ ११ ॥ तत्रमेबुद्धिरुत्पन्नावाहयात्रमहारथं ॥ नाहत्वासमरेकर्णंनिवर्तिष्येकथंचन ॥ १२ ॥ राधेयोऽप्यन्यथापार्थान्सृंजयांश्चम ॥ ९० ॥
हारथान् ॥ निःशेषान्समरेकुर्यात्पश्यतांनोजनार्दन ॥ १३ ॥ ततःप्रायाद्रथेनाशुकेशवस्तववाहिनीं ॥ कर्णंप्रतिमहेष्वासंद्वैरथेसव्यसाचिना ॥ १४ ॥ प्रयातश्च
महाबाहुःपांडवानुज्ञयाहरिः ॥ आश्वासयन्रथेनैवपांडुसैन्यानिसर्वशः ॥ १५ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रथघोषःससंग्रामेपांडवेयस्यसंबभौ॥ वासवाशनितुल्यस्यमेघौघस्येवमारिष॥ १६ ॥ महतारथघोषेणपांडवःसत्यविक्रमः ॥ अभ्ययादप्रमेयात्मानिर्जयं
स्तववाहिनीं॥ १७॥ तमायांतंसमीक्ष्यैवश्वेताश्वंकृष्णसारथिं॥ मद्रराजोब्रवीत्कर्णंकेतुंदृष्ट्वामहात्मनः ॥ १८ ॥ अयंसरथआयातिश्वेताश्वःकृष्णसारथिः॥
निघ्नन्नमित्रान्समरेयंकर्णपरिपृच्छसि॥ १९॥ एषतिष्ठतिकौंतेयःसंस्पृशन्गांडिवंधनुः॥ तंहनिष्यसिचेदद्यतन्नःश्रेयोभविष्यति ॥ २० ॥ धनुर्ज्याचंद्रतारांका
पताकाकिंकिणीयुता॥ पश्यकर्णार्जुनस्यैषासौदामन्यंबरेयथा॥ २१॥ एषध्वजाग्रेपार्थस्यप्रेक्षमाणःसमंततः॥दृश्यतेवानरोभीमोवीराणांभयवर्धनः॥ २२॥
एतच्चक्रंगदाशंखःशार्ङ्गंकृष्णस्यचप्रभो॥ दृश्यतेपांडवरथेवाहयानस्यवाजिनः॥ २३॥ एतत्कूजतिगांडीवंविस्रष्टंसव्यसाचिना ॥ एतेहस्तवतामुक्ताघ्नंत्यमि
त्रान्शिताःशराः॥ २४॥ विशालायतताम्राक्षैःपूर्णचंद्रनिभाननैः॥एषाभूःकीर्यतेराज्ञांशिरोभिरपलायिनां॥ २५॥ एतेपरिघसंकाशाःपुण्यगंधानुलेपनाः॥
उद्धृतारणशूराणांपात्यंतेसायुधाभुजाः॥ २६॥ निरस्तजिव्हानेत्रांतावाजिनःसहसादिभिः॥ पतिताःपात्यमानाश्चक्षितौक्षीणाविशेरते ॥ २७॥ एतेपर्वत
श्रृंगाणांतुल्याहैमवतागजाः॥ संछिन्नकुंभाःपार्थेनप्रपतंत्यद्रयोयथा॥ २८॥ गंधर्वनगराकारायथावातेनरेश्वराः ॥ विमानादिवपुण्यांतेस्वर्गिणोनिपतंत्य
मी॥ २९॥ व्याकुलीकृतमत्यर्थंपरसैन्यंकिरीटिना॥ नानाम्रगसहस्राणांयूथंकेसरिणांयथा॥३०॥ त्वामभिप्रेप्सुरायातिकर्णनिघ्नन्वरान्रथान्॥ असस्यमा
नोराधेयतंयाहिप्रतिभारत॥ ३१ ॥ एषाविदीर्यतेसेनाधार्तराष्ट्रीसमंततः॥ अर्जुनस्यभयात्तूर्णंनिघ्नतःशात्रवान्बहून्॥ ३२ ॥ वर्जयन्सर्वसैन्यानित्वरतेहिध
नंजयः॥ त्वदर्थमितिमन्येहंयथास्योदीर्यतेवपुः॥ ३३ ॥ नत्ववस्थास्यतेपार्थोयुयुत्सुःकेनचित्सह॥ त्वाम्रतेक्रोधदीप्तोहिपीड्यमानेवृकोदरे॥ ३४॥ विरथंधर्म
राजंतुदृष्ट्वासुहृदविक्षतं॥ शिखंडिनंसात्यकिंचधृष्टद्युम्नंचपार्षतं॥ ३५॥ द्रौपदेयान्युधामन्युमुत्तमौजसमेवच॥ नकुलंसहदेवंचभ्रातरौद्वौसमीक्ष्यच॥ ३६॥
सहसैकरथःपार्थस्त्वामभ्येतिपरंतपः॥ क्रोधरक्तेक्षणःक्रुद्धोजिघांसुःसर्वपार्थिवान्॥ ३७ ॥ त्वरितोभिपतत्यस्मांस्त्यक्त्वासैन्यान्यसंशयं॥ त्वंकर्णप्रतियाह्ये
नंनास्त्यन्योहिधनुर्धरः॥ ३८॥ नतंपश्यामिलोकेस्मिंस्त्वत्तोप्यन्यंधनुर्धरं॥ अर्जुनंसमरेक्रुद्धंयोवेलामिवधारयेत्॥ ३९ ॥ नचास्यरक्षांपश्यामिपार्श्वतोनच
पृष्ठतः॥ एकएवाभियातित्वांपश्यसाफल्यमात्मनः॥ ४० ॥ त्वंहिकृष्णौरणेशक्तःसंसाधयितुमाहवे॥ तवैवभारोराधेयप्रत्युद्याहिधनंजयं॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समानोऽत्यसिभीष्मेणद्रोणद्रौणिकृपेणच ॥ सव्यसाचिनमायांतंनिवारयमहारणे ॥ ४२ ॥ लेलिहानंयथासर्पंगर्जंतमृषभंयथा ॥ वनस्थितंयथाव्याघ्रंजहिकर्णधनंजयं ॥ ४३ ॥ एतेद्रवंतिसमरेधार्तराष्ट्रामहारथाः ॥ अर्जुनस्यभयात्तूर्णंनिरपेक्षाजनाधिपाः ॥ ४४ ॥ द्रवतामथतेषांतुनान्योऽस्तियुधिमानवः ॥ भयहायोभवेद्वीरस्त्वामृतेसूतनंदन ॥ एतेत्वांकुरवःसर्वेद्वीपमासाद्यसंयुगे ॥ ४५ ॥ धिष्ठिताःपुरुषव्याघ्रत्वत्तःशरणकांक्षिणः ॥ वैदेहांबष्ठकांबोजास्तथानग्नजितस्त्वया ॥ ४६ ॥ गांधाराश्चययाधृत्याजिताःसंख्येसुदुर्जयाः ॥ तांधृतिंकुरुराधेयततःप्रत्येहिपांडवं ॥ ४७ ॥ वासुदेवंचवार्ष्णेयंप्रीयमाणंकिरीटिना ॥ प्रत्युद्याहिमहाबाहोपौरुषेमहतिस्थितः ॥ ४८ ॥ कर्णउवाच प्रकृतिस्थोऽसिमेशल्यइदानींसंमतस्तथा ॥ प्रतिभासिमहाबाहोमाभैषीस्त्वंधनंजयात् ॥ ४९ ॥ पश्यबाह्वोर्बलंमेद्यशिक्षितस्यचपश्यमे ॥ एकोद्यनिहनिष्यामिपांडवानांमहाचमूं ॥ ५० ॥ कृष्णौचपुरुषव्याघ्रततःसत्यंब्रवीमिते ॥ नाहत्वायुधितौवीरौव्यपयास्येकथंचन ॥ ५१ ॥ शिष्येवानिहतस्ताभ्यामनित्योहिरणेजयः ॥ कृतार्थोद्यभविष्यामिहत्वावाप्यथवाहतः ॥ ५२ ॥ शल्यउवाच अजय्यमेनंप्रवदंतियुद्धेमहारथाःकर्णरथप्रवीरं ॥ एकाकिनंकिमुकृष्णाभिगुप्तंविजेतुमेनंकइहोत्सहेत ॥ ५३ ॥ कर्णउवाच नैतादृशोजातुबभूवलोकेरथोत्तमोयावदुपश्रुतंनः ॥ तमीदृशंप्रतियोत्स्यामिपार्थंमहाहवेपश्यचपौरुषंमे ॥ ५४ ॥ रणेचरत्येषरथप्रवीरःसितैर्हयैःकौरवराजपुत्रः ॥ सवाद्यमांनेष्यतिकृच्छ्रमेतत्कर्णस्यांतादेतदंतास्तुसर्वे ॥ ५५ ॥ अस्वेदिनौराजपुत्रस्यहस्तावपमानौजातकिणौबृहंतौ ॥ दृढायुधःकृतिमान्क्षिप्रहस्तोनपांडवेयेनसमोऽस्तियोधः ॥ ५६ ॥ गृह्णात्यनेकानपिकंकपत्रानेकंयथाताम्प्रतियोज्यचाशु ॥ तेक्रोशमात्रेनिपतंत्यमोघाःकस्तेनयोधोऽस्तिसमःपृथिव्यां ॥ ५७ ॥ अतोषयत्खांडवेयोहुताशंकृष्णद्वितीयोतिरथस्तरस्वी ॥ लेभेचक्रंयत्रकृष्णोमहात्माधनुर्गांडीवंपांडवःसव्यसाची ॥ ५८ ॥ श्वेताश्वयुक्तंचसुघोषमुग्रंरथंमहाबाहुरदीनसत्वः ॥ महेषुधीचाक्षयेदिव्यरूपेशस्त्राणिदिव्यानिचहव्यवाहात् ॥ ५९ ॥ तथेंद्रलोकेनिजघानदैत्यानसंख्येयान्कालकेयांश्चसर्वान् ॥ लेभेशंखंदेवदत्तंस्मतत्रकोनामतेनाभ्यधिकःपृथिव्यां ॥ ६० ॥ महादेवंतोषयामासयोस्त्रैःसाक्षात्सुयुद्धेनमहानुभावः ॥ लेभेततःपाशुपतंसुघोरंत्रैलोक्यसंहारकरंमहास्त्रं ॥ ६१ ॥ पृथक्पृथग्लोकपालाःसमेताददुर्महास्त्राण्यप्रमेयाणिसंख्ये ॥ यैस्तान्जघानाशुरणेनृसिंहःसकालकेयानसुरान्समेतान् ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ शुचिशुक्रयोः आषाढज्येष्ठयोर्मध्येगतः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

तथा विराटस्यपुरेसमेतान्सर्वानस्मानेकरथेनजित्वा ॥ जहारतद्गोधनमाजिमध्येवस्त्राणिचादत्तमहारथेभ्यः ॥ ६३ ॥ तमीदृशंवीर्यगुणोपपन्नंकृष्णद्वितीयंपर
मंतपाणां ॥ तमाह्वयन्साहसमुत्तमंवैजानेस्वयंसर्वलोकस्यशल्य ॥ ६४ ॥ अनंतवीर्येणचकेशवेननारायणेनाप्रतिमेनगुप्तः ॥ वर्षायुतैर्यस्यगुणानशक्याव
क्तुंसमेतैरपिसर्वलोकैः ॥ ६५ ॥ महात्मनःशंखचक्रासिपाणेर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ॥ भयंचमेजायतेसाध्वसंचदृष्ट्वाकृष्णावेकरथेसमेतौ ॥ ६६ ॥ अ
तीवपार्थोयुधिकार्मुकिभ्योनारायणश्चाप्रतिचक्रयुद्धे ॥ एवंविधौपांडववासुदेवौचलेत्स्वदेशाद्धिमवान्नकृष्णौ ॥ ६७ ॥ उभौहिशूरौबलिनौदृढायुधौमहारथौ
संहननोपपन्नौ ॥ एतादृशौफाल्गुनवासुदेवौकोन्यःप्रतीयान्मदृतेतौतुशल्य ॥ ६८ ॥ मनोरथोयस्तुममाद्यतस्यमद्रेशयुद्धंप्रतिपांडवस्य ॥ नैतच्चिरादाशुभवि
ष्यतीदमत्यद्भुतंचित्रमतुल्यरूपं ॥ ६९ ॥ एतौचहत्वायुधिपातयिष्येमांवापिकृष्णौनिहनिष्यतोद्य ॥ इतिब्रुवन्शल्यममित्रहंताकर्णोरणेमेघइवोन्ननाद ॥ ७० ॥
अभ्येत्यपुत्रेणतवाभिनंदितःसमेत्यचोवाचकुरुप्रवीरं ॥ कृपंचभोजंचमहाभुजावुभौतथैवगांधारपतिंसहानुजं ॥ ७१ ॥ गुरोःसुतंवावरजंतथात्मनःपदाति
नोथद्विपसादिनश्चतान् ॥ निरुध्यताभिद्रवताच्युतार्जुनौश्रमेणसंयोजयताशुसर्वशः ॥ ७२ ॥ यथाभवद्भिर्भृशविक्षितावुभौसुखेनहन्यामहमद्यभूमिपाः ॥ त
थेतिचोक्तात्वरिताःस्मतेर्जुनंजिघांसवोवीरतराःसमाययुः ॥ ७३ ॥ शरैश्चजघ्नुर्युधितंमहारथाधनंजयंकर्णनिदेशकारिणः ॥ नदीनदंभूरिजलोमहार्णवोयथा
तथातान्समरेर्जुनोग्रसत् ॥ ७४ ॥ नसंदधानोनतथाशरोत्तमान्प्रमुंचमानोरिपुभिःप्रदृश्यते ॥ धनंजयास्त्रैस्तुशरैर्विदारिताहतानिपेतुर्नरवाजिकुंजराः ॥ ७५ ॥
शरार्चिषंगांडिवचारुमंडलंयुगांतसूर्यप्रतिमानतेजसं ॥ नकौरवाःशेकुरुदीक्षितुंजयंयथारविंव्याधितचक्षुषोजनाः ॥ ७६ ॥ शरोत्तमान्संप्रहितान्महारथैश्चि
च्छेदपार्थःप्रहसञ्छरौघैः ॥ भूयश्चतानहनद्बाणसंघान्गांडीवधन्वायतपूर्णमंडलं ॥ ७७ ॥ यथोग्ररश्मिःशुचिशुक्रमध्यगःसुखंविवस्वान्हरतेजलौघान् ॥ त
थार्जुनोबाणगणान्निरस्यददाहसेनांतवपार्थिवेंद्र ॥ ७८ ॥ तमभ्यधावद्विसृजन्कृपःशरांस्तथैवभोजस्तवचात्मजःस्वयं ॥ महारथोद्रोणसुतश्चसायकैरवाकिरं
स्तोयधरायथाचलं ॥ ७९ ॥ जिघांसुभिस्तान्कुशलःशरोत्तमान्महाहवेसंप्रहितान्प्रयत्नतः ॥ शरैःप्रचिच्छेदसपांडवस्त्वरन्पराभिनद्वक्षसिचेषुभिस्त्रिभिः ॥
॥ ८० ॥ सगांडिवव्यायतपूर्णमंडलस्तपन्रिपून्जुर्नभास्करोबभौ ॥ शरोग्ररश्मिःशुचिशुक्रमध्यगोयथैवसूर्यःपरिवेषवांस्तथा ॥ ८१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म.भा.टी. ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ आयुधंआयुधजातं उपनिकीर्यनिषंगकोशादिभ्योनिष्काश्यभूतलेभूतलतुल्येहताश्वसारथिध्वजस्यरथस्योपस्थे ॥८५॥८६॥८७॥८८ ॥ ८९ ॥ ९०॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ कर्णपर्व

अथाग्र्यबाणैर्दशभिर्धनंजयंपराभिनद्द्रोणसुतोच्युतंत्रिभिः ॥ चतुर्भिरश्वांश्चतुरःकपिंततःशरैश्चनाराचवरैरवाकिरत् ॥ ८२ ॥ तथापितंप्रस्फुरदात्तकार्मुकंत्रि ८

भिःशरैर्यंतृशिरःक्षुरेण ॥ हयांश्चतुर्भिश्चपुनस्त्रिभिर्ध्वजंधनंजयोद्रौणिरथादपातयत् ॥ ८३ ॥ सरोषपूर्णोमणिवज्रहाटकैरलंकृतंतक्षकभोगवर्चसं ॥ महाध

॥ ९२॥ नंकार्मुकमन्यदाददेयथामहाहिप्रवरंगिरेस्तटात् ॥ ८४ ॥ स्वमायुधंचोपनिकीर्यभूतलेधनुश्चकृत्वासगुणंगुणाधिकः ॥ समार्दयत्तावजितौनरोत्तमौशरोत्तमै

द्रौणिरविध्यदंतिकात् ॥ ८५ ॥ कृपश्चभोजश्चतवात्मजश्चतेशरैरनेकैर्युधिपांडवर्षभं ॥ महारथाःसंयुगमूर्धनिस्थितास्तमोनुदंवारिधराइवापतन् ॥ ८६ ॥ कृप

स्यपार्थःसशरंशरासनंहयान्ध्वजान्सारथिमेवपत्रिभिः ॥ समार्पयद्बाहुसहस्रविक्रमस्तथाययथावज्रधरःपुराबलेः ॥ ८७ ॥ सपार्थबाणैर्विनिपातितायुधोध्व

जावमर्दंचकृतेमहाहवे ॥ कृतःकृपोबाणसहस्रयंत्रितोयथापगेयःप्रथमंकिरीटिना ॥८८॥ शरैःप्रचिच्छेदतवात्मजस्यध्वजंधनुश्चप्रचकर्तनर्दतः ॥ जघानचा

श्वान्कृतवर्मणःशुभान्ध्वजंचचिच्छेदततःप्रतापवान् ॥८९॥ सवाजिसूतेष्वसनान्सकेतनान्जघाननागाश्वरथांस्त्वरंश्चसः॥ततःप्रकीर्णंसुमहद्बलंतवप्रदारि

तंसेतुरिवांभसायथा ॥ ९० ॥ ततोर्जुनस्याशुरथेनकेशवश्चकारशत्रूनपसव्यमातुरान् ॥ ततःप्रयातंत्वरितंधनंजयंशतक्रतुंवृत्रनिजघ्नुषंयथा ॥ ९१ ॥ समन्व

धावन्पुनरुत्थितैर्ध्वजैरथैःसुयुक्तैरपरेयुयुत्सवः ॥ अथाभिसृत्यप्रतिवार्यतानरीन्धनंजयस्याभिमुखंमहारथाः ॥ ९२ ॥ शिखंडिशैनेययमाःशितैःशरैर्विदार

यंतोव्यनदन्सुभैरवं ॥ ततोभिजघ्नुःकुपिताःपरस्परंशरैस्तदांजोगतिभिःसुतेजनैः ॥ ९३ ॥ कुरुप्रवीराःसहसृंजयैर्यथाऽसुराःपुरादेवगणैस्तथाहवे ॥ जयेप्सवः

स्वर्गमनायचोत्सुकाःपतंतिनागाश्वरथाःपरंतप ॥ ९४ ॥ जगर्जुरुच्चैर्बलवच्चविव्यधुःशरैःसुमुक्तैरितरेतरंपृथक् ॥ शरांधकारेतुमहात्मभिःकृतेमहाम्रधेयोधव

रैःपरस्परं ॥ चतुर्दिशोवैविदिशश्चपार्थिवप्रभाचसूर्यस्यतमोवृताभवत् ॥ ९५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

संजयउवाच राजन्कुरूणांप्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतं ॥ मज्जंतमिवकौंतेयमुज्जिहीर्षुर्धनंजयः ॥ १ ॥ विमृद्यसूतपुत्रस्यसेनांभारतसायकैः ॥ प्राहिणोन्मृत्युलो ॥ ९२॥

कायपरवीरान्धनंजयः ॥ २ ॥ ततोस्यांबरमाश्रित्यशरजालानिभागशः ॥ अदृश्यंततथान्येचनिजघ्नुस्तववाहिनीं ॥ ३ ॥

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ राजन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ विनिर्दहन्नित्यत्राडभावआर्षः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सपक्षिसंघाचरितमाकाशंपूरयन्शरैः ॥ धनंजयोमहाबाहुः कुरूणामंतकोभवत् ॥ ४ ॥ ततोभल्लैः क्षुरप्रैश्चनाराचैर्विमलैरपि ॥ गात्राणिप्राच्छिनत्पार्थःशिरां
सिचचकर्तह ॥ ५ ॥ छिन्नगात्रैर्विकवचैर्विशिरस्कैःसमंततः ॥ पातितैश्चपतद्भिश्चयोधैरासीत्समावृता ॥ ६ ॥ धनंजयशराभ्यस्तैःस्यंदनाश्वरथद्विपैः ॥ संछि
न्नभिन्नविध्वस्तैर्व्यंगांगावयवैस्तृता ॥ ७॥ सुदुर्गमासुविषमाघोरात्यर्थंसुदुर्दृशा ॥ रणभूमिरभूद्राजन्महावैतरणीयथा ॥ ८ ॥ ईषाचक्राक्षभग्नैश्चव्यश्वैःसा
श्वैश्चयुध्यतां ॥ ससूतैर्हतसूतैश्चरथैस्तीर्णाभवन्मही ॥ ९ ॥ सुवर्णवर्णसन्नाहैर्योधैःकनकभूषणैः ॥ आस्थिताःकॢप्तवर्माणोभद्रानित्यमदाद्विपाः ॥ १० ॥ क्रुद्धाः
क्रूरैर्महामात्रैःपार्ष्ण्यंगुष्ठप्रचोदिताः ॥ चतुःशताःशरवरैर्हताःपेतुःकिरीटिना ॥ ११ ॥ पर्यस्तानीवशृंगाणिसमृद्धानिमहागिरेः ॥ धनंजयशराभ्यस्तैस्तीर्णाभूर्व
रवारणैः ॥ १२ ॥ समंताज्जलदप्रख्यान्वारणान्मदवर्षिणः ॥ अभिपेदेर्जुनरथोघनान्भिंदन्निवांशुमान् ॥ १३ ॥ हतैर्गजमनुष्याश्वैर्भिन्नैश्चबहुधारथैः ॥ विश
स्त्रयंत्रकवचैर्युद्धशौंडैर्गतासुभिः ॥ १४ ॥ अपविद्धायुधैर्मार्गःस्तीर्णोभूत्फाल्गुनेनवै ॥ व्यस्फारयद्वैगांडीवंसुमहद्भैरवारवं ॥ १५ ॥ घोरवज्रविनिष्पेषंस्तनयि
त्नुरिवांबरे ॥ ततःप्रादीर्यतचमूर्धनंजयशराहता ॥ १६ ॥ महावातसमाविद्धामहानौरिवसागरे ॥ नानारूपाःप्राणहराःशरागांडीवचोदिताः ॥ १७ ॥ अलातो
ल्काशनिप्रख्यास्तवसैन्यंविनिर्दहन् ॥ महागिरौवेणुवनंनिशिप्रज्वलितंयथा ॥ १८ ॥ तथातवमहासैन्यंप्रास्फुरच्छरपीडितं ॥ संपिष्टदग्धविध्वस्तंतवसैन्यंकि
रीटिना ॥ १९ ॥ कृतंप्रविहतंबाणैःसर्वतःप्रद्रुतंदिशः ॥ महावनेमृगगणादावाग्नित्रासितायथा ॥ २० ॥ कुरवःपर्यवर्ततनिर्दग्धाःसव्यसाचिना ॥ उत्सृज्यचम
हाबाहुंभीमसेनंतथारणे ॥ २१ ॥ बलंकुरूणामुद्विग्नंसर्वमासीत्पराङ्मुखं ॥ ततःकुरुषुभग्नेषुबीभत्सुरपराजितः ॥ २२ ॥ भीमसेनंसमासाद्यमुहूर्तंसोभ्यवर्तत ॥
समागम्यचभीमेनमंत्रयित्वाचफाल्गुनः ॥ २३ ॥ विशल्यमरुजंचास्मैकथयित्वायुधिष्ठिरं ॥ भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततःप्रायाद्धनंजयः ॥ २४ ॥ नादयन्रथ
घोषेणपृथिवींद्यांचभारत ॥ ततःपरिवृतोवीरैर्दशभिर्योधपुंगवैः ॥ २५ ॥ दुःशासनादवरजैस्तवपुत्रैर्धनंजयः ॥ तेतमभ्यर्दयन्बाणैरुल्काभिरिवकुंजरं ॥ २६ ॥
आततेष्वसनाःशूरानृत्यंतइवभारत ॥ अपसव्यांस्तुतांश्चक्रेरथेनमधुसूदनः ॥ २७ ॥ नियुक्तान्हिसतान्मेनेयमायाशुकिरीटिना ॥ ततस्तेप्राद्रवन्शूराःपराङ्मु
खरथेर्जुने ॥ २८ ॥ तेषामापततांकेतूनश्वांश्चापानिसायकान् ॥ नाराचैरर्धचंद्रैश्चक्षिप्रंपार्थोन्यपातयत् ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अथान्यैर्दशभिर्भल्लैः शिरांस्येषामपातयत् ॥ रोषसंरक्तनेत्राणिसंदष्टौष्ठानिभूतले ॥ ३० ॥ तानिवक्त्राणिविबभुः कमलानीवभूरिशः ॥ तांस्तुभल्लैर्महावेगैर्दश
भिर्दशकौरवान् ॥ ३१ ॥ रुक्मांगदान्रुक्मपुंखैर्हत्वाप्रायादमित्रहा ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥५॥
संजयउवाच तंप्रयांतंमहावेगैरश्वैः कपिवरध्वजं ॥ युद्धायाभ्यद्रवन्वीराः कुरूणांनवतीरथाः ॥ १ ॥ कृत्वासंशप्तकाघोरंशपथंपारलौकिकं ॥ परिवव्रुर्नरव्या
घ्रानरव्याघ्रंरणेर्जुनं ॥ २ ॥ कृष्णः श्वेतान्महावेगानश्वान्कांचनभूषणान् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान्प्रैषीत्कर्णरथंप्रति ॥ ३ ॥ ततः कर्णरथंयांतमरिघ्नंतंधनंजयं ॥
बाणवर्षैरभिघ्नंतः संशप्तकरथाययुः ॥ ४ ॥ त्वरमाणांस्तुतान्सर्वान्ससूतेष्वसनध्वजान् ॥ जघाननवतिंवीरानर्जुनोनिशितैः शरैः ॥ ५ ॥ तेपतंतहताबाणैर्नानारू
पैः किरीटिना ॥ सविमानायथासिद्धाः स्वर्गात्पुण्यक्षयेतथा ॥ ६ ॥ ततः सरथनागाश्वाः कुरवः कुरुसत्तमं ॥ निर्भयाभरतश्रेष्ठमभ्यवर्तंतफाल्गुनं ॥ ७ ॥ तदाय
स्तमनुष्याश्वमुदीर्णवरवारणं ॥ पुत्राणांतेमहासैन्यंसमरौत्सीद्धनंजयं ॥ ८ ॥ शक्त्यृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंशसायकैः ॥ प्राच्छादयन्महेष्वासाः कुरवः कुरुनंद
नं ॥ ९ ॥ तामंतरिक्षेविततांशस्त्रवृष्टिंसमंततः ॥ व्यधमत्पांडवोबाणैस्तमः सूर्यइवांशुभिः ॥ १० ॥ ततोम्लेच्छाः स्थितामत्तैस्त्रयोदशशतैर्गजैः ॥ पार्श्वतोव्यहन
न्पार्थंतवपुत्रस्यशासनात् ॥ ११ ॥ कर्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः ॥ मुसलैर्भिंदिपालैश्चरथस्थंपार्थमार्दयन् ॥ १२ ॥ तांशस्त्रवृष्टिमतुलांद्विपहस्तैः
प्रवेरितां ॥ चिच्छेदनिशितैर्भल्लैरर्धचंद्रैश्चफाल्गुनः ॥ १३ ॥ अथतान्द्विरदान्सर्वान्नानालिंगैः शरोत्तमैः ॥ सपताकध्वजारोहान्गिरीन्वज्रैरिवाहनत् ॥ १४ ॥ ते
हेमपुंखैरिषुभिरर्दिताहेममालिनः ॥ हताः पेतुर्महानागाः साग्निज्वालाइवाद्रयः ॥ १५ ॥ ततोगांडीवनिर्घोषोमहानासीद्विशांपते ॥ स्तनतांकूजतांचैवमनुष्यग
जवाजिनां ॥ १६ ॥ कुंजराश्चहताराजन्दुद्रुवुस्तेसमंततः ॥ अश्वाश्चपर्यधावंतहतारोहादिशोदश ॥ १७ ॥ रथाहीनामहाराजरथिभिर्वाजिभिस्तथा ॥ गंधर्व
नगराकारादृश्यंतेस्मसहस्रशः ॥ १८ ॥ अश्वारोहामहाराजधावमानाइतस्ततः ॥ तत्रतत्रैवदृश्यंतेनिहताः पार्थसायकैः ॥ १९ ॥ तस्मिन्क्षणेपांडवस्यबाह्वोर्ब
लमदृश्यत ॥ यत्सादिनोवारणांश्चरथांश्चैकोजयद्युधि ॥ २० ॥ ततस्त्र्यंगेणमहताबलेनभरतर्षभ ॥ दृष्ट्वापरिवृतंराजन्भीमसेनः किरीटिनं ॥ २१ ॥ हतावशेषानु
त्सृज्यत्वदीयान्कतिचिद्रथान् ॥ जवेनाभ्यद्रवद्राजन्धनंजयरथंप्रति ॥ २२ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ततस्तत्प्राद्रवत्सैन्यंहतभूयिष्ठमातुरं॥ दृष्ट्वार्जुनंतदाभीमोजगामभ्रातरंप्रति ॥ २३ ॥ हतावशिष्टांस्तुरगानर्जुनेनमहाबलान् ॥ भीमोव्यधमदश्रांतोगदापा
णिर्महाहवे॥ २४॥ कालरात्रिमिवात्युग्रांनरनागाश्वभोजनां॥ प्राकाराट्टपुरद्वारदारणीमतिदारुणां ॥ २५ ॥ ततोगदांनृनागाश्वेष्वाशुभीमोव्यवासृजत् ॥
साजघानबहूनश्वानश्वारोहांश्चमारिष॥ २६॥ कार्ष्णायसतनुत्राणान्नरानश्वांश्चपांडवः॥ पोथयामासगदयासशब्दंतेऽपतन्हताः॥ २७॥ दंतैर्दशंतोवसुधां
शेरतेक्षतजोक्षिताः॥ भग्नमूर्धास्थिचरणाःक्रव्यादगणभोजनाः॥ २८॥ असृङ्मांसवसाभिश्चतृप्तिमभ्यागतागदा॥ अस्थीन्यप्यश्नतीतस्थौकालरात्रीवदु
र्दशा॥ २९॥ सहस्राणिदशाश्वानांहत्वापत्तींश्चभूयसः॥ भीमोभ्यधावत्संक्रुद्धोगदापाणिरितस्ततः॥ ३० ॥ गदापाणिंततोभीमंदृष्ट्वाभारततावकाः॥ मेनिरे
समनुप्राप्तंकालदंडोद्यतंयमं॥ ३१ ॥ समत्तइवमातंगःसंक्रुद्धःपांडुनंदनः॥ प्रविवेशगजानीकंमकरःसागरंयथा॥ ३२॥ विगाह्यचगजानीकंप्रगृह्यमहतीं
गदां॥ क्षणेनभीमःसंक्रुद्धस्तन्निन्येयमसादनं॥ ३३॥ गजान्सकंटकान्मत्तान्सारोहान्सपताकिनः॥ पततःसमपश्यामसपक्षान्पर्वतानिव॥ ३४॥ हत्वातुतद्ग
जानीकंभीमसेनोमहाबलः॥ पुनःस्वरथमास्थायपृष्ठतोर्जुनमभ्ययात्॥ ३५॥ हतंपराङ्मुखप्रायंनिरुत्साहंपरंबलं ॥ व्यालंबतमहाराजप्रायशःशस्त्रवेष्टितं ॥
॥ ३६॥ विलंबमानंतत्सैन्यमप्रगल्भमवस्थितं॥ दृष्ट्वाप्राच्छादयद्बाणैरर्जुनःप्राणतापनैः॥३७॥ नराश्वरथमातंगायुधिगांडीवधन्वना॥ शरव्रातैश्चितारेजुः
कदंबाइवकेसरैः॥ ३८ ॥ ततःकुरूणामभवदार्तनादोमहान्नृप॥ नराश्वनागासुहरैर्वध्यतामर्जुनेषुभिः॥ ३९॥ हाहाकृतंभृशंत्रस्तंलीयमानंपरस्परं ॥ अलात
चक्रवत्सैन्यंतदाभ्रमततावकं॥ ४० ॥ ततस्तद्युद्धमभवत्कुरूणांसुमहद्बलैः॥ नह्यत्रासीदनिर्भिन्नोरथःसादीहयोगजः ॥ ४१ ॥ आदीप्तमिवतत्सैन्यंशरैश्छि
न्नतनुच्छदं॥ आसीत्सुशोणितक्लिन्नंफुल्लाशोकवनंयथा॥ ४२॥ तंदृष्ट्वाकुरवस्तत्रविक्रांतंसव्यसाचिनं॥ निराशाःसमपद्यंतसर्वेकर्णस्यजीविते ॥४३ ॥ अ
विषह्यंतुपार्थस्यशरसंपातमाहवे॥ मत्वान्यवर्तन्कुरवोजितागांडीवधन्वना॥ ४४॥ तेहित्वासमरेकर्णंवध्यमानाश्चसायकैः ॥ प्रदुद्रुवुर्दिशोभीताश्चुक्रुशुश्चा
पिसूतजं॥ ४५॥ अभ्यद्रवततान्पार्थःकिरन्शरशतान्बहून्॥ हर्षयन्पांडवान्योधान्भीमसेनपुरोगमान् ॥ ४६ ॥ पुत्रास्तुतेमहाराजजग्मुःकर्णरथंप्रति ॥ अ
गाधेमज्जतांतेषांद्वीपःकर्णोभवत्तदा॥ ४७॥ कुरवोहिमहाराजनिर्विषाःपन्नगाइव॥ कर्णमेवोपलीयंतभयाद्गांडीवधन्वनः॥ ४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

यथासर्वाणिभूतानिमृत्योर्भीतानिमारिष ॥ धर्ममेवोपलीयंतेकर्मवंतिहियानिच ॥ ४९ ॥ तथाकर्णमहेष्वासंपुत्रास्तवनराधिप ॥ उपालीयंतसंत्रासात्पांडवस्यमहात्मनः ॥ ५० ॥ तान्शोणितपरिक्लिन्नान्विषमस्थान्शरातुरान् ॥ माभैष्टेत्यब्रवीत्कर्णोह्यभीतोमामितेतिच ॥ ५१ ॥ संभग्नंहिबलंदृष्ट्वाबलात्पार्थेनतावकं ॥ धनुर्विस्फारयन्कर्णस्तस्थौशत्रुजिघांसया ॥ ५२ ॥ तान्प्रद्रुतान्कुरून्दृष्ट्वाकर्णःशस्त्रभृतांवरः ॥ संचिंतयित्वापार्थस्यवधेदध्रेमनःश्वसन् ॥ ५३ ॥ विस्फार्यसुमहच्चापंततश्चाधिरथिर्वृषः ॥ पंचालान्पुनराधावत्पश्यतःसव्यसाचिनः ॥ ५४ ॥ ततःक्षणेनक्षितिपाःक्षतजप्रतिमेक्षणाः ॥ कर्णंववर्षुर्बाणौघैर्यथामेघामहीधरं ॥ ५५ ॥ ततःशरसहस्राणिकर्णमुक्तानिमारिष ॥ व्ययोजयंतपंचालान्प्राणैःप्राणभृतांवर ॥ ५६ ॥ तत्रशब्दोमहानासीत्पंचालानांमहामते ॥ वध्यतांसूतपुत्रेणमित्रार्थेमित्रगृद्धिना ॥५७॥ इतिश्रीम०कर्णपर्वणिसंकुलयुद्धेएकाशीतितमोऽध्यायः॥८१॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच ततःकर्णःकुरुषुप्रद्रुतेषुवरूथिनाश्वेतहयेनराजन् ॥ पांचालपुत्रान्व्यधमत्सूतपुत्रोमहेषुभिर्वातइवाभ्रसंघान् ॥ १ ॥ सूतंरथादंजलिकैर्निपात्यजघानचाश्वान्जनमेजयास्य ॥ शतानीकंसुतसोमंचभल्लैरवाकिरद्धनुषीचाप्यकृंतत् ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नंनिर्बिभेदाथषड्भिर्जघानाश्वांस्तरसातस्यसंख्ये ॥ हत्वाचाश्वान्सात्यकेःसूतपुत्रःकैकेयपुत्रंन्यवधीद्विशोकं ॥ ३ ॥ तमभ्यधावन्निहतेकुमारेकैकेयसेनापतिरुग्रकर्मा ॥ शरैर्विधुन्वन्भृशमुग्रवेगैःकर्णात्मजंचाप्यहनत्प्रसेनं ॥ ४ ॥ तस्यार्धचंद्रैस्त्रिभिरुच्चकर्तप्रहस्यबाहूचशिरश्चकर्णः ॥ सस्यंदनाद्गामगमद्गतासुःपरश्वधैःशालइवावरुग्णः ॥ ५ ॥ हताश्वमंजोगतिभिःप्रसेनःशिनिप्रवीरंनिशितैःपृषत्कैः ॥ प्रच्छादयन्नृत्यन्निवकर्णपुत्रःशैनेयबाणाभिहतःपपात ॥ ६ ॥ पुत्रेहतेक्रोधपरीतचेताःकर्णःशिनीनामृषभंजिघांसुः ॥ हतोसिशैनेयइतिब्रुवन्सव्यवासृजद्बाणममित्रसाहं ॥७॥ तमस्यचिच्छेदशरंशिखंडीत्रिभिस्त्रिभिश्चप्रतुतोदकर्णं ॥ शिखंडिनःकार्मुकंचध्वजंचछित्वाक्षुराभ्यांन्यपतत्सुजातः ॥८॥ शिखंडिनंषड्भिरविध्यदुग्रोधार्ष्टद्युम्नेःसशिरश्चोच्चकर्त ॥ तथाभिनत्सुतसोमंशरेणसुसंशितेनाधिरथिर्महात्मा ॥ ९ ॥ अथाक्रंदेतुमुलेवर्तमानेधार्ष्टद्युम्नेनिहतेतत्रकृष्णः ॥ अपांचाल्यंक्रियतेयाहिपार्थकर्णंजहीत्यब्रवीद्राजसिंह ॥ १० ॥ ततःप्रहस्याशुनरप्रवीरोरथंरथेनाधिरथेर्जगाम ॥ भयेतेषांत्राणमिच्छन्सुबाहुरभ्याहतानांरथयूथपेन ॥ ११ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अंजोगतिभिःपूर्णायतोत्सृष्टैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२॥ प्रतिश्रुतःप्रतिस्वनः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

विस्फार्यगांडीवमथोग्रघोषंज्ययासमाहत्यतलेभृशंच ॥ बाणांधकारंसहसैवकृत्वाजघाननागाश्वरथध्वजांश्च ॥ १२ ॥ प्रतिश्रुतःप्राचरदंतरिक्षेगुहागिरीणा
मपतन्वयांसि ॥ यन्मंडलज्येनविजृंभमाणोरौद्रेमुहूर्तेभ्यपतत्किरीटी ॥ १३ ॥ तंभीमसेनोनुययौरथेनपृष्ठेरक्षन्पांडवमेकवीरः ॥ तौराजपुत्रौत्वरितौरथाभ्यां
कर्णाययातावरिभिर्विषक्तौ ॥ १४ ॥ तत्रांतरेसुमहान्सूतपुत्रश्चक्रेयुद्धंसोमकान्संप्रगृह्य ॥ रथाश्वमातंगगणान्जघानप्रच्छादयामासशरैर्दिशश्च ॥ १५ ॥
तमुत्तमौजाजनमेजयश्चक्रुद्धौयुधामन्युशिखंडिनौच ॥ कर्णंबिभेदुःसहिताःपृषत्कैःसन्नर्दमानाःसहपार्षतेन ॥ १६ ॥ तेपंचपंचालरथप्रवीरावैकर्तनंकर्णमभि
द्रवंतः ॥ तस्माद्रथाच्च्यावयितुंनशेकुर्धैर्यात्कृतात्मानमिवेंद्रियार्थाः ॥ १७ ॥ तेषांधनूंषिध्वजवाजिसूतांस्तूर्णंपताकाश्चनिकृत्यबाणैः ॥ तान्पंचभिस्त्वभ्यहनत्पृ
षत्कैःकर्णस्ततःसिंहइवोन्ननाद ॥ १८ ॥ तस्यास्यतस्तानभिनिघ्नतश्चज्याबाणहस्तस्यधनुःस्वनेन ॥ साद्रिद्रुमास्यात्पृथिवीविशीर्णेत्यतीवमत्वाजनताव्यषीद
त् ॥ १९ ॥ सशक्रचापप्रतिमेनधन्वनाभृशायतेनाधिरथिःशरान्सृजन् ॥ बभौरणेदीप्तमरीचिमंडलोयथांशुमालीपरिवेषवांस्तथा ॥ २० ॥ शिखंडिनंद्वादश
भिःपराभिनच्छितैःशरैःषड्भिरथोत्तमौजसं ॥ त्रिभिर्युधामन्युमविध्यदाशुगैस्त्रिभिस्त्रिभिःसोमकपार्षतात्मजौ ॥ २१ ॥ पराजिताःपंचमहारथास्तुतेमहाहवेसू
तसुतेनमारिष ॥ निरुद्यमास्तस्थुरमित्रनंदनायथेंद्रियार्थात्मवतापराजिताः ॥ २२ ॥ निमज्जतस्तानथकर्णसागरेविपन्ननावोवणिजोयथार्णवे ॥ उद्दध्रिरेनौ
भिरिवार्णवाद्रथैःसुकल्पितैर्द्रौपदिजाःस्वमातुलान् ॥ २३ ॥ ततःशिनीनामृषभःशितैःशरैर्निकृत्यकर्णप्रहितानिषून्बहून् ॥ विदार्यकर्णंनिशितैरयस्मयैस्तवा
त्मजंज्येष्ठमविध्यदष्टभिः ॥ २४ ॥ कृपोथभोजश्चतवात्मजस्तथास्वयंचकर्णोनिशितैरताडयत् ॥ सतैश्चतुर्भिर्युयुधेयदूत्तमोदिगीश्वरैर्दैत्यपतिर्यथातथा ॥ २५ ॥
समाततेनेष्वसनेनकूजताभृशायतेनामितबाणवर्षिणा ॥ बभूवदुर्धर्षतरःससात्यकिःशरन्नभोमध्यगतोयथारविः ॥ २६ ॥ पुनःसमास्थायरथान्सुदंशिताः
शिनिप्रवीरंजुगुपुःपरंतपाः ॥ समेत्यपंचालमहारथारणेमरुद्गणाःशक्रमिवारिनिग्रहे ॥ २७ ॥ ततोभवद्युद्धमतीवदारुणंतवाहितानांतवसैनिकैःसह ॥ रथा
श्वमातंगविनाशनंतथायथासुराणामसुरैःपुराभवत् ॥ १८ ॥ रथाद्विपावाजिपदातयस्तथाभवंतिनानाविधशस्त्रवेष्टिताः ॥ परस्परेणाभिहताश्चचस्खलुर्विने
दुरार्ताव्यसवोपतंस्तथा ॥ २९ ॥ तथागतंभीममभीस्तवात्मजःससारराजावरजःकिरन्शरैः ॥ तमभ्यधावत्त्वरितोवृकोदरोमहारुरुंसिंहइवाभिपेदिवान् ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥ ३५ ॥३६॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततस्तयोर्युद्धमतीवदारुणंप्रदीव्यतोःप्राणदुरोदरंद्वयोः ॥ परस्परेणाभिनिविष्टरोषयोरुदग्रयोःशंबरशक्रयोर्यथा ॥ ३१ ॥ शरैःशरीरार्तिकरैःसुतेजनैर्निजघ्नतु
स्ताबितरेतरंभृशं ॥ सकृत्प्रभिन्नाविववासितांतरेमहागजौमन्मथसक्तचेतसौ॥ ३२॥तवात्मजस्याथवृकोदरस्त्वरन्धनुःक्षुराभ्यांध्वजमेवचाच्छिनत् ॥ ललाट
मप्यस्यबिभेदपत्रिणाशिरश्चकायात्प्रजहारसारथेः ॥ ३३॥ सराजपुत्रोन्यदवाप्यकार्मुकंवृकोदरंद्वादशभिःपराभिनत् ॥स्वयंनियच्छंस्तुरगानजिह्मगैःशरैश्च
भीमंपुनरप्यवीवृषत् ॥ ३४ ॥ ततःशरंसूर्यमरीचिसप्रभंसुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितं ॥ महेंद्रवज्राशनिपातदुःसहंमुमोचभीमांगविदारणक्षमं ॥ ३५ ॥ सतेन
निर्विद्धतनुर्वृकोदरोनिपातितःस्रस्ततनुर्गतासुवत् ॥ प्रसार्यबाहूरथवर्यमाश्रितःपुनःससंज्ञामुपलभ्यचानदत् ॥ ३६॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिदुःशा
सनभीमसेनयुद्धेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ संजयउवाच तत्राकरोद्दुष्करंराजपुत्रोदुःशासनस्तुमुलंयुद्ध्यमानः ॥ चिच्छेदभी
मस्यधनुःशरेणषड्भिःशरैःसारथिमप्यविध्यत् ॥ १ ॥ सतत्कृत्वाराजपुत्रस्तरस्वीविव्याधभीमंनवभिःपृषत्कैः ॥ ततोभिनद्बहुभिःक्षिप्रमेववरेषुभिर्भीमसेनं
महात्मा ॥ २ ॥ ततःक्रुद्धोभीमसेनस्तरस्वीशक्तिंचोग्रांप्राहिणोत्तेसुताय ॥ तामापतंतींसहसातिघोरांदृष्ट्वासुतस्तेज्वलितामिवोल्कां ॥ ३ ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभि
र्महात्माचिच्छेदपुत्रोदशभिःपृषत्कैः ॥ दृष्ट्वातुतत्कर्मकृतंसुदुष्करंप्रापूजयन्सर्वयोधाःप्रहृष्टाः ॥ ४॥ अथाशुभीमंचशरेणभूयोगाढंसविव्याधसुतस्त्वदीयः ॥
चुक्रोधभीमःपुनराशुतस्मैभृशंप्रजज्वालरुषाभिवीक्ष्य॥५॥ विद्धोस्मिवीराशुभृशंत्वयाद्यसहस्वभूयोपिगदाप्रहारं॥ उक्त्वैवमुच्चैःकुपितोथभीमोजग्राहतांभी
मगदांवधाय ॥ ६ ॥ उवाचचाद्याहमहंदुरात्मन्पास्यामितेशोणितमाजिमध्ये ॥ अथैवमुक्तस्तनयस्तवोग्रांशक्तिंवेगात्प्राहिणोन्मृत्युरूपां ॥ ७ ॥ आविध्यभी
मोपिगदांसुघोरांविचिक्षिपेरोषपरीतमूर्तिः ॥ सातस्यशक्तिंसहसाविरुज्यपुत्रंतवाजौताडयामासमूर्ध्नि ॥ ८॥ सविक्षरन्नागइवप्रभिन्नोगदामस्मैतुमुलेप्रा
हिणोद्वै ॥ तयाहरद्दशधन्वंतराणिदुःशासनंभीमसेनःप्रसह्य ॥ ९॥ तयाहतःपतितोवेपमानोदुःशासनोगदयावेगवत्या ॥ विध्वस्तवर्माभरणांबरस्रग्विचेष्टमा
नोभृशवेदनातुरः ॥ १० ॥ हयाःससूतानिहतानरेंद्रचूर्णीकृतश्चास्यरथःपतंत्या ॥ दुःशासनंपांडवाःप्रेक्ष्यसर्वेहृष्टाःपंचालाःसिंहनादानमुंचन् ॥ ११ ॥ तंपात
यित्वाथवृकोदरोथजगर्जहर्षेणविनादयन्दिशः ॥ नादेनतेनाखिलपार्श्ववर्तिनोमूर्छाकुलाःपतितास्त्वाजमीढ ॥ १२॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥१० ॥११॥ १२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भीमोपिवेगादवतीर्ययानादुःशासनंवेगवानभ्यधावत् ॥ ततःस्मृत्वाभीमसेनस्तरस्वीसापत्नकंयत्प्रयुक्तंसुतैस्ते ॥ १३ ॥ तस्मिन्सुघोरेतुमुलेवर्तमानेप्रधानभूयिष्ठतरैःसमंतात् ॥ दुःशासनंतत्रसमीक्ष्यराजन्भीमोमहाबाहुरचिंत्यकर्मा ॥ १४ ॥ स्मृत्वाथकेशग्रहणंचदेव्यावस्त्रापहारंचरजस्वलायाः ॥ अनागसोभर्तृपराङ्मुखायादुःखानिदत्तान्यपिविप्रचिंत्य ॥ १५ ॥ जज्वालक्रोधादथभीमसेनआज्यप्रसिक्तोहियथाहुताशः ॥ तत्राहकर्णंचसुयोधनंचकृपंद्रौणिंकृतवर्माणमेव ॥ १६ ॥ निहन्मिदुःशासनमद्यपापंसंरक्ष्यतामद्यसमस्तयोधाः ॥ इत्येवमुक्त्वासहसाभ्यधावन्निहंतुकामोतिबलस्तरस्वी ॥ १७ ॥ तथातुविक्रम्यरणेवृकोदरोमहागजंकेसरिकोयथैव ॥ निगृह्यदुःशासनमेकवीरःसुयोधनस्याधिरथेःसमक्षं ॥ १८ ॥ रथादवप्लुत्यगतःसभूमौयत्नेनतस्मिन्प्रणिधायचक्षुः ॥ असिंसमुद्यम्यसितंसुधारंकंठेपदाक्रम्यचवेपमानं ॥ १९ ॥ उवाचतद्गौरितियद्ब्रुवाणोहृष्टोवदेःकर्णसुयोधनाभ्यां ॥ येराजसूयावभृथेपवित्राजाताःकचायाज्ञसेन्यादुरात्मन् ॥ २० ॥ तेपाणिनाकतरेणावकृष्टास्तद्ब्रूहित्वांपृच्छतिभीमसेनः ॥ श्रुत्वातुतद्भीमवचःसुघोरंदुःशासनोभीमसेनंनिरीक्ष्य ॥ २१ ॥ जज्वालभीमंसतदास्मयेनसंशृण्वतांकौरवसोमकानां ॥ उक्तस्तदाजौसतथासरोषंजगादभीमंपरिवर्तनेत्रः ॥ २२ ॥ अयंकरिकराकारःपीनस्तनविमर्दनः ॥ गोसहस्रप्रदाताचक्षत्रियांतकरःकरः ॥ २३ ॥ अनेनयाज्ञसेन्यामेभीमकेशाविकर्षिताः ॥ पश्यतांकुरुमुख्यानांयुष्माकंचसभासदां ॥ २४ ॥ एवंत्वसौराजसुतंनिशम्यब्रुवंतमाजौविनिपीड्यवक्षः ॥ भीमोबलात्तंप्रतिगृह्यदोर्भ्यामुच्चैर्ननादाथसमस्तयोधान् ॥ २५ ॥ उवाचयस्यास्तिबलंसरक्षत्वसौभवेदद्यनिरस्तबाहुः ॥ दुःशासनंजीवितंप्रोत्सृजंतमाक्षिप्ययोधांस्तरसामहाबलः ॥ २६ ॥ एवंक्रुद्धोभीमसेनःकरेणउत्पाटयामासभुजंमहात्मा ॥ दुःशासनंतेनसवीरमध्येजघानवज्राशनिसन्निभेन ॥ २७ ॥ उत्कृत्यवक्षःपतितस्यभूमावथापिबच्छोणितमस्यकोष्णं ॥ ततोनिपात्यास्यशिरोपकृत्यतेनासिनातवपुत्रस्यराजन् ॥ २८ ॥ सत्यांचिकीर्षुर्मतिमान्प्रतिज्ञांभीमोपिबच्छोणितमस्यकोष्णं ॥ आस्वाद्यचास्वाद्यचवीक्षमाणःक्रुद्धोहिचैनंनिजगादवाक्यं ॥ २९ ॥ स्तन्यस्यमातुर्मधुसर्पिषोर्वामाध्वीकपानस्यचसत्कृतस्य ॥ दिव्यस्यवातोयरसस्यपानात्पयोदधिभ्यांमथिताच्चमुख्यात् ॥ ३० ॥ अन्यानिपानानिचयानिलोकेसुधामृतस्वादुरसानितेभ्यः ॥ सर्वेभ्यएवाभ्यधिकोरसोयंममाद्यचास्याहितलोहितस्य ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

अथाहभीमःपुनरुग्रकर्मादुःशासनंक्रोधपरीतचेताः ॥ गतासुमालोक्यविहस्यसुस्वरंकिंवाकुर्यांमृत्युनारक्षितोसि॥ ३२ ॥ एवंब्रुवाणंपुनराद्रवंतमास्वाद्यमानं तमतिप्रहृष्टं ॥ येभीमसेनंददृशुस्तदानींभयेनतेपिव्यथितानिपेतुः ॥ ३३ ॥ येचापिनासन्व्यथितामनुष्यास्तेषांकरेभ्यःपतितंहिशस्त्रं ॥ भयाच्चसंचुक्रुशुरस्वरैस्ते निमीलिताक्षाददृशुःसमंततः ॥ ३४ ॥ तंतत्रभीमंददृशुःसमंताद्दौःशासनंतद्रुधिरंपिबंतं ॥ सर्वेपलायंतभयाभिपन्नानवैमनुष्योयमितिब्रुवाणाः ॥ ३५ ॥ तस्मिन्कृतेभीमसेनेनरूपेदृष्ट्वाजनाःशोणितंपीयमानं ॥ संप्राद्रवंश्चित्रसेनेनसार्धंभीमंरक्षोभाषमाणाभयार्ताः ॥ ३६ ॥ युधामन्युःप्रद्रुतंचित्रसेनंसहानीकस्त्वभ्ययाद्राजपुत्रः ॥ विव्याधचैनंनिशितैःपृषत्कैर्व्यपेतभीःसप्तभिराशुमुक्तैः ॥ ३७ ॥ संक्रांतभोगइवलेलिहानोमहोरगःक्रोधविषंसिसृक्षुः ॥ निवृत्त्यपांचालजमभ्यविध्यत्त्रिभिःशरैःसारथिमस्यषड्भिः ॥ ३८ ॥ ततःसुपुंखेनसुयंत्रितेनसुसंशिताग्रेणशरेणशूरः ॥ आकर्णमुक्तेनसमाहितेनयुधामन्युस्तस्यशिरोजहार ॥ ३९ ॥ तस्मिन्हतेभ्रातरिचित्रसेनेक्रुद्धःकर्णःपौरुषंदर्शयानः ॥ व्यद्रावयत्पांडवानामनीकंप्रत्युद्यातोनकुलेनामितौजाः ॥ ४० ॥ भीमोपिहत्वातत्रैवदुःशासनममर्षणं ॥ पूरयित्वांजलिंभूयोरुधिरस्योग्रनिःस्वनः ॥ ४१ ॥ शृण्वतांलोकवीराणामिदंवचनमब्रवीत् ॥ एषतेरुधिरंकंठात्पिबामिपुरुषाधम ॥ ४२ ॥ ब्रूहीदानींतुसंहृष्टःपुनर्गौरितिगौरिति ॥ येतदास्मान्प्रनृत्यंतिपुनर्गौरितिगौरिति ॥ ४३ ॥ तान्वयंप्रतिनृत्यामःपुनर्गौरितिगौरिति ॥ प्रमाणकोट्यांशयनंकालकूटस्यभोजनं ॥ ४४ ॥ दंशनंचाहिभिःकृष्णैर्दाहंचजतुवेश्मनि ॥ द्यूतेनराज्यहरणमरण्येवसतिश्चया ॥ ४५ ॥ द्रौपद्याःकेशपक्षस्यग्रहणंचसुदारुणं ॥ इष्वस्त्राणिचसंग्रामेष्वसुखानिचवेश्मनि ॥ ४६ ॥ विराटभवनेयश्चक्लेशोस्माकंपृथग्विधः ॥ शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्यराधेयस्यचमंत्रिते ॥ ४७ ॥ अनुभूतानिदुःखानितेषां हेतुस्त्वमेवहि ॥ दुःखान्येतानिजानीमोनसुखानिकदाचन ॥ धृतराष्ट्रस्यदौरात्म्यात्सपुत्रस्यसदावयं ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वावचनंराजन्जयंप्राप्यवृकोदरः ॥ पुनराहमहाराजस्मयंस्तौकेशवार्जुनौ ॥ ४९ ॥ अस्रग्दिग्धोविस्रवल्लोहितास्यःक्रुद्धोत्यर्थंभीमसेनस्तरस्वी ॥ दुःशासनेयद्रणेसंश्रुतंमेतद्वैसत्यंकृतमद्येहवीरौ ॥ ५० ॥ अत्रैवदास्याम्यपरंद्वितीयंदुर्योधनंयज्ञपशुंविशस्य ॥ शिरोमृदित्वाचपदादुरात्मनःशांतिंलप्स्येकौरवाणांसमक्षं ॥ ५१ ॥ एतावदुक्त्वावचनंप्रहृष्टोननादचोच्चैरुधिरार्द्रगात्रः ॥ ननर्दचैवातिबलोमहात्मावृत्रंनिहत्येवसहस्रनेत्रः ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिदुःशासनवधेत्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःशासनेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

संजयउवाच दुःशासनेतुनिहतेतवपुत्रामहारथाः ॥ महाक्रोधविषावीराःसमरेष्वपलायिनः ॥ १ ॥ दशराजन्महावीर्याभीमंप्राच्छादयन्शरैः ॥ निषंगी
कवचीपाशीदंडधारोधनुर्धरः ॥ २ ॥ अलोलुपःसहःषंढोवातवेगसुवर्चसौ ॥ एतेसमेत्यसहिताभ्रातृव्यसनकर्शिताः ॥ ३ ॥ भीमसेनंमहाबाहुंमार्गणैःसमवार
यन् ॥ सवार्यमाणोविशिखैःसमंतात्तैर्महारथैः ॥ ४ ॥ भीमःक्रोधाग्निरक्ताक्षःक्रुद्धःकालइवाबभौ ॥ तांस्तुभल्लैर्महावेगैर्दशभिर्दशभारतान् ॥ ५ ॥ रुक्मांगदा
न्रुक्मपुंखैःपार्थोनिन्येयमक्षयं ॥ हतेषुतेषुवीरेषुप्रदुद्राववलंतव ॥ ६ ॥ पश्यतःसूतपुत्रस्यपांडवस्यभयार्दितं ॥ ततःकर्णोमहाराजप्रविवेशमहद्भयं ॥ ७ ॥ दृ
ष्ट्वाभीमस्यविक्रांतमंतकस्यप्रजास्विव ॥ तस्यत्वाकारभावज्ञःशल्यःसमितिशोभनः ॥ ८ ॥ उवाचवचनंकर्णंप्राप्तकालमरिंदमं ॥ माव्यथांकुरुराधेयनैवंत्व
य्युपपद्यते ॥ ९ ॥ एतेद्रवंतिराजानोभीमसेनभयार्दिताः ॥ दुर्योधनश्चसंमूढोभ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ १० ॥ दुःशासनस्यरुधिरेपीयमानेमहात्मना ॥ व्यापन्न
चेतसश्चैवशोकोपहतचेतसः ॥ ११ ॥ दुर्योधनमुपासंतेपरिवार्यसमंततः ॥ कृपप्रभृतयश्चैतेहतशेषाःसहोदराः ॥ १२ ॥ पांडवालब्धलक्षाश्चधनंजयपुरोगमाः ॥
त्वामेवाभिमुखाःशूरायुद्धायसमुपस्थिताः ॥ १३ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलपौरुषेणसमास्थितः ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यप्रत्युद्याहिधनंजयं ॥ १४ ॥ भारोहिधार्तराष्ट्रेणत्व
यिसर्वःसमाहितः ॥ तमुद्वहमहाबाहोयथाशक्तियथाबलं ॥ १५ ॥ जयेस्याद्विपुलाकीर्तिर्ध्रुवःस्वर्गःपराजये ॥ वृषसेनश्चराधेयसंक्रुद्धस्तनयस्तव ॥ १६ ॥ त्वयि
मोहंसमापन्नेपांडवानभिधावति ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंशल्यस्यामिततेजसः ॥ हृदिचावश्यकंभावंचक्रेयुद्धायसुस्थिरं ॥ १७ ॥ ततःक्रुद्धोवृषसेनोभ्यधावदव
स्थितंप्रमुखेपांडवंतं ॥ वृकोदरंकालमिवात्तदंडंगदाहस्तंयोधयंतंत्वदीयान् ॥ १८ ॥ तमभ्यधावन्नकुलःप्रवीरोरोषादमित्रंप्रतुदन्पृषत्कैः ॥ कर्णस्यपुत्रंसमरे
प्रहृष्टंपुराजिघांसुर्मघवेवजंभं ॥ १९ ॥ ततोध्वजंस्फाटिकचित्रकंचुकंचिच्छेदवीरोनकुलःक्षुरेण ॥ कर्णात्मजस्येष्वसनंचचित्रंभल्लेनजांबूनदचित्रनद्धं ॥ २० ॥
अथान्यदादायधनुःसशीघ्रंकर्णात्मजःपांडवमभ्यविध्यत् ॥ दिव्यैरस्त्रैरभ्यवर्षच्चसोपिकर्णस्यपुत्रोनकुलंकृतास्त्रः ॥ २१ ॥ शराभिघाताच्चरुषाचराजन्स्वयाच
भासास्त्रसमीरणाच्च ॥ जज्वालकर्णस्यसुतोतिमात्रमिद्धोयथाज्याहुतिभिर्हुताशः ॥ २२ ॥ कर्णस्यपुत्रोनकुलस्यराजन्सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः ॥ वनायु
जान्वैनकुलस्यशुभ्रानुदग्रगान्हेमजालावनद्धान् ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोहताश्वादवरुह्ययानादादायचर्मामलरुक्मचंद्रं ॥ आकाशसंकाशमसिंप्रगृह्यदोधूयमानःखगवच्चचार॥२४॥ततोंतरिक्षेचरथाश्वनागंचिच्छेदतूर्णं
नकुलश्चित्रयोधी॥तेप्रापतन्नसिनागांविशस्तायथाश्वमेधेपशवःशमित्रा॥ २५ ॥ द्विसाहस्राःपातितायुद्धशौंडानानादेश्याःसुभृताःसत्यसंधाः॥ एकेनसं
ख्येनकुलेनकृत्ताजयेप्सुनानुत्तमचंदनांगाः॥ २६॥तमापतंतंनकुलंसोभिपत्यसमंततःसायकैःप्रत्यविध्यत्॥ सतुद्यमानोनकुलःपृषत्कैर्विव्याधवीरंसचुको
पविद्धः॥ २७॥महाभयेरक्ष्यमाणोमहात्माभ्रात्राभीमेनाकरोत्तत्रभीमं॥तंकर्णपुत्रोव्यधमंतमेकंनराश्वमातंगरथाननेकान्॥ २८ ॥ क्रीडंतमष्टादशभिःपृ
षत्कैर्विव्याधवीरंनकुलंसरोषः॥सतेनविद्धोतिभृशंतरस्वीमहाहवेवृषसेनेनराजन्॥ २९॥क्रुद्धेनधावन्समरेजिघांसुःकर्णात्मजंपांडुसुतोनृवीरः ॥ वितत्यप
क्षौसहसापतंतंश्येनंयथैवामिषलुब्धमाजौ॥ ३० ॥ अवाकिरद्वृषसेनस्ततस्तंशितैःशरैर्नकुलमुदारवीर्यं॥सतान्मोघांस्तस्यकुर्वन्शरौघान्चचारमार्गान्नकुल
श्चित्ररूपान्॥ ३१ ॥ अथास्यतूर्णंचरतोनरेंद्रखड्गेनचित्रंनकुलस्यतस्य॥ महेषुभिर्व्यधमत्कर्णपुत्रोमहाहवेचर्मसहस्रतारं॥ ३२ ॥ तंचायसंनिशितंतीक्ष्णधा
रंविकोशमुग्रंगुरुभारसाहं॥ द्विषच्छरीरांतकरंसुघोरमाधुन्वतःसर्पमिवोग्ररूपं ॥ ३३ ॥ क्षिप्रंशरैःषड्भिरमित्रसाहश्चकर्तखड्गंनिशितैःसुवेगैः ॥ पुनश्चदीप्तैर्नि
शितैःपृषत्कैःस्तनांतरेगाढमथाभ्यविध्यत्॥ ३४॥कृत्वातुतद्दुष्करमार्यजुष्टमन्यैर्नरैःकर्मरणेमहात्मा॥ ययौरथंभीमसेनस्यराजन्शराभितप्तोनकुलस्त्वरावा
न्॥ ३५॥सभीमसेनस्यरथंहताश्वोमाद्रीसुतःकर्णसुताभितप्तः॥आपुप्लुवेसिंहइवाचलाग्रंसंप्रेक्ष्यमाणस्यधनंजयस्य॥ ३६॥ ततःक्रुद्धोवृषसेनोमहात्माव
वर्षताविषुजालेनवीरः॥ महारथावेकरथेसमेतौशरैःप्रभिंदन्निवपांडवेयौ॥३७॥तस्मिन्रथेनिहतेपांडवस्यक्षिप्रंचखड्गेविशिखैर्निकृत्ते॥अन्येचसंहत्यकुरु
प्रवीरास्ततोन्यघ्नन्शरवर्षैरुपेत्य॥ ३८॥ तौपांडवेयौपरितःसमेतान्संह्वयमानाविवहव्यवाहौ॥ भीमार्जुनौवृषसेनायक्रुद्धौववर्षतुःशरवर्षंसुघोरं ॥ ३९ ॥ अ
थाब्रवीन्मारुतिःफाल्गुनंचपश्यस्वैनंनकुलंपीड्यमानं॥ अयंचनोबाधतेकर्णपुत्रस्तस्माद्भवान्प्रत्युपयातुकार्ष्णिं॥४०॥ सतन्निशम्यैववचःकिरीटीरथंसमासा
दयद्वृकोदरस्य॥ अथाब्रवीन्नकुलोवीक्ष्यवीरमुपागतंशातयशीघ्रमेनं॥४१॥इत्येवमुक्तःसहसाकिरीटीभ्रात्रासमक्षंनकुलेनसंख्ये॥कपिध्वजंकेशवसंगृहीतं
प्रैषीदुदग्रोवृषसेनायवाहम्॥ ४२॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिवृषसेनयुद्धेनकुलपराजयेचतुरशीतितमोऽध्यायः॥८४॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकुलमिति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

संजयउवाच नकुलमथविदित्वाछिन्नबाणासनासिंविरथमरिशरार्तकर्णपुत्रास्त्रभग्नं ॥ पवनधुतपताकान्हादिनोवल्गिताश्वावरपुरुषनियुक्तास्तेरथैःशी
घ्रमीयुः ॥ १ ॥ द्रुपदसुतवरिष्ठाःपंचशैनेयषष्ठाद्रुपददुहितृपुत्राःपंचचामित्रसाहाः॥ द्विरदरथनराश्वान्सूदयंतस्त्वदीयान्भुजगपतिनिकाशैर्मार्गणैरात्तशस्त्राः
॥ २ ॥ अथतवरथमुख्यास्तान्प्रतीयुस्त्वरंतःकृपहृदिकसुतौचद्रौणिदुर्योधनौच ॥ शकुनिसुतवृकौचक्राथदेवावृधौचद्विरदजलदघोषैःस्यंदनैःकार्मुकैश्च ॥ ३ ॥
तवनृपरथिवीरास्तान्दशैकंचवीरान्नृवरशरवराग्रैस्ताडयंतोभ्यरुंधन्॥ नवजलदसवर्णैर्हस्तिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनिकाशैर्भीमवेगैःकुलिंदाः ॥ ४ ॥ सुक
ल्पिताहैमवतामदोत्कटारणाभिकामैःकृतिभिःसमास्थिताः ॥ सुवर्णजालैर्विततावभुर्गजास्तथाययथाखेजलदाःसविद्युतः॥ ५ ॥ कुलिंदपुत्रोदशभिर्महायसैः
कृपंससूताश्वमपीडयद्भृशं ॥ ततःशरद्वत्सुतसायकैर्हतःसहैवनागेनपपातभूतले ॥ ६ ॥ कुलिंदपुत्रावरजस्तुतोमरैर्दिवाकरांशुप्रतिमैरयस्मयैः ॥ रथंचविक्षोभ्य
ननादनर्दतस्ततोस्यगांधारपतिःशिरोऽहरत् ॥ ७ ॥ ततःकुलिंदेषुहतेषुतेष्वथप्रहृष्टरूपास्तवतेमहारथाः ॥ भृशंप्रदध्मुर्लवणांबुसंभवान्परांश्चबाणासनपाणयो
भ्ययुः ॥ ८ ॥ अथाभवद्युद्धमतीवदारुणंपुनःकुरूणांसहपांडुसृंजयैः॥ शरासिशक्त्यृष्टिगदापरश्वधैर्नराश्वनागासुहरंभृशाकुलं ॥ ९ ॥ रथाश्वमातंगपदातिभि
स्ततःपरस्परंविप्रहताःपतन्क्षितौ ॥ यथासविद्युत्स्तनिताबलाहकाःसमाहतादिग्भ्यइवोग्रमारुतैः॥ १० ॥ ततःशतानीकमतान्महागजांस्तथारथान्पत्तिगणां
श्चतान्बहून्॥ जघानभोजस्तुहयानथापतन्क्षणाद्विशस्ताःकृतवर्मणःशरैः ॥ ११ ॥ अथापरेद्रौणिहतामहाद्विपास्त्रयःससर्वायुधयोधकेतनाः॥ निपेतुरुर्व्यां
व्यसवोनिपातितास्तथाययथावज्रहतामहाचलाः॥ १२॥ कुलिंदराजावरजादनंतरःस्तनांतरेपत्रिवरैरताडयत्॥ तवात्मजंतस्यतवात्मजःशरैःशितैःशरीरंव्यहन
द्विपंचतं ॥ १३ ॥ सनागराजःसहराजसूनुनापपातरक्तंबहुसर्वतःक्षरन्॥ महेंद्रवज्रप्रहतोंबुदागमेयथाजलंगैरिकपर्वतस्तथा ॥ १४ ॥ कुलिंदपुत्रप्रहितोपरोद्वि
पःक्राथंससूताश्वरथंव्यपोथयत्॥ ततोपतत्क्राथशराभिघातितःसहेश्वरोवज्रहतोयथागिरिः॥ १५॥ रथीद्विपस्थेनहतोपतच्छरैःक्राथाधिपःपर्वतजेनदुर्जयः॥
सवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथाययथामहावातहतोमहाद्रुमः ॥ १६ ॥ वृकोद्विपस्थंगिरिराजवासिनंभृशंशरैर्द्वादशभिःपराभिनत् ॥ ततोवृकंसाश्वरथंमहाद्विपोद्रु
तंचतुर्भिश्चरणैर्व्यपोथयत् ॥ १७॥ सनागराजःसनियंतृकोपतत्तथाहतोबभ्रुसुतेषुभिर्भृशं ॥ सचापिदेवावृधसूनुरर्दितःपपातनुन्नःसहदेवसूनुना ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विषाणगात्रावरयोधपातिनागजेनहंतुंशकुनिंकुलिंदजः ॥ जगामवेगेनभृशार्दयंश्चतंततोस्यगांधारपतिःशिरोहरत् ॥ १९ ॥ ततःशतानीकहतामहागजाः
हयारथाःपत्तिगणाश्चतावकाः ॥ सुपर्णवातप्रहतायथोरगास्तथागतागांविवशाविचूर्णिताः ॥ २० ॥ ततोभ्यविध्यद्बहुभिःशितैःशरैःकलिंगपुत्रोनकुलात्मजं
स्मयन् ॥ ततोस्यकोपाद्विचकर्तनाकुलिःशिरःक्षुरेणांबुजसन्निभाननं ॥ २१ ॥ ततःशतानीकमविध्यदायसैस्त्रिभिःशरैःकर्णसुतोर्जुनंत्रिभिः ॥ त्रिभिश्चभी
मंनकुलंचसप्तभिर्जनार्दनंद्वादशभिश्चसायकैः ॥ २२ ॥ तदस्यकर्मातिमनुष्यकर्मणःसमीक्ष्यहृष्टाःकुरवोभ्यपूजयन् ॥ पराक्रमज्ञास्तुधनंजयस्ययेहुतोयम
ग्नाविितितेतुमेनिरे ॥ २३ ॥ ततःकिरीटीपरवीरघातीहताश्वमालोक्यनरप्रवीरः ॥ माद्रीसुतंनकुलंलोकमध्येसमीक्ष्यकृष्णंभृशविक्षतंच ॥ २४ ॥ समभ्यधावद्वृ
षसेनमाहवेससूतजस्यप्रमुखेस्थितस्तदा ॥ तमापतंतंनरवीरमुग्रंमहाहवेबाणसहस्रधारिणं ॥ २५ ॥ अभ्यापतत्कर्णसुतोमहारथंयथामहेंद्रंनमुचिःपुरातथा ॥
ततोद्भुतंचैकशरेणपार्थंशितेनविध्वायुधिकर्णपुत्रः ॥ २६ ॥ ननादनादंसुमहानुभावोविध्वेवशक्रंनमुचिःसवीरः ॥ पुनःसपार्थंवृषसेनउग्रैर्बाणैरविध्यद्भुजमू
लेतुसव्ये ॥ २७ ॥ तथैवकृष्णंनवभिःसमार्दयत्पुनश्चपार्थंदशभिर्जघान ॥ पूर्वंयथावृषसेनप्रयुक्तैरभ्याहतःश्वेतहयःशरैस्तैः ॥ २८ ॥ संरंभमीषद्गमितोवधाय
कर्णात्मजस्याथमनःप्रदध्रे ॥ ततःकिरीटीरणमूर्ध्निकोपात्कृत्वात्रिशाखांभ्रुकुटिंललाटे ॥ २९ ॥ मुमोचतूर्णंविशिखान्महात्मावधेधृतःकर्णसुतस्यसंख्ये ॥
आरक्तनेत्रोंतकशत्रुहंताउवाचकर्णंभृशमुत्स्मयंस्तदा ॥ ३० ॥ दुर्योधनंद्रौणिमुखांश्चसर्वानहंरणेवृषसेनंतमुग्रं ॥ संपश्यतःकर्णतवाद्यसंख्येनयामिलोकंनि
शितैःपृषत्कैः ॥ ३१ ऊनंचतावद्विजनावदंतिसर्वैर्भवद्भिर्ममसूनुर्हतोसौ ॥ एकोरथोमद्विहीनस्तरस्वीअहंहनिष्येभवतांसमक्षं ॥ ३२ ॥ संरक्ष्यतांरथसंस्थाःसुतो
यंअहंहनिष्येवृषसेनमुग्रं ॥ पश्चाद्वधिष्येत्वामपिसंप्रमूढमहंहनिष्येर्जुनआजिमध्ये ॥ ३३ ॥ तमद्यमूलंकलहस्यसंख्येदुर्योधनापाश्रयजातदर्पं ॥ त्वामद्यहं
तास्मिरणेप्रसह्यअस्यैवहंतायुधिभीमसेनः ॥ ३४ ॥ दुर्योधनस्याधमपूरुषस्ययस्यानयादेषमहान्क्षयोभवत् ॥ सएवमुक्त्वाविनिमृज्यचापंलक्ष्यंहिकृत्वावृ
षसेनमाजौ ॥ ३५ ॥ ससर्जबाणान्विशिखान्महात्मावधायराजन्कर्णसुतस्यसंख्ये ॥ विव्याधचैनंदशभिःपृषत्कैर्मर्मस्वशंकंप्रहसन्किरीटी ॥ ३६ ॥ चिच्छेदचा
स्येष्वसनंभुजौचक्षुरैश्चतुर्भिर्निशितैःशिरश्च ॥ सपार्थबाणाभिहतःपपातरथाद्विबाहुर्विशिराधरायां ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुपुष्पितोवृक्षवरोतिकायोवातेरितःशालइवाद्रिशृंगात् ॥ संप्रेक्ष्यबाणाभिहतंपतंतंरथात्सुतंसूतजःक्षिप्रकारी ॥ ३८॥ रथंरथेनाशुजगामरोषात् किरीटिनःपु
त्रवधाभितप्तः ॥ ततःसमक्षंस्वसुतंविलोक्यकर्णोहतंश्वेतहयेनसंख्ये ॥ संरंभमागम्यपरंमहात्माकृष्णार्जुनौसहसैवाभ्यधावत् ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेक
र्णपर्वणिवृषसेनवधेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७॥ संजयउवाच तमायांतमभिप्रेक्ष्यवेलोद्वृत्तमिवार्णवं ॥ गर्जंतंसुमहाकायंदुर्निवारंसु
रैरपि ॥ १ ॥ अर्जुनंप्राहदाशार्हःप्रहस्यपुरुषर्षभः ॥ अयंसरथआयातिश्वेताश्वःशल्यसारथिः ॥ २ ॥ येनतेसहयोद्धव्यंस्थिरोभवधनंजय ॥ पश्यचैनंसमायुक्तं
रथंकर्णस्यपांडव ॥ ३ ॥ श्वेतवाजिसमायुक्तंयुक्तंराधासुतेनच ॥ नानापताकाकलिलंकिंकिणीजालमालिनं ॥ ४ ॥ उह्यमानमिवाकाशेविमानंपांडुरैर्हयैः ॥
ध्वजंचपश्यकर्णस्यनागकक्षंमहात्मनः ॥ ५ ॥ आखंडलधनुःप्रख्यमुल्लिखंतमिवांबरं ॥ पश्यकर्णसमायांतंधार्तराष्ट्रप्रियैषिणं ॥ ६ ॥ शरधाराविमुंचंतंधारासा
रमिवांबुदं ॥ एषमद्रेश्वरोराजारथाग्रेपर्यवस्थितः ॥ ७ ॥ नियच्छतिहयानस्यराधेयस्यामितौजसः ॥ शृणुदुंदुभिनिर्घोषंशंखशब्दंचदारुणं ॥ ८ ॥ सिंहनादां
श्चविविधान्शृणुपांडवसर्वतः ॥ अंतर्धायमहाशब्दान्कर्णेनामिततेजसा ॥ ९ ॥ दोधूयमानस्यभृशंधनुषःशृणुनिःस्वनं ॥ एतेदीर्यंतिसगणाःपंचालानांमहा
रथाः ॥ १० ॥ दृष्ट्वाकेसरिणंक्रुद्धंमृगाइवमहावने ॥ सर्वयत्नेनकौंतेयहंतुमर्हसिसूतजं ॥ ११ ॥ नहिकर्णशरानन्यःसोढुमुत्सहतेनरः ॥ सदेवासुरगंधर्वांस्त्रींल्लो
कान्सचराचरान् ॥ १२ ॥ त्वंहिजेतुंरणेशक्तस्तथैवविदितंमम ॥ भीममुग्रंमहात्मानंत्र्यक्षंशर्वंकपर्दिनं ॥ १३ ॥ नशक्ताद्रष्टुमीशानंकिंपुनर्योधितुंप्रभुं ॥ त्व
यासाक्षान्महादेवःसर्वभूतशिवःशिवः ॥ १४ ॥ युद्धेनाराधितःस्थाणुर्देवाश्चवरदास्तव ॥ तस्यपार्थप्रसादेनदेवदेवस्यशूलिनः ॥ १५ ॥ जहिकर्णंमहाबाहोन
मुचिंवृत्रहायथा ॥ श्रेयस्तेस्तुसदापार्थयुद्धेजयमवाप्नुहि ॥ १६ ॥ अर्जुनउवाच ध्रुवएवजयःकृष्णममनास्त्यत्रसंशयः ॥ सर्वलोकगुरुर्यस्त्वंतुष्टोसिम
धुसूदन ॥ १७ ॥ चोदयाश्वान्हृषीकेशरथंममममहारथ ॥ नाहत्वासमरेकर्णंनिवर्तिष्यतिफाल्गुनः ॥ १८ ॥ अद्यकर्णंहतंपश्यमच्छरैःशकलीकृतं ॥ मांवाद्रक्ष्यसि
गोविंदकर्णेननिहतंशरैः ॥ १९ ॥ उपस्थितमिदंघोरंयुद्धंत्रैलोक्यमोहनं ॥ यज्जनाःकथयिष्यंतियावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ २० ॥ एवंब्रुवंस्तदापार्थःकृष्णमक्लिष्ट
कारिणं ॥ प्रत्युद्ययौरथेनाशुगजंप्रतिगजोयथा ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुनरप्याहतेजस्वीपार्थःकृष्णमरिंदम ॥ चोदयाश्वान्हृषीकेशकालोयमतिवर्तते ॥ एवमुक्तस्तदातेनपांडवेनमहात्मना ॥ २२॥ जयेनसंपूज्यसपांडवंतदाप्रचो ८
॥ ९९ ॥ दयामासहयान्मनोजवान्॥ सपांडुपुत्रस्यरथोमनोजवःक्षणेनकर्णस्यरथाग्रतोभवत्॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णार्जुनद्वैरथेवासुदेववाक्ये
षडशीतितमोऽध्यायः॥ ८६॥ ॥ ७॥ संजयउवाच वृषसेनंहतंदृष्ट्वाशोकामर्षसमन्वितः॥ पुत्रशोकोद्भवंवारिनेत्राभ्यांसमवासृजत्॥ १ ॥ रथेन
कर्णस्तेजस्वीजगामाभिमुखोरिपुं॥ युद्धायामर्षताम्राक्षःसमाहूयधनंजयं॥ २ ॥ तौरथौसूर्यसंकाशौवैयाघ्रपरिवारितौ॥ समेतौददृशुस्तत्रद्वाविवार्कौसमुद्गतौ
॥ ३ ॥ श्वेताश्वौपुरुषौदिव्यावास्थितावरिमर्दनौ ॥ शुशुभातेमहात्मानौचंद्रादित्यौयथादिवि ॥ ४ ॥ तौदृष्ट्वाविस्मयंजग्मुःसर्वसैन्यानिमारिष॥ त्रैलोक्यविज
येयत्ताविंद्रवैरोचनाविव॥ ५ ॥ रथज्यातलनिर्ह्रादैर्बाणसिंहरवैस्तथा॥ तौरथावभ्यधावंतौसमालोक्यमहीक्षितां॥६॥ ध्वजौचदृष्ट्वासंसक्तौविस्मयःसमपद्य
त॥ हस्तिकक्षंचकर्णस्यवानरंचकिरीटिनः॥ ७ ॥ तौरथौसंप्रसक्तौतुदृष्ट्वाभारतपार्थिवाः॥ सिंहनादरवांश्चक्रुःसाधुवादांश्चपुष्कलान्॥ ८ ॥ दृष्ट्वाचद्वैरथंता
भ्यांतत्रयोधाःसहस्रशः॥ चक्रुर्बाहुस्वनांश्चैवतथाचैवावधूननं॥ ९ ॥ आजघ्नुःकुरवस्तत्रवादित्राणिसमंततः ॥ कर्णंप्रहर्षयिष्यंतःशंखान्दध्मुश्चसर्वशः॥
॥ १० ॥ तथैवपांडवाःसर्वेहर्षयंतोधनंजयं॥ तूर्यशंखनिनादेनदिशःसर्वाव्यनादयन्॥ ११ ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्कृष्टैस्तुमुलंसर्वतोभवत् ॥ बाहुशब्दैश्चशूरा
णांकर्णार्जुनसमागमे ॥ १२ ॥ तौदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रौरथस्थौरथिनांवरौ॥ प्रगृहीतमहाचापौशरशक्तिध्वजायुतौ॥ १३ ॥ वर्मिणौबद्धनिस्त्रिंशौश्वेताश्वौशंखशो
भितौ॥ तूणीरवरसंपन्नौद्वावप्येतौसुदर्शनौ॥ १४ ॥ रक्तचंदनदिग्धांगौसमदौगोवृषाविव॥ चापविद्युत्ध्वजोपेतौशस्त्रसंपत्तियोधिनौ ॥ १५ ॥ चामरव्यज
नोपेतौश्वेतच्छत्रोपशोभितौ॥ कृष्णशल्यरथोपेतौतुल्यरूपौमहारथौ॥ १६ ॥ सिंहस्कंधौदीर्घभुजौरक्ताक्षौहेममालिनौ ॥ सिंहस्कंधप्रतीकाशौव्यूढोरस्कौम
हाबलौ॥ अन्योन्यवधमिच्छंतावन्योन्यजयकांक्षिणौ॥ १७॥ अन्योन्यमभिधावंतौगोष्ठेगोवृषभाविव॥ प्रभिन्नाविवमातंगौसुसंरब्धाविवाचलौ॥ १८ ॥ ॥ ९९ ॥
आशीविषशिशुप्रख्यौयमकालांतकोपमौ॥ इंद्रवृत्राविवक्रुद्धौसूर्यचंद्रसमप्रभौ ॥ १९ ॥ महाग्रहाविवक्रुद्धौयुगांतायसमुत्थितौ ॥ देवगर्भौदेवबलौदेवतु
ल्यौचरूपतः॥ २० ॥ यदृच्छयासमायातौसूर्याचंद्रमसौयथा॥ बलिनौसमरेदृप्तौनानाशस्त्रधरौयुधि॥ २१॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७॥३८॥३९॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ व्यालमृगाः शशमृगाः

तौदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रौशार्दूलाविवधिष्ठितौ ॥ बभूवपरमोहर्षस्तावकानांविशांपते ॥ २२॥ संशयःसर्वभूतानांविजयेसमपद्यत ॥ समेतौपुरुषव्याघ्रौप्रेक्ष्यकर्णध
नंजयौ ॥ २३ ॥ उभौवरायुधधरावुभौरणकृतश्रमौ ॥ उभौचबाहुशब्देननादयंतौनभस्तलं ॥ २४ ॥ उभौविश्रुतकर्माणौपौरुषेणबलेनच ॥ उभौचसदृशौयुद्धे
शंबरामरराजयोः ॥ २५ ॥ कार्तवीर्यसमौचोभौतथादाशरथेःसमौ ॥ विष्णुवीर्यसमौचोभौतथाभवसमौयुधि ॥ २६॥ उभौश्वेतहयौराजन्रथप्रवरवाहिनौ॥
सारथीप्रवरौचैवतयोरास्तांमहारणे ॥ २७॥ ततोदृष्ट्वामहाराजराजमानौमहारथौ ॥ सिद्धचारणसंघानांविस्मयःसमपद्यत ॥ २८॥ तवपुत्रास्ततःकर्णंसबला
भरतर्षभ ॥ परिवव्रुर्महात्मानंक्षिप्रमाहवशोभिनं ॥ २९ ॥ तथैवपांडवाहृष्टाधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ परिवव्रुर्महात्मानंपार्थमप्रतिमंयुधि ॥ ३० ॥ तावकानांरणेक
र्णोग्लहोह्यासीद्विशांपते ॥ तथैवपांडवेयानांग्लहःपार्थोभवत्तदा ॥ ३१ ॥ तएवसभ्यास्तत्रासन्प्रेक्षकाश्चाभवन्स्मते ॥ तत्रैषांग्लहमानानांध्रुवौजयपराज
यौ ॥ ३२ ॥ ताभ्यांद्यूतंसमासक्तंविजयायेतरायच ॥ अस्माकंपांडवानांचस्थितानांरणमूर्धनि ॥ ३३ ॥ तौतुस्थितौमहाराजसमरेयुद्धशालिनौ ॥ अन्योन्यंप्र
तिसंरब्धावन्योन्यवधकांक्षिणौ ॥ ३४ ॥ तावुभौप्रजिहीर्षताविंद्रवृत्राविवप्रभो ॥ भीमरूपधरावास्तांमहाधूमाविवग्रहौ ॥ ३५ ॥ ततोंतरिक्षेसाक्षेपाविवादा
भरतर्षभ ॥ मिथोभेदाश्चभूतानामासन्कर्णार्जुनांतरे ॥ ३६ ॥ व्यश्रूयंतमिथोभिन्नाःसर्वलोकास्तुमारिष ॥ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥ ३७ ॥ प्र
तिपक्षग्रहंचक्रुःकर्णार्जुनसमागमे ॥ द्यौरासीत्सूतपुत्रस्यपक्षेमातेवधिष्ठिता ॥३८ ॥ भूमिर्धनंजयस्यासीन्मातेवजयकांक्षिणी ॥ गिरयःसागराश्चैवनद्यश्च
सजलास्तथा ॥ ३९ ॥ वृक्षाश्चौषधयश्चैवव्याश्रयंतपरस्परं ॥ असुरायातुधानाश्चगुह्यकाश्चपरंतप ॥ ४० ॥ तेकर्णंसमपद्यंतहृष्टरूपाःसमंततः ॥ मुनयश्चारणाः
सिद्धावैनतेयावयांसिच ॥ ४१ ॥ रत्नानिनिधयःसर्वेवेदाश्चाख्यानपंचमाः ॥ सोपवेदोपनिषदःसरहस्याःससंग्रहाः ॥ ४२ ॥ वासुकिश्चित्रसेनश्चतक्षकोमणि
कस्तथा ॥ सर्पाश्चैवतथासर्वेकाद्रवेयाश्चसान्वयाः ॥ ४३ ॥ विषवंतोमहाराजनागाश्चार्जुनतोभवन् ॥ ऐरावताःसौरभेयावैशालेयाश्चभोगिनः ॥ ४४ ॥ ए
तेभवन्नर्जुनतःक्षुद्रसर्पाश्चकर्णतः ॥ ईहामृगाव्यालमृगामांगल्याश्चमृगद्विजाः ॥ ४५ ॥ पार्थस्यविजयेराजन्सर्वएवाभिसंस्थिताः ॥ वसवोमरुतःसाध्यारु
द्राविश्वेश्विनौतथा ॥ ४६ ॥ अग्निरिंद्रश्चसोमश्चपवनोथदिशोदश ॥ धनंजयस्यतेपक्षेआदित्याःकर्णतोभवन् ॥ ४७ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥७१॥७२ ॥७३॥

विशःशूद्राश्वसूताश्वयेचसंकरजातयः॥सर्वशस्तेमहाराजराधेयमभजंस्तदा ॥ ४८ ॥ देवास्तुपितृभिःसार्धंसगणाःसपदानुगाः॥यमोवैश्रवणश्चैववरुणश्चय
तोर्जुनः ॥ ४९ ॥ ब्रह्मक्षत्रंचयज्ञाश्वदक्षिणाश्चार्जुनंश्रिताः ॥ प्रेताश्चैवपिशाचाश्चक्रव्यादाश्चमृगांडजाः ॥ ५० ॥ राक्षसाःसहयादोभिःश्वसृगालाश्चकर्णतः॥
देवब्रह्मनृपर्षीणांगणाःपांडवतोभवन् ॥ ५१ ॥ तुंबुरुप्रमुखाराजन्गंधर्वाश्चयतोर्जुनः ॥ प्राधेयाःसहमौनेयागंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ५२ ॥ ईहामृगाःपक्षिग
णाद्विपाश्वरथपत्तिभिः॥ उह्यमानास्तथामेघैर्वायुनाचमनीषिणः ॥ ५३ ॥ दिदृक्षवःसमाजग्मुःकर्णार्जुनसमागमं ॥ देवदानवगंधर्वानागयक्षाःपतत्रिणः
॥ ५४ ॥ महर्षयोवेदविदःपितरश्चस्वधाभुजः ॥ तपोविद्यास्तथौषध्योनानारूपबलान्विताः ॥ ५५ ॥ अंतरिक्षेमहाराजविनदंतोवतस्थिरे ॥ ब्रह्माब्रह्मर्षिभिःसा
र्धंप्रजापतिभिरेवच ॥ ५६ ॥ भवश्चैवस्थितोयानेदिव्यंतंदेशमागमत् ॥ समेतौतौमहात्मानौदृष्ट्वाकर्णधनंजयौ ॥ ५७ ॥ अर्जुनोजयतांकर्णमितिशक्रोब्रवी
त्तदा॥जयतामर्जुनंकर्णइतिसूर्योभ्यभाषत ॥ ५८ ॥ हत्वार्जुनंममसुतःकर्णोजयतुसंयुगे ॥ हत्वाकर्णंजयत्वद्यममपुत्रोधनंजयः॥५९॥इतिसूर्यस्यचैवासीद्वि
वादोवासवस्यच ॥ पक्षसंस्थितयोस्तत्रतयोर्विबुधसिंहयोः ॥ द्वैपक्ष्यमासीद्देवानामसुराणांचभारत ॥ ६० ॥ समेतौतौमहात्मानौदृष्ट्वाकर्णधनंजयौ॥ अकंपंत
त्रयोलोकाःसहदेवर्षिचारणाः ॥ ६१ ॥ सर्वेदेवगणाश्चैवसर्वभूतानियानिच ॥ यतःपार्थस्ततोदेवायतःकर्णस्ततोसुराः ॥ ६२ ॥ रथयूथपयोःपक्षौकुरुपांडव
वीरयोः ॥ दृष्ट्वाप्रजापतिंदेवाःस्वयंभुवमचोदयन् ॥ ६३ ॥ कोनयोर्विजयीदेवकुरुपांडवयोधयोः ॥ समोस्तुविजयोदेवएतयोर्नरसिंहयोः ॥६४॥ कर्णार्जुनवि
वादेनसर्वंसंशयितंजगत् ॥ स्वयंभोब्रूहिनस्तथ्यमेतयोर्विजयंप्रभो ॥ ६५ ॥ स्वयंभोब्रूहितद्वाक्यंसमोस्तुविजयोनयोः ॥ तदुपश्रुत्यमघवाप्रणिपत्यपितामहं ॥
॥ ६६ ॥ व्यज्ञापयतदेवेशमिदंमतिमतांवरः ॥ पूर्वंभगवताप्रोक्तंकृष्णयोर्विजयोध्रुवः ॥ ६७ ॥ तत्तथास्तुनमस्तेस्तुप्रसीदभगवन्मम ॥ ब्रह्मेशानावथोवाक्य
मूचतुस्त्रिदशेश्वरं ॥ ६८ ॥ विजयोध्रुवमेवास्यविजयस्यमहात्मनः ॥ खांडवेयेनहुतभुक्तोषितःसव्यसाचिना ॥ ६९ ॥ स्वर्गंचसमनुप्राप्यसाहाय्यंशक्रतेकृतं॥
कर्णश्चदानवःपक्षअतःकार्यःपराजयः ॥ ७० ॥ एवंकृतेभवेत्कार्यंदेवानामेवनिश्चितं ॥ आत्मकार्यंचसर्वेषांगरीयस्त्रिदशेश्वर ॥ ७१ ॥ महात्माफाल्गुनश्चापि
सत्यधर्मरतःसदा ॥ विजयस्तस्यनियतंजायतेनात्रसंशयः ॥ ७२ ॥ तोषितोभगवान्येनमहात्मावृषभध्वजः ॥ कथंवातस्यनजयोजायतेशतलोचन ॥ ७३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७४ ॥७५॥७६ दिष्टमपिदैवविहितमपि ॥ ७७ ॥ व्यवस्थानंमर्यादा ॥७८॥ ७९॥८०॥८१॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४॥९५॥९६॥९७॥९८॥९९॥

यस्यचक्रेस्वयंविष्णुःसारथ्यंजगतःप्रभुः॥ मनस्वीबलवान्शूरःकृतास्त्रोथतपोधनः॥ ७४॥ बिभर्तिचमहातेजाधनुर्वेदमशेषतः॥ पार्थःसर्वगुणोपेतोदेवकार्यमिदंयतः॥ ७५॥ क्लिश्यंतेपांडवानित्यंवनवासादिभिर्भृशं॥ संपन्नस्तपसाचैवपर्याप्तःपुरुषर्षभः॥७६॥ अतिक्रमेच्चमाहात्म्याद्दिष्टमप्यर्थपर्ययं॥ अतिक्रांतेचलोकानामभावोनियतंभवेत्॥ ७७॥ नविद्यतेव्यवस्थानंक्रुद्धयोःकृष्णयोःक्वचित्॥ स्रष्टारौजगतश्चैवसततंपुरुषर्षभौ॥ ७८॥ नरनारायणावेतौपुराणावृषिसत्तमौ॥ अनियम्यौनियंतारावेतौतस्मात्परंतपौ॥ ७९॥ नैतयोस्तुसमःकश्चिद्दिविवामानुषेषुवा॥ अनुगम्यास्त्रयोलोकाःसहदेवर्षिचारणैः॥ ८०॥ सर्वदेवगणाश्चापिसर्वभूतानियानिच॥ अनयोस्तुप्रभावेनवर्ततेनिखिलंजगत्॥ ८१॥ कर्णोलोकानयंमुख्यानाप्नोतुपुरुषर्षभः॥ कर्णोवैकर्तनःशूरोविजयस्त्वस्तुकृष्णयोः॥ ८२॥ वसूनांसमलोकत्वंमरुतांवासमाप्नुयात्॥ सहितोद्रोणभीष्माभ्यांनाकलोकमवाप्नुयात्॥ ८३॥ इत्युक्तोदेवदेवाभ्यांसहस्राक्षोब्रवीद्वचः॥ आमंत्र्यसर्वभूतानिब्रह्मेशानानुशासनं॥ ८४॥ श्रुतंभवद्भिर्यत्प्रोक्तंभगवद्भ्यांजगद्धितं॥ तत्तथानान्यथातद्धितिष्ठध्वंविगतज्वराः॥ ८५॥ इतिश्रुत्वेंद्रवचनंसर्वभूतानिमारिष॥ विस्मितान्यभवन्राजन्पूजयांचक्रिरेतदा॥ ८६॥ व्यसृजंश्चसुगंधीनिपुष्पवर्षाणिहर्षिताः॥ नानारूपाणिविबुधादेवतूर्याण्यवादयन्॥ ८७॥ दिदृक्षवश्चाप्रतिमंद्वैरथंनरसिंहयोः॥ देवदानवगंधर्वाःसर्वएवावतस्थिरे॥ ८८॥ रथौतयोःश्वेतहयौदिव्यौयुक्तौमहात्मनोः॥ यौतौकर्णार्जुनौराजन्प्रहृष्टौव्यवतिष्ठतां॥ ८९॥ समागतालोकवीराःशंखान्दध्मुःपृथक्पृथक्॥वासुदेवार्जुनौवीरौकर्णशल्यौचभारत॥९०॥ तद्भीरुसंत्रासकरंयुद्धंसमभवत्तदा॥ अन्योन्यस्पर्धिनोरुग्रंशक्रशंबरयोरिव॥ ९१॥ तयोर्ध्वजौवीतमलौशुशुभातेरथेस्थितौ॥ राहुकेतूयथाकाशेउदितौजगतःक्षये॥ ९२॥ कर्णस्याशीविषनिभारत्नसारमयीदृढा॥ पुरंदरधनुःप्रख्याहस्तिकक्ष्याविराजते॥ ९३॥ कपिश्रेष्ठस्तुपार्थस्यव्यादितास्यइवांतकः॥दंष्ट्राभिर्भीषयन्भाभिर्दुर्निरीक्ष्योरविर्यथा॥ ९४॥ युद्धाभिलाषुकोभूत्वाध्वजोगांडीवधन्वनः॥ कर्णध्वजमुपातिष्ठत्स्वस्थानाद्वेगवान्कपिः॥ ९५॥ उत्पपातमहावेगःकक्ष्यामभ्याहनत्तदा॥ नखैश्चदशनैश्चैवगरुडःपन्नगंयथा॥ ९६॥ साकिंकिणीकाभरणाकालपाशोपमायसी॥ अभ्यद्रवत्सुसंरब्धाहस्तिकक्ष्याथतंकपिं॥ ९७॥ तयोर्घोरतरेयुद्धेद्वैरथेद्यूतआहिते॥ प्राकुर्वतांध्वजौयुद्धंपूर्वंपूर्वतरंतदा॥ ९८॥ हयाहयानभ्यहेषन्स्पर्धमानाःपरस्परं॥ अविध्यत्पुंडरीकाक्षःशल्यंनयनसायकैः॥ ९९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ ११७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

शल्यश्चपुंडरीकाक्षंतथैवाभिसमैक्षत ॥ तत्राजयद्वासुदेवःशल्यंनयनसायकैः ॥ १०० ॥ कर्णंचाप्यजयद्दृष्ट्याकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अथाब्रवीत्सूतपुत्रःशल्यमा
॥ १०१ ॥ भाष्यसस्मितं ॥ १०१ ॥ यदिपार्थोरणेहन्यादद्यमामिहकर्हिचित् ॥ किंकरिष्यसिसंग्रामेशल्यसत्यमथोच्यतां ॥ १०२ ॥ शल्यउवाच यदिकर्णरणेहन्या ८
दद्यत्वांश्वेतवाहनः ॥ उभावेकरथेनाहंहन्यांमाधवपांडवौ ॥ ३ ॥ संजयउवाच एवमेवतुगोविंदमर्जुनःप्रत्यभाषत ॥ तंप्रहस्याब्रवीत्कृष्णःसत्यंपार्थमि
दंवचः ॥ ४ ॥ पतेद्दिवाकरःस्थानाच्छुष्येदपिमहोदधिः ॥ शैत्यमग्निरियान्नत्वांहन्यात्कर्णोधनंजय ॥ ५ ॥ यदिचैतत्कथंचित्स्याल्लोकपर्यासनंभवेत् ॥ हन्यांक
र्णंतथाशल्यंबाहुभ्यामेवसंयुगे ॥ ६ ॥ इतिकृष्णवचःश्रुत्वाप्रहसन्कपिकेतनः ॥ अर्जुनःप्रत्युवाचेदंकृष्णमक्लिष्टकारिणं ॥ ७ ॥ ममतावदपर्याप्तौकर्णशल्यौ
जनार्दन ॥ सपताकध्वजंकर्णंसशल्यरथवाजिनं ॥ ८ ॥ सच्छत्रकवचंचैवसशक्तिशरकार्मुकं ॥ द्रष्टास्यद्यरणेकृष्णशरैश्छिन्नमनेकधा ॥ ९ ॥ अद्यैवसरथंसा
श्वंसशक्तिकवचायुधं ॥ संचूर्णितमिवारण्येपादपंदंतिनायथा ॥ १० ॥ अद्यराधेयभार्याणांवैधव्यंसमुपस्थितं ॥ ध्रुवंस्वप्नेष्वनिष्टानिताभिर्दृष्टानिमाधव ॥
॥ ११ ॥ द्रष्टासिध्रुवमद्यैवविधवाःकर्णयोषितः ॥ नहिमेशाम्यतेमन्युर्यदनेनपुराकृतं ॥ १२ ॥ कृष्णांसभागतांदृष्ट्वामूढेनादीर्घदर्शिना ॥ अस्मांस्तथावहसताक्षि
पताचपुनःपुनः ॥ १३ ॥ अद्यद्रष्टासिगोविंदकर्णमुन्मथितंमया ॥ वारणेनेवमत्तेनपुष्पितंजगतीरुहं ॥ १४ ॥ अद्यतामधुरावाचःश्रोतासिमधुसूदन ॥ दिष्ट्या
जयसिवार्ष्णेयइतिकर्णेनिपातिते ॥ १५ ॥ अद्याभिमन्युजननींप्रहृष्टःसांत्वयिष्यसि ॥ कुंतींपितृष्वसारंचप्रहृष्टःसन्जनार्दन ॥ १६ ॥ अद्यबाष्पमुखींकृष्णां
सांत्वयिष्यसिमाधव ॥ वाग्भिश्चामृतकल्पाभिर्धर्मराजंचपांडवं ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णार्जुनसमागमेद्वैरथेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
संजयउवाच तद्देवनागासुरसिद्धयक्षैर्गंधर्वरक्षोप्सरसांचसंघैः ॥ ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टंबभौवियद्विस्मयनीयरूपं ॥ १ ॥ नानद्यमानंनिनदैर्मनोज्ञैर्वादि
त्रगीतस्तुतिनृत्यहासैः ॥ सर्वेंतरिक्षंददृशुर्मनुष्याःखस्थाश्चतद्विस्मयनीयरूपं ॥ २ ॥ ततःप्रहृष्टाःकुरुपांडुयोधावादित्रशंखस्वनसिंहनादैः ॥ विनादयंतोवसुधां ॥ १०१ ॥
दिशश्चस्वनेनसर्वान्द्विषतोनिजघ्नुः ॥ ३ ॥ नराश्वमातंगरथैःसमाकुलंशरासिशक्त्यृष्टिनिपातदुःसहं ॥ अभीरुजुष्टंहतदेहसंकुलंरणाजिरंलोहितमाबभौतदा ॥
॥ ४ ॥ बभूवयुद्धंकुरुपांडवानांयथासुराणामसुरैःसहाभवत् ॥ तथाप्रवृत्तेतुमुलेसुदारुणेधनंजयस्याधिरथेश्चसायकैः ॥ ५ ॥ तदिति ॥ १ ॥ २ ॥ द्विषतःशत्रून् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ एकौमुख्यौरथौरथिनौकर्णार्जुनौ एकौचतौरथौचेतिविग्रहः॥ ७ ॥ तमोनुदौसूर्यचंद्रौनचअभिसर्तव्यंनापयातव्यमितिनियमेनप्रचोदिताःप्रेरिताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ विसस्रुः

दिशश्चसैन्यंचशितैरजिह्मगैःपरस्परंप्रावृणुतांसुदंशितैः॥ ततस्त्वदीयाश्चपरेचसायकैःकृतेंधकारेददृशुर्नकिंचन॥ ६॥ भयातुराएकरथौसमाश्रयंस्ततोऽभव
त्त्वद्भुतमेवसर्वतः॥ ततोस्त्रमस्त्रेणपरस्परंतौविधूयवाताविवपूर्वपश्चिमौ॥ ७ ॥ घनांधकारेविततेतमोनुदौयथोदितौतद्वदतीवरेजतुः ॥ नचाभिसर्तव्यमितिप्र
चोदिताःपरेत्वदीयाश्चतथावतस्थिरे॥८॥ महारथौतौपरिवार्यसंर्वतःसुरासुराःशंबरवासवाविव॥ मृदंगभेरीपणवानकस्वनैःससिंहनादैर्नदतुर्नरोत्तमौ॥ ९
शशांकसूर्याविवमेघनिःस्वनैर्विरेजतुस्तौपुरुषर्षभौतदा॥ महाधनुर्मंडलमध्यगावुभौसुवर्चसौबाणसहस्रदीधिती॥ १०॥ दिधक्षमाणौसचराचरंजगद्युगां
तसूर्याविवदुःसहौरणे॥ उभावजेयावहितांतकावुभावुभौजिघांसूकृतिनौपरस्परं॥ ११ ॥महाहवेवीतभयौसमीयतुर्महेंद्रजंभाविवकर्णपांडवौ ॥ ततोमहा
स्त्राणिमहाधनुर्धरौविमुंचमानाविषुभिर्भयानकैः॥१२॥ नराश्वनागानमितान्निजघ्नतुःपरस्परंचापिमहारथौनृप॥ ततोविसस्रुःपुनरर्दितानरानरोत्तमाभ्यां
कुरुपांडवाश्रयाः॥१३॥ सनागपत्त्यश्वरथादिशोदशतथाययासिंहहतावनौकसः॥ ततस्तुदुर्योधनभोजसौबलाःकृपेणशारद्वतसूनुनासह ॥ १४ ॥ महार
थाःपंचधनंजयाच्युतौशरैःशरीरार्तिकरैरताडयन्॥ धनूंषितेषामिषुधीन्ध्वजान्हयान्रथांश्चसूतांश्चधनंजयःशरैः ॥ १५ ॥ समंप्रमथ्याशुपरान्समंततःशरो
त्तमैर्द्वादशभिश्चसूतजं॥ अथाभ्यधावंस्त्वरिताःशतंरथाःशतंगजाश्चार्जुनमाततायिनः॥ १६॥ शकास्तुषारायवनाश्चसादिनःसहैवकांबोजवरैर्जिघांसवः॥
वरायुधान्पाणिगतैःशरैःसहक्षुरैर्न्यकृंतन्प्रपतन्शिरांसिच ॥ १७॥ हयांश्चनागांश्चरथांश्चयुध्यतोधनंजयःशत्रुगणान्क्षितौक्षिणोत्॥ ततोंतरिक्षेसुरतूर्यनिः
स्वनाःससाधुवादाहृषितैःसमीरिताः॥ १८॥ निपेतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टयःसगंधिगंधाःपवनेरिताःशुभाः ॥ तदद्भुतंदेवमनुष्यसाक्षिकंसमीक्ष्यभूतानिविसिस्मि
युस्तदा॥ १९॥ तवात्मजःसूतसुतश्चनव्यथांनविस्मयंजग्मतुरेकनिश्चयौ॥ अथाब्रवीद्द्रोणसुतस्तवात्मजंकरंकरेणप्रतिपीड्यसांत्वयन्॥ २०॥ प्रसीददुर्योध
नशाम्यपांडवैरलंविरोधेनधिगस्तुविग्रहं॥ हतोगुरुर्ब्रह्मसमोमहास्त्रवित्तथैवभीष्मप्रमुखामहारथाः ॥ २१ ॥ अहंत्ववध्योममचापिमातुलःप्रशाधिराज्यंसह
पांडवैश्चिरं॥ धनंजयःशाम्यतिवारितोमयाजनार्दनोनैवविरोधमिच्छति ॥ २२॥

विप्रद्रुताः ॥ १३ ॥ पंचैवावशिष्टाइत्याह ततइति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ निसर्गतइतिसहजमित्रत्वोपपादनं साम्नाप्रीत्या प्रसन्नेराज्यार्धदानेनहितंअर्जुनकोपशमनेनेतिचतुर्धापक्षोपिविवृतः॥२९॥३०॥वचःदुर्योधनस्यहतस्यशिरःपदाता

युधिष्ठिरोभूतहितेरतःसदावृकोदरस्तद्वशगस्तथायमौ॥ त्वयातुपार्थैश्वकृतेचसंविदेप्रजाःशिवंप्राप्नुयुरिच्छयातव ॥ २३ ॥ व्रजंतुशेषाःस्वपुराणिबांधवानि
वृत्तयुद्धाश्चभवंतुसैनिकाः ॥ नचेद्वचःश्रोष्यसिमेनराधिपध्रुवंप्रतप्तासिहतोरिभिर्युधि ॥ २४ ॥ इदंचदृष्टंजगतासहत्वयाकृतंयदेकेनकिरीटमालिना ॥ यथान
कुर्याद्बलभिन्नचांतकोनचापिधाताभगवान्नयक्षराट् ॥ २५ ॥ अतोपिभूयान्स्वगुणैर्धनंजयोनचातिवर्तिष्यतिमेवचोखिलं ॥ तवानुयात्रांचसदाकरिष्यति
प्रसीदराजेंद्रशमंत्वमाप्नुहि ॥ २६ ॥ ममापिमानःपरमःसदात्वयिब्रवीम्यतस्त्वांपरमाच्चसौहृदात् ॥ निवारयिष्यामिचकर्णमप्यहंयदाभवान्सप्रणयोभविष्य
ति ॥ २७ ॥ वदंतिमित्रंसहजंविचक्षणास्तथैवसाम्नाचधनेनचार्जितं ॥ प्रतापतश्चोपनतंचतुर्विधंतदस्तिसर्वंतवपांडवेषु ॥ २८ ॥ निसर्गतस्तेतववीरबांधवाः
पुनश्चसाम्नासमवाप्नुहिप्रभो ॥ त्वयिप्रसन्नेयदिमित्रतांगतेहितंकृतंस्याज्जगतस्त्वयातुलं ॥ २९ ॥ सएवमुक्तःसुहृदावचोहितंविचिंत्यनिःश्वस्यचदुर्मनाब्रवी
त् ॥ यथाभवानाहसखेतथैवतन्ममापिविज्ञापयतोवचःशृणु ॥ ३० ॥ निहत्यदुःशासनमुक्तवान्वचःप्रसह्यशार्दूलवदेषदुर्मतिः ॥ वृकोदरस्तद्धृदयेममस्थितं
नतत्परोक्षंभवतःकुतःशमः ॥ ३१ ॥ नचापिकर्णंप्रसहेद्रणेर्जुनोमहागिरिंमेरुमिवोग्रमारुतः ॥ नचाश्वसिष्यंतिपृथात्मजामयिप्रसह्यवैरंबहुशोविचिंत्य ॥ ३२ ॥
नचापिकर्णंगुरुपुत्रसंयुगादुपारमेत्यर्हसिवक्तुमच्युत ॥ श्रमेणयुक्तोमहताद्यफाल्गुनस्तमेषकर्णःप्रसभंहनिष्यति ॥ ३३ ॥ तमेवमुक्त्वाप्यनुनीयचासकृत्तवा
त्मजःस्वाननुशास्तिसैनिकान् ॥ समाहिताभिद्रवताहितान्ममसबाणहस्ताःकिमुजोषमासत ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिअश्वत्थामवाक्येअष्टाशी
तितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तौशंखभेरीनिनदेसमृद्धेसमीयतुःश्वेतहयौनराग्र्यौ ॥ वैकर्तनःसूतपुत्रोर्जुनश्च
दुर्मंत्रितेतवपुत्रस्यराजन् ॥ १ ॥ यथागजौहैमवतौप्रभिन्नौप्रवृद्धदंताविववासितार्थे ॥ तथासमाजग्मतुरुग्रवीर्यौधनंजयश्चाधिरथिश्चवीरौ ॥ २ ॥ बलाहकेनेवम
हाबलाहकोयदृच्छयावागिरिणायथागिरिः ॥ तथाधनुर्ज्यातलनेमिनिःस्वनैःसमीयतुस्ताविषुवर्षवर्षिणौ ॥ ३ ॥ प्रवृद्धशृंगद्रुमवीरुदोषधीप्रवृद्धनानाविधनि ॥१०२॥
र्झरौकसौ ॥ यथाचलावाचलितौमहाबलौतथामहास्त्रैरितरेतरंहतः ॥ ४ ॥

इयिष्यामीत्येवंरूपं ॥३१॥यथार्जुनःकर्णंनप्रसहेत्तदपिभवतःपरोक्षंनेतिपूर्वेणान्वयः॥३२॥३३॥३४॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाशीतितमोऽध्यायः॥८८ ॥ ताविति ॥१॥२॥३॥४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ केतार्थस्थानार्थं नीडेपक्षिगणाइवदेहेबाणालीयंतइत्यर्थः ॥१५॥संघान्बाणसंघान्॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३

ससन्निपातस्तुतयोर्महानभूत्सुरेशवैरोचनयोर्यथापुरा॥ शरैर्विनुन्नांगनियंतृवाहयोः सुदुःसहोन्यैःकटुशोणितोदकः ॥ ५ ॥ प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यकच्छपौम
हाह्रदौपक्षिगणैरिवावृतौ॥ सुसन्निकृष्टावनिलोद्धतौयथातथारथौतौध्वजिनौसमीयतुः॥ ६॥ उभौमहेंद्रस्यसमानविक्रमावुभौमहेंद्रप्रतिमौमहारथौ॥ म
हेंद्रवज्रप्रतिमैश्चसायकैर्महेंद्रवृत्राविवसंप्रजघ्नतुः॥ ७॥ सनागपत्त्यश्वरथेशुभेबलेविचित्रवर्माभरणांबरायुधे ॥ चकंपतुर्विस्मयनीयरूपेवियद्गताश्चार्जुन
कर्णसंयुगे॥ ८॥ भुजाःसवस्त्रांगुलयःसमुच्छ्रिताःससिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः॥ यदर्जुनोमत्तइवद्विपोद्विपंसमभ्ययादाधिरथिंजिघांसया॥९॥उदक्रोशन्सो
मकास्तत्रपार्थंपुरःसराश्चार्जुनाभिंधिकर्णं॥ छिंध्यस्यमूर्धानमलंचिरेणश्रद्धांचराज्याद्धृतराष्ट्रसूनोः ॥ १० ॥ तथास्माकंबहवस्तत्रयोधाःकर्णंतथायाहियाही
त्यवोचन्॥ जह्यर्जुनंकर्णशरैःसुतीक्ष्णैःपुनर्वनंयांतुचिरायपार्थाः॥ ११॥ तथाकर्णःप्रथमंतत्रपार्थंमहेषुभिर्दशभिःप्रत्यविध्यत्॥तंचार्जुनःप्रत्यविध्यच्छिता
ग्रैःकक्षांतरेदशभिःसंप्रहस्य॥ १२॥ परस्परंतौविशिखैःसुपुंखैस्ततक्षतुःसूतपुत्रोर्जुनश्च॥ परस्परंतौबिभिदुर्विमर्दैसुभीममभ्यापततुश्चहृष्टौ ॥ १३ ॥ ततो
र्जुनःप्रास्रजदुग्रधन्वाभुजावुभौगांडिवंचानुमृज्य॥ नाराचनालीकवराहकर्णान्क्षुरांस्तथासांजलिकार्धचंद्रान्॥ १४॥ तेसर्वतःसमकीर्यंतराजन्पार्थेषवःक
र्णरथंविशंतः॥ अवाङ्मुखाःपक्षिगणादिनांतेविशंतिकेतार्थमिवाशुवृक्षं॥ १५॥ यानर्जुनःसभ्रुकुटीकटाक्षंकर्णायराजन्नसृजज्जितारिः॥ तान्सायकैर्ग्रस
तेसूतपुत्रःक्षिप्तान्क्षिप्तान्पांडवस्याशुसंघान्॥ १६॥ ततोस्त्रमाग्नेयममित्रसाधनंमुमोचकर्णायमहेंद्रसूनुः॥ भूम्यंतरिक्षेचदिशोर्कमार्गंप्रावृत्यदेहोस्यबभू
वदीप्तः॥ १७॥ योधाश्चसर्वेज्वलितांबराश्चशंप्रदुद्रुवुस्तत्रविदग्धवस्त्राः॥ शब्दश्चघोरोतिबभूवतत्रयथावनेवेणुवनस्यदह्यतः॥ १८॥ तद्वीक्ष्यकर्णोज्वलना
स्त्रमुद्यतंसवारुणंतत्प्रशमार्थमाहवे ॥ समुत्सृजन्सूतसुतःप्रतापवान्सतेनवह्निंशमयांबभूव ॥ १९ ॥ बलाहकौघश्चदिशस्तरस्वीचकारसर्वास्तिमिरेणसंवृ
ताः॥ ततोधरित्रीधरतुल्यरोधसःसमंततोवैपरिवार्यवारिणा॥ २०॥ तैश्चातिवेगात्सतथाविधोपिनीतःशमंवह्निरतिप्रचंडः॥ बलाहकैरेवदिगंतराणिव्याप्ता
निसर्वाणियथानभश्च॥ २१॥तथाचसर्वास्तिमिरेणवैदिशोमेघैर्वृतानप्रदृश्येतकिंचित्॥अथापोवाह्याभ्रसंघान्समस्तान्वायव्यास्त्रेणापततःसकर्णात्॥ २२॥
ततोप्यसह्यंदयितंदेवराज्ञःप्रादुश्चक्रेवज्रमतिप्रभावं॥ गांडीवंज्यांविशिखांश्चानुमंत्र्यधनंजयःशत्रुभिरप्रधृष्यः॥ २३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःक्षुरप्रांजलिकार्धचंद्रानालीकनाराचवराहकर्णाः॥ गांडीवतःप्रादुरासन्सुतीक्ष्णाःसहस्रशोवज्रसमानवेगाः ॥ २४ ॥ तेकर्णमासाद्यमहाप्रभावाःसुतेज
नागार्धपत्राःसुवेगाः॥ गात्रेषुसर्वेषुहयेषुचापिशरासनेयुगचक्रेध्वजेच॥ २५॥ निर्भिद्यतूर्णंविविशुःसुतीक्ष्णास्ताक्ष्यत्रस्ताभूमिमिवोरगास्ते ॥ शराचितां
गोरुधिरार्द्रगात्रःकर्णस्तदारोषविवृत्तनेत्रः॥ २६॥ दृढज्यमानाम्यसमुद्रघोषंप्रादुश्चक्रेभार्गवास्त्रंमहात्मा ॥ महेंद्रशस्त्राभिमुखान्विमुक्तांश्छित्वाकर्णःपांडव
स्येषुसंघान्॥२७॥तस्यास्त्रमस्त्रेणनिहत्यसोथजघानसंख्येरथनागपत्तीन्॥अमृष्यमाणश्चमहेंद्रकर्मामहारणेभार्गवास्त्रप्रतापात्॥२८॥पंचालानांप्रवरांश्चापि
योधान्क्रोधाविष्टःसूतपुत्रस्तरस्वी॥ बाणैर्विव्याधाहवेसुप्रमुक्तैःशिलाशितैरुक्मपुंखैःप्रसह्य॥ २९॥ तत्पंचालाःसोमकाश्चापिराजन्कर्णेनाजौपीड्यमानाः
शरौघैः॥ क्रोधाविष्टाविव्यधुस्तंसमंतात्तीक्ष्णैर्बाणैःसूतपुत्रंसमेताः॥ ३०॥ तान्सूतपुत्रोनिजघानबाणैःपंचालानांरथनागाश्वसंघान्॥अभ्यर्दयद्बाणगणैः
प्रसह्यविध्वाहर्षात्संगरेसूतपुत्रः॥ ३१ ॥ तेभिन्नदेहाव्यसवोनिपेतुःकर्णेषुभिर्भूमितलेस्वनंतः॥ क्रुद्धेनसिंहेनयथेभयूथामहावनेभीमबलेनतद्वत्॥ ३२॥ पंचा
लानांप्रवरान्संनिहत्यप्रसह्ययोधानखिलानदीनः॥ ततःसराजन्विरराजकर्णोयथांबरेभास्करउग्ररश्मिः ॥ ३३ ॥ कर्णस्यमत्वातुजयंत्वदीयाःपरांमुदंसिंह
नादांश्चचक्रुः॥ सर्वेह्यमन्यंतभृशाहतौचकर्णेनकृष्णावितिकौरवेंद्र॥ ३४॥ तत्तादृशंप्रेक्ष्यमहारथस्यकर्णस्यवीर्यंचपरैरसह्यं ॥ दृष्ट्वाचकर्णेनधनंजयस्यत
थाजिमध्येनिहतंतदस्त्रं॥ ३५॥ ततस्त्वमर्षीक्रोधसंदीप्तनेत्रोवातात्मजःपाणिनापाणिमाच्छेत् ॥ भीमोब्रवीदर्जुनंसत्यसंधममर्षितोनिःश्वसन्जातमन्युः ॥
॥ ३६॥ कथंनुपापोयमपेतधर्मःसूतात्मजःसमरेद्यप्रसह्य॥ पंचालानांयोधमुख्याननेकान्निजघ्निवांस्तवजिष्णोसमक्षं ॥ ३७ ॥ पूर्वंदेवैरजितंकालकेयैःसा
क्षात्स्थाणोर्बाहुसंस्पर्शमेत्य॥ कथंनुत्वांसूतपुत्रःकिरीटिन्नथेषुभिर्दशभिःप्रागविध्यत्॥ ३८॥ त्वयाक्षिप्तांश्चाग्रसद्बाणसंघानाश्चर्यमेतत्प्रतिभातिमेद्य ॥ कृ
ष्णापरिक्लेशमनुस्मरत्वंयथाब्रवीत्षंढतिलान्स्मवाचः॥ ३९॥ रूक्षाःसुतीक्ष्णाश्चहिपापबुद्धिःसूतात्मजोयंगतभीर्दुरात्मा॥संस्मृत्यसर्वंतदिहाद्यपापंजह्याशु
कर्णंयुधिसव्यसाचिन्॥ ४०॥ कस्मादुपेक्षांकुरुषेकिरीटिन्नुपेक्षितुंनायमिहाद्यकालः॥ ययाधृत्यासर्वभूतान्यजैषीर्ग्रासंददत्खांडवेपावकाय॥ ४१ ॥ तया
धृत्यासूतपुत्रंजहित्वमहंचैनंगदयापोथयिष्ये॥ अथाब्रवीद्वासुदेवोपिपार्थंदृष्ट्वारथेषून्प्रतिहन्यमानान्॥ ४२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४॥४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आत्मनोनरस्यचात्नारायणस्यचइहभूमौप्रयोजनंभूभारावतरणंविदित्वास्मृत्वा॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥

अमीमृदत्सर्वपातेद्यकर्णोत्यस्त्रैरस्त्रंकिमिदंभोकिरीटिन्॥ सवीरकिंमुत्यसिनावधत्सेनदंत्येतेकुरवःसंप्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ कर्णपुरस्कृत्यविदुर्हिसर्वेतवास्त्रमस्त्रैर्वि
निपात्यमानं॥ ययाधृत्यानिहतंतामसास्त्रंयुगेयुगेराक्षसाश्चापिघोराः॥ ४४॥ दंभोद्भवाश्चासुराश्चाहवेषुतयाधृत्याजहिकर्णत्वमद्य ॥ अनेनचास्यक्षुरनेमि
नाद्यसंछिंधिमूर्धानमरेःप्रसह्य॥ ४५॥ मयाविसृष्टेनसुदर्शनेनवज्रेणशक्रोनमुचेरिवारेः॥ किरातरूपीभगवान्सुधृत्यात्वयामहात्मापरितोषितोभूत्॥४६॥
तांत्वंपुनर्वीरधृतिंगृहीत्वासहानुबंधंजहिसूतपुत्रं॥ ततोमहींसागरमेखलांत्वंसपत्तनांग्रामवतींसमृद्धां॥ ४७॥ प्रयच्छराज्ञेनिहतारिसंघांयशश्चपार्थातुलमा
प्नुहित्वं॥ सएवमुक्तोतिबलोमहात्माचकारबुद्धिंहिवधायसौतेः॥ ४८ ॥ सचोदितोभीमजनार्दनाभ्यांस्मृत्वातथात्मानमवेक्ष्यसर्वं ॥ इहात्मनश्चागमनेविदि
त्वाप्रयोजनंकेशवमित्युवाच॥ ४९॥ प्रादुष्करोम्येषमहास्त्रमुग्रंशिवायलोकस्यवधायसौतेः॥ तन्मेनुजानातुभवान्सुराश्चब्रह्माभवोवेदविदश्चसर्वे ॥ ५० ॥
इत्युच्यदेवंसतुसव्यसाचीनमस्कृत्वाब्रह्मणेसोमितात्मा॥ तदुत्तमंब्राह्ममसह्यमस्त्रंप्रादुश्चक्रेमनसायद्विधेयं॥५१ ॥ तदस्यहत्वाविरराजकर्णोमुक्ताशरान्मेघ
इवांबुधाराः॥ समीक्ष्यकर्णेनकिरीटिनस्तुतथाजिमध्येनिहतंतदस्त्रं॥ ५२॥ ततोमर्षीबलवान्क्रोधदीप्तोभीमोब्रवीदर्जुनंसत्यसंधं ॥ ननुत्वाहुर्वेदितारंमहास्त्रं
ब्राह्मंविधेयंपरमंजनास्तत्॥ ५३॥ तस्मादन्यद्योजयसव्यसाचिन्नितिस्मोक्तोयोजयत्सव्यसाची॥ ततोदिशःप्रदिशश्चापिसर्वाःसमावृणोत्सायकैर्भूरितेजाः
॥ ५४॥ गांडीवमुक्तैर्भुजगैरिवोग्रैर्दिवाकरांशुप्रतिमैर्ज्वलद्भिः ॥ सृष्टास्तुबाणाभरतर्षभेणशतंशतानीवसुवर्णपुंखाः ॥ ५५ ॥ प्राच्छादयन्कर्णरथंक्षणेनयु
गांतवन्ह्यर्ककरप्रकाशाः॥ततश्चशूलानिपरश्वधानिचक्राणिनाराचशश्वतानिचैव॥५६॥निश्चक्रमुर्घोरतराणियोधास्ततोत्यहन्यंतसमंततोपि॥छिन्नंशिरः
कस्यचिदाजिमध्येपपातयोधस्यपरस्यकायात्॥ ५७॥ भयेनसोप्याशुपपातभूमावन्यःप्रनष्टःपतितंविलोक्य ॥ अन्यस्यसासिर्निपपातकृत्तोयोधस्यबाहुः
करिहस्ततुल्यः ॥ ५८॥ अन्यस्यसव्यःसहवर्मणाचक्षुरप्रकृत्तःपतितोधरण्यां॥ एवंसमस्तानपियोधमुख्यान्विध्वंसयामासकिरीटमाली॥ ५९ ॥ शरैःशरीरां
तकरैःसुघोरैर्दौर्योधनंसैन्यमशेषमेव॥ वैकर्तनेनापितथाजिमध्येसहस्रशोबाणगणाविसृष्टाः॥६०॥तेघोषिणःपांडवमभ्युपेयुःपर्जन्यमुक्ताइववारिधाराः॥
ततःसकृष्णंचकिरीटिनंचवृकोदरंचाप्रतिमप्रभावः॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

त्रिभिस्त्रिभिर्भीमबलो निहत्य ननाद घोरं महता स्वरेण ॥ सकर्णबाणाभिहतः किरीटी भीमं तथा प्रेक्ष्य जनार्दनं च ॥ ६२ ॥ अमृष्यमाणः पुनरेव पार्थः शरान्दशाष्टौ
च समुद्ववर्ह ॥ सकेतुमेकेन शरेण विध्वा शल्यं चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णं ॥ ६३ ॥ ततः समुक्तैर्दशभिर्जघान सभापतिं कांचनवर्मनद्धं ॥ स राजपुत्रो विशिरा विबाहुर्वि
वाजिसूतो विधनुर्विकेतुः ॥ ६४ ॥ हतो रथाग्रादपतत्स रुग्णः परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ॥ पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च द्वाभ्यां चतुर्भिर्दशभिश्च विध्वा ॥ ६५ ॥ चतुः
शतान् द्विरदान्सायुधान्वै हत्वा रथानष्टशतान्जघान ॥ सहस्रशोश्वांश्च पुनः ससादीनष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् ॥ ६६ ॥ कर्णंससूतं सरथं सकेतुमदृश्यमंजोगति
भिः प्रचक्रे ॥ अथाक्रोशन्कुरवो वध्यमाना धनंजयेनाधिरथिं समंतात् ॥ ६७ ॥ मुंचाभिविध्यार्जुनमाशु कर्ण बाणैः पुरा हंति कुरून्समग्रान् ॥ स चोदितः सर्वयत्ने
न कर्णो मुमोच बाणान्सुबहूनभीक्ष्णं ॥ ६८ ॥ ते पांडुपांचालगणान्निजघ्नुर्मर्मच्छिदः शोणितपांसुदिग्धाः ॥ तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ
॥ ६९ ॥ निजघ्नतुश्चाहितसैन्यमुग्रमन्योन्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः ॥ अथोपयातस्त्वरितो दिदृक्षुर्मंत्रौषधीभिर्निरुजो विशल्यः ॥ ७० ॥ कृतः सुहृद्भिर्भिषजां वरिष्ठै
र्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्मा ॥ तथोपयातं युधि धर्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनंदन् ॥ ७१ ॥ राहोर्विमुक्तं विमलं समग्रं चंद्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ॥ दृष्ट्वा तु मुख्यावथ
युध्यमानौ दिदृक्षवः शूरवरावरिघ्नौ ॥ ७२ ॥ कर्णं च पार्थं च विलोकयंतः स्वस्था महीस्थाश्च जना वतस्थुः ॥ स कार्मुकज्यातलसंनिपातः सुमुक्तबाणस्तुमुलो बभूव
॥ ७३ ॥ घ्नतोस्तथान्योन्यमिषुप्रवेकैर्धनंजयस्याधिरथेश्च तत्र ॥ ततो धनुर्ज्या सहसातिकृष्टा सुघोषमच्छिद्यत पांडवस्य ॥ ७४ ॥ तस्मिन्क्षणे पांडवं सूतपुत्रः स
माचिनोत्क्षुद्रकाणां शतेन ॥ निर्मुक्तसर्पप्रतिमैरभीक्ष्णं तैलप्रधौतैः खगपत्रवाजैः ॥ ७५ ॥ षष्ट्या बिभेदाशु च वासुदेवमनंतरं फाल्गुनमष्टभिश्च ॥ पूषात्मजो
मर्मसु निर्बिभेद मरुत्सुतं चायुतशः शराग्र्यैः ॥ ७६ ॥ कृष्णं च पार्थं च तथा ध्वजं च पार्थानुजान्सोमकान्पातयंश्च ॥ प्राच्छादयंस्ते विशिखैः पृषत्कैर्जीमूतसंघा न
भसीव सूर्यं ॥ ७७ ॥ आगच्छतस्तान्विशिखैरनेकैर्व्यष्टंभयत्सूतपुत्रः कृतास्त्रः ॥ तैरस्तमस्त्रं विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रथवाजिनागान् ॥ ७८ ॥ तथा तु सैन्यप्रवरां
श्च राजन्नभ्यर्दयन्मार्गणैः सूतपुत्रः ॥ ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले स्वनंतः ॥ ७९ ॥ सिंहेन क्रुद्धेन यथाश्वयूथ्या महाबला भीमबलेन तद्वत् ॥ पुन
श्च पांचालवरास्तथान्ये तदंतरे कर्णधनंजयाभ्यां ॥ ८० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८१॥८२॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ स्नात्वेत्यनेनपातालगंगायास्तलंप्राप्यतदभिघातेनपरावृत्ताइत्यर्थः ॥ ८९ ॥ तक्षकपुत्रपक्षाइतितेसर्पबाणाःअश्वसेनप्रयुक्ताः ॥ ९० ॥ ९१॥

प्रस्कंदंतोबलिनासाधुमुक्तैःकर्णेनबाणैर्निहताःप्रसह्य॥ जयंमत्वाविपुलंवैत्वदीयास्तलान्निजघ्नुःसिंहनादांश्चनेदुः॥ ८१ ॥ सर्वेह्यमन्यंतवशेकृतौतौकर्णेन
कृष्णावितितेविमर्दे॥ ततोधनुर्ज्यामवनाम्यशीघ्रंशरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ॥ ८२ ॥ सुसंरब्धःकर्णशरक्षतांगोरणेपार्थःकौरवान्प्रत्यगृह्णात् ॥ ज्यांचानुमृ
ज्याभ्यहनत्तलत्रेबाणांधकारंसहसाचचक्रे॥ ८३॥ कर्णंचशल्यंचकुरूंश्चसर्वान्बाणैरविध्यत्प्रसभंकिरीटी॥ नपक्षिणोबभ्रमुरंतरिक्षेतदामहास्त्रेणकृतेंधकारे
॥ ८४॥ वायुर्वियत्स्थैरीरितोभूतसंघैरुवाहदिव्यःसुरभिस्तदानीं ॥ शल्यंचपार्थोदशभिःपृषत्कैर्भृशंतनुत्रेप्रहसन्नविध्यत् ॥ ८५ ॥ ततःकर्णंद्वादशभिःसुमु
क्तैर्विद्ध्वापुनःसप्तभिरभ्यविध्यत्॥ सपार्थबाणासनवेगमुक्तैर्दृढाहतःपत्रिभिरुग्रवेगैः॥ ८६ ॥ विभिन्नगात्रःक्षतजोक्षितांगःकर्णोबभौरुद्रइवाततेषुः ॥ प्र
क्रीडमानोथश्मशानमध्येरौद्रेमुहूर्तेरुधिरार्द्रगात्रः॥ ८७॥ ततस्त्रिभिस्तंत्रिदशाधिपोपमंशरैर्बिभेदाधिरथिर्धनंजयं ॥ शरांश्चपंचज्वलितानिवोरगान्प्रवेश
यामासजिघांसयाऽच्युतं॥८८॥ तेवर्मभित्वापुरुषोत्तमस्यसुवर्णचित्रान्यपतन्सुमुक्ताः॥ वेगेनगामाविविशुःसुवेगाःस्नात्वाचकर्णाद्दिमुखाःप्रतीयुः॥ ८९॥
तान्पंचभल्लैर्दशभिःसुमुक्तैस्त्रिधात्रिधैकैकमथोच्चकर्त॥ धनंजयास्तैर्न्यपतन्पृथिव्यांमहाहयस्तक्षकपुत्रपक्षाः॥ ९० ॥ ततःप्रजज्वालकिरीटमालीक्रोधेनक
क्षंप्रदहन्निवाग्निः॥ तथाविनुन्नांगमवेक्ष्यकृष्णंसर्पैपुभिःकर्णभुजप्रसृष्टैः॥ ९१ ॥ सकर्णमाकर्णविकृष्टसृष्टैःशरैःशरीरांतकरैर्ज्वलद्भिः ॥ मर्मस्वविध्यत्सच
चालदुःखाद्दैवादवातिष्ठतधैर्यबुद्धिः॥ ९२ ॥ ततःशरौघैःप्रदिशोदिशश्चरवेःप्रभाकर्णरथश्चराजन्॥ अदृश्यमासीत्कुपितेधनंजयेतुषारनीहारवृतंयथानभः॥
॥ ९३॥ सचक्ररक्षानथपादरक्षान्पुरःसरान्पृष्ठगोपांश्चसर्वान्॥ दुर्योधनेनानुमतानरिघ्नःसमुद्यतान्सरथान्सारभूतान्॥ ९४॥ द्विसाहस्रान्समरेसव्यसाची
कुरुप्रवीरानृषभःकुरूणां॥ क्षणेनसर्वान्सरथाश्वसूतान्निनायराजन्क्षयमेकवीरः॥ ९५॥ ततोऽपलायंतविहायकर्णंतवात्मजाःकुरवोयेऽवशिष्टाः॥ हतानपा
कीर्यशरक्षतांश्चलालप्यमानांस्तनयान्पितॄंश्च ॥ ९६ ॥ ससर्वतःप्रेक्ष्यदिशोविशून्याभयावदीर्णैःकुरुभिर्विहीनः ॥ नविव्यथेभारततत्रकर्णःप्रहृष्टएवार्जुन
मभ्यधावत्॥ ९७॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णार्जुनद्वैरथेऊननवतितमोऽध्यायः॥८९॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ बाणजालैकमयं दृष्ट्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

संजयउवाच ततःप्रयाताःशरपातमात्रमवस्थिताःकुरवोभिन्नसेनाः॥ विद्युत्प्रकाशंददृशुःसमंताद्धनंजयास्त्रंसमुदीर्यमाणं॥ १ ॥ तदर्जुनास्त्रंग्रसतिस्मक
र्णोवियद्गतंघोरतरैःशरैस्तत्॥ क्रुद्धेनपार्थेनभृशाभिसृष्टंवधायकर्णस्यमहाविमर्दे॥ २ ॥ उदीर्यमाणंस्मकुरून्दहंतंसुवर्णपुंखैर्विशिखैर्ममर्द॥ कर्णस्त्वमोघेष्व
सनंदृढज्यंविस्फारयित्वाविसृजञ्छरौघान्॥३॥ रामादुपात्तेनमहामहिम्नात्व्याथर्वणेनारिविनाशनेन॥तदर्जुनास्त्रंव्यधमद्दहंतंकर्णस्तुबाणैर्निशितैर्महात्मा॥
॥ ४ ॥ ततोविमर्दःसुमहान्बभूवतत्रार्जुनस्याधिरथेश्चराजन्॥ अन्योन्यमासादयतोःपृषत्कैर्विषाणघातैर्द्विपयोरिवोग्रैः ॥ ५ ॥ तत्रास्त्रसंघातसमावृतंतदाब
भूवराजंस्तुमुलंस्मसर्वतः॥ तत्कर्णपार्थौशरवृष्टिसंघैर्निरंतरंचक्रतुरंबरंतदा॥ ६॥ ततोजालंबाणमयंमहांतंसर्वेऽद्राक्षुःकुरवःसोमकाश्च ॥ नान्यंचभूतंददृशु
स्तदातेबाणांधकारेतुमुलेथकिंचित्॥ ७॥ तौसंदधानावनिशंचराजन्समस्यंतौचापिशराननेकान् ॥ संदर्शयेतांयुधिमार्गान्विचित्रान्धनुर्धरौतौविविधैःकृ
तास्त्रैः॥ ८॥ तयोरेवंयुध्यतोराजिमध्येसूतात्मजोभूदधिकःकदाचित्॥ पार्थःकदाचित्त्वधिकःकिरीटीवीर्यास्त्रमायाबलपौरुषेण॥ ९॥ दृष्ट्वातयोस्तंयुधिसंप्र
हारंपरस्परस्यांतरमीक्षमाणयोः॥ घोरंतयोर्दुर्विषहंरणेऽन्यैर्योधाःसर्वेविस्मयमभ्यगच्छन्॥१०॥ ततोभूतान्यंतरिक्षस्थितानितौकर्णपार्थौप्रशशंसुर्नरेंद्र॥
भोःकर्णसाध्वर्जुनसाधुचेतिवियत्सुवाणीश्रूयतेसर्वतोपि॥ ११॥ तस्मिन्विमर्देरथवाजिनागैस्तदाभिघातैर्दलितेहिभूतले॥ततस्तुपातालतलेशयानोनागोऽ
श्वसेनःकृतवैरोर्जुनेन॥ १२॥ राजंस्तदाखांडवदाहमुक्तोविवेशकोपाद्वसुधातलेयः॥ अथोत्पपातोर्ध्वगतिर्जवेनसंदृश्यकर्णार्जुनयोर्विमर्दं॥१३॥ अयंहिका
लोस्यदुरात्मनोवैपार्थस्यवैरप्रतियातनाय॥ संचिंत्यतूणंप्रविवेशचैवकर्णस्यराजन्शररूपधारी॥ १४ ॥ ततोस्त्रसंघातसमाकुलंतदाबभूवजन्यंविततांशुजा
लं॥ तत्कर्णपार्थौशरसंघवृष्टिभिर्निरंतरंचक्रतुरंबरंतदा ॥ १५ ॥ तद्बाणजालैकमयंमहांतंसर्वेत्रसन्कुरवःसोमकाश्च॥ नान्यत्किंचिद्ददृशुःसंपतद्वैबाणांधका
रेतुमुलेतिमात्रं॥ १६॥ ततस्तौपुरुषव्याघ्रौसर्वलोकधनुर्धरौ॥ त्यक्तप्राणौरणेवीरौयुद्धश्रममुपागतौ॥ समुत्क्षेपैर्वीक्ष्यमाणौसिक्तौचंदनवारिणा॥ १७॥ स ॥१०५॥
वालव्यजनैर्दिव्यैर्दिविस्थैरप्सरोगणैः॥ शक्रसूर्यकराब्जाभ्यांप्रमार्जितमुखावुभौ॥१८॥ कर्णोथपार्थंनविशेषयद्यदाभृशंचपार्थेनशराभितप्तः॥ ततस्तुवीरः
शरविक्षतांगोदध्रेमनोत्येकशयस्यतस्य॥१९॥ततोरिपुघ्नंसमधत्तकर्णःसुसंचितंसर्पमुखंज्वलंतं॥रौद्रंशरंसन्नतमुग्रधौतंपार्थार्थमत्यर्थचिराभिगुप्तं॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अथेति मूर्ध्नः सकाशात् व्यालास्त्रस्य सर्गश्चोत्तमयत्नश्च मन्युश्चतैः प्रयुक्तेन शरेणोत्तमगात्रभूषणमुत्तमांगभूषणं प्रजहारेति द्वयोः संबंधः ॥ ३२ ॥

सदार्चितंचंदनचूर्णशायितंसुवर्णतूणीरशयंमहार्चिषं ॥ आकर्णपूर्णचविकृष्यकर्णःपार्थोन्मुखःसंदधेचोत्तमौजाः ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमैरावतवंशसंभवंशिरोजि
हीर्षुर्युधिसव्यसाचिनः ॥ ततःप्रजज्वालदिशोनभश्चउल्काश्चघोराःशतशःप्रपेतुः ॥ २२ ॥ तस्मिंस्तुनागेधनुषिप्रयुक्तेहाहाकृतालोकपालाःसशक्राः ॥ नचा
पितंबुबुधेसूतपुत्रोबाणेप्रविष्टंयोगबलेननागं ॥ २३ ॥ दशशतनयनोहिंदृष्ट्वबाणेप्रविष्टंनिहतइतिसुतोमेस्रस्तगात्रोबभूव ॥ जलजकुसुमयोनिःश्रेष्ठभावो
जितात्मात्रिदशपतिमवोचन्माव्यथिष्ठाजयेश्रीः ॥ २४ ॥ ततोब्रवीन्मद्रराजोमहात्मादृष्ट्वाकर्णप्रहितेषुंतमुग्रं ॥ नकर्णग्रीवामिषुरेषलप्स्यतेसमीक्ष्यसंधत्स्वश
रंशिरोघ्नं ॥ २५ ॥ अथाब्रवीत्क्रोधसंरक्तनेत्रोमद्राधिपंसूतपुत्रस्तरस्वी ॥ नसंधत्तेद्विःशरंशल्यकर्णोनमादृशाजिह्मयुद्धाभवंति ॥ २६ ॥ इतीदमुक्त्वाविससर्ज
तंशरंप्रयत्नतोवर्षगणाभिपूजितं ॥ हतोसिवैफाल्गुनइत्यधिक्षिपन्नुवाचचोच्चैर्गिरमूर्जितांवृषः ॥ २७ ॥ ससायकःकर्णभुजप्रसृष्टोहुताशनार्कप्रतिमःसुघोरः ॥
गुणच्युतःकर्णधनुःप्रमुक्तोवियद्गतःप्राज्वलदंतरिक्षे ॥ २८ ॥ तंप्रेक्ष्यदीप्तंयुधिमाधवस्तुत्वरान्वितंसत्वरयैवलीलया ॥ पदाविनिष्पिष्यरथोत्तमंसप्रावेशयत्पृ
थिवींकिंचिदेव ॥ २९ ॥ क्षितिंगताजानुभिस्तेऽथवाहाहेमच्छन्नाश्चंद्रमरीचिवर्णाः ॥ ततोंतरिक्षेसुमहान्निनादःसंपूजनार्थंमधुसूदनस्य ॥ ३० ॥ दिव्याश्चवा
चःसहसाबभूवुर्दिव्यानिपुष्पाण्यथसिंहनादाः ॥ तस्मिंस्तथावैधरणींनिमग्नेरथेप्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३१ ॥ ततःशरःसोभ्यहनत्किरीटंतस्येंद्रदत्तंसुदृढंचधी
मतः ॥ अथार्जुनस्योत्तमगात्रभूषणंधराविय‌त्द्योसलिलेषुविश्रुतं ॥ ३२ ॥ व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिःशरेणमूर्ध्नःप्रजहारसूतजः ॥ दिवाकरेंदुज्वलनप्रभ
त्विषंसुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषितं ॥ ३३ ॥ पुरंदरार्थंतपसाप्रयत्नतःस्वयंकृतंयद्विभुनास्वयंभुवा ॥ महार्हरूपंद्विषतांभयंकरंबिभर्तुरत्यर्थसुखंसुगंधिनं ॥ ३४ ॥
जिघांसतेदेवरिपून्सुरेश्वरःस्वयंददौयत्सुमनाःकिरीटिने ॥ हरांबुपाखंडलवित्तगोप्तृभिःपिनाकपाशाशनिसायकोत्तमैः ॥ ३५ ॥ सुरोत्तमैरप्यविषह्यमर्दितुं
प्रसह्यनागेनजहारयद्वृषः ॥ सदुष्टभावोवितथप्रतिज्ञःकिरीटमत्यद्भुतमर्जुनस्य ॥ ३६ ॥ नागोमहार्हंतपनीयचित्रंपार्थोत्तमांगात्प्रहरत्तरस्वी ॥ तद्धेमजालाव
ततंसुघोषंजाज्वल्यमानंनिपपातभूमौ ॥ ३७ ॥ तदुत्तमेषून्मथितंविषाग्निनाप्रदीप्तमर्चिष्मदथोक्षितौप्रियं ॥ पपातपार्थस्यकिरीटमुत्तमंदिवाकरोस्ताद्दिवरक्तमं
डलः ॥ ३८ ॥ सवैकिरीटंबहुरत्नभूषितंजहारनागोर्जुनमूर्धतोबलात् ॥ गिरेःसुजातांकुरपुष्पितद्रुमंमहेंद्रवज्रःशिखरोत्तमंयथा ॥ ३९ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ गोकर्णामुकुटंजहारेत्यन्वयः अर्जुनस्यमुकुटहरणमपिमहत्कर्मैतिसूचयन्मुकुटंविशिनष्टि गविचक्षुषिकर्णौयस्याःसागोकर्णाचक्षुःश्रवाःसर्पिणीअर्जुनेनखांडवेनिहतासतीइहनिमित्तभूता तस्यमुकुटमेवजहाराहतवतीनतुशिरः कथंहतायाहननंनिमित्तत्वमतआह सुमुखीकृतेनइषुणागोपुत्रसंप्रेषिता संधिरविवक्षितत्वान्नभवति शोभनंपुत्रजीवनकरंमुखंयस्याःसासुमुखी साहिपुत्रंनिगीर्यदह्यमानात्खांडवादुत्पतंतीशिरोदेशेअर्जुनेनच्छिन्नासतीस्वयंमृतापुत्रंचरक्षितवतीत्यादिपर्वण्युपाख्यायते कृतेनस्वयंनिर्मितेनपुत्रेणत्रातेनइषुणाइषुभावंगतेन आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेरिष्वाकारपुत्ररूपेणसंपन्नासती गोमतोरश्मिमतोऽर्कस्यपुत्रेणकर्णेनप्रेषिताइषुणेतीत्थंभावेतृतीया गोपुत्रेतिमतुब्लोपआर्षः किंकृत्वामुकुटंजहारेत्यतआह सुव्यक्तगोऽसुप्रभं गोगतकंदृष्ट्वा सुव्यक्ताःअतिशयेनाविर्भूताःगावोरश्मयस्तेजइतियावत् सुव्यक्तैर्गोभिरसुभिश्चप्रकर्षेणभासमानंनिरतिशयतेजोबलमर्जुनं गोगतकंगोशब्देनहयरश्मीनांप्रदेशोलक्ष्यते तत्रगतंविद्यमानंकंशिरोयस्यतं अर्जुनस्यग्रीवादेशंकर्णेनलक्षीकृतंविज्ञायभ

महीवियत्द्यौःसलिलंचवायुनाप्रसह्यमुग्रंविनिघूर्णितंयथा॥ अतीवशब्दोभुवनेषुवैतदाजनाध्यवस्यन्व्यथिताश्चचस्खलुः॥४०॥ विनाकिरीटंशुशुभेसपार्थःश्यामोयुवानीलइवोच्चशृंगः॥ ततःसमुद्ग्रथ्यसितेनवाससास्वमूर्धजानव्यथितस्तदार्जुनः॥विभासितःसूर्यमरीचिनाद्दढंशिरोगतेनोदयपर्वतोयथा॥४१॥ गोकर्णासुमुखीकृतेनइषुणागोपुत्रसंप्रेषितागोशब्दात्मजभूषणंसुविहितंसुव्यक्तगोऽसुप्रभं ॥ दृष्ट्वागोगतकंजहारमुकुटंगोशब्दगोपूरिवैगोकर्णासनमर्दनश्चनययावप्राप्यमृत्योर्वशं॥ ४२ ॥ ससायकःकर्णभुजप्रसृष्टोहुताशनार्कप्रतिमोमहार्हः ॥ महोरगःकृतवैरोर्जुनेनकिरीटमाहत्यततोव्यतीयात् ॥ ४३ ॥ तंचापिदग्ध्वातपनीयचित्रंकिरीटमाकृष्यतदर्जुनस्य॥ इयेषगंतुंपुनरेवतूर्णंदृष्टश्चकर्णेनततोब्रवीत्तं॥ ४४ ॥

गवतास्वभारेणअश्वेषुजानुभ्यामवनींगमितेषुरश्मिभिःसमसूत्रदेशेअर्जुनस्यशिरोदृष्ट्वापिवेगातिशयात्स्वयंनीचीभवितुमशक्तासतीतद्देशस्थंमुकुटंजहारेत्यर्थः गोशब्दात्मजभूषणंसुविहितमिति गौःपृथिवीतयाशब्द्यतेगोशब्दाअदितिः इयंवाअदितिरितिपृथिव्याअदितेर्निर्देशात् तस्याआत्मजस्येंद्रस्यभूषणंसुविहितंवेधसेतिशेषः तथाचात्रैवोक्तंपुरंदरार्थंतपसाप्रयत्नतःस्वयंकृतंयद्विधिनास्वयंभुवेति कीदृशंमुकुटंवैनिश्चितंप्रसिद्धंवा गोशब्दगोपूरि गोभिःरश्मिभिःशब्द्यतेरश्मिमानितिकथ्यतइतिसूर्यःतस्येवभुवनगर्भव्यापिनोगावःकिरणास्तैर्भुवनंपूरयितुंशीलमस्यतत्तथा सूर्यसमप्रभमित्यर्थः ननुचेतनाधिष्ठितोबाणःपुनरेत्यार्जुनंकुतोनहतवानित्यतआह गोकर्णासनमर्दनश्चनययावप्राप्यमृत्योर्वशमिति गोकर्णःसर्पःपुनरर्जुनंहंतुंइच्छंतंअसनेनबाणक्षेपेणमर्दयतियःसतथाभूतोऽर्जुनश्चतमेवसर्पमनवाप्यमृत्योर्वशंनययौ सर्पस्यपुनरागमनंवधश्चात्रैवकीर्त्यते गौर्नादित्येबलीवर्देक्रतुभेदर्षिभेदयोः स्त्रीतुस्याद्दिशिभारत्यांभूमौचसुरभावपि नृस्त्रियोःस्वर्गवज्रांबुरश्मिदृग्बाणलोमसुइतिकोशः ॥ ४२ ॥ ४३ ४४॥ ॥१०६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कर्णेनवाक्यंउक्तःसंस्तद्वाक्यमसहन्असहमानःस्वयंप्रायादित्युत्तरेणान्वयः ॥४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ महोल्कामितिपाठेइवेत्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

मुक्तस्त्वयाहंत्वसमीक्ष्यकर्णशिरोहृतंयन्नमयार्जुनस्य ॥ समीक्ष्यमांमुंचरणेत्वमाशुहंतास्मिशत्रुंतवचात्मनश्च ॥ ४५ ॥ सएवमुक्तोयुधिसूतपुत्रस्तमब्रवीत्को
भवानुग्ररूपः ॥ नागोब्रवीद्विद्धिकृतागसंमांपार्थेनमातुर्वधजातवैरं ॥ ४६ ॥ यदिस्वयंवज्रधरोस्यगोप्तातथापियातापितृराजवेश्मनि ॥ कर्णउवाच न
नागकर्णोद्यरणेपरस्यबलंसमास्थायजयंबुभूषेत् ॥ ४७ ॥ नसंदध्यांद्विःशरंचैवनागयद्यर्जुनानांशतमेवहन्यां ॥ तमाहकर्णःपुनरेवनागंतदाजिमध्येरविसूनु
सत्तमः ॥ ४८ ॥ व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिर्हंतास्मिपार्थंसुसुखीव्रजत्वं ॥ इत्येवमुक्तोयुधिनागराजःकर्णेनरोषादसहंस्तस्यवाक्यं ॥ ४९ ॥ स्वयंप्रायात्पार्थ
वधायराजन्कृत्वास्वरूपंविजिघांसुरुग्रः ॥ ततःकृष्णःपार्थमुवाचसंख्येमहोरगंकृतवैरंजहित्वं ॥ ५० ॥ सएवमुक्तोमधुसूदनेनगांडीवधन्वारिपुवीर्यसाहः ॥ उ
वाचकोत्येषममाद्यनागःस्वयंयआयाद्गरुडस्यवक्त्रं ॥ ५१ ॥ कृष्णउवाच योसौत्वयाखांडवेचित्रभानुंसंतर्पयाणेनधनुर्धरेण ॥ वियद्गतोजननीगुप्तदे
होमत्वैकरूपंनिहतास्यमाता ॥ ५२ ॥ सएषतद्वैरमनुस्मरन्वैत्वांप्रार्थयत्यात्मवधायनूनं ॥ नभश्च्युतांप्रज्वलितामिवोल्कांपश्यैनमायांतममित्रसाह ॥ ५३ ॥
संजयउवाच ततःसजिष्णुःपरिवृत्यरोषाच्चिच्छेदषड्भिर्निशितैःसुधारैः ॥ नागंवियत्तिर्यगिवोत्पतंतंसच्छिन्नगात्रोनिपपातभूमौ ॥ ५४ ॥ गतेचतस्मिन्भु
जगेकिरीटिनास्वयंविभुःपार्थिवभूतलादथ ॥ समुज्जहाराशुपुनःपतंतंरथंभुजाभ्यांपुरुषोत्तमस्ततः ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मुहूर्तेदशभिःपृषत्कैःशिलाशितैर्बर्हिणबर्ह
वाजितैः ॥ विव्याधकर्णःपुरुषप्रवीरोधनंजयंतिर्यगवेक्षमाणः ॥ ५६ ॥ ततोर्जुनोद्वादशभिःसुमुक्तैर्वराहकर्णैर्निशितैःसमर्प्य ॥ नाराचमाशीविषतुल्यवेग
माकर्णपूर्णायतमुत्ससर्ज ॥ ५७ ॥ सचित्रवर्मेषुवरोविदार्यप्राणान्निरस्यन्निवसाधुमुक्तः ॥ कर्णस्यपीत्वारुधिरंविवेशवसुंधरांशोणितदिग्धवाजः ॥ ५८ ॥ त
तोवृषोबाणनिपातकोपितोमहोरगोदंडविघट्टितोयथा ॥ तदाशुकारीव्यसृजच्छरोत्तमान्महाविषःसर्पइवोत्तमंविषं ॥ ५९ ॥ जनार्दनंद्वादशभिःपराभिनन्न
वैर्नवत्याचशरैस्तथार्जुनं ॥ शरेणघोरेणपुनश्चपांडवंविदार्यकर्णोव्यनदज्जहासच ॥ ६० ॥ तमस्यहर्षममृष्येनपांडवोबिभेदमर्माणिततोस्यमर्मवित् ॥ परःशतैः
पत्रिभिरिंद्रविक्रमस्तथायथेंद्रोबलमोजसारणे ॥ ६१ ॥ ततःशराणांनवतिंतदार्जुनःससर्जकर्णेऽतकदंडसंनिभां ॥ तैःपत्रिभिर्विद्धतनुःसविव्यथेतथाययथावज्र
विदारितोचलः ॥ ६२ ॥ गतेगमिते विभुःसमर्थः ॥ ५५ ॥ बर्हिणांबर्हाएववाजाःपक्षाःसंजातायेषां तैर्बर्हिणबर्हवाजितैः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अग्निजः कार्तिकेयः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ईषिवान्मनसिकृतवान् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

मणिप्रवेकोत्तमवज्रहाटकैरलंकृतंचास्यवरांगभूषणं ॥ प्रविद्धमुर्व्यांनिपपातपत्रिभिर्धनंजयेनोत्तमकुंडलेपिच ॥ ६३ ॥ महाधनंशिल्पिवरैःप्रयत्नतःकृतंयदस्योत्तमवर्मभास्वरं ॥ सुदीर्घकालेनततोस्यपांडवःक्षणेनबाणैर्बहुधाव्यशातयत् ॥ ६४ ॥ सतंविवर्माणमथोत्तमेषुभिःशितैश्चतुर्भिःकुपितःपराभिनत् ॥ सविव्यथेऽत्यर्थमरिप्रताडितोयथातुरःपित्तकफानिलज्वरैः ॥ ६५ ॥ महाधनुर्मंडलनिःसृतैःशितैःक्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेनच ॥ ततक्ष कर्णंबहुभिःशरोत्तमैर्बिभेदमर्मस्वपिचार्जुनस्त्वरन् ॥ ६६ ॥ दृढाहतःपत्रिभिरुग्रवेगैःपार्थेनकर्णोविविधैःशिताग्रैः ॥ बभौगिरिर्गैरिकधातुरक्तःक्षरन्प्रपातैरिवरक्तमंभः ॥ ६७ ॥ ततोर्जुनःकर्णमवक्रगैर्नवैःसुवर्णपुंखैःसुदृढैरयस्मयैः ॥ यमाग्निदंडप्रतिमैस्तनांतरेपराभिनत्क्रौंचमिवाद्रिमग्निजः ॥ ६८ ॥ ततःशरावापमपास्यसूतजोधनुश्चतच्छक्रशरासनोपमं ॥ ततोरथस्थःसमुमोहचस्खलन्प्रशीर्णमुष्टिःसुभृशाहतःप्रभो ॥ ६९ ॥ नचार्जुनस्तंव्यसनेतदेषिवान्निहंतुमार्यःपुरुषव्रतेस्थितः ॥ ततस्तमिंद्रावरजःसुसंभ्रमादुवाचकिंपांडवहेप्रमाद्यसे ॥ ७० ॥ नैवाहितानांसततंविपश्चितःक्षणंप्रतीक्षंत्यपिदुर्बलीयसां ॥ विशेषतोरीन्व्यसनेषुपंडितोनिहत्यधर्मंचयशश्चविंदते ॥ ७१ ॥ तदेकवीरंतवचाहितंसदात्वरस्वकर्णंसहसाभिमर्दितुं ॥ पुरासमर्थःसमुपैतिसूतजोभिंधित्वमेनंनमुचिंयथाहरिः ॥ ७२ ॥ ततस्तदेवेत्यभिपूज्यसत्वरंजनार्दनंकर्णमविध्यदर्जुनः ॥ शरोत्तमैःसर्वकुरूत्तमस्त्वरंस्तथाययाशंबरहापुराबलिं ॥ ७३ ॥ साश्वंतुकर्णंसरथंकिरीटीसमाचिनोद्वारतवत्सदंतैः ॥ प्रच्छादयामासदिशश्चबाणैःसर्वप्रयत्नात्तपनीयपुंखैः ॥ ७४ ॥ सवत्सदंतैःपृथुपीनवक्षाःसमाचितःसोधिरथिर्विभाति ॥ सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मलिर्यथाऽचलश्चंदनकाननायुतः ॥ ७५ ॥ शरैःशरीरेबहुभिःसमर्पितैर्विभातिकर्णःसमरेविशांपते ॥ महीरुहैराचितसानुकंदरोयथागिरींद्रःस्फुटकर्णिकारवान् ॥ ॥ ७६ ॥ सबाणसंघान्बहुधाव्यवासृजन्विभातिकर्णःशरजालरश्मिवान् ॥ सलोहितोरक्तगभस्तिमंडलोदिवाकरोस्ताभिमुखोयथातथा ॥ ७७ ॥ बाह्वंतरादाधिरथेर्विमुक्तान्बाणान्महाहीनिवदीप्यमानान् ॥ व्यध्वंसयन्नर्जुनबाहुमुक्ताःशराःसमासाद्यदिशःशिताग्राः ॥ ७८ ॥ ततःसकर्णःसमवाप्यधैर्यंबाणान्विमुंचन्कुपिताहिकल्पान् ॥ विव्याधपार्थंदशभिःपृषत्कैःकृष्णंचषड्भिःकुपिताहिकल्पैः ॥ ७९ ॥ ततःकिरीटीभृशमुग्रनिःस्वनंमहाशरंसर्पविषानलोपमं ॥ अयस्मयंरौद्रमहास्त्रसंभृतंमहाहवेक्षेप्तुमनामहामतिः ॥ ८० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालइति हेनृप कर्णवधंअभिलक्ष्येतिशेषः‌ब्रुवाणःवक्ता ॥ ८१ ॥ वामंचक्रंग्रसते नृवीरेत्यत्रात्तिसौतेरितिपाठग्रसतेअत्तिचनतुनिगीर्णमुद्वमतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ चैत्यःसवेदिकोग्रामसूचकोमहाद्रु

कालोव्यदृश्योनृपविप्रकोपान्निदर्शयन्कर्णवधंब्रुवाणः॥ भूमिस्तुचक्रंग्रसतीत्यवोचत्कर्णस्यतस्मिन्वधकालआगते॥ ८१ ॥ ततस्तद्ब्रह्मंमनसःप्रनष्टंयद्भार्गवोस्मैप्रददौमहात्मा॥ चक्रंचवामंग्रसतेभूमिरस्यप्राप्तेतस्मिन्वधकालेनृवीर॥ ८२ ॥ ततोरथोघूर्णितवान्नरेंद्रशापात्तदाब्राह्मणसत्तमस्य ॥ ततश्चक्रमपतत्तस्यभूमौसविह्वलःसमरेसूतपुत्रः॥ ८३ ॥ सवेदिकश्चैत्यइवातिमात्रःसुपुष्पितोभूमितलेनिमग्नः ॥ घूर्णेरथेब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्तेत्वविभातिचास्त्रे ॥ ८४ ॥ छिन्नेशरेसर्पमुखेचघोरेपार्थेनतस्मिन्विषसादकर्णः॥ अमृष्यमाणोव्यसनानितानिहस्तौविधुन्वन्सविगर्हमाणः॥८५॥ धर्मप्रधानंकिलपातिधर्मइत्यब्रुवन्धर्मविदःसदैव॥ वयंचधर्मेप्रयतामनित्यंचर्तुंयथाशक्तियथाश्रुतंच॥ ८६॥ सचापिनिघ्नातिनपातिभक्तान्मन्येननित्यंपरिपातिधर्मः ॥ एवंब्रुवन्प्रस्खलिताश्वसूतोविचाल्यमानोर्जुनबाणपातैः॥ मर्माभिघाताच्छिथिलःक्रियासुपुनःपुनर्धर्ममसौजगर्ह॥ ८७॥ ततःशरैर्भीमतरैरविध्यत्त्रिभिराहवे॥ हस्तेकृष्णंतथापार्थमभ्यविध्यच्चसप्तभिः॥ ८८॥ ततोर्जुनःसप्तदशतिग्मवेगानजिह्मगान्॥ इंद्राशनिसमान्घोरानसृजत्पावकोपमान् ॥ ८९॥ निर्भिद्यतेभीमवेगाव्यपतन्पृथिवीतले॥ कंपितात्माततःकर्णःशक्त्याचेष्टामदर्शयत्॥ ९० ॥ बलेनाथससंस्तभ्यब्रह्मास्त्रंसमुदैरयत्॥ ऐंद्रंततोर्जुनश्चापितंदृष्ट्वाभ्युपमंत्रयत्॥ ॥ ९१ ॥ गांडीवंज्यांचबाणांश्चसोनुमंत्र्यपरंतपः॥ व्यसृजच्छरवर्षाणिवर्षाणीवपुरंदरः॥ ९२ ॥ ततस्तेजोमयाबाणारथात्पार्थस्यनिःसृताः ॥ प्रादुरासन्महावीर्याःकर्णस्यरथमंतिकात्॥ ९३ ॥ तान्कर्णस्त्वग्रतोन्यस्तान्मोघांश्चक्रेमहारथः॥ ततोब्रवीद्वृष्णिवीरस्तस्मिन्नस्त्रेविनाशिते॥ ९४ ॥ विसृजास्त्रंपरंपार्थराधेयोग्रसतेशरान्॥ ततोब्रह्मास्त्रमत्युग्रंसंमंत्र्यसमयोजयत्॥९५॥छादयित्वाततोबाणैःकर्णंप्रत्यस्यदर्जुनः॥ततःकर्णःशितैर्बाणैर्ज्यांचिच्छेदसुतेजनैः॥ ९६॥ द्वितीयांचतृतीयांचचतुर्थींपंचमींतथा॥ षष्ठीमथास्यचिच्छेदसप्तमींचतथाष्टमीं ॥ ९७ ॥ नवमींदशमींचास्यतथाचैकादशींवृषः ॥ ज्याशतंशतसंधानःसकर्णोनावबुध्यते॥ ९८ ॥ ततोज्यांविनिधायान्यामभिमंत्र्यचपांडवः॥ शरैरवाकिरत्कर्णंदीप्यमानैरिवाहिभिः ॥ ९९ ॥ तस्यज्याच्छेदनंकर्णोज्यावधानंचसंयुगे ॥ नान्वबुध्यतशीघ्रत्वात्तदद्भुतमिवाभवत्॥ १०० ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यप्रनिघ्नन्सव्यसाचिनः॥ चक्रेचाप्यधिकंपार्थात्स्ववीर्यमतिदर्शयन्॥ १॥

मः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अभ्युपमंत्रयत्गांडीवमित्युत्तरान्वयि ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥९४ ॥ ९५ ॥ प्रत्यस्यत्प्रतिप्राक्षिपत् ॥ ९६ ॥ ९७॥९८॥९९॥१००॥१॥

अभ्यसपुनःपुनः अस्त्रंआतिष्ठव्रजप्रेरयेत्यब्रवीदितियोजना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठी

ततःकृष्णोर्जुनंदृष्ट्वाकर्णास्त्रेणचपीडितं॥ अभ्यसेत्यब्रवीत्पार्थमातिष्ठास्त्रंव्रजेतिच॥ १०२ ॥ ततोग्निसदृशंघोरंशरंसर्पविषोपमं ॥ अश्मसारमयंदिव्यमभि
मंत्र्यपरंतपः॥ ३ ॥ रौद्रमस्त्रंसमाधायक्षेप्तुकामःकिरीटवान्॥ ततोग्रसन्महीचक्रंराधेयस्यतदानृप ॥ ४ ॥ ततोवतीर्यराधेयोरथादाशुसमुद्यतः ॥ चक्रंभुजा
भ्यामालंब्यसमुत्क्षेप्तुमियेषसः॥ ५॥ सप्तद्वीपावसुमतीसशैलवनकानना॥ गीर्णचक्रासमुत्क्षिप्ताकर्णेनचतुरंगुलं॥ ६॥ ग्रस्तचक्रस्तुराधेयःक्रोधादश्रूण्यव
र्तयत्॥ अर्जुनंवीक्ष्यसंरब्धमिदंवचनमब्रवीत्॥ ७॥ भोभोपार्थमहेष्वासमुहूर्तंपरिपालय॥ यावच्चक्रमिदंग्रस्तमुद्धरामिमहीतलात्॥८॥ सव्यंचक्रंमहीग्रस्तं
दृष्ट्वादैवादिदंमम॥ पार्थकापुरुषाचीर्णमभिसंधिंविसर्जय॥ ९॥ नत्वंकापुरुषाचीर्णमार्गमास्थातुमर्हसि॥ ख्यातस्त्वमसिकौंतेयविशिष्टोरणकर्मसु॥१०॥
विशिष्टतरमेवत्वंकर्तुमर्हसिपांडव॥ प्रकीर्णकेशेविमुखेब्राह्मणेथकृतांजलौ॥११॥ शरणागतेन्यस्तशस्त्रेयाचमानेतथार्जुन॥ अबाणेभ्रष्टकवचेभ्रष्टभग्नायु
धेतथा॥ १२॥ नविमुंचंतिशस्त्राणिशूराःसाधुव्रतेस्थिताः॥ त्वंचशूरतमोलोकेसाधुवृत्तश्चपांडव॥ १३॥ अभिज्ञोयुद्धधर्माणांवेदांतावभृथाप्लुतः॥ दिव्यास्त्र
विदमेयात्माकार्तवीर्यसमोयुधि॥ १४॥ यावच्चक्रमिदंग्रस्तमुद्धरामिमहाभुज॥ नमांरथस्थोभूमिष्ठंविकलंहंतुमर्हसि॥१५॥ नवासुदेवात्त्वत्तोवापांडवेयबि
भेम्यहं॥ त्वंहिक्षत्रियदायादोमहाकुलविवर्धनः॥ अतस्त्वांप्रब्रवीम्येषमुहूर्तंक्षमपांडव॥ १६॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्णरथचक्रग्रसनेनवतितमो
ऽध्यायः॥ ९०॥ ॥ ९१॥ संजयउवाच तमब्रवीद्वासुदेवोरथस्थोराधेयदिष्ट्यास्मरसीहधर्मं॥ प्रायेणनीचाव्यसनेषुमग्नानिंदंतिदैवंकुकृतंनतु
स्वं॥ १॥ यद्द्रौपदीमेकवस्त्रांसभायामानाययेस्त्वंचसुयोधनश्च॥ दुःशासनःशकुनिःसौबलश्चनतेकर्णप्रत्यभात्तत्रधर्मः॥ २॥ यदासभायांराजानमनक्ष
ज्ञंयुधिष्ठिरं॥ अजैषीच्छकुनिर्ज्ञानात्क्वतेधर्मस्तदागतः॥३॥ वनवासेव्यतीतेचकर्णवर्षेत्रयोदशे॥ नप्रयच्छसियद्राज्यंक्वतेधर्मस्तदागतः॥४॥ यद्भीमसेनं
सर्पैश्चविषयुक्तैश्चभोजनैः॥ आचरत्त्वन्मतेराजाक्वतेधर्मस्तदागतः॥ ५॥ यद्वारणावतेपार्थान्सुप्तान्जतुगृहेतदा॥आदीपयस्त्वंराधेयक्वतेधर्मस्तदागतः॥ ६॥
यदारजस्वलांकृष्णांदुःशासनवशेस्थितां॥ सभायांप्राहसःकर्णक्वतेधर्मस्तदागतः॥ ७॥

येभारतभावदीपेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९१ ॥ तमिति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यदनार्यैःपुराकृष्णांक्लिश्यमानामनागसं॥ उपप्रेक्षसिराधेयक्कतेधर्मस्तदागतः॥ ८ ॥ विनष्टाःपांडवाःकृष्णेशाश्वतंनरकंगताः ॥ पतिमन्यंवृणीष्वेतिवदंस्त्वं
गजगामिनीं॥ ९ ॥ उपप्रेक्षसिराधेयक्कतेधर्मस्तदागतः॥ राज्यलुब्धःपुनःकर्णसमाव्हयसिपांडवान् ॥ १० ॥ यदाशकुनिमाश्रित्यक्कतेधर्मस्तदागतः ॥ यदा
भिमन्युंबहवोयुद्धेजघ्नुर्महारथाः॥ परिवार्यरणेबालंक्कतेधर्मस्तदागतः॥ ११ ॥ यद्येषधर्मस्तत्रनविद्यतेहिकिंसर्वथातालुविशोषणेन॥ १२॥ अद्येहधर्म्याणिवि
धत्स्वसूततथापिजीवन्नविमोक्ष्यसेहि॥ नलोह्यक्षैर्निर्जितःपुष्करेणपुनर्यशोराज्यमवापवीर्यात्॥ १३॥ प्राप्तास्तथापांडवाबाहुवीर्यात्सर्वैःसमेताःपरिवृत्तलो
भाः॥ निहत्यशत्रून्समरेप्रवृद्धान्ससोमकाराज्यमवाप्नुयुस्ते॥ १४॥ तथागताधार्तराष्ट्राविनाशंधर्माभिगुप्तैःसततंनृसिंहैः॥ संजयउवाच एवमुक्तस्त
दाकर्णोवासुदेवेनभारत॥ १५॥ लज्जयावनतोभूत्वानोत्तरंकिंचिदुक्तवान् ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठोधनुरुद्यम्यभारत॥ १६॥ योधयामासवैपार्थंमहावेगप
राक्रमः॥ततोब्रवीद्वासुदेवःफाल्गुनंपुरुषर्षभं॥ १७॥ दिव्यास्त्रेणैवनिर्भिद्यपातयस्वमहाबल॥ एवमुक्तस्तुदेवेनक्रोधमागात्तदार्जुनः ॥ १८॥ मन्युमभ्याविश
द्घोरंस्मृत्वातत्तुधनंजयः॥ तस्यक्रुद्धस्यसर्वेभ्यःस्रोतोभ्यस्तेजसोर्चिषः॥ १९॥ प्रादुरासंस्तदाराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तत्समीक्ष्यततःकर्णोब्रह्मास्त्रेणधनंज
यं॥ २०॥ अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसर्जने॥ ब्रह्मास्त्रेणैवतंपार्थोववर्षशरवृष्टिभिः॥ २१ ॥ तदस्त्रमस्त्रेणावार्यप्रजहारचपांडवः॥ ततोन्यदस्त्रंकौंतेयोदयितं
जातवेदसः॥ २२॥ मुमोचकर्णमुद्दिश्यतत्प्रजज्वालतेजसा॥ वारुणेनततःकर्णःशमयामासपावकं॥ २३॥ जीमूतैश्चदिशःसर्वाश्चक्रेतिमिरदुर्दिनाः॥ पांडवे
यस्त्वसंभ्रांतोवायव्यास्त्रेणवीर्यवान्॥ २४॥ अपोवाहतदाभ्राणिराधेयस्यप्रपश्यतः॥ ततःशरंमहाघोरंज्वलंतमिवपावकं ॥ २५ ॥ आददेपांडुपुत्रस्यसूतपु
त्रोजिघांसया॥ योज्यमानेततस्तस्मिन्बाणेधनुषिपूजिते॥ २६॥ चचालपृथिवीराजन्सशैलवनकानना॥ ववौसशर्करोवायुर्दिशश्चरजसावृताः ॥ २७॥
हाहाकारश्चसंजज्ञेसुराणांदिविभारत॥ तमिषुंसंधितंदृष्ट्वासूतपुत्रेणमारिष॥ विषादंपरमंजग्मुःपांडवादीनचेतसः॥ २८ ॥ ससायकःकर्णभुजप्रमुक्तःशक्रा
शनिप्रख्यरुचिःशिताग्रः॥ २९॥ भुजांतरंप्राप्यधनंजयस्यविवेशवल्मीकमिवोरगोत्तमः॥सगाढविद्धःसमरेमहात्माविघूर्णमानःश्लथहस्तगांडिवः॥ ३०॥
चचालबीभत्सुरमित्रमर्दनःक्षितेःप्रकंपेचयथाचलोत्तमः॥ तदंतरंप्राप्यवृषोमहारथोरथांगमुर्वीगतमुज्जिहीर्षुः॥ ३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रथादवप्लुत्यनिगृह्यदोर्भ्यांशशाकदैवान्नमहाबलोपि ॥ ततःकिरीटीप्रतिलभ्यसंज्ञांजग्राहबाणंयमदंडकल्पं ॥ ३२ ॥ ततोर्जुनःप्रांजलिकंमहात्माततोब्रवीद्वा
॥१०९॥ सुदेवोपिपार्थं ॥ छिंध्यस्यमूर्धानमरेःशरेणनयावदारोहतिवैरथंवृषः ॥ ३३ ॥ तथैवसंपूज्यसतद्वचःप्रभोस्ततःशरंप्रज्वलितंप्रगृह्य ॥ जघानकक्षाममलार्कव
र्णांमहारथेरथचक्रेविमग्ने ॥ ३४ ॥ तंहस्तिकक्षाप्रवरंचकेतुंसुवर्णमुक्तामणिवज्रपृष्ठं ॥ ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पियुक्तैःकृतंसुरूपंतपनीयचित्रं ॥ ३५ ॥ जयास्प
दंतवसैन्यस्यनित्यममित्रवित्रासनमीड्यरूपं ॥ विख्यातमादित्यसमंस्मलोकेत्विषासमंपावकभानुचंद्रैः ॥ ३६ ॥ ततःक्षुरप्रेणसुसंशितेनसुवर्णपुंखेनहुताग्नि
वर्चसा ॥ श्रियाज्वलंतंध्वजमुन्ममाथमहारथस्याधिरथेःकिरीटी ॥ ३७ ॥ यशश्चदर्पश्चतथाप्रियाणिसर्वाणिकार्याणिचतेनकेतुना ॥ साकंकुरूणांहृदयानि
चापतन्बभूवहाहेतिचनिःस्वनोमहान् ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वाध्वजंपातितमाशुकारिणाकुरुप्रवीरेणनिकृत्तमाहवे ॥ नाशंसिरेसूतपुत्रस्यसर्वेजयंतदाभारतयेत्वदीयाः
॥ ३९ ॥ अथत्वरन्कर्णवधायपार्थोमहेंद्रवज्रानलदंडसन्निभं ॥ आदत्तचाथांजलिकंनिषंगात्सहस्ररश्मेरिवरश्मिमुत्तमं ॥ ४० ॥ मर्मच्छिदंशोणितमांसदिग्धं
वैश्वानरार्कप्रतिमंमहार्हं ॥ नराश्वनागासुहरंत्र्यरत्निंषड्वाजमंजोगतिमुग्रवेगं ॥ ४१ ॥ सहस्रनेत्राशनितुल्यवीर्यंकालानलंव्यात्तमिवातिघोरं ॥ पिनाकनारा
यणचक्रसन्निभंभयंकरंप्राणभृतांविनाशनं ॥ ४२ ॥ जग्राहपार्थःसशरंप्रहृष्टोयोदेवसंघैरपिदुर्निवार्यः ॥ संपूजितोयःसततंमहात्मादेवासुरान्योविजयेन्महे
षुः ॥ ४३ ॥ तंवैप्रमृष्टंप्रसमीक्ष्ययुद्धेचचालसर्वंसचराचरंजगत् ॥ स्वस्तिजगत्स्यादृषयःप्रचुक्रुशुस्तमुद्यतंप्रेक्ष्यमहाहवेषुं ॥ ४४ ॥ ततस्तुतंवैशरमप्रमेयंगांडीव
धन्वाधनुषिव्ययोजयत् ॥ युक्त्वामहास्त्रेणपरेणचापंविकृष्यगांडीवमुवाचसत्वरं ॥ ४५ ॥ अयंमहास्त्रप्रहितोमहाशरःशरीरहृच्चासुहरश्चदुर्हृदः ॥ तपोस्तितप्तंगु
रवश्चतोषितामयायदीष्टंसुहृदांश्रुतंतथा ॥ ४६ ॥ अनेनसत्येननिहंत्वयंशरःसुसंश्रितःकर्णमरिंममोर्जितं ॥ इत्यूचिवांस्तंप्रमुमोचबाणंधनंजयःकर्णवधाय
घोरं ॥ ४७ ॥ कृत्यामथर्वांगिरसीमिवोग्रांदीप्तामसह्यांयुधिमृत्युनापि ॥ ब्रुवन्किरीटीतमतिप्रहृष्टोह्ययंशरोमेविजयावहोस्तु ॥ ४८ ॥ जिघांसुरर्केंदुसमप्र ॥१०९॥
भावःकर्णंमयास्तोनयतांयमाय ॥ तेनेषुवर्येणकिरीटमालीप्रहृष्टरूपोविजयावहेन ॥ ४९ ॥ जिघांसुरर्केंदुसमप्रभेणचक्रेविषक्तंरिपुमाततायी ॥ तथाविमुक्तो
बलिनार्कतेजाःप्रज्वालयामासदिशोनभश्च ॥ ततोर्जुनस्तस्यशिरोजहारवृत्रस्यवज्रेणयथामहेंद्रः ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४ ॥ ५५ ॥ ५६॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अपराह्णेदिवसस्यपश्चिमेभागेअपरंचरमं अहः मरणदिनंयस्य ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

शरोत्तमेनांजलिकेनराजन्तदामहास्त्रप्रतिमंत्रितेन ॥ पार्थोपराह्णेशिरउच्चकर्तवैकर्तनस्याथमहेंद्रसूनुः ॥ ५१ ॥ तत्रापतच्चांजलिकेनच्छिन्नमपास्यकायोनि
पपातपश्चात् ॥ तदुद्यतादित्यसमानतेजसंशरन्नभोमध्यगभास्करोपमं ॥ ५२ ॥ वरांगमुर्व्यामपतच्चमूमुखेदिवाकरोस्तादिवरक्तमंडलः ॥ ततोस्यदेहंसततंसु
खोचितंसुरूपमत्यर्थमुदारकर्मणः ॥ ५३ ॥ परेणकृच्छ्रेणशिरःसमत्यजद्गृहंमहर्धीवसुसंगमीश्वरः ॥ शरैर्विभिन्नंव्यसुतत्सुवर्चसःपपातकर्णस्यशरीरमुच्छ्रितं
॥ ५४ ॥ स्रवद्व्रणंगैरिकतोयविस्रवंगिरेर्यथावज्रहतंमहाशिरः ॥ देहाच्चकर्णस्यनिपातितस्यतेजःसूर्यंखंवितत्याविवेश ॥ ५५ ॥ तदद्भुतंसर्वमनुष्ययोधाःसंदृष्ट
वंतोनिहतेस्मकर्णे ॥ ततःशंखान्पांडवादध्मुरुच्चैर्दृष्ट्वाकर्णंपातितंफाल्गुनेन ॥ ५६ ॥ तथैवकृष्णश्चधनंजयश्चहृष्टौयमौदध्मतुर्वारिजातौ ॥ तंसोमकाःप्रेक्ष्यह
तंशयानंसैन्यैःसार्धंसिंहनादान्प्रचक्रुः ॥ ५७ ॥ तूर्याणिसंजघ्नुरतीवहृष्टावासांसिचैवादुधुवुर्भुजांश्च ॥ संवर्धयंतश्चनरेंद्रयोधाःपार्थंसमाजग्मुरतीवहृष्टाः ॥
॥ ५८ ॥ बलान्विताश्चापरेत्वप्यनृत्यन्नन्योन्यमाश्लिष्यनदंतऊचुः ॥ दृष्ट्वातुकर्णंभुविवाविपन्नंकृत्तंरथात्सायकैरर्जुनस्य ॥ ५९ ॥ महानिलेनाद्रिमिवापविद्धं
यज्ञावसानेग्निमिवप्रशांतं ॥ रराजकर्णस्यशिरोनिकृत्तमस्तंगतंभास्करस्येवबिंबं ॥ ६० ॥ शरैराचितसर्वांगःशोणितौघपरिप्लुतः ॥ विभातिदेहःकर्णस्यस्वर
श्मिभिरिवांशुमान् ॥ ६१ ॥ प्रताप्यसेनामामित्रींदीप्तैःशरगभस्तिभिः ॥ बलिनार्जुनकालेननीतोस्तंकर्णभास्करः ॥ ६२ ॥ अस्तंगच्छन्यथादित्यःप्रभामा
दायगच्छति ॥ तथाजीवितमादायकर्णस्येषुर्जगामसः ॥ अपराह्णेऽपराह्णोऽस्यसूतपुत्रस्यमारिष ॥ ६३ ॥ छिन्नमंजलिकेनाजौसोत्सेधमपतच्छिरः ॥ उपर्युप
रिसैन्यानामस्यशत्रोस्तदंजसा ॥ शिरःकर्णस्यसोत्सेधमिषुःसोप्यहरद्द्रुतं ॥ ६४ ॥ कर्णंतुशूरंपतितंपृथिव्यांशराचितंशोणितदिग्धगात्रं ॥ दृष्ट्वाशयानंभुविम
द्रराजश्छिन्नध्वजेनाथययौरथेन ॥ ६५ ॥ हतेकर्णेकुरवःप्राद्रवंतभयार्दितागाढविद्धाश्चसंख्ये ॥ अवेक्षमाणामुहुरर्जुनस्यध्वजंमहांतंवपुषाज्वलंतं ॥ ६६ ॥
सहस्रनेत्रप्रतिमानकर्मणःसहस्रपत्रप्रतिमाननंशुभं ॥ सहस्ररश्मिर्दिनसंक्षयेयथातथापतत्कर्णशिरोवसुंधरां ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकर्ण
वधेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच शल्यस्तुकर्णार्जुनयोर्विमर्देबलानिदृष्ट्वामृदितानिबाणैः ॥ ययौहतेचाधिरथौपदा
नुगेरथेनसंछिन्नपरिच्छदेन ॥ १ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ शल्यइति रथेनयस्तचक्रेणहेतुनापदानुगेपदचारिणि ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२॥३॥प्रहृष्टाअर्जुनादयः वित्रस्ताभीरवः विषण्णाः शत्रवः विस्मिताःप्रेक्षकाः॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनवतितमोऽध्यायः॥९२॥

निपातितस्यंदनवाजिनागंबलंचदृष्ट्वाहतसूतपुत्रं॥ दुर्योधनोश्रुप्रतिपूर्णनेत्रोदीनोमुहुर्निश्वसंश्चार्तरूपः॥ २ ॥ कर्णंतुशूरंपतितंपृथिव्यांशराचितंशोणितदि
ग्धगात्रं॥ यदृच्छयासूर्यमिवावनिस्थंदिदृक्षवःसंपरिवार्यतस्थुः॥ ३॥ प्रहृष्टवित्रस्तविषण्णविस्मितास्तथापरेशोकहताइवाभवन्॥परेत्वदीयाश्चपरस्परेणय
थायथैषांप्रकृतिस्तथाऽभवन्॥ ४॥ प्रविद्धवर्माभरणांबरायुधंधनंजयेनाभिहतंमहौजसं॥ निशाम्यकर्णंकुरवःप्रदुद्रुवुर्हतर्षभागावइवाजनेवने॥५॥ भीम
श्चभीमेनतदास्वनेननादंकृत्वारोदसीकंपयानः॥ आस्फोटयन्वल्गतेनृत्यतेचहतेकर्णेत्रासयन्धार्तराष्ट्रान्॥६॥ तथैवराजन्सोमकाःसृंजयाश्चशंखान्दध्मुः
सस्वजुश्चापिसर्वे॥ परस्परंक्षत्रियाहृष्टरूपाःसूतात्मजेवैनिहतेतदानीं॥ ७॥ कृत्वाविमर्दंमहदर्जुनेनकर्णोहतःकेसरिणेवनागः॥ तीर्णप्रतिज्ञापुरुषर्षभेण
वैरस्यांतंगतवांश्चापिपार्थः॥८॥ मद्राधिपश्चापिविमूढचेतास्तूर्णंरथेनापकृतध्वजेन॥ दुर्योधनस्यांतिकमेत्यराजन्सबाष्पदुःखाद्वचनंबभाषे॥ ९॥ विशीर्ण
नागाश्वरथप्रवीरंबलंत्वदीयंयमराष्ट्रकल्पं॥ अन्योन्यमासाद्यहतंमहद्भिर्नराश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः॥१०॥नैतादृशंभारतयुद्धमासीद्यथातुकर्णार्जुनयोर्बभूव॥
ग्रस्तौहिकर्णेनसमेत्यकृष्णावन्येचसर्वेतवशत्रवोये॥ ११ ॥दैवंध्रुवंपार्थवशात्प्रवृत्तंयत्पांडवान्पातिहिनस्तिचास्मान्॥ तवार्थसिद्ध्यर्थकरास्तुसर्वेप्रसह्यवी
रानिहताद्विषद्भिः॥ १२॥ कुबेरवैवस्वतवासवानांतुल्यप्रभावान्पतेसुवीराः॥ वीर्येणशौर्येणबलेनतेजसातैस्तैस्तुयुक्ताविविधैर्गुणौघैः॥ १३॥ अवध्यकल्पा
निहतानरेंद्रास्तवार्थकामायुधिपांडवेयैः॥ तान्माशुचोभारतदिष्टमेतत्पर्याश्वसत्वंनसदास्तिसिद्धिः॥ १४॥एतद्वचोमद्रपतेर्निशम्यस्वंचाप्यनीतंमनसानिरी
क्ष्य॥ दुर्योधनोदीनमनाविसंज्ञःपुनःपुनर्न्यश्वसदार्तरूपः॥ १५॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिद्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२॥ ॥छ॥ ॥छ॥
धृतराष्ट्रउवाच तस्मिंस्तुकर्णार्जुनयोर्विमर्देदग्धस्यरौद्रेहनिविद्रुतस्य॥ बभूवरूपंकुरुसृंजयानांबलस्यबाणोन्मथितस्यकीदृक्॥१॥ संजयउवाच शृ
णुराजन्नवहितोयथावृत्तोमहाक्षयः॥ घोरोमनुष्यदेहानामाजौचगजवाजिनां॥ २॥ यत्रकर्णेहतेपार्थःसिंहनादमथाकरोत्॥तदातवसुतान्राजन्नाविवेशम
हद्भयं॥ ३॥ नसंधातुमनीकानिनचैवाशुपराक्रमे॥ आसीद्बुद्धिर्हतेकर्णेतवयोधस्यकर्हिचित्॥४॥ वणिजोनावि भिन्नायामगाधेविप्लवेयथा॥ अपारेपारमि
च्छंतोहतेद्वीपेकिरीटिना॥ ५॥ सूतपुत्रेहतेराजन्वित्रस्ताःशस्त्रविक्षताः॥ अनाथानाथमिच्छंतोमृगाःसिंहैरिवार्दिताः॥६॥ तस्मिन्निति॥ १ ॥ २ ॥ ३॥ ४ ॥५॥६॥

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भग्नश्रृंगा वृषा यद्वद्भग्नदंष्ट्रा इवोरगाः ॥ प्रत्यपायाम सायाह्ने निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ता निशितैः शरैः ॥ सूतपुत्रे हते राजन्पुत्रास्ते
दुद्रुवुर्भयात् ॥ ८ ॥ विस्रस्तयंत्रकवचाः कांदिग्भूता विचेतसः ॥ अन्योन्यमवमृद्नंतो वीक्षमाणा भयार्दिताः ॥ ९ ॥ मामेव नूनं बीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः ॥ अभि
यातीति मन्वानाः पेतुर्मम्लुश्च संभ्रमात् ॥ १० ॥ हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ॥ आरुह्य जवसंपन्नाः पदातीन्प्रजहुर्भयात् ॥ ११ ॥ कुंजरैः स्यंदनाः क्षु
ण्णाः सादिनश्च महारथैः ॥ पदातिसंघाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भयार्दितैः ॥ १२ ॥ व्यालतस्करसंकीर्णे सार्थहीना यथा वने ॥ सूतपुत्रे हते राजंस्तव योधास्तथाभवन्
॥ १३ ॥ हतारोहा यथा नागाश्छिन्नहस्ता यथा नराः ॥ सर्वे पार्थमयं लोकं संपश्यंतो भयार्दिताः ॥ १४ ॥ संप्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ॥ दुर्योधनोथ
स्वं सूतं हाहाकृत्वेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रमेच्च मां पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितं ॥ जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान्प्रचोदय ॥ १६ ॥ युध्यमानं हि कौंतेयं हनिष्यामि
न संशयः ॥ नोत्सहेन्मामतिक्रांतुं वेलामिव महोदधिः ॥ १७ ॥ अद्यार्जुनं सगोविंदं मानिनं च वृकोदरं ॥ हन्यां शिष्टांस्तथा शत्रून्कर्णस्यानृण्यमाप्नुयां ॥ १८ ॥
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वचः ॥ सूतो हेमपरिच्छन्नाञ्शनैरश्वानचोदयत् ॥ १९ ॥ रथाश्वनागहीनास्तु पादातास्तव मारिष ॥ पंचविंशतिसाहस्रा युद्धा
यैव व्यवस्थिताः ॥ २० ॥ तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ बलेन चतुरंगेण संवृत्याजघ्नतुः शरैः ॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यंत समरे भीमसेनं सपार्षतं ॥ पार्थपा
र्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ॥ सोवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ॥ २३ ॥ न तान्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मा
पेक्षी वृकोदरः ॥ योधयामास कौंतेयो भुजवीर्यव्यपाश्रयः ॥ २४ ॥ जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदां ॥ अवधीत्तावकान्सर्वान्दंडपाणिरिवांतकः ॥ २५ ॥
पदातिनोपि संत्यक्त्वा प्रियं जीवितमात्मनः ॥ भीममभ्यद्रवन्संख्ये पतंगा ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥ आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ विनेशुः सहसा दृष्ट्वा
भूतग्रामा इवांतकं ॥ २७ ॥ श्येनवद्विचरन्भीमो गदाहस्तो महाबलः ॥ पंचविंशतिसाहस्रांस्तावकानवपोथयत् ॥ २८ ॥ हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ॥
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य तस्थौ तत्र महाबलः ॥ २९ ॥ धनंजयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ ३० ॥ जवेनाभ्यपतन्हृष्टा
घ्नंतो दौर्योधनं बलं ॥ तस्याश्वसादीन्सुबहूंस्ते निहत्य शितैः शरैः ॥ ३१ ॥ समभ्यधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महत् ॥ धनंजयोपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विश्रुतंत्रिषुलोकेषुगांडीवंविक्षिपन्धनुः ॥ कृष्णसारथिमायांतंदृष्ट्वाश्वेतहयंरथं ॥ ३३ ॥ अर्जुनंचापियोद्धारंत्वदीयाःप्राद्रवन्भयात् ॥ विप्रहीणरथाश्चैवशरैश्चपरिकर्षिताः ॥ ३४ ॥ पंचविंशतिसाहस्राःकालमार्छन्पदातयः ॥ हत्वातान्पुरुषव्याघ्रःपंचालानांमहारथः ॥ ३५ ॥ पुत्रःपांचालराजस्यधृष्टद्युम्नोमहामनाः ॥ भीमसेनंपुरस्कृत्यनचिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६ ॥ महाधनुर्धरःश्रीमानमित्रगणतापनः ॥ पारावतसवर्णाश्वंकोविदारमयध्वजं ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नंरणेदृष्ट्वात्वदीयाःप्राद्रवन्भयात् ॥ गांधारराजंशीघ्रास्त्रमनुसृत्ययशस्विनौ ॥ ३८ ॥ नचिरात्प्रत्यदृश्येतांमाद्रीपुत्रौससात्यकी ॥ चेकितानःशिखंडीचद्रौपदेयाश्चभारिष ॥ ३९ ॥ हत्वात्वदीयंसुमहत्सैन्यंशंखांस्तथाधमन् ॥ तेसर्वेतावकान्प्रेक्ष्यद्रवतोपिपराङ्मुखान् ॥ ४० ॥ अभ्यवर्ततसंरब्धान्वृषान्जित्वायथावृषाः ॥ सेनावशेषंतंदृष्ट्वातवसैन्यस्यपांडवः ॥ ४१ ॥ व्यवस्थितःसव्यसाचीचुक्रोधबलवान्नृप ॥ धनंजयोरथानीकमभ्यवर्ततवीर्यवान् ॥ ४२ ॥ विश्रुतंत्रिषुलोकेषुव्याक्षिपद्गांडिवंधनुः ॥ ततएनान्शरव्रातैःसहसासमवाकिरत् ॥ ४३ ॥ तमसासंवृतेनाथनस्मकिंचिद्व्यदृश्यत ॥ अंधकारीकृतेलोकेरजोभूतेमहीतले ॥ ४४ ॥ योधाःसर्वेमहाराजतावकाःप्राद्रवन्भयात् ॥ संभज्यमानेसैन्येतुकुरुराजोविशांपते ॥ ४५ ॥ परानभिमुखांश्चैवसुतस्तेसमुपाद्रवत् ॥ ततोदुर्योधनःसर्वानाजुहावाथपांडवान् ॥ ४६ ॥ युद्धायभरतश्रेष्ठदेवानिवपुराबलिः ॥ तएनमभिगर्जंतःसहिताःसमुपाद्रवन् ॥ ४७ ॥ नानाशस्त्रभृतःक्रुद्धाभर्त्सयंतोमुहुर्मुहुः ॥ दुर्योधनोप्यसंभ्रांतस्तान्रणेनिशितैःशरैः ॥ ४८ ॥ तत्रावधीत्ततःक्रुद्धःशतशोथसहस्रशः ॥ तत्सैन्यंपांडवेयानांयोधयामाससर्वतः ॥ ४९ ॥ तत्राद्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौरुषं ॥ यदेकःसहितान्सर्वान्रणेयुध्यतपांडवान् ॥ ५० ॥ ततोपश्यन्महात्मासस्वसैन्यंभृशदुःखितं ॥ ततोवस्थाप्यराजेंद्रकृतबुद्धिस्तवात्मजः ॥ ५१ ॥ हर्षयन्निवतान्योधानिदंवचनमब्रवीत् ॥ नतंदेशंप्रपश्यामियत्रयाताभयार्दिताः ॥ ५२ ॥ गतानांयत्रवैमोक्षःपांडवात्किंगतेनवः ॥ अल्पंचबलमेतेषांकृष्णौचभृशविक्षतौ ॥ ॥ ५३ ॥ अद्यसर्वान्हनिष्यामिध्रुवोहिविजयोभवेत् ॥ विप्रयातांस्तुवोभिन्नान्पांडवाःकृतकिल्बिषान् ॥ ५४ ॥ अनुसृत्यवधिष्यंतिश्रेयान्नःसमरेवधः ॥ सुखंसांग्रामिकोमृत्युःक्षत्रधर्मेणयुध्यतां ॥ ५५ ॥ मृतोदुःखंनजानीतेप्रेत्यचानंत्यमश्नुते ॥ शृणुध्वंक्षत्रियाःसर्वेयावंतःस्थसमागताः ॥ ५६ ॥ यदाशूरंचभीरुंचमारयत्यंतकोयमः ॥ कोनमूढोनयुध्येतमादृशःक्षत्रियव्रतः ॥ ५७ ॥ द्विषतोभीमसेनस्यक्रुद्धस्यवशमेष्यथ ॥ पितामहैराचरितंनधर्मंहातुमर्हथ ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नत्यधर्मोस्तिपापीयान्क्षत्रियस्यपलायनात् ॥ नयुद्धधर्माच्छ्रेयोहिपंथाःस्वर्गस्यकौरवाः ॥ अचिरेणहतालोकान्सद्योयोधाःसमश्नुत ॥ ५९ ॥ संजयउवा
च एवंब्रुवतिपुत्रेतेसैनिकाभृशविक्षताः ॥ अनवेक्ष्यैवतद्वाक्यंप्राद्रवन्सर्वतोदिशः ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिकौरवसैन्यपलायनेत्रिनवतित
मोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच दृष्ट्वातुसैन्यंपरिवृत्यमानंपुत्रेणतेमद्रपतिस्तदानीं ॥ संत्रस्तरूपःपरिमूढचेतादुर्योध
नंवाक्यमिदंबभाषे ॥ १ ॥ शल्यउवाच पश्येदमुग्रंनरवाजिनागैरायोधनंवीरशतैःसुपूर्णं ॥ महीधराभैःपतितैश्चनागैःसकृत्प्रभिन्नैःशरभिन्नदेहैः ॥ २ ॥
संविव्हलद्भिश्चगतासुभिश्चप्रध्वस्तवर्मायुधचर्मखड्गैः ॥ वज्रापविद्धैरिवचाचलोत्तमैर्विभिन्नपाषाणमहाद्रुमौषधैः ॥ ३ ॥ प्रविद्धघंटांकुशतोमरध्वजैःसहेम
जालैरुधिरौघसंप्लुतैः ॥ शरावभिन्नैःपतितैस्तुरंगमैःश्वसद्भिरार्तैःक्षतजंवमद्भिः ॥ ४ ॥ दीनंस्तनद्भिःपरिवृत्तनेत्रैर्महींदशद्भिःकृपणंनदद्भिः ॥ तथापविद्धैर्गज
वाजियोधैर्बलापविद्धैरथवीरसंघैः ॥ ५ ॥ मंदासुभिश्चैवगतासुभिश्चनराश्वनागैश्चरथैश्चमर्दितैः ॥ मंदांशुभिश्चैवमहीमहाहवेनूनंयथावैतरणीवभाति ॥ ६ ॥
गजैर्निकृत्तैर्वरहस्तगात्रैरुद्वेपमानैःपतितैःपृथिव्यां ॥ विशीर्णदंतैःक्षतजंवमद्भिःस्फुरद्भिरार्तैःकरुणंनदद्भिः ॥ ७ ॥ निकृत्तचक्रेषुयुगैःसयोक्तृभिःप्रविद्धतूणी
रपताककेतुभिः ॥ सुवर्णजालावततैर्भृशाहतैर्महारथौघैर्जलदैरिवावृता ॥ ८ ॥ यशस्विभिर्नागरथाश्वयोधिभिःपदातिभिश्चाभिमुखैर्हतैःपरैः ॥ विशीर्णवर्मा
भरणांबरायुधैर्वृताप्रशांतैरिवपावकैर्मही ॥ ९ ॥ शरप्रहाराभिहतैर्महाबलैरवेक्षमाणैःपतितैःसहस्रशः ॥ दिवश्च्युतैर्भूरतिदीप्तिमद्भिर्नक्तंग्रहैर्द्यौरमलप्रदीप्तैः ॥
॥ १० ॥ प्रनष्टसंज्ञैःपुनरुच्छ्वसद्भिर्महीबभूवानुगतैरिवार्चिभिः ॥ कर्णार्जुनाभ्यांशरभिन्नगात्रैर्हतैःप्रवीरैःकुरुसृंजयानां ॥ ११ ॥ शरास्तुकर्णार्जुनबाहुमुक्ता
विदार्यनागाश्वमनुष्यदेहान् ॥ प्राणान्निरस्याशुमहींप्रतीयुर्महोरगावासमिवाभिनघाः ॥ १२ ॥ हतैर्मनुष्याश्वगजैश्चसंख्येशरापविद्धैश्चरथैर्नरेंद्र ॥ धनंजय
स्याधिरथेश्चमार्गणैरगम्यरूपावसुधाबभूव ॥ १३ ॥ रथैर्वरेषून्मथितैःसुकल्पैःसयोधशस्त्रैश्चवरायुधैर्ध्वजैः ॥ विशीर्णयोक्त्रैर्विनिकृत्यबंधनैर्निकृत्तचक्राक्षयु
गत्रिवेणुभिः ॥ १४ ॥ विमुक्तशस्त्रैश्चतथाप्युपस्करैर्हतानुकर्षैर्विनिषंगबंधनैः ॥ प्रभग्ननीडैर्मणिहेमभूषितैस्स्तृतामहीद्यौरिवशारदैर्घनैः ॥ १५ ॥

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विकृष्यमाणैर्जवनैस्तुरंगमैर्हतेश्वरैराजरथैःसुकल्पितैः॥ मनुष्यमातंगरथाश्वराशिभिर्द्रुतंव्रजंतोबहुधाविचूर्णिताः ॥ १६ ॥ सहेमपट्टाःपरिघाःपरश्वधाःशि
॥११२॥ ताश्वशूलामुसलानिमुद्गराः॥ पेतुश्वखड्गाविमलाविकोशागदाश्वजांबूनदपट्टनद्धाः ॥ १७ ॥ चापानिरुक्मांगदभूषणानिशराश्वकार्तस्वरचित्रपुंखाः॥ ऋ
ष्ट्यश्वपीताविमलाविकोशाःप्रासाश्वदंडैःकनकावभासैः॥ १८॥ छत्राणिवालव्यजनानिशंखाश्छिन्नापविद्धाश्वस्रजोविचित्राः॥ कुथाःपताकांबरभूषणा
निकिरीटमालामुकुटाश्वशुभ्राः॥ १९ ॥ प्रकीर्णकाविप्रकीर्णाश्वराजन्प्रवालमुक्तातरलाश्वहाराः॥ आपीडकेयूरवरांगदानिग्रैवेयनिष्काःससुवर्णसूत्राः॥
॥ २० ॥ मण्युत्तमावज्रसुवर्णमुक्तारत्नानिचोच्चावचमंगलानि॥ गात्राणिचात्यंतसुखोचितानिशिरांसिचेंदुप्रतिमाननानि ॥ २१ ॥ देहांश्वभोगांश्वपरि
च्छदांश्वत्यक्त्वामनोज्ञानिसुखानिचैव॥ स्वधर्मनिष्ठांमहतीमवाप्यव्याप्याशुलोकान्यशसागतास्ते॥ २२ ॥ निवर्तदुर्योधनयांतुसैनिकाव्रजस्वराजन्शि
बिरायमानद॥ दिवाकरोप्येषविलंबतेप्रभोपुनस्त्वमेवात्रनरेंद्रकारणं॥ २३॥ इत्येवमुक्त्वाविररामशल्योदुर्योधनंशोकपरीतचेताः॥ हाकर्णहाकर्णइतिब्रुवा
णमार्तविसंज्ञंभृशमश्रुनेत्रं॥ २४॥ तंद्रोणपुत्रप्रमुखानरेंद्राःसर्वेसमाश्वास्यमुहुःप्रयांति॥ निरीक्षमाणामुहुरर्जुनस्यध्वजंमहांतंयशसाज्वलंतं॥ २५ ॥ न
राश्वमातंगशरीरजेनरक्तेनसिक्तांचतथैवभूमिं॥ रक्तांबरस्रक्तपनीययोगान्नारींप्रकाशामिवसर्वगम्यां॥ २६॥ प्रच्छन्नरूपांरुधिरेणराजन्रौद्रेमुहूर्तेतिविरा
जमाने॥ नैवावतस्थुःकुरवःसमीक्ष्यप्रव्राजितादेवलोकायसर्वे॥ २७॥ वधेनकर्णस्यतुदुःखितास्तेहाकर्णहाकर्णइतिब्रुवाणाः॥ द्रुतंप्रयाताःशिबिराणिराज
न्दिवाकरंरक्तमवेक्षमाणाः॥ २८ ॥ गांडीवमुक्तैस्तुसुवर्णपुंखैःशिलाशितैःशोणितदिग्धवाजैः ॥ शरैश्चितांगोयुधिभातिकर्णोहतोपिसन्सूर्यइवांशुमाली॥
॥ २९॥ कर्णस्यदेहंरुधिरावसिक्तंभक्तानुकंपीभगवान्विवस्वान्॥ स्पृष्ट्वांशुभिर्लोहितरक्तरूपःसिष्णासुरभ्येतिपरंसमुद्रं॥ ३०॥ इतीवसंचिंत्यसुरर्षिसंघाःसं ॥११२॥
प्रास्थितायांतियथानिकेतनं॥ संचिंतयित्वाजनताविसस्रुर्यथासुखंखंचमहीतलंच॥ ३१॥ तदद्भुतंप्राणभृतांभयंकरंनिशाम्ययुद्धंकुरुवीरमुख्ययोः॥ धनंज
यस्याधिरथेश्वविस्मिताःप्रशंसमानाःप्रययुस्तदाजनाः॥ ३२॥ शरसंकृत्तवर्माणंरुधिरोक्षितवाससं॥ गतासुमपिराधेयंनैवलक्ष्मीर्विमुंचति॥ ३३॥ तप्तजां
बूनदनिभंज्वलनार्कसमप्रभं॥ जीवंतमिवतंशूरंसर्वभूतानिमेनिरे॥ ३४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

हतस्यापिमहाराजसूतपुत्रस्यसंयुगे ॥ वित्रेसुःसर्वतोयोधाःसिंहस्येवेतरेमृगाः ॥ ३५ ॥ हतोपिपुरुषव्याघ्रोजीववानिवलक्ष्यते ॥ नाभवद्विकृतिःकाचिद्धतस्या
पिमहात्मनः ॥ ३६ ॥ चारुवेषधरंवीरंचारुमौलिशिरोधरं ॥ तन्मुखंसूतपुत्रस्यपूर्णचंद्रसमद्युति ॥ ३७ ॥ नानाभरणवान्राजंस्तप्तजांबूनदांगदः ॥ हतोवैकर्त
नःशेतेपादपोंकुरवानिव ॥ ३८ ॥ कनकोत्तमसंकाशोज्वलन्निवविभावसुः ॥ सशांतःपुरुषव्याघ्रपार्थसायकवारिणा ॥ ३९ ॥ यथाहिज्वलनोदीप्तोजलमासा
द्यशाम्यति ॥ कर्णाग्निःसमरेतद्वत्पार्थमेघेनशामितः ॥ ४० ॥ आहृत्यचयशोदीप्तंसुयुद्धेनात्मनोभुवि ॥ विसृज्यशरवर्षाणिप्रताप्यचदिशोदश ॥ ४१ ॥ सपु
त्रःसमरेकर्णःसशांतःपार्थतेजसा ॥ प्रताप्यपांडवान्सर्वान्पंचालांश्चास्त्रतेजसा ॥ ४२ ॥ वर्षित्वाशरवर्षेणप्रताप्यरिपुवाहिनीं ॥ श्रीमानिवसहस्रांशुर्जगत्सर्वं
प्रताप्यच ॥ ४३ ॥ हतोवैकर्तनःकर्णःसपुत्रःसहवाहनः ॥ अर्थिनांपक्षिसंघस्यकल्पवृक्षोनिपातितः ॥ ४४ ॥ ददानीत्येवयोऽवोचन्ननास्तीत्यर्थितोर्थिभिः ॥ स
द्भिःसदासत्पुरुषःसहतोद्वैरथेवृषः ॥ ४५ ॥ यस्यब्राह्मणसात्सर्वंवित्तमासीन्महात्मनः ॥ नादेयंब्राह्मणेष्वासीद्यस्यस्वमपिजीवितं ॥ ४६ ॥ सदास्त्रीणांप्रियोनित्यं
दाताचैवमहारथः ॥ सवैपार्थास्त्रनिर्दग्धोगतःपरमिकांगतिं ॥ ४७ ॥ यमाश्रित्याकरोद्वैरंपुत्रस्तेसगतोदिवं ॥ आदायतवपुत्राणांजयाशांशर्मवर्मच ॥ ४८ ॥
हतेकर्णेसरितोनप्रसस्रुर्जगामचास्तंसवितादिवाकरः ॥ ग्रहश्चतिर्यक्ज्वलनार्कवर्णःसोमस्यपुत्रोभ्युदियायतिर्यक् ॥ ४९ ॥ नभःपफालेवननादचोर्वीववुश्च
वाताःपरुषाःसुघोराः ॥ दिशोबभूवुर्ज्वलिताःसधूमामहार्णवाःसस्वनुश्चुक्षुभुश्च ॥ ५० ॥ सकाननाश्चाद्रिचयाश्चकंपिरेप्रविव्यथुर्भूतगणाश्चसर्वे ॥ बृहस्पतिः
संपरिवार्यरोहिणींबभूवचंद्रार्कसमोविशांपते ॥ ५१ ॥ हतेतुकर्णेविदिशोपिजज्वलुस्तमोवृताद्यौर्विचचालभूमिः ॥ पपातचोल्काज्वलनप्रकाशानिशाचरा
श्चाप्यभवन्प्रहृष्टाः ॥ ५२ ॥ शशिप्रकाशाननमर्जुनोयदाक्षुरेणकर्णस्यशिरोन्यपातयत् ॥ तदांतरिक्षेसहसैवशब्दोबभूवहाहेतिसुरैर्विमुक्तः ॥ ५३ ॥ सदेवगं
धर्वमनुष्यपूजितंनिहत्यकर्णंरिपुमाहवेर्जुनः ॥ रराजराजन्परमेणवर्चसायथापुरावृत्रवधेशतक्रतुः ॥ ५४ ॥ ततोरथेनांबुदवृंदनादिनाशरन्नभोमध्यदिवाकरा
र्चिषा ॥ पताकिनाभीमनिनादकेतुनाहिमेंदुशंखस्फटिकावभासिना ॥ ५५ ॥ महेंद्रवाहप्रतिमेनतावुभौमहेंद्रवीर्यप्रतिमानपौरुषौ ॥ सुवर्णमुक्तामणिवज्रवि
द्रुमैरलंकृतावप्रतिमेनरंहसा ॥ ५६ ॥ नरोत्तमौकेशवपांडुनंदनौतदाहितावग्निदिवाकराविव ॥ रणाजिरेवीतभयौविरेजतुःसमानयानाविवविष्णुवासवौ ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥११३॥ ततोधनुर्ज्यातलबाणनिःस्वनैःप्रसह्यकृत्वाचरिपून्हतप्रभान् ॥ संछादयित्वातुकुरून्शरोत्तमैःकपिध्वजःपक्षिवरध्वजश्च ॥ ५८ ॥ हृष्टौततस्तावमितप्रभावौ ८
मनांस्यरीणामवदारयंतौ ॥ सुवर्णजालावततौमहास्वनौहिमावदातौपरिगृह्यपाणिभिः ॥ चुचुंबतुःशंखवरौनृणांवरौवराननाभ्यांयुगपच्चदध्मतुः ॥५९॥पां
चजन्यस्यनिर्घोषोदेवदत्तस्यचोभयोः ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचदिशश्चैवान्वनादयत् ॥६०॥ वित्रस्ताश्चाभवन्सर्वेकौरवाराजसत्तम ॥ शंखशब्देनतेनाथमाधव
स्यार्जुनस्यच ॥ ६१ ॥ तौशंखशब्देननिनादयंतौवनानिशैलान्सरितोगुहाश्च ॥ वित्रासयंतौतवपुत्रसेनांयुधिष्ठिरंनंदयतांवरिष्ठौ ॥६२॥ ततःप्रयाताःकुरवो
जवेनश्रुत्वैवशंखस्वनमीर्यमाणं ॥ विहायमद्राधिपतिंपतिंचदुर्योधनंभारतभारतानां ॥ ६३ ॥ महाहवेतंबहुरोचमानंधनंजयंभूतगणाःसमेताः ॥ तदान्वमो
दंतजनार्दनंचदिवाकरावभ्युदितौयथैव ॥६४॥ समाचितौकर्णशरैःपरंतपावुभौव्यभातांसमरेच्युतार्जुनौ ॥ तमोनिहत्याभ्युदितौयथामलौशशांकसूर्यौदि
विरश्मिमालिनौ ॥ ६५ ॥ विहायतान्बाणगणानथागतौसुहृद्वृतावप्रतिमानविक्रमौ ॥ सुखंप्रविष्टौशिबिरंस्वमीश्वरौसदस्यहूताविवविष्णुवासवौ ॥ ६६ ॥
तौदेवगंधर्वमनुष्यचारणैर्महर्षिभिर्यक्षमहोरगैरपि ॥ जयाभिवृद्ध्यापरयाभिपूजितौहतेतुकर्णेपरमाहवेतदा ॥ ६७ ॥ यथानुरूपंप्रतिपूजितावुभौप्रशस्यमानौ
स्वकृतैर्गुणौघैः ॥ ननंदतुस्तौससुहृद्गणौतदाबलंनियम्यैवसुरेशकेशवौ ॥ ६८ ॥ इतिश्रीम० कर्णपर्वणिरणभूमिवर्णनंनामचतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥
संजयउवाच हतेवैकर्तनेराजन्कुरवोभयपीडिताः ॥ वीक्षमाणादिशःसर्वाःपर्यापेतुःसहस्रशः ॥ १ ॥ कर्णंतुनिहतंदृष्ट्वाशत्रुभिःपरमाहवे ॥ भीतादिशोव्य
कीर्यंततावकाःक्षतविक्षताः ॥ २ ॥ ततोवहारंचक्रुस्तेयोधाःसर्वेसमंततः ॥ निवार्यमाणाश्चोद्विग्नास्तावकाभृशदुःखिताः ॥ ३ ॥ तेषांतन्मतमाज्ञायपुत्रोदुर्यो
धनस्तव ॥ अवहारंततश्चक्रेशल्यस्यानुमतेनृप ॥ ४ ॥ कृतवर्मारथैस्तूर्णंवृतोभारततावकैः ॥ नारायणावशेषैश्चशिबिरायैवदुद्रुवे ॥ ५ ॥ गांधाराणांसहस्रेण
शकुनिःपरिवारितः ॥ हतमाधिरथिंदृष्ट्वाशिबिरायैवदुद्रुवे ॥ ६ ॥ कृपःशारद्वतोराजन्नागानीकेनभारत ॥ महामेघनिभेनाशुशिबिरायैवदुद्रुवे ॥७॥ अश्वत्था ॥११३॥
माततःशूरोविनिःश्वस्यपुनःपुनः ॥ पांडवानांजयंदृष्ट्वाशिबिरायैवदुद्रुवे ॥ ८ ॥ संशप्तकावशिष्टेनबलेनमहतावृतः ॥ सुशर्मापियियौराजन्वीक्षमाणोभया
र्दितः ॥ ९ ॥ दुर्योधनोपिनृपतिर्हतसर्वस्वबांधवः ॥ ययौशोकसमाविष्टश्चिंतयन्विमनाबहु ॥ १० ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिकर्णपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचनवतितमोऽध्यायः ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

छिन्नध्वजेनशल्यस्तुरथेनरथिनांवरः ॥ प्रययौशिबिरायैववीक्षमाणोदिशोदश ॥ ११ ॥ ततोपरेसुबहवोभारतानांमहारथाः ॥ प्राद्रवंतभयत्रस्ताह्रियावि
ष्टाविचेतसः ॥ १२ ॥ अस्टक्क्षरंतःसोद्विग्नावेपमानास्तथातुराः ॥ कुरवोदुद्रुवुःसर्वेदृष्ट्वाकर्णंनिपातितं ॥ १३ ॥ प्रशंसंतोर्जुनंकेचित्केचित्कर्णंमहारथाः ॥
व्यद्रवंतदिशोभीताःकुरवःकुरुसत्तम ॥ १४ ॥ तेषांयोधसहस्राणांतावकानांमहामृधे ॥ नासीत्तत्रपुमान्कश्चिद्योयुद्धायमनोदधे ॥ १५ ॥ हतेकर्णेमहाराज
निराशाःकुरवोभवन् ॥ जीवितेष्वपिराज्येषुदारेषुचधनेषुच ॥ १६ ॥ तान्समानीयपुत्रस्तेयत्नेनमहताविभुः ॥ निवेशायमनोदध्रेदुःखशोकसमन्वितः ॥ १७ ॥
तस्याज्ञांशिरसायोधाःपरिगृह्यविशांपते ॥ विवर्णवदनाराजन्न्यविशंतमहारथाः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेकर्णपर्वणिशिबिरप्रयाणेपंचनवतितमो
ऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९६ ॥ संजयउवाच तथानिपातितेकर्णेपरसैन्येचविद्रुते ॥ आश्लिष्यपार्थंदाशार्होहर्षाद्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतोवज्र
भृतावृत्रस्त्वयाकर्णोधनंजय ॥ वृत्रकर्णवधंघोरंकथयिष्यंतिमानवाः ॥ २ ॥ वज्रेणनिहतोवृत्रःसंयुगेभूरितेजसा ॥ त्वयातुनिहतःकर्णोधनुषानिशितैःशरैः ॥
॥ ३ ॥ तमिमंविक्रमंलोकेप्रथितंतेयशस्करं ॥ निवेदयावःकौंतेयकुरुराजस्यधीमतः ॥ ४ ॥ वधंकर्णस्यसंग्रामेदीर्घकालचिकीर्षितं ॥ निवेद्यधर्मराजायत्वमानृण्यं
गमिष्यसि ॥ ५ ॥ वर्तमानेमहायुद्धेतवकर्णस्यचोभयोः ॥ द्रष्टुमायोधनंपूर्वमागतोधर्मनंदनः ॥ ६ ॥ भृशंतुगाढविद्धत्वान्नाशकत्स्थातुमाहवे ॥ ततःसशिबि
रंगत्वास्थितवान्पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ तथेत्युक्तःकेशवस्तुपार्थेनयदुपुंगवः ॥ पर्यावर्तयदव्यग्रोरथंरथवरस्यतं ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वार्जुनंकृष्णःसैनिकानिदमब्रवीत् ॥
परानभिमुखायत्तास्तिष्ठध्वंभद्रमस्तुवः ॥ ९ ॥ धृष्टद्युम्नंयुधामन्युंमाद्रीपुत्रौवृकोदरं ॥ युयुधानंचगोविंदइदंवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ यावदावेद्यतेराज्ञेहतःकर्णो
र्जुनेनवै ॥ तावद्भवद्भिर्यत्तैस्तुभवितव्यंनराधिपैः ॥ ११ ॥ सतैःशूरैरनुज्ञातोययौराजनिवेशनं ॥ पार्थमादायगोविंदोददर्शचयुधिष्ठिरं ॥ १२ ॥ शयानंराज
शार्दूलंकांचनेशयनोत्तमे ॥ अगृह्णीतांचमुदितौचरणौपार्थिवस्यतौ ॥ १३ ॥ तयोःप्रहर्षमालक्ष्यहर्षाद्श्रूण्यवर्तयत् ॥ राधेयंनिहतंमत्वासमुत्तस्थौयुधिष्ठि
रः ॥ १४ ॥ उवाचचमहाबाहुःपुनःपुनररिंदमः ॥ वासुदेवार्जुनौप्रेम्णाताबुभौपरिषस्वजे ॥ १५ ॥ तत्तस्मैतद्यथावृत्तंवासुदेवःसहार्जुनः ॥ कथयामासकर्णस्य
निधनंयदुपुंगवः ॥ १६ ॥ ईषदुत्स्मयमानस्तुकृष्णोराजानमब्रवीत् ॥ युधिष्ठिरंहतामित्रंकृतांजलिरथाच्युतः ॥ १७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

दिष्ट्यागांडीवधन्वाचपांडवश्चवृकोदरः ॥ त्वंचापिकुशलीराजन्माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ १८ ॥ मुक्तावीरक्षयादस्मात्संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ क्षिप्रमुत्तरकालानि
कुरुकार्याणिपांडव ॥ १९ ॥ हतोवैकर्तनोराजन्सूतपुत्रोमहारथः ॥ दिष्ट्याजयसिराजेंद्रदिष्ट्यावर्धसिभारत ॥ २० ॥ यस्तुद्यूतजितांकृष्णांप्राहसत्पुरुषाधमः ॥
तस्याद्यसूतपुत्रस्यभूमिःपिबतिशोणितं ॥ २१ ॥ शेतेसौशरपूर्णांगःशत्रुस्तेकुरुपुंगव ॥ तंपश्यपुरुषव्याघ्रविभिन्नंबहुभिःशरैः ॥ २२ ॥ हतामित्रामिमामुर्वी
मनुशाधिमहाभुज ॥ यत्तोभूत्वासहास्माभिर्भुंक्ष्वभोगांश्चपुष्कलान् ॥ २३ ॥ संजयउवाच इतिश्रुत्वावचस्तस्यकेशवस्यमहात्मनः ॥ धर्मपुत्रःप्रहृष्ट
त्मादाशार्हंवाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥ दिष्ट्यादिष्ट्येतिराजेंद्रवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नैतच्चित्रंमहाबाहोत्वयिदेवकिनंदन ॥ २५ ॥ त्वयासारथिनापार्थोयत्नवानहनच्च
तं ॥ नतच्चित्रंमहाबाहोयुष्मद्बुद्धिप्रसादजं ॥ २६ ॥ प्रगृह्यचकुरुश्रेष्ठसांगदंदक्षिणंभुजं ॥ उवाचधर्मभृत्पार्थउभौतौकेशवार्जुनौ ॥ २७ ॥ नरनारायणौदेवौ
कथितौनारदेनमे ॥ धर्मात्मानौमहात्मानौपुराणावृषिसत्तमौ ॥ २८ ॥ असकृच्चापिमेधावीकृष्णद्वैपायनोमम ॥ कथामेतांमहाभागांकथयामासतत्त्ववित् ॥
॥ २९ ॥ तवकृष्णप्रसादेनपांडवोयंधनंजयः ॥ जिगायाभिमुखःशत्रून्नचासीद्विमुखःक्वचित् ॥ ३० ॥ जयश्चैवध्रुवोस्माकंनत्वस्माकंपराजयः ॥ यदात्वंयुधिपा
र्थस्यसारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ ३१ ॥ भीष्मोद्रोणश्चकर्णश्चमहात्मागौतमःकृपः ॥ अन्येचबहवःशूरायेचतेषांपदानुगाः ॥ ३२ ॥ त्वद्बुद्ध्यानिहतेकर्णेहतागोविंद
सर्वथा ॥ इत्युक्त्वाधर्मराजस्तुरथंहेमविभूषितं ॥ ३३ ॥ श्वेतवर्णैर्हयैर्युक्तंकालवालैर्मनोजवैः ॥ आस्थायपुरुषव्याघ्रःस्वबलेनाभिसंवृतः ॥ ३४ ॥ प्रययौसमहा
बाहुर्द्रष्टुमायोधनंतदा ॥ कृष्णार्जुनाभ्यांवीराभ्यामनुमंत्र्यततःप्रियं ॥ ३५ ॥ आभाषमाणस्तौवीरावुभौमाधवफाल्गुनौ ॥ सददर्शरणेकर्णंशयानंपुरुषर्षभं ॥
॥ ३६ ॥ यथाकदंबकुसुमंकेसरैःसर्वतोवृतं ॥ चितंशरशतैःकर्णंधर्मराजोददर्शसः ॥ ३७ ॥ गंधतैलावसिक्ताभिःकांचनीभिःसहस्रशः ॥ दीपिकाभिःकृतोद्यो
तंपश्यंतेवैवृषंतदा ॥ ३८ ॥ संछिन्नभिन्नकवचंबाणैश्चविदलीकृतं ॥ सपुत्रंनिहतंदृष्ट्वाकर्णंराजायुधिष्ठिरः ॥ ३९ ॥ संजातप्रत्ययोतीववीक्ष्यचैवंपुनःपुनः ॥
प्रशशंसनरव्याघ्रावुभौमाधवपांडवौ ॥ ४० ॥ अद्यराजास्मिगोविंदपृथिव्यांभ्रातृभिःसह ॥ त्वयानाथेनवीरेणविदुषापरिपालितः ॥ ४१ ॥ हतंश्रुत्वानरव्या
घ्रंराधेयमतिमानिनं ॥ निराशोद्यदुरात्मासौधार्तराष्ट्रोभविष्यति ॥ ४२ ॥ जीवितेचैवराज्येचहतेराधात्मजेरणे ॥ त्वत्प्रसादाद्वयंचैवकृतार्थाःपुरुषर्षभ ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिष्ट्याजयसिगोविंददिष्ट्याशत्रुर्निपातितः॥ दिष्ट्यागांडीवधन्वाचविजयीपांडुनंदनः॥ ४४॥ त्रयोदशसमास्तीर्णाजागरेणसुदुःखिताः॥ स्वप्स्यामोघसुखं
रात्रौत्वत्प्रसादान्महाभुज॥ ४५॥ एवंसबहुशोराजाप्रशशंसजनार्दनं॥ अर्जुनंचकुरुश्रेष्ठंधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ ४६॥ संजयउवाच दृष्ट्वाचनिहतंक
र्णसपुत्रंपार्थसायकैः॥ पुनर्जातमिवात्मानंमेनेचसमहीपतिः॥ ४७॥ समेत्यचमहाराजकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं॥ हर्षयंतिस्मराजानंहर्षयुक्तामहारथाः॥ ४८॥ न
कुलःसहदेवश्चपांडवश्चवृकोदरः॥ सात्यकिश्चमहाराजवृष्णीनांप्रवरोरथः॥ ४९॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचपांडुपांचालसृंजयाः॥ पूजयंतिस्मकौंतेयंनिहतेसूत
नंदने॥ ५०॥ तेवर्धयित्वानृपतिंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं॥ जितकाशिनोलब्धलक्ष्यायुद्धशौंडाःप्रहारिणः॥ ५१॥ स्तुवंतस्तवयुक्ताभिर्वाग्भिःकृष्णौपरंतपौ॥ ज
ग्मुःस्वशिबिरायैवमुदायुक्तामहारथाः॥ ५२॥ एवमेषक्षयोवृत्तःसुमहाँल्लोमहर्षणः॥ तवदुर्मंत्रितेराजन्किमर्थमनुशोचसि॥ ५३॥ वैशंपायनउवाच
श्रुत्वैतदप्रियंराजाधृतराष्ट्रोंबिकासुतः॥ पपातभूमौनिश्चेष्टश्छिन्नमूलइवद्रुमः॥ ५४॥ तथासापतितादेवीगांधारीदीर्घदर्शिनी॥ शुशोचबहुलालापैःकर्णस्य
निधनंयुधि॥ ५५॥ तांपर्यगृह्णाद्विदुरोनृपतिंसंजयस्तथा॥ पर्याश्वासयतांचैवतावुभावेवभूमिपं॥ ५६॥ तथैवोत्थापयामासुर्गांधारींकुरुयोषितः॥ सदैवंप
रमंमत्वाभवितव्यंचपार्थिवः॥ ५७॥ परांपीडांसमाश्रित्यनष्टचित्तोमहातपाः॥ चिंताशोकपरीतात्मानजज्ञेमोहपीडितः॥ ससमाश्वासितोराजातूष्णीमासी
द्विचेतनः॥ ५८॥ इमंमहायुद्धमखंमहात्मनोर्धनंजयस्याधिरथेश्चयःपठेत्॥ ससम्यगिष्टस्यमखस्ययत्फलंतदाप्नुयात्संश्रवणाच्चभारत॥ ५९॥ मखोहिविष्णु
र्भगवान्सनातनोवदंतितच्चाग्न्यनिलेंदुभानवः॥ अतोनसूयुःशृणुयात्पठेच्चयःससर्वलोकानुचरःसुखीभवेत्॥ ६०॥ तांसर्वदाभक्तिमुपागतानराःपठंतिपु
ण्यांवरसंहितामिमां॥ धनेनधान्येनयशसाचमानुषानंदंतितेनात्रविचारणास्ति॥ ६१॥ अतोनसूयुःशृणुयात्सदातुवैनरःससर्वाणिसुखानिचाप्नुयात्॥ वि
ष्णुःस्वयंभूर्भगवान्भवश्चतुष्यंतितेतस्यनरोत्तमस्य॥ ६२॥ वेदावाप्तिर्ब्राह्मणस्येहदृष्टारणेबलंक्षत्रियाणांजयोयुधि॥ धनज्येष्ठाश्चापिभवंतिवैश्याःशूद्रारोग्यं
प्राप्नुवंतीहसर्वे॥ ६३॥ तथैवविष्णुर्भगवान्सनातनःसचात्रदेवःपरिकीर्त्यतेयतः॥ ततःसकामान्लभतेसुखीनरोमहामुनेस्तस्यवचोर्चितंयथा॥ ६४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कपिलानांसवत्सानांवर्षमेकंनिरंतरं ॥ योदद्यात्सुकृतंतद्धिश्रवणात्कर्णपर्वणः ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांकर्णपर्वणियु
धिष्ठिरहर्षेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ कर्णपर्वसमाप्तं ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अतःपरंशल्यपर्वभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः जनमेजयउवाच एवंनिपातितेकर्णेसमरेसव्यसाचिना ॥ अल्पावशिष्टाःकुरवःकिमकुर्वतवैद्विज ॥ १ ॥
अत्रादिपर्वोक्ताध्यायसंख्यावैषम्यंश्लोकसंख्यावैषम्यंलिपिकरप्रमादादिनाद्रष्टव्यं

इदं कर्णपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते शल्यपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ उक्तासंगतिःकर्णपर्वादौ एवंनिपातितइति उद्यमंपलायनंवाचक्रुरितिप्रष्टुरभिप्रायः अल्पाःअवशिष्टाइतिच्छेदः अत्राकारलोपआर्षः ॥१॥ तत्रद्वितीयमेवमत्वाह उदीर्यमाणमिति पांडव बलस्योत्कर्षंदृष्ट्वाकिंप्रापद्यत पलायनमेवास्यश्रेयइतिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ कृत्स्नसैन्यवधेनदुर्योधनःपलायनमेवकृतवानित्याह ततःकर्णेहतेइत्यादिनाप्राङ्मुखःप्राद्रवद्भयादित्यंतेनग्रंथेन ॥४॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीगणेशायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजयउवाच एवंनिपातितेकर्णेसमरेसव्यसाचिना॥ अल्पावशिष्टाःकुरवःकिमकुर्वतवैद्विज ॥ १ ॥ उदीर्यमाणंचबलंदृष्ट्वाराजासुयोधनः ॥ पांडवैःप्राप्तकालंचकिंप्रापद्यतकौरवः ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतदाचक्ष्वद्विजोत्तम ॥ नहितृप्यामिपूर्वेषांशृण्वानश्चरितंमहत्॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच ततःकर्णेहतेराजन्धार्त्तराष्ट्रःसुयोधनः ॥ भृशंशोकार्णवेमग्नोनिराशःसर्वतोभवत्॥४॥हाकर्णहाकर्णइतिशोचमानःपुनःपुनः॥कृच्छ्रात्स्वशिबिरंप्राप्तोहतशेषैर्नृपैःसह॥५॥ससमाश्वास्यमानोपिहेतुभिःशास्त्रनिश्चितैः॥राजभिर्नालभच्छर्मसूतपुत्रवधंस्मरन्॥ ६ ॥ सदैवंबलवन्मत्वाभवितव्यंचपार्थिवः ॥ संग्रामेनिश्चयंकृत्वापुनर्युद्धायनिर्ययौ ॥ ७ ॥ शल्यंसेनापतिंकृत्वाविधिवद्राजपुंगवः॥ रणायनिर्ययौराजाहतशेषैर्नृपैःसह ॥ ८ ॥ ततःसुतुमुलंयुद्धंकुरुपांडवसेनयोः॥ बभूवभरतश्रेष्ठदेवासुररणोपमं ॥ ९ ॥ ततःशल्योमहाराजकृत्वाकदनमाहवे॥ ससैन्योथसमध्याह्नेधर्मराजेनघातितः॥ १० ॥ ततोदुर्योधनोराजाहतबंधूरणाजिरात् ॥ अपसृत्यह्रदंघोरंविवेशरिपुजाद्भयात् ॥ ११ ॥ अथापराह्णेतस्याह्नःपरिवार्यसुयोधनः॥ ह्रदादाहूययुद्धायभीमसेनेनपातितः ॥ १२ ॥ तस्मिन्हतेमहेष्वासेहतशिष्टास्त्रयोरथाः ॥ संरंभान्निशिराजेंद्रजघ्नुःपांचालसोमकान्॥ १३॥ ततःपूर्वाह्णसमयेशिबिरादेत्यसंजयः॥प्रविवेशपुरींदीनोदुःखशोकसमन्वितः॥ १४॥ सप्रविश्यपुरींसूतोभुजावुच्छ्रित्यदुःखितः॥ वेपमानस्ततोराज्ञःप्रविवेशनिकेतनं॥ १५॥ रुरोदचनरव्याघ्रहाराजन्नितिदुःखितः॥ अहोबतविनष्टाःस्मनिधनेनमहात्मनः ॥ १६॥ विधिश्चबलवानत्रपौरुषंतुनिरर्थकं॥ शक्रतुल्यबलाःसर्वेयथाऽवध्यंतपांडवैः॥ १७॥ दृष्ट्वैवचपुरेराजन्जनःसर्वःससंजयं॥ क्लेशेनमहतायुक्तंसर्वतोराजसत्तम ॥ १८॥ रुरोदचभृशोद्विग्नोहाराजन्नितिविस्वरं॥ आकुमारंनरव्याघ्रतत्रतत्रसमंततः॥ १९॥ आर्त्तनादंततश्चक्रेश्रुत्वाविनिहतंनृपं॥ धावतश्चाप्यपश्यामस्तत्रतान्पुरुषर्षभान्॥ २०॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवंसर्वान्घातयित्वापलायनेदुर्यशोलब्ध्वापिमरणमेवप्रापेत्याह अथेति अपराह्णेअहरर्धे ॥ १२॥ १३ ॥ ततःरात्रिवृत्तदर्शनानंतरं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ जनःरुरोदेतिद्वयोरन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अपश्यामःअडागमोविसर्गोवाआर्षः वैशंपायनवाक्यमिदं ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वाक्येनवचनेनसंदिग्धयावाक्यसंदिग्धया ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

नष्टचित्तानिवोन्मत्तान्शोकेनभृशपीडितान् ॥ तथासविह्वलःसूतःप्रविश्यनृपतिक्षयं ॥ २१ ॥ ददर्शनृपतिश्रेष्ठंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ॥ तथाचासीनमनघंसमंतात्परिवारितं ॥ २२ ॥ स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठगांधार्याविदुरेणच ॥ तथान्यैश्चसुहृद्भिश्चज्ञातिभिश्चहितैषिभिः ॥ २३ ॥ तमेवचार्थंध्यायंतंकर्णस्यनिधनंप्रति ॥ रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यंराजानंजनमेजय ॥ २४ ॥ नातिहृष्टमनाःसूतोवाक्यसंदिग्धयागिरा ॥ संजयोहंनरव्याघ्रनमस्तेभरतर्षभ ॥ २५ ॥ मद्राधिपोहतःशल्यःशकुनिःसौबलस्तथा ॥ उलूकःपुरुषव्याघ्रकैतव्योदृढविक्रमः ॥ २६ ॥ संशप्तकाहताःसर्वेकांबोजाश्चशकैःसह ॥ म्लेच्छाश्चपार्वतीयाश्चयवनाविनिपातिताः ॥ २७ ॥ प्राच्याहतामहाराजदाक्षिणात्याश्चसर्वशः ॥ उदीच्याश्चहताःसर्वेप्रतीच्याश्चनरोत्तमाः ॥ २८ ॥ राजानोराजपुत्राश्चसर्वेतेनिहतानृप ॥ दुर्योधनोहतोराजायथोक्तंपांडवेनह ॥ २९ ॥ भग्नसक्थोमहाराजशेतेपांसुषुरूषितः ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजशिखंडीचापराजितः ॥ ३० ॥ उत्तमौजायुधामन्युस्तथाराजन्प्रभद्रकाः ॥ पंचालश्चनरव्याघ्रचेदयश्चनिषूदिताः ॥ ३१ ॥ तवपुत्राहताःसर्वेद्रौपदेयाश्चभारत ॥ कर्णपुत्रोहतःशूरोवृषसेनःप्रतापवान् ॥ ३२ ॥ नराविनिहताःसर्वेगजाश्चविनिपातिताः ॥ रथिनश्चनरव्याघ्रहयाश्चनिहतायुधि ॥ ३३ ॥ किंचिच्छेषंचशिबिरंतावकानांकृतंप्रभो ॥ पांडवानांकुरूणांचसमासाद्यपरस्परं ॥ ३४ ॥ प्रायःस्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेनमोहितं ॥ सप्तपांडवतःशेषाधार्तराष्ट्रास्त्रयोरथाः ॥ ३५ ॥ तेचैवभ्रातरःपंचवासुदेवोथसात्यकिः ॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रौणिश्चजयतांवरः ॥ ३६ ॥ तथाप्येतेमहाराजरथिनोनृपसत्तम ॥ अक्षौहिणीनांसर्वासांसमेतानांजनेश्वर ॥ ३७ ॥ एतेशेषामहाराजसर्वेन्येनिधनंगताः ॥ कालेननिहतंसर्वंजगद्वैभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ दुर्योधनंवैपुरतःकृत्वावैरंचभारत ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ ३९ ॥ निपपातसराजेंद्रोगतसत्वोमहीतले ॥ तस्मिन्निपतितेभूमौविदुरोपिमहायशाः ॥ ४० ॥ निपपातमहाराजशोकव्यसनकर्शितः ॥ गांधारीचनृपश्रेष्ठसर्वाश्चकुरुयोषितः ॥ ४१ ॥ पतिताःसहसाभूमौश्रुत्वाक्रूरंवचस्तदा ॥ निःसंज्ञंपतितंभूमौतदासीद्राजमंडलं ॥ ४२ ॥ प्रलापयुक्तामहतीचित्रन्यस्तापटेयथा ॥ कृच्छ्रेणतुततोराजाधृतराष्ट्रोमहीपतिः ॥ ४३ ॥ शनैरलभतप्राणान्पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ लब्ध्वातुसनृपःसंज्ञांवेपमानःसुदुःखितः ॥ ४४ ॥ उदीक्ष्यचदिशःसर्वाःक्षत्तारंवाक्यमब्रवीत् ॥ विद्वन्क्षत्तर्महाप्राज्ञत्वंगतिर्भरतर्षभ ॥ ४५ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ विसृष्टास्त्वि

ममानाथस्यसुभृशंपुत्रैर्हीनस्यसर्वशः ॥ एवमुक्त्वाततोभूयोविसंज्ञोनिपपातह ॥ ४६ ॥ तंतथापतितंदृष्ट्वाबांधवायेस्यकेचन ॥ शीतैस्तेसिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ ४७ ॥ सतुदीर्घेणकालेनप्रत्याश्वस्तोनराधिपः ॥ तूष्णींदध्यौमहीपालःपुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ४८ ॥ निःश्वसन्जिह्मगइवकुंभक्षिप्तोविशांपते ॥ संजयोप्यरुदत्तत्रदृष्ट्वाराजानमातुरं ॥ ४९ ॥ तथासर्वाःस्त्रियश्चैवगांधारीचयशस्विनी ॥ ततोदीर्घेणकालेनविदुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ५० ॥ धृतराष्ट्रोनरश्रेष्ठमुह्यमानोमुहुर्मुहुः ॥ गच्छंतुयोषितःसर्वागांधारीचयशस्विनी ॥ ५१ ॥ तथेमेसुहृदःसर्वेभ्राम्यतेमेमनोभृशं ॥ एवमुक्तस्ततःक्षत्ताताःस्त्रियोभरतर्षभ ॥ ५२ ॥ विसर्जयामासशनैर्वेपमानःपुनःपुनः ॥ निश्चक्रमुस्ततःसर्वाःस्त्रियोभरतसत्तम ॥ ५३ ॥ सुहृदश्चतथासर्वेदृष्ट्वाराजानमातुरं ॥ ततोनरपतिंतूर्णंलब्धसंज्ञंपरंतप ॥ ॥ ५४ ॥ अवैक्षत्संजयोदीनंरोदमानंभृशातुरं ॥ प्रांजलिर्निःश्वसंतंचतंनरेंद्रंमुहुर्मुहुः ॥ समाश्वासयतक्षत्तावचसामधुरेणच ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिधृतराष्ट्रप्रमोहेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच विसृष्टास्वथनारीषुधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ विललापमहाराजदुःखाद्दुःखांतरंगतः ॥ १ ॥ सधूममिवनिःश्वस्यकरौधुन्वन्पुनःपुनः ॥ विचिंत्यचमहाराजवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अहोबतमहद्दुःखंयदहंपांडवान्रणे ॥ क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैवत्वत्तःसूतशृणोमिवै ॥ ३ ॥ वज्रसारमयंनूनंहृदयंसुदृढंमम ॥ यच्छ्रुत्वानिहतान्पुत्रान्दीर्यतेनसहस्रधा ॥ ४ ॥ चिंतयित्वावयस्तेषांबालक्रीडांचसंजय ॥ हतान्पुत्रानशेषेणदीर्यतेमेभृशंमनः ॥ ५ ॥ अनेत्रत्वाद्यदेतेषांनमेरूपनिदर्शनं ॥ पुत्रस्नेहकृताप्रीतिर्नित्यमेतेषुधारिता ॥ ६ ॥ बालभावमतिक्रम्ययौवनस्थांश्चतानहं ॥ मध्यप्राप्तांस्तथाश्रुत्वाहृष्टआसंतदानघ ॥ ७ ॥ तानद्यनिहतान्श्रुत्वाहतैश्वर्यान्हतौजसः ॥ नलभेयंक्कचिच्छांतिंपुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ८ ॥ एह्येहिपुत्रराजेंद्रममानाथस्यसांप्रतं ॥ त्वयाहीनोमहाबाहोकांनुयास्याम्यहंगतिं ॥ ९ ॥ कथंत्वंपृथिवीपालांस्त्यक्त्वातातसमागतान् ॥ शेषेविनिहतोभूमौप्राकृतःकुनृपोयथा ॥ १० ॥ गतिर्भूत्वामहाराजज्ञातीनांसुहृदांतथा ॥ अंधंवृद्धंचमांवीरविहायक्कनुयास्यसि ॥ ११ ॥

ति ॥ १ ॥ सधूममिव अत्युष्णमित्यर्थः ॥ २ ॥ पांडवाःक्षेमिणइत्येकंदुःखंस्वीयाश्चसर्वेनिहताइत्यपरंतेद्वेआहद्वाभ्यां अहोइति ॥ ३ ॥ ४ ॥ वयःएतावत्कालपर्यंतंप्रौढत्वं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
प्राकृतोनीचः कुनृपःकुत्सितान्नरान्पातीतिनीचपरिजनइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्रागुक्तंसाधुयथास्यात्तथामेमांप्रतिवद पुनरिनिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

साकृपासाचतेप्रीतिःसाचराजन्सुमानिता॥कथंविनिहतःपार्थैःसंयुगेष्वपराजितः॥१२॥कोनुमामुत्थितंवीरताततातेतिवक्ष्यति॥ महाराजेतिसततंलोकनाथेतिचासकृत्॥१३॥परिष्वज्यचमांकंठेस्नेहेनक्लिन्नलोचनः॥अनुशाधीतिकौरव्यतत्साधुवदमेवचः॥१४॥ननुनामाहमश्रौषंवचनंतवपुत्रक॥भूयसीममपृथ्वीयंयथापार्थस्यनोतथा॥१५॥भगदत्तःकृपःशल्यआवंत्योथजयद्रथः॥भूरिश्रवाःसोमदत्तोमहाराजश्चबाह्लिकः॥१६॥अश्वत्थामाचभोजश्चमागधश्चमहाबलः॥बृहद्बलश्चकाशीशःशकुनिश्चापिसौबलः॥१७॥म्लेच्छाश्चशतसाहस्राःशकाश्चयवनैःसह॥सुदक्षिणश्चकांबोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा॥॥१८॥भीष्मःपितामहश्चैवभारद्वाजोथगौतमः॥श्रुतायुश्चायुतायुश्चशतायुश्चापिवीर्यवान्॥१९॥जलसंधोथार्ष्यश्रृंगीराक्षसश्चाप्यलायुधः॥अलंबुषोमहाबाहुःसुबाहुश्चमहारथः॥२०॥एतेचान्येचबहवोराजानोराजसत्तम॥मदर्थमुद्यताःसर्वेप्राणांस्त्यक्त्वाधनानिच॥२१॥तेषांमध्येस्थितोयुद्धेभ्रातृभिःपरिवारितः॥योधयिष्याम्यहंपार्थान्पंचालांश्चैवसर्वशः॥२२॥चेदींश्चनृपशार्दूलद्रौपदेयांश्चसंयुगे॥सात्यकिंकुंतिभोजंचराक्षसंचघटोत्कचं॥२३॥एकोप्येषांमहाराजसमर्थःसन्निवारणे॥समरेपांडवेयानांसंक्रुद्धोह्यभिधावतां॥२४॥किंपुनःसहितावीराःकृतवैराश्चपांडवैः॥अथवासर्वएवैतेपांडवस्यानुयायिभिः॥२५॥योत्स्यंतेसहराजेंद्रहनिष्यंनिचतान्मृधे॥कर्णएकोमयासार्द्धंनिहनिष्यतिपांडवान्॥२६॥ततोनृपतयोवीराःस्थास्यंतिममशासने॥यश्चतेषांप्रणेतावैवासुदेवोमहाबलः॥२७॥नससंनह्यतेराजन्निति मामब्रवीद्वचः॥तस्याथवदतःसूतबहुशोममसन्निधौ॥२८॥शक्तितोह्यनुपश्यामिनिहतान्पांडवान्रणे॥तेषांमध्येस्थितायत्रहन्यंतेममपुत्रकाः॥२९॥व्यायच्छमानाःसमरेकिमन्यद्भागधेयतः॥भीष्मश्चनिहतोयत्रलोकनाथःप्रतापवान्॥॥३०॥शिखंडिनंसमासाद्यमृगेंद्रइवजंबुकं॥द्रोणश्चब्राह्मणोयत्रसर्वशस्त्रास्त्रपारगः॥३१॥निहतःपांडवैःसंख्येकिमन्यद्भागधेयतः॥कर्णश्चनिहतःसंख्येदिव्यास्त्रज्ञोमहाबलः॥३२॥भूरिश्रवाहतोयत्रसोमदत्तश्चसंयुगे॥बाह्लिकश्चमहाराजकिमन्यद्भागधेयतः॥३३॥भगदत्तोहतोयत्रगजयुद्धविशारदः॥जयद्रथश्चनिहतःकिमन्यद्भागधेयतः॥३४॥सुदक्षिणोहतोयत्रजलसंधश्चपौरवः॥श्रुतायुश्चायुतायुश्चकिमन्यद्भागधेयतः॥३५॥महाबलस्तथापांड्यःसर्वशस्त्रभृतांवरः॥निहतःपांडवैःसंख्येकिमन्यद्भागधेयतः॥३६॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिमानंकेतुभूतं॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ सम्यगवेक्ष्यनिपुणंविभाव्या

बृहद्बलोहतोयत्रमागधश्चमहाबलः॥ उग्रायुधश्चविक्रांतःप्रतिमानंधनुष्मतां ॥ ३७ ॥ आवंत्योनिहतोयत्रत्रैगर्त्तश्चजनाधिपः ॥ संशप्तकाश्चनिहताःकिम
न्यद्भागधेयतः ॥ ३८ ॥ अलंबुषस्तथाराजन्राक्षसश्चाप्यलायुधः ॥ आर्ष्यशृंगिश्चनिहतःकिमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९ ॥ नारायणाहतायत्रगोपालायुद्धदु
र्मदाः ॥ म्लेच्छाश्चबहुसाहस्राःकिमन्यद्भागधेयतः ॥४०॥ शकुनिःसौबलोयत्रकैतव्यश्चमहाबलः ॥ निहतःसबलोवीरःकिमन्यद्भागधेयतः ॥४१॥ एतेचान्ये
चबहवःकृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ राजानोराजपुत्राश्चशूराःपरिघबाहवः ॥ ४२ ॥ निहताबहवोयत्रकिमन्यद्भागधेयतः ॥ यत्रशूरामहेष्वासाःकृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः
॥ ४३ ॥ बहवोनिहतासूतमहेंद्रसमविक्रमाः ॥ नानादेशसमावृत्ताःक्षत्रियायत्रसंजय ॥ ४४ ॥ निहताःसमरेसर्वेकिमन्यद्भागधेयतः ॥ पुत्राश्चमेविनिहताः
पौत्राश्चैवमहाबलाः ॥ ४५ ॥ वयस्याभ्रातरश्चैवकिमन्यद्भागधेयतः ॥ भागधेयसमायुक्तोध्रुवमुत्पद्यतेनरः ॥ ४६ ॥ यस्तुभाग्यसमायुक्तःसशुभंप्राप्नुयान्न
रः ॥ अहंवियुक्तःस्तैर्भाग्यैःपुत्रैश्चैवेहसंजय ॥ ४७ ॥ कथमद्यभविष्यामिवृद्धःशत्रुवशंगतः ॥ नान्यदत्रपरंमन्येवनवासादृतेप्रभो ॥ ४८ ॥ सोहंवनंगमिष्या
मिनिर्बंधुर्ज्ञातिसंक्षये ॥ नहिमेऽन्यद्भवेच्छ्रेयोवनाभ्युपगमादृते ॥४९॥ इमामवस्थांप्राप्तस्यलूनपक्षस्यसंजय ॥ दुर्योधनोहतोयत्रशल्यश्चनिहतोयुधि ॥५०॥
दुःशासनोविविंशश्चविकर्णश्चमहाबलः ॥ कथंहिभीमसेनस्यश्रोष्येहंशब्दमुत्तमं ॥ ५१ ॥ एकेनसमरेयेनहतंपुत्रशतंमम ॥ असकृद्वदतस्तस्यदुर्योधनवधे
नच ॥ ५२ ॥ दुःखशोकाभिसंतप्तोनश्रोष्येपरुषागिरः ॥ वैशंपायनउवाच एवंवृद्धश्चसंतप्तःपार्थिवोहतबांधवः ॥ ५३ ॥ मुहुर्मुहुर्मुह्यमानःपुत्राधिभि
रभिप्लुतः ॥ विलप्यसुचिरंकालंधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ ५४ ॥ दीर्घमुष्णंसनिःश्वस्यचिंतयित्वापराभवं ॥ दुःखेनमहताराजन्संतप्तोभरतर्षभः ॥ ५५ ॥ पुनर्गा
वल्गणिंसूतंपर्यपृच्छद्यथातथं ॥ धृतराष्ट्रउवाच भीष्मद्रोणौहतौश्रुत्वासूतपुत्रंचघातितं ॥ ५६ ॥ सेनापतिंप्रणेतारंकमकुर्वतमामकाः ॥ यंयंसेनाप्रणे
तारंयुधिकुर्वंतिमामकाः ॥ ५७ ॥ अचिरेणैवकालेनतंतंनिघ्नंतिपांडवाः ॥ रणमूर्ध्निहतोभीष्मःपश्यतांवःकिरीटिना ॥ ५८ ॥ एवमेवहतोद्रोणःसर्वेषामेवपश्य
तां ॥ एवमेवहतःकर्णःसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ ५९ ॥ सराजकानांसर्वेषांपश्यतांवःकिरीटिना ॥ पूर्वमेवाहमुक्तोवैविदुरेणमहात्मना ॥ ६० ॥ दुर्योधनापराधेनप्र
जेयंविनशिष्यति ॥ केचिन्नसम्यक्पश्यंतिमूढाःसम्यगवेक्ष्यच ॥ ६१ ॥

पिमूढास्तथाभूतंतद्वचः केचिन्नपश्यंतीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाभूतंयथार्थं ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शृण्विति ॥

तदिदंममूढस्यतथाभूतंवचःस्मतत् ॥ यदब्रवीत्सधर्मात्माविदुरोदीर्घदर्शिवान् ॥ तत्तथासमनुप्राप्तंवचनंसत्यवादिनः ॥ ६२ ॥ दैवोपहतचित्तेनयन्मयान
कृतंपुरा ॥ अनयस्यफलंतस्यब्रूहिगावल्गणेपुनः॥ ६३ ॥ कोवामुखमनीकानामासीत्कर्णेनिपातिते ॥ अर्जुनंवासुदेवंचकोवाप्रत्युद्ययौरथी ॥ ६४॥ केऽर
क्षन्दक्षिणंचक्रंमद्रराजस्यसंयुगे॥ वामंचयोद्धुकामस्यकेवावीरस्यपृष्ठतः ॥ ६५ ॥ कथंचवःसमेतानांमद्रराजोमहारथः ॥ निहतःपांडवैःसंख्येपुत्रोवामम
संजय॥ ६६॥ ब्रूहिसर्वंयथातत्वंभरतानांमहाक्षयं॥ यथाचनिहतःसंख्येपुत्रोदुर्योधनोमम ॥ ६७॥ पंचालाश्चयथासर्वेनिहताःसपदानुगाः ॥ धृष्टद्युम्नःशि
खंडीचद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ ६८ ॥ पांडवाश्चयथामुक्तास्तथोभौमाधवौयुधि ॥ कृपश्चकृतवर्माचभारद्वाजस्यचात्मजः ॥ ६९ ॥ यद्यथायादृशंचैवयुद्धं
वृत्तंचसांप्रतं॥ अखिलंश्रोतुमिच्छामिकुशलोह्यसिसंजय॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिधृतराष्ट्रविलापेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ ॥७॥ ॥७॥
संजयउवाच शृणुराजन्नवहितोयथावृत्तोमहान्क्षयः ॥ कुरूणांपांडवानांचसमासाद्यपरस्परं ॥ १ ॥ निहतेसूतपुत्रेतुपांडवेनमहात्मना॥ विद्रुतेषुचसैन्ये
षुसमानीतेषुचासकृत् ॥ २॥ घोरेमनुष्यदेहानामाजौनरवरक्षये॥ यत्तत्कर्णेहतेपार्थःसिंहनादमथाकरोत् ॥ ३ ॥ तदातवसुतान्राजन्प्राविशत्सुमहद्भयं ॥ नसं
धातुमनीकानिनचैवाथपराक्रमे ॥ ४ ॥ आसीद्बुद्धिर्हतेकर्णेतवयोधस्यकस्यचित् ॥ वणिजोनावि भिन्नायामगाधेऽविप्लवाइव ॥ ५॥ अपारेपारमिच्छंतोहते
द्वीपेकिरीटिना॥ सूतपुत्रेहतेराजन्वित्रस्ताःशरविक्षताः॥ ६॥ अनाथानाथमिच्छंतोमृगाःसिंहार्दिताइव ॥ भग्नशृंगाइववृषाःशीर्णदंष्ट्राइवोरगाः ॥ ७ ॥ प्रत्यु
पायामसायाह्नेनिर्जिताःसव्यसाचिना॥ हतप्रवीराविध्वस्तानिकृत्तानिशितैःशरैः॥ ८ ॥ सूतपुत्रेहतेराजन्पुत्रास्तेप्राद्रवंस्ततः ॥ विध्वस्तकवचाःसर्वेकांदिशी
काविचेतसः॥ ९ ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंतोवीक्षमाणाभयाद्दिशः॥ मामेवनूनंबीभत्सुर्मामेवचवृकोदरः ॥ १० ॥ अभियातीतिमन्वानाःपेतुर्मम्लुश्चभारत॥
अश्वानन्येगजानन्येरथानन्येमहारथाः॥ ११ ॥ आरुह्यजवसंपन्नाःपादातान्प्रजहुर्भयात् ॥ कुंजरैःस्यंदनाभग्नाःसादिनश्चमहारथैः ॥ १२ ॥ पदातिसंघा
श्चाश्वौघैःपलायद्भिर्भृशंहताः॥ व्यालतस्करसंकीर्णेसार्थहीनायथावने॥ १३॥ तथात्वदीयानिहतेसूतपुत्रेतदाभवन्॥ हतारोहास्तथानागाश्छिन्नहस्तास्तथा
परे॥ १४॥

॥ १ ॥ समानीतेषुयुद्धोन्मुखीकृतेषु ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ जघनेअंते प्राणपणेनयुध्यंतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सर्वंपार्थमयंलोकमपश्यन्वैभयार्दिताः ॥ तान्प्रेक्ष्यद्रवतःसर्वान्भीमसेनभयार्दितान् ॥ १५ ॥ दुर्योधनोथस्वंसूतंहाहाकृत्वैवमब्रवीत् ॥ नातिक्रमिष्यतेपार्थोध
नुष्पाणिमवस्थितं ॥ १६ ॥ जघनेयुद्ध्यमानंमांतूर्णमश्वान्प्रचोदय ॥ समरेयुद्ध्यमानंहिकौंतेयोमांधनंजयः ॥ १७ ॥ नोत्सहेताप्यतिक्रांतुंवेलामिवमहार्ण
वः ॥ अद्यार्जुनंसगोविंदंमानिनंचवृकोदरं ॥ १८ ॥ निहत्यशिष्टान्शत्रूंश्चकर्णस्यानृण्यमाप्नुयां ॥ तच्छ्रुत्वाकुरुराजस्यशूरार्यसदृशंवचः ॥ १९ ॥ सूतोहेमप
रिच्छन्नान्शनैरश्वानचोदयत् ॥ गजाश्वरथहीनास्तुपादाताश्चैवमारिष ॥ २० ॥ पंचविंशतिसाहस्राःप्राद्रवन्शनकैरिव ॥ तान्भीमसेनःसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नश्च
पार्षतः ॥ २१ ॥ बलेनचतुरंगेणपरिक्षिप्याहनच्छरैः ॥ प्रत्ययुध्यंस्तुतेसर्वेभीमसेनंसपार्षतं ॥ २२ ॥ पार्थपार्षतयोश्चान्येजगृहुस्तत्रनामनी ॥ अक्रुद्ध्यतरणे
भीमस्तैर्मृधेप्रत्यवस्थितैः ॥ २३ ॥ सोवतीर्यरथात्तूर्णंगदापाणिरयुध्यत ॥ नतान्रथस्थोभूमिष्ठान्धर्मापेक्षीवृकोदरः ॥ २४ ॥ योधयामासकौंतेयोभुजवीर्यमु
पाश्रितः ॥ जातरूपपरिच्छन्नांप्रगृह्यमहतींगदां ॥ २५ ॥ न्यवधीत्तावकान्सर्वान्दंडपाणिरिवांतकः ॥ पदातयोहिसंरब्धास्त्यक्तजीवितबांधवाः ॥ २६ ॥ भीम
मभ्यद्रवन्संख्येपतंगाइवपावकं ॥ आसाद्यभीमसेनंतेसंरब्धायुद्धदुर्मदाः ॥ २७ ॥ विनेदुःसहसादृष्ट्वाभूतग्रामाइवांतकं ॥ श्येनवद्व्यचरद्भीमःखड्गेनगदयातथा
॥ २८ ॥ पंचविंशतिसाहस्रांस्तावकानांव्यपोथयत् ॥ हत्वातत्पुरुषानीकंभीमःसत्यपराक्रमः ॥ २९ ॥ धृष्टद्युम्नंपुरस्कृत्यपुनस्तस्थौमहाबलः ॥ धनंजयोरथानी
कमन्वपद्यतवीर्यवान् ॥ ३० ॥ माद्रीपुत्रौचशकुनिंसात्यकिश्चमहाबलः ॥ जवेनाभ्यपतन्हृष्टाघ्नंतोदौर्योधनंबलं ॥ ३१ ॥ तस्याश्ववाहान्सुबहून्तेनिहत्यशि
तैःशरैः ॥ तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्रयुद्धमवर्त्तत ॥ ३२ ॥ ततोधनंजयोराजन्रथानीकमगाहत ॥ विश्रुतंत्रिषुलोकेषुगांडीवंव्याक्षिपन्धनुः ॥ ३३ ॥ कृष्णसार
थिमायांतंदृष्ट्वाश्वेतहयंरथं ॥ अर्जुनंचापियोद्धारंत्वदीयाःप्राद्रवन्भयात् ॥ ३४ ॥ विप्रहीनरथाश्चाश्वशरैश्चपरिवारिताः ॥ पंचविंशतिसाहस्राःपार्थमार्च्छन्पदा
तयः ॥ ३५ ॥ हत्वातत्पुरुषानीकंपंचालानांमहारथः ॥ भीमसेनंपुरस्कृत्यनचिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६ ॥ महाधनुर्धरःश्रीमानमित्रगणमर्दनः ॥ पुत्रःपंचालराजस्य
धृष्टद्युम्नोमहायशाः ॥ ३७ ॥ पारावतसवर्णाश्वंकोविदारवरध्वजं ॥ धृष्टद्युम्नंरणेदृष्ट्वात्वदीयाःप्राद्रवन्भयात् ॥ ३८ ॥ गांधारराजंशीघ्रास्त्रमनुसृत्ययशस्विनौ ॥
अचिरात्प्रत्यदृश्येतांमाद्रीपुत्रौससात्यकी ॥ ३९ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चेकितानःशिखंडीचद्रौपदेयाश्चमारिष ॥ हत्वात्वदीयंसुमहत्सैन्यंशंखानथाधमन् ॥ ४० ॥ तेसर्वेतावकान्प्रेक्ष्यद्रवतोवैपराङ्मुखान् ॥ अभ्यधावंतनिघ्नंतोवृषान्जित्वावृषाइव ॥ ४१ ॥ सेनावशेषंतंदृष्ट्वातवपुत्रस्यपांडवः ॥ अवस्थितंसव्यसाचीचुक्रोधबलवन्नृप ॥ ४२ ॥ ततएनंशरैराजन्सहसासमवाकिरत् ॥ रजसाचोद्धतेनाथनस्मकिंचनदृश्यते ॥ ४३ ॥ अंधकारीकृतेलोकेशरीभूतेमहीतले ॥ दिशःसर्वामहाराजतावकाःप्राद्रवन्भयात् ॥ ४४ ॥ भज्यमानेषुसर्वेषुकुरुराजोविशांपते ॥ परेषामात्मनश्चैवसैन्येतेसमुपाद्रवत् ॥ ४५ ॥ ततोदुर्योधनःसर्वानाजुहावाथपांडवान् ॥ युद्धायभरतश्रेष्ठदेवानिवपुराबलिः ॥ ४६ ॥ तएनमभिगर्जंतंसहिताःसमुपाद्रवन् ॥ नानाशस्त्रसृजःक्रुद्धाभर्त्सयंतोमुहुर्मुहुः ॥ ४७ ॥ दुर्योधनोप्यसंभ्रांतस्तानरीन्व्यधमच्छरैः ॥ तत्राद्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौरुषं ॥ ४८ ॥ यदेनंपांडवाःसर्वेनशेकुरतिवर्त्तितुं ॥ नातिदूरापयातंचकृतबुद्धिपलायने ॥ ४९ ॥ दुर्योधनःस्वकंसैन्यमपश्यद्भृशविक्षतं ॥ ततोवस्थाप्यराजेंद्रकृतबुद्धिस्तवात्मजः ॥ ५० ॥ हर्षयन्निवतान्योधांस्ततोवचनमब्रवीत् ॥ नतंदेशंप्रपश्यामिपृथिव्यांपर्वतेषुच ॥ ५१ ॥ यत्रयातान्नवोहन्युःपांडवाःकिंसृतेनवः ॥ स्वल्पंचैवबलंतेषांकृष्णौचभृशविक्षतौ ॥ ५२ ॥ यदिसर्वेत्रतिष्ठामोध्रुवंनोविजयोभवेत् ॥ विप्रयातांस्तुवोभिन्नान्पांडवाःकृतकिल्बिषान् ॥ ५३ ॥ अनुसृत्यहनिष्यंतिश्रेयोनःसमरेवधः ॥ सुखःसांग्रामिकोमृत्युःक्षत्रधर्मेणयुध्यतां ॥ ५४ ॥ मृतोदुःखंनजानीतेप्रेत्यचानंत्यमश्नुते ॥ शृण्वंतुक्षत्रियाःसर्वेयावंतोत्रसमागताः ॥ ५५ ॥ द्विषतोभीमसेनस्यवशमेष्यथविद्रुताः ॥ पितामहैराचरितंनधर्मंहातुमर्हथ ॥ ५६ ॥ नान्यत्कर्मास्तिपापीयःक्षत्रियस्यपलायनात् ॥ नयुद्धधर्माच्छ्रेयान्हिपंथाःस्वर्गस्यकौरवाः ॥ ५७ ॥ सुचिरेणार्जितांल्लोकान्सद्योयुद्धात्समश्नुते ॥ तस्यतद्वचनंराज्ञःपूजयित्वामहारथाः ॥ ५८ ॥ पुनरेवाभ्यवर्त्तंतक्षत्रियाःपांडवान्प्रति ॥ पराजयममृष्यंतःकृतचित्ताश्चविक्रमे ॥ ५९ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंपुनरेवसुदारुणं ॥ तावकानांपरेषांचदेवासुररणोपमं ॥ ६० ॥ युधिष्ठिरपुरोगांश्चसर्वसैन्येनपांडवान् ॥ अन्वधावन्महाराजपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिकौरवसैन्यापयानेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ छ ॥ ॥ छ ॥ संजयउवाच पतितान्रथनीडांश्चरथांश्चापिमहात्मनां ॥ रणेचनिहतान्नागान्दृष्ट्वापत्तींश्चमारिष ॥ १ ॥

इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ पतितानिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अप्रख्यातिमित्यत्रप्रत्याख्यातिमितिपाठेपितुल्योर्थः ॥ २ ॥ भृशेत्यत्रदृशेतिपाठेदृशादृङ्मात्रेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मन्युवशाद्दुर्योधनस्यदैन्यवशात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आयोधनंचातिघोरंरुद्रस्याक्रीडसन्निभं ॥ अप्रख्यातिंगतानांतुराज्ञांशतसहस्रशः ॥ २ ॥ विमुखेतवपुत्रेतुशोकोपहतचेतसि ॥ भृशोद्विग्नेषुसैन्येषुदृष्ट्वापार्थस्यविक्रमं ॥ ३ ॥ ध्यायमानेषुसैन्येषुदुःखंप्राप्तेषुभारत ॥ बलानांमथ्यमानानांश्रुत्वानिनदमुत्तमं ॥ ४ ॥ अभिज्ञानंनरेंद्राणांविक्षतंप्रेक्ष्यसंयुगे ॥ कृपाविष्टःकृपोराजन्वयःशीलसमन्वितः ॥ ५ ॥ अब्रवीत्तत्रतेजस्वीसोभिसृत्यजनाधिपं ॥ दुर्योधनंमन्युवशाद्वाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ६ ॥ दुर्योधननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिकौरव ॥ श्रुत्वाकुरुमहाराजयदितेरोचतेनघ ॥ ७ ॥ नयुद्धधर्माच्छ्रेयान्वैपंथाराजेंद्रविद्यते ॥ यंसमाश्रित्ययुध्यंतेक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ ८ ॥ पुत्रोभ्रातापिताचैवस्वस्रीयोमातुलस्तथा ॥ संबंधिबांधवाश्चैवयोद्ध्यावैक्षत्रजीविना ॥ ९ ॥ वधेचैवपरोधर्मस्तथाऽधर्मःपलायने ॥ तेस्मघोरांसमापन्नाजीविकांजीवितार्थिनः ॥ १० ॥ तदत्रप्रतिवक्ष्यामिकिंचिदेवहितंवचः ॥ हतेभीष्मेचद्रोणेचकर्णेचैवमहारथे ॥ ११ ॥ जयद्रथेचनिहतेतवभ्रातृषुचानघ ॥ लक्ष्मणेतवपुत्रेचकिंशेषंपर्युपास्महे ॥ १२ ॥ येषुभारंसमासाद्यराज्येमतिमकुर्महि ॥ तेसंत्यज्यतनूर्याताःशूराब्रह्मविदांगतिं ॥ १३ ॥ वयंत्विहविनाभूतागुणवद्भिर्महारथैः ॥ कृपणंवर्त्तयिष्यामपातयित्वानृपान्बहून् ॥ १४ ॥ सर्वैरथचजीवद्भिर्बीभत्सुरपराजितः ॥ कृष्णनेत्रोमहाबाहुर्देवैरपिदुरासदः ॥ १५ ॥ इंद्रकार्मुकतुल्याभमिंद्रकेतुमिवोच्छ्रितं ॥ वानरंकेतुमासाद्यसंचचालमहाचमूः ॥ १६ ॥ सिंहनादाच्चभीमस्यपांचजन्यस्वनेनच ॥ गांडीवस्यचनिर्घोषात्संत्रस्यंतिमनांसिनः ॥ १७ ॥ चरंतीवमहाविद्युन्मुष्णंतीनयनप्रभां ॥ अलातमिवचाविद्धंगांडीवंसमदृश्यत ॥ १८ ॥ जांबूनदविचित्रंचधूयमानंमहद्धनुः ॥ दृश्यतेदिक्षुसर्वासुविद्युदभ्रघनेष्विव ॥ १९ ॥ श्वेताश्ववेगसंपन्नाःशशिकाशसमप्रभाः ॥ पिबंतइवचाकाशंरथेयुक्तास्तुवाजिनः ॥ २० ॥ उह्यमानांश्चकृष्णेनवायुनेवबलाहकाः ॥ जांबूनदविचित्रांगावहंतेचार्जुनंरणे ॥ २१ ॥ तावकंतद्बलंराजन्नर्जुनोस्त्रविशारदः ॥ गहनंशिशिरेकक्षंददाहाग्निरिवोल्बणः ॥ २२ ॥ गाहमानमनीकानिमहेंद्रसदृशप्रभं ॥ धनंजयमपश्यामचतुर्दंष्ट्रमिवद्विपं ॥ २३ ॥ विक्षोभयंतंसेनांतेत्रासयंतंचपार्थिवान् ॥ धनंजयमपश्यामनलिनीमिवकुंजरं ॥ २४ ॥ त्रासयंतंतथायोधान्धनुर्घोषेणपांडवं ॥ भूयएनमपश्यामसिंहंमृगगणानिव ॥ २५ ॥

कृष्णोनेत्रंनेतायस्यसतथा ॥ १५ ॥ १६ ॥ संत्रस्यंतिसंहरिष्यंति इडभावआर्षः मनांसिआत्मानंसंहरिष्यंति मूढानिभविष्यंतीत्यर्थः संमुह्यंतीतिपाठांतरं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ वर्तमानस्यसंग्रामस्यअभितोवध्यतांवध्यमानानांचअद्यसप्तदशाहानिजातानीत्यन्वयः जातानीतिशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सर्वलोकमहेष्वासौवृषभौसर्वधन्विनां ॥ आमुक्तकवचौकृष्णौलोकमध्येविचेरतुः ॥ २६ ॥ अद्यसप्तदशाहानिवर्त्तमानस्यभारत ॥ संग्रामस्यातिघोरस्यव ध्यतांचाभितोयुधि ॥ २७ ॥ वायुनेवविधूतानितवसैन्यानिसर्वतः ॥ शरदंभोदजालानिव्यशीर्यंतसमंततः ॥ २८ ॥ तांनावमिवपर्यस्तांवातधूतांमहार्णवे ॥ तवसेनांमहाराजसव्यसाचीव्यकंपयत् ॥ २९ ॥ क्वनुतेसूतपुत्रोभूत्क्वनुद्रोणःसहानुगः ॥ अहंक्वचक्वचात्मातेहार्दिक्यश्चतथाक्वनु ॥ ३० ॥ दुःशासनश्चतेभ्राता भ्रातृभिःसहितःक्वनु ॥ बाणगोचरसंप्राप्तंप्रेक्ष्यचैवजयद्रथं ॥ ३१ ॥ संबंधिनस्तेभ्रातॄंश्चसहायान्मातुलांस्तथा ॥ सर्वान्विक्रम्यमिषतोलोकमाक्रम्यमूर्धनि ॥ ॥ ३२ ॥ जयद्रथोहतोराजन्किंनुशेषमुपास्महे ॥ कोहीहसपुमानस्तियोविजेष्यतिपांडवं ॥ ३३ ॥ तस्यचास्त्राणिदिव्यानिविविधानिमहात्मनः ॥ गांडीवस्य चनिर्घोषोधैर्याणिहरतेहिनः ॥ ३४ ॥ नष्टचंद्रायथारात्रिःसेनेयंहतनायका ॥ नागभग्नद्रुमाशुष्कानदीवाकुलतांगता ॥ ३५ ॥ ध्वजिन्यांहतनेत्रायांयथेष्टंश्वेत वाहनः ॥ चरिष्यतिमहाबाहुःकक्षेष्वग्निरिवज्वलन् ॥ ३६ ॥ सात्यकेश्चैववयोवेगोभीमसेनस्यचोभयोः ॥ दारयेच्चगिरीन्सर्वान्शोषयेच्चैवसागरान् ॥ ३७ ॥ उ वाचवाक्यंयद्भीमःसभामध्येविशांपते ॥ कृतंतत्सफलंतेनभूयश्चैवकरिष्यति ॥ ३८ ॥ प्रमुखस्थेतदाकर्णेबलंपांडवरक्षितं ॥ दुरासदंतदागुप्तंव्यूढंगांडीवधन्व ना ॥ ३९ ॥ युष्माभिस्तानिचीर्णानियान्यसाधूनिसाधुषु ॥ अकारणकृतान्येवतेषांवःफलमागतं ॥ ४० ॥ आत्मनोर्थेत्वयालोकोयत्नतःसर्वआहृतः ॥ सतेसं शयितस्तातआत्मावैभरतर्षभ ॥ ४१ ॥ रक्षदुर्योधनात्मानमात्मासर्वस्यभाजनं ॥ भिन्नेहिभाजनेतातदिशोगच्छतितद्गतं ॥ ४२ ॥ हीयमानेनवैसंधिःपर्येष्टव्यः समेनवा ॥ विग्रहोवर्धमानेनमतिरेषाबृहस्पतेः ॥ ४३ ॥ तेवयंपांडुपुत्रेभ्योहीनाःस्मबलशक्तितः ॥ तदत्रपांडवैःसार्धंसंधिंमन्येक्षमंप्रभो ॥ ४४ ॥ नजानीते हियःश्रेयःश्रेयसश्चावमन्यते ॥ सक्षिप्रंभ्रश्यतेराज्यान्नचश्रेयोनुविंदति ॥ ४५ ॥ प्रणिपत्यहिराजानंराज्यंयदिलभेमहि ॥ श्रेयःस्यान्नतुमौढ्येनराजन्गंतुःप राभवं ॥ ४६ ॥ वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलोयुधिष्ठिरः ॥ विनियुंजीतराज्येत्वांगोविंदवचनेनच ॥ ४७ ॥ यद्ब्रूयाद्धिहृषीकेशोराजानमपराजितं ॥ अर्जुनंभी मसेनंचसर्वेकुर्युरसंशयं ॥ ४८ ॥ नातिक्रमिष्यतेकृष्णोवचनंकौरवस्यतु ॥ धृतराष्ट्रस्यमन्येहंनापिकृष्णस्यपांडवः ॥ ४९ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ असंशयंगतवैरमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्ततोराजेतिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

एतत्क्षेममहंमन्येनचपार्थैश्चविग्रहं ॥ नत्वांब्रवीमिकार्पण्यान्नप्राणपरिरक्षणात् ॥ ५० ॥ पथ्यंराजन्ब्रवीमित्वांतत्परासुःस्मरिष्यसि ॥ इतिवृद्धोविलप्यैतत्कृ
पःशारद्वतोवचः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यशुशोचचमुमोहच ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिकृपवाक्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच एवमुक्तस्ततोराजागौतमेनतपस्विना ॥ निःश्वस्यदीर्घमुष्णंचतूष्णीमासीद्विशांपते ॥ १ ॥ ततोमुहूर्तंसध्यात्वाधार्तराष्ट्रोमहामनाः ॥ कृपंशार
द्वतंवाक्यमित्युवाचपरंतपः ॥ २ ॥ यत्किंचित्सुहृदावाच्यंतत्सर्वंश्राविवतोऽस्म्यहं ॥ कृतंचभवतासर्वंप्राणान्संत्यज्ययुध्यता ॥ ३ ॥ गाहमानमनीकानियुध्यमानं
महारथैः ॥ पांडवैरतितेजोभिर्लोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४ ॥ सुहृदायदिदंवाक्यंभवताश्राविवतोऽस्म्यहं ॥ नमांप्रीणातितत्सर्वंमुमूर्षोरिवभेषजं ॥ ५ ॥ हेतुकारण
संयुक्तंहितंवचनमुत्तमं ॥ उच्यमानंमहाबाहोनमेविप्राग्र्यरोचते ॥ ६ ॥ राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिःकथंसोऽस्मासुविश्वसेत् ॥ अक्षद्यूतेचनृपतिर्जितोऽस्माभिर्म
हाधनः ॥ ७ ॥ सकथंममवाक्यानिश्रद्दध्याद्भूयएवतु ॥ तथादौत्येनसंप्राप्तःकृष्णःपार्थहितेरतः ॥ ८ ॥ प्रलब्धश्चहृषीकेशस्तच्चकर्माविचारितं ॥ सचमेवचनंब्र
ह्मन्कथमेवाभिमन्यते ॥ ९ ॥ विललापचयत्कृष्णासभामध्येसमेयुषी ॥ नतन्मर्षयतेकृष्णोनराज्यहरणंतथा ॥ १० ॥ एकप्राणावुभौकृष्णावन्योन्यमभिसंश्रि
तौ ॥ पुरायच्छ्रुतमेवासीदद्यपश्यामितत्प्रभो ॥ ११ ॥ स्वस्रीयंनिहतंश्रुत्वादुःखंस्वपितिकेशवः ॥ कृतागसोवयंतस्यसमदर्थंकथंक्षमेत् ॥ १२ ॥ अभिमन्योर्विनाशे
ननशर्मलभतेऽर्जुनः ॥ सकथंमद्धितेयत्नंप्रकरिष्यतियाचितः ॥ १३ ॥ मध्यमःपांडवस्तीक्ष्णोभीमसेनोमहाबलः ॥ प्रतिज्ञातंचतेनोग्रंभज्येतापिनसंनमेत् ॥ १४ ॥
उभौतौबद्धनिस्त्रिंशावुभौचाबद्धकंकटौ ॥ कृतवैरावुभौवीरौयमावपियमोपमौ ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचकृतवैरौमयासह ॥ तौकथंमद्धितेयत्नंकुर्यातांद्विज
सत्तम ॥ १६ ॥ दुःशासनेनयत्कृष्णाएकवस्त्रारजस्वला ॥ परिक्लिष्टासभामध्येसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ १७ ॥ तथाविवसनांदीनांस्मरंत्यद्यापिपांडवाः ॥ ननिवार
यितुंशक्याःसंग्रामात्तेपरंतपाः ॥ १८ ॥ यदाचद्रौपदीक्लिष्टामद्विनाशायदुःखिता ॥ स्थंडिलेनित्यदाशेतेयावद्वैरस्ययातनं ॥ १९ ॥ उग्रंतेपेतपःकृष्णाभर्तॄणा
मर्थसिद्धये ॥ निक्षिप्यमानंदर्पंचवासुदेवसहोदरा ॥ २० ॥ कृष्णायाःप्रेष्यवद्भूत्वाशुश्रूषांकुरुतेसदा ॥ इतिसर्वंसमुन्नद्धंननिर्वातिकथंचन ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभिमन्योर्विनाशेनससंधेयःकथंमया ॥ कथंचराजाभुक्तेमांपृथिवींसागरांबरां ॥ २२ ॥ पांडवानांप्रसादेनभोक्ष्येराज्यमहंकथं ॥ उपर्युपरिराज्ञांवैज्वलि
त्वाभास्करोयथा ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरंकथंपश्चादनुयास्यामिदासवत् ॥ कथंभुक्त्वास्वयंभोगान्दत्वादायांश्चपुष्कलान् ॥ २४ ॥ कृपणंवर्तयिष्यामिकृपणैःसह
जीविकां ॥ नाभ्यसूयामितेवाक्यमुक्तंस्निग्धंहितंत्वया ॥ २५ ॥ नतुसंधिमहंमन्येप्राप्तकालंकथंचन ॥ सुनीतमनुपश्यामिसुयुद्धेनपरंतप ॥ २६ ॥ नायंक्लीबयितुं
कालःसंयोद्धुंकालएवनः ॥ इष्टंमेबहुभिर्यज्ञैर्दत्ताविप्रेषुदक्षिणाः ॥ २७ ॥ प्राप्ताःकामाःश्रुतावेदाःशत्रूणांमूर्ध्निचस्थितं ॥ भृत्यामेसुभृतास्तातदीनश्चाभ्युद्धृतोज
नः ॥ २८ ॥ नोत्सहेऽद्यद्विजश्रेष्ठपांडवान्वक्तुमीदृशं ॥ जितानिपरराष्ट्राणिस्वराष्ट्रमनुपालितं ॥ २९ ॥ भुक्ताश्चविविधाभोगास्त्रिवर्गःसेवितोमया ॥ पितॄणांगत
मानृण्यंक्षत्रधर्मस्यचोभयोः ॥ ३० ॥ नध्रुवंसुखमस्तीतिकुतोराष्ट्रंकुतोयशः ॥ इहकीर्त्तिर्विधातव्यासाचयुद्धेननान्यथा ॥ ३१ ॥ गृहेयत्क्षत्रियस्यापिनिधनं
तद्विगर्हितं ॥ अधर्मःसुमहानेषयच्छय्यामरणंगृहे ॥ ३२ ॥ अरण्येयोविमुच्येतसंग्रामेवातनुंनरः ॥ क्रतूनाहृत्यमहतोमहिमानंसगच्छति ॥ ३३ ॥ कृपणंवि
लपन्नार्त्तोजरयाभिपरिप्लुतः ॥ म्रियतेरुदतांमध्येज्ञातीनांनसपूरुषः ॥ ३४ ॥ त्यक्त्वातुविविधान्भोगान्प्राप्तानांपरमांगतिं ॥ अपीदानींसुयुद्धेनगच्छेयंयत्सलो
कतां ॥ ३५ ॥ शूराणामार्यवृत्तानांसंग्रामेष्वनिवर्त्तिनां ॥ धीमतांसत्यसंधानांसर्वेषांक्रतुयाजिनां ॥ ३६ ॥ शस्त्रावभृथपूतानांध्रुवंवासस्त्रिविष्टपे ॥ मुदानूनं
प्रपश्यंतियुद्धेत्वप्सरसांगणाः ॥ २७ ॥ पश्यंतिनूनंपितरःपूजितान्सुरसंसदि ॥ अप्सरोभिःपरिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ३८ ॥ पंथानममरैर्यातंशूरैश्चैवानि
वर्त्तिभिः ॥ अपितत्संगतंमार्गंवयमध्यारुहेमहि ॥ ३९ ॥ पितामहेनवृद्धेनतथाचार्येणधीमता ॥ जयद्रथेनकर्णेनतथादुःशासनेनच ॥ ४० ॥ घटमानामदर्थे
स्मिन्हताःशूराजनाधिपाः ॥ शेरतेलोहिताक्तांगाःसंग्रामेशरविक्षताः ॥ ४१ ॥ उत्तमास्त्रविदःशूरायथोक्तक्रतुयाजिनः ॥ त्यक्त्वाप्राणान्यथान्यायमिंद्रसद्मसु
धिष्ठिताः ॥ ४२ ॥ तैःस्वयंरचितोमार्गोदुर्गमोहिपुनर्भवेत् ॥ संपतद्भिर्महावेगैर्यास्यद्भिरिहसद्गतिं ॥ ४३ ॥ येमदर्थेहताःशूरास्तेषांकृतमनुस्मरन् ॥ ऋणंतत्प्रतियुं
जानोनराज्येमनआदधे ॥ ४४ ॥ घातयित्वावयस्यांश्चभ्रातृनथपितामहान् ॥ जीवितंयदिरक्षेयंलोकोमांगर्हयेद्ध्रुवं ॥ ४५ ॥ कीदृशंचभवेद्राज्यंममहीनस्यबंधु
भिः ॥ सखिभिश्चविशेषेणप्रणिपत्यचपांडवं ॥ ४६ ॥ सोहमेतादृशंकृत्वाजगतोस्यपराभवं ॥ सुयुद्धेनततःस्वर्गंप्राप्स्यामिनतदन्यथा ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति प्रस्थेशिखरे ॥ १ ॥ २ ॥ ततःतत्र ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवंदुर्योधनेनोक्तंसर्वेसंपूज्यतद्वचः ॥ साधुसाध्वितिराजानंक्षत्रियाःसंबभाषिरे ॥ ४८ ॥ पराजयमशोचंतःकृतचित्ताश्चविक्रमे ॥ सर्वेसुनिश्चितायोद्धुमुद
ग्रमनसोभवन् ॥ ४९ ॥ ततोवाहान्समाश्वास्यसर्वेयुद्धाभिनंदिनः ॥ ऊनेद्वियोजनेगत्वाप्रत्यतिष्ठंतकौरवाः ॥ ५० ॥ आकाशेविद्रुमेपुण्येप्रस्थेहिमवतःशुभे ॥
अरुणांसरस्वतींप्राप्यपपुःसस्नुश्चतेजलं ॥ ५१ ॥ तवपुत्रकृतोत्साहाःपर्यवर्त्ततततेततः ॥ पर्यवस्थाप्यचात्मानमन्योन्येनपुनस्तदा ॥ सर्वेराजन्न्यवर्त्तंतक्षत्रियाः
कालचोदिताः ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिदुर्योधनवाक्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच अथहैमवतेप्रस्थे
स्थित्वायुद्धाभिनंदिनः ॥ सर्वएवमहायोधास्तत्रतत्रसमागताः ॥ १ ॥ शल्यश्चचित्रसेनश्चशकुनिश्चमहारथः ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ २ ॥
सुषेणोरिष्टसेनश्चधृतसेनश्चवीर्यवान् ॥ जयत्सेनश्चराजानस्तेरात्रिमुषितास्ततः ॥ ३ ॥ रणेकर्णेहतेवीरेत्रासिताजितकाशिभिः ॥ नालभन्शर्मतेपुत्राहिमवं
तमृतेगिरिं ॥ ४ ॥ तेब्रुवन्सहितास्तत्रराजानंशल्यसन्निधौ ॥ कृतयत्नारणेराजन्संपूज्यविधिवत्तदा ॥ ५ ॥ कृत्वासेनाप्रणेतारंपरांस्त्वंयोद्धुमर्हसि ॥ येनाभिगु
प्ताःसंग्रामेजयेमासुहृदोवयं ॥ ६ ॥ ततोदुर्योधनःस्थित्वारथेरथवरोत्तमं ॥ सर्वयुद्धविभावज्ञमंतकप्रतिमंयुधि ॥ ७ ॥ स्वंगंप्रच्छन्नशिरसंकंबुग्रीवंप्रियंवदं ॥
व्याकोशपद्मपत्राक्षंव्याघ्रास्यंमेरुगौरवं ॥ ८ ॥ स्थाणोर्वृषस्यसदृशंस्कंधनेत्रगतिस्वरैः ॥ पुष्टश्लिष्टायतभुजंसुविस्तीर्णवरोरसं ॥ ९ ॥ बलेजवेचसदृशमरुणा
नुजवातयोः ॥ आदित्यस्यार्चिषातुल्यंबुद्ध्याचोशनसासमं ॥ १० ॥ कांतिरूपमुखैश्वर्यैस्त्रिभिश्चंद्रमसासमं ॥ कांचनोपलसंघातैःसदृशंश्लिष्टसंधिकं ॥ ११ ॥
सुवृत्तोरुकटीजंघंसुपादंस्वंगुलीनखं ॥ स्मृत्वास्मृत्वैवतुगुणान्धात्रायत्नाद्विनिर्मितं ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंनिपुणंश्रुतिसागरं ॥ जेतारंतरसारीणामजेय
मरिभिर्बलात् ॥ १३ ॥ दशांगंयश्चतुष्पादमिष्वस्त्रंवेदतत्त्वतः ॥ सांगांस्तुचतुरोवेदान्सम्यगाख्यानपंचमान् ॥ १४ ॥ आराध्यत्र्यंबकंयत्नाद्व्रतैरुग्रैर्महातपाः ॥
अयोनिजायामुत्पन्नोद्रोणेनायोनिजेनयः ॥ १५ ॥ तमप्रतिमकर्माणंरूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ पारगंसर्वविद्यानांगुणार्णवमनिंदितं ॥ १६ ॥

सर्वेषांयुद्धगतानांविविधानांभावानामभिप्रायाणांज्ञंसर्वयुद्धविभावज्ञं ॥ ७ ॥ स्वंगंशोभनांगं ॥ ८ ॥ स्थाणोःसंबंधिनोवृषस्य ॥ ९ ॥ अर्चिषाज्योतिषातुल्यंतुल्यतेजसं अर्चिषाआदित्यस्यतुल्यमितिवा ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ दशांगं व्रतंप्राप्तिर्धृतिःपुष्टिःस्मृतिःक्षेपोरिभेदनं चिकित्सोद्दीपनंकृष्टिरिष्वस्त्रंस्याद्दशांगकं दीक्षाशिक्षात्मरक्षाचएतत्साधनमेवच धनुर्वेदस्यचत्वारएतेपादाःप्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तुभ्यंतव ॥१७॥१८॥१९॥ महासेनइवकार्तिकेयइव महतीसेनायस्यसमहासेनः ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठो

तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् ॥ यंपुरस्कृत्यसहितायुधिजेष्यामपांडवान् ॥ १७॥ गुरुपुत्रोद्यसर्वेषामस्माकंपरमागतिः ॥ भवांस्तस्मान्नियोगात्तेकोस्तुसेनापतिर्मम ॥ १८॥ द्रौणिरुवाच अयंकुलेनरूपेणतेजसायशसाश्रिया ॥ सर्वैर्गुणैःसमुदितःशल्योनोस्तुचमूपतिः ॥ १९ ॥ भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वाकृतज्ञोस्मानुपागतः ॥ महासेनोमहाबाहुर्महासेनइवापरः ॥ २० ॥ एनंसेनापतिंकृत्वानृपतिंनृपसत्तम ॥ शक्यःप्राप्तुंजयोस्माभिर्देवैःस्कंदमिवाजितं ॥ २१ ॥ तथोक्तेद्रोणपुत्रेणसर्वएवनराधिपाः ॥ परिवार्यस्थिताःशल्यंजयशब्दांश्चचक्रिरे ॥ २२ ॥ युद्धायचमतिंचक्रुरावेशंचपरंययुः ॥ ततोदुर्योधनोभूमौस्थित्वारथवरेस्थितं ॥ २३ ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वाद्रोणभीष्मसमंरणे ॥ अयंसकालःसंप्राप्तोमित्राणांमित्रवत्सल ॥ २४ ॥ यत्रमित्रममित्रंवापरीक्षंतेबुधाजनाः ॥ सभवानस्तुनःशूरःप्रणेतावाहिनीमुखे ॥ २५ ॥ रणंयातेचभवतिपांडवामंदचेतसः ॥ भविष्यंतिसहामात्याःपंचालाश्चनिरुद्यमाः ॥ २६ ॥ दुर्योधनवचःश्रुत्वाशल्योमद्राधिपस्तदा ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोराजानंराजसन्निधौ ॥ २७॥ शल्यउवाच यत्तुमांमन्यसेराजन्कुरुराजकरोमितत् ॥ त्वत्प्रियार्थंहिमेसर्वंप्राणाराज्यंधनानिच ॥ २८॥ दुर्योधनउवाच सैनापत्येनवरयेत्वामहंमातुलातुलं ॥ सोस्मान्पाहियुधांश्रेष्ठस्कंदोदेवानिवाहवे ॥ २९ ॥ अभिषिच्यस्वराजेंद्रदेवानामिवपावकिः ॥ जहिशत्रून्रणेवीरमहेंद्रोदानवानिव ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशल्यदुर्योधनसंवादेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥ ॥ ६॥ ॥ ६॥ संजयउवाच एतच्छ्रुत्वावचोराज्ञोमद्रराज्ञःप्रतापवान् ॥ दुर्योधनंतदाराजन्वाक्यमेतदुवाचह ॥ १ ॥ दुर्योधनमहाबाहोश्रृणुवाक्यविदांवर ॥ यावेतौमन्यसेकृष्णौरथस्थौरथिनांवरौ ॥ २ ॥ नमेतुल्यावुभावेतौबाहुवीर्येकथंचन ॥ उद्यतांपृथिवींसर्वांससुरासुरमानवां ॥ ३ ॥ योधयेयंरणमुखेसंक्रुद्धःकिमुपांडवान् ॥ विजेष्यामिरणेपार्थान्सोमकांश्चसमागतान् ॥ ४॥ अहंसेनाप्रणेतातेभविष्यामिनसंशयः ॥ तंचव्यूहंविधास्यामिनतरिष्यंतियंपरे ॥ ५ ॥ इतिसत्यंब्रवीम्येषदुर्योधननसंशयः ॥ एवमुक्तस्ततोराजामद्राधिपतिमंजसा ॥ ६॥ अभ्यषिंचतसेनायामध्येभरतसत्तम ॥ विधिनाशास्त्रदृष्टेनक्लिष्टरूपोविशांपते ॥ ७॥ अभिषिक्तेततस्तस्मिन्सिंहनादोमहानभूत् ॥ तवसैन्येष्वभ्यवाद्यंतवादित्राणिचभारत ॥ ८॥

ऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ एतच्छ्रुत्वेति ॥१॥२॥३॥४॥ नतरिष्यंतीत्यत्रनभविष्यंतीतिपाठेयंप्राप्यनभविष्यंतिमरिष्यंतीत्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्लिष्टरूपःपराजयनिश्चयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुष्टाआहूताः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मर्त्यधर्माणःमर्त्यधर्मणः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

क्रुष्टाश्चासंस्तथायोधामद्रकाश्चमहारथाः ॥ तुष्टुवुश्चैवराजानंशल्यमाहवशोभिनं ॥ ९ ॥ जयराजंश्चिरंजीवजहिशत्रून्समागतान् ॥ तवबाहुबलंप्राप्यधार्त्त
राष्ट्रामहाबलाः ॥ १० ॥ निखिलाःपृथिवींसर्वांप्रशासंतुहतद्विषः ॥ त्वंहिशक्तोरणेजेतुंससुरासुरमानवान् ॥ ११ ॥ मर्त्यधर्माणइहतुकिमुस्तंजयसोमकान् ॥
एवंसंपूज्यमानस्तुमद्राणामधिपोबली ॥ १२ ॥ हर्षंप्रापतदावीरोदुरापमकृतात्मभिः ॥ शल्यउवाच अद्यचाहंरणेसर्वान्पंचालान्सहपांडवैः ॥ १३ ॥
निहनिष्यामिवाराजन्स्वर्गंयास्यामिवाहतः ॥ अद्यपश्यंतुमांलोकाविचरंतमभीतवत् ॥ १४ ॥ अद्यपांडुसुताःसर्वेवासुदेवःससात्यकिः ॥ पंचालाश्चेदयश्चैव
द्रौपदेयाश्चसर्वशः ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसर्वेचापिप्रभद्रकाः ॥ विक्रमंममपश्यंतुधनुषश्चमहद्बलं ॥ १६ ॥ लाघवंचास्त्रवीर्यंचभुजयोश्चबलंयुधि ॥ अ
द्यपश्यंतुमेपार्थाःसिद्धाश्चसहचारणैः ॥ १७ ॥ यादृशंमेबलंबाह्वोःसंपदस्त्रेषुयाचमे ॥ अद्यमेविक्रमंदृष्ट्वापांडवानांमहारथाः ॥ १८ ॥ प्रतीकारपराभूत्वाचेष्टं
तांविविधाःक्रियाः ॥ अद्यसैन्यानिपांडूनांद्रावयिष्येसमंततः ॥ १९ ॥ द्रोणभीष्मावतिविभोसूतपुत्रंचसंयुगे ॥ विचरिष्येरणेयुध्यन्प्रियार्थंतवकौरव ॥ २० ॥
संजयउवाच अभिषिक्तेतथाशल्येतवसैन्येषुमानद ॥ नकर्णव्यसनंकिंचिन्मेनिरेतत्रभारत ॥ २१ ॥ हृष्टाःसुमनसश्चैवबभूवुस्तत्रसैनिकाः ॥ मेनिरेनिहता
न्पार्थान्मद्रराजवशंगतान् ॥ २२ ॥ प्रहर्षंप्राप्यसेनातुतावकीभरतर्षभ ॥ तांरात्रिमुषितासुप्ताहर्षचित्ताचसाभवत् ॥ २३ ॥ सैन्यस्यतवतंशब्दंश्रुत्वाराजायुधि
ष्ठिरः ॥ वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यंसर्वक्षत्रस्यपश्यतः ॥ २४ ॥ मद्रराजःकृतःशल्योधार्त्तराष्ट्रेणमाधव ॥ सेनापतिर्महेष्वासःसर्वसैन्येषुपूजितः ॥ २५ ॥ एतज्ज्ञात्वाय
थाभूतंकुरुमाधवयत्क्षमं ॥ भवान्नेताचगोप्ताचविधत्स्वयदनंतरं ॥ २६ ॥ तमब्रवीन्महाराजवासुदेवोजनाधिपं ॥ आर्त्तायनिमहंजानेयथातत्त्वेनभारत ॥
॥ २७ ॥ वीर्यवांश्चमहातेजामहात्माचविशेषतः ॥ कृतीचचित्रयोधीचसंयुक्तोलाघवेनच ॥ २८ ॥ यादृग्भीष्मस्तथाद्रोणोयादृक्कर्णश्चसंयुगे ॥ तादृशस्तद्विशि
ष्टोवामद्रराजोमतोमम ॥ २९ ॥ युध्यमानस्यतस्याहंचिंतयानश्चभारत ॥ योद्धारंनाधिगच्छामितुल्यरूपंजनाधिप ॥ ३० ॥ शिखंड्यर्जुनभीमानांसात्वतस्य
चभारत ॥ धृष्टद्युम्नस्यचतथाबलेनाभ्यधिकोरणे ॥ ३१ ॥ मद्रराजोमहाराजःसिंहद्विरदविक्रमः ॥ विचरिष्यत्यभीःकालेकालःक्रुद्धःप्रजास्विव ॥ ३२ ॥ तस्या
द्यनप्रपश्यामिप्रतियोद्धारमाहवे ॥ त्वामृतेपुरुषव्याघ्रशार्दूलसमविक्रमं ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सदेवलोकेकृत्स्नेस्मिन्नान्यस्त्वत्तःपुमान्भवेत् ॥ मद्रराजंरणेक्रुद्धंयोहन्यात्कुरुनंदन ॥ ३४ ॥ अहन्यहनियुध्यंतंक्षोभयंतंबलंतव ॥ तस्माज्जहिरणेशल्यंमघवा
निवशंबरं ॥ ३५ ॥ अजेयश्चाप्यसौवीरोधार्त्तराष्ट्रेणसत्कृतः ॥ तवैवहिजयोनूनंहतेमद्रेश्वरेयुधि ॥ ३६ ॥ तस्मिन्हतेहतंसर्वंधार्त्तराष्ट्रबलंमहत् ॥ एतच्छ्रुत्वाम
॥८॥ हाराजवचनंममसांप्रतं ॥ ३७ ॥ प्रत्युद्याहिरणेपार्थमद्रराजंमहारथं ॥ जहिचैनंमहाबाहोवासवोनमुचिंयथा ॥ ३८ ॥ नचैवात्रदयाकार्यामातुलोयंममेति
वै ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यजहिमद्रजनेश्वरं ॥ ३९ ॥ द्रोणभीष्मार्णवंतीर्त्वाकर्णपातालसंभवं ॥ मानिमज्जस्वसगणःशल्यमासाद्यगोष्पदं ॥ ४० ॥ यच्चतेतपसोवी
र्यंयच्चक्षात्रंबलंतव ॥ तद्दर्शयरणेसर्वंजहिचैनंमहारथं ॥ ४१ ॥ एतावदुक्त्वावचनंकेशवःपरवीरहा ॥ जगामशिबिरंसायंपूज्यमानोथपांडवैः ॥ ४२ ॥ केशवे
तुतदायातेधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ विसृज्यसर्वान्भ्रातॄंश्चपंचालानथसोमकान् ॥ ४३ ॥ सुष्वापरजनींतांतुविशल्यइवकुंजरः ॥ तेचसर्वेमहेष्वासाःपंचालाः
पांडवास्तथा ॥ ४४ ॥ कर्णस्यनिधनेहृष्टाःसुषुपुस्तांनिशांतदा ॥ गतज्वरंमहेष्वासंतीर्णपारंमहारथं ॥ ४५ ॥ बभूवपांडवेयानांसैन्यंचमुदितंनृप ॥ सूतपुत्र
स्यनिधनेजयंलब्ध्वाचमारिष ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशल्यसैनापत्याभिषेकेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच व्यतीतायांरजन्यांतुराजादुर्योधनस्तदा ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वान्सन्नह्यंतांमहारथाः ॥ १ ॥ राज्ञश्चमतमाज्ञायसमनह्यतसाचमूः ॥ अयो
जयन्रथांस्तूर्णंपर्यधावंस्तथापरे ॥ २ ॥ अकल्प्यंतचमातंगाःसमनह्यंतपत्तयः ॥ रथानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्येसहस्रशः ॥ ३ ॥ वादित्राणांचनिनदःप्रादुरासीद्वि
शांपते ॥ आयोधनार्थंयोधानांबलानांचाप्युदीर्यतां ॥ ४ ॥ ततोबलानिसर्वाणिसेनाशिष्टानिभारत ॥ प्रस्थितानिव्यदृश्यंतमृत्युंकृत्वानिवर्त्तनं ॥ ५ ॥ शल्यं
सेनापतिंकृत्वामद्रराजंमहारथाः ॥ प्रविभज्यबलंसर्वमनीकेषुव्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ ततःसर्वेसमागम्यपुत्रेणतवसैनिकाः ॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रौणिःशल्योथ
सौबलः ॥ ७ ॥ अन्येचपार्थिवाःशेषाःसमयंचक्रुराहताः ॥ ननएकेनयोद्धव्यंकथंचिदपिपांडवैः ॥ ८ ॥ योह्येकःपांडवैर्युध्येद्योवायुध्यंतमुत्सृजेत् ॥ सपंचभिर्भ
वेद्युक्तःपातकैश्चोपपातकैः ॥ ९ ॥ अन्योन्यंपरिरक्षद्भिर्योद्धव्यंसहितैश्चह ॥ एवंतेसमयंकृत्वासर्वेतत्रमहारथाः ॥ १० ॥ मद्रराजंपुरस्कृत्यतूर्णमभ्यद्रवन्परान् ॥ ॥८॥
तथैवपांडवाराजन्व्यूह्यसैन्यंमहारणे ॥ ११ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अभ्ययुःकौरवान्राजन्योत्स्यमानाःसमंततः ॥ तद्बलंभरतश्रेष्ठक्षुब्धार्णवसमस्वनं ॥ १२ ॥ समुद्धूतार्णवाकारमुद्धूतरथकुंजरं ॥ धृतराष्ट्रउवाच द्रो
णस्यचैवभीष्मस्यराधेयस्यचमेश्रुतं ॥ १३ ॥ पातनंशंसमेभूयःशल्यस्याथसुतस्यमे ॥ कथंरणेहतःशल्योधर्मराजेनसंजय ॥ १४ ॥ भीमेनचमहाबाहुः
पुत्रोदुर्योधनोमम ॥ संजयउवाच क्षयंमनुष्यदेहानांतथानागाश्वसंक्षयं ॥ १५ ॥ शृणुराजन्स्थिरोभूत्वासंग्रामंशंसतोमम ॥ आशाबलवतीराजन्पु
त्राणांतेभवत्तदा ॥ १६ ॥ हतेद्रोणेचभीष्मेचसूतपुत्रेचपातिते ॥ शल्यःपार्थान्रणेसर्वान्निहनिष्यतिमारिष ॥ १७ ॥ तामाशांहृदयेकृत्वासमाश्वस्यचभार
त ॥ मद्रराजंचसमरेसमाश्रित्यमहारथं ॥ १८ ॥ नाथवंतंतदात्मानममन्यंतसुतास्तव ॥ यदाकर्णेहतेपार्थाःसिंहनादंप्रचक्रिरे ॥ १९ ॥ तदातुतावकान्राज
न्नाविवेशमहद्भयं ॥ तान्समाश्वास्ययोधांस्तुमद्रराजःप्रतापवान् ॥ २० ॥ व्यूह्यव्यूहंमहाराजसर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ प्रत्युद्ययौरणेपार्थान्मद्रराजःप्रतापवान्
॥ २१ ॥ विधुन्वन्कार्मुकंचित्रंभारघ्नंवेगवत्तरं ॥ रथप्रवरमास्थायसैंधवाश्वंमहारथः ॥ २२ ॥ तस्यसूतोमहाराजरथस्थोऽशोभयद्रथं ॥ सतेनसंवृतोवीरोरथे
नामित्रकर्षणः ॥ २३ ॥ तस्थौशूरोमहाराजपुत्राणांतेभयप्रणुत् ॥ प्रयाणेमद्रराजोभून्मुखंव्यूहस्यदंशितः ॥ २४ ॥ मद्रकैःसहितोवीरैःकर्णपुत्रैश्चदुर्जयैः ॥
सव्येभूत्कृतवर्माचत्रिगर्त्तैःपरिवारितः ॥ २५ ॥ गौतमोदक्षिणेपार्श्वेशकैश्चयवनैःसह ॥ अश्वत्थामापृष्ठतोभूत्कांबोजैःपरिवारितः ॥ २६ ॥ दुर्योधनोभवन्म
ध्येरक्षितःकुरुपुंगवैः ॥ हयानीकेनमहतासौबलश्चापिसंवृतः ॥ २७ ॥ प्रययौसर्वसैन्येनकैतव्यश्चमहारथः ॥ पांडवाश्चमहेष्वासाव्यूह्यसैन्यमरिंदमाः ॥ २८ ॥
त्रिधाभूतामहाराजतवसैन्यमुपाद्रवन् ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचसात्यकिश्चमहारथः ॥ २९ ॥ शल्यस्यवाहिनींहंतुमभिदुद्रुवुराहवे ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजास्वेनानी
केनसंवृतः ॥ ३० ॥ शल्यमेवाभिदुद्रावजिघांसुर्भरतर्षभः ॥ हार्दिक्यंचमहेष्वासमर्जुनःशत्रुसैन्यहा ॥ ३१ ॥ संशप्तकगणांश्चैववेगितोभिविदुद्रुवे ॥ गौत
मंभीमसेनोवैसोमकाश्चमहारथाः ॥ ३२ ॥ अभ्यद्रवंतराजेंद्रजिघांसंतःपरान्युधि ॥ माद्रीपुत्रौतुशकुनिमुलूकंचमहारथं ॥ ३३ ॥ ससैन्यौसहसैन्यौतावुपतस्थतु
राहवे ॥ तथैवायुतशोयोधास्तावकाःपांडवान्रणे ॥ ३४ ॥ अभ्यवर्त्तंतसंक्रुद्धाविविधायुधपाणयः ॥ धृतराष्ट्रउवाच हतेभीष्मेमहेष्वासेद्रोणेकर्णेमहारथे
॥ ३५ ॥ कुरुष्वल्पावशिष्टेषुपांडवेषुचसंयुगे ॥ सुसंरब्धेषुपार्थेषुपराक्रांतेषुसंजय ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मामकानांपरेषांचकिंशिष्टमभवद्बलं॥ संजयउवाच यथावयंपरेराजन्युद्धायसमुपस्थिताः ॥ ३७ ॥ यावच्चासीद्बलंशिष्टंसंग्रामेतन्निबोधमे ॥ एका ९
॥ ९॥ दशसहस्राणिरथानांभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ दशदंतिसहस्राणिसप्तचैवशतानिच ॥ पूर्णेशतसहस्रेद्वेहयानांतत्रभारत ॥ ३९ ॥ पत्तिकोट्यस्तथातिस्रोबलमेतत्तवा
भवत् ॥ रथानांषट्सहस्राणिषट्सहस्राश्चकुंजराः ॥ ४० ॥ दशचाश्वसहस्राणिपत्तिकोटीचभारत ॥ एतद्बलंपांडवानामभवच्छेषमाहवे ॥ ४१ ॥ एतएवसमा
जग्मुर्युद्धायभरतर्षभ ॥ एवंविभज्यराजेंद्रमद्रराजवशेस्थिताः ॥ ४२ ॥ पांडवान्प्रत्युदीयुस्तेजयगृद्धाःप्रमन्यवः ॥ तथैवपांडवाःशूराःसमरेजितकाशिनः ॥
॥ ४३ ॥ उपयातानरव्याघ्राःपंचालाश्चयशस्विनः ॥ इमेतेचबलौघेनपरस्परवधैषिणः ॥ ४४ ॥ उपयातानरव्याघ्राःपूर्वांसंध्यांप्रतिप्रभो ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंघो
ररूपंभयानकं ॥ तावकानांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरं ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिव्यूहनिर्माणेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच ततःप्रववृतेयुद्धंकुरूणांभयवर्धनं ॥ सृंजयैःसहराजेंद्रघोरंदेवासुरोपमं ॥ १ ॥ नरारथागजौघाश्चसादिनश्चसहस्रशः ॥ वाजिनश्चपराक्रां
ताःसमाजग्मुःपरस्परं ॥ २ ॥ गजानांभीमरूपाणांद्रवतांनिःस्वनोमहान् ॥ अश्रूयतयथाकालेजलदानांनभस्तले ॥ ३ ॥ नागैरभ्याहताःकेचित्सरथारथिनो
पतन् ॥ व्यद्रवंतरणेवीराद्राव्यमाणामदोत्कटैः ॥ ४ ॥ हयौघान्पादरक्षांश्चरथिनस्तत्रशिक्षिताः ॥ शरैःसंप्रेषयामासुःपरलोकायभारत ॥ ५ ॥ सादिनःशिक्षि
ताराजन्परिवार्यमहारथान् ॥ विचरंतोरणेभ्यघ्नन्प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ६ ॥ धन्विनःपुरुषाःकेचित्परिवार्यमहारथान् ॥ एकंबहवआसाद्यप्रययुर्यमसादनं
॥ ७ ॥ नागान्रथवरांश्चान्येपरिवार्यमहारथाः ॥ सांतरायोधिनंजघ्नुर्द्रवमाणंमहारथं ॥ ८ ॥ तथाचरथिनंक्रुद्धंविकिरंतंशरान्बहून् ॥ नागाजघ्नुर्महाराजपरिवा
र्यसमंततः ॥ ९ ॥ नागोनागमभिद्रुत्यरथीचरथिनंरणे ॥ शक्तितोमरनाराचैर्निजघ्नेतत्रभारत ॥ १० ॥ पादातानवमृद्नंतोरथवारणवाजिनः ॥ रणमध्येव्यदृश्यंतकु
र्वंतोमहदाकुलं ॥ ११ ॥ हयाश्चपर्यधावंतचामरैरुपशोभिताः ॥ हंसाहिमवतःप्रस्थेपिबंतइवमेदिनीं ॥ १२ ॥ तेषांतुवाजिनांभूमिःखुरैश्चित्राविशांपते ॥ अ
शोभतयथानारीकरजैःक्षतविक्षता ॥ १३ ॥ वाजिनांखुरशब्देनरथनेमिस्वनेनच ॥ पत्तीनांचापिशब्देननागानांबृंहितेनच ॥ १४ ॥ वादित्राणांचघोषेणशं ॥९
खानांनिनदेनच ॥ अभवन्नादिताभूमिर्निर्घातैरिवभारत ॥ १५ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ तालानांतालफलानां ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननिवर्त्तिरेननिवर्तिताः

धनुषांकूजमानानांशस्त्रौघानांचदीप्यतां ॥ कवचानांप्रभाभिश्चनप्राज्ञायतकिंचन ॥ १६ ॥ बहवोबाहवश्छिन्नानागराजकरोपमाः ॥ उद्वेष्टंतेविचेष्टंतेवेगं
कुर्वंतिदारुणं ॥ १७ ॥ शिरसांचमहाराजपततांधरणीतले ॥ च्युतानामिवतालेभ्यस्तालानांश्रूयतेस्वनः ॥ १८ ॥ शिरोभिःपतितैर्भातिरुधिरार्द्रैर्वसुंधरा ॥ तपनी
यनिभैःकालेनलिनैरिवभारत ॥ १९ ॥ उद्वृत्तनयनैस्तैस्तुगतसत्वैःसुविक्षतैः ॥ व्यभ्राजतमहीराजन्पुंडरीकैरिवावृता ॥ २० ॥ बाहुभिश्चंदनादिग्धैःसकेयूरैर्म
हाधनैः ॥ पतितैर्भातिराजेंद्रमहाशक्रध्वजैरिव ॥ २१ ऊरुभिश्चनरेंद्राणांविनिकृत्तैर्महाहवे ॥ हस्तिहस्तोपमैरन्यैःसंवृतंतद्रणांगनं ॥ २२ ॥ कबंधशतसंकीर्णंछ
त्रचामरसंकुलं ॥ सेनावनंतच्छुशुभेवनंपुष्पाचितंयथा ॥ २३ ॥ तत्रयोधामहाराजविचरंतोह्यभीतवत् ॥ दृश्यंतेरुधिराक्तांगाःपुष्पिताइवकिंशुकाः ॥ २४ ॥
मातंगाश्चाप्यदृश्यंतशरतोमरपीडिताः ॥ पतंतस्तत्रतत्रैवछिन्नाभ्रसदृशारणे ॥ २५ ॥ गजानीकंमहाराजवध्यमानंमहात्मभिः ॥ व्यदीर्यतदिशःसर्वावातनु
न्नाघनाइव ॥ २६ ॥ तेगजाघनसंकाशाःपेतुरुर्व्यांसमंततः ॥ वज्रनुन्नाइवबभुःपर्वतायुगसंक्षये ॥ २७ ॥ हयानांसादिभिःसार्धंपतितानांमहीतले ॥ राशयः
स्मप्रदृश्यंतेगिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ २८ ॥ संजज्ञेरणभूमौतुपरलोकवहानदी ॥ शोणितोदारथावर्ताध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९ ॥ भुजनक्राधनुःस्रोताहस्ति
शैलाहयोपला ॥ मेदोमज्जाकर्दमिनीछत्रहंसागदोडुपा ॥ ३० ॥ कवचोष्णीषसंछन्नापताकारुचिरद्रुमा ॥ चक्रचक्रावलीजुष्टात्रिवेणुदंडकावृता ॥ ३१ ॥ शू
राणांहर्षजननीभीरूणांभयवर्धनी ॥ प्रावर्त्ततनदीरौद्राकुरुसृंजयसंकुला ॥ ३२ ॥ तांनदींपरलोकायवहंतीमतिभैरवां ॥ तेरुर्वाहननौभिस्तेशूराःपरिघबाहवः
॥ ३३ ॥ वर्त्तमानेतदायुद्धेनिर्मर्यादेविशांपते ॥ चतुरंगक्षयेघोरेपूर्वंदेवासुरोपमे ॥ ३४ ॥ व्याक्रोशन्बांधवानन्येतत्रतत्रपरंतप ॥ क्रोशद्भिर्दयितैरन्येभयार्त्ता
ननिवर्त्तिरे ॥ ३५ ॥ निर्मर्यादेतथायुद्धेवर्त्तमानेभयानके ॥ अर्जुनोभीमसेनश्चमोहयांचक्रतुःपरान् ॥ ३६ ॥ सावध्यमानामहतीसेनातवनराधिप ॥ अमुह्य
त्तत्रतत्रैवयोषिन्मदवशादिव ॥ ३७ ॥ मोहयित्वाचतांसेनांभीमसेनधनंजयौ ॥ दध्मतुर्वारिजौतत्रसिंहनादांश्चचक्रतुः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वैवतुमहाशब्दंधृष्टद्युम्नशि
खंडिनौ ॥ धर्मराजंपुरस्कृत्यमद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ३९ ॥ तत्राश्चर्यमपश्यामघोररूपंविशांपते ॥ शल्येनसंगताःशूरायदयुध्यंतभागशः ॥ ४० ॥ माद्रीपुत्रौतुरभ
सौकृतास्त्रौयुद्धदुर्मदौ ॥ अभ्ययातांत्वरायुक्तौजिगीषंतौपरंतप ॥ ४१ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तत्रभग्नमिति अध्यायःस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥

ततोन्यवर्त्ततबलंतावकंभरतर्षभ ॥ शरैःप्रणुन्नंबहुधापांडवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२ ॥ वध्यमानाचमूःसातुपुत्राणांप्रेक्षतांतव ॥ भेजेदिशोमहाराजप्रणुन्नाशर
वृष्टिभिः ॥ ४३ ॥ हाहाकारोमहान्जज्ञेयोधानांतत्रभारत ॥ तिष्ठतिष्ठेतिचाप्यासीद्द्रावितानांमहात्मनां ॥ ४४ ॥ क्षत्रियाणांसहान्योन्यंसंयुगेजयमिच्छतां ॥
प्राद्रवन्नेवसंभग्नाःपांडवैस्तवसैनिकाः ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वायुद्धेप्रियान्पुत्रान्भ्रातॄनथपितामहान् ॥ मातुलान्भागिनेयांश्चवयस्यानपिभारत ॥ ४६ ॥ हयान्द्विपां
स्त्वरयंतोयोधाजग्मुःसमंततः ॥ आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावकाभरतर्षभ ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच तत्प्रभग्नंबलंदृष्ट्वामद्रराजःप्रतापवान् ॥ उवाचसारथिंतूर्णंचोदयाश्वान्महाजवान् ॥ १ ॥ एषतिष्ठतिवैराजापांडुपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ छत्रेणध्रिय
माणेनपांडुरेणविराजता ॥ २ ॥ अत्रमांप्रापयक्षिप्रंपश्यमेसारथेबलं ॥ नसमर्थोहिमेपार्थःस्थातुमद्यपुरोयुधि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्ततःप्रायान्मद्रराजस्यसारथिः ॥
यत्रराजासत्यसंधोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ प्रापतत्तच्चसहसापांडवानांमहद्बलं ॥ दधारैकोरणेशल्योवेलोद्वृत्तमिवार्णवं ॥ ५ ॥ पांडवानांबलौघस्तुशल्यमा
साद्यमारिष ॥ व्यतिष्ठततदायुद्धेसिंधोर्वेगइवाचलं ॥ ६ ॥ मद्रराजंतुसमरेदृष्ट्वायुद्धायधिष्ठितं ॥ कुरवःसन्न्यवर्त्तंतमृत्युंकृत्वानिवर्त्तनं ॥ ७ ॥ तेषुराजन्निवृत्तेषु
व्यूढानीकेषुभागशः ॥ प्रावर्त्ततमहारौद्रःसंग्रामःशोणितोदकः ॥ ८ ॥ समार्छच्चित्रसेनंतुनकुलोयुद्धदुर्मदः ॥ तौपरस्परमासाद्यचित्रकार्मुकधारिणौ ॥ ९ ॥ मे
घाविवयथोद्वृत्तौदक्षिणोत्तरवर्षिणौ ॥ शरतोयैःसिषिचतुस्तौपरस्परमाहवे ॥ १० ॥ नांतरंतत्रपश्यामिपांडवस्येतरस्यच ॥ उभौकृतास्त्रौबलिनौरथचर्याविशा
रदौ ॥ ११ ॥ परस्परवधेयत्तौछिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ चित्रसेनस्तुभल्लेनपीतेननिशितेनच ॥ १२ ॥ नकुलस्यमहाराजमुष्टिदेशेऽच्छिनद्धनुः ॥ अथैनंछिन्नधन्वानं
रुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ १३ ॥ त्रिभिःशरैरसंभ्रांतोललाटेवैसमार्पयत् ॥ हयांश्चास्यशरैस्तीक्ष्णैःप्रेषयामासमृत्यवे ॥ १४ ॥ तथाध्वजंसारथिंचत्रिभिस्त्रि
भिरपातयत् ॥ सशत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिःशरैः ॥ १५ ॥ नकुलःशुशुभेराजंस्त्रिशृंगइवपर्वतः ॥ सच्छिन्नधन्वाविरथःखड्गमादायचर्मच ॥ १६ ॥ रथा
दवातरद्वीरःशैलाग्रादिवकेसरी ॥ पद्भ्यामापततस्तस्यशरवृष्टिंसमासृजत् ॥ १७ ॥ नकुलोप्यग्रसत्तांवैचर्मणालघुविक्रमः ॥ चित्रसेनरथंप्राप्यचित्रयोधीजि
तश्रमः ॥ १८ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चित्रसेनःकर्णपुत्रः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आरुरोहमहाबाहुः सर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ सकुंडलंसमुकुटंसुनसंस्वायतेक्षणं ॥ १९ ॥ चित्रसेनशिरःकायादपाहरतपांडवः ॥ सपपातरथोपस्थेदिवाकरसमद्युतिः ॥ २० ॥ चित्रसेनंविशस्तंतुदृष्वातत्रमहारथाः ॥ साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्चपुष्कलान् ॥ २१ ॥ विशस्तंभ्रातरंदृष्वाकर्णपुत्रौमहारथौ ॥ सुषेणः सत्यसेनश्चमुंचंतौविविधान्शरान् ॥ २२ ॥ ततोभ्यधावतांतूर्णंपांडवंरथिनांवरं ॥ जिघांसंतौयथानागंव्याघ्रौराजन्महावने ॥ २३ ॥ तावभ्यधावतांतीक्ष्णौद्वावप्येनंमहारथं ॥ शरौघान्सम्यगस्यंतौजीमूतौसलिलंयथा ॥ २४ ॥ सशरैः सर्वतोविद्धः प्रहृष्टइवपांडवः ॥ अन्यत्कार्मुकमादायरथमारुह्यवेगवान् ॥ २५ ॥ अतिष्ठतरणेवीरः क्रुद्धरूपइवांतकः ॥ तस्यतौभ्रातरौराजन्शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ २६ ॥ रथंविशकलीकर्तुंसमारब्धौविशांपते ॥ ततः प्रहस्यनकुलश्चतुर्भिश्चतुरोरणे ॥ २७ ॥ जघाननिशितैर्बाणैः सत्यसेनस्यवाजिनः ॥ ततः संधायनाराचंरुक्मपुंखंशिलाशितं ॥ २८ ॥ धनुश्चिच्छेदराजेंद्रसत्यसेनस्यपांडवः ॥ अथान्यंरथमास्थायधनुरादायचापरं ॥ २९ ॥ सत्यसेनः सुषेणश्चपांडवंपर्यधावतां ॥ अविध्यत्तावसंभ्रांतौमाद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ द्वाभ्यांद्वाभ्यांमहाराजशराभ्यांरणमूर्धनि ॥ सुषेणस्तुततः क्रुद्धः पांडवस्यमहद्धनुः ॥ ३१ ॥ चिच्छेदप्रहसन्युद्धेक्षुरप्रेणमहारथः ॥ अथान्यद्धनुरादायनकुलः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३२ ॥ सुषेणंपंचभिर्विद्ध्वाध्वजमेकेनचिच्छिदे ॥ सत्यसेनस्यसधनुर्हस्तावापंचमारिष ॥ ३३ ॥ चिच्छेदतरसायुद्धेततउच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ अथान्यद्धनुरादायवेगघ्नंभारसाधनं ॥ ३४ ॥ शरैः संछादयामाससमंतात्पांडुनंदनं ॥ सन्निवार्यतुतान्बाणान्नकुलः परवीरहा ॥ ३५ ॥ सत्यसेनंसुषेणंचद्वाभ्यांद्वाभ्यामविध्यत ॥ तावेनंप्रत्यविध्येतांपृथक्पृथगजिह्मगैः ॥ ३६ ॥ सारथिंचास्यराजेंद्रशितैर्विव्यधतुःशरैः ॥ सत्यसेनोरथेषांतुनकुलस्यधनुस्तथा ॥ ३७ ॥ पृथक्शराभ्यांचिच्छेदकृतहस्तः प्रतापवान् ॥ सरथेतिरथस्तिष्ठन्रथशक्तिंपरामृशत् ॥ ३८ ॥ स्वर्णदंडामकुंठाग्रांतैलधौतांसुनिर्मलां ॥ लेलिहानामिवविभोनागकन्यांमहाविषां ॥ ॥ ३९ ॥ समुद्यम्यचचिक्षेपसत्यसेनस्यसंयुगे ॥ सातस्यहृदयंसंख्येबिभेदशतधानृप ॥ ४० ॥ सपपातरथाद्भूमिंगतसत्वोल्पचेतनः ॥ भ्रातरंनिहतंदृष्वासुषेणः क्रोधमूर्छितः ॥ ४१ ॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णंपादातंपाडुनंदनं ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहान्ध्वजंछित्वाचपंचभिः ॥ ४२ ॥ त्रिभिर्वैसारथिंहत्वाकर्णपुत्रोननादह ॥ नकुलंविरथंदृष्वाद्रौपदेयोमहारथं ॥ ४३ ॥ सुतसोमोभिदुद्रावपरीप्सन्पितरंरणे ॥ ततोधिरुह्यनकुलः सुतसोमस्यतंरथं ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुशुभेभरतश्रेष्ठोगिरिस्थइवकेसरी ॥ अन्यत्कार्मुकमादायसुषेणंसमयोधयत् ॥ ४५ ॥ तावुभौशरवर्षाभ्यांसमासाद्यपरस्परं ॥ परस्परवधेयत्नंचक्रतुःसु
॥११॥ महारथौ ॥ ४६ ॥ सुषेणस्तुततःक्रुद्धःपांडवंविशिखैस्त्रिभिः ॥ सुतसोमंतुविंशत्याबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ ४७ ॥ ततःक्रुद्धोमहाराजनकुलःपरवीरहा ॥ शरैस्त
स्यदिशःसर्वाश्छादयामासवीर्यवान् ॥ ४८ ॥ ततोगृहीत्वातीक्ष्णाग्रमर्धचंद्रंसुतेजनं ॥ सुवेगवंतंचिक्षेपकर्णपुत्रायसंयुगे ॥ ४९ ॥ तस्यतेनशिरःकायाज्जहार
नृपसत्तम ॥ पश्यतांसर्वसैन्यानांतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५० ॥ सहतःप्रापतद्राजन्नकुलेनमहात्मना ॥ नदीवेगादिवारुग्णस्तीरजःपादपोमहान् ॥ ५१ ॥ कर्णपु
त्रवधंदृष्ट्वानकुलस्यचविक्रमं ॥ प्रदुद्रावभयात्सेनातावकीभरतर्षभ ॥ ५२ ॥ तांतुसेनांमहाराजमद्रराजःप्रतापवान् ॥ अपालयद्रणेशूरःसेनापतिररिंदमः
॥ ५३ ॥ विभीस्तस्थौमहाराजव्यवस्थाप्यचवाहिनीं ॥ सिंहनादंभृशंकृत्वाधनुःशब्दंचदारुणं ॥ ५४ ॥ तावकाःसमरेराजन्रक्षितादृढधन्वना ॥ प्रत्युद्ययुश्चरातीं
स्तेतुसमंताद्विगतव्यथाः ॥ ५५ ॥ मद्रराजंमहेष्वासंपरिवार्यसमंततः ॥ स्थिताराजन्महासेनायोद्धुकामासमंततः ॥ ५६ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चमाद्रीपुत्रौच
पांडवौ ॥ युधिष्ठिरंपुरस्कृत्यह्रीनिषेवमरिंदमं ॥ ५७ ॥ परिवार्यरणेवीराःसिंहनादंप्रचक्रिरे ॥ बाणशंखरवांस्तीव्रान्क्ष्वेडाश्चविविधादधुः ॥ ५८ ॥ तथैवताव
काःसर्वेमद्राधिपतिमंजसा ॥ परिवार्यसुसंरब्धाःपुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ५९ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंभीरूणांभयवर्धनं ॥ तावकानांपरेषांचमृत्युंकृत्वानिवर्तनं ॥
॥ ६० ॥ यथादेवासुरंयुद्धंपूर्वमासीद्विशांपते ॥ अभीतानांतथाराजन्यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ ६१ ॥ ततःकपिध्वजोराजन्हत्वासंशप्तकान्रणे ॥ अभ्यद्रवततांसेनां
कौरवींपांडुनंदनः ॥ ६२ ॥ तथैवपांडवाःसर्वेधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ अभ्यधावंततांसेनांविसृजंतःशितान्शरान् ॥ ६३ ॥ पांडवैरवकीर्णानांसंमोहःसमजाय
त ॥ नचजज्ञुस्त्वनीकानिदिशोवाविदिशस्तथा ॥ ६४ ॥ आपूर्यमाणानिशितैःशरैःपांडवचोदितैः ॥ हतप्रवीराविध्वस्तावार्यमाणासमंततः ॥ ६५ ॥ कौरव्यवध्य
तचमूःपांडुपुत्रैर्महारथैः ॥ तथैवपांडवंसैन्यंशरैराजन्समंततः ॥ ६६ ॥ रणेहन्यतपुत्रैस्तेशतशोथसहस्रशः ॥ तेसेनेभृशसंतप्तेवध्यमानेपरस्परं ॥ ६७ ॥ व्याकुले
समपद्येतांवर्षासुसरिताविव ॥ आविवेशततस्तीव्रंतावकानांमहद्भयं ॥ पांडवानांचराजेंद्रतथाभूतेमहाहवे ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकु ॥११॥
लयुद्धेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ इतिशल्यप० नै० भारतभा० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मिन्निति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ भृग्विति सर्वभूभुजांकृत्स्नपृथ्वीपतिनांपांडुपुत्राणांपांडवानांचरमंविलोमगणनयाप्रथमंयुधिष्ठिरमभिलक्ष्यशुक्रभौम

संजयउवाच तस्मिन्विलुलितेसैन्येवध्यमानेपरस्परं ॥ द्रवमाणेषुयोधेषुविद्रवत्सुचदंतिषु ॥ १ ॥ कूजतांस्तनतांचैवपदातीनांमहाहवे ॥ निहतेषुमहाराजहये
षुबहुधातदा ॥ २ ॥ प्रक्षयेदारुणेघोरेसंहारेसर्वदेहिनां ॥ नानाशस्त्रसमावायेव्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३ ॥ हर्षणेयुद्धशौंडानांभीरूणांभयवर्धने ॥ गाहमानेषुयोधे
षुपरस्परवधैषिषु ॥ ४ ॥ प्राणादानेमहाघोरेवर्त्तमानेदुरोदरे ॥ संग्रामेघोररूपेतुयमराष्ट्रविवर्द्धने ॥ ५ ॥ पांडवास्तावकंसैन्यंव्यधमन्निशितैःशरैः ॥ तथैवताव
कायोधाजघ्नुःपांडवसैनिकान् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तथावर्त्तमानेयुद्धेभीरुभयावहे ॥ पूर्वाह्णेचापिसंप्राप्तेभास्करोदयनंप्रति ॥ ७ ॥ लब्धलक्षाःपरेराजन्रक्षितास्तु
महात्मना ॥ अयोधयंस्तवबलंमृत्युंकृत्वानिवर्त्तनं ॥ ८ ॥ बलिभिःपांडवैर्दृप्तैर्लब्धलक्षैःप्रहारिभिः ॥ कौरव्यसीदत्पृतनामृगीवाग्निसमाकुला ॥ ९ ॥ तांदृष्ट्वासीद
तींसेनांपंकेगामिवदुर्बलां ॥ उज्जिहीर्षुस्तदाशल्यःप्रायात्पांडुसुतान्प्रति ॥ १० ॥ मद्रराजःसुसंक्रुद्धोगृहीत्वाधनुरुत्तमं ॥ अभ्यद्रवतसंग्रामेपांडवानाततायि
नः ॥ ११ ॥ पांडवाअपिभूपालसमरेजितकाशिनः ॥ मद्रराजंसमासाद्यविभिदुर्निशितैःशरैः ॥ १२ ॥ ततःशरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजोमहारथः ॥ अर्दयामासतां
सेनांधर्मराजस्यपश्यतः ॥ १३ ॥ प्रादुरासन्निमित्तानिनानारूपाण्यनेकशः ॥ चचालशब्दंकुर्वाणामहीचापिसपर्वता ॥ १४ ॥ सदंडशूलादीप्ताग्रादीर्यमाणाःस
मंततः ॥ उल्काभूमिंदिवःपेतुराहत्यरविमंडलं ॥ १५ ॥ मृगाश्चमहिषाश्चापिपक्षिणश्चविशांपते ॥ अपसव्यंतदाचक्रुःसेनांतिबहुशोनृप ॥ १६ ॥ भृगुसूनुधरापु
त्रौशशिजेनसमन्वितौ ॥ चरमंपांडुपुत्राणांपुरस्तात्सर्वभूभुजां ॥ १७ ॥ शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वालानेत्राण्याहत्यवर्षती ॥ शिरःस्वलीयंतभृशंकाकोलूकाश्चकेतुषु ॥
॥ १८ ॥ ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्सहचारिणां ॥ तथासर्वाण्यनीकानिसन्निपत्यजनाधिप ॥ १९ ॥ अभ्ययुःकौरवाराजन्पांडवानामनीकिनीं ॥ शल्यस्तुशर
वर्षेणवर्षन्निवसहस्रदृक् ॥ २० ॥ अभ्यवर्षतधर्मात्माकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ भीमसेनंशरैश्चापिरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ २१ ॥ द्रौपदेयांस्तथासर्वान्माद्रीपुत्रौ
चपांडवौ ॥ धृष्टद्युम्नंचशैनेयंशिखंडिनमथापिच ॥ २२ ॥ एकैकंदशभिर्बाणैर्विव्याधसमहाबलः ॥ ततोसृजद्बाणवर्षंघर्मांतेमघवानिव ॥ २३ ॥ ततःप्रभद्रका
राजन्सोमकाश्चसहस्रशः ॥ पतिताःपात्यमानाश्चदृश्यंतेशल्यसायकैः ॥ २४ ॥

बुधाःसप्तमस्थानेबलावहाःआसन् एतच्चसर्वभूभुजामितिफलस्यजनकमित्यर्थः ॥१७॥ आहत्यस्पृष्ट्वावर्षतीभुविपतंती कर्षतीतिपाठेआहत्यबलेनकर्षयती ॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भ्रमराणामिवव्राताःशलभानामिवव्रजाः ॥ ह्रादिन्यइवमेघेभ्यःशल्यस्यन्यपतन्शराः ॥ २५ ॥ द्विरदास्तुरगाश्चार्त्ताःपत्तयोरथिनस्तथा ॥ शल्यस्यबाणैरपत
न्बभ्रमुर्व्यनदंस्तथा ॥ २६ ॥ आविष्टइवमद्रेशोमन्युनापौरुषेणच ॥ प्राच्छादयदरीन्संख्येकालसृष्टइवांतकः ॥ २७ ॥ विनर्दमानोमद्रेशोमेघह्रादोमहाबलः ॥
सावध्यमानाशल्येनपांडवानामनीकिनी ॥ २८ ॥ अजातशत्रुंकौंतेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरं ॥ तांसमर्पयत्ततःसंख्येलघुहस्तःशितैःशरैः ॥ २९ ॥ बाणवर्षेणमहता
युधिष्ठिरमताडयत् ॥ तमापतंतंपत्त्यश्वैःक्रुद्धोराजायुधिष्ठिरः ॥ ३० ॥ अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्महाद्विपमिवांकुशैः ॥ तस्यशल्यःशरंघोरंमुमोचाशीविषोपमं ॥
॥ ३१ ॥ सनिर्भिद्यमहात्मानंवेगेनाभ्यपतच्चगां ॥ ततोवृकोदरःक्रुद्धःशल्यंविव्याधसप्तभिः ॥ ३२ ॥ पंचभिःसहदेवस्तुनकुलोदशभिःशरैः ॥ द्रौपदेयाश्चशत्रु
घ्नंशूरमार्तायनिंशरैः ॥ ३३ ॥ अभ्यवर्षन्महाराजमेघाइवमहीधरं ॥ ततोदृष्ट्वावार्यमाणंशल्यंपार्थैःसमंततः ॥ ३४ ॥ कृतवर्माकृपश्चैवसंक्रुद्धावभ्यधावतां ॥
उलूकश्चमहावीर्यःशकुनिश्चापिसौबलः ॥ ३५ ॥ समागम्याथशनकैरश्वत्थामामहाबलः ॥ तवपुत्राश्चकार्त्स्न्येनजुगुपुःशल्यमाहवे ॥ ३६ ॥ भीमसेनंत्रिभि
र्विद्ध्वाकृतवर्माशिलीमुखैः ॥ बाणवर्षेणमहताक्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नंततःक्रुद्धोबाणवर्षैरपीडयत् ॥ द्रौपदेयांश्चशकुनिर्यमौचद्रौणिरभ्ययात्
॥ ३८ ॥ दुर्योधनोयुधांश्रेष्ठआहवेकेशवार्जुनौ ॥ समभ्ययादुग्रतेजाःशरैश्चाप्यहनद्बली ॥ ३९ ॥ एवंद्वंद्वशतान्यासंस्त्वदीयानांपरैःसह ॥ घोररूपाणिचित्रा
णितत्रतत्रविशांपते ॥ ४० ॥ ऋक्षवर्णान्जघानाश्वान्भोजोभीमस्यसंयुगे ॥ सोवतीर्यरथोपस्थाद्धताश्वात्पांडुनंदनः ॥ ४१ ॥ कालोदंडमिवोद्यम्यगदापा
णिरयुध्यत ॥ प्रमुखेसहदेवस्यजघानाश्वान्समद्रराट् ॥ ४२ ॥ ततःशल्यस्यतनयंसहदेवोसिनाऽवधीत् ॥ गौतमःपुनराचार्योधृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ४३ ॥ अ
संभ्रांतमसंभ्रांतोयत्नवान्यत्नवत्तरं ॥ द्रौपदेयांस्तथावीरानेकैकंदशभिःशरैः ॥ ४४ ॥ अविध्यदाचार्यसुतोनातिक्रुद्धोहसन्निव ॥ पुनश्चभीमसेनस्यजघाना
श्वांस्तथाहवे ॥ ४५ ॥ सोवतीर्यरथात्तूर्णंहताश्वःपांडुनंदनः ॥ कालोदंडमिवोद्यम्यगदांक्रुद्धोमहाबलः ॥ ४६ ॥ पोथयामासतुरगान्रथंचकृतवर्मणः ॥ कृतव
र्मात्ववप्लुत्यरथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४७ ॥ शल्योपिराजन्संक्रुद्धोनिघ्नन्सोमकपांडवान् ॥ पुनरेवशितैर्बाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४८ ॥ तस्यभीमोरणेक्रुद्धःसंद ॥१२॥
श्यदशनच्छदं ॥ विनाशायाभिसंधायगदामादायवीर्यवान् ॥ ४९ ॥ यमदंडप्रतीकाशांकालरात्रिमिवोद्यतां ॥ गजवाजिमनुष्याणांदेहांतकरणीमति ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिक्षिप्तांपरिच्छन्नां ॥५१॥५२॥ वासवींऐंद्रीं रासनीमितिपाठेशब्दवतीं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ महेश्वरसखंकुबेरं ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९॥६० ॥ ६१॥६२॥ ६३ ॥ इतिशल्यपर्वणिनै

हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कांप्रज्वलितामिव ॥ शैक्यांव्यालीमिवात्युग्रांवज्रकल्पामयोमयीं ॥ ५१ ॥ चंदनागुरुपंकाक्तांप्रमदामीप्सितामिव ॥ वसामेदोपदि
ग्धांगींजिह्वांवैवस्वतीमिव ॥ ५२ ॥ पटुघंटाशतरवांवासवीमशनीमिव ॥ निर्मुक्ताशीविषाकारांपृक्तांगजमदैरपि ॥५३॥ त्रासनींसर्वभूतानांस्वसैन्यपरिहर्षि
णीं ॥ मनुष्यलोकेविख्यातांगिरिशृंगविदारणीं ॥५४॥ ययाकैलासभवनेमहेश्वरसखंबली॥आह्वयामासयुद्धायभीमसेनोमहाबलः॥५५॥ययामायामयान्
दृप्तान्सुबहून्धनदालये॥ जघानगुह्यकान्क्रुद्धोनदन्पार्थोमहाबलः ॥ ५६ ॥ निवार्यमाणोबहुभिर्द्रौपद्याःप्रियमास्थितः ॥ तांवज्रमणिरत्नौघकल्माषांवज्र
गौरवां॥५७॥समुद्यम्यमहाबाहुःशल्यमभ्यपतद्रणे ॥ गदायायुद्धकुशलस्तयादारुणनादया ॥ ५८ ॥ पोथयामासशल्यस्यचतुरोश्वान्महाजवान् ॥ ततःश
ल्योरणेक्रुद्धःपीनेवक्षसितोमरं॥५९॥ निचखाननदन्वीरोवर्मभित्वाचसोभ्ययात्॥ वृकोदरस्त्वसंभ्रांतस्तमेवोद्धृत्यतोमरं॥६०॥ यंतारंमद्रराजस्यनिर्बिभेद
ततोहृदि ॥ सभिन्नवर्मारुधिरंवमन्वित्रस्तमानसः॥६१ ॥ पपाताभिमुखोदीनोमद्रराजस्त्वपाक्रमत्॥ कृतप्रतिकृतंदृष्ट्वाशल्योविस्मितमानसः॥ ६२ ॥ गदा
माश्रित्यधर्मात्माप्रत्यमित्रमवैक्षत ॥ ततःसुमनसःपार्थाभीमसेनमपूजयन्॥ तेदृष्ट्वाकर्मसंग्रामेघोरमक्लिष्टकर्मणः ॥ ६३॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्व
णिभीमसेनशल्ययुद्धेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ संजयउवाच पतितंप्रेक्ष्ययंतारंशल्यःसर्वायसींगदां ॥ आदायतरसाराजंस्त
स्थौगिरिरिवाचलः॥ १ ॥ तंदीप्तमिवकालाग्निंपाशहस्तमिवांतकं॥ सशृंगमिवकैलासंसवज्रमिववासवं ॥ २ ॥ सशूलमिवहर्यक्षंवनेमत्तमिवद्विपं ॥ जवे
नाभ्यपतद्भीमःप्रगृह्यमहतींगदां॥ ३ ॥ ततःशंखप्रणादश्चतूर्याणांचसहस्रशः॥ सिंहनादश्चसंजज्ञेशूराणांहर्षवर्धनः ॥ ४ ॥ प्रेक्षंतःसर्वतस्तौहियोधायोधम
हाद्विपौ ॥ तावकाश्चापरेचैवसाधुसाध्वित्यपूजयन्॥ ५॥ नहिमद्राधिपादन्योरामाद्वायदुनंदनात्॥ सोढुमुत्सहतेवेगंभीमसेनस्यसंयुगे ॥ ६॥ तथामद्राधिप
स्यापिगदावेगंमहात्मनः॥ सोढुमुत्सहतेनान्योयोधोयुधिवृकोदरात् ॥ ७ ॥ तौवृषाविवनर्दंतौमंडलानिविचेरतुः॥ आवर्त्तितौगदाहस्तौमद्रराजवृकोदरौ॥
॥८॥ मंडलावर्त्तमार्गेषुगदाविहरणेषुच॥ निर्विशेषमभूद्युद्धंतयोःपुरुषसिंहयोः॥ ९ ॥

लकंठीयेभारतभावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ पतितमिति ॥ १ ॥ २ ॥ हर्यक्षंरुद्रं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१३॥ शुभ्रैर्दीप्तिमद्भिः ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥

तप्तहेममयैः शुभ्रैर्बभूव भयवर्धिनी ॥ अग्निज्वालैरिवाबद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १० ॥ तथैव चरतो मार्गान्मंडलेषु महात्मनः ॥ विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य
शुशुभे गदा ॥ ११ ॥ ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ॥ दह्यमानेव वै राजन्साऽसृजत्पावकार्चिषः ॥ १२ ॥ तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा ॥
अंगारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥ दंतैरिव महानागौ शृंगैरिव महर्षभौ ॥ तोत्रैरिव तदान्योन्यं गदाग्राभ्यां निजघ्नतुः ॥ १४ ॥ तौ गदाभिहतैर्गात्रैः क्षणेन
रुधिरोक्षितौ ॥ प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५ ॥ गदया मद्रराजस्य सव्यदक्षिणमाहतः ॥ भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥ १६ ॥ तथा
भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ शल्यो न विव्यथे राजन्दंतिनेव महागिरिः ॥ १७ ॥ शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ गदानिपातसंह्रादो वज्रयोरिव
निःस्वनः ॥ १८ ॥ निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रितमहागदौ ॥ पुनरंतरमार्गस्थौ मंडलानि विचेरतुः ॥ १९ ॥ अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः ॥ उद्यम्य लो
हदंडाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥ २० ॥ पोथयंतौ तदान्योन्यं मंडलानि विचेरतुः ॥ क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१ ॥ अथोद्यम्य गदे घोरे सशृंगा
विव पर्वतौ ॥ तावाजघ्नतुरन्योन्यं मंडलानि विचेरतुः ॥ २२ ॥ क्रियाविशेषकृतिनौ रणभूमितले चलौ ॥ तौ परस्परसंरंभाद्गदाभ्यां सुभृशाहतौ ॥ २३ ॥ युगपत्पेततु
र्वीरावुभाविंद्रध्वजाविव ॥ उभयोः सेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन् ॥ २४ ॥ भृशं मर्मण्यभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामृषभं रणे
॥ २५ ॥ अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ॥ क्षीबवद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थितः ॥ २६ ॥ भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपं ॥ ततस्तु तावकाः शूराना
नाशस्त्रसमायुताः ॥ २७ ॥ नानावादित्रशब्देन पांडुसेनामयोधयन् ॥ भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रं च शब्देन महता ततः ॥ २८ ॥ अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ॥ त
दनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पांडुनंदनाः ॥ २९ ॥ प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ॥ तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ ३० ॥ प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये
भृशं ॥ स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ॥ ३१ ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ चेकितानं हतं दृष्ट्वा पांडवेया महारथाः ॥ ३२ ॥ असक्तमभ्यवर्षंत शरव
र्षाणि भागशः ॥ तावकानामनीकेषु पांडवा जितकाशिनः ॥ ३३ ॥ व्यचरंत महाराज प्रेक्षणीयाः समंततः ॥ कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महारथः ॥ ३४ ॥ अयोधयन्ध ॥१३॥
र्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ भारद्वाजस्य हंतारं भूरिवीर्यपराक्रमं ॥ ३५ ॥ दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ त्रिसाहस्रास्तथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३७॥३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥

अयोधयंतविजयंद्रोणपुत्रपुरस्कृताः॥ विजयेधृतसंकल्पाःसमरेत्यक्तजीविता ः॥ ३७॥ प्राविशंस्तावकाराजन्हंसाइवमहत्सरः॥ ततोयुद्धमभूद्घोरंपरस्परवधैषि
णां॥ ३८॥ अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनं॥ तस्मिन्प्रवृत्तेसंग्रामेराजन्वीरवरक्षये॥ ३९॥ अनिलेनेरितंघोरमुत्तस्थौपार्थिवंरजः॥ श्रवणान्नामधेया
नांपांडवानांचकीर्त्तनात्॥ ४०॥ परस्परंविजानीमोयद्युध्यन्नभीतवत्॥ तद्रजःपुरुषव्याघ्रशोणितेनप्रशामितं॥ ४१॥ दिशश्चविमलाजातास्तस्मिंस्तमसि
नाशिते॥ तथाप्रवृत्तेसंग्रामेघोररूपेभयानके॥ ४२॥ तावकानांपरेषांचनासीत्कश्चित्पराङ्मुखः॥ ब्रह्मलोकपराभूत्वाप्रार्थयंतोजयंयुधि॥ ४३॥ सुयुद्धेनपरा
क्रांतानराःस्वर्गमभीप्सवः॥ भर्तृपिंडविमोक्षार्थंभर्तृकार्यविनिश्चिताः॥ ४४॥ स्वर्गसंसक्तमनसोयोधायुयुधिरेतदा॥ नानारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोमहा
रथाः॥ ४५॥ अन्योन्यमभिगर्जंतःप्रहरंतःपरस्परं॥ हतविध्यतगृह्णीतप्रहरध्वंनिकृंतत॥ ४६॥ इतिस्मवाचःश्रूयंतेतवतेषांचवैबले॥ ततःशल्योमहाराजधर्म
पुत्रंयुधिष्ठिरं॥ ४७॥ विव्याधनिशितैर्बाणैर्हंतुकामोमहारथं॥ तस्यपार्थोमहाराजनाराचान्वैचतुर्दश॥ ४८॥ मर्माण्युद्दिश्यमर्मज्ञोनिचखानहसन्निव॥
आवार्यपांडवंबाणैर्हंतुकामोमहाबलः॥ ४९॥ विव्याधसमरेक्रुद्धोबहुभिःकंकपत्रिभिः॥ अथभूयोमहाराजशरेणानतपर्वणा॥ ५०॥ युधिष्ठिरंसमाजघ्नेस
र्वसैन्यस्यपश्यतः॥ धर्मराजोपिसंक्रुद्धोमद्रराजंमहायशाः॥ ५१॥ विव्याधनिशितैर्बाणैःकंकबर्हिणवाजितैः॥ चंद्रसेनंचसप्तत्यासूतंचनवभिःशरैः॥ ५२॥
द्रुमसेनंचतुःषष्ट्यानिजघानमहारथः॥ चक्ररक्षेहतेशल्यःपांडवेनमहात्मना॥ ५३॥ निजघानततोराजंश्चेदीन्वैपंचविंशतिं॥ सात्यकिंपंचविंशत्याभीमसे
नंचपंचभिः॥ ५४॥ माद्रीपुत्रौशतेनाजौविव्याधनिशितैःशरैः॥ एवंविचरतस्तस्यसंग्रामेराजसत्तम॥ ५५॥ संप्रैषयच्छितान्पार्थःशरानाशीविषोपमान्॥
ध्वजाग्रंचास्यसमरेकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ ५६॥ प्रमुखेवर्त्तमानस्यभल्लेनापहरद्रथात्॥ पांडुपुत्रेणवैतस्यकेतुंछिन्नंमहात्मना॥ ५७॥ निपतंतमपश्यामगिरि
शृंगमिवाहतं॥ ध्वजंनिपतितंदृष्ट्वापांडवंचव्यवस्थितं॥ ५८॥ संक्रुद्धोमद्रराजोभूच्छरवर्षंमुमोचह॥ शल्यःसायकवर्षेणपर्जन्यइवदृष्टिमान्॥ ५९॥ अभ्य
वर्षदमेयात्माक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः॥ सात्यकिंभीमसेनंचमाद्रीपुत्रौचपांडवौ॥ ६०॥ एकैकंपंचभिर्विध्वायुधिष्ठिरमपीडयत्॥ ततोबाणमयंजालंविततं
पांडवोरसि॥ ६१॥ अपश्याममहाराजमेघजालमिवोद्गतं॥ तस्यशल्योरणेक्रुद्धःशरैःसन्नतपर्वभिः॥ ६२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६३ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पीडितेइति ॥ १ ॥ तंशल्यमेकंबहुभिःपीड्यमानंदृष्ट्वासिद्धाः

दिशःसंछादयामासप्रदिशश्चमहारथः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाबाणजालेनपीडितः ॥ बभूवाद्भुतविक्रांतोजंभोवृत्रहणायथा ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश
ल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच पीडितेधर्मराजेतुमद्रराजेनमारिष ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चमाद्रीपु
त्रौचपांडवौ ॥ १ ॥ परिवार्यरथैःशल्यंपीडयामासुराहवे ॥ तमेकंबहुभिर्दृष्ट्वापीड्यमानंमहारथैः ॥ २ ॥ साधुवादोमहान्जज्ञेसिद्धाश्चासन्प्रहर्षिताः ॥ आश्चर्यमि
त्यभाषंतमुनयश्चापिसंगताः ॥ ३ ॥ भीमसेनोरणेशल्यंशल्यभूतंपराक्रमे ॥ एकेनविद्ध्वाबाणेनपुनर्विव्याधसप्तभिः ॥ ४ ॥ सात्यकिश्चशतेनैनंधर्मपुत्रपरी
प्सया ॥ मद्रेश्वरमवाकीर्यसिंहनादमथानदत् ॥ ५ ॥ नकुलःपंचभिश्चैनंसहदेवश्चपंचभिः ॥ विद्ध्वातंतुपुनस्तूर्णंततोविव्याधसप्तभिः ॥ ६ ॥ सतुशूरोरणेयत्तः
पीडितस्तैर्महारथैः ॥ विकृष्यकार्मुकंघोरंवेगघ्नंभारसाधनं ॥ ७ ॥ सात्यकिंपंचविंशत्याशल्योविव्याधमारिष ॥ भीमसेनंतुसप्तत्यानकुलंसप्तभिस्तथा ॥
॥ ८ ॥ ततःसविशिखंचापंसहदेवस्यधन्विनः ॥ छित्वाभल्लेनसमरेविव्याधैनंत्रिसप्तभिः ॥ ९ ॥ सहदेवस्तुसमरेमातुलंभूरिवर्चसं ॥ सज्यमन्यद्धनुःकृत्वापं
चभिःसमताडयत् ॥ १० ॥ शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः ॥ सारथिंचास्यसमरेशरेणानतपर्वणा ॥ ११ ॥ विव्याधभृशसंक्रुद्धस्तंवैभूयस्त्रिभिःशरैः ॥
भीमसेनस्तुसप्तत्यासात्यकिर्नवभिःशरैः ॥ १२ ॥ धर्मराजस्तथाषष्ट्यागात्रेशल्यंसमार्पयत् ॥ ततःशल्योमहाराजनिर्विद्धस्तैर्महारथैः ॥ १३ ॥ सुस्रावरुधिरं
गात्रैर्गैरिकंपर्वतोयथा ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासान्पंचभिःपंचभिःशरैः ॥ १४ ॥ विव्याधतरसाराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततोऽपरेणभल्लेनधर्मपुत्रस्यमारिष ॥
॥ १५ ॥ धनुश्चिच्छेदसमरेसज्यंससुमहारथः ॥ अथान्यद्धनुरादायधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १६ ॥ साश्वसूतध्वजरथंशल्यंप्राच्छादयच्छरैः ॥ सच्छाद्यमानःस
मरेधर्मपुत्रस्यसायकैः ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैःशरैः ॥ सात्यकिस्तुततःक्रुद्धोधर्मपुत्रेशरार्दिते ॥ १८ ॥ मद्राणामधिपंशूरंशरैर्विव्याधपंच
भिः ॥ ससात्यकेःप्रचिच्छेदक्षुरप्रेणमहद्धनुः ॥ १९ ॥ भीमसेनमुखांस्तांश्चत्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ तस्यक्रुद्धोमहाराजसात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ २० ॥ तोमरं
प्रेषयामासस्वर्णदंडंमहाधनं ॥ भीमसेनोथनाराचंज्वलंतमिवपन्नगं ॥ २१ ॥

प्रहर्षिताआसन्इतिसंबंधः ॥ २ ॥ साधुवादोजज्ञेअर्थात्सिद्धानां ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सहदेवेनप्रेषितामितिपूर्वस्मात्संबध्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ सारथिंचविव्याधेत्युत्तरस्मादपकृष्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नकुलःसमरेशक्तिंसहदेवोगदांशुभां ॥ धर्मराजःशतघ्नींचजिघांसुःशल्यमाहवे ॥ २२ ॥ तानापततएवाशुपंचानांवैभुजच्युतान् ॥ वारयामाससमरेशस्त्रसं
घैःसमद्रराट् ॥ २३ ॥ सात्यकिप्रहितंशल्योभल्लैश्चिच्छेदतोमरं ॥ प्रहितंभीमसेनेनशरंकनकभूषणं ॥ २४ ॥ द्विधाचिच्छेदसमरेकृतहस्तःप्रतापवान् ॥ नकुल
प्रेषितांशक्तिंहेमदंडांभयावहां ॥ २५ ॥ गदांचसहदेवेनशरौघैःसमवारयत् ॥ शराभ्यांचशतघ्नींतांराज्ञश्चिच्छेदभारत ॥ २६ ॥ पश्यतांपांडुपुत्राणांसिंहना
दंननादच ॥ नामृष्यत्तत्रशैनेयःशत्रोर्विजयमाहवे ॥ २७ ॥ अथान्यद्धनुरादायसात्यकिःक्रोधमूर्छितः ॥ द्वाभ्यांमद्रेश्वरंविध्वासारथिंचत्रिभिःशरैः ॥ २८ ॥
ततःशल्योरणेराजन्सर्वांस्तान्दशभिःशरैः ॥ विव्याधभृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपान् ॥ २९ ॥ तेवार्यमाणाःसमरेमद्रराज्ञामहारथाः ॥ नशेकुःसंमुखेस्थातुं
तस्यशत्रुनिषूदनाः ॥ ३० ॥ ततोदुर्योधनोराजादृष्ट्वाशल्यस्यविक्रमं ॥ निहतान्पांडवान्मेनेपंचालानथसृंजयान् ॥ ३१ ॥ ततोराजन्महाबाहुर्भीमसेनःप्रता
पवान् ॥ संत्यज्यमनसाप्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ॥ ३२ ॥ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ परिवार्यतदाशल्यंसमंताद्व्यकिरन्शरैः ॥ ३३ ॥ सचतु
र्भिर्महेष्वासैःपांडवानांमहारथैः ॥ वृतस्तान्योधयामासमद्रराजःप्रतापवान् ॥ ३४ ॥ तस्यधर्मसुतोराजन्क्षुरप्रेणमहाहवे ॥ चक्ररक्षंजघानाशुमद्रराजस्यपा
र्थिवः ॥ ३५ ॥ तस्मिंस्तुनिहतेशूरेचक्ररक्षेमहारथे ॥ मद्रराजोपिबलवान्सैनिकानावृणोच्छरैः ॥ ३६ ॥ समावृतांस्ततस्तांस्तुराजन्वीक्ष्यस्वसैनिकान् ॥ चिंतया
माससमरेधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥ कथंनुसमरेशक्यंतन्माधववचोमहत् ॥ नहिक्रुद्धोरणेराजन्क्षपयेतबलंमम ॥ ३८ ॥ ततःसरथनागाश्वाःपांडवाःपांडुपू
र्वज ॥ मद्रराजंसमासेदुःपीडयंतःसमंततः ॥ ३९ ॥ नानाशस्त्रौघबहुलांशस्त्रवृष्टिंसमुद्यतां ॥ व्यधमत्समरेराजामहाभ्राणीवमारुतः ॥ ४० ॥ ततःकनकपुंखां
तांशल्यक्षिप्तांवियद्गतां ॥ शरवृष्टिमपश्यामशलभानामिवायतिं ॥ ४१ ॥ तेशरामद्रराजेनप्रेषितारणमूर्धनि ॥ संपतंतःस्मदृश्यंतेशलभानांव्रजाइव ॥ ४२ ॥
मद्रराजधनुर्मुक्तैःशरैःकनकभूषणैः ॥ निरंतरमिवाकाशंसंबभूवजनाधिप ॥ ४३ ॥ नपांडवानांनास्माकंतत्रकिंचिद्व्यदृश्यत ॥ बाणांधकारेमहतिकृतेतत्र
महाहवे ॥ ॥ ४४ ॥ मद्रराजेनबलिनालाघवाच्छरवृष्टिभिः ॥ चाल्यमानंतुतंदृष्ट्वापांडवानांबलार्णवं ॥ ४५ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

विस्मयंपरमंजग्मुर्देवगंधर्वदानवाः ॥ सतुतान्सर्वतोयत्तान्शरैःसंछाद्यमारिष ॥ ४६ ॥ धर्मराजमवच्छाद्यसिंहवद्यनदन्मुहुः ॥ तेच्छन्नाःसमरेतेनपांडवा
 नांमहारथाः ॥ ४७ ॥ नाशक्नुवंस्तदायुद्धेप्रत्युद्यातुंमहारथं ॥ धर्मराजपुरोगास्तुभीमसेनमुखारथाः ॥ नजह्नुःसमरेशूरंशल्यमाहवशोभिनं ॥ ४८ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशल्ययुद्धेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच अर्जुनोद्रौणिनाविद्धोयुद्धेबहुभिरायसैः ॥ तस्यचा
नुचरैःशूरैस्त्रिगर्तानांमहारथैः ॥ १ ॥ द्रौणिंविव्याधसमरेत्रिभिरेवशिलीमुखैः ॥ तथेतरान्महेष्वासान्द्वाभ्यांद्वाभ्यांधनंजयः ॥ २ ॥ भूयश्चैवमहाराजशरवर्षैरवा
किरत् ॥ शरकंटकितास्तेतुतावकाभरतर्षभ ॥ ३ ॥ नजह्नुःपार्थमासाद्यताड्यमानाःशितैःशरैः ॥ अर्जुनंरथवंशेनद्रोणपुत्रपुरोगमाः ॥ ४ ॥ अयोधयंतसमरेपरि
वार्यमहारथाः ॥ तैस्तुक्षिप्ताःशराराजन्कार्त्तस्वरविभूषिताः ॥ ५ ॥ अर्जुनस्यरथोपस्थंपूरयामासुरंजसा ॥ तथाकृष्णौमहेष्वासौवृषभौसर्वधन्विनां ॥ ६ ॥
शरैर्वीक्ष्यविनुन्नांगौप्रहृष्टायुद्धदुर्मदाः ॥ कूबरंरथचक्राणिईषायोक्त्राणिवाविभो ॥ ७ ॥ युगंचैवानुकर्षंचशरभूतमभूत्तदा ॥ नैतादृशंदृष्टपूर्वंराजन्नैवचनः
श्रुतं ॥ ८ ॥ यादृशंतत्रपार्थस्यतावकाःसंप्रचक्रिरे ॥ सरथःसर्वतोभातिचित्रपुंखैःशितैःशरैः ॥ ९ ॥ उल्काशतैःसंप्रदीप्तंविमानमिवभूतले ॥ ततोर्जुनोमहारा
जशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ अवाकिरत्तांपृतनांमेघोवृष्ट्येवपर्वतं ॥ तेवध्यमानाःसमरेपार्थनामांकितैःशरैः ॥ ११ ॥ पार्थभूतममन्यंतप्रेक्षमाणास्तथावि
धं ॥ कोपोद्भूतशरज्वालोधनुःशब्दानिलोमहान् ॥ १२ ॥ सैन्येंधनंददाहाशुतावकंपार्थपावकः ॥ चक्राणांपततांचापियुगानांचधरातले ॥ १३ ॥ तूणीराणां
पताकानांध्वजानांचरथैःसह ॥ ईषाणामनुकर्षाणांत्रिवेणूनांचभारत ॥ १४ ॥ अक्षाणामथयोक्त्राणांप्रतोदानांचसर्वशः ॥ शिरसांपततांचापिकुंडलोष्णी
षधारिणां ॥ १५ ॥ भुजानांचमहाभागस्कंधानांचसमंततः ॥ छत्राणांव्यजनैःसार्धंमुकुटानांचराशयः ॥ १६ ॥ समदृश्यंतपार्थस्यरथमार्गेषुभारत ॥ ततःक्रु
द्धस्यपार्थस्यरथमार्गेविशांपते ॥ १७ ॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा ॥ भीरूणांत्रासजननीशूराणांहर्षवर्धिनी ॥ १८ ॥ बभूवभरतश्रेष्ठरुद्रस्या
क्रीडनंयथा ॥ हत्वातुसमरेपार्थःसहस्रेद्वेपरंतपः ॥ १९ ॥ रथानांसवरूथानांविधूमोग्निरिवज्वलन् ॥ यथाहिभगवानग्निर्जगद्दग्ध्वाचराचरं ॥ २० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधूमोद्दृश्यतेराजंस्तथापार्थोधनंजयः ॥ द्रौणिस्तुसमरेदृष्ट्वापांडवस्यपराक्रमं ॥ २१ ॥ रथेनातिपताकेनपांडवंप्रत्यवारयत् ॥ तावुभौपुरुषव्याघ्रौतावुभौध
न्विनांवरौ ॥ २२ ॥ समीयतुस्तदान्योन्यंपरस्परवधैषिणौ ॥ तयोरासीन्महाराजबाणवर्षंसुदारुणं ॥ २३ ॥ जीमूतयोर्यथावृष्टिस्तपांतेभरतर्षभ ॥ अन्योन्यस्प
र्धिनौतौतुशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २४ ॥ ततक्षतुस्तदान्योन्यंशृंगाभ्यांवृषभाविव ॥ तयोर्युद्धंमहाराजचिरंसममिवाभवत् ॥ २५ ॥ शस्त्राणांसंगमश्चैवघोरस्तत्रा
भवत्पुनः ॥ ततोर्जुनंद्वादशभीरुक्मपुंखैःसुतेजनैः ॥ २६ ॥ वासुदेवंचदशभिर्द्रौणिर्विव्याधभारत ॥ ततःप्रहर्षाद्बीभत्सुर्व्याक्षिपद्गांडिवंधनुः ॥ २७ ॥ मानयि
त्वामुहूर्तंतुगुरुपुत्रंमहाहवे ॥ व्यश्वसूतरथंचक्रेसव्यसाचीपरंतपः ॥ २८ ॥ मृदुपूर्वंततश्चैनंपुनःपुनरताडयत् ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्मयं ॥ २९ ॥
मुसलंपांडुपुत्रायचिक्षेपपरिघोपमं ॥ तमापतंतंसहसाहेमपट्टविभूषितं ॥ ३० ॥ चिच्छेदसप्तधावीरःपार्थःशत्रुनिबर्हणः ॥ सच्छिन्नंमुसलंदृष्ट्वाद्रौणिःपरमको
पनः ॥ ३१ ॥ आददेपरिघंघोरंनगेंद्रशिखरोपमं ॥ चिक्षेपचैवपार्थायद्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३२ ॥ तमंतकमिवक्रुद्धंपरिघंप्रेक्ष्यपांडवः ॥ अर्जुनस्त्वरितोजघ्ने
पंचभिःसायकोत्तमैः ॥ ३३ ॥ सच्छिन्नःपतितोभूमौपार्थबाणैर्महाहवे ॥ दारयन्पृथिवींद्राणांमनांसीवचभारत ॥ ३४ ॥ ततोपरैस्त्रिभिर्भल्लैर्द्रौणिंविव्याधपां
डवः ॥ सोतिविद्धोबलवतापार्थेनसुमहात्मना ॥ ३५ ॥ नाकंपततदाद्रौणिःपौरुषेषुव्यवस्थितः ॥ सुरथंचततोराजन्भारद्वाजोमहारथं ॥ ३६ ॥ अवाकिरच्छ
रव्रातैःसर्वक्षत्रस्यपश्यतः ॥ ततस्तुसुरथोप्याजौपंचालानांमहारथः ॥ ३७ ॥ रथेनमेघघोषेणद्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ विकर्षन्वैधनुःश्रेष्ठंसर्वभारसहंदृढं ॥
॥ ३८ ॥ ज्वलनाशीविषनिभैःशरैश्चैनमवाकिरत् ॥ सुरथंतंततःक्रुद्धमापतंतंमहारथं ॥ ३९ ॥ चुकोपसमरेद्रौणिर्दंडाहतइवोरगः ॥ त्रिशिखांभ्रुकुटींकृत्वास्र
क्किणीपरिसंलिहन् ॥ ४० ॥ उद्वीक्ष्यसुरथंरोषाद्धनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ मुमोचतीक्ष्णंनाराचंयमदंडोपमद्युतिं ॥ ४१ ॥ सतस्यहृदयंभित्वाप्रविवेशातिवेगितः ॥
शक्राशनिरिवोत्सृष्टोविदार्यधरणीतलं ॥ ४२ ॥ ततःसपतितोभूमौनाराचेनसमाहतः ॥ वज्रेणचयथाशृंगंपर्वतस्येवदीर्यतः ॥ ४३ ॥ तस्मिन्विनिहतेवीरेद्रो
णपुत्रःप्रतापवान् ॥ आरुरोहरथंतूर्णंतमेवरथिनांवरः ॥ ४४ ॥ ततःसज्जोमहाराजद्रौणिराहवदुर्मदः ॥ अर्जुनंयोधयामाससंशप्तकवृतोरणे ॥ ४५ ॥ तत्रयुद्धं
महच्चासीदर्जुनस्यपरैःसह ॥ मध्यंदिनगतेसूर्येयमराष्ट्रविवर्धनं ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्राश्चर्यमपश्यामदृष्ट्वातेषांपराक्रमं ॥ यदेकोयुगपद्वीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४७ ॥ विमर्दःसुमहानासीदेकस्यबहुभिःसह ॥ शतक्रतोर्यथापूर्वंमहत्या
दैत्यसेनया ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच दुर्योधनोमहा
राजधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ चक्रतुःसुमहद्युद्धंशरशक्तिसमाकुलं ॥ १ ॥ तयोरासन्महाराजशरधाराःसहस्रशः ॥ अंबुदानांयथाकालेजलधाराःसमंततः ॥ २ ॥
राजाचपार्षतंविध्वाशरैःपंचभिराशुगैः ॥ द्रोणहंतारमुग्रेषुंपुनर्विव्याधसप्तभिः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसमरेबलवान्दृढविक्रमः ॥ सप्तत्याविशिखानांवैदुर्योधनमपी
डयत् ॥ ४ ॥ पीडितंवीक्ष्यराजानंसोदर्याभरतर्षभ ॥ महत्यासेनयासार्धंपरिवव्रुःस्मपार्षतं ॥ ५ ॥ सतैःपरिवृतःशूरःसर्वतोतिरथैर्भृशं ॥ व्यचरत्समरेराजन्दर्श
यन्नस्त्रलाघवं ॥ ६ ॥ शिखंडीकृतवर्माणंगौतमंचमहारथं ॥ प्रभद्रकैःसमायुक्तोयोधयामासधन्विनौ ॥ ७ ॥ तत्रापिसुमहद्युद्धंघोररूपंविशांपते ॥ प्राणान्सं
त्यजतांयुद्धेप्राणद्यूताभिदेवने ॥ ८ ॥ शल्यःसायकवर्षाणिविमुंचन्सर्वतोदिशं ॥ पांडवान्पीडयामाससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९ ॥ तथातौतुयमौयुद्धेयमतु
ल्यपराक्रमौ ॥ योधयामासराजेंद्रवीर्येणास्त्रबलेनच ॥ १० ॥ शल्यसायकनुन्नानांपांडवानांमहामृधे ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतकेचित्तत्रमहारथाः ॥ ११ ॥
ततस्तुनकुलःशूरोधर्मराजेप्रपीडिते ॥ अभिदुद्राववेगेनमातुलंमातृनंदनः ॥ १२ ॥ संछाद्यसमरेवीरंनकुलःपरवीरहा ॥ विव्याधचैनंदशभिःस्मयमानःस्त
नांतरे ॥ १३ ॥ सर्वपारसवैर्बाणैःकर्मारपरिमार्जितैः ॥ स्वर्णपुंखैःशिलाधौतैर्धनुर्यंत्रप्रचोदितैः ॥ १४ ॥ शल्यस्तुपीडितस्तेनस्वस्रीयेणमहात्मना ॥ नकुलंपीड
यामासपत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनोथसात्यकिः ॥ सहदेवश्चमाद्रेयोमद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६ ॥ तानापततएवाशुपूरयाणान्र
थस्वनैः ॥ दिशश्चविदिशश्चैवकंपयानांश्चमेदिनीं ॥ १७ ॥ प्रतिजग्राहसमरेसेनापतिरमित्रजित् ॥ युधिष्ठिरंत्रिभिर्विध्वाभीमसेनंचपंचभिः ॥ १८ ॥ सात्य
किंचशतेनाजौसहदेवंत्रिभिःशरैः ॥ ततस्तुसशरंचापंनकुलस्यमहात्मनः ॥ १९ ॥ मद्रेश्वरःक्षुरप्रेणतदामारिषचिच्छिदे ॥ तदशीर्यतविच्छिन्नंधनुःशल्यस्य
सायकैः ॥ २० ॥ अथान्यद्धनुरादायमाद्रीपुत्रोमहारथः ॥ मद्रराजरथंतूर्णंपूरयामासपत्रिभिः ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरस्तुमद्रेशंसहदेवश्चमारिष ॥ दशभिर्दशभिर्बा
णैरुरस्येनमविध्यतां ॥ २२ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीये

भीमसेनस्तुतंषष्ट्यासात्यकिर्दशभिःशरैः॥ मद्रराजमभिद्रुत्यजघ्नतुःकंकपत्रिभिः॥ २३ ॥ मद्रराजस्ततःक्रुद्धःसात्यकिंनवभिःशरैः॥ विव्याधभूयःसनत्याश
राणांनतपर्वणां॥ २४॥ अथास्यसशरंचापंमुष्टौचिच्छेदमारिष॥ हयांश्चचतुरःसंख्येप्रेषयामासमृत्यवे॥ २५॥ विरथंसात्यकिंकृत्वामद्रराजोमहारथः॥ विशि
खानांशतेनैनमाजघानसमंततः॥ २६॥ माद्रीपुत्रौचसंरब्धौभीमसेनंचपांडवं॥ युधिष्ठिरंचकौरव्यविव्याधदशभिःशरैः॥ २७॥ तत्राद्भुतमपश्याममद्रra
जस्यपौरुषं॥ यदेनंसहिताःपार्थानाभ्यवर्त्तंतसंयुगे॥ २८॥ अथान्यंरथमास्थायसात्यकिःसत्यविक्रमः॥ पीडितान्पांडवान्दृष्ट्वामद्रराजवशंगतान्॥ २९॥
अभिदुद्राववेगेनमद्राणामधिपंबलात्॥ आपतंतंरथंतस्यशल्यःसमितिशोभनः॥ ३०॥ प्रत्युद्ययौरथेनैवमत्तोमत्तमिवद्विपं॥ ससन्निपातस्तुमुलोबभूवाद्भु
तदर्शनः॥ ३१॥ सात्यकेश्चैवशूरस्यमद्राणामधिपस्यच॥ यादृशोवैपुरावृत्तःशंबरामरराजयोः॥ ३२॥ सात्यकिःप्रेक्ष्यसमरेमद्रराजमवस्थितं॥ विव्याध
दशभिर्बाणैस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ ३३॥ मद्रराजस्तुसुभृशंविद्धस्तेनमहात्मना॥ सात्यकिंप्रतिविव्याधचित्रपुंखैःशितैःशरैः॥ ३४॥ ततःपार्थामहेष्वासाः
सात्वताभिसृतंनृपं॥ अभ्यवर्त्तन्रथैस्तूर्णंमातुलंवधकांक्षया॥ ३५॥ ततआसीत्परामर्दस्तुमुलःशोणितोदकः॥ शूराणांयुध्यमानानांसिंहानामिवनर्दतां॥
॥ ३६॥ तेषामासीन्महाराजव्यधिक्षेपःपरस्परं॥ सिंहानामामिषेप्सूनांकूजतामिवसंयुगे॥ ३७॥ तेषांबाणसहस्रौघैराकीर्णावसुधाभवत्॥ अंतरिक्षंचसह
साबाणभूतमभूत्तदा॥ ३८॥ शरांधकारंसहसाकृतंतेनसमंततः॥ अभ्रच्छायेवसंजज्ञेशरैर्मुक्तैर्महात्मभिः॥ ३९॥ तत्रराजन्शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिवपन्नगैः॥
स्वर्णपुंखैःप्रकाशद्भिर्व्यरोचंतदिशस्तदा॥ ४०॥ तत्राद्भुतंपरंचक्रेशल्यःशत्रुनिबर्हणः॥ यदेकःसमरेशूरोयोधयामासवैबहून्॥ ४१॥ मद्रराजभुजोत्सृष्टैःकं
कबर्हिणवाजितैः॥ संपतद्भिःशरैर्घोरैरवाकीर्यतमेदिनी॥ ४२॥ तत्रशल्यरथंराजन्विचरंतंमहाहवे॥ अपश्यामयथापूर्वंशक्रस्यासुरसंक्षये॥ ४३॥ इति
श्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ संजयउवाच ततःसैन्यास्तवविभोमद्रराजपुरस्कृताः॥ पुनरभ्य
द्रवन्पार्थान्वेगेनमहतारणे॥ १॥ पीडितास्तावकाःसर्वेप्रधावंतोरणोत्कटाः॥ क्षणेनचैवपार्थांस्तेबहुत्वात्समलोडयन्॥ २॥ तेवध्यमानाःसमरेपांडवानाव
तस्थिरे॥ निवार्यमाणाभीमेनपश्यतोःकृष्णयोस्तदा॥ ३॥ भारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ ततइति॥ १॥ २॥ ३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोधनंजयःक्रुद्धःकृपंसहपदानुगैः ॥ अवाकिरच्छरौघेणकृतवर्माणमेवच ॥ ४ ॥ शकुनिंसहदेवस्तुसहसैन्यमवाकिरत् ॥ नकुलःपार्श्वतःस्थित्वामद्रराजमवैक्षत॥ ५ ॥ द्रौपदेयानरेंद्रांश्चभूयिष्ठान्समवारयन्॥ द्रोणपुत्रंचपांचाल्यःशिखंडीसमवारयत् ॥ ६ ॥ भीमसेनस्तुराजानंगदापाणिरवारयत् ॥ शल्यंतुसहसैन्येनकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ ७॥ ततःसमभवत्सैन्यंसंसक्तंतत्रतत्रह ॥ तावकानांपरेषांचसंग्रामेष्वनिवर्त्तिनां ॥ ८ ॥ तत्रपश्याम्यहंकर्मशल्यस्यातिमहद्रणे ॥ यदेकःसर्वसैन्यानिपांडवानामयोधयत् ॥ ९ ॥ व्यदृश्यततदाशल्योयुधिष्ठिरसमीपतः ॥ रणेचंद्रमसोभ्याशेशनैश्चरइवग्रहः ॥ १० ॥ पीडयित्वातुराजानंशरैराशीविषोपमैः ॥ अभ्यधावत्पुनर्भीमंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११ ॥ तस्यतल्लाघवंदृष्ट्वातथैवचकृतास्त्रतां ॥ अपूजयन्ननीकानिपरेषांतावकानिच ॥ १२ ॥ पीड्यमानास्तुशल्येनपांडवाभृशविक्षताः॥ प्राद्रवंतरणंहित्वाक्रोशमानेयुधिष्ठिरे ॥ १३॥ वध्यमानेष्वनीकेषुमद्रराजेनपांडवः ॥ अमर्षवशमापन्नोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ ततःपौरुषमास्थायमद्रराजमताडयत् ॥ जयोवास्तुवधोवास्तुकृतबुद्धिर्महारथः ॥ १५ ॥ समाहूयाब्रवीत्सर्वान्भ्रातॄन्कृष्णंचमाधवं ॥ भीष्मोद्रोणश्चकर्णश्चयेचान्येपृथिवीक्षितः ॥ १६ ॥ कौरवार्थेपराक्रांताःसंग्रामेनिधनंगताः ॥ यथाभागंयथोत्साहंभवंतःकृतपौरुषाः ॥ १७ ॥ भागोवशिष्टएकोयंममशल्योमहारथः ॥ सोहमद्ययुधाजेतुमाशंसेमद्रकाधिपं ॥ १८ ॥ तत्रयन्मानसंमत्यंतत्सर्वंनिगदामिवः ॥ चक्ररक्षाविमौवीरौममर्माद्रवतीसुतौ ॥ १९ ॥ अजेयौवासवेनापिसमरेशूरसंमतौ ॥ साध्विमौमातुलंयुद्धेक्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ॥ २० ॥ मदर्थेप्रतियुध्येतांमानार्हौसत्यसंगरौ ॥ मांवाशल्योरणेहंतातंवाहंभद्रमस्तुवः ॥ २१ ॥ इतिसत्यामिमांवाणींलोकवीरानिबोधत ॥ योत्स्येहंमातुलेनाद्यक्षात्रधर्मेणपार्थिवाः ॥ २२ ॥ स्वमंशमभिसंधायविजयायेतरायच ॥ तस्यमेप्यधिकंशस्त्रंसर्वोपकरणानिच ॥ २३ ॥ संसज्जंतुरथेक्षिप्रंशास्त्रवद्रथयोजकाः ॥ शैनेयोदक्षिणंचक्रंधृष्टद्युम्नस्तथोत्तरं ॥ २४ ॥ पृष्ठगोपोभवत्वद्यममपार्थोधनंजयः ॥ पुरःसरोममाद्यास्तुभीमःशस्त्रभृतांवरः ॥ २५ ॥ एवमभ्यधिकःशल्याद्भविष्यामिमहामृधे ॥ एवमुक्तास्तथाचक्रुस्तदाराज्ञःप्रियैषिणः ॥ २६ ॥ ततःप्रहर्षःसैन्यानांपुनरासीत्तदामृधे ॥ पंचालानांसोमकानांमत्स्यानांचविशेषतः ॥ २७ ॥ प्रतिज्ञांतांतदाराजाकृत्वामद्रेशमभ्ययात् ॥ ततःशंखांश्चभेरीश्चशतशश्चैवपुष्कलान् ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ रथशक्त्यारथस्थयाशक्त्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अवादयंतपंचालाःसिंहनादांश्चनेदिरे ॥ तेभ्यधावंतसंरब्धामद्रराजंतरस्विनं ॥ २९ ॥ महताहर्षजेनाथनादेनकुरुपुंगवाः ॥ क्ष्वेडेनगजघंटानांशंखानांनिनदे
नच ॥ ३० ॥ तूर्यशब्देनमहतानादयंतश्चमेदिनीं ॥ तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्तेमद्रराजश्चवीर्यवान् ॥ ३१ ॥ महामेघानिवबहून्शैलावस्तोदयावुभौ ॥ शल्यस्तुसमर
श्लाघीधर्मराजमरिंदमं ॥ ३२ ॥ ववर्षशरवर्षेणशंबरंमघवाइव ॥ तथैवकुरुराजोपिप्रगृह्यरुचिरंधनुः ॥ ३३ ॥ द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानोमहामनाः ॥
ववर्षशरवर्षाणिचित्रंलघुचसुष्ठुच ॥ ३४ ॥ नचास्यविवरंकश्चिद्ददर्शचरतोरणे ॥ तावुभौविविधैर्बाणैस्ततक्षातेपरस्परं ॥ ३५ ॥ शार्दूलावामिषप्रेप्सूपराक्रां
ताविवाहवे ॥ भीमस्तुतवपुत्रेणयुद्धशौंडेनसंगतः ॥ ३६ ॥ पांचाल्यःसात्यकिश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ शकुनिप्रमुखान्वीरान्प्रत्यगृह्णन्समंततः ॥ ३७ ॥
तदासीत्तुमुलंयुद्धंपुनरेवजयैषिणां ॥ तावकानांपरेषांचराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ ३८ ॥ दुर्योधनस्तुभीमस्यशरेणानतपर्वणा ॥ चिच्छेदादिश्यसंग्रामेध्वजंहेमप
रिष्कृतं ॥ ३९ ॥ सकिंकिणीकजालेनमहताचारुदर्शनः ॥ पपातरुचिरःसंख्येभीमसेनस्यपश्यतः ॥ ४० ॥ पुनश्चास्यधनुश्चित्रंगजराजकरोपमं ॥ क्षुरेणशि
तधारेणप्रचकर्त्तनराधिपः ॥ ४१ ॥ सच्छिन्नधन्वातेजस्वीरथशक्त्यासुतंतव ॥ बिभेदोरसिविक्रम्यसरथोपस्थआविशत् ॥ ४२ ॥ तस्मिन्मोहमनुप्राप्तेपुनरेव
वृकोदरः ॥ यंतुरेवशिरःकायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४३ ॥ हतसूताहयास्तस्यरथमादायभारत ॥ व्यद्रवंतदिशोराजन्हाहाकारस्तदाभवत् ॥ ४४ ॥ तमभ्यधाव
त्त्राणार्थंद्रोणपुत्रोमहारथः ॥ कृपश्चकृतवर्माचपुत्रंतेपिपरीप्सवः ॥ ४५ ॥ तस्मिन्विलुलितेसैन्येत्रस्तास्तस्यपदानुगाः ॥ गांडीवधन्वाविस्फार्यधनुस्तानहन
च्छरैः ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरस्तुमद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ॥ स्वयंसन्नोदयन्नश्वान्दंतवर्णान्मनोजवान् ॥ ४७ ॥ तत्राश्चर्यमपश्यामकुंतीपुत्रेयुधिष्ठिरे ॥ पुराभूत्वा
मृदुर्दांतोयत्तदादारुणोभवत् ॥ ४८ ॥ विवृताक्षश्चकौंतेयोवेपमानश्चमन्युना ॥ चिच्छेदयोधान्निशितैःशरैःशतसहस्रशः ॥ ४९ ॥ यांयांप्रत्युद्ययौसेनांतांतां
ज्येष्ठःसपांडवः ॥ शरैरपातयद्राजन्गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ५० ॥ साश्वसूतध्वजरथान्रथिनःपातयन्बहून् ॥ अक्रीडदेकोबलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ५१ ॥
साश्वारोहांश्चतुरगान्पत्तींश्चैवसहस्रधा ॥ व्यपोथयतसंग्रामेक्रुद्धोरुद्रःपशूनिव ॥ ५२ ॥ शून्यमायोधनंकृत्वाशरवर्षैःसमंततः ॥ अभ्यद्रवतमद्रेशंतिष्ठशल्ये
तिचाब्रवीत् ॥ ५३ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५४॥ ५५॥ ५६॥५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः॥ १६॥ ॥७॥ ॥७॥

तस्यतच्चरितंदृष्ट्वासंग्रामेभीमकर्मणः॥ विस्मितास्तावकाःसर्वेशल्यस्त्वेनंसमभ्ययात्॥ ५४॥ ततस्तौभृशसंक्रुद्धौप्रध्मायसलिलोद्भवौ॥ समाहूयतदान्योन्यं
भर्त्सयंतौसमीयतुः॥ ५५॥ शल्यस्तुशरवर्षेणपीडयामासपांडवं॥ मद्रराजंतुकौंतेयःशरवर्षैरवाकिरत्॥ ५६॥ अदृश्येतांतदाराजन्कंकपत्रिभिराचितौ॥ उ
द्भिन्नरुधिरौशूरौमद्रराजयुधिष्ठिरौ॥ ५७॥ पुष्पितौशुशुभातेवैवसंतेकिंशुकौयथा॥ दीप्यमानौमहात्मानौप्राणद्यूतेनदुर्मदौ॥ ५८॥ दृष्ट्वासर्वाणिसैन्यानि
नाध्यवस्यंस्तयोर्जयं॥ हत्वामद्राधिपंपार्थोभोक्ष्यतेद्यवसुंधरां॥ ५९॥ शल्योवापांडवंहत्वादद्याद्दुर्योधनायगां॥ इतीवनिश्चयोनाभूद्योधानांतत्रभारत॥
॥ ६०॥ प्रदक्षिणमभूत्सर्वंधर्मराजस्ययुध्यतः॥ ततःशरशतंशल्योमुमोचाथयुधिष्ठिरे॥ ६१॥ धनुश्चास्यशिताग्रेणबाणेननिरकृंतत॥ सोन्यत्कार्मुकमादा
यशल्यंशरशतैस्त्रिभिः॥ ६२॥ अविध्यत्कार्मुकंचास्यक्षुरेणनिरकृंतत॥ अथास्यनिजघानाश्वांश्चतुरोनतपर्वभिः॥ ६३॥ द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्यामुभौत
त्पार्ष्णिसारथी॥ ततोस्यदीप्यमानेनपीतेननिशितेनच॥ ६४॥ प्रमुखेवर्तमानस्यभल्लेनापाहरत्ध्वजं॥ ततःप्रभग्नंतत्सैन्यंदौर्योधनमरिंदम॥ ६५॥ ततोमद्रा
धिपंद्रौणिरभ्यधावत्तथाकृतं॥ आरोप्यचैनंस्वरथेत्वरमाणःप्रदुद्रुवे॥ ६६॥ मुहूर्तमिवतौगत्वानर्दमानेयुधिष्ठिरे॥ स्मित्वाततोमद्रपतिरन्यंस्यंदनमास्थितः
॥ ६७॥ विधिवत्कल्पितंशुभ्रंमहांबुदनिनादिनं॥ सज्जयंत्रोपकरणंद्विषतांलोमहर्षणं॥ ६८॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशल्ययुधिष्ठिरयुद्धेषोडशो
ऽध्यायः॥ १६॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच अथान्यद्धनुरादायबलवान्वेगवत्तरं॥ युधिष्ठिरंमद्रपतिर्भित्वासिंहइवानदत्॥ १॥ ततःसशर
वर्षेणपर्जन्यइववृष्टिमान्॥ अभ्यवर्षदमेयात्माक्षत्रियंक्षत्रियर्षभः॥ २॥ सात्यकिंदशभिर्विध्वाभीमसेनंत्रिभिःशरैः॥ सहदेवंत्रिभिर्विध्वायुधिष्ठिरमपी
डयत्॥ ३॥ तांस्तानन्यान्महेष्वासान्साश्वान्सरथकूबरान्॥ अर्दयामासविशिखैरुल्काभिरिवकुंजरान्॥ ४॥ कुंजरान्कुंजरारोहानश्वानश्वप्रयायिनः॥ र
थांश्चरथिनःसार्धंजघानरथिनांवरः॥ ५॥ बाहूंश्चिच्छेदतरसासायुधान्केतनानिच॥ चकारचमहींयोधैस्तीर्णांवेदींकुशैरिव॥ ६॥ तथातमरिसैन्यानिघ्नंतंमृत्यु
मिवांतकं॥ परिवव्रुर्भृशंक्रुद्धाःपांडुपांचालसोमकाः॥ ७॥ तंभीमसेनश्चशिनेश्चनप्तामाद्र्याश्चपुत्रौपुरुषप्रवीरौ॥ समागतंभीमबलेनराज्ञापर्याप्तमन्योन्य
मथाह्वयंत॥ ८॥

अथेति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ संहननीयोदृढसंधिकोमध्योयस्यतस्मात्कायात् ॥ २७ ॥

ततस्तुशूराःसमरेनरेंद्रनरेश्वरंप्राप्ययुधांवरिष्ठं॥ आवार्यचैनंसमरेनृवीराजघ्नुःशरैःपत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ९ ॥ संरक्षितोभीमसेनेनराजामाद्रीसुताभ्यामथमा
धवेन॥ मद्राधिपंपत्रिभिरुग्रवेगैस्तनांतरेधर्मसुतोनिजघ्ने॥ १० ॥ ततोरणेतावकानांरथौघाःसमीक्ष्यमद्राधिपतिंशरार्त्तं ॥ पर्यावव्रुःप्रवरास्तेसुसज्जादुर्यो
धनस्यानुमतेपुरस्तात् ॥ ११ ॥ ततोद्रुतंमद्रजनाधिपोरणेयुधिष्ठिरंसप्तभिरभ्यविद्यत् ॥ तंचापिपार्थोनवभिःपृषत्कैर्विव्याधराजंस्तुमुलेमहात्मा ॥ १२ ॥
आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैःशरैस्तदासंयतितैलधौतैः ॥ अन्योन्यमाच्छादयतांमहारथौमद्राधिपश्चापियुधिष्ठिरश्च ॥ १३ ॥ ततस्तुतूर्णंसमरेमहारथौपरस्पर
स्यांतरमीक्षमाणौ॥ शरैर्भृशंविव्यधतुर्नृपोत्तमौमहाबलौशत्रुभिरप्रधृष्यौ॥ १४ ॥ तयोर्धनुर्ज्यातलनिःस्वनोमहान्महेंद्रवज्राशनितुल्यनिःस्वनः ॥ परस्परं
बाणगणैर्महात्मनोःप्रवर्षतोर्मद्रपपांडुवीरयोः॥ १५॥ तौचेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौमहावनेष्वामिषगृद्धिनाविव॥ विषाणिनौनागवराविवोभौततक्षतुःसंय
तिजातदर्पौ॥ १६॥ ततस्तुमद्राधिपतिर्महात्मायुधिष्ठिरंभीमबलंप्रसह्य॥ विव्याधवीरंहृदयेतिवेगंशरेणसूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १७॥ ततोतिविद्धोथयुधिष्ठि
रोपिसुसंप्रयुक्तेनशरेणराजन्॥ जघानमद्राधिपतिंमहात्मामुदंचलेभेऋषभःकुरूणां॥ १८॥ ततोमुहूर्त्तादिवपार्थिवेंद्रोलब्ध्वासंज्ञांक्रोधसंरक्तनेत्रः॥शतेन
पार्थंत्वरितोजघानसहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १९॥ त्वरंस्ततोधर्मसुतोमहात्माशल्यस्यकोपान्नवभिःपृषत्कैः ॥ भित्वाह्युरस्तपनीयंचवर्मजघानषड्भिस्त्वप
रैःपृषत्कैः॥ २०॥ ततस्तुमद्राधिपतिःप्रकृष्टंधनुर्विकृष्यव्यसृजत्पृषत्कान्॥ द्वाभ्यांशराभ्यांचतथैवराज्ञश्चिच्छेदचापंकुरुपुंगवस्य ॥ २१॥ नवंततोन्यत्सम
रेप्रगृह्यराजाधनुर्घोरतरंमहात्मा ॥शल्यंतुविव्याधशरैःसमंताद्यथामहेंद्रोनमुचिंशिताग्रैः॥ २२ ॥ ततस्तुशल्योनवभिःपृषत्कैर्भीमस्यराज्ञश्चयुधिष्ठिरस्य ॥
निकृत्यरौक्मेपटुवर्मणीतयोर्विदारयामासभुजौमहात्मा ॥ २३ ॥ ततोपरेणज्वलनार्कतेजसाक्षुरेणराज्ञोधनुरुन्ममाथ ॥ कृपश्चतस्यैवजघानसूतंषड्भिःशरैः
सोभिमुखःपपात॥ २४॥ मद्राधिपश्चापियुधिष्ठिरस्यशरैश्चतुर्भिर्निजघानवाहान्॥ वाहांश्चहत्वाव्यकरोन्महात्मायोधक्षयंधर्मसुतस्यराज्ञः॥ २५ ॥ तथाकृ
तेराजनिभीमसेनोमद्राधिपस्याथततोमहात्मा॥ छित्वाधनुर्वेगवताशरेणद्वाभ्यामविध्यत्सुभृशंनरेंद्रं ॥ २६॥ तथापरेणास्यजहारयंतुःकायाच्छिरःसंहननी
यमध्यात्॥ जघानचाश्वांश्चतुरःसुशीघ्रंतथाभृशंकुपितोभीमसेनः॥ २७॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कर्मयुद्धरूपं अवशिष्टंस्वस्यभागंचनिशम्यालोच्यशल्यवधेमनःकृत्वाइंद्रावरजस्यकृष्णस्ययथोक्तंवचनंचक्रेइत्यन्वयः

तमग्रणीःसर्वधनुर्धराणामेकंचरंतंसमरेतिवेगं॥ भीमःशतेनव्यकिरच्छराणांमाद्रीपुत्रःसहदेवस्तथैव॥ २८ ॥ तैःसायकैर्मोहितंवीक्ष्यशल्यंभीमःशरैरस्यच कर्त्तवर्म॥ सभीमसेनेननिकृत्तवर्मामद्राधिपश्चर्मसहस्रतारं॥ २९ ॥ प्रगृह्यखड्गंचरथान्महात्माप्रस्कंद्यकुंतीसुतमभ्यधावत्॥ छित्वारथेषांनकुलस्यसोथ युधिष्ठिरंभीमबलोभ्यधावत्॥ ३० ॥ तंचापिराजानमथोत्पतंतंक्रुद्धंयथैवांतकमापतंतं॥ धृष्टद्युम्नोद्रौपदेयाःशिखंडीशिनेश्चनप्तासहसापरीयुः॥ ३१ ॥ अथास्यचर्माप्रतिमंन्यकृंतद्भीमोमहात्मानवभिःपृषत्कैः॥ खड्गंचभल्लैर्निचकर्त्तमुष्टौनदन्प्रहृष्टस्तवसैन्यमध्ये॥३२॥ तत्कर्मभीमस्यसमीक्ष्यहृष्टास्तेपांडवानांप्रवरारथौघाः॥ नादंचचक्रुर्भृशमुत्स्मयंतःशंखांश्चदध्मुःशशिसन्निकाशान्॥ ३३॥ तेनाथशब्देनविभीषणेनतथाभितप्तंबलमप्रधृष्यं॥ कांदिग्भूतंरुधिरेणोक्षितांगंविसंज्ञकल्पंचतदाविषण्णं॥ ३४॥ समद्रराजःसहसाविकीर्णोभीमाग्रगैःपांडवयोधमुख्यैः॥ युधिष्ठिरस्याभिमुखंजवेनसिंहोयथामृगहेतोःप्रयातः॥ ३५॥ सधर्मराजोनिहताश्वसूतःक्रोधेनदीप्तोज्वलनप्रकाशः॥ दृष्ट्वाचमद्राधिपतिंस्मतूर्णसमभ्यधावत्तमरिंबलेन॥ ३६ ॥ गोविंदवाक्यंत्वरितंविचिंत्यदध्रेमतिंशल्यविनाशनाय॥ सधर्मराजोनिहताश्वसूतोरथेतिष्ठन्शक्तिमेवाभ्यकांक्षत्॥ ३७॥ तच्चापिशल्यस्यनिशम्यकर्ममहात्मनोभागमथावशिष्टं॥ कृत्वामनःशल्यवधेमहात्मायथोक्तमिंद्रावरजस्यचक्रे॥ ३८॥ सधर्मराजोमणिहेमदंडांजग्राहशक्तिंकनकप्रकाशां॥ नेत्रेचदीप्तेसहसाविवृत्यमद्राधिपंक्रुद्धमनानिरैक्षत्॥ ३९॥ निरीक्षितोसौनरदेवराज्ञापूतात्मनानिर्हतकल्मषेण॥ आसीन्नयद्भस्मसान्मद्रराजस्तदद्भुतंमेप्रतिभातिराजन्॥४०॥ ततस्तुशक्तिंरुचिरोग्रदंडांमणिप्रवेकोज्वलितांप्रदीप्तां॥ चिक्षेपवेगात्सुभृशंमहात्मामद्राधिपायप्रवरःकुरूणां॥ ४१ ॥ दीप्तामथैनांप्रहितांबलेनसविस्फुलिंगांसहसापतंतीं॥ प्रैक्षंतसर्वेकुरवःसमेतादिवोयुगांतेमहतीमिवोल्कां॥ ४२ ॥ तांकालरात्रीमिवपाशहस्तांयमस्यधात्रीमिवचोग्ररूपां॥ सब्रह्मदंडप्रतिमाममोघांससर्जयत्तोयुधिधर्मराजः॥ ४३ ॥ गंधस्रगग्र्यासनपानभोजनैरभ्यर्चितांपांडुसुतैःप्रयत्नात्॥ सांवर्त्तकाग्निप्रतिमांज्वलंतींकृत्यामथर्वांगिरसीमिवोग्रां॥ ॥४४॥ ईशानहेतोःप्रतिनिर्मितांतांत्वष्ट्रारिपूणामसुदेहभक्ष्यां॥ भूम्यंतरिक्षादिजलाशयानिप्रसत्यभूतानिनिहंतुमीशां॥ ४५॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अंतरिक्षादीत्यादिनाग्निवायू॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तोयमिवसुप्रवेशांगां अप्रसक्ताअप्रतिहता नृपतेःशल्यस्य ॥ ५० ॥ ५१ ॥५२॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

घंटापताकांमणिवज्रनालांवैदूर्यचित्रांतपनीयदंडां ॥ त्वष्ट्राप्रयत्नान्नियमेनक्लृप्तांब्रह्मद्विषामंतकरीममोघां ॥४६॥ बलप्रयत्नादधिरूढवेगांमंत्रैश्चघोरैरभिमं
त्र्ययत्नात् ॥ ससर्जमार्गेणचतांपरेणवधायमद्राधिपतेस्तदानीं ॥ ४७ ॥ हतोसिपापेत्यभिगर्जमानोरुद्रोंधकायांतकरंयथेषुं ॥ प्रसार्यबाहुंसुदृढंसुपाणिंक्रो
धेननृत्यन्निवधर्मराजः ॥ ४८ ॥ तांसर्वशक्त्याप्रहितांसुशक्तिंयुधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्यां ॥ प्रतिग्रहायाभिननर्दशल्यःसम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधारां ॥ ४९ ॥
सातस्यमर्माणिविदार्यशुभ्रमुरोविशालंचतथैवभित्वा ॥ विवेशगांतोयमिवाप्रसक्तायशोविशालंनृपतेर्दहंती ॥ ५० ॥ नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेनप्रस्यं
दताचव्रणसंभवेन ॥ संसिक्तगात्रोरुधिरेणसोभूत्क्रौंचोयथास्कंदहतोमहाद्रिः ॥ ५१ ॥ प्रसार्यबाहूचरथाद्गतोगांसंछिन्नवर्माकुरुनंदनेन ॥ महेंद्रवाहप्रतिमो
महात्मावज्राहतंशृंगमिवाचलस्य ॥ ५२ ॥ बाहूप्रसार्याभिमुखोधर्मराजस्यमद्रराट् ॥ ततोनिपतितोभूमाविंद्रध्वजइवोच्छ्रितः ॥ ५३ ॥ सतथाभिन्नसर्वां
गोरुधिरेणसमुक्षितः ॥ प्रत्युद्गतइवप्रेम्णाभूम्यासनरपुंगवः ॥ ५४ ॥ प्रिययाकांतयाकांतःपतमानइवोरसि ॥ चिरंभुक्त्वावसुमतींप्रियांकांतामिवप्रभुः ॥
॥ ५५ ॥ सर्वैरंगैःसमाश्लिष्यप्रसुप्तइवचाभवत् ॥ धर्म्येधर्मात्मनायुद्धेनिहतेधर्मसूनुना ॥ ५६ ॥ सम्यग्घुतइवस्विष्टःप्रशांतोग्निरिवाध्वरे ॥ शक्त्याविभिन्नह
दयंविप्रविद्धायुधध्वजं ॥ ५७ ॥ संशांतमपिमद्रेशंलक्ष्मीर्नैवविमुंचति ॥ ततोयुधिष्ठिरश्चापमादायेंद्रधनुष्प्रभं ॥ ५८ ॥ व्यधमद्द्विषतःसंख्येखगराडिवपन्नगा
न् ॥ देहान्सुनिशितैर्भल्लैरिपूणांनाशयन्क्षणात् ॥ ५९ ॥ ततःपार्थस्यबाणौघैरावृताःसैनिकास्तव ॥ निमीलिताक्षाःक्षिण्वंतोभृशमन्योन्यमर्दिताः ॥ ६० ॥
क्षरंतोरुधिरंदेहैर्विपन्नायुधजीविताः ॥ ततःशल्येनिपतितेमद्रराजानुजोयुवा ॥ ६१ ॥ भ्रातुस्तुल्योगुणैःसर्वैरथीपांडवमभ्ययात् ॥ विव्याधचनरश्रेष्ठोनारा
चैर्बहुभिस्त्वरन् ॥ ६२ ॥ हतस्यापचितिंभ्रातुश्चिकीर्षुर्युद्धदुर्मदः ॥ तंविव्याधाशुगैःषड्भिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ॥ ६३ ॥ कार्मुकंचास्यचिच्छेदक्षुराभ्यांध्वजमेव
च ॥ ततोस्यदीप्यमानेनसुदृढेनशितेनच ॥ ६४ ॥ प्रमुखेवर्त्तमानस्यभल्लेनापाहरच्छिरः ॥ सकुंडलंतद्ददृशेपतमानंशिरोरथात् ॥ ६५ ॥ पुण्यक्षयमनुप्राप्यप
तन्स्वर्गादिवच्युतः ॥ तस्यापकृत्तशीर्षंतुशरीरंपतितंरथात् ॥ ६६ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स्वर्गात्स्वर्गसुखात्च्युतोभ्रष्टःअतएवपतन्नतस्मादेव ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२०॥ रुधिरेणावसिक्तांगंदृष्ट्वासैन्यमभज्यत ॥ विचित्रकवचेतस्मिन्हतेमद्रनृपानुजे ॥ ६७ ॥ हाहाकारंप्रकुर्वाणाःकुरवोभिप्रदुद्रुवुः ॥ शल्यानुजंहतंदृष्ट्वातावका
स्त्यक्तजीविताः ॥ ६८ ॥ वित्रेसुःपांडवभयाद्रजोध्वस्तास्तदाभृशं ॥ तांस्तथाभज्यमानांस्तुकौरवान्भरतर्षभ ॥ ६९ ॥ शिनेर्नप्ताकिरन्बाणैरभ्यवर्ततसात्य
किः ॥ तमायांतंमहेष्वासंदुष्प्रसह्यंदुरासदं ॥ ७० ॥ हार्दिक्यस्त्वरितोराजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ तौसमेतौमहात्मानौवार्ष्णेयौवरवाजिनौ ॥ ७१ ॥ हार्दिक्यः
सात्यकिश्चैवसिंहाविवबलोत्कटौ ॥ इषुभिर्विमलाभासैश्छादयंतौपरस्परं ॥ ७२ ॥ अर्चिर्भिरिवसूर्यस्यदिवाकरसमप्रभौ ॥ चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान्वृ
ष्णिसिंहयोः ॥ ७३ ॥ आकाशगानपश्यामपतंगानिवशीघ्रगान् ॥ सात्यकिंदशभिर्विध्वाहयांश्चास्यत्रिभिःशरैः ॥ ७४ ॥ चापमेकेनचिच्छेदहार्दिक्योनतप
र्वणा ॥ तन्निकृत्तंधनुःश्रेष्ठमपास्यशिनिपुंगवः ॥ ७५ ॥ अन्यदादत्तवेगेनवेगवत्तरमायुधं ॥ तदादायधनुःश्रेष्ठंवरिष्ठःसर्वधन्विनां ॥ ७६ ॥ हार्दिक्यंदशभि
र्बाणैःप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ ततोरथंयुगेषांचच्छित्वाभल्लैःसुसंयतैः ॥ ७७ ॥ अश्वांस्तस्यावधीत्तूर्णमुभौचपार्ष्णिसारथी ॥ ततस्तंविरथंदृष्ट्वाकृपःशारद्वतःप्र
भो ॥ ७८ ॥ अपोवाहततःक्षिप्रंरथमारोप्यवीर्यवान् ॥ मद्रराजेहतेराजन्विरथेकृतवर्मणि ॥ ७९ ॥ दुर्योधनबलंसर्वंपुनरासीत्पराङ्मुखं ॥ तत्परेनान्वबुध्यंतसै
न्येनरजसावृते ॥ ८० ॥ बलंतुहतभूयिष्ठंतत्तदासीत्पराङ्मुखं ॥ ततोमुहूर्त्तात्तेपश्यन्रजोभौमंसमुत्थितं ॥ ८१ ॥ विविधैःशोणितस्रावैःप्रशांतंपुरुषर्षभ ॥ ततो
दुर्योधनोदृष्ट्वाभग्नंस्वबलमंतिकात् ॥ ८२ ॥ जवेनापततःपार्थानेकःसर्वानवारयत् ॥ पांडवान्सरथान्दृष्ट्वाधृष्टद्युम्नंचपार्षतं ॥ ८३ ॥ आनर्त्तंचदुराधर्षंशितैर्बा
णैरवारयत् ॥ तंपरेनाभ्यवर्त्तंतमर्त्याम्मृत्युमिवागतं ॥ ८४ ॥ अथान्यंरथमास्थायहार्दिक्योपिन्यवर्तत ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजात्वरमाणोमहारथः ॥ ८५ ॥ चतु
र्भिर्निजघानाश्वान्पत्रिभिःकृतवर्मणः ॥ विव्याधगौतमंचापिषड्भिर्भल्लैःसुतेजनैः ॥ ८६ ॥ अश्वत्थामाततोराज्ञाहताश्वंविरथीकृतं ॥ तमपोवाहहार्दिक्यंस्वरथे
नयुधिष्ठिरात् ॥ ८७ ॥ ततःशारद्वतःषड्भिःप्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरं ॥ विव्याधचाश्वान्निशितैस्तस्याष्टाभिःशिलीमुखैः ॥ ८८ ॥ एवमेतन्महाराजयुद्धशेषमवर्त्तत ॥ ॥२०॥
तवदुर्मंत्रितेराजन्सहपुत्रस्यभारत ॥ ८९ ॥ तस्मिन्महेष्वासधरेविशस्तेसंग्राममध्येकुरुपुंगवेन ॥ पार्थाःसमेताःपरमप्रहृष्टाःशंखान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्यशल्यं ॥ ९० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९१ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥७॥ ॥७॥ शल्येइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

युधिष्ठिरंचप्रशशंसुराजौपुराकृतेवृत्रवधेयथेंद्रं ॥ चक्रुश्चनानाविधवाद्यशब्दान्निनादयंतोवसुधांसमेताः ॥ ९१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशल्यव
धेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच शल्येथनिहतेराजन्मद्रराजपदानुगाः ॥ रथाःसप्तशतावीरानिर्ययुर्महतोबलात् ॥ १ ॥
दुर्योधनस्तुद्विरदमारुह्याचलसन्निभं ॥ छत्रेणध्रियमाणेनवीज्यमानश्चचामरैः ॥ २ ॥ नगंतव्यंनगंतव्यमितिमाद्रानवारयत् ॥ दुर्योधनेनतेवीरावार्यमा
णाःपुनःपुनः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरंजिघांसंतःपांडूनांप्राविशन्बलं ॥ तेतुशूरामहाराजकृतचित्ताश्चयोधने ॥ ४ ॥ धनुःशब्दंमहत्कृत्वासहायुध्यंतपांडवैः ॥ श्रुत्वाच
निहतंशल्यंधर्मपुत्रंचपीडितं ॥ ५ ॥ मद्रराजप्रियेयुक्तैर्मद्रकाणांमहारथैः ॥ आजगामततःपार्थोगांडीवंविक्षिपन्धनुः ॥ ६ ॥ पूरयन्रथघोषेणदिशःसर्वाम
हारथः ॥ ततोर्जुनश्चभीमश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ ७ ॥ सात्यकिश्चनरव्याघ्रोद्रौपदेयाश्चसर्वशः ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचपंचालाःसहसोमकैः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरंप
रीप्संतःसमंतात्पर्यवारयन् ॥ तेसमंतात्परिवृताःपांडवाःपुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥ क्षोभयंतिस्मतांसेनांमकराःसागरंयथा ॥ वृक्षानिवमहावाताःकंपयंतिस्मतावका
न् ॥ १० ॥ पुरोवातेनगंगेवक्षोभ्यमाणामहानदी ॥ अक्षोभ्यततदाराजन्पांडूनांध्वजिनीततः ॥ ११ ॥ प्रस्कंद्यसेनांमहतींमहात्मानोमहारथाः ॥ बहवश्चुक्रुशु
स्तत्रक्कसराजायुधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ भ्रातरोवास्यतेशूरादृश्यंतेनेहकेनच ॥ धृष्टद्युम्नोथशैनेयोद्रौपदेयाश्चसर्वशः ॥ १३ ॥ पंचालाश्चमहावीर्याःशिखंडीचमहार
थः ॥ एवंतान्वादिनःशूरान्द्रौपदेयामहारथाः ॥ १४ ॥ अभ्यघ्नन्युयुधानश्चमद्रराजपदानुगान् ॥ चक्रैर्विमथितैःकेचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः ॥ १५ ॥ तेदृ
श्यंतेपिसमरेतावकानिहताःपरैः ॥ आलोक्यपांडवान्युद्धेयोधाराजन्समंततः ॥ १६ ॥ वार्यमाणाययुर्वेगात्पुत्रेणतवभारत ॥ दुर्योधनश्चतान्वीरान्वारयामा
ससांत्वयन् ॥ १७ ॥ नचास्यशासनंकेचित्तत्रचक्रुर्महारथाः ॥ ततोगांधारराजस्यपुत्रःशकुनिरब्रवीत् ॥ १८ ॥ दुर्योधनंमहाराजवचनंवचनक्षमः ॥ किंनःसं
प्रेक्षमाणानांमद्राणांहन्यतेबलं ॥ १९ ॥ नयुक्तमेतत्समरेत्वयितिष्ठतिभारत ॥ सहितैश्चापियोद्धव्यमित्येषसमयःकृतः ॥ २० ॥ अथकस्मात्परानेवघ्नतोमर्ष
यसेनृप ॥ दुर्योधनउवाच वार्यमाणामयापूर्वंनैतेचक्रुर्वचोमम ॥ २१ ॥ एतेविनिहताःसर्वेप्रस्कन्नाःपांडुवाहिनीं ॥ शकुनिरुवाच नभर्तुःशासनं
वीरारणेकुर्वंत्यमर्षिताः ॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रस्कन्नाःप्रपन्नाः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥ अलंक्रोद्धुमथैतेषांनायंकालउपेक्षितुं ॥ यामःसर्वेचसंभूयसवाजिरथकुंजराः ॥ २३ ॥ परित्रातुंमहेष्वासान्मद्रराजपदानुगान् ॥ अन्योन्यंपरिरक्षामोयत्नेनम
हतान्नृप ॥ २४ ॥ एवंसर्वेनुसंचिंत्यप्रययुर्यत्रसैनिकाः ॥ संजयउवाच एवमुक्तस्तदाराजाबलेनमहतावृतः ॥ २५ ॥ प्रययौसिंहनादेनकंपयन्निवमेदि
नीं ॥ हतविध्यतगृह्णीतप्रहरध्वंनिकृंतत ॥ २६ ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दस्तवसैन्यस्यभारत ॥ पांडवास्तुरणेदृष्ट्वामद्रराजपदानुगान् ॥ २७ ॥ सहितानभ्यवर्त्तंतगु
ल्ममास्थायमध्यमं ॥ तेमुहूर्त्ताद्रणेवीराहस्ताहस्तिविशांपते ॥ २८ ॥ निहताःप्रत्यदृश्यंतमद्रराजपदानुगाः ॥ ततोनःसंप्रयातानांहतामद्रास्तरस्विनः ॥ २९ ॥
हृष्टाःकिलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताःपरे ॥ उत्थितानिकबंधानिसमदृश्यंतसर्वशः ॥ ३० ॥ पपातमहतीचोल्कामध्येनादित्यमंडलं ॥ रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्चनिहतै
श्चमहारथैः ॥ ३१ ॥ अश्वैर्निपतितैश्चैवसंछन्नाभूद्वसुंधरा ॥ वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्ततस्ततः ॥ ३२ ॥ अदृश्यंतमहाराजयोधास्तत्ररणाजिरे ॥ भग्नच
क्रान्रथान्केचिद्दहरंस्तुरगारणे ॥ ३३ ॥ रथार्धंकेचिदादायदिशोदशविबभ्रमुः ॥ तत्रतत्रव्यदृश्यंतयोक्त्रैःश्लिष्टाःस्मवाजिनः ॥ ३४ ॥ रथिनःपतमानाश्चदृश्यं
तेस्मनरोत्तमाः ॥ गगनात्प्रच्युताःसिद्धाःपुण्यानामिवसंक्षये ॥ ३५ ॥ निहतेषुचशूरेषुमद्रराजानुगेषुवै ॥ अस्मानापततश्चापिदृष्ट्वापार्थामहारथाः ॥ ३६ ॥
अभ्यवर्त्तंतवेगेनजयगृद्धाःप्रहारिणः ॥ बाणशब्दरवान्कृत्वाविमिश्रान्शंखनिःस्वनैः ॥ ३७ ॥ अस्मांस्तुपुनरासाद्यलब्धलक्षाःप्रहारिणः ॥ शरासनानिधुन्वा
नाःसिंहनादान्प्रचुक्रुशुः ॥ ३८ ॥ ततोहतमभिप्रेक्ष्यमद्रराजबलंमहत् ॥ मद्रराजंचसमरेदृष्ट्वाशूरंनिपातितं ॥ ३९ ॥ दुर्योधनबलंसर्वंपुनरासीत्पराङ्मुखं ॥ व
ध्यमानंमहाराजपांडवैर्जितकाशिभिः ॥ दिशोभेजेथसंभ्रांतंभ्रामितंदृढधन्विभिः ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेअष्टादशोऽध्यायः
॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच पातितेयुधिदुर्धर्षेमद्रराजेमहारथे ॥ तावकास्तवपुत्राश्चप्रायशोविमुखाभवन् ॥ १ ॥ वणिजोनाविभिन्नायां
यथागाधेऽप्लवेर्णवे ॥ अपारेपारमिच्छंतोहतेशूरेमहात्मना ॥ मद्रराजेमहाराजवित्रस्ताःशरविक्षताः ॥ २ ॥ अनाथानाथमिच्छंतोमृगाःसिंहार्दिताइव ॥ वृषा
यथाभग्नशृंगाःशीर्णदंतायथागजाः ॥ ३ ॥ मध्याह्नेप्रत्यपायामनिर्जिताजातशत्रुणा ॥ नसंधातुमनीकानिनचराजन्पराक्रमे ॥ ४ ॥ आसीद्बुद्धिर्हतेशल्ये ॥२१॥
भूयोयोधस्यकस्यचित् ॥ भीष्मेद्रोणेचनिहतेसूतपुत्रेचभारत ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

यद्दुःखंतवयोधानांभयंचासीद्विशांपते॥ तद्भयंसचनःशोकोभूयएवाभ्यवर्त्तत ॥ ६ ॥ निराशाश्चजयेतस्मिन्हतेशल्येमहारथे ॥ हतप्रवीराविध्वस्तानिकृत्ता
श्चशितैःशरैः ॥ ७॥ मद्रराजेहतेराजन्योधास्तेप्राद्रवन्भयात् ॥ अश्वानन्येगजानन्येरथानन्येमहारथाः ॥ ८ ॥ आरुह्यजवसंपन्नाःपादाताःप्राद्रवंस्तथा ॥ द्वि
साहस्राश्चमातंगागिरिरूपाःप्रहारिणः ॥ ९ ॥ संप्राद्रवन्हतेशल्येअंकुशांगुष्ठनोदिताः॥ तेरणाद्भरतश्रेष्ठतावकाःप्राद्रवन्दिशः ॥ १० ॥ धावतश्चाप्यपश्यामश्व
समानान्शराहतान् ॥ तान्प्रभग्नान्द्रुतान्दृष्ट्वाहतोत्साहान्पराजितान् ॥ ११ ॥ अभ्यवर्त्ततपंचालाःपांडवाश्चजयैषिणः ॥ बाणशब्दरवाश्चापिसिंहनादाश्चपु
ष्कलाः ॥ १२ ॥ शंखशब्दश्चशूराणांदारुणःसमपद्यत ॥ दृष्ट्वातुकौरवंसैन्यंभयत्रस्तंप्रविद्रुतं ॥ १३ ॥ अन्योन्यंसमभाषंतपंचालाःपांडवैःसह ॥ अद्यराजास
त्यधृतिर्हतामित्रोयुधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ अद्यदुर्योधनोहीनोदीप्तायान्नृपतिश्रियः ॥ अद्यश्रुत्वाहतंपुत्रंधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ १५ ॥ विह्वलःपतितोभूमौकिल्बिषंप्रति
पद्यतां ॥ अद्यजानातुकौंतेयंसमर्थंसर्वधन्विनां ॥ १६ ॥ अद्यात्मानंचदुर्मेधागर्हयिष्यतिपापकृत् ॥ अद्यक्षत्तुर्वचःसत्यंस्मरतांब्रुवतोहितं ॥ १७ ॥ अद्यप्रभृति
पार्थंचप्रेष्यभूतइवाचरन् ॥ विजानातुनृपोदुःखंयत्प्राप्तंपांडुनंदनैः ॥ १८॥ अद्यकृष्णस्यमाहात्म्यंविजानातुमहीपतिः ॥ अद्यार्जुनधनुर्घोषंघोरंजानातुसंयुगे
॥ १९ ॥ अस्त्राणांचबलंसर्वंबाह्वोश्चबलमाहवे ॥ अद्यज्ञास्यतिभीमस्यबलंघोरंमहात्मनः ॥ २० ॥ हतेदुर्योधनेयुद्धेशक्रेणेवासुरेबले ॥ यत्कृतंभीमसेनेनदुः
शासनवधेतदा ॥ २१ ॥ नान्यःकर्त्तास्तिलोकेस्मिन्नृतेभीमान्महाबलात् ॥ अद्यज्येष्ठस्यजानीतांपांडवस्यपराक्रमं ॥ २२॥ मद्रराजंहतंश्रुत्वादेवैरपिसुदुःसहं॥
अद्यज्ञास्यतिसंग्रामेमाद्रीपुत्रौसुदुःसहौ ॥ २३ ॥ निहतेसौबलेवीरेप्रवीरेषुचसर्वशः ॥ कथंजयोनतेषांस्याद्येषांयोद्धाधनंजयः ॥ २४ ॥ सात्यकिर्भीमसेन
श्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ द्रौपद्यास्तनयाःपंचमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ २५ ॥ शिखंडीचमहेष्वासोराजाचैवयुधिष्ठिरः ॥ येषांचजगतोनाथोनाथःकृष्णोजनार्दनः
॥ २६ ॥ कथंतेषांजयोनस्याद्येषांधर्मोव्यपाश्रयः ॥ भीष्मंद्रोणंचकर्णंचमद्रराजानमेवच ॥ २७॥ तथान्यान्नृपतीन्वीरान्शतशोथसहस्रशः ॥ कोन्यःशक्तो
रणेजेतुमृतेपार्थाद्युधिष्ठिरात् ॥ २८॥ यस्यनाथोहृषीकेशःसदासत्ययशोनिधिः ॥ इत्येवंवदमानास्तेहर्षेणमहतायुताः ॥ २९॥ प्रभग्नांस्तावकान्योधान्संदृष्टाः
पृष्ठतोन्वयुः ॥ धनंजयोरथानीकमभ्यवर्ततवीर्यवान् ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माद्रीपुत्रौचशकुनिंसात्यकिश्चमहारथः॥ तान्प्रेक्ष्यद्रवतःसर्वान्भीमसेनभयार्दितान्॥ ३१ ॥ दुर्योधनस्तदासूतमब्रवीद्विजयायच॥ मामतिक्रमतेपार्थोधनु
ष्पाणिमवस्थितं॥ ३२ ॥ जघनेसर्वसैन्यानांममाश्वान्प्रतिपादय॥ जघनेयुध्यमानंहिकौंतेयोमांसमंततः॥ ३३ ॥ नोत्सहेदभ्यतिक्रांतुंवेलामिवमहोदधिः॥
पश्यसैन्यंमहत्सूतपांडवैःसमभिद्रुतं॥ ३४॥ सैन्यरेणुंसमुद्भूतंपश्यस्वैनंसमंततः ॥ सिंहनादांश्चबहुशःशृणुघोरान्भयावहान् ॥ ३५ ॥ तस्माद्याहिशनैःसूत
जघनंपरिपालय॥ मयिस्थितेचसमरेनिरुद्धेषुचपांडुषु॥ ३६॥ पुनरावर्त्ततेतूर्णंमामकंबलमोजसा॥ तच्छ्रुत्वातवपुत्रस्यशूरार्यसदृशंवचः॥ ३७॥ सारथि
र्हेमसंछन्नान्शनैरश्वानचोदयत्॥ गजाश्वरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानःपदातयः॥ ३८॥ एकविंशतिसाहस्राःसंयुगायावतस्थिरे ॥ नानादेशसमुद्भूतानानान
गरवासिनः॥ ३९॥ अवस्थितास्तदायोधाःप्रार्थयंतोमहद्यशः॥ तेषामापततांतत्रसंहृष्टानांपरस्परं ॥ ४० ॥ संमर्दःसुमहान्जज्ञेघोररूपोभयानकः ॥ भीम
सेनस्तदाराजन्धृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥ ४१ ॥ बलेनचतुरंगेणनानादेश्यानवारयत्॥ भीममेवाभ्यवर्त्ततरणेन्येतुपदातयः॥ ४२॥ प्रक्ष्वेड्यास्फोट्यसंहृष्टावीरलो
कंयियासवः॥ आसाद्यभीमसेनंतुसंरब्धायुद्धदुर्मदाः॥ ४३ ॥ धार्त्तराष्ट्राविनेदुर्हिनान्यामकथयन्कथां ॥ परिवार्यरणेभीमंनिजघ्नुस्तेसमंततः ॥ ४४ ॥ सव
ध्यमानःसमरेपदातिगणसंवृतः॥ नचचालततःस्थानान्मैनाकइवपर्वतः॥ ४५ ॥ तेतुक्रुद्धामहाराजपांडवस्यमहारथं॥ निग्रहीतुंप्रवृत्ताहियोधांश्चान्यानवा
रयत्॥४६॥ अक्रुध्यतरणेभीमस्तैस्तदापर्यवस्थितैः॥ सोवतीर्यरथात्तूर्णंपदातिःसमवस्थितः॥४७॥ जातरूपप्रतिच्छन्नांप्रगृह्यमहतींगदां॥ अवधीत्तावका
न्योधान्दंडपाणिरिवांतकः॥४८॥ विप्रहीणरथाश्वांस्तानवधीत्पुरुषर्षभः॥ एकविंशतिसाहस्रान्पदातीन्समपोथयत् ॥ ४९॥ हत्वातत्पुरुषानीकंभीमःसत्य
पराक्रमः॥ धृष्टद्युम्नंपुरस्कृत्यनचिरात्प्रत्यदृश्यत॥ ५०॥ पादातानिहताभूमौशिश्यिरेरुधिरोक्षिताः॥ संभग्नाइववातेनकर्णिकाराःसुपुष्पिताः॥ ५१ ॥ नाना
शस्त्रसमायुक्तानानाकुंडलधारिणः॥ नानाजात्याहतास्तत्रनानादेशसमागताः॥ ५२ ॥ पताकाध्वजसंछन्नंपदातीनांमहद्बलं॥ निकृत्तंविबभौरौद्रंघोररूपं
भयावहं॥ ५३॥ युधिष्ठिरपुरोगाश्चसहसैन्यामहारथाः॥ अभ्यधावन्महात्मानंपुत्रंदुर्योधनंतव॥ ५४॥ तेसर्वेतावकान्दृष्ट्वामहेष्वासान्पराङ्मुखान्॥ नात्य
वर्त्तततेपुत्रंवेलेवमकरालयं॥ ५५॥ तदद्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौरुषं॥ यदेकंसहिताःपार्थानशेकुरतिवर्त्तितुं॥ ५६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५७॥५८॥५९ ॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ सन्निवृत्तेइति ॥१॥२॥ ३ ॥ ४ ॥

नातिदूरापयातंतुकृतबुद्धिंपलायने॥ दुर्योधनःस्वकंसैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतं ॥ ५७ ॥ नतंदेशंप्रपश्यामिपृथिव्यांपर्वतेषुच ॥ यत्रयातान्नवाहन्युःपांडवाःकिं
स्तेनवः॥ ५८॥ अल्पंचबलमेतेषांकृष्णौचभृशविक्षतौ ॥ यदिसर्वेत्रतिष्ठामोध्रुवंनोविजयोभवेत् ॥ ५९ ॥ विप्रयातांस्तुवोभिन्नान्पांडवाःकृतविप्रियाः ॥
अनुसृत्यहनिष्यंतिश्रेयान्नःसमरेवधः॥ ६० ॥ शृण्वंतुक्षत्रियाःसर्वेयावंतोत्रसमागताः ॥ यदाशूरंचभीरुंचमारयत्यंतकःसदा॥ ६१॥ कोनमूढोनयुध्येतपु
रुषःक्षत्रियोध्रुवं॥ श्रेयोनोभीमसेनस्यक्रुद्धस्याभिमुखेस्थितं ॥ ६२ ॥ सुखःसांग्रामिकोमृत्युःक्षत्रधर्मेणयुध्यतां ॥ मर्त्येनावश्यमर्तव्यंगृहेष्वपिकदाचन॥
॥ ६३ ॥ युध्यतःक्षत्रधर्मेणमृत्युरेषसनातनः ॥ हत्वेहसुखमाप्नोतिहतःप्रेत्यमहत्फलं ॥ ६४ ॥ नयुद्धधर्माच्छ्रेयान्वैपंथाःस्वर्गस्यकौरवाः ॥ अचिरेणैवताँल्लो
कान्हतोयुद्धेसमश्नुते॥ ६५॥ श्रुत्वातद्वचनंतस्यपूजयित्वाचपार्थिवाः॥ पुनरेवाभ्यवर्त्तंतपांडवानाततायिनः ॥ ६६ ॥ तानापततएवाशुव्यूढानीकाःप्रहारि
णः॥ प्रत्युद्ययुस्तदापार्थाजयगृद्धाःप्रमन्यवः॥६७॥ धनंजयोरथेनाजावभ्यवर्त्ततवीर्यवान्॥ विश्रुतंत्रिषुलोकेषुव्याक्षिपन्गांडिवंधनुः॥ ६८॥ माद्रीपुत्रौच
शकुनिंसात्यकिश्चमहाबलः॥ जवेनाभ्यपतन्हृष्टायत्तावैतावकंबलं॥ ६९॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेएकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥ ॥७॥
संजयउवाज सन्निवृत्तेजनौघेतुशाल्वोम्लेच्छगणाधिपः॥ अभ्यवर्त्ततसंक्रुद्धःपांडवानांमहद्बलं॥ १ ॥ आस्थायसुमहानागंप्रभिन्नंपर्वतोपमं ॥ दृप्तमैरा
वतप्रख्यममित्रगणमर्दनं॥ २ ॥ योसौमहान्भद्रकुलप्रसूतःसुपूजितोधार्त्तराष्ट्रेणनित्यं ॥ सुकल्पितःशास्त्रविनिश्चयज्ञैःसदोपवाह्यःसमरेषुराजन् ॥ ३ ॥ त
मास्थितोराजवरोबभूवयथोदयस्थःसविताक्षपांते॥ सतेननागप्रवरेणराजन्नभ्युद्ययौपांडुसुतान्समेतान् ॥ ४ ॥ सितैःपृषत्कैर्विददारवेगैर्महेंद्रवज्रप्रतिमैः
सुघोरैः॥ ततःशरान्वैसृजतोमहारणेयोधांश्चराजन्नयतोयमालयं ॥ ५॥ नास्यांतरंददृशुःस्वेपरेवायथापुरावज्रधरस्यदैत्याः ॥ ऐरावणस्थस्यचमूविमर्देऽदै
त्याःपुरावासवस्येवराजन्॥ ६ ॥ तेपांडवाःसोमकाःसृंजयाश्चतमेकनागंददृशुःसमंतात् ॥ सहस्रशोवैविचरंतमेकंयथामहेंद्रस्यगजंसमीपे ॥ ७ ॥ संद्राव्य
माणंतुबलंपरेषांपरीतकल्पंविबभौसमंततः॥ नैवावतस्थेसमरेभृशंभयाद्विमृद्यमानंतुपरस्परंतदा॥ ८॥

पुरापूर्वंवज्रधरस्यऐरावणस्थस्यवासवस्यपुराप्रथमेचमूविमर्देदैत्याअदैत्यादेवाश्चयथाअंतरंनददृशुस्तथास्वेपरेचअस्यशाल्वस्यांतरंनददृशुरित्यन्वयः इवशब्दोवाक्यालंकारे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२३॥ ततःप्रभग्नासहसामहाचमूःसापांडवीतेननराधिपेन॥ दिशश्चतस्रःसहसाविधावितागजेंद्रवेगंतमपारयंती॥ ९ ॥ दृष्ट्वाचतांवेगवतींप्रभग्नांसर्वेत्वदीयायुधि
योधमुख्याः॥ अपूजयंस्तेतुनराधिपंतंदध्मुश्चशंखान्शशिसन्निकाशान्॥ १० ॥ श्रुत्वानिनादंत्वथकौरवाणांहर्षाद्विमुक्तंसहशंखशब्दैः॥ सेनापतिःपांडव
सृंजयानांपांचालपुत्रोमम्रषेनकोपात्॥ ११ ॥ ततस्तुतंवैद्विरदंमहात्माप्रत्युद्ययौत्वरमाणोजयाय॥ जंभोयथाशक्रसमागमेवैनागेंद्रमैरावणमिंद्रवाह्यं॥
॥ १२ ॥ तमापतंतंसहसातुदृष्ट्वापांचालपुत्रंयुधिराजसिंहः॥ तंवैद्विपंप्रेषयामासतूर्णंवधायराजन्द्रुपदात्मजस्य॥ १३ ॥ सतंद्विपेंद्रंसहसापतंतमविध्यदग्नि
प्रतिमैःपृषत्कैः॥ कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः॥ १४ ॥ ततोपरान्पंचशतान्महात्मानाराचमुख्यान्विससर्जकुंभे॥ सतैस्तुविद्धःपर
मद्विपोरणेतदापरावृत्यभृशंप्रदुद्रुवे॥ १५॥ तंनागराजंसहसाप्रणुन्नंविद्राव्यमाणंविनिवर्त्यशाल्वः॥ तोत्रांकुशैःप्रेषयामासतूर्णंपंचालराजस्यरथंप्रदिश्य
॥ १६ ॥ दृष्ट्वापतंतंसहसातुनागंधृष्टद्युम्नःस्वरथाच्छीघ्रमेव॥ गदांप्रगृह्योग्रजवेनवीरोभूमिंप्रपन्नोभयविह्वलांगः॥ १७॥ सतंरथंहेमविभूषितांगंसाश्वंससूतं
सहसाविमृद्य॥ उत्क्षिप्यहस्तेननदन्महाद्विपोविपोथयामासवसुंधरातले॥ १८॥ पांचालराजस्यसुतंचदृष्ट्वातदार्दितंनागवरेणतेन॥ तमभ्यधावत्सहसाजवे
नभीमःशिखंडीचशिनेश्चनप्ता॥ १९॥ शरैश्चवेगंसहसानिगृह्यतस्याभितोव्यापततोगजस्य॥ ससंगृहीतोरथिभिर्गजोवैचचालतैर्वार्यमाणश्चसंख्ये॥ २०॥
ततःपृषत्कान्प्रववर्षराजासूर्योयथारश्मिजालंसमंतात्॥ तैराशुगैर्वध्यमानारथौघाःप्रदुद्रुवुःसहितास्तत्रतत्र॥ २१ ॥ तत्कर्मशाल्वस्यसमीक्ष्यसर्वेपांचाल
पुत्रान्नृपसृंजयाश्च॥ हाहाकारैर्नादयंतिस्मयुद्धेद्विपंसमंताद्रुरुधुर्नराग्र्याः॥ २२॥ पांचालपुत्रस्त्वरितस्तुशूरोगदांप्रगृह्याचलशृंगकल्पां॥ ससंभ्रमंभारतशत्रु
घातीजवेनवीरोनुससारनागं॥ २३॥ ततस्तुनागंधरणीधराभंमदंस्रवंतंजलदप्रकाशं॥ गदांसमाविध्यभृशंजघानपंचालराजस्यसुतस्तरस्वी॥ २४॥ सभि
न्नकुंभःसहसाविनद्यमुखात्प्रभूतंक्षतजंविमुंचन्॥ पपातनागोधरणीधराभःक्षितिप्रकंपाच्चलितोयथाद्रिः॥ २५॥ निपात्यमानेतुतदागजेंद्रेहाहाकृतेतवपु ॥२३॥
त्रस्यसैन्ये॥ सशाल्वराजस्यशिनिप्रवीरोजहारभल्लेनशिरःशितेन॥ २६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ सात्वतंकृतवर्माणं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

हृतोत्तमांगोयुधिसात्वतेनपपातभूमौसहनागराज्ञा ॥ यथाद्रिशृंगंसुमहत्प्रणुन्नंवज्रेणदेवाधिपचोदितेन ॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशाल्ववधेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ संजयउवाच तस्मिंस्तुनिहतेशूरेशाल्वेसमितिशोभने ॥ तवाभज्यद्बलंवेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १ ॥ तत्प्रभग्नंबलंदृष्ट्वाकृतवर्मामहारथः ॥ दधारसमरेशूरःशत्रुसैन्यंमहाबलः ॥ २ ॥ सन्निवृत्तास्तुतेशूरादृष्ट्वासात्वतमाहवे ॥ शैलोपमंस्थिरंराजन्कीर्यमाणंशरैर्युधि ॥ ३ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंकुरूणांपांडवैःसह ॥ निवृत्तानांमहाराजमृत्युंकृत्वानिवर्तनं ॥ ४ ॥ तत्राश्चर्यमभूद्युद्धंसात्वतस्यपरैःसह ॥ यदेकोवारयामासपांडुसेनांदुरासदां ॥ ५ ॥ तेषामन्योन्यसुहृदांकृतेकर्मणिदुष्करे ॥ सिंहनादःप्रहृष्टानांदिविस्पृक्सुमहानभूत् ॥ ६ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तान्पंचालान्भरतर्षभ ॥ शिनेर्नप्तामहाबाहुरन्वपद्यतसात्यकिः ॥ ७॥ ससमासाद्यराजानंक्षेमधूर्तिंमहाबलं ॥ सप्तभिर्निशितैर्बाणैरनयद्यमसादनं ॥ ८ ॥ तमायांतंमहाबाहुंप्रवपंतंशितान्शरान् ॥ जवेनाभ्यपतद्धीमान्हार्दिक्यःशिनिपुंगवं ॥ ९ ॥ सात्वतौचमहावीर्यौधन्विनौरथिनांवरौ ॥ अन्योन्यमभिधावेतांशस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ १० ॥ पांडवाःसहपंचालायोधाश्चान्येनृपोत्तमाः ॥ प्रेक्षकाःसमपद्यंततयोर्घोरेसमागमे ॥ ११ ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चवृष्ण्यंधकमहारथौ ॥ अभिजघ्नतुरन्योन्यंप्रहृष्टाविवकुंजरौ ॥ १२ ॥ चरंतौविविधान्मार्गान्हार्दिक्यशिनिपुंगवौ ॥ मुहुरंतर्दधातेतौबाणवृष्ट्यापरस्परं ॥ १३ ॥ चापवेगबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ॥ आकाशेसमपश्यामपतंगानिवशीघ्रगान् ॥ १४ ॥ तमेकंसत्यकर्माणमासाद्यहृदिकात्मजः ॥ अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरोहयान् ॥ १५ ॥ सदीर्घबाहुःसंक्रुद्धस्तोत्रार्दितइवद्विपः ॥ अष्टभिःकृतवर्माणमविध्यत्परमेषुभिः ॥ १६ ॥ ततःपूर्णायतोत्सृष्टैःकृतवर्माशिलाशितैः ॥ सात्यकिंत्रिभिराहत्यधनुरेकेनचिच्छिदे ॥ १७ ॥ निकृत्तंतद्धनुःश्रेष्ठमपास्यशिनिपुंगवः ॥ अन्यदादत्तवेगेनशैनेयःसशरंधनुः ॥ १८ ॥ तदादायधनुःश्रेष्ठंवरिष्ठःसर्वधन्विनां ॥ आरोप्यचधनुःशीघ्रंमहावीर्योमहाबलः ॥ १९ ॥ अमृष्यमाणोधनुषश्छेदनंकृतवर्मणा ॥ कुपितोतिरथःशीघ्रंकृतवर्माणमभ्ययात् ॥ २० ॥ ततःसुनिशितैर्बाणैर्दशभिःशिनिपुंगवः ॥ जघानसूतंचाश्वांश्चध्वजंचकृतवर्मणः ॥ २१ ॥ ततोराजन्महेष्वासःकृतवर्मामहारथः ॥ हताश्वसूतंसंप्रेक्ष्यरथंहेमपरिष्कृतं ॥ २२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोषेणमहताविष्टःशूलमुद्यम्यमारिष ॥ चिक्षेपभुजवेगेनजिघांसुःशिनिपुंगवं ॥ २३ ॥ तच्छूलंसात्वतोल्याजौनिर्भिद्यनिशितैःशरैः ॥ चूर्णितंपातयामासमो
हयन्निवमाधवं ॥ २४ ॥ ततोऽपरेणभल्लेनल्दृध्येनंसमताडयत् ॥ युयुधेयुयुधानेनहताश्वोहतसारथिः ॥ २५ ॥ कृतवर्माकृतस्तेनधरणीमन्वपद्यत ॥ तस्मिन्सा
॥२४॥ त्यकिनावीरेद्वैरथेविरथीकृते ॥ २६ ॥ समपद्यतसर्वेषांसैन्यानांसुमहद्भयं ॥ पुत्रस्यतवचात्यर्थंविषादःसमजायत ॥ २७ ॥ हतसूतेहताश्वेतुविरथेकृतवर्मणि ॥
हताश्वंचसमालक्ष्यहतसूतमरिंदम ॥ २८ ॥ अभ्यधावत्कृपोराजन्जिघांसुःशिनिपुंगवं ॥ तमारोप्यरथोपस्थेमिषतांसर्वधन्विनां ॥ २९ ॥ अपोवाहमहाबाहुं
तूर्णमायोधनादपि ॥ शैनेयेधिष्ठितेराजन्विरथेकृतवर्मणि ॥ ३० ॥ दुर्योधनबलंसर्वंपुनरासीत्पराङ्मुखं ॥ तत्परेनान्वबुध्यंतसैन्येनरजसावृताः ॥ ३१ ॥ ताव
काःप्रद्रुताराजन्दुर्योधनमृतेनृपं ॥ दुर्योधनस्तुसंप्रेक्ष्यभग्नंस्वबलमंतिकात् ॥ ३२ ॥ जवेनाभ्यपतत्तूर्णंसर्वांश्चैकोन्यवारयत् ॥ पांडूंश्चसर्वान्संक्रुद्धोधृष्टद्युम्नंच
पार्षतं ॥ ३३ ॥ शिखंडिनंद्रौपदेयान्पंचालानांचयेगणाः ॥ केकयान्सोमकांश्चैवसृंजयांश्चैवमारिष ॥ ३४ ॥ असंभ्रमंदुराधर्षःशितैर्बाणैरवाकिरत् ॥ अति
ष्ठदाहवेयत्तःपुत्रस्तवमहाबलः ॥ ३५ ॥ यथायज्ञेमहानग्निर्मंत्रपूतःप्रकाशवान् ॥ तथादुर्योधनोराजासंग्रामेसर्वतोभवत् ॥ ३६ ॥ तंपरेनाभ्यवर्त्तंतमर्त्यामृ
त्युमिवाहवे ॥ अथान्यंरथमास्थायहार्दिक्यःसमपद्यत ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसात्यकिकृतवर्मयुद्धेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच पुत्रस्तुतेमहाराजरथस्थोरथिनांवरः ॥ दुरुत्सहोबभौयुद्धेयथारुद्रःप्रतापवान् ॥ १ ॥ तस्यबाणसहस्रैस्तुप्रच्छन्नाह्यभवन्मही ॥ परांश्चसिषि
चेबाणैर्धाराभिरिवपर्वतान् ॥ २ ॥ नचसोस्तिपुमान्कश्चित्पांडवानांबलार्णवे ॥ हयोगजोरथोवापियःस्याद्बाणैरविक्षतः ॥ ३ ॥ यंयंहिसमरेयोधंप्रपश्यामि
विशांपते ॥ ससबाणैश्चितोभूद्वैपुत्रेणतवभारत ॥ ४ ॥ यथासैन्येनरजसासमुद्धूतेनवाहिनी ॥ प्रत्यदृश्यतसंछन्नातथाबाणैर्महात्मनः ॥ ५ ॥ बाणभूतामपश्या
मपृथिवींपृथिवीपते ॥ दुर्योधनेनप्रकृतांक्षिप्रहस्तेनधन्विना ॥ ६ ॥ तेषुयोधसहस्रेषुतावकेषुपरेषुच ॥ एकोदुर्योधनोह्यासीत्पुमानितिमतिर्मम ॥ ७ ॥ तत्रा
द्भुतमपश्यामतवपुत्रस्यविक्रमं ॥ यदेकंसहिताःपार्थानाभ्यवर्त्तंतभारत ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरंशतेनाजौविव्याधभरतर्षभ ॥ भीमसेनंचसप्तत्यासहदेवंचपंचभिः ॥२४॥
॥ ९ ॥ नकुलंचचतुःषष्ट्याधृष्टद्युम्नंचपंचभिः ॥ सप्तभिर्द्रौपदेयांश्चत्रिभिर्विव्याधसात्यकिं ॥ १० ॥ पुत्रइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

धनुश्चिच्छेद भल्लेनसहदेवस्यमारिष ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंमाद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ ११ ॥ अभ्यद्रवतराजानंप्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ॥ ततोदुर्योधनंसंख्येविव्या
धदशभिःशरैः ॥ १२ ॥ नकुलस्तुततोवीरोराजानंनवभिःशरैः ॥ घोररूपैर्महेष्वासोविव्याधचननादच ॥ १३ ॥ सात्यकिश्चैवराजानंशरेणानतपर्वणा ॥ द्रौ
पदेयास्त्रिसप्तत्याधर्मराजश्चपंचभिः ॥ १४ ॥ अशीत्याभीमसेनश्चशरैराजानमार्पयन् ॥ समंतात्कीर्यमाणस्तुबाणसंघैर्महात्मभिः ॥ १५ ॥ नचचालम
हाराजसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ लाघवंसौष्ठवंचापिवीर्यंचापिमहात्मनः ॥ १६ ॥ अतिसर्वाणिभूतानिददृशुःसर्वमानवाः ॥ धार्त्तराष्ट्राहिराजेंद्रयोधास्तुस्वल्प
मंतरं ॥ १७ ॥ अपश्यमानाराजानंपर्यवर्त्तंतदंशिताः ॥ तेषामापततांघोरस्तुमुलःसमपद्यत ॥ १८ ॥ क्षुब्धस्यहिसमुद्रस्यप्रावट्कालेयथास्वनः ॥ समासाद्य
रणेतेतुराजानमपराजितं ॥ १९ ॥ प्रत्युद्ययुर्महेष्वासाःपांडवानाततायिनः ॥ भीमसेनंरणेक्रुद्धोद्रोणपुत्रोन्यवारयत् ॥ २० ॥ नानाबाणैर्महाराजप्रमुक्तैःसर्व
तोदिशं ॥ नाज्ञायंतरणेवीरानदिशःप्रदिशःकुतः ॥ २१ ॥ तावुभौक्रूरकर्माणावुभौभारतदुःसहौ ॥ घोररूपमयुध्येतांकृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २२ ॥ त्रासयंतौदि
शःसर्वाज्याक्षेपकठिनत्वचौ ॥ शकुनिस्तुरणेवीरोयुधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २३ ॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासुबलस्यसुतोविभो ॥ नादंचकारबलवत्सर्वसैन्यानिको
पयन् ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नंतरेवीरंराजानमपराजितं ॥ अपोवाहरथेनाजौसहदेवःप्रतापवान् ॥ २५ ॥ अथान्यंरथमास्थायधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ शकुनिंनवभि
र्विध्वापुनर्विव्याधपंचभिः ॥ २६ ॥ ननादचमहानादंप्रवरःसर्वधन्विनां ॥ तद्युद्धमभवच्चित्रंघोररूपंचमारिष ॥ २७ ॥ प्रेक्षतांप्रीतिजननंसिद्धचारणसेवितं ॥
उलूकस्तुमहेष्वासंनकुलंयुद्धदुर्मदं ॥ २८ ॥ अभ्यद्रवदमेयात्माशरवर्षैःसमंततः ॥ तथैवनकुलःशूरःसौबलस्यसुतंरणे ॥ २९ ॥ शरवर्षेणमहतासमंतात्पर्य
वारयत् ॥ तौतत्रसमरेवीरौकुलपुत्रौमहारथौ ॥ ३० ॥ योधयंतावपश्येतांकृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ तथैवकृतवर्माणंशैनेयःशत्रुतापनः ॥ ३१ ॥ योधयञ्शुशुभे
राजन्बलिंशक्रइवाहवे ॥ दुर्योधनोधनुश्छित्वाधृष्टद्युम्नस्यसंयुगे ॥ ३२ ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनिशितैःशरैः ॥ धृष्टद्युम्नोपिसमरेप्रगृह्यपरमायुधं ॥
॥ ३३ ॥ राजानंयोधयामासपश्यतांसर्वधन्विनां ॥ तयोर्युद्धंमहच्चासीत्संग्रामेभरतर्षभ ॥ ३४ ॥ प्रभिन्नयोर्यथासक्तंमत्तयोर्वरहस्तिनोः ॥ गौतमस्तुरणेक्रुद्धोद्रौ
पदेयान्महाबलान् ॥ ३५ ॥ विव्याधबहुभिःशूरःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ तस्यतैरभवद्युद्धमिंद्रियैरिवदेहिनः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३७॥३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ पत्रंवाहनं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥७॥ ॥७॥

घोररूपमसंवार्यंनिर्मर्यादमवर्त्तत ॥ तेचसंपीडयामासुरिंद्रियाणीवबालिशं ॥ ३७ ॥ सचतान्प्रतिसंरब्धः प्रत्ययोधयदाहवे ॥ एवंचित्रमभूद्युद्धंतस्यतैःसहभारत ॥ ३८ ॥ उत्थायोत्थायहियथादेहिनामिंद्रियैर्विभो ॥ नराश्चैवनरैःसार्धंदंतिनोदंतिभिस्तथा ॥ ३९ ॥ हयाहयैःसमासक्तारथिनोरथिभिःसह ॥ संकुलंचाभवद्भूयोघोररूपंविशांपते ॥ ४० ॥ इदंचित्रमिदंघोरमिदंरौद्रमितिप्रभो ॥ युद्धान्यासन्महाराजघोराणिचबहूनिच ॥ ४१ ॥ तेसमासाद्यसमरेपरस्परमरिंदमाः ॥ व्यनदंश्चैवजघ्नुश्चसमासाद्यमहाहवे ॥ ४२ ॥ तेषांपत्रसमुद्भूतंरजस्तीव्रमदृश्यत ॥ वातेनचोद्धतंराजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः ॥ ४३ ॥ रथनेमिसमुद्भूतंनिःश्वासैश्चापिदंतिनां ॥ रजःसंध्याभ्रकलिलंदिवाकरपथंययौ ॥ ४४ ॥ रजसातेनसंपृक्तोभास्करोनिष्प्रभःकृतः ॥ संछादिताभवद्भूमिस्तेचशूरामहारथाः ॥ ४५ ॥ मुहूर्त्तादिवसंवृत्तंनीरजस्कंसमंततः ॥ वीरशोणितसिक्तायांभूमौभरतसत्तम ॥ ४६ ॥ उपाशाम्यत्ततस्तीव्रंतद्रजोघोरदर्शनं ॥ ततोपश्यमहंभूयोद्वंद्वयुद्धानिभारत ॥ ४७ ॥ यथाप्राणंयथाश्रेष्ठंमध्याह्नेवैसुदारुणं ॥ वर्मणांतत्रराजेंद्रव्यदृश्यंतोज्वलाःप्रभाः ॥ ४८ ॥ शब्दश्चतुमुलःसंख्येशराणांपततामभूत् ॥ महावेणुवनस्येवदह्यमानस्यपर्वते ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच

वर्त्तमानेतदायुद्धेघोररूपेभयानके ॥ अभज्यतबलंतत्रतवपुत्रस्यपांडवैः ॥ १ ॥ तांस्तुयत्नेनमहतासन्निवार्यमहारथान् ॥ पुत्रस्तेयोधयामासपांडवानामनीकिनीं ॥ २ ॥ निवृत्ताःसहसायोधास्तवपुत्रजयैषिणः ॥ सन्निवृत्तेषुतेष्वेवंयुद्धमासीत्सुदारुणं ॥ ३ ॥ तावकानांपरेषांचदेवासुररणोपमं ॥ परेषांतवसैन्येवानासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४ ॥ अनुमानेनयुध्यंतेसंज्ञाभिश्चपरस्परं ॥ तेषांक्षयोमहानासीद्युध्यतामितरेतरं ॥ ५ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाक्रोधेनमहतायुतः ॥ जिगीषमाणःसंग्रामेधार्त्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥ ६ ॥ त्रिभिःशारद्वतंविध्वारुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ चतुर्भिर्निजघानाश्वान्नाराचैःकृतवर्मणः ॥ ७ ॥ अश्वत्थामातुहार्दिक्यमपोवाहयशस्विनं ॥ अथशारद्वतोष्टाभिःप्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरं ॥ ८ ॥ ततोदुर्योधनोराजारथान्सप्तशतान्रणे ॥ प्रैषयद्यत्रराजासौधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ तेरथारथिभिर्युक्तामनोमारुतरंहसः ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेकौंतेयस्यरथंप्रति ॥ १० ॥ तेसमंतान्महाराजपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥ अदृश्यंसायकैश्चक्रुर्मेघाइवदिवाकरं ॥ ११ ॥

वर्त्तमानेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥

तेदृष्ट्वाधर्मराजानंकौरवेयैस्तथाकृतं॥ नाम्रष्यंतसुसंरब्धाःशिखंडिप्रमुखारथाः ॥ १२ ॥ रथैरश्ववरैर्युक्तैःकिंकिणीजालसंवृतैः ॥ आजग्मुरथरक्षंतःकुंतीपु
त्रंयुधिष्ठिरं॥ १३॥ ततःप्रववृतेरौद्रःसंग्रामःशोणितोदकः ॥ पांडवानांकुरूणांचयमराष्ट्रविवर्धनः॥ १४ ॥ रथान्सप्तशतान्हत्वाकुरूणामाततायिनां ॥ पांड
वाःसहपंचालैःपुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १५ ॥ तत्रयुद्धंमहच्चासीत्तवपुत्रस्यपांडवैः ॥ नचतत्तादृशंदृष्टंनैवचापिपरिश्रुतं ॥ १६ ॥ वर्त्तमानेतदायुद्धेनिर्मर्या
देसमंततः ॥ वध्यमानेषुयोधेषुतावकेष्वितरेषुच ॥ १७॥ विनदत्सुचयोधेषुशंखवर्यैश्चपूरितैः॥ उत्क्रुष्टैःसिंहनादैश्चगर्जितैश्चैवधन्विनां ॥ १८ ॥ अतिप्र
वृत्तेयुद्धेचछिद्यमानेषुमर्मसु ॥ धावमानेषुयोधेषुजयगृद्धिषुमारिष ॥ १९ ॥ संहारेसर्वतोजातेपृथिव्यांशोकसंभवे ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणांसीमंतोद्धरणेत
था ॥ २० ॥ निर्मर्यादेमहायुद्धेवर्त्तमानेसुदारुणे॥ प्रादुरासन्विनाशायतदोत्पाताःसुदारुणाः ॥ २१ ॥ चचालशब्दंकुर्वाणासपर्वतवनामही ॥ सदंडाःसो
ल्मुकाराजन्कीर्यमाणाःसमंततः॥ २२॥ उल्काःपेतुर्दिवोभूमावाहत्यरविमंडलं॥ विष्वग्वाताःप्रादुरासन्नीचैःशर्करवर्षिणः ॥ २३ ॥ अश्रूणिमुमुचुर्नागावे
पथुंचास्पृशन्भृशं॥ एतान्घोराननादृत्यसमुत्पातान्सुदारुणान्॥ २४॥ पुनर्युद्धायसंयत्ताःक्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः ॥ रमणीयेकुरुक्षेत्रेपुण्येस्वर्गंयियासवः॥
॥ २५॥ ततोगांधारराजस्यपुत्रःशकुनिरब्रवीत्॥युद्ध्यध्वमग्रतोयावत्पृष्ठतोहन्मिपांडवान्॥ २६॥ ततोनःसंप्रयातानांमद्रयोधास्तरस्विनः॥ हृष्टाःकिलकिला
शब्दमकुर्वंतपरेतथा॥ २७॥ अस्मांस्तुपुनरासाद्यलब्धलक्षादुरासदाः॥ शरासनानिधुन्वंतःशरवर्षैरवाकिरन् ॥ २८ ॥ ततोहतंपरैस्तत्रमद्रराजबलंतदा॥ दु
र्योधनबलंदृष्ट्वापुनरासीत्पराङ्मुखं॥ २९॥ गांधारराजस्तुपुनर्वाक्यमाहततोबली॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञायुध्यध्वंकिंसृतेनवः॥ ३०॥ अनीकंदशसाहस्रमश्वा
नांभरतर्षभ॥ आसीद्गांधारराजस्यविशालप्रासयोधिनां॥ ३१॥ बलेनतेनविक्रम्यवर्त्तमानेजनक्षये॥ पृष्ठतःपांडवानीकमभ्यघ्नन्निशितैःशरैः ॥ ३२॥ त
दभ्रमिववातेनक्षिप्यमाणंसमंततः॥ अभज्यतमहाराजपांडूनांसुमहद्बलं॥ ३३॥ ततोयुधिष्ठिरःप्रेक्ष्यभग्नंस्वबलमंतिकात्॥ अभ्यनोदयदव्यग्रःसहदेवंमहा
बलं॥ ३४॥ असौसुबलपुत्रोनोजघनंपीड्यदंशितः॥ सैन्यानिसूदयत्येषपश्यपांडवदुर्मतिं ॥ ३५ ॥ गच्छत्वंद्रौपदेयैश्चशकुनिंसौबलंजहि॥ रथानीकमहंध
क्ष्येपंचालसहितोनघ॥ ३६॥ गच्छंतुकुंजराःसर्वेवाजिनश्चसहत्वया॥ पादाताश्चत्रिसाहस्राःशकुनिंतैर्वृतोजहि॥ ३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥६०॥६१॥६२॥६३॥

ततोगजाःसप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः ॥ पंचचाश्वसहस्राणिसहदेवश्चवीर्यवान् ॥ ३८ ॥ पादाताश्चत्रिसाहस्राद्रौपदेयाश्चसर्वशः ॥ रणेत्वभ्यद्रवंस्तेतु शकुनिंयुद्धदुर्मदं ॥ ३९ ॥ ततस्तुसौबलोराजन्नभ्यतिक्रम्यपांडवान् ॥ जघानपृष्ठतःसेनांजयगृद्धःप्रतापवान् ॥ ४० ॥ अश्वारोहास्तुसंरब्धाःपांडवानांतरस्विनां ॥ प्राविशन्सौबलानीकमभ्यतिक्रम्यतान्रथान् ॥ ४१ ॥ तेतत्रसादिनःशूराःसौबलस्यमहद्बलं ॥ रणमध्येव्यतिष्ठंतशरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४२ ॥ तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितं ॥ प्रावर्त्ततमहद्युद्धंराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ ४३ ॥ उपारमंतज्याशब्दाःप्रेक्षकारथिनोभवन् ॥ नहिस्वेषांपरेषांवाविशेषःप्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥ शूरबाहुविसृष्टानांशक्तीनांभरतर्षभ ॥ ज्योतिषामिवसंपातमपश्यन्कुरुपांडवाः ॥ ४५ ॥ ऋष्टिभिर्विमलाभिश्चतत्रतत्रविशांपते ॥ संपतंतीभिराकाशमावृतंबह्वशोभत ॥ ४६ ॥ प्रासानांपततांराजन्रूपमासीत्समंततः ॥ शलभानामिवाकाशेतदाभरतसत्तम ॥ ४७ ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगाविप्रविद्धैर्नियंतृभिः ॥ हयाःपरिपतंतिस्मशतशोथसहस्रशः ॥ ४८ ॥ अन्योन्यंपरिपिष्टाश्चसमासाद्यपरस्परं ॥ आविक्षताःस्मदृश्यंतेवमंतोरुधिरंमुखैः ॥ ४९ ॥ ततोभवत्तमोघोरंसैन्येनरजसावृते ॥ तानपाक्रमतोद्राक्षंतस्माद्देशादरिंदम ॥ ५० ॥ अश्वान्राजन्मनुष्यांश्चरजसासंवृतेसति ॥ भूमौनिपतिताश्चान्येवमंतोरुधिरंबहु ॥ ५१ ॥ केशाकेशिसमालग्नानशेकुश्चेष्टितुंनराः ॥ अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्योविकर्षंतोमहाबलाः ॥ ५२ ॥ मल्लाइवसमासाद्यनिजघ्नुरितरेतरं ॥ अश्वैश्चव्यपकृष्यंतबहवोत्रगतासवः ॥ ५३ ॥ भूमौनिपतिताश्चान्येबहवोविजयैषिणः ॥ तत्रतत्रव्यदृश्यंतपुरुषाःशूरमानिनः ॥ ५४ ॥ रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरवकृष्टशिरोरुहैः ॥ व्यदृश्यतमहीकीर्णाशतशोथसहस्रशः ॥ ५५ ॥ दूरंनशक्यंतत्रासीद्गंतुमश्वेनकेनचित् ॥ साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृतेवसुधातले ॥ ५६ ॥ रुधिरोक्षितसन्नाहैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः ॥ नानाप्रहरणैर्घोरैःपरस्परवधैषिभिः ॥ ५७ ॥ सुसन्निकृष्टैःसंग्रामेहतभूयिष्ठसैनिकैः ॥ समुहूर्त्तंततोयुध्वासौबलोथविशांपते ॥ ५८ ॥ षट्साहस्रैर्हयैःशिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ तथैवपांडवानीकंरुधिरेणसमुक्षितं ॥ ५९ ॥ षट्साहस्रैर्हयैःशिष्टैरपायाच्छ्रांतवाहनं ॥ अश्वारोहाश्चपांडूनामब्रुवन्रुधिरोक्षिताः ॥ ६० ॥ सुसन्निकृष्टेसंग्रामेभूयिष्ठेत्यक्तजीविताः ॥ नहिशक्यंरथैर्योद्धुंकुतएवमहागजैः ॥ ६१ ॥ रथानेवरथायांतुकुंजराःकुंजरानपि ॥ प्रतियातोहिशकुनिःस्वमनीकमवस्थितः ॥ ६२ ॥ नपुनःसौबलोराजायुद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ततस्तुद्रौपदेयाश्चतेचमत्तामहाद्विपाः ॥ ६३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

प्रययुर्यत्रपांचाल्योधृष्टद्युम्नोमहारथः ॥ सहदेवोपिकौरव्यरजोमेघेसमुत्थिते ॥ ६४ ॥ एकाकीप्रययौतत्रयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ ततस्तेषुप्रयातेषुशकुनिःसौ
बलःपुनः ॥ ६५ ॥ पार्श्वतोभ्यहनत्क्रुद्धोधृष्टद्युम्नस्यवाहिनीं ॥ तत्पुनस्तुमुलंयुद्धंप्राणांस्त्यक्त्वाऽभ्यवर्त्तत ॥ ६६ ॥ तावकानांपरेषांचपरस्परवधैषिणां ॥ तेचा
न्योन्यमवैक्षंततस्मिन्वीरसमागमे ॥ ६७ ॥ योधाःपर्यपतन्राजन्शतशोथसहस्रशः ॥ असिभिश्छिद्यमानानांशिरसांलोकसंक्षये ॥ ६८ ॥ प्रादुरासीन्महा
न्शब्दस्तालानांपततामिव ॥ विमुक्तानांशरीराणांछिन्नानांपततांभुवि ॥ ६९ ॥ सायुधानांचबाहूनामूरूणांचविशांपते ॥ आसीत्कटकटाशब्दःसुमहाँल्लो
महर्षणः ॥ ७० ॥ निघ्नंतोनिशितैःशस्त्रैर्भ्रातॄन्पुत्रान्सखीनपि ॥ योधाःपरिपतंतिस्मयथामिषकृतेखगाः ॥ ७१ ॥ अन्योन्यंप्रतिसंरब्धाःसमासाद्यपरस्परं ॥
अहंपूर्वमहंपूर्वमितिनिघ्नन्सहस्रशः ॥ ७२ ॥ संघातेनासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः ॥ हयाःपरिपतंतिस्मशतशोथसहस्रशः ॥ ७३ ॥ स्फुरतांप्रतिपिष्टानामश्वा
नांशीघ्रगामिनां ॥ स्तनतांचमनुष्याणांसन्नद्धानांविशांपते ॥ ७४ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासशब्दश्चतुमुलःसमपद्यत ॥ भिंदतांपरमर्माणिराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ ७५ ॥
श्रमाभिभूताःसंरब्धाःश्रांतवाहाःपिपासवः ॥ विक्षताश्चशितैःशस्त्रैरभ्यवर्त्तंततावकाः ॥ ७६ ॥ मत्तारुधिरगंधेनबहवोत्रविचेतसः ॥ जघ्नुःपरान्स्वकांश्चैवप्राप्ता
न्प्राप्ताननंतरान् ॥ ७७ ॥ बहवश्चगतप्राणाःक्षत्रियाजयगृद्धिनः ॥ भूमावभ्यपतन्राजन्शरवृष्टिभिरावृताः ॥ ७८ ॥ वृकगृध्रशृगालानांतुमुलेमोदनेहनि ॥
आसीद्बलक्षयोघोरस्तवपुत्रस्यपश्यतः ॥ ७९ ॥ नराश्वकायैःसंछन्नाभूमिरासीद्विशांपते ॥ रुधिरोदकचित्राचभीरूणांभयवर्धिनी ॥ ८० ॥ असिभिःपट्टिशैः
शूलैस्तक्षमाणाःपुनःपुनः ॥ तावकाःपांडवेयाश्चनन्यवर्त्तंतभारत ॥ ८१ ॥ प्रहरंतोयथाशक्तियावत्प्राणस्यधारणं ॥ योधाःपरिपतंतिस्मवमंतोरुधिरंव्रणैः ॥
॥ ८२ ॥ शिरोगृहीत्वाकेशेषुकबंधःस्मप्रदृश्यते ॥ उद्यम्यचशितंखड्गंरुधिरेणपरिप्लुतं ॥ ८३ ॥ तथोत्थितेषुबहुषुकबंधेषुनराधिप ॥ तथारुधिरगंधेनयोधाःक
श्मलमाविशन् ॥ ८४ ॥ मंदीभूतेततःशब्देपांडवानांमहद्बलं ॥ अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्ततसौबलः ॥ ८५ ॥ ततोभ्यधावंस्त्वरिताःपांडवाजयगृद्धिनः ॥ प
दातयश्चनागाश्वसादिनश्चोद्यतायुधाः ॥ ८६ ॥ कोष्टकीकृत्यचाप्येनंपरिक्षिप्यचसर्वशः ॥ शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्युद्धपारंतितीर्षवः ॥ ८७ ॥ त्वदीयास्तांस्तुसंप्रे
क्ष्यसर्वतःसमभिद्रुतान् ॥ रथाश्वपत्तिद्विरदाःपांडवानभिदुद्रुवुः ॥ ८८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

केचित्पदातयःपद्भिर्मुष्टिभिश्चपरस्परं ॥ निजघ्नुःसमरेशूराःक्षीणशस्त्रास्ततोपतन् ॥ ८९ ॥ रथेभ्योरथिनःपेतुर्द्विपेभ्योहस्तिसादिनः ॥ विमानेभ्योदिवोभ्रष्टाः
॥२७॥ सिद्धाःपुण्यक्षयादिव ॥ ९० ॥ एवमन्योन्यमायत्तायोधाजग्मुर्महाहवे ॥ पितॄन्भ्रातॄन्वयस्यांश्चपुत्रानपितथापरे ॥ ९१ ॥ एवमासीदमर्यादंयुद्धंभरतसत्तम ॥
प्रासासिबाणकलिलंवर्त्तमानेसुदारुणे ॥ ९२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
संजयउवाच तस्मिन्शब्देमृदौजातेपांडवैर्निहतेबले ॥ अश्वैःसप्तशतैःशिष्टैरुपावर्त्ततसौबलः ॥ १ ॥ सयात्वावाहिनींतूर्णमब्रवीत्त्वरयन्युधि ॥ युद्ध्यध्वमि
तिसंहृष्टाःपुनःपुनररिंदमाः ॥ २ ॥ अपृच्छत्क्षत्रियांस्तत्रकनुराजामहाबलः ॥ शकुनेस्तद्वचःश्रुत्वातमूचुर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ असौतिष्ठतिकौरव्योरणमध्येमहाबलः ॥
यत्रैतत्सुमहच्छत्रंपूर्णचंद्रसमप्रभं ॥ ४ ॥ यत्रतेसतनुत्राणारथास्तिष्ठंतिदंशिताः ॥ यत्रैषतुमुलःशब्दःपर्जन्यनिनदोपमः ॥ ५ ॥ तत्रगच्छद्रुतंराजंस्ततोद्रक्ष्य
सिकौरवं ॥ एवमुक्तस्तुतैर्योधैःशकुनिःसौबलस्तदा ॥ ६ ॥ प्रययौतत्रयत्रासौपुत्रस्तवनराधिप ॥ सर्वतःसंवृतोवीरैःसमरेचित्रयोधिभिः ॥ ७ ॥ ततोदुर्योधनं
दृष्ट्वारथानीकेव्यवस्थितं ॥ सरथांस्तावकान्सर्वान्हर्षयन्शकुनिस्ततः ॥ ८ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यंहृष्टरूपोविशांपते ॥ कृतकार्यमिवात्मानंमन्यमानोब्रवीन्नृपं ॥
॥ ९ ॥ जहिराजन्रथानीकमश्वाःसर्वेजितामया ॥ नात्यक्त्वाजीवितंसंख्येशक्योजेतुंयुधिष्ठिरः ॥ १० ॥ हतेतस्मिन्रथानीकेपांडवेनाभिपालिते ॥ गजानेता
न्हनिष्यामःपदातींश्चेतरांस्तथा ॥ ११ ॥ श्रुत्वातुवचनंतस्यतावकाजयगृद्धिनः ॥ जवेनाभ्यपतन्हृष्टाःपांडवानामनीकिनीं ॥ १२ ॥ सर्वेविवृततूणीराःप्रगृही
तशरासनाः ॥ शरासनानिधुन्वानाःसिंहनादान्प्रणेदिरे ॥ १३ ॥ ततोज्यातलनिर्घोषःपुनरासीद्विशांपते ॥ प्रादुरासीच्छराणांचसुमुक्तानांसुदारुणः ॥ १४ ॥
तान्समीपगतान्दृष्ट्वाजवेनोद्यतकार्मुकान् ॥ उवाचदेवकीपुत्रंकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ १५ ॥ चोदयाश्वानसंभ्रांतःप्रविशैतद्बलार्णवं ॥ अंतमद्यगमिष्यामिशत्रू
णांनिशितैःशरैः ॥ १६ ॥ अष्टादशदिनान्यद्ययुद्धस्यास्यजनार्दन ॥ वर्त्तमानस्यमहतःसमासाद्यपरस्परं ॥ १७ ॥ अनंतकल्पाध्वजिनीभूत्वाह्येषांमहात्मनां ॥
क्षयमद्यगतायुद्धेपश्यदैवंयथाविधं ॥ १८ ॥ समुद्रकल्पंचबलंधार्त्तराष्ट्रस्यमाधव ॥ अस्मानासाद्यसंजातंगोष्पदोपममच्युत ॥ १९ ॥ हतेभीष्मेतुसंदध्याच्छि ॥२७॥
वंस्यादिहमाधव ॥ नचतत्कृतवान्मूढोधार्त्तराष्ट्रःसुबालिशः ॥ २० ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पापकंप्रचरिष्यतिआचरिष्यतिधार्तराष्ट्रइतिशेषः

उक्तंभीष्मेणयद्वाक्यंहितंतथ्यंचमाधव॥ तच्चापिनासौकृतवान्वीतबुद्धिःसुयोधनः॥ २१ ॥ तस्मिंस्तुतुमुलेभीष्मेप्रच्युतेधरणीतले॥ नजानेकारणंकिंतुयेनयु
द्धमवर्त्तत॥ २२ ॥ मूढांस्तुसर्वथामन्येधार्त्तराष्ट्रान्सुबालिशान्॥ पतितेशांतनोःपुत्रेयेऽकार्षुःसंयुगंपुनः॥ २३ ॥ अनंतरंचनिहतेद्रोणेब्रह्मविदांवरे॥ राधेयेच
विकर्णेचनैवाशाम्यतवैशसं॥ २४ ॥ अल्पावशिष्टेसैन्येस्मिन्सूतपुत्रेचपातिते॥ सपुत्रेवैनरव्याघ्रेनैवाशाम्यतवैशसं ॥ २५॥ श्रुतायुषिहतेवीरेजलसंधेचपौ
रवे॥ श्रुतायुधेचनृपतौनैवाशाम्यतवैशसं॥ २६॥ भूरिश्रवसिशल्येचशाल्वेचैवजनार्दन ॥ आवंत्येषुचवीरेषुनैवाशाम्यतवैशसं ॥ २७ ॥ जयद्रथेचनिहते
राक्षसेचाप्यलायुधे॥बाह्लिकेसोमदत्तेचनैवाशाम्यतवैशसं॥२८॥ भगदत्तेहतेशूरेकांबोजेचसुदारुणे॥ दुःशासनेचनिहतेनैवाशाम्यतवैशसं॥ २९॥ दृष्ट्वावि
निहतान्शूरान्पृथङ्मांडलिकान्नृपान्॥ बलिनश्चरणेकृष्णनैवाशाम्यतवैशसं॥ ३० ॥ अक्षौहिणीपतीन्दृष्ट्वाभीमसेननिपातितान्॥ मोहाद्वायदिवालोभा
न्नैवाशाम्यतवैशसं॥ ३१ ॥ कोनुराजकुलेजातःकौरवेयोविशेषतः॥ निरर्थकंमहद्वैरंकुर्यादन्यःसुयोधनात् ॥ ३२ ॥ गुणतोभ्यधिकान्ज्ञात्वाबलतःशौर्यतो
पिवा॥ अमूढःकोनुयुद्ध्येतजानन्प्राज्ञोहिताहितं ॥ ३३॥ यन्नतस्यमनोह्यासीत्त्वयोक्तस्यहितंवचः॥ प्रशमेपांडवैःसार्धंसोन्यस्यश्शृणुयात्कथं ॥ ३४ ॥ येन
शांतनवोवीरोद्रोणोविदुरएवच॥ प्रत्याख्याताःशमस्यार्थेकिंनुतस्याद्यभेषजं ॥ ३५॥ मौर्ख्याद्येनपितावृद्धःप्रत्याख्यातोजनार्दन॥ तथामाताहितंवाक्यंभा
षमाणाहितैषिणी॥ ३६ ॥ प्रत्याख्याताह्यसत्कृत्यसकस्मैरोचयेद्वदन्॥ कुलांतकरणोव्यक्तंजातएषजनार्दन॥ ३७॥ तथास्यदृश्यतेचेष्टानीतिश्चैवविशांपते॥
नैषदास्यतिनोराज्यमितिमेमतिरच्युत॥ ३८॥ उक्तोहंबहुशस्तातविदुरेणमहात्मना॥ नजीवन्दास्यतेभागंधार्त्तराष्ट्रस्तुमानद ॥ ३९ ॥ यावत्प्राणाधरिष्यंति
धार्त्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः॥ तावद्युष्मास्वपापेषुप्रचरिष्यतिपापकं॥ ४० ॥ नचयुक्तोन्यथाजेतुमृतेयुद्धेनमाधव ॥ इत्यब्रवीत्सदामांहिविदुरःसत्यदर्शनः॥ ४१ ॥ त
त्सर्वमद्यजानामिव्यवसायंदुरात्मनः॥ यदुक्तंवचनंतेनविदुरेणमहात्मना ॥ ४२ ॥ योहिश्रुत्वावचःपथ्यंजामदग्न्याद्यथातथं ॥ अवामन्यतदुर्बुद्धिर्ध्रुवंनाश
मुखेस्थितः॥ ४३॥ उक्तंहिबहुशःसिद्धैर्जातमात्रेसुयोधने॥ एनंप्राप्यदुरात्मानंक्षयंक्षत्रंगमिष्यति॥ ४४ ॥ तदिदंवचनंतेषांनिरुक्तंवैजनार्दन ॥ क्षयंयाता
हिराजानोदुर्योधनकृतेभृशं॥ ४५॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोद्यसर्वान्रणेयोधान्निहनिष्यामिमाधव ॥ क्षत्रियेषुहतेष्वाशुशून्येचशिबिरेकृते ॥ ४६ ॥ वधायचात्मनोस्माभिःसंयुगंरोचयिष्यति ॥ तदंतंहिभवेद्वैरमनु
मानेनमाधव ॥ ४७ ॥ एवंपश्यामिवार्ष्णेयचिंतयन्प्रज्ञयास्वया ॥ विदुरस्यचवाक्येनचेष्टयाचदुरात्मनः ॥ ४८ ॥ तस्माद्याहिचमूंवीरयावद्धन्मिशितैःशरैः ॥
दुर्योधनंमहाबाहोवाहिनींचास्यसंयुगे ॥ ४९ ॥ क्षेममद्यकरिष्यामिधर्मराजस्यमाधव ॥ हत्वैतद्दुर्बलंसैन्यंधार्त्तराष्ट्रस्यपश्यतः ॥ ५० ॥ संजयउवाच अ
भीषुहस्तोदाशार्हस्तथोक्तःसव्यसाचिना ॥ तद्बलौघममित्राणामभीतःप्राविशद्बलात् ॥ ५१ ॥ कुंतखड्गशरैर्घोरंशक्तिकंटकसंकुलं ॥ गदापरिघपंथानंरथनाग
महाद्रुमं ॥ ५२ ॥ हयपत्तिलताकीर्णंगाहमानोमहायशाः ॥ व्यचरत्तत्रगोविंदोरथेनातिपताकिना ॥ ५३ ॥ तेहयाःपांडुराराजन्वहंतोर्जुनमाहवे ॥ दिक्षुसर्वा
स्वदृश्यंतदाशार्हेणप्रचोदिताः ॥ ५४ ॥ ततःप्रायाद्रथेनाजौसव्यसाचीपरंतपः ॥ किरन्शरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधाराघनोयथा ॥ ५५ ॥ प्रादुरासीन्महान्शब्दः
शराणांनतपर्वणां ॥ इषुभिश्छाद्यमानानांसमरेसव्यसाचिना ॥ ५६ ॥ असज्जंतस्तनुत्रेषुशरौघाःप्रापतन्भुवि ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शागांडीवप्रेषिताःशराः ॥
॥ ५७ ॥ नरान्नागान्समाहत्यहयांश्चापिविशांपते ॥ अपतंतरणेबाणाःपतंगाइवघोषिणः ॥ ५८ ॥ आसीत्सर्वमवच्छन्नंगांडीवप्रेषितैःशरैः ॥ नप्राज्ञायंतसम
रेदिशोवाप्रदिशोपिवा ॥ ५९ ॥ सर्वमासीज्जगत्पूर्णंपार्थनामांकितैःशरैः ॥ रुक्मपुंखैस्तैलधौतैःकर्मारपरिमार्जितैः ॥ ६० ॥ तेदह्यमानाःपार्थेनपावकेनेवकुं
जराः ॥ पार्थंनप्राजहुर्घोरावध्यमानाःशितैःशरैः ॥ ६१ ॥ शरचापधरःपार्थःप्रज्वलन्निवभास्करः ॥ ददाहसमरेयोधान्कक्षमग्निरिवज्वलन् ॥ ६२ ॥ यथाव
नांतेवनपैर्विसृष्टःकक्षंदहेत्कृष्णगतिःसुघोषः ॥ भूरिद्रुमंशुष्कलतावितानंभृशंसमृद्धोज्वलनःप्रतापी ॥ ६३ ॥ एवंसनाराचगणप्रतापीशरार्चिरुच्चावचति
ग्मतेजाः ॥ ददाहसर्वांतवपुत्रसेनाममृष्यमाणस्तरसातरस्वी ॥ ६४ ॥ तस्येषवःप्राणहराःसुमुक्तानासज्जन्वैवर्मसुरुक्मपुंखाः ॥ नचद्वितीयंप्रमुमोचबाणंनरे
हयेवापरमद्विपेवा ॥ ६५ ॥ अनेकरूपाकृतिभिर्हिबाणैर्महारथानीकमनुप्रविश्य ॥ सएवएकस्तवपुत्रस्यसेनांजघानदैत्यानिववज्रपाणिः ॥ ६६ ॥ इतिश्री
महाभारतेशल्यपर्वणिसंकुलयुद्धेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच पश्यतांयतमानानांशूराणामनिव ॥२८॥
र्त्तिनां ॥ संकल्पमकरोन्मोघंगांडीवेनधनंजयः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥-२॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥

इंद्राशनिसमस्पर्शानविषह्यान्महौजसः॥ विसृजन्दृश्यतेबाणान्धारामुंचन्निवांबुदः ॥ २॥ तत्सैन्यंभरतश्रेष्ठवध्यमानंकिरीटिना॥ संप्रदुद्रावसंग्रामात्तवपुत्रस्यपश्यतः॥ ३॥ पितॄन्भ्रातॄन्परित्यज्यवयस्यानपिचापरे ॥हतधुर्यारथाःकेचिद्धतसूतास्तथापरे॥ ४ ॥ भग्नाक्षयुगचक्रेषाःकेचिदासन्विशांपते ॥ अन्येषांसायकाःक्षीणास्तथान्येबाणपीडिताः॥ ५॥ अक्षतायुगपत्केचित्प्राद्रवन्भयपीडिताः ॥ केचित्पुत्रानुपादायहतभूयिष्ठबांधवाः ॥ ६॥ विचुक्रुशुःपितॄंस्त्वन्येसहायानपरेपुनः॥ बांधवांश्चनरव्याघ्रभ्रातॄन्संबंधिनस्तथा ॥ ७॥ दुद्रुवुःकेचिदुत्सृज्यतत्रतत्रविशांपते ॥ बहवोत्रभृशंविद्धामुह्यमानामहारथाः॥ ८ ॥ निःश्वसंतिस्मदृश्यंतेपार्थबाणहतानराः॥ तानन्येरथमारोप्यत्वाश्वास्यचमुहूर्त्तकं ॥९॥ विश्रांताश्चवितृष्णाश्चपुनर्युद्धायजग्मिरे ॥तानपास्यगताःकेचित्पुनरेवयुयुत्सवः॥ १० ॥ कुर्वंतस्तवपुत्रस्यशासनंयुद्धदुर्मदाः ॥ पानीयमपरेपीत्वापर्याश्वास्यचवाहनं ॥ ११ ॥ वर्माणिचसमारोप्यकेचिद्भरतसत्तम ॥ समाश्वास्यापरेभ्रातॄन्निक्षिप्यशिबिरेपिच ॥ १२ ॥ पुत्रानन्येपितॄनन्येपुनर्युद्धमरोचयन्॥ सज्जयित्वारथान्केचिद्यथामुख्यंविशांपते ॥ १३ ॥ आप्लुत्यपांडवानीकंपुनर्युद्धमरोचयन्॥ तेशूराःकिंकिणीजालैःसमाच्छन्नाबभासिरे॥ १४॥ त्रैलोक्यविजयेयुक्तायथादैतेयदानवाः॥ आगम्यसहसाकेचिद्रथैःस्वर्णविभूषितैः॥ १५॥ पांडवानामनीकेषुधृष्टद्युम्नमयोधयन्॥ धृष्टद्युम्नोपिपांचाल्यःशिखंडीचमहारथः ॥ १६ ॥ नाकुलिस्तुशतानीकोरथानीकमयोधयन् ॥ पांचाल्यस्तुततःक्रुद्धःसैन्येनमहतावृतः॥ १७॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तावकान्हंतुमुद्यतः॥ ततस्त्वापततस्तस्यतवपुत्रोजनाधिप ॥ १८॥ बाणसंघाननेकान्वैप्रेषयामासभारत॥ धृष्टद्युम्नस्ततोराजंस्तवपुत्रेणधन्विना॥ १९॥ नाराचैरर्धनाराचैर्बहुभिःक्षिप्रकारिभिः॥ वत्सदंतैश्चबाणैश्चकर्मारपरिमार्जितैः॥ २० ॥ अश्वांश्चचतुरोहत्वाबाह्वोरुरसिचार्पयत् ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासस्तोत्रार्दितइवद्विपः॥ २१ ॥ तस्याश्वांश्चतुरोबाणैःप्रेषयामासमृत्यवे॥ सारथेश्चास्यभल्लेनशिरःकायादपाहरत्॥ २२॥ ततोदुर्योधनोराजापृष्ठमारुह्यवाजिनः॥ अपाक्रामद्धतरथोनातिदूरमरिंदमः॥ २३॥ दृष्ट्वातुहतविक्रांतंस्वमनीकंमहाबलः॥ तवपुत्रोमहाराजप्रययौयत्रसौबलः॥ २४॥ ततोरथेषुभग्नेषुत्रिसाहस्रामहाद्विपाः॥ पांडवान्रथिनःसर्वान्समंतात्पर्यवारयन्॥ २५॥ तेवृताःसमरेपंचगजानीकेनभारत॥ अशोभंतमहाराजग्रहाव्याप्ताघनैरिव॥ २६॥

ततोर्जुनोमहाराजलब्धलक्षोमहाभुजः ॥ विनिर्ययौरथेनैवश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ २७ ॥ तैःसमंतात्परिवृतःकुंजरैःपर्वतोपमैः ॥ नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्ग
॥२९॥ जानीकमयोधयत् ॥ २८ ॥ तत्रैकबाणनिहतानपश्याममहागजान् ॥ पतितान्पात्यमानांश्चनिर्भिन्नान्सव्यसाचिना ॥ २९ ॥ भीमसेनस्तुतान्दृष्ट्वानागान्म
त्तगजोपमः ॥ करेणादायमहतींगदामभ्यपतद्बली ॥ ३० ॥ अथाप्लुत्यरथात्तूर्णंदंडपाणिरिवांतकः ॥ तमुद्यतगदंदृष्ट्वापांडवानांमहारथं ॥ ३१ ॥ वित्रेसुस्ताव
काःसैन्याःशकृन्मूत्रेचसुसुवुः ॥ आविग्नंचबलंसर्वंगदाहस्तेवृकोदरे ॥ ३२ ॥ गदयाभीमसेनेनभिन्नकुंभान्रजस्वलान् ॥ धावमानानपश्यामकुंजरान्पर्वतोप
मान् ॥ ३३ ॥ प्राद्रवन्कुंजरास्तेतुभीमसेनगदाहताः ॥ पेतुरार्त्तस्वरंकृत्वाछिन्नपक्षाइवाद्रयः ॥ ३४ ॥ प्रभिन्नकुंभांस्तुबहून्द्रवमाणानितस्ततः ॥ पतमानांश्च
संप्रेक्ष्यवित्रेसुस्तवसैनिकाः ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरोपिसंक्रुद्धोमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ गार्ध्रपत्रैःशितैर्बाणैर्निन्युर्वैयमसादनं ॥ ३६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुसमरेपराजित्यन
राधिपं ॥ अपक्रांतेतवसुतेहयपृष्ठंसमाश्रिते ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वाचपांडवान्सर्वान्कुंजरैःपरिवारितान् ॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजंसहसासमुपाद्रवत् ॥ ३८ ॥ पुत्रःपांचाल
राजस्यजिघांसुःकुंजरान्ययौ ॥ अदृष्ट्वातुरथानीकेदुर्योधनमरिंदमं ॥ ३९ ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्रक्कनुदुर्योधनो
गतः ॥ ४० ॥ तेपश्यमानाराजानंवर्त्तमानेजनक्षये ॥ मन्वानानिहतंतत्रतवपुत्रंमहारथाः ॥ ४१ ॥ विवर्णवदनाभूत्वापर्यपृच्छंततेसुतं ॥ आहुःकेचिद्धतेसूतेप्र
यातोयत्रसौबलः ॥ ४२ ॥ हित्वापांचालराजस्यतदनीकंदुरुत्सहं ॥ अपरेत्वब्रुवंस्तत्रक्षत्रियाभृशविक्षताः ॥ ४३ ॥ दुर्योधनेनकिंकार्यंद्रक्ष्यध्वंयदिजीवति ॥ यु
द्ध्यध्वंसहिताःसर्वेकिंवोराजाकरिष्यति ॥ ४४ ॥ तेक्षत्रियाःक्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ॥ शरैःसंपीड्यमानास्तुनातिव्यक्तमथाब्रुवन् ॥ ४५ ॥ इदंसर्वंबलंहन्मो
येनस्मपरिवारिताः ॥ एतेसर्वेगजान्हत्वाउपयांतिस्मपांडवाः ॥ ४६ ॥ श्रुत्वातुवचनंतेषामश्वत्थामामहाबलः ॥ भित्वापांचालराजस्यतदनीकंदुरुत्सहं ॥
॥ ४७ ॥ कृपश्चकृतवर्माचप्रययौयत्रसौबलः ॥ रथानीकंपरित्यज्यशूराःसुदृढधन्विनः ॥ ४८ ॥ ततस्तेषुप्रयातेषुधृष्टद्युम्नपुरस्कृताः ॥ आययुःपांडवाराजन्विनि
घ्नंतःस्मतावकान् ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वातुतानापततःसंप्रहृष्टान्महारथान् ॥ पराक्रांतास्ततोवीरानिराशाजीवितेतदा ॥ ५० ॥ विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकंबलं ॥ प ॥२९॥
रिक्षीणायुधान्दृष्ट्वातानहंपरिवारितान् ॥ ५१ ॥ राजन्बलेनव्यंगेनत्यक्त्वाजीवितमात्मनः ॥ आत्मनापंचमोयुद्ध्यंपांचालस्यबलेनह ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ गजानीकेइति ॥ १ ॥

तस्मिन्देशेव्यवस्थाययत्रशारद्वतःस्थितः ॥ संप्रद्रुतावयंपंचकिरीटिशरपीडिताः ॥ ५३ ॥ धृष्टद्युम्नंमहारौद्रंतत्रनाभूद्रणोमहान् ॥ जितास्तेनवयंसर्वेव्यपया
मरणात्ततः ॥ ५४ ॥ अथापश्यंसात्यकिंतमुपायातंमहारथं ॥ रथैश्चतुःशतैर्वीरोमामभ्यद्रवदाहवे ॥ ५५ ॥ धृष्टद्युम्नादहंमुक्तःकथंचिच्छ्रांतवाहनात् ॥ पतितो
माधवानीकंदुष्कृतीनरकंयथा ॥ ५६ ॥ तत्रयुद्धमभूद्घोरंमुहूर्त्तमतिदारुणं ॥ सात्यकिस्तुमहाबाहुर्ममहत्वापरिच्छदं ॥ ५७ ॥ जीवग्राहमगृह्णान्मांमूर्छितंपति
तंभुवि ॥ ततोमुहूर्त्तादिवतद्गजानीकमविध्यत ॥ ५८ ॥ गदयाभीमसेनेननाराचैरर्जुनेनच ॥ अभिपिष्टैर्महानागैःसमंतात्पर्वतोपमैः ॥ ५९ ॥ नातिप्रसिद्धै
वगतिःपांडवानामजायत ॥ रथमार्गंततश्चक्रेभीमसेनोमहाबलः ॥ ६० ॥ पांडवानांमहाराजव्यपाकर्षन्महागजान् ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवकृतवर्माचसात्व
तः ॥ ६१ ॥ अपश्यंतोरथानीकेदुर्योधनमरिंदमं ॥ राजानंमृगयामासुस्तवपुत्रंमहारथं ॥ ६२ ॥ परित्यज्यचपांचाल्यंप्रयातायत्रसौबलः ॥ राज्ञोदर्शनसंविग्ना
वर्त्तमानेजनक्षये ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिदुर्योधनापयानेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच गजानी
केहतेतस्मिन्पांडुपुत्रेणभारत ॥ वध्यमानेबलेचैवभीमसेनेनसंयुगे ॥ १ ॥ चरंतंचतथादृष्ट्वाभीमसेनमरिंदमं ॥ दंडहस्तंयथाक्रुद्धमंतकंप्राणहारिणं ॥ २ ॥ स
मेत्यसमरेराजन्हतशेषाःसुतास्तव ॥ अदृश्यमानेकौरव्येपुत्रेदुर्योधनेतव ॥ ३ ॥ सोदर्याःसहिताभूत्वाभीमसेनमुपाद्रवन् ॥ दुर्मर्षणःश्रुतांतश्चजैत्रोभूरिब
लोरविः ॥ ४ ॥ जयत्सेनःसुजातश्चतथादुर्विषहोरिहा ॥ दुर्विमोचननामाचदुष्प्रधर्षस्तथैवच ॥ ५ ॥ श्रुतर्वाचमहाबाहुःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ इत्येतेसहिताभू
त्वातवपुत्राःसमंततः ॥ ६ ॥ भीमसेनमभिद्रुत्यरुरुधुःसर्वतोदिशं ॥ ततोभीमोमहाराजस्वरथंपुनरास्थितः ॥ ७ ॥ मुमोचनिशितान्बाणान्पुत्राणांतवमर्मसु ॥
तेकीर्यमाणाभीमेनपुत्रास्तवमहारणे ॥ ८ ॥ भीमसेनमुपासेदुःप्रवणादिवकुंजरं ॥ ततःक्रुद्धोरणेभीमःशिरोदुर्मर्षणस्यह ॥ ९ ॥ क्षुरप्रेणप्रमथ्याशुपातया
मासभूतले ॥ ततोपरेणभल्लेनसर्वावरणभेदिना ॥ १० ॥ श्रुतांतमवधीद्भीमस्तवपुत्रंमहारथः ॥ जयत्सेनंततोविध्वानाराचेनहसन्निव ॥ ११ ॥ पातयामास
कौरव्यंरथोपस्थादरिंदमः ॥ सपपातरथाद्राजन्भूमौतूर्णममारच ॥ १२ ॥ श्रुतर्वातुततोभीमंक्रुद्धोविव्याधमारिष ॥ शतेनगृध्रवाजानांशराणांनतपर्वणां ॥
॥ १३ ॥ ततःक्रुद्धोरणेभीमोजैत्रंभूरिबलंरविं ॥ त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्छद्विषाग्निप्रतिमैःशरैः ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

तेहतान्यपतन्भूमौस्यंदनेभ्योमहारथाः॥ वसंतेपुष्पशबलानिकृत्ताइवकिंशुकाः॥ १५ ॥ ततोपरेणभल्लेनतीक्ष्णेनचपरंतपः ॥ दुर्विमोचनमाहत्यप्रेषयामा
सम्रुत्यवे॥ १६॥ सहतःप्रापतद्भूमौस्वरथाद्रथिनांवरः ॥ गिरेस्तुकूटजोभग्नोमारुतेनेवपादपः ॥ १७ ॥ दुष्प्रधर्षंततश्चैवसुजातंचसुतंतव ॥ एकैकंन्यहनत्सं
ख्येद्वाभ्यांद्वाभ्यांचमूमुखे॥१८॥तौशिलीमुखविद्धांगौपेततूरथसत्तमौ॥ ततःपतंतंसमरेअभिवीक्ष्यसुतंतव॥१९॥ भल्लेनपातयामासभीमोदुर्विषहंरणे॥ स
पपातहतोवाहात्पश्यतांसर्वधन्विनां॥ २० ॥ दृष्ट्वातुनिहतान्भ्रातॄन्बहूनेकेनसंयुगे ॥ अमर्षवशमापन्नःश्रुतर्वाभीममभ्ययात् ॥ २१ ॥ विक्षिपन्सुमहच्चापं
कार्तस्वरविभूषितं॥ विसृजन्सायकांश्चैवविषाग्निप्रतिमान्बहून्॥ २२ ॥ सतुराजन्धनुश्छित्वापांडवस्यमहामृधे ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंविंशत्यासमवाकिरत्
॥ २३ ॥ ततोन्यद्धनुरादायभीमसेनोमहाबलः॥ अवाकिरत्तवसुतंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ २४ ॥ महदासीत्तयोर्युद्धंचित्ररूपंभयानकं ॥ यादृशंसमरेपूर्वंजंभ
वासवयोर्युधि॥ २५॥ तयोस्तत्रशितैर्मुक्तैर्यमदंडनिभैःशरैः॥ समाच्छन्नाधरासर्वाखंदिशोविदिशस्तथा ॥ २६ ॥ ततःश्रुतर्वासंक्रुद्धोधनुरादायसायकैः॥
भीमसेनंरणेराजन्बाह्वोरुरसिचार्पयत्॥२७॥ सोतिविद्धोमहाराजतवपुत्रेणधन्विना॥ भीमःसंचुक्षुभेक्रुद्धःपर्वणीवमहोदधिः॥२८॥ ततोभीमोरुषाविष्टःपु
त्रस्यतवमारिष॥ सारथिंचतुरश्चाश्वान्शरैर्निन्येयमक्षयं ॥ २९ ॥ विरथंतंसमालक्ष्यविशिखैर्लोमवाहिभिः ॥ अवाकिरदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवं ॥
॥ ३० ॥ श्रुतर्वाविरथोराजन्नाददेखङ्गचर्मणी॥ अथास्याददतःखड्गंशतचंद्रंचभानुमत्॥ ३१ ॥ क्षुरप्रेणशिरःकायात्पातयामासपांडवः॥ छिन्नोत्तमांगस्य
ततःक्षुरप्रेणमहात्मना॥ ३२॥ पपातकायःसरथाद्वसुधामनुनादयन्॥ तस्मिन्निपतितेवीरेतावकाभयमोहिताः ॥ ३३ ॥ अभ्यद्रवंतसंग्रामेभीमसेनंयुयुत्स
वः॥ तानापततएवाशुहतशेषाद्बलार्णवात्॥ ३४॥ दंशितान्प्रतिजग्राहभीमसेनःप्रतापवान्॥ तेतुतंवैसमासाद्यपरिवव्रुःसमंततः ॥ ३५॥ ततस्तुसंवृतोभीम
स्तावकान्निशितैःशरैः॥ पीडयामासतान्सर्वान्सहस्राक्षइवासुरान्॥ ३६॥ ततःपंचशतान्हत्वासवरूथान्महारथान् ॥ जघानकुंजरानीकंपुनःसप्तशतंयुधि॥
॥ ३७॥ हत्वाशतसहस्राणिपत्तीनांपरमेषुभिः॥ वाजिनांचशतान्यष्टौपांडवःस्मविराजते॥३८॥ भीमसेनस्तुकौंतेयोहत्वायुद्धेसुतांस्तव ॥ मेनेकृतार्थमात्मा
नंसफलंजन्मचप्रभो॥ ३९ ॥ तंतथायुद्ध्यमानंचविनिघ्नंतंचतावकान्॥ ईक्षितुंनोत्सहंतेस्मतवसैन्यानराधिप॥ ४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ दुर्योधनइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

विद्राव्यचकुरून्सर्वांस्तांश्चहत्वापदानुगान् ॥ दोर्भ्यांशब्दंततश्चक्रेत्रासयानोमहाद्विपान् ॥ ४१ ॥ हतभूयिष्ठयोधातुतवसेनाविशांपते ॥ किंचिच्छेषामहाराज कृपणंसमपद्यत ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिएकादशधार्तराष्ट्रवधेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच दुर्योधनो महाराजसुदर्शश्चापितेसुतः ॥ हतशेषौतदासंख्येवाजिमध्येव्यवस्थितौ ॥ १ ॥ ततोदुर्योधनंदृष्ट्वावाजिमध्येव्यवस्थितं ॥ उवाचदेवकीपुत्रःकुंतीपुत्रंधनंजयं ॥ २ ॥ शत्रवोहतभूयिष्ठाज्ञातयःपरिपालिताः ॥ गृहीत्वासंजयंचासौनिवृत्तःशिनिपुंगवः ॥ ३ ॥ परिश्रांतश्चनकुलःसहदेवश्चभारत ॥ योधयित्वारणेपापान्धार्त्तराष्ट्रान्सहानुगान् ॥ ४ ॥ दुर्योधनमभित्यज्यत्रयएतेव्यवस्थिताः ॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रौणिश्चैवमहारथः ॥ ५ ॥ असौतिष्ठतिपांचाल्यःश्रियापरमयायुतः ॥ दुर्योधनबलंहत्वासहसर्वैःप्रभद्रकैः ॥ ६ ॥ असौदुर्योधनःपार्थवाजिमध्येव्यवस्थितः ॥ छत्रेणध्रियमाणेनप्रेक्षमाणोमुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ प्रतिव्यूह्यबलंसर्वंरणमध्येव्यवस्थितः ॥ एनंहत्वाशितैर्बाणैःकृतकृत्योभविष्यसि ॥ ८ ॥ गजानीकंहतंदृष्ट्वात्वांचप्राप्तमरिंदम ॥ यावन्नविद्रवंत्येतेतावज्जहिसुयोधनं ॥ ९ ॥ यातुकश्चित्तुपांचाल्यंक्षिप्रमागम्यतामिति ॥ परिश्रांतबलस्तातनैषमुच्येतकिल्बिषी ॥ १० ॥ हत्वातवबलंसर्वंसंग्रामेधृतराष्ट्रजः ॥ जितान्पांडुसुतान्मत्वारूपंधारयतेमहत् ॥ ११ ॥ निहतंस्वबलंदृष्ट्वापीडितंचापिपांडवैः ॥ ध्रुवमेष्यतिसंग्रामेवधायैवात्मनोनृपः ॥ १२ ॥ एवमुक्तःफाल्गुनस्तुकृष्णंवचनमब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रसुताःसर्वेहताभीमेनमाधव ॥ १३ ॥ यावेतावास्थितौकृष्णतावद्यनभविष्यतः ॥ हतोभीष्मोहतोद्रोणःकर्णोवैकर्त्तनोहतः ॥ १४ ॥ मद्रराजोहतःशल्योहतःकृष्णजयद्रथः ॥ हयाःपंचशताःशिष्टाःशकुनेःसौबलस्यच ॥ १५ ॥ रथानांतुशतेशिष्टेद्वेएवतुजनार्दन ॥ दंतिनांचशतंसाग्रंत्रिसाहस्राःपदातयः ॥ १६ ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवत्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा ॥ उलूकःशकुनिश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ १७ ॥ एतद्बलमभूच्छेषंधार्त्तराष्ट्रस्यमाधव ॥ मोक्षोननूनंकालात्तुविद्यतेभुविकस्यचित् ॥ १८ ॥ तथाविनिहतेसैन्येपश्यदुर्योधनंस्थितं ॥ अद्याह्नाहिमहाराजोहतामित्रोभविष्यति ॥ १९ ॥ नहिमेमोक्ष्यतेकश्चित्परेषामिहचिंतये ॥ येत्वद्यसमरंकृष्णनहास्यंतिमदोत्कटाः ॥ २० ॥ तान्वैसर्वान्हनिष्यामियद्यपिस्युर्नमानुषाः ॥ अद्ययुद्धेसुसंक्रुद्धोदीर्घंराज्ञःप्रजागरं ॥ २१ ॥ अपनेष्यामिगांधारंघातयित्वाशितैःशरैः ॥ निकृत्यावैदुराचारोयानिरत्नानिसौबलः ॥ २२ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सभायामहरद्द्यूतेपुनस्तान्याहराम्यहं ॥ अद्यताअपिरोत्स्यंतिसर्वानागपुरेस्त्रियः ॥ २३ ॥ श्रुत्वापतींश्चपुत्रांश्चपांडवैर्निहतान्युधि ॥ समाप्तमद्यवैकर्मसर्वंकृष्ण
भविष्यति ॥ २४ ॥ अद्यदुर्योधनोदीप्तांश्रियंप्राणांश्चमोक्ष्यति ॥ नापयातिभयात्कृष्णसंग्रामाद्यदिचेन्मम ॥ २५ ॥ निहतंविद्धिवार्ष्णेयधार्त्तराष्ट्रंसुबालिशं ॥
ममत्वेतदशक्तंवैवाजिव्रंदमरिंदम ॥ २६ ॥ सोढुंज्यातलनिर्घोषंयाहियावन्निहन्म्यहं ॥ एवमुक्तस्तुदाशार्हःपांडवेनयशस्विना ॥ २७ ॥ अचोदयद्धयान्राजन्
दुर्योधनबलंप्रति ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्यत्रयःसज्जामहारथाः ॥ २८ ॥ भीमसेनोर्जुनश्चैवसहदेवश्चमारिष ॥ प्रययुःसिंहनादेनदुर्योधनजिघांसया ॥ २९ ॥ ता
न्प्रेक्ष्यसहितान्सर्वान्जवेनोद्यतकार्मुकान् ॥ सौबलोभ्यद्रवद्युद्धेपांडवानाततायिनः ॥ ३० ॥ सुदर्शनस्तवसुतोभीमसेनंसमभ्ययात् ॥ सुशर्माशकुनिश्चैवयु
युधातेकिरीटिना ॥ ३१ ॥ सहदेवंतवसुतोहयपृष्ठगतोभ्ययात् ॥ ततोहियत्नतःक्षिप्रंतवपुत्रोजनाधिप ॥ ३२ ॥ प्रासेनसहदेवस्यशिरसिप्राहरद्भृशं ॥ सोपा
विशद्रथोपस्थेतवपुत्रेणताडितः ॥ ३३ ॥ रुधिराप्लुतसर्वांगआशीविषइवश्वसन् ॥ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांसहदेवोविशांपते ॥ ३४ ॥ दुर्योधनंशरैस्तीक्ष्णैःसंक्रुद्धः
समवाकिरत् ॥ पार्थोपियुधिविक्रम्यकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ ३५ ॥ शूराणामश्वपृष्ठेभ्यःशिरांसिनिचकर्तह ॥ तदनीकंतदापार्थोव्यधमद्बहुभिःशरैः ॥ ३६ ॥ पा
तयित्वाहयान्सर्वांस्त्रिगर्त्तानांरथान्ययौ ॥ ततस्तेसहिताभूत्वात्रिगर्तानांमहारथाः ॥ ३७ ॥ अर्जुनंवासुदेवंचशरवर्षैरवाकिरन् ॥ सत्यकर्माणमाक्षिप्यक्षुरप्रेण
महायशाः ॥ ३८ ॥ ततोस्यस्यंदनस्येषांचिच्छिदेपांडुनंदनः ॥ शिलाशितेनचविभोक्षुरप्रेणमहायशाः ॥ ३९ ॥ शिरश्चिच्छेदसहसातप्तकुंडलभूषणं ॥ सत्येषु
मथचादत्तयोधानांमिषतांततः ॥ ४० ॥ यथासिंहोवनेराजन्मृगंपरिबुभुक्षितः ॥ तंनिहत्यततःपार्थःसुशर्माणंत्रिभिःशरैः ॥ ४१ ॥ विध्वातानहनत्सर्वान्रथा
न्रुक्मविभूषितान् ॥ ततःप्रायात्त्वरन्पार्थोदीर्घकालंसुसंव्रतं ॥ ४२ ॥ मुंचन्क्रोधविषंतीक्ष्णंप्रस्थलाधिपतिंप्रति ॥ तमर्जुनःपृषत्कानांशतेनभरतर्षभ ॥ ४३ ॥
पूरयित्वाततोवाहान्प्राहरत्तस्यधन्विनः ॥ ततःशरंसमादाययमदंडोपमंतदा ॥ ४४ ॥ सुशर्माणंसमुद्दिश्यचिक्षेपाशुहसन्निव ॥ सशरःप्रेषितस्तेनक्रोधदीप्तेन
धन्विना ॥ ४५ ॥ सुशर्माणंसमासाद्यबिभेदहृदयंरणे ॥ सगतासुर्महाराजपपातधरणीतले ॥ ४६ ॥ नंदयन्पांडवान्सर्वान्व्यथयंश्चापितावकान् ॥ सुशर्माणं
रणेहत्वापुत्रानस्यमहारथान् ॥ ४७ ॥ सप्तचाष्टौचत्रिंशच्चसायकैरनयत्क्षयं ॥ ततोस्यनिशितैर्बाणैःसर्वान्हत्वापदानुगान् ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६॥५७॥ इतिशल्यपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तविंशोऽध्याय ः ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥

अभ्यगाद्भारतींसेनांहतशेषांमहारथः ॥ भीमस्तुसमरेक्रुद्धःपुत्रंतवजनाधिप ॥ ४९ ॥ सुदर्शनमदृश्यंतंशरैश्चक्रेहसन्निव ॥ ततोस्यप्रहसन्क्रुद्धःशिरःकायादपाहरत् ॥ ५० ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसहतःप्रापतद्भुवि ॥ तस्मिंस्तुनिहतेवीरेततस्तस्यपदानुगाः ॥ ५१ ॥ परिवव्रूरणेभीमंकिरंतोविविधान्शरान् ॥ ततस्तुनिशितैर्बाणैस्तवानीकंवृकोदरः ॥ ५२ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शैःसमंतात्पर्यवाकिरत् ॥ ततःक्षणेनतद्भीमोन्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ तेषुतूत्साद्यमानेषुसेनाध्यक्षामहारथाः ॥ भीमसेनंसमासाद्यततोयुद्ध्यंतभारत ॥ ५४ ॥ सतान्सर्वान्शरैर्घोरैरवाकिरतपांडवः ॥ तथैवतावकाराजन्पांडवेयान्महारथान् ॥ ५५ ॥ शरवर्षेणमहतासमंतात्पर्यवारयन् ॥ व्याकुलंतदभूत्सर्वंपांडवानांपरैःसह ॥ ५६ ॥ तावकानांचसमरेपांडवेयैर्युयुत्सतां ॥ तत्रयोधास्तदापेतुःपरस्परसमाहताः ॥ उभयोःसेनयोराजन्संशोचंतःस्मबांधवान् ॥ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिसुशर्मवधेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ संजयउवाच

तस्मिन्प्रवृत्तेसंग्रामेगजवाजिनरक्षये ॥ शकुनिःसौबलोराजन्सहदेवंसमभ्ययात् ॥ १ ॥ ततोस्यापततस्तूर्णंसहदेवःप्रतापवान् ॥ शरौघान्प्रेषयामासपतंगानिवशीघ्रगान् ॥ २ ॥ उलूकश्चरणेभीमंविव्याधदशभिःशरैः ॥ शकुनिश्चमहाराजभीमंविध्वात्रिभिःशरैः ॥ ३ ॥ सायकानांनवत्यावैसहदेवमवाकिरत् ॥ तेशूराःसमरेराजन्समासाद्यपरस्परं ॥ ४ ॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैःकंकबर्हिणवाजितैः ॥ स्वर्णपुंखैःशिलाधौतैराकर्णप्रहितैःशरैः ॥ ५ ॥ तेषांचापभुजोत्सृष्टाशरवृष्टिर्विशांपते ॥ आच्छादयद्दिशःसर्वाधाराइवपयोमुचः ॥ ६ ॥ ततःक्रुद्धोरणेभीमःसहदेवश्चभारत ॥ चेरतुःकदनंसंख्येकुर्वंतौसुमहाबलौ ॥ ७ ॥ ताभ्यांशरशतैश्छन्नंतद्बलंतवभारत ॥ सांधकारमिवाकाशमभवत्तत्रतत्रह ॥ ८ ॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिःशरच्छन्नैर्विशांपते ॥ तत्रतत्रवृतोमार्गोविकर्षद्भिर्हतान्बहून् ॥ ९ ॥ निहतानांहयानांचसहैवहयसादिभिः ॥ वर्मभिर्विनिकृत्तैश्चप्रासैश्छिन्नैश्चमारिष ॥ १० ॥ ऋष्टिभिःशक्तिभिश्चैवसासिप्रासपरश्वधैः ॥ संछन्नापृथिवीजज्ञेकुसुमैःशबलाइव ॥ ११ ॥ योधास्तत्रमहाराजसमासाद्यपरस्परं ॥ व्यचरंतरणेक्रुद्धाविनिघ्नंतःपरस्परं ॥ १२ ॥ उद्वृत्तनयनैरोषात्संदष्टौष्ठपुटैर्मुखैः ॥ सकुंडलैर्महीच्छन्नापद्मकिंजल्कसन्निभैः ॥ १३ ॥ भुजैश्छिन्नैर्महाराजनागराजकरोपमैः ॥ सांगदैःसतनुत्रैश्चसासिप्रासपरश्वधैः ॥ १४ ॥ कबंधैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि ॥ क्रव्यादगणसंछन्नाघोराभूत्पृथिवीविभो ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ रणेवीरशब्दविशिष्टे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अल्पावशिष्टेसैन्येतुकौरवेयान्महाहवे ॥ प्रहृष्टाःपांडवाभूत्वानिन्यिरेयमसादनं ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरेशूरःसौबलेयःप्रतापवान् ॥ प्रासेनसहदेवस्यशिरसि
प्राहरद्भृशं ॥ १७ ॥ सविह्वलोमहाराजरथोपस्थउपाविशत् ॥ सहदेवंतथादृष्ट्वाभीमसेनःप्रतापवान् ॥ १८ ॥ सर्वसैन्यानिसंक्रुद्धोवारयामासभारत ॥ निर्बि
भेदचनाराचैःशतशोथसहस्रशः ॥ १९ ॥ विनिर्भिद्याकरोच्चैवसिंहनादमरिंदमः ॥ तेनशब्देनवित्रस्ताःसर्वेसहयवारणाः ॥ २० ॥ प्राद्रवन्सहसाभीताःशकुने
श्चपदानुगाः ॥ प्रभग्नानथतान्दृष्ट्वाराजादुर्योधनोब्रवीत् ॥ २१ ॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञायुध्यध्वंकिंस्तृतेनवः ॥ इहकीर्तिंसमाधायप्रेत्यलोकान्समश्नुते ॥ २२ ॥
प्राणान्जहातियोधीरोयुद्धेपृष्ठमदर्शयन् ॥ एवमुक्तास्तुतेराज्ञासौबलस्यपदानुगाः ॥ २३ ॥ पांडवानभ्यवर्त्तंतमृत्युंकृत्वानिवर्त्तनं ॥ द्रवद्भिस्तत्रराजेंद्रकृतः
शब्दोतिदारुणः ॥ २४ ॥ क्षुब्धसागरसंकाशाःक्षुभिताःसर्वतोभवन् ॥ तांस्ततःपुरतोदृष्ट्वासौबलस्यपदानुगान् ॥ २५ ॥ प्रत्युद्ययुर्महाराजपांडवाविजयोद्यताः ॥
प्रत्याश्वस्यचदुर्धर्षःसहदेवोविशांपते ॥ २६ ॥ शकुनिंदशभिर्विद्ध्वाहयांश्चास्यत्रिभिःशरैः ॥ धनुश्चिच्छेदचशरैःसौबलस्यहसन्निव ॥ २७ ॥ अथान्यद्धनुरादा
यशकुनिर्युद्धदुर्मदः ॥ विव्याधनकुलंषष्ट्याभीमसेनंचसप्तभिः ॥ २८ ॥ उलूकोपिमहाराजभीमंविव्याधसप्तभिः ॥ सहदेवंचसप्तत्यापरीप्सन्पितरंरणे ॥ २९ ॥
तंभीमसेनःसमरेविव्याधनवभिःशरैः ॥ शकुनिंचचतुःषष्ट्यापार्श्वस्थांश्चत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥ तेहन्यमानाभीमेननाराचैस्तैलपायितैः ॥ सहदेवंरणेक्रुद्धा
श्छादयन्शरवृष्टिभिः ॥ ३१ ॥ पर्वतंवारिधाराभिःसविद्युतइवांबुदाः ॥ ततोस्यापततःशूरःसहदेवःप्रतापवान् ॥ ३२ ॥ उलूकस्यमहाराजभल्लेनापाहरच्छिरः ॥
सजगामरथाद्भूमिंसहदेवेनपातितः ॥ ३३ ॥ रुधिराप्लुतसर्वांगोनंदयन्पांडवान्युधि ॥ पुत्रंतुनिहतंदृष्ट्वाशकुनिस्तत्रभारत ॥ ३४ ॥ साश्रुकंठोविनिःश्वस्यक्ष
त्तुर्वाक्यमनुस्मरन् ॥ चिंतयित्वामुहूर्त्तंसबाष्पपूर्णेक्षणःश्वसन् ॥ ३५ ॥ सहदेवंसमासाद्यत्रिभिर्विव्याधसायकैः ॥ तानपास्यशरान्मुक्तान्शरसंघैःप्रतापवान्
॥ ३६ ॥ सहदेवोमहाराजधनुश्चिच्छेदसंयुगे ॥ छिन्नेधनुषिराजेंद्रशकुनिःसौबलस्तदा ॥ ३७ ॥ प्रगृह्यविपुलंखड्गंसहदेवायप्राहिणोत् ॥ तमापतंतंसहसाघो
ररूपंविशांपते ॥ ३८ ॥ द्विधाचिच्छेदसमरेसौबलस्यहसन्निव ॥ असिंदृष्ट्वातथाच्छिन्नंप्रगृह्यमहतींगदां ॥ ३९ ॥ प्राहिणोत्सहदेवायसामोघान्यपतद्भुवि ॥ त
तःशक्तिंमहाघोरांकालरात्रीमिवोद्यतां ॥ ४० ॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धःपांडवंप्रतिसौबलः ॥ तामापतंतींसहसाशरैःकनकभूषणैः ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

त्रिधाचिच्छेदसमरेसहदेवोहसन्निव ॥ सापपातत्रिधाच्छिन्नाभूमौकनकभूषणा ॥ ४२ ॥ शीर्यमाणायथादीमागगनाद्दैशतह्रदा ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वा
सौबलंचभयार्दितं ॥ ४३ ॥ दुद्रुवुस्तावकाःसर्वेभयेजातेससौबलाः ॥ अथोत्क्रुष्टंमहच्चासीत्पांडवैर्जितकाशिभिः ॥ ४४ ॥ धार्त्तराष्ट्रास्ततःसर्वेप्रायशोविमुखाभव
न् ॥ तान्वैविमनसोदृष्ट्वामाद्रीपुत्रःप्रतापवान् ॥ ४५ ॥ शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामाससंयुगे ॥ ततोगांधारकैर्गुप्तंपुष्टैरश्वैर्जयेधृतं ॥ ४६ ॥ आससादरणेयांतंस
हदेवोथसौबलं ॥ स्वमंशमवशिष्टंतंसंस्मृत्यशकुनिंनृप ॥ ४७ ॥ रथेनकांचनांगेनसहदेवःसमभ्ययात् ॥ अधिज्यंबलवत्कृत्वाव्याक्षिपन्सुमहद्धनुः ॥ ४८ ॥ स
सौबलमभिद्रुत्यगार्ध्रपत्रैःशिलाशितैः ॥ भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपं ॥ ४९ ॥ उवाचचैनंमेधावीविगृह्यस्मारयन्निव ॥ क्षत्रधर्मेस्थिरोभूत्वायुध्य
स्वपुरुषोभव ॥ ५० ॥ यत्तदाहृष्यसेमूढग्लहन्नक्षैःसभातले ॥ फलमद्यप्रपश्यस्वकर्मणस्तस्यदुर्मते ॥ ५१ ॥ निहतास्तेदुरात्मानोयेस्मानवहसन्पुरा ॥ दुर्योध
नःकुलांगारःशिष्टस्त्वंचास्यमातुलः ॥ ५२ ॥ अद्यतेनिहनिष्यामिक्षुरेणोन्मथितंशिरः ॥ वृक्षात्फलमिवाविद्धंलगुडेनप्रमाथिना ॥ ५३ ॥ एवमुक्त्वामहाराजस
हदेवोमहाबलः ॥ संक्रुद्धोरणशार्दूलोवेगेनाभिजगामतं ॥ ५४ ॥ अभिगम्यसुदुर्धर्षःसहदेवोयुधांपतिः ॥ विकृष्यबलवच्चापंक्रोधेनप्रज्वलन्निव ॥ ५५ ॥ श
कुनिंदशभिर्विद्ध्वाचतुर्भिश्चास्यवाजिनः ॥ छत्रंध्वजंधनुश्चास्यच्छित्वासिंहइवानदत् ॥ ५६ ॥ छिन्नध्वजधनुश्छत्रःसहदेवेनसौबलः ॥ कृतोविद्धश्चबहुभिः
सर्वमर्मसुसायकैः ॥ ५७ ॥ ततोभूयोमहाराजसहदेवःप्रतापवान् ॥ शकुनेःप्रेषयामासशरवृष्टिंदुरासदां ॥ ५८ ॥ ततस्तुक्रुद्धःसुबलस्यपुत्रोमाद्रीसुतंसहदेवं
विमर्दे ॥ प्रासेनजांबूनदभूषणेनजिघांसुरेकोभिपपातशीघ्रं ॥ ५९ ॥ माद्रीसुतस्तस्यसमुद्यतंतंप्रासंसुवृत्तौचभुजौरणाग्रे ॥ भल्लैस्त्रिभिर्युगपत्संचकर्त्तनना
दचोच्चैस्तरसाजिमध्ये ॥ ६० ॥ तस्याशुकारीसुसमाहितेनसुवर्णपुंखेनदृढायसेन ॥ भल्लेनसर्वावरणातिगेनशिरःशरीरात्प्रममाथभूयः ॥ ६१ ॥ शरेणकार्त्त
स्वरभूषितेनदिवाकराभेणसुसंहितेन ॥ हृतोत्तमांगोयुधिपांडवेनपपातभूमौसुबलस्यपुत्रः ॥ ६२ ॥ सतच्छिरोवेगवताशरेणसुवर्णपुंखेनशिलाशितेन ॥ प्रावे
रयत्कुपितःपांडुपुत्रोयत्तत्कुरूणामनयस्यमूलं ॥ ६३ ॥ भुजौसुवृत्तौप्रचकर्त्तवीरःपश्चात्कबंधंरुधिरावसिक्तं ॥ विस्पंदमानंनिपपातघोरंरथोत्तमात्पार्थि
वपार्थिवस्य ॥ ६४ ॥ हृतोत्तमांगंशकुनिंसमीक्ष्यभूमौशयानंरुधिरार्द्रगात्रं ॥ योधास्त्वदीयाभयनष्टसत्वादिशःप्रजग्मुःप्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६५ ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रविद्रुताःशुष्कमुखाविसंज्ञागांडीवघोषेणसमाहताश्च ॥ भयार्दिताभग्नरथाश्वनागाःपदातयश्चैवसधार्त्तराष्ट्राः ॥ ६६ ॥ ततोरथाच्छकुनिंपातयित्वामुदान्वि
ताभारतपांडवेयाः ॥ शंखान्प्रदध्मुःसमरेतिहृष्टाःसकेशवाःसैनिकान्हर्षयंतः ॥ ६७ ॥ तंचापिसर्वेप्रतिपूजयंतोदृष्ट्वाब्रुवाणाःसहदेवमाजौ ॥ दिष्ट्याहतोनैकृति
कोमहात्मासहात्मजोवीररणेत्वयेति ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिशकुन्युलूकवधेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
॥ अथह्रदप्रवेशपर्व ॥ संजयउवाच ततःक्रुद्धामहाराजसौबलस्यपदानुगाः ॥ त्यक्त्वाजीवितमाक्रंदेपांडवान्पर्यवारयन् ॥ १ ॥ तानर्जुनःप्रत्यगृह्णात्स
हदेवजयेधृतः ॥ भीमसेनश्चतेजस्वीक्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ २ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानांसहदेवंजिघांसतां ॥ संकल्पमकरोन्मोघंगांडीवेनधनंजयः ॥ ३ ॥ संगृही
तायुधान्बाहून्योधानामभिधावतां ॥ भल्लैश्चिच्छेदबीभत्सुःशिरांस्यपिहयानपि ॥ ४ ॥ तेहयाःप्रत्यपद्यंतवसुधांविगतासवः ॥ चरतालोकवीरेणप्रहताःसव्य
साचिना ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनोराजादृष्ट्वास्वबलसंक्षयं ॥ हतशेषान्समानीयक्रुद्धोरथगणान्बहून् ॥ ६ ॥ कुंजरांश्चहयांश्चैवपादातांश्चसमंततः ॥ उवाचसहिता
न्सर्वान्धार्त्तराष्ट्रइदंवचः ॥ ७ ॥ समासाद्यरणेसर्वान्पांडवान्ससुहृद्गणान् ॥ पांचाल्यंचापिसबलंहत्वाशीघ्रंन्यवर्त्तत ॥ ८ ॥ तस्यतेशिरसागृह्यवचनंयुद्धदुर्मदाः ॥
अभ्युद्ययूरणेपार्थांस्तवपुत्रस्यशासनात् ॥ ९ ॥ तानभ्यापततःशीघ्रंहतशेषान्महारणे ॥ शरैराशीविषाकारैःपांडवाःसमवाकिरन् ॥ १० ॥ तत्सैन्यंभरतश्रेष्ठमु
हूर्त्तेनमहात्मभिः ॥ अवध्यतरणंप्राप्यत्रातारंनाभ्यविंदत ॥ ११ ॥ प्रतिष्ठमानंतुभयान्नावतिष्ठतिदंशितं ॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिःसैन्येनरजसावृते ॥ १२ ॥ न
प्राज्ञायंतसमरेदिशःसप्रदिशस्तथा ॥ ततस्तुपांडवानीकान्निःसृत्यबहवोजनाः ॥ १३ ॥ अभ्यघ्नंस्तावकान्युद्धेमुहूर्त्तादिवभारत ॥ ततोनिःशेषमभवत्तत्सैन्यं
तवभारत ॥ १४ ॥ अक्षौहिण्यःसमेतास्तुतवपुत्रस्यभारत ॥ एकादशहतायुद्धेताःप्रभोपांडुसृंजयैः ॥ १५ ॥ तेषुराजसहस्रेषुतावकेषुमहात्मसु ॥ एकोदुर्योधनो
राजन्नदृश्यतभृशंक्षतः ॥ १६ ॥ ततोवीक्ष्यदिशःसर्वादृष्ट्वाशून्यांचमेदिनीं ॥ विहीनःसर्वयोधैश्चपांडवान्वीक्ष्यसंयुगे ॥ १७ ॥ मुदितान्सर्वतःसिद्धान्नर्दमाना
न्समंततः ॥ बाणशब्दरवांश्चैवश्रुत्वातेषांमहात्मनां ॥ १८ ॥ दुर्योधनोमहाराजकश्मलेनाभिसंवृतः ॥ अपयानेमनश्चक्रेविहीनबलवाहनः ॥ १९ ॥ धृतरा
ष्ट्रउवाच निहतेमामकेसैन्येनिःशेषेशिबिरेकृते ॥ पांडवानांबलेसूतकिंनुशेषमभूत्तदा ॥ २० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतन्मेपृच्छतोब्रूहिकुशलोह्यसिसंजय ॥ यच्चदुर्योधनोमंदःकृतवांस्तनयोमम ॥ २१ ॥ बलक्षयंतथादृष्ट्वासएकःपृथिवीपतिः ॥ संजयउवाच रथानां
द्वेसहस्रेतुसप्तनागशतानिच ॥ २२ ॥ पंचचाश्वसहस्राणिपत्तीनांचशतंशताः ॥ एतच्छेषमभूद्राजन्पांडवानांमहद्बलं ॥ २३ ॥ परिगृह्यहियद्युद्धेधृष्टद्युम्नोव्यव
स्थितः ॥ एकाकीभरतश्रेष्ठततोदुर्योधनोनृपः ॥ २४ ॥ नापश्यत्समरेकंचित्सहायंरथिनांवरः ॥ नर्दमानान्परान्दृष्ट्वास्वबलस्यचसंक्षयं ॥ २५ ॥ तथादृष्ट्वाम
हाराजएकःसपृथिवीपतिः ॥ हतंस्वहयमुत्सृज्यप्राङ्मुखःप्राद्रवद्भयात् ॥ २६ ॥ एकादशचमूभर्त्तापुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ गदामादायतेजस्वीपदातिःप्रस्थितो
ह्रदं ॥ २७ ॥ नातिदूरंततोगत्वापद्भ्यामेवनराधिपः ॥ सस्मारवचनंक्षत्तुर्धर्मशीलस्यधीमतः ॥ २८ ॥ इदंनूनंमहाप्राज्ञोविदुरोदृष्टवान्पुरा ॥ महद्वैशसमस्माकं
क्षत्रियाणांचसंयुगे ॥ २९ ॥ एवंविचिंतयानस्तुप्रविविक्षुर्ह्रदंनृपः ॥ दुःखसंतप्तहृदयोदृष्ट्वाराजन्बलक्षयं ॥ ३० ॥ पांडवास्तुमहाराजधृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥
अभ्यद्रवंतसंक्रुद्धास्तवराजन्बलंप्रति ॥ ३१ ॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानांबलानामभिगर्जतां ॥ संकल्पमकरोन्मोघंगांडीवेनधनंजयः ॥ ३२ ॥ तान्हत्वानिशितैर्बा
णैःसामात्यान्सहबंधुभिः ॥ रथेश्वेतहयेतिष्ठन्नर्जुनोबह्वशोभत ॥ ३३ ॥ सुबलस्यहतेपुत्रेसवाजिरथकुंजरे ॥ महावनमिवच्छिन्नमभवत्तावकंबलं ॥ ३४ ॥
अनेकशतसाहस्रेबलेदुर्योधनस्यह ॥ नान्योमहारथोराजन्जीवमानोव्यदृश्यत ॥ ३५ ॥ द्रोणपुत्रादृतेवीरात्तथैवकृतवर्मणः ॥ कृपाच्चगौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च
तवात्मजात् ॥ ३६ ॥ धृष्टद्युम्नस्तुमांदृष्ट्वाहसन्सात्यकिमब्रवीत् ॥ किमनेनगृहीतेननानेनार्थोस्तिजीवता ॥ ३७ ॥ धृष्टद्युम्नवचःश्रुत्वाशिनेर्नप्तामहारथः ॥ उद्य
म्यनिशितंखड्गंहंतुंमामुद्यतस्तदा ॥ ३८ ॥ तमागम्यमहाप्राज्ञःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ मुच्यतांसंजयोजीवन्नहंतव्यःकथंचन ॥ ३९ ॥ द्वैपायनवचःश्रुत्वाशि
नेर्नप्ताकृतांजलिः ॥ ततोमामब्रवीन्मुक्त्वास्वस्तिसंजयसाधय ॥ ४० ॥ अनुज्ञातस्त्वहंतेनन्यस्तवर्मानिरायुधः ॥ प्रातिष्ठंयेननगरंसायाह्नेरुधिरोक्षितः ॥ ४१ ॥
क्रोशमात्रमपक्रांतंगदापाणिमवस्थितं ॥ एकंदुर्योधनंराजन्नपश्यंभृशविक्षतं ॥ ४२ ॥ सतुमामश्रुपूर्णाक्षोनाशक्नोदभिवीक्षितुं ॥ उपप्रैक्षतमांदृष्ट्वातथा
दीनमवस्थितं ॥ ४३ ॥ तंचाहमपिशोचंतंदृष्ट्वैकाकिनमाहवे ॥ मुहूर्त्तंनाशकंवक्तुमतिदुःखपरिप्लुतः ॥ ४४ ॥ ततोस्मैतदहंसर्वमुक्तवान्ग्रहणंतदा ॥ द्वैपायन
प्रसादाच्चजीवतोमोक्षमाहवे ॥ ४५ ॥ समुहूर्त्तमिवध्यात्वाप्रतिलभ्यचचेतनां ॥ भ्रातॄंश्चसर्वसैन्यानिपर्यपृच्छतमांततः ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मैतदहमाचक्षेसर्वंप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ भ्रातॄंश्चनिहतान्सर्वान्सैन्यंचविनिपातितं ॥ ४७ ॥ त्रयःकिलरथाःशिष्टास्तावकानांनराधिप ॥ इतिप्रस्थानकालेमां
कृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ ४८ ॥ सदीर्घमिवनिःश्वस्यप्रत्यवेक्ष्यपुनःपुनः ॥ असौमांपाणिनास्पृष्ट्वापुत्रस्तेपर्यभाषत ॥ ४९ ॥ त्वदन्योनेहसंग्रामेकश्चिज्जीवति
संजय ॥ द्वितीयंनेहपश्यामिससहायाश्चपांडवाः ॥ ५० ॥ ब्रूयाःसंजयराजानंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ॥ दुर्योधनस्तवसुतःप्रविष्टोह्रदमित्युत ॥ ५१ ॥ सुहृद्भिस्तादृ
शैर्हीनःपुत्रैर्भ्रातृभिरेवच ॥ पांडवैश्चहृतेराज्येकोनुजीवेतमादृशः ॥ ५२ ॥ आचक्षीथाःसर्वमिदंमांचमुक्तंमहाहवात् ॥ अस्मिंस्तोयह्रदेगुप्तंजीवंतंभृशविक्ष
तं ॥ ५३ ॥ एवमुक्त्वामहाराजप्राविशत्तंमहाह्रदं ॥ अस्तंभयततोयंचमाययामनुजाधिपः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्ह्रदंप्रविष्टेतुत्रीन्रथान्श्रांतवाहनान् ॥ अपश्यंस
हितानेकस्तंदेशंसमुपेयुषः ॥ ५५ ॥ कृपंशारद्वतंवीरंद्रौणिंचरथिनांवरं ॥ भोजंचकृतवर्माणंसहितान्शरविक्षतान् ॥ ५६ ॥ तेसर्वेमामभिप्रेक्ष्यतूर्णमश्वाननो
दयन् ॥ उपयायतुमामूचुर्दिष्ट्याजीवसिसंजय ॥ ५७ ॥ अपृच्छंश्चैवमांसर्वेपुत्रंतवजनाधिपं ॥ कच्चिद्दुर्योधनोराजासनोजीवतिसंजय ॥ ५८ ॥ आख्यातवा
नहंतेभ्यस्तदाकुशलिनंनृपं ॥ तच्चैवसर्वमाचक्षंयन्मांदुर्योधनोब्रवीत् ॥ ५९ ॥ ह्रदंचैवाहमाचक्षंयंप्रविष्टोनराधिपः ॥ अश्वत्थामातुतद्राजन्निशम्यवचनंम
म ॥ ६० ॥ तंह्रदंविपुलंप्रेक्ष्यकरुणंपर्यदेवयत् ॥ अहोधिक्सनजानातिजीवतोस्मान्नराधिपः ॥ ६१ ॥ पर्याप्ताहिवयंतेनसहयोधयितुंपरान् ॥ तेतुतत्रचिरंका
लंविलप्यचमहारथाः ॥ ६२ ॥ प्राद्रवन्रथिनांश्रेष्ठादृष्ट्वापांडुसुतान्रणे ॥ तेतुमांरथमारोप्यकृपस्यसुपरिष्कृतं ॥ ६३ ॥ सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयोर
थाः ॥ तत्रगुल्माःपरित्रस्ताःसूर्येचास्तमितेसति ॥ ६४ ॥ सर्वेविचुक्रुशुःश्रुत्वापुत्राणांतवसंक्षयं ॥ ततोवृद्धामहाराजयोषितांरक्षिणोनराः ॥ ६५ ॥ राजदारा
नुपादायप्रययुर्नगरंप्रति ॥ तत्रविक्रोशमानानांरुदतीनांचसर्वशः ॥ ६६ ॥ प्रादुरासीन्महान्शब्दःश्रुत्वातद्बलसंक्षयं ॥ ततस्तायोषितोराजन्रुदत्योवैमुहुर्मु
हुः ॥ ६७ ॥ कुरर्यइवशब्देननादयंत्योमहीतलं ॥ आजघ्नुःकरजैश्चापिपाणिभिश्चशिरांस्युत ॥ ६८ ॥ लुलुचुश्चतदाकेशान्क्रोशंत्यस्तत्रतत्रह ॥ हाहाकारविना
दिन्योविनिघ्नंत्यउरांसिच ॥ ६९ ॥ शोचंत्यस्तत्ररुरुदुःक्रंदमानाविशांपते ॥ ततोदुर्योधनामात्याःसाश्रुकंठाभृशातुराः ॥ ७० ॥ राजदारानुपादायप्रययुर्नगरंप्र
ति ॥ वेत्रव्यासक्तहस्ताश्चद्वाराध्यक्षाविशांपते ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

शयनीयानिशुभ्राणिस्पर्ध्यस्तरणवंतिच ॥ समादायययुस्तूर्णंनगरंदाररक्षिणः ॥ ७२ ॥ आस्थायाश्वतरीयुक्तान्स्यंदनानपरेपुनः ॥ स्वान्स्वान्दारानुपादाय
प्रययुर्नगरंप्रति ॥ ७३ ॥ अदृष्टपूर्वायानार्योभास्करेणापिवेश्मसु ॥ ददृशुस्तामहाराजजनायाताःपुरंप्रति ॥ ७४ ॥ ताःस्त्रियोभरतश्रेष्ठसौकुमार्यसमन्विताः ॥
प्रययुर्नगरंतूर्णंहतस्वजनबांधवाः ॥ ७५ ॥ आगोपालाविपालेभ्योद्रवंतोनगरंप्रति ॥ ययुर्मनुष्याःसंभ्रांताभीमसेनभयार्दिताः ॥ ७६ ॥ अपिचैषांभयंतीव्रंपा
र्थेभ्योभूत्सुदारुणं ॥ प्रेक्षमाणास्तदान्योन्यमाधावन्नगरंप्रति ॥ ७७ ॥ तस्मिंस्तथावर्त्तमानेविद्रवेभृशदारुणे ॥ युयुत्सुःशोकसंमूढःप्राप्तकालमचिंतय
त् ॥ ७८ ॥ जितोदुर्योधनःसंख्येपांडवैर्भीमविक्रमैः ॥ एकादशचमूभर्त्ताभ्रातरश्चास्यसूदिताः ॥ ७९ ॥ हताश्वकुरवःसर्वेभीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ अहमेकोविमु
क्तस्तुभाग्ययोगाद्यदृच्छया ॥ ८० ॥ विद्रुतानिचसर्वाणिशिबिराणिसमंततः ॥ इतस्ततःपलायंतेहतनाथाहतौजसः ॥ ८१ ॥ अदृष्टपूर्वादुःखार्त्ताभयव्याकुल
लोचनाः ॥ हरिणाइववित्रस्तावीक्षमाणादिशोदश ॥ ८२ ॥ दुर्योधनस्यसचिवायेकेचिदवशेषिताः ॥ राजदारानुपादायप्रययुर्नगरंप्रति ॥ ८३ ॥ प्राप्तकाल
महंमन्येप्रवेशंतैःसहप्रभो ॥ युधिष्ठिरमनुज्ञाप्यभीमसेनंतथैवच ॥ ८४ ॥ एतमर्थंमहाबाहुरुभयोःसन्यवेदयत् ॥ तस्यप्रीतोभवद्राजानित्यंकरुणवेदिता ॥
॥ ८५ ॥ परिष्वज्यमहाबाहुर्वैश्यापुत्रंव्यसर्जयत् ॥ ततःसरथमास्थायद्रुतमश्वानचोदयत् ॥ ८६ ॥ संवाहयितवांश्चापिराजदारान्पुरंप्रति ॥ तैश्चैवसहितःक्षिप्र
मस्तंगच्छतिभास्करे ॥ ८७ ॥ प्रविष्टोहास्तिनपुरंबाष्पकंठोश्रुलोचनः ॥ अपश्यतमहाप्राज्ञंविदुरंसाश्रुलोचनं ॥ ८८ ॥ राज्ञःसमीपान्निष्क्रांतंशोकोपहतचेत
सं ॥ तमब्रवीत्सत्यधृतिःप्रणतंत्वग्रतःस्थितं ॥ ८९ ॥ दिष्ट्याकुरुक्षयेवृत्तेअस्मिंस्त्वंपुत्रजीवसि ॥ विनाराज्ञःप्रवेशाद्वैकिमसित्वमिहागतः ॥ ९० ॥ एतद्वैकार
णंसर्वंविस्तरेणनिवेदय ॥ युयुत्सुरुवाच निहतेशकुनौतत्रसज्ञातिसुतबांधवे ॥ ९१ ॥ हतशेषपरीवारोराजादुर्योधनस्ततः ॥ स्वकंसहयमुत्सृज्यप्राङ्मु
खःप्राद्रवद्भयात् ॥ ९२ ॥ अपक्रांतेतुनृपतौस्कंधावारनिवेशनात् ॥ भयव्याकुलितंसर्वंप्राद्रवन्नगरंप्रति ॥ ९३ ॥ ततोराज्ञःकलत्राणिभ्रातॄणांचास्यसर्वतः ॥
वाहनेषुसमारोप्यअध्यक्षाःप्राद्रवन्भयात् ॥ ९४ ॥ ततोहंसमनुज्ञाप्यराजानंसहकेशवं ॥ प्रविष्टोहास्तिनपुरंरक्षन्लोकान्प्रधावितान् ॥ ९५ ॥ एतच्छ्रुत्वातुवच
नंवैश्यापुत्रेणभाषितं ॥ प्राप्तकालमितिज्ञात्वाविदुरःसर्वधर्मवित् ॥ ९६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३५॥ अपूजयदमेयात्मायुयुत्सुंवाक्यमब्रवीत् ॥ प्राप्तकालमिदंसर्वंब्रुवताभरतक्षये ॥ ९७ ॥ रक्षितःकुलधर्मश्चसानुक्रोशतयात्वया ॥ दिष्ट्यात्वामिहसंग्रामाद
स्माद्वीरक्षयात्पुरं ॥ ९८ ॥ समागतमपश्यामत्यंशुमंतमिवप्रजाः ॥ अंधस्यनृपतेर्यष्टिर्लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ९९ ॥ बहुशोयाच्यमानस्यदैवोपहतचेतसः ॥
त्वमेकोव्यसनार्त्तस्यध्रियसेपुत्रसर्वथा ॥ १०० ॥ अद्यत्वमिहविश्रांतःश्वोभिगंतायुधिष्ठिरं ॥ एतावदुक्त्वावचनंविदुरःसाश्रुलोचनः ॥ १ ॥ युयुत्सुंसमनुप्रा
प्यप्रविवेशनृपक्षयं ॥ पौरजानपदैर्दुःखाद्धाहेतिभृशनादितं ॥ २ ॥ निरानंदंगतश्रीकंहतराममिवाशयं ॥ शून्यरूपमपध्वस्तंदुःखाद्दुःखतरोऽभवत् ॥ ३ ॥ वि
दुरःसर्वधर्मज्ञोविक्लवेनांतरात्मना ॥ विवेशनगरेराजन्निशश्वासशनैःशनैः ॥४ ॥ युयुत्सुरपितांरात्रिंस्वगृहेन्यवसत्तदा ॥ वंद्यमानःस्वकैश्चापिनाभ्यनंदत्सुदुः
खितः ॥ चिंतयानःक्षयंतीव्रंभरतानांपरस्परं ॥ १०५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वणिह्रदप्रवेशपर्वणिएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ समाप्तं
चह्रदप्रवेशपर्व ॥ अतःपरंगदायुद्धपर्व ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हतेषुसर्वसैन्येषुपांडुपुत्रैरणाजिरेइत्यारभ्यशोकसंविग्नमनसश्चिताध्यानपराभवञ्चित्यंतःशल्यपर्वशेषोगदापर्वाख्यस्तस्यतात्पर्यंसर्वनाशेपिजीवितंदुस्त्यजंपराभूतमपिशत्रुंशूरानत्यजंतीतिच ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्रउवाच हतेषुसर्वसैन्येषुपांडुपुत्रैरणाजिरे॥ ममसैन्यावशिष्टास्तेकिमकुर्वतसंजय॥ १ ॥ कृतवर्माकृपश्चैवद्रोणपुत्रश्चवीर्यवान् ॥ दुर्योधनश्चमंदा
त्माराजाकिमकरोत्तदा॥ २॥ संजयउवाच संप्राद्रवत्सुदारेषुक्षत्रियाणांमहात्मनां॥ विद्रुतेशिबिरेशून्येभृशोद्विग्नास्त्रयोरथाः॥ ३ ॥ निशम्यपांडुपुत्रा
णांतदावैजयिनांस्वनं॥विद्रुतंशिबिरंदृष्ट्वासायान्हेराजगृद्धिनः॥४॥ स्थानंनारोचयंस्तत्रततस्तेह्रदमभ्ययुः॥ युधिष्ठिरोपिधर्मात्माभ्रातृभिःसहितोरणे॥५॥
हृष्टःपर्यचरद्राजन्दुर्योधनवधेप्सया॥ मार्गमाणास्तुसंक्रुद्धास्तवपुत्रंजयैषिणः॥ ६ ॥ यत्नतोन्वेषमाणास्तेनैवापश्यन्जनाधिपं ॥ सहितीव्रेणवेगेनगदापा
णिरपाक्रमत्॥७॥ तंह्रदंप्राविशच्चापिविष्टभ्यापःस्वमायया॥ यदातुपांडवाःसर्वेसुपरिश्रांतवाहनाः॥८॥ ततःस्वशिबिरंप्राप्यव्यतिष्ठंतस्वसैनिकाः॥ ततःकृ
पश्चद्रौणिश्चकृतवर्माचसात्वतः॥ ९॥ सन्निविष्टेषुपार्थेषुप्रयातास्तंह्रदंशनैः॥ तेतंह्रदंसमासाद्ययत्रशेतेजनाधिपः॥१०॥ अभ्यभाषंतदुर्धर्षंराजानंसुप्तमंभ
सि॥राजन्नुत्तिष्ठयुध्यस्वसहास्माभिर्युधिष्ठिरं॥११॥ जित्वावापृथिवींभुंक्ष्वहतोवास्वर्गमाप्नुहि॥ तेषामपिबलंसर्वंहतंदुर्योधनत्वया॥१२॥प्रतिविद्धाश्चभूयि
ष्ठंयेशिष्टास्तत्रसैनिकाः॥ नतेवेगंविषहितुंशक्तास्तवविशांपते॥ १३ ॥ अस्माभिरपिगुप्तस्यतस्मादुत्तिष्ठभारत॥ दुर्योधनउवाच दिष्ट्यापश्यामिवोमुक्ता
नीदृशात्पुरुषक्षयात्॥ १४॥ पांडुकौरवसंमर्दाज्जीवमानान्नरर्षभान् ॥ विजेष्यामोवयंसर्वेविश्रांताविगतक्लमाः॥ १५ ॥ भवंतश्चपरिश्रांतावयंचभृशवि
क्षताः॥ उदीर्णंचबलंतेषांतेनयुद्धंनरोचये॥ १६॥ नत्वेतदद्भुतंवीरायद्वोमहदिदंमनः॥ अस्मासुचपराशक्तिर्नतुकालःपराक्रमे॥ १७ ॥ विश्रम्यैकांनिशाम
द्यभवद्भिःसहितोरणे॥ प्रतियोत्स्याम्यहंशत्रून्श्वोनमेस्त्यत्रसंशयः॥१८॥ संजयउवाच एवमुक्तोब्रवीद्द्रौणीराजानंयुद्धदुर्मदं॥ उत्तिष्ठराजन्भद्रंतेविजे
ष्यामोवयंपरान्॥१९॥ इष्टापूर्तेनदानेनसत्येनचजयेनच॥ शपेराजन्यथात्वद्यनिहनिष्यामिसोमकान्॥२०॥मास्मयज्ञकृतांप्रीतिमाप्नुयांसज्जनोचितां॥
यदीमांरजनींव्युष्टांनहिहन्मिपरान्रणे॥२१॥नाहत्वासर्वपांचालान्विमोक्ष्येकवचंविभो॥इतिसत्यंब्रवीम्येतत्तन्मेश्रृणुजनाधिप॥२२॥तेषुसंभाषमाणेषुव्या
धास्तंदेशमाययुः॥मांसभारपरिश्रांताःपानीयार्थंयदृच्छया॥२३॥तेहिनित्यंमहाराजभीमसेनस्यलुब्धकाः॥ मांसभारानुपाजह्रुर्भक्त्यापरमयाविभो॥२४॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यज्ञकृतांप्रीतिंयज्ञादिजस्यपुण्यस्यफलं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेतत्रधिष्ठितास्तेषांसर्वंतद्वचनंरहः ॥ दुर्योधनवचश्चैवशुश्रुवुःसंगतामिथः ॥ २५ ॥ तेपिसर्वेमहेष्वासाअयुद्धार्थिनिकौरवे ॥ निर्बंधंपरमंचक्रुस्तदावैयुद्ध
कांक्षिणः ॥ २६ ॥ तांस्तथासमुदीक्ष्याथकौरवाणांमहारथान् ॥ अयुद्धमनसंचैवराजानंस्थितमंभसि ॥ २७ ॥ तेषांश्रुत्वाचसंवादंराज्ञश्चसलिलेसतः ॥ व्याधा
भ्यजानन्राजेंद्रसलिलस्थंसुयोधनं ॥ २८ ॥ तेपूर्वंपांडुपुत्रेणपृष्टाह्यासन्सुतंतव ॥ यदृच्छोपगतास्तत्रराजानंपरिमार्गता ॥ २९ ॥ ततस्तेपांडुपुत्रस्यस्मृत्वात
द्भाषितंतदा ॥ अन्योन्यमब्रुवन्राजन्मृगव्याधाःशनैरिव ॥ ३० ॥ दुर्योधनंख्यापयामोधनंदास्यतिपांडवः ॥ अव्यक्तमिहनःख्यातोह्रदेदुर्योधनोनृपः ॥ ३१ ॥
तस्माद्गच्छामहेसर्वेयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ आख्यातुंसलिलेसुप्तंदुर्योधनममर्षणं ॥ ३२ ॥ धृतराष्ट्रात्मजंतस्मैभीमसेनायधीमते ॥ शयानंसलिलेसर्वेकथयामो
धनुर्भृते ॥ ३३ ॥ सनोदास्यतिसुप्रीतोधनानिबहुलान्युत ॥ किंनोमांसेनशुष्केणपरिक्लिष्टेनशोषिणा ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वातुतेव्याधाःसंप्रहृष्टाधनार्थिनः ॥ मांस
भारानुपादायप्रययुःशिबिरंप्रति ॥ ३५ ॥ पांडवापिमहाराजलब्धलक्षाःप्रहारिणः ॥ अपश्यमानाःसमरेदुर्योधनमवस्थितं ॥ ३६ ॥ निकृतेस्तस्यपापस्यतेपारं
गमनेप्सवः ॥ चारान्संप्रेषयामासुःसमंतात्तद्रणाजिरे ॥ ३७ ॥ आगम्यतुततःसर्वेनष्टंदुर्योधनंनृपं ॥ न्यवेदयंतसहिताधर्मराजस्यसैनिकाः ॥ ३८ ॥ तेषांतद्वच
नंश्रुत्वाचाराणांभरतर्षभ ॥ चिंतामभ्यगमत्तीव्रांनिशश्वासचपार्थिवः ॥ ३९ ॥ अथस्थितानांपांडूनांदीनानांभरतर्षभ ॥ तस्माद्देशादपक्रम्यत्वरितालुब्धका
विभो ॥ ४० ॥ आजग्मुःशिबिरंहृष्टादृष्ट्वादुर्योधनंनृपं ॥ वार्यमाणाःप्रविष्टाश्चभीमसेनस्यपश्यतः ॥ ४१ ॥ तेतुपांडवमासाद्यभीमसेनंमहाबलं ॥ तस्मैतत्सर्व
माचख्युर्यद्वृत्तंयच्चवैश्रुतं ॥ ४२ ॥ ततोवृकोदरोराजन्दत्वातेषांधनंबहु ॥ धर्मराजायतत्सर्वमाचचक्षेपरंतपः ॥ ४३ ॥ असौदुर्योधनोराजन्विज्ञातोममलु
ब्धकैः ॥ संस्तभ्यसलिलंशेतेयस्यार्थेपरितप्यसे ॥ ४४ ॥ तद्वचोभीमसेनस्यप्रियंश्रुत्वाविशांपते ॥ अजातशत्रुःकौंतेयोहृष्टोभूत्सहसोदरैः ॥ ४५ ॥ तंचश्रुत्वाम
हेष्वासंप्रविष्टंसलिलह्रदे ॥ क्षिप्रमेवततोऽगच्छत्पुरस्कृत्यजनार्दनं ॥ ४६ ॥ ततःकिलकिलाशब्दःप्रादुरासीद्विशांपते ॥ पांडवानांप्रहृष्टानांपंचालानांचसर्व
शः ॥ ४७ ॥ सिंहनादांस्ततश्चक्रुःक्ष्वेडाश्चभरतर्षभ ॥ त्वरिताःक्षत्रियाराजन्जग्मुर्द्वैपायनंह्रदं ॥ ४८ ॥ ज्ञातःपापोधार्तराष्ट्रोदृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ॥ प्राक्रोशन्सो
मकास्तत्रहृष्टरूपाःसमंततः ॥ ४९ ॥ तेषामाशुप्रयातानांरथानांतत्रवेगिनां ॥ बभूवतुमुलःशब्दोदिवस्पृक्पृथिवीपते ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५१॥५२॥५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥५९॥ ६० ॥ ६१ ॥ अपयास्यामहेत्वदन्वेषणभिया ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥६५॥ ६६॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतिश्रीशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणि

दुर्योधनंपरीप्संतस्तत्रतत्रयुधिष्ठिरं ॥ अन्वयुस्त्वरितास्तेवैराजानंश्रांतवाहनाः ॥५१ ॥ अर्जुनोभीमसेनश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःशिखंडी चापराजितः ॥ ५२॥ उत्तमौजायुधामन्युःसात्यकिश्चमहारथः ॥ पंचालानांचयेशिष्टाद्रौपदेयाश्चभारत ॥ ५३ ॥ हयाश्चसर्वेनागाश्चशतशश्चपदातयः ॥ ततः प्राप्तोमहाराजधर्मराजःप्रतापवान् ॥ ५४ ॥ द्वैपायनन्हृदंघोरंयत्रदुर्योधनोभवत् ॥ शीतामलजलंहृद्यंद्वितीयमिवसागरं ॥ ५५॥ माययासलिलंस्तभ्ययत्रा भूत्तेस्थितःसुतः ॥ अत्यद्भुतेनविधिनादैवयोगेनभारत ॥ ५६ ॥ सलिलांतर्गतःशेतेदुर्दर्शःकस्यचित्प्रभो ॥ मानुषस्यमनुष्येंद्रगदाहस्तोजनाधिपः ॥ ५७॥ त तोदुर्योधनोराजासलिलांतर्गतोवसन् ॥ शुश्रुवेतुमुलंशब्दंजलदोपमनिःस्वनं ॥ ५८॥ युधिष्ठिरश्चराजेंद्रतंन्हृदंसहसोदरैः ॥ आजगाममहाराजतवपुत्रवधाय वै ॥ ५९॥ महताशंखनादेनरथनेमिस्वनेनच ॥ ऊर्ध्वंधुन्वन्महारेणुंकंपयंश्चापिमेदिनीं ॥६०॥ यौधिष्ठिरस्यसैन्यस्यश्रुत्वाशब्दंमहारथाः ॥ कृतवर्माकृपोद्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ६१॥ इमेत्वायांतिसंहृष्टाःपांडवाजितकाशिनः ॥ अपयास्यामहेतावदनुजानातुनोभवान् ॥ ६२ ॥ दुर्योधनस्तुतच्छ्रुत्वातेषांतत्रतर स्विनां ॥ तथेत्युक्त्वान्हृदंतंवैमायया‌ऽस्तंभयत्प्रभो ॥ ६३ ॥ तेत्वनुज्ञाप्यराजानंभृशंशोकपरायणाः ॥ जग्मुर्दूरंमहाराजकृपप्रभृतयोरथाः ॥ ६४ ॥ तेगत्वादूरम ध्वानंन्यग्रोधंप्रेक्ष्यमारिष ॥ न्यविशंतभृशंश्रांताश्चिंतयंतोनृपंप्रति ॥ ६५ ॥ विष्टभ्यसलिलंसुप्तोधार्तराष्ट्रोमहाबलः ॥ पांडवाश्चापिसंप्राप्तास्तंदेशंयुद्धमीप्स वः ॥ ६६ ॥ कथंनुयुद्धंभविताकथंराजाभविष्यति ॥ कथंनुपांडवाराजन्प्रतिपत्स्यंतिकौरवं ॥ ६७॥ इत्येवंचिंतयानास्तुरथेभ्योश्वान्विमुच्यते ॥ तत्रासांचक्रि रेराजन्कृपप्रभृतयोरथाः ॥ ६८॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणित्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ संजयउवाच ततस्तेष्वप यातेषुरथेषुत्रिषुपांडवाः ॥ तेन्हृदंप्रत्यपद्यंतयत्रदुर्योधनोभवत् ॥ १ ॥ आसाद्यचकुरुश्रेष्ठतदाद्वैपायनंन्हृदं ॥ स्तंभितंधार्तराष्ट्रेणदृष्ट्वातंसलिलाशयं ॥ २ ॥ वासु देवमिदंवाक्यमब्रवीत्कुरुनंदनः ॥ पश्येमांधार्तराष्ट्रेणमायामप्सुप्रयोजितां ॥ ३ ॥ विष्टभ्यसलिलंशेतेनास्यमानुषतोभयं ॥ दैवींमायामिमांकृत्वासलिलांत र्गतोह्ययं ॥ ४ ॥ निकृत्यानिकृतिप्रज्ञोनमेजीवन्विमोक्ष्यते ॥ यद्यस्यसमरेसाह्यंकुरुतेवज्रभृत्स्वयं ॥ ५ ॥

नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ ॥ छ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जीवितेप्सुंदुर्योधनंविज्ञायकदाचिद्राज्यार्धंयुधिष्ठिरस्तस्मैदास्यतीत्याशंक्यभगवांस्तंबोधयतिदुर्योधनवधार्थी मायाविनइत्यादिना ॥ ६ ॥ क्रियाभ्युपायैःशत्रुक्रियानुरूपैःप्रतीकारैर्धर्म्यैरधर्म्यैर्वेत्यर्थःएते

तथाप्येनंहतंयुद्धेलोकाद्रक्ष्यंतिमाधव ॥ वासुदेवउवाच मायाविनइमांमायांमाययाजहिभारत ॥ ६॥ मायावीमाययावध्यःसत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ क्रि
याभ्युपायैर्बहुभिर्मायामप्सुप्रयोज्यच ॥ ७॥ जहित्वंभरतश्रेष्ठमायात्मानंसुयोधनं॥ क्रियाभ्युपायैरिंद्रेणनिहतादैत्यदानवाः॥ ८॥ क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्ब
द्धोमहात्मना॥ क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्हिरण्याक्षोमहासुरः॥ ९॥ हिरण्यकशिपुश्चैवक्रिययैवनिषूदितौ ॥ वृत्रश्चनिहतोराजन्क्रिययैवनसंशयः॥ १० ॥ तथा
पौलस्त्यतनयोरावणोनामराक्षसः॥ रामेणनिहतोराजन्सानुबंधःसहानुगः॥ ११ ॥ क्रियययायोगमास्थायतथात्वमपिविक्रम ॥ क्रियाभ्युपायैर्निहतौमया
राजन्पुरातनौ ॥ १२ ॥ तारकश्चमहादैत्योविप्रचित्तिश्चवीर्यवान् ॥ वातापिरिल्वलश्चैवत्रिशिराश्चतथाविभो ॥ १३॥ सुंदोपसुंदावसुरौक्रिययैवनिषूदितौ ॥
क्रियाभ्युपायैरिंद्रेणत्रिदिवंभुज्यतेविभो ॥ १४ ॥ क्रियाबलवतीराजन्नान्यत्किंचिद्युधिष्ठिर ॥ दैत्याश्चदानवाश्चैवराक्षसाःपार्थिवास्तथा ॥ १५ ॥ क्रियाभ्यु
पायैर्निहताःक्रियांतस्मात्समाचर॥ संजयउवाच इत्युक्तोवासुदेवेनपांडवःसंशितव्रतः॥ १६॥ जलस्थंतंमहाराजतवपुत्रंमहाबलं॥ अभ्यभाषतकौंतेयः
प्रहसन्निवभारत॥ १७॥ सुयोधनकिमर्थोयमारंभोप्सुकृतस्त्वया॥ सर्वंक्षत्रंघातयित्वास्वकुलंचविशांपते॥ १८॥ जलाशयंप्रविष्टोद्यवांछन्जीवितमात्मनः
॥ उत्तिष्ठराजन्युध्यस्वसहास्माभिःसुयोधन॥ १९॥ सतेदर्पोनरश्रेष्ठसचमानःक्वतेगतः॥ यस्त्वंसंस्तभ्यसलिलंभीतोराजन्व्यवस्थितः॥ २० ॥ सर्वेत्वांशूरइत्ये
वंजनाजल्पंतिसंसदि॥ व्यर्थंतद्भवतोमन्येशौर्यंसलिलशायिनः॥ २१॥ उत्तिष्ठराजन्युध्यस्वक्षत्रियोसिकुलोद्भवः॥ कौरवेयोविशेषेणकुलंजन्मचसंस्मर॥
॥ २२॥ सकथंकौरवेवंशेप्रशंसन्जन्मचात्मनः॥ युद्धाद्भीतस्ततस्तोयंप्रविश्यप्रतितिष्ठसि॥ २३॥ अयुद्धमव्यवस्थानंनैषधर्मःसनातनः॥ अनार्यजुष्टमस्व
र्ग्यंरणेराजन्पलायनं॥ २४॥ कथंपारमगत्वाहियुद्धेत्वंवैजिजीविषुः॥ इमान्निपतितान्दृष्ट्वापुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंस्तथा॥ २५॥ संबंधिनोवयस्यांश्चमातुलान्बां
धवांस्तथा॥ घातयित्वाकथंतातन्ह्रदेतिष्ठसिसांप्रतं॥ २६॥ शूरमानीनशूरस्त्वंमृषावदसिभारत॥ शूरोहमितिदुर्बुद्धेसर्वलोकस्यशृण्वतः॥ २७॥

तुछलकारिणश्छलैरेवहंतव्याइतिभावः ॥ ७ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विक्रमविक्रमंकुरुष्व ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१॥ २२ ॥ २३॥ अयुद्धंयुद्धव
र्जनं अव्यवस्थानंविशेषेणअवस्थानंराज्येवास्वर्गेवास्थितिर्व्यवस्थानंतदभावश्चैतद्द्वयंक्षत्रियस्यनधर्मइत्यर्थः॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रूहीति हेशूरेतिसाधिक्षेपसंबोधनं ययावृत्त्यानिमित्तभूतया वानप्रस्थत्वेनवान्यस्तशस्त्रत्वेनवाक्लीबत्वेनवात्वंसंगरंत्यजसितांवृत्तिंब्रूहि नत्वंवानप्रस्थोसिराज्यार्थित्वात् नापिन्यस्तशस्त्रोगदाधारित्वात् परिशे
षात्क्लीबोस्मीतिमाभाषस्व युद्धंकुर्वितिभावः ॥ २८ ॥ विनीयत्यक्त्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पौरुषंयत्नः विक्रांतताशौर्यं विस्फूर्जितंगर्जनं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नैतदिति

नहिशूराःपलायंतेशत्रून्दृष्ट्वाकथंचन॥ ब्रूहिवात्वंययावृत्त्याशूरत्यजसिसंगरं ॥ २८ ॥ सत्वमुत्तिष्ठयुध्यस्वविनीयभयमात्मनः ॥ घातयित्वासर्वसैन्यंभ्रातॄं
श्चैवसुयोधन ॥ २९॥ नेदानींजीवितेबुद्धिःकार्याधर्मचिकीर्षया ॥ क्षत्रधर्ममुपाश्रित्यत्वद्विधेनसुयोधन ॥ ३० ॥ यत्तुकर्णमुपाश्रित्यशकुनिंचापिसौबलं ॥ अ
मर्त्यइवसंमोहात्त्वमात्मानंनबुद्धवान्॥ ३१ ॥ तत्पापंसुमहत्कृत्वाप्रतियुध्यस्वभारत ॥ कथंहित्वद्विधोमोहाद्रोचयेतपलायनं ॥ ३२॥ क्वतेतत्पौरुषंयातंक्व च
मानःसुयोधन॥ क्वचविक्रांततायाताक्वचविस्फूर्जितंमहत् ॥ ३३ ॥ क्वतेकृतास्त्रतायाताकिंचशेषेजलाशये॥ सत्वमुत्तिष्ठयुध्यस्वक्षत्रधर्मेणभारत ॥ ३४ ॥ अ
स्मांस्तुवापराजित्यप्रशाधिपृथिवीमिमां॥ अथवानिहतोस्माभिर्भूमौस्वप्स्यसिभारत॥ ३५॥एषतेपरमोधर्मःसृष्टोधात्रामहात्मना॥तंकुरुष्वयथातथ्यंराजा
भवमहारथ॥३६॥ संजयउवाच एवमुक्तोमहाराजधर्मपुत्रेणधीमता॥ सलिलस्थस्तवसुतइदंवचनमब्रवीत्॥ ३७॥ दुर्योधनउवाच नैतच्चित्रं
महाराजयद्भीःप्राणिनमाविशेत्॥ नचप्राणभयाद्भीतोव्यपयातोस्मिभारत ॥ ३८॥ अरथश्चानिषंगीचनिहतःपार्ष्णिसारथिः॥ एकश्चाप्यगणःसंख्येप्रत्या
श्वासमरोचयं॥ ३९॥ नप्राणहेतोर्नभयान्नविषादाद्विशांपते ॥ इदमंभःप्रविष्टोस्मिश्रमात्त्विदमनुष्ठितं ॥ ४० ॥ त्वंचाश्वसिहिकौंतेययेचाप्यनुगतास्तव॥
अहमुत्थायवःसर्वान्प्रतियोत्स्यामिसंयुगे॥ ४१ ॥ युधिष्ठिरउवाच आश्वस्ताएवसर्वेस्म चिरंत्वांमृगयामहे ॥ तदिदानींसमुत्तिष्ठयुध्यस्वेहसुयोधन॥ ४२॥
हत्वावासमरेपार्थान्स्फीतंराज्यमवाप्नुहि॥ निहतोवारणेस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि॥ ४३॥ दुर्योधनउवाच यदर्थंराज्यमिच्छामिकुरूणांकुरुनंदन॥
तइमेनिहताःसर्वेभ्रातरोमेजनेश्वर॥ ४४॥ क्षीणरत्नांचपृथिवींहतक्षत्रियपुंगवां॥ नह्युत्सहाम्यहंभोक्तुंविधवामिवयोषितं॥ ४५ ॥ अद्यापित्वहमाशंसेत्वां
विजेतुंयुधिष्ठिर॥ भंक्त्वापांचालपांडूनामुत्साहंभरतर्षभ॥ ४६॥ नत्विदानीमहंमन्येकार्यंयुद्धेनकर्हिचित् ॥ द्रोणेकर्णेचसंशांतेनिहतेचपितामहे ॥ ४७॥ अ
स्त्विदानीमियंराजन्केवलापृथिवीतव॥ असहायोहिकोराजाराज्यमिच्छेत्प्रशासितुं॥ ४८॥ प्राणेनरक्षितव्येनहेतुनाभीर्भयंमामांमनुष्यंआविशेदितिब्रुवन्नैतच्चित्रमपि
तुप्राणिनांस्वाभाविकोयंधर्मःपरंतुमय्येतन्नास्तीत्याह नचेति ॥३८॥३९॥ प्राणहेतोर्जीवितार्थित्वात् भयात्बंधनादित्रासात् विषादात्शोकाभिभूतत्वात् ॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुहृदस्तादृशान्हित्वापुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि॥ भवद्भिश्चऋतेराज्येकोनुजीवेतमादृशः॥ ४९ ॥ अहंवनंगमिष्याम्यह्यजिनैःप्रतिवासितः॥ रतिर्हिनास्तिमेरा
॥ ३ ॥ ज्येहतपक्षस्यभारत॥ ५० ॥ हतबांधवभूयिष्ठाहताश्वाहतकुंजरा॥ एषातेपृथिवीराजन्भुंक्ष्वैनांविगतज्वरः॥ ५१ ॥ वनमेवगमिष्यामिवसानोमृगचर्मणी॥ ९
नहिमेनिर्जनस्यास्तिजीवितेद्यस्पृहाविभो॥५२॥ गच्छत्वंभुंक्ष्वराजेंद्रपृथिवींनिहतेश्वरां॥ हतयोधांनष्टरत्नांक्षीणवृत्तिर्यथासुखं॥५३॥ संजयउवाच दुर्यो
धनंतवसुतंसलिलस्थंमहायशाः॥ श्रुत्वातुकरुणंवाक्यमभाषतयुधिष्ठिरः॥५४॥ युधिष्ठिरउवाच आर्तप्रलापान्मातातसलिलस्थःप्रभाषिथाः॥ नैतन्म
नसिमेराजन्वाशितंशकुनेरिव॥ ५५॥ यदिवापिसमर्थःस्यास्त्वंदानायसुयोधन ॥ नाहमिच्छेयमवनिंत्वयादत्तांप्रशासितुं ॥ ५६॥ अधर्मेणनगृह्णीयांत्व
यादत्तांमहीमिमां॥ नहिधर्मःस्मृतोराजन्क्षत्रियस्यप्रतिग्रहः॥ ५७॥ त्वयादत्तांनचेच्छेयंपृथिवीमखिलामहं ॥ त्वांतुयुद्धेविनिर्जित्यभोक्तास्मिवसुधामि
मां ॥ ५८॥ अनीश्वरश्चपृथिवींकथंत्वंदातुमिच्छसि॥ त्वयेयंपृथिवीराजन्किन्नदत्तातदैवहि॥५९॥ धर्मतोयाचमानानांप्रशमार्थंकुलस्यनः॥ वार्ष्णेयंप्रथ
मंराजन्प्रत्याख्यायमहाबलं ॥ ६० ॥ किमिदानींददासित्वंकोहितेचित्तविभ्रमः॥ अभियुक्तस्तुकोराजादातुमिच्छेद्धिमेदिनीं॥ ६१ ॥ नत्वमद्यमहींदातुमी
शःकौरवनंदन ॥ आच्छेत्तुंवाबलाद्राजन्सकथंदातुमिच्छसि॥ ६२ ॥ मांतुनिर्जित्यसंग्रामेपालयेमांवसुंधरां ॥ सूच्यग्रेणापियद्भूमेरपिभिद्येतभारत॥६३॥
तन्मात्रमपितन्मह्यंनददातिपुराभवान्॥ सकथंपृथिवीमेतांप्रददासिविशांपते॥६४॥ सूच्यग्रंनात्यजःपूर्वंसकथंत्यजसिक्षितिं॥ एवमैश्वर्यमासाद्यप्रशास्य
पृथिवीमिमां॥६५॥ कोहिमूढोव्यवस्येतशत्रोर्दातुंवसुंधरां॥ त्वंतुकेवलमौर्ख्येणविमूढोनावबुध्यसे॥६६॥ पृथिवींदातुकामोपिजीवितेनविमोक्ष्यसे ॥ अ
स्मान्वात्वंपराजित्यप्रशाधिपृथिवीमिमां॥ ६७॥ अथवानिहतोस्माभिर्व्रजलोकाननुत्तमान् ॥ आवयोर्जीवतोराजन्मयिचत्वयिचध्रुवं॥ ६८ ॥ संशयःस ॥ ३ ॥
र्वभूतानांविजयेनौभविष्यति॥ जीवितंतवदुष्प्रज्ञमयिसंप्रतिवर्तते॥६९॥ जीवयेयमहंकामंनतुत्वंजीवितुंक्षमः॥ दहनेहिकृतोयत्नस्त्वयास्मासुविशेषतः ॥
॥ ७० ॥ आशीविषैर्विषैश्चापिजलेचापिप्रवेशनैः॥ त्वयाविनिकृताराजन्राज्यस्यहरणेनच॥ ७१ ॥ अप्रियाणांचवचनैर्द्रौपद्याःकर्षणेनच॥ एतस्मात्कार
णात्पापजीवितंतेनविद्यते॥ ७२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७३ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ यस्येति आतपत्रेणदुर्योधनःसूर्याद्रक्षितइत्येषप्रवादोपियस्यनसहतेइ

उत्तिष्ठोत्तिष्ठयुध्यस्वयुद्धेश्रेयोभविष्यति ॥ एवंतुविविधावाचोजययुक्ताःपुनःपुनः ॥ कीर्तयंतिस्मतेवीरास्तत्रतत्रजनाधिप ॥ ७३ ॥ इतिश्रीम० शल्यांतर्गतगदापर्वणिसुयोधनयुधिष्ठिरसंवादेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ धृतराष्ट्रउवाच एवंसंतर्ज्यमानस्तुममपुत्रोमहीपतिः ॥ प्रकृत्यामन्युमान्वीरःकथमासीत्परंतपः ॥ १ ॥ नहिसंतर्जनातेनश्रुतपूर्वाकथंचन ॥ राजभावेनमान्यश्चसर्वलोकस्यसोभवत् ॥ २ ॥ यस्यातपत्रच्छायापिस्वकाभानोस्तथाप्रभा ॥ खेदायैवाभिमानित्वात्सहेत्सैवंकथंगिरः ॥ ३ ॥ इयंचपृथिवीसर्वासम्लेच्छाटविकाभृशं ॥ प्रसादाद्ध्रियतेयस्यप्रत्यक्षंतवसंजय ॥ ४ ॥ सतथातर्ज्यमानस्तुपांडुपुत्रैर्विशेषतः ॥ विहीनश्चस्वकैर्भृत्यैर्निर्जनेचावृतोभृशं ॥ ५ ॥ सश्रुत्वाकटुकावाचोजययुक्ताःपुनःपुनः ॥ किमब्रवीत्पांडवेयांस्तन्ममाचक्ष्वसंजय ॥ ६ ॥ संजयउवाच तर्ज्यमानस्तदाराजन्नुदकस्थस्तवात्मजः ॥ युधिष्ठिरेणराजेंद्रभ्रातृभिःसहितेनह ॥ ७ ॥ श्रुत्वासकटुकावाचोविषमस्थोनराधिपः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यसलिलस्थःपुनःपुनः ॥ ८ ॥ सलिलांतर्गतोराजाधुन्वन्हस्तौपुनःपुनः ॥ मनश्चकारयुद्धायराजानंचाभ्यभाषत ॥ ९ ॥ यूयंससुहृदःपार्थाःसर्वेसरथवाहनाः ॥ अहमेकःपरिद्यूनोविरथोहतवाहनः ॥ १० ॥ आत्तशस्त्रैरथोपेतैर्बहुभिःपरिवारितः ॥ कथमेकःपदातिःसन्नशस्त्रोयोद्धुमुत्सहे ॥ ११ ॥ एकैकेनतुमांयूयंयोधयध्वंयुधिष्ठिर ॥ नह्येकोबहुभिर्वीरैर्न्याय्योयोधयितुंयुधि ॥ १२ ॥ विशेषतोविकवचःश्रांतश्चापत्समाश्रितः ॥ भृशंविक्षतगात्रश्चश्रांतवाहनसैनिकः ॥ १३ ॥ नमेत्वत्तोभयंराजन्नचपार्थाद्वृकोदरात् ॥ फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वापंचालेभ्योथवापुनः ॥ १४ ॥ यमाभ्यांयुयुधानाद्वायेचान्येतवसैनिकाः ॥ एकःसर्वानहंक्रुद्धोवारयिष्येयुधिस्थितः ॥ १५ ॥ धर्ममूलासतांकीर्तिर्मनुष्याणांजनाधिप ॥ धर्मंचैवेहकीर्तिंचपालयन्प्रब्रवीम्यहं ॥ १६ ॥ अहमुत्थायसर्वान्वैप्रतियोत्स्यामिसंयुगे ॥ अनुगम्यागतान्सर्वानृतून्संवत्सरोयथा ॥ १७ ॥ अद्यवःसरथान्साश्वानशस्त्रोविरथोपिसन् ॥ नक्षत्राणीवसर्वाणिसवितारात्रिसंक्षये ॥ १८ ॥ तेजसानाशयिष्यामिस्थिरीभवतपांडवाः ॥ अद्यानृण्यंगमिष्यामिक्षत्रियाणांयशस्विनां ॥ १९ ॥ बाह्लीकद्रोणभीष्माणांकर्णस्यचमहात्मनः ॥ जयद्रथस्यशूरस्यभगदत्तस्यचोभयोः ॥ २० ॥ मद्रराजस्यशल्यस्यभूरिश्रवसएवच ॥ पुत्राणांभरतश्रेष्ठशकुनेःसौबलस्यच ॥ २१ ॥

तिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिद्यूनःपरिश्रांतः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ २५ ॥ २६ ॥ हत्वैकं अस्माकंपंचानांमध्येएकमपिहत्वात्वंराज्यंप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मित्राणांसुहृदांचैवबांधवानांतथैवच ॥ आनृण्यमद्यगच्छामिहत्वात्वांभ्रातृभिःसह ॥ २२ ॥ एतावदुक्त्वावचनंविरराम जनाधिपः ॥ युधिष्ठिरउवाच दि
ष्ट्यात्वमपिजानीषेक्षत्रधर्मंसुयोधन ॥ २३॥ दिष्ट्यातेवर्ततेबुद्धिर्युद्धायैवमहाभुज ॥ दिष्ट्याशूरोसिकौरव्यदिष्ट्याजानासिसंगरं॥ २४॥ यस्त्वमेकोहिनःसर्वा
न्संगरेयोद्धुमिच्छसि ॥ एकएकेनसंगम्ययत्तेसंमतमायुधं ॥ २५॥ तत्त्वमादाययुध्यस्वप्रेक्षकास्तेवयंस्थिताः ॥ स्वयमिष्टंचतेकामंवीरभूयोददाम्यहं ॥ २६॥
हत्वैकंभवतोराज्यंहतोवास्वर्गमाप्नुहि॥ दुर्योधनउवाच एकश्चेद्योद्धुमाक्रंदेशूरोद्यममदीयतां ॥ २७॥ आयुधानामियंचापिवृताव्वत्संमतेगदा ॥ हंतैकंभव
तामेकःशक्यंमांयोभिमन्यते ॥ २८ ॥ पदातिर्गदयासंख्येसयुध्यतुमयासह ॥ वृत्तानिरथयुद्धानिविचित्राणिपदेपदे ॥ २९ ॥ इदमेकंगदायुद्धंभवत्वद्याद्भुतंम
हत् ॥ अस्त्राणामपिपर्यायंकर्तुमिच्छंतिमानवाः ॥ ३० ॥ युद्धानामपिपर्यायोभवत्वनुमतेतव ॥ गदयात्वांमहाबाहोविजेष्यामिसहानुजं॥ ३१ ॥ पंचालान्
सृंजयांश्चैवयेचान्येतवसैनिकाः ॥ नहिमेसंभ्रमोजातुशक्रादपियुधिष्ठिर ॥ ३२॥ युधिष्ठिरउवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठगांधारेमांयोधयसुयोधन ॥ एकएकेन
संगम्यसंयुगेगदयाबली ॥ ३३॥ पुरुषोभवगांधारेयुध्यस्वसुसमाहितः ॥ अद्यतेजीवितंनास्तियद्यपींद्रोपितवाश्रयः ॥ ३४॥ संजयउवाच एतत्सनरशार्दूलो
नामृष्यततवात्मजः ॥ सलिलांतर्गतःश्वभ्रेमहानागइवश्वसन् ॥ ३५॥ तथासौवाक्प्रतोदेनतुद्यमानःपुनःपुनः॥ वचोनममृषेराजन्नुत्तमाश्वःकशामिव ॥ ३६॥
संक्षोभ्यसलिलंवेगाद्गदामादायवीर्यवान् ॥ अद्रिसारमयींगुर्वींकांचनांगदभूषणां ॥ ३७॥ अंतर्जलात्समुत्तस्थौनागेंद्रइवनिःश्वसन् ॥ सभित्वास्तंभितंतोयं
स्कंधेकृत्वायसींगदां ॥ ३८॥ उदतिष्ठतपुत्रस्तेप्रतपन्रश्मिवानिव ॥ ततःशैक्यायसींगुर्वींजातरूपपरिष्कृतां ॥ ३९ ॥ गदांपरामृशद्धीमान्धार्तराष्ट्रोमहाबलः॥
गदाहस्तंतुतंदृष्ट्वासशृंगमिवपर्वतं ॥ ४० ॥ प्रजानामिवसंक्रुद्धंशूलपाणिमिवस्थितं ॥ सगदोभारतोभातिप्रतपन्भास्करोयथा ॥ ४१ ॥ तमुत्तीर्णंमहाबाहुंग
दाहस्तमरिंदमं ॥ मेनिरेसर्वभूतानिदंडपाणिमिवांतकं ॥ ४२ ॥ वज्रहस्तंयथाशक्रंशूलहस्तंयथाहरं ॥ ददृशुःसर्वपंचालाःपुत्रंतवजनाधिप ॥ ४३ ॥ तमुत्तीर्णं
तुसंप्रेक्ष्यसमहृष्यंतसर्वशः ॥ पंचालाःपांडवेयाश्चतेन्योन्यस्यतलान्ददुः ॥ ४४ ॥ अवहासंतुतंमत्वापुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ उद्वृत्यनयनेक्रुद्धोदिधक्षुरिवपांडवा
न् ॥ ४५ ॥ त्रिशिखांभ्रुकुटींकृत्वासंदष्टदशनच्छदः ॥ प्रत्युवाचततस्तान्वैपांडवान्सहकेशवान् ॥ ४६ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३॥ ४४ ॥ ४५॥ ४६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्षत्रधर्मअस्तीतिशेषः धर्मोऽस्त्रीपुण्यआचारेइतिमेदिनी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

दुर्योधनउवाच अस्यावहासस्यफलंप्रतिभोक्ष्यथपांडवाः ॥ गमिष्यथहताःसद्यःसपंचालायमक्षयं ॥४७॥ संजयउवाच उत्थितश्चजलात्तस्मात्पुत्रो
दुर्योधनस्तव ॥ अतिष्ठतगदापाणीरुधिरेणसमुक्षितः ॥ ४८ ॥ तस्यशोणितदिग्धस्यसलिलेनसमुक्षितं ॥ शरीरंस्मतदाभातिस्रवन्निवमहीधरः ॥ ४९ ॥ तमु
द्यतगदंवीरंमेनिरेतत्रपांडवाः ॥ वैवस्वतमिवक्रुद्धंकिंकरोद्यतपाणिनं ॥ ५० ॥ समेघनिनदोहर्षान्नर्दन्निवचगोवृषः ॥ आजुहावततःपार्थान्गदयायुधिवीर्य
वान् ॥ ५१ ॥ दुर्योधनउवाच एकैकेनचमांयूयमासीदतयुधिष्ठिर ॥ नह्येकोबहुभिर्न्याय्योवीरोयोधयितुंयुधि ॥ ५२ ॥ न्यस्तवर्माविशेषेणश्रांतश्चाप्सु
परिप्लुतः ॥ भृशंविक्षतगात्रश्चहतवाहनसैनिकः ॥ ५३ ॥ अवश्यमेवयोद्धव्यंसर्वैरेवमयासह ॥ युक्तंत्वयुक्तमित्येतद्वेत्सित्वंचैवसर्वदा ॥ ५४ ॥ युधिष्ठिरउवा
च माभूदियंतवप्रज्ञाकथमेवंसुयोधन ॥ यदाभिमन्युंबहवोजघ्नुर्युधिमहारथाः ॥ ५५ ॥ क्षत्रधर्मंभृशंक्रूरंनिरपेक्षंसुनिर्घृणं ॥ अन्यथातुकथंहन्युरभिमन्युंत
थागतं ॥ ५६ ॥ सर्वैर्भवंतोधर्मज्ञाःसर्वेशूरास्तनुत्यजः ॥ न्यायेनयुध्यतांप्रोक्ताशक्रलोकगतिःपरा ॥ ५७ ॥ यद्येकस्तुनहंतव्योबहुभिर्धर्मएवतु ॥ तदाभिमन्युं
बहवोनिजघ्नुस्त्वन्मतेकथं ॥ ५८ ॥ सर्वोविमृशतेजंतुःकृच्छ्रस्थोधर्मदर्शनं ॥ पदस्थःपिहितंद्वारंपरलोकस्यपश्यति ॥ ५९ ॥ आमुंचकवचंवीरमूर्धजान्यमयस्व
च ॥ यच्चान्यदपितेनास्तितदप्यादत्स्वभारत ॥ ६० ॥ इममेकंचतेकामंवीरभूयोददाम्यहं ॥ पंचानांपांडवेयानांयेनत्वंयोद्धुमिच्छसि ॥ ६१ ॥ तंहत्वावैभवान्
राजाहतोवास्वर्गमाप्नुहि ॥ ऋतेचजीविताद्वीरयुद्धेकिंकुर्मतेप्रियं ॥ ६२ ॥ संजयउवाच ततस्तवसुतोराजन्वर्मजग्राहकांचनं ॥ विचित्रंचशिरस्त्राणंजां
बूनदपरिष्कृतं ॥ ६३ ॥ सोवबद्धशिरस्त्राणःशुभकांचनवर्मभृत् ॥ रराजराजन्पुत्रस्तेकांचनःशैलराडिव ॥ ६४ ॥ सन्नद्धःसगदोराजन्सज्जःसंग्राममूर्धनि ॥ अ
ब्रवीत्पांडवान्सर्वान्पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ ६५ ॥ भ्रातॄणांभवतामेकोयुध्यतांगदयामया ॥ सहदेवेनवायोत्स्येभीमेननकुलेनवा ॥ ६६ ॥ अथवाफाल्गुनेनाद्यत्व
याबाभरतर्षभ ॥ योत्स्येहंसंगरंप्राप्यविजेष्येचरणाजिरे ॥ ६७ ॥ अहमद्यगमिष्यामिवैरस्यांतंसुदुर्गमं ॥ गदयापुरुषव्याघ्रहेमपट्टनिबद्धया ॥ ६८ ॥ गदायुद्धेनमे
कश्चित्सदृशोस्तीतिचिंतये ॥ गदयावोहनिष्यामिसर्वानेवसमागतान् ॥ ६९ ॥ नमेसमर्थाःसर्वेवैयोद्धुंन्यायेनकेचन ॥ नयुक्तमात्मनावक्तुमेवंगर्वोद्धतंवचः ॥
अथवासफलंह्येतत्करिष्येभवतांपुरः ॥ ७० ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७१ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥३३॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ योग्याअभ्यासः योग्यःप्रवीणेत्याद्युपक्रम्यरूयभ्यासार्कयोषितोरिति

अस्मिन्मुहूर्तेसत्यंवामिथ्यावैतद्भविष्यति ॥ गृह्णातुचगदांयोवैयोत्स्यतेद्यमयासह ॥ ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणियुधिष्ठिरदुर्योधनसंवादेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥३३॥ संजयउवाच एवंदुर्योधनेराजन्गर्जमानेमुहुर्मुहुः ॥ युधिष्ठिरस्यसंक्रुद्धोवासुदेवोब्रवीदिदं ॥ १ ॥ यदिनामत्त्वयंयुद्धेवरयेत्त्वांयुधिष्ठिर ॥ अर्जुनंनकुलंचैवसहदेवमथापिवा ॥२॥ किमिदंसाहसंराजंस्त्वयाव्याहृतमीदृशं ॥एकमेवनिहत्याजौभवराजाकुरुष्विति ॥ ३ ॥ नसमर्थानहंमन्येगदाहस्तस्यसंयुगे ॥ एतेनहिकृतायोग्यावर्षाणीहत्रयोदश ॥ ४ ॥ आयसेपुरुषेराजन्भीमसेनजिघांसया ॥ कथंनामभवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ॥ ५ ॥ साहसंकृतवांस्त्वंतुह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ॥ नान्यमस्यानुपश्यामिप्रतियोद्धारमाहवे ॥ ६ ॥ ऋतेवृकोदरात्पार्थात्सचनातिकृतश्रमः ॥ तदिदंद्यूतमारब्धंपुनरेवयथापुरा ॥ ७॥ विषमंशकुनेश्चैवतवचैवविशांपते ॥ बलीभीमःसमर्थश्चकृतीराजासुयोधनः ॥ ८ ॥ बलवान्वाकृतीवेतिकृतीराजन्विशिष्यते ॥ सोयंराजंस्त्वयाशत्रुःसमेपथिनिवेशितः ॥ ९ ॥ न्यस्तश्चात्मासुविषमेकृच्छ्रमापादितावयं ॥ कोनुसर्वान्विनिर्जित्यशत्रूनेकेनवैरिणा ॥ १० ॥ कृच्छ्रप्राप्तेनचतथाहारयेद्राज्यमागतं ॥ पणित्वाचैकपाणेनरोचयेदेवमाहवं ॥ ११ ॥ नहिपश्यामितंलोकेयोद्यदुर्योधनंरणे ॥ गदाहस्तंविजेतुंवैशक्तःस्यादमरोपिहि ॥ १२ ॥ नत्वंभीमोननकुलःसहदेवोथफाल्गुनः ॥ जेतुंन्यायेनशक्तोवैकृतीराजासुयोधनः ॥ १३ ॥ सकथंवदसेशत्रुंयुध्यस्वगदयेतिहि ॥ एकंचनोनिहत्याजौभवराजेतिभारत ॥ १४ ॥ वृकोदरंसमासाद्यसंशयोवैजयेहिनः ॥ न्यायतोयुध्यमानानांकृतीह्येषमहाबलः ॥ १५ ॥ एकंवास्मान्निहत्यत्वंभवराजेतिवैपुनः ॥ नूनंनराज्यभागेषापांडोःकुंत्याश्चसंततिः ॥ १६ ॥ अत्यंतवनवासायसृष्टाभैक्ष्यायवापुनः ॥ भीमसेनउवाच मधुसूदनमाकार्षीर्विषादंयदुनंदन ॥ १७ ॥ अद्यपारंगमिष्यामिवैरस्यभृशदुर्गमं ॥ अहंसुयोधनंसंख्येहनिष्यामिनसंशयः ॥ १८ ॥ विजयोवैध्रुवःकृष्णधर्मराजस्यदृश्यते ॥ अध्यर्धेनगुणेनेयंगदागुरुतरीमम ॥ ॥ १९ ॥ नतथाधार्तराष्ट्रस्यमाकार्षीर्माधवव्यथां ॥ अहमेनंहिगदयासंयुगेयोद्धुमुत्सहे ॥ २० ॥ भवंतःप्रेक्षकाःसर्वेममसंतुजनार्दन ॥ सामरानपिलोकांस्त्रीन्नानाशस्त्रधरान्युधि ॥ २१ ॥ योधयेयंरणेकृष्णकिमुताद्यसुयोधनं ॥ संजयउवाच तथासंभाषमाणंतुवासुदेवोवृकोदरं ॥ २२ ॥

मेदिनी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शकुनेश्चतवचयथापुरातथैवेदमितिद्वयोःसंबंधः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिकथंवदसेइत्यनुकर्षणीयं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

हृष्टःसंपूजयामासवचनंचेदमब्रवीत् ॥ त्वामाश्रित्यमहाबाहोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ निहतारिःस्वकांदीप्तांश्रियंप्राप्तोनसंशयः ॥ त्वयाविनिहताःसर्वेधृतरा
ष्ट्रसुतारणे ॥ २४ ॥ राजानोराजपुत्राश्चनागाश्चविनिपातिताः ॥ कलिंगामागधाःप्राच्यागांधाराःकुरवस्तथा ॥ २५ ॥ त्वामासाद्यमहायुद्धेनिहताःपांडुनंदन ॥
हत्वादुर्योधनंचापिप्रयच्छोर्वींससागरां ॥ २६ ॥ धर्मराजायकौंतेययथाविष्णुःशचीपतेः ॥ त्वांचप्राप्यरणेपापोधार्तराष्ट्रोविनंक्ष्यति ॥ २७ ॥ त्वमस्यसक्थिनी
भंक्त्वाप्रतिज्ञांपालयिष्यसि ॥ यत्नेनतुसदापार्थयोद्धव्योधृतराष्ट्रजः ॥ २८ ॥ कृतीचबलवांश्चैवयुद्धशौंडश्चनित्यदा ॥ ततस्तुसात्यकीराजन्पूजयामासपांडवं ॥
॥ २९ ॥ पंचालाःपांडवेयाश्चधर्मराजपुरोगमाः ॥ तद्वचोभीमसेनस्यसर्वएवाभ्यपूजयन् ॥ ३० ॥ ततोभीमबलोभीमोयुधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ सृंजयैःसहतिष्ठं
तंतपंतमिवभास्करं ॥ ३१ ॥ अहमेतेनसंगम्यसंयुगेयोद्धुमुत्सहे ॥ नहिशक्तोरणेजेतुंमामेषपुरुषाधमः ॥ ३२ ॥ अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामिनिहितंहृदयेभृशं ॥ सु
योधनेधार्तराष्ट्रेखांडवेग्निमिवार्जुनः ॥ ३३ ॥ शल्यमद्योद्धरिष्यामितवपांडवहृच्छयं ॥ निहत्यगदयापापमद्यराजन्सुखीभव ॥ ३४ ॥ अद्यकीर्तिमयींमालां
प्रतिमोक्ष्येतवानघ ॥ प्राणान्श्रियंचराज्यंचमोक्ष्यतेद्यसुयोधनः ॥ ३५ ॥ राजाचधृतराष्ट्रोद्यश्रुत्वापुत्रंमयाहतं ॥ स्मरिष्यत्यशुभंकर्मयत्तच्छकुनिबुद्धिजं ॥
॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठोगदामुद्यम्यवीर्यवान् ॥ उदतिष्ठतयुद्धायशक्रोवृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३७ ॥ तदाह्वानममृष्यन्वैतवपुत्रोतिवीर्यवान् ॥ प्रत्युपस्थितएवा
शुमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥ ३८ ॥ गदाहस्तंतवसुतंयुद्धायसमुपस्थितं ॥ ददृशुःपांडवाःसर्वेकैलासमिवशृंगिणं ॥ ३९ ॥ तमेकाकिनमासाद्यधार्तराष्ट्रंमहाबलं ॥ वि
यूथमिवमातंगंसमहृष्यंतपांडवाः ॥ ४० ॥ नसंभ्रमोनचभयंनचग्लानिर्नचव्यथा ॥ आसीद्दुर्योधनस्यापिस्थितःसिंहइवाहवे ॥ ४१ ॥ समुद्यतगदंदृष्ट्वाकैला
समिवशृंगिणं ॥ भीमसेनस्तदाराजन्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४२ ॥ राज्ञापिधृतराष्ट्रेणत्वयाचास्मासुयत्कृतं ॥ स्मरतद्दुष्कृतंकर्मयद्वृत्तंवारणावते ॥ ४३ ॥ द्रौपदी
चपरिक्लिष्टासभामध्येरजस्वला ॥ द्यूतेयद्विजितोराजाशकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् ॥ ४४ ॥ यानिचान्यानिदुष्टात्मन्पापानिकृतवानसि ॥ अनागःसुचपार्थेषुतस्य
पश्यमहत्फलं ॥ ४५ ॥ त्वत्कृतेनिहतःशेतेशरतल्पेमहायशाः ॥ गांगेयोभरतश्रेष्ठःसर्वेषांनःपितामहः ॥ ४६ ॥ हतोद्रोणश्चकर्णश्चहतःशल्यःप्रतापवान् ॥ वैर
स्यचादिकर्तासौशकुनिर्निहतोरणे ॥ ४७ ॥ भ्रातरस्तेहताःशूराःपुत्राश्चसहसैनिकाः ॥ राजानश्चहताःशूराःसमरेष्वनिवर्तिनः ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदाप० नैलकंठीयेभारतभा० त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ तस्मिन्युद्धेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ चत्वारिंशदहान्यद्यद्वेचमेनिःसृतस्यवै पुष्येणसंप्रयातोस्मिश्रवणेपुनरागतइति ननुश्रवणेऽत्रयुद्धसमाप्तिर्दृश्यते तदनुपातेनयुद्धारंभोमृगशीर्षेभवितुंयुज्यते अष्टादशाहानियुद्धमभूदितिवचनात् एवंचयुद्धारंभंप्रकृत्यभीष्मपर्वणिसंजयवाक्यंमघाविषयगःसोमस्तद्दिनंसंप्रपद्यतेइतिमघायांयुद्धारंभप्रदर्शकंविरुध्यते तथात्वेरेवत्यांयुद्धसमाप्त्यापत्तेरित्युपक्रमोपसंहारयोर्विरोधोदुःसमाधेयइतिचेत् सत्यं उपसंहार

॥ ६ ॥

एतेचान्येचनिहताबहवःक्षत्रियर्षभाः ॥ प्रातिकामीतथापापोद्रौपद्याःक्लेशकृद्धतः ॥ ४९ ॥ अवशिष्टस्त्वमेवैकःकुलघ्नोधमपूरुषः ॥ त्वामप्यद्यहनिष्यामिगदयानात्रसंशयः ॥ ५० ॥ अद्यतेहंरणेदर्पंसर्वंनाशयितानृप ॥ राज्याशांविपुलांराजन्पांडवेषुचदुष्कृतं ॥ ५१ ॥ दुर्योधनउवाच किंकत्थितेनबहुनायुद्ध्यस्वाद्यमयासह ॥ अद्यतेहंविनेष्यामियुद्धश्रद्धांवृकोदर ॥ ५२ ॥ किंनपश्यसिमांपापगदायुद्धेव्यवस्थितं ॥ हिमवच्छिखराकारांप्रगृह्यमहतींगदां ॥ ५३ ॥ गदिनंकोद्यमांपापहंतुमुत्सहतेरिपुः ॥ न्यायतोयुध्यमानस्यदेवेष्वपिपुरंदरः ॥ ५४ ॥ मावृथागर्जकौंतेयशारदाभ्रमिवाजलं ॥ दर्शयस्वबलंयुद्धेयावत्तत्तेद्यविद्यते ॥ ॥ ५५ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वापांडवाःसहसृंजयाः ॥ सर्वेसंपूजयामासुस्तद्वचोविजिगीषवः ॥ ५६ ॥ उन्मत्तमिवमातंगंतलशब्देनमानवाः ॥ भूयःसंहर्षयामासूराजन्दुर्योधनंनृपं ॥ ५७ ॥ बृंहंतिकुंजरास्तत्रहयाहेषंतिचासकृत् ॥ शस्त्राणिसंप्रदीप्यंतेपांडवानांजयैषिणां ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिभीमसेनदुर्योधनसंवादेत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तस्मिन्युद्धेमहाराजसुसंवृत्तेसुदारुणे ॥ उपविष्टेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ १ ॥ ततस्तालध्वजोरामस्तयोर्युद्धउपस्थिते ॥ श्रुत्वातच्छिष्ययोराजन्नाजगामहलायुधः ॥ २ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीताःपांडवाःसहकेशवाः ॥ उपगम्योपसंगृह्यविधिवत्प्रत्यपूजयन् ॥ ३ ॥ पूजयित्वाततःपश्चादिदंवचनमब्रुवन् ॥ शिष्ययोःकौशलंयुद्धेपश्यरामेतिपार्थिव ॥ ४ ॥ अब्रवीच्चतदारामोदृष्ट्वाकृष्णंसपांडवं ॥ दुर्योधनंचकौरव्यंगदापाणिमवस्थितं ॥ ५ ॥ चत्वारिंशदहान्यद्यद्वेचमेनिःसृतस्यवै ॥ पुष्येणसंप्रयातोस्मिश्रवणेपुनरागतः ॥ ६ ॥ शिष्ययोर्वैगदायुद्धंद्रष्टुकामोस्मिमाधव ॥ ततस्तदागदाहस्तौदुर्योधनवृकोदरौ ॥ ७ ॥

स्यनिर्णीतार्थकत्वात्तदनुरोधेनोपक्रमस्यनेयत्वान्मघाविषयगइत्यस्यायमर्थः अत्रमघाशब्देनतत्सहचराःपितरोलक्ष्यंते मघानक्षत्रंपितरोदेवतेतिश्रुतेरितिमघायांपितृसंबंधित्वावधारणात् तेनयुद्धेमृतानांउत्तमदेहप्रदानार्थंचंद्रस्तदापितृलोकेसन्निहितोभूदिति स्वर्गिणांदिव्यदेहलाभश्चंद्राधीनइतिशास्त्रप्रसिद्धं युद्धारंभस्तुमृगशीर्षेइतिभीष्मपर्वणिनिपुणतरमुपपादितंतन्नविस्मर्तव्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रराजतुःरेजतुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणिनै० भारतभा० चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

युद्धभूमिंगतौवीरावुभावेवरराजतुः ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजापरिष्वज्यहलायुधं ॥ ८ ॥ स्वागतंकुशलंचास्मैपर्यपृच्छद्यथातथं ॥ कृष्णौचापिमहेष्वासावभिवाद्य
हलायुधं ॥ ९ ॥ सस्वजातेपरिप्रीतौप्रियमाणौयशस्विनौ ॥ माद्रीपुत्रौतथाशूरौद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ १० ॥ अभिवाद्यस्थिताराजन्रौहिणेयंमहाबलं ॥ भी
मसेनोथबलवान्पुत्रस्तवजनाधिप ॥ ११ ॥ तथैवचोद्यतगदौपूजयामासतुर्बलं ॥ स्वागतेनचतेतत्रप्रतिपूज्यसमंततः ॥ १२ ॥ पश्ययुद्धंमहाबाहोइतितेराममम
ब्रुवन् ॥ एवमूचुर्महात्मानंरौहिणेयंनराधिपाः ॥ १३ ॥ परिष्वज्यतदारामःपांडवान्सहसृंजयान् ॥ अपृच्छत्कुशलंसर्वान्पार्थिवांश्चामितौजसः ॥ १४ ॥ तथै
वतेसमासाद्यपप्रच्छुस्तमनामयं ॥ प्रत्यभ्यर्च्यहलीसर्वान्क्षत्रियांश्चमहात्मनः ॥ १५ ॥ कृत्वाकुशलसंयुक्तांसंविदंचयथावयः ॥ जनार्दनंसात्यकिंचप्रेम्णास
परिषस्वजे ॥ १६ ॥ मूर्ध्निचैतावुपाघ्रायकुशलंपर्यपृच्छत ॥ तौचतंविधिवद्राजन्पूजयामासतुर्गुरुं ॥ १७ ॥ ब्रह्माणमिवदेवेशमिंद्रोपेंद्रौमुदान्वितौ ॥ ततोब्रवी
द्धर्मसुतोरौहिणेयमरिंदमं ॥ १८ ॥ इदंभ्रात्रोर्महायुद्धंपश्यरामेतिभारत ॥ तेषांमध्येमहाबाहुःश्रीमान्केशवपूर्वजः ॥ १९ ॥ न्यविशत्परमप्रीतःपूज्यमानोमहा
रथैः ॥ सबभौराजमध्यस्थोनीलवासाःसितप्रभः ॥ २० ॥ दिवीवनक्षत्रगणैःपरिकीर्णोनिशाकरः ॥ ततस्तयोःसंनिपातस्तुमुलोलोमहर्षणः ॥ २१ ॥ आसीदंत
करोराजन्वैरस्यतवपुत्रयोः ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवागमनेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ छ ॥ जनमेजयउवाच
पूर्वमेवयदारामस्तस्मिन्युद्धउपस्थिते ॥ आमंत्र्यकेशवंयातोवृष्णिभिःसहितःप्रभुः ॥ १ ॥ साहाय्यंधार्तराष्ट्रस्यनचकर्तास्मिकेशव ॥ नचैवपांडुपुत्राणांगमि
ष्यामियथागतं ॥ २ ॥ एवमुक्त्वातदारामोयातःक्षत्रनिबर्हणः ॥ तस्यचागमनंभूयोब्रह्मन्शंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥ आख्याहिमेविस्तरशःकथंरामउपस्थितः ॥ कथं
चदृष्टवान्युद्धंकुशलोह्यसिसत्तम ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच उपप्लव्येनिविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ प्रेषितोधृतराष्ट्रस्यसमीपंमधुसूदनः ॥ ५ ॥ शमंप्रतिम
हाबाहोहितार्थंसर्वदेहिनां ॥ सगत्वाहास्तिनपुरंधृतराष्ट्रंसमेत्यच ॥ ६ ॥ उक्तवान्वचनंतथ्यंहितंचैवविशेषतः ॥ नचतत्कृतवान्राजायथाख्यातंहितत्पुरा ॥ ७ ॥ अन
वाप्यशमंतत्रकृष्णःपुरुषसत्तमः ॥ आगच्छतमहाबाहुरुपप्लव्यंजनाधिप ॥ ८ ॥ ततःप्रत्यागतःकृष्णोधार्तराष्ट्रविसर्जितः ॥ अक्रियायांनरव्याघ्रपांडवानिदम
ब्रवीत् ॥ ९ ॥

पूर्वमेवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अक्रियायांसंधिकार्यानिष्पत्तौ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मैत्रनक्षत्रयोगेअनुराधायां भोजः कृतवर्मा ॥ १४ ॥ पुष्येणहिपांडवेभ्यःप्रयाणंअनुराधातस्तीर्थयात्रार्थमितिविवेकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

नकुर्वंतिवचोमह्यंकुरवःकालनोदिताः॥ निर्गच्छध्वंपांडवेयाःपुष्येणसहितामया ॥ १० ॥ ततोविभज्यमानेषुबलेषुबलिनांवरः॥ प्रोवाचभ्रातरंकृष्णंरौहिणेयोमहामनाः॥ ११ ॥ तेषामपिमहाबाहोसाहाय्यंमधुसूदन॥ क्रियतामितितत्कृष्णोनास्यचक्रेवचस्तदा ॥ १२ ॥ ततोमन्युपरीतात्माजगामयदुनंदनः॥ तीर्थयात्रांहलधरःसरस्वत्यांमहायशाः॥ १३॥ मैत्रनक्षत्रयोगेस्मसहितःसर्वयादवैः॥ आश्रयामासभोजस्तुदुर्योधनमरिंदमः॥ १४॥ युयुधानेनसहितोवासुदेवस्तुपांडवान्॥ रौहिणेयेगतेशूरेपुष्येणमधुसूदनः॥ १५॥ पांडवेयान्पुरस्कृत्यययावभिमुखःकुरून्॥ गच्छन्नेवपथिस्थस्तुरामःप्रेष्यानुवाचह॥ १६॥ संभारांस्तीर्थयात्रायांसर्वोपकरणानिच॥ आनयध्वंद्वारकायामग्नीन्वैयाजकांस्तथा॥ १७॥ सुवर्णरजतंचैवधेनूर्वासांसिवाजिनः॥ कुंजरांश्चरथांश्चैवखरोष्ट्रंवाहनानिच॥ १८॥ क्षिप्रमानीयतांसर्वंतीर्थहेतोःपरिच्छदं॥ प्रतिस्रोतःसरस्वत्यागच्छध्वंशीघ्रगामिनः॥ १९॥ ऋत्विजश्चानयध्वंवैशतशश्चद्विजर्षभान्॥ एवंसंदिश्यतुप्रेष्यान्बलदेवोमहाबलः॥ २० ॥ तीर्थयात्रांययौराजन्कुरूणांवैशसेतदा॥ सरस्वतींप्रतिस्रोतःसमंतादभिजग्मिवान्॥ २१ ॥ ऋत्विग्भिश्चसुहृद्भिश्चतथान्यैर्द्विजसत्तमैः॥ रथैर्गजैस्तथाश्वैश्चप्रेष्यैश्चभरतर्षभ ॥ २२ ॥ गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्चयानैश्चबहुभिर्वृतः ॥ श्रांतानांक्लांतवपुषांशिशूनांविपुलायुषां॥ २३॥ देशेदेशेतुदेयानिदानानिविविधानिच॥ अर्चायैचार्थिनांराजन्क्लृप्तानिबहुशस्तथा ॥ २४॥ तानियानीहदेशेषुप्रतीक्षंतिस्मभारत ॥ बुभुक्षितानामर्थायक्लृप्तमन्नंसमंततः॥ २५॥ योयोयत्रद्विजोभोज्यंभोक्तुंकामयतेतदा॥ तस्यतस्यतुतत्रैवमुपजह्रुस्तदानृप॥ २६॥ तत्रतत्रस्थिताराजन्रौहिणेयस्यशासनात् ॥ भक्ष्यपेयस्यकुर्वंतिराशींस्तत्रसमंततः ॥ २७॥ वासांसिचमहार्हाणिपर्यंकास्तरणानिच ॥ पूजार्थंतत्रक्लृप्तानिविप्राणांसुखमिच्छतां॥ २८॥ यत्रयःस्वदतेविप्रःक्षत्रियोवापिभारत॥ तत्रतत्रतुतस्यैवसर्वंक्लृप्तमदृश्यत॥ २९॥ यथासुखंजनःसर्वोयातितिष्ठतिवैतदा॥ यातुकामस्ययानानिपानानितृषितस्यच॥ ३० ॥ बुभुक्षितस्यचान्नानिस्वादूनिभरतर्षभ॥ उपजह्रुर्नरास्तत्रवस्त्राण्याभरणानिच ॥ ३१ ॥ सपंथाःप्रबभौराजन्सर्वस्यैवसुखावहः ॥ स्वर्गोपमस्तदावीरनराणांतत्रगच्छतां॥ ३२॥ नित्यप्रमुदितोपेतःस्वादुभक्ष्यःशुभान्वितः॥ विपण्यापणपण्यानांनानाजनशतैर्वृतः॥ नानाद्रुमलतोपेतोनानारत्नविभूषितः ॥ ३३॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विपणिःपण्यवीथिका आपणाःहट्टाः पण्यानिविक्रेयद्रव्याणि ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३४॥३५॥३६॥३७॥ गुणान्रमणीयत्वादीन् उत्पत्तिसंभवं कर्मनिर्वृत्तिंतीर्थयात्राविधिसिद्धिं॥३८॥यथाक्रमेणतीर्थक्रमापेक्षया अनुपूर्वशःगुणोत्पत्त्यादिक्रमापेक्षया॥३९॥४०॥४१॥प्रभासःप्रभास्वत्वं

ततोमहात्मानियमेस्थितात्मापुण्येषुतीर्थेषुवसूनिराजन्॥ ददौद्विजेभ्यःक्रतुदक्षिणाश्चयदुप्रवीरोहलभृत्प्रतीतः॥ ३४ ॥ दोग्ध्रीश्चधेनूश्चसहस्रशोवैसुवाससः कांचनबद्धशृंगीः॥ हयांश्चनानाविधदेशजातान्यानानिदासांश्चशुभान्द्विजेभ्यः॥ ३५॥ रत्नानिमुक्तामणिविद्रुमंचाप्यग्र्यंसुवर्णरजतंसुशुद्धं॥ अयस्मयं ताम्रमयंचभांडंददौद्विजातिप्रवरेषुरामः॥ ३६ ॥ एवंसवित्तंप्रददौमहात्मासरस्वतीतीर्थवरेषुभूरि॥ ययौक्रमेणाप्रतिमप्रभावस्ततःकुरुक्षेत्रमुदारवृत्तिः॥ ॥३७॥ जनमेजयउवाच सारस्वतानांतीर्थानांगुणोत्पत्तिंवदस्वमे॥ फलंचद्विपदांश्रेष्ठकर्मनिर्वृत्तिमेवच॥ ३८॥ यथाक्रमेणभगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः॥ ब्रह्मन्ब्रह्मविदांश्रेष्ठपरंकौतूहलंहिमे॥ ३९॥ वैशंपायनउवाच तीर्थानांचफलंराजन्गुणोत्पत्तिंचसर्वशः॥ मयोच्यमानंवैपुण्यंशृणुराजेंद्रकृत्स्नशः॥ ४०॥ पूर्वंमहाराजयदुप्रवीरऋत्विग्सुहृद्विप्रगणैश्चसार्धं॥पुण्यंप्रभासंसमुपाजगामयत्रोडुराड्यक्ष्मणाक्लिश्यमानः॥४१॥ विमुक्तशापःपुनराप्यतेजः सर्वंजगद्भासयतेनरेंद्र॥ एवंतुतीर्थप्रवरंपृथिव्यांप्रभासनात्तस्यततःप्रभासः॥ ४२॥ जनमेजयउवाच कथंतुभगवान्सोमोयक्ष्मणासमगृह्यत॥ कथंचतीर्थप्रवरेतस्मिंश्चंद्रोन्यमज्जत॥ ४३॥ कथमाप्लुत्यतस्मिंस्तुपुनराप्यायितःशशी॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वविस्तरेणमहामुने॥ ४४॥ वैशंपायनउवाच दक्षस्यतनयास्तातप्रादुरासन्विशांपते॥ सप्तविंशतिकन्यादक्षःसोमायवैददौ॥ ४५॥ नक्षत्रयोगनिरताःसंख्यानार्थंचताभवन्॥ पत्न्योवैतस्यराजेंद्रसोमस्यशुभकर्मणः॥४६॥ तास्तुसर्वाविशालाक्ष्योरूपेणाप्रतिमाभुवि॥ अत्यरिच्यततासांतुरोहिणीरूपसंपदा॥४७॥ ततस्तस्यांसभगवान्प्रीतिंचक्रेनिशाकरः॥ सास्यहृद्याबभूवाथतस्मात्तांबुभुजेसदा॥४८॥ पुराहिसोमोराजेंद्ररोहिण्यामवसत्परं॥ ततस्ताःकुपिताःसर्वानक्षत्राख्यामहात्मनः॥ ४९॥ तागत्वापितरंप्राहुःप्रजापतिमतंद्रिताः॥ सोमोवसतिनास्मासुरोहिणींभजतेसदा॥ ५०॥ तावयंसहिताःसर्वास्त्वत्सकाशेप्रजेश्वर॥ वत्स्यामोनियताहारास्तपश्चरणतत्पराः॥ ॥ ५१ ॥ श्रुत्वातासांतुवचनंदक्षःसोममथाब्रवीत्॥ समंवर्तस्वभार्यासुमात्वाऽधर्मोमहान्स्पृशेत्॥ ५२॥ तास्तुसर्वाब्रवीद्दक्षोगच्छध्वंशशिनोंतिकं॥ समंवत्स्यतिसर्वासुचंद्रमाममशासनात्॥ ५३॥विसृष्टास्तास्तथाजग्मुःशीतांशुभवनंतदा॥ तथापिसोमोभगवान्पुनरेवमहीपते॥५४॥ रोहिणींनिवसत्येवप्रीयमाणोमुहुर्मुहुः॥ ततस्ताःसहिताःसर्वाभूयःपितरमब्रुवन्॥ ५५॥

॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ त्वात्वांअधर्मःमास्पृशेत्॥५२॥५३॥५४॥५५॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५६ ॥ विरोचनहेविशेषेणरोचमान त्वांमाशप्स्ये तवरोचनांयथाहंशापेननहरामितथायतस्वेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥६४॥ ६५॥ ६६ ॥६७॥ ६८ ॥ शापस्य

तवशुश्रूषणेयुक्तावत्स्यामोहितवांतिके॥ सोमोवसतिनास्मासुनाकरोद्दचनंतव॥ ५६॥ तासांतद्दचनंश्रुत्वादक्षःसोममथाब्रवीत्॥ समंवर्तस्वभार्यासुमात्वां
शप्स्येविरोचन॥ ५७॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंदक्षस्यभगवान्शशी॥ रोहिण्यासार्धमवसत्ततस्ताःकुपिताःपुनः॥५८॥ गत्वाचपितरंप्राहुःप्रणम्यशिरसातदा॥
सोमोवसतिनास्मासुतस्मान्नःशरणंभव॥ ५९॥ रोहिण्यामेवभगवान्सदावसतिचंद्रमाः॥ नत्वद्वचोगणयतिनास्मासुस्नेहमिच्छति॥६०॥ तस्मान्नस्त्राहि
सर्वावैयथानःसोमआविशेत्॥ तच्छ्रुत्वाभगवान्क्रुद्धोयक्ष्माणंपृथिवीपते॥ ६१॥ ससर्जरोषात्सोमायसचोडुपतिमाविशत्॥ सयक्ष्मणाभिभूतात्माक्षीयता
हरहःशशी॥ ६२॥ यत्नंचाप्यकरोद्राजन्मोक्षार्थंतस्ययक्ष्मणः॥ इष्टेष्टिभिर्महाराजविविधाभिर्निशाकरः॥ ६३॥ नचामुच्यतशापाद्वैक्षयंचैवाभ्यगच्छत॥
क्षीयमाणेततःसोमेओषध्योनप्रजज्ञिरे॥६४॥ निरास्वादरसाःसर्वाहतवीर्याश्चसर्वशः॥ ओषधीनांक्षयेजातेप्राणिनामपिसंक्षयः॥ ६५॥ कृशाश्चासन्प्रजाः
सर्वाःक्षीयमाणेनिशाकरे॥ ततोदेवाःसमागम्यसोममूचुर्महीपते॥६६॥ किमिदंभवतोरूपमीदृशंनप्रकाशते॥ कारणंब्रूहिनःसर्वंयेनेदंतेमहद्भयं॥६७॥ श्रु
त्वातुवचनंत्वत्तोविधास्यामस्ततोवयं॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचसर्वांस्तान्शशलक्षणः॥६८॥ शापस्यलक्षणंचैवयक्ष्माणंचतथात्मनः॥ देवास्तथावचःश्रुत्वाग
त्वादक्षमथाब्रुवन्॥६९॥ प्रसीदभगवन्सोमेशापोयंविनिवर्त्यतां॥ असौहिचंद्रमाःक्षीणःकिंचिच्छेषोहिलक्ष्यते॥७०॥ क्षयाच्चैवास्यदेवेशप्रजाश्चैवगताः
क्षयं॥ वीरुदोषधयश्चैवबीजानिविविधानिच॥ ७१॥ तेषांक्षयेक्षयोस्माकंविनास्माभिर्जगच्चकिं॥ इतिज्ञात्वालोकगुरोप्रसादंकर्तुमर्हसि॥ ७२॥ एवमुक्त
स्ततोदेवान्प्राहवाक्यंप्रजापतिः॥ नैतच्छक्यंममवचोव्यावर्तयितुमन्यथा॥ ७३॥ हेतुनातुमहाभागानिवर्तिष्यतिकेनचित्॥ समंवर्ततुसर्वासुशशीभार्यासु
नित्यशः॥ ७४॥ सरस्वत्यावरेतीर्थेउन्मज्जन्शशलक्षणः॥ पुनर्वर्धिष्यतेदेवास्तद्वैसत्यंवचोमम॥ ७५॥ मासार्धंचक्षयंसोमोनित्यमेवगमिष्यति॥ मासार्धंतु
सदावृद्धिंसत्यमेतद्वचोमम॥ ७६॥ समुद्रंपश्चिमंगत्वासरस्वत्यब्धिसंगमं॥ आराधयतुदेवेशंततःकांतिमवाप्स्यति॥ ७७॥ सरस्वतींततःसोमःसजगामर्षि
शासनात्॥ प्रभासंप्रथमंतीर्थंसरस्वत्याजगामह॥ ७८॥ अमावास्यांमहातेजास्तत्रोन्मज्जन्महाद्युतिः॥ लोकान्प्रभासयामासशीतांशुत्वमवापच॥ ७९॥
देवास्तुसर्वेराजेंद्रप्रभासंप्राप्यपुष्कलं॥ सोमेनसहिताभूत्वादक्षस्यप्रमुखेभवन्॥ ८०॥ लक्षणंकारणं॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःप्रजापतिःसर्वाविससर्जाथदेवताः॥ सोमंचभगवान्प्रीतोभूयोवचनमब्रवीत्॥८१॥ मावमंस्थाःस्त्रियःपुत्रमाचविप्रान्कदाचन॥ गच्छयुक्तःसदाभूत्वाकुरुवैशासनंमम॥८२॥ सविसृष्टोमहाराजजगामाथस्वमालयं॥ प्रजाश्चमुदिताभूत्वापुनस्तस्थुर्यथापुरा॥८३॥ एवंतेसर्वमाख्यातंयथाशप्तोनिशाकरः॥ प्रभासंचयथातीर्थंतीर्थानांप्रवरंमहत्॥ ८४॥ अमावास्यांमहाराजनित्यशःशशलक्षणः॥ स्नात्वाह्याप्यायतेश्रीमान्प्रभासेतीर्थउत्तमे॥८५॥ अतश्चैनन्प्रजानंतिप्रभासमितिभूमिप॥ प्रभांहिपरमांलेभेतस्मिन्नुन्मज्यचंद्रमाः॥८६॥ ततस्तुचमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमद्बली॥ चमसोद्भेदइत्येवंयंजनाःकथयंत्युत॥८७॥ तत्रदत्वाचदानानिविशिष्टानिहलायुधः॥ उषित्वारजनीमेकांस्नात्वाचविधिवत्तदा॥ ८८ ॥ उदपानमथागच्छत्त्वरावान्केशवाग्रजः॥ आद्यंस्वस्त्ययनंचैवयत्रावाप्यमहत्फलं॥ ८९॥ स्निग्धत्वादोषधीनांचभूमेश्चजनमेजय॥ जानंतिसिद्धाराजेंद्रनष्टामपिसरस्वतीं॥ ९० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यांतर्गतगदापर्वणिबलदेवतीर्थयात्रायांप्रभासोत्पत्तिकथनेपंचत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच तस्मान्नदीगतंचापित्द्युदपानंयशस्विनः॥ त्रितस्यचमहाराजजगामाथहलायुधः॥ १ ॥ तत्रदत्वाबहुद्रव्यंपूजयित्वातथाद्विजान्॥ उपस्पृश्यचतत्रैवप्रहृष्टोमुसलायुधः॥ २ ॥ तत्रधर्मपरोभूत्वात्रितःससुमहातपाः॥ कूपेचवसतातेनसोमःपीतोमहात्मना॥३॥ तत्रचैनंसमुत्सृज्यभ्रातरौजग्मतुर्गृहान्॥ ततस्तौवैशशापाथत्रितोब्राह्मणसत्तमः॥ ४॥ जनमेजय उवाच उदपानंकथंब्रह्मन्कथंचसुमहातपाः॥ पतितःकिंचसंत्यक्तोभ्रातृभ्यांद्विजसत्तम ॥ ५॥ कूपेकथंचहित्वैनंभ्रातरौजग्मतुर्गृहान्॥ कथंचयाजयामासपपौसोमंचवैकथं॥ ६॥ एतदाचक्ष्वमेब्रह्मन्श्रोतव्यंयदिमन्यसे॥ वैशंपायनउवाच आसन्पूर्वयुगेराजन्मुनयोभ्रातरस्त्रयः॥ ७॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चादित्यसन्निभाः॥ सर्वेप्रजापतिसमाःप्रजावंतस्तथैवच ॥ ८॥ ब्रह्मलोकजिताःसर्वेतपसाब्रह्मवादिनः॥ तेषांतुतपसाप्रीतोनियमेनदमेनच ॥ ९ ॥ अभवद्गौतमोनित्यंपिताधर्मरतःसदा॥ सतुदीर्घेणकालेनतेषांप्रीतिमवाप्यच॥ १०॥ जगामभगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः॥ राजानस्तस्ययेह्यासन्याज्याराजन्महात्मनः॥ ११ ॥ तेसर्वेस्वर्गतेतस्मिंस्तस्यपुत्रानपूजयन्॥ तेषांतुकर्मणाराजंस्तथाचाध्ययनेनच ॥ १२ ॥ त्रितःसश्रेष्ठतांप्रापयथैवास्यपितातथा॥ तथासर्वेमहाभागामुनयःपुण्यलक्षणाः॥ १३॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ याजयामास स्वार्थेणिच् यागंकृतवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पशूनप्रतिपश्यर्थं दक्षिणार्थागाःप्राप्तुमित्यर्थः ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥

अपूजयन्महाभागंयथास्यपितरंतथा ॥ कदाचिद्धिततोराजन्भ्रातरावेकतद्वितौ ॥ १४ ॥ यज्ञार्थंचक्रतुश्चिंतांतथावित्तार्थमेवच ॥ तयोर्बुद्धिःसमभवत्त्रितंगृ
ह्यपरंतप ॥ १५ ॥ याज्यान्सर्वानुपादायप्रतिगृह्यपशूंस्ततः ॥ सोमंपास्यामहेहृष्टाःप्राप्ययज्ञंमहाफलं ॥ १६ ॥ चक्रुश्चैवंतथाराजन्भ्रातरस्त्रयएवच ॥ तथाते
तुपरिक्रम्ययाज्यान्सर्वान्पशून्प्रति ॥ १७ ॥ याजयित्वाततोयाज्यान्लब्ध्वातुसुबहून्पशून् ॥ याज्येनकर्मणातेनप्रतिगृह्यविधानतः ॥ १८ ॥ प्राचींदिशंमहात्मा
नआजग्मुस्तेमहर्षयः ॥ त्रितस्तेषांमहाराजपुरस्ताद्यातिहृष्टवत् ॥ १९ ॥ एकतश्चद्वितश्चैवपृष्ठतःकालयन्पशून् ॥ तयोश्चिंतासमभवद्दृष्ट्वापशुगणंमहत् ॥ २० ॥
कथंचस्युरिमागावआवाभ्यांहिविनात्रितं ॥ तावन्योन्यंसमाभाष्यएकतश्चद्वितश्चह ॥ २१ ॥ यदूचतुर्मिथःपापौतन्निबोधजनेश्वर ॥ त्रितोयज्ञेषुकुशलस्त्रितो
वेदेषुनिष्ठितः ॥ २२ ॥ अन्यास्तुबहुलागावस्त्रितःसमुपलप्स्यते ॥ तदावांसहितौभूत्वागाःप्रकाल्यव्रजावहे ॥ २३ ॥ त्रितोपिगच्छतांकाममावाभ्यांवैविनाकृ
तः ॥ तेषामागच्छतांरात्रौपथिस्थानांवृकोभवत् ॥ २४ ॥ तत्रकूपोविदूरेभूत्सरस्वत्यास्तटेमहान् ॥ अथत्रितोवृकंदृष्ट्वापथितिष्ठंतमग्रतः ॥ २५ ॥ तद्भयादपस
र्पन्वैतस्मिन्कूपेपपातह ॥ अगाधेसुमहाघोरेसर्वभूतभयंकरे ॥ २६ ॥ त्रितस्ततोमहाराजकूपस्थोमुनिसत्तमः ॥ आर्तनादंततश्चक्रेतौतुशुश्रुवतुर्मुनी ॥ २७ ॥ तं
ज्ञात्वापतितंकूपेभ्रातरावेकतद्वितौ ॥ वृकत्रासाच्चलोभाच्चसमुत्सृज्यप्रजग्मतुः ॥ २८ ॥ भ्रातृभ्यांपशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टःसमहातपाः ॥ उदपानेतदाराजन्निर्ज
लेपांसुसंवृते ॥ २९ ॥ त्रितआत्मानमालक्ष्यकूपेवीरुत्तृणावृते ॥ निमग्नंभरतश्रेष्ठनरकेदुष्कृतीयथा ॥ ३० ॥ सबुद्ध्यागणयत्प्राज्ञोमृत्योर्भीतोह्यसोमपः ॥ सोमः
कथंतुपातव्यइहस्थेनमयाभवेत् ॥ ३१ ॥ सएवमभिनिश्चित्यतस्मिन्कूपेमहातपाः ॥ ददर्शवीरुधंतत्रलंबमानांयदृच्छया ॥ ३२ ॥ पांशुग्रस्तेततःकूपेविचिंत्य
सलिलंमुनिः ॥ अग्नीन्संकल्पयामासहोत्रेचात्मानमेवच ॥ ३३ ॥ ततस्तांवीरुधंसोमंसंकल्प्यसुमहातपाः ॥ ऋचोयजूंषिसामानिमनसाचिंतयन्मुनिः ॥ ३४ ॥
ग्रावाणःशर्कराःकृत्वाप्रचक्रेभिषवंनृप ॥ आज्यंचसलिलंचक्रेभागांश्चत्रिदिवौकसां ॥ ३५ ॥ सोमस्याभिषवंकृत्वाचकारविपुलंध्वनिं ॥ सचाविशद्दिवंराज
न्पुनःशब्दस्त्रितस्यवै ॥ ३६ ॥ समवाप्यचतंयज्ञंयथोक्तंब्रह्मवादिभिः ॥ वर्तमानेमहायज्ञेत्रितस्यसुमहात्मनः ॥ ३७ ॥ आविग्नंत्रिदिवंसर्वंकारणंचनबुद्ध्यते ॥
ततःसुतुमुलंशब्दंशुश्रावाथबृहस्पतिः ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाचैवाब्रवीत्सर्वान्देवान्देवपुरोहितः ॥ त्रितस्यवर्ततेयज्ञस्तत्रगच्छामहेसुराः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥५३॥५४॥ इतिशल्यांतर्गतगदाप० नैलकंठीयेभारतभा० षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥ ॥७॥

सहिक्रुद्धःसृजेदन्यान्देवानपिमहातपाः॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यसहिताःसर्वदेवताः॥ ४० ॥ प्रययुस्तत्रयत्रासौत्रितयज्ञःप्रवर्तते ॥ तेतत्रगत्वाविबुधास्तंकूपंय
त्रसत्रितः॥ ४१ ॥ ददृशुस्तंमहात्मानंदीक्षितंयज्ञकर्मसु ॥ दृष्ट्वाचैनंमहात्मानंश्रियापरमयायुतं॥४२॥ ऊचुश्चैनंमहाभागंप्राप्ताभागार्थिनोवयं॥ अथाब्रवी
दृषिर्देवान्पश्यध्वंमांदिवौकसः ॥४३॥ अस्मिन्प्रतिभयेकूपेनिमग्नंनष्टचेतसं॥ ततस्त्रितोमहाराजभागांस्तेषांयथाविधि॥४४॥ मंत्रयुक्तान्समददत्तेचप्रीतास्त
दाभवन्॥ ततोयथाविधिप्राप्तान्भागान्प्राप्यदिवौकसः॥४५॥ प्रीतात्मानोददुस्तस्मैवरान्यान्मनसेच्छति॥ सतुवव्रेवरंदेवांस्त्रातुमर्हथमामितः॥४६॥यश्चेहो
पस्पृशेत्कूपेससोमपगतिंलभेत्॥ तत्रचोर्मिमतीराजन्नुत्पपातसरस्वती॥४७॥ तयोत्क्षिप्तःसमुत्तस्थौपूजयंस्त्रिदिवौकसः॥ तथेतिचोक्त्वाविबुधाजग्मूराजन्य
थागताः॥४८॥ त्रितश्चाप्यागमत्प्रीतःस्वमेवनिलयंतदा॥ क्रुद्धस्तुससमासाद्यतावृषीभ्रातरौतदा॥ ४९ ॥ उवाचपरुषंवाक्यंशशापचमहातपाः॥ पशुलुब्धौ
युवांयस्मान्मामुत्सृज्यप्रधावितौ॥ ५० ॥ तस्माद्वृकाकृतीरौद्रौदंष्ट्रिणावभितश्चरौ॥ भवितारौमयाशप्तौपापेनानेनकर्मणा ॥ ५१ ॥ प्रसवश्चैवयुवयोर्गोलां
गूलर्क्षवानराः॥ इत्युक्तेनतदातेनक्षणादेवविशांपते॥ ५२ ॥ तथाभूतावदृश्येतांवचनात्सत्यवादिनः ॥ तत्राप्यमितविक्रांतःस्पृष्ट्वातोयंहलायुधः॥ ५३ ॥ द
त्वाचविविधान्दायान्पूजयित्वाचवैद्विजान्॥ उदपानंचतंवीक्ष्यप्रशस्यचपुनःपुनः ॥ नदीगतमदीनात्माप्राप्तोविनशनंतदा ॥ ५४॥ इतिश्रीमहाभारते
शल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवती० त्रिताख्यानेषट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततोविनशनंराजन्जगामाथहलायुधः॥ शू
द्राभीरान्प्रतिद्वेषाद्यत्रनष्टासरस्वती ॥ १ ॥ तस्मात्तुऋषयोनित्यंप्राहुर्विनशनेतिच॥ यत्राप्युपस्पृश्यबलःसरस्वत्यांमहाबलः ॥ २ ॥ सुभूमिकंततोगच्छत्सरस्व
त्यास्तटेवरे॥ तत्रचाप्सरसःशुभ्रानित्यकालमतंद्रिताः॥ ३ ॥ क्रीडाभिर्विमलाभिश्चक्रीडंतिविमलाननाः॥ तत्रदेवाःसगंधर्वामासिमासिजनेश्वर ॥ ४ ॥ अ
भिगच्छंतितत्तीर्थंपुण्यंब्राह्मणसेवितं॥ तत्रादृश्यंतगंधर्वास्तथैवाप्सरसांगणाः ॥ ५ ॥ समेत्यसहिताराजन्यथाप्राप्तंयथासुखं॥ तत्रमोदंतिदेवाश्चपितरश्चस
वीरुधः॥ ६ ॥ पुण्यैःपुष्पैःसदादिव्यैःकीर्यमाणाःपुनःपुनः॥ आक्रीडभूमिःसाराजंस्तासामप्सरसांशुभा॥ ७॥ सुभूमिकेतिविख्यातासरस्वत्यास्तटेवरे॥ तत्र
स्नात्वाचदत्वाचवसुविप्रायमाधवः॥८॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ शुभ्राःशुचयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कालज्ञानंप्रतिकालज्ञानार्थं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शंखंशंखनामानं ॥ २० ॥ नगंदक्षं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

श्रुत्वागीतंचतद्दिव्यंवादित्राणांचनिःस्वनं ॥ छायाश्चविपुलादृष्ट्वादेवगंधर्वरक्षसां ॥ ९॥ गंधर्वाणांततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुतः ॥ विश्वावसुमुखास्तत्रगं
धर्वास्तपसान्विताः ॥ १० ॥ नृत्यवादित्रगीतंचकुर्वंतिसुमनोरमं ॥ तत्रदत्वाहलधरोविप्रेभ्योविविधंवसु ॥ ११ ॥ अजाविकंगोखरोष्ट्रंसुवर्णरजतंतथा ॥ भो
जयित्वाद्विजान्कामैःसंतर्प्यचमहाधनैः ॥ १२ ॥ प्रययौसहितोविप्रैस्तूयमानश्चमाधवः ॥ तस्माद्गंधर्वतीर्थाच्चमहाबाहुररिंदमः ॥ १३॥ गर्गस्रोतोमहातीर्थमा
जगामैककुंडली ॥ तत्रगर्गेणवृद्धेनतपसाभावितात्मना ॥ १४ ॥ कालज्ञानगतिश्चैवज्योतिषांचव्यतिक्रमः ॥ उत्पातादारुणाश्चैवशुभाश्चजनमेजय ॥ १५॥
सरस्वत्याःशुभेतीर्थेविदितावैमहात्मना ॥ तस्यनाम्नाचतत्तीर्थंगर्गस्रोतइतिस्मृतं ॥ १६ ॥ तत्रगर्गंमहाभागंऋषयःसुव्रतानृप ॥ उपासांचक्रिरेनित्यंकालज्ञानं
प्रतिप्रभो ॥ १७॥ तत्रगत्वामहाराजबलःश्वेतानुलेपनः ॥ विधिवद्धिधनंदत्वामुनीनांभावितात्मनां ॥ १८ ॥ उच्चावचांस्तथाभक्ष्यान्विप्रेभ्योविप्रदायसः ॥ नी
लवासास्तदाऽगच्छच्छंखतीर्थंमहायशाः ॥ १९ ॥ तत्रापश्यन्महाशंखंमहामेरुमिवोच्छ्रितं ॥ श्वेतपर्वतसंकाशंऋषिसंघैर्निषेवितं ॥ २० ॥ सरस्वत्यास्तटेजा
तंनगंतालध्वजोबली ॥ यक्षाविद्याधराश्चैवराक्षसाश्चामितौजसः ॥ २१॥ पिशाचाश्चामितबलायत्रसिद्धाःसहस्रशः ॥ तेसर्वेह्यशनंत्यक्त्वाफलंतस्यवनस्पतेः
॥ २२॥ व्रतैश्चनियमैश्चैवकालेकालेस्मभुंजते॥प्राप्तैश्चनियमैस्तैस्तैर्विचरंतःपृथक्पृथक्॥ २३॥अदृश्यमानामनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ॥एवंख्यातोनरव्याघ्रलोके
स्मिन्सवनस्पतिः ॥ २४ ॥ ततस्तीर्थंसरस्वत्याःपावनंलोकविश्रुतं ॥ तस्मिंश्चयदुशार्दूलोदत्वातीर्थेपयस्विनीः ॥ २५॥ ताम्रायसानिभांडानिवस्त्राणिविविधा
निच ॥ पूजयित्वाद्विजांश्चैवपूजितश्चतपोधनैः ॥ २६॥ पुण्यंद्वैतवनंराजन्नाजगामहलायुधः ॥ तत्रगत्वामुनीन्दृष्ट्वानानावेषधरान्बलः ॥ २७ ॥ आप्लुत्यसलि
लेचापिपूजयामासवैद्विजान् ॥ तथैवदत्वाविप्रेभ्यःपरिभोगान्सुपुष्कलान्॥ २८॥ ततःप्रायाद्बलोराजन्दक्षिणेनसरस्वतीं॥गत्वाचैवंमहाबाहुर्नातिदूरेमहाय
शाः॥ २९ ॥धर्मात्मानागधन्वानंतीर्थमागमदच्युतः॥यत्रपन्नगराजस्यवासुकेःसन्निवेशनं ॥ ३० ॥ महाद्युतेर्महाराजबहुभिःपन्नगैर्वृतं॥ ऋषीणांहिसहस्रा
णितत्रनित्यंचतुर्दश ॥ ३१ ॥ यत्रदेवाःसमागम्यवासुकिंपन्नगोत्तमं ॥सर्वपन्नगराजानमभ्यषिंचन्यथाविधि ॥ ३२॥ पन्नगेभ्योभयंतत्रविद्यतेनस्मपौरव॥
तत्रापिविधिवद्दत्वाविप्रेभ्योरत्नसंचयान्॥ ३३॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३४॥३५॥३६॥ अवेक्षार्थंइष्टसित्ध्यर्थं ॥३७॥३८॥इच्छामिश्रोतुमितिशेषः॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ यज्ञोपवीतैःयज्ञसूत्रैःतीर्थंत्रेताग्नीनामुत्तरभागंती

प्रायात्प्राचींदिशंतत्रतत्रतीर्थान्यनेकशः॥ सहस्रशतसंख्यानिप्रथितानिपदेपदे॥३४॥ आप्लुत्यतत्रतीर्थेषुयथोक्तंतत्रचर्षिभिः॥ कृत्वोपवासनियमंदत्वादा
नानिसर्वशः॥ ३५॥ अभिवाद्यमुनींस्तान्वैतत्रतीर्थनिवासिनः॥ उद्दिष्टमार्गःप्रययौयत्रभूयःसरस्वती॥ ३६॥ प्राङ्मुखंवैनिववृतेवृष्टिर्वातहतायथा॥ ऋषी
णांनैमिषेयाणामवेक्षार्थंमहात्मनां॥ ३७॥ निवृत्तांतांसरिच्छ्रेष्ठांतत्रदृष्ट्वातुलांगली॥ बभूवविस्मितोराजन्बलःश्वेतानुलेपनः॥ ३८॥ जनमेजयउवाच
कस्मात्सरस्वतीब्रह्मन्निवृत्ताप्राङ्मुखीभवत्॥ व्याख्यातमेतदिच्छामिसर्वमध्वर्युसत्तम॥ ३९॥ कस्मिंश्चित्कारणेतत्रविस्मितोयदुनंदनः॥ निवृत्ताहेतुनाके
नकथमेवसरिद्वरा॥४०॥ वैशंपायनउवाच पूर्वंकृतयुगेराजन्नैमिषेयास्तपस्विनः॥ वर्तमानेसुविपुलेसत्रेद्वादशवार्षिके॥ ४१॥ ऋषयोबहवोराजंस्त
त्सत्रमभिपेदिरे॥ उषित्वाचमहाभागास्तस्मिन्सत्रेयथाविधि॥ ४२॥ निवृत्तेनैमिषेयेवैसत्रेद्वादशवार्षिके॥ आजग्मुर्ऋषयस्तत्रबहवस्तीर्थकारणात्॥ ४३॥
ऋषीणांबहुलत्वात्तुसरस्वत्याविशांपते॥ तीर्थानिनगरायंतेकूलेवैदक्षिणेतदा॥ ४४॥ समंतपंचकंयावत्तावत्तेद्विजसत्तमाः॥ तीर्थलोभान्नरव्याघ्रनद्यास्तीरं
समाश्रिताः॥ ४५॥ जुह्वतांतत्रतेषांतुमुनीनांभावितात्मनां॥ स्वाध्यायेनातिमहताबभूवुःपूरितादिशः॥ ४६॥ अग्निहोत्रैस्ततस्तेषांक्रियमाणैर्महात्मनां॥ अ
शोभतसरिच्छ्रेष्ठादीप्यमानैःसमंततः॥ ४७॥ वालखिल्यामहाराजअश्मकुट्टाश्चतापसाः॥ दंतोलूखलिनश्चान्येप्रसंख्यानास्तथापरे॥४८॥ वायुभक्षाजला
हाराःपर्णभक्षाश्चतापसाः॥ नानानियमयुक्ताश्चतथास्थंडिलशायिनः॥ ४९॥ आसन्वैमुनयस्तत्रसरस्वत्याःसमीपतः॥ शोभयंतःसरिच्छ्रेष्ठांगंगामिव
दिवौकसः॥ ५०॥ शतशश्चसमापेतुर्ऋषयःसत्रयाजिनः॥ तेवकाशंनददृशुःसरस्वत्यामहाव्रताः॥ ५१॥ ततोयज्ञोपवीतैस्तेतत्तीर्थंनिर्मिमायवै॥ जुहुवुश्चा
ग्निहोत्रांश्चचक्रुश्चविविधाःक्रियाः॥ ५२॥ ततस्तमृषिसंघातंनिराशंचिंतयान्वितं॥ दर्शयामासराजेंद्रतेषामर्थेसरस्वती॥ ५३॥ ततःकुंजान्बहून्कृत्वासन्नि
वृत्तासरस्वती॥ ऋषीणांपुण्यतपसांकारुण्याज्जनमेजय॥ ५४॥ ततोनिवृत्त्यराजेंद्रतेषामर्थेसरस्वती॥ भूयःप्रतीच्यभिमुखीप्रसुस्रावसरिद्वरा॥ ५५॥ अमो
घागमनंकृत्वातेषांभूयोव्रजाम्यहं॥ इत्यद्भुतंमहच्चक्रेतदाराजन्महानदी॥ ५६॥ एवंसकुंजोराजन्वैनैमिषीयइतिस्मृतः॥ कुरुश्रेष्ठकुरुक्षेत्रेकुरुष्वमहतींक्रि
यां॥ ५७॥

र्थत्वेनश्रौतेप्रसिद्धं निर्मिमायनिर्मायेत्यर्थः॥५२॥ निराशंसरस्वतीजललाभेइत्यर्थः॥५३॥ कुंजान्आत्मनोवासस्थानानितीर्थविशेषानित्यर्थः॥५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रकुंजान्बहून्दृष्ट्वानिवृत्तांचसरस्वतीं ॥ बभूवविस्मयस्तत्ररामस्याथमहात्मनः ॥ ५८ ॥ उपस्पृश्यतुतत्रापिविधिवद्यदुनंदनः ॥ दत्वादायान्द्विजातिभ्योभां
॥११॥ डानिविविधानिच ॥ ५९ ॥ भक्ष्यंभोज्यंचविविधंब्राह्मणेभ्यःप्रदायच ॥ ततःप्रायाद्बलोराजन्पूज्यमानोद्विजातिभिः ॥ ६० ॥ सरस्वतीतीर्थवरंनानाद्विजगणा ९
युतं ॥ बदरेंगुदकाश्मर्यप्लक्षाश्वत्थविभीतकैः ॥ ६१ ॥ कंकोलैश्चपलाशैश्चकरीरैःपीलुभिस्तथा ॥ सरस्वतीतीर्थरुहैस्तरुभिर्विविधैस्तथा ॥ ६२ ॥ करूषकवरै
श्चैवबिल्वैराम्रातकैस्तथा ॥ अतिमुक्तकषंडैश्चपारिजातैश्चशोभितं ॥ ६३ ॥ कदलीवनभूयिष्ठंदृष्टिकांतंमनोहरं ॥ वाय्वंबुफलपर्णादैर्दंतोलूखलिकैरपि ॥
॥ ६४ ॥ तथाश्मकुट्टैर्वानेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतं ॥ स्वाध्यायघोषसंघुष्टंमृगयूथशताकुलं ॥६५॥ अहिंस्रैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थसेवितं ॥ सप्तसारस्वतंतीर्थमाजगा
महलायुधः ॥ यत्रमंकणकःसिद्धस्तपस्तेपेमहामुनिः ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवतीर्थ०सारस्वतोपाख्यानेसप्तत्रिंशोऽध्या
यः ॥ ३७ ॥ ॥श्री॥ जनमेजयउवाच सप्तसारस्वतंकस्मात्कश्चमंकणकोमुनिः ॥ कथंसिद्धःसभगवान्कश्चास्यनियमोभवत् ॥ १ ॥ कस्यवंशेसमुत्प
न्नःकिंचाधीतंद्विजोत्तम ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविधिवद्द्विजसत्तम ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच राजन्सप्तसरस्वत्योयाभिर्व्याप्तमिदंजगत् ॥ आहूताबलवद्भि
र्हितत्रतत्रसरस्वती ॥ ३ ॥ सुप्रभाकांचनाक्षीचविशालाचमनोरमा ॥ सरस्वतीचौघवतीसुरेणुर्विमलोदका ॥ ४ ॥ पितामहस्यमहतोवर्तमानेमहामखे ॥ वितते
यज्ञवाटेचसंसिद्धेषुद्विजातिषु ॥ ५ ॥ पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानांनिनदैस्तथा ॥ देवेषुचैवव्यग्रेषुतस्मिन्यज्ञविधौतदा ॥ ६ ॥ तत्रचैवमहाराजदीक्षितेप्रपितामहे ॥
यजतस्तस्यसत्रेणसर्वकामसमृद्धिना ॥ ७ ॥ मनसाचिंतिताह्यर्थाधर्मार्थकुशलैस्तदा ॥ उपतिष्ठंतिराजेंद्रद्विजातींस्तत्रतत्रह ॥ ८ ॥ जगुश्चतत्रगंधर्वान्ननृतुश्चा
प्सरोगणाः ॥ वादित्राणिचदिव्यानिवादयामासुरंजसा ॥ ९ ॥ तस्ययज्ञस्यसंपत्त्यातुतुषुर्देवताअपि ॥ विस्मयंपरमंजग्मुःकिमुमानुषयोनयः ॥ १० ॥ वर्तमाने ॥११॥
तथायज्ञेपुष्करस्थेपितामहे ॥ अब्रुवन्नृषयोराजन्नायंयज्ञोमहागुणः ॥ ११ ॥ नदृश्यतेसरिच्छ्रेष्ठायस्मादिहसरस्वती ॥ तच्छ्रुत्वाभगवान्प्रीतःसस्माराथसरस्वतीं
॥ १२ ॥ पितामहेनयजताआहूतापुष्करेषुवै ॥ सुप्रभानामराजेंद्रनाम्नातत्रसरस्वती ॥ १३ ॥ तांदृष्ट्वामुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तांसरस्वतीं ॥ पितामहंमानयंतींक्रतुंतेबहु
मेनिरे ॥ १४ ॥ एवमेषासरिच्छ्रेष्ठापुष्करेषुसरस्वती ॥ पितामहार्थंसंभूतातुष्ट्यर्थंचमनीषिणां ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ सस्मरुःस्मृतवंतः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ गयेषुगयदेशेषु ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥२३॥२४॥ २५ ॥ सुरेणुरुद्देशेषष्ठीयद्यपितथापिपंचमेस्थानेकीर्त्यतेश्लोकानांपौर्वापर्यंवाविज्ञेयं ॥२६॥२७॥

नैमिषेमुनयोराजन्समागम्यसमासते॥ तत्रचित्राःकथाह्यासन्वेदंप्रतिजनेश्वर ॥ १६॥ यत्रतेमुनयोह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिनः॥ तेसमागम्यमुनयःस
स्मरुर्वैसरस्वतीं॥ १७॥ सातुध्यातामहाराजऋषिभिःसत्रयाजिभिः॥ समागतानांराजेंद्रसहायार्थंमहात्मनां॥ १८॥ आजगाममहाभागातत्रपुण्यासरस्व
ती॥ नैमिषेकांचनाक्षीतुमुनीनांसत्रयाजिनां॥ १९॥ आगतासरितांश्रेष्ठातत्रभारतपूजिता॥ गयस्ययजमानस्यगयेष्वेवमहाक्रतुं॥ २०॥ आहूतासरितां
श्रेष्ठागययज्ञेसरस्वती॥ विशालांतुगयस्याहुर्ऋषयःसंशितव्रताः॥ २१॥ सरित्साहिमवत्पार्श्वात्प्रसुताशीघ्रगामिनी॥ औद्दालकेस्तथायज्ञेयजतस्तस्यभार
त॥ २२॥ समेतेसर्वतःस्फीतेमुनीनांमंडलेतदा॥ उत्तरेकोसलाभागेपुण्येराजन्महात्मनः॥२३॥ उद्दालकेनयजतापूर्वंध्यातासरस्वती॥ आजगामसरिच्छ्रेष्ठा
तंदेशंमुनिकारणात्॥२४॥ पूज्यमानामुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः॥ मनोरमेतिविख्यातासाहितैर्मनसाकृता॥ २५॥ सुरेणुंर्ऋषभेद्वीपेपुण्येराजर्षिसेविते॥
कुरोश्चयजमानस्यकुरुक्षेत्रेमहात्मनः॥ २६॥ आजगाममहाभागासरिच्छ्रेष्ठासरस्वती॥ ओघवत्यपिराजेंद्रवसिष्ठेनमहात्मना॥ २७॥ समाहूताकुरुक्षेत्रे
दिव्यतोयासरस्वती॥ दक्षेणयजताचापिगंगाद्वारेसरस्वती॥ २८॥ सुरेणुरितिविख्याताप्रसुताशीघ्रगामिनी॥ विमलोदाभगवतीब्रह्मणायजतापुनः॥२९॥
समाहूताययौतत्रपुण्येहैमवतेगिरौ॥एकीभूतास्ततस्तास्तुतस्मिंस्तीर्थेसमागताः॥३०॥ सप्तसारस्वतंतीर्थंततस्तुप्रथितंभुवि॥ इतिसप्तसरस्वत्योनामतःपरिकी
र्त्तिताः॥३१॥ सप्तसारस्वतंचैवतीर्थंपुण्यंतथास्मृतं॥ शृणुमंकणकस्यापिकौमारब्रह्मचारिणः॥३२॥आपगामवगाढस्यराजन्प्रक्रीडितंमहत्॥ दृष्ट्वायदृच्छया
तत्रस्त्रियमंभसिभारत॥३३॥ स्नायंतींरुचिरापांगींदिग्वाससमनिंदितां॥ सरस्वत्यांमहाराजचस्कंदेवीर्यमंभसि॥३४॥ तद्रेतःसतुजग्राहकलशेवैमहातपाः॥
सप्तधाप्रविभागंतुकलशस्थंजगामह॥३५॥ तत्रर्षयःसप्तजाताजज्ञिरेमरुतांगणाः॥ वायुवेगोवायुबलोवायुहावायुमंडलः॥३६॥ वायुज्वालोवायुरेतावायु
चक्रश्चवीर्यवान्॥ एवमेतेसमुत्पन्नामरुतांजनयिष्णवः॥ ३७॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥स्नायंतींस्नांतीं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मरुतांप्राणवायूनांएकोनपंचाशतां एतेषांतपसामरुतोदित्यामुत्पन्नाइतिकल्पांतरविषयोयमर्थः ॥ ३७ ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमत्यद्भुतंराजन्नित्यस्यतात्पर्यंयोगेन सिद्धस्यकायस्यपरिणामांतरंह्रासवृध्यादिकंनजायतेतस्तत्रप्रविष्टोन्नरसोऽपरिणममाणएवदेहान्निःसरति तंदृष्ट्वाआत्मनःसिद्धकायत्वंमत्वामंकणकोगर्वेणनृत्यति तदे

इदमत्यद्भुतंराजन्शृणवाश्चर्यतरंभुवि॥ महर्षेश्चरितंयादृक्त्रिषुलोकेषुविश्रुतं॥ ३८॥ पुरामंकणकःसिद्धःकुशाग्रेणेतिनःश्रुतं॥ क्षतःकिलकरेराजंस्तस्यशा
करसोस्रवत्॥ ३९॥ सवैशाकरसंदृष्ट्वाहर्षाविष्टःप्रनृत्तवान्॥ ततस्तस्मिन्प्रनृत्तेवैस्थावरंजंगमंचयत्॥ ४०॥ प्रनृत्तमुभयंवीरतेजसातस्यमोहितं॥ ब्रह्मादि
भिःसुरैराजन्ऋषिभिश्चतपोधनैः॥४१॥ विज्ञप्तोवैमहादेवऋषेरर्थेनराधिप॥ नायंनृत्येद्यथादेवतथात्वंकर्तुमर्हसि॥४२॥ ततोदेवोमुनिंदृष्ट्वाहर्षाविष्टमतीव
ह॥ सुराणांहितकामार्थंमहादेवोभ्यभाषत॥ ४३॥ भोभोब्राह्मणधर्मज्ञकिमर्थंनृत्यतेभवान्॥ हर्षस्थानंकिमर्थंचतवेदमधिकंमुने॥ ४४॥ तपस्विनोधर्मपथे
स्थितस्यद्विजसत्तम॥ ऋषिरुवाच किंनपश्यसिमेब्रह्मन्कराच्छाकरसंस्रुतं॥४५॥ यंदृष्ट्वासंप्रनृत्तोवैहर्षेणमहताविभो॥ तंप्रहस्याब्रवीद्देवोमुनिंरागे
णमोहितं॥ ४६॥ अहंनविस्मयंविप्रगच्छामीतिप्रपश्यमां॥ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंमहादेवेनधीमता॥ ४७॥ अंगुल्यग्रेणराजेंद्रस्वांगुष्ठस्ताडितोभवत्॥ ततोभ
स्मक्षताद्राजन्निर्गतंहिमसन्निभं॥ ४८॥ तद्दृष्ट्वाव्रीडितोराजन्समुनिःपादयोर्गतः॥ मेनेदेवंमहादेवमिदंचोवाचविस्मितः॥ ४९॥ नान्यंदेवादहंमन्येरुद्रा
त्परतरंमहत्॥ सुरासुरस्यजगतोगतिस्त्वमसिशूलधृत्॥ ५०॥ त्वयासृष्टमिदंविश्वंवदंतीहमनीषिणः॥ त्वामेवसर्वंविशतिपुनरेवयुगक्षये॥ ५१॥ देवैरपि
नशक्यस्त्वंपरिज्ञातुंकुतोमया॥ त्वयिसर्वेस्मदृश्यंतेभावायेजगतिस्थिताः॥ ५२॥ त्वामुपासंतवरदंदेवाब्रह्मादयोनघ॥ सर्वस्त्वमसिदेवानांकर्ताकारयिताच
ह॥ ५३॥ त्वत्प्रसादात्सुराःसर्वेमोदंतीहाकुतोभयाः॥ एवंस्तुत्वामहादेवंसऋषिःप्रणतोभवत्॥ ५४॥ यदिदंचापलंदेवकृतमेतत्स्मयादिकं॥ ततःप्रसादयामि
त्वांतपोमेनक्षरेदिति॥ ५५॥ ततोदेवःप्रीतमनास्तमृषिंपुनरब्रवीत्॥ तपस्तेवर्धतांविप्रमत्प्रसादात्सहस्रधा॥ ५६॥ आश्रमेचेहवत्स्यामित्वयासार्धमहंसदा॥
सप्तसारस्वतेचास्मिन्योमामर्चिष्यतेनरः॥ ५७॥ नतस्यदुर्लभंकिंचिद्भवितेहपरत्रवा॥ सारस्वतंचतेलोकंगमिष्यंतिनसंशयः॥ ५८॥ एतन्मंकणकस्यापिच
रितंभूरितेजसः॥ सहिपुत्रःसुकन्यायामुत्पन्नोमातरिश्वना॥ ५९॥ इतिश्रीमहाभारतेश०गदा०बलदेवती०सारस्वतोपाख्यानेअष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥

वक्षयशून्यत्वंदेहस्यमहतीयोगसिद्धिःदेहस्यभस्मभूतत्वंतुमहीयसीसिद्धिरित्येतद्रुद्रोदर्शयंस्तस्यगर्वंपरिहरतीति॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ स्मयादिकंगर्वादिकं॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ इतिशल्यांतर्गतगदाप०नैलकंठीयेभारतभा०अष्टत्रिंशोऽध्यायः॥ ३८॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उषित्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

वैशंपायनउवाच उषित्वातत्ररामस्तुसंपूज्याश्रमवासिनः ॥ तथामंकणकेप्रीतिंशुभांचक्रेहलायुधः ॥ १ ॥ दत्वादानंद्विजातिभ्योरजनींतामुपोष्यच ॥ पूजितोमुनिसंघैश्चप्रातरुत्थायलांगली ॥ २ ॥ अनुज्ञाप्यमुनीन्सर्वान्स्पृष्ट्वातोयंचभारत ॥ प्रययौत्वरितोरामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३ ॥ ततस्त्वौशनसंतीर्थमाजगामहलायुधः ॥ कपालमोचनंनामयत्रमुक्तोमहामुनिः ॥ ४ ॥ महताशिरसाराजन्ग्रस्तजंघोमहोदरः ॥ राक्षसस्यमहाराजरामक्षिप्तस्यवैपुरा ॥ ५ ॥ तत्रपूर्वंतपस्तप्तंकाव्येनसुमहात्मना ॥ यत्रास्यनीतिरखिलाप्रादुर्भूतामहात्मनः ॥ ६ ॥ यत्रस्थश्चिंतयामासदैत्यदानवविग्रहं ॥ तत्प्राप्यचबलोराजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमं ॥ ॥ ७ ॥ विधिवद्वैददौवित्तंब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ जनमेजयउवाच कपालमोचनंब्रह्मन्कथंयत्रमहामुनिः ॥ ८ ॥ मुक्तःकथंचास्यशिरोलग्नंकेनचहेतुना ॥ वैशंपायनउवाच पुरावैदंडकारण्येराघवेणमहात्मना ॥ ९ ॥ वसताराजशार्दूलराक्षसान्शमयिष्यता ॥ जनस्थानेशिरश्छिन्नंराक्षसस्यदुरात्मनः ॥ १० ॥ क्षुरेणशितधारेणउत्पपातमहावने ॥ महोदरस्यतल्लग्नंजंघायांवैयदृच्छया ॥ ११ ॥ वनेविचरतोराजन्नस्थिभित्वास्फुरत्तदा ॥ सतेनलग्नेनतदाद्विजातिर्नशशाकह ॥ १२ ॥ अभिगंतुंमहाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानिच ॥ सपूतिनाविस्रवतावेदनार्तोमहामुनिः ॥ १३ ॥ जगामसर्वतीर्थानिपृथिव्यांचेतिनःश्रुतं ॥ सगत्वासरितःसर्वाःसमुद्रांश्चमहातपाः ॥ १४ ॥ कथयामासतत्सर्वमृषीणांभावितात्मनां ॥ आप्लुत्यसर्वतीर्थेषुनचमोक्षमवाप्तवान् ॥ १५ ॥ सतुशुश्रावविप्रेंद्रमुनीनांवचनंमहत् ॥ सरस्वत्यास्तीर्थवरंख्यातमौशनसंतदा ॥ १६ ॥ सर्वपापप्रशमनंसिद्धिक्षेत्रमनुत्तमं ॥ सतुगत्वाततस्तत्रतीर्थमौशनसंद्विजः ॥ १७ ॥ ततऔशनसेतीर्थेतस्योपस्पृशतस्तदा ॥ तच्छिरश्चरणंमुक्त्वापपातांतर्जलेतदा ॥ १८ ॥ विमुक्तस्तेनशिरसापरंसुखमवापह ॥ सचाप्यंतर्जलेमूर्धाजगामादर्शनंविभो ॥ १९ ॥ ततःसविशिराराजन्पूतात्मावीतकल्मषः ॥ आजगामाश्रमंप्रीतःकृतकृत्योमहोदरः ॥ २० ॥ सोथगत्वाश्रमंपुण्यंविप्रमुक्तोमहातपाः ॥ कथयामासतत्सर्वमृषीणांभावितात्मनां ॥ २१ ॥ तेश्रुत्वावचनंतस्यततस्तीर्थस्यमानद ॥ कपालमोचनमितिनामचक्रुःसमागताः ॥ २२ ॥ सचापितीर्थप्रवरंपुनर्गत्वामहानृषिः ॥ पीत्वापयःसुविपुलंसिद्धिमायात्तदामुनिः ॥ २३ ॥ तत्रदत्वाबहून्दायान्विप्रान्संपूज्यमाधवः ॥ जगामवृष्णिप्रवरोरुषङ्गोराश्रमंतदा ॥ २४ ॥ यत्रतप्तंतपोघोरमार्ष्टिषेणेनभारत ॥ ब्राह्मण्यंलब्धवांस्तत्रविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २५ ॥ सर्वकामसमृद्धंचतदाश्रमपदंमहत् ॥ मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैवसेवितंसर्वदाविभो ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोहलधरःश्रीमान्ब्राह्मणैःपरिवारितः॥ जगामतत्रराजेंद्ररुषङ्गुस्तनुमत्यजत्॥ २७॥ रुषङ्गुर्ब्राह्मणोवृद्धस्तपोनित्यश्चभारत ॥ देहन्यासेकृतमनाविचिंत्यब

॥१३॥ हुधातदा॥ २८॥ ततःसर्वानुपादायतनयान्वैमहातपाः॥ रुषंगुरब्रवीत्तत्रनयध्वंमांपृथूदकं ॥ २९॥ विज्ञायातीतवयसंरुषङ्गुंतेतपोधनाः॥ तंचतीर्थमुपानि ९

न्युःसरस्वत्यास्तपोधनं॥ ३०॥ सतैःपुत्रैस्तदाधीमानानीतोवैसरस्वतीं ॥ पुण्यांतीर्थशतोपेतांविप्रसंघैर्निषेवितां॥ ३१॥ सतत्रविधिनाराजन्नाप्लुत्यसुमहात

पाः॥ ज्ञात्वातीर्थगुणांश्चैवप्राहेदमृषिसत्तमः॥ ३२॥ सुप्रीतःपुरुषव्याघ्रसर्वान्पुत्रानुपासतः॥ सरस्वत्युत्तरेतीरेयस्त्यजेदात्मनस्तनुं॥ ३३॥ पृथूदकेजप्यपरो

नैनंश्वोमरणंतपेत्॥ तत्राप्लुत्यसधर्मात्माउपस्पृश्यहलायुधः॥ ३४॥ दत्वाचैवबहून्दायान्विप्राणांविप्रवत्सलः॥ ससर्जयत्रभगवाँल्लोकाँल्लोकपितामहः॥३५

यत्रार्ष्टिषेणःकौरव्यब्राह्मण्यंसंशितव्रतः॥ तपसामहताराजन्प्राप्तवानृषिसत्तमः॥ ३६॥ सिंधुद्वीपश्चराजर्षिर्देवापिश्चमहातपाः॥ ब्राह्मण्यंलब्धवान्यत्रविश्वा

मित्रस्तथामुनिः॥ ३७॥ महातपस्वीभगवानुग्रतेजामहातपाः॥ तत्राजगामबलवान्बलभद्रःप्रतापवान्॥ ३८॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदाप०

बलदेवतीर्थयात्रायांसारस्वतोपाख्यानेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥ ॥ ५॥ जनमेजयउवाच कथमार्ष्टिषेणोभगवान्विपुलंतप्तवांस्तपः॥ सिं

धुद्वीपःकथंचापिब्राह्मण्यंलब्धवांस्तदा॥ १॥ देवापिश्चकथंब्रह्मन्विश्वामित्रश्चसत्तम॥ तन्ममाचक्ष्वभगवन्परंकौतूहलंहिमे॥ २॥ वैशंपायनउवाच पुरा

कृतयुगेराजन्नार्ष्टिषेणोद्विजोत्तमः॥ वसन्गुरुकुलेनित्यंनित्यमध्ययनेरतः॥ ३॥ तस्यराजन्गुरुकुलेवसतोनित्यमेवच॥ समाप्तिंनागमद्विद्यानापिवेदाविशां

पते॥ ४॥ सनिर्विण्णस्ततोराजंस्तपस्तेपेमहातपाः॥ ततोवैतपसातेनप्राप्यवेदाननुत्तमान् ॥ ५॥ सविद्वान्वेदयुक्तश्चसिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः॥ तत्रतीर्थेवरा

न्प्रादात्त्रीनेवसुमहातपाः॥ ६॥ अस्मिंस्तीर्थेमहानद्याअद्यप्रभृतिमानवः॥ आप्लुतोवाजिमेधस्यफलंप्राप्स्यतिपुष्कलं॥ ७॥ अद्यप्रभृतिनैवात्रभयंव्यालाद्भ ॥१३॥

विष्यति॥ अपिचाल्पेनकालेनफलंप्राप्स्यतिपुष्कलं॥ ८॥ एवमुक्त्वामहातेजाजगामत्रिदिवंमुनिः॥ एवंसिद्धःसभगवानार्ष्टिषेणःप्रतापवान्॥ ९॥ तस्मिन्ने

वतदातीर्थेसिंधुद्वीपःप्रतापवान्॥ देवापिश्चमहाराजब्राह्मण्यंप्रापतुर्महत्॥ १०॥ तथाचकौशिकस्तातपोनित्योजितेंद्रियः॥ तपसावैसुतप्तेनब्राह्मणत्वमवा

प्तवान्॥ ११॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ३९॥ ॥ ५॥ कथमिति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥१०॥११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदाप०

गाधिर्नाममहानासीत्क्षत्रियःप्रथितोभुवि ॥ तस्यपुत्रोभवद्राजन्विश्वामित्रःप्रतापवान् ॥ १२ ॥ सराजाकौशिकस्तातमहायोग्यभवत्किल ॥ सपुत्रमभिषि
च्याथविश्वामित्रंमहातपाः ॥ १३ ॥ देहन्यासेमनश्चक्रेतमूचुःप्रणताःप्रजाः ॥ नगंतव्यंमहाप्राज्ञत्राहिचास्मान्महाभयात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचततोगा
धिःप्रजास्ततः ॥ विश्वस्यजगतोगोप्ताभविष्यतिसुतोमम ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वातुततोगाधिर्विश्वामित्रंनिवेश्यच ॥ जगामत्रिदिवंराजन्विश्वामित्रोभवन्नृपः ॥
॥ १६ ॥ नसशक्नोतिपृथिवींयत्नवानपिरक्षितुं ॥ ततःशुश्रावराजासराक्षसेभ्योमहाभयं ॥ १७ ॥ निर्ययौनगराच्चापिचतुरंगबलान्वितः ॥ सगत्वादूरमध्वानंव
सिष्ठाश्रममभ्ययात् ॥ १८ ॥ तस्यतेसैनिकाराजंश्चक्रुस्तत्रानयान्बहून् ॥ ततस्तुभगवान्विप्रोवसिष्ठोश्रममभ्ययात् ॥ १९ ॥ ददृशेथततःसर्वंभज्यमानंमहाव
नं ॥ तस्यक्रुद्धोमहाराजवसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ २० ॥ सृजस्वशबरान्घोरानितिस्वांगामुवाचह ॥ तथोक्तासाऽसृजद्धेनुःपुरुषान्घोरदर्शनान् ॥ २१ ॥ तेतुतद्बल
मासाद्यबभंजुःसर्वतोदिशं ॥ तच्छ्रुत्वाविद्रुतंसैन्यंविश्वामित्रस्तुगाधिजः ॥ २२ ॥ तपःपरंमन्यमानस्तपस्येवमनोदधे ॥ सोस्मिंस्तीर्थवरेराजन्सरस्वत्याःस
माहितः ॥ २३ ॥ नियमैश्चोपवासैश्चकर्षयन्देहमात्मनः ॥ जलाहारोवायुभक्षःपर्णाहारश्चसोभवत् ॥ २४ ॥ तथास्थंडिलशायीचयेचान्येनियमाःपृथक् ॥ अ
सकृत्तस्यदेवास्तुव्रतविघ्नंप्रचक्रिरे ॥ २५ ॥ नचास्यनियमाद्बुद्धिरपयातिमहात्मनः ॥ ततःपरेणयत्नेनतप्त्वाबहुविधंतपः ॥ २६ ॥ तेजसाभास्कराकारोगाधि
जःसमपद्यत ॥ तपसातुतथायुक्तंविश्वामित्रंपितामहः ॥ २७ ॥ अमन्यतमहातेजावरदोवरमस्यतत् ॥ सतुवव्रेवरंराजन्स्यामहंब्राह्मणस्त्विति ॥ २८ ॥ तथेति
चाब्रवीद्ब्रह्मासर्वलोकपितामहः ॥ सलब्ध्वातपसोग्रेणब्राह्मणत्वंमहायशाः ॥ २९ ॥ विचचारमहींकृत्स्नांकृतकामःसुरोपमः ॥ तस्मिंस्तीर्थवरेरामःप्रदायवि
विधंवसु ॥ ३० ॥ पयस्विनीस्तथाधेनूर्यानानिशयनानिच ॥ अथवस्त्राण्यलंकारंभक्ष्यंपेयंचशोभनं ॥ ३१ ॥ अददन्मुदितोराजन्पूजयित्वाद्विजोत्तमान् ॥ ययौ
राजंस्ततोरामोबकस्याश्रममंतिकात् ॥ ३२ ॥ यत्रतेपेतपस्तीव्रंदाल्भ्योबकइतिश्रुतिः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश०गदाप०बलदेवतीर्थयात्रायांसारस्वतो
पाख्यानेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ब्रह्मयोनेरवाकीर्णंजगामयदुनंदनः ॥ यत्रदाल्भ्योबकोराजन्नाश्रमस्थोमहातपाः ॥ १ ॥

नैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मयोनेःब्राह्मण्योत्पादकात्तीर्थादवाकीर्णंनामदाल्भ्यसेवितंतीर्थंजगाम ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यावाकीर्णत्वमाह जुहावेत्यादिना अवाकीर्यंतेनीचैरवपात्यंतेशत्रवोस्मिन्नित्यवाकीर्णमित्यर्थः वैचित्रवीर्यिणः विचित्रवीर्यएववैचित्रवीर्यःसपितृत्वेनाऽस्त्यस्यतस्यैवेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतापवान्राष्ट्रंजुहावेति

जुहावधृतराष्ट्रस्यराष्ट्रंवैचित्रवीर्यिणः ॥ तपसा घोररूपेणकर्षयन्देहमात्मनः ॥ २ ॥ क्रोधेनमहताविष्टोधर्मात्मावैप्रतापवान् ॥ पुराहिनैमिषीयाणांसत्रेद्वाद
शवार्षिके ॥ ३ ॥ वृत्तेविश्वजितोंतेवैपंचालानृषयोगमन् ॥ तत्रेश्वरमयाचंतदक्षिणार्थंमनस्विनः ॥ ४ ॥ बलान्वितान्वत्सतरान्निर्व्याधीनेकविंशतिं ॥ तानब्र
वीद्बकोदाल्भ्योविभजध्वंपशूनिति ॥ ५ ॥ पशूनेतानहंत्यक्त्वाभिक्षिष्येराजसत्तमं ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्नृषीन्सर्वान्प्रतापवान् ॥ ६ ॥ जगामधृतराष्ट्रस्यभ
वनंब्राह्मणोत्तमः ॥ ससमीपगतोभूत्वाधृतराष्ट्रंजनेश्वरं ॥ ७ ॥ अयाचतपशून्दाल्भ्यःसचैनंरुषितोब्रवीत् ॥ यदृच्छयामृतादृष्ट्वागास्तदानृपसत्तमः ॥ ८ ॥ ए
तान्पशून्नयक्षिप्रंब्रह्मबंधोयदीच्छसि ॥ ऋषिस्तथावचःश्रुत्वाचिंतयामासधर्मवित् ॥ ९ ॥ अहोबतनृशंसंवैवाक्यमुक्तोस्मिसंसदि ॥ चिंतयित्वामुहूर्तेनरोषा
विष्टोद्विजोत्तमः ॥ १० ॥ मतिंचक्रेविनाशायधृतराष्ट्रस्यभूपतेः ॥ सतूत्कृत्यमृतानांवैमांसानिमुनिसत्तमः ॥ ११ ॥ जुहावधृतराष्ट्रस्यराष्ट्रंनरपतेःपुरा ॥ अवा
कीर्णेसरस्वत्यास्तीर्थेप्रज्वाल्यपावकं ॥ १२ ॥ बकोदाल्भ्योमहाराजनियमंपरमंस्थितः ॥ सतैरेवजुहावास्यराष्ट्रंमांसैर्महातपाः ॥ १३ ॥ तस्मिंस्तुविधिवत्सत्रे
संप्रवृत्तेसुदारुणे ॥ अक्षीयतततोराष्ट्रंधृतराष्ट्रस्यपार्थिव ॥ १४ ॥ ततःप्रक्षीयमाणंतद्राज्यंतस्यमहीपतेः ॥ छिद्यमानंयथानंतंवनंपरशुनाविभो ॥ १५ ॥ बभू
वापद्गतंतच्चव्यवकीर्णमचेतनं ॥ दृष्ट्वातथावकीर्णंतुराष्ट्रंसमनुजाधिपः ॥ १६ ॥ बभूवदुर्मनाराजंश्चिंतयामासचप्रभुः ॥ मोक्षार्थमकरोद्यत्नंब्राह्मणैःसहितःपु
रा ॥ १७ ॥ नचश्रेयोध्यगच्छत्तुक्षीयतेराष्ट्रमेवच ॥ यदासपार्थिवःखिन्नस्तेचविप्रास्तदानघ ॥ १८ ॥ यदाचापिनशक्नोतिराष्ट्रंमोक्षयितुंनृप ॥ अथवैप्राश्निकां
स्तत्रपप्रच्छजनमेजय ॥ १९ ॥ ततोवैप्राश्निकाःप्राहुःपशुंविप्रकृतस्त्वया ॥ मांसैरभिजुहोतीतितवराष्ट्रंमुनिर्बकः ॥ २० ॥ तेनतेहूयमानस्यराष्ट्रस्यास्यक्षयो
महान् ॥ तस्यैतत्तपसःकर्मयेनतेह्यलयोमहान् ॥ २१ ॥ अपांकुंजेसरस्वत्यास्तंप्रसादयपार्थिव ॥ सरस्वतींततोगत्वासराजाबकमब्रवीत् ॥ २२ ॥ निपत्यशिरसा
भूमौप्रांजलिर्भरतर्षभ ॥ प्रसादयेत्वांभगवन्नपराधंक्षमस्वमे ॥ २३ ॥ ममदीनस्यलुब्धस्यमौर्ख्येणहतचेतसः ॥ त्वंगतिस्त्वंचमेनाथप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥

संबंधःसत्रेवृत्तेनिवृत्तेसतीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३ ॥ पंचालान्विश्वजितोयज्ञस्यांतेअगमन् पंचालंराजानंययुरित्यर्थः ईश्वरंपंचालराजं ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतान्पंचालराजदत्तान् स्वयंतत्रभागंनगृहीतवानित्यर्थः
॥ ६ ॥ ७ ॥ यदृच्छयेति गाःबलीवर्दान्धेनूश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२५॥२६॥२७॥२८॥ तत्रतीर्थेइतिशत्रुनाशकामैस्तत्रहोमजपादिकंकर्तव्यमित्याख्यानतात्पर्यं ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥ इ०श०ग०नै०भा०एकचत्वारिंशो

तंतथाविलपंतंतुशोकोपहतचेतसं ॥ दृष्ट्वातस्यकृपाजज्ञेराष्ट्रंतस्यव्यमोचयत् ॥ २५॥ ऋषिःप्रसन्नस्तस्याभूत्संरंभंचविहायसः ॥ मोक्षार्थंतस्यराज्यस्यजुहाव
पुनराहुतिं ॥ २६॥मोक्षयित्वाततोराष्ट्रंप्रतिगृह्यपशून्बहून्॥दृष्टात्मानैमिषारण्यंजगामपुनरेवसः॥ २७॥ धृतराष्ट्रोपिधर्मात्मास्वस्थचेतामहामनाः॥ स्वमेवन
गरंराजन्प्रतिपेदेमहर्द्धिमत् ॥ २८॥ तत्रतीर्थेमहाराजबृहस्पतिरुदारधीः॥ असुराणामभावायभवायचदिवौकसां॥ २९॥ मांसैरभिजुहावेष्टिमक्षीयंततस्तोसु
राः॥दैवतैरपिसंभग्नाजितकाशिभिराहवे ॥ ३०॥ तत्रापिविधिवद्दत्वाब्राह्मणेभ्योमहायशाः ॥ वाजिनःकुंजरांश्चैवरथांश्चाश्वतरीयुतान्॥ ३१ ॥ रत्नानिचम
हार्हाणिधनंधान्यंचपुष्कलं ॥ ययौतीर्थंमहाबाहुर्यायातंपृथिवीपते॥३२॥ तत्रयज्ञेययातेश्चमहाराजसरस्वती॥सर्पिःपयश्चसुस्रावनाहुषस्यमहात्मनः॥३३॥
तत्रेष्ट्वापुरुषव्याघ्रोययातिःपृथिवीपतिः॥ अक्रामदूर्ध्वंमुदितोलेभेलोकांश्चपुष्कलान्॥३४॥ पुनस्तत्रचराज्ञस्तुययातेर्यजतःप्रभोः॥ औदार्यंपरमंकृत्वाभक्तिं
चात्मनिशाश्वतीं॥ ३५॥ ददौकामान्ब्राह्मणेभ्योयान्यान्योमनसेच्छति ॥ योयत्रस्थितएवेहआहूतोयज्ञसंस्तरे॥ ३६॥ तस्यतस्यसरिच्छ्रेष्ठागृहादिशयना
दिकं ॥ षड्रसंभोजनंचैवदानंनानाविधंतथा ॥ ३७॥ तेमन्यमानाराज्ञस्तुसंप्रदानमनुत्तमं ॥ राजानंतुष्टुवुःप्रीतादत्वाचैवाशिषःशुभाः॥ ३८ ॥ तत्रदेवाःस
गंधर्वाःप्रीतायज्ञस्यसंपदा ॥ विस्मितामानुषाश्चासन्दृष्ट्वातांयज्ञसंपदं॥ ३९ ॥ ततस्तालकेतुर्महाधर्मकेतुर्महात्माकृतात्मामहादाननित्यः॥ वसिष्ठापवाहंम
हाभीमवेगंधृतात्माजितात्मासमभ्याजगाम ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवतीर्थयात्रायांसारस्वतोपाख्यानेएकचत्वारिंशोऽ
ध्यायः॥४१॥ ॥छ॥ जनमेजयउवाच वसिष्ठस्यापवाहोसौभीमवेगःकथंनुसः॥किमर्थंचसरिच्छ्रेष्ठातमृषिंप्रत्यवाहयत्॥१॥ कथमस्याभवद्वैरंकारणंकिं
चतत्प्रभो॥शंसपृष्टोमहाप्राज्ञनहितृप्यामिकथ्यति॥२॥ वैशंपायनउवाच विश्वामित्रस्यविप्रर्षेर्वसिष्ठस्यचभारत॥ भृशंवैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतंमहत्
॥३॥ आश्रमोवैवसिष्ठस्यस्थाणुतीर्थेभवन्महान्॥ पूर्वतःपार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्यधीमतः॥४॥ यत्रस्थाणुर्महाराजतप्तवान्परमंतपः॥ तत्रास्यकर्मतद्घोरंप्र
वदंतिमनीषिणः॥५॥ यत्रेष्ट्वाभगवान्स्थाणुःपूजयित्वासरस्वतीं॥ स्थापयामासतत्तीर्थंस्थाणुतीर्थमितिप्रभो॥६॥ तत्रतीर्थेसुराःस्कंदमभ्यषिंचन्नराधिप॥
सैनापत्येनमहतासुरारिविनिबर्हणं॥ ७॥

ऽध्यायः॥४१॥ ॥छ॥ वसिष्ठस्येति अपोह्यतेतीरेप्रास्यतेतेनेत्यपवाहस्तीर्थविशेषः॥१॥ कथ्यतित्वयिकथयतिसति॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ वयंऋषयःत्वत्तोधीमहिवेदान् कदाचिदनावृष्ट्यामृतेषुऋषिषुसंप्रदायोच्छेदे

तस्मिन्सारस्वतेतीर्थेविश्वामित्रोमहामुनिः॥ वसिष्ठंचालयामासतपसोग्रेणतच्छृणु॥८॥ विश्वामित्रवसिष्ठौतावहन्यहनिभारत॥ स्पर्धातपःकृतांतीव्रांचक्र
॥१५॥ तुस्तौतपोधनौ॥९॥ तत्राप्यधिकसंतापोविश्वामित्रोमहामुनिः॥ दृष्ट्वातेजोवसिष्ठस्यचिंतामभिजगामह॥ १०॥ तस्यबुद्धिरियंह्यासीद्धर्मनित्यस्यभारत॥
इयंसरस्वतीतूर्णमत्समीपंतपोधनं॥ ११ आनयिष्यतिवेगेनवसिष्ठंतपतांवरं॥ इहागतंद्विजश्रेष्ठंहनिष्यामिनसंशयः॥ १२॥ एवंनिश्चित्यभगवान्विश्वामि
त्रोमहामुनिः॥ सस्मारसरितांश्रेष्ठांक्रोधसंरक्तलोचनः॥ १३॥ साध्यातामुनिनातेनव्याकुलत्वंजगामह॥ जज्ञेचैनंमहावीर्यंमहाकोपंचभाविनी॥ १४॥ त
तएनंवेपमानाविवर्णाप्रांजलिस्तदा॥ उपतस्थेमुनिवरंविश्वामित्रंसरस्वती॥१५॥ हतवीरायथानारीसाभवद्दुःखिताभृशं॥ ब्रूहिकिंकरवाणीतिप्रोवाचमुनि
सत्तमं॥१६॥ तामुवाचमुनिःक्रुद्धोवसिष्ठंशीघ्रमानय॥यावदेनंनिहन्म्यद्यतच्छ्रुत्वाव्यथितानदी॥ १७॥प्रांजलिंतुततःकृत्वापुंडरीकनिभेक्षणा॥प्राकंपतभृशं
भीतावायुनेवाहतालता॥१८॥तथारूपांतुतांदृष्ट्वामुनिराहमहानदीं॥अविचारंवसिष्ठंत्वमानयस्वांतिकंमम॥१९॥सातस्यवचनंश्रुत्वाज्ञात्वापापंचिकीर्षितं॥
वसिष्ठस्यप्रभावंचजानंत्यप्रतिमंभुवि॥२०॥साभिगम्यवसिष्ठंचइदमर्थमचोदयत्॥यदुक्तासरितांश्रेष्ठाविश्वामित्रेणधीमता॥२१॥उभयोःशापयोर्भीतावे
पमानापुनःपुनः॥चिंतयित्वामहाशापंऋषिवित्रासिताभृशं॥२२॥तांकृशांचविवर्णांचदृष्ट्वाचिंतासमन्वितां॥उवाचराजन्धर्मात्मावसिष्ठोद्विपदांवरः॥२३॥
वसिष्ठउवाच॥पाह्यात्मानंसरिच्छ्रेष्ठेवहमांशीघ्रगामिनी॥विश्वामित्रःशपेद्धित्वांमाकृथास्त्वंविचारणां॥ २४॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकृपाशीलस्यसासरित्॥चिं
तयामासकौरव्यकिंकृत्वासुकृतंभवेत्॥ २५॥ तस्याश्चिंतासमुत्पन्नावसिष्ठोमय्यतीवहि॥कृतवान्हिदयांनित्यंतस्यकार्यंहितंमया॥२६॥ अथकूलेस्वकेराज
न्जपंतमृषिसत्तमं॥ जुह्वानंकौशिकंप्रेक्ष्यसरस्वत्यभ्यचिंतयत्॥२७॥ इदमंतरमित्येवंततःसासरितांवरा॥ कूलापहारमकरोत्स्वेनवेगेनसासरित्॥२८॥तेन ॥१५॥
कूलापहारेणमैत्रावरुणिरौह्यत॥ उह्यमानःसतुष्टावतदाराजन्सरस्वतीं॥ २९॥ पितामहस्यसरसःप्रवृत्तासिसरस्वति॥ व्याप्तंचेदंजगत्सर्वंतवैवांभोभिरुत्त
मैः॥ ३०॥त्वमेवाकाशगादेविमेघेषुसृजसेपयः॥ सर्वाश्चापस्त्वमेवेतित्वत्तोवयमधीमहि॥ ३१॥पुष्टिर्द्युतिस्तथाकीर्त्तिःसिद्धिर्बुद्धिरुमातथा॥ त्वमेववाणी
स्वाहात्वंतवायत्तमिदंजगत्॥ ३२॥ त्वमेवसर्वभूतेषुवससीहचतुर्विधा॥ एवंसरस्वतीराजंस्तूयमानामहर्षिणा॥३३॥ सतीतिभावः॥ ३१॥३२॥३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रक्षोग्रामणिसंमतमित्यत्रन्हस्वत्वमार्षं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदाप॰ नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥

वेगेनोवाहतंविप्रंविश्वामित्राश्रमंप्रति॥न्यवेदयतचाभीक्ष्णंविश्वामित्रायतंमुनिं॥३४॥तमानीतंसरस्वत्याद्दष्ट्वाकोपसमन्वितः॥ अथान्वेषत्प्रहरणंवसिष्ठांत
करंतदा॥ ३५॥ तंतुक्रुद्धमभिप्रेक्ष्यब्रह्मवध्याभयान्नदी ॥ अपोवाहवसिष्ठंतुप्राचींदिशमतंद्रिता॥३६॥ उभयोःकुर्वतीवाक्यंवंचयित्वाचगाधिजं॥ ततोपवा
हितंद्दष्ट्वावसिष्ठमृषिसत्तमं ॥ ३७॥ अब्रवीद्दुःखसंक्रुद्धोविश्वामित्रोह्यमर्षणः॥ यस्मान्मांत्वंसरिच्छ्रेष्ठेवंचयित्वापुनर्गता॥ ३८॥शोणितंवहकल्याणिरक्षो
ग्रामणिसंमतं॥ततःसरस्वतीशप्ताविश्वामित्रेणधीमता॥३९॥अवहच्छोणितोन्मिश्रंतोयंसंवत्सरंतदा॥अथर्षयश्चदेवाश्चगंधर्वाप्सरसस्तदा॥४०॥सरस्वतीं
तथाद्दष्ट्वाबभूवुर्भृशदुःखिताः॥ एवंवसिष्ठापवाहोलोकेख्यातोजनाधिप॥ आगच्छच्चपुनर्मार्गंस्वमेवसरितांवरा॥४१॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतग
दापर्वणिबलदेवती॰सारस्व॰द्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच साशप्तातेनक्रुद्धेनविश्वामित्रेणधीमता॥ तस्मिंस्तीर्थवरेशु
भ्रेशोणितंसमुपावहत्॥१॥ अथाजग्मुस्ततोराजन्राक्षसास्तत्रभारत॥ तत्रतेशोणितंसर्वेपिबंतःसुखमासते॥ २॥ तृप्ताश्चसुभृशंतेनसुखिताविगतज्वराः॥
नृत्यंतश्चहसंतश्चयथास्वर्गजितस्तथा॥३॥ कस्यचित्त्वथकालस्यऋषयःसुतपोधनाः॥तीर्थयात्रांसमाजग्मुःसरस्वत्यांमहीपते॥४॥ तेषुसर्वेषुतीर्थेषुस्वाप्लुत्यमु
निपुंगवाः॥ प्राप्यप्रीतिंपरांचापितपोलुब्धाविशारदाः॥ ५॥ प्रययुर्हिततोराजन्येनतीर्थमसृग्वहं॥ अथागम्यमहाभागास्तत्तीर्थंदारुणंतदा॥६॥ द्दष्ट्वातोयं
सरस्वत्याःशोणितेनपरिप्लुतं॥ पीयमानंचरक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम॥ ७॥ तान्द्दष्ट्वाराक्षसान्राजन्मुनयःसंशितव्रताः॥ परित्राणेसरस्वत्याःपरंयत्नंप्रचक्रिरे॥
॥८॥ तेतुसर्वेमहाभागाः समागम्यमहाव्रताः॥ आहूयसरितांश्रेष्ठामिदंवचनमब्रुवन्॥ ९॥ कारणंब्रूहिकल्याणिकिमर्थंतेन्हदोह्ययं॥ एवमाकुलतांयातःश्रु
त्वाऽध्यास्यामहेवयं॥१०॥ ततःसासर्वमाचष्टयथावृत्तंप्रवेपती॥दुःखितामथतांद्दष्ट्वाऊचुस्तेवैतपोधनाः॥११॥कारणंश्रुतमस्माभिःशापश्चैवश्रुतोनघे॥ करि
ष्यंतितुयत्प्राप्तंसर्वएवतपोधनाः॥ १२॥ एवमुक्त्वासरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेथपरस्परं॥ विमोचयामहेसर्वेशापादेतांसरस्वतीं॥ १३॥ तेसर्वेब्राह्मणाराजंस्तपोभिर्नि
यमैस्तथा॥ उपवासैश्चविविधैर्यमैःकष्टव्रतैस्तथा॥ १४॥ आराध्यपशुभर्तारंमहादेवंजगत्पतिं॥ मोक्षयामासुस्तांदेवींसरिच्छ्रेष्ठांसरस्वतीं॥ १५॥

साशप्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अध्यास्यामहेअध्यवसायंकरिष्यामहे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0: In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषांतुसाप्रभावेणप्रकृतिस्थासरस्वती ॥ प्रसन्नसलिलाजज्ञेयथापूर्वंतथैवहि ॥ १६ ॥ निर्मुक्ताचसरिच्छ्रेष्ठाविबभौसायथापुरा ॥ दृष्ट्वातोयंसरस्वत्यामुनिभि
स्तैस्तथाकृतं ॥ १७ ॥ तानेवशरणंजग्मूराक्षसाःक्षुधितास्तथा ॥ कृत्वांजलिंततोराजन्राक्षसाःक्षुधयार्दिताः ॥ १८ ॥ ऊचुस्तान्वैमुनीन्सर्वान्कृपायुक्तान्पुनः
पुनः ॥ वयंचक्षुधिताश्चैवधर्माद्धीनाश्चशाश्वतात् ॥ १९ ॥ नचनःकामकारोयंयद्वयंपापकारिणः ॥ युष्माकंचाप्रसादेनदुष्कृतेनचकर्मणा ॥ २० ॥ यत्पापंवर्ध
तेस्माकंयतःस्मोब्रह्मराक्षसाः ॥ योषितांचैवपापेनयोनिदोषकृतेनच ॥ २१ ॥ एवंहिवैश्यशूद्राणांक्षत्रियाणांतथैवच ॥ येब्राह्मणान्प्रद्विषंतितेभवंतीहराक्षसाः
॥ २२ ॥ आचार्यमृत्विजंचैवगुरुंवृद्धजनंतथा ॥ प्राणिनोयेऽवमन्यंतेतेभवंतीहराक्षसाः ॥ २३ ॥ तत्कुरुध्वमिहास्माकंतारणंद्विजसत्तमाः ॥ शक्ताभवंतःसर्वेषां
लोकानामपितारणे ॥ २४ ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वातुष्टुवुस्तांमहानदीं ॥ मोक्षार्थंरक्षसांतेषामूचुःप्रयतमानसाः ॥ २५ ॥ क्षतंकीटावपन्नंचयच्चोच्छिष्टाचितंभवेत् ॥
सकेशमवधूतंचरुदितोपहतंचयत् ॥ २६ ॥ एभिःसंसृष्टमन्नंचभागोसौरक्षसामिह ॥ तस्माज्ज्ञात्वासदाविद्वानेतान्यन्नाद्विवर्जयेत् ॥ २७ ॥ राक्षसान्नमसौभुंक्ते
योभुंक्तेह्यन्नमीदृशं ॥ शोधयित्वाततस्तीर्थमृषयस्तेतपोधनाः ॥ २८ ॥ मोक्षार्थंराक्षसानांचनदींतांप्रत्यचोदयन् ॥ महर्षीणांमतंज्ञात्वाततःसासरितांवरा ॥ २९ ॥
अरुणामानयामासस्वांतनुंपुरुषर्षभ ॥ तस्यांतेराक्षसाःस्नात्वातनूस्त्यक्त्वादिवंगताः ॥ ३० ॥ अरुणायांमहाराजब्रह्मवध्यापहाहिसा ॥ एतमर्थमभिज्ञायदेवराजः
शतक्रतुः ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरेस्नात्वाविमुक्तःपाप्मनाकिल ॥ जनमेजयउवाच किमर्थंभगवान्शक्रोब्रह्मवध्यामवाप्तवान् ॥ ३२ ॥ कथमस्मिंश्चतीर्थे
वैआप्लुत्याकल्मषोभवत् ॥ वैशंपायनउवाच शृणुष्वैतदुपाख्यानंयथावृत्तंजनेश्वर ॥ ३३ ॥ यथाबिभेदसमयंनमुचेर्वासवःपुरा ॥ नमुचिर्वासवाद्भीतः
सूर्यरश्मिंसमाविशत् ॥ ३४ ॥ तेनेंद्रःसख्यमकरोत्समयंचेदमब्रवीत् ॥ नचार्द्रेणनशुष्केणनरात्रौनापिचाहनि ॥ ३५ ॥ वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठसखेसत्येनतेशपे ॥ ॥ १६ ॥
एवंसकृत्वासमयंदृष्ट्वानीहारमीश्वरः ॥ ३६ ॥ चिच्छेदास्यशिरोराजन्नपांफेनेनवासवः ॥ तच्छिरोनमुचेश्छिन्नंपृष्ठतःशक्रमन्वियात् ॥ ३७ ॥ भोभोमित्रहन्पा
पेतिब्रुवाणंशक्रमंतिकात् ॥ एवंसशिरसातेनचोद्यमानःपुनःपुनः ॥ ३८ ॥ पितामहायसंतप्तएतमर्थंन्यवेदयत् ॥ तमब्रवील्लोकगुरुररुणायांयथाविधि ॥ ३९ ॥
इष्ट्वोपस्पृशदेवेंद्रतीर्थेपापभयापहे ॥ एषापुण्यजलाशक्रकृतामुनिभिरेवतु ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥७॥ सरस्वत्याइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ ९॥

निगूढमस्यागमनमिहासीत्पूर्वमेवतु ॥ ततोभ्येत्यारुणांदेवींप्लावयामासवारिणा ॥ ४१ ॥सरस्वत्यारुणायाश्चपुण्योयंसंगमोमहान्॥इहत्वंयजदेवेंद्रददस्वदाना
न्यनेकशः ॥ ४२ ॥ अत्राप्लुत्यसुघोरात्त्वंपातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ इत्युक्तःससरस्वत्याःकुंजेवैजनमेजय ॥ ४३ ॥ इष्ट्वायथावद्बलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ समु
क्तःपाप्मनातेनब्रह्मवध्याकृतेनच ॥ ४४ ॥ जगामसंहृष्टमनास्त्रिदिवंत्रिदशेश्वरः ॥ शिरस्तच्चापिनमुचेस्तत्रैवाप्लुत्यभारत ॥ लोकान्कामदुघान्प्राप्तमक्षयान्
राजसत्तम ॥ ४५॥ वैशंपायनउवाच तत्राप्युपस्पृश्यबलोमहात्मादत्वाचदानानिपृथग्विधानि ॥ अवाप्यधर्मंपरमार्यकर्माजगामसोमस्यमहत्सुतीर्थं
॥ ४६ ॥ यत्रायजद्राजसूयेनसोमःसाक्षात्पुराविधिवत्पार्थिवेंद्र ॥ अत्रिर्धीमान्विप्रमुख्योबभूवहोतायस्मिन्क्रतुमुख्येमहात्मा ॥ ४७ ॥ यस्यांतेभूत्सुमहद्दान
वानांदैतेयानांराक्षसानांचदेवैः ॥ यस्मिन्युद्धंतारकाख्यंसुतीव्रंयत्रस्कंदस्तारकाख्यंजघान ॥ ४८ ॥ सैनापत्यंलब्धवान्देवतानांमहासेनोयत्रदैत्यांतकर्ता ॥
साक्षाच्चैवंन्यवसत्कार्तिकेयःसदाकुमारोयत्रसप्लक्षराजः ॥ ४९॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवतीर्थयात्रायांसारस्व० त्रिचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ जनमेजयउवाच सरस्वत्याःप्रभावोयमुक्तस्तेद्विजसत्तम ॥ कुमारस्याभिषेकंतुब्रह्मन्व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ य
स्मिन्देशेचकालेचयथाचवदतांवर ॥ यैश्चाभिषिक्तोभगवान्विधिनायेनचप्रभुः ॥ २ ॥ स्कंदोयथाचदैत्यानामकरोत्कदनंमहत् ॥ तथामेसर्वमाचक्ष्वपरंकौ
तूहलंहिमे ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच कुरुवंशस्यसदृशंकौतूहलमिदंतव ॥ हर्षमुत्पादयत्येववचोमेजनमेजय ॥ ४ ॥ हंततेकथयिष्यामिशृण्वानस्यनरा
धिप ॥ अभिषेकंकुमारस्यप्रभावंचमहात्मनः ॥ ५ ॥ तेजोमाहेश्वरंस्कन्नमग्नौप्रपतितंपुरा ॥ तत्सर्वभक्षोभगवान्नाशकद्दग्धुमक्षयं ॥ ६ ॥ तेनासीदतितेजस्वी
दीप्तिमान्हव्यवाहनः ॥ नचैवधारयामासगर्भंतेजोमयंतदा ॥ ७॥ सगंगामभिसंगम्यनियोगाद्ब्रह्मणःप्रभुः ॥ गर्भमाहितवान्दिव्यंभास्करोपमतेजसं ॥ ८ ॥
अथगंगापितंगर्भमसहंतीविधारणे ॥ उत्ससर्जगिरौरम्येहिमवत्यमरार्चिते ॥ ९ ॥ सतत्रववृधेलोकानावृत्यज्वलनात्मजः ॥ ददृशुर्ज्वलनाकारंतंगर्भमथकृत्ति
काः ॥ १० ॥ शरस्तंबेमहात्मानमनलात्मजमीश्वरं ॥ ममायमितिताःसर्वाःपुत्रार्थिन्योभिचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ तासांविदित्वाभावंतंमातॄणांभगवान्प्रभुः ॥ प्रस्नु
तानांपयःषड्भिर्वदनैरपिबत्तदा ॥ १२ ॥ तंप्रभावंसमालक्ष्यतस्यबालस्यकृत्तिकाः ॥ परंविस्मयमापन्नादेव्योदिव्यवपुर्धराः ॥ १३॥ ॥१०॥११॥१२॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विडालवृषदंशौमार्जारजातिभेदौतत्सदृशाननौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यत्रोत्सृष्टःसभगवान्गंगयागिरिमूर्द्धनि ॥ सशैलकांचनःसर्वःसंबभौकुरुसत्तम ॥ १४ ॥ वर्धताचैवगर्भेणपृथिवीतेनरंजिता ॥ अतश्चसर्वेसंवृत्तागिरयःकांचनाकराः ॥ १५ ॥ कुमारःसुमहावीर्यःकार्त्तिकेयइतिस्मृतः ॥ गांगेयःपूर्वमभवन्महायोगबलान्वितः ॥ १६ ॥ शमेनतपसाचैववीर्येणचसमन्वितः ॥ ववृधेतीवराजेंद्रचंद्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥ सतस्मिन्कांचनेदिव्येशरस्तंबेश्रियावृतः ॥ स्तूयमानःसदाशेतेगंधर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥ १८ ॥ तथैनमन्वनृत्यंतदेवकन्याःसहस्रशः ॥ दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाःस्तुवंत्यश्चारुदर्शनाः ॥ १९ ॥ अन्वास्तेचनदीदेवंगंगावैसरितांवरा ॥ दधारपृथिवीचैनंबिभ्रतीरूपमुत्तमं ॥ २० ॥ जातकर्मादिकास्तत्रक्रियाश्चक्रेबृहस्पतिः ॥ वेदश्चैनंचतुर्मूर्तिरुपतस्थेकृतांजलिः ॥ २१ ॥ धनुर्वेदश्चतुष्पादःशस्त्रग्रामःससंग्रहः ॥ तत्रैनंसमुपातिष्ठत्साक्षाद्वाणीचकेवला ॥ २२ ॥ सददर्शमहावीर्यदेवदेवमुमापतिं ॥ शैलपुत्र्यासमासीनंभूतसंघशतैर्वृतं ॥ २३ ॥ निकायाभूतसंघानांपरमाद्भुतदर्शनाः ॥ विकृताविकृताकाराविकृताभरणध्वजाः ॥ २४ ॥ व्याघ्रसिंहर्क्षवदनाविडालमकराननाः ॥ वृषदंशमुखाश्चान्येगजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ २५ ॥ उलूकवदनाःकेचिद्गृध्रगोमायुदर्शनाः ॥ क्रौंचपारावतनिभैर्वदनैरांकवैरपि ॥ २६ ॥ श्वाविच्छल्यकगोधानामजैडकगवांतथा ॥ सदृशानिवपूंष्यन्येतत्रतत्रव्यधारयन् ॥ २७ ॥ केचिच्छैलांबुदप्रख्याश्चक्रोद्यतगदायुधाः ॥ केचिदंजनपुंजाभाःकेचिच्छ्वेताचलप्रभाः ॥ २८ ॥ सप्तमातृगणाश्चैवसमाजग्मुर्विशांपते ॥ साध्याविश्वेथमरुतोवसवःपितरस्तथा ॥ २९ ॥ रुद्रादित्यास्तथासिद्धाभुजगादानवाःखगाः ॥ ब्रह्मास्वयंभूर्भगवान्सपुत्रःसहविष्णुना ॥ ३० ॥ शक्रस्तथाभ्ययाद्द्रष्टुंकुमारवरमच्युतं ॥ नारदप्रमुखाश्चापिदेवगंधर्वसत्तमाः ॥ ३१ ॥ देवर्षयश्चसिद्धाश्चबृहस्पतिपुरोगमाः ॥ पितरोजगतःश्रेष्ठादेवानामपिदेवताः ॥ ३२ ॥ तेपितत्रसमाजग्मुर्यामाधामाश्चसर्वशः ॥ सतुबालोपिबलवान्महायोगबलान्वितः ॥ ३३ ॥ अभ्याजगामदेवेशंशूलहस्तंपिनाकिनं ॥ तमाव्रजंतमालक्ष्यशिवस्यासीन्मनोगतं ॥ ३४ ॥ युगपच्छैलपुत्र्याश्चगंगायाःपावकस्यच ॥ कंनुपूर्वमयंबालोगौरवादभ्युपैष्यति ॥ ३५ ॥ अपिमामितिसर्वेषांतेषामासीन्मनोगतं ॥ तेषामेतमभिप्रायंचतुर्णामुपलक्ष्यसः ॥ ३६ ॥ युगपद्योगमास्थायससर्जविविधास्तनूः ॥ ततोभवच्चतुर्मूर्तिःक्षणेनभगवान्प्रभुः ॥ ३७ ॥ तस्यशाखोविशाखश्चनैगमेयश्चपृष्ठतः ॥ एवंसकृत्वात्यात्मानंचतुर्धाभगवान्प्रभुः ॥ ३८ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तस्यस्कंदस्यपृष्ठतःपश्चात्शाखविशाखनैगमेयाःआसन्तेस्कंदेनसहचत्वारः ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतोरुद्रस्ततःस्कंदोजगामाद्भुतदर्शनः॥ विशाखस्तुययौयेनदेवीगिरिवरात्मजा॥ ३९ ॥ शाखोययौसभगवान्वायुमूर्तिर्विभावसुं ॥ नैगमेयोगमद्गंगांकु
मारःपावकप्रभः॥ ४० ॥ सर्वेभास्वरदेहास्तेचत्वारःसमरूपिणः॥ तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत्॥ ४१ ॥ हाहाकारोमहानासीद्देवदानवरक्षसां॥तद्दृ
ष्ट्वामहदाश्चर्यमद्भुतंलोमहर्षणं॥ ४२॥ ततोरुद्रश्चदेवीचपावकश्चपितामहं ॥ गंगयासहिताःसर्वेप्रणिपेतुर्जगत्पतिं॥ ४३ ॥ प्रणिपत्यततस्तेतुविधिवद्राजपुं
गव॥ इदमुचुर्वचोराजन्कार्तिकेयप्रियेप्सया॥ ४४ ॥ अस्यबालस्यभगवन्नाधिपत्यंयथेप्सितं॥ अस्मत्प्रियार्थंदेवेशसदृशंदातुमर्हसि ॥ ४५ ॥ ततःसभग
वान्धीमान्सर्वलोकपितामहः॥ मनसाचिंतयामासकिमयंलभतामिति॥ ४६॥ ऐश्वर्याणिचसर्वाणिदेवगंधर्वरक्षसां ॥ भूतयक्षविहंगानांपन्नगानांचस
र्वशः॥ ४७॥ पूर्वमेवादिदेशासौनिकायेषुमहात्मनां॥ समर्थंचतमैश्वर्येमहामतिरमन्यत ॥ ४८ ॥ ततोमुहूर्तंसध्यात्वादेवानांश्रेयसिस्थितः॥ सैनापत्यंददौ
तस्मैसर्वभूतेषुभारत॥ ४९ ॥ सर्वदेवनिकायानांयेराजानःपरिश्रुताः॥ तान्सर्वान्व्यादिदेशास्मैसर्वभूतपितामहः ॥ ५० ॥ततःकुमारमादायदेवाब्रह्मपुरोग
माः॥ अभिषेकार्थमाजग्मुःशैलेंद्रंसहितास्ततः॥ ५१ ॥ पुण्यांहैमवतींदेवींसरिच्छ्रेष्ठांसरस्वतीं॥ समंतपंचकेयावैत्रिषुलोकेषुविश्रुता॥ ५२॥ तत्रतीरेसरस्व
त्याःपुण्येसर्वगुणान्विते॥ निषेदुर्देवगंधर्वाःसर्वेसंपूर्णमानसाः॥५३॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवतीर्थयात्रायांसारस्व० कुमाराभि
षेकोपक्रमेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४४॥ ॥छ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच ततोभिषेकसंभारान्सर्वान्संभृत्यशास्त्रतः॥ बृहस्पतिःसमिद्धेग्नौजुहा
वाग्निंयथाविधि॥ १॥ ततोहिमवतादत्तेमणिप्रवरशोभिते॥ दिव्यरत्नाचितेपुण्येनिषण्णंपरमासने॥ २॥ सर्वमंगलसंभारैर्विधिमंत्रपुरस्कृतं॥ आभिषेचनिकं
द्रव्यंगृहीत्वादेवतागणाः॥ ३ ॥ इंद्रविष्णूमहावीर्यौसूर्याचंद्रमसौतथा॥ धाताचैवविधाताचतथाचैवानिलानलौ॥४॥ पूष्णाभगेनार्यम्णाचअंशेनचविवस्व
ता॥ रुद्रश्चसहितोधीमान्मित्रेणवरुणेनच॥ ५॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यांचवृतःप्रभुः॥ विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्चसाध्यैश्चपितृभिःसह ॥ ६ ॥ गंधर्वैरप्सरोभि
श्चयक्षराक्षसपन्नगैः ॥ देवर्षिभिरसंख्यातैस्तथाब्रह्मर्षिभिस्तथा ॥ ७ ॥ वैखानसैर्वालखिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ॥ भृगुभिश्चांगिरोभिश्चयतिभिश्चमहात्म
भिः॥ ८॥ सर्पैर्विद्याधरैःपुण्यैर्योगसिद्धैस्तथावृतः॥ पितामहःपुलस्त्यश्चपुलहश्चमहातपाः॥ ९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आभिषेचनिकंभांडंअभिषेकोपकरणं ॥ १९ ॥ सरस्वतीभिरुदकवतीभिर्नदीभिः ताभिरेववासप्रभिः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥

अंगिराःकश्यपोत्रिश्चमरीचिर्भृगुरेवच ॥ क्रतुर्हरःप्रचेताश्चमनुर्दक्षस्तथैवच ॥ १० ॥ ऋतवश्चग्रहाश्चैवज्योतींषिचविशांपते ॥ मूर्तिमत्यश्चसरितोवेदाश्चैवस
नातनाः ॥ ११ ॥ समुद्राश्चह्रदाश्चैवतीर्थानिविविधानिच ॥ पृथिवीद्यौर्दिशश्चैवपादपाश्चजनाधिप ॥ १२ ॥ अदितिर्देवमाताचह्रीःश्रीःस्वाहासरस्वती ॥ उमा
शचीसिनीवालीतथाचानुमतिःकुहूः ॥ १३ ॥ राकाचधिषणाचैवपत्न्यश्चान्यादिवौकसां ॥ हिमवांश्चैवविंध्यश्चमेरुश्चानेकशृंगवान् ॥ १४ ॥ ऐरावतःसानुच
रःकलाःकाष्ठास्तथैवच ॥ मासार्धमासाऋतवस्तथाराञ्यहनीनृप ॥ १५ ॥ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोनागराजश्चवासुकिः ॥ अरुणोगरुडश्चैववृक्षाश्चौषधिभिःसह ॥
॥ १६ ॥ धर्मश्चभगवान्देवःसमाजग्मुर्हिसंगताः ॥ कालोयमश्चमृत्युश्चयमस्यानुचराश्चये ॥ १७ ॥ बहुलत्वाच्चनोक्तायेविविधादेवतागणाः ॥ तेकुमाराभिषे
कार्थंसमाजग्मुस्ततस्ततः ॥ १८ ॥ जगृहुस्तेतदाराजन्सर्वएवदिवौकसः ॥ आभिषेचनिकंभांडंमंगलानिचसर्वशः ॥ १९ ॥ दिव्यसंभारसंयुक्तैःकलशैःकांच
नैर्नृप ॥ सरस्वतीभिःपुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेवतु ॥ २० ॥ अभ्यषिंचन्कुमारंवैसंप्रहृष्टादिवौकसः ॥ सेनापतिंमहात्मानमसुराणांभयंकरं ॥ २१ ॥ पुरायथाम
हाराजवरुणंवैजलेश्वरं ॥ तथाभ्यषिंचद्भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ २२ ॥ कश्यपश्चमहातेजायेचान्येलोककीर्तिताः ॥ तस्मैब्रह्मादददौप्रीतोबलिनोवातरंहसः ॥
॥ २३ ॥ कामवीर्यधरान्सिद्धान्महापारिषदान्प्रभुः ॥ नंदिसेनंलोहिताक्षंघंटाकर्णंचसंमतं ॥ २४ ॥ चतुर्थमस्यानुचरंख्यातंकुमुदमालिनं ॥ तत्रस्थाणुर्महाते
जामहापारिषदंप्रभुः ॥ २५ ॥ मायाशतधरंकामंकामवीर्यबलान्वितं ॥ ददौस्कंदायराजेंद्रसुरारिविनिबर्हणं ॥ २६ ॥ सहिदेवासुरेयुद्धेदैत्यानांभीमकर्मणां ॥ ज
घानदोर्भ्यांसंक्रुद्धःप्रयुतानिचतुर्दश ॥ २७ ॥ तथादेवाददुस्तस्मैसेनांनैर्ऋतसंकुलां ॥ देवशत्रुक्षयकरीमजय्यांविष्णुरूपिणीं ॥ २८ ॥ जयशब्दंतथाचक्रुर्देवाः
सर्वेसवासवाः ॥ गंधर्वायक्षरक्षांसिमुनयःपितरस्तथा २९ ॥ ततःप्रादादनुचरौयमकालोपमावुभौ ॥ उन्माथश्चप्रमाथश्चमहावीर्यौमहाद्युती ॥ ३० ॥ सुभ्रा
जोभास्वरश्चैवयौतौसूर्यानुयायिनौ ॥ तौसूर्यःकार्तिकेयायददौप्रीतःप्रतापवान् ॥ ३१ ॥ कैलासशृंगसंकाशौश्वेतमाल्यानुलेपनौ ॥ सोमोप्यनुचरौप्रादान्म
णिंसुमणिमेवच ॥ ३२ ॥ ज्वालाजिह्वंतथाज्योतिरात्मजायहुताशनः ॥ ददावनुचरौशूरौपरसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३३ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिघंचवटंचैवभीमंचसुमहाबलं ॥ दहतिंदहनंचैवप्रचंडौवीर्यसंमतौ ॥ ३४ ॥ अंशोप्यनुचरान्पंचददौस्कंदायधीमते ॥ उत्क्रोशंपंचकंचैववज्रदंडधरावुभौ ॥
॥ ३५ ॥ ददावनलपुत्रायवासवःपरवीरहा ॥ तौहिशत्रून्महेंद्रस्यजघ्नतुःसमरेबहून् ॥ ३६ ॥ चक्रंविक्रमकंचैवसंक्रमंचमहाबलं ॥ स्कंदायत्रीननुचरान्ददौवि
ष्णुर्महायशाः ॥ ३७ ॥ वर्धनंनंदनंचैवसर्वविद्याविशारदौ ॥ स्कंदायददतुःप्रीतावश्विनौभिषजांवरौ ॥ ३८ ॥ कुंदंचकुसुमंचैवकुमुदंचमहायशाः ॥ डंबराडं
बरौचैवददौधातामहात्मने ॥ ३९ ॥ चक्रानुचक्रौबलिनौमेघचक्रौबलोत्कटौ ॥ ददौत्वष्टामहामायौस्कंदायानुचरावुभौ ॥ ४० ॥ सुव्रतंसत्यसंधंचददौमित्रोम
हात्मने ॥ कुमारायमहात्मानौतपोविद्याधरौप्रभुः ॥ ४१ ॥ सुदर्शनीयौवरदौत्रिषुलोकेषुविश्रुतौ ॥ सुव्रतंचमहात्मानंशुभकर्माणमेवच ॥ ४२ ॥ कार्तिकेयायसं
प्रादाद्विधातालोकविश्रुतौ ॥ पाणीतकंकालिकंचमहामायाविनावुभौ ॥ ४३ ॥ पूषाचपार्षदौप्रादात्कार्त्तिकेयायभारत ॥ बलंचातिबलंचैवमहावक्रौमहाब
लौ ॥ ४४ ॥ प्रददौकार्तिकेयायवायुर्भरतसत्तम ॥ यमंचातियमंचैवतिमिवक्रौमहाबलौ ॥ ४५ ॥ प्रददौकार्तिकेयायवरुणःसत्यसंगरः ॥ सुवर्चसंमहात्मानं
तथैवाप्यतिवर्चसं ॥ ४६ ॥ हिमवान्प्रददौराजन्हुताशनसुतायवै ॥ कांचनंचमहात्मानंमेघमालिनमेवच ॥ ४७ ॥ ददावनुचरौमेरुरग्निपुत्रायभारत ॥
स्थिरंचातिस्थिरंचैवमेरुरेवापरौददौ ॥ ४८ ॥ महात्मात्वग्निपुत्रायमहाबलपराक्रमौ ॥ उच्छ्रंगंचातिशृंगंचमहापाषाणयोधिनौ ॥ ४९ ॥ प्रददावग्निपुत्रायविंध्यः
पारिषदावुभौ ॥ संग्रहंविग्रहंचैवसमुद्रोपिगदाधरौ ॥ ५० ॥ प्रददावग्निपुत्रायमहापारिषदावुभौ ॥ उन्मादंशंकुकर्णंचपुष्पदंतंतथैवच ॥ ५१ ॥ प्रददावग्नि
पुत्रायपार्वतीशुभदर्शना ॥ जयंमहाजयंचैवनागौज्वलनसूनवे ॥ ५२ ॥ प्रददौपुरुषव्याघ्रवासुकिःपन्नगेश्वरः ॥ एवंसाध्याश्वरुद्राश्ववसवःपितरस्तथा ॥ ५३ ॥
सागराःसरितश्चैवगिरयश्चमहाबलाः ॥ ददुःसेनागणाध्यक्षान्शूलपट्टिशधारिणः ॥ ५४ ॥ दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेषविभूषितान् ॥ शृणुनामानिचाप्येषां
येन्येस्कंदस्यसैनिकाः ॥ ५५ ॥ विविधायुधसंपन्नाश्चित्राभरणभूषिताः ॥ शंकुकर्णोनिकुंभश्वपद्मःकुमुदएवच ॥ ५६ ॥ अनंतोद्वादशभुजस्तथाकृष्णोपकृष्ण
कौ ॥ घ्राणश्रवाःकपिस्कंधःकांचनाक्षोजलंधमः ॥ ५७ ॥ अक्षःसंतर्जनोराजन्कुनदीकस्तमोंतकृत् ॥ एकाक्षोद्वादशाक्षश्चतथैवैकजटःप्रभुः ॥ ५८ ॥ सहस्र
बाहुर्विकटोव्याघ्राक्षःक्षितिकंपनः ॥ पुण्यनामासुनामाचसुचक्रःप्रियदर्शनः ॥ ५९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिश्रुतःकोकनदःप्रियमाल्यानुलेपनः॥अजोदरोगजशिराःस्कंधाक्षःशतलोचनः॥६०॥ज्वालाजिह्वःकरालाक्षःशितिकेशोजटीहरिः॥ परिश्रुतःकोकनदः
कृष्णकेशोजटाधरः॥६१॥ चतुर्दंष्ट्रोष्टजिह्वश्चमेघनादःपृथुश्रवाः॥ विद्युताक्षोधनुर्वक्रोजाठरोमारुताशनः॥६२॥ उदाराक्षोरथाक्षश्चवज्रनाभोवसुप्रभः॥
समुद्रवेगोराजेंद्रशैलकंपीतथैवच॥६३॥ वृषोमेषःप्रवाहश्चतथानंदोपनंदकौ॥ धूम्रःश्वेतःकलिंगश्चसिद्धार्थोवरदस्तथा॥६४॥ प्रियकश्चैवनंदश्चगोनंदश्च
प्रतापवान्॥ आनंदश्चप्रमोदश्चस्वस्तिकोध्रुवकस्तथा॥६५॥ क्षेमवाहःसुवाहश्चसिद्धपात्रश्चभारत॥ गोव्रजःकनकापीडोमहापारिषदेश्वरः॥ ६६ ॥ गाय
नोहसनश्चैवबाणःखड्गश्चवीर्यवान्॥ वैतालीगतितालीचतथाकथकवातिकौ॥६७॥ हंसजःपंकदिग्धांगःसमुद्रोन्मादनश्चह॥ रणोत्कटःप्रहासश्चश्वेतसिद्ध
श्चनंदनः॥६८॥ कालकंठःप्रभासश्चतथाकुंभांडकोदरः॥ कालकक्षःसितश्चैवभूतानांमथनस्तथा॥६९॥ यज्ञवाहःसुवाहश्चदेवयाजीचसोमपः॥ मज्जान
श्चमहातेजाःक्रथक्राथौचभारत॥७०॥ तुहरश्चतुहारश्चचित्रदेवश्चवीर्यवान्॥ मधुरःसुप्रसादश्चकिरीटीचमहाबलः॥७१॥ वत्सलोमधुवर्णश्चकलशोदरएव
च॥ धर्मदोमन्मथकरःसूचीवक्रश्चवीर्यवान्॥७२॥ श्वेतवक्रःसुवक्रश्चचारुवक्रश्चपांडुरः॥ दंडबाहुःसुबाहुश्चरजःकोकिलकस्तथा॥७३॥ अचलःकनका
क्षश्चबालानामपियःप्रभुः॥ संचारकःकोकनदोगृध्रपत्रश्चजंबुकः॥ ७४ ॥ लोहाजवक्रोजवनःकुंभवक्रश्चकुंभकः॥ स्वर्णग्रीवश्चकृष्णौजाहंसवक्रश्चचंद्र
भः॥७५॥ पाणिकूर्चाश्चशंबूकःपंचवक्रश्चशिक्षकः॥ चाषवक्रश्चजंबूकःशाकवक्रश्चकुंजलः॥७६॥ योगयोक्तामहात्मानःसततंब्राह्मणप्रियाः॥ पैतामहा
महात्मानोमहापारिषदाश्चये॥७७॥ यौवनस्थाश्चबालाश्चवृद्धाश्चजनमेजय॥ सहस्रशःपारिषदाःकुमारमवतस्थिरे॥७८॥ वक्रैर्नानाविधैर्येतुश्शृणुतान्जन
मेजय॥ कूर्मकुक्कुटवक्राश्चशशोलूकमुखास्तथा॥ ७९॥ खरोष्ट्रवदनाश्चान्येवराहवदनास्तथा॥ मार्जारशशवक्राश्चदीर्घवक्राश्चभारत॥ ८० ॥ नकुलोलू
कवक्राश्चकाकवक्रास्तथापरे॥ आखुबभ्रुकवक्राश्चमयूरवदनास्तथा॥८१॥ मत्स्यमेषाननाश्चान्येअजाविमहिषाननाः॥ ऋक्षशार्दूलवक्राश्चद्वीपिसिंहा
ननास्तथा॥८२॥ भीमागजाननाश्चैवतथानक्रमुखाश्चये॥ गरुडाननाःकंकमुखावृककाकमुखास्तथा॥८३॥ गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्येवृषदंशमुखास्तथा॥
महाजठरपादांगास्तारकाक्षाश्चभारत॥८४॥ पारावतमुखाश्चान्येतथावृषमुखाःपरे॥ कोकिलाभाननाश्चान्येश्येनतित्तिरिकाननाः॥८५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४॥९५॥९६॥९७॥९८॥९९॥१००॥१०१॥१०२॥१०३॥१०४॥१०५॥१०६॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥

कृकलासमुखाश्चैव विरजोंबरधारिणः ॥ व्यालवक्राः शूलमुखाश्चंडवक्राः शुभाननाः ॥ ८६ ॥ आशीविषाश्चीरधरा गोनासावदनास्तथा ॥ स्थूलोदराः कृशांगा
श्च स्थूलांगाश्च कृशोदराः ॥ ८७ ॥ ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः ॥ गजेंद्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनांबराः ॥ ८८ ॥ स्कंधेमुखा महाराज तथाप्युदर
तोमुखाः ॥ पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जंघामुखा अपि ॥ ८९ ॥ पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ॥ तथा कीटपतंगानां सदृशास्या गणेश्वराः ॥ ९० ॥ नाना
व्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ॥ नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथापरे ॥ ९१ ॥ भुजंगभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ॥ चीरसंवृतगात्राश्च नाना
कनकवाससः ॥ ९२ ॥ नानावेषधराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः ॥ नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवाससएव च ॥ ९३ ॥ उष्णीषिणो मुकुटिनः सुग्रीवाश्च सुवर्चसः ॥ कि
रीटिनः पंचशिखास्तथा कांचनमूर्धजाः ॥ ९४ ॥ त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ॥ शिखंडिनो मुकुटिनो मुंडाश्च जटिलास्तथा ॥ ९५ ॥ चित्रमाला
धराः केचित्केचिद्रोमाननास्तथा ॥ विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ॥ ९६ ॥ कृष्णा निर्मांसवक्राश्च दीर्घपृष्ठास्तनूदराः ॥ स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलंबोदरमे
हनाः ॥ ९७ ॥ महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः ॥ कुब्जाश्च ह्रस्वजंघाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९८ ॥ हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे ॥ दीर्घो
च्छ्वासा दीर्घजंघा विकराला ह्यधोमुखाः ॥ ९९ ॥ महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथापरे ॥ वारणेंद्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः ॥ १०० ॥ सुविभक्तशरीरा
श्च दीप्तिमंतः स्वलंकृताः ॥ पिंगाक्षाः शंकुकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ॥ १०१ ॥ पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजाः ॥ नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरो
धराः ॥ १०२ ॥ नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ॥ कुशला देशभाषासु जल्पंतोन्योन्यमीश्वराः ॥ १०३ ॥ हृष्टाः परिपतंति स्म महापारिषदास्तथा ॥
दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ॥ १०४ ॥ पिंगाक्षा नीलकंठाश्च लंबकर्णाश्च भारत ॥ वृकोदरनिभाश्चैव केचिदंजनसन्निभाः ॥ १०५ ॥ श्वेताक्षा लो
हितग्रीवाः पिंगाक्षाश्च तथापरे ॥ कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १०६ ॥ चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ॥ नानावर्णाः सवर्णाश्च मयूरसदृश
प्रभाः ॥ १०७ ॥ पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ॥ शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः ॥ १०८ ॥ पाशोद्यतकराः केचिद्व्यादितास्याः खराननाः ॥ पृथ्वा
क्षा नीलकंठाश्च तथा परिघबाहवः ॥ १०९ ॥ शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ॥ असिमुद्गरहस्ताश्च दंडहस्ताश्च भारत ॥ ११० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रण्विति ॥ १ ॥

गदाभुशुंडिहस्ताश्चतथातोमरपाणयः ॥ आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानोमहाजवाः ॥ १११ ॥ महाबलामहावेगामहापारिषदास्तथा ॥ अभिषेकंकुमारस्यदृ
ष्ट्वाहृष्टारणप्रियाः ॥ ११२ ॥ घंटाजालपिनद्धांगानन्टतुस्तेमहौजसः ॥ एतेचान्येचबहवोमहापारिषदान्टप ॥ ११३ ॥ उपतस्थुर्महात्मानंकार्तिकेयंयशस्विनं ॥
दिव्याश्चाप्यांतरिक्षाश्चपार्थिवाश्चानिलोपमाः ॥ ११४ ॥ व्यादिष्टादैवतैःशूराःस्कंदस्यानुचराभवन् ॥ तादृशानांसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ अभिषिक्तंम
हात्मानंपरिवार्योपतस्थिरे ॥ ११५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलराम०सारस्व० स्कंदाभिषेकेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायनउवाच श्टणुमातृगणान्राजन्कुमारानुचरानिमान् ॥ कीर्त्यमानान्मयावीरसपत्नगणसूदनान् ॥ १ ॥ यशस्विनीनांमातॄणांश्टणुनामानिभारत ॥
याभिर्व्याप्तास्त्रयोलोकाःकल्याणीभिश्चभागशः ॥ २ ॥ प्रभावतीविशालाक्षीपालितागोस्तनीतथा ॥ श्रीमतीबहुलाचैवतथैवबहुपुत्रिका ॥ ३ ॥ अप्सुजाता
चगोपालीबृहदंबालिकातथा ॥ जयावतीमालतिकाध्रुवरत्नाभयंकरी ॥ ४ ॥ वसुदामाचदामाचविशोकानंदिनीतथा ॥ एकचूडामहाचूडाचक्रनेमिश्चभारत
॥ ५ ॥ उत्तेजनीजयत्सेनाकमलाक्ष्यथशोभना ॥ शत्रुंजयातथाचैवक्रोधनाशलभीखरी ॥ ६ ॥ माधवीशुभवक्त्राचतीर्थसेनिश्चभारत ॥ गीतप्रियाचकल्या
णीरुद्ररोमामिताशना ॥ ७ ॥ मेघस्वनाभोगवतीसुभ्रूश्चकनकावती ॥ अलाताक्षीवीर्यवतीविद्युज्जिह्वाचभारत ॥ ८ ॥ पद्मावतीसुनक्षत्राकंदराबहुयोजना ॥
संतानिकाचकौरव्यकमलाचमहाबला ॥ ९ ॥ सुदामाबहुदामाचसुप्रभाचयशस्विनी ॥ नृत्यप्रियाचराजेंद्रशतोलूखलमेखला ॥ १० ॥ शतघंटाशतानंदाभगनं
दाचभाविनी ॥ वपुष्मतीचंद्रशीताभद्रकालीचभारत ॥ ११ ॥ ऋक्षांबिकानिष्कुटिकावामाचत्वरवासिनी ॥ सुमंगलास्वस्तिमतीबुद्धिकामाजयप्रिया ॥
॥ १२ ॥ धनदासुप्रसादाचभवदाचजलेश्वरी ॥ एडीभेडीसमेडीचवेतालजननीतथा ॥ १३ ॥ कंडूतिःकालिकाचैवदेवमित्राचभारत ॥ वसुश्रीःकोटराचैव
चित्रसेनातथाचला ॥ १४ ॥ कुक्कुटिकाशंखलिकातथाशकुनिकान्टप ॥ कुंडारिकाकौकुलिकाकुंभिकाथशतोदरी ॥ १५ ॥ उत्क्राथिनीजलेलाचमहावेगाचकं
कणा ॥ मनोजवाकंटकिनीप्रघसापूतनातथा ॥ १६ ॥ केशयंत्रीत्रुटिर्वामाक्रोशनाथतडित्प्रभा ॥ मंदोदरीचमुंडीचकोटरामेघवाहिनी ॥ १७ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सुभगालंबिनीलंबाताम्रचूडाविकाशिनी ॥ उर्ध्ववेणीधराचैवपिंगाक्षीलोहमेखला ॥ १८ ॥ पृथुवस्त्रामधुलिकामधुकुंभातथैवच ॥ पक्षालिकामत्कुलिकाज
रायुर्जर्जरानना ॥ १९ ॥ ख्यातादहदहाचैवतथाधमधमान्नृप ॥ खंडखंडाचराजेंद्रपूषणामणिकुट्टिका ॥ २० ॥ अमोघाचैवकौरव्यतथालंबपयोधरा ॥ वेणुवी
णाधराचैवपिंगाक्षीलोहमेखला ॥ २१ ॥ शशोलूकमुखीकृष्णाखरजंघामहाजवा ॥ शिशुमारमुखीश्वेतालोहिताक्षीविभीषणा ॥ २२ ॥ जटालिकाकामचरी
दीर्घजिह्वाबलोत्कटा ॥ कालेहिकावामनिकामुकुटाचैवभारत ॥ २३ ॥ लोहिताक्षीमहाकायाहरिपिंडाचभूमिप ॥ एकत्वचासुकुसुमाकृष्णकर्णीचभारत ॥ २४ ॥
क्षुरकर्णीचतुष्कर्णीकर्णप्रावरणास्तथा ॥ चतुष्पथनिकेताचगोकर्णीमहिषानना ॥ २५ ॥ खरकर्णीमहाकर्णीभेरीस्वनमहास्वना ॥ शंखकुंभश्रवाश्चैवभगदा
चमहाबला ॥ २६ ॥ गणाचसुगणाचैवतथाभीत्यथकामदा ॥ चतुष्पथरताचैवभूतितीर्थान्यगोचरी ॥ २७ ॥ पशुदावित्तदाचैवसुखदाचमहायशाः ॥ पयो
दागोमहिषदासुविशालाचभारत ॥ २८ ॥ प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाचरोचमानासुरोचना ॥ नौकर्णीमुखकर्णीचविशिरामंथिनीतथा ॥ २९ ॥ एकचंद्रामेघकर्णामेघ
मालाविरोचना ॥ एताश्चान्याश्चबह्वोमातरोभरतर्षभ ॥ ३० ॥ कार्तिकेयानुयायिन्योनानारूपाःसहस्रशः ॥ दीर्घनख्योदीर्घदंत्योदीर्घतुंड्यश्चभारत ॥ ३१ ॥
सबलामधुराश्चैवयौवनस्थाःस्वलंकृताः ॥ माहात्म्येनचसंयुक्ताःकामरूपधरास्तथा ॥ ३२ ॥ निर्मांसगात्र्यःश्वेताश्चतथाकांचनसन्निभाः ॥ कृष्णमेघनिभाश्चा
न्याधूम्राश्चभरतर्षभ ॥ ३३ ॥ अरुणाभामहाभोगादीर्घकेश्यःसितांबराः ॥ ऊर्ध्ववेणीधराश्चैवपिंगाक्ष्योलंबमेखलाः ॥ ३४ ॥ लंबोदर्योलंबकर्णास्तथालंबप
योधराः ॥ ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्चहर्यक्ष्यश्चतथापराः ॥ ३५ ॥ वरदाःकामचारिण्योनित्यंप्रमुदितास्तथा ॥ याम्यारौद्रास्तथासौम्याःकौबेर्योथमहाबलाः ॥ ३६ ॥
वारुण्योथचमाहेंद्र्यस्तथाग्नेय्यःपरंतप ॥ वायव्यश्चाथकौमार्योब्राह्म्यश्चभरतर्षभ ॥ ३७ ॥ वैष्णव्यश्चतथासौर्योवाराह्यश्चमहाबलाः ॥ रूपेणाप्सरसांतुल्या
मनोहार्योमनोरमाः ॥ ३८ ॥ परपुष्टोपमावाक्येतथर्द्ध्याधनदोपमाः ॥ शक्रवीर्योपमायुद्धेदीप्त्यावह्निसमास्तथा ॥ ३९ ॥ शत्रूणांविग्रहेनित्यंभयदास्ताभवंत्यु
त ॥ कामरूपधराश्चैवजवेवायुसमास्तथा ॥ ४० ॥ अचिंत्यबलवीर्याश्चतथाऽचिंत्यपराक्रमाः ॥ वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ॥ ४१ ॥ गुहाश्मशान
वासिन्यःशैलप्रस्रवणालयाः ॥ नानाभरणधारिण्योनानामाल्यांबरास्तथा ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

नानाविचित्रवेषाश्चनानाभाषास्तथैवच ॥ एतेचान्येचबहवोगणाःशत्रुभयंकराः ॥ ४३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानंत्रिदशेंद्रस्यसंमते ॥ ततःशक्त्यस्त्रमददद्भगवा
न्पाकशासनः ॥ ४४ ॥ गुहायराजशार्दूलविनाशायसुरद्विषां ॥ महास्वनांमहाघंटांद्योतमानांसितप्रभां ॥ ४५ ॥ अरुणादित्यवर्णांचपताकांभरतर्षभ ॥ ददौप
शुपतिस्तस्मैसर्वभूतमहाचमूं ॥ ४६ ॥ उग्रांनानाप्रहरणांतपोवीर्यबलान्वितां ॥ अजेयांस्वगणैर्युक्तांनाम्नासेनांधनंजयां ॥ ४७ ॥ रुद्रतुल्यबलैर्युक्तांयोधानामयुतै
स्त्रिभिः ॥ नसाविजानातिरणात्कदाचिद्विनिवर्तितुं ॥ ४८ ॥ विष्णुर्ददौवैजयंतींमालांबलविवर्धिनीं ॥ उमाददौविरजसीवाससीरविसप्रभे ॥ ४९ ॥ गंगाक
मंडलुंदिव्यममृतोद्भवमुत्तमं ॥ ददौप्रीत्याकुमारायदंडंचैवबृहस्पतिः ॥ ५० ॥ गरुडोदयितंपुत्रंमयूरंचित्रबर्हिणं ॥ अरुणस्ताम्रचूडंचप्रददौचरणायुधं ॥ ५१ ॥
नागंतुवरुणोराजाबलवीर्यसमन्वितं ॥ कृष्णाजिनंततोब्रह्माब्रह्मण्यायददौप्रभुः ॥ ५२ ॥ समरेषुजयंचैवप्रददौलोकभावनः ॥ सैनापत्यमनुप्राप्यस्कंदोदेव
गणस्यह ॥ ५३ ॥ शुशुभेज्वलितोर्चिष्मान्द्वितीयइवपावकः ॥ ततःपारिषदैश्चैवमातृभिश्चसमन्वितः ॥ ५४ ॥ ययौदैत्यविनाशायह्लादयन्सुरपुंगवान् ॥ सा
सेनानैर्ऋतीभीमासघंटोच्छ्रितकेतना ॥ ५५ ॥ सभेरीशंखमुरजासायुधासपताकिनी ॥ शारदीद्यौरिवाभातिज्योतिर्भिरिवशोभिता ॥ ५६ ॥ ततोदेवनिका
यास्तेनानाभूतगणास्तथा ॥ वादयामासुरव्यग्राभेरीःशंखांश्चपुष्कलान् ॥ ५७ ॥ पटहान्झर्झरांश्चैवक्रकचान्गोविषाणिकान् ॥ आडंबरान्गोमुखांश्चडिंडि
मांश्चमहास्वनान् ॥ ५८ ॥ तुष्टुवुस्तेकुमारंतुसर्वेदेवाःसवासवाः ॥ जगुश्चदेवगंधर्वानृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५९ ॥ ततःप्रीतोमहासेनस्त्रिदशेभ्योवरंददौ ॥ रिपून्
हंतास्मिसमरेयेवोवधचिकीर्षवः ॥ ६० ॥ प्रतिगृह्यवरंदेवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् ॥ प्रीतात्मानोमहात्मानोमेनिरेनिहतान्रिपून् ॥ ६१ ॥ सर्वेषांभूतसंघानांह
र्षान्नादःसमुत्थितः ॥ अपूरयतलोकांस्त्रीन्वरेदत्तेमहात्मना ॥ ६२ ॥ सनिर्ययौमहासेनोमहत्यासेनयावृतः ॥ वधाययुधिदैत्यानांरक्षार्थंचदिवौकसां ॥ ६३ ॥
व्यवसायोजयोधर्मःसिद्धिर्लक्ष्मीर्धृतिःस्मृतिः ॥ महासेनस्यसैन्यानामग्रेजग्मुर्नराधिप ॥ ६४ ॥ सतयाभीमयादेवःशूलमुद्गरहस्तया ॥ ज्वलितालातधारिण्या
चित्राभरणवर्मया ॥ ६५ ॥ गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ॥ दृप्तसिंहनिनादिन्याविनद्यप्रययौगुहः ॥ ६६ ॥ तंदृष्ट्वासर्वदैतेयाराक्षसादानवास्तथा ॥ व्य
द्रवंतदिशःसर्वाभयोद्विग्नाःसमंततः ॥ ६७ ॥ अभ्यद्रवंतदेवास्तान्विविधायुधपाणयः ॥ दृष्ट्वाचसततःक्रुद्धःस्कंदस्तेजोबलान्वितः ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

शक्त्यस्त्रंभगवान्भीमंपुनःपुनरवाकिरत् ॥ आदधच्चात्मनस्तेजोहविषेद्धइवानलः ॥ ६९ ॥ अभ्यस्यमानेशक्त्यस्त्रेस्कंदेनामिततेजसा ॥ उल्काज्वालामहाराज
पपातवसुधातले ॥ ७० ॥ संह्रादयंतश्चतथानिर्घाताश्चापतन्क्षितौ ॥ यथांतकालसमयेसुघोराःस्युस्तथानृप ॥ ७१ ॥ क्षिप्तात्वेकायदाशक्तिःसुघोराऽनलसूनु
ना ॥ ततःकोट्योविनिष्पेतुःशक्तीनांभरतर्षभ ॥ ७२ ॥ ततःप्रीतोमहासेनोजघानभगवान्प्रभुः ॥ दैत्येंद्रंतारकंनाममहाबलपराक्रमं ॥ ७३ ॥ वृतंदैत्यायुतैर्वीरै
र्बलिभिर्दशभिर्नृप ॥ महिषंचाष्टभिःपद्मैर्वृतंसंख्येनिजघ्निवान् ॥ ७४ ॥ त्रिपादंचायुतशतैर्जघानदशभिर्वृतं ॥ ह्रदोदरंनिखर्वैश्चवृतंदशभिरीश्वरः ॥ ७५ ॥ ज
घानानुचरैःसार्धंविविधायुधपाणिभिः ॥ तथाकुर्वंतविपुलंनादंवध्यत्सुशत्रुषु ॥ ७६ ॥ कुमारानुचराराजन्पूरयंतोदिशोदश ॥ ननृतुश्चववल्गुश्चजहसुश्चमुदा
न्विताः ॥ ७७ ॥ शक्त्यस्त्रस्यतुराजेंद्रततोर्चिर्भिःसमंततः ॥ त्रैलोक्यंत्रासितंसर्वंजृंभमाणाभिरेवच ॥ ७८ ॥ दग्धाःसहस्रशोदैत्यानादैःस्कंदस्यचापरे ॥ पताक
यावधूताश्चहताःकेचित्सुरद्विषः ॥ ७९ ॥ केचिद्घंटारवत्रस्तानिपेतुर्वसुधातले ॥ केचित्प्रहरणैश्छिन्नाविनिष्पेतुर्गतायुषः ॥ ८० ॥ एवंसुरद्विषोनेकान्बलवा
नाततायिनः ॥ जघानसमरेवीरःकार्तिकेयोमहाबलः ॥ ८१ ॥ बाणोनामाथदैतेयोबलेःपुत्रोमहाबलः ॥ क्रौंचंपर्वतमाश्रित्यदेवसंघानबाधत ॥ ८२ ॥ तमभ्य
यान्महासेनःसुरशत्रुमुदारधीः ॥ सकार्तिकेयस्यभयात्क्रौंचंशरणमीयिवान् ॥ ८३ ॥ ततःक्रौंचंमहामन्युःक्रौंचनादनिनादितं ॥ शक्त्याबिभेदभगवान्कार्ति
केयोग्निदत्तया ॥ ८४ ॥ सशालस्कंधशबलंत्रस्तवानरवारणं ॥ प्रोड्डीनोद्भ्रांतविहगंविनिष्पतितपन्नगं ॥ ८५ ॥ गोलांगूलर्क्षसंघैश्चद्रवद्भिरनुनादितं ॥ कुरंग
मविनिर्घोषनिनादितवनांतरं ॥ ८६ ॥ विनिष्पतद्भिःशरभैःसिंहैश्चसहसाद्रुतैः ॥ शोच्यामपिदशांप्राप्तोरराजेवसपर्वतः ॥ ८७ ॥ विद्याधराःसमुत्पेतुस्तस्यशृं
गनिवासिनः ॥ किन्नराश्चसमुद्विग्नाःशक्तिपातरवोद्धताः ॥ ८८ ॥ ततोदैत्याविनिष्पेतुःशतशोथसहस्रशः ॥ प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः ॥ ८९ ॥
तान्निजघ्नुरतिक्रम्यकुमारानुचरामृधे ॥ सचैवभगवान्क्रुद्धोदैत्येंद्रस्यसुतंतदा ॥ ९० ॥ सहानुजंजघानाशुवृत्रंदेवपतिर्यथा ॥ बिभेदक्रौंचंशक्त्याचपावकिः
परवीरहा ॥ ९१ ॥ बहुधाचैकधाचैवकृत्वात्मानंमहाबलः ॥ शक्तिःक्षिप्तारणेतस्यपाणिमेतिपुनःपुनः ॥ ९२ ॥ एवंप्रभावोभगवांस्ततोभूयश्चपावकिः ॥ शौर्या
द्विगुणयोगेनतेजसायशसाश्रिया ॥ ९३ ॥ क्रौंचस्तेनविनिर्भिन्नोदैत्याश्चशतशोहताः ॥ ततःसभगवान्देवोनिहत्यविबुधद्विषः ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तस्मैमृदितकषायायतमसस्पारंदर्शयतिभगवान्सनत्कुमारस्तं स्कंदइत्याचक्षतइतिच्छांदोग्येश्रुतंस्कंदस्य पूर्वपरिग्रहमाह केचिदिति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

सभज्यमानोविबुधैःपरंहर्षमवापह ॥ ततोदुंदुभयोराजन्नेदुःशंखाश्चभारत ॥ ९५ ॥ मुमुचुर्देवयोषाश्चपुष्पवर्षमनुत्तमं ॥ योगिनामीश्वरंदेवंशतशोथसहस्र
शः ॥ ९६ ॥ दिव्यगंधमुपादायववौपुण्यश्चमारुतः ॥ गंधर्वास्तुष्टुवुश्चैनंयज्वानश्चमहर्षयः ॥ ९७ ॥ केचिदेनंव्यवस्यंतिपितामहसुतंप्रभुं ॥ सनत्कुमारंसर्वेषां
ब्रह्मयोनिंतमग्रजं ॥ ९८ ॥ केचिन्महेश्वरसुतंकेचित्पुत्रंविभावसोः ॥ उमायाःकृत्तिकानांचगंगायाश्चवदंत्युत ॥ ९९ ॥ एकधाचद्विधाचैवचतुर्धाचमहाबलं ॥
योगिनामीश्वरंदेवंशतशोथसहस्रशः ॥ १०० ॥ एतत्तेकथितंराजन्कार्तिकेयाभिषेचनं ॥ शृणुचैवसरस्वत्यास्तीर्थवर्यस्यपुण्यतां ॥ १०१ ॥ बभूवतीर्थप्रवरंहते
षुसुरशत्रुषु ॥ कुमारेणमहाराजत्रिविष्टपमिवापरं ॥ १०२ ॥ ऐश्वर्याणिचतत्रस्थोददावीशःपृथक्पृथक् ॥ ददौनैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यंपावकात्मजः ॥ १०३ ॥
एवंसभगवांस्तस्मिंस्तीर्थेदैत्यकुलांतकः ॥ अभिषिक्तोमहाराजदेवसेनापतिःसुरैः ॥ १०४ ॥ तैजसंनामतत्तीर्थंयत्रपूर्वमपांपतिः ॥ अभिषिक्तःसुरगणैर्वरु
णोभरतर्षभ ॥ १०५ ॥ अस्मिंस्तीर्थवरेस्नात्वास्कंदंचाभ्यर्च्यलांगली ॥ ब्राह्मणेभ्योददौरुक्मंवासांस्याभरणानिच ॥ १०६ ॥ उषित्वारजनींतत्रमाधवःपरवी
रहा ॥ पूज्यतीर्थवरंतच्चस्पृष्ट्वातोयंचलांगली ॥ १०७ ॥ हृष्टःप्रीतमनाश्चैवह्यभवन्माधवोत्तमः ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ यथाभिषिक्तोभग
वान्स्कंदोदेवैःसमागतैः ॥ १०८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यप० गदापर्वणि बल० सारस्वतो० तारकवधेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
जनमेजयउवाच अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्श्रुतवानस्मितत्त्वतः ॥ अभिषेकंकुमारस्यविस्तरेणयथाविधि ॥ १ ॥ यच्छ्रुत्वापूतमात्मानंविजानामितपोधन ॥ प्र
हृष्टानिचरोमाणिप्रसन्नंचमनोमम ॥ २ ॥ अभिषेकंकुमारस्यदैत्यानांचवधंतथा ॥ श्रुत्वामेपरमाप्रीतिर्भूयःकौतूहलंहिमे ॥ ३ ॥ अपांपतिःकथंह्यस्मिन्नभि
षिक्तःपुरासुरैः ॥ तन्मेब्रूहिमहाप्राज्ञकुशलोह्यसिसत्तम ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच शृणुराजन्निदंचित्रंपूर्वकल्पेयथातथं ॥ आदौकृतयुगेराजन्वर्तमानेय
थाविधि ॥ ५ ॥ वरुणंदेवताःसर्वाःसमेत्येदमथाब्रुवन् ॥ यथास्मान्सुरराट्शक्रोभयेभ्यःपातिसर्वदा ॥ ६ ॥ तथात्वमपिसर्वासांसरितांवैपतिर्भव ॥ वासश्चते
सदादेवसागरेमकरालये ॥ ७ ॥ समुद्रोयंतववशेभविष्यतिनदीपतिः ॥ सोमेनसार्धंचतवहानिवृद्धीभविष्यतः ॥ ८ ॥

॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ इतिशल्यप० गदाप० नै० भारतभा० षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ अत्यद्भुतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ऐलविलःकुबेरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एवमस्त्वितितान्देवान्वरुणोवाक्यमब्रवीत् ॥ समागम्यततःसर्वेवरुणंसागरालयं ॥ ९ ॥ अपांपतिंप्रचक्रुर्हिविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ अभिषिच्यततोदेवावरुणं
यादसांपतिं ॥ १० ॥ जग्मुःस्वान्येवस्थानानिपूजयित्वाजलेश्वरं ॥ अभिषिक्तस्ततोदेवैर्वरुणोपिमहायशाः ॥ ११ ॥ सरितःसागरांश्चैवनदांश्चापिसरांसिच ॥
पालयामासविधिनायथादेवान्शतक्रतुः ॥ १२ ॥ ततस्तत्राप्युपस्पृश्यदत्वाचविविधंवसु ॥ अग्नितीर्थंमहाप्राज्ञोजगामाथप्रलंबहा ॥ १३ ॥ नष्टोनदृश्यतेय
त्रशमीगर्भेहुताशनः ॥ लोकालोकविनाशेचप्रादुर्भूतेतदानघ ॥ १४ ॥ उपतस्थुःसुरायत्रसर्वलोकपितामहं ॥ अग्निःप्रनष्टोभगवान्कारणंचनविद्महे ॥ १५ ॥
सर्वभूतक्षयोराजन्संपादयविभोऽनलं ॥ जनमेजयउवाच किमर्थंभगवानग्निःप्रनष्टोलोकभावनः ॥ १६ ॥ विज्ञातश्चकथंदेवैस्तन्ममाचक्ष्वतत्त्वतः ॥
वैशंपायनउवाच भृगोःशापाद्भृशंभीतोजातवेदाःप्रतापवान् ॥ १७ ॥ शमीगर्भमथासाद्यननाशभगवांस्ततः ॥ प्रनष्टेतुतदावह्नौदेवाःसर्वेसवासवाः ॥
॥ १८ ॥ अन्वैषंततदानष्टंज्वलनंभृशदुःखिताः ॥ ततोग्नितीर्थमासाद्यशमीगर्भस्थमेवहि ॥ १९ ॥ ददृशुर्ज्वलनंतत्रवसमानंयथाविधि ॥ देवाःसर्वेनरव्याघ्रबृ
हस्पतिपुरोगमाः ॥ २० ॥ ज्वलनंतंसमासाद्यप्रीताऽभूवन्सवासवाः ॥ पुनर्यथागतंजग्मुःसर्वभक्षश्चसोभवत् ॥ २१ ॥ भृगोःशापान्महाभागयदुक्तंब्रह्मवादि
ना ॥ तत्राप्याप्लुत्यमतिमान्ब्रह्मयोनिंजगामह ॥ २२ ॥ ससर्जभगवान्यत्रसर्वलोकपितामहः ॥ तत्राप्लुत्यततोब्रह्मासहदेवैःप्रभुःपुरा ॥ २३ ॥ ससर्जतीर्थानि
तथादेवतानांयथाविधि ॥ तत्रस्नात्वाचदत्वाचवसूनिविविधानिच ॥ २४ ॥ कौबेरंप्रययौतीर्थंतत्रतप्त्वामहत्तपः ॥ धनाधिपत्यंसंप्राप्तोराजन्नैलविलःप्रभुः ॥
॥ २५ ॥ तत्रस्थमेवतंराजन्धनानिनिधयस्तथा ॥ उपतस्थुर्नरश्रेष्ठतत्तीर्थंलांगलीबलः ॥ २६ ॥ गत्वादत्वाचविधिवद्ब्राह्मणेभ्योधनंददौ ॥ ददृशेतत्रतत्स्थानंकौ
बेरेकाननोत्तमे ॥ २७ ॥ पुरायत्रतपस्तप्तंविपुलंसमहात्मना ॥ यक्षराज्ञाकुबेरेणवरालब्धाश्चपुष्कलाः ॥ २८ ॥ धनाधिपत्यंसख्यंचरुद्रेणामिततेजसा ॥ सुर
त्वंलोकपालत्वंपुत्रंचनलकूबरं ॥ २९ ॥ यत्रलेभेमहाबाहोधनाधिपतिरंजसा ॥ अभिषिक्तश्चतत्रैवसमागम्यमरुद्गणैः ॥ ३० ॥ वाहनंचास्यतद्दत्तंहंसयुक्तंमनो
जवं ॥ विमानंपुष्पकंदिव्यंनैर्ऋतैश्वर्यमेवच ॥ ३१ ॥ तत्राप्लुत्यबलोराजन्दत्वादायांश्चपुष्कलान् ॥ जगामत्वरितोरामस्तीर्थंश्वेतानुलेपनः ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३३॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ७ ॥ ततइति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥

निषेवितंसर्वसत्वैर्नाम्नाबदरपाचनं॥ नानर्तुकवनोपेतंसदापुष्पफलंशुभं॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवती० सारस्वतोपा० सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४७॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततस्तीर्थवरंरामोययौबदरपाचनं॥ तपस्विसिद्धचरितंयत्रकन्याधृतव्रता॥ १ ॥ भरद्वाजस्य दुहितारूपेणाप्रतिमाभुवि॥ श्रुतावतीनामविभोकुमारीब्रह्मचारिणी ॥ २ ॥ तपश्चचारसात्युग्रंनियमैर्बहुभिर्वृता॥ भर्तामेदेवराजःस्यादितिनिश्चित्यभामिनी॥ ३ ॥ समास्तस्याव्यतिक्रांताबह्व्यःकुरुकुलोद्वह ॥ चरंत्यानियमांस्तांस्तांस्त्रीभिस्तीव्रान्सुदुश्चरान्॥ ४ ॥ तस्यास्तुतेनवृत्तेनतपसाचविशांपते॥ भक्त्याचभगवान्प्रीतःपरयापाकशासनः॥ ५ ॥ आजगामाश्रमंतस्यास्त्रिदशाधिपतिःप्रभुः॥ आस्थायरूपंविप्रर्षेर्वसिष्ठस्यमहात्मनः॥ ६ ॥ सातंदृष्ट्वोग्रतपसंवसिष्ठंतपतांवरं॥ आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैःपूजयामासभारत॥ ७॥ उवाचनियमज्ञाचकल्याणीसाप्रियंवदा॥ भगवन्मुनिशार्दूलकिमाज्ञापयसिप्रभो ॥ ८॥ सर्वमद्ययथाशक्तितवदास्यामिसुव्रत॥ शक्रभक्त्याचतेपाणिंनदास्यामिकथंचन॥९॥ व्रतैश्चनियमैश्चैवतपसाचतपोधन॥ शक्रस्तोषयितव्योवैमयात्रिभुवनेश्वरः॥ १० ॥ इत्युक्तोभगवान्देवःस्मयन्निवनिरीक्ष्यतां ॥ उवाचनियमंज्ञात्वासांत्वयन्निवभारत ॥ ११ ॥ उग्रंतपश्चरसिवैविदितामेसिसुव्रते॥ यदर्थमयमारंभस्तवकल्याणिहृद्गतः॥ १२ ॥ तच्चसर्वंयथाभूतंभविष्यतिवरानने ॥ तपसालभ्यतेसर्वंयथाभूतंभविष्यति॥ १३॥ यथास्थानानिदिव्यानिविबुधानांशुभानने॥ तपसातानिप्राप्याणितपोमूलंमहत्सुखं॥ १४ ॥ इतिकृत्वातपोघोरंदेहंसंन्यस्यमानवाः ॥ देवत्वंयांतिकल्याणिश्रुणुष्वैकंवचोमम ॥ १५॥ पंचचैतानिसुभगेबदराणिशुभव्रते॥ पचेत्युक्त्वातुभगवान्जगामबलसूदनः॥१६॥ आमंत्र्यतांतुकल्याणींततोजप्यंजजापसः॥ अविदूरेततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमं ॥ १७॥ इंद्रतीर्थेतिविख्यातंत्रिषुलोकेषुमानद॥ तस्यजिज्ञासनार्थंसभगवान्पाकशासनः॥१८॥ बदराणामपचनंचकारविबुधाधिपः॥ ततःप्रतप्तासाराजन्वाग्यताविगतक्लमा॥ १९॥ तत्पराशुचिसंवीतापावकेसमधिश्रयत्॥अपचद्राजशार्दूलबदराणिमहाव्रता॥२०॥तस्याःपचंत्याःसुमहान्कालोगात्पुरुषर्षभ॥ नचस्मतान्यपच्यंतदिनंचक्षयमभ्यगात्॥ २१ ॥ हुताशनेनदग्धश्चयस्तस्याःकाष्ठसंचयः॥ अकाष्ठमग्निंसादृष्ट्वास्वशरीरमथादहत्॥ २२ ॥ पादौप्रक्षिप्यसापूर्वंपावकेचारुदर्शना॥ दग्धौदग्धौपुनःपादावुपावर्तयतानघ॥२३॥

॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥ दग्धाविति उपावर्तयतापेऽग्नेप्रसारितवती ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतोऽनिंदितायोगधर्मेणनिर्दोषाअतोनाचिंतयदिति स्वपादसंवर्धनक्षमापिदाहपीडांसेहेइतिधैर्योक्तिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चरणौदह्यमानौचनाचिंतयदनिंदिता ॥ कुर्वाणादुष्करंकर्ममहर्षिप्रियकाम्यया ॥ २४॥ नवैमनस्यंतस्यास्तुमुखभेदोथवाभवत् ॥ शरीरमग्निनादीप्यजलम
ध्येवहर्षिता ॥ २५ ॥ तच्चास्यावचनंनित्यमवर्तद्धृदिभारत ॥ सर्वथाबदराण्येवपक्तव्यानीतिकन्यका ॥ २६ ॥ सातन्मनसिकृत्वैवमहर्षेर्वचनंशुभा ॥ अपचद्ब
दराण्येवनचापच्यंतभारत ॥ २७॥ तस्यास्तुचरणौवह्निर्ददाहभगवान्स्वयं ॥ नचतस्यामनोदुःखंस्वल्पमप्यभवत्तदा ॥ २८ ॥ अथतत्कर्मदृष्ट्वास्याःप्रीतस्त्रिभु
वनेश्वरः ॥ ततःसंदर्शयामासकन्यायैरूपमात्मनः ॥ २९ ॥ उवाचचसुरश्रेष्ठस्तांकन्यांसुदृढव्रतां ॥ प्रीतोस्मितेशुभेभक्त्यातपसानियमेनच ॥ ३० ॥ तस्माद्यो
भिमतःकामःसतेसंपत्स्यतेशुभे ॥ देहंत्यक्त्वामहाभागेत्रिदिवेमयिवत्स्यसि ॥ ३१ ॥ इदंचतेतीर्थवरंस्थिरंलोकेभविष्यति ॥ सर्वपापापहंसुभ्रुनाम्नाबदरपाच
नं ॥ ३२॥ विख्यातंत्रिषुलोकेषुब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतं ॥ अस्मिन्खलुमहाभागेशुभेतीर्थवरेनघे ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वासप्तर्षयोजग्मुर्हिमवंतमरुंधतीं ॥ ततस्तेवैमहाभागा
गत्वातत्रसुसंशिताः ॥ ३४ ॥ वृत्त्यर्थंफलमूलानिसमाहर्तुंययुःकिल ॥ तेषांवृत्त्यर्थिनांतत्रवसतांहिमवद्वने ॥ ३५ ॥ अनावृष्टिरनुप्राप्तातदाद्वादशवार्षिकी ॥ ते
कृत्वाचाश्रमंतत्रन्यवसंततपस्विनः ॥ ३६ ॥ अरुंधत्यपिकल्याणीतपोनित्याभवत्तदा ॥ अरुंधतींततोदृष्ट्वातीव्रंनियममास्थितां ॥ ३७ ॥ अथागमत्त्रिनय
नःसुप्रीतोवरदस्तदा ॥ ब्राह्मंरूपंततःकृत्वामहादेवोमहायशाः ॥ ३८ ॥ तामभ्येत्याब्रवीद्देवोभिक्षामिच्छाम्यहंशुभे ॥ प्रत्युवाचततःसातंब्राह्मणंचारुदर्शना ॥
॥ ३९ ॥ क्षीणोन्नसंचयोविप्रबदराणीहभक्षय ॥ ततोब्रवीन्महादेवःपचस्वैतानिसुव्रते ॥ ४० ॥ इत्युक्तासाऽपचत्तानिब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ अधिश्रित्यसमिद्धे
ग्नौबदराणियशस्विनी ॥ ४१ ॥ दिव्यामनोरमाःपुण्याःकथाःशुश्रावसातदा ॥ अतीतासात्वनावृष्टिर्घोराद्वादशवार्षिकी ॥ ४२ ॥ अनश्नंत्याःपचंत्याश्चशृण्वं
त्याश्चकथाःशुभाः ॥ दिनोपमःसतस्याथकालोतीतःसुदारुणः ॥ ४३ ॥ ततस्तुमुनयःप्राप्ताःफलान्यादायपर्वतात् ॥ ततःसभगवान्प्रीतःप्रोवाचारुंधतींततः ॥
॥ ४४ ॥ उपसर्पस्वधर्मज्ञेयथापूर्वमिमानृषीन् ॥ प्रीतोस्मितवधर्मज्ञेतपसानियमेनच ॥ ४५ ॥ ततःसंदर्शयामासस्वरूपंभगवान्हरः ॥ ततोब्रवीत्तदातेभ्यस्त
स्याश्चचरितंमहत् ॥ ४६ ॥ भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठेयत्तपःसमुपार्जितं ॥ अस्याश्चयत्तपोविप्रानसमंतन्मतंमम ॥ ४७॥ अनयाहितपस्विन्यातपस्तप्तंसुदुश्चरं ॥ अन
श्नंत्यापचंत्याचसमाद्वादशपारिताः ॥ ४८ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विशेषःसमर्पितःवन्हौदेहोपिन्यस्तः पादयोःसमर्पणादितिभावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

ततःप्रोवाचभगवांस्तामेवारुंधतींपुनः ॥ वरंवृणीष्वकल्याणियत्तेऽभिलषितंहृदि ॥ ४९ ॥ साब्रवीत्पृथुताम्राक्षीदेवंसप्तर्षिसंसदि ॥ भगवान्यदिमेप्रीतस्ती
र्थंस्यादिदमद्भुतं ॥ ५० ॥ सिद्धदेवर्षिदयितंनाम्नाबदरपाचनं ॥ तथास्मिन्देवदेवेशत्रिरात्रमुषितःशुचिः ॥ ५१ ॥ प्राप्नुयादुपवासेनफलंद्वादशवार्षिकं ॥ एवम
स्त्वितितांदेवःप्रत्युवाचतपस्विनीं ॥ ५२ ॥ सप्तर्षिभिस्तुतोदेवस्ततोलोकंययौतदा ॥ ऋषयोविस्मयंजग्मुस्तांदृष्ट्वाचाप्यरुंधतीं ॥ ५३ ॥ अश्रांतांचाविवर्णांच
क्षुत्पिपासाऽसमायुतां ॥ एवंसिद्धिःपराप्राप्ताअरुंधत्याविशुद्धया ॥ ५४ ॥ यथात्वयामहाभागेमदर्थंसंशितव्रते ॥ विशेषोहित्वयाभद्रेव्रतेह्यस्मिन्समर्पितः ॥
॥ ५५ ॥ तथाचेदंददाम्यद्यनियमेनसुतोषितः ॥ विशेषंतवकल्याणिप्रयच्छामिवरंवरे ॥ ५६ ॥ अरुंधत्यावरस्तस्यायोदत्तोवैमहात्मना ॥ तस्यचाहंप्रभावेनत
वकल्याणितेजसा ॥ ५७ ॥ प्रवक्ष्यामिपरंभूयोवरमत्रयथाविधि ॥ यस्त्वेकांरजनींतीर्थेवत्स्यतेसुसमाहितः ॥ ५८ ॥ सस्नात्वाप्राप्स्यतेलोकान्देहन्यासात्सुदु
र्लभान् ॥ इत्युक्त्वाभगवान्देवःसहस्राक्षःप्रतापवान् ॥ ५९ ॥ श्रुतावतींततःपुण्यांजगामत्रिदिवंपुनः ॥ गतेवज्रधरेराजंस्तत्रवर्षंपपातह ॥ ६० ॥ पुष्पाणांभर
तश्रेष्ठदिव्यानांपुण्यगंधिनां ॥ देवदुंदुभयश्चापिनेदुस्तत्रमहास्वनाः ॥ ६१ ॥ मारुतश्चववौपुण्यःपुण्यगंधोविशांपते ॥ उत्सृज्यतुशुभादेहंजगामास्यचभार्य
तां ॥ ६२ ॥ तपसोग्रेणतंलब्ध्वातेनरेमेसहाच्युत ॥ जनमेजयउवाच कातस्याभगवन्माताक्वसंवृद्धाचशोभना ॥ ६३ ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहंविप्रपरंकौतूहलं
हिमे ॥ वैशंपायनउवाच भरद्वाजस्यविप्रर्षेःस्कन्नंरेतोमहात्मनः ॥ ६४ ॥ दृष्ट्वाप्सरसमायांतींघृताचींपृथुलोचनां ॥ सतुजग्राहतद्रेतःकरेणजपतांवरः ॥
॥ ६५ ॥ तदापतत्पर्णपुटेतत्रसासंभवत्सुता ॥ तस्यास्तुजातकर्मादिकृत्वासर्वंतपोधनः ॥ ६६ ॥ नामचास्याःसकृतवान्भरद्वाजोमहामुनिः ॥ श्रुतावतीतिधर्मा
त्मादेवर्षिगणसंसदि ॥ स्वेचतामाश्रमेन्यस्यजगामहिमवद्वनं ॥ ६७ ॥ तत्राप्युपस्पृश्यमहानुभावोवसूनिदत्वाचमहाद्विजेभ्यः ॥ जगामतीर्थंसुसमाहितात्माश
क्रस्यवृष्णिप्रवरस्तदानीं ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेश० गदाप० बलदेवतीर्थ० सारस्वतो० बदरपाचनतीर्थकथनेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ९ ॥
वैशंपायनउवाच इंद्रतीर्थंततोगत्वायदूनांप्रवरोबलः ॥ विप्रेभ्योधनरत्नानिददौस्नात्वायथाविधि ॥ १ ॥ तत्रह्यमरराजोसावीजेक्रतुशतेनच ॥ बृहस्पतेश्च
देवेशःप्रददौविपुलंधनं ॥ २ ॥ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ९ ॥ इंद्रतीर्थमिति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जारूथ्यान्पृष्टान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ साजाविअजाभिरविभिश्चसहितंदानं ॥ १० ॥ ११ ॥ आनयामासमुनीनित्यनुषज्यते राजसूयंकर्तुमितिशेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥१५॥

निरर्गलान्सजारूथ्यान्सर्वान्विविधदक्षिणान् ॥ आजहारक्रतूंस्तत्रयथोक्तान्वेदपारगैः ॥ ३ ॥ तान्क्रतून्भरतश्रेष्ठशतकृत्वोमहाद्युतिः ॥ पूरयामासविधिवत्त
तःख्यातःशतक्रतुः ॥ ४ ॥ तस्यनाम्नाचतत्तीर्थंशिवंपुण्यंसनातनं ॥ इंद्रतीर्थमितिख्यातंसर्वपापप्रमोचनं ॥ ५ ॥ उपस्पृश्यचतत्रापिविधिवन्मुसलायुधः ॥ ब्रा
ह्मणान्पूजयित्वाचसदाच्छादनभोजनैः ॥ ६ ॥ शुभंतीर्थवरंतस्माद्रामतीर्थंजगामह ॥ यत्ररामोमहाभागोभार्गवःसुमहातपाः ॥ ७॥ असकृत्पृथिवींजित्वा
हतक्षत्रियपुंगवां ॥ उपाध्यायंपुरस्कृत्यकश्यपंमुनिसत्तमं ॥ ८ ॥ अयजद्वाजपेयेनसोश्वमेधशतेनच ॥ प्रददौदक्षिणांचैवपृथिवींवैससागरां ॥ ९ ॥ दत्वाचदा
नंविविधंनानारत्नसमन्वितं ॥ सगोहस्तिकदासीकंसाजाविगतवान्वनं ॥ १० ॥ पुण्येतीर्थवरेतत्रदेवब्रह्मर्षिसेविते ॥ मुनींश्चैवाभिवाद्याथयमुनातीर्थमागमत्
॥ ११ ॥ यत्रानयामासतदाराजसूयंमहीपते ॥ पुत्रोदितेर्महाभागोवरुणोवैसितप्रभः ॥ १२ ॥ तत्रनिर्जित्यसंग्रामेमानुषान्देवतास्तथा ॥ वरंक्रतुंसमाजह्रेव
रुणःपरवीरहा ॥ १३ ॥ तस्मिन्क्रतुवरेवृत्तेसंग्रामःसमजायत ॥ देवानांदानवानांचत्रैलोक्यस्यभयावहः ॥ १४॥ राजसूयेक्रतुश्रेष्ठेनिवृत्तेजनमेजय ॥ जाय
तेसुमहाघोरःसंग्रामःक्षत्रियान्प्रति ॥ १५ ॥ तत्रापिलांगलीदेवऋषीनभ्यर्च्यपूजया ॥ इतरेभ्योप्यदाद्दानमर्थिभ्यःकामदोविभुः ॥ १६ ॥ वनमालीततोहृष्टः
स्तूयमानोमहर्षिभिः ॥ तस्मादादित्यतीर्थंचजगामकमलेक्षणः ॥ १७॥ यत्रेष्ट्वाभगवान्ज्योतिर्भास्करोराजसत्तम ॥ ज्योतिषामाधिपत्यंचप्रभावंचाभ्यपद्य
त ॥ १८ ॥ तस्यानद्यास्तुतीरेवैसर्वेदेवाःसवासवाः ॥ विश्वेदेवाःसमरुतोगंधर्वाप्सरसश्चह ॥ १९ ॥ द्वैपायनःशुकश्चैवकृष्णश्चमधुसूदनः ॥ यक्षाश्चराक्षसा
श्चैवपिशाचाश्चविशांपते ॥ २० ॥ एतेचान्येचबहवोयोगसिद्धाःसहस्रशः ॥ तस्मिंस्तीर्थेसरस्वत्याःशिवेपुण्येपरंतप ॥ २१ ॥ तत्रहत्वापुराविष्णुरसुरौमधुकैट
भौ ॥ आप्लुत्यभरतश्रेष्ठतीर्थप्रवरउत्तमे ॥ २२ ॥ द्वैपायनश्चधर्मात्मातत्रैवाप्लुत्यभारत ॥ संप्राप्यपरमंयोगंसिद्धिंचपरमांगतः ॥ २३ ॥ असितोदेवलश्चैवत
स्मिन्नेवमहातपाः ॥ परमंयोगमास्थायऋषिर्योगमवाप्तवान् ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवती० सारस्वतो० एकोनपंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ वैशंपायनउवाच तस्मिन्नेवतुधर्मात्मावसतिस्मतपोधनः ॥ गार्हस्थ्यंधर्ममास्थायह्यसितोदेवलःपुरा ॥ १ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिशल्यांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमत्व्यत्यक्रामत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥२०॥२१ ॥ २२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥

धर्मनित्यःशुचिर्दांतोन्यस्तदंडोमहातपाः ॥ कर्मणामनसावाचासमःसर्वेषुजंतुषु ॥ २ ॥ अक्रोधनोमहाराजतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ प्रियाप्रियेतुल्यवृत्तिर्यम
वत्समदर्शनः ॥ ३ ॥ कांचनेलोष्ठभावेचसमदर्शीमहातपाः ॥ देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्चद्विजैःसह ॥ ४ ॥ ब्रह्मचर्यरतोनित्यंसदाधर्मपरायणः ॥ ततोऽभ्येत्य
महाभागयोगमास्थायभिक्षुकः ॥ ५ ॥ जैगीषव्योमुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थेसमाहितः ॥ देवलस्याश्रमेराजन्न्यवसत्समहाद्युतिः ॥ ६ ॥ योगनित्योमहाराजसि
द्धिंप्राप्तोमहातपाः ॥ तंतत्रवसमानंतुजैगीषव्यंमहामुनिं ॥ ७ ॥ देवलोदर्शयन्नेवनैवायुंजतधर्मतः ॥ एवंतयोर्महाराजदीर्घकालोव्यतिक्रमत् ॥ ८ ॥ जैगीषव्यं
मुनिवरंनददर्शाथदेवलः ॥ आहारकालेमतिमान्परिव्राड्जनमेजय ॥ ९ ॥ उपातिष्ठतधर्मज्ञोभैक्षकालेसदेवलं ॥ सदृष्ट्वाभिक्षुरूपेणप्राप्तंतत्रमहामुनिं ॥ १० ॥
गौरवंपरमंचक्रेप्रीतिंचविपुलांतथा ॥ देवलस्तुयथाशक्तिपूजयामासभारत ॥ ११ ॥ ऋषिदृष्टेनविधिनासमाबह्वीःसमाहितः ॥ कदाचित्तस्यनृपतेदेवलस्यम
हात्मनः ॥ १२ ॥ चिंतासुमहतीजातामुनिंदृष्ट्वामहाद्युतिं ॥ समास्तुसमतिक्रांताबह्व्यःपूजयतोमम ॥ १३ ॥ नचायमलसोभिक्षुरभ्यभाषतकिंचन ॥ एवंविगण
यन्नेवसजगाममहोदधिं ॥ १४ ॥ अंतरिक्षचरःश्रीमान्कलशंगृह्यदेवलः ॥ गच्छन्नेवसधर्मात्मासमुद्रंसरितांपतिं ॥ १५ ॥ जैगीषव्यंततोपश्यद्गतंप्रागेवभार
त ॥ ततःसविस्मयश्चिंतांजगामाथामितप्रभः ॥ १६ ॥ कथंभिक्षुरयंप्राप्तःसमुद्रेस्नातएवच ॥ इत्येवंचिंतयामाससमहर्षिरसितस्तदा ॥ १७ ॥ स्नात्वासमुद्रेविधि
वच्छुचिर्जप्यंजजापसः ॥ कृतजप्याह्निकःश्रीमानाश्रमंचजगामह ॥ १८ ॥ कलशंजलपूर्णंवैगृहीत्वाजनमेजय ॥ ततःसप्रविशन्नेवस्वमाश्रमपदंमुनिः ॥ १९ ॥
आसीनमाश्रमेतत्रजैगीषव्यमपश्यत ॥ नव्याहरतिचैवैनंजैगीषव्यःकथंचन ॥ २० ॥ काष्ठभूतोश्रमपदेवसतिस्ममहातपाः ॥ तंदृष्ट्वाचाप्लुतंतोयेसागरेसाग
रोपमं ॥ २१ ॥ प्रविष्टमाश्रमंचापिपूर्वमेवददर्शसः ॥ असितोदेवलोराजंश्चिंतयामासबुद्धिमान् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वाप्रभावंतपसोजैगीषव्यस्ययोगजं ॥ चिंतयामासरा
जेंद्रतदासमुनिसत्तमः ॥ २३ ॥ मयादृष्टःसमुद्रेचआश्रमेचकथंत्वयं ॥ एवंविगणयन्नेवसमुनिर्मंत्रपारगः ॥ २४ ॥ उत्पपाताश्रमात्तस्मादंतरिक्षंविशांपते ॥
जिज्ञासार्थंतदाभिक्षोर्जैगीषव्यस्यदेवलः ॥ २५ ॥ सोंतरिक्षचरान्सिद्धान्समपश्यत्समाहितान् ॥ जैगीषव्यंचतैःसिद्धैःपूज्यमानमपश्यत ॥ २६ ॥ ततोसितः
सुसंरब्धोव्यवसायीदृढव्रतः ॥ अपश्यद्वैततोयातंजैगीषव्यंसदेवलः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भूतार्थंयथाभूतार्थं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ उत्पपातब्रह्म

तस्मात्तुपितृलोकंतंव्रजंतंसोन्वपश्यत ॥ पितृलोकाच्चतंयातंयाम्यंलोकमपश्यत ॥ २८ ॥ तस्मादपिस मुत्पत्यसोमलोकमभिप्लुतं ॥ व्रजंतमन्वपश्यत्सजैगीषव्यं
महामुनिं ॥ २९ ॥ लोकान्समुत्पतंतंतुशुभानेकांतयाजिनां ॥ ततोग्निहोत्रिणांलोकांस्ततश्चाप्युत्पपातह ॥ ३० ॥ दर्शंचपौर्णमासंचयेयजंतितपोधनाः ॥ ते
भ्यःसदद्दशेधीमाँल्लोकेभ्यःपशुयाजिनां ॥ ३१ ॥ व्रजंतंलोकममलमपश्यद्देवपूजितं ॥ चातुर्मास्यैर्बहुविधैर्यजंतेयेतपोधनाः ॥ ३२ ॥ तेषांस्थानंततोयातंत
थाग्निष्टोमयाजिनां ॥ अग्निष्टुतेनचतथायेयजंतितपोधनाः ॥ ३३ ॥ तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यतदेवलः ॥ वाजपेयंक्रतुवरंतथाबहुसुवर्णकं ॥ ३४ ॥ आहरं
तिमहाप्राज्ञास्तेषांलोकेष्वपश्यत ॥ यजंतेराजसूयेनपुंडरीकेणचैवये ॥ ३५ ॥ तेषांलोकेष्वपश्यच्चजैगीषव्यंसदेवलः ॥ अश्वमेधंक्रतुवरंनरमेधंतथैवच ॥ ३६ ॥
आहरंतिनरश्रेष्ठास्तेषांलोकेष्वपश्यत ॥ सर्वमेधंचदुष्प्रापंतथासौत्रामणिंचये ॥ ३७ ॥ तेषांलोकेष्वपश्यच्चजैगीषव्यंसदेवलः ॥ द्वादशाहैश्वसत्रैश्चयजंतेविवि
धैर्नृप ॥ ३८ ॥ तेषांलोकेष्वपश्यच्चजैगीषव्यंसदेवलः ॥ मैत्रावरुणयोर्लोकानादित्यानांतथैवच ॥ ३९ ॥ सलोकतामनुप्राप्तमपश्यतततोसितः ॥ रुद्राणांचवसू
नांचस्थानंयच्चबृहस्पतेः ॥ ४० ॥ तानिसर्वाण्यतीतानिसमपश्यत्ततोसितः ॥ आरुह्यचगवांलोकंप्रयातोब्रह्मसत्रिणां ॥ ४१ ॥ लोकानपश्यद्गच्छंतंजैगीषव्यं
ततोसितः ॥ त्रीँल्लोकानपरान्विप्रमुत्पतंतंस्वतेजसा ॥ ४२ ॥ पतिव्रतानांलोकांश्चव्रजंतंसोन्वपश्यत ॥ ततोमुनिवरंभूयोजैगीषव्यमथासितः ॥ ४३ ॥ नान्वप
श्यतलोकस्थमंतर्हितमरिंदम ॥ सोचिंतयन्महाभागोजैगीषव्यस्यदेवलः ॥ ४४ ॥ प्रभावंसुव्रतत्वंचसिद्धिंयोगस्यचातुलां ॥ असितोपृच्छततदासिद्धाँल्लोके
पुसत्तमान् ॥ ४५ ॥ प्रयतःप्रांजलिर्भूत्वाधीरस्तान्ब्रह्मसत्रिणः ॥ जैगीषव्यंनपश्यामितंशंसध्वंमहौजसं ॥ ४६ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ सि
द्धाऊचुः श्रृणुदेवलभूतार्थंशंसतांनोदृढव्रत ॥ ४७ ॥ जैगीषव्यःसवैलोकंशाश्वतंब्रह्मणोगतः ॥ वैशंपायनउवाच सश्रुत्वावचनंतेषांसिद्धानांब्रह्म
सत्रिणां ॥ ४८ ॥ असितोदेवलस्तूर्णमुत्पपातपपातच ॥ ततःसिद्धास्तऊचुर्हिदेवलंपुनरेवह ॥ ४९ ॥ नदेवलगतिस्तत्रतवगंतुंतपोधन ॥ ब्रह्मणःसदनेविप्रजै
गीषव्योयदाप्तवान् ॥ ५० ॥ वैशंपायनउवाच तेषांतद्वचनंश्रुत्वासिद्धानांदेवलःपुनः ॥ आनुपूर्व्येणलोकांस्तान्सर्वानवततारह ॥ ५१ ॥ स्वमाश्रमपदंपु
ण्यमाजगामपतत्रिवत् ॥ प्रविशन्नेवचापश्यज्जैगीषव्यंसदेवलः ॥ ५२ ॥

लोकंगंतुमितिशेषः पपातचगगनात् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ संन्यासेकृताबुद्धिर्येनतं ॥ ५६ ॥ सर्वाःक्रियाःउत्सर्गेष्ट्याद्यः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ मोक्षंसंन्यासंत्यक्तुंमनोदधे उत्सृष्टानामग्नीनांपुनराधानंकर्तुमैच्छत् ॥ ५९ ॥ ६०॥६१॥६२ ॥
॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ जैगीषव्येतत्त्वविदितपोनास्ति पूर्वस्यतपसोदग्धत्वात्क्रियमाणस्यचाश्लेषात् तथाचश्रुतीभवतः तद्यथैषीकतूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंते तद्यथापुष्करपलाशेआ

ततोबुद्ध्याव्यगणयद्देवलोधर्मयुक्तया ॥ दृष्ट्वाप्रभावंतपसोजैगीषव्यस्ययोगजं ॥ ५३ ॥ ततोब्रवीन्महात्मानंजैगीषव्यंसदेवलः ॥ विनयावनतोराजन्नुपसर्प्य
महामुनिं ॥ ५४ ॥ मोक्षधर्मसमास्थातुमिच्छेयंभगवन्नहं ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाउपदेशंचकारसः ॥ ५५ ॥ विधिंचयोगस्यपरंकार्याकार्यस्यशास्त्रतः ॥ संन्यास
कृतबुद्धिंतंततोदृष्ट्वामहातपाः ॥ ५६ ॥ सर्वाश्चास्यक्रियाश्चक्रेविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ संन्यासकृतबुद्धिंतंभूतानिपितृभिःसह ॥ ५७ ॥ ततोदृष्ट्वाप्ररुरुदुःकोस्मा
न्संविभजिष्यति ॥ देवलस्तुवचःश्रुत्वाभूतानांकरुणंतथा ॥ ५८ ॥ दिशोदशव्याहरतांमोक्षंत्यक्तुंमनोदधे ॥ ततस्तुफलमूलानिपवित्राणिचभारत ॥ ५९ ॥ पु
ष्पाण्योषधयश्चैवरोरूयंतिसहस्रशः ॥ पुनर्नोदेवलःक्षुद्रोनूनंछेत्स्यतिदुर्मतिः ॥ ६० ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योयोदत्वानावबुध्यते ॥ ततोभूयोव्यगणयत्स्वबुद्ध्या
मुनिसत्तमः ॥ ६१ ॥ मोक्ष्येगार्हस्थ्यधर्मेवाकिंनुश्रेयस्करंभवेत् ॥ इतिनिश्चित्यमनसादेवलोराजसत्तम ॥ ६२ ॥ त्यक्त्वागार्हस्थ्यधर्मंसमोक्षधर्ममरोचयत् ॥
एवमादीनिसंचिंत्यदेवलोनिश्चयात्ततः ॥ ६३ ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिंपरंयोगंचभारत ॥ ततोदेवाःसमागम्यबृहस्पतिपुरोगमाः ॥ ६४ ॥ जैगीषव्यंतपश्चास्य
प्रशंसंतितपस्विनः ॥ अथाब्रवीदृषिवरोदेवान्वैनारदस्तथा ॥ ६५ ॥ जैगीषव्येतपोनास्तिविस्मापयतियोसितं ॥ तमेवंवादिनंधीरंप्रत्यूचुस्तेदिवौकसः ॥ ६६ ॥
नैवमित्येवशंसंतोजैगीषव्यंमहामुनिं ॥ नातःपरतरंकिंचित्तुल्यमस्तिप्रभावतः ॥ ६७ ॥ तेजसस्तपसश्चास्ययोगस्यचमहात्मनः ॥ एवंप्रभावोधर्मात्माजैगीष
व्यस्तथासितः ॥ तयोरिदंस्थानवरंतीर्थंचैवमहात्मनोः ॥ ६८ ॥ तत्राप्युपस्पृश्यततोमहात्मादत्वाचवित्तंहलभृद्द्विजेभ्यः ॥ अवाप्यधर्मंपरमार्थकर्माजगामसो
मस्यमहत्सुतीर्थं ॥ ६९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवती० सारस्व० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वैशंपायन
उवाच यत्रेजिवानुडुपतीराजसूयेनभारत ॥ तस्मिंस्तीर्थेमहानासीत्संग्रामस्तारकामयः ॥ १ ॥ तत्राप्युपस्पृश्यबलोदत्वादानानिचात्मवान् ॥ सारस्वतस्य
धर्मात्मामुनेस्तीर्थंजगामह ॥ २ ॥ तत्रद्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यांद्विजोत्तमान् ॥ वेदानध्यापयामासपुरासारस्वतोमुनिः ॥ ३ ॥ ॥ २६॥

पोनश्लिष्यंतएवमेवामुष्मिन्पापंकर्मनाश्लिष्यतइति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ असितःदेवलः ॥६८॥६९॥ इतिश० गदा० नै० भारतभा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥७॥ यत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

जनमेजयउवाच कथंद्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यांद्विजोत्तमान् ॥ ऋषीनध्यापयामासपुरासारस्वतोमुनिः ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच आसीत्पूर्वंमहा
राजमुनिर्धीमान्महातपाः ॥ दधीचइतिविख्यातोब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥ ५ ॥ तस्यातितपसःशक्रोबिभेतिसततंविभो ॥ नसलोभयितुंशक्यःफलैर्बहुविधैरपि ॥
॥ ६ ॥ प्रलोभनार्थंतस्याथप्राहिणोत्पाकशासनः ॥ दिव्यामप्सरसंपुण्यांदर्शनीयामलंबुषां ॥ ७ ॥ तस्यतर्पयतोदेवान्सरस्वत्यांमहात्मनः ॥ समीपतोमहाराजसो
पातिष्ठतभाविनी ॥ ८ ॥ तांदिव्यवपुषंदृष्ट्वातस्यर्षेर्भावितात्मनः ॥ रेतःस्कन्नंसरस्वत्यांतत्साजग्राहनिम्नगा ॥ ९ ॥ कुक्षौचाप्यदधद्दृष्टातद्रेतःपुरुषर्षभ ॥ सादधा
रचतंगर्भंपुत्रहेतोर्महानदी ॥ १० ॥ सुषुवेचापिसमयेपुत्रंसासरितांवरा ॥ जगामपुत्रमादायतमृषिंप्रतिचप्रभो ॥ ११ ॥ ऋषिसंसदितंदृष्ट्वासानदीमुनिसत्त
मं ॥ ततःप्रोवाचराजेंद्रददतीपुत्रमस्यतं ॥ १२ ॥ ब्रह्मर्षेतवपुत्रोयंत्वद्भक्त्याधारितोमया ॥ दृष्ट्वातेप्सरसंरेतोयत्स्कन्नंप्रागलंबुषां ॥ १३ ॥ तत्कुक्षिणावैब्रह्मर्षेत्व
द्भक्त्याधृतवत्यहं ॥ नविनाशमिदंगच्छेत्त्वत्तेजइतिनिश्चयात् ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्णीष्वपुत्रंस्वंमयादत्तमनिंदितं ॥ इत्युक्तःप्रतिजग्राहप्रीतिंचावापपुष्कलां ॥ १५ ॥
स्वसुतंचाप्यजिघ्रत्तंमूर्ध्निप्रेम्णाद्विजोत्तमः ॥ परिष्वज्यचिरंकालंतदाभरतसत्तम ॥ १६ ॥ सरस्वत्यैवरंप्रादात्प्रीयमाणोमहामुनिः ॥ विश्वेदेवाःसपितरोगंध
र्वाप्सरसांगणाः ॥ १७ ॥ तृप्तिंयास्यंतिसुभगेतर्प्यमाणास्तवांभसा ॥ इत्युक्त्वासतुतुष्टावचोभिर्वैमहानदीं ॥ १८ ॥ प्रीतःपरमहृष्टात्मायथावच्छृणुपार्थिव ॥
प्रसुतासिमहाभागेसरसोब्रह्मणःपुरा ॥ १९ ॥ जानंतित्वांसरिच्छ्रेष्ठेमुनयःसंशितव्रताः ॥ ममप्रियकरीचापिसततंप्रियदर्शने ॥ २० ॥ तस्मात्सारस्वतःपुत्रो
महांस्तेवरवर्णिनि ॥ तवैवनाम्नाप्रथितःपुत्रस्तेलोकभावनः ॥ २१ ॥ सारस्वतइतिख्यातोभविष्यतिमहातपाः ॥ एषद्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यांद्विजर्षभान् ॥ २२ ॥
सारस्वतोमहाभागेवेदानध्यापयिष्यति ॥ पुण्याभ्यश्चसरिद्भ्यस्त्वंसदापुण्यतमाशुभे ॥ २३ ॥ भविष्यसिमहाभागेमत्प्रसादात्सरस्वति ॥ एवंसासंस्तुतानेनवरंल
ब्ध्वामहानदी ॥ २४ ॥ पुत्रमादायमुदिताजगामभरतर्षभ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुविरोधेदेवदानवैः ॥ २५ ॥ शक्रःप्रहरणान्वेषीलोकांस्त्रीन्विचचारह ॥ नचोप
लेभेभगवान्शक्रःप्रहरणंतदा ॥ २६ ॥ यद्वैतेषांभवेद्योग्यंवधायविबुधद्विषां ॥ ततोब्रवीत्सुरान्शक्रोनमेशक्यामहासुराः ॥ २७ ॥ ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्यनिहं
तुंत्रिदशद्विषः ॥ तस्माद्गत्वाऋषिश्रेष्ठोयाच्यतांसुरसत्तमाः ॥ २८ ॥ दधीचास्थीनिदेहीतितैर्वधिष्यामहेरिपून् ॥ सचतैर्याचितोस्थीनियत्नाद्दषिवरस्तदा ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३०॥३१॥ परमर्षिणादधीचिना सदेहस्तपसासंभृतः ॥३२॥३३॥ अस्यमुनेः ॥३४॥ तेनतदस्थिजेनवज्रेण ॥३५॥ नवतीर्नवदशाधिकांअष्टशतीं ॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥

प्राणत्यागंकुरुश्रेष्ठचकारैवाविचारयन्॥ सलोकानक्षयान्प्राप्तोदेवप्रियकरस्तदा॥ ३० ॥ तस्यास्थिभिरथोशक्रःसंप्रहृष्टमनास्तदा॥ कारयामासदिव्यानि
नानाप्रहरणानिच॥ ३१ ॥ गदावज्राणिचक्राणिगुरूंदंडांश्चपुष्कलान्॥ सहितीव्रेणतपसासंभृतःपरमर्षिणा ॥ ३२ ॥ प्रजापतिसुतेनाथभृगुणालोकभाव
नः॥ अतिकायःसतेजस्वीलोकसारोविनिर्मितः॥ ३३॥ जज्ञेशैलगुरुःप्रांशुर्महिम्नाप्रथितःप्रभुः॥ नित्यमुद्विजतेचास्यतेजसःपाकशासनः॥ ३४ ॥ तेनवज्रे
णभगवान्मंत्रयुक्तेनभारत॥ भृशंक्रोधविसृष्टेनब्रह्मतेजोद्भवेनच॥३५॥ दैत्यदानववीराणांजघाननवतीर्नव॥अथकालेव्यतिक्रांतेमहत्यतिभयंकरे॥३६॥
अनावृष्टिरनुप्राप्तारराजन्द्वादशवार्षिकी॥ तस्यांद्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यांमहर्षयः॥३७॥ वृत्त्यर्थंप्राद्रवन्राजन्क्षुधार्ताःसर्वतोदिशं॥ दिग्भ्यस्तान्प्रद्रुतान्दृ
ष्ट्वामुनिःसारस्वतस्तदा॥३८॥ गमनायमतिंचक्रेतंप्रोवाचसरस्वती॥ नगंतव्यमितःपुत्रतवाहारमहंसदा॥३९॥दास्यामिमत्स्यप्रवरानुष्यतामिहभारत॥ इ
त्युक्तस्तर्पयामाससपितॄन्देवतास्तथा॥ ४० ॥ आहारमकरोन्नित्यंप्राणान्वेदांश्चधारयन्॥ अथतस्यामनावृष्ट्यामतीतायांमहर्षयः ॥ ४१ ॥ अन्योन्यंपरिपप्र
च्छुःपुनःस्वाध्यायकारणात्॥ तेषांक्षुधापरीतानांनष्टावेदाभिधावतां॥ ४२॥ सर्वेषामेवराजेंद्रनकश्चित्प्रतिभानवान्॥ अथकश्चिदृषिस्तेषांसारस्वतमुपेयिवा
न्॥ ४३॥ कुर्वाणंसंशितात्मानंस्वाध्यायमृषिसत्तमं ॥ सगत्वाचष्टतेभ्यश्चसारस्वतमतिप्रभं॥ ४४॥ स्वाध्यायममरप्रख्यंकुर्वाणंविजनेवने॥ ततःसर्वेसमा
जग्मुस्तत्रराजन्महर्षयः॥ ४५॥ सारस्वतंमुनिश्रेष्ठमिदमूचुःसमागताः॥ अस्मानध्यापयस्वेतितानुवाचततोमुनिः॥ ४६॥ शिष्यत्वमुपगच्छध्वंविधिवद्धिम
मेत्युत॥ तत्राब्रुवन्मुनिगणाबालस्त्वमसिपुत्रक॥ ४७॥ सतानाहनमेधर्मोनश्येदितिपुनर्मुनीन्॥ योह्यधर्मेणवैब्रूयाद्गृह्णीयाद्योप्यधर्मतः ॥ ४८॥ हीयेतांता ॥ २७॥
वुभौक्षिप्रंस्यातांवावैरिणावुभौ॥ नहायनैर्नपलितैर्नवित्तेननबंधुभिः॥ ४९॥ ऋषयश्चक्रिरेधर्मंयोनूचानःसनोमहान्॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यमुनयस्तेविधा
नतः॥ ५०॥ तस्माद्वेदाननुप्राप्यपुनर्धर्मंप्रचक्रिरे॥ षष्टिर्मुनिसहस्राणिशिष्यत्वंप्रतिपेदिरे ॥५१॥ सारस्वतस्यविप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात्॥ मुष्टिंमुष्टिंततः
सर्वेदर्भाणांतेह्युपाहरन्॥ तस्यासनार्थंविप्रर्षेर्बालस्यापिवशेस्थिताः॥ ५२ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५३ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्रापिदत्वावसुरौहिणेयोमहाबलः केशवपूर्वजोथ ॥ जगामतीर्थंमुदितः क्रमेणख्यातंमहद्वृद्धकन्यास्मयत्र ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदा
पर्वणिबलदेवती० सारस्व० एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ जनमेजयउवाच कथंकुमारीभगवन्तपोयुक्ताह्यभूत्पुरा ॥ किमर्थंचतपस्तेपेकोवास्या
नियमोभवत् ॥ १ ॥ सुदुष्करमिदंब्रह्मंस्त्वत्तःश्रुतमनुत्तमं ॥ आख्याहितत्त्वमखिलंयथातपसिसास्थिता ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच ऋषिरासीन्महावीर्यः
कुणिर्गर्गोमहायशाः ॥ सतप्त्वाविपुलंराजंस्तपोवैतपतांवरः ॥ ३ ॥ मनसाथसुतांसुभ्रूंसमुत्पादितवान्विभुः ॥ तांचदृष्ट्वामुनिःप्रीतःकुणिर्गर्गोमहायशाः ॥
॥ ४ ॥ जगामत्रिदिवंराजन्संत्यज्येहकलेवरं ॥ सुभ्रूःसाह्यथकल्याणीपुंडरीकनिभेक्षणा ॥ ५ ॥ महतातपसोग्रेणकृत्वाश्रममनिंदिता ॥ उपवासैःपूजयंतीपि
तॄन्देवांश्चसापुरा ॥ ६ ॥ तस्यास्तुतपसोग्रेणमहान्कालोत्यगान्नृप ॥ सापित्रादीयमानापितत्रनैच्छदनिंदिता ॥ ७ ॥ आत्मनःसदृशंसातुभर्तारंनान्वपश्यत ॥ त
तःसातपसोग्रेणपीडयित्वात्मनस्तनुं ॥ ८ ॥ पितृदेवार्चनरताबभूवविजनेवने ॥ सात्मानंमन्यमानापिकृतकृत्यंश्रमान्विता ॥ ९ ॥ वार्धकेनचराजेंद्रतपसाचैव
कर्शिता ॥ सानाशकद्यदागंतुंपदात्पदमपिस्वयं ॥ १० ॥ चकारगमनेबुद्धिंपरलोकायवैतदा ॥ मोक्तुकामांतुतांदृष्ट्वाशरीरंनारदोब्रवीत् ॥ ११ ॥ असंस्कृतायाः
कन्यायाःकुतोलोकास्तवानघे ॥ एवंतुश्रुतमस्माभिर्देवलोकेमहाव्रते ॥ १२ ॥ तपःपरमकंप्राप्तंनतुलोकास्त्वयाजिताः ॥ तन्नारदवचःश्रुत्वासाब्रवीदृषिसंसदि
॥ १३ ॥ तपसोर्धंप्रयच्छामिपाणिग्राहस्यसत्तम ॥ इत्युक्तेचास्याजग्राहपाणिंगालवसंभवः ॥ १४ ॥ ऋषिःप्राक्शृंगवान्नामसमयंचेममब्रवीत् ॥ समयेनत
वाद्याहंपाणिंस्प्रक्ष्यामिशोभने ॥ १५ ॥ यद्येकरात्रंवस्तव्यंत्वयासहमयेतिह ॥ तथेतिसाप्रतिश्रुत्यतस्मैपाणिंददौतदा ॥ १६ ॥ यथादृष्टेनविधिनाहुत्वाचाग्निंवि
धानतः ॥ चक्रेचपाणिग्रहणंतस्योद्वाहंचगालविः ॥ १७ ॥ सारात्रावभवद्राजंस्तरुणीवरवर्णिनी ॥ दिव्याभरणवस्त्राचदिव्यगंधानुलेपना ॥ १८ ॥ तांदृष्ट्वा
गालविःप्रीतोदीपयंतीमिवश्रिया ॥ उवासचक्षपामेकांप्रभातेसाब्रवीच्चतं ॥ १९ ॥ यस्त्वयासमयोविप्रकृतोमेतपतांवर ॥ तेनोषितास्मिभद्रंतेस्वस्तितेस्तुव्रजा
म्यहं ॥ २० ॥ सानिर्गताब्रवीद्भूयोयोस्मिंस्तीर्थेसमाहितः ॥ वसतेरजनीमेकांतर्पयित्वादिवौकसः ॥ २१ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चत्वारिंशतमष्टौचेति प्रतिवेदंद्वादशवर्षाणीतिवेदचतुष्टयाध्ययनायाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ततोद्वौवत्सरौ स्नातकेनगुरोरानृण्यार्थंसेवाकार्या ततोष्टवार्षिकींकन्यांपरिणीयतस्यायौवनावध्यष्टवर्षाणीतिअष्टपंचाश

चत्वारिंशतमष्टौचद्वौचाष्टौसम्यगाचरेत्॥ योब्रह्मचर्यंवर्षाणिफलंतस्यलभेतसः ॥ २२ ॥ एवमुक्काततःसाध्वीदेहंत्यक्कादिवंगता॥ ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या
रूपंविचिंतयन्॥ २३ ॥ समयेनतपोर्धंचकृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान्॥ साधयित्वातदात्मानंतस्याःसगतिमन्वियात्॥ २४॥ दुःखितोभरतश्रेष्ठतस्यारूपबलात्कृ
तः॥ एतत्तेवृद्धकन्यायाव्याख्यातंचरितंमहत्॥ २५॥ तथैवब्रह्मचर्यंचस्वर्गस्यचगतिःशुभा॥ तत्रस्थश्चापिशुश्रावहतंशल्यंहलायुधः॥ २६॥ तत्रापिदत्वादा
नानिद्विजातिभ्यःपरंतपः॥ शुश्रावशल्यंसंग्रामेनिहतंपांडवैस्तदा॥ २७॥ समंतपंचकद्वारात्ततोनिष्क्रम्यमाधवः॥ पप्रच्छर्षिगणान्रामःकुरुक्षेत्रस्ययत्फलं
॥ २८॥ तेपृष्टायदुसिंहेनकुरुक्षेत्रफलंविभो॥ समाचख्युर्महात्मानस्तस्मैसर्वंयथातथं॥ २९॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यप० गदाप० बलदेवतीर्थ० सारस्वतो०
द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥ ॥७॥ ऋषयऊचुः प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यतेसनातनंरामसमंतपंचकं॥ समीजिरेयत्रपुरादिवौकसोवरेणसत्रेणम
हावरप्रदाः॥ १॥ पुराचराजर्षिवरेणधीमताबहूनिवर्षाण्यमितेनतेजसा॥ प्रकृष्टमेतत्कुरुणामहात्मनाततःकुरुक्षेत्रमितीहपप्रथे॥ २॥ रामउवाच किम
र्थंकुरुणाकृष्टंक्षेत्रमेतन्महात्मना॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंकथ्यमानंतपोधनाः॥ ३॥ ऋषयऊचुः पुराकिलकुरुंरामकर्षंतंसततोत्थितं॥ अभ्येत्यशक्रस्त्रि
दिवात्पर्यपृच्छतकारणं॥ ४॥ इंद्रउवाच किमिदंवर्ततेराजन्प्रयत्नेनपरेणच॥ राजर्षेकिमभिप्रेत्ययेनेयंकृष्यतेक्षितिः॥ ५॥ कुरुरुवाच इहयेपु
रुषाःक्षेत्रेमरिष्यंतिशतक्रतो॥ तेगमिष्यंतिसुकृतांल्लोकान्पापविवर्जितान्॥ ६॥ अवहस्यततःशक्रोजगामत्रिदिवंपुनः॥ राजर्षिरप्यनिर्विण्णःकर्षत्येववसुं
धरां॥ ७॥ आगम्यागम्यचैवैनंभूयोभूयोवहस्यच॥ शतक्रतुरनिर्विण्णंपृष्ट्वापृष्ट्वाजगामह॥ ८॥ यदातुतपसोग्रेणचकर्षवसुधांनृपः॥ ततःशक्रोब्रवीद्देवा
न्राजर्षेर्यच्चिकीर्षितं॥ ९॥ एतच्छ्रुत्वाब्रुवन्देवाःसहस्राक्षमिदंवचः॥ वरेणच्छंद्यतांशक्रराजर्षिर्यदिशक्यते॥ १०॥ यदिह्यत्रप्रमीतावैस्वर्गंगच्छंतिमानवाः॥
अस्माननिष्ट्वाक्रतुभिर्भागोनोनभविष्यति॥ ११॥ आगम्यचततःशक्रस्तदाराजर्षिमब्रवीत्॥ अलंखेदेनभवतःक्रियतांवचनंमम॥ १२॥ मानवायेनिराहारा
देहंत्यक्ष्यंत्यतंद्रिताः॥ युधिवानिहताःसम्यगपितिर्यग्गतानृप॥ १३॥ तेस्वर्गभाजोराजेंद्रभविष्यंतिमहामते॥ तथास्त्विति ततोराजाकुरुःशक्रमुवाचह॥ १४॥

द्वर्षाणिब्रह्मचर्यंसर्वस्येष्टं॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ इ० श० ग० नै० भा० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥ ॥७॥ प्रजापतेरिति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ब्रह्मणःक्षयंनिवासं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥२४॥ सारस्वतानांतीर्थानांवर्णनंकुरुक्षेत्रमहात्म्यज्ञापनार्थं तदपितत्रमृतानामन्येषामपिस्वर्गतिप्रदंकिमुतक्षत्रध

ततस्तमभ्यनुज्ञाप्यप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ जगामत्रिदिवंभूयःक्षिप्रंबलनिषूदनः ॥ १५॥ एवमेतद्यदुश्रेष्ठकृष्टंराजर्षिणापुरा ॥ शक्रेणचाभ्यनुज्ञातंब्रह्माद्यैश्चसुरै
स्तथा ॥ १६॥ नातःपरतरंपुण्यंभूमेःस्थानंभविष्यति ॥ इहतप्स्यंतियेकेचित्तपःपरमकंनराः॥ १७॥ देहत्यागेनतेसर्वेयास्यंतिब्रह्मणःक्षयं॥ येपुनःपुण्यभाजोवै
दानंदास्यंतिमानवाः ॥ १८ ॥ तेषांसहस्रगुणितंभविष्यत्यचिरेणवै ॥ येचेहनित्यंमनुजानिवत्स्यंतिशुभैषिणः ॥ १९ ॥ यमस्यविषयंतेतुनद्रक्ष्यंतिकदाचन ॥
यक्ष्यंतियेचक्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः॥ २० ॥ तेषांत्रिविष्टपेवासोयावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ अपिचात्रस्वयंशक्रोजगौगाथांसुराधिपः ॥ २१॥ कुरुक्षेत्रनिबद्धांवै
तांश्रृणुष्वहलायुध ॥ पांसवोपिकुरुक्षेत्राद्वायुनासमुदीरिताः ॥ अपिदुष्कृतकर्माणंनयंतिपरमांगतिं ॥ २२ ॥ सुरर्षभाब्राह्मणसत्तमाश्चतथानृगाद्यानरदेवमु
ख्याः ॥ इष्ट्वामहार्हैःक्रतुभिर्नृसिंहसंत्यज्यदेहान्सुगतिंप्रपन्नाः ॥ २३ ॥ तरंतुकारंतुकयोर्यदंतरंरामह्रदानांचमचक्रुकस्यच ॥ एतत्कुरुक्षेत्रसमंतपंचकंप्रजाप
तेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २४ ॥ शिवंमहापुण्यमिदंदिवौकसांसुसंमतंसर्वगुणैःसमन्वितं ॥ अतश्चसर्वेनिहतानृपारणेयास्यंतिपुण्यांगतिमक्षयांसदा ॥ २५ ॥ इत्यु
वाचस्वयंशक्रःसहब्रह्मादिभिस्तदा ॥ तच्चानुमोदितंसर्वंब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥ २६ ॥ इतिश्रीम० शल्यपर्वांतर्गतग० बलदेवती० सारस्व० कुरुक्षेत्रकथनेत्रि
पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच कुरुक्षेत्रंततोदृष्ट्वादत्वादायांश्चसात्वतः ॥ आश्रमंसुमहद्दिव्यमगमज्जनमेजय ॥ १ ॥
मधूकाम्रवणोपेतंप्लक्षन्यग्रोधसंकुलं ॥ चिरबिल्वयुतंपुण्यंपनसार्जुनसंकुलं ॥ २॥ तंदृष्ट्वायादवश्रेष्ठःप्रवरंपुण्यलक्षणं ॥ पप्रच्छतानृषीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्व
यं ॥ ३ ॥ तेतुसर्वेमहात्मानमूचूराजन्हलायुधं ॥ श्रृणुविस्तरशोरामयस्यायंपूर्वमाश्रमः ॥ ४ ॥ अत्रविष्णुःपुरादेवस्तप्तवांस्तपउत्तमं ॥ अत्रास्यविधिवद्यज्ञाः
सर्वेवृत्ताःसनातनाः ॥ ५ ॥ अत्रैवब्राह्मणीसिद्धाकौमारब्रह्मचारिणी ॥ योगयुक्तादिवंयातातपःसिद्धातपस्विनी ॥ ६ ॥ बभूवश्रीमतीराजन्शांडिल्यस्यमहा
त्मनः ॥ सुताधृतव्रतासाध्वीनियताब्रह्मचारिणी ॥ ७॥ सातुतप्त्वातपोघोरंदुश्चरंस्त्रीजनेनह ॥ गतास्वर्गंमहाभागादेवब्राह्मणपूजिता ॥ ८ ॥ श्रुत्वाऋषीणांवच
नमाश्रमंतंजगामह ॥ ऋषींस्तानभिवाद्याथपार्श्वेहिमवतोच्युतः ॥ ९॥ संध्याकार्याणिसर्वाणिनिर्वर्त्यारुरुहेचलं ॥ नातिदूरंततोगत्वानगंतालध्वजोबली ॥ १० ॥

र्मेणमृतानामित्येतदर्थंतदेवोपसंहरन्दर्शयति अतश्चेति ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणि नै० भा० त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ कुरुक्षेत्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुण्यंतीर्थवरंदृष्ट्वाविस्मयंपरमंगतः ॥ प्रभावंचसरस्वत्याःप्लक्षप्रस्रवणंबलः ॥ ११ ॥ संप्राप्तःकारपवनंप्रवरंतीर्थमुत्तमं ॥ हलायुधस्तत्रचापिदत्वादानंमहा
 बलः ॥ १२ ॥ आप्लुतःसलिलेपुण्येसुशीतेविमलेशुचौ ॥ संतर्पयामासपितॄन्देवांश्चरणदुर्मदः ॥ १३ ॥ तत्रोष्यैकांतुरजनींयतिभिर्ब्राह्मणैःसह ॥ मित्रावरुण
योःपुण्यंजगामाश्रममच्युतः ॥ १४ ॥ इंद्रोग्निरर्यमाचैवयत्रप्राक्प्रीतिमाप्नुवन् ॥ तंदेशंकारपवनाद्यमुनायांजगामह ॥ १५॥ स्नात्वातत्रचधर्मात्मापरांप्रीति
मवाप्यच ॥ ऋषिभिश्चैवसिद्धैश्चसहितोवैमहाबलः ॥ १६ ॥ उपविष्टःकथाःशुभ्राःशुश्रावयदुपुंगवः ॥ तथातुतिष्ठतांतेषांनारदोभगवानृषिः ॥ १७॥ आजगा
माथतंदेशंयत्ररामोव्यवस्थितः ॥ जटामंडलसंवीतःस्वर्णचीरोमहातपाः ॥ १८॥ हेमदंडधरोराजन्कमंडलुधरस्तथा ॥ कच्छपींसुखशब्दांतांगृह्यवीणांमनोर
मां ॥ १९॥नृत्येगीतेचकुशलोदेवब्राह्मणपूजितः ॥ प्रकर्ताकलहानांचनित्यंचकलहप्रियः ॥ २० ॥तंदेशमगमद्यत्रश्रीमान्रामोव्यवस्थितः ॥ प्रत्युत्थायचतंसम्य
क्पूजयित्वायतव्रतं ॥ २१ ॥ देवर्षिंपर्यपृच्छत्सयथावृत्तंकुरून्प्रति ॥ ततोस्याकथयद्राजन्नारदःसर्वधर्मवित् ॥ २२ ॥ सर्वमेतद्यथावृत्तमतीवकुरुसंक्षयं ॥ त
तोब्रवीद्रौहिणेयोनारदंदीनयागिरा ॥ २३ ॥ किमवस्थंतुतत्क्षत्रंयेतुतत्राभवन्नृपाः ॥ श्रुतमेतन्मयापूर्वंसर्वमेवतपोधन ॥ २४ ॥ विस्तरश्रवणेजातंकौतूहल
मतीवमे ॥ नारदउवाच पूर्वमेवहतोभीष्मोद्रोणःसिंधुपतिस्तथा ॥ २५ ॥ हतोवैकर्तनःकर्णःपुत्राश्चास्यमहारथाः ॥ भूरिश्रवारौहिणेयमद्रराजश्चवीर्य
वान् ॥ २६ ॥ एतेचान्येचबहवस्तत्रतत्रमहाबलाः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यजयार्थंकौरवस्यवै ॥ २७॥ राजानोराजपुत्राश्चसमरेष्वनिवर्तिनः ॥ अहतांस्तुमहा
बाहोशृणुमेतत्रमाधव ॥ २८ ॥ धार्तराष्ट्रबलेशेषास्त्रयःसमितिमर्दनाः ॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रोणपुत्रश्चवीर्यवान् ॥ २९ ॥ तेपिवैविद्रुतारामदिशोदशभयात्त
 दा ॥ दुर्योधनोहतेशल्येविद्रुतेषुकृपादिषु ॥ ३० ॥ ह्रदंद्वैपायनंनामविवेशभृशदुःखितः ॥ शयानंधार्तराष्ट्रंतुसलिलेस्तंभितेतदा ॥ ३१ ॥ पांडवाःसहकृष्णेनवा
ग्भिरुग्राभिरार्दयन् ॥ सतुद्यमानोबलवान्वाग्भीरामसमंततः ॥ ३२॥ उत्थितःसन्ह्रदाद्वीरःप्रगृह्यमहतींगदां ॥ सचाप्युपगतोयोद्धुंभीमेनसहसांप्रतं ॥ ३३ ॥ भ
विष्यतितयोरद्ययुद्धंरामसुदारुणं ॥ यदिकौतूहलंतेस्तिव्रजमाधवमाचिरं ॥ ३४ ॥ पश्ययुद्धंमहाघोरंशिष्ययोर्यदिमन्यसे ॥ वैशंपायनउवाच नारदस्य
वचःश्रुत्वातानभ्यर्च्यद्विजर्षभान् ॥ ३५ ॥ सर्वान्विसर्जयामासयेतेनाभ्यागताःसह ॥ गम्यतांद्वारकांचेतिसोन्वशादनुयायिनः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥४॥

सोवतीर्याचलश्रेष्ठात्प्लक्षप्रस्रवणाच्छुभात् ॥ ततःप्रीतमनारामःश्रुत्वातीर्थफलंमहत् ॥ विप्राणांसन्निधौश्लोकमगायदिममच्युतः॥३७॥ सरस्वतीवाससमा
कुतोरतिःसरस्वतीवाससमाःकुतोगुणाः ॥ सरस्वतींप्राप्यदिवंगताजनाःसदास्मरिष्यंतिनदींसरस्वतीं ॥ ३८ ॥ सरस्वतीसर्वनदीषुपुण्यासरस्वतीलोकशुभा
वहासदा ॥ सरस्वतींप्राप्यजनाःसुदुष्कृतंसदानशोचंतिपरत्रचेहच ॥ ३९ ॥ ततोमुहुर्मुहुःप्रीत्याप्रेक्षमाणःसरस्वतीं ॥ हयैर्युक्तंरथंशुभ्रमातिष्ठतपरंतपः ॥
॥४०॥सशीघ्रगामिनातेनरथेनयदुपुंगवः॥दिदृक्षुरभिसंप्राप्तःशिष्ययुद्धमुपस्थितं॥४१॥इतिश्रीमहाभारतेशल्यप० गदापर्वणिबलदेवतीर्थयात्रायांसारस्व
तोपाख्यानेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ५४॥ ॥७॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच एवंतदभवद्युद्धंतुमुलंजनमेजय ॥ यत्रदुःखान्वितोराजाधृ
तराष्ट्रोब्रवीदिदं ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रउवाच रामंसन्निहितंदृष्ट्वागदायुद्धउपस्थिते ॥ ममपुत्रःकथंभीमंप्रत्ययुध्यतसंजय ॥२॥ संजयउवाच रामसान्नि
ध्यमासाद्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ युद्धकामोमहाबाहुःसमहृष्यतवीर्यवान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वालांगलिनंराजाप्रत्युत्थायचभारत॥ प्रीत्यापरमयायुक्तःसमभ्यर्च्ययथा
विधि ॥ ४ ॥ आसनंचददौतस्मैपर्यपृच्छदनामयं ॥ ततोयुधिष्ठिरंरामोवाक्यमेतदुवाचह ॥ ५ ॥ मधुरंधर्मसंयुक्तंशूराणांहितमेवच ॥ मयाश्रुतंकथयतामृषी
णांराजसत्तम ॥६॥ कुरुक्षेत्रंपरंपुण्यंपावनंस्वर्ग्यमेवच ॥ दैवतैर्ऋषिभिर्जुष्टंब्राह्मणैश्चमहात्मभिः ॥ ७॥ तत्रवैयोत्स्यमानायेदेहंत्यक्ष्यंतिमानवाः ॥ तेषांस्वर्गेध्रु
वोवासःशक्रेणसहमारिष ॥ ८ ॥ तस्मात्समंतपंचकमितोयामद्रुतंनृप ॥ प्रथितोत्तरवेदीसादेवलोकेप्रजापतेः ॥ ९॥ तस्मिन्महापुण्यतमेत्रैलोक्यस्यसनातने॥
संग्रामेनिधनंप्राप्यध्रुवंस्वर्गेभविष्यति ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वामहाराजकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ समंतपंचकंवीरःप्रायादभिमुखःप्रभुः ॥ ११ ॥ ततोदुर्योधनोराजा
प्रगृह्यमहतींगदां ॥ पद्भ्याममर्षीद्युतिमानगच्छत्पांडवैःसह ॥ १२ ॥ तथायांतंगदाहस्तंवर्मणाचापिदंशितं ॥ अंतरिक्षचरादेवाःसाधुसाध्वित्यपूजयन् ॥१३॥
वातिकाश्चारणायेतुदृष्ट्वातेहर्षमागताः ॥ सपांडवैःपरिवृतःकुरुराजस्तवात्मजः ॥ १४ ॥ मत्तस्येवगजेंद्रस्यगतिमास्थायसोव्रजत् ॥ ततःशंखनिनादेनभेरी
णांचमहास्वनैः ॥ १५ ॥ सिंहनादैश्चशूराणांदिशःसर्वाःप्रपूरिताः ॥ ततस्तेतुकुरुक्षेत्रंप्राप्तानरवरोत्तमाः ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वातिकाःवातेनसहगच्छंतितेआकाशचारिणः चारणाःसिद्धविशेषाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतीच्यभिमुखमित्यत्रप्रतीयेतिपाठेप्रतिगत्यअन्योन्याभिमुखंप्रातिभव्येनप्राप्येत्यर्थः स्वयनंसुगतिदं ॥ १७॥ अनिरिणेअनूषरे अनिघृणेइतिपाठेनिहीनयाघृणयाकथमहंभ्रातरंवधिष्यामिइत्येवंरूपयाकरुण

प्रतीच्यभिमुखंदेशंयथोद्दिष्टंसुतेनते ॥ दक्षिणेनसरस्वत्याःस्वयनंतीर्थमुत्तमं ॥ १७॥ तस्मिन्देशेत्वनिरिणेतेतुयुद्धमरोचयन् ॥ ततोभीमोमहाकोटिंगदांगृत्वा
थवर्मभृत् ॥ १८ ॥ बिभ्रद्रूपंमहाराजसदृशंहिगरुत्मतः ॥ अवबद्धशिरस्त्राणःसंख्येकांचनवर्मभृत् ॥ १९ ॥ रराजराजन्पुत्रस्तेकांचनःशैलराडिव ॥ वर्मभ्यांसं
यतौवीरौभीमदुर्योधनावुभौ ॥ २० ॥ संयुगेचप्रकाशेतेसंरब्धाविवकुंजरौ ॥ रणमंडलमध्यस्थौभ्रातरौतौनरर्षभौ ॥ २१ ॥ अशोभेतांमहाराजचंद्रसूर्यावि
वोदितौ ॥ तावन्योन्यंनिरीक्षेतांक्रुद्धाविवमहाद्विपौ ॥ २२ ॥ दहंतौलोचनैराजन्परस्परवधैषिणौ ॥ संप्रहृष्टमनाराजन्गदामादायकौरवः ॥ २३ ॥ सृक्किणीसं
लिहन्राजन्क्रोधरक्तेक्षणःश्वसन् ॥ ततोदुर्योधनोराजन्गदामादायवीर्यवान् ॥ २४ ॥ भीमसेनमभिप्रेक्ष्यगजोगजमिवाह्वयत् ॥ अद्रिसारमयींभीमस्तथै
वादायवीर्यवान् ॥ २५ ॥ आह्वयामासनृपतिंसिंहःसिंहंयथावने ॥ तावुद्यतगदापाणीदुर्योधनवृकोदरौ ॥ २६ ॥ संयुगेचप्रकाशेतांगिरीसशिखराविव ॥ ता
वुभौसमतिक्रुद्धावुभौभीमपराक्रमौ ॥ २७॥ उभौशिष्यौगदायुद्धेरौहिणेयस्यधीमतः ॥ उभौसदृशकर्माणौमयवासवयोरिव ॥ २८॥ तथासदृशकर्माणौवरु
णस्यमहाबलौ ॥ वासुदेवस्यरामस्यतथावैश्रवणस्यच ॥ २९ ॥ सदृशौतौमहाराजमधुकैटभयोर्युधि ॥ उभौसदृशकर्माणौतथासुंदोपसुंदयोः ॥ ३० ॥ रामरा
वणयोश्चैववालिसुग्रीवयोस्तथा ॥ तथैवकालस्यसमौमृत्योश्चैवपरंतपौ ॥ ३१॥ अन्योन्यमभिधावंतौमत्ताविवमहाद्विपौ ॥ वासितासंगमेदृप्तौशरदीवमदो
त्कटौ ॥ ३२ ॥ उभौक्रोधविषंदीप्तंवमंतावुरगाविव ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धौप्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ ३३ ॥ उभौभरतशार्दूलौविक्रमेणसमन्वितौ ॥ सिंहाविवदु
राधर्षौगदायुद्धविशारदौ ॥ ३४ ॥ नखदंष्ट्रायुधौवीरौव्याघ्राविवदुरुत्सहौ ॥ प्रजासंहरणेक्षुब्धौसमुद्राविवदुस्तरौ ॥ ३५ ॥ लोहितांगाविवक्रुद्धौप्रतपंतौमहा
रथौ ॥ पूर्वपश्चिमजौमेघौप्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ ३६॥ गर्जमानौसुविषमंक्षरंतौप्रावृषीवहि ॥ रश्मियुक्तौमहात्मानौदीप्तिमंतौमहाबलौ ॥ ३७॥ ददृशातेकुरुश्रे
ष्ठौकालसूर्याविवोदितौ ॥ व्याघ्राविवसुसंरब्धौगर्जंताविवतोयदौ ॥ ३८॥ जहृषातेमहाबाहूसिंहकेसरिणाविव ॥ गजाविवसुसंरब्धौज्वलिताविवपावकौ ॥ ३९॥

यारहिते अतएवसमरेनिष्ठुरत्वंप्रशस्यतेस्वर्गहेतुत्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वासितासंगमेएककरिणीसंगमार्थेदृप्तौ
मोहितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ लोहितांगौद्वौकुजाविवेत्यभूतोपमा ॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ जहृषातेहर्षंप्रापतुः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शौटीर्यसंमतंगर्वयुक्तं ॥ ४४ ॥ ४५॥ ४६ ॥ ४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशत्तमोऽ

दद्दशातेमहात्मानौसश्रृंगाविवपर्वतौ॥रोषात्प्रस्फुरमाणोष्ठौनिरीक्षंतौपरस्परं॥ ४० ॥ तौसमेतौमहात्मानौगदाहस्तौनरोत्तमौ॥ उभौपरमसंहृष्टावुभौपरम
संमतौ॥४१॥सदश्वाविवहेषंतौबृंहंताविवकुंजरौ॥वृषभाविवगर्जंतौदुर्योधनवृकोदरौ॥४२॥दैत्याविवबलोन्मत्तौरेजतुस्तौनरोत्तमौ॥ ततोदुर्योधनोराज
न्निदमाहयुधिष्ठिरं॥४३॥भ्रातृभिःसहितंचैवकृष्णेनचमहात्मना॥रामेणामितवीर्येणवाक्यंशौटीर्यसम्मतं॥४४॥ केकयैःसृंजयैर्दृप्तंपंचालैश्चमहात्मभिः॥
इदंव्यवसितंयुद्धंममभीमस्यचोभयोः॥ ४५॥ उपोपविष्टाःपश्यध्वंसहितैर्नृपपुंगवैः॥श्रुत्वादुर्योधनवचःप्रत्यपद्यंततत्तथा॥ ४६॥ ततःसमुपविष्टंतत्सुमहद्रा
जमंडलं॥ विराजमानंदद्दशेदिवीवादित्यमंडलं॥ ४७॥ तेषांमध्येमहाबाहुःश्रीमान्केशवपूर्वजः॥ उपविष्टोमहाराजपूज्यमानःसमंततः॥ ४८॥ शुशुभेराज
मध्यस्थोनीलवासाःसितप्रभः॥ नक्षत्रैरिवसंपूर्णोवृतोनिशिनिशाकरः॥४९॥ तौतथातुमहाराजगदाहस्तौसुदुःसहौ॥ अन्योन्यंवाग्भिरुग्राभिस्तक्षमाणौ
व्यवस्थितौ॥५०॥ अप्रियाणिततोन्योन्यमुक्त्वातौकुरुसत्तमौ॥ उदीक्षंतौस्थितौतत्रवृत्रशक्रौयथाहवे॥ ५१॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदाप०
युद्धारंभेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच ततोवाग्युद्धमभवत्तुमुलंजनमेजय॥ यत्रदुःखान्वितोराजाधृतराष्ट्रोब्रवीदिदं॥
॥ १॥ धिगस्तुखलुमानुष्यंयस्यनिष्ठेयमीद्दशी॥ एकादशचमूभर्तायत्रपुत्रोममानघ॥ २॥ आज्ञाप्यसर्वान्नृपतीन्भुक्त्वाचेमांवसुंधरां॥ गदामादायवेगेनप
दातिःप्रस्थितोरणे॥ ३॥ भूत्वाहिजगतोनाथोत्यनाथइवमेसुतः॥ गदामुद्यम्ययोयातिकिमन्यद्भागधेयतः॥ ४॥ अहोदुःखंमहत्प्राप्तंपुत्रेणममसंजय॥ एव
मुक्त्वासदुःखार्तोविरराम जनाधिपः॥ ५॥ संजयउवाच समेघनिनदोहर्षान्निनदन्निवगोवृषः॥ आजुहावतदापार्थंयुद्धाययुधिवीर्यवान्॥ ६॥ भीम
माह्वयमानेतुकुरुराजेमहात्मनि॥ प्रादुरासन्सुघोराणिरूपाणिविविधान्युत॥ ७॥ ववुर्वाताःसनिर्घाताःपांशुवर्षंपपातच॥ बभूवुश्चदिशःसर्वास्तिमिरेणस
मावृताः॥ ८॥ महास्वनाःसुनिर्वातास्तुमुलालोमहर्षणाः॥ पेतुस्तथोल्काःशतशःस्फोटयंत्योनभस्तलान्॥ ९॥ राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणिविशांपते॥ चकं
पेचमहाकंपंपृथिवीसवनद्रुमा॥ १०॥ दीप्ताश्चवाताःप्रववुर्नीचैःशर्करकर्षिणः॥ गिरीणांशिखराण्येवन्यपतंतमहीतले॥ ११॥

ध्यायः॥ ५५॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ततइति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मृगाबहुविधाकाराःसंपतंतिदिशोदश॥ दीप्ताःशिवाश्चाप्यनदन्घोररूपाःसुदारुणाः॥ १२॥ निर्घाताश्चमहाघोराबभूवुर्लोमहर्षणाः॥ दीप्तायांदिशिराजेंद्र
॥ ३१ ॥ मृगाश्चाशुभवेदिनः॥ १३॥ उदपानगताश्चापोव्यवर्धंतसमंततः॥ अशरीरामहानादाःश्रूयंतेस्मतदानृप॥ १४॥ एवमादीनिदृष्ट्वाथनिमित्तानिवृकोदरः॥ १
उवाचभ्रातरंज्येष्ठंधर्मराजंयुधिष्ठिरं॥ १५॥ नैषशक्तोरणेजेतुंमंदात्मामांसुयोधनः॥ अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामिनिगूढंहृदयेचिरं॥ १६॥ सुयोधनेकौरवेंद्रेखां
डवेपावकोयथा॥ शल्यमद्योद्धरिष्यामितवपांडवहृच्छयं॥ १७॥ निहत्यगदयापापमिमंकुरुकुलाधमं॥ अद्यकीर्तिमयींमालांप्रतिमोक्ष्याम्यहंत्वयि॥ १८॥
हत्वेमंपापकर्माणंगदयारणमूर्धनि॥ अद्यास्यशतधादेहंभिनद्मिगदयानया॥ १९॥ नायंप्रवेष्टानगरंपुनर्वारणसाह्वयं॥ सर्पोत्सर्गस्यशयनेविषदानस्यभो
जने॥ २०॥ प्रमाणकोट्यांपातस्यदाहस्यजतुवेश्मनि॥ सभायामवहासस्यसर्वस्वहरणस्यच॥ २१॥ वर्षमज्ञातवासस्यवनवासस्यचानघ॥ अद्यांतमेषां
दुःखानांगंताहंभरतर्षभ॥ २२॥ एकाह्नाविनिहत्येमंभविष्याम्यात्मनोनृणः॥ अद्यायुर्धार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेरकृतात्मनः॥ २३॥ समाप्तंभरतश्रेष्ठमातापित्रोश्च
दर्शनं॥ अद्यसौख्यंतुराजेंद्रकुरुराजस्यदुर्मतेः॥ २४॥ समाप्तंचमहाराजनारीणांदर्शनंपुनः॥ अद्यायंकुरुराजस्यशांतनोःकुलपांसनः॥ २५॥ प्राणान्श्रि
यंचराज्यंचत्यक्त्वाशेष्यतिभूतले॥ राजाचधृतराष्ट्रोद्यश्रुत्वापुत्रंनिपातितं॥ २६॥ स्मरिष्यत्यशुभंकर्मयत्तच्छकुनिबुद्धिजं॥ इत्युक्त्वाराजशार्दूलगदामादायवी
र्यवान्॥ २७॥ अभ्युतिष्ठतयुद्धायशक्रोवृत्रमिवाह्वयन्॥ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणं॥ २८॥ भीमसेनःपुनःक्रुद्धोदुर्योधनमुवाचह॥ राज्ञश्चधृतरा
ष्ट्रस्यतथात्वमपिचात्मनः॥ २९॥ स्मरतद्दुष्कृतंकर्मयद्वृत्तंवारणावते॥ द्रौपदीचपरिक्लिष्टासभामध्येरजस्वला॥ ३०॥ द्यूतेचवंचितोराजायत्त्वयासौबलेन
च॥ वनेदुःखंचयत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतंमहत्॥ ३१॥ विराटनगरेचैवयोन्यंतरगतैरिव॥ तत्सर्वंपातयाम्यद्यदिष्ट्यादृष्टोसिदुर्मते॥ ३२॥ त्वत्कृतेसौहतःशेतेशर ॥ ३१ ॥
तल्पेप्रतापवान्॥ गांगेयोरथिनांश्रेष्ठोनिहतोयाज्ञसेनिना॥ ३३॥ हतोद्रोणश्चकर्णश्चतथाशल्यःप्रतापवान्॥ वैराग्नेरादिकर्तासौशकुनिःसौबलोहतः॥ ३४॥
प्रातिकामीततःपापोद्रौपद्याःक्लेशकृद्धतः॥ भ्रातरस्तेहताःसर्वेशूराविक्रांतयोधिनः॥ ३५॥ एतेचान्येचबहवोनिहतास्त्वत्कृतेनृपाः॥ त्वामद्यनिहनिष्यामिग
दयानात्रसंशयः॥ ३६॥ इत्येवमुच्चैराजेंद्रभाषमाणंवृकोदरं॥ उवाचगतभीराजन्पुत्रस्तेसत्यविक्रमः॥ ३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३८॥३९॥४०॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥७॥ ततइति ॥ १ ॥२ ॥३॥४॥५॥६॥

किंकत्थनेनबहुनायुध्यस्वत्वंवृकोदर ॥ अद्यतेहंविनेष्यामियुद्धश्रद्धांकुलाधम ॥ ३८॥ नहिदुर्योधनःक्षुद्रकेनचित्त्वद्विधेनवै॥ शक्यस्त्रासयितुंवाचायथान्यः
प्राकृतोनरः॥ ३९ ॥ चिरकालेप्सितंदिष्ट्याहृदयस्थमिदंमम॥ त्वयासहगदायुद्धंत्रिदशैरुपपादितं ॥ ४० ॥ किंवाचाबहुनोक्तेनकत्थितेनचदुर्मते॥ वाणीसं
पद्यतामेषाकर्मणामाचिरंकृथाः॥ ४१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वएवाभ्यपूजयन्॥ राजानःसोमकाश्चैवयेतत्रासन्समागताः ॥ ४२ ॥ ततःसंपूजितःसर्वैःसंप्र
हृष्टतनूरुहः॥ भूयोधीरांमतिंचक्रेयुद्धायकुरुनंदनः॥ ४३ ॥ उन्मत्तमिवमातंगंतलशब्दैर्नराधिपाः॥ भूयःसंहर्षयांचक्रुर्दुर्योधनममर्षणं ॥ ४४ ॥ तंमहात्मा
महात्मानंगदामुद्यम्यपांडवः॥ अभिदुद्रावेगेनधार्तराष्ट्रंवृकोदरः॥ ४५॥ बृंहंतिकुंजरास्तत्रहयाहेषंतिचासकृत्॥ शस्त्राणिचाप्यदीप्यंतपांडवानांजयैषिणां
॥ ४६॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिगदायुद्धारंभेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५६॥ ॥७॥ संजयउवाच ततोदुर्योधनोदृष्ट्वाभीम
सेनंतथागतं॥ प्रत्युद्ययावदीनात्मावेगेनमहतानदन्॥ १ ॥ समापेततुरन्योन्यंशृंगिणौवृषभाविव ॥ महानिर्घातघोषश्चप्रहाराणामजायत ॥ २॥ अभवच्चत
योर्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं॥ जिगीषतोर्यथान्योन्यमिंद्रप्रह्लादयोरिव॥ ३ ॥ रुधिरोक्षितसर्वांगौगदाहस्तौमनस्विनौ॥ ददृशातेमहात्मानौपुष्पिताविवकिंशुकौ
॥४॥ तथातस्मिन्महायुद्धेवर्तमानेसुदारुणे॥ खद्योतसंघैरिवखंदर्शनीयंव्यरोचत॥ ५ ॥ तथातस्मिन्वर्तमानेसंकुलेतुमुलेभृशं ॥ उभावपिपरिश्रांतौयुध्यमा
नावरिंदमौ ॥ ६ ॥ तौमुहूर्तंसमाश्वस्यपुनरेवपरंतपौ॥ अभ्यहारयतान्योन्यंसंप्रगृह्यगदेशुभे ॥ ७॥ तौतुदृष्ट्वामहावीर्यौसमाश्वस्तौनरर्षभौ॥ बलिनौवारणौ
यद्वद्वासितार्थेमदोत्कटौ॥८॥ समानवीर्यौसंप्रेक्ष्यप्रगृहीतगदावुभौ॥ विस्मयंपरमंजग्मुर्देवगंधर्वमानवाः॥ ९॥ प्रगृहीतगदौदृष्ट्वादुर्योधनवृकोदरौ॥ संशयः
सर्वभूतानांविजयेसमपद्यत॥ १०॥ समागम्यततोभूयोभ्रातरौबलिनांवरौ॥ अन्योन्यस्यांतरप्रेप्सूप्रचक्रातेंऽतरंप्रति॥ ११॥यमदंडोपमांगुर्वीमिंद्राशनिमि
वोद्यतां॥ ददृशुःप्रेक्षकाराजन्रौद्रींविशसनींगदां॥ १२॥ आविध्यतोगदांतस्यभीमसेनस्यसंयुगे॥शब्दःसुतुमुलोघोरोमुहूर्तंसमपद्यत॥ १३॥आविध्यंतमरिं
प्रेक्ष्यधार्तराष्ट्रोथपांडवं॥ गदामतुलवेगांतांविस्मितःसंबभूवह॥ १४॥ चरंश्चविविधान्मार्गान्मंडलानिचभारत॥ अशोभतत्तदावीरोभूयएववृकोदरः॥ १५॥

अभ्यहारयतान्योन्यंपरस्परमभ्यहारयतांगदेअजिघ्रहीषातां संधिरार्षः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अंतरंगतिविशेषं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मंडलानिशत्रोःपरिवेष्टनानिपरितोभ्रमणानि ॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ गतंशत्रोःसंमुखगमनं प्रत्यागतंआभिमुख्यमत्यजतएवापसरणं ॥ १७ ॥ अस्त्रयंत्राणि कंचिन्मर्मदेशमाक्षिप्यसेनशत्रोरुत्क्षेपणमपक्षेपणंचक्रियतेतदस्त्रयंत्रं अस्यतेक्षिप्यतेनेनेत्यस्त्रंतच्चतद्यंत्रंनिग्र हणंचास्त्रयंत्रमितिसमासः स्थानानितेषामेवोपयोगीनिमर्मदेशादीनि परिधावनंवेगेनसव्यापसव्यकरणं ॥१८॥ अभिद्रवणंवेगेनाभ्यागमनं आक्षेपंप्ररयत्नस्यतत्पातनहेतुतासंपादनं अवस्थानमचांचल्यं स

तौपरस्परमासाद्ययत्तावन्योन्यरक्षणे ॥ मार्जाराविवभक्षार्थेततक्षातेमुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ अचरद्भीमसेनस्तुमार्गान्बहुविधांस्तथा ॥ मंडलानिविचित्राणिगतप्र त्यागतानिच ॥ १७ ॥ अस्त्रयंत्राणिचित्राणिस्थानानिविविधानिच ॥ परिमोक्षंप्रहाराणांवर्जनंपरिधावनं ॥ १८ ॥ अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानंसविग्रहं ॥ प रिवर्तनसंवर्तमवप्लुतमुपप्लुतं ॥ १९ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तंगदायुद्धविशारदौ ॥ एवंतौविचरंतौतुन्यघ्नतांवैपरस्परं ॥ २० ॥ वंचयानौपुनश्चैवचेरतुःकुरुसत्तमौ ॥ विक्रीडंतौसुबलिनौमंडलानिविचेरतुः ॥ २१ ॥ तौदर्शयंतौसमरेयुद्धक्रीडांसमंततः ॥ गदाभ्यांसहसान्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ २२ ॥ परस्परंसमासाद्यदंष्ट्राभ्यां द्विरदौयथा ॥ अशोभेतांमहाराजशोणितेनपरिप्लुतौ ॥ २३ ॥ एवंतदभवद्युद्धंघोररूपंपरंतप ॥ परिवृत्तेहनिक्रूरंवृत्रवासवयोरिव ॥ २४ ॥ गदाहस्तौततस्तौतुमंड लावस्थितौबली ॥ दक्षिणंमंडलंराजन्धार्तराष्ट्रोभ्यवर्तत ॥ २५ ॥ सव्यंतुमंडलंतत्रभीमसेनोभ्यवर्तत ॥ तथातुचरतस्तस्यभीमस्यरणमूर्धनि ॥ २६ ॥ दुर्योध नोमहाराजपार्श्वदेशेभ्यताडयत् ॥ आहतस्तुततोभीमःपुत्रेणतवभारत ॥ २७ ॥ आविद्ध्यतगदांगुर्वींप्रहारंतमचिंतयन् ॥ इंद्राशनिसमांघोरांयमदंडमिवोद्य तां ॥ २८ ॥ ददृशुस्तेमहाराजभीमसेनस्यतांगदां ॥ आविध्यंतंगदांदृष्ट्वाभीमसेनंतवात्मजः ॥ २९ ॥ समुद्यम्यगदांघोरांप्रत्यविध्यत्परंतपः ॥ गदामारुतवेगेन तवपुत्रस्यभारत ॥ ३० ॥ शब्दआसीत्सुतुमुलस्तेजश्चसमजायत ॥ सचरन्विविधान्मार्गान्मंडलानिचभागशः ॥ ३१ ॥ समशोभततेजस्वीभूयोभीमात्सुयो धनः ॥ आविद्धासर्ववेगेनभीमेनमहतीगदा ॥ ३२ ॥ सधूमंसार्चिषंचाग्निंमुमोचोग्रमहास्वना ॥ आधूतांभीमसेनेनगदांदृष्ट्वासुयोधनः ॥ ३३ ॥ अद्रिसारम यींगुर्वीमाविध्यन्बह्वशोभत ॥ गदामारुतवेगंहिदृष्ट्वातस्यमहात्मनः ॥ ३४ ॥ भयंविवेशपांडूंस्तुसर्वानेवससोमकान् ॥ तौदर्शयंतौसमरेयुद्धक्रीडांसमंततः ॥ ॥ ३५ ॥ गदाभ्यांसहसान्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ तौपरस्परमासाद्यदंष्ट्राभ्यांद्विरदौयथा ॥ ३६ ॥

विग्रहंशत्रावुत्थितेपुनस्तेनसहयुद्धकरणं परिवर्तनंशत्रुंप्रहर्तुंपरितःप्रसरणं संवर्तंशत्रुप्रसरणस्यावरोधनं अवप्लुतंप्रहारवंचनार्थंनम्रीभूयनिःसरणं उपप्लुतंतदेवार्वाग्गमनयुक्तं ॥ १९ ॥ उपन्यस्तंउपेत्यायुधप्र क्षेपः अपन्यस्तंपरावृत्यपृष्ठतःकृतेनहस्तेनशत्रोस्ताडनं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आस्थायेति कौशिकान्कुशउन्मत्तस्तदाचरितान्मार्गान्आस्थायपुनःपुनरुत्पतनेनवंचनेनचभीमंउन्मत्ती

अशोभेतांमहाराजशोणितेनपरिप्लुतौ ॥ एवंतदभवद्युद्धंघोररूपमसंवृतं ॥ ३७ ॥ परिवृत्तेहनिक्रूरंवृत्रवासवयोरिव ॥ दृष्ट्वाव्यवस्थितंभीमंतवपुत्रोमहाबलः ॥
॥ ३८ ॥ चरंश्चित्रतरान्मार्गान्कौंतेयमभिदुद्रुवे ॥ तस्यभीमोमहावेगांजांबूनदपरिष्कृतां ॥ ३९ ॥ अतिक्रुद्धस्यक्रुद्धस्तुताडयामासतांगदां ॥ सविस्फुलिंगोनि
र्ह्रादस्तयोस्तत्राभिघातजः ॥ ४० ॥ प्रादुरासीन्महाराजसृष्टयोर्वज्रयोरिव ॥ वेगवत्यातयातत्रभीमसेनप्रमुक्तया ॥ ४१ ॥ निपतंत्यामहाराजपृथिवीसमकं
पत ॥ तांनामृष्यतकौरव्योगदांप्रतिहतांरणे ॥ ४२ ॥ मत्तोद्विपइवक्रुद्धःप्रतिकुंजरदर्शनात् ॥ ससव्यंमंडलंराजाउद्भ्राम्यकृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥ आजघ्नेमूर्ध्निकौं
तेयंगदयाभीमवेगया ॥ तयात्वभिहतोभीमःपुत्रेणतवपांडवः ॥ ४४ ॥ नाकंपतमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ॥ आश्चर्यंचापितद्राजन्सर्वसैन्यान्यपूजयन् ॥
॥ ४५ ॥ यद्गदाभिहतोभीमोनाकंपतपदात्पदं ॥ ततोगुरुतरांदीप्तांगदांहेमपरिष्कृतां ॥ ४६ ॥ दुर्योधनायव्यसृजद्भीमोभीमपराक्रमः ॥ तंप्रहारमसंभ्रांतोला
घवेनमहाबलः ॥ ४७ ॥ मोघंदुर्योधनश्चक्रेतत्राभूद्विस्मयोमहान् ॥ सातुमोघागदाराजन्पतंतीभीमचोदिता ॥ ४८ ॥ चालयामासपृथिवींमहानिर्घातनिस्व
ना ॥ आस्थायकौशिकान्मार्गानुत्पतन्सपुनःपुनः ॥ ४९ ॥ गदानिपातंप्रज्ञायभीमसेनंचवंचितं ॥ वंचयित्वातदाभीमंगदयाकुरुसत्तमः ॥ ५० ॥ ताडयामास
संक्रुद्धोवक्षोदेशेमहाबलः ॥ गदयानिहतोभीमोमुह्यमानोमहारणे ॥ ५१ ॥ नाभ्यमन्यतकर्तव्यंपुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ तस्मिंस्तथावर्तमानेराजन्सोमकपांड
वाः ॥ ५२ ॥ भृशोपहतसंकल्पानहृष्टमनसोभवन् ॥ सतुतेनप्रहारेणमातंगइवरोषितः ॥ ५३ ॥ हस्तिवद्धस्तिसंकाशमभिदुद्रावतेसुतं ॥ ततस्तुतरसाभीमोगद
यातनयंतव ॥ ५४ ॥ अभिदुद्राववेगेनसिंहोवनगजंयथा ॥ उपसृत्यतुराजानंगदामोक्षविशारदः ॥ ५५ ॥ आविध्यतगदांराजन्समुद्दिश्यसुतंतव ॥ अताडय
द्भीमसेनःपार्श्वेदुर्योधनंतदा ॥ ५६ ॥ सविह्वलःप्रहारेणजानुभ्यामगमन्महीं ॥ तस्मिन्कुरुकुलश्रेष्ठेजानुभ्यामवनींगते ॥ ५७ ॥ उदतिष्ठत्ततोनादःसृंजयानां
जगत्पते ॥ तेषांतुनिनदंश्रुत्वासृंजयानांनरर्षभः ॥ ५८ ॥ अमर्षाद्भरतश्रेष्ठपुत्रस्तेसमकुप्यत ॥ उत्थायतुमहाबाहुर्महानागइवश्वसन् ॥ ५९ ॥ दिधक्षन्निवनेत्रा
भ्यांभीमसेनमवैक्षत ॥ ततःसभरतश्रेष्ठोगदापाणिरभिद्रवन् ॥ ६० ॥ प्रमथिष्यन्निवशिरोभीमसेनस्यसंयुगे ॥ समहात्मामहात्मानंभीमंभीमपराक्रमः ॥ ६१ ॥

कृत्यगदयाताडयामासेतिद्वयोःसंबंधः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नहृष्टमनसःखिन्नचेतसः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शंखदेशेललाटप्रांते ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥६७ ॥ नेदुषांनादंकृतवतीनां ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणि नै० भा० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥ ॥३॥

अताडयच्छंखदेशेनचचालाचलोपमः ॥ सभूयःशुशुभेपार्थस्ताडितोगदयारणे ॥ उद्भिन्नरुधिरोराजन्प्रभिन्नइवकुंजरः ॥ ६२ ॥ ततोगदांवीरहणीमयोम
यींप्रगृह्यवज्राशनितुल्यनिःस्वनां ॥ अताडयच्छत्रुममित्रकर्षणोबलेनविक्रम्यधनंजयाग्रजः ॥ ६३ ॥ सभीमसेनाभिहतस्तवात्मजःपपातसंकंपितदेहबंध
नः ॥ सुपुष्पितोमारुतवेगताडितोवनेयथाशालइवावघूर्णितः ॥ ६४ ॥ ततःप्रणेदुर्जहृषुश्चपांडवाःसमीक्ष्यपुत्रंपतितंक्षितौतव ॥ ततःसुतस्तेप्रतिलभ्यचेत
नांसमुत्पपातद्विरदोयथाह्रदात् ॥ ६५ ॥ सपार्थिवोनित्यममर्षितस्तदामहारथःशिक्षितवत्परिभ्रमन् ॥ अताडयत्पांडवमग्रतःस्थितंसविह्वलांगोजगतीमुपा
स्पृशत् ॥ ६६ ॥ ससिंहनादंविननादकौरवोनिपात्यभूमौयुधिभीममोजसा ॥ बिभेदचैवाशनितुल्यमोजसागदानिपातेनशरीररक्षणं ॥ ६७ ॥ ततोंतरिक्षेनि
नदोमहानभूद्दिवौकसामप्सरसांचनेदुषां ॥ पपातचोच्चैरमरप्रवेरितंविचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमं ॥ ६८ ॥ ततःपरानाविशदुत्तमंभयंसमीक्ष्यभूमौपतितंनरोत्त
मं ॥ अहीयमानंचबलेनकौरवंनिशाम्यभेदंसुदृढस्यवर्मणः ॥ ६९ ॥ ततोमुहूर्तादुपलभ्यचेतनांप्रमृज्यवक्त्रंरुधिराक्तमात्मनः ॥ धृतिंसमालंब्यविवृत्यलोचने
बलेनसंस्तभ्यवृकोदरःस्थितः ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिगदायुद्धेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ संजयउवाच समुदीर्णं
ततोदृष्ट्वासंग्रामंकुरुमुख्ययोः ॥ अथाब्रवीदर्जुनस्तुवासुदेवंयशस्विनं ॥ १ ॥ अनयोर्वीरयोर्युद्धेकोज्यायान्भवतोमतः ॥ कस्यवाकोगुणोभूयानेतद्वदजनार्द
न ॥ २ ॥ वासुदेवउवाच उपदेशोनयोस्तुल्योभीमस्तुबलवत्तरः ॥ कृतीयत्नपरस्त्वेषधार्तराष्ट्रोवृकोदरात् ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तुधर्मेणयुध्यमानोनजेष्यति ॥
अन्यायेनतुयुध्यन्वैहन्यादेवसुयोधनं ॥ ४ ॥ माययानिर्जितादेवैरसुराइतिनःश्रुतं ॥ विरोचनस्तुशक्रेणमाययानिर्जितःसवै ॥ ५ ॥ माययाचाक्षिपत्तेजोवृत्रस्य
बलसूदनः ॥ तस्मान्मायामयंभीमआतिष्ठतुपराक्रमं ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातंचभीमेनद्यूतकालेधनंजय ॥ ऊरूभेत्स्यामितेसंख्येगदयेतिसुयोधनं ॥ ७ ॥ सोयंप्रति ॥३३॥
ज्ञातांचापिपालयत्वरिकर्षणः ॥ मायाविनंतुराजानंमाययैवनिकृंततु ॥ ८ ॥ यद्येषबलमास्थायन्यायेनप्रहरिष्यति ॥ विषमस्थस्ततोराजाभविष्यतियुधिष्ठि
रः ॥ ९ ॥ पुनरेवतुवक्ष्यामिपांडवेयनिबोधमे ॥ धर्मराजापराधेनभयंनःपुनरागतं ॥ १० ॥ कृत्वाहिसुमहत्कर्महत्वाभीष्ममुखान्कुरून् ॥ जयःप्राप्तोयशःप्राग्र्यं
वैरंचप्रतियातितं ॥ ११ ॥ समुदीर्णमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१२॥१३॥ १४ ॥ १५॥१६॥ १७ ॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तदेवंविजयःप्राप्तःपुनःसंशयितःकृतः॥ अबुद्धिरेषामहतीधर्मराजस्यपांडव ॥१२॥ यदेकविजयेयुद्धंपाणितंघोरमीदृशं॥ सुयोधनःकृतीवीरएकायनगतस्त था॥ १३॥ अपिचोशनसागीतःश्रूयतेऽयंपुरातनः॥ श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मेनिगदतःशृणु ॥१४॥ पुनरावर्तमानानांभग्नानांजीवितैषिणां॥ भेतव्यमरिशे षाणामेकायनगताहिते॥१५॥ साहसोत्पतितानांचनिराशानांचजीविते॥ नशक्यमग्रतःस्थातुंशक्रेणापिधनंजय ॥ १६ ॥ सुयोधनमिमंभग्नंहतसैन्यंह्रदंग तं॥ पराजितंवनप्रेप्सुंनिराशंराज्यलंभने॥ १७॥ कोन्वेषसंयुगेप्राज्ञःपुनर्द्वंद्वेसमाह्वयेत्॥ अपिनोनिर्जितंराज्यंनहरेतसुयोधनः॥ १८॥ यस्त्रयोदशवर्षाणिग दयाकृतनिश्रमः॥ चरत्यूर्ध्वंचतिर्यकूचभीमसेनजिघांसया॥१९॥ एनंचेन्नमहाबाहुरन्यायेनहनिष्यति॥ एषवःकौरवोराजाधार्तराष्ट्रोभविष्यति॥२०॥ धनं जयस्तुश्रुत्वैतत्केशवस्यमहात्मनः ॥ प्रेक्षतोभीमसेनस्यसव्यमूरुमताडयत् ॥ २१ ॥ गृह्यसंज्ञांततोभीमोगदयाव्यचरद्रणे ॥ मंडलानिविचित्राणियमका नीतराणिच॥ २२॥ दक्षिणंमंडलंसव्यंगोमूत्रकमथापिच॥ व्यचरत्पांडवोराजन्नरिंसंमोहयन्निव ॥ २३ ॥ तथैवतवपुत्रोपिगदामार्गविशारदः॥ व्यचरल्ल घुचित्रंचभीमसेनजिघांसया॥ २४॥ आधुन्वंतौगदेघोरेचंदनागरुरूषिते ॥ वैरस्यांतंपरीप्संतौरणेक्रुद्धाविवांतकौ ॥ २५॥ अन्योन्यंतौजिघांसंतौप्रवीरौपु रुषर्षभौ॥ युयुधातेगरुत्मंतौयथानागामिषैषिणौ ॥ २६॥ मंडलानिविचित्राणिचरतोर्नृपभीमयोः॥ गदासंपातजास्तत्रप्रजज्ञुःपावकार्चिषः॥ २७॥ समंप्र हरतोस्तत्रशूरयोर्बलिनोर्मृधे॥ क्षुब्धयोर्वायुनाराजन्द्वयोरिवसमुद्रयोः॥२८॥ तयोःप्रहरतोस्तुल्यंमत्तकुंजरयोरिव॥ गदानिर्घातसंह्रादःप्रहाराणामजायत ॥ २९॥ तस्मिंस्तदासंप्रहारेदारुणेसंकुलेभृशं॥ उभावपिपरिश्रांतौयुध्यमानावरिंदमौ ॥ ३० ॥ तौमुहूर्तंसमाश्वस्यपुनरेवपरंतप॥ अभ्यहारयतांक्रुद्धौप्रगृह्य महतीगदे॥ ३१ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंघोररूपमसंवृतं॥ गदानिपातैराजेंद्रतक्षतोर्वैपरस्परं ॥ ३२ ॥ समरेप्रद्रुतौतौतुवृषभाक्षौतरस्विनौ ॥ अन्योन्यंजघ्नतुर्वीरौ पंकस्थौमहिषाविव॥ ३३ ॥ जर्जरीकृतसर्वांगौरुधिरेणाभिसंप्लुतौ॥ ददृशातेहिमवतिपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ ३४ ॥ दुर्योधनस्तुपार्थेनविवरेसंप्रदर्शिते॥ ई षदुन्मिषमाणस्तुसहसाप्रससारह॥ ३५ ॥ तमभ्याशगतंप्राज्ञोरणेप्रेक्ष्यवृकोदरः॥ अवाक्षिपद्गदांतस्मिन्वेगेनमहताबली॥ ३६॥ आक्षिपंतंतुतंदृष्ट्वापुत्रस्तव विशांपते॥ अवासर्पत्ततःस्थानात्सामोघान्यपतद्भुवि ॥ ३७॥ मोक्षयित्वाप्रहारंतंसुतस्तवससंभ्रमात्॥ भीमसेनंचगदयाप्राहरत्कुरुसत्तम॥ ३८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्षुपःक्षुद्रवृक्षः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तस्यविस्यंदमानेनरुधिरेणामितौजसः ॥ प्रहारगुरुपाताच्चमूर्छेवसमजायत ॥ ३९ ॥ दुर्योधनोनतंवेदपीडितंपांडवंरणे ॥ धारयामासभीमोपिशरीरमतिपी
डितं ॥ ४० ॥ अमन्यतास्थितंध्येनंप्रहरिष्यंतमाहवे ॥ अतोनप्राहरत्तस्मैपुनरेवतवात्मजः ॥ ४१ ॥ ततोमुहूर्तमाश्वस्यदुर्योधनमुपस्थितं ॥ वेगेनाभ्यपतद्राज
न्भीमसेनःप्रतापवान् ॥ ४२ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंरब्धममितौजसं ॥ मोघमस्यप्रहारंतंचिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४३ ॥ अवस्थानेमतिंकृत्वापुत्रस्तवमहामनाः ॥ इ
येषोत्पतितुंराजञ्छलयिष्यन्वृकोदरं ॥ ४४ ॥ अबुध्यद्भीमसेनस्तुराज्ञस्तस्यचिकीर्षितं ॥ अथास्यसमभिद्रुत्यसमुत्क्रुश्यचसिंहवत् ॥ ४५ ॥ सृत्यावंचयतोराज
न्पुनरेवोत्पतिष्यतः ॥ ऊरुभ्यांप्राहिणोद्राजन्गदांवेगेनपांडवः ॥ ४६ ॥ सावज्रनिष्पेषसमाप्रहिताभीमकर्मणा ॥ ऊरूदुर्योधनस्याथबभंजप्रियदर्शनौ ॥ ४७ ॥
सपपातनरव्याघ्रोवसुधामनुनादयन् ॥ भग्नोरुर्भीमसेनेनपुत्रस्तवमहीपते ॥ ४८ ॥ ववुर्वाताःसनिर्घाताःपांशुवर्षंपपातच ॥ चचालपृथिवीचापिसवृक्षक्षुप
पर्वता ॥ ४९ ॥ तस्मिन्निपतितेवीरेपत्यौसर्वमहीक्षितां ॥ महास्वनापुनर्दीप्तासनिर्घाताभयंकरी ॥ ५० ॥ पपातचोल्कामहतीपतितेपृथिवीपतौ ॥ तथाशोणित
वर्षंचपांशुवर्षंचभारत ॥ ५१ ॥ ववर्षमघवांस्तत्रतवपुत्रेनिपातिते ॥ यक्षाणांराक्षसानांचपिशाचानांतथैवच ॥ ५२ ॥ अंतरिक्षेमहानादःश्रूयतेभरतर्षभ ॥
तेनशब्देनघोरेणमृगाणामथपक्षिणां ॥ ५३ ॥ जज्ञेघोरतरःशब्दोबहूनांसर्वतोदिशं ॥ येतत्रवाजिनःशेषागजाश्चमनुजैःसह ॥ ५४ ॥ मुमुचुस्तेमहानादंतवपु
त्रेनिपातिते ॥ भेरीशंखमृदंगानामभवच्चस्वनोमहान् ॥ ५५ ॥ अंतर्भूमिगतश्चैवतवपुत्रेनिपातिते ॥ बहुपादैर्बहुभुजैःकबंधैर्घोरदर्शनैः ॥ ५६ ॥ नृत्यद्भिर्भयदै
र्व्याप्तादिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ध्वजवंतोस्त्रवंतश्चशस्त्रवंतस्तथैवच ॥ ५७ ॥ प्राकंपंततोराजंस्तवपुत्रेनिपातिते ॥ ह्रदाःकूपाश्चरुधिरमुद्वमुर्नृपसत्तम ॥ ५८ ॥ नद्य
श्चसुमहावेगाःप्रतिस्रोतोवहाभवन् ॥ पुल्लिंगाइवनार्यस्तुस्त्रीलिंगाःपुरुषाभवन् ॥ ५९ ॥ दुर्योधनेतदाराजन्पतितेतनयेतव ॥ दृष्ट्वातानद्भुतोत्पातान्पंचालाः
पांडवैःसह ॥ ६० ॥ आविग्नमनसःसर्वेबभूवुर्भरतर्षभ ॥ ययुर्देवायथाकामंगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६१ ॥ कथयंतोद्भुतंयुद्धंसुतयोस्तवभारत ॥ तथैवसिद्धाराजें
द्रतथावातिकचारणाः ॥ ६२ ॥ नरसिंहौप्रशंसंतौविप्रजग्मुर्यथागतं ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिदुर्योधनवधेअष्टपंचाशत्तमोऽ
ध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥४ ॥५ ॥६॥ ७॥८॥ ९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥१८॥१९ ॥२० ॥२१॥२२ ॥२३॥२४॥

संजयउवाच तंपातितंततोदृष्ट्वामहाशालमिवोद्गतं॥ प्रहृष्टमनसःसर्वेंददृशुस्तत्रपांडवाः॥१॥ उन्मत्तमिवमातंगंसिंहेनविनिपातितं॥ ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वेतेचापिसोमकाः॥ २॥ ततोदुर्योधनंहत्वाभीमसेनःप्रतापवान्॥ पातितंकौरवेंद्रंतमुपगम्येदमब्रवीत्॥ ३॥ गौर्गौरितिपुरामंदद्रौपदीमेकवाससं॥ यत्स भायांहसन्नस्मांस्तदावदसिदुर्मते॥ ४॥ तस्यावहासस्यफलमद्यत्वंसमवाप्नुहि॥ एवमुक्त्वासवामेनपदामौलिमुपास्पृशत्॥ ५॥ शिरश्चराजसिंहस्यपादेनस मलोडयत्॥ तथैवक्रोधसंरक्तोभीमःपरबलार्दनः॥ ६॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यंयत्तच्छृणुनराधिप॥ येस्मान्पुरोपनृत्यंतमूढागौरितिगौरिति॥ ७॥ तान्वयंप्रतिनृ त्यामःपुनर्गौरितिगौरिति॥ नास्माकंनिकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतंनवंचना॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यप्रबाधामोवयंरिपून्॥ ८॥ सोवाप्यवैरस्यपरस्यपारंवृकोदरःप्राह शनैःप्रहस्य॥ युधिष्ठिरंकेशवसृंजयांश्चधनंजयंमाद्रवतीसुतौच॥ ९॥ रजस्वलांद्रौपदीमानयन्येयेचाप्यकुर्वंतसदस्यवस्त्रां॥ तान्पश्यध्वंपांडवैर्धार्तराष्ट्रान्र णेहतांस्तपसायाज्ञसेन्याः॥ १०॥ येनःपुराषंढतिलानवोचन्क्रूराराज्ञोधृतराष्ट्रस्यपुत्राः॥ तेनोहताःसगणाःसानुबंधाःकामंस्वर्गंनरकंवापतामः॥ ११॥ पु नश्चराज्ञःपतितस्यभूमौसतांगदांस्कंधगतांप्रगृह्य॥ वामेनपादेनशिरःप्रमृद्यदुर्योधनंनैकृतिकंन्यवोचत्॥ १२॥ हृष्टेनराजन्कुरुसत्तमस्यक्षुद्रात्मनाभीमसे नेनपादं॥ दृष्ट्वाकृतंमूर्धनिनाभ्यनंदन्धर्मात्मानःसोमकानांप्रबर्हाः॥ १३॥ तवपुत्रंतथाहत्वाकत्थमानंवृकोदरं॥ नृत्यमानंचबहुशोधर्मराजोब्रवीदिदं॥ १४॥ गतोसिवैरस्यानृण्यंप्रतिज्ञापूरितात्वया॥ शुभेनाथाशुभेनैवकर्मणाविरमाधुना॥ १५॥ माशिरोस्यपदामर्दीर्माधर्मस्तेतिगोभवेत्॥ राजाज्ञातिर्हतश्चायंनै तन्न्याय्यंतवानघ॥ १६॥ एकादशचमूनाथंकुरूणामधिपंतथा॥ मास्प्राक्षीर्भीमपादेनराजानंज्ञातिमेवच॥ १७॥ हतबंधुर्हतामात्योभ्रष्टसैन्योहतोमृधे॥ सर्वाकारेणशोच्योयंनावहास्योयमीश्वरः॥ १८॥ विध्वस्तोयंहतामात्योहतभ्राताहतप्रजः॥ उत्सन्नपिंडोभ्राताचनैतन्न्याय्यंकृतंत्वया॥ १९॥ धार्मिकोभी मसेनोसावित्याहुस्त्वांपुराजनाः॥ सकस्माद्भीमसेनत्वंराजानमधितिष्ठसि॥ २०॥ इत्युक्त्वाभीमसेनंतुसाश्रुकंठोयुधिष्ठिरः॥ उपसृत्याब्रवीद्दीनोदुर्योधन मरिंदमं॥ २१॥ तातमन्युर्नतेकार्योनात्माशोच्यस्त्वयातथा॥ नूनंपूर्वकृतंकर्मसुघोरमनुभूयते॥ २२॥ धात्रोपदिष्टंविषमंनूनंफलमसंस्कृतं॥ यद्वयंत्वांजिघां सामस्त्वंचास्मान्कुरुसत्तम॥ २३॥ आत्मनोह्यपराधेनमहद्व्यसनमीदृशं॥ प्राप्तवानसियल्लोभान्मदाद्बाल्याच्चभारत॥ २४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥इ०ग०नै०भा०एकोनषष्टितमोऽध्यायः॥५९॥ ॥ अधर्मेणेति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥आत्मेति आत्मवृद्धिः शत्रुक्षयः स्वमित्रस्यवृद्धिः

घातयित्वावयस्यांश्चभ्रातॄनथपितॄंस्तथा॥पुत्रान्पौत्रांस्तथाचान्यांस्ततोसिनिधनंगतः॥ २५॥ तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्तेनिपातिताः॥ निहताज्ञातयश्चा
॥ ३५॥ पिदिष्टंमन्येदुरत्ययं॥ २६॥ आत्मानशोचनीयस्तेश्लाघ्योमृत्युस्त्वानघ॥ वयमेवाधुनाशोच्याःसर्वावस्थासुकौरव॥ २७॥ कृपणंवर्तयिष्यामस्तैर्हीनाबंधु १
भिःप्रियैः॥ भ्रातॄणांचैवपुत्राणांतथावैशोकविह्वलाः॥ २८॥ कथंद्रक्ष्यामिविधवावधूःशोकपरिप्लुताः॥ त्वमेकःसुस्थितोराजन्स्वर्गेतेनिलयोध्रुवः॥ २९॥
वयंनरकसंज्ञंवैदुःखंप्राप्स्यामदारुणं॥ स्नुषाश्चप्रस्नुषाश्चैवधृतराष्ट्रस्यविह्वलाः॥ गर्हयिष्यंतिनोनूनंविधवाःशोककर्शिताः॥ ३०॥ संजयउवाच एव
मुक्त्वासुदुःखार्तोनिशश्वाससपार्थिवः॥ विललापचिरंचापिधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ ३१॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणियुधिष्ठिरविलापेएको
नषष्टितमोऽध्यायः॥५९॥ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अधर्मेणहतंदृष्ट्वाराजानंमाधवोत्तमः॥ किमब्रवीत्तदासूतबलदेवोमहाबलः॥ १॥ गदायुद्धविशे
षज्ञोगदायुद्धविशारदः॥कृतवान्रौहिणेयोयत्तन्ममाचक्ष्वसंजय॥ २॥ संजयउवाच शिरस्यभिहतंदृष्ट्वाभीमसेनेनतेसुतं॥ रामःप्रहरतांश्रेष्ठश्चुक्रो
धबलवद्बली॥ ३॥ ततोमध्येनरेंद्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः॥ कुर्वन्नार्तस्वरंघोरंधिग्धिग्भीमेत्युवाचह॥ ४॥ अहोधिग्यदधोनाभेःप्रहृतंधर्मविग्रहे॥ नैतद्दृष्टंगदा
युद्धेकृतवान्यद्वृकोदरः॥ ५॥ अधोनाभ्यानहंतव्यमितिशास्त्रस्यनिश्चयः॥ अयंत्वशास्त्रविन्मूढःस्वच्छंदात्संप्रवर्तते॥६॥ तस्यतत्तद्ब्रुवाणस्यरोषःसमभवन्महा
न्॥ ततोराजानमालोक्यरोषसंरक्तलोचनः॥ ७॥ बलदेवोमहाराजततोवचनमब्रवीत्॥ नचैषपतितःकृष्णकेवलंमत्समोऽसमः॥ ८॥ आश्रितस्यतुदौर्बल्या
दाश्रयःपरिभर्त्स्यते॥ततोलांगलमुद्यम्यभीममभ्यद्रवद्बली॥९॥ तस्योर्ध्वबाहोःसदृशंरूपमासीन्महात्मनः॥ बहुधातुविचित्रस्यश्वेतस्येवमहागिरेः॥१०॥तमु
त्पतंतंजग्राहकेशवोविनयान्वितः॥ बाहुभ्यांपीनवृत्ताभ्यांप्रयत्नाद्बलवद्बली॥ ११॥ सितासितौयदुवरौशुशुभातेधिकंतदा॥ नभोगतौयथाराजंश्चंद्रसूर्यौ
दिनक्षये॥ १२॥उवाचचैनंसंरब्धंशमयन्निवकेशवः॥ आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा॥ १३॥ विपरीतंद्विषत्स्वेतत्षड्विधावृद्धिरात्मनः॥ आत्मन्य
पिचमित्रेचविपरीतंयदाभवेत्॥ १४॥ तदाविद्यान्मनोग्लानिमाशुशांतिकरोभवेत्॥ अस्माकंसहजंमित्रंपांडवाःशुद्धपौरुषाः॥ १५॥ ॥ ३५॥

शत्रुमित्रस्यक्षयः स्वमित्रमित्रस्यवृद्धिः शत्रुमित्रमित्रस्यक्षयः एवंषड्विधाआत्मनोवृद्धिः॥१३॥ विपरीतंआत्मक्षयशत्रुवृध्यादिकंइदमेवषट्कं॥१४॥ प्रकृतेमित्रवृद्धिरेवात्मवृद्धिरित्याह अस्माकमिति १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ भंक्ताभंक्ष्येइतिप्रतिज्ञापालनरूपत्वादप्यधोनाभिप्रहारोनाधर्मइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ यौनः योनिनिमित्तः संबंधः अस्माकंपितामहः पांडवानांमातामहश्चैकइतियौनसंबंधः एवमर्जुनेजामातृत्वा दिरपि सुखहार्दैः अन्योन्यसुखप्रदैः सौहार्दैः स्नेहेनचेत्यर्थः ॥ १९ ॥ सीरभृत्रामः ॥ २० ॥ धर्मइति नियच्छतिनियममेतिअर्थकामाभ्यांधर्मः संकोचमेतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ धर्मार्थौकामेनापीडयन्धर्मकामा

स्वकाः पितृष्वसुः पुत्रास्तेपरैर्निकृताभृशं ॥ प्रतिज्ञापालनंधर्मः क्षत्रियस्येहवेद्म्यहं ॥ १६ ॥ सुयोधनस्यगदयाभंक्तास्म्यूरूमहाहवे ॥ इतिपूर्वंप्रतिज्ञातंभीमेनहि सभातले ॥ १७ ॥ मैत्रेयेणाभिशप्तश्चपूर्वमेवमहर्षिणा ॥ ऊरूतेभेत्स्यतेभीमोगदयेतिपरंतप ॥ १८ ॥ अतोदोषंनपश्यामिमाक्रुध्वस्त्वप्रलंबहन् ॥ यौनः स्वैः सु खहार्दैश्चसंबंधः सहपांडवैः ॥ १९ ॥ तेषांवृद्ध्याहिवृद्धिर्नोमाक्रुधः पुरुषर्षभ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वासीरभृत्प्राहधर्मवित् ॥ २० ॥ धर्मः सुचरितः सद्भिः सचद्वाभ्यां नियच्छति ॥ अर्थश्चात्यर्थलुब्धस्यकामश्चातिप्रसंगिणः ॥ २१ ॥ धर्मार्थौधर्मकामौचकामार्थौचाप्यपीडयन् ॥ धर्मार्थकामान्योभ्येतिसोत्यंतंसुखमश्नुते ॥ ॥ २२ ॥ तदिदंव्याकुलंसर्वंकृतंधर्मस्यपीडनात् ॥ भीमसेनेनगोविंदकामंत्वंतुयथात्थमां ॥ २३ ॥ कृष्णउवाच अरोषणोहिधर्मात्मासततंधर्मवत्सलः ॥ भवान्प्रख्यायतेलोकेतस्मात्संशाम्यमाक्रुधः ॥ २४ ॥ प्राप्तंकलियुगंविद्धिप्रतिज्ञांपांडवस्यच ॥ आनृण्यंयातुवैरस्यप्रतिज्ञायाश्चपांडवः ॥ २५ ॥ संजयउवाच धर्मच्छलमपिश्रुत्वाकेशवात्सविशांपते ॥ नैवप्रीतमनारामोवचनंप्राहसंसदि ॥ २६ ॥ हत्वाऽधर्मेणराजानंधर्मात्मानंसुयोधनं ॥ जिह्मयोधीतिलोकेस्मिन् ख्यातिंयास्यतिपांडवः ॥ २७ ॥ दुर्योधनोपिधर्मात्मागतिंयास्यतिशाश्वतीं ॥ ऋजुयोधीहतोराजाधार्तराष्ट्रोनराधिपः ॥ २८ ॥ युद्धदीक्षांप्रविश्याजौरणयज्ञं वितत्यच ॥ हुत्वात्मानममित्राग्नौप्रापचावभृथंयशः ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वारथमास्थायरौहिणेयः प्रतापवान् ॥ श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौद्वारकांप्रति ॥ ३० ॥ पं चालाश्चसवार्ष्णेयाः पांडवाश्चविशांपते ॥ रामेद्वारवतींयातेनातिप्रमनसोभवन् ॥ ३१ ॥ ततोयुधिष्ठिरंदीनंचिंतापरमधोमुखं ॥ शोकोपहतसंकल्पंवासुदेवो ब्रवीदिदं ॥ ३२ ॥ वासुदेवउवाच धर्मराजकिमर्थंत्वमधर्ममनुमन्यसे ॥ हतबंधोर्यदेतस्यपतितस्यविचेतसः ॥ ३३ ॥ दुर्योधनस्यभीमेनमृद्यमानंशिरः पदा ॥ उपप्रेक्षसिकस्मात्त्वंधर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरउवाच नममैतत्प्रियंकृष्णयद्राजानंवृकोदरः ॥ पदामूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्नचहृष्येकुलक्षये ॥ ३५ ॥

वर्थेनापीडयन्कामार्थौधर्मेणचापीडयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ कामंयथेष्टंत्वंमांप्रतिउक्तवानसिनतुधर्म्यं यतोऽर्थलुब्धेनभीमेनधर्मस्यपीडनात्पूर्वोक्तोमार्गोव्याकुलीकृतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्राप्तमिति क लियुगारंभेएतावत्पापंनातीवखेदावहमितिभावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥६०॥ ॥७॥ ॥७॥

निकृत्यानिकृतानित्यंधृतराष्ट्रसुतैर्वयं ॥ बहूनिपरुषाण्युक्त्वावनंप्रस्थापिताःस्मह ॥ ३६॥ भीमसेनस्यतद्दुःखमतीवहृदिवर्तते ॥ इतिसंचिंत्यवार्ष्णेयमयैतत्समु
पेक्षितं ॥ ३७॥ तस्माद्धत्वाऽकृतप्रज्ञंलुब्धंकामवशानुगं ॥ लभतांपांडवःकामंधर्मेऽधर्मेचवाकृते ॥ ३८॥ संजयउवाच इत्युक्तेधर्मराजेनवासुदेवोब्रवी
दिदं ॥ काममस्त्वेतदितिवैकृच्छ्राद्यदुकुलोद्वहः ॥ ३९ ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनभीमप्रियहितैषिणा ॥ अन्वमोदततत्सर्वंयद्भीमेनकृतंयुधि ॥ ४० ॥ भीमसेनोपिह
त्वाजौतवपुत्रममर्षणः ॥ अभिवाद्याग्रतःस्थित्वासंप्रहृष्टःकृतांजलिः ॥ ४१ ॥ प्रोवाचसुमहातेजाधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ हर्षादुत्फुल्लनयनोजितकाशीविशांपते
॥ ४२ ॥ तवाद्यपृथिवीसर्वाक्षेमानिहतकंटका ॥ तांप्रशाधिमहाराजस्वधर्ममनुपालय ॥ ४३ ॥ यस्तुकर्तास्यवैरस्यनिकृत्यानिकृतिप्रियः ॥ सोयंविनिहतःशेते
पृथिव्यांपृथिवीपते ॥ ४४ ॥ दुःशासनप्रभृतयःसर्वेतेचोग्रवादिनः ॥ राधेयःशकुनिश्चैवहताश्चतवशत्रवः ॥ ४५ ॥ सेयंरत्नसमाकीर्णामहीसवनपर्वता ॥ उपा
वृत्तामहाराजत्वामद्यनिहतद्विषं ॥ ४६॥ युधिष्ठिरउवाच गतोवैरस्यनिधनंहतोराजासुयोधनः ॥ कृष्णस्यमतमास्थायविजितेयंवसुंधरा ॥ ४७॥ दि
ष्ट्यागतस्त्वमानृण्यंमातुःकोपस्यचोभयोः ॥ दिष्ट्याजयसिदुर्धर्षदिष्ट्याशत्रुर्निपातितः ॥ ४८॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिबलदेवसांत्वने
षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥७॥ ॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच हतंदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनेनसंयुगे ॥ पांडवाःसृंजयाश्चैवकिमकुर्वतसंजय ॥
॥ १ ॥ संजयउवाच हतंदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनेनसंयुगे ॥ सिंहेनेवमहाराजमत्तंवनगजंयथा ॥ २ ॥ प्रहृष्टमनसस्तत्रकृष्णेनसहपांडवाः ॥ पंचालाःसृंज
याश्चैवनिहतेकुरुनंदने ॥ ३ ॥ आविध्यन्नुत्तरीयाणिसिंहनादांश्चनेदिरे ॥ नैतान्हर्षसमाविष्टानियंसेहेवसुंधरा ॥४॥ धनूंष्यन्येव्याक्षिपंतज्याश्चाप्यन्येतथाक्षि
पन् ॥ दध्मुरन्येमहाशंखानन्येजघ्नुश्चदुंदुभीन् ॥ ५ ॥ चिक्रीडुश्चतथैवान्येजहसुश्चतवाहिताः ॥ अब्रुवंश्चासकृद्वीराभीमसेनमिदंवचः ॥ ६ ॥ दुष्करंभवताक
र्मरणेद्यसुमहत्कृतं ॥ कौरवेंद्रंरणेहत्वागदयातिकृतश्रमं ॥ ७॥ इंद्रेणेवहिवृत्रस्यवधंपरमसंयुगे ॥ त्वयाकृतममन्यंतशत्रोर्वधमिमंजनाः ॥ ८॥ चरंतंविविधा
न्मार्गान्मंडलानिचसर्वशः ॥ दुर्योधनमिमंशूरंकोन्योहन्याद्वृकोदरात् ॥ ९ ॥ वैरस्यचगतःपारंत्वमिहान्यैःसुदुर्गमं ॥ अशक्यमेतदन्येनसंपादयितुमीदृशं ॥
॥ १० ॥ कुंजरेणेवमत्तेनवीरसंग्राममूर्धनि ॥ दुर्योधनशिरोदिष्ट्यापादेनमृदितंत्वया ॥ ११ ॥ हतमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १०॥११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ अतिभुग्नेनअत्यंतंनामितेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥

सिंहेनमहिषस्येवकृत्वासंगरमुत्तमं॥दुःशासनस्यरुधिरंदिष्ट्यापीतंत्वयानघ॥१२॥ येविप्रकुर्वन्राजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं॥ मूर्ध्नितेषांकृतःपादोदिष्ट्यातेस्वे
नकर्मणा॥१३॥ अमित्राणामधिष्ठानाद्वधाद्दुर्योधनस्यच॥ भीमदिष्ट्यापृथिव्यांतेप्रथितंसुमहद्यशः॥ १४॥ एवंनूनंहतेवृत्रेशक्रंनंदंतिबंदिनः॥ तथात्वांनि
हतामित्रंवयंनंदामभारत॥ १५॥ दुर्योधनवधेयानिरोमाणिहृषितानिनः॥ अद्यापिनविकृष्यंतेतानितद्विद्धिभारत॥ १६॥ इत्यब्रुवन्भीमसेनंवातिकास्त
त्रसंगताः॥ तान्हृष्टान्पुरुषव्याघ्रान्पंचालान्पांडवैःसह॥ १७॥ ब्रुवतोऽसदृशंतत्रप्रोवाचमधुसूदनः॥ नन्याय्यंनिहतंशत्रुंभूयोहंतुंनराधिपाः॥ १८॥ अस
कृद्वाग्भिरुग्राभिर्निहतोह्येषमंदधीः॥ तदैवैषहतःपापोयदैवनिरपत्रपः॥ १९॥ लुब्धःपापसहायश्चसुहृदांशासनातिगः॥ बहुशोविदुरद्रोणकृपगांगेयसृंज
यैः॥ २०॥ पांडुभ्यःप्रार्थ्यमानोपिपित्र्यमंशंनदत्तवान्॥ नैषयोग्योद्यमित्रंवाशत्रुर्वापुरुषाधमः॥ २१॥ किमनेनातिभुग्नेनवाग्भिःकाष्ठसधर्मणा॥ रथे
ष्वारोहतक्षिप्रंगच्छामोवसुधाधिपाः॥ २२॥ दिष्ट्याहतोयंपापात्मासामात्यज्ञातिबांधवः॥ इतिश्रुत्वात्वधिक्षेपंकृष्णाद्दुर्योधनोनृपः॥ २३॥ अमर्षवशमाप
न्नउदतिष्ठद्विशांपते॥ स्फिग्देशेनोपविष्टःसदोर्भ्यांविष्टभ्यमेदिनीं॥ २४॥ दृष्टिंभ्रूसंकटांकृत्वावासुदेवेन्यपातयत्॥ अर्धोन्नतशरीरस्यरूपमासीन्नृपस्यतु॥
॥ २५॥ क्रुद्धस्याशीविषस्येवच्छिन्नपुच्छस्यभारत॥ प्राणांतकरिणींघोरांवेदनामप्यचिंतयन्॥ २६॥ दुर्योधनोवासुदेवंवाग्भिरुग्राभिरार्दयत्॥ कंसदास
स्यदायादनतेलज्जास्त्यनेनवै॥ २७॥ अधर्मेणगदायुद्धेयदहंविनिपातितः॥ ऊरूभिंधीतिभीमस्यस्मृतिंमिथ्याप्रयच्छता॥ २८॥ किंनविज्ञातमेतन्मेयदर्जु
नमवोचथाः॥ घातयित्वामहीपालानृजुयुद्धान्सहस्रशः॥ २९॥ जिह्मैरुपायैर्बहुभिर्नतेलज्जानतेघृणा॥ अहन्यहनिशूराणांकुर्वाणःकदनंमहत्॥ ३०॥
शिखंडिनंपुरस्कृत्यघातितस्तेपितामहः॥ अश्वत्थाम्नःसनामानंहत्वानागंसुदुर्मते॥ ३१॥ आचार्योन्यासितःशस्त्रंकिंतन्नविदितंमया॥ सचानेननृशंसेनधृ
ष्टद्युम्नेनवीर्यवान्॥ ३२॥ पात्यमानस्त्वयादृष्टोनचैनंत्वमवारयः॥ वधार्थंपांडुपुत्रस्ययाचितांशक्तिमेवच॥ ३३॥ घटोत्कचेव्यंसयतःकस्त्वत्तःपापकृत्तमः॥ छि
न्नहस्तःप्रायगतस्तथाभूरिश्रवाबली॥ ३४॥ त्वयाभिसृष्टेनहतःशैनेयेनमहात्मना॥ कुर्वाणश्चोत्तमंकर्मकर्णःपार्थजिगीषया॥ ३५॥ व्यंसनेनाश्वसेनस्यप
न्नगेंद्रस्यवैपुनः॥ पुनश्चपतितेचक्रेव्यसनार्तःपराजितः॥ ३६॥ पातितःसमरेकर्णश्चक्रव्यग्रोग्रणीर्नृणां॥ यदिमांचापिकर्णंचभीष्मद्रोणौचसंयुतौ॥ ३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋजुनाप्रतियुध्येथानतेस्याद्विजयोध्रुवं ॥ त्वयापुनरनार्येणजिह्ममार्गेणपार्थिवाः ॥ ३८ ॥ स्वधर्ममनुतिष्ठंतोवयंचान्येचघातिताः ॥ वासुदेवउवाच हत
॥ ३७ ॥ स्त्वमसिगांधारेसभ्रातृसुतबांधवः ॥ ३९ ॥ सगणःससुहृच्चैवपापंमार्गमनुष्ठितः ॥ तवैवदुष्कृतैर्वीरौभीष्मद्रोणौनिपातितौ ॥ ४० ॥ कर्णश्चनिहतःसंख्येतव १
शीलानुवर्तकः ॥ याच्यमानंमयामूढपित्र्यमंशंनदित्ससि ॥ ४१ ॥ पांडवेभ्यःस्वराज्यंचलोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥ विषंतेभीमसेनायदत्तंसर्वेचपांडवाः ॥ ४२ ॥
प्रदीपिताजतुगृहेमात्रासहसुदुर्मते ॥ सभायांयाज्ञसेनीचकृष्टाद्यूतेरजस्वला ॥ ४३ ॥ तदैवतावद्दुष्टात्मन्वध्यस्त्वंनिरपत्रप ॥ अनक्षज्ञंचधर्मज्ञंसौबलेनाक्षवे
दिना ॥ ४४ ॥ निकृत्यायत्पराजैषीस्तस्मादसिहतोरणे ॥ जयद्रथेनपापेनयत्कृष्णाक्लेशितावने ॥ ४५ ॥ यातेषुमृगयांचैवतृणबिंदोरथाश्रमं ॥ अभिमन्युश्चयद्बा
लएकोबहुभिराहवे ॥ ४६ ॥ त्वद्दोषैर्निहतःपापतस्मादसिहतोरणे ॥ यान्यकार्याणिचास्माकंकृतानीतिप्रभाषसे ॥ ४७ ॥ वैगुण्येनतवात्यर्थंसर्वंहितदनुष्ठितं ॥
बृहस्पतेरुशनसोनोपदेशःश्रुतस्त्वया ॥ ४८ ॥ वृद्धानोपासिताश्चैवहितंवाक्यंनतेश्रुतं ॥ लोभेनातिबलेनत्वंतृष्णयाचवशीकृतः ॥ ४९ ॥ कृतवानस्यकार्याणि
विपाकस्तस्यभुज्यतां ॥ दुर्योधनउवाच अधीतंविधिवद्दत्तंभूःप्रशास्ताससागरा ॥ ५० ॥ मूर्ध्निस्थितममित्राणांकोनुस्वंततरोमया ॥ यदिष्टंक्षत्रबंधूनां
स्वधर्ममनुपश्यतां ॥ ५१ ॥ तदिदंनिधनंप्राप्तंकोनुस्वंततरोमया ॥ देवार्हामानुषाःभोगाःप्राप्ताअसुलभानृपैः ॥ ५२ ॥ ऐश्वर्यंचोत्तमंप्राप्तंकोनुस्वंततरोमया ॥
ससुहृत्सानुगश्चैवस्वर्गंगंताहमच्युत ॥ ५३ ॥ यूयंनिहतसंकल्पाःशोचंतोवर्तयिष्यथ ॥ संजयउवाच अस्यवाक्यस्यनिधनेकुरुराजस्यधीमतः ॥ ५४ ॥
अपतत्सुमहद्वर्षंपुष्पाणांपुण्यगंधिनां ॥ अवादयंतगंधर्वावादित्रंसुमनोहरं ॥ ५५ ॥ जगुश्चाप्सरसोराज्ञोयशःसंबद्धमेवच ॥ सिद्धाश्चमुमुचुर्वाचःसाधुसा
ध्वितिपार्थिव ॥ ५६ ॥ ववौचसुरभिर्वायुःपुण्यगंधोमृदुःसुखः ॥ व्यराजंश्चदिशःसर्वानभोवैदूर्यसन्निभं ॥ ५७ ॥ अत्यद्भुतानितेदृष्ट्वावासुदेवपुरोगमाः ॥ दुर्यो
धनस्यपूजांतुदृष्ट्वाव्रीडामुपागमन् ॥ ५८ ॥ हतांश्चाधर्मतःश्रुत्वाशोकार्ताःशुशुचुर्हिते ॥ भीष्मंद्रोणंतथाकर्णंभूरिश्रवसमेवच ॥ ५९ ॥ तांस्तुचिंतापरान्दृष्ट्वापांड
वान्दीनचेतसः ॥ प्रोवाचेदंवचःकृष्णोमेघदुंदुभिनिस्वनः ॥ ६० ॥ नैषशक्योतिशीघ्रास्त्रस्तेचसर्वेमहारथाः ॥ ऋजुयुद्धेनविक्रांताहंतुंयुष्माभिराहवे ॥ ६१ ॥ ॥ ३७ ॥
नैषशक्यःकदाचित्तुहंतुंधर्मेणपार्थिवः ॥ तेवाभीष्ममुखाःसर्वेमहेष्वासामहारथाः ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥
मयानैकैरुपायैस्तुमायायोगेनचासकृत् ॥ हतास्तेसर्वएवाजौभवतांहितमिच्छता ॥ ६३ ॥ यदिनैवंविधंजातुकुर्यांजिह्ममहंरणे ॥ कुतोवोविजयोभूयःकुतोरा
ज्यंकुतोधनं ॥ ६४ ॥ तेहिसर्वैमहात्मानश्चत्वारोतिरथाभुवि ॥ नशक्याधर्मतोहंतुंलोकपालैरपिस्वयं ॥ ६५ ॥ तथैवायंगदापाणिधार्तराष्ट्रोगतक्लमः ॥ नशक्यो
धर्मतोहंतुंकालेनापीहदंडिना ॥ ६६ ॥ नचवोहृदिकर्तव्यंयदयंघातितोरिपुः ॥ मिथ्यावध्यास्तथोपायैर्बहवःशत्रवोधिकाः ॥ ६७॥ पूर्वैरनुगतोमार्गोदेवैरसुर
घातिभिः ॥ सद्भिश्चानुगतःपंथाःससर्वैरनुगम्यते ॥ ६८ ॥ कृतकृत्याश्चसायान्हेनिवासंरोचयामहे॥ साश्वनागरथाःसर्वैविश्रमामोनराधिपाः ॥ ६९ ॥ वासु
देववचःश्रुत्वातदानींपांडवैःसह॥ पंचालाभृशसंहृष्टाविनेदुःसिंहसंघवत् ॥ ७० ॥ ततःप्राध्मापयन्शंखान्पांचजन्यंचमाधवः ॥ हृष्टादुर्योधनंदृष्ट्वानिहतंपु
रुषर्षभ ॥७१॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिकृष्णपांडवदुर्योधनसंवादेएकषष्टितमोऽध्यायः॥६१॥ ॥७॥ संजयउवाच ततस्तेप्र
ययुःसर्वैनिवासायमहीक्षितः॥ शंखान्प्रध्मापयंतोवैहृष्टाःपरिघबाहवः॥ १ ॥ पांडवान्गच्छतश्चापिशिबिरंनोविशांपते ॥ महेष्वासोन्वगात्पश्चाद्युयुत्सुःसा
त्यकिस्तथा॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचद्रौपदेयाश्चसर्वशः॥ सर्वैचान्येमहेष्वासाययुःस्वशिबिराण्युत॥ ३ ॥ ततस्तेप्राविशन्पार्थाहतत्विट्कंहतेश्वरं॥ दुर्योधन
स्यशिबिरंरंगवद्विसृतेजने ॥ ४ ॥ गतोत्सवंपुरमिवद्धृतनागमिवन्हृदं॥ स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठंवृद्धामात्यैरधिष्ठितं ॥ ५ ॥ तत्रैतान्पर्युपातिष्ठन्दुर्योधनपुरःपुराः ॥ कृ
तांजलिपुटाराजन्काषायमलिनांबराः॥६॥शिबिरंसमनुप्राप्यकुरुराजस्यपांडवाः॥ अवतेरुर्महाराजरथेभ्योरथसत्तमाः॥७॥ ततोगांडीवधन्वानमभ्यभाषत
केशवः॥ स्थितःप्रियहितेनित्यमतीवभरतर्षभ ॥ ८ ॥ अवरोपयगांडीवमक्षयौचमहेषुधी ॥ अथाहमवरोक्ष्यामिपश्चाद्भरतसत्तम ॥९॥ स्वयंचैवावरोहत्वमेत
च्छ्रेयस्तवानघ॥ तच्चाकरोत्तथावीरःपांडुपुत्रोधनंजयः॥ १० ॥ अथपश्चात्ततःकृष्णोरश्मीनुत्सृज्यवाजिनां ॥ अवारोहतमेधावीरथाद्गांडीवधन्वनः॥ ११ ॥
अथावतीर्णेभूतानामीश्वरेसुमहात्मनि ॥ कपिरंतर्दधेदिव्योध्वजोगांडीवधन्वनः॥ १२ ॥ सदग्धोद्रोणकर्णाभ्यांदिव्यैरस्त्रैर्महारथः ॥ अनादीप्ताग्निनात्याशु
प्रजज्वालमहीपते ॥ १३ ॥ सोपासंगःसरश्मिश्चसाश्वःसयुगबंधुरः॥ भस्मीभूतोपतद्भूमौरथोगांडीवधन्वनः॥ १४॥ तंतथाभस्मभूतंतुदृष्ट्वापांडुसुताःप्रभो॥
अभवन्विस्मिताराजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५॥ ततइति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्षवरःषंढः॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतांजलिःसप्रणयंप्रणिपत्याभिवाद्यह ॥ गोविंदकस्माद्भगवन्रथोदग्धोयमग्निना ॥१६॥ किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनंदन ॥ तन्मेब्रूहिमहाबाहोश्रोतव्यंय
दिमन्यसे ॥१७॥ वासुदेवउवाच अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धःपूर्वमेवायमर्जुन ॥ मदधिष्ठितत्वात्समरेनविशीर्णःपरंतप ॥१८॥ इदानींतुविशीर्णोयंदग्धोब्रह्मा
स्त्रतेजसा ॥ मयाविमुक्तःकौंतेयत्वय्यद्यकृतकर्मणि ॥१९॥ ईषदुत्स्मयमानस्तुभगवान्केशवोरिहा ॥ परिष्वज्यचराजानंयुधिष्ठिरमभाषत ॥२०॥ दिष्ट्याजय
सिकौंतेयदिष्ट्यातेशत्रवोजिताः ॥ दिष्ट्यागांडीवधन्वाचभीमसेनश्चपांडवः ॥२१॥ त्वंचापिकुशलीराजन्माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ मुक्तावीरक्षयादस्मात्संग्रामान्नि
हतद्विषः ॥२२॥ क्षिप्रमुत्तरकालानिकुरुकार्याणिभारत ॥ उपयातमुपप्लव्यंसहगांडीवधन्वना ॥२३॥ आनीयमधुपर्कमांयत्पुरात्वमवोचथाः ॥ एषभ्रातास
खाचैवतवकृष्णधनंजयः ॥२४॥ रक्षितव्योमहाबाहोसर्वास्वापत्स्वितिप्रभो ॥ तवचैवब्रुवाणस्यतथेत्येवाहमब्रुवं ॥२५॥ ससव्यसाचीगुप्तस्तेविजयीचजनेश्व
र ॥ भ्रातृभिःसहराजेंद्रशूरःसत्यपराक्रमः ॥२६॥ मुक्तोवीरक्षयादस्मात्संग्रामाल्लोमहर्षणात् ॥ एवमुक्तस्तुकृष्णेनधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥२७॥ हृष्टरोमामहारा
जप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ युधिष्ठिरउवाच प्रमुक्तंद्रोणकर्णाभ्यांब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ॥२८॥ कस्त्वदन्यःसहेत्साक्षादपिवज्रीपुरंदरः ॥ भवतस्तुप्रसादेनसंश
प्तकगणाजिताः ॥२९॥ महारणगतःपार्थोयच्चनासीत्पराङ्मुखः ॥ तथैवचमहाबाहोपर्यायैर्बहुभिर्मया ॥३०॥ कर्मणामनुसंतानंतेजसश्चगतीःशुभाः ॥ उप
प्लव्येमहर्षिर्मेकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥३१॥ यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः ॥ इत्येवमुक्तेतेवीराःशिबिरंतवभारत ॥३२॥ प्रविश्यप्रत्यपद्यंतकोशरत्न
र्धिसंचयान् ॥ रजतंजातरूपंचमणीनथचमौक्तिकान् ॥३३॥ भूषणान्यथमुख्यानिकंबलान्यजिनानिच ॥ दासीदासमसंख्येयंराज्योपकरणानिच ॥३४॥
तेप्राप्यधनमक्षय्यंत्वदीयंभरतर्षभ ॥ उदक्रोशन्महाभागानरेंद्रविजितारयः ॥३५॥ तेतुवीराःसमाश्वस्यवाहनान्यवमुच्यच ॥ अतिष्ठंतमुहुःसर्वेपांडवाःसा
त्यकिस्तथा ॥३६॥ अथाब्रवीन्महाराजवासुदेवोमहायशाः ॥ अस्माभिर्मंगलार्थायवस्तव्यंशिबिराद्बहिः ॥३७॥ तथेत्युक्त्वाहितेसर्वेपांडवाःसात्यकिस्तथा ॥
वासुदेवेनसहितामंगलार्थंबहिर्ययुः ॥३८॥ तेसमासाद्यसरितंपुण्यामोघवतींनृप ॥ न्यवसन्नथतांरात्रिंपांडवाहतशत्रवः ॥३९॥ युधिष्ठिरस्ततोराजाप्राप्त
कालमचिंतयत् ॥ तत्रतेगमनंप्राप्तंरोचतेतवमाधव ॥४०॥ गांधार्याःक्रोधदीप्तायाःप्रशमार्थमरिंदम ॥ हेतुकारणयुक्तैश्चवाक्यैःकालसमीरितैः ॥४१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ इ० श० ग० नै० भा० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥६२॥ ॥७॥ किमर्थमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥

क्षिप्रमेवमहाभागगांधारींप्रशमिष्यसि॥ पितामहश्चभगवान्व्यासस्तत्रभविष्यति॥४२॥ ततःसंप्रेषयामासुर्यादवंनागसाह्वयं॥ सचप्रायाज्जवेनाशुवासु
देवःप्रतापवान्॥ ४३॥ दारुकंरथमारोप्ययेनराजांबिकासुतः॥ तमूचुःसंप्रयास्यंतंशैब्यसुग्रीववाहनं ॥ ४४॥ प्रत्याश्वासयगांधारींहतपुत्रांयशस्विनीं॥ स
प्रायात्पांडवैरुक्तस्तत्पुरंसात्वतांवरः॥ ४५॥ आससादततःक्षिप्रंगांधारींनिहतात्मजां॥ ४६॥ इतिश्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिवासुदेववाक्ये
द्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥ ॥७॥ ॥७॥ जनमेजयउवाच किमर्थंद्विजशार्दूलधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ गांधार्याःप्रेषयामासवासुदेवं
परंतपं॥ १॥ यदापूर्वंगतःकृष्णःशमार्थंकौरवान्प्रति॥ नचतंलब्धवान्कामंततोयुद्धमभूदिदं॥२॥ निहतेषुतुयोधेषुहतेदुर्योधनेतदा॥ पृथिव्यांपांडवेयस्यनिःस
पत्नेकृतेयुधि॥ ३॥ विद्रुतेशिबिरेशून्येप्राप्तेयशसिचोत्तमे॥ किंनुतत्कारणंब्रह्मन्येनकृष्णोगतःपुनः॥ ४॥ नचैतत्कारणंब्रह्मन्नल्पंविप्रतिभातिमे॥ यत्रागम
द्मेयात्मास्वयमेवजनार्दनः॥ ५॥ तत्त्वतोवैसमाचक्ष्वसर्वमध्वर्युसत्तम॥ यच्चात्रकारणंब्रह्मन्कार्यस्यास्यविनिश्चये॥६॥ वैशंपायनउवाच त्वद्युक्तो
यमनुप्रश्नोयन्मांपृच्छसिपार्थिव॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामियथावद्भरतर्षभ॥ ७॥ हतंदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनेनसंयुगे॥ व्युत्क्रम्यसमयंराजन्धार्तराष्ट्रंमहाबलं॥
॥८॥ अन्यायेनहतंदृष्ट्वागदायुद्धेनभारत॥ युधिष्ठिरंमहाराजमहद्भयमथाविशत्॥ ९॥ चिंतयानोमहाभागांगांधारींतपसान्वितां॥ घोरेणतपसायुक्तांत्रै
लोक्यमपिसादहेत्॥१०॥ तस्यचिंतयमानस्यबुद्धिःसमभवत्तदा॥ गांधार्याःक्रोधदीप्तायाःपूर्वंप्रशमनंभवेत्॥११॥साहिपुत्रवधंश्रुत्वाकृतमस्माभिरीदृशं॥
मानसेनाग्निनाक्रुद्धाभस्मसान्नःकरिष्यति॥१२॥ कथंदुःखमिदंतीव्रंगांधारीसंप्रशक्ष्यति॥ श्रुत्वाविनिहतंपुत्रंछलेनाजिह्मयोधिनं॥ १३॥ एवंविचिंत्यबहु
धाभयशोकसमन्वितः॥ वासुदेवमिदंवाक्यंधर्मराजोभ्यभाषत॥ १४॥ तवप्रसादाद्गोविंदराज्यंनिहतकंटकं॥ अप्राप्यंमनसापीदंप्राप्तमस्माभिरच्युत॥
॥१५॥ प्रत्यक्षंमेमहाबाहोसंग्रामेलोमहर्षणे॥ विमर्दःसुमहान्प्राप्तस्त्वयायादवनंदन॥१६॥ त्वयादेवासुरेयुद्धेवधार्थममरद्विषां॥ यथासाह्यंपुरादत्तंहताश्च
विबुधद्विषः॥ १७॥ साह्यंतथामहाबाहोदत्तमस्माकमच्युत॥ सारथ्येनचवार्ष्णेयभवताहिधृतावयं॥ १८॥ यदिनत्वंभवेन्नाथःफाल्गुनस्यमहारणे॥ कथंश
क्योरणेजेतुंभवेदेषबलार्णवः॥ १९॥ गदाप्रहाराविपुलाःपरिघैश्चापिताडनं॥ शक्तिभिर्भिंदिपालैश्चतोमरैःसपरश्वधैः॥ २०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हेतुकारणसंयुक्तैः हेतवोदृष्टाअपराधाः कारणानिअदृष्टान्यवश्यंभावीनितैर्युक्तानितैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥३२ ॥ प्रायादगच्छत् ॥ ३३॥

अस्मत्कृतेत्वयाकृष्णवाचःसुपरुषाःश्रुताः ॥ शस्त्राणांचनिपातावैवज्रस्पर्शोपमारणे ॥ २१ ॥ तेचतेसफलाजाताहतेदुर्योधनेऽच्युत ॥ तत्सर्वंनयथानश्येत्पुनः
॥३९॥ कृष्णतथाकुरु ॥ २२ ॥ संदेहदोलांप्राप्तंनश्चेतःकृष्णजयेसति ॥ गांधार्याहिमहाबाहोक्रोधंबुध्यस्वमाधव ॥ २३ ॥ साहिनित्यंमहाभागातपसोग्रेणकर्शिता ॥ १
पुत्रपौत्रवधंश्रुत्वाध्रुवंनःसंप्रधक्ष्यति ॥ २४ ॥ तस्याःप्रसादनंवीरप्राप्तकालंमतंमम ॥ कश्चतांक्रोधताम्राक्षींपुत्रव्यसनकर्शितां ॥ २५ ॥ वीक्षितुंपुरुषःशक्त
स्त्वामृतेपुरुषोत्तम ॥ तत्रमेगमनंप्राप्तंरोचतेतवमाधव ॥ २६ ॥ गांधार्याःक्रोधदीप्तायाःप्रशमार्थमरिंदम ॥ त्वंहिकर्ताविकर्ताचलोकानांप्रभवाव्ययः ॥ २७॥
हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैःकालसमीरितैः ॥ क्षिप्रमेवमहाबाहोगांधारींशमयिष्यसि ॥ २८॥ पितामहश्चभगवान्कृष्णस्तत्रभविष्यति ॥ सर्वथातेमहाबाहोगांधा
र्याःक्रोधनाशनं ॥ २९ ॥ कर्तव्यंसात्वतांश्रेष्ठपांडवानांहितार्थिना ॥ धर्मराजस्यवचनंश्रुत्वायदुकुलोद्वहः ॥ ३० ॥ आमंत्र्यदारुकंप्राहरथःसज्जोविधीयतां ॥
केशवस्यवचःश्रुत्वात्वरमाणोथदारुकः ॥ ३१ ॥ न्यवेदयद्रथंसज्जंकेशवायमहात्मने ॥ तंरथंयादवश्रेष्ठःसमारुह्यपरंतपः ॥ ३२ ॥ जगामहास्तिनपुरंत्वरितः
केशवोविभुः ॥ ततःप्रायान्महाराजमाधवोभगवान्रथी ॥ ३३ ॥ नागसाह्वयमासाद्यप्रविवेशचवीर्यवान् ॥ प्रविश्यनगरंवीरोरथघोषेणनादयन् ॥ ३४ ॥ वि
दितंधृतराष्ट्रस्यसोवतीर्यरथोत्तमात् ॥ अभ्यगच्छददीनात्माधृतराष्ट्रनिवेशनं ॥ ३५ ॥ पूर्वंचाभिगतंतत्रसोपश्यदृषिसत्तमं ॥ पादौप्रपीड्यकृष्णस्यराज्ञश्चापि
जनार्दनः ॥ ३६ ॥ अभ्यवादयदव्यग्रोगांधारींचापिकेशवः ॥ ततस्तुयादवश्रेष्ठोधृतराष्ट्रमधोक्षजः ॥ ३७ ॥ पाणिमालंब्यराजेंद्रसुस्वरंप्ररुरोदह ॥ समुहूर्तादि
वोत्सृज्यबाष्पंशोकसमुद्भवं ॥ ३८ ॥ प्रक्षाल्यवारिणानेत्रेह्याचम्यचयथाविधि ॥ उवाचप्रस्तुतंवाक्यंधृतराष्ट्रमरिंदमः ॥ ३९ ॥ नतेस्त्यविदितंकिंचिद्वृद्धस्य
तवभारत ॥ कालस्यचयथावृत्तंतत्तेसुविदितंप्रभो ॥ ४० ॥ यदिदंपांडवैःसर्वैस्तवचित्तानुरोधिभिः ॥ कथंकुलक्षयोनस्यात्तथाक्षत्रस्यभारत ॥ ४१ ॥ भ्रातृभिः
समयंकृत्वाक्षांतवान्धर्मवत्सलः ॥ द्यूतच्छलजितैःशुद्धैर्वनवासोऽह्युपागतः ॥ ४२ ॥ अज्ञातवासचर्याचनानावेषसमावृतैः ॥ अन्येचबहवःक्लेशास्त्वशक्तैरि
॥३९॥ वसर्वदा ॥ ४३ ॥ मयाचस्वयमागम्ययुद्धकालउपस्थिते ॥ सर्वलोकस्यसान्निध्येग्रामांस्त्वंपंचयाचितः ॥ ४४ ॥ त्वयाकालोपसृष्टेनलोभतोनापवर्जिताः ॥ त
वापराधान्नृपतेसर्वंक्षत्रंक्षयंगतं ॥ ४५ ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कृष्णस्यव्यासस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

भीष्मेणसोमदत्तेनबाल्हीकेनकृपेणच ॥ द्रोणेनचसपुत्रेणविदुरेणचधीमता ॥ ४६ ॥ याचितस्त्वंशमंनित्यंनचतत्कृतवानसि ॥ कालोपहतचित्ताहिसर्वेमुह्यं
तिभारत ॥ ४७ ॥ यथामूढोभवान्पूर्वमस्मिन्नर्थेसमुद्यते ॥ किमन्यत्कालयोगाद्धिदिष्टमेवपरायणं ॥ ४८ ॥ माचदोषान्महाप्राज्ञपांडवेषुनिवेशय ॥ अल्पोप्य
तिक्रमोनास्तिपांडवानांमहात्मनां ॥ ४९ ॥ धर्मतोन्यायतश्चैवस्नेहतश्चपरंतप ॥ एतत्सर्वंतुविज्ञायत्यात्मदोषकृतंफलं ॥ ५० ॥ असूयांपांडुपुत्रेषुनभवान्कर्तुम
र्हति ॥ कुलंवंशश्चपिंडाश्चयच्चपुत्रकृतंफलं ॥ ५१ ॥ गांधार्यास्तववैनाथपांडवेषुप्रतिष्ठितं ॥ त्वंचैवकुरुशार्दूलगांधारीचयशस्विनी ॥ ५२ ॥ माशुचोनरशार्दू
लपांडवान्प्रतिकिल्बिषं ॥ एतत्सर्वमनुध्यायआत्मनश्चव्यतिक्रमं ॥ ५३ ॥ शिवेनपांडवान्पाहिनमस्तेभरतर्षभ ॥ जानासिचमहाबाहोधर्मराजस्ययात्वयि ॥
॥ ५४ ॥ भक्तिर्भरतशार्दूलस्नेहश्चापिस्वभावतः ॥ एतच्चकदनंकृत्वाशत्रूणामपकारिणां ॥ ५५ ॥ दह्यतेसदिवारात्रौनचशर्माधिगच्छति ॥ त्वांचैवनरशार्दूल
गांधारींचयशस्विनीं ॥ ५६ ॥ सशोचन्नरशार्दूलःशांतिंनैवाधिगच्छति ॥ ह्रियाचपरयाविष्टोभवंतंनाधिगच्छति ॥ ५७ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंबुद्धिव्याकुलि
तेंद्रियं ॥ एवमुक्त्वामहाराजधृतराष्ट्रंयदूत्तमः ॥ ५८ ॥ उवाचपरमंवाक्यंगांधारींशोककर्शितां ॥ सौबलेयिनिबोधत्वंयत्त्वांवक्ष्यामितच्छृणु ॥ ५९ ॥ त्वत्समाना
स्तिलोकेस्मिन्नद्यसीमंतिनीशुभे ॥ जानासिचयथाराज्ञिसभायांममसन्निधौ ॥ ६० ॥ धर्मार्थसहितंवाक्यमुभयोःपक्षयोर्हितं ॥ उक्तवत्यसिकल्याणिनचतेत
नयैःकृतं ॥ ६१ ॥ दुर्योधनस्त्वयाचोक्तोजयार्थीपरुषंवचः ॥ शृणुमूढवचोमह्यंयतोधर्मस्ततोजयः ॥ ६२ ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंतववाक्यंनृपात्मजे ॥ एवंविदित्वा
कल्याणिमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ ६३ ॥ पांडवानांविनाशायमातेबुद्धिःकदाचन ॥ शक्ताचासिमहाभागेपृथिवींसचराचरां ॥ ६४ ॥ चक्षुषाक्रोधदीप्तेनिनि
र्दग्धुंतपसोबलात् ॥ वासुदेववचःश्रुत्वागांधारीवाक्यमब्रवीत् ॥ ६५ ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिकेशव ॥ आधिभिर्दह्यमानायामतिःसंचलितामम ॥
॥ ६६ ॥ सामेव्यवस्थिताश्रुत्वातववाक्यंजनार्दन ॥ राज्ञस्त्वंधस्यवृद्धस्यहतपुत्रस्यकेशव ॥ ६७ ॥ त्वंगतिःसहितैर्वीरैःपांडवैर्द्विपदांवर ॥ एतावदुक्त्वावचनंमुखं
प्रच्छाद्यवाससा ॥ ६८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तागांधारीप्ररुरोदह ॥ ततएनांमहाबाहुःकेशवःशोककर्शितां ॥ ६९ ॥ हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ॥ स
माश्वास्यचगांधारींधृतराष्ट्रंचमाधवः ॥ ७० ॥ द्रौणिसंकल्पितंभावमवबुध्यतकेशवः ॥ ततस्त्वरितउत्थायपादौमूर्ध्नाप्रणम्यच ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥ ॥७॥ ॥७॥ अधिष्ठितइति शौटीरःशूरः

द्वैपायनस्यराजेंद्रततःकौरवमब्रवीत् ॥ आपृच्छेत्वांकुरुश्रेष्ठमाचशोकेमनःकृथाः ॥ ७२ ॥ द्रौणेःपापोस्त्यभिप्रायस्तेनास्मिसहसोत्थितः ॥ पांडवानांवधेरात्रौबुद्धिस्तेनप्रदर्शिता ॥ ७३ ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंगांधार्यासहितोब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रोमहाबाहुःकेशवंकेशिसूदनं ॥ ७४ ॥ शीघ्रंगच्छमहाबाहोपांडवान्परिपालय ॥ भूयस्त्वयासमेष्यामिक्षिप्रमेवजनार्दन ॥ ७५ ॥ प्रायात्ततस्तुत्वरितोदारुकेणसहाच्युतः ॥ वासुदेवेगतेराजन्धृतराष्ट्रंजनेश्वरं ॥ ७६ ॥ आश्वासयदमेयात्माव्यासोलोकनमस्कृतः ॥ वासुदेवोपिधर्मात्माकृतकृत्योजगामह ॥ ७७ ॥ शिबिरंहास्तिनपुराद्दिदृक्षुःपांडवान्नृप ॥ आगम्यशिबिरंरात्रौसोभ्यगच्छतपांडवान् ॥ तच्चतेभ्यःसमाख्यायसहितस्तैःसमाहितः ॥ ७८ ॥ इतिश्रीम०शल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिधृतराष्ट्रगांधारीसमाश्वासनेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ७ ॥

धृतराष्ट्रउवाच अधिष्ठितःपदामूर्ध्निभग्नसक्थोमहींगतः ॥ शौटीर्यमानीपुत्रोमेकिमभाषतसंजय ॥ १ ॥ अत्यर्थंकोपनोराजाजातवैरश्चपांडुषु ॥ व्यसनंपरमंप्राप्तःकिमाहपरमाहवे ॥ २ ॥ संजयउवाच शृणुराजन्प्रवक्ष्यामियथावृत्तंनराधिप ॥ राज्ञायदुक्तंभग्नेनतस्मिन्व्यसनआगते ॥ ३ ॥ भग्नसक्थोनृपोराजन्पांसुनासोवगुंठितः ॥ यमयन्मूर्धजांस्तत्रवीक्ष्यचैवदिशोदश ॥ ४ ॥ केशान्नियम्ययत्नेननिःश्वसन्नुरगोयथा ॥ संरंभाश्रुपरीताभ्यांनेत्राभ्यामभिवीक्ष्यमां ॥ ५ ॥ बाहूधरण्यांनिष्पिष्यसुदुर्मत्तइवद्विपः ॥ प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन्दंतैर्दंतानुपस्पृशन् ॥ ६ ॥ गर्हयन्पांडवंज्येष्ठंनिःश्वस्येदमथाब्रवीत् ॥ भीष्मेशांतनवेनाथेकर्णेशस्त्रभृतांवरे ॥ ७ ॥ गौतमेशकुनौचापिद्रोणेचास्त्रभृतांवरे ॥ अश्वत्थाम्नितथाशल्येशूरेचकृतवर्मणि ॥ ८ ॥ इमामवस्थांप्राप्तोस्मिकालोहिदुरतिक्रमः ॥ एकादशचमूभर्तासोहमेतांदशांगतः ॥ ९ ॥ कालंप्राप्यमहाबाहोनकश्चिदतिवर्तते ॥ आख्यातव्यंमदीयानांयेस्मिन्जीवंतिसंयुगे ॥ १० ॥ यथाहंभीमसेनेनव्युत्क्रम्यसमयंहतः ॥ बहूनिसुनृशंसानिकृतानिखलुपांडवैः ॥ ११ ॥ भूरिश्रवसिकर्णेचभीष्मेद्रोणेचश्रीमति ॥ इदंचाकीर्तिजंकर्मनृशंसैःपांडवैःकृतं ॥ १२ ॥ येनतेसत्सुनिर्वेदंगमिष्यंतिहिमेमतिः ॥ काप्रीतिःसत्वयुक्तस्यकृत्वोपाधिकृतंजयं ॥ १३ ॥ कोवासमयभेत्तारंबुधःसंमंतुमर्हति ॥ अधर्मेणजयंलब्ध्वाकोनुहृष्येतपंडितः ॥ १४ ॥ यथासंहृष्यतेपापःपांडुपुत्रोवृकोदरः ॥ किन्नुचित्रमितस्त्वद्यभग्नसक्थस्ययन्मम ॥ १५ ॥

सएवशौटीर्यमात्मानंमन्यतेशौटीर्यमानी ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मयामत्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वार्तिकान्वार्ताहारिणः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चार्वा

क्रुद्धेनभीमसेनेनपादेनमृदितंशिरः ॥ प्रतपंतंश्रियाजुष्टंवर्तमानंचबंधुषु ॥ १६ ॥ एवंकुर्यान्नरोयोहिसवैसंजयपूजितः ॥ अभिज्ञौयुद्धधर्मस्यममातापिताच
मे ॥ १७ ॥ तौहिसंजयदुःखार्तौविज्ञाप्यौवचनाद्धिमे ॥ इष्टंभृत्याभृताःसम्यक्भूःप्रशास्ताससागरा ॥ १८ ॥ मूर्ध्निस्थितममित्राणांजीवतामेवसंजय ॥ दत्ता
दायायथाशक्तिमित्राणांचप्रियंकृतं ॥ १९ ॥ अमित्राबाधिताःसर्वेकोनुस्वंततरोमया ॥ मानिताबांधवाःसर्वेवश्यःसंपूजितोजनः ॥ २० ॥ त्रितयंसेवितंसर्वं
कोनुस्वंततरोमया ॥ आज्ञप्तंनृपमुख्येषुमानःप्राप्तःसुदुर्लभः ॥ २१ ॥ आजानेयैस्तथायातंकोनुस्वंततरोमया ॥ यातानिपरराष्ट्राणिनृपाभुक्ताश्चदासवत् ॥ २२ ॥
प्रियेभ्यःप्रकृतंसाधुकोनुस्वंततरोमया ॥ अधीतंविधिवद्दत्तंप्राप्तमायुर्निरामयं ॥ २३ ॥ स्वधर्मेणजितालोकाःकोनुस्वंततरोमया ॥ दिष्ट्यानाहंजितःसंख्येपरा
न्प्रेष्यवदाश्रितः ॥ २४ ॥ दिष्ट्यामेविपुलालक्ष्मीर्मृतेत्वन्यगताविभो ॥ यदिष्टंक्षत्रबंधूनांस्वधर्ममनुतिष्ठतां ॥ २५ ॥ निधनंतन्मयाप्राप्तंकोनुस्वंततरोमया ॥
दिष्ट्यानाहंपरावृत्तोवैरात्प्राकृतवज्जितः ॥ २६ ॥ दिष्ट्यानविमतिंकांचिद्भजित्वातुपराजितः ॥ सुप्तंवाथप्रमत्तंवायथाहन्याद्विषेणवा ॥ २७ ॥ एवंव्युत्क्रांतध
र्मेणव्युत्क्रम्यसमयंहतः ॥ अश्वत्थामामहाभागःकृतवर्माचसात्वतः ॥ २८ ॥ कृपःशारद्वतश्चैववक्तव्यावचनान्मम ॥ अधर्मेणप्रवृत्तानांपांडवानामनेकशः ॥
॥ २९ ॥ विश्वासंसमयघ्नानांनयूयंगंतुमर्हथ ॥ वार्तिकांश्चाब्रवीद्राजापुत्रस्तेसत्यविक्रमः ॥ ३० ॥ अधर्माद्भीमसेनेननिहतोहंयथारणे ॥ सोहंद्रोणंस्वर्गगतंक
र्णशल्यावुभौतथा ॥ ३१ ॥ वृषसेनंमहावीर्यंशकुनिंचापिसौबलं ॥ जलसंधंमहावीर्यंभगदत्तंचपार्थिवं ॥ ३२ ॥ सोमदत्तंमहेष्वासंसैंधवंचजयद्रथं ॥ दुःशास
नपुरोगांश्चभ्रातॄनात्मसमांस्तथा ॥ ३३ ॥ दौःशासनिंचविक्रांतंलक्ष्मणंचात्मजावुभौ ॥ एतांश्चान्यांश्चसुबहून्मदीयांश्चसहस्रशः ॥ ३४ ॥ पृष्ठतोनुगमिष्या
मिसार्थहीनोयथाध्वगः ॥ कथंभ्रातॄन्हतान्श्रुत्वाभर्तारंचस्वसामम ॥ ३५ ॥ रोरूयमाणादुःखार्तादुःशलासाभविष्यति ॥ स्नुषाभिःप्रस्नुषाभिश्चवृद्धोराजा
पितामम ॥ ३६ ॥ गांधारीसहितश्चैवकांगतिंप्रतिपत्स्यति ॥ नूनंलक्ष्मणमातापिहतपुत्राहतेश्वरा ॥ ३७ ॥ विनाशंयास्यतिक्षिप्रंकल्याणीपृथुलोचना ॥ यदि
जानातिचार्वाकःपरिव्राड्वाग्विशारदः ॥ ३८ ॥ करिष्यतिमहाभागोध्रुवंचापचितिंमम ॥ समंतपंचकेपुण्येत्रिषुलोकेषुविश्रुते ॥ ३९ ॥ अहंनिधनमासाद्यलो
कान्प्राप्स्यामिशाश्वतान् ॥ ततोजनसहस्राणिबाष्पपूर्णानिमारिष ॥ ४० ॥

कःब्राह्मणवेषधारीराक्षसः ॥ ३८ अपचितिंप्रतीकारं ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ वार्तिकाणामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चक्र

प्रलापंनृपतेःश्रुत्वाव्यद्रवंतदिशोदश ॥ ससागरवनाघोरापृथिवीसचराचरा ॥ ४१ ॥ चचालाथसनिर्ह्रादादिशश्चैवाविलाभवन् ॥ तेद्रोणपुत्रमासाद्ययथा
 वृत्तंन्यवेदयन् ॥ ४२ ॥ व्यवहारंगदायुद्धेपार्थिवस्यचपातनं ॥ तदाख्यायततःसर्वेद्रोणपुत्रस्यभारत ॥ ध्यात्वाचसुचिरंकालंजग्मुरार्तायथागतं ॥ ४३ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिदुर्योधनविलापेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥६४॥ ॥७॥ ॥७॥ संजयउवाच वार्तिकाणांसकाशात्तुश्रुत्वादु
र्योधनंहतं ॥ हतशिष्टास्ततोराजन्कौरवाणांमहारथाः ॥ १ ॥ विनिर्भिन्नाःशितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ २ ॥ त्व
रिताजवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ॥ तत्रापश्यन्महात्मानंधार्तराष्ट्रंनिपातितं ३॥ प्रभग्नंवायुवेगेनमहाशालंयथावने ॥ भूमौविचेष्टमानंतंरुधिरेणसमुक्षितं ॥
॥ ४ ॥ महाजगमिवारण्येव्याधेनविनिपातितं ॥ विवर्तमानंबहुशोरुधिरौघपरिप्लुतं ॥ ५ ॥ यदृच्छयानिपतितंचक्रमादित्यगोचरं ॥ महावातसमुत्थेनसंशुष्क
मिवसागरं ॥६॥ पूर्णचंद्रमिवव्योम्नितुषारावृतमंडलं ॥ रेणुध्वस्तंदीर्घभुजंमातंगमिवविक्रमे ॥ ७॥ वृतंभूतगणैर्घोरैःक्रव्यादैश्चसमंततः ॥ यथाधनंलिप्समा
नैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमं ॥ ८ ॥ भ्रुकुटीकृतवक्त्रांतंक्रोधादुद्वृत्तचक्षुषं ॥ सामर्षंतंनरव्याघ्रंव्याघ्रंनिपतितंयथा ॥ ९ ॥ तेतंदृष्ट्वामहेष्वासंभूतलेपतितंनृपं ॥ मोहमभ्या
गमन्सर्वेकृपप्रभृतयोरथाः ॥ १० ॥ अवतीर्यरथेभ्यश्चप्राद्रवन्राजसन्निधौ ॥ दुर्योधनंचसंप्रेक्ष्यसर्वेभूमावुपाविशन् ॥ ११ ॥ ततोद्रौणिर्महाराजबाष्पपूर्णेक्ष
णःश्वसन् ॥ उवाचभरतश्रेष्ठंसर्वलोकेश्वरेश्वरं ॥ १२ ॥ ननूनंविद्यतेसत्यंमानुषेकिंचिदेवहि ॥ यत्रत्वंपुरुषव्याघ्रशेषेपांसुषुरूषितः ॥ १३ ॥ भूत्वाहिनृपतिःपूर्वं
समाज्ञाप्यचमेदिनीं ॥ कथमेकोद्यराजेंद्रतिष्ठसेनिर्जनेवने ॥ १४॥ दुःशासनंनपश्यामिनापिकर्णंमहारथं ॥ नापितान्सुहृदःसर्वान्किमिदंभरतर्षभ ॥ १५॥
दुःखंनूनंकृतांतस्यगतिंज्ञातुंकथंचन ॥ लोकानांचभवान्यत्रशेषेपांसुषुरूषितः ॥ १६ ॥ एषमूर्धाभिषिक्तानामग्रेगत्वापरंतपः ॥ सतृणंग्रसतेपांसुंपश्यकाल
स्यपर्ययं ॥ १७ ॥ क्वतेतदमलंछत्रंव्यजनंक्वचपार्थिव ॥ साचतेमहतीसेनाक्वगतापार्थिवोत्तम ॥ १८ ॥ दुर्विज्ञेयागतिर्नूनंकार्याणांकारणांतरे ॥ यद्वैलोकगु
रुर्भूत्वाभवानेतांदशांगतः ॥ १९ ॥ अध्रुवासर्वमर्त्येषुश्रीरुपालक्ष्यतेभृशं ॥ भवतोव्यसनंदृष्ट्वाशक्रविस्पर्धिनोभृशं ॥ २० ॥

मादित्यगोचरंसूर्यमंडलमिवेतिलुप्तोपमा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कारणांतरेअदृष्टरूपेसति तेनदृष्टसामग्रीवैयर्थ्यंजायतइतिभाव ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तस्यतद्वचनंश्रुत्वादुःखितस्यविशेषतः ॥ उवाचराजन्पुत्रस्तेप्राप्तकालमिदंवचः ॥ २१ ॥ विमृज्यनेत्रेपाणिभ्यांशोकजंबाष्पमुत्सृजन् ॥ कृपादीन्सतदावीरा
न्सर्वानेवनराधिपः ॥ २२॥ ईदृशोलोकधर्मोयंधात्रानिर्दिष्टउच्यते ॥ विनाशःसर्वभूतानांकालपर्यायमागतः॥ २३ ॥ सोयंमांसमनुप्राप्तःप्रत्यक्षंभवतांहि
यः ॥ पृथिवींपालयित्वाहमेतांनिष्ठामुपागतः ॥ २४ ॥ दिष्ट्यानाहंपरावृत्तोयुद्धेकस्यांचिदापदि ॥ दिष्ट्याहंनिहतःपापैश्छलेनैवविशेषतः ॥ २५॥ उत्साहश्चकृ
तोनित्यंमयादिष्ट्यायुयुत्सता ॥ दिष्ट्याचास्मिन्हतोयुद्धेनिहतज्ञातिबांधवः ॥ २६ ॥ दिष्ट्याचवोहंपश्यामिमुक्तानस्माज्जनक्षयात् ॥ स्वस्तियुक्तांश्चकल्यांश्चत
न्मेप्रियमनुत्तमं ॥ २७॥ माभवंतोत्रतप्यंतांसौहृदान्निधनेनमे ॥ यदिवेदाःप्रमाणंवोजितालोकामयाऽक्षयाः ॥२८॥ मन्यमानःप्रभावंचकृष्णस्यामिततेज
सः ॥ तेननच्यावितश्चाहंक्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ २९ ॥ समयासमनुप्राप्तोनास्मिशोच्यःकथंचन ॥ कृतंभवद्भिःसदृशमनुरूपमिवात्मनः ॥ ३० ॥ यतितंविज
येनित्यंदैवंतुदुरतिक्रमं ॥ एतावदुक्त्वावचनंबाष्पव्याकुललोचनः ॥३१॥ तूष्णींबभूवराजेंद्ररुजाऽसौविह्वलोभृशं॥ तथानुदृष्ट्वाराजानंबाष्पशोकसमन्वितं॥
॥ ३२॥द्रौणिःक्रोधेनजज्वालयथावह्निर्जगत्क्षये ॥ सचक्रोधसमाविष्टःपाणौपाणिंनिपीड्यच ॥३३॥ बाष्पविह्वलयावाचाराजानमिदमब्रवीत् ॥ पितामेनि
हतःक्षुद्रैःसुनृशंसेनकर्मणा ॥ ३४ ॥ नतथातेनतप्यामियथाराजंस्त्वयाद्यवै ॥ शृणुचेदंवचोमत्त्यंसत्येनवदतःप्रभो ॥३५॥ इष्टापूर्तेनदानेनधर्मेणसुकृतेनच॥
अद्याहंसर्वपंचालान्वासुदेवस्यपश्यतः ॥ ३६॥ सर्वोपायैर्हिनेष्यामिप्रेतराजनिवेशनं॥ अनुज्ञांतुमहाराजभवान्मेदातुमर्हति ॥ ३७॥ इतिश्रुत्वातुवचनंद्रोण
पुत्रस्यकौरवः॥ मनसःप्रीतिजननंकृपंवचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ आचार्यशीघ्रंकलशंजलपूर्णंसमानय॥ सतद्वचनमाज्ञायराज्ञोब्राह्मणसत्तमः॥ ३९ ॥ कलशं
पूर्णमादायराज्ञोंतिकमुपागमत् ॥ तमब्रवीन्महाराजपुत्रस्तवविशांपते ॥४०॥ ममाज्ञयाद्विजश्रेष्ठद्रोणपुत्रोभिषिच्यतां ॥ सैनापत्येनभद्रंतेममचेदिच्छसिप्रि
यं॥ ४१ ॥ राज्ञोनियोगाद्योद्धव्यंब्राह्मणेनविशेषतः॥ वर्ततांक्षत्रधर्मेणह्येवंधर्मविदोविदुः॥ ४२॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाकृपःशारद्वतस्तथा॥ द्रौणिंराज्ञोनियो
गेनसैनापत्येभ्यषेचयत् ॥ ४३ ॥ सोभिषिक्तोमहाराजपरिष्वज्यनृपोत्तमं॥ प्रययौसिंहनादेनदिशःसर्वाविनादयन् ॥ ४४ ॥ दुर्योधनोपिराजेंद्रशोणितेनपरि
प्लुतः॥ तांनिशांप्रतिपेदेथसर्वभूतभयावहां ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४६ ॥ इतिशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अपक्रम्यतुतेतूर्णंतस्मादायोधनान्नृप ॥ शोकसंविग्नमनसश्चिंताध्यानपराभवन् ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांशल्यपर्वांतर्गतगदापर्वणिअश्वत्थामसैनापत्याभिषेकेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ समाप्तंगदापर्व शल्यपर्वच ॥ अतःपरंसौप्तिकंपर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ संजयउवाच ततस्तेसहितावीराःप्रयातादक्षिणामुखाः ॥ उपास्तमनवेलायांशिबिराभ्याशमागताः ॥ १ ॥

अत्रादिपर्वोक्ताध्यायसंख्यावैषम्यंश्लोकसंख्यावैषम्यंचलिपिकरप्रमादादिनाद्रष्टव्यं

इदं शल्यपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः   पूर्वस्मिन्पर्वणिअर्थार्थीकुटुंबनाशमनुस्वयमपिनश्यतीत्युक्तं इदानींपरधर्मानुगोब्राह्मणःतद्धर्मैष्वपिनिंद्यतमंकर्मकरोतीत्युच्यतेततस्तेसहितावीराइत्यादिनासौप्तिकपर्वणि ततःदुर्योधने
नसेनापत्येऽश्वत्थाम्नोभिषेकानंतरंतेअश्वत्थामकृपाचार्यकृतवर्माणःशिबिराभ्याशंशिबिरनिकटस्थंदेशंआसाद्यवाहान्विमुच्यन्यविशंतेतियोजना ॥ १ ॥ २॥३॥ ४॥ अनुसारःपृष्ठगमनं प्राद्रवन्नितिपुनर्वा

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ संजयउवाच ततस्तेसहितावीराःप्रयातादक्षिणामुखाः ॥ उपास्तमन
वेलायांशिबिराभ्याशमागताः ॥ १ ॥ विमुच्यवाहांस्त्वरिताभीताःसमभवंस्तदा ॥ गहनंदेशमासाद्यप्रच्छन्नान्यविशंतते ॥ २ ॥ सेनानिवेशमभितोना
तिदूरमवस्थिताः॥ निकृत्तानिशितैःशस्त्रैःसमंतात्क्षतविक्षताः॥३॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यपांडवानेवचिंतयन् ॥ श्रुत्वाचनिनदंघोरंपांडवानांजयैषिणां॥४॥
अनुसारभयाद्भीताःप्राङ्मुखाःप्राद्रवन्पुनः॥ तेमुहूर्त्तात्ततोगत्वाश्रांतवाहाःपिपासिताः ॥ ५ ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःक्रोधामर्षवशंगताः ॥ राज्ञोवधेनसंतप्ता
मुहूर्त्तंसमवस्थिताः ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अश्रद्धेयमिदंकर्मकृतंभीमेनसंजय ॥ यत्सनागायुतप्राणःपुत्रोममनिपातितः ॥७॥ अवध्यःसर्वभूतानांव
ज्रसंहननोयुवा॥ पांडवैःसमरेपुत्रोनिहतोममसंजय ॥८॥ नदिष्टमभ्यतिक्रांतुंशक्यंगावल्गणेनरैः ॥ यत्समेत्यरणेपार्थैःपुत्रोममनिपातितः॥ ९ ॥ अद्रिसा
रमयंनूनंहृदयंममसंजय॥ हतंपुत्रशतंश्रुत्वायन्नदीर्णंसहस्रधा॥ १० ॥ कथंहिवृद्धमिथुनंहतपुत्रंभविष्यति ॥ नह्यहंपांडवेयस्यविषयेवस्तुमुत्सहे॥ ११ ॥ कथं
राज्ञःपिताभूत्वास्वयंराजाचसंजय॥ प्रेष्यभूतःप्रवर्त्तेयंपांडवेयस्यशासनात्॥१२॥ आज्ञाप्यपृथिवींसर्वांस्थित्वामूर्द्धनिसंजय॥ येनपुत्रशतंपूर्णमेकेननिहतं
मम॥ १३॥ कृतंसत्यंवचस्तस्यविदुरस्यमहात्मनः ॥ अकुर्वतावचस्तेनममपुत्रेणसंजय ॥ १४ ॥ कथमस्यभविष्यामिप्रेष्यभूतोदुरंतकृत् ॥ कथंभीमस्यवा
क्यानिश्रोतुंशक्ष्यामिसंजय॥ १५॥ अधर्मेणहतेतातपुत्रेदुर्योधनेमम॥ कृतवर्माकृपोद्रौणिःकिमकुर्वतसंजय॥ १६॥ संजयउवाच गत्वातुतावकारा
जन्नातिदूरमवस्थिताः ॥ अपश्यंतवनंघोरंनानाद्रुमलतावृतं ॥ १७ ॥ तेमुहूर्त्तंतुविश्रम्यलब्धतोयैर्हयोत्तमैः ॥ सूर्यास्तमनवेलायांसमासेदुर्महद्वनं ॥ १८ ॥
नानामृगगणैर्जुष्टंनानापक्षिगणावृतं॥ नानाद्रुमलताच्छन्नंनानाव्यालनिषेवितं ॥ १९ ॥ नानातोयैःसमाकीर्णंनानापुष्पोपशोभितं ॥ पद्मिनीशतसंछन्नं
नीलोत्पलसमायुतं॥ २०॥ प्रविश्यतद्वनंघोरंवीक्ष्यमाणाःसमंततः॥ शाखासहस्रसंछन्नंन्यग्रोधंददृशुस्ततः॥ २१॥

हान्योजयित्वेतिगम्यते ॥ ५ ॥ नामृष्यंतपिपासामपिनपरामृष्टवंतः राज्ञोदुर्योधनस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २०॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ अन्वासतउपासितवंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अलंकृतंरजतबिंदुचित्रितं अंशुकं वस्त्रं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शयनोपेतौप्रागितिशेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

उपेत्यतुतदाराजन्न्यग्रोधंतेमहारथाः॥ददृशुर्द्विपदांश्रेष्ठाःश्रेष्ठंतंवैवनस्पतिं॥२२॥तेऽवतीर्यरथेभ्यश्चविप्रमुच्यचवाजिनः॥उपस्पृश्ययथान्यायंसंध्यामन्वा
सतप्रभो॥२३॥ततोस्तंपर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्तेदिवाकरे॥सर्वस्यजगतोधात्रशर्वरीसमपद्यत॥२४॥ग्रहनक्षत्रताराभिःसंपूर्णाभिरलंकृतं॥नभोंशुकमिवा
भातिप्रेक्षणीयंसमंततः॥२५॥इच्छयातेप्रवल्गंतियेसत्वारात्रिचारिणः॥दिवाचराश्चयेसत्वास्तेनिद्रावशमागताः॥२६॥रात्रिंचराणांसत्वानांनिर्घोषो
भूत्सुदारुणः॥क्रव्यादाश्चप्रमुदिताघोराप्राप्ताचशर्वरी॥२७॥तस्मिन्रात्रिमुखेघोरेदुःखशोकसमन्विताः॥कृतवर्माकृपोद्रौणिरुपोपविविशुःसमं॥२८॥
तत्रोपविष्टाःशोचंतोन्यग्रोधस्यसमीपतः॥तमेवार्थमतिक्रांतंकुरुपांडवयोःक्षयं॥२९॥निद्रयाचपरीतांगानिषेदुर्धरणीतले॥श्रमेणसुदृढंयुक्ताविक्षताविवि
विधैःशरैः॥३०॥ततोनिद्रावशंप्राप्तौकृपभोजौमहारथौ॥सुखोचितावदुःखार्हौनिषण्णौधरणीतले॥३१॥तौतुसुप्तौमहाराजश्रमशोकसमन्वितौ॥महार्ह
शयनोपेतौभूमावेवह्यनाथवत्॥३२॥क्रोधामर्षवशंप्राप्तोद्रोणपुत्रस्तुभारत॥नवैस्मसजगामाथनिद्रांसर्पइवश्वसन्॥३३॥नलेभेसतुनिद्रांवैदह्यमानोहिम
न्युना॥वीक्षांचक्रेमहाबाहुस्तद्वनंघोरदर्शनं॥३४॥वीक्षमाणोवनोद्देशंनानासत्वैर्निषेवितं॥अपश्यतमहाबाहुर्न्यग्रोधंवायसैर्युतं॥३५॥तत्रकाकसहस्राणि
तांनिशांपर्यणामयन्॥सुखंस्वपंतिकौरव्यपृथक्पृथगुपाश्रयाः॥३६॥सुप्तेषुतेषुकाकेषुविश्रब्धेषुसमंततः॥सोपश्यत्सहसायांतमुलूकंघोरदर्शनं॥३७॥महा
स्वनंमहाकायंहर्यक्षंबभ्रुपिंगलं॥सुदीर्घघोणानखरंसुपर्णमिववेगितं॥३८॥सोथशब्दंमृदुंकृत्वालीयमानइवांडजः॥न्यग्रोधस्यततःशाखांप्रार्थयामास
भारत॥३९॥सन्निपत्यतुशाखायांन्यग्रोधस्यविहंगमः॥सुप्तान्जघानसुबहून्वायसान्वायसांतकः॥४०॥केषांचिदच्छिनत्पक्षान्शिरांसिचचकर्त्तह॥
चरणांश्चैवकेषांचिद्बभंजचरणायुधः॥४१॥क्षणेनाहनद्बलवान्येस्यदृष्टिपथेस्थिताः॥तेषांशरीरावयवैःशरीरैश्चविशांपते॥४२॥न्यग्रोधमंडलंसर्वंसंछन्नं
सर्वतोभवत्॥तांस्तुहत्वाततःकाकान्कौशिकोमुदितोभवत्॥४३॥प्रतिकृत्ययथाकामंशत्रूणांशत्रुसूदनः॥तद्दृष्ट्वासोपधंकर्मकौशिकेनकृतंनिशि॥४४॥

॥ ३५ ॥ पर्यणामयन्परिणीतवंतआसन् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ हर्यक्षंहरिन्मणिनिभलोचनं घोणानासा नखरःतीक्ष्णनखः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सोपधंसकपटं ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्भावेकपटभावे उपदेशइति दुर्जनाचरितंमार्गंप्रमाणंकुर्वंतेखलाः विश्वस्तान्हिंसितुंद्रौणिरुलूकमकरोद्गुरुं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

तद्भावेकृतसंकल्पोद्रौणिरेकोन्वचिंतयत् ॥ उपदेशःकृतोनेनपक्षिणाममसंयुगे ॥ ४५ ॥ शत्रूणांक्षपणेयुक्तःप्राप्तःकालश्चमेमतः ॥ नाद्यशक्यामयाहंतुंपांडवा
जितकाशिनः ॥ ४६ ॥ बलवंतःकृतोत्साहाःप्राप्तलक्षाःप्रहारिणः ॥ राज्ञःसकाशात्तेषांतुप्रतिज्ञातोवधोमया ॥ ४७ ॥ पतंगाग्निसमांवृत्तिमास्थायात्मविनाशि
नीं ॥ न्यायतोयुध्यमानस्यप्राणत्यागोनसंशयः ॥ ४८ ॥ छद्मनाचभवेत्सिद्धिःशत्रूणांचक्षयोमहान् ॥ ततःसंशयितादर्थाद्योर्थोनिःसंशयोभवेत् ॥ ४९ ॥
तंजनाबहुमन्यंतेयेचशास्त्रविशारदाः ॥ यच्चाप्यत्रभवेद्वाक्यंगर्हितंलोकनिंदितं ॥ ५० ॥ कर्त्तव्यंतन्मनुष्येणक्षत्रधर्मेणवर्त्तता ॥ निंदितानिचसर्वाणिकुत्सिता
निपदेपदे ॥ ५१ ॥ सोपधानिकृतान्येवपांडवैरकृतात्मभिः ॥ अस्मिन्नर्थेपुरागीताःश्रूयंतेधर्मचिंतकैः ॥ ५२ ॥ श्लोकान्यायमवेक्षद्भिस्तत्त्वार्थास्तत्त्वदर्शिभिः ॥
परिश्रांतेविदीर्णेवाभुंजानेवापिशत्रुभिः ॥ ५३ ॥ प्रस्थानेवाप्रवेशेवाप्रहर्त्तव्यंरिपोर्बलं ॥ निद्रार्त्तमर्धरात्रेचतथानष्टप्रणायकं ॥ ५४ ॥ भिन्नयोधंबलंयच्चद्वि
धायुक्तंचयद्भवेत् ॥ इत्येवंनिश्चयंचक्रेसुप्तानांनिशिमारणे ॥ ५५ ॥ पांडूनांसहपांचालैर्द्रौणपुत्रःप्रतापवान् ॥ सक्रूरांमतिमास्थायविनिश्चित्यमुहुर्मुहुः ॥ ५६ ॥
सुप्तौप्राबोधयत्तौतुमातुलंभोजमेवच ॥ तौप्रबुद्धौमहात्मानौकृपभोजौमहाबलौ ॥ ५७ ॥ नोत्तरंप्रतिपद्येतांतत्रयुक्तंह्रियावृतौ ॥ समुहूर्त्तमिवध्यात्वाबाष्पवि
क्लवमब्रवीत् ॥ ५८ ॥ हतोदुर्योधनोराजाएकवीरोमहाबलः ॥ यस्यार्थेवैरमस्माभिरासक्तंपांडवैःसह ॥ ५९ ॥ एकाकीबहुभिःक्षुद्रैराहवेशुद्धविक्रमः ॥ पातितो
भीमसेनेनएकादशचमूपतिः ॥ ६० ॥ वृकोदरेणक्षुद्रेणसुनृशंसमिदंकृतं ॥ मूर्धाभिषिक्तस्यशिरःपादेनपरिमृद्गता ॥ ६१ ॥ विनर्दंतिचपांचालाःक्ष्वेलंतिचहसं
तिच ॥ धमंतिशंखान्शतशोहृष्टाघ्नंतिचदुंदुभीन् ॥ ६२ ॥ वादित्रघोषस्तुमुलोविमिश्रःशंखनिःस्वनैः ॥ अनिलेनेरितोघोरोदिशःपूरयतीवह ॥ ६३ ॥ अश्वा
नांहेषमाणानांगजानांचैवबृंहतां ॥ सिंहनादश्चशूराणांश्रूयतेसुमहानयं ॥ ६४ ॥ दिशंप्राचींसमाश्रित्यहृष्टानांगच्छतांभृशं ॥ रथनेमिस्वनाश्चैवश्रूयंतेलोमह
र्षणाः ॥ ६५ ॥ पांडवैर्धार्त्तराष्ट्राणांयदिदंकदनंकृतं ॥ वयमेवत्रयःशिष्टाअस्मिन्महतिवैशसे ॥ ६६ ॥ केचिन्नागशतप्राणाःकेचित्सर्वास्त्रकोविदाः ॥ निहताः
पांडवेयैस्तेमन्येकालस्यपर्ययं ॥ ६७ ॥ एवमेतेनभाव्यंहिनूनंकार्येणतत्त्वतः ॥ यथात्वस्येदृशीनिष्ठाकृतकार्येपिदुष्करे ॥ ६८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६९॥ इतिसौप्तिकपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥७॥ ॥७॥ श्रुतंतइति ॥१॥ दैवेआसमंतात्बद्धाः पुरुषकारेनिहीनतयाबद्धाः तेनदैवंप्रधानंपुरुषकारउपसर्जनमित्यु
क्तंभवति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्षन्नूकिंफलंनसाधयतेऽपितुसाधयत्येव कृषिंविनापिवनेचराःकेवलंपर्जन्येनजीवंतिनतुकृषीवलाःकेवलयाकृष्याजीवंति एवंपुरुषकारोदैवमपेक्षते दैवंतुनातीवपुरुषकारा
पेक्षमितिभावः ॥ ५ ॥ एतदेवाह उत्थानमिति दैवस्यप्रधानस्यउत्थानंपुरुषकारोव्यर्थंभवतितथाऽनुत्थानंउत्थानहीनंदैवमपिव्यर्थमितिपक्षद्वयंसर्वत्रव्यवस्थितितत्रपूर्वएवपक्षःश्रेयानित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वयोरा

भवतोस्तुयदिप्रज्ञानमोहादपनीयते ॥ व्यापन्नेस्मिन्महत्यर्थेयन्नःश्रेयस्तदुच्यतां ॥ ६९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिमंत्रणायांप्रथमोऽध्या
यः ॥ १ ॥ ॥७॥ ॥७॥ कृपउवाच श्रुतंतेवचनंसर्वंयद्यदुक्तंत्वयाविभो ॥ ममापितुवचःकिंचिच्छृणुष्वाद्यमहाभुज ॥ १ ॥ आबद्धामानुषाःसर्वे
निबद्धाःकर्मणोर्द्वयोः ॥ दैवेपुरुषकारेचपरंताभ्यांनविद्यते ॥ २ ॥ नहिदैवेनसिध्यंतिकार्याण्येकेनसत्तम ॥ नचापिकर्मणैकेनद्वाभ्यांसिद्धिस्तुयोगतः ॥ ३ ॥ ता
भ्यामुभाभ्यांसर्वार्थानिबद्धाअधमोत्तमाः ॥ प्रवृत्ताश्चैवदृश्यंतेनिवृत्ताश्चैवसर्वशः ॥ ४ ॥ पर्जन्यःपर्वतेवर्षन्किन्नुसाधयतेफलं ॥ कृष्टेक्षेत्रेतथावर्षन्किन्नसाध
यतेफलं ॥ ५ ॥ उत्थानंचापिदैवस्यत्वनुत्थानंचदैवतं ॥ व्यर्थंभवतिसर्वत्रपूर्वस्तत्रविनिश्चयः ॥ ६ ॥ सुवृष्टेचयथादेवेसम्यक्क्षेत्रेचकर्षिते ॥ बीजंमहागुणंभूया
त्तथासिद्धिर्हिमानुषी ॥ ७ ॥ तयोर्दैवंविनिश्चित्यस्वयंचैवप्रवर्त्तते ॥ प्राज्ञाःपुरुषकारेतुवर्त्तंतेदाक्ष्यमाश्रिताः ॥ ८ ॥ ताभ्यांसर्वेहिकार्यार्थामनुष्याणांनरर्षभ ॥
विचेष्टंतःस्मदृश्यंतेनिवृत्तास्तुतथैवच ॥ ९ ॥ कृतःपुरुषकारश्चसोपिदैवेनसिध्यति ॥ तथास्यकर्मणःकर्त्तुरभिनिर्वर्त्ततेफलं ॥ १० ॥ उत्थानंचमनुष्याणांदक्षा
णांदैववर्जितं ॥ अफलंदृश्यतेलोकेसम्यगप्युपपादितं ॥ ११ ॥ तत्रालसामनुष्याणांयेभवंत्यमनस्विनः ॥ उत्थानंतेविगर्हंतिप्राज्ञानांतन्नरोचते ॥ १२ ॥ प्राय
शोहिकृतंकर्मनाफलंदृश्यतेभुवि ॥ अकृत्वाचपुनर्दुःखंकर्मपश्येन्महाफलं ॥ १३ ॥ चेष्टामकुर्वन्लभतेयदिकिंचिद्यदृच्छया ॥ योवानलभतेकृत्वादुर्दर्शौतावु
भावपि ॥ १४ ॥ शक्नोतिजीवितंदक्षोनालसःसुखमेधते ॥ दृश्यंतेजीवलोकेस्मिन्दक्षाःप्रायोहितैषिणः ॥ १५ ॥ यदिदक्षःसमारंभात्कर्मणोनाश्नुतेफलं ॥ ना
स्यवाच्यंभवेत्किंचिल्लब्धव्यंवाधिगच्छति ॥ १६ ॥

नुकूल्यंश्रेष्ठतरमित्याह सुवृष्टइति ॥ ७ ॥ दैवंबलवदितिशेषः यतःस्वयमपिपुरुषकारंविनापिप्रवर्त्तते फलंदातुमितिशेषः तर्हिकिंपु
रुषकारेणेत्याशंक्याह प्राज्ञाइति पुरुषापराधनिवृत्तिमात्रंतत्फलमित्यर्थः ॥ ८ ॥ विचेष्टंतःप्रवृत्ताःदृश्यंतेलोकदृष्ट्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कर्मअकृत्वादुःखंपश्येदित्यपिप्रायशोस्ति ॥ १३ ॥
दुर्दर्शौदुर्लभौ चेष्टावान्लभतेनिश्चेष्टोनलभतइत्युत्सर्गमात्रमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदिति दक्षोनिंद्यतांनयातीतिभावः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अदक्षस्तुपरप्रयत्नार्जितेनजीवन्नपिभोक्तुमेवायंसमर्थोनार्जयितुमितिनिंद्यतइत्याहाकृत्वेति ॥ १७॥ एतत्दैवदाक्ष्ययोःसाहित्यं अन्यथातयोरन्यतरालंबनेन ॥ १८ ॥ एतदेवस्पष्टयति हीनमिति पुरुषकारेणहीनंदैवोत्थानमफलंएवंदैवहीनंपुरुषकारस्योत्थानमपितस्मात्द्वाभ्यामप्युत्थातव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ कर्मदैवं फलितमाह दैवतेभ्यइति ॥ २० ॥ ईहांविदृणोति सम्यगिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ योगेअल

अकृत्वाकर्मयोलोकेफलंविंदतिधिष्ठितः॥ सतुवक्तव्यतांयातिद्वेष्योभवतिभूयशः॥१७॥ एवमेतदनादृत्यवर्त्ततेयस्त्वतोन्यथा॥ सकरोत्यात्मनोनर्थानेषबुद्धिमतांनयः॥ १८॥ हीनंपुरुषकारेणयदिदैवेनवापुनः॥ कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलंभवेत्॥१९॥ हीनंपुरुषकारेणकर्मत्विहनसिद्ध्यति॥ दैवतेभ्योनमस्कृत्ययस्त्वर्थान्सम्यगीहते॥ २०॥ दक्षोदाक्षिण्यसंपन्नोनसमोघैर्विहन्यते॥ सम्यगीहापुनरियंयोवृद्धानुपसेवते॥ २१॥ आपृच्छतिचयच्छ्रेयःकरोतिचहितंवचः ॥ उत्थायोत्थायहिसदाप्रष्टव्याट्टद्धसंमताः ॥ २२॥ तेस्मयोगेपरंमूलंतन्मूलासिद्धिरुच्यते ॥ वृद्धानांवचनंश्रुत्वायोभ्युत्थानंप्रयोजयेत्॥ २३॥ उत्थानस्यफलंसम्यक्तदासलभतेऽचिरात्॥ रागात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्योर्थानीहतिमानवः॥ २४॥ अनीशश्चावमानीचसशीघ्रंभ्रश्यतेश्रियः॥ सोयंदुर्योधनेनार्थोलुब्धेनादीर्घदर्शिना॥ २५॥ असमर्थःसमारब्धोमूढत्वादविचिंतितः॥ हितबुद्धीननादृत्यसंमंत्र्यासाधुभिःसह॥ २६॥ वार्यमाणोऽकरोद्वैरंपांडवैर्गुणवत्तरैः॥ पूर्वमप्यतिदुःशीलोनधैर्यंकर्तुमर्हति॥ २७॥ तपत्यर्थेविपन्नेहिमित्राणांनकृतंवचः॥ अनुवर्त्तामहेयत्तुतंवयंपापपूरुषं॥ २८॥ अस्मानप्यनयस्तस्मात्प्राप्तोयंदारुणोमहान्॥ अनेनतुममाद्यापिव्यसनेनोपतापिता॥ २९॥ बुद्धिश्चिंतयतेकिंचित्स्वंश्रेयोनावबुद्ध्यते॥ मुह्यतातुमनुष्येणप्रष्टव्याःसुहृदोजनाः॥ ३०॥ तत्रास्यबुद्धिर्विनयस्तत्रश्रेयश्चपश्यति॥ ततोऽस्यमूलंकार्याणांबुद्ध्यानिश्चित्यवैबुधाः॥ ३१॥ तेऽत्रपृष्टायथाब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यंतथाभवेत्॥ तेवयंधृतराष्ट्रंचगांधारींचसमेत्यह॥ ३१॥ उपपृच्छामहेगत्वाविदुरंचमहामतिं॥ तेपृष्टास्तुवदेयुर्यच्छ्रेयोनःसमनंतरं॥ ३३॥ तदस्माभिःपुनःकार्यमितिमेनैष्ठिकीमतिः॥ अनारंभात्तुकार्याणांनार्थःसंपद्यतेक्वचित्॥ ३४॥ कृतेपुरुषकारेतुयेषांकार्यंनसिद्ध्यति॥ दैवेनोपहतास्तेतुनात्रकार्याविचारणा॥ ३५॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिकृपसंवादेद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥७॥ संजयउवाच कृपस्यवचनंश्रुत्वाधर्मार्थसहितंशुभं॥ अश्वत्थामामहाराजदुःखशोकसमन्वितः॥१॥

ब्धलाभे ॥ २३ ॥ २४ ॥ अनीशःअजितचित्तः अवमानीपरमवजानन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तपतिसंतापंप्राप्नोतिभीमेनभग्नोरुःसन् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कृपस्येति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वात्मानमित्यत्रसर्वःआत्मानमितिच्छेदः संधिरार्षः ॥ ४ ॥ ५ ॥ योगेसमुदाये ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हेभोजहेकृतवर्मन् एकमेवसंबोधयन्कृपस्यवचसिअनादरंसूचय

दह्यमानस्तुशोकेनप्रदीप्तेनाग्निनायथा ॥ क्रूरंमनस्ततःकृत्वाताबुभौप्रत्यभाषत ॥ २ ॥ पुरुषेपुरुषेबुद्धिर्यायाभवतिशोभना ॥ तुष्यंतिचपृथक्सर्वेप्रज्ञयातेस्वयास्वया ॥ ३ ॥ सर्वोहिमन्यतेलोकआत्मानंबुद्धिमत्तरं ॥ सर्वस्यात्माबहुमतःसर्वात्मानंप्रशंसति ॥ ४ ॥ सर्वस्यहिस्वकाप्रज्ञासाधुवादेप्रतिष्ठिता ॥ परबुद्धिंचनिंदंतिस्वांप्रशंसंतिचासकृत् ॥ ५ ॥ कारणांतरयोगेनयोगेयेषांसमागतिः ॥ अन्योन्येनचतुष्यंतिबहुमन्यंतिचासकृत् ॥ ६ ॥ तस्यैवतुमनुष्यस्यसासाबुद्धिस्तदातदा ॥ कालयोगेविपर्यासंप्राप्यान्योन्यंविपद्यते ॥ ७ ॥ विचित्रत्वात्तुचित्तानांमनुष्याणांविशेषतः ॥ चित्तवैक्लव्यमासाद्यसासाबुद्धिःप्रजायते ॥ ८ ॥ यथाहिवैद्यःकुशलोज्ञात्वाव्याधिंयथाविधि ॥ भैषज्यंकुरुतेयोगात्प्रशमार्थमितिप्रभो ॥ ९ ॥ एवंकार्यस्ययोगार्थंबुद्धिंकुर्वंतिमानवाः ॥ प्रज्ञयाहिस्वयायुक्तास्तांचनिंदंतिमानवाः ॥ १० ॥ अन्ययायौवनेमर्त्योबुद्ध्याभवतिमोहितः ॥ मध्येन्ययाजरायांतुसोन्यांरोचयतेमतिं ॥ ११ ॥ व्यसनंवामहाघोरंसमृद्धिंचापितादृशीं ॥ अवाप्यपुरुषोभोजकुरुतेबुद्धिवैकृतं ॥ १२ ॥ एकस्मिन्नेवपुरुषेसासाबुद्धिस्तदातदा ॥ भवत्यकृतधर्मत्वात्सातस्यैवनरोचते ॥ १३ ॥ निश्चित्यतुयथाप्रज्ञंयांमतिंसाधुपश्यति ॥ तयाप्रकुरुतेभावंसातस्योद्योगकारिका ॥ १४ ॥ सर्वोहिपुरुषोभोजसाध्वेतदितिनिश्चितः ॥ कर्तुमारभतेप्रीतोमरणादिषुकर्मसु ॥ १५ ॥ सर्वेहिबुद्धिमाज्ञायप्रज्ञांवापिस्वकांनराः ॥ चेष्टंतेविविधांचेष्टांहितमित्येवजानते ॥ १६ ॥ उपजाताव्यसनजायेयमद्यमतिर्मम ॥ युवयोस्तांप्रवक्ष्यामिममशोकविनाशिनीं ॥ १७ ॥ प्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वाकर्मतासुविधायच ॥ वर्णेवर्णेसमाधत्तेत्व्येकैकंगुणभाग्गुणं ॥ १८ ॥ ब्राह्मणेवेदमग्र्यंतुक्षत्रियेतेजउत्तमं ॥ दाक्ष्यंवैश्येचशूद्रेचसर्ववर्णानुकूलतां ॥ १९ ॥ अदांतोब्राह्मणोऽसाधुर्निस्तेजाःक्षत्रियोऽधमः ॥ अदक्षोनिंद्यतेवैश्यःशूद्रश्चप्रतिकूलवान् ॥ २० ॥ सोऽस्मिजातःकुलेश्रेष्ठेब्राह्मणानांसुपूजिते ॥ मंदभाग्यतयास्म्येतंक्षत्रधर्ममनुष्ठितः ॥ २१ ॥ क्षत्रधर्मंविदित्वाहंयदिब्राह्मण्यमाश्रितः ॥ प्रकुर्यांसुमहत्कर्मनमेतत्साधुसंमतं ॥ ॥ २२ ॥ धारयंश्चधनुर्दिव्यंदिव्यान्यस्त्राणिचाहवे ॥ पितरंनिहतंदृष्ट्वाकिंनुवक्ष्यामिसंसदि ॥ २३ ॥

ति ॥ १२ ॥ अकृतधर्मत्वात्अवसरानुरोधात् इदानींममशांतिबुद्धिर्नरोचतेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विदित्वाआश्रित्य यदिब्राह्मण्यंसंश्रितःसन्शमादिरूपंसुमहत्कर्मप्रकुर्यांतत्मेसाधुसंमतंन अवलंबितस्यचक्षत्रधर्मस्यनिर्वाहोवश्यंकर्त्तव्यइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंतास्मिगमिष्यामि पदवींआनृण्यं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृती

सोहमद्ययथाकामंक्षत्रधर्ममुपास्यतं ॥ गंताऽस्मिपदवींराज्ञःपितुश्चापिमहात्मनः ॥ २४ ॥ अद्यस्वप्स्यंतिपांचालाविश्वस्ताजितकाशिनः ॥ विमुक्तयुग्यकवचाहर्षेणचसमन्विताः ॥ २५ ॥ जयंमत्वात्मनश्चैवश्रांताव्यायामकर्शिताः ॥ तेषांनिशिप्रसुप्तानांसुस्थानांशिबिरेस्वके ॥ २६ ॥ अवस्कंदंकरिष्यामिशिबिरस्याद्यदुष्करं ॥ तानवस्कंद्यशिबिरेप्रेतभूतविचेतसः ॥ २७ ॥ सूदयिष्यामिविक्रम्यमघवानिवदानवान् ॥ अद्यतान्सहितान्सर्वान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ॥ २८ ॥ सूदयिष्यामिविक्रम्यकक्षंदीप्तइवानलः ॥ निहत्यचैवपांचालान्शांतिंलब्धाऽस्मिसत्तम ॥ २९ ॥ पांचालेषुभविष्यामिसूदयन्नद्यसंयुगे ॥ पिनाकपाणिःसंक्रुद्धःस्वयंरुद्रःपशुष्विव ॥ ३० ॥ अद्याहंसर्वपांचालान्निहत्यचनिकृष्यच ॥ अर्दयिष्यामिसंहृष्टोरणेपांडुसुतांस्तथा ॥ ३१ ॥ अद्याहंसर्वपांचालैःकृत्वाभूमिंशरीरिणीं ॥ प्रहृत्यैकैकशस्तेषुभविष्याम्यनृणःपितुः ॥ ३२ ॥ दुर्योधनस्यकर्णस्यभीष्मसैंधवयोरपि ॥ गमयिष्यामिपांचालान्पदवीमद्यदुर्गमां ॥ ३३ ॥ अद्यपांचालराजस्यधृष्टद्युम्नस्यवैनिशि ॥ नचिरात्प्रमथिष्यामिपशोरिवशिरोबलात् ॥ ३४ ॥ अद्यपांचालपांडूनांशयितानात्मजान्निशि ॥ खड्गेननिशितेनाजौप्रमथिष्यामिगौतम ॥ ३५ ॥ अद्यपांचालसेनांतांनिहत्यनिशिसौप्तिके ॥ कृतकृत्यःसुखीचैवभविष्यामिमहामते ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिमंत्रणायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ कृपउवाच दिष्ट्यातेप्रतिकर्त्तव्येमतिर्जातेयमच्युत ॥ नत्वांवारयितुंशक्तोवज्रपाणिरपिस्वयं ॥ १ ॥ अनुयास्यावहेत्वांतुप्रभातेसहिताबुभौ ॥ अद्यरात्रौविश्रमस्वविमुक्तकवचध्वजः ॥ २ ॥ अहंत्वामनुयास्यामिकृतवर्माचसात्वतः ॥ परानभिमुखंयांतंरथावास्थायदंशितौ ॥ ३ ॥ आवाभ्यांसहितःशत्रून्श्वोनिहंतासमागमे ॥ विक्रम्यरथिनांश्रेष्ठपांचालान्सपदानुगान् ॥ ४ ॥ शक्तस्त्वमसिविक्रम्यविश्रमस्वनिशामिमां ॥ चिरंतेजाग्रतस्तातस्वपतावन्निशामिमां ॥ ५ ॥ विश्रांतश्चविनिद्रश्चस्वस्थचित्तश्चमानद ॥ समेत्यसमरेशत्रून्वधिष्यसिनसंशयः ॥ ६ ॥ नहित्वांरथिनांश्रेष्ठंप्रगृहीतवरायुधं ॥ जेतुमुत्सहतेशश्वदपिदेवेषुवासवः ॥ ७ ॥ कृपेणसहितंयांतंगुप्तंचकृतवर्मणा ॥ कोद्रौणिंयुधिसंरब्धंयोधयेदपिदेवराट् ॥ ८ ॥ तेवयंनिशिविश्रांताविनिद्राविगतज्वराः ॥ प्रभातायांरजन्यांवैनिहनिष्यामशात्रवान् ॥ ९ ॥

योऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ दिष्ट्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ निहंतानिहनिष्यसि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ चतुर्थआतुरादीनांचतुर्णांमध्येएकोभागःअमर्षः मेममस्वमंअन्हायझटितिनाशयेत् तस्मा

तवत्यस्त्राणिदिव्यानिममचैवनसंशयः॥ सात्वतोपिमहेष्वासोनित्यंयुद्धेषुकोविदः ॥ १० ॥ तेवयंसहितास्तातसर्वान्शत्रून्समागतान्॥ प्रसह्यसमरेहत्वाप्री
तिंप्राप्स्यामपुष्कलां॥ ११ ॥ विश्रमस्वत्वमव्यग्रःस्वपचेमांनिशांसुखं ॥ अहंचकृतवर्माचत्वांप्रयांतंनरोत्तमं ॥ १२॥ अनुयास्यावसहितौधन्विनौपरताप
नौ॥ रथिनंत्वरयायांतंरथमास्थायदंशितौ॥ १३ ॥ सगत्वाशिबिरंतेषांनामविश्राव्यचाहवे॥ ततःकर्त्तासिशत्रूणांयुध्यतांकदनंमहत् ॥ १४ ॥ कृत्वाचकदनं
तेषांप्रभातेविमलेऽहनि॥ विहरस्वयथाशक्रःसूदयित्वामहासुरान्॥ १५ ॥ त्वंहिशक्तोरणेजेतुंपांचालानांवरूथिनीं ॥ दैत्यसेनामिवक्रुद्धःसर्वदानवसूदनः॥
॥ १६॥ मयात्वांसहितंसंख्येगुप्तंचकृतवर्मणा॥ नसहेतविभुःसाक्षाद्वज्रपाणिरपिस्वयं॥ १७॥ नचाहंसमरेतातकृतवर्मानचैवहि ॥ अनिर्जित्यरणेपांडून्नच
यास्यामिकर्हिचित्॥ १८॥ हत्वाचसमरेक्रुद्धान्पांचालान्पांडुभिःसह॥ निवर्त्तिष्यामहेसर्वेहतावास्वर्गगावयं॥ १९॥ सर्वोपायैःसहायास्तेप्रभातेवयमाहवे॥ स
त्यमेतन्महाबाहोप्रब्रवीमितवानघ॥ २० ॥ एवमुक्तस्ततोद्रौणिर्मातुलेनहितंवचः॥ अब्रवीन्मातुलंराजन्क्रोधसंरक्तलोचनः॥ २१ ॥ आतुरस्यकुतोनिद्रानर
स्यामर्षितस्यच॥ अर्थांश्चिंतयतश्चापिकामयानस्यवापुनः॥ तदिदंसमनुप्राप्तंपश्यमेऽद्यचतुष्टयं ॥ २२॥ पश्यभागश्चतुर्थोमेस्वप्नमह्नायनाशयेत्॥ किंनाम
दुःखंलोकेस्मिन्पितुर्वधमनुस्मरन्॥ २३ ॥ हृदयंनिर्दहन्मेऽद्यरात्र्यहानिनशाम्यंति॥ यथाचनिहतःपापैःपितामम विशेषतः॥ २४॥ प्रत्यक्षमपितेसर्वंतन्मेम
र्माणिकृंतति॥ कथंहिमादृशोलोकेमुहूर्त्तमपिजीवति॥ २५॥ द्रोणोहतेतियद्वाचःपांचालानांश्रृणोम्यहं॥ धृष्टद्युम्नमहत्वातुनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ २६ ॥ समेपि
तुर्वधाद्वध्यःपांचालायेचसंगताः॥ विलापोभग्नसक्थस्ययस्तुराज्ञोमयाश्रुतः॥ २७॥ सपुनर्हृदयंकस्यक्रूरस्यापिननिर्दहेत् ॥ कस्यत्वकरुणस्यापिनेत्राभ्या
मश्रुनाव्रजेत् ॥ २८ ॥ नृपतेर्भग्नसक्थस्यश्रुत्वाताद्दग्वचःपुनः॥ यश्चायंमित्रपक्षोमेमयिजीवतिनिर्जितः ॥ २९ ॥ शोकंमेवर्धयत्येषवारिवेगइवार्णवं ॥ ए
काग्रमनसोमेद्यकुतोनिद्राकुतःसुखं॥ ३० ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यांचतानहंपरिरक्षितान्॥ अविषह्यतमान्मन्येमहेंद्रेणापिसत्तम॥ ३१ ॥ नचापिसक्तःसंयंतुंको
पमेतंसमुत्थितं॥ तंनपश्यामिलोकेस्मिन्योमांकोपान्निवर्त्तयेत्॥ ३२ ॥

तृस्वपेत्युक्तंतन्नयुज्यते अनुस्मरन्अनुस्मरतः नशाम्यतिअमर्षइत्यर्थः सार्द्धश्लोकः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ स्वप्तास्वप्स्यामि ॥ ३४ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥७॥ ॥७॥ शुश्रूषुरिति दुर्मेधाःमूढः अनियतेतिछेदः ॥१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥५॥ अनेयः

तथैवनिश्चितावुद्धिरेषासाधुमतामम ॥ वार्त्तिकैःकथ्यमानस्तुमित्राणांमेपराभवः ॥ ३३ ॥ पांडवानांचविजयोत्हृदयंदहतीवमे ॥ अहंतुकदनंकृत्वाशत्रूणाम घसौप्तिके ॥ ततोविश्रमिताचैवस्वप्ताचविगतज्वरः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिमंत्रणायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ - ॥ ७ ॥ कृपउवाच शुश्रूषुरपिदुर्मेधाःपुरुषोऽनियतेंद्रियः ॥ नालंवेदयितुंकृत्स्नौधर्मार्थावितिमेमतिः ॥ १ ॥ तथैवतावन्मेधावीविनयंयोनशिक्षते ॥ नचकिंचनजानातिसोपिधर्मार्थनिश्चयं ॥ २ ॥ चिरंह्यपिजडःशूरःपंडितंपर्युपास्य ह ॥ नसधर्मान्विजानातिदर्वीसूपरसानिव ॥ ३ ॥ मुहूर्त्तमपितंप्राज्ञःपंडितंपर्युपास्यहि ॥ क्षिप्रंधर्मान्विजानातिजिह्वासूपरसानिव ॥ ४ ॥ शुश्रूषुस्त्वेवमेधावीपुरुषोनियतेंद्रियः ॥ जानीयादागमान्सर्वान्ग्राह्यंचनविरोधयेत् ॥ ५ ॥ अनेयस्त्ववमानीयोदुरात्मापापपूरुषः ॥ दिष्टमुत्सृज्यकल्याणंकरोतिबहुपापकं ॥ ६ ॥ नाथवंतंतुसुहृदःप्रतिषेधंतिपातकात् ॥ निवर्त्ततेतुलक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्त्तते ॥ ७ ॥ यथाह्युच्चावचैर्वाक्यैःक्षिप्तचित्तोनियम्यते ॥ तथैवसुहृदाशक्योनशक्यस्त्ववसीदति ॥ ८ ॥ तथैवसुहृदंप्राज्ञंकुर्वाणंकर्मपापकं ॥ प्रज्ञाःसंप्रतिषेधंतियथाशक्तिपुनःपुनः ॥ ९ ॥ सकल्याणेमनःकृत्वानियम्यात्मानमात्मना ॥ कुरुमेवचनंतातयेनपश्चान्नतप्यसे ॥ १० ॥ नवधःपूज्यतेलोकेसुप्तानामिहधर्मतः ॥ तथैवापास्तशस्त्राणांविमुक्तरथवाजिनां ॥ ११ ॥ येचब्रूयुस्तवास्मीतियेचस्युःशरणागताः ॥ विमुक्तमूर्धजायेचयेचापिहतवाहनाः ॥ १२ ॥ अद्यस्वप्स्यंतिपांचालाविमुक्तकवचाविभो ॥ विश्वस्तारजनींसर्वेप्रेताइवविचेतसः ॥ १३ ॥ यस्तेषांतदवस्थानांद्रुह्येतपुरुषोऽनृजुः ॥ व्यक्तंसनरकेमज्जेदगाधेविपुलेऽप्लुवे ॥ १४ ॥ सर्वास्त्रविदुषांलोकेश्रेष्ठस्त्वमसिविश्रुतः ॥ नचतेजातुलोकेस्मिन्सुसूक्ष्ममपिकिल्बिषं ॥ १५ ॥ त्वंपुनःसूर्यसंकाशःश्वोभूतउदितेरवौ ॥ प्रकाशेसर्वभूतानांविजेतायुधिशात्रवान् ॥ १६ ॥ असंभावितरूपंहित्वयिकर्मविगर्हितं ॥ शुक्लेरक्तमिवन्यस्तंभवेदितिमतिर्मम ॥ १७ ॥ अश्वत्थामोवाच एवमेवयथात्थत्वंमातुलेहनसंशयः ॥ तैस्तुपूर्वमयंसेतुःशतधाविदलीकृतः ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षंभूमिपालानांभवतांचापिसन्निधौ ॥ न्यस्तशस्त्रोममपिताधृष्टद्युम्नेनपातितः ॥ १९ ॥ कर्णश्चपतितेचक्रेरथस्यरथिनांवरः ॥ उत्तमेव्यसनेमग्नोहतोगांडीवधन्वना ॥ २० ॥

सन्मार्गेनेतुमशक्यः दिष्टंउपदिष्टं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अप्लुवेइतिछेदः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विदलीकृतःदलितः ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षमिति दुष्टोदौष्ट्येनैवजेतव्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥२२॥ अधर्मेणनाभेरधस्तात्प्रहारेण ॥२३॥२४॥ वार्त्तिकाणांवार्त्ताहराणां ॥२५॥ २६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ एकसार्थप्रयातौस्वःएकसाहित्येनप्रयत्नवंतौस्वः अस्तेर्लटउत्तमस्यद्विवचनं

॥५॥ तथाशांतनवोभीष्मोन्यस्तशस्त्रोनिरायुधः॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यहतोगांडीवधन्वना॥ २१॥ भूरिश्रवामहेष्वासस्तथाप्रायगतोरणे॥ क्रोशतांभूमिपालानांयु
युधानेनपातितः॥ २२॥ दुर्योधनश्चभीमेनसमेत्यगदयारणे॥ पश्यतांभूमिपालानामधर्मेणनिपातितः॥ २३॥ एकाकीबहुभिस्तत्रपरिवार्यमहारथैः॥ अध
र्मेणनरव्याघ्रोभीमसेनेनपातितः॥ २४॥ विलापोभग्नसक्थस्ययोमेराज्ञःपरिश्रुतः॥ वार्त्तिकाणांकथयतांसमेमर्माणिकृंतति॥ २५॥ एवंचाधर्मिकाःपापाः
पांचालाभिन्नसेतवः॥ तानेवंभिन्नमर्यादान्किंभवान्नविगर्हति॥ २६॥ पितृहंतॄनहंहत्वापांचालान्निशिसौप्तिके॥ कामंकीटःपतंगोवाजन्मप्राप्यभवामिवै॥
॥ २७॥ त्वरेचाहमनेनाद्ययदिदंमेचिकीर्षितं॥ तस्यमेत्वरमाणस्यकुतोनिद्राकुतःसुखं॥ २८॥ नसजातःपुमाँल्लोकेकश्चिन्नसभविष्यति॥ योमेव्यावर्त्तयेदे
तांवधेतेषांकृतांमतिं॥ २९॥ संजयउवाच एवमुक्त्वामहाराजद्रोणपुत्रःप्रतापवान्॥ एकांतेयोजयित्वाश्वान्प्रायादभिमुखःपरान्॥ ३०॥ तमब्रूतांम
हात्मानौभोजशारद्वतावुभौ॥ किमर्थंस्यंदनोयुक्तःकिंचकार्यंचिकीर्षितं॥ ३१॥ एकसार्थप्रयातौस्वस्त्वयासहनरर्षभ॥ समदुःखसुखौचापिनावांशंकितुम
र्हसि॥ ३२॥ अश्वत्थामातुसंक्रुद्धःपितुर्वधमनुस्मरन्॥ ताभ्यांतथ्यंतथाचख्यौयदस्यात्मचिकीर्षितं॥ ३३॥ हत्वाशतसहस्राणियोधानांनिशितैःशरैः॥ न्य
स्तशस्त्रोममपिताधृष्टद्युम्नेनपातितः॥ ३४॥ तंतथैवहनिष्यामिन्यस्तधर्माणमद्यवै॥ पुत्रंपांचालराजस्यपापंपापेनकर्मणा॥ ३५॥ कथंचनिहतःपापःपांचा
ल्यःपशुवन्मया॥ शस्त्रेणविजिताँल्लोकान्नाप्नुयादितिमेमतिः॥ ३६॥ क्षिप्रंसन्नद्धकवचौसखड्गावात्तकार्मुकौ॥ मामास्थायप्रतीक्षेतांरथवर्यौपरंतपौ॥ ३७॥
इत्युक्त्वारथमास्थायप्रायादभिमुखःपरान्॥ तमन्वगात्कृपोराजन्कृतवर्माचसात्वतः॥ ३८॥ तेप्रयातान्यरोचंतपरानभिमुखास्त्रयः॥ हूयमानायथायज्ञेस
मिद्धाहव्यवाहनाः॥ ३९॥ ययुश्चशिबिरंतेषांसंप्रसुप्तजनंविभो॥ द्वारदेशंतुसंप्राप्यद्रौणिस्तस्थौमहारथः॥ ४०॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणि
गमनेपंचमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ धृतराष्ट्रउवाच द्वारदेशेततोद्रौणिमवस्थितमवेक्ष्यतौ॥ अकुर्वतांभोजकृपौकिंसंजयवदस्वमे॥ १॥ ॥५॥
संजयउवाच कृतवर्माणमामंत्र्यकृपंचसमहारथः॥ द्रौणिर्मन्युपरीतात्माशिबिरद्वारमागमत्॥ २॥

॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ द्वारदेशेइति॥ १॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ बद्धाःमहासर्पाःअंगदरूपायेनतं अग्निज्वालाव्याप्तमुखंक्रुद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नयनानांसहस्रैरित्यनेनालौकिकत्वंदर्शितम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रथशक्तिचक्रं ॥

तत्रभूतंमहाकायंचंद्रार्कसदृशद्युतिं ॥ सोपश्यद्द्वारमाश्रित्यतिष्ठंतंलोमहर्षणं ॥ ३॥ वसानंचर्मवैयाघ्रंमहारुधिरविस्रवं ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंगंनागयज्ञोपवीतिनं ॥ ४॥ बाहुभिःस्वायतैःपीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ बद्धांगदमहासर्पज्वालामालाकुलाननं ॥ ५॥ दंष्ट्राकरालवदनंव्यादितास्यंभयानकं ॥ नयनानांसहस्रैश्चविचित्रैरभिभूषितं ॥ ६॥ नैवतस्यवपुःशक्यंप्रवक्तुंवेषएवच ॥ सर्वथातुतदालक्ष्यस्फुटेयुरपिपर्वताः ॥ ७॥ तस्यास्यनासिकाभ्यांचश्रवणाभ्यांचसर्वशः ॥ तेभ्यश्चाक्षिसहस्रेभ्यःप्रादुरासन्महार्चिषः ॥ ८॥ तथातेजोमरीचिभ्यःशंखचक्रगदाधराः ॥ प्रादुरासन्हृषीकेशाःशतशोथसहस्रशः ॥ ९॥ तदत्यद्भुतमालोक्यभूतंलोकभयंकरं ॥ द्रौणिरव्यथितोदिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ॥ ॥ १० ॥ द्रौणिमुक्तांश्छरांस्तांस्तुतद्भूतंमहदग्रसत् ॥ उदधेरिववार्योघान्पावकोवडवामुखः ॥ ॥ ११ ॥ अग्रसत्तांस्तथाभूतंद्रौणिनाप्रहितान्शरान् ॥ अश्वत्थामातुसंप्रेक्ष्यशरौघांस्तान्निरर्थकान् ॥ १२ ॥ रथशक्तिंमुमोचासौदीप्तामग्निशिखामिव ॥ सातमाहत्यदीप्ताग्रारथशक्तिरदीर्यत ॥ १३॥ युग्मांतेसूर्यमाहत्यमहोल्केवदिवश्च्युता ॥ अथहेमत्सरुंदिव्यंखड्गमाकाशवर्चसं ॥ १४ ॥ कोशात्समुद्बबर्हाशुबिलाद्दीप्तमिवोरगं ॥ ततःखड्गवरंधीमान्भूतायप्राहिणोत्तदा ॥ १५ ॥ सतदासाद्यभूतंवैबिलंनकुलवद्ययौ ॥ ततःसकुपितोद्रौणिरिंद्रकेतुनिभांगदां ॥ १६॥ ज्वलंतींप्राहिणोत्तस्मैभूतंतामपिचाग्रसत् ॥ ततःसर्वायुधाभावेवीक्षमाणस्ततस्ततः ॥ १७॥ अपश्यत्कृतमाकाशमनाकाशंजनार्दनैः ॥ तदद्भुततमंदृष्ट्वाद्रोणपुत्रोनिरायुधः ॥ १८॥ अब्रवीदतिसंतप्तःकृपवाक्यमनुस्मरन् ॥ ब्रुवतामप्रियंपथ्यंसुहृदांनशृणोतियः ॥ १९॥ सशोचत्यापदंप्राप्ययथाहमतिवर्त्यतौ ॥ शास्त्रदृष्टानविद्वान्यःसमतीत्यजिघांसति ॥ २० ॥ सपथःप्रच्युतोधर्मात्कुपथेप्रतिहन्यते ॥ गोब्राह्मणनृपस्त्रीषुसख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ॥ २१ ॥ हीनप्राणजडांधेषुसुप्तभीतोत्थितेषुच ॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषुनशस्त्राणिचपातयेत् ॥ २२॥ इत्येवंगुरुभिःपूर्वमुपदिष्टंनृणांसदा ॥ सोहमुत्क्रम्यपंथानंशास्त्रदृष्टंसनातनं ॥ २३॥ अमार्गेणैवमारभ्यघोरामापदमागतः ॥ तांचापदंघोरतरांप्रवदंतिमनीषिणः ॥ २४ ॥ यदुद्यम्यमहत्कृत्यंभयादपिनिवर्त्तते ॥ अशक्तश्चैवतत्कर्तुंकर्मशक्तिबलादिह ॥ २५ ॥

॥ १३ ॥ युग्मांतेमिथुनराशेरंतेअतिदीप्तं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनाकाशंनिरवकाशं ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतिवर्त्यअतिक्रम्य तौतयोःकृपकृतवर्मणोर्वाक्यमितिशेषः शास्त्रदृष्टान्अवध्यत्वेनशास्त्रेज्ञातान् समतीत्यशास्त्रमुल्लंघ्य ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ देवान्अत्यगात्देवेभ्योधिकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

॥६॥

नहिदैवाद्गरीयोवैमानुषंकर्मकथ्यते ॥ मानुष्यंकुर्वतःकर्मयदिदैवान्नसिध्यति ॥ २६ ॥ सपथःप्रच्युतोधर्माद्विपदंप्रतिपद्यते ॥ प्रतिज्ञानंह्यविज्ञानंप्रवदंतिम
नीषिणः ॥ २७ ॥ यदारभ्यक्रियांकांचिद्भयादिहनिवर्त्तते ॥ तदिदंदुष्प्रणीतेनभयंमांसमुपस्थितं ॥ २८ ॥ नहिद्रोणसुतःसंख्येनिवर्त्तेतकथंचन ॥ इदंचसुमह
द्भूतंदैवदंडमिवोद्यतं ॥ २९ ॥ नचैतदभिजानामिचिंतयन्नपिसर्वथा ॥ ध्रुवंयेयमधर्मेमेप्रवृत्ताकलुषामतिः ॥ ३० ॥ तस्याःफलमिदंघोरंप्रतिघातायकल्पते ॥
तदिदंदैवविहितंममसंख्येनिवर्त्तनं ॥ ३१ ॥ नान्यत्रदैवादुद्यंतमिहशक्यंकथंचन ॥ सोहमद्यमहादेवंप्रपद्येशरणंविभुं ॥ ३२ ॥ दैवदंडमिमंघोरंसहिमेनाशयि
ष्यति ॥ कपर्दिनंदेवदेवमुमापतिमनामयं ॥ ३३ ॥ कपालमालिनंरुद्रंभगनेत्रहरंहरं ॥ सहिदेवोत्यगाद्देवांस्तपसाविक्रमेणच ॥ तस्माच्छरणमभ्येमिगिरिशं
शूलपाणिनं ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिचिंतायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ संजयउवाच एवंसंचिंतयित्वातुद्रोण
पुत्रोविशांपते ॥ अवतीर्यरथोपस्थाद्देवेशंप्रणतःस्थितः ॥ १ ॥ द्रौणिरुवाच उग्रंस्थाणुंशिवंरुद्रंशर्वमीशानमीश्वरं ॥ गिरिशंवरदंदेवंभवभावनमीश्व
रं ॥ २ ॥ शितिकंठमजंशुक्रंदक्षक्रतुहरंहरं ॥ विश्वरूपंविरूपाक्षंबहुरूपमुमापतिं ॥ ३ ॥ स्मशानवासिनंदृप्तंमहागणपतिंविभुं ॥ खट्वांगधारिणंरुद्रंजटिलंब्रह्मचा
रिणं ॥ ४ ॥ मनसासुविशुद्धेनदुष्करेणाल्पचेतसा ॥ सोहमात्मोपहारेणयक्ष्येत्रिपुरघातिनं ॥ ५ ॥ स्तुतंस्तुत्यंस्तूयमानममोघंकृत्तिवाससं ॥ विलोहितंनीलकं
ठमसह्यंदुर्निवारणं ॥ ६ ॥ शक्रंब्रह्मसृजंब्रह्मब्रह्मचारिणमेवच ॥ व्रतवंतंतपोनिष्ठमनंतंतपतांगतिं ॥ ७ ॥ बहुरूपंगणाध्यक्षंत्र्यक्षंपारिषदप्रियं ॥ धनाध्यक्षंक्षि
तिमुखंगौरीहृदयवल्लभं ॥ ८ ॥ कुमारपितरंपिंगंगोवृषोत्तमवाहनं ॥ तनुवाससमत्युग्रमुमाभूषणतत्परं ॥ ९ ॥ परंपरेभ्यःपरमंपरंयस्मान्नविद्यते ॥ इष्वस्त्रोत्तम
भर्त्तारंदिगंतंदेशरक्षिणं ॥ १० ॥ हिरण्यकवचंदेवंचंद्रमौलिविभूषणं ॥ प्रपद्येशरणंदेवंपरमेणसमाधिना ॥ ११ ॥ इमांचेदापदंघोरांतराम्यद्यसुदुष्करां ॥ सर्व
भूतोपहारेणयक्ष्येहंशुचिनाशुचिं ॥ १२ ॥ इतितस्यव्यवसितंज्ञात्वायोगात्सुकर्मणः ॥ पुरस्तात्कांचनीवेदीप्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३ ॥ तस्यांवेद्यांतदाराजंश्चि
त्रभानुरजायत ॥ सदिशोविदिशःखंचज्वालाभिरिवपूरयन् ॥ १४ ॥ दीप्तास्यनयनाश्चात्रनैकपादशिरोभुजाः ॥ रत्नचित्रांगदधराःसमुद्यतकरास्तथा ॥ १५ ॥ ॥६॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ प्लवमुखाःमंडूकवक्त्राः ॥ १७ ॥ दार्वाघाटःपक्षिविशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

द्वीपशैलप्रतीकाशाःप्रादुरासन्महागणाः ॥ श्ववराहोष्ट्ररूपाश्चहयगोमायुगोमुखाः ॥ १६ ॥ ऋक्षमार्जारवदनाव्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा ॥ काकवक्त्राःप्लवमुखाः
शुकवक्त्रास्तथैवच ॥ १७ ॥ महाजगरवक्त्राश्चहंसवक्त्राःशितप्रभाः ॥ दार्वाघाटमुखाश्चापिचाषवक्त्राश्चभारत ॥ १८ ॥ कूर्मनक्रमुखाश्चैवशिशुमारमुखास्तथा ॥
महामकरवक्त्राश्चतिमिवक्त्रास्तथैवच ॥ १९ ॥ हरिवक्त्राःक्रौंचमुखाःकपोतेभमुखास्तथा ॥ पारावतमुखाश्चैवमद्गुवक्त्रास्तथैवच ॥ २० ॥ पाणिकर्णाःसहस्रा
क्षास्तथैवचमहोदराः ॥ निर्मांसाःकाकवक्त्राश्चश्येनवक्त्राश्चभारत ॥ २१ ॥ तथैवाशिरसोराजन्ऋक्षवक्त्राश्चभारत ॥ प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्चज्वालावर्णास्तथैवच
॥ २२ ॥ ज्वालाकेशाश्चराजेंद्रज्वलद्रोमचतुर्भुजाः ॥ मेषवक्त्रास्तथैवान्येतथाछागमुखान्नृप ॥ २३ ॥ शंखाभाःशंखवक्त्राश्चशंखवर्णास्तथैवच ॥ शंखमाला
परिकराःशंखध्वनिसमस्वनाः ॥ २४ ॥ जटाधराःपंचशिखास्तथामुंडाःकृशोदराः ॥ चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाःशंकुकर्णाःकिरीटिनः ॥ २५ ॥ मौंजीधराश्चराजेंद्रत
थाकुंचितमूर्धजाः ॥ उष्णीषिणोमुकुटिनश्चारुवक्त्राःस्वलंकृताः ॥ २६ ॥ पद्मोत्पलापीडधरास्तथामुकुटधारिणः ॥ माहात्म्येनचसंयुक्ताःशतशोथसहस्रशः ॥ २७ ॥
शतघ्नीवज्रहस्ताश्चतथामुसलपाणयः ॥ भुशुंडीपाशहस्ताश्चदंडहस्ताश्चभारत ॥ २८ ॥ पृष्ठेषुबद्धेषुधयश्चित्रबाणोत्कटास्तथा ॥ सध्वजाःसपताकाश्चसघंटाः
सपरश्वधाः ॥ २९ ॥ महापाशोद्यतकरास्तथालगुडपाणयः ॥ स्थूणाहस्ताःखड्गहस्ताःसर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ॥ ३० ॥ महासर्पांगदधराश्चित्राभरणधारिणः ॥
रजोध्वजाःपंकदिग्धाःसर्वेशुक्लांबरस्रजः ॥ ३१ ॥ नीलांगाःपिंगलांगाश्चमुंडवक्त्रास्तथैवच ॥ भेरीशंखमृदंगांश्चझर्झरानकगोमुखान् ॥ ३२ ॥ अवादयन्पा
रिषदाःप्रहृष्टाःकनकप्रभाः ॥ गायमानास्तथैवान्येनृत्यमानास्तथापरे ॥ ३३ ॥ लंघयंतःप्लवंतश्चवल्गंतश्चमहारथाः ॥ धावंतोजवनामुंडाःपवनोद्धूतमूर्धजाः ॥
॥ ३४ ॥ मत्ताइवमहानागाविनदंतोमुहुर्मुहुः ॥ सुभीमाघोररूपाश्चशूलपट्टिशपाणयः ॥ ३५ ॥ नानाविरागवसनाश्चित्रमाल्यानुलेपनाः ॥ रत्नचित्रांगदधराः
समुद्यतकरास्तथा ॥ ३६ ॥ हंतारोद्विषतांशूराःप्रसह्यासह्यविक्रमाः ॥ पातारोसृग्वसौघानांमांसांत्रकृतभोजनाः ॥ ३७ ॥ चूडालाःकर्णिकाराश्चप्रहृष्टाःपिठ
रोदराः ॥ अतिह्रस्वातिदीर्घाश्चप्रलंबाश्चातिभैरवाः ॥ ३८ ॥ विकटाःकाललंबोष्ठाबृहच्छेफांडपिंडिकाः ॥ महार्हनानाविकटामुंडाश्चजटिलाःपरे ॥ ३९ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ बृहंतःशेफाःमेंढ्रानिअंडाःवृषणाःपिंडिकाःजानुनोरधःपश्चाद्भागश्चयेषांतेबृहच्छेफांडपिंडिकाः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ चतुर्विधात्मकंसोमं अन्नरूपं लतारसरूपं अमृतरूपं चंद्रमंडलरूपंच क्रमादध्यात्माधियज्ञाधिदैवाधिलोकस्थदेवतारूपाइत्यर्थः ॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥ ५०॥ ५१॥
॥५२॥५३॥ ततःसौम्येनसोमदैवत्येनमंत्रेण आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतःसोमवृष्ण्यं भवावाजस्यसंगथइत्यनेनमंत्रेण आत्मानंशरीरंउपहारंहविष्यंउपाहरत्उपसादितवान् मंत्रार्थस्तु हेसोमत्वंआप्यायस्व

सार्केंदुग्रहनक्षत्रांद्यांकुर्युस्तेमहीतले ॥ उत्सहेरंश्चयेहंतुंभूतग्रामंचतुर्विधं ॥४०॥ येचवीतभयानित्यंहरस्यभ्रुकुटीसहाः ॥ कामकारकरानित्यंत्रैलोक्यस्येश्वरेश्व
राः ॥ ४१ ॥ नित्यानंदप्रमुदितावागीशावीतमत्सराः ॥ प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यंयेनयास्यंतिवैस्मयं ॥ ४२ ॥ येषांविस्मयतेनित्यंभगवान्कर्मभिर्हरः ॥ मनोवाक्कर्म
भिर्युक्तैर्नित्यमाराधितश्चयैः ॥ ४३ ॥ मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पातिपुत्रानिवौरसान् ॥ पिबंतोसृग्वसाश्चान्येक्रुद्धाब्रह्मद्विषांसदा ॥ ४४ ॥ चतुर्विधात्मकंसोमंये
पिबंतिचसर्वदा ॥ श्रुतेनब्रह्मचर्येणतपसाचदमेनच ॥ ४५ ॥ येसमाराध्यशूलांकंभवसायुज्यमागताः ॥ यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्याचमहेश्वरः ॥ ४६ ॥ महाभू
तगणैर्भुंक्तेभूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ नानावादित्रहसितक्ष्वेडितोत्कृष्टगर्जितैः ॥ ४७ ॥ संत्रासयंतस्तेविश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ संस्तुवंतोमहादेवंभाःकुर्वाणाः
सुवर्चसः ॥ ४८ ॥ विवर्धयिषवोद्रौणेर्महिमानंमहात्मनः ॥ जिज्ञासमानास्तत्तेजःसौप्तिकंचदिदृक्षवः ॥ ४९ ॥ भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टिशपाणयः ॥ घोररू
पाःसमाजग्मुर्भूतसंघाःसमंततः ॥ ५० ॥ जनयेयुर्भयंयेस्मत्रैलोक्यस्यापिदर्शनात् ॥ तान्प्रेक्ष्यमाणोपिव्यथांनचकारमहाबलः ॥ ५१ ॥ अथद्रौणिर्धनुष्पाणि
र्बद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५२ ॥ धनूंषिसमिधस्तत्रपवित्राणिसिताःशराः ॥ हविरात्मवतश्चात्मातस्मिन्भारतकर्मणि
॥ ५३ ॥ ततःसौम्येनमंत्रेणद्रोणपुत्रःप्रतापवान् ॥ उपहारंमहामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५४ ॥ तंरुद्रंरौद्रकर्माणंरौद्रैःकर्मभिरच्युतं ॥ अभिष्टुत्यमहात्मानमि
त्युवाचकृतांजलिः ॥ ५५ ॥ द्रौणिरुवाच इममात्मानमद्याहंजातमांगिरसेकुले ॥ स्वग्नौजुहोमिभगवन्प्रतिगृह्णीष्वमांबलिं ॥ ५६ ॥ भवद्भक्त्यामहादे
वपरमेणसमाधिना ॥ अस्यामापदिविश्वात्मन्नुपाकुर्मितवाग्रतः ॥ ५७ ॥ त्वयिसर्वाणिभूतानिसर्वभूतेषुचासिवै ॥ गुणानांहिप्रधानानामेकत्वंत्वयितिष्ठति ॥
॥ ५८ ॥ सर्वभूताश्रयविभोहविर्भूतमवस्थितं ॥ प्रतिगृहाणमांदेवयद्यशक्याःपरेमया ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वाद्रौणिरास्थायतांवेदींदीप्तपावकां ॥ संत्यज्यात्मानमारु
त्यकृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥ ६० ॥ तमूर्ध्वबाहुंनिश्चेष्टंदृष्ट्वाहविरुपस्थितं ॥ अब्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवोहसन्निव ॥ ६१ ॥

कथंतेत्वांप्रतिविश्वतःसर्वात्मनावृष्ण्यंट
ष्णेरीश्वरस्याविर्भावस्थानंशरीरंएतुप्रविशतु ततश्चतेनशरीरेणाप्यायितस्त्वंसंगथेसंग्रामेवाजस्यवीर्यस्यदाताभव कर्मणिषष्ठी वाजंभवप्रापय भूयात्माविल्यस्यरूपं ॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥७॥ तथेति ॥ १ ॥ कच्चिन्नोपलक्षितावित्यत्रकच्चिदित्यावर्त्तते ॥२॥३॥पांचालैःपूर्वं

सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसानियमेनच॥ क्षांत्याभक्त्याचधृत्याचबुद्ध्याचवचसातथा॥६२॥ यथावदहमाराद्धःकृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा॥ तस्मादिष्टतमःकृष्णाद न्योममनविद्यते॥६३॥कुर्वतातात्संमानंत्वांचजिज्ञासतामया॥पांचालाःसहसागुप्तामायाश्चबहुशःकृताः॥६४॥कृतस्तस्यैवसंमानःपांचालान्रक्षतामया॥ अभिभूतास्तुकालेननैषामद्यास्तिजीवितं॥६५॥ एवमुक्त्वामहात्मानंभगवानात्मनस्तनुं॥ आविवेशददौचास्मैविमलंखङ्गमुत्तमं॥६६॥ अथाविष्टोभगव ताभूयोजज्वालतेजसा॥ वेगवांश्चाभवद्युद्धेदेवसृष्टेनतेजसा॥ ६७॥ तमदृश्यानिभूतानिरक्षांसिचसमाद्रवन्॥ अभितःशत्रुशिबिरंयांतंसाक्षादिवेश्वरं॥ ॥६८॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिद्रौणिकृतशिवार्चनेसप्तमोऽध्यायः॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच तथाप्रयातेशिबिरंद्रोणपुत्रे महारथे॥ कच्चित्कृपश्चभोजश्चभयार्त्तौनव्यवर्त्ततां॥ १॥ कच्चिन्नवारितौक्षुद्रैरक्षिभिर्नोपलक्षितौ॥ असह्यमितिमन्वानौनंनिवृत्तौमहारथौ॥ २॥ कच्चिदु न्मथ्यशिबिरंहत्वासोमकपांडवान्॥ दुर्योधनस्यपदवींगतौपरमिकांरणे॥ ३॥ पांचालैर्निहतौवीरौकच्चित्तुस्वपतांक्षितौ॥ कच्चित्ताभ्यांकृतंकर्मतन्ममाच क्ष्वसंजय॥४॥ संजयउवाच तस्मिन्प्रयातेशिबिरंद्रोणपुत्रेमहात्मनि॥ कृपश्चकृतवर्माचशिबिरद्वार्यतिष्ठतां॥५॥ अश्वत्थामातुतौदृष्ट्वायत्नवंतौमहार थौ॥ प्रहृष्टःशनकैराजन्निदंवचनमब्रवीत्॥६॥ यत्तौभवंतौपर्याप्तौसर्वक्षत्रस्यनाशने॥ किंपुनर्योधशेषस्यप्रसुप्तस्यविशेषतः॥ ७॥ अहंप्रवेक्ष्येशिबिरंच रिष्यामिचकालवत्॥ यथानकश्चिदपिवांजीवन्मुच्येतमानवः॥ ८॥ तथाभवद्भ्यांकार्यस्यादितिमेनिश्चितामतिः॥ इत्युक्त्वाप्राविशद्द्रौणिःपार्थानांशिबिरं महत्॥ ९॥ अद्वारेणाभ्यवस्कंद्यविहायभयमात्मनः॥ सप्रविश्यमहाबाहुरुद्देशज्ञश्चतस्यह॥ १०॥ धृष्टद्युम्नस्यनिलयंशनकैरभ्युपागमत्॥ तेतुकृत्वामहत्कर्म श्रांताश्चबलवद्रणे॥ ११॥ प्रसुप्ताश्चैवविध्वस्ताःसमेत्यपरिधाविताः॥ अथप्रविश्यतद्वेश्मधृष्टद्युम्नस्यभारत॥ १२॥ पांचाल्यंशयनेद्रौणिरपश्यत्सुप्तमंतिका त्॥ क्षौमावदातेमहतिस्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते॥ १३॥ माल्यप्रवरसंयुक्तेधूपैश्चूर्णैश्चवासिते॥ तंशयानंमहात्मानंविस्रब्धमकुतोभयं॥ १४॥ प्राबोधयतपादेनश यनस्थंमहीपते॥ संबुध्यचरणस्पर्शादुत्थायरणदुर्मदः॥ १५॥ अभ्यजानदमेयात्माद्रोणपुत्रंमहारथं॥ तमुत्पतंतंशयनादश्वत्थामामहाबलः॥ १६॥

निहतौसंतौस्वपतांकच्चित्कोपात्स्वपतांपांचालानांकर्मवधाख्यंताभ्यांकच्चित्कृतमितिसंबंधः॥४॥५॥६॥७॥वांयुवांप्राप्येतिशेषः॥८॥९॥ उद्देशज्ञःधृष्टद्युम्नस्थलज्ञः॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पादाष्ठीलैःपादग्रंथिभिः पार्ष्णिघातैरित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

केशेष्वालभ्यपाणिभ्यांनिष्पिपेषमहीतले ॥ सबलंतेननिष्पिष्टःसाध्वसेनचभारत ॥ १७ ॥ निद्रयाचैवपांचाल्योनाशकच्चेष्टितुंतदा ॥ तमाक्रम्यपदाराजन्कं
ठेचोरसिचोभयोः ॥ १८ ॥ नदंतंविस्फुरंतंचपशुमारममारयत् ॥ तुदन्नखैस्तुसद्रौणिंनातिव्यक्तमुदाहरत् ॥ १९ ॥ आचार्यपुत्रशस्त्रेणजहिमांमाचिरंकृथाः ॥ त्व
त्कृतेसुकृतान्लोकान्गच्छेयंद्विपदांवर ॥ २० ॥ एवमुक्त्वातुवचनंविरराममपरंतपः ॥ सुतःपांचालराजस्यआक्रांतोबलिनाभृशं ॥ २१ ॥ तस्याव्यक्तांतुतांवाचंसंश्रु
त्यद्रौणिरब्रवीत् ॥ आचार्यघातिनांलोकानसंतिकुलपांसन ॥ २२ ॥ तस्माच्छस्त्रेणनिधनंनत्वमर्हसिदुर्मते ॥ एवंब्रुवाणस्तंवीरंसिंहोमत्तमिवद्विपं ॥ २३ ॥ मर्मस्व
भ्यवधीत्क्रुद्धःपादाष्ठीलैःसुदारुणैः ॥ तस्यवीरस्यशब्देनमार्यमाणस्यवेश्मनि ॥ २४ ॥ अबुध्यंतमहाराजस्त्रियोयेचास्यरक्षिणः ॥ तेदृष्ट्वाधर्षयंतंतमतिमानुष
विक्रमं ॥ २५ ॥ भूतमेवाध्यवस्यंतोनस्मप्रव्याहरन्भयात् ॥ तंतुतेनाभ्युपायेनगमयित्वायमक्षयं ॥ २६ ॥ अध्यतिष्ठततेजस्वीरथंप्राप्यसुदर्शनं ॥ सतस्यभव
नाद्राजन्निष्क्रम्यानादयन्दिशः ॥ २७ ॥ रथेनशिबिरंप्रायाज्जिघांसुर्द्विषतोबली ॥ अपक्रांतेततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रेमहारथे ॥ २८ ॥ सहितैरक्षिभिःसर्वैःप्राणेदुर्यो
षितस्तदा ॥ राजानंनिहतंदृष्ट्वाभृशंशोकपरायणाः ॥ २९ ॥ व्याक्रोशन्क्षत्रियाःसर्वेधृष्टद्युम्नस्यभारत ॥ तासांतुतेनशब्देनसमीपेक्षत्रियर्षभाः ॥ ३० ॥ क्षिप्रंच
समनह्यंतकिमेतदितिचाब्रुवन् ॥ स्त्रियस्तुराजन्वित्रस्ताभारद्वाजंनिरीक्ष्यताः ॥ ३१ ॥ अब्रुवन्दीनकंठेनक्षिप्रमाद्रवतेतिवै ॥ राक्षसोवामनुष्योवानैनंजानी
महेवयं ॥ ३२ ॥ हत्वापांचालराजानंरथमारुह्यतिष्ठति ॥ ततस्तेयोधमुख्याश्वसहसापर्यवारयन् ॥ ३३ ॥ सतानापततःसर्वान्रुद्रास्त्रेणव्यपोथयत् ॥ धृष्टद्युम्नं
चहत्वासतांश्चैवास्यपदानुगान् ॥ ३४ ॥ अपश्यच्छयनेसुप्तमुत्तमौजसमंतिके ॥ तमप्याक्रम्यपादेनकंठेचोरसितेजसा ॥ ३५ ॥ तथैवमारयामासविनर्दंतम
रिंदमं ॥ युधामन्युश्चसंप्राप्तोमत्वातंरक्षसाहतं ॥ ३६ ॥ गदामुद्यम्यवेगेनहृदिद्रौणिमताडयत् ॥ तमभिद्रुत्यजग्राहक्षितौचैनमपातयत् ॥ ३७ ॥ विस्फुरंतंचप
शुवत्तथैवैनममारयत् ॥ तथासवीरोहत्वातंततोन्यान्समुपाद्रवत् ॥ ३८ ॥ संसुप्तानेवराजेंद्रतत्रतत्रमहारथान् ॥ स्फुरतोवेपमानांश्चशमितेवपशून्मखे ॥ ३९ ॥
ततोनिस्त्रिंशमादायजघानान्यान्पृथक्पृथक् ॥ भागशोविचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ४० ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तैश्छिन्नगात्रैःविस्फुरद्भिःतेषांशरीराडुच्छलद्भीरक्तबिंदुभिरित्यर्थः असेःशोणितार्द्रस्यउद्यमनात्मुष्टिद्वारालोहितधाराबाहुमूलमायातियत्रासिःक्षिप्यतेततोपिस्थानात्रक्तबिंदवउच्छलंतितै

तथैवगुल्मेसंप्रेक्ष्यशयानान्मध्यगौल्मिकान्॥ श्रांतान्व्यस्तायुधान्सर्वान्क्षणेनैवव्यपोथयत्॥ ४१ ॥ योधानश्वान्द्विपांश्चैवप्राच्छिनत्सवरासिना॥ रुधिरो
क्षितसर्वांगःकालसृष्टइवांतकः॥ ४२ ॥ विस्फुरद्भिश्चतैर्द्रौणिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेनच॥ आक्षेपणेनचैवासेस्त्रिधारक्तोक्षितोभवत्॥ ४३ ॥ तस्यलोहितरक्तस्यदी
प्तखड्गस्ययुध्यतः॥ अमानुषइवाकारोबभौपरमभीषणः ॥ ४४ ॥ येत्वजाग्रंतकौरव्यतेपिशब्देनमोहिताः॥ निरीक्ष्यमाणाअन्योन्यंदृष्ट्वादृष्ट्वाप्रविव्यथुः॥
॥ ४५॥ तद्रूपंतस्यतेदृष्ट्वाक्षत्रियाःशत्रुकर्षिणः॥ राक्षसंमन्यमानास्तंनयनानिन्यमीलयन्॥ ४६ ॥ सघोररूपोव्यचरत्कालवच्छिबिरेततः॥ अपश्यद्द्रौपदी
पुत्रानवशिष्टांश्चसोमकान्॥ ४७॥ तेनशब्देनवित्रस्ताधनुर्हस्तामहारथाः॥ धृष्टद्युम्नंहतंश्रुत्वाद्रौपदेयाविशांपते॥ ४८॥ अवाकिरन्शरव्रातैर्भारद्वाजमभी
तवत्॥ ततस्तेननिनादेनसंप्रबुद्धाःप्रभद्रकाः॥ ४९ ॥ शिलीमुखैःशिखंडीचद्रोणपुत्रंसमार्दयन्॥ भारद्वाजःसतान्दृष्ट्वाशरवर्षाणिवर्षतः॥ ५०॥ ननादब
लवन्नादंजिघांसुस्तान्महारथान्॥ ततःपरमसंक्रुद्धःपितुर्वधमनुस्मरन्॥ ५१ ॥ अवरुह्यरथोपस्थात्त्वरमाणोभिदुद्रुवे॥ सहस्रचंद्रविमलंगृहीत्वाचर्मसंयुगे
॥ ५२ ॥ खड्गंचविमलंदिव्यंजातरूपपरिष्कृतं॥ द्रौपदेयानभिद्रुत्यखड्गेनव्यधमद्बली॥ ५३ ॥ ततःसनरशार्दूलःप्रतिविंध्यंमहाहवे॥ कुक्षिदेशेवधीद्राजन्सह
तोन्यपतद्भुवि॥ ५४॥ प्रासेनविध्वाद्रौणिंतुसुतसोमःप्रतापवान्॥ पुनश्चासिंसमुद्यम्यद्रोणपुत्रमुपाद्रवत्॥ ५५ ॥ सुतसोमस्यसासिंतंबाहुंछित्वानरर्षभ॥
पुनरप्याहनत्पार्श्वेसभिन्नहृदयोपतत्॥ ५६ ॥ नाकुलिस्तुशतानीकोरथचक्रेणवीर्यवान्॥ दोर्भ्यामुत्क्षिप्यवेगेनवक्षस्येनमताडयत्॥ ५७॥ अताडयच्छ
तानीकंमुक्तचक्रंद्विजस्तुसः॥ सविह्वलोययौभूमिंततोस्यापाहरच्छिरः॥ ५८ ॥ श्रुतकर्मातुपरिघंगृहीत्वासमताडयत्॥ अभिद्रुत्यययौद्रौणिंसव्येसफलकेभृ
शं॥ ५९ ॥ सतुतंश्रुतकर्माणमास्येजघ्नेवरासिना॥ सहतोन्यपतद्भूमौविमूढोविकृताननः॥ ६०॥ तेनशब्देनवीरस्तुश्रुतकीर्त्तिर्महारथः॥ अश्वत्थामानमासा
द्यशरवर्षैरवाकिरत्॥ ६१ ॥ तस्यापिशरवर्षाणिचर्मणाप्रतिवार्यसः॥ सकुंडलंशिरःकायात्भ्राजमानमुपाहरत्॥ ६२ ॥

त्रिभिःप्रकारैरेवरक्तोक्षितोनतुस्वदेहस्यान्येनप्रहारादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ फलकेऽताड
यदित्यन्वयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ पांडुसृंजयान् पांडवसंबधिनःसृंजयान् पांडोर्गोत्रापत्यानिस्नं

ततोभीष्मनिहंतारंसहसर्वैःप्रभद्रकैः ॥ आहनत्सर्वतोवीरंनानाप्रहरणैर्बली ॥ ६३ ॥ शिलीमुखेनचान्येनभ्रुवोर्मध्येसमार्पयत् ॥ सतुक्रोधसमाविष्टोद्रोणपुत्रो
॥९॥ महाबलः ॥ ६४ ॥ शिखंडिनंसमासाद्यद्विधाचिच्छेदसोसिना ॥ शिखंडिनंततोहत्वाक्रोधाविष्टःपरंतपः ॥ ६५ ॥ प्रभद्रकगणान्सर्वानभिदुद्राववेगवान् ॥ यच्च
शिष्टंविराटस्यबलंतुभृशमाद्रवत् ॥ ६६ ॥ द्रुपदस्यचपुत्राणांपौत्राणांसुहृदामपि ॥ चकारकदनंघोरंदृष्ट्वादृष्ट्वामहाबलः ॥ ६७ ॥ अन्यानन्यांश्चपुरुषानभिसृ
त्याभिसृत्यच ॥ न्यकृंतदसिनाद्रौणिरसिमार्गविशारदः ॥ ६८ ॥ कालींरक्तास्यनयनांरक्तमाल्यानुलेपनां ॥ रक्तांबरधरामेकांपाशहस्तांकुटुंबिनीं ॥ ६९ ॥ ददृ
शुःकालरात्रिंतेगायमानामवस्थितां ॥ नराश्वकुंजरान्पाशैर्बध्वाघोरैःप्रतस्थुषीं ॥ ७० ॥ वहंतींविविधान्प्रेतान्पाशबद्धान्विमूर्धजान् ॥ तथैवचसदाराजन्न्य
स्तशस्त्रान्महारथान् ॥ ७१ ॥ स्वप्नेसुप्तान्नयंतींतांरात्रिष्वन्यासुमारिष ॥ ददृशुर्योधमुख्यास्तेघ्नंतंद्रौणिंचसर्वदा ॥ ७२ ॥ यतःप्रभृतिसंग्रामःकुरुपांडवसेनयोः ॥
ततःप्रभृतितांकन्यामपश्यन्द्रौणिमेवच ॥ ७३ ॥ तांस्तुदैवहतान्पूर्वंपश्चाद्द्रौणिर्व्यपातयत् ॥ त्रासयन्सर्वभूतानिविनदन्भैरवान्रवान् ॥ ७४ ॥ तदनुस्मृत्यते
वीरादर्शनंपूर्वकालिकं ॥ इदंतदित्यमन्यंतदैवेनोपनिपीडिताः ॥ ७५ ॥ ततस्तेननिनादेनप्रत्यबुद्ध्यंतधन्विनः ॥ शिबिरेपांडवेयानांशतशोथसहस्रशः ॥ ७६ ॥
सोच्छिनत्कस्यचित्पादौजघनंचैवकस्यचित् ॥ कांश्चिद्बिभेदपार्श्वेषुकालसृष्टइवांतकः ॥ ७७ ॥ अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्चनदद्भिश्चभृशोत्कटैः ॥ गजाश्वमथितैश्चा
न्यैर्महीकीर्णाभवत्प्रभो ॥ ७८ ॥ क्रोशतांकिमिदंकोयंकःशब्दःकिंनुकिंकृतं ॥ एवंतेषांतथाद्रौणिरंतकःसमपद्यत ॥ ७९ ॥ अपेतशस्त्रसन्नाहान्सन्नद्धान्पांडुसृंज
यान् ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकायद्रौणिःप्रहरतांवरः ॥ ८० ॥ ततस्तच्छस्त्रवित्रस्ताउत्पतंतोभयातुराः ॥ निद्रांधानष्टसंज्ञाश्चतत्रतत्रनिलिल्यिरे ॥ ८१ ॥ ऊरुस्तंभगृही
ताश्चकश्मलाभिहतौजसः ॥ विनदंतोभृशंत्रस्ताःसमासीदन्परस्परं ॥ ८२ ॥ ततोरथंपुनर्द्रौणिरास्थितोभीमनिःस्वनं ॥ धनुष्पाणिःशरैरन्यान्प्रेषयद्वैयमक्षयं ॥
॥ ८३ ॥ पुनरुत्पततश्चापिदूरादपिनरोत्तमान् ॥ शूरान्संपततश्चान्यान्कालरात्र्यैन्यवेदयत् ॥ ८४ ॥ तथैवस्यंदनाग्रेणप्रमथन्सविधावति ॥ शरवर्षैश्चविविधै
रवर्षच्छात्रवांस्ततः ॥ ८५ ॥ पुनश्चसुविचित्रेणशतचंद्रेणचर्मणा ॥ तेनचाकाशवर्णेनतथाचरतसोसिना ॥ ८६ ॥९॥

जयाश्वतान्वा ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ अभंजन्गात्राण्यनमयन् अम्रद्नन्परस्परंमर्दितवंतः ॥ ९९ ॥ अपिषन्अपिंषन् ॥ १०० ॥ १ ॥ कांदिशी

तथासशिबिरंतेषांद्रौणिराहवदुर्मदः ॥ व्यक्षोभयतराजेंद्रमहान्हदमिवद्विपः ॥ ८७ ॥ उत्पेतुस्तेनशब्देनयोधाराजन्विचेतसः ॥ निद्रार्त्ताश्चभयार्त्ताश्चव्यधावंत ततस्ततः ॥ ८८ ॥ विस्वरंचुक्रुशुश्चान्येबह्वबद्धंतथावदन् ॥ नचस्मप्रत्यपद्यंतशस्त्राणिवसनानिच ॥ ८९ ॥ विमुक्तकेशाश्चाप्यन्येनाभ्यजानन्परस्परं ॥ उत्पतं तोऽपतन्श्रांताःकेचित्तत्राभ्रमंस्तदा ॥ ९० ॥ पुरीषमसृजन्केचित्केचिन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः ॥ बंधनानिचराजेंद्रसंछिद्यतुरगाद्विपाः ॥ ९१ ॥ समंपर्यपतंश्चान्येकुर्वंतोमह दाकुलं ॥ तत्रकेचिन्नराभीताव्यलीयंतमहीतले ॥ ९२ ॥ तथैवतान्निपतितानपिंषन्गजवाजिनः ॥ तस्मिंस्तथावर्त्तमानेरक्षांसिपुरुषर्षभ ॥ ९३ ॥ हृष्टानिव्य नदन्नुच्चैर्मुदाभरतसत्तम ॥ सशब्दःपूरितोराजन्भूतसंघैर्मुदायुतैः ॥ ९४ ॥ अपूरयद्दिशःसर्वादिवंचातिमहान्स्वनः ॥ तेषामार्त्तरवंश्रुत्वावित्रस्तागजवाजिनः ॥ ९५ ॥ मुक्ताःपर्यपतन्राजन्मृद्नंतःशिबिरेजनं ॥ तैस्तत्रपरिधावद्भिश्चरणोदीरितंरजः ॥ ९६ ॥ अकरोच्छिबिरेतेषांरजन्यांद्विगुणंतमः ॥ तस्मिंस्तमसिसंजाते प्रमूढाःसर्वतोजनाः ॥ ९७ ॥ नाजानन्पितरःपुत्रान्भ्रातॄन्भ्रातरएवच ॥ गजोगजानतिक्रम्यनिर्मनुष्याहयाहयान् ॥ ९८ अताडयंस्तथाऽभंजंस्तथाऽमृद्नंश्च भारत ॥ तेभग्नाःप्रपतंतिस्मनिघ्नंतश्चपरस्परं ॥ ९९ ॥ न्यपातयंस्तथाचान्यान्पातयित्वातदाऽपिषन् ॥ विचेतसःसनिद्राश्चतमसाचावृतानराः ॥ १०० ॥ जघ्नुः स्वानेवतत्राथकालेनैवप्रचोदिताः ॥ त्यक्त्वाद्वाराणिचद्वास्थास्तथागुल्मानिगौल्मिकाः ॥ १ ॥ प्राद्रवंतयथाशक्तिकांदिशीकाविचेतसः ॥ विप्रनष्टाश्चतेन्योन्यं नाजानंतस्तथाविभो ॥ २ ॥ क्रोशंतस्तातपुत्रेतिदैवोपहतचेतसः ॥ पलायतांदिशस्तेषांस्वानप्युत्सृज्यबांधवान् ॥ ३ ॥ गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रंदंततत तोजनाः ॥ हाहाकारंचकुर्वाणाःपृथिव्यांशेरतेपरे ॥ ४ ॥ तान्बुध्वारणमध्येसौद्रोणपुत्रोन्यवारयत् ॥ तत्रापरेवध्यमानामुहुर्मुहुरचेतसः ॥ ५ ॥ शिबिरंनिष्पतंतिस्मक्षत्रि याभयपीडिताः ॥ तांस्तुनिष्पतितांस्त्रस्तान्शिबिराज्जीवितैषिणः ॥ ६ ॥ कृतवर्माकृपश्चैवद्वारदेशेनिजघ्नतुः ॥ विस्रस्तयंत्रकवचान्मुक्तकेशान्कृतांजलीन् ॥ ७ ॥ वेपमानान्क्षितौभीतान्नैवकांश्चिदमुच्यतां ॥ नामुच्यततयोःकश्चिन्निष्क्रांतःशिबिराद्बहिः ॥ ८ ॥ कृपश्चैवमहाराजहार्दिक्यश्चैवदुर्मतिः ॥ भूयश्चैवचिकीर्षंतौद्रो णपुत्रस्यतौप्रियं ॥ ९ ॥ त्रिषुदेशेषुददतुःशिबिरस्यहुताशनं ॥ ततःप्रकाशेशिबिरेखड्गेनपितृनंदनः ॥ ११० ॥

काःभयद्रुताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अश्वत्थामामहाराजव्यचरत्कृतहस्तवत्॥ कांश्चिदापततोवीरानपरांश्चैवधावतः॥११॥ व्ययोजयतखड्गेनप्राणैर्द्विजवरोत्तमः॥ कांश्चिद्योधान्सखड्गेनमध्येसं
छिद्यवीर्यवान्॥१२॥ अपातयद्द्रोणपुत्रःसंरब्धस्तिलकांडवत्॥ निनदद्भिर्भृशायस्तैर्नराश्वद्विरदोत्तमैः॥१३॥ पतितैरभवत्कीर्णामेदिनीभरतर्षभ ॥ मानुषा
णांसहस्रेषुहतेषुपतितेषुच॥१४॥ उदतिष्ठन्कबंधानिबहून्युत्थायचापतन्॥ सायुधान्सांगदान्बाहून्विचकर्त्तशिरांसिच ॥ १५ ॥ हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पा
दांश्वभारत ॥ पृष्ठछिन्नान्पार्श्वछिन्नान्शिरश्छिन्नांस्तथापरान्॥ १६ ॥ समहात्माकरोद्द्रौणिःकांश्चिच्चापिपराङ्मुखान्॥ मध्यदेशेनरानन्यान्चिच्छेदा
न्यांश्वकर्णतः॥१७॥ अंसदेशेनिहत्यान्यान्कायेप्रावेशयच्छिरः॥ एवंविचरतस्तस्यनिघ्नतःसुबहून्नरान्॥१८॥ तमसारजनीघोराबभौदारुणदर्शना॥ किं
चित्प्राणैश्वपुरुषैर्हतैश्चान्यैःसहस्रशः॥१९॥ बहुनाचगजाश्वेनभूरभूद्भीमदर्शना॥ यक्षरक्षःसमाकीर्णेरथाश्वद्विपदारुणे ॥ १२० ॥ क्रुद्धेनद्रोणपुत्रेणसंछ
न्नाःप्रापतन्भुवि॥ भ्रातॄनन्येपितॄनन्येपुत्रानन्येविचुक्रुशुः॥ २१ ॥ केचिदूचुर्नतत्क्रुद्धैर्धार्त्तराष्ट्रैःकृतंरणे॥ यत्कृतंनःप्रसुप्तानांरक्षोभिःक्रूरकर्मभिः॥ २२॥ अ
सान्निध्याद्धिपार्थानामिदंवःकदनंकृतं॥ नचासुरैर्नगंधर्वैर्नयक्षैर्नचराक्षसैः॥ २३॥ शक्योविजेतुंकौंतेयोगोप्तायस्यजनार्दनः ॥ ब्रह्मण्यःसत्यवाग्दांतःसर्व
भूतानुकंपकः॥ २४॥ नचसुप्तंप्रमत्तंवान्यस्तशस्त्रंकृतांजलिं॥ धावंतंमुक्तकेशंवाहंतिपार्थोधनंजयः॥ २५॥ तदिदंनःकृतंघोरंरक्षोभिःक्रूरकर्मभिः॥ इतिला
लप्यमानाःस्मशेरतेबहवोजनाः॥ २६॥ स्तनतांचमनुष्याणामपरेषांचकूजतां॥ ततोमुहूर्त्तात्प्राशाम्यत्सशब्दस्तुमुलोमहान्॥ २७॥ शोणितव्यतिषिक्तायां
वसुधायांचभूमिप॥ तद्रजस्तुमुलंघोरंक्षणेनांतरधीयत॥ २८॥ सचेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान्सहस्रशः॥ न्यपातयन्नरान्क्रुद्धःपशून्पशुपतिर्यथा ॥ २९॥
अन्योन्यंसंपरिष्वज्यशयानान्द्रवतोपरान्॥ संलीनान्युध्यमानांश्वसर्वान्द्रौणिरपोथयत्॥१३०॥ दह्यमानाहुताशेनवध्यमानाश्वतेनते॥ परस्परंतदायोधान
नयद्यमसादनं॥ ३१ ॥ तस्यारजन्यास्त्वर्द्धेनपांडवानांमहद्बलं॥ गमयामासराजेंद्रद्रौणिर्यमनिवेशनं ॥ ३२ ॥ निशाचराणांसत्वानांरात्रिःसाहर्षवर्द्धिनी ॥
आसीन्नरगजाश्वानांरौद्रीक्षयकरीभृशं॥ ३३॥ तत्रादृश्यंतरक्षांसिपिशाचाश्वपृथग्विधाः ॥ खादंतोनरमांसानिपिबंतःशोणितानिच ॥ ३४॥ करालाःपिं
गलाश्चैवशैलदंतारजस्वलाः॥ जटिलादीर्घशंखाश्वपंचपादामहोदराः॥ १३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भृशाशिताः भृशंसंतर्पिताः दंत्यपाठेअसगतिदीप्त्यादानेष्वित्यस्यवारूपं भृशंउद्दीपिताइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विकुक्षिकाः विपुलकुक्षयः ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पश्चादंगुलयोरूक्षाविरूपाभैरवस्वनाः ॥ घंटाजालावसक्ताश्चनीलकंठाविभीषणाः ॥ ३६ ॥ सपुत्रदाराःसुक्रूराःसुदुर्दर्शाःसुनिर्घृणाः ॥ विविधानिचरूपाणित
त्राद्दश्यंतरक्षसां ॥ ३७ ॥ पीत्वाचशोणितंहृष्टाप्रानृत्यन्गणशोपरे ॥ इदंपरमिदंमेध्यमिदंस्वाद्विितिचाब्रुवन् ॥ ३८ ॥ मेदोमज्जास्थिरक्तानांवसानांचभृशाशि
ताः ॥ परमांसानिखादंतःक्रव्यादामांसजीविनः ॥ ३९ ॥ वसाश्चैवापरेपीत्वापर्यधावन्विकुक्षिकाः ॥ नानावक्त्रास्तथारौद्राःक्रव्यादाःपिशिताशनाः ॥ १४० ॥
अयुतानिचतत्रासन्प्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ रक्षसांघोररूपाणांमहतांक्रूरकर्मणां ॥ ४१ ॥ मुदितानांवितृप्तानांतस्मिन्महतिवैशसे ॥ समेतानिबहून्यासन्भूतानि
चजनाधिप ॥ ४२ ॥ प्रत्यूषकालेशिबिरात्प्रतिगंतुमियेषसः ॥ नृशोणितावसिक्तस्यद्रौणेरासीदसित्सरुः ॥ ४३ ॥ पाणिनासहसंश्लिष्टएकीभूतइवप्रभो ॥ दुर्ग
मांपदवींगत्वाविरराजजनक्षये ॥ ४४ ॥ युगांतेसर्वभूतानिभस्मकृत्वेवपावकः ॥ यथाप्रतिज्ञंतत्कर्मकृत्वाद्रौणायनिःप्रभो ॥ ४५ ॥ दुर्गमांपदवींगच्छन्पितु
रासीद्गतज्वरः ॥ यथैवसंसुप्तजनेशिबिरेप्राविशन्निशि ॥ ४६ ॥ तथैवहत्वानिःशब्देनिश्चक्रामनरर्षभः ॥ निष्क्रम्यशिबिरात्तस्मात्ताभ्यांसंगम्यवीर्यवान् ॥
॥ ४७ ॥ आचख्यौकर्मतत्सर्वंहृष्टःसंहर्षयन्विभो ॥ तावथाचख्यतुस्तस्मैप्रियंप्रियकरौतदा ॥ ४८ ॥ पांचालान्सृंजयांश्चैवविनिकृत्तान्सहस्रशः ॥ प्रीत्याचोच्चैरु
दक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ॥ ४९ ॥ एवंविधाहिसारात्रिःसोमकानांजनक्षये ॥ प्रसुप्तानांप्रमत्तानामासीत्सुभृशदारुणा ॥ १५० ॥ असंशयंहिकालस्यप
र्यायोदुरतिक्रमः ॥ तादृशानिहतायत्रकृत्वास्माकंजनक्षयं ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रउवाच प्रागेवसुमहत्कर्मद्रौणिरेतन्महारथः ॥ नाकरोदीदृशंकस्मान्मत्पुत्र
विजयेधृतः ॥ ५२ ॥ अथकस्माद्धतेक्षुद्रेकर्मेदंकृतवानसौ ॥ द्रोणपुत्रोमहात्मासतन्मेशंसितुमर्हसि ॥ ५३ ॥ संजयउवाच तेषांनूनंभयान्नासौकृतवान्कु
रुनंदन ॥ असान्निध्याद्धिपार्थानांकेशवस्यचधीमतः ॥ ५४ ॥ सात्यकेश्चापिकर्मेदंद्रोणपुत्रेणसाधितं ॥ कोहितेषांसमक्षंतान्हन्यादपिमरुत्पतिः ॥ ५५ ॥ एत
दीदृशकंवृत्तंराजन्सुप्तजनेविभो ॥ ततोजनक्षयंकृत्वापांडवानांमहात्ययं ॥ ५६ ॥ दिष्ट्यादिष्ट्यैवचान्योन्यंसमेत्योचुर्महारथाः ॥ पर्यष्वजत्ततोद्रौणिस्ताभ्यांसं
प्रतिनंदितः ॥ ५७ ॥ इदंहर्षात्तुसुमहदाददेवाक्यमुत्तमं ॥ पांचालानिहताःसर्वेद्रौपदेयाश्चसर्वशः ॥ ५८ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५९ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तेहत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चिखादिषून्भक्षयितुमिच्छून् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

सोमकामत्स्यशेषाश्चसर्वेविनिहतामया ॥ इदानींकृतकृत्याःस्मयामतत्रैवमाचिरं ॥ यदिजीवतिनोराजातस्मैशंसामहेवयं ॥ १५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौ
प्तिकेपर्वणिरात्रियुद्धेपांचालादिवधेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संजयउवाच तेहत्वासर्वपांचालान्द्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ आगच्छन्सहिता
स्तत्रयत्रदुर्योधनोहतः ॥ १ ॥ गत्वाचैनमपश्यंतकिंचित्प्राणंजनाधिपं ॥ ततोरथेभ्यःप्रस्कंद्यपरिवव्रुस्तवात्मजं ॥ २ ॥ तंभग्नसक्थंराजेंद्रकृच्छ्रप्राणमचेतसं ॥ व
मंतंरुधिरंवक्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३ ॥ वृतंसमंताद्बहुभिःश्वापदैर्घोरदर्शनैः ॥ शालावृकगणैश्चैवभक्षयिष्यद्भिरंतिकात् ॥ ४ ॥ निवारयंतंकृच्छ्रात्तान्श्वापदांश्च
चिखादिषून् ॥ विचेष्टमानंमत्यांचसुभृशंगाढवेदनं ॥ ५ ॥ तंशयानंतथादृष्ट्वाभूमौसुरुधिरोक्षितं ॥ हतशिष्टास्त्रयोवीराःशोकार्त्ताःपर्यवारयन् ॥ ६ ॥ अश्वत्था
माकृपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ तैस्त्रिभिःशोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिर्महारथैः ॥ ७ ॥ शुशुभेसवृतोराजावेदीत्रिभिरिवाग्निभिः ॥ तेतंशयानंसंप्रेक्ष्यराजानमत
थोचितं ॥ ८ ॥ अविषह्येनदुःखेनततस्तेरुरुदुस्त्रयः ॥ ततस्तुरुधिरंहस्तैर्मुखान्निर्मृज्यतस्यहि ॥ रणेराज्ञःशयानस्यकृपणंपर्यदेवयन् ॥ ९ ॥ कृपउवाच नदै
वस्यातिभारोस्तियदयंरुधिरोक्षितः ॥ एकादशचमूभर्त्ताशेतेदुर्योधनोहतः ॥ १० ॥ पश्यचामीकराभस्यचामीकरविभूषितां ॥ गदांगदाप्रियस्येमांसमीपेप
तितांभुवि ॥ ११ ॥ इयमेनंगदाशूरंनजहातिरणेरणे ॥ स्वर्गायापिव्रजंतंहिनजहातियशस्विनं ॥ १२ ॥ पश्येमांसहवीरेणजांबूनदविभूषितां ॥ शयानांशयनेह
र्म्येभार्यांप्रीतिमतीमिव ॥ १३ ॥ योयंमूर्धाभिषिक्तानामग्रेजातःपरंतपः ॥ सहतोग्रसतेपांसून्पश्यकालस्यपर्ययं ॥ १४ ॥ येनाजौनिहताभूमावशेरतहतद्विषः ॥
सभूमौनिहतःशेतेकुरुराजःपरैरयं ॥ १५ ॥ भयान्नमंतिराजानोयस्यस्मशतसंघशः ॥ सवीरशयनेशेतेक्रव्याद्भिःपरिवारितः ॥ १६ ॥ उपासतद्विजाःपूर्वमर्थहे
तोर्यमीश्वरं ॥ उपासतेचतंह्यद्यक्रव्यादामांसहेतवः ॥ १७ ॥ संजयउवाच तंशयानंकुरुश्रेष्ठंततोभरतसत्तम ॥ अश्वत्थामासमालोक्यकरुणंपर्यदेवय
त् ॥ १८ ॥ आहुस्त्वांराजशार्दूलमुख्यंसर्वधनुष्मतां ॥ धनाध्यक्षोपमंयुद्धेशिष्यंसंकर्षणस्यच ॥ १९ ॥ कथंविवरमद्राक्षीद्भीमसेनस्तवानघ ॥ बलिनंकृतिनं
नित्यंसचपापात्मवान्नृप ॥ २० ॥ कालोनूनंमहाराजलोकेस्मिन्बलवत्तरः ॥ पश्यामोनिहतंत्वांचभीमसेनेनसंयुगे ॥ २१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मांसहेतवःमांसार्थिनः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ धक्ष्यामहेभस्मीभवेम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

कथंत्वांसर्वधर्मज्ञंक्षुद्रःपापोवृकोदरः ॥ निकृत्याहतवान्मंदोनूनंकालोदुरत्ययः ॥ २२ ॥ धर्मयुद्धेत्यधर्मेणसमाहूयौजसामृधे ॥ गदयाभीमसेनेननिर्भग्नेस
क्थिनीतव ॥ २३ ॥ अधर्मेणहतस्याजौमृद्यमानंपदाशिरः ॥ यउपेक्षितवान्क्षुद्रंधिक्कृष्णंधिग्युधिष्ठिरं ॥ २४ ॥ युद्धेष्वपवदिष्यंतियोधानूनंवृकोदरं ॥ या
वत्स्थास्यंतिभूतानिनिकृत्याह्यसिपातितः ॥ २५ ॥ ननुरामोब्रवीद्राजंस्त्वांसदायदुनंदनः ॥ दुर्योधनसमोनास्तिगदयाइतिवीर्यवान् ॥ २६ ॥ श्लाघतेत्वांहि
वार्ष्णेयोराजन्संसत्सुभारत ॥ सशिष्योममकौरव्योगदायुद्धइतिप्रभो ॥ २७ ॥ यांगतिंक्षत्रियस्याहुःप्रशस्तांपरमर्षयः ॥ हतस्याभिमुखस्याजौप्राप्तस्त्वमसि
तांगतिं ॥ २८ ॥ दुर्योधननशोचामित्वामहंपुरुषर्षभ ॥ हतपुत्रौतुशोचामिगांधारींपितरंचते ॥ २९ ॥ भिक्षुकौविचरिष्येतेशोचंतौपृथिवीमिमां ॥ धिगस्तुकृ
ष्णंवार्ष्णेयमर्जुनंचापिदुर्मतिं ॥ ३० ॥ धर्मज्ञमानिनौयौत्वांवध्यमानमुपेक्षतां ॥ पांडवाश्चापितेसर्वेकिंवक्ष्यंतिनराधिप ॥ ३१ ॥ कथंदुर्योधनोस्माभिर्हतइत्य
नपत्रपाः ॥ धन्यस्त्वमसिगांधारेयस्त्वमायोधनेहतः ॥ ३२ ॥ प्रायशोभिमुखःशत्रून्धर्मेणपुरुषर्षभ ॥ हतपुत्राहिगांधारीनिहतज्ञातिबांधवा ॥ ३३ ॥ प्रज्ञाच
क्षुश्चदुर्धर्षःकांगतिंप्रतिपत्स्यते ॥ धिगस्तुकृतवर्माणंमांकृपंचमहारथं ॥ ३४ ॥ येवयंनगताःस्वर्गंत्वांपुरस्कृत्यपार्थिवं ॥ दातारंसर्वकामानांरक्षितारंप्रजाहितं ॥
॥ ३५ ॥ यद्वयंनानुगच्छामत्वांधिगस्मान्नराधमान् ॥ कृपस्यतववीर्येणममचैवपितुश्चमे ॥ ३६ ॥ सभृत्यानांनरव्याघ्ररत्नवंतिगृहाणिच ॥ तवप्रसादादस्मा
भिःसमित्रैःसहबांधवैः ॥ ३७ ॥ अवाप्ताःक्रतवोमुख्याबहवोभूरिदक्षिणाः ॥ कुतश्चापीदृशंपापाःप्रवर्त्तिष्यामहेवयं ॥ ३८ ॥ यादृशेनपुरस्कृत्यत्वंगतःसर्वपा
र्थिवान् ॥ वयमेवत्रयोराजन्गच्छंतंपरमांगतिं ॥ ३९ ॥ यद्वैत्वांनानुगच्छामस्तेनधक्ष्यामहेवयं ॥ तत्स्वर्गहीनाहीनार्थाःस्मरंतःसुकृतस्यते ॥ ४० ॥ किंनामत
द्भवेत्कर्मयेनत्वांनव्रजामवै ॥ दुःखंनूनंकुरुश्रेष्ठचरिष्याममहीमिमां ॥ ४१ ॥ हीनानांनस्त्वयाराजन्कुतःशांतिःकुतःसुखं ॥ गत्वैवतुमहाराजसमेत्यचमहारथा
न् ॥ ४२ ॥ यथाज्येष्ठंयथाश्रेष्ठंपूजयेर्वचनान्मम ॥ आचार्यंपूजयित्वाचकेतुंसर्वधनुष्मतां ॥ ४३ ॥ हतंमयाद्यशंसेथाधृष्टद्युम्नंनराधिप ॥ परिष्वजेथाराजानंबा
ल्हिकंसुमहारथं ॥ ४४ ॥ सैंधवंसोमदत्तंचभूरिश्रवसमेवच ॥ तथापूर्वगतानन्यान्स्वर्गेपार्थिवसत्तमान् ॥ ४५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नमेकरोदिति पापःकंठगतप्राणोप्यभिनंदतिपापिनं द्रौणिंप्रसुप्तबालघ्नंपांसुभुक्कुरुराडिव ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अस्मद्वाक्यात्परिष्वज्यसंपृच्छेस्त्वमनामयं॥ ४६॥ संजयउवाच इत्येवमुक्त्वाराजानंभग्नसक्थमचेतनं ॥ अश्वत्थामासमुद्वीक्ष्यपुनर्वचनमब्रवीत् ॥
॥ ४७॥ दुर्योधनजीवसित्वंवाक्यंश्रोत्रसुखंशृणु ॥ सप्तपांडवतःशेषाधार्त्तराष्ट्रास्त्रयोवयं॥ ४८ ॥ तेचैवभ्रातरःपंचवासुदेवोथसात्यकिः ॥ अहंचकृतवर्माचकृ
पःशारद्वतस्तथा ॥ ४९ ॥ द्रौपदेयाहताःसर्वेधृष्टद्युम्नस्यचात्मजाः ॥ पांचालानिहताःसर्वेमत्स्यशेषंचभारत ॥ ५० ॥ कृतेप्रतिकृतंपश्यहतपुत्राहिपांडवाः ॥ सौ
प्तिकेशिबिरंतेषांहतंसनरवाहनं ॥ ५१ ॥ मयाचपापकर्मासौधृष्टद्युम्नोमहीपते ॥ प्रविश्यशिबिरंरात्रौपशुमारेणमारितः ॥ ५२ ॥ दुर्योधनस्तुतांवाचंनिशम्यम
नसःप्रियां ॥ प्रतिलभ्यपुनश्चेतइदंवचनमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ नमेकरोत्तद्गांगेयोनकर्णोनचतेपिता ॥ यत्त्वयाकृपभोजाभ्यांसहितेनाद्यमेकृतं ॥ ५४ ॥ सचसेनाप
तिःक्षुद्रोहतःसार्धंशिखंडिना ॥ तेनमन्येमघवतासममात्मानमद्यवै ॥५५॥ स्वस्तिप्राप्नुतभद्रंवःस्वर्गेनःसंगमःपुनः ॥ इत्येवमुक्त्वातूष्णींसकुरुराजोमहामनाः
॥५६॥ प्राणानुपास्त्रजद्वीरःसुहृदांदुःखमुत्सृजन् ॥ अपाक्रामद्दिवंपुण्यांशरीरंक्षितिमाविशत् ॥५७॥ एवंतेनिधनंयातःपुत्रोदुर्योधनोनृप ॥ अग्रेयात्वारणेशू
रःपश्चाद्विनिहतःपरैः ॥ ५८ ॥ तथैवतेपरिष्वक्ताःपरिष्वज्यचतेनृपं ॥ पुनःपुनःप्रेक्षमाणाःस्वकानारुरुहूरथान् ॥ ५९ ॥ इत्येवंद्रोणपुत्रस्यनिशम्यकरुणांगिरं ॥
प्रत्यूषकालेशोकार्त्ताःप्राद्रवन्नगरंप्रति ॥ ६० ॥ एवमेषक्षयोवृत्तःकुरुपांडवसेनयोः ॥ घोरोविशसनोरौद्रोराजन्दुर्मंत्रितेतव ॥ ६१ ॥ तवपुत्रेगतेस्वर्गंशोका
र्त्तस्यममानघ ॥ ऋषिदत्तंप्रनष्टंतद्दिव्यदर्शित्वमद्यवै ॥६२॥ वैशंपायनउवाच इतिश्रुत्वासनृपतिःपुत्रस्यनिधनंतदा ॥ निःश्वस्यदीर्घमुष्णंचततश्चिंता
परोभवत् ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिदुर्योधनप्राणत्यागेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जयेनहर्षवतामनुपदमेवशोकभयेप्रवर्तेतेइतिदर्शयन्ऐषीकमारभते तस्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अतिक्रम्यधैर्यमर्यादांत्यक्त्वापतंतं ॥ ८ ॥ ९ ॥ अन्येशत्रवः जयमानाःजयंतः

अथैषीकपर्व वैशंपायनउवाच तस्यांराव्यांव्यतीतायांधृष्टद्युम्नस्यसारथिः ॥ शशंसधर्मराजायसौप्तिकेकदनंकृतं ॥ १ ॥ सूतउवाच द्रौपदेयाहताराजन्द्रुपदस्यात्मजैःसह ॥ प्रमत्तानिशिविश्वस्ताःस्वपंतःशिबिरेस्वके ॥ २ ॥ कृतवर्मणानृशंसेनगौतमेनकृपेणच ॥ अश्वत्थाम्नाचपापेनहतंवःशिबिरंनिशि ॥ ३ ॥ एतैर्नरगजाश्वानांप्रासशक्तिपरश्वधैः ॥ सहस्राणिनिकृंतद्भिर्निःशेषंतेबलंकृतं ॥ ४ ॥ छिद्यमानस्यमहतोवनस्येवपरश्वधैः ॥ शुश्रुवेसुमहान्शब्दोबलस्यतवभारत ॥ ५ ॥ अहमेकोऽवशिष्टस्तुतस्मात्सैन्यान्महामते ॥ मुक्तःकथंचिद्धर्मात्मन्व्यग्राच्चकृतवर्मणः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वावाक्यमशिवंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ पपातमह्यांदुर्धर्षःपुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७ ॥ पतंतंमतिक्रम्यपरिजग्राहसात्यकिः ॥ भीमसेनोर्जुनश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ ८ ॥ लब्धचेतास्तुकौंतेयःशोकविह्वलयागिरा ॥ जित्वाशत्रूनजितःपश्चात्पर्यदेवयदार्त्तवत् ॥ ९ ॥ दुर्विदागतिरर्थानामपियेदिव्यचक्षुषः ॥ जीयमानाजयंत्यन्येजयमानावयंजिताः ॥ १० ॥ हत्वाभ्रातॄन्वयस्यांश्चपितॄन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ॥ बंधूनमात्यान्पौत्रांश्चजित्वासर्वान्जितावयं ॥ ११ ॥ अनर्थोह्यर्थसंकाशस्तथानर्थोर्थदर्शनः ॥ जयोयमजयाकारोजयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२ ॥ यज्जित्वातप्यतेपश्चादापन्नइवदुर्मतिः ॥ कथंमन्येतविजयंततोजिततरःपरैः ॥ १३ ॥ येषामर्थायपापंस्याद्विजयस्यसुहृद्धैः ॥ निर्जितैरप्रमत्तैर्हिविजिताजितकाशिनः ॥ १४ ॥ कर्णिनालीकदंष्ट्रस्यखड्गजिह्वस्यसंयुगे ॥ चापव्यात्तस्यरौद्रस्यज्यातलस्वननादिनः ॥ १५ ॥ क्रुद्धस्यनरसिंहस्यसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ येव्यमुंचंतकर्णस्यप्रमादात्तइमेहताः ॥ १६ ॥ रथह्रदंशरवर्षोर्मिमंतंरत्नाचितंवाहनवाजियुक्तं ॥ शक्त्यृष्टिमीनध्वजनागनक्रंशरासनावर्त्तमहेषुफेनं ॥ १७ ॥ संग्रामचंद्रोदयवेगवेलंद्रोणार्णवंज्यातलनेमिघोषं ॥ येतेरुरुच्चावचशस्त्रनौभिस्तेराजपुत्रानिहताःप्रमादात् ॥ १८ ॥ नहिप्रमादात्परमस्तिकश्चिद्वधोनराणामिहजीवलोके ॥ प्रमत्तमर्थाहिनरंसमंतात्त्यजंत्यनर्थाश्चसमाविशंति ॥ १९ ॥ ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतुंशरार्चिषंकोपमहासमीरं ॥ महाधनुर्ज्यातलनेमिघोषंतनुत्रनानाविधशस्त्रहोमं ॥ २० ॥

जितानांजयोजयतांपराजयःफलतोभूदितिमहदाश्चर्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यमुंचंतमुक्ताः कर्णस्यकर्णात् प्रमादात्अस्मत्कृतात् असान्निध्यात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तनुत्राणिनानाविधानिशस्त्राणिचतेषांहोमःप्रक्षेपोयत्रतंतनुत्रनानाविधशस्त्रहोमं ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भीष्ममयंभीष्मप्रधानंअग्निदाहं भीष्मरूपेणअग्निनादाहमित्यर्थः तेसेहिरेसोढवंतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीये

महाचमूकक्षदवाभिपन्नंमहाहवेभीष्ममयाग्निदाहं॥ येसेहुरात्तायुधतीक्ष्णवेगंतेराजपुत्रानिहताःप्रमादात्॥ २१ ॥ नहिप्रमत्तेननरेणशक्यंविद्यातपःश्रीर्वि
पुलंयशोवा ॥ पश्याप्रमादेननिहत्यशत्रून्सर्वान्महेंद्रंसुखमेधमानं ॥ २२ ॥ इंद्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रान्पश्याविशेषेणहतान्प्रमादात् ॥ तीर्त्वासमुद्रंवणिजः
समृद्धामग्नाःकुनद्यामिवहेलमानाः॥ २३ ॥ अमर्षितैर्येनिहताःशयानानिःसंशयंतेत्रिदिवंप्रपन्नाः ॥ कृष्णांतुशोचामिकथंनुसाध्वीशोकार्णवंसाद्यविशत्य
भीता॥ २४॥ भ्रातॄंश्चपुत्रांश्चहतान्निशम्यपांचालराजंपितरंचवृद्धं॥ ध्रुवंविसंज्ञापतितापृथिव्यांसाशोष्यतेशोककृशांगयष्टिः ॥ २५॥ तच्छोकजंदुःखमपा
रयंतीकथंभविष्यत्युचितासुखानां॥ पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणुन्नाप्रदह्यमानेनहुताशनेन॥ २६॥ इत्येवमार्त्तःपरिदेवयन्सराजाकुरूणांनकुलंबभाषे ॥ गच्छान
यैनामिहमंदभाग्यांसमातृपक्षामितिराजपुत्रीं॥ २७॥ माद्रीसुतस्तत्परिगृह्यवाक्यंधर्मेणधर्मप्रतिमस्यराज्ञः॥ ययौरथेनालयमाशुदेव्याःपांचालराजस्यच
यत्रदाराः॥ २८॥ प्रस्थाप्यमाद्रीसुतमाजमीढःशोकार्दितस्तैःसहितःसुहृद्भिः॥ रोरूयमाणःप्रययौसुतानामायोधनंभूतगणानुकीर्णं ॥ २९ ॥ सतत्प्रविश्या
शिवमुग्ररूपंददर्शपुत्रान्सुहृदःसखींश्च॥ भूमौशयानान्रुधिरार्द्रगात्रान्विभिन्नदेहान्प्रहृतोत्तमांगान्॥ ३० ॥ सतांस्तुदृष्ट्वाभृशमार्तरूपोयुधिष्ठिरोधर्मभृतां
वरिष्ठः॥ उच्चैःप्रचुक्रोशचकौरवाग्र्यःपपातचोर्व्यांसगणोविसंज्ञः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिऐषीकेपर्वणियुधिष्ठिरशिबिरप्रवेशेदशमो
ध्यायः॥ १०॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥ वैशंपायनउवाच सदृष्ट्वानिहतान्संख्येपुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा॥ महादुःखपरीतात्माबभूवजनमेजय॥ १॥ ततस्त
स्यमहान्शोकःप्रादुरासीन्महात्मनः॥ स्मरतःपुत्रपौत्राणांभ्रातॄणांस्वजनस्यह॥ २॥ तमश्रुपरिपूर्णाक्षंवेपमानमचेतसं॥ सुहृदोभृशसंविग्नाःसांत्वयांचक्रि
रेतदा॥ ३॥ ततस्तस्मिन्क्षणेकल्पोरथेनादित्यवर्चसा॥ नकुलःकृष्णयासार्धमुपायात्परमार्त्तया॥ ४॥ उपप्लव्यंगतासातुश्रुत्वासुमहदप्रियं ॥ तदाविनाशंस
र्वेषांपुत्राणांव्यथिताभवत्॥ ५॥ कंपमानेवकदलीवातेनाभिसमीरिता॥ कृष्णाराजानमासाद्यशोकार्त्तान्यपतद्भुवि ॥ ६॥ बभूववदनंतस्याःसहसाशोकक
र्षितं॥ फुल्लपद्मपलाशाक्ष्यास्तमोग्रस्तइवांशुमान्॥ ७॥ ततस्तांपतितांदृष्ट्वासंरंभीसत्यविक्रमः॥ बाहुभ्यांपरिजग्राहसमुत्पत्यवृकोदरः॥ ८॥ ॥१३॥

भारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ सदृष्ट्वेति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ दिष्ट्येति पुत्रानशापेक्षयाराज्यप्राप्तिसुखंतवमहदित्यधिक्षेपः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सासमाश्वासितातेनभीमसेनेनभामिनी ॥ रुदतीपांडवंकृष्णासाहिभारतमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्याराजन्नवाप्येमामखिलांभोक्ष्यसेमहीं ॥ आत्मजान्क्षत्रधर्मे
णसंप्रदाययमायवै ॥ १० ॥ दिष्ट्यात्वंकुशलीपार्थमत्तमातंगगामिनं ॥ अवाप्यपृथिवींकृत्स्नांसौभद्रंनस्मरिष्यसि ॥ ११ ॥ आत्मजान्क्षत्रधर्मेणश्रुत्वाशूरान्नि
पातितान् ॥ उपप्लव्येमयासार्धंदिष्ट्यात्वंनस्मरिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रसुप्तानांवधंश्रुत्वाद्रौणिनापापकर्मणा ॥ शोकस्तपतिमांपार्थहुताशनइवाश्रयं ॥ १३ ॥ तस्य
पापकृतोद्रौणेर्नचेदद्यत्वयारणे ॥ ह्रियतेसानुबंधस्ययुधिविक्रम्यजीवितं ॥ १४ ॥ इहैवप्रायमासिष्येतन्निबोधतपांडवाः ॥ नचेत्फलमवाप्नोतिद्रौणिःपापस्य
कर्मणः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाततःकृष्णापांडवंप्रत्युपाविशत् ॥ युधिष्ठिरंयाज्ञसेनीधर्मराजंयशस्विनी ॥ १६ ॥ दृष्ट्वोपविष्टांराजर्षिःपांडवोमहिषींप्रियां ॥ प्रत्युवाच
सधर्मात्माद्रौपदींचारुदर्शनां ॥ १७ ॥ धर्म्यंधर्मेणधर्मज्ञेप्राप्तास्तेनिधनंशुभे ॥ पुत्रास्तेभ्रातरश्चैवतान्नशोचितुमर्हसि ॥ १८ ॥ सकल्याणिवनंदुर्गंदूरंद्रौणिरि
तोगतः ॥ तस्यत्वंपातनंसंख्येकथंज्ञास्यसिशोभने ॥ १९ ॥ द्रौपद्युवाच द्रोणपुत्रस्यसहजोमणिःशिरसिमेश्रुतः ॥ निहत्यसंख्येतंपापंपश्येयंमणिमाहृतं
॥ २० ॥ राजन्शिरसितेकृत्वाजीवेयमितिमेमतिः ॥ इत्युक्त्वापांडवंकृष्णाराजानंचारुदर्शना ॥ २१ ॥ भीमसेनमथागत्यपरमंवाक्यमब्रवीत् ॥ त्रातुमर्हसि
मांभीमक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २२ ॥ जहितंपापकर्माणंशंबरंमघवानिव ॥ नहितेविक्रमेतुल्यःपुमानस्तीहकश्चन ॥ २३ ॥ श्रुतंतत्सर्वलोकेषुपरमव्यसनेयथा ॥
द्वीपोभूस्त्वंहिपार्थानांनगरेवारणावते ॥ २४ ॥ हिडिंबदर्शनेचैवतथात्वमभवोगतिः ॥ तथाविराटनगरेकीचकेनभृशार्दितां ॥ २५ ॥ मामप्युद्धृतवान्कृच्छ्रात्पौ
लोमींमघवानिव ॥ यथैतान्यकृथाःपार्थमहाकर्माणिवैपुरा ॥ २६ ॥ तथाद्रौणिममित्रघ्नविनिहत्यसुखीभव ॥ तस्याबहुविधंदुःखंनिशम्यपरिदेवितं ॥ २७ ॥ न
चामर्षतकौंतेयोभीमसेनोमहाबलः ॥ सकांचनविचित्रांगमारुरोहमहारथं ॥ २८ ॥ आदायरुचिरंचित्रंसमार्गणगुणंधनुः ॥ नकुलंसारथिंकृत्वाद्रोणपुत्रवधे
धृतः ॥ २९ ॥ विस्फार्यसशरंचापंतूर्णमश्वानचोदयत् ॥ तेहयाःपुरुषव्याघ्रचोदितावातरंहसः ॥ ३० ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथारोहद्धृषीकेशःकेतुःसर्वधनुष्मतां॥ अर्जुनःसत्यकर्माचकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ ६ ॥ अशोभेतांमहात्मानौदाशार्हमभितःस्थितौ ॥ रथस्थंशार्ङ्गधन्वानम
श्विनाविववासवं॥ ७॥ तावुपारोप्यदाशार्हःस्यंदनंलोकपूजितं॥ प्रतोदेनजवोपेतान्परमाश्वानचोदयत् ॥ ८॥ तेहयाःसहसोत्पेतुर्गृहीत्वास्यंदनोत्तमं ॥ आ
॥१५॥ स्थितंपांडवेयाभ्यांयदूनामृषभेणच ॥ ९ ॥ वहतांशार्ङ्गधन्वानमश्वानांशीघ्रगामिनां ॥ प्रादुरासीन्महान्शब्दःपक्षिणांपततामिव॥ १० ॥ तेसमार्च्छन्नरव्या
घ्राःक्षणेनभरतर्षभ॥ भीमसेनंमहेष्वासंसमनुद्रुत्यवेगिताः॥ ११ ॥ क्रोधदीप्तंतुकौंतेयंद्विषदर्थेसमुद्यतं॥ नाशक्नुवन्वारयितुंसमेत्यापिमहारथाः॥ १२ ॥ सते
षांप्रेक्षतामेवश्रीमतांदृढधन्विनां॥ ययौभागीरथीतीरंहरिभिर्भृशवेगितैः॥ १३ ॥ यत्रस्मश्रूयतेद्रौणिःपुत्रहंतामहात्मनां ॥ सददर्शमहात्मानमुदकांतेयशस्वि
नं॥ १४ ॥ कृष्णद्वैपायनंव्यासमासीनमृषिभिःसह॥ तंचैवक्रूरकर्माणंघृताक्तंकुशचीरिणं॥१५॥ रजसाध्वस्तमासीनंददर्शद्रौणिमंतिके ॥ तमभ्यधावत्कौंते
यःप्रगृह्यसशरंधनुः॥ १६॥ भीमसेनोमहाबाहुस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ सदृष्ट्वाभीमधन्वानंप्रगृहीतशरासनं॥१७॥ भ्रातरौपृष्ठतश्चास्यजनार्दनरथेस्थितौ॥
व्यथितात्माभवद्द्रौणिःप्राप्तंचेदममन्यत ॥ १८॥ सतद्दिव्यमदीनात्मापरमास्त्रमचिंतयत् ॥ जग्राहचसचैषीकांद्रौणिःसव्येनपाणिना॥ १९ ॥ सतामापदमा
साद्यदिव्यमस्त्रमुदैरयत्॥ अमृष्यमाणस्ताञ्छूरान्दिव्यायुधवरान्स्थितान् ॥ २० ॥ अपांडवायेतिरुषाव्यसृजद्दारुणंवचः॥ इत्युक्त्वाराजशार्दूलद्रोणपुत्रःप्र
तापवान्॥ २१ ॥ सर्वलोकप्रमोहार्थंतदस्त्रंप्रमुमोचह॥ ततस्तस्यामिषीकायांपावकःसमजायत॥ प्रधक्ष्यन्निवलोकांस्त्रीन्कालांतकयमोपमः॥२२॥ इति
श्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिऐषीकेपर्वणिब्रह्मशिरोस्त्रत्यागेत्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच इंगितेनैवदाशार्हस्तम
भिप्रायमादितः॥ द्रौणेर्बुध्वामहाबाहुरर्जुनंप्रत्यभाषत ॥ १ ॥ अर्जुनार्जुनयद्दिव्यमस्त्रंतेत्वद्दिवर्त्तते ॥ द्रोणोपदिष्टंतस्यायंकालःसंप्रतिपांडव॥ २॥ भ्रातॄणा
मात्मनश्चैवपरित्राणायभारत॥ विसृजैतत्त्वमप्याजावस्त्रमस्त्रनिवारणं॥ ३॥ केशवेनैवमुक्तोथपांडवःपरवीरहा॥ अवातरद्रथात्तूर्णंप्रगृह्यसशरंधनुः॥ ४ ॥
पूर्वमाचार्यपुत्रायततोनंतरमात्मने॥ भ्रातृभ्यश्चैवसर्वेभ्यःस्वस्तीत्युक्त्वापरंतपः॥ ५॥ ॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

देवताभ्योनमस्कृत्यगुरुभ्यश्चैवसर्वशः ॥ उत्ससर्जशिवंध्यायन्नस्त्रमस्त्रेणशाम्यतां ॥ ६ ॥ ततस्तदस्त्रंसहसासृष्टंगांडीवधन्वना ॥ प्रजज्वालमहार्चिष्मद्युगांता
नलसन्निभं ॥ ७ ॥ तथैवद्रोणपुत्रस्यतदस्त्रंतिग्मतेजसः ॥ प्रजज्वालमहाज्वालंतेजोमंडलसंवृतं ॥ ८ ॥ निर्घाताबहवश्चासन्पेतुरुल्काःसहस्रशः ॥ महद्भयंचभू
तानांसर्वेषांसमजायत ॥ ९ ॥ सशब्दमभवद्व्योमज्वालामालाकुलंभृशं ॥ चचालचमहीकृत्स्नासपर्वतवनद्रुमा ॥ १० ॥ तेत्वस्त्रतेजसीलोकांस्तापयंतीव्यवस्थि
ते ॥ महर्षीसहितौतत्रदर्शयामासतुस्तदा ॥ ११ ॥ नारदःसर्वभूतात्माभरतानांपितामहः ॥ उभौशमयितुंवीरौभारद्वाजधनंजयौ ॥ १२ ॥ तौमुनीसर्वधर्मज्ञौस
र्वभूतहितैषिणौ ॥ दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्येस्थितौपरमतेजसौ ॥ १३ ॥ तदंतरमथाधृष्यावुपगम्ययशस्विनौ ॥ आस्तामृषिवरौतत्रज्वलिताविवपावकौ ॥ १४ ॥ प्रा
णभृद्भिरनाधृष्यौदेवदानवसंमतौ ॥ अस्त्रतेजःशमयितुंलोकानांहितकाम्यया ॥ १५ ॥ ऋषीऊचतुः नानाशस्त्रविदःपूर्वेप्यतीतामहारथाः ॥ नैतदस्त्रं
मनुष्येषुतैःप्रयुक्तंकथंचन ॥ किमिदंसाहसंवीरौकृतवंतौमहात्ययं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेपर्वणिऐषीकेपर्वणिअर्जुनास्त्रत्यागेचतुर्दशोऽध्यायः
॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच दृष्ट्वैवनरशार्दूलतावग्निसमतेजसौ ॥ संजहारशरंदिव्यंत्वरमाणोधनंजयः ॥ १ ॥ उवाचभरतश्रेष्ठतावृ
षीप्रांजलिस्तदा ॥ प्रमुक्तमस्त्रमस्त्रेणशाम्यतामितिवैमया ॥ २ ॥ संहृतेपरमास्त्रेस्मिन्सर्वानस्मानशेषतः ॥ पापकर्माध्रुवंद्रौणिःप्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३ ॥ यद
त्रहितमस्माकंलोकानांचैवसर्वथा ॥ भवंतौदेवसंकाशौतथासंमंतुमर्हतः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वासंजहारास्त्रंपुनरेवधनंजयः ॥ संहारोदुष्करस्तस्यदेवैरपिहिसंयुगे ॥ ५ ॥
विसृष्टस्यरणेतस्यपरमास्त्रस्यसंग्रहे ॥ अशक्तःपांडवादन्यःसाक्षादपिशतक्रतुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मतेजोद्भवंतद्धिविसृष्टमकृतात्मना ॥ नशक्यमावर्त्तयितुंब्रह्मचारिव्र
तादृते ॥ ७ ॥ अचीर्णब्रह्मचर्योयःसृष्ट्वावर्त्तयतेपुनः ॥ तदस्त्रंसानुबंधस्यमूर्धानंतस्यकृंतति ॥ ८ ॥ ब्रह्मचारीव्रतीचापिदुरवापमवाप्यतत् ॥ परमव्यसनार्त्तोपि
नार्जुनोस्त्रंव्यमुंचत ॥ ९ ॥ सत्यव्रतधरःशूरोब्रह्मचारीचपांडवः ॥ गुरुवर्त्तीचतेनास्त्रंसंजहारार्जुनःपुनः ॥ १० ॥ द्रौणिरप्यथसंप्रेक्ष्यतावृषीपुरतःस्थितौ ॥ नश
शाकपुनर्घोरमस्त्रंसंहर्तुमोजसा ॥ ११ ॥ अशक्तःप्रतिसंहारेपरमास्त्रस्यसंयुगे ॥ द्रौणिर्दीनमनाराजन्द्वैपायनमभाषत ॥ १२ ॥

दृष्ट्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आवर्त्तयतेउपसंहरति एतेनार्जुनस्यास्त्रमुपसंहरतश्चीर्णब्रह्मचर्यत्वंख्याप्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अंतकायांताय स्वार्थेकः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

उत्तमव्यसनार्त्तेनप्राणत्राणमभीप्सुना ॥ मयैतदस्त्रमुत्सृष्टंभीमसेनभयान्मुने ॥ १३ ॥ अधर्मश्चकृतोनेनधार्त्तराष्ट्रंजिघांसता ॥ मिथ्याचारेणभगवन्भीमसे
नेनसंयुगे ॥ १४ ॥ अतःसृष्टमिदंब्रह्मन्मयास्त्रमकृतात्मना ॥ तस्यभूयोद्यसंहारंकर्त्तुंनाहमिहोत्सहे ॥ १५ ॥ निसृष्टंहिमयादिव्यमेतदस्त्रंदुरासदं ॥ अपांडवाये
तिमुनेवह्नितेजोनुमंत्र्यवै ॥ १६ ॥ तदिदंपांडवेयानामंतकायाभिसंहितं ॥ अद्यपांडुसुतान्सर्वान्जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ १७ ॥ कृतंपापमिदंब्रह्मन्रोषाविष्टे
नचेतसा ॥ वधमाशास्यपार्थानांमयास्त्रंसृजतारणे ॥ १८ ॥ व्यासउवाच अस्त्रंब्रह्मशिरस्तातविद्वान्पार्थोधनंजयः ॥ उत्सृष्टवान्नरोषेणननाशायतवा
हवे ॥ १९ ॥ अस्त्रमस्त्रेणतुरणेतवसंशमयिष्यता ॥ विसृष्टमर्जुनेनेदंपुनश्चप्रतिसंहृतं ॥ २० ॥ ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात्पितुस्तव ॥ क्षत्रधर्मान्महाबाहुर्नाकं
पतधनंजयः ॥ २१ ॥ एवंधृतिमतःसाधोःसर्वास्त्रविदुषःसतः ॥ सभ्रातृबंधोःकस्मात्त्वंवधमस्यचिकीर्षसि ॥ २२ ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरोयत्रपरमास्त्रेणवध्यते ॥ समाद्वा
दशपर्जन्यस्तद्राष्ट्रंनाभिवर्षति ॥ २३ ॥ एतदर्थंमहाबाहुःशक्तिमानपिपांडवः ॥ नविहन्यात्तदस्त्रंतुप्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४ ॥ पांडवास्त्वंचराष्ट्रंचसदासंरक्ष्य
मेवहि ॥ तस्मात्संहरदिव्यंत्वमस्त्रमेतन्महाभुज ॥ २५ ॥ अरोषस्तवचैवास्तुपार्थाःसंतुनिरामयाः ॥ नह्यधर्मेणराजर्षिःपांडवोजेतुमिच्छति ॥ २६ ॥ मणिंचैव
प्रयच्छाद्ययस्तेशिरसितिष्ठति ॥ एतदादायतेप्राणान्प्रतिदास्यंतिपांडवाः ॥ २७ ॥ द्रौणिरुवाच पांडवैर्यानिरत्नानियच्चान्यत्कौरवैर्धनं ॥ अवाप्तमिहते
भ्योयंमणिर्ममविशिष्यते ॥ २८ ॥ यमाबध्यभयंनास्तिशस्त्रव्याधिक्षुधाश्रयं ॥ देवेभ्योदानवेभ्योवानागेभ्योवाकथंचन ॥ २९ ॥ नचरक्षोगणभयंनतस्करभ
यंतथा ॥ एवंवीर्योमणिरयंनमेत्याज्यःकथंचन ॥ ३० ॥ यत्तुमेभगवानाहतन्मेकार्यमनंतरं ॥ अयंमणिरयंचाहमीषिकातुपतिष्यति ॥ ३१ ॥ गर्भेषुपांडवेया
नाममोघंचैतदुत्तमं ॥ नचशक्तोस्मिभगवन्संहर्तुंपुनरुद्यतं ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रमतश्चैवगर्भेषुविसृजाम्यहं ॥ नचवाक्यंभगवतोनकरिष्येमहामुने ॥ ३३ ॥ व्या
सउवाच एवंकुरुनचान्यातुबुद्धिःकार्यात्वयानघ ॥ गर्भेषुपांडवेयानांविसृज्यैतदुपारम ॥ ३४ ॥ वैशंपायनउवाच ततःपरममस्त्रंतुद्रौणिरुद्यतमाहवे ॥ द्वैपा
यनवचःश्रुत्वागर्भेषुप्रमुमोचह ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेप० ऐषीकेपर्वणिब्रह्मशिरोस्त्रस्यपांडवेयगर्भप्रवेशनेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥छ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ संविदंसंलापं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रायोपेतांमरणार्थंयोनियमस्ते

वैशंपायनउवाच तदाज्ञायहृषीकेशोविसृष्टंपापकर्मणा ॥ हृष्यमाणइदंवाक्यंद्रौणिंप्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १ ॥ विराटस्यसुतांपूर्वंस्नुषांगांडीवधन्वनः ॥ उपप्लु
व्यगतांदृष्ट्वाव्रतवान्ब्राह्मणोब्रवीत् ॥ २ ॥ परिक्षीणेषुकुरुषुपुत्रस्तवभविष्यति ॥ एतदस्यपरिक्षित्वंगर्भस्थस्यभविष्यति ॥ ३ ॥ तस्यतद्वचनंसाधोःसत्यमेतद्भवि
ष्यति ॥ परिक्षिद्भविताह्येषांपुनर्वंशकरःसुतः ॥ ४ ॥ एवंब्रुवाणंगोविंदंसात्वतांप्रवरंतदा ॥ द्रौणिःपरमसंरब्धःप्रत्युवाचेदमुत्तरं ॥ ५ ॥ नैतदेवंयथात्थत्वंपक्षपाते
नकेशव ॥ वचनंपुंडरीकाक्षनचमद्वाक्यमन्यथा ॥ ६ ॥ पतिष्यतितदस्त्रंहिगर्भेतस्यामयोद्यतं ॥ विराटदुहितुःकृष्णयंत्वंरक्षितुमिच्छसि ॥ ७ ॥ श्रीभगवानु
वाच अमोघःपरमास्त्रस्यपातस्तस्यभविष्यति ॥ सतुगर्भोमृतोजातोदीर्घमायुरवाप्स्यति ॥ ८ ॥ त्वांतुकापुरुषंपापंविदुःसर्वेमनीषिणः ॥ असकृत्पापकर्मा
णंबालजीवितघातकं ॥ ९ ॥ तस्मात्त्वमस्यपापस्यकर्मणःफलमाप्नुहि ॥ त्रीणिवर्षसहस्राणिचरिष्यसिमहीमिमां ॥ १० ॥ अप्राप्नुवन्क्वचित्कांचित्संविदंजातु
केनचित् ॥ निर्जनानसहायस्त्वंदेशान्प्रविचरिष्यसि ॥ ११ ॥ भवित्रीनहितेक्षुद्रजनमध्येषुसंस्थितिः ॥ पूयशोणितगंधीचदुर्गकांतारसंश्रयः ॥ १२ ॥ विचरि
ष्यसिपापात्मासर्वव्याधिसमन्वितः ॥ वयःप्राप्यपरिक्षित्तुवेदव्रतमवाप्यच ॥ १३ ॥ कृपाच्छारद्वताच्छूरःसर्वास्त्राण्युपपत्स्यते ॥ विदित्वापरमास्त्राणिक्षत्रधर्मव्र
तेस्थितः ॥ १४ ॥ षष्टिंवर्षाणिधर्मात्मावसुधांपालयिष्यति ॥ इतश्चोर्ध्वंमहाबाहुःकुरुराजोभविष्यति ॥ १५ ॥ परिक्षिन्नामनृपतिर्मिषतस्तेसुदुर्मते ॥ अहंतंजी
वयिष्यामिदग्धंशस्त्राग्नितेजसा ॥ पश्यमेतपसोवीर्यंसत्यस्यचनराधम ॥ १६ ॥ व्यासउवाच यस्मादनादृत्यकृतंत्वयास्मान्कर्मदारुणं ॥ ब्राह्मणस्यसत
श्चैवयस्मात्तेवृत्तमीदृशं ॥ १७ ॥ तस्माद्यद्देवकीपुत्रउक्तवानुत्तमंवचः ॥ असंशयंतेतद्भाविक्षत्रधर्मस्त्वयाश्रितः ॥ १८ ॥ अश्वत्थामोवाच सहैवभवता
ब्रह्मन्स्थास्यामिपुरुषेष्विह ॥ सत्यवागस्तुभगवानयंचपुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥ वैशंपायनउवाच प्रदायाथमणिंद्रौणिःपांडवानांमहात्मनां ॥ जगामविम
नास्तेषांसर्वेषांपश्यतांवनं ॥ २० ॥ पांडवाश्चापिगोविंदंपुरस्कृत्यहतद्विषः ॥ कृष्णद्वैपायनंचैवनारदंचमहामुनिं ॥ २१ ॥ द्रोणपुत्रस्यसहजंमणिमादायसत्वराः ॥
द्रौपदीमभ्यधावंतप्रायोपेतांमनस्विनीं ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेपुरुषव्याघ्राःसदश्वैरनिलोपमैः ॥ अभ्ययुःसहदाशार्हाःशिबिरंपुनरेवहि ॥ २३ ॥

नोपेतां ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टामश्वत्थाम्नःपराभवेन आर्तांपुत्रादेःशोकेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मधुघातिनिमधुदैत्यहंतरि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विवक्षतांवक्तुमिच्छतांवाच्याःनिंद्याःनैवस्म ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अवतीर्यरथेभ्यस्तुत्वरमाणामहारथाः ॥ ददृशुर्द्रौपदींदृष्टामार्त्तामार्त्ततराःस्वयं ॥ २४ ॥ तामुपेत्यनिरानंदांदुःखशोकसमन्वितां ॥ परिवार्यव्यतिष्ठंतपांडवाः
॥१७॥ सहकेशवाः ॥ २५ ॥ ततोराज्ञाभ्यनुज्ञातोभीमसेनोमहाबलः ॥ प्रददौतंमणिंदिव्यंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ अयंभद्रेतवमणिःपुत्रहंतुर्जितःसते ॥ उत्तिष्ठ
शोकमुत्सृज्यक्षात्रधर्ममनुस्मर ॥ २७ ॥ प्रयाणेवासुदेवस्यशमार्थमसितेक्षणे ॥ यान्युक्तानित्वयाभीरुवाक्यानिमधुघातिनि ॥ २८ ॥ नैवमेपतयःसंतिनपुत्रा
भ्रातरोनच ॥ नवैत्वमितिगोविंदशममिच्छतिराजनि ॥ २९ ॥ उक्तवत्यसितीव्राणिवाक्यानिपुरुषोत्तमं ॥ क्षत्रधर्मानुरूपाणितानिसंस्मर्तुमर्हसि ॥ ३० ॥
हतोदुर्योधनःपापोराज्यस्यपरिपंथिकः ॥ दुःशासनस्यरुधिरंपीतंविस्फुरतोमया ॥ ३१ ॥ वैरस्यगतमानृण्यंनस्मवाच्याविवक्षतां ॥ जित्वामुक्तोद्रोणपुत्रोब्रा
ह्मण्याद्गौरवेणच ॥ ३२ ॥ यशोस्यपतितंदेविशरीरंत्ववशेषितं ॥ वियोजितश्चमणिनाभ्रंशितश्चायुधंभुवि ॥ ३३ ॥ द्रौपद्युवाच केवलानृण्यमाप्तास्मि
गुरुपुत्रोगुरुर्मम ॥ शिरस्येतंमणिंराजाप्रतिबध्नातुभारत ॥ ३४ ॥ तंगृहीत्वाततोराजाशिरस्येवाकरोत्तदा ॥ गुरोरुच्छिष्टमित्येवद्रौपद्यावचनादपि ॥ ३५ ॥ त
तोदिव्यंमणिवरंशिरसाधारयन्प्रभुः ॥ शुशुभेसतदाराजासचंद्रइवपर्वतः ॥ ३६ ॥ उत्तस्थौपुत्रशोकार्त्तातत:कृष्णामनस्विनी ॥ कृष्णंचापिमहाबाहुःपरिपप्रच्छ
धर्मराट् ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेप०ऐषीकेपर्वणिद्रौपदीसांत्वनायांषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच हतेषुसर्व
सैन्येषुसौप्तिकेतैरथैस्त्रिभिः ॥ शोचन्युधिष्ठिरोराजादाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ कथंनुकृष्णपापेनक्षुद्रेणाकृतकर्मणा ॥ द्रौणिनानिहताःसर्वेममपुत्रामहारथाः
॥ २ ॥ तथाकृतास्त्रविक्रांताःसहस्रशतयोधिनः ॥ द्रुपदस्यात्मजाश्चैवद्रोणपुत्रेणपातिताः ॥ ३ ॥ यस्यद्रोणोमहेष्वासोनप्रादादाहवेमुखं ॥ निजघ्नेरथिनांश्रेष्ठं
धृष्टद्युम्नंकथंनुसः ॥ ४ ॥ किंनुतेनकृतंकर्मतथायुक्तंनरर्षभ ॥ यदेकःसमरेसर्वानवधीन्नोगुरोःसुतः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच नूनंसदेवदेवानामीश्वरेश्वर
मव्ययं ॥ जगामशरणंद्रौणिरेकस्तेनावधीद्बहून् ॥ ६ ॥ प्रसन्नोहिमहादेवोदद्यादमरतामपि ॥ वीर्यंचगिरिशोदद्याद्येनेंद्रमपिशातयेत् ॥ ७ ॥ वेदाहंहिमहादेवंत
त्वेनभरतर्षभ ॥ यानिचास्यपुराणानिकर्माणिविविधानिच ॥ ८ ॥ ॥१७॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ हतेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेर्युधिष्ठिरादीनांशोकमपनिनीषुरात्मज्ञानमाह आदिरिति यथाकनकंकुंडलादेरादिर्मध्यंअंतश्चैवंरुद्रोपिजगतइत्यर्थः तर्हिसांख्याभिमतप्रधानवदचेतनःस्यादित्याशंक्याह विचेष्टतइति कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुतेः प्राणापानचेष्टापिईश्वराधीनाकिमुतमरणमारणादिरिति सर्वस्येश्वराधीनत्वात् नकृताकृताभ्यांपुरुषेणसंतापःकार्यइतिभावः ॥ ९ ॥ नकेवलंवयमेवास्यकर्मणाचेष्टांकुर्मोऽपितुब्रह्मादयोपीत्याह एवमित्यादिना प्रथमंरुद्रंतमोमयं विभुस्त्रिगुणमयईश्वरः ॥ १० ॥ ११ ॥ अपरंचतुर्मुखंरजोमयं ॥ १२ ॥ १३ ॥ वैकृतंविकारं ॥ १४ ॥

आदिरेषहिभूतानांमध्यमंतश्चभारत ॥ विचेष्टतेजगच्चेदंसर्वमस्यैवकर्मणा ॥ ९ ॥ एवंसिस्रक्षुर्भूतानिददर्शप्रथमंविभुः ॥ पितामहोब्रवीच्चैनंभूतानिसृजमाचिरं ॥ १० ॥ हरिकेशस्तथेत्युक्त्वाभूतानांदोषदर्शिवान् ॥ दीर्घकालंतपस्तेपेमग्नोंभसिमहातपाः ॥ ११ ॥ सुमहांतंततःकालंप्रतीक्ष्यैनंपितामहः ॥ स्रष्टारंसर्वभूतानांससर्जमनसापरं ॥ १२ ॥ सोब्रवीत्पितरंदृष्ट्वागिरिशंसुप्तमंभसि ॥ यदिमेनाग्रजोस्त्यन्यस्ततःस्रक्ष्याम्यहंप्रजाः ॥ १३ ॥ तमब्रवीत्पितानास्तित्वदन्यःपुरुषोग्रजः ॥ स्थाणुरेषजलेमग्नोविस्रब्धःकुरुवैकृतं ॥ १४ ॥ भूतान्यन्वसृजत्सप्तदक्षादींस्तुप्रजापतीन् ॥ यैरिमंव्यकरोत्सर्वंभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ १५ ॥ ताःसृष्टमात्राःक्षुधिताःप्रजाःसर्वाःप्रजापतिं ॥ बिभक्षयिषवोराजन्सहसाप्राद्रवंस्तदा ॥ १६ ॥ सभक्ष्यमाणस्त्राणार्थीपितामहमुपाद्रवत् ॥ आभ्योमांभगवांस्त्रातुवृत्तिरासांविधीयतां ॥ १७ ॥ ततस्ताभ्योददावन्नमोषधीःस्थावराणिच ॥ जंगमानिचभूतानिदुर्बलानिबलीयसां ॥ १८ ॥ विहितान्नाःप्रजास्तास्तुजग्मुःसृष्टायथागतं ॥ ततोववृधिरेराजन्प्रीतिमत्यःस्वयोनिषु ॥ १९ ॥ भूतग्रामेविवृद्धेतुतुष्टेलोकगुरावपि ॥ उदतिष्ठज्जलाज्ज्येष्ठःप्रजाश्चेमाददर्शसः ॥ २० ॥ बहुरूपाःप्रजाःसृष्टाविवृद्धाश्चस्वतेजसा ॥ चुक्रोधभगवान्रुद्रोलिंगंस्वंचाप्यविध्यत ॥ २१ ॥ तत्प्रविद्धंतथाभूमौतथैवप्रत्यतिष्ठत ॥ तमुवाचाव्ययोब्रह्मावचोभिःशमयन्निव ॥ २२ ॥ किंकृतंसलिलेशर्वचिरकालस्थितेनते ॥ किमर्थंचेदमुत्पाद्यलिंगंभूमौप्रवेशितं ॥ २३ ॥ सोब्रवीज्जातसंरंभस्तथालोकगुरुर्गुरुं ॥ प्रजाःसृष्टाःपरेणेमाःकिंकरिष्याम्यनेनवै ॥ २४ ॥ तपसाधिगतंचान्नंप्रजार्थंमेपितामह ॥ ओषध्यःपरिवर्त्तेरन्यथैवंसततंप्रजाः ॥ २५ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ त्रातुरक्षतु ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ लिंगंप्रसवसामर्थ्यं मेढ्ररूपेणअविध्यतभूमौपातितवान् एतदेवपूजितंसत्सर्वसिद्धिप्रदंआस्तिकानांभविष्यतीत्यभिप्रायेण ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ तपसेति मेममतपसाजलवासरूपेणप्रजार्थंअन्नंजातं अन्नादन्नमित्येवंरूपेणओषध्योबीजांकुरसंतानक्रमेणपरिवर्त्तंते एवमेवान्नाद्रेतोद्वाराप्रजातःप्रजाश्चपरिवर्त्तंतेऽतःप्रवाहरूपेणसृष्टिस्थितिकार्ययोर्निर्वाहेसातत्येनप्रवृत्तेकिमीश्वरेणेत्यभिप्रायेणलिंगेऽनादृतेसतिईश्वरस्तिरोधानंप्राप्तवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ ततइति ईश्वरतिरोधानानंतरंदेवयुगेकृतयुगेविनापीश्वराराधनंप्रजाःस्वाभाविकैरेवशमदमादिभिः कृतकृत्याअभूवन् अतीतेतुदेवयुगेनिरीश्वरास्ताःकेवलेनकर्मणैवफलसिद्धिंइच्छंत्योयज्ञमकल्पयन् ॥१॥२॥ रुद्रंईश्वरंयज्ञस्यफलदातारं ॥३॥ योवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोकेयजतिजुहोतिददातितप स्तप्यतेंऽतवदेवास्यतद्भवतीतिश्रुतेरीश्वराराधनहीनोयज्ञोंऽतवानित्येतद्दर्शयति आख्यायिकामुखेनैवसोकल्प्यमानेइत्यादिना साधनंयज्ञनाशकं॥४॥ लोकयज्ञोलोकेषणासर्वोमांसाधुमेवजानात्वितिवासना रूपः क्रियायज्ञःगर्भाधानादिसंस्काररूपः गृहयज्ञःपत्निसाध्याग्निहोत्रादिः पंचभूतनृयज्ञःपंचभूतानांगुणैःशब्दादिभिर्यान्नृणांप्रीतिस्तद्रूपः विषयजंसुखमित्यर्थः एतैरेवचतुर्भिर्यज्ञैःसर्वंजगत्सृष्टं ॥ ५ ॥ तत्रम

एवमुक्त्वासस्क्रोधोजगामविमनाभवः॥ गिरेर्मुंजवतःपादंतपस्तप्तुंमहातपाः ॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेसौप्तिकेप० ऐषीकेपर्वणियुधिष्ठिरकृष्णसंवादे सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ ॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच ततोदेवयुगेतीतेदेवावैसमकल्पयन्॥ यज्ञंवेदप्रमाणेनविधिवद्यष्टुमीप्सवः॥ १ ॥ कल्पयामासु रथतेसाधनानिहवींषिच॥ भागार्हादेवताश्चैवयज्ञियंद्रव्यमेवच॥ २॥ तावैरुद्रमजानंत्योयाथातथ्येनदेवताः॥ नाकल्पयंतदेवस्यस्थाणोर्भागंनराधिप॥३॥ सोऽकल्प्यमानेभागेतुकृत्तिवासामखेमरैः॥ ततःसाधनमन्विच्छन्धनुरादौससर्जह॥ ४॥ लोकयज्ञःक्रियायज्ञोगृहयज्ञःसनातनः ॥ पंचभूतनृयज्ञश्चजज्ञेस र्वमिदंजगत्॥५॥ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्चकपर्दीविदधेधनुः॥ धनुःसृष्टमभूत्तस्यपंचकिष्कुप्रमाणतः॥६॥ वषट्कारोभवज्ज्यातुधनुषस्तस्यभारत॥ यज्ञांगानिच चत्वारितस्यसंनहनेऽभवन्॥ ७॥ ततःक्रुद्धोमहादेवस्तदुपादायकार्मुकं॥ आजगामाथतत्रैवयत्रदेवाःसमीजिरे॥ ८ ॥ तमात्तकार्मुकंदृष्ट्वाब्रह्मचारिणमव्य यं॥ विव्यथेपृथिवीदेवीपर्वताश्चचकंपिरे॥ ९॥ नववौपवनश्चैवनाग्निर्जज्वालवैधितः॥ व्यभ्रमच्चापिसंविग्नंदिविनक्षत्रमंडलं ॥ १० ॥ नबभौभास्करश्चा पिसोमःश्रीमुक्तमंडलः॥ तिमिरेणाकुलंसर्वमाकाशंचाभवद्वृतं॥ ११॥ अभिभूतास्ततोदेवाविषयान्नप्रजज्ञिरे॥ नप्रत्यभाच्चयज्ञःसदेवतांस्त्रेसिरेतथा॥१२॥ ततःसयज्ञंविव्याधरौद्रेणहृदिपत्रिणा॥ अपक्रांतस्ततोयज्ञोमृगोभूत्वासपावकः॥ १३॥

ध्यमयोःशास्त्रोक्तयोर्यज्ञयोर्नाशार्थंप्रथमचरमयज्ञाभ्यांईश्वरोधनुःकृतवान् किष्कुर्हस्तः पंचहस्तंपंचविषयप्रमाणं लोकवासनादेहवासनाचशब्दादिविषयपंचकात्परतोनास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ वषट्कारसंज्ञेन गृहयज्ञेनतेउभेवासनेकिंचित्संकोचंगच्छतइतिसतस्यवासनाद्वयरूपस्यधनुषोज्यास्थानीयः यानितुयज्ञांगानिचत्वारिअर्थित्वंसमर्थत्वंविद्वत्त्वंशास्त्रेणपर्युदस्तत्वंचतानितस्यधनुषःलोकदेहवासनारूपस्यसन्न हनेदार्ढ्यायअभवन् ॥ ७ ॥ यतःयज्ञांगानिलोकेषणादौविनियुक्तानिमूढैस्ततोहेतोःमहादेवःक्रुद्धोयज्ञंजघानेत्यादिस्पष्टार्थं ॥८॥ ९॥१०॥११॥१२॥ रौद्रेणअहंकारेणदर्पेणवाऽहमेवयज्वादाताविज्ञातेत्ये वंरूपेण यज्ञोयज्ञात्पूर्वंअपक्रांतंमुख्याद्विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिशास्त्रोक्तादात्मविविदिषाख्यात्फलात्भ्रष्टः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंचित्कालंफलंभुंजानोदिवियजमानरूपेणव्यराजत तथापितेनकालात्मनारुद्रेणअन्वीयमानःसन् ततोप्यपक्रांतःस्वर्गात्च्युतोभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥ अपक्रांतेयज्ञेयज्ञफलेभुक्तेसतित्रीह्मादौगर्भवासादौच
जातेयज्ञपतौ सुरान्इंद्रियाणि संज्ञानप्रत्यभात् मूढान्यभूवन् हेयोपादेयविवेकशून्यान्यभूवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥त्र्यबंकइतित्रीणिश्रवणमनननिदिध्यासनानिअंबकानिगमकानियस्यसपरमेश्वरः सवितुर्यज्ञ
प्रसोतुर्देहस्य बाहूकर्मकरणहेतू तथाभगस्यनेत्रेमनसःसंकल्पौअहमिदंकरिष्येऽहमिदंनकरिष्येइत्येवंरूपौविहितप्रतिषिद्धरूपौ पूष्णोदशनान्वागिंद्रियस्थानानिमंत्रांश्चेत्यर्थः एतानिसर्वाणिधनुःकोट्या

सतुतेनैवरूपेणदिव्यंप्राप्यव्यराजत॥ अन्वीयमानोरुद्रेणयुधिष्ठिरनभस्तले॥ १४ ॥ अपक्रांतेततोयज्ञेसंज्ञानप्रत्यभात्सुरान् ॥ नष्टसंज्ञेषुदेवेषुनप्राज्ञायत
किंचन॥ १५॥ त्र्यंबकःसवितुर्बाहूभगस्यनयनेतथा॥ पूष्णश्चदशनान्क्रुद्धोधनुःकोट्याव्यशातयत्॥ १६॥ प्राद्रवंततोदेवायज्ञांगानिचसर्वशः॥ केचित्त
त्रैवघूर्णंतोगतासवइवाभवन्॥ १७॥ सतुविद्राव्यतत्सर्वंशितिकंठोऽवहस्यच॥ अवष्टभ्यधनुष्कोटिंरुरोधविबुधांस्ततः॥१८॥ ततोवागमरैरुक्ताज्यांतस्यधनु
षोच्छिनत् ॥ अथतत्सहसाराजंश्छिन्नज्यंविस्फुरद्धनुः ॥ १९ ॥ ततोविधनुषंदेवादेवश्रेष्ठमुपागमन् ॥ शरणंसहयज्ञेनप्रसादंचाकरोत्प्रभुः ॥ २० ॥ ततःप्रस
न्नोभगवान्स्थाप्यकोपंजलाशये॥ सजलंपावकोभूत्वाशोषयत्यनिशंप्रभो ॥ २१ ॥ भगस्यनयनेचैवबाहूचसवितुस्तथा॥ प्रादात्पूष्णश्चदशनान्पुनर्यज्ञांश्च
पांडव॥ २२॥ ततःसुस्थमिदंसर्वंबभूवपुनरेवहि ॥ सर्वाणिचहवींष्यस्यदेवाभागमकल्पयन्॥ २३ ॥ तस्मिन्क्रुद्धेऽभवत्सर्वमसुस्थंभुवनंप्रभो॥ प्रसन्नेचपु
नःसुस्थंप्रसन्नोस्यचवीर्यवान्॥ २४॥ ततस्तेनिहताःसर्वेतवपुत्रामहारथाः ॥ अन्येचबहवःशूराःपांचालस्यपदानुगाः ॥ २५ ॥ नतन्मनसिकर्त्तव्यंनचतत्द्रौ
णिनाकृतं॥ महादेवप्रसादेनकुरुकार्यमनंतरं ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयसिक्यांसौप्तिकैषीकपर्वणिअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८॥
ऐषीकंपर्वसमाप्तं पर्वद्वयमिदंसंलग्नं ॥छ॥ ॥छ॥ अस्यानंतरंस्त्रीपर्वभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः जनमेजयउवाच हतेदुर्योधनेचैवहते
सैन्येचसर्वशः॥ धृतराष्ट्रोमहाराजश्रुत्वाकिमकरोन्मुने॥ १ ॥

पूर्वोक्तयालोकेषणयादेहेषणयाव्यशातयत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवंयज्ञेनष्टेपिधनुष्कोटिमपिपु
ण्याभावात्पूर्वोक्तांरुरोधततोलोकदेहयोरपिरंजनंकुंठितमभूदित्यर्थः ॥१८॥ ततोऽमरैरुक्तावाक्विविदिषंतियज्ञेनेतिपूर्वोक्तादेववाणी ज्यांश्रौतयज्ञरूपां धनुषःपूर्वोक्तवासनाद्वयात्मकात् अच्छिनत्दूरीचका
र निष्कामंईश्वरप्रीत्यर्थंयज्ञंकारितवतीत्यर्थः ॥१९॥ विधनुषंकाम्यकर्महीनंदेवंआत्मानंदेवाइंद्रियाणिउपागमन्चित्तशुध्यतिशयात्आत्मवश्यान्यभूवन् ततश्चईश्वरस्तैःशरणीकृतःप्रसन्नोभूत् ॥२०॥ कोपं
रजस्तमोरूपं जलाशयेमूढचित्ते ॥ २१ ॥ ततःसात्विकोयज्ञःप्रवृत्तइत्याह भगस्येति पूर्ववदर्थः ॥२२॥ सर्वाणिहवींषिसर्वाणिकर्माणिईश्वरार्पितान्येवाकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २३॥२४॥२५ ॥ फलितमाह नत
दिति ईश्वरस्यवशेसर्वमितिज्ञात्वाशोकंमाकार्षीरितिभावः ॥ २६ ॥ इतिसौप्तिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदं सौप्तिकपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व समाप्तं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ एवंतत्त्वदृष्ट्याशोकोनकर्तव्यइत्युक्तं लोकदृष्ट्यापिसनकार्यइत्याह हतेदुर्योधनेचैवेत्यादिनाध्यायेनैकेन ॥१ ॥ २ ॥ अन्योन्यंकारितात्पांडवानांगर्भेब्रह्मशिरोस्त्रंपतत्विति अश्वत्थाम्ना शापोदत्तः सहस्रवर्षाणिगलत्कुष्टोभविष्यसीत्यश्वत्थाम्नःकृष्णेनशापोदत्तइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शून्याराजभिर्हीना केवलाउपरतोत्सवा॥ ७ ॥ आनुपूर्व्येणेति आदौहतानांआदावेवपश्चात्धता

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजयउवाच हतेदुर्योधनेचैवहतेसैन्येचसर्वशः ॥ धृतराष्ट्रोमहाराजश्रुत्वाकिमकरोन्मुने ॥ १ ॥ तथैवकौरवोराजाधर्मपुत्रोमहामनाः ॥ कृपप्रभृतयश्चैवकिमकुर्वततेत्रयः ॥ २ ॥ अश्वत्थाम्नःश्रुतंकर्मशापादन्योन्यकारितात् ॥ वृत्तांतमुत्तरंब्रूहियदभाषतसंजयः ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच हतेपुत्रशतेदीनंछिन्नशाखमिवद्रुमं ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंधृतराष्ट्रंमहीपतिं ॥ ४ ॥ ध्यानमूकत्वमापन्नंचिंतयासमभिप्लुतं ॥ अभिगम्यमहाराजसंजयोवाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ किंशोचसिमहाराजनास्तिशोकेसहायता ॥ अक्षौहिण्योहताश्चाष्टौदशचैवविशांपते ॥ ६ ॥ निर्जनेयंवसुमतीशून्यासंप्रतिकेवला ॥ नानादिग्भ्यःसमागम्यनानादेश्यानराधिपाः ॥ ७ ॥ सहैवतवपुत्रेणसर्वेवैनिधनंगताः ॥ पितॄणांपुत्रपौत्राणांज्ञातीनांसुहृदांतथा ॥ गुरूणांचानुपूर्व्येणप्रेतकार्याणिकारय ॥ ८ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वाकरुणंवाक्यंपुत्रपौत्रवधार्दितः ॥ पपातभुविदुर्धर्षोवाताहतइवद्रुमः ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच हतपुत्रोहतामात्योहतसर्वसुहृज्जनः ॥ दुःखंनूनंभविष्यामिविचरन्पृथिवीमिमां ॥ १० ॥ किंनुबंधुविहीनस्यजीवितेनममाद्यवै ॥ लूनपक्षस्यइवमेजराजीर्णस्यपक्षिणः ॥ ११ ॥ हृतराज्योहतबंधुर्हतचक्षुश्चवैतथा ॥ नभ्राजिष्येमहाप्राज्ञक्षीणरश्मिरिवांशुमान् ॥ १२ ॥ नकृतंसुहृदांवाक्यंजामदग्न्यस्यजल्पतः ॥ नारदस्यचदेवर्षेःकृष्णद्वैपायनस्यच ॥ १३ ॥ सभामध्येतुकृष्णेनयच्छ्रेयोभिहितंमम ॥ अलंवैरेणतेराजन्पुत्रःसंगृह्यतामिति ॥ १४ ॥ तच्चवाक्यमकृत्वाहंभृशंतप्यामिदुर्मतिः ॥ नहिश्रोतास्मिभीष्मस्यधर्मयुक्तंप्रभाषितं ॥ १५ ॥ दुर्योधनस्यचतथावृषभस्येवनर्दतः ॥ दुःशासनवधंश्रुत्वाकर्णस्यचविपर्ययं ॥ १६ ॥ द्रोणसूर्योपरागंचहृदयंमेविदीर्यते ॥ नस्मराम्यात्मनःकिंचित्पुरासंजयदुष्कृतं ॥ ॥ १७ ॥ यस्येदंफलमद्येहमयामूढेनभुज्यते ॥ नूनंव्यपकृतंकिंचिन्मयापूर्वेषुजन्मसु ॥ १८ ॥ येनमांदुःखभागेषुधाताकर्मसुयुक्तवान् ॥ परिणामश्चवयसःसर्वबंधुक्षयश्चमे ॥ १९ ॥ सुहृन्मित्रविनाशश्चदैवयोगादुपागतः ॥ कोन्योस्तिदुःखिततरोमत्तोन्योहिपुमान्भुवि ॥ २० ॥

नांपश्चादेवेतिपौर्वापर्येणप्रेतानांपरेतानां कार्याणिपारलौकिकानिकर्माणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ दुःखंयथास्यात्तथाभविष्यामि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ श्रोतास्मिश्रुतवानस्मि ॥ १५ ॥ विपर्ययंविनाशं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तन्मामिति अद्यैवप्राणत्यागंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ वितन्वतःविरचयतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अवृत्तेतिच्छेदः ॥ २६ ॥ २७ ॥ शल्यश्चमंत्रीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ब्रुव

तन्मामद्यैवपश्यंतुपांडवाःसंशितव्रताः ॥ विवृतंब्रह्मलोकस्यदीर्घमध्वानमास्थितं ॥ २१ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यलालप्यमानस्यबहुशोकंवितन्वतः ॥

॥ १ ॥ शोकापहंनरेंद्रस्यसंजयोवाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ शोकंराजन्व्यपनुदश्रुतास्तेवेदनिश्चयाः ॥ शास्त्रागमाश्चविविधावृद्धेभ्योनृपसत्तम ॥ २३ ॥ सृंजयेपुत्रशो ११

कार्तेयदूचुर्मुनयःपुरा ॥ यथायौवनजंदर्पमास्थितेतेसुतेनृप ॥ २४ ॥ नत्वयासुहृदांवाक्यंब्रुवतामवधारितं ॥ स्वार्थश्चनकृतःकश्चिल्लुब्धेनफलगृद्धिना ॥ २५ ॥
असिनैवैकधारेणस्वबुद्ध्यातुविचेष्टितं ॥ प्रायशोऽवृत्तसंपन्नाःसततंपर्युपासिताः ॥ २६ ॥ यस्यदुःशासनोमंत्रीराधेयश्चदुरात्मवान् ॥ शकुनिश्चैवदुष्टात्माचि
त्रसेनश्चदुर्मतिः ॥ २७ ॥ शल्यश्चयेनवैसर्वंशल्यभूतंकृतंजगत् ॥ कुरुवृद्धस्यभीष्मस्यगांधार्याविदुरस्यच ॥ २८ ॥ द्रोणस्यचमहाराजकृपस्यचशरद्वतः ॥ कृ
ष्णस्यचमहाबाहोनारदस्यचधमतः ॥ २९ ॥ ऋषीणांचतथान्येषांव्यासस्यामिततेजसः ॥ नकृतंतेनवचनंतवपुत्रेणभारत ॥ नधर्मःसत्कृतःकश्चिन्नित्यंयुद्धम
भीप्सता ॥ ३० ॥ अल्पबुद्धिरहंकारीनित्यंयुद्धमितिब्रुवन् ॥ क्रूरोदुर्मर्षणोनित्यमसंतुष्टश्चवीर्यवान् ॥ ३१ ॥ श्रुतवानसिमेधावीसत्यवांश्चैवनित्यदा ॥ नमु
ह्यंतीदृशाःसंतोबुद्धिमंतोभवादृशाः ॥ ३२ ॥ नधर्मःसत्कृतःकश्चित्तवपुत्रेणमारिष ॥ क्षपिताःक्षत्रियाःसर्वेशत्रूणांवर्धितंयशः ॥ ३३ ॥ मध्यस्थोहित्वमप्यासी
र्नक्षमंकिंचिदुक्तवान् ॥ दुर्धरेणत्वयाभारस्तुलयानसमंधृतः ॥ ३४ ॥ आदावेवमनुष्येणवर्तितव्यंयथाक्षमं ॥ यथानातीतमर्थंवैपश्चात्तापेनयुज्यते ॥ ३५ ॥
पुत्रगृद्ध्यात्वयाराजन्प्रियंतस्यचिकीर्षितं ॥ पश्चात्तापमिमंप्राप्तोनत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३६ ॥ मधुयःकेवलंदृष्ट्वाप्रपातंनानुपश्यति ॥ सभ्रष्टोमधुलोभेनशोचत्ये
वंयथाभवान् ॥ ३७ ॥ अर्थान्नशोचन्प्राप्नोतिनशोचन्विंदतेफलं ॥ नशोचन्श्रियमाप्नोतिनशोचन्विंदतेपरं ॥ ३८ ॥ स्वयमुत्पादयित्वाग्निंवस्त्रेणपरिवेष्टयन् ॥
दह्यमानोमनस्तापंभजतेनसपंडितः ॥ ३९ ॥ त्वयैवससुतेनायंवाक्यवायुसमीरितः ॥ लोभाज्येनचसंसिक्तोज्वलितःपार्थपावकः ॥ ४० ॥ तस्मिन्समिद्धेपति
ताःशलभाइवतेसुताः ॥ तान्वैशराग्निनिर्दग्धान्नत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ४१ ॥ यच्चाश्रुपातात्कलिलंवदनंवहसेनृप ॥ अशास्त्रदृष्टमेतद्धिनप्रशंसंतिपंडिताः ॥ ४२ ॥ ॥ १ ॥
विस्फुलिंगाइवह्येतान्दहंतिकिलमानवान् ॥ जहीहिमन्युंबुद्ध्यावैधारयात्मानमात्मना ॥ ४३ ॥

नृदुर्योधनआसीदितिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रपातंपर्वतायाद्भ्रंशं ॥ ३७ ॥ परंमोक्षं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दहंतिशोकाइत्यर्थात् मन्युर्दैन्यं मन्युर्दैन्येक्रतौक्रुधिइत्यमरः आत्मानंचित्तंआत्मनाधैर्येणधारय प्राणान्मात्याक्षीरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ एषामरणांता अतउत्तिष्ठशोकंत्यज ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भावांतरमभावोहि कयाचित्तुव्यपेक्षयेतिन्यायेनकृत्स्नप्रपंचस्याभावोब्रह्मतदादीनि भावोनामरूपात्मकतातन्मध्यानि तथाऽभावनिधनानीति तथाच आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनमध्येप्यभावभूतानां

वैशंपायनउवाच एवमाश्वासितस्तेनसंजयेनमहात्मना॥ विदुरोभूयएवाहबुद्धिपूर्वंपरंतपः॥४५॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विशोककरणेप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ ॥७॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततोमृतसमैर्वाक्यैर्ह्लादयन्पुरुषर्षभं ॥ वैचित्रवीर्यंविदुरोयदुवाचनिबोधतत् ॥ ॥ १ ॥ विदुरउवाच उत्तिष्ठराजन्किंशेषेधारयात्मानमात्मना॥एषावैसर्वसत्वानांलोकेश्वरपरागतिः॥ २॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंचजीवितं॥ ३॥ यदाशूरंचभीरुंचयमःकर्षतिभारत॥ तत्किंनयोत्स्यंतिहितेक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ ४ ॥ अयुध्यमानोम्रियते युध्यमानश्चजीवति॥ कालंप्राप्यमहाराजनकश्चिदतिवर्तते॥ ५॥ अभावादीनिभूतानिभावमध्यानिभारत॥ अभावनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना ॥ ६ ॥ नशोचन्मृतमन्वेतिनशोचन्म्रियतेनरः॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेकिमर्थमनुशोचसि॥ ७॥ कालःकर्षतिभूतानिसर्वाणिविविधान्युत॥ नकालस्यप्रियःकश्चिन्न द्वेष्यःकुरुसत्तम॥ ८ ॥ यथावायुस्तृणाग्राणिसंवर्तयतिसर्वशः॥ तथाकालवशंयांतिभूतानिभरतर्षभ॥ ९ एकसार्थप्रयातानांसर्वेषांतत्रगामिनां॥ यस्यकालःप्रयात्यग्रेतत्रकापरिदेवना॥ १० ॥ नचाप्येतान्हतान्युद्धेराजन्शोचितुमर्हसि॥ प्रमाणंयदिशास्त्राणिगतास्तेपरमांगतिं ॥ ११ ॥ सर्वेस्वाध्यायवंतोहिसर्वेचचरितव्रताः॥ सर्वेचाभिमुखाःक्षीणास्तत्रकापरिदेवना॥ १२॥ अदर्शनादापतिताःपुनश्चादर्शनंगताः॥ नैतेतवनतेषांत्वंतत्रकापरिदेवना॥ १३ ॥ इतोपि लभतेस्वर्गंहत्वाचलभतेयशः॥ उभयंनोबहुगुणंनास्तिनिष्फलतारणे॥ १४॥ तेषांकामदुघाँल्लोकानिंद्रःसंकल्पयिष्यति ॥ इंद्रस्यातिथयोह्येतेभवंतिभरतर्षभ॥ १५॥ नयज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्नतपोभिर्नविद्यया॥ स्वर्गंयांतितथामर्त्यायथाशूरारणेहताः॥ १६॥ शरीराग्निषुशूराणांजुहुवुस्तेशराहुतीः॥ हूयमानान्शरांश्चैवसेहुस्तेजस्विनोमिथः॥ १७॥ एवंराजंस्त्वाचक्षेस्वर्ग्यंपंथानमुत्तमं॥ नयुद्धादधिकंकिंचित्क्षत्रियस्येहविद्यते॥ १८॥

तेषांस्वमेषुप्रतीयमानानामिवनाशेव्यर्थःशोकइत्यर्थः ॥ ६ ॥ सांसिद्धिकेस्वभावसिद्धे ॥ ७ ॥ ८ ॥ संवर्तयतिस्ववशंनयति ॥ ९ ॥ तत्रगामिनांपरत्रगमनशीलानांयस्यकालउपस्थितःसोग्रेप्रयाति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अदर्शनादज्ञानात् ॥ १३ ॥ नोऽस्माकंक्षत्रियाणां ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ आचक्षेकथयामि ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ दीर्घमध्वानमास्थितंमांपांडवाअद्यैवपश्यंतुइत्युक्तंतत्राह आत्मानमिति कार्यंदेहं कार्यमित्यपिपाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जानपदिकंसर्वसाधारणं अभावेनमरणेन

क्षत्रियास्तेमहात्मानःशूराःसमितिशोभनाः ॥ आशिषःपरमाःप्राप्तानशोच्याःसर्वएवहि ॥ १९ ॥ आत्मानमात्मनाश्वास्यमाशुचःपुरुषर्षभ ॥ नाद्यशोकाभि
भूतस्त्वंकायमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २० ॥ मातापितृसहस्राणिपुत्रदारशतानिच ॥ संसारेष्वनुभूतानिकस्यतेकस्यवावयं ॥ २१ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थान
शतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ २२ ॥ नकालस्यप्रियःकश्चिन्नद्वेष्यःकुरुसत्तम ॥ नमध्यस्थःक्वचित्कालःसर्वंकालःप्रकर्षति ॥ २३ ॥ का
लःपचतिभूतानिकालःसंहरतेप्रजाः ॥ कालःसुप्तेषुजागर्तिकालोहिदुरतिक्रमः ॥ २४ ॥ अनित्यंयौवनंरूपंजीवितंद्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यंप्रियसंवासोगृद्ध्येदे
त्तनपंडितः ॥ २५ ॥ नजानपदिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हसि ॥ अप्यभावेनयुज्येततच्चास्यननिवर्तते ॥ २६ ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीतयदिपश्येत्पराक्रमं ॥ भैषज्य
मेतद्दुःखस्ययदेतन्नानुचिंतयेत् ॥ २७ ॥ चिंत्यमानंहिनव्येतिभूयश्चापिप्रवर्धते ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्चविप्रयोगात्प्रियस्यच ॥ २८ ॥ मानुषामानसैर्दुःखैर्दह्यं
तेचाल्पबुद्धयः ॥ नार्थोनधर्मोनसुखंयदेतदनुशोचसि ॥ २९ ॥ नचनापैतिकार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैवहीयते ॥ अन्यामन्यांधनावस्थांप्राप्यवैशेषिकींनराः ॥ असं
तुष्टाःप्रमुह्यंतिसंतोषंयांतिपंडिताः ॥ ३० ॥ प्रज्ञयामानसंदुःखंहन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यंनबालैःसमतामियात् ॥ ३१ ॥ शयानंचानुशेतेहि
तिष्ठंतंचानुतिष्ठति ॥ अनुधावतिधावंतंकर्मपूर्वकृतंनरं ॥ ३२ ॥ यस्यांयस्यामवस्थायांयत्करोतिशुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायांतत्फलंसमुपाश्नुते ॥ ३३ ॥
येनयेनशरीरेणयद्यत्कर्मकरोतियः ॥ तेनतेनशरीरेणतत्फलंसमुपाश्नुते ॥ ३४ ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥ आत्मैवह्यात्मनःसाक्षीकृतस्या
पकृतस्यच ॥ ३५ ॥ शुभेनकर्मणासौख्यंदुःखंपापेनकर्मणा ॥ कृतंभवतिसर्वत्रनाकृतंविद्यतेक्वचित् ॥ ३६ ॥ नहिज्ञानविरुद्धेषुबह्वपायेषुकर्मसु ॥ मूलघाति
षुसज्जंतेबुद्धिमंतोभवद्विधाः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रविशोककरणेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥२॥
धृतराष्ट्रउवाच सुभाषितैर्महाप्राज्ञशोकोयंविगतोमम ॥ भूयएवतुवाक्यानिश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ १ ॥

तच्चदुःखंच ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ कार्यार्थान्नापैतीतिनअपित्वपैत्येव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अवस्थायांयौवनादिरूपायां ॥ ३३ ॥ येनेति स्थूलेनदेहेनकृतंतत्तेनैवभुज्यते मनःकृतंचेत्तेनैवभु
ज्यतेस्वप्नादौ ॥ ३४ ॥ अपकृतस्यायथार्थस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मूलंशरीरं ॥ ३७ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥७॥ सुभाषितैरिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ शांतिंचित्तस्योपरतिं ॥ ३ ॥ शांतौहेतुर्लोकस्यअशाश्वतत्वज्ञानमित्याह अशाश्वतमिति ॥ ४ ॥ यदेति पितृवनंमृत्युं ॥ ५ ॥ यदिमरणमात्राद्विमुच्यतेतर्हिदेहशोषणंकिमर्थंक्रियतइत्याह निर्मां सैरिति तत्रपरलोके तेषांमृतानां परेतपस्विनः तस्मान्मरणानंतरमपिविषमगतिरस्त्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ येनहेतुनाअदृष्टरूपेणकुलेनरूपेणचविशेषणंप्राप्नोतिसोदृष्टरूपोहेतुःसर्वत्रकार्येस्तीतिपूर्वकर्माधीने

अनिष्टानांचसंसर्गादिष्टानांचविसर्जनात् ॥ कथंहिमानसैर्दुःखैःप्रमुच्यंतेतुपंडिताः ॥ २ ॥ विदुरउवाच यतोयतोमनोदुःखात्सुखाद्वाविप्रमुच्यते ॥ ततस्ततोनियम्यैतच्छांतिंविंदेतवैबुधः ॥ ३ ॥ अशाश्वतमिदंसर्वंचिंत्यमानंनरर्षभ ॥ कदलीसन्निभोलोकःसारोह्यस्यनविद्यते ॥ ४ ॥ यदाप्राज्ञाश्चमूढाश्चधनवंतोथनिर्धनाः ॥ सर्वेपितृवनंप्राप्यस्वपंतिविगतज्वराः ॥ ५ ॥ निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैःस्नायुनिबंधिभिः ॥ किंविशेषंप्रपश्यंतितत्रतेषांपरेजनाः ॥ ६ ॥ येनप्रत्यवगच्छेयुःकुलरूपविशेषणं ॥ कस्मादन्योन्यमिच्छंतिविप्रलब्धधियोनराः ॥ ७ ॥ गृहाणीवहिमर्त्यानामाहुर्देहानिपंडिताः ॥ कालेनविनियुज्यंतेसत्वमेकंतुशाश्वतं ॥ ८ ॥ यथाजीर्णमजीर्णंवावस्त्रंत्यक्त्वातुपूरुषः ॥ अन्यद्रोचयतेवस्त्रमेवंदेहाःशरीरिणां ॥ ९ ॥ वैचित्रवीर्यसाध्यंहिदुःखंवायदिवासुखं ॥ प्राप्नुवंतीहभूतानिस्वकृतेनैवकर्मणा ॥ १० ॥ कर्मणाप्राप्यतेस्वर्गःसुखंदुःखंचभारत ॥ ततोवहतितंभारमवशःस्ववशोपिवा ॥ ११ ॥ यथाचमृन्मयंभांडंचक्रारूढंविपद्यते ॥ किंचित्प्रक्रियमाणंवाकृतमात्रमथापिवा ॥ १२ ॥ छन्नंवाप्यवरोप्यंतमवतीर्णमथापिवा ॥ आर्द्रंवाप्यथवाशुष्कंपच्यमानमथापिवा ॥ १३ ॥ उत्तार्यमाणमापाकादुद्धृतंचापिभारत ॥ अथवापरिभुज्जंतमेवंदेहाःशरीरिणां ॥ १४ ॥ गर्भस्थोवाप्रसूतोवाप्यथवादिवसांतरः ॥ अर्धमासगतोवापिमासमात्रगतोपिवा ॥ १५ ॥ संवत्सरगतोवापिद्विसंवत्सरएववा ॥ यौवनस्थोथमध्यस्थोवृद्धोवापिविपद्यते ॥ १६ ॥ प्राक्कर्मभिस्तुभूतानिभवंतिनभवंतिच ॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेकिमर्थमनुतप्यसे ॥ १७ ॥ यथातुसलिलंराजन्क्रीडार्थमनुसंतरत् ॥ उन्मज्जेच्चनिमज्जेच्चकिंचित्सत्वंनराधिप ॥ १८ ॥ एवंसंसारगहनेउन्मज्जननिमज्जने ॥ कर्मभोगेनबध्यंतेक्लिश्यंतेचाल्पबुद्धयः ॥ १९ ॥ येतुप्राज्ञाःस्थिताःसत्वेसंसारेस्मिन्हितैषिणः ॥ समागमज्ञाभूतानांतेयांतिपरमांगतिं ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विशोककरणेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥

षुपुत्रादिसंयोगवियोगेषुनशोकादिकंयुक्तमितिभावः ॥ ७ ॥ सत्वंलिंगशरीरं शाश्वतंमोक्षपर्यंतंस्थायित्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अवरोप्यंतंअवरोप्यमाणं ॥ १३ ॥ आपाकात्कुलालकृतात्पात्रपाककूटात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथमिति॥१॥ जन्मप्रभृतिशुक्रशोणितसंयोगादारभ्य क्रियागर्भवृद्धिरूपाउपलक्ष्यते कलिलंशुक्रशोणितसंयोगः एकरात्रोषितंकलिलंभवतिपंचरात्राद्बुद्बुदइत्यादिशास्त्राद्गम्यते तत्रकलिलेवसतेजीवइति शेषः किंचिदंतरंपूर्वदिनापेक्षयावस्थ्यवस्थाभेदेनअल्पेनपरिमाणांतरेण॥२॥पंचमेमासेअतीतेअवयवाभिवृद्धेपिंडेवासंचैतन्यस्याविर्भावंअकल्पयत् पूर्वंचैतन्यसत्तामात्रंपंचमेतीतेतुषष्ठेआविर्भावइतिविशेषः ततःसदशमासाभ्यंतरेसंपूर्णांगगर्भोजायते॥ ३ ॥४॥ ५ ॥ तस्माद्योनिद्वारात् संसारात्संसारंप्राप्य॥ ६॥७॥ संगःविषयसंगःस्वादुर्येषांतैः ॥८॥९॥ यद्यपिमूढःपापंनावैतितथापिध्यानपरिनिष्ठितास्ततस्तथैव

धृतराष्ट्रउवाच कथंसंसारगहनंविज्ञेयंवदतांवर॥एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वमाख्याहिपृच्छतः॥ १॥ विदुरउवाच जन्मप्रभृतिभूतानांक्रियासर्वोप लक्ष्यते॥ पूर्वमेवेहकलिलेवसतेकिंचिदंतरं॥ २॥ ततःसपंचमेऽतीतेमासेवासमकल्पयत्॥ ततःसर्वांगसंपूर्णोगर्भोवैसतुजायते॥ ३॥ अमेध्यमध्येवसतिमांसशोणितलेपने॥ ततस्तुवायुवेगेनऊर्ध्वपादोह्यधःशिराः॥ ४॥ योनिद्वारमुपागम्यबहून्क्लेशान्समृच्छति॥योनिसंपीडनाच्चैवपूर्वकर्मभिरन्वितः॥५॥ तस्मान्मुक्तःससंसारादन्यान्पश्यत्युपद्रवान्॥ ग्रहास्तमनुगच्छंतिसारमेयाइवामिषं॥ ६॥ ततःप्राप्तोत्तरेकालेव्याधयश्चापितंतथा॥ उपसर्पंतिजीवंतंबध्यमानंस्वकर्मभिः॥ ७॥ तंबद्धमिंद्रियैःपाशैःसंगस्वादुभिरावृतं॥ व्यसनान्यपिवर्ततेविविधानिनराधिप॥ ८॥ बध्यमानश्चतैर्भूयोनैवतृप्तिमुपैतिसः॥ तदानावैतिचैवायंप्रकुर्वन्साध्वसाधुवा॥ ९॥ तथैवपरिरक्षंतियेध्यानपरिनिष्ठिताः॥ अयंनबुध्यतेतावद्यमलोकमथागतं॥ १०॥ यमदूतैर्विकृष्यंश्चमृत्युंकालेनगच्छति॥ वाग्घीनस्यचयन्मात्रमिष्टानिष्टंकृतंमुखे॥ भूयएवात्मनात्मानंबध्यमानमुपेक्षते॥ ११॥ अहोविनिकृतोलोकोलोभेनचवशीकृतः॥ लोभक्रोधभयोन्मत्तोनात्मानमवबुध्यते॥ १२॥कुलीनत्वेचरमतेदुष्कुलीनान्विकुत्सयन्॥ धनदर्पेणदृप्तश्चदरिद्रान्परिकुत्सयन्॥१३॥ मूर्खानितिपरानाहनात्मानंसमवेक्षते॥ दोषान्क्षिपतिचान्येषांनात्मानंशास्तुमिच्छति॥ १४॥ यदाप्राज्ञाश्चमूर्खाश्चधनवंतश्चनिर्धनाः॥ कुलीनाश्चाकुलीनाश्चमानिनोथाप्यमानिनः॥ १५॥ सर्वेपितृवनंप्राप्ताःस्वपंतिविगतत्वचः॥ निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैःस्नायुनिबंधनैः॥ १६॥ विशेषंनप्रपश्यंतितत्रतेषांपरेजनाः॥ येनप्रत्यवगच्छेयुःकुलरूपविशेषणं॥ १७॥

यथाशास्त्रंआत्मानंपरिरक्षंत्येव॥ १०॥ तस्यैवंयमदूतैर्नीयमानस्यवाग्घीनस्यसर्वेंद्रियविकलस्ययन्मात्रंयत्किंचिदिष्टानिष्टंपुण्यंपापंतन्मुखेप्रथमंकृतंभवति तत्रापिपुण्यफलंभुंजानोविषयेषुयोगात्आत्मानंबध्यमानंगर्भवासादिनायात्यमानंउपेक्षतेनतुस्वहितंकामयते॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ विगतत्वचःआच्छादनहीनाः॥ १६॥ तस्यनास्तिक्यमनुवदति येनेत्यादिना॥ १७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदेतिसार्धःपरमतानुवादः प्रत्यक्षादितःसर्वेसर्वाणिभूतानिसमंतुल्यंस्वपंतिकमिविट्भस्मभावंगच्छंतितदान्योन्यंप्रलब्धुं विप्रलब्धुंकृत्विग्यजमानंदेहिअमुंलोकंप्राप्स्यसीतिप्रतारयितुंदुर्बुधाःदुष्पंडिताइच्छंति देहरूपस्यात्मनोनष्टत्वात् आमुष्मिकफलवचनमनर्थकंस्यादितिभावः ॥ १८ ॥ वर्तेतपरमार्थसाधनव्यापारंकुर्यात् ॥ १९ ॥ पंथानोमार्गान्द्वितीयार्थेप्रथमा अन्यान्गतिमार्गान्मोक्षयतेकिंतुऊर्ध्वमार्गमेवप्रापय ति ॥ २० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ यदिदंधर्मगहनमित्यध्यायस्यविवरणंउत्तराध्यायेनक्रियतेअहोखलुमहद्दुःखमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

यदासर्वेसमंन्यस्ताःस्वपंतिधरणीतले ॥ कस्मादन्योन्यमिच्छंतिप्रलब्धुमिहदुर्बुधाः ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षंचपरोक्षंचयोनिशम्यश्रुतिंत्विमां ॥ अध्रुवेजीवलोकेस्मि न्योधर्ममनुपालयन् ॥ जन्मप्रभृतिवर्तेतप्राप्नुयात्परमांगतिं ॥ १९ ॥ एवंसर्वंविदित्वावैयस्तत्त्वमनुवर्तते ॥ सप्रमोक्षयतेसर्वान्पंथानोमनुजेश्वर ॥ २० ॥ इ तिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विशोककरणेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच यदिदंधर्मगहनंबुद्ध्यासमनुगम्यते ॥ तद्विविस्तर तःसर्वंबुद्धिमार्गंप्रशंसमे ॥ १ ॥ विदुरउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिनमस्कृत्वास्वयंभुवे ॥ यथासंसारगहनंवदंतिपरमर्षयः ॥ २ ॥ कश्चिन्महतिकांतारेव र्तमानोद्विजःकिल ॥ महद्दुर्गमनुप्राप्तोवनंक्रव्यादसंकुलं ॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रगजर्क्षौघैरतिघोरंमहास्वनैः ॥ पिशितादैरतिभयैर्महोग्राकृतिभिस्तथा ॥ ४ ॥ समं तात्संपरिक्षिप्तंयत्स्मदृष्ट्वात्रसेद्यमः ॥ तदस्यदृष्ट्वाहृदयमुद्वेगमगमत्परं ॥ ५ ॥ अभ्युच्छ्रयंचरोम्णांवैविक्रियाश्चपरंतप ॥ सतद्वनंव्यनुसरन्संप्रधावन्नितस्ततः ॥ ६ ॥ वीक्षमाणोदिशःसर्वाःशरणंक्वभवेदिति ॥ सतेषांछिद्रमन्विच्छन्प्रद्रुतोभयपीडितः ॥ ७ ॥ नचनिर्यातिवैदूरंनवातैर्विप्रमोच्यते ॥ अथापश्यद्वनंघोरंस मंताद्वागुरावृतं ॥ ८ ॥ बाहुभ्यांसंपरिक्षिप्तंस्त्रियापरमघोरया ॥ पंचशीर्षधरैर्नागैःशैलैरिवसमुन्नतैः ॥ ९ ॥ नभःस्पृशैर्महावृक्षैःपरिक्षिप्तंमहावनं ॥ वनमध्येच तत्राभूदुदपानःसमावृतः ॥ १० ॥ वल्लीभिस्तृणच्छन्नाभिर्दृढाभिरभिसंवृतः ॥ पपातसद्विजस्तत्रनिगूढेसलिलाशये ॥ ११ ॥ विलग्नश्चाभवत्तस्मिन्लतासंता नसंकुले ॥ पनसस्ययथाजातंवृंतबद्धंमहाफलं ॥ १२ ॥ सतथालंबतेतत्रह्यूर्ध्वपादोह्यधःशिराः ॥ अथतत्रापिचान्योस्यभूयोजातउपद्रवः ॥ १३ ॥ कूपमध्ये महानागमपश्यतमहाबलं ॥ कूपवीनाहवेलायामपश्यतमहागजं ॥ १४ ॥

द्वाभ्यामविद्याकर्मभ्यांजायतइतिद्विजःजंतुः वनंसंसारः क्रव्यादाव्याधयः ॥ ३ ॥ महान्स्वनोदुःखशब्दोयैस्तैः सिंहादिभिर्व्याधिभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वागुराःविषयतृष्णादिवासनाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ विलग्नःतत्रैवाभिमानवान् ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वपादोह्यधःशिराःस्वर्गच्युतःसंसारमनुसृतः ॥ १३ ॥ नागंकालसर्पं वीनाहोमुखबंधनं तस्यस्वदेहकूपप्रच्छादकस्यमरणकारणस्यक्रोधलोभादेर्वे लायांसंवत्सराख्यःकालगजःपरिवर्तते तंतिरोधातुंसहायोभवति ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षट्कृतवःवक्राणियस्यतं कृष्णशुक्लंकृष्णशुक्लपक्षमयं द्विषट्काःद्वादशपादामासायस्य वल्लीजीविताशा वृक्षआयुर्जीवितकालः ॥ १५ ॥ प्रशाखासुबाल्ययौवनाद्यवस्थासु मधुकराःकामरसार्थिनइंद्रियगणाः ॥ १६ ॥ मधुकामान्संवृत्यसंगृह्य निकेताःसंधिगृहास्तज्जाः समीहंतेइंद्रियमधुकराः ॥ १७ ॥ इंद्रियतृष्णयाजीवोपिनतृष्यतीत्याह तेषामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तत्रैवकामसुखे कृष्णाःश्वेता

षड्वक्रंकृष्णशुक्लंचद्विषट्कपदचारिणं ॥ क्रमेणपरिसर्पतंवल्लीवृक्षसमावृतं ॥ १५ ॥ तस्यचापिप्रशाखासुवृक्षशाखावलंबिनः ॥ नानारूपामधुकराघोररूपाभयावहाः ॥ १६ ॥ आसतेमधुसंवृत्यपूर्वमेवनिकेतजाः ॥ भूयोभूयःसमीहंतेमधूनिभरतर्षभ ॥ १७ ॥ स्वादनीयानिभूतानांयैर्बालोविप्रकृष्यते ॥ तेषांमधूनांबहुधाधाराप्रस्रवतेतदा ॥ १८ ॥ आलंबमानःसपुमान्धारांपिबतिसर्वदा ॥ नचास्यतृष्णाविरतापिबमानस्यसंकटे ॥ १९ ॥ अभीप्सतितदानित्यमतृप्तःसपुनःपुनः ॥ नचास्यजीवितेराजन्निर्वेदःसमजायत ॥ २० ॥ तत्रैवचमनुष्यस्यजीविताशाप्रतिष्ठिता ॥ कृष्णाःश्वेताश्चतंवृक्षंकुट्टयंतिचमूषिकाः ॥ २१ ॥ व्यालैश्चवनदुर्गांतेस्त्रियाचपरमोग्रया ॥ कूपाधस्ताच्चनागेनवीनाहेकुंजरेणच ॥ २२ ॥ वृक्षप्रपाताच्चभयंमूषिकेभ्यश्चपंचमं ॥ मधुलोभान्मधुकरैःषष्ठमाहुर्महद्भयं ॥ २३ ॥ एवंसवसतेतत्रक्षिप्तःसंसारसागरे ॥ नचैवजीविताशायांनिर्वेदमुपगच्छति ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विशोककरणेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अहोखलुमहद्दुःखंकृच्छ्रवासश्चतस्यह ॥ कथंतस्यरतिस्तत्रतुष्टिर्वावदतांवर ॥ १ ॥ सदेशःक्कनुयत्रासौवसतेधर्मसंकटे ॥ कथंवासविमुच्येतनरस्तस्मान्महाभयात् ॥ २ ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसाधुचेष्टामहेतदा ॥ कृपामेमहतीजातातस्याभ्युद्धरणेनहि ॥ ३ ॥ विदुरउवाच उपमानमिदंराजन्मोक्षविद्भिरुदाहृतं ॥ सुकृतंविंदतेयेनपरलोकेषुमानवः ॥ ४ ॥ उच्यतेयत्तुकांतारंमहासंसारएवसः ॥ वनंदुर्गंहियच्चैतत्संसारगहनंहितत् ॥ ५ ॥ येचतेकथिताव्यालाव्याधयस्तेप्रकीर्तिताः ॥ यासानारीबृहत्कायाअध्यतिष्ठततत्रवै ॥ ६ ॥ तामाहुस्तुजरांप्राज्ञारूपवर्णविनाशिनीं ॥ यस्तत्रकूपोनृपतेसतुदेहःशरीरिणाम् ॥ ७ ॥ यस्तत्रवसतेधस्तान्महाहिःकालएवसः ॥ अंतकःसर्वभूतानांदेहिनांसर्वहार्यसौ ॥ ८ ॥ कूपमध्येचयाजातावल्लीयत्रसमानवः ॥ प्रतानेलंबतेलग्नोजीविताशाशरीरिणां ॥ ९ ॥ सयस्तुकूपवीनाहेतंवृक्षंपरिसर्पति ॥ षड्वक्रःकुंजरोराजन्सतुसंवत्सरःस्मृतः ॥ १० ॥

श्चमूषिकाःरात्र्यहानि वृक्षंकुट्टयंतिआयुःक्षिण्वंति ॥ २१ ॥ व्यालैःदुष्टमतंगजादितुल्यैर्व्याधिभिः स्त्रियाजरया नागेनमृत्युसर्पेण कुंजरेणसंवत्सराख्येनकालेन ॥ २२ ॥ वृक्षप्रपातोमरणं मधुलोभाद्विषयसुखासक्तेः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ अहोखल्वितिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ येनेति येननिर्वेदेनपाशांश्छिंदंति ॥ १४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ अहोभिहितमिति ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निधयःकालस्यकर्तव्यार्थसाधकाः अभिलिखितानिसर्वतःवयसाआयुषासुखदुःखजराव्याधिभिःकर्मणाअदृष्टरूपेणन्यस्तानि ॥ १२ ॥

मुखानिक्रतवोमासाःपादाद्वादशकीर्तिताः ॥ येतुवृक्षंनिकृंतंतिमूषिकाःपन्नगास्तथा ॥ ११ ॥ रात्र्यहानितुतान्याहुर्भूतानांपरिचिंतकाः ॥ येतेमधुकरास्तत्र कामास्तेपरिकीर्तिताः ॥ १२ ॥ यास्तुताबहुशोधाराःस्त्रवंतिमधुनिस्त्रवं ॥ तांस्तुकामरसान्विद्याद्यत्रमज्जंतिमानवाः ॥ १३ ॥ एवंसंसारचक्रस्यपरिवृत्तिंविदुर्बुधाः ॥ येनसंसारचक्रस्यपाशांश्छिंदंतिवैबुधाः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विशोककरणेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥
धृतराष्ट्रउवाच अहोभिहितमाख्यानंभवतातत्त्वदर्शिना ॥ भूयएवतुमेहर्षःश्रुत्वावागमृतंतव ॥ १ ॥ विदुरउवाच शृणुभूयःप्रवक्ष्यामिमार्गस्यैतस्य विस्तरं ॥ यच्छ्रुत्वाविप्रमुच्यंतेसंसारेभ्योविचक्षणाः ॥ २ ॥ यथातुपुरुषोराजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ॥ क्वचित्क्वचिच्छ्रमाच्छ्रांतःकुरुतेवासमेववा ॥ ३ ॥ एवंसंसारपर्यायेगर्भवासेषुभारत ॥ कुर्वंतिदुर्बुधावासंमुच्यंतेतत्रपंडिताः ॥ ४ ॥ तस्मादध्वानमेवैतमाहुःशास्त्रविदोजनाः ॥ यत्तुसंसारगहनंवनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५ ॥ सोयंलोकसमावर्तोमर्त्यानांभरतर्षभ ॥ चराणांस्थावराणांचनगृध्येत्तत्रपंडितः ॥ ६ ॥ शारीरामानसाश्चैवमर्त्यानांयेतुव्याधयः ॥ प्रत्यक्षाश्चपरोक्षाश्चते व्यालाःकथिताबुधैः ॥ ७ ॥ क्लिश्यमानाश्चतैर्नित्यंवार्यमाणाश्चभारत ॥ स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजंत्यल्पबुद्धयः ॥ ८ ॥ अथापितैर्विमुच्येतव्याधिभिःपुरुषो नृप ॥ आवृणोत्येवतंपश्चाज्जरारूपविनाशिनी ॥ ९ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शैर्गंधैश्चविविधैरपि ॥ मज्जमांसमहापंकेनिरालंबेसमंततः ॥ १० ॥ संवत्सराश्चमासाश्च पक्षाहोरात्रसंधयः ॥ क्रमेणास्योपयुंजंतिरूपमायुस्तथैवच ॥ ११ ॥ एतेकालस्यनिधयोनैतान्जानंतिदुर्बुधाः ॥ धात्राभिलिखितान्याहुःसर्वभूतानिकर्मणा ॥ १२ ॥ रथःशरीरंभूतानांसत्वमाहुस्तुसारथिं ॥ इंद्रियाणिहयानाहुःकर्मबुद्धिस्तुरश्मयः ॥ १३ ॥ तेषांहयानांयोवेगंधावतामनुधावति ॥ सतुसंसारचक्रेस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४ ॥ यस्तान्संयमतेबुद्ध्यासंयतोननिवर्तते ॥ येतुसंसारचक्रेस्मिंश्चक्रवत्परिवर्तिते ॥ १५ ॥

सत्वंबुद्धिः कर्मबुद्धिर्मनः मनःप्रग्रहमेवचेतिश्रुतेः ॥ १३ ॥ यःसंघाताभिमानीभोक्ता वेगंअनुधावतिकर्ममार्गप्रवृत्तिअनुसरति परिवर्ततेभ्रमति ॥ १४ ॥ यःसंयतःसंयमी तानूइंद्रियाद्यान्संयमतेसंयच्छते सननिवर्तते संसारेमृतःसन्नपुनरावर्तते ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जीवंतोपितादृशानमुंचंतिनभ्रमंतियोनिचक्रे ॥ १६ ॥ शतशाखःसंसारवृक्षः ॥ १७ ॥ क्रोधलोभौनिराकृतौयेनसः यांम्यंयमलोकप्रापकंसंसारगहनं ॥ १९ ॥ अनुतर्षुलंतृष्णाशीलंलक्षीकृत्य ॥ २०॥

भ्रममाणानमुच्यंतिसंसारेनभ्रमंतिते ॥ संसारेभ्रमतांराजन्दुःखमेतद्धिजायते ॥ १६ ॥तस्मादस्यनिवृत्त्यर्थंयत्नमेवाचरेद्बुधः॥ उपेक्षानात्रकर्तव्याशतशा
खःप्रवर्धते॥ १७॥ यतेंद्रियोनरोराजन्क्रोधलोभनिराकृतः॥ संतुष्टःसत्यवादीयःसशांतिमधिगच्छति ॥ १८॥ याम्यमाहूरथंह्येनंमुह्यंतेयेनदुर्बुधाः॥ सचै
तत्प्राप्नुयाद्राजन्यत्त्वंप्राप्तोनराधिप॥ १९॥ अनुतर्षुलमेवैतद्दुःखंभवतिमारिष ॥ राज्यनाशंसुहृन्नाशंसुतनाशंचभारत ॥ साधुःपरमदुःखानांदुःखभैषज्य
माचरेत् ॥ २० ॥ज्ञानौषधमवाप्येहदूरपारंमहौषधं ॥ छिंद्याद्दुःखमहाव्याधिंनरःसंयतमानसः ॥ २१ ॥ नविक्रमोनचाप्यर्थोनमित्रंनसुहृज्जनः ॥ तथो
न्मोचयतेदुःखाद्यथात्मास्थिरसंयमः ॥ २२ ॥ तस्मान्मैत्रंसमास्थायशीलमापद्यभारत ॥ दमस्त्यागोप्रमादश्चतेत्रयोब्रह्मणोहयाः ॥ २३ ॥ शीलरश्मिसमायु
क्तःस्थितोयोमानसेरथे ॥ त्यक्त्वामृत्युभयंराजन्ब्रह्मलोकंसगच्छति ॥ २४ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योयोददातिमहीपते ॥ सगच्छतिपरंस्थानंविष्णोःपदमनामयं ॥
॥ २५ ॥ नतत्क्रतुसहस्रेणनोपवासैश्चनित्यशः ॥ अभयस्यचदानेनयत्फलंप्राप्नुयान्नरः ॥ २६ ॥ नत्यात्मनःप्रियतरंकिंचिद्भूतेषुनिश्चितं ॥ अनिष्टंसर्वभूतानां
मरणंनामभारत ॥ २७ ॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुदयाकार्याविपश्चिता ॥ नानामोहसमायुक्ताबुद्धिजालेनसंवृताः॥ २८ ॥ असूक्ष्मदृष्टयोमंदाभ्राम्यंतेतत्रतत्रह॥
सुसूक्ष्मदृष्टयोराजन्व्रजंतिब्रह्मशाश्वतं॥ २९॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विशोककरणेसप्तमोऽध्यायः॥७॥ ॥ ७ ॥ वैशंपाय
नउवाच विदुरस्यतुतद्वाक्यंनिशम्यकुरुसत्तमः॥पुत्रशोकाभिसंतप्तःपपातभुविमूर्छितः॥ १ ॥ तंतथापतितंभूमौनिःसंज्ञंप्रेक्ष्यबांधवाः॥ कृष्णद्वैपायनश्चै
वक्षत्ताचविदुरस्तथा ॥ २ ॥ संजयःसुहृदश्चान्येद्वास्थायेचास्यसंमताः॥ जलेनसुखशीतेनतालवृंतैश्चभारत ॥ ३ ॥ पस्पर्शुश्चकरैर्गात्रंवीज्यमानश्चयत्नतः॥
आश्वास्यतुचिरंकालंधृतराष्ट्रंतथागतं ॥ ४ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यलब्धसंज्ञोमहीपतिः॥ विललापचिरंकालंपुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥५॥धिगस्तुखलुमानुष्यंमा ॥५॥
नुषेषुपरिग्रहे॥ यतोमूलानिदुःखानिसंभवंतिमुहुर्मुहुः॥ ६ ॥पुत्रनाशेर्थनाशेचज्ञातिसंबंधिनामथ॥ प्राप्यतेसुमहद्दुःखंविषाग्निप्रतिमंविभो ॥ ७॥

दूरपारंब्रह्मज्ञानं ॥ २१ ॥ स्थिरःपुनर्निवर्तितुमसमर्थः संयमस्तुच्छविषयेभ्यइंद्रियपरावृत्तिर्यस्यतादृशः आत्मास्वयं ॥ २२ ॥ ब्रह्मणःब्रह्मलोकस्यप्रापकाइतिशेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विदुरस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

येनदह्यंतिगात्राणियेनप्रज्ञाविनश्यति ॥ येनाभिभूतःपुरुषोमरणंबहुमन्यते ॥ ८ ॥ तदिदंव्यसनंप्राप्तंमयाभाग्यविपर्ययात् ॥ तस्यांतंनाधिगच्छामिऋतेप्राणविमोक्षणात् ॥ ९ ॥ तथैवाहंकरिष्यामिअद्यैवद्विजसत्तम ॥ इत्युक्त्वातुमहात्मानंपितरंब्रह्मवित्तमं ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रोभवन्मूढःसशोकंपरमंगतः ॥ अभूच्चतूष्णींराजासौध्यायमानोमहीपते ॥ ११ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकृष्णद्वैपायनःप्रभुः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंपुत्रंवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ व्यासउवाच धृतराष्ट्रमहाबाहोयत्त्वांवक्ष्यामितच्छृणु ॥ श्रुतवानसिमेधावीधर्मार्थकुशलःप्रभो ॥ १३ ॥ नतेस्त्यविदितंकिंचिद्वेदितव्यंपरंतप ॥ अनित्यतांहिमर्त्यानांविजानासिनसंशयः ॥ १४ ॥ अध्रुवेजीवलोकेचस्थानेवाशाश्वतेसति ॥ जीवितेमरणांतेचकस्माच्छोचसिभारत ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षंतवराजेंद्रवैरस्यास्यसमुद्भवः ॥ पुत्रंतेकारणंकृत्वाकालयोगेनकारितः ॥ १६ ॥ अवश्यंभवितव्येचकुरूणांवैशसेनृप ॥ कस्माच्छोचसितान्शूरान्गतान्परमिकांगतिं ॥ १७ ॥ जानताचमहाबाहोविदुरेणमहात्मना ॥ यतितंसर्वयत्नेनशमंप्रतिजनेश्वर ॥ १८ ॥ नचदैवकृतोमार्गःशक्योभूतेनकेनचित् ॥ घटतापिचिरंकालंनियंतुमितिमेमतिः ॥ १९ ॥ देवतानांहियत्कार्यंमयाप्रत्यक्षतःश्रुतं ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामियथास्थैर्यंभवेत्तव ॥ २० ॥ पुराहंत्वरितोयातःसभामैंद्रींजितक्लमः ॥ अपश्यंतत्रचतदासमवेतान्दिवौकसः ॥ २१ ॥ नारदप्रमुखाश्चापिसर्वेदेवर्षयोनघ ॥ तत्रचापिमयादृष्टाःपृथिवीपृथिवीपते ॥ २२ ॥ कार्यार्थमुपसंप्राप्तादेवतानांसमीपतः ॥ उपगम्यतदाधात्रीदेवानाहसमागतान् ॥ २३ ॥ यत्कार्यंममयुष्माभिर्ब्रह्मणःसदनेतदा ॥ प्रतिज्ञातंमहाभागास्तच्छीघ्रंसंविधीयतां ॥ २४ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ उवाचवाक्यंप्रहसन्पृथिवींदेवसंसदि ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्राणांयस्तुज्येष्ठःशतस्यवै ॥ दुर्योधनइतिख्यातःसतेकार्यंकरिष्यति ॥ २६ ॥ तंचप्राप्यमहीपालंकृतकृत्याभविष्यसि ॥ तस्यार्थेपृथिवीपालाःकुरुक्षेत्रंसमागताः ॥ २७ ॥ अन्योन्यंघातयिष्यंतिदृढैःशस्त्रैःप्रहारिणः ॥ ततस्तेभवितादेविभारस्ययुधिनाशनं ॥ २८ ॥ गच्छशीघ्रंस्वकंस्थानंलोकान्धारयशोभने ॥ यएषतेसुतोराजन्लोकसंहारकारणात् ॥ २९ ॥ कलेरंशःसमुत्पन्नोगांधार्याजठरेनृप ॥ अमर्षीचपलश्चापिक्रोधनोदुष्प्रसाधनः ॥ ३० ॥ दैवयोगात्समुत्पन्नाभ्रातरश्चास्यतादृशाः ॥ शकुनिर्मातुलश्चैवकर्णश्चपरमःसखा ॥ ३१ ॥ समुत्पन्नाविनाशार्थंपृथिव्यांसहितान्नृपाः ॥ यादृशोजायतेराजातादृशोस्यजनोभवेत् ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीये

अधर्मोधर्मतांयातिस्वामीचेद्धार्मिकोभवेत् ॥ स्वामिनोगुणदोषाभ्यांभृत्याःस्युर्नात्रसंशयः ॥ ३३ ॥ दुष्टंराजानमासाद्यगतास्तेतनयान्नृप ॥ एतमर्थंमहाबाहो
नारदोवेदतत्त्ववित् ॥ ३४॥ आत्मापराधात्पुत्रास्तेविनष्टाःपृथिवीपते ॥ मातान्शोचस्वराजेंद्रनहिशोकेस्तिकारणं ॥ ३५ ॥ नहितेपांडवाःस्वल्पमपराध्यंतिभा
रत॥पुत्रास्तवदुरात्मानोयैरियंघातितामही॥३६॥नारदेनचभद्रंतेपूर्वमेवनसंशयः॥युधिष्ठिरस्यसमितौराजसूयेनिवेदितं॥३७॥पांडवाःकौरवाःसर्वेसमासा
द्यपरस्परं॥ नभविष्यंतिकौंतेययत्तेकृत्यंतदाचर ॥ ३८॥ नारदस्यवचःश्रुत्वातदाशोऽचंतपांडवाः ॥ एवंतेसर्वमाख्यातंदेवगुह्यंसनातनं ॥ ३९ ॥कथंतेशोकना
शःस्यात्प्राणेषुचदयाप्रभो ॥ स्नेहश्चपांडुपुत्रेषुज्ञात्वादैवकृतंविधिं ॥ ४० ॥ एषचार्थोमहाबाहोपूर्वमेवमयाश्रुतः ॥ कथितोधर्मराजस्यराजसूयेक्रतूत्तमे ॥ ४१ ॥
यतितंधर्मपुत्रेणमयागुह्येनिवेदिते ॥ अविग्रहेकौरवाणांदैवंतुबलवत्तरं ॥ ४२ ॥ अनतिक्रमणीयोहिविधीराजन्कथंचन ॥ कृतांतस्यतुभूतेनस्थावरेणचरेण
च ॥ ४३ ॥ भवान्धर्मपरोयत्रबुद्धिश्रेष्ठश्चभारत ॥ मुह्यतेप्राणिनांज्ञात्वागतिंचागतिमेवच ॥ ४४ ॥ त्वांतुशोकेनसंतप्तंमुह्यमानंमुहुर्मुहुः ॥ ज्ञात्वायुधिष्ठि
रोराजाप्राणानपिपरित्यजेत् ॥ ४५ ॥ कृपालुर्नित्यशोवीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि॥ सकथंत्वयिराजेंद्रकृपांनैवकरिष्यति ॥ ४६ ॥ ममचैवनियोगेनविधेश्चाप्य
निवर्तनात् ॥ पांडवानांचकारुण्यात्प्राणान्धारयभारत ॥ ४७॥ एवंतेवर्तमानस्यलोकेकीर्तिर्भविष्यति॥ धर्मार्थःसुमहांस्ताततप्तंस्याच्चतपश्चिरात् ॥ ४८॥पुत्र
शोकंसमुत्पन्नंहुताशंज्वलितंयथा ॥ प्रज्ञांभसामहाभागनिर्वापयसदासदा ॥ ४९॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वातस्यवचनंव्यासस्यामिततेजसः ॥ मु
हूर्तंसमनुध्यायन्धृतराष्ट्रोभ्यभाषत ॥ ५० ॥ महताशोकजालेनप्रणुन्नोस्मिद्विजोत्तम ॥ नात्मानमवबुध्यामिमुह्यमानोमुहुर्मुहुः ॥ ५१ ॥ इदंतुवचनंश्रुत्वातव
दैवनियोगजं॥ धारयिष्याम्यहंप्राणान् घटिष्येनतुशोचितुं ॥ ५२ ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ धृतराष्ट्रस्यराजेंद्रतत्रैवांतरधीयत ॥ ५३ ॥ इ
तिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रविशोककरणेअष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥७॥ जनमेजयउवाच गतेभगवतिव्यासेधृतराष्ट्रोमही
पतिः ॥ किमचेष्टतविप्रर्षेतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ तथैवकौरवोराजाधर्मपुत्रोमहामनाः ॥ कृपप्रभृतयश्चैवकिमकुर्वततेत्रयः ॥ २ ॥ अश्वत्थाम्नःश्रुतंकर्मशा
पश्चान्योन्यकारितः ॥ वृत्तांतमुत्तरंब्रूहियदभाषतसंजयः ॥ ३ ॥

भारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ गतेइति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विगताप्रज्ञाव्यासदत्तंदिव्यज्ञानंयस्यसविगतप्रज्ञः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शोकस्यातिगाढत्वात्पुनर्विदुरेणोक्तं अभावादीनीत्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ संवर्तयतिवर्तुलय

वैशंपायनउवाच हतेदुर्योधनेचैवहतेसैन्येचसर्वशः ॥ संजयोविगतप्रज्ञोधृतराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४ ॥ संजयउवाच आगम्यनानादेशेभ्योनानाजन
पदेश्वराः ॥ पितृलोकंगताराजन्सर्वेतवसुतैःसह ॥ ५ ॥ याच्यमानेनसततंतवपुत्रेणभारत ॥ घातितापृथिवीसर्वावैरस्यांतंविधित्सता ॥ ६ ॥ पुत्राणामथपौ
त्राणांपितॄणांचमहीपते ॥ आनुपूर्व्येणसर्वेषांप्रेतकार्याणिकारय ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वावचनंघोरंसंजयस्यमहीपतिः ॥ गतासुरिवनिश्चे
ष्टोन्यपतत्पृथिवीतले ॥ ८ ॥ तंशयानमुपागम्यपृथिव्यांपृथिवीपतिम् ॥ विदुरःसर्वधर्मज्ञइदंवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ उत्तिष्ठराजन्किंशेषेमाशुचोभरतर्षभ ॥ ए
षावैसर्वसत्वानांलोकेश्वरपरागतिः ॥ १० ॥ अभावादीनिभूतानिभावमध्यानिभारत ॥ अभावनिधनान्येवतत्रकापरिदेवना ॥ ११ ॥ नशोचन्मृतमन्वेति
नशोचन्म्रियतेनरः ॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेकिमर्थमनुशोचसि ॥ १२ ॥ अयुध्यमानोम्रियतेयुध्यमानस्तुजीवति ॥ कालंप्राप्यमहाराजनकश्चिदतिवर्तते ॥
॥ १३ ॥ कालःकर्षतिभूतानिसर्वाणिविविधानिच ॥ नकालस्यप्रियःकश्चिन्नद्वेष्यःकुरुसत्तम ॥ १४ ॥ यथावायुस्तृणाग्राणिसंवर्तयतिसर्वतः ॥ तथाकालव
शंयांतिभूतानिभरतर्षभ ॥ १५ ॥ एकसार्थप्रयातानांसर्वेषांतत्रगामिनाम् ॥ यस्यकालःप्रयात्यग्रेतत्रकापरिदेवना ॥ १६ ॥ यांश्चापिनिहतान्युद्धेराजंस्त्वम
नुशोचसि ॥ नशोच्याहिमहात्मानःसर्वेतेत्रिदिवंगताः ॥ १७ ॥ नयज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्नतपोभिर्नविद्यया ॥ तथास्वर्गमुपायांतियथाशूरास्तनुत्यजः ॥ १८ ॥ स
र्वेवेदविदःशूराःसर्वेसुचरितव्रताः ॥ सर्वेचाभिमुखाःक्षीणास्तत्रकापरिदेवना ॥ १९ ॥ शरीराग्निषुशूराणांजुहुवुस्तेशराहुतीः ॥ हूयमानान्शरांश्चैवसेहुरुत्त
मपूरुषाः ॥ २० ॥ एवंराजंस्तवाचक्षेस्वर्ग्यंपंथानमुत्तमम् ॥ नयुद्धादधिकंकिंचित्क्षत्रियस्येहविद्यते ॥ २१ ॥ क्षत्रियास्तेमहात्मानःशूराःसमितिशोभनाः ॥
आशिषंपरमांप्राप्तानशोच्याःसर्वएवहि ॥ २२ ॥ आत्मनात्मानमाश्वास्यमाशुचःपुरुषर्षभ ॥ नाद्यशोकाभिभूतस्त्वंकार्यमुत्स्रष्टुमर्हसि ॥ २३ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० विदुरवाक्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच विदुरस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वातुपुरुषर्षभः ॥ युज्य
तांयानमित्युक्त्वापुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रउवाच शीघ्रमानयगांधारींसर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ वधूंकुंतीमुपादाययाश्चान्यास्तत्रयोषितः ॥ २ ॥

ति कंपयतिवा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आचक्षेकथयामि ॥ २१ ॥ २२ ॥ कार्यंअवश्यकर्तव्यमुदकदानादि ॥ २३ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ विदुरस्येति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समारोप्यवाहनेष्विति शेषः॥६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पृषत्यश्चित्रहरिण्यः ॥ १० ॥ किशोरीणांअश्वशावकीनां किशोरोऽश्वस्यशावकइतिमेदिनी अंगनेनृत्यशिक्षाभूमौ ॥ ११ ॥

एवमुक्त्वासधर्मात्माविदुरंधर्मवित्तमम् ॥ शोकविप्रहतज्ञानोयानमेवान्वपद्यत ॥ ३ ॥ गांधारीपुत्रशोकार्ताभर्तुर्वचननोदिता ॥ सहकुंत्यायतोराजासहस्त्री
भिरुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ ताःसमासाद्यराजानंभृशंशोकसमन्विताः ॥ आमंत्र्यान्योन्यमीयुःस्मभृशमुच्चुक्रुशुस्ततः ॥ ५ ॥ ताःसमाश्वासयत्क्षत्ताताभ्यश्चार्ततरः
स्वयम् ॥ अश्रुकंठीःसमारोप्यततोसौनिर्ययौपुरात् ॥ ६ ॥ ततःप्रणादःसंजज्ञेसर्वेषुकुरुवेश्मसु ॥ आकुमारंपुरंसर्वमभवच्छोककर्शितम् ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वाया
नार्यःपुरादेवगणैरपि॥पृथग्जनेनदृश्यंतेतास्तदानिहतेश्वराः ॥ ८ ॥ प्रकीर्यकेशान्सुशुभान्भूषणान्यवमुच्यच ॥ एकवस्त्रधरानार्यःपरिपेतुरनाथवत् ॥ ९ ॥ श्वे
तपर्वतरूपेभ्योगृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ॥ गुहाभ्यइवशैलानांपृषत्योहतयूथपाः॥ १० ॥ तान्युदीर्णानिनारीणांतदावृंदान्यनेकशः॥शोकार्तान्यद्रवन्राजन्किशो
रीणामिवांगने॥ ११ ॥प्रगृह्यबाहून्क्रोशंत्यःपुत्रान्भ्रातॄन्पितॄनपि॥दर्शयंतीवताहस्मयुगांतेलोकसंक्षयम्॥ १२॥विलपंत्योरुदंत्यश्चधावमानास्ततस्ततः॥शो
केनोपहतज्ञानाःकर्तव्यंनप्रजज्ञिरे॥ १३ ॥ व्रीडांजग्मुःपुरायाःस्मसखीनामपियोषितः ॥ ताएकवस्त्रानिर्लज्जाःश्वश्रूणांपुरतोऽभवन् ॥ १४ ॥ परस्परंसुसू
क्ष्मेषुशोकेष्वाश्वासयंस्तदा ॥ ताःशोकविह्वलाराजन्नवैक्षंतपरस्परम् ॥ १५ ॥ ताभिःपरिवृतोराजारुदतीभिःसहस्रशः ॥ निर्ययौनगराद्दीनस्तूर्णमायोधनंप्र
ति ॥ १६ ॥ शिल्पिनोवणिजोवैश्याःसर्वकर्मोपजीविनः ॥ तेपार्थिवंपुरस्कृत्यनिर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १७ ॥ तासांविक्रोशमानानामार्तानांकुरुसंक्षये ॥ प्रादुरा
सीन्महान्शब्दोव्यथयन्भुवनान्युत ॥ १८ ॥ युगांतकालेसंप्राप्तेभूतानांदह्यतामिव ॥ अभावःस्यादयंप्राप्तइतिभूतानिमेनिरे ॥ १९ ॥ भृशमुद्विग्नमनसस्तेपौ
राःकुरुसंक्षये ॥ प्राक्रोशंतमहाराजस्वनुरक्तास्तदाभृशम् ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रनिर्गमनेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
वैशंपायनउवाच क्रोशमात्रंततोगत्वाददृशुस्तान्महारथान्॥ शारद्वतंकृपंद्रौणिंकृतवर्माणमेवच॥ १ ॥तेतुदृष्ट्वैवराजानंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ अश्रुकंठावि
निःश्वस्यरुदंतमिदमब्रुवन् ॥ २ ॥ पुत्रस्तवमहाराजकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ गतःसानुचरोराजन्शक्रलोकंमहीपते ॥ ३ ॥ दुर्योधनबलान्मुक्तावयमेवत्रयोर
थाः ॥ सर्वमन्यत्परिक्षीणंसैन्यंतेभरतर्षभ ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वाराजानंकृपःशारद्वतस्ततः ॥ गांधारींपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ क्रोशमात्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दिष्टांतंमरणं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥ २२ ॥ २३ ॥ तदनंतरंकृपाचार्यकृतवर्मभ्यांवियोगानंतरं ॥ २४ ॥

अभीतायुद्ध्यमानास्तेघ्नंतःशत्रुगणान्बहून्॥ वीरकर्माणिकुर्वाणाःपुत्रास्तेनिधनंगताः॥ ६॥ ध्रुवंसंप्राप्यलोकांस्तेनिर्मलान्शस्त्रनिर्जितान् ॥ भास्वरंदेहमा
स्थायविहरंत्यमराइव ॥ ७ ॥ नहिकश्चिद्धिशूराणांयुद्ध्यमानःपराङ्मुखः॥ शस्त्रेणनिधनंप्राप्तोनचकश्चित्कृतांजलिः॥ ८ ॥ एवंतांक्षत्रियस्याहुःपुराणाःपर
मांगतिम्॥ शस्त्रेणनिधनंसंख्येतन्नशोचितुमर्हसि ॥ ९ ॥ नचापिशत्रवस्तेषामृत्ध्यंतेराज्ञिपांडवाः॥ शृणुयत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः॥ १० ॥ अधर्मे
णहतंश्रुत्वाभीमसेनेनतेसुतम्॥ सुप्तंशिबिरमासाद्यपांडूनांकदनंकृतम्॥ ११ ॥ पंचालानिहताःसर्वेधृष्टद्युम्नपुरोगमाः॥ द्रुपदस्यात्मजाश्चैवद्रौपदेयाश्चपाति
ताः॥ १२ ॥ तथाविशसनंकृत्वापुत्रशत्रुगणस्यते॥ प्राद्रवामरणेस्थातुंनहिशक्यामहेत्रयः॥ १३॥ तेहिशूरामहेष्वासाःक्षिप्रमेष्यंतिपांडवाः॥ अमर्षवशमा
पन्नावैरंप्रतिजिहीर्षवः॥ १४॥ तेहतानात्मजान्श्रुत्वाप्रमत्ताःपुरुषर्षभाः॥ निरीक्षंतःपदंशूराःक्षिप्रमेवयशस्विनि॥ १५ ॥ तेषांतुकदनंकृत्वासंस्थातुंनोत्स
हामहे॥ अनुजानीहिनोराज्ञिमाचशोकेमनःकृथाः॥ १६॥ राजंस्त्वमनुजानीहिधैर्यमातिष्ठचोत्तमम्॥ दिष्टांतंपश्यचापित्वंक्षात्रंधर्मंचकेवलम् ॥ १७ ॥ इ
त्येवमुक्काराजानंकृत्वाचाभिप्रदक्षिणम्॥ कृपश्चकृतवर्माचद्रोणपुत्रश्चभारत ॥ १८॥ अवेक्षमाणाराजानंधृतराष्ट्रंमनीषिणम् ॥ गंगामनुमहाराजतूर्णम
श्वानचोदयन्॥ १९ ॥ अपक्रम्यतुतेराजन्सर्वएवमहारथाः॥ आमंत्र्यान्योन्यमुद्विग्नास्त्रिधातेप्रययुस्तदा॥ २० ॥ जगामहास्तिनपुरंकृपःशारद्वतस्तदा ॥ स्व
मेवराष्ट्रंहार्दिक्योद्रौणिर्व्यासाश्रमंययौ॥ २१॥ एवंतेप्रययुर्वीरावीक्षमाणाःपरस्परं॥ भयार्ताःपांडुपुत्राणामागस्कृत्वामहात्मनाम्॥ २२॥ समेत्यवीराराजा
नंतदात्वनुदितेरवौ॥ विप्रजग्मुर्महात्मानोयथेच्छकमरिंदमाः॥२३॥ समासाद्याथवैद्रौणिंपांडुपुत्रामहारथाः॥व्यजयंस्तेरणेराजन्विक्रम्यतदनंतरम्॥ २४॥
इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप०कृपद्रौणिभोजदर्शनेएकादशोऽध्यायः॥ ११॥ वैशंपायनउवाच हतेषुसर्वसैन्येषुधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ शु
श्रुवेपितरंवृद्धंनिर्यातंगजसाह्वयात्॥ १ ॥ सोऽभ्ययात्पुत्रशोकार्तःपुत्रशोकपरिप्लुतम्॥ शोचमानंमहाराजभ्रातृभिःसहितस्तदा॥ २॥अन्वीयमानोवीरेणदा
शार्हेणमहात्मना॥ युयुधानेनचतथातथैवचयुयुत्सुना॥ ३॥ तमन्वगात्सुदुःखार्ताद्रौपदीशोककर्शिता॥ सहपांचालयोषिद्भिर्यास्तत्रासन्समागताः॥ ४॥

इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ हतेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५॥ प्रियाप्रियैःपांडवानांप्रियाःअभिमन्युप्रभृतयः अप्रियाःदुर्योधनादयः तैर्हेतुभिःक्रोशंतीभिरितिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥९ ॥ १०॥ ११॥१२ ॥ १३॥ १४ ॥ आक्षिप्य निवार्य आयसं लोह

सगंगामनुवृंदानिस्त्रीणांभरतसत्तम ॥ कुररीणामिवार्तानांक्रोशंतीनांददर्शह ॥ ५॥ ताभिःपरिवृतोराजाक्रोशंतीभिःसहस्रशः ॥ ऊर्ध्वबाहुभिरार्ताभीरुदती
भिःप्रियाप्रियैः ॥ ६॥ क्वनुधर्मज्ञताराज्ञःक्वनुसाद्यानृशंसता ॥ यच्चावधीत्पितॄन्भ्रातॄन्गुरुपुत्रान्सखीनपि ॥ ७॥ घातयित्वाकथंद्रोणंभीष्मंचापिपितामह
म्॥ मनस्तेभून्महाबाहोहत्वाचापिजयद्रथम्॥८॥ किंनुराज्येनतेकार्यंपितॄन्भ्रातॄनपश्यतः॥ अभिमन्युंचदुर्धर्षंद्रौपदेयांश्चभारत॥ ९॥ अतीत्यतामहाबाहुः
क्रोशंतीःकुररीरिव॥ ववंदेपितरंज्येष्ठंधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ १०॥ ततोऽभिवाद्यपितरंधर्मेणामित्रकर्षणाः॥ न्यवेदयंतनामानिपांडवास्तेपिसर्वशः॥ ११॥त
मात्मजांतकरणंपितापुत्रवधार्दितः॥ अप्रीयमाणःशोकार्तःपांडवंपरिषस्वजे॥ १२॥ धर्मराजंपरिष्वज्यसांत्वयित्वाचभारत ॥ दुष्टात्माभीममन्वैच्छद्दिधक्षु
रिवपावकः॥ १३॥ सकोपपावकस्तस्यशोकवायुसमीरितः॥ भीमसेनमयंदावंदिधक्षुरिवदृश्यते॥ १४॥ तस्यसंकल्पमाज्ञायभीमंप्रत्यशुभंहरिः॥ भीममा
क्षिप्यपाणिभ्यांप्रददौभीममायसम्॥ १५॥ प्रागेवतुमहाबुद्धिर्बुध्वातस्येंगितंहरिः॥ संविधानंमहाप्राज्ञस्तत्रचक्रेजनार्दनः॥ १६ ॥ तंगृहीत्वैवपाणिभ्यांभी
मसेनमयस्मयम्॥ बभंजबलवान्राजामन्यमानोवृकोदरम्॥ १७॥ नागायुतबलप्राणःसराजाभीममायसम्॥ भंक्त्वाविमथितोरस्कःसुस्रावरुधिरंमुखा
त्॥ १८॥ ततःपपातमेदिन्यांतथैवरुधिरोक्षितः॥ प्रपुष्पिताग्रशिखरःपारिजातइवद्रुमः॥ १९॥ प्रत्यगृह्णाच्चतंविद्वान्सूतोगावल्गणिस्तदा ॥ मैवमित्यब्रवी
च्चैनंशमयन्सांत्वयन्निव॥ २०॥ सतुकोपंसमुत्सृज्यगतमन्युर्महामनाः॥ हाहाभीमेतिचुक्रोशनृपःशोकसमन्वितः॥२१॥ तंविदित्वागतक्रोधंभीमसेनवधा
र्दितम्॥ वासुदेवोवरःपुंसामिदंवचनमब्रवीत्॥ २२॥ माशुचोधृतराष्ट्रत्वंनैषभीमस्त्वयाहतः॥ आयसीप्रतिमाह्येषात्वयानिष्पातिताविभो॥ २३॥ त्वांक्रो
धवशमापन्नंविदित्वाभरतर्षभ ॥ मयापकृष्टःकौंतेयोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतः॥ २४ ॥ नहितेराजशार्दूलबलेतुल्योस्तिकश्चन ॥ कःसहेतमहाबाहोबाह्वोर्विग्रहणं
नरः॥ २५॥ यथांतकमनुप्राप्यजीवन्कश्चिन्नमुच्यते॥ एवंबाह्वंतरंप्राप्यतवजीवेन्नकश्चन॥ २६॥ तस्मात्पुत्रेणयातेसौप्रतिमाकारितायसी ॥ भीमस्यसेयं
कौरव्यतवैवोपहृतामया॥ २७॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंधर्मादपकृतंमनः॥ तवराजेंद्रतेनत्वंभीमसेनंजिघांससि॥ २८॥

मयं ॥ १५ ॥ संविधानंआयसस्यभीमस्यनिर्माणं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ पुत्रेति धर्मादपकृतंआलिंगनच्छलेनभीमवधःकर्तव्यंइत्याशया॥२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृकोदरेणअहताअपिनजीवेयुः॥गतायुषांतेषांनिमित्तांतरेणापिनाशावश्यंभावादितिभावः ॥२९॥३०॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशोऽध्यायः॥१२॥ ॥छ॥ ततइति॥१॥२॥३॥नतत्कृथाः

नत्वेतत्तेक्षमंराजन्हन्यास्त्वंयद्वृकोदरम्॥ नहिपुत्रामहाराजजीवेयुस्तेकथंचन॥ २९॥ तस्माद्यत्कृतमस्माभिर्मन्यमानैःशमंप्रति॥ अनुमन्यस्वतत्सर्वंमाच
शोकेमनःकृथाः॥ ३०॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकपर्वणिआयसभीमभंगेद्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच त
तएनमुपातिष्ठन्शौचार्थंपरिचारकाः॥ कृतशौचंपुनश्चैनंप्रोवाचमधुसूदनः॥ १॥ राजन्नधीतावेदास्तेशास्त्राणिविविधानिच॥ श्रुतानिचपुराणानिराजध
र्माश्चकेवलाः॥ २॥ एवंविद्वान्महाप्राज्ञःसमर्थःसन्बलाबले॥ आत्मापराधात्कस्मात्त्वंकुरुषेकोपमीदृशं॥ ३॥ उक्तवांस्त्वांतदैवाहंभीष्मद्रोणौचभारत॥ वि
दुरःसंजयश्चैववाक्यंराजन्नतत्कृथाः॥ ४॥ सवार्यमाणोनास्माकमकार्षीर्वचनंतदा॥ पांडवानधिकान्जानन्बलेशौर्येचकौरव॥ ५॥ राजाहियःस्थिरप्रज्ञः
स्वयंदोषानवेक्षते॥ देशकालविभागंचपरंश्रेयःसविंदति॥ ६॥ उच्यमानस्तुयःश्रेयोगृह्णीतेनोहिताहिते॥ आपदःसमनुप्राप्यसशोचत्यनयेस्थितः॥ ७॥ त
तोन्यवृत्तमात्मानंसमवेक्षस्वभारत॥ राजंस्त्वंह्यविधेयात्मादुर्योधनवशेस्थितः॥ ८॥ आत्मापराधादापन्नस्तत्किंभीमंजिघांससि॥ तस्मात्संयच्छकोपंत्वं
स्वमनुस्मरदुष्कृतं॥ ९॥ यस्तुतांस्पर्धयाक्षुद्रःपांचालीमानयत्सभां॥ सहतोभीमसेनेनवैरंप्रतिजिहीर्षता॥ १०॥ आत्मनोतिक्रमंपश्यपुत्रस्यचदुरात्मनः॥य
दनागसिपांडूनांपरित्यागस्त्वयाकृतः॥ ११॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसकृष्णेनसर्वंसत्यंजनाधिप॥ उवाचदेवकीपुत्रंधृतराष्ट्रोमहीपतिः॥ १२॥
एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव॥ पुत्रस्नेहस्तुबलवान्धैर्यान्मांसमचालयत्॥ १३॥ दिष्ट्यातुपुरुषव्याघ्रोबलवान्सत्यविक्रमः॥ त्वद्गुप्तोनागमत्कृष्णभीमो
बाह्वंतरंमम॥ १४॥ इदानींत्वहमव्यग्रोगतमन्युर्गतज्वरः॥ मध्यमंपांडवंवीरंद्रष्टुमिच्छामिमाधव॥ १५॥ हतेषुपार्थिवेंद्रेषुपुत्रेषुनिहतेषुच॥ पांडुपुत्रेषुवैशर्म
प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते॥ १६॥ ततःसभीमंचधनंजयंचमाद्र्याश्चपुत्रौपुरुषप्रवीरौ॥ पस्पर्शगात्रैःप्ररुदन्सुगात्रानाश्वास्यकल्याणमुवाचचैतान्॥ १७॥ इ
तिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० धृतराष्ट्रकोपविमोचनेपांडवपरिष्वंगोनामत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवा
च धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्ततस्तेकुरुपांडवाः॥ अभ्ययुर्भ्रातरःसर्वेगांधारींसहकेशवाः॥ १॥ तन्नकृतवानसि अडभावआर्षः॥४॥५॥६॥श्रेयोहिताहितेउच्यमानोनगृह्णीतइत्य
न्वयः॥७॥८॥९॥१०॥अनागसिअपराधाभावे परित्यागोराज्याप्रदानेनतिरस्कारः॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ धृतराष्ट्रेति॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कल्यवादीहितवादी ॥ ६ ॥ एतत्त्ववचःपांडवान्शप्तुमुद्यतंवाक्यं ॥७॥८॥९॥ नचास्यतांतामितिपाठे अस्यएनंदुर्योधनंतोषमाणायाआशीर्वचनेनतोषयंत्यास्तेतवतांतांवाचंवितथांनं

॥९॥ ततोज्ञात्वाहतामित्रंयुधिष्ठिरमुपागतं ॥ गांधारीपुत्रशोकार्ताशप्तुमैच्छदनिंदिता ॥ २ ॥ तस्याःपापमभिप्रायंविदित्वापांडवान्प्रति ॥ ऋषिःसत्यवतीपुत्रःप्रागे
वसमबुध्यत ॥ ३ ॥ सगंगायामुपस्पृश्यपुण्यगंधिपयःशुचि ॥ तंदेशमुपसंपेदेपरमर्षिर्मनोजवः ॥ ४ ॥ दिव्येनचक्षुषापश्यन्मनसातद्गतेनच ॥ सर्वप्राणभृतां
भावंसतत्रसमबुध्यत ॥ ५ ॥ सस्नुषामब्रवीत्कालेकल्यवादीमहातपाः ॥ शापकालमवाक्षिप्यशमकालमुदीरयन् ॥ ६ ॥ नकोपःपांडवेकार्योगांधारिशममा
प्नुहि ॥ वचोनिगृह्यतामेतच्छृणुचेदंवचोमम ॥ ७ ॥ उक्तास्यष्टादशाहानिपुत्रेणजयमिच्छता ॥ शिवमाशास्वमेमातर्युध्यमानस्यशत्रुभिः ॥८॥ सातथायाच्य
मानात्वंकालेकालेजयैषिणा ॥ उक्तवत्यसिगांधारियतोधर्मस्ततोजयः ॥ ९ ॥ नचाप्यतीतांगांधारिवाचंतेवितथामहं ॥ स्मरामितोषमाणायास्तथाप्रणिहि
ताह्यसि ॥ १० ॥ विग्रहेतुमुलेराज्ञांगत्वापारमसंशयं ॥ जितंपांडुसुतैर्युद्धेनूनंधर्मस्ततोऽधिकः ॥ ११ ॥ क्षमाशीलापुराभूत्वासाद्यनक्षमसेकथं ॥ अधर्मंजहि
धर्मज्ञेयतोधर्मस्ततोजयः ॥ १२ ॥ स्वंचधर्मंपरिस्मृत्यवाचंचोक्तांमनस्विनि ॥ कोपंसंयच्छगांधारिमैवंभूःसत्यवादिनि ॥ १३ ॥ गांधार्युवाच भगव
न्नाभ्यसूयामिनैतानिच्छामिनश्यतः ॥ पुत्रशोकेनतुबलान्मनोविह्वलतीवमे ॥ १४ ॥ यथैवकुंत्याकौंतेयारक्षितव्यास्तथामया ॥ तथैवधृतराष्ट्रेणरक्षितव्या
मयायथा ॥ १५ ॥ दुर्योधनापराधेनशकुनेःसौबलस्यच ॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचकृतोऽयंकुरुसंक्षयः ॥ १६ ॥ नापराध्यतिबीभत्सुर्नचपार्थोवृकोदरः ॥ नकु
लःसहदेवश्चनैवजातुयुधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ युध्यमानाहिकौरव्याःकृतमानाःपरस्परं ॥ निहताःसहिताश्चान्यैस्तत्रनास्त्यप्रियंमम ॥ १८ ॥ किंतुकर्माकरोद्भीमो
वासुदेवस्यपश्यतः ॥ दुर्योधनंसमाहूयगदायुद्धेमहामनाः ॥ १९ ॥ शिक्षयाभ्यधिकंज्ञात्वाचरंतंबहुधारणे ॥ अधोनाभ्याःप्रहृतवांस्तन्मेकोपमवर्धयत् ॥ २० ॥
कथंनुधर्मंधर्मज्ञैःसमुद्दिष्टंमहात्मभिः ॥ त्यजेयुराहवेशूराःप्राणहेतोःकथंचन ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप॰ गांधारीसांत्वनायांचतु ॥९॥
र्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वावचनंतस्याभीमसेनोथभीतवत् ॥ गांधारींप्रत्युवाचेदंवचःसानुनयंतदा ॥ १ ॥ अ
धर्मोयदिवाधर्मस्त्रासात्तत्रमयाकृतः ॥ आत्मानंत्रातुकामेनतन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥ २ ॥

स्मरामीत्यन्वयः ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ कृतमानाः कृताहंकाराः १८॥१९॥२०॥२१॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥छ॥ तदिति ॥१॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥५॥ उक्तवान् नहितेपतयःसंतीत्यादि ॥ ६ ॥ असंगृह्यअनुपसंहृत्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अंतोष्ठात् अधरोष्ठात्उपरिनगतमित्यर्थः दंतोष्ठादित्य

नहियुद्धेनपुत्रस्तेधर्म्येणसमहाबलः ॥ नशक्यःकेनचिद्धंतुमतोविषममाचरं ॥ ३ ॥ अधर्मेणजितःपूर्वंतेनचापियुधिष्ठिरः ॥ निकृताश्चसदैवस्मततोविषम
माचरं ॥ ४ ॥ सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयंगदायुद्धेनवीर्यवान् ॥ मांहत्वानहरेद्राज्यमितिवैतत्कृतंमया ॥ ५ ॥ राजपुत्रींचपांचालीमेकवस्त्रांरजस्वलां ॥ भवत्या
विदितंसर्वमुक्तवान्यत्सुतस्तव ॥ ६ ॥ सुयोधनमसंगृह्यनशक्याभूःससागरा ॥ केवलाभोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतंमया ॥ ७ ॥ तथाप्यप्रियमस्माकंपुत्रस्ते
समुपाचरत् ॥ द्रौपद्यायत्सभामध्येसव्यमूरुमदर्शयत् ॥ ८ ॥ तदैववध्यःसोऽस्माकंदुराचारश्चतेसुतः ॥ धर्मराजाज्ञयाचैवस्थिताःस्मसमयेतदा ॥ ९ ॥ वैरमुद्दी
पितंराज्ञिपुत्रेणतवतन्महत् ॥ क्लेशिताश्चवनेनित्यंततएतत्कृतंमया ॥ १० ॥ वैरस्यास्यगताःपारंहत्वादुर्योधनंरणे ॥ राज्यंयुधिष्ठिरःप्राप्तोवयंचगतमन्यवः ॥
॥ ११ ॥ गांधार्युवाच नतस्यैषवधस्तातयत्प्रशंससिमेसुतं ॥ कृतवांश्चापितत्सर्वंयदिदंभाषसेमयि ॥ १२ ॥ हताश्वेनकुलेयत्तुवृषसेनेनभारत ॥ अ
पिवःशोणितंसंख्येदुःशासनशरीरजम् ॥ १३ ॥ सद्भिर्विगर्हितंघोरमनार्यजनसेवितम् ॥ क्रूरंकर्माकृथास्तस्मात्तदयुक्तंवृकोदर ॥ १४ ॥ भीमसेनउवा
च अन्यस्यापिनपातव्यंरुधिरंकिंपुनःस्वकम् ॥ यथैवात्मातथाभ्राताविशेषोनास्तिकश्चन ॥ १५ ॥ रुधिरंनव्यतिक्रामदंतोष्ठादंबमाशुचः ॥ वैवस्वतस्तुत
द्वेदहस्तौमेरुधिरोक्षितौ ॥ १६ ॥ हताश्वंनकुलंदृष्ट्वावृषसेनेनसंयुगे ॥ भ्रातॄणांसंप्रहृष्टानांत्रासःसंजनितोमया ॥ १७ ॥ केशपक्षपरामर्शेद्रौपद्याद्यूतकारिते ॥
क्रोधाद्यदब्रुवंचाहंतच्चमेहृदिवर्तते ॥ १८ ॥ क्षत्रधर्माच्च्युतोराज्ञिभवेयंशाश्वतीःसमाः ॥ प्रतिज्ञांतामनिस्तीर्यततस्तत्कृतवानहम् ॥ १९ ॥ नमामर्हसिगांधा
रिदोषेणपरिशंकितुम् ॥ अनिगृह्यपुरापुत्रानस्मास्वनपकारिषु ॥ अधुनाकिंनुदोषेणपरिशंकितुमर्हसि ॥ २० ॥ गांधार्युवाच वृद्धस्यास्यशतंपुत्रा
न्निघ्नंस्त्वमपराजितः ॥ कस्मान्नशेषयेःकिंचिद्येनाल्पमपराधितं ॥ २१ ॥ संतानमावयोस्तातवृद्धयोर्हृतराज्ययोः ॥ कथमंधद्वयस्यास्ययष्टिरेकानवर्जिता ॥ २२ ॥
शेषेत्यवस्थितेतातपुत्राणामंतकेत्वयि ॥ नमेदुःखंभवेदेतद्यदित्वंधर्ममाचरेः ॥ २३ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातुगांधारीयुधिष्ठिरमपृच्छत ॥ क्वस
राजेतिसक्रोधापुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ २४ ॥ तामभ्यगच्छद्राजेंद्रोवेपमानःकृतांजलिः ॥ युधिष्ठिरस्त्विदंतत्रमधुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥

पपाठः ॥ १६ ॥ वृषसेनेनकर्णपुत्रेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ किंचित्कमपिनशेषयेः शेषमेकमपिनरक्षितवानसि ॥ २१ ॥ नवर्जितावधकालेनत्यक्ता ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ कुनखीभूतोहस्तदेशइतिशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वांआवां ॥ ४४ ॥ इतिस्त्री

पुत्रहंतानृशंसोऽहंतवदेवियुधिष्ठिरः ॥ शापार्हःपृथिवीनाशेहेतुभूतःशपस्वमां ॥ २६ ॥ नहिमेजीवितेनार्थोनराज्येनधनेनवा ॥ तादृशान्सुहृदोहत्वामूढस्या
स्यसुहृद्द्रुहः ॥ २७ ॥ तमेवंवादिनंभीतंसंनिकर्षगतंतदा ॥ नोवाचकिंचिद्गांधारीनिःश्वासपरमाभृशं ॥ २८ ॥ तस्यावनतदेहस्यपादयोर्निपतिष्यतः ॥ युधि
ष्ठिरस्यनृपतेर्धर्मज्ञादीर्घदर्शिनी ॥ २९ ॥ अंगुल्यग्राणिददृशेदेवीपट्टांतरेणसा ॥ ततःसकुनखीभूतोदर्शनीयनखोनृपः ॥ ३० ॥ तंदृष्ट्वाचार्जुनोऽगच्छद्वासुदेव
स्यपृष्ठतः ॥ एवंसंचेष्टमानांस्तानितश्चेतश्चभारत ॥ ३२ ॥ गांधारीविगतक्रोधासांत्वयामासमातृवत् ॥ तयातेसमनुज्ञातामातरंवीरमातरं ॥ ३३ ॥ अभ्यग
च्छंतसहिताःपृथांपृथुलवक्षसः ॥ चिरस्यदृष्ट्वापुत्रान्सापुत्राधिभिरभिप्लुता ॥ ३४ ॥ बाष्पमाहारयद्देवीवस्त्रेणावृत्यवैमुखं ॥ ततोबाष्पंसमुत्सृज्यसहपुत्रैस्तदा
पृथा ॥ ३४ ॥ अपश्यदेतान्शस्त्रौघैर्बहुधाक्षतविक्षतान् ॥ सातानेकैकशःपुत्रान्संस्पृशंतीपुनःपुनः ॥ ३५ ॥ अन्वशोचतदुःखार्ताद्रौपदींचहतात्मजां ॥ रुदतीम
थपांचालींददर्शपतितांभुवि ॥ ३६ ॥ द्रौपद्युवाच आर्येपुत्राःक्वतेसर्वेसौभद्रसहितागताः ॥ नत्वांतेऽद्याभिगच्छंतिचिरंदृष्ट्वातपस्विनीं ॥ ३७ ॥ किंनुरा
ज्येनवैकार्यंविहीनायाःसुतैर्मम ॥ तांसमाश्वासयामासपृथापृथुललोचना ॥ ३८ ॥ उत्थाप्ययाज्ञसेनींतुरुदतींशोककर्शितां ॥ तयैवसहिताचापिपुत्रैरनुगता
नृप ॥ ३९ ॥ अभ्यगच्छतगांधारीमार्तामार्ततरास्वयं ॥ वैशंपायनउवाच तामुवाचाथगांधारीसहवध्वायशस्विनीं ॥ ४० ॥ मैवंपुत्रीतिशोकार्तापश्य
मामपिदुःखितां ॥ मन्येलोकविनाशोऽयंकालपर्यायनोदितः ॥ ४१ ॥ अवश्यभावीसंप्राप्तःस्वभावाल्लोमहर्षणः ॥ इदंतत्समनुप्राप्तंविदुरस्यवचोमहत् ॥ ४२ ॥
असिद्धानुनयेकृष्णेयदुवाचमहामतिः ॥ तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थेव्यतीतेचविशेषतः ॥ ४३ ॥ माशुचोनहिशोच्यास्तेसंग्रामेनिधनंगताः ॥ यथैवाहंतथैवत्वंकोवा
माश्वासयिष्यति ॥ ममैवह्यपराधेनकुलमग्र्यंविनाशितं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिजलप्रदानिकप० पृथापुत्रदर्शनेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥
समाप्तंजलप्रदानिकंपर्व ॥ अथस्त्रीविलापपर्व ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातुगांधारीकुरूणामवकर्तनं ॥ अपश्यत्तत्रतिष्ठंतीसर्वंदिव्येनचक्षुषा ॥ १ ॥
पतिव्रतामहाभागासमानव्रतचारिणी ॥ उग्रेणतपसायुक्तासततंसत्यवादिनी ॥ २ ॥

पर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति अवकर्तनंयुद्धस्थानं ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पंचानांभूतानांपृथिव्यादीनांकुरुपं

वरदानेनकृष्णस्यमहर्षेःपुण्यकर्मणः ॥ दिव्यज्ञानबलोपेताविविधंपर्यदेवयत् ॥ ३ ॥ ददर्शसाबुद्धिमतीदूरादपियथांतिके ॥ रणाजिरंनृवीराणामद्भुतंलोमहष
र्णं ॥ ४ ॥ अस्थिकेशवसाकीर्णंशोणितौघपरिप्लुतं ॥ शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णंसमंततः ॥ ५ ॥ गजाश्वरथयोधानामावृतंरुधिराविलैः ॥ शरीरैरशिरस्कैश्च
विदेहैश्चशिरोगणैः ॥ ६ ॥ गजाश्वनरनारीणांनिःस्वनैरभिसंवृतं ॥ सृगालबककाकोलकंककाकनिषेवितं ॥ ७ ॥ रक्षसांपुरुषादानांमोदनंकुरराकुलं ॥ अशि
वाभिःशिवाभिश्चनादितंगृध्रसेवितं ॥ ८ ॥ ततोव्यासाभ्यनुज्ञातोधृतराष्ट्रोमहीपतिः ॥ पांडुपुत्राश्चतेसर्वेयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९ ॥ वासुदेवंपुरस्कृत्यहतबंधुंच
पार्थिवं ॥ कुरुस्त्रियःसमासाद्यजग्मुरायोधनंप्रति ॥ १० ॥ समासाद्यकुरुक्षेत्रंतास्त्रियोनिहतेश्वराः ॥ अपश्यंतहतांस्तत्रपुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ ११ ॥ क्र
व्यादैर्भक्ष्यमाणान्वैगोमायुबलवायसैः ॥ भूतैःपिशाचैरक्षोभिर्विविधैश्चनिशाचरैः ॥ १२ ॥ रुद्राक्रीडनिभंदृष्ट्वातदाविशसनंस्त्रियः ॥ महार्हेभ्योऽथयानेभ्यो
विक्रोशंत्योनिपेतिरे ॥ १३ ॥ अदृष्टपूर्वंपश्यंत्योदुःखार्ताभरतस्त्रियः ॥ शरीरेष्वस्खलन्नन्याःपतंत्यश्चापराभुवि ॥ १४ ॥ श्रांतानांचाप्यनाथानांनासीत्काचन
चेतना ॥ पांचालकुरुयोषाणांकृपणंतदभून्महत् ॥ १५ ॥ दुःखोपहतचित्ताभिःसमंतादनुनादितं ॥ दृष्ट्वायोधनमत्युग्रंधर्मज्ञासुबलात्मजा ॥ १६ ॥ ततःसापुं
डरीकाक्षमामंत्र्यपुरुषोत्तमं ॥ कुरूणांवैशसंदृष्ट्वाइदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्यैताःपुंडरीकाक्षस्नुषामेनिहतेश्वराः ॥ प्रकीर्णकेशाःक्रोशंतीःकुररीरिवमाधव
॥ १८ ॥ अमूस्त्वभिसमागम्यस्मरंत्योभर्तृजानुगुणान् ॥ पृथगेवाभ्यधावंत्यःपुत्रान्भ्रातॄन्पितॄन्पतीन् ॥ १९ ॥ विरसूभिर्महाराजहतपुत्राभिरावृतं ॥ क्वचिच्चवी
रपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतं ॥ २० ॥ शोभितंपुरुषव्याघ्रैःकर्णभीष्माभिमन्युभिः ॥ द्रोणद्रुपदशल्यैश्चज्वलद्भिरिवपावकैः ॥ २१ ॥ कांचनैःकवचैर्निष्कैर्मणि
भिश्चमहात्मनां ॥ अंगदैर्हस्तकेयूरैःस्रग्भिश्चसमलंकृतं ॥ २२ ॥ वीरबाहुविसृष्टाभिःशक्तीभिःपरिघैरपि ॥ खड्गैश्चविविधैस्तीक्ष्णैःसशरैश्चशरासनैः ॥ २३ ॥
क्रव्यादसंघैर्मुदितैस्तिष्ठद्भिःसहितैःक्वचित् ॥ क्वचिदाक्रीडमानैश्चशयानैश्चापरैःक्वचित् ॥ २४ ॥ एतदेवंविधंवीरसंपश्यायोधनंविभो ॥ पश्यमानाहिदह्यामि
शोकेनाहंजनार्दन ॥ २५ ॥ पंचालानांकुरूणांचविनाशेमधुसूदन ॥ पंचानामपिभूतानामहंवधमचिंतयं ॥ २६ ॥

चालवधात्कृत्स्नंपांचभौतिकंजगन्नष्टमितिभावः ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥शयनानिआस्तीर्यैंतिशेषः॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥एताःशोचंतीरभिलक्ष्येतिशेषः॥४८॥४९॥५०॥५१॥

तान्सुपर्णाश्चगृध्राश्चकर्षयंत्यसृगुक्षिताः॥ विगृह्यचरणैर्गृध्राभक्षयंतिसहस्रशः॥ २७॥ जयद्रथस्यकर्णस्यतथैवद्रोणभीष्मयोः॥ अभिमन्योर्विनाशंचक
श्चिंतयितुमर्हति॥ २८॥ अवध्यकल्पान्निहतान्गतसत्वानचेतसः॥ गृध्रकंकवटश्येनश्वसृगालादनीकृतान्॥ २९॥ अमर्षवशमापन्नान्दुर्योधनवशेस्थि
तान्॥ पश्येमान्पुरुषव्याघ्रान्संशांतान्पावकानिव॥ ३०॥ शयानायेपुरासर्वेंमृदूनिशयनानिच॥ विपन्नास्तेऽद्यवसुधांविवृतामधिशेरते॥ ३१॥ बंदिभिःस
ततंकालेस्तुवद्भिरभिनंदिताः॥ शिवानामशिवाघोराःशृण्वंतिविविधागिरः॥ ३२॥ येपुराशेरतेवीराःशयनेषुयशस्विनः॥ चंदनागुरुदिग्धांगास्तेद्यपांसुषु
शेरते॥ ३३॥ तेषामाभरणान्येतेगृध्रगोमायुवायसाः॥ आक्षिपंतिशिवाघोराविनदंत्यःपुनःपुनः॥ ३४॥ बाणान्विनिशितान्पीतान्निस्त्रिंशान्विमलागदाः॥
युद्धाभिमानिनःसर्वेंजीवंतइवबिभ्रति॥ ३५॥ सुरूपवर्णाबहवःक्रव्यादैरवघट्टिताः॥ ऋषभप्रतिरूपाश्चशेरतेहरितस्रजः॥३६॥ अपरेपुनरालिंग्यगदाःपरि
घबाहवः॥ शेरतेऽभिमुखाःशूरादयिताइवयोषितः॥ ३७॥ बिभ्रतःकवचान्यन्येविमलान्यायुधानिच॥ नधर्षयंतिक्रव्यादाजीवंतीतिजनार्दन॥ ३८॥ क्र
व्यादैःकृष्यमाणानामपरेषांमहात्मनां॥ शातकौंभ्यःस्रजश्चित्राविप्रकीर्णाःसमंततः॥ ३९॥ एतेगोमायवोभीमानिहतानांयशस्विनां॥ कंठांतरगतान्हारा
नाक्षिपंतिसहस्रशः॥ ४०॥ सर्वेंष्वपररात्रेषुयाननंदंतबंदिनः॥ स्तुतिभिश्चपरार्ध्याभिरुपचारैश्चशिक्षिताः॥४१॥तानिमाःपरिदेवंतिदुःखार्ताःपरमांगनाः॥
कृपणंवृष्णिशार्दूलदुःखशोकार्दिताभृशं॥ ४२॥ रक्तोत्पलवनानीवविभांतिरुचिराणिच॥ मुखानिपरमस्त्रीणांपरिशुष्काणिकेशव॥४३॥ रुदिताद्विरताह्ये
ताध्यायंत्यःसपरिच्छदाः॥ कुरुस्त्रियोऽभिगच्छंतितेनतेनैवदुःखिताः॥ ४४॥ एतान्यादित्यवर्णानितपनीयनिभानिच॥ रोषरोदनताम्राणिवक्त्राणिकुरुयोषि
तां॥ ४५॥ श्यामानांवरवर्णानांगौरीणामेकवाससां॥ दुर्योधनवरस्त्रीणांपश्यवृंदानिकेशव॥ ४६॥ आसामपरिपूर्णार्थंनिशम्यपरिदेवितं॥ इतरेतरसंक्रंदा
न्नविजानंतियोषितः॥४७॥ एतादीर्घमिवोच्छ्वस्यविक्रुश्यचविलप्यच॥ विस्पंदमानादुःखेनवीराजहतिजीवितं॥४८॥बह्व्योदृष्ट्वाशरीराणिक्रोशंतिविलपं
तिच॥पाणिभिश्चापराघ्नंतिशिरांसिमृदुपाणयः॥ ४९॥ शिरोभिःपतितैर्हस्तैःसर्वांगैर्यूथशःकृतैः॥ इतरेतरसंपृक्तैराकीर्णाभातिमेदिनी॥५०॥ विशिरस्कान
थोकायान्दृष्ट्वाह्येतानानिंदितान्॥ मुह्यंत्यनुगतानार्योविदेहानिशिरांसिच॥ ५१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ विजग्धान् भक्षितान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

शिरःकायेनसंधायप्रेक्षमाणाविचेतसः ॥ अपश्यंत्योपरंतत्रनेदमस्येतिदुःखिताः ॥ ५२ ॥ बाहूरुचरणानन्यान्विशिखोन्मथितान्पृथक् ॥ संदधत्योऽसुखाविष्टामूर्छंत्येताःपुनःपुनः ॥ ५३ ॥ उत्कृत्यशिरसश्चान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ॥ दृष्ट्वाकाश्चिन्नजानंतिभर्तॄन्भरतयोषितः ॥ ५४ ॥ पाणिभिश्चापराघ्नंतिशिरांसिमधुसूदन ॥ प्रेक्ष्यभ्रातॄन्पितॄन्पुत्रान्पतींश्चनिहतान्परैः ॥ ५५ ॥ बाहुभिश्चसखड्गैश्चशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ अगम्यकल्पापृथिवीमांसशोणितकर्दमा ॥ ॥ ५६ ॥ बभूवभरतश्रेष्ठप्राणिभिर्गतजीवितैः ॥ नदुःखेषूचिताःपूर्वंदुःखंगाहंत्यनिंदिताः ॥ ५७ ॥ भ्रातृभिःपतिभिःपुत्रैरुपाकीर्णांवसुंधरा ॥ यूथानीवकिशोरीणांसुकेशीनांजनार्दन ॥ ५८ ॥ स्नुषाणांधृतराष्ट्रस्यपश्यवृंदान्यनेकशः ॥ इतोदुःखतरंकिंनुकेशवप्रतिभातिमे ॥ ५९ ॥ यदिमाःकुर्वतेसर्वारूपमुच्चावचंस्त्रियः ॥ नूनमाचरितंपापंमयापूर्वेषुजन्मसु ॥ ६० ॥ यापश्यामिहतान्पुत्रान्पौत्रान्भ्रातॄंश्चमाधव ॥ एवमार्ताविलपतीसमाभाष्यजनार्दनम् ॥ गांधारीपुत्रशोकार्तादद्दर्शनिहतंसुतं ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविलापप० आयोधनदर्शनेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच दुर्योधनंहतंदृष्ट्वागांधारीशोककर्शिता ॥ सहसान्यपतद्भूमौछिन्नेवकदलीवने ॥ १ ॥ सातुलब्ध्वापुनःसंज्ञांविक्रुश्यचविलप्यच ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यशयानंरुधिरोक्षितं ॥ २ ॥ परिष्वज्यचगांधारीकृपणंपर्यदेवयत् ॥ हाहापुत्रेतिशोकार्ताविललापाकुलेंद्रिया ॥ ३ ॥ सुगूढजत्रुविपुलंहारनिष्कविभूषितं ॥ वारिणानेत्रजेनोरःसिंचंतीशोकतापिता ॥ ४ ॥ समीपस्थंहृषीकेशमिदंवचनमब्रवीत् ॥ उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामेज्ञातीनांसंक्षयेविभो ॥ ५ ॥ मामयंप्राहवार्ष्णेयप्रांजलिर्नृपसत्तमः ॥ अस्मिन्ज्ञातिसमुद्धर्षेजयमंबाब्रवीतुमे ॥ ६ ॥ इत्युक्तेजानतीसर्वमहंस्वव्यसनागमं ॥ अब्रुवंपुरुषव्याघ्रयतोधर्मस्ततोजयः ॥ ७ ॥ यथाचयुध्यमानस्त्वंनवैमुह्यसिपुत्रक ॥ ध्रुवंशस्त्रजितान्लोकान्प्राप्स्यस्यमरवत्प्रभो ॥ ८ ॥ इत्येवमब्रुवंपूर्वंनैनंशोचामिवैप्रभो ॥ धृतराष्ट्रंतुशोचामिकृपणंहतबांधवं ॥ ९ ॥ अमर्षणंयुधांश्रेष्ठंकृतास्त्रंयुद्धदुर्मदं ॥ शयानंवीरशयनेपश्यमाधवमेसुतं ॥ १० ॥ योऽयंमूर्धावसिक्तानामग्रेयातिपरंतपः ॥ सोयंपांसुषुशेतेऽद्यपश्यकालस्यपर्ययं ॥ ११ ॥ ध्रुवंदुर्योधनोवीरोगतिंनसुलभांगतः ॥ तथाह्यभिमुखःशेतेशयनेवीरसेविते ॥ १२ ॥

दुर्योधनमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पंचशाखाभ्यांपंचीगुलिभ्यांपाणिभ्यां ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यंपुरापर्युपासीनारमयंतिवरस्त्रियः॥ तंवीरशयनेसुप्तंरमयंत्यशिवाःशिवाः॥ १३॥ यंपुरापर्युपासीनारमयंतिमहीक्षितः॥ महीतलस्थंनिहतंगृध्रास्तंपर्युपास
ते॥ १४॥ यंपुराव्यजनैरम्यैरुपवीजंतियोषितः॥ तमद्यपक्षव्यजनैरुपवीजंतिपक्षिणः ॥ १५ ॥ एषशेतेमहाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ सिंहेनेवद्विपःसंख्ये
भीमसेनेनपातितः॥ १६॥ पश्यदुर्योधनंकृष्णशयानंरुधिरोक्षितं॥ निहतंभीमसेनेनगदांसंमृज्यभारत॥ १७॥ अक्षौहिणीर्महाबाहुर्दशचैकांचकेशव॥ आ
नयद्यःपुरासंख्येसोऽनयान्निधनंगतः॥ १८॥ एषदुर्योधनःशेतेमहेष्वासोमहाबलः॥ शार्दूलइवसिंहेनभीमसेनेनपातितः॥ १९॥ विदुरंह्यवमन्यैषपितरंचै
वमंदभाक्॥ बालोवृद्धावमानेनमंदोमृत्युवशंगतः॥ २०॥ निःसपत्नामहीयस्यत्रयोदशसमाःस्थिता॥ सशेतेनिहतोभूमौपुत्रोमेपृथिवीपतिः॥ २१ ॥ अप
श्यंकृष्णपृथिवींधार्तराष्ट्रानुशासितां॥ पूर्णांहस्तिगवाश्वैश्ववार्ष्णेयनतुतच्चिरं॥ २२॥ तामेवाद्यमहाबाहोपश्याम्यन्यानुशासितां॥ हीनांहस्तिगवाश्वेनकिंनु
जीवामिमाधव॥ २३॥ इदंकष्टतरंपश्यपुत्रस्यापिवधान्मम॥ यदिमाःपर्युपासंतेहतान्शूरान्रणेस्त्रियः॥ २४ ॥ प्रकीर्णकेशांसुश्रोणींदुर्योधनशुभांकगां॥
रुक्मवेदीनिभांपश्यकृष्णलक्ष्मणमातरं॥ २५॥ नूनमेषापुराबालाजीवमानेमहीभुजे॥ भुजावाश्रित्यरमतेसुभुजस्यमनस्विनी॥ २६॥ कथंतुशतधानेदंहृ
दयंममदीर्यते॥ पश्यंत्यानिहतंपुत्रंपुत्रेणसहितंरणे॥ २७॥ पुत्रंरुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिंदिता॥ दुर्योधनंतुवामोरूःपाणिनापरिमार्जती ॥ २८॥ किंनुशो
चतिभर्तारंपुत्रंचैषामनस्विनी॥ तथाह्यवस्थिताभातिपुत्रंचाप्यभिवीक्ष्यसा॥ २९॥ स्वशिरःपंचशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा॥ पतत्युरसिवीरस्यकुरुराज
स्यमाधव॥ ३०॥ पुंडरीकनिभाभातिपुंडरीकांतरप्रभा॥ मुखंविमृज्यपुत्रस्यभर्तुश्चैवतपस्विनी॥ ३१॥ यदिसत्यागमाःसंतियदिवैश्रुतयस्तथा॥ ध्रुवंलोका
नवाप्तोयंनृपोबाहुबलार्जितान्॥ ३२॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविलापप० दुर्योधनदर्शनेसप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥
गांधार्युवाच पश्यमाधवपुत्रान्मेशतसंख्यान्जितक्लमान्॥ गदयाभीमसेनेनभूयिष्ठंनिहतान्रणे॥ १ ॥ इदंदुःखतरंमेद्ययदिमामुक्तमूर्धजाः॥ हतपुत्रार
णेबालाःपरिधावंतिमेस्नुषाः॥ २॥ प्रासादतलचारिण्यश्चरणैर्भूषणान्वितैः॥ आपन्नायत्स्पृशंतीमांरुधिरार्द्रांवसुंधरां॥ ३॥

इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ पश्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ करसंमितमध्यमामुष्टिप्रमितमध्या ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

क्रव्याद्धादुत्सारयंतिस्मगृध्रगोमायुवायसान्॥ दुःखेनार्ताविघूर्णंत्योमत्ताइवचरंत्युत ॥ ४ ॥ एषान्यात्वनवद्यांगीकरसंमितमध्यमा ॥ घोरमायोधनंदृष्ट्वानिप तत्यतिदुःखिता ॥ ५ ॥ दृष्ट्वामेपार्थिवसुतामेतांलक्ष्मणमातरं ॥ राजपुत्रींमहाबाहोमनोनत्युपशाम्यति॥६॥ भ्रातॄंश्चान्याःपितॄंश्चान्याःपुत्रांश्चनिहतान्भुवि॥ दृष्ट्वापरिपतंत्येताःप्रगृह्यसुमहाभुजान् ॥ ७॥ मध्यमानांतुनारीणांवृद्धानांचापराजित ॥ आक्रंदंहतबंधूनांदारुणेवैशसेश्शृणु॥८॥ रथनीडानिदेहांश्चहतानां गजवाजिनां॥ आश्रित्यश्रममोहार्ताःस्थिताःपश्यमहाभुज ॥९॥अन्यांचापहृतंकायाच्चारुकुंडलमुन्नसं॥ स्वस्यबंधोःशिरःकृष्णगृहीत्वापश्यतिष्ठतीं॥१०॥ पूर्वजातिकृतंपापंमन्येनाल्पमिवानघ॥ एताभिर्निरवद्याभिर्मयाचैवाल्पमेधया ॥ ११ ॥ यदिदंधर्मराजेनपातितंनोजनार्दन ॥ नहिनाशोस्तिवार्ष्णेयकर्म णोःशुभपापयोः ॥ प्रत्यग्रवयसःपश्यदर्शनीयकुचाननाः ॥ १२ ॥ कुलेषुजाताह्रीमत्यःकृष्णपक्ष्माक्षिमूर्धजाः ॥ १३ ॥ हंसगद्गदभाषिण्योदुःखशोकप्रमो हिताः ॥ सारस्यइववाशंत्यःपतिताःपश्यमाधव ॥ १४ ॥ फुल्लपद्मप्रकाशानिपुंडरीकाक्षयोषिताम्॥ अनवद्यानिवक्त्राणितापयत्येषरश्मिवान्॥१५॥ ईर्षूणां ममपुत्राणांवासुदेवावरोधनं॥ मत्तमातंगदर्पाणांपश्यंत्यद्यपृथग्जनाः ॥ १६॥ शतचंद्राणिचर्माणिध्वजांश्चादित्यवर्चसः ॥ रौक्माणिचैववर्माणिनिष्का नपिचकांचनान्॥ १७॥ शीर्षत्राणानिचैतानिपुत्राणांमेमहीतले॥ पश्यदीप्तानिगोविंदपावकान्सुहुतानिव॥१८॥एषदुःशासनःशेतेशूरेणामित्रघातिना॥ पीतशोणितसर्वांगोयुधिभीमेनपातितः॥ १९ ॥ गदयाभीमसेनेनपश्यमाधवमेसुतं॥ द्यूतक्लेशाननुस्मृत्यद्रौपदीनोदितेनच ॥ २० ॥ उक्ताद्यनेनपांचाली सभायांद्यूतनिर्जिता॥ प्रियंचिकीर्षताभ्रातुःकर्णस्यचजनार्दन॥२१॥ सहैवसहदेवेननकुलेनार्जुनेनच॥दासीभूतासिपांचालिक्षिप्रंप्रविशनोगृहान्॥२२॥ ततोऽहमब्रुवंकृष्णतदादुर्योधनंनृपं॥ मृत्युपाशपरिक्षिप्तंशकुनिंपुत्रवर्जय॥ २३॥ निबोधैनंसुदुर्बुद्धिंमातुलंकलहप्रियं ॥ क्षिप्रमेनंपरित्यज्यपुत्रशाम्यस्वपां डवैः॥ २४ ॥ नबुध्यसेत्वंदुर्बुद्धेभीमसेनममर्षणं॥ वाङ्नाराचैस्तुदंस्तीक्ष्णैरुल्काभिरिवकुंजरं॥ २५॥ तानेवंरहसिक्रुद्धोवाक्शल्यानवधारयन् ॥ उत्ससर्ज विषंतेषुसर्पोगोवृषभेष्विव॥ २६॥ एषदुःशासनःशेतेविक्षिप्यविपुलौभुजौ ॥ निहतोभीमसेनेनसिंहेनेवमहागजः॥ २७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ एषमाधवेतिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अत्यर्थमकरोद्रौद्रंभीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ दुःशासनस्ययत्क्रुद्धोऽपिबच्छोणितमाहवे ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविलाप० गांधारीवाक्येअष्टा
॥ १३ ॥ दशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ गांधार्युवाच एषमाधवपुत्रोमेविकर्णःप्राज्ञसंमतः ॥ भूमौविनिहतःशेतेभीमेनशतधाकृतः ॥ १ ॥ गजमध्येह ११
तःशेतेविकर्णोमधुसूदन ॥ नीलमेघपरिक्षिप्तःशरदीवनिशाकरः ॥ २ ॥ अस्यचापग्रहेणैवपाणिःकृतकिणोमहान् ॥ कथंचिच्छिद्यतेगृध्रैरत्तुकामैस्तलत्रवान्
॥ ३ ॥ अस्यभार्यामिषप्रेप्सून्गृध्रकाकांस्तपस्विनी ॥ वारयत्यनिशंबालानचशक्नोतिमाधव ॥ ४ ॥ युवावृंदारकःशूरोविकर्णःपुरुषर्षभ ॥ सुखोषितःसुखार्ह
श्चशेतेपांसुषुमाधव ॥ ५ ॥ कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ॥ अद्यापिनजहात्येनंलक्ष्मीर्भरतसत्तमं ॥ ६ ॥ एषसंग्रामशूरेणप्रतिज्ञांपालयिष्यता ॥ दु
र्मुखोऽभिमुखःशेतेहतोऽरिगणहारणे ॥ ७ ॥ तस्यैतद्वदनंकृष्णश्वापदैरर्धभक्षितं ॥ विभात्यभ्यधिकंतातसप्तम्यामिवचंद्रमाः ॥ ८ ॥ शूरस्यहिरणेकृष्णपश्यान
नमथेदृशं ॥ सकथंनिहतोऽमित्रैःपांसून्ग्रसतिमेसुतः ॥ ९ ॥ यस्याहवमुखेसौम्यस्थातानैवोपपद्यते ॥ सकथंदुर्मुखोऽमित्रैर्हतोविबुधलोकजित् ॥ १० ॥ चि
त्रसेनंहतंभूमौशयानंमधुसूदन ॥ धार्तराष्ट्रमिमंपश्यप्रतिमानंधनुष्मतां ॥ ११ ॥ तंचित्रमाल्याभरणंयुवत्यःशोककर्शिताः ॥ क्रव्यादसंघैःसहितारुदत्यःपर्यु
पासते ॥ १२ ॥ स्त्रीणांरुदितनिर्घोषःश्वापदानांचगर्जितं ॥ चित्ररूपमिदंकृष्णविचित्रंप्रतिभातिमे ॥ १३ ॥ युवावृंदारकोनित्यंप्रवरस्त्रीनिषेवितः ॥ विविंश
तिरसौशेतेध्वस्तःपांसुषुमाधव ॥ १४ ॥ शरसंकृत्तवर्माणंवीरंविशसनेहतं ॥ परिवार्यासतेगृध्राःपश्यकृष्णविविंशतिं ॥ १५ ॥ प्रविश्यसमरेशूरःपांडवानामनी
किनीं ॥ सवीरशयनेशेतेपरःसत्पुरुषोचिते ॥ १६ ॥ स्मितोपपन्नंसुनसंसुभ्रुताराधिपोपमं ॥ अतीवशुभ्रंवदनंकृष्णपश्यविविंशतेः ॥ १७ ॥ एनंहिपर्युपासं
तेबहुधावरयोषितः ॥ क्रीडंतमिवगंधर्वंदेवकन्याःसहस्रशः ॥ १८ ॥ हंतारंपरसैन्यानांशूरंसमितिशोभनं ॥ निबर्हणममित्राणांदुःसहंविषहेतकः ॥ १९ ॥ दुः
सहस्यैतदाभातिशरीरंसंवृतंशरैः ॥ गिरिरात्मगतैःफुल्लैःकर्णिकारैरिवाचितः ॥ २० ॥ शातकौंभ्यास्रजाभातिकवचेनचभास्वता ॥ अग्निनेवगिरिःश्वेतोगता ॥ १३ ॥
सुरपिदुःसहः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविलापप० गांधारीवाक्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्यर्धगुणंसार्धगुणं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५ ॥ २६॥

गांधार्युवाच अध्यर्धगुणमाहुर्यंबलेशौर्येचकेशव ॥ पित्रात्वयाचदाशार्हदृप्तंसिंहमिवोत्कटं ॥ १ ॥ योबिभेदचमूमेकोममपुत्रस्यदुर्भिदां ॥ सभूत्वामृत्युर
न्येषांस्वयंमृत्युवशंगतः ॥ २ ॥ तस्योपलक्षयेकृष्णकार्ष्णेरमिततेजसः ॥ अभिमन्योर्हतस्यापिप्रभानैवोपशाम्यति ॥ ३ ॥ एषाविराटदुहितास्नुषागांडीवधन्व
नः ॥ आर्ताबालंपतिंवीरंदृष्ट्वाशोचत्यनिंदिता ॥ ४ ॥ तमेषाहिसमागम्यभार्याभर्तारमंतिके ॥ विराटदुहिताकृष्णपाणिनापरिमार्जति ॥ ५ ॥ तस्यवक्त्रमुपाघ्रा
यसौभद्रस्यमनस्विनी ॥ विबुद्धकमलाकारंकंबुवृत्तशिरोधरं ॥ ६ ॥ काम्यरूपवतीचैषापरिष्वजतिभामिनी ॥ लज्जमानापुराचैनंमाध्वीकमदमूर्छिता ॥ ७ ॥
तस्यक्षतजसंदिग्धंजातरूपपरिष्कृतं ॥ विमुच्यकवचंकृष्णशरीरमभिवीक्षते ॥ ८ ॥ अवेक्षमाणातंबालाकृष्णत्वामभिभाषते ॥ अयंतेपुंडरीकाक्षसदृशाक्षो
निपातितः ॥ ९ ॥ बलेवीर्येचसदृशस्तेजसाचैवतेऽनघ ॥ रूपेणचतथाऽत्यर्थंशेतेभुविनिपातितः ॥ १० ॥ अत्यंतंसुकुमारस्यरांकवाजिनशायिनः ॥ कच्चिदद्य
शरीरंतेभूमौनपरितप्यते ॥ ११ ॥ मातंगभुजवर्ष्माणौज्याक्षेपकठिनत्वचौ ॥ कांचनांगदिनौशेतेनिक्षिप्यविपुलौभुजौ ॥ १२ ॥ व्यायम्यबहुधानूनंसुखसु
प्तःश्रमादिव ॥ एवंविलपतीमार्तांनहिमामभिभाषसे ॥ १३ ॥ नस्मराम्यपराधंतेकिंमांनप्रतिभाषसे ॥ ननुमांत्वंपुरादूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ॥ १४ ॥ नस्मरा
म्यपराधंमेकिंमांनप्रतिभाषसे ॥ आर्यामार्यसुभद्रांत्वमिमांश्चत्रिदशोपमान् ॥ १५ ॥ पितॄन्मांचैवदुःखार्तांविहायक्कगमिष्यसि ॥ तस्यशोणितदिग्धान्वैके
शानुद्यम्यपाणिना ॥ १६ ॥ उत्संगेवक्त्रमाधायजीवंतमिवपृच्छति ॥ स्वस्रीयंवासुदेवस्यपुत्रंगांडीवधन्वनः ॥ १७ ॥ कथंत्वांरणमध्यस्थंजघ्नुरेतेमहारथाः ॥ धि
गस्तुक्रूरकर्तॄंस्तान्कृपकर्णजयद्रथान् ॥ १८ ॥ द्रोणद्रौणायनीचोभौयैरहंविधवाकृता ॥ रथर्षभाणांसर्वेषांकथमासीत्तदामनः ॥ १९ ॥ बालंत्वांपरिवार्यै
कंममदुःखायजघ्नुषां ॥ कथंनुपांडवानांचपंचालानांतुपश्यतां ॥ २० ॥ त्वंवीरनिधनंप्राप्तोनाथवान्सन्ननाथवत् ॥ दृष्ट्वाबहुभिराक्रंदेनिहतंत्वांपितातव ॥
॥ २१ ॥ वीरःपुरुषशार्दूलःकथंजीवतिपांडवः ॥ नराज्यलाभोविपुलःशत्रूणांचपराभवः ॥ २२ ॥ प्रीतिंधास्यतिपार्थानांत्वामृतेपुष्करेक्षण ॥ तवशस्त्रजितांल्लो
कान्धर्मेणचदमेनच ॥ २३ ॥ क्षिप्रमन्वागमिष्यामितत्रमांप्रतिपालय ॥ दुर्मरंपुनरप्राप्तेकालेभवतिकेनचित् ॥ २४ ॥ यदहंत्वांरणेदृष्ट्वाहतंजीवामिदुर्भगा ॥
कामिदानींनरव्याघ्रश्लक्ष्णयास्मितयागिरा ॥ २५ ॥ पितृलोकेसमेत्यान्यांमामिवामंत्रयिष्यसि ॥ नूनमप्सरसांस्वर्गेमनांसिप्रमथिष्यसि ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वपुःशस्ताकृतिः वपुःक्लीबंतनौशस्ताकृतावपीतिमेदिनी ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

परमेणचरूपेणगिराचस्मितपूर्वया ॥ प्राप्यपुण्यकृतांल्लोकानप्सरोभिःसमेयिवान् ॥ २७॥ सौभद्रविहरन्कालेस्मरेथाःसुकृतानिमे ॥ एतावानिहसंवासोवि
हितस्तेमयासह ॥ २८ ॥ षण्मासान्सप्तमेमासित्वंवीरनिधनंगतः ॥ इत्युक्तवचनामेतामपकर्षतिदुःखितां ॥ २९ ॥ उत्तरांमोघसंकल्पांमत्स्यराजकुलस्त्रियः॥
उत्तरामपकृष्यैनामार्तामार्ततराःस्वयं ॥ ३० ॥ विराटंनिहतंदृष्ट्वाक्रोशंतिविलपंतिच ॥ द्रोणास्त्रशरसंकृत्तंशयानंरुधिरोक्षितं ॥ ३१ ॥ विराटंवितुदंत्येतेगृध्रगो
मायुवायसाः ॥ वितुद्यमानंविहगैर्विराटमसितेक्षणाः ॥ ३२ ॥ नशक्नुवंतिविहगान्निवारयितुमातुराः ॥ आसामातपतप्तानामायासेनचयोषितां ॥ ३३ ॥ श्र
मेणचविवर्णानांवक्त्राणांविप्लुतंवपुः ॥ उत्तरंचाभिमन्युंचकांबोजंचसुदक्षिणं ॥ ३४ ॥ शिशूनेतान्हतान्पश्यलक्ष्मणंचसुदर्शनं ॥ आयोधनशिरोमध्येशया
नंपश्यमाधव ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीविला० गांधारीवाक्येविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ गांधार्युवाच
एषवैकर्तनःशेतेमहेष्वासोमहारथः ॥ ज्वलितानलवत्संख्येसंशांतःपार्थतेजसा ॥ १ ॥ पश्यवैकर्तनंकर्णंनिहत्यातिरथान्बहून् ॥ शोणितौघपरीतांगंशयानंप
तितंभुवि ॥ २ ॥ अमर्षीदीर्घरोषश्चमहेष्वासोमहाबलः ॥ रणेविनिहतःशेतेशूरोगांडीवधन्वना ॥ ३ ॥ यंस्मपांडवसंत्रासान्ममपुत्रामहारथाः ॥ प्रायुध्यंतपुर
स्कृत्यमातंगाइवयूथपं ॥४॥ शार्दूलमिवसिंहेनसमरेसव्यसाचिना ॥ मातंगमिवमत्तेनमातंगेननिपातितं ॥५॥ समेताःपुरुषव्याघ्रनिहतंशूरमाहवे ॥ प्रकीर्ण
मूर्धजाःपत्न्योरुदत्यःपर्युपासते ॥ ६ ॥ उद्विग्नःसततंयस्माद्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ त्रयोदशसमानिद्रांचिंतयन्नाध्यगच्छत ॥ ७ ॥ अनाधृष्यःपरैर्युद्धेशत्रुभिर्मघ
वानिव ॥ युगांताग्निरिवार्चिष्मान्हिमवानिवनिश्चलः ॥ ८ ॥ सभूत्वाशरणंवीरोधार्तराष्ट्रस्यमाधव ॥ भूमौविनिहतःशेतेवातभग्नइवद्रुमः ॥ ९ ॥ पश्यकर्णस्य
पत्नींत्वंवृषसेनस्यमातरं ॥ लालप्यमानांकरुणंरुदतींपतितांभुवि ॥ १० ॥ आचार्यशापोऽनुगतोध्रुवंत्वांयदग्रसच्चक्रमिदंधरित्री ॥ ततःशरेणापहृतंशिरस्तेध
नंजयेनाहवशोभिनायुधि ॥ ११ ॥ हाहाधिगेषापतिताविसंज्ञासमीक्ष्यजांबूनदबद्धकक्षं ॥ कर्णंमहाबाहुमदीनसत्वंसुषेणमातारुदतीभृशार्ता ॥ १२ ॥ अल्पा
वशेषोऽपिकृतोमहात्माशरीरभक्षैःपरिभक्षयद्भिः ॥ द्रष्टुंननःप्रीतिकरःशशीवकृष्णस्यपक्षस्यचतुर्दशाहे ॥ १३ ॥

एषवैकर्तनइतिआवंत्यंभीमसेनेनेतिचस्पष्टार्थौएकविंशद्वाविंशौ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ आवंत्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सावर्तमानापतितापृथिव्यामुत्थायदीनापुनरेवचैषा ॥ कर्णस्यवक्त्रंपरिजिघ्रमाणारोरूयतेपुत्रवधाभितप्ता ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीवि
लापपर्वणिकर्णदर्शनोनामैकविंशतिमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ गांधार्युवाच आवंत्यंभीमसेनेनभक्षयंतिनिपातितं ॥ गृध्रगोमायवःशूरंबहुबंधुमबंधुवत् ॥
॥ १ ॥ तंपश्यकदनंकृत्वाशूराणांमधुसूदन ॥ शयानंवीरशयनेरुधिरेणसमुक्षितं ॥ २ ॥ तंसृगालाश्चकंकाश्चक्रव्यादाश्चपृथग्विधाः ॥ तेनतेनविकर्षंतिपश्य
कालस्यपर्ययं ॥ ३ ॥ शयानंवीरशयनेशूरमाक्रंदकारिणं ॥ आवंत्यमभितोनार्योरुदत्यःपर्युपासते ॥ ४ ॥ प्रातिपेयंमहेष्वासंहतंभल्लेनबाल्हिकं ॥ प्रसुप्तमिवशा
र्दूलंपश्यकृष्णमनस्विनं ॥ ५ ॥ अतीवमुखवर्णोऽस्यनिहतस्यापिशोभते ॥ सोमस्येवाभिपूर्णस्यपौर्णमास्यांसमुद्यतः ॥ ६ ॥ पुत्रशोकाभितप्तेनप्रतिज्ञांचाभिर
क्षता ॥ पाकशासनिनासंख्येवार्धक्षत्रिर्निपातितः ॥ ७ ॥ एकादशचमूर्भित्वारक्ष्यमाणंमहात्मना ॥ सत्यंचिकीर्षतापश्यहतमेनंजयद्रथं ॥ ८ ॥ सिंधुसौवीर
भर्तारंदर्पपूर्णमनस्विनं ॥ भक्षयंतिशिवागृध्राजनार्दनजयद्रथं ॥ ९ ॥ संरक्ष्यमाणंभार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत ॥ भीषयंत्योविकर्षंतिगहनंनिम्नमंतिकात् ॥ १० ॥
तमेताःपर्युपासंतेरक्ष्यमाणंमहाभुजं ॥ सिंधुसौवीरभर्तारंकांबोजयवनस्त्रियः ॥ ११ ॥ यदाकृष्णामुपादायप्राद्रवत्केकयैःसह ॥ तदैववध्यःपांडूनांजनार्दन
जयद्रथः ॥ १२ ॥ दुःशलांमानयद्भिस्तुयदामुक्तोजयद्रथः ॥ कथमद्यनतांकृष्णमानयंतिस्मतेपुनः ॥ १३ ॥ सैषाममसुताबालाविलपंतीचदुःखिता ॥ आत्म
नाहंतिचात्मानमाक्रोशंतीचपांडवान् ॥ १४ ॥ किंनुदुःखतरंकृष्णपरंममभविष्यति ॥ यत्सुताविधवाबालास्नुषाश्चनिहतेश्वराः ॥ १५ ॥ हाहाधिग्दुःशलांप
श्यवीतशोकभयामिव ॥ शिरोभर्तुरनासाद्यधावमानामितस्ततः ॥ १६ ॥ वारयामासयःसर्वान्पांडवान्पुत्रगृद्धिनः ॥ सहत्वाविपुलाःसेनाःस्वयंमृत्युवशंग
तः ॥ १७ ॥ तंमत्तमिवमातंगंवीरंपरमदुर्जयं ॥ परिवार्यरुदंत्येताःस्त्रियश्चंद्रोपमाननाः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीवि० गांधारीवाक्येद्वाविंशो
ऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ गांधार्युवाच एषशल्योहतःशेतेसाक्षान्नकुलमातुलः ॥ धर्मज्ञेनहतस्तातधर्मराजेनसंयुगे ॥ १ ॥ यस्त्वयास्पर्धते
नित्यंसर्वत्रपुरुषर्षभ ॥ सएषनिहतःशेतेमद्रराजोमहाबलः ॥ २ ॥ येनसंगृह्णतातातरथमाधिरथेर्युधि ॥ जयार्थंपांडुपुत्राणांयदातेजोवधःकृतः ॥ ३ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ एषइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४॥५॥६॥७॥वासिताःकरिण्यःगृष्टयःसकृत्प्रसूताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥११ ॥ अहिनावृत्रासुरेण॥१२ ॥ १३॥ भीष्मकृत्भयंकरकर्मकृत् ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८ ॥ १९ ॥ शास्त्रंआज्ञां ॥ २०॥

अहोधिक्पश्यशल्यस्यपूर्णचंद्रसुदर्शनं॥ मुखंपद्मपलाशाक्षंकाकैरादष्टमव्रणं॥ ४॥ अस्यचामीकराभस्यतप्तकांचनसप्रभा ॥ आस्याद्विनिःसृताजिह्वाभ
॥ १५॥ क्ष्यतेकृष्णपक्षिभिः॥ ५॥ युधिष्ठिरेणनिहतंशल्यंसमितिशोभनं॥ रुदत्यःपर्युपासंतेमद्रराजंकुलांगनाः॥ ६॥ एताःसुसूक्ष्मवसनामद्रराजंनरर्षभं ॥ क्रोशं ११
त्योऽथसमासाद्यक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभं॥ ७॥ शल्यंनिपतितंनार्यःपरिवार्याभितःस्थिताः॥ वासितागृष्टयःपंकेपरिमग्नमिवद्विपं॥ ८ ॥ शल्यंशरणदंशूरंपश्यै
मंवृष्णिनंदन॥ शयानंवीरशयनेशरैर्विशकलीकृतं॥ ९॥ एषशैलालयोराजाभगदत्तःप्रतापवान्॥ गजांकुशधरःश्रीमान्शेतेभुविनिपातितः ॥ १० ॥ य
स्यरुक्ममयीमालाशिरस्येषाविराजते॥ श्वापदैर्भक्ष्यमाणस्यशोभयंतीवमूर्धजान्॥ ११॥ एतेनकिलपार्थस्ययुद्धमासीत्सुदारुणं ॥ रोमहर्षणमत्युग्रंशक्र
स्यत्वहिनायथा॥ १२॥ योधयित्वामाहाबाहुरेषपार्थंधनंजयं॥ संशयंगमयित्वाचकुंतीपुत्रेणपातितः॥ १३॥ यस्यनास्तिसमोलोकेशौर्येवीर्येचकश्चन॥
सएषनिहतःशेतेभीष्मोभीष्मकृदाहवे॥ १४॥ पश्यशांतनवंकृष्णशयानंसूर्यवर्चसं॥ युगांतइवकालेनपतितंसूर्यमंबरात्॥ १५॥ एषतप्त्वारणेशत्रूनशस्त्रता
पेनवीर्यवान्॥ नरसूर्योऽस्तमभ्येतिसूर्योऽस्तमिवकेशव॥ १६॥ शरतल्पगतंभीष्ममूर्ध्वरेतसमच्युतं॥ शयानंवीरशयनेपश्यशूरनिषेविते॥ १७॥ कर्णिना
लीकनाराचैरास्तीर्यशयनोत्तमं॥ आविश्यशेतेभगवान्स्कंदःशरवणंयथा॥ १८॥ अतूलपूर्णगांगेयस्त्रिभिर्बाणैःसमन्वितं॥ उपधायोपधानाग्र्यंदत्तंगांडीव
धन्वना॥ १९॥ पालयानःपितुःशास्त्रमूर्ध्वरेतामहायशाः॥ एषशांतनवःशेतेमाधवाप्रतिमोयुधि॥ २०॥ धर्मात्मातातसर्वज्ञःपारावर्येणनिर्णये॥ अमर्त्य
इवमर्त्यःसन्नेषप्राणानधारयत्॥ २१॥ नास्तियुद्धेकृतीकश्चिन्नविद्वान्नपराक्रमी॥ यत्रशांतनवोभीष्मःशेतेऽद्यनिहतःशरैः॥ २२॥ स्वयमेतेनशूरेणपृच्छ
मानेनपांडवैः॥ धर्मज्ञेनाहवेमृत्युरादिष्टःसत्यवादिना॥ २३॥ प्रनष्टःकुरुवंशश्चपुनर्येनसमुद्धृतः॥ सगतःकुरुभिःसार्धंमहाबुद्धिःपराभवं॥ २४॥ धर्मेषुकु
रवःकंनुपरिप्रक्ष्यंतिमाधव॥गतेदेवव्रतेस्वर्गंदेवकल्पेनरर्षभे॥ २५॥ ॥ १५॥

निर्णयेपारावर्येण परावरौपरलोकेहलोकौ तद्विषयेणज्ञानेन तत्त्वज्ञानबलेनप्राणानधारयदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ धक्ष्यदग्ध्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशो

अर्जुनस्यविनेतारमाचार्यंसात्यकेस्तथा ॥ तंपश्यपतितंद्रोणंकुरूणांगुरुमुत्तमं ॥ २६ ॥ अस्त्रंचतुर्विधंवेदयथैवत्रिदशेश्वरः ॥ भार्गवोवामहावीर्यस्तथाद्रोणो
पिमाधव ॥ २७ ॥ यस्यप्रसादाद्बीभत्सुःपांडवःकर्मदुष्करं ॥ चकारसहतःशेतेनैनमस्त्राण्यपालयन् ॥ २८ ॥ यंपुरोधायकुरवआह्वयंतिस्मपांडवान् ॥ सोयंश
स्त्रभृतांश्रेष्ठोद्रोणःशस्त्रैःपरिक्षतः ॥ २९ ॥ यस्यनिर्दहतःसेनांगतिरग्नेरिवाभवत् ॥ सभूमौनिहतःशेतेशांतार्चिरिवपावकः ॥ ३० ॥ धनुर्मुष्टिरशीर्णश्चहस्तावा
पश्चमाधव ॥ द्रोणस्यनिहतस्याजौदृश्यतेजीवतोयथा ॥ ३१ ॥ वेदायस्माच्चचत्वारःसर्वाण्यस्त्राणिकेशव ॥ अनपेतानिवैशूराद्यथैवादौप्रजापतेः ॥ ३२ ॥ वं
दनार्हाविमौतस्यवंदिभिर्वंदितौशुभौ ॥ गोमायवोविकर्षंतिपादौशिष्यशतार्चितौ ॥ ३३ ॥ द्रोणंद्रुपदपुत्रेणनिहतंमधुसूदन ॥ कृपीकृपणमन्वास्तेदुःखोपहत
चेतना ॥ ३४ ॥ तांपश्यरुदतीमार्तांमुक्तकेशीमधोमुखीं ॥ हतंपतिमुपासंतींद्रोणंशस्त्रभृतांवरं ॥ ३५ ॥ बाणैर्भिन्नतनुत्राणंधृष्टद्युम्नेनकेशव ॥ उपास्तेवैमृधेद्रो
णंजटिलाब्रह्मचारिणी ॥ ३६ ॥ प्रेतकृत्येचयततेकृपीकृपणमातुरा ॥ हतस्यसमरेभर्तुःसुकुमारीयशस्विनी ॥ ३७ ॥ अग्नीनाधायविधिवच्चितांप्रज्वाल्यसर्वतः ॥
द्रोणमाधायगायंतित्रीणिसामानिसामगाः ॥ ३८ ॥ कुर्वंतिचचितामेतेजटिलाब्रह्मचारिणः ॥ धनुर्भिःशक्तिभिश्चैवरथनीडैश्चमाधव ॥ ३९ ॥ शरैश्चविविधै
रन्यैर्धक्ष्यतेभूरितेजसं ॥ इतिद्रोणंसमाधायशंसंतिचरुदंतिच ॥ ४० ॥ सामभिस्त्रिभिरंतस्थैरनुशंसंतिचापरे ॥ अग्नावग्निंसमाधायद्रोणंहुत्वाहुताशने ॥ ४१ ॥
गच्छंत्यभिमुखागंगांद्रोणशिष्याद्विजातयः ॥ अपसव्यांचितिंकृत्वापुरस्कृत्यकृपींचते ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्रीवि० गांधारीवचनेत्रयोविं
शोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ गांधार्युवाच सोमदत्तसुतंपश्ययुयुधानेनपातितं ॥ वितुद्यमानंविहगैर्बहुभिर्माधवांतिके ॥ १ ॥ पुत्रशोकाभिसं
तप्तःसोमदत्तोजनार्दन ॥ युयुधानंमहेष्वासंगर्हयन्निवदृश्यते ॥ २ ॥ असौहिभूरिश्रवसोमाताशोकपरिप्लुता ॥ आश्वासयतिभर्तारंसोमदत्तमनिंदिता ॥ ३ ॥
दिष्ट्यानैनंमहाराजदारुणंभरतक्षयं ॥ कुरुसंक्रंदनंघोरंयुगांतमनुपश्यसि ॥ ४ ॥ दिष्ट्यायूपध्वजंपुत्रंवीरंभूरिसहस्रदं ॥ अनेकक्रतुयज्वानंनिहतंनानुपश्यसि ॥
॥ ५ ॥ दिष्ट्यास्नुषाणामाक्रंदेघोरंविलपितंबहु ॥ नश्टणोषिमहाराजसारसीनामिवार्णवे ॥ ६ ॥

ध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सोमदत्तसुतमितिस्पष्टार्थश्चतुर्विंशः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकवस्त्रार्धसंवीताःप्रकीर्णासितमूर्धजाः॥ स्नुषास्तेपरिधावंतिहतापत्याहतेश्वराः॥ ७॥ श्वापदैर्भक्ष्यमाणंत्वमहोदिष्ट्यानपश्यसि॥ छिन्नबाहुंनरव्याघ्रमर्जुने
॥ १६॥ ननिपातितं॥ ८॥ शलंविनिहतंसंख्येभूरिश्रवसमेवच॥ स्नुषाश्चविविधाःसर्वादिष्ट्यानाद्येहपश्यसि॥ ९ ॥ दिष्ट्यातत्कांचनंछत्रंयूपकेतोर्महात्मनः॥ विनि ११
कीर्णंरथोपस्थेसौमदत्तेर्नपश्यसि॥ १०॥ अमूस्तुभूरिश्रवसोभार्याःसात्यकिनाहतं॥ परिवार्यानुशोचंतिभर्तारमसितेक्षणाः॥ ११॥ एताविलप्यकरुणंभर्तृ
शोकेनकर्शिताः॥ पतंत्यभिमुखाभूमौकृपणंबतकेशव॥ १२॥ बीभत्सुरतिबीभत्संकर्मेदमकरोत्कथं॥ प्रमत्तस्ययदच्छैत्सीद्बाहुंशूरस्ययज्वनः॥ १३ ॥ ततः
पापतरंकर्मकृतवानपिसात्यकिः॥यस्मात्प्रायोपविष्टस्यप्राहार्षीत्संशितात्मनः॥ १४॥ एकोद्वाभ्यांहतःशेषेत्वमधर्मेणधार्मिक ॥ किंनुवक्ष्यतिवैसत्सुगोष्ठीषु
चसभासुच॥ १५॥ अपुण्यमयशस्यंचकर्मेदंसात्यकिःस्वयं॥ इतियूपध्वजस्यैताःस्त्रियःक्रोशंतिमाधव॥ १६॥ भार्यायूपध्वजस्यैषाकरसंमितमध्यमा॥ कृ
त्वोत्संगेभुजंभर्तुःकृपणंपरिदेवति॥ १७॥ अयंसहंताशूराणांमित्राणामभयप्रदः॥ प्रदातागोसहस्राणांक्षत्रियांतकरःकरः॥ १८ ॥ अयंसरसनोत्कर्षीपीन
स्तनविमर्दकः॥ नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः॥ १९ ॥वासुदेवस्यसान्निध्येपार्थेनाक्लिष्टकर्मणा॥ युध्यतःसमरेन्येनप्रमत्तस्यनिपातितः॥ २०॥
किंनुवक्ष्यसिसंसत्सुकथासुचजनार्दन॥ अर्जुनस्यमहत्कर्मस्वयंवासकिरीटभृत्॥ २१॥ इत्येवंगर्हयित्वैषातूष्णीमास्तेवरांगना॥ तामेतामनुशोचंतिसपत्न्यः
स्वामिवस्नुषां॥ २२॥ गांधारराजःशकुनिर्बलवान्सत्यविक्रमः॥ निहतःसहदेवेनभागिनेयेनमातुलः॥ २३॥ यःपुराहेमदंडाभ्यांव्यजनाभ्यांस्मवीज्यते॥
सएषपक्षिभिःपक्षैःशयानउपवीज्यते॥ २४॥ यःस्वरूपाणिकुरुतेशतशोऽथसहस्रशः॥ तस्यमायाविनोमायादग्धाःपांडवतेजसा॥ २५॥ माययानिकृति
प्रज्ञोजितवान्योयुधिष्ठिरं॥ सभायांविपुलंराज्यंसपुनर्जीवितंजितः॥ २६॥ शकुंताःशकुनिंकृष्णसमंतात्पर्युपासते ॥ कैतवंममपुत्राणांविनाशायोपशि
क्षितं॥ २७॥ एतेनैतन्महद्वैरंप्रसक्तंपांडवैःसह॥ वधायममपुत्राणामात्मनःसगणस्यच॥ २८॥ यथैवममपुत्राणांलोकाःशस्त्रजिताःप्रभो॥ एवमस्यापिदु ॥ १६॥
र्बुद्धेर्लोकाःशस्त्रेणवैजिताः॥ २९॥ कथंचनायंतत्रापिपुत्रान्मेभ्रातृभिःसह॥ विरोधयेदृजुप्रज्ञाननृजुर्मधुसूदन॥ ३०॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्वणिस्त्री
वि० गांधारीवाक्येचतुर्विंशोऽध्यायः॥ २४॥ ॥ ७॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कांबोजमिति कांबोजास्तरणंकंबलविशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

गांधार्युवाच कांबोजंपश्यदुर्धर्षकांबोजास्तरणोचितम् ॥ शयानमृषभस्कंधंहतंपांसुषुमाधव ॥ १ ॥ यस्यक्षतजसंदिग्धौबाहूचंदनभूषितौ ॥ अवेक्ष्यकरुणं भार्याविलपत्यतिदुःखिता ॥ २ ॥ इमौतौपरिघप्रख्यौबाहूशुभतलांगुली ॥ ययोर्विवरमापन्नांनरतिर्मांपुराजहात् ॥ ३ ॥ कांगतिंतुगमिष्यामित्वयाहीना जनेश्वर ॥ हतबंधुरनाथाचवेपंतीमधुरस्वरा ॥ ४ ॥ आतपेक्लाम्यमानानांविविधानामिवस्रजाम् ॥ क्लांतानामपिनारीणांनश्रीर्जहतिवैतनूः ॥ ५ ॥ शयानमभि तःशूरंकालिंगंमधुसूदन ॥ पश्यदीप्तांगदयुगप्रतिनद्धमहाभुजम् ॥ ६ ॥ मागधानामधिपतिंजयत्सेनंजनार्दन ॥ आवार्यसर्वतःपत्न्यःप्ररुदंत्यःसुविह्वलाः ॥ ७ ॥ आसामायतनेत्राणांसुस्वराणांजनार्दन ॥ मनःश्रुतिहरोनादोमनोमोहयतीवमे ॥ ८ ॥ प्रकीर्णवस्त्राभरणारुदत्यःशोककर्शिताः ॥ स्वास्तीर्णशयनोपेतामागध्यःशेरतेभुवि ॥ ९ ॥ कोसलानामधिपतिंराजपुत्रंबृहद्बलं ॥ भर्तारंपरिवार्यैताःपृथक्प्ररुदिताःस्त्रियः ॥ १० ॥ अस्यगात्रगतान्बाणान्कार्ष्णिबाहुबलार्पितान् ॥ उद्धरंत्यसुखाविष्टामूर्च्छमानाःपुनःपुनः ॥ ११ ॥ आसांसर्वानवद्यानामातपेनपरिश्रमात् ॥ प्रम्लाननलिनाभानिभांतिवक्त्राणिमाधव ॥ १२ ॥ द्रोणेननिहताःशूराःशेरतेरुचिरांगदाः ॥ धृष्टद्युम्नसुताःसर्वेशिशवोहेममालिनः ॥ १३ ॥ रथाग्न्यगारंचापार्चिंशरशक्तिगदेंधनं ॥ द्रोणमासाद्यनिर्दग्धाःशलभाइवपावकं ॥ १४ ॥ तथैवनिहताःशूराःशेरतेरुचिरांगदाः ॥ द्रोणेनाभिमुखाःसर्वेभ्रातरःपंचकेकयाः ॥ १५ ॥ तप्तकांचनवर्माणस्तालध्वजरथव्रजाः ॥ भासयंतिमहींभासाज्वलिताइवपावकाः ॥ १६ ॥ द्रोणेनद्रुपदंसंख्येपश्यमाधवपातितं ॥ महाद्विपमिवारण्येसिंहेनमहताहतं ॥ १७ ॥ पांचालराज्ञोविमलंपुंडरीकाक्षपांडुरं ॥ आतपत्रंसमाभातिशरदीवनिशाकरः ॥ १८ ॥ एतास्तुद्रुपदंवृद्धंस्नुषाभार्याश्चदुःखिताः ॥ दग्ध्वागच्छंतिपांचाल्यंराजानमपसव्यतः ॥ १९ ॥ धृष्टकेतुंमहात्मानंचेदिपुंगवमंगनाः ॥ द्रोणेननिहतंशूरंहरंतिहतचेतसः ॥ २० ॥ द्रोणास्त्रमभिहत्यैषविमर्देमधुसूदन ॥ महेष्वासोहतःशेतेनद्याहतइवद्रुमः ॥ २१ ॥ एषचेदिपतिःशूरोधृष्टकेतुर्महारथः ॥ शेतेविनिहतःसंख्येहत्वाशत्रून्सहस्रशः ॥ २२ ॥ वितुद्यमानंविहगैस्तंभार्याःपर्युपाश्रिताः ॥ चेदिराजंहृषीकेशहतंसबलबांधवं ॥ २३ ॥ दाशार्हपुत्रजंवीरंशयानंसत्यविक्रमं ॥ आरोप्यांकेरुदंत्येताश्चेदिराजवरांगनाः ॥ २४ ॥ अस्यपुत्रंहृषीकेशसुवक्त्रंचारुकुंडलं ॥ द्रोणेनसमरेपश्यनिकृत्तंबहुधाशरैः ॥ २५ ॥

॥ २३ ॥ दाशार्हपुत्रजमित्यत्रपुत्र्यामपिपुत्रशब्दः ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पितरमितिपितृपदस्यावृत्तिःशोकाकुलत्वान्नदोषाय॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥तयोर्भीष्मविदुरयोः दर्शनंअनागतावेक्षणं॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४

पितरंनूनमाजिस्थंयुध्यमानंपरैःसह॥ नाजहात्पितरंवीरमद्यापिमधुसूदन॥ २६॥ एवंममापिपुत्रस्यपुत्रःपितरमन्वगात्॥ दुर्योधनंमहाबाहोलक्ष्मणःपरवीरहा॥ २७॥ विंदानुविंदावावंत्यौपतितौपश्यमाधव॥ हिमांतेपुष्पितौशालौमरुतागलिताविव॥ २८॥ कांचनांगदवर्माणौबाणखड्गधनुर्धरौ॥ ऋषभप्रतिरूपाक्षौशयानौविमलस्रजौ॥ २९॥ अवध्याःपांडवाःकृष्णसर्वएवत्वयासह॥ येमुक्ताद्रोणभीष्माभ्यांकर्णाद्वैकर्तनात्कृपात्॥ ३०॥ दुर्योधनाद्द्रोणसुतात्सैंधवाच्चजयद्रथात्॥ सोमदत्ताद्विकर्णाच्चशूराच्चकृतवर्मणः॥ ३१॥ येहन्युःशस्त्रवेगेनदेवानपिनरर्षभाः॥ तइमेनिहताःसंख्येपश्यकालस्यपर्ययं॥ ३२॥ नातिभारोऽस्तिदैवस्यध्रुवंमाधवकश्चन॥ यदिमेनिहताःशूराःक्षत्रियैःक्षत्रियर्षभाः॥ ३३॥ तदैवनिहताःकृष्णममपुत्रास्तरस्विनः॥ यदैवाकृतकामस्त्वमुपप्लव्यंगतःपुनः॥ ३४॥ शांतनोश्चैवपुत्रेणप्राज्ञेनविदुरेणच॥ तदैवोक्तास्मिमास्नेहंकुरुष्वात्मसुतेष्विति॥ ३५॥ तयोर्हिदर्शनंनैतन्मिथ्याभवितुमर्हति॥ अचिरेणैवमेपुत्राभस्मीभूताजनार्दन॥ ३६॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्त्वान्यपतद्भूमौगांधारीशोकमूर्छिता॥ दुःखोपहतविज्ञानाधैर्यमुत्सृज्यभारत॥ ३७॥ ततःकोपपरीतांगीपुत्रशोकपरिप्लुता॥ जगामशौरिंदोषेणगांधारीव्यथितेंद्रिया॥ ३८॥ गांधार्युवाच पांडवाधार्तराष्ट्राश्चदग्धाःकृष्णपरस्परं॥ उपेक्षिताविनश्यंतस्त्वयाकस्माज्जनार्दन॥ ३९॥ शक्तेनबहुभृत्येनविपुलेतिष्ठताबले॥ उभयत्रसमर्थेनश्रुतवाक्येनचैवह॥ ४०॥ इच्छतोपेक्षितोनाशःकुरूणांमधुसूदन॥ यस्मात्त्वयामहाबाहोफलंतस्मादवाप्नुहि॥ ४१॥ पतिशुश्रूषयायन्मेतपःकिंचिदुपार्जितं॥ तेनत्वांदुरवापेनशप्स्येचक्रगदाधरं॥ ४२॥ यस्मात्परस्परंघ्नंतोज्ञातयःकुरुपांडवाः॥ उपेक्षितास्तेगोविंदतस्माज्ज्ञातीन्वधिष्यसि॥ ४३॥ त्वमप्युपस्थितेवर्षेषट्त्रिंशेमधुसूदन॥ हतज्ञातिर्हतामात्योहतपुत्रोवनेचरः॥ ४४॥ अनाथवदविज्ञातोलोकेष्वनभिलक्षितः॥ कुत्सितेनाभ्युपायेननिधनंसमवाप्स्यसि॥ ४५॥ तवाप्येवंहतसुतानिहतज्ञातिबांधवाः॥ स्त्रियःपरिपतिष्यंतियथैताभरतस्त्रियः॥ ४६॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वावचनंघोरंवासुदेवोमहामनाः॥ उवाचदेवींगांधारीमीषदभ्युत्स्मयन्निव॥ ४७॥ जानेहमेतदप्येवंचीर्णंचरसिक्षत्रिये॥ दैवादेवविनश्यंतिवृष्णयोनात्रसंशयः॥ ४८॥ संहर्तावृष्णिचक्रस्यनान्योमद्विद्यतेशुभे॥ अवध्यास्तेनरैरन्यैरपिवादेवदानवैः॥ ४९॥

॥४५॥तवापीति अनिरस्तःपरध्वंसोयातिशक्तमुपेक्षकं कुलध्वंसप्रसूतार्तिर्गांधार्याइवकेशवं॥४६॥अभ्युत्स्मयन्नीषत्ध्वंसयन्॥४७॥ चीर्णंचरसिमदनुष्ठितमेवानुतिष्ठसि स्वतपोनाशार्थमितिभावः॥४८॥४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैल० भारतभावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ५ ॥ उत्तिष्ठेति ॥ १ ॥ दुष्कृतंदुराचरितंस्वकीयं ॥ २ ॥ वैरप्रियंपुरुषंवैरपुरुषं ॥ ३ ॥ द्वौपूर्वापरदुःखद्वयरूपौ ॥ ४ ॥

परस्परकृतंनाशंयतःप्राप्स्यंतियादवाः ॥ इत्युक्तवतिदाशार्हेपांडवास्त्रस्तचेतसः ॥ बभूवुर्भृशसंविग्नानिराशाश्चापिजीविते ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्त्रीपर्व
णिस्त्रीविलापपर्व० गांधारीशापदानेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ५ ॥ समाप्तंचस्त्रीविलापपर्व ॥ अथश्राद्धपर्व ॥ श्रीभगवानुवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठगांधा
रिमाचशोकेमनःकृथाः ॥ तवैवह्यपराधेनकुरवोनिधनंगताः ॥ १ ॥ यत्त्वंपुत्रंदुरात्मानमीर्षुमत्यंतमानिनं ॥ दुर्योधनंपुरस्कृत्यदुष्कृतंसाधुमन्यसे ॥ २ ॥ नि
ष्ठुरंवैरपुरुषंवृद्धानांशासनातिगं ॥ कथमात्मकृतंदोषंमय्याधातुमिहेच्छसि ॥ ३ ॥ मृतंवायदिवानष्टंयोऽतीतमनुशोचति ॥ दुःखेनलभतेदुःखंद्वावनर्थौप्रपद्य
ते ॥ ४ ॥ तपोर्थीयंब्राह्मणीधत्तगर्भंगौर्वोढारंधावितारंतुरंगी ॥ शूद्रादासंपशुपालंचवैश्यावधार्थीयंक्षत्रियाराजपुत्री ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रु
त्वावासुदेवस्यपुनरुक्तंवचोऽप्रियं ॥ तूष्णींबभूवगांधारीशोकव्याकुललोचना ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्रस्तुराजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजंतमः ॥ पर्यपृच्छतधर्मज्ञोधर्मराजंयु
धिष्ठिरं ॥ ७ ॥ जीवतांपरिमाणज्ञःसैन्यानामसिपांडव ॥ हतानांयदिजानीषेपरिमाणंवदस्वमे ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच दशायुतानामयुतंसहस्राणिच
विंशतिः ॥ कोट्यःषष्टिश्चषट्चैवह्यस्मिन्राजन्मृधेहताः ॥ ९ ॥ अलक्षितानांवीराणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ दशचान्यानिराजेंद्रशतंषष्टिश्चपंचच ॥ १० ॥
धृतराष्ट्रउवाच युधिष्ठिरगतिंकांतेगताःपुरुषसत्तम ॥ आचक्ष्वमेमहाबाहोसर्वज्ञोह्यसिमेमतः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच यैर्हुतानिशरीराणिहृष्टैःपरम
संयुगे ॥ देवराजसमाँल्लोकान्गतास्तेसत्यविक्रमाः ॥ १२ ॥ येत्वहृष्टेनमनसामर्तव्यमितिभारत ॥ युध्यमानाहताःसंख्येगंधर्वैःसहसंगताः ॥ १३ ॥ येचसंग्राम
भूमिष्ठायाचमानाःपराङ्मुखाः ॥ शस्त्रेणनिधनंप्राप्तागतास्तेगुह्यकान्प्रति ॥ १४ ॥ पात्यमानाःपरैर्येतुहीयमानानिरायुधाः ॥ ह्रीनिषेवामहात्मानःपरानभिमु
खारणे ॥ १५ ॥ छिद्यमानाःशितैःशस्त्रैःक्षत्रधर्मपरायणाः ॥ गतास्तेब्रह्मसदनंनमेऽत्रास्तिविचारणा ॥ १६ ॥ येत्वत्रनिहताराजन्नंतरायोधनंप्रति ॥ यथाकथंचि
त्पुरुषास्तेगतास्तूत्तरान्कुरून् ॥ १७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच केनज्ञानबलेनैवंपुत्रपश्यसिसिद्धवत् ॥ तन्मेवदमहाबाहोश्रोतव्यंयदिवैमया ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरउवाच
निदेशाद्भवतःपूर्वंवनेविचरतामया ॥ तीर्थयात्राप्रसंगेनसंप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९ ॥

तपोरूपायार्थायउत्पन्नंतपोर्थीयं त्वद्विधावधार्थीयमेवगर्भंधत्ते अन्यातुजयार्थीयंकीर्त्याद्यर्थीयमपीतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुधर्माणंदुर्योधनपुरोहितं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥२९॥३०॥३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

देवर्षिर्लोमशोदृष्टस्ततःप्राप्तोस्म्यनुस्मृतिं ॥ दिव्यंचक्षुरपिप्राप्तंज्ञानयोगेनवैपुरा ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रउवाच अनाथानांजनानांचसनाथानांचभारत॥ कच्चित्तेषांशरीराणिधक्ष्यसेविधिपूर्वकं॥ २१ ॥ नयेषामस्तिसंस्कर्त्तानचयेऽत्राहिताग्नयः ॥ वयंचकस्यकुर्यामोबहुत्वात्तातकर्मणां॥ २२॥ यान्सुपर्णाश्चगृध्राश्चविकर्षंतियतस्ततः॥ तेषांतुकर्मणालोकाभविष्यंतियुधिष्ठिर ॥ २३ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तोमहाराजकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ आदिदेशसुधर्माणंधौम्यंसूतंचसंजयं॥ २४॥ विदुरंचमहाबुद्धिंयुयुत्सुंचैवकौरवं ॥ इंद्रसेनमुखांश्चैवभृत्यान्सूतांश्चसर्वशः ॥ २५॥ भवंतःकारयंत्वेषांप्रेतकार्याण्यशेषतः॥ यथाचानाथवत्किंचिच्छरीरंनविनश्यति॥ २६॥ शासनाद्धर्मराजस्यक्षत्तासूतश्चसंजयः ॥ सुधर्माधौम्यसहितइंद्रसेनादयस्तथा ॥ २७॥ चंदनागुरुकाष्ठानितथाकालीयकान्युत॥ घृतंतैलंचगंधांश्चक्षौमाणिवसनानिच॥ २८ ॥ समाहृत्यमहार्हाणिदारुणांचैवसंचयान्॥ रथांश्चमृदितांस्तत्रनानाप्रहरणानिच॥ २९ ॥ चिताःकृत्वाप्रयत्नेनयथामुख्यान्नराधिपान्॥ दाहयामासुरव्यग्राःशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ ३० ॥ दुर्योधनंचराजानंभ्रातॄंश्चास्यशताधिकान्॥ शल्यंशलंचराजानंभूरिश्रवसमेवच॥ ३१ ॥ जयद्रथंचराजानमभिमन्युंचभारत ॥ दौःशासनिंलक्ष्मणंचधृष्टकेतुंचपार्थिवं ॥ ३२॥ बृहंतंसोमदत्तंचसृंजयांश्चशताधिकान्॥ राजानंक्षेमधन्वानंविराटद्रुपदौतथा॥ ३३॥ शिखंडिनंचपांचाल्यंधृष्टद्युम्नंचपार्षतं॥ युधामन्युंचविक्रांतमुत्तमौजसमेवच॥ ३४॥ कौसल्यंद्रौपदेयांश्चशकुनिंचापिसौबलं॥ अचलंवृषकंचैवभगदत्तंचपार्थिवं॥ ३५ ॥ कर्णंवैकर्तनंचैवसहपुत्रममर्षणं॥ केकयांश्चमहेष्वासांस्त्रिगर्तांश्चमहारथान्॥ ३६॥ घटोत्कचंराक्षसेंद्रंबकभ्रातरमेवच॥ अलंबुषंराक्षसेंद्रंजलसंधंचपार्थिवं॥ ३७॥ एतांश्चान्यांश्चसुबहून्पार्थिवांश्चसहस्रशः॥ घृतधाराहुतैर्दीप्तैःपावकैःसमदाहयन्॥ ३८॥ पितृमेधाश्चकेषांचित्प्रावर्ततमहात्मनाम् ॥ सामभिश्चाप्यगायंततेऽन्वशोचंतचापरैः॥ ३९॥ साम्नामृचांचनादेनस्त्रीणांचरुदितस्वनैः॥ कश्मलंसर्वभूतानांनिशायांसमपद्यत॥ ४० ॥ तेविधूमाःप्रदीप्ताश्चदीप्यमानाश्चपावकाः॥ नभसीवान्वदृश्यंतग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः॥ ४१ ॥ येचाप्यनाथास्तत्रासन्नानादेशसमागताः॥ तांश्चसर्वान्समानाय्यराशीन्कृत्वासहस्रशः॥ ४२॥ चित्वादारुभिरव्यग्रैःप्रभूतैःस्नेहपाचितैः॥ दाहयामासतान्सर्वान्विदुरोराजशासनात्॥ ४३॥

स्नेहपाचितैःस्नेहसंयुक्तैः ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ इतिस्त्रीपर्वणिनैलकंठीयेभा० षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ७ तेसमासाद्येति ॥ १ ॥ वेष्टनानिउष्णीषकटिबंधनादीनि ॥ २ ॥ ३ ॥

कारयित्वाक्रियास्तेषांकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यगंगामभिमुखोऽगमत् ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभा० स्त्री० श्राद्धपर्वणिकुरूणामौर्ध्वदेहिकेषड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच तेसमासाद्यगंगांतुशिवांपुण्यजलोचितां॥ ह्रदिनींचप्रसन्नांचमहारूपांमहाबलां ॥ १ ॥ भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्यच ॥ ततःपितॄणांभ्रातॄणांपौत्राणांस्वजनस्यच ॥ २ ॥ पुत्राणामार्यकाणांचपतीनांचकुरुस्त्रियः॥ उदकंचक्रिरेसर्वारुदंत्योभृशदुःखिताः॥ ३॥ सुहृदांचापिधर्मज्ञाःप्रचक्रुःसलिलक्रियाः॥ उदकेक्रियमाणेतुवीराणांवीरपत्निभिः॥ ४॥ सूपतीर्थाभवद्गंगाभूयोविप्रससारच॥ तन्महोदधिसंकाशंनिरानंदमनुत्सवं॥ ५॥ वीरपत्नीभिराकीर्णंगंगातीरमशोभत॥ ततःकुंतीमहाराजसहसाशोककर्शिता॥ ६॥ रुदतीमंदयावाचापुत्रान्वचनमब्रवीत्॥ यःसवीरोमहेष्वासोरथयूथपयूथपः॥ ७॥ अर्जुनेनजितःसंख्येवीरलक्षणलक्षितः ॥ यंसूतपुत्रंमन्यध्वंराधेयमितिपांडवाः ॥ ८॥ योव्यराजच्चमूमध्येदिवाकरइवप्रभुः॥ प्रत्ययुध्यतवःसर्वान्पुरायःसपदानुगान्॥ ९॥ दुर्योधनबलंसर्वंयःप्रकर्षन्व्यरोचत ॥ यस्यनास्तिसमोवीर्येपृथिव्यामपिपार्थिवः॥ १० ॥ योवृणीतयशःशूरःप्राणैरपिसदाभुवि॥ कर्णस्यसत्यसंधस्यसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ ११ ॥ कुरुध्वमुदकंतस्यभ्रातुरक्लिष्टकर्मणः॥ सहिवःपूर्वजोभ्राताभास्करान्मय्यजायत ॥ १२ ॥ कुंडलीकवचीशूरोदिवाकरसमप्रभः॥ श्रुत्वातुपांडवाःसर्वेमातुर्वचनमप्रियं ॥ १३ ॥ कर्णमेवानुशोचंतोभूयःक्लांततराभवन्॥ ततःसपुरुषव्याघ्रकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ १४ ॥ उवाचमातरंवीरोनिःश्वसन्निवपन्नगः॥ यःशरोर्मिर्ध्वजावर्तोमहाभुजमहाग्रहः॥ १५॥ तलशब्दानुनदितोमहारथमहाह्रदः॥ यस्येषुपातमासाद्यनान्यस्तिष्ठेद्धनंजयात्॥ १६॥ कथंपुत्रोभवत्याःसदेवगर्भःपुराऽभवत् ॥ यस्यबाहुप्रतापेनतापिताःसर्वतोवयं॥ १७॥ तमग्निमिववस्त्रेणकथंछादितवत्यसि॥ यस्यबाहुबलंनित्यंधार्तराष्ट्रैरुपासितं॥ १८॥ उपासितंयथास्माभिर्बलंगांडीवधन्वनः ॥ भूमिपानांचसर्वेषांबलंबलवतांवरः ॥ १९॥ नान्यंकुंतीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनांरथी॥ सनःप्रथमजोभ्रातासर्वशस्त्रभृतांवरः॥ २० ॥ असूततंभवत्यग्रेकथमद्भुतविक्रमं॥ अहोभवत्यामंत्रस्यगूहनेनवयंहताः॥ २१ ॥ निधनेनहिकर्णस्यपीडितास्तुसबांधवाः॥ अभिमन्योर्विनाशेनद्रौपदेयवधेनच॥ २२ ॥

॥ ४ ॥ सूपतीर्थाशोभनजलावतरणमार्गा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ भवन्अभवन् अडभावआर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ नेहस्मेति कर्णेभ्रातृत्वेनज्ञातेसतितदनुसारिणामस्माकमपिदुर्लभंनाभविष्यन्नापिकौरवाणांक्षयोऽभविष्यदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशत

पंचालानांविनाशेनकुरूणांपतनेनच ॥ ततःशतगुणंदुःखमिदंमामस्पृशद्भृशं ॥ २३ ॥ कर्णमेवानुशोचामिदह्याम्यग्नाविवाहितः ॥ नेहस्मकिंचिदप्राप्यंभवे
दपिदिविस्थितं ॥ २४ ॥ नचेदंवैशसंघोरंकौरवांतकरंभवेत् ॥ एवंविलप्यबहुलंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ व्यरुदच्छनकैराजंश्चकारास्योदकंप्रभुः ॥ ततो
॥१९॥ विनेदुःसहसास्त्रियस्ताःखलुसर्वशः ॥ २६ ॥ अभितोयाःस्थितास्तत्रतस्मिन्नुदककर्मणि ॥ ततआनाययामासकर्णस्यसपरिच्छदाः ॥ २७ ॥ स्त्रियःकुरुपति
र्धीमान्भ्रातुःप्रेम्णायुधिष्ठिरः ॥ सताभिःसहधर्मात्माप्रेतकृत्यमनंतरं ॥ २८ ॥ चकारविधिवद्धीमान्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ पापेनासौमयाश्रेष्ठोभ्राताज्ञातिर्नि
पातितः ॥ २९ ॥ अतोमनसियद्गुह्यंस्त्रीणांतन्नभविष्यति ॥ इत्युक्त्वासतुगंगायाउत्तताराकुलेंद्रियः ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैर्गंगातीरमुपेयिवान् ॥ ३० ॥ इति
श्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांस्त्रीपर्वणिकर्णगूढजत्वकथनेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तमिदंस्त्रीपर्व अतः
परंशांतिपर्वभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः वैशंपायनउवाच कृतोदकास्तेसुहृदांसर्वेषांपांडुनंदनाः ॥ विदुरोधृतराष्ट्रश्चसर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥

साहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठकृतौभारतभावदीपेस्त्रीपर्वार्थप्रकाशेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणिआदिपर्वोक्ताध्यायपर्वश्लोकसंख्यावैषम्यंलिपिकरप्रमादादिनाबोध्यं ॥

इदंस्त्रीपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यांगणपतकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं शकाब्दाः १७८५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते शांतिपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शांतिपर्व

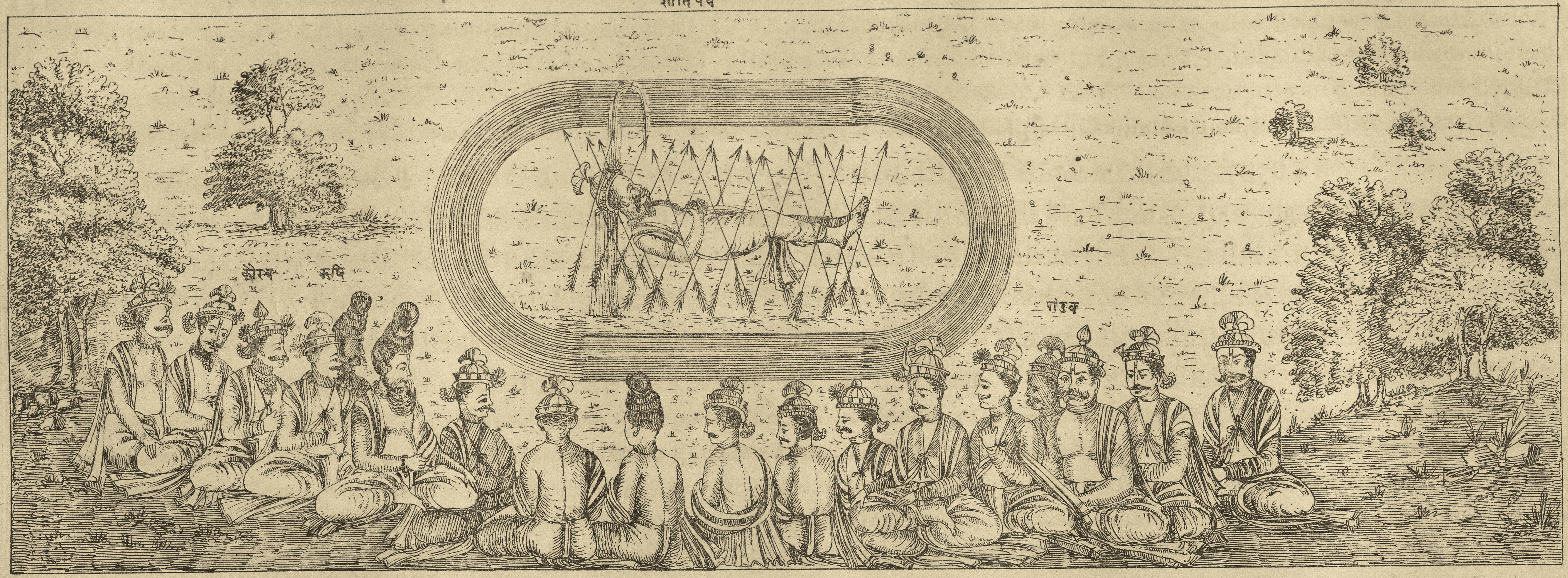

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीमद्गोपालमानम्यश्रीलक्ष्मणपदानुगः नीलकंठोभावदीपंकुरुतेशांतिपर्वणि ॥ १ ॥ यत्साधनेषुरुच्यर्थमितिहासोयमीरितः धर्मार्थकाममोक्षास्तेसम्यगत्रनिरूपिताः ॥ २ ॥ धर्मादित्रयमर्थकामकरणप्रीत्यर्थमित्यल्पकाधीशुद्धिक्रतुजीवनार्थकतयामुक्त्यर्थमित्युत्तमाः एतत्पांडवधार्तराष्ट्रचरितव्याख्यामिषाद्दर्शितंयेनासौनिजवाक्यजातहृदयंमह्यंददात्वादरात् ॥ ३ ॥ तत्रतावच्छांतौराजधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माख्याःकांडास्त्रयःक्रमेणविश्वस्यापन्नस्यविरक्तस्यचोपकारकास्तेष्वभ्यर्हितत्वात्प्राथम्यंराजधर्माणां राजशब्दार्थश्चात्रप्रकरणाद्राजारंजनकाम्ययेतिवक्ष्यमाणनिर्वचनानुसारेणसमानप्रकरणेसर्वारंजयतिप्रजाइतिमनूक्तेरथातोनृपतेर्धर्मंवक्ष्यामिहितकाम्ययेतिवृद्धपराशरेणापिसर्ववर्णसाधारणनृपतिशब्दप्रयोगाच्चयःप्रजारंजनंकरोतिसएवबोध्यः सचक्षत्रियोऽक्षत्रियोवाउत्थानेनसदापुत्रेत्यादिनावक्ष्यमाणानुत्थानादीन्धर्माननुतिष्ठेत् तत्रापियःकामलोभादिहीनोत्यंतनिर्विण्णःकेवलंप्रजापालनजंधर्ममात्रंकामयतेसएवराज्यार्हइतियुधिष्ठिरोदाहरणेनप्रथमंनिरूपयति कृतोदकास्तेसुहृदामित्यादिनानमोधर्मायमहतेइत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन कृतोदकाःकृतप्रेततर्पणाः सुहृदामित्यनेनैवदुर्योधनादीनामपिग्रहणं मरणांतानिवैराणीतिन्यायेनतेषामपिइदानींसुहृत्त्वात् ॥ १ ॥ तत्रगंगातीरेपुराद्बहिर्मा

श्रीगणेशायनमः नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच कृतोदकास्तेसुहृदांसर्वेषांपांडुनंदनाः ॥ विदुरोधृतराष्ट्रश्चसर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ १ ॥ तत्रतेसुमहात्मानोन्यवसन्पांडुनंदनाः ॥ शौचंनिर्वर्तयिष्यंतोमासमात्रंबहिःपुरात् ॥ २ ॥ कृतोदकंतुराजानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ अभिजग्मुर्महात्मानःसिद्धाब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३ ॥ द्वैपायनोनारदश्चदेवलश्चमहानृषिः ॥ देवस्थानश्चकण्वश्चतेषांशिष्याश्चसत्तमाः ॥ ॥ ४ ॥ अन्येचवेदविद्वांसःकृतप्रज्ञाद्विजातयः ॥ गृहस्थाःस्नातकाःसंतोददृशुःकुरुसत्तमं ॥ ५ ॥ तेभिगम्यमहात्मानःपूजिताश्चयथाविधि ॥ आसनेषुमहार्हेषुविविशुस्तेमहर्षयः ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यततःपूजांतत्कालसदृशींतदा ॥ पर्युपासन्यथान्यायंपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥ ७ ॥ पुण्येभागीरथीतीरेशोकव्याकुलचेतसं ॥ आश्वासयंतोराजानंविप्राःशतसहस्रशः ॥ ८ ॥ नारदस्त्वब्रवीत्कालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ संभाष्यमुनिभिःसार्धंकृष्णद्वैपायनादिभिः ॥ ९ ॥

समात्रवासस्यप्रयोजनंतुयत्किंचिच्छद्मयुद्धंकृतंतज्जन्यदोषनिर्हरणेनशुद्धिसंपादनं तदेतदुक्तंशौचंनिर्वर्तयिष्यंतइति नत्वत्रशावाशौचशुद्धिर्मासमात्रेणेतिविवक्षितं दशाहाच्छुध्यतेविप्रोद्वादशाहेनभूपतिः वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुध्यतीतिमनुवाक्यविरोधात् नचैतेशूद्रायेनमासमाशौचंकुर्युः किंचउद्यतैराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यच सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिरिति संग्रामहतानांसपिंडाःसद्यएवशुध्यंतिइत्युक्तंमनुना तेनद्वादशाहमपिनैषामाशौचंमासस्तुदूरतोनिरस्तइतिप्रतीयते यद्वासौप्तिकेपशुवद्धतानांसुहृदांद्वादशाहमाशौचमस्तितेनयुद्धदिनेषुअष्टादशाहपर्यंतंप्रत्यहमाशौचप्राप्तिःसद्यःशुद्धिश्चअंत्यदिनेप्राप्तस्याशौचस्यद्वादशाहेननिवृत्तिरितिमासंशौचसंपादनोक्तिर्युज्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वेदविद्वांसोवेदार्थविदः कृतप्रज्ञाः वेदोक्ताचारनिष्ठाः स्नातकाब्रह्मचारिणः संतःअभयदक्षिणाप्रदाःसंन्यासिनः ॥ ५ ॥ तेराज्ञाभिगम्यप्रत्युपगम्यनमस्कारादिनापूर्वंपूजिताःसंतःआसनेषुविविशुरितिसंबंधः ॥ ६ ॥ पूजामर्घादिकांपरिवार्यपर्युपासन् परितउपविष्टवंतः तद्भावआर्षः ॥ ७ ॥ आश्वासयंतःहेतौशतृप्रत्ययः आश्वासनार्थंपर्युपासन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ कालेवसरेसंभाष्यऐकमत्यंकृत्वाब्रवीत् ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवतइतिषष्ठ्यंतपाठेपूर्वमधर्मेणाक्रांतासतीयमवनिरिदानींत्वद्बलेनमाधवबलसहायेनधर्मेणकर्त्राजिता युवाभ्यांखलनाशेकृतेसतिधर्मःप्रादुरभूदित्यर्थः॥ १०॥ दिष्ट्याभाग्येन कच्चिदितिकामप्रवेदने अने
नकर्मणातवमोदंसुहृत्प्रीणनंविशोकत्वंचकामयमानस्त्वांपृच्छामीत्यर्थः॥ ११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ किंनुवक्ष्यतीति वधूःकनिष्ठभ्रातृभार्यात्वात्स्नुषाभूता वार्ष्णेयीसुभद्रामेमांप्रतिकिंनुवक्ष्यतिराज्य
लोभेनत्वयामत्पुत्रोघातितइतिवक्ष्यत्येवेतिभावः तथामधुसूदनंहरिंइतःद्वारकांप्रतिगतंसंतंप्रति वासिनीअस्मज्जयश्रवणोत्सुकाद्वारका द्वारकावासिजनसमूहः किंनुवक्ष्यतीतिसंबंधः खलहंत्रास्वजनपीडापहं

॥ १॥ भवताबाहुवीर्येणप्रसादान्माधवस्यच॥ जितेयमवनिःकृत्स्नाधर्मेणचयुधिष्ठिर॥ १०॥ दिष्ट्यामुक्तस्तुसंग्रामादस्माल्लोकभयंकरात्॥ क्षत्रधर्मरतश्चापिक १२
च्चिन्मोदसिपांडव॥ ११॥ कच्चिच्चनिहतामित्रःप्रीणासिसुहृदोन्नृप॥ कच्चिच्छ्रियमिमांप्राप्यनत्वांशोकःप्रबाधते॥ १२॥ युधिष्ठिरउवाच विजितेयं
महीकृत्स्नाकृष्णबाहुबलाश्रयात्॥ ब्राह्मणानांप्रसादेनभीमार्जुनबलेनच॥ १३॥ इदंममहद्दुःखंवर्ततेहृदिनित्यदा॥ कृत्वाज्ञातिक्षयमिमंमहांतंलोभकारि
तं॥ १४॥ सौभद्रंद्रौपदेयांश्चघातयित्वासुतान्प्रियान्॥ जयोयमजयाकारोभगवन्प्रतिभातिमे॥ १५॥ किंनुवक्ष्यतिवार्ष्णेयीवधूर्मेमधुसूदनं॥ द्वारकावासि
नीकृष्णमितःप्रतिगतंहरिं॥ १६॥ द्रौपदीहतपुत्रेयंकृपणाहतबांधवा॥ अस्मत्प्रियहितेयुक्ताभूयःपीडयतीवमां॥ १७॥ इदमन्यत्तुभगवन्यत्त्वांवक्ष्यामिनारद॥
मंत्रसंवरणेनास्मिकुंत्यादुःखेनयोजितः॥ १८॥ यःसनागायुतबलोलोकेऽप्रतिरथोरणे॥ सिंहखेलगतिर्धीमान्घृणीदातायतव्रतः॥ १९॥ आश्रयोधार्तराष्ट्रा
णांमानीतीक्ष्णपराक्रमः॥ अमर्षीनित्यसंरंभीक्षेप्तास्माकंरणेरणे॥ २०॥ शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधीचकृतीचाद्भुतविक्रमः॥ गूढोत्पन्नःसुतःकुंत्याभ्रातास्माकमसौ
किल॥ २१॥ तोयकर्मणितंकुंतीकथयामाससूर्यजं॥ पुत्रंसर्वगुणोपेतमवकीर्णंजलेपुरा॥ २२॥ मंजूषायांसमाधायगंगास्रोतस्यमज्जयत्॥ यंसूतपुत्रंलो
कोयंराधेयंचाभ्यमन्यत॥ २३॥ सज्येष्ठपुत्रःकुंत्यावैभ्रातास्माकंचमातृजः॥ अजानतामयाभ्रात्राराज्यलुब्धेनघातितः॥ २४॥ तन्मेदहतिगात्राणितूलरा
शिमिवानलः॥ नहितंवेदपार्थोपिभ्रातरंश्वेतवाहनः॥ २५॥ नाहंनभीमोनयमौसत्वस्मान्वेदसुव्रतः॥ गताकिलपृथातस्यसकाशमितिनःश्रुतं॥ २६॥

त्राईश्वरेणत्वयासाधुःस्वीयःसौभद्रःकथंघातितइतिवक्ष्यत्येवेतिभावः एतच्चकृष्णस्यमधुसूदनंहरिमितिविशेषणद्वयसामर्थ्यादेवलभ्यते॥ १६॥ यतोहतपुत्राहतबांधवाऽतःकृपणादीनातिदुःखिताइत्यर्थः प्रियंसु ॥ १॥
खकरंहितंपथ्यंप्रियंचतद्धितंचतस्मिन्नर्थेयुक्तासन्नद्धा ॥ १७॥ मंत्रसंवरणेनगूढोत्पन्नस्यास्मद्भ्रातुःकर्णस्याप्रकाशेन ॥ १८॥ तदेवाहत्रिभिः यःसइति सिंहस्येवखेलोयुद्धक्रीडागतिर्गमनंचयस्यसतथा घृणी
दयालुः॥ १९॥ अमर्षीपरोत्कर्षासहिष्णुः नित्यसंरंभीसदाक्रोधवान्॥ २०॥ २१॥ पुत्रंस्वस्येतिशेषः अवकीर्णंत्यक्तं॥ २२॥ २३॥ मातृजः मातृसंबंधेन॥ २४॥ श्वेतवाहनोर्जुनः॥ २५॥ २६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पांडववत्त्वंचपुत्रोममेत्यब्रवीदितिशेषःकामोभिलषितं ॥ २७ ॥ मातरिमातरंप्रतिअवोचत्कर्णइतिशेषः नःअस्माभिःश्रुतं ॥ २८ ॥ २९ ॥ नृशंसत्वंसंकटेमित्रत्यागान्निर्दयत्वंकृतघ्नत्वमुपकर्तृष्वपकारित्वं चप्रसिद्धमित्यतोनार्यत्वमेवस्पष्टीकरोतिभीतइति विजयमर्जुनं ॥ ३० ॥ पृथुलवक्षसंकपाटवक्षसं ॥३१ ॥ वेपमानांअर्जुननाशभीत्या ॥३२॥ विषह्यान्वशगान् ॥३३॥ पुत्रगृद्धिनीपुत्रलोभवती ॥३४॥

अस्माकंशमकामावैत्वंचपुत्रोममेत्यथ ॥ पृथायानकृतःकामस्तेनचापिमहात्मना ॥ २७॥ अपिपश्चादिदंमातर्यवोचदितिनःश्रुतं ॥ नहिशक्ष्याम्यहंत्यक्तुंनृ पंदुर्योधनंरणे ॥२८॥ अनार्यत्वंनृशंसत्वंकृतघ्नत्वंचमेभवेत् ॥ युधिष्ठिरेणसंधिंहियदिकुर्यांमतेतव ॥२९॥ भीतोरणेश्वेतवाहादितिमांमंस्यतेजनः ॥ सोऽहंनि र्जित्यसमरेविजयंसहकेशवं ॥ ३० ॥ संधास्येधर्मपुत्रेणपश्चादितिचसोब्रवीत् ॥ तमुवाचकिलपृथापुनःपृथुलवक्षसं ॥ ३१ ॥ चतुर्णामभयंदेहिकामंयुध्यस्व फाल्गुनं ॥ सोऽब्रवीन्मातरंधीमान्वेपमानांकृतांजलिः ॥ ३२ ॥ प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरोनहनिष्यामितेसुतान् ॥ पंचैवहिसुतादेविभविष्यंतितवध्रुवाः ॥ ३३ ॥ सार्जुनावाहतेकर्णेसकर्णावाहतेऽर्जुने ॥ तंपुत्रगृद्धिनीभूयोमातापुत्रमथाब्रवीत् ॥ ३४ ॥ भ्रातॄणांस्वस्तिकुर्वीथायेषांस्वस्तिचिकीर्षसि ॥ एवमुक्त्वाकिलपृथा विसृज्योपययौगृहान् ॥ ३५ ॥ सोर्जुनेनहतोवीरोभ्रात्राभ्रातासहोदरः ॥ नचैवविवृतोमंत्रःपृथायास्तस्यवाविभो ॥ ३६ ॥ अथशूरोमहेष्वासःपार्थेनाजौनि पातितः ॥ अहंत्वज्ञासिषंपश्चात्स्वसोदर्यंद्विजोत्तम ॥ ३७॥ पूर्वजंभ्रातरंकर्णंपृथायावचनात्प्रभो ॥ तेनमेदूयतेतीव्रंहृदयंभ्रातृघातिनः ॥ ३८ ॥ कर्णार्जुनस हायोहंजयेयमपिवासवं ॥ सभायांक्लिश्यमानस्यधार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ॥ ३९ ॥ सहसोत्पतितःक्रोधःकर्णंदृष्ट्वाप्रशाम्यति ॥ यदाह्यस्यगिरोरूक्षाःशृणोमिकटु कोद्याः ॥ ४० ॥ सभायांगदतोद्यूतेदुर्योधनहितैषिणः ॥ तदानश्यतिमेरोषःपादौतस्यनिरीक्ष्यह ॥ ४१ ॥ कुंत्याहिसदृशौपादौकर्णस्येतिमतिर्मम ॥ सादृश्यहे तुमन्विच्छन्पृथायास्तस्यचैवह ॥ ४२ ॥ कारणंनाधिगच्छामिकथंचिदपिचिंतयन् ॥ कथंनुतस्यसंग्रामेपृथिवीचक्रमग्रसत् ॥ ४३ ॥ कथंनुशप्तोभ्रातामेत त्त्वंवक्तुमिहार्हसि ॥ श्रोतुमिच्छामिभगवंस्त्वत्तःसर्वंयथातथं ॥ भवान्हिसर्वविद्विद्वान्लोकेवेदकृताकृतं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशा सनपर्वणिकर्णाभिज्ञानेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सएवमुक्तस्तुमुनिर्नारदोवदतांवरः ॥ कथयामासतत्सर्वंयथाशप्तःससूतजः ॥ १ ॥

विसृज्यकर्णमितिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ दूयतेउपतप्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कारणंसादृश्यहेतोस्तज्जन्यत्वस्यज्ञापकं कथंनुइत्यद्भुतप्रश्ने चक्रंरथचक्रं ॥ ४३ ॥ सर्वविच्चेहेतुःवि द्वानितिआत्मज्ञइत्यर्थः अतएवकृतंकार्यंअकृतंकारणंचवेदजानाति ॥ ४४ ॥ इतिशांतिपर्वणि० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सएवमिति उक्तःपृष्टः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्णार्जुनसहायोहंजयेयमपिवासवमित्युक्तमनुमोदते एवमेतदिति ॥ २ ॥ तर्हिकिमर्थंदेवैरनयोर्वैरमुत्पादितमित्याशंक्याह गुह्यमिति ॥ ३ ॥ क्षत्रमिति संघर्षजननोवैराग्न्युद्दीपकः कन्यागर्भोदेवैःक्षत्रस्यस्व र्गमनायनिर्मितइत्यर्थः ॥ ४ ॥ चकारअधीतवान् अंगिरसांश्रेष्ठात् द्रोणात् ॥५॥६॥७॥ दैवाच्चापिस्वभावतइति दैवाद्देवानांसंकल्पात्पूर्वोक्तात् स्वभावतः वीर्याधिकोनीचकुलोद्भुःसंगेनसमेधितः महाजनैः

नारदउवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ नकर्णार्जुनयोःकिंचिदविषह्यंभवेद्रणे ॥ २॥ गुह्यमेतत्तुदेवानांकथयिष्यामितेनघ॥ तन्निबोधमहाबा होयथावृत्तमिदंपुरा ॥ ३ ॥ क्षत्रंस्वर्गंकथंगच्छेच्छस्त्रपूतमितिप्रभो ॥ संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भोविनिर्मितः ॥ ४ ॥ सबालस्तेजसायुक्तःसूतपुत्रत्वमाग तः॥ चकारांगिरसःश्रेष्ठाद्धनुर्वेदंगुरोस्तदा ॥ ५॥ सबलंभीमसेनस्यफाल्गुनस्यचलाघवं ॥ बुद्धिंचतवराजेंद्रयमयोर्विनयंतदा ॥ ६ ॥ सख्यंचवासुदेवेनबा ल्येगांडीवधन्वनः ॥ प्रजानामनुरागंचचिंतयानोव्यदह्यत ॥ ७॥ ससख्यमकरोद्बाल्येराज्ञादुर्योधनेनच ॥ युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टोदैवाच्चापिस्वभावतः ॥८॥वी र्याधिकमथालक्ष्यधनुर्वेदेधनंजयं ॥ द्रोणंरहस्युपागम्यकर्णोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रंवेत्तुमिच्छामिसरहस्यनिवर्तनं ॥ अर्जुनेनसमंचाहंयुध्येयमितिमेम तिः ॥ १० ॥ समःशिष्येषुवःस्नेहःपुत्रेचैवतथाध्रुवं ॥ त्वत्प्रसादान्नमांब्रूयुरकृतास्त्रंविचक्षणाः ॥ ११ ॥ द्रोणस्तथोक्तःकर्णेनसापेक्षःफाल्गुनंप्रति ॥ दौरात्म्यंचैव कर्णस्यविदित्वातमुवाचह ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रंब्राह्मणोविद्याद्यथावच्चरितव्रतः ॥ क्षत्रियोवातपस्वीयोनान्योविद्यात्कथंचन ॥ १३॥ इत्युक्तोंगिरसांश्रेष्ठमामंत्र्यप्र तिपूज्यच ॥ जगामसहसारामंमहेंद्रंपर्वतंप्रति ॥ १४ ॥ सतुराममुपागम्यशिरसाभिप्रणम्यच ॥ ब्राह्मणोभार्गवोस्मीतिगौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५ ॥ रामस्तंप्र तिजग्राहपृष्ट्वागोत्रादिसर्वशः ॥ उष्यतांस्वागतंचेतिप्रीतिमांश्चाभवद्भृशं ॥ १६॥ तत्रकर्णस्यवसतोमहेंद्रेस्वर्गसन्निभे ॥ गंधर्वैराक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समाग मः ॥ १७॥ सतत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ॥ प्रियश्चाभवदत्यर्थंदेवदानवरक्षसां ॥ १८ ॥ सकदाचित्समुद्रांतेविचरन्नाश्रमांतिके ॥ एकःखड्गधनुष्पा णिःपरिचक्रामसूर्यजः ॥ १९ ॥ सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्यकस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ॥ जघानाज्ञानतःपार्थहोमधेनुंयदृच्छया ॥ २० ॥ तदज्ञानकृतंमत्वाब्राह्मणायन्य वेदयत् ॥ कर्णःप्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ अबुद्धिपूर्वंभगवन्धेनुरेषाहतातव ॥ मयातत्रप्रसादंचकुरुष्वेतिपुनःपुनः ॥ २२ ॥

स्पर्धमानोहंतिराष्ट्रंसराजकमितिश्लोकोक्तात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति रहस्यंतत्प्रसादनविधिःनिवर्तनमुपसंहारः ताभ्यांसहितंसरहस्यनिवर्तनं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति त्वंतुब्रह्मक्षत्रेतरत्वान्नविद्यार्ह इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ गुरुरेवपितेत्यभिसंधायाहंब्राह्मणोभार्गवोऽस्मीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ समुद्रांतेदक्षिणसमुद्रसमीपे ॥ १९ ॥ होमधेनुंकर्णपर्वोक्तदिशावत्सवधएवात्रधेनुवधोज्ञेयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मेव्याहृतमितिशेषः अव्याहृतमनुक्तंतद्वदन्यथेत्यर्थः नेदमव्याहृतमितिपाठःसुगमः केवलंतूष्णींयथास्यात्तथायत्तेकार्यंतद्वासमाचरेत्यन्वयः॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभा० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ कर्णस्येति प्रश्रयेणेतिपाठेऽनुरागेण दमेनइंद्रियजयेन ॥ १ ॥ कृत्स्नंसरहस्यंनतुमंत्रमात्रं अखिलंअंगप्रत्यंगदेवताराधनसहितं अव्ययंयथा

तंसविप्रोब्रवीत्क्रुद्धोवाचानिर्भर्त्सयन्निव ॥ दुराचारवधार्हस्त्वंफलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ २३ ॥ येनविस्पर्धसेनित्यंयदर्थंघटसेऽनिशं ॥ युध्यतस्तेनतेपापभूमिश्चक्रंग्रसिष्यति ॥ २४ ॥ ततश्चक्रेमहीग्रस्तेमूर्धानंतेविचेतसः ॥ पातयिष्यतिविक्रम्यशत्रुर्गच्छनराधम ॥ २५ ॥ यथेयंगौर्हतामूढप्रमत्तेनत्वयामम ॥ प्रमत्तस्यतथारातिःशिरस्तेपातयिष्यति ॥ २६ ॥ ततःप्रसादयामासकर्णस्तंद्विजसत्तमं ॥ गोभिर्धनैश्चरत्नैश्चसचैनंपुनरब्रवीत् ॥ २७ ॥ नहिमेऽव्याहृतंकुर्यात्सर्वलोकोपिकेवलं ॥ गच्छवातिष्ठवायद्वाकार्यंतेतत्समाचर ॥ २८ ॥ इत्युक्तोब्राह्मणेनाथकर्णोदैन्यादधोमुखः ॥ राममभ्यगमद्भीतस्तदेवमनसास्मरन् ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनप० कर्णशापोनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ नारदउवाच कर्णस्यबाहुवीर्येणप्रणयेनदमेनच ॥ तुतोषभृगुशार्दूलोगुरुशुश्रूषयातथा ॥ १ ॥ तस्मैसविधिवत्कृत्स्नंब्रह्मास्त्रंसनिवर्तनं ॥ प्रोवाचाखिलमव्यग्रंतपस्वीतत्तपस्विने ॥ २ ॥ विदितास्त्रस्ततःकर्णोरममाणोऽश्रमेभृगोः ॥ चकारवैधनुर्वेदेयत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३ ॥ ततःकदाचिद्रामस्तुचरन्नाश्रमंतिकात् ॥ कर्णेनसहितोधीमानुपवासेनकर्शितः ॥ ४ ॥ सुष्वापजामदग्न्यस्तुविश्रंभोत्पन्नसौहृदः ॥ कर्णस्योत्संगआधायशिरःक्लांतमनागुरुः ॥ ५ ॥ अथकृमिःश्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः ॥ दारुणोदारुणस्पर्शःकर्णस्याभ्याशमागतः ॥ ६ ॥ सतस्योरुमथासाद्यबिभेदरुधिराशनः ॥ नचैनमशकत्क्षेप्तुंहंतुंवापिगुरोर्भयात् ॥ ७ ॥ संदश्यमानस्तुतथाकृमिणातेनभारत ॥ गुरोःप्रबोधनाशंकीतमुपैक्षतसूर्यजः ॥ ८ ॥ कर्णस्तुवेदनांधैर्यादसह्यांविनिगृह्यतां ॥ अकंपयन्नव्यथयन्धारयामासभार्गवं ॥ ९ ॥ यदास्यरुधिरेणांगंपरिस्पृष्टंभृगूद्वहः ॥ तदाबुद्ध्यततेजस्वीसंत्रस्तश्चेदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अहोस्म्यशुचितांप्राप्तःकिमिदंक्रियतेत्वया ॥ कथयस्वभयंत्यक्त्वायाथातथ्यमिदंमम ॥ ११ ॥ तस्यकर्णस्तदाचष्टकृमिणापरिभक्षणं ॥ ददर्शरामस्तंचापिकृमिंसूकरसन्निभं ॥ १२ ॥ अष्टपादंतीक्ष्णदंष्ट्रंसूचीभिरिवसंवृतं ॥ रोमभिःसन्निरुद्धांगमलर्कंनामनामतः ॥ १३ ॥

स्यात्तथातपस्वीएकाग्रचित्तः ॥ २ ॥ अश्रमेश्रमवर्जितेआश्रमेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विश्रंभोविश्वासः ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षेप्तुंदूरीकर्तुं भयात्निद्राभंगभयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सूचीभिरिवतीक्ष्णैरोमभिःसंवृतं सन्निरुद्धांगंत्रासेनसंकुचितांगं नामप्रसिद्धं नामतोनाम्ना ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्त्रजिशोणिते ॥ १४ ॥ विश्वरूपःकामरूपी करालवान् भीषणरूपवान् मेघवाहनोमेघोपरिस्थः ॥१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥ देवयुगेसत्ययुगे ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ नकुशलंअभद्रं ॥२३॥२४॥
कामयात्वरसेन ॥ २५ ॥ ब्रह्मक्षत्रयोरंतरेअन्यत्रजातं तदेवाह सूतंमांविद्धीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ कथंतर्हिब्राह्मणोभार्गवोऽस्मीतिमिथ्यावचनंत्वयोक्तमित्यतआह पितागुरुरिति॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्मादि

सदृष्टमात्रोरामेणकृमिःप्राणानवासृजत् ॥ तस्मिन्नेवास्त्रजिक्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ ततोंतरिक्षेददृशेविश्वरूपःकरालवान् ॥ राक्षसोलोहितग्रीवः
कृष्णांगोमेघवाहनः ॥ १५ ॥ सरामंप्रांजलिर्भूत्वाबभाषेपूर्णमानसः ॥ स्वस्तितेभृगुशार्दूलगमिष्येहंयथागतम् ॥ १६॥ मोक्षितोनरकादस्माद्भवतामुनिसत्त
म ॥ भद्रंतवास्तुवंदेत्वांप्रियंमेभवताकृतं ॥ १७॥ तमुवाचमहाबाहुर्जामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ कस्त्वंकस्माच्चनरकंप्रतिपन्नोब्रवीहितत् ॥ १८ ॥ सोब्रवीदहमासं
प्राक्दंशोनाममहासुरः ॥ पुरादेवयुगेतातभृगोस्तुल्यवयाइव ॥ १९॥ सोऽहंभृगोःसुदयितांभार्यामपहरंबलात् ॥ महर्षेरभिशापेनकृमिभूतोऽपतंभुवि ॥२०॥
अब्रवीद्धिसमांक्रुद्धस्तवपूर्वपितामहः ॥ मूत्रश्लेष्माशनःपापनिरयंप्रतिपत्स्यसे ॥ २१ ॥ शापस्यांतोभवेद्ब्रह्मन्नित्येवंतमथाब्रुवं ॥ भविताभार्गवाद्रामादिति
मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२ ॥ सोहमेनांगतिंप्राप्तोयथानकुशलंतथा ॥ त्वयासाधोसमागम्यविमुक्तःपापयोनितः ॥ २३॥ एवमुक्त्वानमस्कृत्ययर्यौरामंमहासुरः ॥
रामःकर्णंचसक्रोधमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अतिदुःखमिदंमूढनजातुब्राह्मणःसहेत् ॥ क्षत्रियस्येवतेधैर्यंकामयासत्यमुच्यतां ॥ २५ ॥ तमुवाचततःकर्णः
शापाद्भीतःप्रसादयन् ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरेजातंसूतंमांविद्धिभार्गव ॥ २६ ॥ राधेयःकर्णइतिमांप्रवदंतिजनाभुवि ॥ प्रसादंकुरुमेब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्यभार्गव ॥ २७॥
पितागुरुर्नसंदेहोवेदविद्याप्रदःप्रभुः ॥ अतोभार्गवइत्युक्तंमयागोत्रंतवांतिके ॥ २८ ॥ तमुवाचभृगुश्रेष्ठःसरोषःप्रदहन्निव ॥ भूमौनिपतितंदीनंवेपमानंकृतां
जलिं ॥ २९ ॥ यस्मान्मिथ्योपचरितोह्यस्त्रलोभादिहत्वया ॥ तस्मादेतन्नतेमूढब्रह्मास्त्रंप्रतिभास्यति ॥ ३० ॥ अन्यत्रवधकालात्तेसदृशेनसमीयुषः ॥ अब्राह्म
णेनहिब्रह्मध्रुवंतिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१ ॥ गच्छेदानीनंतेस्थानमनृतस्येहविद्यते ॥ नत्वयासदृशोयुद्धेभविताक्षत्रियोभुवि ॥ ३२ ॥ एवमुक्तःसरामेणन्यायेनोप
जगामह ॥ दुर्योधनमुपागम्यकृतास्त्रोस्मीतिचाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीम०शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिकर्णास्त्रप्राप्तिर्नामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥३॥

ति हेमूढेतेववधकालादन्यत्रब्रह्मास्त्रंनप्रतिभास्यतीतिन किंतुवधकालएवनप्रतिभास्यति कालांतरेतुप्रतिभास्यत्येवेत्यर्थइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३० ॥ सदृशेऽर्जुनादौशूरेतेपुरतःस्थितेसमीयुषःयुध्यमानस्य समि
त्याजिसमियुधइतिसंपूर्वस्यइणोयुद्धार्थत्वदर्शनात् ध्रुवंमरणावधिनतिष्ठेद्ब्रह्मब्रह्मास्त्रं ॥३१॥३२ ॥ न्यायेनाभिवंदनादिपूर्वकंउपजगाम इष्टंदेशमितिशेषः ॥ इतिशांति०रा०नै०भा०तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्णस्तुसमवाप्यैवमित्यध्यायःस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ विषयेदेशे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वर्षवरःषंढः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥१८॥१९॥ व्यपेयुः

नारदउवाच कर्णस्तुसमवाप्यैवमस्त्रंभार्गवनंदनात् ॥ दुर्योधनेनसहितोमुमुदेभरतर्षभ ॥ १ ॥ ततःकदाचिद्राजानःसमाजग्मुःस्वयंवरे ॥ कलिंगविषयेराजन्राज्ञश्चित्रांगदस्यच ॥ २ ॥ श्रीमद्राजपुरंनामनगरंतत्रभारत ॥ राजानःशतशस्तत्रकन्यार्थेसमुपागमन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वादुर्योधनस्तत्रसमेतान्सर्वपार्थिवान् ॥ रथेनकांचनांगेनकर्णेनसहितोययौ ॥ ४ ॥ ततःस्वयंवरेतस्मिन्संप्रवृत्तेमहोत्सवे ॥ समाजग्मुर्नृपतयःकन्यार्थेनृपसत्तम ॥ ५ ॥ शिशुपालोजरासंधोभीष्मकोवक्रएवच ॥ कपोतरोमानीलश्चरुक्मीचदृढविक्रमः ॥६॥ सृगालश्चमहाराजःस्त्रीराज्याधिपतिश्चयः ॥ अशोकःशतधन्वाचभोजोवीरश्चनामतः ॥ ७ ॥ एतेचान्येचबहवोदक्षिणांदिशमाश्रिताः ॥ म्लेच्छाचार्याश्चराजानःप्राच्योदीच्यास्तथैवच ॥८॥ कांचनांगदिनःसर्वेशुद्धजांबूनदप्रभाः ॥ सर्वेभास्वरदेहाश्चव्याघ्राइवबलोत्कटाः ॥ ९ ॥ ततःसमुपविष्टेषुतेषुराजसुभारत ॥ विवेशरंगंसाकन्याधात्रीवर्षवरान्विता ॥ १० ॥ ततःसंश्राव्यमाणेषुराज्ञांनामसुभारत ॥ अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रंसाकन्यावरवर्णिनी ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तुकौरव्योनामर्षयतलंघनं ॥ प्रत्यषेधच्चतांकन्यामसत्कृत्यनराधिपान् ॥ १२ ॥ सवीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ॥ रथमारोप्यतांकन्यामाजहारनराधिपः ॥ १३ ॥ तमन्वगाद्रथीखड्गीबद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ कर्णःशस्त्रभृतांश्रेष्ठःपृष्ठतःपुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ ततोविमर्दःसुमहान्राज्ञामासीद्युयुत्सतां ॥ सन्नह्यतांतनुत्राणिरथान्योजयतामपि ॥ १५ ॥ तेभ्यधावंतसंक्रुद्धाःकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ शरवर्षाणिमुंचंतोमेघाःपर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ कर्णस्तेषामापततामेकैकेनशरेणह ॥ धनूंषिचशरव्रातान्पातयामासभूतले ॥ १७ ॥ ततोविधनुषःकांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ॥ कांश्चिच्चोद्वहतोबाणान्रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८ ॥ लाघवाद्व्याकुलीकृत्यकर्णःप्रहरतांवरः ॥ हतसूतांश्चभूयिष्ठानवजिग्येनराधिपान् ॥ १९ ॥ तेस्वयंवाहयंतोश्वान्पाहिपाहीतिवादिनः ॥ व्यपेयुस्तेरणंहित्वाराजानोभग्नमानसाः ॥ २० ॥ दुर्योधनस्तुकर्णेनपाल्यमानोभ्ययात्तदा ॥ हृष्टःकन्यामुपादायनगरंनागसाह्वयं ॥ २१ ॥ इतिश्रीम० शांति० राजधर्मानुशासनप० दुर्योधनस्यस्वयंवरेकन्याहरणंनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ नारदउवाच आविष्कृतबलंकर्णंश्रुत्वाराजासमागधः ॥ आह्वयद्द्वैरथेनाजौजरासंधोमहीपतिः ॥ १ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंदिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ॥ युधिनानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २ ॥

व्यपगताः ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ आविष्कृतेति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ बाहुकंटकयुद्धेनबाहुकंदकंकेतकपत्रंतद्वद्यत्रबलिनादुर्बलस्यशरीरंपाट्यते तद्बाहुकंटकंनामयुद्धं यथोक्तं एकांजंघांपदाक्रम्यपरामुद्यम्यपाट्यते केतकीपत्रवच्छत्रुर्युद्धंतद्बाहुकंटकमिति जरासंध स्यसंबंधीयोदेहस्तस्यसंधिबिभेद ॥ ४ ॥ विकारंपाटनरूपं ॥५॥६॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥ रथस्यार्धानुकीर्तनात् शल्याच्चतेजोवधादितिसंबंधः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०

क्षीणबाणौविधनुषौभग्नखड्गौमहींगतौ ॥ बाहुभिःसमसज्जेतामुभावपिबलान्वितौ ॥ ३ ॥ बाहुकंटकयुद्धेनतस्यकर्णोथयुध्यतः ॥ बिभेदसंधिंदेहस्यजरया श्लेषितस्यहि ॥ ४ ॥ सविकारंशरीरस्यदृष्ट्वानृपतिरात्मनः ॥ प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णंवैरमुत्सृज्यदूरतः ॥ ५ ॥ प्रीत्याददौसकर्णायमालिनींनगरीमथ ॥ अंगेषु नरशार्दूलसराजासीत्सपत्नजित् ॥ ६ ॥ पालयामासचंपांचकर्णःपरबलार्दनः ॥ दुर्योधनस्यानुमतेतवापिविदितंतथा ॥ ७ ॥ एवंशस्त्रप्रतापेनप्रथितःसोभव त्क्षितौ ॥ त्वद्धितार्थंसुरेंद्रेणभिक्षितोवर्मकुंडले ॥ ८ ॥ सदिव्येसहजेप्रादात्कुंडलेपरमार्चिते ॥ सहजंकवचंचापिमोहितोदेवमायया ॥ ९ ॥ विमुक्तःकुंडलाभ्यां चसहजेनचवर्मणा ॥ निहतोविजयेनाजौवासुदेवस्यपश्यतः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्याभिशापेनरामस्यचमहात्मनः ॥ कुंत्याश्चवरदानेनमाययाचशतक्रतोः ॥ ॥ ११ ॥ भीष्मावमानात्संख्यायांरथस्यार्धानुकीर्तनात् ॥ शल्यात्तेजोवधाच्चापिवासुदेवनयेनच ॥ १२ ॥ रुद्रस्यदेवराजस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ कुबेरद्रोण योश्चैवकृपस्यचमहात्मनः ॥ १३ ॥ अस्त्राणिदिव्यान्यादाययुधिगांडीवधन्वना ॥ हतोवैकर्तनःकर्णोदिवाकरसमद्युतिः ॥ १४ ॥ एवंशप्तस्तवभ्राताबहुभिश्चा पिवंचितः ॥ नशोच्यःपुरुषव्याघ्रयुद्धेननिधनंगतः ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राज० कर्णवीर्यकथनंनामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥छ॥

वैशंपायनउवाच एतावदुक्त्वादेवर्षिर्विरराम सनारदः ॥ युधिष्ठिरस्तुराजर्षिर्दध्यौशोकपरिप्लुतः ॥ १ ॥ तंदीनमनसंवीरंशोकोपहतमातुरं ॥ निःश्वसंतंयथा नागंपर्यश्रुनयनंतथा ॥ २ ॥ कुंतीशोकपरीतांगीदुःखोपहतचेतना ॥ अब्रवीन्मधुराभाषाकालेवचनमर्थवत् ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि ॥ ज हिशोकंमहाप्राज्ञशृणुचेदंवचोमम ॥ ४ ॥ यातितःसमयापूर्वंभ्रात्र्यंज्ञापयितुंतव ॥ भास्करेणचदेवेनपित्राधर्मभृतांवर ॥ ५ ॥ यद्वाच्यंहितकामेनसुहृदाहि तमिच्छता ॥ तथादिवाकरेणोक्तःस्वप्नांतेममचाग्रतः ॥ ६ ॥ नचैनमशकद्भानुरहंवास्नेहकारणैः ॥ पुराप्रत्यनुनेतुंवानेतुंवाप्यकतांत्वया ॥ ७ ॥ ॥४॥

पंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥छ॥ एतावदुक्त्वेति दध्यौभ्रातृवधजंदोषंचिंतितवान् ॥१॥ पर्यश्रुनयनं परितोश्रुव्याप्तनयनं ॥ २ ॥ मधुराआभाषाभाषणंयस्याःसातथा ॥३॥ एनंकर्णं ॥४॥ यातितःप्रवर्तितः तवतुभ्यंभ्रात्र्यंभ्रातुःकर्मकनिष्ठानांपरिपालनंज्ञापयितुंत्वयासौभ्रात्रंयुधिष्ठिरादिभ्यःप्रदर्शनीयमित्यभ्यर्थितइति ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्यनुनेतुंशमयितुं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालपरीतःमृत्युग्रस्तः उद्धरणेशत्रूणांनिःशेषनाशेनोन्मूलने ॥८॥९॥१०॥११॥ सराजेति कर्मणिषष्ठ्यौ उद्विग्नहृदयः उद्विग्नचेतनोबभूव ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेर्बुद्धौध्यायंत्यांचेतनोपिध्यायतीवे
त्यादिरर्थः॥१२॥निर्वेदंराज्यादौवैराग्यं ॥१३॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥७॥ युधिष्ठिरइति॥१॥ दुःखंदेहेंद्रियादीनांतापःशोकस्तत्कृतंवैकल्यंताभ्यामाविष्टोव्याप्तःकर्शितःकृशीकृतः
॥२॥ यत्तुयदिभैक्ष्यमाचीर्णंस्यात्तर्हिज्ञातिवधाज्जातादुर्गतिर्नप्राप्तास्यादित्यर्थः लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ ॥३॥ यतोवयंवृत्तार्थाःसंक्षिप्तपुरुषार्थाज्ञातिवधेनहतभाग्याःस्मततोहेतोर्नःअस्माकममित्राः

ततःकालपरीतःसवैरस्योद्धरणेरतः॥ प्रतीपकारीयुष्माकमितिचोपेक्षितोमया॥८॥इत्युक्तोधर्मराजस्तुमात्राबाष्पाकुलेक्षणः॥ उवाचवाक्यंधर्मात्माशोक
व्याकुलितेंद्रियः॥ ९ ॥ भवत्यागूढमंत्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाचतां॥ १० ॥ शशापचमहातेजाःसर्वलोकेषुयोषितः॥ नगुह्यंधारयिष्यंतीत्येवंदुःखसमन्वितः
॥ ११ ॥ सराजापुत्रपौत्राणांसंबंधिसुहृदांतदा॥ स्मरन्नुद्विग्नहृदयोबभूवोद्विग्नचेतनः॥ १२ ॥ ततःशोकपरीतात्मासधूमइवपावकः॥ निर्वेदमगमद्धीमान्रा
जासंतापपीडितः॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिस्त्रीशापेषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिर
स्तुधर्मात्माशोकव्याकुलचेतनः॥शुशोचदुःखसंतप्तःस्मृत्वाकर्णंमहारथं॥१॥आविष्टोदुःखशोकाभ्यांनिःश्वसंश्चपुनःपुनः॥दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदंवचनंशोकक
र्शितः॥२॥ युधिष्ठिरउवाच यद्भैक्ष्यमाचरिष्यामवृष्ण्यंधकपुरेवयं॥ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वानेमांप्राप्स्यामदुर्गतिं ॥ ३ ॥ अमित्रानःसमृद्धार्थावृत्तार्थाः
कुरवःकिल॥ आत्मानमात्मनाहत्वाकिंधर्मफलमाप्नुमः॥ ४ ॥ धिगस्तुक्षात्रमाचारंधिगस्तुबलपौरुषं॥ धिगस्त्वमर्षंयेनेमामापदंगमितावयं ॥ ५ ॥ साधुक्ष
मादमःशौचंवैराग्यंचाथमत्सरः॥ अहिंसासत्यवचनंनित्यानिवनचारिणां॥६॥वयंतुलोभान्मोहाच्चदंभंमानंचसंश्रिताः॥ इमामवस्थांसंप्राप्ताराज्यलाभबु
भुत्सया॥७॥ त्रैलोक्यस्यापिराज्येननास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत्॥ बांधवान्निहतान्दृष्ट्वापृथिव्यांविजयैषिणः॥८॥तेवयंपृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीश्वरान्॥ संप
रित्यज्यजीवामोहीनार्थाहतबांधवाः॥९॥ आमिषेगृध्यमानानामशुभंवैशुनामिव॥ आमिषंचैवनोहीष्टमामिषस्यविवर्जनं ॥ १०॥

समृद्धार्थाइत्यर्थः ज्ञातिवधो
प्यस्माकंधर्मवधएवेत्याशंक्याह आत्मानमिति धर्मफलंयशःस्वर्गोकिंआप्नुमःउभयमपिनास्तीत्यर्थः ॥ ४॥ सत्यपिशास्त्रदृष्टेफलेबीभत्सत्वान्निंद्यएवायंधर्मइत्याह धिगिति बलंसहायादि पौरुषंपराक्रमः
अमर्षःक्रोधः येनआचारादिना आपदंशोकं ॥५॥ तर्हिकोधर्मःश्रेष्ठइत्यतआह साध्विति क्षमादिकमेवश्रेष्ठमित्यर्थः॥६॥७॥ ननुयुद्धेजयश्चेद्राज्यलाभोमृत्युश्चेत्स्वर्गलाभइत्युभयलोकहितंयुद्धमित्याशंक्या
इदंनिरस्यति त्रैलोक्यस्येति॥८॥९॥हीनार्थत्वमेवाह आमिषमिति आमिषेराज्यनिमित्तेअशुभंज्ञातिद्रोहाख्यं शुनामिवइतरेषांभवतिनोहिअस्माकंतुआमिषंचआमिषस्यविवर्जनंचेतिद्वयमपीष्टं ॥ १०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवविभजते नपृथिव्येति पृथिव्यादेरामिषस्यवर्जनंइष्टंबंधुरूपंत्वामिषमिष्टमेव बंधूनामर्थेसर्वंत्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ कामेति मृत्युयानंमृत्युमार्गं युद्धेमृतानांस्वर्गोऽपिनास्तिकिंतुकामाद्याक्रांतत्वान्नर कएवास्तीत्यर्थः॥१२॥एवंहिनृणांपापहतानांनरकंचोपपाद्यहतसंबंधिनांशोकंचव्युत्पादयति बहुकल्याणेत्यादिना॥१३॥व्रतानिगौरीव्रतादीनि कौतुकानिदुर्गोत्सवादीनि मंगलानिलक्ष्मीनारायणशिलादी नितैः॥ १४ ॥१५॥१६॥१७॥ अनपहायअपरित्यज्य अनवदायेतिपाठेअपरिशोध्य पितृभ्यइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥१८॥ यदैषामिति अर्जुनेनसहवदन्नपिसन्निहितांमातरमुक्तार्थसंवादायसंबोधयति हेअं

बेति पितरौमातापितरौगांधारीधृतराष्ट्रौयदैवजातकामौतदैवतेनृपादुर्योधनप्रभृतयोहताः ॥ १९ ॥ संयुक्ताइति कामोर्थस्याभिलाषः मन्युस्तदलाभेदैन्यं क्रोधःकामप्रतिबंधेसत्यत्युत्तप्तता हर्षोलाभेसति

नपृथिव्यासकलयानसुवर्णस्यराशिभिः॥ नगवाश्वेनसर्वेणतेत्याज्यायइमेहताः॥११॥ काममन्युपरीतास्तेक्रोधहर्षसमन्विताः॥ मृत्युयानंसमारुह्यगतावैवस्वतक्षयं॥१२॥ बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छंतिपितरःसुतान्॥ तपसाब्रह्मचर्येणसत्येनचतितिक्षया॥ १३॥ उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमंगलैः॥ लभंतेमातरोगर्भान्मासान्दशचबिभ्रति॥ १४॥ यदिस्वस्तिप्रजायंतेजाताजीवंतिवायदि॥ संभाविताजातबलास्तेदद्युर्यदिनःसुखं ॥ १५ ॥ इहचामुत्रचैवेतिकृपणाःफलहेतवः॥ तासामयंसमुद्योगोनिर्वृत्तःकेवलोफलः॥ १६॥ यदासांनिहताःपुत्रायुवानोमृष्टकुंडलाः॥ १७ ॥ अभुक्त्वापार्थिवान्भोगानृणान्यनपहायच॥ पितृभ्योदेवताभ्यश्चगतावैवस्वतक्षयं॥ १८॥ यदैषामंबपितरौजातकामावुभावपि ॥ संजातधनरत्नेषुतदैवनिहतानृपाः ॥ १९॥ संयुक्ताःकाममन्युभ्यांक्रोधहर्षासमंजसाः॥ नतेजयफलंकिंचिद्भोक्तारोजातुकर्हिचित् ॥ २० ॥ पंचालानांकुरूणांचहताएवहियेहताः ॥ नचेत्सर्वानयंलोकःपश्येत्स्वेनैवकर्मणा॥२१॥ वयमेवास्यलोकस्यविनाशेकारणंस्मृताः॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेषुतत्सर्वंप्रतिपत्स्यति॥२२॥ सदैवनिकृतिप्रज्ञोद्वेष्टामायोपजीवनः॥ मिथ्याविनीतःसततमस्मास्वनपकारिषु॥ २३॥ नसकामावयंतेचनचास्माभिर्नतैर्जितं॥ नतैर्भुक्तेयमवनिर्ननार्योगीतवादितं॥ २४॥

अत्युत्फुल्लतातैःअसमंजसाः ह्रस्वपाठेऽसमंजसइतिसकारांतःशब्दः विषमायेपुरुषास्तेजयफलंभूमेःस्वर्गस्यवाजयेनयत्फलंतन्नभोक्तारोनभोक्ष्यंतिजातुकदाचित्जीवनेमरणेवाकर्हिचित्क्वचिद्देशेइहपरत्र वा॥२०॥ननुयेहतास्तेस्वर्गंभोक्ष्यंत्येवेत्याशंक्याह पंचालानामिति येहतास्तेहताएवनतुस्वर्गंगताः कामाद्युपेतत्वादित्युक्तहेतोः एवंनचेदपहंतास्वेनैवकर्मणानिमित्तेनस्वर्गतांस्तान्पश्येन्नचपश्यतीतिलोकायत

मतमाश्रित्योक्तं ॥२१॥ तत्सर्वंविनाशकारणत्वं प्रतिपत्स्यतिपर्यवस्यति वयंराज्यलोभाद्विनाशेअवांतरकारणंमुख्यंकारणंतुअस्मद्राज्यापहाराद्धार्तराष्ट्राएवेतिभावः ॥२२॥ तदेवाह सदैवेत्यादिना निकृतिर्वंचनंतन्निष्ठैवप्रज्ञायस्येतिनिकृतिप्रज्ञः माययाकपटद्यूतादिनोपजीवनंयस्यसतथा मिथ्याविनीतश्चधृतराष्ट्रएवात्रप्राज्ञः सर्वमूलत्वात्॥२३॥ युध्यतांलोकद्वयनाशमुपपाद्योपसंहरत्यर्धेन नसकामाइति॥२४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रुतवतांपंडितानां रत्नानीत्यादौ मुक्तानीत्यादिर्यथालिंगंशेषः ॥ २५ ॥ तत्रहेतुरस्मदिति हरिणःपांडुरः॥२६॥२७॥ तथागतःबुद्धमुनिःक्षणिकबुद्धिरितियावत् यथाहंअनवस्थितबुद्धिस्तथाधृतराष्ट्रोपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतत्फलमाह अनियम्येति ॥२९ ॥ प्रक्षिप्यगतइतिशेषः ॥३०॥ युयुत्सुर्योद्धुकामः वाक्यमस्मद्द्वेषेणपांडवानष्टाइत्येवंरूपं ॥ ३१ ॥ तदेवार्थतआह आत्मनइति दुर्योधनेप्युपचारादात्मपदप्रयोगः आत्मनोदुर्योधनस्य॥३२ प्रग्रहंदृढबंधनं गतःप्राप्तः नोऽस्माभिः ॥३३ ॥ अवध्यानामवध्यकल्पानांभीष्मादीनांगुरुत्वाद्वावधानर्हाणां ॥३४॥ विषयःआमिषं ॥३५॥ नोस्माकंसर्वेषांमन्युःक्रोधस्तान्हत्वा विगतः मांत्वेकंशोकोरुंधयति रुणद्धि रोधयतिइतिवक्तव्येरुंधयतीतिप्रयोगोवक्तुर्वैक्लव्यंसूचयति कल्याणेनोपकारेण ॥ ३६ ॥ निवृत्त्यात्यागेन ॥३७॥ एतेषुत्यागमेवप्रशंसति त्यागवानिति श्रुतिस्त्यागेनैके

नामात्यसुहृदांवाक्यंनचश्रुतवतांश्रुतं॥ नरत्नानिपरार्ध्यानिनभूर्नद्रविणागमः ॥ २५॥ अस्मद्द्वेषेणसंतप्तःसुखंनस्मेहविंदति॥ ऋद्धिमस्मासुतांदृष्ट्वाविव र्णोहरिणःकृशः ॥ २६॥ धृतराष्ट्रश्चनृपतिःसौबलेननिवेदितः॥ तंपितापुत्रगृद्धित्वादनुमेनेनयेस्थितः ॥ २७॥ अनपेक्ष्यैवपितरंगांगेयंविदुरंतथा॥ असंशयं क्षयंराजायथैवाहंतथागतः॥२८॥अनियम्याशुचिंलुब्धंपुत्रंकामवशानुगं॥ यशसःपतितोदीप्ताद्घातयित्वासहोदरान्॥२९॥इमौहिवृद्धौशोकाग्नौप्रक्षिप्यस सुयोधनः॥ अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तःपापबुद्धिःसदैवह ॥ ३०॥ कोहिबंधुःकुलीनःसंस्तथाब्रूयात्सुहृज्जने ॥ यथासाववदद्वाक्यंयुयुत्सुःकृष्णसन्निधौ ॥ ३१ ॥ आ त्मनोहिवयंदोषाद्विनष्टाःशाश्वतीःसमाः ॥ प्रदहंतोदिशःसर्वाभास्वराइवतेजसा ॥ ३२ ॥ सोस्माकंवैरपुरुषोदुर्मतिःप्रग्रहंगतः ॥ दुर्योधनकृतेह्येतत्कुलंनो विनिपातितं॥ ३३॥ अवध्यानांवधंकृत्वालोकेप्राप्ताःस्मवाच्यतां॥ कुलस्यास्यांतकरणंदुर्मतिंपापपूरुषं ॥ ३४॥ राजाराष्ट्रेश्वरंकृत्वाधृतराष्ट्रोद्यशोचति॥ ह ताःशूराःकृतंपापंविषयःस्वोविनाशितः॥ ३५॥ हत्वानोविगतोमन्युःशोकोमांरुंधयत्ययं॥ धनंजयकृतंपापंकल्याणेनोपहन्यते॥३६॥ ख्यापनेनानुतापेनदा नेनतपसापिवा॥ निवृत्त्यातीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेनवा ॥ ३७॥ त्यागवांश्चपुनःपापंनालंकर्तुमितिश्रुतिः ॥त्यागवान्जन्ममरणेनाप्नोतीतिश्रुतिर्यदा॥ ॥ ३८॥ प्राप्तवर्त्माकृतमतिर्ब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ सधनंजयनिर्द्वंद्वोमुनिर्ज्ञानसमन्वितः॥३९॥ वनमामंत्र्यवःसर्वान्गमिष्यामिपरंतप॥ नहिकृत्स्नतमोधर्मःश क्यःप्राप्तुमितिश्रुतिः॥४०॥

अमृतत्वमानशुरिति यदायदाह ॥३८॥ तस्मात्प्राप्तवर्त्मालब्धयोगमार्गःकृतमतिःश्रवणमननादिनाअहंब्रह्मास्मीतिनिश्चितबुद्धिः ब्रह्मअखंडानंदं संपद्यतेऐ क्येनप्राप्नोति सइति एवंत्यागफलंजानन्नहंनिर्द्वंद्वःपरिग्रहशून्यः मुनिर्ध्याननिष्ठः ज्ञानेनब्रह्मात्मैक्यविषयेणसमन्वितोभवितुमिच्छुः ॥ ३९ ॥ समन्वितःसन्वावनंगमिष्यामि कृत्स्नोधर्मःयोगेनात्मदर्शनं य दाहयाज्ञवल्क्यः इज्याचारदमोहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति कृत्स्नतमोधर्मस्तुपार्यंतिकंजीवन्मुक्तिसुखं ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परियहवतागृहस्थेनप्राप्तुंशक्यं एतेनयाज्ञवल्क्यादिवत्स्वस्यापिविद्वत्संन्यासेधिकारोदर्शितः परियहसत्त्वेदोषमाह मयेति परियहात्पापकरणंततश्च जन्मादिहेतोर्मोहस्यपुनःप्राप्तिरित्यर्थः अत्रश्रुतिः तत्त्वेवभ यंविदुषोमन्वानस्य तदेवब्रह्मभयहेतुर्विदुषोप्यमन्वानस्यध्यानशून्यस्येतिश्रुत्यर्थः फलितमाह सइति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ गमिष्यामिनिर्विक्षेपेणध्यानसित्यर्थं क्वचिदिति अज्ञातदेशत्वंदर्शितं ॥ ४३॥४४॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥८॥ अथार्जुनःदृढौयुक्तिशक्त्युपेतौवादपराक्रमौउक्तिविक्रमौयस्यसतथा ॥ १ ॥ २ ॥ अमानुषमितिच्छेदः ॥ ३ ॥ दुःखंस्वजनवधात् कृच्छ्रंपरवीरजयात् वैक्लव्यंमौढ्यंधर्मलब्धस्यत्यागादित्याह शत्रूनिति शत्रून्शातयितॄन्परान्हत्वाप्रविनाश्यशत्रून्शातयितव्यान्स्वीयान्हत्वाघातयित्वेतिचद्वयोरेकेनवाक्येनसंग्रहः ॥ ४ ॥ क्लीबस्यस्वीयव

परिग्रहवतातन्मेप्रत्यक्ष्यमरिसूदन॥ मयानिसृष्टंपापंहिपरिग्रहमभीप्सता॥४१॥ जन्मक्षयनिमित्तंच प्राप्तुंशक्यमितिश्रुतिः॥ सपरिग्रहमुत्सृज्यकृत्स्नंराज्यंसुखानिच॥ ४२॥ गमिष्यामिविनिर्मुक्तोविशोकोनिर्ममःक्वचित्॥ प्रशाधित्वमिमामुर्वींक्षेमांनिहतकंटकां॥ ४३॥ नममार्थोऽस्तिराज्येनभोगैर्वाकुरुनंदन॥ एतावदुक्त्वावचनंकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥उपारमत्ततःपार्थःकनीयानभ्यभाषत॥४४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनप० युधिष्ठिरपरिदेवनं नामसप्तमोऽध्यायः॥ ७॥ ॥८॥ वैशंपायनउवाच अथार्जुनउवाचेदमधिक्षिप्तइवाक्षमी॥ अभिनीततरंवाक्यंदृढवादपराक्रमः॥ १॥ दर्शयन्नैंद्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः॥ स्मयमानोमहातेजाःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥ २॥ अर्जुनउवाच अहोदुःखमहोकृच्छ्रमहोवैक्लव्यमुत्तमं॥ यत्कृत्वाऽमानुषंकर्मत्यजेथाःश्रियमुत्तमां॥ ३॥ शत्रून्हत्वामहींलब्ध्वास्वधर्मेणोपपादितां॥ एवंविधंकथंसर्वंत्यजेथाबुद्धिलाघवात्॥४॥ क्लीबस्यहिकुतोराज्यंदीर्घसूत्रस्यवापुनः॥ किमर्थंचमहीपालानवधीःक्रोधमूर्छितः॥ ५॥ योह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यंकर्मणानैवकस्यचित्॥ समारंभान्बुभूषेतहतस्वस्तिरकिंचनः॥ सर्वलोकेषुविख्यातोनपुत्रपशुसंहितः॥ ६॥ कापालींनृपपापिष्ठांवृत्तिमासाद्यजीवतः॥ संत्यज्यराज्यमृद्धंतेलोकोयंकिंवदिष्यति॥ ७॥

धेकातरस्य दीर्घसूत्रस्यपरवधेअलसस्य एवंचेन्महीपालान्उभयपक्षीयान्किमर्थमवधीःअतोपिक्लीबोसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एतदेवस्पष्टयति योहीति सार्धश्लोकोवाक्यं हिप्रसिद्धं यःपुमान्हतस्वस्तिर्नष्टकल्याणः अकिंचनोदरिद्रः अतएवक्रमात्सर्वलोकेषुनविख्यातः पुत्रपशुसंहितःपुत्रादिभिराश्लिष्टश्चनभवति सभैक्ष्यंआजिजीविषेत्उपजीवितुमिच्छेत् सकर्मणापौरुषेणकस्यचिदपिपरस्य समारभ्यंतइतिसमारंभाअर्थास्तान्नैवबुभूषेतनैवप्राप्तुमिच्छेत् त्वंतुप्राप्तकल्याणः संपन्नःख्यातःपुत्राद्याक्लिष्टश्चपौरुषेणार्थाँल्लब्ध्वाभैक्ष्येणजीवितुमिच्छसीतिविपर्यस्तबुद्धिरसीतिभावः ॥ ६ ॥ कापालींभिक्षापात्रवतींमिमांवृत्तिंजीविकामासाद्यराज्यंसंत्यज्यजीवतस्तेइतिसंबंधः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वारंभान्सर्वार्थान्धर्मादीन् प्राकृतवत् मूढवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्महानिंश्चुत्पादयति यदीति अस्माकंराज्येअनधिकारात् अधिकारिणस्त्वैवधर्मलोपजंकिल्बिषंभवतीत्यर्थः ॥१०॥ अर्थस्तुधर्मादीनांच तुर्णामपिमूलमितिसर्वथासनत्याज्यइत्याह आकिंचन्यमित्यादिना आकिंचन्यंमुनीनांचराज्यादप्यधिकंमतमितियद्वाक्यंतदुद्दिश्यनहुषोराजाअधनतामिहधिगस्त्वितिअब्रवीत् अधनेधनाभावेनिमित्ते सतिअगस्त्यशापात्सर्पीभावदशायां नृशंसंनिर्दयंभीमसेनादिमनुष्यग्रासरूपंकर्मकृत्वादारिद्र्यंपापहेतुत्वान्निंदितवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदपिऋषीणामेवोचितंनराज्ञामित्याह अश्वस्तनमिति वयमेवास्यलो

सर्वारंभान्समुत्सृज्यहतस्वस्तिरकिंचनः ॥ कस्माद्दाशंससेभैक्ष्यंकर्तुंप्राकृतवत्प्रभो ॥ ८ ॥ अस्मिन्राजकुलेजातोजित्वाकृत्स्नांवसुंधरां ॥ धर्मार्थावखिलौहित्वा वनंमौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९ ॥ यदीमानिहवींषीहविमथिष्यंत्यसाधवः ॥ भवताविप्रहीणानिप्राप्तंत्वामेवकिल्बिषं ॥ १० ॥ आकिंचन्यंमुनीनांचइतिवैनहुषोब्रवी त् ॥ कृत्वानृशंसंह्यधनेधिगस्त्वधनतामिह ॥ ११ ॥ अश्वस्तनमृषीणांहिविद्यतेवेदतद्भवान् ॥ यंत्विमंधर्ममित्याहुर्धनादेषप्रवर्तते ॥ १२ ॥ धर्मंसंहरतेतस्यध नंहरतियस्यसः ॥ ह्रियमाणेधनेराजन्वयंकस्यक्षमेमहि ॥ १३ ॥ अभिशस्तंप्रपश्यंतिदरिद्रंपार्श्वतःस्थितं ॥ दरिद्रंपातकंलोकेनतच्छंसितुमर्हति ॥ १४ ॥ प तितःशोच्यतेराजन्निर्धनश्चापिशोच्यते ॥ विशेषंनाधिगच्छामिपतितस्याधनस्यच ॥ १५ ॥ अर्थेभ्योहिविवृद्धेभ्यःसंभृतेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाःसर्वाःप्रवर्तंते पर्वतेभ्यइवापगाः ॥ १६ ॥ अर्थाद्धर्मश्चकामश्चस्वर्गश्चैवनराधिप ॥ प्राणयात्रापिलोकस्यविनात्वर्थंनसिद्ध्यति ॥ १७ ॥ अर्थेनहिविहीनस्यपुरुषस्याल्पमेध सः ॥ विच्छिद्यंतेक्रियाःसर्वाग्रीष्मेकुसरितोयथा ॥ १८ ॥ यस्यार्थास्तस्यमित्राणियस्यार्थास्तस्यबांधवाः ॥ यस्यार्थाःसपुमान्लोकेयस्यार्थाःसचपंडितः ॥ १९ ॥ अधनेनार्थकामेननार्थःशक्योविधित्सितुं ॥ अर्थैरर्थानिबध्यंतेगजैरिवमहागजाः ॥ २० ॥ धर्मःकामश्चस्वर्गश्चहर्षःक्रोधःश्रुतंदमः ॥ अर्थादेतानिसर्वाणिप्र वर्ततेनराधिप ॥ २१ ॥ धनात्कुलंप्रभवतिधनाद्धर्मःप्रवर्धते ॥ नाधनस्यास्त्ययंलोकोनपरःपुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ नाधनोधर्मकृत्यानियथावदनुतिष्ठति ॥ धना द्धिधर्मःस्रवतिशैलादभिनदीयथा ॥ २३ ॥ यःकृशार्थःकृशगवःकृशभृत्यःकृशातिथिः ॥ सवैराजन्कृशोनामनशरीरकृशःकृशः ॥ २४ ॥ अवेक्षस्वयथान्या यंपश्यदेवासुरंयथा ॥ राजन्किमन्यज्ज्ञातीनांवधादृध्यंतिदेवताः ॥ २५ ॥ नचेद्धर्तव्यमन्यस्यकथंतद्धर्ममारभेत् ॥ एतावानेववेदेषुनिश्चयःकविभिःकृतः ॥ २६ ॥

कस्यविनाशेकारणंस्मृताइतियदुक्तंतत्राह यंत्विममित्यादि ॥ १२ ॥ वयंक्षत्रियाःकस्यभ्रातुःपितुर्वाअपराधंक्षमेमहिनकस्यापीत्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षमायांदोषमाह अभिशस्तमिति अभिशस्तवदित्यर्थः शं सितुंप्रशंसितुं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्राणेति मुमुक्षूणांप्राणयात्राप्यर्थाधीनेतिमोक्षोप्यर्थादेवभवतीत्याशयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कृशार्थःक्षीणार्थः ॥ २४ ॥ यत्तूक्तंज्ञाती नांपरस्परंयुद्धेहतानांहंतॄणांचश्रेयोनास्तीतितच्छिष्टाचारदर्शनेनदूषयति अवेक्षस्वेत्यादिना ॥ २५ ॥ अन्यस्यपरस्यधनंचेन्नहर्तव्यंतत्तर्हिराजाकथंधर्ममाचरेत् तस्यवृत्त्यंतराभावान्नकथंचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आहार्यैस्स्वधर्मेणार्जनीयं तस्यचप्रयोजनंयष्टव्यमित्युक्तं ॥ २७॥२८ ॥२९॥ ननुपरद्रव्यापहारेदोषोस्तीत्याशंक्याह कृत्स्नामिति यदेवधनंराजानोऽन्यतःपरस्मादाददतेतदेवतेषांश्रेयःश्रेयस्करंअन्यथाअ नपकृतंअपकारवर्जितंधनंराज्ञांनास्त्येवेत्यर्थः यज्ञार्थंपशुबीजादिवधादिवपरद्रव्यापहारादपिराज्ञांनदोषोस्तीतिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निरुच्यतेउत्कृष्टत्वेनकीर्त्यते स्यंदंतिप्रस्रवंति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ किंचपरवित्तापहारोस्यपरोद्धरणार्थएवेत्याह येषामिति येषांमांडलिकानांप्रजादीनांचद्रव्यापहर्ताराजायजतेतेसर्वेतदवभृथेपूताभवंतीत्यन्वयः ॥ ३५॥ विश्वरूपइति ब्रह्मणेब्राह्मणमालभतइत्यादिशास्त्रात् ब्राह्मणादीनांभूतानांचस्वदेहस्यचहोमःयज्ञार्थंक्रियते तत्रकियान्द्रव्यापहारइतिभावः ॥ ३६ ॥ एवमनादिरनंतश्चायंयज्ञियःपंथाइत्याह शाश्वतइति दाशरथःएकःपशुःद्वौपत्नीयजमानौत्रयोवेदाश्चत्वार

अध्येतव्यात्रयीनित्यंभवितव्यंविपश्चिता ॥ सर्वथाधनमाहार्यंयष्टव्यंचापियत्नतः ॥ २७॥ द्रोहाद्देवैरवाप्तानिदिविस्थानानिसर्वशः ॥ द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनांगृध्यंतेयेनदेवताः ॥ २८ ॥ इतिदेवाव्यवसितावेदवादाश्चशाश्वताः ॥ अधीयंतेध्यापयंतेयजंतेयाजयंतिच ॥ २९ ॥ कृत्स्नंतदेवतच्छ्रेयोयदप्याददतेन्यतः ॥ नपश्यामोनपकृतंधनंकिंचित्क्वचिद्वयं ॥ ३० ॥ एवमेवहिराजानोयजंतिपृथिवीमिमां ॥ जित्वाममेयंब्रुवतेपुत्राइवपितुर्धनं ॥ ३१ ॥ राजर्षयोपितेस्वर्ग्याधर्मोह्येषांनिरुच्यते ॥ यथैवपूर्णादुदधेःस्यंदंत्यापोदिशोदश ॥ ३२ ॥ एवंराजकुलाद्वित्तंपृथिवींप्रतितिष्ठति ॥ आसीदियंदिलीपस्यनृगस्यनहुषस्यच ॥ ३३॥ अंबरीषस्यमांधातुःपृथिवीसात्वयिस्थिता ॥ सत्वांद्रव्यमयोयज्ञःसंप्राप्तःसर्वदक्षिणः ॥ ३४ ॥ तंचेन्नयजसेराजन्प्राप्तस्त्वंराज्यकिल्बिषं ॥ येषांराजाश्वमेधेनयजतेदक्षिणावता ॥ ३५ ॥ उपेत्यतस्यावभृथेपूताःसर्वेभवंतिते ॥ विश्वरूपोमहादेवःसर्वमेधेमहामखे ॥ जुहावसर्वभूतानितथैवात्मानमात्मना ॥ ३६ ॥ शाश्वतोऽयंभूतिपथोनास्यांतमनुशुश्रुम ॥ महान्दाशरथःपंथामाराजन्कुपथंगमः ॥ ३७॥ इ० म० शां० रा० अर्जुनवाक्येअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ ९॥ युधिष्ठिरउवाच मुहूर्तंतावदेकाग्रोमनःश्रोत्रेंतरात्मनि ॥ धारयन्नपितच्छ्रुत्वारोचेतवचनंमम ॥ १ ॥ साधुगम्यमहंमार्गंनजातुत्वत्कृतेपुनः ॥ गच्छेयंतद्गमिष्यामिहित्वाग्राम्यसुखान्युत ॥ २ ॥ क्षेम्यश्चैकाकिनागम्यःपंथाकोस्तीतिपृच्छमां ॥ अथवानेच्छसिप्रष्टुमपृच्छन्नपिमेशृणु ॥ ३ ॥ हित्वाग्राम्यसुखाचारंतप्यमानोमहत्तपः ॥ अरण्येफलमूलाशीचरिष्यामिमृगैःसह ॥ ४ ॥

ऋत्विजइतिदशरथाश्चप्रचरंतियस्मिन्सदशरथःसएवदाशरथः ॥ ३७॥ इतिशांप० रा० नै० भा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

मुहूर्तमिति त्वमपिमदुक्तंनिवृत्तिमार्गमपिश्रुत्वामुहूर्तमंतरात्मनिहृदयपुंडरीकेमनःश्रोत्रेबाह्याभ्यंतरकरणेधारयन् स्थिरीकुर्वंस्तावदादौएकाग्रोभवेतिशेषः पश्चान्ममवचनंतुभ्यंरोचेतत्वद्रुचयेभवेत् अंतर्मुखस्यैवनिवृत्तिमार्गइष्टोनबहिर्मुखस्येतिभावः श्रोत्रेंतरितिसंधिरार्षः ॥ १ ॥ साध्विति उतअपिग्राम्यसुखानिहित्वासाधुगम्यंमार्गंगच्छेयंनपुनस्त्वत्कृतेजातुतत्राज्यंगमिष्यामिस्वीकरिष्यामि ॥ २॥ राज्यमेवसाधुगम्योमार्गइतिचेत्तत्राह क्षेम्यइति ॥ ३ ॥ तत्रतावद्वनस्थधर्माननुष्ठास्यामीत्याह हित्वेत्यादिना ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पेशलान्रम्यान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यतेर्धर्मानुष्ठानंप्रतिजानीतेऽथवेति ॥१२॥१३॥१४॥ आत्मारामः योगेनात्मन्येवरममाणः प्रसन्नात्माशुद्धसत्वः केनचिन्निमित्तेनसंविदंसंवा दमकुर्वाणः कृत्याभावात् ॥१५॥ चतुर्विधान् जंगमस्यजरायुजांडजस्वेदजभेदेनत्रैविध्यात् स्वधर्मस्थाः प्राणभृतइंद्रियपोषकाश्चप्रजाःप्रतिसमइत्यन्वयः ॥१६॥१७॥ केनचिन्मार्गेण ॥१८॥ एवंयत्याश्र मधर्मानुक्त्वाऽत्याश्रमधर्ममाह ऋजुरिति कामक्रोधादिशून्यः प्रणिहितोंतर्मुखः त्रस्यतीतित्रसंभयादिधर्मकंलिंगशरीरं मरणकालेत्रैवतिष्ठतीतिस्थावरंस्थूलशरीरंतयोर्वर्जकः स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानशून्यइ

जुह्वानोग्निंयथाकालमुभौकालावुपस्पृशन् ॥ कृशःपरिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५ ॥ शीतवातातपसहःक्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ॥ तपसाविधिदृष्टेनशरीर मुपशोषयन् ॥ ६ ॥ मनःकर्णसुखानित्यंशृण्वन्नुच्चावचागिरः ॥ मुदितानामरण्येषुवसतांमृगपक्षिणां ॥ ७ ॥ आजिघ्रन्पेशलान्गंधान्फुल्लानांवृक्षवीरुधां ॥ नानारूपान्वनेपश्यन्रमणीयान्वनौकसः ॥८॥ वानप्रस्थजनस्यापिदर्शनंकुलवासिनां ॥ नाप्रियाण्याचरिष्यामिकिंपुर्ग्रामवासिनां ॥९॥ एकांतशीलीविघ्न शन्पक्वापक्वेनवर्तयन् ॥ पितॄन्देवांश्चवन्येनवाग्भिरद्भिश्चतर्पयन् ॥ १० ॥ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरंविधिं ॥ सेवमानःप्रतीक्षिष्येदेहस्यास्यसमापनं ॥ ॥ ११ ॥ अथवैकोहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ चरन्भैक्ष्यंमुनिर्मुंडःक्षपयिष्येकलेवरं ॥ १२ ॥ पांसुभिःसमभिच्छन्नःशून्यागारप्रतिश्रयः ॥ वृक्षमूलनिके तोवात्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ नशोचन्नप्रहृष्यंश्चतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वानिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ १४ ॥ आत्मारामःप्रसन्नात्माजडां धबधिराकृतिः ॥ अकुर्वाणःपरैःकांचित्संविदंजातुकैरपि ॥ १५ ॥ जंगमाजंगमान्सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान् ॥ प्रजाःसर्वाःस्वधर्मस्थाःसमःप्राणभृतःप्रति ॥ ॥ १६ ॥ नचाप्यवहसन्कंचिन्नकुर्वन्भ्रुकुटीःक्वचित् ॥ प्रसन्नवदनोनित्यंसर्वेंद्रियसुसंयतः ॥ १७ ॥ अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गंप्रव्रजन्नेवकेनचित् ॥ नदेशंनदि शंकांचिद्गंतुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८ ॥ गमनेनिरपेक्षश्चपश्चादनवलोकयन् ॥ ऋजुःप्रणिहितोगच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १९ ॥ स्वभावस्तुप्रयात्यग्रेप्रभवं त्यशनान्यपि ॥ द्वंद्वानिचविरुद्धानितानिसर्वाण्यचिंतयन् ॥ २० ॥ अल्पंवास्वादुवाभोज्यंपूर्वालाभेनजातुचित् ॥ अन्येष्वपिचरँल्लाभमलाभेसप्तपूरयन् ॥ २१ ॥

त्यर्थः ॥ १९ ॥ एवंरूपस्यकथंदेहयात्रानिर्वाहइत्याशंक्याह स्वभावइति स्वभावःदेहादीनांपूर्वसंस्कारःकटवेष्टनवत् प्रारब्धकर्मोपस्थापितदेहनिर्वाहार्थमग्रेव्रजतिपुरस्कृतोभवति नन्वेवंसुषुप्तावपियात्रा स्यादित्याशंक्याह प्रभवंत्यशनान्यपीति यथाप्रसुप्तःशिशुस्तनंपिबतिसंस्कारदार्ढ्यात् एवंदेहद्वयाभिमानहीनोहमपिभोजनादिकंकरिष्यामीत्यर्थः द्वंद्वादिषुयानिविरुद्धान्यपमानाल्पभोज्यादीनितान्यचिंत यन् ॥ २० ॥ पूर्वालाभेनपूर्वस्मिन्गृहेऽलाभेनहेतुनाजातुकदाचित् अन्येष्वपिगृहेषुलाभंलब्धमन्नंचरन् भक्षयन् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भैक्ष्यकालमाह विधूमेइति गृहेइतिशेषः ॥ २२ ॥ त्रीन्गृहान् ॥ २३ ॥ जिजीविषुवद्धनादिसंग्रहं मुमूर्षुवदन्नादित्यागं ॥ २४ ॥ वासीतक्षायुधंतया ॥ २५ ॥ याइति निमेषोन्मेषाशनपानादिशारीरनिर्वा
हमात्रकर्मस्ववस्थितइत्यर्थः ॥२६ ॥ तेष्वपिकर्मसुअसक्तः अपरित्यक्तःनित्यंवशीकृतःसंकल्पोमनःक्रियायेन दृढमनाइत्यर्थः नास्तिपरित्यक्तःसंकल्पोयस्मादन्यइतिवा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः सम्यक्दूरी
कृतधीमलः ॥ २७ ॥ वागुराःस्नेहपाशान् ॥ २८ ॥ चिकीर्षितमाहवीतरागइति ॥ २९ ॥ एकेमूढाःकार्यकारणसंश्लिष्टंस्वसुखेननिमित्तभूतेनसंलग्नंस्त्र्यादिकंबिभ्रति आत्मोपकारकत्वेनपुष्णंति तथाचश्रु

विधूमेन्यस्तमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने ॥ अतीतपात्रसंचारेकालेविगतभिक्षुके ॥ २२ ॥ एककालंचरन्भैक्ष्यंत्रीनथद्वेचपंचवा ॥ स्नेहपाशंविमुच्याहंचरिष्या
मिमहीमिमां ॥ २३ ॥ अलाभेसतिवालाभेसमदर्शीमहातपाः ॥ नजिजीविषुवत्किंचिन्नमुमूर्षुवदाचरन् ॥ २४ ॥ जीवितंमरणंचैवनाभिनंदन्नचद्विषन् ॥ वा
स्यैकंतक्षतोबाहुंचंदनेनैकमुक्षतः ॥ नाकल्याणंनकल्याणंचिंतयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५ ॥ याःकाश्चिज्जीवताशक्याःकर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ सर्वास्ताःसमभि
त्यज्यनिमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६ ॥ तेषुनित्यमसक्तश्चत्यक्तसर्वेंद्रियक्रियः ॥ अपरित्यक्तसंकल्पःसुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेभ्योव्यती
तःसर्ववागुराः ॥ नवशेकस्यचित्तिष्ठन्सधर्मामातरिश्वनः ॥ २८ ॥ वीतरागश्चरन्नेवंतुष्टिंप्राप्स्यामिशाश्वतीं ॥ तृष्णयाहिमहत्पापमज्ञानादस्मिकारितः ॥ २९ ॥
कुशलाकुशलान्येकेकृत्वाकर्माणिमानवाः ॥ कार्यकारणसंश्लिष्टंस्वजनंनामबिभ्रति ॥ ३० ॥ आयुषोंतेप्रहायेदंक्षीणप्राणंकलेवरं ॥ प्रतिगृह्णातितत्पापंक
र्तुःकर्मफलंहितत् ॥ ३१ ॥ एवंसंसारचक्रेस्मिन्व्याविद्धेरथचक्रवत् ॥ समेतिभूतग्रामोयंभूतग्रामेणकार्यवान् ॥ ३२ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥
अपारमिवचास्वस्थंसंसारंत्यजतःसुखं ॥ ३३ ॥ दिवःपतत्सुदेवेषुस्थानेभ्यश्चमहर्षिषु ॥ कोहिनामभवेनार्थीभवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥ कृत्वाहिविविधंकर्मतत्त
द्विविधलक्षणं ॥ पार्थिवैर्नृपतिःस्वल्पैःकारणैरेवबध्यते ॥ ३५ ॥ तस्मात्प्रज्ञामृतमिदंचिरान्मांप्रत्युपस्थितं ॥ तत्प्राप्यप्रार्थयेस्थानमव्ययंशाश्वतंध्रुवं ॥ ३६ ॥

तिः नवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतीति ॥ ३० ॥ अनात्मीयेष्वात्मीयबुद्ध्यातत्पोषणार्थंकृतंकर्मतुमरणांतेपिनमुंचतीत्याह आयुषइति ॥ ३१ ॥ व्याविद्धेभ्राम्यमा
णे समेतिसंयोगमेति ॥३२॥ अस्वस्थमात्मनिअध्यासंविनारज्ज्वांभुजंगवदविद्यमानं ॥ ३३ ॥ ऐहिकार्थानांत्यागेसुखमुक्त्वामुष्मिकाणामपित्यागेतदस्तीत्याह दिवइति भवेनस्वर्गैश्वर्येण कारणमविद्यातस्या
स्तत्त्वंदुःखमयत्वंतद्वित् ॥ ३४ ॥ कृत्वाहीतिविविधंसामाद्युपायवत्विविधलक्षणंनानाविधकपटादिरूपंकर्मकृत्वास्वल्पैःपार्थिवैःक्षुद्रराजभिर्नृपतिर्महाराजोबध्यते कारणैःस्वापमानादिभिर्हेतुभिः बहवो
मिलित्वाएकंमहांतंघ्नंतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यस्माद्दुःखमयंक्षयिष्णुचऐश्वर्यंतस्मात् स्थानंमोक्षं अव्ययमपक्षयशून्यं शाश्वतंअनादि ध्रुवंसदैकरूपं ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥३७॥ इतिशांतिपर्वणिरा०नै०भारत०नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥७॥ श्रोत्रियस्यवेदपाठकस्यमंदत्वादेवाविपश्चितः अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेननित्यपाठेनहतानष्टा॥१॥ आलस्यएवनतुपरमार्थेकृतचित्तस्यतव ॥ २॥ त्वदंतरेत्वत्तोन्यत्र॥३॥४॥५॥ प्राणस्यप्राणवतोबलिष्ठस्यइदंसर्वंअन्नमिवान्नंभोग्यं वीरभोग्यावसुंधरेतिस्मृतेः अतएवतस्यैवभोजनंभुज्यतेपाल्यतेइतिव्युत्पत्त्यापालनीयमिदं यद्यप्येतत्प्राणोपासनाप्रकरणेश्रुतंतथापिसर्वस्यात्मार्थत्वमित्यंशेनसाम्यादुदाहृतं ॥६॥७॥ हतास्माभिरितिसंधिरार्षः तान्धर्मेणहत्वानिघ्नन्त्वंराज्यंभुंक्ष्व हंतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्वनिप्

एतयासंततंधृत्याचरन्नेवंप्रकारया ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥ देहंसंस्थापयिष्यामिनिर्भयंमार्गमास्थितः ॥ ३७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनप०युधिष्ठिरवाक्येनवमोऽध्यायः ॥ ९॥ ॥७॥ भीमउवाच श्रोत्रियस्येवतेराजन्मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहताबुद्धिर्नैषतत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १॥ आलस्येकृतचित्तस्यराजधर्मानसूयतः ॥ विनाशेधार्तराष्ट्राणांकिंफलंभरतर्षभ ॥ २ ॥ क्षमानुकंपाकारुण्यमानृशंस्यंनविद्यते ॥ क्षात्रमाचरतोमार्गमपिबंधोस्त्वदंतरे ॥ ३ ॥ यदीमांभवतोबुद्धिंविद्यामवयमीदृशीं ॥ शस्त्रंनैवग्रहीष्यामोनवधिष्यामकंचन ॥ ४ ॥ भैक्ष्यमेवाचरिष्यामशरीरस्याविमोक्षणात् ॥ नचेदंदारुणंयुद्धमभविष्यन्महीक्षितां ॥ ५ ॥ प्राणस्यान्नमिदंसर्वमितिवैकवयोविदुः ॥ स्थावरंजंगमंचैवसर्वंप्राणस्यभोजनं ॥ ६ ॥ आददानस्यचेद्राज्यंयेकेचित्परिपंथिनः ॥ हंतव्यास्तइतिप्राज्ञाःक्षत्रधर्मविदोविदुः ॥७॥ तेसदोषाहतास्माभीराज्यस्यपरिपंथिनः ॥ तान्हत्वाभुंक्ष्वधर्मेणयुधिष्ठिरमहीमिमां ॥ ८ ॥ यथाहिपुरुषःखात्वाकूपमप्राप्यचोदकं ॥ पंकदिग्धोनिवर्तेतकर्मेदंनस्तथोपमं ॥ ९ ॥ यथारुह्यमहावृक्षमपहृत्यततोमधु ॥ अप्राप्यनिधनंगच्छेत्कर्मेदंनस्तथोपमं ॥ १० ॥ यथामहांतमध्वानमाशयापुरुषःपतन् ॥ सनिराशोनिवर्तेतकर्मैतन्नस्तथोपमं ॥ ११ ॥ यथाशत्रून्घातयित्वापुरुषःकुरुनंदन ॥ आत्मानंघातयेत्पश्चात्कर्मेदंनस्तथोपमं ॥ १२॥ यथान्नंक्षुधितोलब्ध्वानभुंजीयाद्यदृच्छया ॥ कामीवकामिनींलब्ध्वाकर्मेदंनस्तथोपमं ॥ १३॥ वयमेवात्रगर्ह्याहियद्वयंमंदचेतसं ॥ त्वांराजन्ननुगच्छामोज्येष्ठोयमितिभारत ॥ १४॥ वयंहिबाहुबलिनःकृतविद्यामनस्विनः ॥ क्लीबस्यवाक्येतिष्ठामोयथैवाशक्तयस्तथा ॥ १५॥ अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ॥ कथंवैनानुपश्येयुर्जनाःपश्यतयादृशं ॥ १६ ॥

अनुनासिकलोपःह्रस्वस्येतितुक् ॥८॥ तथातेनप्रकारेणउपमीयतइतितथोपमं ॥९॥१०॥ पतन्गच्छन्॥११॥१२॥१३ ॥ १४ ॥ अशक्तयःशक्तिहीनाः ॥ १५ ॥ अगतीकगतीननाथरक्षकान्दैर्घ्यमार्षं ईदृशानपिनष्टार्थान् दृष्ट्वाजनाइतरेऽपिअर्थसिद्धयेकथंनानुपश्येयुरपितुआलोचयेयुरेव एतत्यादृशंममवचनंतादृशंपश्यत युक्तमयुक्तंवेतिपरीक्षयेतत्यर्थः समर्थैःस्वार्थसिध्यर्थंयतितव्यमेवेतिभावः १६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुसंन्यासएवनःश्रेयानित्युक्तंततआह आपदिति व्यंसितेनदुर्गतिंप्रापितेन ॥ १७॥ इहक्षत्रयोनौत्यागंचरन्भैक्ष्यंमुनिर्मुंडइत्युक्तत्रिविधंसंन्यासंनपरिचक्षतेनप्रशंसंतितत्रहेतुः धर्मेति मुखजानामयंधर्मोवैष्णवं लिंगधारणं बाहुजातोरुजातानांनायंधर्मोविधीयतइतिस्मृतेः क्षत्रियस्यमौंड्यादिकंनिषिद्धंतस्याचरणेधर्मव्यतिक्रमोस्त्येवेतिभावः॥ १८॥ ननुहिंस्रोयंक्षात्रधर्मोनिंद्यएवेत्याशंक्याह कथमिति हिंसार्थमुत्पन्ना हिंस्रयोनौजाताः हिंसैकजीवनास्तदेवतस्यैवहिंस्रधर्मस्यनिंदांकथंभाषेयुः कथंवातत्रधातातस्यधर्मस्यस्रष्टानगर्ह्यतेननिंद्यते धातृविहितत्वात्सहजत्वाच्चनासौधर्मोनिंद्यइत्यर्थः यदाहभगवान् सदोषमपि कौंतेयसहजंकर्मनत्यजेदिति ॥ १९॥ कथंतर्हिजाबालोपनिषदिअथपरिव्राट्मुंडोविवर्णवासाइत्युपक्रम्यभरतरैवतकप्रभृतयोनुन्मत्ताउन्मत्तवदाचरंतइतिभरतादीनांक्षत्रियाणांमौंड्यमुन्मत्तचर्याचश्रूयतेइत्याशंक्याह श्रियेति ऋचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः श्रियात्रय्याविद्यया विहीनैः अधनैर्लक्ष्म्याचहीनैः इदमनृतंसंप्रवर्तितं वेदयतीतिवेदोविधिस्तस्यवादोर्थवादस्तत्संबंधिविज्ञानंसंन्या

आपत्कालेहिसंन्यासःकर्तव्यइतिशिष्यते ॥ जरयाभिपरीतेनशत्रुभिर्व्यंसितेनवा ॥ १७॥ तस्मादिहकृतप्रज्ञास्त्यागंनपरिचक्षते ॥ धर्मव्यतिक्रमंचैवमन्यंतेसूक्ष्मदर्शिनः ॥ १८॥ कथंतस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः ॥ तदेवनिंदांभाषेयुर्धातातत्रनगर्ह्यते ॥ १९॥ श्रियाविहीनैरधनैर्नास्तिकैःसंप्रवर्तितं ॥ वेदवादस्यविज्ञानंसत्याभासमिवानृतं ॥ २०॥ शक्यंतुमौनमास्थायबिभ्रतात्मानमात्मना ॥ धर्मच्छद्मसमास्थायच्यवितुंनतुजीवितुं ॥ २१ ॥ शक्यंपुनररण्येषुसुखमेकेनजीवितुं ॥ अबिभ्रतापुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् ॥ २२॥ नेमेमृगाःस्वर्गजितोनवराहानपक्षिणः ॥ अथान्येनप्रकारेणपुण्यमाहुर्नतेजनाः ॥ २३॥ यदिसंन्यासतःसिद्धिंराजाकश्चिदवाप्नुयात् ॥ पर्वताश्चद्रुमाश्चैवक्षिप्रंसिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४॥ एतेहिनित्यसंन्यासादृश्यंतेनिरुपद्रवाः ॥ अपरिग्रहवंतश्चसततंब्रह्मचारिणः ॥ २५॥ अथचेदात्मभाग्येषुनान्येषांसिद्धिमश्नुते ॥ तस्मात्कर्मैवकर्तव्यंनास्तिसिद्धिरकर्मणः ॥ २६॥

सविधिस्तुत्यर्थंभरतादिकीर्तनंप्रजापतिवपोत्खननवदर्थवादोनतुतावतामौंड्येक्षत्रियस्याधिकारःसिध्यतीतिभावः ॥ २० ॥ यत्तुऋजुःप्रणिहितोगच्छन्नित्यत्याश्रमउक्तस्तंदूषयति शक्यंत्विति आत्मानंदेहमात्मनास्वेनैवबिभ्रतानिश्चलंस्थापयताधर्मच्छद्मकपटयोगंआस्थायच्यवितुंमर्तुमेवशक्यंनजीवितुं केवलंप्रणिधानेनशरीरनाशोभवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ यत्तुस्वभावस्तुव्रजत्यग्रेइतिसुप्तबालकस्तनपानवद्देहयात्रासिद्धिरुक्तातांदूषयतिद्वाभ्यां शक्यंपुनरिति पुत्राद्यभरणेनपशुसाम्येनचतत्रापिदोषोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अथेत्यतःशब्दार्थे तंएकचरंअन्येनप्रकारेणएकचर्यांविनानपुण्यंश्रेयांसमाहुः साचमृगेष्वस्तीतिनतयोर्विशेषइतिभावः ॥२३॥ संन्यासयुक्तमेकाकित्वमपिनिरस्यतिद्वाभ्यां यदीति ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननुपश्वादयःकर्मयोनयोनभवंतिकिंतुपूर्वकृतमेवतेभुंजते अहंतुकर्माधि कृतःस्वप्रयत्नेनध्रुवंपदंप्राप्स्यामीतिचेत्तत्राह अथचेदिति आत्मभाग्येषुस्वसंपत्सुअन्येषांसिद्धिपरकर्मार्जितंफलंनाप्नुतेकिंतुस्वकर्मार्जितमेवाप्नुते तर्हिकर्मैवकुर्वित्यर्थः सिद्धिर्मोक्षः ॥ २६ ॥ ॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुमुमुक्षूणांदेहभरणव्यतिरिक्तंकर्मनापेक्षितमित्यतआह औदकाइति उदकेभवाःमीनादयःसृष्टयःस्थावरास्तेषामपिआत्मैवदेहएवभर्तव्योनान्यइतितेपिमुच्येरन् ॥२ ७ ॥ लोकदृष्ट्यापिकर्मैवकर्तव्यमित्या ह अवेक्षस्वेति ॥ २८ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारभा०दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥९॥ एवंसंन्यासःश्रेयानितिधर्मस्यपक्षोगार्हस्थ्यंश्रेयइतिभीमस्यपक्षस्तत्रआद्यस्यश्रैष्ठ्यंमत्वानधिकारिकृतसंन्यासापेक्षयागार्हस्थ्यमेवश्रेयइत्याख्यायिकामुखेनसमर्थयन्नर्जुनउवाच अत्रैवेत्यादिना ॥१॥ प्रवव्रजुः पुनर्गृहंप्रतिनगंतव्यमितिप्रकर्षेणगताइत्यर्थः ॥२॥३॥ विघसाशिभिःमहायज्ञावशिष्टभोजिभिः ॥४॥

औदकाःसृष्टयश्चैवजंतवःसिद्धिमाप्नुयुः॥ तेषामात्मैवभर्तव्योनान्यःकश्चनविद्यते ॥ २७॥ अवेक्षस्वयथास्वैःस्वैःकर्मभिर्व्यापृतंजगत्॥ तस्मात्कर्मैवकर्तव्यं नास्तिसिद्धिरकर्मणः॥ २८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिदशमोऽध्यायः॥ १०॥ ॥९॥ अर्जुनउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ तापसैःसहसंवादंशक्रस्यभरतर्षभ॥ १॥ केचिद्गृहान्परित्यज्यवनमभ्यागमन्द्विजाः॥ अजातश्मश्रवोमंदाःकुलेजाताःप्रवव्रजुः॥ ॥ २॥ धर्मोयमितिमन्वानाःसमृद्धाब्रह्मचारिणः॥ त्यक्त्वाभ्रातॄन्पितॄंश्चैवतानिंद्रोन्वकृपायत॥ ३॥ तानाबभाषेभगवान्पक्षीभूत्वाहिरण्मयः॥ सुदुष्करंमनुष्यैश्चयत्कृतंविघसाशिभिः॥ ४॥ पुण्यंभवतिकर्मेदंप्रशस्तंचैवजीवितं॥ सिद्धार्थास्तेगतिंमुख्यांप्राप्ताधर्मपरायणाः॥ ५॥ ऋषयऊचुः अहोबतायंशकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति॥ अस्मान्नूनमयंशास्तिवयंचविघसाशिनः॥ ६॥ शकुनिरुवाच नाहंयुष्मान्प्रशंसामिपंकदिग्धान्रजस्वलान्॥ उच्छिष्टभोजिनोमंदानन्येवैविघसाशिनः॥ ७॥ ऋषयऊचुः इदंश्रेयःपरमितिवयमेवाभ्युपास्महे॥ शकुनेब्रूहियच्छ्रेयोभृशंतेश्रद्दधामहे॥ ८॥ शकुनिरुवाच यदिमांनाभिशंकध्वंविभज्यात्मानमात्मना॥ ततोहंवःप्रवक्ष्यामियाथातथ्यंहितंवचः॥ ९॥ ऋषयऊचुः शृणुमस्तेवचस्तातपंथानोविदितास्तव॥ नियोगेचैवधर्मात्मन्स्थातुमिच्छामशाधिनः॥ १०॥ शकुनिरुवाच चतुष्पदांगौःप्रवरालोहानांकांचनंवरं॥ शब्दानांप्रवरोमंत्रोब्राह्मणोद्विपदांवरः॥ ॥ ११॥ मंत्रोयंजातकर्मादिर्ब्राह्मणस्यविधीयते॥ जीवतोऽपियथाकालंश्मशाननिधनादिभिः॥ १२॥

॥ ५॥ शास्तिज्ञापयति विगतोघसोन्नंयस्यतदन्नंविघसंशीर्णतृणपर्णफलादिकंतददनशीलास्तुवयमेवातोविघसाशिनःश्रेयांसःस्मइतिमेनिरेइत्यर्थः॥६॥पंकदिग्धान्रजस्वलानित्यागंतुकस्वाभाविकदोषयुक्त त्वमुक्तंक्रमेण उच्छिष्टभोजिनइति प्रायेणशीर्णतृणपर्णफलानिमृगकीटपक्ष्युच्छिष्टानिभवंतितद्भोजिनोमंदान्मूढान्॥७॥तेतववचइतिशेषः॥८॥ श्रद्दधानोन्योवक्तात्माशंकितान्योमंतात्मेतीत्यात्मन्येवायंविभागोविषमभागद्वयं यदिधूर्तानभविष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ पंथानःश्रेयोमार्गाः ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रोमंत्रोक्तसंस्कारः श्मशानेतिपदंयतिनिधनव्यावृत्त्यर्थं ॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्माणिस्वर्ग्यःपंथाइतिनचेत्तर्हिकथंमेमत्समक्षंमदर्थंवाकर्माणिचक्रिरेप्राज्ञाःस्वर्गार्थिनइतिशेषः अतस्तानिस्वर्ग्याण्येवेतिभावः मंत्रसिद्धानि मंत्रैःप्रकाशितानि॥१३॥आत्मानमिति दृढवादीदृढनिश्चयःपुमा
न्यथात्मानंइतिएति गुणाभावआर्षः यद्देवतारूपंजानीतेअयमहमस्मिसांबशिवइति तथैवेहलोकेशास्त्रेवासिद्धिस्तत्तद्देवतातादात्म्यरूपाइष्यते तंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवतीतिश्रुतेः अथागमोयांयांदेव
तांनिराहतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवतीतिस्मृतेश्च तत्रकतिप्रकारासिद्धिरित्यतआह मासेति माघादिभिर्मासैः शुक्लैरर्धमासैःशिशिरादिभिर्ऋतुभिश्चआदित्यमार्गप्राप्तिरूपाएकासिद्धिःक्रममुक्तिस्थानभूतब्र
ह्मलोकावाप्तिफला तथाश्रावणादिभिर्मासैः कृष्णैरर्धमासैःवर्षादिभिर्ऋतुभिः शशिमार्गप्राप्तिरूपाद्वितीयासिद्धिःपुनरावृत्तिस्थानभूतस्वर्गलोकावाप्तिफला तथामार्गद्वयानपेक्षाआध्यात्मिकमाधिभौतिकंवा
विमुक्तमुपासीनानांदेहांतेतारकब्रह्मावाप्तिरूपातृतीयासद्योमुक्तिफला तथाचश्रुतयः सएतान्ब्रह्मगमयतिनसपुनरावर्ततेइति तथाएतमेवाध्वानंपुनर्निवर्ततइतितथात्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्म
व्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिचक्रमेणज्ञेयाः॥१४॥ ईहंतइति तदिदंआदित्यशशितारकात्मकंसिद्धित्रयंकर्मसंज्ञितंकर्मफलत्वेनाभिहितंईहंतेकामयंतेसर्वभूतानि तस्मात्कर्माधिकारस्थानंगार्ह

कर्माणिवैदिकान्यस्यस्वर्ग्यःपंथास्त्वनुत्तमः॥ कथंमेसर्वकर्माणिमंत्रसिद्धानिचक्रिरे॥१३॥ आत्मानंदृढवादीतितथासिद्धिरिहेष्यते॥ मासार्धमासाऋतव
आदित्यशशितारकं॥१४॥ ईहंतेसर्वभूतानितदिदंकर्मसंज्ञितं॥ सिद्धिक्षेत्रमिदंपुण्यमयमेवाश्रमोमहान्॥१५॥ अथयेकर्मनिंदंतोमनुष्याःकापथंगताः॥
मूढानामर्थहीनानांतेषामेनस्तुविद्यते॥१६॥ देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्चशाश्वतान्॥ संत्यज्यमूढावर्तंतेततोयांत्यश्रुतीपथं॥१७॥ एतद्वोस्तुतपोयुक्तं
ददामीत्यृषिचोदितं॥ तस्मात्तत्तद्व्यवस्थानंतपस्वितपउच्यते॥१८॥

स्थ्यमेवसिद्धिक्षेत्रंपुण्यश्चायमाश्रमोमहांश्च॥१५॥अन्यथादोषमाह अथेति निंदंतःनिंदांकृत्वाकापथंत्वदुक्तंत्यागमार्गंयेगतास्तेषांएनःपापंविद्यते॥१६॥ आदित्यशशितारकाख्यसिद्धित्रयानादरेदुर्गतिमाह
देवेति वंशइववंशोर्चिरादिपर्वोपेतत्वान्मार्गः देववंशोदेवयानमार्गः तथापितृवंशःपितृयानमार्गः ब्रह्मवंशोब्रह्मावाप्तिमार्गः तत्प्राप्त्युपायबहुत्वात्प्रत्येकंबहुवचनं एषांत्यागेनअश्रुतीपथंक्षुद्रदंदशूकादियोनिंयां
ति श्रुतीतिदैर्घ्यमार्षं॥१७॥ एतत्कर्मवोयुष्माकमस्तु तच्चतपोयुक्तंउपासनायुक्तं उपासनाचात्रद्विविधा अध्यात्मंअधियज्ञंच तत्रयज्ञांगेऽश्वादौविराड्दृष्टिरूपावाअश्वस्यमेधस्यशिरइत्यादिनाविहितांत्या
आद्यात्वविमुक्तोपासनासोविमुक्तउपास्यइत्युपक्रम्यकतमच्चास्यस्थानंभ्रुवोर्घ्राणस्यचयःसंधिरित्यादिनाविहिता एतेनद्विविधाप्युपासनाकर्मसमुच्चितैवकर्तव्येतिदर्शितं किंभूतंएतत्कर्मददामीतिऋषिणामंत्रे
णचोदितं तथाचेंद्रवाक्यंकर्मकांडे देहिमेददामितइति देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपंदानंकुरुतुभ्यंचाहंपुत्रपशुवर्गादिकंफलंदास्यामीतिमंत्रार्थः यस्मादेवंतस्मात्तत्तत्तत्रतत्रमार्गेव्यवस्थानंनिष्ठापूर्विकास्थितिस्त
देवतपस्विनांतपउच्यतेनान्यत्कायशोषणादि॥१८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवेति अंगोपास्तियुक्तंवाकेवलंवाविमुक्तोपास्तियुक्तंवादेववंशादिशब्दोपलक्षितं कर्मगुरोश्वर्यांपरिचर्यांसंविभज्यपरस्पराविरोधेनदिननाडीविभागेननित्यंक्रियमाणंदुष्करंदुःसाध्यमुच्यतेविद्वद्भिः इत्थमेव कर्तव्यमितिभावः ॥ १९ ॥ एतदेवपरकृत्याद्रढयति देवाइति ॥२०॥ तपःकर्मैवप्रजानांमूलमतःश्रेष्ठं यतःअनेनच्छांदोग्यदृष्टेनकुटुंबविधिनाकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइत्यादिनायस्मिन्गृहस्थकर्मणि सर्वंप्रतिष्ठितं तथाचसूत्रंकृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारइति सर्वेषामाश्रमाणांधर्मागृहेएवसंतिनत्वन्यत्रेतिहेतोश्छांदोग्येकुटुंबइत्यादिश्रुत्यागृहिणैवविद्योपसंहारःकृतइतिसूत्रार्थः॥२१॥व्रतंब्रह्मचर्याद्युपेतमध्ययनंमध्यमंचतद्रहितंयज्ञादिचतपःशब्देनोच्यते ॥२२॥ तयोर्द्वितीयंस्तौति दुराधर्षेति ॥२३॥ विघसाशिपदंव्याचष्टे सायमितिसार्धेन ॥२४॥ अनुपस्कृताःनिःसंशयाः ॥२५॥२६॥ ततइति तेतरुणाः संन्या

देववंशान्ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्वशाश्वतान्॥ संविभज्यगुरोश्वर्यांतद्वैदुष्करमुच्यते ॥ १९ ॥ देवावैदुष्करंकृत्वाविभूतिंपरमांगताः ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुंदुष्करंप्रब्रवीमिवः॥ २० ॥ तपःश्रेष्ठंप्रजानांहिमूलमेतन्नसंशयः ॥ कुटुंबविधिनानेनयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं॥ २१ ॥ एतद्विदुस्तपोविप्राद्वंद्वातीताविमत्सराः॥ तस्माद्व्रतंमध्यमंतुलोकेषुतपउच्यते॥२२॥ दुराधर्षंपदंचैवगच्छंतिविघसाशिनः॥ सायंप्रातर्विभज्यान्नंस्वकुटुंबेयथाविधि॥२३॥ दत्वातिथिभ्योदेवेभ्यःपितृभ्यःस्वजनायच॥ अवशिष्टानियेश्नंतितानाहुर्विघसाशिनः॥ २४॥ तस्मात्स्वधर्ममास्थायसुव्रताःसत्यवादिनः ॥ लोकस्यगुरवोभूत्वातेभवंत्यनुपस्कृताः॥ ॥ २५॥ त्रिदिवंप्राप्यशक्रस्यस्वर्गलोकेविमत्सराः॥ वसंतिशाश्वतान्वर्षान्जनादुष्करकारिणः॥ २६॥ अर्जुनउवाच ततस्तेतद्वचःश्रुत्वाधर्मार्थसहितंहितं॥ उत्सृज्यनास्तीतिगतागार्हस्थ्यंसमुपाश्रिताः॥ २७॥ तस्मात्त्वमपिसर्वज्ञधैर्यमालंब्यशाश्वतं॥ प्रशाधिपृथिवींकृत्स्नांहतामित्रांनरोत्तम॥ २८॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानुशासनप० अर्जुनवाक्येऋषिशकुनिसंवादकथनेएकादशोऽध्यायः॥११॥ वैशंपायनउवाच अर्जुनस्यवचःश्रुत्वा नकुलोवाक्यमब्रवीत्॥ राजानमभिसंप्रेक्ष्यसर्वधर्मभृतांवरं॥ १ ॥ अनुरुध्यमहाप्राज्ञोभ्रातुश्चित्तमरिंदम ॥ व्यूढोरस्कोमहाबाहुस्ताम्रास्योमितभाषिता॥ ॥२॥ नकुलउवाच विशाखयूपेदेवानांसर्वेषामग्नयश्चिताः॥ तस्माद्विद्धिमहाराजदेवाःकर्मफलेस्थिताः॥ ३॥

सचिकीर्षवः उत्सृज्यनास्तीतिगताः आश्रमांतरेसिद्धिर्नास्तीतितदुत्सृज्यगताइतियोज्यं ॥ २७ ॥ फलितमाह तस्मादिति ॥ २८ ॥ इतिशां०रा०नै०भारतभा०एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७॥ एवमर्जुनवाक्यात्कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वेसिद्धेसंगंकर्तृत्वाभिमानंफलाशांचत्यक्त्वातानिकर्तव्यानीतिनकुलवाक्येनप्रतिपादयिष्यन्नारभते अर्जुनस्येत्यादि ॥ १ ॥ ताम्रास्यःदुःखेनविवर्णमुखः ॥ २ ॥ विशाखयूपेक्षेत्रविशेषेदेवानांदेवैः अग्नयःअग्निस्थापनार्थानिस्थंडिलानिचिताइष्टकाभीरचिताअद्यापिदृश्यंते तेनदेवत्वमपिकर्मफलमेवेत्यर्थः कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइतिश्रुतेश्वयनाश्रितविद्याबलात्ब्रह्मलोकंगतायेतेत्रदेवाः तथाऽग्नेःकेवलकर्मणास्वर्लोकंगतायेतेत्रपितरइतिबोध्यं ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनास्तिकानामास्तिक्यशून्यानामपि पाठांतरेस्पष्टार्थः प्राणदादृष्टिद्वाराअन्नप्रदाः अन्नंहप्राणइतिश्रुतेः विधिअग्निंवाअकामयतेत्यादिअग्न्यादिभावस्यकर्मसाध्यत्वज्ञापकं ॥ ४ ॥ वेदवादःअपविद्धस्त्य
क्तोयैस्तान् ॥ ५ ॥ देवयानेनमार्गेण पृष्ठमुपरिभागंब्रह्मलोकमित्यर्थः अयंगृहाश्रमः सर्वानाश्रमान् अतिअतिक्रांतःतेभ्यःश्रेष्ठइत्यर्थः ॥६॥ तान्ब्राह्मणानूगत्वानिबोधबुध्यस्व अवास्त्तजन्समार्पयन् ॥७॥
कृतात्माजितचित्तः अहंममाभिमानशून्यइत्यर्थः सत्यागीसात्विकइतिशेषः ॥८॥ सुखादानंगार्हस्थ्यसुखभोगं ऊर्ध्वंवनादौप्रतिष्ठितोनिष्ठावान्सन्यःआत्मत्यागीदेहत्यागीसतामसोमतः अनधीत्यद्विजोवेदा
ननुत्पाद्यसुतानपि अनिष्ट्वाशक्तितोयज्ञैर्मोक्षमिच्छन्पतत्यधइतिमनूक्त्यनभिज्ञत्वात्तामसोयंत्यागीतिभावः ॥ ९ ॥ परिपतन्भिक्षार्थंपर्यटन् यतोऽपाचकः योगीनिरुद्धसर्ववृत्तिःभिक्षुकइति याञ्चाधर्मा

अनास्तिकानांभूतानांप्राणदाःपितरश्चये ॥ तेपिकर्मैवकुर्वंतिविधिंसंप्रेक्ष्यपार्थिव ॥ ४ ॥ वेदवादापविद्धांस्तुतान्विद्धिभृशनास्तिकान् ॥ नहिवेदोक्तमुत्सृज्य
विप्रःसर्वेषुकर्मसु ॥ ५॥ देवयानेननाकस्यपृष्ठमाप्नोतिभारत ॥ अत्याश्रमानयंसर्वान्नित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥६॥ ब्राह्मणाःश्रुतिसंपन्नास्तान्निबोधनराधिप ॥
वित्तानिधर्मलब्धानिक्रतुमुख्येष्ववासृजन् ॥७॥ कृतात्मासमहाराजसवैत्यागीस्मृतोनरः ॥८॥ अनवेक्ष्यसुखादानंतथैवोर्ध्वप्रतिष्ठितः ॥ आत्मत्यागीमहारा
जसत्यागीतामसोमतः ॥९॥ अनिकेतःपरिपतन्वृक्षमूलाश्रयोमुनिः ॥ अपाचकःसदायोगीसत्यागीपार्थभिक्षुकः ॥१०॥ क्रोधहर्षावनादृत्यपैशुन्यंचविशेष
तः ॥ विप्रोवेदानधीतेयःसत्यागीपार्थउच्यते ॥११॥ आश्रमांस्तुलयासर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ॥ एकतश्चत्रयोराजन्गृहस्थाश्रमएकतः ॥ १२ ॥ समीक्ष्यतुल
यापार्थकामंस्वर्गंचभारत ॥ अयंपंथामहर्षीणामियंलोकविदांगतिः ॥ १३ ॥ इतियःकुरुतेभावंसत्यागीभरतर्षभ ॥ नयःपरित्यज्यगृहान्वनमेतिविमूढवत् ॥
॥१४॥ यदाकामान्समीक्षेतधर्मवैतंसिकोनरः ॥ अथैनंमृत्युपाशेनकंठेबध्नातिमृत्युराट् ॥१५॥ अभिमानकृतंकर्मनैतत्फलवदुच्यते ॥ त्यागयुक्तंमहाराजसर्व
मेवमहाफलं ॥ १६ ॥ शमोदमस्तथाधैर्यंसत्यंशौचमथार्जवं ॥ यज्ञोधृतिश्चधर्मश्चनित्यमार्षोविधिःस्मृतः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणःस्मृतः सोयंब्राह्मणकल्पोधर्मःशुभोपिप्रजापरिपालनक्लेशार्हेणक्षत्रियेणआश्रितइतिराजसत्वाद्दोषमूल तथाचश्रुतिः यदावैक्षत्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोस्यप्रजायामाजायतेइतिमाभूवंयाचकोभि
क्षुकः ॥ १० ॥ संन्यस्येत्सर्वकर्माणिवेदंतुनपरित्यजेत् नियतोवेदमभ्यस्यन्पुत्रैश्वर्यैसुखंवसेदितिमनूक्तंवेदन्यासमकृत्वाभ्रातृराज्येनिवत्स्यामीत्याशंक्याह क्रोधेति विप्रइत्यनेनायमपिधर्मोब्राह्मणस्यैवविहितो
धिकारादितिदर्शितं तेनायंत्यागोराजसएवपूर्ववदितिसिद्धं ॥ ११ ॥१२ समीक्ष्येति आश्रमांतरेस्वर्गएवास्तिनकामः गार्हस्थ्येतूभयमस्तीतिअयमेवमार्गोगतिश्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इतीति आवश्यकमेवेदंममे
तिभावंकृत्वायःसंगफलेप्सारहितःकरोतिसत्यागीनान्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥ वनेपिकामस्मरणंचेत्पतत्येवेत्याह यदेति धर्मवैतंसिकोधर्मध्वजी ॥ १५ ॥ अभिमानःकर्ताहमित्येवंरूपस्तेनकृतंकर्मफलवज्जगति
प्रदंन त्यागयुक्तंअभिमानत्यागोपेतं ॥ १६ ॥ आर्षःऋषीणांहितः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रगार्हस्थ्ये ॥ १८ ॥ इहविधौ प्रस्तुतस्यनिष्ठावतः ॥१९॥२०॥२१॥ तच्चकर्मगृहस्थाश्रमिणोविरोधकंनिगडवद्विशेषेणरोधकं॥२२॥एतत्त्यागेदोषमाह तदिति ॥२३॥ अपरेयोगिनः महायज्ञानितिबहुव
चनंवितर्कविचाराद्यवांतरयोगभेदापेक्षं २४ ॥ २५॥ त्रिष्वपियज्ञेष्वाद्योतीतकालः उपस्थितंमध्यममुल्लंघ्यांत्यस्यवार्तांकुर्वतस्तेनास्तिक्यंस्पष्टमित्याह सइति॥२६॥ पूर्ववेदसंन्यासेपितवाधिकारोनास्तील्यु

पितृदेवातिथिकृतेसमारंभोत्रशस्यते॥ अत्रैवहिमहाराजत्रिवर्गःकेवलंफलं॥ १८॥ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्रतिषेधिते ॥ त्यागिनःप्रस्तुतस्येहनोच्छि
त्तिर्विद्यतेक्वचित्॥१९॥असृजद्धिप्रजाराजन्प्रजापतिरकल्मषः॥मांयक्ष्यंतीतिधर्मात्मायज्ञैर्विविधदक्षिणैः॥२०॥वीरुधश्चैववृक्षांश्चयज्ञार्थंवैतथौषधीः॥पशूं
श्चैवतथामेध्यान्यज्ञार्थानिहवींषिच॥ २१ ॥ गृहस्थाश्रमिणस्तच्चयज्ञकर्मविरोधकं॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेहदुष्करंदुर्लभंतथा॥ २२ ॥ तत्संप्राप्यगृहस्थायेपशु
धान्यधनान्विताः॥ नयजंतेमहाराजशाश्वतंतेषुकिल्बिषं॥२३॥स्वाध्याययज्ञाऋषयोज्ञानयज्ञास्तथापरे॥ अथापरेमहायज्ञान्मनस्येववितन्वते॥२४॥एवंम
नःसमाधानंमार्गमातिष्ठतोनृप॥ द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्यस्पृहयंतिदिवौकसः॥२५॥ सरत्नानिविचित्राणिसंहृतानिततस्ततः॥ मखेष्वनभिसंत्यज्यनास्तिक्यमभि
जल्पसि॥ २६॥ कुटुंबमास्थितेत्यागंनपश्यामिनराधिप॥ राजसूयाश्वमेधेषुसर्वमेधेषुवापुनः॥ २७॥ येचान्येक्रतवस्तातब्राह्मणैरभिपूजिताः ॥ तैर्यजस्वम
हीपालशक्रोदेवपतिर्यथा॥ २८॥ राज्ञःप्रमाददोषेणदस्युभिःपरिमुष्यतां ॥ अशरण्यःप्रजानांयःसराजाकलिरुच्यते॥ २९॥ अश्वान्गाश्चैवदासीश्चकरेणू
श्चस्वलंकृताः॥ ग्रामान्जनपदांश्चैवक्षेत्राणिचगृहाणिच ॥ ३०॥ अप्रदायद्विजातिभ्योमात्सर्याविष्टचेतसः॥ वयंतेराजकलयोभविष्याम विशांपते॥ ३१॥
अदातारोशरण्याश्चराजकिल्बिषभागिनः॥ दोषाणामेवभोक्तारोनसुखानांकदाचन॥ ३२॥ अनिष्ट्वाचमहायज्ञैरकृत्वाचपितृस्वधां॥ तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्य
प्रव्रजिष्यसिचेत्प्रभो॥ ३३ ॥ छिन्नाभ्रमिवगंतासिविलयंमारुतेरितं ॥ लोकयोरुभयोर्भ्रष्टोह्यंतरालेव्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ अंतर्बहिश्चयत्किंचिन्मनोव्यासं
गकारकं॥ परित्यज्यभवेत्त्यागीनहित्वाप्रतितिष्ठति ॥ ३५ ॥ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्रतिषेधिते॥ ब्राह्मणस्यमहाराजनोच्छित्तिर्विद्यतेक्वचित्॥ ३६॥

क्तं इदानींवेदसंन्यासएवनसंभवतीत्यर्थेनाह कुटुंबमिति कुत्रतर्हित्यागंपश्यसीत्यतआह राजसूयेति ॥ २७ ॥ फलितमाह येचेति॥ २८ ॥प्रमादोराज्याकिरणं परिमुष्यतांलुप्यमानानां॥ २९ ॥ ३० ॥
मात्सर्यंबंधुद्रोहः दानाभावेनकलिस्वरूपाएववयंजाताइत्यर्थः॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अंतरालेपिशाचयोनौ ॥ ३४ ॥ अंतर्व्यासंगःअहंज्ञातादाताकर्ताहर्ताइत्यादिरात्मपूजा बहिर्व्यासंगःपुत्रपश्वादिपूजा
तयोःकारकंमूलंअहंकारममकारौत्यक्त्वैवत्यागीभवेन्नतुयोगृहंहित्वाप्रतितिष्ठतिसइत्यर्थः॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारभा० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥छ॥ नबाह्यमिति अहंकारममकारौत्यक्तव्याविल्युक्तं तत्राद्यत्यागेसर्वव्यवहारोच्छेदःस्यादितिममकारएवत्याज्यइत्येतदर्थमध्यायआरभ्यते तत्रद्रव्यंममकारास्पदंद्विविधंबाह्यंव्यावहारिकं शारीरंशरीरेभवंमनःकल्पितंच यथोक्तं घटौमृन्मयधीमयाविति तथाचश्रुतिर्विदुषोविदेहकैवल्यकालेबाह्यद्रव्यस्यस्वकारणेलयंदर्शयति गताःकलाःपचंदशप्रतिष्ठाइति कलाःप्राणमनःप्रभृतयःप्रतिष्ठाःउपादानकारणानिप्रतिगताः तथाइमाःशोडसकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयंतीतिमनःकल्पितानांकलानांपुरुषेलयंदर्शयति अतःशारीरमेव द्रव्यंबंधनमूलंनबाह्यमिति बाह्यत्यागोव्यर्थः शारीरद्रव्यत्यागेपिमनश्वांचल्यात्पुनरुपादानेसिद्धिर्नभवतीतिनवेत्यनेनउक्तं तेनदृढत्यागएवसिद्धिकृदित्युक्तं अक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १॥२॥३॥ ममेतिस्वीकारः

निहत्यशत्रूंस्तरसासमृद्धान्शक्रोयथादैत्यबलानिसंख्ये ॥ कःपार्थशोचेन्निरतःस्वधर्मैःपूर्वैःस्मृतेपार्थिवशिष्टजुष्टे ॥ ३७ ॥ क्षात्रेणधर्मेणपराक्रमेणजित्वा महींमंत्रविद्भ्यःप्रदाय ॥ नाकस्यपृष्ठेसिनरेंद्रगंतानशोचितव्यंभवताद्यपार्थ ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ सहदेवउवाच नबाह्यंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिभारत ॥ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिवानवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्यशारीरेष्वनुगृध्यतः ॥ योधर्मोयत्सुखंवास्याद्द्विषतांतत्तथास्तुनः ॥ २ ॥ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यपृथिवीमनुशासतः ॥ योधर्मोयत्सुखंवास्यात्सुहृदांतत्तथास्तुनः ॥ ३ ॥ द्व्यक्षरस्तुभवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरंब्रह्मशाश्वतं ॥ ममेतिचभवेन्मृत्युर्नममेतिचशाश्वतं ॥ ४ ॥ ब्रह्ममृत्यूततोराजन्नात्मन्येवसमाश्रितौ ॥ अदृश्यमानौभूतानियोधयेतामसंशयं ॥ ५ ॥ अविनाशोस्यसत्वस्यनियतोयदिभारत ॥ हत्वाशरीरंभूतानांनहिंसाप्रतिपत्स्यते ॥ ६ ॥ अथापिचसहोत्पत्तिःसत्वस्यप्रलयस्तथा ॥ नष्टेशरीरेनष्टंस्याद्वृथाचस्यात्क्रियापथः ॥ ७ ॥ तस्मादेकांतमुत्सृज्यपूर्वैःपूर्वतरैश्चयः ॥ पंथानिषेवितःसद्भिःसनिषेव्योविजानता ॥ ८ ॥ लब्ध्वापिपृथिवींकृत्स्नांसहस्थावरजंगमां ॥ नभुंक्ते योनृपःसम्यङ्निष्फलंतस्यजीवितं ॥ ९ ॥ अथवावसतोराजन्वनेवन्येनजीवतः ॥ द्रव्येषुयस्यममतामृत्योरास्येसवर्तते ॥ १० ॥

नममेतिपरित्यागश्चएतौमृत्यूशाश्वतौसंसारमोक्षयोर्मूलेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्मनिबुद्धौ भूतानिशास्त्रकर्तॄन् तथाचकेचित्कर्तात्मानित्यइतिकेचिदनित्यइति ॥ ५ ॥ तत्राद्येदोषाभावमाह अविनाशइति ॥ ६ ॥ सत्वस्यकर्तृत्वधर्मवत्याबुद्धेः ॥ ७ ॥ द्वितीयेकृतहानादिदोषइत्याह तस्मादिति यस्मात्कर्तुरनाशेमोक्षाभावोनाशेदेहात्मवादप्रसंगस्तस्मादेकांतंअन्यतरंनिश्चयंत्यक्त्वाप्राचांपंथास्तन्मिथ्यात्वपक्षएवादर्तव्यः तेनकल्पितस्यशारीरद्रव्यस्यस्वामस्येवत्यागोयुज्यतइत्याशयेनवाह तस्मादिति ॥ ८ ॥ निष्फलंबाह्यद्रव्यत्यागंकृत्वांतरद्रव्यत्यागमकुर्वन्मूढएवेत्याहद्वाभ्यां लब्ध्वापीति ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्ह्युभयद्रव्यत्यागःश्रेयानित्याशंक्याह बाह्येति भूतानांबाह्यमाभ्यंतरंचयद्द्रव्यंतत्सर्वंस्वभावंस्वस्यप्रत्यगात्मनःभावंसत्तांपश्य जानीहि तदात्मव्यतिरिक्तंनास्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मैवेदंसर्वमिति येतुपुमांसस्त
दात्मरूपंभूतंनित्यसिद्धंपश्यंति वृत्तमितिपाठेपिसएवार्थः तेमहतोभयात् उभयद्रव्यसंगजात्संसारान्मुच्यंतेकल्पितस्यमरीचिकोदकस्येवमनस्येवत्यागःकर्तव्योनस्वरूपतस्तस्यनित्यनिवृत्तत्वादितिभावः

बाह्यांतरंचभूतानांस्वभावंपश्यभारत ॥येतुपश्यंतितद्भूतंमुच्यंतेतेमहाभयात् ॥ ११ ॥ भवान्पिताभवान्माताभवान्भ्राताभवान्गुरुः॥ दुःखप्रलापानार्तस्य
तन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि॥ १२॥ तथ्यंवायदिवाऽतथ्यंयन्मयैतत्प्रभाषितं ॥ तद्विद्धिपृथिवीपालभक्त्याभरतसत्तम ॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
सहदेववाक्येत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच अव्याहरतिकौंतेयेधर्मराजेयुधिष्ठिरे॥ भ्रातॄणांब्रुवतांतांस्तान्विविधान्वेदनिश्चया
न्॥ १ ॥महाभिजनसंपन्नाश्रीमत्यायतलोचना॥ अभ्यभाषतराजेंद्रंद्रौपदीयोषितांवरा ॥ २॥ आसीनमृषभंराज्ञांभ्रातृभिःपरिवारितं ॥ सिंहशार्दूलसदृशै
र्वारणैरिवयूथपं॥ ३॥ अभिमानवतीनित्यंविशेषेणयुधिष्ठिरे॥ लालितासततंराज्ञाधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ ४॥ आमंत्र्यविपुलश्रोणीसाम्नापरमवल्गुना॥ भ
र्तारमभिसंप्रेक्ष्यततोवचनमब्रवीत्॥ ५॥ द्रौपद्युवाच इमेतेभ्रातरःपार्थशुष्यंतेस्तोककाइव॥ वावाश्यमानास्तिष्ठंतिनचैनानभिनंदसे॥ ६ ॥ नंदयैता
न्महाराजमत्तानिवमहाद्विपान्॥ उपपन्नेनवाक्येनसततंदुःखभागिनः॥ ७॥ कथंद्वैतवनेराजन्पूर्वमुक्त्वातथावचः॥ भ्रातॄनेतान्स्मसहितान्शीतवातातपार्दि
तान्॥ ८॥ वयंदुर्योधनंहत्वामृधेभोक्ष्याममेदिनीं॥ संपूर्णांसर्वकामानामाहवेविजयैषिणः॥ ९॥ विरथांश्चरथान्कृत्वानिहत्यचमहागजान्॥ संस्तीर्यचरथै
र्भूमिंससादिभिररिंदमाः॥ १०॥ यजतांविविधैर्यज्ञैःसमृद्धैराप्तदक्षिणैः॥ वनवासकृतंदुःखंभविष्यतिसुखायवः ॥ ११ ॥ इत्येतानेवमुक्त्वात्वंस्वयंधर्मभृतां
वर॥ कथमद्यपुनर्वीरविनिहंसिमनांसिनः॥ १२॥ नक्लीबोवसुधांभुंक्तेनक्लीबोधनमश्नुते॥ नक्लीबस्यगृहेपुत्रामत्स्याःपंकइवासते॥ १३॥ नादंडःक्षत्रियो
भातिनादंडोभूमिमश्नुते ॥ नादंडस्यप्रजाराज्ञःसुखंविंदंतिभारत ॥ १४॥ मित्रतासर्वभूतेषुदानमध्ययनंतपः ॥ ब्राह्मणस्यैवधर्मःस्यान्नराज्ञोराजसत्तम॥
॥ १५॥ असतांप्रतिषेधश्चसतांचपरिपालनं॥ एषराज्ञांपरोधर्मःसमरेचापलायनं ॥ १६॥

॥११॥१२॥ भक्त्यैवभाषितंनतुज्ञानगर्वेण ॥१३॥
इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥ ॥ अव्याहरति वक्तव्याभावान्नतुक्रोधान्मौर्ख्याद्वा ॥१॥२॥३॥४॥ साम्नासांत्ववादेन वल्गुनारमणीयेन ॥५ ॥ स्तोककाश्चातकाः
वावाश्यमानाःपुनःपुनःक्रंदंतः ॥६॥ उपपन्नेनयुक्तियुक्तेन ॥७॥८॥ सर्वकामानांसर्वैरर्थैः ॥९॥१०॥११॥१२॥ क्लीबःअधीरः ॥१३॥१४॥१५॥प्रतिषेधोदंडःराज्यान्निर्वासनंवा ॥१६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दानंआदानंचते ॥१७॥ संकोचेनयाज्ञया ॥१८॥ त्रिभिरंगैःतिसृभिःशक्तिभिः ताश्चप्रभुशक्तिर्मंत्रशक्तिरुत्साहशक्तिस्ताभिरनुत्तमंश्रेष्ठं॥१९॥२०॥२१॥ अधरेणपश्चिमतः ॥२२॥ क्रौंचद्वीपादिवशीकर

यस्मिन्क्षमाचक्रोधश्चदानादानेभयाभये ॥ निग्रहानुग्रहौचोभौसवैधर्मविदुच्यते॥१७॥ नश्रुतेननदानेननसांत्वेननचेज्यया॥त्वयेयंपृथिवीलब्धानसंको
॥१३॥ चेनचाप्युत॥ १८॥ यत्तद्बलममित्राणांतथावीर्यसमुद्यतं॥ हस्त्यश्वरथसंपन्नंत्रिभिरंगैरनुत्तमं ॥१९॥ रक्षितंद्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्नाकृपेणच॥ तत्त्वयानि १२
हतंवीरतस्माद्भुंक्ष्ववसुंधरां॥ २०॥ जंबूद्वीपोमहाराजनानाजनपदैर्युतः॥ त्वयापुरुषशार्दूलदंडेनमृदितःप्रभो॥ २१ ॥ जंबूद्वीपेनसदृशःक्रौंचद्वीपोनराधिप॥
अधरेणमहामेरोर्दंडेनमृदितस्त्वया॥ २२ ॥ क्रौंचद्वीपेनसदृशःशाकद्वीपोनराधिप॥ पूर्वेणतुमहामेरोर्दंडेनमृदितस्त्वया॥ २३ ॥ उत्तरेणमहामेरोःशाकद्वीपे
नसंमितः॥ भद्राश्वःपुरुषव्याघ्रदंडेनमृदितस्त्वया॥ २४॥ द्वीपाश्चसांतरद्वीपानानाजनपदाश्रयाः॥ विगाह्यसागरंवीरदंडेनमृदितास्त्वया॥ २५ ॥ एतान्य
प्रतिमेयानिकृत्वाकर्माणिभारत॥ नप्रीयसेमहाराजपूज्यमानोद्विजातिभिः॥२६॥ सत्वंभ्रातॄनिमान्दृष्ट्वाप्रतिनंदस्वभारत॥ ऋषभानिवसंमत्तान्गजेंद्रानू
र्जितानिव॥ २७॥ अमरप्रतिमाःसर्वेशत्रुसाहाःपरंतपाः॥ एकोपिहिसुखायैषांममस्यादितिमेमतिः॥ २८॥किंपुनःपुरुषव्याघ्रपतयोमेनरर्षभाः॥ समस्तानीं
द्रियाणीवशरीरस्यविचेष्टने॥२९॥ अनृतंनाब्रवीच्छ्वश्रूःसर्वज्ञासर्वदर्शिनी॥ युधिष्ठिरस्त्वांपांचालिसुखेधास्यत्यनुत्तमे॥३०॥ हत्वाराजसहस्राणिबहून्याशु
पराक्रमः॥ तद्व्यर्थंसंप्रपश्यामिमोहात्तवजनाधिप॥३१॥ येषामुन्मत्तकोज्येष्ठःसर्वेतेप्यनुसारिणः॥ तवोन्मादान्महाराजसोन्मादाःसर्वपांडवाः॥ ३२॥ यदि
हिस्युरनुन्मत्ताभ्रातरस्तेनराधिप॥ बध्वात्वांनास्तिकैःसार्धंप्रशासेयुर्वसुंधरां॥ ३३॥ कुरुतेमूढएवंहियःश्रेयोनाधिगच्छति॥ धूपैरंजनयोगैश्चनस्यकर्मभिरे
वच॥ ३४॥ भेषजैःसचिकित्स्यःस्याद्यउन्मार्गेणगच्छति॥ साहंसर्वाधमालोकेस्त्रीणांभरतसत्तम॥३५॥ तथाविनिकृतापुत्रैर्याहमिच्छामिजीवितुं॥ एतेषां
यतमानानांनमेऽद्यवचनंमृषा॥३६॥ त्वंतुसर्वांमहींत्यक्त्वाकुरुषेस्वयमापदं॥ यथास्तांसंमतौराज्ञांपृथिव्यांराजसत्तम॥३७॥ मांधाताचांबरीषश्चतथाराजन्
विराजसे॥ प्रशाधिपृथिवींदेवींप्रजाधर्मेणपालयन्॥ ३८॥ सपर्वतवनद्वीपांमाराजन्विमनाभव॥ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन्प्रयच्छच॥ धनानिभोगा ॥३१॥
न्वासांसिद्विजातिभ्योनृपोत्तम॥ ३९॥ इति०शां०रा०द्रौपदीवाक्येचतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ ॥ णंसिद्धद्वाराराजसूये॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥
॥३२॥३३नस्यकर्मनासाद्वाराभेषजग्रहणं नष्टेतिपाठेनष्टाःप्रेताःतद्बाधानिवृत्त्यर्थैःरक्षाबंधनादिभिःकर्मभिः॥३४॥३५॥एतेषांएताननादृत्य॥३६॥३७॥३८॥३९॥इ०शां०रा०नै०भा०चतुर्दशोऽध्यायः१४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याज्ञसेन्यावचइति॥ १॥ नादंडःक्षत्रियोभातीतिद्रौपद्युक्तिमुपबृंहयति दंडइति ॥२॥३॥ उपाधत्स्वदंडमितिशेषः लौकिकंभावंलोकव्यवहारंपश्यस्वपश्य यद्वाशोभनश्वासावलौकिकश्चतंभावंशास्त्रैकगम्यमा नंदात्मानमंतर्दृष्ट्यापश्यबहिश्चदंडमुपाधत्स्व तेनसहदेवोक्तोऽर्थःप्रदर्शितोभवति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सांसिद्धिकेपशुवत्दंडार्हस्वभावे ॥ ६ ॥ ७ ॥ दंडशब्दार्थमाह यस्मादिति दमयतिताडनादिना दंडयतिवित्त

वैशंपायनउवाच याज्ञसेन्यावचःश्रुत्वापुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ अनुमान्यमहाबाहुंज्येष्ठंभ्रातरमच्युतं ॥ १ ॥ अर्जुनउवाच दंडःशास्तिप्रजाःसर्वादं डएवाभिरक्षति॥दंडःसुप्तेषुजागर्तिदंडंधर्मंविदुर्बुधाः॥ २ ॥दंडःसंरक्षतेधर्मंतथैवार्थंजनाधिप॥ कामंसंरक्षतेदंडस्त्रिवर्गोदंडउच्यते॥ ३॥ दंडेनरक्ष्यतेधान्यं धनंदंडेनरक्ष्यते॥ एवंविद्वन्नुपाधत्स्वभावंपश्यस्वलौकिकं॥ ४॥ राजदंडभयादेकेपापाःपापंनकुर्वते॥ यमदंडभयादेकेपरलोकभयादपि॥५॥ परस्परभयादे केपापाःपापंनकुर्वते॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेसर्वंदंडेप्रतिष्ठितं ॥ ६॥ दंडस्यैवभयादेकेनखादंतिपरस्परं॥ अंधेतमसिमज्जेयुर्यदिदंडोनपालयेत्॥ ७॥ यस्माद दांतान्दमयत्यशिष्टान्दंडयत्यपि॥ दमनाद्दंडनाच्चैवतस्माद्दंडंविदुर्बुधाः॥ ८॥ वाचादंडोब्राह्मणानांक्षत्रियाणांभुजार्पणं॥ दानदंडाःस्मृतावैश्यानिर्दंडःशू द्रउच्यते॥ ९॥ असंमोहायमर्त्यानामर्थसंरक्षणायच ॥ मर्यादास्थापितालोकेदंडसंज्ञाविशांपते॥ १०॥ यत्रश्यामोलोहिताक्षोदंडश्चरतिसूद्यतः॥ प्रजास्त त्रनमुह्यंतेनेताचेत्साधुपश्यति ॥ ११ ॥ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थश्चभिक्षुकः॥ दंडस्यैवभयादेतेमनुष्यावर्त्मनिस्थिताः॥ १२॥ नाभीतोयजतेराजन्नाभी तोदातुमिच्छति॥ नाभीतःपुरुषःकश्चित्समयेस्थातुमिच्छति॥ १३॥ नाछित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदुष्करं॥ नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहतींश्रियं॥ ॥ १४॥ नाघ्नतःकीर्तिरस्तीहनवित्तंनपुनःप्रजाः॥ इंद्रोवृत्रवधेनैवमहेंद्रःसमपद्यत॥ १५॥ यएवदेवाहंतारस्तांल्लोकोर्चयतेभृशं॥ हंतारुद्रस्तथास्कंदःशक्रोग्नि र्वरुणोयमः॥ १६॥ हंताकालस्तथावायुर्मृत्युर्वैश्रवणोरविः॥ वसवोमरुतःसाध्याविश्वेदेवाश्चभारत॥ १७॥ एतान्देवान्नमस्यंतिप्रतापप्रणताजनाः॥ नब्र ह्माणंनधातारंनपूषाणंकथंचन ॥ १८॥ मध्यस्थान्सर्वभूतेषुदांतान्शमपरायणान् ॥ जयंतेमानवाःकेचित्प्रशांताःसर्वकर्मसु ॥ १९॥ नहिपश्यामिजीवंतं लोकेकंचिदहिंसया॥ सत्वैःसत्वाहिजीवंतिदुर्बलैर्बलवत्तराः॥ २०॥

मपहरति ॥ ८ ॥ भुज्यतइतिभुजंभक्तंतन्मात्रार्पणंवेतनप्रदानमित्यर्थः दानंराज्ञे द्रव्यार्पणं निर्दंडःदास्यमेवकारयेन्नत्वस्यदंडोस्ति शूद्रंतुकारयेद्दास्यमितिमनूक्तेः एतच्चाल्पापराधेज्ञेयं॥ ९ ॥ १० ॥ श्यामःदृढाभिघातेनदंड्यस्यांध्यजनकत्वात् लोहिताक्षोदंडयितुःक्रोधातिशयात् सूद्यतः सुतरामुद्यतः साधुयथापराधं ॥ ११॥ १२॥ १३॥ महतींइंद्रलोकादिं मत्स्यघातीवेत्यनपकारिणामपिवधःकार्यइत्यत्रदृष्टांतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यालमृगश्चित्रव्याघ्रः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथास्रष्टः शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यमित्याद्युक्तस्वभावः क्षत्रियः स्रष्टोसिधात्रा ॥ २३ ॥ विनीतौअपनीतौक्रोधहर्षौयैस्ते मंदाःक्षत्रियाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्कंधपर्ययः देहस्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततोदंडयुक्तानीतिर्दंडनीतिस्तस्यांप्रणीतायांप्रवर्तितायां ॥ २९ ॥ अभक्ष्यन् भक्षयेयुः ॥ ३० ॥ संतर्जिताःफूत्कारेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भोगायपालनाय मर्या

नकुलोमूषिकानत्तिबिडालोनकुलंतथा ॥ बिडालमत्तिश्वाराजन्श्वानंव्यालमृगस्तथा ॥ २१ ॥ तानत्तिपुरुषःसर्वान्पश्यकालोयथागतः ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वंजंगमंस्थावरंचयत् ॥ २२ ॥ विधानंदैवविहितंतत्रविद्वान्नमुह्यति ॥ यथास्रष्टोसिराजेंद्रतथाभवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ विनीतक्रोधहर्षाहिमंदावनमुपाश्रिताः ॥ विनावधंनकुर्वंतितापसाःप्राणयापनं ॥ २४ ॥ उदकेबहवःप्राणाःपृथिव्यांचफलेषुच ॥ नचकश्चिन्नतान्हंतिकिमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मयोनीनिभूतानितर्कगम्यानिकानिचित् ॥ पक्ष्मणोपिनिपातेनयेषांस्यात्स्कंधपर्ययः ॥ २६ ॥ ग्रामान्निष्क्रम्यमुनयोविगतक्रोधमत्सराः ॥ वनेकुटुंबधर्माणोदृश्यंते परिमोहिताः ॥ २७ ॥ भूमिंभित्वौषधीश्छित्वावृक्षादीनंडजान्पशून् ॥ मनुष्यास्तन्वतेयज्ञांस्तेस्वर्गंप्राप्नुवंतिच ॥ २८ ॥ दंडनीत्यांप्रणीतायांसर्वेसिद्ध्यंत्युपक्रमाः ॥ कौंतेयसर्वभूतानांतत्रमेनास्तिसंशयः ॥ २९ ॥ दंडश्चेन्नभवेल्लोकेविनश्येयुरिमाःप्रजाः ॥ जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ३० ॥ सत्यंचेदंब्रह्मणापूर्वमुक्तंदंडःप्रजारक्षतिसाधुनीतः ॥ पश्याग्नयश्चप्रतिशाम्यभीताःसंतर्जितादंडभयाज्ज्वलंति ॥ ३१ ॥ अंधंतमइवेदंस्यान्नप्राज्ञायतकिंचन ॥ दंडश्चेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३२ ॥ येपिसंभिन्नमर्यादानास्तिकावेदनिंदकाः ॥ तेपिभोगायकल्पंतेदंडेनाशुनिपीडिताः ॥ ३३ ॥ सर्वोदंडजितोलोकोदुर्लभोहिशुचिर्जनः ॥ दंडस्यहिभयाद्भीतोभोगायैवप्रवर्तते ॥ ३४ ॥ चातुर्वर्ण्यप्रमोदायसुनीतिनयनायच ॥ दंडोविधात्राविहितोधर्मार्थौभुविरक्षितुं ॥ ३५ ॥ यदिदंडान्नबिभ्येयुर्वयांसिश्वापदानिच ॥ अद्युःपशून्मनुष्यांश्चयज्ञार्थानिहवींषिच ॥ ३६ ॥ नब्रह्मचार्यधीयीतकल्याणींनदुहेतगां ॥ नकन्योद्वहनंगच्छेद्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपःप्रवर्तेतभिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ ममत्वंनप्रजानीयुर्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ३८ ॥ नसंवत्सरसत्राणितिष्ठेयुरकुतोभयाः ॥ विधिवद्दक्षिणावंतियदिदंडोनपालयेत् ॥ ३९ ॥ चरेयुर्नाश्रमंधर्मंयथोक्तंविधिमाश्रिताः ॥ नविद्यांप्राप्नुयात्कश्चिद्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ४० ॥

दायाइतिशेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सुनीतिनयनायविनयप्रापणाय ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कल्याणींअपत्यवतींनदुहेतलोकः उद्वहनंनगच्छेत् किंतुव्यभिचरेदेव ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपःसर्वोच्छेदः सेतवोमर्यादाः ममत्वंपरिच्छिन्नंनजानीयुः सर्वःसर्वत्रममत्वंकुर्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तिष्ठेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ३९ ॥ आश्रिताआश्रमिणः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥ गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रादेरहिंसागवामेवहिंसाभवति अतएतयोर्मध्ये धर्मस्यपरिग्रहआर्तत्राणंश्रेयान् ॥४९॥५०॥ मस्तकंभिंदंतिशृंगद्वद्भिर्माभूदिति नस्तकानिति पाठेनासिकाः ॥५१॥ जर्जरीकृतेदंडेन तदभावेभारवहनादिकार्यंनस्यादतःपुराणमेवधर्ममाचर नत्वत्रप्रवाहायातंहिंसादिदोषमवेक्षस्वेतिभावः ॥५२॥५३॥ मन्युःदैन्यं ॥५४॥ आततायीशस्त्रपाणिः मन्युः

नचोष्ट्रानबलीवर्दानाश्वाश्वतरगर्दभाः ॥ युक्तावहेयुर्यानानियदिदंडोनपालयेत् ॥ ४१ ॥ नप्रेष्यावचनंकुर्युर्नबालाजातुकर्हिचित् ॥ नतिष्ठेद्युवतीधर्मेयदि दंडोनपालयेत् ॥ ४२ ॥ दंडेस्थिताःप्रजाःसर्वाभयंदंडेविदुर्बुधाः ॥ दंडेस्वर्गोमनुष्याणांलोकोयंसुप्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥ नतत्रकूटंपापंवावंचनावापिदृश्यते ॥ यत्र दंडःसुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४४ ॥ हविःश्वाप्रलिहेद्दृष्ट्वादंडश्चेन्नोद्यतोभवेत् ॥ हरेत्काकःपुरोडाशंयदिदंडोनपालयेत् ॥ ४५ ॥ यदीदंधर्मतोराज्यंविहि तंयद्यधर्मतः ॥ कार्यस्तत्रनशोकोवैभुंक्ष्वभोगान्यजस्वच ॥ ४६ ॥ सुखेनधर्मंश्रीमंतश्चरंतिशुचिवाससः ॥ संवर्षंतःफलैर्दानैर्भुंजानाश्चान्नमुत्तमं ॥ ४७ ॥ अर्थेसर्वेसमारंभाःसमायत्तानसंशयः ॥ सचदंडेसमायत्तःपश्यदंडस्यगौरवं ॥ ४८ ॥ लोकयात्रार्थमेवेहधर्मप्रवचनंकृतं ॥ अहिंसासाधुहिंसेतिश्रेयान्धर्म परिग्रहः ॥ ४९ ॥ नात्यंतंगुणवत्किंचिन्नचाप्यत्यंतनिर्गुणं ॥ उभयंसर्वकार्येषुदृश्यतेसाध्वसाधुवा ॥ ५० ॥ पशूनांवृषणंछित्वाततोभिंदंतिमस्तकं ॥ वहंतिबह वोभारान्बध्नंतिदमयंतिच ॥ ५१ ॥ एवंपर्याकुलेलोकेवितथैर्जर्जरीकृते ॥ तैस्तैर्न्यायैर्महाराजपुराणंधर्ममाचर ॥ ५२ ॥ यजदेहिप्रजांरक्षधर्मंसमनुपालय ॥ अमित्रान्जहिकौंतेयमित्राणिपरिपालय ॥ ५३ ॥ माचतेनिघ्नतःशत्रून्मन्युर्भवतुपार्थिव ॥ नतत्रकिल्बिषंकिंचित्कर्तुर्भवतिभारत ॥ ५४ ॥ आततायीहियो हन्यादाततायिनमागतं ॥ नतेनभ्रूणहासस्यान्मन्युस्तंमन्युमार्छति ॥ ५५ ॥ अवध्यःसर्वभूतानामंतरात्मानसंशयः ॥ अवध्येचात्मनिकथंवध्योभवतिकस्य चित् ॥ ५६ ॥ यथाहिपुरुषःशालांपुनःसंप्रविशेन्नवां ॥ एवंजीवःशरीराणितानितानिप्रपद्यते ॥ ५७ ॥ देहान्पुराणानुत्सृज्यनवान्संप्रतिपद्यते ॥ एवंमृत्युमुखं प्राहुर्जनायेतत्त्वदर्शिनः ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासनप० अर्जुनवाक्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच अर्जुनस्यवचःश्रुत्वाभीमसेनोत्यमर्षणः ॥ धैर्यमास्थायतेजस्वीज्येष्ठंभ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥

क्रोधः मन्युंक्रोधमार्छति आसर्वतःऋच्छति प्राप्नोति मन्युःकर्तानाहंकर्तेतिश्रुतेस्तत्रनभ्रूणहाभवतीत्यर्थः ॥५५॥ वस्तुतस्त्ववध्यएवआत्मादेहस्तुशालावदनात्मा तेनदेहेनदेहेनिहतेनात्माहंतावावध्योवेत्याह अ वध्यइत्यादिना ॥५६॥५७॥५८॥ इतिशां० रा० नै० भा० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ७ ॥ अर्जुनस्येति ननुदेहश्चेच्छालातुल्यस्तर्हितत्पीडयाकःपीड्यतेइत्याशंक्यमनएवपीड्यतेनात्मेतिवक्तुमयमध्यायः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचशक्नुमः कर्तुमितिशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वेवर्तमानकालेअगतिर्दुर्मार्गः गतिःसन्मार्गः ॥ ६ ॥ राज्यंप्रतिहेतुं राज्यंकर्तुंयुक्तिं ॥ ७ ॥ देहमनसीदुःखाश्रयेनत्वा
त्मेतिज्ञात्वासुखेनराज्यंकर्तव्यमितितात्पर्यं निर्द्वंद्वंशरीरंविनाव्याधिर्नास्तिमनोविनाआधिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शीतोष्णेकफपित्ते वायुर्वातः ॥ ११ ॥ विधानंचिकित्सा उष्णेनद्रव्येण ॥

॥ १५॥ राजन्विदितधर्मोसिनतेस्यविदितंक्वचित् ॥ उपशिक्षामतेवृत्तंसदैवनचशक्नुमः ॥ २ ॥ नवक्ष्यामिनवक्ष्यामीत्येवंमेमनसिस्थितं ॥ अतिदुःखात्तुवक्ष्यामित १२
न्निबोधजनाधिप ॥ ३ ॥ भवतःसंप्रमोहेनसर्वंसंशयितंकृतं ॥ विक्लवत्वंचनःप्राप्तमबलत्वंतथैवच ॥ ४ ॥ कथंहिराजालोकस्यसर्वशास्त्रविशारदः ॥ मोहमापद्य
सेदैन्याद्यथाकापुरुषस्तथा ॥ ५ ॥ अगतिश्चगतिश्चैवलोकस्यविदितातव ॥ आयत्यांचतदात्वेचनतेस्यविदितंप्रभो ॥ ६ ॥ एवंगतेमहाराजराज्यंप्रतिजनाधि
प ॥ हेतुमत्रप्रवक्ष्यामितमिहैकमनाःशृणु ॥ ७ ॥ द्विविधोजायतेव्याधिःशारीरोमानसस्तथा ॥ परस्परंतयोर्जन्मनिर्द्वंद्वंनोपलभ्यते ॥ ८ ॥ शारीराज्जायतेव्या
धिर्मानसोनात्रसंशयः ॥ मानसाज्जायतेवापिशारीरइतिनिश्चयः ॥ ९ ॥ शारीरंमानसंदुःखंयोतीतमनुशोचति ॥ दुःखेनलभतेदुःखंद्वावनर्थौचविंदति ॥
॥ १० ॥ शीतोष्णेचैववायुश्चत्रयःशारीरजागुणाः ॥ तेषांगुणानांसाम्यंयत्तदाहुःस्वस्थलक्षणं ॥ ११ ॥ तेषामन्यतमोद्रेकेविधानमुपदिश्यते ॥ उष्णेनबाध्यते
शीतंशीतेनोष्णंप्रबाध्यते ॥ १२ ॥ सत्वंरजस्तमइतिमानसाःस्युस्त्रयोगुणाः ॥ तेषांगुणानांसाम्यंयत्तदाहुःस्वस्थलक्षणं ॥ १३ ॥ तेषामन्यतमोत्सेकेविधानमुप
दिश्यते ॥ हर्षेणबाध्यतेशोकोहर्षःशोकेनबाध्यते ॥ १४ ॥ कश्चित्सुखेवर्तमानोदुःखस्यस्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चिद्दुःखेवर्तमानःसुखस्यस्मर्तुमिच्छति ॥ १५ ॥ सत्वं
नदुःखीदुःखस्यनसुखीचसुखस्यवा ॥ नदुःखीसुखजातस्यनसुखीदुःखजस्यवा ॥ १६ ॥ स्मर्तुमिच्छसिकौरव्यदिष्टंहिबलवत्तरं ॥ अथवातेस्वभावोयंयेन
पार्थिवक्लिश्यसे ॥ १७ ॥ दृष्ट्वासभागतांकृष्णामेकवस्त्रांरजस्वलां ॥ मिषतांपांडुपुत्राणांनतस्यस्मर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ प्रव्राजनंचनगरादजिनैश्चविवासनं ॥ महार
ण्यनिवासश्चनतस्यस्मर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ जटासुरात्परिक्लेशंचित्रसेनेनचाहवं ॥ सैंधवाच्चपरिक्लेशंकथंविस्मृतवानसि ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कश्चिदिति कश्चिन्मूढोदिव्यस्त्र्यादिसुखकालेनष्टंपुत्रादिस्मरन्शोकेनहर्षंबाधते कश्चिद्दुःखकालेऽतीतंसुखंस्मरन्हर्षेणशोकंबाधते इदमुभयंदेहाद्यभिमानविषयं ॥ १५ ॥ त्वंतुश ॥१५॥
रीरमानसाभ्यामन्यःकालत्रयेपिनदुःखीनवासुखी अतस्तदुभयमस्मरणानर्हत्वात्सुखकालेदुःखंदुःखकालेसुखंवास्मर्तुंनार्हसि अथापिचेत्स्मरसितर्हिदैवमेवबलीयइत्याहसार्धेन सइति ॥ १६ ॥ अथतेतव
देहादिसंघाताभिमानिनःस्वभावएवेतिचेत्किंद्रौपदीक्लेशादिकंदुःखंनस्मर्तुमर्हसिअपितुअर्हस्येवेत्याह अथवेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥ यच्चयथाचतेद्रोणभीष्माभ्यांआत्मतुल्याभ्यांसहयुद्धमासीत्तत्तथातेतवचात्मसमेनमनसाएकेनयोद्धव्यंउपस्थितमितियोजना द्रोणादिवन्मनोपित्वत्तोन्यदित्याशयः एकेननिर्विकल्पावस्थेनआत्मनामनोनाशोभवतीत्यर्थः ॥२२॥२३॥ तस्मिन्मनसिवासनातंतुसंतानरूपेअनिर्जितेसतिदेहांतरेपिपूर्वसंस्कारात्तवयुध्यतस्तस्ययुद्धप्राप्तिरनिवार्येत्याह तस्मिन्निति ॥२४॥ तस्मादिति यस्मादेवंतस्माद्द्यैवस्वकर्मभिर्यमाद्यष्टांगैर्व्यक्तंस्थूलशरीरंत्यक्त्वाअव्यक्तरूपस्यमनसःपरंशत्रुभूतंऐकात्म्यंगंतव्यंप्राप्तव्यं अतोयुध्यस्व मनोजयार्थंसन्नद्धोभवेत्यर्थः ॥२५॥ तस्मिन्मनसि कामवस्थां अवाच्यामित्यर्थः एतन्मनः

पुनरज्ञातचर्यायांकीचकेनपदावधं ॥ द्रौपद्याराजपुत्र्याश्चकथंविस्मृतवानसि ॥ २१ ॥ यच्चतेद्रोणभीष्माभ्यांयुद्धमासीदरिंदम ॥ मनसैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ २२ ॥ यत्रनास्तिशरैःकार्यंनमित्रैर्नचबंधुभिः ॥ आत्मनैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ २३ ॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेप्राणानन्यदिविमोक्ष्यसे ॥ अन्यंदेहंसमास्थायततस्तैरपियोत्स्यसे ॥२४॥ तस्माद्द्यैवगंतव्यंयुद्ध्यस्वभरतर्षभ ॥ परमव्यक्तरूपस्यव्यक्तंत्यक्त्वास्वकर्मभिः ॥२५॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेकामवस्थांगमिष्यसि ॥ एतज्जित्वामहाराजकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २६ ॥ एतांबुद्धिंविनिश्चित्यभूतानामागतिंगतिं ॥ पितृपैतामहेवृत्तेशाधिराज्यंयथोचितं ॥ ॥ २७॥ दिष्ट्यादुर्योधनःपापोनिहतःसानुगोयुधि ॥ द्रौपद्याःकेशपाशस्यदिष्ट्यात्वंपदवींगतः ॥ २८ ॥ यजस्ववाजिमेधेनविधिवद्दक्षिणावता ॥ वयंतेकिंकराःपार्थवासुदेवश्चवीर्यवान् ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीमवाक्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच

असंतोषःप्रमादश्चमदोरागोप्रशांतता ॥ बलंमोहोभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैवसर्वशः ॥ १ ॥ एभिःपाप्मभिराविष्टोराज्यंत्वमभिकांक्षसे ॥ निरामिषोविनिर्मुक्तःप्रशांतःसुसुखीभव ॥ २ ॥ यइमामखिलांभूमिंशिष्यादेकोमहीपतिः ॥ तस्याप्युदरमेकंवैकिमिदंत्वंप्रशंससि ॥ ३ ॥ नाह्नापूरयितुंशक्यांनमासैर्भरतर्षभ ॥ अपूर्यांपूरयन्निच्छामायुषापिनशक्नुयात् ॥ ४ ॥ यथेद्धःप्रज्वलत्यग्निरसमिद्धःप्रशाम्यति ॥ अल्पाहारतयात्वग्निंशमयौदर्यमुत्थितं ॥ ५ ॥

॥ २६ ॥ एतांमनोदेहाभ्यामन्यश्चात्मेत्येवंरूपां भूतानामागतिंगतिंचमनसातादात्म्येनकृतामवेक्ष्यतदपहायहर्षशोकविमुक्तःसन्राज्यंकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणि राज० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ असंतोषइति मनस्तादात्म्यंत्यक्त्वाहर्षविषादशून्योराज्यंयज्ञांश्चकुर्वित्युक्तं तत्रत्यागोवाङ्मात्रेणनभवति किंतुमनोनिरोधेनसचसंतोषैकाप्यविनयवैराग्यशांतिधैर्यविवेकाहंकारत्यागानुद्वेगादिनासाध्यः राज्यंत्वसंतोषादिमताकर्तव्यमतोराज्याकांक्षीवृथापांडित्यंमाकुरुकिंतुराज्यंत्यक्त्वासंतोषादिनिष्ठएवभवेतिश्लोकद्वयार्थः ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इद्धः प्रदीप्तः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रेयसापरलोकजयेनैवपृथिवीजिताभवतीतितेतवजितंजयएवास्तीतिभावः ॥ ६ ॥ अबलास्तपःकृशाः ॥ ७ ॥ अलब्धलाभोयोगःलब्धसंरक्षणंक्षेमस्तदुभयंधर्माधर्मात्मकसंसाररूपत्वान्महद्भयंतस्मान्मु
च्यस्वमुक्तोभव ॥ ८ ॥ एकेति व्याघ्रइवस्वार्थपरएवराजातोबध्यते पारार्थ्यत्वस्यानुषंगिकंनमोचयितुंक्षममितिभावः ॥ ९ ॥ विषयानिति बहिरर्थांस्त्यक्त्वाशांतःसंन्यासीसन्नबध्यतइत्युक्तं तत्बु
द्ध्यंतरंबुद्धेर्विपर्ययोयथातथापश्यजानीहि ॥ १० ॥ एवंचेत्पत्राहारादिकंमुनयोनकुर्युरितिद्वयोःश्लोकयोर्भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मनसैवत्यागःकार्यइत्येतन्निरस्यति निरामिषाइति अतआत्मा

आत्मोदरकृतेप्राज्ञःकरोतिविघसंबहु ॥ जयोदरंपृथिव्यातेश्रेयोनिर्जितयाजितं ॥ ६ ॥ मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यंचप्रशंससि ॥ अभोगिनोबलाश्चैवयां
तिस्थानमनुत्तमं ॥ ७ ॥ योगःक्षेमश्चराष्ट्रस्यधर्माधर्मौत्वयिस्थितौ ॥ मुच्यस्वमहतोभारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ८ ॥ एकोदरकृतेव्याघ्रःकरोतिविघसंबहु ॥ त
मन्येप्युपजीवंतिमंदालोभवशान्मृगाः ॥ ९ ॥ विषयान्प्रतिसंगृह्यसंन्यासंकुर्वतेयदि ॥ नचतुष्यंतिराजानःपश्यबुद्ध्यंतरंयथा ॥ १० ॥ पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दंतोलू
खलिकैस्तथा ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चतैरयंनरकोजितः ॥ ११ ॥ यस्त्विमांवसुधांकृत्स्नांप्रशासेदखिलांनृपः ॥ तुल्याश्मकांचनोयश्चसकृतार्थोनपार्थिवः ॥ १२ ॥
संकल्पेषुनिरारंभोनिराशोनिर्ममोभव ॥ अशोकंस्थानमातिष्ठइहचामुत्रचाव्ययं ॥ १३ ॥ निरामिषानशोचंतिशोचसित्वंकिमामिषं ॥ परित्यज्यामिषंसर्वं
मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ पंथानौपितृयानश्चदेवयानश्चविश्रुतौ ॥ ईजानाःपितृयानेनदेवयानेनमोक्षिणः ॥ १५ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणस्वाध्यायेनमहर्षयः ॥
विमुच्यदेहांस्तेयांतिमृत्योरविषयंगताः ॥ १६ ॥ आमिषंबंधनंलोकेकर्मेहोक्तंतथामिषं ॥ ताभ्यांविमुक्तःपापाभ्यांपदमाप्नोतितत्परं ॥ १७ ॥ अपिगाथांपुरा
गीतांजनकेनवदंत्युत ॥ निर्द्वंद्वेनविमुक्तेनमोक्षंसमनुपश्यता ॥ १८ ॥ अनंतंबतमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन ॥ १९ ॥
प्रज्ञाप्रासादमारुह्यअशोच्याञ्शोचतोजनान् ॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थोमंदबुद्धिर्नचेक्षते ॥ २० ॥ दृश्यंपश्यतियःपश्यन्सचक्षुष्मान्सबुद्धिमान् ॥ अज्ञातानां
चविज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २१ ॥

नंत्यागीतिवदन्मृषावादीभवसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईजानाः वर्णाश्रमाद्यभिमानिनः गताइतिशेषः मोक्षिणः निःसंगाः ॥ १५ ॥ १६ ॥
बंधनंराज्यसंगः ताभ्यामामिषाभ्यां ॥ १७ ॥ यत्तुपितृपैतामहंराज्यमित्युक्तंतत्रापिस्वस्यासंगंदर्शयति अपिगाथामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ यत्तूक्तंदिष्ट्यादुर्योधनोहतइतितत्राह प्रज्ञेति मंदत्वादेवप्रज्ञाप्रासाद
मारोढुमशक्तः अशोच्यान्स्वर्गतान्दुर्योधनादीन्शोचतस्त्वद्दारादीन्नपश्यसि परदुःखेनसुखीभवन्मूर्खोसीतिभावः ॥ २० ॥ कस्तर्हिबुद्धिमानित्यतआह दृश्यमिति दृश्यंद्रष्टुंयोग्यंकर्तव्यमकर्तव्यंच अज्ञा
तंज्ञापयति तस्यकर्तव्यत्वमकर्तव्यत्वंवासंबोधयतिसम्यक्निश्चाययतिसाबुद्धिस्तद्वान्बुद्धिमान् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्तुएतांबुद्धिंविनिश्चित्येत्युक्तंतत्राह यइति यस्तुवैद्यानांविद्यावतांवाचंविजानाति नतुतदर्थंसत्वाद्दशोबहुमानंइयात् गुरूनप्युपदेष्टुंयोग्यमात्मानंमन्यतेनतुतत्त्वंविंदति ॥२२॥ कस्तर्हितत्त्वंविंदतीत्यतआह य देति यदायस्मिन्कालेभूतानांवियदादीनांपृथग्भावंनानात्वंएकस्थंएकस्मिन्नात्मनिपर्यवसन्नंविलीनमितियावत् घटशरावादीनामिवमृन्मात्रमनुपश्यतिशास्त्राचार्योपदेशमनुध्यानेनसाक्षात्करोति तथाततत् एक स्मादेवविस्तारंउत्पत्तिंचपश्यतितदाब्रह्मसंपद्यतेतत्त्वंविंदति ॥ २३ ॥ तेबुद्धिमंतस्तांगतिंब्रह्मसंपत्तिंयांतिनत्वादृशाविद्वांसःशास्त्रमात्राभिज्ञाः यतोल्पचेतसः मंदबुद्धयोबहिर्मुखाइत्यर्थः कथंतर्हिबुद्धिमंतोभवंती

यस्तुवाचंविजानातिबहुमानमियात्सवै ॥ ब्रह्मभावप्रपन्नानांवैद्यानांभावितात्मनां ॥ २२ ॥ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसं पद्यतेतदा ॥ २३ ॥ तेजनास्तांगतिंयांतिनाविद्वांसोल्पचेतसः ॥ नाबुद्धयोनातपसःसर्वंबुद्धौप्रतिष्ठितं ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० युधिष्ठिरवाक्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ वैशंपायनउवाच तूष्णींभूतंतुराजानंपुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ संतप्तःशोकदुःखाभ्यांराजवाक्शल्यपीडितः ॥ १ ॥ अर्जुनउवाच कथयंतिपुरावृत्तमितिहासमिमंजनाः ॥ विदेहराज्ञःसंवादंभार्ययासहभारत ॥ २ ॥ उत्सृज्यराज्यंभिक्षार्थंकृतबुद्धिंनरेश्वरं ॥ विदेहराजमहि षीदुःखितायदभाषत ॥ ३ ॥ धनान्यपत्यंदाराश्चरत्नानिविविधानिच ॥ पंथानंपावकंहित्वाजनकोमौढ्यमास्थितः ॥ ४ ॥ तंददर्शप्रियाभार्याभैक्ष्यवृत्तिमकिं चनं ॥ धानामुष्टिमुपासीनंनिरीहंगतमत्सरं ॥ ५ ॥ तमुवाचसमागत्यभर्तारमकुतोभयं ॥ क्रुद्धामनस्विनीभार्याविविक्तेहेतुमद्वचः ॥ ६ ॥ कथमुत्सृज्यराज्यंस्वं धनधान्यसमन्वितं ॥ कापालींवृत्तिमास्थायधानामुष्टिर्नतेवरः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञातेन्यथाराजन्विचेष्टाचान्यथातव ॥ यद्राज्यंमहदुत्सृज्यस्वल्पेतुष्यसिपार्थिव ॥ ॥ ८ ॥ नैतेनातिथयोराजन्देवर्षिपितरस्तथा ॥ अद्यशक्यास्त्वयाभर्तुंमोघस्तेयंपरिश्रमः ॥ ९ ॥ देवतातिथिभिश्चैवपितृभिश्चैवपार्थिव ॥ सर्वैरेतैःपरित्यक्तःप रिव्रजसिनिष्क्रियः ॥ १० ॥ यस्त्वंत्रैविद्यवृद्धानांब्राह्मणानांसहस्रशः ॥ भर्ताभूत्वाचलोकस्यसोद्यतैर्भृतिमिच्छसि ॥ ११ ॥ श्रियंहित्वाप्रदीप्तांत्वंश्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ॥ अपुत्राजननीतेद्यकौसल्याचापतिस्त्वया ॥ १२ ॥ अमीचधर्मकामास्त्वांक्षत्रियाःपर्युपासते ॥ त्वदाशामभिकांक्षंतःकृपणाःफलहेतुकाः ॥ १३ ॥

त्यतआह नाबुद्धयोनातपसइति येअतपसोनतेअबुद्धयोन तपसैवबुद्धिःप्राप्यतइत्यर्थः ॥२४॥ इतिशां० रा० नै० भा० सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ तूष्णींभूतमिति ॥१॥ बुद्ध्यर्थंतपोनुष्ठातुंवनमेवश्रेयइत्यु क्तंतत्रकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतिउक्तेगृहेपिचित्तशुद्धिकरंयज्ञादिकंतपोस्तीत्याख्यायिकामुखेनप्रतिपादयिष्यन्नर्जुनउवाच कथयंतीति ॥२॥३॥ पावकंयज्ञादिद्वाराशोधकं ॥४॥ धानाभृष्ट यवाःनिरीहंवितृष्णं ॥ ५ ॥ हेतुमत्युक्तियुक्तं ॥ ६ ॥ नतेवरः नतेत्वयावरणीयः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञासर्वसंगंत्यक्ष्यामीत्येवंरूपास्वल्पेनापिकुंडिकादिसंग्रहेणनष्टेत्यर्थः ॥८॥ एतेनधानामुष्टिना ॥ ९ ॥ यतोनिष्क्रियः अतोदेवतादिभिःपरित्यक्तःसन्नेवपरिव्रजसि ॥ १० ॥ भृतिंस्वोदरभरणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ फलहेतुकाःफलार्थिनः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परतंत्रेषु अदृष्टाधीनेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निपीयतेस्मिन्स्वेच्छयागोभिर्जलमितिनिपानंआहावः कूपोपांतस्थक्षुद्रजलाशयइतियावत् तद्वद्भूत्वा तथाआढ्यःफलवान् पक्षिणामाश्रयश्चभूत्वाअन्यान्उदरार्थंकथंपर्युपाससे ॥ १७ ॥ हस्तिनमपिन्यासैःसर्वकर्मत्यागैरुपेतंक्रव्यादामांसादाःखादंति अनर्थकंसर्वपुरुषार्थहीनं ॥ १८ ॥ यइमामिति त्रिविष्टब्धंत्रिदंडं ॥ १९ ॥ अवसीयसे अध्यवस्यसि अनेनधानामुष्टिनासर्वंराज्यादिकंसमं संगित्वाविशेषात् ॥ २० ॥ इहार्थइतिजीवनार्थंबाह्यमप्यर्थंत्यक्तुमशक्तःकथमांतरान्देहेंद्रियादींस्त्यक्ष्यसि तथाचसर्वसंगत्यागप्रतिज्ञाव्यर्थैवकिंतर्हिसर्वसंगत्यागरूपमतआह कावेति देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयाणांत्यागेशुद्धचिन्मात्रस्यतवाहंचतादृशीका ममत्वंचकः नह्यसंगचिन्मात्रयोर्द्वयोःपरस्परसंबंधोस्तिभेदकोपाधेरभावात् एवंसतिमयिकश्चतेनुग्रहोनकश्चिदित्यर्थः ॥

तांश्चत्वंविफलान्कुर्वन्कंनुलोकंगमिष्यसि॥ राजन्संशयितेमोक्षेपरतंत्रेषुदेहिषु ॥ १४ ॥ नैवतेस्तिपरोलोकोनापरःपापकर्मणः ॥ धर्म्यान्दारान्परित्यज्ययस्त्वमिच्छसिजीवितुं॥ १५॥ स्रजोगंधानलंकारान्वासांसिविविधानिच॥ किमर्थमभिसंत्यज्यपरिव्रजसिनिष्क्रियः॥ १६॥ निपानंसर्वभूतानांभूत्वात्वंपावनंमहत्॥ आढ्योवनस्पतिर्भूत्वासोन्यांस्त्वंपर्युपाससे॥ १७॥ खादंतिहस्तिनंन्यासैःक्रव्यादाबहवोप्युत॥ बहवःकृमयश्चैवकिंपुनस्त्वामनर्थकं॥ १८॥ यइमांकुंडिकांभिंद्यात्रिविष्टब्धंचयोहरेत्॥ वासश्चापिहरेत्तस्मिन्कथंतेमानसंभवेत् ॥ १९॥ यस्त्वयंसर्वमुत्सृज्यधानामुष्टेरनुग्रहः ॥ यदानेनसमंसर्वंकिमिदंत्वंवसीयसे॥ २०॥ धानामुष्टेरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञातेविनश्यति॥ कावाहंतवकोमेत्वंकश्चतेमय्यनुग्रहः ॥ २१॥ प्रशाधिपृथिवींराजन्यदितेनुग्रहोभवेत्॥ प्रासादंशयनंयानंवासांस्याभरणानिच॥ २२॥ श्रियाविहीनैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिंचनैः॥ सौखिकैःसंभृतानर्थान्यःसंत्यजतिकिंनुतत्॥ २३॥ योत्यंतंप्रतिगृह्णीयाद्यश्चदद्यात्सदैवहि॥ तयोस्त्वमंतरंविद्धिश्रेयांस्ताभ्यांकउच्यते॥ २४॥ सदैवयाचमानेषुतथादंभान्वितेषुच॥ एतेषुदक्षिणादत्तादावाग्नाविवदुर्हुतं॥ २५॥ जातवेदायथाराजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति॥ सदैवयाचमानोहितथाशाम्यतिवैद्विजः ॥ २६ ॥ सतांवैददतोन्नंचलोकेस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ॥ नचेद्राजाभवेद्दाताकुतःस्युर्मोक्षकांक्षिणः॥ २७॥ अन्नाद्गृहस्थालोकेस्मिन्भिक्षवस्ततएवच॥ अन्नात्प्राणःप्रभवतिअन्नदःप्राणदोभवेत्॥ २८॥ गृहस्थेभ्योपिनिर्मुक्तागृहस्थानेवसंश्रिताः॥ प्रभवंचप्रतिष्ठांचदांताविंदंतआसते॥ २९॥

॥ २१ ॥ एवमसंगस्यतवराज्यंकुर्वतोयथाकथंचित्प्रारब्धकर्मावसानपर्यंतंदेहंधारयतः कुंडिकाद्यपेक्षयाराज्यमेवमंगलमनुग्राहकमित्याह प्रशाधीत्यादिना ॥ २२ ॥ सौखिकैःपरमसुखार्थिभिःसंन्यासिभिः संभृतानर्थान्कुंडिकादीन्वीक्ष्ययःस्वयमपितथाकरोतिसकिंनुतद्राज्यादिकंत्यजति अपितुनैवत्यजति किंतूचितंपरिग्रहंत्यक्त्वादैवोपहतत्वादनुचितंपरिग्रहांतरमेवकरोतीत्यसंगत्वमस्यदुर्लभमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदेवाह यइति ॥ २४ ॥ सदैवयाचमानःपरिव्राट् ॥ २५॥ सचक्लेशान्दग्ध्वैवोपशाम्यतिअग्निवदित्याह जातेति ॥ २६ ॥ एतच्चगृहस्थाधीनमित्याह सतामिति सतांसंन्यासिनांप्रकृतिर्जीवनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ऋजुत्वमेवाह असक्तइति ॥ ३१ ॥ दानार्थंदानंप्राप्तुंसिताबद्धाः पाशैःमठोमेभूयाच्छिष्योमेभूयान्मानोमेभूयादित्यादिभिः आमिषंधनंमठपुस्तकाद्यर्थं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनिष्कषायेरागादि
दोषवर्जनाभावे ॥ ३४ ॥ साधून्निष्कषायान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्यागान्नभिक्षुकंविद्यान्नमौढ्यान्नचयाचनात् ॥ ऋजुस्तुयोर्थंत्यजतिनसुखंविद्धिभिक्षुकं ॥ ३० ॥ असक्तःशक्तवद्गच्छन्निःसंगोमुक्तबंधनः ॥ समःशत्रौच
मित्रेचसवैमुक्तोमहीपते ॥ ३१ ॥ परिव्रजंतिदानार्थंमुंडाःकाषायवाससः ॥ सिताबहुविधैःपाशैःसंचिन्वंतोवृथामिषं ॥ ३२ ॥ त्रयींचनामवार्तांचत्यक्त्वापु
त्रान्व्रजंतिये ॥ त्रिविष्टब्धंचवासश्चप्रतिगृह्णंत्यबुद्धयः ॥ ३३ ॥ अनिष्कषायेकाषायमीहार्थमितिविद्धितं ॥ धर्मध्वजानांमुंडानांवृत्त्यर्थमितिमेमतिः ॥ ३४ ॥
काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुंडान्जटाधरान् ॥ बिभ्रत्साधून्महाराजजयलोकान्जितेंद्रियः ॥ ३५ ॥ अग्न्याधेयानिगुर्वर्थंक्रतूनपिसुदक्षिणान् ॥ ददात्यहरहःपूर्वं
कोनुधर्मरतस्ततः ॥ ३६ ॥ अर्जुनउवाच तत्त्वज्ञोजनकोराजालोकेस्मिन्नितिगीयते ॥ सोप्यासीन्मोहसंपन्नोमामोहवशमन्वगाः ॥ ३७ ॥ एवंधर्ममनुक्रां
ताःसदादानतपःपराः ॥ आनृशंस्यगुणोपेताःकामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ प्रजानांपालनेयुक्तादानमुत्तममास्थिताः ॥ इष्टान्लोकानवाप्स्यामोगुरुवृद्धोप
चायिनः ॥ ३९ ॥ देवतातिथिभूतानांनिर्वपंतोयथाविधि ॥ स्थानमिष्टमवाप्स्यामोब्रह्मण्याःसत्यवादिनः ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
अर्जुनवाक्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच वेदाहंतातशास्त्राणिअपराणिपराणिच ॥ उभयंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजेति
च ॥ १ ॥ आकुलानिचशास्त्राणिहेतुभिश्चिंतितानिच ॥ निश्चयश्चैवयोमंत्रेवेदाहंतंयथाविधि ॥ २ ॥ त्वंतुकेवलमस्त्रज्ञोवीरव्रतसमन्वितः ॥ शास्त्रार्थंतत्त्वतोगं
तुंनसमर्थःकथंचन ॥ ३ ॥ शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शीयोधर्मनिश्चयकोविदः ॥ तेनाप्येवंनवाच्योहंयदिधर्मंप्रपश्यसि ॥ ४ ॥ भ्रातृसौहृदमास्थाययदुक्तंवचनंत्वया ॥
न्याय्यंयुक्तंचकौंतेयप्रीतोहंतेनतेर्जुन ॥ ५ ॥ युद्धधर्मेषुसर्वेषुक्रियाणांनैपुणेषुच ॥ नत्वयासदृशःकश्चित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ ६ ॥

अंतःसंगंत्यक्त्वाबहिःकर्मकुर्वित्युक्तंदूषयन्युधिष्ठिरउवाच वेदेति अपराणिधर्मशास्त्राणि पराणिब्रह्मशास्त्राणि कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइतित्यजतैवहितज्ज्ञेयमितिकुरुकर्मत्यजेतिचशास्त्रद्वयं
वेदजाने ॥ १ ॥ तयोर्निश्चयमप्यहंवेद विविदिषंतियज्ञेनदानेनेत्यादिश्रुतेरात्मवेदनेच्छापर्यंतंकर्म विषयः ॥ २ ॥ एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिइच्छोत्तरंप्रव्रज्येतिकर्मतत्त्यागश्रुत्योर्व्यवस्थामजानं
स्त्वंमूर्खोसीत्याह त्वंत्वित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मंधर्मप्रतिपादकं तत्रविषयेदुष्प्रतरंदुःखगाहं ॥ ७ ॥ ८ ॥ कस्तर्हिनिश्चयइत्यतआह तपइति अविधिरनिर्देश्यंब्रह्म ॥ ९ ॥ १० ॥ एतेषुतपोविभजते तपइति ॥ ११ ॥ अरण्यइति अतिजघन्यंतपो पिधनाज्ज्यायः किमुतत्त्यागविधिरितिभावः ॥ १२ ॥ त्यागमाह उत्तरेणेति ॥ १३ ॥ श्मशानानीति क्रियावतांजन्ममरणसंबंधोदुर्वारइतित्यागएवकर्तव्यइतिदर्शितं ॥ १४ ॥ अविधिमाह अनिर्देश्येति गतिर्मो क्षः प्रत्यगानंदरूपः तस्माद्धेतोस्तल्लाभायेत्यर्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सः प्रधानंचतदिष्टश्चप्रधानेष्टः योगेनैवब्रह्मप्राप्यतेनान्यथेत्यर्थः यदाहदक्षः स्वसंवेद्यंहितद्ब्रह्मकुमारीस्त्रीसुखंयथा अयोगीनैवजा नातिजात्यंधोवैयथाघटमिति सतुदुःखंप्रवेदितुंतुभ्यंज्ञापयितुंअशक्यस्तवतत्रानधिकारादित्यर्थः ॥ १५ ॥ अपिर्वार्थे इहवासारोस्तीहवेति एवमिहवाऽसारइहवेति शास्त्राणिआलोक्यकवयः सारमुपादाया

धर्मसूक्ष्मतरंवाच्यंतत्रदुष्प्रतरंत्वया ॥ धनंजयनमेबुद्धिमभिशंकितुमर्हसि ॥ ७ ॥ युद्धशास्त्रविदेवत्वंनवृद्धाःसेवितास्त्वया ॥ संक्षिप्तविस्तरविदांनतेषांवेत्सि निश्चयं ॥ ८ ॥ तपस्त्यागोविधिरितिनिश्चयस्त्वेषधीमतां ॥ परस्परंज्यायएषांयेषांनैश्रेयसीमतिः ॥ ९ ॥ यस्त्वेतन्मन्यसेपार्थनज्यायोस्तिधनादिति ॥ तत्रतेवर्त यिष्यामियथानैतत्प्रधानतः ॥ १० ॥ तपःस्वाध्यायशीलाहिदृश्यंतेधार्मिकाजनाः ॥ ऋषयस्तपसायुक्तायेषांलोकाःसनातनाः ॥ ११ ॥ अजातशत्रवोधीरास्त थान्येवनवासिनः ॥ अरण्येबहवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः ॥ १२ ॥ उत्तरेणतुपंथानमार्याविषयनिग्रहात् ॥ अबुद्धिजंतमस्त्यक्त्वालोकांस्त्यागवतांगताः ॥ १३ ॥ दक्षिणेनतुपंथानंयंभास्वंतंप्रचक्षते ॥ एतेक्रियावतांलोकायेश्मशानानिभेजिरे ॥ १४ ॥ अनिर्देश्यागतिःसातुयांप्रपश्यंतिमोक्षिणः ॥ तस्माद्योगःप्रधाने ष्टःसतुदुःखंप्रवेदितुं ॥ १५ ॥ अनुसृत्यतुशास्त्राणिकवयःसमवस्थिताः ॥ अपीहस्यादपीहस्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६ ॥ वेदवादानतिक्रम्यशास्त्राण्यारण्यका निच ॥ विपाट्यकदलीस्तंभंसारंददृशिरेनते ॥ १७ ॥ अथैकांतव्युदासेनशरीरेपांचभौतिके ॥ इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानंप्राहुरिंगितैः ॥ १८ ॥ अग्राह्यंचक्षुषा सूक्ष्ममनिर्देश्यंचतद्गिरा ॥ कर्महेतुपुरस्कारंभूतेषुपरिवर्तते ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरंकृत्वामनस्तृष्णांनिगृह्यच ॥ कर्मसंततिमुत्सृज्यस्यान्निरालंबनःसुखी ॥ ॥ २० ॥ अस्मिन्नेवंसूक्ष्मगम्येमार्गेसद्भिर्निषेविते ॥ कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुनत्वंप्रशंससि ॥ २१ ॥

सारंपरित्यज्यसमवस्थिताःसम्यक्निश्चयवंतोजाताइत्यर्थः ॥ १६ ॥ आरण्यकानिवेदांतान् ॥ १७ ॥ एकांतंजनवर्जितंतद्व्युदासेनतत्त्यागेनकेचिच्छरीरेस्थितमात्मानंइच्छादिमंतंप्राहुः ममेदंभूयादित्यादिभिरिंगि तैर्लिंगैः ॥ १८ ॥ एवंपरमतमुपन्यस्यसिद्धांतमाह अग्राह्यमिति चक्षुषासमनस्कैश्चक्षुरादिभिरग्राह्यंयतःसूक्ष्मंगिरावाऽनिर्देश्यं कर्महेतुरविद्यातयैवपुरस्कारोब्राह्मणोहंगृहस्थोहमितिचक्षुर्वाग्गोचरत्वंयस्यत त्सूक्ष्ममेवविपरिवर्तते जीवरूपेणास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरंआत्मोन्मुखं निरालंबनः निरहंकारः ॥ २० ॥ सूक्ष्मगम्येसूक्ष्मयाबुद्ध्यागम्ये सद्भिश्चनिषेवितेंतरहंकारत्यागरूपेसतिकथंबाह्यतमान् अर्थानुपादेयत्वेनप्रशंससि ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वशास्त्रविदः कर्मकांडविदोपिएवमर्थमनर्थत्वेनपश्यंति किमुतज्ञानिनः ॥२२॥ दुरावर्ताः दुःखेनापिसिद्धांतंग्राहयितुमशक्याः दृढः पूर्वःप्राग्भावीयःसंस्कारोयेषांतेदृढपूर्वे बहुव्रीहावप्यार्षीसर्वनामता ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हेपार्थ यत्यान्लौकिकानप्यर्थान्वयंविजानीमस्तान्इतरःकोज्ञातुमर्हति नकोपियथा एवंप्राज्ञाअपिअस्माकमन्येषांचदुर्ज्ञेयाइत्यर्थः ॥ २५ ॥ महद्वैराग्यं महत्परंब्रह्म तत्त्ववित् तपआदीनामेव ॥ २६ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ अस्मिन्वाक्यांतरेवक्तेत्यादिनादंडएवहिराजेंद्रक्षत्रधर्मोनमुंडनमित्यंतेनग्रंथेनात्मविविदिषोत्पत्तेःपूर्वंकर्माणिकर्तव्यानिपश्चात्त्याज्यानीतियुधिष्ठिरमतंब्राह्मणविषयंनतुक्षत्रियविषयमितिप्रतिपाद्यते वाक्यांतरेवाक्यावसरे अभिनीततरंयुक्तिमत्तरं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चतुष्पदीचतुराश्रमी

पूर्वशास्त्रविदोप्येवंजनाःपश्यंतिभारत ॥ क्रियासुनिरतानित्यंदानेयज्ञेचकर्मणि ॥ २२ ॥ भवंतिसुदुरावर्ताहेतुमंतोपिपंडिताः ॥ दृढपूर्वेस्मृतामूढानैतदस्तीतिवादिनः ॥ २३ ॥ अनृतस्यावमंतारोवक्तारोजनसंसदि ॥ चरंतिवसुधांकृत्स्नांवावदूकाबहुश्रुताः ॥ २४ ॥ पार्थयन्नविजानीमःकस्तान्ज्ञातुमिहार्हति ॥ एवंप्राज्ञाःश्रुताश्चापिमहांतःशास्त्रवित्तमाः ॥ २५ ॥ तपसामहदाप्नोतिबुद्ध्यावैविंदतेमहत् ॥ त्यागेनसुखमाप्नोतिसदाकौंतेयतत्त्ववित् ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० युधिष्ठिरवाक्येएकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्वाक्यांतरेवक्तादेवस्थानोमहातपाः ॥ अभिनीततरंवाक्यमित्युवाचयुधिष्ठिरं ॥ १ ॥ देवस्थानउवाच यद्वचःफाल्गुनेनोक्तंनज्यायोस्तिधनादिति ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामितदेकांतमनाःशृणु ॥ ॥ २ ॥ अजातशत्रोधर्मेणकृत्स्नातेवसुधाजिता ॥ तांजित्वाचवृथाराजन्नपरित्यक्तुमर्हसि ॥३॥ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्मण्येवप्रतिष्ठिता ॥ तांक्रमेणमहाबाहोयथावज्जयपार्थिव ॥४॥ तस्मात्पार्थमहायज्ञैर्यजस्वबहुदक्षिणैः ॥ स्वाध्याययज्ञाऋषयोज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥५॥ कर्मनिष्ठांश्चबुद्ध्येथास्तपोनिष्ठांश्चपार्थिव ॥ वैखानसानांकौंतेयवचनंश्रूयतेयथा ॥ ६ ॥ ईहेतधनहेतोर्यस्तस्यानीहागरीयसी ॥ भूयान्दोषोहिवर्धेतयस्तंधर्ममुपाश्रयेत् ॥ ७॥ कृत्स्नंचधनसंहारंकुर्वंतिविधिकारणात् ॥ आत्मानंदूषितोबुद्ध्याभ्रूणहत्यांनबुध्यते ॥ ८ ॥ अनर्हतेयद्ददातिनददातियदर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोपिदुष्करः ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ तामेवाह स्वाध्यायेति क्रमाद्ब्रह्मचारियतिगृहस्थवानप्रस्थान्बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैखानसानांहैरण्यगर्भाणां ॥ ६ ॥ धनंहेतुःकारणंयस्यतस्ययज्ञादेःयज्ञाद्यर्थं ईहेतधनंतस्यानीहैवगरीयसी प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायात्तमिमंपरधर्मंयःक्षत्रियउपाश्रयेत सदूष्येतेत्याह भूयानिति ॥ ७ ॥ चोहेतौ यस्माद्विधिकारणात् यज्ञार्थंधनसंहारंधनसंचयं आत्मानमिति बुत्ध्यादूषितआत्मानंदेहंतद्वत्प्रियंधनंवा अनर्हतेअयोग्यायकर्मणेसमर्पयतियोग्यायचन सःआत्मद्रोहजांभ्रूणहत्यांनबुध्यतेसार्धः ॥ ८ ॥ दानधर्मःशुद्धिधर्मः दैपूशोधनेइत्यस्यरूपं पक्षेस्पष्टोर्थः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यज्ञोद्दिष्ट यज्ञार्थमेवआज्ञप्तोवेदेन यज्ञस्त्रष्टइतिपाठेयज्ञार्थमेवस्त्रष्टः अनंतरःसन्निहितः यज्ञादेवसर्वकामावाप्तिर्भवतीतिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२॥ भांडमुपकरणंपात्रादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥७॥ अत्रैव क्षत्रियस्यवैखानसधर्माश्रयणंदोषःपालनयागदानादिकंगुणइत्यस्मिन्नर्थेएव ॥ १ ॥ असंतुष्टोहिराजाप्रजाःपीडयत्यतःसंतोषमेवस्तौति संतोषइति सातुष्टिः ॥ २ ॥ सम्यक्प्रतितिष्ठतियेनतदाह यदेति यदाप्रसीदतितदातुष्टिःप्रतितिष्ठतीतिसंबंधः कदाप्रसीदति यदाकामान्जाग्रदादिविषयान्संहरते आत्मनिप्रविलापयति तदात्मज्योतिःस्वयंज्योतिरात्मास्वात्मन्येवस्वस्वरूपे एवप्रसीदति द्रष्टृदर्शनेनदृश्यादिभेददर्शनरूपंमलंत्यजति ॥ ३ ॥ नबिभेति द्वितीयाभावात् अस्मान्नबिभ्यति अस्यनिष्क्रियत्वात् समाधौव्यु

यज्ञायस्त्रष्टानिधनानिधात्रायज्ञोद्दिष्टःपुरुषोरक्षिताच ॥ तस्मात्सर्वंयज्ञएवोपयोज्यंधनंततोनंतरएवकामः ॥ १० ॥ यज्ञैरिंद्रोविविधैरन्नवद्भिर्देवान्सर्वानभ्ययाद्भूरितेजाः ॥ तेनेंद्रत्वंप्राप्यविभ्राजतेसौतस्माद्यज्ञेसर्वमेवोपयोज्यं ॥ ११ ॥ महादेवःसर्वयज्ञेमहात्माहुत्वात्मानंदेवदेवोबभूव ॥ विश्वान्लोकान्व्याप्यविष्टभ्यकीर्त्याविराजतेद्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२ ॥ आविक्षितःपार्थिवोसौमरुत्तोवृद्ध्याशक्रंयोऽजयद्देवराजं ॥ यज्ञेयस्यश्रीःस्वयंसन्निविष्टायस्मिन्भांडंकांचनंसर्वमासीत् ॥ १३ ॥ हरिश्चंद्रःपार्थिवेंद्रश्रुतस्तेयज्ञैरिष्ट्वापुण्यभाग्वीतशोकः ॥ ऋद्ध्याशक्रंयोऽजयन्मानुषःसंस्तस्माद्यज्ञेसर्वमेवोपयोज्यं ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहा० शांतिपर्वणिराज० देवस्थानवाक्येविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ देवस्थानउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ इंद्रेणसमयेपृष्टोयदुवाचबृहस्पतिः ॥ १ ॥ संतोषोवैस्वर्गतमःसंतोषःपरमंसुखं ॥ तुष्टेर्नकिंचित्परतःसासम्यक्प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ यदासंहरतेकामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येवप्रसीदति ॥ ३ ॥ नबिभेतियदाचायंयदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ कामद्वेषौचजयतितदात्मानंचपश्यति ॥ ४ ॥ यदासौसर्वभूतानांनद्रुह्यतिनकांक्षति ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५ ॥ एवंकौंतेयभूतानितंतंधर्मंतथातथा ॥ तदात्मनाप्रपश्यंतितस्माद्बुध्यस्वभारत ॥ ६ ॥ अन्येसामप्रशंसंतिव्यायाममपरेजनाः ॥ नैकंनचापरेकेचिदुभयंचतथापरे ॥ ७ ॥

त्थानेतु कामक्रोधौजयति ॥ ४ ॥ यदाकाले ॥ ५ ॥ एवमिति भूतानिअधिकारिजीवाः यथायथायेनयेनप्रकारेण यद्यत्कर्मयज्ञादिकंवासगुणोपासनंनिर्गुणोपासनंवासांगंव्यंगंवाकरोतितत्तत्कर्मतथातथातेनतेनप्रकारेणफलात्मनाआविर्भूतंआत्मनास्वानुभवेनपश्यंति एतेनतंयथायथोपासतेतथैवभवतीतिश्रुतेरर्थोदर्शितः तस्मात्सर्वेभ्योभूतेभ्योभयंददद्भयंविंदत्यभयंददभयंविंदतीतिबुध्यस्व सम्यक्प्रजापालनेनत्वमप्यभयंप्राप्नुहीतिभावः ॥ ६ ॥ अन्यइति सामप्रीतिं व्यायामंयत्नं अपरेएकंध्यानंनप्रशंसंतिइतिन अपितुप्रशंसंत्येव उभयंसामव्यायामौएकस्यैवअवस्थाभेदेनप्रशंसंति अपरेतथैवप्रशंसंति प्रागुपात्तमेकंज्ञेयं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचाप्येतान्पक्षान्विवृणोति यज्ञेतित्रिभिः यज्ञसंन्यासदानैर्देवसर्वभूतविप्राणांप्रीतिर्भवति प्रतिग्रहंप्रजाभ्योयजमानेभ्योवाद्रव्यादानंव्यायामरूपंमंदाःप्रशंसंति ॥ ८ ॥ सर्वपरित्यागेनत्वेकंकेचित् राज्यमेके इत्यादिपादत्रयेणसामव्यायामौएकस्यैवाह ॥ ९ ॥ अंत्यंपक्षमाह केचिदेकांतशीलिनः ॥ १० ॥ सिद्धांतमाह अद्रोहेणेति ॥ ११ ॥ प्रजनंपुत्रोत्पादनं प्रधानंचासौइष्टश्चेतिसमासस्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥

यज्ञमेवप्रशंसंतिसंन्यासमपरेजनाः ॥ दानमेकेप्रशंसंतिकेचिच्चैवप्रतिग्रहं ॥ ८ ॥ केचित्सर्वंपरित्यज्यतूष्णींध्यायंतआसते ॥ राज्यमेकेप्रशंसंतिप्रजानांपरि
पालनं ॥ ९ ॥ हत्वाछित्वाचभित्वाचकेचिदेकांतशीलिनः ॥ एतत्सर्वंसमालोक्यबुधानामेषनिश्चयः ॥ १० ॥ अद्रोहेणैवभूतानांयोधर्मःससतांमतः ॥ अद्रोहः
सत्यवचनंसंविभागोदयादमः ॥ ११ ॥ प्रजनंस्वेषुदारेषुमार्दवंह्रीरचापलं ॥ एवंधर्मंप्रधानेष्टंमनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ १२ ॥ तस्मादेतत्प्रयत्नेनकौंतेयप्रतिपा
लय ॥ योहिराज्येस्थितःशश्वद्वशीतुल्यप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ क्षत्रियोयज्ञशिष्टाशीराजाशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ असाधुनिग्रहरतःसाधूनांप्रग्रहेरतः ॥ १४ ॥ धर्मेव
र्त्मनिसंस्थाप्यप्रजावर्तेतधर्मतः ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीश्चवनेवन्येनवर्तयन् ॥ १५ ॥ विधिनाश्रावणेनैवकुर्यात्कर्माण्यतंद्रितः ॥ यएवंवर्ततेराजन्सराजाधर्मनि
श्चितः ॥ १६ ॥ तस्यायंचपरश्चैवलोकःस्यात्सफलोदयः ॥ निर्वाणंहिसुदुष्प्राप्यंबहुविघ्नंचमेमतं ॥ १७ ॥ एवंधर्ममनुक्रांताःसत्यदानतपःपराः ॥ आनृशंस्य
गुणैर्युक्ताःकामक्रोधविवर्जिताः ॥ १८ ॥ प्रजानांपालनेयुक्ताधर्ममुत्तममास्थिताः ॥ गोब्राह्मणार्थेयुध्यंतःप्राप्तागतिमनुत्तमां ॥ १९ ॥ एवंरुद्राःसवसवस्त
थादित्याःपरंतप ॥ साध्याराजर्षिसंघाश्चधर्ममेतंसमाश्रिताः ॥ अप्रमत्तास्ततःस्वर्गंप्राप्ताःपुण्यैःस्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
देवस्थानवाक्येएकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ९॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्नेवांतरेवाक्यंपुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ निर्विण्णमनसंज्येष्ठमिदंभ्रा
तरमच्युतं ॥ १ ॥ क्षत्रधर्मेणधर्मज्ञप्राप्यराज्यंसुदुर्लभं ॥ जित्वाचारीन्नरश्रेष्ठतप्यतेकिंभृशंभवान् ॥ २ ॥ क्षत्रियाणांमहाराजसंग्रामेनिधनंमतं ॥ विशिष्टंब
हुभिर्यज्ञैःक्षत्रधर्ममनुस्मर ॥ ३ ॥ ब्राह्मणानांतपस्त्यागःप्रेत्यधर्मविधिःस्मृतः ॥ क्षत्रियाणांचनिधनंसंग्रामेविहितंप्रभो ॥ ४ ॥ क्षात्रधर्मोमहारौद्रःशस्त्रनित्य
इतिस्मृतः ॥ वधश्चभरतश्रेष्ठकालेशस्त्रेणसंयुगे ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्यापिचेद्राजन्क्षत्रधर्मेणवर्ततः ॥ प्रशस्तंजीवितंलोकेक्षत्रंहिब्रह्मसंभवं ॥ ६ ॥ नत्यागोनपुनर्य
ज्ञोनतपोमनुजेश्वर ॥ क्षत्रियस्यविधीयंतेनपरस्वोपजीवनं ॥ ७ ॥

प्रग्रहेसंग्रहे ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रावणेनशास्त्रश्रवणाद्विहितेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ९ ॥ अस्मिन्निति अच्युतंधर्मात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यागःसंन्यासः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञआत्मयज्ञः समाधिरितियावत् ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ दंशितःसन्नद्धः विजयंधर्मसंहितमितिपाठेप्रशंसंतिइत्यध्याहारः ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणःकश्यपस्य नवतीर्नवदशाधिकंशताष्टकं ॥ ११ ॥ इंद्रत्वंऐश्वर्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिशां०

सभवान्सर्वधर्मज्ञोधर्मात्माभरतर्षभ ॥ राजामनीषीनिपुणोलोकेदृष्टपरावरः ॥ ८ ॥ त्यक्त्वासंतापजंशोकंदंशितोभवकर्मणि ॥ क्षत्रियस्यविशेषेणहृदयंवज्रसन्निभं ॥ ९ ॥ जित्वारीन्क्षत्रधर्मेणप्राप्यराज्यमकंटकं ॥ विजितात्मामनुष्येंद्रयज्ञदानपरोभव ॥ १० ॥ इंद्रोवैब्रह्मणःपुत्रःक्षत्रियःकर्मणाभवत् ॥ ज्ञातीनांपापवृत्तीनांजघाननवतीर्नव ॥ ११ ॥ तच्चास्यकर्मपूज्यंचप्रशस्यंचविशांपते ॥ तेनेंद्रत्वंसमापेदेदेवानामितिनःश्रुतं ॥ १२ ॥ सत्वंयज्ञैर्महाराजयजस्वबहुदक्षिणैः ॥ यथैवेंद्रोमनुष्येंद्रचिरायविगतज्वरः ॥ १३ ॥ मात्वमेवंगतेकिंचिच्छोचेथाःक्षत्रियर्षभ ॥ गतास्तेक्षत्रधर्मेणशस्त्रपूताःपरांगतिं ॥ १४ ॥ भवितव्यंतथातच्चयद्वृत्तंभरतर्षभ ॥ दिष्टंहिराजशार्दूलनशक्यमतिवर्तितुं ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० अर्जुनवाक्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥

वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुकौंतेयोगुडाकेशेनपांडवः ॥ नोवाचकिंचित्कौरव्यस्ततोद्वैपायनोब्रवीत् ॥ १ ॥ व्यासउवाच बीभत्सोर्वचनंसौम्यसत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ शास्त्रदृष्टःपरोधर्मःस्थितोगार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ २ ॥ स्वधर्मंचरधर्मज्ञयथाशास्त्रंयथाविधि ॥ नहिगार्हस्थ्यमुत्सृज्यतवारण्यंविधीयते ॥ ३ ॥ गृहस्थंहिसदादेवाःपितरोतिथयस्तथा ॥ भृत्याश्चैवोपजीवंतितान्भरस्वमहीपते ॥ ४ ॥ वयांसिपशवश्चैवभूतानिचजनाधिप ॥ गृहस्थैरेवधार्यंतेतस्माच्छ्रेष्ठोगृहाश्रमी ॥ ५ ॥ सोयंचतुर्णामेतेषामाश्रमाणांदुराचरः ॥ तंचराद्यविधिंपार्थदुश्चरंदुर्बलेंद्रियैः ॥ ६ ॥ वेदज्ञानंचतेकृत्स्नंतपश्चाचरितंमहत् ॥ पितृपैतामहंराज्यंधुर्यवद्वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ तपोयज्ञस्तथाविद्याभैक्ष्यमिंद्रियसंयमः ॥ ध्यानमेकांतशीलत्वंतुष्टिर्ज्ञानंचशक्तितः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानांमहाराजचेष्टासंसिद्धिकारिका ॥ क्षत्रियाणांतुवक्ष्यामितवापिविदितंपुनः ॥ ९ ॥ यज्ञोविद्यासमुत्थानमसंतोषःश्रियंप्रति ॥ दंडधारणमुग्रत्वंप्रजानांपरिपालनं ॥ १० ॥ वेदज्ञानंतथाकृत्स्नंतपःसुचरितंतथा ॥ द्रविणोपार्जनंभूरिपात्रेचप्रतिपादनं ॥ ११ ॥ एतानिराज्ञांकर्माणिसुकृतानिविशांपते ॥ इमंलोकममुंचैवसाधयंतीतिनःश्रुतं ॥ १२ ॥ एषांज्यायस्तुकौंतेयदंडधारणमुच्यते ॥ बलंहिक्षत्रियेनित्यंबलेदंडःसमाहितः ॥ १३ ॥

रा० नै० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ एवमुक्तइति ॥ १ ॥ गार्हस्थ्यंगृहस्थस्यायंगार्हस्थ्यस्तं ॥ २ ॥ तवक्षत्रियत्वात् अरण्यंसंन्यासः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दुर्बलानिजितानिचतानिइंद्रियाणितैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विद्याआत्मनोसंगत्वज्ञानं ज्ञानंशास्त्रविषयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४॥ बिलशयान्मूषिकान् अप्रवासिनंगृहादिसंगिनं ॥१५॥१६॥१७॥१८॥ बाहुदांनदीमनुतत्समीपे ॥१९॥२०॥२१॥ विस्रब्धोममैवैतानीतिनिश्चयवान् ॥२२॥२३॥२४॥ इदंभक्षणंकृतं ॥ २५॥

एताविद्याःक्षत्रियाणांराजन्संसिद्धिकारिकाः ॥ अपिगाथामिमांचापिबृहस्पतिरगायत ॥ १४ ॥ भूमिरेतौनिगिरतिसर्पोबिलशयानिव ॥ राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनं ॥ १५ ॥ सुद्युम्नश्चापिराजर्षिःश्रूयतेदंडधारणात् ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिंदक्षःप्राचेतसोयथा ॥१६॥ युधिष्ठिरउवाच भगवन्कर्मणाकेनसुद्युम्नोवसुधाधिपः ॥ संसिद्धिंपरमांप्राप्तःश्रोतुमिच्छामितंनृपं ॥ १७॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शंखश्चलिखितश्चास्तांभ्रातरौसंशितव्रतौ ॥ १८ ॥ तयोरावसथावास्तांरमणीयौपृथक्पृथक् ॥ नित्यंपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौबाहुदामनु ॥ १९ ॥ ततःकदाचिल्लिखितःशंखस्याश्रममागतः ॥ यदृच्छयाथशंखोपिनिष्क्रांतोभवदाश्रमात् ॥ २० ॥ सोपिगम्याश्रमंभ्रातुःशंखस्यलिखितस्तदा ॥ फलानिपातयामाससम्यक्परिणतान्युत ॥ ॥ २१ ॥ तान्युपादायविस्रब्धोभक्षयामाससद्विजः ॥ तस्मिंश्चभक्षयत्येवशंखोप्याश्रममागतः ॥ २२ ॥ भक्षयंतंतुतंदृष्ट्वाशंखोभ्रातरमब्रवीत् ॥ कुतःफलान्यवाप्तानिहेतुनाकेनखादसि ॥ २३ ॥ सोब्रवीद्भ्रातरंज्येष्ठमुपस्पृत्याभिवाद्यच ॥ इतएवगृहीतानिमयेतिप्रहसन्निव ॥ २४॥ तमब्रवीत्तथाशंखस्तीव्ररोषसमन्वितः ॥ स्तेयंत्वयाकृतमिदंफलान्याददतास्वयं ॥ २५॥ गच्छराजानमासाद्यस्वकर्मकथयस्ववै ॥ अदत्तादानमेवंहिकृतंपार्थिवसत्तम ॥ २६॥ स्तेनंमांत्वंविदित्वाचस्वधर्ममनुपालय ॥ शीघ्रंधारयचौरस्यममदंडंनराधिप ॥ २७॥ इत्युक्तस्तस्यवचनात्सुद्युम्नंसनराधिपं ॥ अभ्यगच्छन्महाबाहोलिखितःसंशितव्रतः ॥ २८॥ सुद्युम्नस्त्वंतपालेभ्यःश्रुत्वालिखितमागतं ॥ अभ्यगच्छत्सहामात्यःपद्म्यामेवजनेश्वरः ॥ २९॥ तमब्रवीत्समागम्यसराजाधर्मवित्तमं ॥ किमागमनमाचक्ष्वभगवन्कृतमेवतत् ॥ ३० ॥ एवमुक्तःसविप्रर्षिःसुद्युम्नमिदमब्रवीत् ॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिश्रुत्वातत्कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥ अनिसृष्टानिगुरुणाफलानिमनुजर्षभ ॥ भक्षितानिमहाराजतत्रमांशाधिमाचिरं ॥ ३२॥ सुद्युम्नउवाच प्रमाणंचेन्मतोराजाभवतोदंडधारणे ॥ अनुज्ञायामपितथाहेतुःस्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ ३३ ॥ सभवानभ्यनुज्ञातःशुचिकर्मामहाव्रतः ॥ ब्रूहिकामानतोन्यांस्त्वंकरिष्यामिहितेवचः ॥ ३४॥

हेपार्थिवसत्तम मयाअदत्तादानंकृतमिति अस्मैराज्ञेकथयस्वेतिसंबंधः ॥२६॥२७॥२८ ॥ अंतपालेभ्यः द्वारपालेभ्यः॥२९॥३०॥ करिष्यइतिसंधिरार्षः ॥ ३१ ॥ अनिसृष्टान्यदत्तानि गुरुणाज्येष्ठभ्रात्रा ॥ ३२ ॥ यथादंडधारणेराजाप्रमाणंतथाऽनुज्ञायांहेतुःप्रमाणं ॥ ३३ ॥ शुचिकर्मामदनुज्ञयैवशोधितदोषः श्रुतकर्मेतिपाठे श्रावितकर्मा कीर्तनेनापिदोषोनश्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ममर्मामयावानदूषयसे तेत्वया निष्कृतिः प्रायश्चित्तं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उदकस्यार्थंप्रयोजनंआचमनादि कर्तुमितिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६ ॥

व्यासउवाच संछंद्यमानोब्रह्मर्षिःपार्थिवेनमहात्मना ॥नान्यंसवरयामासतस्माद्दंडाद्दतेवरं ॥ ३५॥ ततःसपृथिवीपालोलिखितस्यमहात्मनः॥ करौप्रच्छेदया
॥२१॥ मासधृतदंडोजगामसः ॥ ३६ ॥ सगत्वाभ्रातरंशंखमार्तरूपोब्रवीदिदं ॥ धृतदंडस्यदुर्बुद्धेर्भवांस्तत्क्षंतुमर्हति ॥ ३७॥ शंखउवाच नकुप्येतवधर्मज्ञनत्वंदूष
यसेमम ॥ धर्मस्तुतेव्यतिक्रांतस्ततस्तेनिष्कृतिःकृता ॥ ३८ ॥ त्वंगत्वाबाहुदांशीघ्रंतर्पयस्वयथाविधि ॥ देवानृषीन्पितृंश्चैवमाचाधर्मेमनःकृथाः ॥ ३९ ॥ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वाशंखस्यलिखितस्तदा ॥ अवगाह्यापगांपुण्यामुदकार्थंप्रचक्रमे ॥ ४० ॥ प्रादुरास्तांततस्तस्यकरौजलजसन्निभौ ॥ ततःसविस्मितोभ्रातुर्दर्शया
मासतौकरौ ॥ ४१ ॥ ततस्तमब्रवीच्छंखस्तपसेदंकृतंमया ॥ माचतेत्रविशंकाभूद्दैवमत्रविधीयते ॥ ४२॥ लिखितउवाच किंतुनाहंत्वयापूतःपूर्वमेवम
हाद्युते ॥ यस्यतेतपसोवीर्यमीदृशंद्विजसत्तम ॥ ४३॥ शंखउवाच एवमेतन्मयाकार्यंनाहंदंडधरस्तव ॥ सचपूतोनरपतिस्त्वंचापिपितृभिःसह ॥ ४४ ॥
व्यासउवाच सराजापांडवश्रेष्ठश्रेयान्वैतेनकर्मणा ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिंदक्षःप्राचेतसोयथा ॥ ४५ ॥ एषधर्मःक्षत्रियाणांप्रजानांपरिपालनं ॥ उत्पथोन्यो
महाराजमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ ४६ ॥ भ्रातुरस्यहितंवाक्यंशृणुधर्मज्ञसत्तम ॥ दंडएवहिराजेंद्रक्षत्रधर्मोनमुंडनं ॥ ४७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि
राजध०व्यासवाक्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच पुनरेवंमहर्षिस्तंकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥ अजातशत्रुंकौंतेयमिदंवचनमब्रवी
त् ॥ १ ॥ अरण्येवसतांतातभ्रातॄणांतेमनस्विनां ॥ मनोरथामहाराजयेतत्रासन्युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तानिमेभरतश्रेष्ठप्राप्नुवंतुमहारथाः ॥ प्रशाधिपृथिवींपार्थय
यातिरिवनाहुषः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतिरनुभूतातपस्विभिः ॥ दुःखस्यांतेनरव्याघ्रसुखान्यनुभवंतुवै ॥ ४ ॥ धर्ममर्थंचकामंचभ्रातृभिःसहभारत ॥ अनुभू
यततःपश्चात्प्रस्थातासिविशांपते ॥ ५ ॥ अर्थिनांचपितॄणांचदेवतानांचभारत ॥ आनृण्यंगच्छकौंतेयतत्सर्वंचकरिष्यति ॥ ६ ॥ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यांयजस्व
कुरुनंदन ॥ ततःपश्चान्महाराजगमिष्यसिपरांगतिं ॥ ७॥ भ्रातॄंश्चसर्वान्क्रतुभिःसंयोज्यबहुदक्षिणैः ॥ संप्राप्तःकीर्तिमतुलांपांडवेयभविष्यसि ॥ ८ ॥ ॥२१॥

आख्यायिकातात्पर्यमाह दंडइति ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा०नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ पुनरेवेति ॥ १ ॥ स्वधर्मइति राज्यंकर्तव्यमित्युक्तंभ्रा
त्रादीनामानृण्यार्थमपितत्कर्तव्यमित्याह अरण्यइत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वचनंहिंसाप्रधानःक्षत्रधर्मोमेमास्त्वित्येवंरूपं हेकुरुसत्तम ॥ ९ ॥ आददानस्यपरस्वापहर्तुः समानधर्मःअविषमोधर्मस्तत्रकुशलाःस्थापयंति अवश्यकर्तव्यतयाव्यवस्थापयंतिहेनरेश्वर नरेश्वरमितिपाठांते रेविजयादिकंकर्तुमितिशेषः ॥ १०॥ मर्षयतेदस्यूनपिनहंति एनसातज्जेनपापेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ आतिष्ठन्निति च्छेदः धर्मशास्त्राणांनिग्रहादतिलंघनाज्जातादधर्माद्भीतोऽश्च्यवते तानिअनुरुध्यन्नपेतभीश्चभवति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गांवाचंमिमीतेविचारयंतितेगोमिनोब्रह्मकर्मकांडार्थविदोब्राह्मणाः गोमंतोवा धनिनोवैश्याः ॥१७॥१८॥ स्तब्धोमान्यानमानयन् अभ्यसूयकोगुणेषुदोषदृष्टिः ॥१९॥

विग्रस्तेपुरुषव्याघ्रवचनंकुरुसत्तम ॥ शृणुष्वैवंयथाकुर्वन्नधर्माच्च्यवसेनृप ॥ ९ ॥ आददानस्यविजयंविग्रहंचयुधिष्ठिर ॥ समानधर्मकुशलाःस्थापयंतिनरेश्वर ॥ १० ॥ देशकालप्रतीक्षीयोदस्यून्मर्षयतेनृपः ॥ शास्त्रजांबुद्धिमास्थाययुज्यतेनैनसाहिसः ॥ ११ ॥ आदायबलिषड्भागंयोराष्ट्रंनाभिरक्षति ॥ प्रतिगृह्णातितत्पापंचतुर्थांशेनभूमिपः ॥ १२ ॥ निबोधचयथातिष्ठन्धर्मान्नच्यवतेनृपः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ॥ १३ ॥ कामक्रोधावनादृत्यपितेव समदर्शनः ॥ शास्त्रजांबुद्धिमास्थाययुज्यतेनैनसाहिसः ॥ १४ ॥ दैवेनाभ्याहतोराजाकर्मकालेमहाद्युते ॥ नसाधयतियत्कर्मनतत्राहुरतिक्रमं ॥ १५ ॥ तरसाबुद्धिपूर्वंवानिग्राह्याएवशत्रवः ॥ पापैःसहनसंदध्याद्राज्यंपुण्यंचकारयेत् ॥ १६ ॥ शूराश्चार्याश्चसत्कार्याविद्वांसश्चयुधिष्ठिर ॥ गोमिनोधनिनश्चैवपरिपाल्याविशेषतः ॥ १७ ॥ व्यवहारेषुधर्मेषुयोक्तव्याश्चबहुश्रुताः ॥ गुणयुक्तेपिनैकस्मिन्विश्वसेतविचक्षणः ॥ १८ ॥ अरक्षितादुर्विनीतोमानीस्तब्धोऽभ्यसूयकः ॥ एनसायुज्यतेराजादुर्दांतइतिचोच्यते ॥ १९ ॥ येरक्ष्यमाणाहीयंतेदैवेनाभ्याहतानृप ॥ तस्करैश्चापिहीयंतेसर्वंतद्राजकिल्बिषं ॥ २० ॥ सुमंत्रितेसुनीतेचसर्वतश्चोपपादिते ॥ पौरुषेकर्मणिकृतेनास्त्यधर्मोयुधिष्ठिर ॥ २१ ॥ विच्छिद्यंतेसमारब्धाःसिद्ध्यंतेचापिदैवतः ॥ कृतेपुरुषकारेतुनैनःस्पृशतिपार्थिवं ॥ २२ ॥ अत्रतेराजशार्दूलवर्तयिष्येकथामिमां ॥ यद्वृत्तंपूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्यपांडव ॥ २३ ॥ शत्रून्हत्वाहतस्याजौशूरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ असहायस्यसंग्रामेनिर्जितस्ययुधिष्ठिर ॥ २४ ॥ यत्कर्मवैनिग्रहेशात्रवाणांयोगश्चाग्र्यःपालनेमानवानां ॥ कृत्वाकर्मप्राप्यकीर्तिंसयुद्धाद्वाजिग्रीवोमोदतेस्वर्गलोके ॥ २५ ॥ संत्यक्तात्मासमरेष्वाततायीशस्त्रैश्छिन्नोदस्युभिर्वध्यमानः ॥ अश्वग्रीवःकर्मशीलोमहात्मासंसिद्धार्थोमोदतेस्वर्गलोके ॥ २६ ॥

येजनाःदैवेनअवर्षणादिना ॥ २० ॥ मंत्रनीतिसहायाद्युपेतेपुरुषकारेकृतेपियदिजनाहीयंतेम्रियंतेवातर्हिराज्ञोऽधर्मोनास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शत्रून्हत्वाप्राप्य ततःशत्रोःसकाशादाजौहतस्य वधंप्राप्तस्य तत्रहेतुरसहायस्येति ॥ २४ ॥ यत्कर्मकर्तव्यंतत्कर्मकृत्वेतिसंबंधः ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कामजः क्रोधः युद्धमूलभूतोऽग्निः चातुर्होत्रंब्रह्माद्याः ऋत्विजश्चतुरश्चत्वारः ॥ २७ ॥ २८ ॥ संत्यक्तात्मात्यक्ताहंकारः ॥ २९ ॥ योगः क्रियायामुत्साहोन्यासाअभिमानत्यागास्तैर्युक्तादैवीं सिद्धिंयज्ञादि क्रियामन्यदीयांमानुषींचसिद्धिंदंडनीतिंमहींचपालयित्वेतियोजना स्वयंचयज्ञशीलः ॥३०॥ मानुषंलोकमितिसंबंधः तनुत्यजांप्रयागादौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशां०रा०नै०भारतभाव०

॥ २२ ॥ धनुर्यूपोरशनाज्याशरःस्रुक्स्रुवःखड्गोरुधिरंयत्रचाज्यं ॥ रथोवेदीकामजोयुद्धमग्निश्चातुर्होत्रंचतुरोवाजिमुख्याः ॥ २७॥ हुत्वातस्मिन्यज्ञवह्नावथारीन्पापान्मुक्तोराजसिंहस्तरस्वी ॥ प्राणान् हुत्वाचावभृथेरणेसवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके ॥ २८ ॥ राष्ट्रंरक्षन्बुद्धिपूर्वंनयेनसंत्यक्तात्मायज्ञशीलोमहात्मा ॥ सर्वाँल्लोकान्व्याप्यकीर्त्यामनस्वीवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके ॥ २९ ॥ दैवींसिद्धिंमानुषींदंडनीतिंयोगन्यासैःपालयित्वामहींच ॥ तस्माद्राजाधर्मशीलोमहात्मावाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके ॥ ३० ॥ विद्वांस्त्यागीश्रद्दधानःकृतज्ञस्त्यक्त्वालोकंमानुषंकर्मकृत्वा ॥ मेधाविनांविदुषांसंमतानांतनुत्यजांलोकमाक्रम्यराजा ॥ ३१ ॥ सम्यग्वेदान्प्राप्यशास्त्राण्यधीत्यसम्यग्राज्यंपालयित्वामहात्मा ॥ चातुर्वर्ण्यंस्थापयित्वास्वधर्मेवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके ॥ ३२ ॥ जित्वासंग्रामान्पालयित्वाप्रजाश्चसोमंपीत्वातर्पयित्वाद्विजाग्र्यान् ॥ युक्त्यादंडंधारयित्वाप्रजानांयुद्धेक्षीणेमोदतेदेवलोके ॥ ३३ ॥ वृत्तंयस्यश्लाघनीयंमनुष्याःसंतोविद्वांसोर्हयंत्यर्हणीयं ॥ स्वर्गंजित्वावीरलोकानवाप्यसिद्धिंप्राप्तःपुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिव्यासवाक्येचतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच द्वैपायनवचःश्रुत्वाकुपितेचधनंजये ॥ व्यासमामंत्र्यकौंतेयःप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच नपार्थिवमिदंराज्यंनभोगाश्चपृथग्विधाः ॥ प्रीणयंतिमनोमेद्यशोकोमांरुंधयत्ययं ॥ २ ॥ श्रुत्वावीरविहीनानामपुत्राणांचयोषितां ॥ परिदेवयमानानांशांतिंनोपलभेमुने ॥ ३ ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंव्यासोयोगविदांवरः ॥ युधिष्ठिरंमहाप्राज्ञोधर्मज्ञोवेदपारगः ॥ ४ ॥ व्यासउवाच नकर्मणालभ्यतेचेज्ययावानाप्यस्तिदातापुरुषस्यकश्चित् ॥ पर्याययोगाद्विहितंविधात्राकालेनसर्वंलभतेमनुष्यः ॥ ५ ॥ नबुद्धिशास्त्राध्ययनेनशक्यंप्राप्तुंविशेषंमनुजैरकाले ॥ मूर्खोपिचाप्नोतिकदाचिदर्थान्कालोहिकार्यंप्रतिनिर्विशेषः ॥ ६ ॥ ॥ २२ ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ द्वैपायनेति कुपितेराज्यकारणात् ॥ १ ॥ रुंधयति शोकोपहतोगुरूणांबंधूनांवावाक्यंनशृणोतीतिभावः ॥ २ ॥ वीरविहीनानांपतिहीनानां ॥ ३ ॥ ४ ॥ नलभ्यतेवीरोहतवीराभिर्वीरपत्नीभिरित्यर्थः नापिताभ्यःकश्चित्पतिंदातुंसमर्थोस्तीत्यर्थः कालेनलभतेनत्वकालेऽतस्तासांपतिलाभकालोतीतइतिनताःशोच्याः ॥ ५ ॥ विशेषंविगतंशेषंअस्यास्तितत्विशेषंपुत्रादिकं ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दद्तंदिदते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्तंगिरिंभानुरभ्युपैति ॥ १२ ॥ सेनजितापुत्रशोककृतदुःखार्तेन ॥ १३ ॥ पर्यायःकालगतिः ॥ १४ ॥ नहिनस्तिनहन्यतेहननस्यकर्ताकर्मवानभवति ते नकर्त्रात्मवादोदेहात्मवादश्चतार्किकलोकायतिकमतौक्रमेणनिरस्तौ ॥ १५ ॥ कश्चित्तार्किकः अपरःसांख्यः स्वभावतःचित्सत्तातः भूतानांदेहाद्याकाराणां प्रभवाप्ययौउत्पत्तिनाशौनियतौ आत्मान कर्तानाप्यकर्ताकिंतुस्वसत्तामात्रेणमहाह्रदतरंगाणांमरीचयइवभूतानामुत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरितिभावः ॥ १६ ॥ मौढ्यात्ध्यायन्नेवापचितिंप्रतीकारंचरेन्नत्वध्यायन् ॥ १७ ॥ शोच्यान्शोकाक्रांतान्बा

नाभूतिकालेषुफलंददंतिशिल्पानिमंत्राश्चतथौषधानि ॥ तान्येवकालेनसमाहितानिसिद्ध्यंतिवर्द्धंतिचभूतिकाले॥७॥ कालेनशीघ्राःप्रवहंतिवाताःकालेनवृष्टिर्जलदानुपैति ॥ कालेनपद्मोत्पलवज्जलंचकालेनपुष्यंतिवनेषुवृक्षाः॥८॥कालेनकृष्णाश्चसिताश्चरात्र्यःकालेनचंद्रःपरिपूर्णबिंबः॥नाकालतःपुष्पफलंद्रुमाणांनाकालवेगाःसरितोवहंति ॥ ९ ॥ नाकालमत्ताःखगपन्नगाश्चमृगद्विपाःशैलमृगाश्चलोके॥ नाकालतस्त्रीषुभवंतिगर्भानायांत्यकालेशिशिरोष्णवर्षाः ॥ १० ॥ नाकालतोम्रियतेजायतेवानाकालतोव्याहरतेचबालः॥ नाकालतोयौवनमभ्युपैतिनाकालतोरोहतिबीजमुप्तं ॥ ११ ॥ नाकालतोभानुरुपैतियोगंनाकालतोस्तंगिरिमभ्युपैति ॥ नाकालतोवर्धतेहीयतेचचंद्रःसमुद्रोपिमहोर्मिमाली ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ गीतंराज्ञासेनजितादुःखार्तेनयुधिष्ठिर॥ १३ ॥ सर्वानेवैषपर्यायोमर्त्यान्स्पृशतिदुःसहः॥ कालेनपरिपक्वाहिम्रियंतेसर्वपार्थिवाः॥१४॥ घ्नंतिचान्यान्नरान्राजंस्तानप्यन्येतथानराः॥ संज्ञैषालौकिकीराजन्नहिनस्तिनहन्यते ॥ १५॥ हंतीतिमन्यतेकश्चिन्नहंतीत्यपिचापरः॥ स्वभावतस्तुनियतौभूतानांप्रभवाप्ययौ॥ १६ ॥ नष्टेधनेवादारेवापुत्रेपितरिवामृते॥ अहोदुःखमितिध्यायन्दुःखस्यापचितिंचरेत्॥ १७ ॥ सकिंशोचसिमूढःसन्शोच्यान्किमनुशोचसि ॥ यस्यदुःखेषुदुःखानिभयेषुचभयान्यपि॥ १८॥ आत्मापिचायंनममसर्वापिपृथिवीमम ॥ यथाममतथान्येषामितिपश्यन्नमुह्यति॥ १९ ॥ शोकस्थानसहस्राणिहर्षस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं॥ २० ॥ एवमेतानिकालेनप्रियद्वेष्याणिभागशः॥ जीवेषुपरिवर्तंतेदुःखानिचसुखानिच ॥ २१ ॥

लविधवयादुहित्रातुल्यान् दुःखेषुशोकजेषुमनस्तापेषु दुःखानिशिरस्ताडनादीनि दुःखादेर्द्विगुणीकरणंमूढकार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मोहनिवृत्तेरवधिमाह आत्मेति अयंव्यावहारिकआत्माअहंप्रत्ययविषयः सोपिममस्वरूपंन मत्तःपृथग्भूतत्वात् सर्वापृथिवीतिसर्वप्रपंचोपलक्षणं सर्वंवाममैवस्वरूपं यथाहंसर्वस्मादन्यःसर्वात्माचतथान्येपीत्याह यथेति एवमद्वैतात्मतत्त्वंपश्यन्नमुह्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तरतिशोकमात्मविदिति ॥ १९ ॥ २० ॥ यानिप्रियाणितान्येवकालेदुःखानिभवंति यानिद्वेष्याणितान्येवसुखानि तस्माद्वातजडस्यताडनमिवसर्वंदुःखमेवमोहात्सुखवद्विभातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तृष्णयायार्तिरनवस्थितचित्ततातज्जंदुःखं दुःखस्यार्तिर्विनाशस्तज्जंसुखं ॥ २२ ॥ संततेयंसुखदुःखधाराइत्यतस्त्याज्यैवेत्याह सुखस्येत्यादिना ॥ २३ ॥ २४ ॥ दुःखमूर्छितः दुःखेनवर्धितः एकांगमपि सर्पदष्टांगुष्ठवत्त्यजेत्किमुतबाह्यंराज्यादीतिभावः ॥ २५ ॥ ल्हदयेनशोकमूलेन ॥ २६ ॥ प्रियंआचरन्कुर्वन्केनहेतुनाकथंकेनप्रकारेणकस्यसंबंधीतिज्ञास्यसि ॥ २७॥ मूढतमाः प्रसुप्तनरवज्जडाः बुद्धेः

॥२३॥ दुःखमेवास्तिनसुखंतस्मात्तदुपलभ्यते॥ तृष्णार्तिप्रभवंदुःखंदुःखार्तिप्रभवंसुखं ॥ २२ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं॥ ननित्यंलभतेदुःखंननि १२
त्यंलभतेसुखं॥ २३॥ सुखमेवहिदुःखांतंकदाचिद्दुःखतःसुखं ॥ तस्मादेतद्द्वयंजह्याद्यइच्छेच्छाश्वतंसुखं ॥२४॥ सुखांतप्रभवंदुःखंदुःखांतप्रभवंसुखं॥ य
न्निमित्तोभवेच्छोकस्तापोवादुःखमूर्छितः॥ आयासोवापियन्मूलस्तदेकांगमपित्यजेत् ॥२५॥ सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाऽप्रियं॥ प्राप्तंप्राप्तमुपासी
तहृदयेनापराजितः॥ २६॥ ईषदप्यंगदाराणांपुत्राणामाचरन्प्रियं॥ ततोज्ञास्यसिकःकस्यकेनवाकथमेवच ॥ २७॥ येचमूढतमालोकेयेचबुद्धेःपरंगताः॥
तएवसुखमेधंतेमध्यमःक्लिश्यतेजनः॥ २८॥ इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञोयुधिष्ठिरससेनजित्॥ परावरज्ञोलोकस्यधर्मवित्सुखदुःखवित्॥ २९॥ येनदुःखेनयोदुः
खीनसजातुसुखीभवेत् ॥दुःखानांहिक्षयोनास्तिजायतेह्यपरात्परं॥ ३०॥ सुखंचदुःखंचभवाभवौचलाभालाभौमरणंजीवितंच॥ पर्यायतःसर्वमवाप्नुवं
तितस्माद्धीरोनैवहृष्येन्नशोचेत्॥ ३१ ॥दीक्षांराज्ञःसंयुगेयुद्धमाहुर्योगंराज्येदंडनीत्यांचसम्यक् ॥ वित्तत्यागोदक्षिणानांचयज्ञेसम्यग्दानंपावनानीतिवि
द्यात्॥ ३२॥ रक्षन्राज्यंबुद्धिपूर्वंनयेनसंत्यक्तात्मायज्ञशीलोमहात्मा ॥ सर्वांल्लोकान्धर्मदृष्ट्याचरंश्चाप्यूर्ध्वंदेहान्मोदतेदेवलोके॥ ३३॥ जित्वासंग्रामान्पा
लयित्वाचराष्ट्रंसोमंपीत्वावर्धयित्वाप्रजाश्च॥ युक्त्यादंडंधारयित्वाप्रजानांयुद्धेक्षीणोमोदतेदेवलोके॥३४॥ सम्यग्वेदान्प्राप्यशास्त्राण्यधीत्यसम्यग्राज्यंपाल
यित्वाचराजा॥ चातुर्वर्ण्यंस्थापयित्वास्वधर्मेपूतात्मावैमोदतेदेवलोके ॥ ३५ ॥ यस्यवृत्तंनमस्यंतिस्वर्गस्थस्यापिमानवाः॥ पौरजानपदामात्याःसराजारा
जसत्तमः ॥ ३६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सेनजिदुपाख्यानेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्नेवप्रकरणे
धनंजयमुदारधीः ॥ अभिनीततरंवाक्यमित्युवाचयुधिष्ठिरः॥ १॥ यदेतन्मन्यसेपार्थनज्यायोस्तिधनादिति॥ नस्वर्गोनसुखंनार्थोनिर्धनस्येतितन्मृषा॥२॥ ॥२३॥

परंब्रह्मगताःप्राप्ताः अतस्त्वमधमस्तुनभवसिमध्यमोपिमाभूरित्यर्थः ॥२८॥ २९॥ येनतृष्णादिनिमित्तेन॥ ३०॥ भवाभवौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये॥ ३१ ॥ दीक्षामिति राज्ञोयागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धंपा लनं क्रतौवित्तत्यागश्चेतितान्येवास्यपावनानीत्यर्थः ॥३२॥ संत्यक्तात्मानिरहंकारः ॥३३॥३४॥३५॥३६॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०पंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥७॥ अस्मिन्नेवेति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ समयंअध्ययनसंप्रदायस्याविच्छेदं आश्रिताआश्रमिणः ब्रह्मचारिणइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्याणिराजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानितद्वचसानुष्ठेयानीत्यर्थः तथाहि धर्माधर्मनिर्णयार्थंपर्षदमुपक्रम्यएको वाध्यात्मवित्तमइतिस्मरंति पर्षत्त्वेनवरणीयइतिशेषः कव्यानीतिपाठेपित्र्याणिहवींषिज्ञाननिष्ठेभ्यएवदेयानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठेषुकव्यानिप्रतिपाद्यानिइत्येववैखानसानांवानप्रस्थानांवचनं ॥ ६ ॥ अजादयो वालखिल्यवदृषीणांगणविशेषाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतानुग्ररूपान् क्रियावतांकर्मिणां ॥ ९ ॥ उत्तरेणउत्तरतः स्थितं ॥ १० ॥ गतिद्वयादप्यधिकमाह संतोषइति संतोषः परंवैराग्यं परमंसुखं कैवल्यं ॥ ११ ॥ सातुष्टिः

स्वाध्याययज्ञसंसिद्धादृश्यंतेबहवोजनाः ॥ तपोरताश्चमुनयोयेषांलोकाःसनातनाः ॥ ३ ॥ ऋषीणांसमयंशश्वद्येरक्षंतिधनंजय ॥ आश्रिताःसर्वधर्मज्ञादेवा स्तान्ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायनिष्ठान्हिऋषीन्ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान् ॥ बुद्ध्येथाःसंततंचापिधर्मनिष्ठान्धनंजय ॥ ५ ॥ ज्ञाननिष्ठेषुकार्याणिप्रतिष्ठाप्या निपांडव ॥ वैखानसानांवचनंयथानोविदितंप्रभो ॥ ६ ॥ अजाश्चपृश्नयश्चैवसिकताश्चैवभारत ॥ अरुणाःकेतवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः ॥ ७ ॥ अवाप्यैता निकर्माणिवेदोक्तानिधनंजय ॥ दानमध्ययनंयज्ञोनिग्रहश्चैवदुर्ग्रहः ॥ ८ ॥ दक्षिणेनचपंथानमर्यम्णोयेदिवंगताः ॥ एतान्क्रियावतांलोकानुक्तवान्पूर्वमप्य हं ॥ ९ ॥ उत्तरेणतुपंथानंनियमाद्यंप्रपश्यसि ॥ एतेयागवतांलोकाभांतिपार्थसनातनाः ॥ १० ॥ तत्रोत्तरांगतिंपार्थप्रशंसंतिपुराविदः ॥ संतोषोवैस्वर्गतमःसंतो षःपरमंसुखं ॥ ११ ॥ तुष्टेर्नकिंचित्परमंसासम्यक्प्रतितिष्ठति ॥ विनीतक्रोधहर्षस्यसततंसिद्धिरुत्तमा ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमांगाथांगीतांययातिना ॥ यो भिप्रेत्याहरेत्कामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ १३ ॥ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ १४ ॥ यदानभावंकुरुते सर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ १५ ॥ विनीतमानमोहश्चबहुसंगविवर्जितः ॥ तदात्मज्योतिषःसाधोर्निर्वाणमुपपद्यते ॥ १६ ॥ इदंतु शृणुमेपार्थब्रुवतःसंयतेंद्रियः ॥ धर्ममन्येवृत्तमन्येधनमीहंतिचापरे ॥ १७ ॥ धनहेतोर्यईहेततस्यानीहागरियसी ॥ भूयान्दोषोहिवित्तस्ययश्चधर्मस्तदाश्रयः ॥ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षमनुपश्यामित्वमपिद्रष्टुमर्हसि ॥ वर्जनंवर्जनीयानामीहमानेनदुष्करं ॥ १९ ॥ येवित्तमभिपद्यंतेसम्यक्त्वंतेषुदुर्लभं ॥ द्रुह्यतःप्रैतितत्प्राहुःप्रति कूलंयथातथं ॥ २० ॥

परमवैराग्याभिधाउत्तमासिद्धिः विनीतक्रोधहर्षस्यक्रोधादिजयिनः सम्यक्प्रतितिष्ठति इतरस्यतुनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आत्मज्योतिषः आत्मज्ञस्य निर्वाणंमोक्षः ॥ १६ ॥ वृत्तंशीलं ईहंतिईहंते ॥ १७ ॥ धनहेतोः धर्माय वित्तस्यार्जनेइतिशेषः तदाश्रयोधर्मोयज्ञादिस्तस्मिन्नपिभूयान्दोषोस्ति ॥ १८ ॥ ईहमानेनधनार्थिना ॥ १९ ॥ सम्यक्त्वंसाधुक र्मद्रुह्यतः द्रोहयुक्तानेवतद्धनंप्रैतिनत्वद्रोहानितिप्राहुः हिंसांविनाधनप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः प्राप्तमपियथायथंसर्वथाप्रतिकूलंनानाभयहेतुत्वात् ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संभिन्नवृत्तः संकीर्णस्वभावः वीतंगतंभाविशोकजंभयंयस्मात्सवीतशोकभयः अल्पेनधनेनहेतुनातृषितः तृष्णावान्सन्द्रुह्यन्तेनद्रोहेणजायमानांब्रह्महत्यांनबुध्यते लोभीअल्पार्थेपिब्रह्महत्यांअर्जयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ दुर्लभंधनंप्राप्यानुकूलेभ्योपिभृत्येभ्योदत्वादस्युभयादिवभृशमनुप्यतइतिसंबंधः वित्तव्ययेमहद्दुःखंभवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ देवस्वं तथा त्रैवार्षिकाधिकान्नोयःसहिसोमंपिबेद्द्विजःप्राक्सौमिकीःक्रियाःकुर्याद्यस्यान्नंवार्षिकंभवेदितिस्मृतेरल्पमपिसंचितंधनंदेवस्वमेव तदपिउपसंगृह्यदेवेभ्योऽदत्वैवनतेनतावतापिसुखीभवेत्किंतुलाभाल्लोभःप्रवर्ततइतिन्यायेनतृष्णाधिक्याद्दुःखमेवानुभव

यस्तुसंभिन्नवृत्तःस्याद्वीतशोकभयोनरः॥ अल्पेनतृषितोद्रुह्यन्भ्रूणहत्यांनबुध्यते ॥ २१ ॥ दुष्यंत्याददतोभृत्यानित्यंदस्युभयादिव॥ दुर्लभंचधनंप्राप्यभृशंदत्वानुतप्यते॥ २२॥ अधनःकस्यकिंवाच्योविमुक्तःसर्वशःसुखी॥ देवस्वमुपगृह्यैवधनेनेनसुखीभवेत्॥ २३॥ तत्रगाथांयज्ञगीतांकीर्तयंतिपुराविदः॥ त्रयीमुपाश्रितांलोकेयज्ञसंस्तरकारिकां॥ २४॥ यज्ञायसृष्टानिधनानिधात्रायज्ञायसृष्टःपुरुषोरक्षिताच ॥ तस्मात्सर्वंयज्ञएवोपयोज्यंधनंनकामायहितंप्रशस्तं॥ २५॥ एतत्स्वार्थेचकौंतेयधनंधनवतांवर॥ धाताददातिमर्त्येभ्योयज्ञार्थमितिविद्धितत्॥ २६॥ तस्माद्बुध्यंतिपुरुषानहितत्कस्यचिद्ध्रुवं॥ श्रद्दधानस्ततोलोकोदद्याच्चैवयजेतच॥ २७॥ लब्धस्यत्यागमित्याहुर्नभोगंनचसंक्षयं॥ तस्यकिंसंचयेनार्थःकार्येज्यायसितिष्ठति॥ २८॥ येस्वधर्मादपेतेभ्यःप्रयच्छंत्यल्पबुद्धयः॥ शतंवर्षाणितेप्रेत्यपुरीषंभुंजतेजनाः॥ २९॥ अनर्हतेयद्ददातिनददातियदर्हते॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोपिदुष्करः॥ ३०॥ लब्धानामपिवित्तानांबोद्धव्यौद्वावतिक्रमौ॥ अपात्रेप्रतिपत्तिश्चपात्रेचाप्रतिपादनं ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरवाक्येषड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥ ॥ ६॥ युधिष्ठिरउवाच अभिमन्यौहतेबालेद्रौपद्यास्तनयेषुच॥ धृष्टद्युम्नेविराटेचद्रुपदेचमहीपतौ॥ १॥ वृषसेनेचधर्मज्ञेधृष्टकेतौतुपार्थिवे॥ तथान्येषुनरेंद्रेषुनानादेश्येषुसंयुगे॥ २॥ नचमुंचतिमांशोकोज्ञातिघातिनमातुरं॥ राज्यकामुकमत्युग्रंस्ववंशोच्छेदकारिणं॥ ३॥ यस्यांकेक्रीडमानेनमयावैपरिवर्तितं॥ समयाराज्यलुब्धेनगांगेयोयुधिपातितः॥४॥ यदात्स्येनंविघूर्णितमपश्यंपार्थसायकैः॥ कंपमानंयथावज्रैःप्रेक्ष्यमाणंशिखंडिना॥५॥

तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ गाथांवैदिकजनेयज्ञप्रतिष्ठाकरीं ॥२४॥ तामाह यज्ञायेति ॥२५॥ एतद्धनंस्वार्थे चाद्यज्ञार्थेपि ॥२६॥ तस्मादिति धनस्वाम्यंतस्यापिनास्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः मागृधःकस्यस्विद्धनमिति फलितमाह श्रद्दधानइति ॥ २७ ॥ इत्याहुःप्रशस्तमाहुरित्यर्थः कार्येत्यागरूपे ॥२८॥ अपात्रेधनंनदेयमित्याह यइति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० षड्विंशोऽध्यायः॥२६॥
अभिमन्याविति ॥ १ ॥ वृषसेनेकर्णे पाठांतरेवसुषेणोपिसएव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ पररथारुजंपररथानांपीडकं ॥ ७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ आमर्शयन् निश्चिन्वन् ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ अतिवेलमत्यर्थं

जीर्णसिंहमिवप्रांशुंनरसिंहंपितामहं ॥ कीर्यमाणंशरैर्दृष्ट्वाभृशंमेव्यथितंमनः ॥ ६॥ प्राङ्मुखंसीदमानंचरथेपररथारुजं ॥ घूर्णमानंयथाशैलंतदामेकश्मलो
भवत् ॥ ७॥ यःसबाणधनुष्पाणिर्योधयामासभार्गवं ॥ बहून्यहानिकौरव्यःकुरुक्षेत्रेमहामृधे ॥ ८ ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंवाराणस्यांनदीसुतः ॥ कन्यार्थमाह्व
यद्वीरोरथेनैकेनसंयुगे ॥ ९ ॥ येनचोग्रायुधोराजाचक्रवर्तीदुरासदः ॥ दग्धश्चास्त्रप्रतापेनसमयायुधिघातितः ॥ १० ॥ स्वयंमृत्युंरक्षमाणःपांचाल्यंयःशिखं
डिनं ॥ नबाणैःपातयामाससोर्जुनेननिपातितः ॥ ११ ॥ यदैनंपतितंभूमावपश्यंरुधिरोक्षितं ॥ तदैवाविशदत्युग्रोज्वरोमांमुनिसत्तम ॥ १२ ॥ येनसंवर्धिता
बालायेनस्मपरिरक्षिताः॥ समयाराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना ॥ अल्पकालस्यराज्यस्यकृतेमूढेनघातितः॥ १३॥ आचार्यश्चमहेष्वासःसर्वपार्थिवपूजितः॥
अभिगम्यरणेमिथ्यापापेनोक्तःसुतंप्रति ॥ १४ ॥ तन्मेदहतिगात्राणियन्मांगुरुरभाषत ॥ सत्यमाख्याहिराजंस्त्वंयदिजीवतिमेसुतः ॥ १५ ॥ सत्यमामर्षयन्
विप्रोमयितत्परिपृष्टवान् ॥ कुंजरंचांतरंकृत्वामिथ्योपचरितंमया ॥ १६॥ सुभृशंराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना॥ सत्यकंचुकमुन्मुच्यमयासगुरुराहवे ॥ १७॥
अश्वत्थामाहतइतिनिरुक्तःकुंजरेहते ॥ कांल्लोकांस्तुगमिष्यामिकृत्वाकर्मसुदुष्करं ॥ १८॥ अघातयंचयत्कर्णंसमरेष्वपलायिनं॥ १९ ॥ ज्येष्ठभ्रातरमत्युग्रं
कोमत्तःपापकृत्तमः ॥ अभिमन्युंचयद्बालंजातंसिंहमिवाद्रिषु ॥ २० ॥ प्रावेशयमहंलुब्धोवाहिनींद्रोणपालितां ॥ तदाप्रभृतिबीभत्सुंनशक्नोमिनिरीक्षितुं ॥
॥ २१ ॥ कृष्णांचपुंडरीकाक्षंकिल्बिषीभ्रूणहायथा ॥ द्रौपदींचापिदुःखार्तांपंचपुत्रैर्विनाकृतां ॥ २२ ॥ शोचामिपृथिवींहीनांपंचभिःपर्वतैरिव ॥ सोहमागस्क
रःपापःपृथिवीनाशकारकः ॥ २३ ॥ आसीनएवमेवेदंशोषयिष्येकलेवरं ॥ प्रायोपविष्टंजानीध्वमथमांगुरुघातिनं ॥ २४ ॥ जातिष्वन्यास्वपियथानभवेयंकु
लांतकृत् ॥ नभोक्ष्येनचपानीयमुपभोक्ष्येकथंचन ॥॥ २५ ॥ शोषयिष्येप्रियान्प्राणानिहस्थोहंतपोधनाः ॥ यथेष्टंगम्यतांकाममनुजानेप्रसाद्यवः ॥ २६॥ सर्वे
मामनुजानीतत्यक्ष्यामीदंकलेवरं॥ वैशंपायनउवाच तमेवंवादिनंपार्थंबंधुशोकेनविह्वलं ॥ २७ ॥ मैवमित्यब्रवीद्व्यासोनिगृह्यमुनिसत्तमः ॥ २८॥
व्यासउवाच अतिवेलंमहाराजनशोकंकर्तुमर्हसि ॥ पुनरुक्तंतुवक्ष्यामिदिष्टमेतदितिप्रभो ॥ २९ ॥ संयोगाविप्रयोगांताजातानांप्राणिनांध्रुवं ॥ बुद्बुदाइ
वतोयेषुभवंतिनभवंतिच ॥ ३० ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंहिजीवितं ॥ ३१ ॥ ॥२९॥३०॥३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आलस्यंतत्कालेसुखमपिदुःखांतं दाक्ष्यंतत्कालेदुःखमपिसुखोदयं भूतिः अणिमादिः ॥३२॥३३॥ अतएवकर्मभ्यएवकर्मणांत्यागेत्वंनेशःनप्रभुः ॥ ३४ ॥ इ०रा०नै०भा०सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥२७॥ ज्ञातीति अभ्युत्सिसृक्षतः त्यक्तुमिच्छतः ॥१॥२॥३॥ कल्याणमिच्छतासुखादिकंकथंप्रतिपत्तव्यंकेनप्रकारेणइष्टत्वेनअनिष्टत्वेनउदासीनत्वेनवाज्ञातव्यं ॥ ४ ॥ आत्मानंदेहं उत्पन्नमनुअनंतरंअव्यवधानेनैव देहस्वभावप्राप्तेसुखादौहर्षविषादौनकुर्वीत किंतुउदासीनैवेतिभावः ॥५॥६॥ प्रसिच्यतेक्लिन्नंश्लथंभवतीत्यर्थः ॥७॥ भोगान्भोग्यार्थान्धनादीन्विसृज्यभोगेननटनर्तकादिद्वाराव्ययीकृत्यआदानंचौर्यंसाधु

सुखंदुःखांतमालस्यंदाक्ष्यंदुःखंसुखोदयं ॥ भूतिःश्रीर्ह्रीर्धृतिःकीर्तिर्दक्षेवसतिनालसे ॥३२॥ नालंसुखायसुहृदोनालंदुःखायशत्रवः ॥ नचप्रज्ञालमर्थेभ्यो नसुखेभ्योप्यलंधनं ॥ ३३ ॥ यथासृष्टोसिकौंतेयधात्राकर्मसुतत्कुरु ॥ अतएवहिसिद्धिस्तेनेशस्त्वंकर्मणांनृप ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०रा०व्यासवाक्येसप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ज्ञातिशोकाभितप्तस्यप्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ॥ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यव्यासःशोकमपानुदत् ॥ १ ॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अश्मगीतंनरव्याघ्रतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ अश्मानंब्राह्मणंप्राज्ञंवैदेहोजनको नृपः ॥ संशयंपरिपप्रच्छदुःखशोकसमन्वितः ॥ ३ ॥ जनकउवाच आगमेयदिवापायेज्ञातीनांद्रविणस्यच ॥ नरेणप्रतिपत्तव्यंकल्याणंकथमिच्छता ॥ ४ ॥ अश्मोवाच उत्पन्नमिममात्मानंनरस्यानंतरंततः ॥ तानितान्यनुवर्तंतेदुःखानिचसुखानिच ॥ ५ ॥ तेषामन्यतरापत्तौयद्यदेवोपपद्यते ॥ तदस्य चेतनामाशुहरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६ ॥ अभिजातोस्मिसिद्धोस्मिनास्मिकेवलमानुषः ॥ इत्येभिर्हेतुभिस्तस्यत्रिभिश्चित्तंप्रसिच्यते ॥ ७ ॥ संप्रसक्तमनाभोगान्विसृज्यपितृसंचितान् ॥ परिक्षीणःपरस्वानामादानंसाधुमन्यते ॥ ८ ॥ तमतिक्रांतमर्यादमाददानमसांप्रतं ॥ प्रतिषेधंतिराजानोलुब्धामृगमिवेषुभिः ॥ ९ ॥ येचविंशतिवर्षावात्रिंशद्वर्षाश्चमानवाः ॥ परेणतेवर्षशतान्नभविष्यंतिपार्थिव ॥ १० ॥ तेषांपरमदुःखानांबुद्ध्याभैषज्यमाचरेत् ॥ सर्वप्राणभृतांवृत्तंप्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११ ॥ मानसानांपुनर्योनिर्दुःखानांचित्तविभ्रमः ॥ अनिष्टोपनिपातोवातृतीयंनोपपद्यते ॥ १२ ॥

हितं ॥ ८ ॥ असांप्रतमयुक्तंतथास्यात्तथाइषुभिःप्रतिषेधंतिघ्नंतीत्यर्थः लुब्धाव्याधाः ॥ ९ ॥ येचोरास्तेपरेणविंशत्यादिवर्षादूर्ध्वंवर्षशतात्शतवर्षपर्यंतंनभविष्यंतिनजीविष्यंति चौर्यप्रसक्ताः सद्यएवमार्यंत इत्यर्थः ॥ १० ॥ तेषांदारिद्र्योत्थानांभैषज्यंप्रतीकारंतमेवाहसर्वैति दुःखेदुःखाधिकान्पश्येत्सुखेपश्येत्सुखाधिकान् आत्मानंहर्षशोकाभ्यांशत्रुभ्यामिवनार्पयेदितिभावः ॥ ११ ॥ विभ्रमोविपर्यासः अनिष्टेपीष्टबुद्धिरिष्टेचानिष्टबुद्धिरिति अनिष्टंपुत्रशोकादितत्प्राप्तिर्वा ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संस्पर्शजानिविषयसंगजानि ॥ १२ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राप्तव्यंभोक्तव्यं ॥ १६ ॥ तेऽर्थाजरादयःपदार्थाः ततोन्यथाऽजरत्वादिरूपेणयेमनुष्यस्यकांक्षिताइष्टाः ॥ १७ ॥ विधानमदृष्टं ॥ १८ ॥ प्राप्तिर्लाभो व्यायामःश्रमः अलाभइतियावत् तयोर्योगः प्रतिष्ठितंविधानमित्यनुषज्यते ॥ १९ ॥ गंधेति फलस्थागंधादयोनिवर्तंते पूर्वेपूर्वे उत्तरेउत्तरे उपयांति तथैवसुखादीनि अप्रत्याख्येयानि अनुसृत्यवर्ततेविद्वान्

एवमेतानिदुःखानितानितानीहमानवं ॥ विविधान्युपवर्ततेतथासंस्पर्शजान्यपि ॥ १३ ॥ जरामृत्यूहिभूतानांखादितारौवृकाविव ॥ बलिनांदुर्बलानांचह्स्वानांमहतामपि ॥ १४ ॥ नकश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यूहिमानवः ॥ अपिसागरपर्यंतांविजित्येमांवसुंधरां ॥ १५ ॥ सुखंवायदिवादुःखंभूतानांपर्युपस्थितं ॥ प्राप्तव्यमवशैःसर्वंपरिहारोनविद्यते ॥ १६ ॥ पूर्वेवयसिमध्येवाप्युत्तरेवानराधिप ॥ अवर्जनीयास्तेर्थावैकांक्षितायेततोन्यथा ॥ १७ ॥ अप्रियैःसहसंयोगोविप्रयोगश्चसुप्रियैः ॥ अर्थानर्थौसुखंदुःखंविधानमनुवर्तते ॥ १८ ॥ प्रादुर्भावश्चभूतानांदेहत्यागस्तथैवच ॥ प्राप्तिर्व्यायामयोगश्चसर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ॥ १९ ॥ गंधवर्णरसस्पर्शानिवर्ततेस्वभावतः ॥ तथैवसुखदुःखानिविधानमनुवर्तते ॥ २० ॥ आसनंशयनंयानमुत्थानंपानभोजनं ॥ नियतंसर्वभूतानांकालेनैवभवत्युत ॥ २१ ॥ वैद्याश्चाप्यातुराःसंतिबलवंतश्चदुर्बलाः ॥ श्रीमंतश्चापरेषण्ढाविचित्रःकालपर्ययः ॥ २२ ॥ कुलेजन्मतथावीर्यमारोग्यंरूपमेवच ॥ सौभाग्यमुपभोगश्चभवितव्येनलभ्यते ॥ २३ ॥ संतिपुत्राःसुबहवोदरिद्राणामनिच्छतां ॥ नास्तिपुत्रःसमृद्धानांविचित्रंविधिचेष्टितं ॥ २४ ॥ व्याधिरग्निर्जलंशस्त्रंबुभुक्षाश्वापदोविषं ॥ ज्वरश्चमरणंजंतोरुच्चाच्चपतनंतथा ॥ २५ ॥ निर्माणेयस्ययद्दिष्टंतेनगच्छतिसेतुना ॥ दृश्यतेनाप्यतिक्रामन्ननिष्क्रांतोथवापुनः ॥ दृश्यतेचाप्यतिक्रामन्ननिग्राह्योथवापुनः ॥ २६ ॥ दृश्यतेहियुवैवेहविनश्यन्वसुमान्नरः ॥ दरिद्रश्चपरिक्लिष्टःशतवर्षोजरान्वितः ॥ २७ ॥ अकिंचनाश्चदृश्यंतेपुरुषाश्चिरजीविनः ॥ समृद्धेचकुलेजाताविनश्यंतिपतंगवत् ॥ २८ ॥ प्रायेणश्रीमतांलोकेभोक्तुंशक्तिर्नविद्यते ॥ काष्ठान्यपिहिजीर्यंतेदरिद्राणांचसर्वशः ॥ २९ ॥ अहमेतत्करोमीतिमन्यतेकालनोदितः ॥ यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मापापमाचरेत् ॥ ३० ॥ मृगयाक्षाःस्त्रियःपानंप्रसंगानिंदिताबुधैः ॥ दृश्यंतेपुरुषाश्चात्रसंप्रयुक्ताबहुश्रुताः ॥ ॥ ३१ ॥ इतिकालेनसर्वार्थानीप्सितानीप्सितानिह ॥ स्पृशंतिसर्वभूतानिनिमित्तंनोपलभ्यते ॥ ३२ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बुभुक्षाः क्षुत्प्रभृतयः ॥ २५ ॥ निर्माणेऽदृष्टे सेतुनाकर्ममर्यादयाअतिक्रामन्नतिपापीअनिष्क्रांतोनदृश्यतेकिंतुपापेनसद्योबध्यतएव कश्चित्तुनिग्राह्योनभवतीत्यपिदृश्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रसंगायुद्धविवादादयः अत्रमृगयादौ ॥ ३१ ॥ इहनिमित्तंनोपलभामहे किंतुअदृष्टनिमित्तमेवतदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथावाय्वादिरीशकृतत्वादविनाश्यएवंदुःखमपीत्याह वायुमित्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥ ३६ ॥ उपस्थिताः सेविताः कालोमृत्युः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पथिमार्गेअन्यैरिवेहदारादिभिःसंगतंज्ञेयं ॥ ३९॥
स्थापयेद्विचारेइतिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एवमिष्टवियोगेशोकोनकार्यइत्युक्त्वाऽमुत्रनरकपातभयादपिशोकोनकार्यइत्याह नदृष्टपूर्वमित्यादिना आगमैकगम्यःपरलोकःआगमेचयुद्धेशत्रुघातिनांसनश्यती

वायुमाकाशमग्निंचचंद्रादित्यावहःक्षये॥ ज्योतींषिसरितःशैलान्कःकरोतिबिभर्तिच ॥ ३३ ॥ शीतमुष्णंतथावर्षंकालेनपरिवर्तते॥ एवमेवमनुष्याणांसुख
दुःखेनरर्षभ॥ ३४ ॥ नौषधानिनमंत्राश्चनहोमानपुनर्जपाः॥ त्रायंतेमृत्युनोपेतंजरयाचापिमानवं ॥ ३५॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौ॥ समे
त्यचव्यपेयातांतद्वद्भूतसमागमः॥ ३६ ॥ येचैवपुरुषास्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ॥ येचानाथाःपरान्नादाःकालस्तेषुसमक्रियः॥ ३७॥ मातापितृसहस्राणि
पुत्रदारशतानिच॥ संसारेष्वनुभूतानिकस्यतेकस्यवावयं॥ ३८॥ नैवास्यकश्चिद्भवितानायंभवतिकस्यचित्॥ पथिसंगतमेवेदंदारबंधुसुहृज्जनैः॥ ३९॥
क्वासेक्वचगमिष्यामिकोन्वहंकिमिहास्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवंस्थापयेन्मनः॥४०॥ अनित्येप्रियसंवासेसंसारेचक्रवद्गतौ॥ पथिसंगतमेवैतद्भ्रा
तामातापितासखा॥ ४१ ॥ नदृष्टपूर्वंप्रत्यक्षंपरलोकंविदुर्बुधाः॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्यश्रद्धातव्यंबुभूषता ॥४२॥ कुर्वीतपितृदैवत्यंधर्म्याणिचसमाचरेत्॥
यजेच्चविद्वान्विधिवत्त्रिवर्गंचाप्युपाचरेत्॥ ४३॥ सन्निमज्जेज्जगदिदंगंभीरेकालसागरे॥ जरामृत्युमहाग्राहेनकश्चिदवबुध्यते॥ ४४॥ आयुर्वेदमधीयानाः
केवलंसपरिग्रहाः॥ दृश्यंतेबहवोवैद्याव्याधिभिःसमभिप्लुताः॥ ४५॥ तेपिबंतःकषायांश्चसर्पींषिविविधानिच ॥ नमृत्युमतिवर्तंतेवेलामिवमहोदधिः॥ ४६॥
रसायनविदश्चैवसुप्रयुक्तरसायनाः॥ दृश्यंतेजरयाभग्नानगानागैरिवोत्तमैः॥४७॥ तथैवतपसोपेताःस्वाध्यायाभ्यसनेरताः॥ दातारोयज्ञशीलाश्चनतरंतिज
रांतकौ॥ ४८॥ नह्यहानिनिवर्तंतेनमासानपुनःसमाः॥ जातानांसर्वभूतानांनपक्षानपुनःक्षपाः॥४९॥ सोयंविपुलमध्वानंकालेनध्रुवमध्रुवः॥ नरोऽवशः
समभ्येतिसर्वभूतनिषेवितं॥ ५०॥ देहोवाजीवतोभ्येतिजीवोवाभ्येतिदेहतः॥ पथिसंगममभ्येतिदारैरन्यैश्चबंधुभिः॥ ५१ ॥ नायमत्यंतसंवासोलभ्यतेजा
तुकेनचित्॥ अपिस्वेनशरीरेणकिमुतान्येनकेनचित्॥ ५२॥ क्वनुतेद्यपिताराजन्क्वनुतेद्यपितामहाः॥ नत्वंपश्यसितानद्यनत्वांपश्यंतितेनघ॥५३॥

तिनदृष्टमतोवृथैवतेशोकइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ धर्म्याणिधर्मावहानि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नागाःगजाःउत्तमैर्बलिष्ठैः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अध्वानंसंसारमार्गं अवशइतिच्छेदः ॥ ५० ॥ अ
भ्येतिआविर्भवति नित्यात्मपक्षेजीवाद्देहोत्पत्तिरनित्यात्मपक्षेदेहाज्जीवोत्पत्तिर्वाभवतु सर्वथादारादिसंगमःपांथसंगमतुल्यएवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संवासःसहावस्थानं ॥ ५२ ॥५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५४॥ प्रजायेतपुत्रादीनुत्पादयेत् आनृण्याद्धेतोः ॥५५॥ प्रजनेप्रजोत्पादनेहृदयव्यलीकंहृत्स्थंअप्रियंशोकमनृतंवा ममत्वाद्यध्यासंमुक्त्वास्वर्गंइमंचलोकंपरंपरमात्मानंवाआराधयेत् ॥५६॥ समंरागद्वेष
वर्जंयथास्यात्तथाधर्मंचरतः ॥५७॥५८॥ हेअच्युतेतिस्वधर्मान्नच्युतोसीत्यर्थः तेत्वया ॥५९॥ इतिशां०रा०नै०भारत०अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥छ॥ अव्याहरति हेत्वभावेपिशोकोबाधतेइतिवि

नचैवपुरुषोद्रष्टास्वर्गस्यनरकस्यच॥ आगमस्तुसतांचक्षुर्नृपतेतमिहाचर॥ ५४॥ चरितब्रह्मचर्योहिप्रजायेतयजेतच॥ पितृदेवमनुष्याणामानृण्यादनसूयकः॥ ५५॥ सयज्ञशीलःप्रजनेनिविष्टःप्राग्ब्रह्मचारीप्रविविक्तचक्षुः॥ आराधयेत्स्वर्गमिमंचलोकंपरंचमुक्त्वाहृदयव्यलीकं॥ ५६॥ समंहिधर्मंचरतोनृपस्यद्रव्याणिचाभ्याहरतोयथावत्॥ प्रवृत्तधर्मस्ययशोभिवर्धतेसर्वेषुलोकेषुचराचरेषु॥ ५७॥ इत्येवमाज्ञायविदेहराजोवाक्यंसमग्रंपरिपूर्णहेतु॥ अश्मानमामंत्र्यविशुद्धबुद्धिर्ययौगृहंस्वंप्रतिशांतशोकः॥ ५८॥ तथात्वमप्यच्युतमुंचशोकमुत्तिष्ठशक्रोपमहर्षमेहि॥ क्षात्रेणधर्मेणमहीजितातेतांभुंक्ष्वकुंतीसुतमावमंस्थाः॥५९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिव्यासवाक्येअष्टाविंशोऽध्यायः॥२८॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच अव्याहरतिराजेंद्रेधर्मपुत्रेयुधिष्ठिरे॥ गुडाकेशोहृषीकेशमभ्यभाषतपांडवः॥ १॥ अर्जुनउवाच ज्ञातिशोकाभिसंतप्तोधर्मपुत्रःपरंतपः॥ एषशोकार्णवेमग्नस्तमाश्वासयमाधव॥ २॥ सर्वेस्मतेसंशयिताःपुनरेवजनार्दन॥ अस्यशोकंमहाबाहोप्रणाशयितुमर्हसि॥ ३॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुगोविंदोविजयेनमहात्मना॥ पर्यवर्ततराजानंपुंडरीकेक्षणोच्युतः॥ ४॥ अनतिक्रमणीयोहिधर्मराजस्यकेशवः॥ बाल्यात्प्रभृतिगोविंदःप्रीत्याचाभ्यधिकोर्जुनात्॥५॥ संप्रगृह्यमहाबाहुर्भुजंचंदनभूषितं॥ शैलस्तंभोपमंशौरिरुवाचाभिविनोदयन्॥ ६॥ शुशुभेवदनंतस्यसुदंष्ट्रंचारुलोचनं॥ व्याकोशमिवविस्पष्टंपद्मंसूर्यइवोदिते॥ ७॥ वासुदेवउवाच माकृथाःपुरुषव्याघ्रशोकंत्वंगात्रशोषणं॥ नहितेसुलभाभूयोयेहतास्मिन्रणाजिरे॥ ८॥ स्वप्नलब्धाययथालाभावितथाःप्रतिबोधने॥ एवंतेक्षत्रियाराजन्येव्यतीतामहारणे॥ ९॥ सर्वेप्यभिमुखाःशूराविजितारणशोभिनः॥ नैषांकश्चित्पृष्ठतोवापलायन्वापिपातितः॥ १०॥ सर्वेत्यक्त्वात्मनःप्राणान्युत्ध्वावीरामहामृधे॥ शस्त्रपूतादिवंप्राप्तानताञ्छोचितुमर्हसि॥ ११॥ क्षत्रधर्मरताःशूरावेदवेदांगपारगाः॥ प्राप्तावीरगतिंपुण्यांतान्नशोचितुमर्हसि॥ १२॥ मृतान्महानुभावांस्त्वंश्रुत्वैवपृथिवीपतीन्॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ १३॥

स्मयात्मौनमास्थिते ॥१॥२॥ तेवयं ॥३॥ पर्यवर्ततअभिमुखोभूत् ॥४॥५॥ भुजंराज्ञः संप्रगृह्यहस्तेधृत्वा ॥६॥ व्याकोशंविकसितं ॥७॥ हताः अस्मिन्संधिरार्षः लाभाः अर्थाः ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥मृतान्महानुभावान्श्रुत्वातान्बंधून्शोचितुंनार्हसीतिसंबंधः ॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सृंजयस्यपुत्रःसहदेवस्तस्यशोकेनार्तं सहदेवायसांर्जयायेतिब्राह्मणात् ॥ १४॥ अविमुक्ताइतिमरणेपिसुखादेर्वियोगोनास्तीतिप्रायोपवेशनंव्यर्थमितिभावः महाभाग्यंमाहात्म्यं ॥ १५॥ १६॥ १७॥ उपादानंउपादातुंश्रोतुंयोग्यं ॥ १८॥ ईयुः प्रत्यक्षमागतवंतः ॥ १९॥ यागंमाकुर्वितिप्रत्याचष्टप्रत्याख्यातवान् ॥ २०॥ २१॥ मरुतःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहेआविक्षितस्यकामप्रेर्विश्वेदेवाःसभासदइतिश्रुतेरर्थं

॥ २७॥ सृंजयंपुत्रशोकार्तंयथायंनारदोब्रवीत् ॥ सुखदुःखैरहंत्वंचप्रजाःसर्वाश्चसृंजय ॥ १४ ॥ अविमुक्तामरिष्यामस्तत्रकापरिदेवना ॥ महाभाग्यंपुराराज्ञांकीर्त्य १२
मानंमयाशृणु ॥ १५ ॥ गच्छावधानंनृपतेततोदुःखंप्रहास्यसि ॥ मृतान्महानुभावांस्त्वंश्रुत्वैवपृथिवीपतीन् ॥ १६ ॥ शममानयसंतापंशृणुविस्तरशश्चमे ॥
क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमं ॥ १७ ॥ अग्निमाणांक्षितिभुजामुपादानंमनोहरं ॥ आविक्षितंमरुत्तंचमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ १८ ॥ यस्यसेंद्राःसवरुणाबृह
स्पतिपुरोगमाः ॥ देवाविश्वसृजोराज्ञोयज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १९ ॥ यःस्पर्धयाजयच्छक्रंदेवराजंपुरंदरं ॥ शक्रप्रियैषीयंविद्वान्प्रत्याचष्टबृहस्पतिः ॥ २० ॥ संव
र्तोयाजयामासयवीयान्सबृहस्पतेः ॥ यस्मिन्प्रशासतिमहींनृपतौराजसत्तम ॥ अकृष्टपच्यापृथिवीविबभौचैत्यमालिनी ॥ २१ ॥ आविक्षितस्यवैसत्रेविश्वे
देवाःसभासदः ॥ मरुतःपरिवेष्टारःसाध्याश्चासन्महात्मनः ॥ २२ ॥ मरुद्गणामरुत्तस्ययत्सोममपिबंस्ततः ॥ देवान्मनुष्यान्गंधर्वानत्यरिच्यंतदक्षिणाः ॥ २३ ॥ स
चेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सुहोत्रंचैवातिथिनंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यस्मिन्हिरण्यंववृषेमघवापरिवत्सरं
॥ २५ ॥ सत्यनामावसुमतीयंप्राप्यासीज्जनाधिपं ॥ हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिन्जनपदेश्वरे ॥ २६ ॥ कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्छिंशुकानपि ॥ नदी
ष्वपातयद्राजन्मघवालोकपूजितः ॥ २७ ॥ हिरण्यान्पातितान्दृष्ट्वामत्स्यान्मकरकच्छपान् ॥ सहस्रशोथशतशस्ततोऽस्मयदथोतिथिः ॥ २८ ॥ तद्धिरण्यमपर्यं
तमावृतंकुरुजांगले ॥ ईजानोविततेयज्ञेब्राह्मणेभ्यःसमार्पयत् ॥ २९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३० ॥
अदक्षिणमयज्वानंचेत्यसंशाम्यमाशुचः ॥ अंगंबृहद्रथंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ ३१ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांश्वेतानश्वानवासृजत् ॥ सहस्रंचसहस्राणांकन्या
हेमपरिष्कृताः ॥ ३२ ॥ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ यःसहस्रंसहस्राणांगजानामतिपद्मिनां ॥ ३३ ॥ ॥ २७॥

दर्शयति आविक्षितस्येति॥ २२॥ अत्यरिच्यंतएभ्योयाःदक्षिणादत्तास्तास्तैर्वोढुमशक्याजाताइत्यर्थः ॥ २३॥ चतुर्भद्रतरः चत्वारिधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानिभद्राणियस्मिन्सचतुर्भद्रःत्वयाअवधिभूतेनत्वत्तोतिशयेनचतुर्भद्रइत्यर्थः॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ चेत्यचेतनावान्भवजानीहीत्यर्थः संशाम्यज्ञात्वाशांतोभवेत्यर्थः॥ ३१॥ अवासृजत्यज्ञार्थमुत्सृष्टवान्॥ ३२॥ अत्यकालयत् दत्तवान् ॥ ३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सप्तसुअग्निष्टोमअत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसोमसंस्थास्तासु ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ शतंशतसहस्राणिवृषाणांहेममालिनां ॥ ३४ ॥ गवांसहस्रानुचरंदक्षिणामत्यकालयत् ॥ अंगस्ययजमानस्यतदा
विष्णुपदेगिरौ ॥ ३५ ॥ अमाद्यदिंद्रःसोमेनदक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ यस्ययज्ञेषुराजेंद्रशतसंख्येषुवैपुरा ॥ ३६ ॥ देवान्मनुष्यान्गंधर्वानत्यरिच्यंतदक्षिणाः ॥ न
जातोजनितानान्यःपुमान्यःसंप्रदास्यति ॥ ३७ ॥ यदंगःप्रददौवित्तंसोमसंस्थासुसप्तसु ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ३८ ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमा
पुत्रमनुतप्यथाः ॥ शिबिमौशीनरंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ ३९ ॥ यइमांपृथिवींसर्वांचर्मवत्समवेष्टयत् ॥ महतारथघोषेणपृथिवीमनुनादयन् ॥ ४० ॥ एकच्छ
त्रांमहींचक्रेजैत्रेणैकरथेनयः ॥ यावदस्यगवाश्वंस्यादारण्यैःपशुभिःसह ॥ ४१ ॥ तावतीःप्रददौगाःसशिबिरौशीनरोध्वरे ॥ नवोढारंधुरंतस्यकंचिन्मेनेप्रजा
पतिः ॥ ४२ ॥ नभूतंनभविष्यंचसर्वराजसुसृंजय ॥ अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिंद्रविक्रमात् ॥ ४३ ॥ अदक्षिणमयज्वानंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ सचेन्मम
ारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४४ ॥ भरतंचैवदौष्यंतिंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ शाकुंतलंमहात्मानंभूरिद्रवणसंचयं ॥ ४५ ॥
योबध्वात्रिंशतंचाश्वान्देवेभ्योयमुनामनु ॥ सरस्वतींविंशतिंचगंगामनुचतुर्दश ॥ ४६ ॥ अश्वमेधसहस्रेणराजसूयशतेनच ॥ इष्टवान्समहातेजादौष्यंतिर्भर
तःपुरा ॥ ४७ ॥ भरतस्यमहत्कर्मसर्वराजसुपार्थिवाः ॥ खंमर्त्याइवबाहुभ्यांनानुगंतुमशक्नुवन् ॥ ४८ ॥ परंसहस्राद्योबद्वान्हयान्वेदींवितत्यच ॥ सहस्रंयत्रपद्मा
नांकण्वायभरतोददौ ॥ ४९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५० ॥ रामंदाशरथिंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यो
न्वकंपतवैनित्यंप्रजाःपुत्रानिवौरसान् ॥ ५१ ॥ विधवायस्यविषयेनानाथाःकाश्चनाभवन् ॥ सदैवासीत्पितृसमोरामोराज्यंयदन्वशात् ॥ ५२ ॥ कालवर्षीचप
र्जन्यःसस्यानिसमपादयत् ॥ नित्यंसुभिक्षमेवासीद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ५३ ॥ प्राणिनोनाप्सुमज्जंतिनान्यथापावकोदहत् ॥ रुजाभयंनतत्रासीद्रामेराज्यंप्र
शासति ॥ ५४ ॥ आसन्वर्षसहस्रिण्यस्तथावर्षसहस्रकाः ॥ अरोगाःसर्वसिद्धार्थारामेराज्यंप्रशासति ॥ ५५ ॥

भरतस्यमहाकर्मनपूर्वेनापरेजनाः दिवंमर्त्यइवहस्ताभ्यांनोदापुःपंचमानवाइतिश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति भरतस्येति ॥ ४८ ॥ बद्वान्हयानितिपाठः बद्वंसंख्याविशेषःअर्बुदपर्यायः यस्मिन्सहस्रंब्राह्मणाबद्वशोगावि
भेजिरेइतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वर्षसहस्रिण्यःस्त्रियः वर्षसहस्रकाःपुरुषाः ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ द्रोणदुघाः द्रोणपरिमितंक्षीरंदुहंतिताः द्रोणःकलशइत्येके ॥ ५८ ॥ जारूथ्यान्स्तुत्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये निरर्गलान् अवारितद्वारान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ चतुर्युजः चतुरश्वाः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उपव्हरेसमीपे अंकेऊरौनिषसादआसांचक्रे तस्माद्योगात्साउर्वशीऊरावासोयस्याःसाइतियोगात् ऊर्वसीत्यपेक्षितेव्हस्वत्वंवर्णविपर्ययश्चपृषोदरादित्वात्ज्ञेयः

नान्योन्येनविवादोभूत्स्त्रीणामपिकुतोनृणां ॥ धर्मनित्याःप्रजाश्चासन्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ५६ ॥ संतुष्टाःसर्वसिद्धार्थानिर्भयाःस्वैरचारिणः ॥ नराःसत्यव्रता
श्चासन्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ५७ ॥ नित्यपुष्पफलाश्चैवपादपानिरुपद्रवाः ॥ सर्वाद्रोणदुघागावोरामेराज्यंप्रशासति ॥ ५८ ॥ सचतुर्दशवर्षाणिवनेप्रोष्यमहा
तपाः ॥ दशाश्वमेधान्जारूथ्यानाजहारनिरर्गलान् ॥ ५९ ॥ युवाश्यामोलोहिताक्षोमातंगइवयूथपः ॥ आजानुबाहुःसुमुखःसिंहस्कंधोमहाभुजः ॥ ६० ॥ दशव
र्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वारामोराज्यमकारयत् ॥ ६१ ॥ सचेन्ममारस्रृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः
॥ ६२ ॥ भगीरथंचराजानंमृतंस्रृंजयशुश्रुम ॥ यस्येंद्रोविततेयज्ञेसोमंपीत्वामदोत्कटः ॥ ६३ ॥ असुराणांसहस्राणिबहूनिसुरसत्तमः ॥ अजयद्बाहुवीर्येणभ
गवान्पाकशासनः ॥ ६४ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांकन्याहेमविभूषिताः ॥ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६५ ॥ सर्वारथगताःकन्यारथाःसर्वेचतुर्यु
जः ॥ शतंशतंरथेनागाःपद्मिनोहेममालिनः ॥ ६६ ॥ सहस्रमश्वाएकैकंहस्तिनंपृष्ठतोन्वयुः ॥ गवांसहस्रमश्वेश्वेसहस्रंगव्यजाविकं ॥ ६७ ॥ उपह्वरेनिवसतोय
स्यांकेनिषसादह ॥ गंगाभागीरथीतस्मादुर्वशीचाभवत्पुरा ॥ ६८ ॥ भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुंयजमानंभगीरथं ॥ त्रिलोकपथगागंगादुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६९ ॥
सचेन्ममारस्रृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७० ॥ दिलीपंचमहात्मानंमृतंस्रृंजयशुश्रुम ॥ यस्यकर्माणिभूरीणिकथयंतिद्वि
जातयः ॥ ७१ ॥ यइमांवसुसंपूर्णांवसुधांवसुधाधिपः ॥ ददौतस्मिन्महायज्ञेब्राह्मणेभ्यःसमाहितः ॥ ७२ ॥ यस्येहयजमानस्ययज्ञेयज्ञेपुरोहितः ॥ सहस्रंवार
णान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३ ॥ यस्ययज्ञेमहानासीद्यूपःश्रीमान्हिरण्मयः ॥ तंदेवाःकर्मकुर्वाणाःशक्रज्येष्ठाउपाश्रयन् ॥ ७४ ॥ चषालेयस्यसौवर्णेत
स्मिन्यूपेहिरण्मये ॥ ननृतुर्देवगंधर्वाःषट्सहस्राणिसप्तधा ॥ ७५ ॥ अवादयत्तत्रवीणांमध्येविश्वावसुःस्वयं ॥ सर्वभूतान्यमन्यंतममवादयतीत्ययं ॥ ७६ ॥ ए
तद्राज्ञोदिलीपस्यराजानोनानुचक्रिरे ॥ यस्येभाहेमसंछन्नाःपथिमत्ताःस्मशेरते ॥ ७७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ सप्तधासप्तस्वरानुसारेणावादयदितिसंबंधः ॥ ७५ ॥ ममपुरतइतिशेषः मांलक्षीकृत्येत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शतधन्वानंशतंअनंतान्सहतेधनुर्यस्यतंशतधन्वानं मध्यमपदलोपीसमासः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥८०॥८१ ॥ पृषदाज्यंदधिमिश्रमाज्यंकस्यचिदर्थेंपुत्रोत्पादनायनिर्मितंतद्युवनाश्वेनपीतंतत्रेतोरुधिरयोगंविनापि तदुदरेगर्भोभवत् सपितुःपार्श्वंभित्वानिःसारितोदेवैरित्याख्यायिकार्थोत्रसूचितः ॥८२॥८३॥८४॥८५॥ अन्हाएकेनशतंपलानिव्यवर्धत द्वादशसमोद्वादशवर्षतुल्यः द्वादशशतपलतुलितोवाभवत् एतावाने

राजानंशतधन्वानंदिलीपंसत्यवादिनं॥ येपश्यन्सुमहात्मानंतेपिस्वर्गंजितोनराः॥७८॥त्रयःशब्दानजीर्यंतेदिलीपस्यनिवेशने॥स्वाध्यायघोषोज्याघोषोदी यतामितिवैत्रयः॥ ७९ ॥सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः॥८०॥ मांधातारंयौवनाश्वंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यंदेवा मरुतोगर्भंपितुःपार्श्वादपाहरन्॥ ८१ ॥समृद्धोयुवनाश्वस्यजठरेयोमहात्मनः॥ पृषदाज्योद्भवःश्रीमांस्त्रिलोकविजयीनृपः॥ ८२ ॥ यंदृष्ट्वापितुरुत्संगेशयानं देवरूपिणं॥ अन्योन्यमब्रुवन्देवाःकमयंधास्यतीतिवै ॥ ८३ ॥ मामेवधास्यतीत्येवमिंद्रोथाभ्युपपद्यत॥ मांधातेतिततस्तस्यनामचक्रेशतक्रतुः ॥ ८४॥ तत स्तुपयसोधारांपुष्टिहेतोर्महात्मनः॥ तस्यास्येयौवनाश्वस्यपाणिरिंद्रस्यचास्रवत्॥८५॥ तंपिबन्पाणिमिंद्रस्यशतमन्हाव्यवर्धत॥ सआसीद्द्वादशसमोद्वादशा हेनपार्थिवः॥ ८६ ॥ तमिमंपृथिवीसर्वाएकान्हासमपद्यत॥ धर्मात्मानंमहात्मानंशूरमिंद्रसमंयुधि॥८७॥ यश्चांगारंतुनृपतिंमरुत्तमसितंगयं॥ अंगंबृहद्रथं चैवमांधातासमरेजयत्॥ ८८ ॥ यौवनाश्वोयदांगारंसमरेप्रत्ययुध्यत॥ विस्फारैर्धनुषोदेवाद्यौरभेदीतिमेनिरे॥८९॥ यत्रसूर्यउदेतिस्मयत्रचप्रतितिष्ठति॥ सर्वंतद्यौवनाश्वस्यमांधातुःक्षेत्रमुच्यते॥ ९० ॥ अश्वमेधशतेनेष्ट्वाराजसूयशतेनच॥ अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्योविशांपते॥ ९१ ॥हैरण्यान्योजनो त्सेधानायतान्दशयोजनं॥ अतिरिक्तान्द्विजातिभ्योव्यभजंस्त्वितरेजनाः॥ ९२॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९३ ॥ ययातिंनाहुषंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम॥ यइमांपृथिवींकृत्स्नांविजित्यसहसागरां॥ ९४॥ शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीम्॥ ईजानःक्रतुभि र्मुख्यैःपर्यगच्छद्वसुंधरां॥ ९५॥ इष्ट्वाक्रतुसहस्रेणवाजपेयशतेनच ॥ तर्पयामासविप्रेंद्रांस्त्रिभिःकांचनपर्वतैः॥ ९६ ॥ व्यूढेनासुरयुद्धेनहत्वादैतेयदानवा न्॥ व्यभजत्पृथिवींकृत्स्नांययातिर्नहुषात्मजः॥ ९७॥ अंत्येषुपुत्रान्निक्षिप्ययदुद्रुह्युपुरोगमान्॥ पूरुंराज्येभिषिच्याथसदारःप्राविशद्वनं॥ ९८॥

वप्रायेणपक्कस्यपुरुषस्यभारोभवति ॥८६॥८७॥८८॥ अभेदिभिन्ना ॥८९॥९०॥ मत्स्यान्हैरण्यानितिसंबंधः ॥ ९१॥९२॥९३॥९४॥ शम्यास्थूलबुध्नःकाष्ठदंडःसबलवताक्षिप्तोयावद्दूरंपतेत्तावान्देशः शम्यापातः तावतांतरेणपुरःपुरोयज्ञवेदींकुर्वाणोवसुंधरांपर्यगच्छत् परित्यज्यसमुद्रतीरंप्राप्तइत्यर्थः ॥ ९५॥९६॥ व्यभजत्पुत्रेभ्योदत्तवान् ॥९७॥ यदुर्द्रुह्युरनुस्तुर्वसुश्चतान्यदुद्रुह्युपुरोगमान्॥ ९८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यंकुर्वाणाअश्वमेधफलभागित्वात्तद्याजिनःसंतः अंबरीषमाहात्म्याद्दक्षिणायनं अनुपश्चात् अयुर्गताः उत्तरायणमार्गेणहिरण्यगर्भलोकंप्राप्ताइत्यर्थः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ शाशबिंदवाः शशबिं

॥२९॥ सचेन्ममारस्त्रंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९९ ॥ अंबरीषंचनाभागंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यंप्रजावव्रिरेपुण्यंगोप्तारंनृपसत्त १२

मं ॥ १०० ॥ यःसहस्रंसहस्राणांराज्ञामयुतयाजिनां ॥ ईजानोविततेयज्ञेब्राह्मणेभ्यःसुसंहितः ॥ १०१ ॥ नैतत्पूर्वेजनाश्चक्रुर्नकरिष्यंतिचापरे ॥ इत्यंबरीषं

नाभागिमन्वमोदंतदक्षिणाः ॥ १०२ ॥ शतंराजसहस्राणिशतंराजशतानिच ॥ सर्वेश्वमेधैरीजानास्तेन्वयुर्दक्षिणायनं ॥ १०३ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतर

स्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०४ ॥ शशबिंदुंचैत्ररथंमृतंशुश्रुमसृंजय ॥ यस्यभार्यासहस्राणांशतमासीन्महात्मनः ॥ १०५ ॥ सहस्रंतुसह

स्राणांयस्यासन्शाशबिंदवाः ॥ हिरण्यकवचाःसर्वेसर्वेचोत्तमधन्विनः ॥ १०६ ॥ शतंकन्याराजपुत्रमेकैकंपृथगन्वयुः ॥ कन्यांकन्यांशतंनागानागंनागंश

तंरथाः ॥ १०७ ॥ रथेरथेशतंचाश्वादेशजाहेममालिनः ॥ अश्वेअश्वेशतंगावोगवांतद्वदजाविकं ॥ १०८ ॥ एतद्धनमपर्यंतमश्वमेधेमहामखे ॥ शशबिंदुर्म

हाराजब्राह्मणेभ्यःसमार्पयत् ॥ १०९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११० ॥ गयंचामूर्तरयसंमृतंशुश्रुमसृं

जय ॥ यःसवर्षशतंराजाहुतशिष्टाशनोभवत् ॥ १११ ॥ यस्मैवह्निर्वरंप्रादात्ततोवव्रेवरान्गयः ॥ ददतोयोक्षयंवित्तंधर्मेश्रद्धाचवर्धतां ॥ ११२ ॥ मनोमेरम

तांसत्येत्वत्प्रसादाद्धुताशन ॥ लेभेचकामांस्तान्सर्वान्पावकादितिनःश्रुतं ॥ ११३ ॥ दर्शेचपूर्णमासेचचातुर्मास्येपुनःपुनः ॥ अयजद्धयमेधेनसहस्रंपरिवत्स

रान् ॥ ११४ ॥ शतंगवांसहस्राणिशतमश्वतराणिच ॥ उत्थायोत्थायवैप्रादात्सहस्रंपरिवत्सरान् ॥ ११५ ॥ तर्पयामाससोमेनदेवान्वित्तैर्द्विजानपि ॥ पितॄन्स्व

धाभिःकामैश्चस्त्रियःसपुरुषर्षभ ॥ ११६ ॥ सौवर्णांपृथिवींकृत्वादशव्यामांद्विरायतां ॥ दक्षिणामददद्राजावाजिमेधेमहाक्रतौ ॥ ११७ ॥ यावत्यःसिकताराजन्गं

गायांपुरुषर्षभ ॥ तावतीरेवगाःप्रादादामूर्तरयसोगयः ॥ ११८ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११९ ॥ ॥२९॥

दोःपुत्राः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ददतोदानंकुर्वतः अयःसुवर्णंतदेववित्तंअक्षयंसत् वर्धतां मेक्षयमितिपाठस्त्वनार्षः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

व्यामंव्यायतहस्तप्रमाणंपंचहस्तोन्मितं दशव्यामांपंचाशद्धस्तविस्तारांद्विरायतांशतहस्तदीर्घां ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२० ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंतपितृकार्येमांनियोजयमांनियोजयेति ॥ १२२ ॥ तेषांमारितानांपशूनांचर्मराशेः उत्क्लेदात्सारद्रवात् ॥ १२३ ॥ तुभ्यमिति निष्कंनिष्कशतं शतंतुभ्यंशतंतुभ्यमितिस्मैव प्रताम्यतीतिमंत्रवर्णात् तुभ्यंनिष्कशतंददामीतिक्रोशंत्येवद्विजाः नतुकश्चिद्गृह्णाति ॥ १२४ ॥ सहस्रंतुभ्यमित्युक्त्वातुब्राह्मणान्प्रतिग्रहीतॄन्प्रपद्यतेप्राप्नोति ॥ १२५ ॥ पिठराणिविततमुखानिदारुपात्राणि

रंतिदेवंचसांकृत्यंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ सम्यगाराध्ययःशक्राद्वरंलेभेमहातपाः ॥ १२० ॥ अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि ॥ श्रद्धाचनोमाव्यगमन्माचयाचिष्मकंचन ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंतपशवःस्वयंतंसंशितव्रतं ॥ ग्राम्यारण्यामहात्मानंरंतिदेवंयशस्विनं ॥ १२२ ॥ महानदीचर्मराशेरुत्क्लेदात्सस्रुजेयतः ॥ ततश्चर्मण्वतीत्येवंविख्यातासामहानदी ॥ १२३ ॥ ब्राह्मणेभ्योददौनिष्कान्सदसिप्रततेनृपः ॥ तुभ्यंनिष्कंतुभ्यंनिष्कमितिक्रोशंतिवैद्विजाः ॥ १२४ ॥ सहस्रंतुभ्यमित्युक्त्वाब्राह्मणान्संप्रपद्यते ॥ अन्वाहार्योपकरणंद्रव्योपकरणंचयत् ॥ १२५ ॥ घटाःपात्र्यःकटाहानिस्थाल्यश्चपिठराणिच ॥ नासीत्किंचिदसौवर्णंरंतिदेवस्यधीमतः ॥ १२६ ॥ सांकृतेरंतिदेवस्ययांरात्रिमवसन्गृहे ॥ आलभ्यंतशतंगावःसहस्राणिचविंशतिः ॥ १२७ ॥ तत्रस्मसूदाःक्रोशंतिसुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ सूपंभूयिष्ठमश्नीध्वंनाद्यमांसंयथापुरा ॥ १२८ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२९ ॥ सगरंचमहात्मानंमृतंशुश्रुमसृंजय ॥ ऐक्ष्वाकंपुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ॥ १३० ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणियंयांतमनुजग्मिरे ॥ नक्षत्रराजंवर्षांतेव्यभ्रेज्योतिर्गणाइव ॥ १३१ ॥ एकच्छत्रामहीयस्यप्रतापादभवत्पुरा ॥ योश्वमेधसहस्रेणतर्पयामासदेवताः ॥ १३२ ॥ यःप्रादात्कनकस्तंभंप्रासादंसर्वकांचनं ॥ पूर्णंपद्मदलाक्षीणांस्त्रीणांशयनसंकुलं ॥ १३३ ॥ द्विजातिभ्योनुरूपेभ्यःकामांश्चविविधान्बहून् ॥ यस्यादेशेनतद्वित्तंव्यभजंतद्विजातयः ॥ १३४ ॥ खानयामासयःकोपात्पृथिवींसागरांकितां ॥ यस्यनाम्नासमुद्रश्चसागरत्वमुपागतः ॥ १३५ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६ ॥ राजानंचपृथुंवैन्यंमृतंशुश्रुमसृंजय ॥ यमभ्यषिंचन्संभूयमहारण्येमहर्षयः ॥ १३७ ॥ प्रथयिष्यतिवैलोकान्पृथुरित्येवशब्दितः ॥ क्षताद्योवैत्रायतीतिसतस्मात्क्षत्रियःस्मृतः ॥ १३८ ॥ पृथुंवैन्यंप्रजादृष्ट्वारक्तास्मेतियदब्रुवन् ॥ ततोराजेतिनामास्यअनुरागादजायत ॥ १३९ ॥

॥ १२६ ॥ १२७ ॥ नाद्यमांसंपशुमात्रोपयोगस्यप्रागुक्तत्वात् ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ऐक्ष्वाकंइक्ष्वाकुवंशजं ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ आदेशेनआज्ञयातद्वित्तंस्वर्णप्रासादरूपं ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ वैन्यंवेनपुत्रं महारण्येदंडकारण्ये ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥

पुटकेपुटकेपत्रेपत्रेइतिप्राञ्चः ॥ १४०॥१४१॥१४२ ॥ त्रिनलोत्सेधान् नल्वःकिष्कुचतुःशतमितिपाठंप्रकल्प्यव्याख्यायते प्राचीनैः वस्तुतस्तुनलइत्यत्रच्छांदसोवर्णलोपः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ विप्रलप्तं

अकृष्टपच्यापृथिवीपुटकेपुटकेमधु ॥ सर्वाद्रोणदुघागावोवैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १४० ॥ अरोगाःसर्वसिद्धार्थामनुष्याअकुतोभयाः ॥ यथाभिकाममवसन् क्षेत्रेषुचगृहेषुच ॥ १४१ ॥ आपस्तस्तंभिरेचास्यसमुद्रमभियास्यतः ॥ सरितश्चानुदीर्यंतध्वजभंगश्चनाभवत् ॥ १४२ ॥ हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिं ॥ ब्राह्मणेभ्योददौराजायोश्वमेधेमहामखे ॥ १४३॥ सचेन्ममारस्तंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १४४ ॥ किंवातूष्णींध्यायसेत्वंजयत्वंनमेराजन्वाचमिमांश्टणोषि ॥ नचेन्मोघंविप्रलप्तंममेदंपथ्यंमुमूर्षोरिवसुप्रयुक्तं ॥ १४५॥ स्तंजयउवाच श्टणोमितेनारदवाचमेनांविचित्रार्थांस्रजमिवपुण्यगंधां ॥ राजर्षीणांपुण्यकृतांमहात्मनांकीर्त्यायुक्तानांशोकनिर्नाशनार्थां॥ १४६॥ नतेमोघंविप्रलप्तंमहर्षेदृष्ट्वैवाहंनारदत्वांविशोकः ॥ शुश्रूषेतेवचनंब्रह्मवादिन्नतेतृप्याम्यमृतस्येवपानात् ॥ १४७॥ अमोघदर्शिन्ममचेत्प्रसादंसंतापदग्धस्यविभोप्रकुर्याः ॥ सुतस्यसंजीवनमद्यमेस्यात्तवप्रसादात्सुतसंगमश्च ॥ १४८ ॥ नारदउवाच यस्तेपुत्रोगमितोयंविजातःस्वर्णष्ठीवीयमदात्पर्वतस्ते ॥ पुनस्तुतेपुत्रमहंददामिहिरण्यनाभंवर्षसहस्रिणंच ॥ १४९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०रा०षोडशराजोपाख्यानेएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच सकथंकांचनष्ठीवीस्तंजयस्यसुतोभवत् ॥ पर्वतेनकिमर्थंवादत्तस्तेनममारच ॥ १॥ यदावर्षसहस्रायुस्तदाभवतिमानवः ॥ कथमप्राप्तकौमारःस्तंजयस्यसुतोमृतः ॥ २॥ उताहोनाममात्रंवैसुवर्णष्ठीविनोभवत् ॥ कथंवाकांचनष्ठीवीत्येतदिच्छामिवेदितुं ॥ ३॥ श्रीकृष्णउवाच अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंजनेश्वर ॥ नारदःपर्वतश्चैवद्वावृषीलोकसत्तमौ ॥ ४॥ मातुलोभागिनेयश्चदेवलोकादिहागतौ ॥ विहर्तुकामौसंप्रीत्यामानुषेषुपुराविभो ॥ ५॥ हविःपवित्रभोज्येनदेवभोज्येनचैवहि ॥ नारदोमातुलश्चैवभागिनेयश्चपर्वतः ॥ ६॥ तावुभौतपसोपेतावनीतलचारिणौ ॥ भुंजानौमानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावतां ॥ ७॥ प्रीतिमंतौमुदायुक्तौसमयंचैवचक्रतुः ॥ योभवेद्धृदिसंकल्पःशुभोवायदिवाऽशुभः ॥ ८ ॥ अन्योन्यस्यचआख्येयोमृषाशापोन्यथाभवेत् ॥ तौतथेतिप्रतिज्ञायमहर्षीलोकपूजितौ ॥ ९॥ ॥ ३० ॥

विप्रलपितं ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ विशोकोजातइतिशेषः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ गमितःमृतः विजातःगुणवान् ॥ १४९ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥७॥ सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हविःपवित्रभोज्येनशाल्यन्नेनदेवभोज्येनघृतेनताभ्यांविहर्तुकामावितिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ प्रगुणीभव अनुकूलोभव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ सुकुमारीनाम्ना सौम्यंउत्तमं ॥ १४ ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रवर्ततंप्रवर्तमानं ॥ २२ ॥ तेत्वां ॥२३॥२४॥

सृंजयंश्चैत्यमभ्येत्यराजानमिदमूचतुः॥ आवांभवतिवत्स्यावःकंचित्कालंहितायते॥ १०॥ यथावत्पृथिवीपालआवयोःप्रगुणीभव॥ तथेतिकृत्वाराजातौस
त्कृत्योपचचारह॥ ११ ॥ ततःकदाचित्तौराजामहात्मानौतपोधनौ॥ अब्रवीत्परमप्रीतःसुतेयंवरवर्णिनी॥ १२॥ एकैवममकन्यैषायुवांपरिचरिष्यति॥ दर्श
नीयानवद्यांगीशीलवृत्तसमाहिता॥ १३॥ सुकुमारीकुमारीचपद्मकिंजल्कसुप्रभा॥ परमंसौम्यमित्युक्तंताभ्यांराजाशशासतां॥ १४॥ कन्येविप्रावुपचरदे
ववत्पितृवच्चह॥ सातुकन्यातथेत्युक्त्वापितरंधर्मचारिणी॥ १५॥ यथानिदेशंराज्ञस्तौसत्कृत्योपचचारह॥ तस्यास्तेनोपचारेणरूपेणाप्रतिमेनच॥ १६॥ नार
दंहृच्छयस्तूर्णंसहसैवाभ्यपद्यत॥ ववृधेहिततस्तस्यहृदिकामोमहात्मनः ॥ १७॥ यथाशुक्लस्यपक्षस्यप्रवृत्तौचंद्रमाःशनैः ॥ नचतंभागिनेयायपर्वतायमहा
त्मने॥१८॥ शशंसहृच्छयंतीव्रंव्रीडमानःसधर्मवित्॥ तपसाचेंगितैश्चैवपर्वतोथबुबोधतं॥१९॥ कामार्तंनारदंक्रुद्धःशशापैनंततोभृशं॥ कृत्वासमयमव्यग्रो
भवान्वैसहितोमया॥ २०॥ योभवेद्धृदिसंकल्पःशुभोवायदिवाशुभः॥ अन्योन्यस्यसआख्येयइतितद्वैमृषाकृतं ॥ २१॥ भवतावचनंब्रह्मंस्तस्मादेषशपाम्य
हं॥ नहिकामंप्रवर्ततंभवानाचष्टमेपुरा॥ २२ ॥ सुकुमार्यांकुमार्यांतेतस्मादेषशपाम्यहं ॥ ब्रह्मचारीगुरुर्यस्मात्तपस्वीब्राह्मणश्चसन्॥ २३॥ अकार्षीःसमय
भ्रंशमावाभ्यांयःकृतोमिथः॥ शप्स्येतस्मात्सुसंक्रुद्धोभवंतंतंनिबोधमे॥ २४॥ सुकुमारीचतेभार्याभविष्यतिनसंशयः॥ वानरंचैवतेरूपंविवाहात्प्रभृतिप्रभो
॥ २५॥ संद्रक्ष्यंतिनराश्चान्येस्वरूपेणविनाशनं॥ सतद्वाक्यंतुविज्ञायनारदःपर्वतंतथा॥ २६॥ अशपत्तमपिक्रोधाद्भागिनेयंसमातुलः॥ तपसाब्रह्मचर्येणस
त्येनचदमेनच॥ २७॥ युक्तोपिनित्यधर्मश्चनवैस्वर्गमवाप्स्यसि॥ तौतुशप्त्वाभृशंक्रुद्धौपरस्परममर्षणौ॥ २८॥ प्रतिजग्मतुरन्योन्यंक्रुद्धाविवगजोत्तमौ॥
पर्वतःपृथिवींकृत्स्नांविचचारमहामतिः॥ २९॥ पूज्यमानोयथान्यायंतेजसास्वेनभारत॥ अथतामलभत्कन्यांनारदःसृंजयात्मजां॥ ३०॥ धर्मेणविप्रप्रवरःसु
कुमारीमनिंदितां॥ सातुकन्यायथाशापंनारदंतंददर्शह ॥ ३१ ॥ पाणिग्रहणमंत्राणांनियोगादेवनारदं ॥ सुकुमारीचदेवर्षिंवानरप्रतिमाननं॥ ३२॥ नैवा
वमन्यततदाप्रीतिमत्येवचाभवत्॥ उपतस्थेचभर्तारंनचान्यंमनसाप्यगात् ॥ ३३ ॥ देवंमुनिंवायक्षंवापतित्वेपतिवत्सला॥ ततःकदाचिद्भगवान्पर्वतोनुच
चारह॥ ३४ ॥ वनंविरहितंकिंचित्तत्रापश्यत्सनारदं॥ ततोभिवाद्यप्रोवाचनारदंपर्वतस्तदा॥ ३५॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

भवान्प्रसादंकुरुतात्स्वर्गादेशायमेप्रभो ॥ तमुवाचततोदृष्ट्वापर्वतंनारदस्तथा॥ ३६ ॥ कृतांजलिमुपासीनंदीनंदीनतरःस्वयं ॥ त्वयाहंप्रथमंशप्तोवानरस्त्वं
॥ ३१ ॥ भविष्यसि॥ ३७॥ इत्युक्तेनमयापश्चाच्छप्तस्त्वमपिमत्सरात् ॥ अद्यप्रभृतिवैवासंस्वर्गेनावाप्स्यसीतिह॥ ३८ ॥ तवनैतद्धिसदृशंपुत्रस्थानेहिमेभवान्॥ निव
र्तयेतांतौशापावन्योन्येनतदामुनी॥ ३९ ॥ श्रीसमृद्धंतदादृष्ट्वानारदंदेवरूपिणं ॥ सुकुमारीप्रदुद्रावपरपत्यभिशंकया॥ ४०॥ तांपर्वतस्ततोदृष्ट्वाप्रद्रवंतीमनिं
दितां॥ अब्रवीत्तवभर्तैषनात्रकार्याविचारणा॥ ४१ ॥ ऋषिःपरमधर्मात्मानारदोभगवान्प्रभुः॥ तवैवाभेद्यहृदयोमातेभूदत्रसंशयः॥ ४२ ॥ सानुनीताबहु
विधंपर्वतेनमहात्मना॥ शापदोषंचतंभर्तुःश्रुत्वाप्रकृतिमागता॥ पर्वतोथययौस्वर्गंनारदोभ्यगमद्गृहान्॥ ४३॥ वासुदेवउवाच प्रत्यक्षकर्तासर्वस्यना
रदोभगवानृषिः॥ एषवक्ष्यतितेपृष्टोयथावृत्तंनरोत्तम ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० रा० नारदपर्वतोपाख्यानेत्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३० ॥ ॥ ७॥
वैशंपायनउवाच ततोराजापांडुसुतोनारदंप्रत्यभाषत॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिसुवर्णष्ठीविसंभवं॥ १ ॥ एवमुक्तस्तुसमुनिर्धर्मराजेननारदः॥ आचचक्षे
यथावृत्तंसुवर्णष्ठीविनंप्रति॥ २॥ नारदउवाच एवमेतन्महाबाहोयथायंकेशवोब्रवीत्॥ कार्यस्यास्यतुयच्छेषंतत्तेवक्ष्यामिपृच्छतः॥ ३॥ अहंचपर्वत
श्चैवस्वस्रीयोमेमहामुनिः॥ वस्तुकामावभिगतौसृंजयंजयतांवरं ॥ ४॥ तत्रावांपूजितौतेनविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ सर्वकामैःसुविहितौनिवसावोस्यवेश्मनि
॥ ५॥ व्यतिक्रांतासुवर्षासुसमयेगमनस्यच॥ पर्वतोमामुवाचेदंकालेवचनमर्थवत्॥ ६ ॥ आवामस्यनरेंद्रस्यगृहेपरमपूजितौ॥ उषितौसमयेब्रह्मंस्तद्विचिंत
यसांप्रतं॥ ७॥ ततोहमब्रुवंराजन्पर्वतंशुभदर्शनं॥ सर्वमेतत्त्वयिविभोभागिनेयोपपद्यते॥८॥वरेणच्छंद्यतांराजालभतांयद्यदिच्छति॥ आवयोस्तपसासिद्धिं
प्राप्नोतुयदिमन्यसे॥ ९ ॥ ततआहूयराजानंसृंजयंजयतांवरं ॥ पर्वतोनुमतोवाक्यमुवाचकुरुपुंगव ॥ १० ॥ प्रीतौस्वोनृपसत्कारैर्भवदार्जवसंभृतैः॥ आवा
भ्यामभ्यनुज्ञातोवरंनृवरचिंतय॥ ११ ॥ देवानामविहिंसायांनभवेन्मानुषक्षयं॥ तद्गृहाणमहाराजपूजार्हौनौमतोभवान्॥ १२॥ सृंजयउवाच प्रीतौभवं ॥ ३१ ॥
तौयदिमेकृतमेतावताम॥ एषएवपरोलाभोनिर्वृत्तोमेमहाफलः॥ १३॥ तमेवंवादिनंभूयःपर्वतःप्रत्यभाषत॥ वृणीष्वराजन्संकल्पंयत्तेहृदिचिरंस्थितं॥ १४

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सांप्रतंकल्याणं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ देवानामिति येनदेवपीडामनुष्यक्षयश्चनभवतितत्तादृशंवरंगृहाणेतिभावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रृंजयउवाच अभीप्सामिसुतंवीरंवीर्यवंतंदृढव्रतं ॥ आयुष्मंतंमहाभागंदेवराजसमद्युतिं ॥ १५॥ पर्वतउवाच भविष्यत्येषतेकामोनत्वायुष्मान्भ
विष्यति॥ देवराजाभिभूत्यर्थंसंकल्पोह्येषतेहृदि॥ १६॥ ख्यातःसुवर्णष्ठीवीतिपुत्रस्तवभविष्यति ॥ रक्ष्यश्चदेवराजात्सदेवराजसमद्युतिः॥ १७॥ तच्छ्रुत्वास्रृं
जयोवाक्यंपर्वतस्यमहात्मनः॥ प्रसादयामासतदानैतदेवंभवेदिति॥ १८॥ आयुष्मान्मेभवेत्पुत्रोभवतस्तपसामुने॥ नचतंपर्वतःकिंचिदुवाचेंद्रव्यपेक्षया॥
॥ १९॥ तमहंनृपतिंदीनमब्रुवन्पुनरेवच॥ स्मर्तव्योस्मिमहाराजदर्शयिष्यामितेसुतं॥ २०॥ अहंतेदयितंपुत्रंप्रेतराजवशंगतं ॥ पुनर्दास्यामितद्रूपंमाशुचःपृ
थिवीपते ॥ २१॥ एवमुक्त्वातुनृपतिंप्रयातौस्वोयथेप्सितं ॥ स्रृंजयश्चयथाकामंप्रविवेशस्वमंदिरं ॥ २२ ॥ स्रृंजयस्याथराजर्षेःकस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ ज
ज्ञेपुत्रोमहावीर्यस्तेजसाप्रज्वलन्निव॥ २३॥ ववृधेसयथाकालंसरसीवमहोत्पलं॥ बभूवकांचनष्ठीवीयथार्थनामतस्यतत् ॥ २४॥ तदद्भुततमंलोकेपप्रथेकु
रुसत्तम॥ बुबुधेतच्चदेवेंद्रोवरदानंमहर्षितः॥ २५॥ ततःस्वाभिभवाद्भीतोबृहस्पतिमतेस्थितः ॥ कुमारस्यांतरप्रेक्षीबभूवबलवृत्रहा॥ २६॥ चोदयामासतद्व
ज्रंदिव्यास्त्रंमूर्तिमत्स्थितं॥ व्याघ्रोभूत्वाजहीमंत्वंराजपुत्रमितिप्रभो॥ २७॥ प्रवृद्धःकिलवीर्येणमामेषोभिभविष्यति ॥ स्रृंजयस्यसुतोवज्रयथैनंपर्वतोब्रवी
त्॥ २८॥ एवमुक्तस्तुशक्रेणवज्रःपरपुरंजयः॥ कुमारमंतरप्रेक्षीनित्यमेवान्वपद्यत॥ २९॥ स्रृंजयोपिसुतंप्राप्यदेवराजसमद्युतिं॥ हृष्टःसांतःपुरोराजावन
नित्योबभूवह॥ ३०॥ ततोभागीरथीतीरेकदाचिन्निर्जनेवने॥ धात्रीद्वितीयोबालःसक्रीडार्थंपर्यधावत॥३१॥ पंचवर्षकदेशीयोबालोनागेंद्रविक्रमः॥ सहसो
त्पतितंव्याघ्रमाससादमहाबलं॥ ३२॥ सबालस्तेननिष्पिष्टोवेपमानोनृपात्मजः ॥ व्यसुःपपातमेदिन्यांततोधात्रीविचुक्रुशे॥ ३३॥ हत्वातुराजपुत्रंसतत्रैवां
तरधीयत॥ शार्दूलोदेवराजस्यमाययांतर्हितस्तदा॥ ३४॥ धात्र्यास्तुनिनदंश्रुत्वारुदत्याःपरमार्तवत् ॥ अभ्यधावततंदेशंस्वयमेवमहीपतिः ॥ ३५॥ सददर्श
शयानंतंगतासुंपीतशोणितं॥ कुमारंविगतानंदंनिशाकरमिवच्युतं॥३६॥ सतमुत्संगमारोप्यपरिपीडितमानसः॥ पुत्रंरुधिरसंसिक्तंपर्यदेवयदातुरः॥३७॥
ततस्तामातरस्तस्यरुदत्यःशोककर्शिताः ॥ अभ्यधावंततंदेशंयत्रराजासस्रृंजयः ॥ ३८॥ ततःसराजासस्मारमामेवगतमानसः॥ तदाहंचिंतनंज्ञात्वागत
वांस्तस्यदर्शनं॥ ३९॥ मयैतानिचवाक्यानिश्रावितःशोकलालसः॥ यानितेयदुवीरेणकथितानिमहीपते॥ ४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७॥ इतिशांतिपर्वणि रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७॥ तूष्णींभूतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्तस्माद्धर्मंअनुतिष्ठस्व पदंपालयेतिचसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शातयीतमारयेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मेमांदहंतिह्वदयंपचंतिशरीरंशोषयंति ॥ ११ ॥ मयाबहवोघातिताइत्युक्तं तत्किंहननक्रियायांतवप्रयोज्यकर्तृ

संजीवितश्चापिपुनर्वासवानुमतेतदा ॥ भवितव्यंतथातच्चनतच्छक्यमतोन्यथा ॥४१॥ ततऊर्ध्वंकुमारस्तुस्वर्णष्ठीवीमहायशाः ॥ चित्तंप्रसादयामासपितुर्मा
तुश्चवीर्यवान् ॥४२॥ कारयामासराज्यंचपितरिस्वर्गतेनृप ॥ वर्षाणांशतमेकंचसहस्रंभीमविक्रमः ॥४३॥ ततईजेमहायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ तर्पयामासदेवां
श्चपितॄंश्चैवमहाद्युतिः ॥ ४४॥ उत्पाद्यचबहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ॥ कालेनमहताराजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥४५॥ सत्वंराजेंद्रसंजातंशोकमेनंनिवर्तय ॥
यथात्वांकेशवःप्राहव्यासश्चसुमहातपाः ॥ ४६ ॥ पितृपैतामहंराज्यमास्थायधुरमुद्वह ॥ इष्ट्वापुण्यैर्महायज्ञैरिष्टंलोकमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांतिप० रा० स्वर्णष्ठीविसंभवोपाख्यानेएकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच तूष्णींभूतंतुराजानंशोचमानंयुधिष्ठिरं ॥ तपस्वीध
र्मतत्त्वज्ञःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ १ ॥ व्यासउवाच प्रजानांपालनंधर्मोराज्ञांराजीवलोचन ॥ धर्मःप्रमाणंलोकस्यनित्यंधर्मानुवर्तिनः ॥ २ ॥ अनुति
ष्ठस्वतद्राजन्पितृपैतामहंपदं ॥ ब्राह्मणेषुतपोधर्मःसनित्योवेदनिश्चितः ॥३ ॥ तत्प्रमाणंब्राह्मणानांशाश्वतंभरतर्षभ ॥ तस्यधर्मस्यकृत्स्नस्यक्षत्रियःपरिरक्षिता
॥४॥ यःस्वयंप्रतिहंतिस्मशासनंविषयेरतः ॥ सबाहुभ्यांविनिग्राह्योलोकयात्राविघातकः ॥५॥ प्रमाणमप्रमाणंयःकुर्यान्मोहवशंगतः ॥ भृत्योवायदिवापुत्र
स्तपस्वीवाथकश्चन ॥ ६ ॥ पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेच्छातयीतवा ॥ अतोन्यथावर्तमानोराजाप्राप्नोतिकिल्बिषं ॥ ७॥ धर्मंविनश्यमानंहियोनरक्षेत्सधर्म
हा ॥ तेत्वयाधर्महंतारोनिहताःसपदानुगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मेवर्तमानस्त्वंकिंनुशोचसिपांडव ॥ राजाहिहन्याद्दद्याच्चप्रजारक्षेच्चधर्मतः ॥९॥ युधिष्ठिरउवाच न
तेभिशंकेवचनंयद्ब्रवीषितपोधन ॥ अपरोक्षोहितेधर्मःसर्वधर्मविदांवर ॥ १० ॥ मयात्ववध्याबहवोघातिताराज्यकारणात् ॥ तानिकर्माणिमेब्रह्मन्दहंतिचप
चंतिच ॥ ११ ॥ व्यासउवाच ईश्वरोवाभवेत्कर्तापुरुषोवापिभारत ॥ हठोवावर्ततेलोकेकर्मजंवाफलंस्मृतं ॥ १२ ॥ ईश्वरेणनियुक्तोहिसाध्वसाधुचभा
रत ॥ कुरुतेपुरुषःकर्मफलमीश्वरगामितत् ॥ १३ ॥ यथाहिपुरुषश्छिंद्याद्वृक्षंपरशुनावने ॥ छेत्तुरेवभवेत्पापंपरशोर्नकथंचन ॥ १४ ॥

त्वंप्रयोजककर्तृत्वंवावध्यस्यचकर्मत्वंवाप्राकृतकर्मफलभोक्तृत्वंवेतिविकल्पानाहईश्वरइति ॥ १२ ॥ नाद्यइत्याह ईश्वरेणेति परशोरिवपरप्रयोज्यस्यतवहंतृत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परप्रयोज्योप्यहंपरशोःप्रयोक्तास्मि नतुपरशुवदचेतनोस्मीतिममपापसंबंधोस्त्वेवेत्याहाथवेति प्राप्नुयात्परशौरुपादाता एवंतर्हियेनपरशौदंडःशस्त्रंपरशुश्चकृतःतमेवपापंकर्तृप्राप्नुयात्तस्यप्रथमप्रयोज्यत्वात् पुरुषेउपादातरितन्नविद्यतेतस्यजघन्यत्वात् ॥ १५ ॥ नचेति यदिचएतन्नेष्टं एतत्किं यत्अन्येनप्रहर्त्राकृतंपापंतस्यफलंशस्त्रकर्ताआप्नुयादिति तर्हिजघन्यप्रयोज्येत्वय्यपिपापाभावादीश्वरेएवतन्निवेशय ॥ १६ ॥ अथापीति यदापुरुषएवकर्तापरईश्वरोनास्तितस्मादपिहेतोस्त्वयाएतच्छुभमेवकृतं ॥ १७ ॥ यतःकश्चिदपिदिष्टंप्रतिअदृष्टस्यप्रतिकूलोभूत्वावश्यंभाविनःकर्मणःसकाशान्ननिवर्तते दैवस्यदुर्लंघ्यत्वादितिभावः ननुदिष्टमपिजन्मांतरीयःस्वस्यैवापराधइत्याशंक्याह दंडेति पूर्वपूर्वापराधस्यउत्तरोत्तरहेतुत्वमित्यनादित्वादिदानींतनस्यकर्तुर्नापराधोस्तीत्यतःप्राचीनकर्तादंडशस्त्रकृदिवनपर्यनुयोज्यइति

अथवातदुपादानात्प्राप्नुयात्कर्मणःफलं॥ दंडशस्त्रकृतंपापंपुरुषेतन्नविद्यते॥ १५॥ नचैतदिष्टंकौंतेययदन्येनकृतंफलं॥ प्राप्नुयादितियस्माच्चईश्वरेतन्निवेशय॥ १६॥ अथापिपुरुषःकर्ताकर्मणोःशुभपापयोः॥ नपरोविद्यतेतस्मादेवमेतच्छुभंकृतं॥ १७॥ नहिकश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टंप्रतिनिवर्तते॥ दंडशस्त्रकृतं पापंपुरुषेतन्नविद्यते॥ १८॥ यदिवामन्यसेराजन्हतमेकंप्रतिष्ठितं॥ एवमप्यशुभंकर्मनभूतंनभविष्यति॥ १९॥ अथाभिपत्तिर्लोकस्यकर्तव्यापुण्यपापयोः॥ अभिपन्नमिदंलोकेराज्ञामुद्यतदंडनं॥ २०॥ तथापिलोकेकर्माणिसमावर्ततिभारत॥ शुभाशुभफलंचैतेप्राप्नुवंतीतिमेमतिः॥ २१॥ एवमप्यशुभंकर्मकर्मणस्तत्फलात्मकं॥ त्यजत्वंराजशार्दूलमैवंशोकेमनःकृथाः॥ २२॥ स्वधर्मेवर्तमानस्यसापवादेपिभारत॥ एवमात्मपरित्यागस्तवराजन्नशोभनः॥ २३॥ विहितानिहिकौंतेयप्रायश्चित्तानिकर्मणां॥ शरीरवांस्तानिकुर्यादशरीरःपराभवेत्॥ २४॥ तद्राजन्जीवमानस्त्वंप्रायश्चित्तंकरिष्यसि॥ प्रायश्चित्तमकृत्वातुप्रेत्यतप्तासिभारत॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिप्रायश्चित्तविधौद्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

भावः ॥ १८ ॥ तृतीयंपक्षंदूषयति प्रतिष्ठितंनिश्चितंयथास्यात्तथायदिपुरुषंहतंहननक्रियायाःकर्मीभूतमेवमन्यसेतर्हिस्वभाववादिनस्तेभूतभाव्यशुभाभावाद्वृथैवशोकइत्यर्थः ॥ १९ ॥ चतुर्थपक्षमाह अथेति पुण्यपापयोःसुखदुःखयोः अभिपत्तिरुपपत्तिः कर्तव्यासाचधर्माधर्मावंतरेणनघटतेतौचशास्त्रैकगम्याविितिचेद्राज्ञांउद्यतदंडनंउद्धतदमनंलोकेशास्त्रेचोपपन्नतरमित्यर्थः ॥ २० ॥ अत्रशंकतेतथापीति यद्यप्येवंतथापिलोकेशास्यमानेकर्माणिशुभान्यशुभानिचसमापतंतिअवश्यंआयांतिफलंचप्रयच्छंतिअतोममप्रायोपवेशनमेववरमितिभावः ॥ २१ ॥ समाधत्तेएवमिति यस्मात्कर्मणःपापादशुभफलात्मकं पापप्रवृत्तिरूपंकर्मभवतितत्पापमूलंकर्मत्यज ॥ २२ ॥ सापवादेनिंद्येपिस्वधर्मेस्थितस्यतेआत्मत्यागोनोचितइत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुतथापिनिंद्यात्कर्मणःपापंभवतीत्याशंक्याह विहितानीति ॥ २४ ॥ २५ ॥
इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभा० द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हताःपुत्राश्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अनंतकंप्रायश्चित्तैरप्यविनाश्यं ॥ ११ ॥ शरीराणीति ममतुतपएवप्रशस्तमितिनिश्चयोस्ति तथापिआश्रमाणांमध्येविशेषंश्रेष्ठं उक्तदोषनिवर्तनक्षमंआचक्ष्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतांतविधिःपरप्राणहरणंतेनसंयुक्ताः स्वापराधेनैवहताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ वस्तुतस्तुतेषामपिस्वातंत्र्यंनास्तीत्याह नत्वमिति पर्यायधर्मेणमरण

॥ ३३ ॥ युधिष्ठिरउवाच हताःपुत्राश्चपौत्राश्चभ्रातरःपितरस्तथा ॥ श्वशुरागुरवश्चैवमातुलाश्चपितामहाः ॥ १ ॥ क्षत्रियाश्चमहात्मानःसंबंधिसुहृदस्तथा ॥ वय १२
स्याभागिनेयाश्चज्ञातयश्चपितामह ॥ २ ॥ बहवश्चमनुष्येंद्रानानादेशसमागताः ॥ घातिताराज्यलुब्धेनमयैकेनपितामह ॥ ३ ॥ तांस्तादृशानहंहत्वाधर्मनित्या
न्महीक्षितः ॥ असकृत्सोमपान्वीरान्किंप्राप्स्यामितपोधन ॥ ४ ॥ दह्याम्यनिशमद्यापिचिंतयानःपुनःपुनः ॥ हीनांपार्थिवसिंहैस्तैःश्रीमद्भिःपृथिवीमिमां ॥
॥ ५ ॥ दृष्ट्वाज्ञातिवधंघोरंहतांश्चशतशःपरान् ॥ कोटिशश्चनरानन्यान्परितप्येपितामह ॥ ६ ॥ कानुतासांवरस्त्रीणामवस्थाद्यभविष्यति ॥ विहीनानांतुतनयैः
पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७ ॥ अस्मानंतकरान्घोरान्पांडवान्वृष्णिसंहतान् ॥ आक्रोशंत्यःकृशादीनाःप्रपतिष्यंतिभूतले ॥ ८ ॥ अपश्यंत्यःपितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रां
श्चयोषितः ॥ त्यक्त्वाप्राणान्प्रियःसर्वागमिष्यंतियमक्षयं ॥ ९ ॥ वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठतत्रमेनास्तिसंशयः ॥ व्यक्तंसौक्ष्म्याच्चधर्मस्यप्राप्स्यामःस्त्रीवधंवयं ॥ १० ॥
यद्वयंसुहृदोहत्वाकृत्वापापमनंतकं ॥ नरकेनिपतिष्यामोह्यधःशिरसएवह ॥ ११ ॥ शरीराणिविमोक्ष्यामस्तपसोग्रेणसत्तम ॥ आश्रमाणांविशेषंत्वमथा
चक्ष्वपितामह ॥ १२ ॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाद्वैपायनस्तदा ॥ निरीक्ष्यनिपुणंबुद्ध्याऋषिःप्रोवाचपांडवं ॥ १३ ॥ व्यासउवाच
माविषादंकृथाराजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ स्वधर्मेणहताह्येतेक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ १४ ॥ कांक्षमाणाःश्रियंकृत्स्नांपृथिव्यांचमहद्यशः ॥ कृतांतविधिसंयु
क्ताःकालेननिधनंगताः ॥ १५ ॥ नत्वंहंतानभीमोयंनार्जुनोनयमावपि ॥ कालःपर्यायधर्मेणप्राणानादत्तदेहिनां ॥ १६ ॥ नतस्यमातापितरौनानुग्राह्योहिकश्च
न ॥ कर्मसाक्षीप्रजानांयस्तेनकालेनसंहताः ॥ १७ ॥ हेतुमात्रमिदंतस्यविहितंभरतर्षभ ॥ यद्धंतिभूतैर्भूतानितदस्मैरूपमैश्वरं ॥ १८ ॥ कर्मसूत्रात्मकंविद्धिसाक्षि
णंशुभपापयोः ॥ सुखदुःखगुणोदर्कंकालंकालफलप्रदं ॥ १९ ॥ तेषामपिमहाबाहोकर्माणिपरिचिंतय ॥ विनाशहेतुकानित्वंयैस्तेकालवशंगताः ॥ २० ॥ ॥ ३३ ॥

विधिनाआदत्तगृहीतवान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ हेतुमात्रंनिमित्तमात्रंइदंयुद्धंतस्यतेनअस्मैअस्यऐश्वरंनियंतृत्वं ॥ १८ ॥ कर्मैवसूत्रंबंधनंतदात्मकंतत्प्रधानं ईश्वरोपिकर्मानुसारेणफलंददन्नवैषम्यनैर्घृण्यदोषौभज तीत्यर्थः कालंकर्मापिकालएवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मनइति शांतस्यापितवहिंस्रेकर्मणिप्रवृत्तिरितिकालस्यैवैतन्माहात्म्यमित्यर्थः ॥ २१॥ २२॥ पुरुषस्येति उत्पत्तिवद्विनाशोपियादृच्छिकएवेतिभावः ॥२३॥ व्यलीकंअनृतंचित्तवैतंसिकंचित्तबंधनंतदर्थंतन्निवृत्त्यर्थं मृषाभूतमपिहंतृत्वादिकंयदिसत्यमितिमन्यसेतर्हिप्रायश्चित्तंकुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ यवीयसःयवीयांसः ॥२५॥ समुच्छ्रयोविरोधः ॥२६॥२७॥ संश्रिताःसन्नद्धाःसाह्यार्थंसाहाय्यार्थं ॥२८॥

आत्मनश्चविजानीहिनियतव्रतशासनं॥ यदात्वमीदृशंकर्मविधिनाक्रम्यकारितः॥ २१ ॥ त्वष्ट्रेवविहितंयंत्रंयथाचेष्टयितुर्वशे ॥ कर्मणाकालयुक्तेनतथेदंचेष्टतेजगत्॥ २२॥ पुरुषस्यहिदृष्ट्वेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः॥ यदृच्छयाविनाशंचशोकहर्षावनर्थकौ॥२३॥व्यलीकमपियत्त्वत्रचित्तवैतंसिकंतव॥तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तंतदाचर॥ २४॥ इदंतुश्रूयतेपार्थयुद्धेदेवासुरेपुरा॥ असुराभ्रातरोज्येष्ठादेवाश्चापियवीयसः॥ २५॥ तेषामपिश्रीनिमित्तंमहानासीत्समुच्छ्रयः॥ युद्धंवर्षसहस्राणिद्वात्रिंशदभवत्किल॥ २६॥ एकार्णवांमहींकृत्वारुधिरेणपरिप्लुतां॥ जघ्नुर्दैत्यांस्तथादेवास्त्रिदिवंचाभिलेभिरे॥ २७ ॥ तथैवपृथिवींलब्ध्वाब्राह्मणावेदपारगाः॥ संश्रितादानवानांवैसाह्यार्थंदर्पमोहिताः॥ २८॥ शालावृकाइतिख्यातास्त्रिषुलोकेषुभारत॥ अष्टाशीतिसहस्राणितेचापिविबुधैर्हताः॥ २९ ॥ धर्मव्युच्छितिमिच्छंतोयेऽधर्मस्यप्रवर्तकाः॥ हंतव्यास्तेदुरात्मानोदेवैर्दैत्याइवोल्बणाः ॥ ३० ॥ एकंहत्वायदिकुलेशिष्टानांस्यादनामयं॥ कुलंहत्वाचराष्ट्रंचनतद्वृत्तोपघातकं॥ ३१ ॥ अधर्मरूपोधर्मोहिकश्चिदस्तिनराधिप॥ धर्मश्चाधर्मरूपोस्तितच्चज्ञेयंविपश्चिता ॥ ३२॥ तस्मात्संस्तंभयात्मानंश्रुतवानसिपांडव॥ देवैःपूर्वगतंमार्गमनुयातोसिभारत॥ ३३॥ नहीदृशागमिष्यंतिनरकंपांडवर्षभ ॥ भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वंसुहृदश्चपरंतप ॥ ३४ ॥ योहिपापसमारंभेकार्येतद्भावभावितः॥ कुर्वन्नपितथैवस्यात्कृत्वाचनिरपत्रपः॥ ३५॥ तस्मिंस्तत्कलुषंसर्वसमाप्तमितिशब्दितं॥ प्रायश्चित्तंनतस्यास्तिह्रासोवापापकर्मणः॥ ३६॥ त्वंतुशुक्लाभिजातीयःपरदोषेणकारितः॥ अनिच्छमानःकर्मेदंकृत्वाचपरितप्यसे ॥ ३७॥ अश्वमेधोमहायज्ञःप्रायश्चित्तमुदाहृतं॥ तमाहरमहाराजविपाप्मैवंभविष्यसि॥ ३८॥ मरुद्भिःसहजित्वारीन्भगवान्पाकशासनः॥ एकैकंक्रतुमाहृत्यशतकृत्वःशतक्रतुः॥ ३९ ॥ धूतपाप्माजितस्वर्गोलोकान्प्राप्यसुखोदयान्॥ मरुद्गणैर्वृतःशक्रःशुशुभेभासयन्दिशः॥ ४०॥

॥ २९ ॥ अधर्मस्येतिच्छेदः॥ ३० ॥ राष्ट्रंऽनामयंस्यात्तर्हितत्एकस्यकुलस्यवाहननंवृत्तोपघातकं धर्मनाशकंनभवति ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपोधर्मवद्भातिधर्मः यथाशालावृकाख्यब्राह्मणवधः धर्मश्चाधर्मःयथाकर्णपर्वोक्तसत्यवादिनःचोरेभ्यःकार्पटिकमार्गप्रदिशतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तद्भावभावितःपापभावनांगतः कुर्वन्पापमितिवर्तते ॥ ३५॥ तस्मिन्निति तस्यअपश्चात्तापिनोनिर्लज्जस्यप्रायश्चित्तंवातेनपापह्रासोवानास्तीत्यर्थः॥३६॥ परदोषेणदुर्योधनदोषेण ॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महीयंतंमहीयमानं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हतनाथानांस्त्रीणांशोकेनममदोषोनंतइत्युक्तंतत्राह तेषामिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कामाःआशेरतेऽस्मिन्कामाशयः पूर्णकामइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥छ॥ कानिकृत्वेति प्रायश्चित्तीयतेप्रायश्चित्तेऽधिक्रियते ॥ १ ॥ मिथ्यानुवर्तयन्कापट्यंचरन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितः यस्मिन्शया
नेसतिसूर्योभ्युदेतीत्यर्थः अभिनिर्मुक्तःयस्मिन्शयानेसतिसूर्योस्तंगच्छतीत्यर्थः अव्याधितंचेत्स्वपंतमादित्योभ्युदियादित्यादिस्मृत्युक्तप्रायश्चित्तंसकुर्यादित्यर्थः कुनखीश्यावदन्निति च स्वर्णहारीतुकुनखीसु

स्वर्गेलोकेमहीयंतमप्सरोभिःशचीपतिं॥ ऋषयःपर्युपासंतेदेवाश्चविबुधेश्वरं ॥४१॥ सेयंत्वामनुसंप्राप्ताविक्रमेणवसुंधरा॥ निर्जिताश्चमहीपालाविक्रमेण
त्वयानघ॥४२॥ तेषांपुराणिराष्ट्राणिगत्वाराजन्सुहृद्वृतः॥ भ्रातॄन्पुत्रांश्चपौत्रांश्चस्वेस्वेराज्येभिषेचय॥४३॥ बालानपिचगर्भस्थान्सांत्वेनसमुदाचरन्॥ रंजय
न्प्रकृतीःसर्वाःपरिपाहिवसुंधरां॥ ४४॥ कुमारोनास्तियेषांचकन्यास्तत्राभिषेचय॥ कामाशयोहिस्त्रीवर्गःशोकमेवंप्रहास्यसि ॥ ४५ ॥ एवमाश्वासनंकृत्वा
सर्वराष्ट्रेषुभारत॥ यजस्ववाजिमेधेनयथेंद्रोविजयीपुरा॥४६॥ अशोच्यास्तेमहात्मानःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ॥ स्वकर्मभिर्गतानाशंकृतांतबलमोहिताः॥४७॥
अवाप्तःक्षत्रधर्मस्तेराज्यंप्राप्तमकंटकं॥ रक्षस्वधर्मंकौंतेयश्रेयान्यःप्रेत्यभारत ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०रा०प्रायश्चित्तीयोपाख्यानेत्रयस्त्रिंशत्त
मोऽध्यायः॥३३॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच कानिकृत्वेहकर्माणिप्रायश्चित्तीयतेनरः॥ किंकृत्वामुच्यतेतत्रतन्मेब्रूहिपितामह॥१॥ व्यासउवाच
अकुर्वन्विहितंकर्मप्रतिषिद्धानिचाचरन्॥ प्रायश्चित्तीयतेह्येवंनरोमिथ्यानुवर्तयन्॥ २॥ सूर्येणाभ्युदितोयश्चब्रह्मचारीभवत्युत॥ तथासूर्याभिनिर्मुक्तःकुन
खीश्यावदन्नपि॥ ३॥ परिवित्तिःपरिवेत्ताब्रह्मघ्नोयश्चकुत्सकः॥ दिधिषूपपतिर्यःस्यादग्रेदिधिषुरेवच॥ ४॥ अवकीर्णीभवेद्यश्चद्विजातिवधकस्तथा ॥ अती
र्थेब्राह्मणत्यागीतीर्थेचाप्रतिपादकः॥५॥ ग्रामघातीचकौंतेयमांसस्यपरिविक्रयी॥ यश्चाग्नीनपविध्येततथैवब्रह्मविक्रयी॥६॥ गुरुस्त्रीवधकोयश्चपूर्वःपूर्व
स्तुगर्हितः॥ वृथापशुसमालंभीगृहदाहस्यकारकः॥ ७॥ अनृतेनोपवर्तीचप्रतिरोद्धागुरोस्तथा॥ एतान्येनांसिसर्वाणिव्युत्क्रांतसमयश्चयः॥ ८॥

रापःश्यावदंतकइतिकर्मविपाकेजन्मांतरीयदोषवतापिसूर्यारुणसंवादादावुपदिष्टंप्रायश्चित्तंकर्तव्यमित्युक्तं ॥ ३ ॥ अनूढेज्येष्ठेऊढवान् कनिष्ठःपरिवेत्ता परिवित्तिःपूर्वजः ज्येष्ठायामनूढायांकनिष्ठामूढवान
ग्रेदिधिषुः दिधिषूपपतिस्तुकनिष्ठाविवाहोत्तरंज्येष्ठामूढवान् ॥ ४ ॥ अवकीर्णीनष्टव्रतः अतीर्थेअपात्रे त्यागीदाता ॥ ५॥ ग्रामघातीसमूहहंता याजीतिपाठांतरं मांसस्येतिनृपश्वादेः अपविध्येतत्यजेत् ब्र
ह्मविक्रयीभृतकाध्यापकः राजविक्रयीतिपाठेसोमविक्रयी राजानमाप्यायतीत्यादौसोमेराजशब्दश्रवणात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ अभक्ष्यस्यलशुनादेः ॥ १० ॥ रसानांलवणगुडादीनां ॥ ११ ॥ नित्यदेयानिगोग्रासादीनि ॥ १२ ॥ दक्षिणानांप्रतिश्रुतानां ॥ १३॥ विवदतेधनाद्यर्थंपित्रासहकलहंकरोति अप्रजायन्धर्मपत्न्यां कालेमैथुनमकुर्वन् ॥ १४॥ इतरेणसंक्षेपेण ॥ १५॥ एतानिस्वधर्मस्यपरित्यागइत्यादीनिकर्माणिक्रियमाणानियेमानवाः उपजीवंतइतिशेषः॥ १६॥ जिघांसीहंतुमिच्छावान् इयात् गच्छेत् ॥ १७॥ मंत्रोमन्युरका र्षीन्नमोनमइत्यादिर्मन्यवेस्वाहेत्यंतः ॥ १८ ॥ मन्युःक्रोधः तन्मन्युंशत्रोःक्रोधंप्रति ऋच्छतिगच्छति क्रोधएवतंप्रतीपीभूयपरशरीरद्वाराहंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ असाध्यरोगादिनाप्राणात्ययेउपस्थितेजीवना

अकार्याणितुवक्ष्यामियानितानिनिबोधमे ॥ लोकवेदविरुद्धानितान्येकाग्रमनाःशृणु ॥ ९॥ स्वधर्मस्यपरित्यागःपरधर्मस्यचक्रिया ॥ अयाज्ययाजनंचैवत थाऽभक्ष्यस्यभक्षणं ॥ १० ॥ शरणागतसंत्यागोभृत्यस्याभरणंतथा ॥ रसानांविक्रयश्चापितिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११ ॥ आधानादीनिकर्माणिशक्तिमान्नकरो तियः ॥ अप्रयच्छंश्चसर्वाणिनित्यदेयानिभारत ॥ १२ ॥ दक्षिणानामदानंचब्राह्मणस्वाभिमर्शनं ॥ सर्वाण्येतान्यकार्याणिप्राहुर्धर्मविदोजनाः ॥ १३॥ पित्रा विवदतेपुत्रोयश्चस्याद्गुरुतल्पगः ॥ अप्रजायन्नरव्याघ्रभवत्यधार्मिकोनरः ॥ १४ ॥ उक्तान्येतानिकर्माणिविस्तरेणेतरेणच ॥ यानिकुर्वन्नकुर्वंश्चप्रायश्चित्ती यतेनरः ॥ १५ ॥ एतान्येवतुकर्माणिक्रियमाणानिमानवाः ॥ येषुयेषुनिमित्तेषुनलिप्यंतेऽथतान्शृणु ॥ १६॥ प्रगृह्यशस्त्रमायांतमपिवेदांतगंरणे ॥ जिघांसं तंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेत् ॥ १७॥ इतिचाप्यत्रकौंतेयमंत्रोवेदेषुपठ्यते ॥ वेदप्रमाणविहितंधर्मंचप्रब्रवीमिते ॥ १८॥ अपेतंब्राह्मणंवृत्ताद्योहन्यादात तायिनं ॥ नतेनब्रह्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ १९ ॥ प्राणात्ययेतथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ॥ आदेशितोधर्मपरैःपुनःसंस्कारमर्हति ॥ २० ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातंकौंतेयाभक्ष्यभक्षणं ॥ प्रायश्चित्तविधानेनसर्वमेतेनशुध्यति ॥ २१ ॥ गुरुतल्पंहिगुर्वर्थंनदूषयतिमानवं ॥ उद्दालकःश्वेतकेतुंजनयामासशिष्यतः ॥ २२ ॥ स्तेयंकुर्वंश्चगुर्वर्थमापत्सुननिषिध्यते ॥ बहुशःकामकारेणनचेद्यःसंप्रवर्तते ॥ २३ ॥ अन्यत्रब्राह्मणस्वेभ्यआददानोनदुष्यति ॥ स्वयमप्राशितायश्च नसपापेनलिप्यते ॥ २४॥ प्राणत्राणेऽनृतंवाच्यमात्मनोवापरस्यच ॥ गुर्वर्थेस्त्रीषुचैवस्याद्विवाहकरणेषुच ॥ २५॥ नावर्ततेव्रतंस्वप्नेशुक्रमोक्षेकथंचन ॥ आज्य होमःसमिद्धेग्नौप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ २६ ॥ पारिवित्त्यंतुपतितेनास्तिप्रव्रजितेतथा ॥ भिक्षितेपारदार्यंचतद्धर्मस्यनदूषकं ॥ २७॥

र्थंमदिरामपिआचरन्पिबन्धर्मपरैःचिकित्सकैः आदेशितउपदिष्टः ॥ २० ॥ २१ ॥ गुर्वर्थेगुर्वाज्ञया ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्रतंनावर्ततेपुनरुपनयनंनकर्तव्यमित्यर्थः आज्यहोमः पुनर्मामैत्विं द्रियमितिमंत्रेण ॥ २६ ॥ पतितेज्येष्ठभ्रातरि भिक्षितेधर्मार्थमपिरेतःसिंचेतिस्त्रियाप्रार्थितेसति ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृथाश्राद्धादिनिमित्तंविना संस्कारःपाविव्यं योयजेताश्वमेधेनमासिमासिशतंसमाः मांसानिचनखादेतद्वयमेतत्समंस्मृतमितिस्मृतेः ॥ २८ ॥ तीर्थेसत्काराणामज्ञानादप्रतिपादनमपिनदूषकं ॥ २९ ॥ अप चारिण्याःव्यभिचारिण्याः निष्कृतिःधिक्करणं दासीवत्अन्नाच्छादनमात्रेणदूरस्थापनं तयासहरतिभोजनादिवर्जनंचेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सोमस्यतत्त्वंअनेनतृमादेवामनुष्यान्कामैरभिवर्षतीतिलोकद्वयोपकारण कोयंसोमइति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारत० चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ साधारणानिप्रायश्चित्तानितावदाह तपसेति तपसाकृच्छ्चांद्रायणादिना कर्मणायज्ञादिना प्रदाने नगवादीनां पुनातिशोधयति ॥ १ ॥ स्वकर्मकृद्दासादिरहितः ॥ २ ॥ कर्मब्रह्महत्यां ॥ ३ ॥ लक्ष्यइति कामकारविषयेविदुषांप्रायश्चित्तोपदेष्टृणांआत्मनोवाइच्छयावैदुष्येसति अकामतस्त्वाह त्रिरित्यादि

वृथापशुसमालंभंनैवकुर्यान्नकारयेत् ॥ अनुग्रहःपशूनांहिसंस्कारोविधिनोदितः ॥ २८ ॥ अनर्हेब्राह्मणेदत्तमज्ञानात्तन्नदूषकं ॥ सत्काराणांतथातीर्थेनित्यं वाप्रतिपादनं ॥ २९ ॥ स्त्रियास्तथापचारिण्यानिष्कृतिःस्याददूषिका ॥ अपिसापूयतेतेननतुभर्ताप्रदुष्यति ॥ ३० ॥ तत्त्वंज्ञात्वातुसोमस्यविक्रयःस्याददोषवा न् ॥ असमर्थस्यभृत्यस्यविसर्गःस्याददोषवान् ॥ वनदाहोगवामर्थेक्रियमाणोनदूषकः ॥ ३१ ॥ उक्तान्येतानिकर्माणियानिकुर्वन्नदुष्यति ॥ प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामिविस्तरेणैवभारत ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिप्रायश्चित्तीयेचतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ व्यासउवाच तपसाकर्मणाचैवप्रदानेनचभारत ॥ पुनातिपापंपुरुषःपुनश्चेन्नप्रवर्तते ॥ १ ॥ एककालंतुभुंजीतचरन्भैक्ष्यंस्वकर्मकृत् ॥ कपालपाणिःखट्वां गीब्रह्मचारीसदोत्थितः ॥ २ ॥ अनसूयुरधःशायीकर्मलोकेप्रकाशयन् ॥ पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महाविप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्यःशस्त्रभृतांवास्याद्विदुषामिच्छयात्म नः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौवासमिद्धेत्रिरवाक्शिराः ॥ ४ ॥ जपन्वान्यतमंवेदंयोजनानांशतंव्रजेत् ॥ सर्वस्वंवावेदविदेब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ५ ॥ धनंवाजीव नायालंगृहंवासपरिच्छदं ॥ मुच्यतेब्रह्महत्यायागोप्तागोब्राह्मणस्यच ॥ ६ ॥ षड्भिर्वर्षैःकृच्छ्रभोजीब्रह्महापूयतेनरः ॥ मासेमासेसमश्नंस्तुत्रिभिर्वर्षैःप्रमुच्यते ॥ ॥ ७ ॥ संवत्सरेणमासाशीपूयतेनात्रसंशयः ॥ तथैवोपवसन्राजन्स्वल्पेनापिप्रपूयते ॥ ८ ॥

ना ॥ ४ ॥ अवाक्शिराः यंकंचिद्वेदंजपन्योजनानांशतंत्रिर्व्रजेत्शतत्रययोजनंपदचारेणतीर्थयात्रायांवेदंजपन्मुच्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृच्छ्रभोजीकृच्छ्ररीत्यासातत्येनभुंजानः त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्य हमद्यादयाचितं त्र्यहंपरंचनाश्नीयादितिविधिनाएकैकःकृच्छ्रोद्वादशदिनात्मकोज्ञेयः मासेमासेइतितस्यैवातिदेशः सप्ताहंप्रातःसप्ताहंसायंसप्ताहमयाचितंसप्ताहमनशनं विषमेषुमासेषुसएवाष्टाहक्रमेणसमे षुमासेषुप्रकारएवंवर्षत्रयमितिद्वितीयः ॥ ७ ॥ मासाशीति मासंसायंमासंप्रातर्मासमयाचितंमासमुपवासइतिक्रमेणवर्षवानयेत् मासादधिकेनस्वल्पेनापिकालेनउपवसन्जलमात्रेणवर्तयन्मुच्यते ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वंपाप्मानंतरतितरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतइतिश्रुतिः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कांबोजानूजात्यश्वानूकंबुदेशजानू ॥ १४ ॥ मनोरथंवांच्छितंगृहक्षेत्रादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ मरुप्रपातंनिर्जलदेशेपर्वतायात्पतनंमहाप्रस्थानंकेदारेहिमवदारोहणं ॥ १७ ॥ समितिंगच्छेदित्यस्यनिष्पापःसन्ब्राह्मणसभामारोढुंयोग्योभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शेफंशिश्नं ॥ २० ॥ यत्ताःत्यक्ताहारविहाराः

क्रतुनाचाश्वमेधेनपूयतेनात्रसंशयः ॥ येचाप्यवभृथस्नाताःकेचिदेवंविधानराः ॥ ९ ॥ तेसर्वेधूतपाप्मानोभवंतीतिपराश्रुतिः ॥ ब्राह्मणार्थेहतोयुद्धेमुच्यतेब्रह्महत्यया ॥ १० ॥ गवांशतसहस्रंतुपात्रेभ्यःप्रतिपादयेत् ॥ ब्रह्महाविप्रमुच्येतसर्वपापेभ्यएवच ॥ ११ ॥ कपिलानांसहस्राणियोदद्यात्पंचविंशतिं ॥ दोग्ध्रीणांसचपापेभ्यःसर्वेभ्योविप्रमुच्यते ॥ १२ ॥ गोसहस्रंसवत्सानांदोग्ध्रीणांप्राणसंशये ॥ साधुभ्योवैदरिद्रेभ्योदत्वामुच्येतकिल्बिषात् ॥ १३ ॥ शतंवैयस्तुकांबोजान्ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति ॥ नियतेभ्योमहीपालसचपापात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥ मनोरथंतुयोदद्यादेकस्माअपिभारत ॥ नकीर्तयेतदत्वायःसचपापात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ सुरापानंसकृत्कृत्वायोग्निवर्णांसुरांपिबेत् ॥ सपावयत्यथात्मानमिहलोकेपरत्रच ॥ १६ ॥ मरुप्रपातंप्रपतन्ज्वलनंवासमाविशन् ॥ महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ १७ ॥ बृहस्पतिसवेनेष्ट्वासुरापोब्राह्मणःपुनः ॥ समितिंब्राह्मणोगच्छेदितिवैब्रह्मणःश्रुतिः ॥ १८ ॥ भूमिप्रदानंकुर्याद्यःसुरांपीत्वाविमत्सरः ॥ पुनर्नचपिबेद्राजन्संस्कृतःसचशुध्यति ॥ १९ ॥ गुरुतल्पीशिलांतप्तामायसीमभिसंविशेत् ॥ अवकृत्यात्मनःशेफंप्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ २० ॥ शरीरस्यविमोक्षेणमुच्यतेकर्मणोशुभात् ॥ कर्मभ्योविप्रमुच्यंतेयत्ताःसंवत्सरंस्त्रियः ॥ २१ ॥ महाव्रतंचरेद्यस्तुदद्यात्सर्वस्वमेवतु ॥ गुर्वर्थेवाहतोयुद्धेसमुच्येत्कर्मणोशुभात् ॥ २२ ॥ अनृतेनोपवर्तीचेत्प्रतिरोद्धागुरोस्तथा ॥ उपाहृत्यप्रियंतस्मैतस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ अवकीर्णिनिमित्तंतुब्रह्महत्याव्रतंचरेत् ॥ गोचर्मवासाःषण्मासांस्तथामुच्येतकिल्बिषात् ॥ २४ ॥ परदारापहारीतुपरस्यापहरन्वसु ॥ संवत्सरंव्रतीभूत्वातथामुच्येतकिल्बिषान् ॥ २५ ॥ धनंतुयस्यापहरेत्तस्मैदद्यात्समंवसु ॥ विविधेनाभ्युपायेनतदामुच्येतकिल्बिषात् ॥ २६ ॥ कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेणसंयतात्माव्रतेस्थितः ॥ परिवेत्ताभवेत्पूतःपरिवित्तिस्तथैवच ॥ २७ ॥ निवेश्यंतुपुनस्तेनसदातारयतापितॄन् ॥ नतुस्त्रियाभवेद्दोषोनतुसातेनलिप्यते ॥ २८ ॥ भोजनंह्यंतराशुद्धंचातुर्मास्येविधीयते ॥ स्त्रियस्तेनप्रशुध्यंतिइतिधर्मविदोविदुः ॥ २९ ॥

युक्तेष्वेवपापेषुसत्सुमुच्यंते ॥ २१ ॥ महाव्रतंमासमात्रंजलस्यापित्यागः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कृच्छ्रादिति एतच्चज्येष्ठस्यापिदाराग्निहोत्रकरणानंतरंद्रष्टव्यं ॥ २७ ॥ तेनकनिष्ठेननिवेश्यंविवाहांतरंकर्तव्यं अन्यथाशुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अंतराभोजनंधारणापारणव्रतेनमासचतुष्टयकृतेनशुध्यंतिमहापापयोगे ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यत्रतुसकृत्व्यभिचारमात्रेमानसिकेवाआह स्त्रियइति ॥ ३० ॥ प्रसंगाद्भाजनशुद्धिमाह पादजेति शूद्रस्यउच्छिष्टंकांस्यंपात्रंतथातदेवगवाघ्रातंतथागंडूषपात्रंब्राह्मणस्यापिपूतानिदशभिः शोधनैःशुद्ध्यंति तानिचपंचगव्येनमृत्तोयैर्भस्मनाम्लेनवह्निनेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विधीयतेपादःपादोपकृष्टइत्यर्थः वैश्यस्यद्विपादःशूद्रस्यपादमात्रः धर्मःशौचादिः प्रायश्चित्तादेरधिकस्यविधानात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ एषइति भस्मसाहचर्याच्छन्नरुद्रीयजपोप्यत्रद्रष्टव्यः यदाहवृद्धशातातपः मद्यंपीत्वागुरुदारांश्चगत्वास्तेयंकृत्वाब्रह्महत्यांचकृत्वा भस्मच्छन्नोभस्मशय्यांशयानोरुद्राध्यायीमुच्यतेसर्वपापैरिति पा

स्त्रियस्त्वाशंकिताःपापानोपगम्याविजानता ॥ रजसाताविशुध्यंतेभस्मनाभाजनंयथा ॥ ३० ॥ पादजोच्छिष्टकांस्यंयद्गवाघ्रातमथापिवा ॥ गंडूषोच्छिष्टमपिवाविशुध्येद्दशभिस्तुतत् ॥ ३१ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मोब्राह्मणस्यविधीयते ॥ पादावकृष्टोराजन्येतथाधर्मोविधीयते ॥ ३२ ॥ तथावैश्येचशूद्रेचपादःपादोविधीयते ॥ विद्यादेवंविधेनैषांगुरुलाघवनिश्चयं ॥ ३३ ॥ तिर्यग्योनिवधंकृत्वाद्रुमांश्छित्वेतरान्बहून् ॥ त्रिरात्रंवायुभक्षःस्यात्कर्मचप्रथयन्नरः ॥ ३४ ॥ अगम्यागमनेराजन्प्रायश्चित्तंविधीयते ॥ आर्द्रवस्त्रेणषण्मासान्विहार्यंभस्मशायिना ॥ ३५ ॥ एषएवतुसर्वेषामकार्याणांविधिर्भवेत् ॥ ब्रह्मणोक्तेनविधिनादृष्टांतागमहेतुभिः ॥ ३६ ॥ सावित्रीमप्यधीयीतशुचौदेशेमिताशनः ॥ अहिंसोमंदकोजल्पोमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ ३७ ॥ अहःसुसततंतिष्ठेदभ्याकाशंनिशांस्वपन् ॥ त्रिरन्हित्रिर्निशायांचसवासाजलमाविशेत् ॥ ३८ ॥ स्त्रीशूद्रंपतितंचापिनाभिभाषेद्व्रतान्वितः ॥ पापान्यज्ञानतःकृत्वामुच्येदेवंव्रतोद्विजः ॥ ३९ ॥ शुभाशुभफलंप्रेत्यलभतेभूतसाक्षिकं ॥ अतिरिच्येतयोयत्रतत्कर्तालभतेफलं ॥ ४० ॥ तस्माद्दानेनतपसाकर्मणाचफलंशुभं ॥ वर्धयेदशुभंकृत्वायथास्यादतिरेकवान् ॥ ४१ ॥ कुर्याच्छुभानिकर्माणिनिवर्तेत्पापकर्मणः ॥ दद्यान्नित्यंचवित्तानितथामुच्येतकिल्बिषात् ॥ ४२ ॥ अनुरूपंहिपापस्यप्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ महापातकवर्जंतुप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ ४३ ॥ भक्ष्याभक्ष्येषुचान्येषुवाच्यावाच्येतथैवच ॥ अज्ञानज्ञानयोराजन्विहितान्यनुजानतः ॥ ४४ ॥

पानांगौरवलाघवानुसारेणदीक्षासंवत्सरंषण्मासंत्रिमासंमासंद्वादशाहमितियथायोग्यंज्ञेया तत्रयथाकूष्मांडहोमेयोयोनौरेतःसिंचतीतिपारदार्यंप्रकृत्यवर्षमासचतुर्विंशतिरात्रद्वादशरात्रषड्रात्रत्रिरात्रपक्षाउक्ताः यावदेनोदीक्षामुपैतीतिचपापानुसारित्वंदीक्षायांउक्तंतद्दृष्टांतेनसर्वत्रबोध्यं दृष्टांतभूतोयआगमस्तत्रोक्तैर्हेतुभिर्यावदेनइत्याद्यैः ॥ ३६ ॥ मंदइवमंदकः रागद्वेषमानापमानशून्यः अजल्पइतिच्छेदः ॥ ३७ ॥ तिष्ठेदित्युपवेशनादेर्व्यावृत्तिः अभ्याकाशंनिरावरणेस्थंडिलादौ अहःसुइतिबहुवचनादिनापिपापानुसारेणत्र्यवराणामह्नांगणनाकल्पनीया ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ यत्रपुण्येपापेवातिरिच्येतयोधिकोभवतिसइतरेगेतरदभिभूयातिरिक्तस्यफलंभुंक्तइत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्रतादिरूपंप्रायश्चित्तंमहापातकवर्जंज्ञेयं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥७॥ किंभक्ष्यमिति ॥ १ ॥२ ॥ प्रजापतिंमनुं ॥ ३ ॥ कथंकेनप्रकारे ण अन्नमदनीयंकिंद्रव्यकंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासोविस्तरः ॥ ५ ॥ अनादेशेविशेषतोऽनुक्तेदोषे यत्रदेशेतत्पराःजपादिपराःप्रायःबहुशःसंति सोपिगंगादिवत्पावनइत्यर्थः यत्रोपायाइतिपाठेस्प ष्टोर्थः ॥६॥ तथाजपादिवत् पुण्यानिएतानिवक्ष्यमाणानि धरणीभृतःपर्वताब्रह्मगिरिप्रभृतयः आदिपदात्सुवर्णस्नानादि अनादिष्टंप्रायश्चित्तंसामान्यमित्यर्थः॥७॥८॥ गर्वेणयुक्तोनभवेत् पूजांनावगणये

जानतातुकृतंपापंगुरुसर्वंभवत्युत ॥ अज्ञानात्स्वल्पकोदोषःप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ ४५ ॥ शक्यतेविधिनापापंयथोक्तेनव्यपोहितुं ॥ आस्तिकेश्रद्दधानेचविधि रेषविधीयते ॥ ४६ ॥ नास्तिकाश्रद्दधानेषुपुरुषेषुकदाचन ॥ दंभद्वेषप्रधानेषुविधिरेषनदृश्यते ॥ ४७ ॥ शिष्टाचारश्चशिष्टश्चधर्मोधर्मभृतांवर ॥ सेवितव्योनर व्याघ्रप्रेत्येहचसुखेप्सुना ॥ ४८ ॥ सराजन्मोक्ष्यसेपापात्तेनपूर्णेनहेतुना ॥ प्राणार्थंवाधनेनैषामथवान्नृपकर्मणा ॥ ४९ ॥ अथवातेघृणाकाचित्प्रायश्चित्तंचरि ष्यसि ॥ मात्वेवानार्यजुष्टेनमन्युनानिधनंगमः ॥ ५० ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तोभगवताधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ चिंतयित्वामुहूर्तेनप्रत्युवाचतपोध नं ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० प्रायश्चित्तीयेपंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच किंभक्ष्यंचाप्यभक्ष्यंचकिंचदे यंप्रशस्यते ॥ किंचपात्रमपात्रंवातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ सिद्धानांचैवसंवादंमनोश्चैवप्रजापतेः ॥ २ ॥ ऋषयस्तुव्रतपराःसमागम्यपुराविभुं ॥ धर्मंपप्रच्छुरासीनमादिकालेप्रजापतिं ॥ ३ ॥ कथमन्नंकथंपात्रंदानमध्ययनंतपः ॥ कार्याकार्यंचयत्सर्वंशंसवैत्वंप्र जापते ॥ ४ ॥ तैरेवमुक्तोभगवान्मनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ शुश्रूषध्वंयथावृत्तंधर्मंव्याससमासतः ॥ ५ ॥ अनादेशेजपोहोमउपवासस्तथैवच ॥ आत्मज्ञानंपुण्य नद्योयत्रप्रायश्चतत्पराः ॥ ६ ॥ अनादिष्टंतथैतानिपुण्यानिधरणीभृतः ॥ सुवर्णप्राशनमपिरत्नादिस्नानमेवच ॥ ७ ॥ देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेवच ॥ एता निमेध्यंपुरुषंकुर्वंत्याशुनसंशयः ॥ ८ ॥ नगर्वेणभवेत्प्राज्ञःकदाचिदपिमानवः ॥ दीर्घमायुरथेच्छन्हित्रिरात्रंचोष्णपोभवेत् ॥ ९ ॥ अदत्तस्यानुपादानंदानम ध्ययनंतपः ॥ अहिंसासत्यमक्रोधइज्याधर्मस्यलक्षणं ॥ १० ॥ सएवधर्मःसोधर्मोदेशकालेप्रतिष्ठितः ॥ आदानमनृतंहिंसाधर्मोह्यावस्थिकःस्मृतः ॥ ११ ॥

त् अवगणनेतुत्रिरात्रंउष्णपोभवेदितितत्प्रकृच्छ्रंधर्मशास्त्रोक्तंकुर्यादित्यर्थः भवेदित्यत्रपिबेदितिपाठंप्रकल्प्यसुरामित्यध्याहृत्यसुरांनपिबेत् पानेतुउष्णपोभवेत्सुरामेवोष्णांकृत्वापिबेदितिकेचित् ॥ ९ ॥ तपउपवा सादि ॥ १० ॥ आदानंस्तेयं आवस्थिकःअवस्थाविशेषेभवः प्राणात्ययादौअधर्मस्यापिस्तेयादेर्धर्मत्वंधर्मस्याप्यस्तेयादेरधर्मत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैदिक्यौप्रवृत्त्यप्रवृत्तीमर्त्यत्वामृतत्वप्रदे लौकिक्यौतुतेशुभेचेत्शुभफलेअशुभेचेदशुभफलेइत्याहद्वाभ्यां द्विविधाविति ॥ १२ ॥ एतयोर्लौकिक्योः फलेअपिकारणानुरूपेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवयुक्तंशास्त्रीयंकर्म प्राणःजीवनं एतेषांचतुर्णामपेक्षापूर्वंयत्किंचित्क्रियतेतर्हिअशुभानांनीचानामपिपुंसांतस्यफलंशुभंभवति ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वमिति सत्यपिसंदेहेयल्लोकविगानपरिहारार्थंकृतंनित्यादि यच्चकेवलंदृष्टार्थंकृतंश्येनादितन्नोभयत्रापि ॥ १५ ॥ क्रोधादिनायन्मनसःप्रियमप्रियंकृतंतत्रदृष्टांतागमहेतुभिःपूर्वोक्तैर्यावदेनइत्याद्यैःप्रमाणैर्देहस्यशोषणंउपवासादिकंप्रायश्चित्तंकर्तव्यं औषधैर्हविष्याशनैः मंत्रैश्चपवित्र

द्विविधौचाप्युभावेतौधर्माधर्मौविजानतां ॥ अप्रवृत्तिःप्रवृत्तिश्चद्वैविध्यंलोकवेदयोः ॥ १२ ॥ अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वंमर्त्यत्वंकर्मणःफलं ॥ अशुभस्याशुभंविद्याच्छुभस्यशुभमेवच ॥ एतयोश्चोभयोःस्यातांशुभाशुभतयातथा ॥ १३ ॥ दैवंचदैवसंयुक्तंप्राणश्चप्राणदश्चह ॥ अपेक्षापूर्वकरणादशुभानांशुभंफलं ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वंभवतिसंदेहादिहदृष्टार्थमेवच ॥ अपेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तंविधीयते ॥ १५ ॥ क्रोधमोहकृतेचैवदृष्टांतागमहेतुभिः ॥ शरीराणामुपक्लेशोमनसश्चप्रियाप्रिये ॥ तदौषधैश्चमंत्रैश्चप्रायश्चित्तैश्चशाम्यति ॥ १६ ॥ उपवासमेकरात्रंदंडोत्सर्गेनराधिपः ॥ विशुद्ध्येदात्मशुद्ध्यर्थंत्रिरात्रंतुपुरोहितः ॥ १७ ॥ क्षयंशोकंप्रकुर्वाणोनम्रियेतयदानरः ॥ शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रंतत्रनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥ जातिश्रेण्यधिवासानांकुलधर्मांश्चसर्वतः ॥ वर्जयंतिचयेधर्मंतेषांधर्मोनविद्यते ॥ १९ ॥ दशवावेदशास्त्रज्ञास्त्रयोवाधर्मपाठकाः ॥ यद्ब्रूयुःकार्यउत्पन्नेसधर्मोधर्मसंशये ॥ २० ॥ अनड्वान्मृत्तिकाचैवतथाक्षुद्रपिपीलिकाः ॥ श्लेष्मातकस्तथाविप्रैरभक्ष्यंविषमेवच ॥ २१ ॥ अभक्ष्याब्राह्मणैर्मत्स्याःशल्कैर्येवैविवर्जिताः ॥ चतुष्पात्कच्छपादन्योमंडूकाजलजाश्चये ॥ २२ ॥ भासाहंसाःसुपर्णाश्चचक्रवाकाःप्लवाबकाः ॥ काकोमद्गुश्चगृध्रश्चश्येनोलूकस्तथैवच ॥ २३ ॥ क्रव्यादादंष्ट्रिणःसर्वेचतुष्पात्पक्षिणश्चये ॥ येषांचोभयतोदंताश्चतुर्दंष्ट्राश्चसर्वशः ॥ २४ ॥ एडकाश्वखरोष्ट्रीणांसूतिकानांगवामपि ॥ मानुषीणांमृगीणांचनपिबेद्ब्राह्मणःपयः ॥ २५ ॥ प्रेतान्नंसूतिकान्नंचयच्चकिंचिदनिर्दशं ॥ अभोज्यंचाप्यपेयंचधेनोर्दुग्धमनिर्दशं ॥ २६ ॥ राजान्नंतेजआदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसं ॥ आयुःसुवर्णकारान्नमवीरायाश्चयोषितः ॥ २७ ॥

जपैः चादन्यदपि तीर्थाटनश्रमादिभिःतत्पापंशाम्यतीतिसार्धं ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्षयंपुत्रादिमरणनिमित्तंआत्मवधार्थंप्रवृत्तोनम्रियेतचेत्त्रिरात्रमुपवासंचरेत् ॥ १८ ॥ जातिर्ब्राह्मणत्वादिः श्रेणीगृहस्थादीनांपंक्तिः अधिवासःजन्मभूमिः जात्यादिधर्मांश्चयेवर्जयंतितेषांधर्मःप्रायश्चित्तादिस्वरूपोनविद्यते ॥ १९ ॥ पाठकाःशोधकाः विचारकाइतियावत् कार्येप्रायश्चित्तनिमित्तेदोषे ॥ २० ॥ अभक्ष्यानाहचतुर्भिःअनड्वानिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एडकामेषी सूतिकानामनिर्दशानां ॥ २५ ॥ अभोज्यंपायसाद्यंतर्गतं ॥ २६ ॥ अवीरायाःपतिपुत्रहीनायाः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रियंशुक्रंगणिकादित्रयाणामन्नं ॥ २८ ॥ दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवपाहोमात्प्राकूनभोक्तव्यं कदर्यःधनव्ययभयाद्भोगत्यागहीनः ॥ २९ ॥ रक्षिणःग्रामपालकस्यसीमादिरक्षिणोवा ॥ ३० ॥ ३१ ॥
शेषितंकुटुंबायअदत्वात्मार्थंरक्षितं ॥ ३२ ॥ धानाःभृष्टयवाः करंभाःदधिसक्तवः सक्त्वादीनांविकाराः नष्टाःसक्त्वादयः कृसरंतिलमिश्रओदनः वृथाकृताःदेवताद्युद्देशंविनाकृताः ॥ ३३ ॥ चात्पेयाःपीयूषाद

विष्ठावार्धुषिकस्यान्नंगणिकान्नमथेंद्रियं ॥ मृष्यंतियेचोपपतिंस्त्रीजितान्नंचसर्वशः ॥ २८ ॥ दीक्षितस्यकदर्यस्यक्रतुविक्रयिकस्यच ॥ तक्ष्णश्चर्मावकर्तुश्चपुं
श्चल्यारजकस्यच ॥ २९ ॥ चिकित्सकस्ययच्चान्नमभोज्यंरक्षिणस्तथा ॥ गणग्रामाभिशस्तानांरंगस्त्रीजीविनांतथा ॥ ३० ॥ परिवित्तीनांपुंसांचबंदिद्यूतवि
दांतथा ॥ वामहस्ताहृतंचान्नंभक्तंपर्युषितंचयत् ॥ ३१ ॥ सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यंशेषितंचयत् ॥ पिष्टस्यचेक्षुशाकानांविकाराःपयसस्तथा ॥ ३२ ॥ सक्तु
धानाकरंभाणांनोपभोग्याश्चिरस्थिताः ॥ पायसंकृसरंमांसमपूपाश्चवृथाकृताः ॥ ३३ ॥ अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्चब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ देवानृषीन्मनुष्यांश्च
पितॄनृगृह्याश्चदेवताः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वाततःपश्चाद्गृहस्थोभोक्तुमर्हति ॥ यथाप्रव्रजितोभिक्षुस्तथैवस्वेगृहेवसेत् ॥ ३५ ॥ एवंवृत्तःप्रियैर्दारैःसंवसन्धर्ममाप्नु
यात् ॥ नदद्याद्यशसेदानंनभयान्नोपकारिणे ॥ ३६ ॥ ननृत्यगीतशीलेषुहासकेषुचधार्मिकः ॥ नमत्तेचैवनोन्मत्तेनस्तेनेनचकुत्सके ॥ ३७ ॥ नवाग्घीनेविव
र्णेवानांगहीनेनवामने ॥ नदुर्जनेदौष्कुलेवाव्रतैर्योवानसंस्कृतः ॥ ३८ ॥ नश्रोत्रियमृतेदानंब्राह्मणेब्रह्मवर्जिते ॥ असम्यक्चैवयद्दत्तमसम्यक्चप्रतिग्रहः ॥ उभ
यंस्यादनर्थायदातुरादातुरेवच ॥ ३९ ॥ यथाखदिरमालंब्यशिलांवाप्यर्णवंतरन् ॥ मज्जेतमज्जतस्तद्वद्दातायश्चप्रतिग्रही ॥ ४० ॥ काष्ठैरार्द्रैर्यथावह्निरुपस्ती
र्णोनदीप्यते ॥ तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवंहीनःप्रतिग्रही ॥ ४१ ॥ कपालेयद्वदापःस्युःश्वदृतौचयथापयः ॥ आश्रयस्थानदोषेणवृत्तहीनेतथाश्रुतं ॥ ४२ ॥ निर्मं
त्रोनिर्व्रतोयःस्यादशास्त्रज्ञोनसूयकः ॥ अनुक्रोशात्प्रदातव्यंहीनेष्वव्रतिकेषुच ॥ ४३ ॥ नवैदेयमनुक्रोशाद्दीनार्तातुरकेष्वपि ॥ आप्ताचरितइत्येवधर्मइत्येववा
पुनः ॥ ४४ ॥ निष्कारणंस्मृतंदत्तंब्राह्मणेब्रह्मवर्जिते ॥ भवेदपात्रदोषेणनचात्रास्तिविचारणा ॥ ४५ ॥ यथादारुमयोहस्तीयथाचर्ममयोमृगः ॥ ब्राह्मणश्चान
धीयानस्त्रयस्तेनामबिभ्रति ॥ ४६ ॥ यथाषंढोऽफलःस्त्रीषुयथागौर्गविचाफला ॥ शकुनिर्वाप्यपक्षःस्यान्निर्मंत्रोब्राह्मणस्तथा ॥ ४७ ॥

यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ हासकेषुपरिहासपरेषुभंडेषु ॥ ३७ ॥ वाग्घीनेमूकेमूर्खेवा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ श्वदृतौशुनकचर्ममयेकोशे ॥ ४२ ॥ अनसूयकःगुणेषुदोषारोपंकुर्वन् अनुक्रोशात्दयया ॥ ४३ ॥
आप्ताचरितःइष्टकारीतिबुद्ध्याधर्मबुद्ध्यावानिर्मंत्रेनदेयमित्याह नवाइति ॥ ४४ ॥ अत्रैवहेतुमाह निष्कारणमिति निष्कारणंनिष्फलं दोषेणयुक्तइतिशेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निराकृतौमूर्खे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ श्रोतुमिति ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ष्याभक्ष्य

ग्रामधान्यंयथाशून्यंयथाकूपश्चनिर्जलः ॥ यथाहुतमनग्नौचतथैवस्यान्निराकृतौ ॥ ४८ ॥ देवतानांपितॄणांचहव्यकव्यविनाशकः ॥ शत्रुरर्थहरोमूर्खोनलोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४९ ॥ एतत्तेकथितंसर्वंयथावृत्तंयुधिष्ठिर ॥ समासेनमहद्ध्येतच्छ्रोतव्यंभरतर्षभ ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० रा० व्यासवाक्येषट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रोतुमिच्छामिभगवन्विस्तरेणमहामुने ॥ राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठचातुर्वर्ण्यस्यचाखिलान् ॥ १ ॥ आपत्सुचयथानीतिःप्रणेतव्याद्विजोत्तम ॥ धर्म्यमालक्ष्यपंथानंविजयेयंकथंमहीं ॥ २ ॥ प्रायश्चित्तकथाह्येषाभक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता ॥ कौतूहलानुप्रवणाहर्षंजनयतीवमे ॥ ३ ॥ धर्मचर्याचराज्यंचनित्यमेवविरुध्यते ॥ एवंमुह्यतिमेचेतश्चिंतयानस्यनित्यशः ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच तमुवाचमहाराजव्यासोवेदविदांवरः ॥ नारदंसमभिप्रेक्ष्यसर्वज्ञानांपुरातनं ॥ ५ ॥ श्रोतुमिच्छसिचेद्धर्मनिखिलेननराधिप ॥ प्रैहिभीष्मंमहाबाहोवृद्धंकुरुपितामहं ॥ ६ ॥ सतेधर्मरहस्येषुसंशयान्मनसिस्थितान् ॥ छेत्ताभागीरथीपुत्रःसर्वज्ञःसर्वधर्मवित् ॥ ७ ॥ जनयामासयंदेवीदिव्यात्रिपथगानदी ॥ साक्षाद्ददर्शयोदेवान्सर्वानिंद्रपुरोगमान् ॥ ८ ॥ बृहस्पतिपुरोगांस्तुदेवर्षीनसकृत्प्रभुः ॥ तोषयित्वोपचारेणराजनीतिमधीतवान् ॥ ९ ॥ उशनावेदयच्छास्त्रंयच्चदेवगुरुर्द्विजः ॥ यच्चधर्मंसवैयाख्यंप्राप्तवान्कुरुसत्तमः ॥ १० ॥ भार्गवाच्च्यवनाच्चापिवेदानंगोपबृंहितान् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्वसिष्ठाच्चरितव्रतः ॥ ११ ॥ पितामहसुतंज्येष्ठंकुमारंदीप्ततेजसं ॥ अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षतयःपुरा ॥ १२ ॥ मार्कंडेयमुखात्कृत्स्नंयतिधर्ममवाप्तवान् ॥ रामादस्त्राणिशक्राच्चप्राप्तवान्पुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ मृत्युरात्मेच्छयायस्यजातस्यमनुजेष्वपि ॥ तथानपत्यस्यसतःपुण्यलोकादिविश्रुताः ॥ १४ ॥ यस्यब्रह्मर्षयःपुण्यानित्यमासन्सभासदः ॥ यस्यनाविदितंकिंचिज्ज्ञानयज्ञेषुविद्यते ॥ १५ ॥ सतेवक्ष्यतिधर्मज्ञःसूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ तमभ्येहिपुराप्राणान्सविमुंचतिधर्मवित् ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तुकौंतेयोदीर्घप्रज्ञोमहामतिः ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठंव्यासंसत्यवतीसुतं ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच वैशसंसुमहत्कृत्वाज्ञातीनांरोमहर्षणं ॥ आगस्कृत्सर्वलोकस्यपृथिवीनाशकारकः ॥ १८ ॥

विवर्जिताउपवासात्मिका कौतूहलेनप्रसंगेनअनुप्रवणाअभिमुखा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रैहिप्रयाहि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सवैयाख्यंव्याख्यासहितं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विमुंचतिविमोक्ष्यतिततःपुरा ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैशसंविनाशं ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपसंप्रष्टुंउपागत्यसम्यक्प्रष्टुं ॥१९॥२०॥२१॥ नाथमानाःयाचमानाः उपासतइत्युत्तरत्रापियोज्यं ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ विष्टरश्रवसाविष्णुना ॥२७॥ संतापंशारीरंतापं ॥२८॥ वाक्यानिवेदावयवाः निधिस्तदर्थविचारग्रंथोमीमांसा अन्यदपियत्श्रुतंश्रव्यंनीतिशास्त्रादितत्रविशारदःऊहापोहकुशलः व्यवस्यकर्तव्यमर्थंनिश्चित्य ॥ २९॥३०॥३१॥ ततइति गोभिर्बलीवर्दैः एतस्माल्लिंगाद्गम्यतेयत्पुरप्रवेशेप्रथमंगोरथेनप्रवेष्टव्यमिति मंत्रलिंगादप्येतद्गम्यते संगोभिरांगिरसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणंनिनाय जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूँरिवाजौ अस्यार्थः हेबृहस्पतेबृहस्पतितुल्यहेपुरोहि

घातयित्वातमेवाजौछलेनाजिह्मयोधिनं ॥ उपसंप्रष्टुमर्हामितमहंकेनहेतुना ॥ १९ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तंनृपतिंश्रेष्ठंचातुर्वर्ण्यहितेप्सया ॥ पुनराहमहाबाहुर्यदुश्रेष्ठोमहामतिः ॥ २० ॥ वासुदेवउवाच नेदानीमतिनिर्बंधंशोकेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ यदाहभगवान्व्यासस्तत्कुरुष्वनृपोत्तम ॥ २१ ॥ ब्राह्मणास्त्वांमहाबाहोभ्रातरश्चमहौजसः ॥ पर्जन्यमिवघर्मार्तानाथमानाउपासते ॥ २२ ॥ हतशिष्टाश्चराजानःकृत्स्नंचैवसमागतं ॥ चातुर्वर्ण्यमहाराजराष्ट्रंतेकुरुजांगलं ॥ २३ ॥ प्रियार्थमपिचैतेषांब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ नियोगादस्यचगुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ २४ ॥ सुहृदामस्मदादीनांद्रौपद्याश्चपरंतप ॥ कुरुप्रियममित्रघ्नलोकस्यचहितंकुरु ॥ २५ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसकृष्णेनराजाराजीवलोचनः ॥ हितार्थंसर्वलोकस्यसमुत्तस्थौमहामनाः ॥ २६ ॥ सोनुनीतोनरव्याघ्रविष्टरश्रवसास्वयं ॥ द्वैपायनेनचतथादेवस्थानेनजिष्णुना ॥ २७ ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभिरनुनीतोयुधिष्ठिरः ॥ व्यजहान्मानसंदुःखंसंतापंचमहायशाः ॥ २८ ॥ श्रुतवाक्यःश्रुतनिधिःश्रुतश्रव्यविशारदः ॥ व्यवस्यमनसःशांतिमगच्छत्पांडुनंदनः ॥ २९ ॥ सतैःपरिवृतोराजानक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यस्वपुरंप्रविवेशह ॥ ३० ॥ प्रविविक्षुःसधर्मज्ञःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अर्चयामासदेवांश्चब्राह्मणांश्चसहस्रशः ॥ ३१ ॥ ततोनवंरथंशुभ्रंकंबलाजिनसंवृतं ॥ युक्तंषोडशभिर्गोभिःपांडुरैःशुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ मंत्रैरभ्यर्चितंपुण्यैःस्तूयमानश्चवंदिभिः ॥ आरुरोहयथादेवःसोमोमृतमयंरथं ॥ ३३ ॥ जग्राहरश्मीन्कौंतेयोभीमोभीमपराक्रमः ॥ अर्जुनःपांडुरंछत्रंधारयामासभानुमत् ॥ ३४ ॥

त आंगिरसोबृहस्पतिः गोभिर्वृषैः रथमित्यर्थात् संनक्षमाणः रथस्यसंनहनंकरिष्यन् यकारलोपआर्षः अर्यमणंदेवंभगइवषड्विधमैश्वर्यमिवनिनायप्रापितवान् तत्रदृष्टांतः जनेइति नकारउपमार्थे यथाजनेलोकेमित्रःसखादंपतीअनक्तिअन्योन्यसंबद्धेसकरोतिएवंनगरगतामैश्वर्यलक्ष्मींपरिणेष्यन्गोरथेननगरंप्रवेशयेद्राजानंपुरोहितः एवंजयलक्ष्मींपरिणेष्यन्नश्वरथेनआजिंप्रविशेदित्याह वाजयेति आजौसंग्रामे अशूनश्वान् रथेयुंजन्वाजयगमययजमानंजयलक्ष्मींपरिणेतुमित्यर्थादनुषंजनीयं ॥ ३२ ॥ अमृतमयंदेवतामयं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तारकास्ताराः तत्तुल्याश्छत्रप्रांतस्थमौक्तिकगुच्छाश्च ॥ ३५॥ ३६॥ यथादेहरथोभूतपंचकमयः एवंसोपिरथोभ्रातृपंचकयुक्तः ॥ ३७॥ युयुत्सुर्धृतराष्ट्रपुत्रः ॥ ३८॥ ३९॥ नरयानंतरवतरावाइतिम्लेच्छभाषा

ध्रियमाणंचतच्छत्रंपांडुरंरथमूर्धनि ॥ शुशुभेतारकाकीर्णसितमभ्रमिवांबरे ॥ ३५ ॥ चामरव्यजनेत्वस्यवीरौजगृहतुस्तदा ॥ चंद्ररश्मिप्रभेशुभ्रेमाद्रीपुत्रा
वलंकृते ॥ ३६ ॥ तेपंचरथमास्थायभ्रातरःसमलंकृताः ॥ भूतानीवसमस्तानिराजन्ददृशिरेतदा ॥ ३७ ॥ आस्थायतुरथंशुभ्रंयुक्तमश्वैर्मनोजवैः ॥ अन्वयात्पृ
ष्ठतोराजन्युयुत्सुःपांडवाग्रजं ॥ ३८ ॥ रथंहेममयंशुभ्रंशैब्यसुग्रीवयोजितं ॥ सहसात्यकिनाकृष्णःसमास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ३९ ॥ नरयानेनतुज्येष्ठःपिता
पार्थस्यभारत ॥ अग्रतोधर्मराजस्यगांधारीसहितोययौ ॥ ४० ॥ कुरुस्त्रियश्चताःसर्वाःकुंतीकृष्णातथैवच ॥ यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेणपुरस्कृताः ॥ ४१ ॥ त
तोरथाश्चबहुलानागाश्वसमलंकृताः ॥ पादाताश्चहयाश्चैवपृष्ठतःसमनुव्रजन् ॥ ४२ ॥ ततोवैतालिकैःसूतैर्मागधैश्चसुभाषितैः ॥ स्तूयमानोययौराजानगरं
नागसाह्वयं ॥ ४३ ॥ तत्प्रयाणंमहाबाहोर्बभूवाप्रतिमंभुवि ॥ आकुलाकुलमुत्कृष्टंहृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ ४४ ॥ अभियानेतुपार्थस्यनरैर्नगरवासिभिः ॥ नगरंरा
जमार्गाश्चयथावत्समलंकृताः ॥ ४५ ॥ पांडुरेणचमाल्येनपताकाभिश्चमेदिनी ॥ संस्कृतोराजमार्गोभूद्धूपनैश्चप्रधूपितः ॥ ४६ ॥ अथचूर्णैश्चगंधानांनानापु
ष्पप्रियंगुभिः ॥ माल्यदामभिरासक्तैराजवेश्माभिसंवृतं ॥ ४७ ॥ कुंभाश्चनगरद्वारिवारिपूर्णानवादृढाः ॥ सिताःसुमनसोगौराःस्थापितास्तत्रतत्रह ॥ ४८ ॥
यथास्वलंकृतंद्वारंनगरंपांडुनंदनः ॥ स्तूयमानःशुभैर्वाक्यैःप्रविवेशसुहृद्वृतः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरप्रवे
शेसप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ध॥ वैशंपायनउवाच प्रवेशनेतुपार्थानांजनानांपुरवासिनां ॥ दिदृक्षूणांसहस्राणिसमाजग्मुःसहस्रशः ॥ १ ॥
सराजमार्गःशुशुभेसमलंकृतचत्वरः ॥ यथाचंद्रोदयेराजन्वर्धमानोमहोदधिः ॥ २ ॥ गृहाणिराजमार्गेषुरत्नवंतिमहांतिच ॥ प्राकंपंतीवभारेणस्त्रीणांपूर्णानि
भारत ॥ ३ ॥ ताःशनैरिवसव्रीडंप्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ भीमसेनार्जुनौचैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ ४ ॥ धन्यात्वमसिपांचालियात्वंपुरुषसत्तमान् ॥ उपतिष्ठसि
कल्याणिमहर्षीनिवगौतमी ॥ ५ ॥ तवकर्माण्यमोघानिव्रतचर्याचभाविनि ॥ इतिकृष्णांमहाराजप्रशशंसुस्तदास्त्रियः ॥ ६ ॥

यांप्रसिद्धंनतुशिबिका ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आकुलाकुलंअतिसंकुलं संमर्दवशात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ माल्येनपुष्पसमूहेनमेदिनीसमलंकृतेत्यनुषज्यते धूपनैःअगरुप्रभृतिभिर्धूपद्रव्यैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सिताःचू
र्णादिनाशुक्लीकृताः सुमनसःपुष्पाणि गौराःशुक्लाः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ध॥ प्रवेशनेइति ॥ १ ॥ २ ॥ स्त्रीणांस्त्रीभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ अभिरूपान्मंगलद्रव्यपाणीन् ॥ १५ ॥ १६॥१७॥ किमिच्छसि किमिच्छसीतिपृच्छद्भिर्भृत्यैर्विविधैर्गोवस्त्रादिद्रव्यैर्निमंत्रयद्भिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ स्तब्ध्वाव्याप्य

प्रशंसावचनैस्तासांमिथःशब्दैश्चभारत॥प्रीतिजैश्चतदाशब्दैःपुरमासीत्समाकुलं॥७॥ तमतीत्ययथायुक्तंराजमार्गंयुधिष्ठिरः॥अलंकृतंशोभमानमुपायाद्राजवेश्मह॥ ८ ॥ ततःप्रकृतयःसर्वाःपौराजानपदास्तदा॥ ऊचुःकर्णसुखावाचःसमुपेत्यततस्ततः॥ ९॥ दिष्ट्याजयसिराजेंद्रशत्रूञ्छत्रुनिषूदन॥ दिष्ट्याराज्यंपुनःप्राप्तंधर्मेणचबलेनच॥१०॥ भवनस्त्वंमहाराजराजेहशरदांशतं॥ प्रजाःपालयधर्मेणयथेंद्रस्त्रिदिवंतथा॥११॥ एवंराजकुलद्वारिमंगलैरभिपूजितः॥आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्यसमंततः॥ १२ ॥ प्रविश्यभवनंराजादेवराजगृहोपमं॥ श्रद्धाविजयसंयुक्तंरथात्पश्चादवातरत्॥१३॥ प्रविश्याभ्यंतरंश्रीमान्दैवतान्यभिगम्यच॥ पूजयामासरत्नैश्चगंधमाल्यैश्चसर्वशः॥१४॥ निश्चक्रामततःश्रीमान्पुनरेवमहायशाः॥ददर्शब्राह्मणांश्चैवसोभिरूपानवस्थितान्॥१५॥ ससंवृतस्तदाविप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः॥ शुशुभेविमलश्चंद्रस्तारागणवृतोयथा॥१६॥तांस्तुवैपूजयामासकौंतेयोविधिवद्द्विजान्॥धौम्यंगुरुंपुरस्कृत्यज्येष्ठंपितरमेवच॥१७॥ सुमनोमोदकैरत्नैर्हिरण्येनचभूरिणा॥ गोभिर्वस्त्रैश्चराजेंद्रविविधैश्चकिमिच्छकैः॥१८॥ ततःपुण्याहघोषोभूद्दिवंस्तब्ध्वेवभारत॥ सुहृदांप्रीतिजननःपुण्यःश्रुतिसुखावहः ॥१९॥ हंसवद्विदुषांराजाद्विजानांतत्रभारतीं॥ शुश्रुवेवेदविदुषांपुष्कलार्थपदाक्षरां॥ २० ॥ ततोदुंदुभिनिर्घोषःशंखानांचमनोरमः॥ जयंप्रवदतांतत्रस्वनःप्रादुरभून्नृप॥ २१ ॥ निःशब्देचस्थितेतत्रततोविप्रजनेपुनः॥राजानंब्राह्मणच्छद्माचार्वाकोराक्षसोब्रवीत्॥ २२ ॥ तत्रदुर्योधनसखाभिक्षुरूपेणसंवृतः॥ साक्षःशिखीत्रिदंडीचधृष्टोविगतसाध्वसः॥ २३॥ वृतःसर्वैस्तथाविप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः॥ परंसहस्रैराजेंद्रतपोनियमसंवृतैः॥ २४॥ सदुष्टःपापमाशंसुःपांडवानांमहात्मनां॥ अनामंत्र्यैवतान्विप्रांस्तमुवाचमहीपतिं॥ २५॥ चार्वाकउवाच इमेप्राहुर्द्विजाःसर्वेसमारोप्यवचोमयि॥ धिक्भवंतंकुनृपतिंज्ञातिघातिनमस्तुवै॥ २६॥ किंतेनस्याद्धिकौंतेयकृत्वेमंज्ञातिसंक्षयं॥ घातयित्वागुरूंश्चैवमृतंश्रेयोनजीवितं॥ २७॥ इतितेवैद्विजाःश्रुत्वातस्यदुष्टस्यरक्षसः॥ विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैवतस्यवाक्यप्रधर्षिताः॥ २८ ॥ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेसचराजायुधिष्ठिरः॥ व्रीडिताःपरमोद्विग्नास्तूष्णीमासन्विशांपते॥ २९॥ युधिष्ठिरउवाच प्रसीदंतुभवंतोमेप्रणतस्याभियाचतः॥ प्रत्यासन्नव्यसनिनंनमांधिक्कर्तुमर्हथ॥३०॥

॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ २९ ॥ प्रत्यासन्नाःसमीपस्थाःव्यसनिनश्चिरदुःखिनोभ्रात्रादयोयस्यतं भ्रात्रादिदुःखपरिहारार्थंममेदंराज्यकरणंनतुस्वसुखार्थमित्यर्थः ॥३०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३१ ॥ जज्ञुःज्ञातवंतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिशांतिपर्वणिराज०नै०भारतभाव०अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ ब्राह्मणाइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥

वैशंपायनउवाच ततोराजन्ब्राह्मणास्तेसर्वएवविशांपते ॥ ऊचुर्नैतद्वचोस्माकंश्रीरस्तुतवपार्थिव ॥ ३१ ॥ जज्ञुश्चैवमहात्मानस्ततस्तंज्ञानचक्षुषा ॥ ब्राह्मणावेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः॥३२॥ ब्राह्मणाऊचुः एषदुर्योधनसखाचार्वाकोनामराक्षसः॥परिव्राजकरूपेणहितंतस्यचिकीर्षति॥३३॥नवयंब्रूमधर्मात्मन्व्येतुतेभयमीदृशं॥ उपतिष्ठतुकल्याणंभवंतंभ्रातृभिःसह॥३४॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेहुंकारैःक्रोधमूर्छिताः॥निर्भर्त्सयंतःशुचयोनिजघ्नुःपापराक्षसं॥ ३५ ॥ सपपातविनिर्दग्धस्तेजसाब्रह्मवादिनां ॥ महेंद्राशनिनिर्दग्धःपादपोंकुरवानिव ॥ ३६ ॥ पूजिताश्चययुर्विप्राराजानमभिनंद्यतं ॥ राजाचहर्षमापेदेपांडवःससुहृज्जनः ॥ ३७॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०चार्वाकवधेअष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ ॥७॥

वैशंपायन*उवाच तत*स्तत्रतुराजानंतिष्ठंतंभ्रातृभिःसह॥ उवाचदेवकीपुत्रःसर्वदर्शीजनार्दनः ॥ १ ॥ वासुदेवउवाच ब्राह्मणास्ताततलोकेस्मिन्नर्चनीयाःसदामम ॥ एतेभूमिचरादेवावाग्विषाःसुप्रसादकाः ॥ १ ॥ पुराकृतयुगेराजंश्चार्वाकोनामराक्षसः ॥ तपस्तेपेमहाबाहोबदर्यांबहुवार्षिकं ॥ २ ॥ वरेणच्छंद्यमानश्चब्रह्मणाचपुनःपुनः ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योवरयामासभारत ॥ ३ ॥ द्विजावमानादन्यत्रप्रादाद्वरमनुत्तमं ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददौतस्मैजगत्पतिः ॥ ४ ॥ सतुलब्धवरःपापोदेवानमितविक्रमः॥ राक्षसस्तापयामासतीव्रकर्मामहाबलः ॥ ५ ॥ ततोदेवाःसमेताश्चब्रह्माणमिदमब्रुवन्॥ वधायरक्षसस्तस्यबलविप्रकृतास्तदा ॥ ६ ॥ तानुवाचततोदेवोविहितस्तत्रवैमया ॥ यथास्यभवितामृत्युरचिरेणेतिभारत ॥ ७॥ राजादुर्योधनोनामसखास्यभवितानृपु ॥ तस्यस्नेहावबद्धोसौब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ८ ॥ तत्रैनंरुषिताविप्राविप्रकारप्रधर्षिताः ॥ धक्ष्यंतिवाग्बलाःपापंततोनाशंगमिष्यति ॥ ९ ॥ सएषनिहतःशेतेब्रह्मदंडेनराक्षसः ॥ चार्वाकोनृपतिश्रेष्ठमाशुचोभरतर्षभ ॥ १० ॥ हतास्तेक्षत्रधर्मेणज्ञातयस्तवपार्थिव ॥ स्वर्गताश्चमहात्मानोवीराःक्षत्रियपुंगवाः ॥ ११ ॥ सत्वमातिष्ठकार्याणिमातेभूत्ग्लानिरच्युत ॥ शत्रूनजहिप्रजारक्षद्विजांश्चपरिपूजय ॥ १२ ॥ इति०म०शां०रा०चार्वाकवरदानादिकथनेएकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥७॥

वैशंपायनउवाच ततःकुंतीसुतोराजागतमन्युर्गतज्वरः ॥ कांचनेप्राङ्मुखोहृष्टोन्यषीदत्परमासने ॥ १ ॥

॥ ६ ॥ विहितःमयाआज्ञप्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिशां०रा०नै०भा०एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥७॥ ततःकुंतीसुतइति गतमन्युर्वीतदैन्यः गतज्वरोवीतशोकः ॥ १ ॥

* क्षिप्तःश्लोकउवाचसहितः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निषीदतुरितिनिषेदतुरित्यर्थेआर्षं ॥ २ ॥ ३ ॥ दांतिगजदंतमये ॥४॥ सुधर्मादुर्योधनपुरोहितः ॥५॥६॥ स्वस्तिकान्सर्वतोभद्राद्यंकितानिदेवतापीठानि ॥७॥८॥ भांडंउपकरणं ॥ ९ ॥ औदुंबरास्ताम्रमयाः

तमेवाभिमुखौपीठेप्रदीप्तेकांचनेशुभे ॥ सात्यकिर्वासुदेवश्चनिषीदतुररिंदमौ ॥ २॥ मध्येकृत्वातुराजानंभीमसेनार्जुनावुभौ ॥ निषीदतुर्महात्मानौश्लक्ष्ण
योर्मणिपीठयोः ॥ ३ ॥ दांतेसिंहासनेशुभ्रेजांबूनदविभूषिते ॥ पृथापिसहदेवेनसहास्तेनकुलेनच ॥ ४॥ सुधर्माविदुरोधौम्योधृतराष्ट्रश्चकौरवः ॥ निषेदुर्ज्व
लनाकारेष्वासनेषुपृथक्पृथक् ॥ ५॥ युयुत्सुःसंजयश्चैवगांधारीचयशस्विनी ॥ धृतराष्ट्रोयतोराजाततःसर्वेसमाविशन् ॥ ६॥ तत्रोपविष्टोधर्मात्माश्वेताःसु
मनसोस्पृशत् ॥ स्वस्तिकानक्षतान्भूमिंसुवर्णरजतंमणिं ॥ ७॥ ततःप्रकृतयःसर्वाःपुरस्कृत्यपुरोहितं ॥ ददृशुर्धर्मराजानमादायबहुमंगलं ॥८॥ पृथिवींचसु
वर्णंचरत्नानिविविधानिच ॥ आभिषेचनिकंभांडंसर्वसंभारसंभृतं ॥ ९ ॥ कांचनौदुंबरास्तत्रराजताःपृथिवीमयाः ॥ पूर्णकुंभाःसुमनसोलाजाबर्हींषिगोरसं
॥ १० ॥ शमीपिप्पलपालाशसमिधोमधुसर्पिषी ॥ स्रुवऔदुंबरःशंखस्तथाहेमविभूषितः ॥ ११ ॥ दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्रधौम्यःपुरोहितः ॥ प्रागुदक्प्रवणे
वेदींलक्षणेनोपलिख्यच ॥ १२ ॥ व्याघ्रचर्मोत्तरेशुक्लेसर्वतोभद्रआसने ॥ दृढपादप्रतिष्ठानेहुताशनसमत्विषि ॥ १३॥ उपवेश्यमहात्मानंकृष्णांचद्रुपदात्म
जां ॥ जुहावपावकंधीमान्विधिमंत्रपुरस्कृतं ॥ १४ ॥ ततउत्थायदाशार्हःशंखमादायपूजितं ॥ अभ्यषिंचत्पतिंपृथ्व्याःकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रश्चरा
जर्षिःसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ अनुज्ञातोथकृष्णेनभ्रातृभिःसहपांडवः ॥ १६ ॥ पांचजन्याभिषिक्तश्चराजाऽमृतमुखोभवत् ॥ ततोनुवादयामासुःपणवानकदुं
दुभीन् ॥ १७॥ धर्मराजोपितत्सर्वंप्रतिजग्राहधर्मतः ॥ पूजयामासतांश्चापिविधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १८ ॥ ततोनिष्कसहस्रेणब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयन् ॥ वेदाध्य
यनसंपन्नान्धृतिशीलसमन्वितान् ॥ १९ ॥ तेप्रीताब्राह्मणाराजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेवच ॥ हंसाइवचनर्दंतःप्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ २० ॥ युधिष्ठिरमहाबाहोदिष्ट्याज
यसिपांडव ॥ दिष्ट्यास्वधर्मंप्राप्तोसिविक्रमेणमहाद्युते ॥ २१ ॥ दिष्ट्यागांडीवधन्वाचभीमसेनश्चपांडवः ॥ त्वंचापिकुशलीराजन्माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ २२ ॥ मु
क्तावीरक्षयात्तस्मात्संग्रामाद्विजितद्विषः ॥ क्षिप्रमुत्तरकार्याणिकुरुसर्वाणिभारत ॥ २३ ॥ ततःप्रत्यर्चितःसद्भिर्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ प्रतिपेदेमहद्राज्यंसुहृ
द्भिःसहभारत ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिराभिषेकेचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥१०॥ उदुंबरकाष्ठमयःस्रुवः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ अमृतमुखः अत्यंतंदर्शनीयः ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ इ०शां०रा०नै०भा० चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतीनामिति तद्वाक्यंदिष्ट्याजयसीत्यादि अंतरंपश्चात् ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ यत्अस्यकार्यंतच्चभवद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥१८॥ राजानंधृतरा

वैशंपायनउवाच प्रकृतीनांचतद्वाक्यंदेशकालोपबृंहितं ॥ श्रुत्वायुधिष्ठिरोराजासोंतरंप्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धन्याःपांडुसुतानूनंयेषांब्राह्मणपुंगवाः ॥ तथ्यान्वा

॥४१॥ प्यथवाऽतथ्यान्गुणानाहुःसमागताः ॥ २ ॥ अनुग्राह्यावयंनूनंभवतामितिमेमतिः ॥ यदेवंगुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथविमत्सराः ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रोमहाराजःपिता १२

मेदैवतंपरं ॥ शासनेस्यप्रियेचैवस्थेयंमत्प्रियकांक्षिभिः ॥ ४ ॥ एतदर्थंहिजीवामिकृत्वाज्ञातिवधंमहत् ॥ अस्यशुश्रूषणंकार्यंमयानित्यमतंद्रिणा ॥ ५ ॥ यदि

चाहमनुग्राह्योभवतांसुहृदांतथा ॥ धृतराष्ट्रेयथापूर्वंवृत्तिंवर्तितुमर्हथ ॥ ६ ॥ एषनाथोहिजगतोभवतांचमयासह ॥ अस्यैवपृथिवीकृत्स्नापांडवाःसर्वएवच ॥

॥ ७ ॥ एतन्मनसिकर्तव्यंभवद्भिर्वचनंमम ॥ अनुज्ञाप्याथतान्राजायथेष्टंगम्यतामिति ॥ ८ ॥ पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्यकुरुनंदनः ॥ यौवराज्येनकौंतेयं

भीमसेनमयोजयत् ॥ ९ ॥ मंत्रेचनिश्चयेचैवषाड्गुण्यस्यचचिंतने ॥ विदुरंबुद्धिसंपन्नंप्रीतिमान्ससमादिशत् ॥ १० ॥ कृताकृतपरिज्ञानेतथायव्ययचिंतने ॥

संजयंयोजयामासवृद्धंसर्वगुणैर्युतं ॥ ११ ॥ बलस्यपरिमाणेचभक्तवेतनयोस्तथा ॥ नकुलंव्यादिशद्राजाकर्मणांचान्ववेक्षणे ॥ १२ ॥ परचक्रोपरोधेचदुष्टानां

चावमर्दने ॥ युधिष्ठिरोमहाराजफाल्गुनंव्यादिदेशह ॥ १३ ॥ द्विजानांदेवकार्येषुकार्येष्वन्येषुचैवह ॥ धौम्यंपुरोधसांश्रेष्ठंनित्यमेवसमादिशत् ॥ १४ ॥ सहदे

वंसमीपस्थंनित्यमेवसमादिशत् ॥ तेनगोप्योहिनृपतिःसर्वावस्थोविशांपते ॥ १५ ॥ यान्यानमन्यद्योग्यांश्चयेषुयेष्विहकर्मसु ॥ तांस्तांस्तेष्वेवयुयुजेप्रीयमा

णोमहीपतिः ॥ १६ ॥ विदुरंसंजयंचैवयुयुत्सुंचमहामतिं ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नोधर्मात्माधर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ उत्थायोत्थायतत्कार्यमस्यराज्ञःपितुर्मम ॥ सर्वंभव

द्भिःकर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ॥ १८ ॥ पौरजानपदानांचयानिकार्याणिसर्वशः ॥ राजानंसमनुज्ञाप्यतानिकर्माणिभागशः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां

तिपर्वणिराजधर्मानु० भीमादिकर्मनियोगेएकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोयुधिष्ठिरोराजाज्ञातीनांयेहतायुधि ॥

श्राद्धानिकारयामासतेषांपृथगुदारधीः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रोददौराजापुत्राणामौर्ध्वदेहिकं ॥ सर्वकामगुणोपेतमन्नंगाश्चधनानिच ॥ २ ॥ रत्नानिचविचित्राणिम ॥४१॥

हार्हाणिमहायशाः ॥ युधिष्ठिरस्तुद्रोणस्यकर्णस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यांहैडिंबस्यचरक्षसः ॥ विराटप्रभृतीनांचसुहृदामुपकारिणां ॥ ४ ॥

ष्ट्रं अनुज्ञाप्यतानिकार्याणिकर्तव्यानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ततोयुधिष्ठिरइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्दिश्येति सभाः धर्मशालाःतत्तन्नामांकितानिसभादीनिचक्रेइयममुकस्यसभाइयममुकस्यसभेति एतेनसभादिकरणात्संतानफलंलभ्यतेइतिगम्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥४३॥ अभिषिक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पुरुषंसर्वशरीरशायिनं सात्वतां उपासकानांपतिंपालकं ॥ ४ ॥ विश्वस्यसंभवोयोनिः ॥५॥ सप्तधा विष्ण्वाख्यआदित्योवामनश्चेतिद्वेधाअदित्यामेवजन्म ततोऽदितेरूपांतरेषुपृश्निप्रभृतिषुक्रमात्पृश्निगर्भः परशुरामः दाशरथीरामः यादवौरामकृष्णौचेति सर्वेषुगर्भेषुएकएव

द्रुपदद्रौपदेयानांद्रौपद्यासहितोददौ॥ब्राह्मणानांसहस्राणिपृथगेकैकमुद्दिशन्॥५॥ धनैरत्नैश्चगोभिश्चवस्त्रैश्चसमतर्पयत्॥ येचान्येपृथिवीपालायेषांनास्तिसुहृज्जनः॥६॥ उद्दिश्योद्दिश्यतेषांचचक्रेराजौर्ध्वदेहिकं॥सभाःप्रपाश्चविविधास्तटाकानिचपांडवः॥७॥सुहृदांकारयामाससर्वेषामौर्ध्वदेहिकं॥सतेषामनृणोभूत्वागत्वालोकेष्ववाच्यतां॥८॥ कृतकृत्योभवद्राजाप्रजाधर्मेणपालयन्॥ धृतराष्ट्रंयथापूर्वंगांधारींविदुरंतथा॥९॥ सर्वांश्चकौरवान्मान्यान्भृत्यांश्चसमपूजयत्॥ याश्चतत्रस्त्रियःकाश्चिद्धतवीराहतात्मजाः॥१०॥ सर्वास्ताःकौरवोराजासंपूज्यापालयद्घृणी॥ दीनांधकृपणानांचगृहाच्छादनभोजनैः॥११॥ आनृशंस्यपरोराजाचकारानुग्रहंप्रभुः॥ सविजित्यमहींकृत्स्नामानृण्यंप्राप्यवैरिषु॥ निःसपत्नःसुखीराजाविजहारयुधिष्ठिरः॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० श्राद्धक्रियायांद्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४२ ॥ ॥४३॥ वैशंपायनउवाच अभिषिक्तोमहाप्राज्ञोराज्यंप्राप्ययुधिष्ठिरः॥ दाशार्हंपुंडरीकाक्षमुवाचप्रांजलिःशुचिः॥ १ ॥ तवकृष्णप्रसादेननयेनचबलेनच॥ बुद्ध्याचयदुशार्दूलतथाविक्रमणेनच ॥ २ ॥ पुनःप्राप्तमिदंराज्यंपितृपैतामहंमया॥ नमस्तेपुंडरीकाक्षपुनःपुनररिंदम॥ ३ ॥ त्वामेकमाहुःपुरुषंत्वामाहुःसात्वतांपतिं॥ नामभिस्त्वांबहुविधैस्तुवंतिप्रयताद्विजाः॥४॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव॥ विष्णोजिष्णोहरेकृष्णवैकुंठपुरुषोत्तम॥५॥ अदित्याःसप्तधात्वंतुपुराणोगर्भतांगतः॥ पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगंत्वांवदंत्यपि॥ ६॥ शुचिश्रवाहृषीकेशोघृतार्चिर्हंसउच्यते॥ त्रिचक्षुःशंभुरेकस्त्वंविभुर्दामोदरोपिच॥ ७॥ वराहोग्निर्बृहद्भानुर्वृषभस्तार्क्ष्यलक्षणः॥ अनीकसाहःपुरुषःशिपिविष्टउरुक्रमः॥ ८ ॥

त्वंनतुप्रतिगर्भंभिन्नः त्रिषुवर्तमानाद्युगात्पूर्वेषुभवंत्रियुगं अन्येतुधर्मज्ञानेवैराग्यैश्वर्येश्रीयशसीचेतित्रीणियुग्मानितद्वंतमित्याहुः ॥ ६ ॥ शुचिश्रवाःपुण्यकीर्तिः घृतार्चिर्यज्ञेश्वरः हंसोब्रह्मणोपिगुरुः त्रीणिचक्षूंषिदर्शनसाधनानिश्रुत्यनुमानप्रत्यक्षाणियस्मिन् ॥ ७ ॥ बृहद्भानुःसूर्यः वृषभोधर्मः तार्क्ष्यलक्षणोगरुडध्वजः अनीकसाहःशत्रुसेनावमर्दी शिपिविष्टःसर्वशरीरांतःप्रविष्टः पुरुषःजीवः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविशादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठःपरिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वृषाइंद्रस्तंदभ्राति स्तभ्रातीतिवृषद र्भइंद्रदर्पहंता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिककुप्कर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्रूपः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवात्च्युतोऽवतीर्णः ॥ १ ॥ • भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥ ११ ॥

॥ ४२ ॥ वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्च्यावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिर्वृषदर्भोवृषाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिककुब्त्रि
धामात्रिदिवाच्च्युतः ॥ १० ॥ सम्राड्विराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्विष्टकृद्भिषजावर्तःकपिलस्त्वंच १२
वामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोबभ्रुर्दिवस्पृक्त्वंपुनर्वसुः ॥ सुबभ्रूरुक्मयज्ञश्चसुषेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभस्तिने
मिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभुःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रंचैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भंत्वामाहुःस्वधास्वा
हाचकेशव ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंसृजसिविश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशेविश्वयोनेनमोस्तुतेशार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतोधर्मराजे
नकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठंपांडवंयादवाग्र्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० वासुदेवस्तुतौ
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोनृप ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते
॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशं
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मत्कृतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषैस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ वि
श्रांताँल्लब्धविज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्राद
त्तंवृकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्मंदिरंमघवानिव ॥ ७ ॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्णं ॥ ४२ ॥
प्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुरर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥

भिषजावर्तः भिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगरुडः ॥ १२ ॥ बभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुबभ्रुःसुतरांपिंगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभस्तिरर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥१५॥१६॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥४५॥ प्राप्येति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥

नकुलायवरार्हायकर्शितायमहावने॥ददौप्रीतोमहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥११॥ दुर्मुखस्यचवेश्माग्र्यंश्रीमत्कनकभूषणं॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणांस्त्रीणांशय
नसंकुलं॥१२॥ प्रददौसहदेवायसंततंप्रियकारिणे॥मुमुदेतच्चलब्ध्वासौकैलासंधनदोयथा॥१३॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैवसंजयश्चविशांपते॥सुधर्माचैवधौम्यश्च
यथास्वान्जग्मुरालयान्॥ १४ ॥ सहसात्यकिनाशौरिरर्जुनस्यनिवेशनं॥ विवेशपुरुषव्याघ्रोव्याघ्रोगिरिगुहामिव॥ १५ ॥ तत्रभक्ष्यान्नपानैस्तेमुदिताःसुसु
खोषिताः॥ सुखप्रबुद्धाराजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं॥१६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०गृहविभागेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४४॥ ॥४५॥
जनमेजयउवाच प्राप्यराज्यंमहाबाहुर्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेवक्तुमिहार्हसि॥१॥ भगवान्वाहृषीकेशस्त्रैलोक्यस्यपरोगुरुः॥ऋषेयदकरो
द्वीरस्तच्चव्याख्यातुमर्हसि॥ २॥ वैशंपायनउवाच शृणुतत्त्वेनराजेंद्रकीर्त्यमानंमयानघ ॥ वासुदेवंपुरस्कृत्ययदकुर्वतपांडवाः॥ ३॥ प्राप्यराज्यंमहाराज
कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ चातुर्वर्ण्यंयथायोग्यंस्वेस्वेस्थानेन्यवेशयत्॥ ४॥ ब्राह्मणानांसहस्रंचस्नातकानांमहात्मनां ॥ सहस्रंनिष्कमेकैकंदापयामासपांडवः॥
॥ ५ ॥तथानुजीविनोभृत्यान्संश्रितानतिथीनपि॥ कामैःसंतर्पयामासकृपणांस्तर्ककानपि॥ ६॥ पुरोहितायधौम्यायप्रादादयुतशःसगाः ॥ धनंसुवर्णरजतं
वासांसिविविधान्यपि॥ ७॥ कृपायचमहाराजगुरुवृत्तिमवर्तत॥ विदुरायचराजासौपूजांचक्रेयतव्रतः॥ ८॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिःशयनासनैः॥
सर्वान्संतोषयामाससंश्रितान्ददतांवरः॥९॥ लब्धप्रशमनंकृत्वासराजाराजसत्तम॥ युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्यपूजांचक्रेमहायशाः॥१०॥ धृतराष्ट्रायतद्राज्यंगांधा
र्यैविदुरायच॥ निवेद्यसुस्थवद्राजासुखमास्तेयुधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथासर्वंसनगरंप्रसाद्यभरतर्षभ ॥ वासुदेवंमहात्मानमभ्यगच्छत्कृतांजलिः॥ १२॥ ततो
महतिपर्यंकेमणिकांचनभूषिते॥ ददर्शकृष्णमासीनंनीलमेघसमद्युतिं॥ १३ ॥जाज्वल्यमानंवपुषादिव्याभरणभूषितं॥ पीतकौशेयवसनंहेम्नेवोपगतंमणिं
॥ १४ ॥कौस्तुभेनोरसिस्थेनमणिनाभिविराजितं॥ उद्यतेवोदयंशैलंसूर्येणाभिविराजितं ॥ १५ ॥ नौपम्यंविद्यतेतस्यत्रिषुलोकेषुकिंचन॥ सोभिगम्यमहा
त्मानंविष्णुंपुरुषविग्रहं॥ १६ ॥ उवाचमधुरंराजास्मितपूर्वमिदंतदा॥ सुखेनतेनिशाकच्चिद्व्युष्टाबुद्धिमतांवर॥ १७॥

तर्ककान्प्राश्निकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्यधनादेःयथोचितमंशतःपात्रेसमर्पणेनशांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ १५ ॥ १६॥ १७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ किमिदमिति ॥ १ ॥ चतुर्थंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यःपरं आलंब्य अपक्रांतः देहत्रयात् ॥२॥

कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिप्रसन्नानितवाच्युत ॥ तथैवोपश्रितादेवीबुद्धिर्बुद्धिमतांवर ॥ १८ ॥ वयंराज्यमनुप्राप्ताःपृथिवीचवशेस्थिता ॥ तवप्रसादाद्भगवंस्त्रि
॥४३॥ लोकगतिविक्रम ॥ १९ ॥ जयंप्राप्तायशश्चाग्र्यंनचधर्मच्युतावयं ॥ तंतथाभाषमाणंतुधर्मराजमरिंदमं ॥ नोवाचभगवान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २० ॥ इति १२
श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० कृष्णंप्रतियुधिष्ठिरवाक्येपंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किमिदंपरमाश्चर्यंध्या
यस्यमितविक्रम ॥ कच्चिल्लोकत्रयस्यास्यस्वस्तिलोकपरायण ॥ १ ॥ चतुर्थंध्यानमार्गंत्वमालंब्यपुरुषर्षभ ॥ अपक्रांतोयतोदेवस्तेनमेविस्मितंमनः ॥ २ ॥ निगृ
हीतोहिवायुस्तेपंचकर्माशरीरगः ॥ इंद्रियाणिप्रसन्नानिमनसिस्थापितानिते ॥ ३ ॥ वाक्सत्वंचगोविंदबुद्धौसंवेशितानिते ॥ सर्वेचैवगुणादेवाःक्षेत्रज्ञेतेनिवे
शिताः ॥ ४ ॥ नेंगंतितवरोमाणिस्थिराबुद्धिस्तथामनः ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूतोनिरीहश्चासिमाधव ॥ ५ ॥ यथादीपोनिवातस्थोनिरिंगोज्वलतेपुनः ॥ तथासि
भगवन्देवपाषाणइवनिश्चलः ॥ ६ ॥ यदिश्रोतुमिहार्हामिनरहस्यंचतेयदि ॥ छिंधिमेसंशयंदेवप्रपन्नायाभियाचते ॥ ७ ॥ त्वंहिकर्ताविकर्ताचक्षरंचैवाक्षरंच
हि ॥ अनादिनिधनंचाद्यस्त्वमेवपुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ त्वत्प्रपन्नायभक्तायशिरसाप्रणतायच ॥ ध्यानस्यास्ययथातत्त्वंब्रूहिधर्मभृतांवर ॥ ९ ॥ ततःस्वेगोचरेन्यस्य
मनोबुद्धींद्रियाणिसः ॥ स्मितपूर्वमुवाचेदंभगवान्वासवानुजः ॥ १० ॥ वासुदेवउवाच शरतल्पगतोभीष्मःशाम्यन्निवहुताशनः ॥ मांध्यातिपुरुषव्या
घ्रस्ततोमेतद्गतंमनः ॥ ११ ॥ यस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ नसेहेदेवराजोपितमस्मिमनसागतः ॥ १२ ॥ येनाभिजित्यतरसासमस्तंराजमंड
लं ॥ ऊढास्तिस्रस्सुताःकन्यास्तमस्मिमनसागतः ॥ १३ ॥ त्रयोविंशतिरात्रंयोयोधयामासभार्गवं ॥ नचरामेणनिस्तीर्णस्तमस्मिमनसागतः ॥ १४ ॥ एकी
कृत्येंद्रियग्रामंमनःसंयम्यमेधया ॥ शरणंमामुपागच्छत्ततोमेतद्गतंमनः ॥ १५ ॥ यंगंगागर्भविधिनाधारयामासपार्थिव ॥ वसिष्ठशिक्षितंताततमस्मिमनसा
गतः ॥ १६ ॥ दिव्यास्त्राणिमहातेजायोधारयतिबुद्धिमान् ॥ सांगांश्चचतुरोवेदांस्तमस्मिमनसागतः ॥ १७ ॥ ॥४३॥

पंचकर्माप्राणनादिकारी ॥ ३ ॥ सत्वंमनः वागुपलक्षितानींद्रियाणिचबुद्धौमहत्तत्त्वे गुणाःशब्दादिगुणभाजोदेवाःश्रोत्रादीनिइंद्रियाणि ॥ ४ ॥ नेंगंतिनकंपंतेनिरीहोनिश्चेष्टः ॥ ५ ॥ निरिंगः अचलः
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोचरेस्वेस्वेस्थाने ॥ १० ॥ ध्यातिध्यायति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ चतस्रोविद्याःधर्मार्थकाममोक्षविद्याःसर्ववर्णसाधारणाः चातुर्होत्रंत्रैवर्णिकानांविशेषधर्मोयज्ञादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अनभिध्येयंअविचारणीयं ॥ २७ ॥ २८ ॥

रामस्यदयितंशिष्यंजामदग्न्यस्यपांडव ॥ आधारंसर्वविद्यानांतमस्मिमनसागतः ॥ १८ ॥ सहिभूतंभविष्यच्चभवच्चभरतर्षभ ॥ वेत्तिधर्मविदांश्रेष्ठंतमस्मिम
नसागतः ॥ १९ ॥ तस्मिन्हिपुरुषव्याघ्रेकर्मभिःस्वैर्दिवंगते ॥ भविष्यतिमहीपार्थनष्टचंद्रेवशर्वरी ॥ २० ॥ तद्युधिष्ठिरगांगेयंभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ अभिगम्यो
पसंगृह्यपृच्छयत्तेमनोगतं ॥ २१ ॥ चातुर्विद्यंचातुर्होत्रंचातुराश्रम्यमेवच ॥ राजधर्मांश्चनिखिलान्पृच्छैनंपृथिवीपते ॥ २२ ॥ तस्मिन्नस्तमितेभीष्मेकौरवा
णांधुरंधरे ॥ ज्ञानान्यस्तंगमिष्यंतितस्मात्त्वांचोदयाम्यहं ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवस्यतथ्यंवचनमुत्तमं ॥ साश्रुकंठःसधर्मज्ञोजनार्दनमुवाचह ॥ २४ ॥ यद्भ
वानाहभीष्मस्यप्रभावंप्रतिमाधव ॥ तथातन्नात्रसंदेहोविद्यतेममामाधव ॥ २५ ॥ महाभाग्यंचभीष्मस्यप्रभावश्चमहाद्युते ॥ श्रुतंमयाकथयतांब्राह्मणानांम
हात्मनां ॥ २६ ॥ भवांश्चकर्तालोकानांयद्ब्रवीत्यरिसूदन ॥ तथातदनभिध्येयंवाक्यंयादवनंदन ॥ २७ ॥ यदित्वनुग्रहवतीबुद्धिस्तेमयिमाधव ॥ त्वामग्रतःपुर
स्कृत्यभीष्मंयास्यामहेवयं ॥ २८ ॥ आवृत्तेभगवत्यर्केसहिलोकान्गमिष्यति ॥ त्वद्दर्शनंमहाबाहोतस्मादर्हतिकौरवः ॥ २९ ॥ तवचाद्यस्यदेवस्यक्षरस्यैवाक्षर
स्यच ॥ दर्शनंत्वस्यलाभःस्यात्त्वंहिब्रह्ममयोनिधिः ॥ ३० ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैवंधर्मराजस्यवचनंमधुसूदनः ॥ पार्श्वस्थंसात्यकिंप्राहरथोमेयुज्य
तामिति ॥ ३१ ॥ सात्यकिस्त्वाशुनिष्क्रम्यकेशवस्यसमीपतः ॥ दारुकंप्राहकृष्णस्ययुज्यतांरथइत्युत ॥ ३२ ॥ ससात्यकेराशुवचोनिशम्यरथोत्तमंकांचनभूषि
तांगं ॥ मसारगल्वर्कमयैर्विभंगैर्विभूषितंहेमनिबद्धचक्रं ॥ ३३ ॥ दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनंविचित्रनानामणिभूषितांतरं ॥ नवोदितंसूर्यमिवप्रतापिनं
विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनंपताकिनं ॥ ३४ ॥ सुग्रीवशैब्यप्रमुखैर्वराश्वैर्मनोजवैःकांचनभूषितांगैः ॥ संयुक्तमावेदयदच्युतायकृतांजलिर्दारुकोराजसिंह ॥ ३५ ॥
इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिमहापुरुषस्तवेषट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच शरतल्पेशयान
स्तुभरतानांपितामहः ॥ कथमुत्सृष्टवान्देहंकंचयोगमधारयत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच शृणुष्वावहितोराजन्शुचिर्भूत्वासमाहितः ॥ भीष्मस्यकुरुशार्दू
लदेहोत्सर्गमहात्मनः ॥ २ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सइति मसारगल्वर्कमयैर्विभंगैः मसारोमरकतमणिः गलुश्चंद्रकांतः अर्कःसूर्यकांतः तन्मयैः विभंगैःविस्तरैः विटंकैरितिपाठेप
क्ष्युपवेशनस्थानैः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शरतल्पेइति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरिराधयिषुःवस्तुतस्तत्त्वावधारणपूर्वकंध्यानमाराधनंतत्कर्तुमिच्छुः जिगदिषामिवक्तुमिच्छामि व्याससमासि

निवृत्तमात्रेत्वयनउत्तरेवैदिवाकरे ॥ समावेशयदात्मानमात्मन्येवसमाहितः ॥ ३ ॥ विकीर्णांशुरिवादित्योभीष्मःशरशतैश्चितः ॥ शुशुभेपरयालक्ष्म्यावृतो
ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४ ॥ व्यासेनवेदविदुषानारदेनसुरर्षिणा ॥ देवस्थानेनवात्स्येनतथाश्मकसुमंतुना ॥ ५ ॥ तथाजैमिनिनाचैवपैलेनचमहात्मना ॥ शांडिल्य
देवलाभ्यांचमैत्रेयेणचधीमता ॥ ६ ॥ असितेनवसिष्ठेनकौशिकेनमहात्मना ॥ हारीतलोमशाभ्यांचतथात्रेयेणधीमता ॥ ७ ॥ बृहस्पतिश्चशुक्रश्चच्यवनश्चम
हामुनिः ॥ सनत्कुमारःकपिलोवाल्मीकिस्तुंबुरुःकुरुः ॥ ८ ॥ मौद्गल्योभार्गवोरामस्तृणबिंदुर्महामुनिः ॥ पिप्पलादोथवायुश्चसंवर्तःपुलहःकचः ॥ ९ ॥ काश्य
पश्चपुलस्त्यश्चक्रतुर्दक्षःपराशरः ॥ मरीचिरंगिराःकाश्योगौतमोगालवोमुनिः ॥ १० ॥ धौम्योविभांडोमांडव्योधौम्रःकृष्णानुभौतिकः ॥ उलूकःपरमोविप्रोमा
र्कंडेयोमहामुनिः ॥ ११ ॥ भास्करिःपूरणःकृष्णःसूतःपरमधार्मिकः ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ॥ १२ ॥ श्रद्धादमशमोपेतैर्वृतश्चंद्रइवग्रहैः ॥ भी
ष्मस्तुपुरुषव्याघ्रःकर्मणामनसागिरा ॥ १३ ॥ शरतल्पगतःकृष्णंप्रदध्यौप्रांजलिःशुचिः ॥ स्वरेणहृष्टपुष्टेनतुष्टावमधुसूदनं ॥ १४ ॥ योगेश्वरंपद्मनाभंविष्णुंजि
ष्णुंजगत्पतिं ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वावाग्विदांप्रवरःप्रभुः ॥ भीष्मःपरमधर्मात्मावासुदेवमथास्तुवत् ॥ १५ ॥ भीष्मउवाच आरिराधयिषुःकृष्णंवाचंजि
गदिषामियां ॥ तयाव्याससमासिन्याप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ शुचिंशुचिपदंहंसंतत्पदंपरमेष्ठिनं ॥ युक्त्वासर्वात्मनात्मानंतंप्रपद्येप्रजापतिं ॥ १७ ॥ अनाद्यं
तंपरंब्रह्मनदेवानर्षयोविदुः ॥ एकोयंवेदभगवान्धातानारायणोहरिः ॥ १८ ॥ नारायणादृषिगणास्तथासिद्धमहोरगाः ॥ देवादेवर्षयश्चैवयंविदुःपरमव्ययं ॥
॥ १९ ॥ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ यंनजानंतिकोह्येषकुतोवाभगवानिति ॥ २० ॥ यस्मिन्विश्वानिभूतानितिष्ठंतिचविशंतिच ॥ गुणभूतानि
भूतेशेसूत्रेमणिगणाइव ॥ २१ ॥ यस्मिन्नित्येततेतंतौदृढेस्रगिवतिष्ठति ॥ सदसद्ग्रथितंविश्वंविश्वांगेविश्वकर्मणि ॥ २२ ॥ हरिंसहस्रशिरसंसहस्रचरणेक्षणं ॥
सहस्रबाहुमुकुटंसहस्रवदनोज्ज्वलं ॥ २३ ॥ प्राहुर्नारायणंदेवंयंविश्वस्यपरायणं ॥ अणीयसामणीयांसंस्थविष्ठंचस्थवीयसां ॥ २४ ॥ ॥४४॥

न्याविस्तरसंक्षेपवत्या ॥ १६ ॥ तत्रसंक्षेपमाह शुचिमिति शुचिंस्वतःपरतोवादोषहीनं शुचिपदंतादृशमेवपदंप्राप्तिमार्गोयोगोयस्यतं हंसंसर्वातिगं तत्पदंतत्त्वमसीतिवाक्येतत्पदस्यार्थभूतंईश्वरं परमेष्ठिनंहिरण्य
गर्भं आत्मानंदेहत्रयं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सदसत्कार्यकारणंचताभ्यांसूत्रांतर्यामिभ्यांग्रथितं विश्वंअंगेऽधिष्ठानभूतेयस्यतस्मिन् विश्वंकर्मयस्मात् कोह्येवान्यादितिश्रुतिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ वाकेषुमंत्रेषुसामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु अनुवाकेषुमंत्रार्थविवरणभूतेषुब्राह्मणवाक्येषु निषत्सुकर्मांगाद्यवबद्धदेवतादिज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सुकेवलात्मज्ञापकवाक्येषु गृणंतिध्यायंति सत्यंअबा
धितं सत्येषुअबाधितार्थेषु सामसुज्येष्ठसामादिषु ॥ २६ ॥ चतुर्भिर्नामभिःवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपैःक्रमाच्चतुरात्मानंब्रह्मजीवमनोहंकाररूपं सत्वस्थंबुद्धौअभिव्यक्तं सात्वतांभक्तानांपतिं ॥ २७॥
नित्यंतपःस्वधर्मःतत्यस्मिन् यत्प्रीत्यर्थंतप्तंसत्यत्यस्मादंगेषुचित्तेषुअनुतिष्ठतिउपतिष्ठति यश्चसर्वात्मातंप्रपद्येइतिसर्वेषांयच्छब्दसंबद्धानांप्रथमेनान्वयः ईश्वरार्थमनुष्ठितोधर्मःस्वचित्तशुद्धिद्वारास्वार्थएव

गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि ॥ २५ ॥ यंवाकेष्वनुवाकेषुनिषत्सूपनिषत्सुच ॥ गृणंतिसत्यकर्माणंसत्यंसत्येषुसामसु ॥ २६ ॥ चतुर्भिश्चतुरात्मानंसत्व
स्थंसात्वतांपतिं ॥ यंदिव्यैर्देवमर्चंतिगुह्यैःपरमनामभिः ॥ २७ ॥ यस्मिन्नित्यंतपस्तप्तंयदंगेष्वनुतिष्ठति ॥ सर्वात्मासर्ववित्सर्वःसर्वज्ञःसर्वभावनः ॥ २८ ॥ यंदे
वंदेवकीदेवीवसुदेवादजीजनत् ॥ भौमस्यब्रह्मणोगुप्त्यैदीप्तमग्निमिवारणिः ॥ २९ ॥ यमनन्योव्यपेताशीरात्मानंवीतकल्मषं ॥ दृष्ट्वानंत्यायगोविंदंपश्यत्या
त्मानमात्मनि ॥ ३० ॥ अतिवाय्विंद्रकर्माणमतिसूर्यातितेजसं ॥ अतिबुद्धींद्रियात्मानंतंप्रपद्येप्रजापतिं ॥ ३१ ॥ पुराणेपुरुषंप्रोक्तंब्रह्मप्रोक्तंयुगादिषु ॥ क्षये
संकर्षणंप्रोक्तंतमुपास्यमुपास्महे ॥ ३२ ॥ यमेकंबहुधात्मानंप्रादुर्भूतमधोक्षजं ॥ नान्यभक्ताःक्रियावंतोजयंतेसर्वकामदं ॥ ३३ ॥ यमाहुर्जगतःकोशंयस्मि
न्संनिहिताःप्रजाः ॥ यस्मिँल्लोकाःस्फुरंतीमेजलेशकुनयोयथा ॥ ३४ ॥ ऋतमेकाक्षरंब्रह्मयत्तत्सदसतोःपरं ॥ अनादिमध्यपर्यंतंनदेवानर्षयोविदुः ॥ यंसुरा
सुरगंधर्वाःसिद्धाऋषिमहोरगाः ॥ ३५ ॥ प्रयतानित्यमर्चंतिपरमंदुःखभेषजं ॥ अनादिनिधनंदेवमात्मयोनिंसनातनं ॥ ३६ ॥ अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयंहरिंना
रायणंप्रभुं ॥ यंवैविश्वस्यकर्तारंजगतस्तस्थुषांपतिं ॥ वदंतिजगतोध्यक्षमक्षरंपरमंपदं ॥ ३७ ॥ हिरण्यवर्णंयंगर्भमदितेर्दैत्यनाशनं ॥ एकंद्वादशधाजज्ञेतस्मै
सूर्यात्मनेनमः ॥ ३८ ॥ शुक्लेदेवान्पितॄन्कृष्णेतर्पयत्यमृतेनयः ॥ यश्चराजाद्विजातीनांतस्मैसोमात्मनेनमः ॥ ३९ ॥ महतस्तमसःपारेपुरुषंह्यतितेजसं ॥ यंज्ञा
त्वामृत्युमत्येतितस्मैज्ञेयात्मनेनमः ॥ ४० ॥ यंबृहंतंबृहत्युक्थेयमग्नौयंमहाध्वरे ॥ यंविप्रसंघागायंतितस्मैवेदात्मनेनमः ॥ ४१ ॥

भवतीत्याश्चर्यमितिभावः ॥ २८ ॥
भौमंब्रह्मवेदाब्राह्मणायज्ञाश्च ॥ २९ ॥ अनन्यःत्यक्तभेदः आत्मानंप्रत्यंचमेव आत्मानंसर्वेश्वरंआत्मनिहार्दाकाशेदृष्ट्वासूक्ष्मबुध्या इष्टेतिपाठेयोगेन पश्यतिआनंत्यायमोक्षाय ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुराणेअती
तकल्पादिविषयेपुरुषंपूर्णंसर्वमस्मिन्नतीतमस्त्येवेतियोगात्पुरुषइतिनाम युगादिषुयुगारंभेषुबृंहकत्वात्स्रष्टेरेनंब्रह्मेत्याहुः क्षयेसर्वस्यसम्यक्कर्षणादयंसंकर्षणइत्युक्तः ॥ ३२ ॥ बहुधाइंद्रादिदेवतारूपेण नान्यभ
क्ताःअनन्यभक्ताः ॥ ३३ ॥ शकुनयोहंसकारंडवाद्याः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जज्ञेजनयामास ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अतितेजसंस्वयंज्योतिषं ज्ञेयात्मनेनतूपास्यात्मने ॥ ४० ॥ उक्थेबह्वृचाः अग्नौचयनेऽध्वर्यवः ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋग्यजुःसामान्येवधामानियस्यतं दशार्धानिपंचधानाःकरंभःपरिवापःपुरोडाशःपयश्चेतिपंचहवींषितदात्मकं समतंतवइवयोजनीयाःगायत्र्यादयोयस्मिन्तंसप्ततंतुं ॥ ४२ ॥ चतुर्भिरिति आश्रावयेति चतुरक्षरंअस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरंयजेतिद्व्यक्षरंयेयजामहेइतिपंचाक्षरंद्व्यक्षरोवषट्कारइतिसप्तदशभिरक्षरैर्योहूयतेतस्मैहोमात्मनेमनः ॥ ४३ ॥ सुपर्णः वेदपुरुषः यजुरितियस्यनाम छंदांसिगायत्र्यादीनियस्य गात्राणिहस्तादीनि त्रिवृत्त्रिभिर्ऋग्यजुःसामभिर्वर्ततइतियोगायज्ञःसएवशिरोयस्य यस्यरथंतरंबृहच्चवैकल्पिकंसामप्रीतिवाक्यं ॥ ४४ ॥ सहस्रसमेसहस्रसंवत्सरेसत्रे जज्ञेआविर्बभूव ॥ ४५ ॥ पादाश्च

॥४५॥ १२

ऋग्यजुःसामधामानंदशार्धहविरात्मकं ॥ यंसप्ततंतुंतन्वंतितस्मैयज्ञात्मनेनमः ॥ ४२ ॥ चतुर्भिश्चचतुर्भिश्चद्वाभ्यांपंचभिरेवच ॥ हूयतेचपुनर्द्वाभ्यांतस्मैहो
मात्मनेनमः ॥ ४३ ॥ यःसुपर्णोयजुर्नामच्छंदोगात्रस्त्रिवृच्छिराः ॥ रथंतरंबृहत्सामतस्मैस्तोत्रात्मनेनमः ॥ ४४ ॥ यःसहस्रसमेसत्रेजज्ञेविश्वसृजामृषिः ॥ हि
रण्यपक्षःशकुनिस्तस्मैहंसात्मनेनमः ॥ ४५ ॥ पादांगंसंधिपर्वाणंस्वरव्यंजनभूषणं ॥ यमाहुरक्षरंदिव्यंतस्मैवागात्मनेनमः ॥ ४६ ॥ यज्ञांगोयोवराहोवैभूत्वा
गामुज्जहारह ॥ लोकत्रयहितार्थायतस्मैवीर्यात्मनेनमः ॥ ४७ ॥ यःशेतेयोगमास्थायपर्यंकेनागभूषिते ॥ फणासहस्ररचितेतस्मैनिद्रात्मनेनमः ॥ ४८ ॥ यस्त
नोतिसतांसेतुमृतेनामृतयोनिना ॥ धर्मार्थव्यवहारांगैस्तस्मैसत्यात्मनेनमः ॥ ४९ ॥ यंपृथग्धर्मचरणाःपृथग्धर्मफलैषिणः ॥ पृथग्धर्मैःसमर्चंतितस्मैधर्मात्म
नेनमः ॥ ५० ॥ यतःसर्वेप्रसूयंतेह्यनंगात्मांगदेहिनः ॥ उन्मादःसर्वभूतानांतस्मैकामात्मनेनमः ॥ ५१ ॥ यंचव्यक्तस्थमव्यक्तंविचिन्वंतिमहर्षयः ॥ क्षेत्रेक्षेत्र
ज्ञमासीनंतस्मैक्षेत्रात्मनेनमः ॥ ५२ ॥ यंत्रिधात्मानमात्मस्थंवृतंषोडशभिर्गुणैः ॥ प्राहुःसप्तदशंसांख्यास्तस्मैसांख्यात्मनेनमः ॥ ५३ ॥ यंविनिद्राजितश्वा
साःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः ॥ ज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः ॥ ५४ ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयंपुनर्भवनिर्भयाः ॥ शांताःसंन्यासिनोयांतितस्मैमो
क्षात्मनेनमः ॥ ५५ ॥ योसौयुगसहस्रांतेप्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ॥ संभक्षयतिभूतानितस्मैघोरात्मनेनमः ॥ ५६ ॥

रणाःपदसमूहावाक्यानिवाअंगानिहस्तादीनियस्यतंपादांगं संधयःशाब्दिकप्रसिद्धाः पर्वाणिअंगुल्यादिकांडानि स्वराःअचः व्यंजनानिहलः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सेतुंतरणोपायंयोगधर्मं ऋतेनवेदोक्तेनउपायेन अमृतयोनिनामोक्षहेतुना धर्मार्थएवनत्वर्थकामार्थोव्यवहारोवागादिपरिस्पंदस्तदर्थानिअंगानितैः जितैरिंद्रियैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ धर्मैःपाशुपतपंचरात्रादितंत्रोक्तैः ॥ ५० ॥ अनंगात्मानिकाममयानिअंगानियस्यसःअनंगात्मांगःसचासौदेहीचतस्यअनंगात्मांगदेहिनः ॥ ५१ ॥ व्यक्तस्थंदेहांतस्थं क्षेत्रेबुद्धौ ॥ ५२ ॥ आत्मानंचेतनं आत्मस्थंनित्यंस्वरूपस्थितमपि षोडशभिर्गुणैर्गुणकार्यैरेकादशभिरिंद्रियैःपंचभिर्भूतैश्च त्रिधाजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषुउदारतनुप्रसुप्तरूपैर्वृतं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥४५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५७ ॥ तत्पुष्करंयस्यनाभ्यांसंभूतं यस्मिन्पुष्करेविश्वंप्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥ चतुर्णांप्रसुप्तमतनुविच्छिन्नोदाराणांसमुद्राणांकामानांपर्यायः सर्वात्मनानिर्गमनंयस्याःसायोगनिद्रातदात्मने कामंसमुद्रमाविशेतिमं त्रवर्णात्समुद्रःकामः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रात्रौसुषुप्तौनिषण्णएवनतुसुप्तः साक्षीत्यर्थः दिवाजाग्रत्स्वप्नयोःविष्ठितःकर्तृरूपेणतद्विपरीतेनस्थितः वस्तुतस्तुद्रष्टानतुकर्ता ॥ ६२ ॥ अकुंठंअनिरुद्धं ॥६३॥ ॥ ६४ ॥ पंचधाप्राणादिरूपेण ॥६५॥ युगेषुकृतादिषु आवर्ततेमत्स्यादिरूपेण किंकर्मवशोयंनेत्याह योगैरिति योगमायाबलेननटवदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८॥ परात्हिरण्यगर्भात् परोमायावी पर

संभक्ष्यसर्वभूतानिकृत्वाचैकार्णवंजगत् ॥ बालःस्वपितियश्चैकस्तस्मैमायात्मनेनमः ॥ ५७॥ तद्यस्यनाभ्यांसंभूतंयस्मिन्विश्वंप्रतिष्ठितं ॥ पुष्करेपुष्कराक्षस्य तस्मैपद्मात्मनेनमः ॥ ५८ ॥ सहस्रशिरसेचैवपुरुषायामितात्मने ॥ चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मनेनमः ॥ ५९ ॥ यस्यकेशेषुजीमूतानद्यःसर्वांगसंधिषु ॥ कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्मैतोयात्मनेनमः ॥ ६० ॥ यस्मात्सर्वाःप्रसूयंतेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यस्मिंश्चैवप्रलीयंतेतस्मैहेत्वात्मनेनमः ॥ ६१ ॥ योनिषण्णोभ वेद्रात्रौदिवाभवतिविष्ठितः ॥ इष्टानिष्टस्यचद्रष्टातस्मैद्रष्ट्रात्मनेनमः ॥६२॥ अकुंठंसर्वकार्येषुधर्मकार्यार्थमुद्यतं ॥ वैकुंठस्यचतद्रूपंतस्मैकार्यात्मनेनमः ॥ ६३॥ त्रिःसप्तकृत्वोयःक्षत्रंधर्मव्युत्क्रांतगौरवं ॥ क्रुद्धोनिजघ्नेसमरेतस्मैक्रौर्यात्मनेनमः ॥६४॥ विभज्यपंचधात्मानंवायुर्भूत्वाशरीरगः ॥ यश्चेष्टयतिभूतानितस्मैवा य्वात्मनेनमः ॥ ६५ ॥ युगेष्वावर्ततेयोगैर्मासर्त्वयनहायनैः ॥ सर्गप्रलययोःकर्तातस्मैकालात्मनेनमः ॥ ६६ ॥ ब्रह्मवक्त्रंभुजौक्षत्रंकृत्स्नमूरूदरंविशः ॥ पादौ यस्याश्रिताःशूद्रास्तस्मैवर्णात्मनेनमः ॥६७॥ यस्याग्निरास्यंद्यौर्मूर्धाखंनाभिश्चरणौक्षितिः ॥ सूर्यश्चक्षुर्दिशःश्रोत्रेतस्मैलोकात्मनेनमः ॥ ६८ ॥ परःकालात्प रोयज्ञात्परात्परतरश्चयः ॥ अनादिरादिर्विश्वस्यतस्मैविश्वात्मनेनमः ॥ ६९ ॥ विषयेवर्तमानानांयंतंवैशेषिकैर्गुणैः ॥ प्राहुर्विषयगोप्तारंतस्मैगोप्त्रात्मनेनमः ॥ ७० ॥ अन्नपानेंधनमयोरसप्राणविवर्धनः ॥ योधारयतिभूतानितस्मैप्राणात्मनेनमः ॥७१॥ प्राणानांधारणार्थाययोन्नंभुंक्तेचतुर्विधं ॥ अंतर्भूतःपचत्यग्नि स्तस्मैपाकात्मनेनमः ॥ ७२ ॥ पिंगेक्षणसटंयस्यरूपंदंष्ट्रानखायुधं ॥ दानवेंद्रांतकरणंतस्मैदृप्तात्मनेनमः ॥ ७३ ॥ यंनदेवानगंधर्वानदैत्यानचदानवाः ॥ त त्वतोहिविजानंतितस्मैसूक्ष्मात्मनेनमः ॥ ७४ ॥ रसातलगतःश्रीमाननंतोभगवान्विभुः ॥ जगद्धारयतेकृत्स्नंतस्मैवीर्यात्मनेनमः ॥ ७५ ॥

तरस्तुशुद्धः ॥ ६९ ॥ विषयेश्रोत्रादिगोचरेवर्तमानानां अनादरेषष्ठी तान्अनादृत्यवैशेषिकैर्गुणैः विशेषजैरागद्वेषैःयंविषयगोप्तारंप्राहुः यत्ररागस्तमेवार्थंवासनारूपेणमनसिरक्षन्संसरतिनतुसर्वमित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अंतर्भूतःअंतःप्रविष्टः ॥ ७२ ॥ दृप्तात्मनेनृसिंहाय ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७६॥ आत्मेति शब्दादिविषयकोयोबोधःसविषयमनंतर्भाव्यआत्मस्वरूपभूतमेवज्ञानं यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयफलत्वेनसंमता संविल्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति ईदृशमेवयंज्ञानेनज्ञानसाधनवाक्येन ॥ ७७ ॥ अप्रमेयंअगोचरंशरीरंस्वरूपंयस्यअनंतंअपारंपरिमेयंविषयजातंयत्रतस्मै ॥ ७८ ॥ कमंडलुनिषंगायतज्जलैरेवबाणभूतैरसुरान्नाशयतेइत्यर्थः ॥७९॥८०॥८१ ॥ भूतादेरहंकारस्यनिधनं

योमोहयतिभूतानिस्नेहपाशानुबंधनैः॥ सर्गस्यरक्षणार्थायतस्मैमोहात्मनेनमः॥ ७६ ॥ आत्मज्ञानमिदंज्ञानंज्ञात्वापंचस्ववस्थितं ॥ यंज्ञानेनाभिगच्छंति तस्मैज्ञानात्मनेनमः॥ ७७॥ अप्रमेयशरीरायसर्वतोबुद्धिचक्षुषे ॥ अनंतपरिमेयायतस्मैदिव्यात्मनेनमः॥ ७८ ॥ जटिनेदंडिनेनित्यंलंबोदरशरीरिणे ॥ कमंडलुनिषंगायतस्मैब्रह्मात्मनेनमः॥ ७९ ॥ शूलिनेत्रिदशेशायत्र्यंबकायमहात्मने ॥ भस्मदिग्धोर्ध्वलिंगायतस्मैरुद्रात्मनेनमः॥ ८० ॥ चंद्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने॥ पिनाकशूलहस्तायतस्मैउग्रात्मनेनमः॥८१॥ सर्वभूतात्मभूतायभूतादिनिधनायच॥ अक्रोधद्रोहमोहायतस्मैशांतात्मनेनमः॥८२॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयः॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः॥८३ ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ अपवर्गस्थभूतानांपंचानांपरतःस्थित॥ ८४॥ नमस्तेत्रिषुलोकेषुनमस्तेपरतस्त्रिषु॥ नमस्तेदिक्षुसर्वासुत्वंहिसर्वमयोनिधिः ॥ ८५॥ नमस्तेभगवन्विष्णोलोकानांप्रभवाप्यय॥ त्वंहिकर्ताहृषीकेशसंहर्ताचापराजितः॥ ८६ ॥ नहिपश्यामितेभावंदिव्यंहित्रिषुवर्त्मसु॥ त्वांतुपश्यामितत्त्वेनयत्तेरूपंसनातनं॥ ८७॥ दिवंतेशिरसाव्याप्तंपद्भ्यांदेवीवसुंधरा॥ विक्रमेणत्रयोलोकाःपुरुषोसिसनातनः॥ ८८॥ दिशोभुजारविश्चक्षुर्वीर्येशुक्रःप्रतिष्ठितः ॥ सप्तमार्गानिरुद्धास्तेवायोरमिततेजसः ॥८९॥ अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतं॥येनमस्यंतिगोविंदंनतेषांविद्यतेभयं॥९०॥एकोपिकृष्णस्यकृतःप्रणामोदशाश्वमेधावभृथेनतुल्यः ॥ दशाश्वमेधीपुनरेतिजन्मकृष्णप्रणामीनपुनर्भवाय॥९१॥कृष्णव्रताःकृष्णमनुस्मरंतोरात्रौचकृष्णंपुनरुत्थिताये॥तेकृष्णदेहाःप्रविशंतिकृष्णमाज्यंयथामंत्रहुतंहुताशे॥९२॥ नमोनरकसंत्रासरक्षामंडलकारिणे ॥ संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठायविष्णवे ॥ ९३ ॥ नमोब्रह्मण्यदेवायगोब्राह्मणहितायच॥ जगद्धितायकृष्णायगोविंदाय नमोनमः॥ ९४॥ प्राणकांतारपाथेयंसंसारोच्छेदभेषजं॥ दुःखशोकपरित्राणंहरिरित्यक्षरद्वयं॥९५॥ यथाविष्णुमयंसत्यंतथाविष्णुमयंजगत्॥ यथाविष्णुमयंसर्वंपाप्मामेनश्यतांतथा॥ ९६॥

मरणंतस्मै॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अपवर्गस्थनित्यमुक्त यतः भूतानांभूतेभ्यःपरतःस्थित ॥ ८४ ॥ त्रिषुलोकेषुतेभ्यःपरतश्चविद्यमानायतेत्रिषुकालेषुनमः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ वर्त्मसुवर्तमानादिषु ॥ ८७ ॥ दिवंद्यौः ॥ ८८ ॥ सप्तउपरितनानिच्छिद्राणि प्रवाहादयोवासर्वत्वयैवव्याप्तमित्यर्थः ॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥४६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ भीष्मायज्ञानंदत्वापुनःस्वदेहंप्रतिशयनस्थानेययौआगतवान् तदायुधिष्ठिरेणचप्रबोधितःसन्नुत्थितइत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ विदित्वायोगबलेनज्ञात्वा

त्वांप्रपन्नायभक्तायगतिमिष्टांजिगीषवे ॥ यच्छ्रेयःपुंडरीकाक्षतद्ध्यायस्वसुरोत्तम ॥ ९७॥ इतिविद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ॥ वाग्यज्ञेनार्चितोदेवः
प्रीयतांमेजनार्दनः ॥ ९८॥ नारायणःपरंब्रह्मनारायणपरंतपः ॥ नारायणःपरोदेवःसर्वंनारायणःसदा ॥ ९९॥ वैशंपायनउवाच एतावदुक्त्वावचनंभी
ष्मस्तद्गतमानसः ॥ नमइत्येवकृष्णायप्रणाममकरोत्तदा ॥ १०० ॥ अभिगम्यतुयोगेनभक्तिंभीष्मस्यमाधवः ॥ त्रैलोक्यदर्शनंज्ञानंदिव्यंदत्वाययौहरिः ॥
॥ १०१ ॥ तस्मिन्नुपरतेशब्देततस्तेब्रह्मवादिनः ॥ भीष्मंवाग्भिर्बाष्पकंठास्तमानर्चुर्महामतिं ॥ १०२ ॥ तेस्तुवंतश्चविप्राग्र्याःकेशवंपुरुषोत्तमं ॥ भीष्मंचशन
कैःसर्वेप्रशशंसुःपुनःपुनः ॥ १०३ ॥ विदित्वाभक्तियोगंतुभीष्मस्यपुरुषोत्तमः ॥ सहसोत्थायसंहृष्टोयानमेवान्वपद्यत ॥ १०४ ॥ केशवःसात्यकिश्चापिरथेनै
केनजग्मतुः ॥ अपरेणमहात्मानौयुधिष्ठिरधनंजयौ ॥ १०५ ॥ भीमसेनोयमौचोभौरथमेकंसमाश्रिताः ॥ कृपोयुयुत्सुःसूतश्चसंजयश्चपरंतपः ॥ १०६ ॥ ते
रथैर्नगराकारैःप्रयाताःपुरुषर्षभाः ॥ नेमिघोषेणमहताकंपयंतोवसुंधरां ॥ १०७॥ ततोगिरःपुरुषवरस्तवान्विताद्विजेरिताःपथिसुमनाःसशुश्रुवे ॥ कृतांजलिं
प्रणतमथापरंजनंसकेशिहामुदितमनाभ्यनंदत ॥ १०८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीष्मस्तवराजेसप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्या
यः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसचहृषीकेशःसचराजायुधिष्ठिरः ॥ कृपादयश्चतेसर्वेचत्वारःपांडवाश्चते ॥ १ ॥ रथैस्तैर्नगरप्रख्यैःपताका
ध्वजशोभितैः ॥ ययुराशुकुरुक्षेत्रंवाजिभिःशीघ्रगामिभिः ॥ २ ॥ तेवतीर्यकुरुक्षेत्रंकेशमज्जास्थिसंकुलं ॥ देहन्यासःकृतोयत्रक्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ ग
जाश्वदेहास्थिचयैःपर्वतैरिवसंचितं ॥ नरशीर्षकपालैश्चशंखैरिवचसर्वशः ॥ ४ ॥ चितासहस्रप्रचितंवर्मशस्त्रसमाकुलं ॥ आपानभूमिंकालस्यतथाभुक्तोज्झि
तामिव ॥ ५ ॥ भूतसंघानुचरितंरक्षोगणनिषेवितं ॥ पश्यंतस्तेकुरुक्षेत्रंययुराशुमहारथाः ॥ ६ ॥ गच्छन्नेवमहाबाहुःसर्वयादवनंदनः ॥ युधिष्ठिरायप्रोवाच
जामदग्न्यस्यविक्रमं ॥ ७ ॥ अमीरामह्रदाःपंचदृश्यंतेपार्थदूरतः ॥ तेषुसंतर्पयामासपितॄन्क्षत्रियशोणितैः ॥ ८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वोवसुधांकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥
इहेदानींततोरामःकर्मणोविरराम ह ॥ ९ ॥

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ अभ्यनंदतेतिसंधिरार्षः ॥ १०८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभाव० सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
ततःसचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संतर्पयामास रामइत्यर्थात् एतेनशत्रुकुलवधजाग्लानिस्तेमाभूदितिदर्शितं ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४ ॥ आगमोवेदः त्वत्तःत्वद्वचनान्नोपरःनाधिकः ॥१५॥१६॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४८॥

युधिष्ठिरउवाच त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ रामेणेतियथात्थत्वमत्रमेसंशयोमहान्॥ १० ॥ क्षत्रबीजंयथादग्धंरामेणयदुपुंगव ॥ कथं
भूयःसमुत्पत्तिःक्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११ ॥ महात्मनाभगवतारामेणयदुपुंगव ॥ कथमुत्सादितंक्षत्रंकथंवृद्धिमुपागतं ॥ १२ ॥ महतारथयुद्धेनकोटिशःक्ष
त्रियाहताः ॥ तथाभूच्चमहीकीर्णाक्षत्रियैर्वदतांवर ॥ १३ ॥ किमर्थंभार्गवेणेदंक्षत्रमुत्सादितंपुरा ॥ रामेणयदुशार्दूलकुरुक्षेत्रेमहात्मना ॥ १४ ॥ एतन्मेछिं
धिवार्ष्णेयसंशयंतार्क्ष्यकेतन ॥ आगमोहिपरःकृष्णत्वत्तोनोवासवानुज ॥ १५ ॥ वैशंपायनउवाच ततोयथावत्सगदाग्रजःप्रभुःशशंसतस्मैनिखिलेन
तत्त्वतः ॥ युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसेतदायथाभवत्क्षत्रियसंकुलामही ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिरामोपाख्यानेअष्टच
त्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ६ ॥ वासुदेवउवाच शृणुकौंतेयरामस्यप्रभावोयोमयाश्रुतः ॥ महर्षीणांकथयतांविक्रमंतस्यजन्मच ॥ १ ॥ यथा
चजामदग्न्येनकोटिशःक्षत्रियाहताः ॥ उद्भूताराजवंशेषुयेभूयोभारतेहताः ॥ २ ॥ जह्नोरजस्तुतनयोबलाकाश्वस्तुतत्सुतः ॥ कुशिकोनामधर्मज्ञस्तस्यपुत्रोमही
पते ॥ ३ ॥ अग्र्यंतपःसमातिष्ठत्सहस्राक्षसमोभुवि ॥ पुत्रंलभेयमजितंत्रिलोकेश्वरमित्युत ॥४॥ तमुग्रतपसंदृष्ट्वासहस्राक्षःपुरंदरः ॥ समर्थंपुत्रजननेस्वयमेवा
न्वपद्यत ॥५॥ पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्यलोकेश्वरेश्वरः ॥ गाधिर्नामाभवत्पुत्रःकौशिकःपाकशासनः ॥६॥ तस्यकन्याभवद्राजन्नाम्नासत्यवतीप्रभो ॥ तांगाधि
र्भृगुपुत्रायसर्चीकायददौप्रभुः ॥ ७ ॥ तस्याःप्रीतःसशौचेनभार्गवःकुरुनंदनः ॥ पुत्रार्थंश्रपयामासचरुंगाधेस्तथैवच ॥ ८ ॥ आहूयोवाचतांभार्यांसर्चीको
भार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरुरयंत्वयामात्राप्ययंतव ॥९॥ तस्याजनिष्यतेपुत्रोदीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ॥ अजय्यःक्षत्रियैर्लोकेक्षत्रियर्षभसूदनः ॥ १० ॥ तवापि
पुत्रंकल्याणिधृतिमंतंशमात्मकं ॥ तपोन्वितंद्विजश्रेष्ठंचरुरेषविधास्यति ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वातांभार्यांसर्चीकोभृगुनंदनः ॥ तपस्यभिरतःश्रीमान्जगामारण्य
मेवहि ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुतीर्थयात्रापरोनृपः ॥ गाधिःसदारःसंप्राप्तःसर्चीकस्याश्रमंप्रति ॥ १३ ॥ चरुद्वयंगृहीत्वाचराजन्सत्यवतीतदा ॥ भर्तुर्वाक्यंत
दाव्यग्रामात्रेहृष्टान्यवेदयत् ॥ १४ ॥ मातातुतस्याःकौंतेयदुहित्रेस्वंचरुंददौ ॥ तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थंचकारह ॥ १५ ॥

शृण्विति ॥ १ ॥ भारतेभारतसंग्रामे ॥ २ ॥ ३ ॥४॥५॥ ६॥७॥ गाधेःपुत्रार्थंतस्याश्चपुत्रार्थंचरुंचरुद्वयं ॥ ८ ॥ उपयोज्यःभोज्यःभोक्तव्यः ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ व्यग्राहर्षेणैव ॥१४॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यंसितावंचिता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चित्रभा

अथसत्यवतीगर्भंक्षत्रियांतकरंतदा ॥ धारयामासदीप्तेनवपुषाघोरदर्शनं ॥ १६ ॥ तामृचीकस्तदादृष्ट्वातस्यागर्भगतंद्विजं ॥ अब्रवीद्भृगुशार्दूलःस्वांभार्यांदेव
रूपिणीं ॥ १७ ॥ मात्रासिव्यंसिताभद्रेचरुव्यत्यासहेतुना ॥ भविष्यतिहितेपुत्रःक्रूरकर्माऽत्यमर्षणः ॥ १८ ॥ उत्पत्स्यतिचतेभ्राताब्रह्मभूतस्तपोरतः ॥ विश्वंहिब्र
ह्मसुमहच्चरौतवसमाहितं ॥ १९ ॥ क्षत्रवीर्यंचसकलंतवमात्रेसमर्पितं ॥ विपर्ययेणतेभद्रेनैतदेवंभविष्यति ॥ २० ॥ मातुस्तेब्राह्मणोभूयात्तवचक्षत्रियःसुतः ॥
सैवमुक्तामहाभागाभर्त्रासत्यवतीतदा ॥ २१ ॥ पपातशिरसातस्मैवेपंतीचाब्रवीदिदं ॥ नार्होसिभगवन्नद्यवक्तुमेवंविधंवचः ॥ ब्राह्मणापसदंपुत्रंप्राप्स्यसी
तिहिमांप्रभो ॥ २२ ॥ ऋचीकउवाच नैषसंकल्पितःकामोमयाभद्रेतथात्वयि ॥ उग्रकर्मासमुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना ॥ २३ ॥ सत्यवत्युवाच इच्छ
न्लोकानपिमुनेस्सृजेथाःकिंपुनःसुतं ॥ शमात्मकमृजुंपुत्रंदातुमर्हसिमेप्रभो ॥ २४ ॥ ऋचीकउवाच नोक्तपूर्वानृतंभद्रेस्वैरेष्वपिकदाचन ॥ किमुताग्निं
समाधायमंत्रवच्चरुसाधने ॥ २५ ॥ दृष्टमेतत्पुराभद्रेज्ञातंचतपसामया ॥ ब्रह्मभूतंहिसकलंपितुस्तवकुलंभवेत् ॥ २६ ॥ सत्यवत्युवाच काममेवंभवेत्पौ
त्रोममेहतवचप्रभो ॥ शमात्मकमहंपुत्रंलभेयंजयतांवर ॥ २७ ॥ ऋचीकउवाच पुत्रेनास्तिविशेषोमेपौत्रेचवरवर्णिनि ॥ यथात्वयोक्तंवचनंतथाभ
द्रेभविष्यति ॥ २८ ॥ वासुदेवउवाच ततःसत्यवतीपुत्रंजनयामासभार्गवं ॥ तपस्यभिरतंशांतंजमदग्निंयतव्रतं ॥ २९ ॥ विश्वामित्रंचदायादंगाधिःकु
शिकनंदनः ॥ यःप्रापब्रह्मसमितंविश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतं ॥ ३० ॥ ऋचीकोजनयामासजमदग्निंतपोनिधिं ॥ सोपिपुत्रंह्यजनयज्जमदग्निःसुदारुणं ॥ ३१ ॥ सर्व
विद्यांतगंश्रेष्ठंधनुर्वेदस्यपारगं ॥ रामंक्षत्रियहंतारंप्रदीप्तमिवपावकं ॥ ३२ ॥ तोषयित्वामहादेवंपर्वतेगंधमादने ॥ अस्त्राणिवरयामासपरशुंचातितेजसं ॥
॥ ३३ ॥ सतेनाकुंठधारेणज्वलितानलवर्चसा ॥ कुठारेणाप्रमेयेणलोकेष्वप्रतिमोभवत् ॥ ३४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुकृतवीर्यात्मजोबली ॥ अर्जुनोनामतेज
स्वीक्षत्रियोहैहयाधिपः ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेनराजाबाहुसहस्रवान् ॥ चक्रवर्तीमहातेजाविप्राणामाश्वमेधिके ॥ ३६ ॥ ददौसपृथिवींसर्वांसप्तद्वीपांसपर्व
तां ॥ स्वबाहुस्त्रबलेनाजौजित्वापरमधर्मवित् ॥ ३७ ॥ तृषितेनचकौंतेयभिक्षितश्चित्रभानुना ॥ सहस्रबाहुर्विक्रांतःप्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३८ ॥ ग्रामान्पुरा
णिराष्ट्राणिघोषांश्चैवतुवीर्यवान् ॥ जज्वालतस्यबाणाग्राच्चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३९ ॥

नुनाअग्निना ॥ ३८ ॥ बाणायात्उद्धूतइतिशेषः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ आपवस्यवसिष्ठस्य ॥ ४१ ॥ दग्धेश्रमेआश्रमे ॥४२॥४३॥ ४४ ॥ पितुर्वधेवधनिमित्तंआसन् ॥ ४५ ॥ निमित्तात्शापादेवहेतोः ॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥

सतस्यपुरुषेंद्रस्यप्रभावेणमहौजसः॥ ददाहकार्तवीर्यस्यशैलानथवनस्पतीन् ॥ ४० ॥ सशून्यमाश्रमंरम्यमापवस्यमहात्मनः॥ ददाहपवनेनेद्धश्चित्रभानुः
सहैहयः॥ ४१ ॥ आपवस्तुततोरोषाच्छशापार्जुनमच्युत॥ दग्धेश्रमेमहाबाहोकार्तवीर्येणवीर्यवान्॥ ४२ ॥ त्वयानवर्जितंयस्मान्ममेदंहिमहद्वनं॥ दग्धंतस्मा
द्रणेरामोबाहूंस्तेच्छेत्स्यतेर्जुन॥ ४३ ॥ अर्जुनस्तुमहातेजाबलीनित्यंशमात्मकः ॥ ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चदाताशूरश्चभारत ॥ ४४ ॥ नाचिंतयत्तदाशापंतेनदत्तं
महात्मना॥ तस्यपुत्रास्तुबलिनःशापेनासन्पितुर्वधे ॥ ४५ ॥ निमित्तादवलिप्तावैनृशंसाश्चैवसर्वदा ॥ जमदग्निधेन्वास्तेवत्समानिन्युर्भरतर्षभ॥ ४६ ॥ अ
ज्ञातंकार्तवीर्येणहैहयेंद्रेणधीमता॥ तन्निमित्तमभूद्युद्धंजामदग्न्येर्महात्मनः ॥ ४७॥ ततोऽर्जुनस्यबाहूंस्तांश्छित्वारामोरुषान्वितः ॥ तंभ्रमंततंततोवत्संजामद
ग्न्यःस्वमाश्रमं॥ ४८ ॥ प्रत्यानयतराजेंद्रतेषामंतःपुरात्प्रभुः ॥ अर्जुनस्यसुतास्तेतुसंभूयाबुद्धयस्तदा॥ ४९ ॥ गत्वाश्रममसंबुद्धाजमदग्नेर्महात्मनः॥ अपात
यंतभल्लाग्रैःशिरःकायान्नराधिप॥ ५० ॥ समित्कुशार्थंरामस्यनिर्यातस्ययशस्विनः॥ ततःपितृवधामर्षाद्रामःपरममन्युमान्॥ ५१ ॥ निःक्षत्रियांप्रतिश्रुत्य
महींशस्त्रमगृह्णत॥ ततःसभृगुशार्दूलःकार्तवीर्यस्यवीर्यवान्॥५२॥ विक्रम्यनिजघानाशुपुत्रान्पौत्रांश्चसर्वशः॥ सहैहयसहस्राणिहत्वापरममन्युमान्॥५३॥
चकारभार्गवोराजन्महींशोणितकर्दमां॥ सतथाशुमहातेजाःकृत्वानिःक्षत्रियांमहीं ॥ ५४ ॥ कृपयापरयाविष्टोवनमेवजगामह ॥ ततोवर्षसहस्रेषुसमतीतेषु
केषुचित्॥ ५५॥ क्षेपंसंप्राप्तवांस्तत्रप्रकृत्याकोपनःप्रभुः ॥ विश्वामित्रस्यपौत्रस्तुरैभ्यपुत्रोमहातपाः ॥ ५६ ॥ परावसुर्महाराजक्षिप्त्वाहजनसंसदि॥ येतेय
यातिपतनेयज्ञेसंतःसमागताः॥ ५७॥ प्रतर्दनप्रभृतयोरामकिंक्षत्रियानते ॥ ५८ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोरामत्वंकत्थसेजनसंसदि ॥ भयात्क्षत्रियवीराणांपर्वतंस
मुपाश्रितः॥ ५९ ॥ सापुनःक्षत्रियशतैःपृथिवीसर्वतःस्तृता ॥ परावसोर्वचःश्रुत्वाशस्त्रंजग्राहभार्गवः ॥ ६० ॥ ततोयेक्षत्रियाराजन्शतशस्तेनवर्जिताः॥ ते
विवृद्धामहावीर्याःपृथिवीपतयोभवन्॥ ६१ ॥ सपुनस्तान्जघानाशुबालानपिनराधिप ॥ गर्भस्थैस्तुमहीव्याप्तापुनरेवाभवत्तदा ॥ ६२ ॥ जातंजातंसग
र्भंतुपुनरेवजघानह॥ अरक्षंश्चसुतान्कांश्चित्तदाक्षत्रिययोषितः॥ ६३ ॥

क्षेपंनिंदांअशक्तोरामइति ॥५६॥५७॥५८॥ मिथ्याप्रतिज्ञः सर्वेषांक्षत्रियाणांवधाकरणात् ॥५९॥ स्तृताव्याप्ता शस्त्रंजग्राहतत्कार्यंक्षत्रियाणामंतंकृतवान् ॥६०॥ वर्जिताःअहताः ॥६१॥६२॥६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६४ ॥ स्रुक्प्रग्रहवताकरेणेतिकश्यपोऽध्वर्युःसन्कर्मांतरएवमाध्यंदिनसवनेदक्षिणाकालेइदंअब्रवीदितिसूच्यते ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ द्विजःक्षत्रियो

त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवींकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ दक्षिणामश्वमेधांतेकश्यपायाददत्ततः ॥ ६४ ॥ सक्षत्रियाणांशेषार्थंकरेणोद्दिश्यकश्यपः ॥ स्रुक्प्रग्रहवताराजं
स्ततोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६५ ॥ गच्छतीरंसमुद्रस्यदक्षिणस्यमहामुने ॥ नतेमद्विषयेरामवस्तव्यमिहकर्हिचित् ॥ ६६ ॥ ततःशूर्पारकंदेशंसागरस्तस्यनिर्ममे ॥
सहसाजामदग्न्यस्यसोपरांतमहीतलं ॥ ६७ ॥ कश्यपस्तांमहाराजप्रतिगृह्यवसुंधरां ॥ कृत्वाब्राह्मणसंस्थांवैप्रविष्टःसुमहद्वनं ॥ ६८ ॥ ततःशूद्राश्चवैश्याश्चयथा
स्वैरप्रचारिणः ॥ अवर्ततद्विजाग्र्याणांदारेषुभरतर्षभ ॥ ६९ ॥ अराजकेजीवलोकेदुर्बलाबलवत्तरैः ॥ पीड्यंतेनहिविप्रेषुप्रभुत्वंकस्यचित्तदा ॥ ७० ॥ ततःकाले
नपृथिवीपीड्यमानादुरात्मभिः ॥ विपर्ययेणतेनाशुप्रविवेशरसातलं ॥ ७१ ॥ अरक्ष्यमाणाविधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ तांदृष्ट्वाद्रवतींतत्रसंत्रासात्समहाम
नाः ॥ ७२ ॥ ऊरुणाधारयामासकश्यपःपृथिवींततः ॥ धृतातेनोरुणायेनतेनोर्वीतिमहीस्मृता ॥ ७३ ॥ रक्षणार्थंसमुद्दिश्यययाचेपृथिवीतदा ॥ प्रसाद्यकश्यपं
देवीवरयामासभूमिपं ॥ ७४ ॥ पृथिव्युवाच संतिब्रह्मन्मयागुप्ताःस्त्रीषुक्षत्रियपुंगवाः ॥ हैहयानांकुलेजातास्तेसंरक्षंतुमांमुने ॥ ७५ ॥ अस्तिपौरवदाया
दोविदूरथसुतःप्रभो ॥ ऋक्षैःसंवर्धितोविप्रऋक्षवत्यथपर्वते ॥ ७६ ॥ तथानुकंपमानेनयज्वनाथामितौजसा ॥ पराशरेणदायादःसौदासस्याभिरक्षितः ॥ ७७ ॥
सर्वकर्माणिकुरुतेशूद्रवत्तस्यसद्द्विजः ॥ सर्वकर्मेत्यभिख्यातःसमांरक्षतुपार्थिवः ॥ ७८ ॥ शिबिपुत्रोमहातेजागोपतिर्नामनामतः ॥ वनेसंवर्धितोगोभिःसो
भिरक्षतुमांमुने ॥ ७९ ॥ प्रतर्दनस्यपुत्रस्तुवत्सोनाममहाबलः ॥ वत्सैःसंवर्धितोगोष्ठेसमांरक्षतुपार्थिवः ॥ ८० ॥ दधिवाहनपौत्रस्तुपुत्रोदिविरथस्यच ॥ गुप्तः
सगौतमेनासीद्गंगाकूलेभिरक्षितः ॥ ८१ ॥ बृहद्रथोमहातेजाभूरिभूतिपरिष्कृतः ॥ गोलांगूलैर्महाभागोगृध्रकूटेभिरक्षितः ॥ ८२ ॥ मरुत्तस्यान्ववायेचरक्षिताः
क्षत्रियात्मजाः ॥ मरुत्पतिसमावीर्येसमुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ८३ ॥ एतेक्षत्रियदायादास्तत्रतत्रपरिश्रुताः ॥ द्योकारहेमकारादिजातिंनित्यंसमाश्रिताः ॥ ८४ ॥
यदिमामभिरक्षंतिततःस्थास्यामिनिश्चला ॥ एतेषांपितरश्चैवतथैवचपितामहाः ॥ ८५ ॥ मदर्थंनिहतायुद्धेरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ तेषामपचितिश्चैवमयाका
र्यामहामुने ॥ ८६ ॥ नह्यहंकामयेनित्यमतिक्रांतेनरक्षणं ॥ वर्तमानेनवर्तेयंतत्क्षिप्रंसंविधीयतां ॥ ८७ ॥ पि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

द्योःतुल्यान्विचित्रप्रासादादीन्कुर्वंतितेद्योकाराःशिल्पिनः ज्याकारेतिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अपचितिःआनृण्यार्थंपूजा ॥ ८६ ॥ नित्यमतिक्रांतेनधर्मातिक्रमिणा ॥ ८७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ प्रकाशन्प्रकाशयन् ॥ ९० ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीये भारतभा० एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥७॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथावृत्तौतादृक्गोष्ठीपरौ ॥ ५॥

वासुदेवउवाच ततःपृथिव्यानिर्दिष्टांस्तान्समानीयकश्यपः ॥ अभ्यषिंचन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ८८ ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चयेषांवंशाःप्रति

 ष्ठिताः ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंयन्मांपृच्छसिपांडव ॥ ८९ ॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुवंस्तंचयदुप्रवीरोयुधिष्ठिरंधर्मभृतांवरिष्ठं ॥ रथेनतेनाशुययौमहात्मादि

शःप्रकाशन्भगवानिवार्कः ॥ ९० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० रामोपाख्यानेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥७॥ ॥७॥

वैशंपायनउवाच ततोरामस्यतत्कर्मश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ १ ॥ अहोरामस्यवार्ष्णेयशक्रस्येवमहात्मनः ॥ विक्र मोवसुधायेनक्रोधान्निःक्षत्रियाकृता ॥ २ ॥ गोभिःसमुद्रेणतथागोलांगूलर्क्षवानरैः ॥ गुप्तारामभयोद्विग्नाःक्षत्रियाणांकुलोद्वहाः ॥ ३ ॥ अहोधन्योनृलोकोयं सभाग्याश्चनराभुवि ॥ यत्रकर्मेदृशंधर्म्यंद्विजेनकृतमित्युत ॥ ४ ॥ तथावृत्तौकथांताततावच्युतयुधिष्ठिरौ ॥ जग्मतुर्यत्रगांगेयःशरतल्पगतःप्रभुः ॥ ५ ॥ ततस्ते ददृशुर्भीष्मंशरप्रस्तरशायिनं ॥ स्वरश्मिजालसंवीतंसायंसूर्यसमप्रभं ॥ ६ ॥ उपास्यमानंमुनिभिर्देवैरिवशतक्रतुं ॥ देशेपरमधर्मिष्ठेनदीमोघवतीमनु ॥ ७ ॥ दूरादेवतमालोक्यकृष्णोराजाचधर्मजः ॥ चत्वारःपांडवाश्चैवतेचशारद्वतादयः ॥ ८ ॥ अवस्कंद्याथवाहेभ्यःसंयम्यप्रचलंमनः ॥ एकीकृत्येंद्रियग्राममुपतस्थु र्महामुनीन् ॥ ९ ॥ अभिवाद्यतुगोविंदःसात्यकिस्तेचपार्थिवाः ॥ व्यासादीनृषिमुख्यांश्चगांगेयमुपतस्थिरे ॥ १० ॥ ततोवृद्धंतथादृष्ट्वागांगेयंयदुकौरवाः ॥ प रिवार्यततःसर्वेनिषेदुःपुरुषर्षभाः ॥ ११ ॥ ततोनिशाम्यगांगेयंशाम्यमानमिवानलं ॥ किंचिद्दीनमनाभीष्ममितिहोवाचकेशवः ॥ १२ ॥ कच्चिज्ज्ञानानिस र्वाणिप्रसन्नानियथापुरा ॥ कच्चिन्नव्याकुलाचैवबुद्धिस्तेवदतांवर ॥ १३ ॥ शराभिघातदुःखात्तेकच्चिद्गात्रंनदूयते ॥ मानसादपिदुःखाद्धिशारीरंबलवत्तरं ॥ ॥ १४ ॥ वरदानात्पितुःकामंछंदमृत्युरसिप्रभो ॥ शांतनोर्धर्मनित्यस्यनत्वेतन्ममकारणं ॥ १५ ॥ सुसूक्ष्मोपितुदेहेवैशल्योजनयतेरुजं ॥ किंपुनःशरसंघातैश्चि तस्यतवपार्थिव ॥ १६ ॥ कामंनैतत्तवाख्येयंप्राणिनांप्रभवाप्ययौ ॥ उपदेष्टुंभवान्शक्तोदेवानामपिभारत ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अवस्कंद्यावरुह्यवाहेभ्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निशाम्यआलोच्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ छंदमृत्युः इच्छामरणः एतच्छंदमृत्युतायाःकारणंपितृतोषणंममापिन किमुतान्येषामित्य र्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामंएतन्नयुक्तमितिशेषः सर्वज्ञस्यापितवोपदेशोनयुक्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिष्ठितंबुद्धाविति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पश्यामीवेतीवशब्दात्प्रतिज्ञातः पूर्वंऊर्ध्वरेतस्त्वंनासीदितिभावः ॥ २० ॥ भीष्माद्दृतेमृत्युमावार्यस्थितं किमपिनिसर्गप्रभवंजनिमत्सत्वंनशुश्रुमेतिद्वयोःसंबंधः ॥ २१ ॥

यच्चभूतंभविष्यंचभवच्चपुरुषर्षभ ॥ सर्वंतज्ज्ञानवृद्धस्यतवभीष्मप्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ संहारश्चैवभूतानांधर्मस्यचफलोदयः ॥ विदितस्तेमहाप्राज्ञत्वंहिधर्ममयो निधिः ॥ १९ ॥ त्वांहिराज्येस्थितंस्फीतेसमग्रांगमरोगिणं ॥ स्त्रीसहस्रैःपरिवृतंपश्यामीवोर्ध्वरेतसं ॥ २० ॥ ऋतेशांतनवाद्भीष्मात्रिषुलोकेषुपार्थिव ॥ सत्यध र्मान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१ ॥ मृत्युमावार्यतपसाशरसंस्तरशायिनः ॥ निसर्गप्रभवंकिंचिन्नचतातानुशुश्रुम ॥ २२ ॥ सत्येतपसिदानेचयज्ञा धिकरणेतथा ॥ धनुर्वेदेचवेदेचनीत्यांचैवानुरक्षणे ॥ २३ ॥ अनृशंसंशुचिंदांतंसर्वभूतहितेरतं ॥ महारथंत्वत्सदृशंनकंचिदनुशुश्रुम ॥ २४ ॥ त्वंहिदेवान्सगंध र्वानसुरान्यक्षराक्षसान् ॥ शक्तस्त्वेकरथेनैवविजेतुंनात्रसंशयः ॥ २५ ॥ सत्वंभीष्ममहाबाहोवसूनांवासवोपमः ॥ नित्यंविप्रैःसमाख्यातोनवमोऽनवमोगु णैः ॥ २६ ॥ अहंचत्वाभिजानामियस्त्वंपुरुषसत्तम ॥ त्रिदशेष्वपिविख्यातस्त्वंशक्त्यापुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥ मनुष्येषुमनुष्येंद्रनदृष्टोनचमेश्रुतः ॥ भवतोवागु णैर्युक्तःपृथिव्यांपुरुषःक्वचित् ॥ २८ ॥ त्वंहिसर्वगुणैराजन्देवानप्यतिरिच्यसे ॥ तपसाहिभवान्शक्तःस्रष्टुंलोकांश्चराचरान् ॥ २९ ॥ किंपुनश्चात्मनोलोकानुत्त मानुत्तमैर्गुणैः ॥ तदस्यतप्यमानस्यज्ञातीनांसंक्षयेनवै ॥ ३० ॥ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यशोकंभीष्मव्यपानुद ॥ येहिधर्माःसमाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्यभारत ॥ ३१ ॥ चातुराश्रम्यसंयुक्ताःसर्वेतेविदितास्तव ॥ चातुर्विद्येचयेप्रोक्ताश्चातुर्होत्रेचभारत ॥ ३२ ॥ योगेसांख्येचनियतायेचधर्माःसनातनाः ॥ चातुर्वर्ण्यस्ययश्चोक्तोध र्मोनस्मविरुध्यते ॥ ३३ ॥ सेव्यमानःसवैयाख्योगांगेयविदितस्तव ॥ प्रतिलोमप्रसूतानांवर्णानांचैवयःस्मृतः ॥ ३४ ॥ देशजातिकुलानांचजानीषेधर्मलक्षणं ॥ वेदोक्तोयश्चशिष्टोक्तःसदैवविदितस्तव ॥ ३५ ॥ इतिहासपुराणार्थाःकार्त्स्न्येनविदितास्तव ॥ धर्मशास्त्रंचसकलंनित्यंमनसितेस्थितं ॥ ३६ ॥ येचकेचनलोकेस्मि न्नर्थाःसंशयकारकाः ॥ तेषांछेत्तानास्तिलोकेत्वदन्यःपुरुषर्षभ ॥ ३७ ॥ सपांडवेयस्यमनःसमुत्थितंनरेंद्रशोकंव्यपकर्षमेधया ॥ भवद्विधात्युत्तमबुद्धिविस्त राविमुत्यमानस्यनरस्यशांतये ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राज० कृष्णवाक्येपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ श्री ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वातु वचनंभीष्मोवासुदेवस्यधीमतः ॥ किंचिदुन्नाम्यवदनंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वसूनामष्टानामंशैर्घटितोनवमः गुणैरनवमश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नमस्तइत्यादयोष्टौश्लोकाः स्तवराजेव्याख्याताः॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥पंचाशतंषट्चेति तवजीवितसंबंधिनांदिनानांशेषंपंचषट्चपंचवारमावर्तिताः षडितिरीत्यात्रिंशदितिज्ञेयं तावदेवआशतंशतावधि यद्दिनानांशतेनकर्तुंशक्यंतत्रिंशतापिकर्तुंशक्यमित्यर्थः अष्टपंचाशतंरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताइतिभीष्मोवक्ष्यति तत्रत्रिंशदतःपरंशिष्टाःअष्टाविंशतिरितःपूर्वंव्यतीताः तथाहि भीष्म

॥५०॥ भीष्मउवाच नमस्तेभगवन्कृष्णलोकानांप्रभवाप्यय॥ त्वंहिकर्ताहृषीकेशसंहर्ताचापराजितः॥ २ ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ अपव
र्गस्थभूतानांपंचानांपरतःस्थित॥३॥ नमस्तेत्रिषुलोकेषुनमस्तेपरतस्त्रिषु॥ योगीश्वरनमस्तेस्तुत्वंहिसर्वपरायणः॥४॥ मत्संश्रितंयदात्थत्वंवचःपुरुषसत्तम॥
तेनपश्यामितेदिव्यान्भावान्हित्रिषुवर्त्मसु॥५॥ तच्चपश्यामिगोविंदयत्तेरूपंसनातनं॥ सप्तमार्गानिरुद्धास्तेवायोरमिततेजसः॥६॥ दिवंतेशिरसाव्याप्तंप
द्भ्यांदेवीवसुंधरा॥ दिशोभुजारविश्चक्षुर्वीर्येशुक्रःप्रतिष्ठितः॥७॥ अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतं॥ वपुर्ह्यनुमिमीमस्तेमेघस्येवसविद्युतः॥८॥ त्वत्प्र
पन्नायभक्तायगतिमिष्टांजिगीषवे॥ यच्छ्रेयःपुंडरीकाक्षतद्ध्यायस्वसुरोत्तम॥९॥ वासुदेवउवाच यतःखलुपराभक्तिर्मयितेपुरुषर्षभ॥ ततोमयाव
पुर्दिव्यंत्वयिराजन्प्रदर्शितं॥१०॥ नह्यभक्तायराजेंद्रभक्तायानृजवेनच॥ दर्शयाम्यहमात्मानंनचाशांतायभारत॥ ११ ॥भवांस्तुममभक्तश्चनित्यंचार्ज
वमास्थितः॥ दमेतपसिसत्येचदानेचनिरतःशुचिः॥१२॥ अर्हस्त्वंभीष्ममांद्रष्टुंतपसास्वेनपार्थिव॥ तवह्युपस्थितालोकायेभ्योनावर्ततेपुनः॥१३॥ पंचाशतं
षट्चकुरुप्रवीरशेषंदिनानांतवजीवितस्य॥ततःशुभैःकर्मफलोदयैस्त्वंसमेष्यसेभीष्मविमुच्यदेहं॥१४॥एतेहिदेवावसवोविमानान्यास्थायसर्वेज्वलिताग्निक
ल्पाः॥ अंतर्हितास्त्वांप्रतिपालयंतिकाष्ठांप्रपद्यंतमुदक्पतंगं॥१५॥ व्यावर्तमानेभगवत्युदीचींसूर्येजगत्कालवशंप्रपन्ने॥गंतासिलोकान्पुरुषप्रवीरनावर्ततेया
नुपलभ्यविद्वान्॥ १६॥ अमुंचलोकंत्वयिभीष्मयातेज्ञानानिनंक्ष्यंत्यखिलेनवीर॥ अतस्तुसर्वेत्वयिसन्निकर्षंसमागताधर्मविवेचनाय॥ १७॥ तज्ज्ञातिशो
कोपहतश्रुतायसत्याभिसंधाययुधिष्ठिराय॥ प्रब्रूहिधर्मार्थसमाधियुक्तंसत्यंवचोस्यापनुदाशुशोकं॥ १८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०कृष्ण ॥५०॥
वाक्येएकपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५१॥ ॥७॥

स्यशरतल्पशयनानंतरंअष्टौदिनानियुद्धंततोदुर्योधनाशौचंयुयुत्सोःषोडशदिनानितेनसहपुरंप्रविशतांपांडवानामपितावंतिदिनानिगता निपंचविंशेसर्वेषांश्राद्धदानं षड्विंशेपुरप्रवेशः सप्तविंशेराज्याभिषेकः अष्टाविंशेप्रकृतिसांत्वनंआभ्युदयिकंदानंच ऊनत्रिंशेभीष्मंप्रत्यागमनंतद्दिनमारभ्यत्रिंशद्दिनानिशिष्टानीतिज्ञेयं॥ १४ ॥ प्रतिपालयं तिप्रतीक्षंते पतंगंसूर्यं॥ १५ ॥ कालवशंजगत् प्रपन्नेप्राप्तेक्षेमुमितिशेषः॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभाव०एकपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५१ ॥ ॥७॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ तेतवैववाक्यंतवसन्निधौ वाचोगतंवाचांविषयः सर्वोपितववाचिवेदे ॥ ३ ॥ यच्चेति हितेप्रियेलोकेदेवलोकेइहपरत्रचतत्सर्वंत्रैकालिकं त्वत्तोनिःसृतमितिउक्तेर्थेहेतुरुक्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

वैशंपायनउवाच ततःकृष्णस्यतद्वाक्यंधर्मार्थसहितंहितं ॥ श्रुत्वाशांतनवोभीष्मःप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ १ ॥ लोकनाथमहाबाहोशिवनारायणाच्युत ॥ तव
वाक्यमुपश्रुत्यहर्षेणास्मिपरिप्लुतः ॥ २ ॥ किंचाहमभिधास्यामिवाक्यंतेतवसन्निधौ ॥ यदावाचोगतंसर्वंतववाचिसमाहितं ॥ ३ ॥ यच्चकिंचित्क्वचिल्लोकेकर्त
व्यंक्रियतेचयत् ॥ त्वत्तस्तन्निःसृतंदेवलोकेबुद्धिमतोहिते ॥ ४ ॥ कथयेद्देवलोकंयोदेवराजसमीपतः ॥ धर्मकामार्थमोक्षाणांसोर्थंब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५ ॥ शराभि
तापाद्व्यथितंमनोमेमधुसूदन ॥ गात्राणिचावसीदंतिनचबुद्धिःप्रसीदति ॥ ६ ॥ नचमेप्रतिभाकाचिदस्तिकिंचित्प्रभाषितुं ॥ पीड्यमानस्यगोविंदविषानलस
मैःशरैः ॥ ७ ॥ बलंमेप्रजहातीवप्राणाःसंत्वरयंतिच ॥ मर्माणिपरितप्यंतिभ्रांतचित्तस्तथाप्यहं ॥ ८ ॥ दौर्बल्यात्सज्जतेवाङ्मेसकथंवक्तुमुत्सहे ॥ साधुमेत्वंप्रसी
दस्वदाशार्हकुलवर्धन ॥ ९ ॥ तत्क्षमस्वमहाबाहोनब्रूयांकिंचिदच्युत ॥ त्वत्सन्निधौचसीदेद्धिवाचस्पतिरपिब्रुवन् ॥ १० ॥ नदिशःसंप्रजानामिनाकाशंनचमे
दिनीं ॥ केवलंतववीर्येणतिष्ठामिमधुसूदन ॥ ११ ॥ स्वयमेवभवांस्तस्माद्धर्मराजस्ययद्धितं ॥ तद्ब्रवीत्वाशुसर्वेषामागमानांत्वमागमः ॥ १२ ॥ कथंत्वयिस्थि
तेकृष्णेशाश्वतेलोककर्तरि ॥ प्रब्रूयान्मद्विधःकश्चिद्गुरौशिष्यइवस्थिते ॥ १३ ॥ वासुदेवउवाच उपपन्नमिदंवाक्यंकौरवाणांधुरंधुरे ॥ महावीर्येमहासत्वे
स्थिरेसर्वार्थदर्शिनि ॥ १४ ॥ यच्चमामात्थगांगेयबाणघातरुजंप्रति ॥ गृहाणात्रवरंभीष्ममत्प्रसादकृतंप्रभो ॥ १५ ॥ नतेग्लानिर्नतेमूर्छानदाहोनचतेरुजा ॥
प्रभविष्यंतिगांगेयक्षुत्पिपासेनचाप्युत ॥ १६ ॥ ज्ञानानिचसमग्राणिप्रतिभास्यंतितेनघ ॥ नचतेक्वचिदासत्तिर्बुद्धेःप्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥ सत्वस्थंचमनो
नित्यंतवभीष्मभविष्यति ॥ रजस्तमोभ्यांरहितंघनैर्मुक्तइवोडुराट् ॥ १८ ॥ यद्यच्चधर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापिच ॥ चिंतयिष्यसितत्राग्र्याबुद्धिस्तवभविष्यति ॥
॥ १९ ॥ इमंचराजशार्दूलभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ चक्षुर्दिव्यंसमाश्रित्यद्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २० ॥ संसरंतंप्रजाजालंसंयुक्तोज्ञानचक्षुषा ॥ भीष्मद्रक्ष्यसितत्त्वे
नजलेमीनइवामले ॥ २१ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेव्याससहिताःसर्वएवमहर्षयः ॥ ऋग्यजुःसामसहितैर्वचोभिःकृष्णमार्चयन् ॥ २२ ॥ ततःसर्वार्तवंदि
व्यंपुष्पवर्षंनभस्तलात् ॥ पपातयत्रवार्ष्णेयःसगांगेयःसपांडवः ॥ २३ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आसत्तिः अवसन्नता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ संसरंतंसंसरत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभाव०द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वादित्राणिचसर्वाणिजगुश्चाप्सरसांगणाः॥ नचाहितमनिष्टंचकिंचित्तत्रप्रदृश्यते॥ २४॥ ववौशिवःसुखोवायुःसर्वगंधवहःशुचिः॥ शांतायांदिशिशांताश्च
प्रावदन्मृगपक्षिणः॥ २५॥ ततोमुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः॥ दहन्वनमिवैकांतेप्रतीच्यांप्रत्यदृश्यत॥ २६॥ ततोमहर्षयःसर्वेसमुत्थायजनार्दनं॥ भीष्म
मामंत्रयांचक्रूराजानंचयुधिष्ठिरं॥ २७॥ ततःप्रणाममकरोत्केशवःसहपांडवः॥ सात्यकिःसंजयश्चैवसचशारद्वतःकृपः॥ २८॥ ततस्तेधर्मनिरताःसम्यक्तै
रभिपूजिताः॥ श्वःसमेष्यामइत्युक्त्वायथेष्टंत्वरिताययुः॥ २९॥ तथैवामंत्र्यगांगेयंकेशवःपांडवास्तथा॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यरथानारुरुहुःशुभान्॥ ३०॥ त
तोरथैःकांचनचित्रकूबरैर्महीधराभैःसमदैश्चदंतिभिः॥ हयैःसुपर्णैरिवचाशुगामिभिःपदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः॥ ३१॥ ययौरथानांपुरतोहिसाच
मूस्तथैवपश्चादतिमात्रसारिणी॥ पुरश्चपश्चाच्चयथामहानदीतमृक्षवंतंगिरिमेत्यनर्मदा॥ ३२॥ ततःपुरस्ताद्भगवान्निशाकरःसमुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूं॥
दिवाकरापीतरसामहौषधीःपुनःस्वकेनैवगुणेनयोजयन्॥ ३३॥ ततःपुरंसुरपुरसंमितद्युतिप्रविश्यतेयदुवृषपांडवास्तदा॥ यथोचितान्भवनवरान्समाविश
न्श्रमान्वितामृगपतयोगुहाइव॥ ३४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिराद्यागमनेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥ छ॥
वैशंपायनउवाच ततःशयनमाविश्यप्रसुप्तोमधुसूदनः॥ याममात्रार्धशेषायांयामिन्यांप्रत्यबुध्यत॥ १॥ सध्यानपथमाविश्यसर्वज्ञानानिमाधवः॥ अ
वलोक्यततःपश्चाद्दध्यौब्रह्मसनातनं॥ २॥ ततःस्तुतिपुराणज्ञारक्तकंठाःसुशिक्षिताः॥ अस्तुवन्विश्वकर्माणंवासुदेवंप्रजापतिं॥ ३॥ पठंतिपाणिस्वनिकास्त
थागायंतिगायनाः॥ शंखानथमृदंगांश्चप्रवाद्यंतिसहस्रशः॥ ४॥ वीणापणववेणूनांस्वनश्चातिमनोरमः॥ सहासइवविस्तीर्णःशुश्रुवेतस्यवेश्मनः॥ ५॥ त
तोयुधिष्ठिरस्यापिराज्ञोमंगलसंहिताः॥ उच्चैरुर्मधुरावाचोगीतवादित्रनिःस्वनाः॥६॥ ततउत्थायदाशार्हःस्नातःप्रांजलिरच्युतः॥ जप्त्वागुह्यंमहाबाहुरग्नीना
श्रित्यतास्थिवान्॥ ७॥ ततःसहस्रंविप्राणांचतुर्वेदविदांतथा॥ गवांसहस्रेणैकेकंवाचयामासमाधवः॥ ८॥ मंगलालंभनंकृत्वाआत्मानमवलोक्यच॥ आद
र्शेविमलेकृष्णःततःसात्यकिमब्रवीत्॥ ९॥ गच्छशैनेयजानीहिगत्वाराजनिवेशनं॥ अपिसज्जोमहातेजाभीष्मंद्रष्टुंयुधिष्ठिरः॥ १०॥ ततःकृष्णस्यवचनात्सा
त्यकिस्त्वरितोययौ॥ उपगम्यचराजानंयुधिष्ठिरमभाषत॥ ११॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंगलानांगवादीनामालंभनंस्पर्शः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशांतिप॰रा॰नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिपंचाशत्त

युक्तोरथवरोराजन्वासुदेवस्यधीमतः॥ समीपमापगेयस्यप्रयास्यतिजनार्दनः ॥ १२ ॥ भवत्प्रतीक्षःकृष्णोसौधर्मराजमहाद्युते॥ यदत्रानंतरंकृत्यंतद्भवान्कर्तु
मर्हति॥ १३॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ युधिष्ठिरउवाच युज्यतांमेरथवरःफाल्गुनाप्रतिमद्युते॥ १४॥ नसैनिकैश्चयातव्यंयास्यामोव
यमेवहि॥ नचपीडयितव्योमेभीष्मोधर्मभृतांवरः॥ १५॥ अतःपुरःसराश्चापिनिवर्ततुधनंजय ॥ अद्यप्रभृतिगांगेयःपरंगुह्यंप्रवक्ष्यति॥ १६॥ अतोनेच्छा
मिकौंतेयपृथक्जनसमागमं॥ वैशंपायनउवाच सतद्वाक्यमथाज्ञायकुंतीपुत्रोधनंजयः॥ १७॥ युक्तंरथवरंतस्माआचचक्षेनरर्षभः॥ ततोयुधिष्ठिरो
राजायमौभीमार्जुनावपि॥ १८॥ भूतानीवसमस्तानिययुःकृष्णनिवेशनं॥ आगच्छत्स्वथकृष्णोपिपांडवेषुमहात्मसु॥ १९॥ शैनेयसहितोधीमान्रथमेवा
न्वपद्यत॥ रथस्थाःसंविदंकृत्वासुखांपृष्ट्वाचशर्वरीं॥ २०॥ मेघघोषैरथवरैःप्रययुस्तेनरर्षभाः॥ बलाहकंमेघपुष्पंशैब्यंसुग्रीवमेवच॥ २१॥ दारुकश्चोदया
मासवासुदेवस्यवाजिनः॥ तेहयावासुदेवस्यदारुकेणप्रचोदिताः॥ २२॥ गांखुराग्रैस्तथाराजन्लिखंतःप्रययुस्तदा॥ तेग्रसंतइवाकाशंवेगवंतोमहाबलाः॥
॥ २३॥ क्षेत्रंधर्मस्यकृत्स्नस्यकुरुक्षेत्रमवातरन्॥ ततोययुर्यत्रभीष्मःशरतल्पगतःप्रभुः॥ २४॥ आस्तेमहर्षिभिःसार्धंब्रह्मादेवगणैर्यथा॥ ततोवतीर्यगोविंदोर
थात्सचयुधिष्ठिरः॥ २५॥ भीमोगांडीवधन्वाचयमौसात्यकिरेवच॥ ऋषीनभ्यर्चयामासुःकरानुद्यम्यदक्षिणान्॥ २६॥ सतैःपरिवृतोराजानक्षत्रैरिवचंद्र
माः॥ अभ्याजगामगांगेयंब्रह्माणमिववासवः॥ २७॥ शरतल्पेशयानंतमादित्यंपतितंयथा॥ सददर्शमहाबाहुंभयाच्चागतसाध्वसः॥ २८॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीष्माभिगमनेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५३॥ ॥ ७॥ जनमेजयउवाच धर्मात्मनिमहावीर्येसत्यसंधे
जितात्मनि॥ देवव्रतेमहाभागेशरतल्पगतेच्युते॥ १॥ शयानेवीरशयनेभीष्मेशांतनुनंदने॥ गांगेयेपुरुषव्याघ्रेपांडवैःपर्युपासिते॥ २॥ काःकथाःसमवर्तंत
तस्मिन्वीरसमागमे॥ हतेषुसर्वसैन्येषुतन्मेशंसमहामुने॥ ३॥ वैशंपायनउवाच शरतल्पगतेभीष्मेकौरवाणांधुरंधरे॥ आजग्मुर्ऋषयःसिद्धानारदप्रमु
खानृप॥ ४॥ हतशिष्टाश्चराजानोयुधिष्ठिरपुरोगमाः॥ धृतराष्ट्रश्चकृष्णश्चभीमार्जुनयमास्तथा॥ ५॥ तेभिगम्यमहात्मानोभरतानांपितामहं॥ अन्वशोचंत
गांगेयमादित्यंपतितंयथा॥ ६॥ मोऽध्यायः॥ ५३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ धर्मात्मनीति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ समाचक्षेब्रवीमि अनुयुज्यतांपृच्छतां ॥८॥९॥१०॥११॥ ततः उवाचेतिच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रव्याहारयत् अवाचयत् ॥ १४ ॥१५ ॥ १६॥ १७॥ १८ ॥ वेदोक्ताः अग्निहोत्रादयः वेदांता

मुहूर्तमिवचध्यात्वानारदोदेवदर्शनः॥ उवाचपांडवान्सर्वान्हतशिष्टांश्चपार्थिवान्॥ ७॥ प्राप्तकालंसमाचक्षेभीष्मोयमनुयुज्यतां ॥ अस्तमेतिहिगांगेयोभा
नुमानिवभारत॥८॥ अयंप्राणानुत्सिस्रक्षुस्तंसर्वेभ्यनुपृच्छत॥ कृत्स्नान्हिविविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्यवेत्त्ययं॥ ९॥एषवृद्धःपरान्लोकान्संप्राप्नोतितनुंत्यजन्॥
तंशीघ्रमनुयुंजीध्वंसंशयान्मनसिस्थितान् ॥१०॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तेनारदेनभीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ प्रष्टुंचाशक्नुवंतस्तेवीक्षांचक्रुःपरस्परं ॥
॥ ११ ॥ ततोवाचहृषीकेशंपांडुपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ नान्यस्तुदेवकीपुत्राच्छक्तःप्रष्टुंपितामहं॥ १२ ॥ प्रव्याहरयदुश्रेष्ठत्वमग्रेमधुसूदन ॥ त्वंहिनस्तातसर्वेषांसर्व
धर्मविदुत्तमः॥ १३ ॥ एवमुक्तःपांडवेनभगवान्केशवस्तदा॥ अभिगम्यदुराधर्षंप्रव्याहारयदच्युतः॥१४॥ वासुदेवउवाच कच्चित्सुखेनरजनीव्युष्टाते
राजसत्तम॥ विस्पष्टलक्षणाबुद्धिःकच्चिच्चोपस्थितातव ॥ १५ ॥ कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिप्रतिभांतिचतेनघ॥ नग्लायतेचहृदयंनचतेव्याकुलंमनः॥१६॥ भी
ष्मउवाच दाहोमोहःश्रमश्चैवक्लमोग्लानिस्तथारुजा॥ तवप्रसादाद्वार्ष्णेयसद्यःप्रतिगतानिमे॥१७॥ यच्चभूतंभविष्यच्चभवच्चपरमद्युते॥ तत्सर्वमनुपश्या
मिपाणौफलमिवार्पितं॥ १८॥ वेदोक्ताश्चैवयेधर्मावेदांताधिगताश्चये॥ तान्सर्वान्संप्रपश्यामिवरदानात्तवाच्युत॥ १९ ॥ शिष्टैश्चधर्मोयःप्रोक्तःसचमेहृदि
वर्तते॥ देशजातिकुलानांचधर्मज्ञोस्मिजनार्दन॥ २० ॥ चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषुयोर्थःसचहृदिस्थितः॥ राजधर्मांश्चसकलानवगच्छामिकेशव ॥ २१ ॥ यच्चयत्र
चवक्तव्यंतद्वक्ष्यामिजनार्दन॥ तवप्रसादाद्धिशुभामनोमेबुद्धिराविशत्॥२२॥ युवेवास्मिसमावृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः॥ वक्तुंश्रेयःसमर्थोस्मित्वत्प्रसादाज्ज
नार्दन २३॥ स्वयंकिमर्थंतुभवान्श्रेयोनप्राहपांडवं ॥ किंतेविवक्षितंचात्रतदाशुवदमाधव ॥ २४ ॥ वासुदेवउवाच यशसःश्रेयसश्चैवमूलंमांविद्धि
कौरव॥ मत्तःसर्वेभिनिर्वृत्ताभावाःसदसदात्मकाः॥ २५॥ शीतांशुश्चंद्रइत्युक्तेलोकेकोविस्मयिष्यति॥ तथैवयशसापूर्णेमयिकोविस्मयिष्यति॥ २६॥ आ
धेयंतुमयाभूयोयशस्तवमहाद्युते॥ ततोमेविपुलाबुद्धिस्त्वयिभीष्मसमर्पिता॥ २७॥ यावद्धिपृथिवीपालपृथ्वीयंस्थास्यतिध्रुवा॥ तावत्तवाक्षयाकीर्तिर्लोका
ननुचरिष्यति॥ २८॥ यच्चत्वंवक्ष्यसेभीष्मपांडवायानुपृच्छते॥ वेदप्रवादइवतेस्थास्यतेवसुधातले॥ २९॥

धिगताः शमदमसंन्यासादयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मेममममनः कर्म बुद्धिराविशत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥ २६ ॥ मेमया ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ यशःपरचित्तचमत्कृतिजनकोगुणौघः कीर्तिःसाधुतयाऽन्यैःकथनं ॥ ३२ ॥ अनुयुयुक्षंतः प्रष्टुमिच्छंतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा

यश्चैतेनप्रमाणेनयोक्ष्यत्यात्मानमात्मना ॥ सफलंसर्वपुण्यानांप्रेत्यचानुभविष्यति ॥ ३० ॥ एतस्मात्कारणाद्भीष्ममतिर्दिव्यामयाहिते ॥ दत्तायशोविप्रथ
येत्कथंभूयस्त्वेवेतिह ॥ ३१ ॥ यावद्धिप्रथतेलोकेपुरुषस्ययशोभुवि ॥ तावत्तस्याक्षयाकीर्तिर्भवतीतिविनिश्चिता ॥ ३२ ॥ राजानोहतशिष्टास्त्वांराजन्नभित
आसते ॥ धर्माननुयुयुक्षंतस्तेभ्यःप्रब्रूहिभारत ॥ ३३ ॥ भवान्हिवयसावृद्धःश्रुताचारसमन्वितः ॥ कुशलोराजधर्माणांसर्वेषामपराश्चये ॥ ३४ ॥ जन्मप्रभृ
तितेकश्चिद्वृजिनंनददर्शह ॥ ज्ञातारंसर्वधर्माणांत्वांविदुःसर्वपार्थिवाः ॥ ३५ ॥ तेभ्यःपितेवपुत्रेभ्योराजन्ब्रूहिपरंनयं ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चत्वयानित्यमुपासिताः
॥ ३६ ॥ तस्माद्वक्तव्यमेवेदंत्वयावश्यमशेषतः ॥ धर्मंशुश्रूषमाणेभ्यःपृष्टेनचसतापुनः ॥ ३७ ॥ वक्तव्यंविदुषाचेतिधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ अप्रतिब्रुवतःकष्टो
दोषोहिभविताप्रभो ॥ ३८ ॥ तस्मात्पुत्रैश्चपौत्रैश्चधर्मान्पृष्टान्सनातनान् ॥ विद्वान्जिज्ञासमानैस्त्वंप्रब्रूहिभरतर्षभ ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि
राजधर्मानुशासनपर्वणिकृष्णवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच अथाब्रवीन्महातेजावाक्यंकौरवनंदनः ॥ हंतधर्मा
न्प्रवक्ष्यामिदृढेवाङ्मनसीमम ॥ १ ॥ तवप्रसादाद्गोविंदभूतात्माह्यसिशाश्वतः ॥ युधिष्ठिरस्तुधर्मात्मामांधर्माननुपृच्छतु ॥ एवंप्रीतोभविष्यामिधर्मान्वक्ष्या
मिचाखिलान् ॥ २ ॥ यस्मिन्राजर्षभेजातेधर्मात्मनिमहात्मनि ॥ अहृष्यन्नृषयःसर्वेसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ३ ॥ सर्वेषांदीप्तयशसांकुरूणांधर्मचारिणां ॥ यस्य
नास्तिसमःकश्चित्समांपृच्छतुपांडवः ॥ ४ ॥ धृतिर्दमोब्रह्मचर्यंक्षमाधर्मश्चनित्यदा ॥ यस्मिन्नोजश्चतेजश्चसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ५ ॥ संबंधीनतिथीन्भृत्यान्सं
श्रितांश्चैवयोभृशं ॥ संमानयतिसत्कृत्यसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ६ ॥ सत्यंदानंतपःशौर्यंशांतिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ॥ यस्मिन्नेतानिसर्वाणिसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ७ ॥
योनकामान्नसंरंभान्नभयान्नार्थकारणात् ॥ कुर्यादधर्मंधर्मात्मासमांपृच्छतुपांडवः ॥ ८ ॥ सत्यनित्यःक्षमानित्योज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ॥ योददातिसतां
नित्यंसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ९ ॥ इज्याध्ययननित्यश्चधर्मेचनिरतःसदा ॥ शांतःश्रुतरहस्यश्चसमांपृच्छतुपांडवः ॥ १० ॥

जधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ भूतात्माप्राणिनामंतरात्मासि तेनममाभिप्रायंवेत्सीतिभावः ॥ २ ॥
प्रसंगाद्धर्मश्रवणाधिकारिणंनिरूपयतियुधिष्ठिरस्तुतिव्याजेनयस्मिन्नित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संबंधीन्संबंधिनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभिशापोलोकगर्ह्यता ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गोत्रवधजांग्लानिंधर्मराजस्यापनेष्यन् भीष्मउवाच ब्राह्मणानामिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तंलोभिनं ॥ १७॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥
इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥७॥ प्रणिपत्येति गुरून्कपव्यासादीन् पर्यपृच्छत् धर्मानितिशेषः ॥ १ ॥ धर्मः प्रजापालनात्मकः परमः सर्वधर्मश्रेष्ठः एतंधर्मभारं

वासुदेवउवाच लज्जयापरयोपेतोधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ अभिशापभयाद्भीतोभवंतंनोपसर्पति ॥ ११ ॥ लोकस्यकदनंकृत्वालोकनाथोविशांपते॥ अभिशापभयाद्भीतोभवंतंनोपसर्पति ॥ १२ ॥ पूज्यान्मान्यांश्चभक्तांश्चगुरून्संबंधिबांधवान्॥ अर्घार्हानिषुभिर्भित्वाभवंतंनोपसर्पति ॥ १३॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणानांयथाधर्मोदानमध्ययनंतपः॥क्षत्रियाणांतथाकृष्णसमरेदेहपातनं॥१४॥ पितृन्पितामहान्भ्रातॄन्गुरून्संबंधिबांधवान्॥ मिथ्याप्रवृत्तान्यःसंख्येनिहन्याद्धर्मएवसः ॥ १५॥ समयत्यागिनोलुब्धान्गुरूनपिचकेशव॥ निहंतिसमरेपापान्क्षत्रियोयःसधर्मवित्॥ १६॥ योलोभान्नसमीक्षेतधर्मसेतुंसनातनं॥ निहंतियस्तंसमरेक्षत्रियोवैसधर्मवित्॥ १७॥ लोहितोदांकेशतृणांगजशैलांध्वजद्रुमां॥ महींकरोतियुद्धेषुक्षत्रियोयःसधर्मवित्॥ १८॥ आहूतेनरणेनित्यंयोद्धव्यंक्षत्रबंधुना॥ धर्म्यंस्वर्ग्यंचलोक्यंचयुद्धंहिमनुरब्रवीत्॥ १९॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुभीष्मेणधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ विनीतवदुपागम्यतस्थौसंदर्शनेग्रतः॥ २०॥ अथास्यपादौजग्राहभीष्मश्चापिननंदतं॥ मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायनिषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ २१ ॥ तमुवाचाथगांगेयोवृषभःसर्वधन्विनां॥ मांपृच्छताताविश्रब्धंमाभैस्त्वंकुरुसत्तम॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०युधिष्ठिराश्वासनेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५५॥ ॥७॥

वैशंपायनउवाच प्रणिपत्यहृषीकेशमभिवाद्यपितामहं॥ अनुमान्यगुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः॥ १॥ युधिष्ठिरउवाच राज्ञांवैपरमोधर्मइतिधर्मविदोविदुः॥ महांतमेतंभारंचमन्येतद्ब्रूहिपार्थिव॥ २॥ राजधर्मान्विशेषेणकथयस्वपितामह॥ सर्वस्यजीवलोकस्यराजधर्मःपरायणं ॥ ३॥ त्रिवर्गोहिसमासक्तोराजधर्मेषुकौरव॥ मोक्षधर्मश्चविस्पष्टःसकलोत्रसमाहितः॥४॥ यथाहिरश्मयोऽश्वस्यद्विरदस्यांकुशोयथा॥ नरेंद्रधर्मोलोकस्यतथाप्रग्रहणंस्मृतं॥ ५॥ तत्रचेत्संप्रमुह्येतधर्मेराजर्षिसेविते॥ लोकस्यसंस्थानभवेत्सर्वंचव्याकुलीभवेत्॥ ६॥ उदयन्हियथासूर्योनाशयत्यशुभंतमः॥ राजधर्मास्तथाऽलोक्यांनिक्षिपंत्यशुभांगतिं॥७॥

दुर्वहंमन्ये ॥२॥ परायणंआश्रयः ॥३॥ त्रिवर्गः धर्मार्थकामात्मकोराजधर्मेषुदंडनीतौसमासक्तःसमाश्रितः ॥४॥ प्रग्रहणंनियंत्रणं ॥५॥ संस्थामर्यादाव्यवस्था ॥६॥ अलोक्यांअप्रकाशात्मिकांअशुभांगतिंनरकंनिक्षिपंतिदूरीकुर्वंति तथाचस्मृतिः राजभिःकृतदंडास्तुशुध्यंतिमलिनाजनाः कृतार्थाश्चततोयांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथेति ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपे इतरेभ्योधर्मेभ्यःपूर्वं ॥ ८ ॥ परःआगमःपरंरहस्यं नःअस्माकंत्वत्तएवविहितमस्तु ॥ ९ ॥ शाश्वतान्वेदपरंपरागतान् ॥ १० ॥ ११ ॥ रंजनकाम्ययति यःकश्चिद्दक्षत्रियोपिप्रजापालनाधिकृतस्तस्य राज्ञोयंधर्मः यत्देवद्विजादिषुयथाविधिअनुग्रहबुध्यावर्तितव्यमिति ॥ १२ ॥ यद्धर्मलोपाद्राज्ञोऋणंभवतितद्देवताद्यर्चनेननश्यतीत्याह दैवतानीति लोकेचततएवपूज्योभवतीतिसंयोगांतरं ॥ १३ ॥ उत्था नेनपुरुषकारेणप्रयतेथाः जयाद्यर्थेयतस्य दैवंप्राग्भवीयंकर्मदेवताराधनादिकंवाकेवलंउत्थानंविनानराज्ञांइष्टमर्थंसाधयेत् ॥ १४ ॥ साधारणंरथचक्रवत्समानं तत्रापिपौरुषंपरंश्रेष्ठंदृष्टद्वारत्वात् दैवंतुफल द्वारानिश्चित्यमुच्यते अकरणदोषात्फलासिद्धौ पलसिद्धौतुदुःखान्मुच्यते ॥ १५॥ विपन्नेइति घटस्वघटयस्व कर्षकवत्सकृद्यत्नवैफल्येपियतस्वैवेत्यर्थः ॥१६॥ नहीति सत्यात्सामंताअपिवशेभवंत्यन्यथा

तदग्रेराजधर्मान्हिमदर्थेत्वंपितामह ॥ प्रब्रूहिभरतश्रेष्ठत्वंहिधर्मभृतांवरः ॥ ८ ॥ आगमश्चपरस्त्वत्तःसर्वेषांनःपरंतप ॥ भवंतंहिपरंबुद्धौवासुदेवोभिमन्यते ॥ ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ १० ॥ शृणुकार्त्स्न्येनमत्तस्त्वंराजधर्मान्यु धिष्ठिर ॥ निरुच्यमानान्नियतोयच्चान्यदपिवांछसि ॥ ११ ॥ आदावेवकुरुश्रेष्ठराज्ञारंजनकाम्यया ॥ देवतानांद्विजानांचवर्तितव्यंयथाविधि ॥ १२ ॥ दैवता न्यर्चयित्वाहिब्राह्मणांश्चकुरूद्वह ॥ आनृण्यंयातिधर्मस्यलोकेनचसमर्च्यते ॥ १३ ॥ उत्थानेनसदापुत्रप्रयतेथायुधिष्ठिर ॥ नह्युत्थानमृतेदैवंराज्ञामर्थंप्रसाध येत् ॥ १४ ॥ साधारणंद्वयंह्येतद्दैवमुत्थानमेवच ॥ पौरुषंहिपरंमन्येदैवंनिश्चित्यमुच्यते ॥ १५ ॥ विपन्नेचसमारंभेसंतापंमास्मवैकृथाः ॥ घटस्वैवसदात्मानंरा ज्ञामेषपरोनयः ॥ १६ ॥ नहिसत्यादृतेकिंचिद्राज्ञांवैसिद्धिकारकं ॥ सत्येहिराजानिरतःप्रेत्यचेहचनंदति ॥ १७ ॥ ऋषीणामपिराजेंद्रसत्यमेवपरंधनं ॥ तथारा ज्ञांपरंसत्यान्नान्यद्विश्वासकारणं ॥ १८ ॥ गुणवान्शीलवान्दांतोमृदुर्धर्म्योजितेंद्रियः ॥ सुदर्शःस्थूललक्ष्यश्चनभ्रश्येतसदाश्रियः ॥ १९ ॥ आर्जवंसर्वकार्येषु श्रयेथाःकुरुनंदन ॥ पुनर्नयविचारेणत्रयीसंवरणेनच ॥ २० ॥ मृदुर्हिराजासततंलंघ्योभवतिसर्वशः ॥ तीक्ष्णाच्चोद्विजतेलोकस्तस्माद्उभयमाश्रय ॥ २१ ॥ अदं ड्याश्चैवतेपुत्रविप्राश्चददतांवर ॥ भूतमेतत्परंलोकेब्राह्मणोनामपांडव ॥ २२ ॥

विश्वासाभावात्स्वीयाअप्युद्विजंते क्षीणाअपिपरेप्राणपणेनापिजिगीषंतएवेतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणाःशौर्योदार्यगांभीर्यादयस्तद्वान् शीलंसदाचारस्तद्वान् दांतःअचपलः मृदुर्दयावान् धर्म्योधर्मादनपेतः जितेंद्रियःजितचित्तः सुदर्शःप्रसन्नवक्रः स्थूललक्ष्यःबहुप्रदः ॥ १९ ॥ आ र्जवंअवक्रतां नयोनीतिः स्वरंध्रगोपनं पररंध्रान्वेषणस्यस्वेनक्रियमाणस्यपरेभ्योगोपनंमंत्रगोपनंचेत्यादितद्युक्तेनविचारेणऊहापोहेनसाधकबाधकोपन्यासेनक्रियमाणेन त्रयीसंवरणेउक्तविधनीतिरूपेआ र्जवंयथार्थभाषित्वंचनश्रयेथाः ॥ २० ॥ उभयंमृदुत्वंतीक्ष्णत्वंचसमुचितंआश्रय ॥ २१ ॥ तत्रापितैक्ष्ण्यापवादमाह अदंड्याइति ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२३॥२४॥२५॥ भौमंब्रह्मवेदान्यज्ञांश्च ॥२६॥मार्दवापवादमाह एवमिति॥२७॥२८॥स्वधर्मेणशस्त्रोद्यमनेन निगृह्णीयादेवनतुहन्यात्॥२९॥विनश्यमानंआततायिदोषात् तेनआततायिनिग्रहेण अनिग्रहेतु धर्महास्यादेव जीवतोस्यनिग्रहोदुःशकश्चेत्तत्राह मन्युस्तन्मन्युमृच्छति यथासूर्यांशुतप्तःस्फटिकस्तूलपिंडमुद्दीप्यतदूष्मणास्वयंनश्यतिएवंआततायिक्रोधोऽन्यमुद्दीप्यतद्वाराततायिनमेवाश्रयदाहेनदहति नात्रहंतुर्दोषइत्यर्थः ॥३०॥ एवंचेति यद्यप्येवंतथापिद्विजातयोब्राह्मणारक्ष्याएव॥३१॥अभिशस्तंसताऽसतावादोषेणयुक्तंतथाख्यापितं॥३२॥ शारीरंकशाघातादिदंडं क्लीबत्वमार्षं ॥३३॥ पुरुषसंचयात् ब्रा

मनुनाचैवराजेंद्रगीतौश्लोकौमहात्मना॥ धर्मेषुस्वेषुकौरव्यत्वदितौकर्तुमर्हसि॥ २३॥ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतःक्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं॥ तेषांसर्वत्रगंतेजःस्वासुयो निषुशाम्यति॥ २४॥ अयोहंतियदाश्मानमग्निनावारिहन्यते॥ब्रह्मचक्षत्रियोद्वेष्टितदासीदंतितेत्रयः॥ २५॥ एवंकृत्वामहाराजनमस्याएवतेद्विजाः॥ भौमं ब्रह्मद्विजश्रेष्ठाधारयंतिसमर्चिताः॥ २६॥ एवंचैवनरव्याघ्रलोकत्रयविघातकाः॥ निग्राह्याएवसततंबाहुभ्यांयेस्युरीदृशाः॥ २७॥ श्लोकौचोशनसागीतौ पुरातातमहर्षिणा॥ तौनिबोधमहाराजत्वमेकाग्रमनानृप॥ २८॥ उद्यम्यशस्त्रमायांतमपिवेदांतगंरणे॥ निगृह्णीयात्स्वधर्मेणधर्मापेक्षीनराधिपः॥ २९॥ वि नश्यमानंधर्मंहियोभिरक्षेत्सधर्मवित्॥ नतेनधर्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥ ३०॥ एवंचैवनरश्रेष्ठरक्ष्याएवद्विजातयः॥ सापराधानपिहितान्विषयांते समुत्सृजेत्॥ ३१॥ अभिशस्तमपित्येषांकृपायीतविशांपते॥ ब्रह्मघ्नेगुरुतल्पेचभ्रूणहत्येतथैवच॥ ३२॥ राजद्विष्टेचविप्रस्यविषयांतेविसर्जनं॥ विधीयतेन शारीरंदंडमेषांकदाचन॥ ३३॥ दयिताश्चनरास्तेस्युर्भक्तिमंतोद्विजेषुये॥ नकोशःपरमोन्योस्तिराज्ञांपुरुषसंचयात्॥ ३४॥ दुर्गेषुचमहाराजषट्सुयेशास्त्रनि श्चिताः॥सर्वदुर्गेषुमन्यंतेनरदुर्गंसुदुस्तरं॥३५॥तस्मान्नित्यंदयाकार्याचातुर्वर्ण्येविपश्चिता॥ धर्मात्मासत्यवाक्चैवराजारंजयतिप्रजाः॥३६॥ नचक्षांतिनतेनि त्यंभाव्यंपुत्रसमंततः॥ अधर्मोहिमृदूराजाक्षमावानिवकुंजरः॥ ३७॥ बार्हस्पत्येचशास्त्रेचश्लोकोनिगदितःपुरा॥ अस्मिन्नर्थेमहाराजतन्मेनिगदतःशृणु॥ ॥ ३८॥ क्षममाणंनृपंनित्यंनीचःपरिभवेज्जनः॥ हस्तियंतागजस्येवशिरएवारुरुक्षति॥ ३९॥ तस्मान्नैवमृदुर्नित्यंतीक्ष्णोनैवभवेन्नृपः॥ वासंतार्कइवश्री मान्नशीतोनचघर्मदः॥ ४०॥ प्रत्यक्षेणानुमानेनतथौपम्यागमैरपि॥ परीक्ष्यास्तेमहाराजस्वेपरेचैवनित्यशः॥ ४१॥

ह्मणभक्तादितिपूर्वार्धार्थः॥३४॥षट्सुमरुजलपृथ्वीवनपर्वतनरमयेषु॥३५॥३६॥ पुनर्दयापवादमाह नचेति समंततःसर्वजातीयेषु अधर्मोधर्मविरोधी॥३७॥३८॥गजस्यक्षममाणस्य॥३९॥४०॥ प्रत्यक्षे णउपकारापकारादिना अनुमानेननेत्रवक्त्रविकारादिना यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेणज्ञायतेंतर्गतंमनइति औपम्यंउपमानंअन्यत्रकार्यदर्शनेन आगमैः शब्दादिनासामुद्रिकलक्षणेन तेपुरुषाःपरीक्ष्याः॥४१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यसनानिअष्टादश यथाहमनुः मृगयाक्षादिवास्वमःपरिवादःस्त्रियोमदः तौर्यत्रिकंवृथापानंकामजोदशकोगणः तौर्यत्रिकंवाद्यगीतनृत्यानि पैशुन्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणं वाग्दंडजंचपारुष्यंक्रोध जोपिगणोष्टकइति तत्रचसप्तकष्टतमानि यथाह पानमक्षाःस्त्रियश्चैवमृगयाचयथाक्रमं एतत्कष्टतमंविद्याच्चतुष्कंकामजेगणे दंडस्यपातनंचैववाक्पारुष्यार्थदूषणे क्रोधजेपिगणेविद्यात्कष्टमेतत्त्रिकंसदेति न प्रयुंजीतेतिनअपितुसर्वदाशूरान्जयायप्रयोजयेदेव संकीर्णंप्रयुक्त्यप्रयुक्त्योःसंकरं साम्नाउपगतेप्रयोगोनास्तिअन्यत्रकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ४२॥ व्यसनी मृगयाक्षाःस्त्रियःपानंचतद्वान् अतिद्वेषीप्रजाद्रोहपरः

व्यसनानिचसर्वाणित्यजेथाभूरिदक्षिण ॥ नचैवनप्रयुंजीतसंकीर्णंपरिवर्जयेत् ॥ ४२॥ लोकस्यव्यसनीनित्यंपरिभूतोभवत्युत ॥ उद्वेजयतिलोकंचयोतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३ ॥ भवितव्यंसदाराज्ञागर्भिणीसहधर्मिणा ॥ कारणंचमहाराजशृणुयेनेदमिष्यते ॥ ४४ ॥ यथाहिगर्भिणीहित्वास्वंप्रियंमनसोनुगं ॥ गर्भस्य हितमाधत्तेतथाराज्ञाप्यसंशयं ॥४५॥ वर्तितव्यंकुरुश्रेष्ठसदाधर्मानुवर्तिना ॥ स्वंप्रियंतुपरित्यज्ययद्यल्लोकहितंभवेत् ॥ ४६॥ नसंत्याज्यंचतेधैर्यंकदाचिदपि पांडव ॥ धीरस्यस्पष्टदंडस्यनभयंविद्यतेक्वचित् ॥ ४७॥ परिहासश्चभृत्यैस्तेनात्यर्थंवदतांवर ॥ कर्तव्योराजशार्दूलदोषमत्रहिमेशृणु ॥ ४८ ॥ अवमन्यंतिभर्तारं संघर्षादुपजीविनः॥स्वेस्थानेनचतिष्ठंतिलंघयंतिचतद्वचः॥४९॥ प्रेष्यमाणाविकल्पंतेगुह्यंचाप्यनुयुंजते॥ अयाच्यंचैवयाचंतेभोज्यान्याहारयंतिच ॥५०॥ क्रुध्यंतिपरिदीप्यंतिभूमिपायाधितिष्ठते॥ उत्कोचैर्वंचनाभिश्चकार्याण्यनुविहंतिच ॥ ५१ ॥ जर्जरंचास्यविषयंकुर्वंतिप्रतिरूपकैः॥ स्त्रीरक्षिभिश्चसज्जंतेतुल्य वेषाभवंतिच ॥ ५२ ॥ वांतंनिष्ठीवनंचैवकुर्वतेचास्यसन्निधौ ॥ निर्लज्जाराजशार्दूलव्याहरंतिचतद्वचः ॥ ५३ ॥ हयंवादंतिनंवापिरथंवानृपसत्तम ॥ अभिरोहं त्यनादृत्यहर्षुलेपार्थिवेमृदौ ॥ ५४ ॥ इदंतेदुष्करंराजन्निदंतेदुष्टचेष्टितं ॥ इत्येवंसुहृदोवाचंवदंतेपरिषद्गताः ॥ ५५ ॥ क्रुद्धेचास्मिन्हसंत्येवनचहृष्यंतिपूजिताः॥ संहर्षशीलाश्चतदाभवंत्यन्योन्यकारणात् ॥ ५६ ॥ विस्रंसयंतिमंत्रंचविवृण्वंतिचदुष्कृतं ॥ लीलयाचैवकुर्वंतिसावज्ञास्तस्यशासनं ॥ ५७॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रियंइष्टं ॥ ४६ ॥ तेत्वया स्पष्टःप्रख्यातोदंडःगजरथहस्तिपुरुषादिसमूहोयस्यतस्यस्पष्टदंडस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ संघर्षात्अतिसंश्लेषात् ॥ ४९ ॥ विकल्पंतेकार्येसंशयंदर्शयं ति गुह्यंगोप्यमपिच्छिद्रंअनुयुंजतेप्रकटयंति भोज्यानिराज्ञः आहारयंतिभक्षयंति ॥ ५० ॥ उत्कोचैर्लंचाभिः वंचनाअलीकगुणदोषादिप्रदर्शनं अनुविहंतिविनिघ्नंति ॥ ५१ ॥ प्रतिरूपकैःकृत्रिमैःशास नपत्रैः विषयंदेशं जर्जरंनिःसारं स्त्रीरक्षिभिःसज्जंतेप्रीतिंकुर्वंतिअंतःपुरेप्रवेशमिच्छंतः ॥ ५२ ॥ वांतंजृंभादिना निष्ठीवनंथूत्कारं तद्वचःराजवाक्यंगुह्यमपिलोकेव्याहरंति ॥ ५३ ॥ हर्षुलेपरिहासशीले ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विस्रंसयंतिभेदयंति ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेलनानिकुर्वंतीतिशेषः उपशृण्वतःशृण्वंतमनादृत्य स्वस्थाःनिर्भयाः ॥ ५८ ॥ राजदेयंराजभागं ॥ ५९ ॥ क्रीडितुंराज्ञासहमृगयादिक्रीडांकर्तुं ससूत्रेणबद्धेनपक्षिणाश्येनेन राज्ञोनिरोधकाइत्यर्थः प्रणेयःशास्यः ॥ ६० ॥ अपरेदारापहारादयः ॥ ६१ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यैवाध्यायस्यसूत्रभूतस्योत्तरोयंग्रंथोवृत्तिरूपः तत्रउत्थानेनयतेथाइत्युक्तंतद्विवृणोति नित्येति ॥ १ ॥ यत्श्लोकंआह ततस्मात्तंश्लोकंनिबोध ॥ २ ॥ अप्रवासिनंवेदाध्ययनार्थं ब्राह्मणंयतिंवा ॥ ३ ॥ विरोधयपर्वतादौतेषांविशेषेणरोधंकुरु ॥ ४ ॥ सप्तस्वाम्य

अलंकारेचभोज्येचतथास्नानानुलेपने ॥ हेलनानिनरव्याघ्रस्वस्थास्तस्योपशृण्वतः ॥ ५८ ॥ निंदंतेस्वानधीकारान्संत्यजंतेचभारत ॥ नवृत्त्यापरितुष्यंतिराजदेयंहरंतिच ॥ ५९ ॥ क्रीडितुंतेनचेच्छंतिससूत्रेणेवपक्षिणा ॥ अस्मत्प्रणेयोराजेतिलोकांश्चैववदंत्युत ॥ ६० ॥ एतेचैवापरेचैवदोषाःप्रादुर्भवंत्युत ॥ नृपतौमार्दवोपेतेहर्षुलेचयुधिष्ठिर ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच नित्योद्युक्तेनवैराज्ञाभवितव्यंयुधिष्ठिर ॥ प्रशस्यतेनराजाहिनारीवोद्यमवर्जितः ॥ १ ॥ भगवानुशनाचाहश्लोकमत्रविशांपते ॥ तदिहैकमनाराजन्गदतस्तंनिबोधमे ॥ २ ॥ द्वाविमौग्रसतेभूमिःसर्पोबिलशयानिव ॥ राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनं ॥ ३ ॥ तदेतन्नरशार्दूलहृदित्वंकर्तुमर्हसि ॥ संधेयानभिसंधत्स्वविरोध्यांश्चविरोधय ॥ ४ ॥ सप्तांगस्यचराज्यस्यविपरीतंयआचरेत् ॥ गुरुर्वायदिवामित्रंप्रतिहंतव्यएवसः ॥ ५ ॥ मरुत्तेनहिराज्ञावैगीतःश्लोकःपुरातनः ॥ राजाधिकारेराजेंद्रबृहस्पतिमतेपुरा ॥ ६ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्यदंडोभवतिशाश्वतः ॥ ७ ॥ बाहोःपुत्रेणराज्ञाचसगरेणचधीमता ॥ असमंजाःसुतोज्येष्ठस्त्यक्तःपौरहितैषिणा ॥ ८ ॥ असमंजाःसरय्वांसपौराणांबालकान्नृप ॥ न्यमज्जयदतःपित्रानिर्भर्त्स्यसविवासितः ॥ ९ ॥ ऋषिणोद्दालकेनापिश्वेतकेतुर्महातपाः ॥ मिथ्याविप्रानुपचरन्संत्यक्तोदयितःसुतः ॥ १० ॥ लोकरंजनमेवात्रराज्ञांधर्मःसनातनः ॥ सत्यस्यरक्षणंचैवव्यवहारस्यचार्जवं ॥ ॥ ११ ॥ नहिंस्यात्परवित्तानिदेयंकालेचदापयेत् ॥ विक्रांतःसत्यवाक्क्षांतोनृपोनचलतेपथः ॥ १२ ॥ आत्मवांश्चजितक्रोधःशास्त्रार्थकृतनिश्चयः ॥ धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचसततंरतः ॥ १३ ॥

मात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिअंगानियस्यतस्यसप्तांगस्य विपरीतंयस्यकस्यचिदप्यंगस्यप्रतिकूलं ॥ ५ ॥ ६ ॥ शाश्वतःअप्रतिसमाधेयःपर्वतारोहणादिर्गुरोः अन्यस्यतुवधएव ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नहिंस्यात् करार्थंक्षेत्रेषुधान्यानिरुध्वावृष्ट्यादिनाननाशयेत् देयंभृत्यानांवेतनं विक्रांतःपराक्रमी क्षांतःक्षमावान् पथःशुभमार्गात् ॥ १२ ॥ आत्मवान्जितचित्तः शास्त्रार्थेकृतनिश्चयःनिःसंदेहः सततंनित्यं पूर्वाह्णेधर्ममध्याह्नेऽर्थमपराह्णेकाममपररात्रेयोगंचेतिनित्यंसर्वानपिसेवेत् ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृजिनंसंकटं अरक्षणात्मंत्रस्यागोपनादन्यन्नास्ति ॥ १४ ॥ धर्माणांसंकरोव्यत्ययस्तस्मात्प्रजानांरक्षाधर्मसंकररक्षा ॥ १५ ॥ नविश्वसेत् चात्विश्वसेदप्याप्तेषु तेष्वपिअत्यर्थंनविश्वसेत् षण्णांगुणानांभावःषाड्गुण्यं तेचबलवतिस्थायिनियानिनःसंधिः समबलेविग्रहोयुद्धादिः दुर्बलेयानंतदीयदुर्गाद्याक्रमणं एवंस्थायिनोबलवतियायिन्यासनंदुर्गादावेवस्वरक्षणं मध्यमेद्वैधीभावः अर्धेनदंडेनदुर्गाश्रयणंअर्धेनपरेषांधान्यादिनिरोधनं दुर्बलेसमाश्रयः मित्रांतरमाश्रित्यतेनसहयुद्धंकर्तव्यं एतेषुकर्तव्येषुगुणान्जयावहान्दोषान्पराजयावहांश्चार्थान्कोशदंडादिपौष्कल्यादीन्स्वबुद्ध्यास्वयमेवनिश्चिनुयात् ॥ १६॥ द्विषः शत्रोःसप्तसुराज्यांगेषुस्वप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्द्विट्छिद्रं एवंस्वस्यसप्तसुराज्यांगेषुयत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्परछिद्रं द्विट्छिद्रदर्शीस्यात् एतच्चस्वच्छिद्रगोपनस्याप्युपलक्षणं त्रिवर्गेधर्मादौ विदितार्थोज्ञाततत्त्वः युक्तःचारःप्रच्छन्नस्पशःउपधिःपरकीयानाममात्यादीनामुत्कोचदानादिनाभेदनंचयेनसयुक्तचारोपधिः तत्रचारनियोजनस्थानान्युक्तानिनीतिशास्त्रे मंत्रीपुरोहितश्चैवयुवराजश्चभूपतिः पंचमोद्वार

त्रय्यांसंवृतमंत्रश्चराजाभवितुमर्हति॥वृजिनंचनरेंद्राणांनान्यच्चारक्षणात्परं॥१४॥ चातुर्वर्ण्यस्यधर्माश्चरक्षितव्यामहीक्षिता॥धर्मसंकररक्षाचराज्ञांधर्मःसनातनः॥ १५॥ नविश्वसेच्चनृपतिर्नचात्यर्थंचविश्वसेत्॥ षाड्गुण्यगुणदोषांश्चनित्यंबुद्ध्यावलोकयेत्॥ १६ ॥ द्विट्छिद्रदर्शीनृपतिर्नित्यमेवप्रशस्यते॥ त्रिवर्गेविदितार्थश्चयुक्तचारोपधिश्चयः॥१७॥ कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः॥ वेत्ताचदशवर्गस्यस्थानवृद्धिक्षयात्मनः॥१८॥ अभृतानांभवेद्भर्ताभृतानामन्वेक्षकः॥ नृपतिःसुमुखश्चस्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता॥ १९॥ उपासिताचवृद्धानांजिततंद्रिरलोलुपः॥ सतांवृत्तेस्थितमतिःसंतोष्यश्चारुदर्शनः॥२०॥ नचाददीतवित्तानिसतांहस्तात्कदाचन॥ असद्भ्यश्चसमादद्यात्सद्भ्यस्तुप्रतिपादयेत्॥ २१ ॥ स्वयंप्रहर्तादाताचवश्यात्मारम्यसाधनः॥ कालेदाताचभोक्ताचशुद्धाचारस्तथैवच॥२२॥ शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुलेजातानरोगिणः॥ शिष्टान्शिष्टाभिसंबंधान्मानिनोनवमानिनः॥ २३ ॥ विद्याविदोलोकविदःपरलोकान्वेक्षकान्॥ धर्मेचनिरतान्साधूनचलानचलानिव॥ २४ ॥ सहायान्सततंकुर्याद्राजाभूतिपरिष्कृतः॥ तैश्चतुल्योभवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः॥ २५॥

पालश्चषष्ठोंतर्वैशिकस्तथा कारागाराधिकारीचद्रव्यसंचयकृत्तथा कृत्याकृत्येषुचार्थानांनवमोविनियोजकः प्रदेष्टानगराध्यक्षःकार्यनिर्माणकृत्तथा धर्माध्यक्षःसभाध्यक्षोदंडपालस्त्रिपंचमः षोडशोदुर्गपालश्चतथाराष्ट्रांतपालकः अटवीपालकांतानितीर्थान्यष्टादशैवतु चारान्विचारयेत्तीर्थेस्वात्मनश्चपरस्यच पाषंडादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि मंत्रिणंयुवराजंचहित्वास्वेषुपुरोहितमिति ॥ १७ ॥ दशवर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमइतिप्रकृतिपंचकंस्वपक्षेपरपक्षेचेतिदशकोवर्गः सचउभयोःसाम्यंचेत्स्थानंस्थितिस्तत्कर्ता स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ शूरान्सहायान्कुर्यादितितृतीयेनान्वयः असंहार्यान्परैरप्रतार्यान् शिष्टाभिसंबंधान्शिष्टपरिवारान्अनवमानिनःअवमानंपरस्याकुर्वतः ॥ २३ ॥ अचलान्स्थिरान् अचलानिवपर्वतानिव ॥२४॥ छत्रमात्रेणसहितायाआज्ञाइदमित्थंकुरुइदंनेतितयाधिकः अन्यत्सर्वंशूरैःसमानंभुंजीत ॥ २५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इयंचशूरेषुराज्ञोवृत्तिःप्रत्यक्षापरोक्षाच भवेत् सन्निहितेष्वसन्निहितेषुवातुल्यास्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वाभिशंकीसर्वत्राकृतविश्वासः सर्वहरःसर्वस्वापहारी अनृजुःअनृतापराधारोपकृत् यतोलुब्धः॥ २७॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असंघातरताः संघातेशरीरेप्रीतिमंतोनभवंतिकिंतुतत्साध्येधर्मेएवेत्यर्थः ॥ ३५॥ नेयाःविनेतुंयोग्याः संघर्षःपराभिभवस्तच्छीलिनोन ॥३६॥ कूटंदं

प्रत्यक्षाचपरोक्षाचवृत्तिश्चास्यभवेत्समा ॥ एवंकुर्वन्नरेंद्रोपिनखेदमिहविंदति॥ २६॥सर्वाभिशंकीनृपतिर्यश्चसर्वहरोभवेत्॥सक्षिप्रमनृजुर्लुब्धःस्वजनेनैवब १२
ध्यते॥ २७॥ शुचिस्तुपृथिवीपालोलोकचित्तग्रहेरतः॥ नपतत्यरिभिर्ग्रस्तःपरितश्चावतिष्ठते॥ २८॥ अक्रोधनोत्व्यव्यसनीमृदुदंडोजितेंद्रियः॥ राजाभवति ॥५६॥
भूतानांविश्वास्योहिमवानिव॥ २९॥ प्राज्ञस्त्यागगुणोपेतःपररंध्रेषुतत्परः ॥ सुदर्शःसर्ववर्णानांनयापनयवित्तथा॥ ३० ॥ क्षिप्रकारीजितक्रोधःसुप्रसादो
महामनाः॥अरोषप्रकृतिर्युक्तःक्रियावानविकत्थनः॥३१॥आरब्धान्येवकार्याणिसुपर्यवसितानिच॥यस्यराज्ञःप्रदृश्यंतिसराजाराजसत्तमः॥३२॥ पुत्राइव
पितुर्गेहेविषयेयस्यमानवाः॥ निर्भयाविचरिष्यंतिसराजाराजसत्तमः॥ ३३ ॥ अगूढविभवायस्यपौराराष्ट्रनिवासिनः ॥ नयापनयवेत्तारःसराजाराजसत्त
मः॥ ३४॥ स्वकर्मनिरतायस्यजनाविषयवासिनः॥ असंघातरतादांताःपाल्यमानायथाविधि॥ ३५॥ वश्यानेयाविधेयाश्चनचसंघर्षशीलिनः ॥ विषयेदा
नरुचयोनरायस्यसपार्थिवः॥ ३६ ॥ नयस्यकूटंकपटंनमायानचमत्सरः ॥ विषयेभूमिपालस्यतस्यधर्मःसनातनः ॥ ३७ ॥ यःसत्करोतिज्ञानानिज्ञेयेपरहि
तेरतः॥ सतांवर्त्मानुगस्त्यागीसराजाराज्यमर्हति॥ ३८॥ यस्यचाराश्चमंत्राश्चनित्यंचैवकृताकृताः॥ नज्ञायंतेहिरिपुभिःसराजाराज्यमर्हति॥ ३९ ॥ श्लोक
श्चायंपुरागीतोभार्गवेणमहात्मना॥ आख्यातेरामचरितेनृपतिंप्रतिभारत॥ ४० ॥ राजानंप्रथमंविंदेत्ततोभार्यांततोधनं ॥ राजन्यसतिलोकस्यकुतोभार्याकु
तोधनं॥ ४१ ॥ तद्राज्येराज्यकामानांनान्योधर्मःसनातनः॥ ऋतेरक्षांतुविस्पष्टांरक्षालोकस्यधारिणी॥ ४२॥ प्राचेतसेनमनुनाश्लोकौचेमावुदाहृतौ॥ राज
धर्मेषुराजेंद्रताविहैकमनाःशृणु॥ ४३॥ षडेतान्पुरुषोजह्याद्भिन्नांनावमिवार्णवे॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं॥ ४४॥ अरक्षितारंराजानंभार्यां
चाप्रियवादिनीं॥ ग्रामकामंचगोपालंवनकामंचनापितं॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥ ॥६॥ ॥५६॥

भः कपटंअनृतं मत्सरःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ॥ ३७॥ ज्ञानानिज्ञानयुक्तान्पंडितान् ज्ञेयेशास्त्रार्थेपरस्यहितावहेरतःनतुहिंसामये त्यागीदाता ॥ ३८ ॥ कृताअप्यकृताइवेतिकृताकृताः ॥३९॥४०॥ प्रथमंश्रेष्ठं
असतिअशुभे ॥४१॥४२॥ रक्षैवराज्ञःकर्म तामकुर्वन्राजात्याज्यइत्याह प्राचेतसइति ॥४३॥४४॥४५॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदिति एतत्रक्षणंनवनीतं नवनीतवत्सर्वधर्मसारं न्याय्यंन्यायादनपेतं ॥ १॥२॥३॥ अत्ररक्षणे साधनंयुक्तिं ॥ ४ ॥ चारोगुप्तस्पशः प्रणिधिःप्रकटस्पशः दानंभक्तवेतनयोः युक्तेःआदानं अयोगेनअनुपाये नआदानंकरग्रहणंनच॥ ५॥६॥ केतनानांगृहादीनां द्विविधस्यशारीरदंडोर्थदंडश्चेतिभेदात्॥ ७॥निचेयानांसंयाह्याणांधान्यादीनांनिचयःसंग्रहः॥८॥ ९॥अविश्वासोयामिकादीनामपि पौराणांसंघातस्यपरैर्वा

भीष्मउवाच एतत्तेराजधर्माणांनवनीतंयुधिष्ठिर॥ बृहस्पतिर्हिभगवान्न्याय्यंधर्मंप्रशंसति ॥ १ ॥ विशालाक्षश्चभगवान्काव्यश्चैवमहातपाः॥ सहस्राक्षो महेंद्रश्चतथाप्राचेतसोमनुः॥ २ ॥ भरद्वाजश्चभगवांस्तथागौरशिरामुनिः ॥ राजशास्त्रप्रणेतारोब्रह्मण्याब्रह्मवादिनः ॥ ३ ॥ रक्षामेवप्रशंसंतिधर्मंधर्मभृतांव र॥ राज्ञांराजीवताम्राक्षसाधनंचात्रमेशृणु ॥ ४ ॥ चारश्चप्रणिधिश्चैवकालेदानममत्सरात् ॥ युक्त्यादानंनचादानमयोगेनयुधिष्ठिर॥ ५॥ सतांसंग्रहणंशौर्यं दाक्ष्यंसत्यंप्रजाहितं ॥ अनार्जवैरार्जवैश्चशत्रुपक्षस्यभेदनं ॥ ६ ॥ केतनानांचजीर्णानामवेक्षाचैवसीदतां ॥ द्विविधस्यचदंडस्यप्रयोगःकालचोदितः॥ ७॥ साधूनामपरित्यागःकुलीनानांचधारणं॥ निचयश्चनिचेयानांसेवाबुद्धिमतामपि ॥८॥ बलानांहर्षणंनित्यंप्रजानामन्ववेक्षणं॥ कार्येष्वखेदःकोशस्यतथै वचविवर्धनं॥ ९ ॥ पुरगुप्तिरविश्वासःपौरसंघातभेदनं ॥ अरिमध्यस्थमित्राणांयथावच्चान्ववेक्षणं॥ १० ॥ उपजापश्चभृत्यानामात्मनःपुरदर्शनं॥ अविश्वा सःस्वयंचैवपरस्याश्वासनंतथा॥ ११ ॥ नीतिधर्मानुसरणंनित्यमुत्थानमेवच ॥ रिपूणामनवज्ञानंनित्यंचानार्यवर्जनं॥ १२ ॥ उत्थानंहिनरेंद्राणांबृहस्पतिर भाषत॥ राजधर्मस्यतन्मूलंश्लोकांश्चात्रनिबोधमे ॥ १३ ॥ उत्थानेनामृतंलब्धमुत्थानेनासुराहताः॥ उत्थानेनमहेंद्रेणश्रैष्ठ्यंप्राप्तंदिवीहच ॥ १४ ॥ उत्थानवी रःपुरुषोवाग्वीरानधितिष्ठति॥ उत्थानवीरान्वाग्वीरारमयंतउपासते॥ १५ ॥ उत्थानहीनोराजाहिबुद्धिमानपिनित्यशः॥ प्रधर्षणीयःशत्रूणांभुजंगइवनिर्वि षः॥ १६ ॥ नचशत्रुरवज्ञेयोदुर्बलोपिबलीयसा॥ अल्पोपिहिदहत्यग्निर्विषमल्पंहिनस्तिच ॥ १७॥ एकांगेनापिसंभूतःशत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः॥ सर्वंतापयतेदेशम पिराज्ञःसमृद्धिनः॥ १८॥ राज्ञोरहस्यंतद्वाक्यंयथार्थंलोकसंग्रहः॥ हृदियच्चास्यजिह्मंस्यात्कारणेनचयद्भवेत् ॥ १९ ॥ यच्चास्यकार्यंवृजिनमार्जवेनेहनिर्जये त्॥ दंभनार्थंचलोकस्यधर्मिष्ठामाचरेत्क्रियां॥ २०॥

णिज्यादिच्छलेनवशीकृतस्यभेदनंविघटनं॥ १०॥उपजापःपरैःस्वभृत्यानांभेदनं अविश्वासःभृत्यानामेव॥ ११॥उत्थानंउद्योगःअना र्यैर्हीनकर्मकदर्यत्वादितद्वर्जनं॥ १२॥१३॥१४॥वाग्वीरान्पंडितान् उत्थानमेवमहत्पांडित्यमित्यर्थः॥ १५॥१६॥१७॥एकांगेनहस्त्यश्वरथपादातानामन्यतमेनापिसंभूतःसंपन्नः समृद्धिनः समृद्धिमतः॥ १८॥ ॥ १९॥ स्वीयेनआर्जवेनराज्ञोयद्रहस्यंवाक्यंयोवाजयार्थंलोकसंग्रहोयच्चास्यकारणेनशत्रुजयादिहेतुनाजिह्मंकपटंयच्चवृजिनंहीनंकार्यंतत्सर्वंसमीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां राज्ञइति दंभनार्थं संघातार्थं ॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकृतात्मभिः क्रूरैः ॥ २१ ॥ मिश्रेणक्रौर्यमार्दवाभ्यां ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांतिपर्वणिरा०नै० भारतभावदीपेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥छ॥ ततःकल्य

राज्यहिसुमहत्तंत्रंधार्यतेनाकृतात्मभिः ॥ नशक्यंमृदुनावोढुमायासस्थानमुत्तमं ॥ २१ ॥ राज्यंसर्वामिषंनित्यमार्जवेनेहधार्यते ॥ तस्मान्मिश्रेणसततंवर्ति
॥ ५७ ॥ तव्यंयुधिष्ठिर ॥ २२ ॥ यद्यप्यस्यविपत्तिःस्याद्रक्षमाणस्यवैप्रजाः ॥ सोप्यस्यविपुलोधर्मएवंवृत्ताहिभूमिपाः ॥ २३ ॥ एषतेराजधर्माणांलेशःसमनुवर्णितः ॥ १२
भूयस्तेयत्रसंदेहस्तद्ब्रूहिकुरुसत्तम ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच ततोव्यासश्चभगवान्देवस्थानोऽश्मएवच ॥ वासुदेवःकृपश्चैवसात्यकिःसंजयस्तथा ॥ २५ ॥
साधुसाध्वितिसंहृष्टाःपुष्यमाणैरिवाननैः ॥ अस्तुवंश्चनरव्याघ्रंभीष्मंधर्मभृतांवरं ॥ २६ ॥ ततोदीनमनाभीष्ममुवाचकुरुसत्तमः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांपा
दौतस्यशनैःस्पृशन् ॥ २७ ॥ श्वइदानींस्वसंदेहंप्रक्ष्यामित्वांपितामह ॥ उपैतिसवितात्यस्तंरसमापीयपार्थिवं ॥ २८ ॥ ततोद्विजातीनभिवाद्यकेशवःकृपश्चतेचै
वयुधिष्ठिरादयः ॥ प्रदक्षिणीकृत्यमहानदीसुतंततोरथानारुरुहुर्मुदान्विताः ॥ २९ ॥ दृषद्वतींचाप्यवगाह्यसुव्रताःकृतोदकार्थाःकृतजप्यमंगलाः ॥ उपास्यसं
ध्यांविधिवत्परंतपास्ततःपुरंतेविविशुर्गजाह्वयं ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरादिस्वस्थानगमनेअष्टपंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच ततःकल्यंसमुत्थायकृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ ययुस्तेनगराकारैरथैःपांडवयादवाः ॥ १ ॥ प्रतिपद्यकुरुक्षे
त्रंभीष्ममासाद्यचानघ ॥ सुखांचरजनींपृष्ट्वागांगेयंरथिनांवरं ॥ २ ॥ व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनंदिताः ॥ निषेदुरभितोभीष्मंपरिवार्यसमंततः ॥
॥ ३ ॥ ततोराजामहातेजाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भीष्मंप्रतिपूज्ययथाविधि ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच यएषराजन्राजेतिशब्दश्चरतिभार
त ॥ कथमेषसमुत्पन्नस्तन्मेब्रूहिपरंतप ॥ ५ ॥ तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धींद्रियात्मकः ॥ तुल्यदुःखसुखात्माचतुल्यपृष्ठमुखोदरः ॥ ६ ॥ तुल्यशुक्रास्थिमज्जा
चतुल्यमांसासृगेवच ॥ निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्चतुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७ ॥ समानजन्ममरणःसमःसर्वैर्गुणैर्नृणां ॥ विशिष्टबुद्धीन्शूरांश्चकथमेकोधितिष्ठ
ति ॥ ८ ॥ कथमेकोमहींकृत्स्नांशूरवीरार्यसंकुलां ॥ रक्षत्यपिचलोकस्यप्रसादमभिवांछति ॥ ९ ॥ एकस्यतुप्रसादेनकृत्स्नोलोकःप्रसीदति ॥ व्याकुलेचाकुलः
॥ ५७ ॥ सर्वोभवतीतिविनिश्चयः ॥ १० ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ कृत्स्नंतन्मेयथातत्त्वंप्रब्रूहिवदतांवर ॥ ११ ॥

मित्यध्यायोदंडनीतिशास्त्रस्यराज्ञश्चउत्पत्तिंवक्तुंप्रवर्तते कल्यंप्रातः ॥१॥२॥३॥४॥ मानुषत्वेसमानेपिकिंनिमित्तेयंएकस्मिन्निग्रहानुग्रहशक्तिरितिपृच्छतियइत्यादिना ॥ ५॥६॥७॥८ ॥९॥ १०॥११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१२॥१३॥ दंडःदमनं दांडिकोदंडप्रणेता ॥१४॥ धर्मैणैवनतुमातृवत्स्नेहेनभृत्यवद्वेतनेनवा खेदंश्रमं मोहोवैचित्यं ॥ १५ ॥ प्रतिपत्तिविमोहात्ज्ञानलोपात् ॥ १६ ॥ प्रथमंज्ञानलोपस्ततोमोहस्ततोलो भोलोभाद्विषयाभिलाषोऽभिलषितसंयोगादिंद्रियप्रीत्याख्यःकामस्ततस्तद्विषयेरागोरागात्कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपत्तिशून्यत्वंततःपुनर्मोहइत्यादिचक्रमाह नष्टायामितित्रिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

नैतत्कारणमल्पंहिभविष्यतिविशांपते ॥ यदेकस्मिन्जगत्सर्वंदेववद्यातिसन्नतिं ॥ १२॥ भीष्मउवाच नियतस्त्वंनरव्याघ्रश्रणुसर्वमशेषतः॥ यथारा ज्यंसमुत्पन्नमादौकृतयुगेभवत्॥ १३॥ नवैराज्यंनराजासीन्नचदंडोनदांडिकः॥ धर्मेणैवप्रजाःसर्वारक्षंतिस्मपरस्परं ॥ १४॥ पाल्यमानास्तथान्योन्यंनरा धर्मेणभारत॥ खेदंपरमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोहआविशत्॥ १५॥तेमोहवशमापन्नामनुजामनुजर्षभ॥ प्रतिपत्तिविमोहाच्चधर्मस्तेषामनीनशत्॥१६॥ नष्टा यांप्रतिपत्तौचमोहवश्यानरास्तदा॥ लोभस्यवशमापन्नाःसर्वेभरतसत्तम ॥ १७॥ अप्राप्तस्याभिमर्शंतुकुर्वंतोमनुजास्ततः॥ कामोनामापरस्तत्रप्रत्यपद्यत वैप्रभो॥ १८॥ तांस्तुकामवशंप्राप्तान्रागोनामाभिसंस्पृशत्॥ रक्ताश्चनाभ्यजानंतकार्याकार्येयुधिष्ठिर ॥ १९ ॥ अगम्यागमनंचैववाच्यावाच्यंतथैवच॥ भक्ष्याभक्ष्यंचराजेंद्रदोषादोषंचनात्यजन्॥ २०॥ विप्लुतेनरलोकेवैब्रह्मचैवननाशह॥ नाशाच्चब्रह्मणोराजन्धर्मोनाशमथागमत्॥२१॥ नष्टेब्रह्मणिधर्मेचदे वांस्त्रासःसमाविशत्॥ तेत्रस्तानरशार्दूलब्रह्माणंशरणंययुः ॥ २२॥ प्रसाद्यभगवंतंतेदेवंलोकपितामहं॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेदुःखवेगसमाहताः ॥ २३॥ भ गवन्नरलोकस्थंग्रस्तंब्रह्मसनातनं॥ लोभमोहादिभिर्भावैस्ततोनोभयमाविशत्॥ २४॥ ब्रह्मणश्चप्रणाशेनधर्मोव्यनशदीश्वर॥ ततःस्मसमतांयातामर्त्यैस्त्रि भुवनेश्वर॥ २५॥ अधोहिवर्षमस्माकंनरास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः॥ क्रियाव्युपरमात्तेषांततोगच्छामसंशयं॥ २६॥ अत्रनिःश्रेयसंयन्नस्तद्ध्यायस्वपितामह॥ त्वत्प्र भावसमुत्थोऽसौस्वभावोनोविनश्यति॥२७॥तानुवाचसुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः॥श्रेयोहंचिंतयिष्यामिव्येतुवोभीःसुरर्षभाः॥२८॥ ततोध्यायसहस्राणां शतंचक्रेस्वबुद्धिजं॥ यत्रधर्मस्तथैवार्थःकामश्चैवाभिवर्णितः॥ २९॥ त्रिवर्गइतिविख्यातोगणएषस्वयंभुवा॥ चतुर्थोमोक्षइत्येवपृथगर्थःपृथग्गुणः॥३०॥

नात्यजन्दुष्टमदुष्टंचसर्वंस्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मवेदः धर्मोयज्ञः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मर्त्यैःसमतांयाताःस्म स्वाहाद्यभावेनक्षीणाःस्मइत्यर्थः ॥ २५ ॥ नराःयजमानाः हवि र्धाराभिरूर्ध्वप्रवर्षिणः ततश्चान्नाभावान्नश्यामइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नोस्माकंस्वभावः ऐश्वर्यसत्यसंकल्पत्वादिकं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पृथगर्थः त्रिवर्गफलापेक्षयाविपरीतफलः पृथग्गुणः त्रिवर्ग साधनापेक्षयाविपरीतसाधनः ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मोक्षस्यत्रिवर्गोधर्मादिरन्योनिष्कामः धर्मादेर्भेदश्चसत्वादिगुणप्राधान्यनिमित्तइत्यर्थः दंडात्स्थानंसाम्यंवणिजांवृद्धिस्तपस्विनांक्षयश्चोराणांचभवतीत्याहार्धेन स्थानमिति ॥ ३१ ॥ नीतिजान्षड्गुणाना
हात्मेति आत्माचित्तं नीतिबलात् प्रजानांचित्तंदुःस्थितमपिसुस्थितंभवतिकुदेशोपिसुदेशोभवतिकलिरपिकृतंभवति उपायाःसाधनानि कृत्यंकृतिनिर्वर्त्यंप्रयोजनं सहायाः सुहृदादयः एतेसर्वेविकलाअ
पिसकलाभवंति तत्रकारणंनीतिजः षड्वर्गोनीतिप्रोक्तंभितश्चित्तादिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रयीकर्मकांडः आन्वीक्षिकीज्ञानकांडः वार्ताकृषिवाणिज्यादिजीविकाकांडः दंडनीतिःपालनविद्या एतेधर्मादयस्तत्र
ब्रह्मकृतशतसहस्राध्यायेदर्शिताः ॥ ३३ ॥ भेदशंकया अमात्यानामपिरक्षाकर्तव्यातदर्थंप्रणिधिर्गुप्तश्चारः सचचारोविविधोपायः ब्रह्मचार्यादिवेषधारी प्रणिधेयः पृथग्विधः एकैकस्मिन्स्थानेपृथक्पृथ

मोक्षस्यास्तित्रिवर्गोन्यःप्रोक्तःसत्वंरजस्तमः ॥ स्थानंवृद्धिःक्षयश्चैवत्रिवर्गश्चैवदंडजः ॥ ३१ ॥ आत्मादेशश्चकालश्चाप्युपायाःकृत्यमेवच ॥ सहायाःकारणंचैवषड्वर्गोनीतिजःस्मृतः ॥ ३२ ॥ त्रयीचान्वीक्षिकीचैववार्ताचभरतर्षभ ॥ दंडनीतिश्चविपुलाविद्यास्तत्रनिदर्शिताः ॥ ३३ ॥ अमात्यरक्षाप्रणिधीराजपुत्रस्यलक्षणं ॥ चारश्चविविधोपायःप्रणिधेयःपृथग्विधः ॥ ३४ ॥ सामभेदःप्रदानंचततोदंडश्चपार्थिव ॥ उपेक्षापंचमीचात्रकार्त्स्न्येनसमुदाहृता ॥ ३५ ॥ मंत्रश्चवर्णितःकृत्स्नस्तथाभेदार्थएवच ॥ विभ्रमश्चैवमंत्रस्यसिद्ध्यसिद्ध्योश्चयत्फलं ॥ ३६ ॥ संधिश्चत्रिविधाभिख्योहीनोमध्यस्तथोत्तमः ॥ भयसत्कारवित्ताख्यंकार्त्स्न्येनपरिवर्णितं ॥ ३७ ॥ यात्राकालाश्चचत्वारस्त्रिवर्गस्यचविस्तरः ॥ विजयोधर्मयुक्तश्चतथार्थविजयश्चह ॥ ३८ ॥ आसुरश्चैवविजयस्तथाकार्त्स्न्येनवर्णितः ॥ लक्षणंपंचवर्गस्यत्रिविधंचात्रवर्णितं ॥ ३९ ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्चदंडोथपरिशब्दितः ॥ प्रकाशोष्टविधस्तत्रगुह्यश्चबहुविस्तरः ॥ ४० ॥ रथानागाहयाश्चैवपादाताश्चैवपांडव ॥ विष्टिर्नावश्चराश्चैवदेशिकाइतिचाष्टमं ॥ ४१ ॥ अंगान्येतानिकौरव्यप्रकाशानिबलस्यतु ॥ जंगमाजंगमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगाविषादयः ॥ ४२ ॥ स्पर्शेचाभ्यवहार्येचाप्युपांशुर्विविधःस्मृतः ॥ अरिर्मित्रउदासीनइत्येतेप्यनुवर्णिताः ॥ ४३ ॥

ग्वेषास्त्रयस्त्रयइति ॥ ३४ ॥ सामादिचतुष्टयंउपेक्षाचपंचमीत्युपायाः ॥ ३५ ॥ विभ्रमोभेदार्थे ॥ ३६ ॥ भयेनसंधिर्हीनः सत्कारेणमध्यमः वित्तग्रहणेनउत्तमः तत्त्रयंसंधिकारणंवर्णितं ॥ ३७ ॥ चत्वा
रः मित्रवृद्धिः कोशसंचयश्चस्वस्यमित्रनाशःकोशहानिश्चपरस्येति ॥ ३८ ॥ आसुरोविजयःसौप्तिकेगतः पंचवर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिबलंकोशश्चपंचमः त्रिविधंउत्तममध्यमाधमभेदेन ॥ ३९ ॥ दंडः
सेना दंडोस्त्रीलगुडेपुमानित्युपक्रम्यसैन्येकालेमानभेदेइतिमेदिनी ॥ ४० ॥ विष्टिर्विष्टिगृहीताभारवाहाः चराश्चाराः देशिकाःउपदेष्टारोगुरवः ॥ ४१ ॥ जंगमामहावृश्चिकादिजाः अजंगमाःरक्तशृंगिकाद
यः ॥ ४२ ॥ स्पर्शेवस्त्रादौ अभ्यवहार्येऽन्नादौ उपांशुरभिचारादिरितिविविधोविषयोगरूपोदंडः ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मार्गगुणाःग्रहनक्षत्रादिमार्गगुणाः भूमिगुणाश्चतुरशीतिभूबलानियामलोक्तानि आत्मरक्षणंमंत्रयंत्रादिना सर्गाणांरथादिनिर्माणानां ॥ ४४ ॥ कल्पनाःबलपुष्टिकारायोगाः विविधाभिख्याश्चक्रव्यूहक्रौंचव्यूहादिनानानामानः ॥ ४५ ॥ उत्पाताःग्रहयुद्धादयोधूमकेत्वादयश्च निपाताःउल्कापातभूमिकंपादयः शस्त्राणांपालनंतीक्ष्णीकरणं ॥ ४६ ॥ पीडाचआपदांसमूहोआपदंतस्यकालआपदकालः ॥ ४७॥ आख्यातंअभिमंत्रितदुंदुभिध्वनिनाप्रयाणादिकथनं योगःपताकादिमंत्रणादि तयोःसंचारःश्रवणादर्शनाभ्यांपरमोहनं एतत्सर्वंतत्रउक्तमितिसर्वत्रयोज्यं ॥ ४८॥ गरदैःविषदैः प्रतिरूपकंप्रतिमातत्कारकैस्त

कृत्स्नामार्गगुणाश्चैवतथाभूमिगुणाश्चह ॥ आत्मरक्षणमाश्वासःसर्गाणांचान्ववेक्षणं ॥ ४४ ॥ कल्पनाविविधाश्चापिनृनागरथवाजिनां ॥ व्यूहाश्चविविधाभिख्याविचित्रंयुद्धकौशलं ॥ ४५ ॥ उत्पाताश्चनिपाताश्चसुयुद्धंसुपलायितं ॥ शस्त्राणांपालनंज्ञानंतथैवभरतर्षभ ॥ ४६॥ बलव्यसनयुक्तंचतथैवबलहर्षणं॥ पीडाचापदकालश्चपत्तिज्ञानंचपांडव ॥ ४७॥ तथाख्यातविधानंचयोगःसंचारएवच ॥ चोरैराटविकैश्चोग्रैःपरराष्ट्रस्यपीडनं ॥ ४८ ॥ अग्निदैर्गरदैश्चैवप्रतिरूपककारकैः ॥ श्रेणिमुख्योपजापेनवीरुधश्छेदनेनच ॥ ४९ ॥ दूषणेनचनागानामातंकजननेनच ॥ आराधनेनभक्तस्यप्रत्ययोपार्जनेनच ॥ ५० ॥ सप्तांगस्यचराज्यस्यह्रासवृद्धिसमंजसं ॥ दूतसामर्थ्यसंयोगात्सराष्ट्रस्यविवर्धनं ॥ ५१ ॥ अरिमध्यस्थमित्राणांसम्यक्चोक्तंप्रपंचनं ॥ अवमर्दःप्रतीघातस्तथैवचबलीयसां ॥ ५२ ॥ व्यवहारःसुसूक्ष्मश्चतथाकंटकशोधनं ॥ श्रमोव्यायामयोगश्चत्यागोद्रव्यस्यसंग्रहः ॥ ५३ ॥ अभृतानांचभरणंभृतानांचान्ववेक्षणं ॥ अर्थस्यकालेदानंचव्यसनेचाप्रसंगिता ॥ ५४ ॥ तथाराजगुणाश्चैवसेनापतिगुणाश्चह ॥ कारणंचत्रिवर्गस्यगुणदोषास्तथैवच ॥ ५५ ॥ दुश्चेष्टितंचविविधंवृत्तिश्चैवानुवर्तिनां ॥ शंकितत्वंचसर्वस्यप्रमादस्यचवर्जनं ॥ ५६ ॥ अलब्धलाभोलब्धस्यतथैवचविवर्धनं ॥ प्रदानंचविवृद्धस्यपात्रेभ्योविधिवत्ततः ॥ ५७॥ विसर्गोर्थस्यधर्मार्थंकामहेतुकमुच्यते ॥ चतुर्थंव्यसनाघातेतथैवात्रानुवर्णितं ॥ ५८ ॥ क्रोधजानितथोग्राणिकामजानितथैवच ॥ दशोक्तानिकुरुश्रेष्ठव्यसनान्यत्रचैवह ॥ ५९ ॥ मृगयाक्षास्तथापानंस्त्रियश्चभरतर्षभ ॥ कामजान्याहुराचार्याःप्रोक्तानीहस्वयंभुवा ॥ ६० ॥

द्वाराकार्मणकारिभिःकौलिकैः श्रेणिमुख्याःबलाध्यक्षादयस्तेषामुपजापोभेदनंतेन वीरुधश्छेदनेनधान्याद्युच्छेदेन ॥ ४९ ॥ नागानांदूषणंमंत्रतंत्रौषधादिनातेन प्रत्ययोपार्जनेनविश्वासोत्पादनेनच परराष्ट्रस्यपीडनंउक्तमितिप्रपूर्वेणसंबंधः ॥ ५० ॥ समंजसंसमत्वं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कंटकशोधनंखलानामुन्मूलनं श्रमोमल्लक्रीडा व्यायामयोगःआयुधप्रयोगाभ्यासः त्यागोदानं ॥ ५३ ॥ अप्रसंगिताअसंबंधः ॥ ५४ ॥ राजगुणाःउत्थानादयः सेनापतिगुणाःमौलतादयः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पात्रेभ्यःप्रदानंप्रथमं ॥ ५७ ॥ विसर्गइति विसर्गोदानंधर्मार्थंयज्ञार्थंद्वितीयं काम्यंतृतीयं व्यसनाघातेचतुर्थं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिशेषात् वाक्पारुष्यादीनिषट्क्रोधजानि आत्मनोदेहस्य ॥ ६१ ॥ अवमर्दःपरचक्रेणदेशादेःपीडनं ॥ ६२ ॥ कर्मांतः कृष्यादिफलंतच्चानुशासनंरोधः अपस्करउपकरणानि वसनंकवचादिकं उपायास्तन्त्रिर्माणयुक्तयः ॥ ६३ ॥ तानिद्रव्याणिषट् मणयःपशवःपृथ्वीवासोदास्यादिकांचनमिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ मंगलंस्वर्णादिकंतस्यालंभनंस्पर्शः प्रतिक्रियाअलंकरणं ॥ ६६ ॥ एकस्याभ्युत्थानप्रकारः के

वाक्पारुष्यंतथोग्रत्वंदंडपारुष्यमेवच ॥ आत्मनोनिग्रहस्त्यागोत्यर्थदूषणमेवच ॥ ६१ ॥ यंत्राणिविविधान्येवक्रियास्तेषांचवर्णिताः ॥ अवमर्दःप्रतीघातःकेतनानांचभंजनं ॥ ६२ ॥ चैत्यद्रुमावमर्दश्चरोधःकर्मानुशासनं ॥ अपस्करोथवसनंतथोपायाश्चवर्णिताः ॥ ६३ ॥ पणवानकशंखानांभेरीणांचयुधिष्ठिर ॥ उपार्जनंचद्रव्याणांपरिमर्दश्चतानिषट् ॥ ६४ ॥ लब्धस्यचप्रशमनंसतांचैवाभिपूजनं ॥ विद्वद्भिरेकीभावश्चदानहोमविधिज्ञता ॥ ६५ ॥ मंगलालंभनंचैवशरीरस्यप्रतिक्रिया ॥ आहारयोजनंचैवनित्यमास्तिक्यमेवच ॥ ६६ ॥ एकेनचयथोत्थेयंसत्यत्वंमधुरागिरः ॥ उत्सवानांसमाजानांक्रियाःकेतनजास्तथा ॥ ॥ ६७ ॥ प्रत्यक्षाश्चपरोक्षाश्चसर्वाधिकरणेष्वथ ॥ वृत्तेर्भरतशार्दूलनित्यंचैवान्ववेक्षणं ॥ ६८ ॥ अदंड्यत्वंचविप्राणांयुक्त्यादंडनिपातनं ॥ अनुजीवीस्वजातिभ्योगुणेभ्यश्चसमुद्भवः ॥ ६९ ॥ रक्षणंचैवपौराणांराष्ट्रस्यचविवर्धनं ॥ मंडलस्थाचयाचिंताराजन्द्वादशराजिका ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधाचैवशरीरस्यप्रतिक्रिया ॥ देशजातिकुलानांचधर्माःसमनुवर्णिताः ॥ ७१ ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चमोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ॥ उपायाश्चार्थलिप्साचविविधाभूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्मक्रियाचात्रमायायोगश्चवर्णितः ॥ दूषणंस्रोतसांचैववर्णितंचास्थिरांभसां ॥ ७३ ॥ यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचलेदार्यवर्त्मनः ॥ तत्सर्वंराजशार्दूलनीतिशास्त्रेभिवर्णितं ॥ ७४ ॥ एतत्कृत्वाशुभंशास्त्रंततःसभगवान्प्रभुः ॥ देवानुवाचसंहृष्टःसर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ७५ ॥ उपकारायलोकस्यत्रिवर्गस्थापनायच ॥ नवनीतंसरस्वत्यांबुद्धिरेषाप्रभाविता ॥ ७६ ॥ दंडेनसहिताह्येषालोकरक्षणकारिका ॥ निग्रहानुग्रहरतालोकाननुचरिष्यति ॥ ७७ ॥ दंडेननीयतेचेदंदंडंनयतिवापुनः ॥ दंडनीतिरितिख्यातात्रीन्लोकानभिवर्तते ॥ ७८ ॥ षाड्गुण्यगुणसारैषास्थास्यत्यग्रेमहात्मसु ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्चसकलाह्यत्रशब्दिताः ॥ ७९ ॥

तनजाःगृहजाः क्रियाःध्वजारोहणाद्याः ॥ ६७ ॥ अधिकरणेषुजनोपवेशनस्थानेषुचत्वरादिषु ॥ ६८ ॥ जातितोगुणतश्चसमुद्भवोमान्यत्वं ॥ ६९ ॥ द्वादशानांराज्ञांसमूहोद्वादशराजिका मध्यस्थस्यविजिगीषोश्चतुर्दिक्षुचत्वारोरयस्तेभ्योपरेचत्वारोमित्राणितेभ्यःपरेचत्वारउदासीनाइति ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधावैद्यशास्त्रप्रसिद्धा प्रतिक्रियासंस्कारःशौचाभ्यंगादिः ॥ ७१ ॥ हेभूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्माणिकोशवृद्धिकराणिकृष्यादीनितेषांक्रियाकरणप्रकारः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नीयतेपुरुषार्थफलायइदंजगत्दंडंनयतिप्रणयतिअनयायाचेतिवा ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८० ॥ संचिक्षेपसंक्षिप्तंकृतवान् ॥ ८१ ॥ वैशालाक्षंबाहुदंतकंबार्हस्पत्यमित्युत्तरोत्तरसंक्षिप्तदंडनीतिग्रंथनामानि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवंशास्त्रोत्पत्तिमुक्त्वानृपोत्पत्तिमाहअथे

ततस्तांभगवान्नीतिंपूर्वजग्राहशंकरः॥ बहुरूपोविशालाक्षःशिवःस्थाणुरुमापतिः॥ ८० ॥ प्रजानामायुषोन्हासंविज्ञायभगवान्शिवः॥ संचिक्षेपततःशास्त्रं महार्थंब्रह्मणाकृतं॥ ८१ ॥ वैशालाक्षमितिप्रोक्तंतदिंद्रःप्रत्यपद्यत॥ दशाध्यायसहस्राणिसुब्रह्मण्योमहातपाः॥ ८२॥ भगवानपितच्छास्त्रंसंचिक्षेपपुरंदरः॥ सहस्रैःपंचभिस्तातयदुक्तंबाहुदंतकं॥ ८३॥ अध्यायानांसहस्रैस्तुत्रिभिरेवबृहस्पतिः॥ संचिक्षेपेश्वरोबुद्ध्याबार्हस्पत्यंतदुच्यते॥ ८४॥ अध्यायानांसहस्रेणकाव्यःसंक्षेपमब्रवीत्॥ तच्छास्त्रममितप्रज्ञोयोगाचार्योमहायशाः॥ ८५॥ एवंलोकानुरोधेनशास्त्रमेतन्महर्षिभिः॥ संक्षिप्तमायुर्विज्ञायमर्त्यानांन्हासमेवच॥ ॥ ८६॥ अथदेवाःसमागम्यविष्णुमूचुःप्रजापतिं॥ एकोयोर्हतिमर्त्येभ्यःश्रैष्ठ्यंवैतंसमादिश॥ ८७॥ ततःसंचिंत्यभगवान्देवोनारायणःप्रभुः॥ तैजसंवैविरजसंसोऽसृजन्मानसंसुतं॥॥ ८८॥ विरजास्तुमहाभागःप्रभुत्वंभुविनैच्छत॥ न्यासायैवाभवद्बुद्धिःप्रणीतातस्यपांडव॥ ८९॥ कीर्तिमांस्तस्यपुत्रोभूत्सोपिपंचातिगोभवत्॥ कर्दमस्तस्यतुसुतःसोप्यतप्यन्महत्तपः॥ ९०॥ प्रजापतेःकर्दमस्यत्वनंगोनामवैसुतः॥ प्रजारक्षयितासाधुर्दंडनीतिविशारदः॥ ९१॥ अनंगपुत्रोतिबलोनीतिमानभिगम्यवै॥ प्रतिपेदेमहाराज्यमथेंद्रियवशोभवत्॥ ९२॥ मृत्योस्तुदुहिताराजन्सुनीथानाममानसी॥ प्रख्यातात्रिषुलोकेषुयासौवेनमजीजनत्॥ ९३॥ तंप्रजासुविधर्माणंरागद्वेषवशानुगं॥ मंत्रभूतैःकुशैर्जघ्नुर्ऋषयोब्रह्मवादिनः॥ ९४॥ ममंथुर्दक्षिणंचोरुमृषयस्तस्यमंत्रतः॥ ततोस्यविकृतोजज्ञेन्हस्वांगःपुरुषोभुवि॥ ९५॥ दग्धस्थूणाप्रतीकाशोरक्ताक्षःकृष्णमूर्धजः॥ निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयोब्रह्मवादिनः॥ ९६॥ तस्मान्निषादाःसंभूताःक्रूराःशैलवनाश्रयाः॥ येचान्येविंध्यनिलयाम्लेच्छाःशतसहस्रशः॥ ९७॥ भूयोस्यदक्षिणंपाणिंममंथुस्तेमहर्षयः॥ ततःपुरुषउत्पन्नोरूपेणेंद्रइवापरः॥ ९८॥ कवचीबद्धनिस्त्रिंशःसशरःसशरासनः॥ वेदवेदांगविच्चैवधनुर्वेदेचपारगः॥ ९९॥ तंदंडनीतिःसकलाश्रितराजन्नरोत्तमं॥ ततस्तुप्रांजलिर्वैन्योमहर्षींस्तानुवाचह॥ १००॥ सुसूक्ष्मामेसमुत्पन्नाबुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी॥ अनयाकिंमयाकार्यंतन्मेतत्त्वेनशंसत॥ १०१॥ यन्मांभवंतोवक्ष्यंतिकार्यमर्थसमन्वितं॥ तदहंवैकरिष्यामिनात्रकार्याविचारणा॥ १०२॥ तमूचुस्तत्रदेवास्तेतेचैवपरमर्षयः॥ नियतोयत्रधर्मोवैतमशंकःसमाचर॥ १०३॥

त्यादिना ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ पंचातिगः विषयातिगःमुक्तः ॥ ९० ॥ अनंगइत्यंगस्यैवनामांतरं ॥ ९१॥९२॥९३॥९४॥९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ स्ववशः स्वानींद्रियाणि तद्वशः नकदाचन भविष्यामीति शेषः स्वेतिस्वच्छःपाठः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ सांवत्सरो ज्यौतिषिकः ॥ १११ ॥ आत्मनास्वशरी

प्रियाप्रियेपरित्यज्यसमःसर्वेषुजंतुषु ॥ कामंक्रोधंचलोभंचमानंचोत्सृज्यदूरतः ॥ १०४ ॥ यश्चधर्मात्प्रविचलेल्लोकेकश्चनमानवः ॥ निग्राह्यस्तेस्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ १०५ ॥ प्रतिज्ञांचाधिरोहस्वमनसाकर्मणागिरा ॥ पालयिष्याम्यहंभौमंब्रह्मइत्येवचासकृत् ॥ १०६ ॥ यश्चात्रधर्मोनित्योक्तोदंडनीति व्यपाश्रयः ॥ तमशंकःकरिष्यामिस्ववशोनकदाचन ॥ १०७ ॥ अदंड्यामेद्विजाश्चेतिप्रतिजानीहिहेविभो ॥ लोकंचसंकरात्कृत्स्नंत्रातास्मीतिपरंतप ॥ १०८ ॥ वैन्यस्ततस्तानुवाचदेवानृषिपुरोगमान् ॥ ब्राह्मणामेमहाभागानमस्याःपुरुषर्षभाः ॥ १०९ ॥ एवमस्त्वितिवैन्यस्तुतैरुक्तोब्रह्मवादिभिः ॥ पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रोब्रह्ममयोनिधिः ॥ ११० ॥ मंत्रिणोवालखिल्याश्चसारस्वत्योगणस्तथा ॥ महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्यसांवत्सरोभवत् ॥ १११ ॥ आत्मनाष्टमइत्येवश्रुतिरे षापरानृषु ॥ उत्पन्नौबंदिनौचास्यतत्पूर्वौसूतमागधौ ॥ ११२ ॥ तयोःप्रीतोददौराजापृथुर्वैन्यःप्रतापवान् ॥ अनूपदेशंसूतायमगधंमागधायच ॥ ११३ ॥ सम तांवसुधायाश्चससम्यगुदपादयत् ॥ वैषम्यंहिपरंभूमेरासीदितिननःश्रुतं ॥ ११४ ॥ मन्वंतरेषुसर्वेषुविषमाजायतेमही ॥ उज्जहारततोवैन्यःशिलाजालान्समंत तः ॥ ११५ ॥ धनुष्कोट्यामहाराजतेनशैलाविवर्धिताः ॥ सविष्णुनाचदेवेनशक्रेणविबुधैःसह ॥ ११६ ॥ ऋषिभिश्चप्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ॥ तंसाक्षा त्पृथिवीभेजेरत्नान्यादायपांडव ॥ ११७ ॥ सागरःसरितांभर्ताहिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ शक्रश्चधनमक्षय्यंप्रादात्तस्मैयुधिष्ठिर ॥ ११८ ॥ रुक्मंचापिमहामेरुः स्वयंकनकपर्वतः ॥ यक्षराक्षसभर्ताचभगवान्नरवाहनः ॥ ११९ ॥ धर्मेचार्थेचकामेचसमर्थंप्रददौधनं ॥ हयारथाश्चनागाश्चकोटिशःपुरुषास्तथा ॥ १२० ॥ प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्यचिंतनादेवपांडव ॥ नजरानचदुर्भिक्षंनाधयोव्याधयस्तथा ॥ १२१ ॥ सरीसृपेभ्यस्तेनेभ्योनचान्योन्यात्कदाचन ॥ भयमुत्पद्यतेतत्रतस्यरा ज्ञोभिरक्षणात् ॥ १२२ ॥ आपस्तस्तंभिरेचास्यसमुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्चददुर्मार्गंध्वजभंगश्चनाभवत् ॥ १२३ ॥ तेनेयंपृथिवीदुग्धासस्यानिदशसप्तच ॥ यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितंयस्ययस्ययत् ॥ १२४ ॥ तेनधर्मोत्तरश्चायंकृतोलोकोमहात्मना ॥ रंजिताश्चप्रजाःसर्वास्तेनराजेतिशब्द्यते ॥ १२५ ॥

रेणसहाष्टमःपृथुर्विष्णोःसकाशादित्यर्थः तथाहि विष्णुःप्रथमः विरजाद्वितीयः कीर्तिमांस्तृतीयः कर्दमश्चतुर्थः अनंगःपंचमः अतिबलःषष्ठः वेनःसप्तमः पृथुरष्टमइति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रथितावनताचेतिविग्रहेत्वर्णलोपविकाराभ्यांपृथिवी ॥ १२६ ॥ स्थापनंमर्यादां ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ दंडेति रक्षितव्यंराज्यं तच्चान्योनआधर्षयेत् तत्रहेतुः चाराणांनिष्पंदः संचारस्तद्वारायद्दर्शनंलोकवृत्तांतस्यदृष्ट्वाचपालनंततइत्यर्थः आत्मनाचित्तेनकारणैःक्रियाभिश्चसमस्यमहीक्षितःकर्मेतिसंबंधः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ विष्णुर्भूमिपमाविवेशेत्युक्तंतत्रोपपत्तिः कइत्यर्धेन ॥ १३१ ॥ पत्नीपालयित्री

ब्राह्मणानांक्षतत्राणात्ततःक्षत्रियउच्यते ॥ प्रथिताधर्मतश्चेयंपृथिवीबहुभिःस्मृता ॥ १२६ ॥ स्थापनंचाकरोद्विष्णुःस्वयमेवसनातनः ॥ नातिवर्तिष्यतेकश्चिद्राजंस्त्वामितिभारत ॥ १२७ ॥ तपसाभगवान्विष्णुराविवेशचभूमिपं ॥ देववन्नरदेवानांनमतेयंजगन्नृपं ॥ १२८ ॥ दंडनीत्याचसततंरक्षितव्यंनरेश्वर ॥ नाधर्षयेत्तथाकश्चिच्चारनिष्पंददर्शनात् ॥ १२९ ॥ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ आत्मनाकारणैश्चैवसमस्येहमहीक्षितः ॥ १३० ॥ कोहेतुर्यद्वशेतिष्ठेल्लोकोदैवादृतेगुणात् ॥ विष्णोर्ललाटात्कमलंसौवर्णमभवत्तदा ॥ १३१ ॥ श्रीःसंभूतायतोदेवीपत्नीधर्मस्यधीमतः ॥ श्रियःसकाशादर्थश्चजातोधर्मेणपांडव ॥ १३२ ॥ अथधर्मस्तथैवार्थःश्रीश्चराज्येप्रतिष्ठिता ॥ सुकृतस्यक्षयाच्चैवस्वर्लोकादेत्यमेदिनीं ॥ १३३ ॥ पार्थिवोजायतेतातदंडनीतिविशारदः ॥ महत्त्वेनचसंयुक्तोवैष्णवेननरोभुवि ॥ १३४ ॥ बुद्ध्याभवतिसंयुक्तोमाहात्म्यंचाधिगच्छति ॥ स्थापितंचततोदेवैर्नकश्चिदतिवर्तते ॥ तिष्ठत्येकस्यचवशेतंचेदंनविधीयते ॥ १३५ ॥ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ तुल्यस्यैकस्ययस्यायंलोकोवचसितिष्ठते ॥ १३६ ॥ योस्यवैमुखमद्राक्षीत्सौम्यंसोस्यवशानुगः ॥ सुभगंचार्थवंतंचरूपवंतंचपश्यति ॥ १३७ ॥ महत्त्वात्तस्यदंडस्यनीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ नयचारश्चविपुलोयेनसर्वमिदंततं ॥ १३८ ॥ आगमश्चपुराणानांमहर्षीणांचसंभवः ॥ तीर्थवंशश्चवंशश्चनक्षत्राणांयुधिष्ठिर ॥ १३९ ॥ सकलंचातुराश्रम्यंचातुर्होत्रंतथैवच ॥ चातुर्वर्ण्यंतथैवात्रचातुर्विद्यंचकीर्तितं ॥ १४० ॥ इतिहासाश्चवेदाश्चन्यायःकृत्स्नश्चवर्णितः ॥ तपोज्ञानमहिंसाचसत्यासत्येनयःपरः ॥ १४१ ॥ वृद्धोपसेवादानंचशौचमुत्थानमेवच ॥ सर्वभूतानुकंपाचसर्वमत्रोपवर्णितं ॥ १४२ ॥ भुविचाधोगतंयच्चतच्चसर्वंसमर्पितं ॥ तस्मिन्पैतामहेशास्त्रेपांडवैतन्नसंशयः ॥ १४३ ॥ ततोजगतिराजेंद्रसततंशब्दितंबुधैः ॥ देवाश्चनरदेवाश्चतुल्याइतिविशांपते ॥ १४४ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ स्थापितंअभिषिक्तं एकस्यराज्ञोवशेइदंतिष्ठतितंचेदंलक्षीकृत्यनविधीयतेइदंजगद्विधानसामर्थ्यंनभवति ॥ १३५ ॥ तुल्यस्यहस्ताद्यवयवैःसमस्य ॥ १३६ ॥ अस्यराज्ञः सौम्यंमुखंअद्राक्षीत्सुभगादिरूपंचैनंपश्यतिअस्यद्रष्टुःसराजावशानुगःआज्ञाकारीतिज्ञेयं ॥ १३७ ॥ महत्त्वादिति दंडसामर्थ्यादेवलोकेनीत्यादिकंदृश्यतइत्यर्थः ॥ १३८ ॥ आगमादिकंचात्रग्रंथेकीर्तितं ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४५ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७॥ ततःपुनरिति ॥ १॥ सर्ववर्णानांअनुलोमविलोमजादीनां चातुर्वर्ण्यस्ययेआश्रमाः ब्राह्मणस्यचत्वारआश्रमाः

एतत्तेसर्वमाख्यातंमहत्त्वंप्रतिराजसु ॥ कात्स्न्येंनभरतश्रेष्ठकिमन्यदिहवर्तते ॥ १४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिसूत्राध्याये एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततःपुनःसगांगेयमभिवाद्यपितामहं ॥ प्रांजलिर्नियतोभूत्वापर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ के धर्माःसर्ववर्णानांचातुर्वर्ण्यस्यकेपृथक् ॥ चातुर्वर्ण्याश्रमाणांचराजधर्माश्चकेमताः ॥ २॥ केनवैवर्धतेराष्ट्रंराजाकेनविवर्धते॥ केनपौराश्चभृत्याश्चवर्धंतेभरतर्षभ ॥ ३ ॥ कोशंदंडंचदुर्गंचसहायान्मंत्रिणस्तथा ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४ ॥ केषुविश्वसितव्यंस्याद्राज्ञाकस्यांचिदापदि ॥ कुतोवात्मा दृढंरक्ष्यस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ ५॥ भीष्मउवाच नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ ६ ॥ अक्रोधःसत्यवचनंसंविभागःक्षमातथा ॥ प्रजनःस्वेषुदारेषुशौचमद्रोहएवच ॥ ७॥ आर्जवंभृत्यभरणंनवैतेसार्ववर्णिकाः ॥ ब्राह्मणस्यतुयोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिकेवलं ॥८॥ दममेवमहाराजधर्ममाहुःपुरातनं॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैवतत्रकर्मसमाप्यते ॥ ९॥ तंचेद्विजमुपागच्छेद्वर्तमानंस्वकर्मणि॥ अकुर्वाणंविकर्माणिशांतंप्रज्ञानतर्पितं ॥ १० ॥ कुर्वीतापत्यसंतानमथोदद्याद्यजेतच ॥ संविभज्यचभोक्तव्यंधनंसद्भिरितीर्यते ॥ ११ ॥ परिनिष्ठितकार्यस्तुस्वाध्यायेनैवब्राह्मणः ॥ कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ १२ ॥ क्षत्रियस्यापियोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिभारत ॥ दद्याद्राजन्नयाचेतयजेतनचयाजयेत् ॥ १३ ॥ नाध्यापयेदधीयीतप्रजाश्चपरिपालयेत् ॥ नित्योद्युक्तोदस्युवधेरणेकुर्यात्पराक्रमं ॥ १४ ॥ येतुक्रतुभिरीजानाःश्रुतवंतश्चभूमिपाः ॥ यएवाहवजेतारस्तएषांलोकजित्तमाः ॥ १५ ॥ अविक्षतेनदेहेनसमराद्योनिवर्तते ॥ क्षत्रियोनास्यतत्कर्मप्रशंसंतिपुराविदः ॥ १६ ॥ एवंहिक्षत्रबंधूनांमार्गमाहुःप्रधानतः ॥ नास्यकृत्यतमंकिंचिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ १७॥ दानमध्ययनंयज्ञोराज्ञांक्षेमोविधीयते ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणयोद्धव्यंधर्ममीप्सता ॥ १८॥ स्वेषुधर्मेष्ववस्थाप्यप्रजाःसर्वामहीपतिः ॥ धर्मेणसर्वकृत्यानिशमनिष्ठानिकारयेत् ॥ १९ ॥ परिनिष्ठितकार्यस्तुनृपतिःपरिपालनात् ॥ कुर्यादन्यन्नवाकुर्यादैंद्रोराजन्यउच्यते ॥ २० ॥

क्षत्रियस्यत्रयोवैश्यस्यद्वौशूद्रस्यैकइतितेषां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्ववर्णधर्मानाह अक्रोधइतिसार्धेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्राध्ययने तावतैवनैष्ठिकःकृतार्थोभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वयमुपागतेवित्ते दारक्रियापूर्वकंअपत्यसंतानमिच्छेत्सइत्याहद्वाभ्यां तंचेदिति ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ षण्णांधेनूनांरक्षकोवैश्यएकस्याःक्षीरंस्ववेतनंहरेत् शतस्यरक्षकोवर्षेएकंगोवृषभमिथुनंवेतनंहरेत् वाणिज्येतुलब्धात्सप्तमंभागंधनिकाद्धरेत् गवयादिशृंगवाणिज्येलाभात्स
प्तममेव खुरेपशुविशेषखुरेमहामूल्येकलाषोडशोभागः ॥२५॥ एवंसस्यानामपिसप्तममेवांशंहरेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ कुर्वीतसंचयानित्यपकृष्यते धार्मिकःकर्मप्रधानः नतुभोगलोभप्र

वैश्यस्यापिहियोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिशाश्वतं॥ दानमध्ययनंयज्ञःशौचेनधनसंचयः॥ २१॥ पितृवत्पालयेद्वैश्योयुक्तःसर्वान्पशूनिह॥ विकर्मतद्भवेदन्यत्कर्मयत्स
समाचरेत्॥ २२॥ रक्षयासहितेषांवैमहत्सुखमवाप्नुयात्॥ प्रजापतिर्हिवैश्यायसृष्ट्वापरिददौपशून्॥ २३॥ ब्राह्मणायचराज्ञेचसर्वाःपरिददेप्रजाः॥ तस्यवृत्तिं
प्रवक्ष्यामियच्चतस्योपजीवनं॥ २४॥ षण्णामेकांपिबेद्धेनुंशताच्चमिथुनंहरेत्॥ लब्धाच्च सप्तमंभागंतथाशृंगेकलाखुरे॥ २५॥ सस्यानांसर्वबीजानामेषासां
वत्सरीभृतिः॥ नचवैश्यस्यकामःस्यान्नरक्षेयंपशूनिति॥ २६॥ वैश्येचेच्छतिनान्येनरक्षितव्याःकथंचन॥ शूद्रस्यापिहियोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिभारत॥ २७॥
प्रजापतिर्हिवर्णानांदासंशूद्रमकल्पयत्॥ तस्माच्छूद्रस्यवर्णानांपरिचर्याविधीयते॥ २८॥ तेषांशुश्रूषणाच्चैवमहत्सुखमवाप्नुयात्॥ शूद्रएतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णा
ननुपूर्वशः॥ संचयांश्चनकुर्वीतजातुशूद्रःकथंचन॥ पापीयान्हिधनंलब्ध्वावशेकुर्याद्गरीयसः॥ ३०॥ राज्ञावासमनुज्ञातःकामंकुर्वीतधार्मिकः॥ तस्यवृत्तिं
प्रवक्ष्यामियच्चतस्योपजीवनं॥ ३१॥ अवश्यंभरणीयोहिवर्णानांशूद्रउच्यते॥ छत्रंवेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानिच॥ ३२॥ यातयामानिदेयानिशूद्रायपरि
चारिणे॥ अधार्याणिविशीर्णानिवसनानिद्विजातिभिः॥ ३३॥ शूद्रायैवप्रदेयानितस्यधर्मधनंहितत्॥ यंचकंचिद्द्विजातीनांशूद्रःशुश्रूषुराव्रजेत्॥ ३४॥ क
ल्प्यांतेनतुतेप्राहुर्वृत्तिंधर्मविदोजनाः॥ देयःपिंडोनपत्यायभर्तव्यौवृद्धदुर्बलौ॥ ३५॥ शूद्रेणतुनहातव्योभर्ताकस्यांचिदापदि॥ अतिरेकेणभर्तव्योभर्ताद्रव्य
परिक्षये॥ ३६॥ नहिस्वमस्तिशूद्रस्यभर्तृहार्यधनोहिसः॥ उक्तस्त्रयाणांवर्णानांयज्ञस्तस्यचभारत॥ स्वाहाकारवषट्कारौमंत्रःशूद्रेनविद्यते॥ ३७॥

धानः ॥ ३१ औशीरंवेष्टनंवीरणमूलकृताच्छदिः ॥ ३२ ॥ यातयामानिभुक्तभोगानिजीर्णानीतियावत् ॥ ३३ ॥ द्विजातीनांमध्ये यंकंचित्पति ॥ ३४ ॥ तेनद्विजातिना ॥ ३५ ॥ अतिरेकेणस्वकुटुंबपो
षणादाधिक्येन भर्तापोष्टा ॥ ३६॥ अन्यत्रभृत्यार्जितमपिधनंशूद्रस्यस्वामिनैवहार्यं यथोक्तं त्रयएवाधनाराजन्भार्यादासस्तथासुतः यत्तेसमधिगच्छंतियस्यैतेतस्यतद्धनमिति तस्माद्युक्तमुक्तंभर्तृहार्यधनो
हिसइति तस्यचशूद्रस्यचामंत्रकोयज्ञोस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मादिति पाकयज्ञैः क्षुद्रयज्ञैर्ग्रहशांतिवैश्वदेवादिभिर्यजेत अव्रतवान्श्रौतव्रतोपायहीनः अष्टमुष्टिभवेत्किंचित्किंचिदष्टौतुपुष्कलं पुष्कलानितुचत्वारिपूर्णपात्रंप्रचक्षते इत्युक्तलक्षणपूर्णपात्रमयी यज्ञेग वामिवपूर्णपात्राणामेवगणनायज्ञानुसारेण मंत्रास्तेषांपौराणिकानाममंत्रावाप्रणववर्जिताइतिसर्वंशूद्रपद्धत्युक्तंद्रष्टव्यं ॥ ३८॥ सहस्राणांशतंलक्षंपूर्णपात्राणि ऐंद्राग्नस्यविधिर्यथाश्रौतेचरोःपशोर्वाविधिस्त थैवामंत्रकमस्यविधानंतेन ॥ ३९ ॥ ननुतस्माच्छूद्रोयज्ञेनवक्लृप्तइतिश्रुतेः कथमस्यामंत्रोपियज्ञइत्याशंक्याह यतइति सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानांयोयज्ञःसतस्यैवशूद्रस्यैवभवतितस्यतत्सेवकत्वात् यथाहिश्र द्धयागुर्वग्नीन्परिचरतउपकोसलस्याग्नयोब्रह्मविद्यांदत्तवंतः एवंश्रद्धयाब्राह्मणादीनाराधयतः शूद्रस्यापिब्राह्मणकृतयज्ञफलभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ स्रष्टयः संतानानितेनसर्वेषां

तस्माच्छूद्रःपाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयं ॥ पूर्णपात्रमयीमाहुःपाकयज्ञस्यदक्षिणां ॥३८॥ शूद्रःपैजवनोनामसहस्राणांशतंददौ ॥ ऐंद्राग्नेनविधानेनदक्षिणा मितिनःश्रुतं ॥ ३९ ॥ यतोहिसर्ववर्णानांयज्ञस्तस्यैवभारत ॥ अग्रेसर्वेषुयज्ञेषुश्रद्धायज्ञोविधीयते ॥ ४० ॥ दैवतंहिमहच्छ्रद्धापवित्रंयजतांचयत् ॥ दैवतंहिप रंविप्राःस्वेनस्वेनपरस्परं ॥ ४१ ॥ अयजन्निहसत्रैस्तैस्तैस्तैःकामैःसमाहिताः ॥ संसृष्टाब्राह्मणैरेवत्रिषुवर्णेषुसृष्टयः ॥ ४२ ॥ देवानामपियेदेवायद्ब्रूयुस्तेपरंहितं ॥ तस्माद्वर्णैःसर्वयज्ञाःसंसृज्यंतेनकाम्यया ॥ ४३ ॥ ऋग्यजुःसामवित्पूज्योनित्यंस्याद्देववद्द्विजः ॥ अनृग्यजुरसामाचप्राजापत्यउपद्रवः ॥ यज्ञोमनीष यातातसर्ववर्णेषुभारत ॥ ४४ ॥ नास्ययज्ञकृतोदेवाईहंतेनेतरेजनाः ॥ ततःसर्वेषुवर्णेषुश्रद्धायज्ञोविधीयते ॥ ४५ ॥

वर्णानांब्राह्मणजत्वादस्त्येवशूद्रस्यापियज्ञेधिकारइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यद्ब्रूयुस्तेतत्तेतवपरंहितं वर्णैःसशूद्रैः सर्वयज्ञाःश्रौताःस्मार्ताश्च नकाम्ययास्वभावात्संसृज्यंतइतिपूर्वस्योपसंहारः ॥ ४३ ॥ अत्रहेतुमाह ऋगिति द्विजस्त्रैवर्णिकःपूज्यः शूद्रेण उपद्रवतीतितत्समीपगामित्वादुपद्रवोदासःशूद्रःसवेदहीनोपिप्राजापत्यःप्रजापतिदेवताकः यथाग्नेयोब्राह्मणऐंद्रःक्षत्रियस्तद्वत् तथाचमानसेदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकेय ज्ञेसर्वैवर्णाअधिक्रियंतइत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४४ ॥ अस्यमानसयज्ञकर्तुःदेवाःइतरेजनाश्चनईहंतेइतिनअपितुश्रद्धापूतत्वात्सर्वेप्यस्ययज्ञेभागंकामयंतइत्यर्थः नास्ययज्ञस्यतइतिपाठे एनंयज्ञंदेवाअपिक र्तुंनईहंतेनसमर्थाभवंतीतियोज्यं ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वग्निहीनस्यशूद्रस्यकथंपाकयज्ञेष्वधिकारइत्याशंक्याह स्वंदैवतंब्राह्मणः स्वेननित्यंपरान्वर्णानयजन्नैवमासीत् अधरोवितानः संसृष्टोवैश्योब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुयज्ञसृष्टइति ब्राह्मणस्त्रयाणामपिवर्णानांस्वंअ
साधारणंदैवतंअतःकारणात्तेस्वेआत्मीयाः ब्राह्मणाःपरान्वर्णानुद्दिश्यनअयजन्नितिनैवआसीत् अपितुअमुककामेनामुकशर्मणाहंवृतोमुकयज्ञेनयक्ष्यइत्युद्देशंकृत्वाऽयजन्नेवयागंकृतवंतएवेत्येवमेवासीदेवंपु
राकल्पप्रदर्शनमुखेनायंविधिर्ज्ञेयः अयजन्नितिपरस्मैपदप्रयोगस्तुपरगामित्वात्क्रियाफलस्ययुक्तः अधरोनीचः वैवाहिकात्श्रौताच्चान्यत्वात् वितानोग्नीनांविस्तरः तस्यअग्नयोलौकिकाएवपंचकुंडीविधा
नादौज्ञेयाः एककुंडपक्षेत्वेकएवलौकिकः सवाथखलुयत्रक्कचहोष्यन्स्यादित्युपक्रम्याग्निंप्रतिष्ठाप्येतिगृह्यकारैर्दर्शितः संसृष्टइतितत्रापिमंत्रसंसर्गउच्यते वैश्यः वैश्यगृहादानीतःश्रौतेपिविट्कुलाद्वित्तवतोवे
तिवैश्यगृहाद्दक्षिणाग्न्यर्थमग्न्यानयनंदृश्यते यस्मादेवंतस्माद्ब्राह्मणस्त्रिष्वपिवर्णेषुयज्ञःसृष्टोयेनसयज्ञस्रष्टाभवतीत्यर्थः पाठांतरेवैश्यपदेविभक्तिलोपआर्षः ॥४६॥ यस्मात्त्रिषुवर्णेषुब्राह्मणोयज्ञस्रष्टातस्मात्सर्वे

स्वंदैवतंब्राह्मणःस्वेननित्यंपरान्वर्णानयजन्नैवमासीत्॥ अधरोवितानःसंसृष्टोवैश्योब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुयज्ञसृष्टः॥४६॥ तस्माद्वर्णाऋजवोज्ञातिवर्णाःसंसृज्यं
तेतस्यविकारएव॥ एकंसामयजुरेकमृगेकाविप्रश्चैकोनिश्चयेतेषुसृष्टः ॥४७॥ अत्रगाथायज्ञगीताःकीर्तयंतिपुराविदः॥ वैखानसानांराजेंद्रमुनीनांयष्टुमि
च्छतां॥ ४८॥ उदितेनुदितेवापिश्रद्दधानोजितेंद्रियः॥ वह्निंजुहोतिधर्मेणश्रद्धावैकारणंमहत्॥ ४९॥ यत्स्कन्नमस्यतत्पूर्वंयदस्कन्नंतदुत्तरं॥ बहूनियज्ञरूपा
णिनानाकर्मफलानिच॥ ५०॥ तानियःसंप्रजानातिज्ञाननिश्चयनिश्चितः॥ द्विजातिःश्रद्धयोपेतःसयष्टुंपुरुषोर्हति॥५१॥ स्तेनोवायदिवापापोयदिवापाप
कृत्तमः॥ यष्टुमिच्छतियज्ञंयःसाधुमेववदंतितं॥५२॥

पिवर्णाःऋजवःसाधवएवयज्ञसंयोगात् एवंधर्मसाम्येपिज्ञातिसाम्यंनास्तीत्याशंक्याह ज्ञातिवर्णाअपिक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तस्यब्राह्मणस्यैवविकारेक्षत्रियादिकन्यासूत्पन्नेमूर्धाभिषिक्तादौसंसृज्यंतएव तेनधर्म
तोजन्मतश्चसर्वेवर्णाब्राह्मणसंसृष्टाइतिस्थितं तत्रहेतुमाह एकइति तेषुतत्त्वनिश्चयेक्रियमाणेएकोविप्रोब्रह्मैवप्रथमोब्राह्मणःसृष्टोजातः ब्राह्मणसंततित्वात्सर्वेप्येतेब्राह्मणाएवेत्यर्थः तत्रदृष्टांतः एकंसामेति अ
कारोवैसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतीतिश्रुतेरेकंअकाररूपमेवअक्षरंयथासामादिरूपंतथाब्रह्मैवब्राह्मणादिरूपमित्यर्थः॥४७॥ वैखानसानांवानप्रस्थानां गाथाःयज्ञस्तुतिश्लोकाः
यज्ञगीताःविष्णुगीताः ॥४८॥ ४९॥ यत्स्कन्नमिति रौद्रंगविसद्वायव्यमुपावसृष्टमित्यादिबह्वृचब्राह्मणेषोडशकमग्निहोत्रमुक्तं तत्रमारुतंविष्यंदमानमितिस्कन्नमपिमरुद्दैवत्यंभवतीतितत्पूर्वंआद्यंअग्निहोत्रं
यत्अस्कन्नंयथाविधिहुतंउत्तरंसर्वोत्कृष्टं बहूनीतिरौद्रादीनि ॥५०॥ तानिषोडशअग्निहोत्ररूपाणि ॥५१॥ यज्ञंविष्णुं यष्टुंयज्ञदानादिनाआराधितुं ॥५२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋषयइतिसार्धः ॥ ५३ ॥ श्रद्धापवित्रंयथास्यात्तथायष्टव्यमितिसंबंधः आश्रित्यशास्त्रमितिशेषः ॥ ५४ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ आश्रमाणामिति ॥ १ ॥ वानप्रस्थमिति पाठक्रमोनविवक्षितः चतुर्थसंन्यासंतंचजटाधरणसंस्कारंअवाप्यचेतिचोभिन्नक्रमः चात् मुंडिनंचवदंति ॥ २ ॥ द्विजातित्वमवाप्यवेदमधीत्य आधानादीनिकर्माणिप्राप्यवानप्रस्थाश्रमंगच्छेदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आरण्यकानांवानप्रस्थानांशास्त्राणिशासनानिसमधीत्यसम्यगनुष्ठानेनप्राप्य अक्षरसात्मतांकैवल्यं ॥ ५ ॥ एतानिद्विजत्वावाप्त्यादीनि एवशब्दःप्रकारांत

॥ ६३ ॥ १२

ऋषयस्तंप्रशंसंतिसाधुचैतदसंशयं ॥ सर्वथासर्वदावर्णैर्यष्टव्यमितिनिर्णयः ॥ नहियज्ञसमंकिंचित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ ५३ ॥ तस्माद्यष्टव्यमित्याहुःपुरुषेणानसूयता ॥ श्रद्धापवित्रमाश्रित्ययथाशक्तियथेच्छया ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवर्णाश्रमधर्मकथनेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ भीष्मउवाच आश्रमाणांमहाबाहोश्रृणुसत्यपराक्रम ॥ चतुर्णामपिनामानिकर्माणिचयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ वानप्रस्थंभैक्ष्यचर्यंगार्हस्थ्यंचमहाश्रमं ॥ ब्रह्मचर्याश्रमंप्राहुश्चतुर्थंब्राह्मणैर्वृतं ॥ २ ॥ जटाधरणसंस्कारंद्विजातित्वमवाप्यच ॥ आधानादीनिकर्माणिप्राप्यवेदमधीत्यच ॥ ३ ॥ सदारोवाप्यदारोवाआत्मवान्संयतेंद्रियः ॥ वानप्रस्थाश्रमंगच्छेत्कृतकृत्योगृहाश्रमात् ॥ ४ ॥ तत्रारण्यकशास्त्राणिसमधीत्यसधर्मवित् ॥ ऊर्ध्वरेताःप्रव्रजित्वागच्छत्यक्षरसात्मतां ॥ ५ ॥ एतान्येवनिमित्तानिमुनीनामूर्ध्वरेतसां ॥ कर्तव्यानीहविप्रेणराजन्नादौविपश्चिता ॥ ६ ॥ चरितब्रह्मचर्यस्यब्राह्मणस्यविशांपते ॥ भैक्षचर्यास्वधीकारःप्रशस्तइहमोक्षिणः ॥ ७ ॥ यत्रास्तमितशायीस्यान्निराशीरनिकेतनः ॥ यथोपलब्धजीवीस्यान्मुनिर्दांतोजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ निराशीःस्यात्सर्वसमोनिर्भोगोनिर्विकारवान् ॥ विप्रःक्षेमाश्रमंप्राप्तोगच्छत्यक्षरसात्मतां ॥ ९ ॥ अधीत्यवेदान्कृतसर्वकृत्यःसंतानमुत्पाद्यसुखानिभुक्त्वा ॥ समाहितःप्रचरेद्दुश्चरंयोगार्हस्थ्यधर्मंमुनिधर्मजुष्टं ॥ १० ॥ स्वदारतुष्टस्त्वृतुकालगामीनियोगसेवीनशठोनजिह्मः ॥ मिताशनोदेवरतःकृतज्ञःसत्योमृदुश्चानृशंसःक्षमावान् ॥ ११ ॥ दांतोविधेयोहव्यकव्येप्रमत्तोह्यन्नस्यदातासततंद्विजेभ्यः ॥ अमत्सरीसर्वलिंगप्रदातावैतानित्यश्चगृहाश्रमीस्यात् ॥ १२ ॥

रंमोक्षप्राप्तौवारयति ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिश्रुतेर्मध्यममाश्रमद्वयमनित्यमित्याह चरितेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ विकाराःकामसंकल्पादयस्तद्वच्चित्तंतद्रहितोनिर्विकारवान् अमनस्कइत्यर्थः ॥ ९ ॥ गृहिणोमुक्तिमाह अधीत्येति समाहितःयोगयुक्तःसन्गार्हस्थ्यधर्मंयःप्रचरेत्सोपिअक्षरसात्मतांगच्छतीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ १० ॥ असमाहितंप्रत्याह स्वदारेति शठोधूर्तः जिह्मःकुटिलः ॥ ११ ॥ विधेयःगुरुशास्त्राज्ञापालकः अप्रमत्तःअवहितः सर्वेभ्योलिंगयुक्तेभ्यआश्रमेभ्यःप्रदाताऽन्नादेः लिंगप्रदातेतिमध्यमपदलोपीसमासः वैतानंश्रौतकर्मतत्रनित्यः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृत्तिजीविकां प्रविशोध्यशुद्धांकृत्वा न्यायागतेनधनेनजीवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ तस्येति तस्यगृहस्थस्य देहपरित्यागात्समाहितश्चेदिहैवदेहाभिमानत्यागात्असमाहितस्यमरणानंतरं इष्टाःकामाःविषयाः हार्दाकाशेस्वर्गेवाउपतिष्ठंति कामाःअक्षयाइतिच्छेद संधिरार्षः सर्वतोक्षिशिरोमुखाइत्यनेनकामानांकिंकराणामिववश्यत्वमुक्तं यत्रयत्रदेशेकालेवायोग्यमयोग्यंवासंकल्पयति तत्सर्वंसद्यउपतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिणोपिकैवल्यमाह स्मरन्निति सर्वान्देवान्मंत्रांश्च ॥ १८ ॥ दीक्षानियमविशेषस्वीकारः वेदंवेदांतान् कृत्यंकर्तुमर्हंध्यानयोगं ॥ १९ ॥ तदविरोधेनशुश्रूषांच

अथात्रनारायणगीतमाहुर्महर्षयस्तातमहानुभावाः ॥ महार्थमत्यंततपःप्रयुक्तंतदुच्यमानंहिमयानिबोध ॥ १३ ॥ सत्यार्जवंचातिथिपूजनंचधर्मस्तथार्थश्च रतिःस्वदारैः ॥ निषेवितव्यानिसुखानिलोकेह्यस्मिन्परेचैवमतंममैतत् ॥ १४ ॥ भरणंपुत्रदाराणांवेदानांधारणंतथा ॥ वसतामाश्रमंश्रेष्ठंवदंतिपरमर्षयः ॥ ॥ १५ ॥ एवंहियोब्राह्मणोयज्ञशीलोगार्हस्थ्यमध्यावसतेयथावत् ॥ गृहस्थवृत्तिंप्रविशोध्यसम्यक्स्वर्गेविशुद्धंफलमाप्नुतेसः ॥ १६ ॥ तस्यदेहपरित्यागादिष्टाः कामाक्षयामताः ॥ आनंत्यायोपतिष्ठंतिसर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७ ॥ स्मरन्नेकोजपन्नेकःसर्वानेकोयुधिष्ठिर ॥ एकस्मिन्नेवचाचार्येशुश्रूषुर्मलपंकवान् ॥ ॥ १८ ॥ ब्रह्मचारीव्रतीनित्यंनित्यंदीक्षापरोवशी ॥ परिचार्यतथावेदंकृत्यंकुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९ ॥ शुश्रूषांसततंकुर्वन्गुरोःसंप्रणमेतच ॥ षट्कर्मसुनिवृत्तश्चन प्रवृत्तश्चसर्वशः ॥ २० ॥ नचरत्यधिकारेणसेवेतद्विषतोनच ॥ एषोश्रमपदस्तातब्रह्मचारिणइष्यते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिचतुराश्रमधर्मकथनेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्रान्लोकसंमतान् ॥ ब्रूहिधर्मान्सुखोपायान्मद्विधानांसुखावहान् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणस्यतुचत्वारस्त्वाश्रमाविहिताःप्रभो ॥ वर्णास्तान्नानुवर्ततेत्रयोभारतसत्तम ॥ २ ॥ उक्तानिकर्माणिबहूनिराजन्स्वर्ग्याणिराजन्यपरायणानि ॥ नेमानिदृष्टांतविधौस्मृतानिक्षात्रेहिसर्वंविहितंयथावत् ॥ ३ ॥ क्षात्राणिवैश्यानिचसेव्यमानःशौद्राणिकर्माणिचब्राह्मणःसन् ॥ अस्मिँल्लोकेनिंदितोमंदचेताःपरेचलोकेनिरयंप्रयाति ॥ ४ ॥

कुर्वन्निवृत्तःनिवृत्तिमान् ॥ २० ॥ अधिकारेणनिग्रहानुग्रहेण ॥ २१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ शिवानिति ॥ १ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टाब्राह्मणस्यैवधर्माइत्याशयेनाह ब्राह्मणस्येति एतेनगृहस्थस्यापिब्राह्मणस्यहिंस्रोधर्मःकामकारएवनविधिचोदितइतिदर्शितं वक्ष्यतिचमोक्षधर्मेषु पशुयज्ञैःकथंहिंस्रैर्मादृशोयष्टुमर्हतीति त्रयोहिंसापराःवर्णास्तान्नानुवर्तंते ॥ २ ॥ नानुवर्तंतेइत्येतत्प्रपंचयति उक्तानीत्यादिना राजन्यानांपरायणानियुद्धजयादीनि दृष्टांतविधौत्वयापृष्टस्यप्रतिवचनेनयोग्यानि यतःक्षात्रेविहितंविधिप्रधानंप्रवृत्तिशास्त्रमितियावत् तत्कथंनिवृत्तिप्रधानैर्ब्राह्मणधर्मैःसमत्वमेतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५॥ षट्कर्माणिप्राणायामःप्रत्याहारोध्यानंधारणातर्कःसमाधिरिति इज्यादीनामाश्रमांतरेष्वयोगात्सर्वाश्रमयोग्यान्येतान्येवषट्कर्माणि सर्वधर्मःअहिंसा संवृतस्याचपलस्य कृतात्मनोजितचित्तस्य॥६॥ तपसिविचारे अक्षरसंमिताःअक्षयाः ॥ ७ ॥ नन्वेवंब्राह्मणःस्वधर्मंत्यक्त्वाकिमितिहीनधर्मेरमतइत्याशंक्याह यइति यःपुमान्यस्मिन्नवस्थाविशेषेयत्रदेशेकालेवायेनफलेननिमित्तेनयत्कर्मकरोतिसाधुअ धुवातत्सफलंलोभाच्चिराभ्यासाच्चसगुणमेवेतिप्रतिपद्यते नत्विदंनियमितिततोविरज्यतइत्यर्थः ॥८॥ तान्येवाह वृध्येति जीवैःसंजीवनंमृगयाजीवित्वंतेन महदपिस्वाध्यायगणितंवेदाभ्यसनंवृत्त्याद्यादिभिः समानमितिवेत्तुंअर्हसि उक्तहेतोरित्यर्थः॥९॥ अभ्यासात्कर्माणिरोचंतेचेदुत्तमान्येवतानिकुतोनाभ्यस्यंतइत्याशंक्याह कालेति कालेनपर्येतिआविर्भवतीतिकालपर्यायःप्राग्भवीयोवासनासमूहस्तेननिश्रि

यासंज्ञाविहितालोकेदासेशुनिवृकेपशौ॥विकर्मणिस्थितेविप्रेसैवसंज्ञाचपांडव॥५॥ षट्कर्मसंप्रवृत्तस्यआश्रमेषुचतुर्ष्वपि॥ सर्वधर्मोपपन्नस्यसंवृतस्यकृतात्मनः॥ ६ ॥ ब्राह्मणस्यविशुद्धस्यतपस्यभिरतस्यच॥ निराशिषोवदान्यस्यलोकाह्यक्षरसंमिताः॥ ७॥ योयस्मिन्कुरुतेकर्मयादृशंयेनयत्रच॥ तादृशंतादृशेनैवसगुणंप्रतिपद्यते॥ ८॥ वृध्याकृषिवणिक्केनजीवसंजीवनेनच ॥ वेत्तुमर्हसिराजेंद्रस्वाध्यायगणितंमहत्॥ ९ ॥ कालसंचोदितोलोकःकालपर्यायनिश्रितः॥ उत्तमाधममध्यानिकर्माणिकुरुतेवशः॥ १०॥ अंतवंतिप्रधानानिपुराश्रेयस्कराणिच॥ स्वकर्मनिरतोलोकोह्यक्षरःसर्वतोमुखः॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०वर्णाश्रमधर्मकथनेद्विषष्टितमोध्यायः॥६२॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ज्याकर्षणंशत्रुनिबर्हणंचकृषिर्वणिज्यापशुपालनंच॥ शुश्रूषणंचापितथार्थहेतोरकार्यमेतत्परमंद्विजस्य ॥ १ ॥ सेव्यंतुब्रह्मषट्कर्मगृहस्थेनमनीषिणा ॥ कृतकृत्यस्यचारण्येवासोविप्रस्यशस्यते ॥२॥ राजप्रेष्यंकृषिधनंजीवनंचवणिक्पथा॥ कौटिल्यंकौलटेयंचकुसीदंचविवर्जयेत्॥ ३॥ शूद्रोराजन्भवतिब्रह्मबंधुर्दुश्चारित्रोयश्चधर्माद्पेतः॥ वृषलीपतिःपिशुनोनर्तनश्चराजप्रेष्योयश्चभवेद्विकर्मा॥ ४॥ जपन्वेदानजपंश्चापिराजन्समःशूद्रैर्दासवच्चापिभोज्यः॥ एतेसर्वेशूद्रसमाभवंतिराजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये॥ ५॥

तः तेनकालेनप्रेरितस्तदनुगुणंकर्मकरोति यतः अवशःकालाद्यधीनः ॥ १० ॥ एवंचेत्कृतंविधिनिषेधाभ्यामित्यतआह अंतवंतीति पुराश्रेयस्कराणिप्राचीनानिपुण्यापुण्यानियानिप्रधानानिदेहारंभकाणि तानि अंतवंतिदेहस्यैवअंतवत्त्वात्देहसंबंधियत्सुखदुःखाद्यागमनंतदपरिहार्यं अन्यत्रतुशुभाशुभप्रवृत्त्यादौ लोकःस्वकर्मनिरतःस्वस्यअभीष्टंयत्कर्मरागादिविषयभूतंतत्रैवनिरतःतत्रायत्तः सर्वतोमुखःप्रवृत्तौवास्वतंत्रःअक्षरोजीवःतत्रतत्रकामकारेणप्रवर्ततेऽतोविधिनिषेधशास्त्रस्यास्त्येवार्थत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इतिशां०रा०नै०भा०द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥६२॥ ॥७॥ ज्याकर्षणमिति ॥१॥२॥ कौटिल्यमनार्जवं कौलटेयंकुलटाप्रधानंजारकर्मपारदार्यंवा अन्येतुकौटिलीयमितिपाठंप्रकल्प्यमात्सर्यमितिव्याचक्षते कुसीदंवृद्धिजीविकां ॥ ३ ॥४॥ राजप्रेष्यादिः वेदान्जपन्अजपन्वाशूद्रइवपंक्तेर्बहिर्भोजनीयएवेतिभावः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६॥७॥८॥९॥ धर्मेष्वसक्तान्विष्णुर्नेच्छतिचेत्काहानिरतआह लोकइति लोकेस्वर्गे इदंसुखादिं आश्रमस्थाश्चस्वधर्मेन तिष्ठेयुः स्वर्गादिकंसर्वंविष्णुप्रसादादेवतदभावेसर्वंकृतंकर्मव्यर्थमितिभावः ॥ १० ॥ योराजात्रयाणांब्राह्मणवैश्यशूद्राणांस्वराज्येआश्रमधर्मसेवनंयथोक्तंइच्छेत् तेनावश्यज्ञातव्यान्धर्मान्शृणु॥ ११॥ शुश्रूषोः वेदांतेष्वनधिकारात्पुराणद्वाराआत्मानंश्रोतुमिच्छोः कृतकार्यस्ययावच्छरीरसामर्थ्यंसेवितत्रैवर्ण्यस्यकृतसंतानकर्मणःजातपुत्रस्य अभ्यनुज्ञातोराज्ञाइत्यभ्यनुज्ञातराजस्तस्य॥ १२॥ अल्पांतरगतस्यआचारनिष्ठयात्रैवर्णिकसमस्य दशधर्मगतस्येतिमत्तप्रमत्तादीन्प्रकृत्यदशधर्मनजानंतीत्युक्तेरत्र

निर्मर्यादेचाशुचौक्रूरवृत्तौहिंसात्मकेत्यक्तधर्मस्ववृत्ते॥ हव्यंकव्यंयानिचान्यानिराजन्देयान्यदेयानिभवंतिचास्मै ॥६॥ तस्माद्धर्मोविहितोब्राह्मणस्यदमःशौचमार्जवंचापिराजन्॥ तथाविप्रस्याश्रमाःसर्वएवपुराराजन्ब्रह्मणावैनिसृष्टाः ॥ ७ ॥ यःस्याद्दांतःसोमपश्चार्यशीलःसानुक्रोशःसर्वसहोनिराशीः ॥ ऋजुर्मृदुरनृशंसःक्षमावान्सवैविप्रोनेतरःपापकर्मा॥ ८॥ शूद्रंवैश्यंराजपुत्रंचराजन्लोकाःसर्वेसंश्रिताधर्मकामाः ॥ तस्माद्वर्णान्शांतिधर्मेष्वसक्तान्मत्वाविष्णुर्नेच्छतिपांडुपुत्र॥ ९ ॥ लोकेचेदंसर्वलोकस्यनस्याच्चातुर्वर्ण्यंवेदवादाश्चनस्युः॥ सर्वाश्चेज्याःसर्वलोकक्रियाश्चसद्यःसर्वेचाश्रमस्थानवैस्युः॥ १० ॥ यश्चत्रयाणांवर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं॥ चातुराश्रम्यदृष्टांश्चधर्मांस्तान्शृणुपांडव॥ ११॥ शुश्रूषोःकृतकार्यस्यकृतसंतानकर्मणः ॥ अभ्यनुज्ञातराजस्यशूद्रस्यजगतीपते॥ १२॥ अल्पांतरगतस्यापिदशधर्मगतस्यवा॥ आश्रमाविहिताःसर्वेवर्जयित्वानिराशिषं ॥ १३॥ भैक्ष्यचर्याततःप्राहुस्तस्यतद्धर्मचारिणः॥ तथावैश्यस्यराजेंद्रराजपुत्रस्यचैवहि॥ १४॥ कृतकृत्योवयोतीतोराज्ञःकृतपरिश्रमः ॥ वैश्योगच्छेदनुज्ञातोनृपेणाश्रमसंश्रयं॥ १५॥ वेदानधीत्यधर्मेणराजशास्त्राणिचानघ॥ संतानादीनिकर्माणिकृत्वासोमंनिषेव्यच॥ १६॥ पालयित्वाप्रजाःसर्वाधर्मेणवदतांवर ॥ राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैवच॥ १७॥ आनयित्वायथापाठंविप्रेभ्योदत्तदक्षिणः॥ संग्रामेविजयंप्राप्यतथाल्पंयदिवाबहु ॥ १८ ॥ स्थापयित्वाप्रजापालंपुत्रंराज्येचपांडव ॥ अन्यगोत्रंप्रशस्तंवाक्षत्रियंक्षत्रियर्षभ॥ १९॥ अर्चयित्वापितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि॥ देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चयित्वातुयत्नतः॥ २०॥ अंतकालेचसंप्राप्तेयइच्छेदाश्रमांतरं॥ सोनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वासिद्धिमवाप्नुयात्॥ २१॥

योगधर्मानभिज्ञस्ययद्दणंतस्यापिआश्रमाःसर्वेविहिताः शूद्रोपिनैष्ठिकंब्रह्मचर्यंवानप्रस्थंवासकलविक्षेपककर्मत्यागरूपंसंन्यासंवाऽनुतिष्ठेदेव निराशिषंशांतिदांत्यादिकल्याणगुणरहितं ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्यापारिव्राज्यं तस्यशूद्रस्य तद्धर्मचारिणःतान्पूर्वोक्तान्स्वधर्मान्चरतीतितथाभूतस्य तथावैश्यस्यराजपुत्रस्यचभैक्ष्यचर्यांप्राहुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजाऋषित्वेनमंत्रार्थद्रष्टृत्वेनवेदांतश्रवणकर्तृत्वेनहेतुनाभैक्ष्यचर्यामिच्छेदितिपूर्वेणसंबंधः नतुसेवयाश्रवणमकुर्वन्नोन्नमात्रार्थमित्यर्थः तत्कुर्वंस्तुजीवितकांक्षयाभैक्ष्यचर्यांचरेदेवेत्यर्थः ॥२२॥ एतद्भैक्ष्यं नैष्ठिकंनित्यं त्रयाणांराजादीनां तेषामाश्रमसंन्यासोनित्योनास्तिअपितुविक्षेपककर्मत्यागरूपःकाम्यएवास्तीत्यर्थः सचचतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीतिप्राहुः ॥२३॥ राजधर्मंप्रशंसति बाव्हायत्तमित्यादिना ॥ ॥२४॥२५॥२६॥ सर्वेषांत्यागिनांषड्भागहारीराजापिसर्वत्यागीभवतीत्यर्थः ॥२७॥२८॥२९॥ यथेति जीवाःमृगादयः प्राकृतैर्नीचैर्वध्यमानाःहंतॄणांधर्मस्यश्रुतदृष्टादीनांचनाशायभवंति एवं

राजर्षित्वेनराजेंद्रभैक्ष्यचर्यानसेवया ॥ अपेतगृहधर्मोपिचरेज्जीवितकाम्यया ॥२२॥ नचैतन्नैष्ठिकंकर्मत्रयाणांभूरिदक्षिण ॥ चतुर्णांराजशार्दूलप्राहुराश्रमवासिनां ॥२३॥ बाव्हायत्तंक्षत्रियैर्मानवानांलोकश्रेष्ठंधर्ममासेवमानैः ॥ सर्वेधर्माःसोपधर्मास्त्रयाणांराज्ञोधर्मादितिवेदाच्छृणोमि ॥२४॥ यथाराजन्हस्तिपदेपदानिसंलीयंतेसर्वसत्वोद्भवानि ॥ एवंधर्मान्राजधर्मेषुसर्वान्सर्वावस्थंसंप्रलीनान्निबोध ॥२५॥ अल्पाश्रयानल्पफलान्वदंतिधर्मानन्यान्धर्मविदोमनुष्याः ॥ महाश्रयंबहुकल्याणरूपंक्षात्रंधर्मंनेतरंप्राहुरार्याः ॥२६॥ सर्वेधर्माराजधर्मप्रधानाःसर्वेवर्णाःपाल्यमानाभवंति ॥ सर्वस्त्यागोराजधर्मेषुराजंस्त्यागंधर्मंचाहुरग्र्यंपुराणं ॥२७॥ मज्जेत्त्रयीदंडनीतौहतायांसर्वेधर्माःप्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ॥ सर्वेधर्माश्चाश्रमाणांहताःस्युःक्षात्रेत्यक्तेराजधर्मेपुराणे ॥२८॥ सर्वेत्यागाराजधर्मेषुदृष्टाःसर्वादीक्षाराजधर्मेषुचोक्ताः ॥ सर्वाविद्याराजधर्मेषुयुक्ताःसर्वेलोकाराजधर्मेप्रविष्टाः ॥२९॥ यथाजीवाःप्राकृतैर्वध्यमानाधर्मश्रुतानामुपपीडनाय ॥ एवंधर्माराजधर्मैर्वियुक्ताःसंचिन्वंतोनाद्रियंतेस्वधर्मं ॥३०॥ इतिश्रीम॰शांतिप॰राजध॰वर्णाश्रमधर्मकथनेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥ ॥ॐ॥

भीष्मउवाच चातुराश्रम्यधर्माश्चयतिधर्माश्चपांडव ॥ लोकवेदोत्तराश्चैवक्षात्रधर्मेसमाहिताः ॥१॥ सर्वाण्येतानिकर्माणिक्षात्रेभरतसत्तम ॥ निराशिषोजीवलोकाःक्षत्रधर्मेव्यवस्थिते ॥२॥ अप्रत्यक्षंबहुद्वारंधर्ममाश्रमवासिनां ॥ प्रकोपयंतितद्भावमागमैरेवशाश्वतं ॥३॥ अपरेवचनैःपुण्यैर्वादिनोलोकनिश्चयं ॥ अनिश्चयज्ञाधर्माणामदृष्टांतेपरेहताः ॥४॥ प्रत्यक्षंसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलं ॥ सर्वलोकहितंधर्मंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ॥५॥

राजधर्मैर्नीत्यादिभिर्वियुक्ताधर्माअग्निहोत्रादयश्चोरैर्नाश्यमानाःकर्तॄणांधर्मंचित्तंचखेदयंतिकर्तारश्चसंचिन्वंतःस्वात्स्थ्यमन्वेषयंतोव्याकुलतयास्वधर्मंनाद्रियंतेतस्माद्राजधर्मएवमुख्योधर्मइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप॰राजध॰नैलकंठीयेभारत॰त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥ ॥ॐ॥ चातुराश्रम्येति ॥१॥२॥ धर्मंबहुद्वारंविद्धि अन्येतुतद्भावंधर्मस्यस्वरूपंकोपयंतिविरुद्धागमैः ॥३॥ अदृष्टांतेनदृष्टांतोयस्यतस्मिन्परेधर्मेहताःनष्टधियः निश्चयंप्रकोपयंति ॥४॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्माश्रमेइति गार्हस्थ्येत्रयाणांवर्णानांधर्माणांउपश्रुतिरंतर्भावः संख्यातापकटा तथाऽध्यवसिनांनैष्ठिकवानप्रस्थयतीनांब्राह्मणानांचधर्माणांउपश्रुतिःसंख्याता तथाराजधर्मेषुधर्मैःसहलोकाअंतर्भूताइतिसा र्धःश्लोकः ॥६॥ अत्रपूर्वोक्तांकथांस्मारयति उदाहृतमितिसार्धः ॥७॥ ८ ॥ आश्रमंआश्रमविहितंकर्मधर्मंतुलयित्वा किंदंडनीतिजोधर्मोमहान्उतआश्रमधर्मइतिसंदिह्य दृष्टांतवचनेसिद्धांतंश्रोतुंप्रभुंउपासते

धर्माश्रमेध्यवसिनांब्राह्मणानांयुधिष्ठिर ॥ यथात्रयाणांवर्णानांसंख्यातोपश्रुतिःपुरा ॥ ६ ॥ राजधर्मेष्वनुमतालोकाःसुचरितैःसह ॥ उदाहृतंतेराजेंद्रयथावि ष्णुंमहौजसं ॥ ७ ॥ सर्वभूतेश्वरंदेवंप्रभुंनारायणंपुरा ॥ जग्मुःसुबहुशःशूराराजानोदंडनीतये ॥ ८ ॥ एकैकमात्मनःकर्मतुलयित्वाश्रमंपुरा ॥ राजानःपर्युपा संतदृष्टांतवचनेस्थिताः ॥ ९ ॥ साध्यादेवावसवश्चाश्विनौचरुद्राश्चविश्वेमरुतांगणाश्च ॥ सृष्टाःपुराद्यादिदेवेनदेवाःक्षात्रेधर्मेवर्तयंतेचसिद्धाः ॥ १० ॥ अ त्रतेवर्तयिष्यामिधर्ममर्थविनिश्चयं ॥ निर्मर्यादेवर्तमानेदानवैकार्णवेपुरा ॥ ११ ॥ बभूवराजाराजेंद्रमांधातानामवीर्यवान् ॥ पुरावसुमतीपालोयज्ञंचक्रेदि दृक्षया ॥ १२ ॥ अनादिमध्यनिधनंदेवंनारायणंप्रभुं ॥ सराजाराजशार्दूलमांधातापरमेश्वरं ॥ १३ ॥ जगामशिरसापादौयज्ञेविष्णोर्महात्मनः ॥ दर्शयामास तंविष्णूरूपमास्थायवासवं ॥ १४ ॥ सपार्थिवैर्वृतःसद्भिरर्चयामासतंप्रभुं ॥ तस्यपार्थिवसिंहस्यतस्यचैवमहात्मनः ॥ संवादोयंमहानासीद्विष्णुंप्रतिमहाद्युतिं ॥ १५ ॥ इंद्रउवाच किमिष्यतेधर्मभृतांवरिष्ठयद्द्रष्टुकामोसितमप्रमेयं ॥ अनंतमायामितमंत्रवीर्यंनारायणंह्यादिदेवंपुराणं ॥ १६ ॥ नासौदेवोविश्व रूपोमयापिशक्योद्रष्टुंब्रह्मणावापिसाक्षात् ॥ येन्येकामास्तवराजन्हृदिस्थादास्येचैतांस्त्वंहिमर्त्येषुराजा ॥ १७ ॥ सत्येस्थितोधर्मपरोजितेंद्रियःशूरोदृढप्रीति रतःसुराणां ॥ बुद्ध्याभक्त्याचोत्तमःश्रद्धयाचततस्तेहंदद्मिवरान्यथेष्टं ॥ १८ ॥ मांधातोवाच असंशयंभगवन्नादिदेवंद्रक्ष्यामित्वाहंशिरसासंप्रसाद्य ॥ त्यक्त्वाकामान्धर्मकामोह्यरण्यमिच्छेगंतुंसत्पथंलोकदृष्टं ॥ १९ ॥ क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेयाल्लोकाःप्राप्ताःस्थापितंस्वंयशश्च ॥ धर्मोयोसावादिदेवात्प्रवृत्तो लोकश्रेष्ठंतंनजानामिकर्तुं ॥ २० ॥ इंद्रउवाच असैनिकाधर्मपराश्चधर्मेपरांगतिंननयंतेह्ययुक्तं ॥ क्षात्रोधर्मोह्यादिदेवात्प्रवृत्तःपश्चादन्येशेषभूताश्च धर्माः ॥ २१ ॥

तियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्थस्यनिश्चयोयत्रतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासवंऐंद्रंरूपं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वाहंत्वामहं ॥ १९ ॥ तंक्षात्रध र्मात्श्रेष्ठंकर्तुंनजानामि ॥ २० ॥ नसंतिसैनिकायेषांतेअसैनिकाःअराजान. धर्मेविषयेपरांगतिंकाष्ठांननयंतेनप्रापयंतिअन्यं स्वयंचनव्रजंति राजानस्तुप्रयुक्तैर्धर्मैर्द्वयमपिकुर्वंति ह्ययुक्तमितिपाठेहिप्रसि द्धंअयुक्तंअभिनिवेशशून्यंयथास्यात्तथाहेलयैवननयंतेइत्यर्थः शेषभूताःअंगभूताः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सप्रस्थानाःपारिव्राज्यसहिताः शेषाःधर्माअंतवत्फलाः अनंताअसंख्याताः ॥ २२ ॥ कर्मणाक्रियया ॥ २३ ॥ अयंक्षात्रः आदिर्ब्राह्मः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आत्मत्यागोयुद्धेमरणं ॥ २७॥२८॥२९॥

शेषाःस्वृष्टात्त्यंतवंतोह्यनंताःसप्रस्थानाःक्षात्रधर्माविशिष्टाः ॥ अस्मिन्धर्मेसर्वधर्माःप्रविष्टास्तस्माद्धर्मंश्रेष्ठमिमंवदंति ॥ २२ ॥ कर्मणावैपुरादेवाऋषयश्चा
मितौजसः ॥ त्राताःसर्वेप्रसह्यारीन्क्षत्रधर्मेणविष्णुना ॥ २३ ॥ यदिह्यसौभगवान्नाहनिष्यद्रिपून्सर्वानसुरानप्रमेयः ॥ नब्राह्मणानचलोकादिकर्तानायंधर्मो
नादिधर्मोभविष्यत् ॥ २४ ॥ इमामुर्वींनाजयद्विक्रमेणदेवश्रेष्ठःसासुरामादिदेवः ॥ चातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यधर्माःसर्वेनस्युर्ब्राह्मणानांविनाशात् ॥ २५ ॥ नष्टा
धर्माःशतधाशाश्वतास्तेक्षात्रेणधर्मेणपुनःप्रवृद्धाः ॥ युगेयुगेह्यादिधर्माःप्रवृत्तालोकज्येष्ठंक्षत्रधर्मंवदंति ॥ २६ ॥ आत्मत्यागःसर्वभूतानुकंपालोकज्ञानंपा
लनंमोक्षणंच ॥ विषण्णानांमोक्षणंपीडितानांक्षात्रेधर्मेविद्यतेपार्थिवानां ॥ २७ ॥ निर्मर्यादाःकाममन्युप्रवृत्ताभीताराज्ञोनाधिगच्छंतिपापं ॥ शिष्टाश्चान्ये
सर्वधर्मोपपन्नाःसाध्वाचाराःसाधुधर्मंवदंति ॥ २८ ॥ पुत्रवत्पाल्यमानानिराजधर्मेणपार्थिवैः ॥ लोकेभूतानिसर्वाणिचरंतेनात्रसंशयः ॥ २९ ॥ सर्वधर्मपरं
क्षात्रंलोकश्रेष्ठंसनातनं ॥ शश्वदक्षरपर्यंतमक्षरंसर्वतोमुखं ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवर्णाश्रमधर्मकथनेचतुःषष्टि
तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ इंद्रउवाच एवंवीर्यःसर्वधर्मोपपन्नःक्षात्रःश्रेष्ठःसर्वधर्मेषुधर्मः ॥ पाल्योयुष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्ययेस्यादभवःप्र
जानां ॥ १ ॥ भूसंस्कारंराजसंस्कारयोगमभैक्षचर्यापालनंचप्रजानां ॥ विद्याद्राजासर्वभूतानुकंपीदेहत्यागंचाहवेधर्ममग्र्यं ॥ २ ॥ त्यागंश्रेष्ठंमुनयोवैवदंति
सर्वश्रेष्ठंयच्छरीरंत्यजंतः ॥ नित्यंयुक्ताराजधर्मेषुसर्वेप्रत्यक्षंतेभूमिपालायथैव ॥ ३ ॥ बहुश्रुत्यागुरुशुश्रूषयाचपरस्पराःसंहननाद्वदंति ॥ नित्यंधर्मंक्षत्रियोब्र
ह्मचारीचरेदेकोह्याश्रमंधर्मकामः ॥ ४ ॥ सामान्यार्थेव्यवहारेप्रवृत्तेप्रियाप्रियेवर्जयन्नेवयत्नात् ॥ चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्चतैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥
॥ ५ ॥ सर्वोद्योगैराश्रमंधर्ममाहुःक्षात्रंश्रेष्ठंसर्वधर्मोपपन्नं ॥ स्वंस्वंधर्मंयेनचरंतिवर्णास्तांस्तान्धर्मानन्यथार्थान्वदंति ॥ ६ ॥ निर्मर्यादान्नित्यमर्थेनिविष्टाना
हुस्तान्वैपशुभूतान्मनुष्यान् ॥ यथानीतिंगमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमात्क्षत्रधर्मः ॥ ७ ॥

अक्षरपर्यंतंमोक्षावसानं ॥ ३० ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ भूसंस्कारंभुवःसंपन्नसस्यत्वं राजसंस्कारोराजसूयाश्वमेधावभृथस्नानं
अभैक्ष्यचर्यासंन्यासाभावं एतेनसंन्यासोराज्ञामधर्मइत्युक्तं ॥ २ ॥ यथैवशरीराणित्यक्तवंतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ औरसैःपौरुषैः ॥ ५ ॥ येनक्षात्रधर्मेण अन्यथार्थास्तांस्तान्धर्मान्वदंति ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यागतिर्यज्ञादिः आश्रमधर्मश्चएतद्वयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नोपयुंजानंनाचरंतं ॥ ११ ॥ उत्कृष्टव्याःउत्कर्षप्रापणीयाः एषधर्मःक्षत्रियस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दस्युजीविनः दस्युवृत्तिजीविनः ॥ १५ ॥

त्रैविद्यानांयागतिर्ब्राह्मणानांयेचैवोक्ताश्चाश्रमाब्राह्मणानां ॥ एतत्कर्मब्राह्मणस्याहुरग्र्यमन्यत्कुर्वञ्छूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८ ॥ चातुराश्रम्यधर्माश्चवेदधर्माश्च पार्थिव ॥ ब्राह्मणेनानुगंतव्यानान्योविद्यात्कदाचन ॥ ९ ॥ अन्यथावर्तमानस्यनासौवृत्तिःप्रकल्प्यते ॥ कर्मणावर्धतेधर्मोयथाधर्मस्तथैवसः ॥ १० ॥ योविकर्मस्थितोविप्रोनससन्मानमर्हति ॥ कर्मस्वंनोपयुंजानमविश्वास्यंहितंविदुः ॥ ११ ॥ एतेधर्माःसर्ववर्णेषुलीनाउत्कृष्टव्याःक्षत्रियैरेषधर्मः ॥ तस्माज्ज्येष्ठाराजधर्मानचान्येवीरज्येष्ठावीरधर्मामताते ॥ १२ ॥ मांधातोवाच यवनाःकिरातागांधाराश्चीनाःशबरबर्बराः ॥ शकास्तुषाराःकंकाश्चपल्हवाश्चांध्रमद्रकाः ॥ १३ ॥ पौंड्राःपुलिंदारमठाःकांबोजाश्चैवसर्वशः ॥ ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चवैश्याःशूद्राश्चमानवाः ॥ १४ ॥ कथंधर्मांश्चरिष्यंतिसर्वेविषयवासिनः ॥ मद्विधैश्चकथंस्थाप्याःसर्वेवैदस्युजीविनः ॥ १५ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंभगवंस्तद्ब्रवीहिमे ॥ त्वंबंधुभूतोह्यस्माकंक्षत्रियाणांसुरेश्वर ॥ १६ ॥ इंद्रउवाच मातापित्रोर्हिशुश्रूषाकर्तव्यासर्वदस्युभिः ॥ आचार्यगुरुशुश्रूषातथैवाश्रमवासिनां ॥ १७ ॥ भूमिपानांचशुश्रूषाकर्तव्यासर्वदस्युभिः ॥ वेदधर्मक्रियाश्चैवतेषांधर्मोविधीयते ॥ १८ ॥ पितृयज्ञास्तथाकूपाःप्रपाश्चशयनानिच ॥ दानानिचयथाकालंद्विजेभ्योविसृजेत्सदा ॥ १९ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधोवृत्तिदायानुपालनं ॥ भरणंपुत्रदाराणांशौचमद्रोहएवच ॥ २० ॥ दक्षिणासर्वयज्ञानांदातव्याभूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञामहार्हाश्चदातव्याःसर्वदस्युभिः ॥ २१ ॥ एतान्येवंप्रकाराणिविहितानिपुरानघ ॥ सर्वलोकस्यकर्माणिकर्तव्यानीहपार्थिव ॥ २२ ॥ मांधातोवाच दृश्यंतेमानुषेलोकेसर्ववर्णेषुदस्यवः ॥ लिंगांतरेवर्तमानाआश्रमेषुचतुर्ष्वपि ॥ २३ ॥ इंद्रउवाच विनष्टायांदंडनीत्यांराजधर्मेनिराकृते ॥ संप्रमुह्यंतिभूतानिराजदौरात्म्यतोनघ ॥ २४ ॥ असंख्याताभविष्यंतिभिक्षवोलिंगिनस्तथा ॥ आश्रमाणांविकल्पाश्चनिवृत्तेस्मिन्कृतेयुगे ॥ २५ ॥ अशृण्वानाःपुराणानांधर्माणांपरमागतीः ॥ उत्पथंप्रतिपत्स्यंतेकाममन्युसमीरिताः ॥ २६ ॥ यदानिवर्त्यतेपापोदंडनीत्यामहात्मभिः ॥ तदाधर्मोनचलतेसद्भूतःशाश्वतःपरः ॥ २७ ॥

एतदिति संकरजानांचोराणांचकथंधर्मेस्थापनंकर्तव्यमितिप्रश्नार्थः ॥ १६ ॥ तेषामपिमात्रादिशुश्रूषारूपेधर्मेस्थापनंकर्तव्यमित्याह मातेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महार्हाइतिपाकयज्ञमुद्दिश्यब्राह्मणायधनंदेयंएवंश्राद्धमपिआमेनहिरण्येनचेतिज्ञेयं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पापः पापादितिशेषः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२८॥ २९॥ ३०॥ गतिफलं आस्तिकत्वात्समेमान्यः ॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ अन्यायेनक्षत्रधर्मावज्ञया ॥३४॥ चक्रेधातुराज्ञायां आदिपरायणेपूर्वेषांशरणभूतेवर्तस्व तेत्वांसंविजानामिसम्यक्सम र्थोसीतिजानामि ॥ ३५॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥६५॥ ॥७॥ श्रुताइति मानवस्यमनुष्यमात्रस्यआश्रमाश्चत्वारइतिश्रुतंतत्कथंदस्यूनामप्युत्तमाश्रमयोगः एषांआ श्रमाणांव्याख्यानंस्पष्टीकरणं व्याख्यानयित्वाविस्तरंनीत्वाआचक्ष्व आख्यानयित्वेतिनामधातुपदं ॥ १॥ यथाममविदितास्तथातवविविताइत्यन्वयः॥२॥ लिंगस्यसूक्ष्मस्याप्यंतरंकारणंहार्दाकाशंतद्गतंसर्व

सर्वलोकगुरुंचैवराजानंयोवमन्यते॥ नतस्यदत्तंनहुतंनश्राद्धंफलतेक्वचित् ॥ २८॥ मानुषाणामधिपतिंदेवभूतंसनातनं ॥ देवापिनावमन्यंतेधर्मकामंनरे श्वरं॥ २९॥ प्रजापतिर्हिभगवान्सर्वंचैवासृजज्जगत्॥ सप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थंधर्माणांक्षत्रमिच्छति ॥३०॥ प्रवृत्तस्यहिधर्मस्यबुद्ध्यायःस्मरतेगतिं॥ समेमान्यश्च पूज्यश्चतत्रक्षत्रंप्रतिष्ठितं॥ ३१॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वासभगवान्मरुद्गणवृतःप्रभुः॥ जगामभवनंविष्णोरक्षरंशाश्वतंपदं ॥ ३२॥ एवंप्रवर्तितेधर्मे पुरासुचरितेनघ॥ कःक्षत्रमवमन्येतचेतनावान्बहुश्रुतः॥ ३३॥ अन्यायेनप्रवृत्तानिनिवृत्तानितथैवच॥ अंतराविलयंयांतियथापथिविचक्षुषः॥ ३४॥ आ दौप्रवर्तितेचक्रेतथैवादिपरायणे॥ वर्तस्वपुरुषव्याघ्रसंविजानामितेनघ ॥३५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिइंद्रमांधातृसंवादे पंचषष्टितमोऽध्यायः॥ ६५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतामेकथिताःपूर्वंचत्वारोमानवाश्रमाः ॥ व्याख्यानयित्वाव्याख्यानमेषामाचक्ष्वपृच्छतः ॥ १॥ भीष्मउवाच विदिताःसर्वएवेहधर्मास्तवयुधिष्ठिर॥ यथाममहाबाहोविदिताःसाधुसंमताः॥ २॥ यत्तुलिंगांतरगतंपृच्छसेमांयुधिष्ठिर॥ धर्मं धर्मभृतांश्रेष्ठतन्निबोधनराधिप॥ ३॥ सर्वाण्येतानिकौंतेयविद्यंतेमनुजर्षभ॥ साध्वाचारप्रवृत्तानांचातुराश्रम्यकारिणां॥ ४॥ अकामद्वेषयुक्तस्यदंडनीत्या युधिष्ठिर॥ समदर्शिनश्चभूतेषुभैक्ष्याश्रमपदंभवेत्॥ ५॥ वेत्तिज्ञानविसर्गंचनिग्रहानुग्रहंतथा॥ यथोक्तवृत्तेर्धीरस्यक्षेमाश्रमपदंभवेत्॥ ६॥ अर्हान्पूजयतोनि त्यंसंविभागेनपांडव॥ सर्वतस्तस्यकौंतेयभैक्ष्याश्रमपदंभवेत्॥ ७॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणिव्यापन्नानियुधिष्ठिर॥ समभ्युद्धरमाणस्यदीक्षाश्रमपदंभवेत्॥ ८॥

ज्ञमित्यर्थः ॥३॥ एतानिचातुराश्रम्यकारिणांलिंगानिसतांराज्ञांराजधर्मेष्वेववर्तंतेइत्यर्थः ॥४॥ अत्रयोयस्याश्रमस्यासाधारणोधर्मः सयत्रकुत्रचिदाश्रमेयस्यांकस्यांचिज्जातौदृष्टश्चेत्सतदाश्रमधर्मप्राप्यंस्था नमाप्नोतिनतूत्तमपदप्राप्तौजातिराश्रमोवाकारणमित्यध्यायार्थस्तमाहअकामेत्यादिना कामद्वेषराहित्यंसमदर्शित्वंचयतेरसाधारणोधर्मस्तद्वान्राजायदिदंडनीत्याभूतेषुवर्तेत्तर्हितस्ययद्भैक्ष्याश्रमस्यसंन्यासि नोयत्पदंब्रह्मलोकप्राप्तिस्तद्भवेत् एवंसर्वत्रज्ञेयं ॥५॥ क्षेमाश्रमोगार्हस्थ्यं ॥ ६॥ भैक्ष्याश्रमोब्रह्मचर्यं ॥ ७॥ दीक्षाश्रमोवैखानसः ॥ ८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥९॥१०॥११॥ परराष्ट्राणांवनौषधीनामिव शिष्टार्थंशिष्टसंरक्षणार्थंकुर्वन्वनितुल्यः ॥१२॥ दीक्षाबद्धविधेति यावतांपालनंतावंतोयज्ञाः कृताइत्यर्थः सत्याश्रमोब्रह्मलोकप्रदआश्रमःसंन्यासः ॥१३॥१४॥

लोकमुख्येषुसत्कारंलिंगिमुख्येषुचासकृत् ॥ कुर्वतस्तस्यकौंतेयवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ ९ ॥ आन्हिकंपितृयज्ञांश्चभूतयज्ञान्समानुषान् ॥ कुर्वतःपार्थविपुलान्व
न्याश्रमपदंभवेत् ॥ १० ॥ संविभागेनभूतानामतिथीनांतथार्चनात् ॥ देवयज्ञैश्चराजेंद्रवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ ११ ॥ मर्दनंपरराष्ट्राणांशिष्टार्थंसत्यविक्रम ॥
कुर्वतःपुरुषव्याघ्रवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ १२ ॥ पालनात्सर्वभूतानांस्वराष्ट्रपरिपालनात् ॥ दीक्षाबद्धविधाराजन्सत्याश्रमपदंभवेत् ॥ १३ ॥ वेदाध्ययननित्यत्वं
क्षमाथाचार्यपूजनं ॥ अथोपाध्यायशुश्रूषाब्रह्माश्रमपदंभवेत् ॥ १४ ॥ आन्हिकंजपमानस्यदेवान्पूजयतःसदा ॥ धर्मेणपुरुषव्याघ्रधर्माश्रमपदंभवेत् ॥ १५ ॥
मृत्युर्वारक्षणंवेतियस्यराज्ञोविनिश्चयः ॥ प्राणद्यूतेततस्तस्यब्रह्माश्रमपदंभवेत् ॥ १६ ॥ अजिह्ममशठंमार्गंवर्तमानस्यभारत ॥ सर्वदासर्वभूतेषुब्रह्माश्रमपदं
भवेत् ॥ १७ ॥ वानप्रस्थेषुविप्रेषुत्रैविद्येषुचभारत ॥ प्रयच्छतोर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदंभवेत् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेष्वनुक्रोशंकुर्वतस्तस्यभारत ॥ आनृशंस्यप्रवृ
त्तस्यसर्वावस्थंपदंभवेत् ॥ १९ ॥ बालवृद्धेषुकौंतेयसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ अनुक्रोशक्रियापार्थसर्वावस्थंपदंभवेत् ॥ २० ॥ बलात्कृतेषुभूतेषुपरित्राणंकुरूद्वह ॥
शरणागतेषुकौरव्यकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २१ ॥ चराचराणांभूतानांरक्षणंचापिसर्वशः ॥ यथार्हपूजांचतथाकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २२ ॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नी
नांभ्रातॄणांपुत्रनप्तृणां ॥ निग्रहानुग्रहौपार्थगार्हस्थ्यमितितत्तपः ॥ २३ ॥ साधूनामर्चनीयानांपूजासुविदितात्मनां ॥ पालनंपुरुषव्याघ्रगृहाश्रमपदंभवेत् ॥
॥ २४ ॥ आश्रमस्थानिभूतानियस्तुवेश्मनिभारत ॥ आददीतेहभोज्येनतद्गार्हस्थ्यंयुधिष्ठिर ॥ २५ ॥ यःस्थितःपुरुषोधर्मेधात्रास्तृष्टेयथार्थवत् ॥ आश्रमाणां
हिसर्वेषांफलंप्राप्नोत्यनामयं ॥ २६ ॥ यस्मिन्ननश्यंतिगुणाःकौंतेयपुरुषेसदा ॥ आश्रमस्थंतमप्याहुर्नरश्रेष्ठंयुधिष्ठिर ॥ २७ ॥ स्थानमानंकुलेमानंवयोमा
नंतथैवच ॥ कुर्वन्वसतिसर्वेषुह्याश्रमेषुयुधिष्ठिर ॥ २८ ॥ देशधर्मांश्चकौंतेयकुलधर्मांस्तथैवच ॥ पालयन्पुरुषव्याघ्रराजासर्वाश्रमीभवेत् ॥ २९ ॥ कालेविभू
तिंभूतानामुपहारांस्तथैवच ॥ अर्हयन्पुरुषव्याघ्रसाधूनामाश्रमेवसेत् ॥ ३० ॥ दशधर्मगतश्चापियोधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥ सर्वलोकस्यकौंतेयराजाभवतिसोश्र
मी ॥ ३१ ॥ येधर्मकुशलालोकेधर्मंकुर्वंतिभारत ॥ पालितायस्यविषयेधर्मांशस्तस्यभूपतेः ॥ ३२ ॥

॥१५॥१६॥१७॥१८॥ अनुक्रोशंदयां आनृशंस्यमनिष्ठुरत्वं
॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ २७॥ २८ ॥२९॥ ३० ॥ दशधर्मगतोभीतत्वादिना अत्यंतंव्याकुलतयाधर्माधर्मप्रतिपत्तिशून्योपिसोश्रमीसः आश्रमीसर्वाश्रमफलभागित्यर्थः ॥३१॥३२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥ धर्मेइति राजधर्मात्मिकानौः धर्मेब्धाविवस्थिता सत्वमेववीर्यंकर्णधारबलंयत्र धर्मसेतुःशास्त्रंसैववटारकाबंधनरज्जुर्यत्र त्यागवातेनैव शीघ्रगा ॥ ३७ ॥ सत्वस्थः धीसत्वमात्र निष्ठः ॥ ३८ ॥ भावेनचेतसा योगेनचित्तनिरोधेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पूर्वंअनादिं सनातनंपारंपर्यागतं ॥ ४२ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति चातुराश्रम्यमिति ॥४३॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा०

धर्मारामान्धर्मपरान्येनरक्षंतिमानवान्॥ पार्थिवाःपुरुषव्याघ्रतेषांपापंहरंतिते ॥३३॥ येचाप्यत्रसहायाःस्युःपार्थिवानांयुधिष्ठिर॥ तेचैवांशहराःसर्वेधर्मेपरकृतेनघ॥ ३४॥ सर्वाश्रमपदेप्याहुर्गार्हस्थ्यंदीप्तनिर्णयं॥ पावनंपुरुषव्याघ्रयंधर्मपर्युपास्महे॥ ३५॥ आत्मोपमस्तुभूतेषुयोवैभवतिमानवः॥ न्यस्तदंडोजितक्रोधःप्रेत्येहलभतेसुखं॥ ३६॥ धर्मोत्थितासत्ववीर्याधर्मसेतुवटारका॥ त्यागवाताध्वगाशीघ्रानौस्त्वंसंतारयिष्यति॥ ३७॥ यदानिवृत्तःसर्वस्मात्कामोयोस्यहृदिस्थितः॥ तदाभवतिसत्त्वस्थस्ततोब्रह्मसमश्नुते॥ ३८॥ सुप्रसन्नस्तुभावेनयोगेनचनराधिप॥ धर्मंपुरुषशार्दूलप्राप्स्यतेपालनेरतः॥ ३९॥ वेदाध्ययनशीलानांविप्राणांसाधुकर्मणां॥ पालनेयत्नमातिष्ठसर्वलोकस्यचैवह॥ ४०॥ वनेचरंतियेधर्ममाश्रमेषुचभारत॥ रक्षणात्तच्छतगुणंधर्मंप्राप्नोतिपार्थिवः॥ ४१॥ एषतेविविधोधर्मःपांडवश्रेष्ठकीर्तितः॥ अनुतिष्ठत्वमेनंवैपूर्वदृष्टंसनातनं॥ ४२॥ चातुराश्रम्यमैकाग्र्यंचातुर्वर्ण्यंचपांडव॥ धर्मंपुरुषशार्दूलप्राप्स्यसेपालनेरतः॥ ४३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०चातुराश्रम्यविधौषट्षष्टितमोऽध्यायः॥ ६६॥ ॥६७॥ युधिष्ठिरउवाच चातुराश्रम्यमुक्तंतेचातुर्वर्ण्यंतथैवच॥ राष्ट्रस्ययत्कृत्यतमंततोब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमंराज्ञएवाभिषेचनं॥ अनिंद्रमबलंराष्ट्रंदस्यवोभिभवंत्युत॥ २॥ अराजकेषुराष्ट्रेषुधर्मोनव्यवतिष्ठते॥ परस्परंचखादंतिसर्वथाधिगराजकं॥ ३॥ इंद्रमेवप्रवृणुतेयद्राजानमितिश्रुतिः॥ यथैवेंद्रस्तथाराजासंपूज्योभूतिमिच्छता॥४॥ नाराजकेषुराष्ट्रेषुवस्तव्यमितिरोचये॥ नाराजकेषुराष्ट्रेषुहव्यमग्निर्वहत्युत॥५॥ अथचेदभिवर्तेतराज्यार्थीबलवत्तरः॥ अराजकाणिराष्ट्राणिहतवीर्याणिवापुनः॥ ६॥ प्रत्युद्गम्याभिपूज्यःस्यादेतदत्रसुमंत्रितं॥ नहिपापात्परतरमस्तिकिंचिदराजकात्॥ ७॥ सचेत्समनुपश्येतसमग्रंकुशलंभवेत्॥ बलवान्हिप्रकुपितःकुर्यान्निःशेषतामपि॥ ८॥ भूयांसंलभतेक्लेशंयागौर्भवतिदुर्दुहा॥ अथयासुदुहाराजन्नैवतांवितुदंत्यपि॥ ९॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥६६॥ ॥६७॥ चातुराश्रम्यमिति ॥१॥ राष्ट्रस्यतात्स्थ्यात्राष्ट्रवासिनोजनस्यकृत्यतमंमुख्यंकार्यंअनिंद्रंअराजकंअतएवाबलं॥२॥ नव्यवतिष्ठते अन्योन्यंलोकाःधर्मव्यवस्थापनंनकुर्वंतीत्यर्थः॥३॥४॥५॥अथेति राज्यार्थीअन्योपिकश्चिदायातितदासंपूज्यः राष्ट्रस्थैरित्युभयोःसंबंधः॥६॥अपूजनेदोषमाह नहीति॥७॥सचेदिति तत्प्रसादप्रकोपाद्यत्तेकुशलाकुशलेराष्ट्रस्येत्यर्थः ॥८॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ धनादेरर्थउपभोगः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वाक्शूरोनिष्ठुरभाषी दंडपरुषःउग्रदंडः पारजायिकःपरस्त्रीगामी ॥ १८ ॥ १९ ॥ असुखार्ताःदुःखपीडिताः असु
खार्थाइतिपाठेसुखैरर्थैश्वहीनाः दिशदेहि ॥ २० ॥ ताःप्रजाः नाभिननंदनांगीचकार ॥ २१॥२२ ॥ अधिपंचाशत् पंचाशतमधिकृत्य पंचाशत्पशुलाभेएकंभागंतुभ्यंदास्यामइत्यर्थः तथैवहिरण्यस्यापि

यदतमंप्रणमतेनैतत्संतापमर्हति ॥ यत्स्वयंनमतेदारुनतत्संनामयंत्यपि ॥ १० ॥ एतयोपमयावीरसन्नमेतबलीयसे ॥ इंद्रायसप्रणमतेनमतेयोबलीयसे ॥
॥ ११ ॥ तस्माद्राजैवकर्तव्यःसततंभूतिमिच्छता ॥ नधनार्थोनदारार्थस्तेषांयेषामराजकं ॥ १२ ॥ प्रीयतेहिहरन्पापःपरवित्तमराजके ॥ यदास्यउद्धरंत्यन्येत
दाराजानमिच्छति ॥ १३ ॥ पापात्यपितदाक्षेमंनलभंतेकदाचन ॥ एकस्यहिद्वौहरतोद्वयोश्चबहवोपरे ॥ १४ ॥ अदासःक्रियतेदासोह्रियंतेचबलात्स्त्रियः ॥ एत
स्मात्कारणाद्देवाःप्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेपृथिव्यांदंडधारकः ॥ जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलंबलवत्तराः ॥ १६ ॥ अराजकाःप्रजाः
पूर्वंविनेशुरितिनःश्रुतं ॥ परस्परंभक्षयंतोमत्स्याइवजलेकृशान् ॥ १७ ॥ समेत्यतास्ततश्चक्रुःसमयानितिनःश्रुतं ॥ वाक्शूरोदंडपरुषोयश्चस्यात्पारजायिकः ॥
॥ १८ ॥ यःपरस्वमथादद्यात्त्याज्यानस्तादृशाइति ॥ विश्वासार्थंचसर्वेषांवर्णानामविशेषतः ॥ तास्तथासमयंकृत्वासमयेनावतस्थिरे ॥ १९ ॥ सहितास्तास्तदा
जग्मुरसुखार्ताःपितामहं ॥ अनीश्वराविनश्यामोभगवन्नीश्वरंदिश ॥ २० ॥ यंपूजयेमसंभूयययश्चनःप्रतिपालयेत् ॥ ततोमनुंव्यादिदेशमनुर्नाभिननंदताः ॥
॥ २१ ॥ मनुरुवाच विभेमिकर्मणःपापाद्राज्यंहिभृशदुस्तरं ॥ विशेषतोमनुष्येषुमिथ्यावृत्तेषुनित्यदा ॥ २२ ॥ भीष्मउवाच तमब्रुवन्प्रजामाभैः
कर्तॄनेनोगमिष्यति ॥ पशूनामधिपंचाशद्धिरण्यस्यतथैवच ॥ २३ ॥ धान्यस्यदशमंभागंदास्यामःकोशवर्धनं ॥ कन्यांशुल्केचारुरूपांविवाहेषूद्यतासुच ॥
॥ २४ ॥ मुखेनशस्त्रपत्रेणयेमनुष्याःप्रधानतः ॥ भवंतंतेनुयास्यंतिमहेंद्रमिवदेवताः ॥ २५ ॥ सत्वंजातबलोराजादुष्प्रधर्षःप्रतापवान् ॥ सुखेधास्यसिनः
सर्वान्कुबेरइवनैर्ऋतान् ॥ २६ ॥ यंचधर्मंचरिष्यंतिप्रजाराज्ञासुरक्षिताः ॥ चतुर्थंतस्यधर्मस्यत्वत्संस्थंवैभविष्यति ॥ २७ ॥ तेनधर्मेणमहतासुखंलब्धेनभा
वितः ॥ पाह्यस्मान्सर्वतोराजन्देवानिवशतक्रतुः ॥ २८ ॥ विजयायहिनिर्याहिप्रतपन्रश्मिवानिव ॥ मानंविधमशत्रूणांजयोस्तुतवसर्वदा ॥ २९ ॥

॥ २३ ॥ विवाहेषूद्यतासुकन्यासुशुल्केमौल्यप्रसंगेसतिसुरूपांकन्यांतुभ्यंदास्यामइतिपूर्वेणान्वयः विवादेषुततासुचेतिप्राचांपाठः इयंमयाक्रेयाइयंमयाक्रेयेतिविवादविषयास्वितितदर्थः विवादेद्यूततासुचेति
पाठेद्यूतताद्यूतेपणीकृतत्वं ॥ २४ ॥ मुखेनमुखतः प्रथममित्यर्थः शस्त्रपत्रेणशस्त्रेणवाहनेनच प्रधानतःश्रेष्ठाः प्रथमार्थेतसिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मानंदर्पं विधमनाशय ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ अपतत्रसिरेत्रासंभ्रमाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पत्रंवाहनं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ संविभागीविभज्यभोक्ता वल्गुशोभनं ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नै० भारतभावदीपे

सनिर्ययौमहातेजाबलेनमहतावृतः ॥ महाभिजनसंपन्नस्तेजसाप्रज्वलन्निव ॥ ३० ॥ तस्यदृष्ट्वामहत्त्वंतेमहेंद्रस्येवदेवताः ॥ अपतत्रसिरेसर्वेस्वधर्मेचदधुर्म
नः ॥ ३१ ॥ ततोमहींपरिययौपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ शमयन्सर्वतःपापान्स्वकर्मसुचयोजयन् ॥ ३२ ॥ एवंयेभूतिमिच्छेयुःपृथिव्यांमानवाःक्वचित् ॥ कुर्यूरा
जानमेवाग्रेप्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ नमस्येरंश्चतंभक्त्याशिष्याइवगुरुंसदा ॥ देवाइवचदेवेंद्रंतत्रराजानमंतिके ॥ ३४ ॥ सत्कृतंस्वजनेनेहपरोपिबहुमन्य
ते ॥ स्वजनेनत्ववज्ञातंपरेपरिभवंत्युत ॥ ३५ ॥ राज्ञःपरैःपरिभवःसर्वेषामसुखावहः ॥ तस्माच्छत्रंचपत्रंचवासांस्याभरणानिच ॥ ३६ ॥ भोजनान्यथपानानि
राज्ञेदद्युर्गृहाणिच ॥ आसनानिचशय्याश्चसर्वोपकरणानिच ॥ ३७ ॥ गोप्तातस्माद्दुराधर्षःस्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ आभाषितश्चमधुरंप्रत्याभाषेतमानवान् ॥
॥ ३८ ॥ कृतज्ञोदृढभक्तिःस्यात्संविभागीजितेंद्रियः ॥ ईक्षितःप्रतिवीक्षेतमृदुवल्गुचसुष्ठुच ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० राष्ट्रेराजकरणावश्य
कत्वकथनेसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किमाहुर्दैवतंविप्राराजानंभरतर्षभ ॥ मनुष्याणामधिपतिंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतिंवसुमनायथापप्रच्छभारत ॥ २ ॥ राजावसुमनानामकौसल्योधीमतांवरः ॥ महर्षिंकिलपप्रच्छकृतप्रज्ञंबृह
स्पतिं ॥ ३ ॥ सर्वंवैनयिकंकृत्वाविनयज्ञोबृहस्पतिं ॥ दक्षिणानंतरोभूत्वाप्रणम्यविधिपूर्वकं ॥ ४ ॥ विधिंपप्रच्छराज्यस्यसर्वलोकहितेरतः ॥ प्रजानांसुखमन्विच्छ
न्धर्मशीलंबृहस्पतिं ॥ ५ ॥ वसुमनाउवाच केनभूतानिवर्धंतेक्षयंगच्छंतिकेनवा ॥ कमर्चंतोमहाप्राज्ञसुखमव्ययमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ एवंपृष्टोमहाप्राज्ञःकौस
ल्येनामितौजसा ॥ राजसत्कारमव्यग्रंशशंसास्मैबृहस्पतिः ॥ ७ ॥ बृहस्पतिरुवाच राजमूलोमहाप्राज्ञधर्मोलोकस्यलक्ष्यते ॥ प्रजाराजभयादेवनखा
दंतिपरस्परं ॥ ८ ॥ राजाह्येवाखिलंलोकंसमुदीर्णंसमुत्सुकं ॥ प्रसादयतिधर्मेणप्रसाद्यचविराजते ॥ ९ ॥ यथाह्यनुदयेराजन्भूतानिशशिसूर्ययोः ॥ अंधेतम
सिमज्जेयुरपश्यंतःपरस्परं ॥ १० ॥ यथाह्यनुदकेमत्स्यानिराक्रंदेविहंगमाः ॥ विहरेयुर्यथाकामंविहिंसंतःपुनःपुनः ॥ ११ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ किमाहुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वैनयिकं अभ्युत्थानाभिवादनादिकं दक्षिणादक्षिणातोऽनंतरः समीपेभूत्वाप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
समुदीर्णंत्यक्तमर्यादं समुत्सुकंपरदाराद्यासक्तं प्रसादयतिदंडेनशुद्धंकरोति ॥ ९ ॥ १० ॥ अनुदकेह्यल्पोदके निराक्रंदेहिंस्रभयरहिते ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१२॥१३॥परिग्रहान्गृहादीन् व्यायच्छमानान्स्वंस्वमर्थंअग्राहेणरक्षमाणान्॥१४॥ममेदमितिनस्यात् अपितुबलवतइदमित्येवस्यात् विष्वक्सर्वतःलोपःअर्थानांलुंपनं॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ अंताः मृत्यवः दस्युसात्चोराधीनः॥२०॥योनिदोषः व्यभिचारेविगानं॥२१॥२२॥ नसंप्रवर्तेरन् नरेतःसिंचेरन् गर्गराःमंथन्यः गर्गरोमीनभेदेस्त्रीमंथन्यामितिमेदिनी॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ हस्ताद्धस्तंह

विमथ्यातिक्रमेरंश्चविषत्यापिपरस्परं॥ अभावमचिरेणैवगच्छेयुर्नात्रसंशयः॥ १२॥एवमेवविनाराज्ञाविनश्येयुरिमाःप्रजाः॥ अंधेतमसिमज्जेयुरगोपाः पशवोयथा॥ १३॥ हरेयुर्बलवंतोपिदुर्बलानांपरिग्रहान्॥ हन्युर्व्यायच्छमानांश्चयदिराजानपालयेत्॥ १४॥ ममेदमितिलोकेस्मिन्नभवेत्संपरिग्रहः॥ नदारानचपुत्रःस्यान्नधनंनपरिग्रहः॥ विष्वग्लोपःप्रवर्तेतयदिराजानपालयेत्॥१५॥ यानंवस्त्रमलंकारान्रत्नानिविविधानिच॥ हरेयुःसहसापापायदिराजानपालयेत्॥ १६॥ पतेद्बहुविधंशस्त्रंबहुधाधर्मचारिषु॥ अधर्मःप्रगृहीतःस्याद्यदिराजानपालयेत्॥ १७॥ मातरंपितरंवृद्धमाचार्यमतिथिंगुरुं॥ क्लिश्नीयुरपिहिंस्युर्वायदिराजानपालयेत्॥१८॥ वधबंधपरिक्लेशोनित्यमर्थवतांभवेत्॥ ममत्वंचनविंदेयुर्यदिराजानपालयेत्॥ १९॥ अंताश्चाकालएवस्युर्लोकोयंदस्युसाद्भवेत्॥ पतेयुर्नरकंघोरंयदिराजानपालयेत्॥ २०॥ नयोनिदोषोवर्तेतनकृषिर्नवणिक्पथः॥ मज्जेद्धर्मस्त्रयीनस्याद्यदिराजानपालयेत्॥ २१॥ नयज्ञाःसंप्रवर्तेयुर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः॥ नविवाहाःसमाजोवायदिराजानपालयेत्॥ २२॥ नवृषाःसंप्रवर्तेरन्नमथ्येरंश्चगर्गराः॥ घोषाःप्रणाशंगच्छेयुर्यदिराजानपालयेत्॥२३॥ त्रस्तमुद्विग्नहृदयंहाहाभूतमचेतनं॥क्षणेनविनशेत्सर्वंयदिराजानपालयेत्॥२४॥नसंवत्सरसत्राणितिष्ठेयुरकुतोभयाः॥ विधिवद्दक्षिणावंतियदिराजानपालयेत्॥२५॥ब्राह्मणाश्चतुरोवेदान्नाधीयीरंस्तपस्विनः॥ विद्यास्नाताव्रतस्नातायदिराजानपालयेत्॥ २६॥ नलभेद्धर्मसंश्लेषंहतविप्रहतोजनः॥ हर्तास्वच्छेंद्रियोगच्छेद्यदिराजानपालयेत्॥ २७॥ हस्ताद्धस्तंपरिमुषेद्भिद्येरन्सर्वसेतवः॥ भयार्तेविद्रवेत्सर्वंयदिराजानपालयेत्॥ २८॥ अनयाःसंप्रवर्तेरन्भवेद्वैवर्णसंकरः॥ दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रंयदिराजानपालयेत्॥२९॥ विवृत्यहियथाकामंगृहद्वाराणिशेरते॥ मनुष्यारक्षिताराज्ञासमंतादकुतोभयाः॥३०॥ नाक्रुष्टंसहतेकश्चित्कुतोवाहस्तलाघवं॥ यदिराजानसम्यग्गांरक्षयत्यपिधार्मिकः॥३१॥ स्त्रियश्चापुरुषामार्गंसर्वालंकारभूषिताः॥ निर्भयाःप्रतिपद्यंतेयदिरक्षतिभूमिपः॥ ३२॥ धर्ममेवप्रपद्यंतेनहिंसंतिपरस्परं॥ अनुगृह्णंतिचान्योन्यंयदारक्षतिभूमिपः॥ ३३॥

स्तस्थमपिचोराहरेयुः॥२८॥अनयाःअनीतयः अनायासमितिपाठेअक्लेशं यथास्यात्तथाप्रवर्तेरन्परदारादिषु॥२९॥विवृत्यउद्घाट्य॥३०॥ हस्तलाघवं तत्साध्यंताडनं अक्रुष्टंगालनंवाकुतोनसहते अपितुअनायकत्वात्सहतएव गांपृथ्वीं॥३१॥अपुरुषाः अरक्षिताअपि॥३२॥३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ वार्ताजीविकातन्मूलः त्रय्याचवृष्ट्यादिहेतुतयात्रायतेरक्षतेसर्वंत्रयीवार्तादिः ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥ ४१ ॥ आसीदतःसमीपस्थान् मिथ्योपचरितोवंचितः ॥ ४२ ॥

यजंतेचमहायज्ञैस्त्रयोवर्णाःपृथग्विधैः ॥ युक्ताश्चाधीयतेविद्यांयदारक्षतिभूमिपः ॥ ३४ ॥ वार्तामूलोह्ययंलोकस्त्रय्यावैधार्यतेसदा ॥ तत्सर्वंवर्ततेसम्यग्यदा
रक्षतिभूमिपः ॥ ३५॥ यदाराजाधुरंश्रेष्ठामादायवहतिप्रजाः ॥ महताबलयोगेनतदालोकःप्रसीदति ॥ ३६ ॥ यस्याभावेनभूतानामभावःस्यात्समंततः ॥ भा
वेचभावोनित्यंस्यात्कस्तंनप्रतिपूजयेत् ॥ ३७॥ तस्ययोवहतेभारंसर्वलोकाभयावहं ॥ तिष्ठन्प्रियहितेराज्ञउभौलोकाविमौजयेत् ॥ ३८ ॥ यस्तस्यपुरुषःपापंम
नसाप्यनुचिंतयेत् ॥ असंशयमिहक्लिष्टःप्रेत्यापिनरकंव्रजेत् ॥ ३९॥ नहिजात्ववमंतव्योमनुष्यइतिभूमिपः ॥ महतीदेवताह्येषानररूपेणतिष्ठति ॥ ४०॥ कुरुते
पंचरूपाणिकालयुक्तानियःसदा ॥ भवत्यग्निस्तथादित्योमृत्युर्वैश्रवणोयमः ॥ ४१ ॥ यदाह्यासीदतःपापान्दहत्युग्रेणतेजसा ॥ मिथ्योपचरितोराजातदाभव
तिपावकः ॥ ४२ ॥ यदापश्यतिचारेणसर्वभूतानिभूमिपः ॥ क्षेमंचकृत्वाव्रजतितदाभवतिभास्करः ॥ ४३ ॥ अशुचींश्चयदाक्रुद्धःक्षिणोतिशतशोनरान् ॥ स
पुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदाभवतिसोंतकः ॥ ४४ ॥ यदात्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दंडैर्नियच्छति ॥ धार्मिकांश्चानुगृह्णातिभवत्यथयमस्तदा ॥ ४५ ॥ यदातुधन
धाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः ॥ आच्छिनत्तिचरत्नानिविविधान्यपकारिणां ॥ ४६ ॥ श्रियंददातिकस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ॥ तदावैश्रवणोराजालोकेभवतिभू
मिपः ॥ ४७॥ नास्यापवादेस्थातव्यंदक्षेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ धर्म्यमाकांक्षतालोकमीश्वरस्यानसूयता ॥ ४८॥ नहिराज्ञःप्रतीपानिकुर्वन्सुखमवाप्नुयात् ॥ पुत्रोभ्रा
तावयस्योवायद्यप्यात्मसमोभवेत् ॥ ४९ ॥ कुर्यात्कृष्णगतिःशेषंज्वलितोनिलसारथिः ॥ नतुराजाभिपन्नस्यशेषंक्वचनविद्यते ॥ ५० ॥ तस्यसर्वाणिरक्ष्याणि
दूरतःपरिवर्जयेत् ॥ मृत्योरिवजुगुप्सेतराजस्वहरणान्नरः ॥ ५१ ॥ नश्येदभिमृशन्सद्योमृगःकूटमिवस्पृशन् ॥ आत्मस्वमिवरक्षेतराजस्वमिहबुद्धिमान् ॥ ५२ ॥
महांतंनरकंघोरमप्रतिष्ठमचेतनं ॥ पतंतिचिररात्रायराजवित्तापहारिणः ॥ ५३ ॥ राजाभोजोविराट्सम्राट्क्षत्रियोभूपतिर्नृपः ॥ यएभिःस्तूयतेशब्दैःकस्तंना
र्चितुमर्हति ॥ ५४ ॥ तस्माद्बुभूषुर्नियतोजितात्मानियतेंद्रियः ॥ मेधावीस्मृतिमान्दक्षःसंश्रयेतमहीपतिं ॥ ५५ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९॥ कृष्णगतिरग्निः अभिपन्नस्यतिरस्कृतस्य ॥ ५०॥ सर्वाणिद्रव्याणिरक्ष्याण्येवनतुहर्तव्यानि यद्वारक्षणीयानिद्रव्याण्येवरक्ष्याणि ॥ ५१ ॥ कूटंमार
णयंत्रं कूटोस्त्रीसीरावयवयंत्रयोरितिमेदिनी ॥५२॥५३॥ राजारंजकः भोजःसुखानांभोजयिता विविधंराजतइतिविराट् श्रीमान्सम्राडितिराज्ञामपिराजेत्यकुंठितैश्वर्यः ॥ ५४ ॥ बुभूषुर्भवितुमिच्छुः॥५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५६ ॥ निषिद्धजनंअहमेकएवेदंकार्यंकरिष्यामिकिमेतैरितिवादिनंएकांगवीरं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ समाश्रितार।जानमितिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥६९॥ एवंराज्ञांमाहात्म्यंश्रुत्वातत्कर्तव्यंपृच्छति पार्थिवेनेति ॥ १ ॥ भृत्यादीनपिकथंप्रयुंजीतविश्वासयेच्चेतियोज्यं ॥ २ ॥ पार्थिवेनपृथुवंश्येनराज्ञा पार्थिवप्रकृतेनवाविजातीये

कृतज्ञंप्राज्ञमक्षुद्रंदृढभक्तिंजितेंद्रियं ॥ धर्मनित्यंस्थितंनीत्यांमंत्रिणंपूजयेन्नृपः ॥ ५६ ॥ दृढभक्तिंकृतप्रज्ञंधर्मज्ञंसंयतेंद्रियं ॥ शूरमक्षुद्रकर्माणंनिषिद्धजनमाश्रयेत् ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाप्रगल्भंकुरुतेमनुष्यंराजाकृशंवैकुरुतेमनुष्यं ॥ राजाभिपन्नस्यकुतःसुखानिराजाभ्युपेतंसुखिनंकरोति ॥ ५८ ॥ राजाप्रजानांहृदयंगरीयोगतिःप्रतिष्ठासुखमुत्तमंच ॥ समाश्रितालोकमिमंपरंचजयंतिसम्यक्पुरुषानरेंद्र ॥ ५९ ॥ नराधिपश्चाप्यनुशिष्यमेदिनींदमेनसत्येनचसौहृदेन ॥ महद्भिरिष्ट्वाक्रतुभिर्महायशास्त्रिविष्टपेस्थानमुपैतिशाश्वतं ॥ ६० ॥ सएवमुक्तोंगिरसाकौसल्योराजसत्तमः ॥ प्रयत्नात्कृतवान्वीरःप्रजानांपरिपालनं ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० आंगिरसवाक्येअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥६९॥ युधिष्ठिरउवाच पार्थिवेनविशेषेणकिंकार्यमवशिष्यते ॥ कथंरक्ष्योजनपदःकथंजेयाश्वशत्रवः ॥ १ ॥ कथंचारंप्रयुंजीतवर्णान्विश्वासयेत्कथं ॥ कथंभृत्यान्कथंदारान्कथंपुत्रांश्वभारत ॥ २ ॥ भीष्मउवाच राजवृत्तंमहाराजशृणुष्वावहितोखिलं ॥ यत्कार्यंपार्थिवेनादौपार्थिवप्रकृतेनवा ॥ ३ ॥ आत्माजेयःसदाराज्ञाततोजेयाश्वशत्रवः ॥ अजितात्मानरपतिर्विजयेतकथंरिपून् ॥ ४ ॥ एतावानात्मविजयःपंचवर्गविनिग्रहः ॥ जितेंद्रियोनरपतिर्बाधितुंशक्नुयादरीन् ॥ ५ ॥ न्यसेतगुल्मान्दुर्गेषुसंधौचकुरुनंदन ॥ नगरोपवनेचैवपुरोद्यानेषुचैवह ॥ ६ ॥ संस्थानेषुचसर्वेषुपुरेषुनगरेषुच ॥ मध्येचनरशार्दूलतथाराजनिवेशने ॥ ७ ॥ प्रणिधींश्वततःकुर्याज्जडांधबधिराकृतीन् ॥ पुंसःपरीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ८ ॥ अमात्येषुचसर्वेषुमित्रेषुविविधेषुच ॥ पुत्रेषुचमहाराजप्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९ ॥ पुरेजनपदेचैवतथासामंतराजसु ॥ यथानविद्युरन्योन्यंप्रणिधेयास्तथाहिते ॥ १० ॥ चारांश्वविद्यात्प्रहितान्परेणभरतर्षभ ॥ आपणेषुविहारेषुसमाजेषुचभिक्षुषु ॥ ११ ॥ आरामेषुतथोद्यानेपंडितानांसमागमे ॥ देशेषुचत्वरेचैवसभास्वावसथेषुच ॥ १२ ॥

नापितत्कार्यकारिणा प्रहितेनेतिपाठांतरं ॥३॥ आत्माचित्तं ॥४॥ पंचवर्गः श्रोत्रादिः ॥५॥गुल्मान्रक्षिणःपत्तीन् संधौसीमांते ॥६॥ संस्थानेषुकोष्ठपालाद्युपवेशनस्थानेषु मध्येअंतःपुरे ॥७॥ प्रणिधीन्चारान् ॥८॥ प्रणिदध्याद्गुप्तचारान्नियुंज्यात् ॥९॥ १०॥आपणेषुवणिजांहट्टेषुविहारेषुयूनांमल्लक्रीडास्थानेषु समाजेषुमहाजनसमुदायेषु॥ ११॥आरामेषुपुरवाटिकासु उद्यानेबहिर्वाटिकायां देशेषुआकरस्थानेषु चत्वरेअधिकारिणांउपवेशनस्थाने सभासुराजसंसत्सु आवसथेषुतत्रतत्रमहतांगृहेषु ॥ १२ ॥

विचिनुयात् अन्विष्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तैर्द्वारभूतैः तान्द्वारीकृत्यसंदध्यात्बलवद्भिर्नृपैःसहसंधिकुर्यात् ॥ १६ ॥ पूर्वापकारिणः पूर्वंदुष्टाइतिअपकृताःपश्चाद्भययानुगृहीतास्तेपूर्वापकारवंतस्ता न् ॥ १७ ॥ तत्रापिविशेषमाह यइति ॥ १८ ॥ यात्रायांयदिइच्छास्यात्तर्हिदुर्बलत्वादिनाविज्ञातंशत्रुंप्रत्येवयात्रामाज्ञापयेदित्युत्तरेणसंबंधः यात्रांयायादविज्ञातमितिपाठे दुर्बलंशत्रुमुद्दिश्यतेनाविज्ञातंय थास्यात्तथायात्रांयायादितियोजना अनाक्रंदंमित्रहीनं अनंतरंबंधुजनहीनं व्यासक्तंअन्येनयुद्धंकुर्वाणं प्रमत्तंअनवहितं ॥ १९ ॥ विधानंरक्षणंरक्षणादिसामग्रीसंपादनं ॥ २० ॥ कर्षयन्वीर्यवंतं त त्परःकर्षणपरः ॥ २१ ॥ कर्षणमेवाह राष्ट्रंचेति कारयेत्भृत्यादिद्वारा ॥ २२ ॥२३॥ बलिनोराष्ट्रंकर्षन्दुर्बलस्ततःसांत्वेनार्थयत्यावत् प्राप्तुंशक्नुयात्तेनतुष्येत् भवद्भिर्मत्तोवार्षिकःकरोनग्राह्योमयाचभवतां

एवंविचिनुयाद्राजापरचारंविचक्षणः ॥ चारैर्हिविदितेपूर्वंहितंभवतिपांडव ॥ १३ ॥ यदातुहीनंनृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ॥ अमात्यैःसहसंमंत्र्यकुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ १४ ॥ अज्ञायमानेहीनत्वेसंधिंकुर्यात्परेणवै ॥ लिप्सुर्वाकंचिदेवार्थंत्वरमाणोविचक्षणः ॥१५॥ गुणवंतोमहोत्साहाधर्मज्ञाःसाधवश्चये ॥ संदधी तनृपस्तैश्चराष्ट्रंधर्मेणपालयन् ॥ १६ ॥ उच्छिद्यमानमात्मानंज्ञात्वाराजामहामतिः ॥ पूर्वापकारिणोहन्याल्लोकद्विष्टांश्चसर्वशः ॥ १७ ॥ योनोपकर्तुंशक्नोतिना पकर्तुंमहीपतिः ॥ नशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशोभवेत् ॥ १८ ॥ यात्रायांयदिविज्ञातमनाक्रंदमनंतरं ॥ व्यासक्तंचप्रमत्तंचदुर्बलंचविचक्षणः ॥ १९ ॥ या त्रामाज्ञापयेद्वीरःकल्यःपुष्टबलःसुखी ॥ पूर्वंकृत्वाविधानंचयात्रायांनगरेतथा ॥ २० ॥ नचवश्योभवेदस्यनृपोयश्चातिवीर्यवान् ॥ हीनश्चबलवीर्याभ्यांकर्षयं स्तत्परोवसेत् ॥ २१ ॥ राष्ट्रंचपीडयेत्तस्यशस्त्राग्निविषमूर्छनैः ॥ अमात्यवल्लभानांचविवादांस्तस्यकारयेत् ॥ २२ ॥ वर्जनीयंसदायुद्धंराज्यकामेनधीमता ॥ उ पायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याहबृहस्पतिः ॥ २३ ॥ सांत्वेनतुप्रदानेनभेदेनचनराधिप ॥ यदर्थंशक्नुयात्प्राप्तुंतेनतुष्येतपंडितः ॥ २४ ॥ आददीतबलिंचापिप्रजाभ्यःकु रुनंदन ॥ सषड्भागमपिप्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २५ ॥ दशधर्मगतेभ्योयद्वसुबह्वल्पमेवच ॥ तदाददीतसहसापौराणांरक्षणायवै ॥ २६ ॥ यथापुत्रास्तथा पौत्राद्रष्टव्यास्तेनसंशयः ॥ भक्तिश्चैषांनकर्तव्याव्यवहारेप्रदर्शिते ॥ २७ ॥ श्रोतुंचैवन्यसेद्राजाप्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिनः ॥ व्यवहारेषुसततंतत्रराज्यंप्रतिष्ठितं ॥ २८ ॥

राष्ट्रंनोपहंतव्यमितिसांत्वं मत्संग्रामद्वयंदेयंतेनाहंशमिष्येइत्युक्त्याअर्थप्रदानं भेदेनराजामात्यान्भेदयित्वाराज्ञःस्वोपरिप्रयाणस्यविघ्नादिकंवाकर्तव्यमित्यादिना क्षीणः प्रबलेनसहवैरंचेत्संग्रामंविनाएवमु पायत्रयेणस्वार्थंसाधयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रजाभ्यःस्वाभ्यः ॥ २५ ॥ दशधर्मगताःमत्तोन्मत्तादयस्तेभ्योदंड्येभ्योयद्वसुग्राह्यंतत्पौराणांरक्षणायभवति अदंडितास्तेपुरंबाधेरन्नितिभावः ॥ २६ ॥ भक्तिः स्वीयत्वेनस्नेहः एषामुपरि ॥ २७ ॥ व्यवहारेषु अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यविचारेषुविषयेषुराजाप्राज्ञान्पंडितान्न्यसेत् ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आकरेस्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने लवणेतदुत्पत्तिस्थाने शुल्केधान्यादिविक्रयस्थाने तरेनदीसंतरणे नागबलेहस्तियूथे एतेषुस्थानेषुआयव्ययविचारार्थंअमात्यान्न्यसेत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ घोषान्वनस्थान्मार्गेषुराजपथेषुन्यसेत् शाखानगराणिमहानगरस्योपनगराणि ॥ ३५ ॥ येइति धनिकादीन्दुर्गेषुप्रवेशयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अभिहारंसमीपमानयनं दहेत्परेषांतन्माभूदिति ॥
॥ ३७ ॥ उपजपेत्भेदयित्वातद्द्वारादाहयेत् ॥ ३८ ॥ संक्रमान् अवतरणार्थान्सेतून् जलंतटाकादिस्थंविस्रावयेत् तदयोग्यंवापीकूपादिस्थंदूषयेत्विषादिनानाशेयत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेन वर्तमानकालेआयती

आकरेलवणेशुल्केतरेनागबलेतथा ॥ न्यसेदमात्यान्नृपतिःस्वाप्तान्वापुरुषान्हितान् ॥ २९ ॥ सम्यग्दंडधरोनित्यंराजाधर्ममवाप्नुयात् ॥ नृपस्यसततंदंडःसम्यग्धर्मःप्रशस्यते ॥ ३० ॥ वेदवेदांगवित्प्राज्ञःसुतपस्वीनृपोभवेत् ॥ दानशीलश्चसततंयज्ञशीलश्चभारत ॥ ३१ ॥ एतेगुणाःसमस्ताःस्युर्नृपस्यसततंस्थिराः ॥ व्यवहारलोपेनृपतेःकुतःस्वर्गःकुतोयशः ॥ ३२ ॥ यदातुपीडितोराजाभवेद्राज्ञाबलीयसा ॥ तदाभिसंश्रयेद्दुर्गंबुद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥ ३३ ॥ विधावाक्रम्यमित्राणिविधानमुपकल्पयेत् ॥ सामभेदान्विरोधार्थंविधानमुपकल्पयेत् ॥ ३४ ॥ घोषान्न्यसेतमार्गेषुग्रामानुत्थापयेदपि ॥ प्रवेशयेच्चतान्सर्वान्शाखानगरकेष्वपि ॥ ॥ ३५ ॥ येगुप्ताश्चैवदुर्गाश्चदेशास्तेषुप्रवेशयेत् ॥ धनिनोबलमुख्यांश्चसांत्वयित्वापुनःपुनः ॥ ३६ ॥ सस्याभिहारंकुर्याच्चस्वयमेवनराधिपः ॥ असंभवेप्रवेशस्यदहेद्दावाग्निनाभृशं ॥ ३७ ॥ क्षेत्रस्थेषुचसस्येषुशत्रोरुपजपेन्नरान् ॥ विनाशयेद्वातत्सर्वंबलेनाथस्वकेनवा ॥ ३८ ॥ नदीमार्गेषुचतथासंक्रमानवसादयेत् ॥ जलंविस्रावयेत्सर्वमविस्राव्यंचदूषयेत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेनायतीभिश्चनिवसेद्भूम्यनंतरं ॥ प्रतीघातंपरस्याजौमित्रकार्येप्युपस्थिते ॥ ४० ॥ दुर्गाणांचाभितोराजामूलच्छेदंप्रकारयेत् ॥ सर्वेषांक्षुद्रवृक्षाणांचैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥ प्रवृद्धानांचवृक्षाणांशाखांप्रच्छेदयेत्तथा ॥ चैत्यानांसर्वथात्याज्यमपिपत्रस्यपातनं ॥ ४२ ॥

भिःउत्तरकालेषुच अपवर्गेतृतीया सर्वदामित्रकार्यउपस्थितेपितद्विहायेत्यर्थात् आजौपरस्यशत्रोःप्रतीघातंहंतारंभूम्यनंतरंनिकटदेशवासिनंतच्छत्रुमाश्रित्यनिवसेत् अयमर्थः स्वराष्ट्रेयन्मुख्यंस्थानंतदाक्रम्यवसन्शत्रोःशत्रुभिःसर्वदास्नेहंकृत्वातद्बलेनशत्रून्स्वराष्ट्राद्दूरीकुर्यादिति ॥ ४० ॥ दुर्गाणांक्षुद्रदुर्गाणां परेषामाश्रयोमाभूदितिमूलच्छेदंकुर्यात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रगंडीःकारयेत्सम्यक्षाड्गुण्यंसत्रिवर्गकं योवेत्तिपुरुषव्याघ्रसभुंक्तेपृथिवीमिमामितिप्राचांपाठः तद्व्याख्यानंचतदीयमेव संचारोयत्रलोकानांदूरादेवावबुध्यते प्रगंडीसाचविज्ञेयाबहिःप्राकारसंज्ञिता प्रणिधिस्तत्रयत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता सएवाकाशरक्षीतिह्युच्यतेशास्त्रकोविदैरिति तांश्चतुर्दिक्षुकारयेदित्यर्थः षाड्गुण्यंसंधिविग्रहादित्रिवर्गः स्थानवृद्धिक्षयरूपोवा अरिमित्रोदासीनरूपोवामंत्रोत्साहप्रभुशक्तिरूपोवाभूमिमित्रहिरण्यादिरूपोवाधर्मार्थकामरूपोवा उत्तरार्धार्थःस्पष्टः प्रगंडीःदुर्गप्राकारभित्तौ शूराणांउपवेशनस्थानानि आकाशजननीःतत्रैवएकपक्षायांभित्तौतत्रत्यानांरक्षणभूतायांबाह्यार्थदर्शनार्थानिक्षुद्रच्छिद्राणियद्द्वाराआग्नेयास्त्रगुलिकाःप्रक्षिप्यंते स्थाणवःसशूलाःयेषुपतन्विदीर्यतेनक्रैर्वाभक्ष्यते ॥ ४३ ॥ संकटद्वारकाणिसूक्ष्मद्वाराणितेषांचद्वारवत्गुप्तिःकार्या तेषांचाचारवद्गुप्तिरितिपाठेआचारवद्भिःशि

प्रगंडीःकारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तदा ॥ आपूरयेच्चपरिखांस्थाणुनक्रझषाकुलां ॥ ४३ ॥ संकटद्वारकाणिस्युरुच्छ्वासार्थंपुरस्यच ॥ तेषांचद्वारवद्गुप्तिःकार्यासर्वात्मनाभवेत् ॥ ४४ ॥ द्वारेषुचगुरूण्येवयंत्राणिस्थापयेत्सदा ॥ आरोपयेच्छतघ्नीश्चस्वाधीनानिचकारयेत् ॥ ४५ ॥ काष्ठानिचाभिहार्याणितथाकूपांश्चखानयेत् ॥ संशोधयेत्तथाकूपान्कृतपूर्वान्पयोर्थिभिः ॥ ४६ ॥ तृणच्छन्नानिवेश्मानिपंकेनाथप्रलेपयेत् ॥ निर्हरेच्चतृणंमासिचैत्रेवह्निभयात्तथा ॥ ४७ ॥ नक्तमेवचभक्तानिपाचयेतनराधिपः ॥ नदिवाज्वालयेदग्निंवर्जयित्वाग्निहोत्रिकं ॥ ४८ ॥ कर्मारारिष्टशालासुज्वलेदग्निःसुरक्षितः ॥ गृहाणिचप्रवेश्यांतर्विधेयःस्याद्धुताशनः ॥ ४९ ॥ महादंडश्चतस्यस्याद्यस्याग्निर्वैदिवाभवेत् ॥ प्रघोषयेदथैवंचरक्षणार्थंपुरस्यच ॥ ५० ॥ भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैवक्लीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ॥ बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठदोषायस्युर्हितेन्यथा ॥ ५१ ॥ चत्वरेष्वथतीर्थेषुसभास्वावसथेषुच ॥ यथार्थवर्णप्रणिधिंकुर्यात्सर्वस्यपार्थिवः ॥ ५२ ॥ विशालान्राजमार्गांश्चकारयीतनराधिपः ॥ प्रपाश्चविपणांश्चैवयथोद्देशंसमाविशेत् ॥ ५३ ॥ भांडागारायुधागारान्योधागारांश्चसर्वशः ॥ अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानिच ॥ ५४ ॥ परिखाश्चैवकौरव्यप्रतोलीर्निष्कुटानिच ॥ नजात्वन्यःप्रपश्येतगुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥ अर्थसंनिचयंकुर्याद्राजापरबलार्दितः ॥ तैलंवसामधुघृतमौषधानिचसर्वशः ॥ ५६ ॥ अंगारकुशमुंजानांपलाशशरवर्णिनां ॥ यवसेंधनदिग्धानांकारयीतचसंचयान् ॥ ५७ ॥

ष्टैर्गुप्तिःकार्या ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कर्मारः लोहकारादिस्तच्छाला अरिष्टंसूतिकागृहंतद्रूपासुशालासु अंतर्विधेयःआच्छादितः कर्तव्यः ॥ ४९ ॥ महादंडोवधः ॥ ५० ॥ चाक्रिकान्शाकटिकान् कुशीलवान्फाललेखान्कीनाशानितियावत् ॥ ५१ ॥ तीर्थेषुमंत्र्यादिषुअष्टादशसुप्राग्व्याख्यातेषु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ प्रतोलीरथ्या निष्कुटानिगृहारामाः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वर्णिनां लेखकानां वर्णीस्याल्लेखकेचित्रकारेपिब्रह्मचारिणीतिमेदिनी यवसंघासः दिग्धानांविषाक्तबाणानां दिग्धोविषाक्तबाणेस्यादितिमेदिनी ॥ ५७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५८ ॥ चतुर्विधान् विषशल्यरोगकृत्याहरान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अस्थानेकोपेनपरस्यनिर्वेदस्ताडनंवाकृतंचेत्तद्दानमानादिनापुनस्तत्समीकर्तव्यमित्याह निर्वेदयित्वेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥ संधानासनंसंधिंकृत्वावस्थितिः यात्रासंधानंयानं ॥ ६७ ॥ विगृह्यवैरंकृत्वावस्थानंविग्रहः यात्रांसंपरिगृह्य आसनंशत्रोर्भयप्रदर्शनार्थंयानंप्रदर्श्यस्वस्थानेऽवस्थानं द्वैधीभावःउभयत्रसं

आयुधानांचसर्वेषांशक्त्यृष्टिप्रासवर्मणां ॥ संचयानेवमादीनांकारयीतनराधिपः ॥ ५८ ॥ औषधानिचसर्वाणिमूलानिचफलानिच ॥ चतुर्विधांश्चवैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ५९ ॥ नटांश्चनर्तकांश्चैवमल्लान्मायाविनस्तथा ॥ शोभयेयुःपुरवरंमोदयेयुश्चसर्वशः ॥ ६० ॥ यतःशंकाभवेच्चापिभृत्यतोथापिमंत्रितः ॥ पौरेभ्योनृपतेर्वापिस्वाधीनान्कारयीततान् ॥ ६१ ॥ कृतेकर्मणिराजेंद्रपूजयेद्धनसंचयैः ॥ दानेनचयथार्हेणसांत्वेनविविधेनच ॥ ६२ ॥ निर्वेदयित्वातुपरंहत्वावाकुरुनंदन ॥ ततोऽनृणोभवेद्राजायथाशास्त्रेनिदर्शितं ॥ ६३ ॥ राज्ञासप्तैवरक्ष्याणितानिचैवनिबोधमे ॥ आत्मामात्याश्चकोशाश्चदंडोमित्राणिचैवहि ॥ ६४ ॥ तथाजनपदाश्चैवपुरंचकुरुनंदन ॥ एतत्सप्तात्मकंराज्यंपरिपाल्यंप्रयत्नतः ॥ ६५ ॥ षाड्गुण्यंचत्रिवर्गंचत्रिवर्गपरमंतथा ॥ योवेत्तिपुरुषव्याघ्रसभुंक्तेपृथिवीमिमां ॥ ६६ ॥ षाड्गुण्यमितियत्प्रोक्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ संधानासनमित्येवयात्रासंधानमेवच ॥ ६७ ॥ विगृह्यासनमित्येवयात्रांसंपरिगृह्यच द्वैधीभावस्तथान्येषांसंश्रयोथपरस्यच ॥ ६८ ॥ त्रिवर्गश्चापियःप्रोक्तस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ क्षयःस्थानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गःपरमस्तथा ॥ ६९ ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चसेवितव्योथकालतः ॥ धर्मेणचमहीपालश्चिरंपालयतेमहीं ॥ ७० ॥ अस्मिन्नर्थेचश्लोकौद्वौगीतावंगिरसास्वयं ॥ यादवीपुत्रभद्रंतेतावपिश्रोतुमर्हसि ॥ ॥ ७१ ॥ कृत्वासर्वाणिकार्याणिसम्यक्संपाल्यमेदिनीं ॥ पालयित्वातथापौरान्परत्रसुखमेधते ॥ ७२ ॥ किंतस्यतपसाराज्ञःकिंचतस्याध्वरैरपि ॥ सुपालितप्रजोयःस्यात्सर्वधर्मविद्वसः ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच दंडनीतिश्चराजाचसमस्तौतावुभावपि ॥ कस्यकिंकुर्वतःसिध्येत्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ ७४ ॥ भीष्मउवाच महाभाग्यंदंडनीत्याःसिद्धैःशब्दैःसहेतुकैः ॥ शृणुमेशंसतोराजन्यथावदिहभारत ॥ ७५ ॥ दंडनीतिःस्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यंनियच्छति ॥ प्रयुक्तास्वामिनासम्यगधर्मेभ्योनियच्छति ॥ ७६ ॥

धिकरणं परस्यअन्यस्याश्रयोदुर्गादेर्महाराजस्यवा ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अत्राध्यायंकेचित्समापयंति दंडेति इदंद्वयंसमस्तंव्यस्तंच तत्रकेनकस्यकिंक्रियतइतिप्रश्नत्रयं ॥ ७४ ॥ दंडनीत्याःसकाशात्राज्ञांप्रजानांचयत्महाभाग्यंतत्शृणु ॥ ७५ ॥ तत्रदंडनीत्याराजास्वर्गादिकंप्राप्नोतिराज्ञांचदंडनीतिःकृतादीन्जनयतितावुभौचप्रजानांक्षेमंजनयतइत्युत्तरमाह दंडनीतिरित्यादिना स्वधर्मेभ्यःस्वधर्मार्थं अधर्मेभ्यइतिपंचमी ॥ ७६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असंकरेतद्रूपेक्षेमे ॥ ७७ ॥ स्वाम्येस्वास्थ्येतन्निमित्तं तस्मात्क्षेमाख्यादसंकरात् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥८७ ॥ अशुभस्यअधर्मस्य ॥ ८८ ॥ ८९ ॥९०॥

चातुर्वर्ण्येस्वकर्मस्थेमर्यादानामसंकरे ॥ दंडनीतिकृतेक्षेमेप्रजानामकुतोभये ॥ ७७ ॥ स्वाम्येप्रयत्नंकुर्वंतित्रयोवर्णायथाविधि ॥ तस्माद्देवमनुष्याणांसुखं विद्धिसमाहितं ॥ ७८ ॥ कालोवाकारणंराज्ञोराजावाकालकारणं ॥ इतितेसंशयोमाभूद्राजाकालस्यकारणं ॥७९॥ दंडनीत्यांयदाराजासम्यक्कात्स्‍र्न्येनवर्तते॥ तदाकृतयुगंनामकालस्रष्टंप्रवर्तते ॥ ८० ॥ ततःकृतयुगेधर्मोनाधर्मोविद्यतेक्वचित् ॥ सर्वेषामेववर्णानांनाधर्मेरमतेमनः ॥ ८१ ॥ योगक्षेमाःप्रवर्तंतेप्रजानां नात्रसंशयः ॥ वैदिकानिचसर्वाणिभवंत्यपिगुणान्युत ॥ ८२ ॥ ऋतवश्चसुखाःसर्वेभवंत्युतनिरामयाः ॥ प्रसीदंतिनराणांचस्वरवर्णमनांसिच ॥ ८३ ॥ व्याधयोनभवंत्यत्रनाल्पायुर्दृश्यतेनरः ॥ विधवानभवंत्यत्रकृपणोनतुजायते ॥ ८४ ॥ अकृष्टपच्यापृथिवीभवंत्योषधयस्तथा ॥ त्वक्पत्रफलमूलानिवीर्यवंतिभवंतिच ॥८५॥ नाधर्मोविद्यतेतत्रधर्मएवतुकेवलं ॥ इतिकार्तयुगानेतान्धर्मान्विद्धियुधिष्ठिर॥८६॥ दंडनीत्यांयदाराजात्रीनंशाननुवर्तते॥ चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदात्रेताप्रवर्तते ॥ ८७॥ अशुभस्यचतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैवपृथिवीभवंत्योषधयस्तथा ॥८८॥ अर्धंत्यक्त्वायदाराजानीत्यर्थमनुवर्तते ॥ ततस्तु द्वापरंनामसकालःसंप्रवर्तते ॥ ८९ ॥ अशुभस्ययदात्वर्धंद्वावंशावनुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैवपृथिवीभवत्यर्धफलातथा॥ ९० ॥ दंडनीतिंपरित्यज्ययदाकात्स्‍र्न्येनभूमिपः ॥ प्रजाःक्लिश्नात्ययोगेनप्रवर्तेततदाकलिः ॥९१॥ कलावधर्मोभूयिष्ठंधर्मोभवतिनक्वचित् ॥ सर्वेषामेववर्णानांस्वधर्माच्च्यवतेमनः ॥ ९२ ॥ शूद्राभैक्षेणजीवंतिब्राह्मणाःपरिचर्यया ॥ योगक्षेमस्यनाशश्चवर्ततेवर्णसंकरः ॥ ९३ ॥ वैदिकानिचकर्माणिभवंतिविगुणान्युत ॥ ऋतवोनसुखाःसर्वेभवंत्यामयिनस्तथा ॥ ९४ ॥ ह्रसंतिचमनुष्याणांस्वरवर्णमनांस्युत ॥ व्याधयश्चभवंत्यत्रम्रियंतेचगतायुषः ॥ ९५॥ विधवाश्चभवंत्यत्रनृशंसाजायतेप्रजा ॥ क्वचिद्वर्षतिपर्जन्यःक्वचित्सस्यंप्ररोहति ॥ ९६ ॥ रसाःसर्वेक्षयंयांतियदानेच्छतिभूमिपः ॥ प्रजाःसंरक्षितुंसम्यग्दंडनीतिसमाहितः ॥ ९७ ॥ राजाकृतयुगस्रष्टात्रेतायाद्वापरस्यच ॥ युगस्यचचतुर्थस्यराजाभवतिकारणं ॥ ९८॥ कृतस्यकरणाद्राजास्वर्गमत्यंतमश्नुते ॥ त्रेतायाःकरणाद्राजास्वर्गंनात्यंतमश्नुते॥ ९९॥ प्रवर्तनाद्द्वापरस्ययथाभागमुपाश्नुते ॥ कलेःप्रवर्तनाद्राजापापमत्यंतमश्नुते ॥ १०० ॥ ततोवसतिदुष्कर्मानरकेशाश्वतीःसमाः ॥ प्रजानांकल्मषेमग्नोऽकीर्तिंपापंचविंदति ॥ १०१ ॥

अयोगेनअनुपायेन ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ चतुर्थस्यकलेः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१०२॥ सीमंतकरीव्यवस्थापिका ॥१०३॥१०४॥१०५॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ ॥७०॥ केनेति दंडनीतिंसम्यक्प्रयोज्यकेनवृत्तेनवर्तेतेतिप्रश्नः ॥१॥ षट्त्रिंशत् एतत्संख्याकोधर्मचर्यादिगुणगणःसचप्रत्येकंएकैकगुणयोगात्षट्त्रिंशद्गुणैरकटुकतादिभिः संयुतः अतएवगुणोपेतः यान्गुणान्धर्मादीन्कुर्वन्गुणंकल्याणंअवाप्नुयात्सोयंषट्त्रिंशत्कोगणस्त्वयाश्रोतव्यइत्यर्थः ॥२॥ अकटुकोरागद्वेषहीनः धर्मान्सर्वांश्चरेत् १ आस्तिकःपरलोककामुकःसन्स्नेहंकुर्यान्नतुलोभादिना २ अनृशंसः अनिष्ठुरःसन्नर्थमर्जयेत् ३ अनुद्धतःधर्मार्थावनाशयन्कामंइंद्रियप्रीतिंचरेत् ४

दंडनीतिंपुरस्कृत्यविजानन्क्षत्रियःसदा ॥ अनवाप्तंचलिप्सेतलब्धंचपरिपालयेत् ॥ १०२ ॥ लोकस्यसीमंतकरीमर्यादालोकभाविनी ॥ सम्यङ्नीतादंडनीतिर्यथामातायथापिता ॥ १०३ ॥ यस्यांभवंतिभूतानितद्विद्धिमनुजर्षभ ॥ एषएवपरोधर्मोयद्राजादंडनीतिमान् ॥ १०४ ॥ तस्मात्कौरव्यधर्मेणप्रजाःपालयनीतिमान् ॥ एवंवृत्तःप्रजारक्षन्स्वर्गंजेतासिदुर्जयं ॥ १०५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञवर्तमानोमहीपतिः ॥ सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिहचप्रेत्यचाप्नुयात् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अयंगुणानांषट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुतः ॥ यान्गुणांस्तुगुणोपेतःकुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ चरेद्धर्मानकटुकोमुंचेत्स्नेहंनचास्तिकः ॥ अनृशंसश्चरेदर्थंचरेत्काममनुद्धतः ॥ ३ ॥ प्रियंब्रूयादकृपणःशूरःस्यादविकत्थनः ॥ दातानापात्रवर्षीस्यात्प्रगल्भःस्यादनिष्ठुरः ॥ ४ ॥ संदधीतनचानार्यैर्विगृह्णीयान्नबंधुभिः ॥ नाभक्तंचारयेच्चारंकुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५ ॥ अर्थंब्रूयान्नचासत्सुगुणान्ब्रूयान्नचात्मनः ॥ आदद्यान्नचसाधुभ्योनासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ६ ॥ नापरीक्ष्यनयेद्दंडंनचमंत्रंप्रकाशयेत् ॥ विसृजेन्नचलुब्धेभ्योविश्वसेन्नापकारिषु ॥ ७ ॥ अनीर्षुर्गुप्तदारःस्याच्चोक्षःस्यादघृणीनृपः ॥ स्त्रियःसेवेतनात्यर्थंमृष्टंभुंजीतनाहितं ॥ ८ ॥ अस्तब्धःपूजयन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ॥ अर्चेद्देवानदंभेनश्रियमिच्छेदकुत्सितां ॥ ९ ॥ सेवेतप्रणयंहित्वादक्षःस्यान्नत्वकालवित् ॥ सांत्वयेन्नचमोक्षायअनुगृह्णन्नचाक्षिपेत् ॥ १० ॥ प्रहरेन्नत्वविज्ञायहत्वाशत्रून्नशोचयेत् ॥ क्रोधंकुर्यान्नचाकस्मान्मृदुःस्यान्नापकारिषु ॥ ११ ॥

॥३॥अकृपणः अदीनः ५ अविकत्थनःश्लाघाहीनः ६ ७ अनिष्ठुरःसदयः ८ ॥४॥ आर्यत्वंजानन्संधिंकुर्यात् ९ बंधुत्वंजानन्विग्रहंनकुर्यात् १० इतिसर्वत्रगुणोपेतोगुणोद्रष्टव्यः अभक्तंअल्पान्नं पुष्कलान्नदश्चारान्कुर्यात् ११ अपीडयन्भक्तंदद्यात् १२ ॥५॥ साधुत्वेनपरीक्ष्यार्थंप्रयोजनंब्रूयात् १३ श्रोतारउपहसिष्यंतीतिज्ञात्वाआत्मनोगुणान्नब्रूयात् १४१६॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ चोक्षःशुद्धः २२ २४ ॥८॥२८॥९॥ प्रणयंनम्रतांहित्वाधारयित्वा हित्वेतिधात्वोरूपं २९ ३० नचमोक्षायफलंदित्सन्नेवसांत्वयेदित्यर्थः ३१ ३२ ॥ १० ॥ अविज्ञायशत्रुंदोषंचेतिशेषः ३३ नशोचयेत् शत्रुबंधूनांशोकं अपनुदेत् ३४ अकस्मात्कारणंविना ३५ ३६ ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुत्तमंमहत्तरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ पांडवमुख्यैः पांडुपुत्रैर्भीमादिभिर्वृतः संवृतोगुप्तः ॥ १४ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ कथमिति बह्वीनांप्रजानांप
रिपालनंकथंस्यादितिचिंताआधिःसएवबंधस्तेननयुज्यते नापराप्नोतिनान्यथाकरोति धर्मेव्यवहारनिर्णयादौ एतद्द्वयंकथंस्यादितिप्रश्नः ॥ १ ॥ उत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते समासेनैवेति ॥ २ ॥ रागद्वेषहीनोब्रा
ह्मणान्पुरस्कृत्यव्यवहारनिर्णयंकुर्वन्धर्मेपिनापराप्नोतीतिद्वितीयस्योत्तरमाह धर्मनिष्ठानितिचतुर्भिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विपक्षेदोषमाह कामेति ॥ ७ ॥ आद्यस्योत्तरमाह मास्मेत्यादिना साधून्सर्वत्र

एवंचरस्वराज्यस्थोयदिश्रेयइहेच्छसि ॥ अतोन्यथानरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमं ॥ १२ ॥ इतिसर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योनुवर्तते ॥ अनुभूयेहभद्राणिप्रेत्यस्व
र्गेमहीयते ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इदंवचःशांतनवस्यशुश्रुवान्युधिष्ठिरःपांडवमुख्यसंवृतः ॥ तदाववंदेचपितामहंनृपोयथोक्तमेतच्चचकारबुद्धिमान् ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंराजाप्रजारक्षन्नाधिबंधेनयुज्यते ॥ धर्मेचनापरा
प्नोतितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच समासेनैवतेराजन्धर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ विस्तरेणैवधर्माणांनजात्वंतमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठान्श्रु
तवतोदेवव्रतसमाहितान् ॥ अर्चयित्वायजेथास्त्वंगृहेगुणवतोद्विजान् ॥ ३ ॥ प्रत्युत्थायोपसंगृह्यचरणावभिवाद्यच ॥ अथसर्वाणिकुर्वीथाःकार्याणिसपुरोहि
तः ॥ ४ ॥ धर्मकार्याणिनिर्वर्त्यमंगलानिप्रयुज्यच ॥ ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५ ॥ आर्जवेनचसंपन्नोधृत्याबुद्ध्याचभारत ॥ यथार्थंप्रति
गृह्णीयात्कामक्रोधौचवर्जयेत् ॥ ६ ॥ कामक्रोधौपुरस्कृत्ययोर्थंराजानुतिष्ठति ॥ नसधर्मंनचाप्यर्थंप्रतिगृह्णातिबालिशः ॥ ७ ॥ मास्मलुब्धांश्चमूर्खांश्चकामार्थेच
प्रयूयुजः ॥ अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसुयोजयेत् ॥ ८ ॥ मूर्खोह्यधिकृतोर्थेषुकार्याणामविशारदः ॥ प्रजाःक्लिश्नात्ययोगेनकामक्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥
बलिषष्ठेनशुक्लेनदंडेनाथापराधिनां ॥ शास्त्रानीतेनलिप्सेथावेतनेनधनागमं ॥ १० ॥ दापयित्वाकरंधर्म्यंराष्ट्रंनीत्यायथाविधि ॥ तथैतंकल्पयेद्राजायोगक्षेम
मतंद्रितः ॥ ११ ॥ गोपायितारंदातारंधर्मनित्यमतंद्रितं ॥ अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यंतिमानवाः ॥ १२ ॥ मास्मलोभेनाधर्मेणलिप्सेथास्त्वंधनागमं ॥ धर्मार्थाव
ध्रुवौतस्ययोनशास्त्रपरोभवेत् ॥ १३ ॥

कार्येषुनियोज्यस्स्वयंनाधिबंधेनयुज्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ अयोगेनयोगइष्टप्राप्तिस्तदभावेन ॥ ९ ॥ बलिःराजदेयंतदेवसस्यादेःषष्ठांशस्तेनबलि
षष्ठेन शुक्लेनशुद्धेन गणनादनधिकेनेत्यर्थः शुक्लंपूताम्लनिष्ठुरइतिमेदिनी वेतनेनपथिरक्षितैर्वणिग्भिर्यद्दत्तंतद्राज्ञोवेतनंसेवाधनंतेनचधनागमंलिप्सेतराजा ॥ १० ॥ धान्यादेःषष्ठांशेदत्तेशेषेणप्रजानांयदि
वार्षिकोयासोनभवेत्तदाराजैवतासांयोगक्षेमंकल्पयेदित्याह दापयित्वेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मसहितान्अर्थान्धर्मार्थान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अर्थमूलोर्थार्थीप्रजाःपीडयन्आत्मानमेवहिनस्तीत्युक्तंतत्रदृष्टांतमाह ऊधइति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दोग्ध्रीपृथ्वी ॥ १९ ॥ आंगारिकःइंगालकर्ता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यथायुक्तःउक्तेनप्रकारेणअवहितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ योदयांकुरुतेतंधर्मंमन्यंतेइतियोजना ॥ २७ ॥ अंतंयातनाभोगनिष्कृतिं ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्विष्टिःस्वधीतिः

अर्थशास्त्रपरोराजाधर्मार्थान्नाधिगच्छति ॥ अस्थानेचास्यतद्वित्तंसर्वमेवविनश्यति ॥ १४ ॥ अर्थमूलोपिहिंसांचकुरुतेस्वयमात्मनः ॥ करैरशास्त्रदृष्टैर्हिमोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५ ॥ ऊधश्छिंद्यात्तुयोधेन्वाःक्षीरार्थीनलभेत्पयः ॥ एवंराष्ट्रमयोगेनपीडितंनविवर्धते ॥ १६ ॥ योहिदोग्ध्रीमुपास्तेचसनित्यंविंदतेपयः ॥ एवंराष्ट्रमुपायेनभुंजानोलभतेफलं ॥ १७ ॥ अथराष्ट्रमुपायेनभुज्यमानंसुरक्षितं ॥ जनयत्यतुलांनित्यंकोशवृद्धिंयुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ दोग्ध्रीधान्यंहिरण्यंचमहीराज्ञासुरक्षिता ॥ नित्यंस्वेभ्यःपरेभ्यश्चतृप्तामातायथापयः ॥ १९ ॥ मालाकारोपमोराजन्भवमांगारिकोपमः ॥ तथायुक्तश्चिरंराज्यंभोक्तुंशक्ष्यसिपालयन् ॥ ॥ २० ॥ परचक्राभियानेनयदितेस्याद्धनक्षयः ॥ अथसाम्नैवलिप्सेथाधनमब्राह्मणेषुयत् ॥ २२ ॥ मास्मतेब्राह्मणंदृष्ट्वाधनस्थंप्रचलेन्मनः ॥ अंत्यायामप्यवस्थायांकिमुस्फीतस्यभारत ॥ २२ ॥ धनानितेभ्योदद्यास्त्वंयथाशक्तियथार्हतः ॥ सांत्वयन्परिरक्षंश्चस्वर्गमाप्स्यसिदुर्जयं ॥ २३ ॥ एवंधर्मेणवृत्तेनप्रजास्त्वंपरिपालय ॥ स्वंतंपुण्यंयशोनित्यंप्राप्स्यसेकुरुनंदन ॥ २४ ॥ धर्मेणव्यवहारेणप्रजाःपालयपांडव ॥ युधिष्ठिरयथायुक्तोनाधिबंधेनयोक्ष्यसे ॥ २५ ॥ एषएवपरोधर्मोयद्राजारक्षतिप्रजाः ॥ भूतानांहियदाधर्मोरक्षणंपरमादया ॥ २६ ॥ तस्मादेवंपरंधर्मंमन्यंतेधर्मकोविदाः ॥ योराजारक्षणेयुक्तोभूतेषुकुरुतेदयां ॥ २७ ॥ यदह्नाकुरुतेपापमरक्षन्भयतःप्रजाः ॥ राजावर्षसहस्रेणतस्यांतमधिगच्छति ॥ २८ ॥ यदह्नाकुरुतेधर्मंप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ दशवर्षसहस्राणितस्यभुंक्तेफलंदिवि ॥ २९ ॥ स्विष्टिःस्वधीतिःसुतपालोकान्जयतियावतः ॥ क्षणेनतानवाप्नोतिप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ ३० ॥ एवंधर्मंप्रयत्नेनकौंतेयपरिपालय ॥ ततःपुण्यफलंलब्ध्वानाधिबंधेनयोक्ष्यसे ॥ ३१ ॥ स्वर्गलोकेसुमहतींश्रियंप्राप्स्यसिपांडव ॥ असंभवश्चधर्माणामीदृशानामराजसु ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजैवनान्योस्तियोधर्मफलमाप्नुयात् ॥ सराज्यंधृतिमान्प्राप्यधर्मेणपरिपालय ॥ इंद्रंतर्पयसोमेनकामैश्चसुहृदोजनान् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ भीष्मउवाच यएवतुसतोरक्षेदसतश्चनिवर्तयेत् ॥ सएवराज्ञाकर्तव्योराजन्राजपुरोहितः ॥ १ ॥

सुतपाइतिक्रमेणगृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थधर्मान्सम्यगनुतिष्ठन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ यइति निवर्तयेत्राज्याद्दूरीकारयेत् ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ छायायामिति उष्णजंशीतजंच भयंछायादिनाभ्यादिनाचन

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पुरूरवसऐलस्यसंवादंमातरिश्वनः ॥ २ ॥ पुरूरवाउवाच कुतःस्विद्ब्राह्मणोजातोवर्णाश्चापिकुतस्त्रयः ॥ कस्माच्च भवतिश्रेष्ठस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ मातरिश्वोवाच ब्राह्मणोमुखतःसृष्टोब्रह्मणोराजसत्तम ॥ बाहुभ्यांक्षत्रियःसृष्टऊरुभ्यांवैश्यएवच ॥ ४ ॥ वर्णानांपरिचर्यार्थंत्रयाणांभरतर्षभ ॥ वर्णश्चतुर्थःसंभूतःपद्भ्यांशूद्रोविनिर्मितः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोजायमानोहिपृथिव्यामनुजायते ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांधर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६ ॥ अतःपृथिव्यायंतारंक्षत्रियंदंडधारणे ॥ द्वितीयंदंडमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये ॥ ७ ॥ वैश्यस्तुधनधान्येनत्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान् ॥ शूद्रोह्येतान्परिचरेदितिब्रह्मानुशासनं ॥ ८ ॥ ऐलउवाच द्विजस्यक्षत्रबंधोर्वाकस्येयंपृथिवीभवेत् ॥ धर्मतःसहवित्तेनसम्यग्वायोप्रचक्ष्वमे ॥ ९ ॥ वायुरुवाच विप्रस्यसर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतं ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनेहतद्धर्मकुशलाविदुः ॥ १० ॥ स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच ॥ गुरुर्हिसर्ववर्णानांज्येष्ठःश्रेष्ठश्चवैद्विजः ॥ ११ ॥ सत्यभावेयथैवस्त्रीदेवरंकुरुतेपतिं ॥ एषतेप्रथमःकल्पआपद्यन्योभवेदतः ॥ १२ ॥ यदिस्वर्गंपरंस्थानंस्वधर्मंपरिमार्गसि ॥ यत्किंचिज्जयसेभूमिंब्राह्मणायनिवेदय ॥ १३ ॥ श्रुतवृत्तोपपन्नायधर्मज्ञायतपस्विने ॥ स्वधर्मपरितृप्ताययोनवित्तपरोभवेत् ॥ १४ ॥ योराजानंनयेद्बुद्ध्यासर्वतःपरिपूर्णया ॥ ब्राह्मणोहिकुलेजातःकृतप्रज्ञोविनीतवान् ॥ १५ ॥ श्रेयोनयतिराजानंब्रुवंश्चित्रांसरस्वतीं ॥ राजाचरतियंधर्मंब्राह्मणेननिदर्शितं ॥ १६ ॥ शुश्रूषुरनहंवादीक्षत्रधर्मव्रतेस्थितः ॥ तावतासत्कृतःप्राज्ञश्चिरंयशसितिष्ठति ॥ १७ ॥ तस्यधर्मस्यसर्वस्यभागीराजपुरोहितः ॥ एवमेवप्रजाःसर्वाराजानमभिसंश्रिताः ॥ १८ ॥ सम्यग्वृत्ताःस्वधर्मस्थानकुतश्चिद्भयान्विताः ॥ राष्ट्रेचरंतियंधर्मंराज्ञासाध्वभिरक्षिताः ॥ १९ ॥ चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाभागंतुविंदति ॥ देवामनुष्याःपितरोगंधर्वोरगराक्षसाः ॥ २० ॥ यज्ञमेवोपजीवंतिनास्तिचेष्टमराजके ॥ ततोदत्तेनजीवंतिदेवताःपितरस्तथा ॥ २१ ॥ राजन्येवास्यधर्मस्ययोगक्षेमःप्रतिष्ठितः ॥ छायायामप्सुवायौचसुखमुष्णेधिगच्छति ॥ २२ ॥ अग्नौवाससिसूर्येचसुखंशीतेधिगच्छति ॥ शब्देस्पर्शेरसेरूपेगंधेचरमतेमनः ॥ २३ ॥ तेषुभोगेषुसर्वेषुनभीतोलभतेसुखं ॥ अभयस्यहियोदातातस्यैवसुमहत्फलं ॥ २४ ॥ नहिप्राणसमंदानंत्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ इंद्रोराजायमोराजाधर्मोराजातथैवच ॥ २५ ॥

श्यति शब्दादिनाचरमते अराजकभयक्रांतस्तुकुत्रापिसुखंनलभतेइतिश्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ २२ ॥ २३ ॥ यतएवंअतःअभयदानमेवमुख्यंदानं तद्दातेंद्रादिरूपएवेत्याहद्वाभ्यां अभयस्येति ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥७२॥ ॥७३॥ राज्ञेति अप्रमेयौगहनौ अनंतरंशीघ्रमेवपुरोहितः कार्योभवेत् ॥ १ ॥ धर्मात्मेति धर्मसाधकः ॥२॥३॥४॥५॥६॥ ब्र
ह्मकर्म क्षत्रंकर्तृ अनुपश्चात्प्रकाशमानंबलमन्वग्बलंयथास्यात्तथास्मिन्ब्रह्मक्षत्रान्यतरस्मिन् कतमेभजंते किंक्षत्रेणब्रह्मबलवद्भवत्युतब्रह्मणाक्षत्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ द्वैधंछिन्नं क्षत्रंकर्तृ तत्रक्षत्रेसंतःवर्णंवि
दंति ब्राह्मणानामवमंताम्लेच्छजातीयोयंराजेत्यनुमानाज्जानंति यथोक्तं भोगेनज्ञायतेकर्मकर्मणाज्ञायतेजनिरिति ॥ ८ ॥ अपध्वस्ताःसंकरजाइवकंसादिवत्सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अभिप्र

राजाबिभर्तिरूपाणिराज्ञासर्वमिदंधृतं॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०द्विसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७२॥ ॥७३॥ भीष्मउवाच राज्ञापुरोहि
तःकार्योभवेद्विद्वान्बहुश्रुतः॥ उभौसमीक्ष्यधर्मार्थावप्रमेयावनंतरं ॥ १ ॥ धर्मात्मामंत्रविद्येषांराज्ञांराजन्पुरोहितः ॥ राजाचैवंगुणोयेषांकुशलंतेषुसर्वशः॥
॥२॥ उभौप्रजावर्धयतोदेवान्सर्वान्सुतान्पितॄन्॥ भवेयातांस्थितौधर्मेश्रद्धेयौसुतपस्विनौ॥३॥ परस्परस्यसुहृदौविहितौसमचेतसौ॥ ब्रह्मक्षत्रस्यसंमानात्प्र
जासुखमवाप्नुयात्॥४॥ विमाननात्तयोरेवप्रजानश्येयुरेवहि॥ ब्रह्मक्षत्रंहिसर्वेषांवर्णानांमूलमुच्यते॥५॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ ऐलकश्यप
संवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर॥ ६॥ ऐलउवाच यदाहिब्रह्मप्रजहातिक्षत्रंक्षत्रंयदावाप्रजहातिब्रह्म ॥ अन्वग्बलंकतमेऽस्मिन्भजंतेतथावर्णाःकतमेऽस्मि
न्ध्रियंते॥ ७॥ कश्यपउवाच व्यृद्धंराष्ट्रंक्षत्रियस्यभवतिब्रह्मक्षत्रंयत्रविरुध्यतीह॥ अन्वग्बलंदस्यवस्तद्भजंतेतथावर्णतत्रविंदंतिसंतः॥८॥ नैषांब्रह्मचव
र्धतेनोतपुत्रानगर्गरोमथ्यतेनोजयंते॥ नैषांपुत्रावेदमधीयतेचयदाब्रह्मक्षत्रियाःसंत्यजंति ॥ ९॥ नैषामर्थोवर्धतेजातुगेहेनाधीयंतेसुप्रजानोयजंते॥ अप
ध्वस्तादस्युभूताभवंतियेब्राह्मणान्क्षत्रियाःसंत्यजंति॥ १०॥ एतौहिनित्यंसंयुक्तावितरेतरधारणे॥ क्षत्रंवैब्रह्मणोयोनिर्योनिःक्षत्रस्यवैद्विजाः॥ ११॥ उभा
वेतौनित्यमभिप्रपन्नौसंप्रापतुर्महतींसंप्रतिष्ठां॥ तयोःसंधिर्भिद्यतेचेत्पुराणस्ततःसर्वंभवतिहिसंप्रमूढं॥ १२॥ नात्रपारंलभतेपारगामीमहागाधेनौरिवसंप्रप
न्ना॥ चातुर्वर्ण्यंभवतिहिसंप्रमूढंप्रजास्ततःक्षयसंस्थाभवंति॥ १३॥ ब्रह्मवृक्षोरक्ष्यमाणोमधुहेमचवर्षति॥ अरक्ष्यमाणःसततमश्रुपापंचवर्षति ॥ १४॥ नैब्र
ह्मचारीचरणादपेतोयदाब्रह्मब्रह्मणित्राणमिच्छेत्॥ आश्चर्यतोवर्षतितत्रदेवस्तत्राभीक्ष्णंदुःसहाश्चाविशंति॥ १५॥

पन्नौअन्योन्यशरणौ क्षत्रशरणंब्रह्मतपस्यतिब्रह्मशरणंक्षत्रंजयतीतिभावः ॥ १२ ॥ अत्रब्रह्मक्षत्रयोर्वियोगे संप्रपन्नाविपन्ना ॥ १३ ॥ मधुसुखं अश्रुदुःखं पापंनरकं ॥ १४ ॥ नैक्षत्रियंब्रह्मब्रा
ह्मणजातिर्ब्रह्मचारीचरणात्अधीतशाखातःअपेतःदस्युभिर्वारितःसन्ब्रह्मणिवेदेध्येतव्येत्राणंरक्षणंइच्छेत् रक्षितुरभावात्तदादेवस्तत्रआश्चर्यतोवर्षति तत्रवर्षंअत्यंतंदुर्लभमित्यर्थः दुःसहाःमारीदुर्भिक्षादयः
अब्रह्मचारीनाश्चर्यतइतिचपाठे ब्रह्मचरणादपेतत्वादब्रह्मचारीवेदाध्ययनशून्यःसन्त्राणमिच्छेत्तर्हितत्राश्चर्यतोपिनवर्षतीतियोज्यं ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्त्रियंब्राह्मणंवापिहत्वानुवादंप्रशंसां ॥ १६ ॥ रुद्रःहिंस्रः देवोराजा रुद्रंकलिं ॥ १७ ॥ १८ ॥ कुतोराज्ञोरुद्रत्वमितिपृष्टेआह आत्मेति मानवानांहृदयेयआत्माजीवोस्तिसएवरुद्रःसंहर्ताभवति यथाचग्रहाविष्टस्यशरीरंदेहस्वामिनःस्वंनभवति किंतुतदानींतद्ग्रहस्यैवस्वं एवंरुद्रावेशकालेनृपस्यशरीरंरौद्रमेवभवतीत्यर्थः ननुकुतःशांतस्यात्मनोरुद्रत्वमतआह वातेति यथाउत्पातवातःआकाशोत्थआकाशोत्थांमेघदेवतांइतस्ततोनयतिगर्जयतिविद्युदशनिवारीणिचततआविर्भावयत्येवंआत्मोत्थितंजीवमात्मोत्थिताःकामक्रोधादयःसर्वंहिंस्रंकारयंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमाक्षिपति नवाइति यथाआकाशेनयुक्तास्ततःपृथग्भूताःवातोमेघाश्चमेघप्रवर्तकदेवताचप्रत्यक्षेणशास्त्रज्ञानेनचदृश्यंते नैवंजीवोवातदभिभावकःकामादिर्वापृथक्दृश्यते किंतुआत्मन्येववह्न्यौष्ण्यवत्कामद्वेषौवर्तेते तौचैतस्यबंधकौमोहकौचभवतइत्यर्थः ॥ २० ॥ अत्रोत्तरमाह यथेति यथाऽल्पोपिवह्निरधिकमधिकंकाष्ठभारमुपारुह्यकृत्स्नंग्रामंदहति तत्रनकेवलंकाष्ठानांदाहकत्वंनापिकाष्ठान्यनुपारूढस्याग्नेःकिंतुतदुभयसंघातस्यैव तत्रापिविवेकेक्रियमा

स्त्रियंहत्वाब्राह्मणंवापिपापःसभायांयत्रलभतेनुवादं ॥ राज्ञःसकाशेनबिभेतिचापिततोभयंविद्यतेक्षत्रियस्य ॥ १६॥ पापैःपापेक्रियमाणेहिचैलततोरुद्रोजायतेदेवएषः ॥ पापैःपापाःसंजनयंतिरुद्रंततःसर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ १७॥ ऐलउवाच कुतोरुद्रःकीदृशोवापिरुद्रःसत्वैःसत्वंदृश्यतेवध्यमानं ॥ एतत्सर्वंकश्यपमेप्रचक्ष्वकुतोरुद्रोजायतेदेवएषः ॥१८॥ कश्यपउवाच आत्मारुद्रोहृदयेमानवानांस्वंस्वंदेहंपरदेहंचहंति ॥ वातोत्पातैःसदृशंरुद्रमाहुर्दैवैर्जीमूतैःसदृशंरूपमस्य ॥ १९॥ ऐलउवाच नवैवातःपरिवृणोतिकश्चिन्नजीमूतोवर्षतिनापिदेवः ॥ तथायुक्तोदृश्यतेमानुषेषुकामद्वेषाद्बध्यतेमुच्यतेच ॥ २०॥ कश्यपउवाच यथैकगेहेजातवेदाःप्रदीप्तःकृत्स्नंग्रामंदहतेचत्वरंवा ॥ विमोहनंकुरुतेदेवएषततःसर्वस्पृशतेपुण्यपापैः ॥ २१ ॥ ऐलउवाच यदिदंडःस्पृशतेऽपुण्यपापंपापंपापेक्रियमाणेविशेषात् ॥ कस्यहेतोःसुकृतंनामकुर्याद्दुष्कृतंवाकस्यहेतोर्नकुर्यात् ॥२२॥ कश्यपउवाच असंयोगात्पापकृतामपापांस्तुल्योदंडःस्पृशतेमिश्रभावात् ॥ शुष्केनार्द्रंदह्यतेमिश्रभावान्नमिश्रःस्यात्पापकृद्भिःकथंचित् ॥२३॥

णेवह्नेरेवउपाध्यावेशाद्दाहकत्वं एवंआत्मानमारुह्याहंकारवह्निःकामक्रोधादिवातैरुद्दीपितोरुद्रत्वंप्रतिपद्यते ततश्चअयोदहतिएधांसिपचंतीतिवत्अहंकारेणकृतंआत्मन्युपचर्यतेमोहात्तेनचसर्वंजगदसंगमपिजलचंद्रन्यायेनपुण्यैःपापैश्चस्पृश्यते तत्त्वालोचनेत्वसंगएवात्मेत्यर्थः ॥२१॥ अत्रशंकते यदीति अपुण्यपापमपिआत्मानंयदिविशेषात् क्रियमाणेपापेनिमित्तभूतेसति दंडःपापं दंडात्मकंपापंगालनताडनादिदुःखंकर्तृस्पृशतेमोहादितिब्रवीषितर्हिपुण्यकरणंपापवर्जनंचशास्त्रचोदितंव्यर्थैवस्यात् आत्मनिवास्तवदुःखाभावस्यसिद्धत्वात्तदर्थंसाधनोपादानंव्यर्थंस्यादितिभावः ॥ २२ ॥ आत्माहंकारयोर्मिश्रीभावादहंकारगतंदुःखमात्मनिप्रतीयतेअतोहंकारत्यागान्नकिंचिदात्मनोदुःखमस्तीत्युत्तरयति असंयोगादिति ॥२३॥

॥७६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंकर्त्रादीन् अधिष्ठानभूतआत्मा भूमिसूर्यादिवदसंगएवसन्धारयतुप्रकाशयतु वाय्वंबुवच्चालयतुस्वसत्तया आप्याययतुवाकस्तत्रात्मनः संबंधोहंकारधर्मेण रुद्रत्वेनातआत्मारुद्रइत्युक्तमयुक्तमित्याक्षेपः ॥ ॥ २४ ॥ तत्त्वदृष्ट्यायद्यप्येवमेवतथाऽपिऐहिकामुष्मिकव्यवहारदृष्ट्याऽस्यैवात्मनोरुद्रत्वमित्युत्तरयति एवमस्मिन्नित्यादिना एषएवंरूपोर्थः अस्मिन्प्रत्यगात्मनिलोकेलोक्यतइतिलोकोदर्शनंतत्रविषयेवर्तते सिद्धांतोस्ति नतुअमुत्रपरलोकविषये एवंदर्शनंवर्तते किंतर्हिअमुत्रवर्तते यःपापंचरतेयश्चपुण्यंएतयोःप्रेत्यमरणानंतरंविशेषोस्ति सचांतरावान्तिरोहितः शास्त्रैकगम्येधर्माधर्मफलेइत्यर्थः ॥ २५ ॥ शास्त्र

ऐलउवाच साध्वसाधून्धारयतीहभूमिः साध्वसाधूंस्तापयतीहसूर्यः ॥ साध्वसाधूंश्चापिवातीहवायुरापस्तथासाध्वसाधून्पुनंति ॥ २४ ॥ कश्यपउवाच एवमस्मिन्वर्ततेलोकएषनामुत्रैवंवर्ततेराजपुत्र ॥ प्रेत्यैतयोरंतरावान्विशेषोयोवैपुण्यंचरतेयश्चपापं ॥ २५ ॥ पुण्यस्यलोकोमधुमान्घृतार्चिर्हिरण्यज्योतिरमृतस्यनाभिः ॥ तत्रप्रेत्यमोदतेब्रह्मचारीनतत्रमृत्युर्नजरानोतदुःखं ॥ २६ ॥ पापस्यलोकोनिरयोऽप्रकाशोनित्यंदुःखंशोकभूयिष्ठमेव ॥ तत्रात्मानंशोचतिपापकर्माबह्वीः समाः प्रतपन्नप्रतिष्ठः ॥ २७ ॥ मिथोभेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणांप्रजादुःखंदुःसहंचाविशंति ॥ एवंज्ञात्वाकार्यएवेहनित्यंपुरोहितोनैकविद्योनृपेण ॥ ॥ २८ ॥ तंचैवान्वभिषिंचेतथाधर्मोविधीयते ॥ अग्रंहिब्राह्मणः प्रोक्तंसर्वस्यैवेहधर्मतः ॥ २९ ॥ पूर्वंहिब्रह्मणः सृष्टिरितिब्रह्मविदोविदुः ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनास्यप्राप्तंपूर्वंयदुत्तरं ॥ ३० ॥ तस्मान्मान्यश्चपूज्यश्चब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ॥ सर्वंश्रेष्ठंविशिष्टंचनिवेद्यंतस्यधर्मतः ॥ ३१ ॥ अवश्यमेवकर्तव्यंराज्ञाबलवतापिहि ॥ ब्रह्मवर्धयतिक्षत्रंक्षत्रतोब्रह्मवर्धते ॥ एवंराज्ञाविशेषेणपूज्यावैब्राह्मणाः सदा ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० ऐलकश्यपसंवादेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भीष्मउवाच योगक्षेमोहिराष्ट्रस्यराजन्यायत्तउच्यते ॥ योगक्षेमोहिराज्ञोहिसमायत्तः पुरोहिते ॥ १ ॥ यत्रादृष्टंभयंब्रह्मप्रजानांशमयत्युत ॥ दृष्टंचराजाबाहुभ्यांयद्राज्यंसुखमेधते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मुचुकुंदस्यसंवादंराज्ञोवैश्रवणस्यच ॥ ३ ॥ मुचुकुंदोविजित्येमांपृथिवींपृथिवीपतिः ॥ जिज्ञासमानः स्वबलमुपेयादलकाधिपं ॥ ४ ॥ ततोवैश्रवणोराजाराक्षसानसृजत्तदा ॥ तेबलान्यवमृद्नंतमुचुकुंदस्यनैर्ऋताः ॥ ५ ॥ सहन्यमानेसैन्येस्वेमुचुकुंदोनराधिपः ॥ गर्हयामासविद्वांसंपुरोहितमरिंदमः ॥ ६ ॥

मेवाहद्वाभ्यां पुण्यस्येति ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकृतमनुसरति मिथइति नैकविद्यःबहुविद्यः ॥ २८ ॥ तंपुरोहितंदत्वाअनुपश्चादात्मानंराज्येऽभिषिंचेत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नै० भारतभाव० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ योगेति ॥ १ ॥ अदृष्टंअनावृष्ट्यादिजं ब्रह्मब्राह्मणः दृष्टंपरचक्रादिजं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ असृजत् अतिसृष्टवान् आज्ञापितवानितियावत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यमुचुकुंदस्यपंथानंगतिंमार्गंअविंदत ज्ञातवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनिर्दिष्टं ईश्वरेणाननुज्ञातंविदधामिददामि ॥ १६॥ नाच्छिंदेनहरामिच अखिलांवि

ततउग्रंतपस्तप्त्वावसिष्ठोधर्मवित्तमः ॥ रक्षांस्युपावधीत्तस्यपंथानंचाप्यविंदत ॥ ७॥ ततोवैश्रवणोराजामुचुकुंदमदर्शयत् ॥ वध्यमानेषुसैन्येषुवचनंचेदम
ब्रवीत् ॥ ८॥ धनदउवाच बलवंतस्त्वयापूर्वेराजानःसपुरोहिताः ॥ नचैवंसमवर्ततयथात्वमिहवर्तसे ॥ ९॥ तेखल्वपिकृतास्त्राश्चबलवंतश्चभूमिपाः ॥ आ
गम्यपर्युपासंतेमामीशंसुखदुःखयोः ॥ १० ॥ यद्यस्तिबाहुवीर्यंतेतद्दर्शयितुमर्हसि ॥ किंब्राह्मणबलेनत्वमतिमात्रंप्रवर्तसे ॥ ११ ॥ मुचुकुंदस्ततःक्रुद्धःप्रत्युवा
चधनेश्वरं ॥ न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रांतमिदंवचः ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रमिदंसृष्टमेकयोनिस्वयंभुवा ॥ पृथग्बलविधानंतन्नलोकंपरिपालयेत् ॥ १३ ॥ तपोमंत्रब
लंनित्यंब्राह्मणेषुप्रतिष्ठितं ॥ अस्त्रबाहुबलंनित्यंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ ताभ्यांसंभूयकर्तव्यंप्रजानांपरिपालनं ॥ तथाचमांप्रवर्ततंकिंगर्हस्यलकाधिप ॥
॥ १५ ॥ ततोब्रवीद्वैश्रवणोराजानंसपुरोहितं ॥ नाहंराज्यमनिर्दिष्टंकस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १६॥ नाच्छिंदेचाप्यनिर्दिष्टमितिजानीहिपार्थिव ॥ प्रशाधिपृथिवीं
कृत्स्नांमद्दत्तामखिलामिमां ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचमुचुकुंदोमहीपतिः ॥ १७॥ मुचुकुंदउवाच नाहंराज्यंभवद्दत्तंभोक्तुमिच्छामिपार्थिव ॥ बाहुवीर्यार्जि
तंराज्यमश्नीयामितिकामये ॥ १८॥ भीष्मउवाच ततोवैश्रवणोराजाविस्मयंपरमंययौ ॥ क्षत्रधर्मस्थितंदृष्ट्वामुचुकुंदमसंभ्रमं ॥ १९ ॥ ततोराजामुचु
कुंदःसोन्वशासद्वसुंधरां ॥ बाहुवीर्यार्जितांसम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २० ॥ एवंयोधर्मविद्राजाब्रह्मपूर्वंप्रवर्तते ॥ जयत्यविजितामुर्वींयशश्चमहदश्नुते ॥ २१॥
नित्योदकीब्राह्मणःस्यान्नित्यशस्त्रश्चक्षत्रियः ॥ तयोर्हिसर्वमायत्तंयत्किंचिज्जगतीगतं ॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिमुचु
कुंदोपाख्यानेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५॥ युधिष्ठिरउवाच ययावृत्त्यामहीपालोविवर्धयतिमानवान् ॥ पुण्यांश्चलोकान्जयतितन्मेब्रूहि
पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच दानशीलोभवेद्राजायज्ञशीलश्चभारत ॥ उपवासतपःशीलःप्रजानांपालनेरतः ॥ २ ॥ सर्वाश्चैवप्रजानित्यंराजाधर्मेण
पालयन् ॥ उत्थानेनप्रदानेनपूजयेच्चापिधार्मिकान् ॥ ३ ॥ राज्ञाहिपूजितोधर्मस्ततःसर्वत्रपूज्यते ॥ यद्यदाचरतेराजातत्प्रजानांस्मरोचते ॥ ४ ॥ नित्यमुद्यतदं
डश्चभवेन्मृत्युरिवारिषु ॥ निहन्यात्सर्वतोदस्यून्नकामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५ ॥

लरहितां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भार०
चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ एवंकृतपुरोहितोराजाकथंप्रजावृद्ध्यापरलोकंजयेदितिपृच्छति ययेति ॥ १ ॥ तत्रप्रजावृद्धिप्रकारमाह दानेति ॥ २ ॥ उत्थानेननित्योद्योगेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परलोकजयप्रकारमाह यंहीति॥६॥यदधीतेब्राह्मणादिः॥७॥विपक्षेदोषमाह यद्राष्ट्रेइति अकुशलमितिच्छेदः ॥८॥ नृशंसोऽनृतवाक्चयत्कर्मकरोतितस्यकर्मणःसर्वंयत्ततोभूयोवापापमाप्नोतीत्यन्येआहुर्नि श्चयस्त्वधर्मित्यर्थः॥९॥अशक्तेनराज्ञाउपजीवतः धनोपजीविनोवणिजादेः सार्धः ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ नाहमिति अत्रराज्येपुण्यस्यचतुर्थांशःपापस्यत्वर्धंकृत्स्नंवालभ्यतइतिपापाधिक्याद्धर्मोना

यंहिधर्मंचरंतीहप्रजाराज्ञासुरक्षिताः ॥ चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाभारतविंदति ॥ ६ ॥ यदधीतेयद्ददातियज्जुहोतियदर्चति ॥ राजाचतुर्थभाक्तस्यप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ ७॥ यद्राष्ट्रेऽकुशलंकिंचिद्राज्ञोरक्षयतःप्रजाः ॥ चतुर्थंतस्यपापस्यराजाभारतविंदति ॥ ८ ॥ अप्याहुःसर्वमेवेतिभूयोर्धमितिनिश्चयः ॥ कर्मणःपृथिवीपालनृशंसोनृतवागपि ॥ ९ ॥ तादृशात्किल्बिषाद्राजाशृणुयेनप्रमुच्यते ॥ प्रत्याहर्तुमशक्यंस्याद्धनंचोरैर्हृतंयदि ॥ तत्स्वकोशात्प्रदेयंस्यादशक्तेनोपजीवतः ॥ १० ॥ सर्ववर्णैःसदारक्ष्यंब्रह्मस्वंब्राह्मणायथा ॥ नस्थेयंविषयेतेनयोपकुर्याद्द्विजातिषु ॥ ११ ॥ ब्रह्मस्वेरक्ष्यमाणेतुसर्वंभवतिरक्षितं ॥ तस्मात्तेषांप्रसादेनकृतकृत्योभवेन्नृपः ॥ १२ ॥ पर्जन्यमिवभूतानिमहाद्रुममिवद्विजाः ॥ नरास्तमुपजीवंतिनृपंसर्वार्थसाधकं ॥ १३ ॥ नहिकामात्मनाराज्ञासततंकामबुद्धिना ॥ नृशंसेनातिलुब्धेनशक्यंपालयितुंप्रजाः ॥ १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच नाहंराज्यसुखान्वेषीराज्यमिच्छाम्यपिक्षणं ॥ धर्मार्थंरोचयेराज्यंधर्मश्चात्रनविद्यते ॥ ॥ १५ ॥ तदलंममराज्येनयत्रधर्मोनविद्यते ॥ वनमेवगमिष्यामितस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १६ ॥ तत्रमेध्येष्वरण्येषुन्यस्तदंडोजितेंद्रियः ॥ धर्ममाराधयिष्यामिमुनिर्मूलफलाशनः ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच वेदाहंतवयाबुद्धिरानृशंस्याऽगुणैवसा ॥ नचशुद्धानृशंसेनशक्यंराज्यमुपासितुं ॥ १८ ॥ अपितुत्वांमृदुप्रज्ञंमत्यार्यमतिधार्मिकं ॥ क्लीबंधर्मघृणायुक्तंनलोकोबहुमन्यते ॥ १९ ॥ वृत्तंतुस्वमपेक्षस्वपितृपैतामहोचितं ॥ नैवराज्ञांतथावृत्तंयथात्वंस्थातुमिच्छसि ॥ २० ॥ नहिवैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ॥ प्रजापालनसंभूतमाप्ताधर्मफलंह्यसि ॥ २१ ॥ नह्येतामाशिषंपांडुर्नचकुंतीत्वयाचत ॥ तथैतत्प्रज्ञयातातयथाचरसिमेधया ॥ २२ ॥ शौर्यंबलंचसत्यंचपितातवसदाब्रवीत् ॥ माहात्म्यंचमहौदार्यंभवतःकुंत्ययाचत ॥ २३ ॥ नित्यंस्वाहास्वधानित्यंचोभेमानुषदैवते ॥ पुत्रेष्वाशासतेनित्यंपितरोदैवतानिच ॥ २४ ॥ दानमध्ययनंयज्ञंप्रजानांपरिपालनं ॥ धर्ममेतदधर्मंवाजन्मनैवाभ्यजायथाः ॥ २५ ॥ कालेधुरिचयुक्तानांवहतांभारमाहितं ॥ सीदतामपिकौंतेयनकीर्तिरवसीदति ॥ २६ ॥

स्तीत्यर्थः॥१५॥१६॥१७॥आनृशंस्यापरदुःखापहासाचाचरराजधर्मेषुदस्युवधप्रधानेषु अगुणैव॥१८॥घृणाकृपा॥१९ ॥२०॥आप्तासिप्राप्स्यसि॥२१॥२२॥२३॥२४॥एतद्दानादिकंधर्ममधर्मंवाधर्म्यमधर्म्यंवास्तुतथापितत्कर्तुंजन्मनैवत्वंजातोसि तथाचश्रेयान्स्वधर्मोविगुणइतिन्यायेनतवतंविनागतिर्नास्तीत्यर्थः॥२५॥२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समंततइति शिक्षितोश्वोपिसम्यग्वहतिकिमुतत्वंमानुषइत्यर्थः ॥ २७ ॥ धर्मीधर्मवानेकांतविनिपातेनअत्यंताभिनिवेशेनधर्मंकश्चिदपिनविचचार सूक्ष्मस्याधर्मस्यापरिहार्यत्वादितिभावः ॥२८॥ अल्पंदुष्टंहिंसामयत्वात्तुच्छमपिबहुजनसुखहेतुत्वात्सारभूयिष्ठं ॥२९॥ ऐश्वर्यंसाचिव्याद्यधिकारं ॥३०॥ प्रतिगृह्णीयात् वशीकुर्यात् ॥३१॥३२॥३३॥ दरिद्रवैद्यतर्पणात् भयार्दितत्राणंमहान्धर्मइत्याह यस्मिन्निति ॥३४॥३५॥३६॥३७॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभाव०पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥७५॥ ॥७६॥ स्वकर्मणीति ॥१॥ लक्षणानिशमोदमस्तपःशौचमित्यादीनि ॥२॥३॥ जन्मकर्मजन्मोचितकर्म तेनविहीनाः ॥ ४ ॥ बलिंकरदानं विष्टिंविनावेतनंराजसेवां ॥५॥आव्हायकाःधर्माधिकारिणः देवलकाःवेतनेनदेवपूजाकर्तारः महापथिकः समुद्रेनौयानेनगच्छन् यद्वामहापथिशुल्कग्राहकः॥६॥७॥८॥

समंततोविनियतोवहत्यस्खलितोहयः ॥ निर्दोषःकर्मवचनात्सिद्धिःकर्मणएवसा ॥ २७॥ नैकांतविनिपातेनविचचारेहकश्चन ॥ धर्मीगृहीवाराजावाब्रह्मचारीयथापुनः ॥ २८ ॥ अल्पंहिसारभूयिष्ठंयत्कर्मोदारमेवतत् ॥ कृतमेवाकृताच्छ्रेयोनपापीयोस्त्यकर्मणः ॥ २९ ॥ यदाकुलीनोधर्मज्ञःप्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं ॥ योगक्षेमस्तदाराज्ञःकुशलायैवकल्प्यते ॥ ३० ॥ दानेनान्यंबलेनान्यमन्यंसूनृतयागिरा ॥ सर्वतःप्रतिगृह्णीयाद्राज्यंप्राप्येहधार्मिकः ॥ ३१ ॥ यंहिवैद्याःकुले जाताव्यवृत्तिभयपीडिताः ॥ प्राप्यतृप्ताःप्रतिष्ठंतिधर्मःकोभ्यधिकस्ततः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंतातपरमंस्वर्ग्यंकाततःप्रीतिरुत्तमा ॥ किंततःपरमैश्वर्यंब्रूहिमेयदिपश्यसि ॥ ३३॥ भीष्मउवाच यस्मिन्भयार्दितःसम्यक्क्षेमंविंदत्यपिक्षणं ॥ सस्वर्गजित्तमोऽस्माकंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ३४ ॥ त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणांकुरुसत्तम ॥ भवराजाजयस्वर्गंसतोरक्षाऽसतोजहि ॥ ३५॥ अनुत्वांतातजीवंतुसुहृदःसाधुभिःसह ॥ पर्जन्यमिवभूतानिस्वादुद्रुममिव द्विजाः ॥ ३६ ॥ धृष्टंशूरंप्रहर्तारमनृशंसंजितेंद्रियं ॥ वत्सलंसंविभक्तारमुपजीवंतितंनराः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानुशासनप०पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५॥ ॥७६॥ युधिष्ठिरउवाच स्वकर्मण्यपरेयुक्तास्तथैवान्येविकर्मणि ॥ तेषांविशेषमाचक्ष्वब्राह्मणानांपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच विद्यालक्षणसंपन्नाःसर्वत्रसमदर्शिनः ॥ एतेब्रह्मसमाराजन्ब्राह्मणाःपरिकीर्तिताः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामसंपन्नाःस्वेषुकर्मस्ववस्थिताः ॥ एतेदेवसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥३॥ जन्मकर्मविहीनायेकदर्याब्रह्मबंधवः ॥ एतेशूद्रसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥४॥ अश्रोत्रियाःसर्वएवसर्वेचानाहिताग्नयः ॥ तान्सर्वान्धार्मिकोराजाबलिंविष्टिंचकारयेत् ॥५॥ आव्हायकादेवलकानाक्षत्राग्रामयाजकाः ॥ एतेब्राह्मणचांडालामहापथिकपंचमाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्पुरोहितोमंत्रीदूतोवार्तानुकर्षकः ॥ एतेक्षत्रसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥७॥ अश्वारोहागजारोहारथिनोथपदातयः ॥ एतेवैश्यसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥७७॥ केषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ येनब्राह्मणानामपालनेन

एतेभ्योबलिमादद्याद्धीनकोशोमहीपतिः ॥ ऋतेब्रह्मसमेभ्यश्चदेवकल्पेभ्यएवच ॥ ९॥ अब्राह्मणानांवित्तस्यस्वामीराजेतिवैदिकं ॥ ब्राह्मणानांचयेकेचिद्विक र्मस्थाभवंत्युत ॥ १० ॥ विकर्मस्थाश्चनोपेक्ष्याविप्राराज्ञाकथंचन ॥ नियम्याःसंविभज्याश्चधर्मानुग्रहकारणात् ॥ ११ ॥ यस्यस्मविषयेराजन्स्तेनोभवतिवैद्वि जः ॥ राज्ञएवापराधंतंमन्यंतेतद्विदोजनाः ॥ १२ ॥ अवृत्त्यायोभवेत्स्तेनोवेदवित्स्नातकस्तथा ॥ राजन्सराज्ञाभर्तव्यइतिवेदविदोविदुः ॥ १३ ॥ सचेन्नोपरि वर्तेतकृतवृत्तिःपरंतप ॥ ततोनिर्वासनीयःस्यात्तस्माद्देशात्सबांधवः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥

युधिष्ठिरउवाच केषांप्रभवतेराजावित्तस्यभरतर्षभ ॥ कयाचवृत्त्यावर्तेततन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अब्राह्मणानांवित्तस्यस्वामीराजेतिवै दिकं ॥ ब्राह्मणानांचयेकेचिद्विकर्मस्थाभवंत्युत ॥ २ ॥ विकर्मस्थाश्चनोपेक्ष्याविप्राराज्ञाकथंचन ॥ इतिराज्ञांपुरावृत्तमभिजल्पंतिसाधवः ॥ ३ ॥ यस्यस्मवि षयेराज्ञःस्तेनोभवतिवैद्विजः ॥ राज्ञएवापराधंतंमन्यंतेकिल्बिषंनृप ॥ ४ ॥ अभिशस्तमिवात्मानंमन्यंतेयेनकर्मणा ॥ तस्माद्राजर्षयःसर्वेब्राह्मणानन्वपालय न् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंकैकेयराजेनह्रियमाणेनरक्षसा ॥ ६ ॥ केकयानामधिपतिंरक्षोजग्राहदारुणं ॥ स्वाध्यायेनान्वितंराजन्न रण्येसंशितव्रतं ॥ ७ ॥ राजोवाच नमेस्तेनोजनपदेनकदर्योनमद्यपः ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वामामकांतरमाविशः ॥ ८ ॥ नचमेब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रतीना प्यसोमपः ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वामामकांतरमाविशः ॥ ९ ॥ नानाप्रदक्षिणैर्यज्ञैर्यजंतेविषयेमम ॥ नाधीतेनाव्रतीकश्चिन्मामकांतरमाविशः ॥ १० ॥ अधी यंतेऽध्यापयंतियजंतेयाजयंतिच ॥ ददातिप्रतिगृह्णंतिषट्सुकर्मस्ववस्थिताः ॥ ११ ॥ पूजिताःसंविभक्ताश्चमृदवःसत्यवादिनः ॥ ब्राह्मणामेस्वकर्मस्थामाम कांतरमाविशः ॥ १२ ॥ नयाचंतिप्रयच्छंतिसत्यधर्मविशारदाः ॥ नाध्यापयंत्यधीयंतेयजंतेयाजयंतिन ॥ १३ ॥ ब्राह्मणान्परिरक्षंतिसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ क्ष त्रियामेस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः ॥ १४ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवंत्यमायया ॥ अप्रमत्ताःक्रियावंतःसुव्रताःसत्यवादिनः ॥ १५ ॥ संविभागंदमंशौ चंसौहृदंचव्यपाश्रिताः ॥ ममवैश्याःस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ मामकांतरमाविशः मदीयाभ्यंतरंत्वमाविष्टवान् कुतइतिशेषः ॥ ८ ॥ अविद्वानितिच्छेदः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नयाचंतीतिप्रतिग्रहादिजीविकोपायान्निवृत्ताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ स्वपतिस्वापंकुर्वतिसति॥२३॥२४॥ वांछयामिवांछामि ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ अध्यायतात्पर्यंसंगृह्णाति येषामिति ॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥ इ०रा०नै०

त्रीन्वर्णानुपजीवंतियथावदनसूयकाः॥ ममशूद्राःस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः ॥ १७॥ कृपणानाथवृद्धानांदुर्बलातुरयोषितां॥ संविभक्तास्मिसर्वेषांमामकांतरमाविशः॥ १८॥ कुलदेशादिधर्माणांप्रथितानांयथाविधि ॥ अव्युच्छेत्तास्मिसर्वेषांमामकांतरमाविशः॥ १९॥ तपस्विनोमेविषयेपूजिताःपरिपालिताः॥ संविभक्ताश्चसत्कृत्यमामकांतरमाविशः॥ २०॥ नासंविभज्यभोक्तास्मिनाविशामिपरस्त्रियं॥ स्वतंत्रोजातुनक्रीडेमामकांतरमाविशः॥ २१॥ नाब्रह्मचारीभिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचर्यवान्॥ अनृत्विजाहुतंनास्तिमामकांतरमाविशः ॥ २२॥ नावजानाम्यहंवैद्यान्नवृद्धान्नतपस्विनः॥ राष्ट्रेस्वपतिजागर्मिमामकांतरमाविशः॥ २३ ॥ आत्मविज्ञानसंपन्नस्तपस्वीसर्वधर्मवित् ॥ स्वामीसर्वस्यराष्ट्रस्यधीमान्ममपुरोहितः ॥ २४ ॥ दानेनविद्यामभिवांछयामिसत्येनार्थंब्राह्मणानांचगुप्त्या॥ शुश्रूषयाचापिगुरूनुपैमिनमेभयंविद्यतेराक्षसेभ्यः ॥ २५॥ नमेराष्ट्रेविधवाब्रह्मबंधुर्नब्राह्मणःकितवोनोतचोरः॥ अयाज्ययाजीनचपापकर्मानमेभयंविद्यतेराक्षसेभ्यः॥ २६॥ नमेशस्त्रैरनिर्भिन्नंगात्रेद्व्यंगुलमंतरं॥ धर्मार्थंयुध्यमानस्यमामकांतरमाविशः ॥ २७॥ गोब्राह्मणेभ्योयज्ञेभ्योनित्यंस्वस्त्ययनंमम॥ आशासतेजनाराष्ट्रेमामकांतरमाविशः ॥ २८॥ राक्षसउवाच यस्मात्सर्वास्ववस्थासुधर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ तस्मात्प्राप्नुहिकैकेयगृहंस्वस्तिव्रजाम्यहं॥ २९॥ येषांगोब्राह्मणंरक्ष्यंप्रजारक्ष्याश्चकेकय॥ नरक्षोभ्योभयंतेषांकुतएवतुपावकात्॥ ३०॥ येषांपुरोगमाविप्रायेषांब्रह्मपरंबलं॥ अतिथिप्रियास्तथापौरास्तेवैस्वर्गजितोनृपाः॥ ३१॥ भीष्मउवाच तस्माद्द्विजातीन्रक्षेतते हिरक्षंतिरक्षिताः॥ आशीरेषांभवेद्राजन्राज्ञांसम्यक्प्रवर्ततां॥ ३२॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणविकर्मस्थाद्द्विजातयः॥ नियम्याःसंविभज्याश्चतदनुग्रहकारणात्॥ ३३॥ एवंयोवर्ततेराजापौरजानपदेष्विह॥ अनुभूयेहभद्राणिप्राप्नोतींद्रसलोकतां॥ ३४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०कैकेयोपाख्यानेसप्तसप्ततितमोध्यायः॥ ७७॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच व्याख्याताराजधर्मेणवृत्तिरापत्सुभारत॥ कथंस्विद्वैश्यधर्मेणसंजीवेद्ब्राह्मणोनवा॥ १॥ भीष्मउवाच अशक्तःक्षत्रधर्मेणवैश्यधर्मेणवर्तयेत्॥ कृषिगोरक्ष्यमास्थायव्यसनेवृत्तिसंक्षये॥ २॥ युधिष्ठिरउवाच कानिपण्यानिविक्रीयस्वर्गलोकान्नहीयते ॥ ब्राह्मणोवैश्यधर्मेणवर्तयन्भरतर्षभ॥ ३॥

भा०सप्तसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७७॥ ७॥ व्याख्याताब्राह्मणस्येतिशेषः राजधर्मेणेतिशस्त्रधारणादिनावृत्तिर्जीविका आपदिविकर्मस्थोपिब्राह्मणादिर्नराज्ञःपापायभवतीतिभावः॥ १॥ वर्तयेद्ब्राह्मणः॥ २॥ ३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केसरिणःअश्वान् पशून्गोजाविमहिषादीन् ॥ कृतान्नंपक्वमन्नं ॥ ४ ॥ ५ ॥ अजादीनांविक्रयेऽग्न्यादयोदेवताएवविक्रीतास्ततश्चायज्ञियोभवतीत्यर्थः विराट्अन्नमितिप्राञ्चः अन्नविक्रयात्पृथिवीविक्रय पापंभवतीतितेषामाशयः पृथिवीविक्रयात्सर्वदेवतासमष्टिरूपोविराडेवविक्रीतस्तेनतदसंबंधाद्वेदादिरहितोभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पक्वेनामस्यविनिमयेपक्वदोदुष्यतिनत्वामदइत्यर्थः ॥७॥ इदमप्यपवदति वय

भीष्मउवाच सुरालवणमित्येवतिलान्केसरिणःपशून् ॥ वृषभान्मधुमांसंचकृतान्नंचयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ सर्वास्ववस्थास्वेतानिब्राह्मणःपरिवर्जयेत् ॥ एतेषांवि क्रयात्तातब्राह्मणोनरकंव्रजेत् ॥ ५ ॥ अजोग्निर्वरुणोमेषःसूर्योश्वःपृथिवीविराट् ॥ धेनुर्यज्ञश्वसोमश्चनविक्रेयाःकथंचन ॥६॥ पक्वेनामस्यनिमयंनप्रशंसंति साधवः ॥ निमयेत्पक्वमामेनभोजनार्थायभारत ॥ ७॥ वयंसिद्धमशिष्यामोभवान्साधयतामिदं ॥ एवंसंवीक्ष्यनिमयन्नाधर्मोस्तिकथंचन ॥ ८ ॥ अत्रतेवर्त यिष्यामिपुराधर्मःसनातनः ॥ व्यवहारप्रवृत्तानांतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ भवतेहंददानीदंभवानेतत्प्रयच्छतु ॥ रुचितोवर्ततेधर्मोनबलात्संप्रवर्तते ॥ १० ॥ इ त्येवंसंप्रवर्ततेव्यवहाराःपुरातनाः ॥ ऋषीणामितरेषांचसाधुचैतदसंशयं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच अथतातयदासर्वाःशस्त्रमाददतेप्रजाः ॥ व्युत्क्रामं तिस्वधर्मेभ्यःक्षत्रस्यक्षीयतेबलं ॥ १२ ॥ राजात्रातातुलोकस्यकथंचस्यात्परायणं ॥ एतन्मेसंशयंब्रूहिविस्तरेणनराधिप ॥ १३ ॥ भीष्मउवाच दानेन तपसायज्ञैरद्रोहेणदमेनच ॥ ब्राह्मणप्रमुखावर्णाःक्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४ ॥ तेषांयेवेदबलिनस्तेभ्युत्थायसमंततः ॥ राज्ञोबलंवर्धयेयुर्महेंद्रस्येवदेवताः ॥ ॥ १५ ॥ राज्ञोपिक्षीयमाणस्यब्रह्मैवाहुःपरायणं ॥ तस्माद्ब्रह्मबलेनैवसमुत्थेयंविजानता ॥ १६ ॥ यदाभुविजयीराजाक्षेमंराष्ट्रेऽभिसंदधेत् ॥ तदावर्णायथाध र्मेनिविशेयुःकथंचन ॥ १७॥ उन्मर्यादेप्रवृत्तेतुदस्युभिःसंकरेकृते ॥ सर्वेवर्णानदुष्येयुःशस्त्रवंतोयुधिष्ठिर ॥१८॥ युधिष्ठिरउवाच अथचेत्सर्वतःक्षत्रं प्रदुष्येद्ब्राह्मणंप्रति ॥ कस्तस्यब्राह्मणस्त्राताकोधर्मःकिंपरायणं ॥१९॥ भीष्मउवाच तपसाब्रह्मचर्येणशस्त्रेणचबलेनच ॥ अमाययामाययाचनियंतव्यं तदाभवेत् ॥ २० ॥ क्षत्रियस्यातिवृत्तस्यब्राह्मणेषुविशेषतः ॥ ब्रह्मैवसंनियंतृस्यात्क्षत्रंहिब्रह्मसंभवं ॥ २१ ॥ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतःक्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं ॥ तेषां सर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति ॥ २२ ॥

मिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भवतेहमिति रुचितःसर्वेपिविनिमयायुक्ताः नतुलाभलोभतइत्यर्थः ॥१०॥ ११॥ प्रजाः वैश्यशूद्रांत्यजाः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ क्षीणबलोराजाकथमन्यांस्त्रायेतेत्याहद्वाभ्यां दानेनेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदिताःस्पर्धेरन्तर्हिराजाब्राह्मणानेवाश्रित्यप्रजावशीकुर्यादित्याहद्वाभ्यां राज्ञोपीति ॥ १६ ॥ १७ ॥ कालविशेषेसर्वेषा मपिशस्त्रधारणंयुक्तमित्याह उन्मर्यादेइति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान्द्विषतःक्षत्रियस्यब्रह्मैवपरायणमितिप्रश्नपूर्वकमाह अथेत्यादिना ॥ १९ ॥ नियंतव्यंक्षत्रंब्राह्मणेनेतिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ सर्वैर्वर्णैर्ब्रह्मक्षत्रयोरभिभवेब्राह्मणार्थंक्षत्रेणमर्तव्यमेवेत्याह ब्रह्मेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अतीति यज्ञाध्ययनतपोयुक्तानां अनशनाग्निप्रवेशकारिणामप्यपेक्षयाब्राह्मणार्थंम्रियमाणउत्कृष्टान्लोकानाप्नोतीत्यर्थः ॥२८॥ एवंयुद्धधर्मेण ॥२९॥ नोऽस्माकमस्तु ॥३०॥ यथेति ततस्तथा ॥ ३१ ॥ भवतीति धर्माधर्मौक्रमादधर्मोधर्मश्चभवतः कारणविशेषात् ॥ ३२ ॥ मैत्राःउत्तंक

यदाछिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोभिगच्छति ॥ क्षत्रंचब्राह्मणंद्वेष्टितदानश्यंतितेत्रयः ॥ २३॥ तस्माद्ब्रह्मणिशाम्यंतिक्षत्रियाणांयुधिष्ठिर ॥ समुदीर्णान्यजेयानितेजांसिचबलानिच ॥ २४॥ ब्रह्मवीर्येमृदूभूतेक्षत्रवीर्येचदुर्बले ॥ दुष्टेषुसर्ववर्णेषुब्राह्मणान्प्रतिसर्वशः ॥ २५ ॥ येतत्रयुद्धंकुर्वंतित्यक्त्वाजीवितमात्मनः ॥ ब्राह्मणान्परिरक्षंतोधर्ममात्मानमेवच ॥ २६॥ मनस्विनोमन्युमंतःपुण्यश्लोकाभवंतिते ॥ ब्राह्मणार्थंहिसर्वेषांशस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७॥ अतिस्विष्टमधीतानांलोकानतितपस्विनां॥अनाशकाग्न्योर्विशतांशूरायांतिपरांगतिं॥ २८॥ब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुशस्त्रंगृह्णन्नदुष्यति॥एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यंधर्मंविदुर्जनाः॥ २९॥ तेभ्योनमश्चभद्रंचयेशरीराणिजुह्वते ॥ ब्रह्मद्विषोनियच्छंतस्तेषांनोस्तुसलोकता ॥ ३० ॥ ब्रह्मलोकजितःस्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ यथाश्वमेधावभृथेस्नाताःपूताभवंत्युत ॥ दुष्कृतस्यप्रणाशेनततःशस्त्रहतारणे ॥ ३१ ॥ भवत्यधर्मोधर्मोहिधर्माधर्मावुभावपि ॥ कारणाद्देशकालस्यदेशकालःसतादृशः ॥ ३२ ॥ मैत्राःक्रूराणिकुर्वंतोजयंतिस्वर्गमुत्तमं ॥ धर्म्याःपापानिकुर्वाणागच्छंतिपरमांगतिं ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणस्त्रिषुकालेषुशस्त्रंगृह्णन्नदुष्यति ॥ आत्मत्राणेवर्णदोषेदुर्दम्यनियमेषुच ॥ ३४॥ युधिष्ठिरउवाच अभ्युत्थितेदस्युबलेक्षत्रार्थेवर्णसंकरे ॥ संप्रमूढेषुक्षत्रेषुयद्यन्योभिभवेद्बली ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणोयदिवावैश्यःशूद्रोवाराजसत्तम ॥ दस्युभ्योऽथप्रजारक्षेद्दंडंधर्मेणधारयन् ॥ ३६ ॥ कार्यंकुर्यान्नवाकुर्यात्संवार्योवाभवेन्नवा ॥ तस्माच्छस्त्रंगृहीतव्यमन्यत्रक्षत्रबंधुतः ॥ ३७॥ भीष्मउवाच अपारेयोभवेत्पारमप्लवेयःप्लवोभवेत् ॥ शूद्रोवायदिवाप्यन्यःसर्वथामानमर्हति ॥ ३८ ॥ यमाश्रित्यनराराजन्वर्तयेयुर्यथासुखं ॥ अनाथाःपरिकाल्यंतोदस्युभिःपरिपीडिताः ॥ ३९ ॥ तमेवपूजयेयुस्तेप्रीत्यास्वमिवबांधवं ॥ अभीरभीक्ष्णंकौरव्यकर्तासन्मानमर्हति ॥ ४० ॥

पराशरादयः क्रूराणिसर्पराक्षससत्रादीनि धर्म्याःधर्मादनपेताःक्षत्रियाः पापानिपरराष्ट्रावमर्दादीनि अधर्मस्यधर्मत्वेउदाहरणद्वयमुक्तं इदमेवअहिंसाख्यधर्माश्रयेऽधर्मरूपमपिभवतीतिज्ञेयं ॥३३॥ वर्णदोषेक्षत्रियादिषूत्पथगामिषुसत्सु ॥ ३४ ॥ दस्यूदयेसतिक्षत्रार्थेप्रजापालननिमित्तंलोकेषुमूढेषुवर्णसंकरेऽन्योन्यंदाराहरणादौप्रवृत्तेसतियदिअन्योऽक्षत्रियःबलीदस्यून्अभिभवेत्प्रजाश्चदस्युभ्योरक्षेत्तर्हिसराजाकार्यंकुर्यान्नवा आर्यःस्वामीचभवेन्नवा आद्येअक्षत्रियोपिमान्यःस्यात् अंत्येसर्वनाशइत्याह त्रिभिःअभ्युत्थितइति ॥३५॥३६॥३७॥ आद्यमेवपक्षमुपादत्ते अपारइत्यादिना ॥३८॥३९॥४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥७॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानांसप्तानांराज्यप्रकृतीनांमध्येस्वामिरूपाप्रकृतिःऋत्विक्पुरोहितनृपभेदेनत्रिविधातत्राभ्यर्हितत्वात्प्रथमंपुरोहितस्ततःशेषित्वाद्राजाचनिरूपितइदानींऋत्विजोनिरूपयति क्वेत्यादिना क्वसमुत्थाः कस्मिन्निमित्तउदिताः किमेषांकर्तव्यंकर्मेत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रतीति यथायोगशास्त्रेमैत्र्यादिभिश्चित्तप्रसादनाख्यंप्रतिकर्मविधीयतेएवंराज्ञांशांतिकपौष्टिकादिकर्मप्रयोगशुद्ध्याख्यंप्रतिकर्मऋत्विग्भिःकर्तव्यं तत्रपराचारःअत्यंताभियोगेनाचरणंऋत्विजांविधीयते कीदृशानांछंदःऋचःसामआदिपदार्थोयजुःश्रुतंमीमांसातानिविज्ञायस्थितानामितिशेषः ॥ २ ॥ एवंक्वसमुत्थाइत्यस्योत्तरमुक्त्वाकिंशीलाइत्यस्योत्तरमाह येत्विति ॥ ३ ॥ कथंविधाइत्यस्याहत्रिभिः अनृशं

किंतैर्येनडुहोनोत्द्याःकिंधेन्वावाप्यदुग्धया॥ वंध्ययाभार्ययाकोर्थःकोर्थोराज्ञाप्यरक्षता॥४१॥ यथादारुमयोहस्तीयथाचर्ममयोमृगः॥ यथाह्यनर्थःषंढोवा पार्थक्षेत्रंयथोषरं॥ ४२ ॥ एवंविप्रोनधीयानोराजायश्चनरक्षिता॥ मेघोनवर्षतेयश्चसर्वथातेनिरर्थकाः॥ ४३ ॥ नित्यंयस्तुसतोरक्षेदसतश्चनिवर्तयेत्॥ सएवराजाकर्तव्यस्तेनसर्वमिदंधृतं॥ ४४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७८॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच क्वसमुत्थाःकथंशीलाऋत्विजःस्युःपितामह॥ कथंविधाश्चराजेंद्रतद्ब्रूहिवदतांवर॥१॥ भीष्मउवाच प्रतिकर्मपराचारऋत्विजांस्मविधीयते॥ छंदःसामादिविज्ञाय द्विजानांश्रुतमेवच॥ २ ॥ येत्वेकमतयोनित्यंवीराणांप्रतिवादिनः॥ परस्परस्यसुहृदःसमंतात्समदर्शिनः॥ ३ ॥ अनृशंसाःसत्यवाक्याअकुसीदाअथर्जवः॥ अद्रोहोनभिमानश्चह्रीस्तितिक्षादमःशमः॥ ४॥ धीमान्सत्यधृतिर्दांतोभूतानामविहिंसकः ॥ अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिःशुक्लैःसमन्वितः ॥ ५॥ अहिंसकोज्ञानतृप्तःसब्रह्मासनमर्हति॥ एतेमहर्त्विजस्तातसर्वेमान्यायथार्हतः॥६॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंवेदवचनंदक्षिणासुविधीयते॥ इदंदेयमिदंदेयंनक्वचिद्व्यवतिष्ठते॥ ७॥ नेदंप्रतिधनंशास्त्रमापद्धर्मानुशास्त्रतः॥ आज्ञाशास्त्रस्यघोरेयंनशक्तिंसमवेक्षते ॥ ८ ॥ श्रद्धावताचयष्टव्यमित्येषावैदिकीश्रुतिः॥ मिथ्योपेतस्ययज्ञस्यकिमुश्रद्धाकरिष्यति॥ ९॥ भीष्मउवाच नवेदानांपरिभवान्नशाठ्येननमायया ॥ कश्चिन्महदवाप्नोतिमातेभूद्बुद्धिरीदृशी॥ १० ॥

साइति ॥ ४ ॥ त्रिभिः श्रुतवृत्तवंशैः शुक्लैर्निर्दोषैः ॥ ५॥ महर्त्विजोब्रह्मादयः उपर्त्विजोब्राह्मणाच्छंस्यादयस्तेयथार्हतःयथायोग्यंमान्याःधनादिनाआराधनीयाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्प्रसंगात्तद्दानार्थांदक्षिणांविचारयति यदिदमिति नक्वचित्व्यवतिष्ठते व्यवस्थांप्राप्नोति अल्पेप्यपच्छेदनिमित्तेसर्वस्वदक्षिणाविधानादुत्तरक्रतुकलापलोपप्राप्तेः ॥ ७ ॥ ततश्चनेदंशास्त्रंप्रतिधनंधनविभागाभिप्रायंअपितुआपत्कल्पाभिप्रायंद्वादशशतदक्षिणादानासमर्थस्यसर्वस्वदानंविधेयं अन्यथादरिद्रस्ययागएवनघटेतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ननुयावतीर्गास्तावंतिवासांसिचरूंन्वादद्यादितिदरिद्रंप्रत्यनुकल्पोप्यस्तीतिचेन्नेत्याह मिथ्येति गोःस्थानेचरुमात्रदानंमिथ्याचारस्तदुपेतोयज्ञःश्रद्धयापिनसंपूर्यतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वस्वदानशास्त्रंदरिद्रपरंकुर्वतोवेदावज्ञाशाठ्यंचभवतीतिनेदंशास्त्रतात्पर्यमित्याह नेति महत्पदं ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ पूर्णपात्रेणेति यथासक्तुप्रस्थस्यदानंअश्वमेधादप्यधिकंतद्वद्दरिद्रस्यपूर्णपात्रंद्वादशशतसममित्यर्थः ॥ १२ ॥ सोमविक्रयादिनाप्यर्थंप्रसाध्ययष्टव्यमित्याहद्वाभ्यां सोमइति वृथायज्ञादिनि मित्तंविनावृत्तिर्वर्तनंनइष्यते ॥ १३ ॥ तेनसोमविक्रयलब्धेनधनेनक्रीतोयोयज्ञःसोमस्तेनयज्ञःप्रतायते ॥ १४ ॥ न्यायवृत्तःशाठ्यादिरहितः ॥ १५ ॥ शरीरेति देहधारणमात्रंआस्थायप्रवृत्तानांब्राह्म णानांप्रणीतानिप्रणीताग्निसाध्यानियज्ञादीनिनातिसम्यक्हिंसामयत्वान्नशुभंतत् ॥ १६ ॥ किंतर्हिशुभमतआह तपइति ॥ १७॥ अहिंसेति तपःअध्ययनंतदर्थानुसंधानंच घृणादयात्रपावा ॥१८॥१९॥ कर्माण्यपिज्ञानपराण्येवेत्याह निबोधेति दशहोतॄणांचित्तिःस्रुक्चित्तमाज्यंइत्यादीनांमंत्राणांचित्तिःसंधानंजीवब्रह्मणोरेकीकरणसाधनंयोगस्तत्स्थानेत्रस्रुक् होतव्यंद्रव्यंपरात्मनिप्रविलापनीयंचित्तंत

यज्ञांगंदक्षिणातातवेदानांपरिबृंहणं ॥ नयज्ञादक्षिणाहीनास्तारयंतिकथंचन ॥ ११ ॥ शक्तिस्तुपूर्णपात्रेणसंमितानसमाभवेत् ॥ अवश्यंतातयष्टव्यंत्रिभिर्व र्णैर्यथाविधि ॥ १२ ॥ सोमोराजाब्राह्मणानामित्येषावैदिकीस्थितिः ॥ तंचविक्रेतुमिच्छंतिनवृथावृत्तिरिष्यते ॥ १३ ॥ तेनक्रीतेनयज्ञेनततोयज्ञःप्रतायते ॥ इत्येवंधर्मतोध्यातमृषिभिर्धर्मचारिभिः ॥ १४ ॥ पुमान्यज्ञश्चसोमश्चन्यायवृत्तोयदाभवेत् ॥ अन्यायवृत्तःपुरुषोनपरस्यनचात्मनः ॥ १५ ॥ शरीरवृत्त मास्थायइत्येषाश्रूयतेश्रुतिः ॥ नातिसम्यक्प्रणीतानिब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ १६॥ तपोयज्ञादपिश्रेष्ठमित्येषापरमाश्रुतिः ॥ तत्तेतपःप्रवक्ष्यामिविद्वंस्तदपिमे शृणु ॥ १७॥ अहिंसासत्यवचनमानृशंस्यंदमोघृणा ॥ एतत्तपोविदुर्धीरानशरीरस्यशोषणं ॥ १८॥ अप्रामाण्यंचवेदानांशास्त्राणांचाभिलंघनं ॥ अव्यव स्थाचसर्वत्रतद्वैनाशनमात्मनः ॥ १९ ॥ निबोधदशहोतॄणांविधानंपार्थयादृशं ॥ चित्तिःस्रुक्चित्तमाज्यंचपवित्रंज्ञानमुत्तमं ॥ २० ॥ सर्वंजिह्मंमृत्युपदमार्ज वंब्रह्मणःपदं ॥ एतावान्ज्ञानविषयःकिंप्रलापःकरिष्यति ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰राजध॰एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ छ ॥ युधि ष्ठिरउवाच यदप्यल्पतरंकर्मतदप्येकेनदुष्करं ॥ पुरुषेणासहायेनकिमुराज्ञापितामह ॥ १ ॥ किंशीलःकिंसमाचारोराज्ञोथसचिवोभवेत् ॥ कीदृशेविश्वसे द्राजाकीदृशेनचविश्वसेत् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच चतुर्विधानिमित्राणिराज्ञांराजन्भवंत्युत ॥ सहार्थोभजमानश्चसहजःकृत्रिमस्तथा ॥ ३ ॥

त्स्थानेत्रआज्यमिति यज्ज्ञानंतदेवात्यंतंपवित्रंनकेवलोयज्ञइत्यर्थः ॥२०॥ जिह्मंशाठ्यं आर्जवंअवक्रत्वं ॥२१॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाव॰एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥७९॥ ॥छ॥ एवंस्वामिसंपदंविविच्यअमात्यसंपदंविविनक्ति यदपीत्यादिना ॥१॥ यज्ञवत्राज्यमपिएकाकिनाकर्तुमशक्यमतऋत्विजामिवसचिवानामपिपरीक्षाऽवश्यंकर्तव्येत्यर्थः ॥२॥ उत्तरमाह चतुर्विधानीति सहार्थःअयंशत्रुरुभाभ्यामुन्मूलनीयःअस्यराज्यंउभाभ्यांविभज्ययाह्यमितिपणपूर्वंकृतः भजमानःपितृपैतामहक्रमागतः सहजःमातृष्वस्रीयादिः कृत्रिमोधनादिनाआवर्जितः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैकस्येतिपक्षपातशून्यः नद्वयोरित्युभयवेतनत्वेनकपटकारी यःअप्रार्थितोपिधर्मपक्षपातीभवति तस्यउदासीनत्वेतुयोधर्मस्थःसतंआश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ अर्थोधर्मापेतत्वात्स्वयमपिसोर्थस्त्याज्यइत्याशंक्याह धर्मेति केवलेनधर्मेणजिगीषवोनसिध्यंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मध्यमौभजमानसहजौ अपरौसहार्थकृत्रिमौ आद्यःफलप्राप्तिकालेबलवांश्चेत्सर्वमपजिहीर्षतीतिशंक्यएव कृत्रिमोविशेषधनलाभात्परकीयोभविष्यतीतिसोपिशंक्यएव सर्वैपंचापिप्रत्यक्षंकार्यमुद्दिश्यमंत्रितमपिदुष्टामात्यनिग्रहादिकंकार्यंपंचानामपिसमक्षंनकुर्यादित्यर्थः ॥६॥ नहीति कुमित्रंसर्वथाहंतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यस्मात्नृणांचलचित्तत्वाद्विपर्यासोमित्रादीनांदृश्यतेतस्मात्क्वचिदपिविश्वासमकृत्वाकोशदुर्गादिसंख्यारक्षणंस्वप्रत्यक्षमेवकुर्याद्राजेत्याहद्वाभ्यां असाधुरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्यंतंविश्वासाविश्वासावपिविरुद्धावित्याहत्रि

धर्मात्मापंचमश्चापिमित्रंनैकस्यनद्वयोः ॥ यतोधर्मस्ततोवास्याद्धर्मस्थोवाततोभवेत् ॥ ४ ॥ यस्तस्यार्थोनरोचेतनतंतस्यप्रकाशयेत् ॥ धर्माधर्मेणराजानश्चरंतिविजिगीषवः ॥५॥ चतुर्णांमध्यमौश्रेष्ठौनित्यंशंक्यौतथापरौ ॥ सर्वैनित्यंशंकितव्याःप्रत्यक्षंकार्यमात्मनः ॥६॥ नहिराज्ञाप्रमादोवैकर्तव्योमित्ररक्षणे॥ प्रमादिनंहिराजानंलोकाःपरिभवंत्युत ॥ ७॥ असाधुःसाधुतामेतिसाधुर्भवतिदारुणः ॥ अरिश्चमित्रंभवतिमित्रंचापिप्रदुष्यति ॥ ८॥ अनित्यचित्तःपुरुषस्तस्मिन्कोजातुविश्वसेत् ॥ तस्मात्प्रधानंयत्कार्यंप्रत्यक्षंतत्समाचरेत् ॥ ९ ॥ एकांतेनहिविश्वासःकृत्स्नोधर्मार्थनाशकः ॥ अविश्वासश्चसर्वत्रमृत्युनाचविशिष्यते ॥ १० ॥ अकालमृत्युर्विश्वासोविश्वसन्हिविपद्यते ॥ यस्मिन्करोतिविश्वासमिच्छतस्तस्यजीवति ॥ ११ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यंचशंकितव्यंचकेषुचित् ॥ एषानीतिगतिस्तातलक्ष्याचैवसनातनी ॥१२॥ यंमन्येतममाभावादिममर्थागमंस्पृशेत्॥नित्यंतस्माच्छंकितव्यममित्रंतद्विदुर्बुधाः॥१३॥ यस्यक्षेत्रादप्युदकंक्षेत्रमन्यस्यगच्छति ॥ नतत्रानिच्छतस्तस्यभिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ १४ ॥ तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्यभेदनमिच्छति ॥ यमेवंलक्षणंविद्यात्तममित्रंविनिर्दिशेत्॥ ॥ १५ ॥ यस्तुवृद्ध्यानतप्येतक्षयेदीनतरोभवेत् ॥ एतदुत्तममित्रस्यनिमित्तमितिचक्षते ॥ १६ ॥ यन्मन्येतममाभावादस्याभावोभवेदिति ॥ तास्मिन्कुर्वीतविश्वासंयथापितरिवैतथा ॥ १७॥ तंशक्त्यावर्धमानश्चसर्वतःपरिबृंहयेत् ॥ नित्यंक्षताद्वारयतियोधर्मेष्वपिकर्मसु ॥ १८ ॥

भिः एकांतेनेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अविश्वासस्थानान्याह यमिति मयिमृतेऽयंराजाभविष्यतीतियंमन्येत प्रतिवेशीभ्रातावापुत्रोवास्तुतस्माच्छंकितव्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अमित्रस्यलक्षणांतरमाह यस्येतिद्वाभ्यां यथामहातटाकसेतुसमीपेयस्यक्षेत्रंसचेत्सेतुंरक्षतितर्हिततोर्वाचीनानिक्षेत्राणिसमोदकानिसम्यक्फलंति सचेत्सेतुंभिनत्तितदातिजलप्रवाहात्क्षेत्राणामुपघातोभवति एवंमहतिशत्रौसीमांतपालःसम्यक्सीमांपालयतितदापरराष्ट्रादुत्तमपण्यागमेनस्वराष्ट्रंसुखभाक्भवति सचेत्सीमांभिनत्तितदास्वंराज्यंविपक्षप्रवेशान्नश्यति तत्रयस्मात्सीमांतपालाद्भयंसंभावितंसशत्रुरितिज्ञेयं यदधीनौशत्रुप्रकोपाप्रकोपौसोंतपालोप्यविश्वसनीयइत्यर्थः अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मित्रलक्षणमाह यस्त्विति वृध्यानतृप्येतएतदुक्तमितिचपाठांतरे इदमेवामित्रलक्षणं अदीनेतिचच्छेदः ॥ १६ ॥ यत्मित्रंकर्तृ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सइति तत्रार्थप्रकृतिर्धर्मप्रकृतिरर्थधर्मप्रकृतिश्चेतित्रेधाप्रकृतिस्तां तत्राद्या कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबंधनं खन्याकरकरादानंशून्यानांचनिवेशनं अष्टौसंधा नकर्माणिप्रयुक्तानिमनीषिभिरिति संधानंअर्थप्राप्तिः तथादुर्गाध्यक्षोबलाध्यक्षोधर्माध्यक्षश्चमूपतिः पुरोधावैद्यदैवज्ञःसप्तप्रकृतयस्त्विमाइति तत्रधर्माध्यक्षोधर्मप्रकृतिः अन्येअर्थधर्मप्रकृतयइतिविवेकः ॥ २४ ॥ एकार्थेएकस्मिन्प्रयोजनेएकएवाध्यक्षःकार्यश्चारैस्तुतद्गुणदोषान्संकलयेन्नतुएकार्थेद्वावध्यक्षौकार्यावित्याह एकार्थेइति ॥ २५ ॥ समयेनीतिमर्यादायां ॥ २६ ॥ प्रत्यनंतरःप्रतिनिधिः प्रधानइ

क्षताद्भीतंविजानीयादुत्तमंमित्रलक्षणं ॥ येतस्यक्षतमिच्छंतितेतस्यरिपवःस्मृताः ॥ १९ ॥ व्यसनान्नित्यभीतोयःसमृद्ध्यायोनदुष्यति ॥ यत्स्यादेवंविधंमित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २० ॥ रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ कुलीनःकुलसंपन्नःसतस्मात्प्रत्यनंतरः ॥ २१ ॥ मेधावीस्मृतिमान्दक्षःप्रकृत्याचानृशंस्यवान् ॥ योमानितोमानितोवानचदुष्येत्कदाचन ॥ २२ ॥ ऋत्विग्वायदिवाचार्यःसखावात्यंतसंस्तुतः ॥ गृहेवसेदमात्यस्तेसस्यात्परमपूजितः ॥ २३ ॥ सतेविद्यात्परं मंत्रंप्रकृतिंचार्थधर्मयोः ॥ विश्वासस्तेभवेत्तत्रयथापितरिवैतथा ॥ २४ ॥ नैवद्वौनत्रयःकार्यानमृष्येरन्परस्परं ॥ एकार्थेष्वेवभूतानांभेदोभवतिसर्वदा ॥ २५ ॥ कीर्तिप्रधानोयस्तुस्याद्यश्चस्यात्समयेस्थितः ॥ समर्थान्यश्चनद्वेष्टिनानर्थान्कुरुतेचयः ॥ २६ ॥ योनकामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वाधर्ममुत्सृजेत् ॥ दक्षःपर्याप्तवच नःसतेस्यात्प्रत्यनंतरः ॥ २७ ॥ कुलीनःशीलसंपन्नस्तितिक्षुरविकत्थनः ॥ शूरश्चार्यश्चविद्वांश्चप्रतिपत्तिविशारदः ॥ २८ ॥ एतेह्यमात्याःकर्तव्याःसर्वकर्मस्वव स्थिताः ॥ पूजिताःसंविभक्ताश्चसुसहायाःस्वनुष्ठिताः ॥ २९ ॥ कृत्स्नमेतेविनिक्षिप्ताःप्रतिरूपेषुकर्मसु ॥ युक्तामहत्सुकार्येषुश्रेयांस्युत्थापयंत्युत ॥ ३० ॥ एतेक र्माणिकुर्वंतिस्पर्धमानामिथःसदा ॥ अनुतिष्ठंतिचैवार्थमाचक्षाणाःपरस्परं ॥ ३१ ॥ ज्ञातिभ्यश्चैवबुध्येथामृत्योरिवभयंसदा ॥ उपराजेवराजर्धिंज्ञातिर्नसह तेसदा ॥ ३२ ॥ ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्यह्रीमतःसत्यवादिनः ॥ नान्योज्ञातेर्महाबाहोविनाशमभिनंदति ॥ ३३ ॥ अज्ञातिनोपिनसुखानावज्ञेयास्ततःपरं ॥ अज्ञा तिमंतंपुरुषंपरेचाभिभवंत्युत ॥ ३४ ॥ निकृतस्यनरैरन्यैर्ज्ञातिरेवपरायणं ॥ नान्योनिकारंसहतेज्ञातिर्ज्ञातेःकथंचन ॥ ३५ ॥ आत्मानमेवजानातिनिकृतंबांधवै रपि ॥ तेषुसंतिगुणाश्चैवनैर्गुण्यंचैवलक्ष्यते ॥ ३६ ॥

तियावत् ॥ २७ ॥ प्रतिपत्तिविशारदः कार्याकार्यविवेककुशलः ॥ २८ ॥ स्वनुष्ठिताः सुष्ठुअनुष्ठितंकर्तव्यंयेषांते ॥ २९ ॥ कृत्स्नंअप्रति कुंचकंयथास्यात्तथाविनिक्षिप्ताःअधिकृताः प्रतिरूपेषुअनुरूपेषुकर्मसुआयव्ययसंकलनादिषु कार्येषुपराभिभवादिषु ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपराजासमीपवर्ती सामंतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ निकृतस्यलंघितस्य नान्यःपरायणं कथंचकथमपिनसहतेइत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ बांधवैःसंबंधिभिर्निकृतेकस्मिंश्चित्पुरुषेतज्ज्ञातिःकृत्स्नाआत्मानमेवनिकृतंजानाति तेषुज्ञातिषु यथोक्तं परस्परविरोधेहिवयंपंचचतेशतं अन्यैःसह विरोधेतुवयंपंचोत्तरंशतमिति ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ॥ एवमिति अग्राह्यकेवशीकर्तुमशक्ये द्वयोरन्योन्यंस्पर्धमानयोरेकस्यादरेइतरस्यकोपोत्पत्तेरवश्यंमित्रमप्यमित्रतांयातिअतःसर्वेषांभावश्चित्तंकथंविभाव्यतेवशीक्रियतेइतिप्रश्नः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दास्यमेवाह अर्धमिति अर्जितस्यार्धंज्ञातिभ्योदेयंतद्दुरुक्तानिचक्षंतव्यानीत्येवंज्ञातिदास्यं ॥ ५ ॥ वा

नाज्ञातिरनुगृह्णातिनचाज्ञातिर्नमस्यति ॥ उभयंज्ञातिवर्गेषुदृश्यतेसाध्वसाधुच ॥ ३७ ॥ संमानयेत्पूजयेच्चवाचानित्यंचकर्मणा ॥ कुर्याच्चप्रियमेतेभ्योनाप्रियंकिंचिदाचरेत् ॥ ३८ ॥ विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषुवर्तेतसर्वदा ॥ नहिदोषोगुणोवेतिनिरूप्यस्तेषुदृश्यते ॥ ३९ ॥ अस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्याप्रमादिनः ॥ अमित्राःसंप्रसीदंतितथामित्रीभवंत्यपि ॥ ४० ॥ यएवंवर्ततेनित्यंज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेमध्यस्थेचिरंयशसितिष्ठति ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिप०राजधर्मानु०अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच एवमग्राह्यकेतस्मिन्ज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेष्वपिचकथंभावोविभाव्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंवासुदेवस्यसुरर्षेर्नारदस्यच ॥ २ ॥ वासुदेवउवाच नासुहृत्परमंमंत्रंनारदार्हतिवेदितुं ॥ अपंडितोवापिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् ॥ ३ ॥ सतेसौहृदमास्थायकिंचिद्वक्ष्यामिनारद ॥ कृत्स्नंबुद्धिबलंप्रेक्ष्यसंपृच्छेत्रिदिवंगम ॥ ४ ॥ दास्यमैश्वर्यवादेनज्ञातीनांनकरोम्यहं ॥ अर्धभोक्तास्मिभोगानांवाग्दुरुक्तानिचक्षमे ॥ ५ ॥ अरणीमग्निकामोवामथ्नातिहृदयंमम ॥ वाचादुरुक्तंदेवर्षेतन्मेदहतिनित्यदा ॥ ६ ॥ बलंसंकर्षणेनित्यंसौकुमार्यंपुनर्गदे ॥ रूपेणमत्तःप्रद्युम्नःसोसहायोस्मिनारद ॥ ७ ॥ अन्येहिसुमहाभागाबलवंतोदुरुत्सहाः ॥ नित्योत्थानेनसंपन्नानारदांधकवृष्णयः ॥ ८ ॥ यस्यनस्युर्नवैसस्याद्यस्यस्युःकृत्स्नमेवतत् ॥ द्वाभ्यांनिवारितोनित्यंवृणोम्येकतरंनच ॥ ९ ॥ स्यातांयस्याहुकाक्रूरौकिंनुदुःखतरंततः ॥ यस्यचापिनतौस्यातांकिंनुदुःखतरंततः ॥ १० ॥ सोहंकितवमातेवद्वयोरपिमहामते ॥ एकस्यजयमाशंसेद्वितीयस्यापराजयं ॥ ॥ ११ ॥ ममैवंक्लिश्यमानस्यनारदोभयतःसदा ॥ वक्तुमर्हसियच्छ्रेयोज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२ ॥

शब्दइवार्थः वाचादुरुक्तंआहुकस्नेहात्कृष्णोमांद्वेष्टीतिअक्रूरदुरुक्तं अक्रूरस्नेहात्कृष्णोमांद्वेष्टीत्याहुकदुरुक्तं ॥ ६ ॥ असहायः आहुकाक्रूरयोःसांत्वनेइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेयस्यपक्षेनस्युःसनस्यात् नश्येदेव यस्यपक्षेतेस्युस्तत्कुलंकृत्स्नमेवपुरुषार्थंलभते ईदृशाअपिममसाहाय्यंनकुर्वंतीतिभावः द्वाभ्यांआहुकाक्रूराभ्यांनिवारितःनिरस्तःसन्एकतरंनवृणोमिइतरस्यकोपोमाभूदिति ॥ ९ ॥ द्वयोर्महिषयोरिवयुध्यतोर्वारणेमध्यस्थस्यममहृद्दुःखंतथाद्वयोःसुहृदोस्त्यागेपीत्याह स्यातामिति ॥ १० ॥ द्वयोःकितवयोर्द्यूतकारिणोरेकामातेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यतःबाह्याःआपदः स्वकृताःज्ञातिकृताःअंतराआपदः ॥ १३ ॥ एतेसंकर्षणादयः तदन्वयाअक्रूरान्वयाः ॥ १४ ॥ तत्रहेतुरर्थेति तत्स्नेहप्रभवाइयंतवआपदितिसार्धः स्वकर्मजेत्युक्तंतद्विवृणोति आत्मने
तिसार्धेन अन्यत्रआहुके ॥१५॥ ततऐश्वर्यंकृतमूलंयतोज्ञातिशब्दंज्ञातित्वादनुच्छेदनीयंहेसहायवन् अतएवपुनरादातुंनशक्यमित्याह नेति॥१६॥तत्रहेतुः ज्ञातीति त्वयेति महतांदत्तापहारोनोचितः विषट

नारदउवाच आपदोद्विविधाःकृष्णबाह्याश्चाभ्यंतराश्चह॥ प्रादुर्भवंतिवार्ष्णेयस्वकृतायदिवान्यतः॥ १३ ॥ सेयमाभ्यंतरातुभ्यमापत्कृच्छ्रास्वकर्मजा॥
अक्रूरभोजप्रभवासर्वेह्येतेतदन्वयाः॥ १४ ॥ अर्थहेतोर्हिकामाद्वावाचाबीभत्सयापिवा ॥ आत्मनाप्राप्तमैश्वर्यमन्यत्रप्रतिपादितं॥ १५॥ कृतमूलमिदानीं
तज्ज्ञातिशब्दंसहायवन्॥ नशक्यंपुनरादातुंवांतमन्नमिवत्वया ॥ १६॥ बभ्रूग्रसेनयोराज्यंनाप्तुंशक्यंकथंचन ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णत्वयाचापिविशेषतः
॥ १७॥ तच्चसिध्येत्प्रयत्नेनकृत्वाकर्मसुदुष्करं॥ महाक्षयंव्ययोवास्याद्विनाशोवापुनर्भवेत्॥ १८॥ अनायसेनशस्त्रेणमृदुनाहृदयच्छिदा॥ जिह्वामुद्धरसर्वे
षांपरिमृज्यानुमृज्यच॥ १९ ॥ वासुदेवउवाच अनायसंमुनेशस्त्रंमृदुविद्यामहंकथं॥ येनैषामुद्धरेजिह्वांपरिमृज्यानुमृज्यच ॥ २०॥ नारदउवाच
शक्त्यान्नदानंसततंतितिक्षार्जवमार्दवं॥ यथार्हप्रतिपूजाचशस्त्रमेतदनायसं ॥ २१ ॥ ज्ञातीनांवक्तुकामानांकटुकानिलघूनिच ॥ गिरात्वंहृदयंवाचंशमय
स्वमनांसिच॥ २२ ॥ नामहापुरुषःकश्चिन्नानात्मानासहायवान् ॥ महतींधुरमाधत्तेतामुद्यम्योरसावह ॥ २३॥ सर्वएवगुरुंभारमनड्वान्वहतेसमे॥ दुर्गेप्रती
कःसुगवोभारंवहतिदुर्वहं॥ २४ ॥ भेदाद्विनाशःसंघानांसंघमुख्योसिकेशव॥ यथात्वांप्राप्यनोत्सीदेदयंसंघस्तथाकुरु॥ २५॥ नान्यत्रबुद्धिक्षांतिभ्यांनान्य
त्रेंद्रियनिग्रहात्॥ नान्यत्रधनसंत्यागाद्गणःप्राज्ञेवतिष्ठते॥ २६॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वपक्षोद्भावनंसदा॥ज्ञातीनामविनाशःस्याद्यथाकृष्णतथाकुरु॥ २७॥
आयत्यांचतदात्वेचनतेस्त्यविदितंप्रभो॥ षाड्गुण्यस्यविधानेनयात्रायानविधौतथा॥ २८॥ यादवाःकुकुराभोजाःसर्वेचांधकवृष्णयः॥ त्वय्यासक्तामहाबाहो
लोकालोकेश्वराश्चये॥ २९ ॥ उपासंतेहित्वद्बुद्धिमृषयश्चापिमाधव॥ त्वंगुरुःसर्वभूतानांजानीषेत्वंगतागतं॥ ३० ॥ त्वामासाद्ययदुश्रेष्ठमेधंतेयादवाःसुखं॥
॥ ३१ ॥ इतिश्रीम०शां०राज०वासुदेवनारदसंवादोनामैकाशीतितमोऽध्यायः॥ ८१॥ ७॥

क्षोपिसंवर्ध्यस्त्वयंछेत्तुमसांप्रतमितिन्यायादित्यर्थः॥ १७॥ तच्चराज्यस्यपुनरा
दानंच॥ १८॥जिव्हामुद्धरतेषांमूकीभावंसंपादययेनकलहोदयोनस्यात्॥ १९॥ २०॥परिमार्जनंदोषापनयनंतितिक्षार्जवमार्दवैःकार्यं अनुमार्जनंप्रीतिगुणाधानं यथार्हपूजनादित्यर्थः॥ २१॥हृदयंक्रूरनिश्च
यं मनांसिकुसंकल्पजालानि ॥ २२॥ अनात्माअजितचित्तः उरसाअंगीकृत्यक्षमयावहस्वेत्यर्थः ॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ इ०शां०रा०नै०भा०एकाशीतितमोध्यायः॥ ८१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंअमात्यान्मृष्टान्प्रदानतितिक्षार्जवमार्दवपूजाभिर्मानयेदित्युक्तंकोशवृद्धिकरंतुततोप्यधिकतरंमानयेद्रक्षेच्चेत्याह एषेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्त्यर्थीअमात्यदोषदर्शनेराजानंप्रवर्तयितुकामः ॥ ७ ॥ ८ ॥ परिपतन्परितोभ्रमन् राजयुक्तानांराज्ञातेषुतेषुकार्येषुनियुक्तानां दुष्करंस्वामिद्रव्यापहाररूपंपापं ॥ ९ ॥ राजयुक्तैर्धनस्यापहारान्॥ १० ॥ ११ ॥ राजानमागम्यतत्समक्षमेवामात्यं

भीष्मउवाच एषाप्रथमतोवृत्तिर्द्वितीयांशृणुभारत ॥ यःकश्चिज्जनयेदर्थंराज्ञारक्ष्यःसदानरः ॥ १ ॥ ह्रियमाणममात्येनभृत्योवायदिवाभृतः ॥ योराजकोशंनश्यंतमाचक्षीतयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ श्रोतव्यमस्यचरहोरक्ष्यश्चामात्यतोभवेत् ॥ अमात्याह्यपहर्तारोभूयिष्ठंघ्नंतिभारत ॥ ३ ॥ राजकोशस्यगोप्तारंराजकोशविलोपकाः ॥ समेत्यसर्वेबाधंतेसविनश्यत्यरक्षितः ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मुनिःकालकवृक्षीयःकौसल्यंयदुवाचह ॥ ५ ॥ कोसलानामाधिपत्यंसंप्राप्तंक्षेमदर्शिनं ॥ मुनिःकालकवृक्षीयआजगामेतिनःश्रुतं ॥ ६ ॥ सकाकंपंजरेबध्वाविषयंक्षेमदर्शिनः ॥ सर्वंपर्यचरद्युक्तःप्रवृत्त्यर्थीपुनःपुनः ॥ ७ ॥ अधीध्वंवायसींविद्यांशंसंतिममवायसाः ॥ अनागतमतीतंचयच्चसंप्रतिवर्तते ॥ ८ ॥ इतिराष्ट्रेपरिपतन्बहुभिःपुरुषैःसह ॥ सर्वेषांराजयुक्तानांदुष्करंपरिदृष्टवान् ॥ ९ ॥ सबुध्वातस्यराष्ट्रस्यव्यवसायंहिसर्वशः ॥ राजयुक्तापहारांश्चसर्वान्बुध्वाततस्ततः ॥ १० ॥ ततःसकाकमादायराजानंद्रष्टुमागमत् ॥ सर्वज्ञोस्मीतिवचनंब्रुवाणःसंशितव्रतः ॥ ११ ॥ सस्मकौसल्यमागम्यराजामात्यमलंकृतं ॥ प्राहकाकस्यवचनादमुत्रेदंत्वयाकृतं ॥ १२ ॥ असौचासौचजानीतेराजकोशस्त्वयाहृतः ॥ एवमाख्यातिकाकोयंतच्छीघ्रमनुगम्यतां ॥ १३ ॥ तथान्यानपिसप्राहराजकोशहरांस्तदा ॥ नचास्यवचनंकिंचिदनृतंश्रूयतेक्वचित् ॥ १४ ॥ तेनविप्रकृताःसर्वेराजयुक्ताःकुरूद्वह ॥ तमस्याभिप्रसुप्तस्यनिशिकाकमवेधयन् ॥ १५ ॥ वायसंतुविनिर्भिन्नंदृष्ट्वाबाणेनपंजरे ॥ पूर्वाह्णेब्राह्मणोवाक्यंक्षेमदर्शिनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजंस्त्वामभयंयाचेप्रभुंप्राणधनेश्वरं ॥ अनुज्ञातस्त्वयाब्रूयांवचनंभवतोहितं ॥ मित्रार्थमभिसंतप्तोभक्त्यासर्वात्मनागतः ॥ १७ ॥ अयंतवार्थोह्रियतेयोब्रूयादक्षमान्वितः ॥ संबुबोधयिषुर्मित्रंसदश्वमिवसारथिः ॥ १८ ॥ अतिमन्युप्रसक्तोहिप्रसह्यहितकारणात् ॥ तथाविधस्यसुहृदाक्षंतव्यंस्वंविजानता ॥ ऐश्वर्यमिच्छतानित्यंपुरुषेणबुभूषता ॥ १९ ॥ तंराजाप्रत्युवाचेदंयत्किंचिन्मांभवान्वदेत् ॥ कस्मादहंनक्षमेयमाकांक्षन्नात्मनोहितं ॥ २० ॥

प्राह अमुत्रस्थानेत्वयाइदंधनचौर्यंकृतमिति ॥ १२ ॥ अनुगम्यतांआलोच्यतां ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्यमुनेः तमनादृत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आगतोहंत्वयानुज्ञातःसन्तत्रहितंब्रूयामितिसार्धः ॥ १७ ॥ अर्थोह्रियतइति योब्रूयात्तस्यमित्रस्यतथाभूतंतद्वचनंत्वयाक्षंतव्यमितिद्वयोःसंबंधः नपुनःकाकवत्तादृशंमित्रमनवहिततयापरैर्घातनीयमितिभावः सार्धश्लोकद्वयं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ पापान्अपापांश्च भृत्यान्ज्ञात्वाभृत्यतः भृत्यात्तेतवभयानिचज्ञात्वा ॥ २२ ॥ अगतीकगतिः श्ववृत्तित्वात् श्ववृत्तिर्नीचसेवनं ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेभ्यः राजकीयमित्रेभ्योऽमित्रेभ्योराजतश्चभयमस्ती त्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रमादात् भृत्यकृतात्स्खलेत्पूर्वोपकारंविस्मृत्यद्विषेत् ॥ २७ ॥ नाहमस्मीतिमत्वाजीवनाशांत्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहमितिपाठेभूयांसंबद्धैश्वर्यवंतंकरिष्यामि ॥ ॥३१॥ तत्रद्वारमाह ददातीति बुद्धिदानेप्यनिष्टमाह वायसस्त्विति ननुइतिवितर्केतुशब्दोयथार्थे यथामेवायसःकार्याभिसंहितःकार्यकारीतथाहमप्यस्मीतिशेषः तद्वदेवचमांत्वदमात्यामारयिष्यंतीतिवितर्कये

॥८४॥ ब्राह्मणप्रतिजानेतेप्रब्रूहियदिहेच्छसि ॥ करिष्यामिहितेवाक्यंयदस्मान्विप्रवक्ष्यसि ॥ २१ ॥ मुनिरुवाच ज्ञात्वापापानपापांश्चभृत्यतस्तेभयानिच ॥ १२

भृत्याद्वृत्तिसमाख्यातुंभवतोंतिकमागमं ॥ २२ ॥ प्रागेवोक्तस्तुदोषोयमाचार्यैर्नृपसेविनां ॥ अगतीकगतिर्ह्येषापापाराजोपसेविनां ॥ २३ ॥ आशीविषै श्चतस्याहुःसंगतंयस्यराजभिः ॥ बहुमित्राश्चराजानोबहुमित्रास्तथैवच ॥ २४ ॥ तेभ्यःसर्वेभ्यएवाहुर्भयंराजोपजीविनां ॥ तथैषांराजतोराजन्मुहूर्तादेवभी र्भवेत् ॥ २५ ॥ नैकांतेनाप्रमादोहिशक्यःकर्तुंमहीपतौ ॥ नतुप्रमादःकर्तव्यःकथंचिद्भूतिमिच्छता ॥ २६ ॥ प्रमादाद्धिस्खलेद्राजास्खलितेनास्तिजीवितं ॥ अ ग्निंदीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २७ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंप्रभुंप्राणधनेश्वरं ॥ यत्नेनोपचरेन्नित्यंनाहमस्मीतिमानवः ॥ २८ ॥ दुर्व्याहृताच्छंकमा नोदुःस्थितादुरधिष्ठितात् ॥ दुरासितादुर्व्रजितादिंगितादंगचेष्टितात् ॥ २९ ॥ देवतेवहिसर्वार्थान्कुर्याद्राजाप्रसादितः ॥ वैश्वानरइवक्रुद्धःसमूलमपिनिर्दहेत् ॥ ३० ॥ इतिराजन्यमःप्राहवर्ततेचतथैवतत् ॥ अथभूयांसमेवार्थंकरिष्यामिपुनःपुनः ॥ ३१ ॥ ददात्यस्मद्विधोमात्योबुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ वायसस्त्वेषमेरा जन्ननुकार्याभिसंहितः ॥ ३२ ॥ नचमेत्रभवान्गर्ह्योनचयेषांभवान्प्रियः ॥ हिताहितांस्तुबुध्येथामापरोक्षमतिर्भवेः ॥ ३३ ॥ येत्वादानपराएववसंतिभवतोगृ हे ॥ अभूतिकामाभूतानांतादृशैर्मेभिसंहितं ॥ ३४ ॥ योवाभवद्विनाशेनराज्यमिच्छत्यनंतरं ॥ आंतरैरभिसंधायराजन्सिद्ध्यतिनान्यथा ॥ ३५ ॥ तेषामहंभया द्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमं ॥ तैर्हिमेसंधितोबाणःकाकेनिपतितःप्रभो ॥ ३६ ॥ छद्मकामैरकामस्यगमितोयमसादनं ॥ दृष्टंह्येतन्मयाराजंस्तपोदीर्घेणचक्षु षा ॥ ३७ ॥ बहुनक्रझषग्राहांतिमिंगिलगणैर्युतां ॥ काकेनबालिशेनेमांयामतार्षमहंनदीं ॥ ३८ ॥

इतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आदानपराःकोशलोभाराः भूतानांप्रजानां मेमयि तादृशैःअभिसंहितंअभिसंधिर्वैरंकृतं मदीयकाकहननादितिभावः ॥ ३४ ॥ आंतरैःसूदादिभिः अभिसंधायअन्नादौविषं ॥८४॥ प्रक्षेप्तव्यमितिस्नेहंकृत्वा तेषामभीप्सितोभवद्विनाशःसिध्यतिच अन्यथानसिध्यतिच आयुःशेषेसतीतिभावः ॥ ३५ ॥ तेषांत्वद्वैरिणां काकमिवमामपिमारयिष्यंतीतिध्वनिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इमांराज नीतिनदीं सजातीयविजातीयदुर्बलपासिभिःनक्रादितुल्यैरधिकारिपुरुषैर्व्याप्तां काकेनबालिशेनस्वमृत्युंसंपादयतासहायेनाहमतार्षंतीर्णवानस्मि विरुद्धलक्षणयातन्मरणान्मुक्तोस्मीतिभावः ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थाण्विति पूर्वनयाएवोपमानं ॥ ३९ ॥ अग्निनादीपेन ॥ ४० ॥ गहनंकपटं अंधकारमिवतमोन्वितंधर्माधर्मदर्शनशून्यं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथाबह्वावर्तायांसीतायांप्लवस्तारणोपायःनिमज्जति तथातवराजनीतौप्लवोमादृशोपिनिमज्जति ॥ ४४ ॥ मध्विति सार्धः ॥ ४५ ॥ तीर्थंजलावतरणमार्गः करीरोनिष्पत्रकंटकीक्षुपः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यथेति तेनकक्षेणसहैवदावोदावाग्निर्दहतिवृक्षं एवंत्वदाश्र याद्वृद्धिंप्राप्तास्त्वामतिक्रांताअमात्यास्तैःसहत्वंनाशंप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उषितंमयेतिशेषः वीरपत्न्याःआलयेजारेणेवेतिशेषः मृत्युस्थानेत्वच्छीलजिज्ञासयास्थितमितिसार्धाभिप्रायः॥

स्थाण्वश्मकंटकवतीं सिंहव्याघ्रसमाकुलां ॥ दुरासदांदुष्प्रसहांगुहांहैमवतीमिव ॥ ३९ ॥ अग्निनातामसंदुर्गंनौभिराप्यंचगम्यते ॥ राजदुर्गावतरणेनोपायंपं डिताविदुः ॥ ४० ॥ गहनंभवतोराज्यमंधकारंतमोन्वितं ॥ नेहविश्वसितुंशक्यंभवतापिकुतोमया ॥ ४१ ॥ अतोनायंशुभोवासस्तुल्येसदसतीइह ॥ वधोह्येवा त्रसुकृतेदुष्कृतेनचसंशयः ॥ ४२ ॥ न्यायतोदुष्कृतेघातःसुकृतेनकथंचन ॥ नेहयुक्तंस्थिरंस्थातुंजवेनैवाव्रजेद्बुधः ॥ ४३ ॥ सीतानामनदीराजन्प्लवोयस्यांनिम ज्जति ॥ तथोपमामिमांमन्येवागुरांसर्वघातिनीं ॥ ४४ ॥ मधुप्रपातोहिभवान्भोजनंविषसंयुतं ॥ असतामिवतेभावोवर्ततेनसतामिव ॥ ४५ ॥ आशीविषैःप रिवृतःकूपस्त्वमसिपार्थिव ॥ दुर्गतीर्थाबृहत्कूलाकारीरावेत्रसंयुता ॥ ४६ ॥ नदीमधुरपानीयायथाराजंस्तथाभवान् ॥ श्वगृध्रगोमायुयुतोराजहंससमोह्यसि ॥ ४७ ॥ यथाश्रित्यमहावृक्षंकक्षःसंवर्धतेमहान् ॥ ततस्तंसंवृणोत्येवतमतीत्यचवर्धते ॥ ४८ ॥ तेनैवोग्रेंधनेनैनंदावोदहतिदारुणः ॥ तथोपमाह्यमात्यास्तेराजं स्तान्परिशोधय ॥ ४९ ॥ त्वयाचैवकृताराजन्भवतापरिपालिताः ॥ भवंतमभिसंधायजिघांसंतिभवत्प्रियं ॥ ५० ॥ उषितंशंकमानेनप्रमादंपरिरक्षता ॥ अंतःस र्पइवागारेवीरपत्न्याइवालये ॥ शीलंजिज्ञासमानेनराज्ञश्चसहजीविनः ॥ ५१ ॥ कच्चिज्जितेंद्रियोराजाकच्चिदस्यांतराजिताः ॥ कच्चिदेषांप्रियोराजाकच्चिद्रा ज्ञःप्रियाःप्रजाः ॥ ५२ ॥ विजिज्ञासुरिहप्राप्तस्तवाहंराजसत्तम ॥ तस्यमेरोचतेराजन्क्षुधितस्येवभोजनं ॥ ५३ ॥ अमात्यामेनरोचंतेवितृष्णस्ययथोदकं ॥ भ वतोर्थकृदित्येवंमयिदोषोहितैःकृतः ॥ विद्यतेकारणंनान्यदितिमेनात्रसंशयः ॥ ५४ ॥ नहितेषामहंद्रुग्धस्तत्तेषांदोषदर्शनं ॥ अरेर्हिदुर्हृदाद्भेयंभग्नपृष्ठादिवो रगात् ॥ ५५ ॥ राजोवाच भूयसापरिहारेणसत्कारेणचभूयसा ॥ पूजितोब्राह्मणश्रेष्ठभूयोवसगृहेमम ॥ ५६ ॥

॥ ५१ ॥ जिज्ञासामेवाह कच्चिदिति आंतराःकामादयःषट् एषांअमात्यादीनां ॥ ५२ ॥ रोचतेभवानितिशेषः ॥ ५३ ॥ अमात्येष्वरुचौहेतुमाह भवतइति दोषोमित्रध्वंसः ॥ ५४ ॥ नद्रुग्धःनद्रोहकर्ता एवंसत्यपितत्अयमस्मद्द्रोहीतितेषांमयिदोषदर्शनमस्ति अतोमयात्रनस्थेयमित्यर्थः दुर्हृदात्दुष्टचित्तात् भेयंभेतव्यं भग्नपृष्ठात्पृष्ठभंगेनकोपितात् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इमंहितस्यकाकस्यवधेदोषमदर्शयन्एकमेकममात्यंक्रमेणदुर्बलीकुरुऐश्वर्यात्च्यावय दुर्बलीकृतस्यकारणंवधहेतुंदोषमाज्ञायसाकल्येनज्ञात्वाएकैकमेवजहि ॥ ५९ ॥ तेषामकस्मात्युगपच्चवधेदोषमाह एकेति संहताःकंटकानपिम्रद्नीयुः किमुतमादृशान्मृदूनित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पितरित्वदीयेसंस्थितेमृते ॥ ६३ ॥ विभ्रमेत्अनात्मेष्वात्मबुद्धिंभवान्माकार्षीदिति ॥ ६४ ॥

येत्वांब्राह्मणनेच्छंतितेनवत्स्यंतिमेगृहे॥ भवतैवहितज्ज्ञेयंयत्तदेषामनंतरं॥ ५७॥ यथास्यात्सुधृतोदंडोयथाचसुकृतंकृतं ॥ तथासमीक्ष्यभगवन्श्रेयसेविनियुंक्ष्वमां॥ ५८॥ मुनिरुवाच अदर्शयन्निमंदोषमेकैकंदुर्बलीकुरु॥ ततःकारणमाज्ञायपुरुषंपुरुषंजहि॥ ५९॥ एकदोषाहिबहवोम्रद्नीयुरपिकंटकान्॥ मंत्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमिते॥ ६०॥ वयंतुब्राह्मणानाममृदुदंडाःकृपालवः॥ स्वस्तिचेच्छामभवतःपरेषांचयथात्मनः॥ ६१॥ राजन्नात्मानमाचक्षेसंबंधीभवतोह्यहं॥ मुनिःकालकवृक्षीयइत्येवमभिसंज्ञितः॥ ६२॥ पितुःसखाचभवतःसंमतःसत्यसंगरः॥ व्यापन्नेभवतोराज्येराजन्पितरिसंस्थिते॥ ६३ सर्वकामान्परित्यज्यतपस्तप्तंतदामया॥ स्नेहात्त्वांतुब्रवीम्येतन्माभूयोविभ्रमेदिति॥ ६४॥ उभेदृष्ट्वादुःखसुखेराज्यंप्राप्ययदृच्छया॥ राज्येनामात्यसंस्थेनकथंराजन्प्रमाद्यसि॥ ६५॥ ततोराजकुलेनांदीसंजज्ञेभूयसापुनः॥ पुरोहितकुलेचैवसंप्राप्तेब्राह्मणर्षभे॥ ६६॥ एकच्छत्रांमहींकृत्वाकौसल्याययशस्विने॥ मुनिःकालकवृक्षीयईजेक्रतुभिरुत्तमैः॥ ६७॥ हितंतद्वचनंश्रुत्वाकौसल्योप्यजयन्महीं॥ तथाचकृतवान्राजायथोक्तंतेनभारत॥ ६८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० अमात्यपरीक्षायांकालकवृक्षीयोपाख्यानेद्व्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८२॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच सभासदःसहायाश्चसुहृदश्चविशांपते॥ परिच्छदास्तथामात्याःकीदृशाःस्युःपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच ह्रीनिषेवास्तथादांताःसत्यार्जवसमन्विताः॥ शक्ताःकथयितुंसम्यक्तेतवस्युःसभासदः॥ २॥ अमात्यांश्चातिशूरांश्चब्राह्मणांश्चपरिश्रुतान्॥ सुसंतुष्टांश्चकौंतेयमहोत्साहांश्चकर्मसु॥ ३॥ एतान्सहायाँल्लिप्सेथाःसर्वास्वापत्सुभारत॥ कुलीनःपूजितोनित्यंनहिशक्तिंनिगूहति॥ ४॥ प्रसन्नमप्रसन्नंवापीडितंहतमेववा॥ आवर्तयतिभूयिष्ठंतदेवह्यनुपालितं॥ ५॥

केवलंअमात्यसंस्थोमाभूरित्याशयेनाह उभेइति ॥ ६५ ॥ नांदीमंगलपाठः ततस्तस्मिन्मंत्रिणिवृतेसति नंदीतिपाठेहर्षः मंत्रीतिपाठेभूयसायत्नेनसंजज्ञेजातः ॥ ६६ ॥ कौसल्यायकौसल्यार्थे ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥७॥ सभासदःव्यवहारनिर्णायकाः सहायाःयुद्धादावुपयोगिनः सुहृदोहितकर्तारः परिच्छदाःसेनान्यादयः अमात्यामंत्रिणः ॥ १ ॥ क्रमेणैषांलक्षणान्याह ह्रीति कथयितुंन्यायान्यायौवक्तुं ॥ २ ॥ अमात्यान्नित्यंसन्निहितान् शूराःपुरोहितादयश्चसहायाइत्यर्थः ॥ ३ ॥ सुहृदमाहसार्धेन कुलीनइति ॥ ४ ॥ ५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्तास्तुसद्योविक्रियंतेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ इंगितज्ञान्नेत्रवक्त्रादिचेष्टितज्ञान् ॥ ८ ॥ अर्थोधनं मानउच्चस्थानेनिवेशादिः अर्घोदिव्यवस्त्रतांबूलादिदानं सत्कारआदरः यान्भि
यान्मन्येथास्तेर्थभाजःसुखभागिनश्चस्युः ॥ ९ ॥ तएवापदिअभिन्नवृत्ताः स्वामिनासहअनर्थभाजोदुःखभाजश्चस्युः नित्यंआपदिचार्थयंतइतिनित्यार्थिनः ॥ १० ॥ समयंधर्माधर्ममर्यादां जुगुप्सेथाः
रक्षस्व ॥ ११ ॥ अन्यतरग्रहःगणैकयोरेकतरस्यग्रहणप्रसंगः एकश्चेद्गुणीतदागणंत्यक्त्वासएवग्राह्यः अन्यथागणएवग्राह्यइति ॥ १२ ॥ श्रेयसःसाधोः ॥१३॥१४॥१५॥ सत्यःसत्यवान् ॥१६॥१७॥ भू

कुलीनादेशजाःप्राज्ञारूपवंतोबहुश्रुताः ॥ प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्चतेतवस्युःपरिच्छदाः ॥ ६ ॥ दौष्कुलेयाश्चलुब्धाश्चनृशंसानिरपत्रपाः ॥ तेत्वांतातनिषेवेयुर्या
वदार्द्रकपाणयः ॥ ७॥ कुलीनान्शीलसंपन्नानिंगितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ॥ ८ ॥ नित्यमर्थेषुसर्वेषुराजाकुर्वीतमंत्रिणः ॥
अर्थमानार्घसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैःप्रियैः ॥ यानर्थभाजोमन्येथास्तेतेस्युःसुखभागिनः ॥ ९ ॥ अभिन्नवृत्ताविद्वांसःसद्वृत्ताश्चरितव्रताः ॥ नत्वांनित्यार्थिनो
जह्युरक्षुद्राःसत्यवादिनः ॥ १० ॥ अनार्यायेनजानंतिसमयंमंदचेतसः ॥ तेभ्यःपरिजुगुप्सेथायेचापिसमयच्युताः ॥ ११ ॥ नैकमिच्छेद्गणंहित्वास्याच्चेदन्य
तरग्रहः ॥ यस्त्वेकोबहुभिःश्रेयान्कामंतेनगणंत्यजेत् ॥ १२॥ श्रेयसोलक्षणंचैतद्विक्रमोयस्यदृश्यते ॥ कीर्तिप्रधानोयश्चस्यात्समयेयश्चतिष्ठति ॥ १३॥ समर्था
न्पूजयेद्यश्चनास्पर्ध्यैःस्पर्धतेचयः ॥ नचकामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वाधर्ममुत्सृजेत् ॥ १४ ॥ अमानीसत्यवान्क्षांतोजितात्मामानसंयुतः ॥ सतेमंत्रसहायःस्यात्स
र्वावस्थापरीक्षितः ॥ १५ ॥ कुलीनःकुलसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्षआत्मवान् ॥ शूरःकृतज्ञःसत्यश्चश्रेयसःपार्थलक्षणं ॥ १६ ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्यविजान
तः ॥ अमित्राःसंप्रसीदंतितथामित्रीभवंत्यपि ॥ १७॥ अतऊर्ध्वममात्यानांपरीक्षेतगुणागुणं ॥ संयतात्माकृतप्रज्ञोभूतिकामश्चभूमिपः ॥ १८ ॥ संबंधिपुरु
षैराप्तैरभिजातैःस्वदेशजैः ॥ अहार्यैरव्यभीचारैःसर्वशःसुपरीक्षितैः ॥ १९ ॥ यौनाःश्रौतास्तथामौलास्तथैवाप्यनहंकृताः ॥ कर्तव्याभूतिकामेनपुरुषेणबुभूष
ता ॥ २० ॥ एषांवैनयिकीबुद्धिःप्रकृतिश्चैवशोभना ॥ तेजोधैर्यंक्षमाशौचमनुरागःस्थितिर्धृतिः ॥ २१ ॥ परीक्ष्यचगुणान्नित्यंप्रौढभावान्धुरंधरान् ॥ पंचोप
धाव्यतीतांश्चकुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ २२ ॥

मिपःपरीक्षेतेतियोजना॥ १८ ॥अभिजातैःकुलीनैः अहार्यैः लंचादिनावशीकर्तुमशक्यैः संबंधिपुरुषैर्येषांसंबंधोस्तितादृशैः॥ १९ ॥यौनाउमत्त
योनयः श्रौतावेदपथगाः मौलाःपरंपरागताः अनहंकृताअगर्वाः कर्तव्यामंत्रिणइतिशेषः॥ २० ॥ प्रकृतिःपूर्वकर्मजःसंस्कारः शोभनासत्यार्जवादिमती तेजःपराभिभवसामर्थ्यं धैर्यंमहत्यामप्यापदिचित्तस्या
नवसादः क्षमामहत्यप्यपकारेसहिष्णुत्वं शौचंबाह्यमांतरंचनिष्कापट्यं अनुरागःस्वामिनिप्रीतिः स्थितिरव्यभिचारिता धृतिर्धारणसामर्थ्यं॥ २१ ॥ पंचमंत्रिणइतितृतीयेनान्वयः उपधाच्छलंतद्व्यतीतान्॥ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पर्याप्तंकृत्स्नस्यविविक्षितस्यार्थस्यनिर्वाहकंवचनंयेषांतान्॥२३॥२४॥वर्ज्यानाह हीनेत्यादिना हीनतेजसामित्रेणाभिसंसृष्टःसंबद्धः नव्यवस्यतिनकर्तव्याकर्तव्येनिश्चिनोति ॥२५॥ बहुगुणयुक्तोपि किं चिद्दोषयुक्तस्त्याज्यइत्याह एवमिति॥२६॥अणुषुसूक्ष्मेषु॥२७॥प्रापयितुंसमापयितुं ॥२८॥केवलादिति आरंभशूरोपिमूर्खःकर्मणःफलविशेषानूज्ञातुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥२९॥३०॥३१॥ अनुरक्तलक्षणमाह

पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान्॥ कुलीनान्सत्वसंपन्नानिंगितज्ञाननिष्ठुरान्॥२३॥देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः॥ नित्यमर्थेषुसर्वेषुराजन्कुर्वीतमंत्रिणः॥ २४ ॥ हीनतेजोभिसंसृष्टोनैवजातुव्यवस्यति॥ अवश्यंजनयत्येवसर्वकर्मसुसंशयं ॥२५॥ एवमल्पश्रुतोमंत्रीकल्याणाभिजनोप्युत ॥ धर्मार्थकामसंयुक्तोनालंमंत्रंपरीक्षितुं॥ २६ ॥ तथैवानभिजातोपिकाममस्तुबहुश्रुतः ॥ अनायकइवाचक्षुर्मुह्यत्यणुषुकर्मसु॥२७॥ योवाप्यस्थिरसंकल्पोबुद्धिमानागतागमः॥ उपायज्ञोपिनालंसकर्मप्रापयितुंचिरं॥ २८॥ केवलात्पुनरादानात्कर्मणोनोपपद्यते॥ परामर्शोविशेषाणामश्रुतस्येहदुर्मतेः॥ २९ ॥मंत्रिण्यननुरक्तेतुविश्वासोनोपपद्यते॥ तस्मादननुरक्तायनैवमंत्रंप्रकाशयेत्॥ ३० ॥ व्यथयेद्धिसराजानंमंत्रिभिःसहितोनृजुः॥ मारुतोपहितच्छिद्रैःप्रविश्याग्निरिवद्रुमं॥ ३१ ॥ संक्रुद्धश्चैकदास्वामीस्थानाच्चैवापकर्षति॥ वाचाक्षिपतिसंरब्धःपुनःपश्चात्प्रसीदति॥३२॥ तानितान्यनुरक्तेनशक्यानिहितितिक्षितुं॥ मंत्रिणांचभवेत्क्रोधोविस्फूर्जितमिवाशनेः॥ ३३ ॥ यस्तुसंहरतेतानिभर्तुःप्रियचिकीर्षया॥ समानसुखदुःखंतंपृच्छेदर्थेषुमानवं ॥ ३४ ॥ अनृजुस्त्वनुरक्तोपिसंपन्नश्चेतरैर्गुणैः॥ राज्ञःप्रज्ञानयुक्तोपिनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३५ ॥ योमित्रैःसहसंबद्धोनपौरान्बहुमन्यते॥ असुहृत्तादृशोज्ञेयोनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३६ ॥ अविद्वानशुचिःस्तब्धःशत्रुसेवीविकत्थनः॥ असुहृत्क्रोधनोलुब्धोनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३७ ॥ आगंतुश्चानुरक्तोपिकाममस्तुबहुश्रुतः॥ सत्कृतःसंविभक्तोवानमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३८ ॥ विधर्मतोविप्रकृतःपितायस्याभवत्पुरा॥ सत्कृतःस्थापितःसोपिनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३९ ॥ यःस्वल्पेनापिकार्येणसुहृदाक्षारितोभवेत्॥ पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तोनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४० ॥ कृतप्रज्ञश्चमेधावीबुधोजानपदःशुचिः॥ सर्वकर्मसुयःशुद्धःसमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४१ ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नःप्रकृतिज्ञःपरात्मनोः॥ सुहृदात्मसमोराज्ञःसमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४२॥

त्रिभिः संक्रुद्धइति संक्रुद्धःस्वामीकदाचिदाश्वासितमपि अधिकारच्युतंकरोतिकदाचित्परुषमुक्त्वाप्यनुगृह्णातितच्चानुरक्तेनापिमंत्रिणासोढुमशक्यंमंत्रिकोपश्चवज्रपाततुल्योतोनित्यंराजहितार्थीयस्तानिसोढुंशक्नुयात्सएवानुरक्तस्तमेवराजापृच्छेदित्यर्थः॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥आगंतुर्नूतनः सोप्यविश्वास्यइत्यर्थः ॥३८॥ विधर्मतःअन्यायेन॥३९॥ आक्षारितोधनग्रहणेनरिक्तःकृतः॥४०॥उपादेयानाह सर्वेति जानपदःस्वदेशजः॥४१॥ परस्यशत्रोः आत्मनःप्रकृतीःस्वाम्यमात्यादिकाःजानातीतिप्रकृतिज्ञः॥४२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गंभीरोमंत्रगोपनसमर्थः ॥ ४ ३॥ शौटीरःप्रगल्भः द्वेष्यवत्हेयंपापंयस्यसद्वेष्यपापकः॥ ४ ४॥आधित्सताआधातुमिच्छता॥ ४ ५॥ ४ ६॥पंचानामभावेत्र्यवरास्त्रिभ्योन्यूनानकार्याः॥ ४ ७॥प्रकृतिषुस्वाम्यमात्यादि षुमंत्रिणांछिद्रंअयथोक्तकारित्वाभावेनपरस्यावसरदानं ॥ ४ ८॥रक्षेत्गोपयेत् पिदध्यात् विवरंछिद्रं॥ ४ ९॥मंत्रोगूढोयेषांते मंत्रसंहननोमंत्रकवचः इतरेशूरजनादयः॥ ५ ०॥स्वामिनोमंत्रिणश्चमदादिरहिताःसं तोयद्यन्योन्यमनुवर्ततेतर्हिनिर्वृताःसुखिनोभवंतीत्यर्थः ॥ ५ १॥ निन्यमित्यर्धः उपधाछलानितानिपंच तेषुकेवलंवाचिकीद्रोणवधेहतोश्वत्थामाकुंजरइत्युक्तिर्युधिष्ठिरस्यमनसिच्छलाभावात् भीमस्यतुतत्रै

सत्यवाक्शीलसंपन्नोगंभीरःसत्रपोमृदुः॥ पितृपैतामहोयःस्यात्समंत्रंश्रोतुमर्हति ॥ ४३ ॥ संतुष्टःसंमतःसत्यःशौटीरोद्वेष्यपापकः ॥ मंत्रवित्कालविच्छूरः समंत्रंश्रोतुमर्हति ॥ ४४॥ सर्वलोकमिमंशक्तःसांत्वेनकुरुतेवशे ॥ तस्मैमंत्रःप्रयोक्तव्योदंडमाधित्सतानृप ॥४५॥ पौरजानपदायस्मिन्विश्वासंधर्मतोगताः॥ योद्धानयविपश्चिच्चसमंत्रंश्रोतुमर्हति ॥ ४६ ॥ तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाःसुपूजिताः ॥ मंत्रिणःप्रकृतिज्ञाःस्युस्त्र्यवरामहदीप्सवः॥ ४७ ॥ स्वासुप्रकृतिषु च्छिद्रंलक्षयेरन्परस्यच ॥ मंत्रिणांमंत्रमूलंहिराज्ञोराष्ट्रंविवर्धते ॥ ४८ ॥ नास्यच्छिद्रंपरःपश्येच्छिद्रेषुपरमन्वियात् ॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः॥ ॥ ४९ ॥ मंत्रगूढाहिराज्यस्यमंत्रिणोयेमनीषिणः ॥ मंत्रसंहननोराजामंत्रांगानीतरेजनाः ॥ ५० ॥ राज्यंप्रणिधिमूलंहिमंत्रसारंप्रचक्षते ॥ स्वामिनस्त्वनुवर्तं तेवृत्त्यर्थमिहमंत्रिणः ॥ ५१ ॥ संविनीयमदक्रोधौमानमीर्ष्यांचनिर्वृताः ॥ नित्यंपंचोपधातीतैर्मंत्रयेत्सहमंत्रिभिः ॥ ५२ ॥ तेषांत्रयाणांविविधंविमर्शंविबु द्ध्यचित्तंविनिवेश्यतत्र ॥ स्वनिश्चयंतत्प्रतिनिश्चयज्ञंनिवेदयेदुत्तरमंत्रकाले ॥ ५३॥ धर्मार्थकामज्ञमुपेत्यपृच्छेद्युक्तोगुरुंब्राह्मणमुत्तरार्थं ॥ निष्ठाकृतातेनय दासहःस्यात्तंमंत्रमार्गंप्रणयेदसक्तः ॥ ५४ ॥ एवंसदामंत्रयितव्यमाहुर्येमंत्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः॥ तस्मात्तमेवंप्रणयेत्सदैवमंत्रंप्रजासंग्रहणेसमर्थं ॥५५॥ नवामनाःकुब्जकृशानखंजानांधोजडःस्त्रीचनपुंसकंच ॥ नचात्रतिर्यङ्नपुरोनपश्चान्नोर्ध्वंनचाधःप्रचरेत्कथंचित् ॥ ५६ ॥ आरुह्यवावेश्मतथैवशून्यंस्थलंप्र काशंकुशकाशहीनं॥ वागंगदोषान्परिहृत्यसर्वान्संमंत्रयेत्कार्यमहीनकालं॥५७॥ इतिश्रीम०शां०रा०सभ्यादिलक्षणकथनेत्र्यशीतितमोऽध्यायः॥८३॥

वकायिकीवाचिकीच केवलंमानसिकीपांडवेषुधृतराष्ट्रस्य वाचिक्याअभावात् तत्रैवधार्तराष्ट्राणांकायवाङ्मनोभवाजतुगृहे सौप्तिकेऽश्वत्थाम्नःकायिकी तिपंचविधाउपधातामतीतैः॥ ५ २॥तेषामिति त्रयाणां त्रीणिमतानिस्वनिश्चयंचावधार्यनिश्चयज्ञंगुरुंप्रतितन्मतचतुष्टयंनिवेदयेदितिद्वयोःसंबंधः ॥ ५ ३॥ तेनगुरुणापिचतुर्भिःसहऊहापोहपूर्वकंयदानिष्ठासिद्धांतःकृतोभवेत्सोपियदासहःस्यात्सर्वेषामैकमत्येनस्या त्तदातंमंत्रंप्रणयेत्कार्येनियोजयेत्॥ ५ ४॥ ५ ५॥अत्रमंत्रस्थाने॥ ५ ६॥वाग्दोषउच्चैर्भाषणादिः अंगदोषोनेत्रवक्रविकारादिः तेनान्यंनाधिक्षिपेदित्यर्थः ॥ ५ ७॥ इ०शां०नै०भा०त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥ ८ ३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रमंत्रमूलभूतेप्रजासंग्रहणेविषये ॥ १ ॥ एकपदंयत्रसर्वेगुणाःअंतर्भवंतितदेवकर्तव्यंवस्तु प्रमाणंसंमतं ॥२ ॥ सांत्वंनिष्कपटंप्रियवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ नाभाषतेतूष्णीमास्ते नाचरन् अनाचरन् ॥ ५ ॥ यो राजापूर्वंस्वदुःखनिवेदनात्प्रागेवकिमर्थमागतोसीत्यादिभाषते ॥ ६ ॥ दानमेवदानमपिसांत्वहीनंनप्रीणयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वस्वंगृहीत्वापिसांत्वंप्रयुंजतोवशेलोकोभवतीत्याह आदानादपीति ॥ ८ ॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ बृहस्पतेश्वसंवादंशक्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ १॥ शक्रउवाच किंस्विदेकपदंब्रह्मन्पुरुषःसम्यगाचरन्॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत्॥ २॥ बृहस्पतिरुवाच सांत्वमेकपदंशक्रपुरुषःसम्यगाचरन्॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत्॥ ३॥ एतदेकपदंशक्रसर्वलोकसुखावहं॥ आचरन्सर्वभूतेषुप्रियोभवतिसर्वदा॥ ४॥ योहिनाभाषतेकिंचित्सर्वदाभ्रुकुटीमुखः॥ द्वेष्योभवतिभूतानांससांत्वमिह नाचरन्॥ ५॥ यस्तुसर्वमभिप्रेक्ष्यपूर्वमेवाभिभाषते॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचतस्यलोकःप्रसीदति॥ ६॥ दानमेवहिसर्वत्रसांत्वेनानभिजल्पितं॥ नप्रीणयति भूतानिनिर्व्यंजनमिवाशनं॥ ७॥ आदानादपिभूतानांमधुरामीरयन्गिरं॥ सर्वलोकमिमंशक्रसांत्वेनकुरुतेवशे ॥ ८॥ तस्मात्सांत्वंप्रयोक्तव्यंदंडमाधित्स तापिहि॥ फलंचजनयत्येवंनचास्योद्विजतेजनः॥ ९॥ सुकृतस्यहिसांत्वस्यश्लक्ष्णस्यमधुरस्यच॥ सम्यगासेव्यमानस्यतुल्यंजातुनविद्यते॥ १०॥ भीष्म उवाच इत्युक्तःकृतवान्सर्वंयथाशक्रःपुरोधसा॥ तथात्वमपिकौंतेयसम्यगेतत्समाचर ॥ ११॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध० इंद्रबृहस्पतिसंवादेचतुरशीतितमोऽध्यायः॥८४॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंस्विदिहराजेंद्रपालयन्पार्थिवःप्रजाः॥ प्रीतिंधर्मविशेषेणकीर्तिमाप्नोतिशाश्वतीं॥ १॥ भीष्मउवाच व्यवहारेणशुद्धेनप्रजापालनतत्परः॥ प्राप्यधर्मंचकीर्तिंचलोकावाप्नोत्युभौशुचिः॥ २॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशैर्व्यवहारैस्तुकैश्चव्यव हरेन्नृपः॥ एतत्पृष्टोमहाप्राज्ञयथावद्वक्तुमर्हसि॥ ३॥ येचैवपूर्वकथितागुणास्तेपुरुषंप्रति॥ नैकस्मिन्पुरुषेह्येतेविद्यंतइतिमेमतिः॥ ४॥ भीष्मउवाच एव मेतन्महाप्राज्ञयथावदसिबुद्धिमन्॥ दुर्लभःपुरुषःकश्चिदेभिर्युक्तोगुणैःशुभैः॥५॥ किंतुसंक्षेपतःशीलंप्रयत्नेनेहदुर्लभं॥ वक्ष्यामितुयथामात्यान्यादृशांश्चक रिष्यसि॥ ६॥ चतुरोब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्स्नातकान्शुचीन्॥ क्षत्रियांश्चतथाचाष्टौबलिनःशस्त्रपाणिनः॥ ७॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति प्रीतिंस्वर्गं ॥ १ ॥ व्यवहारेणएकस्मिन्गृहक्षेत्रादौविषयेममेदंममेदमितिद्वयोर्विवदतोर्मध्येऽयंसत्योऽयमनृतइतिविवेकोव्यवहारः तेनशुद्धेनपक्षपातहीनेन ॥ २ ॥ कीदृशैःकिंस्वरूपैः कैर्व्यवहारनिर्णायकैः व्यवहरेत्निर्णयंकुर्यात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वकेनित्ये ॥ ८ ॥ अष्टाभिर्गुणैः शुश्रूषाश्रवणंग्रहणंधारणमूहनमपोहनंविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचेतितैः पंचाशद्वर्षवयसमित्येकैकस्यविशेषणं ॥ ९ ॥ १० ॥ सप्तभिःमृगयाक्षाःस्त्रियःपानमितिचतुर्भिःकाम
जैः दंडपातनंवाक्पारुष्यंअर्थदूषणमितित्रिभिःक्रोधजैरितिसप्तभिः अष्टानांब्राह्मणचतुष्टयंशूद्रत्रयंसूतश्चेतितेषां ॥ ११ ॥ तेत्वयाद्रष्टव्याः ॥ १२ ॥ गूढंन्यासापहारादिकंतेत्वयानग्राह्यं अन्योन्यंविवदमा
नौद्रव्येपरस्परसंबंधंदूषयतस्तथाचउभयोरसंबंधाद्राजकीयमिदमितिंबुद्धिंनकारयेदित्यर्थः सार्धः ॥ १३ ॥ परिस्रवेत्मंदंमंदमन्यत्रगच्छेत् ॥ १४॥१५ ॥ अधर्मतइतिच्छेदः धर्ममूलेराज्ये ॥ १६॥१७॥
ततःसाक्षीति यतोपरीक्षायांसामात्यस्यराज्ञोऽधोगतिस्ततोहेतोस्तत्व्यवहारजातंपरीक्ष्यं तथाहि अर्थिनाममायंशतंसुवर्णान्धारयतीतिपक्षेउपन्यस्तेयदिप्रत्यर्थीधारयामीतिवदेत्तदानसाक्ष्यादिप्रयोजनम

वैश्यान्वित्तेनसंपन्नानेकविंशतिसंख्यया ॥ त्रींश्चशूद्रान्विनीतांश्चशुचीन्कर्मणिपूर्वके ॥८ ॥ अष्टाभिश्चगुणैर्युक्तंसूतंपौराणिकंतथा ॥ पंचाशद्वर्षवयसंप्रग
ल्भमनसूयकं ॥ ९ ॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तंविनीतंसमदर्शिनं ॥ कार्येविवदमानानांशक्तमर्थेष्वलोलुपं ॥ १० ॥ वर्जितंचैवव्यसनैःसुघोरैःसप्तभिर्भृशं ॥ अष्टा
नांमंत्रिणांमध्येमंत्रंराजोपधारयेत् ॥ ११ ॥ ततःसंप्रेषयेद्राष्ट्रेराष्ट्रीयायचदर्शयेत् ॥ अनेनव्यवहारेणद्रष्टव्यास्तेप्रजाःसदा ॥ १२ ॥ नचापिगूढंद्रव्यंतेग्राह्यं
कार्योपघातकं ॥ कार्येखलुविपन्नेत्वांसोधर्मस्तांश्चपीडयेत् ॥ १३ ॥ विद्रवेच्चैवराष्ट्रंतेश्येनात्पक्षिगणाइव ॥ परिस्रवेच्चसततंनौर्विशीर्णेवसागरे ॥ १४ ॥ प्रजाः
पालयतोऽसम्यगधर्मेणेहभूपतेः ॥ हार्दंभयंसंभवतिस्वर्गश्चास्यविरुध्यते ॥ १५ ॥ अथयोऽधर्मतःपातिराजामात्योथवात्मजः ॥ धर्मासनेसन्नियुक्तोधर्ममूले
नरर्षभ ॥ १६ ॥ कार्येष्वधिकृताःसम्यगकुर्वंतोनृपानुगाः ॥ आत्मानंपुरतःकृत्वायांत्यधःसहपार्थिवाः ॥ १७ ॥ बलात्कृतानांबलिभिःकृपणंबहुजल्पतां ॥ ना
थोवैभूमिपोनित्यमनाथानांनृणांभवेत् ॥ १८ ॥ ततःसाक्षिबलंसाधुद्वैधवादकृतंभवेत् ॥ असाक्षिकमनाथंवापरीक्ष्यंतद्विशेषतः ॥ १९ ॥ अपराधानुरूपंचदं
डंपापेषुधारयेत् ॥ वियोजयेद्धनैर्ऋद्धानधनानथबंधनैः ॥ २० ॥ विनयेच्चापिदुर्वृत्तान्प्रहारैरपिपार्थिवः ॥ सांत्वेनोपप्रदानेनशिष्टांश्चपरिपालयेत् ॥ २१ ॥ रा
ज्ञोवधंचिकीर्षेद्यस्तस्यचित्रोवधोभवेत् ॥ आदीपकस्यस्तेनस्यवर्णसंकरिकस्यच ॥ २२ ॥

स्ति यदित्वसौनधारयामीतिवदतितदाद्वैधवादकृतंअन्योन्यंविरुद्धोयउभयो
र्वादस्तत्रकृतंसाक्षिबलंसाधुभवेत् निर्णायकमितिशेषः तत्रअर्थिनाप्रत्यर्थिनिस्वार्थसाधनायसाक्षिपत्रंशपथोवाआस्थेयः क्षेत्रादिविषयेविवादश्चेद्भोगोपिप्रदर्शनीयः यदातुप्रत्यर्थीवदति सत्यमस्यमयागृही
तंपरंतुप्रत्यर्पितमितिवा अस्मिन्नर्थेपूर्वमेवायंमयापराजितोस्तिपुनर्निर्लज्जत्वादुपागतइतिवावदतितदाप्रत्यर्पणकालीनाअर्थिपराजयकालीनावासाक्ष्यादयःप्रदर्शनीयाः यद्यर्थिनःप्रत्यर्थिनोवासाक्ष्यादिकं
नास्तिशपथंवापरोनानुमन्यतेतदातद्विवादास्पदंद्रव्यमसाक्षिकत्वादनाथंनिःस्वामिकंभवति अर्थीचतन्नमुंचतितदाविशेषतस्तप्तपरशुग्रहणादिनातत्परीक्ष्यमिति ॥ १८ ॥ परीक्षोत्तरमपिकिंकार्यमतआह अ
पराधेति ॥ १९ ॥ २० ॥ चित्रोनेकधा आदीपकस्यगृहादिदाहकस्य चित्रइतिसर्वत्रानुकृष्यते ॥ २१ ॥ युक्तस्ययथाशास्त्रमवहितस्यचित्रवधंकुर्वतोपिराज्ञोदोषोनास्तिप्रत्युतधर्मएवास्तीत्यर्थः ॥२२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२३॥ नेति पितुरपराधेपुत्रोनदंड्यःअपितुआगमानुगमःकार्यः त्वंस्वपितरंपत्रादिद्वाराआनीयोपस्थापयेतितदुपरिपित्रागमनस्यपर्यनुयोगःकार्यः तावत्पर्यंतंपुत्रंबध्नीयात्यदितुसबद्धेपिपुत्रेनायातितदापुत्रम पिमोक्षयेत् पितुःराष्ट्रान्निर्वासनरूपस्यदंडस्यतेनस्वतएवसंपादितत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीहारोद्वारपालः शिरोरक्षःशिरांसीवशिरांसिदुर्गनगरादीनिप्रधानस्थानानितद्रक्षणकर्ता

सम्यक्प्रणयतोदंडंभूमिपस्यविशांपते॥ युक्तस्यवानास्त्यधर्मोधर्मएवहिशाश्वतः॥ २३॥ कामकारेणदंडंतुयःकुर्यादविचक्षणः॥ सइहाकीर्तिसंयुक्तोमृतोन रकमृच्छति ॥ २४ ॥ नपरस्यप्रवादेनपरेषांदंडमर्पयेत्॥ आगमानुगमंकृत्वाबध्नीयान्मोक्षयीतवा॥ २५॥ नतुहन्यान्नृपोजातुदूतंकस्यांचिदापदि ॥ दूतस्यहं तानिरयमाविशेत्सचिवैःसह॥ २६॥ यथोक्तवादिनंदूतंक्षत्रधर्मरतोनृपः॥ योहन्यात्पितरस्तस्यभ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ २७॥ कुलीनःकुलसंपन्नोवाग्मीदक्षः प्रियंवदः॥ यथोक्तवादीस्मृतिमान्दूतःस्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ २८॥ एतैरेवगुणैर्युक्तःप्रतीहारोस्यरक्षिता॥ शिरोरक्षश्चभवतिगुणैरेतैःसमन्वितः॥२९॥ धर्मशा स्त्रार्थतत्त्वज्ञःसंधिविग्रहिकोभवेत्॥ मतिमान्धृतिमान्ह्रीमान्रहस्यविनिगूहिता ॥ ३०॥ कुलीनःसत्वसंपन्नःशुक्लोमात्यःप्रशस्यते॥ एतैरेवगुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत्॥ ३१ ॥ व्यूहयंत्रायुधानांचतत्त्वज्ञोविक्रमान्वितः ॥ वर्षशीतोष्णवातानांसहिष्णुःपररंध्रवित् ॥ ३२ ॥ विश्वासयेत्परांश्चैवविश्वसेन्नकस्य चित्॥ पुत्रेष्वपिहिराजेंद्रविश्वासोनप्रशस्यते॥ ३३॥ एतच्छास्त्रार्थतत्त्वंतुमयाख्यातंतवानघ॥ अविश्वासोनरेंद्राणांगुह्यंपरममुच्यते॥ ३४॥ इतिश्रीमहा भारतेशांतिपर्वणिराजध०अमात्यविभागेपंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंविधंपुरंराजास्वयमावस्तुमर्हति॥कृतंवाकार यित्वावातन्मेब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच वस्तव्यंयत्रकौंतेयसपुत्रज्ञातिबंधुना॥ न्याय्यंतत्रपरिप्रष्टुंवृत्तिंगुप्तिंचभारत॥ २॥ तस्मात्तेवर्तयिष्या मिदुर्गकर्मविशेषतः॥ श्रुत्वातथाविधातव्यमनुष्ठेयंचयत्नतः॥ ३॥ षड्विधंदुर्गमास्थायपुराण्यथनिवेशयेत्॥ सर्वसंपत्प्रधानंयद्बाहुल्यंचापिसंभवेत् ॥४॥ ध न्वदुर्गंमहीदुर्गंगिरिदुर्गंतथैवच॥मनुष्यदुर्गंमृद्दुर्गंवनदुर्गंचतानिषट्॥५॥यत्पुरंदुर्गसंपन्नंधान्यायुधसमन्वितं॥दृढप्राकारपरिखंहस्त्यश्वरथसंकुलं॥६॥ विद्वां सःशिल्पिनोयत्रनिचयाश्चसुसंचिताः॥धार्मिकश्चजनोयत्रदाक्ष्यउत्तममास्थितः॥७॥

॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥ एतैःधर्मेत्यादिभिरमात्यगुणैः ॥ ३१ ॥ सेनापतेर्विशेषगु णानाह व्यूहेति व्यूहःसेनायाःनिवेशनप्रकारविशेषः यंत्राणिधनुरादीनिआयुधानिखड्गादीनि ॥३२॥३३॥३४॥ इ०रा०नै०भा०पंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥७॥ कथंविधमिति ॥१॥२॥३॥४॥ अथदुर्गाणामाश्रयेणपुराणिमहानगराणि निवेशयेत् धन्वानिर्जलदेशः तदेवपरितश्चदुर्गंधन्वदुर्गं महीदुर्गंकोटः ॥ ५॥ दुर्गेणमहीदुर्गेणसंपन्नं अतएवदृढप्राकारपरिखं॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ सानुनादंगीतवादित्रध्वनिमत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निचयान्‌धान्यादिसंग्रहान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ दंध्वनान् ध्वनिमतोनिःसाणादीन् बंधनानितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ १४ ॥ आशयानिपानानि उ

ऊर्जस्विनरनागाश्वंचत्वरापणशोभितं ॥ प्रसिद्धव्यवहारंचप्रशांतमकुतोभयं ॥ ८ ॥ सुप्रभंसानुनादंचसुप्रशस्तनिवेशनं ॥ शूराढ्यजनसंपन्नंब्रह्मघोषानुना
दितं ॥ ९ ॥ समाजोत्सवसंपन्नंसदापूजितदैवतं ॥ वश्यामात्यबलोराजातत्पुरंस्वयमाविशेत् ॥ १० ॥ तत्रकोशंबलंमित्रंव्यवहारंचवर्धयेत् ॥ पुरेजनपदेचैवसर्व
दोषान्निवर्तयेत् ॥ ११ ॥ भांडागारायुधागारंप्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ॥ निचयान्वर्धयेत्सर्वांस्तथायंत्रायुधालयान् ॥ १२ ॥ काष्ठलोहतुषांगारदारुशृंगास्थिवैण
वान् ॥ मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेवच ॥ १३ ॥ शणंसर्जरसंधान्यमायुधानिशरांस्तथा ॥ चर्मस्नायुंतथावेत्रंमुंजबल्वजदंध्वनान् ॥ १४ ॥ आशयाश्चो
दपानाश्चप्रभूतसलिलाकराः ॥ निरोद्धव्याःसदाराज्ञाक्षीरिणश्चमहीरुहाः ॥ १५ ॥ सत्कृताश्चप्रयत्नेनआचार्यर्त्विक्पुरोहिताः ॥ महेष्वासाःस्थपतयःसांवत्स
रचिकित्सकाः ॥ १६ ॥ प्राज्ञामेधाविनोदांतादक्षाःशूराबहुश्रुताः ॥ कुलीनाःसत्वसंपन्नायुक्ताःसर्वेषुकर्मसु ॥ १७ ॥ पूजयेद्धार्मिकान्राजानिगृह्णीयादधा
र्मिकान् ॥ नियुंज्याच्चप्रयत्नेनसर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८ ॥ बाह्यमाभ्यंतरंचैवपौरजानपदंतथा ॥ चारैःसुविदितंकृत्वाततःकर्मप्रयोजयेत् ॥ १९ ॥ चरान्मंत्रं
चकोशंचदंडंचैवविशेषतः ॥ अनुतिष्ठेत्स्वयंराजासर्वंह्यत्रप्रतिष्ठितं ॥ २० ॥ उदासीनारिमित्राणांसर्वमेवचिकीर्षितं ॥ पुरेजनपदेचैवज्ञातव्यंचारचक्षुषा ॥
॥ २१ ॥ ततस्तेषांविधातव्यंसर्वमेवाप्रमादतः ॥ भक्तान्पूजयतानित्यंद्विषतश्चनिगृह्णता ॥ २२ ॥ यष्टव्यंक्रतुभिर्नित्यंदातव्यंचाप्यपीडया ॥ प्रजानांरक्षणंका
र्यंनकार्यंधर्मबाधकं ॥ २३ ॥ कृपणानाथवृद्धानांविधवानांचयोषितां ॥ योगक्षेमंचवृत्तिंचनित्यमेवप्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥ आश्रमेषुयथाकालंचैलभाजनभो
जनं ॥ सदैवोपहरेद्राजासत्कृत्याभ्यर्च्यमान्यच ॥ २५ ॥ आत्मानंसर्वकार्याणितापसेराष्ट्रमेवच ॥ निवेदयेत्प्रयत्नेनतिष्ठेत्प्रह्वश्चसर्वदा ॥ २६ ॥ सर्वार्थत्यागिनं
राजाकुलेजातंबहुश्रुतं ॥ पूजयेत्तादृशंदृष्ट्वाशयनासनभोजनैः ॥ २७ ॥ तस्मिन्कुर्वीतविश्वासंराजाकस्यांचिदापदि ॥ तापसेषुहिविश्वासमपिकुर्वीतदस्यवः
॥ २८ ॥ तस्मिन्निधीनादधीतप्रज्ञांपर्याददीतच ॥ नचाप्यभीक्ष्णंसेवेतभृशंवाप्रतिपूजयेत् ॥ २९ ॥

दपानाःकूपाः निरोद्धव्यारक्षणीयाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रज्ञायंथार्थग्रहणसामर्थ्यं मेधाऊहापोहकौशलं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनुतिष्ठेत् आलोचयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥ विधातव्यंप्रतिकर्तव्यं ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तापसेतपस्विजने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ निधीन्धनभांडानि अभीक्ष्णंनसेवेत दस्यूनांतत्सूचनेतपस्विनाशापत्तेः नप्रतिपूजयेच्च ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यस्तापसः कार्यः सखित्वेन संपादनीयः ॥ ३० ॥ तेषु तत्तत्स्थानस्थेषु तापसेषु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभा० षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥८७॥ राष्ट्रस्य गुप्तिः परि पालनं कथं कर्तव्यमिति पृच्छति नगरगुप्तिश्रवणानंतरं तस्या बुद्धिस्थाया उपस्थानात् राष्ट्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी तस्याः दशग्राम्याः द्विगुणायाः विंशतिग्राम्याः शतस्य सहस्रस्या

अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ॥ अटवीषु परः कार्यः सामंतनगरेष्वपि ॥ ३० ॥ तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् ॥ परराष्ट्राटवीस्थेषु यथास्वविषये तथा ॥ ३१ ॥ ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ॥ राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३२ ॥ एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ॥ यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३३ ॥ इति श्रीम० शांतिप० राजध० दुर्गपरीक्षायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ युधिष्ठिर उवाच राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहं ॥ सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥ भीष्म उवाच राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव तु संग्रहं ॥ हंत सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २ ॥ ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथापरः ॥ द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३ ॥ ग्रामे यान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् ॥ तान्ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ४ ॥ सोपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ॥ ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५ ॥ यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नियात् ॥ दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६ ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ॥ महांतं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतं जनसंकुलं ॥ ॥ ७ ॥ तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥ ८ ॥ धान्यहैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसंगतः ॥ तेषां संग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामकृत्यं च तेषु यत् ॥ ९ ॥ धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्तत्तत्पश्येदतंद्रितः ॥ नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिंतकः ॥ १० ॥ उच्चैःस्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानेव सभासदः ॥ ११ ॥ तेषां वृत्तिं परिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः ॥ जिघांसवः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ॥ १२ ॥ रक्षाभ्यधिकृतानाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदं ॥ १३ ॥ योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजां कारयेत्करान् ॥ उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ॥ १४ ॥ शिल्पं प्रतिकरानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥ उच्चावचकरादाप्या महाराज्ञा युधिष्ठिर ॥ १५ ॥

धिपतिं कारयेत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्र राष्ट्रे शताधिपतिभोग्यं ग्रामं अनेकपायत्तं भवति क्लीबत्वमार्षं सार्धः अन्यथा तस्य तदायत्तत्वे धनलोभात्सकृत्स्नं ग्रामं पीडयेदिति भावः सहस्रपतिः शाखानगरं तत्रत्य धान्यहैरण्यसंबंधी यो भोगो धनं तेन स्वस्य वेतनेन भोक्तुं पालयितुमर्हः तत्र क्षत्रियाणामभावाद्वैश्येभ्यो यः कर आयाति तद्देव तस्य वेतनमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कारयेत् दापयेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फलंधान्यधनवत्यादि वृत्यनुरूपःकरःकल्प्यइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मनोमूलंराष्ट्रं परेषांमूलंकृष्यादि ॥ १८ ॥ ईहालोभः अतिखादिनंबहुभक्षं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निर्यातंदत्तं इहराष्ट्रे ॥ २३ ॥ संश्रिताःसाक्षादाश्रिताःउपाश्रिताःव्यवहिताः ॥ २४ ॥ बाह्यमिति आटवीकोदस्युसंघोबाह्यजनस्तंयूयमुपतिष्ठध्वमितिभेदयित्वामध्यमोग्रामीणजनोभोक्तव्यस्ततोबहुलंधनमादद्यादि

यथायथानसीदेरंस्तथाकुर्यान्महीपतिः ॥ फलंकर्मचसंप्रेक्ष्यततःसर्वंप्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ फलंकर्मचनिर्हेतुनकश्चित्संप्रवर्तते ॥ यथाराजाचकर्ताचस्यातांकर्मणिभागिनौ ॥ १७ ॥ संवेक्ष्यतुतथाराज्ञाप्रणेयाःसततंकराः ॥ नोच्छिंद्यादात्मनोमूलंपरेषांचापितृष्णया ॥ १८ ॥ ईहाद्वाराणिसंरुध्यराजासंप्रीतदर्शनः ॥ प्रद्विषंतिपरिख्यातंराजानमतिखादिनं ॥ १९ ॥ प्रद्विष्टस्यकुतःश्रेयोनाप्रियोलभतेफलं ॥ वत्सौपम्येनदोग्धव्यंराष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ॥ १९ ॥ भृतोवत्सोजातबलःपीडांसहतिभारत ॥ नकर्मकुरुतेवत्सोभृशंदुग्धोयुधिष्ठिर ॥ २१ ॥ राष्ट्रमप्यतिदुग्धंहिनकर्मकुरुतेमहत् ॥ योराष्ट्रमनुगृह्णातिपरिरक्षन्स्वयंनृपः ॥ २२ ॥ संजातमुपजीवन्सलभतेसुमहत्फलं ॥ आपदर्थंचनिर्यातंधनंत्विहविवर्धयेत् ॥ २३ ॥ राष्ट्रंचकोशभूतंस्यात्कोशोवेश्मगतस्तथा ॥ पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा ॥ यथाशक्त्यनुकंपेतसर्वान्स्वल्पधनानपि ॥ २४ ॥ बाह्यंजनंभेदयित्वाभोक्तव्योमध्यमःसुखं ॥ एवंनास्यप्रकुप्यंतिजनाःसुखितदुःखिताः ॥ २५ ॥ प्रागेवतुधनादानमनुभाष्यततःपुनः ॥ सन्निपत्यस्वविषयेभयंराष्ट्रेप्रदर्शयेत् ॥ २६ ॥ इयमापत्समुत्पन्नापरचक्रभयंमहत् ॥ अपिचांतायकल्पंतेवेणोरिवफलागमाः ॥ २७ ॥ अरयोमेसमुत्थायबहुभिर्दस्युभिःसह ॥ इदमात्मवधायैवराष्ट्रमिच्छंतिबाधितुं ॥ २८ ॥ अस्यामापदिघोरायांसंप्राप्तेदारुणेभये ॥ परित्राणायभवतःप्रार्थयिष्येधनानिवः ॥ २९ ॥ प्रतिदास्येचभवतांसर्वंचाहंभयक्षये ॥ नारयःप्रतिदास्यंतियद्धरेयुर्बलादितः ॥ ३० ॥ कलत्रमादितःकृत्वासर्वंवोविनशेदिति ॥ अपिचेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचयइष्यते ॥ ३१ ॥ नंदामिवःप्रभावेणपुत्राणामिवचोदये ॥ यथाशक्त्युपगृह्णामिराष्ट्रस्यापीडयाचवः ॥ ३२ ॥ आपत्स्वेवचवोढव्यंभवद्भिःपुंगवैरिव ॥ नचप्रियतरंकार्यंधनंकस्यांचिदापदि ॥ ३३ ॥

त्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्रप्रकारमाह प्रागिति चोरनिग्रहार्थंकटकबंधःकर्तव्यस्तदर्थंधनमपेक्षितमितिपूर्वमेवआभाष्यसूचनांकृत्वाततःसन्निपत्यतेषुतेषुग्रामेषुगत्वाभयंदर्शयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मवधायेतिप्रजासुखसामर्थ्यंद्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पुंगवैर्बलीवर्दैः नचप्रियमित्यादिसार्धः एवंचालेख्येनसुशिक्षितान्मुक्तांश्वस्वरश्मीन्स्वस्यरश्मिभूतान्पदातीन्अधिकारिणः प्रजासुधनमुद्ग्रहीतुंअभ्यवसृजेत्प्रेरयेत् योगंधनग्रहणोपायं आधायप्रजासुप्रयोज्य धनंगृह्णीयादितिशेषः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ गोमिनःवैश्यान् भाषायांचारणाइतिप्रसिद्धान् प्राकारादीन्कर्तव्यान्प्रेक्ष्यसंदर्शयित्वाइदंकार्यमुपस्थितमत्यावश्यकमित्युक्त्वाकरंकारयेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥ यदेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शल्यकवान्तीक्ष्णतुंडआखुविशेषः सहिनिद्रितस्यमनुष्यस्यपादतलस्थंमांसंअतीक्ष्णेनैवोपायेनभक्ष

इतिवाचामधुरयाश्लक्ष्णयासोपचारया ॥ स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधायकालवित् ॥ ३४ ॥ प्राकारंभृत्यभरणंव्ययंसंग्रामतोभयं ॥ योगक्षेमंचसंप्रेक्ष्यगोमिनःकारयेत्करं ॥ ३५ ॥ उपेक्षिताहिनश्येयुर्गोमिनोरण्यवासिनः ॥ तस्मात्तेषुविशेषेणमृदुपूर्वंसमाचरेत् ॥ ३६ ॥ सांत्वनंरक्षणंदानमवस्थाचाप्यभीक्ष्णशः ॥ गोमिनांपार्थकर्तव्यःसंविभागःप्रियाणिच ॥ ३७ ॥ अजस्रमुपयोक्तव्यंफलंगोमिषुभारत ॥ प्रभावयंतिराष्ट्रंचव्यवहारंकृषिंतथा ॥ ३८ ॥ तस्माद्गोमिषुयत्नेनप्रीतिंकुर्याद्विचक्षणः ॥ दयावानप्रमत्तश्चकरान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३९ ॥ सर्वत्रक्षेमचरणंसुलभंनामगोमिषु ॥ नह्यतःसदृशंकिंचिद्वित्तमस्तियुधिष्ठिर ॥ ४० ॥ इतिश्रीम० शांतिप० राजध० राष्ट्रगुप्त्यादिकथनेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच यदाराजासमर्थोपिकोशार्थीस्यान्महामते ॥ कथंप्रवर्तेततदातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच यथादेशंयथाकालंयथाबुद्धियथाबलं ॥ अनुशिष्यात्प्रजाराजाधर्मार्थीतद्धितेरतः ॥ २ ॥ यथातासांचमन्येतश्रेयआत्मनएवच ॥ तथाकर्माणिसर्वाणिराजाराष्ट्रेषुवर्तयेत् ॥ ३ ॥ मधुदोहंदुहेद्राष्ट्रंभ्रमराइवपादपं ॥ वत्सापेक्षीदुहेच्चैवस्तनांश्चनविकुट्टयेत् ॥ ४ ॥ जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रंमृदुनैवनराधिपः ॥ व्याघ्रीवचहरेत्पुत्रान्संदशेन्नचपीडयेत् ॥ ५ ॥ यथाशल्यकवानाखुःपदंधूनयतेसदा ॥ अतीक्ष्णेनाभ्युपायेनतथाराष्ट्रंसमापिबेत् ॥ ६ ॥ अल्पेनाल्पेनदेयेनवर्धमानंप्रदापयेत् ॥ ततोभूयस्ततोभूयःक्रमवृद्धिंसमाचरेत् ॥ ७ ॥ दमयन्निवदम्यानिशश्वद्भारंविवर्धयेत् ॥ मृदुपूर्वंप्रयत्नेनपाशानभ्यवहारयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्पाशावकीर्णास्तेनभविष्यंतिदुर्दमाः ॥ उचितेनैवभोक्तव्यास्तेभविष्यंतियत्नतः ॥ ९ ॥ तस्मात्सर्वसमारंभोदुर्लभःपुरुषंप्रति ॥ यथामुख्यान्सांत्वयित्वाभोक्तव्यइतरोजनः ॥ १० ॥ ततस्तान्भेदयित्वातुपरस्परविवक्षितान् ॥ भुंजीतसांत्वयंश्चैवयथासुखमयत्नतः ॥ ११ ॥

यतिशयानस्तुईषद्वेदनयापदंकिंचित्धूनयतेकंपयते नतुतीव्रवेदनयाप्रबुध्यन्आखुंनिवारयतितद्वद्राष्ट्रंसमापिबेत् ॥ ६ ॥ प्रत्यब्दंशततमेनाधिकेनवांशेनवर्धमानंकरंप्रदापयन्ग्रामद्रव्यस्यवृद्धिंकुर्यादित्याह अल्पेनेति ॥ ७ ॥ दम्यानिवत्सतरकुलानियथाक्रमेणदमयेत्तद्वत्प्रजाअपीत्याह दमयन्निवेति अभ्यवहारयेत्ग्राहयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्सद्यःपाशावकीर्णाःसंतः नभविष्यंतिमरिष्यंति यतोदुर्दमाः अतउचितेनक्रमेणतेभोक्तव्याः दम्याःप्रजाश्च ॥ ९ ॥ पुरुषंप्रतीत्यस्यप्रतिपुरुषमित्यर्थः ॥ १० ॥ ततोमुख्यद्वारा तानूइतरान् विवक्षितान्वोढुमिष्टान् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ मद्यशालाः संदेशहराः कुट्टन्यः कुत्सितेनशीलेनवांतिगच्छंतिधर्मंहिंसंतिवाकुशीलवाविटाः कितवाद्यूतकाराश्वनिग्राह्याइत्याह पानेति ॥ १४॥ भद्रिकाः कल्याण्यः ॥ १५ ॥ याचितव्यः दत्तमृणंकरंवेतिशेषः ॥ १६॥ अनुजीवेयुरनुसरेयुः अन्यथादोषमाहनेति ॥ १७॥ १८॥ १९॥ तथानियच्छन्निति शेषः ॥ २०॥ स्थानानिमद्यादीनांवक्ष्यमाणानांकिमकार्यंविवर्जयेत् अपितुसर्वमकार्यंकुर्या

नचास्थानेनचाकालेकरांस्तेभ्योनिपातयेत् ॥ आनुपूर्व्येणसांत्वेनयथाकालंयथाविधि ॥ १२ ॥ उपायान्प्रब्रवीम्येतान्नमेमायाविवक्षिता ॥ अनुपायेनदमय न्प्रकोपयतिवाजिनः ॥ १३ ॥ पानागारनिवेशाश्ववेश्याः प्रापणिकास्तथा ॥ कुशीलवाः सकितवायेचान्येकेचिदीदृशाः ॥ १४ ॥ नियम्याः सर्वएवैतेयेराष्ट्रस्यो पघातकाः ॥ एतेराष्ट्रेऽभितिष्ठंतोबाधंतेभद्रिकाः प्रजाः ॥ १५ ॥ नकेनचिद्याचितव्यः कश्चित्किंचिदनापदि ॥ इतिव्यवस्थाभूतानांपुरस्तान्मनुनाकृता ॥ १६ ॥ सर्वेतथानुजीवेयुर्नकुर्युः कर्मचेदिह ॥ सर्वएवइमेलोकानभवेयुरसंशयं ॥ १७ ॥ प्रभुर्नियमनेराजायएतान्ननियच्छति ॥ भुंक्तेसतस्यपापस्यचतुर्भागमिति श्रुतिः ॥ १८ ॥ भोक्तातस्यतुपापस्यसुकृतस्ययथातथा ॥ नियंतव्याः सदाराज्ञापापायेस्युर्नराधिप ॥ १९ ॥ कृतपापस्त्वसौराजायएतान्ननियच्छति ॥ तथाकृ तस्यधर्मस्यचतुर्भागमुपाश्नुते ॥ २० ॥ स्थानान्येतानिसंयम्यप्रसंगोभूतिनाशनः ॥ कामेप्रसक्तः पुरुषः किमकार्यंविवर्जयेत् ॥ २१ ॥ मद्यमांसपरस्वानित थादाराधनानिच ॥ आहरेद्रागवशगस्तथाशास्त्रंप्रदर्शयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येवतुयाचंतेयेषांनास्तिपरिग्रहः ॥ दातव्यंधर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्भयान्नतु ॥ २३ ॥ मातेराष्ट्रेयाचनकाभूवन्माचापिदस्यवः ॥ एषांदातारएवैतेनैतेभूतस्यभावकाः ॥ २४ ॥ येभूतान्यनुगृह्णंतिवर्धयंतिचयेप्रजाः ॥ तेतेराष्ट्रेषुवर्ततांमाभूतानामभा वकाः ॥ २५ ॥ दंड्यास्तेचमहाराजधनादानप्रयोजकाः ॥ प्रयोगंकारयेयुस्तान्यथाबलिकरांस्तथा ॥ २६ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंयच्चान्यत्किंचिदीदृशं ॥ पुरुषैः कारयेत्कर्मबहुभिः कर्मभेदतः ॥ २७ ॥ नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंचाप्यनुष्ठितः ॥ संशयंलभतेकिंचित्तेनराजाविगर्ह्यते ॥ २८ ॥ धनिनः पूजयेन्नित्यंपाना च्छादनभोजनैः ॥ वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वंप्रजाः सहमयेतिवै ॥ २९ ॥ अंगमेतन्महद्राज्येधनिनोनामभारत ॥ ककुदंसर्वभूतानांधनस्थोनात्रसंशयः ॥ ३० ॥ प्रा ज्ञः शूरोधनस्थश्चस्वामीधार्मिकएवच ॥ तपस्वीसत्यवादीचबुद्धिमांश्चापिरक्षति ॥ ३१ ॥

देव ॥ २१ ॥ अकार्यमेवाह मद्येति शास्त्रंआज्ञांप्रदर्शयेत्प्रवर्तयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येवनतुशाठ्यादिनाऽनापद्यपि ॥ २३ ॥ दातारआच्छेत्तारः ॥ २४ ॥ २५ ॥ धनेत्यधिकधनग्रहणंप्रयोजयंतोऽधिकारिणोदंड्याः अन्ये चअधिकारिणस्तान्यथावद्बलिकरानुद्दिश्यप्रयोगंकारयेयुः ॥ २६ ॥ बहुभिः कारयेदन्यथाकर्मभेदतः कर्मणोभेदोनाशः स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ संशयंचोरेभ्योराजकीयेभ्योवाभयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥९॥ वनस्पतीनिति मूलफलंब्राह्मणानांस्वमितिधर्ममाहुरतोप्येतन्नच्छिंद्युः ॥ १ ॥ ब्राह्मणापरोधेनतैरपालने न ॥ २ ॥ त्यागंराष्ट्रस्य ॥ ३ ॥ अवृत्त्याराष्ट्रंत्यजतोराज्ञावृत्तिःकल्प्येतिमर्यादानतुराजरथाद्यलाभात् त्यजतस्तदपिदेयमित्यस्तीतिकस्मिन्नितिकाकासूचयति ॥ ४ ॥ अतःपरंत्वंवृत्तिंकल्पयसिनतुपूर्व

तस्मात्सर्वेषुभूतेषुप्रीतिमान्भवपार्थिव ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यंचपालय॥ ३२॥ एवंदंडंचकोशंचमित्रंभूमिंचलप्स्यसि॥सत्यार्जवपरोराजन्मित्रको शबलान्वितः॥ ३३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० कोशसंचयप्रकारकथनेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८॥ ॥९॥ भीष्मउवाच वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्नच्छिंद्युर्विषयेतव ॥ ब्राह्मणानांमूलफलंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योतिरिक्तंचभुंजीरन्नितरेजनाः ॥ नब्राह्मणापरोधेनहरेदन्यःकथंचन॥ २ ॥ विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदात्मार्थेवृत्तिकर्शितः ॥ परिकल्प्यास्यवृत्तिःस्यात्सदारस्यनराधिप ॥३॥ सचेन्नोपनिवर्तेतवाच्योब्राह्मणसंसदि ॥ कस्मिन्निदानींमर्यादामयंलोकःकरिष्यति ॥४॥ असंशयंनिवर्तेतनचेद्वक्ष्यत्यतःपरं ॥ पूर्वंपरोक्षंकर्तव्यमेतत्कौंतेयशाश्वतं ॥५॥ आहुरेतज्जनाब्रह्मन्नचैतच्छ्रद्दधाम्यहं ॥ निमंत्र्यश्चभवेद्भोगैरवृत्त्याचतदाचरेत् ॥६॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंलोकानामिहजीवनं ॥ ऊर्ध्वंचैवत्रयीविद्यासाभूतान्भावयत्युत ॥७॥ तस्यांप्रपतमानायांयेस्युस्तत्परिपंथिनः ॥ दस्यवस्तद्वधायेहब्रह्माक्षत्रमथासृजत् ॥ ८ ॥ शत्रून्जयप्रजारक्षयजस्वक्रतुभिर्नृप ॥ युध्यस्वसमरेवीरोभूत्वाकौरवनंदन ॥ ९ ॥ संरक्ष्यान्पालयेद्राजासराजाराजसत्तमः ॥ येकेचित्तान्नरक्षंतितैरर्थोनास्तिकश्चन ॥ १० ॥ सदैवराज्ञायोद्धव्यंसर्वलोकाद्युधिष्ठिर ॥ तस्माद्धेतोर्हिभुंजीतमनुष्यानेवमानवः ॥ ११॥ आंतरेभ्यःपरान्रक्षन्परेभ्यःपुनरांतरान् ॥ परान्परेभ्यःस्वान्स्वेभ्यःसर्वान्पालयनित्यदा ॥ १२॥ आत्मानंसर्वतोरक्षन्राजन्रक्षस्वमेदिनीं ॥ आत्ममूलमिदंसर्वमाहुर्वैविदुषोजनाः ॥ १३ ॥ किंछिद्रंकोनुसंगोमेकिंवास्त्यविनिपातितं ॥ कुतोमामाश्रयेद्दोषइतिनित्यंविचिंतयेत् ॥ १४ ॥ अतीतदिवसेवृत्तंप्रशंसंतिनवापुनः ॥ गुप्तैश्चारैरनुमतैःपृथिवीमनुसारयेत् ॥ १५ ॥ जानीयुर्यदिमेवृत्तंप्रशंसंतिनवापुनः ॥ कच्चिद्रोचेज्जनपदेकच्चिद्राष्ट्रेचमेयशः ॥ १६॥

मिति उपालंभेपूर्वंपरोक्षंकर्तव्यंविस्मर्तव्यंक्षंतव्यमितितंप्रार्थयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ वृत्तिमात्रंकल्पयेदितिपरमतं भोगार्थीचेद्राष्ट्रंत्यजतितदाभोगैरपिनिमंत्र्यः अवृत्त्याचेत्तदावृत्त्यापिनिमंत्र्यइत्याहाहुरिति ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वंस्वर्गे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लोकात्लोकहितार्थंयोद्धव्यं बोद्धव्यमितिपाठेस्वपरचरित्रमितिशेषः उत्तरार्धेतुभुंजीतेत्यत्रयुंजीतेतिपाठः मनुष्यांश्चारानितिचार्थः ॥ ११ ॥ स्वीयाःआंतरा बाह्याश्च परस्माद्रक्ष्याःस्वीयाः बाह्यास्तुशत्रुभ्योरक्ष्याइत्यर्थः ॥ १२ ॥ विदुषोविद्वांसः ॥ १३ ॥ संगोव्यसनस्येतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८॥ सुपरिणीतान् सत्कृतान् ॥ १९॥ २०॥ तुल्येषुकथमितरइतरंभुंजीतेतिप्रश्नः बलवानेवदुर्बलंभुंजीततुल्यात्तुआत्मानंरक्षेच्छलेनचतंभुंजीतेत्युत्तरमाह तुल्येतित्रिभिः ॥ २१ ॥ भारुंडः गृध्रः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥९॥ एवंस्वाम्यादिप्रकृतिषट्कंनिरूप्यप्रकीर्णकान्धर्मान्वक्तुंउतथ्यमांधातृ

धर्मज्ञानांधृतिमतांसंग्रामेष्वपलायिनां ॥ राष्ट्रेतुयेनुजीवंतियेतुराज्ञोनुजीविनः ॥ १७॥ अमात्यानांचसर्वेषांमध्यस्थानांचसर्वशः ॥ येचत्वाभिप्रशंसेयुर्निंदेयुरथवापुनः ॥ १८ ॥ सर्वान्सुपरिणीतांस्तान्कारयेथायुधिष्ठिर ॥ एकांतेनहिसर्वेषांनशक्यंतातरोचितुं ॥ मित्रामित्रमथोमध्यंसर्वभूतेषुभारत ॥ १९ ॥ युधिष्ठिरउवाच तुल्यबाहुबलानांचतुल्यानांचगुणैरपि ॥ कथंस्यादधिकःकश्चित्सचभुंजीतमानवान् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच यच्चराह्यचरानद्युरदंष्ट्रान्दंष्ट्रिणस्तथा ॥ आशीविषाइवक्रुद्धाभुजंगान्भुजगाइव ॥ २१ ॥ एतेभ्यश्चाप्रमत्तःस्यात्सदाशत्रोर्युधिष्ठिर ॥ भारुंडसदृशाह्येतेनिपतंतिप्रमादतः ॥ २२॥ कच्चित्तेवणिजोराष्ट्रेनोद्विजंतिकरार्दिताः ॥ क्रीणंतोबहुनाल्पेनकांताररुतविश्रमाः ॥ २३॥ कच्चित्कृषिकराराष्ट्रंनजहत्यतिपीडिताः ॥ येवहंतिधुरंराज्ञांतेभरंतीतरानपि ॥ २४ ॥ इतोदत्तेनजीवंतिदेवाःपितृगणास्तथा ॥ मानुषोरगरक्षांसिवयांसिपशवस्तथा ॥ २५ ॥ एषातेराष्ट्रवृत्तिश्चराज्ञांगुप्तिश्चभारत ॥ एतमेवार्थमाश्रित्यभूयोवक्ष्यामिपांडव ॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० राष्ट्रगुप्तौएकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥९॥ भीष्मउवाच यानंगिराक्षत्रधर्मानुतथ्योब्रह्मवित्तमः ॥ मांधात्रेयौवनाश्वायप्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १ ॥ सयथानुशशासैनमुतथ्योब्रह्मवित्तमः ॥ तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिनिखिलेनयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ उतथ्यउवाच धर्मायराजाभवतिनकामकरणायतु ॥ मांधातरितिजानीहिराजालोकस्यरक्षिता ॥ ३ ॥ राजाचरतिचेद्धर्मंदेवत्वायैवकल्पते ॥ सचेदधर्मंचरतिनरकायैवगच्छति ॥ ४ ॥ धर्मेतिष्ठंतिभूतानिधर्मोराजनितिष्ठति ॥ तंराजासाधुयःशास्तिसराजापृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ राजापरमधर्मात्मालक्ष्मीवान्धर्मउच्यते ॥ देवाश्चगर्हांगच्छंतिधर्मोनास्तीतिचोच्यते ॥ ६ ॥ स्वधर्मेवर्तमानानामर्थसिद्धिःप्रदृश्यते ॥ तदेवमंगलंलोकःसर्वःसमनुवर्तते ॥ ७॥ उच्छिद्यतेधर्मवृत्तमधर्मोवर्ततेमहान् ॥ भयमाहुर्दिवारात्रंयदापापोनवार्यते ॥ ८॥ ममेदमितिनैवैतत्साधूनांतातधर्मतः ॥ नवैव्यवस्थाभवतियदापापोनवार्यते ॥ ९ ॥ नैवभार्यानपशवोनक्षेत्रंननिवेशनं ॥ संदृश्येतमनुष्याणांयदापापबलंभवेत् ॥ देवाःपूजांनजानंतिनस्वधांपितरस्तदा ॥ १० ॥

संवादंवामदेवगीतांचारभते यानंगिराइत्यादिनाअध्यायपंचकेन अंगिराःआंगिरसः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥ देवाइति यदापापोनवार्यतेतदादैवतनिंदादयोदोषाःप्रवर्तंतइतिसार्धत्रयं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥११॥ वृद्धानांशस्त्रेणछिन्नदेहानां॥१२॥१३॥धर्मोधर्मपालः॥१४॥अलंवारणंछेदनमितियावत् तेनवृषंलुनातिछिनत्तीतिवृषलइतियोगोदर्शितः॥१५॥१६॥ धर्मपदस्यद्वेधाव्युत्पत्तिमाह धनादिति धन
वाचीनांतोधनशब्दः अर्तेर्गत्यर्थान्मक्प्रत्ययेततोनलोपगुणौ धनादिस्रवतीतिधर्मइत्यर्थः धनादितिपंचमीतुधनंप्रापयितुंस्रवतिद्रवतिकृपायतइतिल्यब्लोपेज्ञेया धारणाद्वाधर्मः धृञोमन्प्रत्ययःसीमांतकरः याव

नपूज्यंतेव्यतिथयोयदापापोनवार्यते॥ नवेदानधिगच्छंतिव्रतवंतोद्विजातयः॥ ११ ॥ नयज्ञांस्तन्वतेविप्रायदापापोनवार्यते॥ वृद्धानामिवसत्वानांमनोभ
वतिविह्वलं॥ १२॥ मनुष्याणांमहाराजयदापापोनवार्यते॥ उभौलोकावभिप्रेक्ष्यराजानमृषयःस्वयं॥ १३॥ असृजत्सुमहद्भूतमयंधर्मोभविष्यति॥ यस्मि
न्धर्मोविराजेततंराजानंप्रचक्षते॥ १४॥ यस्मिन्विलीयतेधर्मस्तंदेवावृषलंविदुः॥ वृषोहिभगवान्धर्मोयस्तस्यकुरुतेह्यलं॥ वृषलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मंविव
र्धयेत्॥ १५॥ धर्मेवर्धतिवर्धंतिसर्वभूतानिसर्वदा॥ तस्मिन्ह्रसतिहीयंतेतस्माद्धर्मंनलोपयेत्॥ १६॥ धनात्स्रवतिधर्मोहिधारणाद्वेतिनिश्चयः॥ अकार्याणां
मनुष्येंद्रससीमांतकरःस्मृतः॥ १७॥ प्रभवार्थंहिभूतानांधर्मःसृष्टःस्वयंभुवा॥ तस्मात्प्रवर्तयेद्धर्मंप्रजानुग्रहकारणात्॥ १८॥ तस्माद्धिराजशार्दूलधर्मःश्रेष्ठत
रःस्मृतः॥ सराजायःप्रजाःशास्तिसाधुकृत्पुरुषर्षभ॥ १९॥ कामक्रोधावनादृत्यधर्ममेवानुपालय॥ धर्मःश्रेयस्करतमोराज्ञांभरतसत्तम॥ २०॥ धर्मस्यब्राह्म
णोयोनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा॥ ब्राह्मणानांचमांधातःकुर्यात्कामानमत्सरी॥ २१॥ तेषांह्यकामकरणाद्राज्ञःसंजायतेभयं॥ मित्राणिनचवर्धंतेतथामित्री
भवंत्यपि॥ २२॥ ब्राह्मणानांसदासूयाद्बाल्याद्वैरोचनोबलिः॥ अथास्माच्छ्रीरपाक्रामद्यास्मिन्नासीत्प्रतापिनी॥ २३॥ ततस्तस्मादपाक्रम्यसागच्छत्पाकशा
सनं॥ अथसोन्वतपत्पश्चाच्छ्रियंदृष्ट्वापुरंदरे॥ २४॥ एतत्फलमसूयायाअभिमानस्यवाविभो॥ तस्माद्बुध्यस्वमांधातर्मात्वांजह्यात्प्रतापिनी॥ २५॥ दर्पोनाम
श्रियःपुत्रोजज्ञेऽधर्मादितिश्रुतिः॥ तेनदेवासुराराजन्नीताःसुबहवोव्ययं॥ २६॥ राजर्षयश्चबहवस्तथाबुध्यस्वपार्थिव॥ राजाभवतितंजित्वादासस्तेनपराजि
तः॥ २७॥ सयथादर्पसहितमधर्मंनानुसेवते॥ तथावर्तस्वमांधातश्चिरंचेत्स्थातुमिच्छसि॥ २८॥ मत्तात्प्रमत्तात्पौगंडादुन्मत्ताच्चविशेषतः॥ तदभ्यासादुपा
वर्तसंहितानांचसेवनात्॥ २९॥ निगृहीतादमात्याच्चस्त्रीभ्यश्चैवविशेषतः॥ पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात्॥ ३०॥

त्सापंतावद्यातनाकरइत्यर्थः
॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥अमित्रीभवंतिवर्धंते॥२२॥असूयात्असूयातः लिंगव्यत्ययआर्षः असूययाअततिसततंवर्ततइतिवाअसूयात्॥२३॥२४॥२५॥ अधर्मादितिच्छेदः॥२६॥ तंदर्पं॥ २७॥
॥२८॥ पौगंडात्बालकात्अज्ञादित्यर्थः पाषंडादितिमुख्यःपाठः मत्तादिभ्यउपावर्तपरावृत्तिंभज तदभ्यासात्तैःसहपरिचयात् संहितानांमिलितानांचतेषांसेवनाच्चसुतरामुपावर्तेत्यर्थः॥२९॥३०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्यागंबद्धमुष्टितां ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अपुमांसःक्लीबाः स्थूलजिव्हामूकाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६ ॥ नक्षत्राणिधूमकेत्वादयः ॥ ३७ ॥३८॥ एकस्यधनंद्वौआददातेआच्छिद्यगृह्णीतः ॥३९॥४०॥

एतेभ्योनित्ययुक्तःस्यान्नक्तंचर्यांचवर्जयेत् ॥ अत्यागंचाभिमानंचदंभंक्रोधंचवर्जयेत् ॥ ३१ ॥ अविज्ञातासुचस्त्रीषुक्लीबासुस्वैरिणीषुच ॥ परभार्यासुकन्यासुनाचरेन्मैथुनंनृप ॥ ३२ ॥ कुलेषुपापरक्षांसिजायंतेवर्णसंकरात् ॥ अपुमांसोंगहीनाश्चस्थूलजिव्हाविचेतसः ॥ ३३ ॥ एतेचान्येचजायंतेयदाराजाप्रमाद्यति ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणवर्तितव्यंप्रजाहिते ॥ ३४ ॥ क्षत्रिस्यप्रमत्तस्यदोषःसंजायतेमहान् ॥ अधर्माःसंप्रवर्धंतेप्रजासंकरकारकाः ॥ ३५ ॥ अशीतेविद्यतेशीतंशीतेशीतंनविद्यते ॥ अवृष्टिरतिवृष्टिश्चव्याधिश्चाप्याविशेत्प्रजाः ॥ ३६ ॥ नक्षत्राण्युपतिष्ठंतिग्रहाघोरास्तथागते ॥ उत्पाताश्चात्रदृश्यंतेबहवोराजनाशनाः ॥ ३७॥ अरक्षितात्मायोराजाप्रजाश्चापिनरक्षति ॥ प्रजाश्चतस्यक्षीयंतेततःसोनुविनश्यति ॥ ३८ ॥ द्वावाददातेह्येकस्यद्वयोःसुबहवोपरे ॥ कुमार्यःसंप्रलुप्यंतेतदाहुर्नृपदूषणं ॥३९॥ ममेदमितिनैकस्यमनुष्येष्ववतिष्ठति ॥ त्यक्त्वाधर्मंयदाराजाप्रमादमनुतिष्ठति ॥४०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० उतथ्यगीतासुनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

॥ ९१ ॥ उतथ्यउवाच कालवर्षीचपर्जन्योधर्मचारीचपार्थिवः ॥ संपद्यदेषाभवतिसाबिभर्तिसुखंप्रजाः ॥ १ ॥ योनजानातिहर्तुंवावस्त्राणांरजकोमलं ॥ रक्तानांवाशोधयितुंयथानास्तितथैवसः ॥ २ ॥ एवमेतद्द्विजेंद्राणांक्षत्रियाणांविशांतथा ॥ शूद्रश्चतुर्थोवर्णानांनानाकर्मस्ववस्थितः ॥ ३ ॥ कर्मशूद्रेकृषिर्वैश्येदंडनीतिश्चराजनि ॥ ब्रह्मचर्यंतपोमंत्राःसत्यंचापिद्विजातिषु ॥४॥ तेषांयःक्षत्रियोवेदवस्त्राणामिवशोधनं ॥ शीलदोषान्विनिर्हर्तुंसपितासप्रजापतिः ॥५॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चभरतर्षभ ॥ राजवृत्तानिसर्वाणिराजैवयुगमुच्यते ॥६॥ चातुर्वर्ण्यंतथावेदाश्चातुराश्रम्यमेवच ॥ सर्वंप्रमुह्यतेह्येतद्यदाराजाप्रमाद्यति ॥ ७॥ अग्निस्त्रेतात्रयीविद्यायज्ञाश्चसहदक्षिणाः ॥ सर्वएवप्रमाद्यंतियदाराजाप्रमाद्यति ॥ ८ ॥ राजैवकर्ताभूतानांराजैवचविनाशकः ॥ धर्मात्मायःसकर्तास्यादधर्मात्माविनाशकः ॥ ९ ॥ राज्ञोभार्याश्चपुत्राश्चबांधवाःसुहृदस्तथा ॥ समेत्यसर्वेशोचंतियदाराजाप्रमाद्यति ॥ ॥ १० ॥ हस्तिनोऽश्वाश्चगावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः ॥ अधर्मभूतेनृपतौसर्वेसीदंतिजंतवः ॥ ११ ॥

इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥९१॥ कालेति ॥ १ ॥ वस्त्राणांशुक्लानां शोधयितुंरंगमविचाल्यमलमात्रंदूरीकर्तुं ॥ २ ॥ द्विजानांमध्येयःकश्चिच्छूद्रोवानानाकर्मस्ववस्थितः स्वकर्मच्युतोमूढः रजकतुल्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अग्निस्त्रेतागार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यंवह्नित्रयं त्रयीऋग्यजुःसामवेदाः ॥८॥ ९॥ १०॥ ११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवलंतुअवलस्यपालनान्महत्पुण्यमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भूतंदुर्बलंसंभजतेऽन्नादिनासेवते तदन्वयाःदातृसंबंधिनः ॥ १३ ॥ अबलंतुमहद्भूतमित्येतद्विवृणोति दुर्बलस्येत्यादिना ॥ १४ ॥

दुर्बलार्थंबलंसृष्टंधात्रामांधातरुच्यते ॥ अबलंतुमहद्भूतंयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ यच्चभूतंसंभजतेयेचभूतास्तदन्वयाः ॥ अधर्मस्तेहिनृपतौसर्वेशोचंतिपार्थिव ॥ १३ ॥ दुर्बलस्यचयच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्यच ॥ अविषह्यतमंमन्येमास्मदुर्बलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्बलांस्तातबुध्येथानित्यमेवाविमानितान् ॥ मात्वांदुर्बलचक्षूंषिप्रदहेयुःसबांधवं ॥ १५ ॥ नहिदुर्बलदग्धस्यकुलेकिंचित्प्ररोहति ॥ आमूलंनिर्दहंत्येवमास्मदुर्बलमासदः ॥ १६ ॥ अबलंवैबलाच्छ्रेयोयच्चातिबलवद्बलं ॥ बलस्याबलदग्धस्यनकिंचिदवशिष्यते ॥ १७ ॥ विमानितोहतःक्रुष्टस्त्रातारंचेन्नविंदति ॥ अमानुषकृतस्तत्रदंडोहंतिनराधिपं ॥ १८ ॥ मास्मताततरणेस्थित्वाभुंजीथादुर्बलंजनं ॥ मात्वांदुर्बलचक्षूंषिदहंत्वग्निरिवाशयं ॥ १९ ॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिरोदतां ॥ तानिपुत्रान्पशून्घ्नंतितेषांमिथ्याभिशंसनात् ॥ २० ॥ यदिनात्मनिपुत्रेषुनचेत्पौत्रेषुनप्तृषु ॥ नहिपापंकृतंकर्मसद्यःफलतिगौरिव ॥ २१ ॥ यत्राबलोवध्यमानस्त्रातारंनाधिगच्छति ॥ महान्दैवकृतस्तत्रदंडःपततिदारुणः ॥ २२ ॥ युक्तायदाजानपदाभिक्षंतेब्राह्मणाइव ॥ अभीक्ष्णंभिक्षुरूपेणराजानंघ्नंतितादृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञोयदाजनपदेबहवोराजपूरुषाः ॥ अनयेनोपवर्ततेतद्राज्ञःकिल्बिषंमहत् ॥ २४ ॥ यदायुक्त्यानयेदर्थान्कामादर्थवशेनवा ॥ कृपणंयाचमानानांतद्राज्ञोवैशसंमहत् ॥ २५ ॥ महान्वृक्षोजायतेवर्धतेचतंचैवभूतानिसमाश्रयंति ॥ यदावृक्षश्छिद्यतेदह्यतेचतदाश्रयाअनिकेताभवंति ॥ २६ ॥ यदाराष्ट्रेधर्ममग्र्यंचरंतिसंस्कारंवाराजगुणंब्रुवाणाः ॥ तैरेवाधर्मश्चरितोधर्ममोहात्तूर्णंजह्यात्सुकृतंदुष्कृतंच ॥ २७ ॥ यत्रपापाज्ञायमानाश्चरंतिसतांकलिर्विंदतेतत्रराज्ञः ॥ यदाराजाशास्तिनरानशिष्टांस्तदाराज्यंवर्धतेभूमिपस्य ॥ २८ ॥ यश्चामात्यान्मानयित्वायथार्हंमंत्रेचयुद्धेचनृपोनियुंज्यात् ॥ विवर्धतेतस्यराष्ट्रंनृपस्यभुंक्तेमहींचाप्यखिलांचिराय ॥ २९ ॥ यच्चापिसुकृतंकर्मवाचंचैवसुभाषितां ॥ समीक्ष्यपूजयन्राजाधर्मंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३० ॥ संविभज्ययदाभुंक्तेनामात्यानवमन्यते ॥ निहंतिबलिनंदृप्तंसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३१ ॥ त्रायतेहियदासर्वंवाचाकायेनकर्मणा ॥ पुत्रस्यापिनमृष्येच्चसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रणेस्थित्वाप्रतिपक्षीभूयभुंजीथाःकरादानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ यदिआत्मनिफलंपापंनफलतितर्हिपुत्रादिषुफलतिनतुसद्यःफलतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नयेत्अपहरेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ महानितिदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह यदेति यदाधर्मंचरतितदाराजावर्धतइतिभावः दुष्कृतंचापयातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ राज्ञःनृपान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सारणिकान्प्रसारिणीप्रधानान्वणिजः शारणिकानितिपाठेशरणागतान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धार्मिकाणांपरमेश्वरोऽनुग्राहकोस्ति अतःप्राणा

संविभज्ययदाभुंक्तेनृपतिर्दुर्बलान्नरान् ॥ तदाभवंतिबलिनःसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३३ ॥ यदारक्षतिराष्ट्राणियदादस्यूनपोहति ॥ यदाजयतिसंग्रामेसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३४ ॥ पापमाचरतोयत्रकर्मणाव्याहृतेनवा ॥ प्रियस्यापिनमृष्येतसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३५ ॥ यदासारणिकान्राजापुत्रवत्परिरक्षति ॥ भिनत्तिचनमर्यादांसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३६ ॥ यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजतेश्रद्धयान्वितः ॥ कामद्वेषावनादृत्यसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३७ ॥ कृपणानाथवृद्धानांयदाश्रुपरिमार्जति ॥ हर्षंसंजनयन्नॄणांसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३८ ॥ विवर्धयतिमित्राणितथारींश्चापिकर्षति ॥ संपूजयतिसाधूंश्चसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३९ ॥ सत्यंपालयतिप्रीत्यानित्यंभूमिंप्रयच्छति ॥ पूजयेदतिथीन्भृत्यान्सराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ४० ॥ निग्रहानुग्रहौचोभौयत्रस्यातांप्रतिष्ठितौ ॥ अस्मिन्लोकेपरेचैवराजासप्राप्नुतेफलं ॥ ४१ ॥ यमोराजाधार्मिकाणांमांधातःपरमेश्वरः ॥ संयच्छन्भवतिप्राणानसंयच्छंस्तुपातुकः ॥ ४२ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्यच ॥ यदासम्यक्प्रगृह्णातिसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ४३ ॥ यमोयच्छतिभूतानिसर्वाण्येवाविशेषतः ॥ तथाराज्ञानुकर्तव्यंयंतव्याविधिवत्प्रजाः ॥ ४४ ॥ सहस्राक्षेणराजाहिसर्वथैवोपमीयते ॥ सपश्यतिचयंधर्मंसधर्मःपुरुषर्षभ ॥ ४५ ॥ अप्रमादेनशिक्षेथाःक्षमांबुद्धिंधृतिंमतिं ॥ भूतानांचैवजिज्ञासासाध्वसाधुचसर्वदा ॥ ४६ ॥ संग्रहःसर्वभूतानांदानंचमधुरंवचः ॥ पौरजानपदाश्चैवगोप्तव्यास्तेयथासुखं ॥ ४७ ॥ नजात्वदक्षोनृपतिःप्रजाःशक्नोतिरक्षितुं ॥ भारोहिसुमहांस्तातराज्यंनामसुदुष्करं ॥ ४८ ॥ तद्दंडविन्नृपःप्राज्ञःशूरःशक्नोतिरक्षितुं ॥ नहिशक्यमदंडेनक्लीबेनाबुद्धिनापिवा ॥ ४९ ॥ अभिरूपैःकुलेजातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ॥ सर्वाबुद्धीःपरीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ५० ॥ अतस्त्वंसर्वभूतानांधर्मंवेत्स्यसिवैपरं ॥ स्वदेशेपरदेशेवानतेधर्मोविनंक्ष्यति ॥ ५१ ॥ तस्माद्दर्थाच्चकामाच्चधर्मएवोत्तरोभवेत् ॥ अस्मिन्लोकेपरेचैवधर्मात्मासुखमेधते ॥ ५२ ॥ त्यजंतिदारान्पुत्रांश्चमनुष्याःपरिपूजिताः ॥ संग्रहश्चैवभूतानांदानंचमधुराचवाक् ॥ ५३ ॥ अप्रमादश्चशौचंचराज्ञोभूतिकरंमहत् ॥ एतेभ्यश्चैवमांधातःसततंमाप्रमादिथाः ॥ ५४ ॥

न्इंद्रियाणिनियच्छन्भवतिऐश्वर्यंप्राप्नोति अनियच्छंस्तुपातुकःपतयालुर्भवति पावकइतिपाठेस्वाश्रमदाहीभवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अभिरूपैरमात्यैः सहेतिशेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धर्मोऽर्थाद्युत्पद्यतइतितत्फलभूतत्वात्ततउत्तरः एवंकामादपिधर्मएवोत्तरस्तन्मूलत्वात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रमादिथाः प्रमाद्येथाः ॥ ५४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धर्मस्योत्कर्षंश्रुत्वाधर्मेस्थि

अप्रमत्तोभवेद्राजाछिद्रदर्शीपरात्मनोः ॥ नास्यच्छिद्रंपरःपश्येच्छिद्रेषुपरमन्वियात् ॥ ५५ ॥ एतद्वृत्तंवासवस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ राजर्षीणांचसर्वेषांत
त्वमप्यनुपालय ॥ ५६ ॥ तत्कुरुष्वमहाराजवृत्तंराजर्षिसेवितं ॥ आतिष्ठदिव्यंपंथानमह्नायभरतर्षभ ॥ ५७ ॥ धर्मवृत्तंहिराजानंप्रेत्यचेहचभारत ॥ देवर्षिपि
तृगंधर्वाःकीर्तयंतिमहौजसः ॥ ५८ ॥ भीष्मउवाच सएवमुक्तोमांधातातेनोतथ्येनभारत ॥ कृतवानविशंकश्चएकःप्रापचमेदिनीं ॥ ५९ ॥ भवानपितथा
सम्यङ्मांधातेवमहीपते ॥ धर्मंकृत्वामहींरक्षस्वर्गेस्थानमवाप्स्यसि ॥ ६० ॥ इतिश्रीम० शांतिप० राजध० उतथ्यगीतासुएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥
युधिष्ठिरउवाच कथंधर्मेस्थातुमिच्छन्राजावर्तेतधार्मिकः ॥ पृच्छामित्वांकुरुश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहा
संपुरातनं ॥ गीतंदृष्टार्थतत्त्वेनवामदेवेनधीमता ॥ २ ॥ राजावसुमनानामज्ञानवान्धृतिमाञ्शुचिः ॥ महर्षिंपरिपप्रच्छवामदेवंतपस्विनं ॥ ३ ॥ धर्मार्थसहितैर्वाक्यै
र्भगवन्ननुशाधिमां ॥ येनवृत्तेनवैतिष्ठन्नहीयेयंस्वधर्मतः ॥ ४ ॥ तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वीतपतांवरः ॥ हेमवर्णंसुखासीनंययातिमिवनाहुषं ॥ ५ ॥ वामदे
वउवाच धर्ममेवानुवर्तस्वनधर्माद्विद्यतेपरं ॥ धर्मेस्थिताहिराजानोजयंतिपृथिवीमिमां ॥ ६ ॥ अर्थसिद्धेःपरंधर्ममन्यतेयोमहीपतिः ॥ वृद्धांचकुरुतेबुद्धिं
सधर्मेणविराजते ॥ ७ ॥ अधर्मदर्शीयोराजाबलादेवप्रवर्तते ॥ क्षिप्रमेवापयातोस्मादुभौप्रथममध्यमौ ॥ ८ ॥ असत्पापिष्ठसचिवोवध्योलोकस्यधर्महा ॥ सहै
वपरिवारेणक्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९ ॥ अर्थानामननुष्ठाताकामचारीविकत्थनः ॥ अपिसर्वांमहींलब्ध्वाक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १० ॥ अथाददानःकल्याणमन
सूयुर्जितेंद्रियः ॥ वर्धतेमतिमान्राजास्रोतोभिरिवसागरः ॥ ११ ॥ नपूर्णोस्मीतिमन्येतधर्मतःकामतोर्थतः ॥ बुद्धितोमित्रतश्चापिसततंवसुधाधिप ॥ १२ ॥ एते
ष्वेवहिसर्वेषुलोकयात्राप्रतिष्ठिता ॥ एतानिशृण्वँल्लभतेयशःकीर्तिंश्रियंप्रजाः ॥ १३ ॥ एवंयोधर्मसंरंभीधर्मार्थपरिचिंतकः ॥ अर्थान्समीक्ष्यभजतेसध्रुवंमह
दश्नुते ॥ १४ ॥ अदातात्यनतिस्नेहोदंडेनावर्तयन्प्रजाः ॥ साहसप्रकृतीराजाक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १५ ॥

॥ ९४ ॥

तिप्रकारंपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तपतांतपःकुर्वतां ॥ ५ ॥ ६ ॥ अर्थापेक्षयाधर्मंश्रेष्ठंमत्वाधर्मवृद्धौबुद्धिंकुर्यादित्याहार्थेति ॥ ७ ॥ उभौधर्मार्थौ ॥ ८ ॥ असंतःदुष्टाःपापिष्ठाश्चसचिवा
यस्यसः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतेषुधर्मादिषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पापकृतंपापकारिणं ॥ १६ ॥ दाम्नः दातुः ॥ १७ ॥१८॥१९॥ इतिशांति० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥९२॥ ॥७॥ यत्रराष्ट्रे प्रणयतेआरोपयति बलवत्तरोराजा ॥ १ ॥ तंराजानंअनुवर्ततेन्ये ॥ २ ॥ प्रकृतिःस्वधर्मः विषमःकुमार्गः ॥ ३ ॥ ४ ॥ जितानांआपन्नानां अजितानांस्वस्थानां ॥ ५ ॥ कृतकल्याणंप्रागुपकारंकृतवंतं ॥ ६ ॥ शक्तौसुखमनुभवेत् आपदितुकरणं

अथपापकृतंबुद्ध्यानचपश्यत्यबुद्धिमान् ॥ अकीर्त्याभिसमायुक्तोभूयोनरकमश्नुते ॥ १६ ॥ अथमानयितुर्दाम्नःश्लक्ष्णस्यवशवर्तिनः ॥ व्यसनंस्वमिवोत्पन्नंविजिघांसंतिमानवाः ॥ १७ ॥ यस्यनास्तिगुरुर्धर्मेनचान्यानपिपृच्छति ॥ सुखतंत्रोर्थलाभेषुनचिरंसुखमश्नुते ॥ १८ ॥ गुरुप्रधानोधर्मेषुस्वयमर्थानवेक्षिता ॥ धर्मप्रधानोलाभेषुसचिरंसुखमश्नुते ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० वामदेवगीतासुद्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥७॥ वामदेवउवाच यत्राधर्मंप्रयणतेदुर्बलेबलवत्तरः ॥ तांवृत्तिमुपजीवंतियेभवंतितदन्वयाः ॥ १ ॥ राजानमनुवर्ततेतंपापाभिप्रवर्तकं ॥ अविनीतमनुष्यंतक्षिप्रंराष्ट्रंविनश्यति ॥ २ ॥ यद्वृत्तमुपजीवंतिप्रकृतिस्थस्यमानवाः ॥ तदेवविषमस्थस्यस्वजनोपिनमृष्यते ॥ ३ ॥ साहसप्रकृतिर्यत्रकिंचिदुल्बणमाचरेत् ॥ अशास्त्रलक्षणोराजाक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ ४ ॥ योत्यंताचरितांवृत्तिंक्षत्रियोनानुवर्तते ॥ जितानामजितानांचक्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ५ ॥ द्विषंतंकृतकल्याणंगृहीत्वानृपतिरणे ॥ योनमानयतेद्वेषात्क्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ६ ॥ शक्तःस्यात्सुसुखोराजाकुर्यात्करणमापदि ॥ प्रियोभवतिभूतानांनचविभ्रश्यतेश्रियः ॥ ७ ॥ अप्रियंयस्यकुर्वीतभूयस्तस्यप्रियंचरेत् ॥ नचिरेणप्रियःसस्याद्योप्रियःप्रियमाचरेत् ॥ ८ ॥ मृषावादंपरिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ॥ नकामान्नचसंरंभान्नद्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ९ ॥ नापत्रपेतप्रश्नेषुनाविभाव्यांगिरंसृजेत् ॥ नत्वरेतनचासूयेत्तथासंगृह्यतेपरः ॥ १० ॥ प्रियेनातिभृशंहृष्येदप्रियेनचसंज्वरेत् ॥ नतप्येदर्थकृच्छ्रेषुप्रजाहितमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ यःप्रियंकुरुतेनित्यंगुणतोवसुधाधिपः ॥ तस्यकर्माणिसिद्ध्यंतिनचसंत्यज्यतेश्रिया ॥ १२ ॥ निवृत्तंप्रतिकूलेषुवर्तमानमनुप्रिये ॥ भक्तंभजेतनृपतिःसदैवसुसमाहितः ॥ १३ ॥ अप्रकीर्णेंद्रियग्राममत्यंतानुगतंशुचिं ॥ शक्तंचैवानुरक्तंचयुंज्यान्महतिकर्मणि ॥ १४ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तोयोनुरज्यतिभूमिपं ॥ भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तंनियुंज्यादर्थकर्मणि ॥ १५ ॥ मूढमैंद्रियकंलुब्धमनार्यचरितंशठं ॥ अनतीतोपधंहिंस्रंदुर्बुद्धिमबहुश्रुतं ॥ १६ ॥

आपन्निवारणंकर्मकुर्यात् करणंहेतुकर्मणोरितिमेदिनी ॥ ७ ॥ अप्रियमिति उपकृतःशत्रुरयेप्युपकरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नापत्रपेतन्यायनिष्ठुरंउत्तरंदद्यात् अविभाव्यांअगंभीरां अभीतिपाठेदूषणार्हां ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रियंभृत्यादीनां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतैर्निवृत्तमितिश्लोकद्वयोक्तैः योनुरज्यतिअनुरंजयतितंनियुंज्यात्भूमिपः ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्यक्तोदात्तंउदारकर्मत्यागिनं ॥ १७ ॥ महत्वदं ॥ १८ ॥ सुहृद्भिश्चारैः अनभिख्यातैःस्वेषांपरेषांचाविदितैः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मरणांतमपिइदंपालनंअनामयंकुशलमेव स्वर्गहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणंदुर्गादि सुखंसुखप्रदानं ॥ २४ ॥ गुप्तानिसुरक्षितानि ॥ २५ ॥ एकेनराज्ञा तेषुदुर्गाद्यधिष्ठातृषुपंचसु ॥ २६ ॥ २७ ॥ ज्ञानंइदंममनिःश्रेयसमितियज्ज्ञानंतत् ॥ २८ ॥ अर्थका

त्यक्तोदात्तमघरतंद्यूतस्त्रीमृगयापरं ॥ कार्येमहतियुंजानोहीयतेनृपतिःश्रिया ॥ १७ ॥ रक्षितात्माचयोराजारक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ॥ प्रजाश्चतस्यवर्धंतेध्रुवंचमहदश्नुते ॥ १८ ॥ येकेचिद्भूमिपतयःसर्वांस्तानन्ववेक्षयेत् ॥ सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेनराजातिरिच्यते ॥ १९ ॥ अपकृत्यबलस्थस्यदूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ श्येनाभिपतनैरेतेनिपतंतिप्रमाद्यतः ॥ २० ॥ दृढमूलस्त्वदुष्टात्माविदित्वाबलमात्मनः ॥ अबलानभियुंजीतनतुयेबलवत्तराः ॥ २१ ॥ विक्रमेणमहींलब्ध्वाप्रजाधर्मेणपालयेत् ॥ आहवेनिधनंकुर्याद्राजाधर्मपरायणः ॥ २२ ॥ मरणांतमिदंसर्वंनेहकिंचिदनामयं ॥ तस्माद्धर्मेस्थितोराजाप्रजाधर्मेणपालयेत् ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणंयुद्धंतथाधर्मानुशासनं ॥ मंत्रचिंतासुखंकालेपंचभिर्वर्धतेमही ॥ २४ ॥ एतानियस्यगुप्तानिसराजाराजसत्तम ॥ सततंवर्तमानोत्रराजाधत्तेमहीमिमां ॥ २५ ॥ नैतान्येकेनशक्यानिसातत्येनानुवीक्षितुं ॥ तेषुसर्वंप्रतिष्ठाप्यराजाभुंक्तेचिरंमहीं ॥ २६ ॥ दातारंसंविभक्तारंमार्दवोपगतंशुचिं ॥ असंत्यक्तमनुष्यंचतंजनाःकुर्वतेनृपं ॥ २७ ॥ यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वाज्ञानंतत्प्रतिपद्यते ॥ आत्मनोमतमुत्सृज्यतंलोकोनुविधीयते ॥ २८ ॥ योर्थकामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते ॥ शृणोतिप्रतिकूलानिसर्वदाविमनाइव ॥ २९ ॥ अग्राम्यचरितांवृत्तिंयोनसेवेतनित्यदा ॥ जितानामजितानांचक्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ३० ॥ निगृहीतादमात्याच्चस्त्रीभ्यश्चैवविशेषतः ॥ पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात् ॥ एतेभ्योनित्ययुक्तःसन्रक्षेदात्मानमेवतु ॥ ३१ ॥ मुख्यानमात्यान्योहित्वानिहीनान्कुरुतेप्रियान् ॥ सवैव्यसनमासाद्यगाधमार्तोनविंदति ॥ ३२ ॥ यःकल्याणगुणान्ज्ञातीन्प्रद्वेषान्नोबुभूषति ॥ अदृढात्मादृढक्रोधःसमृत्योर्वसतेंतिके ॥ ३३ ॥ अथयोगुणसंपन्नान्हृदयस्यप्रियानपि ॥ प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चिरंयशसितिष्ठति ॥ ३४ ॥ नाकालेप्रणयेदर्थान्नाप्रियेजातुसंज्वरेत् ॥ प्रियेनातिभृशंतुष्येद्युंजीतारोग्यकर्मणि ॥ ३५ ॥ केवानुरक्ताराजानःकेभयात्समुपाश्रिताः ॥ मध्यस्थदोषाःकेचैषामितिनित्यंविचिंतयेत् ॥ ३६ ॥ नजातुबलवान्भूत्वादुर्बलेविश्वसेत्क्वचित् ॥ भारुंडसदृशाह्येतेनिपतंतिप्रमाद्यतः ॥ ३७ ॥ अपिसर्वगुणैर्युक्तंभर्तारंप्रियवादिनं ॥ अभिद्रुह्यतिपापात्मानतस्माद्विश्वसेज्जनात् ॥ ३८ ॥

मस्यसख्युः प्रातिकूल्याद्द्वेषात्शृणोतितच्छत्रुभ्यःसकाशात् ॥ २९ ॥ अग्राम्यैर्बुद्धिमद्भिः वृत्तिलाभोपायं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मुख्यानिति गाधंकार्यस्यांतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजोपनिषदंराज्ञांरहस्यविद्यां ॥३९॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारत० त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥९३॥ ॥७॥ अयुद्धेनेति ॥१॥ नातिदृढेअनतिदृढे ॥२॥ दृढमूलत्वस्यलक्षणमाह यस्येति॥३॥ सूपधाःपरवंच नास्तत्रस्थितानिष्ठावंतः दंडेनसैन्येन ॥४॥५॥ लिप्सेतविजिगीषेत ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ कृत्यशेषेण परकृत्यंकात्स्न्र्येननसमापयेत्समापितेतुपरोवमन्यतेस्वस्यचतापोभवतीत्यर्थः ॥११॥१२॥नृपोवसुमनाः

एवंराजोपनिषदंययातिःस्माहनाहुषः ॥ मनुष्यविषयेयुक्तोहंतिशत्रूननुत्तमान् ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० वामदेवगीतासुत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥७॥ वामदेवउवाच अयुद्धेनैवविजयंवर्धयेद्वसुधाधिपः ॥ जघन्यमाहुर्विजयंयुद्धेनचनराधिप ॥ १ ॥ नचाप्यलब्धंलिप्सेत मूलेनातिदृढेसति ॥ नहिदुर्बलमूलस्यराज्ञोलाभोविधीयते ॥ २ ॥ यस्यस्फीतोजनपदःसंपन्नप्रियराजकः ॥ संतुष्टःपुष्टसचिवोदृढमूलःसपार्थिवः ॥ ३ ॥ यस्ययोधाःसुसंतुष्टाःसांत्विताःसूपधास्थिताः ॥ अल्पेनापिसदंडेनमहींजयतिपार्थिवः॥४॥पौरजानपदायस्यभूतेषुचदयालवः ॥ सधनाधान्यवंतश्चदृढमूलःसपार्थिवः ॥ ५ ॥ प्रतापकालमधिकंयदामन्येतचात्मनः ॥ तदालिप्सेतमेधावीपरभूमिधनान्युत ॥ ६ ॥ भोगेषूदयमानस्यभूतेषुचदयावतः ॥ वर्धतेत्वरमाणस्यविषयोरक्षितात्मनः ॥ ७॥ तक्षेदात्मानमेवंसवनंपरशुनायथा ॥ यःसम्यग्वर्तमानेषुस्वेषुमिथ्याप्रवर्तते॥८॥ नैवद्विषंतोहीयंतेराज्ञोनित्यमनिघ्नतः ॥ क्रोधंनिहंतुंयोवेदतस्यद्वेष्टानविद्यते॥ ९ ॥ यदार्यजनविद्विष्टंकर्मतन्नाचरेद्बुधः ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानंनियोजयेत्॥ १० ॥ नैवमन्येवजानंतिनात्मनापरितप्यते ॥ कृत्यशेषेणयोराजासुखान्यनुबुभूषति ॥ ११ ॥ इदंवृत्तंमनुष्येषुवर्ततेयोमहीपतिः ॥ उभौलोकौविनिर्जित्यविजयेसंप्रतिष्ठते ॥१२॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोवामदेवेनसर्वंतत्कृतवान्नृपः ॥ तथाकुर्वंस्त्वमप्येतौलोकौजेतानसंशयः ॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० वामदेवगीतासुचतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अथयोविजिगीषेतक्षत्रियःक्षत्रियंयुधि ॥ कस्तस्यविजयेधर्मोत्येतंपृष्टोब्रवीहिमे ॥१॥ भीष्मउवाच ससहायोऽसहायोवाराष्ट्रमागम्यभूमिपः ॥ ब्रूयादहंवोराजेतिरक्षिष्यामिचवःसदा ॥ २ ॥ ममधर्मबलिंदत्तकिंवामांप्रतिपत्स्यथ ॥ तेचेत्तमागतंतत्रवृणुयुःकुशलंभवेत् ॥ ३ ॥ तेचेदक्षत्रियाःसंतोविरुध्येरन्कथंचन ॥ सर्वोपायैर्नियंतव्याविकर्मस्थानराधिप ॥४॥

॥१३॥ इ० शां० रा० नै० भा० चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥९४॥ ॥७॥ वामदेवगीतासमाप्ता यस्यस्वाम्याद्याःसप्तप्रकृतयोदृढाः सपरमहींलिप्सेतेत्युक्तं तत्रयोजिगीषतेजेतुमिच्छतितस्यविजयेविषयेविजयनिमित्तंकोनुष्ठेयोधर्मइतिपृच्छति अथेति॥१॥ जिगीषुर्द्विविधः अनुपस्थितपरिपंथीउपस्थितपरिपंथीच तत्राद्यस्यधर्ममाह ससहायइति योऽकस्माद्राष्ट्रंपरकीयंआगत्यअहंवःरक्षिष्यामीत्यादिब्रूयात् सआद्योविजिगीषमाणइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अशस्त्रमिति त्राणायाप्यसमर्थंपरंचातीवमन्यमानंक्षत्रियंअशस्त्रंज्ञात्वाअपरोहीनोपिशस्त्रंगृह्णाति अतःशस्त्रबलेनैवजितान्ग्रामादीनुल्लंघ्यतत्तदधिपतिमुखेस्थातव्यं जितंराष्ट्रंसामादिनावशीकर्तव्यमितिशेषः
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लिप्तोविषदिग्धः इषुर्महान्बाणः कर्णीऋजुःप्रतीपकंटकोबाणः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ एतत्निकृत्याजयरूपं असाधूनपि ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥९६॥ अशस्त्रंक्षत्रियंमत्वाशस्त्रंगृह्णात्यथापरः॥ त्राणायाप्यसमर्थंतंमन्यमानमतीवच॥५॥ युधिष्ठिरउवाच अथयःक्षत्रियोराजाक्षत्रियंप्रत्युपाव्रजेत्॥ क
थंसंप्रतियोद्धव्यस्तन्मेब्रूहिपितामह॥ ६॥ भीष्मउवाच नैवासन्नद्धकवचोयोद्धव्यःक्षत्रियोरणे॥ एकएकेनवाच्यश्चविसृजेतिक्षिपामिच॥ ७॥सचे
त्सन्नद्धआगच्छेत्सन्नद्धव्यंततोभवेत्॥ सचेत्ससैन्यआगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत्॥८॥ सचेन्निकृत्यायुध्येतनिकृत्याप्रतियोधयेत्॥ अथचेद्धर्मतोयुध्येद्धर्मे
णैवनिवारयेत्॥ ९॥ नाश्वेनरथिनंयायादुदियाद्रथिनंरथी॥ व्यसनेनप्रहर्तव्यंनभीतायजितायच॥ १०॥ इषुर्लिप्तोनकर्णीस्यादसतामेतदायुधं॥ यथार्थमे
वयोद्धव्यंनक्रुध्येतजिघांसतः॥ ११॥ साधूनांतुयदाभेदात्साधुश्चेद्व्यसनीभवेत्॥ निष्प्राणोनाभिहंतव्योनानपत्यःकथंचन॥ १२॥ भग्नशस्त्रोविपन्नश्चकृत्त
ज्योहतवाहनः॥ चिकित्स्यःस्यात्स्वविषयेप्राप्योवास्वगृहेभवेत्॥ १३॥ निर्व्रणश्चसमोक्तव्यएषधर्मःसनातनः॥ तस्माद्धर्मेणयोद्धव्यमितिस्वायंभुवोब्रवीत्
॥ १४॥ सत्सुनित्यःसतांधर्मस्तमास्थायननाशयेत्॥ योवैजयत्यधर्मेणक्षत्रियोधर्मसंगरः॥ १५॥ आत्मानमात्मनाहंतिपापोनिकृतिजीवनः॥ कर्मचैतद
साधूनामसाधून्साधुनाजयेत्॥ १६॥ धर्मेणनिधनंश्रेयोनजयःपापकर्मणा॥ नाधर्मश्चरितोराजन्सद्यःफलतिगौरिव॥ १७॥ मूलानिचप्रशाखाश्चदहन्स
मधिगच्छति॥ पापेनकर्मणावित्तंलब्ध्वापापःप्रहृष्यति॥ १८॥ सवर्धमानःस्तेयेनपापःपापेप्रसज्जति॥ नधर्मोस्तीतिमन्वानःशुचीनवहसन्निव॥ १९॥ अ
श्रद्दधानश्चभवेद्विनाशमुपगच्छति॥ संबद्धोवारुणैःपाशैरमर्त्यइवमन्यते॥ २०॥ महादृतिरिवाध्मातःसुकृतेनैववर्तते॥ ततःसमूलोह्रियतेनदीकूलादिवद्रुमः
॥ २१॥ अथैनमभिनिंदंतिभिन्नंकुंभमिवाश्मनि॥ तस्माद्धर्मेणविजयंकोशंलिप्सेतभूमिपः॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० विजिगीषमाण
वृत्तेपंचनवतितमोऽध्यायः॥ ९५॥ ॥९६॥ भीष्मउवाच नाधर्मेणमहींजेतुंलिप्सेतजगतीपतिः॥ अधर्मविजयंलब्ध्वाकोनुमन्येतभूमिपः॥ १॥ ॥९६॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महादृतिःमहान्चर्मकोशः आध्मातोवायुनापूरितइवातिपुष्टः सुकृतेसत्कर्मणि ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचनवतितमोऽध्या
यः ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९६ ॥ नाधर्मेणेति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ विप्रणयेत् दासोस्मीतिवदेतितंशिक्षयेत् ततःसंवत्सरादूर्ध्वंसएवअब्रुवन्नपिततोजातःजेतुःपुत्रएवभवेत् ततश्चमोक्तव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥ विक्रमाहृताकन्यात्वमस्मान्वृणीषेउतान्यंचेतिप्रष्टव्याऽन्यार्थिनीनस्थाप्येतिभावः सहसानिकृत्याआहृतंदासदास्यादिकंवत्सरांतेप्रत्यर्पणीयंतदास्वीयमेवतस्मैदत्तंभवति ॥ ५ ॥ वध्याश्चोरादयः तद्धनंनतिष्ठेदपितुव्ययितव्यमेव वध्योप्यचोरश्चेत्तदाक्षंतव्यं

अधर्मयुक्तोविजयोह्यध्रुवोऽस्वर्ग्यएवच ॥ सादयत्येषराजानंमहींचभरतर्षभ ॥ २ ॥ विशीर्णकवचंचैवतवास्मीतिचवादिनं ॥ कृतांजलिंन्यस्तशस्त्रंगृहीत्वानविहिंसयेत् ॥ ३ ॥ बलेनविजितोयश्चनतंयुध्येतभूमिपः ॥ संवत्सरंविप्रणयेत्तस्माज्जातःपुनर्भवेत् ॥ ४ ॥ नार्वाक्संवत्सरात्कन्याप्रष्टव्याविक्रमाहृता ॥ एवमेवधनंसर्वंयच्चान्यत्सहसाहृतं ॥ ५ ॥ नतुवध्यधनंतिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाःपयः ॥ युंजीरन्नप्यनडुहःक्षंतव्यंवातदाभवेत् ॥ ६ ॥ राज्ञाराजैवयोद्धव्यस्तथाधर्मोविधीयते ॥ नान्योराजानमभ्यस्येदराजन्यःकथंचन ॥ ७ ॥ अनीकयोःसंहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोंतरा ॥ शांतिमिच्छन्नुभयतोनयोद्धव्यंतदाभवेत् ॥ ८ ॥ मर्यादांशाश्वतींभिंद्याद्ब्राह्मणंयोभिलंघयेत् ॥ अथचेल्लंघयेदेवमर्यादांक्षत्रियब्रुवः ॥ ९ ॥ असंख्येयस्तदूर्ध्वंस्यादनादेयश्चसंसदि ॥ यस्तुधर्मविलोपेनमर्यादाभेदनेनच ॥ ॥ १० ॥ तांवृत्तिंनानुवर्तेतविजिगीषुर्महीपतिः ॥ धर्मलब्धाद्धिविजयाल्लाभःकोभ्यधिकोभवेत् ॥ ११ ॥ सहसानार्यभूतानिक्षिप्रमेवप्रसादयेत् ॥ सांत्वेनभोगदानेनसराज्ञांपरमोनयः ॥ १२ ॥ भुज्यमानाह्ययोगेनस्वराष्ट्रादभितापिताः ॥ अमित्रास्तमुपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहंचास्यतेकुर्युःक्षिप्रमापदि ॥ संतुष्टाःसर्वतोराजन्राजव्यसनकांक्षिणः ॥ १४ ॥ नामित्रोविनिकर्तव्योनातिच्छेद्यःकथंचन ॥ जीवितंह्यप्यतिच्छिन्नःसंत्यजेच्चकदाचन ॥ १५ ॥ अल्पेनापिचसंयुक्तस्तुष्यत्येवनराधिपः ॥ शुद्धंजीवितमेवापिताद्दशोबहुमन्यते ॥ १६ ॥ यस्यस्फीतोजनपदःसंपन्नःप्रियराजकः ॥ संतुष्टभृत्यसचिवोदृढमूलःसपार्थिवः ॥ १७ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यायेचान्येश्रुतसत्तमाः ॥ पूजार्हाःपूजितायस्यसवैलोकविदुच्यते ॥ १८ ॥ एतेनैवचवृत्तेनमहींप्रापसुरोत्तमः ॥ अनेनचेंद्रविषयंविजिगीषंतिपार्थिवाः ॥ १९ ॥ भूमिवर्जंधनंराजाजित्वाराजन्महाहवे ॥ अपिचान्नौषधीःशश्वदाजहारप्रतर्दनः ॥ २० ॥

पूर्ववत्तद्धनंप्रतिदेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अभ्यस्येत्अभिमुखंशस्त्रंक्षिपेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षत्रियब्रुवः क्षत्रियाधमः असंख्येयःक्षत्रियेषुनगणनीयः जातिबाह्यःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनार्यभूतानिजयादीनिकृत्वाप्रसादयेत् ॥ १२ ॥ अयोगेनअसांत्वेन ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहंतद्वैरिणामानुकूल्यं तेबलाद्भुज्यमानाः ॥ १४ ॥ विनिकर्तव्यः निकृत्यावंचयितव्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भूमीतिधान्यान्यपिशत्रोर्हर्तव्यानीतिकिमुस्वर्णादिकमितिभावः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्निशेषंयज्ञांगभूतंहविः भोजनंसिद्धान्नं एतन्नहर्तव्यमित्यर्थः विप्रकृतोवंचितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ उच्चेति राज्ञासर्वंहर्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिशांतिप०रा०नैल०भारतभा०षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥९७॥ क्षत्रेति महाजनंकटकाश्रितंवैश्यादिजनं ॥ १ ॥ केनतद्वधप्रायश्चित्तंकृत्वापुण्यफलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरमाह निग्रहेणेति ॥ ३ ॥ उपरुंधंतिपीडयंति ॥ ४ ॥ अपविध्यं

अग्निहोत्राग्निशेषंचहविर्भोजनमेवच॥ आजहारदिवोदासस्ततोविप्रकृतोभवत्॥ २१॥ सराजकानिराष्ट्राणिनाभागोदक्षिणांददौ॥ अन्यत्रश्रोत्रियस्वाच्च तापसार्थाच्चभारत॥ २२॥ उच्चावचानिवित्तानिधर्मज्ञानांयुधिष्ठिर॥ आसन्राज्ञांपुराणानांसर्वंतन्ममरोचते ॥ २३॥ सर्वविद्यातिरेकेणजयमिच्छेन्महीपतिः॥ नमाययानदंभेनयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध० विजिगीषमाणवृत्तेषण्णवतितमोऽध्यायः॥ ९६॥ ॥९७॥

युधिष्ठिरउवाच क्षत्रधर्मान्नहिपापीयान्धर्मोस्तिनराधिप॥ अपयानेनयुद्धेनराजाहंतिमहाजनं ॥ १ ॥ अथस्मकर्मणाकेनलोकान्जयतिपार्थिवः॥ विद्वन्जिज्ञासमानायप्रब्रूहिभरतर्षभ॥ २ ॥ भीष्मउवाच निग्रहेणचपापानांसाधूनांसंग्रहेणच ॥ यज्ञैर्दानैश्चराजानोभवंतिशुचयोमलाः॥ ३॥ उपरुंधंतिराजानोभूतानिविजयार्थिनः॥ तएवविजयंप्राप्यवर्धयंतिपुनःप्रजाः॥ ४॥ अपविध्यंतिपापानिदानयज्ञतपोबलैः॥ अनुग्रहायभूतानांपुण्यमेषांविवर्धते॥ ५॥ यथैवक्षेत्रनिर्याताानिर्यातंक्षेत्रमेवच॥ हिनस्तिधान्यंकक्षंचनचधान्यंविनश्यति॥ ६ ॥ एवंशास्त्राणिमुंचंतोघ्नंतिवध्याननेकधा ॥ तस्यैषानिष्कृतिः कृत्स्नाभूतानांभावनंपुनः॥ ७॥ योभूतानिधनाक्रांत्यावधात्क्लेशाच्चरक्षति॥ दस्युभ्यःप्राणदानात्सधनदःसुखदोविराट्॥ ८॥ ससर्वयज्ञैरीजानोराजाथाभयदक्षिणैः॥ अनुभूयेहभद्राणिप्राप्नोतींद्रसलोकतां॥ ९॥ ब्राह्मणार्थेसमुत्पन्नेयोरिभिःस्त्वत्युध्यति॥ आत्मानंयूपमुत्सृज्यसयज्ञोनंतदक्षिणः ॥ १० ॥ अभीतोविकिरन्शत्रून्प्रतिगृह्यशरांस्तथा॥ नतस्मात्रिदशाःश्रेयोभुविपश्यंतिकिंचन॥ ११ ॥ तस्यशस्त्राणियावंतित्वचंभिंदंतिसंयुगे॥ तावतःसोश्नुतेलोकान्सर्वकामदुहोक्षयान्॥ १२॥ यदस्यरुधिरंगात्रादाहवेसंप्रवर्तते ॥ सहतेनैवपापेनसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ १३॥ यानिदुःखानिसहतेक्षत्रियोयुधितापितः॥ तेनतेनतपोभूयइतिधर्मविदोविदुः॥ १४॥ पृष्ठतोभीरवःसंख्येवर्ततेधर्मपूरुषाः॥ शूराच्छरणमिच्छंतःपर्जन्यादिवजीवनं॥ १५॥

तिदूरीकुर्वंति ॥ ५ ॥ निर्यातातृणाद्यपनयेनशोधकः निर्दातेतिपाठेदैपूशोधनेइत्यस्यरूपं कक्षंतृणं ॥ ६ ॥ भावनंवर्धनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आत्मानंदेहयूपंयज्ञस्तंभंउत्सृज्यउच्छ्रित्य यज्ञोयुद्धयज्ञः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पापेनदुःखेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदीति रक्षित्वाप्रतिरूपंयुद्धाभिमुखंजनंचेन्नकुर्यात्किंतर्हिस्वयंपुरतोभूत्वातांश्चेत्पृष्ठतःकुर्यात्तर्हितत्तथापूर्ववत्पुण्यं वर्ततेनान्यथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ यदितेरक्षितारःसंतस्तंनमस्कुर्युः अथचन्याय्यंयुद्धंचपराव त्यकुर्युस्तदपितथान ॥ १७ ॥ अनीकवेलायांअनीकानांसंघट्टकाले अभिपतंत्येकेउतअपिच नेत्यन्यइत्यर्थात् ॥ १८ ॥ तदेवाह पततीति विषमेप्राणसंकटेत्यजेत् देहमितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ ते

यदिशूरस्तथाक्षेमंप्रतिरक्षेद्यथाभये ॥ प्रतिरूपंजनंकुर्यान्नचेत्तद्वर्ततेतथा ॥ १६ ॥ यदितेकृतमाज्ञायनमस्कुर्युःसदैवतं ॥ युक्तंन्याय्यंचकुर्युस्तेनचतद्वर्ततेतथा ॥ १७॥ पुरुषाणांसमानानांदृश्यतेमहदंतरं ॥ संग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टेभिपतंत्युत ॥ १८॥ पतत्यभिमुखःशूरःपरान्भीरुःपलायते ॥ आस्थायस्वर्ग्यमध्वानंसहायान्विषमेत्यजेत् ॥ १९ ॥ मास्मतांस्तादृशांस्तातजनिष्ठाःपुरुषाधमान् ॥ येसहायान्रणेहित्वास्वस्तिमंतोगृहान्ययुः ॥ २० ॥ अस्वस्तितेभ्यःकुर्वंतिदेवा इंद्रपुरोगमाः ॥ त्यागेनयःसहायानांस्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ २१ ॥ तंहन्युःकाष्ठलोष्टैर्वादहेयुर्वाकटाग्निना ॥ पशुवन्मारयेयुर्वाक्षत्रियायेस्युरीदृशाः ॥ २२॥ अधर्मःक्षत्रियस्यैषयच्छय्यामरणंभवेत् ॥ विसृजन्श्लेष्ममूत्राणिकृपणंपरिदेवयन् ॥ २३॥ अविक्षतेनदेहेनप्रलयंयोधिगच्छति ॥ क्षत्रियोनास्यतत्कर्मप्रशंसंतिपुराविदः ॥ २४ ॥ नगृहेमरणंतातक्षत्रियाणांप्रशस्यते ॥ शौटीराणामशौटीर्यमधर्मंकृपणंचतत् ॥ २५ ॥ इदंदुःखंमहत्कष्टंपापीयइतिनिष्टनन् ॥ प्रतिध्वस्तमुखःपूतिरमात्याननुशोचयन् ॥ २६ ॥ अरोगाणांस्पृहयतेमुहुर्मृत्युमपीच्छति ॥ वीरोदृप्तोभिमानीचनेदृशंमृत्युमर्हति ॥ २७ ॥ रणेषुकदनंकृत्वाज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ तीक्ष्णैःशस्त्रैरभिक्लिष्टःक्षत्रियोमृत्युमर्हति ॥ २८॥ शूरोहिकाममन्युभ्यामाविष्टोयुध्यतेभृशं ॥ हन्यमानानिगात्राणिपरैर्नैवावबुध्यते ॥ २९॥ ससंख्येनिधनंप्राप्यप्रशस्तंलोकपूजितं ॥ स्वधर्मंविपुलंप्राप्यशक्रस्यैतिसलोकतां॥३०॥ सर्वोपायैरणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः ॥ प्राप्नोतींद्रस्यसालोक्यंशूरःपृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१ ॥ यत्रयत्रहतःशूरःशत्रुभिःपरिवारितः ॥ अक्षयान्लभतेलोकान्यदिदैन्यंनसेवते ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच केलोकायुध्यमानानांशूराणामनिवर्तिनां ॥ भवंतिनिधनंप्राप्यतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अंबरीषस्यसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ २ ॥

भ्यःतस्मै ॥ २१ ॥ तस्यदंडमाह तंहन्युरिति तृणमयेकटेबध्वादहनंकटाग्निनादाहः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ शौटीराणांशूरत्वाभिमानवतां ॥ २५ ॥ निष्टनन्शब्दंकुर्वन् पूतिःदुर्गंधिः अमात्यान्पुत्रान् ॥ २६॥ ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥छ॥ अक्षयाँल्लभतेलोकानित्युक्तंतत्प्रश्नपूर्वकंविवृणोति केइति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाभागिर्नाभागपुत्रः शक्रेणसहस्थितंसचिवं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यश्चान्योक्षत्रियोपियुध्यतेनरस्तस्याप्ययंचयज्ञोस्ति यश्चान्योविद्यतेनवइतिपाठे यःयस्मात् अन्यो

अंबरीषोहिनाभागिःस्वर्गंगत्वासुदुर्लभं ॥ ददर्शसुरलोकस्थंशक्रेणसचिवंसह ॥ ३ ॥ सर्वतेजोमयंदिव्यंविमानवरमास्थितं ॥ उपर्युपरिगच्छंतंस्वंवैसेनापतिं प्रभुं ॥ ४ ॥ सदृष्ट्वोपरिगच्छंतंसेनापतिमुदारधीः ॥ ऋद्धिंदृष्ट्वासुदेवस्यविस्मितःप्राहवासवं ॥ ५॥ अंबरीषउवाच सागरांतांमहींकृत्स्नामनुशास्यय थाविधि ॥ चातुर्वर्ण्येयथाशास्त्रंप्रवृत्तोधर्मकाम्यया ॥६॥ ब्रह्मचर्येणघोरेणगुर्वाचारेणसेवया ॥ वेदानधीत्यधर्मेणराजशास्त्रंचकेवलं ॥७॥ अतिथीनन्नपाने नपितॄंश्चस्वधयातथा ॥ ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः ॥ ८ ॥ क्षत्रधर्मेस्थितोभूत्वाययाशास्त्रंयथाविधि ॥ उदीक्षमाणःपृतनांजयामियुधिवास व ॥ ९ ॥ देवराजसुदेवोयंममसेनापतिःपुरा ॥ आसीद्योधःप्रशांतात्मासोयंकस्मादतीवमां ॥ १० ॥ अनेनक्रतुभिर्मुख्यैर्नेष्टंनापिद्विजातयः ॥ तर्पितावििधि वच्छक्रसोयंकस्मादतीवमां ॥ ११ ॥ इंद्रउवाच एतस्यविततस्तातसुदेवस्यबभूवह ॥ संग्रामयज्ञःसुमहान्यश्चान्योयुध्यतेनरः ॥ १२ ॥ सन्नद्धोदीक्षि तःसर्वोयोधःप्राप्यचमूमुखं ॥ युद्धयज्ञाधिकारस्थोभवतीतिविनिश्चयः ॥१३॥ अंबरीषउवाच कानियज्ञेहवींष्यस्मिन्किमाज्यंकाचदक्षिणा ॥ ऋत्वि जश्चात्रकेप्रोक्तास्तन्मेब्रूहिशतक्रतो ॥१४॥ इंद्रउवाच ऋत्विजःकुंजरास्तत्रवाजिनोध्वर्यवस्तथा ॥ हवींषिपरमांसानिरुधिरंत्वाज्यमुच्यते ॥१५॥ शृगा लगृध्रकाकोलाःसदस्यास्तत्रपत्रिणः ॥ आज्यशेषंपिबंत्येतेहविःप्राश्नंतिचाध्वरे ॥ १६ ॥ प्रासतोमरसंघाताःखड्गशक्तिपरश्वधाः ॥ ज्वलंतोनिशिताःपीताःस्रु चस्तस्याथसत्रिणः ॥ १७ ॥ चापवेगायतस्तीक्ष्णःपरकायावभेदनः ॥ ऋजुःसुनिशितःपीतःसायकश्चस्रुवोमहान् ॥ १८ ॥ द्वीपिचर्मावनद्धश्चनागदंतकृतत्स रुः ॥ हस्तिहस्तधरःखड्गःस्फिग्भवेत्तस्यसंयुगे ॥ १९ ॥ ज्वलितैर्निशितैःप्रासशक्त्यृष्टिसपरश्वधैः ॥ शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातोभवेद्वसु ॥ २० ॥ संख्यास भयविस्तीर्णमभिजातोद्भवंबहु ॥ आवेगाद्यच्चरुधिरंसंग्रामेस्रवतेभुवि ॥ २१ ॥ सास्यपूर्णाहुतिर्होमेसमृद्धासर्वकामधुक् ॥ छिंधिभिंधीतियःशब्दःश्रूयतेवा हिनीमुखे ॥ २२ ॥ सामानिसामगास्तस्यगायंतियमसादने ॥ हविर्धानंतुतस्याहुःपरेषांवाहिनीमुखं ॥ २३ ॥

यज्ञोवःयुष्माकंक्षत्रियाणांनविद्यतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निशिताःशाणघृष्टाः पीताःक्षारपानीयेनसंभाविताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शैक्यायसमयैःसर्वलोहमयैः वसुय त्किंचिद्यज्ञियंद्रव्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ हविर्धानंहविषःस्थापनस्थलं ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ शोणितसंघाताशोणितौघमयी ॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

कुंजराणांहयानांचवर्मिणांचसमुच्चयः॥ अग्निःश्येनचितोनामसचयज्ञेविधीयते ॥ २४ ॥ उत्तिष्ठतेकबंधोत्रसहस्रेनिहतेतुयः ॥ सयूपस्तस्यशूरस्यखादिरोष्टा
स्रिरुच्यते ॥ २५ ॥ इडोपहूताःक्रोशंतिकुंजरास्त्वंकुशेरिताः ॥ व्याघुष्टतलनादेनवषट्कारेणपार्थिव ॥ २६ ॥ उद्गातातत्रसंग्रामेत्रिसामादुंदुभिर्नृप ॥ ब्रह्मस्वे
ह्रियमाणेतुत्यक्त्वायुद्धेप्रियांतनुं ॥ २७॥ आत्मानंयूपमुत्सृज्यसयज्ञोनंतदक्षिणः ॥ भर्तुरर्थेचयःशूरोविक्रमेद्वाहिनीमुखे ॥ २८ ॥ नभयाद्विनिवर्तेततस्यलो
कायथामम ॥ नीलचर्मावृतैःखड्गैर्बाहुभिःपरिघोपमैः ॥ २९ ॥ यस्यवेदिरुपस्तीर्णातस्यलोकायथामम ॥ यस्तुनापेक्षतेकंचित्सहायंविजयेस्थितः ॥ ३० ॥ वि
गाह्यवाहिनीमध्यंतस्यलोकायथामम ॥ यस्यशोणितसंघाताभेरीमंडूककच्छपा ॥ ३१ ॥ वीरास्थिशर्करादुर्गामांसशोणितकर्दमा ॥ असिचर्मप्लवाघोराके
शशैवलशाद्वला ॥ ३२ ॥ अश्वनागरथैश्चैवसंछिन्नैःकृतसंक्रमा ॥ पताकाध्वजवानीराहतवारणवाहिनी ॥ ३३ ॥ शोणितोदासुसंपूर्णादुस्तरापारगैर्नरैः ॥ ह
तनागमहानक्रापरलोकवहाशिवा ॥ ३४ ॥ ऋष्टिखड्गमहानौकागृध्रकंकबलप्लवा ॥ पुरुषादानुचरिताभीरूणांकश्मलावहा ॥ ३५ ॥ नदीयोधस्यसंग्रामेतद
स्यावभृतंस्मृतं ॥ वेदिर्यस्यत्वमित्राणांशिरोभ्यश्चप्रकीर्यते॥ ३६॥ अश्वस्कंधैर्गजस्कंधैस्तस्यलोकायथामम ॥ पत्नीशालाकृतायस्यपरेषांवाहिनीमुखं ॥ ३७॥
हविर्धानंस्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्मनीषिणः ॥ सदस्यादक्षिणायोधाआग्नीध्रश्चोत्तरांदिशं ॥ ३८॥ शत्रुसेनाकलत्रस्यसर्वलोकानदूरतः ॥ यदातूभयतोव्यूहेभव
त्याकाशमग्रतः ॥ ३९ ॥ सास्यवेदिस्तदायज्ञैर्नित्यंवेदास्त्रयोग्नयः ॥ यस्तुयोधःपरावृत्तःसंत्रस्तोहन्यतेपरैः ॥ ४० ॥ अप्रतिष्ठःसनरकंयातिनास्यत्रसंशयः ॥ य
स्यशोणितवेगेनवेदिःस्यात्संपरिप्लुता ॥ ४१ ॥ केशमांसास्थिसंपूर्णासगच्छेत्परमांगतिं ॥ यस्तुसेनापतिंहत्वातद्यानमधिरोहति ॥ ४२ ॥ सविष्णुविक्रमक्रा
मीबृहस्पतिसमःप्रभुः ॥ नायकंतत्कुमारंवायोवास्यात्तत्रपूजितः ॥ ४३ ॥ जीवग्राहंप्रगृह्णातितस्यलोकायथामम ॥ आहवेतुहतंशूरंनशोचेतकथंचन ॥ ४४ ॥
अशोच्योहिहतःशूरःस्वर्गलोकेमहीयते ॥ नह्यन्नंनोदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकं ॥ ४५ ॥ हतस्यकर्तुमिच्छंतितस्यलोकाञ्छृणुष्वमे ॥ वराप्सरःसहस्राणिशूर
मायोधनेहतं ॥ ४६ ॥ त्वरमाणाभिधावंतिममभर्ताभवेदिति ॥ एतत्तपश्चपुण्यंचधर्मश्चैवसनातनः ॥ ४७ ॥ चत्वारश्चाश्रमास्तस्ययोयुद्धमनुपालयेत् ॥ वृद्ध
बालौनहंतव्यौनचस्त्रीनैवपृष्ठतः ॥ ४८ ॥ तृणपूर्णमुखश्चैवतवास्मीतिचयोवदेत् ॥ जंभंवृत्रंबलंपाकंशतमायंविरोचनं ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥९९॥ अत्रशूरप्रोत्साहनेविषये मैथिलःजनकः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीतीत्यनेनसंग्रामस्ययज्ञत्वात्तत्रप्रायत्येनभाव्य

दुर्वार्यंचैवनमुचिंनैकमायंचशंबरं ॥ विप्रचित्तिंचदैतेयंदनोःपुत्रांश्चसर्वशः ॥ ५० ॥ प्रह्लादंचनिहत्याजौततोदेवाधिपोभवं ॥ भीष्मउवाच इत्येतच्छ
क्रवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ योधानामात्मनःसिद्धिमंबरीषोभिपन्नवान् ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० इंद्रांबरीषसंवादेअष्टनवतितमोऽ
ध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥९९॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रतर्दनोमैथिलश्चसंग्रामंयत्रचक्रतुः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीतीसंग्रामेजनको
मैथिलोयथा ॥ योधानुद्धर्षयामासतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ जनकोमैथिलोराजामहात्मासर्वतत्त्ववित् ॥ योधान्स्वान्दर्शयामासस्वर्गंनरकमेवच ॥ ३ ॥ अ
भीरूणामिमेलोकाभास्वंतोहंतपश्यत ॥ पूर्णागंधर्वकन्याभिःसर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४ ॥ इमेपलायमानानांनरकाःप्रत्युपस्थिताः ॥ अकीर्तिःशाश्वतीचैवयति
तव्यमनंतरं ॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वारीन्विजयतभूत्वासंत्यागबुद्धयः ॥ नरकस्याप्रतिष्ठस्यमाभूतवशवर्तिनः ॥ ६ ॥ त्यागमूलंहिशूराणांस्वर्गद्वारमनुत्तमं ॥ इत्युक्तास्ते
नृपतिनायोधाःपरपुरंजय ॥ ७ ॥ अजयंतरणेशत्रून्हर्षयंतोनरेश्वरं ॥ तस्मादात्मवतानित्यंस्थातव्यंरणमूर्धनि ॥ ८ ॥ गजानांरथिनोमध्येरथानामनुसादिनः ॥
सादिनामंतरेस्थाप्यंपादातमपिदंशितं ॥ ९ ॥ यएवंव्यूहतेराजासनित्यंजयतिद्विषः ॥ तस्मादेवंविधातव्यंनित्यमेवयुधिष्ठिर ॥ १० ॥ सर्वेस्वर्गतिमिच्छंतिसुयु
द्धेनातिमन्यवः ॥ क्षोभयेयुरनीकानिसागरंमकरायथा ॥ ११ ॥ हर्षयेयुर्विषण्णाश्चव्यवस्थाप्यपरस्परं ॥ जितांचभूमिंरक्षेतभग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२ ॥ पुन
रावर्तमानानांनिराशानांचजीविते ॥ वेगःसुदुःसहोराजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३ ॥ नहिप्रहर्तुमिच्छंतिशूराःप्रद्रवतोभृशं ॥ तस्मात्पलायमानानांकुर्या
न्नात्यनुसारणं ॥ १४ ॥ चराणामचरात्यन्नमदंष्ट्रादंष्ट्रिणामपि ॥ आपःपिपासतामन्नमन्नंशूरस्यकातराः ॥ १५ ॥ समानपृष्ठोदरपाणिपादाःपराभवंभीरवोवैव्र
जंति ॥ अतोभयार्ताःप्रणिपत्यभूयःकृत्वांजलीनुपतिष्ठंतिशूरान् ॥ १६ ॥ शूरबाहुषुलोकोयंलंबतेपुत्रवत्सदा ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुशूरःसंमानमर्हति ॥ १७ ॥ न
हिशौर्यात्परंकिंचित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ शूरःसर्वंपालयतिसर्वंशूरेप्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहा० राज० विजिगीषमाणवृत्तेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

मितिदर्शितं ॥ २ ॥ दर्शयामासयोगबलेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गजानांमध्येरथिनः रथिनांमध्येसादिनः सादिनांमध्येपादातं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नात्यनुसारयेन्नातिद्रावयेत्पराद्वत्ति
भयात् ॥ १२ ॥ तदेवाह पुनरिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥९९॥ ॥९९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथेति नयंतिभीतानपिराजभयप्रदर्शनेनपुरस्कुर्वंति ॥१॥ सत्यंक्षत्रधर्मः उपपत्तिर्मरणनिश्चयः साध्वाचारःशिष्टाचारः औपयिकउक्तभयप्रदर्शनजाप्रवृत्तिः एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मःस्थितःस्थिरोभवति ॥ ॥२॥ सिद्धार्थान्सद्यःफलान् तेषांचयेऽर्थधर्मयोर्निर्मर्यादास्तेपरिपंथिनोनाशकाभवंति ॥ ३ ॥ तेषांदस्यूनां नैगमंवेदोक्तमुपायं ॥ ४ ॥ प्रतीति वक्रांवक्रयैवनाशयेत् ॥ ५ ॥ अमित्रानिवतांनिकृतिंप्रबाध

युधिष्ठिरउवाच यथाजयार्थिनःसेनांनयंतिभरतर्षभ ॥ईषद्धर्मंप्रपीड्यापितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सत्येनहिस्थितोधर्मउपपत्त्यातथापरे ॥ साध्वाचारतयाकेचित्तथैवौपयिकादपि ॥ २ ॥ उपायधर्मान्वक्ष्यामिसिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ निर्मर्यादादस्यवस्तुभवंतिपरिपंथिनः ॥ ३ ॥ तेषांप्रतिविघातार्थंप्रवक्ष्याम्यथनैगमं ॥ कार्याणांसर्वसिद्ध्यर्थंतानुपायान्निबोधमे ॥४॥ उभेप्रज्ञेवेदितव्येऋज्वीवक्राचभारत ॥ जानन्वक्रांनसेवेतप्रतिबाधेतचागतां॥ ॥ ५ ॥ अमित्राएवराजानंभेदेनोपचरंत्युत ॥ तांराजानिकृतिंजानन्यथामित्रान्प्रबाधते ॥ ६ ॥ गजानांपार्थवर्माणिगोवृषाजगराणिच ॥ शल्यकंटकलोहानितनुत्रचमराणिच ॥ ७ ॥ सितपीतानिशस्त्राणिसन्नाहाःपीतलोहिताः ॥ नानारंजनरक्ताःस्युःपताकाःकेतवश्चह ॥ ८ ॥ ऋष्टयस्तोमराःखड्गानिशिताश्चपरश्वधाः ॥ फलकान्यथचर्माणिप्रतिकल्प्यान्यनेकशः ॥ ९ ॥ अभिनीतानिशस्त्राणियोधाश्चकृतनिश्चयाः ॥ ८ ॥ चैत्र्यांवामार्गशीर्ष्यांवासेनायोगःप्रशस्यते ॥ १० ॥ पक्कसस्याहिपृथिवीभवत्यंबुमतीतदा ॥ नैवातिशीतोनात्युष्णःकालोभवतिभारत ॥ ११ ॥ तस्मात्तदायोजयेतपरेषांव्यसनेथवा ॥ एतेहियोगाःसेनायाःप्रशस्ताःपरबाधने ॥ १२ ॥ जलवांस्तृणवान्मार्गःसमोगम्यःप्रशस्यते ॥ चारैःसुविदिताभ्यासःकुशलैर्वनगोचरैः ॥ १३ ॥ नह्यरण्येनशक्येतगंतुंमृगगणैरिव ॥ तस्मात्सेनासुतानेवयोजयंतिजयार्थिनः ॥ १४ ॥ अग्रतःपुरुषानीकंशक्तंचापिकुलोद्भवं ॥ आवासस्तोयवान्दुर्गःपर्याकाशःप्रशस्यते ॥ १५ ॥ परेषामुपसर्पाणांप्रतिषेधस्तथाभवेत् ॥ आकाशात्तुवनाभ्यासंमन्यंतेगुणवत्तरं ॥ १६ ॥ बहुभिर्गुणजातैश्चयेयुद्धकुशलाजनाः ॥ उपन्यासोभवेत्तत्रबलानांनातिदूरतः ॥ १७ ॥ उपन्यासावतरणंपदातीनांचगूहनं ॥ अथशत्रुप्रतीघातमापदर्थंपरायणं ॥ १८ ॥ सप्तर्षीन्पृष्ठतःकृत्वायुध्येयुरचलाइव ॥ अनेनविधिनाशत्रून्जिगीषेतापिदुर्जयान् ॥ १९ ॥ यतोवायुर्यतःसूर्योयतःशुक्रस्ततोजयः ॥ पूर्वंपूर्वंज्यायएषांसन्निपातेयुधिष्ठिर ॥ २० ॥

तेबाधेत् ॥ ६ ॥ गजानांवर्माणिबाणघातत्राणानि गैंवादीनांशल्यादीनि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपन्यासंन्यासस्यधननिक्षेपस्यसमीपेअवतरणंपदातीनांगूहनंचन्यासस्यैवकार्यं उपास्याःसवितरणमितिपाठेसदानंयथास्यात्तथाजनाउपास्याइतिपूर्वान्वयि पदातीनांगूहनंपरवंचनार्थं अथनिलीयआगतशत्रुप्रतिघातंकुर्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमर्यादांसेतुप्राकारादिहीनां ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुदिनेषुवृष्टिवर्जितदिनेषु ॥ २४ ॥ प्रसंख्यायसम्यग्विचार्य तिथौनक्षत्रेचपूजितःआशीर्भिर्योजितः ॥२५॥२६॥२७॥ उपन्यासात्सुरुंगादिगुप्तोपायात् बहिस्तृणाद्यर्थंचरतोबहिश्चरान्अल्पान् उपन्यासान्तृणाद्याहर्तॄन् ॥ २८ ॥ राजद्वारेऽमात्यद्वारेवायेवर्गिणःसमुदायाधिपतयस्तान्नाभिघातयेदितिप्रपूर्वेणसंबंधः ॥ २९ ॥ अनीकंपरकीयं भिन्नंस्वी

अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्ठकां ॥ अश्वभूमिंप्रशंसंतियेयुद्धकुशलाजनाः ॥ २१ ॥ अपंकागर्तरहितारथभूमिःप्रशस्यते ॥ नीचद्रुमामहाकक्षासोदका हस्तियोधिनां ॥ २२ ॥ बहुदुर्गामहाकक्षावेणुवेत्रसमाकुला ॥ पदातीनांक्षमाभूमिःपर्वतोपवनानिच ॥ २३ ॥ पदातिबहुलासेनादृढाभवतिभारत ॥ रथाश्वबहुलासेनासुदिनेषुप्रशस्यते॥ २४॥ पदातिनागबहुलाप्रावृट्कालेप्रशस्यते॥ गुणानेतान्प्रसंख्यायदेशकालौप्रयोजयेत् ॥ एवंसंचिंत्ययोयातितिथिनक्षत्रपूजितः ॥ २५ ॥ विजयंलभतेनित्यंसेनांसम्यक्प्रयोजयन् ॥ प्रसुप्तांस्तृषितान्श्रांतान्प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ॥ २६॥ मोक्षेप्रयाणेचलनेपानभोजनकालयोः॥ अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्निहतान्प्रतनूकृतान् ॥ २७॥ अविश्रब्धान्कृतारंभानुपन्यासात्प्रतापितान् ॥ बहिश्चरानुपन्यासान्कृतवेश्मानुसारिणः ॥ २८ ॥ पारंपर्यागतेद्वारेयेकेचिदनुवर्तिनः ॥ परिचर्यावतोद्वारेयेचकेचनवर्गिणः ॥ २९ ॥ अनीकंयेविभिंदंतिभिन्नंसंस्थापयंतिच ॥ समानाशनपानास्तेकार्याद्विगुणवेतनाः ॥ ३० ॥ दशाधिपतयःकार्याःशताधिपतयस्तथा ॥ ततःसहस्राधिपतिंकुर्याच्छूरमतंद्रितं ॥ ३१ ॥ यथामुख्यान्सन्निपात्यवक्तव्याःसंशयामहे ॥ विजयार्थंहिसंग्रामेनत्यक्ष्यामःपरस्परं॥ ३२॥ इहैवतेनिवर्तंतांयेचकेचनभीरवः॥ येघातयेयुःप्रवरंकुर्वाणास्तुमुलंप्रति॥ ३३॥ नसन्निपातेप्रदरंवधंवाकुर्युरीदृशाः॥ आत्मानंचस्वपक्षंचपालयन्हंतिसंयुगे ॥ ३४ ॥ अर्थनाशोवधोकीर्तिरयशश्चपलायने ॥ अमनोज्ञासुखावाचःपुरुषस्यपलायने ॥ ३५॥ प्रतिध्वस्तोष्ठदंतस्यन्यस्तसर्वायुधस्यच ॥ अमित्रैरवरुद्धस्यद्विषतामस्तुनःसदा ॥ ३६॥ मनुष्यापसदाह्येतेयेभवंतिपराङ्मुखाः॥ राशिवर्धनमात्रास्तेनैवतेप्रेत्यनोइह ॥ ३७॥ अमित्राहृष्टमनसःप्रत्युद्यांतिपलायिनं ॥ जयिनस्तुनरास्तातचंदनैर्मंडनेनच ॥ ३८ ॥ यस्यस्मसंग्रामगतायशोघ्नंतिशत्रवः ॥ तदसह्यतरंदुःखमहंमन्येवधादपि ॥ ॥ ३९ ॥ जयंजानीतधर्मस्यमूलंसर्वसुखस्यच ॥ याभीरूणांपराग्लानिःशूरस्तामधिगच्छति ॥ ४० ॥

यं ॥ ३० ॥ सन्निपात्यएकीकृत्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रदरंभंगं प्रदरःशरभंगयोरितिविश्वः प्रदरंपलायनमित्येके वधंवास्वीयानां ॥ ३४॥ ३५ ॥ नःअस्मत्संबंधिनांद्विषतांपुरुषस्यद्रव्यनाशादिकमस्त्वितिपूर्वेणसहद्वयोःसंबंधः ॥३६॥ राशिर्यौधसंख्याशरीरंवा तस्यवर्धनाः वृथाजन्मानइत्यर्थः ॥ ३७ ॥पलायिनंजयिनःप्रत्युद्यांतियत्तदसह्यतरमित्यपकृष्यते ॥३८॥३९॥ पराग्लानिः मृत्युःप्रहारोवा ॥४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४१॥४२॥ चर्मवतांपुरुषाणामनीकं विभक्तिलोपआर्षः ॥४३॥ येपुरोगमाभवेयुस्तेपदातीनांबृंहणंकुर्युः ॥४४ ॥४५ ॥ स्कंधःस्यान्नृपतावंसेसंपरायसमूहयोरितिमेदिनी समूहमात्रार्थंवातिष्ठेयुः ॥४६॥ संहतान्अन्योन्यंश्लिष्टान्स्वान्परैःसहयोधयेत्सेनापतिःतदेवाह सूचीति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०नैलकंठीयेभारतभा०शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

तेवयंस्वर्गमिच्छंतःसंग्रामेत्यक्तजीविताः॥ जयंतोवध्यमानावाप्राप्नुयामचसद्गतिं॥ ४१ ॥ एवंसंशप्तशपथाःसमभित्यक्तजीविताः॥ अमित्रवाहिनींवीराः प्रतिगाहंत्यभीरवः॥ ४२॥ अग्रतःपुरुषानीकमसिचर्मवतांभवेत्॥ पृष्ठतःशकटानीकंकलत्रंमध्यतस्तथा॥ ४३॥ परेषांप्रतिघातार्थंपदातीनांचबृंहणं॥ अपितस्मिन्पुरेवृद्धाभवेयुर्येपुरोगमाः॥ ४४॥ येपुरस्तादभिमताःसत्ववंतोमनस्विनः॥ तेपूर्वमभिवर्तेरंश्चैतानेवेतरेजनाः॥ ४५॥ अपिचोद्धर्षणंकार्यंभीरूणामपियत्नतः॥ स्कंधदर्शनमात्रात्तुतिष्ठेयुर्वासमीपतः॥ ४६॥ संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून्॥ सूचीमुखमनीकंस्यादल्पानांबहुभिःसह॥ ४७॥ संप्रयुक्तेनिकृष्टेवासत्यंवायदिवानृतं॥ प्रगृह्यबाहून्क्रोशेतभग्नाभग्नाःपरेइति॥ ४८॥ आगतंमेमित्रबलंप्रहरध्वमभीतवत्॥ सत्ववंतोभिधावेयुःकुर्वंतोभैरवान्रवान्॥ ४९॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः॥ भेरीमृदंगपणवान्नादयेयुःपुरश्चरान्॥ ५०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०सेनानीतिकथनेशततमोऽध्यायः॥ १००॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलाःकिंसमाचाराःकथंरूपाश्चभारत॥ किंसन्नाहाःकथंशस्त्राजनाःस्युःसंगरेक्षमाः॥ १॥ भीष्मउवाच यथाचरितमेवात्रशस्त्रंपत्रंविधीयते॥ आचाराद्वीरपुरुषस्तथाकर्मसुवर्तते॥ २॥ गांधाराःसिंधुसौवीरानखरप्रासयोधिनः॥ अभीरवःसुबलिनस्तद्बलंसर्वपारगं॥ ३॥ सर्वशस्त्रेषुकुशलाःसत्ववंतोह्युशीनराः॥ प्राच्यामातंगयुद्धेषुकुशलाःकूटयोधिनः॥ ४॥ तथायवनकांबोजामथुरामभितश्चये॥ एतेनियुद्धकुशलादाक्षिणात्याऽसिपाणयः॥५॥ सर्वत्रशूराजायंतेमहासत्वामहाबलाः॥ प्रायएवसमुद्दिष्टालक्षणानितुमेशृणु॥६॥ सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राःसिंहशार्दूलगामिनः॥ पारावतकुलिंगाक्षाःसर्वेशूराःप्रमाथिनः॥ ७॥ मृगस्वराद्वीपिनेत्राऋषभाक्षास्तरस्विनः॥ प्रमादिनश्चमंदाश्चक्रोधनाःकिंकिणीस्वनाः॥ ८॥ मेघस्वनाःक्रोधमुखाःकेचित्करभसन्निभाः॥ जिह्मनासाग्रजिह्वाश्चदूरगादूरपातिनः॥ ९॥

किंशीलाइति ॥ १ ॥ आचरितंकुलदेशाचारागतं पत्रंवाहनं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नियुद्धंबाहुयुद्धं दाक्षिणात्याअसिपाणयइतिच्छेदः संधिरार्षः ॥ ५ ॥ सर्वत्रसर्वदेशे समुद्दिष्टाःप्रख्याताः ॥ ६ ॥ पारावतकुलिंगाक्षाः कुलिंगोभूमिकूश्मांडेमतंगजभुजंगयोरितिमेदिनी सर्पाक्षत्वंशूरलक्षणं कुलिंदाक्षाइतिपाठेपिकुलिंदःपक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ करभउष्ट्रः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१०॥११॥१२॥१३॥ जिह्माक्षाः कुटिलदृशः प्रललाटाः उन्नतकपालाः ॥१४॥१५॥ दीप्तः पिंगलः स्थूलादीर्घाः पिंडिकाः जानुनोरधःपश्चाद्भागाः ॥१६ ॥ सुग्रीवावासुदेवाश्वाइवउद्धताः विनताविहगाः

बिडालकुब्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः॥ शीघ्राश्चपलवृत्ताश्चतेभवंतिदुरासदाः॥ १०॥ गोधानिमीलिताःकेचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा॥ तुरंगगतिनिर्घोषास्तेन

॥१०१॥ राःपारयिष्णवः॥ ११॥ सुसंहताःसुतनवोव्यूढोरस्काःसुसंस्थिताः॥ प्रवादितेषुकुप्यंतिहृष्यंतिकलहेषुच॥ १२॥ गंभीराक्षानिःसृताक्षाःपिंगाक्षाभ्रुकुटी १२

मुखाः॥ नकुलाक्षास्तथाचैवसर्वेशूरास्तनुत्यजः॥ १३॥ जिह्माक्षाःप्रललाटाश्चनिर्मांसहनवोपिच॥ वज्रबाह्वंगुलीचक्राःकृशाधमनिसंतताः॥ १४॥ प्रवि

शंतिचवेगेनसांपरायेस्युपस्थिते॥ वारणाइवसंमत्तास्तेभवंतिदुरासदाः॥१५॥ दीप्तस्फुटितकेशांताःस्थूलपार्श्वहनूमुखाः॥ उन्नतांसाःपृथुग्रीवाविकटाःस्थू

लपिंडिकाः॥ १६॥ उद्धताइवसुग्रीवाविनताविहगाइव॥ पिंडशीर्षातिवक्त्राश्चवृषदंशमुखास्तथा॥ १७॥ उग्रस्वरामन्युमंतोयुद्धेष्वारावसारिणः॥ अधर्म

ज्ञावलिप्ताश्चघोरारौद्रप्रदर्शनाः॥ १८॥ त्यक्तात्मानःसर्वएतेअंत्यजाह्यनिवर्तिनः॥ पुरस्कार्याःसदासैन्येहन्यंतेघ्नंतिचापिये॥ १९॥ अधार्मिकाभिन्नवृत्ताः

सांत्वेनैषांपराभवः॥ एवमेवप्रकुप्यंतिराज्ञोप्येतेह्यभीक्ष्णशः॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानुशासन०विजिगीषमाणवृत्तेएकाधिकशतत

मोऽध्यायः॥१०१॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच जयिन्याःकानिरूपाणिभवंतिभरतर्षभ॥ पृतनायाःप्रशस्तानितानिचेच्छामिवेदितुं॥१॥ भीष्मउवा

च जयिन्यायानिरूपाणिभवंतिभरतर्षभ॥ पृतनायाःप्रशस्तानितानिवक्ष्यामिसर्वशः॥२॥ दैवेपूर्वंप्रकुपितेमानुषेकालचोदिते॥ तद्विद्वांसोऽनुपश्यंतिज्ञान

दिव्येनचक्षुषा॥ ३॥ प्रायश्चित्तविधिंचात्रजपहोमाश्चतद्विदः॥ मंगलानिचकुर्वंतिशमयंत्यहितानिच॥ ४॥ उदीर्णमनसोयोधावाहनानिचभारत॥ यस्यां

भवंतिसेनायांध्रुवंतस्यांपरोजयः॥ ५॥ अन्वेतान्वायवोयांतितथैवेंद्रधनूंषिच॥ अनुप्लवंतोमेघाश्चतथादित्यस्यरश्मयः॥ ६॥ गोमायवश्चानुकूलाबलगृध्रा

श्चसर्वशः॥ अर्हयेयुर्यदासेनांतदासिद्धिरनुत्तमा॥७॥ प्रसन्नभाःपावकश्चोर्ध्वरश्मिःप्रदक्षिणावर्तशिखोविधूमः॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनांभवंतिजयस्यैतद्भा

विनोरूपमाहुः॥ ८॥ गंभीरशब्दाश्चमहास्वनाश्चशंखाश्चभेर्यश्चनदंतियत्र॥ युयुत्सवश्चाप्रतीपाभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः॥ ९॥

गरुडास्तद्वत् उद्धताः उत्पतंतः पिंडशीर्षाः वृत्तशिरसः अतिवक्त्राः विस्तीर्णमुखाः संधिरार्षः समासोवा वृषदंशोमार्जारः ॥१७॥१८॥ अंत्यजाः प्रांतदेशोद्भवाः कैवर्तभिल्लादयः ॥१९॥२०॥ इ०शां०रा०नै० ॥१०१॥

भा०एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०१॥७॥ जयिन्याइति॥१॥२॥ दैवज्ञसंपत्तिःपुरोहितसंपत्तिश्चजयलक्षणमित्याहद्वाभ्यां दैवेइति॥३॥४॥५॥ अनुयांतीतिसंबंधः॥६॥७॥८॥ अप्रतीपाःअनुकूलाः॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इष्टः काकइतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पंचाशतंपंचाशत् ॥ २० ॥ २१ ॥ सन्निपातोयुद्धं ॥ २२ ॥ प्रबाधतेभीरून् ॥ २३ ॥ समितिंसं

इष्टाम्मृगाःपृष्ठतोवामतश्चसंप्रस्थितानांचगमिष्यतांच ॥ जिघांसतांदक्षिणाःसिद्धिमाहुर्यैत्वग्रतस्तेप्रतिषेधयंति ॥ १० ॥ मांगल्यशब्दान्शकुनावदंतिहंसाः
क्रौंचाःशतपत्राश्चचाषाः ॥ ह्रष्टायोधाःसत्ववंतोभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ॥ ११ ॥ शस्त्रैर्यंत्रैःकवचैःकेतुभिश्चसुभानुभिर्मुखवर्णैश्चयूनां ॥ भ्राजिष्म
तीदुष्प्रतिवीक्षणीयायेषांचमूस्तेऽभिभवंतिशत्रून् ॥ १२ ॥ शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्चपरस्परंसौहृदमास्थिताश्च ॥ येषांयोधाःशौचमनुष्ठिताश्चजयस्यैतद्भा
विनोरूपमाहुः ॥ १३ ॥ शब्दाःस्पर्शास्तथागंधाविचरंतिमनःप्रियाः ॥ धैर्यंचाविशतेयोधान्विजयस्यमुखंचतत् ॥ १४ ॥ इष्टोवामःप्रविष्टस्यदक्षिणःप्रविवि
क्षतः ॥ पश्चात्संसाधयत्यर्थंपुरस्ताच्चनिषेधति ॥ १५ ॥ संभृत्यमहतींसेनांचतुरंगांयुधिष्ठिर ॥ साम्नैववर्तयेःपूर्वंप्रयतेथास्ततोयुधि ॥ १६ ॥ जघन्यएषविजयोय
द्युद्धंनामभारत ॥ यादृच्छिकोयुधिजयोदैवोवेतिविचारणं ॥ १७ ॥ अपामिवमहावेगस्त्रस्ताइवमहाम्मृगाः ॥ दुर्निवार्यतमाचैवप्रभग्नामहतीचमूः ॥ १८ ॥
भग्नाइत्येवभज्यंतेविद्वांसोपिनकारणं ॥ उदारसारामहतीरुरुसंघोपमाचमूः ॥ १९ ॥ परस्परज्ञाःसंह्रष्टास्त्यक्तप्राणाःसुनिश्चिताः ॥ अपिपंचाशतंशूरानिघ्नंति
परवाहिनीं ॥ २० ॥ अपिवापंचषट्सप्तसंहताःकृतनिश्चयाः ॥ कुलीनाःपूजिताःसम्यग्विजयंतीहशात्रवान् ॥ २१ ॥ सन्निपातोनमंतव्यःशक्येसतिकथंचन ॥
सांत्वभेदप्रदानानांयुद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२ ॥ संदर्शनैवसेनायाभयंभीरून्प्रबाधते ॥ वज्रादिवप्रज्वलितादियंक्वनुपतिष्यति ॥ २३ ॥ अभिप्रयातांसमितिंज्ञा
त्वायेप्रतियांत्यथ ॥ तेषांस्यंदंतिगात्राणियोधानांविजयस्यच ॥ २४ ॥ विषयोव्यथतेराजन्सर्वःसस्थाणुजंगमः ॥ अस्त्रप्रतापतप्तानांमज्जासीदतिदेहिनां ॥ २५ ॥
तेषांसांत्वंक्रूरमिश्रंप्रणेतव्यंपुनःपुनः ॥ संपीड्यमानाहिपरैर्योगमायांतिसर्वतः ॥ २६ ॥ आंतराणांचभेदार्थंचरानभ्यवचारयेत् ॥ यश्चतस्मात्परोराजातेनसं
धिःप्रशस्यते ॥ २७ ॥ नहितस्यान्यथापीडाशक्याकर्तुंतथाविधा ॥ यथासार्धममित्रेणसर्वतःप्रतिबाधनं ॥ २८ ॥ क्षमावैसाधुमायातिनह्यसाधून्क्षमासदा ॥
क्षमायाश्चाक्षमायाश्चपार्थविद्धिप्रयोजनं ॥ २९ ॥ विजित्यक्षममाणस्ययशोराज्ञोविवर्धते ॥ महापराधेह्यप्यस्मिन्विश्वसंत्यपिशात्रवः ॥ ३० ॥

यामं स्यंदंतिस्विद्यंति विजयस्यविजिगीषमाणस्यचगात्राणिस्विद्यंति ॥ २४ ॥ विषयोदेशः ॥ २५ ॥ योगंसंधि ॥ २६ ॥ आंतराणांशत्रोःसखीनां तस्माच्छत्रोःपरःश्रेष्ठस्तेनसंधिंचकुर्यात् भयेनसंधि
नाशत्रूत्तेजनेनचयुगपत्प्रयुक्तेनत्रयेणपरंजयेदितिसमुदायार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नन्वेवंपरंक्षमापयेदेवकिंकपटेनेत्याशंक्याह क्षमेति ॥ २९ ॥ अस्मिन्क्षमावति ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असंताप्यऋजूकृतंवंशादिपुनर्वक्रीभवत्यतःशत्रुंसंताप्यक्षमांकुर्यादितिशंबरस्यदैत्यस्यमतं ॥३१॥ स्वमतमाह नैतदिति ॥३२॥ ३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ स्वीयान्बंधून्हतानिवलोकप्रीत्यर्थंशोचेदित्याह

मन्यतेकर्षयित्वातुक्षमासाध्वीतिशंबरः ॥ असंतप्तंतुयद्दारुप्रत्येतिप्रकृतिंपुनः ॥ ३१ ॥ नैतत्प्रशंसंत्याचार्यानचसाधुनिदर्शनं ॥ अक्रोधेनाविनाशेननियंतव्याःस्वपुत्रवत् ॥ ३२ ॥ द्वेष्योभवतिभूतानामुग्रोराजायुधिष्ठिर ॥ मृदुमप्यवमन्यंतेतस्मादुभयमाचरेत् ॥ ३३॥ प्रहरिष्यन्प्रियंब्रूयात्प्रहरन्नपिभारत ॥ प्रहृत्यचकृपायीतशोचन्निवरुदन्निव॥३४॥ नमेप्रियंयन्निहताःसंग्रामेमामकैर्नरैः ॥ नचकुर्वंतिमेवाक्यमुच्यमानाःपुनःपुनः॥३५॥ अहोजीवितमाकांक्षेन्नेदृशोवधमर्हति ॥ सुदुर्लभाःसुपुरुषाःसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ ३६ ॥ कृतंममाप्रियंतेनयेनायंनिहतोमृधे ॥ इतिवाचावदन्हंतॄन्पूजयेतरहोगतः ॥ ३७॥ हंतॄणामाहतानांचयत्कुर्युरपराधिनः ॥ क्रोशेद्बाहुंप्रगृह्यापिचिकीर्षन्जनसंग्रहं ॥३८॥ एवंसर्वास्ववस्थासुसांत्वपूर्वंसमाचरेत् ॥ प्रियोभवतिभूतानांधर्मज्ञोवीतभीर्नृपः ॥ ॥ ३९ ॥ विश्वासंचात्रगच्छंतिसर्वभूतानिभारत ॥ विश्वस्तःशक्यतेभोक्तुंयथाकाममुपस्थितः ॥ ४० ॥ तस्माद्विश्वासयेद्राजासर्वभूतान्यमायया ॥ सर्वतःपरिरक्षेच्चयोमहींभोक्तुमिच्छति ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राज० सेनानीतिकथनेद्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१०२॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंमृदौकथंतीक्ष्णेमहापक्षेचपार्थिव ॥ आदौवर्तेतनृपतिस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्चसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ २॥ बृहस्पतिंदेवपतिरभिवाद्यकृतांजलिः ॥ उपसंगम्यपप्रच्छवासवःपरवीरहा ॥ ३ ॥ इंद्रउवाच अहितेषुकथंब्रह्मन्प्रवर्तेयमतंद्रितः ॥ असमुच्छिद्यचैवैतान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४ ॥ सेनयोर्व्यतिषंगेणजयःसाधारणोभवेत् ॥ किंकुर्वाणंनमांजह्याज्ज्वलिताश्रीःप्रतापिनी ॥ ५ ॥ ततोधर्मार्थकामानांकुशलःप्रतिभानवान् ॥ राजधर्मविधानज्ञःप्रत्युवाचपुरंदरं ॥ ६ ॥ बृहस्पतिरुवाच नजातुकलहेनेच्छेन्नियंतुमपकारिणः ॥ बालैरासेवितंह्येतद्यदमर्षोयदक्षमा ॥ ७॥ नशत्रुर्विवृतःकार्योवधमस्याभिकांक्षता ॥ क्रोधंभयंचहर्षंचनियम्यस्वयमात्मनि ॥ ८ ॥ अमित्रमुपसेवेतविश्वस्तवदविश्वसन् ॥ प्रियमेववदेन्नित्यंनाप्रियंकिंचिदाचरेत् ॥ ९ ॥ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यःकंठायासांश्चवर्जयेत् ॥ यथावैतंसिकोयुक्तोद्विजानांसदृशस्वनः ॥ १० ॥

हंतॄणामिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विश्वस्तोजनः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नै० भारतभा० द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥छ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्यतिषंगेण मिश्रणेन युद्धेनेत्यर्थः साधारणोनियतः ॥ ५ ॥ प्रत्युवाचगुरुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विवृतःसावधानः सार्धश्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कंठायासान्मुखरत्वं वितंसःपक्षिबंधनोपायस्तदुपजीवीवैतंसिकः ॥१०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ स्वपितिमहीपतिरित्यनुकर्षः संकरोग्निचटत्कारइतिमेदिनी ॥ १२ ॥ सामान्येअनिश्चिते रिपुर्वशेकृत्वाउपसन्नार्थोलंभितार्थःकृतश्चेत्सएनंकालेप्रहरेदितिसार्धयोर्द्वयोःसंबंधः ॥१३॥१४॥ किंचा स्यदंडंसेनांचभेदेनदूषयेत्सः ॥१५॥ प्रच्छन्नंयथास्यात्तथाविधारयेत्मनसिविषमंधारयेत् ॥१६॥ औषधैर्विषादिभिः फलितमाह नत्विति ॥१७॥ यथाविश्रंभंविश्वासंआप्नुयुस्तथाकुर्यात् ॥ १८ ॥ द्रष्ट

तान्द्विजान्कुरुतेवश्यांस्तथायुक्तोमहीपतिः ॥ वशंचोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्चपुरंदर ॥ ११ ॥ ननित्यंपरिभूयारीन्सुखंस्वपितिवासव ॥ जागर्त्येवहिदुष्टात्मासंकरेग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ नसन्निपातःकर्तव्यःसामान्येविजयेसति ॥ विश्वास्यैवोपसन्नार्थोवशेकृत्वारिपुःप्रभो ॥ १३ ॥ संप्रधार्यसहामात्यैर्मंत्रविद्भिर्महात्मभिः ॥ उपेक्ष्यमाणोवज्ञातोहृदयेनापराजितः ॥ १४ ॥ अथास्यप्रहरेत्कालेकिंचिद्विचलितेपदे ॥ दंडंचदूषयेदस्यपुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १५ ॥ आदिमध्यावसानज्ञःप्रच्छन्नंचविधारयेत् ॥ बलानिदूषयेदस्यजानन्नेवप्रमाणतः ॥ १६ ॥ भेदेनोपप्रदानेनसंसृजेदौषधैस्तथा ॥ नत्वेवंखलुसंसर्गंरोचयेदरिभिःसह ॥ १७ ॥ दीर्घकालमपीक्षेतनिहन्यादेवशात्रवान् ॥ कालाकांक्षीहिक्षपयेद्यथाविश्रंभमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ नसद्योरीन्विहन्याच्चद्रष्टव्योविजयोध्रुवः ॥ नशल्यंवाघटयतिनवाचाकुरुतेव्रणं ॥ १९ ॥ प्राप्तेचप्रहरेत्कालेनचसंवर्ततेपुनः ॥ हंतुकामस्यदेवेंद्रपुरुषस्यरिपून्प्रति ॥ २० ॥ योहिकालोव्यतिक्रामेत्पुरुषंकालकांक्षिणं ॥ दुर्लभःसपुनस्तेनकालःकर्मचिकीर्षुणा ॥ २१ ॥ ओजश्चविनयेदेवसंगृह्णन्साधुसंमतं ॥ अकालेसाधयेन्मित्रंनचप्राप्तेप्रपीडयेत् ॥ २२ ॥ विहायकामंक्रोधंचतथाहंकारमेवच ॥ युक्तोविवरमन्विच्छेदहितानांपुनःपुनः ॥ २३ ॥ मार्दवंदंडआलस्यंप्रमादश्चसुरोत्तम ॥ मायाःसुविहिताःशक्रसादयंत्यविचक्षणं ॥ २४ ॥ निहत्यैतानिचत्वारिमायांप्रतिविहायच ॥ ततःशक्नोतिशत्रूणांप्रहर्तुमविचारयन् ॥ २५ ॥ यदेवैकेनशक्येतगुह्यंकर्तुंतदाचरेत् ॥ यच्छंतिसचिवागुह्यंमिथोविश्रावयंत्यपि ॥ २६ ॥ अशक्यमितिकृत्वावाततोन्यैःसंविदंचरेत् ॥ ब्रह्मदंडमदृष्टेषुदृष्टेषुचतुरंगिणीं ॥ २७ ॥ भेदंचप्रथमंयुंज्यात्तूष्णीमपितथैवच ॥ कालेप्रयोजयेद्राजातस्मिंस्तस्मिंस्तदातदा ॥ २८ ॥ प्रणिपातंचगच्छेतकालेशत्रोर्बलीयसः ॥ युक्तोस्यवधमन्विच्छेदप्रमत्तःप्रमाद्यतः ॥ २९ ॥

व्यःप्रदर्शनीयः नेतिसार्धः ॥१९॥ रिपून्प्रतिहंतुकामस्यपुनःकालोनसंवर्ततेनोपसंपद्यतेऽतःप्राप्तेकालेप्रहरेदेवनतुकालांतरंप्रतीक्षेतेत्यर्थः ॥ २०॥२१॥ ओजः सामर्थ्यं शत्रौअकालेप्राप्तेसतिस्वकार्यंनसाधयेत् नापितंप्रपीडयेत् कालेचनातिक्रामेतेत्यर्थः ॥२२॥२३॥२४॥ चत्वारिमार्दवादीनि ॥२५॥ मंत्रविप्लवभयाद्यदेकेनैवकर्तुंशक्यंतत्तंप्रतिवक्तव्यंनबहून्प्रतीत्याह यदिति यच्छंतिनिगृह्णंतिकर्तुंनप्रयच्छंतीत्यर्थः ॥२६॥ अन्यैःसह संविदंसंमतिंचरेद्यदिपूर्वोमंत्रंविघ्नयेदित्यर्थः ततश्चादृष्टेषुदूरस्थेषुब्रह्मदंडंपुरोहितद्वारमभिचारंप्रयुंज्यात् दृष्टेप्रत्यक्षशत्रौचतुरंगिणीमपिप्रयुंज्यादित्याह ब्रह्मेति॥२७॥२८॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नविशंकयेत्‌शंकायत्तंनकुर्यात् ॥ ३० ॥ तदेवाह स्थानानीति निराकृताःस्वशत्रुभिःसहप्रीतिंकुर्वाणानन्यान्‌शत्रुत्वेनपश्यंतितदीयमित्रत्वेचनविश्वसंतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विविधवृत्तानांअस्थिराणां स्थिरचित्तएवभवेदित्यर्थः ॥३२॥३३॥३४॥ वेगवतिपूरेसतिवप्रेतटेविवरणाद्विदारणाद्बाधइतियोजना ॥ ३५॥३६॥ निपुणंकुशलं आरभेत्‌पेष्टुमितिशेषः ॥३७॥षडंगिनीरथतुरगमातंगपदातिकोशवणिक्पथवती ॥३८॥प्रतिलोमतःशत्रोरपेक्षया विवृत्यप्रकटीभूय दस्यूनांदस्यून्॥३९॥उक्तमेवार्थंसंगृह्णाति नसामेति बलवतिशत्रौसामनप्रशस्यते किंतर्हिदंडोपनिषत् रहस्यदंडः नशत्रुर्विवृतःकार्यइत्यादिना प्रागुक्तरीत्याछलेनैवसनाशनीयइत्यर्थः अतएवशत्रुषुमार्दवंपार्यंतिकंनकार्यं नापियात्रिकंसदाकार्यं जयस्यानियतत्वात् यात्रायांहिसस्यानांघातः संकरक्रियाविषादिनाजलादीनांनाशनं भूयःपुनःपुनःप्र

प्रणिपातेनदानेनवाचामधुरयाब्रुवन् ॥ अमित्रमपिसेवेतनचजातुविशंकयेत् ॥ ३० ॥ स्थानानिशंकितानांचनित्यमेवविवर्जयेत् ॥ नचतेष्वाश्वसेद्राजाजाग्रतीहनिराकृताः ॥ ३१ ॥ नह्यतोदुष्करंकर्मकिंचिदस्तिसुरोत्तम ॥ यथाविविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३२ ॥ तथाविविधवृत्तानामपिसंभवउच्यते ॥ यततेयोगमास्थायमित्रामित्रंविचारयेत् ॥ ३३ ॥ मृदुमप्यवमन्यंतेतीक्ष्णादुद्विजतेजनः ॥ मातीक्ष्णोमामृदुर्भूस्त्वंतीक्ष्णोभवमृदुर्भव ॥ ३४ ॥ यथावप्रेवेगवतिसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ नित्यंविवरणाद्बाधस्तथाराज्यंप्रमाद्यतः ॥ ३५ ॥ नबहूनभियुंजीतयौगपद्येनशात्रवान् ॥ साम्नादानेनभेदेनदंडेनचपुरंदर ॥ ३६ ॥ एकैकमेषांनिष्पिष्यशिष्टेषुनिपुणंचरेत् ॥ नतुशक्तोपिमेधावीसर्वानेवारभेन्नृप ॥ ३७ ॥ यदास्यान्महतीसेनाहयनागरथाकुला ॥ पदातियंत्रबहुलाअनुरक्ताषडंगिनी ॥ ३८ ॥ यदाबहुविधांवृद्धिंमन्येतप्रतिलोमतः ॥ तदाविवृत्यप्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ३९ ॥ नसामदंडोपनिषत्प्रशस्यतेनमार्दवंशत्रुषुयात्रिकंसदा ॥ नसस्यघातोनचसंकरक्रियानचापिभूयःप्रकृतेर्विचारणा ॥ ४० ॥ मायाविभेदानुपसर्जनानितथैवपापंनयशःप्रयोगात् ॥ आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेतपुरेषुराष्ट्रेषुचसंप्रयुक्तान् ॥ ४१ ॥ पुरापिचैषामनुसृत्यभूमिपाःपुरेषुभोगानखिलान्जयंति ॥ पुरेषुनीतिंविहितांयथाविधिप्रयोजयंतोबलवृत्रसूदन ॥ ४२ ॥ प्रदायगूढानिवसूनिराजन्प्रच्छिद्यभोगानवधायचस्वान् ॥ दुष्टान्स्वदोषैरितिकीर्तयित्वापुरेषुराष्ट्रेषुचयोजयंति ॥ ४३ ॥

कृतेःसप्तविधायाःविचारणा कथंदंडःकथंकोशःकथममात्यइत्यादिसंदेहश्चापतति तत्त्रयमपिनकार्यंहिंसामूलत्वात्चिंतावृद्धिकरत्वाच्च तस्मात्कपटपूर्वकोदंडएवश्रेयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेवविवृणोति मायेति मायाविभेदान्नानाविधाःमायाःप्रयुंजीत ततउपसर्जनानिपरस्परमितरेषांशत्रूणामुत्थापनादीनितत्तथैवशत्रुषुपापंकपटंचप्रयुंज्यात् कथंयशसःप्रयोगात् प्रयोगेहियशोननाशनीयंप्राक्फलोदयादयमनेनास्मासुअपकारश्चिंतितआसीदित्यकीर्तिगूढमंत्रतयानकुर्यात् किंतर्हिकुर्यादतआह आप्तैरिति ॥४१॥ एषांएतान्‌शत्रून्पुरेषुतत्तत्स्थानेषुअनुसृत्यभोगांस्तदीयान्‌जयंति नीतिंपुरेषुस्वीयेषु ॥४२॥ अनुसरणमेवाह प्रदायेति एतेनममामात्याःदुष्टाःमांत्यक्त्वाराजांतरंप्रतिगताइतिलोकमुखात्कीर्तयित्वापरेषांपुरेषुराष्ट्रेषुचतान्योजयंति ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृत्यामिवकृत्यांमृत्युकारिणींदेवतां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ संसृष्टंसंसर्गं असंसृष्टश्चपरइवभाषते अदृष्टितः परोक्षेप्रतिश्रुतमपिकार्यंनकुरुते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति

तथैवचान्यैरपिशास्त्रवेदिभिःस्वलंकृतैःशास्त्रविधानदृष्टिभिः॥सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैःपरेषुकृत्यामुपधारयेच्च॥४४॥ इंद्रउवाच कानिलिंगानि दुष्टस्यभवंतिद्विजसत्तम॥कथंदुष्टंविजानीयामेतत्पृष्टोब्रवीहिमे॥४५॥ बृहस्पतिरुवाच परोक्षमगुणानाहसद्गुणानभ्यसूयते॥परैर्वाकीर्त्यमानेषुतूष्णीमास्ते पराङ्मुखः॥४६॥ तूष्णींभावेपिविज्ञेयंनचेद्भवतिकारणं॥ विश्वासंचोष्ठसंदंशंशिरसश्चप्रकंपनं॥४७॥ करोत्यभीक्ष्णंसंसृष्टमसंसृष्टश्चभाषते॥ अदृष्टितोन कुरुतेदृष्टोनैवाभिभाषते॥ ४८॥ पृथगेत्यसमश्नातिनेदमद्ययथाविधि॥ आसनेशयनेयानेभावालक्ष्याविशेषतः॥ ४९ ॥ आर्तिरार्तेप्रियेप्रीतिरेतावन्मित्रल क्षणं॥ विपरीतंतुबोद्धव्यमरिलक्षणमेवतत्॥ ५०॥ एतान्येवयथोक्तानिबुध्येथास्त्रिदशाधिप॥ पुरुषाणांप्रदुष्टानांस्वभावोबलवत्तरः॥५१॥ इतिदुष्टस्यविज्ञा नमुक्तंतेसुरसत्तम॥ निशम्यशास्त्रतत्त्वार्थंयथावदमरेश्वर॥५२॥ भीष्मउवाच सतद्वचःशत्रुनिबर्हणेरतस्तथाचकारावितथंबृहस्पतेः॥ चचारकालेवि जयायचारिहावशंचशत्रूननयत्पुरंदरः॥५३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध० इंद्रबृहस्पतिसंवादेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥१०३॥ ॥७॥ युधि ष्ठिरउवाच धार्मिकोर्थानसंप्राप्यराजामात्यैःप्रबाधितः॥ च्युतःकोशाच्चदंडाच्चसुखमिच्छन्कथंचरेत्॥ १॥ भीष्मउवाच अत्रायंक्षेमदर्शीयइतिहा सोनुगीयते॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामितन्निबोधयुधिष्ठिर॥२॥ क्षेमदर्शीनृपसुतोयत्रक्षीणबलःपुरा॥ मुनिंकालकवृक्षीयमाजगामेतिनःश्रुतं॥तंपप्रच्छानुसंगृह्य कृच्छ्रामापदमास्थितः॥ ३॥ राजोवाच अर्थेषुभागीपुरुषईहमानःपुनःपुनः॥ अलब्ध्वामद्विधोराज्यंब्रह्मन्किंकर्तुमर्हति॥ ४ ॥ अन्यत्रमरणाद्दैन्याद न्यत्रपरसंश्रयात्॥ क्षुद्रादन्यत्रचाचारात्तन्ममाचक्ष्वसत्तम॥५॥ व्याधिनाचाभिपन्नस्यमानसेनेतरेणवा॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चत्वद्विधःशरणंभवेत्॥ ६॥ नि र्विद्यतिनरःकामान्निर्विद्यसुखमेधते॥ त्यक्त्वाप्रीतिंचशोकंचलब्ध्वाबुद्धिमयंवसु॥ ७॥ सुखमर्थाश्रयंयेषामनुशोचामितानहं॥ ममत्वर्थाःसुबहवोनष्टाःस्व प्नइवागताः॥ ८॥ दुष्करंबतकुर्वंतिमहतोर्थांस्त्यजंतिये॥ वयंत्वेतान्परित्यक्तुमसतोपिनशक्नुमः॥ ९॥

शांतिप० रा० नै० भारतभा० त्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥१०३॥ ॥७॥ अधार्मिकस्यच्छलादिकंविधेयमित्युक्तं धार्मिकस्यहीनसंपदोविजिगीषमाणस्यकर्तव्यंपृच्छति धार्मिकइति॥१॥२॥ ३॥ भा गीभागार्हः ईहमानोयतमानः॥ ४ ॥ ५ ॥ इतरेणशारीरेण ॥ ६ ॥ निर्विद्यतिविरज्यते कामाद्विषयभोगात् बुद्धिमयंवसुज्ञानरूपंधनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ इयंनिर्विद्यतीतिश्लोकेनत्वयाप्रोक्ता अहंचयच्चममअस्तिएतत्सर्वंअनित्यमितिजानता ॥ १२ नास्तितुच्छत्वात् ॥ १३ ॥ सर्वंतन्नाभून्नभविष्यति दृष्टिसमसमयैवस्तदृष्टिरितिभावः ॥ १४ ॥
यच्चपूर्वंप्राचीनंसमाहारेराज्ञांसमुदायेधान्यादिकं यच्चपूर्वंपरेपरेपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्राज्ञितत्सर्वंतेतवनास्त्येवेतितज्ज्ञात्वासर्वत्रममतांत्यक्त्वेतिभावः ॥ १५ ॥ सामर्थ्यंधनार्जनवीर्यं कथंचकथमपिनकुर्यात्शोकं

इमामवस्थांसंप्राप्तंदीनमार्तंश्रियाच्युतं॥ यदन्यत्सुखमस्तीहतद्ब्रह्मन्ननुशाधिमां ॥ १० ॥ कौसल्येनैवमुक्तस्तुराजपुत्रेणधीमता ॥ मुनिःकालकवृक्षीयःप्रत्यु
वाचमहाद्युतिः ॥ ११ ॥ मुनिरुवाच पुरस्तादेवतेबुद्धिरियंकार्याविजानता ॥ अनित्यंसर्वमेवैतदहंचममचास्तियत् ॥ १२ ॥ यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति
सर्वंनास्तीतिविद्धितत् ॥ एवंनव्यथतेप्राज्ञःकृच्छ्रामप्यापदंगतः ॥ १३ ॥ यद्धिभूतंभविष्यंचसर्वंतन्नभविष्यति ॥ एवंविदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यःप्रमोक्ष्यसे ॥
॥ १४ ॥ यच्चपूर्वंसमाहारेयच्चपूर्वंपरेपरे ॥ सर्वंतन्नास्तितेचैवतज्ज्ञात्वाकोनुसंज्वरेत् ॥ १५ ॥ भूत्वाचनभवत्येतदभूत्वाचभविष्यति ॥ शोकेनत्वस्तिसामर्थ्यं
शोकंकुर्यात्कथंचन ॥ १६ ॥ क्वनुतेद्यपिताराजन्क्वनुतेद्यपितामहः ॥ नत्वंपश्यसितानद्यनत्वांपश्यंतितेपिच ॥ १७ ॥ आत्मनोऽध्रुवतांपश्यंस्तांस्त्वंकिमनुशोच
सि ॥ बुद्ध्याचैवानुबुद्ध्यस्वध्रुवंहिनभविष्यसि ॥ १८ ॥ अहंचत्वंचनृपतेसुहृदःशत्रवश्चते ॥ अवश्यंनभविष्यामःसर्वंचनभविष्यति ॥ १९ ॥ येतुविंशतिवर्षावै
त्रिंशद्वर्षाश्चमानवाः ॥ अर्वागेवहितेसर्वेमरिष्यंतिशरच्छतात् ॥ २० अपिचेन्महतोवित्तान्नप्रमुच्येतपूरुषः ॥ नैतन्ममेतितन्मत्वाकुर्वीतप्रियमात्मनः ॥ २१ ॥
अनागतंयन्नममेतिविद्यादतिक्रांतंयन्नममेतिविद्यात् ॥ दिष्टंबलीयइतिमन्यमानास्तेपंडितास्तत्सतांस्थानमाहुः ॥ २२ ॥ अनाढ्याश्चापिजीवंतिराज्यंचा
प्यनुशासति ॥ बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वयातुल्याधिकाजनाः ॥ २३ ॥ नचत्वमिवशोचंतितस्मात्त्वमपिमाशुचः ॥ किंनत्वंतैर्नरैःश्रेयांस्तुल्योवाबुद्धिपौरुषैः ॥ २४ ॥
राजोवाच यादृच्छिकंसर्वमासीत्तद्राज्यमितिचिंतये ॥ ह्रियतेसर्वमेवेदंकालेनमहताद्विज ॥ २५ ॥ तस्यैवह्रियमाणस्यस्रोतसेवतपोधन ॥ फलमेतत्प्रपश्या
मियथालब्धेनवर्तयन् ॥ २६ ॥ मुनिरुवाच अनागतमतीतंचयाथातथ्यविनिश्चयात् ॥ नानुशोचेतकौसल्यसर्वार्थेषुतथाभव ॥ २७ ॥ अवाप्यान्काम
यन्नर्थान्नानवाप्यान्कदाचन ॥ प्रत्युत्पन्नाननुभवन्माशुचस्त्वमनागतान् ॥ २८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मनःदेहस्य अध्रुवतामितिच्छेदः नभविष्यसिमरिष्यसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नप्रमुच्येतप्रत्यक्षेणत्यागोनसंभवतिचेन्ममत्वंबांधवादौत्याज्यमित्याहापीति ॥ २१ ॥ विद्यात्वि
द्युःतत्निर्ममत्वं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यादृच्छिकंअयत्नादागतं ॥ २५ ॥ एततशोकाख्यंफलंयथालब्धेनवर्तयन्जीवन्नपिपश्यामि यादृच्छिकस्यनाशेनजीवनालोपेपिशोकोननश्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ नमृष्यतेतैर्नसंतुष्यति ॥ ३० ॥ अनर्हान्म्लेच्छादीन्नीचान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सहस्वेतिसार्धं अन्यत्रशत्रौ कुशलाःनिर्मत्सराः जनंद्विषतःसकाशात् अभिनिस्यंदते प्रस्रवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विधित्साक्रियाणामनुपरमस्तेनसाधनेनचसंकुसुकंअस्थिरंनित्यंनवंनवमारंभंकुर्वाणंदृष्ट्वाअन्येप्राकृतास्तत्संत्यजंत्येव ॥ ३५ ॥ उपद्रवान् अस्थिरान् ॥ ३६ ॥ अर्थरूपेणभासमानाः ॥ ३७ ॥ आद्यस्योदाहरणं अर्थायेति ॥ ॥ ३८ ॥ द्वितीयस्योदाहरणं रममाणइति ॥ ३९ ॥ परिभग्नक्रमोनष्टारंभः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विप्रणयेत्दद्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अन्येषामपीतिसार्धः बुद्ध्याकल्पितामापदंपश्य कथमतआ

यथालब्धोपपन्नार्थैस्तथाकौसल्यरंस्यसे ॥ कच्चिच्छुद्धस्वभावेनश्रियाहीनोनशोचसि ॥ २९ ॥ पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभोग्योहिदुर्मतिः ॥ धातारंगर्हतेनित्यंलब्धार्थश्चनमृष्यते ॥ ३० ॥ अनर्हानपिचैवान्यान्मन्यतेश्रीमतोजनान् ॥ एतस्मात्कारणादेतद्दुःखंभूयोनुवर्तते ॥ ३१ ॥ ईर्ष्याभिमानसंपन्नाराजन्पुरुषमानिनः ॥ कच्चित्त्वंनतथाराजन्मत्सरीकोसलाधिप ॥ ३२ ॥ सहस्वश्रियमन्येषांयद्यपित्वयिनास्तिसा ॥ अन्यत्रापिसतींलक्ष्मींकुशलाभुंजतेसदा ॥ अभिनिस्यंदते श्रीर्हिसत्यपिद्विषतोजनं ॥ ३३ ॥ श्रियंचपुत्रपौत्रंचमनुष्याधर्मचारिणः ॥ योगधर्मविदोधीराःस्वयमेवत्यजंत्युत ॥ ३४ ॥ बहुसंकुसुकंदृष्ट्वाविधित्सासाधनेनच ॥ तथान्येसंत्यजंत्येवमत्वापरमदुर्लभं ॥ ३५ ॥ त्वंपुनःप्राज्ञरूपःसन्कृपणंपरितप्यसे ॥ अकाम्यान्कामयानोर्थान्पराधीनानुपद्रवान् ॥ ३६ ॥ तांबुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैतान्परित्यज ॥ अनर्थांश्चार्थरूपेणत्वर्थांश्चानर्थरूपिणः ॥ ३७ ॥ अर्थायैवहिकेषांचिद्धननाशोभवत्युत ॥ आनंत्यंतत्सुखंमत्वाश्रियमन्यःपरीप्सति ॥ ३८ ॥ रममाणःश्रियाकश्चिन्नान्यच्छ्रेयोभिमन्यते ॥ तथातस्येहमानस्यसमारंभोविनश्यति ॥ ३९ ॥ कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतंयदिकौसल्यनश्यति ॥ तदानिर्विंद्यतेसोर्थात्परिभग्नक्रमोनरः ॥ ४० ॥ धर्ममेकेभिपद्यंतेकल्याणाभिजनानराः ॥ परत्रसुखमिच्छंतोनिर्विंद्येयुश्चलौकिकात् ॥ ४१ ॥ जीवितंसंत्यजंत्येकेधनलोभपराजनाः ॥ नजीवितार्थमन्यंतेपुरुषाहिधनादृते ॥ ४२ ॥ पश्यतेषांकृपणतांपश्यतेषामबुद्धितां ॥ अध्रुवेजीवितेमोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः ॥ ४३ ॥ संचयेचविनाशांतेमरणांतेचजीविते ॥ संयोगेचवियोगांतेकोनुविप्रणयेन्मनः ॥ ४४ ॥ धनंवापुरुषोराजन्पुरुषंवापुनर्धनं ॥ अवश्यंप्रजहात्येवतद्विद्वान्कोनुसंज्वरेत् ॥ ४५ ॥ अन्येषामपिनश्यंतिसुहृदश्चधनानिच ॥ पश्यबुद्ध्यामनुष्याणांराजन्नापदमात्मनः ॥ नियच्छयच्छसंयच्छइंद्रियाणिमनोगिरं ॥ ४६ ॥ प्रतिषेद्धानचाप्येषुदुर्बलेष्वहितेष्वपि ॥ ४७ ॥

ह नियच्छेति यथाक्रमेणान्वयः इंद्रियादीनांनिरोधेहिजगत्तत्त्वंसम्यक्स्फुरतितेनापदांकल्पितत्वंस्फुटीभवतीतिभावः ॥ ४६ ॥ प्रतीति भावेषु अर्थेषुप्राप्तिस्पष्टेषुदर्शनमात्रोत्पन्नेषुप्रतिषेद्धानविद्यते अप्रत्याख्येयदर्शनाःसर्वेवर्तमानाःपदार्थाइत्यर्थः व्यपकृष्टेषुदेशतःकालतश्चव्यवहितेष्वतीतानागतदूरस्थेषु दर्शनस्यासंभवेचज्ञातेसतित्वद्विधोनानुशोचतिइष्टानिष्टसंयोगवियोगयोरितिसार्धार्थः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा० चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥७॥ एवंदुर्बलस्यहीनसंपदः परैर्निर्जितस्य निवृत्तिधर्मएवश्रेयानि त्युक्तं प्रबलस्यतुतादृशस्यनिकृत्याख्यंजयोपायंवक्तुमध्यायआरभ्यते अथचेदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उपपन्नोस्मिपौरुषेणेतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वित्तंवेतनरूपं प्रमाणंविश्वासं प्रग्रहमिवप्रग्रहंभुज

प्राप्तिस्तेष्वेषुभावेषुव्यपकृष्टेष्वसंभवे ॥ प्रज्ञानतृप्तोविक्रांतस्त्वद्विधोनानुशोचति ॥ ४८ ॥ अल्पमिच्छन्नचपलोमृदुर्दांतःसुनिश्चितः ॥ ब्रह्मचर्योपपन्नश्चत्वद्वि धोनैवशोचति ॥ ४९ ॥ नत्वेवजाल्मींकापालींवृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ नृशंसवृत्तिंपापिष्ठांदुष्टांकापुरुषोचितां ॥ ५० ॥ अपिमूलफलाजीवोरमस्वैकोमहावने ॥ वाग्यतःसंगृहीतात्मासर्वभूतदयान्वितः ॥ ५१ ॥ सदृशंपंडितस्यैतदीषादंतेनदंतिना ॥ यदेकोरमतेरण्येष्वारण्येनैवतुष्यति ॥ ५२ ॥ महाह्रदःसंक्षुभितआत्म नैवप्रसीदति ॥ एतदेवंगतस्याहंसुखंपश्यामिजीवितुं ॥ ५३ ॥ असंभवेश्रियोराजन्हीनस्यसचिवादिभिः ॥ दैवेप्रतिनिविष्टेचकिंश्रेयोमन्यतेभवान् ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध० कालकवृक्षीयेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥७॥ मुनिरुवाच अथचेत्पौरुषंकिंचित्क्षत्रियात्मनिप श्यसि ॥ ब्रवीमितांतुतेनीतिंराज्यस्यप्रतिपत्तये ॥ १ ॥ तांचेच्छक्नोषिनिर्मातुंकर्मचैवकरिष्यसि ॥ शृणुसर्वमशेषेणयत्त्वांवक्ष्यामितत्त्वतः ॥ २ ॥ आचरिष्यसि चेत्कर्ममहतोर्थानवाप्स्यसि ॥ राज्यंराज्यस्यमंत्रंवामहतींवापुनःश्रियं ॥ ३ ॥ अथैतद्रोचतेराजन्पुनर्ब्रूहिब्रवीमिते ॥ राजोवाच ब्रवीतुभगवान्नीतिमुप पन्नोस्म्यहंप्रभो ॥ ४ ॥ अमोघोयंभवत्वद्यत्वयासहसमागमः ॥ मुनिरुवाच हित्वादंभंचकामंचक्रोधंहर्षंभयंतथा ॥ ५ ॥ अप्यमित्राणिसेवस्वप्रणिप त्यकृतांजलिः ॥ तमुत्तमेनशौचेनकर्मणाचाभिधारय ॥ ६ ॥ दातुमर्हतितेवित्तंवैदेहःसत्यसंगरः ॥ प्रमाणंसर्वभूतेषुप्रग्रहंचभविष्यसि ॥ ७ ॥ ततःसहायान्सो त्साहाँल्लप्स्यसेऽव्यसनान्शुचीन् ॥ वर्तमानःस्वशास्त्रेणसंयतात्माजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ अभ्युद्धरतिचात्मानंप्रसादयतिचप्रजाः ॥ तेनैवत्वंधृतिमताश्रीमताचाभि सत्कृतः ॥ ९ ॥ प्रमाणंसर्वभूतेषुगत्वाचग्रहणंमहत् ॥ ततःसुहृद्बलंलब्ध्वामंत्रयित्वासुमंत्रिभिः ॥ १० ॥ आंतरैर्भेदयित्वारीन्बिल्वंबिल्वेनभेदय ॥ परैर्वासंवि दंकृत्वाबलमप्यस्यघातय ॥ ११ ॥ अलभ्यायेशुभाभावास्त्रियश्चाच्छादनानिच ॥ शय्यासनानियानानिमहार्हाणिगृहाणिच ॥ १२ ॥ पक्षिणोमृगजातानिर सगंधाःफलानिच ॥ तेष्वेवसज्जयेथास्त्वंयथानश्येत्स्वयंपरः ॥ १३ ॥

त्वं तस्यबाहुस्थानीयोभविष्यसीत्यर्थः प्रग्रहस्तुतुलासूत्रेवंग्यांनियमनेभुजेइतिमेदिनी ॥ ७ ॥ स्वशास्त्रेणनीतिशास्त्रे ण ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्रहणंआदरं ग्रहणंस्वीकारादरकरोपरागोपलब्धिवंदिष्वितिमेदिनी ॥ १० ॥ बिल्वंबिल्वेनेति अन्यपराजयोपीष्टइतिमत्वाजनकेनान्यंविपरीतंवाघातय अस्यवैदेहस्य ॥ ११ ॥ १२ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिषेधस्थानेतदकरणेऽयंमांनप्रतिषिद्धवानितिममशत्रुरितिविवृतत्वंभवतितद्रक्ष्यमित्यर्थः ॥१४॥ हेपरमअमित्रेशत्रुसमीपे श्वेतकाकीयैः श्वाचएतश्चकाकश्वतेषामिमेधर्माः क्रमेणनित्यंजागरूकत्वभयच कितत्वपरेंगितज्ञत्वानि तैःउपायैःमित्रधर्मंभजस्व श्वेतइत्यत्रोमाङोश्वेतिपररूपं एतोमृगः ॥ १५॥ आरंभान्विरोधांश्वमहानदीवद्दुस्तरान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिकरिष्यंति प्रत्युपकारेणस्वस्त्ययनादिनाउपक

यद्येवंप्रतिषेद्धव्योयद्युपेक्षणमर्हति ॥ नजातुविवृतःकार्यःशत्रुःसुनयमिच्छता ॥ १४ ॥ रमस्वपरमामित्रेविषयेप्राज्ञसंमतः ॥ भजस्वश्वेतकाकीयैर्मित्रधर्ममनर्थकैः ॥ १५ ॥ आरंभांश्चास्यमहतोदुश्चरांश्चप्रयोजय ॥ नदीवच्चविरोधांश्चबलवद्भिर्विरुध्यतां ॥१६॥ उद्यानानिमहार्हाणिशयनान्यासनानिच ॥ प्रतिभोगसुखेनैवकोशमस्यविरेचय ॥१७॥ यज्ञदानेप्रशाध्यस्मैब्राह्मणाननुवर्ण्यतान् ॥ तेत्वांप्रतिकरिष्यंतितंभोक्ष्यंतिवृकाइव ॥ १८ ॥ असंशयंपुण्यशीलःप्राप्नोतिपरमांगतिं ॥ त्रिविष्टपेपुण्यतमंस्थानंप्राप्नोतिमानवः ॥ १९ ॥ कोशक्षयेत्वमित्राणांवशंकौसल्यगच्छति ॥ उभयत्रप्रयुक्तस्यधर्मेचाधर्मएवच ॥ ॥ २० ॥ फलार्थमूलंव्युच्छिद्येत्तेननंदंतिशत्रवः ॥ नचास्मैमानुषंकर्मदैवमस्योपवर्णय ॥ २१ ॥ असंशयंदैवपरःक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ याजयैनंविश्वजितासर्वस्वेनवियुज्यतं ॥ २२ ॥ ततोगच्छसिसिद्धार्थःपीड्यमानंमहाजनं ॥ योगधर्मविदंपुण्यंकंचिदस्योपवर्णयेत् ॥ २३ ॥ अपित्यागंबुभूषेतकच्चिद्गच्छेदनामयं ॥ सिद्धेनौषधियोगेनसर्वशत्रुविनाशिना ॥ नागानश्वान्मनुष्यांश्चकृतकैरुपघातयेत् ॥ २४॥ एतेचान्येचबहवोदंभयोगाःसुचिंतिताः ॥ शक्याविषहताकर्तुंपुरुषेणकृतात्मना ॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०कालकवृक्षीयेपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०५॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच ननिकृत्यानदंभेनब्रह्मन्निच्छामिजीवितुं ॥ नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोप्यहं ॥ १ ॥ पुरस्तादेवभगवन्मयैतदपवर्जितं ॥ येनमांनाभिशंकेतयेनकृत्स्नंहितंभवेत् ॥ २ ॥ आनृशंस्येनधर्मेणलोकेह्यस्मिन्जिजीविषुः ॥ नाहमेतदलंकर्तुंनैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ३॥ मुनिरुवाच उपपन्नस्त्वमेतेनयथाक्षत्रियभाषसे ॥ प्रकृत्याह्युपपन्नोसिबुद्ध्यावाबहुदर्शनः ॥ ४ ॥ उभयोरेववामर्थेयतिष्येतवतस्यच ॥ संश्लेषंवाकरिष्यामिशाश्वतंह्यनपायिनं ॥ ५ ॥

रिष्यंति ॥१८॥१९॥ धर्माधर्माभ्यांकोशक्षयेसति॥२०॥ फलस्यस्वर्गादेःअर्थस्यजयादेःमूलकारणंकोशः व्युच्छिद्येत् विशेषतउच्छेदंगच्छेत् दैवंजयादिकं॥२१॥२२॥ गच्छसिअवगच्छसि सिद्धार्थः कृतयज्ञादिप्रयोजनः महाजनपीडांतस्मैनिवेदयेत् तत्परिहारार्थंआचार्यंचवर्णयेत् ॥२३॥ तद्द्वाराराज्यंत्याजयेदित्याहापीति यद्वाऔषधाद्यैरस्यनागादीन्घातयेदितिसार्धः ॥२४॥२५॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ निकृत्तिकपटंचकर्तुमनिच्छोर्धर्मिष्ठस्यक्षीणस्यसामाख्यंजयोपायमाह ननिकृत्येत्यादिना ॥१॥२॥३॥४॥ वांयुवयोः तस्यविदेहस्य ॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वादृशंराजानंलब्ध्वाअमात्यकर्मकोनकुर्वीतअपितुसर्वोपिमादृशःकुर्वीतैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्तमंमहत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ताभ्यांशौर्यबुद्धिभ्यां उभयंलोकद्वयं ॥ १२ ॥ १३ ॥ गणान्श

त्वादृशंहिकुलेजातमनृशंसंबहुश्रुतं॥ अमात्यंकोनकुर्वीतराज्यप्रणयकोविदं ॥ ६॥ यस्त्वंप्रच्यावितोराज्याद्व्यसनंचोत्तमंगतः ॥ आनृशंस्येनवृत्तेनक्षत्रिये
च्छसिजीवितुं॥ ७॥ आगंतामद्गृहंतातवैदेहःसत्यसंगरः॥ अथाहंतंनियोक्ष्यामितत्करिष्यत्यसंशयं॥८॥ततआहूयवैदेहंमुनिर्वचनमब्रवीत्॥अयंराजकुलेजा
तोविदिताभ्यंतरोमम ॥ ९॥ आदर्शइवशुद्धात्माशारदश्चंद्रमायथा ॥ नास्मिन्पश्यामिवृजिनंसर्वतोमेपरीक्षितः ॥ १० ॥ तेनतेसंधिरेवास्तुविश्वसास्मिन्य
थामयि॥ नराज्यमनमात्येनशक्यंशास्तुमपिभ्यहं ॥ ११ ॥ अमात्यःशूरएवस्याद्बुद्धिसंपन्नएववा ॥ ताभ्यांचैवोभयंराजन्पश्यराज्यप्रयोजनं॥ १२ ॥ धर्मा
त्मनांक्वचिल्लोकेनान्यास्तिगतिरीदृशी॥ महात्माराजपुत्रोयंसतांमार्गमनुष्ठितः॥ १३॥ सुसंगृहीतस्त्वेवैषत्वयाधर्मपुरोगमः॥ संसेव्यमानःशत्रूंस्तेगृह्णीयान्म
हतोगणान्॥ १४ ॥ यद्ययंप्रतियुद्ध्येत्त्वांस्वकर्मक्षत्रियस्यतत्॥ जिगीषमाणस्त्वांयुद्धेपितृपैतामहेपदे॥ १५॥ त्वंचापिप्रतियुद्ध्येथाविजिगीषुव्रतेस्थितः॥अ
युध्वैवनियोगान्मेवशेकुरुहितेस्थितः॥ १६॥ सत्वंधर्ममवेक्षस्वहित्वालोभमसांप्रतं॥ नचकामान्नचद्रोहात्स्वधर्महातुमर्हसि॥ १७॥ नैवनित्यंजयस्तातनैव
नित्यंपराजयः॥ तस्माद्भोजयितव्यश्चभोक्तव्यश्चपरोजनः॥१८॥ आत्मन्यपिचसंदृश्यावुभौजयपराजयौ॥ निःशेषकारिणांतातनिःशेषकरणाद्भयं॥१९॥
इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंवचनंब्राह्मणर्षभं॥ प्रतिपूज्याभिसत्कृत्यपूजार्हमनुमान्यच॥ २०॥ यथाब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयान्महाश्रुतः॥ श्रेयस्कामोयथाब्रूयादु
भयोरेवतत्क्षमं॥ २१॥ यद्यद्वचनमुक्तोस्मिकरिष्यामिचतत्तथा॥ एतद्धिपरमंश्रेयोनमेत्रास्तिविचारणा॥२२॥ ततःकौसल्यमाहूयमैथिलोवाक्यमब्रवीत्॥
धर्मतोनीतितश्चैवलोकश्चविजितोमया॥ २३॥ अहंत्वयाचात्मगुणैर्जितःपार्थिवसत्तम॥ आत्मानमनवज्ञायजितवद्वर्ततांभवान्॥ २४॥ नावमन्यामिते
बुद्धिंनावमन्येचपौरुषं॥ नावमन्येजयामीतिजितवद्वर्ततांभवान्॥२५॥ यथावत्पूजितोराजन्गृहंगंतासिमेभृशं॥ ततःसंपूज्यतौविप्रंविश्वस्तौजग्मतुर्गृहान्॥
॥ २६॥ वैदेहस्त्वथकौसल्यंप्रवेश्यगृहमंजसा॥ पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तंपूजार्हंप्रत्यपूजयत्॥ २७॥

त्रुसंघान्॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ असांप्रतंअनुचितं ॥ १७ ॥ परोजनःशत्रुजनः भोजनादिनासंधेयः दंडापेक्षयासामैवश्रेयइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९॥ २०॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अहमिति जितवत्प्रा
प्तजयइव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ९ ॥ गणवृत्तंबुभुत्सुःपूर्वोक्तमनुवदति ब्राह्मणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षीणस्यग्रहणंवृत्तिर्जीविकाच लघु

ददौदुहितरंचास्मैरत्नानिविविधानिच ॥ एषराज्ञांपरोधर्मोनित्यौजयपराजयौ ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानु० कालकवृक्षीयेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप ॥ धर्मवृत्तंचवित्तंचवृत्त्युपायाःफलानिच ॥ १ ॥ राज्ञांवित्तंचकोशंचकोशसंचयनंजयः ॥ अमात्यगुणवृत्तिश्चप्रकृतीनांचवर्धनं ॥ २ ॥ षाड्गुण्यगुणकल्पश्चसेनावृत्तिस्तथैवच ॥ परिज्ञानंचदुष्टस्यलक्षणंचसतामपि ॥ ३ ॥ समहीनाधिकानांचयथावल्लक्षणंचयत् ॥ मध्यमस्यचतुष्ट्यर्थंयथास्थेयंविवर्धता ॥ ४ ॥ क्षीणग्रहणवृत्तिश्चयथाधर्मंप्रकीर्तितं ॥ लघुनादेशरूपेणग्रंथयोगेनभारत ॥ ५ ॥ विजिगीषोस्तथावृत्तमुक्तंचैवतथैवते ॥ गणानांवृत्तिमिच्छामिश्रोतुंमतिमतांवर ॥ ६ ॥ यथागणाःप्रवर्धंतेनभिद्यंतेचभारत ॥ अरींश्चविजिगीषंतेसुहृदःप्राप्नुवंतिच ॥ ७ ॥ भेदमूलोविनाशोहिगणानामुपलक्षये ॥ मंत्रसंवरणंदुःखंबहूनामितिमेमतिः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंनिखिलेनपरंतप ॥ यथाचतेनभिद्येरंस्तच्चमेवदपार्थिव ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच गणानांचकुलानांचराज्ञांभरतसत्तम ॥ वैरसंदीपनावेतौलोभामर्षौनराधिप ॥ १० ॥ लोभमेकोहिवृणुतेततोमर्षमनंतरं ॥ तौक्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यंचविनाशिनौ ॥ ११ ॥ चारमंत्रबलादानैःसामदानविभेदनैः ॥ क्षयव्ययभयोपायैःप्रकर्षंतीतरेतरं ॥ १२ ॥ तत्रादानेनभिद्यंतेगणाःसंघातवृत्तयः ॥ भिन्नाविमनसःसर्वेगच्छंत्यरिवशंभयात् ॥ १३ ॥ भेदेगणाविनश्युर्हिभिन्नास्तुसुजयाःपरैः ॥ तस्मात्संघातयोगेनप्रयतेरन्गणाःसदा ॥ १४ ॥ अर्थाश्चैवाधिगम्यंतेसंघातबलपौरुषैः ॥ बाह्याश्चमैत्रींकुर्वंतितेषुसंघातवृत्तिषु ॥ १५ ॥ ज्ञानवृद्धाःप्रशंसंतिशुश्रूषंतःपरस्परं ॥ विनिवृत्ताभिसंधानाःसुखमेधंतिसर्वशः ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्चस्थापयंतश्चशास्त्रतः ॥ यथावत्प्रतिपश्यंतोविवर्धंतेगणोत्तमाः ॥ १७ ॥ पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णंतोविनयंतश्चतान्सदा ॥ विनीतांश्चप्रगृह्णंतोविवर्धंतेगणोत्तमाः ॥ १८ ॥ चारमंत्रविधानेषुकोशसंनिचयेषुच ॥ नित्ययुक्तामहाबाहोवर्धंतेसर्वतोगणाः ॥ १९ ॥ प्राज्ञाञ्छूरान्महोत्साहान्कर्मसुस्थिरपौरुषान् ॥ मानयंतःसदायुक्ताविवर्धंतेगणानृप ॥ २० ॥

नाल्पग्रंथेन आदेशरूपेणउपदेशात्मकेन ॥ ५ ॥ गणानांशूरजनस्तोमानां ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एकोराजालोभंवृणुते गणस्तदाऽस्मभ्यंनददातीत्यमर्षंवृणुते ॥ ११ ॥ इतरेतरंगणाराजानश्चप्रकर्षंति ॥ १२ ॥ १३ ॥ संघातयोगेनऐकमत्यप्रयोगेण ॥ १४ ॥ १५ ॥ विनिवृत्ताभिसंधानाःविघटितसंघाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १०७॥ द्रव्यवंतश्चशूराश्चशस्त्रज्ञाःशास्त्रपारगाः ॥ कृच्छ्रास्वापत्सुसंमूढान्गणाःसंतारयंतिते ॥ २१ ॥ क्रोधोभेदोभयंदंडःकर्षणंनिग्रहोवधः ॥ नयत्यरिवशंसद्योग
णान्भरतसत्तम ॥ २२ ॥ तस्मान्मानयितव्यास्तेगणमुख्याःप्रधानतः ॥ लोकयात्रासमायत्ताभूयसीतेषुपार्थिव ॥ २३ ॥ मंत्रगुप्तिःप्रधानेषुचारश्चामित्रकर्ष १२
ण ॥ नगणाःकृत्स्नशोमंत्रंश्रोतुमर्हंतिभारत ॥ २४ ॥ गणमुख्यैस्तुसंभूयकार्यंगणहितंमिथः ॥ पृथग्गणस्यभिन्नस्यविततस्यततोन्यथा ॥ २५ ॥ अर्थाःप्रत्यव
सीदंतितथानर्थाभवंतिच ॥ तेषामन्योन्यभिन्नानांस्वशक्तिमनुतिष्ठतां ॥ २६ ॥ निग्रहःपंडितैःकार्यःक्षिप्रमेवप्रधानतः ॥ कुलेषुकलहाजाताःकुलवृद्धैरुपेक्षि
ताः ॥ २७ ॥ गोत्रस्यनाशंकुर्वंतिगणभेदस्यकारकं ॥ आभ्यंतरंभयंरक्ष्यमसारंबाह्यतोभयं ॥ २८ ॥ आभ्यंतरंभयंराजन्सद्योमूलानिकृंतति ॥ अकस्मात्क्रोध
मोहाभ्यांलोभाद्वापिस्वभावजात् ॥ २९ ॥ अन्योन्यंनाभिभाषंतेतत्पराभवलक्षणं ॥ जात्याचसदृशाःसर्वेकुलेनसदृशास्तथा ॥ ३० ॥ नचोद्योगेनबुद्ध्यावारूप
द्रव्येणवापुनः ॥ भेदाच्चैवप्रदानाच्चभिद्यंतेरिपुभिर्गणाः ॥ ३१ ॥ तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानांशरणंमहत् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानु०
गणवृत्तसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच महानयंधर्मपथोबहुशाखश्चभारत ॥ किंस्विदेवेहधर्माणामनुष्ठेयतमंम
तं ॥ १ ॥ किंकार्यंसर्वधर्माणांगरीयोभवतोमतं ॥ यथाहंपरमंधर्ममिहचप्रेत्यचाप्नुयां ॥ २ ॥ भीष्मउवाच मातापित्रोर्गुरूणांचपूजाबहुमतामम ॥ इह
युक्तोनरोलोकान्यशश्चमहदश्नुते ॥ ३ ॥ यच्चतेभ्यनुजानीयुःकर्मतातसुपूजिताः ॥ धर्माधर्मविरुद्धंवातत्कर्तव्यंयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ नचतैरभ्यनुज्ञातोधर्ममन्यंस
माचरेत् ॥ यंचतेभ्यनुजानीयुःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ ५ ॥ एतएवत्रयोलोकाएतएवाश्रमास्त्रयः ॥ एतएवत्रयोवेदाएतएवत्रयोग्नयः ॥ ६ ॥ पितावैगार्हपत्योग्नि
र्मातान्गिर्दक्षिणःस्मृतः ॥ गुरुराहवनीयस्तुसाग्नित्रेतागरीयसी ॥ ७ ॥ त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषुत्रीँल्लोकांश्चविजेष्यसि ॥ पितृवृत्त्यात्विमंलोकंमातृवृत्त्यातथापरं
॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकंगुरोर्वृत्त्यानियमेनतरिष्यसि ॥ सम्यगेतेषुवर्तस्वत्रिषुलोकेषुभारत ॥ ९ ॥ यशःप्राप्स्यसिभद्रंतेधर्मंचसुमहत्फलं ॥ नैतानतिशयेज्जातुनात्यश्नी ॥ १०७॥
यान्नदूषयेत् ॥ १० ॥ नित्यंपरिचरेच्चैवतद्वैसुकृतमुत्तमं ॥ कीर्तिंपुण्यंयशोलोकान्प्राप्स्यसेराजसत्तम ॥ ११ ॥

न्श्रुत्वातदनुग्राहकान्शुद्धधर्मानाह महानित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृत्त्यापूजया ॥ ८ ॥ ९ ॥ नअतिशयेत्भोगेषुक्रियासुवास्वस्याधिक्यंनदर्शयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातिर्जन्म अवध्येत्यादिसार्धः चाद्गुरुः ॥ २० ॥ तत्वध्यानामपितेषांअवधंकृत्वा तेअपराधिनोपिपितृमातृगुरवः अवधेनराजानमिवनै

सर्वेतस्याद्दतालोकायस्यैतेत्रयआद्दताः ॥ अनाद्दतास्तुयस्यैतेसर्वास्तस्याफलाःक्रियाः ॥ १२ ॥ नचायंनपरोलोकस्तस्यचैवपरंतप ॥ अमानितानित्यमेवय स्यैतेगुरवस्त्रयः ॥ १३ ॥ नचास्मिन्नपरेलोकेयशस्तस्यप्रकाशते ॥ नचान्यदपिकल्याणंपरत्रसमुदाहृतं ॥ १४ ॥ तेभ्यएवहियत्सर्वंकृत्वाचविसृजाम्यहं ॥ तदा सीन्मेशतगुणंसहस्रगुणमेवच ॥ १५ ॥ तस्मान्मेसंप्रकाशंतेत्रयोलोकायुधिष्ठिर ॥ दशैवतुसदाचार्यःश्रोत्रियानतिरिच्यते ॥ १६ ॥ दशाचार्यानुपाध्यायउपाध्या यान्पितादश ॥ पितॄन्दशतुमातैकासर्वांवापृथिवीमपि ॥ १७ ॥ गुरुत्वेनातिभवतिनास्तिमातृसमोगुरुः ॥ गुरुर्गरीयान्पितृतोमातृतश्चेतिमेमतिः ॥ १८ ॥ उभौहि मातापितरौजन्मन्येवोपयुज्यतः ॥ शरीरमेवसृजतःपितामाताचभारत ॥ १९ ॥ आचार्यशिष्टायाजातिःसादिव्यासाजरामरा ॥ अवध्याहिसदामातापिता चाप्यपकारिणौ ॥ २० ॥ नसंदुष्यतितत्कृत्वानचतेदूषयंतितं ॥ धर्माययतमानानांविदुर्देवामहर्षिभिः ॥ २१ ॥ यश्चावृणोत्यवितथेनकर्मणाकृतंब्रुवन्नमृतं संप्रयच्छन् ॥ तंवैमन्येतपितरंमातरंचतस्मैनद्रुह्येत्कृतमस्यजानन् ॥ २२ ॥ विद्यांश्रुत्वायेगुरुंनाद्रियंतेप्रत्यासन्नामनसाकर्मणावा ॥ तेषांपापंभ्रूणहत्यावि शिष्टंनान्यस्तेभ्यःपापकृदस्तिलोके ॥ यथैवतेगुरुभिर्भावनीयास्तथातेषांगुरवोप्यर्चनीयाः ॥ २३ ॥ तस्मात्पूजयितव्याश्चसंविभज्याश्चयत्नतः ॥ गुरवोर्चयि तव्याश्चपुराणंधर्ममिच्छता ॥ २४ ॥ येनप्रीणातिपितरंतेनप्रीतःप्रजापतिः ॥ प्रीणातिमातरंयेनपृथिवीतेनपूजिता ॥ २५ ॥ येनप्रीणात्युपाध्यायंतेनस्याद्ब्र ह्मपूजितं ॥ मातृतःपितृतश्चैवतस्मात्पूज्यतमोगुरुः ॥ २६ ॥ ऋषयश्चहिदेवाश्चप्रीयंतेपितृभिःसह ॥ पूज्यमानेषुगुरुषुतस्मात्पूज्यतमोगुरुः ॥ २७ ॥ केनचिन्न चवृत्तेनत्ववज्ञेयोगुरुर्भवेत् ॥ नचमातानचपितामन्यतेयादृशोगुरुः ॥ २८ ॥ नतेवमानमर्हंतिनतेषांदूषयेत्कृतं ॥ गुरूणामेवसत्कारंविदुर्देवामहर्षिभिः ॥ २९ ॥ उपाध्यायंपितरंमातरंचयेभिद्रुह्यंतेमनसाकर्मणावा ॥ तेषांपापंभ्रूणहत्याविशिष्टंतस्मान्नान्यःपापकृदस्तिलोके ॥ ३० ॥ भृतोवृद्धोयोनबिभर्तिपुत्रःस्वयोनि जःपितरंमातरंच ॥ तद्वैपापंभ्रूणहत्याविशिष्टंतस्मान्नान्यःपापकृदस्तिलोके ॥ ३१ ॥ मित्रद्रुहःकृतघ्नस्यस्त्रीघ्नस्यगुरुघातिनः ॥ चतुर्णांवयमेतेषांनिष्कृतिंनानु शुश्रुम ॥ ३२ ॥

नंदूषयंतिराजाहिवध्यानामवधेदुष्यतितद्वन्मात्रेत्यर्थः धर्मायदुष्टानामपिपित्रादीनांपालनाययतमानानांयतमानान्देवाअप्यनुग्राह्यत्वेनविदुः ॥ २१ ॥ आवृणोतिअनुगृह्णातिकर्म णाप्रवचनेन कृतंवेदं ॥ २२ ॥ नाद्रियंतेयेतेप्रत्यासन्नाः विपर्ययेणविशीर्णानष्टाभवंति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनिर्देशेनविस्तरेणनतुनिर्देशमात्ररूपेणसंक्षेपेण अनुसृत्यएकीकृत्य एतत्सारभूतं ॥३३॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥७॥ कथमिति सत्यानृतयोर्धर्मा धर्मरूपत्वेहिंसाऽहिंसायुक्तयोस्तयोर्वैपरीत्यदर्शनात्संशयइत्यर्थः ॥ १ ॥ उभयोस्त्यागस्त्वतिदुष्करइत्याह सत्यमिति लोकान्संसारिणः ॥२॥३॥४॥५॥ तादृशःसत्यानृतयोस्तत्त्वमजानन्बालत्वाद्बध्यते यत्र विषयेअहिंसोपकारादौ सत्यंअनिष्ठितंननिष्ठायुक्तंतेसत्यानृतेबहूपकारप्रधानेनिश्चिन्वन्धर्मवित्भवति ॥ ६ ॥ अंधस्यघ्राणचक्षुषःसर्वप्राणिवधायोद्यतस्यवधात्बलाकःव्याधःहिंस्रस्यभावोपिस्वर्गंजगामे

॥१०८॥ एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तंयत्कर्तव्यंपुरुषेणेहलोके ॥ एतच्छ्रेयोनान्यदस्माद्विशिष्टंसर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ॥ ३३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध० मातृपितृगुरुमाहात्म्येअष्टाधिकशततमोऽध्यायः॥१०८॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंधर्मेस्थातुमिच्छन्नरोवर्तेतभारत॥ विद्वन्जिज्ञासमानायप्रब्रूहि भरतर्षभ॥ १ ॥ सत्यंचैवानृतंचोभेलोकानावृत्यतिष्ठतः ॥ तयोःकिमाचरेद्राजन्पुरुषोधर्मनिश्चितः ॥ २ ॥ किंस्वित्सत्यंकिमनृतंकिंस्विद्धर्म्यंसनातनं॥ कस्मिन्कालेवदेत्सत्यंकस्मिन्कालेनृतंवदेत्॥ ३॥ भीष्मउवाच सत्यस्यवचनंसाधुनसत्याद्विद्यतेपरं॥ यत्तुलोकेषुदुर्ज्ञानंतत्प्रवक्ष्यामिभारत ॥ ४ ॥ भवेत्सत्यं नवक्तव्यंवक्तव्यमनृतंभवेत्॥ यत्रानृतंभवेत्सत्यंसत्यंवाप्यनृतंभवेत्॥ ५॥ तादृशोबध्यतेबालोयत्रसत्यमनिष्ठितं॥ सत्यानृतेविनिश्चित्यततोभवतिधर्मवित् ॥६॥ अप्यनार्योकृतप्रज्ञःपुरुषोप्यतिदारुणः॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यंबलाकोंधवधादिव॥७॥ किमाश्चर्यंचयन्मूढोधर्मकामोप्यधर्मवित्॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं गंगायामिवकौशिकः॥८॥ तादृशोयमनुप्रश्नोयत्रधर्मःसुदुर्लभः॥ दुष्करःप्रतिसंख्यातुंतत्केनात्रव्यवस्यति ॥ ९॥ प्रभवार्थायभूतानांधर्मप्रवचनंकृतं॥ यःस्यात्प्रभवसंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः॥ १०॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेणविधृताःप्रजाः॥ यःस्याद्धारणसंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः॥ ११॥ अहिंसार्थायभूतानांधर्मप्रवचनंकृतं॥ यःस्यादहिंसासंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः॥ १२॥ श्रुतिधर्मइतिह्येकेनेत्याहुरपरेजनाः॥ नचतत्प्रत्यसूयामोनहिसर्वंविधीयते॥१३॥

तिकर्णपर्वकथानुसंधेया ॥ ७ ॥ मूढःकर्णपर्वोक्तः सत्यवादीचोरेभ्यःसत्यवचनाभिमानित्वान्मार्गमुपदिश्यकार्पटिकान्घातितवान् असौधर्मविन्नेत्यर्थः कौशिकउलूकः गंगातीरेसहस्रशःसर्पिण्यास्थापि तान्यंडानिभित्वामहत्पुण्यंप्राप तद्भेदनेतुतीक्ष्णविषाणांसर्पाणांवृध्यासद्योलोकनाशःसंभवेत् ॥८॥ सुदुर्लभोदुर्विवेकः अत्रधर्मलक्षणे व्यवस्यतिनिश्चिनोति ॥ ९ ॥ प्रभवोऽभ्युदयः अहिंसाअपीडनं धारणंसंरक्षणं एतत्त्रयंयेनसत्येनानृतेनवामृदुनातीक्ष्णेनवायतोभवतिसधर्मइत्याहत्रिभिः प्रभवेति ॥१०॥११॥१२॥ श्रुतीति श्रुत्युक्तोर्थःसर्वोधर्मइत्यपिन श्येनादेर्धर्मत्वाभावात् फलतोपिचयत्कर्मनानर्थेनानुबध्यते केवलंप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यतइतिवचनात्श्येनादिफलस्यशत्रुवधादेरनर्थत्वादुक्तलक्षणएवधर्मइत्यर्थः सर्वंश्येनाद्यपिविधीयतेधर्मत्वेनचोद्यते ॥ १३ ॥

॥१०८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यइति अन्यायेनेतिच्छेदः बुभुक्षितेभ्यश्चोरेभ्योधनिकंनज्ञापयेत् भिक्षुभ्यस्तुज्ञापयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अकूजनेनेति चोरेषुधनिकंपृच्छत्सुनवदेत् अवदतोमोक्षाभावेनवेद्मीतिशपथपूर्वकमपिवदेत्तादृश स्थलेऽनृतेदोषोनास्तीतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नेति तेभ्यःस्तेनेभ्यः अपिर्हेत्वर्थे ॥ १७ ॥ स्वेतिसार्धः यदाधनंत्वदीयंश्रमोमदीयःलाभस्तूभाभ्यांविभज्यग्राह्यइतिनियमपूर्वकंप्रवृत्तेऽधमर्णेचो रादिनाधननाशःस्यात्तदाउत्तमर्णःअधमर्णस्यशरीरोपरोधेनदासीकरणेनधनमादातुमिच्छतिचेत्तस्यवाक्येसत्यसंप्रतिपत्त्यर्थंसंवादार्थमाहूताःसाक्षिणोवाच्यंवक्तुंयोग्यंवचोनुक्त्वाशतंरूप्याणिधारयत्येवेति निश्चयवादित्वादनृतवादिनइतिभावः ॥ १८ ॥ यदात्वधमर्णोधनवानुत्तमर्णस्तुक्षीणस्तदातदप्यनृतंनदोषायेत्याह प्राणेति ॥ १९ ॥ ईदृशस्थलेवेषांतरेणापिपरकीयमर्थंरक्षेदित्याह अर्थस्येति ॥ २० ॥

येऽन्यायेनजिहीर्षंतोधनमिच्छंतिकस्यचित् ॥ तेभ्यस्तुनतदाख्येयंसधर्मइतिनिश्चयः ॥ १४ ॥ अकूजनेनचेन्मोक्षोनावकूजेत्कथंचन ॥ अवश्यंकूजितव्येवा शंकेरन्वाप्यकूजनात् ॥ १५ ॥ श्रेयस्तत्रानृतंवक्तुंसत्यादितिविचारितं ॥ यःपापैःसहसंबंधान्मुच्यतेशपथादपि ॥ १६ ॥ नतेभ्योपिधनंदेयंशक्येसतिकथंचन ॥ पापेभ्योहिधनंदत्तंदातारमपिपीडयेत् ॥ १७ ॥ स्वशरीरोपरोधेनधनमादातुमिच्छतः ॥ सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थंयद्ब्रूयुःसाक्षिणःक्वचित् ॥ १८ ॥ अनुक्त्वातत्रतद्वाच्यं सर्वेतेऽनृतवादिनः ॥ प्राणात्ययेविवाहेचवक्तव्यमनृतंभवेत् ॥ १९ ॥ अर्थस्यरक्षणार्थायपरेषांधर्मकारणात् ॥ परेषांसिद्धिमाकांक्षन्नीचःस्याद्धर्मभिक्षुकः ॥ ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्यप्रदातव्यःस्वकार्यस्तुबलात्कृतः ॥ यःकश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोधर्मसाधनः ॥ २१ ॥ दंडेनैवसहंतव्यस्तंपंथानंसमाश्रितः ॥ च्युतःसदैवधर्मेभ्योऽमानवंधर्ममास्थितः ॥ २२ ॥ शठःस्वधर्ममुत्सृज्यतमिच्छेदुपजीवितुं ॥ सर्वोपायैर्निहंतव्यःपापोनिकृतिजीवनः ॥ २३ ॥ धनमित्येवपापानांसर्वेषामिह निश्चयः ॥ अविषह्याह्यसंभोज्यानिकृत्यापतनंगताः ॥ २४ ॥ च्युतादेवमनुष्येभ्योयथाप्रेतास्तथैवते ॥ निर्यज्ञास्तपसाहीनामास्मतैःसहसंगमः ॥ २५ ॥ धन नाशाद्दुःखतरंजीविताद्विप्रयोजनं ॥ अयंतेरोचतांधर्मइतिवाच्यःप्रयत्नतः ॥ २६ ॥ नकश्चिदस्तिपापानांधर्मइत्येषनिश्चयः ॥ तथागतंचयोहन्यान्नासौपापे नलिप्यते ॥ २७ ॥ स्वकर्मणाहतंहंतिहतएवसहन्यते ॥ तेषुयःसमयंकश्चित्कुर्वीतहतबुद्धिषु ॥ २८ ॥

यदितुउक्तविषयेएवलाभालाभौसमौउभाभ्यांविभज्यग्राह्यमितिप्रतिश्रुतं तदानाशितोर्थोऽधमर्णेनयथाभागंप्रदातव्यः अथवास्वकारीधनार्जनकारीअधमर्णोबलात्कृतउक्तरीत्यादासीकृतोप्यस्तु सचेत्कप टंकरोत्यनष्टमपिधनंनष्टमितिवदतिचेत्तत्राह यइत्यादिना ॥ २१ ॥ अमानवंआसुरं ॥ २२ ॥ शठःवंचकः तंअमानवं ॥ २३ ॥ धनमेवश्रेयोनधर्मइत्यर्थः ॥ २४ ॥ मासंगमःसंगंमाकार्षीः ॥ २५ ॥ तत्रहेतुर्धनेति विप्रयोजनंवियोगःएतदपिपापाःकुर्वंतीत्यर्थः अयमिति पापानांपापिनांमध्येवाचाउपदेशार्हःकश्चिदपिनास्तिकिंतुसर्वंधर्मइत्येवतेषांनिश्चयइत्यन्वयः अधर्मकोटिस्फुरणाभावादित्याशयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ समयंएतान्नहनिष्यामीतिव्रतंयश्चिकीर्षेत्सकुर्वीततादृशानांवधेपुण्यमस्तीतिभावः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशांतिपर्वणिराज० नै० भारतभा० नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥श्री॥ क्लिश्यमानेष्विति भूतेषुप्राणिषु दुर्गाणिदुस्तराणि ॥ १ ॥ २ ॥ विषयान्विषयार्थानिइंद्रियाणि

यथाकाकाश्चगृध्राश्चतथैवोपधिजीविनः ॥ ऊर्ध्वंदेहविमोक्षांतेभवंत्येतासुयोनिषु ॥ २९ ॥ यस्मिन्यथावर्ततेयोमनुष्यस्तस्मिंस्तथावर्तितव्यंसधर्मः ॥ माया
॥ १०९॥ चारोमाययाबाधितव्यःसाध्वाचारःसाधुनाप्रत्युपेयः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सत्यानृतकविभागेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९॥ १२
युधिष्ठिरउवाच क्लिश्यमानेषुभूतेषुतैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ॥ दुर्गाण्यतितरेद्येनतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १॥ भीष्मउवाच आश्रमेषुयथोक्तेषुयथोक्तंयेद्विजा
तयः ॥ वर्ततेसंयतात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २ ॥ येदंभान्नाचरंतिस्मयेषांवृत्तिश्चसंयता ॥ विषयांश्चनिगृह्णंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३ ॥ प्रत्याहुर्नोच्यमाना
येनहिंसंतिचहिंसिताः ॥ प्रयच्छंतिनयाचंतेदुर्गाण्यतितरंतिते ॥४॥ वासयंत्यतिथीन्नित्यंनित्यंयेचानसूयकाः ॥ नित्यंस्वाध्यायशीलाश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥
॥ ५ ॥ मातापित्रोश्चयेवृत्तिंवर्ततेधर्मकोविदाः ॥ वर्जयंतिदिवास्वप्नंदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ६ ॥ येवापापंनकुर्वंतिकर्मणामनसागिरा ॥ निक्षिप्तदंडाभूतेषुदुर्गा
ण्यतितरंतिते ॥७॥ येनलोभान्नयंत्यर्थान्राजानोरजसान्विताः ॥ विषयान्परिरक्षंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥८॥ स्वेषुदारेषुवर्ततेन्यायवृत्तिमृतावृतौ ॥ अग्निहोत्र
पराःसंतोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ९ ॥ आहवेषुचयेशूरास्त्यक्त्वामरणजंभयं ॥ धर्मेणजयमिच्छंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १० ॥ येवदंतीहसत्यानिप्राणत्यागेप्यु
पस्थिते ॥ प्रमाणभूताभूतानांदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ११ ॥ कर्माण्यकुहकार्थानियेषांवाचश्चसूनृताः ॥ येषामर्थाश्चसंबद्धादुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १२ ॥ अनध्या
येषुयेविप्राःस्वाध्यायंनेहकुर्वते ॥ तपोनिष्ठाःसुतपसोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १३ ॥ येतपश्चतपस्यंतिकौमारब्रह्मचारिणः ॥ विद्यावेदव्रतस्नातादुर्गाण्यतितरंति
ते ॥ १४ ॥ येचसंशांतरजसःसंशांततमसश्चये ॥ सत्वेस्थितामहात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १५ ॥ येषांनकश्चित्त्रसतिनत्रसंतिहिकस्यचित् ॥ येषामात्मसमो
लोकोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १६ ॥ परश्रियानतप्यंतियेसंतःपुरुषर्षभाः ॥ ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १७॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतिसर्वधर्मांश्च
श्रृण्वते ॥ येश्रद्दधानाःशांताश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १८ ॥ येनमानित्वमिच्छंतिमानयंतिचयेपरान् ॥ मान्यमानान्नमस्यंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १९ ॥ येच ॥ १०९॥
श्राद्धानिकुर्वंतितिथ्यांतिथ्यांप्रजार्थिनः ॥ सुविशुद्धेनमनसादुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ उच्यमानाःनिंद्यमानाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रजसान्विताःसंतोऽर्थान्ननयंतिनहरंति ॥८॥ ९॥ १०॥ ११॥ अकुहकार्थानिअदंभार्थानि ॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥२२॥ यात्रार्थंजीवनार्थं ॥२३॥२४॥२५॥ २६ ॥ तवचहितेस्थितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ कृत्यसमुद्देशःकर्तव्यलेशः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप०रा०नैलकंठीये०भारतभाव०दशाधिकशततमोऽ

येक्रोधंसंनिच्छयंतिक्रुद्धान्संशमयंतिच ॥नचकुप्यंतिभूतानांदुर्गाण्यतितरंतिते ॥२१॥ मधुमांसंचयेनित्यंवर्जयंतीहमानवाः ॥ जन्मप्रभृतिमद्यंचदुर्गाण्य
तितरंतिते ॥ २२ ॥ यात्रार्थंभोजनंयेषांसंतानार्थंचमैथुनं ॥ वाक्सत्यवचनार्थायदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २३॥ ईश्वरंसर्वभूतानांजगतःप्रभवाप्ययं ॥ भक्तानाा
रायणंदेवंदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २४॥ यएषपद्मरक्ताक्षःपीतवासामहाभुजः ॥ सुहृद्भ्राताचमित्रंचसंबंधीचतथाच्युतः ॥ २५ ॥ यइमान्सकलाँल्लोकांश्चर्म
वत्परिवेष्टयेत् ॥ इच्छन्प्रभुरचिंत्यात्मागोविंदःपुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ स्थितःप्रियहितेजिष्णोःसएषपुरुषोत्तमः ॥ राजंस्तवचदुर्धर्षोवैकुंठःपुरुषर्षभ ॥ २७॥ यए
नंसंश्रयंतीहभक्तानारायणंहरिं ॥ तेतरंतीहदुर्गाणिनचात्रास्तिविचारणा ॥ २८ ॥ दुर्गातितरणंयेचपठंतिश्रावयंतिच ॥ कथयंतिचविप्रेभ्योदुर्गाण्यतितरंति
ते॥ २९॥इतिकृत्यसमुद्देशःकीर्तितस्तेमयानघ॥तरंतेयेनदुर्गाणिपरत्रेहचमानवाः॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०दुर्गातितरणंनामदशाधि
कशततमोऽध्यायः॥ ११०॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच असौम्याःसौम्यरूपेणसौम्याश्चासौम्यदर्शनाः ॥ ईदृशान्पुरुषांस्तातकथंविद्यामहेवयं ॥ १ ॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ व्याघ्रगोमायुसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥ २॥ पुरिकायांपुरिपुराश्रीमत्यांपौरिकोनृपः ॥ परहिंसारतिः
क्रूरोबभूवपुरुषाधमः ॥ ३ ॥ सत्वायुषिपरिक्षीणेजगामानीप्सितांगतिं ॥ गोमायुत्वंचसंप्राप्तोदूषितःपूर्वकर्मणा ॥ ४ ॥ संस्मृत्यपूर्वभूतिंचनिर्वेदंपरमंगतः ॥
नभक्षयतिमांसानिपरैरुपहृतान्यपि॥५॥ अहिंस्रःसर्वभूतेषुसत्यवाक्सुदृढव्रतः॥सचकारयथाकालमाहारंपतितैःफलैः॥६॥श्मशानेतस्यचावासोगोमायोः
संमतोभवत् ॥ जन्मभूम्यनुरोधाच्चनान्यवासमरोचयत् ॥ ७॥ तस्यशौचममृष्यंतस्तेसर्वेसहजातयः ॥ चालयंतिस्मतांबुद्धिंवचनैःप्रश्रयोत्तरैः ॥८॥ वसन्पितृ
वनेरौद्रेशौचेवर्तितुमिच्छसि ॥ इयंविप्रतिपत्तिस्तेयदात्वंपिशिताशनः ॥ ९ ॥ तत्समानोभवास्माभिर्भोज्यंदास्यामहेवयं ॥ भुंक्ष्वशौचंपरित्यज्ययद्धिभुक्तंस
दास्तुते ॥ १० ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचसमाहितः ॥ मधुरैःप्रसृतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ॥ ११ ॥ अप्रमाणाप्रसूतिर्मेशीलतःक्रियतेकुलं ॥ प्रार्थयामिच
तत्कर्मयेनविस्तीर्यतेयशः ॥ १२ ॥ श्मशानेयदिमेवासःसमाधिर्मेनिशम्यतां ॥ आत्माफलतिकर्माणिनाश्रमोधर्मकारणं ॥ १३ ॥

ध्यायः ॥ ११० ॥ ॥७॥ असौम्याइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विप्रतिपत्तिर्विपरीताबुद्धिः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रसृतैःविस्तृतैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ अनुबंधेपरिणामे ॥ १५ ॥ अप्रत्ययःअसंतोषस्तेनकृतां अर्थापनयोधर्महानिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यात्रांराजकार्यंगच्छत्वामुहि परिहार्याश्चानीप्सिताः परिहार्याःपरिच्छेद्याइत्यन्ये ॥ १८ ॥ ज्ञापयामहेसूचयामहे ॥१९॥२०॥ मदंतरेमन्निमित्तं ॥२१॥ नशक्यं राज्ञेतिशेषः॥२२॥२३॥२४॥२५॥योक्ष्यतियोगंप्राप्स्यति मदंतरेमन्निमित्तंदुःशीलाश्चभविष्यंति ॥२६॥ अत्रहेतुमाह नेति एषामहं

आश्रमेयोद्विजंहन्याद्गांवादद्यादनाश्रमे ॥ किंतुतत्पातकंनस्यात्तद्वादत्तंत्वयाभवेत् ॥ १४॥ भवंतःस्वार्थलोभेनकेवलंभक्षणेरताः ॥ अनुबंधेत्रयेदोषास्तान्नप श्यंतिमोहिताः॥ १५॥ अप्रत्ययकृतांगर्ह्यामर्थापनयदूषितां॥इहचामुत्रचानिष्टांतस्माद्वृत्तिंनरोचये ॥ १६ ॥ तंशुचिंपंडितंमत्वाशार्दूलःख्यातविक्रमः॥ कृत्वात्मसदृशींपूजांसाचिव्येऽवरयत्स्वयं ॥ १७॥ शार्दूलउवाच सौम्यविज्ञातरूपस्त्वंगच्छयात्रांमयासह ॥ व्रियंतामीप्सिताभोगाःपरिहार्याश्चपुष्क लाः॥ १८॥ तीक्ष्णाइतिवयंख्याताभवंतंज्ञापयामहे॥ मृदुपूर्वंहितंचैवश्रेयश्चाधिगमिष्यसि॥ १९॥ अथसंपूज्यतद्वाक्यंमृगेंद्रस्यमहात्मनः ॥ गोमायुःसंश्रितं वाक्यंबभाषेकिंचिदानतः॥ २०॥ गोमायुरुवाच सदृशंमृगराजैतत्तववाक्यंमदंतरे ॥ यत्सहायान्मृगयसेधर्मार्थकुशलान्शुचीन्॥ २१ ॥ नशक्यंह्य नमात्येनमहत्त्वमनुशासितुं॥ दुष्टामात्येनवावीरशरीरपरिपंथिना ॥ २२ ॥ सहायाननुरक्तांश्चनयज्ञानुपसंहितान्॥ परस्परमसंसृष्टान्विजिगीषूनलोलुपान् ॥ २३ ॥ अनतीतोपदान्प्राज्ञान्हितेयुक्तान्मनस्विनः॥ पूजयेथामहाभागयथाचार्यान्यथापितॄन्॥ २४॥ नत्वेवममसंतोषाद्रोचतेन्यन्मृगाधिप ॥ नकामयेसु खान्भोगानैश्वर्यंचतदाश्रयं॥ २५॥ नयोक्ष्यतिहिमेशीलंतवभृत्यैःपुरातनैः ॥ तेत्वांविभेदयिष्यंतिदुःशीलाश्चमदंतरे ॥ २६॥ नसंश्रयःश्लाघनीयोहमेषाम पिभास्वतां॥ कृतात्मासुमहाभागःपापकेष्वप्यदारुणः॥ २७॥ दीर्घदर्शीमहोत्साहःस्थूललक्ष्योमहाबलः॥ कृतीचामोघकर्तास्मिभोग्यैश्चसमलंकृतः ॥२८॥ नस्वल्पेनास्मिसंतुष्टोदुःखावृत्तिरनुष्ठिता॥ सेवायांचापिनाभिज्ञःस्वच्छंदेनवनेचरः॥ २९॥ राजोपक्रोशदोषाश्चसर्वेसंश्रयवासिनां॥ व्रतचर्यातुनिःसंगानि र्भयावनवासिनां॥ ३०॥ नृपेणाहूयमानस्ययत्तिष्ठतिभयंहृदि॥ नतत्तिष्ठतितुष्टानांवनेमूलफलाशिनां॥ ३१ ॥ पानीयंवानिरायासंस्वाद्वन्नंवाऽभयोत्तरं॥ विचार्यखलुपश्यामितत्सुखंयत्रनिर्वृतिः॥ ३२॥ अपराधैर्नतावंतोभृत्याःशिष्टानराधिपैः॥ उपघातैर्यथाभृत्यादूषितानिधनंगताः॥ ३३॥

श्लाघनीयोनास्मीतिद्वयोःसंबंधः ॥२७॥ स्थूललक्ष्योबहुप्रदः ॥ २८ ॥ दुःखावृत्तिःसेवावृत्तिश्चनानुष्ठिता ॥ २९ ॥ राजसमीपेउपक्रोशोनिंदातज्जाःदोषाराजोपक्रोशदोषाः संति ॥३०॥३१॥ यत्रनिर्वृ तिःसुखं तत्खलुसुखंस्वर्गंपश्यामिनिर्वृतिःसुस्थितिरितिवा सुखंशर्मणिनाकेचनिर्वृतिःसुस्थितावितिचमेदिनी ॥ ३२ ॥ शिष्टाःकृतदंडाः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ व्याघ्रयोनितःव्याघ्रयोनेः व्याघ्रस्येत्यर्थः ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ तस्यगोमायोर्वेश्मनि ॥४५॥ तस्यगोमायोस्तद्विदितंतेनचतन्मर्षितंकारणार्थंस्वस्यबंधविच्छे

यदित्वेतन्मयाकार्यंमृगेंद्रयदिमन्यसे॥ समयंकृतमिच्छामिवर्तितव्यंयथामयि ॥ ३४॥ मदीयामाननीयास्तेश्रोतव्यंचहितंवचः॥ कल्पितायाचमेवृत्तिःसा भवेत्त्वयिसुस्थिरा ॥ ३५॥ नमंत्रयेयमन्यैस्तेसचिवैःसहकर्हिचित्॥ नीतिमंतःपरीप्संतोवृथाब्रूयुःपरेमयि॥ ३६॥ एकएकेनसंगम्यरहोब्रूयांहितंवचः॥ नच तेज्ञातिकार्येषुप्रष्टव्योहंहिताहिते॥ ३७॥ मयासंमंत्र्यपश्चाच्चनहिंस्याःसचिवास्त्वया ॥ मदीयानांचकुपितोमात्वंदंडंनिपातयेः॥ ३८॥ एवमस्त्वितितेनासौ मृगेंद्रेणाभिपूजितः॥ प्राप्तवान्मतिसाचिव्यंगोमायुर्व्याघ्रयोनितः॥ ३९ ॥ तंतथासुकृतंदृष्ट्वापूज्यमानंस्वकर्मसु ॥ प्राद्विषन्कृतसंघाताःपूर्वभृत्यामुहुर्मुहुः॥ ॥ ४० ॥ मित्रबुद्ध्याचगोमायुंसांत्वयित्वाप्रसाद्यच॥ दोषैस्तुसमतांनेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः॥४१॥ अन्यथाह्युषिताःपूर्वंपरद्रव्याभिहारिणः॥ अशक्ताःकिंचि दादातुंद्रव्यंगोमायुयंत्रिताः॥ ४२ ॥व्युत्थानंचविकांक्षद्भिःकथाभिःप्रतिलोभ्यते॥ धनेनमहताचैवबुद्धिरस्यविलोभ्यते॥ ४३॥ नचापिसमहाप्राज्ञस्तस्मा द्धैर्याच्चचालह॥ अथास्यसमयंकृत्वाविनाशायतथापरे ॥ ४४॥ ईप्सितंतुमृगेंद्रस्यमांसंयत्तत्रसंस्कृतं॥ अपनीयस्वयंतद्धितैर्न्यस्तंतस्यवेश्मनि ॥ ४५॥ यद र्थंचाप्यपहृतंयेनतच्चैवमंत्रितं॥ तस्यतद्विदितंसर्वंकारणार्थंचमर्षितं॥ ४६॥ समयोयंकृतस्तेनसाचिव्यमुपगच्छता ॥ नोपघातस्त्वयाकार्योराजन्मैत्रीमिहे च्छता॥ ४७॥ भीष्मउवाच क्षुधितस्यमृगेंद्रस्यभोक्तुमभ्युत्थितस्यच॥ भोजनायोपहर्तव्यंतन्मांसंनोपदृश्यते॥ ४८॥ मृगराजेनचाज्ञप्तंदृश्यतांचोरइ त्युत॥ कृतकैश्चापितन्मांसंमृगेंद्रायोपवर्णितं॥ ४९॥ सचिवेनापनीतंतेविदुषाप्राज्ञमानिना ॥ सरोषस्त्वथशार्दूलःश्रुत्वागोमायुचापलं॥ ५० ॥ बभूवामर्षि तोराजावधंचास्यव्यरोचयत्॥ छिद्रंतुतस्यतद्दृष्ट्वाप्रोचुस्तेपूर्वमंत्रिणः॥ ५१ ॥ सर्वेषामेवसोस्माकंवृत्तिभंगेप्रवर्तते॥ निश्चित्यैवपुनस्तस्यतेकर्माण्यपिवर्ण यन्॥ ५२ ॥ इदंतस्येदृशंकर्मकिंतेननकृतंभवेत्॥ श्रुतश्चस्वामिनापूर्वंयादृशोनैवतादृशः॥ ५३॥ वाङ्मात्रेणैवधर्मिष्ठःस्वभावेनतुदारुणः॥ धर्मच्छद्मात्ह्ययं पापोवृथाचारपरिग्रहः॥ ५४॥ कार्यार्थंभोजनार्थेषुव्रतेषुकृतवान्श्रमं॥ यदिविप्रत्ययोह्येषतदिदंदर्शयामते ॥ ५५॥ तन्मांसंचैवगोमायोस्तैःक्षणादाशुढौ कितं॥ मांसापनयनंज्ञात्वाव्याघ्रःश्रुत्वाचतद्वचः॥ ५६॥ आज्ञापयामासतदागोमायुर्वध्यतामिति॥ शार्दूलस्यवचःश्रुत्वाशार्दूलजननीततः॥ ५७॥

दोभवत्विति हेतोरित्यर्थः ॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ वर्णयन्अवर्णयन् ॥५२॥५३॥५४॥ विप्रत्ययःअविश्वासः ॥ ५५॥ गोमायोर्गृहेढौकितंप्रवेशितंमांसंप्रदर्शयामासुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्मनयाम्रमित्युत्तरश्लोकेनसंबंधः ॥ ५८ ॥ संघर्षजैःस्पर्धोत्थैः प्रक्रियाप्रकृष्टंकर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तलवत् अवाङ्मुखकटाहगर्भवत् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ प्रभवतां

मृगराजंहितैर्वाक्यैःसंबोधयितुमागमत् ॥ पुत्रनैतत्त्वयाग्राह्यंकपटारंभसंयुतं ॥५८॥ कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्येताशुचिभिःशुचिः ॥ नोच्छ्रितंसहतेकश्चित्प्रक्रियावैरकारिका ॥ ५९ ॥ शुचेरपिहियुक्तस्यदोषएवनिपात्यते ॥ मुनेरपिवनस्थस्यस्वानिकर्माणिकुर्वतः ॥ ६० ॥ उत्पाद्यंतेत्रयःपक्षामित्रोदासीनशत्रवः ॥ लुब्धानांशुचयोद्वेष्याःकातराणांतरस्विनः॥६१॥ मूर्खाणांपंडिताद्वेष्यादरिद्राणांमहाधनाः ॥ अधार्मिकाणांधर्मिष्ठाविरूपाणांसुरूपिणः ॥ ६२॥ बहवःपंडितामूर्खालुब्धामायोपजीविनः ॥ कुर्युर्दोषमदोषस्यबृहस्पतिमतेरपि ॥६३॥ शून्यात्तच्चगृहान्मांसंयद्यप्यपहृतंतव ॥ नेच्छतेदीयमानंचसाधुतावद्विमृश्यतां ॥६४॥ असभ्याःसभ्यसंकाशाःसभ्याश्चासभ्यदर्शनाः ॥ दृश्यंतेविविधाभावास्तेषुयुक्तंपरीक्षणं ॥ ६५॥ तलवद्दृश्यतेव्योमखद्योतोहव्यवाडिव ॥ नचैवास्तितलंव्योम्निखद्योतेनहुताशनः ॥ ६६ ॥ तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोपियुक्तोह्यर्थःपरीक्षितुं ॥ परीक्ष्यज्ञापयन्नर्थान्नपश्चात्परितप्यते ॥ ६७ ॥ नदुष्करमिदंपुत्रयत्प्रभुर्घातयेत्परं॥ श्लाघनीयायशस्याचलोकेप्रभवतांक्षमा ॥ ६८॥ स्थापितोयंत्वयापुत्रसामंतेष्वपिविश्रुतः ॥ दुःखेनासाद्यतेपात्रंधार्यतामेषतेसुहृत् ॥ ६९ ॥ दूषितंपरदोषैर्हिगृह्णीतेयोन्यथाशुचिं ॥ स्वयंसंदूषितामात्यःक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ ७० ॥ तस्मादप्यरिसंघाताद्गोमायोःकश्चिदागतः ॥ धर्मात्मातेनचाख्यातंयथैतत्कपटंकृतं ॥ ७१ ॥ ततोविज्ञातचरितःसत्कृत्यसविमोक्षितः ॥ परिष्वक्तश्चसस्नेहंमृगेंद्रेणपुनःपुनः ॥ ७२ ॥ अनुज्ञाप्यमृगेंद्रंतुगोमायुर्नीतिशास्त्रवित् ॥ तेनामर्षेणसंतप्तःप्रायमासितुमैच्छत ॥ ७३ ॥ शार्दूलस्तंतुगोमायुंस्नेहात्प्रोत्फुल्ललोचनः ॥ अवारयत्सधर्मिष्ठंपूजयाप्रतिपूजयन् ॥ ७४॥ तंसगोमायुरालोक्यस्नेहादागतसंभ्रमं ॥ उवाचप्रणतोवाक्यंबाष्पगद्गदयागिरा ॥ ७५ ॥ पूजितोहंत्वयापूर्वंपश्चाच्चैवविमानितः ॥ परेषामास्पदंनीतोवस्तुंनार्हाम्यहंत्वयि ॥ ७६ ॥ असंतुष्टाश्च्युताःस्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ॥ स्वयंचापहृताभृत्यायेचाप्युपहिताःपरैः ॥ ७७॥ परिक्षीणाश्चलुब्धाश्चक्रुद्धाभीताःप्रतारिताः ॥ हृतस्वामानिनोयेचत्यक्तादानामहेप्सवः ॥ ७८ ॥ संतापिताश्चयेकेचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ अंतर्हिताःसोपहितास्तेसर्वेऽपरसाधनाः ॥ ७९॥

प्रभूणां ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गोमायोश्चारः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ प्रायंमरणार्थमुपवेशनंआसितुंआचरितुं ॥ ७३॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उपहिताःवंचिताः ॥ ७७॥ प्रतारिताःक्षारिताः ॥ ७८ ॥ अपरसाश्चअधनाश्चेतिअपरसाधनाः प्रीतिशून्यानिर्धनाश्चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८०॥८१ ॥८२॥८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कश्चिदेवकश्चिदपिभर्तुर्हितेनदृश्यते किंतुवाणिज्यवद्भयार्थःस्नेहोनकेवलंभर्तुःकार्यार्थइत्यर्थः ॥ ८६ ॥ पुरुषज्ञानंसुदुःखंदुर्लभंयतएषांनृपाणांचित्तंचलाचल

अवमानेनयुक्तस्यस्थानभ्रष्टस्यवापुनः ॥ कथंयास्यसिविश्वासमहंतिष्ठामिवाकथं ॥ ८० ॥ समर्थइतिसंगृह्यस्थापयित्वापरीक्षितः ॥ कृतंचसमयंभित्वात्वयाहमवमानितः ॥ ८१ ॥ प्रथमंयःसमाख्यातःशीलवानितिसंसदि ॥ नवाच्यंतस्यवैगुण्यंप्रतिज्ञांपरिरक्षता ॥ ८२॥ एवंचावमतस्येहविश्वासंमेनयास्यसि ॥ त्वयिचापेतविश्वासेममोद्वेगोभविष्यति ॥ ८३ ॥ शंकितस्त्वमहंभीतःपरच्छिद्रानुदर्शिनः ॥ अस्निग्धाश्चैवदुस्तोषाःकर्मचैतद्बहुच्छलं ॥ ८४॥ दुःखेनश्लिष्यतेभिन्नंश्लिष्टंदुःखेनभिद्यते ॥ भिन्नाश्लिष्टातुयाप्रीतिर्नसास्नेहेनवर्तते ॥ ८५॥ कश्चिदेवहितेभर्तुर्दृश्यतेनपरात्मनोः॥ कार्यापेक्षाहिवर्ततेभावस्निग्धाःसुदुर्लभाः ॥ ८६ ॥ सुदुःखंपुरुषज्ञानंचित्तंह्येषांचलाचलं ॥ समर्थोवाप्यशंकोवाशतेष्वेकोधिगम्यते ॥८७॥ अकस्मात्प्रक्रियानृणामकस्माच्चापकर्षणं ॥ शुभाशुभेमहत्त्वंचप्रकर्तुंबुद्धिलाघवं ॥८८॥ एवंविधंसांत्वमुक्त्वाधर्मकामार्थहेतुमत् ॥ प्रसादयित्वाराजानंगोमायुर्वनमभ्यगात् ॥८९॥ अगृह्यानुनयंतस्यमृगेंद्रस्यचबुद्धिमान् ॥ गोमायुःप्रायमास्थायत्यक्त्वादेहंदिवंययौ ॥ ९० ॥ इतिश्रीम०शांतिम०राजध०व्याघ्रगोमायुसंवादेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

युधिष्ठिरउवाच किंपार्थिवेनकर्तव्यंकिंचकृत्वासुखीभवेत्॥ एतदाचक्ष्वतत्त्वेनसर्वधर्मभृतांवर ॥१॥ भीष्मउवाच हंततेहंप्रवक्ष्यामिशृणुकार्यैकनिश्चयं ॥ यथाराज्ञेहकर्तव्यंयच्चकृत्वासुखीभवेत् ॥ २ ॥ नचैवंवर्तितव्यंस्मयथेदमनुशुश्रुम ॥ उष्ट्रस्यतुमहद्वृत्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥ जातिस्मरोमहानुष्ट्रःप्राजापत्येयुगेभवत् ॥ तपःसुमहदातिष्ठदरण्येसंशितव्रतः ॥ ४ ॥ तपसस्तस्यचांतेथप्रीतिमानभवद्विभुः ॥ वरेणच्छंदयामासततश्चैनंपितामहः ॥ ५ ॥ उष्ट्रउवाच भगवंस्त्वत्प्रसादान्मेदीर्घाग्रीवाभवेदियं ॥ योजनानांशतंसाग्रंगच्छामिचरितुंविभो ॥ ६ ॥ एवमस्त्वितिचोक्तःसवरदेनमहात्मना ॥ प्रतिलभ्यवरंश्रेष्ठंययावुष्ट्रःस्वकंवनं ॥ ७॥ सचकारतदालस्यंवरदानात्सुदुर्मतिः ॥ नचैच्छच्चरितुंगंतुंदुरात्माकालमोहितः ॥ ८ ॥ सकदाचित्प्रसार्यैवतांग्रीवांशतयोजनां ॥ चचारश्रांतहृदयोवातश्चागात्ततोमहान् ॥ ९ ॥ सगुहायांशिरोग्रीवांनिधायपशुरात्मनः ॥ आस्तेतुवर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥ १० ॥

मस्थिरं गम्यते ज्ञायते सुपुरुषज्ञानंदुर्घटमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ प्रक्रियामहीकरणं अकस्मात्कर्तुंबुद्धेर्लाघवंतुच्छत्वमेवहेतुः ॥ ८८ ॥ प्रसादयित्वाप्रसाद्य ॥ ८९ ॥ अगृह्यअगृहीत्वा ॥ ९० ॥ इतिशांतिप० रा०नै०भारतभा०एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ॐ॥ किंपार्थिवेनेत्यध्यायोनीचोमहत्पदंप्राप्यापिमौर्ख्यादालस्याच्चनश्यतीतिदर्शयति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ योगेनउपायेन एवंविधंआलस्यं ॥ १७ ॥ बाह्वितिबाहूपलक्षितंशौर्यं जंघोपलक्षितंपादविहरणं भारोभारवहनं ॥१८॥ आर्तस्यअतिलिप्सावतः ॥१९॥

अथशीतपरीतांगोजंबुकःक्षुच्छ्रमान्वितः ॥ सदारस्तांगुहामाशुप्रविवेशजलार्दितः ॥ ११ ॥ सदृष्ट्वामांसजीवीतुसुभृशंक्षुच्छ्रमान्वितः ॥ अभक्षयत्ततोग्रीवा मुष्ट्रस्यभरतर्षभ ॥ १२ ॥ यदात्वबुध्यतात्मानंभक्ष्यमाणंसवैपशुः ॥ तदासंकोचनेयत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३ ॥ यावदूर्ध्वमधश्चैवग्रीवांसंक्षिपतेपशुः ॥ तावत्तेनसदारेणजंबुकेनसभक्षितः ॥ १४ ॥ सहत्वाभक्षयित्वाचतमुष्ट्रंजंबुकस्तदा ॥ विगतेवातवर्षेतुनिश्चक्रामगुहामुखात् ॥ १५ ॥ एवंदुर्बुद्धिनाप्राप्तमुष्ट्रेण निधनंतदा ॥ आलस्यस्यक्रमात्पश्यमहांतंदोषमागतं ॥ १६ ॥ त्वमप्येवंविधंहित्वायोगेननियतेंद्रियः ॥ वर्तस्वबुद्धिमूलंतुविजयंमनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानिकर्माणिबाहुमध्यानिभारत ॥ तानिजंघाजघन्यानिभारप्रत्यवराणिच ॥ १८ ॥ राज्यंतिष्ठतिदक्षस्यसंगृहीतेंद्रियस्यच ॥ आर्तस्यबुद्धिमूलंहिविजयंमनुरब्रवीत् ॥ गुह्यमंत्रंश्रुतवतःसुसहायस्यचानघ ॥ १९ ॥ परीक्ष्यकारिणोह्यर्थास्तिष्ठंतीहयुधिष्ठिर ॥ सहाययुक्तेनमहीकृत्स्नाशक्याप्रशासितुं ॥ २० ॥ इदंहिसद्भिःकथितंविधिज्ञैःपुरामहेंद्रप्रतिमप्रभाव ॥ मयापिचोक्तंतवशास्त्रदृष्ट्यायथैवबुध्वाप्रचरस्वराजन् ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० उष्ट्रग्रीवोपाख्यानेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच राजाराज्यमनुप्राप्यदुर्लभंभरतर्षभ ॥ अमित्रस्यातिवृद्धस्यकथंतिष्ठेदसाधनः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ सरितांचैवसंवादंसागरस्यचभारत ॥ २ ॥ सुरारिनिलयःशश्वत्सागरःसरितांपतिः ॥ पप्रच्छसरितःसर्वाःसंशयंजातमात्मनः ॥३॥ सागरउवाच समूलशाखान्पश्यामिनिहतान्कायिनोद्रुमान् ॥ युष्माभिरिहपूर्णाभिर्नद्यस्तत्रनवेतसं ॥ ४ ॥ अकायश्चाल्पसारश्चवेतसःकूलजश्चवः ॥ अवज्ञयावानानीतःकिंचवातेनवःकृतं ॥ ५ ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिसर्वासामेववोमतं ॥ यथाचेमानिकूलानिहित्वानायातिवेतसः ॥ ६ ॥ तत्रप्राहनदीगंगावाक्यमुत्तममर्थवत् ॥ हेतुमद्ग्राहकंचैवसागरंसरितांपतिं ॥ ७ ॥ गंगोवाच तिष्ठंत्येतेयथास्थानंनगाह्येकनिकेतनाः ॥ तेत्यजंतिततःस्थानंप्रातिलोम्यान्नवेतसः ॥ ८ ॥ वेतसोवेगमायातंदृष्ट्वानमतिनापरे ॥ सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रांतेस्थानमासाद्यतिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥७॥ राजाराज्यमित्यध्यायोबलवतिरिपौविनयएवश्रेयानित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ निहतान्उन्मूलितान् कायिनःमहाशरीरान् अन्यान्वृक्षान् आनीतानितिशेषः ॥ ४ ॥ अकायः अल्पकायः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकनिकेतनाः स्तब्धाइत्यर्थः प्रातिलोम्यात्अस्माकंप्रातिकूल्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१०॥११॥१२॥१३॥ वैतंसींवृत्तिअस्तब्धत्वं ॥१४॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥ ॥७॥ विद्वानिति मूर्खश्चासौप्रगल्भश्चतेन ॥१॥ सहतेदुरुक्तं॥२॥ क्रुश्यमानस्यक्रोशतः मर्षीतितिक्षुः रुष्यतिक्रोधवति ॥३॥ टिट्टिभमिवटिट्टिभवत्तुःश्रवं वाशमानंरटंतं ॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ यदीति पापकर्मणःप्रयोगेअनेनेदंकुकर्मकृतमितिशब्दोच्चारणेकृतेसतिवाग्भि र्वाङ्मात्रेणप्रयोगःपरत्रदोषसिद्धिःस्यात्तर्हिवागेवार्थःप्रयोजनंस्यात्तवपुत्रोम्रियतामितिशब्देनैवपुत्रमृत्युःस्याज्जिघांसतस्तुअर्थोव्यापारोनहिस्यात् यथावाचाहतोनहन्यते एवंवाचादूषितोनदुष्यतीत्यर्थः

कालज्ञःसमयज्ञश्चसदावश्यश्चनोद्धतः ॥ अनुलोमस्तथालब्धस्तेननाभ्येतिवेतसः ॥ १० ॥ मारुतोदकवेगेनयेनमंत्युन्नमंतिच ॥ ओषध्यःपादपागुल्मानते यांतिपराभवं ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच योहिशत्रोर्विवृद्धस्यप्रभोर्बंधविनाशने ॥ पूर्वंनसहतेवेगंक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १२ ॥ सारासारंबलंवीर्यमात्मनोद्वि षतश्चयः ॥ जानन्विचरतिप्राज्ञोनसयातिपराभवं ॥ १३ ॥ एवमेवयदाविद्वान्मन्यतेऽतिबलंरिपुं ॥ संश्रयेद्वैतसींवृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणं १४॥ इतिश्रीमहाभा रतेशांतिप० राजध० सरित्सागरसंवादेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच विद्वान्मूर्खप्रगल्भेनमृदुतीक्ष्णेनभारत ॥ आक्रुश्यमानःसदसिकथंकुर्यादरिंदम ॥ १ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांपृथिवीपालयथैषोर्थोनुगीयते ॥ सदासुचेताःसहतेनरस्येहाल्पमेधसः ॥ २ ॥ अरु ष्यन्क्रुश्यमानस्यसुकृतंनामविंदति ॥ दुष्कृतंचात्मनोमर्षीरुष्यत्येवापमार्ष्टिवै ॥ ३ ॥ टिट्टिभंतमुपेक्षेतवाशमानमिवातुरं ॥ लोकविद्वेषमापन्नोनिष्फलंप्रति पद्यते ॥ ४ ॥ इतिसंश्लाघतेनित्यंतेनपापेनकर्मणा ॥ इदमुक्तोमयाकश्चित्संमतोजनसंसदि ॥५॥ सतत्रव्रीडितःशुष्कोमृतकल्पोवतिष्ठते ॥ श्लाघन्नश्लाघनी येनकर्मणानिरपत्रपः ॥ ६ ॥ उपेक्षितव्योयत्नेनतादृशःपुरुषाधमः ॥ यद्यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्यसहेद्बुधः ॥ ७ ॥ प्राकृतोहिप्रशंसन्वानिंदन्वाकिंकरिष्यति ॥ व नेकाकइवाबुद्धिर्वाशमानोनिरर्थकं ॥ ८ ॥ यदिवाग्भिःप्रयोगःस्यात्प्रयोगेपापकर्मणः ॥ वागेवार्थोभवेत्तस्यनह्येवार्थोजिघांसतः ॥ ९ ॥ निषेकंविपरीतंस आचष्टेवृत्तचेष्टया ॥ मयूरइवकौपीनंनृत्यंसंदर्शयन्निव ॥ १० ॥ यस्यावाच्यंनलोकेस्तिनाकार्यंचापिकिंचन ॥ वाचंतेननसंदध्याच्छुचिःसंश्लिष्टकर्मणा ॥ ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षंगुणवादीयःपरोक्षेचापिनिंदकः ॥ समानवःश्ववल्लोकेनष्टलोकपरावरः ॥ १२ ॥

॥ ९ ॥ निषेकमिति सएवंवदन्वृत्तेनक्रिययाचेष्टयावागादिव्यापारेणच लिंगेननिषेकंस्वमातरिरेतःसेकंविपरीतंपितुरन्येनकृतमितिआचष्टेव्यक्तंकथयति कौपीनंगुह्यप्रदेशंसंदर्शयन्निवनृत्यंकुर्वन्मयूरोयथाश्लाघतेसम्यङ्नृत्यामीतिमन्यते नतुममगुह्यंलोकाःपश्यंतीतित्रपते एवंख लोपिमयासमहानमुकसभायांदुरुक्तमुक्तइतिश्लाघतेनतुअनेनममातुर्दोषःस्पष्टीक्रियतेमयैवेतिनत्रपतेइत्यर्थः ॥१०॥११॥ नष्टोलोकःपरंज्ञानंअवरोधर्मश्चयस्यसःनष्टलोकपरावरः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तादृक्पुमान् ॥ १३ ॥ सारमेयामिषंशुनोमांसं ॥ १४॥ निषेकमित्युक्तंव्याचष्टे परिवादमिति दोषान्जारजत्वादीन् ॥ १५॥ भस्मकूटेभस्मराशौखरइवाबुद्धिः रजसिदुःखेनिमज्जति ॥ १६॥ शालावृकंश्वानमेवमनुष्यत्वेनलोकेगृहीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्युच्यमानःआक्षिप्यमाणएभिरसद्भिःनिशाम्यअभिभूयःअस्मैप्रत्युत्तरंमादेहीतिनिवारणीयः तदेवाह माभूरिति ॥ १९॥दशार्धेनसंवृतांगुलिपंचकेनपाणिना इदंसर्वंकुपितमूढेसिद्धमेव ॥२०॥२१॥ इतिशांति० रा० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११४॥ ॥९॥ पितामहेति ॥१॥ अयंनिंदारूपः ॥२॥ हितंअनिंद्यं आयत्यांउत्तरकाले तदात्वेवर्तमा

तादृग्जनशतस्यापियद्ददातिजुहोतिच ॥ परोक्षेणापवादीयस्तंनाशयतितत्क्षणात्॥ १३॥ तस्मात्प्राज्ञोनरःसद्यस्तादृशंपापचेतसं ॥ वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यंसारमेयामिषंयथा॥ १४॥ परिवादंब्रुवाणोहिदुरात्मावैमहाजने॥ प्रकाशयतिदोषांस्तुसर्पःफणमिवोच्छ्रितं॥ १५॥ तंस्वकर्माणिकुर्वाणंप्रतिकर्तुंयइच्छति॥ भस्मकूटइवाबुद्धिःखरोरजसिमज्जति॥१६॥ मनुष्यशालावृकमप्रशांतंजनापवादेसततंनिविष्टं॥ मातंगमुन्मत्तमिवोन्नदंतंत्यजेततंश्वानमिवातिरौद्रं॥१७॥ अधीरजुष्टेपथिवर्तमानंदमादपेतंविनयाच्चपापं॥अरिव्रतंनित्यमभूतिकामंधिगस्तुतंपापमतिंमनुष्यं॥१८॥ प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूयएभिर्निशाम्यमाभूस्त्वमथार्तरूपः॥ उच्चस्यनीचेनहिसंप्रयोगंविगर्हयंतिस्थिरबुद्धयोये ॥ १९॥ क्रुद्धोदशार्धेनहिताडयेद्वासपांसुभिर्वाविकिरेत्तुषैर्वा॥ विवृत्यदंतांश्चविभीषयेद्वासिद्धंहिमूढेकुपितेनृशंसे॥ २०॥ विगर्हणांपरमदुरात्मनाकृतांसहेतयःसंसदिदुर्जनान्नरः॥ पठेदिदंचापिनिदर्शनंसदानवाङ्मयंसलभतेर्किंचिदप्रियं॥२१॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०टिट्टिभकंनामचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः॥११४॥ ॥९॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसंशयोमेमहानयं॥ संछेत्तव्यस्त्वयाराजन्भवान्कुलकरोहिनः॥ १ ॥ पुरुषाणामयंतातदुर्वृत्तानांदुरात्मनां॥ कथितोवाक्यसंचारस्ततोविज्ञापयामिते ॥ २॥ यद्धितंराज्यतंत्रस्यकुलस्यचसुखोदयं॥ आयत्यांचतदात्वेचक्षेमवृद्धिकरंचतत्॥ ३॥ पुत्रपौत्राभिरामंचराष्ट्रवृद्धिकरंचयत्॥ अन्नपानेशरीरेचहितंयत्तद्ब्रवीहिमे॥४॥ अभिषिक्तोहियोराजाराष्ट्रस्थोमित्रसंवृतः॥ ससुहृत्समुपेतोवासकथंरंजयेत्प्रजाः॥ ५॥ योह्यसत्प्रग्रहरतिःस्नेहरागबलात्कृतः॥ इंद्रियाणामनीशत्वादसज्जनबुभूषकः॥ ६॥ तस्यभृत्याविगुणतांयांतिसर्वेकुलोद्गताः॥ नचभृत्यफलैरर्थैःसराजासंप्रयुज्यते ॥ ७॥

नकाले ॥३॥४॥ मित्रसुहृदौप्रत्युपकारमपेक्ष्यानपेक्ष्यचोपकर्तारौतद्वान् समुपेतः शौर्यादिनेतिशेषः॥५॥ तथापिजितेंद्रियत्वाद्विगुणितभृत्यःसन्राज्येसुखंलभतेनवेतिप्रश्नार्थः सत्यपिसाधनांतरेभृत्यानामानुकूल्याभावेराज्यंनश्यति तत्सद्भावेचसर्वान्कामान्फलतीत्युत्तरमाह योहीत्यादिना असत्प्रग्रहरतिःइंद्रियाणामनिग्रहशीलः ॥ ६ ॥ भृत्यफलैः भृत्यबलप्राप्यैरर्थैर्धनादिभिः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ क्षत्ताविदुरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लब्धुंलब्धाश्चरक्षितुंशक्याइतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ असंहार्याःउत्कोचादिनाअभेद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पटलंसमूहं ॥ २० ॥ कोष्ठागारंधान्यादिसामग्रीगृहं गुणीभवेत्बहुगुणिभावंगच्छेत् ॥ २१ ॥ व्यवहारः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादेनिर्णयः फलोदयःअर्थिन्यनृतेसतिअर्थ्यमानद्विगुणोदंडोराज्ञांग्राह्यः प्रत्यर्थिन्यनृतेसतियावदर्थ्यमा

एतन्मेसंशयस्यास्यराजधर्मान्सुदुर्विदान्॥ बृहस्पतिसमोबुध्याभवान्शंसितुमर्हति॥ ८ ॥ शंसितापुरुषव्याघ्रत्वन्नःकुलहितेरतः॥ क्षत्ताचैकोमहाप्राज्ञोयो नःशंसतिसर्वदा॥ ९ ॥ त्वत्तःकुलहितंवाक्यंश्रुत्वाराज्यहितोदयं ॥ अमृतस्याव्ययस्येवतृप्तःस्वप्स्याम्यहंसुखं ॥ १०॥ कीदृशाःसन्निकर्षस्थाभृत्याःसर्वगुणान्विताः॥ कीदृशैःकिंकुलीनैर्वासहयात्राविधीयते॥ ११ ॥ नत्येकोभृत्यरहितोराजाभवतिरक्षिता॥ राज्यंचेदंजनःसर्वस्तत्कुलीनोभिकांक्षति॥ १२॥ भीष्म उवाच नचप्रशास्तुंराज्यंहिशक्यमेकेनभारत ॥ असहायवतातातनैवार्थाःकेचिदच्युत ॥ १३ ॥ लब्धुंलब्धान्यपिसदारक्षितुंभरतर्षभ ॥ यस्यभृत्यजनःसर्वोज्ञानविज्ञानकोविदः॥ १४॥ हितैषीकुलजःस्निग्धःसराज्यफलमश्नुते॥ १५॥ मंत्रिणोयस्यकुलजाअसंहार्याःसहोषिताः॥ नृपतेर्मतिदाःसंतःसंबंधज्ञानकोविदाः॥ १६॥ अनागतविधातारःकालज्ञानविशारदाः॥ अतिक्रांतमशोचंतःसराज्यफलमश्नुते॥ १७॥ समदुःखसुखायस्यसहायाःप्रियकारिणः ॥ अर्थचिंतापराःसत्याःसराज्यफलमश्नुते॥ १८॥ यस्यनार्तोजनपदःसन्निकर्षगतःसदा॥ अक्षुद्रःसत्पथालंबीसराजाराज्यभाग्भवेत्॥ १९॥ कोशाख्यपटलंयस्य कोशवृद्धिकरैर्नरैः॥ आप्तैस्तुष्टैश्चसततंचीयतेसनृपोत्तमः॥ २०॥ कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैःसंचयतत्परैः ॥ पात्रभूतैरलुब्धैश्चपाल्यमानंगुणीभवेत्॥ २१॥ व्यवहारश्चनगरेयस्यकर्मफलोदयः॥दृश्यतेशंखलिखितःस्वधर्मफलभाङ्नृपः॥ २२॥संगृहीतमनुष्यश्चयोराजाराजधर्मवित्॥षड्वर्गप्रतिगृह्णातिसधर्मफलमश्नुते॥ ॥२३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११५॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥निदर्शनंपरंलोकेसज्जनाचरितेसदा॥ १ ॥ अस्यैवार्थस्यसदृशंयच्छ्रुतंमेतपोवने ॥ जामदग्न्यस्यरामस्ययदुक्तमृषिसत्तमैः॥ २ ॥

नंअर्थिनेदाप्यंतावानेवराजदंडश्चफलपर्यंतः तत्रदृष्टांतः शंखलिखितइति यथाफलमात्रस्तेनेशंखेनलिखितस्यहस्तच्छेदोराजानंप्रतिषेधयित्वाकारितस्तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ षड्वर्गंसंधिविग्रहादिकं ॥ २३॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५॥ ॥७॥ अत्रेति अत्रवक्ष्यमाणेउत्तमाधममध्यमस्थानेषुक्रमादुत्तमाधममध्यमाएवयोज्यानतुउच्चस्थानेनीचोनियोज्यइत्यस्मिन्नर्थेनिदर्शनंश्चदृष्टांतरूपंइतिहासमुदाहरंति ॥ १ ॥ अस्यैववक्ष्यमाणस्य ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३॥४॥ सत्वाःप्राणिनः ॥५॥६॥ सुखप्रश्नदाःसुखिनःस्थइतिप्रश्नस्योत्तरंसुखिनःस्मइतितत्प्रदाइत्यर्थः न्यग्भूताःदासभूताः ॥७॥८॥९॥ भावंचित्तं ॥१०॥ द्वीपीक्षुद्रव्याघ्रः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

वनेमहतिकस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते॥ऋषिर्मूलफलाहारोनियतोनियतेंद्रियः॥३॥दीक्षादमपरःशांतःस्वाध्यायपरमःशुचिः॥ उपवाससविशुद्धात्मासततंसत्व
मास्थितः॥ ४ ॥ तस्यसंदृश्यसद्भावमुपविष्टस्यधीमतः॥ सर्वेसत्वाःसमीपस्थाभवंतिवनचारिणः ॥ ५॥ सिंहव्याघ्रगणाःक्रूरामत्ताश्चैवमहागजाः ॥ द्वीपिनः
खड्गभल्लूकायेचान्येभीमदर्शनाः॥ ६ ॥ तेसुखप्रश्नदाःसर्वेभवंतिक्षतजाशनाः ॥ तस्यर्षेःशिष्यवच्चैवन्यग्भूताःप्रियकारिणः ॥ ७॥ दत्वाचतेसुखप्रश्नंसर्वेयां
तियथागतं॥ ग्राम्यस्त्वेकःपशुस्तत्रनाजहात्समहामुनिं ॥८॥ भक्तोनुरक्तःसततमुपवासकृशोबलः॥ फलमूलोदकाहारःशांतःशिष्टाकृतिर्यथा॥ ९ ॥ तस्यर्षे
रुपविष्टस्यपादमूलेमहामते॥ मनुष्यवद्गतोभावंस्नेहबद्धोभवद्भृशं ॥ १० ॥ ततोभ्ययान्महावीर्योद्वीपीक्षतजभोजनः ॥ स्वार्थमत्यंतसंतुष्टःक्रूरकालइवांतकः
॥ ११ ॥ लेलिह्यमानस्तृषितःपुच्छास्फोटनतत्परः ॥ व्यादितास्यःक्षुधाभुग्नःप्रार्थयानस्तदामिषं ॥ १२॥ दृष्ट्वातंक्रूरमायांतंजीवितार्थीनराधिप ॥ प्रोवाच
श्वामुनिंतत्रतच्छृणुष्वविशांपते॥१३॥ श्वशत्रुर्भगवन्नेषद्वीपीमांहंतुमिच्छति॥ त्वत्प्रसादाद्भयंनस्यादस्मान्ममहामुने॥१४॥ तथाकुरुमहाबाहोसर्वज्ञस्त्वं
नसंशयः॥ समुनिस्तस्यविज्ञायभावज्ञोभयकारणं ॥ रुतज्ञःसर्वसत्वानांतमैश्वर्यसमन्वितः ॥ १५॥ मुनिरुवाच नभयंद्वीपिनःकार्यंमृत्युतस्तेकथंच
न॥ एषश्वरूपरहितोद्वीपीभवसिपुत्रक॥१६॥ततःश्वाद्वीपितांनीतोजांबूनदनिभाकृतिः॥ चित्रांगोविस्फुरद्दंष्ट्रोवनेवसतिनिर्भयः॥१७॥तंदृष्ट्वासंमुखेद्वीपीआ
त्मनःसदृशंपशुं॥ अविरुद्धस्ततस्तस्यक्षणेनसमपद्यत॥१८॥ ततोभ्ययान्महारौद्रोव्यादितास्यःक्षुधान्वितः॥ द्वीपिनंलेलिहद्वक्त्रोव्याघ्रोरुधिरलालसः॥१९॥
व्याघ्रंदृष्ट्वाक्षुधाभुग्नंदंष्ट्रिणंवनगोचरं॥ द्वीपीजीवितरक्षार्थमृषिंशरणमेयिवान्॥ २० ॥ संवासजंपरंस्नेहमृषिणाकुर्वतातदा ॥ सद्वीपीव्याघ्रतांनीतोरिपूणां
बलवत्तरः॥ २१ ॥ ततोदृष्ट्वासशार्दूलोनाहनत्तंविशांपते ॥ सतुश्वाव्याघ्रतांप्राप्यबलवान्पिशिताशनः ॥ २२॥ नमूलफलभोगेषुस्पृहामप्यकरोत्तदा॥ यथा
मृगपतिर्नित्यंप्रकांक्षतिवनौकसः॥ तथैवसमहाराजव्याघ्रःसमभवत्तदा ॥ २३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानु०श्वर्षिसंवादेषोडशाधिकशतत
मोऽध्यायः॥ ११६॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच व्याघ्रश्चोटजमूलस्थस्तृप्तःसुप्तोहतैर्मृगैः ॥ नागश्चागात्तमुद्देशंमत्तोमेघइवोत्थितः॥ १ ॥

द्वीपिनःद्वीपिरूपात्मृत्युतः श्वरूपरहितःश्वरूपहीनः॥१६॥१७॥१८॥१९॥क्षुधाभुग्नंपीडितं॥२०॥२१॥२२॥२३॥ इ०रा०नै०भा०षोडशाधिकशततमोऽध्यायः॥११६॥७॥व्याघ्रश्चेति मृगैस्तृप्तः ॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कमलषंडानिकमलसमूहान् ॥५॥ निशानिशंबहुरात्रं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ समन्वयात्संबंधात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अकृतज्ञत्वे

प्रभिन्नकरटःप्रांशुःपद्मीविततकुंभकः॥ सुविषाणोमहाकायोमेघगंभीरनिःस्वनः॥ २॥ तंदृष्ट्वाकुंजरंमत्तमायांतंबलगर्वितं॥ व्याघ्रोहस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिंशर
णंययौ॥ ३॥ ततोनयत्कुंजरत्वंव्याघ्रंतमृषिसत्तमः॥ महामेघनिभंदृष्ट्वासभीतोह्यभवद्गजः॥ ४॥ ततःकमलषंडानिशल्लकीगहनानिच॥ व्यचरत्समुदायुक्तःप
द्मरेणुविभूषितः॥ ५॥ कदाचिद्भ्रममाणस्यहस्तिनःसंमुखंतदा॥ ऋषेस्तस्योटजस्थस्यकालोगच्छन्निशानिशं॥ ६॥ अथाजगामतंदेशंकेसरीकेसरारुणः॥
गिरिकंदरजोभीमःसिंहोनागकुलांतकः॥ ७॥ तंदृष्ट्वासिंहमायांतंनागःसिंहभयार्दितः॥ ऋषिंशरणमापेदेवेपमानोभयातुरः॥ ८॥ सततःसिंहतांनीतोनागें
द्रोमुनिनातदा॥ वन्यंनागणयत्सिंहंतुल्यजातिसमन्वयात्॥ ९॥ दृष्ट्वाचसोभवत्सिंहोवन्योऽभयसमन्वितः॥ सचाश्रमेवसत्सिंहस्तस्मिन्नेवमहावने॥ १०॥
तद्भयात्पशवोनान्येतपोवनसमीपतः॥ व्यदृश्यंततदात्रस्ताजीविताकांक्षिणस्तथा॥ ११॥ कदाचित्कालयोगेनसर्वप्राणिविहिंसकः॥ बलवान्क्षतजाहारोना
नासत्वभयंकरः॥ १२॥ अष्टपादूर्ध्वनयनःशरभोवनगोचरः॥ तंसिंहंहंतुमागच्छन्मुनेस्तस्यनिवेशनं॥ १३॥ तंमुनिःशरभंचक्रेबलोत्कटमरिंदम॥ ततःस
शरभोवन्योमुनेःशरभमग्रतः॥ १४॥ दृष्ट्वाबलिनमत्युग्रंद्रुतंसंप्राद्रवद्वनात्॥ सएवंशरभस्थानेसंन्यस्तोमुनिनातदा॥ १५॥ मुनेःपार्श्वगतोनित्यंशरभःसुख
माप्तवान्॥ ततःशरभसंत्रस्ताःसर्वेमृगगणास्तदा॥ १६॥ दिशःसंप्राद्रवन्राजन्भयाज्जीवितकांक्षिणः॥ शरभोप्यतिसंहृष्टोनित्यंप्राणिवधेरतः॥ १७॥ फ
लमूलाशनंकर्तुंनैच्छत्सपिशिताशनः॥ ततोरुधिरतर्षेणबलिनाशरभोन्वितः॥ १८॥ इयेषतंमुनिंहंतुमकृतज्ञःश्वयोनिजः॥ ततस्तेनतपःशक्त्याविदितोज्ञान
चक्षुषा॥ १९॥ विज्ञायसमहाप्राज्ञोमुनिःश्वानंतमुक्तवान्॥ श्वात्वंद्वीपित्वमापन्नोद्वीपीव्याघ्रत्वमागतः॥ २०॥ व्याघ्रान्नागोमदपटुर्नागःसिंहत्वमागतः॥
सिंहस्त्वंबलमापन्नोभूयःशरभतांगतः॥ २१॥ मयास्नेहपरीतेनविसृष्टोनकुलान्वयः॥ यस्मादेवमपापंमांपापहिंसितुमिच्छसि॥ २२॥ तस्मात्स्वयोनिमा
पन्नःश्वैवत्वंहिभविष्यसि॥ ततोमुनिजनद्वेष्टादुष्टात्माप्राकृतोऽबुधः॥ ऋषिणाशरभःशप्तस्तद्रूपंपुनराप्तवान्॥ २३॥ इतिम०शांतिप०रा०श्वर्षिसंवादेसप्त
दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११७॥ ॥छ॥

हेतुः श्वयोनिजइति ॥ १९ ॥ २० ॥ मदपटुः प्रवहन्मदः ॥ २१ ॥ विसृष्टोविविधेनरूपेणत्वंसृष्टः नतुत्वंकुलान्वयः तेनतेनकुले
नान्वयःसंबंधोयस्यसकुलान्वयस्तादृशस्त्वंनभवसि ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभावदीपेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सश्वेति ॥ १ ॥ दृष्टांतमुपपाद्यदार्ष्टांतिकमाहैवमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ राज्ञाअनागसिभिद्यमानोपिकुलीनःपापेबुद्धिंनकुरुतइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तुनिंदामात्रेणशत्रुतांव्रजेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच सश्वाप्रकृतिमापन्नःपरंदैन्यमुपागतः॥ ऋषिणाहुंकृतःपापस्तपोवनबहिष्कृतः॥ १॥ एवंराज्ञामतिमताविदित्वासत्यशौचतां॥ आर्जवंप्रकृतिंसत्यंश्रुतंवृत्तंकुलंदमं ॥ २ ॥ अनुक्रोशंबलंवीर्यंप्रभावंप्रश्रयंक्षमां ॥ भृत्यायेयत्रयोग्याःस्युस्तत्रस्थाप्याःसुरक्षिताः॥ ३ ॥ नापरीक्ष्यमहीपालःसचिवंकर्तुमर्हति॥ अकुलीननराकीर्णोनराजासुखमेधते॥ ४ ॥ कुलजःप्राकृतोराज्ञास्वकुलीनतयासदा॥ नपापेकुरुतेबुद्धिंभिद्यमानोप्यनागसि॥ ५॥ अकुलीनस्तुपुरुषःप्राकृतःसाधुसंश्रयात्॥ दुर्लभैश्वर्यतांप्राप्तोनिंदितःशत्रुतांव्रजेत्॥६॥ कुलीनंशिक्षितंप्राज्ञंज्ञानविज्ञानपारगं॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञंसहिष्णुंदेशजंतथा॥७॥ कृतज्ञंबलवंतंचक्षांतंदांतंजितेंद्रियं॥ अलुब्धंलब्धसंतुष्टंस्वामिमित्रबुभूषकं॥८॥ सचिवंदेशकालज्ञंसत्वसंग्रहणेरतं॥ सततंयुक्तमनसंहितैषिणमतंद्रितं॥ ९ ॥ युक्ताचारंस्वविषयेसंधिविग्रहकोविदं॥ राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारंपौरजानपदप्रियं॥ १० ॥ खातकव्यूहतत्त्वज्ञंबलहर्षणकोविदं॥ इंगिताकारतत्त्वज्ञंयात्राज्ञानविशारदं॥ ११ ॥ हस्तिशिक्षास्सुतत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितं॥ प्रगल्भंदक्षिणंदांतंबलिनंयुक्तकारिणं॥ १२॥ चौक्षंचौक्षजनाकीर्णंसुमुखंसुखदर्शनं॥ नायकंनीतिकुशलंगुणचेष्टासमन्वितं॥ १३॥ अस्तब्धंप्रसृतंश्लक्ष्णंमृदुवादिनमेवच ॥ धीरंशूरंमहर्धिंचदेशकालोपपादकं ॥ १४॥ सचिवंयःप्रकुरुतेनचैनमवमन्यते॥ तस्यविस्तीर्यतेराज्यंज्योत्स्नाग्रहपतेरिव ॥ १५॥ एतैरेवगुणैर्युक्तोराजाशास्त्रविशारदः ॥ एष्टव्योधर्मपरमःप्रजापालनतत्परः ॥ १६॥ धीरोमर्षीशुचिस्तीक्ष्णःकालेपुरुषकालवित्॥ शुश्रूषुःश्रुतवान्श्रोताऊहापोहविशारदः ॥१७॥ मेधावीधारणायुक्तोयथान्यायोपपादकः॥ दांतःसदाप्रियाभाषीक्षमावांश्चविपर्यये॥ १८॥ दानाच्छेदेस्वयंकारीश्रद्धालुःसुखदर्शनः॥ आर्तहस्तप्रदोनित्यममात्योहिहितेरतः॥ १९॥ नाहंवादीननिर्द्वंद्वोनयत्किंचनकारकः॥ कृतेकर्मण्यमात्यानांकर्ताभक्तजनप्रियः॥ २०॥ संगृहीतजनोस्तब्धःप्रसन्नवदनःसदा ॥ सदाभृत्यजनापेक्षीनक्रोधीसुमहामनाः ॥ २१ ॥ युक्तदंडोननिर्दंडोधर्मकार्यानुशासनः॥ चारनेत्रःप्रजावेक्षीधर्मार्थकुशलःसदा॥ २२॥

स्वामिनोमित्राणांबुभूषकंऐश्वर्यलिप्सुं ॥ ८ ॥ सत्वसंग्रहणेप्राणिमात्ररंजने ॥ ९ ॥ १० ॥ खातकाः परसैन्यावदारकायेव्यूहादयस्तेषांतत्त्वज्ञं ॥ ११॥ १२ ॥ चौक्षंशुद्धं ॥ १३ ॥ प्रसृतंसूक्ष्मार्थगामिनं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मर्षीक्षमी॥ १७ ॥ विपर्यये ऽक्षमावतिअपकारिणिक्षमावान् ॥१८॥ दानस्यअच्छेदेविषयेस्वयंअविच्छेदकर्ता ॥१९॥ ननिर्द्वंद्वोननिष्परिग्रहः कर्ताउपकर्ता ॥२०॥२१॥२२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणशतंकुलीनत्वादयएकपंचाशदमात्यगुणास्तत्सहितःधर्मपरमत्वादयएकचत्वारिंशदेवंअष्टोनंगुणशतं एतेषांसंधिविग्रहकोविदमित्यादिरीत्याऽन्यत्गुणाष्टकंऊहयित्वापूर्णशतंज्ञेयं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

राजागुणशताकीर्णएष्टव्यस्तादृशोभवेत् ॥ योधाश्चैवमनुष्येंद्रसर्वेगुणगणैर्वृताः ॥ २३ ॥ अन्वेष्टव्याःसुपुरुषाःसहायाराज्यधारणे ॥ नविमानयितव्यास्तेराज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ २४ ॥ योधाःसमरशौटीराःकृतज्ञाःशस्त्रकोविदाः ॥ धर्मशास्त्रसमायुक्ताःपदातिजनसंवृताः ॥ २५ ॥ अभयागजपृष्ठस्थारथचर्याविशा रदाः ॥ इष्वस्त्रकुशलायस्यतस्येयंनृपतेर्मही ॥ २६ ॥ सर्वसंग्रहणेयुक्तोनृपोभवतियःसदा ॥ उत्थानशीलोमित्राढ्यःसराजाराजसत्तमः ॥ २७ ॥ शक्याचाश्व सहस्रेणवीरारोहेणभारत ॥ संगृहीतमनुष्येणकृत्स्नाजेतुंवसुंधरा ॥ २८ ॥ इतिश्रीम० शांतिप० राज० श्वर्षिसंवादेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्मउवाच एवंशुनासमान्भृत्यान्स्वेस्वेस्थानेनराधिपः ॥ नियोजयतिकृत्येषुसराज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥ नश्वास्वंस्थानमुत्क्रम्यप्रमाणमभिसत्कृतः ॥ आ रोप्यःश्वास्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्प्रमाद्यति ॥ २ ॥ स्वजातिगुणसंपन्नाःस्वेषुकर्मसुसंस्थिताः ॥ प्रकर्तव्याह्यमात्यास्तुनास्थानेप्रक्रियाक्षमा ॥ ३ ॥ अनुरूपा णिकर्माणिभृत्येभ्योयःप्रयच्छति ॥ सभृत्यगुणसंपन्नोराजाफलमुपाश्नुते ॥ ४ ॥ शरभःशरभस्थानेसिंहःसिंहइवोर्जितः ॥ व्याघ्रोव्याघ्रइवस्थाप्योद्वीपीद्वीपीय थातथा ॥ ५ ॥ कर्मस्विहानुरूपेषुन्यस्याभृत्यायथाविधि ॥ प्रतिलोमंनभृत्यास्तेस्थाप्याःकर्मफलैषिणा ॥ ६ ॥ यःप्रमाणमतिक्रम्यप्रतिलोमंनराधिपः ॥ भृत्या न्स्थापयतेऽबुद्धिर्नसरंजयतेप्रजाः ॥ ७ ॥ नबालिशानचक्षुद्रानाप्राज्ञानाजितेंद्रियाः ॥ नाकुलीनानराःसर्वेस्थाप्यागुणगणैषिणा ॥ ८ ॥ साधवःकुलजाःशूरा ज्ञानवंतोनसूयकाः ॥ अक्षुद्राःशुचयोदक्षाःस्युर्नराःपारिपार्श्वकाः ॥ ९ ॥ न्यग्भूतास्तत्पराःशांताश्चौक्षाःप्रकृतिजैःशुभाः ॥ स्वस्थानानपकृष्टायेतेस्यूराज्ञांबहि श्चराः ॥ १० ॥ सिंहस्यसततंपार्श्वेसिंहएवानुगोभवेत् ॥ असिंहःसिंहसहितःसिंहवल्लभतेफलं ॥ ११ ॥ यस्तुसिंहःश्वभिःकीर्णःसिंहकर्मफलेरतः ॥ नससिंहफ लंभोक्तुंशक्तःश्वभिरुपासितः ॥ १२ ॥ एवमेतन्मनुष्येंद्रशूरैःप्राज्ञैर्बहुश्रुतैः ॥ कुलीनैःसहशक्येतकृत्स्नाजेतुंवसुंधरा ॥ १३ ॥ नाविद्योनानृजुःपार्श्वेनाप्राज्ञोना महाधनः ॥ संग्राह्योवसुधापालैर्भृत्योभृत्यवतांवर ॥ १४ ॥ बाणवद्विस्सृतायांतिस्वामिकार्यपरानराः ॥ येभृत्याःपार्थिवहितास्तेषांसांत्वंप्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥९॥ एवमिति एवंनीचाननीचैर्नैवयोजयेत् ॥ १ ॥ विपरीतेदोषमाह नश्वेति स्वंस्थानंप्रमाणं चोत्क्रम्यउच्चस्थानेनआरोप्यः आरोपितश्चेत्प्रमाद्यतीतियोजना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अबुद्धिरितिच्छेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ बहिश्चराःप्राणाइवेतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विस्सृताःअपरावर्तिनः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११९॥ ॥ ॥ राजवृत्तानीत्यध्यायः पूर्वोक्तानांराजधर्माणांसर्वेषामुपसंहारार्थः ॥१॥ राजधर्माणांराजधर्मविदांमतंयत्विस्तरेणोक्तं तदेवप्रणेयंप्रकर्षेणनेतुंबोद्धुंशक्यंसंक्षिप्तमित्यर्थः प्रब्रूहि ॥ २ ॥ सर्वभूतरक्षणेकृत्स्नोराजधर्मःपरिसमाप्तइत्याह रक्षणमिति ॥ ३ ॥ एतदेवमयूरदृष्टांतेनोपपादयति यथेति बर्हाणिपक्षान् भुजगाशनोमयूरः ॥ ४ ॥ तैक्ष्ण्यंक्रूरत्वं जिह्मत्वंकौटिल्यं आदाल्भ्यंदल्भोभयंतदभावोऽदल्भःअभयंतस्यभावआदाल्भ्यं अभयप्रदत्वमित्यर्थः रलयोःसावर्ण्यात्दृभीभयेइ

कोशश्चसततंरक्ष्योयत्नमास्थायराजभिः॥कोशमूलाहिराजानःकोशोवृद्धिकरोभवेत्॥१६॥कोष्ठागारंचतेनित्यंस्फीतैर्धान्यैःसुसंवृतं॥सदास्तुसत्सुसंन्यस्तंधनधान्यपरोभव॥१७॥ नित्ययुक्ताश्चतेभृत्याभवंतुरणकोविदाः॥ वाजिनांचप्रयोगेषुवैशारद्यमिहेष्यते॥१८॥ ज्ञातिबंधुजनावेक्षीमित्रसंबंधिसंवृतः॥ पौरकार्यहितान्वेषीभवकौरवनंदन॥ १९॥ एषातेनैष्ठिकीबुद्धिःप्रजास्वभिहितामया॥ शुनोनिदर्शनंतातकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिप०राजध०श्वर्षिसंवादेएकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच राजवृत्तान्यनेकानित्वयाप्रोक्तानिभारत॥ पूर्वैःपूर्वनियुक्तानिराजधर्मार्थवेदिभिः॥ १॥ तदेवविस्तरेणोक्तंपूर्वदृष्टंसतांमतं॥ प्रणेयंराजधर्माणांप्रब्रूहिभरतर्षभ॥२॥ भीष्मउवाच रक्षणंसर्वभूतानामितिक्षात्रंपरंमतं॥ तद्यथारक्षणंकुर्यात्तथाशृणुमहीपते॥ ३॥ यथाबर्हाणिचित्राणिबिभर्तिभुजगाशनः॥ तथाबहुविधंराजारूपंकुर्वीतधर्मवित्॥ ४॥ तैक्ष्ण्यंजिह्मत्वमादाल्भ्यंसत्यमार्जवमेवच॥ मध्यस्थःसत्वमातिष्ठंस्तथावैसुखमृच्छति॥ ५॥ यस्मिन्नर्थेहितंयत्स्यात्तद्वर्णंरूपमादिशेत्॥ बहुरूपस्यराज्ञोहिसूक्ष्मोप्यर्थोनसीदति॥ ६॥ नित्यंरक्षितमंत्रःस्याद्यथामूकःशरच्छिखी॥ श्लक्ष्णाक्षरतनुःश्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः॥ ७॥ आपद्द्वारेषुयुक्तःस्याज्जलप्रस्रवणेष्विव॥ शैलवर्षोदकानीवद्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत्॥ अर्थकामःशिखांराजाकुर्याद्धर्मध्वजोपमां॥ ८॥ नित्यमुद्यतदंडःस्यादाचरेदप्रमादतः॥ लोकेचायव्ययौदृष्ट्वाबृहद्वृक्षमिवास्रवत्॥ ९॥

त्यस्यरूपं आदानमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ ५ ॥ यस्मिन्नर्थेदंडेऽनुग्रहेवाहितंक्रूरंशांतंवारूपमादिशेत्दर्शयेत् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ आपदांद्वारेषुमंत्रभेदादिषुयुक्तोऽवहितःस्यात् शैलवर्षोदकानिपर्वतप्रदेशेवृष्ट्याजनितानिमहानदीजलानि शिखांयोग्यलिंगंक्रूरत्वादिकंकुर्यात् प्रकाशयेत् ॥ ८ ॥ नित्यमिति आचरेत्यथायोग्यंदंडं तत्रदृष्टांतः बृहदिति बृहंतोवृक्षाः यत्रतद्बृहद्वृक्षंतालवनं आस्रवत्रसंप्रस्रवत् यथारसग्राहीप्रदेशविशेषेएवप्रवृत्त्यरसंगृह्णातिनतुकृत्स्नवृक्षच्छेदेनइक्षुकांडादिवत्ततोरसंजिघृक्षति एवंप्रजानामायव्ययौज्ञात्वाताःजीवयंस्ताभ्योधनरसमादद्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृजाशुद्धिस्तद्वान् भौमानिपरेषांसस्यानिचरणैरश्वादिगमनैःक्षिपेत्नाशयेत् ॥ १० ॥ अर्थात्मृगयादिव्याजात्परराष्ट्रंसमाचरन्परपक्षान्विधूनयेत् ॥११॥ छायांपरदुर्गाधिपतिना संधिकृत्वादेवतादर्शनादिव्याजेनाकस्मात्परदुर्गंगत्वाप्रविश्यतन्नाशयेदित्याह उच्छ्रितानिति॥१२॥ असितग्रीवोमयूरोनिशीवप्रावृषिमज्जेत अदृश्योंतःपुरचरएवस्यात् ॥१३॥ तत्रापिचारैर्दर्शितासुभूमिषुधात्रीसौविदल्लसूपकारादिषुपरैर्भेदितेषुअभिगतान्विषादीन्पाशान्परिवर्जयेदात्मानंरक्षेच्चेत्याह नेति ॥१४॥ ननुकुतस्तत्रापिपाशप्रसक्तिरतआह प्रणयेदिति गहनेदुर्बोधेपाशज्ञानेसतितांकपटभूमिंप्रतिपद्यात्मानंप्रणयेत्प्रापयेत्तदानश्येदेव वाशब्दएवार्थे प्रयोजयंतिहिराजानोविषमयींकन्यांकुत्वाद्वीपांतरप्राप्तेयंपद्मिनीजातीयाकन्याअस्याःस्पर्शमात्रादशीतिवार्षिकोपिषोडशवर्षोभवतीतिसेयमतिश्रेष्ठरत्नतयाश्रीमतामर्थेकल्पितानुयाह्याचेयंवयंचेतिब्रुवाणाः तत्रचारमुखात्कपटंश्रुत्वातांनप्रणयेत् ऊहितान्केनचिन्निमित्तेनतर्कितांस्तानतिविषान्कन्यादीनूस्पर्शमात्रेणोच्छ्वासमात्रेणवासंगतमक्षिकामशकादिमरणलिंगेनज्ञातान्हन्यादेव ॥१५॥

मृजावान्स्यात्स्वयूथ्येषुभौमानिचरणैःक्षिपेत् ॥ जातपक्षःपरिस्पंदेत्प्रेक्षेद्वैकल्यमात्मनः॥१०॥ दोषान्विवृणुयाच्छत्रोःपरपक्षान्विधूनयेत्॥ काननेष्विवपुष्पाणिबहिरर्थान्समाचरन्॥ ११॥ उच्छ्रितान्नाशयेत्स्फीतान्नरेंद्रानचलोपमान्॥ श्रयेच्छायामविज्ञातांगुप्तंरणमुपाश्रयेत्॥ १२ ॥ प्रावृषीवासितग्रीवोमज्जेतनिशिनिर्जने॥ मायूरेणगुणेनैवस्त्रीभिश्चावेक्षितश्चरेत्॥ १३॥ नजह्याच्चतनुत्राणंरक्षेदात्मानमात्मना ॥ चारभूमिष्वभिगतान्पाशांश्चपरिवर्जयेत्॥ १४॥ प्रणयेद्वापितांभूमिंप्रणश्येद्गहनेपुनः॥ हन्यात्क्रुद्धानतिविषांस्तान्जिह्मगतयोहितान्॥ १५॥ नाशयेद्बलबर्हाणिसन्निवासान्निवासयेत्॥ सदाबर्हिनिभःकामंप्रशस्तंकृतमाचरेत्॥ सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञांपतंगंगहनेष्विव ॥ १६॥ एवंमयूरवद्राजास्वराज्यंपरिपालयेत्॥ आत्मबुद्धिकरींनीतिंविदधीतविचक्षणः॥ १७॥ आत्मसंयमनंबुद्ध्यापरबुद्ध्यावधारणं॥ बुद्ध्याचात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनं ॥ १८॥ परंविश्वासयेत्साम्नास्वशक्तिंचोपलक्षयेत्॥ आत्मनःपरिमर्शेनबुद्धिंबुद्ध्याविचारयेत्॥ १९॥

नाशयेदितिसार्धः बलबर्हाणिस्थूलान्पक्षान्सैन्यस्यपक्षस्थानीयान्महाशिबिरवारवनितानटनर्तकादींश्चनाशयेत् मयूरइवदूरीकुर्यात् बलंगंधरसेरूपेस्थामनिस्थौल्यसैन्ययोरितिमेदिनी सन्निवासान्दृढमूलान्पक्षानमात्यादीनूशूरांश्चवासयेत्स्थापयेत् बर्हिनिभःमयूरतुल्यःकामंयथेष्टंप्रशस्तंकृतंप्रशस्तांक्रियांपक्षाणांविस्फारणमाचरेत् अनेनैवक्रमेणसर्वतश्चजातिमात्रात्प्रज्ञांआददीत यथोक्तं बकवच्चिंतयेदर्थान्सिंहवच्चपराक्रमेदित्यादि पतंगंशलभसमूहोयथागहनेषुपततिगहनंचनिष्पत्रंकरोति एवंसंभूयशत्रुराष्ट्रेपतितव्यमित्यर्थः पन्नगंगहनेष्विवेतिपाठेपन्नगयाहीपन्नगमिवाकस्माच्छत्रुंगृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बुद्ध्याआत्मनःसंयमनंइत्थमेवकर्तुंयुक्तंनियमंकुर्यात् परबुद्ध्याचतत्रैवार्थेसंवादितयातस्यार्थस्यावधारणंदृढतरोनिश्चयःकार्यः बुद्ध्याशास्त्रोत्थधियाआत्मगुणस्यपूर्वोक्तनिश्चयहेतोःप्राप्तिर्भवति एतदेवशास्त्रस्यनिदर्शनंप्रयोजनंयत्कार्यक्षोदक्षमताबुद्धेरित्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मनःस्वस्यपरिमर्शेनसर्वतोतीतानागतविचारेण बुद्धिंकार्यनिश्चयं बुद्ध्याऊहापोहकौशलरूपयामेधयाविचारयेत्साधकबाधकभूमौसंचारयेत् ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवाह सांत्वेति वक्तव्ये उपदेशे कर्तव्ये कृतं अलं तस्योपदेशापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ सः अनंतरश्लोकोक्तः प्राज्ञो बुद्ध्या बृहस्पतिसमोपि सन् यदि निकृष्टां कथां निर्बुद्धित्ववादं प्रामुयात्तर्हि सद्यएव युक्त्या स्व भावं स्वास्थ्यं एष्यते उदके प्रक्षिप्तं तप्तमायसं शैत्यमिव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गोभिः रश्मिभिः चरान् चारान् स्वनुचरान् समाचारान् ॥ ३२ ॥ न

सांत्वयोगमतिःप्राज्ञःकार्याकार्यप्रयोजकः॥ निगूढबुद्धेर्धीरस्यवक्तव्येवाकृतंतथा॥ २० ॥ सनिकृष्टांकथांप्राज्ञोयदिबुद्ध्याबृहस्पतिः ॥ स्वभावमेष्यतेतप्तंकृ
ष्णायसमिवोदके॥ २१ ॥ अनुयुंजीतकृत्यानिसर्वाण्येवमहीपतिः॥ आगमैरुपदिष्टानिस्वस्यचैवपरस्यच ॥ २२॥ मृदुशीलंतथाप्राज्ञंशूरंचार्थविधानवित्॥
स्वकर्मणिनियुंजीतयेचान्येचबलाधिकाः॥ २३ ॥ अथदृष्टानियुक्तानिस्वानुरूपेषुकर्मसु॥ सर्वांस्ताननुवर्तेतस्वरांस्तंत्रीरिवायता॥ २४ ॥ धर्माणामविरोधे
नसर्वेषांप्रियमाचरेत्॥ ममायमितिराजायःसपर्वतइवाचलः॥ २५॥ व्यवसायंसमाधायसूर्योरश्मीनिवायतान्॥ धर्ममेवाभिरक्षेतकृत्वातुल्येप्रियाप्रिये॥
॥ २६॥ कुलप्रकृतिदेशानांधर्मज्ञान्मृदुभाषिणः॥ मध्येवयसिनिर्दोषान्हितेयुक्तानविक्लवान्॥ २७॥ अलुब्धान्शिक्षितान्दांतान्धर्मेषुपरिनिष्ठितान्॥ स्थाप
येत्सर्वकार्येषुराजाधर्मार्थरक्षिणः॥ २८॥ एतेनचप्रकारेणकृत्यानामागतिंगतिं॥ युक्तःसमनुतिष्ठेततुष्टश्चारैरुपस्कृतः॥ २९॥ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंकृत्यान्व
वेक्षितुः॥ आत्मप्रत्ययकोशस्यवसुदैववसुंधरा॥ ३० ॥ व्यक्तश्चानुग्रहोयस्ययथार्थश्चापिनिग्रहः ॥ गुप्तात्मागुप्तराष्ट्रश्चसराजाराजधर्मवित्॥ ३१ ॥ नित्यं
राष्ट्रमवेक्षेतगोभिःसूर्यइवोदितः॥ चरान्स्वनुचरान्विद्यात्तथाबुद्ध्यास्वयंचरेत्॥ ३२ ॥ कालंप्राप्तमुपादद्यान्नार्थंराजाप्रसूचयेत्॥ अहन्यहनिसंदुह्यान्महींगा
मिवबुद्धिमान्॥ ३३॥ यथाक्रमेणपुष्पेभ्यश्चिनोतिमधुषट्पदः॥ तथाद्रव्यमुपादायराजाकुर्वीतसंचयं ॥ ३४॥ यद्धिगुप्तावशिष्टंस्यात्तद्वित्तंधर्मकामयोः॥
संचयान्नविसर्गीस्याद्राजाशास्त्रविदात्मवान्॥ ३५॥ नार्थमल्पंपरिभवेन्नावमन्येतशात्रवान्॥ बुद्ध्यातुबुद्ध्येदात्मानंनचाबुद्धिषुविश्वसेत्॥ ३६॥ धृतिर्दा
क्ष्यंसंयमोबुद्धिरात्माधैर्यंशौर्यंदेशकालाप्रमादः॥ अल्पस्यवाबहुनोवाविवृद्धौधनस्यैतान्यष्टसमिंधनानि॥ ३७॥ अग्निस्तोकोवर्धतेप्याज्यसिक्तोबीजंचैकं
रोहसहस्रमेति॥ आयव्ययौविपुलौसन्निशाम्यतस्मादल्पंनावमन्येतवित्तं॥३८॥ बालोप्यबालःस्थविरोरिपुर्यःसदाप्रमत्तंपुरुषंनिहन्यात्॥ कालेनान्यस्तस्य
मूलंहरेतकालज्ञातापार्थिवानांवरिष्ठः॥ ३९॥

अर्थं प्रसूचयेत् अर्थवत्तां ज्ञापयेत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संचयान्नविसर्गी स्यात् कोशाद्धनं नदद्यात् दपितु पर्याप्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मदेहः देशेकालेवा अप्रमाद इत्येकं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अबालः अहीनः अन्यः संपन्नः ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शत्रोः शत्रुंप्राप्य नैवहीयेत्नैवप्रमादीस्यात् ॥ ४० ॥ क्षयंऐश्वर्यं सर्वंऐश्वर्यादि कामोविजिगीषादिस्तौसर्वकामौबुत्ध्वावासंदधीतसंधिंवाकुर्यात् अन्यत्विग्रहादिकंकुर्यात् ॥ ४१ ॥ वर्धमानंक्षीयमाणं बुद्धेःपश्वात्बुत्ध्यनुसारि ॥ ४२॥ अल्पेनापिसत्वेनबलेन अर्थ्यमानैर्युक्तं आत्मानंप्रार्थयते लुब्धोदृप्तश्चभवतीत्यर्थःश्रेयःपात्रंनपूरयतेततःश्रेयोपसर्पतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रगृहीतः स्निग्धः लक्ष्म्याःमूलंअर्थं सर्वशःसर्वाभ्यःसंपीड्यमानःसंपीडयन्प्रजासुविद्युद्वत्संपातंसम्यक्पतित्वापिऊर्जितःस्यात् अत्रबृहद्वृक्षदृष्टांतः प्रागेवोक्तः ॥४४॥ व्यवसायेनउद्योगेनविद्यात्लभेत् ॥ ४५॥ अनुद्योगेनजन्मननाशयेदित्याह

हरेत्कीर्तिंधर्ममस्योपरुंध्यादर्थेदीर्घंवीर्यमस्योपहन्यात्॥ रिपुर्द्वेष्टादुर्बलोवाबलीवातस्माच्छत्रोर्नैवहीयेद्यतात्मा ॥ ४० ॥ क्षयंवृद्धिंपालनंसंचयंवाबुध्वाप्युभौसंहतौसर्वकामौ॥ ततश्चान्यन्मतिमान्संदधीततस्माद्राजाबुद्धिमत्तांश्रयेत॥४१॥ बुद्धिर्दीप्ताबलवंतंहिनस्तिबलंबुद्ध्यापाल्यतेवर्धमानं॥ शत्रुर्बुद्ध्यासीदतेवर्धमानोबुद्धेःपश्चात्कर्मयत्तत्प्रशस्तं ॥ ४२॥ सर्वान्कामान्कामयानोहिधीरःसत्वेनाल्पेनाप्नुतेहीनदोषः ॥ यश्चात्मानंप्रार्थयतेर्थ्यमानैःश्रेयःपात्रंपूरयतेचनाल्पं॥४३॥ तस्माद्राजाप्रगृहीतःप्रजासुमूलंलक्ष्म्याःसर्वशोह्याददीत॥ दीर्घकालंह्यपिसंपीड्यमानोविद्युत्संपातमपिवानोर्जितःस्यात्॥४४॥ विद्यातपोवाविपुलंधनंवासर्वंह्येतद्व्यवसायेनशक्यं॥ बुद्ध्यायत्तंतन्निवसेद्देहवत्सुतस्माद्विद्याद्व्यवसायंप्रभूतं॥ ४५॥ यत्रासतेमतिमंतोमनस्विनःशक्रोविष्णुर्यत्रसरस्वतीच॥ वसंतिभूतानिचयत्रनित्यंतस्माद्विद्वान्नावमन्येतदेहं॥ ४६॥ लुब्धंहन्यात्संप्रदानेननित्यंलुब्धस्तृप्तिंपरवित्तस्यनैति॥ सर्वोलुब्धःकर्मगुणोपभोगेयोर्थैर्हीनोधर्मकामौजहाति॥४७॥ धनंभोगंपुत्रदारंसमृद्धिंसर्वंलुब्धःप्रार्थयतेपरेषां॥ लुब्धेदोषाःसंभवंतीहसर्वेतस्माद्राजानप्रगृह्णीतलुब्धं॥ ४८॥ संदर्शनेनपुरुषंजघन्यमपिचोदयेत्॥ आरंभान्द्विषतांप्राज्ञःसर्वार्थांश्चप्रसूदयेत्॥ ४९॥ धर्मान्वितेषुविज्ञातामंत्रीगुप्तश्चपांडव ॥ आप्तोराजाकुलीनश्चपर्याप्तोराजसंग्रहे ॥ ५० ॥ विधिप्रयुक्तान्नरदेवधर्मानुक्तान्समासेननिबोधबुद्ध्या॥ इमान्विदध्याद्व्यतिसृत्ययोवैराजामहींपालयितुंसशक्तः॥ ५१ ॥ अनीतिजंयस्यविधानजंसुखंहठप्रणीतंविधिवत्प्रदृश्यते॥ नविद्यतेतस्यगतिर्महीपतेर्नविद्यतेराज्यसुखंह्यनुत्तमं॥ ५२॥

यत्रेति ॥४६॥ कर्मयज्ञादिगुणोअंगंयस्यतत्फलं सुखंतदुपभोगेसर्वोपिलुब्धः सचेदर्थैर्हीनस्तर्हिसुखलोभाद्धर्मकामंद्रव्यादिविषयंचजहाति ॥४७॥ समृद्धिंचप्राप्यापीतिशेषः धनंउत्कोचरूपं नप्रगृह्णीतनसंगृह्णीत ॥४८॥४९॥ धर्मान्वितेषुब्राह्मणमंडलेषु विज्ञाताज्ञाततत्त्वः राजसंग्रहेसामंतवशीकरणे ॥५०॥ निबोधबुत्ध्यस्व व्यतिसृत्यगुरुमनुसृत्य विदध्यात्तद्विकुर्यात् ॥५१॥ विधानजंदैवप्राप्तं राजधर्माज्ञानेप्राप्नोप्यर्थःसद्योनश्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणोपपन्नान्शौर्यादियुक्तान् गुणेषुसंधिविग्रहादिषु आत्मवानप्रमत्तः यतः उत्थानंकुर्वाणान्शात्रवानभिसंधायलक्षीकृत्यनिहंति ॥ ५३ ॥ दोषदर्शीनिर्दोषेष्वपीतिशेषः ॥ ५४ ॥ सुहृत्सुविज्ञायज्ञानपूर्वकंप्रीतेःप्रवृत्तौसत्यांयौसुहृदौनिवृत्यनितरांवृत्वाएकस्मिन्कार्येविनिवर्तितौअभिमुखीकृतौतयोरुभयोर्मध्येयदेवगुरुभारमावहेत्तदेवउदाहरेत्प्रशंसेत् ॥ ५५ ॥ चरअनुतिष्ठ आदधत्स्वआधत्स्व दधधारणेइत्यस्यरूपं ॥ ५६ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥७॥ अयंपितामहेनेत्यध्यायद्वयेनदंडस्वरूपादिकमुच्यते ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ कोदंडइत्या

धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान्गुणोपपन्नान्युधिदृष्टविक्रमान्॥ गुणेषुदृष्ट्वानचिरादिवात्मवान्यतोभिसंधायनिहंतिशात्रवान्॥ ५३ ॥ पश्येदुपायान्विविधैःक्रियापथैर्नचानुपायेनमतिंनिवेशयेत्॥ श्रियंविशिष्टांविपुलंयशोधनंनदोषदर्शीपुरुषःसमश्नुते ॥५४॥ प्रीतिप्रवृत्तौविनिवर्तितौयथासुहृत्सुविज्ञायनिवृत्यचोभयोः॥ यदेवमित्रंगुरुभारमावहेत्तदेवसुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः॥ ५५॥ एतांमयोक्तांश्चरराजधर्मान्नृणांचगुप्तौमतिमादधत्स्व॥ अवाप्स्यसेपुण्यफलंसुखेनसर्वोहिलोकोनृपधर्ममूलः॥ ५६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० राजधर्मकथनेविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ १२० ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अयंपितामहेनोक्तोराजधर्मःसनातनः॥ ईश्वरश्चमहादंडोदंडेसर्वंप्रतिष्ठितं॥ १ ॥ देवतानामृषीणांचपितॄणांचमहात्मनां ॥ यक्षरक्षःपिशाचानांसाध्यानांचविशेषतः॥ २॥सर्वेषांप्राणिनांलोकेतिर्यग्योनिनिवासिनां॥सर्वव्यापीमहातेजादंडःश्रेयानितिप्रभो॥ ३॥इत्येवमुक्तंभवतादंडेवैसचराचरं॥पश्यतालोकमासक्तंससुरासुरमानुषं॥ ४॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंतत्त्वेनभरतर्षभ॥ कोदंडःकीदृशोदंडःकिंरूपःकिंपरायणः॥५॥किमात्मकःकथंभूतःकथंमूर्तिःकथंप्रभो॥ जागर्तिचकथंदंडःप्रजास्ववहितात्मकः॥६॥कश्चपूर्वापरमिदंजागर्तिप्रतिपालयन्॥ कश्चविज्ञायतेपूर्वंकोवरोदंडसंज्ञितः॥ किंसंस्थश्चभवेद्दंडःकावास्यगतिरुच्यते॥ ७॥ भीष्मउवाच शृणुकौरव्ययोदंडोव्यवहारोयथाचसः॥ यस्मिन्हिसर्वमायत्तंसदंडइहकेवलः॥ ८॥ धर्मसंख्यामहाराजव्यवहारइतीष्यते॥ तस्यलोपःकथंनस्याल्लोकेष्ववहितात्मनः॥ ९॥ इत्येवंव्यवहारस्यव्यवहारत्वमिष्यते॥ अपिचैतत्पुराराजन्मनुनाप्रोक्तमादितः॥ १०॥ सुप्रणीतेनदंडेनप्रियाप्रियसमात्मना॥ प्रजारक्षतियःसम्यग्धर्मएवसकेवलः॥ ११ ॥

दयएकादशप्रश्नास्तत्रकोदंडइत्यस्योत्तरमाह धर्मेति धर्मस्यसंख्या सम्यक्ख्यानंप्रकाशनंदंडापरपर्यायव्यवहारशब्दवाच्यं व्यवहारपदंनिर्वक्ति तस्येतिसार्धेन अवहितात्मनोराज्ञः तस्यधर्मस्यलोपःकथंकेनप्रकारेणनस्यात्सप्रकारोव्यवहारः विगतःअवहारोनीचमार्गेणपरस्वादिहरणंयस्मात्सइतिव्युत्पत्त्यासिद्धः॥ ९॥अपिचेति एतत्एतस्यव्यवहारस्य ॥ १०॥ प्रजारक्षकत्वाद्व्यवहारएवधर्मपदवाच्योपीत्याहसुप्रणीतेनेति ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथेति सुप्रणीतेनेति श्लोकेनयन्मनुवचनमुक्तंतद्ब्रह्मणएववचनंमनुमुखाच्छ्रुतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रागिति दंडएवउक्तवचनाद्धर्मशब्देनव्यवहारशब्देनचोच्यतइत्यर्थः प्राग्वचनंधर्मवचनं ॥ १३ ॥ रूपतो ग्निरिवोत्थितइतितस्यांतरंरूपंदुष्टसंतापकत्वात्क्रूरमग्नितुल्यमित्युक्तं ॥१४॥ बाह्यंरूपंवर्णयति नीलेति दंडाधिष्ठात्र्यादेवतायाइदंध्यानादिकंअज्ञानाददंड्यदंडजंदोषंनिराकर्तुंदंडकर्तृभिरमात्यादिभिर्ध्येयमित्ये वमर्थयुक्तं यदितुलौकिकानिदंडधर्मव्यवहारांगान्यत्रोत्प्रेक्ष्यंतेतर्हिएवंव्याख्येयं तत्रदंडःसंहर्तृत्वाद्रौद्रोरुद्रश्चनीललोहितइतितस्याग्निरिवोत्थितइतिलोहितंरूपमुक्तं नीलंचनीलोत्पलेतिनिरुक्तं तत्रराज्ञोदंड्ये द्वेषात्तद्धनेचलोभात्प्रणेयस्यदंडस्यमालिन्यरागोत्पन्नत्वान्नीललोहितंदंडस्यरूपं चतस्रोदंष्ट्राइवप्राणिनांवधसाधनानियत्रसः तथाहि केचिन्मानभंगेन केचिद्धनहरणेन केचिदंगवैकल्येन केचित्प्राणव्यापाद नेनचवध्यंतेऽतस्तान्येवतद्दंष्ट्राः चत्वारोभुजाःअर्थादानकर्तारोयस्यसः तथाहि प्रजाभ्यःसामंतेभ्यश्चकरादानंअनृतादर्थिनोऽर्थ्यमानद्रव्याद्द्विगुणधनादानं अनृतात्प्रत्यर्थिनस्तत्समंद्रव्यादानं धनवतःकदर्याद्दि प्रात्सर्वस्वादानंचेति अथतस्यैवव्यवहाररूपिणोरूपंवर्णयति अष्टपान्नैकनयनःशंकुकर्णोर्ध्वरोमवान् जटीद्विजिव्हइति आवेदनंभाषासंप्रतिपत्तिर्मिथ्योत्तरं कारणोत्तरं प्राङ्न्यायंप्रतिभूःक्रियाफलसिद्धिश्चे

यथोक्तमेतद्वचनंप्रागेवमनुनापुरा ॥ यन्मयोक्तंमनुष्येंद्रब्रह्मणोवचनंमहत् ॥ १२ ॥ प्रागिदंवचनंप्रोक्तमतःप्राग्वचनंविदुः ॥ व्यवहारस्यचाख्यानाद्व्यवहारइ होच्यते ॥ १३॥ दंडेत्रिवर्गःसततंसुप्रणीतेप्रवर्तते ॥ दैवंहिपरमोदंडोरूपतोग्निरिवोत्थितः ॥ १४॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ अष्टपान्नैकनयनःशं कुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १५ ॥ जटीद्विजिव्हस्ताम्रास्योमृगराजतनुच्छदः ॥ एतद्रूपंबिभर्त्युग्रंदंडोनित्यंदुराधरः ॥ १६ ॥ असिर्धनुर्गदाशक्तिस्त्रिशूलंमुद्गरःशरः ॥ मुसलंपरशुश्चक्रंपाशोदंडर्ष्टितोमराः ॥ १७॥ सर्वप्रहरणीयानिसंतियानीहकानिचित् ॥ दंडएवससर्वात्मालोकेचरतिमूर्तिमान् ॥ १८॥

त्यष्टौपादाः एतैर्हिनिमित्तैर्दंडश्चरतिनान्यथेत्येतेषांपादत्वं तत्रआवेदनंअर्थिनासभ्यान्प्रतिगत्वादेवदत्तोमदीयंशतंसुवर्णानांअमुकस्मिन्देशेकालेसाक्षिणिचगृहीत्वानददातीति तद्धस्तेनलेखनं पुनरपिप्रत्यर्थिन माहूयतत्समक्षंतथैवलेखनंभाषा तत्रप्रत्यर्थिनाहमेतस्यधारयामीत्युक्तेनकस्यापिदंडइतितदिदंसंप्रतिपत्तिरूपमुत्तरं नदंडपादत्वेनगण्यते नाहमेतस्यधारयामीतिमिथ्योत्तरं मयागृहीतमासीत्तत्पुनःपरावृत्यदत्त मितिकारणोत्तरं अस्मिन्नर्थेऽनेनपूर्वमहमभियुक्तस्तत्रपराजितोमयेतिप्राङ्न्यायोत्तरं त्रिविधेप्यस्मिन्नुत्तरेअर्थिप्रत्यर्थिभ्यांप्रतिभूर्देयः अहमेतस्मिन्पराजितइदंद्रव्यंदास्यामीतिक्रियास्वमतसाधकानांसा क्षिपत्रभोगशपथादीनांप्रदर्शनंततोऽच्यवने तस्यजयइति अष्टभ्यःपादेभ्योऽनंतरअपराधीदंड्यतइत्येतेदंडस्यपादाः यदाहयाज्ञवल्क्यः निन्हवेभावितोदद्यात्धनंराज्ञेचतत्समं मिथ्याभियोगीद्विगुणमभियोगाद्ध नंवहेदिति नैकनयनः नैकानिबहूनिनयनस्थानीयानिराजामात्यपुरोहितपर्षदाख्यानि दर्शनसाधनानियस्मिन् शंकुकर्णःतीक्ष्णकर्णःअवश्यंश्राव्य ऊर्ध्वरोमवान्अत्यंतंउत्फुल्लः शंकुकर्णश्चासौऊर्ध्वरोमवां श्चेतिसमासः ॥१५॥ जटीति जटीअनेकसंदेहजटिलः द्विजिव्हः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यवैमत्यात्द्वेजिव्हेयस्यसतथा एवंव्यवहाररूपिणोदंडस्यरूपमुक्त्वाधर्माख्यदंडरूपमाह ताम्रास्योमृगराजतनुच्छदइति ताम्रोवन्हिरेवाहवनीयादिरास्यंयस्यसतथा मृगराजःकृष्णमृगस्तत्संबंधिचर्मतनुच्छदःशरीराच्छादकंप्रावरणमस्य एतेनदीक्षाप्रधानोयज्ञउक्तः एतच्चसर्वेषांदानोपवासहोमादीनामुपलक्षणं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१९॥२०॥२१॥२२॥ मुख्यंदंडस्यरूपमाह दंडोहीति॥२३॥तत्पत्न्यारूपमाह तथेति दंडेनसहितानीतिर्दंडनीतिः॥२४॥ किंपरायणइत्यस्योत्तरमर्थानर्थादिविवेकएवतस्यपरायणमित्याह अर्थानर्थावित्या
दिनातस्माद्दंडःपरायणमित्यंतेन ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ किमात्मकः कथंभूतः कथंमूर्तिरितिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह व्यवस्थापयतीति लोकपालनात्मकः स

भिंदंश्छिंदन्रुजन्कृंतन्दारयन्पाटयंस्तथा॥ घातयन्नभिधावंश्चदंडएवचरत्युत ॥ १९ ॥ असिर्विशसनोधर्मस्तीक्ष्णवर्मादुराधरः ॥ श्रीगर्भोविजयःशास्ता
व्यवहारःसनातनः॥ २० ॥ शास्त्रंब्राह्मणमंत्राश्चशास्ताप्राग्वदतांवरः॥ धर्मपालोक्षरोदेवःसत्यगोनित्यगोग्रजः॥ २१ ॥ असंगोरुद्रतनयोमनुर्ज्येष्ठःशिवंक
रः॥ नामान्येतानिदंडस्यकीर्तितानियुधिष्ठिर॥ २२ ॥ दंडोहिभगवान्विष्णुर्दंडोनारायणःप्रभुः ॥ शश्वद्रूपंमहद्बिभ्रन्महान्पुरुषउच्यते॥ २३॥ तथोक्ताब्रह्मक
न्येतिलक्ष्मीर्वृत्तिःसरस्वती॥ दंडनीतिर्जगद्धात्रीदंडोहिबहुविग्रहः॥ २४ ॥ अर्थानर्थौसुखंदुःखंधर्माधर्मौबलाबले॥ दौर्भाग्यंभागधेयंचपुण्यापुण्येगुणागु
णौ॥२५॥ कामाकामावृतुर्मासःशर्वरीदिवसःक्षणः॥ अप्रमादःप्रमादश्चहर्षक्रोधौशमोदमः॥२६॥ दैवंपुरुषकारश्चमोक्षामोक्षौभयाभये॥ हिंसाहिंसेतपो
यज्ञःसंयमोथविषाविषं॥ २७॥ अंतश्चादिश्चमध्यंचकृत्यानांचप्रपंचनं॥ मदःप्रमादोदर्पश्चदंभोधैर्यनयानयौ॥ २८॥ अशक्तिःशक्तिरित्येवंमानस्तंभौव्य
याव्ययौ॥ विनयश्चविसर्गश्चकालाकालौचभारत॥२९॥ अनृतंज्ञानितासत्यंश्रद्धाश्रद्धेतथैवच॥ क्लीबताव्यवसायश्चलाभालाभौजयाजयौ॥३०॥ तीक्ष्ण
तामृदुतामृत्युरागमानागमौतथा॥ विरोधश्चाविरोधश्चकार्याकार्येबलाबले॥३१॥ असूयाचानसूयाचधर्माधर्मौतथैवच ॥ अपत्रपानपत्रपेन्हीश्चसंपद्विप
त्पदं॥ ३२ ॥ तेजःकर्माणिपांडित्यंवाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता॥ एवंदंडस्यकौरव्यलोकेस्मिन्बहुरूपता ॥ ३३ ॥ नस्याद्यदीहदंडोवैप्रमथेयुःपरस्परं॥ भयाद्दंडस्य
नान्योन्यंघ्नंतिचैवयुधिष्ठिर॥ ३४॥ दंडेनरक्ष्यमाणाहिराजन्नहरहःप्रजाः॥ राजानंवर्धयंतीहतस्माद्दंडःपरायणं॥ ३५॥ व्यवस्थापयतिक्षिप्रमिमंलोकंनरेश्व
र॥ सत्येव्यवस्थितोधर्मोब्राह्मणेष्ववतिष्ठते॥ ३६॥ धर्मयुक्ताद्विजश्रेष्ठादेवयुक्ताभवंतिच ॥ बभूवयज्ञोदेवेभ्योयज्ञःप्रीणातिदेवताः॥ ३७॥ प्रीताश्चदेवता
नित्यमिंद्रेपरिवदंत्यपि॥ अन्नंददातिशक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाःप्रजाः॥३८॥ प्राणाश्चसर्वभूतानांनित्यमन्नेप्रतिष्ठिताः॥ तस्मात्प्रजाःप्रतिष्ठंतेदंडोजागर्तिता
सुच॥३९॥

त्यपक्षपातीब्राह्मणमूर्तिस्वरूपइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ दंडस्यब्राह्मणमूर्तित्वंविदण्वनूकथंजागर्तिइत्यस्योत्तरमाह धर्मयुक्ताइत्यादिना ब्राह्मणमूर्तिर्दंडोयज्ञादिद्वारान्नवृष्टिहेतुतयाभूता
निपालयन्जागर्तीतिश्लोकत्रयार्थः ॥३७॥३८॥३९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कश्चपूर्वापरमिदंजागर्तिप्रतिपालयन्नित्यस्योत्तरमाह एवंप्रयोजनइत्यादिनाज्ञेयोनःसनरेंद्रस्योदंडःप्रत्ययएवचेत्यंतेन ॥ ४० ॥४१॥ अददीश्वरइतिशेषः अस्मैराज्ञे दंडंदंडनीतिं अतएवायंबलेनसंयुक्तः पंचविधआत्मायस्यसतथा धर्मव्यवहारदंडेश्वरजीवरूपेणपंचप्रकारात्मकोराजा ॥ ४२ ॥ बहुधनसहिताअमात्याबहुधनामात्याः बलानितुतेजओजःसहआख्यानिदेहेंद्रियबुद्धिसामर्थ्यानि अष्टकैरष्टसंख्याकैरनंतरश्लोकेवक्ष्यमाणैर्हस्त्यादिभिराहार्यमर्जनीयं अन्यद्बलंकोशवृद्धिरूपं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अंगस्यसैन्यस्य राज्यस्यदंडमेवांगमितिवाक्यशेषात् युक्तस्यसन्नद्धस्यरथादिकंशरीरंविदुरिति तृतीयेनान्वयः रसदाःवैद्याः ॥ ४५ ॥ प्राड्विवाकाःपृच्छतीतिप्राट्सचासौविवाकश्चविवदमानयोर्द्वयोःप्रवृत्तिनिमित्तवेत्ता ॥ ४६ ॥ दंडंसैन्यंदंडःप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥ दंडोदंडाधीनं ॥ ४८ ॥ प्रदर्शितोदंडः स्थापनायचप्रदर्शिताब्राह्मणाः ॥ ४९ ॥ भर्तृप्रत्ययःभर्तारौद्वौविवदमानौप्रत्ययःकारणंयस्यसतथावादिप्रतिवादिभ्यांप्रवर्तितोव्यवहारः तयोरन्यतरस्यप्रत्ययोभ्युपगमोलक्षणंयस्यसभर्तृप्रत्ययलक्षणः

एवंप्रयोजनश्चैवदंडःक्षत्रियतांगतः ॥ रक्षन्प्रजाःसजागर्तिनित्यंस्वबहितोक्षरः ॥४०॥ ईश्वरःपुरुषःप्राणःसत्वंचित्तंप्रजापतिः ॥ भूतात्माजीवइत्येवंनामभिःप्रोच्यतेष्टभिः ॥ ४१ ॥ अददद्दंडमेवास्मैधृतमैश्वर्यमेवच ॥ बलेनयश्चसंयुक्तःसदापंचविधात्मकः ॥ ४२ ॥ कुलंबहुधनामात्याःप्रज्ञाप्रोक्ताबलानितु ॥ आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्ययुधिष्ठिर ॥ ४३ ॥ हस्तिनोश्वारथाःपत्तिर्नावोविष्टिस्तथैवच ॥ दैशिकाश्चाविकाश्चैवतदष्टांगंबलंस्मृतं ॥ ४४ ॥ अथवांगस्ययुक्तस्यरथिनोहस्तियायिनः ॥ अश्वारोहाःपदाताश्चमंत्रिणोरसदाश्चये ॥ ४५ ॥ भिक्षुकाःप्राड्विवाकाश्चमौहूर्तादैवचिंतकाः ॥ कोशोमित्राणिधान्यंचसर्वोपकरणानिच ॥४६॥ सप्तप्रकृतिचाष्टांगंशरीरमिहयद्विदुः ॥ राज्यस्यदंडमेवांगंदंडःप्रभवएवच॥४७॥ईश्वरेणप्रयत्नेनकारणात्क्षत्रियस्यच ॥ दंडोदत्तःसमानात्मादंडोहीदंसनातनं ॥ ४८ ॥ राज्ञांपूज्यतमोनान्योयथाधर्मःप्रदर्शितः ॥ ब्रह्मणालोकरक्षार्थंस्वधर्मस्थापनायच ॥४९॥ भर्तृप्रत्ययउत्पन्नोव्यवहारस्तथापरः ॥ तस्माद्यःसहितोदृष्टोभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥५०॥ व्यवहारस्तुवेदात्मावेदप्रत्ययउच्यते ॥ मौलश्चनरशार्दूलशास्त्रोक्तश्चतथापरः ॥५१ ॥ उक्तोयश्चापिदंडोसौभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ज्ञेयोनःसनरेंद्रस्योदंडःप्रत्ययएवच ॥ ५२ ॥ दंडप्रत्ययदृष्टोपिव्यवहारात्मकःस्मृतः ॥ व्यवहारःस्मृतोयश्चसवेदविषयात्मकः ॥ ५३ ॥

अन्यतरपराजयादित्यर्थः सहितोहितमिष्टंतेनयुक्तःसहितः अन्यतरजयावहइत्यर्थः ॥ ५० ॥ वेदात्मावेदोक्तोदोषःपारदार्यादिस्तन्निवृत्त्यर्थंपर्षदंप्रतिगतश्चेत्तत्रप्रायश्चित्तात्मकोवेदहेतुकएवदंडः मौलःकुलाचारप्रयुक्तोयोव्यवहारस्तत्रापिशास्त्रोक्तोदंडः यथाशूद्रस्यसुरापानेप्रायश्चित्तंनास्तिअथापिकस्मिंश्चिच्छूद्रकुलेएवंनियमोयोस्माकंमध्येसुरांपिबतिसज्ञातिबाह्यइतितस्योल्लंघनेशूद्रस्यसुरापानोक्तंप्रायश्चित्तंभवति तथाचशास्त्रविदामनुक्रमणंधर्मज्ञानांसमयःप्रमाणंवेदाश्चेति ॥ ५१ ॥ तेषांचत्रयाणांदंडानांमध्येआद्यःक्षत्रियाधीनइत्याह उक्तइति नःअस्माभिःक्षत्रियैर्दंडोपिज्ञेयः तत्रप्रत्ययोपिज्ञेयः ॥५२॥ अस्यापिवेदमूलत्वमाह दंडइति विविधोवहारःअन्योन्यंपरपक्षक्षेपेणस्वपक्षसाधनंव्यवहारस्तदात्मकोन्यायःसयद्यपिदंडःप्रत्ययदृष्टस्तथापिसव्यवहारपदार्थोमन्वादिभिःस्मृतोस्ति अतःसोपिवैदिकप्रणीतत्वाद्वेदविषयात्मकोवेदार्थगोचरोस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतरौद्वौव्यवहारौवेदमूलत्वाद्धर्मरूपावित्याह यश्चेतिद्वाभ्यां यथाधर्मउद्दिष्टःममपारदार्यजेनाधर्मेणधर्मलोपोमाभूदितिपश्चात्तापवतिउद्दिष्टःप्रायश्चित्तरूपोदंडोधर्मएवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्रजागोप्ताप्रजाक्
तस्यनियमस्यरक्षिताशूद्रस्यापिसुरापानप्रायश्चित्तादिरूपःसोपिधर्मएवेत्यर्थः ॥ ५५॥ दंडव्यवहारधर्मवेदसत्यथप्रजापतीनामैकात्म्यमाहद्वाभ्यां यइति ॥५६॥५७॥५८॥ यतः प्रजापतिर्भूतकृत् ततोहेतोः

यश्चवेदप्रसूतात्मासधर्मोगुणदर्शनः ॥ धर्मप्रत्ययउद्दिष्टोयथाधर्मंकृतात्मभिः ॥ ५४ ॥ व्यवहारःप्रजागोप्ताब्रह्मदिष्टोयुधिष्ठिर ॥ त्रीन्धारयतिलोकान्वैसत्या
त्माभूतिवर्धनः ॥ ५५ ॥ यश्चदंडःसदृष्टोनोव्यवहारःसनातनः ॥ व्यवहारश्चदृष्टोयःसवेदइतिनिश्चितं ॥ ५६ ॥ यश्चवेदःसवैधर्मोयश्चधर्मःससत्पथः ॥ ब्रह्मापि
तामहःपूर्वंबभूवाथप्रजापतिः ॥ ५७॥ लोकानांसहिसर्वेषांससुरासुररक्षसां ॥ समनुष्योरगवतांकर्ताचैवसभूतकृत् ॥ ५८॥ ततोन्योव्यवहारोयंभर्तृप्रत्ययल
क्षणः ॥ तस्मादिदमथोवाचव्यवहारनिदर्शनं ॥ ५९ ॥ मातापिताचभ्राताचभार्याचैवपुरोहितः ॥ नादंड्योविद्यतेराज्ञोयःस्वधर्मेणतिष्ठति ॥ ६० ॥ इतिश्री
महाभारतेशांतिपर्वणिराजध०दंडस्वरूपादिकथनेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अं
गेषुराजाद्युतिमान्वसुहोमइतिश्रुतः ॥ १ ॥ सराजाधर्मविन्नित्यंसहपत्न्यामहातपाः ॥ मुंजपृष्ठंजगामाथपितृदेवर्षिपूजितं ॥ २ ॥ तत्रशृंगेहिमवतोमेरौकनकप
र्वते ॥ यत्रमुंजावटेरामोजटाहरणमादिशत् ॥ ३ ॥ तदाप्रभृतिराजेंद्रऋषिभिःसंशितव्रतैः ॥ मुंजपृष्ठइतिप्रोक्तःसदेशोरुद्रसेवितः ॥ ४ ॥ सतत्रबहुभिर्युक्तस्त
दाश्रुतिमयैर्गुणैः ॥ ब्राह्मणानामनुमतोदेवर्षिसदृशोभवत् ॥५॥ तंकदाचिददीनात्मासखाशक्रस्यमानिता ॥ अभ्यगच्छन्महीपालोमांधाताशत्रुकर्शनः ॥६॥
सोपसृत्यतुमांधातावसुहोमंनराधिपं ॥ दृष्ट्वाप्रकृष्टतपसंविनतोग्रेभ्यतिष्ठत ॥ ७ ॥ वसुहोमोपिराज्ञोवैपाद्यमर्घ्यंन्यवेदयत् ॥ सप्तांगस्यतुराज्यस्यपप्रच्छकुश
लाव्यये ॥ ८ ॥ सद्भिराचरितंपूर्वंयथावदनुयायिनं ॥ अपृच्छद्वसुहोमस्तंराजन्किंकरवाणिते ॥ ९॥ सोब्रवीत्परमप्रीतोमांधाताराजसत्तमं ॥ वसुहोमंमहाप्राज्ञ
मासीनंकुरुनंदन ॥ १० ॥ मांधातोवाच बृहस्पतेर्मतंराजन्नधीतंसकलंत्वया ॥ तथैवौशनसंशास्त्रंविज्ञातंतेनरोत्तम ॥ ११ ॥ तदहंज्ञातुमिच्छामिदंडउ
त्पद्यतेकथं ॥ किंचास्यपूर्वंजागर्तिकिंवापरममुच्यते ॥ १२ ॥

अयमस्मदीयोभर्तृप्रत्ययलक्षणोव्यवहारःप्रवृत्तस्तस्मादस्मिन्विषयेसइदंनिदर्शनंवाक्यंउवाच ॥५९॥ तदेववाक्यंपठति मातेति योराजास्वधर्मेणतिष्ठतितस्यराज्ञइतिसंबंधः ॥६०॥ इतिशांतिप०राजध०
नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ अत्रदंडोत्पत्तौविषये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आचार्यवेतनंगुरुदक्षिणां॥१३॥१४॥यियक्षुः यष्टुमिच्छुः॥१५॥क्षुवतः क्षुतवतः॥१६॥१७॥दृष्टरूपप्रधानत्वात् दृष्टं रूपंदीक्षापरिग्रहः प्रजानियंतादीक्षांप्रविष्टइतिनियमनरूपोदंडोंतर्हितोऽभवदित्यर्थः॥१८॥

कथंक्षत्रियसंस्थश्चदंडःसंप्रत्यवस्थितः॥ब्रूहिमेसुमहाप्राज्ञददाम्याचार्यवेतनं॥१३॥ वसुहोमउवाच श्रृणुराजन्यथादंडःसंभूतोलोकसंग्रहः॥प्रजा
विनयरक्षार्थंधर्मस्यात्मासनातनः॥१४॥ब्रह्मायियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः॥ऋत्विजंनात्मनस्तुल्यंददर्शेतिहिनःश्रुतं॥१५॥सगर्भंशिरसादेवोबहुव
र्षाण्यधारयत्॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुसगर्भःक्षुवतोपतत्॥१६॥ सक्षुपोनामसंभूतःप्रजापतिररिंदम॥ ऋत्विगासीन्महाराजयज्ञेतस्यमहात्मनः॥१७॥ तस्मिन्प्रवृ
त्तेसत्रेतुब्रह्मणःपार्थिवर्षभ॥ दृष्टरूपप्रधानत्वाद्दंडःसोंतर्हितोभवत्॥१८॥ तस्मिन्नंतर्हितेचापिप्रजानांसंकरोभवत्॥ नैवकार्यंनवाकार्यंभोज्याभोज्यंनविद्य
ते॥१९॥ पेयापेयेकुतःसिद्धिर्हिंसंतिचपरस्परं॥ गम्यागम्यंतदानासीत्स्वंपरस्वंचवैसमं॥२०॥परस्परंविलुंपंतिसारमेयायथामिषं॥ अबलान्बलिनोघ्नंतिनिर्म
र्यादमवर्तत॥२१॥ ततःपितामहोविष्णुंभगवंतंसनातनं॥ संपूज्यवरदंदेवंमहादेवमथाब्रवीत्॥२२॥ अत्रत्वमनुकंपांवैकर्तुमर्हसिकेशव॥ संकरोनभवेद
त्रयथातद्वैविधीयतां॥२३॥ ततःसभगवान्ध्यात्वाचिरंशूलवरायुधः॥ आत्मानमात्मनादंडंससृजेदेवसत्तमः॥२४॥ तस्माच्चधर्मचरणान्नीतिर्देवीसर
स्वती॥ ससृजेदंडनीतिंसात्रिषुलोकेषुविश्रुतां॥२५॥ भूयःसभगवान्ध्यात्वाचिरंशूलवरायुधः॥ तस्यतस्यनिकायस्यचकारैकैकमीश्वरं॥२६॥ देवानामी
श्वरंचक्रेदेवंदशशतेक्षणं॥ यमंवैवस्वतंचापिपितृणामकरोत्प्रभुं॥२७॥ धनानांराक्षसानांचकुबेरमपिचेश्वरं॥ पर्वतानांपतिंमेरुंसरितांचमहोदधिं॥२८॥
अपांराज्येसुराणांचविदधेवरुणंप्रभुं॥ मृत्युंप्राणेश्वरमथोतेजसांचहुताशनं॥२९॥ रुद्राणामपिचेशानंगोप्तारंविदधेप्रभुं॥ महात्मानंमहादेवंविशालाक्षं
सनातनं॥३०॥ वसिष्ठमीशंविप्राणांवसूनांजातवेदसं॥तेजसांभास्करंचक्रेनक्षत्राणांनिशाकरं॥३१॥ वीरुधामंशुमंतंचभूतानांचप्रभुंवरं॥कुमारंद्वादशभु
जंस्कंदंराजानमादिशत्॥३२॥कालंसर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकं॥मृत्योश्चतुर्विभागस्यदुःखस्यचसुखस्यच॥३३॥ईश्वरःसर्वदेवस्तुराजराजोनराधिपः॥
सर्वेषामेवरुद्राणांशूलपाणिरितिश्रुतिः॥३४॥ तमेनंब्रह्मणःपुत्रमनुजातंक्षुपंददौ॥ प्रजानामधिपंश्रेष्ठंसर्वधर्मभृतामपि॥३५॥ महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्तेय
ज्ञेयथाविधि॥दंडंधर्मस्यगोप्तारंविष्णवेसत्कृतंददौ॥३६॥विष्णुरंगिरसेप्रादादंगिरामुनिसत्तमः॥प्रादादिंद्रमरीचिभ्यांमरीचिर्भृगवेददौ॥३७॥ ॥१९॥२०॥२१

॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥विनयोविवृद्धिः चत्वारोविभागायस्यतस्यशस्त्रंशत्रुर्यमःकर्मच रोगोऽपथ्याशनप्रयोजकोरागोयमः कर्मचेतिवा॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विभज्य न्यायंन्यायाभासंचविविच्य दुष्टनिग्रहएवदंडस्यमुख्यंप्रयोजनं हिरण्यादिग्रहणंतुलोकानांबिभीषिकार्थंनतुकोशवृध्यर्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥ देहत्यागः प्रपातादौ विवासनं

भृगुर्ददावृषिभ्यस्तुदंडंधर्मसमाहितं ॥ ऋषयोलोकपालेभ्योलोकपालाःक्षुपायच ॥ ३८ ॥ क्षुपस्तुमनवेप्रादादादित्यतनयायच ॥ पुत्रेभ्यःश्राद्धदेवस्तुसूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ॥ ३९ ॥ विभज्यदंडःकर्तव्योधर्मेणनयदृच्छया ॥ दुष्टानांनिग्रहोदंडोहिरण्यंबाह्यतःक्रिया ॥ ४० ॥ व्यंगत्वंचशरीरस्यवधोनाल्पस्यकारणात् ॥ शरीरपीडास्तास्ताश्चदेहत्यागोविवासनं ॥४१॥ तंददौसूर्यपुत्रस्तुमनुर्वैरक्षणार्थकं ॥ आनुपूर्व्याच्चदंडोयंप्रजाजागर्तिपालयन् ॥ ४२ ॥ इंद्रोजागर्तिभगवानिंद्रादग्निर्विभावसुः ॥ अग्नेर्जागर्तिवरुणोवरुणाच्चप्रजापतिः ॥ ४३ ॥ प्रजापतेस्ततोधर्मोजागर्तिविनयात्मकः ॥ धर्माच्चब्रह्मणःपुत्रोव्यवसायःसनातनः ॥ ४४ ॥ व्यवसायात्ततस्तेजोजागर्तिपरिपालयत् ॥ ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्चपर्वताः ॥४५॥ पर्वतेभ्यश्चजागर्तिरसोरसगुणात्तथा ॥ जागर्तिनिर्ऋतिर्देवीज्योतींषिनिर्ऋतेरपि ॥४६॥ वेदाःप्रतिष्ठाज्योतिर्भ्यस्ततोहयशिराःप्रभुः ॥ ब्रह्मापितामहस्तस्माज्जागर्तिप्रभुरव्ययः ॥४७॥ पितामहान्महादेवोजागर्तिभगवाञ्शिवः ॥ विश्वेदेवाःशिवाच्चापिविश्वेभ्यश्चतथर्षयः ॥ ४८ ॥ ऋषिभ्योभगवान्सोमःसोमाद्देवाःसनातनाः ॥ देवेभ्योब्राह्मणालोकेजाग्रतीत्युपधारय ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चराजन्यालोकान्रक्षंतिधर्मतः ॥ स्थावरंजंगमंचैवक्षत्रियेभ्यःसनातनं ॥ ५० ॥ प्रजाजाग्रतिलोकेस्मिन्दंडोजागर्तितासुच ॥ सर्वसंक्षिपतेदंडःपितामहसमप्रभः ॥ ५१ ॥ जागर्तिकालःपूर्वंचमध्येचांतेचभारत ॥ ईश्वरःसर्वलोकस्यमहादेवःप्रजापतिः ॥ ५२ ॥ देवदेवःशिवःशर्वोजागर्तिसततंप्रभुः ॥ कपर्दीशंकरोरुद्रःशिवःस्थाणुरुमापतिः ॥ ५३ ॥ इत्येषदंडोविख्यातआदौमध्येतथावरे ॥ भूमिपालोयथान्यायंवर्तेतानेनधर्मवित् ॥ ५४ ॥ भीष्म उवाच इतीदंवसुहोमस्यश्रृणुयाद्योमतंनरः ॥ श्रुत्वासम्यक्प्रवर्तेतसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ इतितेसर्वमाख्यातंयोदंडोमनुजर्षभ ॥ नियंतासर्वलोकस्यधर्माक्रांतस्यभारत ॥५६॥ इतिश्रीम०शां०रा०दंडोत्पत्त्युपाख्यानेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२२॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच तातधर्मार्थकामानांश्रोतुमिच्छामिनिश्चयं ॥ लोकयात्राहिकात्स्न्येनतिष्ठेत्केषुप्रतिष्ठिता ॥१॥ धर्मार्थकामाःकिंमूलास्त्रयाणांप्रभवश्चकः ॥ अन्योन्यंचानुषज्जंतेवर्ततेच पृथक्पृथक् ॥ २ ॥

स्वदेशाद्दूरीकरणं ॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥ इतिशांतिपर्वणिरा०नै०भा० द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥७॥ तातेति ॥ १ ॥ किंमूलाः किमुद्दिश्यक्रियंतइत्यर्थः प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः किमेषामुत्पत्तिस्थानं तेषांसाहित्यंकथंपृथक्पृथक्त्वंचकथमितिचत्वारःप्रश्नाः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सूचीकटाहन्यायेनसाहित्यमाह यदेति सुमनसःशोभनचित्ताःपुमांसोयदास्युस्तदालोकेभूमौधर्मपूर्वकेअर्थनिश्चये अहंगर्भाधानोक्तविधिनाकृतौभार्यांगत्वासुपुत्रंलप्स्याम्येवेत्येवंरूपेप्रवृत्तेसति तेधर्मार्थ
कामास्त्रयोपिकालोकृतुवेलाप्रभावोजायासंस्थासंम्यक्कर्मनिष्पत्तिस्तासुसतीषुसज्जंतेयुगपदुत्पद्यंते योनिसंस्काररूपोधर्मःपुत्ररूपोर्थःस्त्रीसंगरूपःकामश्चभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आद्यस्यप्रश्नद्वयस्योत्तरमाह
धर्मेति दिव्यदेवतादिशरीरप्राप्तिमर्थांश्चरुद्यादीनुद्दिश्यधर्मःक्रियतेऽतोदैवेनसहितोर्थोधर्ममूलः अर्थस्यभोगार्थत्वंप्रसिद्धमितिकाममूलोर्थइतिनोक्तं कामोर्थफलंकामस्यमूलंइंद्रियप्रीतिरित्यर्थः संकल्पमू
लाःसंकल्पप्रभवास्तेसर्वेपीतिद्वितीयस्योत्तरं एतदेवोपपादयति संकल्पइति रूपादिविषयःसंकल्पोरूपाद्याश्चभोगार्थाइतिसर्वेप्येतेसंकल्पमूलाः मोक्षस्तुतद्विलक्षणोनिःसंकल्परूपइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमेवंत्रि
वर्गःसर्वेणापिनसेव्यइत्याशंक्यरजस्वलोरजःप्रधानः सनसेव्यः सत्त्वप्रधानस्तुसेव्यएवेत्याह धर्माविति आरोग्यार्थंधर्मःकाम्यधर्मार्थमर्थइंद्रियप्रीत्यर्थंकामइत्येतेहेयाइत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वर्गादिकंबाह्यंफलंवि
प्रकृष्टंतदर्थाएतेविप्रकृष्टाः आत्मज्ञानरूपंफलंतुसन्निकृष्टं तदर्थाएतेसन्निकृष्टास्तांश्चरेत्सेवेत धर्मश्चित्तशुध्यर्थोऽर्थोनिष्कामकर्मार्थःकामोदेहधारणमात्रार्थइत्येवमेतेसेव्याइत्यर्थः धर्मादीन्कामनैष्ठिकान्का

भीष्मउवाच यदातेस्युःसुमनसोलोकेधर्मार्थनिश्चये ॥ कालप्रभवसंस्थासुसज्जंतेचत्रयस्तदा ॥ ३ ॥ धर्ममूलःसदैवार्थःकामोर्थफलमुच्यते ॥ संकल्पमू
लास्तेसर्वेसंकल्पोविषयात्मकः ॥ ॥ ४ विषयाश्चैवकार्त्स्न्येनसर्वआहारसिद्धये ॥ मूलमेतत्त्रिवर्गस्यनिवृत्तिर्मोक्षउच्यते ॥ ५ ॥ धर्माच्छरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थंचार्थउ
च्यते ॥ कामोरतिफलश्चात्रसर्वेतेचरजस्वलाः ॥ ६ ॥ सन्निकृष्टांश्चरेदेतान्नचैतान्मनसात्यजेत् ॥ विमुक्तस्तपसासर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठबुद्धि
स्त्रिवर्गस्ययदयंप्राप्नुयान्नरः ॥ कर्मणाबुद्धिपूर्वेणभवत्यर्थोनवापुनः ॥ ८ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवतिविपरीतमथापरं ॥ अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राद्योपकारकं ॥
बुद्ध्याबुद्धिरिहार्थेनतदज्ञाननिकृष्टया ॥ ९ ॥

मांतान्धर्मार्थकामान्सर्वानपिमनसापिनत्यजेत्किमुतस्वरूपेणनत्यजेदित्यर्थः कथंतर्ह्येतांस्त्यजेदित्याह तपसाविमुक्तइति विचारेणैवते
भ्योविमुक्तोभवेत् संगफलत्यागपूर्वकंधर्मादीननुतिष्ठेदितिभावः ॥ ७ ॥ ततश्चकिमतआह श्रेष्ठइत्यर्धेन त्रिवर्गस्यबुद्धिर्निष्ठाश्रेष्ठेमोक्षएवास्ति यत्यदिअयंकर्तातंश्रेष्ठंप्राप्नुयात् इतस्तुनिष्कामस्यतस्यदौर्लभ्य
मेवेतिभावः काम्यंधर्मंनिंदति कर्मणेति अस्मात्कर्मणइदंफलंप्राप्स्येइतिबुद्धिपूर्वंकृतेनापिकर्मणार्थः कदाचिद्भवतिकदाचिन्नेतिव्यभिचारः ॥ ८ ॥ अर्थार्थंधर्मादपिअन्यत्सेवाकृष्यादिकंभवतीतिनधर्मैकल
भ्योर्थइत्यर्थार्थंधर्मोनकार्यः प्रत्युतविपरीतमपिअपरंमतमस्ति केचिद्धठेनैवार्थोभवति स्वभावेनवादैवेनवेतिमन्यतइतितदर्थमलंधर्मेणेत्यर्थः एवंधर्मस्यार्थहेतुत्वंदूरीकृत्यार्थस्यापिधर्महेतुत्वंदूषयति अर्थमवा
प्यापिजगदनर्थार्थमपा यार्थंभवति तथाहि धनमत्तःसर्वंपापंकरोतीतिनार्थेनधर्मोत्पत्तिर्नित्यास्ति अर्थंविनापिधर्मोत्पत्तिरस्तीत्याहान्यत्राद्योपकारकं स्वार्थेत्रल् अन्यत्रान्यदेवोपवासव्रतादिकंआद्यस्य
धर्मस्योपकारकंवर्धकंभवति इहार्थेअस्मिन्नर्थेधर्मादर्थोर्थतोधर्मइतिविषयेअज्ञाननिकृष्टयाबुध्याउपलक्षितः अबुद्धिर्विमूढः तत्उक्तरूपंधर्मार्थयोःफलंनप्राप्नुयात् उभयत्रापिव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेः
प्रदर्शितत्वात्तस्माच्छ्रेष्ठमेवतयोः फलमव्यभिचारीतिज्ञेयं ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मादीनांरजस्वलत्वमुक्तंतदेवरजोदर्शयति अपेति अपध्यानंफलाभिसंधिः निगूहनंदानभोगयोरप्रतिपादनं संप्रमोदःप्रीतिविशेषः सएवत्रिवर्गःस्वगुणवर्जितःसुतरांअगुणोदुर्गुणोऽपध्यानादिस्तेनवर्जितः सन् भूयःबहुतरंफलंचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मानंदरूपंप्रयच्छतीतिशेषः ॥ १० ॥ एवंपूर्वोक्तस्यप्रश्नत्रयस्योत्तरमुक्त्वावर्ततेचपृथक्पृथगितिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरमितिहासमुखेनाह अत्रापीति ॥ ११॥ समयपर्ययंम

अपध्यानमलोधर्मोमलोर्थस्यनिगूहनं॥ संप्रमोदमलःकामोभूयःस्वगुणवर्जितः॥ १०॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ कामंदकस्यसंवादमांगरि
ष्ठस्यचोभयोः॥ ११॥ कामंदमृषिमासीनमभिवाद्यनराधिपः॥ आंगरिष्ठोथपप्रच्छकृत्वासमयपर्ययं॥ १२॥ यःपापंकुरुतेराजाकाममोहबलात्कृतः॥ प्रत्या
सन्नस्यतस्यर्षेकिंस्यात्पापप्रणाशनं॥ १३॥ अधर्मंधर्मइतिचयोज्ञानादाचरेन्नरः॥ तंचापिप्रथितंलोकेकथंराजानिवर्तयेत्॥ १४॥ कामंदउवाच यो
धर्मार्थौपरित्यज्यकाममेवानुवर्तते॥ सधर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहार्छति॥ १५॥ प्रज्ञानाशात्मकोमोहस्तथाधर्मार्थनाशकः॥ तस्मान्नास्तिकताचैवदुरा
चारश्वजायते॥ १६॥ दुराचारान्यदाराजाप्रदुष्टान्ननियच्छति॥ तस्माद्दुद्विजतेलोकःसर्पाद्वेश्मगतादिव॥ १७॥ तंप्रजानानुवर्ततेब्राह्मणानचसाधवः॥ ततः
संशयमाप्नोतितथावध्यत्वमेतिच॥ १८॥ अपध्वस्तस्त्ववमतोदुःखंजीवितमृच्छति॥ जीवेच्चयदपध्वस्तस्तच्छुद्धंमरणंभवेत्॥ १९॥ अत्रैतदाहुराचार्याःपा
पस्यपरिगर्हणं॥ सेवितव्यात्रयीविद्यासत्कारोब्राह्मणेषुच॥ २०॥ महामनाभवेद्धर्मेविवहेच्चमहाकुले॥ ब्राह्मणांश्चापिसेवेतक्षमायुक्तान्मनस्विनः॥ २१॥ ज
पेदुदकशीलःस्यात्सततंसुखमास्थितः॥ धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिःकृत्वेहदुष्कृतीन्॥ २२॥ प्रसादयेन्मधुरयावाचावाप्यथकर्मणा॥ तवास्मीतिवदेन्नित्यंपरेषां
कीर्तयन्गुणान्॥ २३॥ अपापोह्येवमाचारःक्षिप्रंबहुमतोभवेत्॥ पापान्यपिहिकृच्छ्राणिशमयेन्नात्रसंशयः॥ २४॥ गुरवोहिपरंधर्मंयंब्रूयुस्तंतथाकुरु॥ गुरूणां
हिप्रसादाद्वैश्रेयःपरमवाप्स्यसि॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० कामंदांगरिष्ठसंवादेत्रयोविंशाधिकशततमोध्यायः ॥ १२३॥ ॥छ॥
युधिष्ठिरउवाच इमेजनानरश्रेष्ठप्रशंसंतिसदाभुवि॥ धर्मस्यशीलमेवादौततोमेसंशयोमहान्॥ १॥

र्यादाभंगं ॥ १२ ॥ प्रत्यासन्नस्यपश्चात्तप्तस्य ॥१३॥१४॥ अत्रआपस्तंबाम्रनिदर्शनात् तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेच्छायागंधइत्यनूत्पद्येते एवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइत्येवंरूपाद्धर्मोर्थकामाभ्यामविना भूतोर्थश्चकामेनाविनाभूतःसर्वत्रास्तिपरिशेषात्कामएवधर्मार्थौअतिक्रम्यास्तितत्परंनिंदति यइति ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९ ॥ एवंनिंदितस्यकर्तव्यमाह अत्रेति ॥ २० ॥२१ ॥२२॥२३॥२४ ॥२५॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥छ॥ इमेजनाइतिशीलाध्यायः धर्मस्य कारणमितिशेषः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ गुणाक्रीडेतिपाठेगुणारामा ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥२१ ॥ नैश्रेयसंमोक्षोपयोगि ॥ २२ ॥ कोविशेषः नैश्रेयसादपिकिंश्रेयइत्यर्थः

यदितच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुंधर्मभृतांवर ॥ श्रोतुमिच्छामितत्सर्वंयथैतदुपलभ्यते ॥ २ ॥ कथंतत्प्राप्यतेशीलंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ किंलक्षणंचतत्प्रोक्तंब्रूहि मेवदतांवर ॥३॥ भीष्मउवाच पुरादुर्योधनेनेहधृतराष्ट्रायमानद ॥ आख्यातंतप्यमानेनश्रियंदृष्ट्वातथागतां ॥४॥ इंद्रप्रस्थेमहाराजतवसभ्रातृकस्यह ॥ सभायांचाहवचनंतत्सर्वंशृणुभारत ॥ ५ ॥ भवतस्तांसभांदृष्ट्वासमृद्धिंचाप्युनुत्तमां ॥ दुर्योधनस्तदासीनःसर्वंपित्रेन्यवेदयत् ॥ ६ ॥ श्रुत्वाहिधृतराष्ट्रश्चदुर्योधनवचस्तदा ॥ अब्रवीत्कर्णसहितंदुर्योधनमिदंवचः ॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच किमर्थंतप्यसेपुत्रश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ श्रुत्वात्वामनुनेष्यामियदिसम्यग्भविष्यति ॥ ८ ॥ त्वयाचमहदैश्वर्यंप्राप्तंपरपुरंजय ॥ किंकराभ्रातरःसर्वेमित्रसंबंधिनःसदा ॥ ९ ॥ आच्छादयसिप्रावारानश्नासिपिशितौदनं ॥ आजानेयावहंत्यश्वाःकेनासिहरिणःकृशः ॥ १० ॥ दुर्योधनउवाच दशतानिसहस्राणिस्नातकानांमहात्मनां ॥ भुंजतेरुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥ दृष्ट्वाचतांसभांदिव्यांदिव्यपुष्पफलान्वितां ॥ अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्वस्त्राणिविविधानिच ॥ १२ ॥ दृष्ट्वातांपांडवेयानामृद्धिंवैश्रवणींशुभां ॥ अमित्राणांसुमहतीमनुशोचामिभारत ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच यदीच्छसिश्रियंतातयादृशीसायुधिष्ठिरे ॥ विशिष्टांवानरव्याघ्रशीलवान्भवपुत्रक ॥ १४ ॥ शीलेनहित्रयोलोकाःशक्याजेतुंनसंशयः ॥ नहिकिंचिदसाध्यंवैलोकेशीलवतांभवेत् ॥ १५ ॥ एकरात्रेणमांधाताञ्यहेणजनमेजयः ॥ सप्तरात्रेणनाभागःपृथिवींप्रतिपेदिरे ॥ १६ ॥ एतेहिपार्थिवाःसर्वेशीलवंतोदयान्विताः ॥ अतस्तेषांगुणक्रीतावसुधास्वयमागता ॥ १७ ॥ दुर्योधनउवाच कथंतत्प्राप्यतेशीलंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ येनशीलेनतैःप्राप्ताक्षिप्रमेववसुंधरा ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्रउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदेनपुराप्रोक्तंशीलमाश्रित्यभारत ॥ १९ ॥ प्रह्लादेनहृतंराज्यंमहेंद्रस्यमहात्मनः ॥ शीलमाश्रित्यदैत्येनत्रैलोक्यंचवशेकृतं ॥ २० ॥ ततोबृहस्पतिंशक्रःप्रांजलिःसमुपस्थितः ॥ तमुवाचमहाप्राज्ञःश्रेयइच्छामिवेदितुं ॥ २१ ॥ ततोबृहस्पतिस्तस्मैज्ञानंनैश्रेयसंपरं ॥ कथयामासभगवान्देवेंद्रायकुरूद्वह ॥ २२ ॥ एतावच्छ्रेयइत्येवबृहस्पतिरभाषत ॥ इंद्रस्तुभूयःपप्रच्छकोविशेषोभवेदिति ॥ २३ ॥ बृहस्पतिरुवाच विशेषोस्तिमहांस्तातभार्गवस्यमहात्मनः ॥ अत्रागमयभद्रंतेभूयएवसुरर्षभ ॥ २४ ॥ आत्मनस्तुततःश्रेयोभार्गवात्सुमहातपाः ॥ ज्ञानमागमयत्प्रीत्यापुनःसपरमद्युतिः ॥ २५ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥२६॥२७॥२८॥२९॥ आचर्यंआचरणीयं॥३०॥३१॥३२॥३३॥ काव्यानिशुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणिसर्वज्ञत्वाभिमानेननासूयामि॥३४॥ तेमुनयः तेत्वांसंयच्छामिनियमयामीतिमांप्रभाषंते ॥३५॥

तेनापिसमनुज्ञातोभार्गवेणमहात्मना॥ श्रेयोस्तीतिपुनर्भूयःशुक्रमाहशतक्रतुः॥ २६॥ भार्गवस्त्वाहसर्वज्ञःप्रल्हादस्यमहात्मनः॥ ज्ञानमस्तिविशेषेणेत्युक्तो
हृष्टश्चसोभवत्॥ २७॥सततोब्राह्मणोभूत्वाप्रल्हादंपाकशासनः॥गत्वाप्रोवाचमेधावीश्रेयइच्छामिवेदितुं॥२८॥प्रल्हादस्त्वब्रवीद्विप्रंक्षणोनास्तिद्विजर्षभ॥ त्रै
लोक्यराज्यसक्तस्यततोनोपदिशामिते॥२९॥ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्यस्मिन्कालेक्षणोभवेत्॥तदोपादेष्टुमिच्छामियदाचर्यमनुत्तमं॥३०॥ततःप्रीतोभवद्राजा
प्रल्हादोब्रह्मवादिनः॥तथेत्युक्त्वाशुभेकालेज्ञानतत्त्वंददौतदा॥३१॥ब्राह्मणोपियथान्यायंगुरुवृत्तिमनुत्तमां॥चकारसर्वभावेनयदस्यमनसेप्सितं॥ ३२॥ पृष्ट
श्चतेनबहुशःप्राप्तंकथमनुत्तमं॥ त्रैलोक्यराज्यंधर्मज्ञकारणंतद्ब्रवीहिमे॥प्रल्हादोपिमहाराजब्राह्मणंवाक्यमब्रवीत्॥ ३३॥ प्रल्हादउवाच नासूयामिद्विजा
न्विप्रराजास्मीतिकदाचन॥ काव्यानिवदतांतेषांसंयच्छामिवहामिच॥ ३४॥तेविश्रब्धाःप्रभाषंतेसंयच्छंतिचमांसदा॥तेमांकाव्यपथेयुक्तंशुश्रूषुमनसूयकं
॥३५॥धर्मात्मानंजितक्रोधंनियतंसंयतेंद्रियं॥समासिंचंतिशास्तारःक्षौद्रंमध्विवमक्षिकाः॥३६॥सोहंवागग्रविघानांरसानामवलेहिता॥स्वजात्यानधितिष्ठा
मिनक्षत्राणीवचंद्रमाः॥ ३७॥ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमं॥यद्ब्राह्मणमुखेकाव्यमेतच्छ्रुत्वाप्रवर्तते॥३८॥एतावच्छ्रेयइत्याहप्रल्हादोब्रह्मवादिनं॥शुश्रू
षितस्तेनतदादैत्येंद्रोवाक्यमब्रवीत्॥३९॥यथावद्गुरुवृत्त्यातेप्रीतोस्मिद्विजसत्तम॥ वरंवृणीष्वभद्रंतेप्रदातास्मिनसंशयः॥४०॥ कृतमित्येवदैत्येंद्रमुवाचसच
वैद्विजः॥ प्रल्हादस्त्वब्रवीत्प्रीतोगृह्यतांवरइत्युत॥४१॥ ब्राह्मणउवाच यदिराजन्प्रसन्नस्त्वंममचेदिच्छसिप्रियं॥भवतःशीलमिच्छामिप्राप्तुमेषवरोम
म॥ ४२॥ ततःप्रीतस्तुदैत्येंद्रोभयमस्याभवन्महत्॥ वरेप्रदिष्टेविप्रेणनाल्पतेजायमित्युत॥ ४३॥ एवमस्त्वितिसप्राहप्रल्हादोविस्मितस्तदा॥ उपाकृत्यतुवि
प्रायवरंदुःखान्वितोभवत्॥४४॥ दत्तेवरेगतेविप्रेचिंतासीन्महतीतदा॥ प्रल्हादस्यमहाराजनिश्चयंनचजग्मिवान्॥४५॥ तस्यचिंतयतस्तावच्छायाभूतंमहा
द्युति॥ तेजोविग्रहवत्तातशरीरमजहात्तदा॥४६॥ तमपृच्छन्महाकायंप्रल्हादःकोभवानिति॥ प्रत्याहतंतुशीलोस्मित्यक्तोगच्छाम्यहंत्वया॥ ४७॥ तस्मिन्द्वि
जोत्तमेराजन्वत्स्याम्यहमनिंदिते॥ योसौशिष्यत्वमागम्यत्वयिनित्यंसमाहितः॥ ४८॥ क्षुद्राभिर्मधुमक्षिकाभिर्निर्मितंक्षौद्रंमधु तत्रमक्षिकामध्विवमांतेशास्त्रेणसिंचंति॥

॥३६॥सइति वागग्रविघानांवागग्रेएवनतुपुस्तकेविद्यायेषांतेषां॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥ तेजायमितिसंधिरार्षः॥४३॥४४॥४५॥ तेजोविग्रहवत्तूत्तेजोमयशरीरंशीलं ॥४६॥४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०

इत्युक्त्वांतर्हितंतद्वैशक्रंचान्वाविशत्प्रभो ॥ तस्मिंस्तेजसियातेतुतादृग्रूपस्ततोपरः ॥ ४९ ॥ शरीरान्निःसृतस्तस्यकोभवानितिचाब्रवीत् ॥ धर्मंप्रल्हादमांविद्धि
यत्रासौद्विजसत्तमः ॥ ५० ॥ तत्रयास्यामिदैत्येंद्रयतःशीलंततोह्यहं ॥ ततोपरोमहाराजप्रज्वलन्निवतेजसा ॥ ५१ ॥ शरीरान्निःसृतस्तस्यप्रल्हादस्यमहात्मनः ॥
कोभवानितिपृष्टश्चतमाहसमहाद्युतिः ॥ ५२ ॥ सत्यंविद्ध्यसुरेंद्राद्यप्रयास्येधर्ममन्वहं ॥ यस्मिन्ननुगतेसत्येमहान्वैपुरुषोपरः ॥ ५३ ॥ निश्चक्रामततस्तस्मात्पृ
ष्टश्चाहमहाबलः ॥ वृत्तंप्रल्हादमांविद्धियतःसत्यंततोह्यहं ॥ ५४ ॥ तस्मिन्गतेमहाशब्दःशरीरात्तस्यनिर्ययौ ॥ पृष्टश्चाहबलंविद्धियतोवृत्तमहंततः ॥ ५५ ॥ इत्यु
क्त्वाप्रययौतत्रयतोवृत्तंनराधिप ॥ ततःप्रभामयीदेवीशरीरात्तस्यनिर्ययौ ॥ तामपृच्छत्सदैत्येंद्रःसाश्रीरित्येनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ उषितास्मिस्वयंवीरत्वयिसत्य
पराक्रम ॥ त्वयात्यक्तागमिष्यामिबलंह्यनुगताह्यहं ॥ ५७ ॥ ततोभयंप्रादुरासीत्प्रल्हादस्यमहात्मनः ॥ अपृच्छत्सततोभूयःक्वयासिकमलालये ॥ ५८ ॥ त्वंहि
सत्यव्रतादेवीलोकस्यपरमेश्वरी ॥ कश्चासौब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामिवेदितुं ॥ ५९ ॥ श्रीरुवाच सशक्रोब्रह्मचारीयस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः ॥ त्रैलोक्ये
तेयदैश्वर्यंतत्तेनापहृतंप्रभो ॥ ६० ॥ शीलेनहित्रयोलोकास्त्वयाधर्मज्ञनिर्जिताः ॥ तद्विज्ञायसुरेंद्रेणतवशीलंहृतंप्रभो ॥ ६१ ॥ धर्मःसत्यंतथावृत्तंबलंचैवत
थाप्यहं ॥ शीलमूलामहाप्राज्ञसदानास्त्यत्रसंशयः ॥ ६२ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वागताश्रीस्तुतेचसर्वेयुधिष्ठिर ॥ दुर्योधनस्तुपितरंभूयएवाब्रवीद्वचः ॥
॥ ६३ ॥ शीलस्यतत्त्वमिच्छामिवेत्तुंकौरवनंदन ॥ प्राप्यतेचयथाशीलंतंचोपायंवदस्वमे ॥ ६४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच सोपायंपूर्वमुद्दिष्टंप्रल्हादेनमहात्मना ॥
संक्षेपेणतुशीलस्यशृणुप्राप्तिंनरेश्वर ॥ ६५ ॥ अद्रोहःसर्वभूतेषुकर्मणामनसागिरा ॥ अनुग्रहश्चदानंचशीलमेतत्प्रशस्यते ॥ ६६ ॥ यदन्येषांहितंनस्यादात्मनः
कर्मपौरुषं ॥ अपत्रपेतवायेननतत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६७ ॥ तत्तुकर्मतथाकुर्याद्येनश्लाघ्येतसंसदि ॥ शीलंसमासेनैतत्तेकथितंकुरुसत्तम ॥ ६८ ॥ यद्यप्यशीला
नृपतेप्राप्नुवंतिश्रियंक्वचित् ॥ नभुंजतेचिरंतातसमूलाश्चनसंतिते ॥ ६९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच एतद्विदित्वातत्त्वेनशीलवान्भवपुत्रक ॥ यदीच्छसिश्रियंता
तसुविशिष्टांयुधिष्ठिरात् ॥ ७० ॥ भीष्मउवाच एतत्कथितवान्पुत्रेधृतराष्ट्रोनराधिपः ॥ एतत्कुरुष्वकौंतेयततःप्राप्स्यसितत्फलं ॥ ७१ ॥ इतिश्रीम०शां०
राजध०शीलवर्णनंनामचतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ९ ॥ नैलकंठीये भारतभा० चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शीलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ युक्तंयुद्धंविनैवराज्यार्धदानं कर्ताकरिष्यति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्वतान्महत्तरांअविचाल्यत्वेन द्रुमान्महत्तरांनचफलप्रदर्शकत्वेन ॥ ६ ॥ दुर्लभादुर्जया ॥ ७ ॥८ ॥ ९ ॥१० ॥

युधिष्ठिरउवाच शीलंप्रधानंपुरुषेकथितंतेपितामह ॥ कथंत्वाशासमुत्पन्नायाचाशातद्वदस्वमे ॥ १ ॥ संशयोमेमहानेषसमुत्पन्नःपितामह ॥ छेत्ताचतस्य नान्योस्तित्वत्तःपरपुरंजय ॥ २ ॥ पितामहाशामहतीममासीद्धिसुयोधने ॥ प्राप्तेयुद्धेतुतद्युक्तंतत्कर्तायमितिप्रभो ॥ ३ ॥ सर्वस्याशासुमहतीपुरुषस्योपजाय ते ॥ तस्यांविहन्यमानायांदुःखोमृत्युर्नसंशयः ॥ ४ ॥ सोहंहताशोदुर्बुद्धिःकृतस्तेनदुरात्मना ॥ धार्तराष्ट्रेणराजेंद्रपश्यमंदात्मतांमम ॥ ५ ॥ आशांमहत्तरांमन्ये पर्वतादपिसद्रुमात् ॥ आकाशादपिवाराजन्नप्रमेयैववापुनः ॥ ६ ॥ एषाचैवकुरुश्रेष्ठदुर्विंचिंत्यासुदुर्लभा ॥ दुर्लभत्वाच्चपश्यामिकिमन्यद्दुर्लभंततः ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामियुधिष्ठिरनिबोधतत् ॥ इतिहासंसुमित्रस्यनिर्वृत्तमृषभस्यच ॥ ८ ॥ सुमित्रोनामराजर्षिर्हैहयोमृगयांगतः ॥ ससारसमृ गंविध्वाबाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥ समृगोबाणमादायययावमितविक्रमः ॥ सचराजाबलात्तूर्णंससारमृगयूथपं ॥ १० ॥ ततोनिम्नंस्थलंचैवसमृगोद्रवदाशु गः ॥ मुहूर्तमिवराजेंद्रसमेनसपथागमत् ॥ ११ ॥ ततःसराजातारुण्यादौरसेनबलेनच ॥ ससारबाणासनभृत्सखड्गोसौतनुत्रवान् ॥ १२ ॥ ततोनदान्नदीश्चैव पल्वलानिवनानिच ॥ अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्यससारैकोवनेचरः ॥ १३ ॥ सतुकामान्मृगोराजन्नासाद्यासाद्यतंनृपं ॥ पुनरभ्येतिजवनोजवेनमहताततः ॥ १४ ॥ सतस्यबाणैर्बहुभिःसमभ्यस्तोवनेचरः ॥ प्रक्रीडन्निवराजेंद्रपुनरभ्येतिचांतिकं ॥ १५ ॥ पुनश्चजवमास्थायजवनोमृगयूथपः ॥ अतीत्यातीत्यराजेंद्रपुनरभ्येति चांतिकं ॥ १६ ॥ तस्यमर्मच्छिदंघोरंतीक्ष्णंचामित्रकर्शनः ॥ समादायशरंश्रेष्ठंकार्मुकेतुतथासृजत् ॥ १७ ॥ ततोगव्यूतिमात्रेणमृगयूथपयूथपः ॥ तस्यबाणप थंमुक्तातास्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतितेबाणेभूमौज्वलिततेजसि ॥ प्रविवेशमहारण्यंमृगोराजाप्यथाद्रवत् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० राजध० ऋषभगीतासुपंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच प्रविश्यसमहारण्यंतापसानामथाश्रमं ॥ आससादततोरा जाश्रांतश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥ तंकार्मुकधरंदृष्ट्वाश्रमार्तंक्षुधितंतदा ॥ समेत्यऋषयस्तस्मिन्पूजांचक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥

॥ ११ ॥ बाणासनभृत् धनुर्धरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समभ्यस्तोविद्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशाधिकशत तमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ हेभद्र ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पुरस्यचत्यागइतिपदैकदेशोपिनिष्कृष्यते आशामृगाशा ॥ १२ ॥ हिमवानुच्चत्वेनमहोदधिर्विततत्वेनचगगनांतंनान्वपद्येतां तस्यततो प्युच्चत्वाद्विततत्वाच्च अवांतरंएकांशमपि ॥ १३ ॥ १४ ॥ आशावान्आशायामहत्त्वेनतद्वतोपिमहत्त्वमंतरिक्षवत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिराज० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषड्विंशाधि

सपूजामृषिभिर्दत्तांसंप्रगृह्यनराधिपः ॥ अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसोवृद्धिमुत्तमां ॥ ३ ॥ तेतस्यराज्ञोवचनंसंप्रगृह्यतपोधनाः ॥ ऋषयोराजशार्दूलंतमपृच्छन्प्रयोजनं ॥ ४ ॥ केनभद्रसुखार्थेनसंप्राप्तोसितपोवनं ॥ पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशोधन्वीबाणीनरेश्वर ॥ ५ ॥ एतदिच्छामहेश्रोतुंकुतःप्राप्तोसिमानद ॥ कस्मिन्कुलेतुजातस्त्वंकिंनामाचासिब्रूहिनः ॥ ६ ॥ ततःसराजासर्वेभ्योद्विजेभ्यःपुरुषर्षभ ॥ आचचक्षेयथान्यायंपरिचर्यांचभारत ॥ ७ ॥ हैहयानांकुलेजातःसुमित्रोमित्रनंदनः ॥ चरामिमृगयूथानिनिघ्नन्बाणैःसहस्रशः ॥ ॥ ८ ॥ बलेनमहतागुप्तःसामात्यःसावरोधनः ॥ मृगस्तुविद्धोबाणेनमयासरतिशल्यवान् ॥ ९ ॥ तंद्रवंतमनुप्राप्तोवनमेतद्यदृच्छया ॥ भवत्सकाशंनष्टश्रीर्हताशःश्रमकर्शितः ॥ १० ॥ किंनुदुःखमतोन्यद्वैयदहंश्रमकर्शितः ॥ भवतामाश्रमंप्राप्तोहताशोभ्रष्टलक्षणः ॥ ११ ॥ नराजलक्षणत्यागोनपुरस्यतपोधनाः ॥ दुःखंकरोतितत्तीव्रंयथाशाविहतामम ॥ १२ ॥ हिमवान्वामहाशैलःसमुद्रोवामहोदधिः ॥ महत्त्वान्नान्वपद्येतांनभसोवांतरंतथा ॥ १३ ॥ आशायास्तपसिश्रेष्ठास्तथानांतमहंगतः ॥ भवतांविदितंसर्वंसर्वज्ञाहितपोधनाः ॥ १४ ॥ भवंतःसुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामिसंशयं ॥ आशावान्पुरुषोयःस्यादंतरिक्षमथापिवा ॥ १५ ॥ किंनुज्यायस्तरंलोकेमहत्त्वात्प्रतिभातिवः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनश्रोतुंकिमिहदुर्लभं ॥ १६ ॥ यदिगुह्यंनवोनित्यंतदाप्रब्रूतमाचिरं ॥ नगुह्यंश्रोतुमिच्छामियुष्मद्भ्योद्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ भवत्तपोविघातोवायदिस्याद्विरमेततः ॥ यदिवास्तिकथायोगोयोयंप्रश्नोमयेरितः ॥ १८ ॥ एतत्कारणसामर्थ्यंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ भवंतोपितपोनित्याब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० ऋषभगीतासुषड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततस्तेषांसमस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ॥ ऋषभोनामविप्रर्षिर्विस्मयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुराहंराजशार्दूलतीर्थान्यनुचरन्प्रभो ॥ समासादितवान्दिव्यंनरनारायणाश्रमं ॥ २ ॥ यत्रसाबदरीरम्याह्रदोवैहायसस्तथा ॥ यत्रचाश्वशिराराजन्वेदान्पठतिशाश्वतान् ॥ ३ ॥ तस्मिन्सरसिकृत्वाहंविधिवत्तर्पणंपुरा ॥ पितॄणांदेवतानांचततोश्रममियांतदा ॥ ४ ॥

कशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ वैहायसःविहायसागच्छंत्यामंदाकिन्यावैहायस्याअयंवैहायसः ॥ ३ ॥ ततोश्रमंततआश्रमंमंडपंइयांगतवानहं ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कायानुरूपंस्थूलं ॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ तेनतवपुत्रेणभूरिद्युम्नेन ॥ २०॥ २१ ॥ एवंमुनिनाउक्तःवीरद्युम्नःअवसीदत्नष्टप्रायोभूदित्यर्थः

रेमातेयत्रतौनित्यंनरनारायणावृषी ॥ अदूरादाश्रमंकंचिद्वासार्थमगमंतदा ॥ ५ ॥ तत्रचीराजिनधरंकृशमुच्चमतीवच ॥ अद्राक्षमृषिमायांतंतनुंनामतपोधनं ॥ ६ ॥ अन्यैर्नरैर्महाबाहोवपुषाष्टगुणान्वितं ॥ कृशताचापिराजर्षेनदृष्टातादृशीक्वचित् ॥ ७॥ शरीरमपिराजेंद्रतस्यकानिष्ठिकासमं ॥ ग्रीवाबाहूतथापादौकेशाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८ ॥ शिरःकायानुरूपंचकर्णौनेत्रेतथैवच ॥ तस्यवाक्चैवचेष्टाचसामान्येराजसत्तम ॥ ९॥ दृष्ट्वाहंतंकृशंविप्रंभीतःपरमदुर्मनाः ॥ पादौतस्याभिवाद्याथस्थितःप्रांजलिरग्रतः ॥ १० ॥ निवेद्यनामगोत्रेचपितरंचनरर्षभ ॥ प्रदिष्टेचासनेतेनशनैरहमुपाविशं ॥ ११ ॥ ततःसकथयामासकथांधर्मार्थसंहितां ॥ ऋषिमध्येमहाराजतनुर्धर्मभृतांवरः ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तुकथयत्येवराजाराजीवलोचनः ॥ उपायाज्जवनैरश्वैःसबलःसावरोधनः ॥ १३ ॥ स्मरन्पुत्रमरण्येवैनष्टंपरमदुर्मनाः ॥ भूरिद्युम्नपिताश्रीमान्वीरद्युम्नोमहायशाः ॥ १४ ॥ इहद्रक्ष्यामितंपुत्रंद्रक्ष्यामीहेतिपार्थिवः ॥ एवमाशाकृतोराजाचरन्वनमिदंपुरा ॥ १५ ॥ दुर्लभःसमयाद्रष्टुंनूनंपरमधार्मिकः ॥ एकःपुत्रोमहारण्येनष्टइत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥ दुर्लभःसमयाद्रष्टुमाशाचमहतीमम ॥ तयापरीतगात्रोहंमुमूर्षुर्नात्रसंशयः ॥ १७॥ एतच्छ्रुत्वातुभगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ॥ अवाक्शिराध्यानपरोमुहूर्तमिवतस्थिवान् ॥ १८ ॥ तमनुध्यांतमालक्ष्यराजापरमदुर्मनाः ॥ उवाचवाक्यंदीनात्मामंदंमंदमिवासकृत् ॥ १९ ॥ दुर्लभंकिंनुदेवर्षेआशायाश्चैवकिंमहत् ॥ ब्रवीतुभगवानेतद्यदिगुह्यंनतेमयि ॥ २०॥ मुनिरुवाच महर्षिर्भगवांस्तेनपूर्वमासीद्विमानितः ॥ बालिशांबुद्धिमास्थायमंदभाग्यतयात्मनः ॥ २१ ॥ अर्थयन्कलशंराजन्कांचनंवल्कलानिच ॥ अवज्ञापूर्वकेनापिनसंपादितवांस्ततः ॥ २२ ॥ निर्विण्णःसतुराजर्षिर्निराशःसमपद्यत ॥ एवमुक्तोभिवाद्याथतमृषिंलोकपूजितं ॥ श्रांतोवसीदद्धर्मात्मायथात्वंनरसत्तम ॥ २३ ॥ अर्घंततःसमानीयपाद्यंचैवमहानृषिः ॥ आरण्येनैवविधिनाराज्ञेसर्वंन्यवेदयत् ॥ २४॥ ततस्तेमुनयःसर्वेपरिवार्यनरर्षभं ॥ उपाविशन्नरव्याघ्रसप्तर्षयइवध्रुवं ॥ २५ ॥ अपृच्छंश्चैवतंतत्रराजानमपराजितं ॥ प्रयोजनमिदंसर्वमाश्रमस्यनिवेशने ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानुशासनप० ऋषभगीतासुसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ २२ २३ ॥ २४ ॥ एवंमुनिनाराजपूजानंतरं आगताः किमर्थआश्रमेत्वंप्रविष्टोसीत्यपृच्छन् ॥ २५ ॥ २६ ॥

इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वीरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आशयाकृतःहतः कृहिंसायामित्यस्यरूपं ॥ ४॥५॥६॥७॥८ ॥ आशायाः आशावतः समंअन्यत् कृशत्वेनसमंकिमपिनास्तितस्याःतद्गृहीतार्थस्य ॥९ ॥ कृशाकृशेयआशाजितः

राजोवाच वीरद्युम्नइतिख्यातोराजाहंदिक्षुविश्रुतः ॥ भूरिद्युम्नंसुतंनष्टमन्वेष्टुंवनमागतः ॥ १ ॥ एकःपुत्रःसविप्राग्र्यबालएवचमेनघ ॥ नदृश्यतेवनेचास्मिं स्तमन्वेष्टुंचराम्यहं ॥ २ ॥ ऋषभउवाच इत्येवमुक्तेवचनेराज्ञामुनिरधोमुखः ॥ तूष्णीमेवाभवत्तत्रनचप्रत्युक्तवान्नृपं ॥ ३ ॥ सहितेनपुराविप्रोराज्ञाना त्यर्थमानितः ॥ आशाकृतश्चराजेंद्रतपोदीर्घंसमाश्रितः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहमहंराज्ञांनकरिष्येकथंचन ॥ अन्येषांचैववर्णानामितिकृत्वाधियंतदा ॥ ५ ॥ आशा हिपुरुषंबालमुत्थापयतितस्थुषी ॥ तामहंव्यपनेष्यामिइतिकृत्वाव्यवस्थितः ॥ वीरद्युम्नस्तुतंभूयःपप्रच्छमुनिसत्तमं ॥ ६ ॥ राजोवाच आशायाःकिंकृश त्वंचकिंचेहभुविदुर्लभं ॥ ब्रवीतुभगवानेतत्त्वंहिधर्मार्थदर्शिवान् ॥ ७ ॥ ततःसंस्मृत्यतत्सर्वंस्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ॥ राजानंभगवान्विप्रस्ततःकृशतनुस्तदा ॥ ॥ ८ ॥ ऋषिरुवाच कृशत्वेनसमंराजन्नाशायाविद्यतेनृप ॥ तस्यावैदुर्लभत्वाच्चप्रार्थितापार्थिवामया ॥ ९ ॥ राजोवाच कृशाकृशेमयाब्रह्मन्गृ हीतेवचनात्तव ॥ दुर्लभत्वंचतस्यैववेदवाक्यमिवद्विज ॥ १० ॥ संशयस्तुमहाप्राज्ञसंजातोहृदयेमम ॥ तन्मुनेममतत्त्वेनवक्तुमर्हसिपृच्छतः ॥ ११ ॥ त्वत्तःकृश तरंकिंनुब्रवीतुभगवानिदं ॥ यदिगुह्यंनतेकिंचिद्विद्यतेमुनिसत्तम ॥ १२ ॥ कृशउवाच दुर्लभोप्यथवानास्तियोर्थीधृतिमवाप्नुयात् ॥ सदुर्लभतरस्तात योर्थिनंनावमन्यते ॥ १३ ॥ सत्कृत्यनोपकुरुतेपरंशक्त्यायथार्हतः ॥ यासक्तासर्वभूतेषुसाशाकृशतरीमया ॥ १४ ॥ कृतघ्नेषुचयासक्तानृशंसेष्वलसेषुच ॥ अ पकारिषुचासक्तासाशाकृशतरीमया ॥ १५ ॥ एकपुत्रःपितापुत्रेनष्टेवाप्रोषितेपिवा ॥ प्रवृत्तिंयोनजानातिसाशाकृशतरीमया ॥ १६ ॥ प्रसवेचैवनारीणांवृ द्धानांपुत्रकारिता ॥ तथानरेंद्रधनिनांसाशाकृशतरीमया ॥ १७ ॥ प्रदानकांक्षिणीनांचकन्यानांवयसिस्थिते ॥ श्रुत्वाकथास्तथायुक्ताःसाशाकृशतरीमया ॥ ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वाततोराजन्सराजासावरोधनः ॥ संस्पृश्यपादौशिरसानिपपातद्विजर्षभं ॥ १९ ॥ राजोवाच प्रसादयेत्वांभगवन्पुत्रेणेच्छामिसंगमं ॥ यदेतदुक्तंभवतासंप्रतिद्विजसत्तम ॥ २० ॥ सत्यमेतन्नसंदेहोयदेतद्व्याहृतंत्वया ॥ ततःप्रहस्यभगवांस्तनुर्धर्मभृतांवरः ॥ २१ ॥

सकृशः येनाशाजितासपुष्टइत्यर्थः तस्यैवआशाविषयस्यैव ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ दुर्लभंकिंनुइतिपूर्वप्रश्नस्योत्तरमाह दुर्लभइति ॥ १३ ॥ त्वत्तःकृशतरमित्यनुपदोक्तस्योत्तरमाह सत्कृत्येति आदरेणाशांप्रद र्श्ययोर्थिनंनोपकुरुते तन्नयाआशासाअतिकृशामयामत्तः दीनत्वसंपादकत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तथायुक्ताःप्रदानंस्थितमितिशब्दयुक्ताः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपालभ्यतत्रापराधंस्थापयित्वा ॥ २२ ॥२३॥२४॥२५॥२६ ॥ ममम त्तः ॥२७॥ इतिशांतिप० राज० नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥७॥ ॥७॥
नाम्तृतस्येति शीलवतोजिताशस्ययत्कर्तव्यंतदत्रोच्यते पर्याप्तिरलंभावस्तृप्तिरितियावत् स्वात्मवृत्तिस्थः समाधिसुखेनेवाहमपित्वद्वाग्मृतेनतृप्तोस्मीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ धर्मे

पुत्रमस्यानयत्क्षिप्रंतपसाचश्रुतेनच ॥ ससमानीयतत्पुत्रंतमुपालभ्यपार्थिवं ॥ २२ ॥ आत्मानंदर्शयामासधर्मंधर्मभृतांवरः ॥ सदर्शयित्वाचात्मानंदिव्यम
द्भुतदर्शनं ॥ विपाप्माविगतक्रोधश्चचारवनमंतिकात् ॥ २३ ॥ एतद्दृष्टंमयाराजंस्तथाचवचनंश्रुतं ॥ आशामपनयस्वाशुततःकृशतरीमिमां ॥ २४ ॥ भीष्म
उवाच सतथोक्तस्तदाराजन्नृषभेणमहात्मना ॥ सुमित्रोपनयत्क्षिप्रमाशांकृशतरींततः ॥ २५ ॥ एवंत्वमपिकौंतेयश्रुत्वावाणीमिमांमम ॥ स्थिरोभवमहा
राजहिमवानिवपर्वतः ॥ २६ ॥ त्वंहिप्रष्टाचश्रोताचकृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह ॥ श्रुत्वाममममहाराजनसंतप्तुमिहार्हसि ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
ऋषभगीतासुअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच नाम्तृतस्येवपर्याप्तिर्ममास्तिब्रुवतित्वयि ॥ यथाहिस्वात्मवृत्तिस्थस्त
थात्तृप्तोस्मिभारत ॥ १ ॥ तस्मात्कथयभूयस्त्वंधर्ममेवपितामह ॥ नहितृप्तिमहंयामिपिबन्धर्मामृतंहिते ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं ॥ गौतमस्यचसंवादंयमस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ पारियात्रंगिरिंप्राप्यगौतमस्याश्रमोमहान् ॥ उवासगौतमोयंचकालंतमपिमेशृणु ॥ ४ ॥ षष्टिंवर्षस
हस्राणिसोतप्यद्गौतमस्तपः ॥ तमुग्रतपसायुक्तंभावितंसुमहामुनिं ॥ ५ ॥ उपयातोनरव्याघ्रलोकपालोयमस्तदा ॥ तमपश्यत्सुतपसमृषिंवैगौतमंतदा ॥ ६ ॥
सतंविदित्वाब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वाउपविष्टस्तपोधनः ॥ ७ ॥ तंधर्मराजोदृष्ट्वैवसत्कृत्यैवद्विजर्षभं ॥ न्यमंत्रयतधर्मेणक्रियतांकि
मितिब्रुवन् ॥ ८ ॥ गौतमउवाच मातापितृभ्यामानृण्यंकिंकृत्वासमवाप्नुयात् ॥ कथंचलोकानाप्नोतिपुरुषोदुर्लभान्शुचीन् ॥ ९ ॥ यमउवाच तपः
शौचवतानित्यंसत्यधर्मरतेनच ॥ मातापित्रोरहरहःपूजनंकार्यमंजसा ॥ १० ॥ अश्वमेधैश्चयष्टव्यंबहुभिःस्वाप्तदक्षिणैः ॥ तेनलोकानवाप्नोतिपुरुषोद्भुतदर्श
नान् ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासनप० यमगौतमसंवादेएकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥७॥

णमयातवकिंइष्टंक्रियतामितिब्रुवन्यमोन्यमंत्रयततंसंमुखीकृतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अश्वमेधैरितिस्वधर्ममात्रस्योपलक्षणं ॥ ११ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानु० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएको
नत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मित्रैरित्यध्यायोवक्ष्यमाणानामापद्धर्माणांसूत्रभूतस्तत्रसर्वप्रकारैरापद्यागतायामधर्मेणप्रजापीडनजेनापिकोशवृद्धिःकर्तव्यातेनैवसर्वाआपद्‌उत्तरतीत्यध्यायार्थः ॥ १ ॥ सर्वतःसर्वैः ॥ २ ॥ परस्यचक्रं राष्ट्रंप्रतिअभियातस्यबलीयसासार्धं ॥ ३ ॥ असंविहितंअसम्यग्रक्षितंराष्ट्रंयेनतस्य अतिपीडनात् परकीयामात्यादीनांभेदोपिअप्राप्यः तत्रअर्थसाध्यंजीवितंवासुकृतंअर्थश्चामार्गेणापियाह्यउतार्थंविना मरणंवाश्रेयइतिसार्धेनप्रश्नः ॥ ४ ॥ मामांअप्राक्षीःपृष्टवानसि ॥ ५ ॥ वचनात्‌शास्त्रात्‌धर्मंश्रुत्वाउपास्यचक्कचिद्देशेकश्चिदेवसाधुर्भवति ॥ ६ ॥ आपत्कालेधनार्थंप्रजाःकर्षन्नपिधनंलभतेचेदापदंनि स्तीर्यप्रजाअनुकंपयेत् नवालभतेचेत्स्वस्यप्रजानांचनाशोभवतीतिविचार्यस्वस्यप्रश्नस्योत्तरंस्वयमेवचिंतनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ यात्रार्थंराज्ञांव्यवहारनिर्वाहार्थं धर्मोराज्ञांआपद्धर्मस्तदर्थत्वेनबहुलंउपायं

युधिष्ठिरउवाच मित्रैःप्रहीयमाणस्यबह्वमित्रस्यकागतिः ॥ राज्ञःसंक्षीणकोशस्यबलहीनस्यभारत ॥ १ ॥ दुष्टामात्यसहायस्यच्युतमंत्रस्यसर्वतः ॥ राज्यात्प्रच्यवमानस्यगतिमग्र्यामपश्यतः ॥ २ ॥ परचक्राभियातस्यपरराष्ट्राणिमृद्नतः ॥ विग्रहेवर्तमानस्यदुर्बलस्यबलीयसा ॥ ३ ॥ असंविहितराष्ट्रस्यदेशकालावजानतः ॥ अप्राप्यंचभवेत्सांत्वंभेदोवाप्यतिपीडनात् ॥ जीवितंत्वर्थहेतुर्वातत्रकिंसुकृतंभवेत् ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच गुह्यंधर्मजमाप्राक्षीरतीवभरतर्षभ ॥ अपृष्टोनोत्सहेवक्तुंधर्ममेतंयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ धर्मोह्यणीयान्वचनाद्बुद्धिश्चभरतर्षभ ॥ श्रुत्वोपास्यसदाचारैःसाधुर्भवतिसक्कचित् ॥ ६ ॥ कर्मणाबुद्धिपूर्वेणभवत्याढ्योनवापुनः ॥ तादृशोयमनुप्रश्नःसंव्यवस्यःस्वयाधिया ॥ ७ ॥ उपायंधर्मबहुलंयात्रार्थंशृणुभारत ॥ नाहमेतादृशंधर्मंबुभूषेधर्मकारणात् ॥ ८ ॥ दुःखादानइहह्येषस्यात्तुपश्चात्क्षयोपमः ॥ अभिगम्यमतीनांहिसर्वासामेवनिश्चयः ॥ ९ ॥ यथायथाहिपुरुषोनित्यंशास्त्रमवेक्षते ॥ तथातथाविजानातिविज्ञानमथरोचते ॥ १० ॥ अविज्ञानादयोगोहिपुरुषस्योपजायते ॥ विज्ञानादपियोगश्चयोगोभूतिकरःपरः ॥ ११ ॥ अशंकमानोवचनमनसूयुरिदंशृणु ॥ राज्ञःकोशक्षयादेवजायतेबलसंक्षयः ॥ १२ ॥ कोशंचजनयेद्राजानिर्जलेभ्योयथाजलं ॥ कालंप्राप्यानुगृह्णीयादेषधर्मःसनातनः ॥ उपायधर्मंप्राप्येमंपूर्वैराचरितंजनैः ॥ १३ ॥ अन्योधर्मःसमर्थानामापत्स्वन्यश्चभारत ॥ प्राक्कोशात्प्राप्यतेधर्मोवृत्तिर्धर्माद्गरीयसी ॥ १४ ॥

शृणु अहंतुनबुभूषइतितस्यशब्दैरनादरणीयत्वंदर्शितं बुभूषेप्राप्तुमिच्छामि ॥ ८ ॥ एषउपायोदुःखादानः प्रजानांदुःखेनआदीयतेंगीक्रियतेऽतएवपश्चात्क्षयोपमोमरणतुल्यः प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतोहुताशनः राज्ञःप्राणान्बलंकोशंनादग्ध्वाविनिवर्ततइति अभिगम्याश्वताःमतयश्वतासांसर्वासांप्रजानामितिवा ॥ ९ ॥ १० ॥ अयोगः उपायाभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनुगृह्णीयात् प्राक्कर्षिताः प्रजाइतिशेषः उपायधर्मंउपधर्मं अमुख्यधर्ममितियावत् सार्धः ॥ १३ ॥ प्राक्कोशाद्विनापिकोशंतपआदिनाधर्मः वृत्तिर्जीवनं तल्लोपप्रसक्तौतुकोशसंचयविरोधीधर्मोनादर्तव्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नबलीयान्नैकधेतिवत्समासः दुर्बलोधर्मंप्राप्यअनुरुध्य न्यायवृत्तिंन्यायोपेतांश्रेष्ठांजीविकांनविंदति यस्माद्यत्नाच्चावश्यंबलंभवतीतिनियमोनास्तियस्मात् तस्मादापदिअधर्मोपिकर्तव्यत्वेनश्रूयते तत्रचयो धर्मलक्षणोधर्मःसअधर्मएवभवतीतिशास्त्रमर्यादेतिश्लोकद्वयार्थः प्रजाकर्षणादिरधर्मोप्यापदिधर्मएवअकृतश्चेत्सएवाधर्मइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनंतरंआपन्निवृत्त्युत्तरंतत्रपूर्वोक्ताधर्मेकिंविचि कित्स्यतेप्रायश्चित्तादिकंकराग्रहणादिकंचविधीयतेदोषपरिहारार्थमित्यर्थः फलितमाह यथेति ॥ १७ ॥ धर्मस्येतिकर्मणिषष्ठी परस्यधर्मंनोज्जिहीर्षेन्नाप्यात्मनोधर्ममुज्जिहीर्षेदपितुआत्मानमेवउज्जिही र्षेत् स्वपरधर्मलोपेप्यात्मानमेवोद्धर्तुमिच्छेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विधृतस्यनिरुद्धस्यकउत्पथोनकोपि किंतुयथाऽपथेनापिप्रद्रवतितथायतितव्यमितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नविहि

॥१२७॥ धर्मंप्राप्यन्यायवृत्तिंनबलीयान्नविंदति ॥ यस्माद्बलस्योपपत्तिरेकांतेननविद्यते ॥ १५ ॥ तस्मादापत्स्वधर्मोपिश्रूयतेधर्मलक्षणः ॥ अधर्मोजायतेतस्मिन्नि तिवैकवयोविदुः ॥ १६ ॥ अनंतरंक्षत्रियस्यतत्रकिंविचिकित्स्यते ॥ यथास्यधर्मोनग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशंयथा ॥ तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥ ॥ १७ ॥ सर्वात्मनैवधर्मस्यनपरस्यनचात्मनः ॥ सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमितिनिश्चयः ॥ १८ ॥ तत्रधर्मविदांतातनिश्चयोधर्मनैपुणं ॥ उद्यमोनैपुणंक्षात्रे बाहुवीर्यादितिश्रुतिः ॥ १९ ॥ क्षत्रियोवृत्तिसंरोधेकस्यनादातुमर्हति ॥ अन्यत्रतापसस्वाच्चब्राह्मणस्वाच्चभारत ॥ २० ॥ यथावैब्राह्मणःसीदन्नयाज्यमपिया जयेत् ॥ अभोज्यान्नानिचाश्नीयात्तथेदंनात्रसंशयः ॥ २१ ॥ पीडितस्यकिमद्वारमुत्पथोविधृतस्यच ॥ अद्वारतःप्रद्रवतियथाभवतिपीडितः ॥ २२ ॥ यस्य कोशबलग्लान्यासर्वलोकपराभवः ॥ भैक्ष्यचर्यानविहितानचविट्शूद्रजीविका ॥ २३ ॥ स्वधर्मानंतरावृत्तिर्जात्यानानुपजीवतः ॥ वहतःप्रथमंकल्पमनुकल्पे नजीवनं ॥ २४ ॥ आपद्गतेनधर्माणामन्यायेनोपजीवनं ॥ अपित्येतद्ब्राह्मणेषुदृष्टंवृत्तिपरिक्षये ॥ २५ ॥ क्षत्रियेसंशयःकस्मादित्येवंनिश्चितंसदा ॥ आददीत विशिष्टेभ्योनावसीदेत्कथंचन ॥ २६ ॥ हंतारंरक्षितारंचप्रजानांक्षत्रियंविदुः ॥ तस्मात्संरक्षताकार्यमादानंक्षत्रबंधुना ॥ २७ ॥ अन्यत्रराजन्हिंसायावृत्तिर्ने हास्तिकस्यचित् ॥ अप्यरण्यसमुत्थस्यएकस्यचरतोमुनेः ॥ २८ ॥ नशंखलिखितांवृत्तिंशक्यमास्थायजीवितुं ॥ विशेषतःकुरुश्रेष्ठप्रजापालनमीप्सया ॥ २९ ॥ १२

तायस्येत्यनुषज्यते स्वधर्मोविजयेनक्षत्रियस्यधनार्जनं तस्यअनंतराप्रत्यासन्नास्वपरराष्ट्रावमर्देनधनार्जनंतेनवृत्तिस्तस्यविहितेत्यनुषंगः जात्यान्सजातीयाननुपजीवतःअयाचमानस्यनित्यंप्रथमंकल्पंवहतो पिआपदिअनुकल्पेनजीवनंयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्यायेनविपर्ययेण बुभुक्षितस्त्र्यहंविप्रोधान्यमब्राह्मणाद्धरेदितिप्रतिग्रहालाभेब्राह्मणस्ययथाचौर्यंविहितं ॥ २५ ॥ एवंक्षत्रियोप्यापदिविशिष्टेभ्योबला ॥१२७॥ दाददीतेत्यत्रसंदेहएवनयुक्तइत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अस्यापवादमाहान्यत्रेति अन्यत्रहिंसायाः कृशजनपीडामकृत्वेत्यर्थः इहहिंसायांकस्यचिदपिवृत्तिर्हिंसापूर्विकानविहितास्तीतिनेत्यर्थः अरण्यसमुत्थस्य वनेएवतिष्ठतः ॥ २८ ॥ शंखेललाटास्थ्निलिखितांवृत्तिं दिष्टमात्रालंबिनाराज्ञाजीवितुंनशक्यं शंखःकंबुललाटास्थिइतिविश्वलोचनः ईप्सयाऔत्कंठ्येनप्रजापालनंचिकीर्षतेतिशेषः ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ अंतरंदूरतः ॥ ३२ ॥ बीजंभक्तेनसंपादितंचेदग्रेभक्तदौर्बल्यंयथाभवति एवमल्पधनोराजाप्रजाभिर्नरक्षितोनश्यति नष्टेचतस्मिन्सर्वाःप्रजाअपिनश्यंतीत्यर्थः एतत्पूर्वार्धोक्तदर्शनंशास्त्रं ॥ ॥ ३३ ॥ अवृत्त्याजीविकायाअभावेनयस्यराष्ट्रंअवसीदतियोवाअन्यमनुष्यः अल्पेतिपाठेल्पपरीवारः योवावैदेशिकोदेशांतरोपजीवीतस्यराज्ञोजीवितंधिक् ॥ ३४ ॥ राज्ञोमूलंदीर्घकारणंकोशोबलंच तत्रापिकोशोबलस्यमूलंतद्बलंधर्माणांमूलं धर्मश्चप्रजानांमूलंअतःसर्वस्यमूलभूतंकोशंवर्धयेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कारणात्दृष्टांतात् राजारक्षार्थंप्रजाःकर्षन्नदोषंप्राप्नोति ॥ ३७ ॥ अन्यत्आपदिप्रजापीडनमप्यर्थार्थंभवति अपरंअपीडनंविपरीतंअनर्थार्थंभवति यदप्यन्यत् अनर्थार्थंअर्थाभावार्थंकुंजरपालनादिभवति तदेवेहार्थस्यकारणंउत्पादकंभवतिएवमेतदपीत्याहार्धेन एवमिति सार्धः ॥ ३८ ॥ यज्ञा

परस्परंहिसंरक्षाराज्ञाराष्ट्रेणचापदि ॥ नित्यमेवहिकर्तव्याएषधर्मःसनातनः ॥ ३० ॥ राजाराष्ट्रंयथापत्सुद्रव्यौघैरपिरक्षति ॥ राष्ट्रेणराजाव्यसनेरक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ कोशंदंडंबलंमित्रंयदन्यदपिसंचितं ॥ नकुर्वीतांतरंराष्ट्रेराजापरिगतःक्षुधा ॥ ३२ ॥ बीजंभक्तेनसंपाद्यमितिधर्मविदोविदुः ॥ अत्रैतच्छंबरस्याहुर्महामायस्यदर्शनं ॥ ३३ ॥ धिक्तस्यजीवितंराज्ञोराष्ट्रंयस्यावसीदति ॥ अवृत्त्यान्यमनुष्योपियोवैदेशिकइत्यपि ॥ ३४ ॥ राज्ञःकोशबलंमूलंकोशमूलं पुनर्बलं ॥ तन्मूलंसर्वधर्माणांधर्ममूलाःपुनःप्रजाः ॥ ३५ ॥ नान्यानपीडयित्वेहकोशःशक्यःकुतोबलं ॥ तदर्थंपीडयित्वाचदोषंप्राप्तुंनसोर्हति ॥ ३६ ॥ अकार्यमपियज्ञार्थंक्रियतेयज्ञकर्मसु ॥ एतस्मात्कारणाद्राजानदोषंप्राप्तुमर्हति ॥ ३७ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवतिविपरीतमथापरं ॥ अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वंह्यर्थकारणं ॥ एवंबुद्ध्यासंप्रपश्येन्मेधावीकार्यनिश्चयं ॥ ३८ ॥ यज्ञार्थमन्यद्भवतियज्ञोऽन्यार्थस्तथापरः ॥ यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वंयज्ञसाधनं ॥ ३९ ॥ उपमामत्रवक्ष्यामिधर्मतत्त्वप्रकाशिनीं ॥ यूपंछिंदंतियज्ञार्थंतत्रयेपरिपंथिनः ॥ ४० ॥ द्रुमाःकेचनसामंताध्रुवंछिंदंतितानपि ॥ तेचापिनिपतंतोन्यान्निघ्नंत्येववनस्पतीन् ॥ ४१ ॥ एवंकोशस्यमहतोयेनराःपरिपंथिनः ॥ तानहत्वानपश्यामिसिद्धिमत्रपरंतप ॥ ४२ ॥ धनेनजयतेलोकावुभौपरमिमंतथा ॥ सत्यंचधर्मवचनंयथानास्त्यधनस्तथा ॥ ४३ ॥ सर्वोपायैराददीतधनंयज्ञप्रयोजनं ॥ नतुल्यदोषःस्यादेवंकार्याकार्येषुभारत ॥ ४४ ॥

र्थमिति यथापश्वादिकंयज्ञार्थंयज्ञश्चचित्तसंस्कारार्थः पश्वादिकंयज्ञःसंस्कारश्चेतित्रयंअर्थार्थंमोक्षार्थंभवति एवंदंडःकोशार्थंकोशोबलार्थंबलंशत्रुपराभवार्थं कोशोबलंजयश्चेतित्रयंराष्ट्रपुष्ट्यर्थमितिभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सामंताः प्रतिपक्षभूताः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यथानास्त्यधनस्तथेतिजीवन्मृतत्वमधनस्योक्तं ॥ ४३ ॥ यज्ञार्थंधनंसर्वैरप्यनिषिद्धैरुपायैराददीत परंतुकार्याकार्येषुविहितनिषिद्धेषुआपदिप्रजापीडनं विहितंतदेवानापदिनिषिद्धंतथाभूतेष्वर्थेषुतुल्यदोषोनस्याद्देशकालानुसारेणकार्यमप्यकार्यंभवत्यकार्यमपिकार्यंभवतितत्र विपरीतंनप्रतिपद्येतेतिभावः ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतौधनसंग्रहत्यागौएकस्मिन्पुरुषेनसंभवतः युगपत्तयोर्वृत्तिर्नसिध्यति विरक्तेषुसंग्रहासंभवात् ॥४५॥ अन्येषुत्यागासंभवमाह यदिदमिति तस्माद्विरक्तत्वाद्राज्ञोधनमेष्टव्यमेवेतिभावः ॥ ४६ ॥ ननुकिं पापमूलेनधनेनकिंचतन्मूलेनराज्येनेत्याशंक्याह नचेति अनापद्येवराज्ञोबहुकरादानंपापमूलंआपदितुनतत्तथाभवति अतोनपापमूलंधनंनापितन्मूलराज्यस्यहेयत्वं अपितुधर्महेतुत्वादवश्यंकर्तव्यत्वमेवे

नैतौसंभवतोराजन्कथंचिदपिपार्थिव ॥ नह्यरण्येषुपश्यामिधनवृद्धानहंक्वचित् ॥ ४५ ॥ यदिदंदृश्यतेवित्तंपृथिव्यामिहकिंचन ॥ ममेदंस्यान्ममेदंस्यादित्ये वंकांक्षतेजनः ॥ ४६ ॥ नचराज्यसमोधर्मःकश्चिदस्तिपरंतप ॥ धर्मःसंशब्दितोराज्ञामापदर्थमतोन्यथा ॥ ४७ ॥ दानेनकर्मणाचान्येतपसान्येतपस्विनः ॥ बुद्ध्यादाक्ष्येणचैवान्येविंदंतिधनसंचयान् ॥ ४८ ॥ अधनंदुर्बलंप्राहुर्धनेनबलवान्भवेत् ॥ सर्वंधनवताप्राप्यंसर्वंतरतिकोशवान् ॥ ४९ ॥ कोशेनधर्मःकाम श्चपरलोकस्तथाप्ययं ॥ तंचधर्मेणलिप्सेतनाधर्मेणकदाचन ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन पर्वणित्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ समाप्तंचराजधर्मानुशासनपर्व ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अथापद्धर्मपर्व

त्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभाव० रा० त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥७॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः गोपालनारायणलक्ष्मणार्यान्धीरेशगंगाधरनीलकंठान् चिंतामणिसांबशिवंचनत्वाविवृण्मआपद्गतराजधर्मान्॥१॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेयायिनआपदिआगतायांप्रजापीडनेनापिकोशंसंपाद्यापदंतरेदित्युक्तं इदानींस्थायिनएवापद्यागतायांपृच्छति क्षीणस्येत्यादिना क्षीणस्य धान्यकोशादिसंग्रहरहितस्य दीर्घसूत्रस्यअलसस्य सानुक्रोशस्यबंधुक्षयभयाद्दुर्गाद्बहिर्निर्गत्ययुद्धंदातुमसमर्थस्य परिशंकितवृत्तस्यअमात्येषुशंकावतः यतः श्रुतमंत्रस्यलोकैरितिशेषः अगुप्तमंत्रस्येत्यर्थः ॥ १ ॥ विभक्तानिशत्रुभिर्विभज्यगृहीतानिपुरराष्ट्राणियस्य अतएवनिर्द्रव्यनिचयस्य द्रव्याभावादेवनसंभावितानिआवर्जितानिमित्राणियेनतस्य मित्रबलहीनत्वादेवभिन्नाःशत्रुभिर्वशीकृताअमात्यायस्य ॥ २ ॥ परचक्रंअभिजातंसंमुखंयस्यपरचक्रेणाभिभूतस्येत्यर्थः बलीयसाशत्रुणाआपन्नंव्याकुलीकृतंचेतोयस्य ॥ ३ ॥ बाह्योयायीयदिधर्मपूर्वकेअर्थार्जनेकुशलस्तर्हिशीघ्रंसंधिःकर्तव्यःस्वीयपूर्वैर्भुक्तान्ग्रामनगरादीन्तेनाक्रांतान्क्रमशःततोमोचयेत्साम्नैवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सचेद्दुष्टात्मातर्हिसन्निरोधेनकतिपयग्रामदाने

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥देवींसरस्वतींव्यासंततोजयमुदीरयेत्॥अथापद्धर्मपर्व युधिष्ठिरउवाच क्षीणस्यदीर्घसूत्रस्यसानुक्रोशस्यबंधुषु॥परिशंकितवृत्तस्यश्रुतमंत्रस्यभारत॥१॥विभक्तपुरराष्ट्रस्यनिर्द्रव्यनिचयस्यच॥असंभावितमित्रस्यभिन्नामात्यस्यसर्वशः॥२॥परचक्राभिजातस्यदुर्बलस्यबलीयसा॥आपन्नचेतसोब्रूहिकिंकार्यमवशिष्यते॥३॥ भीष्मउवाच बाह्यश्चेद्विजिगीषुःस्याद्धर्मार्थकुशलःशुचिः॥जवेनसंधिंकुर्वीतपूर्वभुक्तान्विमोचयेत्॥४॥योऽधर्मविजिगीषुःस्याद्बलवान्पापनिश्चयः॥आत्मनःसन्निरोधेनसंधिंतेनापिरोचयेत्॥५॥अपास्यराजधानींवातरेद्द्रव्येणचापदं॥तद्भावयुक्तोद्रव्याणिजीवन्पुनरुपार्जयेत्॥६॥यास्तुकोशबलत्यागाच्छक्यास्तरितुमापदः॥कस्तत्राधिकमात्मानंसंत्यजेदर्थधर्मवित्॥७॥अवरोधान्जुगुप्सेतकासपत्नधनेदया॥नत्वेवात्माप्रदातव्यःशक्येसतिकथंचन॥८॥ युधिष्ठिरउवाच आभ्यंतरेप्रकुपितेबाह्येचोपनिपीडिते॥क्षीणेकोशेश्रुतेमंत्रेकिंकार्यमवशिष्यते॥९॥ भीष्मउवाच क्षिप्रंवासंधिकामःस्यात्क्षिप्रंवातीक्ष्णविक्रमः॥तदापनयनंक्षिप्रमेतावत्सांपरायिकं॥१०॥अनुरक्तेनचेष्टेनहृष्टेनजगतीपतिः॥अल्पेनापिहिसैन्येनमहींजयतिभूमिपः॥११॥

नापिसंधिमेवकुर्यादित्याहयइति अधर्मेतिच्छेदःअधर्मप्रधानोविजिगीषुरधर्मविजिगीषुः॥५॥ सचेद्दुष्टतरस्तदाकिंकर्तव्यंतदाह अपास्येति तद्भावयुक्तोराजत्वगुणयुक्तश्चेत् ॥ ६ ॥ दुष्टतमेतुराज्यधनंत्यक्त्वा आत्मानंरक्षेदित्याह यास्त्विति ॥ ७ ॥ अवरोधान् अंतःपुराणिजुगुप्सेतपलायितुमिच्छेत् तत्राशक्तौतेषुशत्रुसाद्भूतेषुदयास्नेहोनकार्यः तानुपेक्ष्यापिकेवलमात्मानमेवरक्षेदित्यर्थः ॥८॥ आभ्यंतरेऽमात्यादौबाह्येदुर्गराष्ट्रादौउपनिपीडितेआक्रांते ॥९॥ धर्मिष्ठेबाह्येक्षिप्रंसंधिःअधर्मिष्ठेतुतीक्ष्णःपराक्रमःकर्तव्यःयदात्वेवंतदाअपनयनं शत्रोर्दूरीकरणंक्षिप्रमेवभवति अथवासांपरायिकंधर्मयुद्धेनमरणेपरलोकहितंभवति ॥१० विक्रमेपक्षद्वयमपिसंभावितमित्याहद्वाभ्यां अनुरक्तेनेति ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ यस्मिन्कालेमृदुत्वंगंतुंयुद्धपक्षंत्यक्तुं सर्वंलोकागमंसर्वस्यलोकस्यप्रसिद्धंआगमंशपथाद्युपायंछलंमाभूदितिबुध्याकृत्वा विश्वासात्विश्वासंप्रापय्य विनयंकुर्यात्मृदुर्भवेत् नतुयुद्धमेवहठेनश्रयेत् ॥ १३॥ यद्याभ्यंतरप्रकोपात्युद्धंकर्तुमशक्यं बाह्यप्रकोपात्सामचाशक्यं तदासाम्नाअपचिक्रमिषुर्दुर्गादपक्रांतुमिच्छुःस्यात् अपक्रम्यकंचित्कालंदेशंच विलंघयित्वामंत्रेणमंत्रबलेनपुनःपृथ्वींजेतुमुपक्रमेत् ॥१४॥ इतिशांतिप० आप० नैलकंठीयेभा० एकत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३१॥ ॥ ७॥ हीनेधर्मेराज्ञामितिशेषः परमकेसर्वोपायेनब्राह्मणारक्ष्याइत्यस्मिन् ॥ १॥ जघन्येआपद्बहुले ब्राह्मणः केनजीवेदित्यस्यब्राह्मणंकथंरक्षेदित्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वंधनादिकंसाध्वर्थंसतामर्थे ॥ ३ ॥ एवंहेतुमुक्त्वाविधेयमाह असाधुभ्यइति संक्रमंआगमनमार्गं ॥ ४ ॥ स्थितिंपालनधर्मं दातुःपालयितुः देहूपालने

हतोवादिवमारोहेद्धत्वावाक्षितिमावसेत् ॥ युद्धेहिसंत्यजन्प्राणान्शक्रस्यैतिसलोकतां ॥ १२ ॥ सर्वंलोकागमंकृत्वामृदुत्वंगंतुमेवच ॥ विश्वासाद्विनयंकुर्याद्विश्वसेच्चाप्युपायतः॥ १३॥ अपचिक्रमिषुःक्षिप्रंसाम्नावापरिसांत्वयन् ॥ विलंघयित्वामंत्रेणततःस्वयमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥ इतिश्रीम० शां० आप० एकत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥१३१॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच हीनेपरमकेधर्मेसर्वलोकाभिसंहिते ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूतेपृथिव्यामुपजीवने ॥ १ ॥ केनस्विद्ब्राह्मणोजीवेज्जघन्येकालआगते ॥ असंत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ २॥ भीष्मउवाच विज्ञानबलमास्थायजीवितव्यंतथागते ॥ सर्वंसाध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थंनकिंचन ॥ ३ ॥ असाधुभ्योर्थमादायसाधुभ्योयःप्रयच्छति ॥ आत्मानंसंक्रमंकृत्वाकृच्छ्रधर्मविदेवसः ॥ ४॥ आकांक्षन्नात्मनोराज्यंराज्येस्थितिमकोपयन् ॥ अदत्तमेवाददीतदातुर्वित्तंममेतिच ॥ ५ ॥ विज्ञानबलपूतोयोवर्ततेनिंदितेष्वपि ॥ वृत्तिविज्ञानवान्धीरःकस्तंवावक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ येषांबलकृतावृत्तिस्तेषामन्यानरोचते ॥ तेजसाभिप्रवर्ततेबलवंतोयुधिष्ठिर ॥ ७ ॥ यदैवप्राकृतंशास्त्रमविशेषेणवर्तते ॥ तदैवमभ्यसेदेवंमेधावीवाप्यथोत्तरं ॥ ८ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृतानभिसत्कृतान् ॥ नब्राह्मणान्घातयीतदोषान्प्राप्नोतिघातयन् ॥ ९ ॥ एतत्प्रमाणंलोकस्यचक्षुरेतत्सनातनं ॥ तत्प्रमाणोवगाहेततेनतत्साध्वसाधुवा ॥ १० ॥ बहवोग्रामवास्तव्यारोषाद्ब्रूयुःपरस्परं ॥ नतेषांवचनाद्राजासत्कुर्याद्घातयीतवा ॥ ११ ॥ नवाच्यःपरिवादोऽयंनश्रोतव्यःकथंचन ॥ कर्णौवथापिधातव्यौप्रस्थेयंचान्यतोभवेत् ॥ १२॥

इत्यस्यरूपं स्थानभ्रष्टस्यराज्ञोब्राह्मणपालनार्थंसर्वस्वहरणेऽपिदोषोनास्तीत्यर्थः॥५॥ वक्तुंनिंदितुं ॥६॥७ ॥ प्राकृतंप्राकृतापद्धर्मोपयोगिशास्त्रं स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्चकोशंसंजनयेन्नृपइतिसामान्यशास्त्रमेवापन्नोराजाउपजीवेत् मेधावीतु तत्रापियेराष्ट्रद्वयस्थाधनिकाःकदर्यत्वेनदंडार्हास्तादृशेभ्यएवाददीतेत्युत्तरंशास्त्रंअभ्यसेत् ॥८॥ ऋत्विगिति अत्यंतापद्यपिऋत्विगादीन्धनवतोऽपिनघातयीतधनहरणेननहिंस्यादित्यर्थः ॥ ९॥१०॥ ग्रामवास्तव्याग्रामवासिनः॥११॥ ऋत्विगादीनांनिंदापिनश्रोतव्येत्याह नवाच्यइति ॥१२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपरेइति एवंऋत्विगादीनामदंडनंशंखेन लिखितस्य भ्रातुरपिहस्तछेदः कृतस्तादृशधर्मपराः इदमपिवाक्यंमात्सर्यादिनानब्रूयात् धर्मेणतुब्रूयादेवेत्यपरेइच्छंति ॥ १६ ॥ आर्षं गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनमिति तादृक्विकर्मस्थंनपातयेदित्येवंरूपं ॥ १७ ॥ स्वमतमाह देवताइति दैवमेवपापिष्ठंऋत्विगादिदंडयति राजातुतत्रोदासीतैवेति भावः ॥ १८ ॥ सर्वतःसर्वात्मनासत्कृतःआदृतःश्रौतोधर्मः सद्भिर्मन्वादिभिःसत्कृतःस्मार्तधर्मः भूतिप्रवरकारणैःभूतिप्रवराईश्वराःकारणानिपारंपर्यागतानिकुलदेशग्रामादिपरिगृहीतानितैरपिनिमित्तैःसत्कृतः

असतांशीलमेतद्वैपरिवादोथपैशुनं॥ गुणानामेववक्तारःसंतःसत्सुनराधिप ॥ १३ ॥ यथासमधुरौदम्यौसुदांतौसाधुवाहिनौ॥ धुरमुद्यम्यवहतस्तथावर्तेतवै नृपः॥ १४ ॥ यथायथास्यबहवःसहायाःस्युस्तथापरे॥ आचारमेवमन्यंतेगरीयोधर्मलक्षणं ॥ १५ ॥ अपरेनैवमिच्छंतियेशंखलिखितप्रियाः॥ मात्सर्याद थवालोभान्नब्रूयुर्वाक्यमीदृशं॥ १६ ॥ आर्षमप्यत्रपश्यंतिविकर्मस्थस्यपातनं ॥ नतादृक्सदृशंकिंचित्प्रमाणंदृश्यतेक्वचित् ॥ १७ ॥ देवताश्चविकर्मस्थंपात यंतिनराधमं॥ व्याजेनविंदन्वित्तंहिधर्मात्सपरिहीयते॥ १८ ॥ सर्वतःसत्कृतःसद्भिर्भूतिप्रवरकारणैः ॥ हृदयेनाभ्यनुज्ञातोयोधर्मस्तंव्यवस्यति ॥ १९ ॥ यश्च तुर्गुणसंपन्नंधर्मंब्रूयात्सधर्मवित् ॥अहेरिवहिधर्मस्यपदंदुःखंगवेषितुं ॥ २० ॥ यथामृगस्यविद्धस्यपदमेकपदंनयेत् ॥लक्षेद्रुधिरलेपेनतथाधर्मपदंनयेत्॥ २१ ॥ यथासद्भिर्विनीतेनयथागंतव्यमित्युत ॥राजर्षीणांवृत्तमेतदेवंगच्छयुधिष्ठिर ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आप० राजर्षिवृत्तोनामद्वात्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३२ ॥ ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्चकोशंसंजनयन्नृपः॥ कोशाद्धिधर्मःकौंतेयराज्यमूलंचवर्धते॥ १ ॥ तस्मात्संजनयेत्को शंसत्कृत्यपरिपालयेत् ॥ परिपाल्यानुतनुयादेषधर्मःसनातनः॥ २ ॥ नकोशःशुद्धशौचेनननृशंसेनजातुचित् ॥ मध्यमंपदमास्थायकोशसंग्रहणंचरेत् ॥ ३ ॥ अबलस्यकुतःकोशोह्यकोशस्यकुतोबलं॥ अबलस्यकुतोराज्यमराज्ञःश्रीर्भवेत्कुतः ॥ ४ ॥ उच्चैर्वृत्तेःश्रियोहानिर्यथैवमरणंतथा॥ तस्मात्कोशंबलंमित्रमथ राजाविवर्धयेत् ॥ ५ ॥ हीनकोशंहिराजानमवजानंतिमानवाः ॥ नचास्याल्पेनतुष्यंतिकार्यमप्युत्सहंतिच ॥ ६ ॥

मन्वादिभिरनुक्तोऽपिशिष्टैरादृतइत्यर्थः हेतुत्रयाभावेऽपिस्वयंचयोधर्मत्वेननिश्चितःएवंचतुर्भिःकारणैर्धर्मःसिध्यति नतदनुमतिर्ऋत्विगादीनांदंडेदृश्यतइतिभावः ॥ १९ ॥ चत्वारोगुणाः आन्वीक्षिकीत्रयी वार्तादंडनीतिश्चेति यएषामविरुद्धश्चतुर्गुणसंपन्नः ॥ २० ॥ पदंभूमौनिहितंपदंस्थानं लक्षेत्लक्षयेत् नयेत्अन्यान्प्रापयेत् युक्त्येतिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशां० आप० नै० भार० द्वात्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३२ ॥ ॥ ६ ॥ स्वराष्ट्रादिति राजधर्मांतेउक्तस्यापन्नस्ययायिनउक्तांस्थितिंदृढीकर्तुमयमध्यायः॥ १ ॥अनुतनुयादनुगृह्णीयात् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उच्चैर्वृत्तेःमहतः ॥ ५ ॥ कार्यमपिकर्तुंनोत्सहंति ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ विप्रकृताःकृतविरोधाः शालावृकवत् जिघांसुमेनमेवविंदंतिआश्चर्यं तिकपटेनहंतुं प्राप्यर्थस्यविंदतेरूपं आर्षोवचनव्यत्ययः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दस्युभिःदस्युप्रायैरमात्यैः अत्यंतापन्नस्यवनस्थाद
स्यवोऽपिकार्यकराइत्याह दस्यूनामिति ॥ ११ ॥ तेष्वपिसत्येनमार्दवेनचस्थेयमित्याह एकांततइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ जनःप्राकृतः अलंपर्याप्तंयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सद्भिर्दस्युभिःपरादानंपरस्वहरणम
पिकृतंअहिंसाभवति तथावक्ष्येइतिशेषः ॥ १५ ॥ तदेवाह अयुध्यमानस्येति निःशेषकरणंसर्वहरणं ॥ १६ ॥ स्त्रियाःकन्यायाःमोषश्चौर्यं दारामर्षस्यप्रागुक्तेः पतिस्थानंग्रामादीनाक्रम्यतत्पतित्वेनावस्था
॥ २ ॥ नंआत्यंतिकपरवृत्तिनिरोधात् संश्लेषंसख्योऽविभागेनदूषणं ॥ १७ ॥ येमानवाःनिःशेषीकृतास्तेऽस्यदस्योर्विश्वासायाभिसंदधतेदस्युनासहविश्वासःकर्तव्यइतिव्यवस्यंति ततश्चविश्वासेजातेदस्योःस्था १२

श्रियोहिकारणाद्राजासत्क्रियांलभतेपरां ॥ सास्यगूहतिपापानिवासोगुह्यमिवस्त्रियाः ॥ ७ ॥ ऋद्धिमस्यानुतप्यंतेपुराविप्रकृतानराः ॥ शालावृकाइवाजस्रं
जिघांसुमेवविंदति ॥ ८ ॥ ईदृशस्यकुतोराज्ञःसुखंभवतिभारत ॥ उद्यच्छेदेवननमेदुद्यमोह्येवपौरुषं ॥ ९ ॥ अथापर्वणिभज्येतननमेतेहकस्यचित् ॥ अथार
ण्यंसमाश्रित्यचरेन्मृगगणैःसह ॥ १० ॥ नत्वेवोज्झितमर्यादैर्दस्युभिःसहितश्चरेत् ॥ दस्यूनांसुलभासेनारौद्रकर्मसुभारत ॥ ११ ॥ एकांततोह्यमर्यादात्सर्वो
प्युद्विजतेजनः ॥ दस्यवोप्यभिशंकंतेनिरनुक्रोशकारिणः ॥ १२ ॥ स्थापयेदेवमर्यादांजनचित्तप्रसादिनीं ॥ अल्पेप्यर्थेचमर्यादालोकेभवतिपूजिता ॥ १३ ॥
नायंलोकोस्तिनपरइतिव्यवसितोजनः ॥ नालंगंतुंहिविश्वासंनास्तिकेभयशंकिते ॥ १४ ॥ यथासद्भिःपरादानमहिंसादस्युभिःकृता ॥ अनुरज्यंतिभूतानि
समर्यादेषुदस्युषु ॥ १५ ॥ अयुद्ध्यमानस्यवधोदारामर्षःकृतघ्नता ॥ ब्रह्मवित्तस्यचादानंनिःशेषकरणंतथा ॥ १६ ॥ स्त्रियामोषःपतिस्थानंदस्युष्वेतद्विगर्हितं ॥
संश्लेषंचपरस्त्रीभिर्दस्युरेतानिवर्जयेत् ॥ १७ ॥ अभिसंदधतेयेचविश्वासायास्यमानवाः ॥ अशेषमेवोपलभ्यकुर्वंतीतिविनिश्चयः ॥ १८ ॥ तस्मात्सशेषंकर्त
व्यंस्वाधीनमपिदस्युभिः ॥ नबलस्थोहमस्मीतिनृशंसानिसमाचरेत् ॥ १९ ॥ सशेषकारिणस्तत्रशेषंपश्यंतिसर्वशः ॥ निःशेषकारिणोनित्यंनिःशेषकरणाद्भ
यं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां॰आपद्धर्मे॰त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अत्रधर्मानुवचनंकीर्तयंतिपुराविदः ॥ ॥ २ ॥
प्रत्यक्षावेवधर्मार्थौक्षत्रियस्यविजानतः ॥ १ ॥

नादिकमुपलभ्यअशेषंदस्योरपिनिःशेषंधनसंतानादिकंकुर्वंति ॥ १८ ॥ यस्मादेवंतस्मात्सशेषमेवपरलुंपनंकर्तव्यं ॥ १९ ॥ योयथाकरोति
तथैवप्रजाःकुर्वंतीत्याह सशेषेति ॥ २० ॥ इतिशांतिपर्वणिआ॰नैलकंठीयेभा॰त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रेति प्रत्यक्षौदुःखस्यकारणंसर्वस्वादानमपि
दुःखस्यकारणंस्तेयमपिधर्मः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्माद्यवधानंशास्त्रोक्तधर्माधर्मविचारेणादृष्टसुखेंऽतरायोनकर्तव्यः धर्मयापनाधर्मोपदेशःपरोक्षःदृष्टफलस्याभावादविश्वास्यइत्यर्थः वृकपदंयथातथेदं किमिदंभूमौवृकस्यपदंउतशुनःउतचित्रव्याघ्रस्येत्य यंविचारोव्यर्थस्तथायंधर्मोऽधर्मोवेतिविचारोपि॥२॥धर्मेति अदृष्टफलौधर्माधर्मावपास्य विद्याभिजनमित्राणिबुद्धिसत्वधनानिच तपःसहायवीर्याणिदैवंचदशमंबलमिति विशालोक्तंदशविधंबलमेवाश्रये दित्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रियोधनानिबलंविंदंति बलवांश्चामात्यादीन्विंदति अतःश्रीरेवसर्वमूलं तद्रहितएवपतितोनत्वधर्मकारीत्यर्थमात्रमिदं आततायिश्रोत्रियस्तेतिवत्॥ ४ ॥ बलवति बहुअपथ्यंदृष्ट्वापिभया

तत्रनव्यवधातव्यंपरोक्षाधर्मयापना॥ अधर्मोधर्मइत्येतद्यथावृकपदंतथा॥ २॥ धर्माधर्मफलेजातुददर्शेहनकश्चन॥ बुभूषेद्बलमेवैतत्सर्वंबलवतोवशे॥ ३॥ श्रियोबलममात्यांश्चबलवानिहविंदति॥ योह्यनाढ्यःसपतितस्तदुच्छिष्टंयदल्पकं॥ ४॥ बह्वपथ्यंबलवतिनकिंचित्क्रियतेभयात्॥ उभौसत्याधिकारस्थौ त्रायेतेमहतोभयात्॥ ५॥ अतिधर्माद्बलंमन्येबलाद्धर्मःप्रवर्तते॥ बलेप्रतिष्ठितोधर्मोधरण्यामिवजंगमं॥ ६॥ धूमोवायोरिववशेबलंधर्मोनुवर्तते॥ अनीश्व रोबलेधर्मोद्रुमेवल्लीवसंश्रिता॥ ७॥ वशेबलवतांधर्मःसुखंभोगवतामिव॥ नास्त्यसाध्यंबलवतांसर्वंबलवतांशुचि॥८॥दुराचारःक्षीणबलःपरित्राणंनगच्छ ति॥ अथतस्मादुद्विजतेसर्वोलोकोवृकादिव॥ ९॥ अपध्वस्तोह्यवमतोदुःखंजीवतिजीवितं॥ जीवितंयदपकुष्टंयथैवमरणंतथा॥ १०॥ यदेवमाहुःपापेन चारित्रेणविवर्जितः॥ सुभृशंताप्यतेनैववाक्शल्येनपरिक्षतः॥ ११॥ अत्रैतदाहुराचार्याःपापस्यपरिमोक्षणे॥ त्रयींविद्यामवेक्षेततथोपासीतवैद्विजान् ॥ १२॥ प्रसादयेच्चक्षुषाचवाचाचाप्यथकर्मणा॥ महामनाश्चापिभवेद्विवहेच्चमहाकुले॥ १३॥ इत्यस्मीतिवदेदेवंपरेषांकीर्तयेद्गुणान्॥ जपेदुदकशीलः स्यात्पेशलोनातिजल्पकः॥ १४॥ ब्रह्मक्षत्रंसंप्रविशेद्बहुकृत्वासुदुष्करं॥ उच्यमानोहिलोकेनबहुकुर्वत्तदचिंतयन्॥ १५॥ अपापोह्येवमाचारःक्षिप्रंबहुमतोभवे त्॥ सुखंचवित्रंभुंजीतकृतेनैकेनगोपयेत्॥ १६॥ लोकेचलभतेपूजांपरत्रेहमहत्फलं॥ १७॥ इति० भा० शां० आप० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३४॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ यथादस्युःसमर्यादःप्रेत्यभावेननश्यति॥ १॥

त्सनकिंचित्क्रियतेपतितोयमितिनबहिःक्रियते उभौबलधर्मौ ॥ ५ ॥ अनयोर्मध्येबलमेवश्रेयइत्याह अतीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अपध्वस्तःऐश्वर्याच्च्युतः अपकुष्टंनिंदितं ॥ १० ॥ वर्जितस्त्यक्तोबांधवैरितिशेषः ताप्यतापयित्वापरिक्षतःक्रियतइतिशेषः ॥ ११ ॥ अत्रअधर्मेणधनार्जनेकृतेसति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप० आ० नैल० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७ ॥ ननुप्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायेनदस्युकर्मैवराज्ञानकर्तव्यंकृतेपिप्रायश्चित्तकालावधिजीवनानियमादंतरामरणेसतिअक्षय्यनरकप्राप्तिरित्याशंक्यदस्यूनामपिस्वर्गोस्तीत्याह अत्रापीत्यादिना प्रेत्यभावेमरणेननश्यतिननिरयंप्राप्नोति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पारियात्रःपर्वतविशेषः ॥ ५ ॥ वृद्धौमातापितरौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आसज्यंकंचिन्निधाय कल्येप्रातः ॥ ९ ॥ वव्रिरेतमितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मावधीस्त्वमित्येकवचनंग
णाभिप्रायेण ॥ १३ ॥ स्वस्तिकल्याणंचिंतनीयं ॥ १४ ॥ सारोविवाहादिकार्यंतत्रविघ्नंमाकृथाः ॥ १५ ॥ उपचितिर्वृद्धिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ध्वांतिध्वांतस्य ॥१८ ॥ येयेवणिजःनःअस्मभ्यं ॥१९॥ शि

प्रहर्तामतिमान्शूरःश्रुतवान्सुनृशंसवान् ॥ रक्षन्नाश्रमिणांधर्मंब्रह्मण्योगुरुपूजकः॥ २॥ निषाद्यांक्षत्रियाज्जातःक्षत्रधर्मानुपालकः ॥ कायव्योनामनै
षादिर्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्तवान्॥ ३ ॥ अरण्येसायंपूर्वाह्णेमृगयूथप्रकोपिता॥ विधिज्ञोमृगजातीनांनैषादानांचकोविदः ॥ ४ ॥ सर्वकालप्रदेशज्ञःपारियात्र
चरःसदा॥ धर्मज्ञःसर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः॥ ५॥ अप्यनेकशतांसेनामेकएवजिगायसः॥ सवृद्धावंधबधिरौमहारण्येभ्यपूजयत्॥ ६॥ मधुमांसैर्मूल
फलैरन्नैरुच्चावचैरपि॥ सत्कृत्यभोजयामासमान्यान्परिचचारच॥ ७॥ आरण्यकान्प्रव्रजितान्ब्राह्मणान्परिपूजयन्॥ अपितेभ्योमृगान्हत्वानिनायसत
तंवने॥ ८॥ येस्मान्नप्रतिगृह्णंतिदस्युभोजनशंकया॥ तेषामासज्यगेहेषुकल्यएवसगच्छति॥ ९॥बहूनिचसहस्राणिग्रामणित्वेभिवव्रिरे॥ निर्मर्यादानिदस्यू
नांनिरनुक्रोशवर्तिनां॥१०॥दस्यवऊचुः मुहूर्तदेशकालज्ञःप्राज्ञःशूरोदृढव्रतः॥ ग्रामणीर्भवनोमुख्यःसर्वेषामेवसंगतः॥ ११ ॥ यथायथावक्ष्यसिनःकरि
ष्यामस्तथातथा॥ पालयास्मान्यथान्यायंयथामातायथापिता॥१२॥ कायव्यउवाच मावधीस्त्वंस्त्रियंभीरुंमाशिशुंमातपस्विनं॥ नायुध्यमानोहंतव्योनच
ग्राह्याबलात्स्त्रियः॥ १३॥ सर्वथास्त्रीनहंतव्यासर्वसत्वेषुकेनचित्॥ नित्यंतुब्राह्मणेस्वस्तियोद्धव्यंचतदर्थतः॥१४॥ सत्यंचनापिहर्तव्यंसारविघ्नंचमाकृथाः॥
पूज्यंतेयत्रदेवाश्चपितरोऽतिथयस्तथा॥ १५॥ सर्वभूतेष्वपिचवैब्राह्मणोमोक्षमर्हति॥ कार्याचोपचितिस्तेषांसर्वस्वेनापियाभवेत्॥१६॥ यस्यत्वेतेसंप्ररुष्टा
मंत्रयंतिपराभवं॥ नतस्यत्रिषुलोकेषुत्राताभवतिकश्चन॥ १७॥ योब्राह्मणान्परिवदेद्विनाशंचापिरोचयेत्॥ सूर्योदयइवध्वांतेध्रुवंतस्यपराभवः॥ १८॥इ
हैवफलमासीनःप्रत्याकांक्षेतसर्वशः॥ येयेनोनप्रदास्यंतितांस्तांस्तेनाभियास्यसि॥१९॥ शिष्ट्यर्थंविहितोदंडोनवृद्ध्यर्थंविनिश्चयः॥ येचशिष्टान्प्रबाधंतेदंड ॥३॥
स्तेषांवधःस्मृतः॥ २०॥ येचराष्ट्रोपरोधेनवृद्धिंकुर्वंतिकेचन॥ तदैवतेनुमार्यंतेकुणपेकृमयोयथा॥ २१॥ येपुनर्धर्मशास्त्रेणवर्तेरन्निहदस्यवः॥ अपितेदस्य
वोभूत्वाक्षिप्रंसिद्धिमवाप्नुयुः॥ २२॥ भीष्मउवाच तेसर्वमेवानुचक्रुःकायव्यस्यानुशासनं॥ वृद्धिंचलेभिरेसर्वेपापेभ्यश्चाप्युपारमं॥ २३॥

ष्ट्यर्थंदुष्टानांशासनार्थम् ॥ २० ॥ कुणपेकृमयोयथादुःखदत्वात्सद्योमार्यंते एवंतेपिवध्याइत्यर्थः ॥ २१॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२४॥२५॥२६॥इ०शां०आप०नै०भा०पंचत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥१३५॥ ॥७॥ अत्रगाथाइति ॥१॥२॥३॥ औषधीश्छित्वाताभिरिंधनीकृताभिर्भोग्यात्रीह्याद्याः दुष्टान्हिंसित्वासाधून्पालयेदितिभावः॥ ४ ॥ ५ ॥६ ॥ ७ ॥ द्वितीयाउपमा शुक्लजीवाःवज्रीसंज्ञाः उद्भिद्यभुवंजायंतेइत्युद्भिज्जाःपिपीलिकादयोयथाशनैर्दूरमपिगच्छंत्येवंपरलोकमाक्रमेत्॥८॥ अयज्ञइतिछेदः॥९॥ सैवयथादं

कायव्यःकर्मणातेनमहतींसिद्धिमाप्तवान्॥ साधूनामाचरन्क्षेमंदस्यून्पापान्निवर्तयन्॥ २४॥ इदंकायव्यचरितंयोनित्यमनुचिंतयेत्॥ नारण्येभ्योहिभूतेभ्योभयंप्राप्नोतिकिंचन॥२५॥नभयंतस्यभूतेभ्यःसर्वेभ्यश्चैवभारत॥नासतोविद्यतेराजन्सत्वरण्येषुगोपतिः॥२६॥ इति०शां०आ०कायव्यचरितेपंचत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥१३५॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्रगाथाब्रह्मगीताःकीर्तयंतिपुराविदः॥ येनमार्गेणराजावैकोशंसंजनयत्युत॥ १ ॥ नधनंयज्ञशीलानांहार्यंदेवस्वमेवच॥ दस्यूनांनिष्क्रियाणांचक्षत्रियोहर्तुमर्हति॥ २ ॥ इमाःप्रजाःक्षत्रियाणांराज्यभोगाश्चभारत॥ धनंहिक्षत्रियस्यैवद्वितीयस्यनविद्यते॥३॥ तदस्यस्याद्बलार्थंवाधनंयज्ञार्थमेवच॥ अभोग्याश्चौषधीश्छित्वाभोग्याएवपचंत्युत॥४॥ योवैनदेवान्नपितॄन्नमर्त्यान्हविषार्चति॥ अनर्थकंधनंतत्रप्राहुर्धर्मविदोजनाः॥ ५॥ हरेतद्द्रविणंराजन्धार्मिकःपृथिवीपतिः॥ ततःप्रीणयतेलोकंनकोशंतद्विधंनृपः॥६॥ असाधुभ्योर्थमादायसाधुभ्योयःप्रयच्छति॥ आत्मानंसंक्रमंकृत्वाकृत्स्नधर्मविदेवसः॥७॥ तथातथाजयेल्लोकान्शक्त्याचैवयथायथा॥ उद्भिज्जाजंतवोयद्वच्छुक्लजीवायथायथा॥८॥ अनिमित्तात्संभवंतितथायज्ञःप्रजायते॥ यथैवदंशमशकंयथाचांडपिपीलिकं॥ ९ ॥ सैववृत्तिरयज्ञेषुयथाधर्मोविधीयते॥ १०॥ यथाह्यकस्माद्भवतिभूमौपांसुर्विलोलितः॥ तथैवेहभवेद्धर्मःसूक्ष्मःसूक्ष्मतरस्तथा॥११॥ इतिश्रीम०शांति०आप०षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१३६॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अनागतविधाताचप्रत्युत्पन्नमतिश्चयः॥ द्वावेवसुखमेधेतेदीर्घसूत्रीविनश्यति॥ १ ॥ अत्रैवचेदमव्यग्रंश्रृणुष्वाख्यानमुत्तमं॥ ॥ दीर्घसूत्रमुपाश्रित्यकार्याकार्यविनिश्चये॥ २॥ नातिगाधेजलाधारेसुहृदःकुशलास्त्रयः॥ प्रभूतमत्स्येकौंतेयबभूवुःसहचारिणः॥ ३ ॥ तत्रैकोदीर्घकालज्ञउत्पन्नप्रतिभोपरः॥ दीर्घसूत्रश्चतत्रैकस्त्रयाणांसहचारिणां॥ ४॥ कदाचित्तंजलस्थायंमत्स्यबंधाःसमंततः॥ निस्त्रावयामासुरथोनिम्नेषुविविधैर्मुखैः॥५॥

शाद्यागवादिभ्योपोह्यंते एवंराष्ट्रादयज्ञाअपिअपोह्याः अयमेवधर्मइतिभावः ॥१०॥ विलोलितःशिलायांशिलयापिष्टः सूक्ष्मःसूक्ष्मतरश्चभवत्येवंधर्मोपि ॥११॥ इतिशां०आप०नै०भा०षट्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥१३६॥ ॥७॥ अनागतेति॥ १ ॥२॥३ ॥सहचारिणोन्येप्यासन्नितिशेषः ॥ ४ ॥ जलस्थायंक्षुद्रजलाशयंनिम्नेषुप्रदेशेषुविविधैर्मुखैर्जलनिर्गमनमार्गैर्निःस्त्रावयामासुः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रुत्वातयोर्वचनेइतिशेषः तेनरेचनमार्गेण सलिलाशयंजलाशयांतरं ॥ ११ ॥ योगैर्जलस्याकुलीकरणादिभिरुपायैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ उद्यानेग्रथनेएतेषांग्रथितानांमत्स्या
नामंतरंप्रविश्यस्थितः ॥ १४ ॥ गृह्यमिति तदुद्यानंग्रथनसूत्रं गृह्यंगृह्णातीतिगृह्यंसूत्रंमुखेनावलंब्यावस्थितंतंमत्स्यंतेमत्स्यवेधाःगृहीत्वासर्वानेवग्रथितान्विदुः सचमत्स्यःतथैवगृहीतवदेवतत्रास्तेइतिशेषः

प्रक्षीयमाणंतंदृष्ट्वाजलस्यायंभयागमे ॥ अब्रवीद्दीर्घदर्शीतुतावुभौसुहृदौतदा ॥ ६॥ इयमापत्समुत्पन्नासर्वेषांसलिलौकसां ॥ शीघ्रमन्यत्रगच्छामःपं
॥४॥ थायावन्नदुष्यति॥ ७॥ अनागतमनर्थंहियःसुनयैर्यःप्रबाधयेत् ॥ सनसंशयमाप्नोतिरोचतांभोव्रजामहे ॥ ८॥ दीर्घसूत्रस्तुयस्तत्रसोब्रवीत्सम्यगुच्यते॥ नतु १२
कार्यात्वरातावदितिमेनिश्चितामतिः॥ ९ ॥ अथसंप्रतिपत्तिज्ञःप्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनं ॥ प्राप्तेकालेनमेकिंचिन्न्यायतःपरिहास्यते ॥ १० ॥ एवंश्रुत्वानिराक्रम्य
दीर्घदर्शीमहामतिः ॥ जगामस्रोतसातेनगंभीरंसलिलाशयं ॥ ११ ॥ ततःप्रस्रततोयंतंप्रसमीक्ष्यजलाशयं ॥ बबंधुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः
॥१२॥विलोड्यमानेतस्मिंस्तुस्रुततोयेजलाशये॥ अगच्छद्बंधनंतत्रदीर्घसूत्रःसहापरैः॥१३॥ उद्यानेक्रियमाणेतुमत्स्यानांतत्ररज्जुभिः॥ प्रविश्यांतरमेतेषां
स्थितःसंप्रतिपत्तिमान्॥ १४ ॥ गृह्यमेवतदुद्यानंगृहीत्वातंतथैवसः॥ सर्वानेवचतांस्तत्रतेविदुर्ग्रथितानिति॥ १५॥ ततःप्रक्षाल्यमानेषुमत्स्येषुविपुलेजले॥
मुक्तारज्जुंप्रमुक्तोसौशीघ्रंसंप्रतिपत्तिमान्॥ १६॥ दीर्घसूत्रस्तुमंदात्माहीनबुद्धिरचेतनः॥ मरणंप्राप्तवान्मूढोयथैवोपहतेंद्रियः॥ १७॥ एवंप्राप्ततमंकालंयो
मोहान्नावबुध्यते॥ सविनश्यतिवैक्षिप्रंदीर्घसूत्रोयथाझषः ॥ १८ ॥ आदौनकुरुतेश्रेयःकुशलोस्मीतियःपुमान्॥ ससंशयमवाप्नोतियथासंप्रतिपत्तिमान्
॥ १९ ॥ अनागतविधाताचप्रत्युत्पन्नमतिश्चयः॥ द्वावेवसुखमेधेतेदीर्घसूत्रोविनश्यति ॥ २० ॥ काष्ठाकलामुहूर्त्ताश्चदिवारात्रिस्तथालवाः॥ मासाःपक्षाः
षड्ऋतवःकल्पःसंवत्सरास्तथा॥ २१॥ पृथिवीदेशइत्युक्तःकालःसचनदृश्यते॥अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थंध्यायतेयच्चतत्तथा॥ २२॥ एतौधर्मार्थशास्त्रेषुमोक्षशास्त्रे
षुचर्षिभिः॥ प्रधानावितिनिर्दिष्टौकामेचाभिमतौनृणां॥ २३॥ परीक्ष्यकारीयुक्तश्चससम्यगुपपादयेत्॥ देशकालावभिप्रेतौताभ्यांफलमवाप्नुयात्॥ २४॥ ॥४॥
इतिश्रीमहाभारतेशांति॰आपद्ध॰शाकुलोपाख्यानेसप्तत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३७॥ ॥ ७॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ काष्ठेति कालस्यदेशस्यचसूक्ष्मतांअवहितोजानीयात्इतिश्लोकद्वयार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतौदीर्घदर्शिसंप्रतिपत्तिमंतौ ॥ २३ ॥ ताभ्यांपंचमी ॥ तदपेक्ष
यापिपरीक्ष्यकारीयुक्तश्चविशिष्टइत्यर्थः ॥ २४ ॥ शाकुलंमीनसंबंध्युपाख्यानं इतिशां॰आ॰नै॰भा॰सप्तत्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उद्धर्त्तुमुन्मूलयितुम् ॥ ५ ॥ सर्वत्रसर्वदिक्स्थैःप्रार्थ्यमानेन ग्रसितुमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतकृत्रिममित्रयोर्मध्येकेनसंधिःकर्तव्यःकेनवावैरं॥ ९॥ १०॥ ११ ॥

युधिष्ठिरउवाच सर्वत्रबुद्धिःकथिताश्रेष्ठातेभरतर्षभ ॥ अनागततथोत्पन्नादीर्घसूत्राविनाशिनी ॥ १ ॥ तदिच्छामितदाश्रोतुंबुद्धिंतेभरतर्षभ ॥ यथारा
जानमुह्येतशत्रुभिःपरिवारितः॥ २॥ धर्मार्थकुशलोराजाधर्मशास्त्रविशारदः ॥ पृच्छामित्वांकुरुश्रेष्ठतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३॥ शत्रुभिर्बहुभिर्ग्रस्तोयथा
वर्तेतपार्थिवः॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंसर्वमेवयथाविधि ॥ ४ ॥ विषमस्थंहिराजानंशत्रवःपरिपंथिनः ॥ बहवोप्येकमुद्धर्त्तुंयतंतेपूर्वतापिताः॥ ५॥ सर्वत्रप्रा
र्थ्यमानेनदुर्बलेनमहाबलैः॥ एकेनैवासहायेनशक्यंस्थातुंभवेत्कथं॥६॥ कथंमित्रमरिंचापिविंदतेभरतर्षभ॥ चेष्टितव्यंकथंचात्रशत्रोर्मित्रस्यचांतरे॥७॥
प्रज्ञातलक्षणेमित्रेतथैवामित्रतांगते॥ कथंतुपुरुषःकुर्यात्किंवाकृत्वासुखीभवेत् ॥८॥ विग्रहंकेनवाकुर्यात्संधिंवाकेनयोजयेत्॥ कथंवाशत्रुमध्यस्थोवर्तेत
बलवानपि॥ ९॥ एतद्वैसर्वकृत्यानांपरंकृत्यंपरंतप ॥ नैतस्यकश्चिद्वक्तास्तिश्रोतावापिसुदुर्लभः ॥ १० ॥ ऋतेशांतनवाद्भीष्मात्सत्यसंधाज्जितेंद्रियात्॥ तद
न्विष्यमहाभागसर्वमेतद्ब्रवीहिमे॥ ११॥ भीष्मउवाच त्वद्युक्तोयमनुप्रश्नोयुधिष्ठिरसुखोदयः॥ शृणुमेपुत्रकार्त्स्न्येनगुह्यमापत्सुभारत॥ १२॥ अमि
त्रोमित्रतांयातिमित्रंचापिप्रदुष्यति॥ सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्यावैसदागतिः ॥ १३ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यंचविग्रहंचसमाचरेत्॥ देशंकालंचविज्ञाय
कार्याकार्यविनिश्चये॥ १४॥ संधातव्यंबुधैर्नित्यंव्यवस्यचहितार्थिभिः॥ अमित्रैरपिसंधेयंप्राणारक्ष्याहिभारत॥ १५ ॥ योह्यमित्रैर्नरोनित्यंनसंदध्यादपं
डितः॥ नसोर्थंप्राप्नुयात्किंचित्फलान्यपिचभारत ॥ १६ ॥ यस्त्वमित्रेणसंदध्यान्मित्रेणचविरुध्यते ॥ अर्थयुक्तिंसमालोक्यसुमहद्विंदतेफलं॥ १७॥ अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ मार्जारस्यचसंवादंन्यग्रोधेमूषिकस्यच॥ १८ ॥ वनेमहतिकस्मिंश्चिन्न्यग्रोधःसुमहानभूत्॥ लताजालपरिच्छन्नोनानाद्वि
जगणान्वितः॥ १९॥ स्कंधवान्मेघसंकाशःशीतच्छायोमनोरमः॥ अरण्यमभितोजातःसतुव्यालमृगाकुलः ॥ २० ॥ तस्यमूलंसमाश्रित्यकृत्वाशतमुखंबि
लं॥ वसतिस्ममहाप्राज्ञःपलितोनाममूषिकः॥ २१॥ शाखांतस्यसमाश्रित्यवसतिस्मसुखंपुरा॥ लोमशोनाममार्जारःपक्षिसंघातखादकः॥ २२॥ तत्रचा
गत्यचांडालोह्यरण्येकृतकेतनः॥ प्रयोजयतिचोन्माथंनित्यमस्तंगतेरवौ ॥ २३ ॥ तत्रस्नायुमयान्पाशान्यथावत्संविधायसः॥ गृहंगत्वासुखंशेतेप्रभाता
मेतिशर्वरीं॥ २४॥

१२॥ १३॥ १४॥ व्यवस्यनिश्चित्य ॥ १५॥ १६॥ १७॥ अत्रपूर्वश्लोकोक्तेर्थे ॥ १८ ॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२ ॥ उन्माथंकूटयंत्रंपशुमृगपक्षिबंधनं ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२५॥ पलितोमूषिकः ॥२६॥२७॥ तदामिषंतस्यउन्माथेधृतमामिषं ॥२८॥ सपत्नस्यसपत्नंबद्धंअनादृत्य ॥२९॥ शरस्तृणविशेषस्तत्प्रसूनंपुष्पं ॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ गतैः आपद्गतैः जीवितंआपद्वि

तत्रस्मनित्यंवध्यंतेनक्तंबहुविधामृगाः ॥ कदाचिदत्रमार्जारस्त्वप्रमत्तोव्यबध्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन्बद्धेमहाप्राणेशत्रौनित्याततायिनि ॥ तंकालंपलितोज्ञात्वा
॥५॥ प्रचचारसुनिर्भयः ॥ २६ ॥ तेनानुचरतातस्मिन्वनेविश्वस्तचारिणा ॥ भक्ष्यंमृगयमाणेनचिराद्दृष्टंतदामिषं ॥ २७ ॥ सतमुन्माथमारुह्यतदामिषमभक्षयत् १२
॥ २८ ॥ तस्योपरिसपत्नस्यबद्धस्यमनसाहसन् ॥ आमिषेतुप्रसक्तःसकदाचिदवलोकयन् ॥ २९ ॥ अपश्यदपरंघोरमात्मनःशत्रुमागतं ॥ शरप्रसूनसंकाशंम
हीविवरशायिनं ॥ ३० ॥ नकुलंहरिणंनामचपलंताम्रलोचनं ॥ तेनमूषिकगंधेनत्वरमाणमुपागतं ॥ ३१ ॥ भक्ष्यार्थंसंलिहानंतंभूमावूर्ध्वमुखंस्थितं ॥ शाखा
गतमरिंचान्यमपश्यत्कोटरालयं ॥ ३२ ॥ उलूकंचंद्रकंनामतीक्ष्णतुंडंक्षपाचरं ॥ गतस्यविषयंतत्रनकुलोलूकयोस्तथा ॥ ३३ ॥ अथास्यासीदियंचिंतातत्प्रा
प्यसुमहद्भयं ॥ आपद्यस्यांसुकष्टायांमरणेप्रत्युपस्थिते ॥ ३४ ॥ समंताद्भयउत्पन्नेकथंकार्यंहितैषिणा ॥ सतथासर्वतोरुद्धःसर्वत्रभयदर्शनः ॥ ३५ ॥ अभ
वद्भयसंतप्तश्चक्रेचपरमांमतिं ॥ आपद्विनाशभूयिष्ठंगतैःकार्यंहिजीवितं ॥ ३६ ॥ समंतात्संशयात्सैषातस्मादापदुपस्थिता ॥ गतंमांसहसाभूमिंनकुलोभक्ष
यिष्यति ॥ ३७ ॥ उलूकश्चेहतिष्ठंतंमार्जारःपाशसंक्षयात् ॥ नत्वेवास्मद्विधःप्राज्ञःसंमोहंगंतुमर्हति ॥ ३८ ॥ करिष्येजीवितेयत्नंयावद्युक्त्याप्रतिग्रहात् ॥ नहिबु
द्ध्यान्वितःप्राज्ञोनीतिशास्त्रविशारदः ॥ ३९ ॥ निमज्जत्यापदंप्राप्यमहतींदारुणामपि ॥ ४० ॥ नत्वन्यामिहमार्जाराद्गतिंपश्यामिसांप्रतं ॥ विषमस्थोह्ययंश
त्रुःकृत्यंचास्यमहन्मया ॥ ४१ ॥ जीवितार्थीकथंत्वद्यशत्रुभिःप्रार्थितस्त्रिभिः ॥ तस्मादेनमहंशत्रुंमार्जारंसंश्रयामिवै ॥ ४२ ॥ नीतिशास्त्रंसमाश्रित्यहितमस्योप
वर्णये ॥ येनेमंशत्रुसंघातंमतिपूर्वेणवंचये ॥ ४३ ॥ अयमत्यंतशत्रुर्मेवैषम्यंपरमंगतः ॥ मूढोग्राहयितुंस्वार्थंसंगत्यायदिशक्यते ॥ ४४ ॥ कदाचिद्व्यसनंप्राप्य
संधिंकुर्यान्मयासह ॥ बलिनासन्निकृष्टस्यशत्रोरपिपरिग्रहः ॥ ४५ ॥ कार्यइत्याहुराचार्याविषमेजीवितार्थिना ॥ श्रेष्ठोहिपंडितःशत्रुर्नचमित्रमपंडितः ॥ ४६ ॥
ममत्वमित्रेमार्जारेजीवितंसंप्रतिष्ठितं ॥ हंतास्मैसंप्रवक्ष्यामिहेतुमात्माभिरक्षणे ॥ ४६ ॥ अपीदानीमयंशत्रुःसंगत्यापंडितोभवेत् ॥ एवंविचिंतयामासमूषि ॥५॥
कःशत्रुचेष्टितं ॥ ४८ ॥ ततोर्थगतितत्त्वज्ञःसंधिविग्रहकालवित् ॥ सांत्वपूर्वमिदंवाक्यंमार्जारंमूषिकोब्रवीत् ॥ ४९ ॥

नाशेनभूयिष्ठंप्रशस्तंकार्यं ॥ ३६ ॥ स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौहृदेनाभिभाषेत्वांकच्चिन्मार्जारजीवसि॥ जीवितंहितवेच्छामिश्रेयःसाधारणंहिनौ ॥ ५० ॥ नतेसौम्यभयंकार्यंजीविष्यसियथासुखं ॥ अहंत्वामुद्धरि
ष्यामियदिमांनजिघांससि ॥ ५१॥ अस्तिकश्चिदुपायोत्रदुष्करःप्रतिभातिमे॥येनशक्यस्त्वयामोक्षःप्राप्तुंश्रेयस्तथामया ॥५२॥ मयाप्युपायोदृष्टोऽयंविचा
र्यमतिमात्मनः॥ आत्मार्थंचत्वदर्थंचश्रेयःसाधारणंहिनौ॥ ५३॥ इदंहिनकुलोलूकंपापबुद्ध्याभिसंस्थितं॥ नधर्षयतिमार्जारतेनमेस्वस्तिसांप्रतं॥ ५४॥ कूजं
श्चपलनेत्रोयंकौशिकोमांनिरीक्षते ॥ नगशाखाग्रगःपापस्तस्याहंभृशमुद्विजे॥ ५५॥ सतांसाप्तपदंमैत्रंससखामेसिपंडितः॥ सांवास्यकंकरिष्यामिनास्ति
तेभयमद्यवै॥ ५६ ॥ नहिशक्तोसिमार्जारपाशंछेत्तुंमयाविना ॥ अहंछेत्स्यामिपाशांस्तेयदिमांत्वंनहिंससि॥ ५७॥ त्वमाश्रितोद्रुमस्याग्रंमूलंत्वहमुपाश्रि
तः॥ चिरोषितावुभावावांवृक्षेस्मिन्विदितंचते ॥ ५८ ॥ यस्मिन्नाश्वासतेकश्चिद्यश्चनाश्वसितिक्वचित्॥ नतौधीराःप्रशंसंतिनित्यमुद्विग्नमानसौ ॥ ५९ ॥
तस्माद्विवर्धतांप्रीतिर्नित्यंसंगतमस्तुनौ॥ कालातीतमिहार्थंतुनप्रशंसंतिपंडिताः॥ ६० ॥ अर्थयुक्तिमिमांतत्रयथाभूतांनिशामय॥ तवजीवितमिच्छामित्वं
ममेच्छसिजीवितं ॥ ६१ ॥ कश्चित्तरतिकाष्ठेनसुगंभीरांमहानदीं॥ सतारयतितत्काष्ठंसचकाष्ठेनतार्यते ॥ ६२ ॥ ईदृशोनौसमायोगोभविष्यतिसुविस्तरः॥
अहंत्वांतारयिष्यामिमांचत्वंतारयिष्यसि ॥ ६३॥ एवमुक्त्वातुपलितस्तमर्थमुभयोर्हितं॥ हेतुमद्ग्रहणीयंचकालापेक्षीन्यवेक्ष्यच॥ ६४॥ अथसुव्याहृतंश्रुत्वा
तस्यशत्रोर्विचक्षणः ॥ हेतुमद्ग्रहणीयार्थंमार्जारोवाक्यमब्रवीत्॥ ६५॥ बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ॥ स्वामवस्थांसमीक्ष्याथसाम्नैवप्रत्यपूज
यत् ॥ ६६ ॥ ततस्तीक्ष्णाग्रदशनोमणिवैदूर्यलोचनः॥ मूषिकंमंदमुद्वीक्ष्यमार्जारोलोमशोब्रवीत्॥ ६७॥ नंदामिसौम्यभद्रंतेयोमांजीवितुमिच्छसि ॥ श्रे
यश्चयदिजानीषेक्रियतांमाविचारय ॥ ६८॥ अहंहिभृशमापन्नस्त्वमापन्नतरोमम॥ द्वयोरापन्नयोःसंधिःक्रियतांमाचिरायच ॥ ६९॥ विधास्येप्राप्तकालं
यत्कार्यंसिद्धिकरंविभो ॥ मयिकृच्छ्राद्विनिर्मुक्तेनविनंक्ष्यतितेकृतं ॥ ७० ॥ न्यस्तमानोस्मिभक्तोस्मिशिष्यस्त्वद्धितकृत्तथा॥ निदेशवशवर्तीचभवंतंशरणं
गतः॥ ७१॥ इत्येवमुक्तःपलितोमार्जारंवशमागतं॥वाक्यंहितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवित्॥७२॥उदारंयद्भवानाहनैतच्चित्रंभवद्विधे॥ विहितोयस्तुमार्गोमे
हितार्थंशृणुतंमम ॥ ७३ ॥ अहंत्वानुप्रवेक्ष्यामिनकुलान्मेमहद्भयं॥ त्रायस्वभोमावधीस्त्वंशक्तोऽस्मितवरक्षणे॥७४॥ उलूकाच्चैवमांरक्षक्षुद्रःप्रार्थयतेहिमां॥
अहंछेत्स्यामितेपाशान्सखेसत्येनतेशपे॥ ७५॥ तद्वचःसंगतंश्रुत्वालोमशोयुक्तमर्थवत्॥ हर्षादुद्वीक्ष्यपलितंस्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ७६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंसंपूज्याथपलितंमार्जारःसौहृदेस्थितः ॥ सविचिंत्याब्रवीद्धीरःप्रीतस्त्वरितएवच ॥ ७७ ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेत्वंमेप्राणसमःसखा ॥ तवप्राज्ञप्रसादाद्धि
प्रायःप्राप्स्यामिजीवितं ॥ ७८ ॥ यद्यदेवंगतेनाथशक्यंकर्तुंमयातव ॥ तदाज्ञापयकर्तास्मिसंधिरेवास्तुनौसखे ॥ ७९ ॥ अस्मात्तुसंकटान्मुक्तःसमित्रगणबां
धवः ॥ सर्वकार्याणिकर्ताहंप्रियाणिचहितानिच ॥ ८० ॥ मुक्तश्चव्यसनादस्मात्सौम्याहमपिनामते ॥ प्रीतिमुत्पादयेयंचप्रीतिकर्तुश्चसत्क्रियां ॥ ८१ ॥ प्रत्यु
पकुर्वन्बव्हपिनभातिपूर्वोपकारिणातुल्यः ॥ एकःकरोतिहिकृतेनिष्कारणमेवकुरुतेन्यः ॥ ८२ ॥ भीष्मउवाच ग्राहयित्वातुतंस्वार्थंमार्जारंमूषिकस्तथा ॥
प्रविवेशतुविश्रम्यक्रोडमस्यकृतागसः ॥ ८३ ॥ एवमाश्वासितोविद्वान्मार्जारेणसमूषिकः ॥ मार्जारोरसिविस्रब्धःसुष्वापपितृमातृवत् ॥ ८४ ॥ लीनंतुत
स्यगात्रेषुमार्जारस्यचमूषिकं ॥ दृष्ट्वातौनकुलोलूकौनिराशौप्रत्यपद्यतां ॥ ८५ ॥ तथैवतौसुसंत्रस्तौदृढमागततंद्रितौ ॥ दृष्ट्वातयोःपरांप्रीतिंविस्मयंपरमंगतौ
॥ ८६ ॥ बलिनौमतिमंतौचसुवृत्तौचाप्युपासितौ ॥ अशक्तौतुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुंबलात् ॥ ८७ ॥ कार्यार्थंकृतसंधीतौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ ॥ उलूकनकुलौ
तूर्णंजग्मतुस्तौस्वमालयं ॥ ८८ ॥ लीनःसतस्यगात्रेषुपलितोदेशकालवित् ॥ चिच्छेदपाशान्नृपतेकालापेक्षीशनैःशनैः ॥ ८९ ॥ अथबंधपरिक्लिष्टोमार्जारो
वीक्ष्यमूषिकं ॥ छिंदंतंवैतदापाशानत्वरंतंत्वरान्वितः ॥ ९० ॥ तमत्वरंतंपलितंपाशानांछेदनेतथा ॥ संचोदयितुमारेभेमार्जारोमूषिकंतदा ॥ ९१ ॥ किंसौम्य
नातित्वरसेकिंकृतार्थोवमन्यसे ॥ छिंधिपाशानमित्रघ्नपुराश्वपचएतिच ॥ ९२ ॥ इत्युक्तस्त्वरतातेनमतिमान्पलितोब्रवीत् ॥ मार्जारमकृतप्रज्ञंपथ्यमात्महि
तंवचः ॥ ९३ ॥ तूष्णींभवनतेसौम्यत्वराकार्यानसंभ्रमः ॥ वयमेवात्रकालज्ञानकालःपरिहास्यते ॥ ९४ ॥ अकालेकृत्यमारब्धंकर्तुर्नार्थायकल्पते ॥ तदेवका
लआरब्धंमहतेऽर्थायकल्पते ॥ ९५ ॥ अकालेविप्रमुक्तान्मेत्वत्तएवभयंभवेत् ॥ तस्मात्कालंप्रतीक्षस्वकिमितित्वरसेसखे ॥ ९६ ॥ यदापश्यामिचांडालमायां
तंशस्त्रपाणिनं ॥ ततश्छेत्स्यामितेपाशान्प्राप्तेसाधारणेभये ॥ ९७ ॥ तस्मिन्कालेप्रमुक्तस्त्वंतरुमेवाधिरोक्ष्यसे ॥ नहितेजीवितादन्यत्किंचित्कृत्यंभविष्यति
॥ ९८ ॥ ततोभवत्यपक्रांतेत्रस्तेभीतेचलोमश ॥ अहंबिलंप्रवेक्ष्यामिभवान्शाखांभजिष्यति ॥ ९९ ॥ एवमुक्तस्तुमार्जारोमूषिकेणात्मनोहितं ॥ वचनंवाक्य
तत्त्वज्ञोजीवितार्थीमहामतिः ॥ १०० ॥ अथात्मकृत्येत्वरितःसम्यक्प्रश्रितमाचरन् ॥ उवाचलोमशोवाक्यंमूषिकंचिरकारिणं ॥ १०१ ॥ नत्वेवंमित्रकार्याणि
प्रीत्याकुर्वंतिसाधवः ॥ यथात्वंमोक्षितःकृच्छ्रात्त्वरमाणेनवैमया ॥ १०२ ॥ तथाहित्वरमाणेनत्वयाकार्यंहितंमम ॥ यत्नंकुरुमहाप्राज्ञयथारक्षावयोर्भवेत् ॥ १०३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथवापूर्ववैरंत्वंस्मरन्कालंजिहीर्षसि ॥ पश्यदुष्कृतकर्मस्त्वंव्यक्तमायुःक्षयंतव ॥ ४ ॥ यदिकिंचिन्मयाज्ञानात्पुरस्ताद्दुष्कृतंकृतं ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंक्षामये
त्वांप्रसीदमे ॥ ५ ॥ तमेवंवादिनंप्राज्ञःशास्त्रबुद्धिसमन्वितः ॥ उवाचेदंवचःश्रेष्ठंमार्जारंमूषिकस्तदा ॥ ६ ॥ श्रुतंमेतवमार्जारस्वमर्थंपरिगृह्णतः ॥ ममापित्वंवि
जानासिस्वमर्थंपरिगृह्णतः ॥ ७ ॥ यन्मित्रंभीतवत्साध्यंयन्मित्रंभयसंहितं ॥ सुरक्षितव्यंतत्कार्यंपाणिःसर्पमुखादिव ॥ ८ ॥ कृत्वाबलवतासंधिमात्मानंयोनर
क्षति ॥ अपथ्यमिवतद्भुक्तंतस्यनार्थायकल्पते ॥ ९ ॥ नकश्चित्कस्यचिन्मित्रंनकश्चित्कस्यचित्सुहृत् ॥ अर्थतस्तुनिबध्यंतेमित्राणिरिपवस्तथा ॥ १० ॥ अर्थै
रर्थानिबध्यंतेगजैर्वनगजाइव ॥ नचकश्चित्कृतेकार्येकर्तारंसमवेक्षते ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिसावशेषाणिकारयेत् ॥ तस्मिन्कालेपिचभवान्दिवा
कीर्तिभयार्दितः ॥ १२ ॥ ममनग्रहणेशक्तःपलायनपरायणः ॥ छिन्नंतुतंतुबाहुल्यंतंतुरेकोवशेषितः ॥ १३ ॥ छेत्स्याम्यहंतमप्याशुनिर्वृतोभवलोमश ॥ त
योःसंवदतोरेवंतथैवापन्नयोर्द्वयोः ॥ १४ ॥ क्षयंजगामसारात्रिर्लोमशंत्वाविशद्भयं ॥ ततःप्रभातसमयेविकृतःकृष्णपिंगलः ॥ १५ ॥ स्थूलस्फिग्विकृतोरू
क्षःश्वयूथपरिवारितः ॥ शंकुकर्णोमहावक्त्रोमलिनोघोरदर्शनः ॥ १६ ॥ परिघोनामचांडालःशस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ तंदृष्ट्वायमदूताभंमार्जारस्त्रस्तचेतनः ॥ १७ ॥
उवाचवचनंभीतःकिमिदानींकरिष्यसि ॥ अथतावपिसंत्रस्तौतंदृष्ट्वाघोरसंकुलं ॥ १८ ॥ क्षणेननकुलोलूकौनैराश्यमुपजग्मतुः ॥ बलिनौमतिमंतौचसंघाते
चाप्युपागतौ ॥ १९ ॥ अशक्तौसुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुंबलात् ॥ कार्यार्थेकृतसंधानौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ ॥ २० ॥ उलूकनकुलौतत्रजग्मतुःस्वंस्वमालयं ॥ त
तश्चिच्छेदतंपाशंमार्जारस्यचमूषिकः ॥ २१ ॥ विप्रमुक्तोथमार्जारस्तमेवाभ्यपतद्द्रुमं ॥ सतस्मात्संभ्रमावर्तान्मुक्तोघोरेणशत्रुणा ॥ २२ ॥ बिलंविवेशपलि
तःशाखांलेभेसलोमशः ॥ उन्माथमप्यथादायचांडालोवीक्ष्यसर्वशः ॥ २३ ॥ विहताशःक्षणेनास्तेतस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ जगामसस्वभवनंचांडालोभरतर्ष
भ ॥ २४ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्तोदुर्लभंप्राप्यजीवितं ॥ बिलस्थंपादपाग्रस्थःपलितंलोमशोब्रवीत् ॥ २५ ॥ अकृत्वासंविदंकांचित्सहसासमवप्लुतः ॥ कृतज्ञं
कृतकर्माणंकच्चिन्मांनाभिशंकसे ॥ २६ ॥ गत्वाचममविश्वासंदत्वाचममजीवितं ॥ मित्रोपभोगसमयेकिंमांत्वंनोपसर्पसि ॥ २७ ॥ कृत्वाहिपूर्वंमित्राणि
यःपश्चान्नानुतिष्ठति ॥ नसमित्राणिलभतेकृच्छ्रात्स्वापत्सुदुर्मतिः ॥ २८ ॥ सत्कृतोहंत्वयामित्रसामर्थ्यादात्मनःसखे ॥ समांमित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुंत्व
मर्हसि ॥ २९ ॥ यानिमेसंतिमित्राणियेचसंबंधिबांधवाः ॥ सर्वेत्वांपूजयिष्यंतिशिष्यागुरुमिवप्रियं ॥ ३० ॥ अहंचपूजयिष्येत्वांसमित्रगणबांधवं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जीवितस्यप्रदातारंकृतज्ञःकोनपूजयेत् ॥ ३१ ॥ ईश्वरोमेभवानस्तुस्वशरीरगृहस्यच ॥ अर्थानांचैवसर्वेषामनुशास्ताचमेभव ॥ ३२ ॥ अमात्योमेभवप्राज्ञपितेवे
हप्रशाधिमां ॥ नतेस्तिभयमस्मत्तोजीवितेनात्मनःशपे ॥ ३३ ॥ बुद्ध्यात्वमुशनासाक्षाद्बलेनाधिकृतावयं ॥ त्वंमंत्रबलयुक्तोहिदद्यावाजीवितमद्यमे ॥ ३४ ॥ एवमु
क्तःपरांशांतिंमार्जारेणसमूषिकः ॥ उवाचपरमंत्रज्ञःश्लक्ष्णमात्महितंवचः ॥ ३५ ॥ यद्भवानाहतत्सर्वंमयातेलोमशश्रुतं ॥ ममापितावद्ब्रुवतःशृणुयत्प्रतिभातिमे
॥ ३६ ॥ वेदितव्यानिमित्राणिविज्ञेयाश्चापिशत्रवः ॥ एतत्सुसूक्ष्मंलोकेस्मिन्दृश्यतेप्राज्ञसंमतं ॥ ३७ ॥ शत्रुरूपाहिसुहृदोमित्ररूपाश्चशत्रवः ॥ संधितास्तेनबुध्यं
तेकामक्रोधवशंगताः ॥ ३८ ॥ नास्तिजातुरिपुर्नाममित्रंनामनविद्यते ॥ सामर्थ्ययोगाज्जायंतेमित्राणिरिपवस्तथा ॥ ३९ ॥ योयस्मिन्जीवतिस्वार्थंपश्येत्पीडांन
जीवति ॥ सतस्यमित्रंतावत्स्याद्यावन्नस्याद्विपर्ययः ॥ ४० ॥ नास्तिमैत्रीस्थिरानामनचध्रुवमसौहृदं ॥ अर्थयुक्त्यानुजायंतेमित्राणिरिपवस्तथा ॥ ४१ ॥ मित्रं
चशत्रुतामेतिकस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ शत्रुश्चमित्रतामेतिस्वार्थोहिबलवत्तरः ॥ ४२ ॥ योविश्वसितिमित्रेषुनविश्वसितिशत्रुषु ॥ अर्थयुक्तिमविज्ञाययःप्रीतौ
कुरुतेमनः ॥ ४३ ॥ मित्रेवायदिवाशत्रौतस्यापिचलितामतिः ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपिमूलानिकृंतति ॥ ४४ ॥
अर्थयुक्त्याहिजायंतेपितामातासुतस्तथा ॥ मातुलाभागिनेयाश्चतथासंबंधिबांधवाः ॥ ४५ ॥ पुत्रंहिमातापितरौत्यजतःपतितंप्रियं ॥ लोकोरक्षतिचात्मानंपश्य
स्वार्थस्यसारतां ॥ ४६ ॥ सामान्यानिष्कृतिःप्राज्ञयोमोक्षात्प्रत्यनंतरं ॥ कृतंमृगयसेशत्रुंसुखोपायमसंशयं ॥ ४७ ॥ अस्मिन्निलयएवत्वंन्यग्रोधादवतारितः
॥ ४८ ॥ पूर्वंनिविष्टमुन्माथंचपलत्वान्नबुद्धवान् ॥ आत्मनश्चपलोनास्तिकुतोन्येषांभविष्यति ॥ ४९ ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिचपलोहंत्यसंशयं ॥ ब्रवीषि
मधुरंयच्चप्रियोमेद्यभवानिति ॥ ५० ॥ तन्मित्रकारणंसर्वंविस्तरेणापिमेशृणु ॥ कारणात्प्रियतामेतिद्वेष्योभवतिकारणात् ॥ ५१ ॥ अर्थार्थीजीवलोकोयंनक
श्चित्कस्यचित्प्रियः ॥ सख्यंसोदर्ययोर्भ्रात्रोर्दंपत्योर्वापरस्परं ॥ ५२ ॥ कस्यचिन्नाभिजानामिप्रीतिंनिष्कारणामिह ॥ यद्यपिभ्रातरःक्रुद्धाभार्यावाकारणांत
रे ॥ ५३ ॥ स्वभावतस्तेप्रीयंतेनेतरःप्रीयतेजनः ॥ प्रियोभवतिदानेनप्रियवादेनचापरः ॥ ५४ ॥ मंत्रहोमजपैरन्यःकार्यार्थंप्रीयतेजनः ॥ उत्पन्नाकारणेप्रीति
रासीन्नौकारणांतरे ॥ ५५ ॥ प्रध्वस्तेकारणस्थानेसाप्रीतिर्विनिवर्तते ॥ किंतुतत्कारणंमन्येयेनाहंभवतःप्रियः ॥ ५६ ॥ अन्यत्राभ्यवहारार्थंतत्रापिचबुधाव
यं ॥ कालोहेतुंविकुरुतेस्वार्थस्तमनुवर्तते ॥ ५७ ॥ स्वार्थंप्राज्ञोभिजानातिप्राज्ञंलोकोनुवर्तते ॥ नत्वीदृशंत्वयावाच्यंविदुषिस्वार्थपंडिते ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकालेहिसमर्थस्यस्नेहहेतुरयंतव ॥ तस्मान्नाहंचलेस्वार्थात्सुस्थिरःसंधिविग्रहे ॥ ५९ ॥ अभ्राणामिवरूपाणिविकुर्वंतिक्षणेक्षणे ॥ अद्यैवहिरिपुर्भूत्वापुनरद्यै
वमेसुहृत् ॥ ६० ॥ पुनश्चरिपुरद्यैवयुक्तीनांपश्यचापलं ॥ आसीन्मैत्रीतुतावन्नौयावद्धेतुरभूत्पुरा ॥ ६१ ॥ सागतासहतेनैवकालयुक्तेनहेतुना ॥ त्वंहिमेजाति
तःशत्रुःसामर्थ्यान्मित्रतांगतः ॥ ६२ ॥ तत्कृत्यमभिनिर्वर्त्यप्रकृतिःशत्रुतांगता ॥ सोहमेवंप्रणीतानिज्ञात्वाशास्त्राणितत्त्वतः ॥ ६३ ॥ प्रविशेयंकथंपाशंत्वत्कृ
तेतद्वदस्वमे ॥ त्वद्वीर्येणप्रमुक्तोहंमद्वीर्येणतथाभवान् ॥ ६४ ॥ अन्योन्यानुग्रहेवृत्तेनास्तिभूयःसमागमः ॥ त्वंहिसौम्यकृतार्थोद्यनिवृत्तार्थास्तथावयं ॥ ६५ ॥
नतेस्त्यद्यमयाकृत्यंकिंचिदन्यत्रभक्षणात् ॥ अहमन्नंभवान्भोक्तादुर्बलोहंभवान्बली ॥ ६६ ॥ नावयोर्विद्यतेसंधिर्वियुक्तेविषमेबले ॥ समन्येहंतवप्रज्ञांय
न्मोक्षात्मत्यनंतरं ॥ ६७ ॥ भक्ष्यंप्रशंससेनूनंसुखोपायेनकर्मणा ॥ भक्षार्थंत्व्यवबद्धस्त्वंसमुक्तःपीडितःक्षुधा ॥ ६८ ॥ शास्त्रजांमतिमास्थायनूनंभक्षयिताद्य
मां ॥ जानामिक्षुधितंतुत्वामाहारसमयश्चते ॥ ६९ ॥ सत्वंमामभिसंधायभक्ष्यंमृगयसेपुनः ॥ त्वंचापिपुत्रदारस्थोयत्संधिंसृजसेमयि ॥ ७० ॥ शुश्रूषांयतसेक
र्तुंसखेममनतत्क्षमं ॥ त्वयामांसहितंदृष्ट्वाप्रियाभार्यासुताश्चते ॥ ७१ ॥ कस्मात्तेमांनखादेयुर्हृष्टाःप्रणयिनस्त्वयि ॥ नाहंत्वयासमेष्यामिवृत्तोहेतुःसमागमे
॥ ७२ ॥ शिवंध्यायस्वमेस्वस्थःसुकृतंस्मरसेयदि ॥ शत्रोरनार्यभूतस्यक्लिष्टस्यक्षुधितस्यच ॥ ७३ ॥ भक्ष्यंमृगयमाणस्यकःप्राज्ञोविषयंव्रजेत् ॥ स्वस्तितेस्तुग
मिष्यामिदूरादपितवोद्विजे ॥ ७४ ॥ विश्वस्तंवाप्रमत्तंवाएतदेवकृतंभवेत् ॥ बलवत्संनिकर्षोहिनकदाचित्प्रशस्यते ॥ ७५ ॥ नाहंत्वयासमेष्यामिनिवृत्तोभवल्लो
मश ॥ यदित्वंसुकृतंवेत्सितत्सख्यमनुसारय ॥ ७६ ॥ प्रशांतादपिमेपापाद्भेतव्यंबलिनःसदा ॥ यदिस्वार्थंनतेकार्यंब्रूहिकिंकरवाणिते ॥ ७७ ॥ कामंसर्वंप्रदा
स्यामिनत्वात्मानंकदाचन ॥ आत्मार्थेसंततिस्त्याज्याराज्यंरत्नंधनानिच ॥ ७८ ॥ अपिसर्वस्वमुत्सृज्यरक्षेदात्मानमात्मना ॥ ऐश्वर्यधनरत्नानांप्रत्यमित्रेनिव
र्ततां ॥ ७९ ॥ दृष्टाहिपुनरावृत्तिर्जीवतामितिनःश्रुतं ॥ नत्वात्मनःसंप्रदानंधनरत्नवदिष्यते ॥ ८० ॥ आत्माहिसर्वदारक्ष्योदारैरपिधनैरपि ॥ आत्मरक्षणतंत्राणां
सुपरीक्षितकारिणां ॥ ८१ ॥ आपदोनोपपद्यंतेपुरुषाणांस्वदोषजाः ॥ शत्रुंसम्यग्विजानंतिदुर्बलायेबलीयसं ॥ ८२ ॥ नतेषांचाल्यतेबुद्धिःशास्त्रार्थकृतनिश्च
या ॥ इत्यभिव्यक्तमेवंसपलितेनाभिभर्त्सितः ॥ ८३ ॥ मार्जारोव्रीडितोभूत्वामूषिकंवाक्यमब्रवीत् ॥ ८४ ॥ लोमशउवाच सत्यंशपेत्वयाहंवैमित्रद्रोहो
विगर्हितः ॥ तन्मन्येहंतवप्रज्ञांयस्त्वंममहितेरतः ॥ ८५ ॥ उक्तवानर्थतत्त्वेनमयासंभिन्नदर्शनः ॥ नतुमामन्यथासाधोत्वंग्रहीतुमिहार्हसि ॥ ८६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राणप्रदानजंत्वत्तोमयिसौहृदमागतं ॥ धर्मज्ञोस्मिगुणज्ञोस्मिकृतज्ञोस्मिविशेषतः ॥ ८७॥ मित्रेषुवत्सलश्चास्मित्वद्भक्तश्चविशेषतः॥ तस्मादेवंपुनःसाधो
मय्याचरितुमर्हसि ॥ ८८ ॥ त्वयाहिवाच्यमानोहंजत्द्यांप्राणान्सबांधवः ॥ विश्रंभोहिबुधैर्दृष्टोमद्विधेषुमनस्विषु ॥ ८९ ॥ तदेतद्धर्मतत्त्वज्ञनत्वंशंकितुमर्हसि ॥
इतिसंस्तूयमानोऽपिमार्जारेणसमूषिकः ॥ ९० ॥ मनसाभावगंभीरोमार्जारंवाक्यमब्रवीत् ॥ साधुर्भवान्श्रुतार्थोस्मिप्रियेचनचविश्वसे ॥ ९१ ॥ संस्तवैर्वा
धनौघैर्वानाहंशक्यःपुनस्त्वया॥ नत्वमित्रेवशंयांतिप्राज्ञानिष्कारणंसखे॥ ९२॥ अस्मिन्नर्थेचगाथेद्वेनिबोधोशनसाकृते॥ शत्रुसाधारणेकृत्येकृत्वासंधिंबली
यसा॥ ९३॥ समाहितश्चरेद्युक्त्याकृतार्थश्चनविश्वसेत् ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत् ॥ ९४ ॥ नित्यंविश्वासयेदन्यान्परेषांतुनविश्वसेत् ॥ त
स्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षेज्जीवितमात्मनः ॥ ९५ ॥ द्रव्याणिसंततिश्चैवसर्वंभवतिजीवतः ॥ संक्षेपोनीतिशास्त्राणामविश्वासःपरोमतः॥ ९६ ॥ नृपुतस्मादवि
श्वासःपुष्कलंहितमात्मनः॥ वध्यंतेनत्वविश्वस्ताःशत्रुभिर्दुर्बलाअपि ॥ ९७॥ विश्वस्तास्तेषुवध्यंतेबलवंतोपिदुर्बलैः॥ त्वद्विधेभ्योमयात्मासारक्ष्योमार्जारसर्व
दा ॥ ९८॥ रक्षत्वमपिचात्मानंचांडालाज्जातिकिल्बिषात् ॥ सतस्यब्रुवतस्त्वेवंसंत्रासाज्जातसाध्वसः ॥ ९९ ॥ शाखांहित्वाजवेनाशुमार्जारःप्रययौततः॥ ततः
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञोबुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ॥ २०० ॥ विश्राव्यपलितःप्राज्ञोबिलमन्यज्जगामह॥ एवंप्रज्ञावताबुद्ध्यादुर्बलेनमहाबलाः॥ १॥ एकेनबहवोऽमित्राः
पलितेनाभिसंधिताः॥ अरिणापिसमर्थेनसंधिंकुर्वीतपंडितः॥ २॥ मूषिकश्चबिडालश्चमुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ॥ इत्येवंक्षत्रधर्मश्चमयामार्गेषुदर्शितः॥ ३॥
विस्तरेणमहाराजसंक्षेपमपिमेशृणु॥ अन्योन्यकृतवैरौतुचक्रतुःप्रीतिमुत्तमां॥ ४॥ अन्योन्यमभिसंधातुंसंबभूवतयोर्मतिः॥ तत्रप्राज्ञोभिसंधत्तेसम्यक्बुद्धिस
माश्रयात् ॥ ५॥ अभिसंधीयतेप्राज्ञःप्रमादादपिवाबुधैः॥ तस्माद्भीतवद्भीतोविश्वस्तवदविश्वसन् ॥ ६॥ नत्वप्रमत्तश्चलतिचलितोवाविनश्यति॥ कालेन
रिपुणासंधिःकालेमित्रेणविग्रहः॥ ७॥ कार्यइत्येवसंधिज्ञाःप्राहुर्नित्यंनराधिप॥ एतज्ज्ञात्वामहाराजशास्त्रार्थमभिगम्यच॥ ८॥ अभियुक्तःप्रसन्नश्चप्राग्भ
याद्भीतवच्चरेत्॥ भीतवत्संन्निधिःकार्यःप्रतिसंधिस्तथैवच॥ ९॥ भयादुत्पद्यतेबुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः ॥ नभयंविद्यतेराजन्भीतस्यानागतेभये॥ २१०॥
अभीतस्यचविश्रंभात्सुमहज्जायतेभयं॥ अभीश्चरतियोनित्यंमंत्रोदेयःकथंचन॥ ११॥ अविज्ञानाद्धिविज्ञातोगच्छेदास्पददर्शिषु॥ तस्माद्भीतवद्भीतो
विश्वस्तोवद्धविश्वसन्॥ १२॥ कार्याणांगुरुतांप्राप्यनानृतंकिंचिदाचरेत्॥ एवमेतन्मयाप्रोक्तमितिहासंयुधिष्ठिर॥ २१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२० ॥२२१ ॥ इतिशां० आप० नैल० भार० अष्टत्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तोमंत्रइति ॥ १॥२॥३ ॥ अविश्वस्तंयथास्यात्तथावक्तुविश्व सेदित्युक्तं तत्रसर्वत्राविश्वासेकार्यस्यासिद्धिरेवस्यादित्याशंक्यपूजनीदृष्टांतेनपूर्वंकृतापकारोनविश्वसेदितिनिरूपयति उक्तइत्यध्यायेन पूजन्याचटकया ॥ ४ ॥ ५ ॥ जीवजीवकःशाकुनिकःसहिअयं

श्रुत्वात्वंसुहृदांमध्येयथावत्समुपाचर॥ उपलभ्यमतिंचाग्र्यामरिमित्रांतरंतथा ॥ १४ ॥ संधिविग्रहकालेचमोक्षोपायस्तथैवच ॥शत्रुसाधारणेकृत्येकृत्वा संधिंबलीयसा॥ १५॥ समागमेचरेद्युक्त्याकृतार्थोनचविश्वसेत्॥ अविरुद्धांत्रिवर्गेणनीतिमेतांमहीपते॥१६॥ अभ्युत्तिष्ठश्रुतादस्माद्भूयःसंरक्षयन्प्रजाः॥ ब्राह्मणैश्चापितेसार्धंयात्राभवतुपांडव॥ १७॥ ब्राह्मणावैपरंश्रेयोदिविचेहचभारत ॥ एतेधर्मस्यवेत्तारःकृतज्ञाःसततंप्रभो ॥ १८॥ पूजिताःशुभकर्तारःपू जयेत्तान्नराधिप॥ राज्यंश्रेयःपरंराजन्यशःकीर्तिंचलप्स्यसे॥ १९ ॥ कुलस्यसंततिंचैवयथान्यायंयथाक्रमं ॥ २२० ॥ द्वयोरिमंभारतसंधिविग्रहंसुभाषितं बुद्धिविशेषकारकं॥ यथात्ववेक्ष्यक्षितिपेनसर्वदानिषेवितव्यंनृपशत्रुमंडले ॥ २२१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० आप० मार्जारमूषिकसंवादेअष्टत्रिंश दधिकशततमोऽध्यायः॥१३८॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच उक्तोमंत्रोमहाबाहोविश्वासोनास्तिशत्रुषु॥ कथंहिराजावर्तेतयदिसर्वत्रनाश्वसेत्॥१॥ विश्वासाद्धिपरंराजन्राज्ञामुत्पद्यतेभयं॥ कथंहिनाश्वसन्राजाशत्रूनजयतिपार्थिवः॥ २ ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिमतिर्मेसंप्रमुह्यति ॥ अविश्वासकथामेता मुपश्रुत्यपितामह॥ ३॥ भीष्मउवाच शृणुष्वराजन्यद्वृत्तंब्रह्मदत्तनिवेशने ॥ पूजन्यासहसंवादंब्रह्मदत्तस्यभूपतेः ॥ ४ ॥ कांपिल्येब्रह्मदत्तस्यत्वंतःपुर निवासिनी॥ पूजनीनामशकुनिर्दीर्घकालंसहोषिता॥ ५ ॥ रुतज्ञासर्वभूतानांयथावैजीवजीवकः॥ सर्वज्ञासर्वतत्त्वज्ञातिर्यग्योनिंगतापिसा॥ ६॥ अभि प्रजातासातत्रपुत्रमेकंसुवर्चसं॥ समकालंचराज्ञोऽपिदेव्यांपुत्रोव्यजायत ॥ ७॥ तयोरर्थेकृतज्ञासाखेचरीपूजनीसदा॥ समुद्रतीरंसागत्वाआजहारफलद्व यं॥ ८॥ पुष्ट्यर्थंचस्वपुत्रस्यराजपुत्रस्यचैवह॥ फलमेकंसुतायादाद्राजपुत्रायचापरं॥ ९ ॥ अमृतास्वादसदृशंबलतेजोभिवर्धनं॥ आदायादायसैवाशुतयोः प्रादात्पुनःपुनः॥१०॥ ततोगच्छत्परांवृद्धिंराजपुत्रःफलाशनात्॥ ततःसधात्र्याकक्षेणउह्यमानोनृपात्मजः॥११॥ ददर्शतंपक्षिसुतंबाल्यादागत्यबालकः॥ ततोबाल्याच्चयत्नेनतेनाक्रीडतपक्षिणा॥ १२॥ शून्येचतमुपादायपक्षिणंसमजातकं॥ हत्वाततःसराजेंद्रधात्र्याहस्तमुपागतः॥ १३॥

पक्षीअस्यांदिशिलाभंअस्यामलाभंदिशतीतिवर्णयति जीवजीवकइति पक्षिविशेषइत्यन्ये ॥६॥ अभिप्रजाताप्रसूतवती देव्यांराजभार्यायां ॥७॥८ ॥९॥१० ॥११॥१२॥ समजातकंसमानवयसं ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इच्छयाबुद्धिपूर्वकं उपसर्पतिफलरूपेणकर्तारम् ॥ २१ ॥ कर्तर्यदृष्टंतत्पुत्रादावपिपापंदृश्यतएवेत्याह पापमिति तेषांमहतां पापमपराधकृतमेनः
॥२२॥२३॥ मागमःमास्मगमः ॥२४॥ परिलंबतःविश्वासंकुर्वतः ॥२५॥२६ ॥ नियच्छतिम्रत्युनाशयति ततोनष्टसंततित्वात्परलोकंचनियच्छति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ जरावीर्यहरत्वात् बीजमात्रंप्र

अथसापूजनीराजन्नागमत्फलहारिणी ॥ अपश्यन्निहतंपुत्रंतेनबालेनभूतले ॥ १४ ॥ बाष्पपूर्णमुखीदीनादृष्ट्वातंरुदतीसुतं ॥ पूजनीदुःखसंतप्तारुदतीवा
॥ ९ ॥ क्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ क्षत्रियेसंगतंनास्तिनप्रीतिर्नचसौहृदं ॥ कारणात्सांत्वयंत्येतेकृतार्थाःसंत्यजंतिच ॥ १६ ॥ क्षत्रियेषुनविश्वासःकार्यःसर्वापकारिषु ॥
अपकृत्यापिसततंसांत्वयंतिनिरर्थकं ॥ १७ ॥ अहमस्यकरोम्यद्यसदृशींवैरयातनां ॥ कृतघ्नस्यनृशंसस्यभृशंविश्वासघातिनः ॥ १८ ॥ सहसंजातवृद्धस्यतथै
वसहभोजिनः ॥ शरणागतस्यचवधस्त्रिविधंह्येवपातकं ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाचरणाभ्यांतुनेत्रेनृपसुतस्यसा ॥ भित्वाखस्थाततइदंपूजनीवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥
इच्छयेहकृतंपापंसद्यस्तंचोपसर्पति ॥ कृतंप्रतिकृतंयेषांननश्यतिशुभाशुभं ॥ २१ ॥ पापंकर्मकृतंकिंचिद्यदितस्मिन्नदृश्यते ॥ नृपतेतस्यपुत्रेषुपौत्रेष्वपिचन
प्तृषु ॥ २२ ॥ ब्रह्मदत्तःसुतंदृष्ट्वापूजन्याहृतलोचनं ॥ कृतेप्रतिकृतंमत्वापूजनीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मदत्तउवाच अस्तिवैकृतमस्माभिरस्तिप्रतिकृ
तंत्वया ॥ उभयंतत्समीभूतंवसपूजनिमागमः ॥ २४ ॥ पूजन्युवाच सकृत्कृतापराधस्यतत्रैवपरिलंबतः ॥ नतद्बुधाःप्रशंसंतिश्रेयस्तत्रापसर्पणं ॥ २५ ॥
सांत्वेप्रयुक्तेसततंकृतवैरेनविश्वसेत् ॥ क्षिप्रंसबध्यतेमूढोनहिवैरंप्रशाम्यति ॥ २६ ॥ अन्योन्यकृतवैराणांपुत्रपौत्रंनियच्छति ॥ पुत्रपौत्रविनाशेचपरलोकं
नियच्छति ॥ २७ ॥ सर्वेषांकृतवैराणामविश्वासःसुखोदयः ॥ एकांततोनविश्वासःकार्योविश्वासघातकैः ॥ २८ ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसे
त् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपिमूलंनिकृंतति ॥ कामंविश्वासयेदन्यान्परेषांचनविश्वसेत् ॥ २९ ॥ मातापिताबांधवानांवरिष्ठौभार्याजराबीजमात्रंतुपुत्रः ॥
भ्राताशत्रुःक्लिन्नपाणिर्वयस्यआत्माह्येकःसुखदुःखस्यभोक्ता ॥ ३० ॥ अन्योन्यकृतवैराणांनसंधिरुपपद्यते ॥ सचहेतुरतिक्रांतोयदर्थमहमावसं ॥ ३१ ॥ पू ॥ ९ ॥
जितस्यार्थमानाभ्यांजंतोःपूर्वापकारिणः ॥ मनोभवत्यविश्वस्तंकर्मत्रासयतेऽबलान् ॥ ३२ ॥ पूर्वंसंमाननायत्रपश्चाच्चैवविमानना ॥ जह्यात्तत्सत्ववान्स्था
नंशत्रोःसंमानितोपिसन् ॥ ३३ ॥ उषितास्मितवागारेदीर्घकालंसमर्चिता ॥ तदिदंवैरमुत्पन्नंसुखमाशुव्रजाम्यहं ॥ ३४ ॥

सवरूपत्वात् शत्रुःरिक्थहरत्वात् क्लिन्नपाणिःउपक्रियमाणः धनादिनापूज्यमानमेवमित्रंनान्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥ हेतुःपुत्ररक्षास्नेहोवा ॥ ३१ ॥ कर्मस्वकृतं अबलान्मादृशान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ नेति अन्योन्यस्यापकारमुभावपिनित्यंस्मरतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रतिकृतंप्रायश्चित्तंजातमितिमन्वानःसाधुःपुनर्नापकरोतीत्याशयेनाह कृतस्येति ॥ ३७॥ ३८ ॥ नशक्यंतेजेतुमितिशेषः ॥ ३९ ॥ श्वपचश्चांडालः श्वमांसाहारोपिशुनासहसख्यमेतिसंवादादेवंममापिजानीहीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वैरंस्त्रीकृतंकृष्णशिशुपालयोः वास्तुगृहादिकंस्थानंतज्जंकौरवपांडवानां वाग्जंद्रोणद्रुपदयोः सापत्नंजा तिवैरंमूषकमार्जारयोः अपराधजंआवयोः तच्चतच्चेतिद्वंद्वः ताभ्यांसहितंससापत्नापराधजं ॥ ४२॥ कृतवैरोपिदाताऽर्थादिनामानयितार्थाशावताराज्ञानहंतव्यः ॥ ४३ ॥ यद्यप्येवंनित्यंफलद्वयदानात्त्वंमांनह

ब्रह्मदत्तउवाच यःकृतेप्रतिकुर्यांद्वैनसतत्रापराध्नुयात् ॥ अनृणस्तेनभवतिवसपूजनिमागमः ॥ ३५॥ पूजन्युउवाच नकृतस्यतुकर्तुश्चसख्यंसंधीयतेपुनः ॥ हृदयंतत्रजानातिकर्तुश्चैवकृतस्यच ॥ ३६॥ ब्रह्मदत्तउवाच कृतस्यचैवकर्तुश्चसख्यंसंधीयतेपुनः ॥ वैरस्योपशमोदृष्टःपापंनोपाश्नुतेपुनः ॥ ३७॥ पूजन्युवाच नास्तिवैरमतिक्रांतंसांत्वितोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ विश्वासाद्बध्यतेलोकेतस्माच्छ्रेयोप्यदर्शनं ॥ ३८ ॥ तरसायेनशक्यंतेशस्त्रैःसुनिशितैरपि ॥ साम्नातेपिनिगृह्यंतेगजाइवकरेणुभिः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदत्तउवाच संवासाज्जायतेस्नेहोजीवितांतकरेष्वपि ॥ अन्योन्यस्यचविश्वासःश्वपचेनशुनोयथा ॥ ४० ॥ अन्योन्यकृतवैराणांसंवासान्मृदुतांगतं ॥ नैवतिष्ठतितद्वैरंपुष्करस्थमिवोदकं ॥ ४१ ॥ पूजन्युवाच वैरंपंचसमुत्थानंतच्चबुध्यंतिपंडिताः ॥ स्त्रीकृतंवास्तुजंवाग्जंससापत्नापराधजं ॥ ४२॥ तत्रदातानहंतव्यःक्षत्रियेणविशेषतः ॥ प्रकाशंवाप्रकाशंवाबुध्वादोषबलाबलं ॥ ४३॥ कृतवैरेनविश्वासःकार्यस्त्विहसुहृद्यपि ॥ छन्नंसंतिष्ठतेवैरंगूढोग्निरिवदारुषु ॥ ४४ ॥ नवित्तेननपारुष्यैर्नचसांत्वेनवाश्रितैः ॥ कोपाग्निःशाम्यतेराजंस्तोयाग्निरिवसागरे ॥ ४५॥ नहिवैराग्निरुद्भूतःकर्मचाप्यपराधजं ॥ शाम्यत्यदग्ध्वानृपतेविनाह्येकतरक्षयात् ॥ ४६ ॥ सत्कृतस्यार्थमानाभ्यामनुपूर्वापकारिणः ॥ नादेयोमित्रविश्वासःकर्मत्रासयतेऽबलान् ॥ ४७॥ नैवापकार्यंकस्मिंश्चिदहंत्वयितथाभवान् ॥ उषितास्मिगृहेऽहंतेनेदानींविश्वसाम्यहं ॥ ४८॥ ब्रह्मदत्तउवाच कालेनक्रियतेकार्यंतथैवविविधाःक्रियाः ॥ कालेनैतेप्रवर्तंतेकःकस्येहापराध्यति ॥ ४९॥ तुल्यंचोभेप्रवर्तेतेमरणंजन्मचैवह ॥ कार्यतेचैवकालेनतन्निमित्तंनजीवति ॥ ५० ॥

निष्यसीतिजानामितथापिकृतवैरेविश्वासोनीतिविरुद्धइत्याह कृतेति ॥ ४४ ॥ पारुष्यैःगुरुशिक्षार्थंगुरुभिरुक्तैः ॥ ४५ ॥ वैराग्निःअदग्ध्वानशाम्यत्यपराधजंकर्मएकतरक्षयाद्विनानशाम्यतीतियोजना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कस्मिंश्चिदन्यतरेअपकार्येन्यतरेणबाध्येसति अहंचत्वयितथास्मिएवंभवानपिमयितथास्तीतियोज्यं अतोनावयोरन्योन्यंविश्वासःसंभवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ कालाधीनेजगतिआवयोर्मध्येकस्यापिदोषोनास्तीत्याह कालेनेत्यादिना ॥ ४९॥ कार्यतेजायते तन्निमित्तंकालनिमित्तं नजीवतिम्रियते ॥ ५०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकैकस्यएकैकेन ॥५१॥५२॥ क्षमक्षमस्व ॥५३॥५४॥५५॥५६॥ कस्माद्धर्मोस्तिकर्तृषु तदाविधिनिषेधकथाव्यर्थास्यादितिभावः॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३ ॥ सुतेननष्टेनदुष्टेनवा ॥६४॥

बध्यंतेयुगपत्केचिदेकैकस्यनचापरे॥ कालोदहतिभूतानिसंप्राप्याग्निरिवेंधनं॥ ५१ ॥ नाहंप्रमाणंनैवत्वमन्योन्यंकारणंशुभे॥ कालोनित्यमुपादत्तेसुखंदुःखंचदेहिनां॥ ५२ ॥ एवंवसेहसस्नेहायथाकाममहिंसिता॥ यत्कृतंतत्तुमेक्षांतंत्वंचमैवंक्षमपूजनि ॥ ५३॥ पूजन्युवाच यदिकालःप्रमाणंतेनवैरंकस्यचिद्भवेत्॥ कस्मात्त्वपचितिंयांतिबांधवाबांधवैर्हतैः॥ ५४ ॥ कस्माद्देवासुराःपूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे॥ यदिकालेननिर्याणंसुखंदुःखंभवाभवौ॥ ५५॥ भिषजोभैषजंकर्तुंकस्मादिच्छंतिरोगिणः॥ यदिकालेनपच्यंतेभेषजैःकिंप्रयोजनं॥ ५६॥ प्रलापःसुमहान्कस्मात्क्रियतेशोकमूर्छितैः॥ यदिकालःप्रमाणंतेकस्माद्धर्मोस्तिकर्तृषु॥ ५७॥ तवपुत्रोममापत्यंहतवान्सहतोमया॥ अनंतरंत्वयाहंचहंतव्याहिनराधिप ॥ ५८ ॥ अहंहिपुत्रशोकेनकृतपापातवात्मजे ॥ यथात्वयाप्रहर्तव्यंतथातत्त्वंचमेश्रृणु॥ ५९॥ भक्षार्थंक्रीडनार्थंचनरावांछंतिपक्षिणः॥ तृतीयोनास्तिसंयोगोवधबंधादृतेक्षमः॥ ६० ॥ वधबंधभयादेतेमोक्षतंत्रमुपाश्रिताः ॥ मरणोत्पातजंदुःखंप्राहुर्वेदविदोजनाः ॥ ६१ ॥ सर्वस्यदयिताःप्राणाःसर्वस्यदयिताःसुताः ॥ दुःखादुद्विजतेसर्वःसर्वस्यसुखमीप्सितं ॥ ६२ ॥ दुःखंजराब्रह्मदत्तदुःखमर्थविपर्ययः ॥ दुःखंचानिष्टसंवासोदुःखमिष्टवियोजनं ॥ ६३ ॥ वधबंधकृतंदुःखंस्त्रीकृतंसहजंतथा ॥ दुःखंसुतेनसततंजनान्विपरिवर्तते ॥ ६४ ॥ नदुःखंपरदुःखेवैकेचिदाहुरबुद्धयः॥ योदुःखंनाभिजानातिसजल्पतिमहाजने॥ ६५॥ यस्तुशोचतिदुःखार्तःसकथंवक्तुमुत्सहेत्॥ रसज्ञःसर्वदुःखस्ययथात्मनितथापरे ॥ ६६॥ यत्कृतंतेमयाराजंस्त्वयाचममयत्कृतं ॥ नतद्वर्षशतैःशक्यंव्यपोहितुमरिंदम॥ ६७॥ आवयोःकृतमन्योन्यंपुनःसंधिर्नविद्यते॥ स्मृत्वास्मृत्वाहितेपुत्रंनवंवैरंभविष्यति॥ ६८॥ वैरमंतिकमासाद्ययःप्रीतिंकर्तुमिच्छति॥ मृन्मयस्येवभग्नस्ययथासंधिर्नविद्यते ॥ ६९॥ निश्चयःस्वार्थशास्त्रेषुविश्वासश्चासुखोदयः ॥ उशनाचैवगाथेद्वेप्रल्हादायाब्रवीत्पुरा ॥ ७० ॥ येवैरिणःश्रद्दधतेसत्येसत्येतरेपिवा ॥ वध्यंतेश्रद्दधानास्तुमधुशुष्कतृणैर्यथा॥ ७१ ॥ नहिवैराणिशाम्यंतिकुलेदुःखगतानिच ॥ आख्यातारश्चविद्यंतेकुलेवैध्रियतेपुमान् ॥ ७२॥ उपगृह्यतुवैराणिसांत्वयंतिनराधिप॥ अथैनंप्रतिपिंषंतिपूर्णंघटमिवाश्मनि॥ ७३॥ सदानविश्वसेद्राजापापंकृत्वेहकस्यचित्॥ अपकृत्यपरेषांहिविश्वासाद्दुःखमश्नुते॥ ७४ ॥

॥६५॥६६॥६७॥ कृतंअलंपर्याप्तंसख्यमितिशेषः॥६८॥६९॥७०॥ वैरिणःवाक्येइतिशेषः शत्रुणादर्शितंपुरःस्थितंमधुश्रद्दधानाःशुष्कतृणैश्छन्नेप्रपातेयथापतंतितद्वदेतेइत्यर्थः ॥ ७१॥ ७२॥७३॥७४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वथाऽनाश्वासेनृणांजीवनमेवनस्यादित्याह नेति ॥ ७५ ॥ स्वयंदोषवतीअहंनिर्दोषमपित्वयासहवासंकर्तुंनशक्नोमीत्याह दृष्टांतमुखेन यस्येत्यादिना ॥ ७६॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥८०॥ ८१ ॥८२॥ अकर्मशीलइतिच्छेदः ॥ ८३॥ अर्थंकालदैवस्वभावाख्यं ॥ ८४ ॥ बलंवैराग्यं ॥ ८५॥ कुप्यंताम्रादिचाद्कुप्यंस्वर्णरत्नादि उपहितानिउपमित्राणि ॥ ८६ ॥ विद्यादीनांफलानिक्रमेणाह सर्वत्रेति क

ब्रह्मदत्तउवाच नाविश्वासाद्विंदतेऽर्थानीहतेचापिकिंचन॥ भयात्त्वेकतरान्नित्यंमृतकल्पाभवंतिच॥ ७५॥ पूजन्युवाच यस्येहव्रणिनौपादौपद्भ्यांच परिसर्पति॥ खन्येतेतस्यतेपादौसुगुप्तमिहधातवः॥ ७६ ॥ नेत्राभ्यांसरुजाभ्यांयःप्रतिवातमुदीक्षते ॥ तस्यवायुरुजात्यर्थंनेत्रयोर्भवतिध्रुवं॥ ७७॥ दुष्टंपंथानमासाद्ययोमोहादुपपद्यते॥ आत्मनोबलमज्ञायतदंतंतस्यजीवितं ॥ ७८ ॥ यस्तुवर्षमविज्ञायक्षेत्रंकर्षतिकर्षकः ॥ हीनःपुरुषकारेणसस्यंनैवाश्नुतेततः ॥ ७९ ॥ यस्तुतिक्तंकषायंवास्वादुवामधुरंहितं॥ आहारंकुरुतेनित्यंसोमृतत्वायकल्पते॥८०॥ पथ्यंमुक्त्वातुयोमोहाद्दुष्टमश्नातिभोजनं॥ परिणाममविज्ञायतदंतंतस्यजीवितं॥ ८१ ॥ दैवंपुरुषकारश्चस्थितावन्योन्यसंश्रयात्॥ उदाराणांतुसत्कर्मदैवंक्लीबाउपासते ॥ ८२॥ कर्मचात्महितंकार्यंतीक्ष्णंवायदिवामृदु॥ ग्रस्यतेकर्मशीलस्तुसदानर्थैरकिंचनः॥ ८३॥ तस्मात्सर्वंव्यपोह्यार्थंकार्यएवपराक्रमः ॥ सर्वस्वमपिसंत्यज्यकार्यमात्महितंनरैः॥ ८४॥ विद्याशौर्यंचदाक्ष्यंचबलंधैर्यंचपंचमं॥ मित्राणिसहजान्याहुर्वर्तयंतीहतैर्बुधाः॥ ८५॥ निवेशनंचकुप्यंचक्षेत्रंभार्यासुहृज्जनः॥ एतान्युपहितान्याहुःसर्वत्रलभतेपुमान्॥ ८६॥ सर्वत्ररमतेप्राज्ञःसर्वत्रचविराजते॥ नविभीषयतेकश्चिद्भीषितोनबिभेतिच ॥ ८७ ॥ नित्यंबुद्धिमतोप्यर्थःस्वल्पकोऽपिविवर्धते ॥ दाक्ष्येणाकुर्वतःकर्मसंयमात्प्रतितिष्ठति॥ ८८॥ गृहस्नेहावबद्धानांनराणामल्पमेधसां ॥ कुस्त्रीखादतिमांसानिमाघमांसेगवाइव ॥ ८९ ॥ गृहंक्षेत्राणिमित्राणिस्वदेशइतिचापरे॥ इत्येवमवसीदंतिनराबुद्धिविपर्यये॥ ९० ॥ उत्पतेत्सहजाद्देशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात्॥ अन्यत्रवस्तुंगच्छेद्वावसेद्वानित्यमानितः॥ ९१ ॥ तस्मादन्यत्रयास्यामिवस्तुंनाहमिहोत्सहे॥ कृतमेतदनार्यमेतवपुत्रेचपार्थिव॥ ९१ कुभार्यांचकुपुत्रंचकुराजानंकुसौहृदं ॥ कुसंबंधंकुदेशंचदूरतःपरिवर्जयेत्॥ ९३॥ कुपुत्रेनास्तिविश्वासःकुभार्यायांकुतोरतिः ॥ कुराज्येनिर्वृतिर्नास्तिकुदेशेनास्तिजीविका॥ ९४॥

श्चित्तमितिशेषः ॥ ८७ ॥ दाक्ष्येणवर्धतेसंयमाद्दाक्ष्यसंकोचात् प्रतितिष्ठतिप्रतिष्ठांस्थितिमेवगच्छतिवर्धतइत्यर्थः ॥ ८८ ॥ बलहीनस्यावस्थामाह गृहेति खादति स्वापराधैस्तंसंतापयतिशुष्कंकरोति माघमांकर्कटींसेगवास्तदपत्यानि कर्कव्यानाशहेतुर्गर्भएवेतिप्रसिद्धं ॥ ८९ ॥ निर्धैर्यस्याह गृहमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ मेमया ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ यत्रेति यत्रदेशेबलात्कारोनास्ति तत्रभीरेवनास्ति योराजादरिद्रंजनंबुभूषतिपालयितुमिच्छति सएवतेनसहपाल्यपालकभावलक्षणःसंबंधइतियोज्यं ॥ ९७॥ धर्मनेत्रोधर्मनेता ॥ ९८ ॥
निग्रहात्बंदीरूपात् नतुस्वेच्छया स्वप्रमत्तःसुतरांअप्रमत्तः ॥ ९९ ॥ समुपयोजयेत् भक्षयेत्अथचनरक्षति ॥ १०० ॥ अभयमितिच्छेदः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ संभावयतिइष्टंचिंतय

कुमित्रेसंगतिर्नास्तिनित्यमस्थिरसौहृदे॥ अवमानःकुसंबंधेभवत्यर्थविपर्यये ॥ ९५ ॥ साभार्यायाप्रियंब्रूतेसपुत्रोयत्रनिर्वृतिः ॥ तन्मित्रंयत्रविश्वासःस
देशोयत्रजीव्यते॥ ९६॥ यत्रनास्तिबलात्कारःसराजातीव्रशासनः॥ भीरेवनास्तिसंबंधोदरिद्रंयोबुभूषते॥९७॥भार्यादेशोथमित्राणिपुत्रसंबंधिबांधवाः॥
एवेसर्वेगुणवतिधर्मनेत्रेमहीपतौ ॥ ९८ ॥ अधर्मज्ञस्यविलयंप्रजागच्छंतिनिग्रहात्॥ राजामूलंत्रिवर्गस्यस्वप्रमत्तोऽनुपालयेत्॥९९॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य
बलिंसमुपयोजयेत् ॥ नरक्षतिप्रजाःसम्यग्यःसपार्थिवतस्करः ॥ १०० ॥ दत्वाभयंयःस्वयमेवराजानतत्प्रमाणंकुरुतेऽर्थलोभात् ॥ ससर्वलोकादुपलभ्यपा
पंसोधर्मबुद्धिर्निरयंप्रयाति॥ १०१ ॥दत्वाभयंस्वयंराजाप्रमाणंकुरुतेयदि॥ ससर्वसुखकृज्ज्ञेयःप्रजाधर्मेणपालयन्॥ २ ॥ मातापितागुरुर्गोप्तावन्हिर्वैश्रव
णोयमः॥ सप्तराज्ञोगुणानेतान्मनुराहप्रजापतिः॥ ३ ॥ पिताहिराजाराष्ट्रस्यप्रजानांयोनुकंपनः॥ तस्मिन्मिथ्याविनीतोहितिर्यग्गच्छतिमानवः॥ ४॥ संभा
वयतिमातेवदीनमप्युपपद्यते ॥ दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्नसतोयमः ॥ ५ ॥इष्टेषुविसृजन्नर्थान्कुबेरइवकामदः ॥ गुरुर्धर्मोपदेशेनगोप्ताचपरिपालयन्
॥ ६॥ यस्तुरंजयतेराजापौरजानपदान्गुणैः॥ नतस्यभ्रमतेराज्यंस्वयंधर्मानुपालनात्॥ ७॥ स्वयंसमुपजानन्हिपौरजानपदार्चनं॥ ससुखंप्रेक्षतेराजाइहलो
केपरत्रच॥ ८॥ नित्योद्विग्नाःप्रजायस्यकरभारप्रपीडिताः॥ अनर्थैर्विप्रलुप्यंतेसगच्छतिपराभवं॥९॥ प्रजायस्यविवर्धंतेसरसीवमहोत्पलं॥ ससर्वफलभा
ग्राजास्वर्गलोकेमहीयते॥ १०॥ बलिनाविग्रहोराजन्नकदाचित्प्रशस्यते॥ बलिनाविग्रहोयस्यकुतोराज्यंकुतःसुखं॥ ११॥ भीष्मउवाच सैवमुक्त्वाश
कुनिकाब्रह्मदत्तंनराधिपं ॥राजानंसमनुज्ञाप्यजगामाभीप्सितांदिशं ॥ १२ ॥ एतत्तेब्रह्मदत्तस्यपूजन्यासहभाषितं ॥ मयोक्तंनृपतिश्रेष्ठकिमन्यच्छ्रोतुमि
च्छसि॥ ११३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०आप०ब्रह्मदत्तपूजन्योःसंवादेएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३९॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच
युगक्षयात्परिक्षीणेधर्मेलोकेचभारत॥ दस्युभिःपीड्यमानेचकथंस्थेयंपितामह॥ १ ॥

ति उपपद्यतेपालयति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥१२॥१३॥ इतिशांतिपर्वणिआप०नैलकंठीयेभारतभाव०एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ युगेति ॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घृणांदयां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नित्यमुद्यतदंडःस्यादित्याद्येतदंतोग्रंथआदिपर्वणिव्याख्यातः ॥ १९ ॥

भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिनीतिमापत्सुभारत ॥ उत्सृज्यापिघृणांकालेयथावर्त्तेतभूमिपः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भारद्वाजस्यसंवादंराज्ञःशत्रुंजयस्यच ॥ ३ ॥ राजाशत्रुंजयोनामसौवीरेषुमहारथः ॥ भारद्वाजमुपागम्यपप्रच्छार्थविनिश्चयं ॥ ४ ॥ अलब्धस्यकथंलिप्सालब्धंकेनविवर्द्धते ॥ वर्द्धितंपाल्यतेकेनपालितंप्रणयेत्कथं ॥ ५ ॥ तस्मैविनिश्चितार्थायपरिपृष्टोर्थनिश्चयं ॥ उवाचब्राह्मणोवाक्यमिदंहेतुमदुत्तमं ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदंडःस्यान्नित्यंविवृतपौरुषः ॥ अच्छिद्रश्छिद्रदर्शीचपरेषांविवरानुगः ॥ ७ ॥ नित्यमुद्यतदंडस्यभृशमुद्विजतेनरः ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिदंडेनैवप्रसाधयेत् ॥ ८ ॥ एवंदंडंप्रशंसंतिपंडितास्तत्त्वदर्शिनः ॥ तस्माच्चतुष्टयेतस्मिन्प्रधानोदंडउच्यते ॥ ९ ॥ छिन्नमूलेत्वधिष्ठानेसर्वेषांजीवनंहतं ॥ कथंहिशाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूलेवनस्पतौ ॥ १० ॥ मूलमेवादितश्छिंद्यात्परपक्षस्यपंडितः ॥ ततःसहायान्पक्षंचमूलमेवानुसाधयेत् ॥ ११ ॥ सुमंत्रितंसुविक्रांतंसुयुद्धंसुपलायितं ॥ आपदास्पदकालेतुकुर्वीतनविचारयेत् ॥ १२ ॥ वाङ्मात्रेणविनीतःस्याद्धृदयेनयथाक्षुरः ॥ श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषीचकामक्रोधौविवर्जयेत् ॥ १३ ॥ सपत्नसहितेकार्येकृत्वासंधिंनविश्वसेत् ॥ अपक्रामेत्ततःशीघ्रंकृतकार्योविचक्षणः ॥ १४ ॥ शत्रुंचमित्ररूपेणसांत्वेनैवाभिसांत्वयेत् ॥ नित्यशश्चोद्विजेत्तस्माद्गृहात्सर्पयुतादिव ॥ १५ ॥ यथाबुद्धिःपरिभवेत्तमतीतेनसांत्वयेत् ॥ अनागतेनदुष्प्रज्ञंप्रत्युत्पन्नेनपंडितं ॥ १६ ॥ अंजलिंशपथंसांत्वंप्रणम्यशिरसावदेत् ॥ अश्रुप्रमार्जनंचैवकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ १७ ॥ वहेदमित्रंस्कंधेनयावत्कालस्यपर्ययः ॥ प्राप्तकालंतुविज्ञायभिंद्याद्घटमिवाश्मनि ॥ १८ ॥ मुहूर्तमपिराजेंद्रतिंदुकालातवज्ज्वलेत् ॥ नतुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेतचिरंनरः ॥ १९ ॥ नानार्थिकोर्थसंबंधंकृतघ्नेनसमाचरेत् ॥ अर्थीतुशक्यतेभोक्तुंकृतकार्योवमन्यते ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिसावशेषाणिकारयेत् ॥ २० ॥

नानार्थिकःबहुप्रयोजनवान् कृतघ्नेपुरुषेअर्थसंबंधंनसमाचरेत् मानार्थिकइतिपाठे मानीयद्याचरेत्तर्हितत्कार्यसमाप्तेःप्रागेवाचरेदित्याह अर्थीति फलितमाह तस्मादिति सार्द्धः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोकिलस्यवराहस्यमेरोःशून्यस्यवेश्मनः नटस्यभक्तिमित्रस्ययच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् कोकिलस्यश्रेयःस्वपोष्याणांपरैःपोषणं तथाहि कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबंधनं खन्याकरकरादानंसंचयार्थाष्टकं मतं यःकीनाशःशतंनिवर्तनानिभूमेःकर्षतितेनविष्टिरूपेणराजकीयमपिनिवर्तनदशकंकर्षणीयंस्वीयवद्रक्षणीयंच तदुत्पन्नंधान्यादिकंराज्ञेदेयं एवमेवयोवणिक्शतेनबलीवर्दैःपण्यमाहरति तेनराजकीयाअपिदशबलीवर्दावोढव्याःपोषणीयाश्च दुर्गेटव्यादौमार्गरक्षामइतिव्यपदेशेनपांथेभ्योवेतनंग्राह्यम् एवंसेतौनदीतरणेप्रतिग्रामंकुंजरान्विभज्यबध्नीयात् ग्रामीणैरेवतेषांपोषणंकर्तव्यमित्येवमादियथायथमूह्यम् एवंसर्वोपिराजकीयःकुटुंबार्थःप्रजाद्वारैवनिर्वोढव्यः षड्भागहारस्तुकोशार्थमुपयुज्यते कोशश्चधर्मायपरावमर्दायवोपयुज्यतेइत्यन्यत् वराहस्यश्रेयःवराहस्यश्रेयोमूलोत्खननम् तच्चराजाशत्रूणांकुर्यात्

कोकिलस्यवराहस्यमेरोःशून्यस्यवेश्मनः ॥ नटस्यभक्तिमित्रस्ययच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् ॥ २१ ॥ उत्थायोत्थायगच्छेतनित्ययुक्तोरिपोर्गृहान् ॥ कुशलंचास्यपृच्छेतयद्यप्यकुशलंभवेत् ॥ २२ ॥ नालसाःप्राप्नुवंत्यर्थान्नक्लीबानाभिमानिनः ॥ नचलोकरवाद्भीतानवैशश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २३ ॥ नात्मच्छिद्रंरिपुर्विद्याद्विद्याच्छिद्रंपरस्यतु ॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः ॥ २४ ॥ बकवच्चिंतयेदर्थान्सिंहवच्चपराक्रमेत् ॥ वृकवच्चाप्यलुंपेतशरवच्चविनिष्पतेत् ॥ २५ ॥ पानमक्षास्तथानार्योमृगयागीतवादितं ॥ एतानियुक्त्यासेवेतप्रसंगोह्यत्रदोषवान् ॥ २६ ॥ कुर्यात्तृणमयंचापंशयीतमृगशायिकां ॥ अंधःस्यादंधवेलायांबाधिर्यमपिसंश्रयेत् ॥ २७ ॥ देशकालौसमासाद्यविक्रमेतविचक्षणः ॥ देशकालव्यतीतोहिविक्रमोनिष्फलोभवेत् ॥ २८ ॥ कालाकालौसंप्रधार्यबलाबलमथात्मनः ॥ परस्परंबलंज्ञात्वातत्रात्मानंनियोजयेत् ॥ २९ ॥ दंडेनोपनतंशत्रुंयोराजाननियच्छति ॥ समृत्युमुपगृह्णातिगर्भमश्वतरीयथा ॥ ३० ॥ सुपुष्पितःस्यादफलःफलवान्स्याद्दुरारुहः ॥ आमःस्यात्पक्वसंकाशोनचशीर्येतकस्यचित् ॥ ३१ ॥ आशांकालवतींकुर्यात्तांचविघ्नेनयोजयेत् ॥ विघ्नंनिमित्ततोब्रूयान्निमित्तंचापिहेतुतः ॥ ३२ ॥ भीतवत्संविधातव्यंयावद्भयमनागतं ॥ आगतंतुभयंदृष्ट्वाप्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ३३ ॥ नसंशयमनारुह्यनरोभद्राणिपश्यति ॥ संशयंपुनरारुह्ययदिजीवतिपश्यति ॥ ३४ ॥

त् मेरोरचंचलत्वमनुल्लंघनीयत्वंचतत्स्वयमात्मनइच्छेत् शून्यस्यवेश्मनःसंपदागमइष्टस्तमिच्छेत्नटस्यनानारूपत्वमिष्टं एवंराजास्निग्धप्रसन्नादीन्गुणान्बिभृयात् व्यालस्येतिपाठेसर्पवदवंध्यकोपत्वमिष्टं भक्तिमित्रस्यस्वाराध्योदयइष्टएवंस्वप्रतिपाल्यानांप्रजानामुदयोराज्ञानित्यमेष्टव्यइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बकादीनामेकाग्रत्वंनिर्भयत्वंशीघ्रकारित्वंअपराऽवृत्तित्वंचगुणास्तान् परार्थादानेराजाश्रयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अश्वतरीगर्दभजाअश्वाउदरभेदेनैवप्रसूतइतिप्रसिद्धं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निगृहीतमपिभयंपुनर्विद्दिभयादनिवृत्तमिवनिशामयेत् जानीयात् सर्वदावहितस्तिष्ठेदितिभावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानादिमृदूपायैः शत्रोःप्रतिपुष्पफलाघातीस्यात् पुष्पफलंपुष्पफलंप्रतिइतिप्रतिपुष्पफलं सर्वंपुष्पंपुरुषार्थसाधनं सर्वंफलंपुरुषार्थरूपंच तद्विनाशये

अनागतंविजानीयाद्यच्छेद्भयमुपस्थितं॥पुनर्वृद्धिभयात्किंचिदनिवृत्तंनिशामयेत्॥३५॥प्रत्युपस्थितकालस्यसुखस्यपरिवर्जनं॥अनागतसुखाशाचनैवबुद्धिमतांनयः॥३६॥योरिणासहसंधायसुखंस्वपितिविश्वसन्॥सवृक्षाग्रेप्रसुप्तोवापतितःप्रतिबुध्यते॥३७॥कर्मणायेनतेनैवमृदुनादारुणेनच॥उद्धरेद्दीनमात्मानंसमर्थोधर्ममाचरेत्॥३८॥येसपत्नाःसपत्नानांसर्वांस्तानुपसेवयेत्॥आत्मनश्चापिबोद्धव्याश्चाराविनिहताःपरैः॥३९॥चारस्त्वविदितःकार्यआत्मनोथपरस्यच॥पाषंडांस्तापसादींश्चपरराष्ट्रेप्रवेशयेत्॥४०॥उद्यानेषुविहारेषुप्रपास्वावसथेषुच॥पानागारेप्रवेशेषुतीर्थेषुचसभासुच॥४१॥धर्माभिचारिणःपापाश्चौरालोकस्यकंटकाः॥समागच्छंतितान्बुध्वानियच्छेच्छमयीतच॥४२॥नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत्॥विश्वासाद्भयमभ्येतिनापरीक्ष्यचविश्वसेत्॥४३॥विश्वासयित्वातुपरंतत्त्वभूतेनहेतुना॥अथास्यप्रहरेत्कालेकिंचिद्विचलितेपदे॥४४॥अशंक्यमपिशंकेतनित्यंशंकेतशंकितात्॥भयंत्वशंकिताज्जातंसमूलमपिकृंतति॥४५॥अवधानेनमौनेनकाषायेणजटाजिनैः॥विश्वासयित्वाद्वेष्टारमवलुंपेद्यथावृकः॥४६॥पुत्रोवायदिवाभ्रातापितावायदिवासुहृत्॥अर्थस्यविघ्नंकुर्वाणाहंतव्याभूतिमिच्छता॥४७॥गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः॥उत्पथंप्रतिपन्नस्यदंडोभवतिशासनं॥४८॥अभ्युत्थानाभिवादाभ्यांसंप्रदानेनकेनचित्॥प्रतिपुष्पफलाघातीतीक्ष्णतुंडइवद्विजः॥४९॥नाछित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदारुणं॥नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहतींश्रियं॥५०॥नास्तिजात्यारिपुर्नाममित्रंवापिनविद्यते॥सामर्थ्ययोगाज्जायंतेमित्राणिरिपवस्तथा॥५१॥अमित्रंनैवमुंचेतवदंतंकरुणान्यपि॥दुःखंतत्रनकर्तव्यंहन्यात्पूर्वापकारिणं॥५२॥संग्रहानुग्रहेयत्नःसदाकार्योनसूयता॥निग्रहश्चापियत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता॥५३॥प्रहरिष्यन्प्रियंब्रूयात्प्रहृत्यैवप्रियोत्तरं॥असिनापिशिरश्छित्वाशोचेतचरुदेतच॥५४॥निमंत्रयीतसांत्वेनसंमानेनतितिक्षया॥लोकाराधनमित्येतत्कर्तव्यंभूतिमिच्छता॥५५॥

त् तीक्ष्णतुंडोद्विजःपक्षीयथासर्ववृक्षस्यपुष्पंफलंचनाशयतितद्वत् ॥ ४९ ॥ नास्तीति समर्थस्यतेजीयांसोरिपवोभवंत्यन्येमित्राणिभवंतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुष्कंलाभशून्यं तत्र दृष्टांतोगोविषाणस्यभक्षणमिति शत्रोरियंगौरितितद्विषाणचर्वणेप्रवृत्तस्यायासोव्यर्थस्तद्वदित्यर्थः सार्धः ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गःधर्मार्थकामाः तत्रत्रिविधापीडा धर्मेणार्थस्यपीडा अर्थे
नधर्मस्य कामेनतयोरिति अनुबंधाःफलानि धर्मस्यार्थोर्थस्यकामःकामस्येंद्रियप्रीतिरितिक्षुद्राः धर्मस्यचित्तशुद्धिरर्थस्ययज्ञःकामस्यजीवनमात्रमितिप्राज्ञाः तत्रबलाबलंज्ञात्वाऽनुबंधान्लिप्सेत
पीडांतुपरिवर्जयेदेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्गृध्रवत्दूरदर्शी बकवदालीनोनिश्चलोबकालीनः श्वचेष्टःशुनकवज्जागरूकश्चोरसूचकश्च सिंहवद्विक्रमोयस्यअनिर्दयश्चतद्व
देव काकवत्शंकीपरेंगितज्ञः भुजंगचरितंअकस्मात्परकृतेदुर्गादौप्रवेशनंतत्कुर्यात् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ श्रेणीमुख्यःनानाजातीयाःसंतएककार्येनिविष्टाःश्रेणयस्तासांमुख्यस्यउपजापोभेदः उपतापेष्वितिपाठे

नशुष्कवैरंकुर्वीतबाहुभ्यांननदींतरेत् ॥ अनर्थकमनायुष्यंगोविषाणस्यभक्षणं ॥ दंताश्चपरिमृज्यंतेरसश्चापिनलभ्यते ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गस्त्रिविधापीडाअनुबंधास्तथैवच ॥ अनुबंधंतथाज्ञात्वापीडांचपरिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥ ऋणशेषमग्निशेषंशत्रुशेषंतथैवच ॥ पुनःपुनःप्रवर्धंतेतस्माच्छेषंनधारयेत् ॥ ५८ ॥ वर्धमानमृणंतिष्ठेत्परिभूताश्चशत्रवः ॥ जनयंतिभयंतीव्रंव्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥ ५९ ॥ नासम्यक्कृतकारीस्यादप्रमत्तःसदाभवेत् ॥ कंटकोऽपिहिदुश्छिन्नोविकारंकुरुतेचिरं ॥ ६० ॥ वधेनचमनुष्याणांमार्गाणांदूषणेनच ॥ अगाराणांविनाशैश्चपरराष्ट्रंविनाशयेत् ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्बकालीनःश्वचेष्टःसिंहविक्रमः ॥ अनुद्विग्नःकाकशंकीभुजंगचरितंचरेत् ॥ ६२ ॥ शूरमंजलिपातेनभीरुंभेदेनभेदयेत् ॥ लुब्धमर्थप्रदानेनसमंतुल्येनविग्रहः ॥ ६३ ॥ श्रेणीमुख्योपजापेषुवल्लभानुनयेषुच ॥ अमात्यान्परिरक्षेतभेदसंघातयोरपि ॥ ६४ ॥ मृदुरित्यवजानंतितीक्ष्णइत्युद्विजंतिच ॥ तीक्ष्णकालेभवेत्तीक्ष्णोमृदुकालेमृदुर्भवेत् ॥ ६५ ॥ मृदुनैवमृदुंछिंधिमृदुनाहंतिदारुणं ॥ नासाध्यंमृदुनाकिंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरोमृदुः ॥ ६६ ॥ कालेमृदुर्योभवतिकालेभवतिदारुणः ॥ प्रसाधयतिकृत्यानिशत्रुंचाप्यधितिष्ठति ॥ ६७ ॥ पंडितेनविरुद्धःसन्दूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ दीर्घौबुद्धिमतोबाहूयाभ्यांहिंसतिहिंसितः ॥ ६८ ॥ नतत्तरेद्यस्यनपारमुत्तरेन्नतद्धरेद्यत्पुनराहरेत्परः ॥ नतत्खनेद्यस्यनमूलमुद्धरेन्नतंहन्याद्यस्यशिरोनपालयेत् ॥ ६९ ॥ इतीदमुक्तंवृजिनाभिसंहितंनचैतदेवंपुरुषःसमाचरेत् ॥ परप्रयुक्तेनकथंविभावयेदतोमयोक्तंभवतोहितार्थिना ॥ ७० ॥

उपतापःक्लेशोवा वल्लभानांमित्राणामनुनयेषुअन्यैःक्रियमाणेषुअमात्यान्परिरक्षेत भेदात्संघातात्संभूयकार्यकारित्वाच्च संहताह्यमात्याः
सद्योराजानमराजानंकुर्युर्विपरीतंवाकुर्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ वृजिनाभिसंहितंआपत्कालाभिप्रायेणैवैतदुक्तंनत्वेतदेवंपुरुषःसमाचरेत् परप्रयुक्तेपरेणाभियोगेकृतेस
ति इदंमदुक्तंकथंनभावयेत्अपितुभावयेदेव आपदिएतदनुष्ठानादधर्मोनास्तीतिभावः ॥ ७० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७१॥इतिशांति०आप०नैल०भारतभा०चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४०॥ ॥ ७ ॥ हीनेइति आपद्यकार्यमपिकणिकेनोक्तंतत्रविश्वामित्रश्वजाघनीपचनरूपंशिष्टाचारंप्रमाणयति ॥१॥२॥३॥
॥४॥५॥६॥ अतितिक्षुःत्यक्तुमनिच्छुः अनुक्रोशातूदयातः ब्राह्मणान्पालयितुमशक्तोराजाकिंकुर्यादित्यर्थः ॥ ७॥८॥ अप्राप्तप्रापणंयोगः प्राप्तसंरक्षणंक्षेमः सुवृष्टिश्वताः ब्राह्मणादीनांविपदागमोराज्ञएवदो

यथावदुक्तंवचनंहितार्थिनानिशम्यविप्रेणसुवीरराष्ट्रपः ॥ तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनःश्रियंचदीप्तांबुभुजेसबांधवः ॥ ७१ ॥ इति०शांति०आप०कणिको
पदेशेचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच हीनेपरमकेधर्मेसर्वलोकाभिलंघिते ॥ अधर्मेधर्मतांनीतेधर्मेचाधर्मतां
गते ॥ १ ॥ मर्यादासुविनष्टासुक्षुभितेधर्मनिश्चये ॥ राजभिःपीडितेलोकेपरैर्वापिविशांपते ॥ २ ॥ सर्वाश्रयेषुमूढेषुकर्मसूपहतेषुच ॥ कामाल्लोभाच्चमोहाच्चभ
यंपश्यत्सुभारत ॥ ३ ॥ अविश्वस्तेषुसर्वेषुनित्यंभीतेषुपार्थिव ॥ निकृत्याहन्यमानेषुवंचयत्सुपरस्परं ॥ ४ ॥ संप्रदीप्तेषुदेशेषुब्राह्मणेचातिपीडिते ॥ अवर्षतिचप
र्जन्येमिथोभेदेसमुत्थिते ॥ ५ ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूतेपृथिव्यामुपजीवने ॥ केनस्विद्ब्राह्मणोजीवेज्जघन्येकालआगते ॥ ६ ॥ अतितिक्षुःपुत्रपौत्राननुक्रोशान्न
राधिप ॥ कथमापत्सुवर्तेततन्मेब्रूहिपितामह ॥ ७ ॥ कथंचराजावर्तेतलोकेकलुषतांगते ॥ कथमर्थाच्चधर्माच्चनहीयेतपरंतप ॥ ८ ॥ भीष्मउवाच राजमू
लामहाबाहोयोगक्षेमसुवृष्टयः ॥ प्रजासुव्याधयश्चैवमरणंचभयानिच ॥ ९ ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चभरतर्षभ ॥ राजमूलाइतिमतिर्ममनास्त्यत्रसंशयः
॥ १० ॥ तस्मिंस्त्वभ्यागतेकालेप्रजानांदोषकारके ॥ विज्ञानबलमास्थायजीवितव्यंभवेत्तदा ॥ ११ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ विश्वामित्रस्य
संवादंचांडालस्यचपक्कणे ॥ १२ ॥ त्रेताद्वापरयोःसंधौतदादैवविधिक्रमात् ॥ अनावृष्टिरभूद्घोरालोकेद्वादशवार्षिकी ॥ १३ ॥ प्रजानामतिवृद्धानांयुगांतेस
मुपस्थिते ॥ त्रेताविमोक्षसमयेद्वापरप्रतिपादने ॥ १४ ॥ नववर्षसहस्राक्षःप्रतिलोमोभवद्गुरुः ॥ जगामदक्षिणंमार्गंसोमोव्यावृत्तलक्षणः ॥ १५ ॥ नावश्या
योपितत्राभूत्कुतएवाभ्रजातयः ॥ नद्यःसंक्षिप्ततोयौघाःकिंचिदंतर्गतास्ततः ॥ १६ ॥ सरांसिसरितश्चैवकूपाःप्रस्रवणानिच ॥ हतत्विषोनलक्ष्यंतेनिसर्गाद्दैवका
रितात् ॥ १७ ॥ उपशुष्कजलस्थायाविनिवृत्तसभाप्रपा ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायानिर्वषट्कारमंगला ॥ १८ ॥ उच्छिन्नकृषिगोरक्षानिवृत्तविपणापणा ॥ निवृ
त्तयूपसंभाराविप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९ ॥ अस्थिसंचयसंकीर्णामहाभूतरवाकुला ॥ शून्यभूयिष्ठनगरादग्धग्राममनिवेशना ॥ २० ॥

षइत्यर्थः॥९॥१०॥११॥ पक्कणे
चांडालागारे ॥१२॥ दैवविधिर्दैवविहितः ॥१३॥१४॥ प्रतिलोमोवक्री व्यावृत्तंअन्यथाभूतंलक्षणंचिन्हंयस्य ॥ १५ ॥ अवश्यायोधूमिका ॥१६॥१७॥ जलस्थायाः क्षुद्रजलाशयाः॥१८ ॥ विपणोवि
क्रयादिः आपणोहट्टः ॥१९॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥२२॥हताआरक्षारक्षाकर्तारोयस्यांसा भूततरुःश्मशानवृक्षस्तद्वद्गम्याभूततरुप्राया भूतनरप्रायेतिपाठेभूतप्रायनरेत्यर्थः शावभूतनरप्रायेतिप्राचांपाठःस्पष्टार्थः शवएवशावः॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७

क्वचिद्घोरैःक्वचिच्छस्त्रैःक्वचिद्राजभिरातुरैः॥परस्परभयाच्चैवशून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २१ ॥ गतदैवतसंस्थानावृद्धलोकनिराकृता ॥ गोजाविमहिषीहीनापर
स्परपराहता॥ २२ ॥ हतविप्राहतारक्षाप्रनष्टौषधिसंचया॥ सर्वभूततरुप्रायाबभूववसुधातदा॥ २३॥ तस्मिन्प्रतिभयेकालेक्षतेधर्मेयुधिष्ठिर ॥ बभूवुःक्षुधि
तामर्त्याःखादमानाःपरस्परं॥ २४ ॥ ऋषयोनियमांस्त्यक्त्वापरित्यज्याग्निदेवताः ॥ आश्रमान्संपरित्यज्यपर्यधावन्नितस्ततः॥ २५॥ विश्वामित्रोऽथभगवा
न्महर्षिरनिकेतनः॥क्षुधापरिगतोधीमान्समंतात्पर्यधावत ॥ २६ ॥ त्यक्त्वादारांश्चपुत्रांश्चकस्मिंश्चजनसंसदि ॥ भक्ष्याभक्ष्यसमोभूत्वानिरग्निरनिकेतनः
॥ २७॥ सकदाचित्परिपतन्श्वपचानांनिवेशनं॥ हिंस्राणांप्राणिघातानामाससादवनेक्वचित्॥ २८॥ विभिन्नकलशाकीर्णंश्वचर्मच्छेदनायुतं॥ वराहखर
भग्नास्थिकपालघटसंकुलं ॥ २९ ॥ मृतचैलपरिस्तीर्णनिर्माल्यकृतभूषणं ॥ सर्पनिर्मोकमालाभिःकृतचिन्हकुटीमठं ॥ ३० ॥ कुक्कुटारावबहुलंगर्दभध्वनिना
दितं॥ उद्घोषद्भिःखरैर्वाक्यैःकलहद्भिःपरस्परं॥ ३१ ॥ उलूकपक्षिध्वनिभिर्देवतायतनैर्वृतं ॥ लोहघंटापरिष्कारंश्वयूथपरिवारितं॥ ३२ ॥ तत्प्रविश्यक्षुधावि
ष्टोविश्वामित्रोमहानृषिः॥ आहारान्वेषणेयुक्तःपरंयत्नंसमास्थितः॥ ३३ ॥ नचक्वचिदविंदत्सभिक्षमाणोपिकौशिकः॥ मांसमन्नंफलंमूलमन्यद्वातत्रकिंचन
॥ ३४॥ अहोकृच्छ्रंमयाप्राप्तमितिनिश्चित्यकौशिकः ॥ पपातभूमौदौर्बल्यात्तस्मिंश्चांडालपक्कणे ॥ ३५ ॥ सचिंतयामाससमुनिःकिंनुमेसुकृतंभवेत्॥ कथंवृ
थानमृत्युःस्यादितिपार्थिवसत्तम॥ ३६॥ सददर्शश्वमांसस्यकुतंत्रींविततांमुनिः॥ चांडालस्यगृहेराजन्सद्यःशस्त्रहतस्यवै॥ ३७॥ सचिंतयामासतदास्तैन्यं
कार्यमितोमया॥ नहीदानीमुपायोमेविद्यतेप्राणधारणे॥ ३८॥ आपत्सुविहितंस्तैन्यंविशिष्टंचमहीयसः॥ विप्रेणप्राणरक्षार्थंकर्तव्यमितिनिश्चयः॥ ३९॥
हीनादादेयमादौस्यात्समानात्तदनंतरं॥ असंभवेवाददीतविशिष्टादपिधार्मिकात्॥ ४० ॥ सोहमंत्यावसायानांहराम्येनांप्रतिग्रहात्॥ नस्तैन्यदोषंपश्यामिह
रिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ४१ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ तस्मिन्देशेससुष्वापश्वपचोयत्रभारत ॥ ४२॥ सविगाढांनिशांदृष्ट्वासुप्तेचांडा
लपक्कणे॥ शनैरुत्थायभगवान्प्रविवेशकुटीमतः॥ ४३॥

॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ वृथाअन्नंविना ॥३६॥कुतंत्रींदंडिकां॥३७॥३८॥३९॥४०॥प्रतिग्रहात् तज्जदोषात् स्तैन्यदोषंअधिकंनपश्यामीत्यर्थः श्वजाघनींशुनोजंघां॥४१॥४२॥४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ घट्टयतिचालयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ममममां ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नेत्राभ्यांश्लेष्मपिहिताभ्यां ॥ ४९ ॥ ५०॥ कलुषंयातःपापंकर्मानुसृतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अग्निर्देवानांमुखंचपुरोधाश्चसः

ससुप्तइवचांडालःश्लेष्मापिहितलोचनः ॥ परिभिन्नस्वरोरूक्षःप्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४४ ॥ श्वपचउवाच कःकुतंत्रींघट्टयतिसुप्तेचांडालपक्कणे ॥
जागर्मिनात्रसुप्तोस्मिहतोसीतिचदारुणः ॥ ४५॥ विश्वामित्रस्ततोभीतःसहसातमुवाचह ॥ तत्रव्रीडाकुलमुखःसोद्वेगस्तेनकर्मणा ॥ ४६॥ विश्वामित्रोह
मायुष्मन्नागतोहंबुभुक्षितः ॥ मावधीर्ममसद्बुद्धेयदिसम्यक्प्रपश्यसि ॥ ४७ ॥ चांडालस्तद्वचःश्रुत्वामहर्षेर्भावितात्मनः ॥ शयनादुपसंभ्रांतउद्ययौप्रतितंत
तः ॥ ४८ ॥ सविसृज्याश्रुनेत्राभ्यांबहुमानात्कृतांजलिः ॥ उवाचकौशिकंरात्रौब्रह्मन्किंतेचिकीर्षितं ॥ ४९ ॥ विश्वामित्रस्तुमातंगमुवाचपरिसांत्वयन् ॥ क्षु
धितोहंगतप्राणोहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ५० ॥ क्षुधितःकलुषंयातोनास्तिन्हीरशनार्थिनः ॥ क्षुच्चमांदूषयत्यत्रहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ५१ ॥ अवसीदंतिमेप्रा
णाःश्रुतिर्मेनश्यतिक्षुधा ॥ दुर्बलोनष्टसंज्ञश्चभक्षाभक्षविवर्जितः ॥ ५२ ॥ सोऽधर्मंबुध्यमानोऽपिहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ अटन्भैक्ष्यंनविंदामियदायुष्मा
कमालये ॥ ५३ ॥ तदाबुद्धिःकृतापापेहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ अग्निर्मुखंपुरोधाश्चदेवानांशुचिषाड्विभुः ॥ ५४ ॥ यथावत्सर्वभुग्ब्रह्मातथामांविद्धिधर्मतः ॥ त
मुवाचसचांडालोमहर्षेश्शृणुमेवचः ॥ ५५ ॥ श्रुत्वातत्त्वंतथातिष्ठयथाधर्मोनहीयते ॥ धर्मंतवापिविप्रर्षेश्शृणुयत्तेब्रवीम्यहं ॥ ५६ ॥ शृगालादधमंश्वानंप्रवदंति
मनीषिणः ॥ तस्याप्यधमउद्देशःशरीरस्यश्वजाघनी ॥ ५७ ॥ नेदंसम्यग्व्यवसितंमहर्षेधर्मगर्हितं ॥ चांडालस्वस्यहरणमभक्ष्यस्यविशेषतः ॥ ५८ ॥ साध्व
न्यमनुपश्यत्वमुपायंप्राणधारणे ॥ नमांसलोभात्तपसोनाशस्तेस्यान्महामुने ॥ ५९ ॥ जानताविहितंधर्मंनकार्योधर्मसंकरः ॥ मास्मधर्मंपरित्याक्षीस्त्वंहिध
र्मभृतांवरः ॥ ६० ॥ विश्वामित्रस्ततोराजन्नित्युक्तोभरतर्षभ ॥ क्षुधार्त्तःप्रत्युवाचेदंपुनरेवमहामुनिः ॥ ६१ ॥ निराहारस्यसुमहान्ममकालोभिधावतः ॥ नवि
द्यतेप्युपायश्चकश्चिन्मेप्राणधारणे ॥ ६२ ॥ येनयेनविशेषेणकर्मणायेनकेनचित् ॥ अभ्युज्जीवेत्साद्यमानःसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥ ६३ ॥ ऐंद्रोधर्मःक्षत्रियाणां
ब्राह्मणानामथाग्निकः ॥ ब्रह्मवन्हिर्ममबलंभक्ष्यामिशमयन्क्षुधां ॥ ६४ ॥ यथायथैवजीवेद्धितत्कर्तव्यमहेलया ॥ जीवितंमरणाच्छ्रेयोजीवन्धर्ममवाप्नु
यात् ॥ ६५ ॥ सोहंजीवितमाकांक्षन्नभक्ष्यस्यापिभक्षणं ॥ व्यवस्येबुद्धिपूर्वंवैतद्भवाननुमन्यतां ॥ ६६ ॥

शुचिषाट्शुचिमेध्यमेवसहतेनामेध्यं ॥ ५४ ॥ तस्यापियथासर्व
भुक्त्वंतथाहंब्रह्माब्राह्मणोपितत्तुल्यत्वात्सर्वभुग्भविष्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ऐंद्रःपालनात्मकः आग्निकःसर्वभुक्त्वरूपः ब्रह्मवेदःसएववन्हिः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्योतींषीवतपइंधनेनबलवंतंकरिष्यामि आत्मानमितिशेषः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पंचै*शशशल्यकादयः पंचैवभक्ष्यानान्येइतिहेतोरभक्ष्येश्वमांसेमनोमाकृथाः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिकर्तुं नार्हसीतियोजना ॥ ७२ ॥ शिष्टाःअगस्त्यादयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ समौपशुत्वादितिभावः ॥ ७५ ॥ यदिति तेनागस्त्येनब्राह्मणानामर्थेऽर्थितेनप्रार्थितेनअर्थाद्ब्राह्मणैरेववातापिभक्षणंकृतंनस्वार्थे तदपिअवस्थाधिकारेसताहृशएवसमयोनान्यत्किंचित्कर्तुंशक्यमित्यर्थः नृशंसमपिभक्षित्वातेनवातापिनाभक्ष्यमाणाब्राह्मणारक्षिताइतिधर्मएवेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ तर्हिअयमात्मादेहोममित्रंएतस्यरक्षणार्थं

बलवंतंकरिष्यामिप्रणोत्स्याम्यशुभानितु॥ तपोभिर्विद्यया चैवज्योतींषीवमहत्तमः॥ ६७॥ श्वपचउवाच नैतत्खादन्प्राप्नुतेदीर्घमायुर्नैवप्राणान्नामृ
तस्येवतृप्तिः ॥ भिक्षामन्यांभिक्षमातेमनोस्तुश्वभक्षणेश्वाह्यभक्ष्योद्विजानां ॥ ६८॥ विश्वामित्रउवाच नदुर्भिक्षेसुलभंमांसमन्यच्छ्वपाकमन्येनच
मेस्तिवित्तं॥ क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशःश्वमांसेचास्मिन्षड्रसान्साधुमन्ये॥ ६९॥ श्वपचउवाच पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रस्यवैविशः॥ यथाशा
स्त्रंप्रमाणंतेमाऽभक्ष्येमानसंकृथाः ॥ ७० ॥ विश्वामित्रउवाच अगस्त्येनासुरोजग्धोवातापिःक्षुधितेनवै ॥ अहमापद्गतःक्षुत्तोभक्षयिष्येश्वजाघनीं
॥ ७१ ॥ श्वपचउवाच भिक्षामन्यामाहरेतिनचकर्तुमिहार्हसि ॥ ननूनंकार्यमेतद्वैहरकामंश्वजाघनीं॥ ७२॥ विश्वामित्रउवाच शिष्टावैकारणं
धर्मेतद्वृत्तमनुवर्तये॥ परांमेध्याशनादेनांभक्ष्यांमन्येश्वजाघनीं॥ ७३ ॥ श्वपचउवाच असतायत्समाचीर्णंनचधर्मःसनातनः ॥ नाकार्यमिहकार्यंवै
माछलेनाशुभंकृथाः॥ ७४॥ विश्वामित्रउवाच नपातकंनावमतमृषिःसन्कर्तुमर्हति ॥ समौचश्वमृगौमन्येतस्माद्भोक्ष्येश्वजाघनीं ॥ ७५॥ श्वप
चउवाच यद्ब्राह्मणार्थेकृतमर्थितेनतेनार्षिणातदवस्थाधिकारे॥ सवैधर्मोयत्रनपापमस्तिसर्वैरुपायैर्गुरवोहिरक्ष्याः॥ ७६॥ विश्वामित्रउवाच मित्रं
चमेब्राह्मणस्यायमात्माप्रियश्चमेपूज्यतमश्चलोके॥ तंभर्तुकामोहमिमांजिहीर्षेन्नृशंसानामीदृशानांनबिभ्ये॥ ७७॥ श्वपचउवाच कामंनराजी
वितंसंत्यजंतिनचाभक्ष्येक्वचित्कुर्वंतिबुद्धिं॥ सर्वान्कामान्प्राप्नुवंतीहविद्वन्प्रियस्वकामंसहितःक्षुधैव ॥ ७८॥ विश्वामित्रउवाच स्थानेभवेत्संशयःप्रे
त्यभावेनिःसंशयःकर्मणांवैविनाशः॥ अहंपुनर्व्रतनित्यःशमात्मामूलंरक्ष्यंभक्षयिष्याम्यभक्ष्यं॥ ७९॥

मयाप्येतदुक्तंचेन्नकश्चिद्दोषोस्तीत्याह मित्रंचेति ॥ ७७॥ क्षुधैवजितयासर्वान्कामानन्येआप्नुवंति अतस्त्वमपिक्षुधैवसहितःअनाहारेणैवकामंप्रियस्वपूरयस्व ॥ ७८ ॥ स्थानेइति सकामःप्रेत्यभावेमरणेसतियशःयशस्करोभवेदितिस्थानेयुक्तं अनशनेन मरणंश्रेयइतिसत्यमित्यर्थः जीवतस्त्वनश्नतोधर्मलोपःप्रत्यक्षः मूलंधर्मस्यशरीरंरक्ष्यंतस्यवैकल्येनधर्मविरोधोभवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

* शशकःशल्यकोगोधाकूर्मःखड्गीतुपंचमः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बुध्यात्मकेभ्रमातरिविचारितेश्वजाघनीभक्षणेपिपुण्यमस्तीतिजाने ज्ञानोत्पत्तियोग्यंशरीरमपथेनापिरक्ष्यमेवेतिभावः मोहात्मकेकर्तृत्वाद्यभिमानभाजियथाश्वभक्षणेदोषस्तथैवतत्रविषयेस्ति संशयात्मा न्यतरस्यात्मनोदृढपरिग्रहाभावात् तथापिश्वभक्षणमात्रेणत्वादृशःश्वपचोहंनभविष्यामि तपसादोषंदूरीकर्तुंशक्तोस्मीतिभावः ॥ ८० ॥ इदंश्वजाघनीभक्षणजंदुःखंपापंगोपनीयंगूहनीयंत्वयाक्रियमाणं निरसनीयमितिमेबुद्धिर्निश्चितास्ति ततोहंदुष्कृतःपापीयानपिअब्राह्मणोपित्वामुपालभेयःसोहंसत्रैकैतवकारीअस्मि सत्वमितिपाठेसत्वंप्रसिद्धोविश्वामित्रस्त्वांयदब्राह्मणोहमुपालभेऽतःदुष्कृतोस्मीतियो जना ॥ ८१ ॥ धर्मेधर्मानुशासने ॥ ८२॥८३॥८४ ॥ पापलोकौचतावबलिप्तौचेतिसमासः प्रतीच्छन्प्रतिगृह्णन् ॥८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कार्यैत्यायेप्राणात्ययेऽभक्ष्यमपिभक्षणीयमितिभक्ष्याभक्ष्यविधेरप

बुद्ध्यात्मकेव्यक्तमस्तीतिपुण्यंमोहात्मकेयत्रयथाश्वभक्ष्ये ॥ यद्यप्येतत्संशयात्माचरामिनाहंभविष्यामियथात्वमेव ॥ ८० ॥ श्वपचउवाच गोपनीयमिदं दुःखमितिमेनिश्चितामतिः ॥ दुष्कृतोब्राह्मणःसन्त्रंयस्त्वामहमुपालभे ॥ ८१ ॥ विश्वामित्रउवाच पिबंत्येवोदकंगावोमंडूकेषुरुवत्स्वपि ॥ नतेधिकारोधर्मे स्तिमाभूरात्मप्रशंसकः ॥ ८२ ॥ श्वपचउवाच सुहृद्भूत्वानुशासेत्वांकृपाहित्वयिमेद्विज ॥ यदिदंश्रेयआधत्स्वमालोभात्पातकंकृथाः ॥ ८३ ॥ विश्वामित्र० सुहृन्मेत्वंसुखेप्सुश्चेदापदोमांसमुद्धर ॥ जानेहंधर्मतोत्मानंशौनीमुत्सृजजाघनीं ॥ ८४ ॥ श्वपचउवाच नैवोत्सहेभवतोदातुमेतांनोपेक्षितुंह्रियमाणं स्वमन्नं ॥ उभौस्यावःपापलोकावलिप्तौदाताचाहंब्राह्मणस्त्वंप्रतीच्छन् ॥ ८५ ॥ विश्वामित्रउवाच अद्याहमेतद्वृजिनंकर्मकृत्वाजीवंश्चरिष्यामिमहापवि त्रं ॥ सपूतात्माधर्ममेवाभिपत्स्येयदेतयोर्गुरुतद्वैब्रवीहि ॥ ८६ ॥ श्वपचउवाच आत्मैवसाक्षीकुलधर्मकृत्येत्वमेवजानासियदत्रदुष्कृतं ॥ योत्याद्रियाद्भक्ष्य मितिश्वमांसंमन्येनतस्यास्तिविवर्जनीयं ॥ ८७ ॥ विश्वामित्रउवाच उपादानेखादनेचास्तिदोषःकार्यैत्यायेनित्यमत्रापवादः ॥ यस्मिन्हिंसानानृतंवाच्य लेशोभक्ष्यक्रियायत्रनतद्गरीयः ॥ ८८ ॥ श्वपचउवाच यद्येषहेतुस्तवखादनेस्यान्नतेवेदःकारणंनार्यधर्मः ॥ तस्माद्भक्ष्येभक्षणेवाद्विजेंद्रदोषंनपश्यामियथेद मत्र ॥ ८९ ॥ विश्वामित्रउवाच नैवातिपापंभक्षमाणस्यदृष्टंसुरांतुपीत्वापततीतिशब्दः ॥ अन्योन्यकार्याणियथातथैवनपापमात्रेणकृतंहिनस्ति ॥ ९० ॥

वादोस्ति तथाचसूत्रं सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्दर्शनादिति यत्राभक्ष्यक्रियाअभक्ष्यतापादकंवाक्यंतच्छास्त्रंगरीयोन यतःयस्मिन्नभक्ष्यभक्षणेहिंसानृतंचन इदमेवद्वयंअधर्मस्यज्ञापकं किंतर्हिभक्ष्याभक्ष्य शास्त्रमनर्थकंनेत्याह वाच्यलेशइतिभावप्रधानोनिर्देशः तत्रवाच्यत्वस्यनिंद्यत्वस्यलेशमात्रंनतुतद्धिंसानृतवदत्यंतंनिंद्यमित्यर्थः ॥८८॥ हेतुःप्राणपोषणेच्छास्ति कारणंप्रमाणं भक्ष्येभक्षणे अभक्षणेइतिच्छे दः ॥ ८९ ॥ अतिपापंहिंसावदभक्ष्यंभक्षमाणस्यनदृष्टं पततीतिशब्दःशब्दशास्त्रस्याज्ञामात्रं परंतुपापहेतुर्मुख्योहिंसाख्योऽत्रनदृश्यतइतिभावः अन्योन्यकार्याणिमैथुनानि पापमात्रेणकृतंपुण्यंहिनस्तिनाशय ति तेनईषत्पापोत्पत्तिरस्तुनतुब्राह्मण्यादिधर्महानिरस्तीतिभावः ॥ ९० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्थानतः चांडालगृहात् हीनतः चौर्यतः कुत्सितात् अदित्सतः कदर्यात् अभिषंगात् अत्याग्रहात् श्वानं लभते तेनापि तेनैव दंडः सहितव्यः सोढव्य एव नतु दातुर्मम दोषोस्तीति भावः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
॥९४॥९५॥९६॥९७॥९८॥९९॥१००॥१०१॥१०२॥ इतिशां॰आ॰नै॰भा॰एकचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४१ ॥ यदिमहद्भिरपिघोरंकर्मकर्तव्यत्वेनसमुद्दिष्टंयदश्रद्धेयमिवानृतमिवचत
र्हिदस्यूनामकार्यकारिणामपिमर्यादाकाचिदस्तिइतोधिकंदस्यूनांनकर्तव्यमिति ॥ १ ॥ अस्मिंश्चाकृत्येकर्तव्येसंमोहादिकंप्राप्तोप्यात्मानंसांत्वयन्नप्युद्यममध्यवसायंनाधिगच्छामि एतान्धर्मान्कर्तुमहंनश

श्वपचउवाच अस्थानतोहीनतःकुत्सिताद्वातद्विद्वांसंबाधतेसाधुवृत्तं ॥ श्वानंपुनर्योलभतेऽभिषंगात्तेनापिदंडःसहितव्यएव ॥ ९१ ॥ भीष्मउवाच एवमु
क्त्वानिववृतेमातंगःकौशिकंतदा ॥ विश्वामित्रोजहारैवकृतबुद्धिःश्वजाघनीं ॥ ९२ ॥ ततोजग्राहसश्वांगंजीवितार्थीमहामुनिः ॥ सदारस्तामुपाहृत्यवनेभो
क्तुमियेषसः ॥ ९३ ॥ अथास्यबुद्धिरभवद्विधिनाहंश्वजाघनीं ॥ भक्षयामियथाकामंपूर्वंसंतर्प्यदेवताः ॥ ९४ ॥ ततोग्निमुपसंहृत्यब्राह्मेणविधिनामुनिः ॥ ऐं
द्राग्नेयेनविधिनाचरुंश्रपयतस्वयं ॥ ९५ ॥ ततःसमारभत्कर्मदैवंपित्र्यंचभारत ॥ आहूयदेवानिंद्रादीन्भागंभागंविधिक्रमात् ॥ ९६ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुप्र
ववर्षसवासवः ॥ संजीवयन्प्रजाःसर्वाजनयामासचौषधीः ॥ ९७ ॥ विश्वामित्रोपिभगवांस्तपसादग्धकिल्बिषः ॥ कालेनमहतासिद्धिमवापपरमाद्भुतां
॥ ९८ ॥ ससंहृत्यचतत्कर्मअनास्वाद्यचतद्धविः ॥ तोषयामासदेवांश्चपितॄंश्चद्विजसत्तमः ॥ ९९ ॥ एवंविद्वानदीनात्माव्यसनस्थोजिजीविषुः ॥ सर्वोपायैरुपाय
ज्ञोदीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ १०० ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायजीवितव्यंसदाभवेत् ॥ जीवन्पुण्यमवाप्नोतिपुरुषोभद्रमश्नुते ॥ १०१ ॥ तस्मात्कौंतेयविदुषाधर्माधर्म
विनिश्चये ॥ बुद्धिमास्थायलोकेस्मिन्वर्तितव्यंकृतात्मना ॥ १०२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्धर्मप॰ विश्वामित्रश्वपचसंवादेएकचत्वारिंश
दधिकशततमोध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिघोरंसमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतं ॥ अस्तिस्विद्दस्युमर्यादायामहंपरिवर्जये ॥ १ ॥ संमुह्यामि
विषीदामिधर्मोमेशिथिलीकृतः ॥ उद्यमंनाधिगच्छामिकदाचित्परिसांत्वयन् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच नैतच्छ्रुत्वागमादेवतवधर्मानुशासनं ॥ प्रज्ञासम
वहारोयंकविभिःसंभृतंमधु ॥ ३ ॥ बह्व्यःप्रतिविधातव्याःप्रज्ञाराज्ञाततस्ततः ॥ नैकशाखेनधर्मेणयात्रैषासंप्रवर्तते ॥ ४ ॥

क्नोमीत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदागमादेवश्रुत्वातवधर्मानुशासनंमयाकृतमितिनास्तिकिंतुप्रज्ञायाःसमवहारःनिष्ठाकल्पितेयमित्यर्थः एतदग्निहोत्रादिवद्विधेयंन अपितुकविभिरकरणेमहांतंदोषंपश्यद्भिःकल्पितमिति
भावः ॥ ३ ॥ ततस्ततःकोकिलवराहवृकसिंहादिभ्यःशिक्षित्वायत्रयासुप्रज्ञासुअनुष्ठेयासुएषातवबुद्धिः एकशाखेनैकदेशिनाधर्मेणोपलक्षितानसंप्रवर्तते ताःप्रज्ञाःबह्व्यःप्रतिविधातव्याःसंति ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मादिर्ज्ञेयः तत्तत्र विषयेमेममवचोविद्धि ॥ ५ ॥ प्रतिविधातव्यः चिकित्सनीयः ॥ ६ ॥ यतः पुरस्तादध्ययनकालेऽनुपाल्हताअशिक्षिताअतः दुर्बलस्यैकदेशाध्ययनवतः प्रज्ञाकुतः नकुतः श्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ द्वैधंएकस्यैवकर्मणः क्वचित्कालेधर्मत्वंक्वचिदधर्मत्वमितिद्विप्रकारत्वं तस्मिन्प्राप्तेतदनभिज्ञः संशयंसंकटंप्राप्नोति अहिंसायाधर्मत्वेपिचोररक्षयापापंभवतितद्वदिदंज्ञेयं ॥ ८ ॥ पार्श्वतः पश्चात् करणंकरणीयं विष्टंभित्वानिश्चित्याग्रिमवर्षेप्रजाभ्यः षड्भागस्यार्धंअंशत्रयंवाग्रहीष्यामीत्यभिसंधाय प्रकारयेत् आपत्कालेतमेवषड्भागंसार्धगुणंसपादगुणंवाप्रकर्षेण गृह्णीयात् तत्कुर्वन्मूढदृष्ट्याऽधर्मीभवतिनतुप्रज्ञादृष्ट्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ सतांमतमितिशेषः ॥ १० ॥ मुष्णंतिधर्मशास्त्रविरुद्धंअर्थशास्त्रंनादर्तव्यमितिवदंति वैषम्यंअप्रामाण्यंअधर्मत्वंवा ॥ ११ ॥ शास्त्रचोरनिंदाप्रसंगात्तदुपजीविनोपिनिंदति आजिजीविषवइतिसार्धैश्चतुर्भिः

बुद्धिसंजननोधर्मआचारश्चसतांसदा ॥ ज्ञेयोभवतिकौरव्यसदातद्विद्धिमेवचः ॥ ५ ॥ बुद्धिश्रेष्ठाहिराजानश्चरंतिविजयैषिणः ॥ धर्मः प्रतिविधातव्योबुद्ध्याराज्ञातनस्ततः ॥ ६ ॥ नैकशाखेनधर्मेणराज्ञोधर्मोविधीयते ॥ दुर्बलस्यकुतः प्रज्ञापुरस्तादनुपाल्हता ॥ ७ ॥ अद्वैधज्ञः पथिद्वैधेसंशयंप्राप्तुमर्हति ॥ बुद्धिद्वैधंवेदितव्यंपुरस्तादेवभारत ॥ ८ ॥ पार्श्वतः करणंप्राज्ञोविष्टंभित्वाप्रकारयेत् ॥ जनस्तच्चरितंधर्मंविजानात्यन्यथान्यथा ॥ ९ ॥ अमिथ्याज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनः परे ॥ तद्वैयथायथंबुध्वाज्ञानमाददतेसतां ॥ १० ॥ परिमुष्णंतिशास्त्राणिधर्मस्यपरिपंथिनः ॥ वैषम्यमर्थविद्यानांनिरर्थाः ख्यापयंतिते ॥ ११ ॥ आजिजीविषवोविद्यांयशः कामौसमंततः ॥ तेसर्वेनृपपापिष्ठाधर्मस्यपरिपंथिनः ॥ १२ ॥ अपक्कमतयोमंदानजानंतियथातथं ॥ यथाह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रायुक्तिनिष्ठिताः ॥ १३ ॥ परिमुष्णंतिशास्त्राणिशास्त्रदोषानुदर्शिनः ॥ विज्ञातमर्थंविद्यानांनसम्यगितिवर्तते ॥ १४ ॥ निंदयापरविद्यानांस्वविद्यांख्यापयंतिच ॥ वागस्त्रावाक्छुरीभूतादुग्धविद्याफलाइव ॥ १५ ॥ तान्विद्यावणिजोविद्धिराक्षसानिवभारत ॥ व्याजेनसद्भिर्विहितोधर्मस्तेपरिहास्यति ॥ १६ ॥ नधर्मवचनंवाचानैवबुद्ध्येतिनः श्रुतं ॥ इतिबार्हस्पतंज्ञानंप्रोवाचमघवास्वयं ॥ १७ ॥ नत्वेववचनंकिंचिदनिमित्तादिहोच्यते ॥ सुविनीतेनशास्त्रेणनव्यवस्यंत्यथापरे ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दंभिनंनिंदत्यर्धेन व्याजेनेति कृतइतिशेषः तेतव ॥ १६ ॥ प्रकृतमाह नेति वाचाकेवलया बुद्ध्यातर्केणवाकेवलेन धर्मवचनंधर्मनिश्चयोनास्तिअपितुसमुच्चिताभ्यांउभाभ्यांधर्मनिर्णयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ नत्विति आततायीब्राह्मणोपिहंतव्यइत्यादिवचनंकामतोब्राह्मणंहंतुः प्रायश्चित्तंनविद्यतइत्यनेनविरुद्धमपिनिष्कारणंनप्रवर्तते कोहितद्वेदयद्यमुष्मिँल्लोकेस्तिवानवेतिवचनंयथादिक्षवतीकाशान्करोतीत्यतीकाशविधिपरंनतुपरलोकफलेसंदेहोपन्यासपरं एवंअततायिब्राह्मणवधवाक्यमपिअततायीसर्वथाहंतव्यइत्येवंपरंनतुब्राह्मणरूपोऽप्याततायीहंतव्यइत्येवंपरंइतिकैश्चिदुच्यते अपरे तुसुविनीतेनयुक्तिमतापिशास्त्रेणशिक्षितंआततायिवधंनव्यवस्यंतिकर्तव्यत्वेननिश्चिन्वंतिअहिंसाशास्त्रप्राबल्यात् आत्मवधार्थमुद्यताद्गोरिवाततायिनोप्यात्मानंरक्षेन्नगामिवतंहन्यादितितेषांभावः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इहलोकेतुएकेमुख्यास्त्वाचार्याः लोकयात्रांतन्निर्वाहमेवधर्मंप्राहुः साचचोरादीनांवधमंतरेणनसंभवतीत्यवश्यंहिंसापिकर्तव्येतितेषामाशयः तथाहिकल्पकाराःश्रुतिमुदाहरंति अन्नादेभ्रूणहामार्ष्टिअनेनाअ
भिशंसति स्तेनःप्रमुक्तोराजनियाचन्ननृतसंगरे गुरौयाजश्वशिष्यश्वस्त्रियश्वभर्तुर्व्यभिचारिणीति मार्ष्टिपापमितिशेषः एवंसत्यपिमतभेदेयुक्त्यैवधर्मंऊहेतेत्याह समिति ॥१९॥ तस्मादमर्षादींस्त्यक्त्वासमूहेस
भायांशास्त्रंवदेदित्याशयेनाहामर्षादिति ॥ २० ॥ आगतागमयाबुध्याश्रुत्युपगृहीतेनतर्केणसहितंयद्वचनंतेनप्रशस्यतेशास्त्रंनान्यतरेण अन्यस्तुज्ञानहेतुत्वात् अज्ञातज्ञापकतयावचनंतर्केणहीनंशब्दमेवसा
धुमन्यते कुतःअज्ञानात् ॥ २१ ॥ अन्यःपुनःअनयायुक्त्याइदंशास्त्रंहतंदूषितंइतिहेतोरपार्थकंव्यर्थमितिमन्यतेतदप्यज्ञानादेव तस्मात्तर्केणशास्त्रस्यशास्त्रेणतर्कस्यवाबाधमकृत्वायदुभयसंमतंतदेवानुष्ठेयमित्यु
शनसोमतंपूर्वोक्तेनबार्हस्पत्येनज्ञानेनैक्यंगतमितिदर्शितं ॥ २२ ॥ किंच अपदिश्यंदिशोर्मध्येस्थितंकोटिद्वयस्पर्शिज्ञानंसंशयरूपंतद्यथानास्तितथैवव्यर्थमित्यर्थः अतस्तंसंशयंछिन्नमूलेनमूलोच्छेदेनयथा

लोकयात्रामिहैकेतुधर्मंप्राहुर्मनीषिणः ॥ समुद्दिष्टंसतांधर्मंस्वयमूहेतपंडितः ॥ १९ ॥ अमर्षाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्चभारत ॥ शास्त्रंप्राज्ञस्यवदतःसमूहे
यात्यदर्शनं ॥ २० ॥ आगतागमयाबुद्ध्यावचनेनप्रशस्यते ॥ अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्वचनंसाधुमन्यते ॥ २१ ॥ अनयाहतमेवेदमितिशास्त्रमपार्थकं ॥ दैतेयानु
शनाप्राहसंशयच्छेदनंपुरा ॥ २२ ॥ ज्ञानमप्यपदिश्यंहियथानास्तितथैवतत् ॥ तंतथाछिन्नमूलेनसन्नोदयितुमर्हसि ॥ २३ ॥ अनव्यवहितंयोवानेदंवाक्य
मुपाश्नुते ॥ उग्रायैवहिसृष्टोसिकर्मणेनत्वमीक्षसे ॥ २४ ॥ अंगमामन्ववेक्षस्वराजन्यायबुभूषते ॥ यथाप्रमुच्यतेत्वन्योयदर्थंनप्रमोदते ॥ २५ ॥ अजोश्वःक्षत्र
मित्येतत्सदृशंब्रह्मणाकृतं ॥ तस्मादभीक्ष्णंभूतानांयात्राकाचित्प्रसिद्ध्यति ॥ २६ ॥ यस्त्ववध्यवधेदोषःसवध्यस्यावधेस्मृतः ॥ साचैवखलुमर्यादायामयंप
रिवर्जयेत् ॥ २७ ॥ तस्मात्तीक्ष्णःप्रजाराजास्वधर्मेस्थापयेत्ततः ॥ अन्योन्यंभक्षयंतोहिप्रचरेयुर्वृकाइव ॥ २८ ॥

स्यात्तथासन्नोदयितुंदूरीकर्तुमर्हसि निःसंशयंयत्ज्ञानंतदेवाश्रयस्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ योवाभवान्ममइदंनीतिवाक्यंनउपाश्नुतेनांगीकरोतितत्अनव्यवहितंअयुक्तं व्यवहितपदंनशब्देनसमस्तंचेत्नव्यवहितश
ब्दःसन्निकृष्टवचनःतदभावोऽनव्यवहितमितियोगोऽत्रज्ञेयः कुतोयुक्तमतआह उग्रायेति यतःउग्रायहिंस्रकर्मार्थमेवत्वंस्रष्टोसि तच्चत्वंनसमीक्षसेऽतोममवचनंतवचेतसिनकिंचिल्लग्नमित्यर्थः ॥ २४ ॥ हेअंग
मांअन्ववेक्षस्व बुभूषतेऐश्वर्यलिप्सवे राजन्यायराजसमूहाय तदर्थंयथातत्प्रमुच्यते तथाकुर्वाणंमामन्ववेक्षसेत्यध्याहृत्ययोज्यं अन्योलोकोयदर्थंयमर्थंनप्रमोदतेनानुमोदते हिंस्रोयमितिमांनिंदंतोपिभूलोका
र्थिनोराजानःस्वहितमजानानाअपिमयास्वर्लोकंप्रापिताःउपकारायैवनस्वार्थाय एवंत्वमप्युग्रेणकर्मणाप्रजास्तद्धितायैवशाधीतिभावः ॥ २५ ॥ अजइति यथाऽजोयज्ञार्थंनीयतेतद्धितायैवंअश्वक्षत्रियावपि
संग्रामार्थंनीयेतेतद्धितायैव हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्युक्तेः तथायज्ञेहन्यमानस्यपशोरपिस्वर्गप्राप्तिर्दृष्टा पशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वा
लोकंगमयिष्यामइति ॥ २६ ॥ एवंसंमुह्यामीत्यादेरुत्तरमुक्त्वाऽस्तिस्विद्दस्युमर्यादाइत्यस्योत्तरमाह यस्त्विति ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्यायंन्यायवर्जितंयथास्यात्तथाप्रगृह्णातिषड्भागमादत्तेकर्मणापालनात्मकेनविहीनंक्षत्रं ॥ ३१ ॥३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥३५ ॥ ब्राह्मणादर्वागेवदंडस्यमर्यादाब्राह्मणस्तुनैवदंड्योऽपितुपूज्य

यस्यदस्युगणाराष्ट्रेध्वांक्षामत्स्यान्जलादिव ॥ विहरंतिपरस्वानिसवैक्षत्रियपांसनः ॥ २९ ॥ कुलीनान्सचिवान्कृत्वावेदविद्यासमन्वितान् ॥ प्रशाधिपृथि वींराजन्प्रजाधर्मेणपालयन् ॥ ३० ॥ विहीनंकर्मणान्यायंयःप्रगृह्णातिभूमिपः ॥ उपायस्याविशेषज्ञंतद्वैक्षत्रंनपुंसकं ॥ ३१ ॥ नैवोग्रंनैवचानुग्रंधर्मेणेहप्र शस्यते ॥ उभयंनव्यतिक्रामेदुग्रोभूत्वामृदुर्भव ॥ ३२ ॥ कष्टःक्षत्रियधर्मोयंसौहृदंत्वयिमेस्थितं ॥ उग्रकर्मणिसृष्टोसितस्माद्राज्यंप्रशाधिवै ॥ ३३ ॥ अशि ष्टनिग्रहोनित्यंशिष्टस्यपरिपालनं ॥ एवंशुक्रोब्रवीद्धीमानापत्सुभरतर्षभ ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरउवाच अस्तिचेदिहमर्यादायामन्योनाभिलंघयेत् ॥ पृच्छा मित्वांसतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ३५ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणानेवसेवेतविद्यावृद्धांस्तपस्विनः ॥ श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान्पवित्रंह्येतदुत्तमं ॥ ३६ ॥ या देवतासुवृत्तिस्तेसास्तुविप्रेषुनित्यदा ॥ क्रुद्धैर्हिविप्रैःकर्माणिकृतानिबहुधानृप ॥ ३७ ॥ प्रीत्यायशोभवेन्मुख्यमप्रीत्यापरमंभयं ॥ प्रीत्याह्यमृतवद्विप्राःक्रुद्धा श्चैवविषंयथा ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहा प्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ शरणंपाल्यमानस्ययोधर्मस्तंब्रवीहिमे ॥ १ ॥ भीष्मउवाच महान्धर्मोमहाराजशरणागतपालने ॥ अर्हःप्रष्टुंभवांश्चैवप्रश्नंभ रतसत्तम ॥ २ ॥ शिबिप्रभृतयोराजन्राजानःशरणागतान् ॥ परिपाल्यमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ ३ ॥ श्रूयतेचकपोतेनशत्रुःशरणमागतः ॥ पूजित श्चयथान्यायंस्वैश्चमांसैर्निमंत्रितः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंकपोतेनपुराशत्रुःशरणमागतः ॥ स्वमांसंभोजितःकांचगतिंलेभेसभारत ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्कथांदिव्यांसर्वपापप्रणाशिनीं ॥ नृपतेर्मुचुकुंदस्यकथितांभार्गवेणवै ॥ ६ ॥ इममर्थंपुरापार्थमुचुकुंदोनराधिपः ॥ भार्गवंपरिपप्रच्छप्रणतःपुरुष र्षभ ॥ ७ ॥ तस्मैशुश्रूषमाणायभार्गवोकथयत्कथां ॥ इमांयथाकपोतेनसिद्धिःप्राप्तानराधिप ॥ ८ ॥ मुनिरुवाच धर्मनिश्चयसंयुक्तांकामार्थसहितां कथां ॥ शृणुष्वावहितोराजन्गदतोमेमहाभुज ॥ ९ ॥ कश्चित्क्षुद्रसमाचारःपृथिव्यांकालसंमितः ॥ विचचारमहारण्येघोरःशकुनिलुब्धकः ॥ १० ॥ काको लइवकृष्णांगोरक्ताक्षःकालसंमितः ॥ दीर्घजंघोह्रस्वपादोमहावक्त्रोमहाहनुः ॥ ११ ॥

एवेत्याह ब्राह्मणानेवेति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७ ॥ पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ काकोलःकाकविशेषः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ अभिसंधत्तेविषोद्बंधनादिनाहंतुमितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ क्षारकंजालं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

नैवतस्यसुहृत्कश्चिन्नसंबंधीनबांधवाः ॥ सहितैःसंपरित्यक्तस्तेनरौद्रेणकर्मणा ॥ १२ ॥ नरःपापसमाचारस्त्यक्तव्योदूरतोबुधैः ॥ आत्मानंयोभिसंधत्तेसो
न्यस्यस्यात्कथंहितः ॥ १३ ॥ येनृशंसादुरात्मानःप्राणिप्राणहरानराः ॥ उद्वेजनीयाभूतानांव्यालाइवभवंतिते ॥ १४ ॥ सवैक्षारकमादायद्विजान्हत्वावनेस
दा ॥ चकारविक्रयंतेषांपतंगानांजनाधिप ॥ १५ ॥ एवंतुवर्तमानस्यतस्यवृत्तिंदुरात्मनः ॥ अगमत्सुमहान्कालोनचाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥ तस्यभार्यास
हायस्यरममाणस्यशाश्वतं ॥ दैवयोगविमूढस्यनान्यावृत्तिररोचत ॥ १७ ॥ ततःकदाचित्तस्याथवनस्थस्यसमंततः ॥ पातयन्निववृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्र
मः ॥ १८ ॥ मेघसंकुलमाकाशंविद्युन्मंडलमंडितं ॥ संछन्नस्तुमुहूर्तेननौसार्थैरिवसागरः ॥ १९ ॥ वारिधारासमूहेनसंप्रविष्टःशतक्रतुः ॥ क्षणेनपूरयामास
सलिलेनवसुंधरां ॥ २० ॥ ततोधाराकुलेकालेसंभ्रमन्नष्टचेतनः ॥ शीतार्तस्तद्वनंसर्वमाकुलेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ नैवनिम्नंस्थलंवापिसोविंदतविहंगहा ॥ पू
रितोहिजलौघेनतस्यमार्गोवनस्यतु ॥ २२ ॥ पक्षिणोवर्षवेगेनहतालीनास्तदाभवन् ॥ मृगसिंहवराहाश्चस्थलमाश्रित्यशेरते ॥ २३ ॥ महतावातवर्षेणत्रासि
तास्तेवनौकसः ॥ भयार्ताश्चक्षुधार्ताश्चबभ्रमुःसहितावने ॥ २४ ॥ सतुशीतहतैर्गात्रैर्नजगामनतस्थिवान् ॥ ददर्शपतितांभूमौकपोतींशीतविह्वलां ॥ २५ ॥
दृष्ट्वार्तोपिहिपापात्मासतांपंजरकेक्षिपत् ॥ स्वयंदुःखाभिभूतोपिदुःखमेवाकरोत्परे ॥ २६ ॥ पापात्मापापकारित्वात्पापमेवचकारसः ॥ सोपश्यत्तरुषंडेषुमेघ
नीलंवनस्पतिं ॥ २७ ॥ सेव्यमानंविहंगौघैश्छायावासफलार्थिभिः ॥ धात्रापरोपकारायससाधुरिवनिर्मितः ॥ २८ ॥ अथाभवत्क्षणेनैववियद्विमलतारकं ॥
महत्सरइवोत्फुल्लंकुमुदच्छुरितोदकं ॥ २९ ॥ ताराढ्यंकुमुदाकारमाकाशंनिर्मलंबहु ॥ घनैर्मुक्तंनभोदृष्ट्वालुब्धकःशीतविह्वलः ॥ ३० ॥ दिशोविलोकयामास
विगाढांप्रेक्ष्यशर्वरीं ॥ दूरतोमेनिवेशश्चअस्माद्देशादितिप्रभो ॥ ३१ ॥ कृतबुद्धिर्द्रुमेतस्मिन्वस्तुंतांरजनींततः ॥ सांजलिःप्रणतिंकृत्वावाक्यमाहवनस्पतिं
॥ ३२ ॥ शरणंयामियान्यस्मिन्दैवतानिवनस्पतौ ॥ सशिलायांशिरःकृत्वापर्णान्यास्तीर्यभूतले ॥ ३३ ॥ दुःखेनमहताविष्टस्ततःसुष्वापपक्षिहा ॥ ३४ इति ॥१८॥
श्रीमहाभारतेशांति० आप० कपोतलुब्धकसंवादोपक्रमेत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मप० नैल० भारतभा० त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथेति॥ १ ॥२ ॥३ ॥४ ॥५ ॥६ ॥ ७ ॥ ८॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

भीष्मउवाच अथवृक्षस्यशाखायांविहंगःससुहृज्जनः॥ दीर्घकालोषितोराजंस्तत्रचित्रतनूरुहः ॥ १ ॥ तस्यकल्यगताभार्याचरितुंनाभ्यवर्तत॥ प्राप्तांच
रजनींदृष्ट्वासपक्षीपर्यतप्यत॥ २॥ वातवर्षमहच्चासीन्नचागच्छतिमेप्रिया ॥ किंनुतत्कारणंयेनसाद्यापिननिवर्तते॥ ३॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्याःप्रियायाम
मकानने॥ तयाविरहितंहीदंशून्यमद्यगृहंमम ॥ ४॥ पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपिसर्वतः ॥ भार्याहीनंगृहस्थस्यशून्यमेवगृहंभवेत्॥ ५॥ नगृहंगृहमित्याहुर्गृ
हिणीगृहमुच्यते॥ गृहंतुगृहिणीहीनमरण्यसदृशंमतं॥ ६॥ यदिसारक्तनेत्रांताचित्रांगीमधुरस्वरा ॥ अद्यनायातिमेकांतानकार्यंजीवितेनमे ॥ ७॥ नभुंक्तेम
य्यभुक्तेयानास्नातेस्नातिसुव्रता॥ नातिष्ठत्युपतिष्ठेतशेतेचशयितेमयि ॥ ८॥ हृष्टेभवतिसाहृष्टादुःखितेमयिदुःखिता ॥ प्रोषितेदीनवदनाक्रुद्धेचप्रियवादि
नी॥ ९॥ पतिव्रतापतिगतिःपतिप्रियहितेरता ॥ यस्यस्यात्तादृशीभार्याधन्यःसपुरुषोभुवि ॥ १०॥ साहिश्रांतंक्षुधार्तंचजानीतेमांतपस्विनी ॥ अनुरक्तास्थि
राचैवभक्तास्निग्धायशस्विनी ॥ ११ ॥ वृक्षमूलेपिदयितायस्यतिष्ठतितद्गृहं ॥ प्रासादोपितयाहीनःकांतारइतिनिश्चितं ॥ १२॥ धर्मार्थकामकालेषुभार्यापुं
सःसहायिनी ॥ विदेशगमनेचास्यसैवविश्वासकारिका ॥ १३॥ भार्याहिपरमोह्यर्थःपुरुषस्येहपठ्यते ॥ असहायस्यलोकेस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४॥
तथारोगाभिभूतस्यनित्यंकृच्छ्रगतस्यच ॥ नास्तिभार्यासमंकिंचिन्नरस्यार्तस्यभेषजं ॥ १५॥ नास्तिभार्यासमोबंधुर्नास्तिभार्यासमागतिः ॥ नास्तिभार्या
समोलोकेसहायोधर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥ यस्यभार्यागृहेनास्तिसाध्वीचप्रियवादिनी॥ अरण्यंतेनगंतव्यंयथारण्यंतथागृहं॥ १७॥ इतिश्रीम० शांतिप० आप
द्धर्मप० भार्याप्रशंसायांचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच एवंविलपतस्तस्यश्रुत्वातुकरुणंवचः ॥ गृहीताशकु
निघ्नेनकपोतीवाक्यमब्रवीत्॥ १॥ कपोत्युवाच अहोऽतीवसुभाग्याहंयस्यामेदयितःपतिः॥ असतोवासतोवापिगुणानेवंप्रभाषते॥ २॥ नसास्त्रीत्यभिमंत
व्यायस्यांभर्तानतुष्यति॥ तुष्टेभर्तरिनारीणांतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः॥ ३॥ अग्निसाक्षिकमित्येवभर्तावैदैवतंपरं॥ दावाग्निनेवनिर्दग्धासपुष्पस्तबकालता ॥ ४॥
भस्मीभवतिसानारीयस्याभर्तानतुष्यति॥ इतिसंचिंत्यदुःखार्ताभर्तारंदुःखितंतदा ॥ ५॥ कपोतीलुब्धकेनापिगृहीतावाक्यमब्रवीत्॥ हंतवक्ष्यामितेश्रेयःश्रु
त्वातुकुरुतत्तथा॥ ६॥ शरणागतसंत्राताभवकांतविशेषतः॥ एषशाकुनिकःशेतेतववासंसमाश्रितः॥७॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० पंचचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥१४५॥ ॥ ७ ॥ सपत्न्यावचनमित्यध्यायत्रयंप्रायःस्पष्टार्थं ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

शीतार्तश्चक्षुधार्तश्चपूजामस्मैसमाचर॥ योहिकश्चिद्द्विजंहन्यात्गांचलोकस्यमातरं॥ ८॥ शरणागतंचयोहन्यात्तुल्यंतेषांचपातकं ॥ अस्माकंविहितावृत्तिः कापोतीज्ञातिधर्मतः॥ ९॥ सान्याय्यात्मवतानित्यंत्वद्विधेनानुवर्तितुं॥ यस्तुधर्मयथाशक्तिगृहस्थोह्यनुवर्तते॥ १०॥ सप्रेत्यलभतेलोकानक्षयानितिशुश्रुम॥ सत्वंसंतानवानद्यपुत्रवानसिचद्विज॥ ११॥ तत्स्वदेहेदयांत्यक्त्वाधर्मार्थौपरिगृह्यच॥ पूजामस्मैप्रयुंक्ष्वत्वंप्रीयेतास्यमनोयथा॥ १२॥ शरीरेमाचसंतापं कुर्वीथास्त्वंविहंगम॥ शरीरयात्राकृत्यर्थमन्यान्दारानुपैष्यसि॥ १३॥ इतिसाशकुनीवाक्यंपंजरस्थातपस्विनी॥ अतिदुःखान्विताप्रोक्त्वाभर्तारंसमुदैक्षत ॥१४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० कपोतींप्रतिकपोतवाक्येपंचचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥१४५॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच सपत्न्यावच नंश्रुत्वाधर्मयुक्तिसमन्वितं॥ हर्षेणमहतायुक्तोवाक्यंव्याकुललोचनः॥१॥ तंवैशाकुनिकंदृष्ट्वाविधिदृष्टेनकर्मणा॥ सपक्षीपूजयामासयत्नात्तंपक्षिजीविनं॥२॥ उवाचस्वागतंतेद्यब्रूहिकिंकरवाणिते॥ संतापश्चनकर्तव्यःस्वगृहेवर्ततेभवान्॥ ३॥ तद्ब्रवीतुभवान्क्षिप्रंकिंकरोमिकिमिच्छसि॥ प्रणयेनब्रवीमित्वांत्वंहिनः शरणागतः॥ ४॥ अरावप्युचितंकार्यमातिथ्यंगृहमागते॥ छेत्तुमप्यागतेच्छायांनोपसंहरतेद्रुमः॥ ५॥ शरणागतस्यकर्तव्यमातिथ्यंहिप्रयत्नतः॥ पंचयज्ञ प्रवृत्तेनगृहस्थेनविशेषतः॥ ६॥ पंचयज्ञांस्तुयोमोहान्नकरोतिगृहाश्रमे॥ तस्यनायंनचपरोलोकोभवतिधर्मतः॥ ७॥ तद्ब्रूहिमांसुविश्रब्धोयत्त्वंवाचावदिष्य सि॥ तत्करिष्याम्यहंसर्वंमात्वंशोकेमनःकृथाः॥ ८॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशकुनेर्लुब्धकोब्रवीत्॥ बाधतेखलुमेशीतंसंत्राणंहिविधीयतां॥ ९॥ एवमुक्तस्ततःप क्षीपर्णान्यास्तीर्यभूतले॥ यथाशक्त्याहिपर्णेनज्वलनार्थंद्रुतंययौ॥ १०॥ सगत्वांगारकर्मांतंगृहीत्वाग्निमथागमत्॥ ततःशुष्केषुपर्णेषुपावकंसोप्यदीपयत् ॥ ११॥ ससंदीप्तंमहत्कृत्वातमाहशरणागतं॥ प्रतापयसुविश्रब्धःस्वगात्राण्यकुतोभयः॥ १२॥ सतथोक्तस्तथेत्युक्त्वालुब्धोगात्राण्यतापयत्॥ अग्निप्रत्याग तप्राणस्ततःप्राहविहंगमं॥ १३॥ हर्षेणमहताविष्टोवाक्यंव्याकुललोचनः॥ तथेमंशकुनिंदृष्ट्वाविधिदृष्टेनकर्मणा॥ १४॥ दत्तमाहारमिच्छामित्वयाक्षुद्बाधते हिमां॥ सतद्वचःप्रतिश्रुत्यवाक्यमाहविहंगमः॥ १५॥ नमेस्तिविभवोयेननाशयेयंक्षुधांतव॥ उत्पन्नेनहिजीवामोवयंनित्यंवनौकसः॥ १६॥ संचयोना स्तिचास्माकंमुनीनामिवभोजने॥ इत्युक्त्वातंतदातत्रविवर्णवदनोऽभवत्॥ १७॥

॥७॥८॥९॥१०॥ अंगारकर्मांतंकर्मारगृहसमीपं ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ १९ ॥ २० २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिशांतिपर्वणिआप० नैल० भारतभा० षट्चत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ५ ॥ ततइति ॥ १ ॥

कथंनुखलुकर्तव्यमितिचिंतापरस्तदा ॥ बभूवभरतश्रेष्ठगर्हयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १८ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तुसपक्षीपक्षिघातिनं ॥ उवाचतर्पयिष्येत्वांमुहूर्तंप्रतिपालय ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाशुष्कपर्णैस्तुसमुज्ज्वाल्यहुताशनं ॥ हर्षेणमहताविष्टःसपक्षीवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ ऋषीणांदेवतानांचपितॄणांचमहात्मनां ॥ श्रुतःपूर्वमयाधर्मोमहानतिथिपूजने ॥ २१ ॥ कुरुष्वानुग्रहंसौम्यसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ निश्चिताखलुमेबुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २२ ॥ ततःकृतप्रतिज्ञोवैसपक्षीप्रहसन्निव ॥ तमग्निंत्रिःपरिक्रम्यप्रविवेशमहामतिः ॥ २३ ॥ अग्निमध्येप्रविष्टंतुलुब्धोदृष्ट्वातुपक्षिणं ॥ चिंतयामासमनसाकिमिदंवैमयाकृतं ॥ २४ ॥ अहोममनृशंसस्यगर्हितस्यस्वकर्मणा ॥ अधर्मःसुमहान्घोरोभविष्यतिनसंशयः ॥ २५ ॥ एवंबहुविधंभूरिविललापसलुब्धकः ॥ गर्हयन्स्वानिकर्माणिद्विजंदृष्ट्वातथागतं ॥ २६ ॥ इति० शांति० आप० कपोतलुब्धकसंवादेषट्चत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच ततःसलुब्धकःपश्यन्क्षुधयापिपरिप्लुतः ॥ कपोतमग्निपतितंवाक्यंपुनरुवाचह ॥ १ ॥ किमीदृशंनृशंसेनमयाकृतमबुद्धिना ॥ भविष्यतिहिमेनित्यंपातकंकृतजीविनः ॥ सविनिंदंस्तथात्मानंपुनःपुनरुवाचह ॥ २ ॥ अविश्वास्यःसुदुर्बुद्धिःसदानिकृतिनिश्चयः ॥ शुभंकर्मपरित्यज्यसोहंशकुनिलुब्धकः ॥ ३ ॥ नृशंसस्यममाद्यायंप्रत्यादेशोनसंशयः ॥ दत्तःस्वमांसंदहताकपोतेनमहात्मना ॥ ४ ॥ सोहंत्यक्ष्येप्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारांस्तथैवच ॥ उपदिष्टोऽहिमेधर्मःकपोतेनमहात्मना ॥ ५ ॥ अद्यप्रभृतिदेहंस्वंसर्वभोगैर्विवर्जितं ॥ यथास्वल्पंसरोग्रीष्मेशोषयिष्याम्यहंतथा ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासातपसहःकृशोधमनिसंततः ॥ उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्येपारलौकिकं ॥ ७ ॥ अहोदेहप्रदानेनदर्शितातिथिपूजना ॥ तस्माद्धर्मंचरिष्यामिधर्मोहिपरमागतिः ॥ ८ ॥ दृष्टोधर्मोहिधर्मिष्ठेयादृशोविहगोत्तमे ॥ एवमुक्त्वाविनिश्चित्यरौद्रकर्मासलुब्धकः ॥ ९ ॥ महाप्रस्थानमाश्रित्यप्रययौसंशितव्रतः ॥ १० ॥ ततोयष्टिंशलाकांचक्षारकंपंजरंतथा ॥ तांचबद्धांकपोतींसप्रमुच्यविससर्जह ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० लुब्धकोपरतौसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ २ ॥ प्रत्यादेशःधिक्कारपूर्वकउपदेशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ यष्टिंदंडं यष्टिशलाकमितिपाठेपक्षिसंश्लेषार्थंचिक्कणद्रव्योपेतंदीर्घदंडंयथेष्टंवर्द्धयितुंशक्यं षष्ट्याशलाकाभिःसंधितं पंजरंस्पष्टं ॥ १० ॥ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १४८॥ ॥ ७॥ विमानस्थावितिचाध्यायौस्पष्टार्थौ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥

भीष्मउवाच ततोगतेशाकुनिकेकपोतीप्राहदुःखिता ॥ संस्मृत्यसाचभर्तारंरुदतीशोककर्शिता ॥ १ ॥ नाहंतेविप्रियंकांतकदाचिदपिसंस्मरे ॥ सर्वापिवि
॥ २०॥ धवानारीबहुपुत्रापिशोचते ॥ २॥ शोच्याभवतिबंधूनांपतिहीनातपस्विनी ॥ लालिताहंत्वयानित्यंबहुमानाच्चपूजिता ॥ ३ ॥ वचनैर्मधुरैःस्निग्धैरसंक्लिष्टम १२
नोहरैः॥ कंदरेषुचशैलानांनदीनांनिर्झरेषुच ॥ ४ ॥ द्रुमाग्रेषुचरम्येषुरमिताहंत्वयासह ॥ आकाशगमनेचैवविहृताहंत्वयासुखं ॥ ५॥ रमामिस्मपुराकांतत
न्मेनास्त्यद्यकिंचन॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः॥ ६॥ अमितस्यहिदातारंभर्तारंकानपूजयेत्॥ नास्तिभर्तृसमोनाथोनास्तिभर्तृसमंसुखं॥ ७॥
विसृज्यधनसर्वस्वंभर्तावैशरणंस्त्रियाः॥ नकार्यमिहमेनाथजीवितेनत्वयाविना॥ ८॥ पतिहीनातुकानारीसतीजीवितुमुत्सहेत्॥ एवंविलप्यबहुधाकरुणंसा
सुदुःखिता॥ ९ ॥ पतिव्रतासंप्रदीप्तंप्रविवेशहुताशनं ॥ ततश्चित्रांगदधरंभर्तारंसान्वपश्यत ॥ १० ॥ विमानस्थंसुकृतिभिःपूज्यमानंमहात्मभिः॥ चित्रमा
ल्यांबरधरंसर्वाभरणभूषितं॥ ११॥ विमानशतकोटीभिरावृतंपुण्यकर्मभिः॥ ततःस्वर्गगत.पक्षीविमानवरमास्थितः ॥ कर्मणापूजितस्तत्ररेमेससहभार्यया
॥ १२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० कपोतस्वर्गगमनेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १४८॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच विमानस्थौतु
तौराजन्लुब्धकःखेददर्शह॥ दृष्ट्वातौदंपतीराजन्व्यचिंतयततांगतिं॥ १ ॥ ईदृशेनैवतपसागच्छेयंपरमांगतिं॥ इतिबुद्ध्याविनिश्चित्यगमनायोपचक्रमे ॥ २॥
महाप्रस्थानमाश्रित्यलुब्धकःपक्षिजीवकः॥ निश्चेष्टोमरुदाहारोनिर्ममःस्वर्गकांक्षया॥ ३ ॥ ततोपश्यत्सुविस्तीर्णहृद्यंपद्माभिभूषितं॥ नानापक्षिगणाकीर्णंस
रःशीतजलंशिवं॥ ४॥ पिपासार्तोपितद्दृष्ट्वातृप्तःस्यान्नात्रसंशयः ॥ उपवासकृशोत्यर्थंसतुपार्थिवलुब्धकः॥ ५ ॥ अनवेक्ष्यैवसंहृष्टःश्वापदाध्युषितंवनं॥ म
हांतंनिश्चयंकृत्वालुब्धकःप्रविवेशह॥ ६॥ प्रविशन्नेवसवनंनिगृहीतःसकंटकैः॥ सकंटकैर्विभिन्नांगोलोहितार्द्रीकृतच्छविः॥ ७॥ बभ्रामतस्मिन्विजनेनाना
मृगसमाकुले॥ ततोद्रुमाणांमहतापवनेनवनेतदा॥ ८॥ उदतिष्ठत्ससंघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः॥ तद्वनंवृक्षसंपूर्णंलताविटपसंकुलं॥ ९॥ ददाहपावकःक्रुद्धो ॥ २०॥
युगांताग्निसमप्रभः॥ सज्वालैःपवनोद्धूतैर्विस्फुलिंगैःसमंततः॥ १० ॥ ददाहतद्वनंघोरंमृगपक्षिसमाकुलं॥ ततःसदेहमोक्षार्थंसंप्रहृष्टेनचेतसा॥ ११॥ अभ्य
धावतवर्धंतंपावकंलुब्धकस्तदा॥ ततस्तेनाग्निनादग्धोलुब्धकोनष्टकल्मषः॥ जगामपरमांसिद्धिंततोभरतसत्तम॥ १२॥ ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१३॥१४॥१५॥१६॥ १७॥१८॥१९ ॥ इतिशां॰आ॰नै॰भा॰भा॰एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ७ ॥ लुब्धकदृष्टांतेनबुद्धिपूर्वंकृतस्यापिपापस्यमहतातपसाप

ततःस्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः॥ यक्षगंधर्वसिद्धानांमध्येभ्राजंतमिंद्रवत्॥१३॥ एवंखलुकपोतश्चकपोतीचपतिव्रता॥ लुब्धकेनसहस्वर्गंगताःपुण्येनकर्मणा॥१४॥ यापिचैवंविधानारीभर्तारमनुवर्तते॥ विराजतेहिसाक्षिप्रंकपोतीवदिविस्थिता॥१५॥ एवमेतत्पुरावृत्तंलुब्धकस्यमहात्मनः॥कपोतस्यचधर्मिष्ठागतिःपुण्येनकर्मणा॥१६॥ यश्चेदंशृणुयान्नित्यंयश्चेदंपरिकीर्तयेत्॥ नाशुभंविद्यतेतस्यमनसापिप्रमादतः॥१७॥ युधिष्ठिरमहानेषधर्मोधर्मभृतांवर॥ गोघ्नेष्वपिभवेदस्मिन्निष्कृतिःपापकर्मणः॥ १८॥ ननिष्कृतिर्भवेत्तस्ययोहन्याच्छरणागतं॥ इतिहासमिमंश्रुत्वापुण्यंपापप्रणाशनं॥ नदुर्गतिमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति॥१९॥ इतिश्रीम॰शांतिपर्वणिआप॰लुब्धकस्वर्गगमनेएकोनपंचाशदधिकशततमोध्यायः॥ १४९॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अबुद्धिपूर्वंयत्पापंकुर्याद्भरतसत्तम॥ मुच्यतेसकथंतस्मादेतत्सर्वंब्रवीहिमे॥ १ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिपुराणमृषिसंस्तुतं॥ इंद्रोतःशौनकोविप्रोयदाहजनमेजयं॥ २॥ आसीद्राजामहावीर्यःपारिक्षिज्जनमेजयः॥ अबुद्धिपूर्वामागच्छद्ब्रह्महत्यांमहीपतिः॥३॥ ब्राह्मणाःसर्वएवैतेतत्यजुःसपुरोहिताः॥ सजगामवनंराजादह्यमानोदिवानिशं॥ ४॥ प्रजाभिःसपरित्यक्तश्चकारकुशलंमहत्॥ अतिवेलंतपस्तेपेदह्यमानःसमन्युना॥५॥ ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छद्ब्राह्मणान्बहून्॥ पर्यटन्पृथिवींकृत्स्नांदेशेदेशेनराधिपः॥ ६ ॥ तत्रेतिहासंवक्ष्यामिधर्मस्यास्योपबृंहणं॥ दह्यमानःपापकृत्याजगामजनमेजयः॥७॥ चरिष्यमाणइंद्रोतंशौनकंसंशितव्रतं॥ समासाद्योपजग्राहपादयोःपरिपीडयन्॥ ८ ॥ ऋषिर्दृष्ट्वानृपंतत्रजगर्हेसुभृशंतदा॥ कर्तापापस्यमहतोभ्रूणहाकिमिहागतः॥ ९ ॥ किंत्वयास्मासुकर्तव्यंमामांस्प्राक्षीःकथंचन॥ गच्छगच्छनतेस्थानंप्रीणात्यस्मानितिब्रुवन्॥ १० ॥ रुधिरस्येवतेगंधःशवस्येवचदर्शनं॥ अशिवःशिवसंकाशोमृतोजीवन्निवाटसि॥ ११ ॥ ब्रह्ममृत्युरशुद्धात्मापापमेवानुचिंतयन्॥ प्रबुध्यसेप्रस्वपिषिवर्तसेपरमेसुखे॥ १२॥ मोघंतेजीवितंराजन्परिक्लिष्टंचजीवसि॥ पापायैवहिसृष्टोसिकर्मणेहयवीयसे॥ १३ ॥ बहुकल्याणमिच्छंतिईहंतेपितरःसुतान्॥ तपसादैवतेज्याभिर्वंदनेनतितिक्षया॥ १४ ॥ पितृवंशमिमंपश्यत्वत्कृतेनरकंगतं॥ निरर्थाःसर्वएवैषामाशाबंधास्त्वदाश्रयाः॥१५॥ रिहारोदृष्टस्तत्प्रसंगादबुद्धिपूर्वस्यापिपरिहारस्तत्तुल्ययत्नसाध्यइत्याशयवान्पृच्छति अबुद्धीति ॥१॥ २॥पारिक्षित्पारिक्षितः॥३॥४॥५॥६ ॥ पापकृत्यापापक्रियया॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ यवीयसेहीनाय ॥१३॥१४॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१६॥ अशाश्वतीःसर्वस्यापिकर्मणोंतवत्त्वान्शाश्वतीःबहुत्वात् ॥१७॥१८॥१९॥ इतिशांतिपर्वणिआप० नै० भारतभा० पंचाशदधिकशततमोध्यायः॥१५०॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥१॥ त्वाहंत्वामहं सार्द्धः दुष्कृतमपिसंधायेतिसंबंधः ॥ २ ॥ प्राप्येति यमयातनाभोगांते दुष्कृतजंशल्यंममगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानांभक्तइतिशेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मशस्तंहिंसितंयैस्तेषां संविदंऐकमत्यंसजाती यैःसहालभमानानामितिपूर्वान्वयि वेदनिश्चितान्युष्मान्प्रतिभूयोवक्ष्यामि ॥ ६ ॥ निर्जनाःनिष्परिग्रहाःयोगिनोयथानिर्धनान्दीनान्रक्षंति एवंमांभवंतोदययैवस्वसामर्थ्येनरक्षंत्वित्यर्द्धार्थः ॥ ७ ॥

यान्पूजयंतोविंदंतिस्वर्गमायुर्यशःप्रजाः॥ तेषुत्वंसततंद्वेष्टाब्राह्मणेषुनिरर्थकः ॥ १६ ॥ इमंलोकंविमुच्यत्वमवाङ्मूर्द्धापतिष्यसि॥ अशाश्वतीःशाश्वतीश्चस माःपापेनकर्मणा॥ १७॥ अर्द्यमानोयत्रगृध्रैःशितिकंठैरयोमुखैः ॥ ततश्चपुनरावृत्तःपापयोनिंगमिष्यसि॥ १८॥ यदिदंमन्यसेराजन्नायमस्तिकुतःपरः॥ प्रतिस्मारयितारस्त्वांयमदूतायमक्षये॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० इंद्रोतपारिक्षितीयसंवादेपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५० ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच एवमुक्तःप्रत्युवाचतंमुनिंजनमेजयः॥ गर्ह्यंभवान्गर्हयतेनिंद्यंनिंदतिमांपुनः॥ १ ॥ धिक्कार्यमांधिक्कुरुतेतस्मात्त्वाहंप्रसादये॥ सर्वंहीदंदुष्कृतंमेज्वलाम्यग्नाविवाहितः॥ २॥स्वकर्माण्यभिसंधायनाभिनंदतिमेमनः॥ प्राप्यघोरंभयंनूनंमयावैवस्वतादपि॥ ३॥तत्तुशल्यमनिर्हृत्यकथंशक्ष्यामिजीवितुं॥ सर्वंमन्युंविनीयत्वमभिमांवदशौनक॥ ४॥ महानासंब्राह्मणानांभूयोवक्ष्यामिसांप्रतं॥ अस्तुशेषंकुलस्यास्यमापराभूदिदंकुलं॥५॥ नहिनोब्रह्मशस्तानांशेषंभवितुमर्हति॥ स्तुतीरलभमानानांसंविदंवेदनिश्चितान्॥ ६॥ निर्विद्यमानस्त्वात्मानंभूयोवक्ष्यामिशाश्वतं ॥ भूयश्चैवाभिरक्षंतुनिर्धनान्निर्जनाइव॥ ७॥ नत्वयज्ञाअमुंलोकंप्राप्नुवंतिकथंचन॥ आपातान्प्रतितिष्ठंतिपुलिंदशबराइव ॥ ८ ॥ अविज्ञायैवमेप्रज्ञांबालस्येवसपंडितः॥ब्रह्मन्पितेवपुत्रस्यप्रीतिमान्भवशौनक॥ ९॥ शौनकउवाच किमाश्चर्यंयतःप्राज्ञोब्रह्मकुर्यादसांप्रतं॥ इतिवैपंडितोभूत्वाभूतानांनानुकुप्यते॥ १०॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्यअशोच्यःशोचतेजनान्॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थःप्रज्ञयाप्रतिपत्स्यति॥ ११॥ नचोपलभ्यतेतेननचाश्चर्याणिकुर्वते॥ निर्विण्णात्मापरोक्षोवाधिकृतःपूर्वसाधुषु॥ १२॥

आपातान्नरकान् पुलिंदाःशबराःम्लेच्छभेदाः ॥८ ॥ सपंडितःयोमद्दोषान्जानाति नत्वंतस्थांप्रज्ञांशरणागतोऽहमित्येवंरूपांसत्वपंडितः ब्रह्मन्ब्राह्मण ॥ ९ ॥ ब्रह्मब्राह्मणजातिःकुपितासती असांप्रतमयुक्तमपिकुर्यात् अत्रकिमाश्चर्यंनकिमपीत्यर्थः यतएवमतःप्राज्ञोबुद्धिमान् इतिएवंप्रकारेणपंडितोविवेकवान्भूत्वाभूतानांभूतेषुनानुकुप्यतेनुकोपंनकरोति॥१०॥नकेवलमकोपएवप्रज्ञाफलं अपितुमहत्त्वमप्यस्तीत्याह प्रज्ञेति ॥११॥ यःसाधुषुनिर्विण्णात्माविरक्तःपरोक्षस्तद्दृष्टिपथादपेतःतैश्चधिकृतस्तेनप्रज्ञानचोपलभ्यते तादृशस्यतदलाभेऽन्येआश्चर्यमपिनकुर्वते अतःसत्संगंविनाप्रज्ञादुर्लभैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

॥२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वीर्यंब्राह्मणस्येतिशेषः वेदेऋग्वेदादौ आगमेसर्वार्थद्योतके ब्रह्माब्राह्मणःशरणंरक्षिता यथाशांतिशांतिमनतिक्रम्य ॥ १३ ॥ यत्कृतंतद्वैपारत्रिकमित्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ १४ ॥ बुभूषुंश्रेयोलिप्सुंभजमानंमांप्रतीतिशेषः ॥ १५ ॥ सर्वभूतहितंहितरूपंधर्मंतिष्ठअनुतिष्ठ हितेइतिसप्तम्यंतपाठःस्पष्टार्थः ॥ १६ ॥ उपाव्हयेशिष्यंकरोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥ शौनकंपापिष्ठसंग्रहीतारंधिगितिजल्पतांताननादृत्यउपाव्हयेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञास्यंतिमदभिप्रायंकृतमेवजानीहीति ॥ २० ॥ तेब्राह्मणामत्कृतेमन्निमित्तं तेत्वत्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० एकपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५१ ॥

विदितंभवतोवीर्यंमाहात्म्यंवेदआगमे ॥ कुरुष्वेहयथाशांतिब्रह्माशरणमस्तुते ॥ १३ ॥ तद्वैपारत्रिकंतातब्राह्मणानामकुप्यतां ॥ अथवातप्यसेपापेधर्ममेवानुपश्यवै ॥ १४ ॥ जनमेजयउवाच अनुतप्येचपापेननचधर्मंविलोपये ॥ बुभूषुंभजमानंचप्रीतिमान्भवशौनक ॥ १५ ॥ शौनकउवाच छित्वादंभंचमानंचप्रीतिमिच्छामितेनृप ॥ सर्वभूतहितंतिष्ठधर्मंचैवप्रतिस्मरन् ॥ १६ ॥ नभयान्नचकार्पण्यान्नलोभात्त्वामुपाव्हये ॥ तांमेदैवींगिरंसत्यांशृणुत्वंब्राह्मणैःसह ॥ १७ ॥ सोहंनकेनचिच्चार्थीत्वांचधर्मादुपाव्हये ॥ क्रोशतांसर्वभूतानांहाहाधिगितिजल्पतां ॥ १८ ॥ वक्ष्यंतिमामधर्मज्ञंत्यक्ष्यंतिसुहृदोजनाः ॥ तावाचःसुहृदःश्रुत्वासंज्वरिष्यंतिमेभृशं ॥ १९ ॥ केचिदेवमहाप्राज्ञाःप्रतिज्ञास्यंतितत्त्वतः ॥ जानीहिमत्कृतंतातब्राह्मणान्प्रतिभारत ॥ २० ॥ यथातेमत्कृतेक्षेमंलभंतेतेतथाकुरु ॥ प्रतिजानीहिचाद्रोहंब्राह्मणानांनराधिप ॥ २१ ॥ जनमेजयउवाच नैववाचानमनसापुनर्जातुनकर्मणा ॥ द्रोग्धास्मिब्राह्मणान्विप्रचरणावपितेस्पृशे ॥ २२ ॥ इतिश्रीम० शां० आप० इंद्रोतपारिक्षितीयेएकपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ७ ॥ शौनकउवाच तस्मात्तेहंप्रवक्ष्यामिधर्ममावृतचेतसे ॥ श्रीमान्महाबलस्तुष्टःस्वयंधर्ममवेक्षसे ॥ १ ॥ पुरस्ताद्दारुणोभूत्वासुचित्रतरमेवतत् ॥ अनुगृह्णातिभूतानिस्वेनवृत्तेनपार्थिवः ॥ २ ॥ कृत्स्नंनूनंसदहतिइतिलोकोव्यवस्यति ॥ यत्रत्वंतादृशोभूत्वाधर्ममेवानुपश्यसि ॥ ३ ॥ हित्वातुसुचिरंभक्ष्यंभोज्यांश्चतपआस्थितः ॥ इत्येतदभिभूतानामद्भुतंजनमेजय ॥ ४ ॥ योऽदुर्लभोभवेद्दाताकृपणोवातपोधनः ॥ अनाश्चर्यंतदित्याहुर्नातिदूरेणवर्तते ॥ ५ ॥ एतदेवहिकार्पण्यंसमग्रमसमीक्षितं ॥ यच्चेत्समीक्षयैवस्याद्भवेत्तस्मिंस्ततोगुणः ॥ ६ ॥ यज्ञोदानंदयावेदाःसत्यंचपृथिवीपते ॥ पंचैतानिपवित्राणिषष्ठंसुचरितंतपः ॥ ७ ॥

तस्मादिति यस्मात्श्रीमान्विद्यावानस्मितस्मात् ॥ १ ॥ २ ॥ सभवान् तादृशस्तापकः ॥ ३ ॥ अभिभूतानामधर्मेणेतिशेषः ॥ ४ ॥ नास्तिदुर्लभंयस्यसोऽदुर्लभःसंपन्नः ॥ ५ ॥ यत्असमीक्षितंपौर्वापर्येणानालोचितं एतदेकंसमग्रंकृत्स्नंकार्पण्यंचेत्कार्यसमीक्षयैवस्यात् तस्मिन्कार्येततःसमीक्षातःगुणःस्यात् ॥ ६ ॥ समीक्षामेवाह यज्ञइति ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ एकांततोऽतियत्नेन ॥ १० ॥ तपएवाहपुण्यमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानसइतिपुंस्त्वमार्षं ॥ १३ ॥ पवित्राणांपावनानांमध्येत्यागधर्मःदानात्मकोधर्मःपवित्रतरः संन्यासंतुपरंधर्मंततोप्य
धिकंमनुरब्रवीत् ॥ १४ ॥ कुमारोबालःसत्योरागद्वेषशून्यत्वात् तथातिष्ठेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नहीतिसार्धः सुखंदुःखंचोभयमपिकल्पितमित्यर्थः प्रकृतिर्ब्रह्मतद्भूतानांब्रह्मस्वरूपाणांसर्वाणियानिसंसर्गरूपाणि
पापानियांतितद्वतांआविद्यकसंगमात्राद्दुःखादिभाजामित्यर्थः ॥१६॥ १७॥ बलेनधैर्येणसंविभागैःदानैःओजइंद्रियपाटवं ॥ १८॥ १९ ॥ विक्रममाणः कर्मणिशानचू नीचैःक्रियमाणइत्यर्थः त्यजमानः

तदेवराज्ञांपरमंपवित्रंजनमेजय॥ तेनसम्यग्गृहीतेनश्रेयांसंधर्ममाप्स्यसि॥ ८॥ पुण्यदेशाभिगमनंपवित्रंपरमंस्मृतं ॥ अत्राप्युदाहरंतीमांगाथांगीतांयया
तिना॥ ९ ॥ योमर्त्यःप्रतिपद्येतआयुर्जीवितमात्मनः॥ यज्ञमेकांततःकृत्वातत्संन्यस्यतपश्चरेत् ॥ १० ॥ पुण्यमाहुःकुरुक्षेत्रंकुरुक्षेत्रात्सरस्वतीं॥ सरस्वत्याश्च
तीर्थानितीर्थेभ्यश्चपृथूदकं ॥ ११ ॥ यत्रावगाह्यपीत्वाचनैनंश्वोमरणंतपेत्॥ महासरःपुष्कराणिप्रभासोत्तरमानसे॥ १२ ॥ कालोदकंचगंतासिलब्धायुर्जी
वितेपुनः॥ सरस्वतीदृषद्वत्योःसंगमोमानसःसरः ॥ १३॥ स्वाध्यायशीलःस्थानेषुसर्वेष्वेवमुपस्पृशेत्॥ त्यागधर्मःपवित्राणांसन्यासंमनुरब्रवीत्॥ १४॥ अ
त्राप्युदाहरंतीमागाथाःसत्यवताकृताः ॥ यथाकुमारःसत्योवैनैवपुण्योनपापकृत् ॥ १५॥ नह्यस्तिसर्वभूतेषुदुःखमस्मिन्कुतःसुखं ॥ एवंप्रकृतिभूतानांस
र्वसंसर्गयायिनां ॥ १६ ॥ त्यजतांजीवितंश्रेयोनिवृत्तेपुण्यपापके॥ यत्त्वेवराज्ञोज्यायिष्ठंकार्याणांतद्ब्रवीमिते ॥ १७॥ बलेनसंविभागैश्चजयस्वर्गंजनेश्वर॥
यस्यैवबलमोजश्चसधर्मस्यप्रभुर्नरः॥ १८॥ ब्राह्मणार्थंसुखार्थंहित्वंपाहिवसुधांनृप ॥ यथैवैतान्पुराक्षेप्सीस्तथैवैतान्प्रसादय ॥ १९ ॥ अपिविक्रममाणो
पित्यजमानोप्यनेकधा॥ आत्मनोदर्शनाद्विप्रान्नहंतास्मीतिमार्गय ॥ घटमानःस्वकार्येषुकुरुनिःश्रेयसंपरं ॥ २० ॥ हिमाग्निघोरसदृशोराजाभवतिकश्चन ॥
लांगलाशनिकल्पोवाभवेदन्यःपरंतप॥ २१ ॥ नविशेषेणगंतव्यमविच्छिन्नेनवापुनः॥ नजातुनाहमस्मीतिसुप्रसक्तमसाधुषु ॥ २२ ॥ विकर्मणातप्यमानः
पापाद्विपरिमुच्यते॥ नैतत्कार्यंपुनरितिद्वितीयात्परिमुच्यते॥ २३॥

दूरीक्रियमाणःआत्मनोदर्शनात् आत्मौपम्येनमार्गयनिश्चिनु ॥ २० ॥ हिमवत्शीतलःअग्निवत्क्रूरःघोरोयमस्तद्वद्गुणदोषविचारकःलांगलवद्दुष्टमूलोन्मूलनपरः अशनिवदाकस्मिकपातोदुष्टेषु॥ २१॥ अ
साधुषुसुप्रसक्तंप्रीतिविशेषेण विशेषेणविद्वत्त्वादिनाहेतुनाअविच्छिन्नेनसामान्येनब्राह्मणत्वादिनाधर्मेणवानगंतव्यंनप्राप्तव्यं केनापिहेतुनाखलेषुसंगोनकर्तव्यइत्यर्थः तत्रहेतुमाहनेति जातुकदाचित्अहंनअ
स्मीतिनअपित्वस्मीत्येवमत्वेतिशेषः स्वनाशार्थिखलसंगंनकुर्यादितिभावः॥ २२॥ विकर्मणेति सकृत्कृतात्पापात्पश्चात्तापमात्रेणमुच्यते द्विरावृत्तात्पुनर्नकरिष्यामीतिनियमग्रहणमात्रेण त्रिरावृत्ताद्यत्किंचिद्ध
र्मस्वीकारमात्रेणबहुकृत्वेतितदभ्यस्तात्तुतीर्थादिनामुच्यतइतिश्लोकद्वयार्थः ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२४॥२५॥२६॥२७ ॥ २८ ॥ यावतइतिप्रकृतोपयोगि ॥२९॥ अघमर्षणं ऋतंचसत्यंचेतिऋक्त्रयं ॥३०॥३१॥ अनुयुज्यअत्यादरपूर्वकंउपेत्यापृच्छन्नितिशेषः धर्म्यंधर्मोद्भवंफलंसुखरूपंवेत्थजानी षे तथानरकेफलंदुःखंतदपिवेत्थ॥ ३२ ॥ यस्ययोगिनःउभेअपिसुखदुःखेसदृशेयस्यचतयोर्द्वयोस्तुल्योजयोस्तिउतनसामान्याभावेपिकिंपुण्यस्यफलंकथंदानपुण्येनपापंनुदति तदाचक्ष्वेतिद्वयोःसंबंधः

चरिष्येधर्ममेवेतितत्तीयात्परिमुच्यते ॥ शुचिस्तीर्थान्यनुचरन्बहुत्वात्परिमुच्यते ॥ २४॥ कल्याणमनुकर्तव्यंपुरुषेणबुभूषता॥ येसुगंधीनिसेवंतेतथागंधा भवंतिते ॥ २५ ॥ येदुर्गंधीनिसेवंतेतथागंधाभवंतिते॥ तपश्चर्यापरःसद्यःपापाद्विपरिमुच्यते ॥ २६ ॥ संवत्सरमुपास्याग्निमभिशस्तःप्रमुच्यते ॥ त्रीणिवर्षा ण्युपास्याग्निंभ्रूणहाविप्रमुच्यते॥२७॥महासरःपुष्कराणिप्रभासोत्तरमानसे॥अभ्येत्ययोजनशतंभ्रूणहाविप्रमुच्यते॥२८॥ यावतःप्राणिनोहन्यात्तज्जाती यांस्तुतावतः॥ प्रमीयमानानुन्मोच्यप्राणिहाविप्रमुच्यते ॥ २९ ॥ अपिचाप्सुनिमज्जेतजपंस्त्रिरघमर्षणं॥ यथाश्वमेधावभृथस्तथातन्मनुरब्रवीत्॥ ३० ॥ त क्षिप्रंनुदतेपापंसत्कारंलभतेतथा॥ अपिचैनंप्रसीदंतिभूतानिजडमूकवत्॥ ३१ ॥ बृहस्पतिंदेवगुरुंसुरासुराःसर्वेसमेत्याभ्यनुयुज्यराजन्॥ धर्म्यंफलंवेत्थफ लंमहर्षेतथैवतस्मिन्नरकेपारलोक्ये ॥ ३२ ॥ उभेतुयस्यसदृशेभवेतांकिंस्वित्तयोस्तत्रजयोथनस्यात् ॥ आचक्ष्वनःपुण्यफलंमहर्षेकथंपापंनुदतेधर्मशीलः ॥३३॥ बृहस्पतिरुवाच कृत्वापापंपूर्वमबुद्धिपूर्वंपुण्यानिचेत्कुरुतेबुद्धिपूर्वं ॥ सतत्पापंनुदतेकर्मशीलोवासोयथामलिनंक्षारयुक्तं ॥ ३४ ॥ पापंकृत्वा भिमन्येतनाहमस्मीतिपूरुषः॥ तच्चिकीर्षतिकल्याणंश्रद्दधानोऽनसूयकः॥ ३५॥ छिद्राणिविवृतान्येवसाधूनांचावृणोतियः॥ यःपापंपुरुषःकृत्वाकल्याणम भिपद्यते॥ ३६॥ यथादित्यःप्रातरुद्यंस्तमःसर्वंव्यपोहति॥ कल्याणमाचरन्नेवंसर्वपापंव्यपोहति॥ ३७॥ भीष्मउवाच एवमुक्तातुराजानमिंद्रोतोज नमेजयं॥ याजयामासविधिवद्वाजिमेधेनशौनकः॥ ३८ ॥ततःसराजाव्यपनीतकल्मषःश्रेयोवृतःप्रज्वलिताग्निरूपवान् ॥ विवेशराज्यंस्वममित्रकर्षणोय थादिवंपूर्णवपुर्निशाकरः॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०आप०इंद्रोतपारिक्षितीयेद्विपंचाशदधिकशततमोध्यायः॥१५२॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कच्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतंवादृष्टमेवच॥ कच्चिन्मर्त्योमृतोराजन्पुनरुज्जीवितोभवत्॥ १ ॥

॥३३॥अबुद्धिपूर्वमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह कृत्वेति॥३४॥ पापमितिकर्तृत्वाभि मानशून्यःपापंकुर्वन्नपिनकरोत्येवेत्यर्द्धस्यार्थः॥ ३५॥आवृणोति पिधत्ते सकल्याणंचिकीर्षतीतिसंबंधः॥३६ ॥ ३७ ॥३८॥३९ ॥ इ०शां०आ०नै०भा० द्विपंचाशदधिकशततमोध्यायः॥ १५२ ॥ तदेवंव्यापन्नस्यराज्ञोबुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वंवाकृतंपापंसत्कर्मणाधर्माध्यवसायेनचनश्यतीतिपरलोकभयाभावोदर्शितः इहलोकेऽप्यत्यंतापन्नस्यमृतकल्पस्यद्वाभ्यामहमहमिकयाग्रसितुमवेक्षितस्यकेनचित्का रणेनकंचित्कालमवस्थितस्यकाचिद्गतिरस्तिनवेतिपृच्छति कच्चिदिति तादृशस्याप्युज्जीवनंकचिद्दृष्टमस्तीतिप्रष्टुराशयः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रोत्तरंगृध्रगोमायुभ्यांयुगपत्प्रार्थ्यमानस्यशिशोःस्वजननिरोधात्कंचित्कालमवस्थितस्यईश्वरेणयथाजीवनंदत्तंएवमेवेश्वरोनुगृह्णातीत्याख्यायिकामुखेनैवाह श्रृणुपार्थेत्यादिना स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः॥२॥

भीष्मउवाच श्रृणुपार्थयथावृत्तमितिहासंपुरातनं॥ गृध्रजंबुकसंवादंयोवृत्तोनैमिषेपुरा ॥ २ ॥ कस्यचिद्ब्राह्मणस्यासीद्दुःखलब्धःसुतोमृतः॥ बालएववि
॥२३॥ शालाक्षोबालग्रहनिपीडितः॥ ३॥ दुखिताःकेचिदादायबालमप्राप्तयौवनं॥ कुलसर्वस्वभूतंवैरुदंतःशोकविह्वलाः॥ ४॥ बालंमृतंगृहीत्वाथश्मशानाभिमु
खाःस्थिताः॥ अंकेनैवचसंक्रम्यरुरुदुर्भृशदुःखिताः॥ ५॥ शोचंतस्तस्यपूर्वोक्तान्भाषितांश्चासकृत्पुनः॥ तंबालंभूतलेक्षिप्यप्रतिगंतुंनशक्नुयुः॥ ६॥ तेषां १२
रुदितशब्देनगृध्रोभ्येत्यवचोब्रवीत्॥ एकात्मजमिमंलोकेत्यक्त्वागच्छतमाचिरं॥ ७॥ इहपुंसांसहस्राणिस्त्रीसहस्राणिचैवह॥ समानीतानिकालेनहित्वावैयां
तिबांधवाः॥ ८॥ संपश्यतजगत्सर्वंसुखदुःखैरधिष्ठितं॥ संयोगोविप्रयोगश्चपर्यायेणोपलभ्यते॥ ९॥ गृहीत्वायेचगच्छंतियेनयांतिचतान्मृतान्॥ तेप्या
युषःप्रमाणेनस्वेनगच्छंतिजंतवः॥ १०॥ अलंस्थित्वाश्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले॥ कंकालबहुलेरौद्रेसर्वप्राणिभयंकरे॥ ११॥ नपुनर्जीवितःक
श्चित्कालधर्ममुपागतः॥ प्रियोवायदिवाद्वेष्यःप्राणिनांगतिरीदृशी॥ १२॥ सर्वेणखलुमर्तव्यंमर्त्यलोकेप्रसूयता॥ कृतांतविहितेमार्गेमृतंकोजीवयिष्यति
॥ १३॥ कर्मांतविरतेलोकेअस्तंगच्छतिभास्करे॥ गम्यतांस्वमधिष्ठानंसुतस्नेहंविसृज्यवै॥ १४॥ ततोगृध्रवचःश्रुत्वाप्राक्रोशंतस्तदानृप॥ बांधवास्तेभ्यग
च्छंतपुत्रमुत्सृज्यभूतले॥ १५॥ विनिश्चित्याथचतदाविक्रोशंतस्ततस्ततः॥ मृतमित्येवगच्छंतोनिराशास्तस्यदर्शने॥ १६॥ निश्चितार्थाश्चतेसर्वेसंत्यजंतः
स्वमात्मजं॥ निराशाजीवितेतस्यमार्गमावृत्यधिष्ठिताः॥ १७॥ ध्वांक्षपक्षसवर्णस्तुबिलान्निःसृत्यजंबुकः॥ गच्छमानान्स्मतानाहनिर्घृणाःखलुमानुषाः
॥ १८॥ आदित्योऽयंस्थितोमूढाःस्नेहंकुरुतमाभयं॥ बहुरूपोमुहूर्तश्चजीवत्यपिकदाचन॥ १९॥ यूयंभूमौविनिक्षिप्यपुत्रस्नेहविनाकृताः॥ श्मशानेसुतमु
त्सृज्यकस्माद्गच्छतनिर्घृणाः॥ २०॥ नवोस्त्यस्मिन्सुतेस्नेहोबालेमधुरभाषिणि॥ यस्यभाषितमात्रेणप्रसादमधिगच्छत॥ २१॥ तेपश्यतसुतस्नेहोयादृशः
पशुपक्षिणां॥ नतेषांधारयित्वातान्कश्चिदस्तिफलागमः॥ २२॥ चतुष्पात्पक्षिकीटानांप्राणिनांस्नेहसंगिनां॥ परलोकगतिस्थानांमुनियज्ञक्रियामिव ॥२३॥
॥ २३॥ तेषांपुत्राभिरामाणामिहलोकेपरत्रच॥ नगुणोदृश्यतेकश्चित्प्रजाःसंधारयंतिच॥ २४॥

॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कथाइतिवचनव्यत्ययश्छांदसः॥ ३९॥४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥४९॥

अपश्यतांप्रियान्पुत्रान्तेषांशोकोनतिष्ठति ॥ नचपुष्णंतिसंवृद्धास्तेमातापितरौक्वचित् ॥ २५ ॥ मानुषाणांकुतःस्नेहोयेषांशोकोभविष्यति ॥ इमंकुलकरंपुत्रं
त्यक्त्वाक्वनुगमिष्यथ ॥ २६॥ चिरंमुंचतबाष्पंचचिरंस्नेहेनपश्यत॥ एवंविधानिहीष्टानिदुस्त्यजानिविशेषतः ॥ २७॥ क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्यश्मशानाभिमु
खस्यच॥ बांधवायत्रतिष्ठंतितत्रान्योनाधितिष्ठति॥ २८॥ सर्वस्यदयिताःप्राणाःसर्वःस्नेहंचविंदति॥ तिर्यग्योनिष्वपिसतांस्नेहंपश्यतयादृशं॥ २९॥ त्यक्त्वा
कथंगच्छथेमंपद्मलोलायताक्षिकं॥ यथानवोद्वाहकृतंस्नानमाल्यविभूषितं ॥ ३० ॥ जंबुकस्यवचःश्रुत्वाकृपणंपरिदेवतः ॥ न्यवर्तंततदासर्वेशवार्थंतेस्ममा
नुषाः॥ ३१॥ गृध्रउवाच अहोबतनृशंसेनजंबुकेनाल्पमेधसा ॥ क्षुद्रेणोक्ताहीनसत्वामानुषाःकिंनिवर्तथ ॥ ३२ ॥ पंचभूतपरित्यक्तंशून्यंकाष्ठत्वमा
गतं॥ कस्माच्छोचथतिष्ठंतमात्मानंकिंनशोचथ ॥ ३३ ॥ तपःकुरुतवैतीव्रंमुच्यध्वंयेनकिल्बिषात् ॥ तपसालभ्यतेसर्वंविलापःकिंकरिष्यति ॥ ३४ ॥ अनि
ष्टानिचभाग्यानिजातानिसहमूर्तिना॥ येनगच्छतिबालोयंदत्वाशोकमनंतकं ॥ ३५॥ धनंगावःसुवर्णंचमणिरत्नमथापिच॥ अपत्यंचतपोमूलंतपोयोगा
च्चलभ्यते ॥ ३६॥ यथाकृताचभूतेषुप्राप्यतेसुखदुःखिता ॥ गृहीत्वाजायतेजंतुर्दुःखानिचसुखानिच ॥ ३७॥ नकर्मणापितुःपुत्रःपितावापुत्रकर्मणा ॥ मा
र्गेणान्येनगच्छंतिबद्धाःसुकृतदुष्कृतैः॥३८॥ धर्मंचरतयत्नेननचाधर्मेमनःकृथाः॥ वर्त्तध्वंचयथाकालंदैवतेषुद्विजेषुच॥३९॥ शोकंत्यजतदैन्यंचसुतस्नेहान्नि
वर्तत॥ त्यज्यतामयमाकाशेततःशीघ्रंनिवर्तत॥४०॥ यत्करोतिशुभंकर्मतथाकर्मसुदारुणं॥ तत्कर्तैवसमश्नातिबांधवानांकिमत्रहृ॥ ४१ ॥ इहत्यक्त्वानति
ष्ठंतिबांधवाबांधवंप्रियं ॥ स्नेहमुत्सृज्यगच्छंतिबाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ॥ ४२॥ प्राज्ञोवायदिवामूर्खःसधनोनिर्धनोपिवा ॥ सर्वःकालवशंयातिशुभाशुभस
मन्वितः॥ ४३॥ किंकरिष्यथशोचित्वामृतंकिमनुशोचथ ॥ सर्वस्यहिप्रभुःकालोधर्मतःसमदर्शनः ॥ ४४॥ यौवनस्थांश्चबालांश्चवृद्धान्गर्भगतानपि ॥ स
र्वानाविशतेमृत्युरेवंभूतमिदंजगत् ॥ ४५॥ जंबुकउवाच अहोमंदीकृतःस्नेहोगृध्रेणेहाल्पबुद्धिना॥ पुत्रस्नेहाभिभूतानांयुष्माकंशोचतांभृशं॥ ४६॥ स
मैःसम्यक्प्रयुक्तैश्चवचनैःप्रत्ययोत्तरैः ॥ यद्गच्छतिजनश्चायंस्नेहमुत्सृज्यदुस्त्यजं॥ ४७॥ अहोपुत्रवियोगेनमृतशून्योपसेवनात् ॥ क्रोशतांसुभृशंदुःखंविव
त्सानांगवामिव॥ ४८॥ अद्यशोकंविजानामिमानुषाणांमहीतले॥ स्नेहंहिकारणंकृत्वाममाप्यश्रूण्यथापतन् ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्नोहिसततंकार्यस्ततोदैवेनसिद्ध्यति॥ दैवंपुरुषकारश्चकृतांतेनोपपद्यते॥५०॥ अनिर्वेदःसदाकार्योनिर्वेदाद्धिकुतःसुखं॥ प्रयत्नात्प्राप्यतेह्यर्थःकस्माद्गच्छ
 थनिर्दयं॥ ५१॥ आत्ममांसोपवृत्तंचशरीरार्धमयींतनुं॥ पितॄणांवंशकर्तारंवनेत्यक्त्वाक्वयास्यथ॥ ५२॥ अथवास्तंगतेसूर्येसंध्याकालउपस्थिते॥ ततोने
ष्यथवापुत्रमिहस्थावाभविष्यथ॥ ५३॥ गृध्रउवाच अद्यवर्षसहस्रंमेसाग्रंजातस्यमानुषाः॥ नचपश्यामिजीवंतंमृतंस्त्रीपुंनपुंसकं॥ ५४॥ मृतागर्भेषु
जायंतेजातमात्राम्रियंतिच॥चंक्रमंतोम्रियंतेचयौवनस्थास्तथापरे॥ ५५॥ अनित्यानीहभाग्यानिचतुष्पात्पक्षिणामपि॥ जंगमानांनगानांवाप्यायुरग्रेऽव
तिष्ठते॥ ५६॥ इष्टदारवियुक्ताश्चपुत्रशोकान्वितास्तथा॥ दह्यमानाःस्मशोकेनगृहंगच्छंतिनित्यशः॥ ५७॥ अनिष्टानांसहस्राणितथेष्टानांशतानिच॥
उत्सृज्येहप्रयातावैबांधवाभृशदुःखिताः॥ ५८॥ त्यज्यतामेषनिस्तेजाःशून्यःकाष्ठत्वमागतः॥ अन्यदेहविषक्तंहिशावंकाष्ठत्वमागतं॥ ५९॥ त्यक्तजीवस्यचै
वास्यकस्माद्धित्वानगच्छत॥ निरर्थकोह्ययंस्नेहोनिष्फलश्चपरिश्रमः॥ ६०॥ चक्षुर्भ्यांनचकर्णाभ्यांसंशृणोतिसमीक्षते॥ कस्मादेनंसमुत्सृज्यनगृहान्गच्छ
ताशुवै॥ ६१॥ मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिःसुनिष्ठुरैः॥ मयोक्तागच्छतक्षिप्रंस्वंस्वमेवनिवेशनं॥ ६२॥ प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेनबुद्धिसंज्ञाप्रदायिना॥ वचनं
श्राविताःनूनंमानुषाःसन्न्यवर्तत॥६३॥ शोकोद्विगुणतांयातिदृष्ट्वास्मृत्वाचचेष्टितं॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासन्निवृत्तास्तुमानुषाः॥ अपश्यत्तंतदासुसंद्रुतमागत्यजं
बुकः॥ ६४॥ जंबुकउवाच इमंकनकवर्णाभंभूषणैःसमलंकृतं॥ गृध्रवाक्यात्कथंपुत्रंत्यक्षध्वंपितृपिंडदं॥ ६५॥ नस्नेहस्यचविच्छेदोविलापरुदितस्य
च॥ मृतस्यास्यपरित्यागात्तापोवैभविताध्रुवं॥ ६६॥ श्रूयतेजंबुकेशूद्रेहतेब्राह्मणदारकः॥ जीवितोधर्ममासाद्यरामात्सत्यपराक्रमात्॥ ६७॥ तथाश्वेतस्यरा
जर्षेर्बालोदिष्टांतमागतः॥ श्वेतेनधर्मनिष्ठेनमृतःसंजीवितःपुनः॥ ६८॥ तथाकश्चिल्लभेत्सिद्धोमुनिर्वादेवतापिवा॥ कृपणानामनुक्रोशंकुर्याद्वोरुदतामिह
॥ ६९॥ इत्युक्तास्तेन्यवर्तंतशोकार्ताःपुत्रवत्सलाः॥ अंकेशिरःसमाधायरुरुदुर्बहुविस्तरं॥ तेषांरुदितशब्देनगृध्रोभ्येत्यवचोब्रवीत्॥ ७०॥ गृध्रउवाच
अश्रुपातपरिक्लिन्नःपाणिस्पर्शप्रपीडितः॥ धर्मराजप्रयोगाच्चदीर्घनिद्रांप्रवेशितः॥ ७१॥ तपसापिहिसंयुक्ताधनवंतोमहाधियः॥ सर्वेमृत्युवशंयांतितदिदं
प्रेतपत्तनं॥ ७२॥ बालवृद्धसहस्राणिसदासंत्यज्यबांधवाः॥ दिनानिचैवरात्रीश्चदुःखंतिष्ठंतिभूतले॥ ७३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

अलंनिर्बंधमागत्यशोकस्यपरिधारणे ॥ अप्रत्ययंकुतोह्यस्यपुनरद्येहजीवितं ॥ ७४ ॥ मृतस्योत्सृष्टदेहस्यपुनर्देहोनविद्यते ॥ नैवमूर्तिप्रदानेनजंबुकस्यशतैर
पि ॥ ७५ ॥ शक्यंजीवयितुंह्येषबालोवर्षशतैरपि ॥ अथरुद्रःकुमारोवाब्रह्मावाविष्णुरेवच ॥ ७६ ॥ वरमस्मैप्रयच्छेयुस्ततोजीवेदयंशिशुः॥ नैवबाष्पविमोक्षे
णनवाश्वासकृतेनच ॥ ७७ ॥ नदीर्घरुदितेनायंपुनर्जीवंगमिष्यति ॥ अहंचक्रोष्टुकश्चैवयूयंयेचास्यबांधवाः ॥ ७८ ॥ धर्माधर्मौगृहीत्वेहसर्वेवर्तामहेऽध्व
नि ॥ अप्रियंपरुषंचापिपरद्रोहंपरस्त्रियं ॥ अधर्ममनृतंचैवदूरात्प्राज्ञोविवर्जयेत् ॥ धर्मंसत्यंश्रुतंन्याय्यंमहतींप्राणिनांदयां ॥ ८० ॥ अजिह्मत्वमशाठ्यंचयत्नतः
परिमार्गत ॥ मातरंपितरंवापिबांधवान्सुहृदस्तथा ॥ ८१ ॥ जीवतोयेनपश्यंतितेषांधर्मविपर्ययः ॥ योनपश्यतिचक्षुर्भ्यांनेंगतेचकथंचन ॥ ८२ ॥ तस्यनि
ष्ठावसानांतेरुदंतःकिंकरिष्यथ ॥ इत्युक्तास्तेसुतंत्यक्त्वाभूमौशोकपरिप्लुताः ॥ दह्यमानाःसुतस्नेहात्प्रययुर्बांधवागृहं ॥ ८३ ॥ जंबुकउवाच दारुणोमर्त्य
लोकोयंसर्वप्राणिविनाशनः ॥ इष्टबंधुवियोगश्चतथेहाल्पंचजीवितं ॥ ८४ ॥ बह्वलीकमसत्यंचाप्यतिवादाप्रियंवदं ॥ इमंप्रेक्ष्यपुनर्भावंदुःखशोकविवर्धनं
॥ ८५ ॥ नमेमानुषलोकोयंमुहूर्तमपिरोचते ॥ अहोधिग्गृध्रवाक्येनयथैवाबुद्धयस्तथा ॥ ८६ ॥ कथंगच्छतनिःस्नेहाःसुतस्नेहंविसृज्यच ॥ प्रदीप्ताःपुत्रशोकेनस
न्निवर्ततमानुषाः ॥ ८७ ॥ श्रुत्वागृध्रस्यवचनंपापस्येहाकृतात्मनः ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं ॥ ८८ ॥ सुखदुःखावृतेलोकेनेहास्त्येकमनंतरं ॥ इ
मंक्षितितलेत्यक्त्वाबालंरूपसमन्वितं ॥ ८९ ॥ कुलशोभाकरंमूढाःपुत्रंत्यक्त्वाक्वयास्यथ ॥ रूपयौवनसंपन्नंद्योतमानमिवश्रिया ॥ ९० ॥ जीवंतमेवपश्यामिम
नसानात्रसंशयः ॥ विनाशोनास्यनहिवैसुखंप्राप्स्यथमानुषाः ॥ ९१ ॥ पुत्रशोकाभितप्तानांमृतानामद्यवःक्षमं ॥ सुखसंभावनंकृत्वाधारयित्वासुखंस्वयं
त्यक्त्वागमिष्यथक्वाद्यसमुत्सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥ ९२ ॥ भीष्मउवाच तथाधर्मविरोधेनप्रियमिथ्याभिधायिना ॥ श्मशानवासिनानित्यंरात्रिंमृगयतानृ
प ॥ ९३ ॥ ततोमध्यस्थतांनीतावचनैरमृतोपमैः ॥ जंबुकेनस्वकार्यार्थंबांधवास्तस्यधिष्ठिताः ॥ ९४ ॥ गृध्रउवाच अयंप्रेतसमाकीर्णोयक्षराक्षससेवि
तः ॥ दारुणःकाननोद्देशःकौशिकैरभिनादितः ॥ ९५ ॥ भीमःसुघोरश्चतथानीलमेघसमप्रभः ॥ अस्मिञ्छवंपरित्यज्यप्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९६ ॥ भानुर्या
वन्नयात्यस्तंयावच्चविमलादिशः ॥ तावदेनंपरित्यज्यप्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नर्दंतिपरुषंश्येनाःशिवाःक्रोशंतिदारुणं ॥ मृगेंद्राःप्रतिनंदंतिरविरस्तंचगच्छति ॥ ९८ ॥ चिताधूमेननीलेनसंरज्यंतेचपादपाः ॥ श्मशानेचनिराहाराःप्रति
॥ २५ ॥ नर्दंतिदेवताः ॥ ९९ ॥ सर्वेविकृतदेहाश्चाप्यस्मिन्देशेसुदारुणे ॥ युष्मान्प्रधर्षयिष्यंतिविकृतामांसभोजिनः ॥ १०० ॥ क्रूरश्चायंवनोद्देशोभयमद्यभविष्यति ॥ १२
त्यज्यतांकाष्ठभूतोयंमृष्यतांजांबुकंवचः ॥ १ ॥ यदिजंबुकवाक्यानिनिष्फलान्यनृतानिच ॥ श्रोष्यथभ्रष्टविज्ञानास्ततःसर्वेविनंक्ष्यथ ॥ २ ॥ जंबुकउवाच
स्थीयतांनेहभेतव्यंयावत्तपतिभास्करः ॥ तावदस्मिन्सुतेस्नेहादनिर्वेदेनवर्तत ॥ ३ ॥ स्वैररुदंतोविश्रब्धाश्चिरंस्नेहेनपश्यत ॥ स्थीयतांयावदादित्यःकिंचक्रव्या
दभाषितैः ॥ ४ ॥ यदिगृध्रस्यवाक्यानितीव्राणिरभसानिच ॥ गृह्णीतमोहितात्मानःसुतोवोनभविष्यति ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच गृध्रोस्तमित्याहगतोगतोने
तिचजंबुकः ॥ मृतस्यतंपरिजनमूचतुस्तौक्षुधान्वितौ ॥ ६ ॥ स्वकार्यबद्धकक्षौतौराजन्गृध्रोऽथजंबुकः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतौशास्त्रमालंब्यजल्पतः ॥ ७ ॥ त
योर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः ॥ वाक्यैरमृतकल्पैस्तैःप्रातिष्ठंतिव्रजंतिच ॥ ८ ॥ शोकदैन्यसमाविष्टारुदंतस्तस्थिरेतदा ॥ स्वकार्यकुशलाभ्यांतेसंभ्राम्यं
तेहनैपुणात् ॥ ९ ॥ तथातयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ॥ बांधवानांस्थितानांचाप्युपातिष्ठतशंकरः ॥ १० ॥ देव्याप्रणोदितोदेवःकारुण्यार्द्रीकृतेक्षणः ॥
ततस्तानाहमनुजान्वरदोस्मीतिशंकरः ॥ ११ ॥ तेप्रत्यूचुरिदंवाक्यंदुःखिताःप्रणताःस्थिताः ॥ एकपुत्रविहीनानांसर्वेषांजीवितार्थिनां ॥ १२ ॥ पुत्रस्यनो
जीवदानाज्जीवितंदातुमर्हसि ॥ एवमुक्तःसभगवान्वारिपूर्णेनचक्षुषा ॥ १३ ॥ जीवितंस्मकुमारायप्रादाद्वर्षशतानिवै ॥ तथागोमायुगृध्राभ्यांप्रादद्क्षुद्विना
शनं ॥ १४ ॥ वरंपिनाकीभगवान्सर्वभूतहितेरतः ॥ ततःप्रणम्यतेदेवंप्रायोहर्षसमन्विताः ॥ १५ ॥ कृतकृत्याःसुखंहृष्टाःप्रातिष्ठंततदाविभो ॥ अनिर्वेदेनदीर्घेण
निश्चयेनध्रुवेणच ॥ १६ ॥ देवदेवप्रसादाच्चक्षिप्रंफलमवाप्यते ॥ पश्यदैवस्यसंयोगंबांधवानांचनिश्चयं ॥ १७ ॥ कृपणानांतुरुदतांकृतमश्रुप्रमार्जनं ॥ पश्यचा ॥ २५ ॥
ल्पेनकालेननिश्चयान्वेषणेनच ॥ १८ ॥ प्रसादंशंकरात्प्राप्यदुःखिताःसुखमाप्नुवन् ॥ तेविस्मिताःप्रहृष्टाश्चपुत्रसंजीवनात्पुनः ॥ १९ ॥ बभूवुर्भरतश्रेष्ठप्रसादा
च्छंकरस्यवै ॥ ततस्तेत्वरिताराजंस्त्यक्त्वाशोकंशिशूद्भवं ॥ २० ॥ विविशुःपुत्रमादायनगरंहृष्टमानसाः ॥ एषाबुद्धिःसमस्तानांचातुर्वर्ण्येनदर्शिता ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ इतिशां०आप०नै०भा० त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ बलिनःप्रत्यमित्रस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यद्यापन्नोराजादैवेननानुगृह्यतेतदा

धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमंशृणु ॥ श्रुत्वामनुष्यःसततमिहामुत्रप्रमोदते ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०शां०आप०गृध्रगोमायुसंवादेकुमारसंजीवनेत्रिपं चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच बलिनःप्रत्यमित्रस्यनित्यमासन्नवर्तिनः ॥ उपकारापकाराभ्यांसमर्थस्योद्यतस्य च ॥ १ ॥ मोहाद्विकत्थनामात्रैरसारोऽल्पबलोलघुः ॥ वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्रुत्यपितामह ॥ २ ॥ आत्मनोबलमास्थायकथंवर्तेतमानवः ॥ आगच्छतोतिक्रुद्धस्यतस्योद्धरणकाम्यया ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंभरतश्रेष्ठशाल्मलेःपवनस्यच ॥ ४ ॥ हिमवंतंसमासाद्य महानासीद्वनस्पतिः ॥ वर्षपूगाभिसंवृद्धःशाखीस्कंधीपलाशवान् ॥ ५ ॥ तत्रस्ममत्तमातंगाघर्मार्त्ताःश्रमकर्शिताः ॥ विश्राम्यंतिमहाबाहोतथान्याम्मृगजातयः ॥ ६ ॥ नल्वमात्रपरीणाहोघनच्छायोवनस्पतिः ॥ सारिकाशुकसंजुष्टःपुष्पवान्फलवानपि ॥ ७ ॥ सार्थिकावणिजश्चापितापसाश्चवनौकसः ॥ वसंतितत्रमार्गस्थाःसुरम्येनगसत्तमे ॥ ८ ॥ तस्यताविपुलाःशाखादृष्ट्वास्कंधंचसर्वशः ॥ अभिगम्याब्रवीदेनंनारदोभरतर्षभ ॥ ९ ॥ अहोनुरमणीयस्त्वमहोचासिमनोहरः ॥ प्रियामहेत्वयानित्यंतरुप्रवरशाल्मले ॥ १० ॥ सदैवशकुनास्तातमृगाश्चाथतथागजाः ॥ वसंतितवसंहृष्टामनोहरमनोहराः ॥ ११ ॥ तवशाखामहाशाखस्कंधांश्चविपुलांस्तथा ॥ नवैप्रभग्नान्पश्यामिमारुतेनकथंचन ॥ १२ ॥ किंनुतेपवनस्तातप्रीतिमानथवासुहृत् ॥ त्वांरक्षतिसदायेनवनेत्रपवनोध्रुवं ॥ १३ ॥ भगवान्पवनःस्थानाद्वृक्षानुच्चावचानपि ॥ पर्वतानांचशिखराण्याचालयतिवेगवान् ॥ १४ ॥ शोषयत्येवपातालंवहन्गंधवहःशुचिः ॥ सरांसिसरितश्चैवसागरांश्चतथैवच ॥ १५ ॥ संरक्षतित्वांपवनःसखित्वेननसंशयः ॥ तस्मात्त्वंबहुशाखोपिपर्णवान्पुष्पवानपि ॥ १६ ॥ इदंचरमणीयंतेप्रतिभातिवनस्पते ॥ यदिमेविहगास्तातरमंतेमुदितास्त्वयि ॥ १७ ॥ एषांपृथक्समस्तानांश्रूयतेमधुरस्वरः ॥ पुष्पसंमोदनेकालेवाशतांसुमनोहरं ॥ १८ ॥ तथेमेगर्जितानागाःस्वयूथकुलशोभिताः ॥ घर्मार्त्तास्त्वांसमासाद्यसुखंविंदंतिशाल्मले ॥ १९ ॥ तथैवमृगजातीभिरन्याभिरभिशोभसे ॥ तथासर्वाधिवासैश्चशोभसेमेरुवद्द्रुम ॥ २० ॥

तमेवशरणीकुर्यात् यदितुवाक्शूरतयातेनसहविरोधंकरोतितदाकृत्स्नंस्वपरिग्रहंस्वयमेवत्यक्त्वास्वात्ममात्रंरक्षेत् एतत्पवनशाल्मलिसंवादाख्यायिकयादर्शयति अत्रापीत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ नल्वःहस्तानां शतचतुष्टयं परीणाहःस्थूलत्वंवैपुल्यमितियावत् शेषंसुगमं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभा० चतुःपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ५ ॥ अत्रबंधुत्वादितिएवमुक्त्वात्वितितितोनिश्चित्येतिचाध्यायत्रयंस्पष्टार्थं ॥ १ ॥

ब्राह्मणैश्चतपःसिद्धैस्तापसैःश्रमणैस्तथा ॥ त्रिविष्टपसमंमन्येतवायतनमेवहि ॥ २१ ॥ इतिश्रीम०शां०आ०पवनशाल्मलिसंवादेचतुःपंचाशदधिकशत
तमोध्यायः ॥१५४॥ ॥५॥ नारदउवाच बंधुत्वादथवासख्याच्छाल्मलेनात्रसंशयः ॥पालयत्येवसततंभीमःसर्वत्रगोऽनिलः॥ १ ॥ न्यग्भावंपरमंवा
॥२६॥ योःशाल्मलेत्वमुपागतः ॥ तवाहमस्मीतिसदायेनरक्षतिमारुतः ॥ २ ॥ नतंपश्याम्यहंवृक्षंपर्वतंवेश्मचेदृशं ॥ यंनवायुबलाद्भग्नंपृथिव्यामितिमेमतिः ॥ ३ ॥
त्वंपुनःकारणैर्नूनंरक्ष्यसेशाल्मलेयथा ॥ वायुनासपरीवारस्तेनतिष्ठस्यसंशयं ॥ ४ ॥ शाल्मलिरुवाच नमेवायुःसखाब्रह्मन्नबंधुर्नचमेसुहृत् ॥ परमेष्ठी
तथानैवयेनरक्षतिवानिलः ॥५॥ ममतेजोबलंभीमंवायोरपिहिनारद ॥ कलामष्टादशींप्राणैर्नमेप्राप्नोतिमारुतः ॥ ६ ॥ आगच्छन्परुषोवायुर्मयाविष्टंभितोब
लात् ॥ भंजन्द्रुमान्पर्वतांश्चयच्चान्यदपिकिंचन ॥ ७ ॥ समयाबहुशोभग्नःप्रभंजन्वैप्रभंजनः ॥ तस्मान्नबिभ्येदेवर्षेक्रुद्धादपिसमीरणात् ॥ ८ ॥ नारदउवाच
शाल्मलेविपरीतंतेदर्शनंनात्रसंशयः ॥ नहिवायोर्बलेनास्तिभूतंतुल्यबलंक्वचित् ॥ ९ ॥इंद्रोयमोवैश्रवणोवरुणश्चजलेश्वरः ॥ नैतेपितुल्यामरुतःकिंपुनस्त्वंवन
स्पते ॥ १० ॥ यच्चकिंचिदिहप्राणीचेष्टतेशाल्मलेभुवि ॥ सर्वत्रभगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरःप्रभुः ॥ ११ ॥ एषचेष्टयतेसम्यक्प्राणिनःसम्यगायतः ॥ असम्यगा
यतोभूयश्चेष्टतेविकृतंनृषु ॥ १२ ॥ सत्वमेवंविधंवायुंसर्वसत्वभृतांवरं ॥ नपूजयसिपूज्यंतंकिमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १३ ॥ असारश्चापिदुर्मेधाःकेवलंबहुभाष
से ॥ क्रोधादिभिरवच्छन्नोमिथ्यावदसिशाल्मले ॥ १४ ॥ ममरोषःसमुत्पन्नस्त्वय्येवंसंप्रभाषति ॥ ब्रवीम्येषस्वयंवायोस्तवदुर्भाषितंबहु ॥ १५ ॥ चंदनैःस्यं
दनैःशालैःसरलैर्देवदारुभिः ॥ वेतसैर्धन्वनैश्चापियेचान्येबलवत्तराः ॥ १६ ॥ तैश्चापिनैवंदुर्बुद्धेक्षिप्तोवायुःकृतात्मभिः ॥ तेपिजानंतिवायोश्चबलमात्मनएवच
॥ १७ ॥ तस्मात्त्वंवैनमस्यंतिश्वसनंतरुसत्तमाः ॥ त्वंतुमोहान्नजानीषेवायोर्बलमनंतकं ॥ १८ ॥ एवंतस्माद्गमिष्यामिसकाशंमातरिश्वनः ॥ १९ ॥ इतिश्री
॥२६॥ महाभारतेशांति०आप०पवनशाल्मलिसंवादेपंचपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥५॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वातुराजेंद्रशाल्म
लिंब्रह्मवित्तमः ॥ नारदःपवनेसर्वंशाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशां०आप०नैल०भा०पंचपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५ ॥ एवमिति १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नारदउवाच हिमवत्पृष्ठजःकश्चिच्छाल्मलिःपरिवारवान् ॥ बृहन्मूलोबृहच्छायःसत्वांवायोऽवमन्यते ॥ २ ॥ बहुव्याक्षेपयुक्तानित्वामाहवचनानिसः ॥
नयुक्तानिमयावायोतानिवक्तुंतवाग्रतः॥ ३ ॥ जानामित्वामहंवायोसर्वप्राणभृतांवरं ॥ वरिष्ठंचगरिष्ठंचक्रोधेवैवस्वतंयथा ॥ ४ भीष्मउवाच एतत्तु
वचनंश्रुत्वानारदस्यसमीरणः ॥शाल्मलिंतमुपागम्यक्रुद्धोवचनमब्रवीत् ॥ ५ वायुरुउवाच शाल्मलेनारदोगच्छंस्त्वयोक्तोमद्विगर्हणं ॥ अहंवायुःप्र
भावंतेदर्शयाम्यात्मनोबलं ॥ ६ ॥ अहंत्वामभिजानामिविदितश्चासिमेद्रुम ॥ पितामहःप्रजासर्गेत्वयिविश्रांतवान्प्रभुः ॥ ७ ॥ तस्यविश्रमणादेषप्रसादोमत्कृ
तस्तव ॥ रक्ष्यसेतेनदुर्बुद्धेनात्मवीर्याद्द्रुमाधम ॥ ८ ॥ यन्मांत्वमवजानीषेयथान्यंप्राकृतंतथा ॥ दर्शयाम्येषचात्मानंयथामांनावमन्यसे ॥ ९॥ भीष्मउवाच
एवमुक्तस्ततःप्राहशाल्मलिःप्रहसन्निव ॥ पवनत्वंचमेक्रुद्धोदर्शयात्मानमात्मना ॥ १० ॥ मयिवैत्यज्यतांक्रोधःकिंमेक्रुद्धःकरिष्यसि ॥ नतेबिभेमिपवनय
द्यपित्वंस्वयंप्रभुः ॥ ११ ॥ बलाधिकोहंत्वत्तश्चनभीःकार्यामयातव ॥ येतुबुद्ध्याहिबलिनस्तेभवंतिबलीयसः ॥ १२ ॥ प्राणमात्रबलायेवैनैवतेबलिनोमताः ॥
इत्येवमुक्तःपवनःश्वइत्येवाब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ दर्शयिष्यामितेतेजस्ततोरात्रिरुपागमत् ॥ अथनिश्चित्यमनसाशाल्मलिर्वातकारितं ॥ १४ ॥ पश्यमानस्तदा
त्मानमसमंमातरिश्वना ॥ नारदेयन्मयाप्रोक्तंवचनंप्रतितन्मृषा ॥ १५॥ असमर्थोह्यहंवायोर्बलेनबलवान्हिसः ॥ मारुतोबलवान्नित्यंयथावैनारदोब्रवीत्
॥ १६॥ अहंतुदुर्बलोन्येभ्योवृक्षेभ्योनात्रसंशयः॥ किंतुबुद्ध्यासमोनास्तिमयाकश्चिद्वनस्पतिः॥ १७॥ तदहंबुद्धिमास्थायभयंमोक्ष्येसमीरणात् ॥ यदितांबुद्धि
मास्थायतिष्ठेयुःपर्णिनोवने॥ १८॥ अरिष्टाःस्युःसदाक्रुद्धात्पवनान्नात्रसंशयः ॥ तेतुबालानजानंतियथावैतान्समीरणः ॥ समीरयतिसंक्रुद्धोयथाजाना
म्यहंतथा॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰आप॰पवनशाल्मलिसंवादेषट्पंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५६॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच ततोनि
श्चित्यमनसाशाल्मलिःक्षुभितस्तदा ॥ शाखास्कंधान्प्रशाखाश्चस्वयमेवव्यशातयत् ॥ १ ॥ सपरित्यज्यशाखाश्चपत्राणिकुसुमानिच ॥ प्रभातेवायुमायांतंप्र
त्यैक्षतवनस्पतिः ॥ २ ॥ ततःक्रुद्धःश्वसन्वायुःपातयन्वैमहाद्रुमान् ॥ आजगामाथतंदेशमास्तेयत्रसशाल्मलिः ॥ ३ ॥ तंहीनपर्णपतिताग्रशाखंनिशीर्णपुष्पंप्र
समीक्ष्यवायुः ॥ उवाचवाक्यंस्मयमानएवंमुदायुतःशाल्मलिमुग्रशाखं ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तदेवमापद्धर्मानुक्त्वारा ज्ञामराज्ञांचसर्वापन्मूलभूतान्दोषानुत्पत्तिप्रतिबंधकानगुणांश्चलोभाज्ञानदमतपःसत्यादीन्हेयानुपादेयांश्चक्रमेणाध्यायसप्तकेनाह पापस्ययदधिष्ठानमित्यादिना ॥ १ ॥ ग्राहइवग्राहोपासकर्ता ॥ २ ॥

वायुरुवाच अहमप्येवमेवत्वांकुर्वाणःशाल्मलेरुषा ॥ आत्मनायत्कृतंकृच्छ्रंशाखानामपकर्षणं ॥ ५ ॥ हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वशीर्णांकुरपलाशकः ॥ आत्मदुर्मंत्रितेनेहमद्वीर्यवशगःकृतः ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वावचोवायोःशाल्मलिर्व्रीडितस्तदा ॥ अतप्यतवचःस्मृत्वानारदोयत्तदाब्रवीत् ॥ ७ ॥ एवंहिराजशार्दूलदुर्बलःसन्बलीयसा ॥ वैरमारभतेबालस्तप्यतेशाल्मलिर्यथा ॥ ८ ॥ तस्माद्वैरंनकुर्वीतदुर्बलोबलवत्तरैः ॥ शोचेद्धिवैरंकुर्वाणोयथावैशाल्मलिस्तथा ॥ ९ ॥ नहिवैरंमहात्मनोविवृण्वंत्यपकारिषु ॥ शनैःशनैर्महाराजदर्शयंतिस्मतेबलं ॥ १० ॥ वैरंनकुर्वीतनरोदुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतोयातितृणेष्विवहुताशनः ॥ ११ ॥ नहिबुद्ध्यासमंकिंचिद्विद्यतेपुरुषेनृप ॥ तथाबलेनराजेंद्रनसमोऽस्तीहकश्चन ॥ १२ ॥ तस्मात्क्षमेतबालायजडांधबधिरायच ॥ बलाधिकायराजेंद्रतद्दृष्टंत्वयिशत्रुहन् ॥ १३ ॥ अक्षौहिण्योदशैकाचसप्तचैवमहाद्युते ॥ बलेननसमाराजन्नर्जुनस्यमहात्मनः ॥ १४ ॥ निहताश्चैवभग्नाश्चपांडवेनयशस्विना ॥ चरताबलमास्थायपाकशासनिनामृधे ॥ १५ ॥ उक्ताश्चतेराजधर्माआपद्धर्माश्चभारत ॥ विस्तरेणमहाराजकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० आप० पवनशाल्मलिसंवादेसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पापस्ययदधिष्ठानंयतःपापं प्रवर्तते ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ १ ॥ भीष्मउवाच पापस्ययदधिष्ठानंतच्छृणुष्वनराधिप ॥ एकोलोभोमहाग्राहोलोभात्पापंप्रवर्तते ॥ २ ॥ अतःपापमधर्मश्चतथादुःखमनुत्तमं ॥ निकृत्यामूलमेतद्धियेनपापकृतोजनाः ॥ ३ ॥ लोभात्क्रोधःप्रभवतिलोभात्कामःप्रवर्तते ॥ लोभान्मोहश्चमायाचमानस्तंभःपरासुता ॥ ४ ॥ अक्षमाह्रीपरित्यागःश्रीनाशोधर्मसंक्षयः ॥ अभिध्याप्रख्यताचैवसर्वंलोभात्प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्यागश्चातितर्षश्चविकर्मसुचयाःक्रियाः ॥ कुलविद्यामदश्चैवरूपैश्वर्यमदस्तथा ॥ ६ ॥ सर्वभूतेष्वभिद्रोहःसर्वभूतेष्वसत्कृतिः ॥ सर्वभूतेष्वविश्वासःसर्वभूतेष्वनार्जवं ॥ ७ ॥

येनलोभेनजनाःपापकृतोभवंति ॥ ३ ॥ परासुतापराधीनप्राणत्वं ॥ ४ ॥ अभिध्याचिंता अप्रख्यताअप्रकीर्तिः ॥ ५ ॥ अत्यागादयोऽकार्यक्रियांताःसर्वेदोषाःलोभात्प्रवर्ततइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥ जातौजन्मनि ॥११॥ योनपूरयितुंशक्यइत्यादीनांसलोभोजेतव्यइतितृतीयेनान्वयः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ अल्पेऽपिधनादौबुद्धिर्येषांतेऽल्पबुद्धयोलुब्धाइत्यर्थः ॥१७॥ धर्मवैतंसि
काःधर्मव्याजेनेतरान्हिंसंतः ध्वजिनोधर्मख्यापकाः ॥१८॥ हेतुबलं येनकेनाप्युपायेनयस्यकस्यापिदेहिनः संतोषंजनयेद्ब्राह्मणस्तदेवेश्वरपूजनमित्यागमबलेनअन्योन्यसंतोषहेतुतयापारदार्यादेरपिधर्मत्वं

हरणंपरवित्तानांपरदाराभिमर्शनं॥ वाग्वेगोमनसोवेगोनिंदावेगस्तथैवच ॥ ८ ॥ उपस्थोदरयोर्वेगोमृत्युवेगश्चदारुणः ॥ ईर्ष्यावेगश्चबलवान्मिथ्यावेगश्च
दुर्जयः ॥ ९ ॥ रसवेगश्चदुर्वार्यःश्रोत्रवेगश्चदुःसहः॥ कुत्साविकत्थामात्सर्यंपापंदुष्करकारिता ॥ १० ॥ साहसानांचसर्वेषामकार्याणांक्रियास्तथा ॥ जातौबा
ल्येचकौमारेयौवनेचापिमानवाः॥ ११॥ नसंत्यजंत्यात्मकर्मयोनजीर्यतिजीर्यतः॥ योनपूरयितुंशक्योलोभःप्राप्त्याकुरूद्वह॥ १२॥नित्यंगंभीरतोयाभिरापगा
भिरिवोदधिः॥ नप्रहृष्यतियोलोभैःकामैर्यश्चनतृप्यति ॥ १३॥ योनदेवैर्नगंधर्वैर्नासुरैर्नमहोरगैः॥ज्ञायतेनृपतत्त्वेनसर्वैर्भूतगणैस्तथा॥ १४ ॥ सलोभःसहमो
हेनविजेतव्योजितात्मना॥ दंभोद्रोहश्चनिंदाचपैशुन्यंमत्सरस्तथा ॥ १५ ॥ भवंत्येतानिकौरव्यलुब्धानामकृतात्मनां ॥ सुमहांत्यपिशास्त्राणिधारयंतिबहुश्रु
ताः ॥ १६ ॥ छेत्तारःसंशयानांचक्लिश्यंतीहाल्पबुद्धयः ॥ द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्चशिष्टाचारबहिष्कृताः ॥ १७ ॥ अंतःक्रूरावाङ्मधुराःकूपाश्छन्नास्तृणैरिव ॥ धर्म
वैतंसिकाःक्षुद्रामुष्णंतिध्वजिनोजगत्॥ १८ ॥ कुर्वतेचबहून्मार्गांस्तान्हेतुबलमाश्रिताः ॥ सतांमार्गान्विलुंपंतिलोभज्ञानेष्ववस्थिताः॥ १९ ॥ धर्मस्यह्रिय
माणस्यलोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः॥ यायाविक्रियतेसंस्थाततःसापिप्रपद्यते ॥ २० ॥ दर्पःक्रोधोमदःस्वप्नोहर्षःशोकोतिमानिता॥ एतएवहिकौरव्यदृश्यंतेलुब्धबु
द्धिषु ॥ २१ ॥ एतानशिष्टान्बुध्यस्वनित्यंलोभसमन्वितान् ॥ शिष्टांस्तुपरिपृच्छेथायान्वक्ष्यामिशुचिव्रतान्॥ २२ ॥ येष्वावृत्तिभयंनास्तिपरलोकभयंनच ॥ना
मिषेषुप्रसंगोस्तिनप्रियेष्वप्रियेषुच॥ २३॥ शिष्टाचारःप्रियोयेषुदमोयेषुप्रतिष्ठितः॥ सुखंदुःखंसमंयेषांसत्यंयेषांपरायणं॥ २४॥ दातारोनग्रहीतारोदयावंत
स्तथैवच॥ पितृदेवातिथेयाश्चनित्योद्युक्तास्तथैवच॥ २५॥ सर्वोपकारिणोवीराःसर्वधर्मानुपालकाः॥ सर्वभूतहिताश्चैवसर्वदेयाश्चभारत॥ २६॥ नतेचालयि
तुंशक्याधर्मव्यापारकारिणः॥ नतेषांभिद्यतेवृत्तंयत्पुरासाधुभिःकृतं॥ २७ ॥ नत्रासिनोनचपलानरौद्राःसत्पथेस्थिताः॥ तेसेव्याःसाधुभिर्नित्यंयेष्वहिंसाप्र
तिष्ठिता॥ २८॥ कामक्रोधव्यपेतायेनिर्ममानिरहंकृताः॥ सुव्रताःस्थिरमर्यादास्तानुपास्वचपृच्छच॥ २९ ॥

वर्णयंतीतिभावः ॥ १९ ॥ संस्था
स्थितिःविक्रियतेन्यथाभवतिसातथैवप्रपद्यतेप्रथांयाति ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ सर्वंप्राणपर्यंतमपिदेयंपरार्थेदातुंयोग्यंयेषांते ॥२६॥२७॥२८॥ पृच्छचधर्ममितिशेषः ॥ २९॥

क्रियाआहारादयः ॥ ३० ॥ गुह्यंगोपनीयंकंचित्पाखंडधर्मं ॥ ३१ ॥ अमोहइतिच्छेदः येषांदत्तमितिशेषः ॥ ३२ ॥३३॥ ३४ ॥ हेशुभहेभद्र सर्वेवाक्प्रलापाःगुणवंतोभवंतितान्‌देवान्प्रधानान् अन्येतुमू
ढानांवाक्प्रलापाःअशुभेअशुभार्थमेवभवंतीतिशेषः लोभंजेतुकामेनसत्संगःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० टीकायांअष्टपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ १ ॥ अन

नधनार्थंयशोर्थंवाधर्मस्तेषांयुधिष्ठिर॥ अवश्यंकार्यइत्येवशरीरस्यक्रियास्तथा ॥ ३० ॥ नभयंक्रोधचापल्येनशोकस्तेषुविद्यते ॥ नधर्मध्वजिनश्चैवनगुह्यं
कंचिदास्थिताः॥ ३१ ॥ येष्वलोभस्तथामोहोयेचसत्यार्जवेस्थिताः॥ तेषुकौंतेयरज्येथायेषांनभ्रश्यतेपुनः ॥ ३२ ॥ येनहृष्यंतिलाभेषुनालाभेषुव्यथंतिच ॥
निर्ममानिरहंकाराःसत्वस्थाःसमदर्शिनः॥ ३३ ॥ लाभालाभौसुखदुःखेचतातप्रियाप्रियेमरणंजीवितंच ॥ समानियेषांस्थिरविक्रमाणांबुभुत्सतांसत्वपथे
स्थितानां॥ ३४ ॥ धर्मप्रियांस्तान्सुमहानुभावान्दांतोप्रमत्तश्चसमर्चयेथाः ॥ दैवान्सर्वेगुणवंतोभवंतिशुभाशुभेवाक्प्रलापास्तथान्ये॥ ३५॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांति० आप० आपन्मूलभूतदोषकथनेअष्टपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो
लोभःपितामह॥ अज्ञानमपिवैतातश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः॥ १ ॥ भीष्मउवाच करोतिपापंयोज्ञानान्नात्मनोवेत्तिचक्षयं ॥ प्रद्वेष्टिसाधुवृत्तांश्चसलोकस्यै
तिवाच्यतां ॥ २ ॥ अज्ञानान्निरयंयातितथाज्ञानेनदुर्गतिं ॥ अज्ञानात्क्लेशमाप्नोतितथापत्सुनिमज्जति ॥३ ॥ युधिष्ठिरउवाच अज्ञानस्यप्रवृत्तिंचस्थानं
वृद्धिक्षयोदयौ ॥ मूलंयोगंगतिंकालंकारणंहेतुमेवच ॥४॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनयथावदिहपार्थिव॥ अज्ञानप्रसवंहीदंयद्दुःखमुपलभ्यते ॥५॥ भीष्मउवाच
रागोद्वेषस्तथामोहोहर्षःशोकोभिमानिता॥ कामःक्रोधश्चदर्पश्चतंद्रीचालस्यमेवच ॥ ६॥ इच्छाद्वेषस्तथातापःपरवृद्ध्युपतापिता॥ अज्ञानमेतन्निर्दिष्टंपापानां
चैवयाःक्रियाः॥ ७ ॥ एतस्यवाप्रवृत्तेश्चवृद्ध्यादीन्यांश्चपृच्छसि॥ विस्तरेणमहाराजश्शृणुतच्चविशेषतः॥ ८॥ उभावेतौसमफलौसमदोषौचभारत ॥ अज्ञानं
चातिलोभश्चाप्येकंजानीहिपार्थिव॥ ९ ॥ लोभप्रभवमज्ञानंवृद्धंभूयःप्रवर्द्धते ॥ स्थानेस्थानेभवेत्क्षीणमुपैतिविविधांगतिं॥ १० ॥

र्थानामिति ॥ १ ॥ वाच्यतांनिंद्यतां ॥ २ ॥ ३ ॥ अज्ञानस्यस्वरूपेणसहप्रवृत्त्यादयोद्वादशप्रश्नाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वरूपमाहद्वाभ्यां रागइति ॥ ६ ॥ कार्येकारणोपचाराद्रागादयएवाज्ञानं पापानांक्रियाः
हिंसादयः ॥ ७॥ एतस्यएतत्प्रवृत्तेः प्रवृत्तिंतच्चत्रयंश्शृणु ॥ ८ ॥ मुख्यमज्ञानस्वरूपमाह उभाविति अत्रापिपूर्ववत्कारणेकार्योपचारः ॥ ९ ॥ लोभप्रभवंलोभात्तस्यप्रवृत्तिः लोभवृद्धौवृद्धिर्लोभस्थानेसाम्ये
स्थानंसमता लोभेक्षीणेक्षीणंभवतिउपैतिउदेतिलोभस्योदयेउदेतीत्यर्थः विविधांगतिंदुःखसंतापमोहादिरूपांप्रापयितुमितिशेषः तदेवंषण्णांप्रश्नानामुत्तरमुक्तं ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोभस्याज्ञानात्मकस्यमूलंमोहोवैचित्यंकार्याकार्याप्रतिपत्तिरूपं एतेनैवमोहसंयोगएवाज्ञानयोगइत्यष्टमस्याप्युत्तरं कालात्मनानिमित्तेनाज्ञानस्यगतिःस्वर्गनरकनरसुरतिर्यग्रूपेतिनवमस्योत्तरं लोभस्यच्छेदभेदादिस्तस्यकालः यदालिप्स्यमानोर्थोविघ्नितोभवति तदैववैचित्यंरूपस्याज्ञानस्यकालइतिदशमस्योत्तरं कारणंनिदानंहेतुःफलं ॥ ११ ॥तस्यकालस्यमूढस्यवा तदुभयमाह अज्ञानकारणाल्लोभःकार्यंफ

मूलंलोभस्यमोहोवैकालात्मगतिरेवच ॥ छिन्नेभिन्नेतथालोभेकारणंकालएवच ॥ ११ ॥ तस्याज्ञानाद्धिलोभोहिलोभादज्ञानमेवच ॥ सर्वदोषास्तथालोभात्तस्माल्लोभंविवर्जयेत् ॥ १२ ॥ जनकोयुवनाश्वश्चवृषादर्भिःप्रसेनजित् ॥ लोभक्षयाद्दिवंप्राप्तास्तथैवान्येनराधिपाः ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षंतुकुरुश्रेष्ठत्यजलोभमिहात्मना ॥ त्यक्त्वालोभंसुखंलोकेप्रेत्यचानुचरिष्यसि ॥ १४ ॥ इतिश्रीम० शांति० आप० अज्ञानमाहात्म्येएकोनषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच स्वाध्यायेकृतयत्नस्यनरस्यचपितामह ॥ धर्मकामस्यधर्मात्मन्किंनुश्रेयइहोच्यते ॥ १ ॥ बहुधादर्शनेलोकेश्रेयोयदिहमन्यसे ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ महानयंधर्मपथोबहुशाखश्चभारत ॥ किंस्विदेवेहधर्माणामनुष्ठेयतमंमतं ॥ ३ ॥ धर्मस्यमहतोराजन्बहुशाखस्यतत्त्वतः ॥ यन्मूलंपरमंताततत्सर्वंब्रूह्यशेषतः ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच हंततेकथयिष्यामियेनश्रेयोत्यवाप्स्यसि ॥ पीत्वामृतमिवप्राज्ञोज्ञानतृप्तोभविष्यसि ॥ ५ ॥ धर्मस्यविधयोनैकेयेवैप्रोक्तामहर्षिभिः ॥ स्वंस्वंविज्ञानमाश्रित्यदमस्तेषांपरायणं ॥ ६ ॥ दमंनिःश्रेयसंप्राहुर्वृद्धानिश्चितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणदमोधर्मःसनातनः ॥ ७ ॥ दमात्तस्यक्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ॥ दमोदानंतथायज्ञानधीतंचातिवर्तते ॥ ८ ॥ दमस्तेजोवर्धयतिपवित्रंचदमःपरं ॥ विपाप्मातेजसायुक्तःपुरुषोविंदतेमहत् ॥ ९ ॥ दमेनसदृशंधर्मनान्यंलोकेषुशुश्रुम ॥ दमोहिपरमोलोकेप्रशस्तःसर्वधर्मिणां ॥ १० ॥ प्रेत्यचात्रमनुष्येंद्रपरमंविंदतेसुखं ॥ दमेनहिसमायुक्तोमहांतंधर्ममश्नुते ॥ ११ ॥ सुखंदांतःप्रस्वपितिसुखंचप्रतिबुध्यते ॥ सुखंपर्येतिलोकांश्चमनश्चास्यप्रसीदति ॥ १२ ॥ अदांतःपुरुषःक्लेशमभीक्ष्णंप्रतिपद्यते ॥ अनर्थांश्चबहून्नन्यान्प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १३ ॥ आश्रमेषुचतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमंव्रतं ॥ तस्यलिंगानिवक्ष्यामियेषांसमुदयोदमः ॥ १४ ॥ क्षमाधृतिरहिंसाचसमतासत्यमार्जवं ॥ इंद्रियाभिजयोदाक्ष्यंमार्दवंह्रीरचापलं ॥ १५ ॥ अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःप्रियवादिता ॥ अविहिंसानसूयाचाप्येषांसमुदयोदमः ॥ १६ ॥ गुरुपूजाचकौरव्यदयाभूतेषुपैशुनं ॥ जनवादंमृषावादंस्तुतिनिंदाविसर्जनं ॥ १७ ॥

लं एवंलोभादज्ञानमित्यंतयोरुत्तरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० एकोनषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ स्वाध्यायेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दमःइंद्रियनियमः परायणंपराकाष्ठा अत्रैवसर्वेधर्माअंतर्भूताइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पैशुनंदांतोनैवनिषेवतइत्युत्तरेणान्वयः स्तुतिनिंदयोरविसर्जनं ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्पगर्वस्तंभंअविनयं ॥ १८ ॥ अल्पेषुअनित्यसुखेषु कथंचनब्रह्मलोकलाभेपिनपूर्यतेनतृप्तोभवति ॥१९॥२०॥२१॥२२ ॥ २३ ॥ वर्त्मस्वाभाविकःपंथाः यदन्येषांविहितंतज्ज्ञानिनःस्वभावसिद्धमित्यर्थः ॥२४॥ निष्क्रम्यगृहादितिशेषः सन्यस्येत्यर्थः ॥२५॥२६॥ अवाचिनोतिभोगेनव्ययीकरोति नचसंचिनोतिसंगृह्णातितत्त्वज्ञस्यकर्माश्लेषस्मरणात् मैत्रायणंसर्वभूतेभ्योऽभयदानं ॥२७॥ अनेनदेवयानेना

॥२९॥ कामंक्रोधंचलोभंचदर्पस्तंभंविकत्थनं॥ रोषमीर्ष्यावमानंचनैवदांतोनिषेवते॥ १८॥ अनिंदितोह्यकामात्मानाल्पेष्वर्थ्यनसूयकः॥ समुद्रकल्पःसनरोनक
थंचनपूर्यते॥ १९॥ अहंत्वयिममत्वंचमयितेषुतथाप्यहं॥ पूर्वसंबंधिसंयोगंनैतद्दांतोनिषेवते॥ २०॥ सर्वाग्राम्यास्तथारण्यायाश्चलोकेप्रवृत्तयः॥ निंदांचै १२
वप्रशंसांचयोनाश्रयतिमुच्यते॥ २१॥ मैत्रोथशीलसंपन्नःप्रसन्नात्मात्मविच्चयः॥ मुक्तस्यविविधैःसंगैस्तस्यप्रेत्यफलंमहत्॥ २२॥ सुवृत्तःशीलसंपन्नःप्रस
न्नात्मात्मविद्बुधः॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंसुगतिंप्रतिपद्यते॥ २३॥ कर्मयच्छुभमेवेहसद्भिराचरितंचयत्॥ तदेवज्ञानयुक्तस्यमुनेर्वर्त्मनहीयते॥ २४॥ निष्क्रम्य
वनमास्थायज्ञानयुक्तोजितेंद्रियः॥ कालाकांक्षीचरत्येवंब्रह्मभूयायकल्पते॥ २५॥ अभयंयस्यभूतेभ्योभूतानामभयंयतः॥ तस्यदेहाद्विमुक्तस्यभयंनास्ति
कुतश्चन॥ २६॥ अवाचिनोतिकर्माणिनचसंप्रचिनोतिह॥ समःसर्वेषुभूतेषुमैत्रायणगतिश्चरेत्॥ २७॥ शकुनीनामिवाकाशेजलेवारिचरस्यच॥ यथा
गतिर्नदृश्येततथातस्यनसंशयः॥ २८॥ गृहानुत्सृज्ययोराजन्मोक्षमेवाभिपद्यते॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यकल्पंतेशाश्वतीःसमाः॥ २९॥ संन्यस्यसर्वकर्मा
णिसंन्यस्यविधिवत्तपः॥ संन्यस्यविविधाविद्याःसर्वंसंन्यस्यचैवह॥ ३०॥ कामेशुचिरनावृत्तःप्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंस्वर्गंसमभिप
द्यते॥ ३१॥ यच्चपैतामहंस्थानंब्रह्मराशिसमुद्भवं॥ गुहायांपिहितंनित्यंतद्दमेनाभिगम्यते॥ ३२॥ ज्ञानारामस्यबुद्धस्यसर्वभूताविरोधिनः॥ नावृत्तिभयमस्ती
हपरलोकभयंकुतः॥ ३३॥ एकएवदमेदोषोद्वितीयोनोपपद्यते॥ यदेनंक्षमयायुक्तमशक्तंमन्यतेजनः॥ ३४॥ एकोस्यसुमहाप्राज्ञदोषःस्यात्सुमहान्गुणः॥
क्षमयाविपुलालोकाःसुलभाहिसहिष्णुता॥ ३५॥ दांतस्यकिमरण्येनतथाऽदांतस्यभारत॥ यत्रैवनिवसेद्दांतस्तदरण्यंसचाश्रमः॥ ३६॥ वैशंपायनउवाच ॥२९॥
एतद्भीष्मस्यवचनंश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः॥ अमृतेनैवसंतृप्तःप्रहृष्टःसमपद्यत॥ ३७॥

न्येनवापथागतइतिनज्ञायते उत्क्रमणाभावात् नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २८॥२९ ॥ ३० ॥ कामेशुचिःसत्यकामइत्यर्थः अनावृत्तःसर्वत्रकामाचारभाक् तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेः शुचिस्त्यक्तकामःसत्कारंसत्यसंस्कारत्वादिगुणयोगेनसंमानंइहप्राप्यस्वर्गंअभिपद्यतेविदेहकैवल्यकाले॥ ३१ ॥ गुहायांहृत्पुंडरीकेपैतामहंब्रह्मलोकाख्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ इतिशांति॰आप॰नैल॰भारतभा॰षष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६० ॥ ७ ॥ सर्वमिति॥१ ॥२॥३॥ ४॥५॥६ ॥७॥८॥ नेति मातरमतिक्रम्याश्रमोन सर्वेष्वप्याश्रमेषुमातापालनीयैव तत्त्याग

पुनश्चपरिपप्रच्छभीष्मंधर्मभृतांवरं ॥ ततःप्रीतःसचोवाचतस्मैसर्वंकुरूद्वहः॥ ३८ ॥ इति॰शांति॰आप॰दमकथनेषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६० ॥
भीष्मउवाच सर्वमेतत्तपोमूलंकवयःपरिचक्षते॥ नह्यतप्ततपामूढःक्रियाफलमवाप्नुते॥ १ ॥ प्रजापतिरिदंसर्वंतपसैवासृजत्प्रभुः ॥ तथैववेदानृषयस्तप
साप्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ तपसैवससर्जान्नंफलमूलानियानिच ॥ त्रींल्लोकांस्तपसासिद्धाःपश्यंतिसुसमाहिताः॥ ३ ॥ औषधान्यगदादीनिक्रियाश्चविविधास्त
था॥ तपसैवहिसिध्यंतितपोमूलंहिसाधनं॥ ४॥ यद्दुरापंभवेत्किंचित्तत्सर्वंतपसोभवेत्॥ ऐश्वर्यमृषयःप्राप्तास्तपसैवनसंशयः॥ ५॥ सुरापोसंमतादायीभ्रूण
हागुरुतल्पगः॥ तपसैवसुतप्तेननरःपापात्प्रमुच्यते॥ ६॥ तपसोबहुरूपस्यतैस्तैर्द्वारैःप्रवर्ततः ॥ निवृत्त्यावर्तमानस्यतपोनानशनात्परं॥ ७॥ अहिंसासत्यवचनं
दानमिंद्रियनिग्रहः॥ एतेभ्योहिमहाराजतपोनानशनात्परं॥ ८॥ नदुष्करतरंदानान्नातिमातरमाश्रमः॥ त्रैविद्येभ्यःपरंनास्तिसंन्यासःपरमंतपः॥ ९ ॥ इंद्रि
याणीहरक्षंतिस्वर्गधर्माभिगुप्तये॥ तस्मादर्थेचधर्मेचतपोनानशनात्परं॥ १० ॥ ऋषयःपितरोदेवामनुष्यामृगपक्षिणः॥ यानिचान्यानिभूतानिस्थावराणि
चराणिच॥ ११ ॥ तपःपरायणाःसर्वेसिध्यंतितपसाचते ॥ इत्येवंतपसादेवामहत्त्वंप्रतिपेदिरे॥ १२॥ इमानीष्टविभागानिफलानितपसःसदा॥तपसाशक्यते
प्राप्तुंदेवत्वमपिनिश्चयात्॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआ॰तपःप्रशंसायांएकषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच
सत्यंधर्मंप्रशंसंतिविप्रर्षिपितृदेवताः ॥ सत्यमिच्छाम्यहंश्रोतुंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ सत्यंकिंलक्षणंराजन्कथंवातदवाप्यते ॥ सत्यंप्राप्यभवेत्किंचकथंचै
वतदुच्यतां॥ २॥ भीष्मउवाच चातुर्वर्ण्यस्यधर्माणांसंकरोनप्रशस्यते ॥ अविकारितमंसत्यंसर्ववर्णेषुभारत ॥ ३॥ सत्यंसत्सुसदाधर्मःसत्यंधर्मःस
नातनः ॥ सत्यमेवनमस्येतसत्यंहिपरमागतिः ॥ ४ ॥ सत्यंधर्मस्तपोयोगःसत्यंब्रह्मसनातनं ॥ सत्यंयज्ञःपरःप्रोक्तःसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं ॥ ५॥ आचारानिहस
त्यस्ययथावदनुपूर्वशः ॥ लक्षणंचप्रवक्ष्यामिसत्यस्येहयथाक्रमं ॥ ६॥ प्राप्यतेचयथासत्यंतच्चश्रोतुमिहार्हसि ॥ सत्यंत्रयोदशविधंसर्वलोकेषुभारत ॥ ७ ॥
सत्यंचसमताचैवदमश्चैवनसंशयः॥अमात्सर्यंक्षमाचैवह्रीस्तितिक्षानसूयता॥८॥

स्यसंन्यासिनोप्ययोगात् नास्तिदानसमागतिरितिपाठांतरेस्पष्टएवार्थः ॥ ९ ॥१० ॥
॥११॥१२॥ इमानिनक्षत्रादीनि सुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीतिश्रुतेः ॥१३॥ इतिशां॰आप॰नै॰भा॰एकषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६१॥ ॥७॥सत्यमिति॥१॥२॥३॥४ ॥५ ॥६॥७ ॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥९॥ सत्यादीनांपदानांत्रयोदशानांअर्थान्व्याचष्टे सत्यंनामेत्यादिना॥१०॥११॥१२॥१३॥अक्षमायाविषयेतथाक्षमायाइतिदृष्टांतार्थं॥१४॥१५॥१६॥असूयापरगुणेषुदोषदर्शनं तद्वत्तितिक्षायाअसंभवा
त्तितिक्षाव्याख्यानेनैवतद्व्याख्यानंसिद्धमितिनसापृथगुक्ता तद्व्याख्यानश्लोकोलुप्तइतिवातांव्याख्यायत्यागंव्याख्याति त्यागइति सूत्रश्लोकेत्यागोध्यानमितित्यागानुसंधानाख्यःपदद्वयोपात्तएकःपदार्थः

त्यागोध्यानमथार्यत्वंधृतिश्चसततंदया ॥ अहिंसाचैवराजेंद्रसत्याकारास्त्रयोदश ॥ ९ ॥ सत्यंनामाव्ययंनित्यमविकारितथैवच ॥ सर्वधर्माविरुद्धेनयोगेनै
तदवाप्यते॥ १० ॥ आत्मनीष्टेतथानिष्टेरिपौचसमतातथा ॥ इच्छाद्वेषक्षयंप्राप्यकामक्रोधक्षयंतथा॥ ११ ॥ दमोनान्यस्पृहानित्यंगांभीर्यंधैर्यमेवच ॥ अ
भयंरोगशमनंज्ञानेनैतदवाप्यते॥ १२ ॥ अमात्सर्यंबुधाःप्राहुर्दानेधर्मेचसंयमः॥ अवस्थितेननित्यंचसत्येनामत्सरीभवेत् ॥ १३॥ अक्षमायाःक्षमायाश्च
प्रियाणीहाप्रियाणिच॥ क्षमतेसंमतःसाधुःसाध्वाप्नोतिचसत्यवाक् ॥ १४ ॥ कल्याणंकुरुतेबाढंधीमान्नग्लायतेक्वचित् ॥ प्रशांतवाङ्मनानित्यंह्रीस्तुधर्मा
दवाप्यते॥ १५ ॥ धर्मार्थहेतोःक्षमतेतितिक्षाक्षांतिरुच्यते ॥ लोकसंग्रहणार्थंवैसातुधैर्येणलभ्यते॥ १६ ॥ त्यागःस्नेहस्ययस्त्यागोविषयाणांतथैवच ॥ रागद्वे
षप्रहीणस्यत्यागोभवतिनान्यथा॥ १७ ॥ आर्यतानामभूतानांयःकरोतिप्रयत्नतः॥ शुभंकर्मनिराकारोवीतरागस्तथैवच॥ १८ ॥ धृतिर्नामसुखेदुःखेयथा
नाप्नोतिविक्रियां ॥ तांभजेतसदाप्राज्ञोयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १९ ॥ सर्वथाक्षमिणाभाव्यंतथासत्यपरेणच ॥ वीतहर्षभयक्रोधोधृतिमाप्नोतिपंडितः
॥ २० ॥ अद्रोहःसर्वभूतेषुकर्मणामनसागिरा ॥ अनुग्रहश्चदानंचसतांधर्मःसनातनः ॥ २१ ॥ एतेत्रयोदशाकाराःपृथक्सत्यैकलक्षणाः ॥ भजंतेसत्यमेवेह
बृंहयंतेचभारत ॥ २२ ॥ नांतःशक्योगुणानांचवक्तुंसत्यस्यपार्थिव ॥ अतःसत्यंप्रशंसंतिविप्राःसपितृदेवताः ॥ २३ ॥ नास्तिसत्यात्परोधर्मोनानृतात्पातकं
परं॥ श्रुतिर्हिसत्यंधर्मस्यतस्मात्सत्यंनलोपयेत्॥ २४ ॥ उपैतिसत्याद्दानंहितथायज्ञाःसदक्षिणाः॥ त्रेताग्निहोत्रंवेदाश्चयेचान्येधर्मनिश्चयाः ॥ २५ ॥ अश्वमे
धसहस्रंचसत्यंचतुलयाधृतं॥ अश्वमेधसहस्राद्धिसत्यमेवविशिष्यते॥ २६॥ इतिश्रीम०शांति०आप०सत्यप्रशंसायांद्विषष्ट्यधिकशततमोध्यायः॥१६२॥
युधिष्ठिरउवाच यतःप्रभवतिक्रोधःकामोवाभरतर्षभ॥ शोकमोहौविधित्साचपरासुत्वंचतद्वद॥ १॥ लोभोमात्सर्यमीर्ष्याचकुत्सासूयाकृपाभयं ॥ एतत्सर्वं ॥३०॥
महाप्राज्ञयाथातथ्येनमेवद॥२॥ भीष्मउवाच त्रयोदशैतेतिबलाःशत्रवःप्राणिनांस्मृताः॥ उपासंतेमहाराजसमंतात्पुरुषानिह ॥३॥ ॥१७॥१८॥१९॥ सर्वथे

तिश्लोकेधृतिशब्देनोद्देशक्रमप्राप्तादयाग्राह्या॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिशां०नै०भा० द्विषष्ट्यधिकशततमोध्यायः॥१६२॥ यतःअज्ञानात्॥१ ॥कृपाभयमित्यंतास्त्रयोदश ॥ २ ॥ ३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४॥५॥६॥ क्रोधादीनामुत्पत्तिस्थितिलक्षणानिव्याख्याति लोभादित्यादिना लोभात्केनचिन्निमित्तेनोपहतात्क्रोधोभवति सचपरदोषैर्दृष्टैःउदीर्यतेउद्दीप्तोभवति॥७॥ सक्षमयातिष्ठतेनिरुध्यतेविनिवर्तते चेति एवंसर्वत्रद्रष्टव्यं ॥८॥ ९ ॥ परस्मिन्नसूयादोषदर्शनंतत्क्रोधाल्लोभाद्वाभवति दययानिवर्तते अत्रक्रोधादीनांव्युत्पादनप्रसंगेउद्देशक्रमोनादर्तव्यः असूयाचअवद्यदर्शनात्परस्मिन्दोषदर्शनात्एतिउदेति तत्त्वज्ञानात्वस्तुनोनिर्दोषत्वज्ञानादसूयाधीमतांनिवर्ततइत्यनुषंगः सार्द्धश्लोकोयं॥ १० ॥ मोहोविपरीतबुद्धिः ॥ ११ ॥मोहइत्याकृष्यते विधित्साआरंभप्रावण्यं इदमुभयंविरुद्धानिकौलिकादिशास्त्राणिये

एतेप्रमत्तंपुरुषमप्रमत्तास्तुदंतिच ॥ वृकाइवविलुंपंतिदृष्ट्वैवपुरुषंबलात् ॥ ४॥ एभ्यःप्रवर्ततेदुःखमेभ्यःपापंप्रवर्तते ॥ इतिमर्त्योविजानीयात्सततंपुरुषर्षभ ॥ ५॥ एतेषामुदयंस्थानंक्षयंचपृथिवीपते॥ हंततेकथयिष्यामिक्रोधस्योत्पत्तिमादितः॥ ६॥ यथातत्त्वंक्षितिपतेतदिहैकमनाःशृणु॥ लोभात्क्रोधःप्रभवतिपरदोषैरुदीर्यते॥७॥ क्षमयातिष्ठतेराजन्क्षमयाविनिवर्त्तते॥ संकल्पाज्जायतेकामःसेव्यमानोविवर्धते॥८॥ यदाप्राज्ञोविरमतेतदासद्यःप्रणश्यति॥ परासूयाक्रोधलोभावंतराप्रतिमुच्यते॥ ९॥ दययासर्वभूतानांनिर्वेदाद्विनिवर्तते॥ अवद्यदर्शनादेतितत्त्वज्ञानाच्चधीमतां॥१०॥ अज्ञानप्रभवोमोहःपापाभ्यासात्प्रवर्तते॥ यदाप्राज्ञेषुरमतेतदासद्यःप्रणश्यति॥ ११॥ विरुद्धानीहशास्त्राणियेपश्यंतिकुरूद्वह ॥ विधित्साजायतेतेषांतत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ १२॥ प्रीत्याशोकःप्रभवतिवियोगात्तस्यदेहिनः॥ यदानिरर्थकंवेत्तितदासद्यःप्रणश्यति॥ १३॥ परासुताक्रोधलोभादभ्यासाच्चप्रवर्त्तते ॥ दययासर्वभूतानांनिर्वेदात्सानिवर्तते ॥१४॥ सत्यत्यागात्तुमात्सर्यमहितानांचसेवया॥एतत्तुक्षीयतेतातसाधूनामुपसेवनात्॥ १५॥ कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदोभवतिदेहिनां॥एभिरेवतुविज्ञातैःसचसद्यःप्रणश्यति॥ १६॥ ईर्ष्याकामात्प्रभवतिसंहर्षाच्चैवजायते ॥ इतरेषांतुसत्वानांप्रज्ञयासाप्रणश्यति ॥ १७॥ विभ्रमाल्लोकबाह्यानांद्वेष्यैर्वाक्यैरसंमतैः ॥ कुत्सासंजायतेराजन्लोकान्प्रेक्ष्याभिशाम्यति ॥ १८॥ इतिकर्तुंनशक्तायेबलस्यायापकारिणे ॥ असूयाजायतेतीव्राकारुण्याद्विनिवर्तते ॥ १९॥ कृपणान्सततंदृष्ट्वाततःसंजायतेकृपा॥ धर्मनिष्ठांयदावेत्तितदाशाम्यतिसाकृपा॥ २०॥ अज्ञानप्रभवोलोभोभूतानांदृश्यतेसदा॥ अस्थिरत्वंचभोगानांदृष्ट्वाज्ञात्वानिवर्तते॥ २१॥

पश्यंतितेषांजायते तत्त्वज्ञानात्सम्यग्वैदिकार्थज्ञानात्तत्रविश्वासाच्चनिवर्तते॥ १२ ॥ पुत्रादिप्रियवस्तुनाशेशोकोजायते सचशोचतोपिपुनर्दुर्लभइतिनिरर्थकइतिज्ञानान्नश्यतीत्याह प्रीत्येति॥ १३॥परासुताअत्यंतंअकार्यपारवश्यं अभ्यासादसकृदावृत्तेः दययाक्रोधपरासुतानिवर्तते निर्वेदाद्वैराग्याल्लोभादिजेतिभेदः॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥इतिकर्तुंयथायोग्यंप्रतीकारंकर्तुं॥ १९॥ कृपापिचित्तोन्माथकरीतिद्वेषवद्धेयैवेत्यभिप्रेत्याह कृपणानिति ॥ २० ॥ अज्ञानप्रभवोलोभइत्यत्रलोभपदेनभयंग्राह्यं लोभस्यप्राग्व्याख्यातत्वात् कृपाभयमितिभयस्यापिप्रागुद्दिष्टत्वाच्च ॥ २१ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२२॥ इतिशां०आ०नै०भा०त्रिषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६३॥ ॥ ५ ॥ आनृशंस्यंसतांधर्मइतियद्यपिसामान्यतोजानामितथापिनृशंसत्वेज्ञातेतदभावरूपमानृशंस्यंविशेषतःसुज्ञेयमतोनृशंसस्यैव स्वरूपादिकंब्रूहीतिप्रश्नः ॥१॥२॥ ३ ॥ यस्यस्पृहाविधित्साचवध्यश्येनादिविषयागर्हितास्यात् योनिंदकोनित्यश्चदैवेनाहंवंचितोस्मियदीदृशंकुकर्मकरोमीतिबुध्यतेकरोतिवाकृत्यंसआत्महानृशंसकृदितिच तुर्थेनान्वयः ॥ ४ ॥ दत्तमनुकीर्त्तयतीतिदत्तानुकीर्तिःस्वस्यवदान्यत्वप्रकाशकः (पाठांतरेकीर्तिशब्दःविश्वासपरइतियावत्) विषमःविद्वेषकर्ता क्षुद्रोनीचकर्मकारी नैकृतिकःस्नेहंप्रदर्श्यवंचकःशठःसत्यपि

॥३१॥ एतान्येवजितान्याहुःप्रशमाच्चत्रयोदश ॥ एतेहिधार्तराष्ट्राणांसर्वेदोषास्त्रयोदश ॥ त्वयासत्यार्थिनानित्यंविजिताज्ज्येष्ठसेवनात् ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०शांति
प०आप०लोभनिरूपणेत्रिषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच आनृशंस्यंविजानामिदर्शनेनसतांसदा ॥ नृशंसान्न १२
विजानामितेषांकर्मचभारत ॥ १ ॥ कंटकान्कूपमग्निंचवर्जयंतियथानराः ॥ तथानृशंसकर्माणंवर्जयंतिनरानरं ॥ २ ॥ नृशंसोह्यदिहेह्यक्तंप्रेत्यचेहचभारत ॥ त
स्मात्त्वंब्रूहिकौरव्यतस्यधर्मविनिश्चयं ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच स्पृहास्याद्गर्हिताचैवविधित्साचैवकर्मणां ॥ आक्रोष्टाक्रुश्यतेचैववंचितोबुध्यतेसच ॥ ४ ॥
दत्तानुकीर्तिर्विषमःक्षुद्रोनैकृतिकःशठः ॥ असंविभागीमानीचतथासंगीविकत्थनः ॥५॥ सर्वातिशंकीपुरुषोबलीशःकृपणोऽथवा ॥ वर्गप्रशंसीसततमाश्रमद्वेष
संकरी ॥ ६ ॥ हिंसाविहारःसततमविशेषगुणागुणः ॥ बह्वलीकोमनस्वीचलुब्धोत्यर्थंनृशंसकृत् ॥ ७ ॥ धर्मशीलंगुणोपेतंपापमित्यवगच्छति ॥ आत्मशीलप्र
माणेननविश्वसितिकस्यचित् ॥ ८ ॥ परेषांयत्रदोषःस्यात्तद्गुह्यंसंप्रकाशयेत् ॥ समानेष्वेवदोषेषुवृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ९ ॥ तथोपकारिणंचैवमन्यतेवंचितं
परं ॥ दत्वापिचधनंकालेसंतपत्युपकारिणे ॥ १० ॥ भक्ष्यंपेयमथालेह्यंयच्चान्यत्साधुभोजनं ॥ प्रेक्षमाणेषुयोऽश्नीयान्नृशंसमितितंवदेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणेभ्यः
प्रदायाग्र्यंयःसुहृद्भिःसहाश्नुते ॥ सप्रेत्यलभतेस्वर्गमिहचानंत्यमश्नुते ॥ १२ ॥ एषतेभरतश्रेष्ठनृशंसःपरिकीर्तितः ॥ सदाविवर्जनीयोहिपुरुषेणविजानता ॥ १३
॥१३॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०आप० नृशंसाख्यानेचतुःषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६४॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच हृतार्थोयक्ष्यमाणश्चसर्ववेदां
तगश्चयः ॥ आचार्यपितृकार्यार्थंस्वाध्यायार्थमथापिच ॥ १ ॥ एतेवैसाधवोदृष्टाब्राह्मणाधर्मभिक्षवः ॥ निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्योदानंविद्याचभारत ॥ २ ॥ ॥३१॥

सामर्थ्येदारिद्र्यव्यंजकः ॥५॥ बलीशःकाकइववंचकदृष्टिः आश्रमद्वेषःसंकरश्चास्यास्तीतिआश्रमद्वेषसंकरी ॥ ६॥ ७ ॥८॥ ९॥१०॥११॥१२॥१३॥ इतिशांति०आ०नै०भा०चतुःषष्ट्यधिकशततमो ध्यायः ॥१६४॥ ॥५॥ एवमापदांनिदानप्रतीकारादिकमुक्तं इदानींसामान्यतःसर्वासामापदांमूलंपापंतच्चाकृतप्रायश्चित्तानापद्रूपेणबाधतइतिसाधारणासाधारणंप्रायश्चित्तमाह हृतार्थइत्यध्याये न हृतार्थःचोरैर्लुंठितः ॥ १ ॥ निःस्वोनिर्धनः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यत्रउक्तेभ्योन्यत्रापिब्राह्मणेषुअन्येभ्योऽब्राह्मणेभ्यःअकृतान्नंअपक्वान्नंविधीयते तेभ्योप्यकृतान्नंदेयमितिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्ययज्ञःएकेनांशेनरूयाद्यंगनाशेनप्रतिरुद्धःस्यात्तर्हितस्यवैश्य स्यतद्धनंपार्थिवोयज्ञार्थंहरेदितिद्वितीयेनसंबंधः ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ भक्तंएकाहपर्याप्तंधान्यं भक्तानिषडनश्नतःत्र्यहमुपोषितस्य ॥ ११॥१२॥ बालिश्यादित्यनेनक्षत्रियस्यैवसदोषइत्युक्तं ॥ १३॥१४॥

अन्यत्रदक्षिणादानंदेयंभरतसत्तम॥अन्येभ्योपिबहिर्वेदिचाकृतान्नंविधीयते॥३॥सर्वरत्नानिराजाहियथार्हंप्रतिपादयेत्॥ब्राह्मणाएववेदाश्चयज्ञाश्चबहुदक्षि णाः ॥ ४ ॥ अन्योन्यंविभवाचारायजंतेगुणतःसदा ॥ यस्यत्रैवार्षिकंभक्तंपर्याप्तंभृत्यवृत्तये॥अधिकंचापिविद्येतससोमंपातुमर्हति ॥५॥ यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धःस्या दंशेनैकेनयज्वनः॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणधार्मिकेसतिराजनि ॥ ६ ॥ योवैश्यःस्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ॥ कुटुंबात्तस्यतद्वित्तंयज्ञार्थंपार्थिवोहरेत् ॥ ७॥ आ हरेदथनोकिंचित्कामंशूद्रस्यवेश्मनः॥ नहियज्ञेषुशूद्रस्यकिंचिदस्तिपरिग्रहः॥८॥ योनाहिताग्निःशतगुरयज्वाचसहस्रगुः ॥ तयोरपिकुटुंबाभ्यामाहरेदविचा रयन्॥ ९ ॥ अदातृभ्योहरेद्वित्तंविख्याप्यनृपतिःसदा ॥ तथैवाचरतोधर्मोनृपतेःस्यादथाखिलः॥ १० ॥ तथैवश्शृणुमेभक्तंभक्तानिषडनश्नतः॥अश्वस्तनविधा नेनहर्तव्यंहीनकर्मणः ॥ ११ ॥ खलात्क्षेत्रात्तथारामाद्यतोवाप्युपपद्यते ॥ आख्यातव्यंनृपस्यैतत्पृच्छतेऽपृच्छतेपिवा ॥ १२ ॥ नतस्मैधारयेद्दंडंराजाधर्मेणधर्म वित् ॥क्षत्रियस्यतुबालिश्याद्ब्राह्मणःक्लिश्यतेक्षुधा ॥ १३ ॥ श्रुतशीलेसमाज्ञायवृत्तिमस्यप्रकल्पयेत् ॥ अथैनंपरिरक्षेतपितापुत्रमिवौरसं ॥ १४ ॥ इष्टिंवैश्वा नरींनित्यंनिर्वपेदब्दपर्यये ॥ अनुकल्पःपरोधर्मोधर्मवादैस्तुकेवलं॥१५॥ विश्वैर्देवैश्चसाध्यैश्चब्राह्मणैश्चमहर्षिभिः॥ आपत्सुमरणाद्भीतैर्विधिःप्रतिनिधीकृतः ॥ १६ ॥ प्रभुःप्रथमकल्पस्ययोनुकल्पेनवर्तते ॥ नसांपरायिकंतस्यदुर्मतेर्विद्यतेफलं ॥ १७॥ नब्राह्मणोनिवेदेतकिंचिद्राजनिवेदवित् ॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यंबलवत्तरं ॥१८॥ तस्माद्राज्ञःसदातेजोदुःसहंब्रह्मवादिनां॥ कर्ताशास्ताविधाताचब्राह्मणोदेवउच्यते॥ १९॥ तस्मिन्नाकुशलंब्रूयान्नशुष्कामीरयेद्गिरं॥ क्षत्रियोबाहुवीर्येणतरेदापदमात्मनः॥ २० ॥ धनैर्वैश्यश्चशूद्रश्चमंत्रैर्होमैश्चवैद्विजः॥ नैवकन्यानयुवतिर्नामंत्रज्ञोनबालिशः॥ २१॥ परिवेष्टाग्निहोत्रस्यभवे न्नासंस्कृतस्तथा॥ नरकंनिपतंत्येतेजुह्वानाःसचयस्यतत् ॥ तस्माद्वैतानकुशलोहोतास्याद्वेदपारगः॥ २२ ॥

अब्दपर्ययेप्रत्यब्दंकर्तव्यस्यआग्रयणपशुसोमादेरकरणे धर्मवादैर्धर्मज्ञैरुक्तइ तिशेषः ॥१५॥ अनुकल्पमानमाह विश्वैरिति ॥ १६॥ सांपरायिकंपारलौकिकंशठत्वात् ॥ १७॥ ननिवेदेतअहंब्राह्मणोस्मीतिन निवेदयेत्॥ १८ ॥ १९ ॥ २०॥२१ ॥ परिवेष्टाआहुतिप्रक्षेप्ता कन्यायुवत्योःस्मार्ताग्निहोमेस्वयंपत्न्यपिवापुत्रःकुमार्यंतेवासीवेत्याश्वलायनवचनादधिकृतयोरत्रापिप्रसक्तेर्निषेधउक्तः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२३॥२४॥२५॥आसतेमिथुनीभवंति संयामदाडिमेत्यादिलिंगानुशासनसूत्राद्धोमशब्दस्यनपुंसकत्वं सर्वत्रयोपि॥२६॥ उदपानःकूपः तदेकोदकेएककूपोपजीव्येइत्यर्थः॥२७॥ अभार्याअपरिणीतांशय
नेबिभ्रद्ब्राह्मणःतथाशूद्रंवृद्धंमहानितिमन्यमानः तथाअब्राह्मणंक्षत्रियंवैश्यंवावृद्धंमन्यमानःतृणेषुयद्यासीतउपविष्टःसयथासंशुध्येततथाशृणुइतिसार्द्धार्थः ॥२८॥ विहरन्करोतीतिसंबंधः॥ २९॥३०॥३१॥
॥३२॥३३॥ अनिर्देश्यानि बुद्धिपूर्वकानिचेदत्रप्रायश्चित्तंनास्तीत्यर्थः किंतर्हिमरणांतमेवप्रायश्चित्तमितिधारणानिश्चयः ॥३४॥३५॥ ब्राह्मणीयोनितः अब्राह्मणोब्राह्मणीगमनादित्यर्थः ॥३६॥ याजना

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्यदक्षिणां॥अनाहिताग्निरितिसप्रोच्यतेधर्मदर्शिभिः ॥ २३ ॥पुण्यानियानिकुर्वीतश्रद्दधानोजितेंद्रियः ॥ अनाप्तदक्षिणैर्य
ज्ञैर्नयजेतकथंचन॥ २४ ॥ प्रजाःपशूंश्चस्वर्गंचहंतियज्ञोह्यदक्षिणः॥ इंद्रियाणियशःकीर्तिमायुश्चाप्यवकृंतति ॥ २५ ॥ उदक्यामासतेयेचद्विजाःकेचिदन
ग्नयः॥ होमंचाश्रोत्रियंयेषांतेसर्वेपापकर्मिणः॥ २६॥ उदपानोदकेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ उषित्वाद्वादशसमाःशूद्रकर्मैवगच्छति ॥ २७॥ अभार्यांश
यनेबिभ्रच्छूद्रंवृद्धंचवैद्विजः॥ अब्राह्मणंमन्यमानस्तृणेष्वासीतपृष्ठतः॥ तथासंशुध्यतेराजन्शृणुचात्रवचोमम॥ २८॥ यदेकरात्रेणकरोतिपापंनिकृष्टवर्णं
ब्राह्मणःसेवमानः॥ स्थानासनाभ्यांविहरन्व्रतीसन्त्रिभिर्वर्षैःशमयेदात्मपापं ॥ २९ ॥ ननर्मयुक्तमनृतंहिनस्तिनस्त्रीषुराजन्नविवाहकाले ॥ नगुर्वर्थेनात्मनो
जीवितार्थेपंचानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३० ॥ श्रद्दधानःशुभांविद्यांहीनादपिसमाप्नुयात् ॥ सुवर्णमपिचामेध्यादाददीताविचारयन्॥ ३१ ॥ स्त्रीरत्नंदुष्कुला
च्चापिविषादप्यमृतंपिबेत्॥ अदूष्याहिस्त्रियोरत्नमापइत्येवधर्मतः ॥ ३२॥ गोब्राह्मणहितार्थंचवर्णानांसंकरेषुच ॥ वैश्योगृह्णीतशस्त्राणिपरित्राणार्थमात्मनः
॥ ३३ ॥ सुरापानंब्रह्महत्यागुरुतल्पमथापिवा॥ अनिर्देश्यानिमन्यंतेप्राणांतमितिधारणा ॥ ३४ ॥ सुवर्णहरणंस्तैन्यंविप्रस्वंचेतिपातकं ॥ विहरन्मद्यपानाच्च
अगम्यागमनादपि॥ ३५॥ पतितैःसंप्रयोगाच्चब्राह्मणीयोनितस्तथा॥ अचिरेणमहाराजपतितोवैभवत्युत ॥ ३६ ॥ संवत्सरेणपततिपतितेनसहाचरन्॥ या
जनाध्यापनाद्यौनान्नतुयानासनाशनात्॥ ३६॥ एतानिहित्वातोन्यानिनिर्देश्यानीतिभारत ॥ निर्देश्यानेनविधिनाकालेनाव्यसनीभवेत्॥ ३८ ॥ अन्नंवी
र्यंगृहीतव्यंप्रेतकर्मण्यपातिते॥ त्रिषुत्वेतेषुपूर्वेषुनकुर्वीतविचारणं॥ ३९ ॥ ॥३२॥

दित्रयेणसद्यःपततिनतुयानादिना तेनतुवर्षेणपततीत्यर्थः यौनंविवाहादिनासंबंधः ॥ ३७ ॥ एतानिपंचमहापापानि अन्यानितुनिर्देश्यानिसप्रायश्चित्तानि निर्देश्यविशोध्यअव्यसनीपुनःपापरुचिर्नस्यात्
॥३८॥ अन्नमितिपूर्वेषुत्रिषुसुरापब्रह्मघ्नगुरुतल्पगेषुमृतेषुप्रेतकर्मण्यपातितेपिदाहाद्यकरणेपिअन्नंवीर्यंहिरण्यंचगृहीतव्यं तेषुमृतेषुसपिंडानामाशौचाभावात्तेषांप्रेतकर्मनिषेधाच्चेतिभावः ॥ ३९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमात्यादीन्पतितान्‌जह्यादेवधार्मिकस्तैःसहसंविदंनकुर्यात्‌ यतस्तेप्रायश्चित्तानिनार्हंतीतियोजना प्रायश्चित्तान्यकुर्वाणैर्नैतैरर्हंतिसंविदमितिपाठांतरेतुसुगमं ॥४०॥ ब्रुवन्निति उपलक्षणमिदंदोषांतराणां ॥ ४१ ॥ दुष्यतीअप्रत्तापिमैथुनमिच्छंती ॥४२॥ शेषंभागद्वयं अवगर्त्यगालयित्वा विनिंद्यस्पृष्ट्वाऽर्धचंद्रादिनापनोद्य गुरुतरंशेषादप्यधिकंपातकंतस्यफलं ॥ ४३ ॥ तावत्‌शेषकालपर्यंतंप्रतिष्ठांनाधिगच्छ

अमात्यान्वागुरूंन्वापिजह्याद्धर्मेणधार्मिकः॥ प्रायश्चित्तानिकुर्याच्चनतैरर्हंतिसंविदं ॥ ४० ॥ अधर्मकारीधर्मेणतपसाहंतिकिल्बिषं॥ ब्रुवंस्तेनइतिस्तेनंताव
त्प्राप्नोतिकिल्बिषं॥ ४१ ॥ अस्तेनंस्तेनइत्युक्त्वाद्विगुणंपापमाप्नुयात्‌॥ त्रिभागंब्रह्महत्यायाःकन्याप्राप्नोतिदुष्यती ॥ ४२ ॥ यस्तुदूषयितातस्याःशेषंप्राप्नोतिपा
प्मनः॥ ब्राह्मणानवगर्त्येहस्पृष्ट्वागुरुतरंभवेत्‌॥ ४३ ॥ वर्षाणांहिशतंतावत्प्रतिष्ठांनाधिगच्छति ॥ सहस्रंचैववर्षाणांनिपत्यनरकेवसेत्‌॥ ४४ ॥ तस्मान्नैवाव
गर्त्येतनैवजातुनिपातयेत्‌॥ शोणितंयावतःपांसून्संगृह्णीयाद्द्विजक्षतात्‌॥ ४५॥ तावतीःससमाराजन्नरकेप्रतिपद्यते॥ भ्रूणहाहवमध्येतुशुध्यतेशस्त्रपातततः
॥ ४६ ॥ आत्मानंजुहुयादग्नौसमिद्धेतेनशुध्यते॥ सुरापोवारुणीमुष्णांपीत्वापापाद्विमुच्यते ॥ ४७ ॥ तयासकायेनिर्दग्धेमृत्युंवाप्राप्यशुध्यति ॥ लोकांश्चल
भतेविप्रोनान्यथालभतेहिसः॥ ४८ ॥ गुरुतल्पमधिष्ठायदुरात्मापापचेतनः॥ स्त्र्याकारांप्रतिमांलिंग्यमृत्युनासोभिशुध्यति॥ ४९॥ अथवाशिश्नवृषणावा
दायांजलिनास्वयं॥ ५० ॥ नैर्ऋतींदिशमास्थायनिपतेत्सत्वजिह्मगः॥ ब्राह्मणार्थेपिवाप्राणान्संत्यजेत्तेनशुध्यति ॥ ५१ ॥ अश्वमेधेनवापीष्ट्वाअथवागोस
वेनवा॥ अग्निष्टोमेनवासम्यगिहप्रेत्यचपूज्यते॥ ५२ ॥ तथैवद्वादशसमाःकपालीब्रह्महाभवेत्‌ ॥ ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंस्वकर्मख्यापयन्मुनिः ॥ ५३ ॥ एवंवा
तपसायुक्तोब्रह्महासवनीभवेत्‌॥ एवंतुसमभिज्ञातामात्रेयींवानिपातयेत्‌॥ ५४॥ द्विगुणाब्रह्महत्यावैआत्रेयीनिधनेभवेत्‌॥ सुरापोनियताहारोब्रह्मचारीक्षि
तीशयः॥ ५५ ॥ ऊर्ध्वंत्रिभ्योपिवर्षेभ्योयजेताग्निष्टुतापरं॥ ऋषभैकसहस्रंवागादत्वाशौचमाप्नुयात्‌॥ ५६ ॥ वैश्यंहत्वातुवर्षेद्वेऋषभैकशतंचगाः॥ शूद्रंहत्वा
ब्दमेवैकमृषभंचशतंचगाः॥ ५७॥ श्ववराहखरान्हत्वाशौद्रमेवव्रतंचरेत्‌॥ मार्जारचाषमंडूकान्काकंव्यालंचमूषिकं॥ ५८ ॥ उक्तःपशुसमोदोषोराजन्प्रा
णिनिपातनात्‌॥ प्रायश्चित्तान्यथान्यानिप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ ५९ ॥

ति प्रेतत्वान्नमुच्यते ब्रह्महत्यायास्तृतीयांशद्वयस्ययावान्भोगस्तावंतंकालमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आहवमध्येगोब्राह्मणरक्षार्थंसंग्रामेशस्त्रेणहतश्चेद्ब्रह्महाशुध्यते॥ ४६॥ ४७ ॥ ४८ ॥ स्त्र्याकारांप्रतिमां संतप्तामितिशेषः लिंग्यआलिंग्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सवनीत्रिषवणस्नायी आत्रेयींप्राप्तगर्भांस्त्रियं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अल्पेपापेअबुद्धिपूर्वकृतेकीटवधादौशोचेतपश्चात्तापंकुर्यात् तावतैवतत्रशुद्धिरितिभावः अन्यत्रतुगोवधात् पृथकूएकैकस्योपपातकस्यप्रायश्चित्तंसंवत्सरंचरेत् ॥ ६०॥६१॥ पूर्वश्लोकोक्तंनिराकर्तृपदंव्याचष्टे त्यजतीति॥६२॥ग्रासेतिसार्धः॥६३॥श्रेयांसंब्राह्मणंस्वपतिंहित्वायापापंस्ववर्णान्नीचवर्णंप्रतिशयनंशय्यांनिगच्छति तस्याःदंडःश्वभिरिति॥६४॥६५॥अभिशस्तस्यप्रायश्चित्तंसद्योऽकुर्वतः॥६६॥तस्यपतितस्यसहसेविनिसंसर्गिणिप्रायश्चित्तंतुकुचरःपृथिवींपर्यटन् ॥६७॥६८॥६९ ॥ परिवेत्ताकनिष्ठःपरिवित्तयेज्येष्ठायभार्यांस्नुषात्वेनप्रयच्छेत् एतांस्वेनाभुक्तां तवैवेयंस्नुषेतिमानपूर्वकंसमर्पयेत् तदाज्ये

अल्पेवाप्यथशोचेतपृथकूसंवत्सरंचरेत् ॥ त्रीणिश्रोत्रियभार्यायांपरदारेचद्वेस्मृते ॥६०॥ कालेचतुर्थेभुंजानोब्रह्मचारीव्रतीभवेत् ॥ स्थानासनाभ्यांविहरेत्त्रिरह्नाभ्युपयन्नपः ॥ एवमेवनिराकर्तायश्चाग्नीनपविध्यति ॥ ६१ ॥ त्यजत्यकारणेयश्चपितरंमातरंगुरुं ॥ पतितःस्यात्सकौरव्ययथाधर्मेषुनिश्चयः ॥ ६२ ॥ ग्रासाच्छादनमात्रंतुदद्यादितिनिदर्शनं ॥ भार्यायांव्यभिचारिण्यांनिरुद्धायांविशेषतः ॥ यत्पुंसःपरदारेषुतदेनांचारयेद्व्रतं ॥ ६३ ॥ श्रेयांसंशयनंहित्वायान्यंपापंनिगच्छति ॥ श्वभिस्तामर्दयेद्राजासंस्थानेबहुविस्तरे ॥ ६४ ॥ पुमांसमुन्नयेत्प्राज्ञःशयनेतप्तआयसे ॥ अप्यादधीतदारूणितत्रदह्येतपापकृत् ॥ ६५ ॥ एषदंडोमहाराजस्त्रीणांभर्तृव्यतिक्रमात् ॥ संवत्सरोभिशस्तस्यदुष्टस्यद्विगुणोभवेत् ॥ ६६ ॥ द्वेतस्यत्रीणिवर्षाणिचत्वारिसहसेविनि ॥ कुचरःपंचवर्षाणिचरेद्भैक्ष्यंमुनिव्रतः ॥ ६७ ॥ परिवित्तिःपरिवेत्तायाचैवपरिविद्यते ॥ पाणिग्राहस्त्वधर्मेणसर्वेतेपतिताःस्मृताः ॥ ६८ ॥ चरेयुःसर्वएवैतेवीरहायद्व्रतंचरेत् ॥ चांद्रायणंचरेन्मासंकृच्छ्रंवापापशुद्धये ॥६९॥ परिवेत्ताप्रयच्छेततांस्नुषांपरिवित्तये ॥ ज्येष्ठेनत्वभ्यनुज्ञातोयवीयानप्यनंतरं ॥ एवंचमोक्षमाप्नोतितौचसाचैवधर्मतः ॥ ७० ॥ अमानुषीषुगोवर्ज्यमनावृष्टिर्नदुष्यति ॥ अधिष्ठात्रवमंतारंपशूनांपुरुषंविदुः ॥ ७१ ॥ परिधायोर्ध्ववालंतुपात्रमादायमृन्मयं ॥ चरेत्सप्तगृहान्नित्यंस्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ ७२ ॥ तत्रैवलब्धभोजीस्याद्द्वादशाहात्सशुध्यति ॥ चरेत्संवत्सरंचापितद्व्रतंयेनरुंतति ॥ ७३ ॥ भवेत्तुमानुषेष्वेवंप्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥ दानंवादानशक्तेषुसर्वमेतत्प्रकल्पयेत् ॥ ७४ ॥ अनास्तिकेषुगोमात्रंदानमेकंप्रचक्षते ॥ श्ववराहमनुष्याणांकुक्कुटस्यखरस्यच ॥ ७५ ॥

ष्ठानुज्ञातोयवीयाननंतरंतांस्वीकुर्यात् पाणिग्राहेणस्वदोषेक्षमापितेत्रयोपिपापान्मुच्यंतइतिसार्धश्लोकार्थः ॥ ७० ॥ अमानुषीषुपशुजातिषु अनावृष्टिःअजीवनंहिंसेत्यर्थः दृश्यतेश्छिदिकर्मणइदंरूपं अनाधृष्टिरितिपाठेपिसएवार्थः ॥ ७१ ॥ ऊर्ध्ववालंचमरीपुच्छंपरिधायरंगेऽवतरन्नब्राह्मणएवैतत्प्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ७२ ॥ तत्रैवसप्तसुगृहेषु येनपरिधानेनहेतुभूतेनऊर्ध्ववालंयःकृंततिछिनत्तिसउक्तंव्रतंसंवत्सरंचरेत् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अनास्तिकेषुआस्तिकेषु ॥ ७५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इतिशां॰आप॰नै॰भारतभा॰पंचषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७ ॥ कथांतरमिति कथांतरंआपद्धर्माणांसांगानांसमाप्तत्वात्कथायाअवसानंआसाद्यप्राप्य

मांसंमूत्रंपुरीषंचप्राश्यसंस्कारमर्हति ॥ ब्राह्मणस्तुसुरापस्यगंधमादायसोमपः ॥ ७६ ॥ अपस्त्र्यहंपिबेदुष्णांत्र्यहमुष्णंपयःपिबेत् ॥ त्र्यहमुष्णंपयःपीत्वावायुभक्षोभवेत्त्र्यहं ॥ ७७ ॥ एवमेतत्समुद्दिष्टंप्रायश्चित्तंसनातनं ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणयदज्ञानेनसंभवेत् ॥ ७८ ॥ इतिश्रीम॰शांति॰आप॰प्रायश्चित्तीयेपंचषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६५ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच कथांतरमथासाद्यखड्गयुद्धविशारदः ॥ नकुलःशरतल्पस्थमिदमाहपितामहं ॥ १ ॥ नकुलउवाच धनुःप्रहरणंश्रेष्ठमतीवात्रपितामह ॥ मनस्तुममधर्मज्ञखड्गएवसुसंशितः ॥ २ ॥ विशीर्णेकार्मुकेराजन्प्रक्षीणेषुचवाजिषु ॥ खड्गेनशक्यतेयुद्धेसाध्वात्मापरिरक्षितुं ॥ ३ ॥ शरासनधरांश्चैवगदाशक्तिधरांस्तदा ॥ एकःखड्गधरोवीरःसमर्थःप्रतिबाधितुं ॥ ४ ॥ अत्रमेसंशयश्चैवकौतूहलमतीवच ॥ किंस्वित्प्रहरणंश्रेष्ठंसर्वयुद्धेषुपार्थिव ॥ ५ ॥ कथंचोत्पादितःखड्गकस्मैचार्थायकेनच ॥ पूर्वाचार्यंचखड्गस्यप्रब्रूहिप्रपितामह ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वामाद्रीपुत्रस्यधीमतः ॥ सतुकौशलसंयुक्तंसूक्ष्मचित्रार्थसंमतं ॥ ७ ॥ ततस्तस्योत्तरंवाक्यंस्वरवर्णोपपादितं ॥ शिक्षयाचोपपन्नायद्रोणशिष्यायभारत ॥ ८ ॥ उवाचसतुधर्मज्ञोधनुर्वेदस्यपारगः ॥ शरतल्पगतोभीष्मोनकुलायमहात्मने ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच तत्त्वंशृणुष्वमाद्रेययदेतत्परिपृच्छसि ॥ प्रबोधितोस्मिभवताधातुमानिवपर्वतः ॥ १० ॥ सलिलैकार्णवंतातपुरासर्वमभूदिदं ॥ निष्प्रकंपमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलं ॥ ११ ॥ तमसावृतमस्पर्शमतिगंभीरदर्शनं ॥ निःशब्दंचाप्रमेयंचतत्रजज्ञेपितामहः ॥ १२ ॥ सोसृजद्वातमग्निंचभास्करंचापिवीर्यवान् ॥ आकाशमसृजच्चोर्ध्वमधोभूमिंचनैर्ऋतिं ॥ १३ ॥ नभःसचंद्रतारंचनक्षत्राणिग्रहांस्तथा ॥ संवत्सरानृतून्मासान्पक्षानथलवान्क्षणान् ॥ १४ ॥ ततःशरीरंलोकस्थंस्थापयित्वापितामहः ॥ जनयामासभगवान्पुत्रानुत्तमतेजसः ॥ १५ ॥ मरीचिमृषिमत्रिंचपुलस्त्यंपुलहंक्रतुं ॥ वसिष्ठांगिरसौचोभौरुद्रंचप्रभुमीश्वरं ॥ १६ ॥ प्राचेतसस्तथादक्षःकन्याषष्टिमजीजनत् ॥ तावैब्रह्मर्षयःसर्वाःप्रजार्थंप्रतिपेदिरे ॥ १७ ॥ ताभ्योविश्वानिभूतानिदेवाःपितृगणास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवरक्षांसिविविधानिच ॥ १८ ॥ पतत्रिमृगमीनाश्चप्लवंगाश्चमहोरगाः ॥ तथापक्षिगणाःसर्वेजलस्थलविचारिणः ॥ १९ ॥

॥ १ ॥ ममतुमनःखड्गेस्ति यतःसुसंशितःसम्यग्विनीतआत्माखड्गेनपरिरक्षितुंशक्यतेइतिद्वितीयेनान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धातुमान्गैरिकवान्रुधिरोक्षितत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पद्मानीवतारकायत्रलग्नास्तस्मिन्पद्मतारके अत्यंतमुच्छ्रितइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उद्भिदःस्वेदजाश्चैवसांडजाश्चजरायुजाः ॥ जज्ञेतातजगत्सर्वंतथास्थावरजंगमं ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमंकृत्वासर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतंवेदपठितंधर्मंप्रयुयु
॥३४॥ जेततः ॥ २१ ॥ तस्मिन्धर्मेस्थितादेवाःसहाचार्यपुरोहिताः ॥ आदित्यावसवोरुद्राःससाध्यामरुदश्विनः ॥ २२ ॥ भृग्वत्र्यंगिरसःसिद्धाःकाश्यपाश्चतपोधनाः ॥
वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथानारदपर्वतौ ॥ २३ ॥ ऋषयोवालखिल्याश्चप्रभासाःसिकतास्तथा ॥ घृतपाःसोमवायव्यावैश्वानरमरीचिपाः ॥ २४ ॥ अकृष्टाश्चैव
हंसाश्चऋषयोवाग्नियोनयः ॥ वानप्रस्थाःपृश्नयश्चस्थिताब्रह्मानुशासने ॥ २५ ॥ दानवेंद्रास्त्वतिक्रम्यतत्पितामहशासनं ॥ धर्मस्यापचयंचक्रुःक्रोधलोभस
मन्विताः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवहिरण्याक्षोविरोचनः ॥ शंबरोविप्रचित्तिश्चप्रह्लादोनमुचिर्बलिः ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवःसगणादैत्यदानवाः ॥ धर्म
सेतुमतिक्रम्यरेमिरेधर्मनिश्चयाः ॥ २८ सर्वेतुल्याभिजातीयायथादेवास्तथावयं ॥ इत्येवंधर्ममास्थायस्पर्धमानाःसुरर्षिभिः ॥ २९ नप्रियंनाप्यनुक्रोशंच
क्रुर्भूतेषुभारत ॥ त्रीनुपायानुपाक्रम्यदंडेनरुरुधुःप्रजाः ॥ ३० ॥ नजग्मुःसंविदंतैश्चदर्पादसुरसत्तमाः ॥ अथवैभगवान्ब्रह्माब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ॥ ३१ ॥ तदा
हिमवतःशृंगेसुरम्येपद्मतारके ॥ शतयोजनविस्तारेमणिरत्नचयाचिते ॥ ३२ ॥ तस्मिन्गिरिवरेपुत्रपुष्पितद्रुमकानने ॥ तस्थौसविबुधश्रेष्ठोब्रह्मालोकार्थसि
द्धये ॥ ३३ ॥ ततोवर्षसहस्रांतेवितानमकरोत्प्रभुः ॥ विधिनाकल्पदृष्टेनयथावच्चोपपादितं ॥ ३४ ॥ ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्भिःपरिसं
कीर्णदीप्यमानैश्चपावकैः ॥ ३५ ॥ कांचनैर्यज्ञभांडैश्चभ्राजिष्णुभिरलंकृतं ॥ वृतंदेवगणैश्चैवप्रवरैर्यज्ञमंडलं ॥ ३६ ॥ तथाब्रह्मर्षिभिश्चैवसदस्यैरुपशोभितं ॥
तत्रघोरतमंवृत्तमृषीणांमेपरिश्रुतं ॥ ३७ ॥ चंद्रमाविमलंव्योमयथाभ्युदिततारकं ॥ विकीर्याग्निंतथाभूतमुत्थितंश्रूयतेतदा ॥ ३८ ॥ नीलोत्पलसवर्णाभंती
क्ष्णदंष्ट्रंकृशोदरं ॥ प्रांशुंसुदुर्धर्षतरंतथैवत्यमितौजसं ॥ तस्मिन्नुत्पतमानेचप्रचचालवसुंधरा ॥ महोर्मिकलितावर्तश्चुक्षुभेसमहोदधिः ॥ ४० ॥ पेतुरुल्कामहो
त्पाताःशाखाश्चमुमुचुर्द्रुमाः ॥ अप्रशांतादिशःसर्वाःपवनश्चाशिवोववौ ॥ ४१ ॥ मुहुर्मुहुश्चभूतानिप्राव्यथंतभयात्तथा ॥ ततःसतुमुलंदृष्ट्वातंचभूतमुपस्थि ॥३४॥
तं ॥ ४२ ॥ महर्षिसुरगंधर्वानुवाचेदंपितामहः ॥ मयैवंचिंतितंभूतमसिर्नामैषवीर्यवान् ॥ ४३ ॥ रक्षणार्थायलोकस्यवधायचसुरद्विषां ॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्यब
भौनिस्त्रिंशएवसः ॥ ४४ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त्रिकूटंत्रीणिकूटानिकपटानिपार्श्वयोरग्रेचतीक्ष्णधाररूपाणिपरविदारकाणियस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

विमलस्तीक्ष्णधारश्चकालांतकइवोद्यतः ॥ ततःसशितिकंठायरुद्रायार्षभकेतवे ॥ ४५ ॥ ब्रह्माददावसिंतीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणं ॥ ततःसभगवान्रुद्रोमहर्षि
जनसंस्तुतः ॥ ४६ ॥ प्रगृह्यासिममेयात्मारूपमन्यच्चकारह ॥ चतुर्बाहुःस्पृशन्मूर्ध्नाभूस्थितोपिदिवाकरं ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिंगोमुखाज्ज्वालाःसमुत्सृज
न् ॥ विकुर्वन्बहुधावर्णान्नीलपांडुरलोहितान् ॥ ४८ ॥ बिभ्रत्कृष्णाजिनंवासोहेमप्रवरतारकं ॥ नेत्रंचैकंललाटेनभास्करप्रतिमंवहन् ॥ ४९ ॥ शुशुभातेतिवि
मलेद्वेनेत्रेकृष्णपिंगले ॥ ततोदेवोमहादेवःशूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥ ५० ॥ संप्रगृह्यतुनिस्त्रिंशंकालाग्निसमवर्चसं ॥ त्रिकूटंचर्मचोद्यम्यसविद्युतमिवांबुदं ॥
चचारविविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ॥ ५१ ॥ विधुन्वन्नसिमाकाशेतथायुद्धचिकीर्षया ॥ तस्यनादंविनदतोमहाहासंचमुंचतः ॥ ५२ ॥ बभौप्रतिभयंरू
पंतदारुद्रस्यभारत ॥ तद्रूपधारिणंरुद्रंरौद्रकर्मचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ निशम्यदानवाःसर्वेहृष्टाःसमभिदुद्रुवुः ॥ अश्मभिश्चाभ्यवर्षंतप्रदीप्तैश्चतथोल्मुकैः
॥ ५४ ॥ घोरैःप्रहरणैश्चान्यैःक्षुरधारैरयोमयैः ॥ ततस्तुदानवानीकंसंप्रणेतारमच्युतं ॥ ५५ ॥ रुद्रंदृष्ट्वाबलोद्भूतंप्रमुमोहचचालच ॥ चित्रंशीघ्रपदत्वाच्चचरंतम
सिपाणिनं ॥ ५६ ॥ तमेकमसुराःसर्वेसहस्रमितिमेनिरे ॥ छिंदन्भिंदन्रुजन्कृंतन्दारयन्पोथयन्नपि ॥ ५७ ॥ अचरद्वैरिसंघेषुदावाग्निरिवकक्षगः ॥ असिवे
गप्रभग्नास्तेछिन्नबाहूरुवक्षसः ॥ ५८ ॥ संप्रकीर्णांत्रगात्राश्चपेतुरुर्व्यांमहाबलाः ॥ अपरेदानवाभग्नाःखड्गपातावपीडिताः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतोदि
शःसंप्रतिपेदिरे ॥ भूमिंकेचित्प्रविविशुःपर्वतानपरेतथा ॥ ६० ॥ अपरेजग्मुराकाशमपरेंभःसमाविशन् ॥ तस्मिन्महतिसंवृत्तेसमरेभृशदारुणे ॥ ६१ ॥ बभूव
भूःप्रतिभयामांसशोणितकर्दमा ॥ दानवानांशरीरैश्चपतितैःशोणितोक्षितैः ॥ ६२ ॥ समाकीर्णामहाबाहोशैलैरिवसकिंशुकैः ॥ सरुद्रोदानवान्हत्वाकृत्वा
धर्मोत्तरंजगत् ॥ ६३ ॥ रौद्रंरूपमथोत्क्षिप्यचक्रेरूपंशिवंशिवः ॥ ततोमहर्षयःसर्वेसर्वेदेवगणास्तथा ॥ ६४ ॥ जयेनाद्भुतकल्पेनदेवदेवंतथार्चयन् ॥ ततःसभ
गवान्रुद्रोदानवक्षतजोक्षितं ॥ ६५ ॥ असिंधर्मस्यगोप्तारंददौसत्कृत्यविष्णवे ॥ विष्णुर्मरीचयेप्रादान्मरीचिर्भगवानपि ॥ ६६ ॥ महर्षिभ्योददौखड्गमृषयोवा
सवायच ॥ महेंद्रोलोकपालेभ्योलोकपालास्तुपुत्रक ॥ ६७ ॥ मनवेसूर्यपुत्रायददुःखड्गंसुविस्तरं ॥ ऊचुश्चैनंतथावाक्यंमानुषाणांत्वमीश्वरः ॥ ६८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात्स्थूलआत्माशरीरंसूक्ष्म आत्मामनः तयोःप्रीणनार्थं॥६९॥७०॥दुर्वारादीनीत्यत्रदुर्वाचादीनीतिसाधीयान्पाठः॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥

असिनाधर्मगर्भेणपालयस्वप्रजाइति॥ धर्मसेतुमतिक्रांताःस्थूलसूक्ष्मात्मकारणात्॥ ६९ ॥ विभज्यदंडरक्ष्यास्तुधर्मतोनयदृच्छया॥ दुर्वाचानिग्रहोदंडोहि
॥३५॥ रण्यबहुलस्तथा ॥ ७० ॥ व्यंगताचशरीरस्यवधोवानल्पकारणात्॥ असेरेतानिरूपाणिदुर्वारादीनिनिर्दिशेत् ॥ ७१ ॥ असेरेवंप्रमाणानिपरिपाल्यव्यतिक्र
मात्॥ सविसृज्याथपुत्रंस्वंप्रजानामधिपंततः ॥ ७२ ॥ मनुःप्रजानांरक्षार्थंक्षुपायप्रददावसिं॥ क्षुपाज्जग्राहचेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्चपुरूरवाः॥ ७३ ॥ आयुश्च
तस्माल्लेभेतंनहुषश्चततोभुवि ॥ ययातिर्नहुषाच्चापिपूरुस्तस्माच्चलब्धवान्॥७४॥ अमूर्तरयसस्तस्मात्ततोभूमिशयोनृपः॥ भरतश्चापिदौष्यंतिर्लेभेभूमिशया
दसिं॥७५॥तस्माल्लेभेचधर्मज्ञोराजन्नैलविलस्तथा॥ ततस्त्वैलविलाल्लेभेधुंधुमारोनरेश्वरः॥७६॥ धुंधुमाराच्चकांबाजोमुचुकुंदस्ततोऽलभत्॥मुचुकुंदान्मरुत्त
श्चमरुत्तादपिरैवतः॥ ७७॥ रैवताद्युवनाश्वश्चयुवनाश्वात्ततोरघुः॥ इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वःप्रतापवान्॥ ७८॥ हरिणाश्वादसिंलेभेशुनकःशुनकाद
पि॥ उशीनरोवैधर्मात्मातस्माद्भोजःसयादवः ॥ ७९ ॥ यदुभ्यश्चशिबिर्लेभेशिबेश्चापिप्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनादष्टकश्चपृषदश्वोष्टकादपि॥ ८० ॥ पृषदश्वाद्भरद्वा
जोद्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ॥ ततस्त्वंभ्रातृभिःसार्धंपरमासिमवाप्तवान्॥ ८१ ॥कृत्तिकास्तस्यनक्षत्रमसेरग्निश्चदैवतं ॥ रोहिणींगोत्रमास्थाप्यरुद्रश्चगुरुरुत्त
मः॥ ८२॥ असेरष्टौहिनामानिरहस्यानिनिबोधमे॥ पांडवेयसदायानिकीर्तयन्लभतेजयं॥८३॥ असिर्विशसनःखड्गस्तीक्ष्णधारोदुरासदः॥ श्रीगर्भोविज
यश्चैवधर्मपालस्तथैवच ॥ ८४॥ अग्र्यःप्रहरणानांचखड्गोमाद्रवतीसुते॥ महेश्वरप्रणीतश्चपुराणेनिश्चयंगतः॥ ८५॥ पृथुस्तूत्पादयामासधनुराद्यमरिंदमः॥
तेनेयंपृथिवीदुग्धासस्यानिसुबहून्यपि ॥ धर्मेणचयथापूर्वंवैन्येनपरिरक्षिता ॥८६ ॥ तदेतदार्षमाद्रेयप्रमाणंकर्तुमर्हसि ॥ असेश्चपूजाकर्तव्यासदायुद्धवि
शारदैः॥८७॥इत्येषप्रथमःकल्पोव्याख्यातस्तेसुविस्तरात्॥ असेरुत्पत्तिसंसर्गोयथावद्भरतर्षभ॥८८॥ सर्वथैतदिदंश्रुत्वाखड्गसाधनमुत्तमं ॥ लभतेपुरुषः
कीर्तिंप्रेत्यचानंत्यमश्नुते ॥ ८९॥ इ०शां०आ०खड्गोत्पत्तिकथनेषट्षष्ट्यधिकशततमोध्यायः॥१६६॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तवतिभीष्मेतुतूष्णींभूते ॥३५॥
युधिष्ठिरः॥पप्रच्छावसथंगत्वाभ्रातॄन्विदुरपंचमान्॥१॥

॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥ इतिशां०आप०नै०भा०षट्षष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६६॥ ॥१॥ एवंशूराणांसर्वापन्निवारणहेतुःखड्गइतिखड्गोत्पत्त्यंताकथासर्वैःश्रुता अथेदानीमेकरूपे
प्युपदेष्टरिशिष्याःस्वस्वाभिप्रायानुसारेणैवशास्त्रतत्त्वंगृह्णंतीतिएतमर्थमाख्यायिकामुखेनदर्शयति इत्युक्तवतीत्यादिना आवसथंगृहं विदुरःपंचमोयेषुतान्स्वयंषष्ठः षड्योगजागीताइत्ययंषड्जगीताध्यायः॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ त्रिवर्गविजयाय कामक्रोधलोभानांजयाय ॥३॥४ ॥ धर्मावतारत्वाद्धर्मशास्त्रानुसारिवाक्यंविदुरउवाच बाहुश्रुत्यमिति बाहुश्रुत्यंबह्वध्ययनं तपःस्वधर्माचरणं त्यागोदानं श्रद्धाआस्तिक्यं यज्ञक्रियासोमसंस्थादिः क्षमाआक्रुष्टस्यताडितस्यवानिर्विकारित्वं भावशुद्धिर्निष्कपटत्वं दयादीनेष्वनुजिघृक्षा सत्यंहिंसाशून्यंयथार्थवचनं संयमइंद्रियनिग्रहः एतादृशआत्मनोधर्मस्यसंपदःऐश्वर्याणि ॥५॥६ ॥

धर्मेचार्थेचकामेचलोभवृत्तिःसमाहिता ॥ तेषांगरीयान्कतमोमध्यमःकोलघुश्चकः ॥ २ ॥ कस्मिंश्चात्मानिधातव्यस्त्रिवर्गविजयायवै ॥ संहृष्टानैष्ठिकंवाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३ ॥ ततोर्थगतितत्त्वज्ञःप्रथमंप्रतिभानवान् ॥ जगाद विदुरोवाक्यंधर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ विदुरउवाच बाहुश्रुत्यंतपस्त्यागःश्रद्धायज्ञक्रियाक्षमा ॥ भावशुद्धिर्दयासत्यंसंयमश्चात्मसंपदः ॥ ५ ॥ एतदेवाभिपद्यस्वमातेभूच्चलितंमनः ॥ एतन्मूलौहिधर्मार्थावेतदेकपदंहिमे ॥ ६ ॥ धर्मेणैवर्षयस्तीर्णाधर्मेलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ धर्मेणदेवाववृधुर्धर्मेचार्थःसमाहितः ॥ ७ ॥ धर्मोराजन्गुणःश्रेष्ठोमध्यमोह्यर्थउच्यते ॥ कामोयवीयानितिचप्रवदंतिमनीषिणः ॥ ८ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानेनभवितव्यंयतात्मना ॥ तथाचसर्वभूतेषुवर्तितव्यंयथात्मनि ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच समाप्तवचनेतस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ॥ पार्थोधर्मार्थतत्त्वज्ञोजगौवाक्यंप्रचोदितः ॥ १० ॥ अर्जुनउवाच कर्मभूमिरियंराजन्निहवार्ताप्रशस्यते ॥ कृषिर्वाणिज्यगोरक्षंशिल्पानिविविधानिच ॥ ११ ॥ अर्थइत्येवसर्वेषांकर्मणामव्यतिक्रमः ॥ नत्यृतेऽर्थंनवर्तेतेधर्मकामावितिश्रुतिः ॥ १२ ॥ विषयैरर्थवान्धर्ममाराधयितुमुत्तमं ॥ कामंचचरितुंशक्तोदुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३ ॥ अर्थस्यावयवावेतौधर्मकामावितिश्रुतिः ॥ अर्थसिद्ध्याविनिर्वृत्तावुभावेतौभविष्यतः १४ ॥ तद्गतार्थंहिपुरुषंविशिष्टतरयोनयः ॥ ब्रह्माणमिवभूतानिसततंपर्युपासते ॥ १५ ॥ जटाजिनधरादांताःपंकदिग्धाजितेंद्रियाः ॥ मुंडानिस्तंतवश्चापिवसंत्यर्थार्थिनःपृथक् ॥ १६ ॥ काषायवसनाश्चान्येश्मश्रुलाह्रीनिषेविणः ॥ विद्वांसश्चैवशांताश्चमुक्ताःसर्वपरिग्रहैः ॥ १७ ॥ अर्थार्थिनःसंतिकेचिदपरेस्वर्गकांक्षिणः ॥ कुलप्रत्यागमाश्चैकेस्वंस्वंधर्ममनुष्ठिताः ॥ १८ ॥ आस्तिकानास्तिकाश्चैवनियताःसंयमेपरे ॥ अप्रज्ञानंतमोभूतंप्रज्ञानंतुप्रकाशिता ॥ १९ ॥ भृत्यान्भोगैर्द्विषोदंडैर्योयोजयतिसोर्थवान् ॥ एतन्मतिमतांश्रेष्ठमतंममयथातथं ॥ अनयोस्तुनिबोधत्वंवचनंवाक्यकंठयोः ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच ततोधर्मार्थकुशलौमाद्रीपुत्रावनंतरं नकुलःसहदेवश्चवाक्यंजगदतुःपरं ॥ २१ ॥ नकुलसहदेवावूचतुः आसीनश्चशयानश्चविचरन्नपिवास्थितः ॥ अर्थयोगंदृढंकुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवंधर्मश्रैष्ठ्ये विदुरेणप्रतिपादितेऽर्थश्रैष्ठ्यमर्जुनआह कर्मभूमिरिति ॥ ११ ॥ अव्यतिक्रमःमर्यादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निस्तंतवःनैष्ठिकब्रह्मचारिणः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ प्रज्ञानमर्थश्रैष्ठ्यविषयं ॥ १९ ॥ अनयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ तद्विनिश्चितंत्वात्वांप्रतिअमृतसमंयथास्यात्तथामतौआवयोरितिशेषः॥२४॥ अनर्थस्यअर्थहीनस्य अधर्मिणः धर्महीनस्य ॥२५॥ धर्मरूपेणप्रदानेनविश्वस्तेषु अस्मद्वाक्येविश्वासवत्सु ॥ २६ ॥
धर्ममिति अत्रधर्मार्थयोःसमत्वेपिधर्मस्यपूर्वत्वाद्विदुरमतमेवैतदीषद्भेदेनदर्शितं ॥२७॥२८॥ कामस्यैवप्राधान्यंमन्वानोभीमसेनउवाच नकामइति॥२९॥३०॥ ३१॥३२॥३३॥३४॥उदश्वितःतक्रात्॥३५॥

॥३६॥ अस्मिंस्तुवैविनिर्वृत्तेदुर्लभेपरमप्रिये॥ इहकामानवाप्नोतिप्रत्यक्षंनात्रसंशयः॥२३॥ योर्थोधर्मेणसंयुक्तोधर्मोयश्चार्थसंयुतः॥ तद्विद्वाऽमृतसंवादंतस्मादे
तौमताविह॥ २४॥ अनर्थस्यनकामोस्तितथार्थोधर्मिणःकुतः॥ तस्मादुद्विजतेलोकोधर्मार्थाद्योबहिष्कृतः॥ २५॥तस्माद्धर्मप्रदानेनसाध्योर्थःसंयतात्मना॥ १२
विश्वस्तेषुहिभूतेषुकल्पतेसर्वमेवहि॥२६॥धर्मंसमाचरेत्पूर्वंततोर्थंधर्मसंयुतं॥ ततःकामंचरेत्पश्चात्सिद्धार्थःसहितत्परं॥२७॥ वैशंपायनउवाच विरेमतुस्तु
तद्वाक्यमुक्त्वातावश्विनोःसुतौ॥ भीमसेनस्तदावाक्यमिदंवक्तुंप्रचक्रमे॥ २८॥ भीमसेनउवाच नाकामःकामयत्यर्थंनाकामोधर्ममिच्छति॥ नाकामः
कामयानोस्तितस्मात्कामोविशिष्यते ॥ २९ ॥ कामेनयुक्ताऋषयस्तपस्येवसमाहिताः ॥ पलाशफलमूलादावायुभक्षाःसुसंयताः ॥ ३० ॥ वेदोपवेदेष्वपरे
युक्ताःस्वाध्यायपारगाः॥ श्राद्धयज्ञक्रियायांचतथादानप्रतिग्रहे ॥ ३१ ॥ वणिजःकर्षकागोपाःकारवःशिल्पिनस्तथा ॥ देवकर्मकृतश्चैवयुक्ताःकामेनकर्म
सु॥ ३२॥ समुद्रंवाविशंत्यन्येनराःकामेनसंयुताः॥ कामोहिविविधाकारःसर्वंकामेनसंततं॥ ३३॥ नास्तिनासीन्नाभविष्यद्भूतंकामात्मकात्परं॥ एतत्सारंम
हाराजधर्मार्थावत्रसंस्थितौ॥ ३४॥ नवनीतंयथादध्नस्तथाकामोऽर्थधर्मतः ॥ श्रेयस्तैलंहिपिण्याकाद्घृतंश्रेयउदश्वितः॥ ३५॥ श्रेयःपुष्पफलंकाष्ठात्कामो
धर्मार्थयोर्वरः॥ पुष्पतोमध्विवरसःकामआभ्यांतथास्मृतः॥ कामोधर्मार्थयोर्योनिःकामश्चाथतदात्मकः॥ ३६॥ नाकामतोब्राह्मणाःस्वन्नमर्थान्नाकामतो
ददतिब्राह्मणेभ्यः॥ नाकामतोविविधालोकचेष्टातस्मात्कामःप्राक्त्रिवर्गस्यदृष्टः॥३७॥ सुचारुवेषाभिरलंकृताभिर्मदोत्कटाभिःप्रियदर्शनाभिः॥ रमस्वयो
षाभिरुपेत्यकामंकामोहिराजन्परमोभवेन्नः॥ ३८॥ बुद्धिर्ममैषापरिखास्थितस्यमाभूद्विचारस्तवधर्मपुत्र ॥ स्यात्संहितंसद्भिरफल्गुसारंममेतिवाक्यंपरमा ॥३६॥
नृशंसं॥ ३९॥ धर्मार्थकामाःसममेवसेव्यायोह्येकभक्तःसनरोजघन्यः॥ तयोस्तुदाक्ष्यंप्रवदंतिमध्यंसउत्तमोयोभिरतस्त्रिवर्गे॥ ४०॥

॥३६॥अकामतःकामंविना केवलार्थात्स्वन्नंमृष्टान्नमस्तिनहिधनमस्तीतिमृष्टंभुज्यते अपितुरुच्यात्मकःकामोस्तीति अन्यथाज्वरितस्यापिमृष्टंदीयेत ॥३७॥३८॥परिखास्थितस्यपरितःखातापरिखासर्वतो
मूलशोधइत्यर्थः तत्रस्थितस्यअनृशंसमनिष्ठुरं ॥ ३९ ॥ दाक्ष्यंअर्थहेतुत्वान्मध्यंमध्यमं अर्थात्कामउत्तमोधर्मोजघन्यइतिफलितं ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ लब्धंश्रुतंश्रवणंयैस्तेषांलब्धश्रुतां ॥ ४२ ॥ नैष्ठिकंसिद्धांतरूपं एतेनपूर्वैसर्वैपूर्वपक्षाएवेत्युक्तं ॥ ४३ ॥ यःपापादिपंचकेननिरतःसदुःखसुखादिसिद्धिर्यस्यतस्मात्सर्वकर्मद्वंदाद्विमुच्यते ॥ ४४ ॥ जातिर्जन्मस्मरणमतीतार्थस्मरणंतेनातीतत्वमात्रंलक्ष्यते जन्ममरणात्मकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्नेहेनेतिरागद्वेषयोरुपलक्षणं एतेनमुक्तेर्दुर्लभत्वमाह नचेति तथापिप्रार्थ्याचसेत्याह बुधाइति ॥ ४६ ॥ एतत्पदार्थमाह यथेत्यादिना ॥ ४७ ॥ अर्थमोक्षं वित्तजानीत लोकहितायमोक्षाय त्रिवर्गहीनोपिगुह्यमर्थंरहस्यंज्ञानंविंदतेलभतेपूर्वोक्तोधिकारी ॥ ४८ ॥ ततोयुधिष्ठिरात् ततःपूर्वोक्तात्सर्वेषांवाक्यात्हेतु

प्राज्ञःसुलब्धचंदनसारलिप्तोविचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ततोवचःसंग्रहविस्तरेणप्रोक्त्वाथवीरान्विरराम भीमः ॥ ४१ ॥ ततोमुहूर्तादथधर्मराजोवाक्यानितेषामनुचिंत्यसम्यक् ॥ उवाचवाचावितथंस्मयन्वैलब्धश्रुतांधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच निःसंशयंनिश्चितधर्मशास्त्राःसर्वेभवंतोविदितप्रमाणाः ॥ विज्ञातुकामस्यममेहवाक्यमुक्तंयद्वैनैष्ठिकंतच्छ्रुतंमे ॥ इदंत्ववश्यंगदतोममापिवाक्यंनिबोधध्वमनन्यभावाः ॥४३॥ योवैनपापेनिरतोनपुण्येनार्थेनधर्मेमनुजोनकामे ॥ विमुक्तदोषःसमलोष्ठकांचनोविमुच्यतेदुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४४ ॥ भूतानिजातिस्मरणात्मकानिजराविकारैश्चसमन्वितानि ॥ भूयश्चतैस्तैःप्रतिबोधितानिमोक्षंप्रशंसंतिनतंचविद्मः ॥४५॥ स्नेहेनयुक्तस्यनचास्तिमुक्तिरितिस्वयंभूर्भगवानुवाच ॥ बुधाश्चनिर्वाणपराभवंतितस्मान्नकुर्यात्प्रियमप्रियंच ॥ ४६ ॥ एतत्प्रधानंचनकामकारोयथानियुक्तोस्मितथाकरोमि ॥ भूतानिसर्वाणिविधिर्नियुंक्तेविधिर्बलीयानितिवित्तसर्वे ॥ ४७ ॥ नकर्मणाप्नोत्यनवाप्यमर्थंयद्भावितद्वैभवतीतिवित्त ॥ त्रिवर्गहीनोपिहिविंदतेर्थंतस्मादहोलोकहितायगुह्यं ॥ ४८ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तदग्र्यंवचनंमनोनुगंसमस्तमाज्ञायततोहिहेतुमत् ॥ तदाप्रणेदुश्चजहर्षिरेचतेकुरुप्रवीरायचचक्रिरेंऽजलिं ॥ ४९ ॥ सुचारुवर्णाक्षरचारुभूषितांमनोनुगांनिर्धुतवाक्यकंटकां ॥ निशम्यतांपार्थिवपार्थभाषितांगिरंनरेंद्राःप्रशशंसुरेवते ॥ ५० ॥ सचापितान्धर्मसुतोमहामनास्तदाप्रतीतान्प्रशशंसवीर्यवान् ॥ पुनश्चपप्रच्छसरिद्वरासुतंततःपरंधर्ममहीनचेतसं ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰आप॰षड्जगीतायांसप्तषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञकुरूणांप्रीतिवर्धन ॥ प्रश्नंकंचित्प्रवक्ष्यामितन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

मदितिवा ॥४९॥५०॥५१॥ इतिशां॰आप॰नै॰भा॰सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ यद्यपिसर्वैयथाप्रज्ञमुपदेशार्थंगूढंतितथापिसन्मित्रलाभःसर्वासांसंपदांहेतुर्दुर्मित्रसंबंधःसर्वासामापदांहेतुरितिसर्वपुरुषसाधारणोर्थःकुरुस्वायाराजनीतेश्चसारभूतइतितमेवव्युत्पादयतिप्रश्नोत्तरमुखेन पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आयत्यांपरिणामकाले तदात्वेचवर्तमानकाले क्षमाःहितायेतिशेषः ॥ २ ॥ मित्रस्यार्थादिभ्योंतरंगत्वमाह नहीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ संधेयान्मित्रीकर्तुंयोग्यान् ॥५ ॥ अलसोनुद्योगी ॥ ६ ॥ दीर्घसूत्रश्चि

कीदृशामानवाःसौम्याःकैःप्रीतिःपरमाभवेत् ॥ आयत्यांचतदात्वेचकेक्षमास्तान्वदस्वमे ॥ २ ॥ नहितत्रधनंस्फीतंनचसंबंधिबांधवाः ॥ तिष्ठंतियत्रसुहृदस्ति
ष्ठंतीतिमतिर्मम ॥ ३ ॥ दुर्लभोहिसुहृच्छ्रोतादुर्लभश्चहितःसुहृत् ॥ एतद्धर्मभृतांश्रेष्ठसर्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच संधेयान्पुरुषान्राजन्स
संधेयांश्चतत्त्वतः ॥ वदतोमेनिबोधत्वंनिखिलेनयुधिष्ठिर ॥५ ॥ लुब्धःक्रूरस्त्यक्तधर्मानिकृतिःशठएवच ॥ क्षुद्रःपापसमाचारःसर्वशंकीतथालसः ॥ ६ ॥ दीर्घ
सूत्रोनृजुःक्रुष्टोगुरुदारप्रधर्षकः ॥ व्यसनेयःपरित्यागीदुरात्मानिरपत्रपः ॥ ७॥ सर्वतःपापदर्शीचनास्तिकोवेदनिंदकः ॥ संप्रकीर्णेंद्रियोलोकेयःकामंनिरत
श्चरेत् ॥ ८ ॥ असत्योलोकविद्विष्टःसमयेचानवस्थितः ॥ पिशुनोथाकृतप्रज्ञोमत्सरीपापनिश्चयः ॥ ९ ॥ दुःशीलोथाकृतात्माचनृशंसःकितवस्तथा ॥ मित्रैर
पकृतिर्नित्यमिच्छतेर्थंपरस्ययः ॥ १० ॥ ददतश्चयथाशक्तियोनतुष्यतिमंदधीः ॥ अधैर्यमपियोयुंक्तेसदामित्रंनरर्षभ ॥ ११ ॥ अस्थानक्रोधनोऽयुक्तोयश्चाक
स्माद्विरुध्यते ॥ सुहृदश्चैवकल्याणानाशुत्यजतिकिल्बिषी ॥ १२ ॥ अल्पेप्यपकृतेमूढस्तथाज्ञानात्कृतेपिच ॥ कार्यसेवीचमित्रेषुमित्रद्वेषीनराधिप ॥ १३ ॥ शत्रु
र्मित्रमुखोयश्चजिह्मप्रेक्षीविलोचनः ॥ नविरज्यतिकल्याणेयःकुर्यात्तादृशंनरं ॥ १४ ॥ पानपोद्वेषणःक्रोधीनिर्घृणःपरुषस्तथा ॥ परोपतापीमित्रध्रुक्तथाप्राणि
वधेरतः ॥ १५ ॥ कृतघ्नश्चाधमोलोकेनसंधेयःकदाचन ॥ छिद्रान्वेषीत्यसंधेयःसंधेयानपिमेशृणु ॥ १६ ॥ कुलीनावाक्यसंपन्नाज्ञानविज्ञानकोविदाः ॥ रूपवंतो
गुणोपेतास्तथालुब्धाजितश्रमाः ॥ १७ ॥ सन्मित्राश्चकृतज्ञाश्चसर्वज्ञालोभवर्जिताः ॥ माधुर्यगुणसंपन्नाःसत्यसंधाजितेंद्रियाः ॥ १८ ॥ व्यायामशीलाःसत
तंकुलपुत्राःकुलोद्वहाः ॥ दोषैःप्रमुक्ताःप्रथितास्तेग्राह्याःपार्थिवैर्नराः ॥ १९ ॥ यथाशक्तिसमाचाराःसंप्रतुष्यंतिहिप्रभो ॥ नास्थानेक्रोधवंतश्चनचाकस्माद्वि
रागिणः ॥ २० ॥ विरक्ताश्चनदुष्यंतिमनसाप्यर्थकोविदाः ॥ आत्मानंपीडयित्वापिसुहृत्कार्यपरायणाः ॥ विरज्यंतिनमित्रेभ्योवासोरक्तमिवाविकं ॥ २१ ॥

रकारी क्रुष्टोलोकनिंदितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अयुक्तःअनवहितः ॥ १२ ॥ अज्ञानात्कृतेऽपकृतेकार्यार्थमेवसेवतेनतुधर्मार्थमितिकार्यसेवी ॥ १३ ॥ विलोचनःविपरीतदृष्टिः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वासोरक्तमिवाविकंमेषकंबलः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनर्थैर्निर्धने क्रोधाद्विरागंनदर्शयंति युवतीषुचलोभमोहाभ्यांविरागंनदर्शयंतीतियोजना विरज्यंतीतिपूर्वश्लोकाद्विपरिणामेनानुषज्यते* दोषांश्चलोभमोहादीनर्थेषुयुवतीषुचेतिपाठांतरंतुस्पष्टार्थं॥ २२ ॥
अभिमानानिसर्वतःप्रमाणानिशास्त्रादीनिसृष्टार्थंप्रारब्धकर्मप्रापितंचार्थंचरंतिअनुसरंतिअनुषंगिणःआत्ममानरहिताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कृतंउपकारंघ्नंतिवाचाऽपलापेनवातेकृतघ्नाःतएवउपक

क्रोधाच्चलोभमोहाभ्यांनानर्थैर्युवतीषुच॥ नदर्शयंतिसुहृदोविश्वस्ताधर्मवत्सलाः॥ २२॥ लोष्ठकांचनतुल्यार्थाःसुहृत्सुदृढबुद्धयः ॥ येचरंत्यभिमानानिसृष्टार्थमनुषंगिणः ॥ २३ ॥ संगृह्णंतःपरिजनंस्वाम्यर्थपरमाःसदा॥ ईदृशैःपुरुषश्रेष्ठैर्यःसंधिंकुरुतेनृपः ॥ २४ ॥ तस्यविस्तीर्यतेराज्यंज्योत्स्नाग्रहपतेरिव॥ शास्त्रनित्याजितक्रोधाबलवंतोरणेसदा॥ २५॥ जन्मशीलगुणोपेताःसंधेयाःपुरुषोत्तमाः ॥ येचदोषसमायुक्तानराःप्रोक्तामयानघ॥ २६ ॥ तेषामप्यधमाराजन्कृतघ्नामित्रघातकाः ॥त्यक्तव्यास्तुदुराचाराःसर्वेषामितिनिश्चयः॥ २७॥ युधिष्ठिरउवाच विस्तरेणाथसंबंधंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ मित्रद्रोहीकृतघ्नश्चयःप्रोक्तस्तद्वदस्वमे॥ २८॥ भीष्मउवाच हंततेवर्तयिष्येहमितिहासंपुरातनं॥ उदीच्यांदिशियद्वृत्तंम्लेच्छेषुमनुजाधिप ॥ २९ ॥ ब्राह्मणोमध्यदेशीयःकश्चिद्वैब्रह्मवर्जितः ॥ ग्रामंवृद्धियुतंवीक्ष्यप्राविशद्भैक्ष्यकांक्षया ॥ ३० ॥ तत्रदस्युर्धनयुतःसर्ववर्णविशेषवित् ॥ ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चदानेचनिरतोभवत्॥ ३१ ॥ तस्यक्षयमुपागम्यततोभिक्षामयाचत॥ प्रतिश्रयंचवासार्थंभिक्षांचैवाथवार्षिकीं॥ ३२॥ प्रादात्तस्मैसविप्रायवस्त्रंचसदशंनवं ॥ नारींचापिवयोपेतांभर्त्राविरहितांतथा॥ ३३॥ एतत्संप्राप्यहृष्टात्माद्स्योःसर्वंद्विजस्तथा ॥ तस्मिन्गृहवरेराजंस्तयारेमेसगौतमः॥ ३४ ॥ कुटुंबार्थंचदास्याश्चसाहाय्यंचाप्यथाकरोत्॥ तत्रावसत्सवर्षांश्चसमृद्धेशबरालये॥ ३५॥ बाणवेधेपरंयत्नमकरोच्चैवगौतमः॥ चक्रांगान्सचनित्यंवैसर्वतोवनगोचरान्॥ ३६ ॥ जघानगौतमोराजन्यथादस्युगणास्तथा॥ हिंसापटुर्घृणाहीनःसदाप्राणिवधेरतः॥३७॥ गौतमःसन्निकर्षेणदस्युभिःसमतामियात् ॥ तथातुवसतस्तस्यदस्युग्रामेसुखंतदा॥ ३८ ॥अगमन्बहवोमासानिघ्नतःपक्षिणोबहून्॥ ततःकदाचिदपरोद्विजस्तंदेशमागतः॥३९॥ जटाचीराजिनधरःस्वाध्यायपरमःशुचिः॥ विनीतोनियताहारोब्रह्मण्योवेदपारगः॥ ४० ॥

तुर्नाशकराःमित्रद्रुहः २७ ॥ संबंधंसंबध्यतेसज्जतेहातुमुपादातुंवाश्रुतमर्थंयेनतंइतिहासं ॥ २८ ॥ २९ ॥ ब्रह्मवेदस्तदुक्तंकर्मचतद्विवर्जितः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ क्षयंगृहं ॥ ३२ ॥ वयोपेतांयुवतीं संधिरार्षः भर्त्राविरहितांदासीमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चक्रांगान्हंसान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

* विरज्यंतीत्यस्यविरागमितिसुबंतत्वेनविपरिणामः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिशां०आ०नै०भा० अष्टषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सब्रह्मचारीतद्देश्यःसखातस्यैवसुप्रियः ॥ तंदस्युग्राममगमद्यत्रासौगौतमोवसत् ॥ ४१ ॥सतुविप्रगृहान्वेषीशूद्रान्नपरिवर्जकः॥ ग्रामेदस्युसमाकीर्णेव्यचर
 त्सर्वतोदिशं ॥ ४२ ॥ ततःसगौतमगृहंप्रविवेशद्विजोत्तमः ॥ गौतमश्चापिसंप्राप्तस्तावन्योन्येनसंगतौ ॥ ४३ ॥ चक्रांगभारस्कंधंतंधनुष्पाणिंधृतायुधं ॥ रुधि
रेणावसिक्तांगंगृहद्वारमुपागतं ॥ ४४ ॥ तंदृष्ट्वापुरुषादाभमपध्वस्तंक्षयागतं ॥ अभिज्ञायद्विजोव्रीडन्निदंवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ किमिदंकुरुषेमोहाद्विप्र
स्त्वंहिकुलोद्वहः॥ मध्यदेशपरिज्ञातोदस्युभावंगतःकथं ॥४६॥ पूर्वान्स्मरद्विजज्ञातीन्प्रख्यातान्वेदपारगान् ॥ तेषांवंशेभिजातस्त्वमीदृशःकुलपांसनः ॥४७॥
अवबुध्यात्मनात्मानंसत्वंशीलंश्रुतंदमं॥ अनुक्रोशंचसंस्मृत्यत्यजवासमिमंद्विज ॥ ४८ ॥ सएवमुक्तःसुहृदातेनतत्रहितैषिणा ॥ प्रत्युवाचततोराजन्विनि
श्चित्यतदार्तवत् ॥ ४९ ॥ निर्धनोस्मिद्विजश्रेष्ठनापिवेदविदप्यहं ॥ वित्तार्थमिहसंप्राप्तंविद्धिमांद्विजसत्तम ॥ ५० ॥ त्वद्दर्शनात्तुविप्रेंद्रकृतार्थोस्म्यद्यवैद्विज॥
आवांहिसहयास्यावःश्वोवसस्वाद्यशर्वरीं॥ ५१ ॥ सतत्रन्यवसद्विप्रोघृणीकिंचिदसंस्पृशन्॥ क्षुधितश्छंद्यमानोपिभोजनंनाभ्यनंदत ॥ ५२ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेशांतिपर्वणिआपद्ध०कृतघ्नोपाख्यानेअष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः॥१६८॥ ॥७॥ भीष्मउवाच तस्यांनिशायांव्युष्टायांगतेतस्मिन्द्वि
जोत्तमे॥ निष्क्रम्यगौतमोगच्छत्समुद्रंप्रतिभारत॥ १ ॥ सामुद्रिकान्सवणिजस्ततोपश्यत्स्थितान्पथि॥ सतेनसहसार्थेनप्रययौसागरंप्रति ॥ २॥ सतुसार्थो
महान्राजन्कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ॥ मत्तेनद्विरदेनाथनिहतःप्रायशोभवत्॥ ३॥ सकथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तोब्राह्मणस्तथा ॥ कांदिग्भूतोजीवितार्थीप्रदुद्रावो
त्तरांदिशं ॥ ४ ॥ सतुसार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथाच्युतः ॥एकाकीव्यचरत्तत्रवनेकिंपुरुषोयथा ॥ ५॥ सपंथानमथासाद्यसमुद्राभिसरंतदा ॥ आससादव
नंरम्यंदिव्यंपुष्पितपादपं॥ ६ ॥ सर्वर्तुकैराम्रवणैःपुष्पितैरुपशोभितं ॥ नंदनोद्देशसदृशंयक्षकिन्नरसेवितं ॥ ७ ॥ शालैस्तालैस्तमालैश्चकालागुरुवनैस्तथा ॥
चंदनस्यचमुख्यस्यपादपैरुपशोभितं॥ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुतेषुतेषुसुगंधिषु ॥ ८ ॥ समंततोद्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजंतवैतदा ॥ मनुष्यवदनाश्चान्येभारुंडाइतिविश्रु
ताः॥ ९ ॥ भूलिंगशकुनाश्चान्येसामुद्राःपर्वतोद्भवाः॥ सतान्यतिमनोज्ञानिविहगानांरुतानिवै ॥ १० ॥

तस्यामिति ॥ १ ॥ सामुद्रिकान्समुद्रोपांतेगतान् ॥ २ ॥ ३ ॥ कांदिशंप्रयामीत्याकुलःकांदिग्भूतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रम्येषुप्रदेशेषुमध्येएकत्र ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० एकोनसप्तत्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ५ ॥ गिरमिति

शृण्वन्सुरमणीयानिविप्रोगच्छतगौतमः ॥ ततोपश्यत्सुरम्येषुसुवर्णसिकताचिते ॥ ११ ॥ देशेसमेसुखेचित्रेस्वर्गोद्देशसमेनृप ॥ श्रियाजुष्टंमहावृक्षंन्यग्रोधंचसुमंडलं ॥ १२ ॥ शाखाभिरनुरूपाभिर्भूयिष्ठंछत्रसन्निभं ॥ तस्यमूलंचसंसिक्तंवरचंदनवारिणा ॥ १३ ॥ दिव्यपुष्पान्वितंश्रीमत्पितामहसमोपमं ॥ तंदृष्ट्वागौतमःप्रीतोमनःकांतमनुत्तमं ॥ १४ ॥ मेध्यंसुरगृहप्रख्यंपुष्पितैःपादपैर्वृतं ॥ तमासाद्यमुदायुक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ॥ १५ ॥ तत्रासीनस्यकौंतेयगौतमस्यसुखःशिवः ॥ पुष्पाणिसमुपस्पृश्यप्रववावनिलःशुभः ॥ ह्लादयन्सर्वगात्राणिगौतमस्यतदानृप ॥ १६ ॥ सतुविप्रःप्रशांतश्चस्पृष्टःपुण्येनवायुना ॥ सुखमासाद्यसुष्वापभास्करश्चास्तमभ्ययात् ॥ १७ ॥ ततोस्तंभास्करेयातेसंध्याकालउपस्थिते ॥ आजगामस्वभवनंब्रह्मलोकात्खगोत्तमः ॥ १८ ॥ नाडीजंघइतिख्यातोदयितोब्रह्मणःसखा ॥ बकराजोमहाप्राज्ञःकश्यपस्यात्मसंभवः ॥ १९ ॥ राजधर्मेतिविख्यातोबभूवाप्रतिमोभुवि ॥ देवकन्यासुतःश्रीमान्विद्वान्देवसमप्रभः ॥ २० ॥ मृष्टाभरणसंपन्नोभूषणैरर्कसन्निभैः ॥ भूषितःसर्वगात्रेषुदेवगर्भःश्रियाज्वलन् ॥ २१ ॥ तमागतंखगंदृष्ट्वागौतमोविस्मितोभवत् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतोहिंसार्थीचाभ्यवैक्षत ॥ २२ ॥ राजधर्मोवाच स्वागतंभवतोविप्रदिष्ट्याप्राप्तोसिमेगृहं ॥ अस्तंचसवितायातःसंध्येयंसमुपस्थिता ॥ २३ ॥ ममत्वंनिलयंप्राप्तःप्रियातिथिरनिंदितः ॥ पूजितोयास्यसिप्रातर्विधिदृष्टेनकर्मणा ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआप० कृतघ्नोपाख्यानेएकोनसप्तत्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ ५ ॥

भीष्मउवाच गिरंतांमधुरांश्रुत्वागौतमोविस्मितस्तदा ॥ कौतूहलान्वितोराजन्राजधर्माणमैक्षत ॥ १ ॥ राजधर्मोवाच भोःकश्यपस्यपुत्रोहंमातादाक्षायणीचमे ॥ अतिथिस्त्वंगुणोपेतःस्वागतंतेद्विजोत्तम ॥ २ ॥ भीष्मउवाच तस्मैदत्वाससत्कारंविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ शालपुष्पमयींदिव्यांबृसींवैसमकल्पयत् ॥ ३ ॥ भगीरथरथाक्रांतदेशान्गंगानिषेवितान् ॥ येचरंतिमहामीनास्तांश्चतस्यान्वकल्पयत् ॥ ४ ॥ वन्हिंचापिसुसंदीप्तंमीनांश्चापिसुपीवरान् ॥ सगौतमायातिथयेन्यवेदयतकाश्यपिः ॥ ५ ॥ भुक्तवंतंचतंविप्रंप्रीतात्मानंमहातपाः ॥ क्लमापनयनार्थंसपक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६ ॥ ततोविश्रांतमासीनंगोत्रप्रश्नमपृच्छत ॥ सोब्रवीद्गौतमोस्मीतिब्रह्मनान्यदुदाहरत् ॥ ७ ॥ तस्मैपर्णमयंदिव्यंदिव्यपुष्पाधिवासितं ॥ गंधाढ्यंशयनंप्रादात्सशिश्येतत्रवैसुखं ॥ ८ ॥ अथोपविष्टंशयनेगौतमंधर्मराट्तदा ॥ पप्रच्छकाश्यपोवाग्मीकिमागमनकारणं ॥ ९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ श्येनचेष्टनाः श्येनवद्रुत्पततः शीघ्रा इत्यर्थः॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिशां० आप० नै० भा० सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१७०॥

ततोब्रवीद्गौतमस्तंदरिद्रोहंमहामते॥ समुद्रगमनाकांक्षीद्रव्यार्थमितिभारत॥ १० ॥ तंकाश्यपोब्रवीत्प्रीतोनोत्कंठांकर्तुमर्हसि॥ कृतकार्योद्विजश्रेष्ठसद्रव्योया
 स्यसेगृहान्॥ ११ ॥ चतुर्विधाह्यर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमतंयथा॥ पारंपर्यंतथादैवंकाम्यंमैत्रमितिप्रभो॥ १२ ॥ प्रादुर्भूतोस्मितेमित्रंसुहृत्त्वंचममत्वयि॥ सोहंत
थायतिष्यामिभविष्यसियथार्थवान्॥१३॥ ततःप्रभातसमयेसुखंदृष्ट्वाब्रवीदिदं॥गच्छसौम्यपथानेनकृतकृत्योभविष्यसि॥१४॥ इतस्त्रियोजनंगत्वाराक्षसा १२
धिपतिर्महान्॥ विरूपाक्षइतिख्यातःसखाममममहाबलः॥१५॥ तंगच्छद्विजमुख्यत्वंसमद्वाक्यप्रचोदितः॥कामानभीप्सितांस्तुभ्यंदातानास्त्यत्रसंशयः॥१६॥
इत्युक्तःप्रययौराजन्गौतमोविगतक्लमः॥ फलान्यमृतकल्पानिभक्षयन्सयथेष्टतः॥१७॥ चंदनागुरुमुख्यानित्वक्पत्राणांवनानिच॥ तस्मिन्पथिमहाराज
सेवमानोद्रुतंययौ॥ १८ ॥ ततोमेरुव्रजंनामनगरंशैलतोरणं॥ शैलप्राकारवप्रंचशैलयंत्राकुलंतथा॥ १९ ॥ विदितश्चाभवत्तस्यराक्षसेंद्रस्यधीमतः॥प्रहितः
सुहृदाराजन्प्रीयमाणःप्रियातिथिः॥२०॥ ततःसराक्षसेंद्रःस्वान्प्रेष्यानाहयुधिष्ठिर॥ गौतमोनगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति॥ २१ ॥ ततःपुरवरात्तस्मात्पु
रुषाःश्येनचेष्टनाः॥ गौतमेत्यभिभाषंतःपुरद्वारमुपागमन्॥ २२ ॥ तेतमूचुर्महाराजराजप्रेष्यास्तदाद्विजं॥ त्वरस्वतूर्णमागच्छराजात्वांद्रष्टुमिच्छति॥ २३॥
राक्षसाधिपतिर्वीरोविरूपाक्षइतिश्रुतः॥ सत्वांत्वरतिवैद्रष्टुंतत्क्षिप्रंसंविधीयतां॥ २४॥ ततःसप्राद्रवद्विप्रोविस्मयाद्विगतक्लमः॥ गौतमःपरमर्द्धितांपश्यन्परम
विस्मितः॥ २५॥ तैरेवसहितोराज्ञोवेश्मतूर्णमुपाद्रवत्॥ दर्शनंराक्षसेंद्रस्यकांक्षमाणोद्विजस्तदा॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आप० कृतघ्नोपाख्यानेस
प्तत्यधिकशततमोध्यायः॥१७०॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ततःसविदितोराज्ञःप्रविश्यगृहमुत्तमं॥ पूजितोराक्षसेंद्रेणनिषसादासनोत्तमे॥ १ ॥ पृष्टश्चगोत्रच
रणंस्वाध्यायंब्रह्मचारिकं॥ नतत्रव्याजहारान्यद्गोत्रमात्रादृतेद्विजः॥२॥ ब्रह्मवर्चसहीनस्यस्वाध्यायोपरतस्यच॥ गोत्रमात्रविदोराजानिवासंसमपृच्छत॥३॥
राक्षसउवाच क्वतेनिवासःकल्याणकिंगोत्राब्राह्मणीचते॥ तत्त्वंब्रूहिनभीःकार्याविश्वसस्वयथासुखं॥४॥ गौतमउवाच मध्यदेशप्रसूतोहंवासोमे
शबरालये॥ शूद्रापुनर्भूर्भार्यामेसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥५॥ भीष्मउवाच ततोराजाविममृशेकथंकार्यमिदंभवेत्॥ कथंवासुकृतंमेस्यादितिबुद्ध्यान्वचिंत
यत्॥ ६ ॥ अयंवैजन्मनाविप्रःसुहृत्तस्यमहात्मनः॥ संप्रेषितश्चतेनायंकाश्यपेनममांतिकं॥७॥

ततइति ॥१॥२॥३॥४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ विलिप्ताश्चंदनेन ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९ ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥ इष्टतःइष्टदेशं ॥ २६ ॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तस्यप्रियंकरिष्यामिसहिमामाश्रितःसदा ॥ भ्रातामेबांधवश्चासौसखाचहृदयंगमः ॥ ८॥ कार्तिक्यामद्यभोक्तारःसहस्रंमेद्विजोत्तमाः ॥ तत्रायमपिभोक्ता
चदेयमस्मैचमेधनं॥ ९॥ सचाद्यदिवसःपुण्योत्यतिथिश्चायमागतः ॥ संकल्पितंचैवधनंकिंविचार्यमतःपरं ॥ १० ॥ ततःसहस्रंविप्राणांविदुषांसमलंकृतं ॥
स्नातानामनुसंप्राप्तंसुमहत्क्षौमवाससां ॥ ११ ॥ तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षोविशांपते॥ यथार्हंप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १२ ॥ बृस्यस्तेषांतुसं
न्यस्ताराक्षसेंद्रस्यशासनात्॥ भूमौवरकुशाःस्तीर्णाःप्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३॥ तासुतेपूजिताराज्ञाविषण्णाद्विजसत्तमाः॥ तिलदर्भोदकेनाथअर्चिताविधिव
द्विजाः॥ १४॥ विश्वेदेवाःसपितरःसाग्नयश्चोपकल्पिताः॥ विलिप्ताःपुष्पवंतश्चसुप्रचाराःसुपूजिताः ॥ १५ ॥ व्यराजंतमहाराजनक्षत्रपतयोयथा ॥ ततोजां
बूनदीःपात्रीर्वज्रांकाविमलाःशुभाः॥१६॥ वरान्नपूर्णाविप्रेभ्यःप्रादान्मधुघृतप्लुताः॥ तस्यनित्यंसदाषाढ्यांमाघ्यांचबहवोद्विजाः॥१७॥ ईप्सितंभोजनवरं
लभंतेसत्कृतंसदा ॥ विशेषतस्तुकार्तिक्यांद्विजेभ्यःसंप्रयच्छति॥ १८॥ शरद्व्यपायेरत्नानिपौर्णमास्यामितिश्रुतिः॥ सुवर्णरजतंचैवमणीनथचमौक्तिकान्
॥ १९ ॥ वज्रान्महाधनांश्चैववैदूर्याजिनरांकवान्॥ रत्नराशीन्विनिक्षिप्यदक्षिणार्थंसभारत॥ २० ॥ ततःप्राहद्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षोमहाबलः॥ गृह्णीतरत्नान्ये
तानियथोत्साहंयथेष्टतः॥ २१ ॥ येषुयेषुचभांडेषुभुक्तंवोद्विजसत्तमाः ॥ तान्येवादायगच्छध्वंस्ववेश्मानीतिभारत॥ २२॥ इत्युक्तवचनेतस्मिन्राक्षसेंद्रेमहा
त्मनि॥ यथेष्टंतानिरत्नानिजगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २३॥ ततोमहार्हास्तेसर्वेरत्नैरभ्यर्चिताःशुभैः ॥ ब्राह्मणामृष्टवसनाःसुप्रीताःस्मततोभवन्॥ २४॥ ततस्तान्
राक्षसेंद्रश्चद्विजानाहपुनर्वचः॥ नानादेशगतान्राजन्राक्षसान्प्रतिषिध्यवै॥ २५ ॥ अद्यैकंदिवसंविप्रानवोस्तीहभयंक्वचित्॥ राक्षसेभ्यःप्रमोदध्वमिष्टतो
यातमाचिरं॥ २६॥ ततःप्रदुद्रुवुःसर्वेविप्रसंघाःसमंततः॥ गौतमोपिसुवर्णस्यभारमादायसत्वरः॥ २७॥ कृच्छ्रात्समुद्वहन्भारंन्यग्रोधंसमुपागमत्॥ न्यषी
दच्चपरिश्रांतःक्लांतश्चक्षुधितश्चसः ॥ २८ ॥ ततस्तमभ्यगाद्राजन्राजधर्माखगोत्तमः॥ स्वागतेनाभिनंदंश्चगौतमंमित्रवत्सलः ॥ २९॥ तस्यपक्षाग्रविक्षेपैः
क्लमंव्यपनयत्खगः॥ पूजांचाप्यकरोद्धीमान्भोजनंचाप्यकल्पयत्॥ ३०॥ सभुक्तवान्सुविश्रांतोगौतमोचिंतयत्तदा ॥ हाटकस्याभिरूपस्यभारोयंसुमहान्म
या॥ ३१॥ गृहीतोलोभमोहाभ्यांदूरंचगमनंमम॥ नचास्तिपथिभोक्तव्यंप्राणसंधारणंमम॥ ३२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिशां०आप०नै०भा०एकसप्तत्यधिकशततमोध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ अनुबंधंपापदोषं ॥ ३॥ ४॥ ५॥६॥ ७॥ तद्व्रतः हिंस्रधर्मा ॥ ८ ॥

किंकृत्वाधारयेयंवैप्राणानित्यभ्यचिंतयत् ॥ ततःसपथिभोक्तव्यंप्रेक्षमाणोनकिंचन ॥ ३३ ॥ कृतघ्नःपुरुषव्याघ्रमनसेदमचिंतयत् ॥ अयंबकपतिःपार्श्वेमांस राशिःस्थितोमहान् ॥ ३४ ॥ इमंहत्वागृहीत्वाचयास्येहंसमभिद्रुतं ॥ ३५ ॥ इतिश्रीम०शां० आप० कृतघ्नोपाख्यानेएकसप्तत्यधिकशततमोध्यायः ॥ १७१ ॥

भीष्मउवाच अथतत्रमहार्चिष्माननलोवातसारथिः ॥ तस्याविदूरेरक्षार्थंखगेंद्रेणकृतोभवत् ॥ १ ॥ सचापिपार्श्वेसुप्तापनिःश्वस्तोबकराट्तदा ॥ कृतघ्नस्तु सदुष्टात्मातंजिघांसुरथाग्रतः ॥ २ ॥ ततोलातेनदीप्तेननिःश्वस्तंनिजघानतं ॥ निहत्यचमुदायुक्तःसोऽनुबंधंनदृष्टवान् ॥ ३ ॥ सतंविपक्षरोमाणंकृत्वाग्नावपचत्त दा ॥ तंगृहीत्वासुवर्णंचययौद्रुततरंद्विजः ॥ ४ ॥ ततोन्यस्मिन्गतेचाह्निविरूपाक्षोब्रवीत्सुतं ॥ नप्रेक्षेराजधर्माणमद्यपुत्रखगोत्तमं ॥ ५ ॥ सपूर्वसंध्यांब्रह्माणंवं दितुंयातिसर्वदा ॥ मांवादृष्ट्वाकदाचित्सनगच्छतिगृहंखगः ॥ ६ ॥ उभेद्विरात्रिसंध्येवैनाभ्यगात्सममालयं ॥ तस्मान्नशुध्यतेभावोममसञ्ज्ञायतांसुहृत् ॥ ७ ॥ स्वाध्यायेनवियुक्तोहिब्रह्मवर्चसवर्जितः ॥ तद्गतस्तत्रमेशंकाहन्यात्तंसद्विजाधमः ॥ ८ ॥ दुराचारस्तुदुर्बुद्धिरिंगितैर्लक्षितोमया ॥ निष्कृपोदारुणाकारोदुष्टोद स्युरिवाधमः ॥ ९ ॥ गौतमःसगतस्तत्रतेनोद्विग्नंमनोमम ॥ पुत्रशीघ्रमितोगत्वाराजधर्मनिवेशनं ॥ १० ॥ ज्ञायतांसविशुद्धात्मायदिजीवतिमाचिरं ॥ सएव मुक्तस्त्वरितोरक्षोभिःसहितोययौ ॥ ११ ॥ न्यग्रोधंतत्रचापश्यत्कंकालंराजधर्मणः ॥ सरुदन्नगमत्पुत्रोराक्षसेंद्रस्यधीमतः ॥ १२ ॥ त्वरमाणःपरंशक्त्यागौत मग्रहणायवै ॥ ततोविदूरेजगृहुर्गौतमंराक्षसास्तदा ॥ १३ ॥ राजधर्मशरीरंचपक्षास्थिचरणोज्झितं ॥ तमादायाथरक्षांसिद्रुतंमेरुव्रजंययुः ॥ १४ राज्ञश्चद र्शयामासुःशरीरंराजधर्मणः ॥ कृतघ्नंपुरुषंतंचगौतमंपापकारिणं ॥ १५ ॥ रुरोदराजातंदृष्ट्वासामात्यःसपुरोहितः ॥ आर्तनादश्चसुमहानभूत्तस्यनिवेशने ॥ १६ ॥ सस्त्रीकुमारंचपुरंबभूवास्वस्थमानसं ॥ अथाब्रवीन्नृपःपुत्रंपापोयंवध्यतामिति ॥ १७ ॥ अस्यमांसैरिमेसर्वेविहरंतुयथेष्टतः ॥ पापाचारःपापकर्मापा पात्मापापसाधनः ॥ १८ ॥ हंतव्योयंममममतिर्भवद्भिरितिराक्षसाः ॥ इत्युक्ताराक्षसेंद्रेणराक्षसाघोरविक्रमाः ॥ १९ ॥ नैच्छंततंभक्षयितुंपापकर्माणमित्युत ॥ दस्यूनांदीयतामेषसाध्वद्यपुरुषाधमः ॥ २० ॥ इत्यूचुस्तेमहाराजराक्षसेंद्रंनिशाचराः ॥ शिरोभिःप्रणताःसर्वेव्याहरन्राक्षसाधिपं ॥ २१ ॥ नदातुमर्हसित्वंनो भक्षणायास्यकिल्बिषं ॥ एवमस्त्वितितानाहराक्षसेंद्रोनिशाचरान् ॥ २२ ॥ ॥९॥१०॥११॥ कंकालंअस्थि ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दस्यूनांदीयतामेषकृतघ्नोद्यैवराक्षसाः॥ इत्युक्ताराक्षसास्तेनशूलपट्टिशपाणयः॥२३॥ कृत्वातंखंडशःपापंदस्युभ्यःप्रददुस्तदा॥दस्यवश्चापिनैच्छंततमत्तुंपा
पकारिणं॥ क्रव्यादाअपिराजेंद्रकृतघ्नंनोपभुंजते॥ २४ ॥ ब्रह्मघ्नेचसुरापेचचौरेभग्नव्रतेतथा ॥ निष्कृतिर्विहिताराजन्कृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥२५॥ मित्रद्रो
हीकृतघ्नश्चनृशंसश्चनराधमः॥ क्रव्यादैःकृमिभिश्चैवनभुज्यंतेहिताद्दशाः॥२६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०आप०कृतघ्नोपाख्यानेद्विसप्तत्यधिकशततमोध्या
यः॥ १७२॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततश्चितांबकपतेःकारयामासराक्षसः॥ रत्नैर्गंधैश्चबहुभिर्वस्त्रैश्चसमलंकृतां ॥ १ ॥ ततःप्रज्वाल्यनृपतिर्बकराजं
प्रतापवान् ॥ प्रेतकार्याणिविधिवद्राक्षसेंद्रश्चकारह ॥ २ ॥ तस्मिन्कालेचसुरभिर्देवीदाक्षायणीशुभा ॥ उपरिष्टात्ततस्तस्यसाबभूवपयस्विनी॥ ३ ॥ तस्याव
क्त्राच्च्युतःफेनःक्षीरमिश्रस्तदानघ ॥ सोपतद्वैततस्तस्यांचितायांराजधर्मणः ॥ ४ ॥ ततःसंजीवितस्तेनबकराजस्तदानघ॥ उत्पत्यचसमीयायविरूपाक्षंबका
धिपः॥ ५॥ ततोभ्ययाद्देवराजोविरूपाक्षपुरंतदा ॥ प्राहचेदंविरूपाक्षंदिष्ट्यासंजीवितस्त्वया ॥ ६ ॥ श्रावयामासचेंद्रस्तंविरूपाक्षंपुरातनं ॥ यथाशापःपुराद
त्तोब्रह्मणाराजधर्मणः॥ ७॥ यदाबकपतीराजन्ब्रह्माणंनोपसर्पति॥ ततोरोषादिदंप्राहखगेंद्रायपितामहः॥ ८ ॥ यस्मान्मूढोममसभांनागतोसौबकाधमः॥
तस्माद्वधंसदुष्टात्मानचिरात्समवाप्स्यति॥ ९ ॥ तदयंतस्यवचनान्निहतोगौतमेनवै ॥ तेनैवामृतसिक्तश्चपुनःसंजीवितोबकः ॥ १० ॥ राजधर्माबकःप्राहप्र
णिपत्यपुरंदरं॥ यदितेऽनुग्रहकृतामयिबुद्धिःसुरेश्वर॥ ११ ॥ सखायंमेसुदयितंगौतमंजीवयेत्युत॥तस्यवाक्यंसमादायवासवःपुरुषर्षभ॥ १२ ॥ सिक्त्वाऽमृ
तेनतंविप्रंगौतमंजीवयत्तदा॥ सभांडोपस्करंराजंस्तमासाद्यबकाधिपः॥ १३॥ संपरिष्वज्यसुहृदंप्रीत्यापरमयायुतः॥ अथतंपापकर्माणंराजधर्माबकाधि
पः॥ १४॥ विसर्जयित्वासधनंप्रविवेशस्वमालयं॥ यथोचितंचसबकोययौब्रह्मसदस्तथा॥ १५॥ ब्रह्माचैनंमहात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ॥ गौतमश्चापि
संप्राप्यपुनस्तंशबरालयं॥ शूद्रायांजनयामासपुत्रान्दुष्कृतकारिणः ॥ १६ ॥ शापश्चसुमहांस्तस्यदत्तःसुरगणैस्तदा ॥ कुक्षौपुनर्भ्वाःपापोयंजनयित्वाचि
रात्सुतान्॥ १७॥ निरयंप्राप्स्यतिमहत्कृतघ्नोयमितिप्रभो॥ एतत्प्राहपुरासर्वंनारदोममभारत॥ १८॥ संस्मृत्यचापिसुमहदाख्यानंभरतर्षभ ॥ मयापिभव
तेसर्वंयथावदनुवर्णितं॥ १९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २०॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कथातात्पर्यमाह परित्याज्यइति ॥ २४ ॥ २५ ॥२६ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेशांतावाप

कुतःकृतघ्नस्ययशःकुतःस्थानंकुतःसुखं॥ अश्रद्धेयःकृतघ्नोहिकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥२०॥ मित्रद्रोहोनकर्तव्यःपुरुषेणविशेषतः ॥ मित्रध्रुङ्नरकंघोरमनंतंप्रति
पद्यते ॥ २१ ॥ कृतज्ञेनसदाभाव्यंमित्रकामेनचैवह ॥ मित्राच्चलभतेसर्वंमित्रात्पूजांलभेतच ॥ २२ ॥ मित्राद्भोगांश्चभुंजीतमित्रेणापत्सुमुच्यते ॥ सत्कारैरु
त्तमैर्मित्रंपूजयेतविचक्षणः॥ २३॥ परित्याज्योबुधैःपापःकृतघ्नोनिरपत्रपः॥ मित्रद्रोहीकुलांगारःपापकर्मानराधमः॥ २४॥ एषधर्मभृतांश्रेष्ठप्रोक्तःपापोम
यातव॥ मित्रद्रोहीकृतघ्नोवैकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २५॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातदावाक्यंभीष्मेणोक्तंमहात्मना ॥ युधिष्ठिरःप्रीतमनाबभूवज
नमेजय॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिकृतघ्नोपाख्यानेत्रिसप्तत्यधिकशततमोध्यायः॥ १७३॥ ॥ ७॥
समाप्तंचापद्धर्मपर्व ॥अथमोक्षधर्मपर्व ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्धर्मार्थप्रकाशःसमाप्तिमगमत् ॥ ॥शुभंभूयात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ तरणिमुकुरनेत्रोत्तेजनाभांशरीरप्रतिकृतिमनुमायीभूम्निचंद्रांतराभः ॥ स्थिरदृगणुमसंगंयंनयत्यन्यथात्वंतदभयममृतंसत्प्रत्यगीडेगवेंद्रम् ॥ १ ॥ कणभक्षमक्षचरणंजै
मिनिकपिलौपतंजलिंचनुमः॥श्रीमद्व्यासवचोंबुधिनयसीकरवर्षिणोमुदिरान् ॥ २ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्विकीर्षूपूर्वपूरुषौ श्रीनारायणधीरेशरूपौहरिहरौनुमः ॥ ३ ॥ बहून्समाहृत्यविभिन्नदेश्यान्कोशान्वि
निश्चित्यचपाठमग्र्यम् प्राचांगुरूणामनुसृत्यवाचंव्याकुर्महेभारतमोक्षधर्मान् ॥ ४ ॥ उत्तानेष्विहकोशविग्रहबलंपद्येषुनैवाश्रितंगंभीरेषुनसेतवोनविहिताःकूटाननस्फोटिताः नच्छिन्नानतमश्वराननतितिर्भ
क्ताननाल्हादितानोदीनाश्चविभीषणानविहिताःश्रीलक्ष्मणार्यश्रितैः ॥ ५ ॥ ननुमोक्षोनामशरीरनाशादन्योनास्ति अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः सचस्वयमेवोपनमतीतिकिंतदर्थंशास्त्रेणेतिचेन्न
कर्तव्यमेवकर्मेहजानतामित्रकर्शन अकर्माणोहिजीवंतिस्थावरानेतरेजनाः यावद्गोस्तनपानाच्चयावच्छायोपसेवनात् प्राणिनःकर्मणावृत्तिमाप्नुवंतिनरर्षभेतिआरण्यकेप्राक्कर्मसद्भावसाधनात् स्थूलदेहनाशेपि
कर्माश्रयलिंगदेहनाशायोगात् तत्र श्लोकार्थः नजीवंतीतिसंबंधः इतरेजनाइतिदृष्टांतः तथाचायंप्रयोगः स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति यावदितिका
रस्न्यैं ल्यब्लोपेपंचम्यौ गोस्तनपानमारभ्यछायोपसेवनंप्रतिमाद्वारकंभोगंचारभ्यसर्वांवृत्तिजीविकांकर्मणैवाप्नुवंतीतियोजना सद्योजातस्यहिगोवत्सस्यस्तनपानेप्रवृत्तिःप्राग्भवीयेष्टसाधनताज्ञानजन्यसं
स्कारपूर्विकाअस्मदादिपाकादिप्रवृत्तिवद्दृश्यते एवंमरणात्त्रासोपिप्राचीनमरणजदुःखानुभवसंस्कारात्प्राणिमात्रस्यसिद्धोऽतोस्तिप्राचीनंकर्म किंच कौलिकशास्त्रप्रसिद्ध्यायथाचैत्रःस्वदेहेकंटकेनतुन्नेसति
व्यथतेएवंशत्रुकृतायांस्वदेहप्रतिमायामपिकंटकेनतुन्नायांव्यथते तत्रव्यथाहेतुर्नांतरंधातुवैषम्यंदृश्यतेबाह्यंवाकंटकवेधादिदृष्टंद्वारमस्तिकिंतुकेवलमदृष्टमेव एवंप्राक्कर्मसद्भावसिद्धेस्तत्तत्पूर्वपूर्वजन्मकल्पनयाऽ
नादिःसंसारः एवमनादित्वादानंत्यंचास्यसिद्धम् तर्हिअनादिभावस्यध्वंसायोगात्पुनरनर्थकंशास्त्रमितिचेत् सत्यम् नवयमात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादेःसंसारस्यसंबंधंसत्यंवदामः यक्षस्यपरशरीरइवचितोलिंगश
रीरेआभिमानिकतादात्म्यादपितद्धर्मभाक्त्वोपपत्तेःअभिमंतृत्वमपिनवास्तवं अनुपदोक्तच्छायोपसेवनन्यायेनपरकल्पितसंबंधेनापिव्यवहारनिर्वाहेसतितत्सत्यत्वकल्पनानौचित्यात् संसारस्यसुप्तिमूर्च्छादावद
र्शनेनकादाचित्कप्रतीतिविषयतयारज्जूरगवत्कल्पितत्वेनात्मनितत्संबंधस्यसत्यत्वायोगाच्च यथानौकास्थस्तीरतरौचांचल्यमारोपयति यथावाप्रत्यग्भूतमपिमुखंमुकुरःपरागिवदर्शयतियथावासूक्ष्ममपिपुस्तका
क्षरंउपनेत्रमहिम्नास्थूलमिवभाति तद्वत्कूटस्थेदृङ्मात्रेसूक्ष्मेप्रतीचिद्वितीयेंदुतुल्येश्वरसृष्टदेहप्रतिमाद्वाराचंचलत्वदृश्यत्वस्थूलत्वाद्यारोपोयुज्यतएवेतिनास्माकंकिंचिदवद्यं यस्यत्वनादिःसत्यश्चसंसारस्तस्यैव
पूर्ववाद्युक्तोदोषोऽपरिहार्यः तस्मात्संसारकल्पिकायाअविद्यायाआत्मविद्ययानिवृत्तौसमूलस्यसंसारस्योच्छेदोऽवश्यंभावीतिविद्योत्पत्तयेशास्त्रमारंभणीयमितिसिद्धम् तत्रनानाविधान्दुरनुष्ठेयान्क्षुद्रफला
न्राजधर्मानापद्धर्मांश्चश्रुत्वाऽत्यंतमुद्विग्नःसर्वापन्निवारणमात्यंतिकश्रेयोहेतुंधर्मंजिज्ञासमानोराजायुधिष्ठिरउवाच धर्माःपितामहेनोक्ताराजधर्माश्रिताःशुभाःधर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हसिपार्थिवेति पिताम
हेनेतिश्रैष्ठ्यंवात्सल्यंचसूचितं राजधर्माश्रिताराजधर्मांगत्वेनोपस्थिताधर्माआपद्धर्माउक्ताः श्रेष्ठःप्रशस्यतमोमोक्षधर्मस्तं आश्रमिणामित्युक्तेर्गृहस्थादीनांसर्वेषामप्यत्राधिकारोदर्शितः तथाचयाज्ञवल्क्यः स
ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यःसमस्तैरेवमेवत्विति ॥१॥ कर्मज्ञानफलेविभजतिज्ञानेश्रैष्ठ्यंवक्तुं सर्वत्रेति सर्वत्राश्रमेषुधर्मोविहितोवेदेन अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्यादिना अदृष्टफलःसइत्यर्थः सत्यप्रेत्यतपःफलम्
सतिसद्वस्तुनिविषयेतपआलोचनंश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकंतस्यफलंसाक्षात्कारःसःअप्रेत्यमरणात्प्रागेवभवति ज्ञानंदृष्टफलमित्यर्थः ननुतर्हितपएवक्रियतांकिंधर्मेणेत्याशंक्याह बद्धेति अयमर्थः
विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेः अश्वेनजिगमिषतीतिवत्करणस्यधात्वर्थेनान्वयात् विद्यार्थत्वंकर्मणाम् यद्वा सन्प्रत्ययस्यप्राधान्याज्ज्ञानेच्छैवकर्मसाध्या यथोक्तम् प्रत्यग्विविदिषांबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्धितः कृतार्थान्यस्तमायांतिप्रावृडंतेघनाइवेति तथायोवेदेदंमे ऽनेनांगंसंस्क्रियतइतिस्मृतेश्चित्तशुध्यर्थमेवकर्माणीतित्रेधाविभागः तत्राद्यपक्षेविशिष्टगुर्वादिलाभोनिष्प्रत्यूहंश्रवणादिसिद्धिश्चकर्मभिरेव जन्या द्वितीयेइच्छोत्पत्तिरेवकर्मफलंइतरत्तुयत्नांतरसाध्यं तृतीयेचित्तशुद्धिरेवकर्मफलंज्ञानेच्छादिकंसर्वंयत्नांतरसाध्यमितिविवेकः एवंज्ञानाद्यर्थमपिकृतात्कर्मणस्तद्यथाम्रेफलार्थंनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइत्यापस्तंबोक्ताम्रनिदर्शनादानुषंगिकंस्वर्गाद्यपिभवति तथास्वर्गार्थमपिकृतंतत्विशुद्धदेवतादिदेहोत्पादनद्वारामोक्षायभवति यथाहुः विष्णुराहादिदेहेननष्टैंद्रंभुज्यतेपदमिति भोगंभंगुरमीक्षंतेबुद्धिशुध्यनुरोधतइतिच तथादृष्टफलःपुत्रकामेष्ट्यादिरपिधर्मःसद्यःफलप्रदर्शनेनवैदिकधर्मेश्रद्धोत्पादनद्वाराश्रेयोहेतुरितिनधर्मक्रियाविफला सर्वथापिकृतोधर्मोमोक्षदएवेत्यर्थः स्वर्ग्यःसत्यफलोदयइतिपाठेस्वर्गार्थंतैस्तैर्वाक्यैर्विहितोपिधर्मःसत्यमबाधितंफलंमोक्षाख्यंतदुदयायभवति विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुत्यासंयोगपृथक्त्वन्यायेनदध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादितिवाक्यांतरेणनित्यस्या

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ १॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माःपितामहेनोक्ताराजधर्माश्रिताःशुभाः॥ धर्ममाश्र
मिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हसिपार्थिव॥ १॥ भीष्मउवाच सर्वत्रविहितोधर्मःसत्यप्रेत्यतपःफलं॥ बहुद्वारस्यधर्मस्यनेहास्तिविफलाक्रिया ॥ २॥ यस्मिन्यस्मिं
स्तुविषयेयोयोयातिविनिश्चयं॥ सतमेवाभिजानातिनान्यंभरतसत्तम ॥ ३॥ यथायथाचपर्येतिलोकतंत्रमसारवत् ॥ तथातथाविरागोत्रजायतेनात्रसंश
यः॥ ४॥ एवंव्यवसितेलोकेबहुदोषेयुधिष्ठिर ॥ आत्ममोक्षनिमित्तंवैयतेतमतिमान्नरः॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच नष्टेधनेवादारेवापुत्रेपितरिवामृते॥
ययाबुद्ध्यानुदेच्छोकंतन्मेब्रूहिपितामह॥ ६॥ भीष्मउवाच नष्टेधनेवादारेवापुत्रेपितरिवामृते॥ अहोदुःखमितिध्यायन्शोकस्यापचितिंचरेत्॥ ७॥

पिदध्नइंद्रियार्थत्वमिवस्वर्गाद्यर्थानामपियज्ञादीनांविद्यार्थत्वमिष्टं केवलकाम्यस्यापिधर्मस्यपरंपरयापरमपुरुषार्थत्वमाह बह्विति पाठांतरंतुनादरणीयम्॥ २ ॥ यस्मिन्निति विद्यातदिच्छाचित्तसंस्कारस्वर्गपुत्रादिकामेषुयस्मिन्विषयेद्वारभूतेकामे अभिजानातिश्रेयस्त्वेन ॥ ३ ॥ पर्येति पर्यालोचयति तेनैवद्वारेणचित्तशुद्धौसत्यां असारंतृणादितद्वत्तुच्छं ॥ ४ ॥ व्यवसितेनिश्चिते लोकेस्थावरादिसत्यलोकपर्यंते बहुदोषेऐश्वर्यतारतम्यक्षयिष्णुत्वादिदोषबहुले दोषदर्शननिश्चयेनवैराग्येसतीत्यर्थः व्यवस्थितेइतिपाठेविविधरूपेणावस्थितेसति ॥ ५ ॥ तन्मेतांमे ॥ ६ ॥ ध्यायन् अतोन्यदार्तमितिश्रुतेरात्मनोन्यत्सर्वंदुःखस्वरूपमितिश्रुत्यनुमानादिनाआलोचयन् अपचितिंचरेत् तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेरात्मज्ञानार्थंशोकप्रतीकारहेतुंशमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ सतंशोकेत्यत्रपुत्रशोकेत्येवपाठः संतापोंऽतर्बहिर्दाहः विव्हलत्वंबाह्येंद्रियचलनशून्यत्वं विषण्णंमूढंमनोयस्य ॥ ९ ॥ किन्विति मूढाःसर्वेपिशोच्याःशोकाक्रांताश्चेत्यतोनिःशोकंपदमन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १०॥ तदेवाहत्वमिति त्वंचाहंचेतिभोक्तृवर्गउक्तः येचेतिदेहेंद्रियवियदादिर्भोग्यवर्गः तद्वयंयतआगतंयत्रलवणोदकवल्लीयतेतदद्वैतमशोकंपदंद्वैतंतुसशोकमित्यर्थः तथाचश्रुतीभवतः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिद्वितीयाद्वैभयंभवतीतिच॥ ११॥तत्रबुद्धिरुपपत्तिः तपस्तदालोचनं समाधिर्बुद्धेरेकत्रपर्यवसानं ज्ञानंसाक्षात्कारः श्रुतंएतेष्वर्थेषुप्रमाणं॥ १२॥तत्रबुद्धिमाह सार्धद्वयेन पश्येति व्यतिषिक्तानिव्याप्तानिउत्तमाधममध्यानिदेवतिर्यङ्मनुष्यादीनि कर्मसुनिमित्तभूतेषु ॥ १३ ॥एवंकर्मजंदुःखंदेवादीनामप्यस्तीतिदृश्यमानभूतदृष्टांतेनोपपाद्यतन्निवृत्तावप्युपपत्तिमाह आत्मेति योयमहमितिप्रतीतिगोचरआत्मासोपिनममचिन्मात्रस्यस्वरूपं चिद्भास्यत्वात्तस्य भास्यभासकयोश्चघटालोकयोःप्रसिद्धोभेदः एवमहमर्थाच्चिदात्मानंविविच्यतत्रैवपृथिव्याद्यध्यस्तमितिसर्वस्यतदनन्यत्वमाह सर्वावा

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यथासेनजितंविप्रःकश्चिदेत्याब्रवीत्सुहृत् ॥ ८ ॥पुत्रशोकाभिसंतप्तंराजानंशोकविव्हलं॥ विषण्णमनसंदृष्ट्वाविप्रो
वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ किंनुमुह्यसिमूढस्त्वंशोच्यःकिमनुशोचसि॥ यदात्वामपिशोचंतःशोच्यायास्यंतितांगतिं ॥ १० ॥त्वंचैवाहंचयेचान्येत्वामुपासंतिपा
र्थिव॥ सर्वेतत्रगमिष्यामोयतएवागतावयं॥ ११ ॥ सेनजिदुवाच काबुद्धिःकिंतपोविप्रकःसमाधिस्तपोधन ॥ किंज्ञानंकिंश्रुतंचैवयत्प्राप्यनविषी
दसि॥ १२॥ ब्राह्मणउवाच पश्यभूतानिदुःखेनव्यतिषिक्तानिसर्वशः॥ उत्तमाधममध्यानितेषुतेष्विहकर्मसु॥ १३॥आत्मापिचायंनममसर्वावापृथि
वीमम॥ यथाममतथान्येषामितिचिंत्यनमेव्यथा॥ एतांबुद्धिमहंप्राप्यनप्रहृष्येनचव्यथे॥ १४॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौ ॥ समेत्यचव्यपेया
तांतद्वद्भूतसमागमः॥ १५॥ एवंपुत्राश्चपौत्राश्चज्ञातयोबांधवास्तथा॥ तेषांस्नेहोनकर्तव्योविप्रयोगोध्रुवोहितैः॥ १६॥ अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतः॥
नत्वासौवेदनत्वंतंकःसन्किमनुशोचसि॥ १७॥

पृथिवीममस्वरूपमिति एतदेवाभ्यासेनद्रढयति यथाममेति अयंभावः यथादर्पणप्रतिबिंबितंमुखंनस्वरूपतःस्वमुखंदृश्यत्वात् नाप्यन्यत् तद्व्यतिरेकेणाभावात् एवंमायाकल्पितेषुइंद्रियमनोऽविद्यादर्पणेषुस्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरेषुप्रतिफलितश्चिदात्माविराट्सूत्रांतर्यामिभावेनदृश्योनप्रत्यगात्मानापिततोऽन्यइति एवमुपपन्नमात्मैकत्वं चिंत्यध्यानेनसाक्षात्कृत्यनमेव्यथेतितत्फलमुक्तं तद्व्याचष्टेएतामित्यर्धेन हर्षोपिव्यथैवेतिभावः ॥ १४ ॥ बुद्धिमुक्त्वातपआह यथेत्यादिना ॥ १५ ॥ तपःफलमाह एवमिति ॥ १६ ॥ अदर्शनादिति नास्तिदर्शनंदृश्यत्वेनद्रष्टृत्वेनवाप्रकाशोयस्यतददर्शनंशुद्धचिन्मात्रंतस्मात् आपतितस्तवपुत्रइतिशेषः त्वात्वांचिन्मात्रंअसौपुत्रोनवेद स्वप्नोपलब्धपुरुषवत्त्वत्कल्पनामात्रत्वात्तस्य तथात्वमपितंचिन्मात्रंनवेत्थचितश्चिद्गोचरत्वायोगात् किमनुशोचसीत्यस्यअयंभावः शोच्यःपुत्रःकिंस्विदात्माउताचिद्रूपोदेहोवा नाद्यः चितएकत्वादविनाशित्वाच्च कःकेनशोच्यः नांत्यःलोष्ठादेरपिशोच्यतापत्तेरिति ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

म.भा.टी. शां.मो.

॥२॥ १२

कुतस्तर्ह्ययंशोकउल्लसतीत्याशंक्याह तृष्णेतित्रिभिः तृष्णार्तिःविषयेषुप्राप्यमाणेष्वपिमोहादतृप्तिरूपापीडा दुःखार्तिर्दुःखनाशस्तज्जंसुखं तेनदुःखार्तिरेवसुखमितिवदन्परास्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
शरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं तदेवसुखादेरायतनंआश्रयःनत्वात्मा तदभावेसुप्तिसमाध्योरात्मनिदुःखाद्यनुपलंभात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्रतदुपलंभस्तुदेहोपाधिकः जलचांचल्यमिवजलचंद्रे दुःखादेरात्मध
र्मत्वेवह्न्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणात्यंतिकदुःखोच्छेदायोगात् घटेयावद्रूपनाशादर्शनादितिभावः यद्यदित्यत्राद्योयच्छब्दोहेत्वर्थः यस्माच्छरीरमेवदुःखाद्याश्रयस्तस्माद्देहीदेहाभिमानीयेनयत्कर्मकरोतिते
नैवनरःफलमश्नुते तेनयःकर्तासएवचिदाभासोभोक्तानतुप्रकृतिःकर्त्रीचिदात्माभोक्तेतिवदतःसांख्यस्यावकाशोऽस्ति ॥ २१ ॥ जीवितं जीवनहेतुर्लिंगशरीरं शरीरेणस्थूलेन पाठांतरेजात्यास्वभावेनैवसहजा
यते तेनैवेतिस्थूलस्यलिंगादनन्यत्वमुक्तं लिंगमेवहिचिरभावितंस्थूलंभवतीत्यर्थः तथाचोक्तंवासिष्ठे आतिवाहिकएवायंत्वादृशैश्चित्तदेहकः आधिभौतिकयाबुध्याग्रहीतश्चिरभावनादिति विवर्ततेसंसार

तृष्णार्तिप्रभवंदुःखंदुःखार्तिप्रभवंसुखम् ॥ सुखात्संजायतेदुःखंदुःखमेवंपुनःपुनः ॥ १८ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखम् ॥ सुखदुःखेमनुष्याणां
चक्रवत्परिवर्ततः ॥ १९ ॥ सुखात्त्वंदुःखमापन्नःपुनरापत्स्यसेसुखम् ॥ ननित्यंलभतेदुःखंननित्यंलभतेसुखम् ॥ २० ॥ शरीरमेवायतनंसुखस्यदुःखस्यचा
प्यायतनंशरीरम् ॥ यद्यच्छरीरेणकरोतिकर्मतेनैवदेहीसमुपाश्नुतेतत् ॥ २१ ॥ जीवितंचशरीरेणतेनैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्तेतेउभेसहविनश्यतः ॥ २२ ॥
स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषयाजनाः ॥ अकृतार्थाश्चसीदंतेजलैःसैकतसेतवः ॥ २३ ॥ स्नेहेनतिलवत्सर्वंसर्गचक्रेनिपीड्यते ॥ तिलपीडैरिवाक्रम्यक्लेशैरज्ञान
संभवैः ॥ २४ ॥ संचिनोत्यशुभंकर्मकलत्रापेक्षयानरः ॥ एकःक्लेशानवाप्नोतिपरत्रेहचमानवः ॥ २५ ॥ पुत्रदारकुटुंबेषुप्रसक्ताःसर्वमानवाः ॥ शोकपंकार्णवे
मग्नाजीर्णावनगजाइव ॥ २६ ॥ पुत्रनाशेवित्तनाशेज्ञातिसंबंधिनामपि ॥ प्राप्यतेसुमहद्दुःखंदावाग्निप्रतिमंविभो ॥ दैवायत्तमिदंसर्वंसुखदुःखेभवाभवौ ॥ २७ ॥

कालेविविधेनरूपेणवर्तेते विनश्यतश्चमोक्षे स्थूलदेहवत्कर्त्रादिधर्मकंलिंगमपिनश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविष्टाश्चित्तेमग्नाविषयायेषांते सेतवइवेतिलुप्तोपमा सीदंतेसीदंति चित्तस्थैर्विषयैरितिशेषः ॥ २३ ॥
स्नेहेननिमित्तेन तिलपीडैस्तैलिकैः क्लेशैरविद्यादिभिरनित्याऽशुचिदुःखानात्मसुदेहादिषुनित्यत्वशुचित्वसुखत्वात्मत्वारोपप्रभृतिभिरज्ञानमूलैः ततश्चाज्ञाननाशात्क्लेशोच्छेदेप्रवृत्त्याद्यभावेनदेहदुःखाद्यभावा ॥२॥
न्निष्प्रत्यूहोमोक्षःसिद्धः तथाचाक्षपादचरणाः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति ॥ २४ ॥ अशुभंचौर्यादिकलत्रापेक्षयाभार्यादिपोषणार्थं धनसुखभागिनःसर्वे
पापफलभागीतुएकएवायमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ पुत्रेति यथाजीवनाशेमरणेदुःखंप्राप्यतेतथापुत्रस्यज्ञात्यादेश्चनाशेपीतितेषुममतानकार्येत्यर्थः भवाभवौऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्यउपकारकर्ता मित्रंप्रत्युपकारमपेक्ष्यउपकारकर्तृ तयोःप्रज्ञायाश्चभावेऽभावेवाशत्रुयोगेपिवादैवादेवसुखंलभते निर्दैवाःसत्यपिसुखसाधनेदुःखिनएव तृष्णाधिक्यात् सदैवास्तु तदभावात्सुखिनएवतृष्णात्यागादित्यर्थः ॥ २८ ॥ सुखायसुखंदातुंनालंपर्याप्ताः अर्थानांलाभेइतिशेषः ॥ २९ ॥ जाड्यंमूढता असमृद्धयेधनादिनाशाय लोकोभोग्यप्रपंचस्तस्यपर्यायोनिर्माणंतत्रविषयेवृत्तांतंसिद्धांतं प्राज्ञस्तत्त्ववित् पर्यायस्तुप्रकारेस्यान्निर्माणेऽवसरेक्रमेइतिविश्वः तत्त्ववित्तुमरीचिकोदकवल्लोकंपश्यन्नसुखेदुःखेवाहर्षविषादौलभतेइत्यर्थः ॥ ३० ॥ मूढंनिर्बुद्धिं जडंअलसं कविंदीर्घदर्शिनं भागिनंसदैवं भजतेस्वयमेवउपनमते नतुतदर्थंयत्नोपेक्ष्यइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ धेनुरिति पयःपातुरेवधेनुःइतरेषांतुतत्रममताव्यर्था तस्मादावश्यकादधिकेस्पृहानकार्येत्यर्थः यथोक्तं गोशतादपिगोक्षीरंप्रस्थंधान्यशतादपि प्रासादादपिखट्वार्धंशेषाःपरविभूतयइति ॥ ३२ ॥ मूढतमाःसुषुप्तिस्थाः बुद्धेःपरंगताःनिर्विकल्पसमाधिस्थाः एधंतेवृद्धिंब्रह्मभावाख्यांप्राप्नुवंति सतासौम्यतदासंपन्नोभवति

असुहृत्ससुहृच्चापिसशत्रुर्मित्रवानपि॥ सप्रज्ञःप्रज्ञयाहीनोदैवेनलभतेसुखं॥ २८॥ नालंसुखायसुहृदोनालंदुःखायशत्रवः॥ नचप्रज्ञालमर्थानांनसुखानामलंधनं॥२९॥नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमसमृद्धये॥लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः॥३०॥बुद्धिमंतंचशूरंचमूढंभीरुंजडंकविं॥दुर्बलंबलवंतंच भागिनंभजतेसुखं॥ ३१॥ धेनुर्वत्सस्यगोपस्यस्वामिनस्तस्करस्यच॥ पयःपिबतियस्तस्याधेनुस्तस्येतिनिश्चयः॥३२॥ येचमूढतमालोकेयेचबुद्धेःपरंगताः॥ तेनराःसुखमेधंतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः॥ ३३॥ अंत्येषुरेमिरेधीरानतेमध्येषुरेमिरे॥ अंत्यप्राप्तिंसुखामाहुर्दुःखमंतरमंत्ययोः॥ ३४॥ येचबुद्धिसुखंप्राप्ताद्वंद्वातीताविमत्सराः॥ तान्नैवार्थानचानर्थाव्यथयंतिकदाचन॥ ३५॥ अथयेबुद्धिमप्राप्ताव्यतिक्रांताश्चमूढतां॥ तेऽतिवेलंप्रहृष्यंतिसंतापमुपयांतिच॥३६॥ नित्यंप्रमुदिताःमूढादिविदेवगणाइव॥ अवलेपेनमहतापरिभूत्याविचेतसः॥ ३७॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिसुषुप्तिसमाध्योर्ब्रह्मभावश्रुतेः अत्रसुषुप्त्युपन्यासोदृष्टांतार्थः अतएवमाध्यंदिनाः यद्वैतन्नपश्यतीत्यादिनासुषुप्तिसमाध्योर्द्वैतादर्शनंतुल्यवदामनंति सूत्रमपिस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति स्वाप्ययेसुषुप्तौसंपत्तौकैवल्येऽत्रद्वैतादर्शनंस्पष्टीकृतमितिसूत्रार्थः अंतरंभेदःसंजातोऽस्यजाग्रत्स्वमसविकल्पसमाधिस्थस्यसःअंतरितःभेददर्शीक्लिश्यति अथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पंनाल्पेसुखमस्तीतिअतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥३३॥ अंत्येष्वितिबहुवचनंसुप्तिसमाधिव्यक्त्यभिप्रायं अंत्ययोरितिद्विवचनंतुतज्जात्यभिप्रायं अंतरंमध्यं ॥३४॥ विवेकिनस्त्वंतरस्थाअपिनक्लिश्यंतीत्याह येचेति बुद्धिसुखंबुद्धेःपरंसुखंस्वरूपसुखंप्राप्ताः अतएवद्वंद्वातीताःसुखदुःखाद्यतीताः मत्सरःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वंतद्वर्जिताः अर्थाःस्त्र्यादयः अनर्थास्तद्वियोगाः ॥ ३५ ॥ अल्पज्ञंप्रतिप्राह अथयेइति अतिवेलंअत्यंतं ॥ ३६ ॥ अल्पज्ञंप्रतिप्राह नित्यमिति अवलेपेनगर्वेण मूढाःसदसद्विवेकहीनाः विचेतसःकामादिभिर्ग्रस्तचित्ताः परिभूत्यापरपराभवेन ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तर्हिमौढ्यमेवसुखदमित्याशंक्याह सुखमिति दुःखंअंतेयस्य उदर्केदुःखंमौढ्यसुखंनश्रेयइत्यर्थः आलक्ष्यंदुःखंचापिसुखोदयमितिपाठेसुखेष्वसक्तोदुःखादनुद्विग्नोदाक्ष्यंज्ञानसाधनानुष्ठानेउत्साहंश्रयेदि त्यर्थः आलस्यंदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयमितिपाठेत्वालस्यंज्ञानसाधनेष्वप्रवृत्तिः दुःखंदुःखकरं भूतिरणिमाद्यैश्वर्यं श्रियाऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुत्युक्तयाविद्यया ॥ ३८ ॥ सुखदुःख साधनेप्रियाप्रिये हृदयेनहर्षशोकमयेनअपराजितःअवशीकृतः ॥ ३९ ॥ शोकेति शोकमूलानिइष्टवियोगादीनि भयमूलानिअनिष्टसंयोगादीनि आविशंतिस्वकार्योत्पादनेनव्याप्नुवंति ॥ ४० ॥ नपंडि तमित्येतद्विवृणोति बुद्धीति बुद्धिःग्रंथधारणसामर्थ्यंतद्वंतं कृतास्वतःसिद्धाप्रज्ञाऊहापोहकौशलंयस्यतं शुश्रूषुंशास्त्राभ्यासपरं अनसूयकंशास्त्रीयेर्थेदोषदृष्टिरसूयातद्रहितं दांतंजितबाह्येंद्रियं जितेंद्रियं जितचित्तं ॥ ४१॥ गुप्तंकामादिभ्योरक्षितंचित्तंयेनसःगुप्तचित्तः युक्तचित्तइतिपाठेप्रतीचियोजितचित्तइत्यर्थः अतएवउदयास्तमयज्ञं जगदुत्पत्तिलयस्थानंब्रह्मतज्ज्ञं युक्तचित्तत्वात् एतेनतरतिशोकमात्म

सुखंदुःखांतमालक्ष्यदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयं ॥ भूतिस्त्वेवंश्रियासार्धंदक्षेवसतिनालसे ॥ ३८ ॥ सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाप्रियं ॥ प्राप्तंप्राप्तमुपासीतहृ दयेनापराजितः ॥ ३९ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ ४० ॥ बुद्धिमंतंकृतप्रज्ञंशुश्रूषुमनसूयकं ॥ दांतं जितेंद्रियंचापिशोकोनस्पृशतेनरं ॥ ४१ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायगुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ॥ उदयास्तमयज्ञंहिनशोकःस्प्रष्टुमर्हति ॥ ४२ ॥ यन्निमित्तंभवेच्छोकस्तापो वादुःखमेवच ॥ आयासोवायतोमूलमेकांगमपितत्त्यजेत् ॥ ४३ ॥ किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितं ॥ तदेवपरितापार्थंसर्वंसंपद्यतेतथा ॥ ४४ ॥ यद्यत्त्य जतिकामानांतत्सुखस्याभिपूर्यते ॥ कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति ॥ ४५ ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोड शींकलां ॥ ४६ ॥

विदितिश्रुत्यर्थोदर्शितः उदयास्तमयेत्यतःप्राक् शुक्लकृष्णगतिज्ञंतंदेवासुरविनिर्गममित्यर्धंगौडाःपठंति तस्यार्थः शुक्लंसत्वंकृष्णंतमःताभ्यांप्राप्येगतीप्रकाशावरणकार्येमुक्तिसंसाराख्येतज्ज्ञं देवाःदानदया दिरूपाःसात्विक्यश्चेतोवृत्तयः असुराःराजस्यस्तामस्यःलोभमोहाद्यास्ताएवतासामुभयीनामपिविशेषेणनिर्गमोबहिर्भावोयस्मात्तं युक्तचित्तोहियोगबलेनमुक्तिसंसारयोस्तत्त्वंजानन्निरुद्धसदसद्वृत्तिर्ब्रह्मभू तोभवत्यतस्तंशोकोनस्पृशतीति ॥ ४२ ॥ यतःआयासस्तन्मूलंकारणंआयासादेः एकांगंशरीरैकदेशभूतमपित्यजेत्किमुतधनदारादि ॥ ४३ ॥ दारादौममतैवानर्थहेतुःप्रत्युततत्त्यागएवसुखकरइत्याहद्वा भ्यां किंचिदेवेति ॥ ४४ ॥ कामानांविषयाणांमध्ये ॥ ४५ ॥ वैराग्यंस्तौति यच्चेति लोकेमानुषेदिव्यंस्वर्गभवं तृष्णाक्षयोवैराग्यं ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वेवंधनादित्यागेकथंदेहनिर्वाहइत्याशंक्याह पूर्वेति दृष्टसुखार्थैऐहिकोयत्नोव्यर्थइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननुपूर्वकर्मापिदृष्टयत्नापेक्षमतआह एवमिति यथारोगारोग्यादिजानिदुःखसुखानिअप्रार्थितान्येवल भ्यंते एवमेवप्रियाप्रियसंबंधादीनिलाभनाशादीनिचलभ्यंतइत्यनर्थकोयत्नइत्यर्थः ॥४८॥ एतांयच्चकामसुखमित्यादिनाउक्तां सुखंनिरुद्योगंयथास्यात्तथा गुणान्वितः वैतृष्ण्यान्वितः जुगुप्सेत निंदेत कामान् विषयान् कामात्हठात् क्रोधंकुर्वीतेत्यपिवापाठः ॥४९॥ वृत्तोनित्यनिष्पन्नः मृत्युःजन्ममरणाख्यसंसारद्वारभूतः मनोभवः कामः सएवकेनचिन्निमित्तेनप्रतिहतःक्रोधरूपेणपरिणमतेइत्यर्थः ॥५०॥ यदेति त्रिविधाःकामाः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्याविषयाः तत्रस्थूलानांत्यागःसंगवर्जनेनस्थवीयानेव सूक्ष्माणांवासनामयानांत्यागोवैराग्यदार्ढ्यात्सर्वविषयस्मरणस्याप्यभावः एतानपिगुरूक्तयुक्त्यापरित्यज्य हार्दाकाशाख्यंकारणंब्रह्मप्रविष्टोयोगी अत्रहिसर्वेकामाःसमाहितायच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइतिश्रुतेर्वर्तमानंत्रिलोक्यंतर्गतमतीतानागतंचकामजातंसंकल्पसमकालोत्थितंपुरोवर्तमानमेवप श्यन्कदाचिद्वैराग्यमांद्यान्मुह्येतातस्तानपिसंहरेत् तथाचसूत्रंभगवतःपतंजलेः स्थान्युपनिमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसंगादिति व्याख्यातंचैतद्भगवताबादरायणेन तत्रमधुमतीभूमिंसाक्षात्कुर्वतोब्राह्म णस्यस्थानिनोदेवाःसत्वबुद्धिमनुपश्यंतःस्थानैरुपनिमंत्रयंते भोइहास्यतांकमनीयोयंभोगः कमनीयेयंकन्या रसायनमिदंजरामृत्यूबाधते वैहायसमिदंयानं अमीकल्पद्रुमाः पुण्यामंदाकिनी सिद्धामहर्षयः उत्तमाअनुकूलाश्चअप्सरसः दिव्येश्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमःकायः स्वगुणैःसर्वमिदमप्यर्जितमायुष्मताप्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरंस्थानंदेवानांप्रियमित्येवमभिधीयमानःसंगदोषान्भावयेत् घोरेषुसंसा

पूर्वदेहकृतंकर्मशुभंवायदिवाशुभं ॥ प्राज्ञंमूढंतथाशूरंभजतेयादृशंकृतं ॥ ४७ ॥ एवमेवकिलैतानिप्रियाण्येवाप्रियाणिच ॥ जीवेषुपरिवर्ततेदुःखानिचसुखा निच ॥ ४८ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायसुखमास्तेगुणान्वितः ॥ सर्वान्कामान्जुगुप्सेतकामात्कुर्वीतपृष्ठतः ॥ ४९ ॥ वृत्तएषहृदिप्रौढोमृत्युरेषमनोभवः ॥ क्रो धोनामशरीरस्थोदेहिनांप्रोच्यतेबुधैः ॥ ५० ॥ यदासंहरतेकामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ तदात्मज्योतिरात्मायमात्मन्येवप्रपश्यति ॥ ५१ ॥

रागारेषुपच्यमानेनमयाजननमरणांधकारेविवर्तमानेनकथंचिदासादितःक्लेशतिमिरविनाशीयोगप्रदीपः तस्यचैतेतृष्णायोनयोविषयवायवःप्रतिपक्षाः सखल्वहंलब्धालोकःकथमनयाविषयमृगतृष्ण यावंचितःतस्यैवपुनःप्रदीप्तस्यसंसाराग्नेरात्मानमिंधनीकुर्यामिति स्वस्तिवःस्वप्नोपमेभ्यःकृपणजनप्रार्थनीयेभ्योविषयेभ्यइत्येवंनिश्चितमतिःसमाधिंभावयेत् संगमकृत्वास्मयंकुर्यात् एवमहंदेवानांप्रा र्थनीयइतिस्मयादयंसुस्थितंमन्यतयामृत्युनाकेशगृहीतमात्मानंनभावयिष्यति तथाचास्यच्छिद्रांतरप्रेक्षीनित्यंयत्नोपचर्यःप्रमादोलब्धविवरःक्लेशानुत्तंभयिष्यति ततश्चपुनरनिष्टप्रसंगइति तस्मात्सर्वशः सर्वान्त्रिविधानपिकामान् संहरेत् कूर्मोंगानीतिदृष्टांतः कामानांस्वरूपादनन्यत्वंस्वाधीनोत्पत्तिप्रलयत्वंचदर्शयति यदाकामान्सर्वान्संहरेत्तदाअयमात्माहंप्रत्ययगोचरोजीवः आत्मन्येवअपेतसर्वोपाधौ स्वस्वरूपेएवआत्मज्योतिःप्रत्यगभिन्नंचिन्मात्रंपश्यति अयमर्थः यथाजागरेघटंसूर्यादिनाज्योतिषापश्यति गाढांधकारेतुवाचैवज्योतिषापश्यति स्वप्नेतुआलोकेंद्रियज्योतिषोरभावाद्वासनामयस्यघटस्यप्रत्य गात्मज्योतिषैवप्रकाशइतिप्रसाधितंज्योतिर्ब्राह्मणे अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरिति तेनतत्रकारणाभावेसिद्धेसुषुप्तौवासनामयस्यप्रपंचस्यापिनाशेदृश्याभावाद्दृङ्मात्रंप्रकाशते एवंसमाधावपिसंप्रज्ञातेकरणाभावः असंप्रज्ञातेकर्मकरणयोरभावाद्द्रष्टृत्वनिवृत्तौदृङ्मात्रंशिष्यतेइति प्रसीदतीतिपाठेकार्यकरणसंपर्कजंकालुष्यंत्यजतीत्यर्थः किंचिदेवममत्वेनेतिश्लोकंकेचिदितउत्तरंपठंति तदामधुमत्यांयोगभूमौउपस्थि तेषुविषयेषुवैराग्यार्थमिदंवचनमितिज्ञेयं ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असंप्रज्ञातावस्थामेवप्रपंचयतिद्वाभ्यां नबिभेतीति ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेर्भयादेर्मनोधर्मत्वान्मनसश्चलीनत्वाद्यदाभयादिरहितः स्थाणुवदचंचलोभवति तदास्मादन्येजनानबिभ्यति अयंचब्रह्मसंपद्यते तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति ॥ ५२ ॥ सत्यंव्यावहारिकंदेहादि अनृतंस्वप्नसबीजसमाधिकालिकंप्रातिभासिकंचदेहादि प्रशांतात्माप्रकर्षेणशांतउपरतःआत्माचित्तंयस्यसप्रशांतात्मा ॥ ५३ ॥ व्युत्थानावस्थामाह यदानेति पापकं हिंसनं ॥ ५४ ॥ एषास्थितिस्तृष्णात्यागेनैवलभ्येत्याख्यायिकापूर्वकमाह यादुस्त्यजेत्यादिना ॥ ५५॥ कृच्छ्रकालेदुःखकाले सनातनंधर्मंनित्यप्रसिद्धंयोगं ॥ ५६ ॥ संकेतेइति आस्थापयत्व्यवस्थापितवती तीव्रदुःखमेववैराग्यहेतुरितिभावः ॥ ५७ ॥ उन्मत्ताविकारवती अनुन्मत्तंनिर्विकारंकांतंस्वामिनमंतर्यामिणं अन्ववसं वसआच्छादने आर्षःपदव्यत्ययः अहंकारधर्मकामादिकमनुलक्षीकृत्यआच्छादितवती अंतिकेहृदयकोशेरमणंआनंदप्रदं एषह्येवानंदयातीतिश्रुतेः मरणमित्यपपाठः ॥ ५८ ॥

नबिभेतियदाचायंयदाचास्मान्नबिभ्यति॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५२ ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाशोकानंदौभयाभये ॥ प्रियाप्रियेपरित्यज्यप्रशांतात्माभविष्यति॥५३॥ यदानकुरुतेधीरःसर्वभूतेषुपापकं॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा॥५४॥ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः॥योसौप्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं॥५५॥ अत्रापिंगलयागीतागाथाश्रूःयंतिपार्थिव॥ यथासाकृच्छ्रकालेपिलेभेधर्मंसनातनं ॥ ५६ ॥ संकेतेपिंगलावेश्याकांतेनासीद्विनाकृता॥ अथकृच्छ्रगताशांतांबुद्धिमास्थापयत्तदा॥५७॥ पिंगलोवाच उन्मत्ताहमनुन्मत्तंकांतमन्ववसंचिरं॥ अंतिकेरमणंसंतंनैनमध्यगमंपुरा ॥ ५८॥ एकस्थूणंनवद्वारमपिधास्याम्यगारकं ॥ काहिकांतमिहायांतमयंकांतेतिमंस्यते ॥ ५९ ॥ अकामांकामरूपेणधूर्तानरकरूपिणः ॥ नपुनर्वंचयिष्यंतिप्रतिबुद्धास्मिजागृमि ॥ ६० ॥

एकाअविद्यैवस्थूणेवविधारिकायस्यतदेकस्थूणं नवश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिकामकर्माणिविषयप्राप्तिद्वाराणियस्यतत् नवद्वारंअपिधास्यामिविद्याबलेनाच्छादयामि अगारमिवचिदात्मोपलब्धिस्थानंदेहादिसंघातं काहीति विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिविष्णुपुराणोक्तेर्दर्पणापगमेबिंबप्रतिबिंबयोरिवाविद्यानाशेईशजीवयोर्भेदाभावात् इहहार्दाकाशेआयांतंचिन्मात्ररूपेणाविर्भवंतंप्रत्यगनन्यमीशंअयंकांतइतिकामंस्यतेनकापीत्यर्थः तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविद्यावस्थायांमंतृमंतव्यभावाभावेनभेदमपवदति कांतेतिसंधिरार्षः ॥ ५९ ॥ अकामांआत्मलाभेनसर्वकामावाप्तेर्निरिच्छां कामरूपेणकामुकरूपेण प्रतिबुद्धाज्ञातात्मतत्त्वा जागृमिजागर्मि अविद्यानिद्रोच्छेदात् ज्ञाततत्त्वोनविषयैराकृष्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनर्थोधनाद्याशयावैक्लव्यंतदेवअर्थोभवेत् आशायानिरन्वयोच्छेदहेतुत्वेनसुखायापिस्यात् तत्रहेतुः दैवात् देवस्यानुग्रहात् निरीश्वरवादिमतमनुरुध्याह पूर्वंकृतेनवेति निराकारानिर्विषयज्ञानरूपा ॥६१॥ सुखमिति नैराश्यमेवपरंसुखंमोक्षाख्यपरसुखप्रापकं अशनंभोजनमाशोविषयभोगस्तद्रहितामनाशां भोगार्थंहिधनाद्याशाभोगत्यागादुच्छिद्यतेइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ पर्यवस्थापितः आत्मतत्त्वेनिष्ठांप्रापितः ॥ ६३ ॥ इतिशांति० मोक्षध० नै० भा० चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ पूर्वंजिताशोमोक्षमिच्छेदित्युक्तं संप्रतितत्रकालविलंबोनकर्तव्यइत्याहाध्यायेन अतीति अतिक्रामतिजरारोगादिभिर्नृणांपराभवंकुर्वति श्रेयःप्रशस्ततरं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मोक्षधर्माणांअर्थेषुकुशलः विचक्षणःऊहापोहकुशलः ॥ ४ ॥ यथार्थयोगंफलसंबंधमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥ मु

अनर्थोहिभवेदर्थोदैवात्पूर्वंकृतेनवा ॥ संबुद्धाहंनिराकारानाहमद्याजितेंद्रिया ॥ ६१ ॥ सुखंनिराशःस्वपितिनैराश्यंपरमंसुखं ॥ आशामनाशांकृत्वाहिसुखं स्वपितिपिंगला ॥ ६२ ॥ भीष्मउवाच एतैश्चान्यैश्चविप्रस्यहेतुमद्भिःप्रभाषितैः ॥ पर्यवस्थापितोराजासेनजिन्मुमुदेसुखी ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिब्राह्मणसेनजित्संवादकथनेचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अतिक्रामतिकालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ॥ किंश्रेयःप्रतिपद्येततन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पितुःपुत्रेणसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ द्विजातेःकस्यचित्पार्थस्वाध्यायनिरतस्यवै ॥ बभूवपुत्रोमेधावीमेधावीनामनामतः ॥ ३ ॥ सोब्रवीत्पितरंपुत्रःस्वाध्यायकरणेरतं ॥ मोक्षधर्मार्थकुशलोलोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४ ॥ पुत्रउवाच धीरःकिंस्वित्तातकुर्यात्प्रजानन्क्षिप्रंह्यायुर्भ्रश्यतेमानवानां ॥ पितस्तदाचक्ष्वयथार्थयोगंममानुपूर्व्यायेनधर्मंचरेयं ॥ ५ ॥ पितोवाच वेदानधीत्यब्रह्मचर्येणपुत्रपुत्रानिच्छेत्पावनार्थंपितॄणां ॥ अग्नीनाधायविधिवच्चेष्टयज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत् ॥ ६ ॥ पुत्रउवाच एवमभ्याहतेलोकेसमंतात्परिवारिते ॥ अमोघासुपतंतीषुकिंधीरइवभाषसे ॥ ७ ॥ पितोवाच कथमभ्याहतोलोकःकेनवापरिवारितः ॥ अमोघाःकाःपतंतीहकिंनुभीषयसीवमां ॥ ८ ॥ पुत्रउवाच मृत्युनाभ्याहतोलोकोजरयापरिवारितः ॥ अहोरात्राःपतंत्येतेननुकस्मान्नबुध्यसे ॥ ९ ॥ अमोघारात्रयश्चापिनित्यमायांतियांतिच ॥ यदाहमेतज्जानामिनमृत्युस्तिष्ठतीतिह ॥ सोहंकथंप्रतीक्षिष्येज्ञानेनापिहितश्चरन् ॥ १० ॥

निर्ध्यानभिक्षुः ॥ ६ ॥ अभ्याहतेमृत्युनाभितस्ताडिते परिवारितेजरयाव्याप्ते परितापितेइतिजीर्णपाठः अमोघासुआयुर्हरणेनसफलासुरात्रिषु ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अहोवारात्रयश्चापीतिपाठे अहोइतिखेदे वाशब्दएवार्थेभिन्नक्रमः यांत्येवनतुतिष्ठंतीत्यर्थः नतिष्ठतिअपितुक्षणेक्षणेअर्वागायाति ज्ञानेनअपिहितः अनाच्छादितज्ञानकवचस्यहिमृत्युभयंनास्ति अहंतुतद्रहितःकथंनोद्विजेयमित्यर्थः अपिशब्दस्यभागुरिमतेनअकारलोपंकृत्वानञ्समासः जालेनापिहितइतिपाठेतुनअकारलोपादि जालेनमायावरणेनअपिहितआच्छादितः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वंध्यंनिष्फलं ॥ ११ ॥ यदामृत्युरभ्येतितदाकःसुखंविंदेतेतिसंबंधः ॥१२॥ पुष्पाणिकाम्यकर्मफलानिमेषीणामार्तवानिवा आर्तवंविनापशूनांस्त्रीसंगेप्रवृत्त्यदर्शनात् विचिन्वंतंशास्त्रदृष्ट्याआघ्राणेनच उरणंमेषं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनित्यंखल्विल्यत्रानिमित्तमितिपाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनं ॥ १६ ॥ मोहेनेति एषांपुत्रादीनां ॥ १७ ॥ सुप्तंव्याघ्रंमहौघेवेतिपाठे सुप्तंसैकतेमहौघामहानदीअकालपूरवती ॥ १८ ॥ संचिन्वानकंकुत्सितंसंचिन्वानंसंग्रहीतारं ॥ १९ ॥ कार्यंकर्तुमिष्टं कृताकृतंअर्धकृतं ईहातृष्णा ॥ २० ॥ फलंनप्राप्तंयेनतंफलमप्राप्तंनरं अप्राप्तकर्मफलमित्यर्थः कर्मसंज्ञितंवणिगित्यादिकर्मानुरूपसंज्ञावंतं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ द्वयेनअंतकजराख्येन ॥ २४ ॥ एवंपुत्रादिषुवैराग्यमुक्त्वातेषांत्यागमप्याह मृत्योरिति ग्रामेस्त्र्यादिसंघेरतिरासक्तिरेवमृत्योर्मुखंनतुवासमात्रंगोष्ठ

रात्र्यांरात्र्यांव्यतीतायामायुरल्पतरंयदा ॥ तदैववंध्यंदिवसमितिविंद्याद्विचक्षणः ॥ ११ ॥ गाधोदकेमत्स्यइवसुखंविंदेतकस्तदा ॥ अनवाप्तेषुकामेषुमृत्युरभ्येतिमानवं ॥ १२ ॥ पुष्पाणीवविचिन्वंतमन्यत्रगतमानसं ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ १३ ॥ अद्यैवकुरुयच्छ्रेयोमात्वांकालोत्यगादयं ॥ अकृतेष्वेवकार्येषुमृत्युर्वैसंप्रकर्षति ॥ १४ ॥ श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्णेचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतमस्यनवाकृतं ॥ १५ ॥ कोहिजानातिकस्याद्यमृत्युकालोभविष्यति ॥ युवैवधर्मशीलःस्यादनित्यंखलुजीवितं ॥ कृतेधर्मेभवेत्कीर्तिरिहप्रेत्यचवैसुखं ॥ १६ ॥ मोहेनहिसमाविष्टःपुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ कृत्वाकार्यमकार्यंवापुष्टिमेषांप्रयच्छति ॥ १७ ॥ तंपुत्रपशुसंपन्नंव्यासक्तमनसंनरं ॥ सुप्तंव्याघ्रोमृगमिवमृत्युरादायगच्छति ॥ १८ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ व्याघ्रःपशुमिवादायमृत्युरादायगच्छति ॥ १९ ॥ इदंकृतमिदंकार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ एवमीहासुखासक्तंकृतांतःकुरुतेवशे ॥ २० ॥ कृतानांफलमप्राप्तंकर्मणांकर्मसंज्ञितं ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ २१ ॥ दुर्बलंबलवंतंचशूरंभीरुंजडंकविं ॥ अप्राप्तंसर्वकामार्थान्मृत्युरादायगच्छति ॥ २२ ॥ मृत्युर्जराचव्याधिश्चदुःखंचानेककारणं ॥ अनुषक्तंयदादेहेकिंस्वस्थइवतिष्ठसि ॥ २३ ॥ जातमेवांतकोंतायजराचान्वेतिदेहिनं ॥ अनुषक्ताद्वयेनैतेभावाःस्थावरजंगमाः ॥ २४ ॥ मृत्योर्वामुखमेतद्वैयाग्रामेवसतोरतिः ॥ देवानामेषवैगोष्ठोयदरण्यमितिश्रुतिः ॥ २५ ॥ निबंधनीरज्जुरेषायाग्रामेवसतोरतिः ॥ छित्वैतांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ २६ ॥ नहिंसयतियोजंतून्मनोवाक्कायहेतुभिः ॥ जीवितार्थापनयनैःप्राणिभिर्नसहिंस्यते ॥ २७ ॥

मिवगोष्ठंवासस्थानं अरण्यंविविक्तदेशः तद्धिदेवानामिंद्रियाणांगवांगोष्ठमिवबंधनस्थानं गृहंत्यक्त्वाएकांतेध्यानपरोभवेदित्यर्थः लिंगव्यत्ययआर्षः ॥२५॥ यांतिमुक्तिमितिशेषः ॥ २६ ॥ नहिंसयति हिंसांनकारयतिनकरोतिचेत्यर्थः हेतुःश्राद्धादिनिमित्तैः कर्महेतुभिरितिपाठेपिसएवार्थः जीवितंअर्थांश्चअपनयंतितैर्हिस्रस्तेनादिभिःप्राणिभिःसनहिंस्यतेनिमित्ताभावात् यथोक्तंवैष्णवे यःपरस्यनपापानिचिंतयत्यात्मनोयथा तस्यपापागमस्तातहेत्वभावान्नविद्यतेइति कर्मभिर्नसबध्यतइतिपाठेमनोवाक्कायजैरपध्यानपरुषोक्तिशस्त्रपातनादिभिःकरणभूतैःनबध्यतेसंबंधंनप्राप्नोति वध्यतइतिस्पष्टार्थःपाठः योहिंसयच्छतिप्राणानित्यपपाठः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मृत्युसेनांजराव्याधिरूपां सत्यंअबाधितात्मतत्त्वप्रापकत्त्वाद्योगधर्मं अमृतंमरणाभावः एतेन नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितिश्रुतेरर्थउक्तः ऋतेसत्यमसत्याद्यमितिपाठे असत्यमज्ञानं अद्यंभक्ष्यंयस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ सत्यव्रताचारः ब्रह्मप्राप्त्यर्थानिव्रतानियमनियमरूपाणिआचरतीतितथा सत्ययोगःचिदाभासरूपस्यजीवस्यप्रविलापनंतत्रपरायणः सत्यःप्रमाणभूतआगमोगुरुवेदवाक्यं यस्यससत्यागमःश्रद्धावान् ॥ २९ ॥ देहेचित्ते मोहात्विषयपारवश्यात् सत्येनतद्वर्जनात्मकेनयोगेन तथाच मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतमितिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ ३० ॥ क्षेमीपरसुखार्थी अमर्त्यवत्हिरण्यगर्भवत् ॥ ३१ ॥ शांतियज्ञःनिवृत्तिमार्गाभ्यासः ब्रह्मयज्ञोनित्यमुपनिषदर्थचिंतनं वाग्यज्ञःप्रणवजपः मनोयज्ञःअकारोकारमकारार्धमात्राणांपूर्वपूर्वस्योत्त रोत्तरत्रप्रविलापनं कर्मयज्ञःस्नानशौचगुरुशुश्रूषाद्यावश्यकधर्मानुष्ठानम् उदगायनेइतिदेवयानपथनिमित्तं उक्तपंचयज्ञपरोभविष्यामि दैर्घ्यमार्षम् ॥३२॥ अंतवद्भिरनित्यफलैः क्षेत्रयज्ञैःशरीरत्यागैः यथा

नमृत्युसेनामायांतींजातुकश्चित्प्रबाधते ॥ ऋतेसत्यमसत्याज्यंसत्येह्यमृतमाश्रितं ॥ २८ ॥ तस्मात्सत्यव्रताचारःसत्ययोगपरायणः ॥ सत्यागमःसदादांतः सत्येनैवांतकंजयेत् ॥ २९ ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चद्वयंदेहेप्रतिष्ठितं ॥ मृत्युरापद्यतेमोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ॥३०॥ सोऽहंत्वहिंस्रःसत्यार्थीकामक्रोधबहिष्कृतः ॥ समदुःखसुखःक्षेमीमृत्युंहास्याम्यमर्त्यवत् ॥ ३१ ॥ शांतियज्ञरतोदांतोब्रह्मयज्ञेस्थितोमुनिः ॥ वाङ्मनःकर्मयज्ञश्चभविष्याम्युदगायने॥३२॥पशुयज्ञैःकथं हिंस्रैर्मादृशोयष्टुमर्हति॥अंतवद्भिरिवप्राज्ञःक्षेत्रयज्ञैःपिशाचवत्॥३३॥यस्यवाङ्मनसीस्यातांसम्यक्प्रणिहितेसदा॥तपस्त्यागश्चसत्यंचसवैसर्वमवाप्नुयात् ॥३४॥नास्तिविद्यासमंचक्षुर्नास्तिसत्यसमंतपः॥नास्तिरागसमंदुःखंनास्तित्यागसमंसुखं॥३५॥आत्मन्येवात्मनाजातआत्मनिष्ठोऽप्रजोपिवा॥आत्मन्येव भविष्यामिनमांतारयतिप्रजा॥३६॥नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच॥शीलंस्थितिर्दंडनिधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमःक्रियाभ्यः॥३७॥

कश्चित्पिशाचःप्राप्तंप्राप्तंशरीरंपूर्वपूर्ववासनावशाद्विषाग्न्युद्वंधनादिनापुनःपुनर्हिनस्तितद्वद्दहंपश्वादिशरीरमात्मदेहत्वेनपश्यन् कथंनाशयेयमित्यर्थः क्षत्रेत्यपिपाठः क्षत्रियाणामुचितैर्युद्धयज्ञतुल्यैरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यस्यवागादिपंचकंब्रह्मणिप्रणिहितंसमर्पितंससर्वंब्रह्मप्राप्नुयात् सत्यंचसवैपरमवाप्नुयादितिमूलपाठः ॥ ३४ ॥ विद्यायंथज्ञानंब्रह्माकाराचरमांतःकरणवृत्तिश्चज्ञानापरपर्याया ॥ ३५ ॥ आश्रमक्र मंपित्राप्रोक्तंनिरस्यति आत्मनीति आत्मनिब्रह्मणिआत्मनाब्रह्मरूपेणजातःनपित्रामातरि आत्मनिष्ठोब्रह्मभूतः अप्रजोऽनपत्यः वाशब्दएवार्थे आत्मन्येवब्रह्मण्येवभविष्यामिनजायायांपुत्ररूपेण प्रजासंत तिः ॥ ३६ ॥ एकताएकाकित्वं शीलंश्लाघनीयंवृत्तं दंडनिधानंवाङ्मनःकायैर्हिंसात्यागः ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुहांबुद्धिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिप०मो०नै०भा०पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युवैवमोक्षार्थंयतेतेत्युक्तंतत्रमोक्षसाधनंयज्ञादिद्वाराधनमेवनि र्धनानांतुदुर्लभोमोक्षइतिमन्वानःपृच्छति धनिनइति धनिनांकःकिंरूपः केनप्रकारेणसुखदुःखयोर्मुक्तिसंसारयोरागमः कथंचनिर्धनानांसुखदुःखागमइत्यर्थः स्वतंत्रिणःस्वशास्त्रानुसारिणः ॥ १ ॥ अमृत त्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरितिश्रुत्यनुसारादकिंचनाएवमुच्यंतेनतुधनिनइत्युत्तरयति अत्रापीति शंआत्मसुखंतेनपाकःरागद्वेषादिराहित्यान्निर्मलः शंपाकस्तर्ककेधृष्टेमुनिभिच्चतुरं गुलेइत्यनेकार्थः तेनशंपाकेनयद्गीतंतत्मांप्रतिकश्चिदब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः ॥ २ ॥ कुचैलेनकुवस्त्रेण निर्धनत्वादन्नाच्छादनहीनइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अभिसंनयेत्दैवंयदिप्रापयेत्तर्हिनसंलभ्येदित्यादिना

किंतेधनैर्बांधवैर्वापिकिंतेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि ॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्कगताःपिताच ॥ ३८ ॥ भीष्मउवाच पुत्रस्यैतद्वचःश्रु त्वायथाकार्षीत्पितानृप ॥ तथात्वमपिवर्तस्वसत्यधर्मपरायणः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्व०मोक्षधर्म०पितापुत्रसंवादकथनेपंचसप्तत्यधिकशतत मोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच धनिनश्चाधनायेचवर्तयंतेस्वतंत्रिणः ॥ सुखदुःखागमस्तेषांकःकथंवापितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शंपाकेनेहमुक्तेनगीतंशांतिगतेनच ॥ २ ॥ अब्रवीन्मांपुराकश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमाश्रितः ॥ क्लिश्यमानःकुदारेणकुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३ ॥ उत्पन्नमिहलोकेवैजन्मप्रभृतिमानवं ॥ विविधान्युपवर्ततेदुःखानिचसुखानिच ॥ ४ ॥ तयोरेकतरेमार्गेयदेनमभिसन्नयेत् ॥ नसुखंप्राप्यसं हृष्येन्नासुखंप्राप्यसंज्वरेत् ॥ ५ ॥ नवैचरसियच्छ्रेयआत्मनोवायदीशिषे ॥ अकामात्मापिहिसदाधुरमुद्यम्यचैवह ॥ ६ ॥ अकिंचनःपरिपतन्सुखमास्वाद यिष्यसि ॥ अकिंचनःसुखंशेतेसमुत्तिष्ठतिचैवह ॥ ७ ॥ आकिंचन्यंसुखंलोकेपथ्यंशिवमनामयं ॥ अनमित्रपथोत्येषदुर्लभःसुलभोमतः ॥ ८ ॥ अकिंचनस्यशुद्ध स्यउपपन्नस्यसर्वतः ॥ अवेक्षमाणस्त्रींल्लोकान्नतुल्यमिहलक्षये ॥ ९ ॥ आकिंचन्यंचराज्यंचतुलयासमतोलयं ॥ अत्यरिच्यतदारिद्र्यंराज्यादपिगुणाधिकं ॥ १० ॥

संबंधः मार्गइति प्रथमांतपाठेतुसंनयेत्संप्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ नवैइतिकामादिधर्मवानात्माचित्तंकामात्मा कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेः त्वंतुस्वरूपेणअका मात्मापिमनस्तादात्म्यात्भ्रांत्यातत्प्रायःपिंडवत्कामात्मेवसन्धुरमुद्यम्यधैर्येणयोगांगगणभारंचोढ्वाश्रेयःमोक्षंप्रतिनचरसिनाभिमुखोभवसियत्तत्र किंहेतुरात्मनश्चित्तस्यनईशिषेनईश्वरोभवसि उपालंभोयं तेनचित्तस्यस्वाधीनत्वात्श्रेयआचरेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ नास्तिकिंचनधनदारादिकंयस्यसःअकिंचनः परितःपतन्गच्छन् अनिकेतश्चरन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ पथ्यंमोक्षमार्गादनपेतं अनामयंनिर्विघ्नं अनमित्रपथःशत्रु वर्जितःपंथाः दुर्लभःकामिनां सुलभःपारतंत्र्याभावात् ॥ ८ ॥ उपपन्नस्यवैराग्यसंपन्नस्य ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणाधिक्यमेवाह आकिंचन्येचेति ॥ ११ ॥ नचारिष्टइत्यत्रनचादित्यइत्यपपाठः अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः ॥ १२ ॥ अनुपस्तीर्णेशय्याहीनेभूतलेशेतेतं उपधानंशीर्षोपधानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभिजातःउत्तमवंश्यः ॥ १७ ॥ त्रिभिःधनरूपकुलैः भोगान्भोग्यधनादीन्विसृज्यव्ययीकृत्येतिसार्धश्लोकः परस्वानामादानंचौर्यं ॥ १८ ॥ प्रतिषेधंतिदंडयंति लुब्धाव्याधाः ॥ १९ ॥ संस्पर्शजानि दाहच्छेदादीनि ॥ २० ॥ तेषांध्रुवाणामवश्यंभाविनांपरमदुःखानां बुध्याज्ञानेनभैषज्यंप्रतीकारमाचरेत्कुर्यात् किंकृत्वा अध्रुवैर्देहादिभिःसह लोकधर्मंपुत्रेषणादिरूपमवज्ञायधिक्कृत्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकिंचन्येचराज्येचविशेषःसुमहानयं॥ नित्योद्विग्नोहिधनवान्मृत्योरास्यगतोयथा॥ ११ ॥ नैवास्याग्निर्नचारिष्टोनमृत्युर्नचदस्यवः॥ प्रभवंतिधनत्यागाद्विमुक्तस्यनिराशिषः॥ १२ ॥ तंवैसदाकामचरमनुपस्तीर्णशायिनं॥ बाहूपधानंशाम्यंतंप्रशंसंतिदिवौकसः॥ १३॥ धनवान्क्रोधलाभाभ्यामाविष्टोनष्टचेतनः॥ तिर्यगीक्षःशुष्कमुखःपापकोभ्रुकुटीमुखः ॥ १४ ॥ निर्दशन्नधरोष्ठंचक्रुद्धोदारुणभाषिता॥ कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुंदातुमिच्छतिचेन्महीं ॥ १५ ॥ श्रियाह्यभीक्ष्णंसंवासोमोहयत्यविचक्षणं ॥ सातस्यचित्तंहरतिशारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६ ॥ अथैनंरूपमानश्चधनमानश्चविंदति ॥ अभिजातोस्मिसिद्धोस्मिनास्मिकेवलमानुषः॥ १७॥ इत्येभिःकारणैस्तस्यत्रिभिश्चित्तंप्रमाद्यति ॥ संप्रसक्तमनाभोगान्विसृज्यपितृसंचितान् ॥ परिक्षीणःपरस्वानामादानंसाधुमन्यते॥ १८॥ तमतिक्रांतमर्यादमाददानंततस्ततः॥प्रतिषेधंतिराजानोलुब्धाम्रुगमिवेषुभिः ॥ १९॥ एवमेतानिदुःखानितानितानीहमानवं ॥ विविधान्युपपद्यंतेगात्रसंस्पर्शजान्यपि॥ २०॥ तेषांपरमदुःखानांबुद्ध्याभैषज्यमाचरेत् ॥ लोकधर्ममवज्ञायध्रुवाणामध्रुवैःसह॥ २१॥ नात्यक्त्वासुखमाप्नोतिनात्यक्त्वाविंदतेपरं ॥ नात्यक्त्वाचाभयःशेतेत्यक्त्वासर्वंसुखीभव ॥ २२ ॥ इत्येतद्धास्तिनपुरेब्राह्मणेनोपवर्णितं ॥ शंपाकेनपुरामह्यंतस्मात्त्यागःपरोमतः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो०शंपाकगीतायांषट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ युधिष्ठिरउवाच ईहमानःसमारंभान्यदिनासादयेद्धनं॥ धनतृष्णाभिभूतश्चकिंकुर्वन्सुखमाप्नुयात्॥ १ ॥

॥ २३ ॥ इतिशांति०मोक्षध०नै०भा०षट्सप्तत्यधिकशततमोध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ पूर्वंधनस्यमोक्षहेतुत्वंनिरस्तं जीवनहेतुत्वंतुप्रत्यक्षं अतोजीवनायसमारंभान्कृषिवाणिज्ययज्ञदानाद्यारंभानीहमानःकर्तुमिच्छन्योधनमलभमानस्तृष्णाभिभूतश्चसकिंकुर्यात् यत्नेतैववाधनार्थंउतउपरमेतैववारंभादित्यर्थः आद्येवैयग्र्यात्अंत्येदेहनाशापाताच्चमोक्षसाधनंविघ्नितंभवति अतस्तयोर्मध्येकिंश्रेयइतिभावः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वत्रलाभालाभमानापमानादौसाम्यमवैषम्यंसर्वसाम्यं अनायासः धनाद्यर्थश्रमाभावः निर्वेदोवैराग्यं अविधित्साकर्मणिइच्छाभावः विधित्सेतिपाठेश्रवणादौइच्छा लाभादौवैषम्येरागादिस्ततःप्रवृत्तिस्तत
आयासस्ततःसत्यत्यागइत्येतानित्यक्त्वैवसुखीस्यान्नत्वत्यक्त्वा देहनिर्वाहस्त्वारब्धकर्मोपनतैरेवान्नादिभिर्भविष्यति तस्मादुपरमएवश्रेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ पदानिपदनीयानिआश्रयणीयानि प्रशांतयेमोक्षा
य एषइतिविधेयापेक्षेलिंगैकत्वे एषस्वर्गादिस्तत्साधनत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भग्नेहःभग्नाशः व्यर्थचेष्टोवा दम्यौदमनयोग्यौगावौवत्सतरौताभ्यांसहितंयुगंशकटादिधुरियोजितंतिर्यक्काष्ठं यस्यांतयोर्गावौयुज्ये
ते ॥ ५ ॥ सुसंबद्धौयुगांतयोःसम्यग्योजितौदमनाय असंबद्धाविविपाठेदमयित्राअसंयतौ ॥६॥स्कंधदेशंसंप्राप्तयोःसतोरितिसंबंधः उत्क्षिप्यतुलाभाजनद्वयवदुपरिभूमेर्नीत्वा ॥ ७॥८॥ अविहितंदैवेनानुप

भीष्मउवाच सर्वसाम्यमनायासःसत्यवाक्यंचभारत॥ निर्वेदश्चाविधित्साचयस्यस्यात्ससुखीनरः॥ २॥ एतान्येवपदान्याहुःपंचवृद्धाःप्रशांतये॥ एषस्वर्ग
श्चधर्मश्चसुखंचानुत्तमंमतं ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ निर्वेदान्मंकिनागीतंतन्निबोधयुधिष्ठिर॥४॥ ईहमानोधनंमंकिर्भग्नेहश्चपुनःपुनः॥
केनचिद्धनशेषेणक्रीतवान्दम्यगोयुगं॥ ५॥ सुसंबद्धौतुतौदम्यौदमनायाभिनिःसृतौ ॥ आसीनमुष्ट्रंमध्येनसहसैवाभ्यधावतां ॥ ६ ॥ तयोःसंप्राप्तयोरुष्ट्रः
स्कंधदेशममर्षणः॥ उत्थायोत्क्षिप्यतौदम्यौप्रससारमहाजवः॥७॥ह्रियमाणौतुतौदम्यौतेनोष्ट्रेणप्रमाथिना॥म्रियमाणौचसंप्रेक्ष्यमंकिस्तत्राब्रवीदिदं॥८॥
नचैवाविहितंशक्यंदक्षेणापीहितुंधनं॥ युक्तेनश्रद्धयासम्यगीहांसमनुतिष्ठता॥९॥ कृतस्यपूर्वंचानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः॥ इमंपश्यतसंगत्याममदैवमुपप्लु
वं ॥ १० ॥ उद्यम्योद्यम्यमेदम्यौविषमेणैवगच्छतः॥ उत्क्षिप्यकाकतालीयमुत्पथेनैवधावतः॥ ११ ॥

स्थापितं ईहितुंएष्टुम् ईहितमितिपाठेआप्तुमित्यध्याहारः श्रद्धयाफलप्राप्तिनिश्चयेन ईहांचेष्टां ॥ ९ ॥ कृतस्यपूर्वंनानार्थैरितिपाठे अर्थैर्नानाकृतस्यपृथक्कृतस्य युक्तस्यअवहितचित्तस्यअनुतिष्ठतोऽर्थ
प्राप्त्युपायान् संगत्यादम्योष्ट्रसंबंधेन दैवंदेवेनईश्वरेणनिर्मितं ॥ १० ॥ उपप्लवमेवाह उद्यम्येति उद्यम्योद्यम्यउष्ट्रगतिवेगादुत्प्लुत्योत्प्लुत्य विषमेणकृच्छ्रेणदम्यौगच्छतः काकतालीयंदैवकृतंसंगमं उत्क्षिप्यउ
त्थाप्य धावतउष्ट्रस्येत्यग्रिमेणसंबंधः उन्माथेनेवजंबूकमित्यपिपाठः तालःकरतलयोःशब्दजनकःसंयोगस्तस्मिन्क्रियमाणेउत्पतन्काकोदैवात्तत्रतालाभ्यामाक्रांतोऽभूत् तदेतत्काकतालीयमित्युच्यते
काकस्पर्शसमकालंतालफलस्यतालवृक्षस्यवापतनंतदित्यन्ये मेषयोर्युध्यतोःपरस्परशिरःसंघट्टउन्माथस्तेनदैवान्मध्येप्रविष्टोजंबूकोतिपीडनान्ममारतदपिकाकतालीयोत्थानमेवतथेदमित्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मणीवेति वाशब्दइवार्थे हठेनैवमूढनिर्बंधेनैवपौरुषमस्तिनतुतद्दृढृष्येत्यर्थः नैवेतिपदविभागोवा ॥ १२ ॥ उपपद्येतयदिलोकदृष्टांतेनपौरुषास्तित्वंयुज्येततर्हिफलव्यभिचारात्तदपिदैवायत्तमेवोपपद्यतेन स्वातंत्र्येणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ निर्वेदमितिपाठेक्लीबत्वमार्षं वैराग्यंगंतव्यंअनुवर्तितव्यं निराशः निरस्ताशः अर्थश्चतत्साधनंचेतिसमाहारस्तस्मिन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विधित्सानांधनाद्यर्थप्रवृत्तीनां गत पूर्वः पूर्वंगतःप्राप्तोगतपूर्वः ॥ १७ ॥ हेकामुककामादिधर्मवत्हेमनः मानसेत्यपिपाठः निर्विद्यवैराग्यंप्राप्य शाम्यशमंगच्छ निकृतःवंचितः प्रवृत्तिनैष्फल्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ मोक्ष्यसेत्यक्ष्यसे ॥ २० ॥

मणीवोष्ट्रस्यलंबेतेप्रियौवत्सतरौमम ॥ शुद्धंहिदैवमेवेदंहठेनैवास्तिपौरुषं ॥ १२ ॥ यदिवाप्युपपद्येतपौरुषंनामकर्हिचित् ॥ अन्विष्यमाणंतदपिदैवमेवावतिष्ठते ॥ १३ ॥ तस्मान्निर्वेदएवेहगंतव्यःसुखमिच्छता ॥ सुखंस्वपितिनिर्विण्णोनिराशश्चार्थसाधने ॥ १४ ॥ अहोसम्यक्शुकेनोक्तंसर्वतःपरिमुच्यता ॥ प्रतिष्ठतामहारण्यंजनकस्यनिवेशनात् ॥ १५ ॥ यःकामानाप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानांपरित्यागोविशिष्यते ॥ १६ ॥ नांतंसर्वविधित्सानांगतपूर्वोस्तिकश्चन ॥ शरीरेजीवितेचैवतृष्णामंदस्यवर्धते ॥ १७ ॥ निवर्तस्वविधित्साभ्यःशाम्यनिर्विद्यकामुक ॥ असकृच्चासिनिकृतोनचनिर्विद्यसेततः ॥ १८ ॥ यदिनाहंविनाश्यस्तेयद्येवंरमसेमया ॥ मामांयोजयलोभेनवृथात्वंवित्तकामुक ॥ १९ ॥ संचितंसंचितंद्रव्यंनष्टंतवपुनःपुनः ॥ कदाचिन्मोक्ष्यसेमूढधनेहांधनकामुक ॥ २० ॥ अहोनुममबालिश्यंयोहंक्रीडनकस्तव ॥ किंनैवंजातुपुरुषःपरेषांप्रेष्यतामियात् ॥ २१ ॥ नपूर्वेनापरेजातुकामानामंतमाप्नुवन् ॥ त्यक्त्वासर्वसमारंभान्प्रतिबुद्धोस्मिजागृमि ॥ २२ ॥ नूनंतेहृदयंकामवज्रसारमयंदृढं ॥ यदनर्थशताविष्टंशतधानविदीर्यते ॥ २३ ॥ जानामिकामत्वांचैवयच्चकिंचित्प्रियंतव ॥ तवाहंप्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभेसुखं ॥ २४ ॥ कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसे ॥ नत्वांसंकल्पयिष्यामिसमूलोनभविष्यसि ॥ २५ ॥ ईहाधनस्यनसुखालब्ध्वाचिंताचभूयसी ॥ लब्धनाशेयथामृत्युर्लब्धंभवतिवानवा ॥ २६ ॥ परित्यागेनलभतेततोदुःखतरंनुकिं ॥ नचतुष्यतिलब्धेनभूयएवचमार्गति ॥ २७ ॥

क्रीडनकःक्रीडामृगः जातुकदाचित् प्रेष्यतांदास्यं कामाभावेकोपिकस्यचिदपिनप्रेष्यःस्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ अंतंनाप्नुवन् अतोहेतोस्त्यक्त्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रियंजायादि ॥ २४ ॥ नभविष्यसि विनशिष्यसि ॥ २५ ॥ ईहालिप्सा चेष्टावा तदाधनस्यधनायेत्यर्थः लब्ध्वाचिंतानाशभयात् यथामृत्युस्तथादुःखकृत् श्रमेपिफलंसंदिग्धं ॥ २६ ॥ परित्यागेदेहस्यपरस्वत्वापादनेपिनलभते मार्गतिमृगयते परेभ्योयोनलभतइतिपाठे परेभ्यःसेव्यमानेभ्योपि ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुतर्षुलस्तृष्णावद्धिकृत् मद्विलापनंमन्नाशः एतत्तृष्णावत्ध्याख्यं प्रतिबुद्धोस्मि अतोमांसंत्यज हेकामेतिशेषः ॥ २८ ॥ भूतग्रामोयातुस्त्वकारणंप्रति पंचत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ युष्मासुअनात्मसुअहं कारादिषुराजसतामसेषु सत्वंसत्वगुणं वनमेवेतिपाठे वनंब्रह्मपारिव्रज्यंवा ॥ ३० ॥ देहेतत्रापि मनसिह्रत्पुंडरीकस्थेपश्यन् हेतौशतृप्रत्ययः एकात्मदर्शनायेत्यर्थः योगेविषये बुद्धिंकरिष्यामीतिनिश्चयं कुर्वन्श्रुतेश्रवणादौसत्वंएकाग्रचित्तंधारयन्मनश्चब्रह्मणिलवणोदकन्यायेनधारयन्विहरिष्यामीत्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ३१ ॥ अनासक्तोनिरामयइतिरागद्वेषराहित्यमुक्तं ॥ ३२ ॥ अन्यायोगेबुद्धिमित्युक्तगते

अनुतर्षुलएवार्थःस्वादुगांगमिवोदकं॥ मद्विलापनमेतत्तुप्रतिबुद्धोऽस्मिसंत्यज॥ २८॥ यइमंमामकंदेहंभूतग्रामःसमाश्रितः॥ सयात्वितोयथाकामंवसतां वायथासुखं॥ २९॥ नयुष्मास्विहमेप्रीतिःकामलोभानुसारिषु॥ तस्मादुत्सृज्यकामान्वैसत्वमेवाश्रयाम्यहं॥ ३०॥ सर्वभूतान्यहंदेहेपश्यन्मनसिचात्मनः॥ योगेबुद्धिंश्रुतेसत्वंमनोब्रह्मणिधारयन्॥ ३१॥ विहरिष्याम्यनासक्तःसुखीलोकान्निरामयः॥ यथामांत्वंपुनर्नैवंदुःखेषुप्रणिधास्यसि॥ ३२॥ त्वयाहिमेप्र णुन्नस्यगतिरन्यानविद्यते॥ तृष्णाशोकश्रमाणांहित्वंकामप्रभवःसदा॥ ३३॥ धननाशेधिकंदुःखंमन्येसर्वमहत्तरं॥ ज्ञातयोह्यवमन्यंतेमित्राणिचधना च्युतं॥ ३४॥ अवज्ञानसहस्रैस्तुदोषाःकष्टतराधने॥ धनेसुखकलायातुसापिदुःखैर्विधीयते॥ ३५॥ धनमस्येतिपुरुषंपुरोनिघ्नंतिदस्यवः॥ क्लिश्यंतिविविधै र्दंडैर्नित्यमुद्वेजयंतिच॥ ३६॥ अर्थलोलुपतादुःखमितिबुद्धंचिरान्मया॥ यद्यदालंबसेकामंतत्तदेवानुरुध्यसे॥ ३७॥ अतत्त्वज्ञोसिबालश्चदुस्तोषोपूरणोऽन लः॥ नैवत्वंवेत्थसुलभंनैवत्वंवेत्थदुर्लभं॥ ३८॥ पातालइवदुष्पूरोमांदुःखैर्योक्तुमिच्छसि॥ नाहमद्यसमावेष्टुंशक्यःकामपुनस्त्वया॥ ३९॥ निर्वेदम हमासाद्यद्रव्यनाशाद्यदृच्छया॥ निर्वृत्तिंपरमांप्राप्यनाद्यकामान्विचिंतये॥ ४०॥ अतिक्लेशान्सहामीहनाहंबुध्याम्यबुद्धिमान्॥ निकृतोधननाशेनशयेस र्वांगविज्वरः॥ ४१॥ परित्यजामिकामत्वांहित्वासर्वमनोगतीः॥ नत्वंमयापुनःकामवत्स्यसेनचरंस्यसे॥ ४२॥ क्षमिष्येक्षिपमाणानांनहिंसिष्येविहिंसितः॥ द्वेष्ययुक्तःप्रियंवक्ष्याम्यनादृत्यतदप्रियं॥ ४३॥ तृप्तःस्वस्थेंद्रियोनित्यंयथालब्धेनवर्तयन्॥ नसकामंकरिष्यामित्वामहंशत्रुमात्मनः॥ ४४॥

रन्या ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अधनेइतिच्छेदःसंधिरार्षः ॥ ३५ ॥ धनमस्यास्तीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनलोऽग्निरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सहामि इतःपूर्वंसोढवानस्मि ॥ ४१ ॥ मनोगतीःमनसोवृ त्तीः एतेनसमाधिमनुष्ठास्येइत्युक्तंभवति तत्रैवसर्वकामाभावात् ॥ ४२ ॥ क्षिपमाणानांधिक्कुर्वतांशब्दादीन् ॥ ४३ ॥ सकामंलब्धमनोरथं हेकामेतिशेषः ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्वृतिंसुखं तृप्तिंपूर्णकामतां ॥ ४५ ॥ प्रतिष्ठंतंमोक्षायगंतुं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रजःप्रवर्तकोगुणः तच्चकामेनानुबध्नातीतिकामानुबंधंदुःखादिकंचकामाद्युद्भवं अतःसर्वानर्थमूलंरजस्त्याज्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ शाम्यामिकर्मभ्यउपरतिंगच्छामि परिनिर्वामिनिर्दुःखोभवामि सुखंस्वरूपसुखं केवलंनिर्विषयं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आत्मनास्थूलदेहेनसहगणनायांसप्तमःकामः तथाहि अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारःकोशाःप्रवृत्तिमत्त्वाद्रजःप्रधानाः आनंदमयआवरणरूपत्वात्तमःप्रधानःपंचमः ततःशुद्धसत्वप्राधान्यात्सबीजसमाधिःसानंदाख्यःषष्ठः तस्यापिमूलमस्मीतिप्रत्ययमात्रशरीरोमहत्तत्वाख्यःसर्वानर्थबीजभूतश्चरमःकामःसप्तमः तंहत्वा ब्रह्मैवपुरंब्रह्मपुरंप्रविष्टःस्यांयतस्तदवध्यं कुतः नास्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्मपुरमितिश्रुतेः ॥ ५२ ॥ कामान्प्रथमाध्या

निर्वेदंनिर्वृतिंतृप्तिंशांतिंसत्यंदमंक्षमां ॥ सर्वभूतदयांचैवविद्धिमांसमुपागतं ॥४५॥तस्मात्कामश्चलोभश्चतृष्णाकार्पण्यमेवच ॥ त्यजंतुमांप्रतिष्ठंतंसत्वस्थोत्यस्मिसांप्रतं ॥ ४६ ॥ प्रहायकामंलोभंचसुखंप्राप्तोस्मिसांप्रतं ॥ नाद्यलोभवशंप्राप्तोदुःखंप्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७॥ यद्यस्त्यजतिकामानांतत्सुखस्याभिपूर्यते ॥ कामस्यवशगोनित्यंदुःखमेवप्रपद्यते ॥ ४८ ॥ कामानुबंधंनुदतेयत्किंचित्पुरुषोरजः ॥ कामक्रोधोद्भवंदुःखमह्रीररतिरेवच ॥ ४९ ॥ एषब्रह्मप्रतिष्ठोहंग्रीष्मेशीतमिवन्हदं ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखंमामेतिकेवलं ॥ ५० ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ॥ ॥ ५१ ॥ आत्मनासप्तमंकामंहत्वाशत्रुमिवोत्तमं ॥ प्राप्यावध्यंब्रह्मपुरंराजेवस्यामहंसुखी ॥ ५२ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायमंकिर्निर्वेदमागतः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्यप्राप्यब्रह्ममहत्सुखं ॥ ५३ ॥ दम्यनाशकृतेमंकिरमृतत्वंकिलागमत् ॥ अच्छिनत्काममूलंसतेनप्रापमहत्सुखं ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमंकिगीतायांसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंविदेहराजेनजनकेनप्रशाम्यता ॥ १ ॥ अनंतमिवमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन॥मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन॥२॥ अत्रैवोदाहरंतीमंबोध्यस्यपदसंचयं॥ निर्वेदंप्रतिविन्यस्तंतंनिबोधयुधिष्ठिर॥ ३॥

योक्तरीत्याजाग्रत्स्वप्नसंप्रज्ञातावस्थागतान्विषयान् ॥ ५३ ॥ काममूलंअविद्यां ॥ ५४ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७ ॥ मंकिवद्दुपरमेतैवेत्युक्तम् तेनैवयोगक्षेमसिद्धिंसदृष्टांतामाहअत्रेत्यादिना ॥ १ ॥ अनंतंदेशतः कालतोवस्तुतश्चापरिच्छिन्नं वित्तमिवनिगूढंकोशपंचकलक्षणगुहास्थं प्रत्यक्तत्त्वमेवास्यमेस्वरूपभूतं अतएवसर्वस्यमदनन्यत्वाद्रज्जूरगवन्मयिकल्पितत्वाच्चमेममनकिंचन अतएवाहमिथिलायामिति नह्यध्यस्तदोषैरधिष्ठानंस्पृश्यते मरीचिनद्यापिमरुभूमेरार्द्रत्वापत्तेरितिभावः॥२॥ पदसंचयंश्लोकं वैराग्यार्थमुपन्यस्तं ॥३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्यउपदेशस्यलक्षणंज्ञापकं तज्ज्ञाप्यं ॥ ६ ॥ सारंगोभ्रमरस्तस्यअन्वेषणंअनुगमनं इषगतौदिवादिः ॥ ७ ॥ यस्माद्यस्माद्गुरोर्यद्यदुपात्तंतत्तदाहभीष्मः आशेति राजन्हेयुधिष्ठिर ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ पिंगलावत्कुररवच्चाशांगृहधनरूपामामिषंचत्यक्त्वाकथंजीवेतेत्याशंक्यान्यथासिद्धिमाहगृहेतिद्वाभ्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमारंभांतरवर्जितेनब्रह्मण्यैकाग्र्यंचित्तस्यसंपादनीयमित्याह इष्विति ॥
॥ १२ ॥ ऐकाग्र्यमेकाकिनयैवसिध्यतीत्याह बहूनामिति काचित्कुमारीपित्रादिपरवशागृहागतानतिथीन्प्रच्छन्नंभोजयितुमिच्छंतीव्रीहीनवहंतुंप्रचक्रमेतस्याःप्रकोष्ठस्थाःशंखाश्चुकुशुः सापरेषांसूचना
माभूदितिशंखान्भंक्त्वाएकैकमवशेषितवतीतिश्रीमद्भागवतेदृष्टांतोऽयंव्याख्यातः ॥ १३ ॥ इतिशां०मो० नै०भा०अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥९॥

बोध्यंशांतमृषिंराजानाहुषःपर्यपृच्छत ॥ निर्वेदाच्छांतिमापन्नंशास्त्रप्रज्ञानतर्पितं ॥ ४ ॥ उपदेशंमहाप्राज्ञशमस्योपदिशस्वमे ॥ कांबुद्धिंसमनुध्यायशांतश्च रसिनिर्वृतः ॥ ५ ॥ बोध्यउवाच उपदेशेनवर्तामिनानुशास्मीहकंचन ॥ लक्षणंतस्यवक्ष्येहंतत्स्वयंपरिमृश्यतां ॥ ६ ॥ पिंगलाकुररःसर्पःसारंगान्वेषणंव ने ॥ इषुकारःकुमारीचषडेतेगुरवोमम ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच आशाबलवतीराजन्नैराश्यंपरमंसुखं ॥ आशांनिराशांकृत्वातुसुखंस्वपितिपिंगला ॥ ८ ॥ सामिषंकुररंदृष्ट्वावध्यमानंनिरामिषैः ॥ आमिषस्यपरित्यागात्कुररःसुखमेधते ॥ ९ ॥ गृहारंभोहिदुःखायनसुखायकदाचन ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्य सुखमेधते ॥ १० ॥ सुखंजीवंतिमुनयोभैक्ष्यवृत्तिंसमाश्रिताः ॥ अद्रोहेणैवभूतानांसारंगाइवपक्षिणः ॥ ११ ॥ इषुकारोनरःकश्चिदिषावासक्तमानसः ॥ समीपेनापिगच्छंतंराजानंनावबुद्धवान् ॥ १२ ॥ बहूनांकलहोनित्यंद्वयोःसंकथनंध्रुवं ॥ एकाकीविचरिष्यामिकुमारीशंखकोयथा ॥ १३ ॥ इतिश्री महाभारतेशां०मोक्ष०बोध्यगीतायांअष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञवीतशोकश्च रेन्महीं ॥ किंचकुर्वन्नरोलोकेप्राप्नोतिगतिमुत्तमां ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रल्हादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ॥ २ ॥ चरंतंब्राह्मणंकंचित्कल्पचित्तमनामयं ॥ पप्रच्छराजाप्रल्हादोबुद्धिमान्बुद्धिसंमतं ॥ ३ ॥

केनेत्याक्षेपेकेनवृत्तेनवीतशोकोभूत्वामहींचरेत् नतादृशंवृत्तमस्तीत्यर्थः यतः सर्पसारंगवृत्त्यागृहाहारसंपादनेपिप्रतिपक्षबाहुल्यंदृश्यते द्विषंतिहिभिक्षुकाभिक्षुकांतरंस्वाध्यासितस्थानागतमतएकाकित्वैका ग्र्ययोश्चासंभवः अन्नचिंतयाधनाशावियोगस्यापिदुष्करत्वादितिभावः अतःकिंचतादृशमुपायांतरंहिंसाशून्यमुत्तमगतिप्रदमस्तीतिप्रश्नार्थः ॥ १ ॥ उत्तरमाह अत्रेति आजगरस्यअजगरवृत्त्याजीवतः ॥ २ ॥ कल्पचित्तंदृढचित्तं अनामयंरागद्वेषाननुविद्धं ॥ ३ ॥ ॥९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वस्थःविषयैरनाकृष्टः शुद्धोदंभादिहीनः मृदुर्दयावान् दांतोजितेंद्रियः निर्विधित्सोनिरारंभः अनसूयकःसर्वत्रादोषदर्शी सुवाक्सत्यवाक् प्रगल्भःप्रतिभानवान् मेधावीऊहापोहकुशलः प्राज्ञःज्ञाततत्त्वः ॥ ४ ॥ मन्यसेइष्टत्वेनानिष्टत्वेनवा अवमन्यसेइतिपाठेवीतदर्पोसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्रोतसाकामादिवेगेन विमनाःनिर्मनस्कः स्थाणुरिवकूटस्थोनिर्व्यापारः अविमनाइतिपाठेतुअव्याकुलचित्तः ॥ ६ ॥ कौटस्थ्यमेवाह नेति इंद्रियार्थान्गंधरसादीननादृत्यचरसिक्षुन्निर्वाहमात्रार्थीअश्नासि साक्षिवत्मुक्तःकर्तृत्वादिना ॥ ७ ॥ प्रज्ञातत्त्वदर्शनं श्रुतंतन्मूलभूतंशास्त्रंवृत्तिस्तदर्थानुष्ठानं श्रेयोममेतिशेषः ॥८॥ अनुयुक्तःपृष्टः लोकस्यधर्मोजन्मजरादिस्तस्यविधानंकारणमविद्याकामकर्मादितदभिज्ञःलोकधर्मविधानवित् ॥ ९॥ भूतानामुत्पत्त्यादिकंअनिमित्ततःकारणहीनादेकादद्वितीयादितिपश्यआलोचयश्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतिस्तावत् सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षतबहुःस्यांप्रजायेयेति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यादेकरसाद्वस्तुनोजगदुत्पत्तिमाह युक्तिरपिशून्याज्जगदुत्पत्त्ययोगात् अचेतनानांचप्रधानपर

प्रह्लादउवाच स्वस्थःशक्तोमृदुर्दांतोनिर्विधित्सोऽनसूयकः॥ सुवाक्प्रगल्भोमेधावीप्राज्ञश्चरसिबालवत् ॥ ४ ॥ नैवप्रार्थयसेलाभंनालाभेष्वनुशोचसि॥ नित्यतृप्तइवब्रह्मन्नकिंचिदिवमन्यसे ॥५॥ स्रोतसाह्रियमाणासुप्रजासुविमनाइव॥ धर्मकामार्थकार्येषुकूटस्थइवलक्ष्यसे॥ ६ ॥ नानुतिष्ठसिधर्मार्थौनकामे चापिवर्तसे॥ इंद्रियार्थाननादृत्यमुक्तश्चरसिसाक्षिवत् ॥ ७ ॥ कानुप्रज्ञाश्रुतंवाकिंवृत्तिर्वाकानुतेमुने ॥ क्षिप्रमाचक्ष्वमेब्रह्मन्श्रेयोयदिहमन्यसे ॥ ८ ॥ भीष्मउवाच अनुयुक्तःसमेधावीलोकधर्मविधानवित्॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचाप्रह्लादमनपार्थया ॥ ९॥ पश्यप्रह्लादभूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः॥ ह्रासंवृद्धिंविनाशंचनप्रहृष्येनचव्यथे ॥ १० ॥ स्वभावादेवसंदृश्यावर्तमानाःप्रवृत्तयः॥ स्वभावनिरताःसर्वाःपरितुष्येन्नकेनचित् ॥ ११ ॥

माण्वादीनामधिष्ठातारमंतरेणसंघातकर्तृत्वायोगात् विकरणस्येश्वरस्याधिष्ठातृत्वायोगात्संसारस्यस्वाभाविकत्वेमुक्त्ययोगात्स्वप्नमायेंद्रजालवदविद्याकल्पितत्वमवश्यंवाच्यं अविद्यानाशस्यचसर्वतंत्रसिद्धत्वात्अविद्यामिथ्या अनादिभावत्वेसतिअनित्यत्वाद्व्यतिरेकेणाकाशवदित्यविद्यामिथ्यात्वसिद्धेरेकाद्वितीयादेवजगदुत्पत्तिंसाधयति ततश्चयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतिश्रुतेरात्मज्ञस्यममद्वितीयाभावान्नहर्षव्यथेभवतः ॥ १० ॥ एवमेकाद्वितीयाद्वस्तुनउत्पत्तिमुक्त्वातत्रैवस्थितिलयावप्याह स्वेति स्वभावात्स्वस्यभावःस्वभावःस्वरूपसत्तातत एववर्तमानाःप्रवृत्तयोऽपिसंदृश्याःसम्यग्द्रष्टव्याः स्वभावेएवनिरताःसर्वाःप्रजास्तासामेतासांस्वभावादन्यत्परायणंनास्तीत्यर्थः तस्मादेवंजानन्केनविद्ब्रह्मलौकैश्वर्यलाभेनापिनतुष्येत्तुच्छमेवैतद्दृश्यमितिविजानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंतत्त्वदृष्ट्यास्वास्थ्यमुपपाद्यबाह्यदृष्ट्यापिलोकस्यानित्यत्वात्तदुपपादयति पश्येति तस्मादहंमनोनकचिद्विषयेविदधेधारयामि तद्विनाशेशोकोत्पत्तिंजानन् यद्वा अश्रौतयोरारंभसंघातवादयोरपिजगदनित्यत्वमस्तीतिस्वास्थ्यमेवोचितमित्याह पश्येति ॥ १२॥ एवमादीन्यश्रौतानिमतानिदूषयति अंतवंतीति भूतानिपरमतेनित्यसिद्धानिपरमाणुप्रधानादीनीतिपक्षनिर्देशः जरायुजादिशरीराणिदृष्टांतोवा अंतवत्त्वं साध्यं गुणयुक्तत्वंहेतुः यत्संहतंघटादितदनित्यंपरमाण्वादयश्चगुणगुणीभावेनप्रधानंचगुणत्रयात्मत्वेनसंहताइतिध्रुवमनित्याः तस्मात्पूर्वोक्तमुत्पत्तिनिधनहेतुभूतंवस्तुजानतःकिंकार्यंकर्तव्यमवशिष्यतेनकिमपीत्यर्थः तथाचश्रुतिः एतद्धस्मवैतद्विद्वांसःपूर्वेमहाशालामहाश्रोत्रियाअग्निहोत्रंनजुहवांचक्रिरइति ॥ १३ ॥ पामरदृष्ट्यापिजगतोविनाशित्वमाहजलजानामित्यादिपंचभिः ॥ १४ ॥ पार्थिवानांपृथिवी

पश्यप्रह्लादसंयोगान्विप्रयोगपरायणान् ॥ संचयांश्चविनाशांतान्नक्वचिद्विदधेमनः ॥ १२ ॥ अंतवंतिचभूतानिगुणयुक्तानिपश्यतः॥ उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किंकार्यमवशिष्यते ॥ १३॥ जलजानामपित्व्यंतंपर्यायेणोपलक्षये ॥ महतामपिकायानांसूक्ष्माणांचमहोदधौ ॥ १४ ॥ जंगमस्थावराणांचभूतानामसुराधिप॥ पार्थिवानामपिव्यक्तंमृत्युंपश्यामिसर्वशः॥१५॥ अंतरिक्षचराणांचदानवोत्तमपक्षिणां॥ उत्तिष्ठतेयथाकालंमृत्युर्बलवतामपि॥१६॥ दिविसंचरमाणानिह्रस्वानिचमहांतिच॥ ज्योतींष्यपियथाकालंपतमानानिलक्षये॥ १७॥ इतिभूतानिसंपश्यन्ननुषक्तानिमृत्युना॥सर्वसामान्यगोविद्वान्कृतकृत्यःसुखंस्वपे॥ १८॥ सुमहांतमपिग्रासंग्रसेलब्धंयदृच्छया॥ शयेपुनरभुंजानोदिवसानिबहून्यपि ॥ १९॥ आशयंत्यपिमामन्नंपुनर्बहुगुणंबहु ॥ पुनरल्पंपुनस्तोकंपुनर्नैवोपपद्यते॥ २०॥ कणंकदाचित्खादामिपिण्याकमपिचग्रसे॥ भक्षयेशालिमांसानिभक्ष्यांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१ ॥ शयेकदाचित्पर्यंकेभूमावपिपुनः शये॥ प्रासादेचापिमेशय्याकदाचिदुपपद्यते॥ २२॥ धारयामिचचीराणिशाणक्षौमाजिनानिच ॥ महार्हाणिचवासांसिधारयाम्यहमेकदा॥ २३ ॥ नसन्निपतितंधर्म्यमुपभोगंयदृच्छया॥ प्रत्याचक्षेनचाप्येनमनुरुध्येसुदुर्लभं॥ २४॥

स्थानां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ सर्वसामान्यगःयथाघटत्वादिसामान्यंपटादिभ्योव्यावृत्तं पृथिवीत्वसामान्यंतूभयसमं तदुपादानत्वात् एवंसर्वस्यसत्सदितिसदभेदेनप्रतीयमानस्योपादानंसत्तासामान्यंसर्वसामान्यंनतुतार्किकाभिमतं तस्यसत्तासमवायादिभ्योव्यावृत्तत्वेनसर्वसामान्यत्वाभावात् तच्चशुद्धंब्रह्मतद्गतःसर्वसामान्यगः सर्वसामान्यतोविद्वानित्यपपाठः ॥ १८ ॥ आजगरींवृत्तिंप्रपंचयतिसुमहांतमित्यादिना सुमहांतंरसाधिक्यात् ॥ १९ ॥ आशयंतिभोजयंति अल्पंरसाल्पत्वात् ॥ २० ॥ कणंअतिसूक्ष्मंधान्यांशं पिण्याकंतिलखलिं ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षौमाणिक्षुमाअतसीतत्सूत्रमयानि ॥ २३ ॥ धर्म्यंधर्मादनपेतं यथेष्टाचरणेतत्त्वविदामपिश्वसूकरादितुल्यतापत्तेः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अचलंदृढं अनिधनंमृत्युविरोधि शुचिं आर्षोविभक्त्यलुक् विदुषांमतेब्रह्मणिप्रविष्टंतत्प्रापकमित्यर्थः अनभिमतत्वादेवासेवितंमूढैः आजगरंअजगरोह्ययत्नेनैवजीवतितस्येदं ॥ २५ ॥ कषायःक्रोधाद्यावे
शेनस्तिमितचित्ततारागद्वेषादिर्वा ॥ २६ ॥ अनियतंअकृतंफलादियत्र विधिरदृष्टंतस्यपरिणामःपरिपाकस्तेनैवदेशकालव्यवस्थयाप्रापितं कदर्यैर्विषयलुब्धैः ॥ २७ ॥ धनप्राप्तौकर्मैवकारणंनपौरुषमिति
धियानिशम्यआलोच्य ॥ २८ ॥ अर्थहेतोःअनार्यंनीचं अर्यंस्वामिनंआश्रयतियःकृपणोदीनजनस्तमनुदृश्यउपशमरुचिः आत्मवान्जितचित्तः ॥ २९ ॥ विधिनियतंदैवाधीनं ॥ ३० ॥ धृतिर्धैर्यं मति
रालोचनं बुद्धिर्निश्चयः उपगतंसमीपागतंफलंप्रियंयेषांतान् भोगिनःसर्पान्अजगरान् निशम्यदृष्ट्वा फलभोगिनइतिशाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपः ॥ ३१ ॥ प्रकृत्यादमादियुक्तःसिद्धत्वात् नतुसा

अचलमनिधनंशिवंविशोकंशुचिमतुलंविदुषांमतेप्रविष्टं॥ अनभिमतमसेवितंविमूढैर्व्रतमिदमाजगरंशुचिश्चरामि॥ २५ ॥ अचलितमतिरच्युतःस्वधर्मा
त्परिमितसंसरणःपरावरज्ञः॥ विगतभयकषायलोभमोहोव्रतमिदमा० ॥ २६॥ अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयंविधिपरिणामविभक्तदेशकालं ॥ हृदयसुख
मसेवितंकदर्यैर्व्रतमिदमाजगरंशुचिश्चरामि ॥ २७ ॥ इदमिदमितितृष्णयाभिभूतंजनमनवाप्तधनंविषीदमानं ॥ निपुणमनुनिशम्यतत्त्वबुद्ध्याव्रतमिद० ॥
॥ २८॥ बहुविधमनुदृश्यचार्थहेतोःकृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयंतं॥ उपशमरुचिरात्मवान्प्रशांतोव्रतमिदमाजगरं० ॥ २९ ॥ सुखमसुखमलाभमर्थलाभं
रतिमरतिंमरणंचजीवितंच ॥ विधिनियतमवेक्ष्यतत्त्वतोहंव्रतमिद० ॥ ३०॥ अपगतभयरागमोहदर्पोधृतिमतिबुद्धिसमन्वितःप्रशांतः ॥ उपगतफलभोगि
नोनिशम्यव्रतमिदमाज० ॥३१॥ अनियतशयनासनःप्रकृत्यादमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः॥ अपगतफलसंचयःप्रहृष्टोव्रतमिद० ॥३२॥ अपगतमसुखा
र्थमीहनार्थैरुपगतबुद्धिरवेक्ष्यचात्मसंस्थं ॥ तृषितमनियतंमनोनियंतुंव्रतमिद० ॥ ३३ ॥ हृदयमननुरुध्यवाङ्मनोवाप्रियसुखदुर्लभतामनित्यतांच ॥
तदुभयमुपलक्षयन्निवाहंव्रतमिद० ॥ ३४॥

धकवद्धठेन अपगतफलसंचयस्त्यक्तयोगफलसमूहः ॥ ३२ ॥ ईहनार्थैःइच्छाविषयैरूपादिभिः एषणाविषयैर्वापुत्रवित्तादिभिर्हेतुभिः असुखार्थंपरिणामेदुःखार्थंअपगतंआत्मनःपराङ्मुखंतृषितमनियतं
चमनोवेक्ष्य उपगतबुद्धिर्लब्धालोकःआत्मसंस्थंआत्मनिसंस्थासमाप्तिर्यस्यतत्तथानियंतुंव्रतंचरामि अभिहतमसुखैरिहार्थनाशैरित्याद्यःपाठः ॥ ३३ ॥ हृदयंतात्स्थ्याद्बुद्धिर्मनश्च ताभ्यांतद्धर्माःकर्तृत्वभो
क्तृत्वकामसंकल्पादयोलक्ष्यंते ताननुरुध्यउपेक्ष्य पाठांतरे नअनुरुध्येतिसंबंधात्सएवार्थः ततृतत्रबुद्धौसुदुर्लभतांसुखानित्यतांचोभयंउपलक्षयन्नितियोजना ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमाजगरंव्रतंसर्ववादिवल्लभमित्याह बव्हिति गहनंआत्मतत्वंतर्कागोचरमपि तत्रतत्रशास्त्रे हंतेत्यालोचने इदमिदमितिस्वमतैःपरमतैश्चतर्कयद्भिःउन्नयद्भिः तथाहि शून्यंवा निर्विषयज्ञानधारावा जडोवा बुध्या दिविशेषगुणहीनस्वरूपप्रतिष्ठंचिन्मात्रंवा अनृतजडदुःखादिव्यावृत्तमेकरसंसच्चिदानंदानंतस्वरूपंवेतिवादिनांविकल्पाआत्मनिदृश्यंते तथापिसर्वेषांस्वस्वाभिमतात्मतत्वदर्शनायाजगरंव्रतमेवोपेयमितिभावः ॥ ॥ ३५ ॥ तदिदमिति इदमितिप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितंजगत् अबुधैःपृथकूआत्मातिरिक्तत्वेनाभिपन्नंगृहीतंसत् विप्रपातंविशिष्टःप्रपातोभृगुस्तद्वन्नाशकरमिति अनुनिशम्यशास्त्रयुक्तिभ्यामन्वालोच्य नृषु विहरामि किंतर्हिजगतस्तत्वंत्वयानिश्चितमित्यतआह अनवसितंनास्तिकालतोगुणतोदेशतश्चावसितमवसानंपरिच्छेदोयस्यतत्तथा यतःअनंतदोषपारं अंतोनाशः दोषःविषमसृष्टिहेतुत्वेननैर्घृण्यादिः

बहुकथितमिदंहिबुद्धिमद्भिःकविभिरपिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिं ॥ इदमिदमितितत्रतत्रहंतस्वपरमतैर्गहनंप्रतर्कयद्भिः ॥ ३५ ॥ तदिदमनुनिशम्यविप्रपातंपृथग भिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ॥ अनवसितमनंतदोषपारंनृषुविहरामिविनीतदोषतृष्णः ॥ ३६ ॥ भीष्मउवाच अजगरचरितंव्रतंमहात्मायइहनरोनुचरे द्विनीतरागः ॥ अपगतभयलोभमोहमन्युःसखलुसुखीविचरेदिमंविहारं ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां॰मोक्षधर्मपर्वणिअजगरप्रह्रादसंवादेएकोना शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच बांधवाःकर्मवित्तंवाप्रज्ञावेहपितामह ॥ नरस्यकाप्रतिष्ठास्यादेतत्पृष्टोवदस्व मे ॥ १ ॥ भीष्मउवाच प्रज्ञाप्रतिष्ठाभूतानांप्रज्ञालाभःपरोमतः ॥ प्रज्ञानिःश्रेयसीलोकेप्रज्ञास्वर्गोमतःसतां ॥ २ ॥ प्रज्ञयाप्रापितार्थोहिबलिरैश्वर्य संक्षये ॥ प्रह्रादोनमुचिर्मंकिस्तस्याःकिंविद्यतेपरं ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ इंद्रकाश्यपसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ वैश्यःकश्चिदृषि सुतंकाश्यपंसंशितव्रतं ॥ रथेनपातयामासश्रीमान्दृप्तस्तपस्विनं ॥ ५ ॥ आर्तःसपतितःक्रुद्धस्त्यक्त्वात्मानमथाब्रवीत् ॥ मरिष्याम्यधनस्येहजीवितार्थोनवि द्यते ॥ ६ ॥ तथामुमूर्षुमासीनमकूजंतमचेतसं ॥ इंद्रःसृगालरूपेणबभाषेलुब्धमानसं ॥ ७ ॥

पारःदेशपरिच्छेदश्चनास्तियस्यतत्तथा ॥ ३६ ॥ यइमंविहारंइमांअजगरव्रतरूपांक्रीडांअनुचरेत्ससुखीविहरेदितिसंबंधः ॥ ३७ ॥ इतिशांति॰मोक्षध॰नै॰भा॰एकोनाशीत्यधिकशततमो ऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥७॥ ॥७॥ बांधवाइति आजगरव्रतरूपांस्वास्थ्यलक्षणांप्रतिष्ठांकिंबांधवशब्दोपलक्षिताजातिरेवसमर्पयतिपक्षिणामाकाशगमनवत् किंकर्ममणिमंत्रौषधिसा धनादि किंवित्तंवित्तसाध्यंयज्ञादि उतप्रज्ञैवेतिप्रश्नः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रज्ञाहीनःस्वल्पेनापिनिमित्तेननश्यतिप्रज्ञावांस्तुनकदाचिदित्याहात्रेति ॥ ४ ॥ रथेनरथघातेन ॥ ५ ॥ आत्मानंधैर्यंत्यक्त्वा आत्माबु द्धौधृतौदेहेइतिकोशः जीवितार्थोजीवितप्रयोजनं ॥ ६ ॥ अकूजंतंमूर्च्छयानिःशब्दं प्रोत्कूजंतमितिपाठेप्रकर्षेणउच्छ्वसंतं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वैःदेवादिरपिअभिनंदति विप्रत्वमभिलक्ष्यनंदति ॥ ८ ॥ श्रोत्रियोऽधीतवेदः एतत्मनुष्यत्वादित्रयं दोषात्मौढ्यात् ॥ ९ ॥ साभिमानाः मयेदंधनंलब्धमित्यभिमानएवधनलाभोनतुवस्तुतःकस्यापिध नेनसंबंधोस्ति मागृधःकस्यस्विद्धनमितिश्रुतेः गृधःगर्धलोभंमाकार्षीः यत्संतोषणीयंरूपं त्वंस्वस्यअभिमन्यसेअवमन्यसेमरिष्यामीतिनिर्बंधनेननाशयसेइतिवा यदिवाएनमभिमंस्येकनीयोन्नंकरिष्यइ त्यभिपूर्वस्यमन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् यन्नाभिमन्यसइतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥१०॥११॥ १२ ॥ नकषाम ननाशयाम ॥१३॥ निकर्षंतिकंडूयनेन ॥१४॥१५॥ अधिष्ठायअध्यास्य गांपृथिवीं बलीवर्दादिवा

मनुष्ययोनिमिच्छंतिसर्वभूतानिसर्वशः ॥ मनुष्यत्वेचविप्रत्वंसर्वएवाभिनंदति ॥ ८ ॥ मनुष्योब्राह्मणश्चासिश्रोत्रियश्चासिकाश्यप ॥ सुदुर्लभमवाप्यैतन्न दोषान्मर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ सर्वेलाभाःसाभिमानाइतिसत्यवतीश्रुतिः ॥ संतोषणीयरूपोसिलोभाद्यदभिमन्यसे ॥१०॥ अहोसिद्धार्थतातेषांयेषांसंतीहपाणयः॥ अतीवस्पृहयेतेषांयेषांसंतीहपाणयः ॥ ११ ॥ पाणिमद्भ्यःस्पृहास्माकंयथातवधनस्यवै ॥ नपाणिलाभादधिकोलाभःकश्चनविद्यते ॥ १२ ॥ अपाणि त्वाद्वयंब्रह्मन्कंटकंनोद्धरामहे॥ जंतूनुच्चावचानंगेदशतोनकषामवा ॥ १३ ॥ अथयेषांपुनःपाणीदेवदत्तौदशांगुली ॥ उद्धरंतिकृमीनंगाद्दशतोनिकषंतिच ॥ ॥ १४ ॥ वर्षाहिमातपानांचपरित्राणानिकुर्वते ॥ चैलमन्नंसुखंशय्यांनिवातंचोपभुंजते ॥ १५ ॥ अधिष्ठायचगांलोकेभुंजतेवाहयंतिच ॥ उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनिकुर्वते ॥ १६ ॥ येखल्वजिव्हाःकृपणाअल्पप्राणाअपाणयः ॥ सहंतेतानिदुःखानिदिष्ट्यात्वंनतथामुने ॥ १७ ॥ दिष्ट्यात्वंनशृगालोवैनकृमिर्न चमूषकः ॥ नसर्पोनचमंडूकोनचान्यःपापयोनिजः ॥ १८ ॥ एतावतापिलाभेनतोष्टुमर्हसिकाश्यप ॥ किंपुनर्योसिसत्वानांसर्वेषांब्राह्मणोत्तमः ॥ १९ ॥ इमे मांकृमयोऽदंतियेषामुद्धरणायवै॥नास्तिशक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमांमम॥ २०॥ अकार्यमितिचैवेमंनात्मानंसंत्यजाम्यहं॥ नातःपापीयसींयोनिंपतेय मपरामिति ॥ २१ ॥ मध्येवैपापयोनीनांशार्गालींयामहंगतः ॥ पापीयस्योबहुतराइतोन्याःपापयोनयः ॥ २२ ॥ जात्यैवैकेसुखितराःसंत्यन्येभृशदुःखिताः ॥ नैकांतंसुखमेवेहक्वचित्पश्यामिकस्यचित् ॥ २३ ॥ मनुष्यात्याढ्यतांप्राप्यराज्यमिच्छंत्यनंतरं ॥ राज्याद्देवत्वमिच्छंतिदेवत्वादिंद्रतामपि ॥ २४ ॥

आत्मनिआत्मभोगनिमित्तं ॥ १६ ॥ अल्पप्राणाःअल्पबलाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अदंति दशंति ॥ २० ॥ अकार्यमिति तिरश्चामपिदेहत्यागःपापायकिमुतविदुषांसमर्थानांनृणामितिभावः ॥२१॥ मध्येस्थितानातिनीचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एकेदेवाद्याः अन्येपश्वाद्याः एकांतंअत्यंतंसुखंकस्यापिनास्ति तृष्णायानिरवधित्वात् ॥ २३ ॥ तदेवाह मनुष्याइत्यादिना ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वंआढ्योभूत्वापिब्राह्मणत्वान्नराजाभवेः नापिदैवतंयदिकदाचिद्भवेस्तथापिनतुष्येरितियोज्यं परिच्छिद्यैवकामान्वैइतिपाठेराजानैवभवेरितिशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अस्तीति शोकादिकंत्वय्येवास्तिअतः स्वगतेनैवहर्षेणशोकंमार्जयितुंशक्तस्यतेवृथैवेयंपरिदेवनेत्यर्थः ॥ २७॥ हर्षोद्दीपनप्रकारमाह परीति कामादीनांमूलंबुद्धींद्रियग्रामं शकुंतानिवशरीरपंजरेपरिछिद्यनिरुध्यस्थितस्यभयंनास्तीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ २८ ॥ भयाभावोपिकिंद्वैतादर्शनाद्वाद्वैताभावाद्वेत्याशंक्यतत्रद्वैताभावेहेतुंदृष्टांतमुखेनाह नेति यथाद्वितीयस्यशिरसस्तृतीयस्यपाणेर्वास्वरूपेणाभावाज्जातुकदाचिच्छेदनंतज्जंदुःखंनास्तितथायद्वैतंकालत्रयेपिनास्तिततोभयमपिनास्तीत्यर्थः तथाच अतोन्यदार्तंनेहनानास्तिकिंचनयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीत्यादिद्वैताभावप्रतिपादिकाश्रुतिरबाधिताभवति दुःखप्रतीतिस्तुस्वप्नवदप्युपपद्यतइतिनकश्चिद्दोषः ॥ २९ ॥ ननुप्रत्यक्षेणशीतोष्णादिभयंस्वप्नवदबाधितंदृश्यतेतत्कथंभयंनास्तीतिलोकदृष्ट्याप्याशंक्याह नेति स्पर्शसुखाभिज्ञस्यैवानुभूतेविषयेकामोजायते बुद्ध्यादिनिरोधेनरसज्ञानाभावान्नक्कचिद्

भवेस्त्वंयद्यपित्वाढ्योनराजानचदैवतं॥ देवत्वंप्राप्यचेंद्रत्वंनैवतुष्येस्तथासति॥ २५॥ नतृप्तिःप्रियलाभेस्तितृष्णानाद्भिःप्रशाम्यति ॥ संप्रज्वलतिसाभूयःसमिद्भिरिवपावकः॥ २६॥ अस्त्येवत्वयिशोकोपिहर्षश्चापितथात्वयि॥ सुखदुःखेतथाचोभेतत्रकापरिदेवना ॥ २७॥ परिच्छिद्यैवकामानांसर्वेषांचैवकर्मणां॥ मूलंबुद्धींद्रियग्रामंशकुंतानिवपंजरे ॥ २८॥ नद्वितीयस्यशिरसश्छेदनंविद्यतेक्कचित्॥ नचपाणेस्तृतीयस्ययन्नास्तिनततोभयं ॥ २९ ॥ नखल्वप्यरसज्ञस्यकामःक्कचनजायते॥ संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापिश्रवणाद्वापिजायते॥ ३० ॥ नत्वंस्मरसिवारुण्यालट्वाकानांचपक्षिणां ॥ ताभ्यांचाभ्यधिकोभक्ष्योनकश्चिद्विद्यतेक्कचित्॥ ३१ ॥ यानिचान्यानिभूतेषुभक्ष्यजातानिकस्यचित्॥ येषामभुक्तपूर्वाणितेषामस्मृतिरेवते ॥ ३२ ॥ अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेवच ॥ पुरुषस्यैषनियमोमन्येश्रेयोनसंशयः॥ ३३॥ पाणिमंतोबलवंतोधनवंतोनसंशयः॥ मनुष्यामानुषैरेवदासत्वमुपपादिताः॥ ३४॥ वधबंधपरिक्लेशैःक्लिश्यंतेचपुनःपुनः॥ तेखल्वपिरमंतेचमोदंतेचहसंतिच ॥ ३५॥ अपरेबाहुबलिनःकृतविद्यामनस्विनः॥ जुगुप्सितांचकृपणांपापवृत्तिमुपासते॥ ३६॥

पिविषयेकामोजायतेऽतोबुद्ध्यादिकृतंशीतोष्णाद्यपितन्निरोधेननास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अरसज्ञस्यकामोनजायतइत्यत्रदृष्टांतमाह नेति वारुण्यामद्यस्य लट्वाख्यपक्षिमांसस्यचकर्मणिषष्ठ्यौ त्वंनस्मरसि ब्राह्मणत्वेनतवतद्रसग्रहाभावात् भक्ष्योरस्योविषयस्ताभ्यामन्योनविद्यते तथापित्वंतद्द्वयंनस्मरसि ॥ ३१ ॥ कस्यचिद्राजादेः येषांयानिअभुक्तपूर्वाणि तेत्वया ॥ ३२ ॥ उपसंहरति अप्राशनमिति प्राशनादिवर्जननियमएवपुरुषस्यश्रेयः ॥ ३३ ॥ दैवाधीनत्वाच्चसुखादेर्नत्वयाशोकःकार्यइत्याह पाणिमंतइत्यादिना दासत्वंवधबंधादिकं हीनवृत्तिः सत्यपिसामर्थ्येतदत्यागंचांडालादिदेहंनिंद्यतरमनिष्टमपिदैवबलात्कारादेवप्राणिनामपरिहार्यमितिश्लोकपंचकस्यभावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तवत्वितरापेक्षयादैवमनुकूलमस्तीत्याह दृष्ट्वेति कुणीन्हस्तविकलान् पक्षहतान्अर्धांगवातादिनानष्टान् आमयाविनोरोगाक्रांतान् अधिकदुःखान्अन्यान्दृष्ट्वास्वयंआत्मानंसुखिनं मन्येतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रवादेनकलंकेन अपहारिणाजातिभ्रंशकरेण ॥ ४१ ॥ मुख्यंविवेकंचित्तशुद्धिंवा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विहारायथोचितेनयज्ञादिनाविहर्तुंसुनक्षत्रेपुष्यादौ सार्धश्लोकः ॥ ४५ ॥ आसुरेषुमूलाश्लेषादिषु ॥ ४६ ॥ पंडितकःकुत्सितःपंडितः यतोहैतुकः अनारब्धद्रव्यत्वादित्यादिभिर्हेतुभिराकाशादेरपिनित्यत्वसाधनपरः वेदनिंदकःअतोन्यदार्तमितितदनित्यत्वप्रतिपादकस्यवेदस्याप्रामाण्यकर्ता ईक्षाप्रत्यक्षं तमनुप्रवृत्ताईक्षाअन्वीक्षाधूमादिदर्शनेनवन्ह्याद्यनुमानंतत्प्रधानांआन्वीक्षिकींतर्कविद्यांकणभक्षाक्षचरणादिप्रणीतंशास्त्रं निरर्थिकांपुरुषार्थचतुष्टयशून्यांश्रुत्येकगम्य

उत्सहंतेचतेवृत्तिमन्यामप्युपसेवितुं॥ स्वकर्मणातुनियतंभवितव्यंतुतत्तथा ॥ ३७ ॥ नपुल्कसोनचांडालआत्मानंत्यक्तुमिच्छति ॥ तयातुष्टःस्वयायोन्यामायांपश्यस्वयादृशीं ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वाकुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ॥ सुसंपूर्णःस्वयायोन्यालब्धलाभोसिकाश्यप ॥ ३९ ॥ यदिब्राह्मणदेहस्ते निरातंकोनिरामयः ॥ अंगानिचसमग्राणिनचलोकेषुधिक्कृतः ॥ ४० ॥ नकेनचित्प्रवादेनसत्येनैवापहारिणा ॥ धर्मायोत्तिष्ठविप्रर्षेनात्मानंत्यक्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ यदिब्रह्मन्शृणोष्येतच्छ्रद्दधासिचमेवचः ॥ वेदोक्तस्यैवधर्मस्यफलंमुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोनुपालय ॥ सत्यंदमंचदानंचस्पर्धिष्ठामाचकेनचित् ॥ ४३ ॥ येकेचनस्वध्ययनाःप्राप्तायजनयाजनं ॥ कथंतेचानुशोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनं ॥ ४४ ॥ इच्छंतस्तेविहारायसुखंमहदवाप्नुयुः ॥ उतजाताःसुनक्षत्रेसुतिथौसुमुहूर्तजाः ॥ यज्ञदानप्रजेहायांयतंतेशक्तिपूर्वकं ॥ ४५ ॥ नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्येदुस्तिथौदुर्मुहूर्तजाः ॥ संपतंत्यासुरींयोनिंयज्ञप्रसववर्जिताः ॥ ॥ ४६ ॥ अहमासंपंडितकोहैतुकोवेदनिंदकः ॥ आन्वीक्षिकींतर्कविद्यामनुरक्तोनिरर्थिकां ॥ ४७ ॥ हेतुवादान्प्रवदितावक्तासंसत्सुहेतुमत् ॥ आक्रोष्टाचाभिवक्ताचब्रह्मवाक्येषुचद्विजान् ॥ ४८ ॥ नास्तिकःसर्वशंकीचमूर्खःपंडितमानिकः ॥ तस्येयंफलनिर्वृत्तिःसृगालत्वंममद्विज ॥ ४९ ॥ अपिजातुतथातस्मादहोरात्रशतैरपि ॥ यदहंमानुषींयोनिंसृगालःप्राप्नुयांपुनः ॥ ५० ॥

स्यवस्तुतत्त्वस्यनिर्णयानुपयोगिनीं ॥ ४७ ॥ प्रवदिताप्रकर्षेणवदिताश्रुतेरनुमानाविरोधेनैवप्रामाण्यंनस्वतइतिवदिता ननुनास्तिकान्प्रत्येतद्वक्तुंयुक्तंयुक्तिबलेनैववेदाप्रामाण्यवादिनांतेषांनिरसनीयत्वादिति नायंदोषइत्यतआह संसत्सुसमीचीनेषुसाधुष्वपिहेतुमदेववक्तानश्रुतिमत् आक्रोष्टापरुषवाक् अभिवक्ताअभिक्रम्यवक्ता ब्रह्मवाक्येषुवेदवाक्येषुविचार्यमाणेषु ॥ ४८ ॥ नास्तिकःवेदप्रामाण्यनिंदकः सर्वशंकीस्वर्गादृष्टादिसद्भावेपिशंकावान् स्वभाववादेनचाभितआकृष्यमाणोऽनवस्थितइत्यर्थः कुतर्कमनादृत्यवेदमार्गेएवत्वयास्थातव्यमितिभावः ॥ ४९ ॥ ममतुएतदत्यंतंप्रार्थ्यमित्याह अपीति तस्मात्हीनयोनिदात्पापान्मुक्तइतिशेषः ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ समवैक्षतेति दिव्यज्ञानवतांकाश्यपादीनामपिदेहाभिमानावेशादीदृशीबुद्धिर्भवतिकिमुतप्राकृतानामितिदेहावेशोवर्ज्यइतिभावः यथोक्तं देहावेशात्प्रमाद्यतीति ॥ ५३ ॥ हरिवाहनंइंद्रम्
॥ ५४ ॥ इतिशां०मो०नै०भा० अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आजगरव्रतलाभेप्रज्ञैवदेहावेशनिवृत्तिद्वारेणहेतुरित्युक्तं तत्रप्रज्ञाबुद्धेःपरिणा
मविशेषः सचक्षीरदधिवत्स्वभावादेवकालक्रमेणभविष्यतीतिदत्तेष्टादेर्वैयर्थ्यंमन्वानःशंकते यदीति शरणागतसंत्राणंभूतानामप्यहिंसनं बहिर्वेदिचयद्दानंदत्तमित्यभिधीयते अग्निहोत्रंतपःशौचंवेदानांचानुशास
नं आतिथ्यंवैश्वदेवंचइष्टमित्यभिधीयते दत्तेष्टेगृहस्थस्यधर्मः तपोवानप्रस्थस्य गुरुशुश्रूषाब्रह्मचारिणः यदिदत्तादिकंशुभादृष्टोत्पादनद्वाराकालांतरीयप्रज्ञाहेतुर्भवतितत्तर्हिमेमह्यमनुष्ठेयमेतदितिब्रूहि नोचेत्स्व
भावएवशरणंममेत्यर्थः ॥ १ ॥ स्वभाववादेसर्वेषांभौतिकानामुत्पत्त्यादौएकरूपैवसामग्री तथाचह्रस्वदीर्घसाध्वसाधुसुखदुःखादिवैचित्र्यंजगतिदृश्यमानंनोपपद्यतेऽतस्तत्रावश्यंकर्मजन्यमदृष्टंकारणमभ्युपे

संतुष्टश्चाप्रमत्तश्चयज्ञदानतपोरतिः ॥ ज्ञेयज्ञाताभवेयंवैवर्ज्यंवर्जयितातथा ॥ ५१ ॥ ततःसमुनिरुत्थायकाश्यपस्तमुवाचह ॥ अहोबतासिकुशलोबुद्धिमांश्चे
तिविस्मितः ॥ ५२ ॥ समवैक्षततंविप्रोज्ञानदीर्घेणचक्षुषा ॥ ददर्शचैनंदेवानांदेवमिंद्रंशचीपतिं ॥ ५३ ॥ ततःसपूजयामासकाश्यपोहरिवाहनं ॥ अनुज्ञा
तस्तुतेनाथप्रविवेशस्वमालयं ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मोक्षधर्मपर्वणिसृगालकाश्यपसंवादेअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच यद्यस्तिदत्तमिष्टंवातपस्तप्तंतथैवच ॥ गुरूणांवापिशुश्रूषातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच आत्मनानर्थयुक्तेनपापेनिविश
तेमनः ॥ स्वकर्मकलुषंकृत्वाकृच्छ्रेलोकेविधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेवदुर्भिक्षंक्लेशात्क्लेशंभयाद्भयं ॥ मृतेभ्यःप्रमृतंयांतिदरिद्राःपापकारिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्स
वंयांतिस्वर्गात्स्वर्गंसुखात्सुखं ॥ श्रद्दधानाश्चदांताश्चधनाढ्याःशुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गेषुसर्पचोरभयेषुच ॥ हस्तावापेनगच्छंतिनास्तिकाःकिमतः
परं ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्चवदान्याःप्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतांमार्गमास्थिताहस्तदक्षिणं ॥ ६ ॥

यमितिमत्वापुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन बुद्धिःकर्मानुसारिणीतिश्रुतिस्मृतिसिद्धंकर्मणःसदसत्प्रज्ञाहेतुत्वमाह आत्मनेति आत्मनाबुद्ध्या अनर्थःकामक्रोधादिस्तद्युक्तेन कृच्छ्रेदुःखदेनरकादौवि
धीयतेभोक्तुमधिक्रियते ॥२॥ मृतेभ्यःमरणेभ्यः प्रमृतंमरणांतरं अविलंबेनपुनःपुनर्म्रियंतइत्यर्थः अथैतयोःपथोर्नकतरेणचनतानीमानिक्षुद्राण्यसकृदावर्तीनीतिश्रुतेः ॥३॥४॥ हस्तौअवाप्यतेप्रवेश्येतेयस्मि
न्नितिहस्तावापोहस्तनिगडस्तेननिगडिताःसंतोनास्तिकाःराष्ट्राद्दूरीकृताःव्यालादिमत्सुवनेषुगच्छंतिनिगडितहस्तत्वाच्चव्यालादीन्वारयितुमशक्ताःअत्यंतमुद्वेगंप्राप्नुवंतीत्यर्थः व्यालोदुष्टगजः ॥ ५॥ आतिथेयं
अतिथिहितंमृष्टान्नदानादि आत्मवतांजितचित्तानांयोगिनांमार्गंदेवयानं हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेनतत्कर्तव्येनदानादिनाकर्मणादक्षिणंअनुकूलं ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुलाकाः गर्तोष्मणाभक्तसिक्थवन्नष्टबीजभावाः पूतिधान्यमितियावत् पुत्तिकाःमशकाः कारणंसुखादिहेतुः ॥ ७ ॥ शुभप्रज्ञाहेतुरपिधर्मएवचेत्तत्रप्रवृत्तिरपिपूर्वकर्मायत्तेतिकिंपुरुषकारेणेत्याशंक्याह सुशीघ्रमिति विधानंप्राक्कर्म धावंतंयतमानंअनुधावतिफलप्रदानेनानुसरति अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह शेतेइति येनयेनयथाकृतंतंतंप्रति तथाप्राक्कर्मफलदमफलदंचभवति ॥ ८ ॥ कर्मप्राचोनंछायेवअनुविधीयतेपुरुषेणस्वस्यानुकूलंक्रियतेअनादौसंसारेऽनंतानांसतामसतांवाकर्मणामहंपूर्वमहंपूर्वमितिस्पर्धयास्वस्वफलदानाययुगपदुपस्थितानांयदेवकर्मअविकलःपुरुषकारोनुगृह्णातितदेवप्रभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ येनेति भुंक्तेइतिवर्तमानार्थलट्प्रयोगेणऐहिकभोगेएवप्राक्कर्मणःप्राबल्यंनत्वामुष्मिकभोगार्थायांयज्ञादिप्रवृत्तौ विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः नित्यंअपरिहार्यं ॥ १० ॥ स्वकर्मणःफलंस्वर्गपश्वादि

पुलाकाइवधान्येषुपुत्तिकाइवपक्षिषु ॥ तद्विधास्तेमनुष्याणांयेषांधर्मोनकारणं ॥ ७॥ सुशीघ्रमपिधावंतंविधानमनुधावति ॥ शेतेसहशयानेनयेनयेनयथाकृतं ॥ ८ ॥ उपतिष्ठतितिष्ठंतंगच्छंतमनुगच्छति ॥ करोतिकुर्वतःकर्मच्छायेवानुविधीयते ॥ ९॥ येनयेनयथायद्यत्पुराकर्मसमीहितं ॥ तत्तदेकतरोभुंक्तेनित्यंविहितमात्मना ॥ १० ॥ स्वकर्मफलनिक्षेपंविधानपरिरक्षितं ॥ भूतग्राममिमंकालःसमंतात्परिकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानियथापुष्पाणिचफलानिच ॥ स्वंकालंनातिवर्तंतेतथाकर्मपुराकृतं ॥ १२ ॥ संमानश्चावमानश्चलाभालाभौक्षयोदयौ ॥ प्रवृत्तानिविवर्तंतेविधानांतेपुनःपुनः ॥ १३ ॥ आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं ॥ गर्भशय्यामुपादायभुज्यतेपौर्वदेहिकं ॥ १४ ॥ बालोयुवाचवृद्धश्चयत्करोतिशुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायांतत्फलंप्रतिपद्यते ॥ ॥ १५ ॥ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं ॥ तथापूर्वकृतंकर्मकर्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ समुन्नमग्रतोवस्त्रंपश्चाच्छुध्यतिकर्मणा ॥ उपवासैःप्रतप्तानांदीर्घसुखमनंतकं ॥ १७ ॥ दीर्घकालेनतपसासेवितेनतपोवने ॥ धर्मनिर्धूतपापानांसंपद्यंतेमनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके ॥ पदंयथानदृश्येततथाज्ञानविदांगतिः ॥ १९ ॥

तदेवनिक्षेपरूपंविधानेनकर्मजन्यादृष्टेनरक्षितंगौणकर्मीभूतंभूतग्रामंप्रतिकालःसमनुकर्षति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ समुन्नंजलेनक्लिन्नं उंदीक्लेदनेस्यनिष्ठायांरूपं संयुक्तमितिपाठेमलेनेतिशेषः संस्विन्नमितिपाठेस्वेदेनमलिनं कर्मणाक्षालनने उपवासःविषयत्यागः अनंतकंसुखंमोक्षः ॥ १७ ॥ मनोरथाः ज्ञानलाभविषयाः ॥ १८ ॥ प्राप्तज्ञानानकार्यंब्रह्मलोकंगच्छंतिकिंतुनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइतितत्त्वविदःप्राणादीनांप्रलयस्यशुद्धेप्रत्यगात्मन्येवश्रवणादात्माचनद्रष्टुंयोग्यइत्याशयेनाह शकुनानामिति ज्ञानविदांब्रह्मविदांगतिःपरायणंब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपालंभैःआक्षेपवाक्यैः व्यतिक्रमैःअपराधैः अलमुक्तैःपर्याप्तं पेशलंकौशलयुक्तंयथास्यात्तथा सत्कर्मभिःसद्वासनोदयात्साध्वीप्रज्ञासमुदेतीतिभावः ॥ २० ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ५ ॥ एवमष्टभिरध्यायैःक्रमादाशांजित्वापूर्वस्मिन्नेववयसिनिष्परिग्रहोनिरीहोहिंसाशून्यआजगरींवृत्तिमास्थितः प्रज्ञावान्सुकृतीब्रह्मविद्याधिकारीनिरूपितः तत्रप्रसंगात्तत्रतत्रसंक्षेपेणात्मतत्त्वंचसूचितं यथाआजगरेऽनवसितमनंतदोषपारमित्यनेनआकाशस्येवनित्यत्वाद्विभुत्वाच्चात्मनःकालतोदेशतश्चपरिच्छेदाभावःपरेषांसंमतः अस्माकंत्वात्मनित्रिविधभेदरूपोवस्तुपरिच्छेदोपिनास्ति यथापरेषामात्मांतरस्यपृथिव्यादेरात्मगतबुद्ध्यादिगुणानांचपृथक्सत्त्वेनआत्मनिसजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपोवस्तुपरिच्छेदोस्तिनतथास्माकमित्यखंडैकरस

अलमन्यैरुपालंभैःकीर्तितैश्चव्यतिक्रमैः ॥ पेशलंचानुरूपंचकर्तव्यंहितमात्मनः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्षधर्मपर्वणिएकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच कुतःसृष्टमिदंविश्वंजगत्स्थावरजंगमं ॥ प्रलयेचकमभ्येतितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ ससागरःसगगनःसशैलःसबलाहकः ॥ सभूमिःसाग्निपवनोलोकोयंकेननिर्मितः ॥ २ ॥ कथंसृष्टानिभूतानिकथंवर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचंकथंतेषांधर्माधर्मविधिःकथं ॥ ३ ॥ कीदृशोजीवतांजीवःक्वगच्छंतियेमृताः ॥ अस्माल्लोकादमुंलोकंसर्वंशंसतुनोभवान् ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भृगुणाभिहितंशास्त्रंभरद्वाजायपृच्छते ॥ ५ ॥ कैलासशिखरेदृष्ट्वादीप्यमानंमहौजसं ॥ भृगुंमहर्षिमासीनंभरद्वाजोन्वपृच्छत ॥ ६ ॥ ससागरःसगगनःसशैलःसबलाहकः ॥ सभूमिःसाग्निपवनोलोकोयंकेननिर्मितः ॥ ७ ॥ कथंसृष्टानिभूतानिकथंवर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचंकथंतेषांधर्माधर्मविधिःकथं ॥ ८ ॥ कीदृशोजीवतांजीवःक्वगच्छंतियेमृताः ॥ परलोकमिमंचापिसर्वंशंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ एवंसभगवान्पृष्टोभरद्वाजेनसंशयं ॥ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशःसर्वंतस्मैततोब्रवीत् ॥ १० ॥

मेकाद्वितीयंकूटस्थंवस्तुनिर्दिष्टं तथासृगालीये नद्वितीयस्यशिरसश्छेदनंविद्यतेकचित् नचपाणेस्तृतीयस्ययन्नास्तिनततोभयमिति आत्मातिरिक्तस्यद्वितीयशिरआदिवदत्यंतासत्त्वमुक्त्वातदेवदृढीकृतं तथाशकुनानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके पदंयथानदृश्येततथाज्ञानविदांगतिरितिब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिचप्रतिपादितं ततश्चविकारिकारणाभावाज्जगज्जन्माद्यसंभवंमन्वानःपृच्छति कुतइति तत्रकुतइतिकालादृष्टेश्वरेच्छादिनिमित्तप्रश्नः कमभ्येतीतिउपादानप्रश्नः तत्रैवकार्यलयनियमात् ॥ १ ॥ केनेत्यवांतरकारणप्रश्नः ॥ २ ॥ कथमितिसृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयोविभागाः ॥ ३ ॥ जीवःकीदृशइतिजीवतत्त्वप्रश्नः अमृताःमुक्ताः क्वअधिष्ठानेलीयंतइतिमुक्तिप्राप्यवस्तुप्रश्नः अस्माल्लोकात्इमंलोकंमुक्त्वा अमुंलोकं सर्वंचपूर्वंपृष्टंनःअस्मभ्यंभवान्कथयतु ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वोक्तब्रह्माद्वैतसिद्धयेकृत्स्नस्यजगतःब्रह्मोपादानकत्वंप्रतिपादयिष्यन्असतोधिमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिःप्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितं यदिदंकिंचेतिश्रुतिमनुसरन्नुत्तर
माह मानसइति सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यादज्ञानान्मनउत्पन्नं तच्चचित्प्रतिबिंबविशिष्टंमानसोनामजगतोमूलकारणंसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं अनादिनिधनःआदिनिधनंजन्मलयस्थानंतद्धीनः तत्कारणस्य
असतोज्ञानस्यानिर्वचनीयस्यस्वरूपेणासत्त्वात् कूटस्थस्यचशुद्धब्रह्मणस्तंप्रत्यनुपादानत्वात् अभेद्यःभेत्तुमनर्हःएकत्वात् अजरामरइतियआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासःस
त्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुत्युक्तानांगुणानांसंग्रहः ॥ ११ ॥ अक्षयोव्ययइतिलक्षणयावृद्धिजन्महीनत्वमुक्तं अतएवशाश्वतःसदैकरूपः अव्यक्तइतिसंज्ञामात्रं योगिनांप्रत्यक्षत्वात् मूढान्प्रत्यप्रकाशत्वाद्वा
व्यक्तः स्रष्टानिजन्मवंतिभूतानिआकाशादीनिजायंतेम्रियंतिव्ययवंतिचयत्रैवभवंति स्रष्टानीतिविशेषणादस्रष्टाश्चेतनानजायंतइतिदर्शितं ॥ १२ ॥ सःदहरोस्मिन्नंतराकाशः आकाशोहवैनामरूपयोर्निर्व
हितेत्यादिश्रुतिषुआकाशइतिविख्यातःसन् महांतंसमष्टिजीवंहैरण्यगर्भंबुद्धिंवाऽसृजदितियोजना ॥१३॥ महानपिअहंकारंहैरण्यगर्भंमनः सचाहंकारोभगवान्आकाशंशब्दतन्मात्राख्यंअसृजत् आकाशा

भृगुरुवाच मानसोनामयःपूर्वोविश्रुतोवैमहर्षिभिः ॥ अनादिनिधनोदेवस्तथाभेद्योजरामरः ॥ ११ ॥ अव्यक्तइतिविख्यातःशाश्वतोथाक्षयोऽव्ययः॥
यतःस्रष्टानिभूतानिजायंतेचम्रियंतिच ॥ १२ ॥ सोऽसृजत्प्रथमंदेवोमहांतंनामनामतः ॥ महान्ससर्जाहंकारंसचापिभगवानथ॥ १३॥ आकाशमितिवि
ख्यातंसर्वभूतधरःप्रभुः ॥ आकाशादभवद्वारिसलिलादग्निमारुतौ ॥ अग्निमारुतसंयोगात्ततःसमभवन्मही ॥ १४ ॥ ततस्तेजोमयंदिव्यंपद्मंसृष्टंस्वयंभुवा॥
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मावेदमयोनिधिः ॥ १५ ॥ अहंकारइतिख्यातःसर्वभूतात्मभूतकृत् ॥ ब्रह्मावैसमहातेजायएतेपंचधातवः॥ १६॥ शैलास्तस्यास्थिसं
ज्ञास्तुमेदोमांसंचमेदिनी ॥ समुद्रास्तस्यरुधिरमाकाशमुदरंतथा॥१७॥ पवनश्चैवनिःश्वासस्तेजोग्निर्निम्नगाःशिराः॥ अग्नीषोमौतुचंद्रार्कौनयनेतस्यविश्रुते
॥ १८ ॥ नभश्चोर्ध्वंशिरस्तस्यक्षितिःपादौभुजौदिशः ॥ दुर्विज्ञेयोह्यचिंत्यात्मासिद्धैरपिनसंशयः ॥ १९ ॥ सएषभगवान्विष्णुरनंतइतिविश्रुतः ॥ सर्व
भूतात्मभूतस्थोदुर्विज्ञेयोकृतात्मभिः ॥ २० ॥ अहंकारस्ययःस्रष्टासर्वभूतभवायवै ॥ यतःसमभवद्विश्वंपृष्टोहंयदिहत्वया॥ २१ ॥

दभवद्वारीत्यादिपाठक्रमोनविवक्षितःकिंतुआकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवीतिश्रौतएवज्ञेयः तत्रवाय्वादिशब्दैःस्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रंचसूक्ष्ममपंचीकृतंभूतजातमुच्यते
॥१४॥ततस्तेजोमयंलिंगशरीरं दिव्यंपरलोकगमनार्हं स्थूलभूतानिचपंचीकृतानि तत्कर्दममयं ब्रह्मांडापरनामधेयंपद्मंचासृजत् ब्रह्माविराट् वेदमयोवेदपूर्णोनिधिरिवज्ञानैश्वर्यादीनां ॥ १५ ॥ ख्यातःसोह
मित्यग्रेव्याहरत्ततोहंनामाभवदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः सर्वभूतानिस्थूलवियदादीनितदात्मातच्छरीरःसचासौभूतकृच्चतुर्विधभूतग्रामस्रष्टाचेतिसमासः येएतेपंचआकाशादयोधातवोधारणकर्माणःसएवब्रह्मा
॥१६ ॥अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृत्ताश्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेतिभगवतोविश्वरूपप्रतिपादिकांश्रुतिमुपबृंहयति शैलाइत्यादिपंचभिः ॥ १७ ॥
अग्नीषोमावेवचंद्रार्कौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वभूतानामात्मभूतोहंकारस्तत्स्थः ॥ २० ॥ भूतभवायभूतोत्पत्तये स्रष्टाहंकारस्येतिसंबंधः यतोविश्वंसमभवत्यच्चत्वयाहंपृष्टस्तत्तुभ्यमुक्तमितिशेषः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुतःसृष्टमिदंविश्वमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरंब्रह्मैवईशसूत्रविराड्रूपेणसन्निविष्टमस्तीत्युक्तं तत्किंएकदेशेनउतकार्त्स्न्येन नाद्यःब्रह्मणःसांशतापत्तेर्निष्कलत्वश्रुतिव्याकोपः नांत्यः कार्यस्यपरिच्छिन्नत्वेनव्याप्यत्वात्ब्रह्मणोपिपरिच्छेदापत्तिस्ततश्चानंत्यश्रुतिव्याकोपइतिशंकते गगनस्येति ॥ २२ ॥ कार्यस्यानंत्यंकारणा नंत्यायोपपादयन्नुक्तांशंकांपरिहरति अनंतमेतदिति आश्रयाश्चतुर्दशभुवनानि ॥ २३॥ गतेःसूर्यरश्मिगतेरपिऊर्ध्वमधस्ताच्च चंद्रादित्यौनदृश्येतेमध्यमपरिमाणयोस्तयोरनंताकाशव्याप्तियोगात् यत्रतौनदृश्येतेतत्र संधिरार्षः ॥ २४ ॥ तेपिसूर्यादिगतेरूर्ध्वस्थाअनंतमेवाकाशंपश्यंतिनतुपरिच्छिन्नमितिमेमद्वचनाद्विद्धि ॥ २५ ॥ एवंतत्तदुपर्यपीत्याह उपरिष्टेति आर्षोवर्णलोपः प्रज्वलद्भिर्लोकैरितिशेषः ॥ २६ ॥ तिर्यक्प्रमाणतोप्यानंत्यमाह पृथिव्यंतइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमंतंपुनःपुनर्जलंपुनराकाशंपुनर्जलमित्येवंरूपमेवसलिलस्यसलिलात्मकस्यभगवतोऽतंपश्यामः नतुजलाकाशमालायाइत्यर्थः तोयेभ्यइति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी ॥ २९ ॥ अग्नीति वर्णोरूपंतच्चस्पर्शस्याप्युपलक्षणं यथारूपस्पर्शरहितंन

॥१५॥ भरद्वाजउवाच गगनस्यदिशांचैवभूतलस्यानिलस्यवा ॥ कान्यत्रपरिमाणानिसंशयंछिंधितत्त्वतः ॥ २२॥ भृगुरुवाच अनंतमेतदाकाशंसिद्धदैवतसेवितं ॥ रम्यंनानाश्रयाकीर्णंयस्यांतोनाधिगम्यते ॥ २३॥ ऊर्ध्वंगतेरधस्तात्तुचंद्रादित्यौनदृश्यतः ॥ तत्रदेवाःस्वयंदीप्ताभास्वराभाग्निवर्चसः ॥ २५ ॥ तेचाप्यंतंनपश्यंतिनभसःप्रथितौजसः ॥ दुर्गमत्वादनंतत्वादितिमेविद्धिमानद ॥ २५ ॥ उपरिष्टोपरिष्टात्तुप्रज्वलद्भिःस्वयंप्रभैः ॥ निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयंसुरैरपि ॥ २६ ॥ पृथिव्यंतेसमुद्रास्तुसमुद्रांतेतमःस्मृतं ॥ तमसोंतेजलंप्राहुर्जलस्यांतेग्निरेवच ॥ २७ ॥ रसातलांतेसलिलंजलांतेपन्नगाधिपाः ॥ तदंतेपुनराकाशमाकाशांतेपुनर्जलं ॥ २८ ॥ एवमंतंभगवतःप्रमाणंसलिलस्यच ॥ अग्निमारुततोयेभ्योदुर्ज्ञेयंदैवतैरपि ॥ २९ ॥ अग्निमारुततोयानांवर्णाःक्षितितलस्यच ॥ आकाशादवगृह्यंतेभिद्यंतेतत्त्वदर्शनात् ॥ ३० ॥ पठंतिचैवमुनयःशास्त्रेषुविविधेषुच ॥ त्रैलोक्यसागरेचैवप्रमाणंविहितंयथा ॥ ३१ ॥ अदृश्यायत्वगम्याय कःप्रमाणमुदाहरेत् ॥ सिद्धानांदेवतानांचयदापरिमितागतिः ॥ तदागौणमनंतस्यनामानंतेतिविश्रुतं ॥ ३२ ॥ नामधेयानुरूपस्यमानसस्यमहात्मनः ॥ ३३ ॥ १२

भोद्रव्यंदेशतःकालतश्चानंतंतद्वदग्न्यादयोपि तथाचलक्षणभेदाभावादाकाशानतिरिक्ताअपितेकेवलमतत्त्वदर्शनादेवाकाशात्पृथगवगृह्यंते द्वितीयचंद्रवत् एवमाकाशादयोपिपूर्वस्मात्पूर्वस्मात्स्वकारणादभिन्नाःसंतोमानसमात्रंभवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कथंतर्हिबौद्धज्यौतिषिकपौराणिकास्त्रैलोक्यादेःप्रमाणंयथाविहितंपंचाशत्कोटियोजनविस्तारायामादिरूपमुपपादयंतीतिशंकते पठंतीति ॥ ३१ ॥ दूषयति अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी ब्रह्मपरिमाणहीनं अदृश्यत्वादगम्यत्वाच्चआकाशादिवदित्यनुमानेनकारणानंत्यात्कार्यानंत्यसिद्धिः सिद्धानामिति गतिर्गमनमार्गआकाशःसोपिचेत्परिमितःस्यात्तर्हिश्रूयमाणंपरमात्मनोमानसाख्यस्यआनंत्यंगौणमौपचारिकंस्यात्तच्चनयुक्तं अनंतंब्रह्मेतिवेदपीडाप्रसंगादितिसार्धःश्लोकः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिव्यंद्योतमानंयत्रूपंविश्वरूपंतदपिन्हसतेसुप्तिप्रलययोर्लीयतेवर्धतेच जाग्रत्सर्गयोर्यदितर्हिआदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनसर्गकालेप्यसतोजगतःस्वरूपं तद्विधोपिब्रह्मभावंगतोपिकोन्योवेदि तुंशक्तोनकश्चित् नहिमरुमरीचितोयस्यरसस्पर्शौकश्चिद्वेदितुमर्हतीतिभावः तत्रसुप्तिबोधयोर्जगल्लयोदयौकौषीतकिनःसमामनंति सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येति चक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्ये तिश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येति अथयदाप्रबुध्यते एतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंते प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति तथाच नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिभग वदुक्तदिशाजगतोसत्त्वाद्दुर्ज्ञेयत्वंसिद्धं ॥ ३४ ॥ पुष्करतःस्थूलसूक्ष्मकार्यरूपात् ब्रह्माचतुर्मुखः ॥ ३५ ॥ चतुर्मुखस्यैवमहत्त्वात्मतांमन्वानःशंकते पुष्करादिति ॥ ३६ ॥ परिहरति मानसस्येति यथाबी जादंकुरतरूजातावपितरुस्थपक्वफलवदंकुरतर्वंतरोत्पादेनसमर्थौ फलंत्वनेकबीजगर्भंतरुबीजादप्यधिकशक्तिमत् एवंमानसाख्यादीशाज्जातावपिसूत्रविराजौनसूत्रविराडंतरंस्रष्टुंशक्नुतः चतुर्मुखेतुकृत्स्नामा

यदातुदिव्यंयद्रूपंन्हसतेवर्धतेपुनः ॥ कोन्यस्तद्वेदितुंशक्योयोपिस्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३४॥ ततःपुष्करतःसृष्टःसर्वज्ञोमूर्तिमान्प्रभुः ॥ ब्रह्माधर्ममयःपूर्वःप्रजाप तिरनुत्तमः ॥ ३५॥ भरद्वाजउवाच पुष्कराद्यदिसंभूतोज्येष्ठंभवतिपुष्करं ॥ ब्रह्माणंपूर्वजंचाहभवान्संदेहएवमे ॥३६॥ भृगुरुवाच मानसस्येहयामू र्तिर्ब्रह्मत्वंसमुपागता ॥ तस्यासनविधानार्थंपृथिवीपद्ममुच्यते ॥३७॥ कर्णिकांतस्यपद्मस्यमेरुर्गगनमुच्छ्रितः ॥ तस्यमध्येस्थितोलोकान्सृजतेजगतःप्रभुः ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्व० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ७ ॥ भरद्वाजउवाच प्रजाविसर्गंविवि धंकथंससृजतेप्रभुः ॥ मेरुमध्येस्थितोब्रह्मातद्ब्रूहिद्विजसत्तम ॥ १ ॥ भृगुरुवाच प्रजाविसर्गंविविधंमानसोमनसासृजत् ॥ संरक्षणार्थंभूतानांसृष्टंप्र थमतोजलं ॥ २ ॥ यत्प्राणःसर्वभूतानांवर्धतेयेनचप्रजाः ॥ परित्यक्ताश्चनश्यंतितेनेदंसर्वमावृतं ॥ ३ ॥

नसस्यशक्तिरभिव्यक्ताऽतःसचसूत्रविराडात्मकात्पद्माज्ज्यायान् तथापि तदभिव्यक्त्यभिप्रायेणपुष्करतोब्रह्माभवत् वृक्षादिवफलमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गगनंहार्दाकाशाख्यंब्रह्मपद्मस्यमध्येतस्यापिमध्येउ च्छ्रितोमेरुस्तस्यमध्येअधिष्ठितःकर्णिकामितिपदयोजना एतेनदहरंपुंडरीकंवेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाशइत्यादिउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेइत्यंतायाःश्रुतेरर्थःसंगृहीतः ॥ ३८ ॥ इतिशां ति० मोक्षध० नै० भा० द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रजाविसर्गमिति प्रजाजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जास्तासांविविधंसर्गं मेरुमध्येइतितस्यव्यवहितत्व मुक्तं प्रजानांतुसर्गोयथायथंस्वस्वबीजात्स्वस्वादृष्टवशाद्दृश्यते तत्रकथंतस्यस्रष्टृत्वमित्याक्षेपः ॥ १ ॥ चतुर्मुखत्वंप्राप्तोमानसएवमनसासंकल्पेनप्रजाविसर्गंअसृजत् संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिश्रुतेः सत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यादिश्रुतेश्चनतस्यबीजसान्निध्याद्यपेक्षा संकल्पैकसाधनत्वात् ॥ २ ॥ यत्जलं तेनजलेन ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वारुणंवरुणदेवतासंबंधात् आप्यमित्यर्थः मूर्तिमत्मनुष्यपश्वादिविग्रहवत् आप्यत्वेहेतुः आपस्तस्तंभिरेयतआपस्तंभंघनीभावंपृथिव्यादिरूपंप्राप्ताः तद्यदपांशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवदितिश्रुतेः
॥ ४ ॥ एतदाक्षिपति कथमिति भौतिकस्रष्टावेवचतुर्मुखस्याधिकाराद्भूतानांचप्रागेवस्रष्टत्वात्तस्यजलादिस्रष्टृत्वोक्तिरयुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मकल्पेब्रह्मलोकेकल्पादावित्यर्थः लोकानांसंभवउ
त्पत्तिस्तत्रविषयेसंदेहः तथाहि कालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छाभूतानियोनिःपुरुषइतिचिंत्यमितिश्रुत्यैवानेकपक्षोपन्यासात् तत्रकालइतिज्यौतिषिकाः स्वभावइतिबौद्धालोकायतिकाश्च नियतिरदृष्टंकारणं
कर्मेतिमीमांसकाः यदृच्छेत्यार्हताः भूतानीतितार्किकादयः योनिर्जगत्कारणंपुरुषइत्यौपनिषदाः ॥६॥ एवंसंदेहेसतिध्यानयोगएवशरणीकरणीयइत्याख्यायिकामुखेनाह तेऽतिष्ठन्निति ध्यानंध्यायंत्यस्मिन्नि
तिव्युत्पत्त्याहृदयपुंडरीकं आलंब्यआलंबनीकृत्यमौनंध्यानंचित्तनिरोधरूपंयोगमास्थिताःसंतःअतिष्ठन् ॥ ७ ॥ श्रुतौयद्यपितेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवगम्योयमर्थइ
त्युक्तं तथापिअनुभवेभ्रांतत्वसंभवात्श्रुतिरेवनिष्कलंकंप्रमाणमित्याशयेनाह तेषामिति तत्रहृदयपुंडरीकेनभस्तलाद्धार्दाकाशाख्यात् मायाविशिष्टाद्ब्रह्मणः ॥ ८ ॥ सरस्वतीमेवाह पुरेति हार्दाकाशेगुरू

पृथिवीपर्वतामेघामूर्तिमंतश्चयेपरे॥सर्वंतद्वारुणंज्ञेयमापस्तस्तंभिरेयतः॥४॥ भरद्वाजउवाच कथंसलिलमुत्पन्नंकथंचैवाग्निमारुतौ॥कथंवामेदिनीसृष्टे
त्यत्रमेसंशयोमहान्॥५॥ भृगुरुवाच ब्रह्मकल्पेपुराब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणांसमागमे॥लोकसंभवसंदेहःसमुत्पन्नोमहात्मनां॥६॥ तेऽतिष्ठन्ध्यानमालंब्यमौन
मास्थायनिश्चलाः॥त्यक्ताहाराःपवनपादिव्यंवर्षशतंद्विजाः॥७॥ तेषांब्रह्ममयीवाणीसर्वेषांश्रोत्रमागमत्॥दिव्यासरस्वतीतत्रसंबभूवनभस्तलात्॥८॥
पुरास्तिमितमाकाशमनंतमचलोपमं॥नष्टचंद्रार्कपवनंप्रसुप्तमिवसंबभौ॥९॥

क्तयुक्त्यास्थूलदेहासंगेनचित्तंधारयन् प्रथमंकज्जलश्यामलेनतमसाव्याप्तमचलमनंतमशब्दमाकाशंपश्यति तच्चतमःक्रमेणकालिमानंजहत्अवश्यायाख्यनीहाररूपेण ततोधूमरूपेणचभाति ततःकिंचि
त्तमसोपगमेसुषिरमनंतमाकाशंपश्यति सतत्रश्रांतस्तृषार्तइवभूत्वाजलंस्मरति तच्चजलंक्षणेनतमेवाकाशंपूरयति तत्रयथाघटेजलेनापूर्यमाणेशब्दोवायुश्चाभिव्यज्यते तथैवतत्रशब्दवायूआविर्भवतः ततश्चत
योर्जलवाय्वोररण्योरिवसंघर्षात्तेजउत्पद्यते तेनचहार्दाकाशंनिस्तिमिरीकुर्वतावायुनासहसंयोगमेत्यसलिलमाकाशेसमुत्क्षिपताजलपवनसंपर्कादात्माघनीक्रियतेसोयंत्रयाणांसंघातःपृथिवीनामभवति एवं
भूतानिसृष्ट्वाभौतिकान्यपिसृजति पुनश्चतत्सर्वमुपसंहृत्यकेवलचिन्मात्रेणरूपेणनिरुद्धसर्ववृत्तिस्तिष्ठतीतियोगिनामनुभवक्रमः तदुपक्रमंएकदेशेनश्रुतिरनुवदति नीहारधूमार्कानलानिलानांखद्योतविद्युत्स्फ
टिकशशीनां एतानिरूपाणिपुरःसराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगेइति सएवायंभूतोत्पत्तिक्रमोऽत्रपुरास्तिमितमाकाशमित्यादिनाश्लोकनवकेनप्रतिपादितः अक्षरयोजनापिकृतप्राया ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥११॥१२॥१३॥१४॥ १५ ॥ कथंघनत्वमुपपद्यतेइत्यतआह तस्येति षष्ठीसप्तम्यर्थे तस्मिन्मारुतयुक्तेग्नौआकाशमध्येभ्रमतियःस्नेहाश्रयोजलंतत्संघातत्वमितिस्पष्टं एवंमानसस्यसृष्टिर्मानस्येवत
त्सामान्यादस्मदादीनामपीयंसृष्टिःस्वप्नवन्मानसस्यैवेत्यध्यायतात्पर्यम् अतएवद्वितीयशिरोवदस्याअसत्त्वंप्रागुक्तंसंगच्छते॥१६॥१७॥ इतिशांति० मो० नै० भा० त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८३॥
ननुचतुर्मुखेनमनसासृष्टाःपंचधातवआकाशादयःस्वामाकाशादिवदांतराःसंतःकथंबाह्यलोकानामावरकाइत्युपपद्यतेइत्याह तएतेइति यान्ब्रह्मासृजत्तेएतेइतिकथमित्यग्रिमेणसंबंधः एतेकेयेमहाभूतसंज्ञाः
यैश्वलोकाआवृताइतियोजना ॥ १ ॥ तथाब्रह्मणासृष्टानांजरायुजादीनांचैवंप्रत्येकंमानसानिपंचभूतानिसंति स्वप्नेतद्दर्शनात् ततश्चकथंब्रह्मसृष्टानामेवपंचानांभूतानांमहाभूतत्वंनास्मदादिसृष्टानांभूतत्वं
यतःसर्वेषांमानसत्वाविशेषात् प्रातिभासिकत्वेनक्षुद्रभूतत्वं ईशसृष्टानांतुमहाभूतत्वं तथाचप्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्बाध्याबाध्ययोःप्रपंचयोर्भेदएष्टव्यइतिआक्षेप्तुरभिप्रायः ॥ २ ॥ अमितत्वमेवमहच्छ

ततःसलिलमुत्पन्नंतमसीवापरंतमः ॥ तस्माच्चसलिलोत्पीडादुदतिष्ठतमारुतः॥ १०॥ यथाभाजनमच्छिद्रंनिःशब्दमिवलक्ष्यते॥ तच्चांभसापूर्यमाणंसशब्दंकु
रुतेऽनिलः ॥ ११ ॥ तथासलिलसंरुद्धेनभसोंतेनिरंतरे॥ भित्वार्णवतलंवायुःसमुत्पतति घोषवान्॥ १२॥ सएषचरतेवायुरर्णवोत्पीडसंभवः ॥ आकाशस्था
नमासाद्यप्रशांतिंनाधिगच्छति ॥ १३ ॥ तस्मिन्वाय्वंबुसंघर्षेदीप्ततेजामहाबलः ॥ प्रादुरभूदूर्ध्वशिखःकृत्वानिस्तिमिरंनभः ॥ १४॥ अग्निःपवनसंयुक्तःखं
समाक्षिपतेजलं॥ सोग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते॥ १५॥ तस्याकाशंनिपतितःस्नेहस्तिष्ठतियोपरः ॥ ससंघातत्वमापन्नोभूमित्वमनुगच्छति ॥ १६ ॥
रसानांसर्वगंधानांस्नेहानांप्राणिनांतथा ॥ भूमिर्योनिरिहज्ञेयायस्यांसर्वंप्रसूयते ॥ १७॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मो० भृगुभरद्वाजसंवादेमानसभूतोत्प
त्तिकथनेत्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १८३॥ ॥ ७॥ भरद्वाजउवाच तएतेधातवःपंचब्रह्मायानसृजत्पुरा ॥ आवृतायैरिमेलोकामहा
भूताभिसंज्ञिताः ॥ १ ॥ यदासृजत्सहस्राणिभूतानांसमहामतिः ॥ पंचानामेवभूतत्वंकथंसमुपपद्यते ॥ २॥ भृगुरुवाच अमितानांमहाशब्दोयांति
भूतानिसंभवं॥ ततस्तेषांमहाभूतशब्दोयमुपपद्यते ॥ ३ ॥ चेष्टावायुःखमाकाशमूष्माग्निःसलिलंद्रवः॥ पृथिवीचात्रसंघातःशरीरंपांचभौतिकं ॥ ४॥ इत्ये
तैःपंचभिर्भूतैर्युक्तंस्थावरजंगमं ॥ श्रोत्रंघ्राणंरसःस्पर्शोदृष्टिश्चेंद्रियसंज्ञिताः॥ ५॥ ब्दार्थोनंत्वबाध्यत्वमित्याहामितानामिति अमितेषुअमितत्वादित्यर्थः यतःसंभवंयांतिततोहे

तोर्भूतानीत्यर्थः ततश्चानंतत्वोत्पन्नत्वयोरुभयत्राविशेषात्नव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेदइत्यर्थः ॥३॥ कार्यमात्रेव्याप्तिंप्रदर्शयन्नमितत्वमेवाह चेष्टेति खंसुषिरं अत्रशरीरेद्रवोलोहितादि
संघातः कठिनंमांसास्थ्यादि ॥ ४ ॥ श्रोत्रंखं घ्राणंपृथिवी रसोरसनेंद्रियंजलं स्पर्शःस्पर्शनेंद्रियंत्वक्वायुः दृष्टिश्चक्षुरिंद्रियंतेजः श्रोत्रादीनांखादिगुणान्शब्दादीन्प्रतिग्राहकत्वात्खाद्यात्मकत्वं श्रोत्रादीनां
खाद्यात्मत्वोपपादनंदृष्टांतसिद्ध्यर्थम् तथाचायंप्रयोगः मेयमातारौसमानजातीयौग्राह्यग्राहकत्वात्शब्दश्रोत्रादिवदिति तथाचप्रमातुश्चेतनाभिन्नत्वेनप्रमेयस्यापितथात्वमित्यद्वैतसिद्धिः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुवृक्षाणांप्रमेयत्वेपिनचेतनाभिन्नत्वंदृश्यतेऽस्मदादिवत्तेषांगत्याद्यभावेनानिंद्रियत्वात्ततश्चाभौतिकत्वमितिनब्रह्मप्रभवत्वमपीत्यद्वैतासिद्धिरित्यभिप्रेत्यवृक्षाणांभौतिकत्वंतावन्निरस्यति पंचभिरित्यादिना ॥ ॥ ६ ॥ ऊष्माद्यभावादग्न्याद्यभावमाहानूष्मणामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अप्रमेयत्वात्अप्रतीयमानत्वात् ॥ ९ ॥ वृक्षाणामभौतिकत्वानिंद्रियत्वादिकंपरिहरंश्चेतनत्वमुपपादयति घनानामित्यादिभिर्नवभिः ॥ ॥ १० ॥ शीर्यतइत्यनेनवज्रमणेरपिमत्कुणशोणितस्पर्शात्शीर्यमाणस्यचेतनत्वंव्याख्यातं एवमेकदेशेकंपादिदर्शनाद्गिरिभूमेरपितत्द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नालेननलिकया एते

भरद्वाजउवाच पंचभिर्यदिभूतैस्तुयुक्ताःस्थावरजंगमाः॥ स्थावराणांनदृश्यंतेशरीरेपंचधातवः ॥६॥ अनूष्मणामचेष्टानांघनानांचैवतत्त्वतः॥ वृक्षाणां नोपलभ्यंतेशरीरेपंचधातवः॥ ७॥ नशृण्वंतिनपश्यंतिनगंधरसवेदिनः॥ नचस्पर्शंविजानंतितेकथंपांचभौतिकाः ॥८॥ अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः॥ आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणांनास्तिभौतिकं॥ ९॥ भृगुरुवाच घनानामपिवृक्षाणामाकाशोस्तिनसंशयः॥ तेषांपुष्पफलव्यक्तिर्नित्यंसमुपपद्यते॥ १०॥ ऊष्मतोम्लायतेवर्णंत्वक्फलंपुष्पमेवच॥ म्लायतेशीर्यतेचापिस्पर्शस्तेनात्रविद्यते॥ ११ ॥ वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैःफलंपुष्पंविशीर्यते॥ श्रोत्रेणगृह्यतेशब्दस्तस्माच्छृण्वंतिपादपाः॥ १२॥ वल्लीवेष्टयतेवृक्षंसर्वतश्चैवगच्छति ॥ नह्यदृष्टेश्चमार्गोस्तितस्मात्पश्यंतिपादपाः ॥ १३॥ पुण्यापुण्यैस्तथागंधैर्धूपैश्चविविधैरपि॥ अरोगाःपुष्पिताःसंतितस्माज्जिघ्रंतिपादपाः॥ १४॥ पादैःसलिलपानाच्चव्याधीनांचापिदर्शनात्॥ व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्चविद्यतेरसनंद्रुमे॥ ॥ १५॥ वक्त्रेणोत्पलनालेनयथोर्ध्वंजलमाददेत्॥ तथापवनसंयुक्तःपादैःपिबतिपादपः ॥ १६॥ सुखदुःखयोश्चग्रहणाच्छिन्नस्यचविरोहणात्॥ जीवंपश्यामिवृक्षाणामचैतन्यंनविद्यते॥ १७॥ तेनतज्जलमादत्तंजरयत्यग्निमारुतौ॥ आहारपरिणामाच्चस्नेहोवृद्धिश्चजायते॥१८॥ जंगमानांचसर्वेषांशरीरेपंचधातवः॥ प्रत्येकशःप्रभिद्यंतेयैःशरीरंविचेष्टते ॥ १९॥ त्वक्चमांसंतथास्थीनिमज्जास्नायुश्चपंचमं॥ इत्येतदिहसंघातंशरीरेपृथिवीमयं ॥ २०॥ तेजोह्यग्निस्तथाक्रोधश्चक्षुरूष्मातथैवच॥ अग्निर्जरयतेयच्चपंचाग्नेयाःशरीरिणः॥ २१ ॥श्रोत्रंघ्राणंतथास्यंचहृदयंकोष्ठमेवच ॥ आकाशात्प्राणिनामेतेशरीरेपंचधातवः॥ ॥ २२ ॥ श्लेष्मापित्तमथस्वेदोवसाशोणितमेवच ॥ इत्यापःपंचधादेहेभवंतिप्राणिनांसदा ॥ २३ ॥ प्राणात्प्रणीयतेप्राणीव्यानाद्व्यायच्छतेतथा॥ गच्छत्यपानोऽधश्चैवसमानोहृद्यवस्थितः॥ २४॥

नक्षीरादिपायिनःपारदादेरपिचेतनत्वंव्याख्यातं ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेनवृक्षेण जरयतिजरयतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शरीरिणःअंतर्गतोग्निस्तेजःक्रोधचक्षुरूष्मजाठररूपइतिपंचाग्नेयाः ॥ २१ ॥ श्रोत्रमिंद्रियं घ्राणंनासारंध्रे कोष्ठंअन्नादिस्थानं ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणात्प्राणंआश्रित्यप्रणीयतेगमनादिकार्यते व्यायच्छतेबलसाध्यमुद्यमंकरोति ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिभेदात्‌उरःकंठशिरःस्थानभेदात्‌ ॥ २५ ॥ भूमेः भूम्याघ्राणरूपया अद्भइतिरसनेन वाहिनावहनशीलेनवायुना चकारेणआकाशेनश्रोत्ररूपेणशब्दंगुणंवेत्तीत्यपिद्रष्टव्यं ॥ २६ ॥ अत्रगंधाधिकरणेगंधे वाधिकरणस्यतन्मात्रत्वात्‌ विस्तरेणअभिहितान्‌वृद्धैः गुणान्‌भेदान्‌ ॥ २७ ॥ इष्टःकस्तूरिकादौ अनिष्टःशवादौ मधुरोमधुपुष्पादौ कटुःमरीच्यादौ निर्हारीसर्वगंधाभिभावकोहिंग्वादौ संहतश्चित्रगंधोऽने कद्रव्यकल्कगतः स्निग्धःसद्यस्तप्तघृतादौ रूक्षःसर्षपतैलादौ विशदःशाल्यन्नादौ ॥ २८ ॥ पार्थिवःपृथिव्याश्रितोमुख्योगुणः ज्योतिःपृथिव्यादिरूपं वायुनात्वगिंद्रियेण ॥ २९ ॥ गुणाःअप्रधानभूताः एवंजलादावप्येकैकोमुख्यःइतरेऽप्रधानाइतिद्रष्टव्यं ॥ ३० ॥ कषायःविभीतकफलादौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कृष्णःकाचकज्जलादेः नीलारुणःमयूरपिच्छादेः कठिनादयःस्पर्शभेदाअपिचक्षु

उदानादुच्छ्वसितिचप्रतिभेदाच्चभाषते॥ इत्येतेवायवःपंचचेष्टयंतीहदेहिनं॥ २५॥ भूमेर्गंधगुणान्वेत्तिरसंचाद्भ्यःशरीरवान्‌ ॥ ज्योतिषाचक्षुषारूपंस्पर्शंवेत्ति चवाहिना॥ २६॥ गंधःस्पर्शोरसोरूपंशब्दश्चात्रगुणाःस्मृताः॥ तस्यगंधस्यवक्ष्यामिविस्तराभिहितान्गुणान्‌ ॥ २७॥ इष्टश्चानिष्टगंधश्चमधुरःकटुरेवच॥ निर्हारीसंहतःस्निग्धोरूक्षोविशदएवच॥ २८॥ एवंनवविधोज्ञेयःपार्थिवोगंधविस्तरः॥ ज्योतिःपश्यतिचक्षुर्भ्यांस्पर्शंवेत्तिचवायुना ॥ २९ ॥ शब्दःस्पर्शश्च रूपंचरसश्चापिगुणाःस्मृताः॥ रसज्ञानंतुवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु ॥ ३० ॥ रसोबहुविधःप्रोक्तऋषिभिःप्रथितात्मभिः ॥ मधुरोलवणस्तिक्तःकषायोम्लः कटुस्तथा॥ ३१ ॥ एषषड्विधविस्तारोरसोवारिमयःस्मृतः ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचत्रिगुणंज्योतिरुच्यते ॥ ३२ ॥ ज्योतिःपश्यतिरूपाणिरूपंचबहुधास्मृतं ॥ ह्र स्वोदीर्घस्तथास्थूलश्चतुरस्रोणुवृत्तवान्‌॥३३॥ शुक्लःकृष्णस्तथारक्तःपीतोनीलारुणस्तथा॥कठिनश्चिक्कणःश्लक्ष्णःपिच्छिलोमृदुदारुणः॥३४॥एवंषोडशवि स्तारोज्योतीरूपगुणःस्मृतः॥ शब्दस्पर्शौचविज्ञेयौद्विगुणोवायुरित्युत॥ ३५॥ वायव्यस्तुगुणःस्पर्शःस्पर्शश्चबहुधास्मृतः॥ उष्णःशीतःसुखोदुःखःस्निग्धोवि शदएवच॥ ३६॥ तथाखरोमृदूरूक्षोलघुर्गुरुतरोपिच ॥ एवंद्वादशधास्पर्शोवायव्योगुणउच्यते ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमाकाशंशब्दइत्येवतत्स्मृतं ॥ तस्यशब्द स्यवक्ष्यामिविस्तरंविविधात्मकं॥ ३८॥ षड्जऋषभगांधारौमध्यमोधैवतस्तथा॥ पंचमश्चापिविज्ञेयस्तथाचापिनिषादवान्‌ ॥ ३९ ॥ एषसप्तविधःप्रोक्तोगु णआकाशसंभवः॥ ऐश्वर्येणतुसर्वत्रस्थितोपिपटहादिषु॥ ४० ॥

षापिनिर्णेतुंशक्याइतिरूपमध्येपठिताः तथाहिलोष्टपाषाणसंघट्टेतन्नाशानाशाभ्यांबालस्तयोर्मृदुत्वकठिनत्वेनिश्चि नोति एवमन्यत्रापिज्ञेयं ॥३४॥ ज्योतिरात्मकोरूपगुणः द्वौगुणौयस्मिन्नितिद्विगुणः ॥३५॥ उष्णशीतौआतपतुहिनयोः सुखदुःखेतेएवकालभेदेन स्निग्धःपुत्रादेः विशदःउत्तमवस्त्रादेः ॥ ३६ ॥ खरमृदूपा षाणतूलादेः रूक्षःकंटकादेः लघुत्वगुरुत्वेतर्कमतेपतनानुमेयेअपिपौराणिकमतेत्वग्ग्राह्येएव तथाहि तमस्यपिपरीक्षकाःपाणिनाउत्तोल्यैवपलिकसपादपलिकयोरायतानायतयोरपिप्रमाणंनिश्चिन्वंति गुरु तरइतितरप्प्रत्ययेनगुरुरपिआक्षिप्यते तेनद्वादशविधः एवमेकादशविधइत्यपिपठंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ऐश्वर्येणव्यापकत्वेनस्थितोपिपटहादिषु अभिव्यज्यतेइतिशेषः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेषांषड्जादीनां ॥४१॥ एवमिति बहुविधःषड्जादिभेदेन तारमंद्रादिभेदेन वायुगुणैःखरमृदुस्पर्शैः अयमर्थः विवक्षुप्रयत्नाभिहतः कोष्ठ्योग्निस्तत्रत्यंवायुंप्रेरयति सचयत्नतारतम्येनहृदयकंठशिरोदेशंप्राप्यमंद्रंम ध्यमंतारंवाध्वनिमुत्पाद्यहृदयादिदेशाज्जिह्वामूलादीनिस्थानानिप्राप्यनित्यान्विभूनवर्णान्मंद्रत्वादिभिर्ध्वनिधर्मैरनुरंजितानकारादीनभिव्यज्यवेगवत्त्वस्वाभाव्यान्मुखाद्बहिर्निर्गतोजनकर्णविवरमनुप्रविशति तेनचसंस्कृतेनतत्रत्यश्रोत्रेणतंशब्दमनुभवति सचसंस्कारोमुखजस्यवायोर्बाह्यवायुनानुकूल्याद्दूरतोवाप्रातिकूल्यात्समीपएववाभित्त्यादिनाप्रतिघातान्नैववागिरिगुहादिगतवायुनाप्रतिस्रोतःप्रवर्तनेनद्विर्वाभवति तदनुसारेणशब्दंदूरतोप्यनुभवति समीपतएववानैववाद्विर्वाशब्दप्रतिशब्दरूपेणानुभवति एवंवाय्वभिघाततारतम्याद्भेर्यादिशब्दोपिमंद्रादिभेदेनानुभूयते तदिदमुक्तं अव्याहतैरप्रतिहतैर्वायुगुणैःस्पर्शैश्चेतयतेश ब्दंजानाति नवेत्तिवाशब्दं विषमस्थितैर्भित्त्यादिनाप्रतिवातेनवाऽभिभवात् तंचएभिर्वायुगुणैःसहसंतंचेतयतेइतिअध्याहृत्यसंबंधनीयं विषमागतैरितिपाठेपिसएवार्थः विषमागतीरितिगौडपाठस्तुप्रामादिकः

मृदंगभेरीशंखानांस्तनयित्नोरथस्यच ॥ यःकश्चिच्छ्रूयतेशब्दःप्राणिनोप्राणिनोपिवा॥एतेषामेवसर्वेषांविषयेसंप्रकीर्तितः॥४१॥एवंबहुविधाकारःशब्दआ काशसंभवः॥ आकाशजंशब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैःसह ॥ ४२ ॥ अव्याहतैश्चेतयतेनवेत्तिविषमस्थितैः ॥ आप्याय्यंतेचतेनित्यंधातवस्तैस्तुधातुभिः ॥ ४३॥ आपोग्निर्मारुतश्चैवनित्यंजाग्रतिदेहिषु ॥ मूलमेतेशरीरस्यव्याप्यप्राणानिहस्थिताः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०भृगुभारद्वाजसंवादेचतुर शीत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१८४॥ ॥ॐ॥ भरद्वाजउवाच पार्थिवंधातुमासाद्यशारीरोग्निःकथंप्रभो॥ अवकाशविशेषेणकथंवर्तयतेऽनिलः॥१॥

तदेवंशब्दाभिव्यक्तिप्रज्ञप्त्योर्भिन्नकालत्वानुभवान्मध्येवीचीतरंगन्यायेनशब्दसंततिरुत्पद्यते तत्रांत्यशब्दएवगृह्यतेइतिक्षणिकवादिबंधवोवदंति भेरीशब्दोमयाश्रुतःसएवायंप्रपाठकइत्यभेदप्रत्यभिज्ञाबाधक प्रत्ययंविनापिभ्रांतइतिवदंतितद्विद्वांसएवालोचयंतु तेशब्दाद्युत्पादकाधातवोदेहारंभकास्त्वगादिगोलकाः धातुभिःप्राणेंद्रियैःआप्याय्यंतेआदितआरभ्यसंवर्ध्यंतेअन्नसुखस्पर्शाद्यर्पणेन श्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदेवाह आपइति एतेऽबादयःशरीरस्यमूलं कथंप्राणान्व्याप्यप्राप्य शुक्रशोणितसंयोगेहिप्राणोलब्धवृत्तिश्चेत्शरीरंनिष्पद्यते अन्यथायोनिनिषिक्तमपिरेतोव्यर्थंभवति ॥ ४४ ॥ इ तिशांति०मो०नै०भा०चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ॐ॥ ॥ ॐ ॥ शरीरेंद्रियादीनांभौतिकत्वमुक्तम् विज्ञानप्राणयोरपिज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्भौतिकत्वंचिदात्मनो व्यतिरिक्तत्वापादनायाह पार्थिवमित्यादिनाध्यायेन अग्निस्तेजःपार्थिवंपृथिवीबाहुल्यात् पांचभौतिकंदेहंआसाद्यशारीरःशरीराभिमानीप्रकाशात्माविज्ञानधातुः कथंकेनप्रकारेणभवेत् तथानिलोवायुः सोपिपार्थिवंधातुमासाद्य कथंकेनप्रकारेणवर्तयतेदेहंचेष्टयते ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रोत्तरमग्निर्मूर्धेतिमंत्रार्थमनुसरन्नाह वायोरित्यादिना कथयिष्यामि अग्नेःशारीरत्वंउक्तेतिभावः ॥ २ ॥ मूर्ध्निसहस्रारेस्थितत्वात्श्रेष्ठत्वाद्वामूर्धानंचिदात्मानंअग्निर्विज्ञानात्माश्रितस्तदुपाधितांप्राप्तःसन्शरीरंपरिपालयन्चित्प्रतिबिंबंप्राप्यविज्ञानात्माशरीरंचेतयतीत्यर्थः प्राणरूपउपाधिस्तुतावुभावपिव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सःचिद्विज्ञानप्राणानांसंघातोजंतुर्जीवः सर्वेषांभूतानांकार्यकारणरूपाणामात्माचेतयितासनातनःपुरुषःपरंब्रह्मचसएवनिरस्तोपाधिःसन्सएवोपाधिपक्षपातीसन्भूतानांमनआदिरूपोभवति विषयश्वशब्दादिःसएव ॥ ४ ॥ एवमिति सर्वत्रअंतर्बहिश्चस्थितंसर्वं प्राणेनदेहलीदीपवन्मध्यस्थेन आंतरंविज्ञानंबाह्यंदेहेंद्रियादिकंचचाल्यतइत्यर्थः पृष्ठतःजीवत्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्थंभावेतृतीया समानवायुत्वंप्राप्तः ॥ ५ ॥ पावकंजाठरमाश्रितःसन् बस्तिमूलंमूत्राशयं गुदंपुरीषाशयंचस्वांस्वांपृथग्गम्यांगतिं आश्रितोभवति जाठरस्थःसमानोऽशितपीतादिकंपाचयित्वास्वंस्वंस्थानंनयतीत्यर्थः मूत्रंशरीरंचेतिपाठेतु मूत्रशब्देनैवपुरीषमप्युपलक्षणीयं ॥ ६ ॥ कर्मगमनादि प्रयत्नस्तदनुकूलाचे

भृगुरुवाच वायोर्गतिमहंब्रह्मन्कथयिष्यामितेऽनघ॥ प्राणिनामनिलोदेहान्यथाचेष्टयतेबली॥ २॥ श्रितोमूर्धानमग्निस्तुशरीरंपरिपालयन्॥ प्राणोमूर्धनिचाग्नौचवर्तमानोविचेष्टते ॥ ३॥ सजंतुःसर्वभूतात्मापुरुषःससनातनः ॥ मनोबुद्धिरहंकारोभूतानिविषयश्वसः ॥ ४ ॥ एवंत्विहससर्वत्र प्राणेनपरिचाल्यते॥ पृष्ठतस्तुसमानेनस्वांस्वांगतिमुपाश्रितः॥ ५॥ बस्तिमूलंगुदंचैवपावकंसमुपाश्रितः॥ वहन्मूत्रंपुरीषंचाप्यपानःपरिवर्तते॥६॥ प्रयत्नेकर्मणिबलेयएकस्त्रिषुवर्तते॥ उदानइतितंप्राहुरध्यात्मविदुषोजनाः॥ ७॥ संधिष्वपिचसर्वेषुसन्निविष्टस्तथानिलः॥ शरीरेषुमनुष्याणांव्यानइत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥ धातुष्वग्निस्तुविततःसमानेनसमीरितः ॥ रसान्धातूंश्वदोषांश्ववर्तयन्नवतिष्ठते ॥ ९ ॥ अपानप्राणयोर्मध्येप्राणापानसमाहितः ॥ समन्वितस्त्वधिष्ठानंसम्यक्पचति पावकः॥ १०॥ आस्यंहिपायुपर्यंतमंतेस्याद्गुदसंज्ञितम्॥ स्रोतस्तस्मात्प्रजायंतेसर्वस्रोतांसिदेहिनां ॥ ११ ॥ प्राणानांसन्निपाताच्चसन्निपातःप्रजायते ॥ ऊष्माचाग्निरितिज्ञेयोयोन्नंपचतिदेहिनां॥ १२॥

ष्टा बलंआरोग्यमनादौसामर्थ्यं विदुषःसकाशात्श्रुत्वेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ धातुष्विति धातुषुत्वगादिषुविततोव्याप्तोग्निर्जाठरः रसादीन्वर्तयन्परिणमयन् रसानन्नादीन् धातूंस्त्वगादीन् दोषान्पित्तादीन् ॥ ॥ ९ ॥ कथंवर्तयतीतितत्राहापानेति नाभेरधोऽपानःऊर्ध्वंप्राणःतयोर्मध्येनाभौप्राणापानाभ्यांमिथःसंसर्गेणसमानसंज्ञत्वंप्राप्ताभ्यांसमाहितःसमुद्दीपितःअधिष्ठानंनाभिमंडलंसमन्वितःसमाश्रितःपचति अन्नादिकमितिशेषः यद्वा समन्वितःएकीभावेनयुक्तः समानत्वंगतइत्यर्थः अधितिष्ठतिव्यापारवान्भवत्यनेनेतिजीवनमन्नमधिष्ठानं ॥ १० ॥ पक्वमन्नंकथंदेहंव्याप्नोतीत्यतआह आस्यमिति आस्यमारभ्य आस्यादीत्यपिपाठः पायुपर्यंतंयथामहत्तरंस्रोतःप्राणप्रवहणमार्गःप्रसिद्धस्तच्चांतेगुदसंज्ञितंस्यात् तस्मान्महास्रोतसः अन्यानिसर्वाणिस्रोतांसिप्राणमार्गाःनाडीसंज्ञाःशरीरंव्याप्यतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तैःस्रोतोभिः सर्वेष्वंगेषुप्राणानांसन्निपातात्तत्सहचारिणोजाठरवन्हेरपिसन्निपातःसंगमोभवति तत्रानुभवंप्रमाणयति ऊष्माचेति ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राणाग्न्योःपरस्परोद्दीपकत्वमाहाग्नीति अग्नेर्वेगेनवहतीत्यग्निवेगवहःप्राणः एवंप्राणोप्यग्निवेगहेतुरित्याह गुदांतइत्यादिना दृष्टंचलोकेग्निवेगाद्बाष्पवायुवृद्धिर्वायुवेगाच्चाग्निवृद्धिरिति तथाचप्राणरोधेसतिजाठरभय निवृत्तेःप्राणोरोद्धव्यइतिभावः ॥१३॥ जाठरनिरोधेनसर्वेषामिंद्रियाणांनिरोधोभवतीत्याशयेनाह पक्वेति पक्वाशयःपक्वस्थानं आमाशयःअपक्वस्थानं नाभिमध्येइतितात्स्थ्याज्जाठरे सर्वेप्राणाःसर्वाणींद्रियाणि ॥ १४ ॥ सर्वेरसाःहृदयात्हृदयंप्राप्यदशभिःप्राणैःप्रेरिताः तेचप्राणादयःपंचनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाश्चपंच ॥ १५ ॥ एषआस्यादिपायुपर्यंतोयोगानांयोगिनांमार्गः किमनेनतिर्यगपिगंतव्यं नेत्याह येनेति केगच्छंतियेमूर्धनिसुषुम्नयानाड्यासहस्रारंप्राप्यतत्रात्मानंआदधन्आहितवंतः ॥१६॥ अध्यायार्थमुपसंहरति एवमिति देहिनांसर्वेषुप्रचारेषुबुद्धिमनःकार्येंद्रियनिवर्त्येषुविषयेषुप्राणादिषुनिमित्तभूतेषुसत्सुविहितःप्राणनिरोधरूपोयोगस्तस्मिन्ननुष्ठितेसतिनित्यंसद्रूपंब्रह्मसमिध्यतेसम्यग्बुद्ध्याद्युपाधिजनितकालुष्यत्यागेनदीप्यतेप्रकाशते मंत्रार्थस्तु अग्निर्विज्ञानं मूर्धाचितिच्छाययाचिद्रूपःसन्

अग्निवेगवहःप्राणोगुदांतेप्रतिहन्यते॥ सऊर्ध्वमागम्यपुनःसमुत्क्षिपतिपावकं ॥ १३॥ पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमामाशयःस्थितः॥ नाभिमध्येशरीरस्य सर्वेप्राणाश्चसंस्थिताः॥ १४॥ प्रस्थिताहृदयात्सर्वेतिर्यगूर्ध्वमधस्तथा॥ वहंत्यन्नरसान्नाड्योदशप्राणप्रचोदिताः॥ १५॥ एषमार्गोथयोगानांयेनगच्छंति तत्पदं॥ जितक्लमाःसमाधीरामूर्धन्यात्मानमादधन्॥ १६॥ एवंसर्वेषुविहितःप्राणापानेषुदेहिनां॥ तस्मिन्समिध्यतेनित्यमग्निःस्थाल्यामिवाहितः॥ १७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १८५॥ ॥ ७॥ भरद्वाजउवाच यदिप्राणयतेवायुर्वायुरेवविचेष्टते॥ श्वसित्याभाषतेचैवतस्माज्जीवोनिरर्थकः॥ १ ॥ यदूष्मभावआग्नेयोवन्हिनापच्यतेयदि॥ अग्निर्जरयतेचैतत्तस्माज्जीवोनिरर्थकः॥ २॥ जंतोःप्रमीयमाणस्यजीवोनैवोपलभ्यते ॥ वायुरेवजहात्येनमूष्मभावश्चनश्यति ॥ ३ ॥ यदिवायुमयोजीवःसंश्लेषोयदिवायुना॥ वायुमंडलवद्दृश्योगच्छेत्सहमरुद्गणैः॥ ४॥

दिवोव्यवहरतःप्राणवायोरपिकक्रुच्छ्रेष्ठः अयंप्राणाग्निचितांसंघातः पृथिव्याःदेहस्यपतिर्जीवः अपांरेतांसिशरीराणि अन्नादिप्राणादिरूपेणजाठररूपेणच पाचयन्जिन्वतिपुष्णाति तेनप्राणविज्ञानयोर्निरोधेयदवशिष्यतेतद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १७॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५॥ ॥७॥ ॥७॥ नित्यंसमिध्यतइतिजीवस्यानौपाधिकंरूपंदीप्यतइत्युक्तंतल्लोकायतमतेस्थित्वाआक्षिपति यदीति प्राणयतेजीवयते ॥ १ ॥ आग्नेयोऽग्निगुणऊष्मभावऔष्ण्यं वन्हिनाजाठरेणअंतःस्थेनपच्यतेस्पष्टीक्रियते इ दित्वभावेपिनलोपः अग्निर्जाठरएव एतत्अन्नं ॥ २ ॥ एवंनित्यस्यवस्तुनःसत्वेकार्यलिंगकमनुमानंनिरस्यप्रत्यक्षमपिनिरस्यति जंतोरिति जंतोःदेहेंद्रियबुद्धिसंघातस्य प्रमीयमाणस्यनश्यमानस्य नैवोपलभ्यतेपलालपृथक्करणेबीजमिव तस्माद्वायुवियोगएवमरणं ॥ ३ ॥ वायुमयोवायुप्रधानोवायोरन्यः वायुमंडलवद्वात्याचक्रवद्वायुनासहदृश्यःस्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथापाषाणबद्धंतुंबीफलंजलेमज्जतिच्युतबंधंतून्मज्जतितद्वज्जीवः ज्ञानान्मोक्षोनास्तीतिज्ञानावरणीयं आर्हतेमतेमोक्षोनास्तीतिदर्शनावरणीयं स्वशास्त्रस्यपरशास्त्रेणसमत्वदर्शनंमोहनीयं परोक्षज्ञानादपिकृतकृत्यत्वबुद्धिरंतरीयमितिघातिकर्मचतुष्टयं शुक्रशोणितसंयोगआयुष्कंतयोःकललावस्थागौत्रिकंतस्यादार्ढ्यंनामिकंततोदेहाकारपरिणामोवेदनीयमित्यघातिकर्मचतुष्टयं ऐतेनकर्माष्टकेनबद्धोनपृथगुपाधेर्दृश्यतेइतिदिगंबरमतेनपरिहारमाशंक्याह संश्लेषइति यदिवातेनवातप्रधानेनसंघातेनजीवस्यसंश्लेषोस्तितस्माच्चसंघातादन्योजीवस्तर्हिसंघातेप्रणश्यतिसतिमहार्णवेपाषाणादिनाविमुक्तंतस्यभावस्तत्त्वंतस्माद्धेतोर्जलभाजनमिवजीवोन्यत्पृथक्स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्रह्मांशोजीवइतिपक्षमाशंक्याह कूपेइति संघातनाशेब्रह्मांतर्गतस्यजीवस्यस्वरूपनाशएवसमुद्रेनदीनामिवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह पंचेति पंचधारणकेपंचभिरेवधारणंयस्य पंचसाधारणेइत्याद्यःपाठः जीवितंजीवः मंचारूढपुरुषवदतिरिक्तंकुतःनकुतश्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः तेषामिति अतिरिक्तश्चेत्संघातैकदेशनाशेऽपिदृश्येत

संश्लेषोयदिवातेनयदितस्मात्प्रणश्यति ॥ महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनं ॥ ५ ॥ कूपेवासलिलंदद्यात्प्रदीपंवाहुताशने ॥ क्षिप्रंप्रविश्यनश्येतयथानश्यत्यसौतथा ॥ ६ ॥ पंचधारणकेत्वस्मिन्शरीरेजीवितंकुतः ॥ तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णांनास्तिसंशयः ॥ ७ ॥ नश्यंत्यापोत्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ॥ नश्यतेकोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८ ॥ व्याधिवर्णपरिक्लेशैर्मेदिनीचैवशीर्यते ॥ पीडितेन्यतरेत्वेषांसंघातोयातिपंचधा ॥ ९ ॥ तस्मिन्पंचत्वमापन्नेजीवःकिमनुधावति ॥ किंवेदयतिवाजीवःकिंशृणोतिब्रवीतिच ॥ १० ॥ एषागौःपरलोकस्थंतारयिष्यतिमामिति ॥ योदत्वाम्रियतेजंतुःसागौःकंतारयिष्यति ॥ ११ ॥ गौश्चप्रतिगृहीताचदाताचैवसमंयदा ॥ इहैवविलयंयांतिकुतस्तेषांसमागमः ॥ १२ ॥ विहगैरुपभुक्तस्यशैलाग्रात्पतितस्यच ॥ अग्निनाचोपयुक्तस्यकुतःसंजीवनंपुनः ॥ १३ ॥ छिन्नस्ययदिवृक्षस्यनमूलंप्रतिरोहति ॥ बीजान्यस्यप्रवर्तंतेमृतःक्वपुनरेष्यति ॥ १४ ॥

मंचैकदेशनाशेपुरुषइव नचदृश्यते तस्मात्संघातात्नैवजीवस्तदेकदेशनाशेनश्यति मंचैकदेशनाशेमंचइवेत्यर्थः चतुर्णामभावेनास्तिसंशयोजीवोनष्टइति संग्रहइतिपाठःस्वच्छः ॥ ७ ॥ कोष्ठभेदाद्वाय्वादिनाकोष्ठनिरोधात् ॥ ८ ॥ वर्णोविस्तारःउच्छूनतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति संघाताद्व्यतिरिक्तेधावनजीवनाद्यदर्शनात्संघातएवजीवइत्यर्थः ॥ १० ॥ ततश्चपरलोकादिकंनास्तीतिदानादेर्वैयर्थ्यमित्याह एषेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लीनमूलश्छिन्नोवृक्षोयथापुनःप्ररोहतिएवंलीनकर्मासंघातोनष्टोपिपुनरुत्पत्स्यतेबीजसत्त्वादित्याशंक्याह छिन्नस्येति वृक्षमूलंबीजभूतमुपलभ्यतेनदेहमूलंकर्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शरीरमूलंतुबीजमात्रंप्रत्यक्षदृष्टंरेतएवनत्वदृष्टंअङ्कुरत्वात् प्रवर्ततेदेहरूपेणपरिणमते तथाचबीजरुहतरुवन्नष्टानांनाशएवइतरेषामुद्भवइतितस्मान्नित्यंसमिध्यतेइत्यनुपपन्नं ॥ १५ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ एतद्दूषयति नप्रणाशइति ॥ १ ॥ नप्रणश्यति नदृश्यतेइतिचसंबंधः अदर्शनमात्रान्नवस्तुनोनाशावधारणं दग्धेंधनस्याग्नेरपिनाशापत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥ इष्टापत्तिमाशंकतेऽग्नेरिति अनुपलब्धेरुभयत्रापितुल्यत्वादग्नेरपिनाशएवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेवद्रढयति नश्यतीत्येवेति ॥ ४ ॥ समिधामिति दग्धेंधनाग्निवत्सन्नेवात्मादेहनाशेसतिसौक्ष्म्यान्नोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ आकाशवत्सर्वगतोनित्यश्च ज्योतिःअरणिस्थोऽग्निः नचतत्रासन्नेवाग्निर्मथनादुत्पद्यतइतिवाच्यं असत्त्वाविशेषेणसर्वतःसर्वोत्पत्तिप्रसंगा

बीजमात्रंपुरास्रृष्टंयदेतत्परिवर्तते ॥ मृतामृताःप्रणश्यंतिबीजाद्बीजंप्रवर्तते ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसं० जीवस्वरूपाक्षेपेषडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच नप्रणाशोस्तिजीवस्यदत्तस्यचकृतस्यच ॥ यातिदेहांतरंप्राणीशरीरंतुविशीर्यते ॥ १ ॥ नशरीराश्रितोजीवस्तस्मिन्नष्टेप्रणश्यति ॥ समिधामिवदग्धानांयथाग्निर्दृश्यतेतथा ॥ २ ॥ भरद्वाजउवाच अग्नेर्यथातथातस्ययदिनाशोनविद्यते ॥ इंधनस्योपयोगांतेसचाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३ ॥ नश्यतीत्येवजानामिशांतमग्निमनिंधनं ॥ गतिर्यस्यप्रमाणंवासंस्थानंवानविद्यते ॥ ४ ॥ भृगुरुवाच समिधामुपयोगांतेयथाग्निर्नोपलभ्यते ॥ आकाशानुगतत्वाद्धिदुर्ग्राह्योहिनिराश्रयः ॥ ५ ॥ तथाशरीरसंत्यागेजीवोह्याकाशवस्थितः ॥ नगृह्यतेतुसूक्ष्मत्वाद्यथाज्योतिर्नसंशयः ॥ ६ ॥ प्राणान्धारयतेह्यग्निःसजीवउपधार्यतां ॥ वायुसंधारणोह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नष्टेशरीराग्नौततोदेहमचेतनं ॥ पतितंयातिभूमित्वमयनंतस्यहिक्षितिः ॥ ८ ॥ जंगमानांहिसर्वेषांस्थावराणांतथैवच ॥ आकाशंपवनोन्वेतिज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ तेषांत्रयाणामेकत्वाद्द्वयंभूमौप्रतिष्ठितं ॥ ९ ॥ यत्रखंतत्रपवनस्तत्राग्निर्यत्रमारुतः ॥ अमूर्तयस्तेविज्ञेयामूर्तिमंतःशरीरिणां ॥ १० ॥ भरद्वाजउवाच यद्यग्निमारुतौभूमिःखमापश्चशरीरिषु ॥ जीवःकिंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्वमेनघ ॥ ११ ॥ पंचात्मकेपंचरतौपंचविज्ञानचेतने ॥ शरीरेप्राणिनांजीवंवेत्तुमिच्छामियादृशं ॥ १२ ॥

त् तस्मात्तिलेषुतैलमिवारण्यादिष्वग्निःसन्नेवयत्नेनाभिव्यज्यते नचप्राग्यत्नाद्दृश्यतेसूक्ष्मत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राणानिति अग्निर्विज्ञानंसएवविज्ञानमयोजीवः वायुनैवसंधारणमवस्थानंयस्य नश्यतिअदर्शनंगच्छति उच्छ्वासस्यवायोर्निग्रहात् ॥ ७ ॥ अयनं लयस्थानं ॥ ८ ॥ निगृहीतःपवनः द्वयंजलभूम्याख्यं ॥ ९ ॥ अमूर्तयःअदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणंदुःशकंकिमुतसूक्ष्मस्यजीवस्येतिभावः ॥ १० ॥ नन्वसत्त्ववत्सत्त्वमपिनिश्चेतुमशक्यं नित्यस्यवस्तुनोलक्षणाद्यभावादितिशंकते यदीति शरीरिषु शरीराकारपरिणामवत्सुसंघातेषु ॥ ११ ॥ पंचेति पंचभूतात्मके पंचविषयरतौ पंचविज्ञानानिज्ञानकारणानिपंचचेतनानिज्ञानानिचयत्रतस्मिन्पंचविज्ञानचेतने ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैवोपलभ्यते व्रीहितंडुलवत् ॥ १३ ॥ अजीवंचेतनाशून्यं अन्यस्याभावाच्छरीरमेवचेतनमित्यर्थः ॥१४॥ मास्तुदेहेंद्रियसंघातश्चेतनोयस्मिन्व्ययेसतिसंघातःसन्निकृष्टोपिशब्दादीन्नगृह्णातितन्मनएवआत्मास्त्वित्याहचतुर्भिः श्रृणोतीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्तरमाह नपंचेति यथाश्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वेनग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वेनआकाशादिरूपत्वं एवंमनोपिसर्वगुणग्राहकत्वात् सर्वगुणाश्रयत्वेनपांचभौतिकं अतस्तन्नकिंचिद्भूतेभ्योन्यत्तत्वांतरं पंचसाधारणत्वात् अतस्तन्नशरीरनिर्वाहकंकिंतुएकःअंतरात्मैवशरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधंवहतेचालयति ॥ १९ ॥ यदुक्तंमनसोनवधानान्नश्रृणोतितत्राह पंचात्मकेइति पंचभूतात्मकेशरीरेपंचगुणाःयस्मिन्तत्तथामनस्तस्यद्रष्टा ममनःखिन्नमित्यनुभवात् सएवमनोद्वारासर्वगात्रानुगतः व्यतिरेकमाह तद्विप्रयोगात्सुषुप्तौसमाधौवादेहःसबुद्धिमनस्कोनवेत्ति देहादेश्चेतनत्वेसुप्त्यादावपिवेदनमपरिहार्यंस्यात् ततश्चक्षुषइवमनसोप्यनुन्मीलनाददर्शनेपिनतस्यकरणत्वव्याहतिरित्यर्थः ॥ २० ॥ यदानिर्वातप्रदीपइवदेहाग्नौशांतेरूपादिकंनोपलभ्यते

मांसशोणितसंघातेमेदःस्नाय्वस्थिसंचये ॥ भिद्यमानेशरीरेतुजीवोनैवोपलभ्यते ॥ १३ ॥ यद्यजीवंशरीरंतुपंचभूतसमन्वितं ॥ शारीरेमानसेदुःखेकस्तांवेदयतेरुजं ॥ १४ ॥ श्रृणोतिकथितंजीवःकर्णाभ्यांनश्रृणोतितत् ॥ महर्षेमनसिव्यग्रेतस्माज्जीवोनिरर्थकः ॥ १५ ॥ सर्वंपश्यतियद्दृश्यंमनोयुक्तेनचक्षुषा ॥ मनसिव्याकुलेचक्षुःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ १६ ॥ नपश्यतिनचाघ्रातिनश्रृणोतिनभाषते ॥ नचस्पर्शरसौवेत्तिनिद्रावशगतःपुनः ॥ १७ ॥ हृष्यतिक्रुध्यतेकोत्रशोचत्युद्विजतेचकः ॥ इच्छतिध्यायतिद्वेष्टिवाचमीरयतेचकः ॥ १८ ॥ भृगुरुवाच नपंचसाधारणमत्रकिंचिच्छरीरमेकोवहतेंऽतरात्मा ॥ सवेत्तिगंधांश्चरसान्श्रुतीश्चस्पर्शंचरूपंचगुणांश्चयेन्ये ॥ १९ ॥ पंचात्मकेपंचगुणप्रदर्शीससर्वगात्रानुगतोंऽतरात्मा ॥ सवेत्तिदुःखानिसुखानिचात्रतद्विप्रयोगात्तुनवेत्तिदेहः ॥ २० ॥ यदानरूपंनस्पर्शोनोष्मभावश्चपावके ॥ तदाशांतेशरीराग्नौदेहत्यागेननश्यति ॥ २१ ॥ आपोमयमिदंसर्वमापोमूर्तिःशरीरिणां ॥ तत्रात्मामानसोब्रह्मासर्वभूतेषुलोककृत् ॥ २२ ॥ आत्माक्षेत्रज्ञइत्युक्तःसंयुक्तःप्राकृतैर्गुणैः ॥ तैरेवतुविनिर्मुक्तःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ २३ ॥ आत्मानंतंविजानीहिसर्वलोकहितात्मकं ॥ तस्मिन्यःसंश्रितोदेहेह्यब्बिंदुरिवपुष्करे ॥ २४ ॥

तदानश्यतिम्रियतेदेहएवनतुचेतनइत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्थूलदेहनाशमुक्त्वासूक्ष्मस्याविनाशमाह आपइति आपोमयंअंबुमयं अत्रापूशब्देनसूक्ष्मभूतसंघातोगृह्यते तन्मयंसूत्रात्मनाव्याप्तमित्यर्थः तस्माद्देहिनामपिआपएवमूर्तिराकृतिः तत्राप्सुआत्माचिद्रूपःपुरुषः मानसःतदंतर्गतेमनसिअभिव्यक्तः सएवोपाधियोगाज्जीवः सएवब्रह्मापूर्वोक्तश्चतुर्मुखोमुख्यजीवः सार्वज्ञ्यादिमत्त्वात् ॥ २२ ॥ सएवात्मा प्राकृतैःत्रिगुणात्मकमूलप्रकृतेर्विकारैर्गुणैरिंद्रियमनोभिःसंयुक्तःसन्क्षेत्रज्ञःजीवइत्युच्यते तथाचश्रुतिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइति अयमेवपरमात्मेत्याह तैरेवेति ॥ २३ ॥ तंपरमं सर्वलोकस्यहितंसुखंतदात्मकं एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः तस्मिन्पूर्वोक्तस्थूलसूक्ष्मरूपे ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेत्रज्ञंप्रत्यगात्मानंत्वमर्थंतंपरमात्मानंतदर्थंजानीहि क्षेत्रज्ञस्यलौकिकस्वरूपमाह तमइति योयमावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यभिमानीक्षेत्रज्ञःसपरमात्मैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ सचेतनंचेतनेनसहितं जीवगुणंजीव
स्यभोगोपकरणंदेहेंद्रियमनांसि सजीवगुणः चेष्टतेतंचसर्वंसर्वात्मकंब्रह्म सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिनिर्वचनात् चेष्टयतेदारुपुत्रिकामिवसूत्रधारः कीदृशंसर्वं अतःपरंसंसारिणोजीवादन्यमसंसारिणं
॥ २६ ॥ एवंनित्यस्यवस्तुनःसत्त्वेसिद्धेजातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तइत्यादिव्यवहारोदेहोत्पत्तिनाशमात्रपरइत्याह नजीवेति दशार्धतापंचत्वं शरीरनाशएवजीवस्यमरणमित्युच्यते जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेन
जीवोम्रियतइतिश्रुतेः ॥ २७॥ गूढःदेहेंद्रियादिषुलीनः संवृतःयतोऽज्ञानेनावृतः सःअग्र्ययासूक्ष्मयसदृशयासूक्ष्मयाबुद्ध्याअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यकरणकबुद्धिवृत्त्यादृश्यते आवरकाज्ञाननाशपूर्वकंदेहादिभ्यो
विविक्तःसाक्षात्क्रियते ॥२८॥२९॥ प्रसादेनअंतर्मुखत्वरुच्या सुखंसुखाभिन्नं आनंत्यंमोक्षं ॥३०॥ कुतःसृष्टमिदंविश्वमित्यादिप्रघट्टकस्यतात्पर्यमाह मानसइति यःशरीरेषुजरायुजादिषुमानसोमनस्याविर्भू

क्षेत्रज्ञंतंविजानीहिनित्यंलोकहितात्मकं॥ तमोरजश्चसत्त्वंचविद्धिजीवगुणानिमान्॥ २५॥ सचेतनंजीवगुणंवदंतिसचेष्टतेचेष्टयतेचसर्वं॥ अतःपरंक्षेत्रवि
दोवदंतिप्रावर्तयद्योभुवनानिसप्त ॥ २६ ॥ नजीवनाशोस्तिहिदेहभेदेमिथ्यैतदाहुर्मृतइत्यबुद्धाः ॥ जीवस्तुदेहांतरितःप्रयातिदशार्धतैवास्यशरीरभेदः ॥
॥ २७॥ एवंसर्वेषुभूतेषुगूढश्चरतिसंवृतः॥ दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयातत्त्वदर्शिभिः॥ २८॥ तंपूर्वापररात्रेषुयुंजानःसततंबुधः॥ लघ्वाहारोविशुद्धात्मापश्य
त्यात्मानमात्मनि ॥ २९ ॥ चित्तस्यहिप्रसादेनहित्वाकर्मशुभाशुभं॥ प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वासुखमानंत्यमश्नुते॥ ३०॥ मानसोग्निःशरीरेषुजीवइत्यभिधी
यते ॥ सृष्टिःप्रजापतेरेषाभूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेजीवस्वरूपनिरूपणेसप्ताशीत्यधिकशतत
मोऽध्यायः॥ १८७॥ ॥ छ॥ भृगुरुवाच अस्तृजद्ब्राह्मणानेवपूर्वंब्रह्माप्रजापतीन्॥ आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान्॥ १

तोग्निःअग्निरिवप्रकाशात्मापुरुषोजीवइत्यभिधीयतेलौकिकैः तस्मादेवप्रजापतेःसर्वेश्वरात् एषासर्वभूतप्रत्यक्षासृष्टिर्भूतासमुत्पन्ना किंव्यवहारतइदमुच्यतेनेत्याह अध्यात्मविनिश्चयेसति आत्मानमधिकृ
त्यप्रवृत्तोविशिष्टःब्रह्मविद्याजन्यसाक्षात्कारेणपरोक्षज्ञानादधिकोहंब्रह्मास्मीतिनिश्चयोऽसंदिग्धाविपर्यस्तंज्ञानंतस्मिन्सति तत्त्वविदांस्वमसमैषादृष्टिसमसमयासृष्टिर्मूढैर्वज्रपंजरवदत्यभ्यासात्ताविक्येवेतिनि
श्चितेतिभावः ॥ ३१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ कथंसृष्टानिभूतानीत्यस्योत्तरमुक्त्वाकथंवर्णविभक्तयइत्यस्योत्त
रमाह अस्तृजदित्यादि तत्रपूर्वंचित्तप्रसादेनआनंत्यमश्नुतइत्युक्तंचित्तप्रसादश्चस्वधर्मफलमतोधर्मंनिरूपयति ब्राह्मणान्ब्रह्मनिष्ठान्प्रजापतीन्मरीच्यंगिरआदीन् आत्मनस्तेजःसत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यंतेन
निर्वृत्तान्उत्पादितान्ब्रह्मणा ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मंयज्ञादिं तपःकृच्छ्रचांद्रायणादि शाश्वतंब्रह्मनित्योवेदः आचारंस्नानादिं शौचंप्रायश्चित्तादि ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्णाःसात्विकंराजसंतामसंमिश्रंचेतिस्वच्छत्वादिसाम्यात्गुणत्वंतंवर्णशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥ सितःस्वच्छःसत्वगुणःप्रकाशात्माशमदमादिस्वभावः लोहितोरजोगुणःप्रवृत्त्यात्माशौर्यतेजआदिस्वभावः पीतकःरजस्तमोभ्यामिश्रःकृष्यादिनिहीनकर्मप्रवर्तकः असितःकृष्णःआवरणात्मातमोगुणःस्वतःप्रकाशप्रवृत्तिहीनःशकटवत्परप्रेर्यः ॥ ५ ॥ इदमाक्षिपति वर्णेनजात्या वर्णःसात्विकत्वादिर्यदिभिद्यतेतन्नेतिशेषः तत्रहेतुः सर्वेषामिति ॥ ६ ॥ नःअस्माकंब्राह्मणानामपिकामक्रोधादिरजस्तमःकार्यंनियहायप्रभवतिसमर्थंभवति अतःसत्वादिव्यभिचारान्नतत्प्रयुक्ताजात्यादिव्यवस्थेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ जंगमानांपश्वादीनां तस्मात्सर्वेषांसमानधर्मत्वात्पशुवृक्षादिष्विवमनुष्येष्वपिनजातिभेदनिश्चयइत्यर्थः

ततःसत्यंचधर्मंचतपोब्रह्मचशाश्वतम्॥ आचारंचैवशौचंचस्वर्गायविदधेप्रभुः॥ २॥ देवदानवगंधर्वादैत्यासुरमहोरगाः॥ यक्षराक्षसनागाश्चपिशाचामनुजास्तथा॥ ३॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चद्विजसत्तम॥ येचान्येभूतसंघानांवर्णास्तांश्चापिनिर्ममे॥ ४॥ ब्राह्मणानांसितोवर्णःक्षत्रियाणांतुलोहितः॥ वैश्यानांपीतकोवर्णःशूद्राणामसितस्तथा॥ ५॥ भरद्वाजउवाच चातुर्वर्ण्यस्यवर्णेनयदिवर्णोविभिद्यते॥ सर्वेषांखलुवर्णानांदृश्यतेवर्णसंकरः॥ ६॥ कामःक्रोधोभयंलोभःशोकश्चिंताक्षुधाश्रमः॥ सर्वेषांनःप्रभवतिकस्माद्वर्णोविभिद्यते॥ ७॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणिश्लेष्मापित्तंसशोणितं॥ तनुःक्षरतिसर्वेषांकस्माद्वर्णोविभज्यते॥ ८॥ जंगमानामसंख्येयाःस्थावराणांचजातयः॥ तेषांविविधवर्णानांकुतोवर्णविनिश्चयः॥ ९॥ भृगुरुवाच नविशेषोस्तिवर्णानांसर्वंब्राह्ममिदंजगत्॥ ब्रह्मणापूर्वसृष्टंहिकर्मभिर्वर्णतांगतं॥ १०॥ कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाःक्रोधनाःप्रियसाहसाः॥ त्यक्तस्वधर्मारक्तांगास्तेद्विजाःक्षत्रतांगताः॥ ११॥ गोभ्योवृत्तिंसमास्थायपीताःकृष्युपजीविनः॥ स्वधर्मान्नानुतिष्ठंतितेद्विजावैश्यतांगताः॥ १२॥ हिंसानृतप्रियालुब्धाःसर्वकर्मोपजीविनः॥ कृष्णाःशौचपरिभ्रष्टास्तेद्विजाःशूद्रतांगताः॥ १३॥ इत्येतैःकर्मभिर्व्यस्ताद्विजावर्णांतरंगताः॥ धर्मोयज्ञक्रियातेषांनित्यंनप्रतिषिध्यते॥ १४॥ इत्येतेचतुरोवर्णायेषांब्राह्मीसरस्वती॥ विहिताब्रह्मणापूर्वंलोभात्त्वज्ञानतांगताः॥ १५॥ ब्राह्मणाब्रह्मतंत्रस्थास्तपस्तेषांननश्यति॥ ब्रह्मधारयतांनित्यंव्रतानिनियमांस्तथा॥ १६॥

॥ ९ ॥ ब्राह्मंब्राह्मणजातिमत् तत्रहेतुः ब्रह्मणेति वर्णतांक्षत्रियादिभावम् ॥ १० ॥ रक्तांगाःरजोगुणमयाः ॥ ११ ॥ पीताःरजस्तमोमयाः ॥ १२ ॥ कृष्णाः केवलतमोमयाः ॥ १३ ॥ व्यस्ताःपृथक्कृताःद्विजाःब्राह्मणाः तेषांचतुर्णामपिवर्णानां ॥ १४ ॥ चतुरःचत्वारः ब्राह्मीवेदमयी चतुर्णामपिवर्णानां ब्रह्मणापूर्वंविहिता लोभदोषेणतुअज्ञानतांतमोभावंगताःशूद्राअनधिकारिणोवेदेजाताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ब्रह्मतंत्रंवेदोक्तानुष्ठानंतत्स्थाःतत्पराः अतस्तेषांब्रह्मआत्मानंधारयतांपुरुषार्थत्वेननिश्चिन्वतांजिज्ञासूनांतपआदिकंननश्यति ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मचैवेति सृष्टंसर्वकार्यं परंब्रह्माभेदेनयेअद्विजाःहीनद्विजास्तेनजानंतीतियोजना तत्रतत्रयोनिषु जातयोजन्मानि॥१७॥ तानेवाह पिशाचाइति ॥१८॥ ब्राह्मणःब्रह्मणिवेदेविहितोब्राह्मणःसंस्कारोयासांताः वेदोक्तसंस्कारवत्यः अपरेऽर्वाचीनाऋषयःपरैःप्राचीनैःसृज्यंते ॥१९॥ एवंप्राप्तांमीमांसकसंमतामनवस्थांनिवारयति आदीति अक्षयानाशहीना अव्ययाअपचयहीना यतोमानसीरज्जूरगवन्मनोमात्रज न्या नहिरज्जूरगोनश्यत्यपचीयतेवा अनुत्पन्नत्वात् धर्मतंत्रंयोगानुष्ठानंतदेवपरंअयनंविलयस्थानंयस्याःसातथा ॥ २० ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥॥ ७ ॥ इत्यैतैःकर्मभिर्व्यस्ताद्विजावर्णांतरंगताइत्युक्तंतत्प्रश्नपूर्वकंविवृणोति ब्राह्मणइत्यादिना ॥ १ ॥ जातकर्मादिभिरष्टाचत्वारिंशता यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराःसब्राह्मणःसायुज्यतांसरूपतांगच्छतीतिस्मृ

ब्रह्मचैवपरंसृष्टंयेनजानंतितेऽद्विजाः॥ तेषांबहुविधास्त्वन्यास्तत्रतत्रहिजातयः॥ १७॥ पिशाचाराक्षसाःप्रेताविविधाम्लेच्छजातयः॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छंदाचारचेष्टिताः॥ १८॥ प्रजाब्राह्मणसंस्काराःस्वकर्मकृतनिश्चयाः॥ ऋषिभिःस्वेनतपसासृज्यंतेचापरेपरैः॥ १९ ॥ आदिदेवसमुद्भूताब्रह्ममूलाक्षयाव्यया॥ सासृष्टिर्मानसीनामधर्मतंत्रपरायणा॥२०॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मो० भृगुभर० वर्णविभागकथनेअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१८८॥

भरद्वाजउवाच ब्राह्मणःकेनभवतिक्षत्रियोवाद्विजोत्तम॥ वैश्यःशूद्रश्चविप्रर्षेतद्ब्रूहिवदतांवर ॥१॥ भृगुरुवाच जातकर्मादिभिर्यस्तुसंस्कारैःसंस्कृतःशुचिः॥ वेदाध्ययनसंपन्नःषट्सुकर्मस्ववस्थितः ॥ २ ॥ शौचाचारस्थितःसम्यग्विघसाशीगुरुप्रियः॥ नित्यव्रतीसत्यपरःसवैब्राह्मणउच्यते॥ ३॥ सत्यं दानमथाद्रोहआनृशंस्यंत्रपाघृणा॥ तपश्चदृश्यतेयत्रसब्राह्मणइतिस्मृतः॥ ४॥ क्षत्रजंसेवतेकर्मवेदाध्ययनसंगतः॥ दानादानरतिर्यस्तुसवैक्षत्रियउच्यते॥ ॥५॥ वणिज्यापशुरक्षाचकृष्यादानरतिःशुचिः॥ वेदाध्ययनसंपन्नःसवैश्यइतिसंज्ञितः॥ ६ ॥ सर्वभक्षरतिर्नित्यंसर्वकर्मकरोऽशुचिः॥ त्यक्तवेदस्त्वनाचारःसवैशूद्रइतिस्मृतः॥ ७॥ शूद्रेचैतद्भवेल्लक्ष्यंद्विजेतच्चनविद्यते॥ नवैशूद्रोभवेच्छूद्रोब्राह्मणोनचब्राह्मणः॥८॥ सर्वोपायैस्तुलोभस्यक्रोधस्यचविनिग्रहः॥ एतत्पवित्रंज्ञानानांतथाचैवात्मसंयमः॥ ९॥ वार्यौसर्वात्मनातौहिश्रेयोघातार्थमुच्छ्रितौ॥ १०॥

तेः षट्कर्माणि संध्यास्नानंजपोहोमोदेवतानांचपूजनं आतिथ्यंवैश्वदेवंचषट्कर्माणिदिनेदिनइति ॥ २ ॥ विघसंब्राह्मणादिभुक्तशेषंतदेवाश्नातीतिविघसाशी ॥ ३ ॥ अथाद्रोहइत्यत्रतपोक्रोधइत्यपिपाठः आनृशंस्यंनैष्ठुर्याभावः त्रपालज्जा घृणाकारुण्यं ॥ ४ ॥ क्षत्रंहिंसातदर्थंजातंक्षत्रजंयुद्धात्मकंकर्म दानंविप्रेभ्यः आदानंप्रजाभ्यः ॥ ५ ॥ वणिज्यापशुरक्षाचेत्यत्रविशत्याशुपशुभ्यश्चेतिपाठेपशुभ्य इतिल्यब्लोपेपंचमी पशून्वाणिज्याद्युपयोगिनोलब्ध्वाविशति प्रतिष्ठांलभतेइत्यर्थः॥ ६ ॥ ७ ॥ शूद्रेचेति एतत्सत्यादिसप्तकं द्विजेत्रैवर्णिके धर्मएववर्णविभागेकारणंनजातिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेवब्राह्मण्यहेतुंधर्ममाह सर्वोपायैरित्यादिना तौक्रोधलोभौ सार्धःश्लोकः ॥ ९ ॥ १०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ आशीःइष्टकाम्यातदेवबंधनंतद्वर्जितानिराशीर्बंधनाःसमारंभाःसम्यगारभ्यंतइतियज्ञादयः काम्यकर्मत्यागीत्यर्थः हुतंअग्नौब्राह्मणेवादत्तमग्निहोत्रनित्यश्राद्धादि त्यागेफलत्यागनिमित्तं सर्वकर्म फलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति ॥ १२ ॥ अहिंस्रःअहिंसाशीलः मैत्रंमित्रभावस्तदेवायनंपरंप्राप्यंस्थानंतत्रगतः अशोकंस्थानंआत्मानंआतिष्ठेत्आभिमुख्येनतिष्ठेत्आत्मध्यानपरोभवेदित्यर्थः सार्ध श्लोकः ॥ १३ ॥ संगेषुममेदमितिसंगहेतुषुपुत्रदारादिषु ॥१४॥ एवंभूतस्यानुष्ठेयंयोगमाह इंद्रियैरिति इतिअव्यक्तमितिसंबंधः इतिअनेनप्रकारेणयतइंद्रियैर्नगृह्यतेतत्अव्यक्तंतच्चविज्ञेयंसाक्षात्कर्तव्यंलिंग ग्राह्यंलिंगंचतद्ग्राह्यंचेतिसूक्ष्मशरीरंयोगिदृश्यंचेत्यर्थः यद्वालोकदृष्ट्यानुमानगम्यं यतःअतींद्रियंइंद्रियागोचरं॥ १५॥अविस्रंभेअविश्वासेनिमित्तेसति नगंतव्यंनप्राप्यं अतःविस्रंभेएवगुरुवेदवाक्येषुयाथार्थ्यनि श्चयेमनोधारयेत् अविस्रंभेणेतिसमूर्धन्यपाठेतु यथायोषितमग्निंधारयीतेत्यादौयोषित्स्वरूपंअग्नित्वेनयद्द्रष्टव्यंतद्विश्वासेनैवनतुतत्रवस्तुतस्त्वंतथास्ति इहतुअनुभवएवप्रमाणमित्यर्थः एवंचसर्वाणींद्रियाणि

नित्यंक्रोधाच्छ्रियंरक्षेत्तपोरक्षेच्चमत्सरात् ॥ विद्यांमानापमानाभ्यामात्मानंतुप्रमादतः ॥ ११ ॥ यस्यसर्वेसमारंभानिराशीर्बंधनाद्द्विज ॥ त्यागेयस्यहुतंसर्वं सत्यागीचसबुद्धिमान् ॥१२॥ अहिंस्रःसर्वभूतानांमैत्रायणगतश्चरेत् ॥ परिग्रहान्परित्यज्यभवेद्बुद्ध्याजितेंद्रियः ॥ अशोकंस्थानमातिष्ठेदिहचामुत्रचाभयं ॥ ॥१३॥ तपोनित्येनदांतेनमुनिनासंयतात्मना ॥ अजितंजेतुकामेनभाव्यंसंगेष्वसंगिना ॥ १४ ॥ इंद्रियैर्गृह्यतेयद्यत्तत्तद्व्यक्तमितिस्थितिः ॥ अव्यक्तमितिविज्ञेयं लिंगग्राह्यमतींद्रियं ॥ १५ ॥ अविस्रंभेनगंतव्यंविस्रंभेधारयेन्मनः ॥ मनःप्राणेनिगृह्णीयात्प्राणंब्रह्मणिधारयेत् ॥ १६ ॥ निर्वेदादेवनिर्वाणंनचकिंचिद्विचिंतये त् ॥ सुखंवैब्राह्मणोब्रह्मनिर्वेदेनाधिगच्छति ॥ १७ ॥ शौचेनसततंयुक्तःसदाचारसमन्वितः ॥ सानुक्रोशश्चभूतेषुतद्द्विजातिषुलक्षणं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेवर्णस्वरूपकथनेएकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच सत्यंब्रह्मतपःसत्यंसत्यं विसृजतेप्रजाः ॥ सत्येनधार्यतेलोकःस्वर्गंसत्येनगच्छति ॥ १ ॥ अनृतंतमसोरूपंतमसानीयतेह्यधः ॥ तमोग्रस्तानपश्यंतिप्रकाशंतमसावृताः ॥ २ ॥

प्रत्याहृत्यस्वप्नइवमनोमात्रेणावतिष्ठेतमनोपिप्राणेप्राणोपाधिकेजीवात्मनिशुद्धत्वंपदार्थेधारयेत् तमपिब्रह्मणितत्पदलक्ष्येधारयेत् ॥ १६ ॥ एतच्चब्रह्मात्मनावस्थानंनिर्वाणाख्यंपदंयत्रकिंचित्ध्येयध्यानध्या तृविभागंयोगीनचिंतयेत्तन्निर्वेदात्परवैराग्यादेवप्राप्नोतीत्याह निर्वेदादिति यदाहुर्योगभाष्यकाराःवैराग्यंप्रस्तूय एतस्यैवहिनांतरीयकंफलंकैवल्यमिति सुखंब्रह्मेत्यभेदेसामानाधिकरण्यं ॥ १७ ॥ संक्षे पेणयोगाधिकारिणंनिरूपयति शौचेनेति ॥ १८ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शुक्लोब्राह्मणधर्मःकृष्णःशूद्रधर्मइति प्रागुक्तं तत्रशुक्लकृष्णयोःस्वरूपेविविनक्ति सत्यमिति सत्यंसत्यवस्तुप्रापकं ब्रह्मवेदः तपःस्वधर्मानुष्ठानं सत्येनब्रह्मतपोरूपेण ॥ १ ॥ अनृतंतद्विपरीतमवैदिकंयथेष्टाचरणं प्रकाशंस्वर्गं तमःअविद्यादिरूपोवि पर्ययस्तेनग्रस्ताः तमसामूलाज्ञानेन ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्गोदेवत्वं प्रकाशःसत्वप्राप्यः नरकंतिर्यक्त्वं तमोगुणेनसत्यानृतंमानुषत्वं तदुभयमिश्रणेन ॥ ३ ॥ सत्यानृतेइतिधर्माधर्मौप्रकाशतमसीसुखदुःखेइतिसंबंधः ॥ ४ ॥ श्लोकंव्याचष्टे तत्रेति ॥५॥६॥ भूतानां संसारिणांयत्सुखंपुत्रपरिष्वंगादिजंतत्अनित्यंअतःसुखार्थंनयतेत किंतुदुःखस्यौपाधिकस्यविमोक्षार्थमेवयतेत ॥ ७ ॥ तत्किंनित्यंसुखंनास्त्येवेत्याशंक्यसदपिनप्रकाशतइतिसदृष्टांतमाह राह्विति नश्यते अंतर्हितंभवति ॥ ८ ॥ प्रवृत्तयःदृष्टादृष्टफलाःअभिधीयंतेवेदे नह्यतःत्रिवर्गफलात्परं सएवअनित्यसुखमेव आत्मगुणविशेषस्तार्किकाभिमतः धर्मार्थौगुणभूतौयस्यप्रधानभूतस्यसुखस्यतदर्थआरंभआर

स्वर्गःप्रकाशइत्याहुर्नरकंतमएवच ॥ सत्यानृतंतदुभयंप्राप्यतेजगतीचरैः ॥ ३ ॥ तत्राप्येवंविधालोकेवृत्तिःसत्यानृतेभवेत् ॥ धर्माधर्मौप्रकाशश्चतमोदुःखं सुखंतथा ॥ ४ ॥ तत्रयत्सत्यंसधर्मोयोधर्मःसप्रकाशोयःप्रकाशस्तत्सुखमिति ॥ तत्रयदनृतंसोऽधर्मोयोऽधर्मस्तत्तमोयत्तमस्तद्दुःखमिति ॥५॥ अत्रोच्यते शारीरैर्मानसैर्दुःखैःसुखैश्चाप्यसुखोदयैः ॥ लोकसृष्टिंप्रपश्यंतोनमुह्यंतिविचक्षणाः ॥ ६ ॥ तत्रदुःखविमोक्षार्थंप्रयतेतविचक्षणः ॥ सुखंह्यनित्यंभूताना मिहलोकेपरत्रच ॥ ७ ॥ राहुग्रस्तस्यसोमस्ययथाज्योत्स्नानभासते ॥ तथातमोभिभूतानांभूतानांनश्यतेसुखं ॥ ८ ॥ तत्खलुद्विविधंसुखमुच्यतेशारीरंमान संच इहखल्वमुष्मिंश्चलोकेवस्तुप्रवृत्तयःसुखार्थमभिधीयंतेनह्यतःपरंत्रिवर्गफलंविशिष्टतरमास्तिसएवकाम्योगुणविशेषोधर्मार्थगुणारंभस्तद्धेतुरस्योत्प त्तिःसुखप्रयोजनार्थआरंभः ॥ ९ ॥ भरद्वाजउवाच यदेतद्भवताभिहितंसुखानांपरमास्थितिरितिनतदुपगृह्णीमोनह्येषामृषीणांमहतिस्थितानामप्रा प्यएषकाम्योगुणविशेषोनचैनमभिलषंतिचतपसिश्रूयतेत्रिलोककृद्ब्रह्माप्रभुरेकाकीतिष्ठति ब्रह्मचारीनकामसुखेष्वात्मानमवदधाति अपिचभगवान्वि श्वेश्वरउमापतिः काममभिवर्तमानमनंगत्वेनशममनयत् तस्माद्ब्रूमोनतुमहात्मभिरयंप्रतिगृहीतोनत्वेषांतावद्विशिष्टोगुणविशेषइति नैतद्भगवतःप्रत्ये मिभगवतातूक्तंसुखान्नपरमस्तीतिलोकप्रवादोहिद्विविधःफलोदयःसुकृतात्सुखमवाप्यतेदुष्कृताद्दुःखमिति ॥ १० ॥

भ्यतइतिव्युत्पत्त्याधर्मादिः अनुष्ठेयइतिशेषः यतस्तद्धेतुः धर्महेतुरस्यसुखस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभस्त्रिवर्गस्यराहुग्रस्तेंदुप्रकाशवत्सतोपितमसाअप्रकाशमानस्यसुखस्यअभिव्यक्तयेसर्वोप्यारंभइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सुखार्थआरंभइत्यत्रशंकते यदेतदिति सुखानांपरमास्थितिर्नित्यंसत्वं सुखान्नपरमस्तीतिपाठांतरंनोपगृह्णीमोनित्यसुखस्यानुपलंभात् अनित्यस्यसुखस्यतुच्छत्वमाह नहीति महतियोगैश्वर्ये ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नित्यस्यसुखस्यानुपलंभेहेतुमुपन्यस्यन्नेतन्निराकरोति अत्रोच्यतेइत्यादिना अनृतात्सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयादज्ञानात् तमःअविद्या अनित्याशुचिदुःखरूपेषुदेहादिषुनित्यत्वशुचित्वसुखत्वबुद्धिरूपो विपर्यासः॥ ११॥अस्यविपर्यासस्याभावेनित्यंसुखंप्रकाशतइत्याह यस्त्वेतैरिति एतदेवस्वर्गपदाभिधेयमित्याह नचैतइत्यादिना तस्मात्स्वर्गार्थिनांप्रवृत्तिः सुखार्थैवेतियुक्तमुक्तंसुखान्नपरमस्तीति॥ १२॥ १३॥ ॥ १४ ॥ ऐहिकंसुखंतुच्छीकृत्ययथास्वर्गार्थंसर्वेंबुद्धिमंतःप्रवर्तंते एवंस्वर्गमपिक्षयिष्णुत्वेनतुच्छीकृत्यबुद्धिमत्तरामोक्षसुखार्थंयतंतइत्याह पृथिवीति सर्वभूतानांजनित्रीअविद्यापृथिवीवपृथिवीसर्वेषांक्लेशानांक्षेत्रभूतायथात्रानुभूयतेतद्विधाःअनंतक्लेशसंततिक्षेत्रभूतास्तत्रस्वर्गेस्त्रियःसंति यथात्रपुमानविद्यावाननेकक्लेशभाजनंतथातत्रप्रजापतिः तस्यापिसोबिभेत् सनारमत प्रजापतिर्वैस्वांदुहितरमभ्यध्यायत्

भृगुरुवाच अत्रोच्यते अनृतात्खलुतमःप्रादुर्भूतंततस्तमोग्रस्ताअधर्ममेवानुवर्ततेनधर्मं क्रोधलोभहिंसानृतादिभिरवच्छन्नानखल्वस्मिँल्लोकेनामुत्र सुखमाप्नुवंति विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्यंते वधबंधनपरिक्लेशादिभिश्चक्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यंते वर्षवातात्युष्णातिशीतकृतैश्चप्रतिभयैःशारीरैर्दुःखैरुपतप्यंते बंधुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्चमानसैःशोकैरभिभूयंतेजरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ॥ ११ ॥ यस्त्वेतैःशारीरमानसैर्दुःखैर्नसंस्पृश्यतेससुखंवेद॥ नचैतेदोषाःस्वर्गेप्रादुर्भवंतितत्रखलुभवंति॥ १२॥ सुसुखःपवनःस्वर्गेगंधश्चसुरभिस्तथा॥क्षुत्पिपासाश्रमोनास्तिनजरानचपापकं॥१३॥ नित्यमेवसुखंस्वर्गेसुखंदुःखमिहोभयं॥ नरकेदुःखमेवाहुःसुखंतत्परमंपदं ॥ १४ ॥ पृथिवीसर्वभूतानांजनित्रीतद्विधाःस्त्रियः॥ पुमान्प्रजापतिस्तत्रशुक्रंतेजोमयंविदुः॥ १५॥ इत्येतल्लोकनिर्माणंब्रह्मणाविहितंपुरा॥ प्रजाःसमनुवर्ततेस्वैःस्वैःकर्मभिरावृताः॥ १६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥ ७॥ भरद्वाजउवाच दानस्यकिंफलंप्राहुर्धर्मस्यचरितस्यच॥ तपसश्चसुतप्तस्य स्वाध्यायस्यहुतस्यवा॥ १॥ भृगुरुवाच हुतेनशाम्यतेपापंस्वाध्यायैःशांतिरुत्तमा॥दानेनभोगानित्याहुस्तपसास्वर्गमाप्नुयात्॥ २ ॥ दानंतुद्विविधंप्राहुःपरत्रार्थमिहैवच॥ सद्भ्योयद्दीयतेकिंचित्तत्परत्रोपतिष्ठते॥३॥ असद्भ्योदीयतेयत्तुतद्दानमिहभुज्यते॥ यादृशंदीयतेदानंतादृशंफलमश्नुते॥ ४॥

तस्यरुद्रःशिरोहरत्मधुकैटभौतंहंतुमुद्यतौ यक्षराक्षसास्तंयभितुमुद्यताइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्यापिभयारत्यादिप्रतिपादनात् एतावांस्तुविशेषः अत्रशुक्रंजन्मांतरबीजंवासनाजालंपुण्यापुण्यमयं तत्रतुतेजोमयंकेवलंपुण्यमयमिति एवंचनिरुपाधिसुखमेवपरमःपुरुषार्थोनस्वर्गइतिसाधयतामोक्षस्यनिर्विषयसुखात्मत्वमुक्तं ॥१५॥ १६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥७॥ एवंअनृतात्खलुतमःप्रादुर्भूतमित्यादिग्रंथश्रवणेनदुःखादुद्विग्नोमोक्षंचदुर्लभंमन्वानश्चित्तशुद्धिद्वारामोक्षप्रापकंपुण्यमेवश्रेयइतिनिश्चिन्वंस्तद्विशेषफलानिपृच्छतिसारासारविवेकार्थं दानस्येत्यादिना दानस्य दानरूपस्यधर्मस्येत्येकःप्रश्नः ॥ १ ॥ शांतिरुपरतिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कस्याधिकारिणः किंरूपंधर्माचरणं ॥ ५ ॥ स्वधर्मोवर्णाश्रमनियतधर्मःतस्याचरणेयुक्ताअवहिताः योऽन्यथाविपरीताचारःसमुह्यते ॥ ६ ॥ स्वोचितमेवधर्मंपृच्छति यदिति चतुर्णामाश्रमाणांधर्मश्चातुराश्रम्यं तेषामाश्रमाणां ॥ ७ ॥ तंद्रयर्धनिद्रा आलस्यमनुद्योगः अभ्यासोऽक्षरग्रहणं श्रवणंतदर्थविचारः ॥ ८ ॥ मानसंमनःसिध्यतेसत्यसंकल्पादिसिद्धिंप्राप्नोति ॥ ९ ॥ सम्यगुदितआचारःसमुदाचारस्तस्यलक्षणं समावृत्तानांसमापितगुरुकुलवासानांस्नातकानां सहधर्मचर्यंसहोभौचरतांधर्ममितिदंपत्योःसहाधिकारिकंधर्मंतच्चर्याफलंपुत्रजन्म प्रकर्षः यथाउपस्तस्यचाक्रायणस्यसर्वैर्ब्राह्मणैरज्ञाताःप्र

भरद्वाजउवाच किंकस्यधर्माचरणंकिंवाधर्मस्यलक्षणं ॥ धर्मःकतिविधोवापितद्भवान्वक्तुमर्हति॥ ५॥ भृगुरुवाच स्वधर्माचरणेयुक्तायेभवंति मनीषिणः॥ तेषांस्वर्गफलावाप्तिर्योन्यथासविमुह्यते॥ ६॥ भरद्वाजउवाच यदेतच्चातुराश्रम्यंब्रह्मर्षिविहितंपुरा॥ तेषांस्वेस्वेसमाचारास्तान्मेवक्तुमिहार्हसि॥ ७॥ भृगुरुवाच पूर्वमेवभगवताब्रह्मणालोकहितमनुतिष्ठताधर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः तत्रगुरुकुलवासमेवप्रथममाश्रममुदाहरंति सम्यगत्रशौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्माउभेसंध्येभास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहायतंद्र्यालस्येगुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवित्रीकृतांतरात्मात्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितांतरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलोगुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परःस्यात्॥ ८॥ भवतिचात्रश्लोकः गुरुंयस्तुसमाराध्यद्विजोवेदमवाप्नुयात् तस्यस्वर्गफलावाप्तिःसिध्यतेचास्यमानसमिति ॥ ९॥ गार्हस्थ्यंखलुद्वितीयमाश्रमंवदंति तस्यसमुदाचारलक्षणंसर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानांसदाचाराणांसहधर्मचर्यफलार्थिनांगृहाश्रमोविधीयते धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्रत्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेनकर्मणाधनान्यादायस्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेणवाब्रह्मर्षिनिर्मितेनवाअद्रिसारगतेनवा हव्यकव्यनियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेनवाधनेनगृहस्थोगार्हस्थ्यंवर्तयेत् तद्धिसर्वाश्रमाणांमूलमुदाहरंति गुरुकुलनिवासिनःपरिव्राजकायेचान्येसंकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यतएवभिक्षाबलिसंविभागाःप्रवर्तंते॥ १०॥ वानप्रस्थानांचद्रव्योपस्कारइतिप्रायशःखल्वेतेसाधवःसाधुपथ्योदनाः स्वाध्यायप्रसंगिनस्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थंपृथिवींपर्यटंति तेषांप्रत्युत्थानाभिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रियाचेति॥ ११॥

स्तावादिदेवताउपदिशतोराज्ञासर्वर्त्विक्कुल्यदक्षिणाप्रदानहेतुः निर्मितं याजनमध्यापनंप्रतिग्रहश्च अद्रिसाराःमणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकरास्तेभ्योगतेनप्राप्तेन भिक्षाऽतिथिभ्यः बलिर्भूमौहोमःसंविभागःपुत्रादिभ्योविभजनं ॥ १० ॥ द्रव्योपस्कारःधनवर्जनं द्रव्योपस्करइतिपाठेद्रव्याणांफलमूलनीवारादीनांउपस्करःसंपादनं सुखशक्त्यासुखवत्याशक्त्यानतुदेहपीडयासत्क्रियाचकर्तव्येतिशेषः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ निवापेनपितृतर्पणेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपिचात्रवात्सल्यादिधर्मैर्माल्यादिलाभःसंकल्पसमकालंसिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्रिवर्गोधर्मार्थकामास्तैःसहितागुणानांसत्वरजस्तमसांनिर्वृत्तिः कृतार्थता मुक्तिहेतोःसत्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः शिष्टानांतत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां ॥ १७ ॥ उंच्छःकणशआदानंतेनवृत्तिर्जीवनमस्य कामसुखंआरंभाश्चेतिद्वंद्वः ॥

भवतिचात्रश्लोकः अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ सदत्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति ॥ १२ ॥ अपिचात्रयज्ञक्रियाभिर्देवताःप्रीयंते॥ निवापेनपितरोविद्याभ्यासश्रवणधारणेनऋषयः ॥ अपत्योत्पादनेनप्रजापतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौचात्रभवतः वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्योवाच्याःश्रोत्रसुखागिरः॥ परितापोपघातश्चपारुष्यंचात्रगर्हितं॥ १४॥ अवज्ञानमहंकारोदंभश्चैवविगर्हितः॥ अहिंसासत्यमक्रोधःसर्वाश्रमगतंतपः॥ १५॥ अपिचात्रमाल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानांप्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणांविविधानामुपभोगः स्वविहारसंतोषःकामसुखावाप्तिरिति॥ १६॥ त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्यनित्यंगृहाश्रमे॥ ससुखान्यनुभूयेहशिष्टानांगतिमाप्नुयात् ॥ १७॥ उंच्छवृत्तिर्गृहस्थोयःस्वधर्माचरणेरतः ॥ त्यक्तकामसुखारंभःस्वर्गस्तस्यनदुर्लभः ॥ १८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९१ ॥ ॥ ७॥ भृगुरुवाच वानप्रस्थाःखल्वपिधर्ममनुसरंतःपुण्यानितीर्थानिनदीप्रस्रवणानिसुविविक्तेष्वरण्येषुमृगमहिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषुतपस्यंतोनुसंचरंतित्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगावन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराःस्थानासनिनोभूमिपाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनःकाशकुशचर्मवल्कलसंवृतांगाःकेशश्मश्रुनखरोमधारिणोनियतकालोपस्पर्शनाअस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनःसमित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाःशीतोष्णवर्षपवनविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचोविविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूताधृतिपराःसत्वयोगाच्छरीराण्युद्वहंते॥ १ ॥ यस्त्वेतांनियतश्चर्यांब्रह्मर्षिविहितांचरेत् ॥ सदहेदग्निवद्दोषाञ्जयेल्लोकांश्चदुर्जयान्॥ २॥

॥ १८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सिकताःसूक्ष्मपाषाणपांसवः शर्कराःकर्करसहिताम्मृत् वालुकाःलघूपलमिश्राः सिकताएव उपस्पर्शनंस्नानं बलिःभूमावाहुतिः होमःवन्हौ बलिहोमयोःकालेनुष्ठायिनः विष्टंभःहेलनयासहनं नियमःपंचाग्न्यादिसाधनं उपयोगःआहारसंकोचः चर्यापर्यटनं विहितंविधानं ॥ १ ॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परिव्राजकानामिति परिबर्हणंशय्यादिभोगसामग्री ॥ ३ ॥ ४ ॥ कृत्वेति आत्मन्यग्नीन्समारोप्यअग्निमुद्दिश्यस्वमुखेहविर्भिर्जुहोतिहोमंकुर्यात् चिताग्निनांयैरग्निचयनंकृतंमुनिद्वंद्वैस्तेषांलोकंप्राजापत्यंपदं य द्वा स्वशरीरसंस्थंअग्निहोत्रंप्राणाग्निहोत्रंभैक्ष्योपगतैर्हविर्भिःकृत्वेतिसंबंधः भिक्षुर्भूत्वेत्यर्थः शारीरंशरीरस्थं अग्निमिवप्रकाशमानंजीवं स्वमुखेनिर्गमस्थानेपरमात्मनिजुहोति जीवंब्रह्मणिप्रविलापयति योगंकरोतीत्यर्थः सःचितानांनष्टानामग्निनां न्हस्वत्वमार्षंलोकमव्यक्तभावं श्रूयतेच यथानिरिंधनोवन्हिःस्वयोनावुपशाम्यति तथावृत्तिक्षयेचित्तंस्वयोनावुपशाम्यतीति उक्तंच शकुनीनामिवाकाशेपदंनदृ

परिव्राजकानांपुनराचारः तद्यथा विमुच्याग्निंधनकलत्रपरिबर्हणंसंगेष्वात्मनःस्नेहपाशानवधूयपरिव्रजंति समलोष्टाश्मकांचनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबु द्धयःअरिमित्रोदासीनानांतुल्यदर्शनाःस्थावरजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानांभूतानांवाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताःपर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवताय तनान्यनुचरंतोवासार्थमुपेयुर्नगरंग्रामंवानगरेपंचरात्रिकाग्रामेचैकरात्रिकाःप्रविश्यचप्राणधारणार्थंद्विजातीनांभवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्र पतितायाचितभैक्ष्याःकामक्रोधदर्पलोभमोहकार्पण्यदंभपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ताइति ॥ ३ ॥ भवंतिचात्रश्लोकाः अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वाय श्चरतेमुनिः ॥ नतस्यसर्वभूतेभ्योभयमुत्पद्यतेक्वचित् ॥ ४ ॥ कृत्वाग्निहोत्रंस्वशरीरसंस्थंशारीरमग्निंस्वमुखेजुहोति ॥ विप्रस्तुभैक्ष्योपगतैर्हविर्भिश्चिताग्निनां सव्रजतेहिलोकं ॥ ५ ॥ मोक्षाश्रमंयश्चरतेयथोक्तंशुचिःसुसंकल्पितमुक्तबुद्धिः ॥ अनिंधनंज्योतिरिवप्रशांतंसब्रह्मलोकंश्रयतेमनुष्यः ॥ ६ ॥ भरद्वाजउ वाच अस्माल्लोकात्परोलोकःश्रूयतेनोपलभ्यते ॥ तमहंज्ञातुमिच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥

श्यतइति चिधातोर्नाशार्थत्वंयोवैभागिनंभागान्नुदतेचयतेवैनंसयदिवैनंनचयतेथपुत्रमथपौत्रंचयतइत्यादौदृष्टं चयतेक्षिणोति ॥ ५ ॥ एतदेवाह मोक्षेति सुतरांसंकल्पितमुक्तासंकल्पहीनाबुद्धिर्यस्य ब्रह्मैवलो कोब्रह्मलोकस्तं ॥ ६ ॥ एवंससाधनांब्रह्मविद्यांश्रुत्वाब्रह्मसाक्षात्कारोपायंजिज्ञासमानःपृच्छति अस्मादिति परोलोकःपरमात्मा ज्ञातुंसाक्षात्कर्तुं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तरेइति अत्रेदमवधेयं किमिहश्रौतोहिमवदुत्तरभागएवपरलोकत्वेनप्रतिपाद्यते उतश्रुतिप्रसिद्धःपरमात्मेति तत्रश्रौतार्थलाभेसंभवतिलाक्षणिकार्थस्याग्राह्यत्वात्स्वर्गसदृशःपुण्यकृज्जनप्राप्योभूभागएव आश्रमत्रयधर्मफलस्यउपसंहार्यत्वादितिप्राप्तेब्रूमः अनिंधनंज्योतिरिवप्रशांतंसब्रह्मलोकंश्रयतेमनुष्यइति एतद्वाक्यसमनंतरमुत्थितयोःप्रश्नोत्तरयोःब्रह्मविद्याप्रकरणस्थयोस्तत्परत्वेसंभवतिअसन्निहिता प्रकृतप्राचीनाश्रमधर्मफलोपसंहारपरत्वकल्पनंनयुज्यते तेषांतत्रतत्रतस्यस्वर्गफलावाप्तिःसिध्यतेचास्यमानसमितिस्वर्गस्तस्यनदुर्लभइतिसदहेदग्निवद्दोषान्जयेल्लोकांश्चदुर्जयानितिफलस्योपसंहारेणत दनपेक्षणात् ततश्चानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिन्यायेनसन्निधिप्रकरणाभ्यांश्रुतिरेवबाध्यते यथाआकाशस्तल्लिंगादित्यत्रसर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेइतिसर्वभूतोत्पादिलिं गादाकाशश्रुतिर्भूताकाशपरापिब्रह्मपरतयाव्यवस्थाप्यतेतद्वदिहापिद्रष्टव्यं नचपूषानुमंत्रणमंत्रवदितउत्कृष्टस्यास्ययोग्यतयाप्राचीनाश्रमत्रयधर्मफलत्वेनान्वयोभविष्यतीतियुक्तं प्रकरणानुगुणार्थसमर्पक त्वेसंभवत्युत्कर्षायोगात् तस्मादन्यार्थत्वेसत्यन्यार्थतयाप्रतीयमानमेतत्प्रश्नोत्तरमितिव्यासकष्टंअवहितहृदयैरालोचनीयमितिदिक् श्रुतियुक्तिभ्यांज्ञातोपिपरमात्मानसाक्षात्क्रियतेइतितत्साक्षात्कारोपायंब्रूही तिप्रार्थितोभृगुराह उत्तरेइति उत्तरेआत्मोपलब्धिस्थानत्वात्उत्कृष्टतरे हिमवत्पार्श्वेहिमवत्तुल्योऽन्यत्रमेरुशब्दोदितोनासावंशस्तस्यपार्श्वेसमीपेभ्रूघ्राणमध्ये पुण्येबहुपुण्यगम्ये सर्वैर्गुणैःरमणीयत्वादिभिर्युते

भृगुरुवाच उत्तरेहिमवत्पार्श्वेपुण्येसर्वगुणान्विते ॥ पुण्यःक्षेम्यश्चकाम्यश्चसपरोलोकउच्यते ॥ ८ ॥ तत्रत्यपापकर्माणःशुचयोत्यंतनिर्मलाः ॥ लोभमोहप रित्यक्तामानवानिरुपद्रवाः ॥ ९ ॥ सस्वर्गसदृशोदेशस्तत्रह्युक्ताःशुभागुणाः ॥ कालेऽमृत्युःप्रभवतिस्पृशंतिव्याधयोनच ॥ १० ॥

देशे पुण्यःअपहतपाप्मा क्षेम्यःसत्यकामःसत्यसंकल्पः काम्यःसर्वकामोपभोगयोग्यश्चपरोलोकःपरमात्मास्तीत्युच्यते तथाहिमंत्रशास्त्रेभ्रूमध्यदेशस्यरम्यत्वादिकमुक्तं हेमरूपोभ्रुवोर्मध्येमेरुस्तिष्ठतिपर्व तः तस्याभितोमहीपार्श्वेपंचाशत्कोटियोजना लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलात्मभिः सिंधुभिःसप्तभिर्द्वीपैस्तत्संख्यैर्द्विगुणोत्तरैः मंदरःपारियात्रश्चेत्यादिना श्रुतावपियएषोनंतोव्यक्तआत्मातंकथमहंविजा नीयामित्युपक्रम्यसोविमुक्तेप्रतिष्ठितःसोविमुक्तःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यादिनाभ्रुवोर्घ्राणस्यचयःसंधिरित्यंतेनतस्यदेशस्यनिरुपाधिब्रह्मप्रापकविमुक्ताख्यसोपाधिकब्रह्मस्थानत्वोक्तेः सोपाधिकब्रह्मगुणाश्चय आत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतिप्रसिद्धाः तदिदमुक्तंहिमवत्पार्श्वेपरोलोकइति ॥ ८ ॥ तत्रेति अपापकर्मत्वादिगुणचतुष्टयवंतोमानवास्तत्रगताः संतोनिरुपद्रवाभवंतीतियोजना तथाचश्रुतिः तंवाएतंसेतुंतीर्त्वाऽधःसन्ननंधोभवत्युपतापीसन्ननुपतापीभवतीति सेतुंआत्मानं तीर्त्वाप्राप्यसमाधिकाले ॥ ९ ॥ तत्रकालेइतिसंबंधः अमृत्युःआत्मासमाधिका लेप्रभवतिईश्वरोभवति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतितस्यसत्यसंकल्पत्वश्रवणात् अतएवचानन्याधिपतिरितिसूत्राच्च सत्यसंकल्पत्वादेवविद्वान्अनन्याधिपतिरस्यईश्वरोऽन्योनास्तिकिंत्वयमेवसर्वेश्व रइतिसूत्रार्थः अतएवसदेशःहिमवत्पार्श्वाख्योभ्रुवोर्मध्यदेशः स्वर्गसदृशः सत्यसंकल्पादिगुणाविर्भावसाम्यात् निरुपद्रवाइत्यस्यविवरणंव्याधयोनस्पृशंतीति ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्ममिथुनआत्मक्रीडआत्मरतिरित्यादिश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति नलोभइति परेअनात्मभूताश्चतेदाराश्चेतिसमासः स्वआत्मैवदाराःतत्रनिरतः यतःअजनःबाधितबाह्यलोकः नान्योन्यंबध्यते तत्रभेदाभावात् द्रव्येषुसंकल्पमात्रोपनतेषु नविस्मयःआश्चर्यबुद्धिर्नास्ति इदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिश्रुतिभ्यःसर्वस्यआत्ममात्रत्वावधारणात् हियतः तत्रपरोनात्मभूतःअधर्मःअनृतादिर्नास्ति एवंब्रह्मलोकंनविंदत्यनृतेनहिप्रत्यूढाइतिश्रुतेरनृतस्याज्ञानस्यतत्पिधायकत्वादनृताभावेएवतदाविर्भावसंभवात् संदेहःकिंदेहादिरात्माउतअन्यःअन्योपिकर्ताऽकर्तावाअकर्तापिएकोनेकोवेत्येवंरूपःसंशयः नजायते तत्त्वापरोक्षीकरणात् छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेः ॥११॥ कृतस्यअनुष्ठितस्ययोगस्यकर्ममात्रस्यवा एनंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतीतिब्रह्मविद्यायांसर्वकर्मफलांतर्भावश्रवणात् ॥ १२ ॥ सर्वकामैरितिसार्धश्लोकद्वयमेकंवाक्यं इहअस्मिन्भुवोःसंधौस्थिताःकेचिद्योगिनःसर्वकामैर्वृताआवृताःसंतोमुहुरावर्तंतइतिभावः प्राणेपरमात्मनिधारणंसर्वेषांकामानांप्रविलापनंतन्मात्रमेवकेषांचिद्दिव्यभोगेपिविरक्तानांउपप

नलोभःपरदारेषुस्वदारनिरतोजनः॥ नान्योन्यंबध्यतेतत्रद्रव्येषुचनविस्मयः॥ परोह्यधर्मोनैवास्तिसंदेहोनापिजायते॥११॥ कृतस्यतुफलंतत्रप्रत्यक्षमुपलभ्यते॥ पानासनाशनोपेताःप्रासादभवनाश्रयाः ॥ १२ ॥ सर्वकामैर्वृताःकेचिद्धेमाभरणभूषिताः ॥ प्राणधारणमात्रंतुकेषांचिदुपपद्यते॥ १३॥ श्रमेणमहताकेचित्कुर्वंतिप्राणधारणं॥इहधर्मपराःकेचित्केचिन्नैकृतिकानराः॥सुखितादुःखिताःकेचिन्निर्धनाधनिनोऽपरे॥१४॥इहश्रमोभयंमोहःक्षुधातीव्राचजायते॥ लोभश्चार्थकृतोनृणांयेनमुह्यंत्यपंडिताः॥ १५॥ इहवार्ताबहुविधाधर्माधर्मस्यकारिणः॥ यस्तद्वेदोभयंप्राज्ञःपाप्मनानसलिप्यते॥ १६॥ सोपधंनिकृतिस्तेयंपरिवादोह्यसूयिता॥परोपघातोहिंसाचपैशुन्यमनृतंतथा॥ १७॥ एतानासेवतेयस्तुतपस्तस्यप्रहीयते॥ यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्यप्रवर्धते॥१८॥ इहचिंताबहुविधाधर्माधर्मस्यकर्मणः॥ कर्मभूमिरियंलोकेइहकृत्वाशुभाशुभम्॥ शुभैःशुभमवाप्नोतितथाशुभमथान्यथा ॥ १९॥ इहप्रजापतिःपूर्वंदेवाःसर्षिगणास्तथा॥ इष्टेष्टतपसःपूताब्रह्मलोकमुपाश्रिताः॥ २०॥ उत्तरःपृथिवीभागःसर्वपुण्यतमःशुभः॥ इहस्थास्तत्रजायंतेयेवैपुण्यकृतोजनाः॥ २१॥

द्यतेयुज्यतेनतुकामभोगः ॥ १३ ॥ मध्यमानांत्वेतत्क्लेशसाध्यमित्याह श्रमेणेति केचिद्योगैश्वर्यंप्राप्यधर्मपराःव्यासनारदादयः परोपकारार्थैवहितेषांसिद्धिर्नस्वभोगाय केचिन्नैकृतिकाःआत्मवंचनपराःबाह्यभोगेनयोगजंधर्मंनाशयंतः अतएवान्येधर्मपराःसुखिताःनैकृतिकास्तुदुःखिताः यतोनिर्धनाः क्षीणपुण्याः अपरेधर्मपरास्तुधनिनःयोगजधर्मेणपरोपकारजंधर्मधनंवर्धयंतः ॥ १४ ॥ इहेति नैकृतिकानामिहलोकेश्रमादिकंभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वार्ताःकुशलाः धर्माधर्मस्यधर्माधर्मयोरितिपूर्वेणसहसार्धश्लोकः यइतिउभयंधर्माधर्मौउपादेयहेयतयावेद ॥ १६ ॥ सोपधंसदंभं ॥ १७ ॥ तपोयोगजधर्मः ॥ १८ ॥ तस्मादिहैवधर्माधर्मविचारःकार्यइत्याहसार्धेन इहेति चिंताविचारः तमेवाह कर्मेति ॥ १९ ॥ इष्टंआप्ततमंतपोयेषां ब्रह्मलोकंहिमवत्पार्श्वं ॥२०॥ तत्रैवेतत्रैवजायंतेआविर्भवंति ॥२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्कारंयोगेऽत्रांकृच्छंतिप्राप्नुवंति अन्यथादोषमाह तिर्यगिति ॥ २२ ॥ इहैवसंसारे उत्तरांदिशंहिमवत्पार्श्वं ॥ २३ ॥ योगकलालाभेसदाचार्यएवशरणीकरणीयः आचार्यवान्पुरुषोवेद नैषातर्केणमति रापनेयेत्यादिश्रुतिभ्यइत्याह येगुरूनिति नियताःशमदमोपरत्यादियुक्ताः ब्रह्मचारिणःब्रह्मण्येवचारःकायवाङ्मनसांप्रवृत्तिर्येषां पंथानंगमनागमनमार्गं सगुणंब्रह्मनिर्गुणवस्तुप्राप्तिद्वारंजानंति ॥ २४ ॥ ब्रह्मनिर्मितःवेदप्रकाशितः धर्माधर्मौलोकस्यकर्तव्याकर्तव्यार्थौ ॥ २५ ॥ विस्मितःप्रत्यगद्वैतश्रवणेन ॥ २६ ॥ एषःप्रत्यगात्माजगतःप्रसवःकारणं निखिलेनसाकल्येनसंकीर्तितः परैरदर्शितःपंथाःश्रुति युक्तिबलान्मया यथाकथंचिदुन्नीतःपंडिताःशोधयंतुतं ॥ २७ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ संक्षेपेणप्रागुक्तमा

यदिसत्कारमृच्छंतितिर्यग्योनिषुचापरे॥ क्षीणायुषस्तथाचान्येनश्यंतिपृथिवीतले ॥ २२ ॥ अन्योन्यभक्षणासक्तालोभमोहसमन्विताः ॥ इहैवपरिवर्ततेन तेयांत्युत्तरांदिशं॥ २३ ॥ येगुरून्पर्युपासंतेनियताब्रह्मचारिणः॥ पंथानंसर्वलोकानांविजानंतिमनीषिणः॥ २४॥ इत्युक्तोयंमयाधर्मःसंक्षिप्तोब्रह्मनिर्मितः॥ धर्माधर्मौहिलोकस्ययोवैवेत्तिसबुद्धिमान्॥ २५॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोभृगुणाराजन्भरद्वाजःप्रतापवान्॥ भृगुंपरमधर्मात्माविस्मितःप्रत्यपूजयत्॥ ॥ २६॥ एषतेप्रसवोराजन्जगतःसंप्रकीर्तितः॥ निखिलेनमहाप्राज्ञकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰भृगुभरद्वाजसंवादे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९२॥ ॥ १॥ युधिष्ठिरउवाच आचारस्यविधिंतातप्रोच्यमानंत्वयानघ॥ श्रोतुमिच्छामिधर्मज्ञसर्वं ज्ञोह्यसिमेमतः॥ १॥ भीष्मउवाच दुराचारादुर्विचेष्टादुष्प्रज्ञाःप्रियसाहसाः॥ असंतस्त्वितिविख्याताःसंतश्चाचारलक्षणाः॥ २॥ पुरीषंयदिवामूत्रं येनकुर्वंतिमानवाः॥ राजमार्गेगवांमध्येधान्यमध्येचतेशुभाः॥ ३॥ शौचमावश्यकंकृत्वादेवतानांचतर्पणं॥ धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्यनदींतरेत्॥ ४॥ सूर्यंसदोपतिष्ठेतनचसूर्योदयेस्वपेत्॥ सायंप्रातर्जपेत्संध्यांतिष्ठन्पूर्वांतथेतरां ॥ ५ ॥ पंचार्द्रोभोजनंभुंज्यात्प्राङ्मुखोमौनमास्थितः॥ ननिंद्यादन्नभक्ष्यांश्च स्वादुस्वादुचभक्षयेत्॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिःसमुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादःस्वपेन्निशि॥ देवर्षिर्नारदःप्राहएतदाचारलक्षणं॥ ७॥ शुचिदेशमनड्वाहंदेवगोष्ठंचतुष्पथं॥ ब्राह्मणंधार्मिकंचैत्यंनित्यंकुर्यात्प्रदक्षिणं॥ ८॥

चारंयोगंचविस्तरेणप्रतिपादयितुमध्यायत्रयमारभ्यते आचारस्यविधिंतातेत्यादि ॥ १ ॥ आचारोलक्षणंज्ञापकंयेषां यतआचारंजिज्ञाससेऽतःसाधुरसीतिभावः ॥ २ ॥ ३॥ शौचंकृत्वाउपस्पृश्यआचम्यन दींतरेत्अवगाहेत् ततस्तर्पणमितिसंबंधः ॥ ४ ॥ जपेत्सावित्रीं संध्यांउपलक्ष्यतिष्ठन्उपतिष्ठेतचस्वगृह्योक्तैर्मंत्रैः इतरांपश्चिमां ॥ ५ ॥ पंचपादौपाणीमुखंचेतिपंचआर्द्राणियस्य भोजनंअन्नं अन्नभक्ष्यान् ओदनंअपूपादींश्च ॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापोशनइत्यर्थः नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ॥ ७ ॥ शुचिदेशंयज्ञादिशालां चैत्यंदेवतायतनं ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सामान्यंसाधारणं पाकभेदंनकुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ तथाकुर्वन्नयथाकालभोजीउपवासफलंलभेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणभुक्तावशिष्टंमातुर्हृदयमिवहितकरंकृतंधात्रातत्येउपासतेतेसत्यंब्रह्मसमासते आसादयंति आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिः स्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतिक्रमेणआहारशुद्धेर्ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेः ॥ १२ ॥ शंकुशुकः कीलबद्धशुकवत्पराधीनोद्वथापंडितोवा दंत्यादिपाठेसंश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशकुससंश्लेषणार्थौदैवादिकौ दंत्यद्वयवानेवमुख्यःपाठः संकुसुकोविकुसुकइतिमंत्रवर्णात् अस्थिरःपापोवा यद्वाऽमृतंब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्यप्रशंसार्थंहिंसामयंयागादि कर्मनिंद्यते लोष्ठेति लोष्ठमर्दीयज्ञियवेदिकरणार्थं तृणच्छेदीबर्हिराहरणार्थं नखखादीनखैश्छित्वाछित्वायज्ञशेषंमांसंखादतीतितथा नित्योच्छिष्टंनित्यसोमपानं पितापितामहोवापिसोमंयस्यनपीतवान् स

अतिथीनांचसर्वेषांप्रेष्याणांस्वजनस्यच ॥ सामान्यंभोजनंभृत्यैःपुरुषस्यप्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंवेदनिर्मितं ॥ नांतराभोजनंदृष्टमुपवासीतथाभवेत् ॥ १० ॥ होमकालेतथाजुह्वन्नृतुकालेतथाव्रजन् ॥ अनन्यस्त्रीजनःप्राज्ञोब्रह्मचारीतथाभवेत् ॥ ११ ॥ अमृतंब्राह्मणोच्छिष्टंजनन्याहृदयंकृतं ॥ तज्जनाःपर्युपासंतेसत्यंसंतःसमासते ॥ १२ ॥ लोष्ठमर्दीतृणच्छेदीनखखादीतुयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टःशंकुशुकोनेहायुर्विंदतेमहत् ॥ १३ ॥ यजुषासंस्कृतंमांसंनिवृत्तोमांसभक्षणात् ॥ नभक्षयेद्वृथामांसंपृष्ठमांसंचवर्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशेपरदेशेवाअतिथिंनोपवासयेत् ॥ काम्यकर्मफलंलब्ध्वागुरूणामुपपादयेत् ॥ १५ ॥ गुरुभ्यआसनंदेयंकर्तव्यंचाभिवादनं ॥ गुरूनभ्यर्च्ययुज्यंतेआयुषायशसाश्रिया ॥ १६ ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतंनचनग्नांपरस्त्रियं ॥ मैथुनंसततंधर्म्यंगुह्येचैवसमाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानांहृदयंतीर्थंशुचीनांहृदयंशुचिः ॥ सर्वमार्यकृतंचौक्ष्यंवालसंस्पर्शनानिच ॥ १८ ॥ दर्शनेदर्शनेनित्यंसुखप्रश्नमुदाहरेत् ॥ सायंप्रातश्चविप्राणांप्रदिष्टमभिवादनं ॥ १९ ॥ देवागारेगवांमध्येब्राह्मणानांक्रियापथे ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥ २० ॥

वेदुर्ब्राह्मणोनामेत्युक्तेः तेनउच्छिष्टःसोमपायी संकुसुकःफलाभिष्वंगी महदायुर्ब्रह्म ॥ १३ ॥ यजुषायजुर्वेदविदाऽध्वर्युणा मांसंयज्ञियमपि निवृत्तोनभक्षयेत् वृथामांसंअसंस्कृतमांसंपृष्ठमांसंचरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः पृष्ठंचरममात्रेस्यादितिविश्वः एतेनहिंसायुक्तोधर्मोनकर्तव्यइत्युक्तं ॥ १४ ॥ किंतर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमतआह स्वेति काम्यंकमनीयंकर्मभिक्षाचर्यंतस्यफलंअन्नादि गुरूणांपित्रादीनां ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ धर्म्यंऋतुकालिकं गुह्येरहसि ॥ १७ ॥ हृदयंरहस्यं तीर्थंगुरुः शुचिःअग्निः आर्यकृतंशिष्टाचरितंसर्वंचौक्ष्यंप्रशस्तं स्वार्थेष्यञ् वालंगोपुच्छं ॥ १८ ॥ प्रदिष्टंकर्तव्यत्वेनोपदिष्टं ॥ १९ ॥ क्रियापथेश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाने दक्षिणंपाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीतीभवेत् अजिनंवासोवादक्षिणतउपवीयदक्षिणबाहुमुद्धरतेऽवधत्तेसव्यमितियज्ञोपवीतमेतदेवविपरीतंप्राचीनावीतमितिश्रुतेः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सायमितिसार्धःश्लोकः विप्राणांपूजनमेवउत्तमंपण्यंउत्तमाकृषिश्चतद्वत्दृष्टफलमित्यर्थः बाध्यतेस्थिरीक्रियते बदस्थैर्येइतिधातुः सधकारःपाठःप्रामादिकः सस्यानांधान्यानांबहुकारंबहुलीकरणंचतदे वगवांइंद्रियाणांवाह्नेप्राप्येवाहःप्रापणंदिव्यरूप्यन्नपानादीष्टप्राप्तिरपिविप्राणांपूजनमेवपण्यादिवदेष्टव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पूजनप्रकारमाह संपन्नमितिभोजनेदीयमानेसंपन्नमितिब्रूयात्दाता सुसंपन्नमि तिप्रतिग्रहीता ब्रूयादित्यर्थात्ज्ञेयं एवमुत्तरत्र सुतर्पणमितिप्रतिग्रहीता श्रृतमितिदाता सुश्रृतमित्यन्यः यवाग्वांकृतौदने कृसरेद्विदलेनसहपाचितेओदने ॥२२॥ संप्राप्तेकृतेसति विप्राणांअभिनंदनंवंदनादिना संतोषणंकार्यमितिशेषः कीदृशंअभिनंदनंव्याधितानामायुष्यंआयुष्करं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यंआदित्याभिमुखोनमेहेतनमूत्रमुत्सृजेत् शकृत्पुरीषं ॥ २४ ॥ अवराणांकनिष्ठानां समानानांतुल्यानां ॥ ॥ २५ ॥ आर्यवृत्तंसेव्यमित्युक्तंतच्चाभिवादनादिरूपंदंभेनापिकर्तुंशक्यमितिकथमार्यत्वनिश्चयस्तत्राह हृदयमिति वैकृतंनेत्रादिविकारः पापंहृदयमाख्याति यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेणज्ञायतेंऽतर्गतंमनइति

सायंप्रातश्चविप्राणांपूजनंचयथाविधि॥ पण्यानांशोभतेपण्यंकृषीणांबाध्यतेकृषिः॥ बहुकारंचसस्यानांवाह्येवाहोगवांतथा ॥ २१ ॥ संपन्नंभोजनेनित्यं पानीयेतर्पणंतथा॥ सुश्रृतंपायसेब्रूयाद्यवाग्वांकृसरेतथा ॥ २२ ॥ श्मश्रुकर्मणिसंप्राप्तेक्षुतेस्नानेथभोजने ॥ व्याधितानांचसर्वेषामायुष्यमभिनंदनं॥ २३॥ प्रत्यादित्यंनमेहेतनपश्येदात्मनःशकृत् ॥ सहस्त्रियाथशयनंसहभोज्यंचवर्जयेत् ॥ २४ ॥ त्वंकारंनामधेयंचज्येष्ठानांपरिवर्जयेत् ॥ अवराणांसमानानामुभ येषांनदुष्यति॥२५॥हृदयंपापवृत्तानांपापमाख्यातिवैकृतं॥ज्ञानपूर्वंविनश्यंतिगूहमानामहाजने॥२६॥ज्ञानपूर्वंकृतंपापंछादयत्यबहुश्रुतः ॥ नैनंमनुष्याः पश्यंतिपश्यंत्येवदिवौकसः॥ २७॥ पापेनापिहितंपापंपापमेवानुवर्तते ॥ धर्मेणापिहितोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ धार्मिकेणकृतोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ ॥ २८॥ पापंकृतंनस्मरतीहमूढोविवर्तमानस्यतदेतिकर्त्तुः॥राहुर्यथाचंद्रमुपैतिचापितथाबुधंपापमुपैतिकर्म॥ २९॥ आशयासंचितंद्रव्यंदुःखेनैवोपभुज्यते॥ तद्बुधानप्रशंसंतिमरणंनप्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसंसर्वभूतानांधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुमनसाशिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥एकएवचरेद्धर्मंना स्तिधर्मेसहायता॥केवलंविधिमासाद्यसहायःकिंकरिष्यति॥३२॥

गूहमानाःपापं ॥ २६ ॥ २७ ॥ पापेनेति पापंपापिनं पापंप्रकाशनीयंधर्मस्तुगोपनीयइत्यर्थः ॥ २८ ॥ निवर्तमानस्यअशास्त्रस्थस्य अबुधमितिच्छेदः ॥ २९ ॥ मरणंकर्तृ ॥ ३० ॥ मानसंमनोनिर्वर्त्यं मनसाशिवमित्यस्यसर्वभूतेभ्योऽभयंदद्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एकइति धर्मंध्यानयोगं ननुसहोभौचरतांधर्ममितिविधेर्दंपत्योरग्निहोत्रादिधर्मोविहितस्तत्कथमुच्यतेएकएवेतीत्याशंक्याह नास्तिधर्मेसहायतेति रूयादेरितिशेषः कातर्हिविधेर्गतिरित्यतआह केवलमिति मनसिधर्मशून्ये बाह्यसहायोविधिप्राप्तोप्यनर्थकइत्यर्थः यथोक्तं मनसैवकृतंरामनशरीरकृतंकृतं येनैवालिंग्यतेकांतातेनैवालिंग्यतेसुतेति तस्मात् रूयादिसापेक्षंधर्ममनादृत्यमानसिकेयोगधर्मेएवमनोदध्यादितिभावः ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतमेवस्तौति धर्मइति योनिरुत्पत्तिप्रलयस्थानं देवत्वमनुष्यत्वादिप्रापकोधर्मइत्यर्थः तेषामेवदेवमनुष्याणां दिविहार्दाकाशाख्येब्रह्मलोकेअमृतंकैवल्यकारणंधर्मएव तथाप्रेत्यभावेअपूर्वदेहप्राप्तौधर्मादेव सुखं तैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वंमानसिकोधर्मोदेवादीनांयोनिरित्युक्तं तत्रकिंस्वरूपो सौधर्मःकथंचदेवादिहेतुत्वंतस्येतिपृच्छति अध्यात्ममिति आत्मानंचित्तमधिकृत्यप्रवृत्तोयोगधर्मोऽध्यात्मं यदिदंपुरुषस्यकर्तव्यत्वेनचिंत्यतेशास्त्रेविचार्यतेतदध्यात्मं किंलक्षणंकिंप्रकारकंचेति यद्यथाश ब्दाभ्यांप्रश्नद्वयंकृतं ॥ १ ॥ तथाब्रह्मैवप्रजानांयोनिरितिप्रसिद्धंत्वयातुमानसोधर्मोयोनिरित्युक्तंतत्कथमित्याशयवानाह कुतइति ॥२॥ श्रेयस्करंधनादि श्रेयस्करतरोधर्मः श्रेयस्करतमोध्यानयोगः सुखंस्व रूपसुखाविर्भावहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ सृष्टीति सृष्टिप्रलयव्याख्यापिअध्यात्मव्याख्यायामेवांतर्भूता तथाहि यदिज्ञेयआत्माप्रतीचोऽन्यःस्यात्तर्हितस्यउपासनाशेषत्वात् तस्मिन्श्रुतंजगज्जन्मादिहेतुत्वंपर्णमयी फलवदर्थवादःस्यात् द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादःस्यादितिघंटाघोषः योषिदग्नित्ववदारोपितैरपिनीलग्रीवत्वपीतांबरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिगुणैरुपास्तिस्वरूपसि

धर्मोयोनिर्मनुष्याणांदेवानाममृतंदिवि ॥ प्रेत्यभावेसुखंधर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰भीष्मयुधिष्ठिरसंवादेआ चारविधौत्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मंनामयदिदंपुरुषस्येहचिंत्यते ॥ यदध्यात्मंयथाचैतत्तन्मे ब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ कुतःसृष्टमिदंविश्वंब्रह्मन्स्थावरजंगमं ॥ प्रलयेकथमभ्येतितन्मेवक्तुमिहार्हसि ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अध्यात्ममितिमांपार्थयदेतद नुपृच्छसि ॥ तद्व्याख्यास्यामितेतातश्रेयस्करतमंसुखं ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैःपरिदर्शितं ॥ यज्ज्ञात्वापुरुषोलोकेप्रीतिंसौख्यंचविंदति ॥ फललाभ श्चतस्यस्यात्सर्वभूतहितंचतत् ॥ ४ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ ५ ॥

द्धेः संतुवातत्रानारोपिताएवगुणाः तथापितस्यसर्वगुणविशिष्टस्यज्ञेयत्वेनघटादिवज्जडत्वापत्तिर्दुर्वारा ननुचिन्मयएवास्यविग्रहश्चिन्मयाएवगुणाइतिनतेषांजडत्वमितिचेत् अत्रपृच्छामः चिन्मयत्वंचिद्विका रत्वंचिद्रूपत्वंवा नाद्यः वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिविकारस्यानृतत्वश्रवणेनतेषांतुच्छत्वापत्तेः नांत्यः स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् नहिचिदेवचिदंतरग्राह्येतिसंभवति ग्राह्यचितःअचित्त्वापत्तेः तस्मात्ज्ञेयआ त्माप्रतीचोऽनन्यएव तथाचसृष्ट्यादेस्तदुपादानकत्वोक्तिस्तदद्वयत्वप्रतिपत्त्यर्थैति अध्यात्मव्याख्यायामेवसृष्टिप्रलयव्युत्पादनंसंगतमितितत्प्रसंगेप्रश्नोत्तरयोःसृष्ट्याद्युपन्यासोयुक्तिमत्तरइतिसिद्धं अत्रमान माह आचार्यैःपरिदर्शितमिति आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिवेदवाक्यैरित्यर्थः प्रीतिंदृष्टसुखं सौख्यंसुखात्मकंभावंसत्तां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यांसुखात्मकसन्मात्रमित्यर्थावगमात् सुखस्यभावइतिविग्रहेषष्ठीतुरा होःशिरइतिवदौपचारिकीव्यक्तमाकरे तथाचश्रुतयः योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहनिक्रियंनिष्कलंशांतमित्याद्याः तस्यआत्मविदः फलंसर्वकामावाप्तिस्तल्लाभःस्यात् हितंच तज्ज्ञानं ॥ ४ ॥ अध्यारोपापवादन्यायेनज्ञेयस्यब्रह्मणस्तटस्थलक्षणंतावदाह पृथिवीति भूतानांजरायुजादीनांप्रभवाप्ययौउत्पत्तिलयस्थानभूतानि ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतः आनंदात्मनः आनंदाध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते आनंदेनजातानिजीवंति आनंदंप्रयंत्यभिसंविशंतीतिश्रुतेः सृष्टानितत्रैवलयंयांति यतइतियच्छब्दार्थमाह महाभूतानिपृथिव्यादीनिभूतेभ्यः जरायुजादिभ्यःउत्पद्यंते सागरस्योर्मयोयथेति अत्रजरायुजादिभ्यःखाद्युत्पत्तिलयौवदतातेषामानंदरूपत्वमुक्तं खादीनांचस्वमाकाशादिवत्कल्पनामात्रत्वंचोक्तं ॥ ६ ॥ प्रसार्येति भूतानिखादीनि भूतात्मा जीवः यतः भूतान्येवदेहाद्याकारेणपरिणतानिआत्मत्वेनमन्यमानः अस्तिखल्वन्योऽपरोभूतात्मायोयंसितासितैःकर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धेश्च एतेनकूर्मादंगानीवबियदादीनिप्रतीचोनन्यानीत्युक्तं॥ ७॥ननुकथंभौतिकेभ्योभूतोत्पत्तिः नहिपुत्रात्पितोत्पद्यतइतिचेत् अत्रब्रूमः बीजाद्वटोवटात्बीजानिबीजेभ्योवटाइतिवद्भविष्यतीति ननुतत्रप्रतिबीजंसूक्ष्मरूपेणवटोस्तिअंकुरोन्मुखतिंतिणीबीजोदरेकृत्स्नतिंतिणीसन्निवेशदर्शनात् तर्हिप्रत्यगभेदेनगृहीतेदेहेसूक्ष्मरूपेणमहाभूतानिसंतीतितुल्यमित्यभिप्रेत्याह महाभूतानीति भूतकृतईश्वरः सर्वभूतेषुशरीरेषुपंचमहाभूतानिअकरोदेव कृतेषुच

यतःसृष्टानितत्रैवतानियांतिपुनःपुनः ॥ महाभूतानिभूतेभ्यःसागरस्योर्मयोयथा॥६॥प्रसार्यचयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥तद्वद्भूतानिभूतात्मासृष्टानिहरते पुनः॥ ७॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ अकरोत्तेषुवैषम्यंतत्तुजीवोनपश्यति ॥ ८ ॥ शब्दःश्रोत्रंतथाखानित्रयमाकाशयोनिजं ॥ वायोःस्पर्शस्तथा चेष्टात्वक्चैवत्रितयंस्मृतं ॥ ९ ॥ रूपंचक्षुस्तथापाकस्त्रिविधंतेजउच्यते ॥ रसःक्लेदश्चजिव्हाचत्रयोजलगुणाःस्मृताः ॥ १० ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचएतेभूमिगुणास्त्रयः॥ महाभूतानिपंचैवषष्ठंचमनउच्यते॥ ११ ॥ इंद्रियाणिमनश्चैवविज्ञानान्यस्यभारत॥ सप्तमीबुद्धिरित्याहुःक्षेत्रज्ञःपुनरष्टमः॥ १२॥चक्षुरालोचनायैव संशयंकुरुतेमनः॥ बुद्धिरध्यवसानायक्षेत्रज्ञःसाक्षिवत्स्थितः॥ १३ ॥ ऊर्ध्वंपादतलाभ्यांयदर्वाक्चोर्ध्वंचपश्यति॥ एतेनसर्वमेवेदंविध्व्यभिव्याप्तमंतरं॥ १४॥

तेषुवैषम्यंवैलक्षण्यंपार्थक्येनावस्थितत्वंयत्तत्तुजीवोदेहाद्यात्माभिमानीनपश्यति देहेकःपार्थिवोंशःकःआप्यइतिनजानाति अयंभावः जीवत्वाभिमानत्यागेखलुस्वस्यसर्वकारणत्वंग्राह्यं तदभावात्तुस्वमे गृह्यमाणमपितन्नश्रद्धत्ते ततश्चनबाह्यांतरसृष्ट्योःसत्यत्वमिथ्यात्वेनिश्चिनोति ततोभेददृष्टेरबाधाद्बध्यतइति ॥ ८ ॥ जीवस्यजगदुपादानत्वप्रथनायतस्यात्मभूतेदेहेखाद्यंशान्विभजते शब्दइत्यादिना खानिच्छिद्राणि आकाशएवयोनिःकारणंतज्जं ॥ ९ ॥ पाकःअन्नादिपक्तिस्तद्धेतुः ॥ १० ॥ पंचैवदेहस्थानीतिशेषः ॥ ११ ॥ इंद्रियाणिभूतेष्वंतर्भूतानि मनइतिकर्ताजीवउच्यते अस्यविज्ञानानिचवृत्ति रूपाणि एतदुभयात्मिकाबुद्धिःसप्तमी क्षेत्रज्ञःसाक्षी ॥ १२ ॥ चक्षुरितिपंचानामुपलक्षणं आलोचनायविषयग्रहणाय अध्यवसानायनिश्चयाय क्षेत्रज्ञः साक्षीवत्उदासीनबोधरूपत्वात् साक्षित्वस्यापि साक्ष्योपाधिकत्वान्नात्मधर्मत्वमितिवत्करणेनदर्शितं ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वमिति पादतलद्वयमारभ्यऊर्ध्वस्थितंशरीरंउपर्यधश्चयत्साक्षिचैतन्यंपश्यति एतेनइदंबहिर्दृश्यमानंअंतरंव्योमोदरंकृत्स्नंव्याप्तं ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंबुद्ध्यादिसाक्षिणोब्रह्मभावमुक्त्वाऽस्यबुद्ध्याद्युपहितस्यपूर्वंमहाभूतस्रष्टृत्वमुक्तंतद्युक्त्याश्रुत्याचालोचनोयमित्याह पुरुषैरिति कृत्स्नशःकात्स्न्र्येन वेदितव्यानिपरीक्षणीयानि इंद्रियाणीतिमनोबुद्ध्योरप्युप लक्षणं तथाहि किमिंद्रियाणिप्राक्संतमेवघटादिकंगोचरयंत्युतदृष्टिसमसमयमात्रसिद्धं आद्येपि किंसत्वंसत्तासामान्यसमवायोवाअर्थक्रियाकारितावा नाद्यः सत्तायांसत्तासामान्यांतराभ्युपगमेऽनवस्थापा तात् अनभ्युपगमेतस्याअप्यसत्त्वापत्तेश्च नद्वितीयः रज्ज्वांकल्पितस्यापिसर्पस्यभयकंपादिजनकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वदर्शनात् नचतत्रपुष्कलार्थक्रियाकारित्वंदृष्टंप्रसर्पणाद्यदर्शनादितिशंक्यं तार्क्ष्यो हमितिस्वस्मिंस्तार्क्ष्यत्वकल्पनायाःसत्यविषनिवर्तकत्वदर्शनात् तथाचैत्रोयमितिप्रतिमायांकल्पितचैत्रत्वस्यप्रतिमापीडनाच्चैत्रपीडाकरत्वदर्शनाच्च ननुतत्रतार्क्ष्यात्स्वस्यभेदेगृह्यमाणेएवशास्त्रप्राप्तस्यध्याना देःसत्यविषनिवर्तकत्वंयुक्तं गारुडशास्त्रप्रमाणात् देहेंद्रियादीनांतुआत्मन्यभेदेनदृश्यमानानांकथंकल्पितत्वमितिचेत्श्लाघनीयप्रज्ञोदेवानांप्रियः भेदग्रहेसत्यपियत्रकल्पनायाःपुष्कलार्थक्रियाकारित्वंदृ ष्टं किमुताभेदग्रहे बाधोत्तरकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्यरज्जुसर्पादौदेहेंद्रियादौचतुल्यवद्दर्शनात् तस्मात्परिशेषात्रज्जूरगवद्दृष्टिसमसमयसिद्धंघटादिकंइंद्रियाणिगोचरयंतीतिसिद्धं इंद्रियाण्यपिमनसो

पुरुषैरिंद्रियाणीहवेदितव्यानिकृत्स्नशः॥ तमोरजश्चसत्वंचतेपिभावास्तदाश्रिताः॥ १५ ॥ एतांबुध्वानरोबुध्याभूतानामागतिंगतिं॥
समवेक्ष्यशनैश्चैवलभतेशममुत्तमं ॥ १६ ॥ गुणैर्नेनीयतेबुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाण्यपि॥ मनःषष्ठानिभूतानितदभावेकुतोगुणाः॥ १७॥

ऽनवहिततायांसन्निहितमपिरूपादिकंनगोचरयंतीतिमनोमात्राण्येव स्वप्नेतेषांतन्मात्रत्वानुभवात् मनोपिप्रमात्राप्रयुक्तंसन्नावहितंभवतीतिप्रमात्रात्मकमेव प्रमातृत्वंचात्मनिबुद्धिव्यतिरेकेणसुषुप्त्यादौनदृष्ट मितिबुद्धेरेवधर्मः बुद्धिश्चत्रिगुणात्मकस्याज्ञानस्यकार्यमतस्त्रिगुणात्मकानेवभावान्विषयीकरोति तदिदमुक्तं इंद्रियाणितमआदिकमेव तेपिइंद्रियग्राह्याभावाअपि तदाश्रिताइंद्रियाश्रिताइंद्रियजाः परंपरयातमआद्याश्रिताएवेति ॥ १५ ॥ एतदेवप्रपंचयिष्यन्प्ररोचनायतज्ज्ञानफलमाह एतामिति एतांत्रिगुणात्मिकांमूलप्रकृतिंबुद्धिंवाभूतानांखादीनांजरायुजादीनांचआगतिंउद्गमनस्थानं गतिंलयस्थानं चेतिबुध्याविचारेणअवेक्ष्य शनैःवैराग्यविवेकवृद्धिक्रमेण उत्तमंशमंसुखंप्रत्यगानंदंलभते कंठगतविस्मृतचामीकरवन्नित्यप्राप्तमपिअज्ञानादप्राप्तमिवतत्त्वमस्यादिवाक्याल्लभते ॥ १६ ॥ भूतानांगत्यागती एवाह गुणैरिति तमआदिभिर्गुणैःबुद्धिर्नेनीयतेपुनःपुनरतिशयेनविषयात्मतांनीयते अतोबुद्धिरेवमनःषष्ठानींद्रियाणिभूतानिचद्विविधानिसैव तदभावेबुद्धेरभावेगुणाःकुतः स्वरूपेणतेषांबाधान्नक्वापिसंतीत्य र्थः एतेनसांख्याभिमतंतेषामबाध्यत्वंनित्यानुमेयत्वंचनिरस्तं अयमर्थः रज्ज्वज्ञानेसतितत्कार्यंसर्पस्तज्जंभयादिकंचदृश्यते परीक्षादशायांतुसर्पाभावेसतिरज्जौनतन्मूलमज्ञानमुपलभ्यतेनापितज्जंभयादिकं एवंबुद्ध्यभावेबुद्धेःकार्यंकारणंचनश्यतीतिगुणशब्देनसत्वादयोमनइंद्रियविषयादयश्चगृह्यंते ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतीति यतएवंतस्मात् तन्मयंबुद्धिमयं प्रलीयतेबुद्धौलीनायां उद्भवतिबुध्युद्भवे तस्मात्तथाबुद्धिमयत्वेननिर्दिश्यतेवेदे मनसाह्येवपश्यति मनसाश्रृणोतीति प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिच बुद्धिमनसो रभेदात् बुद्धिरेवश्रवणादिसाधनंश्रोत्रादिरूपेण प्राणेभ्यश्चक्षुरादिभ्यइंद्रियेभ्यः देवास्तदनुग्राहकाआदित्यादयः लोकाःभूतभौतिकाइतिश्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतदेवाहद्वाभ्यां येनेति साबुद्धिर्येनद्वारेणपश्य तितच्चक्षुरित्यर्थः जिव्हयात्वचेति इत्थंभावेतृतीया जिव्हारूपयाबुध्याबुद्धिःकर्त्रीरसंजानाति॥ १९॥तत्रहेतुः विक्रियते बुद्धिरेवचिदाभासविशिष्टाजीवापरसंज्ञाकर्तृत्वंकरणत्वंचापद्यते तथाचश्रूयते सप्राणन्ने वप्राणोनामभवति वदन्वाक्पश्यन्चक्षुःश्रृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यकर्मनामान्येवेति सकृदितियौगपद्यमुच्यतेकर्त्रादिभावस्य ततश्चाकाशाद्वायुःवायोरग्निरितिक्रमोनविवक्षितः किंतुज्ञातृज्ञानज्ञेया नांसहैवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ अधितिष्ठतिरूपादीनिबुद्धिःप्रकाशयत्येतैरित्यधिष्ठानानिकरणानि बुद्धेःकर्त्र्याः अदृश्यश्चिदात्माधितिष्ठति स्वरूपसत्तामात्रेणइंद्रियाणिव्यापारयति अयस्कांतइवलो हं ॥२१॥ एतदेवाह पुरुषेइति त्रिषुभावेषुसत्वरजस्तमोमयेषुसुखदुःखमोहात्मकेषु तानेवक्रमेणाह कदाचिदिति ॥ २२ ॥ एवंत्रिषुभावेष्ववस्थिताबुद्धिर्मनसिवर्तते मनोद्वाराइंद्रियविषयेष्वपिइतिद्रष्टव्यं ॥

इतितन्मयमेवैतत्सर्वंस्थावरजंगमं ॥ प्रलीयतेचोद्भवतितस्मान्निर्दिश्यतेतथा ॥ १८ ॥ येनपश्यतितच्चक्षुःश्रृणोतिश्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रतिघ्राणमित्याहूरसंजा नातिजिव्हया ॥ १९ ॥ त्वचास्पर्शयतेस्पर्शंबुद्धिर्विक्रियतेसकृत् ॥ येनप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतितन्मनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानिबुद्धेर्हिपृथगर्थानिपंचधा ॥ इंद्रियाणीतियान्याहुस्तान्यदृश्योधितिष्ठति ॥ २१ ॥ पुरुषेतिष्ठतीबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते ॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदनुशोचति ॥ २२ ॥ नसुखेननदुःखेनकदा चिदपिवर्तते ॥ एवंनराणांमनसित्रिषुभावेष्ववस्थिता ॥ २३ ॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ॥ सरितांसागरोभर्तामहावेलामिवोर्मिमान् ॥ २४ ॥

॥ २३ ॥ सेयमिति सेयंसर्वात्मिकापिबुद्धिःभावान्सुखदुःखमोहान्तदात्मिकापिसतीअतिक्रम्यवर्तते तत्रयोग्योदृष्टांतः सरितांभर्तापूरयिताऊर्मिमान्सागरःमहावेलामिवेति अयमर्थः यथासमुद्रप्रभवा नांनदीनांसमुद्रंप्राप्तानांवीचयःसमुद्रोर्मिभिस्तिरोधीयंते एवंबुद्धिप्रभवाणांदेहेंद्रियविषयाणांयोगेनबुद्धौलीयमानानांसंस्काराःबुद्धेर्ब्रह्माकारतयातिरोधीयंतइतिबुद्धेर्गुणातीतत्वमुच्यते यथाघटप्रकाशेचक्षु रालोकसहकारेणसमर्थं दीपप्रकाशेतुतन्निरपेक्षं विषयस्यैवप्रकाशात्मत्वात् एवंधीवृत्तिश्चिदाभाससहकारेणैवघटादीन्प्रकाशयति यथोक्तं बुद्धितत्स्थचिदाभासावुभौव्याप्नुवतोघटं तत्राज्ञानंधियानश्येच्चै तन्येनघटःस्फुरेदिति आत्मनितुधीवृत्तिरेवापेक्षिताविषयस्यप्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशमानेत्वानंदेधीवृत्तिः कतकरजोवत्सजातीयवृत्त्यंतरंविनाशयंतीस्वयमपिविलीयते तदाचसंस्कारात्मनासतीसासत्वा दिकार्याणिसुखदुःखमोहाख्यानिअतिक्रम्यगताभवति सुषुप्तौतुमोहस्याविनाशात्सुप्तिसमाध्योर्भेदइति ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुआत्माकारवृत्तिमत्याबुद्धेर्गुणातीतत्वोपगमेज्ञानसमकालमेवदेहपातःस्यात् नष्टायास्तस्याःमूलकारणस्याज्ञानस्यनाशेनपुनरुत्पादायोगादित्याशंक्याह अतिभावेति सुखादिभावान्अतिक्रांतापिबुद्धिर्भा
वेमनसिनिर्वृत्तिकतयासत्तामात्रेमनसिवर्तते ज्ञानकालेसूक्ष्मरूपेणास्तीत्यर्थः तुपश्चादभ्युत्थानकालेप्रवर्तमानंरजः तद्भावंबुद्धिभावंअनुवर्तते घृतकाठिन्यवद्विलीनापिबुद्धिःरजोगुणेनशीतेनघृतमिवपुनर्घनीक्रि
यतइत्यर्थः अयंभावः सत्यप्यज्ञाननाशेक्षालितलशुनभांडगंधवद्क्लेशतोनुवर्तमानाऽविद्याप्रारब्धकर्मपराधीनापुनःपुनर्देहादीनुत्थापयति प्रारब्धकर्मोपरमेतुनिरन्वयनाशान्निष्प्रत्यूहंकैवल्यमिति ॥२५॥ सावु
द्धिर्यदारजसालब्धात्मिकाभवतितदाहिप्रसिद्धंइंद्रियाणिप्रवर्तयति ततश्चविषयसंबंधात्सत्वंसत्वात्मिकाबुद्धिः विषययाथात्म्यज्ञानंप्रवर्तते तथातमोभावःतमसाविषयाज्ञानेनजनितोभावः विषयविपर्या
सरूपःशुक्तिरजतादिः प्रीतियोगात्पुरुषगतरागादिदोषात्प्रवर्तते प्रमारूपंविपर्ययरूपंवाज्ञानंविषयेंद्रियसंबंधाज्जायतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ ततश्चप्रीत्यादयःसत्वाद्यात्मनःप्रवर्तंते भावाःशमदमकामक्रोधभयवि

अतिभावगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते॥प्रवर्तमानंतुरजस्तद्भावमनुवर्तते॥२५॥इंद्रियाणिहिसर्वाणिप्रवर्तयतिसातदा॥ ततःसत्वंतमोभावःप्रीतियोगात्प्रवर्त
ते॥२६॥प्रीतिःसत्वंरजःशोकस्तमोमोहस्तुतेत्रयः॥येयेचभावालोकेस्मिन्सर्वेष्वेतेषुवैत्रिषु॥२७॥इतिबुद्धिगतिःसर्वाव्याख्यातातवभारत॥इंद्रियाणिचसर्वा
णिविजेतव्यानिधीमता॥२८॥सत्वंरजस्तमश्चैवप्राणिनांसंश्रिताःसदा॥त्रिविधावेदनाचैवसर्वसत्वेषुदृश्यते॥२९॥सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतिभारत॥
सुखस्पर्शःसत्वगुणोदुःखस्पर्शोरजोगुणः॥ तमोगुणेनसंयुक्तौभवतोव्यावहारिकौ ॥ ३० ॥ तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत्॥ वर्ततेसात्विकोभाव
इत्याचक्षीतततथा॥ ३१ ॥ अथयद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः॥प्रवृत्तंरजइत्येवतन्नसंरभ्यचिंतयेत् ॥ ३२ ॥ अथयन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयंभवेत् ॥
अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत्॥ ३३ ॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसुखंसंशांतचित्तता ॥ कथंचिदभिवर्ततइत्येतेसात्विकागुणाः॥३४॥ अतुष्टिःपरितापश्चशो
कोलोभस्तथाक्षमा॥लिंगानिरजसस्तानिदृश्यंतेहेत्वहेतुभिः॥३५॥अवमानस्तथामोहःप्रमादःस्वप्नतंद्रिता॥कथंचिदभिवर्ततेविविधास्तामसागुणाः॥३६॥

षादादयः ॥ २७ ॥ बुद्धिव्याख्यानंसप्रयोजनमुपसंहरति इतीति ॥ २८ ॥ प्रीतिःसत्वमित्युक्तमर्थंप्रपंचयति सत्वंरजइत्यादिना ॥२९॥ त्रैविध्यमेवाहसात्विकीतिसार्द्धेन तमोगुणेप्रादुर्भूतेसतिसंयुक्तौपूर्वो
क्तौसुखदुःखस्पर्शौनभवतः किंतुमोहएवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संरभ्यभीत्वादुःखानुसंधानात्दुःखमेववर्द्धिष्यतइतिभीत्यादुःखंनचिंतयेन्नगणयेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इष्टवस्तुश्रवणदर्शनप्राप्त्युप
भोगजानिसुखानिप्रहर्षप्रीत्यानंदसुखाख्यानि प्रियमोदप्रमोदानंदापरपर्यायाणि प्रशांतचित्ततानिर्विकल्पसुखतापुच्छब्रह्माख्याकथंचिदितिदौर्लभ्यमुक्तं ॥ ३४ ॥ हेत्वहेतुभिर्हेतुभिरहेतुभिश्च आहाराद्य
पूर्तौसत्यामतुष्टिः क्षुद्बाधाद्यनिवृत्तिहेतुभिः सर्वसंपत्तिमतस्तुयाऽतुष्टिःसानिर्हेतुकाकेवलमोहकार्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वमोनिद्रातत्सहितातंद्रितातंद्रायुक्तत्वं कथंचित्अभाग्यातिशयात् ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दूरगंदुर्लभेपिवस्तुन्यासक्तं बहुधागामिअनेकेषु विषयेषुयुगपन्निपतितुंशीलं प्रार्थनादेहीतिदैन्यभाषणं सुनियतंनिरुद्धवृत्तिकं ॥ ३७ ॥ वृत्तिनिरोधफलंसत्वपुरुषान्यताख्यातिमाह सत्वेति सत्वंबुद्धि सत्वं क्षेत्रज्ञःसाक्षी तयोः अंतरंभेदं तप्तायःपिंडवदितरेतराविवेकात्प्रागगृहीतं एकःसत्वं गुणान्अहंकारादीन् ॥ ३८ ॥ एतौमशकोदुंबरौ तयोःसत्वक्षेत्रज्ञयोः ॥ ३९ ॥ प्रकृत्यास्वभावेन ॥ ४० ॥ ननुमशकोदुंबरवज्जलमत्स्यवद्वातयोःसंयोगश्चेदुभयोरपिविभुत्वादपरिहार्यःसंयोगःस्यादित्याशंक्याह नेति नविदुरितिगुणानांजडत्वमुक्तं वेत्तीतिक्षेत्रज्ञस्यचिदात्मत्वमुक्तं अतश्चिज्जडयोर्वास्तवःसंबंधो नोपपद्यते दृष्टांतेतुजडयोरेवमीनादिशरीरयोर्जलादिनाजडेनैवसंबंधः एतदेवाह परिद्रष्टेति पुरुषोगुणानांदेहाहंकारादीनांद्रष्टापिसन् तान्संसृष्टान्स्वतादात्म्यापन्नान्मन्यते नहिद्रष्टृदृश्ययोःपुंगुणयोरभेदःसंभवति प्रतीयतेचाभेदः अहंगौरोहंकाणोऽहंसुखीअहंकर्तेति तस्मात्मरुमहाह्रदयोरिवानयोराध्यासिकःसंबंधइत्यर्थः संसृष्टेतिपाठे समित्येकीभावेइतियास्कवचनात् आत्मनिएकीभावेनतादात्म्येनगुणानां स्रष्टाकल्पकः संस्रष्टाचिदात्माविद्ययामन्यतेऽभिमानंकरोति ॥ ४१ ॥ ननुचिदात्मागुणसंगीचेत्घटपिहितप्रदीपवन्नकिंचित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह इंद्रियैरिति प्रदीपार्थंअर्थप्रकाशनं घटच्छिद्रैरिवघटपिहि

दूरगंबहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं॥ मनःसुनियतंयस्यससुखीप्रेत्यचेहच ॥ ३७॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंपश्यसूक्ष्मयोः ॥ सृजतेतुगुणानेकएकोनसृजते गुणान् ॥ ३८॥ मशकोदुंबरौवापिसंप्रयुक्तौयथासदा॥ अन्योन्यमेतौस्यातांचसंप्रयोगस्तथातयोः॥ ३९ ॥ पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा ॥ यथा मत्स्योजलंचैवसंप्रयुक्तौतथैवतौ॥ ४०॥ नगुणाविदुरात्मानंसगुणान्वेत्तिसर्वशः॥ परिद्रष्टागुणानांतुसंसृष्टान्मन्यतेतथा ॥ ४१ ॥ इंद्रियैस्तुप्रदीपार्थंकुरुतेबुद्धिसप्तमैः॥ निर्विचेष्टैरजानद्भिःपरमात्माप्रदीपवत् ॥ ४२ ॥ सृजतेहिगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञःपरिपश्यति॥ संप्रयोगस्तयोरेषसत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४३ ॥ आश्रयोनास्तिसत्वस्यक्षेत्रज्ञस्यचकश्चन॥ सत्वंमनःसंसृजतेनगुणान्वैकदाचन॥ ४४॥

तोदीपइत्यर्थः इंद्रियैर्मनसासहषड्भिः ॥ ४२ ॥ संप्रयोगःसंबंधः ध्रुवःअनादिः ॥ ४३ ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोःसंप्रयोगोऽनिर्वचनीयइत्याह आश्रयइति आत्मनःअसंगत्वान्निर्गुणत्वाच्च जतुकाष्ठवद्रूपरूपिवद्वा न तयोराश्रिताश्रयभावोस्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञस्यकश्चनआश्रयोनास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् गुणःसत्वस्यचेतनेतिप्राचीनपाठेतु सत्वस्याश्रयःप्रकृतिः शाखायाइवतरुःसनास्ति प्रकृतेस्तुच्छत्वात् तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत् अनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यास्तुच्छत्वावगतेः कथंतर्हिसत्वस्यात्मलाभइत्यतआह चेतनासत्वस्यगुणइति शुक्तीदंतायथातत्राध्यस्तरजतस्यविशेषणंभवति तद्वच्चेतनाप्यस्मिन्नध्यस्तस्यसत्वस्यविशेषणंभवति तमिमंसत्वेचेतनानुवेधमालक्ष्य आत्माजडश्चेतनातद्गुणःसाचक्षणावस्थायिनीतिबुद्धबंधवःप्रलपंति उक्तेर्थेहेतुमाह सत्वमिति संसृजतेनिर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः वैप्रसिद्धं मनआदिकमेवसत्वस्यकार्यंप्रथतेनतन्मूलभूतागुणाअतस्तेषांसकार्याणांमृषात्वमित्यर्थः नहिनिपुणैरपिपरीक्ष्यमाणंरज्जूरगोपादानमज्ञानंदृष्टिपथमवतरतीतिभावः ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्यासनिवृत्त्युपायमाह रश्मीनिति वृत्तिबहुत्वापेक्षयाबहुवचनं तेषांतस्यसत्वस्यरश्मीनिवइंद्रियाणि ॥ ४५ ॥ प्राकृतंस्वाभाविकंकर्मत्यक्त्वा संन्यस्येत्यर्थः आत्मरतिः अनन्यनिष्ठःमुनिः ध्यानशीलः सर्वेषांभूतानामात्मैवभवतीतिसर्वभूतात्मभूः यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति आत्माह्येषांसभवतीत्यादिश्रुतिभ्यःआत्मनःसार्वात्म्यावगतेः तस्मात्संन्यासादेः ॥ ४६ ॥ एवंविदःकर्मालेपंसदृष्टांतमाह यथेति बारिचरः हंसः तथाचश्रुतिः तंविदित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेनेति ॥ ४७ ॥ एवंस्वभावंअलेपस्वभावं एतत्आत्मस्वरूपंस्वबुध्या निश्चित्येतिशेषः ॥ ४८ ॥ एवंविदोजीवन्मुक्तिमाह स्वेति स्वभावेस्वरूपेयुक्तिर्योगस्तयादेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासकृतांपररूपतांपरित्यज्यस्वरूपावस्थित्यायुक्तश्च सविद्वान्नित्यंगुणान्भूतभौतिकान्योगैश्वर्यबलेनसृजते यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मेत्युपक्रम्यसविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्तेतिश्रुतेः ऊर्णनाभिदृष्टांतोऽभिन्ननिमित्तत्वोपपादनायदर्शितः ॥ ४९ ॥ एवंजीवन्मुक्तःप्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहः प्राक्संस्कारवशात्प्रत्युपस्थितैर्गुणैर्दृष्टिसमसमयांसृष्टिंपश्यन्योगैश्वर्येणाणिमादिनावानिर्विकल्पध्यानेनवावर्तयतीत्युक्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तौतुकिंगुणाःघटवन्निवर्तंतउतरज्जूरगवद्बाध्यंतेइतिमीमांसते प्रध्वस्ताइतिद्वाभ्यां तत्रकृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वादितियोगाः प्रधानंत्रिगु

रश्मींस्तेषांसमनसायदासम्यङ्नियच्छति ॥ तदाप्रकाशतेस्यात्माघटेदीपोज्वलन्निव ॥ ४५ ॥ त्यक्त्वायःप्राकृतंकर्मनित्यमात्मरतिर्मुनिः ॥ सर्वभूतात्मभूस्तस्मात्सगच्छेदुत्तमांगतिं ॥ ४६ ॥ यथावारिचरःपक्षीसलिलेननलिप्यते ॥ एवमेवकृतप्रज्ञोभूतेषुपरिवर्तते ॥ ४७ ॥ एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्याविहरेन्नरः ॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्चसमोविगतमत्सरः ॥ ४८ ॥ स्वभावयुक्त्यायुक्तस्तुसनित्यंसृजतेगुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंविज्ञेयास्तंतुवद्गुणाः ॥ ४९ ॥ प्रध्वस्तानानिवर्तंते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षेणपरोक्षंतदनुमानेनसिध्यति ॥ ५० ॥

णात्मकं विदेहकैवल्यभाजंप्रतिनष्टंध्वस्तमपिअनष्टंअध्वस्तंयतोन्यसाधारणं निरन्वयनाशेइदानींतनानांसंसारोपलंभोनस्यात् नचकश्चिन्मुक्तएवनास्तीतिवक्तुंशक्यं इदानींतनानामपिमुक्तावनाश्वासप्रसंगादित्याहुस्तदनुवदति प्रध्वस्तानानिवर्तंतइति प्रध्वस्ताअपिगुणाः ननिवर्तंतेइतितदेतद्दूषयति निवृत्तिःप्रत्यक्षेणनोपलभ्यतइति अयंभावः सतःपदार्थस्यादर्शनं सान्निध्याभावाद्वादृष्टिलोपाद्वालोकेऽवगतं तत्राद्यः प्रधानस्यविभुत्वात् नांत्यः पुरुषस्यालुप्तदृष्टित्वात् तथाचज्ञानादेवतुकैवल्यमितिज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यारज्जूरगवत्प्रधानस्यबुद्धाबुद्धदृष्टिभेदेननष्टत्वानष्टत्वेबोध्ये नतुघटवत्सत्यत्वपक्षेतद्युज्यतेप्रत्यक्षविरोधादितिभावः परोक्षंतदनुमानेनसिध्यति अनुभवानारूढंतत्प्रधानस्यसत्यस्यापिदृष्टिभेदेननाशानाशवचनं किंतुकेवलानुमानेनबंधमोक्षव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याप्रधानस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धप्रपंचकारणस्यनित्यानुमेयस्यसर्वप्रमाणविरोधापातान्मिथ्यात्वमपिनाध्यवसातुंशक्यमतोऽगत्याकृतार्थंप्रतिनष्टमनष्टंतदित्युपेयमिति यद्वाप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रामाण्यंप्रतिनिरपेक्षत्वात् अनुमानंस्मृतिःप्रामाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात् तथाचनेहनानास्तिकिंचनेति प्रपंचस्यबाधःप्रत्यक्षसिद्धः नष्टमप्यनष्टमितिध्वंसपक्षःस्मृतिसिद्धः तेनविरोधेत्वनपेक्षंस्यादितिन्यायेनध्वंसस्मृतिरप्रमाणमितिभाव. ॥ ५० ॥

॥३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमेकेनानाजीववादिनोव्यवहारानुरोधात्व्यवस्यंतिनिश्चिन्वंति अपरेएकजीववादिनोनिवृत्तिरेवस्वाज्ञानकृतःप्रपंचस्तन्नाशेकात्स्न्र्येननिवर्तते नहिचैत्रेणस्वमेदृष्टोगजश्चैत्रप्रबोधेनबाधितोपिमैत्रदृष्ट्या रज्जूरगवदस्तीतिशक्यंवक्तुं किंतुनिरन्वयनाशएवतस्येत्यपिकेचिद्व्यवस्यंति एवमेतदुभयंदर्शितं तन्मध्येन्यतरन्मतंसंप्रधार्यसम्यक्शास्त्रान्निश्चित्य यथामतिव्यवस्येतध्यानेनसाक्षात्कुर्यात् ॥ ५१ ॥ हृदयग्रंथिअन्योन्याध्यासं तप्तायःपिंडवत्बुद्धिक्षेत्रज्ञयोःएकलोलीभावं तथाहिक्षेत्रज्ञेबुद्धिधर्माःदुःखादयःबुद्धौचक्षेत्रज्ञधर्माःसत्वचित्तत्वादयोदृश्यंते बुद्धिकृतोयोभेदस्तन्मयंतत्प्रधानंतंविमुच्य सत्वपुरुषयोःपृथक्त्वज्ञानेनत्यक्त्वा तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइति ॥ ५२ ॥ नदीमिवइदंज्ञानमवगाह्यमलिनाःशुद्धिंप्रापुः इतिविद्धि यथोक्तं नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतेइति ॥ ५३ ॥ महेति नहिपारदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किंतुनौकादिनापारप्राप्त्यैवफलमात्मनितुज्ञानमात्रादेव नपुनरनुष्ठानांतरापेक्षेतिभावः ॥ ५४ ॥ उपसंहरति एवमित्यर्धेन अध्यात्मंआत्मनिहृदयाकाशे केवलंनिर्विषयं कैवल्यमितिपाठेस्वार्थेष्यञ् तेज्ञानंलभंतइतिशेषः ॥ ५५ ॥ एतामिति स्त्रीत्वंविधेयलिंगापेक्षया इदमेवज्ञानं सर्वप्रत्यग्भूतंभूतानांलयोदयस्थानंइतिशास्त्रतोबुध्वाध्यानेन सूक्ष्मयाबुध्याचावेक्ष्य शंसु

एवमेकेऽध्यवस्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥ उभयंसंप्रधार्यैतद्व्यवस्येतयथामति॥ ५१ ॥ इतीमंहृदयग्रंथिंबुद्धिभेदमयंदृढं ॥ विमुच्यसुखमासीतनशोचेच्छिन्नसंशयः॥ ५२ ॥ मलिनाःप्राप्नुयुःसिद्धिंयथापूर्णांनदींनराः॥ अवगाह्यसुविद्वांसोविद्धिज्ञानमिदंतथा ॥ ५३ ॥ महानद्याहिपारज्ञस्तप्यतेनतदन्यथा ॥ नतुतप्यतितत्त्वज्ञःफलेज्ञातेतरत्युत॥५४॥ एवंयेविदुराध्यात्मंकेवलंज्ञानमुत्तमं ॥५५॥ एतांबुध्वानरःसर्वांभूतानामागतिंगतिं॥ अवेक्ष्यचशनैर्बुद्ध्यालभतेशमनंततः॥ ५६॥ त्रिवर्गोयस्यविदितःप्रेक्ष्ययश्चविमुंचति॥ अन्विष्यमनसायुक्तस्तत्त्वदर्शीनिरुत्सुकः ॥ ५७॥ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिंद्रियैश्वविभागशः॥ तत्रतत्रविसृष्टैश्चदुर्वार्यैश्चाकृतात्मभिः॥५८॥ एतद्बुध्वाभवेद्बुद्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥ विज्ञायतद्धिमन्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः॥५९॥ नभवतिविदुषांततोभयंयदविदुषांसुमहद्भयंभवेत्॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचित्सतिहिगुणेप्रवदंत्यतुल्यतां॥ ६० ॥

खं अनंततः अनंतं शममंततइतिपाठःस्पष्टार्थः ॥ ५६ ॥ शमंकोलभतइत्यतआह त्रिवर्गइति विदितः क्षयिष्णुत्वेनज्ञातः प्रेक्ष्ययत्कृतकंतदनित्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानोपगृहीतया तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्याधर्मफलस्यप्रत्यक्षेणैवार्थकामसुखयोश्वानित्यत्वंनिश्चित्यविमुंचति तंत्यजति संन्यस्यतीत्यर्थः अन्विष्यश्रवणमननाभ्यांनिश्चित्ययुक्तोध्यानशीलः निरुत्सुकः आत्मदर्शनेनैवसर्वकामावाप्तेरन्यत्रास्थाशून्यः ॥५७॥ नचेति तत्रतत्ररूपादौ अकृत्स्नोहिसइतिश्रुतेः इंद्रियैर्वस्तुतआत्मैवगृह्यतेपरंतुपृथक्त्वेन दर्पणेनेवमुखं अतःअभेदस्यभेदग्रहेणतिरोधानादकृतार्थता नाशहेतुताचतेषामितितानिनिरोद्धव्यान्येवेतिभावः ॥ ५८ ॥ इतोऽपेक्षयाऽधिकंज्ञातव्यंनास्तीत्याह एतदिति ॥ ५९ ॥ ज्ञानफलंदृष्टादृष्टभयनिवृत्तिकमाह नभवतीतिद्वाभ्यां भयंसंसारदुःखंयतःयस्माद्धेतोःरज्जूरगादिवद्वैतादविदुषांमहद्भयं ततएवबाधितात्विदुषांभयंनभवति हियस्मात् अज्ञानसंसर्गासंसर्गावेवबंधमोक्षौ अतःसर्वेषांगतिःमुक्तिःस्वरूपात्मिकातुल्यैव हियतःगुणेआधेयेअपनेयेवासतिगुणानांआधानापकर्षतारतम्यादतुल्यतांप्रवदंति नतुनिर्गुणेइत्यर्थः ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यइति निष्कामंकर्मप्राचीनदोषापहमितिपूर्वार्द्धार्थः तदुभयंप्राचीनमैहिकंचकर्मतस्यविदुषःकुर्वतोपिनाप्रियंबंधंजनयति तद्यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवेहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंते तद्यथापुष्करपलाशआ
पोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइतितयोर्दाहाश्लेषश्रवणात्कुतःप्रियमिति मोक्षंप्रतितुकर्मणोकारणत्वंदूरनिरस्तमितिभावः नास्त्यकृतःकृतेनेतिश्रुतेः अकृतःमोक्षः कृतेनकर्मणा ॥ ६१ ॥
अज्ञानफलंदृष्टादृष्टभयमित्याहअर्द्धेन लोकमिति आतुरंकामक्रोधादिव्यसनैर्जर्जरीकृतंलोकं जनःपरीक्षकोऽसूयतेधिक्करोति तस्य कर्मणिषष्ठी तंआतुरंतत्निंद्यंकर्म सर्वतःसर्वासुयोनिषु इहलोकेजनय
ति जन्मददाति आतुरोजीवंनिंद्यते मृतश्चतिर्यक्षुजायतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ तस्माल्लोकतत्त्वमालोच्ययद्धितंतत्कर्तव्यमित्याह लोकइति लोकेनिराविशन् सम्यगभिनिवेशंकुर्वन् आतुरान्पश्य कीदृशान् त
त्तदेवनष्टंनष्टंपुत्रदारादिकंशोचतः हाकष्टमितीष्टंशोचमानान् तथातत्रैवपुत्रादिनाशविषये कुशलान्सारासारविवेकनिपुणान् अशोचतःशोकहीनान्पश्य उभयंक्रममुक्तिंसद्योमुक्तिंच सतांउपासकानांज्ञा
निनांचपदंपदनीयं ॥ ६३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥ निर्णीतमात्मतत्त्वंतत्साक्षात्कारोपायंयोगमाह हंतेत्यादि

यःकरोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्नुदतियत्पुराकृतं ॥ नाप्रियंतदुभयंकुतःप्रियंतस्यतज्जनयतीहसर्वतः ॥६१॥ लोकमातुरमसूयतेजनस्तस्यतज्जनयतीहसर्व
तः॥६२॥ लोकआतुरजनान्निराविशंस्तत्तदेवबहुपश्यशोचतः॥ तत्रपश्यकुशलानशोचतोयेविदुस्तदुभयंपदंसतां॥६३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मो॰
अध्यात्मकथनेचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९४ ॥ ॥७॥ भीष्मउवाच हंतवक्ष्यामितेपार्थध्यानयोगंचतुर्विधं ॥ यंज्ञात्वाशाश्वतीं
सिद्धिंगच्छंतीहमहर्षयः ॥ १ ॥ यथास्वनुष्ठितंध्यानंतथाकुर्वंतियोगिनः॥ महर्षयोज्ञानतृप्तानिर्वाणगतमानसाः॥२॥ नावर्ततेपुनःपार्थमुक्ताःसंसारदोषतः॥
जन्मदोषपरिक्षीणाःस्वभावेपर्यवस्थिताः॥ ३ ॥ निर्द्वंद्वानित्यसत्वस्थाविमुक्तानियमस्थिताः॥ असंगान्यविवादीनिमनःशांतिकराणिच ॥ ४ ॥

ना चतुर्विधंआलंबनभेदाच्चतुःप्रकारं आलंबनानिचयोगशास्त्रेप्रोक्तानि प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य विषयवतीवाप्रवृत्तिः स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंवा यथाभिमतध्यानाद्वेति आलंबनांतराणामप्यत्रैवां
तर्भावः अयमर्थः रेचकस्यपूरकस्यवाभ्यासाद्वायुंस्थिरीकृत्यतदालंबनंमनःकुर्यात् वायुस्थैर्येमनःस्थैर्यावश्यंभावात् यद्वा बाह्यंसूर्यचंद्रतद्रश्मिप्रतिमादिकंवा आभ्यंतरंनासिकाग्रजिव्हाग्रादिवा चित्तालंब
नंकुर्यात् यद्वा जाग्रन्निद्रयोरंतरालेयदस्मितामात्रंभातितन्मात्रालंबनंवा यथाभिमतंनीलग्रीवपीतांबरादिविग्रहंषट्चक्रदेवतादिकंवाआलंब्यचित्तंस्थिरीकुर्यात् अत्रबहुवक्तव्यंतदग्रेवक्ष्यते ॥ १ ॥ २ ॥
स्वभावेस्वरूपे ॥ ३ ॥ सर्वासुविद्यासुसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह निर्द्वंद्वाइति निर्द्वंद्वाःशीतोष्णादिसहाः नित्यंसत्वेप्रकाशेस्थिताः विमुक्ताःलोभादिभिरितिशेषः नियमेषुशौचसंतोषादिषुस्थिताःनिष्ठावंतः
निष्परिग्रहाइत्यपिपाठः असंगानिस्त्र्यादिसंगहीनानि अविवादीनिप्रतिपक्षशून्यानि शांतिःप्रसादः एवंविधानिस्थानानि ॥४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रतेषुस्थानेषु ध्यानेन कर्मणिल्युट् ध्येयवस्तुनासंश्लिष्टंएकीभावंगतं अध्ययनसंश्लिष्टमितिप्राचीनपाठेप्रणवेनघंटानादवत्अतिदीर्घोच्चारितेनएकीभूतं एकाग्रंएकंध्येयमेवाग्रेविषयतयास्यस्फुरतिनतुशब्दादयस्तदेकाग्रं तत्रोपायः पिंडीकृत्येति मनसाह्येवपश्यति मनसाशृणोतीत्यादिश्रुतेर्मनः कूर्मस्येवहींद्रियाण्यंगानितेनप्रसारितानिविषयान्स्पृशंति तेनैवगुरूक्तयुक्तिबलेनाकुंचितानिनस्पृशंति सेयंइंद्रियाणांमनोमात्रात्मनावस्थितिःपिंडीकारः ॥ ५ ॥ एतमेवस्पष्टयति शब्दमिति ॥ ६ ॥ पंचानांश्रोत्रादीनांवर्गंप्रमश्नंतिव्याकुलयंतीतितथा एतानिशब्दादीनि ॥ ७ ॥ इंद्रियैःसहसंभूयभ्रांतंमनःसमादध्यात् ध्येयैकप्रवणंकुर्यात् किंकृत्वापंचवर्गंमनसिसंगृह्य ततइतिपूर्वोक्तप्रत्याहारानंतर्यमुच्यते ॥ ८ ॥ विसंचारिविषयसंचारशीलं पंचेंद्रियाणिविषयदेशप्रापकाणिनिर्गमद्वाराणियस्यतत्पंचद्वारं चलाचलं

तत्रध्यानेनसंश्लिष्टमेकाग्रंधारयेन्मनः ॥ पिंडीकृत्येंद्रियग्राममासीनःकाष्ठवन्मुनिः ॥ ५ ॥ शब्दंनविंदेच्छ्रोत्रेणस्पर्शंत्वचानवेदयेत् ॥ रूपंनचक्षुषाविद्याज्जिव्हयानरसांस्तथा ॥ ६ ॥ घ्रेयाण्यपिचसर्वाणिजह्याद्ध्यानेनयोगवित् ॥ पंचवर्गप्रमाथीनिनेच्छेच्चैतानिवीर्यवान् ॥ ७ ॥ ततोमनसिसंगृह्यपंचवर्गंविचक्षणः ॥ समादध्यान्मनोभ्रांतमिंद्रियैःसहपंचभिः ॥ ८ ॥ विसंचारिनिरालंबंपंचद्वारंचलाचलं ॥ पूर्वंध्यानपथेधीरःसमादध्यान्मनोंतरा ॥ ९ ॥ इंद्रियाणिमनश्चैवयदापिंडीकरोत्ययं ॥ एषध्यानपथःपूर्वोमयासमनुवर्णितः ॥ १० ॥ तस्यतत्पूर्वसंरुद्धमात्मनःषष्ठमांतरं ॥ स्फुरिष्यतिसमुद्भ्रांताविद्युदंबुधरेयथा ॥ ११ ॥ जलबिंदुर्यथालोलःपर्णस्थःसर्वतश्चलः ॥ एवमेवास्यचित्तंचभवतिध्यानवर्त्मनि ॥ १२ ॥ समाहितंक्षणंकिंचिद्ध्यानवर्त्मनितिष्ठति ॥ पुनर्वायुपथंभ्रांतंमनोभवतिवायुवत् ॥ १३ ॥ अनिर्वेदोगतक्लेशोगततंद्रिरमत्सरी ॥ समादध्यात्पुनश्चेतोध्यानेनध्यानयोगवित् ॥ १४ ॥

चलेष्वपिविषयेषुअचलं नित्यमव्ययं अंतराहार्दाकाशे निरालंबंदेहाद्यालंबनशून्यंकृत्वा ध्यानपथेचतुर्विधेध्यानालंबनेमनःसमादध्यात् ॥ ९ ॥ इंद्रियाणीति एषःसमनस्केंद्रियपिंडीकरणलक्षणःध्यानपथः पूर्वोमुख्यःविधित्सितः आलंबनंत्वविवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतावतापिनकृतकृत्यतेत्याह तस्येति तस्यमनोबुद्धींद्रियपंचकाख्यसप्तांगस्यआत्मनःजीवस्यषष्ठमांतरंअंगंमनःपूर्वंसन्निरुद्धमपिस्फुरिष्यति अतिचांचल्येदृष्टांतोविद्युत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ वायुपथंनाडीमार्गंप्राप्येतिशेषः मनोभ्रांतंभवतिनानाविधानिरूपाणिदृष्ट्वेतिशेषः तस्मिन्शुक्लमुतनीलमाहुःपिंगलंहरितंलोहितंचेतियोगमार्गेऽनेकनाडीरूपश्रवणात् ॥ १३ ॥ गतक्लेशःप्राप्तश्रमोपि अनिर्वेदोयोगेनिर्वेदशून्यःस्यात् तथागततंद्रिर्निरालस्यः अमत्सरीपरोत्कर्षसहःस्यात् ध्यानेनध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहेण ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विचारश्चेति प्रथमंसमादधानस्यप्रागननुष्ठितयोगस्ययोगिनः आदितःआदौ विचारोविचाराख्यंध्यानंविवेकाख्यंवितर्काख्यंचाउपजायतेऽधिकारभेदेन तथाहि मध्यमानांसूक्ष्मेमनःकल्पितेपीतांबरादिवि
षयेचेतसःप्रणिधानंविचारः सोऽपिद्विविधः सविचारनिर्विचारभेदात् तत्रयदाशब्दतदर्थोल्लेखपूर्वकंभावनाप्रवर्ततेसआद्यः तदुल्लेखंविनाद्वितीयः अयमेवस्थूलालंबनस्यवितर्कस्यसवितर्कनिर्वितर्काख्य
स्यद्वैविध्येप्रकारभेदोऽधमाधिकारियोग्यः ननुविचारेवितर्केचमानसिकोभौतिकीवामूर्तिरेवालंबनंतस्याश्चध्यानेनकीटभृंगवत्तत्साद्रूप्यमेवप्राप्यंनतुकैवल्यमितितावनुपायावितिचेत् सत्यं द्विविधंध्या
नं भावनाप्रणिधानंच तत्राद्यंसिद्धंकल्पितंवाविषयमधिकृत्यप्रवर्ततेनवस्तुतत्त्वमवश्यमपेक्षते द्वितीयंतुयथागृह्यमाणेमणौपरोपदिष्टस्याज्ञाततद्गतविशेषावगतयेतदेवचक्षुःयत्नेनप्रणिधीयतइतिप्रणिधानंवस्तु
तत्त्वविषयंतत्रयथास्फटिकःस्वतःशुद्धःजपाकुसुमसान्निध्यात्मध्यमस्यतत्रैवरक्तःस्फटिकइत्यध्यासः अधमस्यस्फटिकांशप्रमोषेणतत्रैवपद्मरागत्वाध्यासः तत्रैवमूढतमस्यचंद्रिकायांइंद्रनीलत्वाध्यासः
एवंचिदात्मास्वतःशुद्धोमायासान्निध्यादीशः तत्रैवब्रह्मभावप्रमोषेसतिअविद्ययासूत्रात्माध्यासः तत्रापिअविद्याप्राबल्येसतिविराडध्यासः तत्रवस्तुनिचित्तंप्रणिधित्सतःक्रमेणउत्तरोत्तराध्यासनिवृत्तौ
पूर्वपूर्वोऽध्यासोऽवतिष्ठते सर्वात्मनात्वज्ञाननिवृत्तौस्फटिकमणिवदनुपाधिआत्मतत्त्वंप्रकाशते तत्रविचारेणमूर्त्याकारतांनीतेचित्तेमूर्तेरेकैकावयवत्यागेनस्मितमात्रंपदनखचंद्रमात्रंवाभावयेत्ततस्तदपित्य
क्त्वागुरूक्तयुक्त्याविराजिमनोधारयेत् ततउक्तक्रमेणनिर्गुणप्रतिपत्तिः तथावितर्कालंबनेस्थूलप्रतिमायांप्रणिधीयमानंचित्तंतत्त्वोपगंभवति तथाहि प्रतिमायाविराड्रूपेचेतनेपुंसिस्थाणुवदध्यस्तत्वेनाचे

विचारश्चविवेकश्चवितर्कश्चोपजायते॥ मुनेःसमादधानस्यप्रथमंध्यानमादितः॥ १५॥

तनतांगतायास्तत्त्वंचैतन्यमेव तद्यथा तीव्राभिनिवेशेननिरीक्ष्यमाणंशुक्तिरजतंतिरोधीयते शुक्तिश्चप्रकाशते एवमीश्वरत्वेनचिंत्यमानायाःमूर्तेर्जडत्वंतिरोधीयतेचैतन्यंचाविर्भवति अतएवबाणादयः
स्वाराध्यैःशिवादिभिःसहव्यवहरंतीतिबहुलमुपाख्यायते तथाचेतनमूर्तेरपितत्त्वंविश्वरूपमेव तन्निरीक्षणेतदेवविश्वरूपमाविर्भवतियदपश्यद्यशोदाकृष्णमुखेयच्चार्जुनःकृष्णशरीरे तदिदंवितर्कजंप्रत्यक्षं
प्रकृत्योक्तंयोगभाष्ये तत्परंप्रत्यक्षंतच्चश्रुतानुमानयोर्बीजमिति तथानिर्विचारपरिपाकेपिसार्वज्ञ्यंसूत्रितं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतंभरातत्रप्रज्ञेत्यादिना ततःपुनरुक्तक्रमेणनिर्गुणप्रतिपत्तिः तत्रयदा
देहविस्मरणेनबाह्यमूर्त्याकारंचेतःसर्वात्मनाभवतितदास्यभृंगीभूतस्यकीटस्यकीटभावइवास्यजीवभावोनिवर्तते केवलमूर्त्याकारोभवति सेयंमहाविदेहानामधारणा यांप्रकृत्यसूत्रितं बहिरकल्पितावृत्ति
र्महाविदेहाततःप्रकाशावरणक्षयइति उक्तौविचारवितर्कौव्यक्तालंबनौमध्यमाधमयोग्यौ अव्यक्तालंबनावपिद्वौसानंदसास्मितौउत्तमात्युत्तमयोग्यौतत्रगुरूक्तयुक्त्याऽव्यक्तेचित्तंधारयतोत्यंतंदेहवि
स्मरणेसतिअहमेवेदंसर्वोस्मीतिश्रुतिप्रसिद्धाःसार्वात्म्यसार्वकाम्यादयईश्वरगुणाउपतिष्ठंतेउत्तमस्यसोयंसानंदः तेषांप्रविलापनेनास्मितामात्रमवशिष्यतेसोयंसास्मितः सत्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञोत्दद्वयं
थिभेदोत्रविवेकशब्देनोच्यतेसचात्युत्तमस्यपरवैराग्यवतोनष्टाशेषभोगवासनस्यऐश्वर्याविर्भावंविनापिभवतीतिमुख्यः सानंदस्याप्यत्रैवांतर्भावंविवक्षित्वात्रितयमेवोक्तंविचारश्चविवेकश्चवितर्कश्चेति तदेतद
व्यक्तमालंबनं निद्रादौजागरस्यांतेयोभावउपजायते तंभावंभावयन्प्राज्ञःसुखमक्षय्यमश्नुतइतिशास्त्रेस्पष्टमुक्तमपिगुरूपदेशंविनादुर्गमंक्लेशसाध्यंचदेहाभिमानवतां यथोक्तं क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्त
चेतसामिति एतेनप्राणालंबनागतिर्व्यक्ताव्यक्तोभयालंबनाज्ञेया एतासुचतसृष्वपियोगविधासुवितर्कःस्थूलसूक्ष्मकारणचैतन्यैरनुगतः विचारःसूक्ष्मकारणचैतन्यैस्त्रिभिरेव विवेकःकारणचैतन्याभ्यामेव नि
र्बीजस्तुकैवल्यरूपःफलभूतइतिसाधनरूपेष्वेषुनगणितइत्यलंपल्लवितेन ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनसेति तुःअप्यर्थे समाधानंसमाधिंकारयेत्कुर्यादवे स्वार्थेणिच् तदेवाह नेति निर्वेदःयोगोनसेत्स्यतीत्युपरमोयोगात् ॥ १६ ॥ सउपरमोनकर्तव्यः कालक्रमेण अवश्यंभावात्फलस्येतिसदृष्टांतमाह पांस्विति करीषंशुष्कगोमयचूर्णंएतेषांराशयःजलेनसिक्तमात्राःसंतःपरिभावनंमूर्त्याद्याकारेणकल्पनंनयांतिनप्रामुवंति ॥ १७ ॥ बहुकालंजलेक्लिन्नाःसंतःचिक्कणतांप्राप्यमूर्त्याद्याकारंग्रहीतुंशक्तास्तद्वच्चित्तं चिरकालयोगेत्दृदयमग्नंतत्त्वाकारंकर्तुंशक्यमित्याह किंचिदिति अल्पस्नेहाद्भावितमपिचिरकालक्लेदात्संजातबहुलस्नेहंभावितुंशक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमेवेति संपरिभावयेत्मूर्त्याद्याकारंनयेत् क्रमशश्चमूर्तेरेकैकावयवत्यागक्रमेणतमपिचित्तस्याकारंसंहरेत् अयंभावः यत्रयत्रालंबनेस्थिरीभूतंचित्तंभवतितंतमाकारंपरित्यज्यसोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारंप्रविशेत् सर्वाकारोपरमेतुप्रशमिष्यतिप्रशाम्यतिप्रकर्षेणशमंगच्छति निर्विकल्पंभवतीत्यर्थः तथाहिवितर्काद्विचारंगच्छेत्विचारादानंदमानंदादस्मितांततःकैवल्यमितिक्रमोयोगशास्त्रेप्रसिद्धः ॥१९॥ स्वयमिति बुद्धिर्गृह्यते धीःमनःपंचेंद्रियगणंचध्यानपथेपूर्वोक्ते नित्याभ्यस्तेनयोगेनस्थाप्यप्रविलाप्यदग्धेंधनानलवत्स्वयमपिशाम्यति यथोक्तं येनत्यजसितंत्यजेति ब्रह्माकाराचेतोवृत्तिःकृतकरजोवत्वृत्त्यंतराणिशमयंतीस्वयमपिशा

मनसाक्लिश्यमानस्तुसमाधानंचकारयेत् ॥ ननिर्वेदंमुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनोहितं ॥ १६ ॥ पांसुभस्मकरीषाणांयथावैराशयश्चिताः ॥ सहसावारिणासिक्तानयांतिपरिभावनं ॥ १७ ॥ किंचित्स्निग्धंयथाचस्याच्छुष्कचूर्णमभावितं ॥ क्रमशस्तुशनैर्गच्छेत्सर्वंतत्परिभावनं ॥ १८ ॥ एवमेवेंद्रियग्रामंशनैःसंपरिभावयेत् ॥ संहरेत्क्रमशश्चैवससम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९ ॥ स्वयमेवमनश्चैवंपंचवर्गंचभारत ॥ पूर्वंध्यानपथेस्थाप्यनित्ययोगेनशाम्यति ॥ २० ॥ नतत्पुरुषकारेणनचदैवेनकेनचित् ॥ सुखमेष्यतितत्तस्ययदेवंसंयतात्मनः ॥ २१ ॥ सुखेनतेनसंयुक्तोरंस्यतेध्यानकर्मणि ॥ गच्छंतियोगिनोह्येवंनिर्वाणंतन्निरामयं ॥ ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० ध्यानयोगकथनेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच चातुराश्रम्यमुक्तंतेराजधर्मास्तथैवच ॥ नानाश्रयाश्चबहवइतिहासाःपृथग्विधाः ॥ १ ॥

म्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नतदिति ऐहिकात्परमसुखात्सर्वांगसंपन्नात्सार्वभौमपदात्आमुष्मिकात्हिरण्यगर्भपदाद्वानतत्प्राप्यंयत्संयतात्मनोनिरुद्धचित्तस्ययोगिनोभवति तथाचश्रुतिः समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसोनिवेशितस्यात्मनियत्सुखंभवेत् नशक्यतेवर्णयितुंगिरातदास्वयंतदंतःकरणेनगृह्यतइति ॥ २१ ॥ रंस्यतेतद्बुचिज्ञः स्वयमेवतत्ररतिंप्राप्स्यति नतत्प्राप्तौहठापेक्षेत्यर्थः निर्वाणंकैवल्यं निरामयंनिर्द्वंतं ॥ २२ ॥ इतिशां० मो० नै० भा० पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७ ॥ तत्रपूर्वंतत्राध्ययनसंश्लिष्टपेकाग्रंधारयेन्मनइत्येकांतेजप्यसहितंमनएकाग्रंकृत्वानिरुंध्यादित्युक्तं तत्रजपस्यश्रैष्ठ्यविज्ञायतद्विधिफलादिकंश्रुतानुवादपूर्वकंपृच्छति चातुराश्रम्येति चतुर्णामाश्रमाणांहितंचातुराश्रम्यं तेतवउक्तंवचनंश्रुतमित्युत्तरश्लोकाद्विपरिणामेनापकृष्यते तेइतिसंबंधेषष्ठीनकर्तृषष्ठी येननलोकाव्ययनिष्ठेतिप्रतिषेधप्रसक्तिःस्यात् इतिहासाःपुरावृत्तानि ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 कथानत्त्वावबोधकोवाक्यप्रबंधः ॥ २ ॥ ३ ॥ सांख्यंवेदांतविचारः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः क्रियाःकर्माणि एतेषांविधिःप्रकाशनं किंजापकशब्देनविचारकृत्योगकृत्कर्मठोवाउच्यतइत्यर्थः॥ ४ ॥
यज्ञविधिर्ब्रह्मयज्ञविधिः ॥ ५ ॥ अत्रेति अत्रजपविषये चकारात्मृत्युप्रभृतीनांग्रहणं पुरावृत्तंमयाग्रेवक्ष्यमाणं ॥ ६ ॥ सांख्ययोगौयावुक्तौतयोर्मध्येसांख्ये जपक्रियात्यागएवेत्याह सांख्येतिसार्धेन संन्या
सइति वेदांतेसांख्याख्ये तत्रहेतुमाह वेदेति चकारोहेत्वर्थः यतोवेदवादाःसर्वेब्रह्मण्यवस्थिताःपर्यवसन्नाः ननुउपास्त्यादिविधिपराः यतःशांताःनिवृत्तिप्रधानाः उपासनायाश्चमानसक्रियात्वात्तत्परत्वेवेदां
॥३४॥ तानांशांतत्वंनयुज्येतेत्यर्थः ननुआम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामितिपरमर्षिणाऽक्रियार्थानांसिद्धार्थावबोधकानांराजासौगच्छतीत्यादिवाक्यानामानर्थक्योक्त्याअप्रामाण्याभिधानादितितत्रा १२
ह निर्वृत्ताइति रज्जुरियंनसर्पइत्यादिवत्सिद्धार्थबोधकस्यापिवाक्यस्यभयकंपाद्यनर्थनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वोपपत्त्याप्रवृत्तिनैराकांक्ष्येणकृतार्थत्वोपपत्तेः तथाचमानांतरानवगतब्रह्मात्मैक्यरूपसिद्धार्थपरत्वाद्वे
दांतानांनतत्रजपापेक्षास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवंब्रह्मात्मैक्यप्रमितौजपानपेक्षामुक्त्वाद्वयोरपिमार्गयोर्जपस्यआराडुपकारित्वेनअपेक्षांसाक्षात्कारोत्पत्तावनपेक्षांचाह सांख्येति संश्रितौजपमितिशेषः तथाहि चि

श्रुतास्त्वत्तःकथाश्चैवधर्मयुक्तामहामते ॥ संदेहोस्तितुकश्चिन्मेतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ जापकानांफलावाप्तिंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ किंफलंजपतामुक्तंक्क
वातिष्ठंतिजापकाः ॥ ३ ॥ जप्यस्यचविधिंकृत्स्नंवक्तुमर्हसिमेनघ ॥ जापकाइतिकिंचैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४ ॥ किंयज्ञविधिरेवैषकिमेतज्जप्यमुच्य
ते ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसर्वज्ञोह्यसिमेमतः ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यमस्ययत्पुरावृत्तंकालस्यब्राह्मणस्यच ॥ ६ ॥
सांख्ययोगौतुयावुक्तौमुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ॥ संन्यासएववेदांतेवर्ततेजपनंप्रति ॥ वेदवादाश्चनिर्वृत्ताःशांताब्रह्मण्यवस्थिताः ॥ ७ ॥ सांख्ययोगौतुयावुक्तौ
मुनिभिःसमदर्शिभिः ॥ मार्गौतावप्युभावेतौसंश्रितौनचसंश्रुतौ ॥ ८ ॥ यथासंश्रूयतेराजन्कारणंचात्रवक्ष्यते ॥ मनःसमाधिरत्रापितथेंद्रियजयःस्मृतः ॥
॥ ९ ॥ सत्यमग्निपरीचारोविविक्तानांचसेवनं ॥ ध्यानंतपोदमःक्षांतिरनसूयामिताशनं ॥ १० ॥ विषयप्रतिसंहारोमितजल्पस्तथाशमः ॥ एषप्रवर्तकोयज्ञो
निवर्तकमथोश्टणु ॥ ११ ॥ यथानिवर्ततेकर्मजपतोब्रह्मचारिणः ॥ एतत्सर्वमशेषेणयथोक्तंपरिवर्तयेत् ॥ १२ ॥

त्तशुद्धिद्वारातत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानेआलंबनरूपत्वेनचयोगेप्रणववजपउपकरोति नपरतःसाक्षात्काररूपफलोपकारित्वेन ॥ ८ ॥ एतदेवाह यथेत्यादिना अत्रापिमार्गद्वयेपि मनःसमाधिर्मनोनिग्रहः इंद्रि
यजयः ॥ ९ ॥ सत्यंप्रसिद्धं अग्निपरिचारोग्निपरिचर्या विविक्तानांशुद्धानामाहारादीनांएकांतदेशानांवा ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तपःआलोचनंविषयदोषदर्शनात्मकं दमःजितानामिंद्रियाणांत
त्त्वप्रतिपत्तियोग्यता ॥ १० ॥ विषयाणांविशेषेणबध्नतांकामादीनांप्रतिसंहारोजयः शमःनिगृहीतस्यमनसोविक्षेपराहित्यं एषइति एषमनःसमाध्यादिः जपतःप्रवर्तकः कामनावतःस्वर्गादिजनकोजपां
गभूतोधर्मइत्यर्थः ॥ ११ ॥ निवर्तकंजपतोयज्ञंव्याचष्टे यथेति कर्मनिवृत्तिर्मोक्षः सयथासंपद्यतेसयज्ञोनिवर्तकइत्यर्थः कर्मनिवृत्तिप्रकारमाह एतदिति एतत्मनःसमाध्यादिपरिवर्तयेत् निष्का ॥३४॥
मानुष्ठानेनविपरीतंकुर्यात् ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवाहार्धेन निवृत्तमिति विरतमित्यपिपाठः मार्गंविशिनष्टि व्यक्तंबाह्यमाभ्यंतरंवालंबनंयद्वितर्कविचारयोःप्रागुक्तंसूक्ष्मंस्थूलंच अव्यक्तंसानंदसास्मितयोरालंबनं ततोनाश्रयंनिर्विषयंशुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १३ ॥ मार्गप्राप्तौहेतुमाह कुशेति कदंबमुकुलसदृशात्हृदयपिंडात्प्रस्थितानाड्यःकुशवत्स्थूलमूलाःसूक्ष्माग्राःअग्रैर्हृदयपिंडंस्पृशंत्योमूलैर्ब्रह्मांडमापूर्यतिष्ठंति तदिदमुक्तं कुशोच्चयनिषण्णइत्यधस्तात् कुशहस्तइतिपुरस्तात् कुशैःशिखीत्युपरिष्टात् कुशैःपरिवृतइतिसमंतात् तस्मिन्कुशजालमध्येइतिहृदयपिंडेपिकुशैश्छन्नोयंपुरुषइतिप्रभाद्वाराप्रदीपस्येवास्यपुरुषस्यनाडीद्वाराब्रह्मांडव्याप्तिरस्तीति श्रुतावपितावाअस्यैताहितानामनाड्यइत्युपक्रम्य तस्यवाएतस्यपुरुषस्यप्राचीदिक्प्राञ्चःप्राणादक्षिणादिग्दक्षिणेप्राणाइत्यादिनायमेवार्थोदर्शितः तथाचैतद्व्याख्यातंवार्तिके कदंबपुष्पवत्सैषादेवताहृदयाश्रया बहिर्गतासुनाडीषुविविक्ताहृदयादधि यथास्यनाड्यःपुंसःस्युरध्यात्मंसर्वतोगताः अधिभूतंतथैवास्यवायुमय्यःसमंतगाः एतस्मादेवनिःसृत्यशरीरात्सर्वतोगताः अधिभूतात्मनैवायंनाडीलक्षणवर्त्मना आपूर्येदंजगत्सर्वंस्थितआध्यात्मिकःपुमानिति तथाचशरावपिहितप्रभावत्सर्वद्वारापिधानेहार्दाकाशेएकीभूतंप्रज्ञानंअनादौसंसारेसमनुभूतनिखिलप्रपंचवासनावासितंसत् सर्वमवभासयतीतिचितःसार्वात्म्यमुक्तंभवति ॥

निवृत्तंमार्गमासाद्यव्यक्ताव्यक्तमनाश्रयं ॥ १३ ॥ कुशोच्चयनिषण्णःसन्कुशहस्तःकुशैःशिखी ॥ कुशैःपरिवृतस्तस्मिन्मध्येछन्नःकुशैस्तथा ॥ १४ ॥ विषयेभ्योनमस्कुर्याद्विषयान्नचभावयेत् ॥ साम्यमुत्पाद्यमनसामनस्येवमनोदधत् ॥ १५ ॥ तद्धियाध्यायतिब्रह्मजपन्वैसंहितांहितां ॥ संन्यस्यत्यथवातांवैसमाधौपर्यवस्थितः ॥ १६ ॥ ध्यानमुत्पादयत्यत्रसंहिताबलसंश्रयात् ॥ शुद्धात्मातपसादांतोनिवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १७ ॥ अरागमोहोनिर्द्वंद्वोनशोचतिनसज्जते ॥ नकर्ताकारणानांचनकार्याणामितिस्थितिः ॥ १८ ॥ नचाहंकारयोगेनमनःप्रस्थापयेत्क्वचित् ॥ नचार्थग्रहणेयुक्तोनावमानीनचाक्रियः ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियापरोयुक्तोध्यानवान्ध्याननिश्चयः ॥ ध्यानेसमाधिमुत्पाद्यतदपित्यजतिक्रमात् ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ नमइति बाह्यान्नचभावयेदित्यांतरांश्चविषयांस्त्यजेदित्युक्तं साम्यंजीवब्रह्मणोरैक्यं तत्रहेतुः मनस्येवमनःप्रविलापनं मनोहिनकूटस्थेलीयते तस्यतद्विकारत्वाभावात् नापिमायायां तस्यास्तुच्छत्वात् अतःपरिशेषात्स्वस्मिन्नेवतस्यलयइत्युक्तं ॥ १५ ॥ तद्धियासाम्यधियाप्रत्यगभेदेनेत्यर्थः ब्रह्मशुद्धबुद्धमुक्तत्वादिलक्षणं अहंदेहेंद्रियादिभिन्नोविशुद्धोस्मीतिभावयेदित्यर्थः संहितांयथायोग्यंप्रणवगायत्र्यादिरूपां संन्यस्यतिचित्तस्थैर्यसंपत्तौसत्यां अथेत्यानंतर्ये वेत्यवधारणे ॥ १६ ॥ ध्यानमितिसार्धश्लोकः ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहं संहितायास्तदुत्पादकत्वेद्वारमाह शुद्धात्माशुद्धचित्तः तपसाविचारेणदांतोजितेंद्रियः निवृत्तद्वेषाणांसर्वभूताभयप्रदानांयोगिनांयःकामोब्रह्मावाप्तिविषयस्तद्वान् ॥ १७ ॥ कारणानांकर्मणां कार्याणांफलभोगानां ॥ १८ ॥ प्रस्थापयेत्सज्जीकुर्यात् क्वचित्कर्मकर्तृत्वेभोगकर्तृत्वेवा ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियैवपराउत्कृष्टत्वेनाभिमतायस्य ध्यानेश्रद्धावानित्यर्थः अतएवध्यानवान्ध्याननिष्ठः ध्यानद्वारकस्तत्त्वनिश्चयोयस्यसध्याननिश्चयः ध्यानेध्यानालंबने समाधिंचित्तैकाग्र्यंउत्पाद्य तदपिआलंबनं ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यांत्यक्तसर्वालंबनायां सर्वत्यागकृतः निर्बीजसमाधिस्थस्यसुखंप्रत्यगानंदं विशतेइत्यपकृष्यते कोविशते योनिरिच्छःयोगफलेऽणिमादावपीच्छारहितः प्राणान्प्राणमनोबुद्धींद्रियात्मकंलिंगशरीरंलोकांतरगतिसाधनंयस्त्यजति सब्राह्मींतनुं सुखमितिसामानाधिकरण्यं तत्प्रविशति नतूत्क्रामति तथाचश्रुतिः योकामोनिष्कामआप्तकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइति तस्यशुद्धब्रह्मविदः अत्रात्मनिसमवनीयंतेएकीभावेनविलीयंतेइतिश्रुतिपदानामर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मकायोब्रह्मस्वरूपसुखंतस्यनिषेवणंचेन्नेच्छति तर्हिउत्क्रामति नजायतेनैवजन्मप्राप्नोति योगीस्वेच्छयाकैवल्यंवाब्रह्मलोकंवागच्छतिनतुसंसारंप्राप्नोतीत्यर्थः मार्गस्थःदेवयानमार्गस्थः श्रीमद्भागवतेप्येतद्दर्शितंयदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यमित्यादिना ॥ २२ ॥ आत्मबुध्यातत्त्वसाक्षात्कारेण विरजःरजोगुणयुक्तंकार्यब्रह्मभावरूपंआपेक्षिकंअमृतं यथाहुः आभूतसंप्लवंस्थानममृतत्वंहिभाष्यतइति तदन्यद्विरजःआत्यंतिकममृतंसमास्थायसम्यगास्थाय विषयीकृत्यशांतीभूतोनिष्कामः निरामयःजरामरणवर्जितः विशुद्धंनिष्कलंआत्मानंप्रतिपद्यते

सर्वैतस्यामवस्थायांसर्वत्यागकृतःसुखं ॥ निरिच्छस्त्यजतिप्राणान्ब्राह्मींसंविशतेतनुं ॥ २१ ॥ अथवानेच्छतेतत्रब्रह्मकायनिषेवणं ॥ उत्क्रामतिचमार्गस्थोनैवक्वचनजायते ॥ २२ ॥ आत्मबुद्ध्यासमास्थायशांतीभूतोनिरामयः ॥ अमृतंविरजःशुद्धमात्मानंप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मो॰प॰जापकोपाख्यानेषण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच गतीनामुत्तमप्राप्तिःकथिताजापकेष्विह ॥ एकैवैषागतिस्तेषामुतयांत्यपरामपि ॥ १ ॥ भीष्मउवाच शृणुष्वावहितोराजन्जापकानांगतिंविभो ॥ यथागच्छंतिनिरयाननेकान्पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ यथोक्तपूर्वंपूर्वंयोनानुतिष्ठतिजापकः ॥ एकदेशक्रियश्चात्रनिरयंसचगच्छति ॥ ३ ॥ अवमानेनकुरुतेनप्रीयतिनत्दृष्यति ॥ ईदृशोजापकोयातिनिरयंनात्रसंशयः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतश्चैवसर्वेनिरयगामिनः ॥ परावमानीपुरुषोभवितानिरयोपगः ॥ ५ ॥ अभिध्यापूर्वकंजप्यंकुरुतेयश्चमोहितः ॥ यत्रास्यरागःपततितत्रतत्रोपपद्यते ॥ ६ ॥ अथैश्वर्यप्रवृत्तेषुजापकस्तत्ररज्यते ॥ सएवनिरयस्तस्यनासौतस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ रागेणजापकोजप्यंकुरुतेतत्रमोहितः ॥ यत्रास्यरागःपततितत्रतत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जापकानांयोगसिद्धिप्राप्तिद्वाराजरामरणराहित्यंइच्छयादेहत्यागोब्रह्मलोकंप्रतिगमनंविशुद्धकैवल्यंचेत्युक्तं इतोपिअन्याकाचित्तेषांगतिरस्तीतिपृच्छति गतीनामिति प्राप्तिःगतिः ॥ १ ॥ इतोन्याःगतयःपूर्वोक्तगतितोहीनाइतिसूचयन्नूतासुनिरयपदंप्रयुंजानएवोत्तरयति शृणुष्वेति ॥ २ ॥ एकदेशेति अपूर्णांगजपपरइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अवमानेनअश्रद्धया जपेप्रीत्यादिरहितः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतःदर्पवंतः पुरुषःजापकः ॥ ५ ॥ अभिध्याफलाभिसंधिः यत्रफलेरागःप्रीतिः तत्रतत्फलभोगनिमित्तंउपपद्यतेयोग्यंदेहंप्राप्नोति ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यंअणिमादिकंतस्यप्रवृत्तानिप्रवृत्तयस्तेषुप्रवर्त्तमानेष्वणिमादिष्वित्यर्थः सएवतत्ररागएव ॥ ७ ॥ तत्रऐश्वर्यविषयेरागेणमोहितः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुष्टाभोगासक्ताबुद्धिर्यस्यसदुर्बुद्धिः अकृतप्रज्ञःभोगानांदुरंतताज्ञानशून्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ नसंपूर्णोनसंयुक्तइत्यस्यअविरक्तोपिहठेनत्यक्तभोगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनिवृत्तंस्वाभाविकं अनागंतुकत्वात् अनिमित्तमितिपाठेपिसएवार्थः अव्यक्तंवाङ्मनसातीतंब्रह्मणिप्रणवेस्थितंतद्द्वाराप्राप्यं तद्भूतःब्रह्मभावंगतः ॥ १२ ॥ दुष्प्रज्ञानेनकामाक्रांतयाबुध्या दोषाःरागादयः तदात्मकाःदुष्प्रज्ञानात्मकाः ॥ १३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९८ ॥ निरयपदार्थंप्रसिद्धंगृहीत्वापृच्छति कीदृशमिति कौतूहलंशुभकर्तुरपिअशुभनिरयप्राप्तिरित्याश्चर्यं ॥ १ ॥ धर्ममूलंवेदःपरमात्माचतौआश्रयौयस्य ॥ २ ॥ अमूनिवक्ष्यमाणानि परमात्मनांमहाबुद्धीनां देवानांदिव्यदेहानां संस्थानानिआकृतयः वर्णाःश्वेतपीताद्याः नानारूपाणिअनेकविधानि ॥ ३ ॥ आक्रीडाःक्रीडास्थानानिउद्यानानि ॥४॥५॥ परमात्मनःस्थानस्येतिपरमात्माभिन्नंस्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेववर्णयतित्रिभिः अभयमिति अभयंनाशभयशून्यं यतः अनिमित्तंस्व

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चलेमनसितिष्ठति ॥ चलामेवगतिंयातिनिरयंवानियच्छति ॥९॥ अकृतप्रज्ञकोबालोमोहंगच्छतिजापकः ॥ समोहान्निरयंयातितत्रगत्वाऽनुशोचति ॥ १० ॥ दृढग्राहीकरोमीतिजाप्यंजपतिजापकः ॥ नसंपूर्णोनसंयुक्तोनिरयंसोनुगच्छति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनिवृत्तंपरंयत्तदव्यक्तंब्रह्मणिस्थितं ॥ तद्भूतोजापकःकस्मात्सशरीरमिहाविशेत् ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच दुष्प्रज्ञानेननिरयाबहवःसमुदाहृताः ॥ प्रशस्तंजापकत्वंचदोषाश्चैतेतदात्मकाः ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰जापकोपाख्यानेसप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ९८ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशंनिरयंयातिजापकोवर्णयस्वमे ॥ कौतूहलंहिराजन्मेतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच धर्मस्यांशप्रसूतोसिधर्मिष्ठोसिस्वभावतः ॥ धर्ममूलाश्रयंवाक्यंशृणुष्वावहितोनघ ॥ २ ॥ अमूनियानिस्थानानिदेवानांपरमात्मनां ॥ नानासंस्थानवर्णानिनानारूपफलानिच ॥ ३ ॥ दिव्यानिकामचारीणिविमानानिसभास्तथा ॥ आक्रीडाविविधाराजन्पद्मिन्यश्चैवकांचनाः ॥४॥ चतुर्णांलोकपालानांशुक्रस्याथबृहस्पतेः ॥ मरुतांविश्वदेवानांसाध्यानामश्विनोरपि ॥ ५ ॥ रुद्रादित्यवसूनांचतथान्येषांदिवौकसां ॥ एतेवैनिरयास्तातस्थानस्यपरमात्मनः ॥ ६ ॥ अभयंचानिमित्तंचनतत्क्लेशसमावृतं ॥ द्वाभ्यांमुक्तंत्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेवच ॥ ७ ॥

भावसिद्धं क्लेशाःअविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःतैःसमावृतंचन असंगत्वादागंतुकमपिभयंतत्रनास्तीत्यर्थः द्वाभ्यांप्रियाप्रियाभ्यांमुक्तं अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः यतस्त्रिभिर्गुणैःप्रियाप्रियहेतुभिःमुक्तं गुणातीतत्वमपिकुतः यतोष्टाभिःपुरीभिः भूतेंद्रियमनोबुद्धिर्वासनाकर्मवायवः अविद्याचेत्यमुंवर्गमाहुःपुर्यष्टकंबुधाइत्युक्ताभिर्मुक्तं कार्यनिवृत्त्याकारणनिवृत्तिर्लक्ष्यतइत्यर्थः एतदपिकुतः यतःत्रिभिःज्ञेयज्ञानज्ञातृभावैर्मुक्तं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमपिकुतः यतश्चतुर्लक्षणवर्जैलक्ष्यतेज्ञायतेविषयस्वरूपमेभिस्तानिलक्षणानिदृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयः रूपादिहीनत्वान्नप्रत्यक्षस्यविषयः गुणजातिक्रियाहीनत्वात्नशब्दस्य असंगत्वेनसंबंधाग्रहा न्नानुमानस्य सर्वसाक्षित्वेनाजडत्वाच्चनबुद्धेः तथाचश्रुतिः नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येर्नश्रुतेःश्रोतारᳲश्रृणुयात्नमतेर्मंतारमन्वीथान विज्ञातेर्विज्ञातारंविजानीयाइति चतुष्कारणवर्जितंउक्तैरेवदृष्ट्यादिविषयत्वकारणैः रूपादिमत्त्वादिभिर्वर्जितं तथाचश्रुतयः अस्थूलमनणुइत्याद्याः परमात्मनिसर्वविशेषान्निषेधंति पूर्वत्रद्वाभ्यांयुक्तमितिपाठेतुपूर्वार्धेनप्रियाप्रियादियोगमात्मन्यध्यारोप्यउत्तरार्धेनतदपवादइतिध्येयं भ्रांत्या प्रियादियुक्तमपितत्त्वतोनदर्शनादिविषयइत्यर्थः प्रहर्षःइष्टविषयलाभजंसुखं आनंदस्तद्भोगजंसुखं ताभ्यांहीनमप्रहर्षमनानंदं शोकआंतरंदुःखं क्लमोबाह्यंदुःखंताभ्यांहीनंअशोकंविगतक्लमं ॥ ८ ॥ कालइति संपद्यतेउत्पद्यते यत्तुअतीतानागतादिव्यवहारहेतुरखंडदंडायमानःकालोनामनित्यंतत्त्वांतरमस्ति तस्यचोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमितिवदंति तत्रउपाधयएवस्वस्यातीतत्वादिव्यवहारहेतवोभवंति किमंतर्गडुनाकालेनेत्यभिप्रेत्योक्तं कालःसंपद्यतइति नप्रभुरित्याद्यंतशून्यंतद्वस्त्वितिदर्शितं ॥ ९ ॥ आत्मनःप्रतीचः केवलतांत्रिपुट्याअभावेनएकाकितां तत्रपरमेस्थाने ॥ १० ॥ स्थानवरस्यस्थानवरापेक्षया ॥

चतुर्लक्षणवर्जंतुचतुष्कारणवर्जितं ॥ अप्रहर्षमनानंदमशोकंविगतक्लमं ॥ ८ ॥ कालःसंपद्यतेतत्रकालस्तत्रनवैप्रभुः ॥ सकालस्यप्रभूराजन्स्वर्गस्यापितथेश्वरः ॥ ९ ॥ आत्मकेवलतांप्राप्तस्तत्रगत्वानशोचति ॥ ईदृशंपरमंस्थानंनिरयास्तेचतादृशाः ॥ १० ॥ एतेतेनिरयाःप्रोक्ताःसर्वएवयथातथं ॥ तस्यस्थानवरस्येहसर्वेनिरयसंज्ञिताः ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० जापकोपाख्यानेअष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच कालमृत्युयमानांतेइक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्यच ॥ विवादोव्याहृतःपूर्वंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ इक्ष्वाकोःसूर्यपुत्रस्ययद्वृत्तंब्राह्मणस्यच ॥ २ ॥ कालस्यमृत्योश्चतथायद्वृत्तंतन्निबोधमे ॥ यथासतेषांसंवादोयस्मिन्स्थानेपिचाभवत् ॥ ३ ॥ ब्राह्मणोजापकःकश्चिद्धर्मवृत्तोमहायशाः ॥ षडंगविन्महाप्राज्ञःपैप्पलादिःसकौशिकः ॥ ४ ॥ तस्यापरोक्षंविज्ञानंषडंगेषुबभूवह ॥ वेदेषुचैवनिष्णातोहिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५ ॥ सोद्यंब्राह्मंतपस्तेपेसंहितांसंयतोजपन् ॥ तस्यवर्षसहस्रंतुनियमेनतथागतं ॥ ६ ॥

॥ ११ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आख्यायिकामुखेनजापकस्यवश्यायमादयोभवंति सचस्वंपरंचतारयति तेनच सत्यादिकंरक्षणीयं दंभादिकंचत्याज्यमितिनिरूपयतिअध्यायद्वयेन कालेत्यादिना आयुःपरिच्छेदिकादेवताकालः प्राणवियोजिकामृत्युः पुण्यापुण्यफलदायिकायमः तत्तं ॥ १ ॥ सूर्यपुत्रस्ययमस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ जापकःमंत्राध्ययनपरः षडंगानिशिक्षादीनिहृदयादीनिवावेत्तीतिषडंगवित् ॥ ४ ॥ अपरोक्षंतत्त्वदर्शनात्मकं ॥ ५ ॥ सोद्यंवादोर्थज्ञानं भासनोपसंभाषेतिसूत्रेवदेर्ज्ञानार्थत्वानुवादात् तेनसहसोद्यं वदःसुपिक्यप्चेतिक्यप् यजादित्वात्संप्रसारणं ब्राह्मंब्राह्मणयोग्यं तपःस्वधर्मानुष्ठानं सोंत्यमितिपाठेंत्यंउत्तमं ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देव्यासाविञ्यादर्शितःदर्शनदानेनानुगृहीतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ समाधिःनियमः ॥ १३ ॥ निरयंस्वर्गंक्षयिणंयातायास्यसि याताःगताः ॥ १४ ॥ अनिमित्तंअजन्यं यत्जप्येमेर
मतांमनइति ॥ १५ ॥ जपजपंकुरु तेनकालादीनांतवभयंनास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दर्शयामासद्विजायआत्मानंदर्शितवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ किंत्विति त्यक्त्वात्मनःशरीरमित्य

सदेव्यादर्शितःसाक्षात्प्रीतास्मीतितदाकिल ॥ जप्यमावर्तयंस्तूष्णींनसतांकिंचिदब्रवीत् ॥ ७॥ तस्यानुकंपयादेवीप्रीतासमभवत्तदा ॥ वेदमाताततस्तस्य
तज्जप्यंसमपूजयत् ॥ ८ ॥ समाप्तजप्यस्तूत्थायशिरसापादयोस्तदा ॥ पपातदेव्याधर्मात्मावचनंचेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्यादेविप्रसन्नात्वंदर्शनंचागताम
म ॥ यदिचापिप्रसन्नासिजप्येमेरमतांमनः ॥ १० ॥ सावित्र्युवाच किंप्रार्थयसिविप्रर्षेकिंचेष्टंकरवाणिते ॥ प्रब्रूहिजपतांश्रेष्ठसर्वंतत्तेभविष्यति ॥
॥ ११ ॥ इत्युक्तःसतदादेव्याविप्रःप्रोवाचधर्मवित् ॥ जप्यंप्रतिममेच्छेयंवर्धत्वितिपुनःपुनः ॥ १२ ॥ मनसश्चसमाधिर्मेवर्धेताहरहःशुभे ॥ तत्तथेतिततोदे
वीमधुरंप्रत्यभाषत ॥ १३ ॥ इदंचैवापरंप्राहदेवीतत्प्रियकाम्यया ॥ निरयंनैवयातात्वंयत्रयाताद्विजर्षभाः ॥ १४ ॥ यास्यसिब्रह्मणःस्थानमनिमित्तमनिंदितं ॥
साधयेभवितोचैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५ ॥ नियतोजपचैकाग्रोधर्मस्त्वांसमुपैष्यति ॥ कालोमृत्युर्यमश्चैवसमायास्यंतितेऽतिकं ॥ १६ ॥ भविताचविवादो
त्रतवतेषांचधर्मतः ॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वाभगवतीजगामभवनंस्वकं ॥ १७ ॥ ब्राह्मणोपिजपन्नास्तेदिव्यंवर्षशतंतथा ॥ सदादांतोजितक्रोधःसत्यसंधोन
सूयकः ॥ १८ ॥ समाप्तेनियमेतस्मिन्नथविप्रस्यधीमतः ॥ साक्षात्प्रीतस्तदाधर्मोदर्शयामासतंद्विजं ॥ १९ ॥ धर्मउवाच द्विजातेपश्यमांधर्ममहंत्वांद्रष्टु
मागतः ॥ जप्यस्यास्यफलंयत्तत्संप्राप्तंतच्चमेशृणु ॥ २० ॥ जितालोकास्त्वयासर्वेयेदिव्यायेचमानुषाः ॥ देवानांनिलयान्साधोसर्वानुत्क्रम्ययास्यसि ॥ २१ ॥
प्राणत्यागंकुरुमुनेगच्छलोकान्यथेप्सितान् ॥ त्यक्त्वात्मनःशरीरंचततोलोकानवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ ब्राह्मणउवाच किंनुलोकैर्हिमेधर्मगच्छत्वंचयथासु
खं ॥ बहुदुःखसुखंदेहंनोत्सृजेयमहंविभो ॥ २३ ॥ धर्मउवाच अवश्यंभोःशरीरंतेत्यक्तव्यंमुनिपुंगव ॥ स्वर्गमारोहभोविप्रकिंवावैरोचतेनघ ॥ २४ ॥

नुषज्यते अवतेशब्दंकरोतीत्युत् उङ्शब्दे जापकोहंबहुनादुःखेनमिश्रसुखंयत्रतंदेहंदेहांतरंनसृजेयंकिंतु अनेनैवदेहेनमुक्तःस्यामित्यर्थः तस्योदितिनामसएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितइति श्रौतनिर्वचनात् उत्
सर्वपापहीनोहंदेहंनसृजेयमितिवा कैवल्याधिकारित्वान्ममेतिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अदेहंअशरीरमात्मानंविनातंपरित्यज्यअनात्मसुखेममरुचिःश्रद्धावानास्तीत्यहमिदंशरीरंनत्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ कृत्वालंमाकुर्वित्यर्थः अलंखल्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्त्वेतिक्त्वाःक्त्वा ॥ २६ ॥ नवेति देहेनापिसहस्वर्गतिरल्पैवजपफलादितिभावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥३६॥३७॥३८॥ जापकस्यामुष्मिकसुखेनिस्पृहत्वंप्रदर्श्यऐहिकसुखेपिनिस्पृहत्वमाख्या

ब्राह्मणउवाच नरोचयेस्वर्गवासंविनादेहमहंविभो॥ गच्छधर्मनमेश्रद्धास्वर्गंगंतुंविनात्मना॥२५॥ धर्मउवाच अलंदेहेमनःकृत्वात्यक्त्वादेहंसुखी भव॥गच्छलोकानरजसोयत्रगत्वानशोचसि॥२६॥ ब्राह्मणउवाच रमेजपन्महाभागकिंनुलोकैःसनातनैः॥सशरीरेणगंतव्यंमयास्वर्गंनवाविभो॥२७॥ धर्मउवाच यदित्वंनेच्छसेत्यक्तुंशरीरंपश्यवैद्विज॥एषकालस्तथामृत्युर्यमश्चत्वामुपागताः ॥ २८ ॥ भीष्मउवाच अथवैवस्वतःकालोमृत्युश्चत्रित यंविभो॥ब्राह्मणंतंमहाभागमुपगम्येदमब्रुवन् ॥ २९ ॥ यमउवाच तपसोस्यसुतप्तस्यतथासुचरितस्यच ॥ फलप्राप्तिस्तवश्रेष्ठायमोहंत्वामुपब्रुवे॥ ॥३०॥ कालउवाच यथावदस्यजप्यस्यफलंप्राप्तमनुत्तमं॥कालस्तेस्वर्गमारोढुंकालोहंत्वामुपागतः ॥३१॥ मृत्युरुवाच मृत्युंमांविद्धिधर्मज्ञरू पिणंस्वयमागतं ॥ कालेनचोदितोविप्रत्वामितोनेतुमद्यवै ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणउवाच स्वागतंसूर्यपुत्रायकालायचमहात्मने ॥ मृत्यवेचाथधर्मायकिंका र्यंकरवाणिवः॥ ३३॥ भीष्मउवाच अर्घ्यंपाद्यंचदत्वासतेभ्यस्तत्रसमागमे॥ अब्रवीत्परमप्रीतःस्वशक्त्याकिंकरोमिवः ॥ ३४ ॥ तस्मिन्नेवाथकालेतु तीर्थयात्रामुपागतः॥ इक्ष्वाकुरगमत्तत्रसमेतायत्रतेविभो ॥ ३५॥ सर्वानेवतुराजर्षिःसंपूज्याथप्रणम्यच ॥ कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषांराजसत्तमः ॥ ३६॥ तस्मैसोथासनंदत्वापाद्यमर्घ्यंतथैवच ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणोवाक्यंकृत्वाकुशलसंविदं॥ ३७ ॥ स्वागतंतेमहाराजब्रूहियद्यदिहेच्छसि ॥ स्वशक्त्याकिंकरोमीहतद्भ्र वान्प्रब्रवीतुमां ॥३८॥ राजोवाच राजाहंब्राह्मणश्चत्वंयदाषट्कर्मसंस्थितः ॥ ददानिवसुकिंचित्तेप्रथितंतद्वदस्वमे ॥३९॥ ब्राह्मणउवाच द्विवि धाब्राह्मणाराजन्धर्मश्चद्विविधःस्मृतः॥ प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चनिवृत्तोहंप्रतिग्रहात् ॥ ४० ॥ तेभ्यःप्रयच्छदानानियेप्रवृत्तानराधिप॥ अहंनप्रतिगृह्णामिकिमि ष्टंकिंददामिते॥ ब्रूहित्वंनृपतिश्रेष्ठतपसासाधयामिकिं॥ ४१ ॥ राजोवाच क्षत्रियोहंनजानामिदेहीतिवचनंक्वचित् ॥ प्रयच्छयुद्धमित्येवंवादिनःस्मो द्विजोत्तम॥ ४२॥ ब्राह्मणउवाच तुष्यसित्वंस्वधर्मेणतथातुष्टावयंनृप ॥ अन्योन्यस्यांतरंनास्तियदिष्टंतत्समाचर॥ ४३॥

यिकयैवज्ञापयति राजाहमिति प्रथितंस्वर्णरत्नादि वदस्वआज्ञापय यजनयाजनेअध्ययनाध्यापनेदानप्रतिग्रहौचेतिषट्कर्माणि तेषांमध्येप्रतिग्रहस्यांतर्भावादित्याशयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥४२॥४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥ कृतंअलं सर्वेणजपफलेन ॥५१॥ यज्जपितंजप्यंतस्येतिशेषः ॥५२॥५३॥ अपरवक्तव्यंवाक्यांतरंनाददेनांगीकुर्वे ॥५४॥ अभिसंधिःकामः निष्कामस्यजपस्यानं

राजोवाच स्वशक्त्याहंददानीतित्वयापूर्वमुदाहृतं ॥ याचेत्वांदीयतांमह्यंजप्यस्यास्यफलंद्विज ॥४४॥ ब्राह्मणउवाच युद्धंममसदावाणीयाचतीति विकत्थसे ॥ नचयुद्धंमयासार्धंकिमर्थंयाचसेपुनः ॥ ४५॥ राजोवाच वाग्वज्राब्राह्मणाःप्रोक्ताःक्षत्रियाबाहुजीविनः ॥ वाग्युद्धंतदिदंतीव्रंममविप्रत्व यासह ॥४६॥ ब्राह्मणउवाच सैवाद्यापिप्रतिज्ञामेस्वशक्त्याकिंप्रदीयतां ॥ ब्रूहिदास्यामिराजेंद्रविभवेसतिमाचिरं ॥४७॥ राजोवाच यत्तद्वर्षशतं पूर्णंजप्यंवैजपतात्वया ॥ फलंप्राप्तंतत्प्रयच्छममदित्सुर्भवान्यदि ॥ ४८॥ ब्राह्मणउवाच परमंगृह्यतांतस्यफलंयज्जपितंमया ॥ अर्धंत्वमंविचारेणफलं तस्यत्वयवाप्नुहि ॥ ४९ ॥ अथवासर्वमेवेहमामकंजापकंफलं ॥ राजन्प्राप्नुहिकामंत्वंयदिसर्वमिहेच्छसि ॥ ५०॥ राजोवाच कृतंसर्वेणभद्रंतेजप्यंयद्याचि तंमया ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिकिंचतस्यफलंवद ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणउवाच फलप्राप्तिंनजानामिदत्तंयज्जपितंमया ॥ अयंधर्मश्चकालश्चयमोमृत्युश्च साक्षिणः ॥५२॥ राजोवाच अज्ञातमस्यधर्मस्यफलंकिंमेकरिष्यति ॥ फलंब्रवीषिधर्मस्यनचेज्जप्यकृतस्यमां ॥ प्राप्नोतुतत्फलंविप्रोनाहमिच्छाम्यसं शयं ॥५३॥ ब्राह्मणउवाच नाददेऽपरवक्तव्यंदत्तंचास्यफलंमया ॥ वाक्यंप्रमाणंराजर्षेममाद्यतवचैवहि ॥५४॥ नाभिसंधिर्मयाजप्येकृतपूर्वःकदाचन ॥ जप्यस्यराजशार्दूलकथंवेत्स्याम्यहंफलं ॥ ५५ ॥ ददस्वेतित्वयाचोक्तंददानीतिमयातथा ॥ नवाचंदूषयिष्यामिसत्यंरक्षस्थिरोभव ॥ ५६ ॥ अथैवंवदतो मेद्यवचनंनकरिष्यसि ॥ महानधर्मोभवितातवराजन्मृषाकृतः ॥ ५७ ॥ नयुक्तंतुमृषावाणीत्वयावक्तुमरिंदम ॥ तथामयाप्यभिहितंमिथ्याकर्तुंनशक्यते ॥ ॥ ५८ ॥ संश्रुतंचमयापूर्वंददानीत्यविचारितं ॥ तद्गृह्णीष्वाविचारेणयदिसत्येस्थितोभवान् ॥ ५९ ॥ इहागम्यहिमांराजन्जाप्यंफलमयाचथाः ॥ तन्मेनिसृष्टं गृह्णीष्वभवसत्येस्थिरोपिच ॥ ६० ॥ नायंलोकोस्तिनपरोनचपूर्वान्सतारयेत् ॥ कुतएवजनिष्यांस्तुमृषावादपरायणः ॥ ६१ ॥ नयज्ञफलदानानिनियमास्ता रयंतिहि ॥ यथासत्यंपरेलोकेतथेहपुरुषर्षभ ॥ ६२ ॥ तपांसियानिचीर्णानिचरिष्यंतिचयत्तपः ॥ शतैःशतसहस्रैश्चतैःसत्यान्नविशिष्यते ॥ ६३ ॥ सत्यमेकाक्ष रंब्रह्मसत्यमेकाक्षरंतपः ॥ सत्यमेकाक्षरोयज्ञःसत्यमेकाक्षरंश्रुतं ॥ ६४ ॥

तंफलमितिभावः ॥५५॥ दूषयिष्यामिअन्यथाकरिष्यामि ॥५६॥५७॥५८॥५९॥ मेमयानिसृष्टंदत्तं ॥६०॥६१॥६२॥नविशिष्यतेनविशेषःक्रियते ॥६३॥ एकःअतुल्यः अक्षरःअविनाशी ॥ ६४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहीतिउक्तेकेतिशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ नच्छंदयामिप्रतिगृह्णीष्वेतिनप्रार्थितवानस्मि ॥ ७५ ॥ अविवादइति राहूपरागादौप्रतिग्रहमनिच्छ
तिब्राह्मणेयत्प्रकारांतरेणदानंतद्दातुःफलावहंप्रतिग्रहीतुश्चनदोषकरमितिभावः तथाचस्मृतिः मनसापात्रमुद्दिश्यजलमध्येजलंक्षिपेत् दातातत्फलमाप्नोतिप्रतिग्राहीनदोषभागिति ॥ ७६ ॥ स्वर्गमिति पुण्य

॥३८॥ सत्यंवेदेषुजागर्तिफलंसत्येपरंस्मृतं ॥ सत्याद्धर्मोदमश्चैवसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं ॥ ६५ ॥ सत्यंवेदास्तथांगानिसत्यंविद्यास्तथाविधिः ॥ व्रतचर्यातथासत्यमोंकारः
सत्यमेवच ॥ ६६ ॥ प्राणिनांजननंसत्यंसत्यंसंततिरेवच ॥ सत्येनवायुरभ्येतिसत्येनतपतेरविः ॥ ६७ ॥ सत्येनचाग्निर्दहतिस्वर्गःसत्येप्रतिष्ठितः ॥ सत्यंयज्ञस्त १२
पोवेदाःस्तोभामंत्राःसरस्वती ॥ ६८ ॥ तुलामारोपितोधर्मःसत्यंचैवेतिनःश्रुतं ॥ समकक्षांतुलयतोयतःसत्यंततोऽधिकं ॥ ६९ ॥ यतोधर्मस्ततःसत्यंसर्वंसत्येन
वर्धते ॥ किमर्थमनृतंकर्मकर्तुंराजंस्त्वमिच्छसि ॥ ७० ॥ सत्येकुरुस्थिरंभावंमाराजन्ननृतंकृथाः ॥ कस्मात्त्वमनृतंवाक्यंदेहीतिकुरुषेशुभं ॥ ७१ ॥ यदिजप्य
फलंदत्तंमयानैषिष्यसेनृप ॥ धर्मेभ्यःसंपरिभ्रष्टोलोकाननुचरिष्यसि ॥ ७२ ॥ संश्रुत्ययोनदित्सेतयाचित्वायश्चनेच्छति ॥ उभावानृतिकावेतौनमृषाकर्तुमर्ह
सि ॥ ७३ ॥ राजोवाच योद्धव्यंरक्षितव्यंचक्षत्रधर्मःकिलद्विज ॥ दातारःक्षत्रियाःप्रोक्तागृह्णीयांभवतःकथं ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणउवाच नच्छंदया
मितेराजन्नापितेगृहमाव्रजं ॥ इहागम्यतुयाचित्वानगृह्णीषेपुनःकथं ॥ ७५ ॥ धर्मउवाच अविवादोऽस्तुयुवयोर्वित्तंमांधर्ममागतं ॥ द्विजोदानफलै
र्युक्तोराजासत्यफलेनच ॥ ७६ ॥ स्वर्गउवाच स्वर्गमांविद्धिराजेंद्ररूपिणंस्वयमागतं ॥ अविवादोस्तुयुवयोरुभौतुल्यफलौयुवां ॥ ७७ ॥ राजोवाच
कृतंस्वर्गेणमेकार्यंगच्छस्वर्गयथागतं ॥ विप्रोयदीच्छतेगंतुंचीर्णंगृह्णातुमेफलं ॥ ७८ ॥ ब्राह्मणउवाच बाल्येयदिस्यादज्ञानान्मयाहस्तःप्रसारितः ॥ नि
वृत्तलक्षणंधर्ममुपासेसंहितांजपन् ॥ ७९ ॥ निवृत्तंमांचिराद्राजन्विप्रलोभयसेकथं ॥ स्वेनकार्यंकरिष्यामित्वत्तोनेच्छेफलंनृप ॥ ८० ॥ तपःस्वाध्यायशीलो
हंनिवृत्तश्चप्रतिग्रहात् ॥ राजोवाच यदिविप्रविसृष्टंतेजप्यस्यफलमुत्तमं ॥ आवयोर्यत्फलंकिंचित्सहितंनौतदस्त्विह ॥ ८१ ॥ द्विजाःप्रतिग्रहेयुक्तादाता
रोराजवंशजाः ॥ यदिधर्मःश्रुतोविप्रसहैवफलमस्तुनौ ॥ ८२ ॥ मावाभूत्सहभोज्यंनौमदीयंफलमाप्नुहि ॥ प्रतीच्छमत्कृतंधर्मंयदितेमय्यनुग्रहः ॥ ८३ ॥
भीष्मउवाच ततोविकृतवेषौद्वौपुरुषौसमुपस्थितौ ॥ गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्यकुचैलावूचतुर्वचः ॥ ८४ ॥ ॥३८॥

स्यदानेनपुण्यंवर्धतेनतुधनमिवदानेनहीयतइत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ द्वौपुरुषौकामक्रोधौ ॥ ८४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथेति तत्राग्न्यादौ तमेवपरमेष्ठिनमेव परमुत्कृष्टं अव्ययंमोक्षं क्रमतःइच्छन् ॥२२॥ अमृतात्परमेष्ठिभावात्आपेक्षिकामृतात्अमृतंकैवल्याख्यंमुख्यामृतं शांतीभूतःनिष्कामः निरात्मवान्आत्माबुद्धिस्त
द्वान्अहंकारस्तद्वर्जितः अतएवब्रह्मभूतःनिर्द्वंद्वःसुखदु खाद्यतीतः निरामयःद्वैतदर्शनहीनः ॥ २ ३ ॥ ब्रह्मैवस्थानंब्रह्मस्थानं अनावर्तंआवृत्तिशून्यं ॥ २ ४ ॥ जापकानांपार्यंतिकफलमाह चतुर्भिरिति च
तुर्भिःप्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिः लक्षणैःलक्ष्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्याज्ञापकैर्हीनंरूपगुणसंबंधजडत्वादिभिःपूर्वोक्तैर्विरहितं अतएवषड्भिरूर्मिभिःअशनापिपासाभ्यांप्राणधर्माभ्यांशोकमोहाभ्यांचित्तधर्माभ्यांज
रामृत्युभ्यांदेहधर्माभ्यांचहीनंच तदन्यत्वात् अतएवप्राणाद्यात्मकषोडशकगणैर्नेवतेऽशनादय.सहितास्तैः प्राणाद्याश्चप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामचे

अथतत्रविरागीसगच्छतित्वथसंशयं ॥ परमव्ययमिच्छन्सतमेवाविशतेपुनः ॥ २२ ॥अमृताच्चामृतंप्राप्तःशांतीभूतोनिरात्मवान् ॥ ब्रह्मभूतःसनिर्द्वंद्वःसुखी
शांतोनिरामयः ॥ २३ ॥ ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकं ॥ अदुःखमजरंशांतंस्थानंतत्प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥ चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनंतथाषड्भिःसषोडशैः ॥ पुरुषं
तमतिक्रम्यआकाशंप्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ अथनेच्छतिरागात्मासर्वंतदधितिष्ठति ॥ यच्चप्रार्थयतेतच्चमनसाप्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ अथवाचेक्षतेलोकान्सर्वान्निर
यसंज्ञितान् ॥ निस्पृहःसर्वतोमुक्तस्तत्रवैरमतेसुखं ॥ २७ ॥ एवमेषामहाराजजापकस्यगतिर्यथा ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकिंभूयःश्रोतुमर्हसि ॥ १२८ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मप० जापकोपाख्यानेनवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ॐ॥ युधिष्ठिरउवाच किमुत्तरंतदातौस्मचक्र
तुस्तस्यभाषिते ॥ ब्राह्मणोवाथवाराजातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ अथवातौगतौतत्रयदेतत्कीर्तितंत्वया ॥ संवादोवातयोःकोभूत्किंवातौतत्रचक्रतुः ॥ २ ॥
भीष्मउवाच , तथेत्येवंप्रतिश्रुत्यधर्मंसंपूज्यचप्रभो ॥ यमंकालंचमृत्युंचस्वर्गंसंपूज्यचार्हतः ॥ ३ ॥ पूर्वंयेचापरेतत्रसमेताब्राह्मणर्षभाः ॥ सर्वान्संपूज्यशिर
साराजानंसोब्रवीद्द्विजः ॥ ४ ॥ फलेनानेनसंयुक्तोराजर्षेगच्छमुख्यतां ॥ भवताचाभ्यनुज्ञातोजपेयंभूयएवह ॥ ५ ॥ वरश्चममपूर्वंहिदत्तोदेव्यामहाबल ॥ श्र
द्धातेजपतोनित्यंभवत्वितिविशांपते ॥ ६ ॥

तिश्रुत्युक्ताः आकाशंकारणंब्रह्मातिक्रम्यपुरुषमनुपाधिचिन्मात्रंप्रतिपद्यतइतिसंबंधः ॥ २ ५ ॥ नेच्छति पुरुषप्राप्तिमितिशेषः सर्वंसर्वात्मकंतत्आकाशाख्यंकारणं अधितिष्ठतितदभिमानीभवति यच्चेत्यने
नसयदिपितृलोककामोभवति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुतेरर्थःसत्यकामःसत्यसंकल्पश्चविद्वानितिदर्शितं ॥ २ ६ ॥ अथवेति परवैराग्यवतःसर्वलोकत्यागोपिभवतीत्याह तत्रनिर्गुणे ॥
॥ २ ७ ॥ १२८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ॐ॥ किमिति उत्तरंसमालोकास्तवास्यचेतिविरूपवाक्यश्रवणानंतरं तौइक्ष्वाकु
पैप्पलादी तस्यविरूपस्यभाषितेवचनेविषये ॥ १ ॥ यदेतत् सद्योमुक्तिक्रममुक्तिलोकांतरप्राप्तिरितित्रयं ॥ २ ॥ अर्हतःपूज्यान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदीति अफलातवयदियद्यपिमन्नंफलस्यदत्तत्वात् तथापिजपप्रदानजपुण्येनैवतवफलवृद्धेर्जातत्वात्जापकंजपार्जितंफलंत्वमपिप्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रयत्नःतुभ्यंजपदानार्थंनौ आवयोः ॥ ८ ॥ व्यवसायं निश्चयं ॥ ९ ॥ १० ॥ संयोगविधिःजीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकावेदांताः स्तोभाःसामगीतिपूरणार्थानिअक्षराणिहायिहावुइत्यादीनि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेति अन्योन्यविधिनापरस्परोपकारेणसहितौ एककालएवविषयाणांरूपादीनांप्रतिसंहारंप्रतीपंसंहारंविषयकारणीभूतेंद्रियसंहारेणैवसंहारं ॥ १६ ॥ तत्रक्रममाह प्राणेति मूलाधारात्कुंडलिनीमुत्थाप्यऊर्ध्वोर्ध्वचक्रजयक्रमेणमनसि हृदयेनाहतचक्रेस्थाप्यनिरुध्यतत्रस्थंमनःएकीभूतयोःप्राणापानयोःस्थाप्यवशीकृत्वादधतुः धारयतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ उपस्थितंउपस्थंकुरुतः तौउपस्थितकृतौ बद्धपद्मासनावित्यर्थः भ्रुवोरधः नासिका

राजोवाच यद्येवमफलासिद्धिःश्रद्धाचजपितुंतव ॥ गच्छविप्रमयासार्धंजापकंफलमाप्नुहि ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच कृतःप्रयत्नःसुमहान्सर्वेषांसन्निधाविह ॥ सहतुल्यफलावावांगच्छावोयत्रनौगतिः ॥ ८ ॥ व्यवसायंतयोस्तत्रविदित्वात्रिदशेश्वरः ॥ सहदेवैरुपययौलोकपालैस्तथैवच ॥ ९ ॥ साध्याश्वविश्वेमरुतोवाद्यानिसुमहांतिच ॥ नद्यःशैलाःसमुद्राश्वतीर्थानिविविधानिच ॥ १० ॥ तपांसिसंयोगविधिर्वेदास्तोभाःसरस्वती ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वावसुर्हाहाहूहूः ॥ ११ ॥ गंधर्वश्चित्रसेनश्वपरिवारगणैर्युतः ॥ नागाःसिद्धाश्वमुनयोदेवदेवःप्रजापतिः ॥ १२ ॥ विष्णुःसहस्रशीर्षश्वदेवोचिंत्यःसमागमत् ॥ अवाद्यंतांतरिक्षेचभेर्यस्तूर्याणिवाविभो ॥ १३ ॥ पुष्पवर्षाणिदिव्यानितत्रतेषांमहात्मनां ॥ ननृतुश्वाप्सरःसंघास्तत्रतत्रसमंततः ॥ १४ ॥ अथस्वर्गस्तथारूपीब्राह्मणंवाक्यमब्रवीत् ॥ संसिद्धस्त्वंमहाभागस्त्वंचसिद्धस्तथानृप ॥ १५ ॥ अथतौसहितौराजन्नन्योन्यविधिनाततः ॥ विषयप्रतिसंहारमुभावेवप्रचक्रतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानौतथोदानंसमानंव्यानमेवच ॥ एवंतौमनसिस्थाप्यदधतुःप्राणयोर्मनः ॥ १७ ॥ उपस्थितकृतौतौचनासिकाग्रमधोभ्रुवोः ॥ भ्रुकुट्याचैवमनसाशनैर्धारयतस्तदा ॥ १८ ॥ निश्चेष्टाभ्यांशरीराभ्यांस्थिरदृष्टीसमाहितौ ॥ जितात्मानौतथाधायमूर्धन्यात्मानमेवच ॥ १९ ॥ तालुदेशमथोद्दाल्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ ज्योतिर्ज्वालासुमहतीजगामत्रिदिवंतदा ॥ २० ॥ हाहाकारस्तथादिक्षुसर्वेषांसुमहानभूत् ॥ तज्ज्योतिःस्तूयमानंस्मब्रह्माणंप्राविशत्तदा ॥ २१ ॥ ततःस्वागतमित्याहतत्तेजःप्रपितामहः ॥ प्रादेशमात्रंपुरुषंप्रत्युद्गम्यविशांपते ॥ २२ ॥

ग्रंपश्यंताविति शेषः स्वनासिकाग्रंस्वेनद्रष्टुमशक्यमतोयएवायमादर्शेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासेइतिश्रुतेःआदर्शस्थनासिकाग्रदर्शनंमाप्रसंजीतिभ्रुवोरधइतिविशेषणं तेननात्यंतंनिमीलिताक्षःस्यात्निद्राप्राप्तेः नापिउद्घाटिताक्षःस्यात् लोकदर्शनेनविक्षेपादित्युक्तं उपस्थाप्योदरेतौचेतिपाठेतौप्राणापानौ उदरेस्वाधिष्ठानेउपस्थाप्यमनसिचस्थाप्येतिपूर्वेणान्वयः ततश्वमनसासहतौप्राणापानौभ्रुकुट्यांभ्रुवोर्मध्येआज्ञाचक्रेधारयतः ॥ १८ ॥ तथाउक्तप्रकारेणजितात्मानौजितचित्तौतौआत्मानंचित्तंप्राणसहितंमूर्धनिधारयतइतिपूर्वेणान्वयः सुषुम्नामार्गेणेतिशेषः ॥ १९ ॥ तालुदेशंब्रह्मरंध्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ प्रार्थनाहिराज्ञोननुरूपेतितस्यकामोविकृतसंज्ञः शांतिस्वभावस्यापिजापकस्ययाचित्वापिदीयमानंनगृह्णातीतिराजानंप्रतियःक्रोधःसविरूपसंज्ञः गोःफलंवाचंधेनुमुपासीतेतिश्रुतेर्धेनुसरूपायावाचः जपस्यफलमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ धेनुर्वाक् विप्रायपरमेश्वराय धर्मप्राप्त्यर्थंनतुस्वार्थं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ततोमेमया पशुद्वयदानेनमयाजपयज्ञफलंप्राप्तंइदानीम

नमेधारयसीत्येकोधारयामीतिचापरः ॥ इहास्तिनौविवादोऽयमयंराजानुशासकः ॥ ८५ ॥ सत्यंब्रवीम्यहमिदंनमेधारयतेभवान् ॥ अनृतंवदसीहत्वमृणंते धारयाम्यहं ॥ ८६ ॥ तावुभौसुभृशंतप्तौराजानमिदमूचतुः ॥ परीक्ष्यत्वंयथास्यावोनावामिहविगर्हितौ ॥ ८७ ॥ विरूपउवाच धारयामिनरव्याघ्र विकृतस्येहगोःफलं ॥ ददतश्चनगृह्णातिविकृतोमेमहीपते ॥ ८८ ॥ विकृतउवाच नमेधारयतेकिंचिद्विरूपोयंनराधिप ॥ मिथ्याब्रवीत्ययंहित्वांस त्याभासंनराधिप ॥ ८९ ॥ राजोवाच विरूपकिंधारयतेभवानस्यब्रवीतुमे ॥ श्रुत्वातथाकरिष्येहमितिमेधीयतेमनः ॥ ९० ॥ विरूपउवाच शृणुष्वावहितोराजन्यथैतद्धारयाम्यहं ॥ विकृतस्यास्यराजर्षेनिखिलेननराधिप ॥ ९१ ॥ अनेनधर्मप्राप्त्यर्थंशुभादत्तापुरानघ ॥ धेनुर्विप्रायराजर्षेतपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ९२ ॥ तस्याश्चायंमयाराजन्फलमभ्येत्ययाचितः ॥ विकृतेनचमेदत्तंविशुद्धेनांतरात्मना ॥ ९३ ॥ ततोमेसुकृतंकर्मकृतमात्मविशुद्धये ॥ गावौचकपिलेक्रीत्वावत्सलेबहुदोहने ॥ ९४ ॥ तेचोंछवृत्तयेराजन्मयासमपवर्जिते ॥ यथाविधियथाश्रद्धंतदस्याहंपुनःप्रभो ॥ ९५ ॥ इहाद्यैवगृहीत्वातुप्रयच्छेद्विगुणंफलं ॥ एवंस्यात्पुरुषव्याघ्रकःशुद्धःकोत्रदोषवान् ॥ ९६ ॥ एवंविवदमानौस्वस्त्वामिहाभ्यागतौनृप ॥ कुरुधर्ममधर्मंवाविनयेनौसमादध ॥ ९७ ॥ यदिनेच्छतिमेदानंयथादत्तमनेनवै ॥ भवानत्रस्थिरोभूत्वामार्गेस्थापयिताद्यनौ ॥ ९८ ॥ राजोवाच दीयमानंनगृह्णासिऋणंकस्मात्त्वमद्यवै ॥ यथैवतेभ्यनुज्ञातंतथागृह्णीष्वमाचिरं ॥ ९९ ॥ विकृतउवाच धारयामीत्यनेनोक्तंददानीतितथामया ॥ नायंमेधारयत्यद्यगच्छतांयत्रवांछति ॥ ॥ १०० ॥ राजोवाच ददतोस्यनगृह्णासिविषमंप्रतिभातिमे ॥ दंड्योहित्वंममतोनास्त्यत्रखलुसंशयः ॥ १ ॥ विकृतउवाच मयास्यदत्तंराजर्षेगृह्णीयांतत्कथंपुनः ॥ काममत्रापराधोमेदंडमाज्ञापयप्रभो ॥ २ ॥ विरूपउवाच दीयमानंयदिमयानेषिष्यसिकथंचन ॥ नियंस्यतित्वांनृपतिरयंधर्मानुशासकः ॥ ३ ॥ विकृतउवाच स्वंमयायाचितेनेहदत्तंकथमिहाद्यतत् ॥ गृह्णीयांगच्छतुभवानभ्यनुज्ञांददानिते ॥ ४ ॥

स्मात्तदहंनेच्छामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इहेति प्रतिगृह्यापिपुनःप्रतिदानंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ धारयामीति अप्रतिग्रहेणैवाहमेतमनृणंकरोमीत्यर्थः ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निक्षेपार्थंप्रतिग्रहप्रदानार्थं ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्वमंदानस्यप्रतिदानेनतुल्यमस्तु सहैवेतितवैवतुभ्यंमयाप्रतिदत्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कामक्रोधाविति अत्रप्रतिग्रहीतुरनधिकारित्वाद्दातुर्दानसममेवपुण्यं अन्यथापुण्यप्रदानेनबहुगुणापुण्यवृद्धिरेवस्यादितिभावः कारितःप्रवर्तितः त्वंपदार्थःराजात्रसंबोध्यः ॥ १५ ॥ नायमिति आख्यायिकातात्पर्यमाह त्वत्कृतेराज्ञोबोधार्थं ॥ १६ ॥ निघृष्टंपरीक्षितं ॥ १७ ॥ जापकानामिति गतिर्मुक्तिः स्थानंब्रह्मलोकः लोकाःसूर्यादिस्थानानि एतेयथाजितास्तथाकीर्तयिष्येइतिशेषः ॥ १८ ॥ तेषुस्थानमाह प्रयातीति विरक्तस्य

ब्राह्मणउवाच श्रुतमेतत्त्वयाराजन्ननयोःकथितंद्वयोः॥ प्रतिज्ञातंमयायत्तेतद्गृहाणाविचारितं॥५॥ राजोवाच प्रस्तुतंसुमहत्कार्यमनयोर्गह्वरंयथा॥ जापकस्यदृढीकारःकथमेतद्भविष्यति॥६॥ यदितावन्नगृह्णामिब्राह्मणेनापवर्जितं॥ कथंनलिप्येयमहंपापेनमहताद्यवै॥७॥ तौचोवाचसराजर्षिःकृतकार्यौगमिष्यथः॥ नेदानींमामिहासाद्यराजधर्मोभवेन्मृषा॥८॥ स्वधर्मःपरिपाल्यस्तुराज्ञामितिविनिश्चयः॥ विप्रधर्मश्चगहनोमामनात्मानमाविशत्॥ ९॥ ब्राह्मणउवाच गृहाणधारयेहंचयाचितंसंश्रुतंमया॥ नचेद्ग्रहीष्यसेराजन्शपिष्येत्वांनसंशयः॥ १०॥ राजोवाच धिग्राजधर्मंयस्यायंकार्यस्येहविनिश्चयः॥ इत्यर्थंमेग्रहीतव्यंकथंतुल्यंभवेदिति॥११॥ एषपाणिरपूर्वंमेनिक्षेपार्थंप्रसारितः॥यन्मेधारयसेविप्रतद्दिदानींप्रदीयतां॥१२॥ ब्राह्मणउवाच संहितांजपतायावान्गुणःकश्चित्कृतोमया॥ तत्सर्वंप्रतिगृह्णीष्वयदिकिंचिदिहास्तिमे॥१३॥ राजोवाच जलमेतन्निपतितंममपाणौद्विजोत्तम॥ सममस्तुसहैवास्तुप्रतिगृह्णातुवैभवान्॥१४॥ विरूपउवाच कामक्रोधौविद्धिनौत्वमावाभ्यांकारितोभवान्॥ सहेतिचयदुक्तंतेसमालोकास्तवास्यच॥१५॥ नायंधारयतेकिंचिज्जिज्ञासात्वत्कृतेकृता॥ कालोधर्मस्तथामृत्युःकामक्रोधौतथायुवां॥ १६ ॥ सर्वमन्योन्यनिष्कर्षेनिघृष्टंपश्यतस्तव॥ गच्छलोकान्जितान्स्वेनकर्मणायत्रवांछसि॥१७॥ भीष्मउवाच जापकानांफलावाप्तिर्मयातेसंप्रदर्शिता॥ गतिःस्थानंचलोकाश्चजापकेनयथाजिताः॥ १८॥ प्रयातिसंहिताध्यायीब्रह्माणंपरमेष्ठिनं॥ अथवाग्निंसमायातिसूर्यमाविशतेपिवा॥ १९ ॥ सतैजसेनभावेनयदितत्ररमत्युत॥ गुणांस्तेषांसमाधत्तेरागेणप्रतिमोहितः॥ २०॥ एवंसोमेतथावायौभूम्याकाशशरीरगः॥ सरागस्तत्रवसतिगुणांस्तेषांसमाचरन्॥ २१ ॥

फलमुक्त्वारागिणांलोकानाह अथवेति अग्निंअग्निलोकं एवमुत्तरत्र ॥ १९ ॥ तैजसेनतेजोमयेनस्वमहरूपेण ॥ २० ॥ भूमिशरीरेघनेपिगच्छति तथाआकाशशरीरेनिरालंबेपिगच्छति तेषांसूर्यादिलोकपालानांगुणान्प्रकाशकत्वादीन् ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगानांयोगिनां ॥ २३ ॥ योगस्ययोगिनः एतेभ्यःएतेषांसभ्यानां समाहितंविहितं ॥ २४ ॥ उष्यतामिति अत्रचतुर्मुखास्येप्रवेशोक्त्यादुःखहेतुव्यष्टिलिंगवियोगोजापकस्यब्रह्मलोकंगतस्यसद्यएवभवती त्युक्तं तत्रहेतुरचेतयदिति तस्यब्रह्मात्मैक्यंबोधितवानित्यर्थः अयमर्थोभगवद्गीतासुसंगृहीतः सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहर न्मामनुस्मरन् यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयइति इतरेतु ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेःकल्पांतेव्यष्टिलिंगान्मुच्यंतेइतिभेदः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वयंत्रिदशेश्वरादयः त्वयाचतुर्मुखेन ॥ २८ ॥ वांछितंअनंतंसुखं ॥ २९ ॥ संहिताध्यायिनांफलमुक्त्वाषडंगाध्यायिनांमन्वादिस्मृत्यध्यायिनांचफलमाह महास्मृतिमिति ॥ ३० ॥ साधयेयुष्मदिष्टमिति

भूयश्चैवापरंप्राहवचनंमधुरंतदा॥ जापकैस्तुल्यफलतायोगानांनात्रसंशयः ॥ २३ ॥ योगस्यतावदेतेभ्यःप्रत्यक्षंफलदर्शनं ॥ जापकानांविशिष्टंतुप्रत्युत्था नंसमाहितं ॥ २४ ॥ उष्यतांमयिचेत्युक्त्वाचेतयत्सततंपुनः ॥ अथास्यंप्रविवेशास्यब्राह्मणोविगतज्वरः ॥ २५ ॥ राजाप्येतेनविधिनाभगवंतंपितामहं ॥ यथैव द्विजशार्दूलस्तथैवप्राविशत्तदा ॥ २६ ॥ स्वयंभुवमथोदेवाअभिवाद्यततोब्रुवन् ॥ जापकानांविशिष्टंतुप्रत्युत्थानंसमाहितं ॥ २७ ॥ जापकार्थमयंयत्नोयदर्थं वयमागताः ॥ कृतपूजाविमौतुल्यौत्वयातुल्यफलाविमौ ॥ २८ ॥ योगजापकयोर्दृष्टंफलंसुमहदद्यवै ॥ सर्वाँल्लोकानतिक्रम्यगच्छेतांयत्रवांछितं ॥ २९ ॥ ब्रह्मोवाच महास्मृतिंपठेद्यस्तुतथैवानुस्मृतिंशुभां ॥ तावप्येतेनविधिनागच्छेतांमत्सलोकतां ॥ ३० ॥ यश्चयोगेभवेद्भक्तःसोपिनास्त्यत्रसंशयः ॥ विधिना नेनदेहांतेममलोकानवाप्नुयात् ॥ साधयेगम्यतांचैवयथास्थानानिसिद्धये ॥ ३१ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्त्वासतदादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ आमंत्र्यचततो देवाययुःस्वंस्वंनिवेशनं ॥ ३२ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोधर्मंसत्कृत्यतत्रवै ॥ पृष्ठतोनुययूराजन्सर्वेसुप्रीतचेतसः ॥ ३३ ॥ एतत्फलंजापकानांगतिश्चैषाप्रकीर्तिता ॥ यथाश्रुतंमहाराजकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०जापकोपाख्यानेद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंफलंज्ञानयोगस्यवेदानांनियमस्यच ॥ भूतात्माचकथंज्ञेयस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरा तनं ॥ मनोःप्रजापतेर्वादंमहर्षेश्चबृहस्पतेः ॥ २ ॥ प्रजापतिंश्रेष्ठतमंप्रजानांदेवर्षिसंघप्रवरोमहर्षिः ॥ बृहस्पतिःप्रश्नमिमंपुराणंपप्रच्छशिष्योथगुरुंप्रणम्य ॥ ३ ॥

शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वत्रजापकप्रसंगाद्योगस्यापिश्रेय स्त्वमुक्तंयोगजापकयोर्दृष्टंफलंसुमहदद्यवाइति तथाउष्यतांमयिचेत्युक्त्वाचेतयत्सततंपुनरितिजपफलकालेब्रह्मबोधस्यापिद्वारत्वमुक्तं एवंयोगोपिज्ञानसहायएवउतज्ञानफलकृदितिमत्वापृच्छति किमिति ज्ञानं विचारस्तत्सहितोयोगोज्ञानयोगस्तस्य विद्यामेतांयोमविधिंचकुर्वंतंतत्कारणंसांख्ययोगाभिपन्नमित्यादिलिंगादनयोःसमुच्चयावगमात्वेदानांचकिंफलं तथानियमस्याग्निहोत्रादेः भूतात्माजीवः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कारणंजगतइतिशेषः यत्रयन्निमित्तंविधिःकर्मकांडः ज्ञानेसतियत्फलंप्राप्यं मंत्रशब्दैःवेदवाक्यैःवाङ्मनसातीतत्वात्अप्रकाशितं ॥ ४ ॥ अर्थशास्त्रंत्रिवर्गशास्त्रं आगमोवेदः मंत्राःइषेत्वादयोवेदांतर्गतास्त द्विद्भिर्नरैर्यत्यज्ञादिभिःफलंसुखंउपास्यतेतत्किंवस्तुकथंकेनप्रकारेणवातत्प्राप्तिर्भविता क्ववातत्सुखंदेशांतरेवाप्रत्यगात्मन्येववा ॥ ५ ॥ महीजाःस्थावरजंगमाः ॥ ६ ॥ ज्ञानंयतःयस्मिन्विषये ततःज्ञानात् त दर्थाज्ञानार्था मिथ्याप्रवृत्तिंतदज्ञात्वाप्रवृत्तिंतदवाप्तयेकथंनुकुर्यां ॥ ७ ॥ सोहंभगवोमंत्रविदेवास्मिनात्मविदितिश्रुतेर्ऋक्सामादिज्ञानेपिभूतप्रकृतिंवियदाद्युपादानमात्मानंनवेद्मि ॥ ८ ॥ सामान्यशब्दैःअ स्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादिभिः विशेषणैःसत्यंज्ञानमनंतंविज्ञानमानंदमित्यादिभिः॥ ९॥यत्रविधिःप्रवृत्तइत्यस्योत्तरमाह यदिति ॥१०॥ज्ञानेफलंयदित्यस्योत्तरमाह इष्टमिति॥११॥ यच्चार्थशास्त्रेत्यस्योत्तर

यत्कारणंयत्रविधिःप्रवृत्तोज्ञानेफलंयत्प्रवदंतिविप्राः॥ यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशंतदुच्यतांमेभगवन्यथावत् ॥ ४ ॥ यच्चार्थशास्त्रागममंत्रविद्भिर्यज्ञैरनेकैरथ गोप्रदानैः॥ फलंमहद्भिर्यदुपास्यतेचकिंतत्कथंवाभविताक्ववातत्॥ ५॥ महीमहीजाःपवनोंतरिक्षंजलौकसश्चैवजलंदिवंच॥दिवौकसश्चापियतःप्रसूतास्तदु च्यतांमेभगवन्पुराणं ॥ ६ ॥ ज्ञानंयतःप्रार्थयतेनरोवैततस्तदर्थाभवतिप्रवृत्तिः ॥ नचाप्यहंवेदपरंपुराणंमिथ्याप्रवृत्तिंचकथंनुकुर्यां॥७॥ ऋक्सामसंघांश्च यजूंषिचापिच्छंदांसिनक्षत्रगतिंनिरुक्तं॥ अधीत्यचव्याकरणंसकल्पंशिक्षांचभूतप्रकृतिंनवेद्मि॥८॥समेभवान्शंसतुसर्वमेतत्सामान्यशब्दैश्चविशेषणैश्च॥ समेभवान्शंसतुतावदेतज्ज्ञानेफलंकर्मणिवायदस्ति॥ ९ ॥ यथाचदेहाच्च्यवतेशरीरीपुनःशरीरंचयथाभ्युपैति॥ मनुरुवाच यद्यत्प्रियंयस्यसुखंतदा हुस्तदेवदुःखंप्रवदंत्यनिष्टं॥ १० ॥ इष्टंचमेस्यादितरच्चनस्यादेतत्कृतेकर्मविधिःप्रवृत्तः॥ इष्टंत्वनिष्टंचनमांभजेतेत्येतत्कृतेज्ञानविधिःप्रवृत्तः॥ ११ ॥ कामा त्मकाश्छंदसिकर्मयोगाएभिर्विमुक्तःपरमश्नुवीत ॥ नानाविधेकर्मपथेसुखार्थीनरःप्रवृत्तोनिरयंप्रयाति॥ बृहस्पतिरुवाच इष्टंत्वनिष्टंचसुखासुखेच साशीस्त्ववच्छंदतिकर्मभिश्च॥ १२॥ मनुरुवाच एभिर्विमुक्तःपरमाविवेशएतत्कृतेकर्मविधिःप्रवृत्तः॥ कामात्मकांश्छंदतिकर्मयोगएभिर्विमुक्तः परमाददीत॥ १३ ॥

माह कामेति कामात्मकाःकामप्रधानाः छंदसिवेदे एभिःकामैः कर्मपथेवेदोक्तेलौकिकेवा निरयंस्वर्गंनरकंवा एतदाक्षिपत्यर्थेन इष्टमिति इष्टानिष्टेप्रियाप्रिये सुखदुःखे ततःसुखमिष्टंयाद्यंदुःखम निष्टंत्याज्यं साआशीःप्रार्थना साचकर्मभिःएनंप्रार्थयितारंअवच्छंदतिपूरयतिव्याप्नोति एतावदेवपुरुषःप्रार्थयते नान्यत्कर्मफलमस्तीत्यर्थः स्वर्गकामोयजेतश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादेरुत्पत्ति शिष्टस्यतस्यैवफलत्वेनश्रवणात् ॥ १२ ॥ विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिवाक्यात् एभिःकामैर्विमुक्तःसन्कर्माण्यनुष्ठायपरंब्रह्मविविदिषोत्पत्त्यादिद्वाराप्रविशेत् एतदर्थमेवकर्मविधिःप्रवृत्तः स्वर्गादिफलश्रवणंतु कामात्मकानेवच्छंदतिआवृणोति अतःएभिःकामैर्विमुक्तःपरमेवाददीत ब्रह्मज्ञानार्थमेवकर्माण्यनुतिष्ठेन्नक्षुद्रफलार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंश्येनादीन्यपिज्ञानार्थंअनुष्ठेयानिनेत्याह आत्मेति आत्माचित्तं आदिभिःप्रथमैर्नित्यैरित्यर्थः इध्यमानःरागादिदोषापनयेनआदर्शवद्दीप्यमानः द्युतिमान् सदसद्विषयप्रकाशवान्अतएवसुखार्थीमुमुक्षुः परंअत्यंतंकर्मागोचरं निराशिषमित्यनेनस्वाशीस्ववच्छंदतीतिपरोक्तिर्निरस्ता अवैतिउपैति स्ववृत्त्याव्याप्नोति ॥ १४ ॥ ननुबंधकानांकर्मणांकथंबंधनिवर्तकत्वंनहिसुरयाआचांतःशुध्यतीत्याशंक्याह प्रजाःसृष्टाइति एतौमनःकर्मणीसंसारप्रदेअपि सत्पथौब्रह्मप्राप्तिमार्गौ कथंतदाह दृष्टमिति दृष्टंप्रत्यक्षंश्रुतिबोधितमित्यर्थः शाश्वतंचमोक्षहेतुरपि अंतवच्चक्षुद्रफलमपि तत्रमनसाक्रियमाणस्त्यागःफलत्यागएवशाश्वतत्वेकर्मणांकारणं नान्यत् स्वरूपेणत्यागइत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वेनेति यथाचक्षूरूपःप्रणेतानायकःनिशात्ययेरात्र्यंतेतमसाअसंवृतात्माअनावृतस्वरूपःसन्स्वेनात्मनातैजसेनवाआलोकेनवर्जनीयंकंटकादिकंपश्यति एवंज्ञानंबुद्धिः विज्ञानगुणेनविवेकेनयुक्तंसत्अशुभंपश्यति ॥ १६ ॥ दृष्टांतंविवृण्वन्ज्ञानफलस्यश्रैष्ठ्यमाहसर्पानिति उदपानंकूपं ॥ १७ ॥ ज्ञानपूर्वकंकृतंकर्मसफलमित्याह कृत्स्नइति

आत्मादिभिःकर्मभिरिध्यमानोधर्मैप्रवृत्तोद्युतिमान्सुखार्थी॥ परंहितत्कर्मपथादपेतंनिराशिषंब्रह्मपरंत्ववैति॥ १४॥ प्रजाःसृष्टामनसाकर्मणाचद्वावेवैतौसत्पथौलोकजुष्टौ॥ दृष्टंकर्मशाश्वतंचांतवच्चमनस्त्यागःकारणंनान्यदस्ति ॥ १५॥ स्वेनात्मनाचक्षुरिवप्रणेतानिशात्ययेतमसासंवृतात्मा ॥ ज्ञानंतुविज्ञानगुणेनयुक्तंकर्माशुभंपश्यतिवर्जनीयं ॥ १६॥ सर्पान्कुशाग्राणितथोदपानंज्ञात्वामनुष्याःपरिवर्जयंति॥ अज्ञानतस्तत्रपतंतिकेचिज्ज्ञानेफलंपश्ययथाविशिष्टं॥ ॥ १७॥ कृत्स्नस्तुमंत्रोविधिवत्प्रयुक्तोयज्ञायथोक्तास्त्विहदक्षिणाश्च ॥ अन्नप्रदानंमनसःसमाधिःपंचात्मकंकर्मफलंवदंति ॥ १८ ॥ गुणात्मकंकर्मवदंतिवेदास्तस्मान्मंत्रोमंत्रपूर्वंहिकर्म ॥ विधिर्विधेयंमनसोपपत्तिःफलस्यंभोक्तातुतथाशरीरी॥ १९ ॥ शब्दाश्चरूपाणिरसाश्चपुण्याःस्पर्शाश्चगंधाश्चशुभास्तथैव ॥ नरोनसंस्थानगतःप्रभुःस्यादेतत्फलंसिध्यतिकर्मलोके॥ २० ॥

कर्मपंचात्मकं पंचमंत्रादयःआत्मानःनिष्पादकायस्यतथासमाधिःऐकाग्र्यंदेवताध्यानादौ यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेदितिश्रुतेः फलंफलवत् ॥ १८ ॥ कर्तृस्वभावभेदात्कर्मणांफलभेदमाह गुणेति गुणात्मकंसात्विकंराजसंतामसंचविधेयंकर्मेत्यर्थः तस्माद्धेतोर्मंत्रोपिगुणात्मकःतत्रहेतुर्मंत्रपूर्वंहिकर्म तत्रसात्विकोमंत्रःअग्निमीळे राजसःइषेत्वोर्जेत्वा तामसःसर्वंप्रविध्यत्हृदयंप्रविध्येत्यादिः एवंविधिरपित्रिविधःआत्मकामोयजेत स्वर्गकामोयजेत अभिचरन्यजेतेत्यादिः कर्तृस्वभावभेदादपितद्भेदमाह मनसोपपत्तिःफलस्येति तथाहि यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति विद्यादिमान्सात्विकःकर्ता विद्यादिहीनःकेवलंप्रवृत्तिमात्रपरोराजसः दंभाभिसंधिस्तामसः तेषांकर्मक्रमेणवीर्यवत्तरंवीर्यवत्निर्वीर्यंचभवति यथाफलस्योपपत्तिस्तथाफलस्यभोक्तापिसुखीदुःखीमूढश्चभवति ॥ १९ ॥ शब्दादयःकर्मफलंकर्मप्राप्येलोकेस्वर्गेसिध्यति नरःप्रभुरधिकारीज्ञानफलेइतिशेषः नसंस्थानगतइत्येकंपदं मरणंअप्राप्तोजीवन्नेवस्यात् इहकृत्वाऽमुत्रभोक्तव्यमित्यदृष्टफलात्कर्मणोपेक्षयादृष्टफलंज्ञानमेवश्रेयइतिभावः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुकर्मभ्यएवमोक्षःसिध्येत्किंज्ञानेनेत्यतआह यद्यदिति शरीरवताकृतंकर्मशरीरयुक्तेनैवभोक्तव्यंयतःकर्मफलस्यदुःखादेरायतनमाश्रयःशरीरंनत्वशरीरआत्माऽतोऽशरीरत्वलक्षणोमोक्षोनशारीरेणकर्मणा सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्हिवाचिकेनजपादिनामानसिकेनध्यानादिनावामोक्षःसिध्यतांनेत्याह वाचेति वाङ्मनसाभ्यांकृतंकर्मतद्वत्तैवभोक्तव्यं नतुतदतीतंवस्तुगोचरयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ कर्मणिगुणःसत्वंरजस्तमोवाकर्मगुणस्तं ॥ २३ ॥ अयथाप्रतिकूलंस्रोतःप्रवाहंजलवेगेनाभिपातीभवतिनत्विच्छया तथाकर्मपुरुषोप्युपैतिअनुवर्तते तत्रैवंसतिशुभेतोषोनत्वशुभेइतिमौढ्यमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवंकर्मगतिमुक्त्वाज्ञानंवक्ष्यामीतिप्रतिजानीते यतइति आत्मवंतोजितचित्ताजगद्यतिक्रम्ययत्तत्पदंयांति परंश्रेष्ठंयत् ॥ २५ ॥ यत्रसादिहीनमपि तान्पंचप्रकारान्रसादीन्जनानांभोक्तृणामर्थे सस्रजेउत्पादितवत् अवर्णलोहितशुक्लकृष्णवर्णप्रधानंरजःसत्त्वतमोमयंतदन्यत् ॥ २६ ॥ सत्प्रधानपरमाण्वादि असत्शून्यं सदसत्अनिर्वचनीयंमायाशबलं अतएवाक्षरंअपरिणामि नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं

यद्यच्छरीरेणकरोतिकर्मशरीरयुक्तःसमुपाश्नुतेतत् ॥ शरीरमेवायतनंसुखस्यदुःखस्यचाप्यायतनंशरीरं ॥ २१ ॥ वाचातुयत्कर्मकरोतिकिंचिद्वाचैवसर्वंसमुपाश्नुतेतत् ॥ मनस्तुयत्कर्मकरोतिकिंचिन्मनःस्थएवायमुपाश्नुतेतत् ॥ २२ ॥ यथायथाकर्मगुणंफलार्थीकरोत्ययंकर्मफलेनिविष्टः ॥ तथातथायंगुणसंप्रयुक्तःशुभाशुभंकर्मफलंभुनक्ति ॥ २३ ॥ मत्स्योऽयथास्रोतइवाभिपातीतथाकृतंपूर्वमुपैतिकर्म ॥ शुभेत्वसौतुष्यतिदुष्कृतेतुनतुष्यतेवैपरमःशरीरी ॥ २४ ॥ यतोजगत्सर्वमिदंप्रसूतंज्ञात्वात्मवंतोव्यतियांतियत्तत् ॥ यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशंतदुच्यमानंश्रृणुमेपरंयत् ॥ २५ ॥ रसैर्विमुक्तंविविधैश्चगंधैरशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ॥ अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकंपंचप्रकारान्सस्रजेप्रजानां ॥ २६ ॥ नस्त्रीपुमान्नापिनपुंसकंचनसन्नचासत्सदसच्चतन्न ॥ पश्यंतियद्ब्रह्मविदोमनुष्यास्तदक्षरंनक्षरंतीतिविद्धि ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० मनुबृहस्पतिसंवादेएकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७ ॥

मनुरुवाच अक्षरात्खंततोवायुस्ततोज्योतिस्ततोजलं ॥ जलात्प्रसूताजगतीजगत्यांजायतेजगत् ॥ १ ॥

नासीद्रजोनोव्योमापरोयदितिश्रुतावपि सृष्टेःप्राक्सदसद्रजःशब्दोदितानांप्रधानशून्यपरमाणूनांयुक्तिप्रसक्तानांपरव्योमशब्दितस्यमायाशबलस्यचजगत्कारणश्रुतिप्रसक्तस्यनिषेधात् ॥ २७ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अक्षरात् मायासहायात् ननुनोव्योमापरोयदितिसृष्टेःप्राक्मायाशबलस्यनिषेधात्कथंअक्षरेमायासहायादितिविशेषणंदीयते सत्यं तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीदितितत्रैववाक्यशेषेतुच्छेनमिथ्याभूतेनतमसाआभुव्यापकंअपिहितंआच्छादितमित्युक्तेस्तमसश्चतुच्छत्वाभिधानात् सर्पेणरज्वाइवनपरमार्थतोक्षरस्यसद्वितीयत्वमितिज्ञेयं एवंचतुच्छज्ञानावृताच्छुक्तिखंडाद्रजतमिवाक्षरात्खाद्युत्पद्यतेइतिनकश्चिद्दोषः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुकितत्कारणंयदपेक्ष्यनित्ययोरपिजीवेशयोःकार्यत्वमुच्यतेइत्याशंक्याह यद्वेति वाशब्दएवार्थे यदेवव्यापकंईश्वराख्यंसाधकंव्याप्यंजीवाख्यंचाभूत् उभयोर्विभुत्वेनित्यत्वेचतुल्यत्वेननियम्यनियामकभावोनस्यात् तथाचांतःप्रविष्टःशास्ताजनानांसर्वात्मेत्यादयःश्रुतयोनोपरुध्येरन् एकस्योभयात्मत्वेमानमाह मंत्रवदिति एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिमंत्रएवात्रप्रमाणमित्यर्थः भूतात्मानित्यात्माएकधेतिव्यापकत्वेन बहुधेतिसाधकत्वेन स्थास्यतीतिस्थाणुत्वंकूटस्थत्वापरपर्यायमुच्यते यःआत्मकारीआत्मनैवएकाद्वितीयेनकरोतिसर्वमित्यात्मकारीतदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेः तत्परंकारणंआनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेइत्यादिश्रुतेःआनंदमयाख्यईश्वरस्त्ववांतरकारणंशुद्धापेक्षयाकार्यमित्यर्थः तदिदमुक्तंकार्यमतोयदन्यदिति ॥ ७ ॥ एवंस्वभावस्यपरमकारणत्वमुक्त्वाज्ञानात्मतामप्याहत्रिभिः यथाहीति सुकृतैःसम्यगनुष्ठितैःपुण्यपापैः कर्मजैःपुण्यपापैः शुभाशुभेषुशरीरेषुजडेषु इदंअजडंस्वभावाख्यंपरमकारणं ज्ञानंनित्यज्ञप्तिमात्रं निबद्धंशुभाशुभवज्जडाजडेअपिसहभवतोऽविरोधादित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथेति यथावृक्षाग्रस्थोदीपःभूयांसंविषयमवभासयतिनतथावृक्षमूलस्थः एवंपंचेंद्रियरूपाश्चैतन्यप्रदीपयुक्तावृक्षाइवाप्रकाशाः ज्ञानदीपेनप्रदीप्ताः परवंतः

यद्वाप्यभूद्व्यापकंसाधकंचयन्मंत्रवत्स्थास्यतिचापिलोके॥यःसर्वहेतुःपरमात्मकारीतत्कारणंकार्यमतोयदन्यत्॥७॥यथाहिकश्चित्सुकृतैर्मनुष्यःशुभाशुभंप्राप्नुतेथाविरोधात् ॥ एवंशरीरेषुशुभाशुभेषुस्वकर्मजैर्ज्ञानमिदंनिबद्धं ॥ ८ ॥ यथाप्रदीप्तःपुरतःप्रदीपःप्रकाशमन्यस्यकरोतिदीप्यन् ॥ तथेहपंचेंद्रियदीपवृक्षाज्ञानप्रदीप्ताःपरवंतएव॥९॥ यथाचराज्ञाबहवोह्यमात्याःपृथक्प्रमाणंप्रवदंतियुक्ताः॥ तद्वच्छरीरेषुभवंतिपंचज्ञानैकदेशाःपरमःसतेभ्यः॥१०॥ यथार्चिषोग्नेःपवनस्यवेगोमरीचयोर्कस्यनदीषुचापः॥ गच्छंतिचायांतिचसंचरंत्यस्तद्वच्छरीराणिशरीरिणांतु॥११॥ यथाचकश्चित्परशुंगृहीत्वाधूमंनपश्येज्ज्वलनंचकाष्ठे॥ तद्वच्छरीरोदरपाणिपादंछित्वानपश्यंतिततोयदन्यत्॥ १२ ॥ तान्येवकाष्ठानियथाविमथ्यधूमंचपश्येज्ज्वलनंचयोगात् ॥ तद्वत्सबुद्धिःसममिंद्रियात्माबुद्धिंपरंपश्यतितंस्वभावं॥ १३॥ यथात्मनोंगंपतितंपृथिव्यांस्वप्नांतरेपश्यतिचात्मनोन्यत् ॥ श्रोत्रादियुक्तःसुमनाःसबुद्धिर्लिंगात्तथागच्छतिलिंगमन्यत् ॥ १४ ॥

चित्प्रकाशाधीनतयाप्रकाशकृतः नस्वतइत्यर्थः तथाचश्रुतयः येनवागभ्युद्यतेयेनचक्षूंषिपश्यंति येनाहुर्मनोमतमित्याद्याः ॥९॥ तेभ्यइंद्रियेभ्यःसःज्ञानरूपः स्वभावःपरमः ॥ १० ॥ अस्यज्ञानस्यनित्यत्वंसाधयति यथार्चिषइति शरीरेषुमनोद्वाराज्ञानंनिबद्धमपिशरीराण्येवनश्यंतिनज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उपाध्युपधेययोर्धीज्ञानयोरदृश्यत्वंसदृष्टांतमाहद्वाभ्यां यथाचेति गृहीत्वाव्यापारयित्वा ॥ १२ ॥ योगात्उपायात्पश्यामीत्यनुभवन्निंद्रियात्माजीवः सबुद्धिःपरंबुद्धिंचसमंएककालंपश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ देहनाशोत्पत्त्यादिनाबुध्युपाधिश्चिदात्मानबाध्यतेइत्याहद्वाभ्यां यथात्मनइति अंगंशरीरंअन्यत्आत्मनःपृथक्स्वमांतरेस्वममध्येयथापश्यति समनाःसबुद्धिः मनोबुद्धियुक्तःश्रोत्रादिभिर्दशभिरिंद्रियैः पंचभिःप्राणैश्चसहितःसप्तदशात्मा मरणेआत्मनःशरीरंपृथक्स्वस्मात्पश्यन्नपितत्रात्मनोभिन्नत्वमजानन् शरीरांतरयुक्तोभवति लिंगात्स्थूलदेहात् लिंगंतदेवदेहांतरं ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सन्निपातोमरणं फलसन्नियोगात्सुखदुःखप्रदकर्मसंबंधात् अनेनलिंगेनशवीभूतेन अदृष्टःअलक्षितः ॥१५॥ एवमात्मनोबुद्धितादात्म्यभ्रांतिकृतंसंसारमुक्त्वावस्तुतोसंगत्वमाह नचक्षुषेति इंद्रियाग्राह्यत्वमु
क्त्वानस्पर्शमुपैतीत्यभोक्तृत्वद्वारासंगत्वमुक्तंनचापीत्यकर्तृत्वद्वारा तेचक्षुराद्याः सपश्यतेतानितिसाक्षित्वमुक्तं साक्षिणोपिबुद्धिवृत्तिग्राह्यत्वात् कर्मव्यतिहारेतङ् फलद्वारातुनपश्यंतीत्युक्तं ॥१६॥ असंगस्या
पितप्तायःपिंडवत्धीतादात्म्यभ्रांत्यासंसारप्रतीतिरित्याह यथेति रूपंपैंगल्यादिकं कश्चिदयःपिंडादिः तथापिसःवस्तुवृत्त्यादग्धृत्वपिंगलत्वाख्यंअपरंरूपंगुणंवायथानबिभर्ति तथैवतदस्यआत्मनःरूपंचै
तन्यंदेहेदृश्यते नतुदेहोवस्तुतश्चेतनः तथापिलोहगतंचतुष्कोणत्वादिकंवन्हाविवात्मनिदेहगतंदुःखादिकंप्रतीयतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तदृष्टांतेनैवयद्यच्छरीरंआत्माप्राप्नोतितस्यतस्यधर्मानात्मन्यभिमन्यत
इत्याह तथेति अदृश्यंतटस्थैः तदाश्रयंदेहांतराश्रयं ॥ १८ ॥ अत्रप्रसंगात्पूर्वदेहत्यागंदेहांतरोपादानंचसप्रकारमाह खमितित्रिभिः शरीरीम्रियमाणःखाद्युपादानकैर्देहांशैःखादीन्आविशते एवंश्रोत्राद
योपिसप्तदशनानाश्रयाःस्वस्वोपादानगाःसंतोपिकर्मसुपूर्वप्रज्ञासहितेषुवर्तमानाःश्लिष्टाःपंचगुणान्शब्दादीन्श्रयंते अयमर्थः स्थूलदेहनाशेपिकर्मणावबद्धंसप्तदशात्मकंलिंगंननश्यतिकिंतुदेहांतरंप्रविशति

उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातैर्नयुज्यतेसौपरमःशरीरी ॥ अनेनलिंगेनतुलिंगमन्यद्गच्छत्यदृष्टःफलसन्नियोगात् ॥ १५ ॥ नचक्षुषापश्यतिरूपमात्मनोनचापिसं स्पर्शमुपैतिकिंचित् ॥ नचापितैःसाधयतेतुकार्यंतेतंनपश्यंतिसपश्यतेतान् ॥ १६ ॥ यथासमीपेज्वलतोनलस्यसंतापजंरूपमुपैतिकश्चित् ॥ नचापरंरूपगुणं बिभर्तितथैवतद्दृश्यतिरूपमस्य ॥ १७ ॥ तथामनुष्यःपरिमुच्यकायमदृश्यमन्यद्विशतेशरीरं ॥ विसृज्यभूतेषुमहत्सुदेहंतदाश्रयंचैवबिभर्तिरूपं ॥ १८ ॥ खंवायुम ग्निंसलिलंतथोर्वींसमंततोभ्याविशतेशरीरी ॥ नानाश्रयाःकर्मसुवर्तमानाःश्रोत्रादयःपंचगुणान्श्रयंते ॥ १९ ॥ श्रोत्रंखतोघ्राणमथोपृथिव्यास्तेजोमयंरूप मथोविपाकः ॥ जलाश्रयंतेजउक्तंरसंचवाय्वात्मकःस्पर्शकृतोगुणश्च ॥ २० ॥ महत्सुभूतेषुवसंतिपंचपंचेंद्रियार्थाश्चतथेंद्रियेषु ॥ सर्वाणिचैतानिमनोऽनुगा निबुद्धिमनोन्वेतिमतिःस्वभावं ॥ २१ ॥

तृणजलायुकान्यायेन तथाचश्रुतिः तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामंतंसर्वेप्राणाअनूत्क्रामंतीति तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेति तद्यथातृणजलायुकातृणस्यांतंगत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान
मुपसंहारतीति ॥१९॥ तत्रकिमिंद्रियंकस्यभूतस्यगुणंश्रयतेइतिव्यवस्थामाह श्रोत्रंखतःखस्यगुणंशब्दंश्रयतेइत्यनुषंगः पृथिव्याःगुणंगंधंघ्राणंसंश्रयते विपाकःचक्षूरूपतेजःपरिणामःतेजोमयंरूपंश्रयते ज
लाश्रयंतेजःरसप्रकाशकंरसनेंद्रियंरसंसंश्रयते वाय्वात्मकः स्पर्शकृतःस्पर्शार्थंकृतःइंद्रियविशेषःत्वकूतमेववाय्वात्मकंगुणंस्पर्शंश्रयते शब्दादिवासनासहिताएवश्रोत्रादयःकर्मसुश्लिष्टाभवंतीत्यर्थः ॥२०॥
पंचानामिंद्रियाणामर्थाःशब्दादयःभूतेषुखादिषुवसंतितानिचपंचखादीनिइंद्रियेषुवसंति सर्वाणिचैतानिशब्दादीनिखादीनिइंद्रियाणिचमनोनुगानिमनःबुद्धिमन्वेति बुद्धिःस्वभावमन्वेति तेनइंद्रियाणिप
राण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसइतिगीतासंगता ततश्चार्थानांकारणमिंद्रियाणितेषांमनस्तस्यबुद्धिस्तस्याश्चिदात्मेतिक्रमात्सर्ववासनावासितायांबुद्धौसर्वमस्तीतितदवियोगाच्चि
दात्मापुनःपुनःसंसरतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमक्षरेजगदारोप्यअपवदति एतैरिति पार्थिवैःशरीरैःलवणोदकन्यायेनशरीरिणःजलंगत्वेतिसृष्टिविपरीतक्रमेणसंहारउक्तः तेजसःपवनंततोंतरिक्षंगत्वेतियोज्यं अंतरिक्षंभूताकाशं खात् ल्यब्लोपेपंचमी माया
शबलंखशब्दोदितमतीत्ययेभाविनःभावोऽक्षरंतद्येषामात्मत्वेनास्तितेनिर्विशेषंप्रत्यगात्मानंप्राप्तास्तेननिवर्तंतिनसंसरंति किंतुतेपरंमोक्षंप्राप्नुवंति येभाविनस्तेपरमाप्नुवंतीतिपाठेतु येनभाविनस्तेखात् खंप्राप्य
निवर्तंति येतुभाविनस्तेखादपिपरंयत्तदाप्नुवंतीतियोजना ॥ २ ॥ एवंज्ञातस्यापिपरस्ययोगैकगम्यत्वंवक्तुंलक्षणमाह नोष्णमिति नशीतंनमृद्विति नाम्लंनकषायंनमधुरमितिचसंबंधः स्वभावःप्रमातृत्वादि
स्तद्वर्जं ॥ ३ ॥ कस्तर्हिरसादीनांवेदितेत्यतआह स्पर्शमिति तनुःत्वगिंद्रियं त्वगादिभिस्तत्परंवस्तुनचगृह्णंति यत्यतः अनध्यात्मविदःआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तोयोगःअध्यात्मंतदनभिज्ञाः ॥ ४ ॥ योगमेवाह
निवर्तयित्वेति गुरूक्तयुक्त्येतिशेषः नहिपुरुषकारेणशब्दात्श्रोत्रंनिवर्तयितुंशक्यं यथोक्तंवार्तिकेशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रुतेर्व्याख्याने स्वातंत्र्यंयेषुकर्तुःस्यात्कर

एतैःशरीरैर्जलमेवगत्वाजलाच्चतेजःपवनोंतरिक्षं॥ खाद्वैनिवर्तंतिनभाविनस्तेमोक्षंचतेवैपरमाप्नुवंति॥२॥ नोष्णंनशीतंनमृदुनापितीक्ष्णंनाम्लंक
षायंमधुरंनतिक्तं॥ नशब्दवन्नापिचगंधवत्तन्नरूपवत्तत्परमस्वभावं ॥ ३ ॥ स्पर्शंतनुर्वेदरसंचजिव्हाघ्राणंचगंधान्श्रवणौचशब्दान् ॥ रूपाणि
चक्षुर्नचतत्परंयद्गृह्णंत्यनध्यात्मविदोमनुष्याः॥ ४॥ निवर्तयित्वारसनांरसेभ्योघ्राणंचगंधाच्छ्रवणौचशब्दात् ॥ स्पर्शात्त्वचंरूपगुणात्तुचक्षुस्ततः
परंपश्यतिस्वंस्वभावं ॥ ५ ॥ यतोगृहीत्वाहिकरोतियच्चयस्मिंश्चतामारभतेप्रवृत्तिं॥ यस्मिंश्चयद्येनचयश्चकर्तायत्कारणंतेसमुदायमाहुः॥ ६॥

णाकरणंप्रति तान्येवतुनिषिद्धानिकर्माणीहशमादिभिः अस्वातंत्र्यंतुयेषुस्यात्कर्तुःकर्मसुसर्वदा समाहितोक्त्याथेदानींतन्निरोधोविधीयते पिंडीकृत्येंद्रियग्रामंबुद्धावारोप्यनिश्चलं विषयांस्तत्स्मृतीस्त्यक्त्वा
तिष्ठेच्चिदनुरोधतः एषोभ्युपायःसर्वत्रवेदांतेषुप्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति ततोनिवर्तकात्प्रमातुःपरंतदुपाधिभूतबुद्ध्यादेःपरंस्वंप्रत्यगभिन्नंस्वभावंस्वरूपसत्तांपश्यति ॥ ५ ॥ कोसौ
स्वभावइत्यतआह यतइति तेमुनयःसमुदायंकर्त्रादिसंघातंयत्कारणंयद्धेतुकंआहुस्तंस्वभावंपश्यतीतिपूर्वेणान्वयः समुदायमाह यःकर्ताप्रमातायेनज्ञानकर्मकरणेनयत्प्राप्यमुद्दिश्ययस्मिन्देशेकालेचयस्मि
न्सुखेदुःखेवानिमित्तभूते तांतदनुकूलांप्रवृत्तियत्नंआरभतेयच्चारभ्यतत्कर्मदर्शनगमनादिकंकरोति किंकृत्वाकरोति यतःरागद्वेषादितः अदृष्टात्ईश्वरेच्छातोवागृहीत्वाअवलंब्येतियोजना ततश्चकर्ताकर्म
करणंदेशकालौसुखदुःखेप्रवृत्त्यारंभाख्योयत्नोगत्यादिकंरागादृष्टेश्वरादिकंचसमुदायस्तस्ययत्हेतुःचिन्मात्रंतदेवस्वभावइत्यर्थः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवाह शुभेति स्वदेहेस्वकर्मार्जितेनूतनदेहेइंद्रियादीनितदेवकर्मआददते यत्ऐहिकात्अन्यत्पूर्वजन्मकृतं परावराणिअर्थबुद्ध्यादीनि पूर्वसंस्काराद्युत्तरोत्तरदेहकर्माणिकुर्वन्नमुच्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥
नन्वेवमपरिहार्यत्वाद्वासनासंततेरलंमोक्षाशयेत्याशंक्यानादिकालागतमपिभ्रमंतत्त्वधीःसमूलमुन्मूलयितुंक्षमतेइतिप्रतिपादयितुंसदृष्टांतंसंसारस्यभ्रमपूर्वकत्वमाह चलमिति यथादृष्टिपथंदृष्टिर्ज्ञानंअनतिक्रां
तंसम्यक्प्रमितंवस्तुतस्यपंथाइवपंथाःहानोपादानादिमार्गोयस्यतत् यथादृष्टिपथंभ्रांतिज्ञानंतच्चंचलंबाधविषयतयाअस्थिरंजनःपरैति पराकृत्यएतिअवगच्छतिवस्तुतत्त्वं यथानौस्थःनौचांचल्यंतीरतरौ
आरोपयतिनौस्थैर्यंचतद्बाधितंभवतिएवंपरंपरमात्मानंकूटस्थमपिबुद्ध्युपधानादकूटस्थमिवभासमानंबुद्धिमार्गंभ्रांतिजनकत्वरूपंधीनिरोधेनपराकृत्यपरतत्त्वमभ्येति एवंयथासूक्ष्मंपुस्तकाक्षरंमहद्रूपमिवमह
त्तररूपमिवलोचनोत्तेजनबलेनाभितोभाति तथासूक्ष्ममपिचिदात्मतत्त्वंबुद्धियोगात्स्थूलप्रपंचात्मनाभाति एवंयथारूपंस्वमुखप्रतिबिंबंस्वरूपंस्वस्यमुखस्यतत्वंस्वदृष्ट्ययोग्यमपिदर्पणःआलोचयतेदर्शयति
एवंएकमेवप्रत्यग्वस्तुस्वाज्ञानकल्पितधीदर्पणःपराग्भूतवियदाद्याकारेणावभासयति तत्रयथाउपनेत्रदर्पणयोरपायेक्षरस्थौल्यंमुखस्यदृश्यत्वंचापैतिएवंधीनिग्रहेचितःस्थूलत्वंदृश्यत्वंचापैति तदेवंकूटस्थस्या
त्मनोविकारित्वेसूक्ष्मस्यस्थूलत्वेदृग्रूपस्यदृश्यत्वेचक्रमेणदृष्टांतत्रयं एवंचानादिरपिभ्रांतिस्तत्त्वज्ञानेनपाश्चात्येनापिबाधितुंशक्या नचभ्रांतेरुन्मज्जनंसंभवति बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् तस्माद्भ्रांतिज्ञानापनयाय

शुभाशुभंकर्मकृतंयदन्यत्तदेवप्रत्याददतेस्वदेहे ॥ मनोनुवर्ततिपरावराणिजलौकसःस्रोतइवानुकूलं ॥ २२ ॥ चलंयथादृष्टिपथंपरैतिसूक्ष्मंमहद्रूपमिवाभि
भाति ॥ स्वरूपमालोचयतेचरूपंपरंतथाबुद्धिपथंपरैति ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०मनुबृहस्पतिसं०द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥
मनुरुवाच यदिंद्रियैस्तूपहितंपुरस्तात्प्राप्तान्गुणान्संस्मरतेचिराय ॥ तेष्विंद्रियेषूपहतेषुपश्चात्सबुद्धिरूपःपरमःस्वभावः ॥ १ ॥

आत्मज्ञानेयतितव्यमितिभावः ॥ २३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ननुयदुक्तंनिर्विकारस्यविकारित्वंसूक्ष्मस्य
स्थूलत्वंअदृश्यस्यदृश्यत्वंचबुद्धियोगादिति तन्नबुद्ध्यतिरिक्तस्यात्मनोनुपलंभादित्याशंक्याह यदिति आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुतेः समनस्कैंद्रियैरुपहितंयज्जीवचैतन्यंतत् चिरायबहुका
लंपुरस्तात्पूर्वंप्राप्तान्गुणान्विषयान्कालांतरेसंस्मरतेबाल्येहमिदमन्वभूवमिति तदामनोरथकालेविषयेंद्रियसन्निकर्षाद्यभावात् ज्ञेयज्ञानज्ञातृवासनावासिताबुद्धिरेवसर्वात्मतांप्राप्तातदन्येनचैतन्येनावभास्य
तेइतिअस्तिबुद्ध्यधिकश्चेतनइत्यर्थः ननुतदाइंद्रियाण्येवविषयवासनावासितानिबुद्ध्याप्रकाश्यंतइत्याशंक्याह तेष्विति इंद्रियेष्वप्युपहतेषुविलीनेषुशब्दाद्यग्रहात् पश्चात्स्वप्नकाले बुद्धेःरूपंत्रिपुटीज्ञेयज्ञान
ज्ञात्रात्मिकातद्वद्रूपमस्यसबुद्धिरूपः ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः समानोबुद्धितादात्म्यंप्राप्तः परमःसर्वोत्कृष्टः स्वभावःचिद्रूपआत्माबुद्धेरन्योस्त्येव अयंभावः यथाजा
ग्रत्कालेघटचक्षुषोर्भास्यभासकयोर्व्यतिरिक्तःकूटस्थोनिर्विकारआदित्यःसत्तामात्रेणचक्षुषोनुग्रहंघटस्यचप्रकाशंकरोति एवंस्वप्नेपिमातृमेयात्मनास्थितांबुद्धिंतदन्यउदासीनःप्रकाशोवभासयेदिति तस्मा
दस्तिबुद्धेरन्यस्तत्तादात्म्यभ्रांत्याविकारित्वाद्याक्रांतआत्मेतिसिद्धं ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुमनोरथइवस्वप्नेपिवासनामयानींद्रियाणिसंत्येवातस्तत्राप्यविशिष्टंबुद्धेरेवभासकत्वं तथाचश्रुतिःस्वप्नावस्थांप्रकृत्याह अथोखल्वाहुर्जागरितदेशएवास्येति तच्चस्वप्नस्यजागररूपत्वमिंद्रियाणामसत्त्वेऽनुप
पन्नं इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमितिप्रसिद्धेः अतोनमनोरथइवस्वप्नेपिबुद्ध्यतिरिक्तचेतनासिद्धिरित्याशंक्याह यथेति सपरमः युगपत्एककालं अतुल्यकालंअनेककालंच अतीतानागतंपदार्थजातंकृत्स्नं
इहपरत्रवाजन्मनिदृष्टं अविशेषात्समंतान् सम्यक्अंतःसन्निधिर्येषांतान्सन्निहितान् इंद्रियार्थान्शब्दादीन्नोपेक्षतेकिंतुप्रकाशयत्येव यथेतिहेतौ तथाचलंपरस्परव्यभिचारि अवस्थात्रयंसंचरते यतोवि
द्वान्साक्षीतस्मात्सव्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तंभिन्नंकुसुमेभ्यःसूत्रमिवेतिन्यायात्एकइत्यर्थः अयमर्थः स्वप्नावस्थायांहिअतीतमनागतंचवस्तुजातंयुगपत्सन्निहितमिवदृश्यते तदाइंद्रियाणांसत्त्वेऽतीतादिज्ञानंनस्यात्
नह्यतीतादिनातेषांसन्निकर्षोस्ति असन्निकृष्टज्ञानेतुतदानीमिंद्रियसद्भावकल्पनाव्यर्था नहिरज्जूरगादिष्विवाधिष्ठानज्ञानार्थंतदाइंद्रियापेक्षास्ति आत्मनोबुद्धेर्वाधिष्ठानत्वेनाभिमतस्येंद्रियायोग्यत्वात् तस्मात्स्व
प्नेधीरेवैकामातृमानमेयात्मनासतीतदन्येनसाक्षिणाभास्यते तस्याश्चावस्थात्रयंचलमिति अविशेषात्जागरेपिसैवमात्राद्याकारेतिपरिशिष्टएकएवसाक्षीशरीरीशरीरदर्शीतिज्ञेयमिति अथोखल्वितिश्रुतिस्तु पू

यथेंद्रियार्थान्युगपत्समंतान्नोपेक्षतेकृत्स्नमतुल्यकालं ॥ तथाचलंसंचरतेसविद्वांस्तस्मात्सएकःपरमःशरीरी ॥ २ ॥ रज
स्तमःसत्वमथोतृतीयंगच्छत्यसौस्थानगुणान्विरूपान् ॥ तथेंद्रियाण्याविशतेशरीरीहुताशनंवायुरिवेंधनस्थं ॥ ३ ॥

र्वपक्षविषयैवेतिश्रुत्यर्थविदांप्रसिद्धं अन्यथाचायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिस्वप्नेआत्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वज्ञापनार्थंप्रवृत्तस्यज्योतिर्ब्राह्मणस्यनिर्विषयत्वंस्यादितिदिक् ॥ २ ॥ चलंसंचरतेइत्येतद्व्याचष्टे रजइति प्र
त्येकंत्रिगुणात्मकानिजाग्रदादीनिबुद्धेःस्थानानि तेषांगुणान्तद्गतसुखदुःखादीन् विरूपान्परस्परविलक्षणान् गच्छतिजानात्येव नभुंक्ते अवस्थांतरगतस्यदुःखादेरन्यत्रादर्शनात् तथाचश्रुतिः सयत्तत्रप
श्यत्यतिपुण्यंचपापंचानन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति अतोबुद्धेरेवदुःखादिभोक्तृत्वंततएवचकर्तृत्वंनत्वात्माभोक्ताकर्तावाकिंतूदासीनबोधमात्रएवेत्यर्थः इममेवन्यायमिंद्रियसंचारेप्यतिदिशति तथेति
अवस्थापथेनेवइंद्रियपथेनापिबुद्धिरेवसुखादिभोक्त्रीत्यर्थः अत्रदृष्टांतः हुतेति यथाकाष्ठस्थोग्निरेवकाष्ठंदहतिनवायुः सत्वग्निंदीपयत्येव एवंइंद्रियस्थाधीरेवेंद्रियजंसुखादिकंभुंक्तेचितिस्तुबुद्धिंचेतयतएव
नतुतदीयंसुखादिकंभुंक्तेइत्यर्थः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंबुद्धेःपृथक्प्रसाधितमात्मतत्त्वंचक्षुराद्यगोचरमित्याह नचक्षुषेति रूपंस्वरूपंचक्षुषानपश्यति स्पर्शनंत्वगिंद्रियंनपश्यतिनस्पृशति रूपस्पर्शराहित्यात् अत्रहेतुः यतइंद्रियेंद्रियं प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरितिश्रुतेरिंद्रियप्रकाशकंनेंद्रियप्रकाश्यत्वंयातीत्यर्थः नहिदारुदाहकोग्निर्दारुदाह्योभवति इंद्रियाणामितिपाठेनिर्धारणेषष्ठी इंद्रियाणांमध्येस्पर्शनंयत्तदपिनपश्यतीतियोज्यं श्रोत्रेणलिंग्यतेगम्यतइतिश्रोत्रगम्यमपिन अशब्दत्वात् एतच्चप्रमाणांतराणामप्युपलक्षणं कथंतर्हितस्यतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्युपनिषद्गम्यत्वंदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिधीगम्यत्वंचश्रूयतइत्याशंक्याह श्रवणेनदर्शनंतथाकृतमिति तथाकथंयेनपश्यतितद्विनश्यतीतितच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यं अयमर्थः आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिआत्मदर्शनार्थत्वेनश्रवणादिकंविधीयते तत्रविदिततत्त्वंपदार्थस्यतत्त्वमसीतिवाक्यादात्मनोब्रह्मभावावगतौवेदाअवेदाइतिवेदांतानामपिबाधःश्रूयते अन्यस्यतुवाक्यार्थध्यानेनतदवगतौमनसोपिलयःश्रूयते तावन्मनोनिरोद्धव्यंहृदियावत्क्षयंगतमिति तदिदमुक्तंयेनकरणेनशब्देनमनसावासर्वंपश्यतिआत्मानंतद्विनश्यतीति एवंश्रवणेनवेदांतवाक्यविचारेणआत्मनोदर्शनंतथातादृशंप्रत्यस्तमितसमस्तक्रियाकारकादिद्वैतंकृतंविहितं तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू

नचक्षुषापश्यतिरूपमात्मनोनपश्यतिस्पर्शनमिंद्रियेंद्रियं॥नश्रोत्रलिंगंश्रवणेनदर्शनंतथाकृतंपश्यतितद्विनश्यति॥४॥श्रोत्रादीनिनपश्यंतिस्वंस्वमात्मानमात्मना॥सर्वज्ञःसर्वदर्शीचसर्वज्ञस्तानिपश्यति॥५॥यथाहिमवतःपार्श्वंपृष्ठंचंद्रमसोयथा॥नदृष्टपूर्वंमनुजैर्नचतन्नास्तितावता॥६॥तद्वद्भूतेषुभूतात्मासूक्ष्मोज्ञानात्मवानसौ॥अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यांनचासौनास्तितावता॥७॥पश्यन्नपियथालक्ष्मजगत्सोमेनविंदति॥एवमस्तिनचोत्पन्नंनचतन्नपरायणं॥८॥

त्तत्केनकंपश्येदित्यादि ॥ ४ ॥ श्रोत्रेति स्वंस्वंआत्मानंनपश्यंतितत्रकिमुवक्तव्यंपरमात्मानंनपश्यंतीत्यर्थः सर्वश्चासौज्ञश्चेत्यद्वयचिन्मात्रत्वमुक्तं सर्वदर्शीतितस्यैवदृश्यद्रष्ट्रात्मत्वमुक्तं पुनःसर्वज्ञइतिदृश्यद्रष्ट्रोर्नित्यसंबंधश्चोक्तइत्यपौनरुक्त्यं ॥५॥एवमात्मनिसाधकंप्रमाणंप्रदर्श्यबाधकाभावमप्याह यथेत्यादिना॥६॥ज्ञानात्मवान् ज्ञानेनैवस्वरूपवान्ज्ञानस्वरूपइत्यर्थः ॥७॥ आत्माप्रतीयमानोपिनप्रतीयतइतिसदृष्टांतमाह पश्यन्निति सोमेआदर्शतुल्येप्रतिबिंबितंजगत्लक्ष्मकलंकबुद्ध्यापश्यन्नपिनविंदति इदंजगदेवचंद्रेदृश्यतइतिनजानाति एवंआत्मज्ञानमस्ति यदाहुः नचायमेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति अपरोक्षत्वाच्चप्रत्यगात्मप्रसिद्धेरितिच तथापि ब्रह्माभिन्नत्वेनाज्ञातत्वात् नचउत्पन्नंज्ञानमस्ति ननुयद्यात्मैवब्रह्मतर्हिसज्ञातएव नचतज्ज्ञानेपिशोकादिनिवृत्तिरूपंफलंदृश्यतेऽतःकिंशास्त्रेणेत्याशंक्याह नचतन्नपरायणं तत्आत्मवेदनंनपरायणमितिनच तदेवपरायणमित्यर्थः तथाचश्रुतिः यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीति ज्ञातोपिभर्जुवदन्यथात्वेनगृहीतत्वात्सम्यग्ज्ञानायशास्त्रापेक्षास्तीत्यर्थः भर्जुःकिलराजवल्लभोदूरदेशस्थोभूत्सोन्यैरमात्यैर्भर्जुर्मृतोब्रह्मराक्षसोजातइतिराज्ञेज्ञापितं तंचसमीपगतंराजापश्यन्नपिधीदोषान्नपश्यतीवेत्याचक्षतेवृद्धाः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपिचादृष्टमपिपदार्थमनुमानेनजानंतीत्याह रूपेति स्थूलदृष्ट्याहूपवंतमपिवृक्षंउदयास्तमनेआद्यंतेमृन्मात्रत्वेन अरूपत्वात्बुधाःधियाअरूपंमृन्मात्रमेवसमनुपश्यंति यथाहुः आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपित त्तथेति तथातद्गताउदयास्तमयगतास्तद्दर्शिनःसवितुर्गतिंदूरत्वदोषात्प्रत्यक्षेणागृह्यमाणामपिदेशांतरप्राप्तिलिंगेनधियापश्यंति एवंदृश्यमानस्यासत्त्वेऽदृश्यमानस्यसत्त्वेचदृष्टांतद्वयमुक्तं ॥ ९॥ दार्ष्टांतिकमाह तथेति यथेदंतथादूरस्थं रविगतिवत्दुर्लक्ष्यंप्रकरणादात्मानंबुद्धिप्रदीपेनपूर्वोक्तरीत्यासमनुपश्यंतीत्यनुषज्यते प्रत्यासन्नंनिकटस्थमपिज्ञेयंप्रपंचंनिनीषंतिनेतुमिच्छंति किंप्रति ज्ञानाभिसंहितंज्ञानशब्देनाभिसंहितंज्ञानशब्दाभिधेयंब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः तत्प्रति ब्रह्मणिप्रविलापयितुमिच्छंतीत्यर्थः॥ १ ०॥ एतच्चोपायेनैवसिध्यतीतिसदृष्टांतमाह नहीति ॥ १ १॥ उपादानोपादेययोरभेदात्मृगेणमृगइवज्ञानेनस्वसजातीयेनज्ञेयंगृह्यतेवशीक्रियते भूम्येववृक्षइत्यर्थः ॥ १ २॥ मूर्तिषुस्थूलदेहेषु मूर्तिस्थंलिंगदेहस्थं ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेनधीवृत्त्या॥ १ ३॥ नन्वात्मनोधीवृत्तिविषयत्वेजडत्वापत्तिरित्याशंक्याह नोत्सहंतइति पराबुद्धिश्वरमाधीवृत्तिः परंशुद्धंबोध्यंनपश्यतिघटवत् तथाचवृत्तिव्याप्तिरेवब्रह्मण्यस्ति नतुफलव्याप्तिरित्यर्थः यथोक्तं फलव्याप्तत्वमेवेहशास्त्रकृद्भिर्निराकृतं ब्रह्मण्यज्ञाननाशायवृत्ति

रूपवंतमरूपत्वादुदयास्तमनेबुधाः॥ धियासमनुपश्यंतितद्गताःसवितुर्गतिं॥ ९ ॥ तथाबुद्धिप्रदीपेनदूरस्थंसुविपश्चितः॥ प्रत्यासन्नंनिनीषंतिज्ञेयंज्ञानाभिसंहितं॥ १ ० ॥ नहिखल्वनुपायेनकश्चिदर्थोभिसिद्ध्यति॥ सूत्रजालैर्यथामत्स्यान्बध्नंतिजलजीविनः॥ १ १ ॥ मृगैर्मृगाणांग्रहणंपक्षिणांपक्षिभिर्यथा॥ गजानांचगजैरेवज्ञेयंज्ञानेनगृह्यते॥ १ २ ॥ अहिरेवत्यहेःपादान्पश्यतीतिहिनःश्रुतं॥ तद्वन्मूर्तिषुमूर्तिस्थंज्ञेयंज्ञानेनपश्यति ॥ १ ३ ॥ नोत्सहंतेयथावेत्तुमिंद्रियैरिंद्रियाण्यपि॥ तथैवेहपराबुद्धिःपरंबोध्यंनपश्यति॥ १ ४ ॥ यथाचंद्रोह्यमावास्यामलिंगत्वान्नदृश्यते॥ नचनाशोस्यभवतितथाविद्धिशरीरिणं॥ १ ५ ॥ क्षीणकोशोह्यमावास्यांचंद्रमानप्रकाशते॥ तद्वन्मूर्तिविमुक्तोसौशरीरीनोपलभ्यते ॥ १६ ॥ यथाकाशांतरंप्राप्यचंद्रमाभ्राजतेपुनः॥ तद्वल्लिंगांतरंप्राप्यशरीरीभ्राजतेपुनः॥ १ ७॥ जन्मवृद्धिःक्षयश्चास्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यते॥ सातुचांद्रमसीवृत्तिर्नतुतस्यशरीरिणः ॥ १८ ॥ उत्पत्तिवृद्धिवयसायथासइतिगृह्यते॥ चंद्रएवत्वमावास्यांतथाभवतिमूर्तिमान्॥ १९॥

व्याप्तिरपेक्ष्यतइति ॥ १ ४॥ वृत्तिरूपोपाधिलयेपिब्रह्मास्तिनतुशून्यशेषइतिसदृष्टांतमाह यथेति अमावास्यांसूर्येणसहवासंप्राप्य अलिंगत्वात्ज्ञापकोपाधिशून्यत्वात् तथाऽनष्टंशरीरिणंविद्धि ॥ १ ५॥ कोशःस्थूलशरीरं मूर्त्यावृत्त्याविमुक्तः॥ १ ६॥ एवंसुप्तिसमाध्योरात्मनःसत्त्वमुक्त्वाव्युत्थानलिंगेनापितदाह यथेति आकाशांतरंअवकाशभेदं लिंगांतरमित्युक्तेःसमाधौपूर्वलिंगनाशउक्तः तथादृष्टिसृष्टिन्यायेनलिंगांतरोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ १ ७॥ जन्मेति चांद्रमसीचंद्रमंडलस्यवृत्तिर्धर्मः एवंशरीरस्यैवजन्मादिर्नात्मनइत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्रपरमतेनयुक्तिमाह उत्पत्तीति उत्पत्त्यादिकालभेदात्परिमाणादिभेदेनशरीरभेदेपि सएवायंदेवदत्तइतिशरीरिणऐक्यंप्रत्यभिज्ञायते एवममावास्यामित्यदर्शनंलक्ष्यते तत्अदर्शनंगतोपिमूर्त्तिमान्लब्धदेहश्चंद्रोप्येकएव बाल्याद्यवस्थांतरप्राप्ताविवदेहांतरप्राप्तावपिएकएवदेहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देहदेहिनोःसंबंधोयंप्रतीयमानोपिकालत्रयेपिनास्तीत्याह नेति चिद्रूपंदेहिनंअचिद्रूपोदेहः प्रकाशमंधकारइवस्प्रष्टुंत्यक्तुंवानशक्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवंसत्यपिदेहंविनानदेहिनःप्रकाशोनापिदेहिनंविना देहप्रकाशइतिसदृष्टांतमाहद्वाभ्यां यथेति तमोराहुः अदृश्योपिदृश्येनार्कादिनायुक्तएवप्रकाशते एवमात्मादेहेनेतिअयमहमस्मीतिप्रकाशते देहाभावेतुसुषुप्तौनस्पष्टंप्रकाशतइत्यर्थः विनाशमेवापीतोभवती त्यादिश्रुतेः ॥ २१ ॥ यथेति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्व्यत्ययः यथाअर्कवियुक्तोराहुर्नप्रकाशते एवंचैतन्यमंतरेणजडोदेहोनप्रकाशतइत्यर्थः दार्ष्टांतिकेऽक्षरयोजनातु तद्वत्राहुवत्अप्रकाशमानंशरीरंस्वीयत्वेनय स्यास्तीतितद्वच्छरीरश्चिदात्मातेनविनिर्मुक्तःशरीरीनोपलभ्यतइति स्वर्गीध्वस्तइत्यादौस्वर्गमात्रध्वंसइवशरीरमात्रानुपलंभोविवक्षितः अनयैवरीत्यापूर्वश्लोकेपिशरीरोपलंभेआत्मनोऽन्वयःप्रदर्शनीयः य थाश्रुतरीत्याचउभयोरपिश्लोकयोरात्मोपलंभेशरीरान्वयव्यतिरेकौदर्शनीयौ ॥ २२ ॥ नन्वेवंमरणेशरीराभावादात्मनोप्यभावःस्यादित्याशंक्यतत्रापिशरीरांतरसंबंधोस्तीतिसदृष्टांतमाह यथेति अमावास्यां सूर्येणसहवासंगतश्चंद्रोस्माभिर्नक्षत्रयुक्तत्वेनसमयांतरेइवादृश्यमानोपितद्युक्तोस्त्येव एवमेकशरीरनिर्मुक्तआत्माकर्मणःफलभूतैःशरीरांतरैर्युज्यतएवेतिनशरीराभावादात्माभावोऽस्ति हेत्वभावादित्यर्थः ॥

नोपसर्पद्विमुंचद्वाशशिनंदृश्यतेतमः॥ विसृजंश्चोपसर्पंश्चतद्वत्पश्यशरीरिणं॥ २०॥ यथाचंद्रार्कसंयुक्तंतमस्तदुपलभ्यते॥ तद्वच्छरीरसंयुक्तःशरीरीत्युपलभ्यते॥ २१॥ यथाचंद्रार्कनिर्मुक्तःसराहुर्नोपलभ्यते ॥ तद्वच्छरीरनिर्मुक्तःशरीरीनोपलभ्यते ॥२२॥ यथाचंद्रोह्यमावास्यांनक्षत्रैर्युज्यतेगतः॥ तद्वच्छरीरनिर्मुक्तःफलैर्युज्यतिकर्मणः ॥ २३॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०मनुबृहस्पतिसंवादेत्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०३॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

मनुरुवाच यथाव्यक्तमिदंशेतेस्वप्नेचरतिचेतनं॥ ज्ञानमिंद्रियसंयुक्तंतद्वत्प्रेत्यभवाभवौ॥ १ ॥ यथांभसिप्रसन्नेतुरूपंपश्यतिचक्षुषा ॥ तद्वत्प्रसन्नेंद्रियत्वाज्ज्ञेयंज्ञानेनपश्यति ॥ २॥ सएवलुलितेतस्मिन्यथारूपंनपश्यति॥ तथेंद्रियाकुलीभावेज्ञेयंज्ञानेनपश्यति॥३॥ अबुद्धिरज्ञानकृताअबुद्ध्याकृष्यतेमनः ॥ दुष्टस्यमनसःपंचसंप्रदुष्यंतिमानसाः॥ ४॥ अज्ञानतृप्तोविषयेष्ववगाढोनतृप्यते॥ अदृष्टवच्चभूतात्माविषयेभ्योनिवर्तते॥ ५॥

॥ २३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ देहसंबंधस्यापरिहार्यत्वंश्रुत्वामुमुक्षोरुद्वेगोमाभूदितितन्निवृत्तिसाधनंयोगंवक्ष्यन्सदृष्टांतंदेहवियोगप्रकारमाह यथेति यथाव्यक्तंस्थूलशरीरंशेते स्वप्नेचेतनंलिंगशरीरंप्रेत्यव्यक्तात्वियुज्यचरति तद्वद्भवःसंसारःतथाइंद्रियसंयुक्तंलिंगमपिशेते सुषुप्तौकेवलंज्ञानंप्रेत्यलिंगात्वियुज्यचरति तद्वदभवोमोक्षइत्यर्थः ॥१॥ ज्ञेयमात्मानंज्ञानेनबुध्द्याआत्मज्ञानान्मुच्यते तच्चेंद्रियजयाद्भवतीत्यर्थः ॥२॥ विपर्ययेबंधमाह सइति ज्ञानेबुद्धौनपश्यति ॥३॥ अबुद्धिरविद्याअनित्याशुचिदुःखानात्मसुदेहादिषुनित्यसुखशुचित्वात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपासाचाज्ञानजातयामनःआकृष्यतेरागाद्याक्रांतंभवति पंचश्रोत्रादयः मानसाःमनःप्रधानाः ॥ ४ ॥ अज्ञानतृप्तःमोहपूर्णः अवगाढोऽत्यंतमग्नःअदृष्टवत्धर्माधर्मयुक्तंयथास्यात्तथा भूतात्माजीवः विषयेभ्यःशब्दादिभ्योभोगार्थंनिवर्ततेमृतःपुनर्जायते ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतंनाशंगतंअंतगतं द्वितीयाश्रितेतिसमासः तर्षःतृष्णा ॥ ६ ॥ शाश्वतस्येतिभावप्रधानोनिर्देशः अन्यथासुखदुःखसाधनयोर्विपरीतं ॥ ७ ॥ प्रख्येस्वच्छे आत्मनिबुद्धौ ॥ ८ ॥ प्रसृतैर्विषयेष्वनुगतैःनि
यतैर्निगृहीतैःइंद्रियैरूप्यंतेनिरूप्यंतेइतिइंद्रियरूपेभ्यःशब्दादिभ्योयच्छेत् आत्मानंइंद्रियसंज्ञंमनसैवनिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥ लवणोदकन्यायेनकारणेकार्यलयनियमादिंद्रियमनोबुद्धिज्ञानमहतांपूर्वपूर्वस्यो
त्तरोत्तरस्मिन्प्रविलयायतेषांकार्यकारणभावमाह इंद्रियेभ्यइति पूर्वंकारणं ज्ञानंजीवात्मा महत्परमात्मा तथाचानेनैवक्रमेणश्रुतावपिइंद्रियादीनांप्रविलापनंदृश्यते यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्म
नि ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्मनीति श्रुत्यर्थस्तुवाक्वाचंवागादिबाह्येंद्रियाणिमनसिनियच्छेन् मनसीइतिदैर्घ्यंछांदसं वागादिव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः मनोपिविषयविक
ल्पाभिमुखंज्ञानशब्दोदितायांबुद्धौनियच्छेत् तांचमहत्यात्मनिभोक्तरिनियच्छेत् अस्मीत्येतावन्मात्रेणावतिष्ठेत तमपिशांतेपरस्मिन्नात्मनिपरस्यांकाष्ठायांअपास्तसमस्तविशेषेनियच्छेदिति ॥ १० ॥ प्र
विलापनक्रमनियमायउत्पत्तिक्रममाह अव्यक्तादिति अव्यक्तात्शुद्धचिन्मात्रात् युक्तंव्यापृतं मनसःश्रोत्रादीनि श्रोत्रादिभ्यःशब्दादयःप्रसृताइत्यर्थः तथाचसुषुप्तौश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैः

तर्षच्छेदोनभवतिपुरुषस्येहकल्मषात् ॥ निवर्ततेतदातर्षःपापमंतगतंयदा ॥ ६ ॥ विषयेषुतुसंसर्गाच्छाश्वतस्यतुसंश्रयात् ॥ मनसाचान्यथाकांक्षन्परंनप्रति
पद्यते ॥ ७ ॥ ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणः ॥ यथादर्शतलेप्रख्येपश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८ ॥ प्रसृतैरिंद्रियैर्दुःखीतैरेवनियतैःसुखी ॥ तस्मादिंद्रियरूपेभ्यो
यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९ ॥ इंद्रियेभ्योमनःपूर्वंबुद्धिःपरतराततः ॥ बुद्धेःपरतरंज्ञानंज्ञानात्परतरंमहत् ॥ १० ॥ अव्यक्तात्प्रसृतंज्ञानंततोबुद्धिस्ततोमनः ॥ मनः
श्रोत्रादिभिर्युक्तंशब्दादीन्साधुपश्यति ॥ ११ ॥ यस्तांस्त्यजतिशब्दादीन्सर्वाश्चव्यक्तयस्तथा ॥ विमुंचेत्प्राकृतान्ग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ १२ ॥ उद्यन्हिस
वितायद्वत्सृजतेरश्मिमंडलं ॥ सएवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनियच्छति ॥ १३ ॥

सहाप्येतीत्यात्मनिसविषयाणामिंद्रियमनआदीनांलयः प्रबोधेचएतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंते प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिप्राणशब्दितेभ्यइंद्रियेभ्योदेवानामादित्यादीनांतेभ्योलोकानां
चोत्पत्तिःश्रूयते तस्मादुक्तएवशब्दार्थः ननुकिमर्थमयंक्रमोविवक्ष्यते असमाधौसमाधिभ्रमनिवृत्त्यर्थमितिब्रूमः तथाहि पूर्वपूर्वकक्षातःउत्तरोत्तरकक्षांप्रविविक्षतोयोगिनोनिरुध्यमानंचित्तंदैनंदिनलयाभ्या
साल्लीयतेत्रस्तपक्षिवत् पूर्वावस्थांवासहसागच्छति तावेतौलयविक्षेपौहेयतयाश्रूयेते लयविक्षेपरहितंमनःकृत्वासुनिश्चलं यदायात्युन्मनीभावंतदातत्परमंपदमिति तत्रस्थूलप्रपंचात्सूक्ष्मंगच्छन्मध्येलीनः
सुषुप्तएव सूक्ष्मात्कारणंगच्छन्लीनोविदेहः कारणात्शुद्धंगच्छन्लीनःप्रकृतिलयः शुद्धंप्राप्तोजीवन्मुक्तः तत्राद्यःसंसार्येवमध्यमौक्रममुक्तिभाजौअंत्यःसद्योमुक्तिभागिति ॥ ११ ॥ तदेतदाह यस्तानिति
त्यजतित्यजेत् व्यक्तयःव्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानिवियदादीनिकारणशरीराणिमुक्त्वाहार्दाकाशेभासमानानिविमुंचेत् प्राकृतान्प्रकृत्युत्थान्ग्रामान्ग्रामवदंतःकरणपांथस्यसंश्लेषस्थानानिस्थूलसूक्ष्मकार
णशरीराणिमुक्त्वामृतंकैवल्यमश्नुते ॥ १२ ॥ प्राकृतान्ग्रामानित्यत्रसांख्याभिमताप्रकृतिर्माभूसंजीतिआत्मनएवेंद्रियाद्युदयास्तमयावितिसदृष्टांतमाहद्वाभ्यां उद्यन्निति ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रियगुणान्इंद्रियभोग्यान्रूपादीन् आवृत्य अस्तंस्वरूपंगच्छतीतियोजना ॥ १४ ॥ अस्यपुनःपुनर्देहावाप्तौहेतुमाह प्रणीतमिति प्रणीतंकर्मणाउपस्थापितंमार्गंविषयंकर्मणैवनीयमानःकर्मफलंसुखादिप्रा
प्नोति यतःप्रवृत्तंप्रवृत्तिप्रधानंधर्मंपुण्यपापात्मकंआप्तवान्कृतवान् आत्मविदितिपाठेप्रारब्धकर्ममात्रविषयोयंश्लोकः ॥ १५ ॥ एतत्परिहारार्थंनिवृत्तंधर्ममाह विषयाइति आहरणंआहारोविषयभोगस्त
द्वर्जितस्यविषयाःशब्दाद्यभिलाषाःविनिवर्तंतेपरंतुरसोवासनात्मकोननिवर्तते सोपिपरंआत्मानंदृष्ट्वाअवाप्तसकलकामस्यपुंसोनिवर्तते भोगेच्छांत्यक्त्वात्मानंपश्यतोविषयबंधोनिवर्ततइत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्मगुणैः
॥४७॥ कर्माणिगुणभूतानियेषांतैर्विषयसंगैःमनसिमनःप्रधानेत्वंपदार्थेऽस्मितामात्रे तदामनोपीतिशेषः ब्रह्मसंपद्यते कुतः यतस्तत्रैवप्रलयंगतंभवति ॥ १७ ॥ ब्रह्मपदार्थमाह अस्पर्शनमिति स्पर्शादिहीनत्वात्स्पर्श १२
नादिक्रियानाश्रयं अनिंद्रियत्वात्श्रवणादिक्रियाहीनंअशृण्वानं अवितर्कंअनुमानागम्यं ईदृशंपरंब्रह्मसत्वंबुद्धिःप्रविशते ॥ १८ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति मनसीति आकृतयोघटादिव्यक्तयःमनःसंकल्प

अंतरात्मातथादेहमाविश्येंद्रियरश्मिभिः ॥ प्राप्येंद्रियगुणान्पंचसोस्तमावृत्यगच्छति ॥ १४ ॥ प्रणीतंकर्मणामार्गंनीयमानःपुनःपुनः ॥ प्राप्नोत्ययंकर्मफलं
प्रवृत्तंधर्ममाप्तवान् ॥ १५ ॥ विषयाविनिवर्तंतेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते ॥ १६ ॥ बुद्धिःकर्मगुणैर्हीनायदामनसिवर्तते ॥ तदासं
पद्यतेब्रह्मतत्रैवप्रलयंगतं ॥ १७ ॥ अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनं ॥ अघ्राणमवितर्कंचसत्वंप्रविशतेपरं ॥ १८ ॥ मनस्याकृतयोमग्नामनस्त्वभिगतम
तिं ॥ मतिस्त्वभिगताज्ञानंज्ञानंचाभिगतंपरं ॥ १९ ॥ इंद्रियैर्मनसःसिद्धिर्नबुद्धिंबुध्यतेमनः ॥ नबुद्धिर्बुध्यतेव्यक्तंसूक्ष्मंत्वेतानिपश्यति ॥ २० ॥ इतिश्रीम
हाभारतेशांति० मोक्ष० मनुबृहस्पतिसं० चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७ ॥ मनुरुवाच दुःखोपघातेशारीरेमानसेचाप्युप
स्थिते ॥ यस्मिन्नशक्यतेकर्तुंयत्नस्तंनानुचिंतयेत् ॥ १ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्ययदेतन्नानुचिंतयेत् ॥ चिंत्यमानंहिचाभ्येतिभूयश्चापिप्रवर्तते ॥ २ ॥ प्रज्ञयामानसं
दुःखंहन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यंनबालैःसमतामियात् ॥ ३ ॥

कृतत्वात्तत्रैवमग्नाभवंति तथाचाक्षपादाचार्यप्रणीतंसूत्रं दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति एवंमनसोबुद्धौबुद्धेर्जीवेतस्यब्रह्मणिचलयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ सिद्धिर्नैतिनकारःकाकाक्षिवदुभयत्रसं
बध्यते कार्येणकारणाव्याप्तेरिंद्रियादयःस्वंस्वंकारणंनबुध्यंते सूक्ष्मंतुचिदात्मासर्वंपश्यति तदनुविद्धाउत्तरेतुस्वंस्वंकार्यंपश्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरधिक
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७ ॥ दुःखोपघातेइति दुःखरूपेउपघातेप्रागुक्तेयोगेविघ्नेसति शारीरेव्याध्यादौमानसेशोकादौचयस्मिन्सतियत्नोयोगाभ्यासःकर्तुंनशक्यतेतंदुःखो ॥४७॥
पघातंनानुचिंतयेत् अचिंतयैवतंपरिहरेदित्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेवाह भैषज्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रज्ञामेवाहानित्यमिति नगृध्येत्गर्धंनकुर्यात् ॥ ४ ॥ उपक्रमंप्रतीकारोपायं ॥ ५ ॥ मरणंभवति ॥ ६ ॥ तेब्रह्माभिगताः ॥ ७ ॥ पालनेचतेसुखंनेतिसंबंधः दुःखेनचदुःखेपिचसतिनाधिगम्यंतेकदाचित् ॥ ॥ ८ ॥ एवंदुःखनिवृत्त्युपायंवैराग्यमुक्त्वासुखप्राप्त्युपायंब्रह्मात्मज्ञानमाह ज्ञानमिति ज्ञानंब्रह्मज्ञेयंअहंकारादिघटांततदात्मनाअभिनिर्वृत्तंअविद्यया निष्पन्नंअतएवमनःज्ञानगुणंज्ञानस्यधर्मः कनकस्येवकटकं प्रज्ञाकरणैःज्ञानेंद्रियैःसंयुक्तंतद्यदाभवति ततोनंतरंबुद्धिर्विषयाकारावृत्तिर्भवति एतेनयदेतद्धृदयंमनश्चेत्युपक्रम्यसर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्यनामधेयानिभवंत्येवब्रह्मैषइंद्रइत्यादिनाप्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मेत्यंतेनकरणदेवताभूतभौतिकानामर्थानांप्रज्ञात्मत्वंप्रज्ञाप्रतिष्ठात्वंचहाटककटकन्यायेनोक्त्वातामेवप्रज्ञांब्रह्मेतिवदंत्याःश्रुतेरर्थोब्रह्माद्वैतंपादत्रयेणदर्शितं चतुर्थेनतत्कारणाविद्यावियोगहेतुर्बुद्धिरितिचोक्तं ॥ ९ ॥ बुद्धेर्नियहस्तदभिव्यक्तिहेतुरित्याह यदेति यदाकर्मगुणैःकर्मोत्थैःसंस्कारैःसहिताबुद्धिःमनसिमननात्मिकायांधीवृत्तौवर्ततेतदात्मनापरिणमतेतदाब्रह्मप्रज्ञायते तादृशधीवृत्त्युदयेहेतुमाह ध्यानेति ध्यानंयम

अनित्यंयौवनंरूपंजीवितंद्रव्यसंचयः॥ आरोग्यंप्रियसंवासोगृध्येत्तत्रनपंडितः ॥ ४ ॥ नजानपदिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हति ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीतयदिपश्येदुपक्रमं ॥ ५ ॥ सुखाद्बहुतरंदुःखंजीवितेनास्तिसंशयः॥ स्निग्धस्यचेंद्रियार्थेषुमोहान्मरणमप्रियं ॥ ६ ॥ परित्यजतियोदुःखंसुखंवाप्युभयंनरः ॥ अभ्येतिब्रह्मसोत्यंतंनतेशोचंतिपंडिताः ॥ ७ ॥ दुःखमर्थाहियुज्यंतेपालनेनचतेसुखं ॥ दुःखेनचाधिगम्यंतेनाशमेषांनचिंतयेत् ॥ ८ ॥ ज्ञानंज्ञेयाभिनिर्वृत्तंविद्धिज्ञानगुणंमनः ॥ प्रज्ञाकरणसंयुक्तंततोबुद्धिःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ यदाकर्मगुणोपेताबुद्धिर्मनसिवर्तते ॥ तदाप्रज्ञायतेब्रह्मध्यानयोगसमाधिना ॥ १० ॥ सेयंगुणवतीबुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ॥ अपराद्भिनिःस्रत्यगिरेःश्रृंगादिवोदकं ॥ ११ ॥ यदानिर्गुणमाप्नोतिध्यानंमनसिपूर्वजं ॥ तदाप्रज्ञायतेब्रह्मनिकषंनिकषेयथा ॥ १२ ॥ मनस्त्वपहृतंपूर्वमिंद्रियार्थनिदर्शकं ॥ नसमक्षगुणापेक्षिनिर्गुणस्यनिदर्शकं ॥ १३ ॥

नियमादिभिःपूर्वांगैःसहितंध्यानंध्येयाकारप्रत्ययसंततिःसएवयोगाख्यस्ततोनिष्पन्नेनसमाधिनाब्रह्माकारवृत्तिविशेषेण कर्मणोपेतेतिपाठे कर्मणःबाह्यविषयप्रकाशनादपेतेतिव्याख्येयं ॥ १० ॥ गुणवतीइंद्रियादिमती गुणेषुरूपादिषु अपरात्अज्ञानात् ॥ ११ ॥ यदाअज्ञाननाशकाले ध्यानंध्येयंवस्तु मनसिधीवृत्तौप्राप्नोतिअभिव्यज्यते पूर्वजमित्यज्ञानस्यापिकारणं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिस्मृतेः निकषेकषपाषाणेनिकषंस्वर्णरेखाप्रकर्षेण निःसंशयंज्ञायते ॥ १२ ॥ विषयत्वेननिकषवत्ब्रह्मप्रज्ञायतेचेत्जाड्यंब्रह्मणआपद्येतेत्याशंक्याह मनस्त्विति मनोखंडाकारावृत्तिः पूर्वंअखंडचैतन्याभिव्यक्तेःप्रागेवापहृतंअखंडप्रकाशेनतिरोभूतं कुतः यस्मादिंद्रियार्थानांशब्दादीनामेवतन्निदर्शकंतदपिअव्यवधानेनैवेत्याह समक्षंइंद्रियसन्निकृष्टंगुणंरूपादिअपेक्षते तत्तथाअतोहेतोःनिर्गुणस्यरूपादिहीनस्यतन्ननिदर्शकमतोनब्रह्मणोजाड्यापत्तिः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपसंहरति सर्वाणीति द्वाराणिइंद्रियाणि संवार्यपिधाय मनसिसंकल्पमात्रेणस्थितः सन्तमपिमनसिबुद्धौकृत्वाप्रविलाप्य एकाग्रतांअस्मीत्यात्ममात्राकारतांप्राप्य तत्परंततःएकाग्रतातःपरं ॥ १४ ॥ तमेतंल यक्रमंयुक्त्याप्युपपादयति यथेति गुणाःशब्दतन्मात्रादयोऽपंचीकृतभूतसंज्ञास्तेषांसुषुप्तौक्षयेसतितत्कार्याणिमहाभूतानिपंचीकृतस्थूलभूतानिनश्यंति तथाहिश्रुतिःकारणनाशपूर्वकत्वंकार्यनाशस्यदर्शय ति सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतेति उदकंविलीनमनुखिल्योलीयतइतिश्रुत्यर्थः तथाचानुभवः जलप्रस्थेखिल्यप्रस्थप्रक्षेपेकरकाप्रक्षेपइवपरिमाणानतिरेकात्खिल्योपादानंजलंस्वो पादानेरसतन्मात्रेविलीयतेनतुजलप्रस्थे तस्यतदनुपादानत्वात् तस्मात्सुष्ठूक्तंश्रुत्याजलनाशात्खिल्यनाशइतिस्मृत्याचगुणक्षयात्भूतक्षयइति यथायंदृष्टांतः तथामनसिअहंकारेलीयमानाबुद्धिःस्वकार्या णींद्रियाणिगृहीत्वैवलीयते ॥ १५ ॥ ननुकारणेलीयमानंकार्यंस्वदोषेणकारणमपिदूषयेत्जलक्षिप्तलवणखिल्यइवजलंस्वरसेनेत्याशंक्याह यदेति बुद्धिर्व्यवसायोनिश्चयःसएवगुणोधर्मस्तेनउपेतापि अंतरेऽहंकारेचरतीतितथा यथाआकृत्यंतरोपेतमपिकुंडलंस्वर्णस्थमेव तद्वन्मनसियदाबुद्धिर्भवतितदासामनएवभवति मधुरंजलंतुनखिल्यस्यकारणमितितेनतत्दूषणंविजातीयसंसर्गकृतमेवेत्यर्थः ॥१६॥ ननुत्रिगुणात्मकोमनःशब्दितोहंकारोविजातीयेनिर्गुणेलीयमानःस्वधर्मेणतदपिदूषयेदेवेत्याशंक्याह गुणवद्भिरिति ध्यानेनगुणःसत्वोत्कर्षाख्योयस्मिंस्तत्ध्यानगुणंमनोऽहंकारः गुणवद्भिःरूपादिमद्भि

सर्वाण्येतानिसंवार्यद्वाराणिमनसिस्थितः ॥ मनस्येकाग्रतांकृत्वातत्परंप्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ यथामहांतिभूतानिनिवर्तंतेगुणक्षये ॥ तथेंद्रियाण्युपादायबुद्धिर्म नसिवर्तते ॥ १५ ॥ यदामनसिसाबुद्धिर्वर्ततेंतरचारिणी ॥ व्यवसायगुणोपेतातदासंपद्यतेमनः ॥ १६ ॥ गुणवद्भिर्गुणोपेतंयदाध्यानगुणंमनः ॥ तदासर्वा न्गुणान्हित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्येहविज्ञानेनास्तितुल्यंनिदर्शनं ॥ यत्रनास्तिपदन्यासःकस्तंविषयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥

र्विषयैःसहयदागुणोपेतंगुणान्सत्वादीन्मूलप्रकृतिमितियावत् तांअव्यक्ताख्यांउपेतंप्राप्तंभवति तदासर्वान्गुणान्सर्वंगुणात्मकमव्यक्तमपिहित्वानिर्गुणंधृत्वाप्रविलाप्यनिर्गुणंप्रतिपद्यते यदिसत्वादयोनप्रवि लाप्याःस्युस्तर्हितेषुलीनंमनःसुप्तिप्रलययोरिवपुनरुन्मज्जेत्कारणस्यानाशात् नचादृष्टाख्यनिमित्तांतराभावान्नोन्मज्जतीतिवाच्यं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानात् कृतकृत्यत्वंश्रू यते ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिरितिश्रुतेः नत्वहंकारस्यप्रधानेप्रलयात् कृतकृत्यत्वंनिमित्तमप्रयोजकमितितवसूत्रकृतैवादृष्टस्यअप्रयोजकत्वाभिधानात् तस्मात्सत्वमपिप्रविलापनीयं नचगुणात्मकस्यत स्यनिर्गुणताभवति उक्तदोषापातात् अतोरज्जूरगादिवद्बाधएवास्यप्रलयः तदिदमुक्तं मनोगुणान्हित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते गुणान्उपादायेत्यर्थः हित्वेतिदधातेःरूपंनतुजहातेः नहिकारणंमुक्त्वाकार्यस्यान्य प्राप्तिःसंभवति तस्मान्नमनोलयाधिष्ठानेब्रह्मणिमानसदोषप्रसक्तिरितिदिक् ॥ १७ ॥ अहंकाराद्युपादानंयदव्यक्ताख्यंगुणत्रयंतस्यस्वरूपंदुर्वचमित्याह अव्यक्तस्येति निदर्शनंदृष्टांतःअव्यक्तंनसत् नेहना नास्तिकिंचनेतिश्रुत्याबाधात् नापिनरशृंगवदसत् तत्कार्यस्योपलंभात् नापिसदसत्विरोधात् तस्मादनिर्वचनीयमित्याह पदन्यासोवाग्व्यापारोयत्रनास्तिअतस्तत्रनिदर्शनमपिनास्तीत्यर्थः अतएवतदवा प्तिरपिनसंभवतीत्याह कइति ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतःश्रवणादिजन्येनसाक्षात्कारेणैवात्मतत्त्वंनिश्चिनुयादित्याह तपसेति तपसाआलोचनेनध्यानजेनसाक्षात्कारेणअनुमानेनमननाख्ययुक्त्यनुसंधानेनगुणैःशमदमादिभिःजात्याजात्युचितस्वधर्मेणश्रु
तेनवेदांतश्रवणेनविशुद्धेनांतरात्मनामनसापरमंब्रह्मनिनीषेत्ज्ञातुमिच्छेत् परमंशोधितत्वंपदार्थंब्रह्मतत्पदार्थंप्रतिप्रापयितुमिच्छेदितिवा नयतेर्द्विकर्मत्वात् ॥ १९ ॥ उक्तविधयातत्त्वदर्शिनोंतर्बहिश्चतुल्यवद्भे
दभानंनास्तीत्याह गुणहीनइति तंनिष्प्रपंचंमार्गंबहिरन्वयेनापिसम्यक्अनुवर्ततेअनुसरति द्वैतंतुपश्यन्नपिनपश्यतीत्यर्थः ननुबहिःकार्यात्मनाभेदः अंतःकारणात्मनाऽभेदः यथासुवर्णंस्वरूपेणकुंडला
दिरूपेणचाभिन्नंभिन्नंचेतिव्यपदेष्टुंशक्यं तद्वदिदमपिस्यात्किमितिबहिरपिभेदावभासःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽपलप्यतइतिचेन्न सयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवंवाअरेऽयमात्माऽनंतरोऽ
बाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवेत्यात्मनऐकरस्यश्रुतेः अंतरंकारणंबाह्यंकार्यंतयोरभावादयंकृत्स्नःप्रज्ञानमात्रइतिश्रुत्यर्थः बहिरपिज्ञेयेनशुद्धेनचिदात्मनासंमितं तत्रहेतुः गुणाभावात्मूलप्रकृतेस्तुच्छत्वात् प्रकृत्यावा

तपसाचानुमानेनगुणैर्जात्याश्रुतेनच ॥ निनीषेत्परमंब्रह्मविशुद्धेनांतरात्मना ॥ १९ ॥ गुणहीनोहितंमार्गंबहिःसमनुवर्तते ॥ गुणाभावात्प्रकृत्यावानिस्तर्क्यंज्ञे
यसंमितं ॥ २० ॥ नैर्गुण्याद्ब्रह्मचाप्नोतिसगुणत्वान्निवर्तते ॥ गुणप्रचारिणीबुद्धिर्हुताशनइवेंधने ॥ २१ ॥ यथापंचविमुक्तानिइंद्रियाणिस्वकर्मभिः ॥ तथाहि
परमंब्रह्मविमुक्तंप्रकृतेःपरं ॥ २२ ॥ एवंप्रकृतितःसर्वेप्रवर्तंतेशरीरिणः ॥ निवर्तंतेनिवृत्तौचस्वर्गंचैवोपयांतिच ॥ २३ ॥ पुरुषःप्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेंद्रियाणि
च ॥ अहंकारोभिमानश्चसमूहोभूतसंज्ञकः ॥ २४ ॥

चित्त्वाभाव्याद्वा तर्कैकगम्याःप्रधानपरमाणुस्वभावशून्यवादास्तर्क्यास्तद्रहितंनिस्तर्क्यंतस्मादंतर्बहिरेकरसंब्रह्म एकस्मिन्वस्तुनिपरस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोःसमानसत्ताकत्वंवक्तुमयुक्तमित्यवश्यहेयेन्य
तरस्मिन्व्यभिचरितत्वाद्भेदएवहेयइतिनिर्विवादमैकात्म्यमित्याकरेविस्तरः ॥ २० ॥ बुद्धिर्नैर्गुण्यान्निर्विषयत्वाद्ब्रह्मप्रामोतिसगुणत्वात्सविषयत्वान्निवर्तते ब्रह्मणःसकाशादितिशेषः गुणेषुप्रचारिणी ॥ २१ ॥
यथेति सुषुप्तौयथाकार्यत्यागेनकारणाज्ञानात्मनावस्थानंएवंतुरीयेकारणत्यागेनचिन्मात्रात्मनावस्थानमपिसंभवतीतिभावः ॥ २२ ॥ एवमितिलौकिकदृष्टांताभिनयः प्रकृतितःअज्ञानात् शरीरिणःचिदाभा
साजीवाख्याः निवृत्तौअज्ञानस्य यथाऽज्ञानाच्छुक्तिरजतादाविवप्रवर्तंतेकर्मसुतन्निवृत्तौनिवर्तंते अनिवृत्तौतुस्वर्गंप्रवृत्तिफलं ॥ २३ ॥ पुरुषःजीवः अभिमानःइदमित्थमेवेतिधीः विपर्ययोवा
भूतसंज्ञाफलंविनाशित्वनिश्चयः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुप्रवाहनित्यस्य वियदादेः कुतो विनाशइत्याशंक्याह एतस्येति एतस्य भूतसंघस्य आद्याप्रवृत्तिः प्रथमसर्गः प्रधानान्मायाशबलादव्याकृतादेव तदनंतरं मिथुनाद्बीजांकुरन्यायेनव्यक्तिमभिव्यक्तिं अविशेषात् विशेषाः पंचमहाभूतानितदन्ये अविशेषाः पंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिअहंकारश्च जात्यभिप्रायमेकवचनं द्वितीयाप्रवृत्तिस्तु मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छतिनियमयतिनपुनर्यादृच्छिकीसृष्टिरित्यर्थः एवं चयथाघटशरावोदंचनादीनां विशेषाणामविशेषोमृन्मात्रंएवं वियदादिविशेषाणामप्यस्य विशेषः प्रधानमितिनप्रवाहनित्यत्वंसृष्टेरितिभावः ॥ २५ ॥ प्रकृतिंप्रलयकालेभ्येति विरक्तस्तुज्ञानवान्प्रकृतिबाधेनात्मज्ञानवान्भवति मुच्यतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धर्मादुत्कृष्यतेश्रेयइत्युक्तंव्याकुर्वन्नुक्तमर्थमुपसंहरति यदातैःपंचभिःपंचेत्यादिनाऽध्यायेन पंचभिःशब्दादिभिःस्वविषयैःसहपंचेंद्रियाणिमनसाकारणेनापिसहयुक्तानिनिगृहीतानि ममसेत्यत्रैवबुद्धेरपिग्रहणं श्रुतिश्च यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानि

एतस्याद्याप्रवृत्तिस्तुप्रधानात्संप्रवर्तते॥ द्वितीयामिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति २५॥ धर्मादुत्कृष्यतेश्रेयस्तथाऽश्रेयोप्यधर्मतः ॥ रागवान्प्रकृतिंह्येतिविरक्तोज्ञानवान्भवेत्॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰मनुबृहस्पतिसं॰पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०५॥ ॥७॥ मनुरुवाच

यदातैःपंचभिःपंचयुक्तानिमनसासह ॥ अथतद्द्रक्ष्यतेब्रह्ममणौसूत्रमिवार्पितं ॥ १ ॥ तदेवचयथासूत्रंसुवर्णेवर्ततेपुनः ॥ मुक्तास्वथप्रवालेषुमृन्मयेराजतेतथा॥ २॥ तद्वद्गोऽश्वमनुष्येषुतद्वद्धस्तिमृगादिषु॥ तद्वत्कीटपतंगेषुप्रसक्तात्मास्वकर्मभिः ॥ ३ ॥ येनयेनशरीरेणयद्यत्कर्मकरोत्ययं ॥ तेनतेनशरीरेणतत्तत्फलमुपाश्नुते॥४॥ यथाह्येकरसाभूमिरोषध्यर्थानुसारिणी॥ तथाकर्मानुगाबुद्धिरंतरात्मानुदर्शिनी॥५॥ ज्ञानपूर्वाभवेल्लिप्सालिप्सापूर्वाभिसंधिता॥ अभिसंधिपूर्वकंकर्मकर्ममूलंततःफलं॥ ६॥ फलंकर्मात्मकंविद्यात्कर्मज्ञेयात्मकंतथा॥ ज्ञेयंज्ञानात्मकंविद्याज्ज्ञानंसदसदात्मकं॥ ७॥

मनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति आत्मानात्मनोरत्यंतविविक्तत्वंमणिसूत्रदृष्टांतेनोक्तं ॥ १ ॥ ऐकात्म्यसिद्ध्यर्थमनेनैवदृष्टांतेनसर्वत्रात्मव्याप्तिमाह तदेवेति ॥ २ ॥ प्रसक्तात्माआसक्तचित्तः आसंगहेतुमाह स्वकर्मभिरिति ॥३॥ येनयेनपित्र्येणदैवेनगांधर्वेणप्राजापत्येनवाप्राप्येणहेतुभूतेनयस्ययस्यदेहस्यप्राप्त्यर्थमित्यर्थः यद्यत्कर्मयज्ञादिकं ॥४॥ कर्मभेदाद्देहविशेषयोगेदृष्टांतमाह यथेति अंतरात्माअनुदर्शीसाक्षीयस्याःसातथासाक्षिप्रकाश्यापिप्राक्कर्मानुसारिण्येवबुद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥५॥ ज्ञानपूर्वाबुद्धिपूर्वालिप्सारागःततोऽभिसंधिताअभिसंधिमत्त्वंअभिसंधिरितियावत् सचइदंसाधयेयमितियत्नः ततःकर्मस्पंदःततःफलावाप्तिः ॥६॥ फलमिति अनेनक्रमेणतत्तद्देहप्राप्त्यादिरूपंफलंकर्मात्मकंकर्मप्रभवं कर्मतुज्ञेयात्मकंअहमर्थोद्भवं अहमर्थोपिज्ञानात्माजीवरूपःसोपिसदसदात्माचिज्जडरूपः ॥७॥ ॥४९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानानांचिज्जडग्रंथीनां फलानांदेहानां ज्ञेयानांबुद्धीनां कर्मणांसंचितानांचक्षयांतेयत्फलमिवफलंआत्मतत्त्वप्रकाशः विषयाब्रह्माकारचरमांतःकरणवृत्त्याज्ञानंसाक्षात्कारोयस्यतद्विद्याज्ञानं दिव्यंज्ञानमिति पाठेदिविहार्दाकाशाख्येकारणेब्रह्मणिभवंदिव्यंज्ञेयवस्तुनिप्रतिष्ठितंज्ञानं ॥ ८ ॥ ज्ञेयस्वरूपमाह महदिति महत्त्रिविधपरिच्छेदशून्यंअतएवपरमंमाबुद्धिःसापरादूरेभूतायस्मात्तत् भूतंनित्यसिद्धं आत्मस्थंबुद्धिस्थं गुणेषुविषयेषुबुद्धिर्येषां ॥ ९ ॥ महत्त्वंव्याचष्टे पृथिवीतित्रिभिः ॥ १० ॥ कालःअव्यक्ताख्यंजगत्कारणं ॥ ११ ॥ विष्णुःशुद्धंब्रह्म ॥१२॥ महत्त्वहेतुकंपरमत्वंव्याचष्टेऽनादित्वादितिद्वाभ्यां अव्ययःअपक्षयशून्यः अंतवत्ज्ञातृज्ञेयविभागवत् यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतितदल्पं अथयदल्पंतन्मर्त्यंतद्दुःखमितितस्यदुःखत्वश्रुतेः ॥ १३ ॥ धामेवधामआश्रयःप्राप्यं गत्वाज्ञात्वा कालविषयादनित्याद्दुःखात्मकात् ॥ १४ ॥ गुणेष्विति एतेमुक्ताःशुद्धचिदात्मानःगुणेषुमानमेयव्यवहारेषुप्रकाशंतेज्ञानरूपेण मेयेषुवासत्वेनघटःसन्पटःसन्नित्येवंरूपेण सुखात्मनावा अतएवोक्तंअस्तिभातिप्रियंरूपंनामचे

ज्ञानानांचफलानांचज्ञेयानांकर्मणांतथा ॥ क्षयांतेयत्फलंविद्याज्ञानंज्ञेयप्रतिष्ठितं ॥ ८ ॥ महद्विपरमंभूतंयत्रपश्यंतियोगिनः ॥ अबुधास्तंनपश्यंतित्यात्मस्थंगुणबुद्धयः ॥ ९ ॥ पृथिवीरूपतोरूपमपामिहमहत्तरं ॥ अद्भ्योमहत्तरंतेजस्तेजसःपवनोमहान् ॥ १० ॥ पवनाच्चमहद्व्योमतस्मात्परतरंमनः ॥ मनसोमहतीबुद्धिर्बुद्धेःकालोमहान्स्मृतः ॥ ११ ॥ कालात्सभगवान्विष्णुर्यस्यसर्वमिदंजगत् ॥ नादिर्नमध्यंनैवांतस्तस्यदेवस्यविद्यते ॥ १२ ॥ अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्चसोव्ययः ॥ अत्येतिसर्वदुःखानिदुःखंह्यंतवदुच्यते ॥ १३ ॥ तद्ब्रह्मपरमंप्रोक्तंतद्धामपरमंपदं ॥ तद्गत्वाकालविषयाद्विमुक्तामोक्षमाश्रिताः ॥ १४ ॥ गुणेष्वेतेप्रकाशंतेनिर्गुणत्वात्ततःपरं ॥ निवृत्तिलक्षणोधर्मस्तथानंत्यायकल्पते ॥ १५ ॥ ऋचोयजूंषिसामानिशरीराणिव्यपाश्रिताः ॥ जिह्वाग्रेषुप्रवर्ततेयत्नसाध्याविनाशिनः ॥ १६ ॥ नचैवमिष्यतेब्रह्मशरीराश्रयसंभवं ॥ नयत्नसाध्यंतद्ब्रह्मनादिमध्यंनचांतवत् ॥ १७ ॥ ऋचामादिस्तथासाम्नांयजुषामादिरुच्यते ॥ अंतश्चादिमतांदृष्टोनत्वादिर्ब्रह्मणःस्मृतः ॥ १८ ॥ अनादित्वादनंतत्वात्तदनंतमथाव्ययं ॥ अव्ययत्वाच्चनिर्दुःखंद्वंद्वाभावस्ततःपरं ॥ १९ ॥

त्यंशपंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयमिति ततःगुणेभ्यःपरमुत्कृष्टंब्रह्मनिर्गुणत्वादेव निवृत्तिलक्षणःशमदमोपरमादिरूपोधर्मोनिर्विकल्पकः सचज्ञातःसन्आनंत्यायमोक्षाय ॥ १५ ॥ ऋचइत्यध्ययनादिधर्मालक्ष्यंते शरीराणिलिंगशरीराणिव्यपाश्रिताःतत्संस्कारकत्वेनतद्गताः नतुअनाधेयातिशयेचिदात्मनिगताः अतएवयत्नसाध्याःविनाशिनश्च ॥ १६ ॥ ब्रह्मणितद्विपर्ययमाह नचेति शरीरमाश्रित्यसंभवआविर्भावोयस्यतत्तादृशमपियत्नसाध्यंनभवतिधर्मवद्यतोनादिमध्यं नैकधेतिवत्समासः ब्रह्मभावस्यसाध्यत्वेनिश्चितमनित्यत्वंस्यादित्यर्थः यद्वाशरीरंलिंगंआश्रयतेपुण्यापुण्यरूपेणेतिशरीराश्रयंशरीरात्संभवतितादृशंचधर्मस्वरूपं ब्रह्मतुअशरीरंउदासीनंचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ऋचामिति ब्रह्मभावस्यादिमत्वेध्रुवंविनाशइतिभावः ॥ १८ ॥ अनादित्वादजन्यत्वात्अनंतत्वात्ध्वंसशून्यत्वात्अतएवअनंतंव्यापकंअव्ययंचव्योमवत् द्वंद्वानिमानापमानादीनि ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुअयत्नसाध्यंनित्यंचात्मसुखंचेत्किमितितत्रसर्वैनरज्यंतइत्याशंक्याहअदृष्टतइतिअदृष्टंभाग्यंतदालंब्यअनुपायात्उपायाभावात् अत्रादृष्टतइतिचतुर्विधाध्यात्मिकतुष्ट्युपलक्षणं तथाकर्मणोविषयभोगाख्य स्यप्रतिसंधिःप्रतीपःसंधिर्वियोगःविषयेभ्यउपरमइतियावत्तेनपंचविधाबाह्यातुष्टिरुक्ता तेनतुष्टिद्वयेनहेतुनाउपायेष्वप्रवर्तमानाःपुरुषायेनोपायेनतत्पदंगच्छंतितन्नपश्यंति तुष्टयस्तूक्ताःसांख्यसप्तत्यां आध्यात्मिकाश्चतस्रःप्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याःबाह्याविषयोपरमात्पंचचतुष्टयोभिहिताःइतिअस्यार्थः शास्त्रात्प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकोज्ञातस्तत्साक्षात्कारस्तुवृत्तिरूपःप्रकृतेःपरिणामः सचस्वयमेवपरिणामक्रमेण भविष्यति किंध्यानायासेनेतिप्रकृत्याख्यातुष्टिरंभइत्युच्यते एतावतापिनकृतकृत्यतासर्वस्याप्यनायासेन विवेकख्यात्यापत्तेरनर्थकःप्रव्रज्याविधिःस्यादतस्तन्मात्रेणाकृतकृत्यताकिंध्यानेनेत्युपादानाख्यातुष्टिः सलिलमित्युच्यते प्रव्रज्यापिकालविशेषापेक्षैवकैवल्यहेतुरित्यलमुत्तप्ततयेतितूष्णीमवस्थानंकालाख्यतुष्टिरोघइत्युच्यते कालोपिपूर्वपुण्यवशादेवविवेकसाक्षात्कारंमदालसापत्यानांबालानामिवजनयिष्यतीतिकिंध्यानायासेनेतितुष्टिर्भागाख्यावृष्टिशब्देनोच्यते सैवेहमुख्यत्वाददृष्टतइत्यनेनगृहीताअनयैवतत्पूर्वासांतुष्टीनामाक्षेपतोलाभादिति विषयाःपंच तेषुवैराग्याण्यपिपंच तत्रधनार्जनेदुःखंदृष्ट्वायाउपरतिःसापारं राजचोरादिनाधननाशेदुःखंदृष्ट्वायासासुपारं भोगेनापिधननाशंदृष्ट्वायद्दुःखंतज्ज्ञायाउपरतिःसापारापारं भोगेपिक्षयित्वादिदोषदर्शनाद्याउपरतिःसानुत्तमांभः नानुपहत्यभूतानिभोगःसंभवतीति न्यायेनभोगेहिंसादोषदर्शनाद्याउपरतिःसाउत्तमांभः एवंविषयोपरमात्पंचतुष्टयोत्रकर्मप्रतिसंधिशब्देनोच्यंते एवंनवतुष्टयः तन्मात्रेणकृतकृत्यतांमन्वानस्यउपायेष्वप्रवृत्तेरात्मदर्शनंनभवतीत्यर्थः ॥२०॥ कदाचित्तुष्टिनवकंजित्वाध्यानेनप्रवृत्तोपिध्यानजसिद्धिविपर्ययादप्यात्मतत्त्वंनपश्यतीत्याह विषयेषुचेति

अदृष्टतोनुपायाच्चप्रतिसंधेश्चकर्मणः॥ नतेनमर्त्याःपश्यंतियेनगच्छंतितत्पदं॥ २०॥
विषयेषुचसंसर्गाच्छाश्वतस्यचदर्शनात्॥ मनसाचान्यदाकांक्षन्परंनप्रतिपद्यते॥ २१॥

तत्रप्राणिनांस्वाभाविकोविषयेषुसंगःविषयाश्चहार्दाकाशाख्यब्रह्मलोकगताःशाश्वताःमधुमत्यांयोगभूमौस्थितस्ययोगिनःसंकल्पमात्रोपनताः तइमेसत्याःकामाअनृतापिधानादेहेनोपाधिनाच्छादिताः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुतिभ्यः अतोहेतोरविरक्तोयोगीमनसान्यद्योगैश्वर्यसुखंइच्छन् सकलकामनिर्धूननप्राप्यंपरंब्रह्मनप्रतिपद्यतेनसाक्षात्करोति अत्रअन्यदित्यनेनसिद्धिविपर्ययोदर्शितः तत्रसिद्धयःसांख्यसप्तत्युक्ताः ऊहःशब्दोध्ययनंदुःखविघातास्त्रयःसुहृत्प्राप्तिः दानंचसिद्धयोष्टौसिद्धेः पूर्वोंकुशस्त्रिविधइति अस्यार्थः ऊहःवितर्कःश्रुतस्यार्थस्ययुक्त्याचिंतनंमननमित्यर्थः शब्दःशब्दजंज्ञानंमोक्षशास्त्रस्यउपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयातात्पर्यज्ञानं अध्ययनंउपनिषद्ग्रंथस्यावाप्तिः आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेनत्रिविधंदुःखमतस्तद्विघाताअपित्रयः ताश्चमुख्याःसिद्धयः तथासुहृत्प्राप्तिः परविद्याप्रदसदाचार्यलाभः दानंचित्तशुद्धिजन्याविवेकप्राप्तिः दैपूशोधनेइत्यस्यरूपं एताअष्टौसिद्धयः तत्रऊहशब्दाध्ययनसुहृत्प्राप्तयःतारंसुतारंताराताररम्यकंचेतिक्रमेणगीयंते दानाद्याःचतस्रस्तुसदामुदितंप्रमोदोमुदितंमोदमानाइतिचगीयंते एतास्तुप्रज्ञाप्रासादसोपानभूताअपिकुयोगिनंप्राप्यविपर्यस्तफलाःस्युःतदिदमुक्तं सिद्धेःपूर्वोंकुशस्त्रिविधः सिद्धेर्मोक्षकरिण्याअंकुशइवनिवारकस्त्रिविधएकोविद्यादिःपंचविधोविपर्ययः द्वितीयोऽशक्तिःसाच एकादशेंद्रियवधाःसहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टेत्युक्ता बधिरत्वादयएकादशेंद्रियवधाः तुष्टीनांपूर्वोक्तानांसिद्धीनांचानुपदोक्तानांविपर्ययात्सप्तदशबुद्धिवधाः तत्रगोबलीवर्दन्यायेनतुष्टीःपृथक्कृत्यविपर्ययाशक्तितुष्टयस्त्रिविधोंकुशोमनसाचान्यदाकांक्षन्नित्यनेनसूचितः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्राप्यन्याकांक्षायांहेतुमाह गुणानिति गुणान् विषयान् यत् यस्मात् तत्तस्मात् परंनिर्विषयंगुणार्थिनःपुरुषाः ॥ २२ ॥ अतिमौढ्याद्ब्राह्मगुणासक्तास्तुपरान्योगिगम्यान्विषयान्नाभुवंतीत्याह गुणैरिति उभयेषांतु ल्यत्वेपिआंतरैर्गुणैर्ब्रह्मणःस्वरूपभूतैःसत्यकामत्वादिभिःपरंउपलक्ष्यतेधूमेनेवाग्निशाखाग्रेणेववाचंद्रकलामित्याह अनुमानादिति ॥ २३ ॥ अत्रस्वानुभवंप्रमाणयति सूक्ष्मेणेति सूक्ष्मेणध्याननिशितेन दृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुतेः शब्दश्रोत्रगंधघ्राणादिषुप्रकाश्यप्रकाशकयोराकाशभूम्यादिरूपैकोपादानकत्वनियमादुपादानोपादेययोश्चाभेदाद्घटादिरूपंमनएवचक्षुरादिरूपेणमनसा यथागृह्यते एवंद्रष्टृदृश्येअपिदर्शनमात्रोपादानेदर्शनादभिन्नेइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ईदृगभेदग्रहेहेतुमनुभवमेवाह ज्ञानेनेति ज्ञानंब्रह्मात्माकाराधीवृत्तिस्तयाबुद्धिंदेहाद्यात्मभ्रमकलुषितांनिर्मलीकृत्यसर्वसंशयही नांकृत्वा तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति तथाबुध्यामनोऽपिसंकल्पात्मकंसंकल्प्यसंकल्पकरूपेणस्वमादौस्थितमितिनिश्चित्य तथाजाग्रत्का लेपिमनसाइंद्रियग्रामंशब्दादिसहितंमनोमात्रमितिनिश्चित्य विलोमक्रमेणाक्षरंक्षरतीतिव्युत्पत्त्याद्रष्टृदृश्येपरिणामितयाविकारीतद्भिन्नंचिन्मात्रंदर्शनंप्रतिपद्यते॥२५॥बुध्याचरमवृत्त्याध्यानपरिपाकोत्थया

गुणान्यदिहपश्यंतितदिच्छंत्यपरेजनाः॥ परंनैवाभिकांक्षंतिनिर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः॥ २२ ॥ गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तःकथंविद्यात्परान्गुणान् ॥ अनुमानाद्धिगंतव्यं गुणैरवयवैःपरं॥२३॥ सूक्ष्मेणमनसाविद्मोवाचावक्तुंनशक्नुमः॥मनोहिमनसाग्राह्यंदर्शनेनचदर्शनं॥२४॥ ज्ञानेननिर्मलीकृत्यबुद्धिंबुद्ध्यामनस्तथा॥ मन साचेंद्रियग्राममक्षरंप्रतिपद्यते ॥ २५॥ बुद्धिप्रहीणोमनसासमृद्धोनिराशिषंनिर्गुणमभ्युपैति॥ परंत्यजंतीहविलोड्यमानाहुताशनंवायुरिवेंधनस्थं ॥ २६॥ गुणादानेविप्रयोगेचतेषांमनःसदाबुद्धिपरावराभ्यां॥ अनेनैवविधिनासंप्रवृत्तोगुणापायेब्रह्मशरीरमेति॥ २७॥

प्रहीनःनिर्वृत्तिकः मनसाविचारात्मकेनसमृद्धःपूर्वमितिशेषः श्रवणमननवानित्यर्थः निराशिषंआशीरप्राप्तप्रार्थनातद्रहितंस्वेनैवरूपेणपरमानंदत्वात् निर्गुणंआत्मानमुपैतिप्राप्नोति विलोड्यमानाःआशी र्भिराकुलीक्रियमाणाः यथावायुःकाष्ठांतर्गतंवन्हिंहनोद्दीपयतिकिंतुत्यजति एवमेतेपिअंतस्थमात्मानंत्यजंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति गुणेति विषयाणामादानेआभिमुख्येनखंडनेआत्मनिप्रवि लापनेकृतेसतिमनः बुद्धिपरायबुध्यपेक्षयायत्परंब्रह्मतस्मैतत्प्राप्तयेभवति तेषांगुणानांविप्रयोगेपृथक्त्वेनग्रहणेसतिमनःसदासर्वस्मिन्नपियुगेबुध्यवरायबुध्यपेक्षयायदवरंबुद्धिकल्पितंब्रह्मलोकांतमैश्वर्यं अवीच्यंतमनैश्वर्यंचतत्प्राप्तयेभवति अनेनप्रकारेणविधिनाबंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंमनइत्यादिवचनेनगुणापायेसंप्रवृत्तःब्रह्मशरीरंब्रह्मस्वरूपंप्राप्नोति शारीरमितिपाठेशारीरोजीवस्तयोर्ब्रह्मशारीर योरभेदेसामानाधिकरण्यं ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुलोकेचतुर्धाभेदोदृश्यते यथासुवर्णकुंडलमितितयोरुपादानोपादेयभावेन यथावाशुक्लःपटइतितयोर्गुणगुणिभावेन यथावाशुक्तीरजतमित्यधिष्ठानाध्यस्तभावेन यथावासिंहोदेवदत्तइतितद्गतगुणयोगेन ना
द्यः ब्रह्मणोविकारित्वापत्त्याकूटस्थत्वनाशापत्तेः नद्वितीयः आश्रयनाशंविनागुणनाशासंभवान्मुक्तौजीवत्वनाशेब्रह्मणोपिनाशापत्तेः नतृतीयः मिथ्याभूतस्यजीवस्यमुक्त्यन्वयायोगात् परिशेषादंत्यएवपक्षः
शिष्यते तत्रापियथानंतंवैमनोनंताविश्वेदेवाइतिबहुत्वसाम्यान्मनसिविश्वेदेवसंपत्तिस्तथादेहादिबृंहकत्वयोगाज्जीवेऽपिब्रह्मशब्दः यद्वायोषावागौतमाग्निरित्यत्रस्त्रीरूपंप्रतीकमविद्यमानवत्कृत्वातत्राग्नेरुपास
नं एवंजीवमविद्यमानवत्कृत्वातत्रब्रह्मोपास्यं यद्वा यथामनोब्रह्मेत्युपासीतेतिमनएवब्रह्मभावारोपेणोपास्यं एवंजीवेपिब्रह्मभावमारोप्यामृतत्वकामस्यात्मोपासनंविधीयतेआत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतिषुइत्याशं
क्याह अव्यक्तात्मेति अव्यक्तेतिवाङ्मनसागोचरत्वोक्त्यामनआदिवत्प्रतीकत्वादिकंनिरस्यते आत्मेतिव्यापकप्रत्यक्चैतन्यरूपत्वोक्त्याकीटभृंगवद्यत्नांतरस्यालभ्यत्वमुच्यते पुरुषइतिपुरिशेतेइतिव्युत्पत्त्यागौणा
त्मत्वंनिरस्यते व्यक्तकर्मेतिदेहाद्युपाधियोगात्कर्मसमवायीवदृश्यते अतएवश्रूयते आराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चनेति अंतकालेसुप्तिप्रलयमोक्षाणामन्यतमकालेवाव्यक्तएवातोस्यव्यक्तत्वमंतरालेऽवगतं
मृषैव ततश्चाव्यक्तस्यात्मनोऽव्यक्तेनब्रह्मणासहलक्षणभेदाभावाद्भेदोनघटतइतिबिंबप्रतिबिंबन्यायेनौपाधिकएवतयोर्भेदःसचोपाधिभूतायाअविद्यायानिवृत्तौनिरवशेषेणलीयतइतियुक्तमुक्तंब्रह्मशारीरमेती

अव्यक्तात्मापुरुषोव्यक्तकर्मासोऽव्यक्तत्वंगच्छतिह्यंतकाले॥ तैरेवायंचेंद्रियैर्वर्धमानैर्ग्लायद्भिर्वावर्ततेऽकामरूपः॥ २८॥
सर्वैरयंचेंद्रियैःसंप्रयुक्तोदेहंप्राप्तःपंचभूताश्रयःस्यात्॥ नासामर्थ्याद्गच्छतिकर्मणेहहीनस्तेनपरमेणाव्ययेन ॥ २९॥

ति नन्वेवंविधेआत्मनिकुतोदुःखित्वप्रतीतिरित्याशंक्याह तैरेवेति तैःप्रसिद्धैः अकामरूपइतिच्छेदः जलसूर्यन्यायेनमृषैवात्मनिदुःखित्वादिभ्रमइत्याह ग्लायद्भिर्वा वाशब्दउपमार्थे ग्लायन्निवआवर्ततेलोकद्व
येसंचरति घटाकाशवत् आर्षोविभक्तिव्यत्ययः तथाचसूत्रं अतएवचोपमासूर्यप्रतिकृतिकादिवदिति सूर्यप्रतिकृतिःप्रतिबिंबसूर्यःआदिपदाद्घटाकाशःतथाचात्मनिभेदंगतिंचवारयंतिश्रुतयः यथाह्ययंज्यो
तिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमइत्यादयः ॥ २८ ॥ सर्वैरिति अयं
चिदाभासःदेहंलिंगशरीरंप्राप्तःपंचभूतानिस्थूलदेहाकारेणपरिणतानि तदाश्रयश्चस्यात्अस्ति परमेणबिंबभूतेनअंतर्यामिणाहीनःसन्नगच्छति गतिरुपलक्षणंकिमपिकर्तुंनशक्नोतीत्यर्थः कुतःअसामर्थ्यात्
कुत्रकर्मणेकर्मकर्तुमित्यर्थः हइतिश्रौतींप्रसिद्धिंएषह्येवसाधुकर्मकारयतीत्यादिकांद्योतयति अयंभावः जलसूर्यघटाकाशयोश्चांचल्यगमनेइवात्मनिदुःखित्वादिकंभासमानमपिपरमार्थतोनास्तिनाप्यस्य
तत्परिहारेसामर्थ्यमस्तिउपाधिपक्षपातित्वात् उपाधेश्चप्राक्कर्मानुरोधीश्वरेच्छयाचेष्टाश्रयत्वात् अतोंतर्यामित्वंचेश्वरस्ययुक्तमिति ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननूपाध्यंतर्यामिणोरनादित्वान्नित्ययोःप्रवर्त्यप्रवर्तकयोःसतोःकथंचिदाभासस्यदुःखान्मुक्तिःस्यादित्याशंक्याह पृथ्व्येति यथान्यैरदृष्टोपिपृथिव्याअंतोस्ति अविभुद्रव्यत्वात् एवंदुःखसंततेरप्यंतोस्तिजन्य
त्वात्यथावावायुरर्णवस्थंतृणादिकंयथाप्लवंयथाप्रवाहंवायुनेवलोड्यमानंइतस्ततश्चाल्यमानंवायुरेवपरंपारंनयति एवंकर्मवायुभिरुह्यमानंसंसारसमुद्रस्थंजीवपोतंकर्माण्येवचित्तशुध्यादिजननद्वारापरंपारंन
यंतीत्यर्थः यथोक्तं कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइति संसिद्धिंज्ञानयोग्यतां ॥ ३० ॥ यथासूर्यरश्मीनामुदयास्तमयौएवंचैतन्यभासामपिस्तइत्याह दिवाकरइति गुणंरश्मिमंडलेनजगद्व्यापित्वं एवंजी
वःसत्यांचित्तशुद्धौज्ञानोदयेसतिरात्रिदिववत्संसारलयोदयौपश्यतीत्यर्थः निर्गतःविशेषवान्सुखित्वादिधर्मवानहंकारोयस्मात्सनिर्विशेषवान् ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति अनागतमिति अनादौसंसारेस
र्वमपिसुखंपुरुषस्यक्वचिज्जन्मनिप्राप्तमेवास्ति इदंत्वमृतत्वंअनागतं आगतस्यनिवृत्त्ययोगात् स्वयंभुवंअजन्यं जन्यस्यावश्यंविनाशित्वात् प्रभवत्यस्मान्निधीयतेलीयतेऽस्मिन्कार्यजातमितिप्रभवनिधानं ए

पृथ्व्यानरःपश्यतिनांतमस्याह्यंतश्चास्याभविताचेतिविद्धि ॥ परंनयंतीहविलोड्यमानंयथाप्लवंवायुरिवार्णवस्थं ॥ ३० ॥ दिवाकरोगुणमुपलभ्यनिर्गुणो यथाभवेदपगतरश्मिमंडलः ॥ तथाह्यसौमुनिरिहनिर्विशेषवान्सनिर्गुणंप्रविशतिब्रह्मचाव्ययं ॥ ३१ ॥ अनागतंसुकृतवतांपरांगतिंस्वयंभुवंप्रभवनिधानमव्ययं ॥ सनातनंयदमृतमव्ययंध्रुवंनिचाय्यतत्परममृतत्वमश्नुते ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमनुबृहस्पतिसं० षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

वमपिअव्ययंप्रधानवन्नपरिणामिनित्यं परिणामिनोनाशावश्यंभावेननित्यत्वायोगात् सनातनंयदमृतं आदिमध्यांतशून्यंमोक्षस्वरूपं अनादिमध्यामृतमित्यपिपाठः अव्ययंनाशहीनं यतःध्रुवंअविचाल्यं ई
दृशंप्रत्यगभिन्नंवस्तुनिचाय्यज्ञात्वा तत्वेदप्रसिद्धंपरंअगौणंअमृतत्वंमोक्षं अश्नुतेप्राप्नोति अपामसोमममृताअभूमेतिकर्मप्राप्यमप्यमृतत्वंश्रूयते तच्चगौणंकर्मजस्यनित्यत्वायोगात् तद्यथेहकर्मजितोलोकः
क्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुतेश्च यथाहुः आभूतसंप्लवंस्थानममृतत्वंहिभाष्यतइति मुख्यममृतत्वंप्राप्तस्तुनपुनरावर्ततेसंसारमंडले तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टंनित्यंसुखंमोक्षाख्यंस्व
तःसिद्धमप्यज्ञानादप्राप्तमिवकंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तव्यमज्ञानापगममात्रेणेतिसिद्धं ॥ ३२ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वाध्यायांतेनिचाय्यतत्परममृतत्वमश्नुतेइतिब्रह्मसाक्षात्कारस्यमोक्षहेतुत्वमुक्तं तत्र निर्गुणदर्शनंसगुणज्ञानपूर्वकमितिमत्वासन्निहितंश्रीकृष्णंप्रागेवमहर्षीणांमुखात्परमात्मायमितिजानन्राजामतिसंवादायकृष्णतत्त्वंपृच्छति पितामहेत्यादिना, ननुइहपुंडरीकाक्षपदेन विग्रहमुपलक्ष्यतत्राच्युतत्वादिविशेषणमसंगतं नहिकृष्णशरीरंपराद्दृष्टैरेवोत्पन्नमितिपक्षेपिपराद्दृष्टानांजन्मविनाशवत्त्वात्तत्कृतविग्रहस्यापितद्वत्त्वंप्रत्याख्यातुंशक्यं विग्रहाविवक्षायांत्वस्माकमप्यच्युतत्वादिकंसमानमितिकिंपुंडरीकाक्षेतिविशेषणेनेतिचेत् अत्रब्रूमः भूबीजांकुरतरुफलोपमानिपंचपरमेश्वररूपाणिशुद्धशबलसूत्रविराड्विष्णुसंज्ञानि यथा पृथिव्यामोषधयःसंभवंतीतिश्रौतदृष्टांतानुगुण्येनभूतुल्यायांचितितदनतिरिक्ताबीजादितुल्यामायाशबलादयःसंति तत्रवृक्षारूढमपिफलंअनेकबीजगर्भत्वाद्बीजांकुरतरुभ्योमहत्तरं एवंविश्वाख्यविग्रहवद्ब्रह्मापिअनेकशबलादिगर्भत्वात्ईशसूत्रविराड्भ्योमहत्तरं अतएवच्छांदोग्ये आदित्यरूपंपुरुषंहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिविग्रहधर्मैर्विशेषयित्वातस्यर्क्सामचगेष्णाविति तदंगुलिपर्वत्वेनऋक्सामशब्दाभिहितः कृत्स्नःप्रपंचोनिरूपितः नचतस्यामूर्तेरनित्यत्वंशंक्यं देवानांकार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयतइतिजीवादृष्टानुरोधेननित्यायाअपितस्याआविर्भावतिरोभावावेउ

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञपुंडरीकाक्षमच्युतं॥ कर्तारमकृतंविष्णुंभूतानांप्रभवाप्ययं॥ १॥ नारायणंहृषीकेशंगोविंदमपराजितं॥ तत्त्वेनभरतश्रेष्ठश्रोतुमिच्छामिकेशवं॥ २॥ भीष्मउवाच श्रुतोयमर्थोरामस्यजामदग्न्यस्यजल्पतः॥ नारदस्यचदेवर्षेःकृष्णद्वैपायनस्यच॥ ३॥ असितोदेवलस्तातवाल्मीकिश्चमहातपाः॥ मार्कंडेयश्चगोविंदेकथयंत्यद्भुतंमहत्॥ ४॥ केशवोभरतश्रेष्ठभगवानीश्वरःप्रभुः॥ पुरुषःसर्वमित्येवश्रूयतेबहुधाविभुः॥५॥ किंतुयानिविदुर्लोकेब्राह्मणाःशार्ङ्गधन्वनि॥ महात्मनिमहाबाहोश्टणुतानियुधिष्ठिर॥ ६॥ यानिचाहुर्मनुष्येंद्रयेपुराणविदोजनाः॥ कर्माणिविहगोविंदेकीर्तयिष्यामितान्यहं॥ ७॥ महाभूतानिभूतात्मामहात्मापुरुषोत्तमः॥ वायुर्ज्योतिस्तथाचापःखंचगांचान्वकल्पयत्॥ ८॥ सस्टष्ट्वापृथिवींचैवसर्वभूतेश्वरःप्रभुः॥ अप्स्वेवभवनंचक्रेमहात्मापुरुषोत्तमः॥ ९॥

त्पत्तिलयशब्देनव्यवह्रीयेतेइत्येतस्यार्थस्यप्रतिपादकेनागमेनविरोधात् अत्रयद्वक्तव्यंतत्प्रागेवोक्तं तस्मात्पुंडरीकाक्षेप्यच्युतत्वादिकंविशेषणंयुज्यतएव तत्राच्युतंक्षयहीनं कर्तारंअर्थात्कार्यमात्रस्य अकृतं उत्पत्तिहीनं विष्णुंव्यापकं बीजफलन्यायेनकारणस्यापिकारणत्वात् अतएवभूतानांवियदादीनांप्रभवाप्ययंयोनिं॥१॥ अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरितिशेषः॥२॥ जल्पतःजल्पात् वचनात्॥३॥ महत् माहात्म्यं॥ ४॥ भगवान्ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतींगनेत्युक्तरूपषड्गुणवान् ईश्वरोंतर्यामी प्रभुःराजवद्बहिःस्थित्वानियंता विभुर्व्यापकः॥ ५॥ किंत्विति यानिकर्माणीत्युत्तरेणसंबंधः अनंतमपिहरेर्माहात्म्यंलेशतोवक्ष्येइतिभावः॥ ६॥ ७॥ भूतात्मेत्यादिनाक्रमेणपदत्रयोक्तानांजीवेशशुद्धानांवाय्वादिमहाभूतकल्पकत्वंसामानाधिकरण्यादभेदश्चोक्तः॥ ८॥ तत्रतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतामीक्षणादिप्रवेशांतामैशींसृष्टिमाह सइति चात्खादीन् अप्सुआपःपुरुषवचसइतिश्रुतेरब्बहुलेषुदेहेषु॥ ९॥

॥५२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जाग्रदादिविमोक्षांतांजैवींसृष्टिमाह सर्वैत्यादिना तेजोमयःवासनामयः जाग्रद्वासनामयेस्वप्नद्रष्टरि तैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्नम्मयेदेहे संकर्षणं अहंकारं ॥ १० ॥ मनसासहअकल्पयदितिपूर्वेणसंबंधः सःसमनस्कोहंकारःसोऽहमित्ययेव्याहरत्ततोहंनामाभवदित्यहंकारसृष्टिमुक्त्वासोबिभेत्सनारमतेति तदनुवादेनभयारत्यादेर्मनोधर्मस्यश्रवणात्तत्सृष्टेस्तत्रविवक्षणात् सैषाब्रह्मणोतिसृष्टिर्यन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजतेतिश्रुतिसाम्यादपिजीवसृष्टिप्रकरणमिदमित्यवसीयते ॥ ११ ॥ नाभ्यांपद्ममितिस्वमवद्बहिरिवभासमानमपि अंतरेवब्रह्मांडमस्तिमानसत्वात्तस्येतिदर्शितं नाभ्यामुपरितिष्ठति विश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः॥ १२॥ पुष्करेनाभिकमले अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरपुंडरीकेवेश्मेत्यादिश्रुतेरांतरमेवपुष्करमिहप्रतिपत्तव्यंनबाह्यं ब्रह्मपुरेब्रह्मोपलब्धिस्थानेशरीरे दहरंसूक्ष्मं सःसमनस्कोहंकारःपुष्करेस्थित्वाब्रह्मासर्वभूतस्रष्टासमभवदितिसंबंधःहृदयपुंडरीकादौनिरुद्धंमनएवसर्वेश्वरइत्यसकृदावेदितं ॥ १३॥ तस्मिन्निति एवंहृत्पुंडरीकेब्रह्मणआविर्भावेसति तमोगुणकार्यभूतोमधुर्नामलयापरनामायोगविघ्नःदैनंदिनलयाभ्यासात्पूर्वजोना

सर्वतेजोमयस्तस्मिन्शयानःपुरुषोत्तमः ॥ सोऽग्रजंसर्वभूतानांसंकर्षणमकल्पयत् ॥ १० ॥ आश्रयंसर्वभूतानांमनसेतीहशुश्रुम ॥ सधारयतिभूतानिउभेभूतभविष्यती ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहोप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ भास्करप्रतिमंदिव्यंनाभ्यांपद्ममजायत ॥ १२ ॥ सतत्रभगवान्देवःपुष्करेभ्राजयन्दिशः ॥ ब्रह्मासमभवत्तातसर्वभूतपितामहः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपिमहाबाहोप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ तमसापूर्वजोजज्ञेमधुर्नामहासुरः ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रंकर्मसमास्थितं ॥ ब्रह्मणोपचितिंकुर्वन्जघानपुरुषोत्तमः ॥ १५॥ तस्यतातवधात्सर्वेदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्ऋषभंसर्वसात्वतां ॥ १६॥ ब्रह्मानुससृजेपुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ॥ मरीचिमत्र्यंगिरसंपुलस्त्यंपुलहंक्रतुं ॥ १७॥ मरीचिःकश्यपंतातपुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसंजनयामासतैजसंब्रह्मवित्तमं ॥ १८ ॥ अंगुष्ठात्ससृजेब्रह्मामरीचेरपिपूर्वजं ॥ सोभवद्भरतश्रेष्ठदक्षोनामप्रजापतिः ॥ १९ ॥ तस्यपूर्वमजायंतदशतिस्रश्चभारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासांज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ २० ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञःपुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ मारीचःकश्यपस्तातसर्वासामभवत्पतिः ॥ २१ ॥

दिर्ब्रह्मयासायआविर्भवति ॥ १४ ॥ तमिति अपचितिंउन्नतिं पुरुषोत्तमश्चिदात्मा योगेउपस्थितंलयंबोधेनैवशमयेदित्यर्थः एतच्चविक्षेपादेरप्युपलक्षणं यदाहुःसंप्रदायविदः लयेसंबोधयेच्चित्तंविक्षिप्तंशमयेत्पुनरित्यादि ॥ १५ ॥ तस्येत्यादिनाआंतरसृष्टिप्रपंचोयावदध्यायसमाप्ति सात्परमात्मातद्भक्तांसात्वतांयोगिनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ब्रह्मेति मानसत्वंयोगिसृष्टेर्मूढसृष्टेश्चयद्यपितुल्यंतथापियोगिनांजितमनस्कत्वात्सृष्टिर्नदुःखदामूढानांअतथात्वाद्दुःखदाज्ञानाज्ञानकृतावेवहिमोक्षबंधावितिप्रसिद्धं अत्रद्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चतत्रकानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंतेतिश्रुत्यनुसारेणशमाद्योदेवाः शास्त्रबलेननिष्पाद्यतयायत्नसाध्यत्वात्कनिष्ठाः कामादयोऽसुराःस्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः तेषांआत्मानंमोचयितुंमोहपाशैर्बद्धंचमिथःस्पर्धमानानां यदाविष्णवाख्यंसत्त्वंवर्द्धतेतदादेवानांजयोऽसुराणांपराजयश्चात्मविमोकहेतुर्भवतीत्याख्यायिकातात्पर्यं पदार्थःस्पष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२२॥२३॥२४॥ इतराःकश्यपस्त्रियः व्यजायंत व्यजनयंत ॥२५॥ २६॥२७॥२८॥२९॥ प्रध्याय आलोच्य सःमधुसूदनः पृथिवीमितिपृथिवीस्थसर्वभूतोपलक्षणं ॥३०॥ शतंअनंतं ॥३१॥३२॥

उत्पाद्यतुमहाभागस्तासामवरजादश॥ ददौधर्मायधर्मज्ञोदक्षएवप्रजापतिः ॥ २२॥ धर्मस्यवसवःपुत्रारुद्राश्चामिततेजसः॥ विश्वेदेवाश्चसाध्याश्चमरुत्वं

 तश्चभारत ॥ २३॥ अपराश्चयवीयस्यस्ताभ्योन्याःसप्तविंशतिः॥ सोमस्तासांमहाभागःसर्वासामभवत्पतिः॥२४॥ इतरास्तुव्यजायंतगंधर्वांस्तुरगान्द्विजा

न्॥ गाश्चकिंपुरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्चवनस्पतीन्॥२५॥ आदित्यानदितिर्जज्ञेदेवश्रेष्ठान्महाबलान्॥ तेषांविष्णुर्वामनोभूद्गोविंदश्चाभवत्प्रभुः॥ २६॥ तस्य

विक्रमणाच्चापिदेवानांश्रीर्व्यवर्धत॥ दानवाश्चपराभूतादैतेयीचासुरीप्रजा ॥ २७॥ विप्रचित्तिप्रधानांश्चदानवानसृजद्दनुः ॥ दितिस्तुसर्वानसुरान्महास

त्वानजीजनत्॥ २८॥ अहोरात्रंचकालंचयथर्तुमधुसूदनः॥ पूर्वाह्णंचापराह्णंचसर्वमेवानुकल्पयत्॥ २९॥ प्रध्यायसोसृजन्मेघांस्तथास्थावरजंगमान्॥

पृथिवींसोऽसृजद्विश्वांसहितांभूरितेजसा॥ ३०॥ ततःकृष्णोमहाभागःपुनरेवयुधिष्ठिर॥ ब्राह्मणानांशतंश्रेष्ठंमुखादेवासृजत्प्रभुः॥ ३१॥ बाहुभ्यांक्षत्रियश

तंवैश्यानामूरुतःशतं॥ पद्भ्यांशूद्रशतंचैवकेशवोभरतर्षभ॥ ३२॥ सएवंचतुरोवर्णान्समुत्पाद्यमहातपाः॥ अध्यक्षंसर्वभूतानांधातारमकरोत्स्वयं॥ ३३॥ वे

दविद्याविधातारंब्रह्माणममितद्युतिं॥ भूतमातृगणाध्यक्षंविरूपाक्षंचसोऽसृजत्॥ ३४॥ शासितारंचपापानांपितॄणांसमवर्तिनं॥ असृजत्सर्वभूतात्मानिधि

पंचधनेश्वरं॥ ३५॥ यादसामसृजन्नाथंवरुणंचजलेश्वरं॥ वासवंसर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः॥३६॥ यावद्यावदभूच्छ्रद्धादेहंधारयितुंनृणां॥ तावत्तावद

जीवंस्तेनासीद्यमकृतंभयं॥ ३७॥ नचैषांमैथुनोधर्मोबभूवभरतर्षभ॥ संकल्पादेवचैतेषामपत्यमुपपद्यते॥ ३८॥ ततस्त्रेतायुगेकालेसंस्पर्शाज्जायतेप्रजा॥

नह्यभून्मैथुनोधर्मस्तेषामपिजनाधिप॥ ३९॥ द्वापरेमैथुनोधर्मःप्रजानामभवन्नृप॥ तथाकलियुगेराजन्द्वंद्वमापेदिरेजनाः॥ ४०॥ एषभूतपतिस्तातस्वध्य

क्षश्चतथोच्यते॥ निरपेक्षांश्चकौंतेयकीर्तयिष्यामितच्छृणु॥ ४१॥ दक्षिणापथजन्मानःसर्वेनरवरांध्रकाः॥ गुहाःपुलिंदाःशबराश्चूचुकामद्रकैःसह॥ ४२॥

उत्तरापथजन्मानःकीर्तयिष्यामितानपि॥ यौनकांबोजगांधाराःकिराताबर्बरैःसह॥४३॥ एतेपापकृतस्तातचरंतिपृथिवीमिमां॥ श्वपाकबलगृध्राणांसधर्मा

णोनराधिप॥ ४४॥ नैतेकृतयुगेतातचरंतिपृथिवीमिमां॥ त्रेताप्रभृतिवर्धंतेतेजनाभरतर्षभ॥ ४५॥

धातारंसमष्ट्यहंकारं॥ ३३॥ ततएवचतुर्मुखादयोजाताइत्याह वेदेत्यादिना॥३४॥समवर्तिनंयमं समवर्तीपरेतराडित्यमरः॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥निरयमेवईक्षंतेतान्॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४६ ॥ एवमिति प्रादुर्भूतोनित्यसिद्धएवसन्नत्वभूत्वाभूतः अतएवभूतोत्पत्तिरित्यध्यायनामसंगच्छते महात्मनाश्रीकृष्णेनहेतुना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विग्रहविशिष्टस्यकृष्णस्यप्रतिपादितंजगद्धेतुत्वमुपसंह
रति एवमेषइति केवलमानुषोनअपितुपरमात्मैव अतएवअचिंत्यः ॥ ४९ ॥ इतिशां० मो० नै० भा० सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वध्यानाय
कृष्णमाहात्म्यमुक्तंतत्रध्यानप्रतिपक्षाःकामादयआंतराःशत्रवःसंति तेषांप्रशमायपूर्वेषांगुरूणांस्मरणंकर्तव्यमित्येतदर्थोयमध्यायआरभ्यते असतोमासद्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयेतिवेदेअभ्यारोहमंत्रइवात्र

ततस्तस्मिन्महाघोरेसंध्याकालउपस्थिते॥ राजानःसमसज्जंतसमासाद्येतरेतरं॥ ४६॥ एवमेषकुरुश्रेष्ठप्राद्भुर्भूतोमहात्मना ॥ देवंदेवर्षिराचष्टनारदःसर्वलो
कदृक्॥ ४७॥ नारदोप्यथकृष्णस्यपरंमेनेनराधिप॥ शाश्वतत्वंमहाबाहोयथावद्भरतर्षभ ॥ ४८॥ एवमेषमहाबाहुःकेशवःसत्यविक्रमः॥ अचिंत्यःपुंडरीका
क्षोनैषकेवलमानुषः॥ ४९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० सर्वभूतोत्पत्तिकथनेसप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०७॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउ
वाच केपूर्वमासन्पतयःप्रजानांभरतर्षभ ॥ केचर्षयोमहाभागादिक्षुप्रत्येकशःस्मृताः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांभरतश्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥
प्रजानांपतयोयेस्मिन्दिक्षुयेचर्षयःस्मृताः॥ २॥ एकःस्वयंभूर्भगवानाद्योब्रह्मासनातनः॥ ब्रह्मणःसप्तवैपुत्रामहात्मानःस्वयंभुवः॥ ३॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ
पुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहाभागःसदृशोवैस्वयंभुवा॥ ४॥ सप्तब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताः॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिसर्वानेवप्रजापतीन्॥ ५॥ अ
त्रिवंशसमुत्पन्नोब्रह्मयोनिःसनातनः ॥ प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसोदश॥ ६॥ दशानांतनयस्त्वेकोदक्षोनामप्रजापतिः ॥ तस्यद्वेनामनीलोकेदक्षः
कइतिचोच्यते॥ ७॥ मरीचेःकश्यपःपुत्रस्तस्यद्वेनामनीस्मृते॥ अरिष्टनेमिरित्येकेकश्यपेत्यपरेविदुः॥ ८॥ अत्रेश्चैवौरसःश्रीमान्राजासोमश्चवीर्यवान्॥ स
हस्रंयश्चदिव्यानांयुगानांपर्युपासिता॥ ९॥ अर्यमाचैवभगवान्येचास्यतनयाविभो॥ एतेप्रदेशाःकथिताभुवनानांप्रभावनाः॥ १०॥ शशबिंदोश्चभार्याणां
सहस्राणिदशाच्युत॥ एकैकस्यांसहस्रंतुतनयानामभूत्तदा॥ ११॥ एवंशतसहस्राणिदशतस्यमहात्मनः॥ पुत्राणांचनतेकंचिदिच्छंत्यन्यंप्रजापतिं ॥ १२॥
प्रजामाचक्षतेविप्राःपुराणाःशाशबिंदवीं॥ सवृष्णिवंशप्रभवोमहावंशःप्रजापतेः॥ १३॥

चातुर्वर्ण्यसाधारण्येनयोगारोहायजप्योयंसर्वदिग्गतान्विघ्नान्शमयतीतिदिशास्वस्तिकमित्यस्यनाम केपूर्वमासन्पतयइत्यादिरक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
प्रदेशाःप्रदिशंति आज्ञापयंतीतिप्रदेशाईशनशीलाइत्यर्थः प्रभावनाःप्रकर्षेणस्रष्टारश्च ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेप्रजानांपतयःसमुद्दिष्टायशस्विनः॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिदेवांस्त्रिभुवनेश्वरान्॥ १४॥ भगोंशश्चार्यमाचैवमित्रोथवरुणस्तथा ॥ सवितचैवधाताचविव
॥५४॥ स्वांश्चमहाबलः॥ १५॥ त्वष्टापूषातथैवेंद्रोद्वादशोविष्णुरुच्यते॥ इत्येतेद्वादशादित्याःकश्यपस्यात्मसंभवाः॥ १६॥ नासत्यश्चैवदस्रश्चस्मृतोद्वावश्विनावपि॥ १२
मार्तंडस्यात्मजावेतावष्टमस्यमहात्मनः॥ १७॥ तेचपूर्वंसुराश्चेतिद्विविधाःपितरःस्मृताः॥ त्वष्टुश्चैवात्मजःश्रीमान्विश्वरूपोमहायशाः॥ १८॥ अजैकपादहि
र्बुध्न्योविरूपाक्षोथरैवतः॥ हरश्चबहुरूपश्चत्र्यंबकश्चसुरेश्वरः॥ १९॥ सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः॥ पूर्वमेवमहाभागावसवोष्टौप्रकीर्तिताः॥ २०॥
एतएवंविधादेवामनोरेवप्रजापतेः॥ तेचपूर्वंसुराश्चेतिद्विविधाःपितरःस्मृताः॥ २१॥ शीलयौवनतस्त्वन्यस्तथान्यःसिद्धसाध्ययोः॥ ऋभवोमरुतश्चैवदेवानां
चोदितोगणः॥ २२॥ एवमेतेसमाम्नाताविश्वेदेवास्तथाश्विनौ॥ आदित्याःक्षत्रियास्तेषांविशश्चमरुतस्तथा॥ २३॥ अश्विनौतुस्मृतौशूद्रौतपस्युग्रेसमास्थि
तौ॥ स्मृतास्त्वंगिरसोदेवाब्राह्मणाइतिनिश्चयः॥ २४॥ इत्येतत्सर्वदेवानांचातुर्वर्ण्यंप्रकीर्तितं॥ एतान्वैप्रातरुत्थायदेवान्यस्तुप्रकीर्तयेत्॥ २५॥ स्वजादन्यकृ
ताच्चैवसर्वपापात्प्रमुच्यते॥ यवक्रीतोथरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू॥ २६॥ औषजश्चैवकक्षीवान्बलश्चांगिरसःस्मृतः॥ ऋषिर्मेधातिथेःपुत्रःकण्वोबर्हिषदस्त
था॥ २७॥ त्रैलोक्यभावनास्तातप्राच्यांसप्तर्षयस्तथा॥ उन्मुचोविमुचश्चैवस्वस्त्यात्रेयश्चवीर्यवान्॥ २८॥ प्रमुचश्चेध्मवाहश्चभगवांश्चदृढव्रतः॥ मित्रावरु
णयोःपुत्रस्तथागस्त्यःप्रतापवान्॥ २९॥ एतेब्रह्मर्षयोनित्यमास्थितादक्षिणांदिशं॥ उषंगुःकवषोधौम्यःपरिव्याधश्चवीर्यवान्॥ ३०॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रित
श्चैवमहर्षयः॥ अत्रेःपुत्रश्चभगवांस्तथासारस्वतःप्रभुः॥ ३१॥ एतेचैवमहात्मानःपश्चिमामाश्रितादिशं॥ आत्रेयश्चवसिष्ठश्चकाश्यपश्चमहानृषिः॥ ३२॥
गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रोऽथकौशिकः॥ तथैवपुत्रोभगवानृचीकस्यमहात्मनः॥ ३३॥ जमदग्निश्चसप्तैतेउदीचीमाश्रितादिशं॥ एतेप्रतिदिशंसर्वेकी
र्तितास्तिग्मतेजसः॥ ३४॥ साक्षिभूतामहात्मानोभुवनानांप्रभावनाः॥ एवमेतेमहात्मानःस्थिताःप्रत्येकशोदिशं॥ ३५॥ एतेषांकीर्तनंकृत्वासर्वपापात्प्रमुच्य ॥५४॥
ते॥ यस्यांयस्यांदिशित्वेतेतांदिशंशरणंगतः॥ ३६॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंस्वस्त्ययनपूर्वकंकृष्णंध्यायतःपुरुषस्यांतराविर्भूतःकृष्णोत्द्द्रतान्कामा दीन्योगप्रतिपक्षान्नाशयतीति अंतर्भूमिविक्रीडनाख्येस्मिन्नध्यायेवराहाख्यायिकामुखेनप्रतिपाद्यते पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पृथिवींबुद्धिवास नारूपबीजानांक्षेत्रभूतां दानवैःकामक्रोधाद्यैरभिसंस्तीर्णांसर्वतोव्याप्तां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वराहरूपिणंवरंचतदहश्चेतिव्युत्पत्त्याश्रेष्ठक्रतुर्योगःतत्ररूपयितुंआविर्भवितुंशीलमस्यतं अहःश

मुच्यतेसर्वपापेभ्यःस्वस्तिमांश्चगृहान्व्रजेत् ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰प॰दिशास्वस्तिकंनामअष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥
युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञयुधिसत्यपराक्रम ॥ श्रोतुमिच्छामिकार्त्स्न्येनकृष्णमव्ययमीश्वरं ॥ १ ॥ यच्चास्यतेजःसुमहद्यच्चकर्मपुराकृतं ॥ तन्मेस र्वंयथातत्त्वंब्रूहित्वंपुरुषर्षभ ॥ २ ॥ तिर्यग्योनिगतोरूपंकथंधारितवान्प्रभुः ॥ केनकार्यनिसर्गेणतमाख्याहिमहाबल ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच पुराहंमृगयां यातोमार्कंडेयाश्रमेस्थितः ॥ तत्रापश्यंमुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततस्तेमधुपर्केणपूजांचक्रुरथोमयि ॥ प्रतिगृह्यचतांपूजांप्रत्यनंदमृषीनहं ॥ ॥ ५ ॥ कथैषाकथितातत्रकश्यपेनमहर्षिणा ॥ मनःप्रल्हादिनींदिव्यांतामिहैकमनाःशृणु ॥ ६ ॥ पुरादानवमुख्याहिक्रोधलोभसमन्विताः ॥ बलेनमत्ताःशतशो नरकाद्यामहासुराः ॥ ७ ॥ तथैवचान्येबहवोदानवायुद्धदुर्मदाः ॥ नसहंतेस्मदेवानांसमृद्धिंतामनुत्तमां ॥ ८ ॥ दानवैरर्द्यमानास्तुदेवादेवर्षयस्तथा ॥ नशर्मलेभि रेराजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ९ ॥ पृथिवीमार्तरूपांतेसमपश्यन्दिवौकसः ॥ दानवैरभिसंस्तीर्णांघोररूपैर्महाबलैः ॥ १० ॥ भारार्तामपहृष्टांचदुःखितांसंनिम ज्जतीं ॥ अथादितेयाःसंत्रस्ताब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कथंशक्ष्यामहेब्रह्मन्दानवैरभिमर्दनं ॥ स्वयंभूस्तानुवाचेदंनिसृष्टोत्रविधिर्मया ॥ १२ ॥ तेवरेणा भिसंपन्नाबलेनचमदेनच ॥ नावबुध्यंतिसंमूढाविष्णुमव्यक्तदर्शनं ॥ १३ ॥ वराहरूपिणंदेवमधृष्यममरैरपि ॥ एषवेगेनगत्वाहियत्रतेदानवाधमाः ॥ १४ ॥ अंतर्भूमिगताघोरानिवसंतिसहस्रशः ॥ शमयिष्यतितच्छ्रुत्वाजहृषुःसुरसत्तमाः ॥ १५ ॥ ततोविष्णुर्महातेजावाराहंरूपमास्थितः ॥ अंतर्भूमिंसंप्रविश्यजगा मदितिजान्प्रति ॥ १६ ॥ दृष्ट्वाचसहिताःसर्वेदैत्याःसत्वममानुषं ॥ प्रसह्यतरसासर्वेसंतस्थुःकालमोहिताः ॥ १७ ॥

ब्दस्यक्रतुवाचित्वंअन्हःखःकृतावित्यादिषुदृष्टं दानवाःकामक्रोधादयः ॥ १४ ॥ अंतर्भूमिगताःदेहस्थाः ॥ १५ ॥ विष्णुःसत्वं वाराहंयागात्मकं ॥ १६ ॥ सत्वंसत्वगुणंविष्णुं अमानुषंदिव्यं व्यवहिता दिग्राहकत्वात् संतस्थुःनाशंगताः संपूर्वस्यतिष्ठतेःसमाप्तिवाचित्वात् ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 नाशक्रममैवाह ततस्तइति ॥ १८ ॥ १९ ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सनात्सततंअनितिभक्तानुग्रहार्थंचेष्टतइतिसनातनः सनादनइत्यपेक्षितेदकारस्थानेतकारोनैरुक्तःनादे

ततस्तेसमभिद्रुत्यवराहंजगृहुःसमं॥ संक्रुद्धाश्चवराहंतंव्यकर्षंतसमंततः ॥ १८॥ दानवेंद्रामहाकायामहावीर्यबलोच्छ्रिताः ॥ नाशक्नुवंश्चकिंचित्तेतस्यकर्तुं
॥५५॥ तदाविभो ॥ १९ ॥ ततोगच्छन्विस्मयंतेदानवेंद्राभयंतथा ॥ संशयंगतमात्मानंमेनिरेचसहस्रशः ॥ २० ॥ ततोदेवाधिदेवःसयोगात्मायोगसारथिः ॥ यो
गमास्थायभगवांस्तदाभरतसत्तम ॥ २१ ॥ विननादमहानादंक्षोभयन्दैत्यदानवान् ॥ सन्नादितायेनलोकाःसर्वाश्चैवदिशोदश ॥ २२ ॥ तेनसन्नाद
शब्देनलोकानांक्षोभआगमत् ॥ संत्रस्ताश्चभृशंलोकेदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ २३ ॥ निर्विचेष्टंजगच्चापिबभूवातिभृशंतदा ॥ स्थावरंजंगमंचैवतेननादेनमो
हितं ॥ २४ ॥ ततस्तेदानवाःसर्वेतेननादेनभीषिताः॥ पेतुर्गतासवश्चैवविष्णुतेजःप्रमोहिताः ॥ २५ ॥ रसातलगतश्चापिवराहस्त्रिदशद्विषां ॥ खुरैर्विदारया
मासमांसमेदोस्थिसंचयान् ॥ २६ ॥ नादेनतेनमहतासनातनइतिस्मृतः ॥ पद्मनाभोमहायोगीभूताचार्यःसभूतराट् ॥ २७॥ ततोदेवगणाःसर्वेपिताम
हमुपाद्रवन् ॥ तत्रगत्वामहात्मानमूचुश्चैवजगत्पतिं ॥ २८ ॥ नादोयंकीदृशोदेवनैतंविद्मवयंप्रभो ॥ कोसौहिकस्यवानादोयेनविव्हलितंजगत् ॥ २९ ॥
देवाश्चदानवाश्चैवमोहितास्तस्यतेजसा ॥ एतस्मिन्नंतरेविष्णुर्वाराहंरूपमास्थितः ॥ उदतिष्ठन्महाबाहोस्तूयमानोमहर्षिभिः ॥ ३० ॥ पितामहउवाच
निहत्यदानवपतीन्महावर्ष्मामहाबलः ॥ एषदेवोमहायोगीभूतात्माभूतभावनः ॥ ३१ ॥ सर्वभूतेश्वरोयोगीमुनिरात्मातथात्मनः ॥ स्थिरीभवतकृष्णोयंस
र्वविघ्नविनाशनः ॥ ३२ ॥ कृत्वाकर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ॥ समायातःस्वमात्मानंमहाभागोमहाद्युतिः ॥ ३३ ॥ पद्मनाभोमहायोगीमहात्माभूत
भावनः ॥ नसंतापोनभीःकार्याशोकोवासुरसत्तमाः ॥ ३४ ॥ विधिरेषप्रभावश्चकालःसंक्षयकारकः ॥ लोकान्धारयतातेननादोमुक्तोमहात्मना ॥ ३५ ॥ स
एषहिमहाबाहुःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ अच्युतःपुंडरीकाक्षःसर्वभूतादिरीश्वरः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मप० अंतर्भूमिविक्रीडनंनामन
वाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नसहवर्तमानःसनातनइतियोगस्यदर्शितत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ महावर्ष्मामहाकायः ॥ ३१ ॥ आत्मापारमार्थिकंस्वरूपं आत्मनोजीवस्य ॥ ३२ ॥ स्वमात्मानंप्रत्यग्याथात्म्यंसमायातः
प्राप्तः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एषजीवः अतएवसंतापादिकंनकार्यंतन्मूलस्यात्मादर्शनस्यनष्टत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमध्यायत्रयेणईश्वरप्रणिधानमुक्तंयेनशीघ्रतरंयोगःसिध्यति योगांतरायाश्चव्याधिदुःखादयोनश्यंति अथेदानींप्रधानभूतंयोगमेवजिज्ञासुःपृच्छति योगंमेइति परमंसबीजयोगात्परमंनिर्बीजयोगंमोक्ष
स्यहेतुं मोक्षंमेइतिपाठेउपायोपेयविषयौद्वौप्रश्नौ तंसयोगंमोक्षं ॥ १ ॥ २ ॥ कश्चिदितिश्लोकाभ्यांक्रमेणगुरुशिष्ययोर्गुणादर्शिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्वंचअहंचकुतःउपादानात्कुतोवानिमित्तात्उत्पन्नौस्वः
तद्ब्रूहि यत्परंश्रेष्ठंउपादानंनिमित्तंच नतुमातृपितृवत्पुण्यापुण्यवच्चांतरालिकं ॥ ५ ॥ भूतेषुपंचसुउपादानकारणेषुसमेषुसत्सु विपरीताविषमाःकथंक्षयोदयानिवर्तंतेनितरांवर्तंते वेदेषुयद्वाक्यंवर्णधर्मव्यव
स्थापरंब्राह्मणोबृहस्पतिसवेनयजेत राजाराजसूयेनयजेत वैश्योवैश्यस्तोमेनयजेत तस्माच्छूद्रोयज्ञेऽनवक्लृप्तइत्यादि लौकिकंस्मृतिवाक्यंतादृशंव्यापकंसर्ववर्णाश्रमसाधारणं नहिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादि इदमपि

युधिष्ठिरउवाच योगंमेपरमंतातमोक्षस्यवदभारत ॥ तमहंतत्त्वतोज्ञातुमिच्छामिवदतांवर ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरा
तनं ॥ संवादंमोक्षसंयुक्तंशिष्यस्यगुरुणासह ॥ २ ॥ कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमं ॥ तेजोराशिंमहात्मानंसत्यसंधंजितेंद्रियं ॥ ३ ॥ शिष्यःपरममे
धावीश्रेयोर्थीसुसमाहितः ॥ चरणावुपसंगृह्यस्थितःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ उपासनात्प्रसन्नोसियदिवैभगवन्मम ॥ संशयोमेमहान्कश्चित्तन्मेव्याख्यातुम
र्हसि ॥ कुतश्चाहंकुतश्चत्वंतत्सम्यग्ब्रूहियत्परं ॥ ५ ॥ कथंचसर्वभूतेषुसमेषुद्विजसत्तम ॥ सम्यग्वृत्तानिवर्तंतेविपरीताःक्षयोदयाः ॥ ६ ॥ वेदेषुचापियद्वाक्यंलौ
किकंव्यापकंचयत् ॥ एतद्विद्वन्यथातत्त्वंसर्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ गुरुरुवाच शृणुशिष्यमहाप्राज्ञब्रह्मगुह्यमिदंपरं ॥ अध्यात्मंसर्वविद्यानामागमा
नांचयद्वसु ॥ ८ ॥ वासुदेवःपरमिदंविश्वस्यब्रह्मणोमुखं ॥ सत्यंज्ञानमथोयज्ञस्तितिक्षादमआर्जवं ॥ ९ ॥ पुरुषंसनातनंविष्णुंयंतंवेदविदोविदुः ॥ स्वर्गप्रलयक
र्तारमव्यक्तंब्रह्मशाश्वतं ॥ १० ॥ तदिदंब्रह्मवार्ष्णेयमितिहासंशृणुष्वमे ॥ ब्राह्मणोब्राह्मणैःश्राव्योराजन्यःक्षत्रियैस्तथा ॥ ११ ॥ वैश्योवैश्यैस्तथाश्राव्यःशूद्रः
शूद्रैर्महामनाः ॥ माहात्म्यंदेवदेवस्यविष्णोरमिततेजसः ॥ १२ ॥ अर्हस्त्वमसिकल्याणंवार्ष्णेयंशृणुयत्परं ॥ कालचक्रमनाद्यंतंभावाभावस्वलक्षणं ॥ १३ ॥

कथं हेतुसाम्येपिकार्यवैषम्येकिंबीजंतद्ब्रूहीत्यर्थः श्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मगुह्यंवेदगोप्यं वसुधनंतद्वत्रक्षणीयंउपकारकंवा ॥ ८ ॥ ब्रह्मणोमुखंवेदादिःप्रणवः उपायोपेययोरभेदात्प्रणववादीनां
वासुदेवत्वं ॥ ९ ॥ उपेयस्वरूपमाह पुरुषमिति ॥ १० ॥ एतदेवायंकृष्णइत्याह तदिति वार्ष्णेयंवृष्णिषुकृतावतारं इतिहासंतत्स्वरूपप्रकाशनपरंग्रंथं ॥ ११ ॥ १२ ॥ वार्ष्णेयंकृष्णाख्यानंयत्परंकालचक्रंनत्ववाचीनं
संवत्सराख्यं तत्केशवंवदंतीत्युत्तरेणान्वयः भावाभावौसृष्टिप्रलयौस्वलक्षणंस्वरूपज्ञापकौयस्य अध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंनिरूप्यतइतिन्यायेनैवज्ञातुंशक्यंनतुशृंगग्राहिकयागवाश्ववदित्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वभूतेशेयस्मिन्त्रैलोक्यंचक्रवत्चक्रारूढपिपीलिकावत् परवशत्वेनपरिवर्ततेकेशैरिवचिद्रश्मिभिर्वातिसर्वंव्याप्नोतीतिकेशवस्तं पुरुषर्षभंपुरुषाअन्नमयादयःपंचतेषांऋषभंश्रेष्ठमुत्तमंषष्ठमित्यर्थः ॥१४॥ पितॄनिति अव्ययःअपरिणामी ॥१५॥ तथैवेति वेदकर्तृत्वंब्रह्मणोमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतिसिद्धं वाचाविरूपनित्ययेतिवेदनित्यत्ववचनंतुवर्णपदाद्यानुपूर्व्यविभ्रंशमात्रपरं प्रलीयतेस्मिन्महदादिकार्यंसप्रलयस्तं प्रकरोतीतिप्रकृतिःतांलयोत्पत्तिस्थानंमायाशबलमपिसस्रजेइत्यर्थः तथाचश्रुतिःनासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयदिति सदसद्रजःशब्दितानांप्रधानशून्यपरमाणूनामानुमानिकानामिवश्रौतस्यपरव्योम्नोपिमायाशबलापरनाम्नःसृष्टेःप्रागभावंवदंतीतस्यापिजन्यत्वंदर्शयति मायायास्तुच्छत्वात् ब्रह्मणश्चासंगत्वान्नतयोरेकीभावलक्षणंतात्विकंशाबल्यंसंभवति तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत् असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतिभ्यां तस्मात्सृष्टेःप्राङ्मायाशबलंब्रह्मासीदित्युक्तिर्मायायांस्थित्वैवयुक्तानतुवस्तुवृत्त्या यथोक्तं अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यतइति अतोयुक्तमुक्तंप्रकृतिंसृजतेइति रज्जूरगवत्प्रतीतिसमकालायाएवतत्सृष्टेरुपगमादितिदिक् ॥ १६ ॥ यथेति प्रत्यब्दंयथावसंतेआम्रवृक्षाग्रीष्मेमल्लिकावर्षासुकदंबानियमेनपुष्पि

त्रैलोक्यंसर्वभूतेशेचक्रवत्परिवर्तते ॥ यत्तदक्षरमव्यक्तममृतंब्रह्मशाश्वतं ॥ वदंतिपुरुषव्याघ्रकेशवंपुरुषर्षभं ॥ १४ ॥ पितॄन्देवानृषींश्चैवतथावैयक्षराक्षसान् ॥ नागासुरमनुष्यांश्चसृजतेपरमोव्ययः ॥ १५ ॥ तथैववेदशास्त्राणिलोकधर्मांश्चशाश्वतान् ॥ प्रलयंप्रकृतिंप्राप्ययुगादौसृजतेपुनः ॥ १६ ॥ यथर्तावृतुलिंगानिनानारूपाणिपर्यये ॥ दृश्यंतेतानितान्येवतथाभावायुगादिषु ॥ १७ ॥ अथयद्यद्यदाभातिकालयोगाद्युगादिषु ॥ तत्तदुत्पद्यतेज्ञानंलोकयात्राविधानजं ॥ १८ युगांतेऽतर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ॥ लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ १९ ॥ वेदविद्वेदभगवान्वेदांगानिबृहस्पतिः ॥ भार्गवोनीतिशास्त्रंतुजगादजगतोहितं ॥ २० ॥ गांधर्वंनारदोवेदंभरद्वाजोधनुर्ग्रहं ॥ देवर्षिचरितंगार्ग्यःकृष्णात्रेयश्चिकित्सितं ॥ २१ ॥ न्यायतंत्राण्यनेकानितैस्तैरुक्तानिवादिभिः ॥ हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तंतदुपास्यतां ॥ २२ ॥ अनाद्यंतत्परंब्रह्मनदेवानर्षयोविदुः ॥ एकस्तद्वेदभगवान्धातानारायणःप्रभुः ॥ २३ ॥

ताभवंति एवंब्रह्महरविष्ण्वादिषुप्रतिकल्पंसृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वंतदातदाआविर्भवति ॥ १७ ॥ एतदेवव्याचष्टे अथेति तत्तत्तस्मिंस्तस्मिन्विषये लोकयात्राव्यवहारस्तस्यविधानंप्रमाणेनप्रमेयख्यापनंतज्जं तेनसोपाधिकमेवज्ञानमुत्पद्यतेननिरुपाधिकमित्युक्तंभवति ॥ १८ ॥ युगांतेयुगादौ अंतर्हितान्पूर्वयुगेयेऽभूवन्तान् अनुज्ञाताःउपदिष्टाः स्वयंभुवाब्रह्मणा ॥ १९ ॥ वेदवित्भगवान्ब्रह्मावेदांगानिबृहस्पतिर्वेदेतिसंबंधः ॥ २० ॥ २१ ॥ न्यायतंत्राणितार्किकवैशेषिककापिलपातंजलादीनि हेतुर्युक्तिःआगमोवेदःसमाचारःप्रत्यक्षंतैःप्रमाणैःकृत्वा एतैर्मुनिभिर्यद्ब्रह्मउक्तंतत्उपास्यतांअमुख्यत्वात् तदुपास्यमेवनवेदांतविज्ञेयमित्यर्थः तथाचोपास्यस्याब्रह्मत्वंश्रुतिराह तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइति ॥ २२ ॥ अनाद्यं नास्तिआद्यंकारणंयस्यतत् यद्वाआदौविदितमाद्यंतदन्यदनाद्यंसर्गादौअविदितमित्यर्थः कथंतर्हिदेवानविदुरित्यतआह एकइत्यादि ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२४॥ब्रह्मज्ञानस्यआत्यंतिकदुःखनिवर्तकत्वमुक्त्वाध्यारोपापवादन्यायेनब्रह्मनिरूपयति पुरुषेति पुरुषेणअधिष्ठितान्आलोचितान् सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतेः तेनसांख्याभिमतंप्रकृतेःस्वातंत्र्यंनिरस्तं अचेतनेचेतनानधिष्ठितेशकटादौप्रवृत्त्यदर्शनाच्चयुक्तंतत् सूयतेप्रसवोन्मुखीजायते भावान्महदादीन् हेतुःधर्माधर्मौताभ्यांयुक्तंअतएवसर्गादावपितारतम्यंयुक्तंअतईशात् हेतुयुक्तमितिसांख्यमतंप्रकृतेर्धर्माद्यप्रवर्त्यत्वंनिरस्तं तेषांहिजलवत्स्वतःप्रवर्तमानायाःप्रकृतेःपापंसुखपरिणामंप्रतिबध्नातिपुण्यंचदुःखपरिणामं तत्रान्यतरेणान्यतरस्यस्वोदयेप्रतिबंधशक्तिरपनीयतइति ॥ २५ ॥ दीपादितिहेतुयुक्तमित्यत्रापिवर्तते तैलवर्त्यादिहेतौसतियथादीपादनेकेदीपाःप्रभवंतीत्येवमदृष्टोपग्रहात्प्रकृतिर्महदादिकार्यंसूयते दीपवदानंत्याच्चनापचीयते ईशादृष्टाभ्यांप्रकृतिःप्रवर्त्यतइतिश्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ २६ ॥ सृष्टिक्रममाहाव्यक्तादिति कर्मजेतिईशादपिकर्मप्राबल्यंदृश्यते तस्यकर्मापेक्षयैवसदसत्फलदत्वात् बुद्धिर्महत्तत्त्वं तथाचसर्गादौकर्मैवप्रकृतिंप्रवर्तयतीत्यर्थः आकाशादिपदैःशब्दतन्मात्रादीनिज्ञेयानि ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतःपुरुषाधिष्ठितप्रकृत्याद्यष्टकात् विषयाइतिशब्दाद्याश्रयाःस्थूलाकाशादयः वाय्वाकाशयोरपिस्पर्शशब्दलिंगानुमेयतयाविषयत्वं ॥ २९ ॥ वाक्कर्मणीइत्यत्रवागिंद्रियं कर्मशब्दे

नारायणाद्दषिगणास्तथामुख्याःसुरासुराः ॥ राजर्षयःपुराणाश्चपरमंदुःखभेषजं ॥ २४ ॥ पुरुषाधिष्ठितान्भावान्प्रकृतिःसूयतेयदा ॥ हेतुयुक्तमतःपूर्वंजगत्संपरिवर्तते ॥ २५ ॥ दीपादन्येयथादीपाःप्रवर्तंतेसहस्रशः ॥ प्रकृतिःसूयतेतद्वदानंत्यान्नापचीयते ॥ २६ ॥ अव्यक्तात्कर्मजाबुद्धिरहंकारंप्रसूयते ॥ आकाशंचाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २७ ॥ वायोस्तेजस्ततश्चापअद्भ्योथवसुधोद्गता ॥ मूलप्रकृतयोह्यष्टौजगदेतास्ववस्थितं ॥ २८ ॥ ज्ञानेंद्रियाण्यतःपंचपंचकर्मेंद्रियाण्यपि ॥ विषयाःपंचचैकंचविकारेषोडशंमनः ॥ २९ ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिव्हाघ्राणंज्ञानेंद्रियाण्यथ ॥ पादौपायुरुपस्थश्चहस्तौवाक्कर्मणीअपि ॥ ३० ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ विज्ञेयंव्यापकंचित्तंतेषुसर्वगतंमनः ॥ ३१ ॥ रसज्ञानेतुजिव्हेयंव्याहृतेवाक्तथोच्यते ॥ इंद्रियैर्विविधैर्युक्तंसर्वंव्यक्तंमनस्तथा ॥ ३२ ॥ विद्यात्तुषोडशैतानिदैवतानिविभागशः ॥ देहेषुज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३३ ॥

नसर्वेषामिंद्रियाणांकर्माणिवचनादानगतिविसर्गानंदाख्यानिज्ञेयानि ॥ ३० ॥ शब्दइति शब्दादयःचित्तमितिविज्ञेयं चित्तमात्रोपादानाइत्यर्थः यदार्भगवंतोऽक्षपादाचार्याः दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति प्रमेयस्यचित्तमात्रत्वमुक्त्वाप्रमाणस्यापितदाह तेष्विति तेषुशब्दादिष्वपिसर्वेषुगतंश्रोत्रादिरूपेणोपगतंमनएव ॥ ३१ ॥ एतदेवस्पष्टयति रसेति रसज्ञानेमनएवइयंजिव्हेत्यर्थः मनसाह्येवपश्यतिमनसाश्रृणोतीत्यादिश्रुतेः व्याहृतेशब्दप्रयोगे इदंद्वयंज्ञानकर्मेंद्रियपंचकद्वयस्योपलक्षणमित्याह इंद्रियैरिति सर्वंआंतरंबुद्धिसुखदुःखादि बाह्यंवियच्छब्दादि तथाव्यक्तंमहदादिघटांतंमनएव तथाचश्रुतिः असतोऽधिमनोऽसृज्यतमनःप्रजापतिमसृजतप्रजापतिःप्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेति ॥ ३२ ॥ षोडश दशेंद्रियाणिमनःपंचभूतानि ज्ञानकर्तारंविज्ञानात्मानंउपासीनंअर्थात्परात्मानंतस्यापिसंहतत्वेनअसंहतपुरुषशेषत्वात् ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रसात्मकत्वात्सोमोजलंतस्यगुणःकार्यंजिव्हागंधोगंधग्राहकंघ्राणंग्राह्यग्राहकयोरभेदात्स्पर्शस्पर्शनेंद्रियं जिव्हादीनांजलादिकार्यत्वंतद्गतरसादिग्राहकत्वाद्ग्राह्यग्राहकयोःसमानजातीयत्वनियमोऽनेनसूचितः॥
॥ ३४ ॥ सत्त्वगुणंसत्त्वकार्यं अव्यक्तजंप्रधानकार्यं सर्वेषांभूतानामात्मभूतईश्वरस्तत्स्थंउपाधित्वेनतत्रस्थितंसर्वांतरंगंसत्त्वंजानीयात्सत्वविशिष्टस्यज्ञेयत्वेपिचिदचिद्विवेकेपरिशेषादचितःसत्वस्यैवज्ञेयत्वम
स्तीतिसत्वमेवबुत्ध्येतेत्युक्तं ॥ ३५॥ एतेसत्वादयईशादयोवाविरजसंसर्वप्रवृत्तिशून्यंकूटस्थं ॥ ३६॥ नवज्ञानेंद्रियपंचकं बुद्धिमनसीदेहप्राणौचद्वाराणि विषयप्रापकाणियस्मिन्तन्नवद्वारं भावैःशब्दादिभिः॥
॥ ३७ ॥ अजरामरइतिदेहधर्मास्पर्शउक्तः व्यक्तंमूर्तंअव्यक्तंअमूर्तंतदुभयात्मनाउपदिश्यते वेदेद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्तंचेत्यादिनायःसव्यक्ताव्यक्तोपदेशःकार्यकारणात्मानद्वानूतदधिष्ठानभूतोनेतिने
तीत्यागमविषयः एवंविधोपिव्यापकःकारणात्मा सगुणोयःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतेःसार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तः सूक्ष्मःदुर्लक्ष्यः सर्वाणिभूतानिगुणाश्चसत्त्वादयस्तेषामाश्रयोधिष्ठानं ॥ ३८ ॥ यथेति उपाधिवशान्महत्त्व

तद्वत्सोमगुणाजिव्हागंधस्तुपृथिवीगुणः॥ श्रोत्रंनभोगुणंचैवचक्षुरग्नेर्गुणस्तथा ॥ स्पर्शंवायुगुणंविद्यात्सर्वभूतेषुसर्वदा ॥ ३४ ॥ मनःसत्वगुणंप्राहुःसत्वम
व्यक्तजंतथा ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थंतस्माद्बुध्येतबुद्धिमान् ॥ ३५ ॥ एतेभावाजगत्सर्वंवहंतिसचराचरं ॥ श्रिताविरजसंदेवंयमाहुःप्रकृतेःपरं ॥ ३६ ॥ नवद्वारंपु
रंपुण्यमेतैर्भावैःसमन्वितं ॥ व्याप्यशेतेमहानात्मातस्मात्पुरुषउच्यते ॥ ३७ ॥ अजरःसोमरश्चैवव्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ॥ व्यापकःसगुणःसूक्ष्मःसर्वभूतगु
णाश्रयः ॥ ३८ ॥ यथादीपःप्रकाशात्माह्रस्वोवायदिवामहान् ॥ ज्ञानात्मानंतथाविद्यात्पुरुषंसर्वजंतुषु ॥ ३९ ॥ श्रोत्रंवेदयतेवेद्यंसशृणोतिसपश्यति ॥ कारणं
तस्यदेहोयंसकर्तासर्वकर्मणां॥४०॥अग्निर्दारुगतोयद्वद्भिन्नेदारौनदृश्यते॥तथैवात्माशरीरस्थोयोगेनैवानुदृश्यते ॥४१॥ अग्निर्यथात्युपायेनमथित्वादारुदृश्य
ते ॥ तथैवात्माशरीरस्थोयोगेनैवात्रदृश्यते ॥ ४२ ॥ नदीष्वापोयथायुक्तायथासूर्येमरीचयः ॥ संततत्वाद्यथायांतितथादेहाःशरीरिणां॥४३॥ स्वप्नयोगेयथैवा
त्मापंचेंद्रियसमायुतः ॥ देहमुत्सृज्यवैयातितथैवात्मोपलभ्यते॥४४॥कर्मणाबाध्यतेरूपंकर्मणाचोपलभ्यते॥कर्मणानीयतेन्यत्रस्वकृतेनबलीयसा ॥४५॥

मल्पत्वंवाप्राप्तोपिदीपवत्सर्वजंतुषुसएवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ येनश्रोत्रंवेद्यंस्वविषयंशब्दंवेदयतेसएवशृणोति एवंपश्यतीत्यादिष्वपियोज्यं येनश्रोत्रंशृणोतिहियेनचक्षुश्चपश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः अयंदेहस्तु तस्य
शब्दादिवेदनस्यकारणंनिमित्तं नतुवेत्ताकिंतुसएवकर्ता ॥ ४० ॥ एवंविधस्यापिदेहेकुतोनुपलंभइत्याशंक्योपायाभावादित्याह अग्निरिति दारुभेदेकृतेपिनदृश्यते अयोगेयोगाभावेसतिनैवानुदृश्यते ॥ ४१ ॥
व्यतिरेकमुक्त्वाअन्वयमाह दारुदारुणियोगेनैवनान्येनोपायेन ॥ ४२ ॥ योगाभावेदेहसंबंधोनविच्छिद्यतइत्याह नदीष्विति ॥ ४३ ॥ देहांतरप्रवेशोपिनशालाचैत्रवत्किंतुस्वप्नवदित्याह स्वप्नेति तथैवमर
णांतेदेहमुत्सृज्यदेहांतरंप्राप्नोतीत्युपलभ्यतेशास्त्रदृष्ट्यायोगेनवाज्ञायते ॥ ४४ ॥ केनहेतुनादेहांतरंयातीतितत्राह कर्मणेति रूपंप्राचीनंशरीरंबाध्यते नतुनिवर्तते भ्रांतिगृहीतस्यघटवन्निवृत्त्ययोगात् ॥ ४५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवविशदयितुंप्रतिजानीते सत्विति ॥ ४६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञातंनिरूपयति चतुरिति नव्यक्तःप्रभवोदेहांतरप्रा
प्तिर्येषां अव्यक्तंनिधनंपूर्वदेहवियोगोयेषां स्वप्नवत्पूर्वापरदेहत्यागयोगौनगृहात्गृहांतरप्रवेशवत्स्पष्टाविल्यर्थः अत्रहेतुमाहार्धेन अव्यक्तेति यतःनव्यक्तंलक्षणंज्ञापकमस्यनादृशंअतोऽव्यक्तलक्षणं अत्रहेतुःअ
व्यक्तात्मात्मकंअव्यक्तोयआत्मातदात्मकंद्वितीयेंदुवत्तत्रैवकल्पितं अतस्तत्कल्पितेप्रभवनिधनेअपिअव्यक्तेएवेत्यर्थः ॥ १ ॥ नन्वेवंमध्येपिदेहादिरव्यक्तएवस्यादाद्यंतयोरव्यक्तत्वादित्यतआह यथेति प्रागू
र्ध्वंचाव्यक्तोप्यश्वत्थोमध्येव्यक्तोभवति एवमव्यक्तान्मनसःसंभवोव्यक्तिर्दृश्यस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ अभीति यथायस्कांतंलोहचुंबकपाषाणंप्रत्यचेतनमप्ययोलोहमभिमुखंगच्छति एवंदेहंव्यक्तिगतमनुस्वभा
वःपूर्वसंस्कारोहेतुर्येषांकर्मणांतज्जाःधर्माधर्मादयोभावाःअर्थाअभिद्रवंति यच्चान्यदपिईदृशंअविद्यादिकंतदपिअभिद्रवति ॥ ३ ॥ इममेवन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति तद्वदिति अव्यक्तजाःअविद्योत्थाःभा
वाःकामकर्मवासनादेहेंद्रियादयश्चाचेतनाअभितःसंहताः एवंकर्तुःचेतनस्यकारणलक्षणाःकारणंब्रह्मलक्षयंतितेे कारणात्ब्रह्मणःसकाशात्सत्वचित्त्वानंदत्वादयोपिभावाअभिसंगताःयथापूर्वंकृत्स्नोप्यात्मा

सतुदेहाद्यथादेहंत्यक्त्वान्यंप्रतिपद्यते ॥ तथान्यंसंप्रवक्ष्यामिभूतग्रामंस्वकर्मजं ॥४६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेदशाधि
कद्विशततमोऽध्यायः ॥२१०॥ ॥५॥ भीष्मउवाच चतुर्विधानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानिच ॥ अव्यक्तलक्षणं
विद्यादव्यक्तात्मात्मकंमनः ॥ १ ॥ यथाश्वत्थकणीकायामंतर्भूतोमहाद्रुमः ॥ निष्पन्नोदृश्यतेव्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २ ॥ अभिद्रवत्ययस्कांतमयोनिश्चे
तनंयथा ॥ स्वभावहेतुजाभावायद्वदन्यदपीदृशं ॥ ३ ॥ तद्वदव्यक्तजाभावाःकर्तुःकारणलक्षणाः ॥ अचेतनाश्चेतयितुःकारणादभिसंहताः ॥ ४ ॥ नभूर्नखंद्यौ
र्भूतानिनर्षयोनसुरासुराः ॥ नान्यदासीदृतेजीवमासेदुर्नतुसंहतं ॥ ५ ॥ पूर्वंनित्यंसर्वगतंमनोहेतुमलक्षणं ॥ अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणं ॥ ६ ॥

नात्मगुणगणोदेहांतरप्राप्तौसंहन्यतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननुशुक्रशोणितसंयोगादिक्रमणदेहवृत्तध्यादिकंदृश्यतेतत्कथंस्वप्नदेहवदाकस्मिकीदेहांतरप्राप्तिरित्याशंक्याह नभूरितिद्वाभ्यां जीवंचिद्धातुंविनाभ्वादयोवा
ऋषयःप्राणाः प्राणावाऋषयइतिश्रुतेः सुरासुराःशमकामादयःइत्येवमादिकंअन्यन्नैवासीत्प्रागुत्पत्तेः संहतंअज्ञानोपाधिजीवंएतेराजानंभृत्याइवनाप्यासेदुःपश्चादपिनासादितवंतः भ्वादयोनित्यंजीवेनासंगता
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथंतर्हितत्संबंधस्यजीवेप्रतीतिरतआह पूर्वमिति एतज्जीवेभ्वादितादात्म्यंअज्ञानकर्ममायाकार्यं इतिनिर्दिष्टंवेदे इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्यादौ पूर्वंअनादि नित्यंअज्ञानेसत्यनुच्छेद्यं सर्व
गतंविद्वदविद्वत्साधारणंव्यवहारकाले यथोक्तं पश्वादिभिश्चाविशेषादिति मनोहेतुंमनोजन्यं अलक्षणंअनिर्वचनीयं कारणंपूर्ववासनासैवलक्षणंविशेषतोज्ञापकंयस्यप्राग्भवीयवासनावशादेवतत्तन्नृपश्वा
दिदेहतादात्म्यमात्मनःप्रतीयते यथास्वप्नेऽराज्ञोपिराजास्मीतिप्रतीतिःतद्वद्बालस्यापिबालोऽस्मीतिदेहांतरप्राप्तौप्रतीतिर्जायतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततश्चकिमित्यतआह तदिति तत्जीवस्वरूपंकारणैर्वासनाभिर्युक्तं कार्यस्यकर्मणःसंग्रहंकारयतितथा जीवःप्राग्वासनावशात्कर्मणिप्रवर्ततइत्यर्थः येनसंग्रहेणतत्तादात्म्यंवर्ततेऽनुवर्तते वासनावशात्कर्मक
र्मवशाच्चवासनाइतिचक्रंचक्रवदनवरतप्रवाहं ॥ ७ ॥ अव्यक्तंधीवासनादंदंनाभिवदंतरंगंयस्य व्यक्तंदेहेंद्रियादिअराःनाभिनेमिसंधानकाष्ठानितद्वद्बहिरंगंयस्य विकारःज्ञानक्रियादिः परिमंडलंनेमिःतद्व
त्व्यापकं स्निग्धंरंजनात्मकंरजःअक्षइवचालकंयस्य चक्रंजन्ममरणप्रवाहसंघातः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं ध्रुवंअविचाल्यंवर्तते ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात्रजोगुणाक्रांतत्वात तिलपीडैस्तैलिकैः भोगैः सुखदुःखयोगैः
॥ ९॥ कर्मेति तत्रसंघातात्मकंचक्रं तर्षात्फलतृष्णयाअहंकारोऽभिमानस्तत्परिग्रहात्तेनस्वीकृतंसत्कर्मकुरुते कार्यकारणसंयोगेदेहाज्ञानयोगेआगामिनिसहेतुः तत्कर्मकारणं विधेयापेक्षंपुंस्त्वं उपपादितःसम
र्थितः ॥ १०॥ ननुकारणाभिन्नंकार्यमितिसांख्याः नहिकुंडलंकनकादन्यत्किंतुकनकमेवसंस्थानविशेषविशिष्टंकुंडलमित्युच्यते तथाकारणात्कार्यंभिन्नमभिन्नंचेत्यौडुलोमिः उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौडु
लोमिरितिशास्त्रेतदनुवादात् प्रपंचःकार्यावस्थायांब्रह्मणोभिन्नोपिकारणावस्थायामभिन्नइतिसूत्रार्थः अस्मिन्मतेपिकारणांशेनकार्यस्यकारणादभेदोस्ति येतुकार्यकारणयोर्गवाश्ववद्भेदमिच्छंतितेषामपित

तत्कारणैर्हिसंयुक्तंकार्यसंग्रहकारकं॥ येनैतद्वर्ततेचक्रमनादिनिधनंमहत्॥ ७॥ अव्यक्तनाभंव्यक्तारंविकारपरिमंडलं॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितंचक्रंस्निग्धाक्षंवर्ततेध्रु
वं॥ ८॥ स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वंचक्रेऽस्मिन्पीड्यतेजगत्॥ तिलपीडैरिवाक्रम्यभोगैरज्ञानसंभवैः॥ ९॥ कर्मतत्कुरुतेतर्षादहंकारपरिग्रहात्॥ कार्यकारणसंयो
गेसहेतुरुपपादितः॥ १०॥ नाभ्येतिकारणंकार्यंनकार्यंकारणंतथा॥ कार्यव्यक्तेनकरणेकालोभवतिहेतुमान्॥ ११॥ हेतुयुक्ताःप्रकृतयोविकाराश्चपरस्परं॥
अन्योन्यमभिवर्तंतेपुरुषाधिष्ठिताःसदा॥ १२॥

योरपृथक्सिद्धत्वमस्ति अतोमल्लयोरिवनकार्यकारणयोःसंयोगःकर्मनिमित्तोयुज्यतइत्याशंक्यविवर्तवादाश्रयेणपरिहरति नाभ्येतीति रज्जूरगयोरिवकार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्प्रवेशःकन
ककुंडलादिवन्नघटतइत्यर्थः नात्येतीतिपाठेपिनातिक्रामति नव्याप्नोतीत्यर्थः कुतस्तर्हिगवाश्ववदत्यंतभिन्नयोःकार्यकारणभावइत्याशंक्याह कार्यव्यक्तेनकरणेइति भावेनिष्ठा हेतौतृतीया अधिकरणेल्युट्
करणेअधिष्ठाने कार्याभिव्यक्तये हेतुमान्अदृष्टादिसहायांतरवान्कालःभवतिप्रभवति अयंभावः नमृद्घटन्यायेनप्रतीचिप्रपंचाभिव्यक्तयेकारकव्यापारोऽपेक्ष्यते किंतुभोगप्रदकर्मोद्बोधहेतुःकालएवरज्ज्वा
मिवोरगोत्पत्ताविति कार्याणांतूपकरणेइतिपाठेतुउपकरणेसत्ताप्रदानरूपोपकारेकालएवप्रभवतिनकारकव्यापारइत्यर्थः तथाचनिरधिष्ठानकभ्रमासंभवात्अधिष्ठानाध्यस्तयोःसत्यमिथ्यावस्तुनोरत्यंतभेदे
पिकार्यकारणभावोयुज्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमधिष्ठानाध्यस्तयोःसंबंधेकर्महेतुरित्युक्त्वाऽध्यस्तानामपिप्रकृत्यादीनांमिथःसंयोगेकर्मैवहेतुरित्याह हेत्विति हेतुयुक्ताःकर्मयुक्ताः अभिवर्ततेसंहन्यंते प्रकृत
योष्टौविकाराःषोडशेतिचतुर्विंशतिःपूर्वोक्ताः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंदेहांतरप्राप्तिव्युत्पादनप्रसंगात्कृत्स्नस्यकार्यस्य ब्रह्मविवर्तत्वमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति राजसैरिति च्युतःपूर्वदेहाद्विभ्रष्टोजीवः भावैःप्राणैर्भूतसूक्ष्मैःसंस्कारैःसमन्वितइत्येकदेशोप्यपकृष्यते हेतुनाकर्मणा बले
नपूर्वप्रज्ञयाविद्ययाचसमन्वितः क्षेत्रज्ञंपरमात्मानंअनुलक्ष्ययातिलोकांतरंप्रति प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तउत्सर्जन्यातितंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाच तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतंसर्वेप्राणा
नूत्क्रामंतीतिश्रुतिभ्यः ॥१३॥ नाभ्येतीतिश्लोकोक्तेकार्यकारणयोरध्यस्ताधिष्ठानत्वेदेहदेहिनोरप्याह नचेति तैःरजःसत्वतमोजैःदेहेंद्रियभूतसूक्ष्माख्यैर्भावैः हेतुबलाभ्यांचपूर्वोक्ताभ्यांनस्पृश्यते अध्यस्तध
र्माणामधिष्ठानेऽनन्वयात् तेनदेहिनातेभावादयोपिनस्पृश्यंते असंगत्वात् यथावायौसरजस्कत्वंभ्रांत्यानीरजस्कत्वंस्वतएवमात्मनिदेहादिसंगासंगौ ॥ १४ ॥ एतयोःवायुरजसोरंतरंपृथक्भावः अभ्यासात्
देहादितादात्म्याभ्यासात् प्रकृतिंशुद्धंस्वरूपं नगच्छेन्नजानीयात् ॥ १५ ॥ नन्वणुरात्मास्वभावबद्धइतिकेचित्देहसंमितइत्यन्येविभुरपिस्वभावबद्धइत्यपरे असंगइत्यपरे तत्रकिंमतमुपादेयंकिंहेयमित्येतंसंदे
हं ऋषिर्मंत्रःअनश्नन्नन्योअभिचाकशीति असंगोह्ययंपुरुषइत्यादिः अच्छिनत् ननुस्वर्गकामोयजेतेतिसंगित्वमपिश्रूयतेतत्कथमसंगत्वनिश्चयइत्याशंक्याह तथेति कृतंक्रिययानिष्पादितंयल्लक्षणंमूर्द्धाभिषि

राजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतोहेतुबलान्वितः॥ क्षेत्रज्ञमेवानुयातिपांसुर्वातेरितोयथा ॥ १३॥ नचतैःस्पृश्यतेभावैर्नतेतेनमहात्मना॥ सरजस्कोऽरजस्कश्चनैव
वायुर्भवेद्यथा॥ १४॥ तथैतदंतरंविद्यात्सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः॥ अभ्यासात्सतथायुक्तोनगच्छेत्प्रकृतिंपुनः॥ १५॥ संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः॥ तथा
वार्तांसमीक्षेतकृतलक्षणसंमितां ॥ १६ ॥ बीजान्यग्न्युपदग्धानिनरोहंतियथापुनः॥ ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मासंपद्यतेपुनः ॥ १७॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति॰मोक्ष॰वार्ष्णेयाध्यात्मेएकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २११॥ ॥ ९॥ भीष्मउवाच प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोयथासमुपलभ्यते॥ तेषां
विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वंनरोचते॥ १ ॥ दुर्लभावेदविद्वांसोवेदोक्तेषुव्यवस्थिताः॥ प्रयोजनंमहत्त्वात्तुमार्गमिच्छंतिसंस्तुतं॥ २॥

क्तत्वादितेनसंमितांतदनुरोधिनींवार्तांसुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूतांक्रियांसमीक्षेततद्वदात्मानंक्रियाविष्टंकर्तारमीक्षेत यथादेहातिरिक्तमात्मानंजानन्नेवराजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेतिवाक्यात्दे
हसंमितंकृत्रिमंमूर्धाभिषिक्तत्वरूपलक्षणंराजसूयाधिकारिविशेषणंक्रियाकालेऽपेक्षते एवंकर्तृत्वादिविशेषणंमुमुक्षुरपिविद्यासाधनकालेफलकालेतुराजादेहमिवमुमुक्षुःकर्तृत्वाद्युज्झतीतिभावः ॥ १६ ॥ ए
तद्विज्ञानफलंमोक्षमाह बीजानीति क्लेशैःअविद्यादिभिः ॥ १७ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ अस्मिन्नध्यायेक्लेशोदयलयहेतू
हानायउपादानायचप्रदर्श्येते प्रवृत्तीत्यादिना तेषांकर्मनिष्ठानांयथाधर्मःसमुपलभ्यते तथाविज्ञाननिष्ठानांविज्ञानादन्यन्नरोचते ॥ १ ॥ वेदोक्तेषुअग्निहोत्रादिषुशमादिषुचयथाधिकारंव्यवस्थिताःनिष्ठावंतः
प्रयोजनंस्वर्गमोक्षौ तयोर्मध्येसंस्तुतंप्रशस्ततरंमोक्षमार्गंनिवृत्तिरूपंमहत्त्वादिच्छंति बुद्धिमत्तराइतिशेषः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननु जरामर्यमग्निहोत्रंभस्मांतंशरीरमित्यादयोयावज्जीवंकर्मानुष्ठापका विधय उपरुध्येरन्निवृत्तिमार्गादरेइत्याशंक्याह सद्भिरिति एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसोमहाशालामहाश्रोत्रियाअग्निहोत्रंनजुहुवांचक्रिरइत्या
दिश्रुतेरेतत्कर्मत्यागात्मकंवृत्तंननिंद्यं आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइतिभगवतैवप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोरधिकारभेदेनव्यवस्थापितत्वात् इयंनिवृत्त्यात्मिका परांगतिं
मोक्षं ॥ ३ ॥ एतदभावेऽनिष्टमाह शरीरेति शरीरवान्शरीराभिमानवान् ॥ ४ ॥ देहयापनंदेहसंबंधविच्छेदमशरीरताख्यंमोक्षं तत्रोपायमाह कर्मणेति विवरंआत्मविविदिषाख्यंद्वारं शुभान्स्वर्गादीन्कर्मफ
लभूतान्नामुयात्नस्वीकुर्यात् फलत्यागपूर्वकंचित्तशुध्यर्थंकर्माण्येवाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्तशुध्यभावेदोषमाह लोहेति विपक्वंपाकहीनं भावेनिष्ठा अविपक्वकषायेपुंसिआख्याउपदेशोयस्यअजितरा

॥५९॥ १२

सद्भिराचरितत्वात्तुवृत्तमेतदगर्हितं॥ इयंसाबुद्धिरभ्येत्ययायातिपरांगतिं॥३॥ शरीरवानुपादत्तेमोहात्सर्वान्परिग्रहान्॥ क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्तोराजस
तामसैः॥ ४॥ नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनं॥ कर्मणाविवरंकुर्वन्नलोकानाप्नुयाच्छुभान्॥ ५ ॥ लोहयुक्तंयथाहेमविपक्वंनविराजते॥ तथाऽपक्वक
षायाख्यंविज्ञानंनप्रकाशते॥ ६॥ यश्चाधर्मंचरेल्लोभात्कामक्रोधावनुप्लुवन्॥ धर्म्यंपंथानमाक्रम्यसानुबंधोविनश्यति ॥ ७॥ शब्दादीन्विषयांस्तस्मान्नसंरा
गादयंव्रजेत्॥ क्रोधोहर्षोविषादश्चजायंतेहपरस्परात् ॥ ८ ॥ पंचभूतात्मकेदेहेसत्त्वेराजसतामसे॥ कमभिष्टुवतेचायंकंवाक्रोशतिकिंवदन्॥ ९ ॥ स्पर्शरूपर
साद्येषुसंगंगच्छंतिबालिशाः॥ नावगच्छंतिविज्ञानादात्मानंपार्थिवंगुणं॥ १० ॥ मृन्मयंशरणंयद्वन्मृदैवपरिलिप्यते ॥ पार्थिवोयंतथादेहोमृद्विकारान्ननश्य
ति॥ ११ ॥ मधुतैलंपयःसर्पिर्मांसानिलवणंगुडः॥ धान्यानिफलमूलानिमृद्विकाराःसहांभसा॥ १२॥ यद्वत्कांतारमातिष्ठन्नौत्सुक्यंसमनुव्रजेत् ॥ ग्राम्यमाहा
रमादद्यादस्वाद्वपिहियापनं॥ १३॥ तद्वत्संसारकांतारमातिष्ठन्श्रमतत्परः॥ यात्रार्थमद्यादाहारंव्याधितोभेषजंयथा ॥ १४॥

गादिदोषेउक्तमित्यर्थः ॥६॥ कषायाणामपाकेदोषमाह यश्चेति अनुप्लुवन्अनुसरन् आक्रम्यउपमृद्य उत्क्रम्येतिपाठःस्वच्छः॥७॥ संरागःरागाधिक्यं व्रजनेदोषमाह क्रोधइति क्रोधोराजसः हर्षःसात्विकः
विषादस्तामसः ॥ ८ ॥ अभिष्टुवतेअभिष्टौति चितःअविकारित्वाद्विकारिणश्चचेतसोजडत्वात्स्तुत्याक्रोशौनिरास्पदावित्यर्थः ॥९॥ विज्ञानात्विपर्ययबुद्धेः आत्मानंदेहं पार्थिवंपृथ्वीविकारंगुणं ॥ १० ॥
देहस्यपार्थिवत्वेयुक्तिमाहद्वाभ्यां मृन्मयमिति शरणंगृहंमृद्विकारान्मृद्विकारमन्नादिकंप्राप्यननश्यतिजीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ मृद्विकारानाह मध्विति ॥ १२ ॥ कांतारमातिष्ठन्संन्यासी औत्सुक्यंमिष्टा
न्नादौरागं नसमनुव्रजेत् आहारंअन्नं यापनंदेहनिर्वाहकं ॥ १३ ॥ संन्यासिवद्गृहिणापिविरक्तेनस्थेयमित्याह तद्वदिति संसारोगृहं यात्रार्थंवेदांतश्रवणादिनिर्वाहार्थं नतुइंद्रियप्रीत्यर्थं ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंद्वयोरपिमिष्टान्नादौवैराग्यमुपपाद्याश्रमद्वयसाधारणान्मोक्षधर्मानाह सत्येति सत्यंयथार्थभाषणं शौचंमृज्जलाभ्यांबाह्यंभावशुद्धिरांतरमितिद्विविधं आर्जवंअकौटिल्यं त्यागोवैराग्यं वर्चःअध्ययनादि जंतेजस्तेनतत्कारणंलक्ष्यं विक्रमोमनोजयेशौर्यं बुध्याश्रवणजन्यया धृत्याक्लेशकालेपिचित्तविधारकयत्नेनमनसाक्रियमाणेनतपसासाध्वसाधुनोरालोचनेनभावान्समीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ संभवे तयथाक्रममितिपाठेयथाक्रमंसंसारीचेत्कामादिनामुमुक्षुश्चेच्छमादिनासंभवेतसंयुज्येतेत्यर्थः अदीनात्माउदारचित्तः ॥ १६ ॥ विपक्षेदंडमाह सत्वेनेति ॥ १७ ॥ अज्ञानाप्रभवउत्पत्तिर्यस्यतं ॥ १८ ॥ महेति ईश्वरादिकंसर्वमहंकारकल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वेतदहंकारकल्पितंचेत्स्वप्नवन्नित्यमभिनवसंस्थानंस्यादित्याशंक्य पूर्वसंस्कारानुरोधात्समानरूपमेवकल्प्यतेइतिसदृष्टांतमाह यथेति

सत्यशौचार्जवत्यागैर्वर्चसाविक्रमेणच ॥ क्षांत्याधृत्याचबुद्ध्याचमनसातपसैवच ॥ १५ ॥ भावान्सर्वानुपावृत्तान्समीक्ष्यविषयात्मकान् ॥ शांतिमिच्छन्न दीनात्मासंयच्छेदिंद्रियाणिच ॥ १६ ॥ सत्त्वेनरजसाचैवतमसाचैवमोहिताः ॥ चक्रवत्परिवर्ततेत्यज्ञानाज्जंतवोभृशं ॥ १७ ॥ तस्मात्सम्यक्परीक्षेतदोषा नज्ञानसंभवान् ॥ अज्ञानप्रभवंदुःखमहंकारंपरित्यजेत् ॥ १८ ॥ महाभूतानींद्रियाणिगुणाःसत्त्वंरजस्तमः ॥ त्रैलोक्यंसेश्वरंसर्वमहंकारेप्रतिष्ठितं ॥ १९ ॥ यथेहनियतःकालोदर्शयत्यार्तवान्गुणान् ॥ तद्वद्भूतेष्वहंकारंविद्यात्कर्मप्रवर्तकं ॥ २० ॥ संमोहकंतमोविद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवं ॥ प्रीतिदुःखनिबद्धांश्चसमस्तां स्त्रीनथोगुणान् ॥ २१ ॥ सत्त्वस्यरजसश्चैवतमसश्चनिबोधतान् ॥ प्रसादोहर्षजाप्रीतिरसंदेहोधृतिःस्मृतिः ॥ एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥ २२ ॥ कामक्रोधौप्रमादश्चलोभमोहौभयंक्लमः ॥ विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३ ॥ दोषाणामेवमादीनांपरीक्ष्यगुरुलाघवं ॥ विमृशेदात्मसं स्थानमेकैकमनुसंततं ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरउवाच केदोषामनसात्यक्ताःकेबुद्ध्याशिथिलीकृताः ॥ केपुनःपुनरायांतिकेमोहादफलाइव ॥ २५ ॥ केषांबला बलंबुद्ध्याहेतुभिर्विमृशेद्बुधः ॥ एषमेसंशयस्ताततन्मेब्रूहिपितामह ॥ २६ ॥

भूतेतिभूतेंद्रियादीनामुपलक्षणं ॥ २० ॥ त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्यगुणकार्याणिविभजते संमोहकमिति कृष्णंअंधकारवदप्रकाशात्मकं प्रीतिदुःखेक्रमात्सात्विकराजसे ॥ २१ ॥ तान्कार्यभूतान्विशेष गुणान् ॥ २२ ॥ कामादयोराजसाः विषादादयस्तामसाः ॥ २३ ॥ अस्यविभागस्यप्रयोजनमाह दोषाणामिति आत्मनिसंस्थानंस्थितिंएकैकंप्रत्येकंअनुलक्षीकृत्यविमृशेत्कोदोषःकियान्क्षीणःकिया न्शिष्टइतिनित्यमालोचयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ त्यक्ताःपूर्वैर्मुमुक्षुभिरितिशेषः केपुनरिति अपरिहार्याइत्यर्थः पंचात्रप्रश्नाः अफलाःआगताअपिनिष्फलाइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दोषैरितिसार्धश्लोकएकंवाक्यं मूलात्मूलंअज्ञानंतदारभ्य अवच्छिन्नैर्लूनैः मूलच्छेदेनैवदोषांश्छिंद्यात्ततश्चतेपश्चाच्छिन्नमूलतरुविलसितवत्कंचित्कालमनुवर्तमानाअप्यफलाएवेत्यर्थः मूलच्छेदेउपायं सदृष्टांतमाह विनाशयतीति संभूतमुत्पन्नमयस्मयंलोहनिगडंअयःवास्यधारामयंएवंकृतात्माध्यानसंस्कृताबुद्धिः तामसैः विपर्यासरूपैरविद्यादिदोषैःसहजैरनादिभिःसहनश्यतितान्नाशयित्वास्वयमपिक तकरजोवत्शाम्यति अत्रवास्यधारानिगडंछित्वास्वयमपिनश्यतीतिविवक्षयादृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसाम्यं ॥ २७ ॥ चतुर्थप्रश्नोत्तरमुक्त्वातृतीयप्रश्नोत्तरंपादत्रयेणाह राजसमिति शुद्धात्मकंसत्वं तच्चाक ल्मषं काममोहराहित्यात् गुणत्रयंदेहिनांदेहप्राप्तौबीजं आत्मवतोजितचित्तस्यतुसत्वंसमंब्रह्मतत्प्रापकं निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिसमशब्दस्यब्रह्मणिप्रयोगात् ॥ २८ ॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह तस्मादिति स त्वंबुद्धिः ॥ २९ ॥ अथवेति आत्मादानेबुद्धिवशीकारायविहितं मंत्रवत्मंत्रयुक्तंयज्ञादिकंकर्मकेचिद्दुष्कृतमितिब्रूयुःसांख्याः पशुबीजादिहिंसामिश्रत्वात् तस्माज्जपादिरेवहिंसाहीनोधीशुद्ध्युपायःश्रेयानि तिभावः अत्रायंसांख्यवृद्धानामभिप्रायः नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिनिषेधःपुरुषार्थोनतुक्रत्वर्थः येनास्याग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यनेनसमानविषयत्वंस्यात्यथाआहवनीयेजुहोतीति होमार्थस्याहवनीयस्यपदे जुहोतीतिहोमार्थेनैवपदेनापवादस्तद्वत् नचपुरुषार्थस्यसतःक्रत्वर्थत्वमपिनिषेधस्यवक्तुंयुक्तंकर्त्रधिकरणविरोधात् तत्रहिपुरुषार्थेनानृतंवदेदितिनिषेधेसत्यपिदर्शपूर्णमासप्रकरणेपुनःक्रत्वर्थतयानानृतंवदे दित्यनृतवदनंनिषिध्यतेक्रतुमध्येकारणविशेषात्पुरुषार्थनिषेधोल्लंघनेनुक्रतुवैकल्यंमाभूदिति तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्धिंसाविधितन्निषेधशास्त्रयोःपरिहृत्यापवादमुत्सर्गाःप्रवर्ततइत्यस्यन्यायस्याप्रवृत्तिः अ

भीष्मउवाच दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्माविमुच्यते॥ विनाशयतिसंभूतमयस्मयमयोयथा॥ तथाकृतात्मासहजैर्दोषैर्नश्यतितामसैः॥ २७॥ राजसं तामसंचैवशुद्धात्मकमकल्मषं॥ तत्सर्वंदेहिनांबीजंसत्त्वमात्मवतःसमं ॥ २८ ॥ तस्मादात्मवतावर्ज्यंरजश्चतमएवच॥ रजस्तमोभ्यांनिर्मुक्तंसत्त्वंनिर्मलता मियात्॥ २९॥ अथवामंत्रवद्ब्रूयुरात्मादानायदुष्कृतं॥ सवैहेतुरनादानेशुद्धधर्मानुपालने॥ ३०॥

धिकारिभेदादपितत्रतदप्रवृत्तिः गृहासक्तोहिहिंसाशास्त्रेऽधिक्रियते नतुविरक्तः तस्ययदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिप्रव्रज्याविधानात् नचगृहाश्रमोपिनित्यः तस्यरागतःप्राप्तत्वात्ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिविधिविरोधाच्च तस्माद्यथाश्येनेनाभिचरन्यजेतेतिशास्त्राच्छत्रुमा रणकामस्यश्येनोविधीयमानोहिंसात्मकफलद्वारानहिंस्यादितिशास्त्रंनिरुंधे तद्वत्स्वर्गपश्वादिकामस्यगृहमेधिनोज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेत चित्रयायजेतपशुकामइत्यादिविधिःपशुबीजादिहिंसात्मकसा धनद्वारानहिंस्यादितिशास्त्रंनिरुणद्धिततश्चपुरुषःप्रत्यवैति यथोक्तं दृष्टवदानुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइति यथादृष्टःसुखोपायोदोषादियुक्तःएवंवैदिकोपीतिसांख्यकारिकार्थः स्वमतमाह सवैइतिपाठेपि सैषदाशरथीतिवत्संधिःसःमंत्रवान्यज्ञादिधर्मःअनादानेवैराग्येहेतुर्निमित्तंभवति चित्तशुद्धिद्वारानित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रनाड्याभवति तथाशुद्धधर्मःशमादिस्तस्यापिरक्षणेसएवयज्ञादिध र्मोभवति अयमर्थः विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरश्वेनजिगमिषतीत्यादौगतावश्वस्येवविद्यायांयज्ञादीनांहिंसायुक्तधर्माणांसाधनत्वंगम्यते तथाशांतोदांतइत्यादिनानिवृत्तिरूपस्यापिअहिंसादेर्धर्मस्यवि द्यासाधनत्वंगम्यते यथाद्वावश्वौरथेनियुक्तावविरुद्धदिक्क्रियौसंतावेवेष्टदेशंरथिनंनयतोनतुतयोरन्यतरस्येषदपिविरुद्धदिक्क्रियत्वेएवंयज्ञईषदप्यहिंसाशास्त्रविरोधीचेत्तेनसहैकार्थ्यंनभजेदितियज्ञादिव्य तिरिक्तहिंसायाएवाहिंसाशास्त्रेणानर्थहेतुताबोध्यतइति तथाचसूत्रं सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति यस्तुकाम्योयज्ञस्तस्यास्त्वंशतोदोषहेतुत्वंननःकिंचिच्छिन्नं स्वल्पःसंकरःसपरिहारःसप्रत्यवमर्शइतिसां ख्याचार्यवचनमपितद्विषयमेवपुण्येकर्मणिस्वल्पोहिंसाजन्योऽधर्मसंकरःस्वल्पेनापिप्रायश्चित्तेनपरिहर्तुंशक्योऽपरिहारेवाफलकालेसोढुंशक्यःसुखसमुद्रमग्नोहिदुःखकणिकांसोढुमर्हतीतिसर्वमनवद्यं॥ ३०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैदिकेपिकर्मणिराजसंतामसंकामक्रोधादिहेतुकंत्याज्यंसात्विकंसेव्यमित्याह श्लोकत्रयेण रजसेति अधर्मेतिच्छेदः लौकिकंतुराजसंतामसंचकर्मसुतरांत्याज्यमितिभावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सात्विकं तुमुमुक्षूणांपथ्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
पूर्वाध्यायांतिमंश्लोकत्रयंव्याख्यातुमयमध्यायआरभ्यते रजसेति रजस्तमसोःकार्यंमोहोविपर्ययःअनात्मनिआत्मबुद्धिः अज्ञानस्यहिद्वेशक्तीआवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च तत्राद्ययावस्तुस्वरूपंरज्ज्वादि आव्रियते द्वितीययासर्पादिस्वरूपंविक्षिप्यते तेउभेअत्रक्रमेणतमोरजःशब्दाभ्यामुच्येते मोहजाःक्रोधादयः ॥१॥ शुद्धेःफलंजीवब्रह्मात्मैक्यज्ञानमित्याह परममिति परमंआत्यंतिकंपरंब्रह्मकोशपंचकातीतं

रजसाऽधर्मयुक्तानिकार्याण्यपिसमाप्नुते ॥ अर्थयुक्तानिचात्यर्थंकामान्सर्वांश्चसेवते ॥ ३१ ॥ तमसालोभयुक्तानिक्रोधजानिचसेवते ॥ हिंसाविहाराभिरतस्तंद्रीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२ ॥ सत्वस्थःसात्विकान्भावान्शुद्धान्पश्यतिसंश्रितः ॥ सदेहीविमलःश्रीमान्श्रद्धाविद्यासमन्वितः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच रजसासाध्यतेमोहस्तमसा भरतर्षभ ॥ क्रोधलोभौभयंदर्पएतेषांसादनाच्छुचिः ॥ १ ॥ परमंपरमात्मानंदेवमक्षयमव्ययं ॥ विष्णुमव्यक्तसंस्थानंविदुस्तंदेवसत्तमं ॥ २ ॥ तस्यमायापिनद्धांगानष्टज्ञानाविचेतसः ॥ मानवाज्ञानसंमोहात्ततःक्रोधंप्रयांतिवै ॥ ३ ॥ क्रोधात्काममवाप्याथलोभमोहौचमानवाः ॥ मानदर्पावहंकारमहंकारात्ततःक्रियाः ॥ ४ ॥ क्रियाभिःस्नेहसंबंधात्स्नेहाच्छोकमनंतरं ॥ सुखदुःखक्रियारंभाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५ ॥ जन्मतोगर्भवासंतुशुक्रशोणितसंभवं ॥ पुरीषमूत्रविक्लेदंशोणितप्रभवाविलं ॥ ६ ॥ तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लुवन् ॥ संसारतंत्रवाहिन्यस्तत्रबुध्येतयोषितः ॥ ७ ॥ प्रकृत्याःक्षेत्रभूतास्तानराःक्षेत्रज्ञलक्षणाः ॥ तस्मादेवाविशेषेणनरोतीयाद्विशेषतः ॥ ८ ॥

आत्मानंप्रत्यंचं परमात्मानमात्मानमितिपाठांतरंस्पष्टार्थं अक्षयंनाशहीनंअव्ययंह्रासहीनंविदुःप्राज्ञः शुचयइति इदानींतनोपिशुचिर्विदतीत्यर्थः ॥ २ ॥ पिनद्धांगारूपादिभिर्जडीकृतेंद्रियाः अतएवनष्टज्ञानाः ततोविचेतसःनिर्विवेकाः ज्ञानसंमोहात्बुद्धिवैक्लव्यात् ब्रह्माज्ञानाद्वा क्रोधंविक्षिप्तचित्ततां ॥३॥ मानःआत्मनिपूज्यताबुद्धिः दर्पःउच्छृंखलत्वं अहंकारःपरेषांतुच्छीकरणं ॥ ४ ॥ जन्माजन्मकृतक्षणाः जन्ममरणयोःकृतस्वीकाराः ॥५॥६॥ तैःक्रोधादिभिः बद्धस्तान्अभितःपरिप्लवन्तर्तुमिच्छन् हेतौशतृप्रत्ययः प्रथमंयोषितोहेयत्वेनजानीयात् यतस्ताःसंसारपटस्यतंत्रमिवतंत्रंतंतुवितानंतंतुवायवद्वहंति ॥७॥ यथाप्रकृतिःक्षेत्रज्ञंबध्नाति एवमेताअपत्योत्पत्तिक्षेत्रभूताःजीवंबध्नंतीत्यर्थः अतीयात्अतिक्रामेत संन्यसेदित्यर्थः नचाभीयुरितिपाठेनानुसरेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शत्रुमारणार्थंमंत्रमयीशक्तिःकृत्यासैवएताःरजसिरजोगुणेंतर्हिता सूक्ष्मरूपेणमृदिघटाइवस्थिता इंद्रियाणांमूर्तिरिंद्रियैःकल्पितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तदात्मकात्स्त्रीप्रधानात् एतेनसार्धश्लोकेनदोषनिमित्तंरूपाद योविषयाःसंकल्पकृताइतिगौतमसूत्रार्थोदर्शितः अस्वसंज्ञान्मानुषेतिसंज्ञाहीनान् कृमीन्यूकालिक्षादीन् अस्वकान्अनात्मान् ॥ १० ॥ शुक्रतःरेतोरूपात्स्नेहाद्द्रवांशतःपुत्रा. रसतःस्वेदरूपात्स्नेहात्यूकादयः एषाजंतूत्पत्तिःस्वभाववादेऽदृष्टवादेचसमानैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंहेयमुक्त्वाज्ञेयमाह रजइति प्रवृत्तिप्रकाशात्मकेरजःसत्वेतमसिलीयेते तच्चतमःअज्ञानाख्यंज्ञानाधिष्ठानंअधिष्ठानभूतेज्ञानेऽध्यस्तंसद्बु द्ध्यहंकारयोर्लक्षणंज्ञापकंभवति ॥ १२ ॥ तत्बुद्ध्यहंकारविशिष्टमज्ञानंदेहिनांजीवानांदेहप्राप्तौबीजं तस्यसकार्यस्याज्ञानस्यबीजंअधिष्ठानभूतंज्ञानंतदेवजीवसंज्ञितंदेहिशब्दवाच्यं तज्ज्ञानंबीजसंज्ञित

कृत्याख्येताघोररूपामोहयंत्यविचक्षणान् ॥ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिंद्रियाणांसनातनी ॥ ९ ॥ तस्मात्तदात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायंतिजंतवः ॥ स्वदेहजानस्वसंज्ञान् यद्वदंगात्कृमींस्त्यजेत् ॥ स्वसंज्ञानस्वकांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ १० ॥ शुक्रतोरसतश्चैवदेहाज्जायंतिजंतवः ॥ स्वभावात्कर्मयोगाद्वातानुपेक्षेतबुद्धिमा न् ॥ ११ ॥ रजस्तमसिपर्यस्तंसत्वंचरजसिस्थितं ॥ ज्ञानाधिष्ठानमव्यक्तंबुद्ध्यहंकारलक्षणं ॥ १२ ॥ तद्बीजंदेहिनामाहुस्तद्बीजंजीवसंज्ञितं ॥ कर्मणाकालयुक्ते नसंसारपरिवर्तनं ॥ १३ ॥ रमत्ययंयथास्वप्नेमनसादेहवानिव ॥ कर्मगर्भैर्गुणैर्देहीगर्भेतदुपलभ्यते ॥ १४ ॥ कर्मणाबीजभूतेनचोद्यतेयद्यदिंद्रियं ॥ जायतेतद हंकाराद्रागयुक्तेनचेतसा ॥ १५ ॥ शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्यजायतेभावितात्मनः ॥ रूपरागात्तथाचक्षुर्घ्राणंगंधचिकीर्षया ॥ १६ ॥ स्पर्शनेत्वक्तथावायुःप्राणापा नव्यपाश्रयः ॥ व्यानोदानौसमानश्चपंचधादेहयापनं ॥ १७ ॥ संजातैर्जायतेगात्रैःकर्मजैर्वर्ष्मणावृतः ॥ दुःखाद्यंतैर्दुःखमध्यैर्नरःशारीरमानसैः ॥ १८ ॥

मितिपाठेतत्अज्ञानविशिष्टंज्ञानंबीजंईश्वरस्तत्संज्ञं ऐश्वर्यमेवाह कर्मणेति ॥ १३ ॥ अयंजीवःईश्वरोवा गर्भेमातुरुदरे ॥ १४ ॥ तत्रमांसपिंडभूतोसौपूर्ववासनावशाद्यंयंविषयंस्मरति तत्तद्ग्राहकमिंद्रियम स्याविर्भवतीत्याह कर्मणेत्यादिना ॥ १५ ॥ घ्राणंगंधचिकीर्षयेति एतस्यैववासनावशात्स्रष्टृत्वंदर्शितं ॥ १६ ॥ यापनंदेहयात्रानिर्वाहः ॥ १७ ॥ संजातैःसम्यक्निष्पन्नैः गात्रैःश्रोत्रादिभिःकृत्वानरोवर्ष्म णाशरीरेणवृतःसन्जायते ब्रह्मणासहेतिपाठांतरं ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःखाद्यैरित्येतद्व्याचष्टे दुःखमिति उपादानाद्देहेंद्रियादीनांगभैंगीकारात् अभिमानाज्जन्मानंतरंदुःखंदेहवद्वर्धते एवंत्यागान्मरणादपिवर्धतेऽतस्तेभ्योहेतुभ्यःनिरोधोदुःखस्यस्यात्कर्तव्यःयतोनिरोधज्ञोवि
मुच्यते ॥ १९ ॥ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिंद्रियाणामित्युपक्रांतमिंद्रियाणांरजोमात्रत्वमुपसंहरति इंद्रियाणामिति परीक्ष्येति रजोरूपप्रवृत्तिनिरोधेनेंद्रियनिरोधाद्दुःखनिरोधोभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्षुलंतृ
ष्णाहीनं ज्ञानेंद्रियाणिनोपसर्पंतिनव्याप्नुवंति इंद्रियार्थान्प्राप्यापीतिशेषः तत्फलमाह हीनैरिति हीनैःक्षीणैः करणैरिंद्रियैः॥ २१ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१३॥
अत्रइंद्रियजयेज्ञानात्ज्ञानंप्राप्यचरन्शमादीननुतिष्ठन् ॥ १ ॥ पुरुषोमनुष्यः द्विजाःत्रैवर्णिकाः मंत्रदर्शिनोब्राह्मणाः ॥ २ ॥ तत्त्वार्थेप्रतिगतःनिश्चयोयेषां ॥ ३ ॥ ज्ञानविदोब्रह्मविदः ॥ ४ ॥ एवंउपा

दुःखंविद्यादुपादानादभिमानाच्चवर्धते ॥ त्यागात्तेभ्योनिरोधःस्यान्निरोधज्ञोविमुच्यते ॥ १९ ॥ इंद्रियाणांरजस्येवप्रलयप्रभवावुभौ ॥ परीक्ष्यसंचरे
द्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २० ॥ ज्ञानेंद्रियाणींद्रियार्थान्नोपसर्पंत्यतर्षुलं ॥ हीनैश्चकरणैर्देहीनदेहंपुनरर्हति ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०
वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेत्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ भीष्मउवाच अत्रोपायंप्रवक्ष्यामियथावच्छास्त्र
चक्षुषा ॥ तत्त्वज्ञानाच्चरन्राजन्प्राप्नुयात्परमांगतिं ॥ १ ॥ सर्वेषामेवभूतानांपुरुषःश्रेष्ठउच्यते ॥ पुरुषेभ्योद्विजानाहुर्द्विजेभ्योमंत्रदर्शिनः ॥ २ ॥ सर्वभूता
त्मभूतास्तेसर्वज्ञाःसर्वदर्शिनः ॥ ब्राह्मणावेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ॥ ३ ॥ नेत्रहीनोयथाह्येकःकृच्छ्राणिलभतेऽध्वनि ॥ ज्ञानहीनस्तथालोकेतस्मा
ज्ज्ञानविदोऽधिकाः॥ ४ ॥ तांस्तानुपासतेधर्मान्धर्मकामायथागमं ॥ नत्वेषामर्थसामान्यमंतरेणगुणानिमान् ॥ ५ ॥ वाग्देहमनसांशौचंक्षमासत्यंधृतिः
स्मृतिः॥ सर्वधर्मेषुधर्मज्ञाज्ञापयंतिगुणाञ्छुभान् ॥ ६॥ यदिदंब्रह्मणोरूपंब्रह्मचर्यमितिस्मृतं॥ परंतत्सर्वधर्मेभ्यस्तेनयांतिपरांगतिं ॥ ७॥ लिंगसंयोगहीनं
यच्छब्दस्पर्शविवर्जितं॥श्रोत्रेणश्रवणंचैवचक्षुषाचैवदर्शनं॥ ८॥

यज्ज्ञान्प्रशस्यतद्गुणानाह तांस्तानिति यथागमंयथाशास्त्रंतांस्तानिष्टापूर्तादीन् अर्थसामान्यंफलसाम्यंमोक्षाख्यंनिरतिशयंइमान्वक्ष्यमाणान् ॥ ५॥ गुणानेवाह वागिति अनृतहिंसाकामादिराहित्यंवागादीनां
शौचं सर्वेषुप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकेषुधर्मेषु ॥ ६ ॥ ब्रह्मणिचर्याब्रह्मचर्यंयोगधर्मः ब्रह्मणोरूपंब्रह्मप्रापकत्वात्तद्भिन्नंपरांगतिंमोक्षं ॥ ७ ॥ गतिमेवविशिनष्टि लिंगमिति लिंगंपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसंघा
तरूपं तेनयत्रसंयोगोनास्तिअतएवशब्दादिहीनंश्रोत्रेणउपाधिनातदेवश्रवणंशब्दानुभवरूपंएवंरूपाद्यनुभवात्मकं तथाचशब्दादीनांव्यभिचारित्वाद्यत्केवलानुभवरूपंतदेवमुख्यंब्रह्म निर्विकल्पकावस्थापरब्र
ह्मप्रापिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाचासंभाषाकथनंप्रवृत्तंयस्मिन्तत्तथाभूतंयद्ब्रह्मचर्यंतत्मनःमनोमात्रेणावस्थानं परिवर्जितंविषयेंद्रियहीनं शब्देनवक्तुंयोग्यासविकल्पकावस्थेत्यर्थः यद्बुध्याश्रवणमननोत्थयाअध्यवसीयीतनिश्चिनुयात् निर्विचिकित्संपरोक्षज्ञानमित्यर्थः॥ ९॥ ब्रह्मचर्याणांक्रमेणफलमाह सम्यगिति ब्रह्मैवलोकस्तंमोक्षं सुरान्सत्यलोकं कन्यसींकनीयसीं ॥ १० ॥ संप्रदीप्तंसमुत्पन्नं उदीर्णंवृद्धिंगतं रजःकामादिरूपं ॥ ११॥ रजोरागः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रं त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्यहमद्यादयाचितं त्र्यहंपरंचनाश्नीयात्प्राजापत्योयमुच्यतइत्यादिनाउक्तलक्षणं महार्त्तिःशुक्रवृत्त्ध्यात्यंतंपीडितः अन्हस्त्रिरितिवापाठः स्वमेचरेतःस्रावेप्सुमग्नः अघमर्षणंऋतंचसत्यंचेत्यृक्त्रयं ॥ १३ ॥ रागयुक्तेनेत्यपपाठः मनसानिर्दहेदितिसंबंधः ॥ १४ ॥ कुणपेतिशरीरांतर्गतंमलांत्रंतद्यथादृढंबंधनंएवंदेहआत्मनोदृढबंधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ शिरानाड्यः

वाक्संभाषाप्रवृत्तंयत्तन्मनःपरिवर्जितं ॥ बुद्ध्याचाध्यवसीयीतब्रह्मचर्यमकल्मषं ॥ ९ ॥ सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकंप्राप्नुयान्मध्यमःसुरान् ॥ द्विजाग्र्योजायतेविद्वान्कन्यसींवृत्तिमास्थितः ॥१०॥सुदुष्करंब्रह्मचर्यमुपायंतत्रमेशृणु॥संप्रदीप्तमुदीर्णंचनिगृह्णीयाद्विजोरजः॥११॥योषितांनकथाश्राव्यानानिरीक्ष्यानिरंबराः॥ कथंचिद्दर्शनादासांदुर्बलानांविशेद्रजः ॥ १२॥ रागोत्पन्नश्चरेत्कृच्छ्रंमहार्त्तिःप्रविशेदपः ॥ मग्नःस्वप्नेचमनसात्रिर्जपेदघमर्षणं ॥ १३ ॥ पाप्मानंनिर्दहेदेवमंतर्भूतरजोमयं ॥ ज्ञानयुक्तेनमनसासंततेनविचक्षणः॥ १४॥कुणपामेध्यसंयुक्तंयद्वदच्छिद्रबंधनं॥तद्वद्देहगतंविद्यादात्मानंदेहबंधनं॥१५॥ वातपित्तकफान्रक्तंत्वङ्मांसंस्नायुमस्थिच॥मज्जांदेहंशिराजालैस्तर्पयंतिरसान्नृणां॥ १६॥दशविद्याद्धमन्योत्रपंचेंद्रियगुणावहाः॥ याभिःसूक्ष्माःप्रतायंतेधमन्योन्याःसहस्रशः ॥ १७॥ एवमेताःशिरानद्योरसोदादेहसागरं॥ तर्पयंतियथाकालमापगाइवसागरं ॥ १८ ॥ मध्येचहृदयस्यैकाशिरातत्रमनोवहा॥ शुक्रंसंकल्पजंनृणांसर्वगात्रैर्विमुंचति ॥ १९ ॥ सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्याह्यनुगताःशिराः॥ नेत्रयोःप्रतिपद्यंतेवहंत्यस्तैजसंगुणं ॥ २० ॥ पयस्यंतर्हितंसर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यतेखजैः॥ शुक्रंनिर्मथ्यतेतद्वद्देहसंकल्पजैःखजैः॥ २१ ॥

तासांजालैः ॥ १६ ॥ दशवातादिदशकवहाः धमन्योनाड्यः पंचस्विंद्रियेषुगुणंस्वस्वविषयग्रहणपाटवंअन्नरसार्पणद्वाराआवहंतीतितथा याभिरश्वत्थपर्णशंकुतुल्याभिः ॥ १७ ॥१८॥ हृदयस्यकदंबकुसुमाकारस्यमांसपिंडस्यमध्येमनोवहा अन्नमयंहिसौम्यमनइतिश्रुतेरन्नरसैर्हृदयांतर्वर्तिमनःप्रीणनकरीनाडीयथोक्तं अश्वत्थपत्रनाडीवद्विसप्ततिशताधिका नाडीमनोवहेत्युक्तंयोगशास्त्रविशारदैरिति साहि सर्वगात्रेभ्यःशुक्रमादायोपस्थोन्मुखंकरोति ॥ १९ ॥ एकाशिराकथंगात्रैःसंबद्धेत्यतआह सर्वगात्रेति तैजसंगुणंऊष्माणं ॥ २० ॥ खजैःमंथनदंडैः देहस्थात्संकल्पात्खेभ्यइंद्रियेभ्यश्चजातैःसंकल्पजैःखजैः स्त्रीदर्शनस्पर्शनादिभिः॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुक्रंसंकल्पजमित्येतदुपपादयति स्वप्नेपीति स्त्रीसंगाभावेपिसंकल्पजंरजःस्त्रीरागःयथाअभ्येति तथैवमनोवहानाडीशुक्रंसृजति ॥२२॥ त्रीणिअन्नरसोमनोवहानाडीसंकल्पश्चेतिबीजानियस्य तृबीजमित्य पपाठः ॥२३॥ भूतानांशुक्रोद्रेकादनुलोमप्रतिलोमगमनाद्वर्णसंकरकारिकांविद्युर्विचारयेयुः विचार्यविरागाःदग्धदोषाःनिर्वासनाः ॥२४॥ देहानवाप्तौअनुष्ठेयांतरमाह गुणानामिति मनसैवगुणसाम्यंनिर्वि कल्पत्वंआगम्ययोगबलेनासाद्यमनोवहंसत्यलोकप्रदंपूर्वोक्तंसुषुम्नाख्यनाडीमार्गंप्रतिअंतकालेप्राणान्नुदन्प्रेरयन्विमुच्यते कः यःदेहकर्मादेहनिर्वाहमात्रार्थंकर्मयस्य बाह्यप्रवृत्तिशून्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ देहबंधच्छेदेयोगमार्गंक्रममुक्तिदमुक्त्वाजीवन्मुक्तिकरंज्ञानमार्गमाह भवितेति मनसोविश्वात्मकस्यज्ञानंभविताभविष्यति कीदृशंतत्ज्ञानंमनएवप्रजायतइतिस्वप्नइवसर्वविषयाकारंभवतीति एतज्ज्ञानवतःफलमाह मंत्रसिद्धंप्रणवोपास्तिसिद्धंमनःनित्यंअनादिमायामात्रंसत्विरजंनिर्वासनंज्योतिष्मत्प्रकाशवत्सर्वज्ञंसर्वशक्तिचभवति यथोक्तंवासिष्ठे विगतवासनमाशुविपाशतामुपगतंमनआत्मतयोदितं यदभि

स्वप्नेप्येवंयथाभ्येतिमनःसंकल्पजंरजः॥ शुक्रंसंकल्पजंदेहात्सृजत्यस्यमनोवहा ॥ २२ ॥ महर्षिर्भगवानत्रिर्वेदतच्छुक्रसंभवं ॥ त्रिबीजमिंद्रदैवत्यंतस्मादिंद्रियमुच्यते॥ २३॥ येवैशुक्रगतिंविद्युर्भूतसंकरकारिकां॥ विरागादग्धदोषास्तेनाप्नुयुर्देहसंभवं ॥ २४ ॥ गुणानांसाम्यमागम्यमनसैवमनोवहं॥ देहकर्मानुदन्प्राणानंतकालेविमुच्यते॥ २५॥ भविताःमनसोज्ञानंमनएवप्रजायते॥ ज्योतिष्मद्विरजोनित्यंमंत्रसिद्धंमहात्मनां॥ २६॥ तस्मात्तदभिघातायकर्मकुर्यादकल्मषं॥ रजस्तमश्चहित्वेहयथेष्टांगतिमाप्नुयात्॥ २७॥ तरुणाधिगतंज्ञानंजरादुर्बलतांगतं॥ विपक्वबुद्धिःकालेनआदत्तेमानसंबलं॥ २८॥ सुदुर्गमिवपंथानमतीत्यगुणबंधनं॥ यथापश्येत्तथादोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिवार्ष्णेयाध्यात्मकथनेचतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१४॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच दुरंतेष्विंद्रियार्थेषुसक्ताःसीदंतिजंतवः॥ येत्वसक्तामहात्मानस्तेयांतिपरमांगतिं॥ १ ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः॥ दृष्ट्वैवसंततंलोकंघटेन्मोक्षायबुद्धिमान् ॥ २ ॥ वाङ्मनोभ्यांशरीरेणशुचिःस्यादनहंकृतः॥ प्रशांतोज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखं ॥ ३॥ अथवामनसःसंगंपश्येद्भूतानुकंपया ॥ तत्राप्युपेक्षांकुर्वीतज्ञात्वाकर्मफलंजगत्॥ ४॥ यत्कृतंस्याच्छुभंकर्मपापंवायदिवाश्नुते॥ तस्माच्छुभानिकर्माणिकुर्याद्वावुद्धिकर्मभिः॥ ५॥

वांच्छतितद्भवतिक्षणात्सकलशक्तिमयोहिमहेश्वरइति ॥ २६ ॥ तदभिघातायमनोनाशाय अकल्मषंनिवृत्तिरूपं यथायेनप्रकारेणइष्टांगतिंमोक्षं ॥२७॥ जरयादुर्बलतातां तृतीयातत्कृतार्थेनेतिसमासः मानसंबलंसंकल्पंआदत्तेसंहरति कालेपूर्वभाग्येननतुदृष्टयोग्यतया ॥ २८ ॥ गुणादेहेंद्रियादयस्तदेवबंधनं ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तबंधनेऽमृतेचाधिकारिभेदानाह दुरंतेष्विति ॥ १ ॥ क्लमैःक्लेशैःसंततंव्याप्तंदृष्ट्वैवनतुममइदानींक्लेशोनास्तीत्युपेक्षेत ॥ २ ॥ घटनमेवाहाध्यायेन वागिति ॥ ३ ॥ अथवेत्यप्यर्थे भूतानुकंपयापिमनसःसंगंबंधंपश्येत् यथोक्तं कृपयापिकृतःसंगःपतनायैवयोगिनां इतिसंदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुभंकर्माहाहिंसेति ॥ ६ ॥ बुध्याइदंसर्वंयदयमात्मेतिशास्त्रोत्थयासमाहितंस्थिरंरागद्वेषशून्यंएनंअहिंसादिरूपं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अशुभंवर्ज्यमित्याहसार्धेन नापेति नापध्यायेत्परानिष्टंनचिंतयेत् अबद्धस्य स्यायोग्यंराज्यादिकंनस्पृहयेत् असत्नष्टंभाविवास्त्रीपुत्रादिकंनचिंतयेत् अथामोघेतियत्नस्यावश्यंभाविफलत्वंसूचितं ज्ञानेज्ञानसाधनेऽमानित्वादौश्रवणादौच वाचामोघप्रयासेनेतिपाठेवाचावेदांतवाक्ये न अवागोघप्रयोगेणेतिपाठेवागितिवागादींद्रियव्यापारोलक्ष्यते ओघइतिकालपरिणाममपेक्ष्यऋतुलिंगवत्स्वयमेवज्ञानाख्यचित्तपरिणामोभविष्यतिकिमुत्तमतयेत्युपदेशोयाश्रेयोबुद्धिःसाकालाख्यातुष्टिरो घशब्दार्थः तदुभयंयत्रनास्तितादृशोयमनियमादीनांयोगांगानांप्रयोगस्तेनतत्ज्ञानंप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सद्वाक्यंविवक्षतापुरुषेणईदृक्वक्तव्यं ईदृक्कथं यत्अहिंस्रांवाचंवदेदितिद्वयोःसंबंधः ॥ १० ॥ कल्कापेतां

अहिंसासत्यवचनंसर्वभूतेषुचार्जवं॥क्षमाचैवाप्रमादश्चयस्यैतेससुखीभवेत्॥ ६ ॥ तस्मात्समाहितंबुद्ध्यामनोभूतेषुधारयेत्॥ यश्चैनंपरमंधर्मंसर्वभूतसुखावहं॥७॥दुःखान्निःसरणंवेदसर्वज्ञःससुखीभवेत्॥ तस्मात्समाहितंबुद्ध्यामनोभूतेषुधारयेत्॥८॥नापध्यायेन्नस्पृहयेन्नाबद्धंचिंतयेदसत्॥ अथामोघप्रयत्नेनमनोज्ञानेनिवेशयेत्॥वाचामोघप्रयासेनमनोज्ञंतत्प्रवर्तते॥९॥विवक्षताचसद्वाक्यंधर्मंसूक्ष्ममवेक्षता॥सत्यांवाचमहिंस्रांचवदेदनपवादिनीं॥१०॥ कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनां॥ईदृगल्पंचवक्तव्यमविक्षिप्तेनचेतसा॥ ११ ॥ वाक्प्रबद्धोहिसंसारोविरागाद्व्याहरेद्यदि॥ बुद्ध्याप्यनुगृहीतेनमनसाकर्मतामसं॥ १२ ॥ रजोभूतैर्हिकरणैःकर्मणिप्रतिपद्यते॥ सदुःखंप्राप्यलोकेस्मिन्नरकायोपपद्यते॥ तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः॥ १३॥ प्रकीर्णमेषभारंहियद्वद्धार्येतदस्युभिः॥ प्रतिलोमांदिशंबुध्वासंसारमबुधास्तथा॥ १४॥ तमेवचयथादस्युःक्षिप्त्वागच्छेच्छिवांदिशं॥ तथारजस्तमःकर्माण्युत्सृज्यप्राप्नुयाच्छुभं॥ १५॥ निःसंदिग्धमनीहोवैमुक्तःसर्वपरिग्रहैः॥ विविक्तचारीलघ्वाशीतपस्वीनियतेंद्रियः॥ १६॥ ज्ञानदग्धपरिक्लेशःप्रयोगरतिरात्मवान्॥ निष्प्रचारेणमनसापरंतदधिगच्छति ॥ १७॥

शाठ्येनहीनां ॥ ११ ॥ संसारःऐहिकआमुष्मिकोऽर्थःसर्वोवाचैवप्रबद्धोस्ति अतःसाध्वीमेववाचंवदेत् वैराग्यंचेत् तामसंहिंसादिकंकर्मापिस्वीयंव्याहरेत् पुण्यंपापंवाकर्मस्वमुखेनप्रकाशितंचेन्नश्यतीति भावः ॥ १२ ॥ रजोभूतैःप्रवृत्तिपरैः फलितमाहार्धेन तस्मादिति ॥ १३ ॥ सदृष्टांतंकर्मसंन्यासमाह प्रकीर्णेतिद्वाभ्यां आमिषभारंवहंतश्चोराःगम्यांदिशंराजकीयाद्यवरोधात्प्रतिकूलांबुध्वाआमिषंत्यक्त्वान्यांदिशंगच्छंतोयथानबध्यंते एवमाविद्यकंकर्मादायकामाद्यभिमुखःसंसारभयंबुध्वाकर्माणित्यजन्नबध्यतेइतितात्पर्यं प्रकीर्णमेषःविशस्तमेषः आमिषमित्यर्थः तस्यभारः क्लीबत्वमार्षं ॥ १५ ॥ अनीहः चेष्टाशून्यः तपस्वीमनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपःतद्वान् ॥ १६ ॥ प्रयोगोयोगांगानामनुष्ठानंतत्ररतिःप्रीतिर्यस्य निष्प्रचारेणनिरुद्धेनबुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमितिश्रुतेः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मवान्बुद्धिमान्बुद्धिअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजांधीवृत्तिं मनःसंकल्पविकल्पात्मकं बुध्यातयावृत्त्या मनसाविषयान्शब्दादीन्तेषांविशेषणंआत्मनइतिमनोरूपानित्यर्थः ॥ १८ ॥ योगावांतरफलमाह निगृहीतेति तत्तस्यामवस्थायांदेवताःइंद्रियाणि तंयोगिनंईश्वरंयांतिप्रविशंति एतेनततउत्पन्नत्वमपिज्ञेयं ॥ १९ ॥ ताभिर्देवताभिःसंयुक्तंऐकात्म्यंगतंमनोयस्यधीमात्रेणस्थायिनः सत्वेधीमात्रे ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय भुवोभावेइतिक्यप् ॥ २० ॥ नप्रवर्त्तेतयोगैश्वर्ये नप्रकाशेतेतिपाठेऐश्वर्येणयोगीविदितोनभवेत् योगतंत्रैर्निरोधप्रधानैरेवयत्नैरुपक्रमेत् सत्यसंकल्पादीन्नभावयेत् किंतुअस्थूलत्वादीनेवेत्यर्थः न नुकथमेकस्यात्मवस्तुनःसगुणत्वंनिर्गुणत्वंचेत्यतआह येनेति तंत्रंतंत्रप्रतिपाद्यंयोगं तंत्रयतःअनुतिष्ठतः येनरूपेणविशिष्टावृत्तिःस्यात्तत्तदाचरेत् सविशेषत्वंवृत्त्युपाधिकृतंस्वतस्तुनिर्विशेषत्वमेवेतिभावः ॥ ॥ २१ ॥ कणेति कणादीनपिभक्षयेन्नतुयोगैश्वर्यंउपजीवेतेत्यर्थः कुल्माषाःपक्वमाषाः यावकंयवचूर्णजंजलोष्मपक्वं सक्तवःसक्तून् ॥ २२॥ २३ ॥ प्रवृत्तंकर्मतदनुरोधेनयोगेंऽतरायंनकुर्यात् ज्ञानान्वितं

धृतिमानात्मवान्बुद्धिंनिगृह्णीयादसंशयं ॥ मनोबुद्ध्यानिगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १८ ॥ निगृहीतेंद्रियस्यास्यकुर्वाणस्यमनोवशे ॥ देवतास्तत्प्रकाशंते हृष्टायांतितमीश्वरं ॥ १९ ॥ ताभिःसंयुक्तमनसोब्रह्मतत्संप्रकाशते ॥ शनैश्चापगतेसत्वेब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २० ॥ अथवानप्रवर्तेतयोगतंत्रैरुपक्रमेत् ॥ ये नतंत्रयतस्तंत्रंवृत्तिःस्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २१ ॥ कणकुल्माषपिण्याकशाकयावकसक्तवः ॥ तथामूलफलंभैक्ष्यंपर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २२ ॥ आहारनियमंचैवदे शेकालेचसात्विकं ॥ तत्परीक्ष्यानुवर्तेततत्प्रवृत्त्यनुपूर्वकं ॥ २३ ॥ प्रवृत्तंनोपरुंधेतशनैरग्निमिवेंधयेत् ॥ ज्ञानान्वितंतथाज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २४ ॥ ज्ञाना धिष्ठानमज्ञानंत्रींल्लोकानधितिष्ठति ॥ विज्ञानानुगतंज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते ॥ २५ ॥ पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्चनासूयुर्वेदशाश्वतं ॥ सतयोरपवर्गज्ञोवीतरागोवि मुच्यते ॥ २६ ॥ वयोतीतोजरामृत्यूजित्वाब्रह्मसनातनं ॥ अमृतंतदवाप्नोतियत्तदक्षरमव्ययं ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेपंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

कर्मक्रमेणइंधयेत्वर्धयेत् तथाकुर्वतोज्ञानंब्रह्मप्रकाशते ॥ २४ ॥ नन्वात्माभिन्नस्यज्ञानस्याप्रकाशायोगात्कथंप्रकाशतइत्युक्तिरतआह ज्ञानेति त्रींल्लोकान्जाग्रदादीन् विज्ञानंबुद्धिःतदनुगतं सधीःस्वमोभू त्वाध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिश्रुतेः अज्ञानेनअनात्मादौआत्मादिबुद्धिरूपेणविपर्ययेणप्रकाशमानमपिज्ञानं अवस्थात्रयकालुष्यादप्रकाशमानमिवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुसांशंअंशतःप्रकाशतेनतुनिरंशम तोस्यसर्वात्मनाऽप्रकाशःप्रकाशोवावाच्यइत्याशंक्याह पृथक्त्वादिति अवस्थात्रयातीतमपितत्संप्रयुक्तत्वेनगृह्णन्असूयुःशाश्वतमनुपाधिमात्मानंदूषयन् तंनवेदतयोःपृथक्त्वापृथक्त्वयोरपवर्गपर्यंतं रूपवृत्तेति पाठेरूपवृत्तंस्वभावरूपमबाध्यत्वेनबाध्यत्वेनचजानन् ॥ २६ ॥ वयोतीतःजितकालः ततोवीतजरामृत्युर्ज्ञात्वेतिपाठांतरंसुगमं ॥ २७ ॥ इतिशां॰मो॰नै॰भा॰पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वत्रयोगैश्वर्यमनुभूयाननुभूयवाब्रह्मप्रविशेदित्युक्तं तत्रऐश्वर्यानुभवंनिंदितुमारभते निष्कल्मषमिति निष्कामंब्रह्मचर्ययोगं निद्राअविद्यामोहकत्वात्त्याज्या स्वप्नेति तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतेः जाग्रत्स्वप्नाविवयोगैश्वर्यमपि संप्रज्ञातकालिकं स्वप्नएवतत्रदोषाः देवांगनामंत्रगादयःतान् ॥ १ ॥ स्वप्नेद्विविधे पिदेहीयोगीअयोगीवा ॥ २ ॥ उक्तनिद्राप्रतियोगिजागरणमाह ज्ञानाभ्यासादिति तच्चिंतनंतत्कथनमन्योन्यंतत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वंचज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तविधात्ज्ञानाभ्यासात् जिज्ञासाविचारोर्थःप्रयोजनमस्यतज्जागरणमनंतरमनवरतं ज्ञाततत्त्वस्यतुमुख्यं जागरणमित्याह विज्ञानेति ॥ ३ ॥ अत्राहपूर्वपक्षीतिशेषः स्वप्नेदृश्यमानोयंदेहादिर्भावःपदार्थःकोनुनुर्वितर्के किंसत्योऽसत्योवेतिविकल्प्याद्येबाधानुपपत्तिरितिसूचयति विषयवानिवेति इवकारेणवस्तुतोनविषयवानित्यर्थः ननुयथाउपरिस्थोर्कोजलेऽधस्थइवाभाति तद्वज्जाग्रद्देहादिरेवान्यथास्वप्नेभातीतिनतावतास्वप्नस्यानिर्विषयत्वमित्याशंक्याह प्रलीनैरिति दृष्टांतेजलोपरिसंहत्यस्थितेनार्कतेजसाप्रतिहतंचाक्षुषंतेजोऽप्रविलीनंप्रतिस्रोतःप्रवृत्तंसदुपरिस्थमर्कंप्राक्प्रवृत्तवृत्तिसंस्कारादधइवविषयीकरोति अत्रत्विंद्रियाणिविलीनानीतिभेदः अन्यथाप्रतिबिंबभ्रमसमयेपुरोवर्त्तिद्रव्यांतरवद्वाप्नेदेशादिकमपिस्वप्नेदृश्येत तस्मात्स्वप्नोभावोनसत्यइत्यर्थः नाप्यसत्यः असत्यस्यशशशृंगादेर्भानायोगात् ॥ ४ ॥ एवंयुक्त्यानिरुद्धगतिकःसिद्धांतीअनुभवबलेनैवोत्तरयति अत्रोच्यतइति योगेश्वरइतिहरिरितिचहेतुगर्भंविशेषणद्वयं योगिसंकल्पमात्रएवस्वाप्नोभावःवस्तुवृत्त्यातुतदभावएवेतिभावः एतद्यथाहरिर्वेदतथामहर्षयोवर्णयंति उपपन्नार्थंयुक्तिमच्चैतदित्यर्थः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिश्रुतेः यथायोगिसंकल्पजंपित्रादिकंतथाऽस्मत्संकल्पजंरथादिकमितिसुवचमित्याशयः ॥५॥ सर्वगतंसर्वप्राणिप्रसिद्धं इंद्रियाणामुपरमेसंकल्पस्वभावस्यमनसोनुपरमःस्वप्नइत्यर्थः तत्तस्मिन्स्वप्नेविषये तत्प्रसिद्धंवक्ष्यमाणंनिदर्शनंदृष्टांतः ॥ ६ ॥ तमेवाह कार्यैइति मनोरथवृत्तिवत्स्वप्नवृत्तिरपिसंकल्पमात्रशरीरातथाप्याद्येइंद्रियैर्विक्षेपात्सम्यक्नप्रतिभासःस्वप्नेतदभावाज्जाग्रद्वदर्थानांसम्यग्भानमितिविशेषइत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वप्नादेर्मनोगतत्वंव्याचष्टे संसाराणामिति प्राचीनानंतजन्मजसंस्कारात् कामात्माविषयासक्तचित्तः तत्स्वप्नाद्यैश्वर्यंअवाप्नुयात् कथंतदवाप्तिरतआह सउत्तमपूरुषःअसंहतःसाक्षीमातृमानमेयाकारंमनोवेदप्रकाशयति नविक्रियारूपंभोक्तृत्वंसाक्षिणःअपितुसाक्ष्यप्रकाशकत्वमात्रं यस्तुविक्रियावान्प्रमातासदृश्यकोटिस्थएवनतुसाक्षीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीष्मउवाच निष्कल्मषंब्रह्मचर्यमिच्छताचरितुंसदा ॥ निद्रासर्वात्मनात्याज्यास्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १ ॥ स्वप्नेहिरजसादेहीतमसाचाभिभूयते ॥ देहांतरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्पृहः ॥ २ ॥ ज्ञानाभ्यासाज्जागरणंजिज्ञासार्थमनंतरं ॥ विज्ञानाभिनिवेशात्तुसजागर्त्यनिशंसदा ॥ ३ ॥ अत्राहकोन्वयंभावःस्वप्नेविषयवानिव ॥ प्रलीनैरिंद्रियैर्देहीवर्ततेदेहवानिव ॥ ४ ॥ अत्रोच्यतेयथाह्येतद्वेदयोगेश्वरोहरिः ॥ तथैतदुपपन्नार्थंवर्णयंतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ इंद्रियाणांश्रमात्स्वप्नमाहुःसर्वगतंबुधाः ॥ मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनं ॥ ६ ॥ कार्यव्यासक्तमनसःसंकल्पोजाग्रतोह्यपि ॥ यद्वन्मनोरथैश्वर्यंस्वप्नेतद्वन्मनोगतं ॥ ७ ॥ संसाराणामसंख्यानांकामात्मातदवाप्नुयात् ॥ मनस्यंतर्हितंसर्वंसवेदोत्तमपूरुषः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणानांसत्वादीनांमध्येयद्यत्कर्मणाप्राचीनेनसत्वंरजस्तमोवाउपस्थितंभवति येनचकर्मणाभावितंसंस्कृतंमनोयदाभवति तदाभूतानिसूक्ष्माणितत्तच्छंसंतितंतंस्वयाद्याकारंस्वप्नेनिवेदयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततःआ कारदर्शनानंतरं आनंतर्यफलोदयंअनंतरमेवसुखाद्युदयंयथास्यात्तथासमुपसर्पंति ॥ १० ॥ असंबुत्ध्याऽज्ञानात् वाताद्युत्तरान्त्रिधातुकान्देहान्पश्यंति तद्देहदर्शनांतंदुरत्ययंप्राग्वासनाप्राबल्यात्योगंविना ऽपरिहार्यं ॥ ११ ॥ तत्ततत्तस्मिंस्तस्मिन् ॥ १२ ॥ व्यापकंउपादानत्वात्अप्रतिघंप्रतिघातशून्यं तत्रहेतुः आत्मप्रभावात्तंआत्मानंदेवताःआकाशाद्याः आत्मज्ञानात्सार्वज्ञ्यंसार्वात्म्यंचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥ एवंस्वप्नावस्थामुक्त्वासुषुप्त्यवस्थामाह मनसोतिसार्धेन द्वारंस्वप्नदर्शनेद्वारभूतंस्थूलंदेहंमनस्यंतर्हितमास्थायतत्रैवदेहेस्वपितिस्वमात्मानंअपितिगच्छति कुत्रअस्मिन्नव्यक्तेसदसदात्मकेमायाशब ले निदर्शनंनिश्चितदर्शनंसाक्षिरूपं तदेवसर्वेषांभूतानामात्मभूतोऽहंकारस्तत्रप्रतिबिंबात्मनातिष्ठतीतितथा अध्यात्मगुणंआत्माअहंकारःगुणाश्चप्रकृतिरूपास्तेषामुपरोतिअध्यात्मगुणं अहंकारादिगुणैरस्पृष्टंबिं

गुणानामपियद्येतत्कर्मणाचाप्युपस्थितं॥ तत्तच्छंसंतिभूतानिमनोयद्भावितंयथा ॥९॥ ततस्तमुपसर्पंतिगुणाराजसतामसाः॥ सात्विकावायथायोगमानं तर्यफलोदयं॥ १०॥ ततःपश्यंत्यसंबुद्ध्यावातपित्तकफोत्तरान्॥ रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरत्ययं॥ ११॥ प्रसन्नैरिंद्रियैर्यद्यत्संकल्पयतिमानसं॥ तत्तत्स्व प्नेप्युपगतेमनोद्दृष्ट्यन्निरीक्षते॥ १२॥ व्यापकंसर्वभूतेषुवर्ततेप्रतिघंमनः॥ आत्मप्रभावात्तंविद्यात्सर्वाह्यात्मनिदेवताः॥ १३॥ मनस्यंतर्हितंद्वारंदेहमास्था यमानुषं॥ यद्यत्सदसदव्यक्तंस्वपित्यस्मिन्निदर्शनं॥ सर्वभूतात्मभूतस्थंतमध्यात्मगुणंविदुः॥ १४॥ लिप्सेतमनसायश्चसंकल्पादैश्वरंगुणं॥ आत्मप्रसादंतं विद्यात्सर्वाह्यात्मनिदेवताः॥ १५॥ एवंहितपसायुक्तमर्कवत्तमसःपरं॥ त्रैलोक्यप्रकृतिर्देहीतमसोंतेमहेश्वरः॥ १६॥ तपोह्यधिष्ठितंदेवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः॥ एतद्देवासुरैर्गुप्तंतदाहुर्ज्ञानलक्षणं॥ १७॥ सत्वंरजस्तमश्चेतिदेवासुरगुणान्विदुः॥ सत्वंदेवगुणंविद्यादितरावासुरौगुणौ॥ १८॥

बात्मकत्वात् सुषुप्तौशुद्धेसाक्षिण्येवाहंकारादयोलीयंतेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टांतभूतेस्वप्नसुषुप्तीउक्त्वादार्ष्टांतिकेसबीजनिर्बीजावस्थेयोगिगम्येतत्राद्यांसंप्रज्ञातावस्थामाह लिप्सेतेति ऐश्वरंगुणंज्ञानवैराग्यैश्वर्य धर्मेष्वन्यतमंआत्मप्रसादंचित्तप्रसादं शुद्धंमनएवईश्वरइत्यर्थः ॥ १५ ॥ तपसाविषयाद्यालोचनेनयुक्तंमनःएवंभूतंभवति तमसःपरंप्राप्तंतुमनःअर्कवज्ज्ञप्तिमात्रमेवभवति तत्रोभयविधब्रह्मभावंदेहिनआह त्रैलोक्येति देहीजीवःत्रैलोक्यप्रकृतिः कारणंब्रह्मेत्यर्थः कारणीभूततमसोंतेतुसएवमहेश्वरः शुद्धब्रह्मभूतएवेत्यर्थः यथोक्तं सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपा धिकइति ॥ १६ ॥ तपइति अग्निहोत्रादिकंतपः तमःदंभदर्पादि एतद्ब्रह्मतुदेवासुरैर्हेतुभूतैरजस्तमोमयैर्नप्राप्यमितिगुप्तंप्रजापतिना कीदृशंज्ञानलक्षणंज्ञानस्वरूपं ॥ १७ ॥ इममेवविभागंविभजते सत्वमिति ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्परमंतेभ्यःसात्विकासात्विकेभ्योभावेभ्यउत्कृष्टं ज्ञानमेवनतुज्ञेयं अमृतंज्ञानांतराबाध्यं ज्योतिःस्वप्रकाशं अक्षरंव्यापकं भावितात्मानःध्यानादिनाशोधितचित्ताः ॥ १९ ॥ उपसंहरति हेतुमदिति ज्ञान चक्षुषातत्त्वदर्शिनाएतावद्वाच्यवृत्त्यासगुणंलक्षणयाच निर्गुणं हेतुमद्युक्तियुक्तंयथास्यात्तथाआख्यातुंशक्यंनतुश्रृंगग्राहिकयाप्रदर्शयितुं श्रवणमननाभ्यांविदितशाब्दयुक्तितत्त्वस्यप्रत्याहारेण विषयेभ्यइंद्रिया णामाकर्षणेनब्रह्मवेदितुंशक्यंयोगांगेषुप्रत्याहारएवदुःशकःइतरत्सुसंपादमतोब्रह्मप्राप्तिकामेनेंद्रियाणिजेतव्यानीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ उक्तंवक्ष्यमाणंचसाधनजातंसमुच्चिनोति नसइति धर्ममितिपाठेअयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमितियाज्ञवल्क्योक्तलक्षणंधर्मं चतुष्टयंपूर्वोक्तंदृष्टांतभूतंस्वप्नसुषुप्त्याख्यंद्वयंदार्ष्टांतिकंचसगुणनिर्गुणब्रह्मआ वाख्यंद्वयमितिचतुष्टयं व्यक्तंदृश्यं अव्यक्तंचिदात्मा यत्तत्त्वमनारोपितंरूपंयस्यतत् परमर्षिणानारायणेन ॥ १ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वंस्वरूपतःफलतश्चाहद्वाभ्यां व्यक्तमिति ऋषिर्वेदःसएवनारायणवाक्य

ब्रह्मतत्परमंज्ञानममृतंज्योतिरक्षरं॥ येविदुर्भावितात्मानस्तेयांतिपरमांगतिं॥ १९॥ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा॥ प्रत्याहारेणवाशक्यमक्षरं ब्रह्मवेदितुं॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष०वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेषोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१६॥ ॥छ॥ ॥छ॥

भीष्मउवाच नसवेदपरंब्रह्मयोनवेदचतुष्टयं॥ व्यक्ताव्यक्तंचयत्तत्त्वंसंप्रोक्तंपरमर्षिणा॥ १॥ व्यक्तंमृत्युमुखंविद्यादव्यक्तममृतंपदं॥ प्रवृत्तिलक्षणंधर्ममृ षिर्नारायणोब्रवीत्॥ २॥ तत्रैवावस्थितंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं॥ निवृत्तिलक्षणंधर्ममव्यक्तंब्रह्मशाश्वतं॥ ३॥ प्रवृत्तिलक्षणंधर्मंप्रजापतिरथाब्रवीत्॥ प्रव त्तिःपुनरावृत्तिर्निवृत्तिःपरमागतिः॥ ४॥ तांगतिंपरमामेतिनिवृत्तिपरमोमुनिः॥ ज्ञानतत्त्वपरोनित्यंशुभाशुभनिदर्शकः॥ ५॥ तदेवमेतौविज्ञेयावव्यक्तपुरु षावुभौ॥ अव्यक्तपुरुषाभ्यांतुयत्स्यादन्यन्महत्तरं॥ ६॥ तंविशेषमवेक्षेतविशेषेणविचक्षणः॥ अनाद्यंतावुभावेतावलिंगौचाप्युभावपि॥ ७॥ उभौनित्या वविचलौमहद्भ्यश्चमहत्तरौ॥ सामान्यमेतदुभयोरेवंह्यन्यद्विशेषणं॥ ८॥

त्वान्नारायणः ॥ २ ॥ ब्रह्मांडाधिपत्यांतंसर्वंकर्मफलांतर्भूतमित्यर्थः निवृत्तिर्देहेंद्रियाहंकारांतानांबाधस्तल्लक्षणोधर्मस्तुब्रह्मैव ॥ ३॥ प्रजापतिःस्रष्टारजोमयत्वात् ॥ ४ ॥ तांएषोस्यपरमआनंदएषास्यपरमा संपदितिश्रुतिप्रसिद्धांकैवल्यावस्थां शुभाशुभेमुक्तिसंसारौनिश्चयेनद्रष्टुमिच्छन् तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिण्वुल् ज्ञानतत्त्वंचिदात्मतत्त्वंतद्विचारपरोनित्यंस्यात् ॥ ५॥ ततूतत्रतत्त्वविचारेकर्तव्येए वंवक्ष्यमाणंप्रकारंजानीयात् अव्यक्तंप्रधानंपुरुषःक्षेत्रज्ञोजीवःमहत्तरंईश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशइतिश्रुतिप्रसिद्धंत्रयं ॥ ६ ॥ तेषुयन्महत्तरंतंविशेषंक्लेशादिभिरपरामृष्टतयाविशिष्टंपरमात्मानंअवेक्षेतसा क्षात्कुर्यात् विशेषेणबाध्यत्वाबाध्यत्वलक्षणेनवैपरीत्येन विशेषमेवाहानादीति उभौप्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादीअनंतौ अलिंगौमानांतराविषयौ ॥ ७ ॥ नित्यौमूढस्यापरिहार्यौ एवमादिपुंप्रकृत्योःसाधर्म्यं विशे षणंव्यावर्तकंवैधर्म्यंतुएवंविद्यात् ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंकथंतदाह प्रकृत्येति अप्रसवधर्मानिर्गुणश्चपुरुषइतिविपरीतं ॥ ९ ॥ विकाराणांमहदादीनांद्रष्टारंनतुदृश्यं एवंप्रधानक्षेत्रज्ञयोःसाधर्म्यवैधर्म्येउक्त्वाक्षेत्रज्ञेश्वरयोरपिसाधर्म्यमाह अग्राह्याविति अग्राह्यौयतः पुरुषौचिद्रूपौअलिंगौलिंग्यतेज्ञाप्यतेनेनेतिगुणादिकंप्रतिसंबंधिलिंगंतद्राहित्यादसंहतौअत्यंतविविक्तौ ॥ १० ॥ नन्वलिंगयोर्जीवेशयोर्लिंगभेदप्रयुक्तोभेदःकुतःस्यादित्याशंक्यौपाधिकस्तयोर्भेदोनस्वतइ त्याशयेनाह संयोगेति संयोगोदृग्दृश्यसंबंधःलक्षणंज्ञापकंउत्पत्तिराविर्भावहेतुश्चयस्यसःसंयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्त्तेतिकर्तुर्बुद्धौचित्प्रतिबिंबत्वंलक्षणमुक्तं ननुबुद्धिरेवचिच्छायापन्नाकर्त्रीकिंतदुभयेतरेणकर्त्रे त्याशंक्याह कर्मनिर्वृत्तिरिति कर्मणांशास्त्रीयाणांलौकिकानांचनिर्वृत्तिर्निष्पत्तिर्यस्मात् अयमर्थः कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादितिन्यायेनविधिनिषेधशास्त्राक्षिप्तःकश्चिन्नियोज्यस्तावदस्ति सचनबुद्धिः तस्याः काष्ठलोष्ठसमत्वेनानियोज्यत्वात् नापिपुरुषः अकर्तृत्वात् अतःशास्त्राद्यर्थवत्त्वायतदुभयसंयोगजःकर्तावश्यंप्रधानेश्वरव्यतिरिक्तलक्षणोभ्युपेयइति सःकर्तायद्यद्यथायथाकरणैरिंद्रियादिभिःसाधनैर्विचेष्टते कर्मकुरुतेतथातथातत्तद्योनिप्रदेनकर्मणासहितोगृह्यते अतःसमानेपिदृग्दृश्यसंयोगेदृश्योपाधिस्वरूपभेदात्कर्तृभेदइत्यर्थः एवंचकर्ताव्यवहारतस्तृतीयोपिपरमार्थतोदृक्कोटिरेवनतुदृश्यकोटिरितिदृष्टांतमुखे

प्रकृत्यासर्गधर्मिण्यातथात्रिगुणधर्मया॥विपरीतमतोविद्यात्क्षेत्रज्ञस्यस्वलक्षणं॥ ९॥ प्रकृतेश्चविकाराणांद्रष्टारमगुणान्वितं॥अग्राह्यौपुरुषावेतावलिंगत्वा दसंहतौ॥ १०॥ संयोगलक्षणोत्पत्तिःकर्मणागृह्यतेयथा॥ करणैःकर्मनिर्वृत्तिःकर्तायद्यद्विचेष्टते॥ कीर्त्यतेशब्दसंज्ञाभिःकोहमेषोप्यसाविति॥ ११॥ उष्णी षवान्यथावस्त्रैस्त्रिभिर्भवतिसंवृतः॥ संवृतोयंतथादेहीसत्वराजसतामसैः॥ १२॥ तस्माच्चतुष्टयंवेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतं॥ यथासंज्ञोह्ययंसम्यगंतकालेनमुह्यति ॥ १३॥ श्रियंदिव्यामभिप्रेप्सुर्वर्ष्मवान्मनसाशुचिः॥ शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषंतपः॥ १४॥

नाहार्धेन कीर्त्यतइति यथास्वस्यकौंतेयत्वमजानानःकर्णःकःकौंतेयइतिपृच्छतिसएवसूर्येणप्रबोधितोऽहंकौंतेयइतिवक्तिएवमज्ञःकिंब्रह्मेतिपृच्छतिज्ञस्त्वहंब्रह्मेतिजानातिएवमेकस्मिन्नपिवस्तुन्युपाधिभेदाज्ज्ञा नाज्ञानकृतभेदाद्विभिन्नौशब्दप्रत्ययौभवतः संज्ञाप्रत्ययः एवंदृश्येप्येषोसावितिसामीप्यासामीप्यकृतौशब्दप्रत्ययावेकत्रापिभिन्नौभवतएवंजीवेशाविति ॥ ११ ॥ ननुविनिगमकाभावाद्दृश्यकोटिरेवकर्ताकथं नेत्याशंक्याह उष्णीषवानिति वस्त्रैःवस्त्रवदाच्छादकैस्त्रिभिःस्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथाउष्णीषीउष्णीषादन्यएवंदेहीगुणेभ्योन्यइत्यर्थः नहिप्रतिबिंबमुखंदर्पणेदृश्यमानमपिदर्पणकोटिगतंतथाजीवोपीतिभा वः ॥ १२ ॥ चतुष्टयंद्वेपुंप्रधानयोःसाधर्म्यवैधर्म्येद्वेजीवेश्वरयोश्चसाधर्म्यवैधर्म्येइति एतैःपूर्वोक्तैःअनाद्यंतत्वेनचिज्जडत्वेनअसंहतत्वेनकर्तृत्वेनचेतिचतुर्भिर्हेतुभिःआवृतमपिमयासम्यग्व्याख्यातमित्यर्थः यथासंज्ञःउक्तविधंज्ञानमनतिक्रांतः अंतकालेसिद्धांतसमये ॥१३॥ एतच्चतुष्टयंज्ञात्वायत्कर्तव्यंतदाह श्रियमिति दिव्यांदिविहार्दाकाशेब्रह्मणिभवां वर्ष्मवान्देहवान् शारीरैःशरीरनिर्वर्त्यैःनियमैः शौचसंतो षतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैः निष्कल्मषंनिष्कामंतपःयोगं ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपसायोगेनतद्बलेनेत्यर्थः अंतर्भूतेनआंतरेणनतुसमित्कुशाज्यपयआदिबाह्यद्रव्यसाध्येनभास्वताचैतन्यप्रकाशवतादिविहार्दाकाशेसूर्यादिकंतपसायोगेनभासते यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआ काशउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेउभावग्निश्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसावित्यादिश्रुतेः सर्वस्यतदंतर्गतत्वावगमात् अतएवयोगिनांव्यवहितादिसाक्षात्कारउपपद्यते ॥ १५॥ प्रकाशोविकसनंफलमित्य र्थः तपसोयोगस्य संशब्दितंयोगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनमितिसर्वत्रख्यातंज्ञानहेतुत्वेन तस्यस्वलक्षणंअसाधारणंरूपं रजस्तमोघ्नंप्रवृत्त्यावरणयोर्नाशकं कर्मवैराग्यपूर्वकंवेदांतश्रवणं ॥ १६ ॥ तपो विशेषावाह ब्रह्मेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ वैमनस्यंवैराग्यंविषयेशब्दादौ करणानिइंद्रियाणि अस्यशिष्टान्नभुजः तन्मात्रंआहारमात्रंनतुधनादिकंशिष्टेभ्योप्याददद्यात् ॥ १९ ॥ एवंविधसाधनसंपत्त्यभावेपिमो क्षेउपायांतरमस्तीत्याह अंतेति तत्ज्ञानं अंतकालेबलोत्कर्षात्कुर्यात्यज्ज्ञानंयोगयुक्तेनमनसाशनैःउपपद्यतेइत्यन्वयः अयमाशयः आदिपर्वणिविष्णवनुग्रहाद्देवाअमृतंलेभिरे राहुस्तुच्छलेनामृतार्थीदेवपं क्तिस्थोदेहभेदेनसहैवतल्लेभेइत्युपाख्यातं तत्राख्यायिकानांस्वार्थेतात्पर्याभावात्ततःकश्चिद्विधेयोर्थउन्नेयः सचयथोक्तसाधनानुष्ठानात्सात्विकामुक्तिभाजःस्युः असात्विकोपिमोक्षक्षेत्रेमरणकालेमुक्तिमा

त्रैलोक्यंतपसाव्याप्तमंतर्भूतेनभास्वता॥ सूर्यश्चचंद्रमाश्चैवभासतस्तपसादिवि॥ १५॥ प्रकाशस्तपसोज्ञानंलोकेसंशब्दितंतपः॥ रजस्तमोघ्नंयत्कर्मतपसस्त त्स्वलक्षणं॥ १६॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते॥ वाङ्मनोनियमःसम्यङ्मानसंतपउच्यते॥ १७॥ विधिज्ञेभ्योद्विजातिभ्योग्राह्यमन्नंविशिष्यते॥ आ हारनियमेनास्यपाप्माशाम्यतिराजसः॥ १८॥ वैमनस्यंचविषयेयांत्यस्यकरणानिच॥ तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्रप्रयोजनं ॥ १९॥ अंतकालेबलोत्क र्षाच्छनैःकुर्यादनातुरः॥ एवंयुक्तेनमनसाज्ञानंयदुपपद्यते॥ २०॥ रजोवर्ज्योप्ययंदेहीदेहवाञ्छब्दवच्चरेत्॥ कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौस्थितः॥ २१॥

मोतीति तथाआश्वमेधिकेसंवर्तमरुत्तीयेकाश्यांवसतःसंवर्तस्यशवदर्शनेनशिवदर्शनसिद्धिःसूचिता तेनकाश्यांमृतस्यशिवत्वेनतत्प्रतिमावत्तच्छरीरस्यलिंगत्वंसूच्यते तथाइहापिबलोत्कर्षात्अंतकालेज्ञानंकुर्या दित्युच्यते तेनसर्वैर्णैतेनवाक्यसंदर्भेणअत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवनिषेवेताविमुक्तंनविमुंचेदित्यस्याःश्रुतेरर्थःकाश्यांम्रियमाणस्यरुद्रमु खात्तारकोपदेशप्राप्त्यामुक्तिप्राप्तिरितिसमस्तपुराणोपबृंहितःसूचितइतिगम्यते बलोत्कर्षादतियत्नेनकाश्यांवासात् अंतकालेज्ञानंकुर्यादीशोपदेशात्संपादयेत् ॥२०॥ एवंमोक्षेसाधनांतरमुक्त्वाआपेक्षिकत्वमप्या ह रजइति अयंदेहीरजोवर्ज्यःबाह्येंद्रियप्रवृत्तिशून्यःसमाधौसंत्यक्तस्थूलदेहोपिदेहीपुरुषःदेहवान्भूत्वाशब्दवत्शब्दादिमत्कार्यंसूक्ष्मशरीरंचरेत्अनुचरेत् यस्तुकार्यैरव्याहतमतिःसवैराग्यात्सूक्ष्मभोगेष्व पिनिस्पृहःप्रकृतौलीयतेनतुप्रकृतेःपरंपुरुषंप्राप्नोति अयंभावः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्मुक्तोयोगीसद्योमोक्षमश्नुते स्थूलमात्रविहीनोविदेहः स्थूलसूक्ष्माभ्यांविहीनःप्रकृतिलयः एतौहिसुषुप्तिस्थवत्उत्तर कक्ष्यांप्रविविक्षंतौमध्येलयेनाभिभूतौनिर्विकल्पंपदमनुभवतइवअतएवतयोरसंप्रज्ञातःसंसारहेतुः तथाचसूत्रितं भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आदेहात्देहपातावधि अप्रमादात्अनवधानत्वाद्यभावात् देहानांस्थूलसूक्ष्मकारणानांअंतात्बाधात् विशेषेणसद्यएवमुच्यते पूर्वौतुकममुक्तिजाभावित्याह हेत्विति हेतुर्मूलाज्ञानं तदनाशाद्विदेहादीनांअन्ये षांचभूतानांकर्माविनाशस्ततःसर्गप्रलयौजन्ममरणेस्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गेशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदयेनियतिर्धर्माधर्मौनानुवर्तते शुद्धब्रह्मविदस्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावितिन्यायेनपू र्वपापस्यनाशउत्तरस्यासंश्लेषश्चभवतीत्यागामिजन्मकारणाभावान्मुक्तिरित्यर्थः परप्रत्ययाभावेसंसारानर्थयोगइत्याह भावेति येविपर्ययंअनात्मसुप्रकृत्यादिदेहांतेषुअन्यतमस्मिन्तत्समुदायेवाआत्मबुद्धिंकृ त्वाआसतेतेभावानांमहदादीनांअंतप्रभवयोर्नाशोदययोरेवप्रज्ञाबुद्धिर्येषांतेतथाभवंति विपर्यस्तमतीनांमोक्षकथापिनास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धृत्याआसनाद्यप्रच्युत्यादेहान्धारयंतोयोगिनः बुध्यासंक्षिप्तंविष येभ्यःप्रत्याहृतंचेतोयैस्ते स्थानेभ्यःअक्ष्यादिभ्यइंद्रियगोलकेभ्योध्वंसमानाःच्युताःत्यक्तान्नमयकोशाः सूक्ष्मत्वात्अन्नमयापेक्षया नतुवस्तुतःतान्प्राणेंद्रियादीन्उपासतेआत्मत्वेनचिंतयंति यथोक्तंपुराणां तरे दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णंसहस्रंत्वाभिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रंतुतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यानविद्यतइति ब्रह्म लोकेएतेसर्वेतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मादेवंतस्मात्यथागमं इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठा

आदेहादप्रमादाच्चदेहांताद्विप्रमुच्यते ॥ हेतुयुक्तःसदासर्गोभूतानांप्रलयस्तथा ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गेतुनियतिर्नानुवर्तते ॥ भावांतप्रभवप्रज्ञाआसतेयेविप र्ययं ॥ २३ ॥ धृत्यादेहान्धारयंतोबुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ॥ स्थानेभ्योध्वंसमानाश्चसूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २४ ॥ यथागमंचगत्वावैबुद्ध्यातत्रैवबुध्यते ॥ देहांतंक श्चिदन्वास्तेभावितात्मानिराश्रयं ॥ २५ ॥ युक्तंधारणयासम्यक्सतःकेचिदुपासते ॥ अभ्यस्यंतिपरंदेवंविद्युत्संशब्दिताक्षरं ॥ २६ ॥

सापरागतिरितीमंवेदमनतिक्रम्यततस्ततःपरंपरंस्थानंगत्वातत्रपरस्यांकाष्ठायांविषयेस्वयमेवबुध्याधीवृत्त्याबुध्यतेजानातिपरांकाष्ठां देहांतंअव्यक्तादपिपरं एतेनाव्यक्तात्पुरुषःपरइतिश्रौतमव्यक्तपदंदेहप रंनतुसांख्याभिमताव्यक्तपरमितिव्याख्यातं अनुमानिकाधिकरणेचैतत्स्पष्टं तंदेहांतंकश्चिदेवभावितात्मायोगशोधितमतिरन्वास्तेऽमुंशास्त्राचार्योपदेशमनुप्राप्यास्तेनिराश्रयंस्वमहिमप्रतिष्ठंपराकाष्ठारूपत्वात् ॥ २५ ॥ युक्तमिति धारणयाधारणाविषयेणमूर्तब्रह्मणाकृष्णादिनायुक्तंतादात्म्यसंबंधेनसेव्यसेवकभावेनवायुक्तंनिबद्धंआत्मानंकश्चिदुपास्ते सतइतिकर्मणिषष्ठी अविद्याशबलंकेचिदुपासते अपरेपरंशब लाद्उत्कृष्टंनिर्गुणंब्रह्मअभ्यस्यंतिपुनःपुनरनुभवविषयतामापादयंति विद्युत्संशब्दितंसकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोकइतिश्रुतेःविद्युद्वत्सकृद्विभातत्वेनविद्युत्संशब्दितं केनेषितमित्युपनिषत्प्रसिद्धमिदंविशेषणं अक्षरं अपरिणामि ननुदेहांतपदेनैवैतदुक्तं सत्यं तत्रज्ञेयत्वेनोक्तंइहतूपास्यत्वेनोच्यते कःपुनरेतावताभेदः श्रृणु आद्येश्रवणादिप्रणाल्याध्यस्तानात्मनिरसनेनात्मतत्त्वावाप्तिःसर्पबाधेनेवरज्ज्ववगतिः द्वितीयेतुमूलप्रमा णाभावेपितवपाणौपंचरत्नानीतिवदतोवाक्यंकदाचित्संवाद्यतेतद्वत्त्वंब्रह्मासीतिगुरुवाक्येविश्वासमात्रात्प्रवृत्तआत्मनोब्रह्मभावंचिंतयंस्तमनुभवति सेयंसंवादिभ्रमवदुपास्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कारफलेति ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतेति तपसा ऽविमुक्तोपासनेनअंतकालेउपासंतेब्रह्मप्राप्नुवंति असगताविित्यस्यरूपं एतेपंचयथायोगंपरमांनिर्विशेषांगतिंक्रमेणसद्योवागच्छंति ॥२७॥ सूक्ष्ममिति विशेषणंव्यावर्त्तकंउपाधिभूतंतेषांसोपाधिकब्रह्मणांअवेक्षेतहेलनयाहेयत्वेनपश्येत् यथोक्तंकल्पतरौ निर्विशेषंपरंब्रह्मसाक्षात्कर्तुमनीश्वराः येमंदास्तेनुकंप्यंतेसविशेषनिरूपणैः स्थिरीकृतेमनस्येषांसगुणब्रह्मचिंतनात् तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति देहांतंअव्यक्तलयाधिष्ठानं देहंत्वितिपाठेअव्यक्तमेव परमंचरमंविशेषणं नततःपरमन्यत्ध्येयमस्तीत्यर्थः विमुक्तमपरिग्रहमित्यादिपादोनश्लोकएकंवाक्यं विमुक्तंस्थूलदेहाध्यासहीनं अपरिग्रहंसंन्यासिनं ॥२८॥ धारणासक्तमानसंयोगिनं अंतरिक्षात्अंतरिक्षंहार्दाकाशस्तमारभ्यअन्यतरंईशंसूत्रात्मानंवाविद्यादित्यर्थः मर्त्येति यत्किंचित्श्रौतोपास्तियुक्ताःमर्त्यदेहाद्विमुच्यंते ॥२९॥ ततआरोह

अंतकालेह्युपासंतेतपसादग्धकिल्बिषाः॥सर्वएतेमहात्मानोगच्छंतिपरमांगतिं॥२७॥सूक्ष्मंविशेषणंतेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा॥देहांतंपरमंविद्याद्विमुक्तमपरिग्रहं॥ २८ ॥ अंतरिक्षादन्यतरंधारणासक्तमानसं॥मर्त्यलोकाद्विमुच्यंतेविद्यासंसक्तचेतसः॥२९॥ब्रह्मभूताविरजसस्ततोयांतिपरांगतिं॥एवमेकायनंधर्ममाहुर्वेदविदोजनाः ॥ ३० ॥ यथाज्ञानमुपासंतःसर्वेयांतिपरांगतिं॥ कषायवर्जितंज्ञानंयेषामुत्पद्यतेऽचलं॥ यांतितेपिपरॉंल्लोकान्विमुच्यंतेयथाबलं ॥ ३१ ॥ भगवंतमजंदिव्यंविष्णुमव्यक्तसंज्ञितं॥ भावेनयांतिशुद्धायेज्ञानतृप्तानिराशिषः ॥ ३२॥ ज्ञात्वात्मस्थंहरिंचैवननिवर्ततितेव्ययाः॥ प्राप्यतत्परमंस्थानंमोदंतेक्षरमव्ययं॥३३॥ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्तिचनास्तिच ॥ तृष्णाबद्धंजगत्सर्वंचक्रवत्परिवर्तते॥३४॥ बिसतंतुर्यथैवायमंतस्थःसर्वतोबिसे॥तृष्णातंतुरनाद्यंतस्तथादेहगतःसदा ॥ ३५॥ सूच्यासूत्रंयथावस्त्रेसंसारयतिवायकः ॥ तद्वत्संसारसूत्रंहितृष्णासूच्यानिबद्ध्यते ॥ ३६॥ विकारंप्रकृतिंचैवपुरुषंचसनातनं॥ योयथावद्विजानातिसवितृष्णोविमुच्यते॥ ३७॥

क्रमेणपरांगतिंयांति एकायनंएकंब्रह्मैवायनंप्राप्तिस्थानंयस्मिन् ॥ ३० ॥ कषायेति रागादिहीनमचलंयेषांशास्त्रीयंपरोक्षमपिज्ञानमुत्पद्यते तेपियथाबलंयथावैराग्यंमुच्यंते ॥ ३१ ॥ भगवंतंसर्वैश्वर्यवंतं ॥ ३२ ॥ आत्मस्थंकोशपंचकांतर्गतं ॥ ३३ ॥ संक्षेपेणज्ञेयंहेयंचाह एतावदिति अस्तिचनास्तिचेत्यनेनरज्जूरगादिवज्जगत्भ्रांताभ्रांतयोरस्तिचनास्तिचेत्यनिर्वचनीयमित्युक्तं जगन्मिथ्यात्वंज्ञेयंतृष्णाचत्याज्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बिसंमृणालं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तृष्णात्यागोपायमाह विकारमिति कार्यकारणंशुद्धंचजानन्वितृष्णोभूत्वाविमुच्यते॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकाशंस्पष्टं अमृतंमोक्षसाधनं ॥ ३८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वंसंक्षेपेणपुंप्रकृत्योर्वैधर्म्यमुक्तंतद्विवरणायपंचशिखवाक्यमध्यायद्वयमारभते तत्रतृष्णात्यागोमुख्यंमुक्तिसाधनंसचराज्ञांदुःशकइतिमन्वानःमिथिलायांप्रदग्धायांनमेकिंचनदह्यतीतिपूर्वोक्तंस्वमतविरुद्धंजनकवचनंस्मरंस्तद्वृत्तंपृच्छति केनेति ॥ १ ॥ महत्सुखंमोक्षं ॥ २ ॥ जनकोजनकवंश्यः नाम्नाजनदेवः ऊर्ध्वंदेहादित्यूर्ध्वदेहमशरीरंब्रह्मतत्प्राप्तिकराणांऔर्ध्वदेहिकानांविचिंतनेयुक्तोऽवहितआसीत् ॥ ३ ॥ धर्मान्उपासनामार्गान् पाठांतरेपाषंडाः लोकायतादयःतेषांवादिनःप्रतिभटत्वेनजेतारः पाषंडवासिनइतिपाठेपाषंडान्वासयंतिआच्छदयंतितिरस्कुर्वंतितेतथा ॥ ४ ॥ तत्रकेचित्पाषंडादेहनाशादात्मनाशमिच्छंति अन्येपुनर्देहस्यैवनाशंनेच्छंति तत्राद्येजगद्वैचित्र्यानुपपत्तिमंत्येप्रत्यक्षविरोधंचोद्भावयतांतेषांप्रेत्यभावेअस्माद्देहादुत्क्रम्यभावेसत्तायांप्रेत्यजातौजन्मांतरलाभेचविषयेविनिश्चयेसभूयिष्ठंनतुष्यति यतःआगमस्थः तत्रतार्किकाणांविभूनामात्म

प्रकाशंभगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतं ॥ भूतानामनुकंपार्थंजगादजगतोगतिः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेसप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञजनकोमिथिलाधिपः ॥ जगाममोक्षंमोक्षज्ञोभोगानुत्सृज्यमानुषान् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ येनवृत्तेनधर्मज्ञःसजगाममहत्सुखं ॥ २ ॥ जनकोजनदेवस्तुमिथिलायांजनाधिपः ॥ और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तोविचिंतने ॥ ३ ॥ तस्यस्मशतमाचार्यावसंतिसततंगृहे ॥ दर्शयंतःपृथग्धर्मान्नानाश्रमनिवासिनः ॥ ४ ॥ सतेषांप्रेत्यभावेचप्रेत्यजातौविनिश्चये ॥ आगमस्थःसभूयिष्ठमात्मतत्त्वेनतुष्यति ॥ ५ ॥ तत्रपंचशिखोनामकापिलेयोमहामुनिः ॥ परिधावन्महींकृत्स्नांजगाममिथिलामथ ॥ ६ ॥ सर्वसंन्यासधर्माणांतत्त्वज्ञानविनिश्चये ॥ सुपर्यवसितार्थश्चनिर्द्वंद्वोनष्टसंशयः ॥ ७ ॥ ऋषीणामाहुरेकंतंयंकामानावृतंनृषु ॥ शाश्वतंसुखमत्यंतमन्विच्छंतंसुदुर्लभं ॥ ८ ॥ यमाहुःकपिलंसांख्याःपरमर्षिप्रजापतिं ॥ समन्येतेनरूपेणविस्मापयतिहिस्वयं ॥ ९ ॥ आसुरेःप्रथमंशिष्यंयमाहुश्चिरजीविनं ॥ पंचस्रोतसियःसत्रमास्तेवर्षसहस्रिकं ॥ १० ॥

नांपूर्वदेहेंद्रियवियोगोमरणंअपूर्वदेहेंद्रियसंबंधोजन्मेतिविनिश्चयः सांख्यानांतुआत्मनांकरणानांचविभूनामेवसतांअरण्यामग्नेरिवतत्रतत्रवृत्तिलाभोजन्मवृत्तिविलयोमृत्युरितिविनिश्चयः तथाकर्ताभोक्ताविभुरात्मेतिपूर्वेषामात्मतत्त्वंपरेषांतुभोक्तैवनकर्तेति तत्रापाषंडत्वात्किंचित्तुष्यन्नपिभूयिष्ठंनतुष्यति आगमविरोधात् आगमोहिस्वप्नवत्पूर्वदेहनाशोत्तरदेहप्राप्तीवदति आत्मानंचाकर्तारमभोक्तारमेकंच नतेषामितिपाठेआत्मतत्त्वेनेतितृतीया ॥ ५ ॥ कापिलेयःकपिलायाःपुत्रः परिधावन्एकत्रवासमकुर्वन् ॥ ६ ॥ सुपर्यवसितार्थःसम्यक्निश्चितप्रयोजनः ॥ ७ ॥ कामैरनावृतं कामादवसितमितिपाठेयदृच्छयास्थितं नृषुसुखंअन्विच्छंतं स्थापयितुमितिशेषः ॥ ८ ॥ सःकपिलः तेनपंचशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्ततुल्यत्वं ॥ ९ ॥ पंचस्रोतांसिविषयकेदारप्रणालिकाःयस्यतस्मिन्मनसि मानसंसत्रमित्यर्थः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रयत्समीपे कापिलंकपिलमतानुसारि मंडलंमुनिसमूहंप्रतिपरमार्थंयःन्यवेदयदित्युत्तरेणसंबंधः पंचस्रोतसिमनसिनिष्णातःऊहापोहकौशलवान् पंचरात्रोनामविष्णुत्वप्रापकःक्रतुः पुरुषोहवैनारायणो ऽकामयतात्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वंस्यामिति सएतंपंचरात्रंपुरुषमेधंयज्ञक्रतुमपश्यदितिशतपथोक्तस्तत्रविशारदःअनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पंचअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञान मयानंदमयान्कोशान्मिथआत्मनश्चविविक्तान्जानातीतिपंचज्ञः अतएवपंचकृत् पंचतद्विषयाण्युपासनानि भृगुर्वैवारुणिरित्यस्यामुपनिषदिसतपस्तप्त्वाऽन्नंब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिविहितानिकरोति सपंच कृत् पंचशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुताःशांत्यादयोगुणाःयस्मिन्सपंचगुणः ततश्चब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेःपंचभ्योतिरिच्यमानत्वात्शिखेवेतिपंचशिखंपुच्छंब्रह्मतज्ज्ञ त्वान्मुनिरपिपंचशिखः ननुपंचकृत्कथंषष्ठज्ञःस्यादितिचेत् शृणु यथान्नमयंविकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नंविराडाख्यमेति एवंमाययाविकृतमानंदमानंदमयाख्यमुपास्याविकृतमानंदंतत्प्रकृतिमेतीतिनष

यत्रचासीनमागम्यकापिलंमंडलंमहत्॥पंचस्रोतसिनिष्णातःपंचरात्रविशारदः॥११॥ पंचज्ञःपंचकृत्पंचगुणःपंचशिखःस्मृतः॥पुरुषावस्थमव्यक्तंपरमार्थं न्यवेदयत्॥१२॥ इष्टसत्रेणसंपृष्टोभूयश्चतपसासुरिः॥क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिंबुबुधेदेवदर्शनः॥१३॥यत्तदेकाक्षरंब्रह्मनानारूपंप्रदृश्यते॥आसुरिर्मंडलेतस्मिन्प्र तिपेदेतदव्ययं॥१४॥ तस्यपंचशिखःशिष्योमानुष्यापयसाभृतः ॥ब्राह्मणीकपिलानामकाचिदासीत्कुटुंबिनी ॥ १५ ॥ तस्याःपुत्रत्वमागम्यस्त्रियाःसपिब तिस्तनौ॥ ततःसकापिलेयत्वंलेभेबुद्धिंचनैष्ठिकीं ॥ १६ ॥ एतन्मेभगवानाहकापिलेयस्यसंभवं॥ तस्यतत्कापिलेयत्वंसर्ववित्त्वमनुत्तमं ॥ १७॥ सामान्यंज नकंज्ञात्वाधर्मज्ञोज्ञानमुत्तमं॥ उपेत्यशतमाचार्यान्मोहयामासहेतुभिः ॥ १८ ॥ जनकस्त्वभिसंरक्तःकापिलेयानुदर्शनात् ॥ उत्सृज्यशतमाचार्यान्पृष्ठतोनु जगामतं॥ १९॥ तस्मैपरमकल्यायप्रणतायचधर्मतः॥ अब्रवीत्परमंमोक्षंयत्तत्सांख्येभिधीयते ॥ २० ॥

ष्ठोपास्तिःपृथग्वक्तव्याषष्ठज्ञानाय तस्यपंचमोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति पुरुषाअन्नमयादयःपंचअवसन्नतयाबाधिततयातिष्ठंतीत्यस्मिन्नितिपुरुषावस्थं अतएवशिरआद्यवयवरहितत्वादव्यक्तंअबा ध्यत्वाच्चपरमार्थंअबोधयत् ॥ १२ ॥ तस्यापिगुरुमाहेष्टेत्यादिना इष्टसत्रेणआत्मयज्ञेन हेतौतृतीया अध्ययनेनवसतीतिवत् सम्यक्पृष्टःप्रश्नोयस्यससंपृष्टः आत्मज्ञानार्थंकृतप्रश्नइत्यर्थः व्यक्तिंबाध्यत्वाबा ध्यत्वेनस्पष्टतां देवदर्शनःदिव्यदृष्टिरित्यर्थः ॥१३॥ सांख्यसंमतंगुणपुरुषांतरज्ञानात्कैवल्यंप्रधानंचोपादानमितिपक्षंनिरस्यति यत्तदिति अक्षरमेवजगदुपादानतयानानारूपंनतुक्षरंप्रधानं अव्ययंब्रह्मैवप्रतिपे देज्ञातवान्नतुगुणपुरुषांतरं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ भगवान्मार्कंडेयःसनत्कुमारोवा ॥ १७ ॥ सामान्यंसर्वेष्वाचार्येषुसमबुद्धिं ॥ १८ ॥ अभिसंरक्तोभक्तः ॥ १९ ॥ कल्यायसमर्थाय सांख्येउपनिष त्कांडे विधीयतेअपूर्वतयाज्ञाप्यतेनतुयुक्त्याउन्नीयते ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातिर्जन्म कर्मयागादि सर्वंब्रह्मलोकांतं तेषुनिर्वेदोदुःखरूपत्वाद्दोषयुक्तत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्च॥ २ १॥तंमोहमब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः तंकं यस्यमोहस्यार्थंकर्मतत्फलंचकांक्षते अनाश्वासिकंअविश्वसनीयं शुक्ति रजताद्यसद्विषयप्रदर्शकत्वात् विनाशिचंचलंध्वंसिनमनियतकालंच अध्रुवंसत्त्वेनासत्त्वेनवानिश्चितं ॥ २ २ ॥ तमिममतस्मिंस्तद्बुद्धिलक्षणंमोहंविवरीतुंलोकायतानांमतमुपन्यस्यति दृश्यमानेइत्यादिना तेहिपार्थिवाप्यतैजसवायवीयाःपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावाःस्वयमेवदेहाद्याकारेणसंहन्यमानामदशक्तिवच्चैतन्यंजनयंतिदेहेएवनतुघटादौ स्वभावादितिसंतमात्मानंनास्तीत्याहुः असंतंचदेहंसंतमाहुस्तदेतदाह विनाशेदेहरूपात्मध्वंसेप्रत्यक्षेसतिदेहात्परंआत्मतत्त्वंआगमप्रमाणादपिअस्तीतिब्रुवन्लोकविरुद्धागमप्रामाण्यवादीपराजितएवेत्यर्थः ॥ २ ३ ॥ ननुदेहस्यैवात्मत्वेस्वर्गकामोयजेतेत्यादयःपरलोकफलाश्चोदनाउपरुध्येरन्नित्याशंक्याहानात्मेतिद्वाभ्यां आत्मनोमृत्युःअनात्मास्वरूपाभावएव क्लेशोदुःखंजरावयोहानिःआमयोरोगश्चआत्मनोमृत्युरेवअंशेनस्वरूपनाशः गृहस्येवदुर्बलंदुर्बलमंगंपूर्वपूर्व

जातिनिर्वेदमुक्त्वासकर्मनिर्वेदमब्रवीत्॥ कर्मनिर्वेदमुक्त्वाचसर्वनिर्वेदमब्रवीत्॥ २१॥ यदर्थंधर्मसंसर्गःकर्मणांचफलोदयः॥ तमनाश्वासिकंमोहंविनाशि चलमध्रुवं॥ २२॥ दृश्यमानेविनाशेचप्रत्यक्षेलोकसाक्षिके॥ आगमात्परमस्तीतिब्रुवन्नपिपराजितः ॥ २३॥ अनात्मात्यात्मनोमृत्युःक्लेशोमृत्युर्जरामयः॥ आत्मानंमन्यतेमोहात्तदसम्यक्परंमतं॥ २४॥ अथचेदेवमप्यस्तियल्लोकेनोपपद्यते॥ अजरोयममृत्युश्चराजासौमन्यतेयथा॥ २५॥ अस्तिनास्तीतिचाप्येतत्तस्मिन्नसतिलक्षणे॥ किमधिष्ठायतद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयं॥ २६॥ प्रत्यक्षंत्येतयोर्मूलंकृतांतैतिह्ययोरपि॥ प्रत्यक्षेणागमोभिन्नःकृतांतोवानकिंचन॥ २७॥

तरंनश्यतिसोंऽशेनगृहनाशएवमिंद्रियादिनाशेनाप्यंशतआत्मैवनश्यतीत्यर्थः एवंसतियआत्मानंमोहात्परंदेहादन्यंमन्यतेतत्मतंअसम्यक् ॥ २ ४ ॥ स्वर्गकामचोदनातुयथाराज्ञोजरत्वामरत्वाद्याशीरुपचारएवंदृष्टसुखेएवस्वर्गोपचारः तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूमइत्यादिवत्प्रत्यक्षविरुद्धाश्रुतिर्नस्वार्थेप्रमाणमित्याहाथेति तथाअग्निहोत्रादेर्वैयर्थ्यमुदाहरंति अग्निहोत्रंत्रयीधर्मस्त्रिदंडंभस्मगुंठनं बुद्धिपौरुषहीनानांजीविकेतिबृहस्पतिरिति ॥ २ ५ ॥ एवंप्रत्यक्षविरोधात्श्रुतिप्रामाण्यंदूषयित्वाव्याप्तिग्रहादनुमानस्यापितद्दूषयति अस्तिनास्तीति यथाचंद्रतारकेगत्यभावोस्तिनास्तीतिसंशयेस्तिगत्यनुपलब्धेरितिप्राप्तेनास्तिदेशांतरप्राप्तेरित्यनुमानेनयत्गत्यादिसाधनंतदपिअसतिलक्षणेज्ञापकेहेतौशतशःसहचरितयोरपिव्यभिचारदर्शनादसतिकिंलिंगमधिष्ठायआलंब्यलोकयात्रायावन्न्याहादिव्यवहारस्यविनिश्चयंब्रूयान्नकिमपीत्यर्थः ॥ २ ६ ॥ कृतांतैतिह्ययोःअनुमानागमयोः भिन्नःबाधितः नकिंचनप्रमाणमित्यर्थः ॥ २ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

फलितमाह यत्रेति यत्रकुत्राप्यनुमानेईशादृष्टनित्यात्मान्यतमसाधकेसाध्यसिद्धिंभावयतःकृतंअलंभावनयालमित्यर्थः उक्तविधयानुमानस्याप्रमाणत्वात् शरीरस्यशरीरात् ॥ २८ ॥ अनुमानस्याप्रामाण्यो
पगमेतुततएवदेहादनन्यात्मसिद्धिरित्याह रेतइति यथासमानेपिभूतचतुष्टयसंयोगेवटकणिकायांवटपत्रपुष्पफलमूलत्वगादिरूपरसादयोंतर्हिताः एवंतत्तद्रेतसिसमानेप्युपष्टंभकभागेमनोबुद्ध्यहंकारचित्तश
रीराकारगुणादयोंतर्हिताःसंतआविर्भवंति यथावाएकस्मादेवधेनूपभुक्तात्तृणोदकात्पयःसर्पिषीपृथक्स्वभावेयथावाबहुद्रव्यकल्कादिद्विन्निरात्रमधिवासितान्मदशक्तिरुत्पद्यतएवंरेतसउपलभ्योपलब्धांशौवा
भूतसंयोगाद्वाचैतन्यंजन्यते जातिर्जन्माग्न्यादेः यथावाकाष्ठद्वयसंश्लेषात्तत्प्रकाशकोग्निर्जायतएवंभूतयोगादपितत्प्रकाशकंचैतन्यमुत्पद्यतेइतिजडद्वयादजडोत्पत्तौदृष्टांतांतरंपराभिमतं स्मृतिरिति यथा
तर्कमतेजडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडंस्मृत्यादिरूपंज्ञानंजायतेतद्वदत्रापिभविष्यति एवमुत्पन्नंचैतन्यंअयस्कांतमणिर्लोहमिवइंद्रियसंघातंचालयिष्यति कार्यवैचित्र्यमपिपार्थिवांशगतजातिभेदादेवभ
विष्यति सूर्यकांतयोगादेवसूर्यरश्मयोऽग्निस्रुवतेनपृथ्व्यंतरयोगात्तद्वत्तत् एवंभोक्तृत्वंवन्हेर्जलशोषकत्ववत्संघातस्यैवयुज्यतेइतियुक्तंशरीरादन्योजीवोनास्तीति ॥ २९ ॥ एतद्दूषयति प्रेतीति प्रेतीभूतेदेहे

यत्रयत्रानुमानेस्मिन्कृतंभावयतोपिच ॥ नान्योजीवःशरीरस्यनास्तिकानांमतेस्थितः ॥ २८ ॥ रेतोवटकणीकायांघृतपाकाधिवासनं ॥ जातिःस्मृतिरयस्कां
तःसूर्यकांतोंबुभक्षणं ॥ २९ ॥ प्रेतीभूतेत्ययश्चैवदेवताद्युपयाचनं ॥ मृतेकर्मनिवृत्तिश्चप्रमाणमितिनिश्चयः ॥ ३० ॥ नन्वेतेहेतवःसंतियेकेचिन्मूर्तिसंस्थिताः ॥
अमूर्तस्यहिमूर्तेनसामान्यंनोपपद्यते ॥ ३१ ॥

चैतन्यात्ययोदेहातिरिक्तात्माऽस्तित्वेप्रमाणमित्यध्याहृत्ययोज्यं यदिदेहश्चेतनःस्यात्तर्हिमृतेपिदेहेचैतन्यमुपलभ्येतातोनदेहधर्मश्चैतन्यमित्यर्थः प्रेत्यभूतात्ययइतिपाठे मृत्वाभूतनाशः यस्मिन्सतिदेहोननश्य
तिअसतिचनश्यतिसदेहादन्यइत्यर्थः तथाशीतज्वरनिवृत्त्यर्थंमंत्रप्रतिपाद्यादेवतालोकायतिकेनप्रार्थ्यतेसाचेद्भूतमयीस्यात्तर्हिघटादिवद्दृश्येत सूक्ष्मशरीरस्यलोकांतरसंचारक्षमस्यास्वीकारात् आदिपदात्भूता
वेशोपिग्राह्यः यस्मिन्शरीरेभूतांतरमाविशतितदातद्देहपीडयामुख्योदेहपतिर्नबाध्यते किंतुआविष्टएवतदानींतस्यैवदेहाभिमानात् तदपगमेतुमुख्यएवबाध्यतेऽतोनदेहआत्मादृष्टविरोधादित्यर्थः मृतेकर्मनिवृ
त्तिः कृतनाशःचात्उत्पत्तौअकृताभ्यागमश्चदोषइत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवंस्वमतेसाधकान्युक्त्वापरोक्तान्हेतूनाभासयति नन्वेतइति मूर्तिसंस्थिताजडमेवाग्न्यादिकमितिसर्वेपूर्वोक्ताहेतवोजडाज्जडसिद्धावेवपर्यव
स्यंतिनत्वजडसिद्धौ हियस्मान्मूर्तादमूर्तस्यज्ञानस्योत्पत्तौपृथिव्यादिचतुष्टयादाकाशोप्युत्पद्येतेत्यर्थः सामान्यंसादृश्यंकार्यस्यकारणेनसहावगतंमृद्घटादौ नतुमूर्तामूर्तयोरत्यंतविलक्षणयोस्तदुपपद्यते यदपि
तर्कमतंजडयोरात्ममनसोर्योगादजडंज्ञानमुत्पद्यते तदपिदृश्याद्दृष्टजन्मासंभवात्प्रत्याख्येयमेव ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंलोकायतमतंनिरस्यसौगतमतंनिरसितुमुपन्यस्यति अविद्येत्यादिभिस्त्रिभिः तेहिलोकायताभिमतात्संघाताद्बाह्यादन्यंआध्यात्मिकंसंघातंरूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यपंचस्कंधात्मकमैहिकामुष्मिक व्यवहारास्पदमभ्युपगच्छंति अतोनतेषांप्रेतीभूतात्ययादयोदोषाःसंति यद्यप्येतेषामपीतरवत्स्थिरोभोक्ताप्रशासितावाचेतनःसंहंतानास्तितथापिअविद्या १ संस्कारो २ विज्ञानं ३ नाम ४ रूपं ५ षडायतनं ६ स्पर्शो ७ वेदना ८ तृष्णो ९ पादानं १० भवो ११ जाति १२ र्जरा १३ मरणं १४ शोकः १५ परिदेवना १६ दुःखं १७ दुर्मनस्ता १८ इत्यष्टादशकचित्संक्षेपेणक्वचिद्विस्तरेणचोक्ताःसर्वेषांसौगतानामप्रत्याख्येयाःपूर्वपूर्वेउत्तरेषांनिमित्तभूताःघटीयंत्रवदावर्तमानाःसंघातंस्वाश्रयतयाक्षिपंति षडायतनंशरीरंचेत्यस्यस्कंधपंचकस्यतदुपादानस्यषष्ठस्यचित्तस्यचआश्रयभूतत्वात् एवंचसंघातोत्पत्तेर्लौकयात्रायाश्वनिर्वाहेसतिनस्थिरआत्माऽभ्युपेयइतिवदंति तत्राविद्यास्वशब्दोपात्ताकर्मचेष्टालोभमोहशब्दैःसंस्कारोपादानतृष्णादुर्मनस्ताः इतरेदोषपदेनसंगृहीताः केचित्सौगताअविद्यादिकं पुनर्भवेदेहांतरप्राप्तौकारणमाहुरितियोजना ॥ ३२ ॥ एतदेवस्पष्टयत्यविद्येति अविद्यांक्षेत्रंपूर्वकृतंकर्मबीजं तृष्णास्नेहाश्रयजलरूपाएषएवंप्रकारकस्तेषामविषादीनांपुनर्भवःपुनःपुनरुत्पत्तिप्रकारः ॥३३॥

अविद्याकर्मचेष्टानांकेचिदाहुःपुनर्भवे ॥ कारणंलोभमोहौतुदोषाणांतुनिषेवणं ॥ ३२ ॥ अविद्यांक्षेत्रमाहुर्हिकर्मबीजंतथाकृतं ॥ तृष्णासंजननंस्नेहएषतेषां पुनर्भवः ॥ ३३ ॥ तस्मिन्गूढेचदग्धेचभिन्नेमरणधर्मिणि ॥ अन्योस्माज्जायतेदेहस्तमाहुःसत्वसंक्षयं ॥ ३४ ॥ यदास्वरूपतश्चान्योजातितःशुभतोऽर्थतः ॥ कथमस्मिन्सइत्येवंसर्वंवास्यादसंहितं ॥ ३५ ॥ एवंसतिचकाप्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ॥ यदस्याचरितंकर्मसर्वमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३६ ॥ अपिह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितोभवेत् ॥ सुखितोदुःखितोवापिदृश्यादृश्यविनिर्णयः ॥ ३७ ॥

तस्मिन्अविद्यादिकलापेगूढेसुप्तिप्रलययोः संस्कारात्मनास्थितेनिमित्तभूतेसति एकस्मिन्मरणधर्मिणिदेहेभिन्नेविनष्टेपि अन्योस्मात्ततएवाविद्यादेर्देहोन्योजायते तस्मिन्ज्ञानेनदग्धेचसतिदेहनाशात्सत्वसंक्षयंमोक्षमाहुः सत्वस्यधीधातोःसंक्षयःसम्यगैश्वर्यंनिर्विषयप्रवाहित्वंकैवल्यमित्याहुः ॥ ३४ ॥ एतद्दूषयति यदेति स्वरूपतोन्यत्वंमुक्तावपिक्षणिकानांविज्ञानादीनां यदाचजातितःआलयविज्ञानंबाह्यविज्ञानमितितेषामन्यत्वं यदाचशुभतःशुभाशुभतःपुण्यपापतःअर्थतःबंधमोक्षतःविज्ञानानांपृथक्त्वंतदाबाह्येकथंसोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानं प्राग्दृष्टस्यघटस्येववार्तमानिकादन्यत्वात् एवंअसंहितंअनभिसंहितं भोगमोक्षादिकथंवास्यात् अन्योमुमुक्षुरन्यःसाधनाविष्टोऽन्योमुक्तइत्यापत्तेः ॥ ३५ ॥ एवंचसतिदानाद्यप्यनर्थकंफलभोगकालेदातुरभावादित्याह एवमिति अन्येनविज्ञानेनाचरितंअन्यद्विज्ञानांतरंप्रतिप्रवर्ततेफलंदातुंगच्छति ॥ ३६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याहापीति अन्यत्वाविशेषाच्चैत्रपुण्यैरपिमैत्रःसुखीभवेदित्यर्थः दृश्यःस्पष्टः ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तथाहीति चैत्रज्ञानात्मैत्रज्ञानंपृथक्विसदृशंयेनवैजात्येनएतत्पूर्वश्लोकोक्तंदूषणंनोपपद्यतेऽतश्चैत्रज्ञानधारैवसजातीयाविवक्षितेतिचेत्तर्हिउत्पद्यमानस्यसदृशज्ञानस्यकिंउपादानं नतावत्पूर्वज्ञानं तस्यक्ष णिकत्वेनोत्तरोत्पादेव्यापारायोगात् तन्नाशश्चेत्मुसलैर्हतात्शरीरादपिअन्यत्शरीरंपुनर्भवेत् ॥ ३८ ॥ किंचऋत्वादिवज्जातोपिमोक्षःपुनःपुनरागत्यनिवर्ततेतज्ज्ञानधारायाआनंत्यादित्याह ऋत्विति तिष्यः कलिरितियुगानामुपलक्षणं बहुदोषयस्त्वात्क्षणिकविज्ञानवादोऽनुपपन्नइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अस्तुतर्हिविज्ञानानामाश्रयःस्थिरःकश्चिदात्मेतितर्कमतमाशंक्याह जरयेति उपयन्नपयन्धर्मोविकरोतिहिधर्मि णमितिन्यायेनानित्यधर्माश्रयस्यधर्मिणोध्रुवमपक्षयादिनानाशइत्यर्थः ॥ ४० ॥ अनित्यधर्माश्रयोप्याकाशादिवन्ननश्यतीत्याशंक्यइंद्रिवन्नश्यत्येवेत्याह इंद्रियाणीति मनसोनाशःसांख्यसंमतःप्रोक्तः ॥

तथाहिमुसलैर्हन्युःशरीरंतत्पुनर्भवेत् ॥ पृथग्ज्ञानंयदन्यच्चयेनैतन्नोपपद्यते ॥ ३८ ॥ ऋतुसंवत्सरौतिष्यःशीतोष्णेथप्रियाप्रिये ॥ यथातीतानिपश्यंतिताहृशः सत्वसंक्षयः ॥ ३९ ॥ जरयाभिपरीतस्यमृत्युनाचविनाशिना ॥ दुर्बलंदुर्बलंपूर्वंगृहस्येवविनश्यति ॥ ४० ॥ इंद्रियाणिमनोवायुःशोणितंमांसमस्थिच ॥ आ नुपूर्व्याविनश्यंतिस्वंधातुमुपयांतिच ॥ ४१ ॥ लोकयात्राविघातश्चदानधर्मफलागमे ॥ तदर्थंवेदशब्दाश्चव्यवहाराश्चलौकिकाः ॥ ४२ ॥ इतिसम्यङ्मनस्येते बहवःसंतिहेतवः ॥ एतदस्तीदमस्तीतिनर्किंचित्प्रतिदृश्यते ॥ ४३ ॥ तेषांविमृशतामेवतत्तत्समभिधावतां ॥ क्वचिन्निविशतेबुद्धिस्तत्रजीर्यतिवृक्षवत् ॥ ४४ ॥ एवमर्थैरनर्थैश्चदुःखिताःसर्वजंतवः ॥ आगमैरपकृष्यंतेहस्तिपैर्हस्तिनोयथा ॥ ४५ ॥ अर्थांस्तथात्यंतसुखावहांश्चलिप्संतएतेबहवोविशुष्काः ॥ महत्त रंदुःखमनुप्रपन्नाहित्वामिषंमृत्युवशंप्रयांति ॥ ४६ ॥ विनाशिनोह्यध्रुवजीवितस्यकिंबंधुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ॥ विहाययोगच्छतिसर्वमेवक्षणेनगत्वाननिव र्ततेच ॥ ४७ ॥ भूव्योमतोयानलवायवोपिसदाशरीरंप्रतिपालयंति ॥ इतीदमालक्ष्यरतिःकुतोभवेद्विनाशिनोप्यस्यनशर्मविद्यते ॥ ४८ ॥ इदमनुपधिवाक्य मच्छलंपरमनिरामयमात्मसाक्षिकं ॥ नरपतिरभिवीक्ष्यविस्मितःपुनरनुयोक्तुमिदंप्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०पंचशिखवाक्ये पापंडखंडनंनाम अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ४१ ॥ अस्तुतर्हिबुध्यादिगुणानामनाश्रयःशुद्धस्तर्हिअकर्तुरभोक्तुश्चतस्यदानादिफलाप्राप्तौदानादिवैयर्थ्यं ततश्चसर्वस्यापिआत्मसुखार्थस्यलोकवेदव्यवहारस्योच्छेदइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतीति मनःप्र भवेष्वनेकेषुतर्केषुयुक्त्यान्यतरोपिनिर्धारयितुंनशक्यतइतिभावः ॥ ४३ ॥ विमृशतांविचारयतां ॥ ४४ ॥ निर्णायकंमानमाह एवमिति ॥ ४५ ॥ वेदोदितज्ञानेऽप्येविवक्षितेश्रोतुरधिकारसंपत्तिविधत्ते अर्थानित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रतिःशरीरे ॥ ४८ ॥ अनुपधिभ्रमविप्रलंभादिरहितं वेदमूलकत्वात् अच्छलंवैदिककर्मकांडवन्नमायामूलकं अनुयोक्तुंपूर्वपक्षंकर्तुं ॥ ४९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जनकइति ज्ञपितः निशामितः निशामनेमित्वात्ह्रस्वत्वं एतदस्तीदमस्तीतिनकिंचित्प्रतिदृश्यतइत्यनेकमतोपन्यासपूर्वकंजगतोऽनिर्वचनीयत्वंश्रावितः सांपरायेमरणे भवाभवौसंसारमोक्षौ ॥ १ ॥ ननुय दिसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयःसंसारस्तर्हिरज्जूरगवन्निस्तत्त्वस्यतस्यविनाशाययत्नोनिष्फलोनित्यनष्टत्वात्तस्येतिशंकते भगवन्निति प्रेत्यप्रमातृत्वादेरुद्वत्य संज्ञाविशेषविज्ञानं सुप्तिमूर्च्छावत्अत्यंतविस्मृति रूपेमोक्षेऽपिनास्तिचेत्ज्ञानाज्ञानकृतोनकश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥ २ ॥ ततश्चयत्ननैष्फल्यमित्याशंक्याह सर्वमिति उच्छेदनिष्ठंआत्मनाशपर्यवसायिसर्वंयमनियमादि ॥ ३ ॥ असंसर्गइति यदिमोक्षेभूतेषुदिव्यांग नादिषुसंसर्गोनास्तिसन्नपिसंसर्गःस्वर्गवद्विनाशिष्वेवचेत्स्यात्तर्हिअतिशयाभावात्कस्मैफलायकोत्रतत्त्वतोनिश्चयःक्रियेत क्रियमाणोवाकथंकल्पेतघटेत तस्मादविनाशिस्वर्गसुखमेवमोक्षःसचनिर्वचनीयए वेत्याशयः ॥ ४ ॥ कविःक्रांतदर्शी ॥ ५ ॥ विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीति देहाद्युत्थितस्यउपाधिविशिष्टस्वरूपस्यनाशाद्विशेषविज्ञानाभावेयाज्ञवल्क्येनोक्ते मैत्रेयीआत्मोच्छेदबुद्ध्याअत्रैवमाभगवानमूमुहदितितमुपालब्धवतीनवाअरेमोहंप्रब्रवीमीत्यादिनापुनर्याज्ञवल्क्येनबोधिता तद्वदिहापिव्याकुलंराजानंआश्वासयत्यर्धेन उच्छेदेति उच्छेदनिष्ठानाशेपर्यव

भीष्मउवाच जनकोजनदेवस्तुज्ञपितःपरमर्षिणा ॥ पुनरेवानुपप्रच्छसांपरायेभवाभवौ ॥ १ ॥ **जनकउवाच** भगवन्यदिनप्रेत्यसंज्ञाभवतिकस्य चित् ॥ एवंसतिकिमज्ञानंज्ञानंवाकिंकरिष्यति ॥ २ ॥ सर्वमुच्छेदनिष्ठंस्यात्पश्यचैतद्द्विजोत्तम ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तोवाकिंविशेषंकरिष्यति ॥ ३ ॥ असंसर्गोहि भूतेषुसंसर्गोवाविनाशिषु ॥ कस्मैक्रियेतकल्प्येतनिश्चयःकोत्रतत्त्वतः ॥ ४ ॥ **भीष्मउवाच** तमसाहिप्रतिच्छन्नंविभ्रांतमिवचातुरं ॥ पुनःप्रशमयन्वा क्यैःकविःपंचशिखोब्रवीत् ॥ ५ ॥ उच्छेदनिष्ठानेहास्तिभावनिष्ठानविद्यते ॥ अयंह्यपिसमाहारःशरीरेंद्रियचेतसां ॥ वर्ततेपृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्यकर्मसु ॥ ॥ ६ ॥ धातवःपंचभूतेषुखंवायुर्ज्योतिषोधरा ॥ तेस्वभावेनतिष्ठंतिवियुज्यंतेस्वभावतः ॥ ७ ॥

सानंननापिभावनिष्ठाविशेषेपर्यवसानमस्तिकिंतुअविद्ययाआत्मन्यारोपितंबुद्धींद्रियादिकंरज्जूरगवत्केवलमपोह्यतेतावतैवानर्थनिवृत्तिःस्वरूपानंदस्यचकंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तिरितिकृतकृत्यतास्तिअ तस्तदर्थोयत्नोननिष्फलइतिभावः तथाचश्रुतिः अविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मामात्रासंसर्गस्त्वस्यभवतीति मात्राप्रमात्रा अनर्थश्चप्रमातृताप्रमुखंकर्तृत्वभोक्तृत्वमितितदसंसर्गोमोक्षइतिप्रतिपादयति आत्मनिदेहाद्यध्यारोपमेवाहायमित्यादिना समाहारःसंघातः अस्मिन्त्रिकेन्यतरनाशेपिसंघातनाशइत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ ६ ॥ शरीरादीनामनात्मत्वंवक्तुंतत्प्रकृतीराह धातवइति धीयतेनिली यतेकार्यमेष्वितिधातवउपादानानि ज्योतिषोधरेत्यनयोर्मध्येजलमित्यपिज्ञेयं पंचधातोयमितिपाठांतरंसुगमं स्वभावेनेतिसांख्यमताभिप्रायेणतेषांहीश्वरकालयोरभावात्जीवानांचोदासीनत्वात्अदृष्टस्यच कार्यत्वेनकारणाप्रवर्तकत्वात्स्वभावतएवगुणानांप्रवृत्तिरितिमतं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रवृत्तानिभूतानिशरीराकारेणपरिणमंतेइत्याहाकाशइति यानिखानिसआकाशःयःप्राणःसवायुः यऊष्मासोऽग्निः यल्लोहितादिस्नेहवत्तदापःयत्कठिनमस्थ्यादितत्पृथिवीत्यर्थः नैकधेतिजरायुजादिभेदेन ॥ ॥८॥ शरीरोत्पत्तिमुक्त्वाइंद्रियोत्पत्तिमाह ज्ञानेति शरीरेबुद्धिर्जाठरःप्राणश्वसर्वकर्मसंग्राहकोगणः कुतःयतोत्रइंद्रियाद्यष्टकंनिःसृतं अर्थाःशब्दादयःस्वभावोर्थप्रकाशकत्वं चेतनाघटाद्याकारावृत्तिः मनःसंकल्पादिरूपंएततुज्ञानकार्यं वायुकार्यंतुप्राणापानौतौचव्यानादीनामप्युपलक्षणं विकारोऽशितपीतादिपाचनेनेंद्रियादीनामाप्यायनादिर्जाठरकार्यं ॥ ९ ॥ श्रवणंश्रोत्रं स्पर्शनंत्वगिंद्रियं नासाघ्राणं चित्तंपूर्वकारणंयस्यार्थगणस्यतंचित्तपूर्वंचित्तमात्रोपादानकं गताःप्राप्ताः गुणाःगुणकार्यभूताः ॥ १० ॥ विज्ञानसंयुक्ताचित्प्रतिबिंबगर्भा चेतनावृत्तिः विषयस्योपादेयत्वहेयत्वोपेक्षणीयत्वैस्त्रिविधा ॥ ११ ॥ मूर्तयःरूपाश्रयद्रव्याणि वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येंद्रियाग्राह्यत्वात् पंचशब्दाद्याःमूर्तिभिःसहषट्गुणाःविषयाः ज्ञानंप्रमातस्यसिद्धयेविषयकरणयोगाद्धितज्जायते ॥ १२ ॥ किंचतेषुश्रोत्रादिषु कर्मस्वर्गसाधनं विसर्गःसंन्यासोब्रह्मलोकदः संन्यासाद्ब्रह्मणःस्थानमितिस्मृतेः सर्वतत्त्वार्थनिश्चयःमोक्षहेतुः तंतत्त्वनिश्चयं परमंश्रेष्ठं शुक्रंमोक्षबीजं बुद्धिरितिअव्ययं मोक्षदत्वादव्ययमितिचाहुः महद्ब्रह्मतत्प्रदत्वात् ॥

आकाशोवायुरूष्माचस्नेहोयश्चापिपार्थिवः॥एषपंचसमाहारःशरीरमपिनैकधा॥८॥ ज्ञानमूष्माचवायुश्चत्रिविधःकार्यसंग्रहः॥इंद्रियाणींद्रियार्थाश्चस्वभावश्चेतनामनः॥ प्राणापानौविकारश्चधातवश्चात्रनिःसृताः॥९॥श्रवणंस्पर्शनंजिह्वादृष्टिर्नासातथैवच॥इंद्रियाणीतिपंचैतेचित्तपूर्वंगतागुणाः॥१०॥तत्रविज्ञानसंयुक्तात्रिविधाचेतनाध्रुवा॥ सुखदुःखेतियामाहुरदुःखामसुखेतिच ॥११॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चमूर्तयः ॥ एतेह्यामरणात्पंचषड्गुणाज्ञानसिद्धये॥ १२॥ तेषुकर्मविसर्गश्चसर्वतत्त्वार्थनिश्चयः॥ तमाहुःपरमंशुक्रंबुद्धिरित्यव्ययंमहत्॥ १३॥ इमंगुणसमाहारमात्मभावेनपश्यतः॥ असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनंतंनोपशाम्यति॥ १४॥ अनात्मेतिचयदृष्टंतेनाहंनममेत्यपि॥ वर्ततेकिमधिष्ठानाप्रसक्तादुःखसंततिः ॥ १५॥

॥ १३ ॥ इममिति अस्मिन्संघातेअनात्मनिआत्मबुद्धिरनर्थहेतुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमध्यारोपमुक्त्वापवादमाहानात्मेत्यादिना इतियदृष्टंतदनात्मेतिसंबंधः स्वात्मनिवृत्तिविरोधादिदंतयायद्दृष्टंअहंकारादितत् आत्मानेत्यर्थः नहिदृश्यंद्रष्टुरात्मेतियुक्तं तेनकारणेनअहमितिममेतिचनवर्तते यद्यत्राभेदेनप्रतीयेततन्मिथ्यायथाशुक्तिरजतं अहंकारदेहेंद्रियादिकंचात्मन्यभेदेनप्रतीयतेऽयमहमस्मिकाणोहंगौरोहमिति अतोमिथ्याततस्तत्संबंधिममकारास्पदंपुत्रादिकमपिमिथ्या अतोहमितिममेतिचनवर्ततइतियुक्तमुक्तं अनात्मेतिह्यनिष्ठंचनाहंनचममेत्यपीतिपाठेइतिहिइदमित्येवमाकाराप्रतीतिरैतिह्यं स्वार्थेऽण्यः तत्रनिष्ठापरिसमाप्तिर्यस्यतद्विषयइत्यर्थः ससर्वोप्यनात्मातोहमितिनवर्ततेममेत्यपिनवर्ततइतियोजना पाठांतरंत्वनाकरं एवंसतियाप्रसक्ताप्रतीयमानादुःखसंततिःसाकिमधिष्ठाना आत्मनोसंगत्वात् अहंकारस्यचमिथ्यात्वात्रज्जूरगभीषणत्ववन्निरधिष्ठानैव यादृशोयक्षस्तादृशोबलिरितिन्यायेनाहंकारवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रेति हंतिर्गुणनार्थेज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः सम्यग्वधोगुणनंपुनःपुनरभ्यस्यंतेतत्त्वान्यस्मिन्निितिसम्यग्वधोनामसांख्यशास्त्रं सम्यङ्मनइतिपाठे सम्यक्संदेहनिर्मुक्तंमनोयेनेतितदेव त्यागप्रधानंशास्त्रंत्यागशा
स्त्रं ॥ १६ ॥ तदेवाह त्यागइति युक्तानांमुक्त्यर्थंनित्योद्युक्तानांपुंसांसर्वकर्मत्यागएवनित्यंमतः कर्मणामितिधनादेरप्युपलक्षणं येतुमिथ्याविनीतास्त्यागंविनाशांत्यादिपरास्तेषांक्लेशोऽविद्यादिरूपोमतः ॥
॥ १७ ॥ सर्वशास्त्रतात्पर्यंत्यागेएवेत्याह द्रव्येति द्रव्यादित्यागनिमित्तंयज्ञकर्मादीन्युपदिशंतीतिशेषः सर्वत्यागनिमित्तंयोगंउपदिशंति यतःसात्यागस्यसमापनासमाप्तिः पराकाष्ठेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येति अ
यंवक्ष्यमाणोयोगः अद्वैधःप्रकारभेदशून्यः तथाचत्यागस्यैवप्राधान्यंभाल्लविशाखिनःसमामनंति त्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमं त्यजतैवहितज्ज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमिति अन्यथात्यागाभावे ॥१९॥
त्याज्यंगणमाह पंचेति चेतसिबुद्धौसंतीतिबुद्धित्यागेसर्वाणित्यक्तानिस्युरितिभावः बलंप्राणशक्तिः ॥ २० ॥ शेफःशिश्नं पायुर्गुदं ॥ २१ ॥ पंचान्वितंमनइतिबुध्वाबुत्ध्याविसृजेत्मनस्सजेत्मनस्त्यागेसवि

अत्रसम्यग्वधोनामत्यागशास्त्रमनुत्तमं ॥ शृणुयत्तवमोक्षायभाष्यमाणंभविष्यति ॥ १६ ॥ त्यागएवहिसर्वेषांयुक्तानामपिकर्मणां ॥ नित्यंमिथ्यावि
नीतानांक्लेशोदुःखवहोमतः॥ १७॥ द्रव्यत्यागेतुकर्माणिभोगत्यागेव्रतान्यपि ॥ सुखत्यागेतपोयोगंसर्वत्यागेसमापना ॥ १८ ॥ तस्यमार्गोयमद्वैधःसर्व
त्यागस्यदर्शितः॥ विप्रहाणायदुःखस्यदुर्गतिस्त्वन्यथाभवेत्॥ १९ ॥ पंचज्ञानेंद्रियाण्युक्त्वामनःषष्ठानिचेतसि ॥ बलषष्ठानिवक्ष्यामिपंचकर्मेंद्रियाणितु ॥
॥ २० ॥हस्तौकर्मेंद्रियंज्ञेयमथपादौगतींद्रियं॥ प्रजननानंदयोःशेफोनिसर्गेपायुरिंद्रियं ॥ २१ ॥ वाक्चशब्दविशेषार्थमितिपंचान्वितंविदुः ॥ एवमेकादशैता
निबुद्ध्याशुविसृजेन्मनः॥ २२ ॥ कर्णौशब्दश्चचित्तंचत्रयःश्रवणसंग्रहे॥ तथास्पर्शेतथारूपेतथैवरसगंधयोः ॥ २३ ॥ एवंपंचत्रिकाह्येतेगुणास्तदुपलब्धये॥
येनायंत्रिविधोभावःपर्यायात्समुपस्थितः॥ २४ ॥ सात्विकोराजसश्चापितामसश्चापितेत्रयः॥ त्रिविधावेदनायेषुप्रसूताःसर्वसाधनाः॥ २५॥ प्रहर्षःप्रीतिरा
नंदःसुखंसंशांतचित्तता॥ अकुतश्चित्कुतश्चिद्वाचिंतितःसात्विकोगुणः॥ २६॥

षयाणांकर्मेंद्रियाणांत्यागोबुद्धित्यागेसमनस्कानांज्ञानेंद्रियाणांचत्यागःसिद्धइतिप्रघट्टकार्थः ॥ २२ ॥ एतमेवस्पष्टयति कर्णावित्यादिना कर्णौश्रोत्रंकरणं शब्दोविषयः चित्तंकर्ता श्रवणंक्रिया ॥ २३ ॥ पं
चत्रिकाः सर्वाण्यपिविषयकरणद्वंद्वानिसमनस्कानीतित्रिकाइत्युक्तं एतेगुणास्तत्तदुपलब्धयेशब्दादिज्ञानाभिव्यक्तयेभवंतियेनअनुभवाभिव्यंजनेननिमित्तेनायंत्रिधोभावःकरणकर्मकर्तृरूपःपर्यायात्पृ
थगर्थतयास्ति ॥ २४ ॥ त्रैविध्यमेवाह सात्विकइति वेदनाःअनुभवाः सर्वान्प्रहर्षादीन्साधयंतीतिसर्वसाधनाः ॥ २५ ॥ इष्टश्रवणदर्शनप्राप्तिपरिष्वंगजानिसुखानिप्रहर्षप्रीत्यानंदसुखशब्दितानि संशांत
चित्तताअभुक्तेभुक्तेवानुत्सुकता अकुतश्चिद्वैराग्यात्स्वतएव कुतश्चिदितिइष्टलाभात्चिंतितोविचारितः चित्तइतिपाठेचित्तजः ॥२६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अक्षमेतिच्छेदः हेत्विति पूर्ववत् ॥ २७ ॥ कथंचिदितिहेत्वहेतुभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अपेक्षेतेत्युक्तेउत्तरयोर्हेयत्वमुक्तं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंशब्दादीनांश्रोत्रादीनांचत्रिगुणात्मकचित्तमात्रत्वमुक्तं चित्तत्यागेनैवगुणकरणविषयाणांत्यागोभवतीतिज्ञानायइदानींवियदादिभ्योऽनन्यत्वंशब्दश्रोत्रादीनामुच्यतेतत्प्रविलापनेनैववियदादिप्रविलापनंभवत्वित्येतदर्थं श्रोत्रमितिद्वाभ्यां आकाशाश्रितंश्रोत्रंआकाशाख्यंभूतमेव कर्णशष्कुल्यवच्छेदेननभसएवश्रोत्रत्वात् एवंश्रोत्राश्रितःशब्दोपिपरंपरयाभूतमेव एवंसतिशब्दविज्ञानेउभयंव्योमश्रोत्रेविज्ञानस्यविषयौन नहिशब्दंजानताश्रोत्राकाशावपिज्ञायेतेतर्ह्यज्ञातावेवतौभवेतांकिंनश्छिन्नमित्याशंक्याह इतरस्यविज्ञानादन्यस्याज्ञानस्यवाविषयौश्रोत्राकाशौनभवतः शब्दस्यतदुभयानन्यत्वात् नहिघटरूपादिवदाश्रयान्निष्कृष्टयोःशब्दश्रोत्रयोराकाशगुणकार्ययोर्ग्रहणंप्रविलापनंवाकर्तुंशक्यं तस्मात्श्रोत्रादिप्रविलापनेनैवतदनन्यस्यशब्दाकाशादेरपिप्रविलापनंयुक्तं श्रोत्रादीनांचचित्तादनन्यत्वात् तानिशब्दाकाशादीन्यपिस्मरणात्मकंचित्तमेव चित्तमपिमनसोध्यवसाया

अतुष्टिःपरितापश्चशोकोलोभस्तथाऽक्षमा ॥ लिंगानिरजसस्तानिदृश्यंतेहेत्वहेतुतः ॥ २७ ॥ अविवेकस्तथामोहःप्रमादःस्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदपिवर्ततेविविधास्तामसागुणाः ॥ २८ ॥ अत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ वर्ततेसात्विकोभावइत्यपेक्षेततत्तथा ॥ २९ ॥ यत्त्वसंतोषसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥ प्रवृत्तंरजइत्येवंततस्तदपिचिंतयेत् ॥ ३० ॥ अथयन्मोहसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१ ॥ श्रोत्रंव्योमाश्रितंभूतंशब्दःश्रोत्रंसमाश्रितः ॥ नोभयंशब्दविज्ञानेविज्ञानस्येतरस्यवा ॥ ३२ ॥ एवंत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचेतिपंचमी ॥ स्पर्शेरूपेरसेगंधेतानिचेतोमनश्चतत् ॥ ३३ ॥ स्वकर्मयुगपद्भावोदशस्वेतेषुतिष्ठति ॥ चित्तमेकादशंविद्धिबुद्धिर्द्वादशमीभवेत् ॥ ३४ ॥

त्मकादनन्यदितिधीमात्रं सर्वंमनसिलीनेलीनंभवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सर्वेषांमनोमात्रत्वेयुक्तिमाह स्वकर्मेति एतेषुदशसुविषयेंद्रियपंचकद्वयेएकादशंचित्तमनुगतंतिष्ठतीतिविद्धि घटशरावादिष्विवमृत्स्ना अत्रहेतुः स्वकर्मयुगपद्भावइति पंचम्यर्थेप्रथमा स्वेषांइंद्रियविषयाणांकर्माणिश्रवणस्पर्शनदर्शनादीनितेषांयौगपद्यात् सुप्तोत्थितमात्रस्यपुंसोलब्धात्मकंमनोयुगपदुपस्थितान्शब्दादीननुभवति तच्चतेषांमनआत्मकत्वाभावेनसंगच्छते उपादानंहिस्वकार्यैर्युगपत्संगतंभवति अनुपादानंतुक्रमेणेतिस्पष्टं येतुयुगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्मनसोलिंगमितिज्ञानायौगपद्यमेवानुपादानस्यमनसःसाधकंलिंगमाहुस्तेषांगंगाह्रदनिमग्नस्ययुगपत्सर्वांगीणशैत्यानुभवेनहेतोर्बाधइत्यास्तांतावत् चित्तस्यापिव्यापिकाबुद्धिर्द्वादशमीद्वादशी आर्षोमट्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषांद्वादशानामालन्यारोपितानांअयुगपद्भावः द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थमितियोगप्रसिद्धं चित्तस्यसर्वार्थत्वमिहबुध्यादियुगपद्भावइत्युच्यते तदन्योविशेषविज्ञानराहित्यलक्षणोज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्या भावःतामसःनिद्रारूपतमोमयःसुषुप्तिकालीनस्तस्मिन्सत्यपिआत्मनउच्छेदोनास्ति उत्थितस्यसुखमहमस्वाप्समित्यादिपरामर्शात् सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिसुषुप्तौब्रह्मसंपत्तिश्रवणात् सएवतुकर्मा नुस्मृतिशब्दविधिभ्यइतिन्यायाच्चअयुगपद्भावएवआत्मनोवास्तवंतत्त्वंयुगपद्भावस्तुस्वमवदज्ञानकृतइत्याह आस्थितइति लौकिकोनतुपारमार्थिकः ॥ ३५ ॥ व्यावहारिकंयुगपद्भावमुक्त्वाप्रातिभासिकंस्वाम कालिकंतमाहेंद्रियाणीति पूर्वंश्रुतंश्रवणक्रियासाचस्पर्शनादीनामप्युपलक्षणं तयाशब्दादीनांआगमःप्राप्तिःपूर्वानुभववासनातइत्यर्थः सूक्ष्माणिइंद्रियाण्येकादशदृष्ट्वाचिंतयन्विषयसंगंभावयन् नापुरुषः स्वमदर्शीत्रिभिर्गुणैःसत्वादिभिर्युक्तःअनुपर्यैतिजाग्रदवस्थामनुसंचरतिस्वमे कायेइत्युत्तरादपकृष्यते स्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्ततइतिश्रुतेः ॥ ३६ ॥ तमोपहतंतमोगुणेनाभिभूतं चित्तंप्रवृत्तिप्रकाशात्मकं आशुसंहारंशीघ्रसंहृत्य अध्रुवंमोक्षवदानंत्यहीनमुपरमंपूर्वोक्तयुगपद्भावस्योच्छेदंकरोतितत्सुखंतामसंअज्ञानप्रधानंशरीरएवसुषुप्तावनुभूयते ॥ ३७ ॥ सुषुप्तिसादृश्यंकैवल्यस्याह यद्यदिति यत्सुखंआ

तेषामयुगपद्भावउच्छेदोनास्तितामसे॥आस्थितोयुगपद्भावोव्यवहारःसलौकिकः॥३५॥इंद्रियाण्यपिसूक्ष्माणिदृष्ट्वापूर्वंश्रुतागमात्॥चिंतयन्नानुपर्यैतित्रि भिरेवान्वितोगुणैः॥ ३६॥ यत्तमोपहतंचित्तमाशुसंहारमध्रुवं॥ करोत्युपरमंकायेतदाहुस्तामसंबुधाः॥ ३७॥ यद्यदागमसंयुक्तंनकृच्छ्रमनुपश्यति ॥ अथत त्राप्युपादत्तेतमोव्यक्तमिवानृतं॥ ३८॥ एवमेषप्रसंख्यातःस्वकर्मप्रत्ययोगुणः॥ कथंचिद्वर्ततेसम्यक्केषांचिद्वानिवर्तते ॥ ३९॥ एतदाहुःसमाहारंक्षेत्रमध्या त्मचिंतकाः॥ स्थितोमनसियोभावःसवैक्षेत्रज्ञउच्यते॥ ४० ॥ एवंसतिकउच्छेदःशाश्वतोवाकथंभवेत् ॥ स्वभावाद्वर्तमानेषुसर्वभूतेषुहेतुतः॥ ४१ ॥

गमसंयुक्तं आनंदोब्रह्मेतिवेदबोधितंयत्यस्मिन्कृच्छ्रंद्वैतदुःखंनानुपश्यति नकिंचिदनुशाम्यतीतिपाठांतरेयत्रनकिंचित्सुखंदुःखंवाज्ञाताज्ञेयंवास्तिकिंतुदग्धेंधनानलवत्आचार्योपदेशमनुशाम्यत्येव तत्रत स्मिन्नपिसुखे अव्यक्तंअनृतंतमउपादत्तइव वस्तुतस्तुतमोनास्तितथापिद्वैतदर्शनाभावसाम्येनआवृतमव्यक्तंच ज्ञात्रादिविभागाभावात् ॥ ३८ ॥ एवंसुषुप्तिवत्मोक्षेपिएषोहंकारादिघटांतोदृश्यमानोगुणोभो ग्यवर्गःस्वकर्मप्रत्ययःकर्महेतुकाविर्भावःप्रसंख्यातःप्रत्याख्यातःकेषांचिदविद्यावतांवज्रपंजरवद्वर्तते केषांचिद्विद्यावतांकालत्रयेपिनह्यस्ति॥ ३९ ॥ एतत्एतंसमाहारंसंघातंक्षेत्रमाहुः एतदितिविधेयापेक्षंक्लीब त्वं मनसिसंघातबीजभूतेयोभावोयासत्तासक्षेत्रज्ञः शुक्तिरजतवदध्यस्तस्यमनसःसत्तास्फूर्तिप्रदः ॥४०॥ एवमिति सर्वेषुभूतेषुचतुर्विधेषु हेतुतःअनाद्यविद्याकामकर्मवशतः स्वभावात्सत्यानृतयोरात्माऽना त्मनोर्मिथुनीकरणात् व्यवहारेवर्तमानेषुसत्सुकउच्छेदःउच्छेदवान् कोवाशाश्वतःस्यात् नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिन्यायेनासतःसंघातस्यस्वरूपाभावादेवनोच्छेदप्रसंगः अतएवशाश्वतत्वंचा स्यनेत्यर्थः यद्वाशाश्वतआत्मावाकथंउच्छेदवान्भवेदिति भवेदितियापूर्वत्वयाआत्मोच्छेदशंकाकृतासानिरालंबनेत्यर्थः एतेनपुंप्रकृत्योरत्यंतवैधर्म्यमुपपादितं ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथेति नद्योनदाश्चव्यक्तीःरूपाणिनामचजहतित्यजंति नदाश्चताःनदीःनियच्छंति स्ववशेकुर्वंति यथाक्षुद्रनदीमहानद्यांनामरूपेजहातिमहानदीचसमुद्रेलीयते तद्वत्सत्वस्यमहदादिघटांतात्मनास्थितस्यउत्पत्तिविपरीतक्रमेणसंक्षयःस्थूलंसूक्ष्मेलीयतेसूक्ष्मंकारणेतच्चशुद्धेइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रतिसंयुक्तेउपाधिमिश्रेजीवेसर्वतःसर्वात्मनादर्पणस्थमुखवत्गृह्यमाणेसतिप्रेत्यभावेउपाध्यपायेसंज्ञाअयमहंदेवदत्तोस्मीतितद्ग्रहणंकुतःस्यान्नकुतश्चित्नापिग्रहणाभावान्मुखस्येवात्मनउच्छेदोप्यस्तीतिनोक्तशंकावकाशइत्यर्थः ॥४३॥ विद्याफलमाह इमामिति वेदशास्त्रतः अन्विच्छतिशमादिपरोभवति बिसस्यमृणालस्य ॥ ४४ ॥ पाशैःस्नेहकर्मनिमित्तैः तेषांग्रहणंप्रजेत्यादिना अलिंगःपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियात्मकलिंगहीनः ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणंतत्त्वमसीतिवाक्यं आगमोक्तंमंगलं साधनंशमादिः निमित्तेमोहोत्थेफले

यथार्णवगतानद्योव्यक्तीर्जहतिनामच॥ नदाश्चतानियच्छंतिताद्दशःसत्वसंक्षयः ॥ ४२ ॥ एवंसतिकुतःसंज्ञाप्रेत्यभावेपुनर्भवेत्॥ जीवेचप्रतिसंयुक्तेगृह्यमाणेचसर्वतः॥ ४३ ॥ इमांचयोवेदविमोक्षबुद्धिमात्मानमन्विच्छतिचाप्रमत्तः॥ नलिप्यतेकर्मफलैरनिष्टैःपत्रंबिसस्येवजलेनसिक्तं ॥ ४४॥ दृढैर्हिपाशैर्बहुभिर्विमुक्तःप्रजानिमित्तैरपिदैवतैश्च॥ यदाह्यसौसुखदुःखेजहातिमुक्तस्तदाग्र्यांगतिमेत्यलिंगः॥ ४५॥ श्रुतिप्रमाणागममंगलैश्चशेतेजरामृत्युभयादभीतः॥ क्षीणेचपुण्येविगतेचपापेततोनिमित्तेचफलेविनष्टे॥ अलेपमाकाशमलिंगमेवमास्थायपश्यंतिमहत्यसक्ताः॥ ४६॥ यथोर्णनाभिःपरिवर्तमानस्तंतुक्षयेतिष्ठतिपात्यमानः॥ तथाविमुक्तःप्रजहातिदुःखंविध्वंसतेलोष्टइवाद्रिमृच्छन्॥ ४७॥ यथारुरुःशृंगमथोपुराणंहित्वात्वचंवाप्युरगोयथाच ॥ विहायगच्छत्यनवेक्षमाणस्तथाविमुक्तोविजहातिदुःखं॥ ४८॥ द्रुमंयथावाप्युदकेपतंतमुत्सृज्यपक्षीनिपतत्यसक्तः॥ तथाह्यसौसुखदुःखेविहायमुक्तःपरार्ध्यांगतिमेत्यलिंगः॥ ४९॥ अपिचभवतिमैथिलेनगीतंनगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य॥ नखलुममहिदह्यतेत्रकिंचित्स्वयमिदमाहकिलस्मभूमिपालः॥ ५० ॥ इदममृतपदंनिशम्यराजास्वयमिहपंचशिखेनभाष्यमाणं॥ निखिलमभिसमीक्ष्यनिश्चितार्थःपरमसुखीविजहारवीतशोकः ॥ ५१ ॥

सुखदुःखात्मके महतिबुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रेपश्यंति तत्रैवहिसांख्यानांगुणपुरुषांतरज्ञानंअस्माकंचप्रतीचोब्रह्मभावागमःप्रसिद्धः असक्ताविरक्ताः आकाशंहार्दाकाशाख्यंसगुणंब्रह्मास्थायआश्रित्यअलिंगंनिर्गुणंपश्यंतीतियोजना ॥ ४६ ॥ यथेति ऊर्णनाभिर्लूताकीटःतंतुक्षयेतंतुमयेगृहेयथातिष्ठति तथैवपात्यमानोऽविद्यावशोजीवःकर्मतंतुगृहेतिष्ठति तथाचोर्णनाभिस्तंतुक्षयंप्रजहाति एवंविमुक्तोपि हानेफलमाह दुःखंविध्वंसतइति दृष्टांतोलोष्ठइति पांसुपिंडःअद्रिंपाषाणंऋच्छन्वेगेनप्राप्नुवन् ॥४७॥ रुरुर्मृगभेदः ॥ ४८ ॥ पराध्यांश्रेष्ठां ॥४९॥ केनदत्तेनदत्तज्ञोजनकोमिथिलाधिपइतियुधिष्ठिरप्रश्नबीजमुपन्यस्यति अपिचेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥७३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवेक्षतेअर्थतःपर्यालोचयति कपिलंकपिलप्रशिष्यंपंचशिखं ॥ ५२ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ७ ॥
किंकुर्वन्सुखमामोतिकिंकुर्वन्दुःखमाप्नुयादित्यारभ्यआद्यंतंसर्वभूतानांज्ञातुमिच्छामिकौरवेत्यतःप्राक्तनीएकादशाध्यायीउक्तवक्ष्यमाणस्वरूपज्ञानलाभार्थासाधनसंपद्विधानार्थाप्रायेणस्पष्टार्थातथापिविष
माणिपदान्यत्रव्याख्यायंते ॥ १ ॥ श्रुतिसमाधयोवेदद्रष्टारः ॥ २ ॥ दमोबाह्येंद्रियनिग्रहःतद्वर्जितःअदांतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तीक्ष्णोराजसः अमित्रान्कामादीन् ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्यः व्याघ्रादिभ्यो

इमंहियःपठतिमोक्षनिश्चयंमहीपतेसततमवेक्षतेतथा ॥ उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितःप्रमुच्यतेकपिलमिवैत्यमैथिलः ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पंचशिखवाक्यंनामएकोनविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंकुर्वन्सुखमाप्नोतिकिंकुर्वन्दुःखमाप्नुयात् ॥ किंकुर्वन्निर्भयोलोकेसिद्धश्चरतिभारत ॥ १ ॥ भीष्मउवाच दममेवप्रशंसंतिवृद्धाःश्रुतिसमाधयः ॥ सर्वेषामेववर्णानांब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २ ॥ नादांतस्यक्रियासिद्धिर्यथावदुपपद्यते ॥ क्रियातपश्चसत्यंचदमेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ ३ ॥ दमस्तेजोवर्धयतिपवित्रंदमउच्यते ॥ विपाप्मानिर्भयो दांतःपुरुषोविंदतेमहत् ॥ ४ ॥ सुखंदांतःप्रस्वपितिसुखंचप्रतिबुध्यते ॥ सुखंलोकेविपर्येतिमनश्चास्यप्रसीदति ॥ ५ ॥ तेजोदमेनध्रियतेतत्रतीक्ष्णोधिगच्छति ॥ अमित्रांश्चबहून्नित्यंपृथगात्मनिपश्यति ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्यइवभूतानामदांतेभ्यःसदाभयं ॥ तेषांविप्रतिषेधार्थंराजास्रष्टःस्वयंभुवा ॥ ७ ॥ आश्रमेषुचसर्वेषुदम एवविशिष्यते ॥ यच्चतेषुफलंधर्मेभूयोदांतेतदुच्यते ॥ ८ ॥ तेषांलिंगानिवक्ष्यामियेषांसमुदयोदमः ॥ अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःश्रद्दधानता ॥ ९ ॥ अक्रोधआर्जवंनित्यंनातिवादोभिमानिता ॥ गुरुपूजानसूयाचदयाभूतेष्वपैशुनं ॥ १० ॥ जनवादमृषावादस्तुतिनिंदाविवर्जनं ॥ साधुकामश्चस्पृहयेन्नायतिंप्रत्ययेषुच ॥ ११ ॥ अवैरकृत्सूपचारःसमोनिंदाप्रशंसयोः ॥ सुवृत्तःशीलसंपन्नःप्रसन्नात्मात्मवान्प्रभुः ॥ १२ ॥

मांसभक्षकेभ्यः ॥ ७ ॥ भूयोऽधिकं ॥ ८ ॥ लिंगानिस्वरूपाणि समुदेत्यस्मादितिसमुदयोहेतुः अकार्पण्यमदीनत्वं असंरंभोभिनिवेशाभावः ॥ ९ ॥ अतिवादोलौकिकार्थभाषणं अभिमानितागर्वः ॥ १० ॥
जनवादोराजादिवार्ता साधुकामोमोक्षार्थी प्रत्ययेषुसुखदुःखाद्यनुभवेषु आयतिंउत्तरकालं नस्पृहयेत् प्राप्तंसुखादिकंभुंजीतनतुकालांतरीयौतज्जौहर्षविषादौचिंतनीयावित्यर्थः नायतिंप्रत्ययोनृष्वितिपाठे
फलसंवादेनविश्वस्तोनृषुआदरंनकुर्यात् किंतुप्रागेवअकृतकार्येषुसाधुष्वविश्वासोनकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ सूपचारःशाठ्यवर्जितादरः प्रसन्नात्माशुद्धचित्तः आत्मवान्धृतिमान् प्रभुर्जितकामादिदोषः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुर्गमंदुष्कालेदुर्लभमन्नादिप्रापयनदयावानित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्मेतिपृथक्पदं ॥१४॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥१९॥२०॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥
भूतानामभयंयतइत्यहिंसाविधिःकिंअग्नीषोमीयंपशुमालभेतसुरायहंगृह्णातीतिवैदिकंब्राह्मणंकर्मप्रवर्तनावाक्यं तथाप्रीणयेच्चंडिकांभक्त्यामांसेनसुरयान्नृपेत्यवैदिकंब्राह्मणंसविधिः किमेताभ्यांविरुध्यतेनवे
तिप्रश्नार्थः द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः व्रतंयज्ञदीक्षामंत्रदीक्षाचतद्युक्ताः हविर्देवताशेषं अन्नंअदनीयंमांसमद्यादि ब्राह्मणंपूर्वोक्तंद्विविधंतंत्रोक्तोयःकामःस्वर्गपुत्रादिस्तस्मै यत्भुंजतेतदिदंकथंयुक्तमयुक्तंवेतिप

प्राप्यलोकेचसत्कारंस्वर्गंवैप्रेत्यगच्छति ॥ दुर्गमंसर्वभूतानांप्रापयन्मोदतेसुखी ॥ १३ ॥ सर्वभूतहितेयुक्तोनस्मयोद्विषतेजनं ॥ महान्हदइवाक्षोभ्यःप्रज्ञा
तृप्तःप्रसीदति ॥ १४ ॥ अभयंयस्यभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः ॥ नमस्यःसर्वभूतानांदांतोभवतिबुद्धिमान् ॥ १५ ॥ नहृष्यतिमहत्यर्थेव्यसनेचनशोचति ॥
सवैपरिमितप्रज्ञःसदांतोद्विजउच्यते ॥ १६ ॥ कर्मभिःश्रुतसंपन्नःसद्भिराचरितःशुचिः ॥ सदैवदमसंयुक्तस्तस्यभुंक्तेमहाफलं ॥ १७ ॥ अनसूयाक्षमाशांतिःसं
तोषःप्रियवादिता ॥ सत्यंदानमनायासोनैषमार्गोदुरात्मनां ॥ १८ ॥ कामक्रोधौचलोभश्चपरस्येर्ष्याविकत्थना ॥ कामक्रोधौवशेकृत्वाब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥
॥ १९ ॥ विक्रम्यघोरेतमसिब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ कालाकांक्षीचरेल्लोकान्निरपायइवात्मवान् ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० दमप्रशंसायां
विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच द्विजातयोव्रतोपेतायदिदंभुंजतेहविः ॥ अन्नंब्राह्मणका
मायकथमेतत्पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अवेदोक्तव्रतोपेताभुंजानाःकार्यकारिणः ॥ वेदोक्तेषुचभुंजानाव्रतलुब्धायुधिष्ठिर ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवा
च यदिदंतपइत्याहुरुपवासंपृथग्जनाः ॥ एतत्तपोमहाराजउताहोकिंतपोभवेत् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच मासपक्षोपवासेनमन्यंतेयत्तपोजनाः ॥ आत्म
तंत्रोपघातस्तुनतपस्तत्सतांमतं ॥ ४ ॥ त्यागश्चसन्नतिश्चैवशिष्यतेतपउत्तमं ॥ सदोपवासीसभवेद्ब्रह्मचारीसदाभवेत् ॥ ५ ॥ मुनिश्चस्यात्सदाविप्रोदैवतंचसदा
भवेत् ॥ कुटुंबिकोधर्मकामःसदाऽस्वप्नश्चभारत ॥ ६ ॥

दार्थः ॥ १ ॥ अवेदोक्तेति भुंजानाअभोज्यंमांसादीतिशेषः कार्यकारिणःकामाचारवंतः इहैवपतिताइत्यर्थः व्रतलुब्धाःदीक्षोक्तफलानुरागिणःस्वर्गंप्राप्यपतिष्यंतीत्यर्थः लुप्ताइतिपाठेव्रतविधिनावंचिताइ
त्यर्थः ॥ २ ॥ एवंपरपीडाकरंयागादिकंविनिंद्यदेहपीडाकरमधिधर्मंमुमुक्षूणामनुपादेयंनिंदतिप्रश्नोत्तराभ्यां यदिति ॥ ३ ॥ आत्मतंत्रंआत्मविद्यातस्याःउपघातोविघ्नः ॥ ४ ॥ आत्मविद्योपकारकंतपआह
त्यागइति भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्त्यागः सन्नतिःभूताराधनं असंन्यासिनामपिमार्गमाह सदेति सकुटुंबिकोपिसदोपवासीइत्यादिविशेषणवान्भवेत् ॥ ५ ॥ धर्मकामःनतुफलकामः अस्वप्नइतिच्छेदः ॥६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ अतिथिर्वैश्वदेवांतेप्राप्तःदेवतावद्द्विजानांपूजकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ दथादेवपितृशेषंविना अस्वपन्निितिच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सुअतिथ्यादिषुनाश्नानःअनश्नन् ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ ५ ॥ यदिति इदंसदोपवासीस्यादित्यादिनाविहितंकर्म ॥ १ ॥ तस्यकर्ता अस्तिर्भवत्यर्थेपुरुषस्त

अमांसादीसदाचस्यात्पवित्रश्चसदाभवेत् ॥ अमृताशीसदाचस्याद्देवतातिथिपूजकः ॥ ७॥ विघसाशीसदाचस्यात्सदाचैवातिथिव्रतः ॥ श्रद्दधानःसदाच स्याद्देवताद्विजपूजकः ॥ ८॥ युधिष्ठिरउवाच कथंसदोपवासीस्याद्ब्रह्मचारीकथंभवेत् ॥ विघसाशीकथंचस्यात्सदाचैवातिथिव्रतः ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच अंतराप्रातराशंचसायमाशंतथैवच ॥ सदोपवासीसभवेद्योनभुंक्तेंतरापुनः ॥ १० ॥ भार्यांगच्छन्ब्रह्मचारीऋतौभवतिवैद्विजः ॥ ऋतवादीभवे न्नित्यंज्ञाननित्यश्चयोनरः ॥ ११ ॥ नभक्षयेद्वथामांसममांसाशीभवत्यपि ॥ दाननित्यःपवित्रश्चअस्वप्नश्चदिवाऽस्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिषुयोभुंक्तेभुक्तव त्सुसदासदा ॥ अमृतंकेवलंभुंक्तेइतिविद्धियुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सुनाश्नानःसततंयस्तुवैद्विजः ॥ अभोजनेनतेनास्यजितःस्वर्गोभवत्युत ॥ १४ ॥ देवता भ्यःपितृभ्यश्चभृत्येभ्योतिथिभिःसह ॥ अवशिष्टंतुयोश्नातितमाहुर्विघसाशिनं ॥ १५ ॥ तेषांलोकाह्यपर्यंताःसदनेब्रह्मणासह ॥ उपस्थिताश्चाप्सरोभिःपरि यांतिदिवौकसः ॥ १६ ॥ देवताभिश्चयेसार्धंपितृभ्यश्चोपभुंजते ॥ रमंतेपुत्रपौत्रैश्चतेषांगतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰अमृतप्राश्नि कोनामएकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंकर्मलोकेऽस्मिन्शुभंवायदिवाशुभं ॥ पुरुषंयोजयत्येवफल योगेनभारत ॥ १ ॥ कर्तास्तितस्यपुरुषउताहोनेतिसंशयः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनत्वत्तःश्रोतुंपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ प्रह्लादस्यचसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥ असक्तंधूतपाप्मानंकुलेजातंबहुश्रुतं ॥ अस्तब्धमनहंकारंसत्वस्थंसमयेरतं ॥ ४ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिंदां तंशून्यागारनिवासिनं ॥ चराचराणांभूतानांविदितप्रभवाव्ययं ॥ ५ ॥ अक्रुध्यंतमहृष्यंतमप्रियेषुप्रियेषुच ॥ कांचनेवाथलोष्टेवाउभयोःसमदर्शनं ॥ ६ ॥

स्यकर्ताभवतिनवेतिप्रश्नार्थः कर्तेतिकाणादाः अकर्तेतिकापिलाः आद्येमोक्षानुपपत्तिः स्वाभाविकस्यकर्तृत्वस्यवन्ह्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणाविनाशात् अंत्येशास्त्रानर्थक्यापत्तिः जडस्याप्रेर्यत्वाच्चेतन स्याकर्तृत्वाच्चसंशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्त्वविदांलक्षणमेवज्ञानसाधनमितिप्रह्लादंविशिनष्टि असक्तमित्यादिना असक्तंफलेच्छारहितं अस्तब्धंअनलसं अनहंकारंवीतगर्वं सत्वस्थंसात्विकं अतएवसमयेस्वो चितेशमादौधर्मेरतं ॥ ४ ॥ विदितः प्रभवश्वासौअव्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतःपरमात्मायेनतं ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मनिप्रतीचि श्रेयसिआनंदरूपे ज्ञानेचिन्मात्रे धीरंकुतर्कानभिभूतं अतएवनिश्चितनिश्चयं परःहिरण्यगर्भःअवरोनीचोयस्मात्ईश्वरात्तज्ज्ञं अतएवसर्वज्ञं आत्मनोवाअरेदर्शनेनेदंसर्वंविदितमित्यात्मज्ञा नात्सार्वज्ञ्यश्रुतेः समंनिर्विशेषंतद्दर्शनवंतं ॥ ७ ॥ बुभुत्समानःसंबोद्धुमिच्छन् ॥ ८ ॥ भवतित्वयि अनपगान्स्थिरान् ॥ ९ ॥ बालजनैःसमारागद्वेषादिराहित्यात् मन्यमानःजानन् आत्मज्ञानार्थंकिंश्रेयःप्रशस्ततरंसाध नं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अत्रसांख्यमतमादायकर्तृत्वंनिराकरोति प्रवृत्तिमित्यादिना प्रवर्ततइतिप्रवृत्तिःनिवर्ततइतिनिवृत्तिः पुरुषस्यभोगापवर्गौसाधयितुमनुलोमप्रतिलोमपरिणामवतीमूलप्रकृतिः तांकर्तृकरणक्रियारूपांआत्मनोन्यांयोनबुध्यतेतस्यात्मनिबुद्धिधर्मान्कर्तृत्वादीनारोपयतःस्तंभोभवेत् नतुआत्मानंअनुपश्यतः तथाचश्रुतिः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइति ॥ १४ ॥ रथादिवद चेतनाप्रकृतिरधिष्ठातारंविनाकथंप्रवर्तेतेत्याशंक्याह स्वभावादिति यथावत्सोत्पत्तेःप्रागेवतद्वृद्धिनिमित्तंक्षीरंरुधिरपूर्णेपिगवामूधसिप्रवर्ततेनचतदावात्सल्यादिकंतत्प्रवर्तकमस्तिवत्सस्यैवाजातत्वात् जातेतुवत्से

आत्मनिश्रेयसिज्ञानेधीरंनिश्चितनिश्चयं ॥ परावरज्ञंभूतानांसर्वज्ञंसमदर्शनं ॥ ७ ॥ शक्रःप्रल्हादमासीनमेकांतेसंयतेंद्रियं ॥ बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्ये दमब्रवीत् ॥ ८ ॥ यैःकश्चित्संमतोलोकेगुणैःस्यात्पुरुषोनृषु ॥ भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणानुलक्षयामहे ॥ ९ ॥ अथतेलक्ष्यतेबुद्धिःसमाबालजनैरिह ॥ आ त्मानंमन्यमानःसन्श्रेयःकिमिहमन्यसे ॥ १० ॥ बद्धःपाशैश्च्युतःस्थानाद्द्विषतांवशमागतः ॥ श्रियाविहीनःप्रल्हादशोचितव्येनशोचसि ॥ ११ ॥ प्रज्ञालाभात्तु दैतेयउताहोधृतिमत्तया ॥ प्रल्हादसुस्थरूपोसिपश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२ ॥ इतिसंचोदितस्तेनधीरोनिश्चितनिश्चयः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचास्वांप्रज्ञामनु वर्णयन् ॥ १३ ॥ प्रल्हादउवाच प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचभूतानांयोनबुध्यते ॥ तस्यस्तंभोभवेद्बाल्यान्नास्तिस्तंभोनुपश्यतः ॥ १४ ॥ स्वभावात्संप्रवर्ततेनिवर्त तेतथैवच ॥ सर्वेभावास्तथाभावाःपुरुषार्थोनविद्यते ॥ १५ ॥ पुरुषार्थस्यचाभावेनास्तिकश्चित्सकारकः ॥ स्वयंनकुर्वतस्तस्यजातुमानोभवेदिह ॥ १६ ॥

वात्सल्यंत्वरयतांनामप्रवृत्तिस्तुक्षीरेस्वाभाविक्येव तद्वत्सर्वेभावाभावाःस्वभावादेवप्रकृतितएवसंप्रवर्ततेनास्तिप्रवर्तकापेक्षेत्यर्थः नन्वेवंजितंसांख्यैरित्याशंक्याह भावाःमहदाद्याःअभावास्तेषांप्रलयाश्च पुरुषा र्थोनविद्यतइति पुरुषार्थोभोगापवर्गात्मकःसआत्मनिनास्ति नहिप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिवदामःयेनसिद्धांताद्भ्रश्येम शास्त्रफलंप्रयोक्तरितल्लक्षणत्वादितिन्यायंचनपश्यामः किंतुयाकर्त्रीसैवभोक्त्री आत्मनितुभोक्तृत्वंजलचांचल्यवद्भ्रांतिरितिवदामः ॥ १५ ॥ नन्वयस्कांतमणिवत्पुरुषस्यउदासीनस्यापिसत्तामात्रेणप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह पुरुषार्थस्येति भोगापवर्गयोरभावेकारकःकारयिताकथं स्यात् सत्तामात्रेणकारयितृत्वमपिविक्रियमाणसत्वाधीनंविक्रियाचनरज्जूरगायमानायाःप्रकृतेर्वास्तवीसंभवतीति नकारकत्वंआत्मनः ततश्चनकुर्वतःअकुर्वतस्तस्यइहदेहादौस्वयंमानःअहमित्यभिमानोभ वेत् अविद्ययेतिशेषः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कस्तावतादोषइत्यतआह यइति ॥ १७ ॥ आत्मनःकर्तृत्वेदृष्टविरोधमाह यदीत्यादिना ॥१८॥ नन्वदृष्टानुकूल्याभावादारंभविघातइत्यतआहानिष्टस्येति हितार्थंयतमानानांस्वतंत्राणामप्यनिष्टादृष्टोत्पत्ति
रप्ययुक्तैवेतिभोक्तृत्वसमनियतस्यकर्तृत्वस्याभावेभोक्तृत्वस्याप्यभावइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ईशःकालश्चेतिस्वभावस्यैवनामांतरमित्यभिप्रेत्याहानिष्टस्येति यथानिष्टनिष्पत्तिरिष्टतिरोधानंचायत्नतएवस्वभावा
दापततिएवमन्यदपीत्यर्थः नहिस्वभावजमदृष्टंस्वभावप्रवर्तकंभवति कार्यस्यकारणाप्रवर्त्तकत्वादितिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रकृतेःस्वातंत्र्यमुपसंहरतिद्वाभ्यां स्वभावेति गुणाःसुखदुःखादयः मानकारणं
अहंसुखीकर्ताभोक्ताचेत्यभिमानहेतुर्नकिमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मप्रतिष्ठामोक्षः प्रज्ञाआत्मज्ञानं तदपिस्वभावादेवबंधस्यैवासत्त्वात्तत्प्रतियोगिनीमुक्तिरपिअज्ञानादेवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः ननिरोधोनचोत्प
त्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेति ॥ २३ ॥ ननुपर्जन्यवदीशकालस्थानीयाप्रकृतिःसाधारणंकारणंकर्मतुबीजवदसाधारणमितिशंकते कर्मजमिति एतन्निरासंप्रतिजानीते कर्म

यस्तुकर्तारमात्मानंमन्यतेसाध्वसाधुवा ॥ तस्यदोषवतीप्रज्ञाअतत्त्वज्ञेतिमेमतिः ॥ १७ ॥ यदिस्यात्पुरुषःकर्ताशक्रात्मश्रेयसेध्रुवं ॥ आरंभास्तस्यसिद्ध्येयुर्न
तुजातुपराभवेत् ॥ १८ ॥ अनिष्टस्यहिनिर्वृत्तिरनिवृत्तिःप्रियस्यच ॥ लक्ष्यतेयतमानानांपुरुषार्थस्ततःकुतः ॥ १९ ॥ अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव
च ॥ अप्रयत्नेनपश्यामःकेषांचित्तत्स्वभावतः ॥ २० ॥ प्रतिरूपतराःकेचिद्दृश्यंतेबुद्धिमत्तराः ॥ विरूपेभ्योल्पबुद्धिभ्योलिप्समानाधनागमं ॥ २१ ॥ स्वभावप्रेरि
ताःसर्वेनिविशंतेगुणायदा ॥ शुभाशुभास्तदातत्रकस्यकिंमानकारणं ॥ २२ ॥ स्वभावादेवतत्सर्वमितिमेनिश्चितामतिः ॥ आत्मप्रतिष्ठाप्रज्ञावाममनास्तित
तोन्यथा ॥ २३ ॥ कर्मजंत्विहमन्यंतेफलयोगंशुभाशुभं ॥ कर्मणांविषयंकृत्स्नमहंवक्ष्यामितच्छृणु ॥ २४ ॥ यथावेदयतेकश्चिदोदनंवायसोव्यदन् ॥ एवंसर्वा
णिकर्माणिस्वभावस्यैवलक्षणं ॥ २५ ॥ विकारानेवयोवेदनवेदप्रकृतिंपरां ॥ तस्यस्तंभोभवेद्बाल्यान्नास्तिस्तंभोनुपश्यतः ॥ २६ ॥ स्वभावभाविनोभावान्सर्वाने
वेहनिश्चयात् ॥ बुध्यमानस्यदर्पोवामानोवाकिंकरिष्यति ॥ २७ ॥ वेदधर्मविधिंकृत्स्नंभूतानांचाप्यनित्यतां ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वंह्येवेदमंतवत् ॥ २८ ॥

णामिति विषयंविशेषकार्यं ॥ २४ ॥ तदेवाहयथेतिकाकोन्नमिवकर्माणिस्वभावंप्रकाशयंति नतुवर्तयंतीत्यर्थः लक्षणंज्ञापकानि असाधारणोधर्मइतियावत् अयंभावः तंतवएवपटस्यकारणंतद्गतशौक्ल्यादिकंतु
पटगतवैचित्र्यस्य एवंस्वभावएवजन्यमात्रहेतुस्तद्गतंधर्मादिकंतद्वैचित्र्येऽसाधारणोहेतुः एतदेवोक्तंयोगैः निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनामावरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति धर्मादिर्गुणानांनप्रवर्तकःकिंतुतेनगुण
प्रवाहस्याधर्मस्रोतःखिलीकुर्वताधर्मस्रोतसआवरणंदूरीक्रियतेइतिसूत्रार्थः एतदेवकर्मणांस्वभावज्ञापकत्वमिति ॥ २५ ॥ फलितमाह विकारानिति विकारान्धर्मान् परांप्रकृतिंअर्वाचीनत्रिगुणमयप्रकृत्यपे
क्षयाश्रेष्ठांप्रकृतिमुपादानंब्रह्मयोनवेदतस्यकर्मप्रधानस्यभेददर्शिनःस्तंभोभवति नतुअनुपश्यतःपरांप्रकृतिं ॥ २६ ॥ ब्रह्मविदःकुतःस्तंभोनास्तीत्याशंक्यप्रकृतिरेवकर्त्रीनत्वात्मेतिबोधादित्याह स्वभावेति
कर्तृत्वाभिमानोहिदर्पादेःकारणं तदभावाद्दर्पाद्यभावइत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्मात्वेदजानामिसर्वमंतवदितितस्मान्नशोचामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शोकाभावेहेतुमाह निर्ममइति मुक्तबंधनःनिर्वासनः स्वस्थःस्वरूपप्रतिष्ठः अव्यपेतःदेहाद्यनभिमानेनस्वरूपादप्रच्युतः भूतानांप्रभवाप्ययौपरंब्रह्म ॥२९॥ लोकंआत्मानं अव्ययंनिरपायं ॥३०॥ प्रकृतौविश्वक
र्य्यां विकारेधर्माधर्मफलयोःसुखदुःखयोः ममद्वेष्टारमहंनपश्यामि यश्चममायतेममेवआचरतिपुत्रमित्रादिरात्मीयस्तंचनपश्यामि ॥ ३१ ॥ ऊर्ध्वंस्वर्गं अवाक्पातालं तिर्यक्मर्त्यलोकं नकामयेक्कचित्का
ले तत्रहेतुर्नहीति ज्ञेयेविज्ञानेकर्म पाठांतरेशर्मवानविद्यतेइतिनहिकिंतुज्ञानेएवनविद्यतेइतियोजना विज्ञानेबुद्धौ ज्ञानेचिदात्मनिआत्मनोधर्माधर्मतत्फलाश्रयत्वाभावादहंनकिमपिकामयेइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

निर्ममोनिरहंकारोनिराशीर्मुक्तबंधनः ॥ स्वस्थोव्यपेतःपश्यामिभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ २९ ॥ कृतप्रज्ञस्यदांतस्यवितृष्णस्यनिराशिषः ॥ नायासोविद्यतेश
क्रपश्यतोलोकमव्ययं ॥ ३० ॥ प्रकृतौचविकारेचनमेप्रीतिर्नचद्विषे ॥ द्वेष्टारंचनपश्यामियोमामद्यममायते ॥ ३१ ॥ नोर्ध्वंनावाङ्नतिर्यक्कनक्कचिच्छक्रकाम
ये ॥ नहिज्ञेयेनविज्ञानेनज्ञानेकर्मविद्यते ॥ ३२ ॥ शक्रउवाच येनैषालभ्यतेप्रज्ञायेनशांतिरवाप्यते ॥ प्रब्रूहितमुपायंमेसम्यक्प्रह्लादपृच्छतः ॥ ३३ ॥
प्रह्लादउवाच आर्जवेनाप्रमादेनप्रसादेनात्मवत्तया ॥ वृद्धशुश्रूषयाशक्रपुरुषोलभतेमहत् ॥ ३४ ॥ स्वभावाल्लभतेप्रज्ञांशांतिमेतिस्वभावतः ॥ स्वभावादेवत
त्सर्वंयत्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५ ॥ इत्युक्तोदैत्यपतिनाशक्रोविस्मयमागमत् ॥ प्रीतिमांश्चतदाराजंस्तद्वाक्यंप्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ सतदाभ्यर्च्यदैत्येंद्रंत्रैलोक्यपति
रीश्वरः ॥ असुरेंद्रमुपामंत्र्यजगामस्वंनिवेशनं ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शक्रप्रह्लादसंवादोनामद्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥
युधिष्ठिरउवाच ययाबुद्ध्यामहीपालोभ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीं ॥ कालदंडविनिष्पिष्टस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहा
संपुरातनं ॥ वासवस्यचसंवादंबलेर्वैरोचनस्यच ॥ २ ॥ पितामहमुपागम्यप्रणिपत्यकृतांजलिः ॥ सर्वानेवासुरान्जित्वाबलिंपप्रच्छवासवः ॥ ३ ॥ यस्यस्मद
त्तोवित्तंनकदाचनहीयते ॥ तंबलिंनाधिगच्छामिब्रह्मन्नाचक्ष्वमेबलिं ॥ ४ ॥ सवायुर्वरुणश्चैवसरविःसचचंद्रमाः ॥ सोग्निस्तपतिभूतानिजलंचसभवत्युत
॥ ५ ॥ तंबलिंनाधिगच्छामिब्रह्मन्नाचक्ष्वमेबलिं ॥ सएवत्वस्तमयतेसस्मविद्योततेदिशः ॥ ६ ॥

प्रज्ञाज्ञानं शांतिस्तत्फलं ॥ ३३ ॥ प्रसादेनबुद्धेर्नैर्मल्येन आत्मवत्तयाजितेंद्रियतया महत्मोक्षं ॥ ३४ ॥ अनात्मनःकर्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति स्वभावादेवेति विद्याविद्यामुक्तिश्चमायिक्येवेत्यर्थः यथोक्तंश्रीम
द्भागवते विद्याविद्येममतनूविध्द्युद्धवशरीरिणां मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मितेइति मममायाविनः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिशांति०नै०भा०द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥
इंद्रियनिग्रहोहंकर्तृत्वाभिमानत्यागश्चकार्यइत्यध्यायद्वयेनोक्त्वासंपदांचांचल्यात्तत्प्राप्तिनाशयोर्हर्षशोकौनकर्तव्याविंत्याख्यायिकामुखेनाध्यायत्रयेणाह ययाबुद्ध्येत्यादिना कालदंडविनिष्पिष्टोविप
द्ग्रस्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ स्ववीर्यख्यापनायबलिंस्तौति यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ गोवृषभेषु ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अकृष्टपच्याकर्षणंविनाधान्यप्रसूः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदाचेति सूक्ष्मायः

सवर्षतिस्मवर्षाणियथाकालमतंद्रितः ॥ तंबलिंनाधिगच्छामिब्रह्मन्नाचक्ष्वमेबलिं ॥ ७॥ ब्रह्मोवाच नैतत्तेसाधुमघवन्यदेनमनुपृच्छसि ॥ पृष्टस्तु
नानृतंब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामितेबलिं ॥ ८ ॥ उष्ट्रेषुयदिवागोषुखरेष्वश्वेषुवापुनः ॥ वरिष्ठोभविताजंतुःशून्यागारेशचीपते ॥ ९ ॥ शक्रउवाच यदिस्मबलि
नाब्रह्मन्शून्यागारेसमेयिवान् ॥ हन्यामेनंनवाहन्यांतद्ब्रह्मन्ननुशाधिमां ॥ १० ॥ ब्रह्मोवाच मास्मशक्रबलिंहिंसीर्नबलिर्वधमर्हति ॥ न्यायस्तुशक्रप्र
ष्टव्यस्त्वयावासवकाम्यया ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तोभगवतामहेंद्रःपृथिवींतदा ॥ चचारैरावतस्कंधमधिरुह्यश्रियावृतः ॥ १२ ॥ ततोददर्शसब
लिंखरवेषेणसंवृतं ॥ यथाख्यातंभगवताशून्यागारकृतालयं ॥ १३ ॥ शक्रउवाच खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोसिदानव ॥ इयंतेयोनिरधमाशोचस्या
होनशोचसि ॥ १४ ॥ अदृष्टंबतपश्यामिद्विषतांवशमागतं ॥ श्रियाविहीनंमित्रैश्चभ्रष्टवीर्यपराक्रमं ॥ १५ ॥ यत्तद्यानसहस्रैस्त्वंज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लो
कान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १६ ॥ त्वन्मुखाश्चैवदैतेयाव्यतिष्ठंस्तवशासने ॥ अकृष्टपच्याचमहीतवैश्वर्येबभूवह ॥ १७ ॥ इदंचतेद्यव्यसनंशो
चस्याहोनशोचसि ॥ यदातिष्ठःसमुद्रस्यपूर्वकूलेविलेलिहन् ॥ १८ ॥ ज्ञातीन्विभजतोवित्तंतदासीत्तेमनःकथं ॥ यत्तेसहस्रसमितानृत्तुर्देवयोषितः ॥ १९ ॥ बहू
निवर्षपूगानिविहारेदीप्यतःश्रिया ॥ सर्वाःपुष्करमालिन्यःसर्वाःकांचनसप्रभाः ॥ २० ॥ कथमद्यतदाचैवमनस्तेदानवेश्वर ॥ छत्रंतवासीत्सुमहत्सौवर्णरत्न
भूषितं ॥ २१ ॥ ननृतुस्तत्रगंधर्वाःषट्सहस्राणिसप्तधा ॥ यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतःसर्वकांचनः ॥ २२ ॥ यत्राददःसहस्राणिअयुतानांगवांदश ॥ अनंतरंसह
स्रेणतदासीद्दैत्यकामतिः ॥ २३ ॥ यदाचपृथिवींसर्वांयजमानोऽनुपर्यगाः ॥ शम्याक्षेपेणविधिनातदासीत्किंतुतेहृदि ॥ २४ ॥ नतेपश्यामिभृंगारंनच्छत्रंव्य
जनेनच ॥ ब्रह्मदत्तांचतेमालांनपश्याम्यसुराधिप ॥ २५ ॥ बलिरुवाच नत्वंपश्यसिभृंगारंनच्छत्रंव्यजनेनच ॥ ब्रह्मदत्तांचमेमालांनत्वंद्रक्ष्यसिवासव ॥
॥ २६ ॥ गुहायांनिहितानित्वंममरत्नानिपृच्छसि ॥ यदामेभविताकालस्तदात्वंतानिद्रक्ष्यसि ॥ २७ ॥

स्थूलमूलःषट्त्रिंशदंगुलोदंडःशम्यासाबलवताक्षिप्तायावद्दूरेपतेत्तावदेकंदेवयजनं एवंसर्वापिपृथिवीशम्याप्रक्षेपविमिता तवदेवयजनानामपर्याप्ताभूदित्यर्थः पर्यगाःपरिहृत्यगतवान् ॥ २४ ॥ भृंगारःकन
कालुकाख्यःसौवर्णउदपात्रविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गुहायांमूलप्रकृतौ निहितानिअंतर्हितानि ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥७॥ ॥७॥ पुनरिति प्रव्याहारायप्रकृष्टोक्तये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥४॥५॥
इदंखरत्वंनापराधादपितुकालपर्ययादित्यर्थः ॥ ६ ॥ जीवितंजीवत्यनेनेतिलिंगं शरीरंस्थूलं जात्यास्वभावेन देहाःस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधाःतृणजलायुकान्यायेनमरणेपिलिंगस्यस्थूलदेहांतरसंगतेरपरि
त्यक्तत्वात् स्थूलवल्लिंगमप्यन्नेनाप्याय्यते अन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवागितिश्रुतेः विनश्यतःमोक्षे अयमर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहधर्मैःगर्दभत्वाशनायादिमत्त्वप्रभृतिभिर्दृश्यैर्द्रष्टाहंततोविविक्तमा

॥७७॥ नत्वेतदनुरूपंतेयशसोवाकुलस्यच ॥ समृद्धार्थोसमृद्धार्थंयन्मांकत्थितुमिच्छसि ॥ २८ ॥ नहिदुःखेषुशोचंतेनप्रहृष्यंतिचर्धिषु ॥ कृतप्रज्ञाज्ञानतृप्ताःक्षांताः
संतोमनीषिणः ॥ २९ ॥ त्वंतुप्राकृतयाबुद्ध्यापुरंदरविकत्थसे ॥ यदाहमिवभावीस्यास्तदानैवंवदिष्यसि ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० ब
लिवासवसंवादोनामत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥७॥ ॥७ भीष्मउवाच पुनरेवतुतंशक्रःप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥
निःश्वसंतंयथानागंप्रव्याहारायभारत ॥ १ ॥ शक्रउवाच यत्तद्यानसहस्रेणज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ २ ॥ दृ
ष्ट्वासुकृपणांचेमामवस्थामात्मनोबले ॥ ज्ञातिमित्रपरित्यक्तःशोचस्याहोनशोचसि ॥ ३ ॥ प्रीतिंप्राप्यातुलांपूर्वंलोकांश्चात्मवशेस्थितान् ॥ विनिपातमिमं
वाद्यंशोचस्याहोनशोचसि ॥ ४ ॥ बलिरुवाच अनित्यमुपलक्ष्येहकालपर्यायधर्मतः ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वंह्येवेदमंतवत् ॥ ५ ॥ अंतवंतइमेदे
हाभूतानांचसुराधिप ॥ तेनशक्रनशोचामिनापराधादिदंमम ॥ ६ ॥ जीवितंचशरीरंचजात्यैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्धेतेउभेसहविनश्यतः ॥ ७ ॥ नहीदृश
महंभावमवशःप्राप्यकेवलं ॥ यदेवमभिजानामिकाव्यथामेविजानतः ॥ ८ ॥ भूतानांनिधनंनिष्ठास्रोतसामिवसागरः ॥ नैतत्सम्यग्विजानंतोनरामुह्यंतिव
ज्रधृत् ॥ ९ ॥ येत्वेवंनाभिजानंतिरजोमोहपरायणाः ॥ तेकृच्छ्रंप्राप्यसीदंतिबुद्धिर्येषांप्रणश्यति ॥ १० ॥ बुद्धिलाभात्तुपुरुषःसर्वंतुदतिकिल्बिषं ॥ विपाप्मा
लभतेसत्वंसत्वस्थःसंप्रसीदति ॥ ११ ॥ ततस्तुयेनिवर्ततेजायंतेवापुनःपुनः ॥ कृपणाःपरितप्यंतेतैरर्थैरभिचोदिताः ॥ १२ ॥ अर्थसिद्धिमनर्थंचजीवितंमरणं
तथा ॥ सुखदुःखफलेचैवनद्वेष्मिनचकामये ॥ १३ ॥

त्मानंजानन्नव्याकुलीभवामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेवाह नहीति ईदृशंभावंगार्दभंदेहंप्राप्याहंविवशोदेहधर्मैःपराभूतोनास्मीतियोजना एवंआत्मनोऽसंगत्वं ॥ ८ ॥ भूतानांस्थूलसूक्ष्माणां निधनंमरणं निष्ठाप
रागतिःनत्वात्मनःनमुह्यंतीतिसंबंधः ॥ ९ ॥ मूढोनश्यतिअमूढस्तरतीत्याह द्वाभ्यांयेत्विति ॥ १० ॥ सत्वस्थःबुद्धिमान् संप्रसीदतिमोहजंकालुष्यंत्यजति ॥ ११ ॥ ततःसत्वान्निवर्तंते रजस्तमोभ्यामभि ॥७७॥
भूयंतइत्यर्थः अर्थैःकामादिभिः ॥ १२ ॥ स्वस्यतद्वैलक्षण्यमाहअर्थेति ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रयुक्तिमाह हतमिति हतंनिर्जीवंदेहंहंतिनतुजीवं एतेनदेहस्यात्मत्वंनिरस्तं योहंतिदेहादन्योहंहंतेत्यभिमानीकर्तासोपिहतएव दृश्यत्वाद्देहवदात्मत्वेनप्रतीयमानोपिजडएव उभौयोहंतिबुद्ध्यात्मवादी योह तोदेहात्मवादी ॥ १४ ॥ हंतीतिहत्वा जयतीतिजित्वा उभयत्राप्यन्येभ्योपिदृश्यंतइतिक्विनिप् तुगागमः आद्येऽनुनासिकलोपोधिकः हंताजेताचपुरुषाधमःधीतादात्म्यापन्नःकर्तृत्वाभिमानीपुरुषाभासःन तुमुख्यःपुरुषःसहिअकर्तैव योहिकर्ताधीधातुःसएवकरोतितत्हननादिकं ॥ १५ ॥ जगत्कर्तृत्वमपिपुरुषेनास्तीत्याह कोहीति तत्लोकयूथं तेनजनिमतामनसाकृतं तस्यमनसोपिकर्तापरः ॥ १६ ॥ तमेवा

हतंहंतिहतोह्येवयोनरोहंतिकंचन॥ उभौतौनविजानीतोयश्चहंतिहतश्चयः ॥ १४ ॥ हत्वाजित्वाचमघवन्यःकश्चित्पुरुषायते॥ अकर्ताह्येवभवतिकर्ताह्येव करोतितत्॥ १५॥ कोहिलोकस्यकुरुतेविनाशप्रभवावुभौ॥ कृतंहितत्कृतेनैवकर्तातस्यापिचापरः ॥ १६॥ पृथिवीज्योतिराकाशमापोवायुश्चपंचमः॥ एत द्योनीनिभूतानितत्रकापरिदेवना ॥ १७॥महाविद्योल्पविद्यश्चबलवान्दुर्बलश्चयः॥ दर्शनीयोविरूपश्चसुभगोदुर्भगश्चयः॥१८॥ सर्वंकालःसमादत्तेगंभीरः स्वेनतेजसा॥ तस्मिन्कालवशंप्राप्तेकाव्यथामेविजानतः॥ १९॥ दग्धमेवानुदहतिहतमेवानुहन्यते॥ नश्यतेनष्टमेवाग्रेलब्धव्यंलभतेनरः॥२०॥ नास्यद्वीपः कुतःपारोनावारःसंप्रदृश्यते॥ नांतमस्यप्रपश्यामिविधेर्दिव्यस्यचिंतयन् ॥ २१ ॥ यदिमेपश्यतःकालोभूतानिनविनाशयेत्॥ स्यान्मेहर्षश्चदर्पश्चक्रोधश्चैवश चीपते॥ २२॥ तुषभक्षंतुमांज्ञात्वाप्रविविक्तजनेगृहे ॥ बिभ्रतंगार्दभंरूपमागत्यपरिगर्हसे ॥ २३ ॥ इच्छन्नहंविकुर्यांहिरूपाणिबहुधात्मनः॥ विभीषणानि यानीक्ष्यपलायेथास्त्वमेवमे ॥ २४॥ कालःसर्वंसमादत्तेकालःसर्वंप्रयच्छति॥ कालेनविहितंसर्वंमाकृथाःशक्रपौरुषं॥ २५॥ पुरासर्वंप्रव्यथितंमयिक्रुद्धेपु रंदर॥ अवैमित्वस्यलोकस्यधर्मंशक्रसनातनं॥ २६॥ तमप्येवमवेक्षस्वमात्मनाविस्मयंगमः॥ प्रभवश्चप्रभावश्चनात्मसंस्थःकदाचन ॥ २७॥ कौमारमेव तेचित्तंतथैवाद्ययथापुरा॥ समवेक्षस्वमघवन्बुद्धिंविंदस्वनैष्ठिकीं॥ २८॥

ह पृथिवीति मनोपिपांचभौतिकमित्यर्थः भूतानिस्थूलसूक्ष्मशरीराणि ॥ १७ ॥ महाविद्यइति विद्यावत्त्वबलवत्त्वादयोमनोदेहयोर्भौतिकयोर्विकारादधिक्षीरादिवत्कालैकनिर्वर्त्यानत्वात्मसंबंधिनइतिजा नतोममनव्यथास्तीतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १८ ॥ तस्मिन्धीदेहविकारेपूर्वोक्ते ॥ १९ ॥ दग्धंकालात्मनाईश्वरेणअनुवहतिवन्ह्यादिः मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठाइत्यादिस्मृतेः एवमग्रेपि ॥ २०॥ अस्यकाल स्य विधेर्विधातुः दिव्यस्यपुण्यपापेतरस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ईक्ष्यदृष्ट्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ धर्मंवृद्धिन्ह्रासवत्त्वं ॥ २६ ॥ प्रभवऐश्वर्यं प्रभावस्तदाविष्करणं नात्मसंस्थःनआत्माधीनः ॥ २७॥ कौ मारंबालस्येवाज्ञंतवचित्तं ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ शास्तुःईश्वरस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नर्धिःऋध्यभावः नैकधेतिवत्समासः पर्यायःकालक्रमःतेनकृतंकर्माण्यपिकालमनुरुध्यैवफलंति बीजानीवपर्जन्यं नतु स्वतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवंममगर्दभत्वादिकंनैवस्यादितिशेषः नचेदित्यादितत्रोपपत्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ द्वादशानांअरुणोमाघमासेतुसूर्योवैफाल्गुनेतथेत्युक्तरूपाणां ॥ ४१ ॥ उद्वहामिमेघोभू

देवामनुष्याःपितरोगंधर्वोरगराक्षसाः॥ आसन्सर्वेममवशेतत्सर्ववेत्थवासव ॥ २९ ॥ नमस्तस्यैदिशेप्यस्तुयस्यांवैरोचनोबलिः ॥ इतिमामभ्यपद्यंतबुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ३० ॥ नाहंतदनुशोचामिनात्मभ्रंशंशचीपते ॥ एवंमेनिश्चिताबुद्धिःशास्तुस्तिष्ठाम्यहंवशे ॥ ३१ ॥ दृश्यतेहिकुलेजातोदर्शनीयःप्रतापवान् ॥ दुःखंजीवन्सहामात्योभवितव्यंहितत्तथा ॥ ३२ ॥ दौष्कुलेयस्तथामूढोदुर्जातःशक्रदृश्यते ॥ सुखंजीवन्सहामात्योभवितव्यंहितत्तथा ॥ ३३ ॥ कल्याणीरूपसंपन्नादुर्भगाशक्रदृश्यते॥अलक्षणाविरूपाचसुभगादृश्यतेपरा॥३४॥नैतदस्मत्कृतंशक्रनैतच्छक्रत्वयाकृतं॥यत्त्वमेवंगतोवज्रिन्यच्चाप्येवंगतावयं॥३५॥ नकर्मभविताप्येतत्कृतंममशतक्रतो॥ ऋद्धिर्वाप्यथवानर्धिःपर्यायकृतमेवतत् ॥ ३६ ॥ पश्यामित्वांविराजंतंदेवराजमवस्थितं ॥ श्रीमंतंद्युतिमंतंचगर्जमानंममोपरि ॥ ३७॥ एवंनैवनचेत्कालोमामाक्रम्यस्थितोभवेत् ॥ पातयेयमहंत्वाद्यसवज्रमपिमुष्टिना ॥ ३८ ॥ नतुविक्रमकालोयंशांतिकालोयमागतः॥ कालःस्थापयतेसर्वंकालःपचतिवैतथा ॥ ३९ ॥ मांचेदभ्यागतःकालोदानवेश्वरपूजितं ॥ गर्जंतंप्रतपंतंचकमन्यन्नागमिष्यति ॥ ४० ॥ द्वादशानांतुभवतामादित्यानांमहात्मनां ॥ तेजांस्येकेनसर्वेषांदेवराजधृतानिमे ॥ ४१ ॥ अहमेवोद्वहाम्यापोविसृजामिचवासव ॥ तपामिचैवत्रैलोक्यंविद्योताम्यहमेवच॥ ॥ ४२ ॥ संरक्ष्यामिविलुंपामिददाम्यहमथाददे ॥ संयच्छामिनियच्छामिलोकेषुप्रभुरीश्वरः ॥ ४३ ॥ तदद्यविनिवृत्तंमेप्रभुत्वममराधिप॥ कालसैन्यावगाढस्यसर्वंनप्रतिभातिमे ॥ ४४ ॥ नाहंकर्तानचैवत्वंनान्यःकर्ताशचीपते ॥ पर्यायेणहिभुज्यंतेलोकाःशक्रयदृच्छया ॥ ॥ ४५ ॥

त्वासूर्योभूत्वाशोषयामीतिवार्थः आपःअपः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कालसैन्यंमासार्धमासादि ॥ ४४ ॥ नाहमितिजीवस्यनत्वमितितटस्थेश्वरस्यनान्येइतिप्रकृतेश्चकर्तृत्वंनिषिद्धं पर्यायेणकालक्रमेण भुज्यंतेपाल्यंतेसंह्रियंतेवा ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कोसौकालस्तमाह मासेति मासाद्युपलक्षितस्तार्किकाभिमतद्रव्यविशेषःकालस्तस्यवेश्मेवाधिष्ठानंमायाशबलंब्रह्मेत्यर्थः अहःसंज्ञैःरात्रिसंज्ञैश्चऋतुभिःसंवृतं नवैतान्यहानिभवंति नववैप्राणाः नवसुवर्गा लोकाः नवस्वेवतत्सुवर्गेषुलोकेषुप्रतितिष्ठंतोयंतिप्रतितिष्ठंतिहवैयएतारात्रीरूपयंतीत्यार्थवादिकफलवताकर्मकांडेनगूहितमित्यर्थः उक्तंचभगवता यामिमांपुष्पितांवाचमित्यादिना एवमपिऋतुद्वारंऋतवोवसं ताद्याःब्राह्मणोग्निमादधीत वसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेति वसंतादिकालविहिताधानज्योतिष्टोमादिकंकर्मैवद्वारंप्राप्तिसाधनंयस्यतदृतुद्वारं वायुःसूत्रात्मा वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमतत्सूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतिप्रसिद्धः मुखमिवप्रथमप्राप्यंयस्यतद्वायुमुखं वर्षमुखमितिपाठे वर्षतीतिवर्षोधर्ममेघाख्यंध्यानंतदेवमुखंयस्यनिर्विषयध्यानैकगम्यंकालमाहुरितिप्रसिद्धेनवि शेषेणक्रिययासंबंधः तंमामायुरमृतमित्युपास्वेतिश्रुतेरायुर्ब्रह्मतत्प्रतिपादकोवेदउपनिषत्तद्विदः॥ ४६॥आहुरिति इदंसर्वंकालाख्यंब्रह्मेत्याहुः इदंसर्वंयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वमितिआगमबलेनतत्ब्रह्मचिंत्यंध्येय मितिकेचिज्जैमिन्यादयआहुर्मनीषयाबुद्ध्यैवनतुशास्त्रबलेन अस्त्विदंसर्वंब्रह्मनतुप्रत्यगभिन्नत्वेनतदुपास्यंकिंतुवस्तुतत्त्वमेवतत्तथाज्ञेयमित्यर्थः तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइतिश्रुत्याऽसकृदुपास्यस्यत्र ह्मभावनिषेधात् ननुज्ञेयत्वमपिब्रह्मणोनिषिद्धं यन्मनसानमनुतइत्यादिश्रुत्येत्यतआह अस्याइति अस्याश्चिंतायाःपंचैवचिंत्यान्विषयान्अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयान्कोशान् पंचधाप्रत्येकंपं

मासमासार्धवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतं ॥ ऋतुद्वारंवायुमुखमायुर्वेदविदोजनाः ॥ ४६ ॥ आहुःसर्वमिदंचिंत्यंजनाःकेचिन्मनीषया ॥
अस्याःपंचैवचिंतायाःपर्येष्यामिचपंचधा ॥ ४७ ॥ गंभीरंगहनंब्रह्ममहत्तोयार्णवंयथा ॥ अनादिनिधनंचाहुरक्षरंक्षरमेवच ॥ ४८ ॥

चप्रकारान्पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपंचावयवविशिष्टान् पर्येष्यामिश्रुतौअवगच्छामि तथाहिश्रूयंते सवाएषपुरुषोन्नरसमयःतस्येदमेवशिरः अयंदक्षिणःपक्षः अयमुत्तरःपक्षः अयमात्मा इदंपुच्छंप्रतिष्ठे तिप्रतिपुरुषंशिरआदयःपंचावयवाः तदयमर्थः यत्ज्ञेयंयच्चोपास्यंनतद्ब्रह्मअनात्मत्वात् आत्माहिब्रह्म कथंतर्हीदंसर्वंयदयमात्मेतिबाधायांसामानाधिकरण्यमिदमितिब्रूमः यद्रजतमभात्साशुक्तिरितिवत् अपि चाहुर्वृद्धाः योयंस्थाणुःपुमानेषपुंधियास्थाणुधीरिव ब्रह्मास्मीतिधियाशेषाहंबुद्धिर्विनिवर्त्यतइति अशेषाहंबुद्धिःसमष्ट्यहंकारः पूर्वोक्तरीत्यायथास्फटिकेलौहित्यपद्मरागत्वेंद्रनीलत्वानध्यस्यन्उत्तरोत्तररू पबोधपूर्वपूर्वरूपमेवतात्विकंमन्यते एवंशुद्धचैतन्येईशसूत्रविराजोध्यस्तास्तत्रदेहपरिच्छेदाभिमाननिवृत्तौविराडस्मीत्यध्यासोवशिष्यते तन्निवृत्तौसूत्रात्मास्मीतितस्यापिनिवृत्तौईशोस्मीतितस्यापिनिवृत्तौ वाङ्मनसातीतंकिंचित्सन्मात्रंसुषुप्तिसदृशंशिष्यतेइति॥ ४७॥तदेतदाह गंभीरमिति गंभीरंतर्कागम्यं गहनंशास्त्रतोधिगतमपिदुष्प्रवेशं ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं महत्तोयार्णवंपारावारशून्यार्णवतुल्यं सलिलएको द्रष्टाऽद्वैतोभवतीतिश्रुत्यातादृशसलिलेनोपमितमेकरसमित्यर्थः क्षरंशुक्तिरिवरजतरूपेणस्वतोजन्मनाशशून्यमपिजगद्रूपेणक्षरं अक्षरंजीवरूपेण निर्विशेषमेववस्तुअविद्ययासर्वविशेषयुक्तंभवतीत्यर्थः ॥४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवाह सत्वेष्विति यथादर्पणेषुमुखंप्रविश्यस्वरूपस्यअगमकमपिगमकंभवति एवंसत्वेषुबुद्धिसत्वेषुचित्प्रतिबिंबरूपेणाविश्यलिंगंनिरुपाधिचैतन्यस्यज्ञापिकाभवति जीवस्यैवानुपाधिकंरूपंब्रह्मेत्यर्थः
अतएवध्रुवंउपाधिधर्मास्पर्शिनं ॥ ४९ ॥ भूतानामिति चित्ताद्याकारपरिणतपंचमहाभूतसंबंधिनंविपर्यासंसच्चिदानंदानंतविपरीतंअनृतजडदुःखपरिच्छिन्नाख्यंदुर्भगत्वंभगवानपिअविद्ययाआत्मनिमन्यते
नह्येतावदविद्याप्रकाशितंदुःखित्वादिरूपंआत्मनोगम्यंनित्यज्ञातत्वात्तस्य किंतुयस्मात्प्रतीचोरूपात्पुनरन्योब्रह्मारुद्रोविष्णुर्वानप्रभवेत्तदेवात्मनोरूपंअतएवचानन्याधिपतिरितिन्यायात् ॥ ५० ॥ गतिमिति
अगत्वाअप्राप्य नित्यप्राप्तत्वादितिभावः अहेयत्वमविकारित्वंचोत्तरार्धार्थः ॥ ५१ ॥ इंद्रियाणीतिचित्तवृत्तिमात्रोपलक्षणं पंचधापंचभिःप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्याख्यैःप्रकारैः एनंइंद्रियाद्यगम्यं

सत्वेषुलिंगमाविश्यनिर्लिंगमपितत्स्वयं ॥ मन्यंतेध्रुवमेवैनंयेजनास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४९ ॥ भूतानांतुविपर्यासंकुरुतेभगवानिति ॥ नह्येतावद्भवेद्गम्यंनयस्मान्न
भवेत्पुनः ॥ ५० ॥ गतिंहिसर्वभूतानामगत्वाक्वगमिष्यति ॥ योधावतानहातव्यस्तिष्ठन्नपिनहीयते ॥ ५१ ॥ तमिंद्रियाणिसर्वाणिनानुपश्यंतिपंचधा ॥ आहु
श्चैनंकेचिदग्निंकेचिदाहुःप्रजापतिं ॥ ५२ ॥ ऋतून्मासार्धमासांश्चदिवसांश्चक्षणांस्तथा ॥ पूर्वाह्णमपराह्णंचमध्याह्नमपिचापरे ॥ ५३ ॥ मुहूर्त्तमपिचैवाहुरेकं
संतमनेकधा ॥ तंकालमितिजानीहियस्यसर्वमिदंवशे ॥ ५४ ॥ बहूनींद्रसहस्राणिसमतीतानिवासव ॥ बलवीर्योपपन्नानियथैवत्वंशचीपते ॥ ५५ ॥ त्वाम
प्यतिबलंशक्रदेवराजंबलोत्कटं ॥ प्राप्तेकालेमहावीर्यःकालःसंशमयिष्यति ॥ ५६ ॥ यइदंसर्वमादत्तेतस्माच्छक्रस्थिरोभव ॥ मयात्वयाचपूर्वैश्चनसशक्यो
तिवर्तितुं ॥ ५७ ॥ यामेतांप्राप्यजानीषेराज्यश्रियमनुत्तमां ॥ स्थितामयीतितन्मिथ्यानैषाह्येकत्रतिष्ठति ॥ ५८ ॥ स्थिताहींद्रसहस्रेषुत्वद्विशिष्टतमेष्वियं ॥ मां
चलोलापरित्यज्यत्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५९ ॥ मैवंशक्रपुनःकार्षीःशांतोभवितुमर्हसि ॥ त्वामप्येवंविधंज्ञात्वाक्षिप्रमन्यंगमिष्यति ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांति॰मोक्ष॰बलिवासवसंवादेचतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

केचिदौपनिषदाः अग्निंअयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषेअहंवैश्वानरोभूत्वेत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धंजाठरेआरोप्योपास्यंआहुः अपरेकर्मपरायणाःप्रजापतिंसंवत्सरःप्रजापतिरितिश्रुतंकालाभिमानिनंसूत्रा
त्मानंसर्वकर्मसंतर्पणीयंप्रतिनियतकालसर्वफलप्रदातारंऋतुमासाद्यभिमानिदेवतात्मानमाहुः एकंसंतंअनेकधाआहुः तथाचश्रुतिः सुपर्णंविप्राःकवयोवचोभिरेकंसंतंबहुधाकल्पयंतीत्याद्यातद्यदिदमाहुरमुंय
जामुंयजेत्येतस्यैवसाविसृष्टिरित्याद्याच श्लोकत्रयं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीदर्पशमनायश्रियश्वांचल्यंआख्यायिकामुखेनाह प्रसंगाच्चश्रीदाम्श्रीघ्नांश्चधर्मान्कथयति शतक्रतुरित्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥

भीष्मउवाच शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तांमहात्मनः॥ स्वरूपिणींशरीराद्धिनिष्क्रामंतींतदाश्रियं॥ १ ॥ तांदृष्ट्वाप्रभयादीप्तांभगवान्पाकशासनः॥ विस्मयो
त्फुल्लनयनोबलिंपप्रच्छवासवः॥ २॥ शक्रउवाच बलेकेयमपक्रांतारोचमानाशिखंडिनी ॥ त्वत्तःस्थितासकेयूरादीप्यमानास्वतेजसा ॥ ३ ॥ ब
लिरुवाच नहीमामासुरींवेद्मिनदैवींचनमानुषीम्॥ त्वमेनांपृच्छवामावायथेष्टंकुरुवासव ॥ ४ ॥ शक्रउवाच कात्वंबलेरपक्रांतारोचमानाशिखंडि
नी॥ अजानतोममाचक्ष्वनामधेयंशुचिस्मिते॥ ५॥ कात्वंतिष्ठसिमामेवंदीप्यमानास्वतेजसा॥ हित्वादैत्यवरंसुभ्रुतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः॥ ६॥ श्रीरुवा
च नमांविरोचनोवेदनायंवैरोचनोबलिः ॥ आहुर्मांदुःसहेत्येवंविधित्सेतिचमांविदुः ॥ ७॥ भूतिर्लक्ष्मीतिमामाहुःश्रीरित्येवंचवासव॥ त्वंमांशक्रनजा
नीषेसर्वेदेवानमांविदुः॥ ८॥ शक्रउवाच किमिदंत्वंममकृतेउताहोबलिनःकृते॥ दुःसहेविजहास्येनंचिरसंवासिनीसती॥ ९॥ श्रीरुवाच नोधा
तानविधातामांविदधातिकथंचन॥ कालस्तुशक्रपर्यागान्मैनंशक्रावमन्यथाः॥ १०॥ शक्रउवाच कथंत्वयाबलिस्त्यक्तःकिमर्थंवाशिखंडिनि॥ कथंचमां
नजह्यास्त्वंतन्मेब्रूहिशुचिस्मिते॥ ११॥ श्रीरुवाच सत्येस्थितास्मिदानेचव्रतेतपसिचैवहि॥ पराक्रमेचधर्मेचपराचीनस्ततोबलिः॥ १२॥ ब्रह्मण्योयंपुराभू
त्वासत्यवादीजितेंद्रियः॥ अभ्यसूयद्ब्राह्मणानामुच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतं ॥ १३ ॥ यज्ञशीलःसदाभूत्वामामेवयजतेस्वयं॥ प्रोवाचलोकान्मूढात्माकालेनोपनि
पीडितः॥ १४॥ अपाकृताततःशक्रत्वयिवत्स्यामिवासव॥ अप्रमत्तेनधार्यास्मितपसाविक्रमेणच ॥ १५॥ शक्रउवाच नास्तिदेवमनुष्येषुसर्वभूते
षुवापुमान्॥ यस्त्वामेकोविषहितुंशक्नुयात्कमलालये॥ १६॥ श्रीरुवाच नैवदेवोनगंधर्वोनासुरोनचराक्षसः॥ योमामेकोविषहितुंशक्तःकश्चित्पुरं
दर॥ १७॥ शक्रउवाच तिष्ठेथामयिनित्यंत्वंयथातद्ब्रूहिमेशुभे॥ तत्करिष्यामितेवाक्यमृतंतद्वक्तुमर्हसि॥ १८॥ श्रीरुवाच स्थास्यामिनित्यंदेवें
द्रयथात्वयिनिबोधतत्॥ विधिनावेददृष्टेनचतुर्धाविभजस्वमां ॥ १९ ॥ शक्रउवाच अहंवैत्वांनिधास्यामियथाशक्तियथाबलं॥ नतुमेतिक्रमःस्याद्वै
सदालक्ष्मितवांतिके॥ २० ॥ भूमिरेवमनुष्येषुधारिणीभूतभाविनी॥ सातेपादंतितिक्षेतसमर्थाहीतिमेमतिः ॥ २१॥ श्रीरुवाच एषमेनिहितःपादोयो
यंभूमौप्रतिष्ठितः॥ द्वितीयंशक्रपादंमेतस्मात्सुनिहितंकुरु॥ २२॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वित्तंतीर्थादिपुण्यंयज्ञादिधर्मःविद्याचेतिश्रियश्चत्वारःपादाः भूमौजलेऽग्नौविद्वत्सुचनिहिताःतेषामुपघातस्तेयकामाशौचाशमैः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ यावत्पुरस्तादिति मेरोःपृष्ठेमध्येब्रह्मलोकःप्राच्यादिचतुर्दिक्षुइंद्रयमवरुणकुबेराणांपुर्यश्चमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वताआदित्येनभास्यते तत्रभास्यापेक्षंभासकत्वमतोयस्याःपुर्याउच्छेदस्तत्रादित्योनतपतीतिव्यवहारःतथासूर्यस्यउदयस्तद्देशवासिनांदर्शनमदर्शनंचास्तमयः तत्रप्राच्यामुदितःप्रतीच्यानामस्तंगतःउदीच्यानांमध्यंदिनगतः दाक्षिणात्यानांतदामध्यरात्रमितिचव्यवहारः एवंदक्षिणादिष्वपिज्ञेयं एवंसतियदा प्राच्यांतपतितदामेरुप्रदक्षिणायास्तुल्यत्वादितरास्वपितपत्येवतेनयावत्प्राच्यांतपतितावदेवदक्षिणस्यामितिवदताप्राच्याउच्छेदोयावताकालेनततोद्विगुणितेनकालेनदक्षिणस्याउच्छेदउक्तोभवति एवमुत्तरयोस्तथाचब्रह्मणोदिनस्यषोडशधाविभक्तस्यप्रथमेनांशेनऐंद्र्याउच्छेदः द्वाभ्यांसंयमिन्याःचतुर्भिर्वारुण्याःअष्टाभिरुदीच्याउच्छेदस्तदाद्रष्टॄणामभावात्सूर्यस्यदर्शनादर्शनरूपौउदयास्तमयौनस्तः किंतुमध्यंदि

शक्रउवाच आपएवमनुष्येषुद्रवंत्यःपरिचारिणीः ॥ तास्तेपादंतितिक्षंतामलमापस्तितिक्षितुं ॥ २३॥ श्रीरुवाच एषमेनिहतःपादोयोयमप्सुप्रतिष्ठितः ॥ तृतीयंशक्रपादंमेतस्मात्सुनिहितंकुरु ॥ २४॥ शक्रउवाच यस्मिन्वेदाश्चयज्ञाश्चयस्मिन्देवाःप्रतिष्ठिताः ॥ तृतीयंपादमग्निस्तेसुधृतंधारयिष्यति ॥ २५॥ श्रीरुवाच एषमेनिहतःपादोयोयमग्नौप्रतिष्ठितः ॥ चतुर्थंशक्रपादंमेतस्मात्सुनिहितंकुरु ॥ २६॥ शक्रउवाच येवैसंतोमनुष्येषुब्रह्मण्याःसत्यवादिनः ॥ तेतेपादंतितिक्षंतामलंसंतस्तितिक्षितुं ॥ २७॥ श्रीरुवाच एषमेनिहितःपादोयोयंसत्सुप्रतिष्ठितः ॥ एवंहिनिहितांशक्रभूतेषुपरिधत्स्वमां ॥ २८॥ शक्रउवाच भूतानामिहयोवैत्वांमयाविनिहितांसतीं ॥ उपहन्यात्समेधृष्यस्तथाशृण्वंतुमेवचः ॥ ततस्त्यक्तःश्रियाराजादैत्यानांबलिरब्रवीत् ॥ २९॥ बलिरुवाच यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वैदक्षिणांदिशं ॥ पश्चिमांतावदेवापितथोदीचींदिवाकरः ॥ ३०॥ तथामध्यंदिनेसूर्योनास्तमेतियदातदा ॥ पुनर्देवासुरंयुद्धंभाविजेतास्मिवस्तदा ॥ ३१ ॥ सर्वलोकान्यदादित्यएकस्थस्तापयिष्यति ॥ तदादेवासुरेयुद्धेजेताहंत्वांशतक्रतो ॥ ३२ ॥ शक्रउवाच ब्रह्मणास्मिसमादिष्टोनहंतव्योभवानिति ॥ तेनतेहंबलेवज्रंनविमुंचामिमूर्धनि ॥ ३३ ॥

नएवसंततंब्रह्मलोकंप्रकाशयतिनपुर्यंतरंतदातदभावात् तदेतदाह एकस्थोब्रह्मलोकस्थः सर्वाँल्लोकान्मेरुपृष्ठादधस्तनान्तापयति तदाब्रह्मणोमध्यान्हावसानेवर्तमानवैवस्वतमनोरधिकारच्युतौसत्यां भविष्येसावर्णिकमनौबलिरिंद्रोभविष्यति यद्वा वैवस्वतमन्वंतरमेवाष्टधाविभज्यतदंतेउक्तक्रमेणसर्वपुर्युच्छेदेसतिमन्वंतरांतरेबलिरिंद्रोभविष्यतीतिज्ञेयं तदिदमुक्तं यावत्पुरस्तात्प्रतपेदित्यादिनाश्लोकत्रयेणअयंलोकनाशक्रमश्छांदोग्येमधुविद्यायांयावदादित्यःपुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेताद्विस्तावद्दक्षिणउदेतोत्तरतोस्तमेतेत्यादिनादर्शितः सएवात्रबलिनास्वराज्यकालकथनायोदीर्यते ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत्रमन्वंतरस्याष्टमांशकालेनस्वराज्योच्छेदंश्रुत्वाकुपितःकर्मफलस्येंद्रपदस्यनित्यतांमन्वानइंद्रःपरुषोक्तिपूर्वकंतद्दूषयतिब्रह्मणेत्यादिना ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मध्यमास्थितःसन्नैवतपितापुरीचतुष्टयोच्छेदोनैवभवितेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अजस्रंसत्येनकर्मणा तथाहि कर्मठाःप्राड्वर्नकदाचिदनीदृशंजगदिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्त्विति अयंभावः एकसप्तत्या चतुर्युगैःएकोमनुर्नश्यति तस्येदानीमष्टाविंशतितमोयुगपर्यायोनुवर्तते तत्रोक्तरीत्याचतुर्थांशेनऐंद्रीसंयमिन्योरुच्छेदोजातएव वारुण्याअपिक्षयकालःप्रवृत्तःउदीच्यास्तुनप्रवृत्तइत्याशयेनइंद्रउदीचींगतः बलिस्तुभ्रष्टश्रीस्तादृशीमेवदक्षिणांगतःनतुपूर्वांतस्याःभ्रष्टैश्वर्यत्वेपिशत्रुसन्निहितत्वादिति ॥ ३७ ॥ ननुपुराणांतरेचतसृणामपिपुरीणांसहैवोच्छेदोदृश्यतेनोक्तक्रमेणेत्याशंक्याह इत्येतदिति अनहंकारइ

यथेष्टंगच्छदैत्येंद्रस्वस्तितेस्तुमहासुर ॥ आदित्योनैवतपिताकदाचिन्मध्यतःस्थितः ॥ ३४ ॥ स्थापितोह्यस्यसमयःपूर्वमेवस्वयंभुवा ॥ अजस्रंपरियात्येषसत्ये नावतपन्प्रजाः ॥ ३५ ॥ अयनंतस्यषण्मासानुत्तरंदक्षिणंतथा ॥ येनसंयातिलोकेषुशीतोष्णेविसृजन्रविः ॥ ३६ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्तुदैत्येंद्रोबलिरिं द्रेणभारत ॥ जगामदक्षिणामाशामुदीचींतुपुरंदरः ॥ ३७ ॥ इत्येतद्बलिनागीतमनहंकारसंज्ञितं ॥ वाक्यंश्रुत्वासहस्राक्षःखमेवारुरुहेतदा ॥ ३८ ॥ इतिश्री महाभारतेशांति० मोक्ष० प० श्रीसन्निधानोनामपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शतक्रतोश्चसंवादंनमुचेश्चयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ श्रियाविहीनमासीनमक्षोभ्यमिवसागरं ॥ भवाभवज्ञंभूता नामित्युवाचपुरंदरः ॥ २ ॥ बद्धःपाशैश्च्युतःस्थानाद्द्विषतांवशमागतः ॥ श्रियाविहीनोनमुचेशोचस्याहोनशोचसि ॥ ३ ॥ नमुचिरुवाच अनिवार्येण शोकेनशरीरंचोपतप्यते ॥ अमित्राश्चप्रहृष्यंतिशोकेनास्तिसहायता ॥ ४ ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वंह्येवेदमंतवत् ॥ संतापाद्भ्रश्यतेरूपंसंतापाद्भ्रश्यतेश्रि यः ॥ ५ ॥ संतापाद्भ्रश्यतेचायुर्धर्मश्चैवसुरेश्वर ॥ विनीयखलुतद्दुःखमागतंवैमनस्यजं ॥ ६ ॥ ध्यातव्यंमनसाहृद्यंकल्याणंसंविजानता ॥ यदायदाहिपुरुषःक ल्याणेकुरुतेमनः ॥ तदातस्यप्रसिध्यंतिसर्वार्थानात्रसंशयः ॥ ७ ॥

तिसंज्ञामात्रंवाक्यस्यकिंतुकिंचित्साहंकारमेवेत्यर्थः एवंचात्रत्रयःपक्षाःउपन्यस्ताः निरहंकारस्ययुगपत्सर्वोच्छेदःपुराणांतरसंमतः साहंकारस्येंद्रस्यतुनकदाचित्पुर्युच्छेदोस्ति यथोक्तंवासिष्ठे यत्राहंत्वंजग त्तत्रपूर्वमागत्यतिष्ठति त्रसरेणूदरेपींद्रःपश्यतिस्मजगत्त्रयमिति साहंकारस्यापिविवेकिनोबलेःक्रमिकनाशयुक्तंजगदितिश्रुत्वाउदीचींप्राप्यश्रुतियुक्तिबलेनपर्यालोच्यखंहार्दाकाशंआरुरोह ॥ ३८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रैवअनहंकारत्वेएव ॥ १ ॥ भवाभवज्ञंउत्पत्तिप्रलयज्ञं ॥ २ ॥ ३ ॥ सहायता शोकस्यदुःखापनोदे हेतुत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रियःसकाशात् ॥ ५ ॥ विनीयनिरस्य ॥ ६ ॥ हृद्यंहृत्स्थंस्वरूपं कल्याणंमोक्षं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकइति अंतर्यामिस्वरूपमवकल्याणमित्यर्थः प्रवणान्निम्नदेशात् ॥ ८ ॥ भवाभवौबंधमोक्षौ भावाभावावितिपाठेसत्यानृतौ तावेवाभिजानन्नूतयोरपिमध्येश्रेयोमोक्षंगुरुतरत्वेनजानन्नपिनकरोमि श्रवणा
बभ्यासेननसंपादयामि परासुअधर्म्यासुनिमित्तभूतासु कुर्वन्कर्माणि नियुक्तःशास्त्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥ पर्यायैःकालक्रमागतैःसुखदुःखैः द्वेष्टादुःखस्य कर्तृत्वाभिमानएवदुःखमित्यर्थः ॥१३॥
आपदःकान्पुरुषान्नोपनमंतिनानुसरंति अपितुसर्वानेव परावरज्ञाःसदसद्वस्तुविदः नसंभ्रमंतिनबिभ्यति ॥ १४ ॥ नाभिपद्यतेनसज्जते अतिकृच्छ्रव्यसनेषुदुर्निवार्येषुदुःखेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रणुदन्दू

एकःशास्तानद्वितीयोस्तिशास्तागर्भेशयानंपुरुषंशास्तिशास्ता॥तेनानुयुक्तःप्रवणादिवोदकंयथानियुक्तोऽस्मितथावहामि॥८॥ भवाभवौत्वभिजानन्ग रीयोज्ञानाच्छ्रेयोनतुतद्भैकरोमि॥आशासुधर्म्यासुपरासुकुर्वन्यथानियुक्तोस्मितथावहामि॥ ९ ॥ यथायथास्यप्राप्तव्यंप्राप्नोत्येवतथातथा ॥ भवितव्यंय थायच्चभवत्येवतथातथा॥ १० ॥ यत्रयत्रैवसंयुक्तोधात्रागर्भेपुनःपुनः॥ तत्रतत्रैववसतिनयत्रस्वयमिच्छति ॥ ११ ॥ भावोयोयमनुप्राप्तोभवितव्यमिदं मम॥ इतियस्यसदाभावोनसमुत्येत्कदाचन॥ १२ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्तानविद्यते॥ दुःखमेतत्तुयद्वेष्टाकर्ताहमितिमन्यते॥ १३ ॥ ऋषींश्वदेवां श्चमहासुरांश्चत्रैविद्यवृद्धांश्चवनेमुनींश्च ॥ कान्नापदोनोपनमंतिलोकेपरावरज्ञास्तुनसंभ्रमंति ॥ १४ ॥ नपंडितःक्रुध्यतिनाभिपद्यतेनचापिसंसीदतिनप्र हृष्यति ॥ नचार्थकृच्छ्रव्यसनेषुशोचतेस्थितःप्रकृत्याहिमवानिवाचलः ॥ १५ ॥ यमर्थसिद्धिःपरमानमोहयेत्तथैवकालेव्यसनंनमोहयेत् ॥ सुखंचदुःखं चतथैवमध्यमंनिषेवतेयःसधुरंधरोनरः॥ १६ ॥ यांयामवस्थांपुरुषोधिगच्छेत्तस्यांरमेतापरितप्यमानः ॥ एवंप्रवृद्धंप्रणुदन्मनोजंसंतापमायासकरंशरीरा त् ॥ १७ ॥ नतत्सदःसत्परिषत्सभाचसाप्राप्ययांनकुरुतेसदाभयं॥ धर्मतत्त्वमवगाह्यबुद्धिमान्योभ्युपैतिसधुरंधरःपुमान् ॥ १८ ॥ प्राज्ञस्यकर्माणिदुरन्व यानिनवैप्राज्ञोमुह्यतिमोहकाले॥स्थानाच्च्युतश्चेन्नमुमोहचोत्तमस्तावत्कृच्छ्रामापदंप्राप्यवृद्धः ॥ १९ ॥

रीकुर्वन् ॥१७॥ विवेकदौर्लभ्यमाह नतदिति श्रौतस्मार्तलौकिकन्यायान्यायविवेचकाजनसमाजाःसदःपर्षत्सभाख्याः भयंधर्मविप्लवजं धुरंधरःसभ्यश्रेष्ठः धर्मतत्त्वमपिदुरवगाहंकिमुतब्रह्मतत्त्वमितिभावः
॥१८॥ दुरन्वयानिदुर्ज्ञेयोदर्काणि नमुमोहगौतमइतिपाठेअहल्याजारस्यइंद्रस्यत्रपाजननार्थंमर्मोद्घाटनं गौतमस्यचदारापहारेपिधैर्यवर्णनं स्थानादहल्यायाःशप्तत्वेनशिलारूपत्वात्गार्हस्थ्याच्च्युतः नत्वत्स
दृशोहमजितचित्तोस्मि किंतुगौतमवज्जितचित्तोस्मीतिभावः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अलभ्यंचित्तस्वास्थ्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ६ ॥ मग्नस्यव्यसनेकृच्छ्रइत्यादिनाऽध्यायेनवि

नमंत्रबलवीर्येणप्रज्ञयापौरुषेणच ॥ नशीलेननवृत्तेनतथानैवार्थसंपदा ॥ अलभ्यंलभतेमर्त्यस्तत्रकापरिदेवना ॥ २० ॥ यदेवमनुजातस्यधातारोविदधुः पुरा ॥ तदेवानुचरिष्यामिकिंमेमृत्युःकरिष्यति ॥ २१ ॥ लब्धव्यान्येवलभतेगंतव्यान्येवगच्छति ॥ प्राप्तव्यान्येवचाप्नोतिदुःखानिचसुखानिच ॥ २२ ॥ एतद्विदित्वाकार्त्स्न्येनयोनमुह्यतिमानवः ॥ कुशलीसर्वदुःखेषुसवैसर्वधनोनरः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰प॰शक्रनमुचिसंवादोनामषड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच मग्नस्यव्यसनेकृच्छ्रेकिंश्रेयःपुरुषस्यहि ॥ बंधुनाशेमहीपालराज्यनाशेथवापुनः ॥ १ ॥ त्वंहिनःपरमोवक्तालोकेस्मिन्भरतर्षभ ॥ एतद्भवंतंपृच्छामितन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्मउवाच पुत्रदारैःसुखैश्चैववियुक्तस्यधनेनवा ॥ मग्नस्यव्यसनेकृच्छ्रेधृतिःश्रेयस्करीनृप ॥ ३ ॥ धैर्येणयुक्तंसततंशरीरंनविशीर्यते ॥ विशोकतासुखंधत्तेधत्तेचारोग्यमुत्तमं ॥ ४ ॥ आरोग्याच्चशरीरस्यसपुनर्विंदतेश्रियं ॥ यश्चप्राज्ञोनरस्तातसात्विकींवृत्तिमास्थितः ॥ ५ ॥ तस्यैश्वर्यंचधैर्यंचव्यवसायश्चकर्मसु ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ॥ ६ ॥ बलिवासवसंवादंपुनरेवयुधिष्ठिर ॥ वृत्तेदेवासुरेयुद्धेदैत्यदानवसंक्षये ॥ ७ ॥ विष्णुक्रांतेषुलोकेषुदेवराजेशतक्रतौ ॥ इज्यमानेषुदेवेषुचातुर्वर्ण्येव्यवस्थिते ॥ ८ ॥ समृद्ध्यमानेत्रैलोक्येप्रीतियुक्तेस्वयंभुवि ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपिचर्षिभिः ॥ ९ ॥ गंधर्वैर्भुजगेंद्रैश्चसिद्धैश्चान्यैर्वृतःप्रभुः ॥ चतुर्दंतंसुदांतंचवारणेंद्रंश्रियावृतं ॥ आरुह्यैरावणंशक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १० ॥ सकदाचित्समुद्रांतेकस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ॥ बलिंवैरोचनिंवज्रीददर्शोपससर्पच ॥ ॥ ११ ॥ तमैरावतमूर्धस्थंप्रेक्ष्यदेवगणैर्वृतं ॥ सुरेंद्रमिंद्रंदैत्येंद्रोनशुशोचनविव्यथे ॥ १२ ॥ दृष्ट्वातमविकारस्थंतिष्ठंतंनिर्भयंबलिं ॥ अधिरूढोद्विपश्रेष्ठमित्युवाचशतक्रतुः ॥ १३ ॥ दैत्यनव्यथसेशौर्यादथवावृद्धसेवया ॥ तपसाभावितत्वाद्वासर्वथैतत्सुदुष्करं ॥ १४ ॥ शत्रुभिर्वशमानीतोहीनस्थानादनुत्तमात् ॥ वैरोचनेकिमाश्रित्यशोचितव्येनशोचसि ॥ १५ ॥ श्रैष्ठ्यंप्राप्यस्वजातीनांमहाभोगाननुत्तमान् ॥ हृतस्वरत्नराज्यस्त्वंब्रूहिकस्मान्नशोचसि ॥ १६ ॥ ईश्वरोहिपुराभूत्वापितृपैतामहेपदे ॥ तत्त्वमद्यहृतंदृष्ट्वासपत्नैःकिंनुशोचसि ॥ १७ ॥

पदिधैर्यमेवश्रेयइतिपुनर्बलिवासवसंवादाख्यायिकामुखेनप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

बद्धश्चवारुणैःपाशैर्वज्रेणचसमाहतः ॥ हृतदारोहृतधनोब्रूहिकस्मान्नशोचसि ॥ १८ ॥ नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टोयन्नशोचसिदुष्करं ॥ त्रैलोक्यराज्यनाशेहिको
न्योजीवितुमुत्सहेत् ॥ १९ ॥ एतच्चान्यच्चपरुषंब्रुवंतंपरिभूयतं ॥ श्रुत्वासुखमसंभ्रांतोबलिर्वैरोचनोब्रवीत् ॥ २० ॥ बलिरुवाच निगृहीतेमयिभृशंशक्र
किंकत्थितेनते ॥ वज्रमुद्यम्यतिष्ठंतंपश्यामित्वांपुरंदर ॥ २१ ॥ अशक्तःपूर्वमासीस्त्वंकथंचिच्छक्ततांगतः ॥ कस्त्वदन्यइमांवाचंसुक्रूरांवक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ य
स्तुशत्रोर्वशस्थस्यशक्तोपिकुरुतेदयां ॥ हस्तप्राप्तस्यवीरस्यतंचैवपुरुषंविदुः ॥ २३ ॥ अनिश्चयोहियुद्धेषुद्वयोर्विवदमानयोः ॥ एकःप्राप्नोतिविजयमेकश्चैवप
राजयं ॥ २४ ॥ माचतेभूत्स्वभावोयमितितेदेवपुंगव ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांविक्रमेणजितोबलात् ॥ २५ ॥ नैतदस्मत्कृतंशक्रनैतच्छक्रकृतंत्वया ॥ य
त्त्वमेवंगतोवज्रिन्यद्वाप्येवंगतावयं ॥ २६ ॥ अहमासंयथाद्यत्वंभवितात्वंयथावयं ॥ मावमंस्थामयाकर्मदुष्कृतंकृतमित्युत ॥ २७ ॥ सुखदुःखेहिपुरुषः
पर्यायेणाधिगच्छति ॥ पर्यायेणासिशक्रत्वंप्राप्तःशक्रनकर्मणा ॥ २८ ॥ कालःकालेनयतिमांत्वांचकालोनयत्ययं ॥ तेनाहंत्वंयथानाद्यत्वंचापिनयथावयं ॥
॥ २९ ॥ नमातृपितृशुश्रूषानचदैवतपूजनं ॥ नान्योगुणसमाचारःपुरुषस्यसुखावहः ॥ ३० ॥ नविद्यानतपोदानंनमित्राणिनबांधवाः ॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंनरं
कालेनपीडितं ॥ ३१ ॥ नागामिनमनर्थंहिप्रतिघातशतैरपि ॥ शक्नुवंतिप्रतिव्योढुमृतेबुद्धिबलान्नराः ॥ ३२ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानांपरित्रातानविद्यते ॥ इदंतुदुः
खंयच्छक्रकर्ताहमितिमन्यसे ॥ ३३ ॥ यदिकर्ताभवेत्कर्तानक्रियेतकदाचन ॥ यस्मात्तुक्रियतेकर्तातस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४ ॥ कालेनाहंत्वामजयंकालेना
हंजितस्त्वया ॥ गंतागतिमतांकालःकालःकलयतिप्रजाः ॥ ३५ ॥ इंद्रप्राकृतयाबुद्ध्याप्रलयंनावबुध्यसे ॥ केचित्त्वांबहुमन्यंतेश्रैष्ठ्यंप्राप्तंस्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ क
थमस्मद्विधोनामजानन्लोकप्रवृत्तयः ॥ कालेनाभ्याहतःशोचेन्मुह्येद्वाप्यथविभ्रमेत् ॥ ३७ ॥ नित्यंकालपरीतस्यममवामद्विधस्यवा ॥ बुद्धिर्व्यसनमासाद्य
भिन्नानौरिवसीदति ॥ ३८ ॥ अहंचत्वंचयेचान्येभविष्यंतिसुराधिपाः ॥ तेसर्वेशक्रयास्यंतिमार्गमिंद्रशतैर्गतं ॥ ३९ ॥ त्वामप्येवंसुदुर्धर्षंज्वलंतंपरयाश्रि
या ॥ कालेपरिणतेकालःकालयिष्यतिमामिव ॥ ४० ॥ बहूनींद्रसहस्राणिदैवतानांयुगेयुगे ॥ अभ्यतीतानिकालेनकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ४१ ॥ इदंतुलब्ध्वासं
स्थानमात्मानंबहुमन्यसे ॥ सर्वभूतभवंदेवंब्रह्माणमिवशाश्वतं ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नचेदमचलंस्थानमनंतंवापिकस्यचित् ॥ त्वंतुबालिशयाबुद्ध्याममेदमितिमन्यसे ॥ ४३ ॥ अविश्वस्ते विश्वसिषिमन्यसेवाऽध्रुवेध्रुवं ॥ नित्यंकालपरीतात्माभ
वत्येवंसुरेश्वर ॥ ४४ ॥ ममेयमितिमोहात्त्वंराजश्रियमभीप्ससि ॥ नेयंतवनचास्माकंनचान्येषांस्थिरासदा ॥ ४५ ॥ अतिक्रम्यबहूनन्यांस्त्वयितावदियंगता ॥
कंचित्कालमियंस्थित्वात्वयिवासवचंचला ॥ ४६ ॥ गौर्निवासमिवोत्सृज्यपुनरन्यंगमिष्यति ॥ राजलोकाह्यतिक्रांतायान्नसंख्यातुमुत्सहे ॥ ४७ ॥ त्वत्तोबहुत
राश्चान्येभविष्यंतिपुरंदर ॥ सवृक्षौषधिरत्नेयंसहसत्ववनाकरा ॥ ४८ ॥ तानिदानींनपश्यामियैर्भुक्तेयंपुरामही ॥ पृथुरैलोमयोभीमोनरकःशंबरस्तथा ॥ ४९ ॥
अश्वग्रीवःपुलोमाचस्वर्भानुरमितध्वजः ॥ प्रह्रादोनमुचिर्दक्षोविप्रचित्तिर्विरोचनः ॥ ५० ॥ ह्रीनिषेवःसुहोत्रश्चभूरिहापुष्पवान्वृषः ॥ सत्येषुर्ऋषभोबाहुः
कपिलाश्वोविरूपकः ॥ ५१ ॥ बाणःकार्तस्वरोवह्निर्विश्वदंष्ट्रोथनैर्ऋतिः ॥ संकोचोथवरीताक्षोवराहाश्वोरुचिप्रभः ॥ ५२ ॥ विश्वजित्प्रतिरूपश्चवृषांडोविष्करो
मधुः ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवकैटभश्चैवदानवः ॥ ५३ ॥ दैतेयादानवाश्चैवसर्वेतेनैर्ऋतैःसह ॥ एतेचान्येचबहवःपूर्वेपूर्वतराश्चये ॥ ५४ ॥ दैत्येंद्रादानवेंद्राश्चयां
श्चान्याननुशुश्रुम ॥ बहवःपूर्वदैत्येंद्राःसंत्यज्यपृथिवींगताः ॥ ५५ ॥ कालेनाभ्याहताःसर्वेकालोहिबलवत्तरः ॥ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंनत्वमेकःशतक्रतुः ॥ ५६ ॥
सर्वेधर्मपराश्चासन्सर्वेसततसत्रिणः ॥ अंतरिक्षचराःसर्वेसर्वेभिमुखयोधिनः ॥ ५७ ॥ सर्वेसंहननोपेताःसर्वेपरिघबाहवः ॥ सर्वेमायाशतधराःसर्वेतेकाम
रूपिणः ॥ ५८ ॥ सर्वेसमरमासाद्यनश्रूयंतेपराजिताः ॥ सर्वेसत्यव्रतपराःसर्वेकामविहारिणः ॥ ५९ ॥ सर्वेवेदव्रतपराःसर्वेचैवबहुश्रुताः ॥ सर्वेसंमतमैश्वर्य
मीश्वराःप्रतिपेदिरे ॥ ६० ॥ नचैश्वर्यमदस्तेषांभूतपूर्वोमहात्मनां ॥ सर्वेयथार्हदातारःसर्वेविगतमत्सराः ॥ ६१ ॥ सर्वेसर्वेषुभूतेषुयथावत्प्रतिपेदिरे ॥ सर्वेदा
क्षायणीपुत्राःप्राजापत्यामहाबलाः ॥ ६२ ॥ ज्वलंतःप्रतपंतश्चकालेनप्रतिसंहृताः ॥ त्वंचैवेमांयदाभुक्त्वापृथिवींत्यक्ष्यसेपुनः ॥ ६३ ॥ नशक्ष्यसितदाशक्रनि
यंतुंशोकमात्मनः ॥ मुंचेच्छांकामभोगेषुमुंचेमंश्रीभवंमदं ॥ ६४ ॥ एवंस्वराज्यनाशेत्वंशोकंसंप्रसहिष्यसि ॥ शोककालेशुचोमात्वंहर्षकालेचमाहृषः ॥ ६५ ॥
अतीतानागतंहित्वाप्रत्युत्पन्नेनवर्तय ॥ मांचेदभ्यागतःकालःसदायुक्तमतंद्रितः ॥ ६६ ॥ क्षमस्वनचिरादिंद्रत्वामप्युपगमिष्यति ॥ त्रासयन्निवदेवेंद्रवाग्भिस्त
क्षसिमामिह ॥ ६७ ॥ संयतेमयिनूनंत्वमात्मानंबहुमन्यसे ॥ कालःप्रथममायान्मांपश्चात्त्वामनुधावति ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनगर्जसिदेवेंद्रपूर्वंकालहतेमयि ॥ कोहिस्थातुमलंलोकेममक्रुद्धस्यसंयुगे ॥ ६९ ॥ कालस्तुबलवान्प्राप्तस्तेनतिष्ठसिवासव ॥ यत्तद्वर्षसहस्रांतंपूर्णंभवितुम
॥८३॥ र्हति ॥ ७० ॥ यथामेसर्वगात्राणिनसुस्थानिमहौजसः ॥ अहमैंद्राच्च्युतःस्थानात्त्वमिंद्रःप्रकृतोदिवि ॥ ७१ ॥ सुचित्रेजीवलोकेस्मिन्नुपास्यःकालपर्ययात् ॥ १२
किंहिकृत्वात्वमिंद्रोद्यकिंवाकृत्वावयंच्युताः ॥ ७२ ॥ कालःकर्ताविकर्ताचसर्वमन्यदकारणं ॥ नाशंविनाशमैश्वर्यंसुखंदुःखंभवाभवौ ॥ ७३ ॥ विद्वान्प्राप्यैव
मत्यर्थंनप्रहृष्येन्नचव्यथेत् ॥ त्वमेवहींद्रवेत्थास्मान्वेदाहंत्वांचवासव ॥ ७४ ॥ किंकत्थसेमांकिंचत्वंकालेननिरपत्रप ॥ त्वमेवहिपुरावेत्थयत्तदापौरुषंमम ॥
॥७५॥ समरेषुचविक्रांतंपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ आदित्याश्चैवरुद्राश्चसाध्याश्चवसुभिःसह ॥ ७६ ॥ मयाविनिर्जिताःपूर्वंमरुतश्चशचीपते ॥ त्वमेवशक्रजाना
सिदेवासुरसमागमे ॥७७॥ समेताविबुधाभग्नास्तरसासमरेमया ॥ पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताःसवनाःसवनौकसः ॥७८॥ सटंकशिखराभग्नाःसमरेमूर्ध्नितेमया ॥
किंनुशक्यंमयाकर्तुंकालोहिदुरतिक्रमः ॥७९॥ नहित्वांनोत्सहेहंतुंसवज्रमपिमुष्टिना ॥ नतुविक्रमकालोयंक्षमाकालोयमागतः ॥८०॥ तेनत्वांमर्षयेशक्रदुर्म
र्षणतरस्त्वया ॥ तंमांपरिणतेकालेपरीतंकालवह्निना ॥ ८१ ॥ नियतंकालपाशेनबद्धंशक्रविकत्थसे ॥ अयंसपुरुषःश्यामोलोकस्यदुरतिक्रमः ॥८२॥ बध्वाति
ष्ठतिमांरौद्रःपशुंरशनयायथा ॥ लाभालाभौसुखंदुःखंकामक्रोधौभवाभवौ ॥८३॥ वधबंधप्रमोक्षंचसर्वंकालेनलभ्यते ॥ नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुसदाप्र
भुः ८४ ॥ सोयंपचतिकालोमांवृक्षेफलमिवागतं ॥ यान्येवपुरुषःकुर्वन्सुखैःकालेनयुज्यते ॥ ८५ ॥ पुनस्तान्येवकुर्वाणोदुःखैःकालेनयुज्यते ॥ नचकालेन
कालज्ञःस्पृष्टःशोचितुमर्हति ॥ ८६ ॥ तेनशक्रनशोचामिनास्तिशोकेसहायता ॥ यदाहिशोचतःशोकोव्यसनंनापकर्षति ॥ ८७ ॥ सामर्थ्यंशोचतोनास्तीत्य
तोहंनाद्यशोचिमि ॥ एवमुक्तःसहस्राक्षोभगवान्पाकशासनः ॥ ८८ ॥ प्रतिसंहृत्यसंरंभमित्युवाचशतक्रतुः ॥ सवज्रमुद्यतंबाहुंदृष्ट्वापाशांश्चवारुणान् ॥
॥८९॥ कस्येहनव्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपिजिघांसतः ॥ सातेनव्यथतेबुद्धिरचलातत्त्वदर्शिनी ॥ ९० ॥ ध्रुवंनव्यथसेद्यत्वंधैर्यात्सत्यपराक्रम ॥ कोहिविश्वासमर्थेषुशरी ॥८३॥
रेवाशरीरभृत् ॥ ९१ ॥ कर्तुमुत्सहतेलोकेदृष्ट्वासंप्रस्थितंजगत् ॥ अहमप्येवमेवैनंलोकंजानाम्यशाश्वतं ॥ ९२ ॥ कालाग्नावाहितंघोरेगुह्येसततगेक्षरे ॥ नचात्रप
रिहारोस्तिकालस्पृष्टस्यकस्यचित् ॥ ९३ ॥ सूक्ष्माणांमहतांचैवभूतानांपरिपच्यतां ॥ अनीशस्याप्रमत्तस्यभूतानिपचतःसदा ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनिवृत्तस्यकालस्यक्षयंप्राप्तोनमुच्यते ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तेषुकालोजागर्तिदेहिषु ॥ ९५ ॥ प्रयत्नेनाप्यपक्रांतोदृष्टपूर्वोनकेनचित् ॥ पुराणःशाश्वतोधर्मःसर्व
प्राणभृतांसमः ॥ ९६ ॥ कालोनपरिहार्यश्चनचास्यास्तिव्यतिक्रमः ॥ अहोरात्रांश्चमासांश्चक्षणान्काष्ठालवान्कलाः ॥ ९७ ॥ संपीडयतियःकालोवृद्धिंवार्धु
षिकोयथा ॥ इदमद्यकरिष्यामिश्वःकर्तास्मीतिवादिनं ॥ ९८ ॥ कालोहरतिसंप्राप्तोनदीवेगइवद्रुमं ॥ इदानींतावदेवासौमयादृष्टःकथंमृतः ॥ ९९ ॥ इतिका
लेनह्रियतांप्रलापःश्रूयतेनृणां ॥ नश्यंत्यर्थास्तथाभोगाःस्थानमैश्वर्यमेवच ॥ १०० ॥ जीवितंजीवलोकस्यकालेनागम्यनीयते ॥ उच्छ्रायाविनिपातांताभावो
भावःसएवच ॥ १०१ ॥ अनित्यमध्रुवंसर्वंव्यवसायोहिदुष्करः ॥ सातेनव्यथतेबुद्धिरचलातत्त्वदर्शिनी ॥ २ ॥ अहमासंपुराचेतिमनसापिनबुध्यते ॥ काले
नाक्रम्यलोकेस्मिन्पच्यमानेबलीयसा ॥ ३ ॥ अज्येष्ठमकनिष्ठंचक्षिप्यमाणेनबुध्यते ॥ ईर्ष्याभिमानलोभेषुकामक्रोधभयेषुच ॥ ४ ॥ स्पृहामोहाभिमानेषु
लोकःसक्तोविमुह्यति ॥ भवांस्तुभावतत्त्वज्ञोविद्वान्ज्ञानतपोन्वितः ॥ ५ ॥ कालंपश्यतिसुव्यक्तंपाणावामलकंयथा ॥ कालचारित्रतत्त्वज्ञःसर्वशास्त्रविशारदः
॥ ६ ॥ विवेचनेकृतात्मासिस्पृहणीयोविजानतां ॥ सर्वलोकोह्ययंमन्येबुद्ध्यापरिगतस्त्वया ॥ ७ ॥ विहरन्सर्वतोमुक्तोनक्वचित्परिसज्जते ॥ रजश्चहितमश्चत्वां
स्पृशतेनजितेंद्रियं ॥ ८ ॥ निष्प्रीतिंनष्टसंतापमात्मानंत्वमुपाससे ॥ सुहृदंसर्वभूतानांनिर्वैरंशांतमानसं ॥ ९ ॥ दृष्ट्वात्वांममसंजातात्वय्यनुक्रोशिनीमतिः ॥
नाहमेतादृशंबुद्धंहंतुमिच्छामिबंधने ॥ १० ॥ आनृशंस्यंपरोधर्मोत्व्यनुक्रोशश्चमेत्वयि ॥ मोक्ष्यंतेवारुणाःपाशास्तवेमेकालपर्ययात् ॥ ११ ॥ प्रजानामुपचारे
णस्वस्तितेस्तुमहासुर ॥ यदाश्वश्रूंस्नुषांवृद्धांपरिचारेणयोक्ष्यते ॥ १२ ॥ पुत्रश्चपितरंमोहात्प्रेषयिष्यतिकर्मसु ॥ ब्राह्मणैःकारयिष्यंतिवृषलाःपादधावनं ॥ १३ ॥
शूद्राश्चब्राह्मणींभार्यामुपयास्यंतिनिर्भयाः ॥ वियोनिषुविमोक्ष्यंतिबीजानिपुरुषायदा ॥ १४ ॥ संकरंकांस्यभांडैश्चबलिंचैवकुपात्रकैः ॥ चातुर्वर्ण्यंयदाकृत्स्न
ममर्यादंभविष्यति ॥ १५ ॥ एकैकस्तेतदापाशःक्रमशःपरिमोक्ष्यते ॥ अस्मत्तस्तेभयंनास्तिसमयंप्रतिपालय ॥ सुखीभवनिराबाधःस्वस्थचेतानिरामयः ॥
॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वाभगवाञ्छतक्रतुःप्रतिप्रयातोगजराजवाहनः ॥ विजित्यसर्वानसुरान्सुराधिपोननंदहर्षेणबभूवचैकराट् ॥ १७ ॥ महर्षयस्तुष्टुवुरंजसाचतं
वृषाकपिंसर्वचराचरेश्वरं ॥ हिमापहोहव्यमुवाहचाध्वरेतथामृतंचार्पितमीश्वरोपिहि ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विजोत्तमैः सर्वगतैरभिष्टुतो विदीप्ततेजा गतमन्युरीश्वरः ॥ प्रशांतचेता मुदितः स्वमालयं त्रिविष्टपं प्राप्य मुमोद वासवः ॥ ११९ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति०
॥८४॥ मोक्ष०प० बलिवासवसंवादे सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच पूर्वरूपाणि मे १२
राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ॥ पराभविष्यतश्चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ॥ भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव न भ
विष्यतः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ श्रिया शक्रस्य संवादं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यँल्लोकौ परावरौ ॥ सामान्यमृषि
भिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मेवामितदीप्तौजाः शांतपाप्मा महातपाः ॥ विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥५॥ कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः
सलिलं शुचि ॥ ध्रुवद्वारभवां गंगां जगामावततार च ॥६॥ सहस्रनयनश्चापि वज्री शंबरपाकहा ॥ तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७॥ तावाप्लुत्य यता
त्मानौ कृतजप्यौ समासतः ॥ नद्याः पुलिनमासाद्य सूक्ष्मकांचनवालुकं ॥ ८ ॥ पुण्यकर्मभिराख्याता देवर्षिकथिताः कथाः ॥ चक्रतुस्तौ तथासीनौ महर्षिकथिता
स्तथा ॥ ९ ॥ पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयंतौ समाहितौ ॥ अथ भास्करमुद्यंतं रश्मिजालपुरस्कृतं ॥ १० ॥ पूर्णमंडलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ अभितस्तूद
यंतं तमर्कमर्कमिवापरं ॥ ११ ॥ आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यतार्चिःसमप्रभं ॥ तयोः समीपं तं प्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ॥ १२॥ तत्सुपर्णार्करचितमास्थितं वैष्णवं पदं॥
भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १३ ॥ तत्राभिरूपशोभाभिरप्सरोभिः पुरस्कृतां ॥ बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवार्चिषं ॥ १४॥ नक्षत्रकल्पाभर
णां तां मौक्तिकसमस्रजं ॥ श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मदलस्थितां ॥ १५॥ सावरुह्य विमानाग्रादंगनानामनुत्तमा ॥ अभ्यागच्छत्त्रिलोकेशं देवर्षिं चापि ना
रदं ॥ १६ ॥ नारदानुगतः साक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ॥ कृतांजलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १७ ॥ चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ॥ देव
राजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १८॥ शक्र उवाच कात्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ॥ कुतश्चागम्यते सुभ्रु गंतव्यं क्व च ते शुभे ॥ १९ ॥
श्रीरुवाच पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजंगमाः ॥ ममात्मभावमिच्छंतो यतंते परमात्मना ॥ २० ॥ ॥८४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साहंवैपंकजेजातासूर्यरश्मिविबोधिते॥ भूत्यर्थंसर्वभूतानांपद्माश्रीःपद्ममालिनी ॥ २१ ॥ अहंलक्ष्मीरहंभूतिःश्रीश्चाहंबलसूदन॥ अहंश्रद्धाचमेधाचसन्नति
र्विजितिःस्थितिः॥ २२॥ अहंधृतिरहंसिद्धिरहंत्वद्भूतिरेवच॥ अहंस्वाहास्वधाचैवसन्नतिर्नियतिःस्मृतिः ॥ २३ ॥ राज्ञांविजयमानानांसेनाग्रेषुध्वजेषुच॥
निवासेधर्मशीलानांविषयेषुपुरेषुच॥ २४॥ जितकाशिनिशूरेचसंग्रामेष्वनिवर्तिनि ॥ निवसामिमनुष्येंद्रेसदैवबलसूदन ॥ २५ ॥ धर्मनित्येमहाबुद्धौब्रह्म
ण्येसत्यवादिनि॥ प्रश्रितेदानशीलेचसदैवनिवसाम्यहं॥ २६॥ असुरेष्ववसंपूर्वंसत्यधर्मनिबंधना॥ विपरीतांस्तुतान्बुध्वात्वयिवासमरोचयं॥२७॥ श
क्रउवाच कथंवृत्तेषुदैत्येषुत्वमवात्सीर्वरानने॥ दृष्ट्वाचकिमिहागास्त्वंहित्वादैतेयदानवान्॥२८॥ श्रीरुवाच स्वधर्ममनुतिष्ठत्सुधैर्यादचलितेषुच॥
स्वर्गमार्गाभिरामेषुसत्वेषुनिरताह्यहं॥ २९॥ दानाध्ययनयज्ञेज्यापितृदैवतपूजनं॥ गुरूणामतिथीनांचतेषांसत्यमवर्तत ॥ ३० ॥ सुसंमृष्टगृहाश्चासन्जित
स्त्रीकाहुताग्नयः ॥ गुरुशुश्रूषकादांताब्रह्मण्याःसत्यवादिनः ॥ ३१ ॥ श्रद्दधानाजितक्रोधादानशीलानसूयवः ॥ भृतपुत्राभृतामात्याभृतदाराह्यनीर्षवः॥
॥३२॥ अमर्षेणनचान्योन्यंस्पृहयंतेकदाचन॥ नचजातूपतप्यंतिधीराःपरसमृद्धिभिः ॥३३॥ दातारःसंगृहीतारआर्याःकरुणवेदिनः॥ महाप्रसादाऋजवो
दृढभक्ताजितेंद्रियाः॥ ३४॥ संतुष्टभृत्यसचिवाःकृतज्ञाःप्रियवादिनः॥ यथार्हमानार्थकराह्रीनिषेवायतव्रताः॥ ३५ ॥ नित्यंपर्वसुसुस्नाताःस्वनुलिप्ताःस्वलं
कृताः॥ उपवासतपःशीलाःप्रतीताब्रह्मवादिनः ॥३६॥ नैनानभ्युदियात्सूर्योनचाप्यासन्प्रगेशयाः॥ रात्रौदधिचसक्तूंश्चनित्यमेवव्यवर्जयन् ॥३७॥ कल्यं
घृतंचान्ववेक्षन्प्रयताब्रह्मवादिनः॥ मंगल्यान्यपिचापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन्॥३८॥ सदाहिवदतांधर्मंसदाचाप्रतिगृह्णतां॥ अर्धंचरात्र्याःस्वपतांदिवाचा
स्वपतांतथा॥ ३९॥ कृपणानाथवृद्धानांदुर्बलातुरयोषितां॥ दयांचसंविभागंचनित्यमेवान्वमोदतां॥४०॥त्रस्तंविषण्णमुद्विग्नंभयार्तंव्याधितंकृशं॥ हृतस्वं
व्यसनार्तंचनित्यमाश्वासयंतिते॥ ४१ ॥ धर्ममेवान्ववर्तंतनहिंसंतिपरस्परं॥ अनुकूलाश्चकार्येषुगुरुवृद्धोपसेविनः ॥ ४२॥ पितॄन्देवातिथींश्चैवयथावत्तेभ्य
पूजयन्॥ अवशेषाणिचाश्नंतिनित्यंसत्यतपोधृताः॥ ४३॥ नैकेश्नंतिसुसंपन्नंनगच्छंतिपरस्त्रियं ॥ सर्वभूतेष्ववर्तंतयथात्मनिदयांप्रति॥ ४४॥ नैवाकाशेन
पशुषुवियोनौचनपर्वसु॥ इंद्रियस्यविसर्गंतेरोचयंतिकदाचन॥४५॥नित्यंदानंतथादाक्ष्यमार्जवंचैवनित्यदा॥ उत्साहोथानहंकारःपरमंसौहृदंक्षमा॥४६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

सत्यंदानंतपःशौचंकारुण्यंवागनिष्ठुरा॥ मित्रेषुचानभिद्रोहःसर्वंतेष्वभवत्प्रभो ॥ ४७ ॥ निद्रातंद्रीरसंप्रीतिरसूयाथानवेक्षिता॥ अरतिश्चविषादश्चस्पृहा
चाप्यविशन्नतान्॥ ४८॥ साह्नमेवंगुणेष्वेवदानवेष्ववसंपुरा॥ प्रजासर्गमुपादायनैकंयुगविपर्ययं॥ ४९ ॥ ततःकालविपर्यासेतेषांगुणविपर्ययात्॥ अप
श्यन्निर्गतंधर्मंकामक्रोधवशात्मनां॥ ५० ॥ सभासदांचवृद्धानांसतांकथयतांकथाः॥ प्राहसन्नभ्यसूयंश्चसर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५१ ॥ युवानश्चसमासी
नावृद्धानपिगतान्सतः ॥ नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यांयथापूर्वमपूजयन्॥ ५२ ॥ वर्तयत्येवपितरिपुत्रःप्रभवतेतथा॥ अभृत्याभृत्यतांप्राप्यख्यापयंत्यनपत्रपाः
॥५३॥ तथाधर्मादपेतेनकर्मणागर्हितेनये॥ महतःप्राप्नुवंत्यर्थांस्तेषांतत्राभवत्स्पृहा॥५४॥ उच्चैश्चाभ्यवदन्रात्रौनीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ॥ पुत्राःपितॄनत्यचर
न्नार्यश्चात्यचरन्पतीन्॥५५॥ मातरंपितरंवृद्धमाचार्यमतिथिंगुरुं॥ गुरुत्वान्नाभ्यनंदंतकुमारान्नान्वपालयन्॥५६॥ भिक्षांबलिमदत्वाचस्वयमन्नानिभुंज
ते॥ अनिष्ट्वासंविभज्याथपितृदेवातिथीन्गुरून्॥५७॥ नशौचमनुरुध्यंततेषांसूदजनास्तथा॥ मनसाकर्मणावाचाभक्ष्यमासीदनावृतं॥५८॥ विप्रकीर्णानि
धान्यानिकाकमूषिकभोजनं॥ अपावृतंपयोतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतं॥ ५९ ॥ कुद्दालंदात्रपिटकंप्रकीर्णकांस्यभाजनं ॥ द्रव्योपकरणंसर्वंनान्ववैक्षत्कुटुं
बिनी॥ ६० ॥ प्राकारागारविध्वंसान्नस्मतेप्रतिकुर्वते॥ नाद्रियंतेपशून्बध्वायवसेनोदकेनच ॥ ६१ ॥ बालानांप्रेक्षमाणानांस्वयंभक्ष्यमभक्षयन् ॥ तथाभृ
त्यजनंसर्वमसंतर्प्यचदानवाः॥ ६२ ॥ पायसंकृसरंमांसमपूपानथशष्कुलीः॥ अपाचयन्नात्मनोर्थेवृथामांसान्यभक्षयन्॥ ६३॥ उत्सूर्यशायिनश्चासन्स
र्वेचासन्प्रगेनिशाः॥ अवर्तन्कलहाश्चात्रदिवारात्रंगृहेगृहे ॥ ६४ ॥ अनार्याश्चार्यमासीनंपर्युपासन्नतत्रह ॥ आश्रमस्थान्विधर्मस्थाःप्राद्विषंतपरस्परं॥
॥ ६५ ॥ संकराश्चाभ्यवर्तंतनचशौचमवर्तत॥ येचवेदविदोविप्राविस्पष्टमनृचश्चये ॥ ६६ ॥ निरंतरविशेषास्तेबहुमानावमानयोः ॥ हारमाभरणंवेषंगतं
स्थितमवेक्षितं॥ ६७॥ असेवंतभुजिष्यावैदुर्जनाचरितंविधिं॥ स्त्रियःपुरुषवेषेणपुंसःस्त्रीवेषधारिणः॥ ६८ ॥ क्रीडारतिविहारेषुपरांमुदमवाप्नुवन्॥ प्रभव
द्भिःपुरादायानर्हेभ्यःप्रतिपादितान्॥ ६९ ॥ नाभ्यवर्तंतनास्तिक्याद्वर्तंतःसंभवेष्वपि॥ मित्रेणाभ्यर्थितंमित्रमर्थसंशयितेक्वचित् ॥ ७० ॥ बालकोव्यग्रमात्रे
णस्वार्थेनाघ्नततद्वसु॥ परस्वादानरुचयोविपणव्यवहारिणः॥ ७१ ॥ अदृश्यंतार्यवर्णेषुशूद्राश्चापितपोधनाः॥ अधीयंतेव्रताःकेचिद्वृथाव्रतमथापरे॥ ७२ ॥

॥८५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

अशुश्रूषुर्गुरोःशिष्यःकश्चिच्छिष्यसखोगुरुः॥ पिताचैवजनित्रीचश्रांतौवृत्तोत्सवाविव॥ अप्रभुत्वेस्थितौवृद्धावन्नंप्रार्थयतःसुतान् ॥ ७३॥ तत्रवेदविदः
प्राज्ञागांभीर्येसागरोपमाः॥ ७४॥ कृष्यादिष्वभवन्सक्तामूर्खाःश्राद्धान्यभुंजत॥ प्रातःप्रातश्चसुप्रश्नंकल्पनंप्रेषणक्रियाः॥ ७५॥ शिष्यानप्रहितास्तेषामकु
र्वन्गुरवःस्वयं॥ श्वश्रूश्वशुरयोरग्रेवधूःप्रेष्यानशासत॥ ७६॥ अन्वशासच्चभर्तारंसमाव्हायाभिजल्पति ॥ प्रयत्नेनापिचारक्षच्चित्तंपुत्रस्यवैपिता ॥ ७७॥
व्यभजच्चापिसंरंभाद्दुःखवासंतथावसत् ॥ अग्निदाहेनचोरैर्वाराजभिर्वाहृतंधनं ॥ ७८ ॥ दृष्ट्वाद्वेषात्प्राहसंतसुहृत्संभावितास्थपि ॥ कृतघ्नानास्तिकाः
पापागुरुदाराभिमर्शिनः॥ ७९॥ अभक्ष्यभक्षणरतानिर्मर्यादाहतत्विषः॥ तेष्ववमादीनाचारानाचरत्सुविपर्यये ॥८०॥ नाहंदेवेंद्रवत्स्यामिदानवेष्वितिमे
मतिः॥ तन्मांस्वयमनुप्राप्तामभिनंदशचीपते॥ ८१ ॥ त्वयार्चितांमांदेवेशपुरोधास्यंतिदेवताः॥ यत्राहंतत्रमत्कांतामद्विशिष्टामदर्पणाः ॥ ८२ ॥ सप्तदेव्यो
जयाष्टम्योवासमेष्यंतितेष्टधा॥ आशाश्रद्धाधृतिःक्षांतिर्विजितिःसन्नतिःक्षमा ॥ ८३ ॥ अष्टमीवृत्तिरेतासांपुरोगापाकशासन ॥ ताश्चाहंचासुरांस्त्यक्त्वायु
ष्मद्विषयमागताः॥ ८४॥ त्रिदशेषुनिवत्स्यामोधर्मनिष्ठांतरात्मसु॥ इत्युक्तवचनांदेवींप्रीत्यर्थंचननंदतुः॥ ८५॥ नारदश्चात्रदेवर्षिर्वृत्रहंताचवासवः॥ ततो
ऽनलसखोवायुःप्रववौदेववर्त्मसु॥ ८६॥ इष्टगंधःसुखस्पर्शःसर्वेंद्रियसुखावहः ॥ शुचौवाभ्यर्थितेदेशेत्रिदशाःप्रायशःस्थिताः॥ ८७॥ लक्ष्मीसहितमासी
नंमघवंतंदिदृक्षवः ॥ ८८ ॥ ततोदिवंप्राप्यसहस्रलोचनःश्रियोपपन्नःसुहृदामहर्षिणा ॥ रथेनहर्यश्वयुजासुरर्षभःसदःसुराणामभिसत्कृतोययौ ॥ ८९॥
अथेंगितंवज्रधरस्यनारदःश्रियश्चदेव्यामनसाविचारयन्॥ श्रियैशशंसामरदृष्टपौरुषःशिवेनतत्रागमनंमहर्षिभिः ॥ ९०॥ ततोमृतंद्यौःप्रववर्षभास्वतीपि
तामहस्यायतनेस्वयंभुवः॥ अनाहतादुंदुभयोथनेदिरेतथाप्रसन्नाश्चदिशश्चकाशिरे॥ ९१ ॥ यथर्तुसस्येषुववर्षवासवोनधर्ममार्गाद्विचचालकश्चन॥ अने
करत्नाकरभूषणाचभूःसुघोषघोषाभुवनौकसांजये ॥ ९२ ॥ क्रियाभिरामामनुजामनस्विनोबभुःशुभेपुण्यकृतांपथिस्थिताः ॥ नरामराःकिन्नरयक्षराक्ष
साःसमृद्धिमंतःसुमनस्विनोभवन्॥ ९३॥ नजात्वकालेकुसुमंकुतःफलंपपातवृक्षात्पवनेरितादपि॥ रसप्रदाःकामदुघाश्चधेनवोनदारुणावाग्विचचारक
स्यचित्॥ ९४॥ इमांसपर्यांसहसर्वकामदैःश्रियाश्चशक्रप्रमुखैश्चदैवतैः॥ पठंतियेविप्रसदःसमागताःसमृद्धकामाःश्रियमाप्नुवंतिते॥ ९५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वयाकुरूणांवरयत्प्रचोदितंभवाभवस्येहपरंनिदर्शनं ॥ तदद्यसर्वंपरिकीर्तितंमयापरीक्ष्यतत्त्वंपरिगंतुमर्हसि ॥ ९६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०श्री

॥८६॥ वासवसंवादोनामएकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलःकिंसमाचारःकिंविद्यःकिंपराक्रमः॥ १२

प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ १ ॥ भीष्मउवाच मोक्षधर्मेषुनियतोलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंतत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २॥ अ

त्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ जैगीषव्यस्यसंवादमसितस्यचभारत ॥ ३॥ जैगीषव्यंमहाप्रज्ञंधर्माणामागतागमं ॥ अक्रुध्यंतमहृष्यंतमसितोदेवलो

ब्रवीत्॥ ४॥ देवलउवाच नप्रीयसेवंद्यमानोनिंद्यमानोनकुप्यसे ॥ कातेप्रज्ञाकुतश्चैषाकिंतेतस्याःपरायणं ॥ ५॥ भीष्मउवाच इतितेनानुयु

क्तःसतमुवाचमहातपाः ॥ महद्वाक्यमसंदिग्धंपुष्कलार्थपदंशुचि ॥ ६ ॥ जैगीषव्यउवाच यागतिर्यापराकाष्ठायाशांतिःपुण्यकर्मणां ॥ तांतेहंसंप्रव

क्ष्यामिमहतीमृषिसत्तम ॥ ७॥ निंदत्सुचसमानित्यंप्रशंसत्सुचदेवल ॥ निन्हवंतिचयेतेषांसमयंसुकृतंचयत्॥ ८ ॥ उक्ताश्चनवदिष्यंतिवक्तारमहितेहितं ॥ प्र

तिहंतुंनचेच्छंतिहंतारंवैमनीषिणः ॥ ९ ॥ नाप्राप्तमनुशोचंतिप्राप्तकालानिकुर्वते ॥ नचातीतानिशोचंतिनचैवप्रतिजानते ॥ १० ॥ संप्राप्तायांचपूजायांका

मादर्थेषुदेवल ॥ यथोपपत्तिंकुर्वंतिशक्तिमंतःकृतव्रताः ॥ ११॥ पक्वविद्यामहाप्राज्ञाजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥ मनसाकर्मणावाचानापराध्यंतिकर्हिचित्॥ १२॥

अनीर्षवोनचान्योन्यंविहिंसंतिकदाचन ॥नचजातूपतप्यंतेधीराःपरसमृद्धिभिः॥ १३॥ निंदाप्रशंसेचात्यर्थंनवदंतिपरस्ययये ॥ नचनिंदाप्रशंसाभ्यांविक्रियंते

कदाचन ॥ १४ ॥ सर्वतश्चप्रशांतायेसर्वभूतहितेरताः ॥ नक्रुद्ध्यंतिनहृष्यंतिनापराध्यंतिकर्हिचित् ॥ १५॥ विमुच्यहृदयग्रंथिंचंक्रमंतियथासुखं ॥ नयेषांबां

धवाःसंतियेचान्येषांनबांधवाः ॥ १६ ॥ अमित्राश्चनसंत्येषांयेचामित्रानकस्यचित् ॥ यएवंकुर्वतेमर्त्याःसुखंजीवंतिसर्वदा ॥ १७॥ येधर्मंचानुरुध्यंतेधर्म

ज्ञाद्विजसत्तम ॥ येत्यतोविच्युतामार्गात्तेहृष्यंत्युद्विजंतिच॥ १८॥आस्थितस्तमहंमार्गमसूयिष्यामिकंकथं॥ निंद्यमानःप्रशस्तोवाहृष्येहंकेनहेतुना॥ १९॥यद्य

दिच्छंतितत्तस्मादपिगच्छंतुमानवाः॥ नमेनिंदाप्रशंसाभ्यांह्रासवृद्धीभविष्यतः ॥ २० ॥ अमृतस्येवसंतृप्येदवमानस्यतत्त्ववित् ॥ विषस्येवोद्विजेन्नित्यंसं ॥८६॥

मानस्यविचक्षणः ॥ २१ ॥ अवज्ञातःसुखंशेतेइहचामुत्रचाभयं ॥ विमुक्तःसर्वदोषेभ्योयोवमंतासबुध्यते ॥ २२ ॥ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परांगतिंचयेकेचित्प्रार्थयंतिमनीषिणः ॥ एतद्वृतंसमाहृत्यसुखमेधंतितेजनाः ॥ २३ ॥ सर्वतश्चसमाहृत्यक्रतून्सर्वान्जितेंद्रियः ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंय
त्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २४ ॥ नास्यदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः ॥ पदमन्ववरोहंतिप्राप्तस्यपरमांगतिं ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰मोक्ष॰प॰जैगी
षव्यासितसंवादेत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच प्रियःसर्वस्यलोकस्यसर्वसत्वाभिनंदि
ता ॥ गुणैःसर्वैरुपेतश्चकोन्वस्तिभुविमानवः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिपृच्छतोभरतर्षभ ॥ उग्रसेनस्यसंवादंनारदेकेशवस्यच ॥ २ ॥
उग्रसेनउवाच यस्यसंकल्पतेलोकोनारदस्यप्रकीर्तने ॥ मन्येसगुणसंपन्नोब्रूहितन्ममपृच्छतः ॥ ३ ॥ वासुदेवउवाच कुकुराधिपयान्मन्येश्टणुता
न्मेविवक्षतः ॥ नारदस्यगुणान्साधून्संक्षेपेणनराधिप ॥ ४ ॥ नचारित्रनिमित्तोस्याहंकारोदेहतापनः ॥ अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ५ ॥
अरतिक्रोधचापल्येभयंनैतानिनारदे ॥ अदीर्घसूत्रःशूरश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ६ ॥ उपास्योनारदोबाढंवाचिनास्यव्यतिक्रमः ॥ कामतोयदिवालोभात्तस्मा
त्सर्वत्रपूजितः ॥ ७ ॥ अध्यात्मविधितत्त्वज्ञःक्षांतःशक्तोजितेंद्रियः ॥ ऋजुश्चसत्यवादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ८ ॥ तेजसायशसाबुद्ध्याज्ञानेनविनयेनच ॥
जन्मनातपसावृद्धस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ९ ॥ सुशीलःसुखसंवेशःसुभोजःस्वादरःशुचिः ॥ सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १० ॥ कल्याणंकुरु
तेबाढंपापमस्मिन्नविद्यते ॥ नप्रीयतेपरानर्थैस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ११ ॥ वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति ॥ तितिक्षुरनवज्ञातस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः
॥ १२ ॥ समत्वाच्चप्रियोनास्तिनाप्रियश्चकथंचन ॥ मनोनुकूलवादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १३ ॥ बहुश्रुतश्चित्रकथःपंडितोलालसोऽशठः ॥ अदीनोऽक्रो
धनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १४ ॥ नार्थेधनेवाकामेवाभूतपूर्वोस्यविग्रहः ॥ दोषाश्चास्यसमुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १५ ॥ दृढभक्तिरनिंद्यात्मा
श्रुतवाननृशंसवान् ॥ वीतसंमोहदोषश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १६ ॥ असक्तःसर्वसंगेषुसक्तात्मेवचलक्ष्यते ॥ अदीर्घसंशयोवाग्मीतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १७ ॥
समाधिर्नास्यकामार्थेनात्मानंस्तौतिकर्हिचित् ॥ अनीर्षुर्मृदुसंवादस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १८ ॥ लोकस्यविविधंचित्तंप्रेक्षतेचाप्यकुत्सयन् ॥ संसर्गविद्याकु
शलस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १९ ॥ नासूयत्यागमंकंचित्स्वनयेनोपजीवति ॥ अवंध्यकालोवश्यात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ २० ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰एकत्रिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ ५ ॥ एवंनानाख्यानमुखेनोक्तंअधिकारिणःस्वरूपंश्रुत्वात्मनितत्त्वज्ञाना
धिकारंपश्यन् भृगुभरद्वाजसंवादादौपूर्वंसंक्षेपेणश्रुतमेवार्थंविस्तरेणश्रोतुमिच्छन्युधिष्ठिरउवाच आद्यंतमिति आदिंसंसारहेतुं अंतंलयस्थानं भूतानांजीवानांअभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनार्थःसमासः
साक्षाच्चोभयाम्नानात् तदात्मानंस्वयमकुरुतेतिन्यायेनश्रुत्याचब्रह्मणस्तथात्वप्रतिपादनात् किंलक्षणंब्रह्मेतिध्यानकर्मणीतत्प्राप्तौअंतरंगबहिरंगसाधने कालंकलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः उत्ति

कृतश्रमःकृतप्रज्ञोनचतृप्तःसमाधितः॥ नित्ययुक्तोप्रमत्तश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः॥ २१ ॥नापत्रपश्चयुक्तश्चनियुक्तःश्रेयसेपरैः॥ अभेत्तापरगुह्यानांतस्मात्सर्व
त्रपूजितः॥ २२॥ नहृष्यत्यर्थलाभेषुनालाभेतुव्यथत्यपि॥स्थिरबुद्धिरसक्तात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः॥ २३॥ तंसर्वगुणसंपन्नंदक्षंशुचिमनामयं॥ कालज्ञंचप्रि
यज्ञंचकःप्रियंनकरिष्यति॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰मोक्ष॰प॰वासुदेवोग्रसेनसंवादेएकत्रिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३१ ॥ ॥ ५ ॥
युधिष्ठिरउवाच आद्यंतंसर्वभूतानांज्ञातुमिच्छामिकौरव॥ ध्यानंकर्मचकालंचतथैवायुर्युगेयुगे ॥ १ ॥ लोकतत्त्वंचकार्त्स्न्येनभूतानामागतिंगतिं ॥ सर्ग
श्चनिधनंचैवकुतएतत्प्रवर्तते॥ २ ॥ यदितेऽनुग्रहेबुद्धिरस्मास्विहसतांवर॥ एतद्भवंतंपृच्छामितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ३ ॥ पूर्वंहिकथितंश्रुत्वाभृगुभाषितमुत्तमं॥
भरद्वाजस्यविप्रर्षेस्ततोमेबुद्धिरुत्तमा॥ ४ ॥ जातापरमधर्मिष्ठादिव्यसंस्थानसंस्थिता॥ ततोभूयस्तुपृच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अ
त्रतेवर्तयिष्येऽहमितिहासंपुरातनं॥ जगौयद्भगवान्व्यासःपुत्रायपरिपृच्छते ॥ ६ ॥ अधीत्यवेदानखिलान्सांगोपनिषदस्तथा॥ अन्विच्छन्नैष्ठिकंकर्मधर्मनैपु
णदर्शनात्॥ ७॥ कृष्णद्वैपायनंव्यासंपुत्रोवैयासकिःशुकः॥ पप्रच्छसंदेहमिमंछिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ८॥

ष्ठंस्त्रेताभवतिकृतंसंपद्यतेचरन्निति श्रुतिप्रसिद्धंचतुर्विधंजीवं लोकतत्त्वंलोकस्यवास्तवंरूपं भूतानांवियदादीनां आगतिंउद्गमस्थानं गतिंप्रवेशस्थानमूर्णनाभिमिवतंतुजालस्यतदेतत्सर्वंज्ञातुमिच्छामि श्रुत्य
र्थस्तु शयानःअविद्यावृतःपुमान्कलिरित्युच्यते संजिहानःविषयेषुजातवैराग्यःसन्अविद्यांसम्यक्हातुमिच्छन्मुमुक्षुर्द्वापरइत्युच्यते उत्तिष्ठन्शमाद्यनुष्ठानायसज्जीभवन्त्रेतेत्युच्यते चरन्शमादिकमाचरन्कृ
तंकृतयुगंभवतिपुमानेवेत्यर्थः धर्मतारतम्याच्चायुस्तारतम्यंयुगेयुगेपुंसिपुंसिज्ञेयंसार्धः ॥ १ ॥ सर्गनिधनेभौतिकानांजरायुजादीनांचतुर्मुखादिरवांतरकारणमपिकिंब्रह्मैवततोन्यद्वेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ ३ ॥
पौनरुक्त्यमाशंक्याह पूर्वंहीति ॥ ४ ॥ परमधर्मिष्ठायोगधर्मनिष्ठाबुद्धिर्मेजातेतिपूर्वेणान्वयः दिव्यसंस्थानसंस्थिताअलौकिकस्वरूपनिष्ठावतीभूयोधिकंविस्तरेणेत्यर्थः तथाचसंक्षेपेणश्रुतस्यापिविस्तरार्थं
पुनःप्रश्नइत्यपौनरुक्त्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संदेहंसंदेहविषयंप्रश्नसमूहंछिन्नधर्मार्थसंशयंव्यासं ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्त्वंपदार्थौपृच्छति भूतेति कर्तारंईश्वरमेवसंतं कालस्यपूर्वोदाह्वतश्रुत्युक्तस्यशयानसंजिहानोत्तिष्ठत्संचरद्रूपक्तोजीवस्य ज्ञानेनशयानत्वादिधर्मज्ञानेन निष्ठाअंधंतमआदिरूपप्राप्तिःसंजातास्यतंकालज्ञानेन निष्ठितं ईशोपिअविद्ययाजीवतांगतःकेनधर्मेणकीदृशंभावमश्नुतइतिप्रश्नार्थः तत्त्वमस्यादिवाक्याध्येतृप्रसिद्धमेवजीवब्रह्माभेदमनुवदतिप्रष्टा कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिआथर्वणेएकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रसित्ध्यनुवादवत् ब्राह्मणोब्रह्मबुभूषुर्धर्माधर्माभ्यांमुक्तिमिच्छन् ॥ ९ ॥ सर्वज्ञःब्रह्मज्ञः ॥ १० ॥ भूतग्रामकर्तुःस्वरूपंतावदाह अनाद्यंतमिति दिव्यंद्योतमानंचिन्मात्रं ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यंवस्तु अग्रेसृष्टेःप्राक्संप्रवर्ततेमायाशबलात्जगदाद्यंतरूपाद्यवच्छिनत्तिअनाद्यंतमिति अजंअजरंअव्ययमितियास्कोक्तान्जायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतिचेतिषट्भावविकारांश्चितौनिषेधतिअतएवध्रुवंअविकारंअप्रतर्क्यंकारणंहिकार्येणानुमीयते नचैतत्तथाअतएवाविज्ञेयंवृत्तेरप्यविषयःकथंतर्हिदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतिर्ब्रह्मणोबुद्धिगम्यत्वमाह उच्यते स्वमुखस्यस्वदृश्यत्वंयथादर्पणद्वारानस्वतः एवंब्रह्मणोपिधीप्रतिबिंबितस्यधियोदृश्यत्वेनैवदृश्यत्वंनस्वतइतिगृहाण कारणत्वादिकंतुब्रह्मण्याविद्यकंअविद्यादशायांस्थित्वैवकल्प्यतइत्यर्थः एतच्चाक्षिप्यसमाहितंवार्तिके नन्वविद्यावदिष्टंचेद्ब्रह्मदोषोमहानयं निरविद्येचविद्यायाआनर्थक्यंप्रसज्यते न अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्पते ब्रह्मद्वारात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतेइति श्रुतिश्च नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरो

श्रीशुकउवाच भूतग्रामस्यकर्तारंकालज्ञानेननिष्ठितं ॥ ब्राह्मणस्यचयत्कृत्यंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच तस्मैप्रोवाचतत्सर्वंपितापुत्राय पृच्छते ॥ अतीतानागतेविद्वान्सर्वज्ञःसर्वधर्मवित् ॥ १० ॥ व्यासउवाच अनाद्यंतमजंदिव्यमजरंध्रुवमव्ययं ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंब्रह्माग्रेसंप्रवर्तते ॥ ॥ ११ ॥ काष्ठानिमेषादशपंचचैवत्रिंशत्तुकाष्ठागणयेत्कलांतां ॥ त्रिंशत्कलश्चापिभवेन्मुहूर्तोभागःकलायादशमश्चयःस्यात् ॥ १२ ॥

यदिति सृष्टेःप्राग्वस्तुवृत्तमनुरुध्यअसत्सद्रजःशब्दितानांआनुमानिकानांशून्यप्रधानपरमाणूनामिवश्रौतस्यपरव्योमशब्दितस्यजगत्कारणस्याप्यसत्त्वमाह तस्मात्युक्तमेवब्रह्मणिअनाद्यंतत्वादिविशेषणं ॥ ॥ ११ ॥ कालज्ञानेननिष्ठितमितिद्वितीयप्रश्नोत्तरमाहकाष्ठेति अत्रतस्माद्यक्तात्मकंमनइत्युपसंहारात् कलाकाष्ठादिव्यंजकंयद्यक्तंसूर्यादिपदार्थजातंतत्सर्वंमनोमात्रमित्यवगतेः कृतत्रेतादिरूपमपितदेवसत्वादिगुणतारतम्यात् तथामानुषपैतृकदैवब्राह्माणामहोरात्राणामुत्तरोत्तरंप्रमाणाधिक्यमपिसत्वोत्कर्षादेव तदपिअस्मदृष्ट्यपेक्षमेव तत्रत्यानांतुतदस्मदीयघटीमात्रमेव एतदेवरेवत्यर्थंवरार्थिनारैवतकेनब्रह्मलोकस्थेनमुहूर्तमात्रत्वेनानुभूतःकालोलौकिकानामनेकसंवत्सरसंमितोव्यतीतइत्युपाख्यानेनव्यक्तीकृतंपुराणेषु तस्मात्स्वस्वदृष्ट्यासर्वोपिसुखीस्वल्पायुर्दुःखीचिरायुः साधारणदृष्ट्यातुपापिनामल्पमायुःकलिप्राधान्यात् इतरेषांद्वापरादिप्राधान्यादधिकमितिविवेकः तस्मात्कालजयार्थंमनोनिग्रहेणात्मैवशरणीयइत्यध्यायतात्पर्यं अक्षरार्थस्तु भागः भगःसूर्यःतत्संबंधी कलायाःदशमोंशस्तेनसहितः त्रिंशत्कलोमुहूर्तः सचसूर्यस्यउदयादुदयांतरपर्यंतंयावान्कालस्तस्यषोडशोंऽशःपादोननाडीचतुष्टयात्मकः तस्यापिदशमांशःसार्धद्वाविंशतिपलात्मकः एतेनअष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशत्तुताःकलाःत्रिंशत्कलोमुहूर्तस्तुत्रिंशद्राज्यहनीतुतेइत्यादिलोकप्रसिद्धक्रमःप्रतिमुहूर्तंसार्धपलाधिक्यात्स्थूलइतिज्ञेयं कलातुषोडशोभागइत्यमरः अन्येतुकाष्ठात्रयाधिकास्त्रिंशत्कलाःमुहूर्तइतिव्याचख्युः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥ तावच्छतीचतुःशती तथाविधःचतुःशतात्मकःकालःसंध्यायुगयोरंतरं संध्यांशःयुगांतरयोरंतरं ॥२०॥२१॥ एतत्कालाख्यंचतुर्युगात्मकंजीवस्वरूपंशाश्वतं आद्यंतशून्यंमनोरूपोपाधियोगाच्चतुर्विधमपिस्वरूपतःसर्वविकाररहीनंब्रह्मैवास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ कृतेयुगेयुज्यतेवासनावरत्रयाबध्यतेस्मिन्पुरुषपशुरितियुगंस्वधर्मस्तस्मिन्कृतेसाकल्येननिष्पादिते तस्यकृतयुगात्मनःपुरुषस्य अधर्मेणश्येनाद्यभिचारकर्मणा आगमःउपदेशवाक्यं सचपरइतिविशेषणाद्वेदएव ॥ २३ ॥ चौर्यंचकान्तंचकुत्सितमनृतंवेदविरुद्धंहिंसादिकर्म तेनवैदिकंकर्माप्यंतेबाधयोग्यत्वादनृत

त्रिंशन्मुहूर्तंतुभवेदहश्चरात्रिश्चसंख्यामुनिभिःप्रणीता॥ मासःस्मृतोराऽयहनीचत्रिंशत्संवत्सरोद्वादशमासउक्तः ॥ १३ ॥ संवत्सरंद्वेत्वयनेवदंतिसंख्याविदो दक्षिणमुत्तरंच ॥ १४ ॥ अहोरात्रेविभजतेसूर्योमानुषलौकिके॥रात्रिःस्वप्नायभूतानांचेष्टायैकर्मणामहः॥१५॥ पित्र्येराऽयहनीमासःप्रविभागस्तयोःपुनः॥ शुक्लोहःकर्मचेष्टायांकृष्णःस्वप्नायशर्वरी ॥ १६ ॥ दैवेराऽयहनीवर्षंप्रविभागस्तयोःपुनः॥ अहस्तत्रोदगयनंरात्रिःस्याद्दक्षिणायनं॥१७॥ येतेराऽयहनीपूर्वं कीर्तितेजीवलौकिके॥ तयोःसंख्यायवर्षाग्रंब्राह्मेवक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १८ ॥ पृथक्संवत्सराग्राणिप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ कृतेत्रेतायुगेचैवद्वापरेचकलौतथा॥ ॥ १९ ॥ चत्वार्याहुःसहस्राणिवर्षाणांतत्कृतंयुगं॥ तस्यतावच्छतीसंध्यासंध्यांशश्चतथाविधः॥ २० ॥ इतरेषुससंध्येषुसंध्यांशेषुततस्त्रिषु॥ एकपादेनहीयंतेस हस्राणिशतानिच॥ २१ ॥ एतानिशाश्वताँल्लोकान्धारयंतिसनातनान्॥ एतद्ब्रह्मविदांताततविदितंब्रह्मशाश्वतं ॥ २२ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मःसत्यंचैवकृतेयु गे॥ नाधर्मेणागमःकश्चित्परस्तस्यप्रवर्तते ॥ २३ ॥ इतरेष्वागमाद्धर्मःपादशस्त्ववरोप्यते ॥ चौर्यकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते॥ २४ ॥ अरोगाःसर्वसि द्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः॥ कृतेत्रेतायुगेत्वेषांपादशोह्रसतेवयः॥ २५ ॥ वेदवादाश्चानुयुगंह्रसंतीतीहनःश्रुतं॥ आयूंषिचाशिषश्चैववेदस्यैवचयत्फलं॥ २६॥ अन्येकृतयुगेधर्मास्त्रेतायांद्वापरेऽपरे॥ अन्येकलियुगेनॄणांयुगह्रासानुरूपतः॥ २७॥ तपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानमुत्तमं॥ द्वापरेयज्ञमेवाहुर्दानमेकंकलौयुगे ॥ २८ ॥ एतांद्वादशसाहस्रींयुगाख्यांकवयोविदुः॥ सहस्रपरिवर्तंतद्ब्राह्मंदिवसमुच्यते॥ २९॥

मेवेतिदर्शितं मायाशाठ्यादिरूपा उपचीयतेवर्धते ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तपःपरंविद्या ज्ञानंअपरविद्या तेचअथपराययातदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रश्यमग्राह्यमित्यादिनातत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिनाथर्वणेप्रसिद्धे ॥ २८ ॥ एतामिति अत्रकृतादिषुचतुस्त्रिद्व्येकक्रमेणधर्मस्यदशपादाःअधर्मस्यषट् एतेषामपियुगकालाल्पत्वबहुत्वाभ्यांफलतश्चतुर्युग्यांपादमात्रंअधर्मःपादत्रयंधर्मः सेयंसहस्रगुणिताब्राह्मंदिनंतावत्येवब्राह्मीरात्रिश्चेतिवदताथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पंतन्मर्त्यमितिश्रुतेर्ब्राह्मंपदमपिदिवाद्वैतदुःखेनरात्रौअज्ञानशेषेणचानुविद्धत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्चक्षुद्रमेवेतिदर्शितं ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदादौदिनादौध्यानमाविश्ययोगनिद्रयासुप्त्वानत्विंद्रियाणांजाड्येन ॥ ३० ॥ ३१॥इममेवसृष्टिप्रलयप्रकारमस्मदादिष्वप्यतिदिशति प्रतिबुद्धइति अक्षय्यंक्षेतुमशक्यं स्वतोनिर्विकारस्वरूपमपिब्रह्माजीवः क्षपाक्षयेनिद्रानाशेसति प्रतिबुद्धःसन्विकुरुतेमाययाविकारयुक्तंकरोति चकारोहेत्वर्थः तस्मात्महद्भूतंअहंकारंसृजते तस्मादहंकारात्व्यक्तात्मकंवियदाद्यात्मकंमनश्चसृजते मनोमात्रमेवकालाकाशादि कंसुप्तिप्रबोधावेवचसृष्टिप्रलयावित्यर्थः तथाचश्रुतिः सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतीत्यादिनासुषुप्तौप्रत्यगात्मनि नामरूपप्रपंचप्रलयमुक्त्वाथयदाप्रबुध्यतेएतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिप्रबोधेचततएवप्राणदेवलोकशब्दितानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिलौकिकप्रपंचानामुत्पत्तिंदर्शयति ॥ ३२ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ ७ ॥ ननुप्राक्सिद्धमज्ञातसत्ताकंजगत्समनस्केंद्रियसन्निकर्षात्गृह्यतेयस्तनएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञायतेचतत्कथंमनोमात्रमित्याशंक्याह ब्रह्मेति मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्बुद्धिःख्यातिरीश्वरः प्रज्ञासंविच्चितिश्चैवस्मृतिश्चपरिपठ्यते पर्यायवाचकाःशब्दामनसःपरिकीर्तिताइतिस्मृतेर्ब्रह्ममहत्तत्त्वंसूक्ष्मबुद्धिः तच्चतेजोमयंसूक्ष्मवासनामयं

रात्रिमेतावतींचैवतदादौविश्वमीश्वरः ॥ प्रलयेध्यानमाविश्यसुप्त्वासोंऽतेविबुध्यते ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाः ॥ ३१ ॥ प्रतिबुद्धोविकुरुतेब्रह्माक्षय्यंक्षपाक्षये ॥ सृजतेचमहद्भूतंतस्माद्व्यक्तात्मकंमनः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेद्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ व्यासउवाच ब्रह्मतेजोमयंशुक्रंयस्यसर्वमिदंजगत् ॥ एकस्यभूतंभूतस्यद्वयंस्थावरजंगमं ॥ १ ॥ अहर्मुखेविबुद्धःसन्सृजतेऽविद्ययाजगत् ॥ अग्रएवमहद्भूतमाशुव्यक्तात्मकंमनः ॥ २ ॥ अभिभूयेहचार्चिष्मद्व्यसृजत्सप्तमानसान् ॥ दूरगंबहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं ॥ ३ ॥

सएतास्तेजोमात्राःसमभ्याददानइत्यादौवासनासुतेजःशब्दप्रयोगात् तदेवशुक्रंबीजंविद्धीतिशेषः यस्यबीजस्यएकस्यद्रव्यांतरवर्जितस्यभूतस्यजनिमतः पंचम्यर्थेषष्ठी यस्मादिदंजगत्भूतंउद्भूतंस्थावरंस्थास्नुनित्यंचेतनंजंगमंविनाशिअनित्यंअचेतनंस्वमेइववासनामयंजगत्मनस्येवस्थितंपूर्वपूर्वसंस्कारवशात्इदमितिज्ञायते तदिदमितिप्रत्यभिज्ञायतेचेत्यर्थः ॥ १ ॥ अहरिति अविद्ययेतिमहत्तत्त्वस्यापिकारणमुक्तं सृष्टिक्रममाहाग्रेइति अग्रेसर्गादौमहत्महत्तत्त्वंभूतंउद्भूतंतदेवआशुशीघ्रंव्यक्तात्मकंवियदादिरूपंसत्मनइत्युच्यते आशुइतिसांख्याभिमतःसृष्टिक्रमोनिरस्तः युगपत्सृष्टिरेवहिशास्त्रतत्त्वमितिदृष्टिसृष्टिवादिनांघंटाघोषः ॥ २ ॥ अभिभूयेतिसार्द्धश्लोकः मनःकर्तृ अर्चिष्मत्प्रकाशकंचिदात्मानंअभिभूयआवृत्यमानसान्सप्तव्यसृजत् अर्चिष्मानितिपाठेतुईश्वरःमानसान्पूर्वसर्गांतेऽभिभूयउत्तरसर्गादौव्यसृजदितिज्ञेयं मनःप्रथमंसिसृक्षयाबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतिसिद्धयाप्रार्थनारूपयाऽनेनमनसोरूपांतरेणेतिद्वितीयत्वमुक्तं विकुरुतेविविधाकारांकुरुते आकाशादयःपंचेतिसप्तमानसाः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ गुणाइति आकाशादयःपंचक्रमेणएकद्वित्रिचतुःपंचगुणयुक्ताइत्यर्थः तेषांभूतानांमध्येयद्भूतंयावत्कालपर्यंतंयथायेनप्रकारेणवर्ततेतद्भूतं एकस्तच्छब्दस्तावच्छब्दार्थः तावत्कालपर्यंतंतावद्गुणंस्मृतं अत्रपूर्वार्द्धोक्ताव्यवस्थासूक्ष्मभूतेष्वेवज्ञेया स्थूलेषुतुपंचीकरणादूर्ध्वंसर्वाण्यपिपंचगुणानि त्रिवृत्करणपक्षेच आकाशवायूक्रमेणैकद्विगुणकौइतराणिपंचगुणान्येवेत्याशयः तत्रपंचीकरणंतु आकाशादीन्प्रत्येकंद्वेधाविभज्यएकस्मिन्भागेस्वेतरभूतचतुष्टयस्यअर्धीकृतस्यचतुरश्चतुर्थांशान्प्रक्षिप्यएकैकंस्थूलभूतंभवति तथात्रिवृत्करणं तेजोबन्नानिप्रत्येकंद्वेधाविभज्यएकस्मिन्नर्धेस्वेतरयोरर्धार्धंप्रक्षिपेदिति एवंसंकीर्णेष्वपिआकाशादिसंज्ञाःस्वभागाधिक्यादितिज्ञेयं ॥ ८ ॥ ननुपंचीकरणपक्षेकथमाकाशेगंधाद्यनुपलंभः कथंवात्रिवृत्करणपक्षेवायौगंधोपलंभइत्याशंक्याद्येस्थूलाकाशस्याप्रत्यक्षत्वेनतद्गतगंधादीनामप्यप्रत्यक्षत्वमित्यभिसंधायद्वितीयंप्रत्याह उपलभ्येति अप्स्वितिदृष्टांतार्थं यथाप्सुएलालवंगादिगंधउपलभ्यते एवंवायावपिआगंतुकद्रव्यसंपर्कजएवगंधानुभवोनत्वाजानसिद्धद्रव्यसं

मनःसृष्टिंविकुरुतेचोद्यमानंसिसृक्षया ॥ आकाशंजायतेतस्मात्तस्यशब्दंगुणंविदुः ॥ ४ ॥ आकाशात्तुविकुर्वाणात्सर्वगंधवहःशुचिः ॥ बलवान्जायतेवायुस्तस्यस्पर्शोगुणोमतः ॥ ५ ॥ वायोरपिविकुर्वाणाज्ज्योतिर्भवतिभास्वरं ॥ रोचिष्णुजायतेशुक्लंतद्रूपगुणमुच्यते ॥ ६ ॥ ज्योतिषोपिविकुर्वाणाद्भवंत्यापोरसात्मिकाः ॥ अद्भ्योगंधस्तथाभूमिःसर्वेषांसृष्टिरुच्यते ॥ ७ ॥ गुणाःसर्वस्यपूर्वस्यप्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरं ॥ तेषांयावद्यथायच्चतत्तत्तावद्गुणंस्मृतं ॥ ८ ॥ उपलभ्याप्सुचेद्गंधंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ॥ पृथिव्यामेवतंविद्यादपांवायोश्चसंश्रितं ॥ ९ ॥ एतेसप्तविधात्मानोनानावीर्याःपृथक्पृथक् ॥ नाशक्नुवन्प्रजाःस्रष्टुमसमागम्यकृत्स्नशः ॥ १० ॥ तेसमेत्यमहात्मानोत्यन्योन्यमभिसंश्रिताः ॥ शरीराश्रयणंप्राप्तास्ततःपुरुषउच्यते ॥ ११ ॥ शरीरंश्रयणाद्भवतिमूर्तिमत्षोडशात्मकं ॥ तमाविशंतिभूतानिमहांतिसहकर्मणा ॥ १२ ॥

पर्कजइत्यर्थः अनैपुणादितिमूर्खाणामेवायंपूर्वपक्षोनविदुषांकाणादादीनां तेहियुक्तिबलेनैववायौगंधाभावंनिश्चिन्वंतीतिदर्शितं ॥ ९ ॥ सप्तमनःसिसृक्षाशब्दितौमहदहंकारौसूक्ष्माकाशादयश्च असमागम्यअमिलित्वा ॥ १० ॥ महात्मानोव्यापकाःसमेत्यत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यबलमाश्रित्यैकीभूयेत्यर्थः पूरितिशरीरस्यनामतत्रवसतीतिपुरुषइत्यवयवार्थः ॥ ११ ॥ षोडशपंचस्थूलभूतानिसमनस्कान्येकादशेंद्रियाणिचतदात्मकंशरीरं षोडशानांसृष्टिस्तुव्यक्तात्मकंमनइतिमनःसृष्ट्यैवोक्तेतिनतेषांपृथक्सिद्धिस्तार्किकाभिमतामंतव्या नषोडशात्मकंपुरुषं तदितिपाठेस्थूलशरीरापेक्षयाक्लीबत्वं भूतानिसूक्ष्माणिमहांतिमहत्तत्त्वानिभुक्तावशिष्टकर्मसहितानीति बहुत्वंप्रतिपुरुषंमहदादीनांभिन्नत्वप्रतिपादनार्थं तेनतत्तत्पुरुषीयासूक्ष्मबुद्धिरेवकर्माश्रयस्तदुपलक्षितोऽहंकारश्चेतिज्ञेयं ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंस्थूलेशरीरेलिंगशरीरस्यप्रवेशमुक्त्वातत्रचैतन्यप्रवेशमाह सर्वैति आदिकर्तासर्वभूतानिस्वोपाधिमायैकदेशभूतानिउपादायतमाविशतीतिविपरिणामेनानुषज्यते एतेनतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेरर्थो दर्शितः तपसःज्ञानमयस्यालोचनस्यचरणाय तथाचश्रुतिःपरमेश्वरस्यतत्तदुपाध्यनुसरणंस्वस्वरूपज्ञानार्थमेवेत्याहरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणायेति तमेवउपाधिंप्रविश्यजीवभावमापन्नंप्रजापतिंब्रह्मेत्याहुःतत्त्वमसीत्यादयःश्रुतयः॥१३॥ तत्रहेतुमाह सर्वैइति सःशरीरांतस्थःवैएवततःशरीरप्रवेशानंतरं एतेनतदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदित्यादिसत्यंचानृतंचसत्यमभवदित्यंतायाःश्रुतेरर्थोदर्शितः सत् पृथिव्यप्तेजांसित्यत्वाय्वाकाशौ सत्यानृतेघटरज्जूरगादिसत्यंब्रह्मैवाभवदितिश्रुतिपदानामर्थःएवमैश्वरींभूतमयींजैवींचधीमयीमितिद्विविधांसृष्टिमभिप्रेत्योक्तमभियुक्तैः अन्यामांसमयीयोषिदन्याकाचिन्मनोमयीति घटौमृन्मयधीमयावितिच तथासृष्टिद्वयवत्प्रलयद्वयमपिविदुषोविदेहकैवल्यकालेश्रूयते गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठाइति एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयंतीतिच कलाःप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियमित्याद्याः तत्रैशींव्यावहारिकींसृष्टिदृष्टिमभिप्रेत्यप्रतिष्ठासुवाय्वादिषुतत्तदुपादानेषुप्राणादीनांप्रलयःपुरुषांतरप्रतीत्याउक्तः विद्वत्प्रतीत्यातुजैवींप्रतिभासिकीं

सर्वभूतान्युपादायतपसश्चरणायहि॥ आदिकर्तासभूतानांतमेवाहुःप्रजापतिं॥ १३॥ सर्वैस्सृजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ततःसस्सृजतिब्रह्मादेवर्षिपितृमानवान्॥ १४॥ लोकान्नदीःसमुद्रांश्चदिशःशैलान्वनस्पतीन्॥ नरकिन्नररक्षांसिवयःपशुमृगोरगान्॥ अव्ययंचव्ययंचैवद्वयंस्थावरजंगमं॥ १५॥ तेषांयेयानिकर्माणिप्राक्सृष्ट्यांप्रतिपेदिरे॥ तान्येवप्रतिपाद्यंतेसृज्यमानाःपुनःपुनः॥ १६॥ हिंस्राहिंस्रेमृदुक्रूरेधर्माधर्मावृतानृते॥ तद्भाविताःप्रपद्यंतेतस्मात्तत्तस्यरोचते॥ १७॥ महाभूतेषुनानात्वमिंद्रियार्थेषुमूर्त्तिषु॥ विनियोगंचभूतानांधातैवविदधात्युत॥ १८॥

दृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्यपुरुषएवकलाप्रलयउक्तःतस्माद्युक्तमुक्तंसृष्टिद्वयं॥१४॥वयःपक्षीअव्ययंआकाशादिव्ययंघटादिअपक्षयधर्मि ॥१५॥ तेषांनरकिन्नरादीनांप्राक्सृष्ट्यांऐश्यांजैव्यांवायथाह्योहिंस्रस्याद्यापिहिंस्रतैवदृश्यते एवंपूर्वकल्पेहिंस्रस्यपुनःकल्पांतरेपिहिंस्रत्वमेवानुवर्तते सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्दिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोस्वरितिश्रुतिरपिपूर्वकल्पसरूपामेवैश्वरीमपिसृष्टिमाह न्यायोपिसमाननामरूपत्वाच्चवृत्तावप्यविरोधइति प्रतिकल्पमिंद्रादीनांनामानिरूपाणिकर्माणिचसमानान्येवअतस्तद्वाचिनांवैदिकशब्दानांव्रीह्यादिशब्दवज्जातिवाचित्वेनानाधुनिकत्वेनवेदस्यनित्यत्वंनविरुध्यतेइति सूत्रार्थः प्रतिकल्पंसृष्टिवैरूप्येतुकृतहानाकृताभ्यागमौप्रसज्येतामित्येवकारार्थः ॥ १६ ॥ १७॥ महाभूतेष्विति धाताजगदिंद्रजालविस्तारयिता नानात्वंशुक्तिरजतवत्प्रतिपुरुषंभिन्नत्वं महाभूतेषुवियदादिषु इंद्रियार्थेषुरूपादिषुमूर्तिषुद्रव्याकृतिषु भूतानांजीवानांविनियोगंभोक्तृभोग्यभावेनसंबंधं सर्वदृष्टांतार्थमिदं यथासुखाद्यनुभवःप्रतिपुरुषंनानाएवमनुभवविषयोपिमहाभूतादिर्नानेत्यर्थः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धातैवेत्येवकारव्यावर्त्यान्परपक्षानुपन्यस्यति केचिदिति कर्मस्वेवपुरुषस्यसामर्थ्यमस्तीतिकर्मैवप्रधानमितिमीमांसकाः दैवंआदित्याद्यामहाएवसदसत्फलदातारइतिदैवज्ञाः स्वभावएवेतिस्वभाववादिनो बाह्याः॥१९॥ एतेषांसमुच्चयमतमाहपौरुषमिति अपृथग्भूताइतिच्छेदः दैवंकर्मचस्वभावानुगृहीतंफलायवर्ततेऽतस्त्रयएतेसमुदितानतुतेषांविवेकंपृथग्भावंएकैकस्यप्राधान्यंइच्छंतिकेचन॥२०॥आर्हतमतमाहएतमितिश्लोकपादत्रयेण एतंविषयंभूतादीनांनानात्वेकिंकारणमितिचिंतायाविषयमेवमितिविशिष्यनब्रूयुः ननिर्वक्तुंशक्यमित्यर्थः एवंनचेत्यपिनब्रूयुः अनिर्वाच्यत्वमपिनेत्यर्थः नन्वेकैकश्येनकर्मदैवयोःकारणत्वंसुवचंदुर्वचंवास्तु समुच्चितयोस्तुसुवचमित्याशंक्याह उभेचनब्रूयुरिति अस्तुतर्हितयोरपिदुर्वचमित्याशंक्याह अनुभेचनब्रूयुरिति उभयव्यतिरिक्तमपिकारणंनेत्यर्थः कर्मस्थाइत्यार्हतानांयौगिकंनाम तेहिकर्माष्टकवशादेवजीवानांबंधस्तप्तशिलारोहणादिनानिर्जराख्येनधर्मेणैवचमोक्षइतिवदंति सिद्धांतमाह सत्वस्थाःसमदर्शिनइति अयमर्थः श्रुतौकिंकारणंब्रह्मेत्युपक्रम्यकालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छाभूतानियोनिःपुरुषइतिचिंत्यमितिकालइतिदैवज्ञानांस्वभावइतिपरिणामवादिनांसांख्यानांनियतिरितिकर्मवादिनांमीमांसकानांयदृच्छेत्यनियमवादिनामार्हतानांभूतानीतिलोकायतानांपुरुषइतितट

केचित्पुरुषकारंतुप्राहुःकर्मसुमानवाः॥ दैवमित्यपरेविप्राःस्वभावंभूतचिंतकाः॥ १९ ॥ पौरुषंकर्मदैवंचफलवृत्तिस्वभावतः॥ त्रयएतेऽपृथग्भूतानविवेकंतुकेचन॥ २० ॥ एतमेवचनैवंचनचोभेनानुभेनच ॥ कर्मस्थाविषयंब्रूयुःसत्वस्थाःसमदर्शिनः ॥ २१ ॥ तपोनिःश्रेयसंजंतोस्तस्यमूलंशमोदमः ॥ तेनसर्वानवाप्नोतियान्कामान्मनसेच्छति॥ २२ ॥ तपसातदवाप्नोतियद्भूतंसृजतेजगत्॥ सतद्भूतश्चसर्वेषांभूतानांभवतिप्रभुः॥ २४ ॥ ऋषयस्तपसावेदानध्यैषंतदिवानिशं॥ अनादिनिधनाविद्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा ॥ २४॥

स्थेश्वरवादिनांचजगत्कारणविषयेमतान्युपन्यस्य तेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवबलेनसिद्धांतःकृतः देवःप्रकाशमानोयआत्माप्रत्यग्वस्तुतद्गतांशक्तिमेवकारणमाहुः स्वगुणैःसत्वरजस्तमोभिर्युक्तामपिपरीक्षादशायांनितरांगूढां तस्याःकार्यमात्मनोजगद्भानंप्रत्यक्षंसातुनप्रत्यक्षारज्जूरगहेत्वज्ञानवदितिश्रुत्यर्थस्तदेतदाह सत्वस्थाःरजस्तमोरहितेंऽतःकरणेसत्वेसंप्रज्ञातावस्थायांतिष्ठंतितेसत्वस्थायोगिनः समंब्रह्मैवकारणत्वेनद्रष्टुंशीलंयेषांतेसमदर्शिनः ब्रह्मैवकारणमितिपश्यंतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मप्राप्तेःसाधनंफलंचाह सार्धद्वाभ्यां तपइति तपोयोगः निःश्रेयसंमोक्षहेतुः शमोमनोनिग्रहः दमोबाह्येंद्रियनिग्रहः तेनतपसा तथाचश्रुतिर्योगिनांसर्वकामावाप्तिंदर्शयति विशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामांस्तंतंलोकंजयतेतांश्चकामानिति जयतेप्राप्नोति कामान्विषयान् ॥ २२ ॥ तपसेति तत्ब्रह्मदर्शनंब्रह्मभावःसर्वेश्वरत्वंचयोगस्यैवफलमित्यर्थः ॥२३ ॥ अध्यैषंतप्राग्जन्मन्यधीतान्योगबलेनैवस्मृतवंतः अनादीतिश्लोकस्यउत्तरार्धंआदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयइतिज्ञेयं क्वचित्तद्दर्शनेपिशारीरकसूत्रभाष्यादौपुस्तकांतरेषुचदर्शनात्स्वयंभुवायोब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेःपरमेश्वराल्लब्धवेदेनउत्स्रष्टाशिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेणप्रवर्तिता ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ वेदशब्देभ्यएवेति लोकेहिदृष्टादृष्टद्वारकंशब्दानामर्थकारणत्वंक्लृप्तं यथाविष्ण्वादिमूर्तिसिसृक्षतःशिल्पिनस्तदाकृतिप्रतिपादकागमस्मरणंमूलं यथावा तक्षकदष्टंवटंजीवयितुमिच्छतोविषघ्नमंत्रो च्चारणं इंद्रजालपुरंसिसृक्षतोवाशाबरमंत्रोच्चारणं एवमिहापिसभूरितिव्याहरन्सभूमिमसृजतेतिश्रुत्यादृष्टद्वारैवार्थोत्पत्त्तिप्रतिशब्दस्यहेतुत्वमुक्तं तथाएतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यान् इंदव इतिपितॄन् तिरःपवित्रमितिग्रहान्आशवइतिस्तोत्रं विश्वानीतिशस्त्रं अभिसौभगायेत्यन्याःप्रजाइतिश्रुतेस्तत्तत्पदोच्चारणतएवदेवादिसृष्टिर्गम्यते नतुतत्तदर्थस्मारकत्वरूपदृष्टद्वारेति सर्वथापिवेदशब्दादेवसृ ष्टिरित्यर्थः शर्वर्यंते सर्गादावित्यर्थः ॥ २६ ॥ नामेति आत्मसिद्धिःआत्मनोमुक्तिर्दशभिःक्रमैःसाधनैर्नामादिभिःसहितावेदेषुप्रोच्यते तत्रनामवाकृग्वेदइत्यादिश्रुतेर्नामेतिवेदाध्ययनं भेदःअर्धोवाएषआत्म नोयत्पत्नीतिश्रुतेः पूर्वंकृतस्नस्यसतोदारकरणेनार्धत्वसंपादनं गार्हस्थ्यमितियावत् तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिवानप्रस्थाश्रमइत्यर्थः कर्मसंध्योपासनादिसर्वाश्रमसाधारणं यज्ञोज्योतिष्टोमादिः आख्याकीर्तिकरं तटाकारामादिआपूर्ताख्यं आलोकआलोचनंमानसोध्यानादिधर्मः सचत्रिविधः यज्ञांगेष्वश्वादिषुउषावाअश्वस्यमेध्यस्यशिरइत्यादिशास्त्रविहिताविराडादिसृष्टिरेका अध्यात्मंजाठरादिप्रतीकेषुवैश्वानरा

ऋषीणांनामधेयानियाश्चवेदेषुसृष्टयः॥ नानारूपंचभूतानांकर्मणांचप्रवर्तनं ॥ २५ ॥ वेदशब्देभ्यएवादौनिर्मिमीतेसईश्वरः ॥ नामधेयानिचर्षीणांयाश्च वेदेषुसृष्टयः॥ शर्वर्यंतेसुजातानामन्येभ्योविदधात्यजः॥ २६॥ नामभेदतपःकर्मयज्ञाख्यालोकसिद्धयः॥आत्मसिद्धिस्तुवेदेषुप्रोच्यतेदशभिःक्रमैः॥ २७॥यदु क्तंवेदवादेषुगहनंवेददर्शिभिः॥ तदंतेषुयथायुक्तंक्रमयोगेनलक्ष्यते॥ २८ ॥ कर्मजोयंपृथग्भावोद्वंद्वयुक्तोपिदेहिनः ॥ तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्जहातिपुरुषो बलात्॥ २९॥ द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत्॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति॥३०॥

ख्यकारणब्रह्मदृष्टिरपराविधा दहराद्यहंग्रहोपास्याशुद्धस्वरूपावगतिस्तृतीया ततश्चसिद्धिःकैवल्याख्याजीवतएवमुक्तिरितिदशभिःक्रमैःक्रम्यतेउल्लंघ्यतेसंसारदुःखमेभिस्तैः ॥ २७ ॥ इतोप्यंतरंगंमोक्षसा धनमाह यदुक्तमितिगहनंदुरवगाहंब्रह्मवेदवादेषुवेदोक्तकर्मसुप्रस्तावादिदेवतात्वेनउक्तं तदंतेषुवेदवादांतेषुउपनिषत्सुचयथायुक्तंविस्पष्टतरंउक्तंतद्ब्रह्मक्रमयोगेनपूर्वोक्तेननामादिदशकेनलक्ष्यते तत्त्वमस्यादि वाक्येभ्यस्तत्त्वंपदवाच्यार्थयोर्विशेषणांशभूतमायांतःकरणांशप्रहाण्यासोयंदेवदत्तइत्यत्रतदेतद्देशकालरूपविशेषणांशप्रहाण्याअखंडंदेवदत्तस्वरूपमिवप्रत्यगभिन्नंब्रह्मलक्ष्यते नतुशब्देनशृंगग्राहिकयाअ यंगौरयंमहिषइतिवदावेद्यते यतोवाचोनिवर्तंतइतिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च ॥ २८ ॥ तत्रब्रह्मणोलक्ष्यंस्वरूपंदर्शयति कर्मजइति देहिनःदेहाभिमानिनोजीवस्यपृथग्भावःपृथक्त्वंद्वैतदर्शनमितिया वत् तत्कर्मजंकर्मौपरमेसुप्तौसमाधौचनास्तीत्यर्थः द्वंद्वैःसुखदुःखशीतोष्णमानापमानादिभिर्युक्तं तंचपृथक्भावंआत्मसिद्धिःआत्ममोक्षरूपःपुरुषः एतेनमुक्तमोक्षयोरभेदवचनेनानागंतुकंस्वस्वरूपमात्रंमु क्तिरित्युक्तं विज्ञानात्सम्यग्वाक्यजाज्ज्ञानात्जहातिज्ञातृज्ञानज्ञेयभावंरूपभेदंत्यजतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ भेदत्यागोपायमाह द्वेइति शब्दब्रह्मप्रणवः निष्णातःप्रणवोपास्तिकुशलः परंमात्रात्रयातीतंतुरीयं ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रणवोपास्तिमेवइतरनिंदापूर्वकंस्तौति आलंभेति आलंभःपशुहिंसा हविर्व्रीह्यादिकं परिचारस्त्रैवर्णिकसेवा तपोब्रह्मोपासनं ॥ ३१ ॥ विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनं तच्चत्रेतायामेवनतुकृते स्वतएवतत्रतत्सिद्धेः अत्र धर्ममनुतिष्ठनृपुरुषःकृतंधर्मानुष्ठानमारभमाणस्त्रेता आरब्धुमिच्छन्द्वापरः तद्विमुखःकलिरिति पूर्वोदाहृतश्रुत्यर्थोनविस्मर्तव्यः ॥ ३२ ॥ त्रेतायुगेइत्येतंश्लोकंव्याचष्टेऽपृथगित्यादिना पृथक्धर्मःपृथक्क्षेदस्तद्वंतःपृथक्धर्मिणोद्वैतिनस्तदन्येऽपृथग्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठामर्त्यास्तपएवयोगमेवकृतयुगेऽनुतिष्ठंतीतिशेषः ऋगादीनिकाम्याइष्टीश्चसौर्यंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिशास्त्रोक्ताःपृथक्तपोभिरालोचनैःद्रष्टातत्फलंअनात्मभूतस्वर्गादिरूपंद्रष्टातत्परित्यज्ययोगपराएवबभूवुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ त्रेतायांधर्मेनृणांस्वतःप्रवृत्त्यभावात्तत्रसंयंतारोधर्मशास्तारोवेदाश्चसंहतायज्ञाद्यनुष्ठापनायसन्नद्धाआसन्नितिसार्धश्लोकार्थः ॥ ३४ ॥ संरोधादितिसार्धःस्पष्टार्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कृतादिशब्दानांकालवाचित्वंसिद्धवत्कृत्याह कृतेइति कृतयुगेयश्चतुष्पाद्धर्मउक्तःसइदानीमपिब्राह्मणेषुदृश्यतेऽतस्तेएवकृतयुगरूपाइतिभावः

आलंभयज्ञाःक्षत्राश्चहविर्यज्ञाविशःस्मृताः ॥ परिचारयज्ञाःशूद्रास्तुतपोयज्ञाद्विजातयः ॥ ३१ ॥ त्रेतायुगेविधिस्त्वेषयज्ञानांनकृतेयुगे ॥ द्वापरेविप्लवंयांतियज्ञाःकलियुगेतथा ॥ ३२ ॥ अपृथग्धर्मिणोमर्त्याऋक्सामानियजूंषिच ॥ काम्याइष्टीःपृथग्दृष्ट्वातपोभिस्तपएवच ॥ ३३ ॥ त्रेतायांतुसमस्तायेप्रादुरासन्महाबलाः ॥ संयंतारःस्थावराणांजंगमानांचसर्वशः ॥ ३४ ॥ त्रेतायांसंहतावेदायज्ञावर्णाश्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेतेभ्रश्यंतेद्वापरेयुगे ॥ ३५ ॥ दृश्यंतेनचदृश्यंतेवेदाःकलियुगेऽखिलाः ॥ उत्सीदंतेसयज्ञाश्चकेवलाधर्मपीडिताः ॥ ३६ ॥ कृतेयुगेयस्तुधर्मोब्राह्मणेषुप्रदृश्यते ॥ आत्मवत्सुतपोवत्सुश्रुतवत्सुप्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥ सधर्मव्रतसंयोगंयथाधर्मंयुगेयुगे ॥ विक्रियतेस्वधर्मस्थावेदवादायथागमं ॥ ३८ ॥ यथाविश्वानिभूतानिवृष्ट्याभूयांसिप्रावृषि ॥ सृज्यंतेजंगमस्थानितथाधर्मायुगेयुगे ॥ ३९ ॥ यथर्तुष्वृतुलिंगानिनानारूपाणिपर्यये ॥ दृश्यंतेतानितान्येवतथाब्रह्महरादिषु ॥ ४० ॥ विहितंकालनानात्वमनादिनिधनंतथा ॥ कीर्तितंतत्पुरस्तात्तेतत्सूतेचात्तिचप्रजाः ॥ ४१ ॥

आत्मवत्सुजितचित्तेषु तपोवत्सुयोगनिष्ठेषु श्रुतवत्सुवेदांतश्रवणादिमत्सु ॥ ३७ ॥ त्रेतायुगव्यवहारमाह सधर्मेति यथाधर्मंआचाराद्यनतिक्रम्यस्वधर्मस्थाःअग्निहोत्रादिपराःयेवेदानूवदंतोतेवेदवादाःवैदिकाःयथागमंवेदोक्तप्रमाणेन धर्मोयज्ञादिस्तत्सहितंव्रतमेकादश्युपवासादिसंयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादितत्सर्वंतैर्विक्रियतेकामपूर्वकंक्रियतेवैदिकाअपिस्वर्गकामाएवयक्ष्यंते द्वापरेपुत्रादिकामाएव कलौशत्रुमरणादिकामाएवेतियुगेयुगेइत्यस्यार्थः ॥ ३८ ॥ तिष्ठंतीतिस्थानिस्थावराणिजंगमानिचस्थानिचजंगमस्थानिभूयांसिवृद्धिमत्तराणितथायुगेयुगेधर्माअधर्माश्चवर्धंतेह्रसंतिच ॥ ३९ ॥ ऋतुलिंगानिशीतोष्णादीनितथाब्रह्महरादिष्वपिसृष्टिसंहारसामर्थ्यानिवर्धंतेह्रसंतिचेत्यर्थः ॥ ४० ॥ कालनानात्वं चतुर्युगात्मकस्यपुरुषस्यनानात्वंधर्मादिवृद्धिभेदेनपृथक्त्वं तच्चानादिनिधनंसत्प्रजाःसूतेवर्धयतिअत्तिचसंहरतिच ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दधातीति यानिभूतानिचतुर्विधानिस्वभावेनैवद्वंद्वयुक्तानिसुखदुःखादिमंतिवर्तंतेतेषांभूतानांसमयःकालःस्थानंअधिष्ठानंमतं सएवचतानिभूतानिदधातिधारयतिपोषयतिच तथासएवभूतानिभवति स्वयमेवभूतात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सर्गेति समयएवसर्गादिकंदधाति भवतीतिचानुषज्यतेनकेवलंभूतात्मैवकालः अपितुसर्गाद्यात्मापीत्यर्थः सर्गःसृष्टिः कालोदर्शादिः क्रियायज्ञश्राद्धादिः वेदास्तत्प्रकाशकाः कर्तातदनुष्ठाताकार्यंदेहादिपरिस्पंदः क्रियाफलंस्वर्गः सर्वमेतत्कालात्मापुरुषएवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः पुरुषएवेदंसर्वमिति ॥ ४३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दधातिभवतिस्थानंभूतानांसमयोमतं ॥ स्वभावेनैववर्ततेद्वंद्वयुक्तानिभूरिशः ॥ ४२ ॥ सर्गकालक्रियावेदाःकर्ताकार्यंक्रियाफलं ॥ प्रोक्तंतेपुत्रसर्वंवैयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेत्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥
व्यासउवाच प्रत्याहारंतुवक्ष्यामिशर्वर्यादौगतेहनि ॥ यथेदंकुरुतेध्यात्मंसुसूक्ष्मंविश्वमीश्वरः ॥ १ ॥ दिविसूर्यस्तथासप्तदहंतिशिखिनोऽर्चिषः ॥ सर्वमेततदार्चिर्भिःपूर्णंजाज्वल्यतेजगत् ॥ २ ॥ पृथिव्यांयानिभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच ॥ तान्येवाग्रेप्रलीयंतेभूमित्वमुपयांतिच ॥ ३ ॥ ततःप्रलीनेसर्वस्मिन्स्थावरेजंगमेतथा ॥ निर्वृक्षानिस्तृणाभूमिर्दृश्यतेकूर्मपृष्ठवत् ॥ ४ ॥ भूमेरपिगुणंगंधमापआददतेयदा ॥ आत्तगंधातदाभूमिःप्रलयत्वायकल्पते ॥ ५ ॥ आपस्तत्रप्रतिष्ठंतिऊर्मिमत्योमहास्वनाः ॥ सर्वमेवेदमापूर्यतिष्ठंतिचचरंतिच ॥ ६ ॥ अपामपिगुणंतातज्योतिराददतेयदा ॥ आपस्तदात्वात्तगुणाज्योतिःषूपरमंतिवै ॥ ७ ॥ यदादित्यंस्थितंमध्येगूहंतिशिखिनोर्चिषः ॥ सर्वमेवेदमर्चिर्भिःपूर्णंजाज्वल्यतेनभः ॥ ८ ॥ ज्योतिषोपिगुणंरूपंवायुराददतेयदा ॥ प्रशाम्यतिततोज्योतिर्वायुर्दोधूयतेमहान् ॥ ९ ॥ ततस्तुस्वनमासाद्यवायुःसंभवमात्मनः ॥ अधश्चोर्ध्वंचतिर्यक्चदोधवीतिदिशोदश ॥ १० ॥ वायोरपिगुणंस्पर्शमाकाशंग्रसतेयदा ॥ प्रशाम्यतितदावायुःखंतुतिष्ठतिनादवत् ॥ ११ ॥ अरूपमरसस्पर्शमगंधंनचमूर्तिमत् ॥ सर्वलोकप्रणदितंखंतुतिष्ठतिनादवत् ॥ १२ ॥

क्रमप्राप्तंप्रलयमाह प्रत्याहारमिति प्रतीपंउत्पत्तिक्रमविपरीतमाहरणंप्रत्याहारः ईश्वरःकालात्माअध्यात्मंआत्मनि सुसूक्ष्मंकारणावस्थं ॥ १ ॥ संकर्षणमुखोद्भूतस्यशिखिनोग्नेरर्चिषःसप्तेतिसंबंधः अर्चिर्भिः सौरीभिराग्नेयीभिश्चज्वालाभिः ॥ २ ॥ ध्रुवाणिस्थावराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ गंधंकाठिन्यहेतुंघृतवद्भूमिःकाठिन्यंत्यक्त्वाजलमात्रंभवतीत्यर्थः प्रलयत्वायकारणभावाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ आपोपिआत्तगुणाःअग्निनाशोषितरसाअग्निमात्रंभवंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रूपंवायुराददते आङ्पूर्वस्यददातेइत्यस्यरूपं ॥ ९ ॥ स्वनंशब्दतन्मात्रं ॥ १० ॥ नादःशब्दस्यपूर्वरूपंवर्णविभागहीनं ॥ ११ ॥ सर्वेषुलोकेषुवाय्वादिषुदृश्येषुप्रणदितंशब्दोयस्यतत्तथा ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनसःसकाशात्व्यक्तंस्फुटीभूतंशब्दंमनोग्रसति अतःमनएवअभिव्यक्तात्मकंशब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपं स्वतस्तुअव्यक्तंसूक्ष्मं एषमनोऽवसानःप्रतिसंचरःप्रलयःब्राह्मःविराट्संबंधी मनःप्रजापतिमसृजते तिश्रुतेः मनःकल्पितोविराट्मनस्येवलीयतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रात्मप्रलयमाह तदात्मगुणमितिद्वाभ्यां तद्विराडुपादानमस्मदीयंपरिच्छेदाभिमानिमनोमुख्यंकर्म आत्मगुणंनिःसीमज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मात्म कंगौणंकर्मआविश्य अंतर्भावितण्यर्थोयं प्रवेश्यग्रसतिचंद्रमाःहैरण्यगर्भीयंसमष्टिमनःएवंव्यष्टिमनसिउपरतेसतिकुत्रचंद्रमस्यधिष्ठानेततश्चउपतिष्ठतेएनंपुरुषं आत्मगुणइतिशेषः अयमर्थः द्वेब्रह्मणीवेदि तव्येइत्युपक्रमात्परब्रह्मप्राप्तिकामःप्रणवाख्यमपरंब्रह्मोपासीनोभूतशुद्धौउक्तक्रमेणस्थूलभूतात्मकंविराजंअकारार्थंसंहृत्यसर्वात्मनास्थूलदेहंविस्मृत्यमनोमात्रेणावस्थायेतियावत्तत्त्वमुक्तबंधनंमनश्चंद्रसंज्ञं उकारार्थतांप्रतिपन्नंसदैश्वर्ययुक्तंभवति यथोक्तं विगतवासनमाशुविपाशतामुपगतंमनआत्मतयोदितं यदभिवांछतितद्भवतिक्षणात्सकलशक्तिमयोहिमहेश्वरइतीति ॥ १४ ॥ तंतुचंद्राख्यसमष्टिमनउपा धिसंकल्पंसंकल्पमात्रशरीरंउकारार्थंमहताकालेनवशीकुरुतेमकारार्थेकारणेप्रविलापयतियोगी यतःससंकल्पश्चित्तंविचारात्मिकांचेतोवृत्तिंग्रसतिअतःसंकल्पनिरोधोदुःशकःतच्चसंकल्पवशीकरणंमकारार्थ त्वेनाहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्येवंरूपेणावस्थानमेवज्ञानंअनुत्तमंश्रेष्ठं ॥ १५ ॥ ईशस्यापिलयमाहद्वाभ्यां कालइति कालःअर्धमात्रार्थः शोधितत्वंपदार्थःअस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययात्मा विज्ञानंउक्तलक्षणंसर्वात्म्या नुभवात्मकमीशंगिरतिगिलतिग्रसतीत्यर्थः कालमपिबलाख्याशक्तिर्ग्रसति अयमर्थः अर्धमात्रायाःपरतःबिंदुनादशक्तिशांताख्याश्चतस्रोऽवस्थाःतत्राकारउकारमकारानपेक्ष्यअर्धमात्रातुरीयंतामप्य

आकाशस्यगुणंशब्दमभिव्यक्तात्मकंमनः॥मनसोव्यक्तमव्यक्तंब्राह्मःसंप्रतिसंचरः॥१३॥तदात्मगुणमाविश्यमनोग्रसतिचंद्रमाः॥मनस्युपरतेचापिचंद्रम स्युपतिष्ठते॥१४॥ तंतुकालेनमहतासंकल्पंकुरुतेवशे॥चित्तंग्रसतिसंकल्पस्तच्चज्ञानमनुत्तमं॥१५॥कालोगिरतिविज्ञानंकालंबलमितिश्रुतिः॥ बलंकालोग्र सतितुतंविद्याकुरुतेवशे॥ १६॥ आकाशस्यतदाघोषंतंविद्वान्कुरुतेत्मनि॥ तदव्यक्तंपरंब्रह्मतच्छाश्वतमनुत्तमं॥एवंसर्वाणिभूतानिब्रह्मैवप्रतिसंचरः॥१७॥

पेक्ष्यशक्तिर्व्युत्थानवतीजीवन्मुक्त्याख्यातुरीया शांतातुविदेहकैवल्यंपुनरुत्थानाभावान्नगणनीयातथाचईश्वरग्रासस्तुरीयतुरीयइतिश्रुतिः अस्याअर्थः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेषुअकारोकारमकारार्धमा त्रार्थेषुप्रत्येकंएकैकस्मिन्विश्वादिचतुष्टयमस्तितेनषोडशभेदाभवंतितत्रतुरीयोव्यक्तरूपोजागरणंबिंदुनादशक्तयउत्तरोत्तरंसूक्ष्मत्वात्स्वमसुषुप्तितुरीयरूपाःतत्रमकारार्थस्यईश्वरस्यग्रासस्तुरीयोर्धमात्रातस्या पितुरीयःशक्तिरितिसाशक्तिरिहबलशब्देनोच्यते बिंदुनादयोःकालेएवांतर्भावंविवक्षित्वाकालंबलमित्युक्तं अत्रशंकते बलंकालोग्रसतितुइतितुशब्दउक्तार्थनिवारणार्थः अस्मीतिजीवानुभवेनब्रह्मणोप लापःक्रियतइत्यर्थः उत्तरमाहतमिति तंकालंविद्यानेहनानास्तिकिंचनेतिशास्त्ररूपाअस्मीत्यस्यापिबाधिकासुषुप्त्यादिदृष्टांतेनवशेकुरुते अस्मिताप्रलयस्यसुषुप्त्यादौप्रत्यक्षत्वान्नतद्विशिष्टआत्मेत्यर्थः॥१६॥ विद्याक्रममाह आकाशस्येति यदाविद्याकालंवशेकुरुतेतदाआकाशस्यगुणंघोषंनादं अर्धमात्राबिंदुनादक्रमेणतुरीयस्यतृतीयंईश्वरंआत्मनितुरीयेकुरुते प्रविलापयति तत्घोषलयाधिष्ठानंअव्यक्तं घोषाद प्यतीतत्वात् परंघोषांतशब्दब्रह्मापेक्षयाश्रेष्ठं तदेवचशाश्वतंनित्यनिर्मुक्तं अनुत्तमंनास्तिउत्तमंचरमंयस्मात्तत्तथा पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरितिश्रुतेः एवमिति एवंप्रतिसंचरःप्रलयउक्तः तत्स्व रूपंतुसर्वाणिभूतानिनब्रह्मैवेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं रज्जूरगवदीश्वरांतसर्वभूतबाधेनब्रह्मैवावशिष्यतेसप्रलयोनतुघटध्वंसवन्निवृत्तिमात्रं ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवशास्त्रप्रतिपाद्यंवस्तुतत्त्वमित्याह यथावदिति बोध्यंबोधयितुंयोग्यंअन्वर्थनामानंशिष्यं विद्यामयंअत्यौत्कंठ्येनविद्यार्थित्वात् विद्यामयंदृष्ट्वाज्ञात्वाकीर्तितं ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेःपरमात्मवित्त्वाद्योगि
नःपरमात्मानइतिदर्शयितुंपरमात्मभिरितितद्विशेषणं ॥ १८ ॥ उपसंहरति एवमिति विस्तारसंक्षेपौसृष्टिप्रलयौउक्तावितिशेषः ब्रह्माव्यक्तेप्रणवप्रत्यगात्मानौउपायोपेयौ पुनःपुनर्युगसहस्रांतेरात्रिस्तथैवाह

यथावत्कीर्तितंसम्यगेवमेतदसंशयं ॥ बोध्यंविद्यामयंदृष्ट्वायोगिभिःपरमात्मभिः ॥ १८ ॥ एवंविस्तारसंक्षेपौब्रह्माव्यक्तेपुनःपुनः ॥ युगसाहस्रयोरादावहो
रात्रस्तथैवच ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेचतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ७ ॥
व्यासउवाच भूतग्रामेनियुक्तंयत्तदेतत्कीर्तितंमया ॥ ब्राह्मणस्यतुयत्कृत्यंतत्तेवक्ष्यामितच्छृणु ॥ १ ॥ जातकर्मप्रभृत्यस्यकर्मणांदक्षिणावतां ॥ क्रियास्या
दासमावृत्तेराचार्येवेदपारगे ॥ २ ॥ अधीत्यवेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणेरतः ॥ गुरूणामनृणोभूत्वासमावर्तेतयज्ञवित् ॥ ३ ॥ आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेक
माश्रमं ॥ आविमोक्षाच्छरीरस्यसोवतिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४ ॥ प्रजासर्गेणदारैश्चब्रह्मचर्येणवापुनः ॥ वनेगुरुसकाशेवायतिधर्मेणवापुनः ॥ ५ ॥ गृहस्थस्त्वेषध
र्माणांसर्वेषांमूलमुच्यते ॥ यत्रपक्वकषायोहिदांतःसर्वत्रसिध्यति ॥ ६ ॥ प्रजावान्श्रोत्रियोयज्वामुक्तएवऋणैस्त्रिभिः ॥ अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतोगच्छेत
कर्मभिः ॥ ७ ॥ यत्पृथिव्यांपुण्यतमंविद्यात्स्थानंतदावसेत् ॥ यतेततस्मिन्प्रामाण्यंगंतुंयशसिचोत्तमे ॥ ८ ॥ तपसावासुमहताविद्यानांपारणेनवा ॥ इज्यया
वाप्रदानैर्वाविप्राणांवर्धतेयशः ॥ ९ ॥ यावदस्यभवत्यस्मिन्कीर्तिर्लोकेयशस्करी ॥ तावत्पुण्यकृताँल्लोकाननंतान्पुरुषोऽश्नुते ॥ १० ॥ अध्यापयेदधीयीतया
जयेतयजेतवा ॥ नवृथाप्रतिगृह्णीयान्नचदद्यात्कथंचन ॥ ११ ॥ याज्यतःशिष्यतोवापिकन्यायावाधनंमहत् ॥ यदागच्छेद्यजेद्दद्यान्नैकोऽश्नीयात्कथंचन ॥
॥ १२ ॥ गृहमावसतोह्यस्यनान्यत्तीर्थंप्रतिग्रहात् ॥ देवर्षिपितृगुर्वर्थंवृद्धातुरबुभुक्षतां ॥ १३ ॥ अंतर्हितारितप्तानांयथाशक्तिबुभूषतां ॥ द्रव्याणामतिशक्त्या
पिदेयमेषांकृतादपि ॥ १४ ॥ अर्हतामनुरूपाणांनादेयंह्यस्तिकिंचन ॥ उच्चैःश्रवसमप्यश्वंप्रापणीयंसतांविदुः ॥ १५ ॥

श्च ॥ १९ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यैवार्थस्यवैशद्यायविस्तरेणसांख्ययोगौविवक्षुंस्तदधिकारिणंनिरूप
यत्यध्यायद्वयेनभूतग्रामेनियुक्तंयदित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतात्पक्वान्नादपि ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचत्रिंशदधिकद्विशततं

अनुनीययथाकामंसत्यसंधोमहाव्रतः॥ स्वैःप्राणैर्ब्राह्मणप्राणान्परित्रायदिवंगतः ॥ १६॥ रंतिदेवश्चसांकृत्योवसिष्ठायमहात्मने ॥ अपःप्रदायशीतोष्णाना
कपृष्ठेमहीयते॥ १७॥ आत्रेयश्चेंद्रदमनोह्यर्हतेविविधंधनं॥ दत्वालोकान्ययौधीमाननंतान्समहीपतिः ॥ १८ ॥ शिबिरौशीनरोंगानिसुतंचप्रियमौरसं॥
ब्राह्मणार्थमुपाहृत्यनाकपृष्ठमितोगतः॥ १९॥ प्रतर्दनःकाशिपतिःप्रदायनयनेस्वके॥ ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचामुत्रचाश्नुते ॥ २० ॥ दिव्यमष्टशलाकं
तुसौवर्णपरमर्धिमत्॥ छत्रंदेवावृधोदत्वासराष्ट्रोभ्यपतद्दिवं॥ २१ ॥ सांकृतिश्चतथात्रेयःशिष्येभ्योब्रह्मनिर्गुणं ॥ उपदिश्यमहातेजागतोलोकाननुत्तमान्॥
॥ २२॥ अंबरीषोगवांदत्वाब्राह्मणेभ्यःप्रतापवान्॥ अर्बुदानिदशैकंचसराष्ट्रोभ्यपतद्दिवं ॥ २३ ॥ सावित्रीकुंडलेदिव्येशरीरंजनमेजयः॥ ब्राह्मणार्थेपरित्य
ज्यजग्मतुर्लोकमुत्तमं॥ २४॥ सर्वरत्नंवृषादर्भिर्युवनाश्वःप्रियाःस्त्रियः॥ रम्यमावसथंचैवदत्वास्वर्लोकमास्थितः ॥ २५॥ निमीराष्ट्रंचवैदेहोजामदग्न्योवसुं
धरां॥ ब्राह्मणेभ्योददौचापिगयश्चोर्वींसपत्तनां ॥ २६ ॥ अवर्षतिचपर्जन्येसर्वभूतानिभूतकृत् ॥ वसिष्ठोजीवयामासप्रजापतिरिवप्रजाः॥ २७॥ करंधम
स्यपुत्रस्तुकृतात्मामरुतस्तथा॥ कन्यामंगिरसेदत्वादिवमाशुजगामह ॥ २८॥ ब्रह्मदत्तश्चपांचाल्योराजाबुद्धिमतांवरः॥ निधिंशंखंद्विजाग्र्येभ्योदत्वालोका
नवाप्तवान्॥ २९॥ राजामित्रसहश्चापिवसिष्ठायमहात्मने ॥ मदयंतींप्रियांदत्वातयासहदिवंगतः ॥ ३० ॥ सहस्रजिच्चराजर्षिःप्राणानिष्टान्महायशाः॥
ब्राह्मणार्थंपरित्यज्यगतोलोकाननुत्तमान्॥ ३१॥ सर्वकामैश्चसंपूर्णंदत्वावेश्महिरण्मयं॥ मुद्गलायगतःस्वर्गंशतद्युम्नोमहीपतिः॥ ३२॥ नाम्नाचद्युतिमान्ना
मशाल्वराजःप्रतापवान्॥ दत्वाराज्यमृचीकायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३३॥ लोमपादश्चराजर्षिःशांतांदत्वासुतांप्रभुः॥ ऋश्यशृंगायविपुलैःसर्वकामैरयु
ज्यत॥ ३४॥ मदिराश्वश्चराजर्षिर्दत्वाकन्यांसुमध्यमां॥ हिरण्यहस्तायगतोलोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३५ ॥ दत्वाशतसहस्रंतुगवांराजाप्रसेनजित्॥ सवत्सा
नांमहातेजागतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३६ ॥ एतेचान्येचबहवोदानेनतपसैवच॥ महात्मानोगताःस्वर्गंशिष्टात्मानोजितेंद्रियाः॥ ३७॥ तेषांप्रतिष्ठिताकीर्ति
र्यावत्स्थास्यतिमेदिनी ॥ दानयज्ञप्रजासर्गैरेतेहिदिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचत्रिंशदधिक
द्विशततमोऽध्यायः॥ २३५॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ मोऽध्यायः॥ २३५॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रयीमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रायभवेनब्रह्मकार्यभूतेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अवदातेषुशुद्धेषुकु

व्यासउवाच त्रयींविद्यामवेक्षेतवेदेषूक्तामथांगतः ॥ ऋक्सामवर्णाक्षरतोयजुषोथर्वणस्तथा ॥ १ ॥ तिष्ठत्येतेषुभगवान्षट्सुकर्मसुसंस्थितः ॥ वेदवादे
षुकुशलात्यध्यात्मकुशलाश्चये ॥ २ ॥ सत्ववंतोमहाभागाःपश्यंतिप्रभवाप्ययौ ॥ एवंधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत् ॥ ३ ॥ असंरोधेनभूतानांवृत्तिंलिप्से
तवैद्विजः ॥ सद्भ्यआगतविज्ञानःशिष्टःशास्त्रविचक्षणः ॥ ४ ॥ स्वधर्मेणक्रियालोकेकर्मसत्वस्थसंचरः ॥ तिष्ठतेतेषुगृहवान्षट्सुकर्मसुसद्विजः ॥ ५ ॥ पंच
भिःसततंयज्ञैःश्रद्दधानोयजेतच ॥ धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान् ॥ ६ ॥ वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्मणोनावसीदति ॥ दानमध्ययनंयज्ञस्तपोह्रीरार्जवं
दमः ॥ ७ ॥ एतैर्वर्धयतेतेजःपाप्मानंचापकर्षति ॥ धूतपाप्माचमेधावीलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं ॥ अग्नींश्चब्राह्मणां
श्चार्चेद्देवताःप्रणमेतच ॥ ९ ॥ वर्जयेदुशतींवाचंहिंसांचाधर्मसंहितां ॥ एषापूर्वगतावृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते ॥ १० ॥ ज्ञानागमेनकर्माणिकुर्वन्कर्मसुसिद्ध्य
ति ॥ पंचेंद्रियजलांघोरांलोभकूलांसुदुस्तरां ॥ ११ ॥ मन्युपंकामनाधृष्यांनदींतरतिबुद्धिमान् ॥ कालमभ्युद्यतंपश्येन्नित्यमत्यंतमोहनं ॥ १२ ॥ महताविधिद्द
ष्टेनबलेनाप्रतिघातिना ॥ स्वभावस्रोतसावृत्तमुह्यतेसततंजगत् ॥ १३ ॥ कालोदकेनमहतावर्षावर्तेनसंततं ॥ मासोर्मिणर्तुवेगेनपक्षोलपतृणेनच ॥ १४ ॥
निमेषोन्मेषफेनेनअहोरात्रजलेनच ॥ कामग्राहेणघोरेणवेदयज्ञप्लवेनच ॥ १५ ॥ धर्मद्वीपेनभूतानांचार्थकामजलेनच ॥ ऋतवाङ्मोक्षतीरेणविहिंसातरुवाहि
ना ॥ १६ ॥ युगह्रदौघमध्येनब्रह्मप्रायभवेनच ॥ धात्रासृष्टानिभूतानिकृष्यंतेयमसादनं ॥ १७ ॥ एतत्प्रज्ञामयैर्धीरानिस्तरंतिमनीषिणः ॥ प्लवैरप्लववंतोहिकिं
करिष्यंत्यचेतसः ॥ १८ ॥ उपपन्नंहियत्प्राज्ञोनिस्तरेन्नेतरोजनः ॥ दूरतोगुणदोषौहिप्राज्ञःसर्वत्रपश्यति ॥ १९ ॥ संशयंसतुकामात्माचलचित्तोल्पचेतनः ॥
अप्राज्ञोनतरत्येनंयोह्यास्तेनसगच्छति ॥ २० ॥ अप्लवोहिमहादोषंमुह्यमानोनियच्छति ॥ कामग्राहगृहीतस्यज्ञानमप्यस्यनप्लवः ॥ २२ ॥ तस्मादुन्मज्जन
स्यार्थेप्रयतेतविचक्षणः ॥ एतदुन्मज्जनंतस्ययदयंब्राह्मणोभवेत् ॥ २२ ॥ अवदातेषुसंजातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत् ॥ तस्मादुन्मज्जनेतिष्ठेत्प्रज्ञयानिस्तरेद्यथा ॥
॥ २३ ॥ संस्कृतस्यहिदांतस्यनियतस्ययतात्मनः ॥ प्राज्ञस्यानंतरासिद्धिरिहलोकेपरत्रच ॥ २४ ॥

लेष्वितिशेषः त्रिषुअध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषुसंदेहवांस्तत्राप्रवृत्तइत्यर्थः त्रिकर्मकृत्स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ७ ॥ अथअतीतानंतराध्यायद्वयोक्त साधनसंपत्तेरनंतरंएतद्वक्ष्यमाणंशांत्याख्यंकैवल्यंचेद्रोचयेत्तर्हिज्ञानवान्भवेत् एवंमुमुक्षावान्ज्ञानंसाधयेदितिवदताबंधस्याज्ञानकार्यत्वेनमिथ्यात्वंदर्शितं यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकंतन्निवृत्तौतत्कृतस्य बंधस्यनिवृत्तिःसंभाव्यतेनतुबंधसत्यत्वपक्षे तथाचश्रुतिःतदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यमिति आत्मजिज्ञासावित्थ्याक्षिप्तमावरणमनुवाद्यतस्यमिथ्यात्वंप्रसिद्धिविधयैवाह एतंब्रह्मलोकंनविंदंत्यनृतेनहिप्र त्यूढाइति तथाऽसंगोह्ययंपुरुषइतिच तथाचासंगस्यापिसंगित्वभानंमिथ्यैवसतज्ज्ञाननिवर्त्यंभविष्यतीतियुक्तमुक्तंचेदेतद्रोचयेत्तर्हिज्ञानवान्भवेदिति ज्ञानप्लवहीनःसंसारस्रोतसाउह्यमानऊर्ध्वाधोगतीर्गच्छती त्यर्थः एतेनाथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रपदानामर्थःसाधनसंपत्त्यनंतरंबंधस्यमिथ्यात्वात्तन्निवृत्त्यर्थंब्रह्मजिज्ञास्यमित्येवंरूपोदर्शितः ॥ १ ॥ प्रज्ञयाध्यानजसाक्षात्कारेण ॥ २ ॥ छिन्नदोषःरागादिहीनः अत

वर्ततेतेषुगृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः॥ पंचभिःसततंयज्ञैर्विघसाशीयजेतच ॥ २५॥ सतांधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत् ॥ असंरोधेनलोकस्यवृत्तिंलिप्सेद गर्हितां॥ २६॥ श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञःशिष्टाचारोविचक्षणः॥ स्वधर्मेणक्रियावांश्चकर्मणासोप्यसंकरः॥ २७ ॥ क्रियावान्श्रद्दधानोहिदांतःप्राज्ञोनसूयकः॥ धर्माधर्मविशेषज्ञःसर्वंतरतिदुस्तरं॥ २८॥ धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान्॥ वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्मणोनावसीदति ॥ २९ ॥ एषापुरातनीवृत्तिर्ब्रा ह्मणस्यविधीयते॥ज्ञानवत्त्वेनकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिध्यति॥३०॥ अधर्मंधर्मकामोहिकरोतिह्यविचक्षणः॥ धर्मंवाधर्मसंकाशंशोचन्निवकरोतिसः॥३१॥ध र्मंकरोमीतिकरोत्यधर्ममधर्मकामश्चकरोतिधर्मं ॥ उभेबलःकर्मणीनप्रजानन्सजायतेम्रियतेचापिदेही॥३२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्म प॰शुकानुप्रश्नेषट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३६॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच अथचेद्रोचयेदेतद्दुह्येतस्रोतसायथा ॥ उन्मज्जंश्चनिम ज्जंश्चज्ञानवान्प्लववान्भवेत्॥ १ ॥ प्रज्ञयानिश्चिताधीरास्तारयंत्यबुधान्प्लवैः ॥ नाबुधास्तारयंत्यन्यानात्मानंवाकथंचन ॥ २॥ छिन्नदोषोमुनिर्योगान्युक्तो युंजीतद्वादश॥ देशकर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः॥ ३॥

एवयोगात्स्त्र्यादिसंगात्द्वादशदेशादीन्योगसहायान्वक्ष्यमाणान्युंजीतसमादध्यात् अनुसरेदित्यर्थः तत्रदेशयोगः समेशुचौशर्करवन्हिवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः मनोऽनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहा निवाताश्रयणेनयोजयेदितिश्रुत्युक्तःकर्मयोगः युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वमावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेतिगीतोक्तः अनुरागःसच्छिष्यः अर्थोद्रव्यं एधोदकाद्याहरणायासादिचिंतानिरा सार्थौएतयोर्योगौ उपायआसनादियोगः त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः अपायोरागाद्यपचयः निश्चयःगुरुवेदवाक्यादौफलावश्यंभावबुद्धिः निश्चयइतिसुपांसुलुगितिभिसःस्वादेशःउपाया पायनिश्चयैःचक्षुरादिभिश्चसहितान्देशादीन् द्वादशयुंजीतेतिपूर्वेणसंबंधः चक्षुःचक्षुरादीनि आहारःआहारशुद्धौसत्त्वशुद्धिरितिश्रुतिप्रसिद्धः संहारःस्वाभाविकविषयप्रवृत्तिसंकोचः मनःसंकल्पविकल्पात्म कंदर्शनंजन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं एतान्निद्वादशमुमुक्षुरनुसरेदित्यर्थःसार्धः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंद्वादशविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणोयत्कर्तव्यंतदाह यच्छेदिति वागादिबाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपिविषयविकल्पाभिमुखंअध्यवसायस्वभावयाबुद्ध्यानियच्छेत् बुद्धिमात्रेणावतिष्ठेतेत्यर्थः इदमेवउत्तमंज्ञानंइंद्रियमनोतिरिक्तकर्त्रात्मविषयं तेनज्ञानेनसूक्ष्मतमयाबुद्ध्याआत्मानंबुद्धिविविक्तंयच्छेत् बुद्धिमपिआत्मनिप्रविलापयेदित्यर्थः कः यःशांतिकैवल्यंआत्मनइच्छेत् एतेन यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्मनीत्यस्याःश्रुतेरर्थोदर्शितः अत्रश्रुत्युक्तायामहदाख्यसमष्टिबुद्धेरपिबुद्धिशब्देनैवसंग्रहःअन्यत्समानं योगफलमाह एतेषामिति वागादीनामनुद्रष्टाशांतात्मायेनज्ञातःसपुरुषःसाधुरसाधुर्वामुच्यतएवेतिसार्धश्लोकद्वयार्थः ॥ ४ ॥५॥६॥७॥ एवंपूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण एवमंततःशांतात्मप्राप्त्यवधियोगंजिज्ञासमानोपिकिमुता

चक्षुराहारसंहारैर्मनसादर्शनेनच ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्यायइच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ॥ ४ ॥ ज्ञानेनयच्छेदात्मानंयइच्छेच्छांतिमात्मनः ॥ एतेषांचेदनुद्रष्टापुरुषोपिसुदारुणः ॥ ५ ॥ यदिवासर्ववेदज्ञोयदिवाप्यनृचोद्विजः ॥ यदिवाधार्मिकोयज्वायदिवापापकृत्तमः ॥ ६ ॥ यदिवापुरुषव्याघ्रोयदिवाक्लेशधारितः ॥ तरत्येवंमहादुर्गंजरामरणसागरं ॥ ७॥ एवंह्येतेनयोगेनयुंजानोप्येवमंततः ॥ अपिजिज्ञासमानोपिशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥८॥ धर्मोपस्थोह्रीवरूथउपायापायकूबरः ॥ अपानाक्षःप्राणयुगःप्रज्ञायुर्जीवबंधनः ॥९॥ चेतनाबंधुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् ॥ दर्शनस्पर्शनवहोघ्राणश्रवणवाहनः ॥१०॥ प्रज्ञानाभिःसर्वतंत्रप्रतोदोज्ञानसारथिः ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितोधीरःश्रद्धादमपुरःसरः ॥ ११ ॥ त्यागसूक्ष्मानुगःक्षेम्यःशौचगोध्यानगोचरः ॥ जीवयुक्तोरथोदिव्योब्रह्मलोकेविराजते ॥ ॥ १२ ॥ अथसंत्वरमाणस्यरथमेवंयुयुक्षतः ॥ अक्षरंगंतुमनसोविधिंवक्ष्यामिशीघ्रगं ॥ १३ ॥

नुतिष्ठन्शब्दब्रह्मकर्मकांडंअतिक्रम्यप्रवर्तते परोक्षज्ञानवानपिस्वकर्मत्यागजंदोषंनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अक्षरंब्रह्मप्राप्तुकामस्यरथरूपकेणयोगमुपायमुपदिशंस्तदंगानिबाह्यान्याह धर्मोपस्थइत्यादिना धर्मोयज्ञादिःतदेवउपस्थंज्ञानसारथेरुपवेशनस्थानंयस्य ह्रीरकार्यान्निवृत्तिःसैववरूथंरथगुप्तिर्यस्य उपायापायौप्रागुक्तौकूबरौधूर्दंडौयस्य ॥ ९ ॥ चेतनासावधानतासैवबंधुरःफलकद्वयसंश्लेषः आचारःशीलंतस्यपह्रोंगीकारः दर्शनादिचतुष्टयंवाहनंअश्वादिरूपं ॥ १० ॥ प्रज्ञाशमादिप्रावण्यंनाभिर्मध्यमभागःरथिनउपवेशनस्थानं तंत्रंशास्त्रं ज्ञानंतदर्थनिश्चयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मानुगःचेटः संनिपत्योपकारी शौचमार्गेणैवगच्छतीतिशौचगः ध्यानंध्येयैकतानतासैवगोचरःप्राप्योर्थोयस्य जीवयुक्तःजीवेनमुमुक्षुणायुक्तोयोजितः ब्रह्मैवलोकस्तत्समीपे ॥ १२ ॥ रथंयोगं विधिंअंतरंगसाधनं ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सप्तेति देशबंधश्चित्तस्यधारणेतिसूत्रितं एकस्मिन्विषयेचित्तस्यस्थापनंधारणासाचविषयभेदादनेकधेतिसप्तधारणाइत्युक्तं वाग्यतइतियमनियमादीनामुपलक्षणं पृष्ठतःविप्रकृष्टतराःचंद्रसूर्यध्रुवमंडलादि धारणाः पार्श्वतःकिंचित्सन्निकृष्टानासाग्रभ्रूमध्यकंठकूपादिधारणाःअन्याःसंति तथापिताःप्रधारणाःप्रशिष्यप्रपौत्रादिशब्दवदत्रप्रशब्दार्थः ताःव्यवहिताइति अत्यंतमव्यवहिताःसप्तैवधारणाइत्यर्थः अ त्रपुराणांतरे दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णंसहस्रंत्वभिमानिकाः बौद्धाद्दशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रं तु तिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाइतिभूतेष्वभिमानाख्याहंकारेऽव्य क्तेचेतिसप्तकापेक्षयाइंद्रियबुद्धिधारणेअधिकेउक्तेतेअपिअहंकारधारणायामंतर्भवतः ॥१४॥ क्रमशइति पयःपयसःजलस्य षष्ठ्यर्थेप्रथमा बुद्धितःबुद्ध्यातत्रतत्रबिषयेस्थिरयातत्तदैश्वर्यंप्रतिपद्यते अत्र पृथ्व्यादिधारणानांस्थानबीजदेवतायोगियाज्ञवल्क्योक्ताज्ञेयाः यथा पादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानमुच्यते आजानोःपायुपर्यंतमपांस्थानंप्रकीर्तितं आपायोर्हृदयांतंयद्वन्हिस्थानंतदुच्यते हृन्मध्यात्तुभ्रु वोर्मध्यंयावद्वायुकुलंभवेत् आभ्रूमध्यात्तुमूर्धांतमाकाशमितिचोच्यते पृथिव्यांवायुमास्थायलकारेणसमन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारंब्रह्माणंसृष्टिकारणं धारयेत्पंचघटिकाःपृथिवीजयमाप्नुयात् वारुणेवा

सप्तयाधारणाःकृत्स्नावाग्यतःप्रतिपद्यते॥ पृष्ठतःपार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताःप्रधारणाः॥१४॥ क्रमशःपार्थिवंयच्चवायव्यंखंतथापयः॥ ज्योतिषोयत्तदैश्वर्यम हंकारस्यबुद्धितः॥ अव्यक्तस्यतथैश्वर्यंक्रमशःप्रतिपद्यते॥१५॥ विक्रमाश्चापियस्यैतेतथायुक्तेषुयोगतः॥ तथायोगस्ययुक्तस्यसिद्धिमात्मनिपश्यतः॥१६॥

युमारोप्यवकारेणसमन्वितं स्मरन्नारायणंदेवंचतुर्बाहुंशुचिस्मितं शुद्धस्फटिकसंकाशंपीतवाससमच्युतं धारयेत्पंचघटिकाःसर्वरोगैःप्रमुच्यते वन्हावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं त्र्यक्षंवरप्रदंरुद्रंतरुणादि त्यसंनिभं भस्मोद्धूलितसर्वांगंसुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेद्घटिकाःपंचवन्हिनासौनदह्यते मारुतंमरुतांस्थानेवर्णदेवसमन्वितं धारयेत्पंचघटिकावायुवद्व्योमगोभवेत् वर्णोयकारः देवईश्वरः रूपंरुद्रवत् आकाशेवायु मारोप्यहकारोपरिशंकरं बिंदुरूपंमहादेवंव्योमाकारंसदाशिवं चित्तेनचिंतयेत्खस्थंमुहूर्त्तमपिधारयेत् अत्रलकारादिबीजस्थानेषुअकारोकारमकारार्धमात्राबिंदून्न्यसेत् अव्यक्तधारणायांषष्ठ्यांनादं तदं तेशुद्धंब्रह्मैवशिष्यते तथाचतत्रैवोपसंहृतं त्वंतस्मात्प्रणवेनैवप्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ब्रह्मादिकार्यरूपाणिस्वेस्वेसंहृत्यकारणे विशुद्धचेतसापश्यनादांतेपरमेश्वरमिति अहंकारधारणास्वरूपंतुस्थूलदेहासंगे नाहमेवेदंसर्वोस्मीत्यभिमानः अस्यैवतत्त्वमस्यादिवाक्यजांविद्यांविनाप्रलयःअव्यक्तधारणा ॥१५॥ विक्रमाइति योगतउपायतःयुक्तेषुयोगेप्रवृत्तेषुयोगिनःएतेवक्ष्यमाणाविक्रमाअनुभवक्रमाःयथा येनप्रकारेणभवंतितथावक्ष्यामीतिशेषः आत्मनिदेहाभ्यंतरेपश्यतोध्यायतःपुरुषस्ययुक्तस्ययोगस्यसिद्धिसम्यक्प्रयुक्तयोगसंबंधिनींसिद्धिंभूजयादिकां वक्ष्यामीतिशेषः ॥१६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रविक्रमानाह निर्मुच्यमानइत्यादिना पश्यतःप्रत्यगात्मनइमानिवक्ष्यमाणानिरूपाणि निर्मुच्यमानःगुरूक्तयुक्त्यास्थूलदेहाध्यासंत्यजन् सूक्ष्मत्वात्पश्यतीतिशेषः नत्वविमुच्यमानःस्थूलदृष्टिः शैशिरोधूमःअवश्यायोनीहाराख्यःनभःसंश्रयतइत्यनेनतस्यभुवनकोशेव्याप्तिर्दर्शिता अत्रायंप्रयोगः शमादिसंपन्नोविविक्तेदेशेस्थिरसुखमासनमध्यासीनःप्राणायामपुरःसरंगुरूक्तयुक्त्यास्थूलदेहाऽसंगेनपादादिजानुपर्यंतेभूस्थानेचित्तंधारयतःस्थानतिरोधानपूर्वकंनीहारमात्रमवभासतेयथारज्जूरगेचक्षुर्धारयतउरगतिरोधानेनरज्जुमात्रं तदालुप्ताधरभागोजानूपरिष्टात्तनएवदेहोनीहारमग्नोऽसंदिग्धाविपर्यस्ततयाभातिसोयंभूमिजयः अस्मिन्सिद्धेजान्वादिपाय्वंतेजलस्थानेचित्तंधारयतःधूमःस्थानंचतिरोधीयते पायूर्ध्वभागमात्रंचकल्पांतार्णवमग्नंपूर्ववद्भाति तदिदंद्वयंजलेभूमिसंहारोजलजयश्चेत्युच्यतेएवमुत्तरत्रापिभूतसंहारजयौज्ञेयौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आत्मनिदेहाभ्यंतरेवन्हिरूपंप्रकाशतेलोहितांधकारमग्नोभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति अस्ययोगिनः अजतिगच्छतिक्षिपतिवावृक्षानित्यजोवायुः पीतशस्त्रःपीतशस्त्रव

निर्मुच्यमानःसूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानिपश्यतः॥ शैशिरस्तुयथाधूमःसूक्ष्मःसंश्रयतेनभः ॥ १७ ॥ तथादेहाद्विमुक्तस्यपूर्वंरूपंभवत्युत ॥ अथधूमस्यविरमेद्वितीयंरूपदर्शनं॥ १८॥ जलरूपमिवाकाशेतथैवात्मनिपश्यति ॥ अपांव्यतिक्रमेचास्यवन्हिरूपंप्रकाशते ॥ १९ ॥ तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्यपीतशस्त्रःप्रकाशते॥ ऊर्णारूपसवर्णस्यतस्यरूपंप्रकाशते॥ २० ॥ अथश्वेतांगतिंगत्वावायव्यंसूक्ष्ममप्युत॥ अशुक्लंचेतसःसौक्ष्म्यमप्युक्तंब्राह्मणस्यवै॥ २१ ॥ एतेष्वपिहिजातेषुफलजातानिमेशृणु॥जातस्यपार्थिवैश्वर्यैःस्रष्टिरत्रविधीयते॥२२॥प्रजापतिरिवाक्षोभ्यःशरीरात्सृजतेप्रजाः॥अंगुल्यंगुष्ठमात्रेणहस्तपादेनवातथा॥२३॥

त्पीतानिगिलितानिशस्त्रवद्विच्छेदकत्वात्वृक्षागारपर्वतादीनिशस्त्राणियेनतद्वत् गिलिताखिलभूजलतेजोरूपःकेवलेनभसिसंततंदोधूयमानःप्रकाशतेइत्यर्थः तदेवोक्तंप्राक् वायुर्दोधूयतेमहान् तदानिराश्रयंऊर्णातंतोर्यद्रूपंअतिलघुतेनसवर्णस्यसमानरूपस्यऊर्णातंतुवन्निरालंबनेंतरिक्षेस्थितस्यवायुवशस्येत्यर्थः तस्ययोगिनोपिरूपंहृन्मध्यादारभ्यउपरितनंप्रकाशते नत्वन्यत्किंचिद्वाय्वाकाशव्यतिरिक्तं ॥२०॥ अथतेजःसंहारवायुजयानंतरंवायव्यंवायुसंबंधिसूक्ष्मंरूपादिहीनंस्वरूपंकर्तृश्वेतांप्रवृत्त्यावरणरूपरजस्तमोमलशून्यत्वात्प्रकाशमयत्वाच्चस्वच्छां गतिःगम्यतेतत्त्वंप्राप्यतेनयेतिभ्रूमध्यादिमूर्धांतंआकाशस्थानंगतिःतांगत्वातत्रविलयंप्राप्यअशुक्लंनीलरूपंसुषिरमाकाशमात्रंस्थानलयपूर्वकंपूर्ववत्प्रकाशतइतिपूर्वेणान्वयः तदिदमशुक्लंचेतसःसौक्ष्म्यं सौख्यमितिपाठेप्रसादकरं ब्राह्मणस्यब्रह्मबुभूषोरुक्तंशास्त्रे अपिःपादपूरणार्थः अव्यक्तमितिपाठेलोकाप्रसिद्धंयोगैकगम्यंसेयंव्योमसंवित्वायुलयआकाशजयश्चेत्युच्यते अयमेवतांत्रिकाणांभूतशुद्धिप्रकारःसंप्रदायापरिज्ञानाद्यथावदिदानींतनैर्नानुष्ठीयते ॥ २१ ॥ पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितिश्रुत्युक्तंपंचभूतजयफलंपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीतिश्रुत्यंतरोक्तक्रमेणोपबृंहयति एतेष्वित्यादिना जातस्यसिद्धस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आकाशभूतत्वेहेतुःसवर्णत्वादिति आकाशवत्सर्वगतश्वनित्यइतिश्रुतेराकाशेनसमानरूपत्वात् वर्णतःआकृतितःगुह्यतेपिधीयतेअरूपत्वादेवांतर्धानशक्तिमपिप्राप्नोतीत्यर्थः जलजयफलमाह कामादितिइच्छ
याआशयान्वाजलस्यवापीकूपतटाकादीन्पिबतिअगस्त्यवत् ॥ २४ ॥ नचेति आकाशजयेआकृतेरेवआकाशभूततयापिधानं अत्रतुसत्यामप्याकृतौअदृश्यत्वमुच्यते उक्तक्रमेणभूतजयंविनावापूर्वो
क्ताहंकारधारणयाऽहंकारेविजितेनांतरीयकत्वेनैवाकाशादयोजिताःस्युरित्यर्थः ॥ २५ ॥ षण्णामिति पंचभूतानिअहंकारश्चतेषांआत्मभूतायांबुद्धौ एतेनाहंकाराद्बुद्धेरव्यतिरेकउक्तः तेनसमैवधारणाः
प्रभवतिऐश्वर्यवान्भवति निर्दोषप्रतिभासंशयविपर्ययशून्यज्ञानं सर्वेश्वरःसर्वज्ञश्चभवतीत्यर्थः॥२६॥ व्यक्तंबुद्ध्यादिरूपंआत्मानंअव्यक्तं अव्यक्तत्वेनजीवंजगत्कारणंब्रह्मभावेनजानातीत्यर्थः॥२७॥ अव्य
क्तमयींअव्यक्तप्रधानां मेमत्तःपूर्वंअव्यक्तबोधात्प्राक्व्यक्तंनिबोध ॥ २८ ॥ पंचेति मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त षोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइतिसांख्योक्तानितत्त्वानि
योगेपातंजलीयेसांख्येवेदांतविचारेचतुल्यानि विशेषंशास्त्रभेदप्रयोजकं ॥ २९ ॥ तत्रव्यक्तलक्षणमाह प्रोक्तमिति तच्चमहदादिविकारांतं त्रयोविंशकं ॥ ३० ॥ विपरीतंजन्मवृद्ध्यादिहीनं अव्यक्तंचतु

**पृथिवींकंपयत्येकोगुणोवायोरितिश्रुतिः॥ आकाशभूतश्चाकाशेसवर्णत्वात्प्रकाशते॥ वर्णतोगुह्यतेचापिकामात्पिबतिचाशयान् ॥ २५ ॥ नचास्यतेजसां
रूपंदृश्यतेशाम्यतेतथा॥ अहंकारेस्यविजितेपंचैतेस्युर्वशानुगाः ॥२५॥ षण्णामात्मनिबुद्धौचजितायांप्रभवत्यथ॥ निर्दोषप्रतिभाह्येनंकृत्स्नासमभिवर्तते॥
॥ २६॥ तथैवव्यक्तमात्मानमव्यक्तंप्रतिपद्यते॥ यतोनिःसरतेलोकोभवतिव्यक्तसंज्ञकः॥ २७॥ तत्राव्यक्तमयींविद्यांशृणुत्वंविस्तरेणमे॥ तथाव्यक्तमयंचै
वसांख्येपूर्वंनिबोधमे॥ २८॥ पंचविंशतितत्त्वानितुल्यान्युभयतःसमं॥ योगेसांख्येपिचतथाविशेषंतत्रमेशृणु ॥ २९ ॥ प्रोक्तंतद्व्यक्तमित्येवजायतेवर्धतेच
यत्॥ जीर्यतेम्रियतेचैवचतुर्भिर्लक्षणैर्युतं॥ ३०॥ विपरीतमतोयत्तुतदव्यक्तमुदाहृतं॥ द्वावात्मानौचवेदेषुसिद्धांतेष्वप्युदाहृतौ ॥ ३१ ॥ चतुर्लक्षणजंत्वाद्यं
चतुर्वर्गंप्रचक्षते॥ व्यक्तमव्यक्तजंचैवतथाबुद्धमचेतनं॥ सत्वंक्षेत्रज्ञइत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितं॥ ३२॥**

र्विंशं एतेभ्योन्यमेकमेवजीवात्मानंप्रतिशरीरंभिन्नमितिसांख्यामन्यंतेततोविशेषमाह द्वाविति द्वौजीवेश्वरौ वेदेषुकर्मकांडेषु यजमानःयष्टव्यश्च तेनयष्टव्यदेवतायाश्चेतनत्वमनिच्छंतोमीमांसकाःपरास्ताः
सिद्धांतेषुवेदांतेषुउदाहृतौजीवब्रह्मरूपौ ॥ ३१ ॥ कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरइतिश्रुत्यनुसारेणजीवेश्वरविभागमाह चतुरिति चतुर्लक्षणंजन्मादिविकारवत् महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेंद्रियपं
चभूतानि तज्जंतदुपाधिकंचतुर्वर्गार्थिनं व्यक्तंजीवं अव्यक्तजंमायोपाधिमीश्वरं तथेति तदुभयमपिबुद्धमचेतनंच चिदचिदात्मकमित्यर्थः अथजलचंद्रन्यायेनप्रतिबिंबोजीवोबिंबचैतन्यमीश्वरइतिद्वासु
पर्णासयुजासखायेत्यादिश्रुतिसंमतंजीवेश्वरविभागमाह सत्वमिति सत्वंबुद्धिः क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा तदेतत्सत्वंयेनस्वप्नंपश्यत्यथयोयंशारीरउपद्रष्टासक्षेत्रज्ञस्तावेतौसत्वक्षेत्रज्ञाविति पैंगिरहस्यब्राह्मणेव्याख्याना
त् यद्यपितृतीयाकरणत्वेननिर्दिष्टस्याचेतनस्यसत्वस्यभोक्तृत्वंनघटतेनाप्युपद्रष्टुःक्षेत्रज्ञस्यनिर्विकारस्यतथापितयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिसत्वमितिसत्वस्यभोक्तृत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याचैतन्यानुविद्धत्वंव
क्तव्यं यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेतिश्रुत्यंतराच्च एतद्द्वयंजीवेश्वरविभागेप्रकारद्वयमपिदर्शितंश्रुत्या ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनयोःपक्षयोःक्रमेणमूढामूढदृष्टिभेदेनव्यवस्थामाह द्वाविति विषयात्घटादिविषयमारभ्यप्रतिसंहारःउत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनसंप्रविलापनंकर्तव्यमितिसांख्यानांऔपनिषदानांलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंशास्त्रं अ
यमर्थः मूढानांतात्विकएवजीवेश्वरादिभेदः बुद्धानांतुबिंबप्रतिबिंबभावेनेतिप्रतिबिंबोपाधेःसत्वस्यप्रविलयेचिन्मात्रमेवशिष्यतेइति ॥ ३३ ॥ एवंज्ञाततत्त्वस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणान्याह निर्ममइत्यादि
ना ॥ ३४ ॥ ध्यातिध्यायति वाग्दंडःपारुष्यं कर्मतादृशमेवहिंस्रं तथामनोपिपरानिष्टार्थितेषां ॥ ३५ ॥ ब्रह्माणंचतुर्मुखं ॥ ३६ ॥ कृतीकार्यवान् निराकृतिःतुच्छवेषः नविक्षिप्तःसंपादितःमनोरथोय
स्यसतथानभवति सत्यसंकल्पइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ योगमतेविशेषंवक्तुंप्रतिजानीते यथेति योगैश्वर्यमणिमादिपरमार्थभूतंसदतिक्रांतस्तद्दुर्लंघ्यगतःपरवैराग्यबलेननतुतत्त्वज्ञानबलेनात्र्तंसत्सां

द्वावात्मानौचवेदेषुविषयेष्वनुरज्यतः॥ विषयात्प्रतिसंहारःसांख्यानांविद्धिलक्षणं॥ ३३ ॥ निर्ममश्चानहंकारोनिर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः॥ नैवक्रुध्यतिनद्वेष्टिनानृ
ताभाषतेगिरः॥ ३४॥ आक्रुष्टस्ताडितश्चैवमैत्रेणध्यातिनाशुभं॥ वाग्दंडकर्ममनसांत्रयाणांचनिवर्तकः ॥ ३५॥ समःसर्वेषुभूतेषुब्रह्माणमभिवर्तते॥ नैवे
च्छतिनचानिच्छोयात्रामात्रव्यवस्थितः॥ ३६॥ अलोलुपोव्यथोदांतोनकृतीननिराकृतिः ॥ नास्येंद्रियमनेकाग्रंनाविक्षिप्तमनोरथः ॥ ३७॥ सर्वभूतसद्द
ङ्मैत्रःसमलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ ३८॥ अस्पृहःसर्वकामेभ्योब्रह्मचर्यदृढव्रतः ॥ अहिंस्रःसर्वभूतानामीदृक्सांख्यो
विमुच्यते ॥ ३९ ॥ यथायोगाद्विमुच्यंतेकारणैर्यैर्निबोधतत् ॥ योगैश्वर्यमतिक्रांतोयोनिष्क्रामतिमुच्यते ॥ ४० ॥ इत्येषाभावजाबुद्धिःकथितातेनसंशयः॥
एवंभवतिनिर्द्वंद्वोब्रह्माणंचाधिगच्छति॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेसप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३७॥

ख्यइवशुक्तिरजतवद्बाधितवान्निष्क्रामतिवृत्तिसारूप्यादपसरतिनतुवृत्तिमूलमज्ञानमुच्छिनत्ति अयमर्थः अस्माकंमिथ्याज्ञानोद्भवोदेहेंद्रियादिःप्रपंचोविद्ययाऽज्ञानबाधेसतिबाध्यतेरज्जूरगादिवत् योगा
नांतुसत्यात्प्रधानतउत्पन्नःप्रपंचःसत्यस्तदाकाराश्चित्तस्यवृत्तयोपिसत्याःवृत्तिसारूप्यंचचैतन्यस्यसत्यमेवतत्रवृत्तीनांनिरोधेचितस्तदाकारतापिनिवर्तते तथाचसूत्रितं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधःतदाद्रष्टुःस्वरू
पेऽवस्थानंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सोयंसांख्ययोगयोर्विशेषोयथाप्रतिज्ञमुपपादितः ॥ ४० ॥ उपसंहरति इतीति भावोवक्तृविवक्षातद्विशेषजाबुद्धिः फलतस्तुनतयोर्भेदोऽस्तीतिभावः यथोक्तंभगवता य
त्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यतीति ब्रह्माणंपरंब्रह्म पुंस्त्वमार्षं ॥ ४१ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ २३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांख्ययोगपक्षयोर्मध्येसांख्यमेवश्रेयइत्याह अथेति शास्त्राचार्योपदेशजंपरोक्षज्ञानरूपंप्लवंसंसारसमुद्रतरणसाधनंगृहीत्वाधीरोध्यानवान् आत्मनःशांतिमोक्षहेतुंज्ञानमेवाश्रयेत् तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकु र्वीतब्राह्मणइतिश्रुतेर्ज्ञानंशास्त्रतःसंपाद्यतन्निष्ठोभवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्रज्ञानशब्दार्थंपृच्छति किमिति तत्संश्रयणीयंज्ञानंकिंविद्यांरज्जूरगादिन्यायेनाविद्यामात्रनिरासेनवस्तुतत्त्वज्ञापिकांधीवृत्तिंवाब्रूषेउत प्रवृत्तिलक्षणोध्यानेनकीटभृंगवत्ध्येयसारूप्यप्रापकोधर्मइतिवाआत्मोच्छेदलक्षणाशून्यवादिलौकायतिकयोःसंमतानिवृत्तिरितिवातद्वद यथायेनप्रकारेणद्वयंजन्ममरणादिनिस्तरतेतथावदेति ॥ २ ॥ अ त्राहमित्यनुभवेजडोहंकारस्तत्प्रकाशश्चप्रथेतेतदुभयमात्मेतिभाट्टाः अहमर्थएवात्माप्रकाशस्तस्यगुणःसचत्रिक्षणावस्थायीतितार्किकाः नित्यप्रकाशएवात्माऽहमर्थोऽनात्मेतिसांख्याः तत्राप्यात्मानात्मानौद्वा वपितात्विकावितिबहवः अनात्मैवस्थिरश्चिदात्मातुदेहनाशेनश्यतीतिलोकायतिकाः आत्मैवसत्योऽनात्मामृषेतिवेदांतवादाः द्वयमपिनास्तीतिशून्यवादिनः एवमात्माभावेसतिज्ञानानर्थक्यंस्यादित्यंत्यंतावदू षयति यस्त्विति यस्तुभावंअधिष्ठानसत्तांविनास्वभावेनैवअहंकारादिकंस्वरूपेणैवभातीतिपश्यन्निरधिष्ठानकांस्वाभाविकींजगद्भ्रांतिंवदन्सर्वान्शिष्यान्प्रज्ञयामुक्ताः ऊहापोहकौशलेनरहिताः हेतवोयुक्त

व्यासउवाच अथज्ञानप्लवंधीरोगृहीत्वाशांतिमात्मनः ॥ उन्मज्जंश्चनिमज्जंश्चज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १ ॥ शुकउवाच किंतज्ज्ञानमथोविद्यांयया निस्तरतेद्वयं ॥ प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोनिवृत्तिरितिवावद ॥ २ ॥ व्यासउवाच यस्तुपश्यन्स्वभावेनविनाभावमचेतनः ॥ पुष्यतेचपुनःसर्वान्प्रज्ञयामुक्तहेतु कान् ॥ ३ ॥ येषांचैकांतभावेनस्वभावात्कारणंमतं ॥ पूत्वातृणमिषीकांवातेलभंतेनकिंचन ॥ ४ ॥ येचैनंपक्षमाश्रित्यनिवर्तंत्यल्पमेधसः ॥ स्वभावंकारणं ज्ञात्वानश्रेयःप्राप्नुवंतिते ॥ ५ ॥ स्वभावोहिविनाशायमोहकर्ममनोभवः ॥ निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ॥ ६ ॥

योयेषांतान्निर्बुद्धीनित्यर्थः प्रज्ञयेतितृतीयायाआर्षोऽलुक् पुष्यतेपुष्णातितादृशेनबोधेनरंजयति अचेतनोमूढःसन्किंचनतत्त्वंलभतेइत्युत्तरेणान्वयः निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात्शून्यवादोत्यंतंहेयइतिभा वः ॥ ३ ॥ एवंनैरात्म्यवादंदूषयित्वात्मोच्छेदवादंलोकायतमतंदूषयति येषामिति येषांलोकायतानांएकांतभावेनदृढत्वेनस्वभावादेवक्षीरादिकंदध्यादेःकारणंनतुईशादृष्टाद्यनुग्रहात् ईशादिसत्त्वेप्रमाणाभा वात् प्रत्यक्षेणचतेषामदृष्टत्वादितिमतं तेकिंतृणंमुंजंपूत्वासंशोध्यतदंतर्गतांप्रागदृष्टामिषीकामपिकिंवानलभंतेइतिकाक्वादृष्टविरुद्धवादित्वंतेषामुक्तं चनशब्दोप्यर्थोभिन्नक्रमश्च नह्यदर्शनमात्रेणवस्त्वभावो निश्चेतुंशक्यः मुंजांतस्थेषीकायाअप्यसत्त्वापत्तेः श्रुतिश्चमुंजेषीकादृष्टांतेनैवदेहादन्यमात्मानमाह तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवइषीकांधैर्येणेति श्रुत्वानृणामृषीणांवेतिपाठेतेश्रवणपूर्वकंकिंचित्तत्त्वंनलभंते ऽपितुस्वयमेवानुपासिताचार्याइत्थंकल्पयंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वभावादेवशून्येजगद्भ्रांतिःस्वभावादेवचदेहाद्युत्पत्तिरितिपक्षद्वयमप्यनर्थकमित्याह येचेति ॥ ५ ॥ तदेवदूषयति स्वभावोहीति मोहकर्ममोहका र्यंयन्मनस्तद्भवः मूढैर्मनसाकल्पितइत्यर्थः स्वस्यैवभावःसत्ताकारणमितिएकःपक्षः परितःस्वस्यइतरेषांचभावःकारणमित्यन्यः एतयोःस्वभावपरिभावयोर्निरुक्तंनिर्वचनंतत्त्वंएतद्वक्ष्यमाणंशृणुइतिशेषः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वभावादेवक्षीरदधिन्यायेनसर्वोत्पत्तौकृष्यादिर्यत्नःप्रज्ञाकौशलंचानर्थकंस्यादित्याह कृष्यादीत्यादिना ॥ ७ ॥ गदानांरोगाणां अगदस्यऔषधस्य अनुष्ठिताःप्रयोजिताः ॥ ८ ॥ तुल्यलक्षणाःप्रज्ञाधिक्यादैश्वर्याधिक्यभाजः ॥९॥ भूतानांपरंरूपंचिदात्माअवरंमायातदुभयंज्ञानेनधीवृत्त्यैवबाध्याबाध्यरूपयाउपलभ्यतेज्ञायते विद्ययाधीवृत्त्या परागतिर्लयस्थानं ॥१०॥ एवंधीमयौसृष्टिप्रलयावुक्त्वाव्यावहारिकौताबाहविद्वत्प्रशंसार्थं भूतानामिति जरायुजंमनुष्यपश्वादि अंडजंपक्षिसर्पादि उद्भिज्जंतृणवनस्पत्यादि स्वेदजंयूकालिक्षादि ॥११॥ यत्यस्मात्विशेष्यविशेषकंकृत्वायाचेष्टासाविशिष्येतविशिष्टंकु

कृष्यादीनीहकर्माणिसस्यसंहरणानिच॥ प्रज्ञावद्भिःप्रकृतानियानासनगृहाणिच ॥ ७॥ आक्रीडानांगृहाणांचगदानामगदस्यच ॥ प्रज्ञावंतःप्रयोक्तारो ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८॥ प्रज्ञासंयोजयत्यर्थैःप्रज्ञाश्रेयोधिगच्छति ॥राजानोभुंजतेराज्यंप्रज्ञयातुल्यलक्षणाः ॥ ९॥ परावरंतुभूतानांज्ञानेनैवोपलभ्यते॥ विद्ययातातसृष्टानांविद्यैवेहपरागतिः॥ १०॥ भूतानांजन्मसर्वेषांविविधानांचतुर्विधं॥ जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजंचोपलक्षयेत्॥ ११॥ स्थावरेभ्योविशिष्टानिजंगमान्युपधारयेत्॥ उपपन्नंहियच्चेष्टाविशिष्येतविशेष्यया ॥ १२ ॥ आहुर्वैबहुपादानिजंगमानिद्वयानितु ॥ बहुपाद्भ्योविशिष्टानिद्विपादानिबहून्यपि॥ १३॥ द्विपदानिद्वयान्याहुःपार्थिवानीतराणिच॥ पार्थिवानिविशिष्टानितानिह्यन्नानिभुंजते॥१४॥ पार्थिवानिद्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानितु॥ मध्यमानिविशिष्टानिजातिधर्मोपधारणात्॥ १५॥ मध्यमानिद्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणिच॥ धर्मज्ञानिविशिष्टानिकार्याकार्योपधारणात् ॥ १६॥ धर्मज्ञानिद्वयान्याहुर्वेदज्ञानीतराणिच॥ वेदज्ञानिविशिष्टानिवेदोह्येषुप्रतिष्ठितः ॥ १७॥ वेदज्ञानिद्वयान्याहुःप्रवक्तॄणीतराणिच॥ प्रवक्तॄणिविशिष्टानिसर्वधर्मोपधारणात्॥ १८॥ विज्ञायंतेहियैर्वेदाःसधर्माःसक्रियाफलाः॥ सधर्मानिखिलावेदाःप्रवक्तृभ्योविनिःसृताः ॥ १९॥ प्रवक्तॄणिद्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणिच॥ आत्मज्ञानिविशिष्टानिजन्माजन्मोपधारणात्॥ २०॥ धर्मद्वयंहियोवेदससर्वज्ञःससर्ववित्॥ सत्यागीसत्यसंकल्पःसत्यःशुचिरथेश्वरः॥ २१॥ ब्रह्मज्ञानप्रतिष्ठंहितंदेवाब्राह्मणंविदुः॥शब्दब्रह्मणिनिष्णातंपरेचकृतनिश्चयं॥ २२॥अंतस्थंचबहिष्ठंचसाधियज्ञाधिदैवतं॥ज्ञानान्विताहिपश्यंतितेदेवास्तातनेद्विजाः॥ २३॥

र्यात् वृक्षादीनांपूर्वोक्तरीत्यादर्शनादिमत्त्वेपिप्रत्यक्षेणदर्शनादिमंतोजंगमास्ततःश्रेष्ठाइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पार्थिवानिपृथिवीचराणिमानुषाणि इतराणिखेचराणि ॥ १४ ॥ १५ ॥ उत्तमानिनिर्णेतुं मध्यमेष्वेवावांतरतारतम्यमाह मध्यमानीत्यादिनाआत्मज्ञानिविशिष्टानीत्यंतेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ धर्मद्वयंप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं ॥ २१ ॥ तत्रापिब्रह्मज्ञानेप्रतिष्ठासमाप्तिर्यस्यनतुप्रवृत्तिधर्मे शब्दब्रह्मणिवेदशास्त्रे ॥ २२ ॥ अंतस्थंपरचित्तस्थं बहिष्ठंव्यवहितादि तेज्ञानान्विताः द्विजाःदेवाश्च अन्येनामब्राह्मणाअसुराश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ ७ ॥ आत्मज्ञानंविनाकर्मापिकृतमंतवदेवभवतियोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोकेयजतिददा तितपस्तप्यतेऽपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यभवतीतिश्रुतेः अतःआत्मानंजिज्ञास्यंज्ञात्वातत्प्राप्त्यर्थंकर्माणिकुर्वीत विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरित्याहएषेति वृत्तिर्वर्तनं पूर्वतरानित्या एषनित्योमहिमाब्राह्मण स्येतिश्रुतेः ॥ १ ॥ तत्रकर्मणिसंशयश्चेन्नभवेत्तर्हिकर्मकृतंसत्सिद्धयेभवति संशयस्वरूपंविवृणोति किंत्विति किंकर्मस्वभावोनित्यमेवउतज्ञानंज्ञानजनकत्वेनकर्मकाम्यंवेत्यर्थः नित्यंचेन्नकाम्यंस्यात्काम्यंचे न्नतदकरणेप्रत्यवायःस्यादितिभावः ॥ २ ॥ तत्रतस्मिन्संशयेसति पुरुषंप्रतिब्रह्मोद्देशेनज्ञानंज्ञानजनकंचेत्कर्मस्यात्तर्हिसएववेदविधिर्नित्यविधिरपिस्यात् आत्मविविदिषार्थैरपिकर्मभिर्नित्यप्रयोगस्यापिसिद्धिर

तेषुविश्वमिदंभूतंसर्वंचजगदाहितं ॥ तेषांमाहात्म्यभावस्यसदृशंनास्तिकिंचन ॥ २४ ॥ आद्यंतेनिधनंचैवकर्मचातीत्यसर्वशः ॥ चतुर्विधस्यभूतस्यसर्वस्ये शाःस्वयंभुवः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेअष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ ७ ॥
व्यासउवाच एषापूर्वतरावृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते ॥ ज्ञानवानेवकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिद्ध्यति ॥ १ ॥ तत्रचेन्नभवेदेवंसंशयःकर्मसिद्धये ॥ किंतुकर्मस्वभावो यंज्ञानंकर्मेतिवापुनः ॥ २ ॥ तत्रवेदविधिःस्स्याज्ज्ञानंचेत्पुरुषंप्रति ॥ उपपत्त्युपलब्धिभ्यांवर्णयिष्यामितच्छृणु ॥ ३ ॥ पौरुषंकारणंकेचिदाहुःकर्मसुमानवाः ॥ दैवमेकेप्रशंसंतिस्वभावमपरेजनाः ॥ ४ ॥ पौरुषंकर्मदैवंचकालवृत्तिस्वभावतः ॥ त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकंतुकेचन ॥ ५ ॥

स्तीत्यर्थः अत्रहेतुद्वयंउपपत्तेरुपलब्धेश्चेति यथाकाम्योपिदारसंग्रहःक्रत्वर्थोपिभवति नहिकामार्थमन्यास्त्रीक्रत्वर्थमन्यास्त्रीपरिणेयेत्युपपद्यते उपलभ्यतेचसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यस्यापिखादिरत्वादेःका म्यत्वं तच्चोदाहृतं तत्कर्मणामुभयार्थत्वेनप्राधान्यंवर्णयिष्याम्यहंत्वंचशृणु ॥ ३ ॥ स्वभाववादनिरासमुपक्रांतमुपसंहरिष्यन्मतांतराण्युपन्यस्यति केचिदिति पौरुषंइहजन्मनिजन्मांतरेवाकृतंकर्म दैवंग्र हाःकालइतियावत् स्वभावःस्वरूपमात्रं ॥ ४ ॥ इतिक्रमेणमीमांसकस्यदैवज्ञस्यशून्यवादिलोकायतयोश्चमतान्युपन्यस्यैतेषांविकल्पसमुच्चयावाह पौरुषमिति पौरुषंदैवंचकर्मदृष्टादृष्टयत्नः स्वभावमनुसृ त्यकर्मकालौफलदावित्यर्थः अविवेकंसमुच्चयं पृथक्भूतंएकमेवप्रधानंनत्वितरावित्यर्थः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आर्हतमतआह एतदिति तैर्हिस्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्तिचनास्तिच स्यादस्तिचावक्तव्यः स्यान्नास्तिचावक्तव्यः स्यादस्तिचनास्तिचावक्तव्यः स्यादवक्तव्य इतिसप्तभंगीनयःसर्वत्रयोज्यते अतएतदेवमिति स्यादस्तीत्युक्तं चात्एतन्नएवंचनेतिसंबंधेनस्यान्नास्तिस्यादवक्तव्यइतिचोक्तं नचोभेइत्यनेनस्यादस्तिचनास्तिचस्यादस्तिचनास्तिचावक्तव्यइतिचोक्तं नानुभेइतिस्यादस्तिचावक्तव्यःस्यान्नास्तिचावक्तव्यइतिचोक्तं कर्मस्थाःआर्हताःविषयंघटादिंएतदेवंअस्तीत्यादिब्रूयुरितिसंबंधः एतेषुपक्षेषुकृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात्स्वभावमात्रपक्षस्तुच्छः बंधमोक्षादिवस्तुमात्रस्वरूपस्यास्तिनास्तीत्यादिविकल्पयस्तत्वेनानवधारणात्मकआर्हतपक्षोपितुच्छएव परिशेषात्समुच्चयपक्षएवश्रेयान्व्यवहारे परमार्थस्तुसत्वस्थाःयोगिनःसमदर्शिनःब्रह्मैवकारणत्वेनपश्यंति ॥ ६ ॥ त्रेतायामिति पापानुवेधादेवात्रश्रौतेमतेसंश

एतदेवंचनैवंचनचोभेनानुभेतथा ॥ कर्मस्थाविषयंब्रूयुःसत्वस्थाःसमदर्शिनः ॥ ६ ॥ त्रेतायांद्वापरेचैवकलिजाश्वससंशयाः ॥ तपस्विनःप्रशांताश्वसत्वस्थाश्चकृतेयुगे ॥ ७ ॥ अपृथग्दर्शनाःसर्वेऋक्सामसुयजुःषुच ॥ कामद्वेषौपृथक्कृत्वातपःकृतउपासते ॥ ८ ॥ तपोधर्मेणसंयुक्तस्तपोनित्यःसुसंशितः ॥ तेनसर्वान्वाप्नोतिकामान्यान्मनसेच्छति ॥ ९ ॥ तपसातद्वाप्नोतियद्भूत्वास्रजतेजगत् ॥ तद्भूतश्वततःसर्वभूतानांभवतिप्रभुः ॥ १० ॥ तदुक्तंवेदवादेषुगहनंवेददर्शिभिः ॥ वेदांतेषुपुनर्व्यक्तंकर्मयोगेनलक्ष्यते ॥ ११ ॥ आलंभयज्ञाःक्षत्राश्चहविर्यज्ञाविशःस्मृताः ॥ परिचारयज्ञाःशूद्राश्वजपयज्ञाद्विजातयः ॥ १२ ॥ परिनिष्ठितकार्योहिस्वाध्यायेनद्विजोभवेत् ॥ कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ १३ ॥ त्रेतादौकेवलावेदायज्ञावर्णाश्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेतेव्यस्यंतेद्वापरेयुगे ॥ १४ ॥ द्वापरेविप्लवंयांतिवेदाःकलियुगेतथा ॥ दृश्यंतेनापिदृश्यंतेकलेरंतेपुनःकिल ॥ १५ ॥ उत्सीदंतिस्वधर्माश्वतत्राधर्मेणपीडिताः ॥ गवांभूमेश्वयेचापामोषधीनांचयेरसाः ॥ १६ ॥ अधर्मांतर्हितावेदावेदधर्मास्तथाश्रमाः ॥ विक्रियंतेस्वधर्मस्थाःस्थावराणिचराणिच ॥ १७ ॥ यथासर्वाणिभूतानिवृष्टिर्भौमानिवर्षति ॥ स्रजतेसर्वतोंगानितथावेदायुगेयुगे ॥ १८ ॥

योभवतीत्यर्थः प्रशांताः निःसंशयाः ॥ ७ ॥ अपृथगिति वेदत्रयेपिभेदमपश्यंतःकामादीन्पृथक्कृत्यतपोज्ञानंउपासतेश्रयंति ॥ ८ ॥ अतोज्ञातारमेवस्तौति तपइति ॥ ९ ॥ यद्भूत्वाब्रह्मभूत्वा तद्भूतःब्रह्मभूतः ॥ १० ॥ किंतज्ज्ञानमितिज्ञानशब्देनविद्यावाकर्मजोऽतिशयोवाआत्मनाशोवेतिपृष्टं तत्रांत्यःस्वभाववादनिरासेननिरस्तः आद्येप्रमाणंप्रदर्शयन्मध्यमंनिरस्यति तदिति तद्ब्रह्मवेदवादेषुकर्मकांडेष्वपिप्रस्तावादिदेवतात्वेनउक्तं तथापिगहनंअज्ञातमेवतत्रवेददर्शिभिरपि वेदांतेषुतुतदेवपुनर्विद्यैकप्राप्यंब्रह्मव्यक्तमुक्तं कर्मयोगेभावनाद्यात्मकेयोगेतन्नलक्ष्यतेनह्युपासनयाकीटभृंगन्यायेनब्रह्मभावस्यप्राप्यत्वंवक्तुंयुक्तंजन्यत्वेनानित्यत्वापातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रमेयसिद्ध्यर्थंब्रह्मणिप्रमाणभूतंवेदंस्तौतिआलंभेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वधर्मस्थाआश्रमाः विक्रियंतेभृतकाध्यापनकृनुजन्यपुण्यसमर्पणादिना ॥ १७ ॥ वर्षतिपुष्णाति अंगानियोगांगानियमादीनि वेदाध्यायिनंपुष्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालनानात्वंकालोजीवस्तस्यनानात्वंकृतत्रेतादिरूपेण तथाहिसत्कर्मपराङ्मुखःशयानःपुरुषःकलिरित्युच्यते अधर्मंहातुमिच्छन्संजिहानोद्वापरः धर्ममनुष्ठातुमुद्युक्तउत्तिष्ठंस्त्रेता धर्मंचरन्कृतंभवति तथा
चश्रुतिः कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः उत्तिष्ठंस्त्रेताभवतिकृतंसंपद्यतेचरन्निति सचकालोऽनादिनिधनःप्रजाःसूतेऽत्तिचेतिजीवस्यतत्पदार्थाभेदउक्तः ॥ १९ ॥ यच्चेदंकालाख्यंभूतानांप्रभवउत्प
त्तिः स्थानंपोषणं संयमःप्रलयः यमःनियंतांतर्यामीयत्रवर्ततेभूतानिस्वभावेनब्रह्मभावेननतुविकृतेनरूपेण ॥ २० ॥ कालएवसर्गादिकंतेनज्ञानंनामविद्यैवप्रतीचोऽज्ञानकृतजीवत्वबाधेनब्रह्मभावप्रकाशि
कानत्वात्मन्यतिशयआत्मोच्छेदोवेतिअध्यायद्वयेनस्पष्टीकृतं ॥२१॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७ ॥ एवंज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽ

निश्चितंकालनानात्वमनादिनिधनंचयत् ॥ कीर्त्तितंयत्पुरस्तान्मेसूतेयच्चात्तिचप्रजाः ॥ १९ ॥ यच्चेदंप्रभवःस्थानंभूतानांसंयमोयमः ॥ स्वभावेनैववर्त्ततेद्वंद्व
सृष्टानिभूरिशः ॥ २० ॥ सर्गःकालोधृतिर्वेदाःकर्ताकार्यंक्रियाफलं ॥ एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो
क्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेएकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच
इत्युक्तोभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तुशासनं ॥ मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदंप्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ १ ॥ शुकउवाच प्रज्ञावान्श्रोत्रियोयज्वाकृतप्रज्ञोनसूयकः ॥ अनाग
तमनैतिह्यंकथंब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणसर्वत्यागेनमेधया ॥ सांख्येवायदिवायोगएतत्पृष्टोवदस्वमे ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचयथैकाग्र्य
मवाप्यते ॥ येनोपायेनपुरुषैस्तत्त्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ व्यासउवाच नान्यत्रविद्यातपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्रसर्वसंत्यागात्सिद्धिंविंद
तिकश्चन ॥ ५ ॥ महाभूतानिसर्वाणिपूर्वसृष्टिःस्वयंभुवः ॥ भूयिष्ठंप्राणभृद्ग्रामेनिविष्टानिशरीरिषु ॥ ६ ॥ भूमेर्देहोजलात्स्नेहोज्योतिषश्चक्षुषीस्मृते ॥
प्राणापानाश्रयोवायुःखेष्वाकाशंशरीरिणां ॥ ७ ॥

नाधेयातिशयत्वमुक्तं तच्चनकर्त्रात्मपक्षेउच्छेदपक्षेवायुज्यते अतःपरिशेषात्असंगात्मवादिनोःसांख्ययोगयोरेवव्यवतिष्ठतइतितयोरेवविभागार्थमध्यायद्वयमारभ्यते इत्युक्तइत्यादि ॥ १ ॥ अनागतंप्रत्यक्षा
नुमानाभ्यामज्ञातं अनैतिह्यंयूपाहवनीयादिवदलौकिकमपिइदमित्थमितिवेदेनापिननिर्देश्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ यथायत्प्रकारकमैकाग्र्यं ॥ ४ ॥ विद्यादिपदैःक्रमेणाश्रमचतुष्टयधर्माउक्ताः ॥ ५ ॥ स्वयंभुवई
श्वरस्यमहाभूतानिपूर्वसृष्टिः तानिचप्राणभृद्ग्रामेजीवसंघेशरीरिषुशरीराभिमानिषुमूढजीवेषुभूयिष्ठंनिर्विष्टानि तैरात्मत्वेनगृहीतानीत्यर्थः पृथक्सृष्टिरितिपाठेभौतिकसृष्टेःपृथगेवभूतसृष्टिस्ततःप्राचीन
त्वादितिसएवार्थः ॥ ६ ॥ खेषुनासादिरंध्रेषु ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगमतेआत्माभोक्तैवनतुकर्त्ता सांख्यमतेतुनभोक्तानापिकर्त्तेति तत्राद्यंदूषयतिउत्तरस्यैवसिद्धांतत्वंज्ञापयितुं क्रांतेतिक्रांतेपादेंद्रिये बलेपाणींद्रियेचविष्णुशक्रौतत्रयोक्तारौतिष्ठतः भटाइवराजकीयरथश
कटादौतत्रयथाभटगतंजयपराजयादिरथगतंह्रासवृद्ध्यादिचराजाआत्मन्यभिमानादध्यारोपयति तद्वच्चिदात्मादेवतेंद्रियगतंभोक्तृत्वखंजत्वादिकमविद्ययास्वस्मिन्नारोपयतिअहंभोगीअहंखंजइति यथा
चपराजयोनभृत्येतदभिमानाभावात् एवंभोगोपिविष्णवादौनास्ति आत्मनित्वविद्ययैवतद्भानमितिसिद्धमात्मनोऽकर्तृत्वमभोक्तृत्वंच नन्वात्मैवकर्त्ताभोक्ताचास्तुकिमंतर्गडुभिर्विष्ण्वादिभिरितिचेन्न अनिर्मो
क्षापत्तेःस्वाभाविकस्यकर्तृत्वादेर्वन्ह्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणनाशायोगाच्च कर्णौस्थानं श्रोत्रमिंद्रियं दिशोदेवताः जिह्वास्थानं वागिंद्रियं सरस्वतीदेवता एतच्चान्येषामपिस्थानादीनामुपलक्षणं ॥८॥ दर्श
यंतितानिदर्शनीयानि कर्त्तरिकृत्यः तानिचतानींद्रियाणिचेतिसमासः विभक्तिलोपआर्षः आहारःशब्दादिग्रहः॥९॥ इंद्रियेभ्यएवइंद्रियार्थान्कूर्मांगवत्पृथग्भूतान्विद्यात्॥१०॥मनःकर्तृ यंतासारथिःभूता

क्रांतेविष्णुर्बलेशक्रःकोष्ठेग्निर्भोक्तुमिच्छति ॥ कर्णयोःप्रदिशःश्रोत्रंजिह्वायांवाक्सरस्वती ॥ ८ ॥ कर्णौत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचैवपंचमी॥दर्शनीयेंद्रि
योक्तानिद्वाराण्याहारसिद्धये॥ ९ ॥शब्दःस्पर्शस्तथारूपंरसोगंधश्चपंचमः॥इंद्रियार्थान्पृथग्विद्यादिंद्रियेभ्यस्तुनित्यदा॥१०॥इंद्रियाणिमनोयुक्तेवश्यान्यंते
ववाजिनः॥मनश्चापिसदायुंक्तेभूतात्माहृदयाश्रितः॥ ११ ॥इंद्रियाणांतथैवैषांसर्वेषामीश्वरंमनः॥नियमेचविसर्गेचभूतात्मामानसस्तथा॥ १२ ॥इंद्रि
याणींद्रियार्थाश्चस्वभावश्चेतनामनः ॥ प्राणापानौचजीवश्चनित्यंदेहेषुदेहिनां ॥ १३ ॥ आश्रयोनातिसत्वस्यगुणाःशब्दोनचेतना ॥ सत्वंहितेजः
सृजतिनगुणान्वैकथंचन॥१४॥

त्माबुद्ध्युपाधिर्जीवः ॥ ११ ॥ एषांशब्दादीनां ईश्वरंउत्पत्तिस्थितिलयहेतुः नियमेसंहारे विसर्गेसृष्टौ ॥१२॥ इंद्रियार्थाघटादयः स्वभावःशीतोष्णादिधर्मः चेतनाधीवृत्तिः देहेषुहृदयगुहायामेववर्त्तंते स्व
मइवकर्मोदये ततएवाविर्भवंतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुदेहस्यापींद्रियार्थत्वाद्देहांतर्गतबुद्धौस्थितिःस्वस्कंधारोहणन्यायमनुसरतीत्याहआश्रयइति सत्वस्यबुद्धेराश्रयोयःप्रागुक्तोदेहःसोपिनास्ति स्वाप्नदेहवत्त
स्यापिप्रतिभानमात्रत्वात् कस्तर्हिसत्वस्याश्रयःकिंचतस्यरूपमतआह गुणाइति त्रिगुणात्मिकामूलप्रकृतिरेवस्वविकारस्यवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेः शब्दमात्रस्वरूपस्यसत्वस्याश्रयइत्यर्थः ननु
चेतनासत्वस्याश्रयःस्वरूपंवा असंगत्वादविकारत्वाच्च ननुगुणाबुद्धेरेवधर्माःसंतु तथाचसात्विकोयंराजसोयमितितेषांतद्रुपाधिकेपुरुषेव्यपदेशोयुज्यतइत्याशंक्याह सत्वंहीति तेजःवासनासत्वंसृजति ननुगु
णान् अनादिवासनाहिसत्वस्यकारणंसाचत्रिगुणात्मिकेतिनसत्वकार्यत्वंगुणानांघटते सात्विकोयमित्यादिर्व्यपदेशस्तुपरंपरयापियुज्यतइतिभावः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सप्तदशंचिदात्मानं षोडशभिःपंचेंद्रियाणिपंचेंद्रियार्थाःस्वभावादयश्चषट्तैः मनीषीमनोनिग्रहशीलः आत्मनिबुद्धौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अशरीरंस्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितं मर्त्येषुमरणधर्मवत्सु ॥ १७ ॥ अनुपश्यतिगुरुवेदवाक्यमनु ब्रह्मभूयसेनिर्विशेषब्रह्मभावाय ॥ १८ ॥ अभिजनःशिष्यकुलादिः समंब्रह्मैवपश्यंतितेसमदर्शिनः ॥ १९ ॥ एतदेवप्रसिद्धिविधयाआह सहीति ध्रुवेषुस्थावरेषु ॥ २० ॥ योगफलमाह सर्वभूतेष्विति संप्रज्ञातेसोपाधिकावस्थायांसर्वभूतेष्वात्मानमनुस्यूतंपश्यति अहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्यनुभवतीत्यर्थः आत्मनिनिष्कलेअसंप्रज्ञातावस्थायांसर्वभूतान्यात्मन्येवविलीनानिपश्यति तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेः तथाचद्विविधोब्रह्मभावउक्तोभवति सचोक्तः सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधिकइति ॥ २१ ॥ वेदस्यआत्माशब्दःसआत्मनिस्वस्वरूपेयावान्देशतःकालतश्चयावत्प्रमाणोस्तितावान्आत्माजीवःसर्वोऽपि वाचोविषयआत्मेत्यर्थः सचपरात्मनिअधिष्ठानेस्वस्वरूपे तथाचश्रुतिः यावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवागिति विष्ठितंविविधाकारेणस्थितं ॥

एवंसप्तदशंदेहेवृतंषोडशभिर्गुणैः ॥ मनीषीमनसाविप्रःपश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५ ॥ नत्वयंचक्षुषादृश्योनचसर्वैरपींद्रियैः ॥ मनसातुप्रदीपेनमहानात्माप्रकाशते ॥ १६ ॥ अशब्दस्पर्शरूपंतदरसागंधमव्ययं ॥ अशरीरंशरीरेषुनिरीक्षेतनिरिंद्रियं ॥ १७ ॥ अव्यक्तंसर्वदेहेषुमर्त्येषुपरमाश्रितं ॥ योनुपश्यतिसप्रेत्यकल्पतेब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ विद्याभिजनसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः ॥ १९ ॥ सहिसर्वेषुभूतेषुजंगमेषुध्रुवेषुच ॥ वसत्येकोमहानात्मायेनसर्वमिदंततं ॥ २० ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ यदापश्यतिभूतात्माब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ २१ ॥ यावानात्मनिवेदात्मातावानात्मापरात्मनि ॥ यएवंसततंवेदसोऽमृतत्वायकल्पते ॥ २२ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यविभोर्भूतहितस्यच ॥ देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदैषिणः ॥ २३ ॥ शकुंतानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके ॥ यथागतिर्नदृश्येततथाज्ञानविदांगतिः ॥ २४ ॥ कालःपचतिभूतानिसर्वाण्येवात्मनात्मनि ॥ यस्मिंस्तुपच्यतेकालस्तंवेदेहनकश्चन ॥ ॥ २५ ॥ नतदूर्ध्वंनतिर्यक्चनाधोनचपुनःपुनः ॥ नमध्येप्रतिगृह्णीतेनैवकिंचित्कुतश्चन ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ सर्वेषांभूतानांआत्मभूतस्यप्रत्यग्रूपस्य विभोःआकाशतुल्यस्य परिच्छेदाभिमानिनामेवदेवयानःपितृयाणोऽन्योवामार्गोऽस्ति अतस्तस्यमार्गेऽन्वेषणीयेदेवाअपिमुह्यंति देवापीत्यपेरार्षःसंधिः व्यवहितक्रिययासंबंधश्च अपदस्यमार्गरहितस्य पदैषिणःब्रह्मबुभूषोः तथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति अत्रैवस्वात्मन्येवसमवनीयंतेएकीभावेनलीयंते अस्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतीतिश्रुत्यंतराच्चविदुष्येवप्राणमनःप्रभृतीनांकलानांप्रत्ययोध्यवसेयः ॥ २३ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति शकुंतानामिति ज्ञानविदांब्रह्मविदां ॥ २४ ॥ कालउक्तरूपोजीवः पचतिजरयति पच्यतेजीर्यतेयस्मिन्तंपरमात्मानं ॥ २५ ॥ तत्मुक्तस्वरूपं प्रतिगृह्णीतेविषयीकरोति एतेनदेशविशेषप्राप्तिर्मुक्तिरितिपक्षःपरास्तः ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतस्थाःमुक्तस्वरूपांतर्गताःएषांलोकानांमध्येबाह्यंकिंचित्स्थानंनास्तियद्गतिप्राप्यंस्यात् ॥ २७ ॥ अंतंसन्निधिं अनंतत्वात्तस्य ॥ २८ ॥ कारणस्यज्ञेयंस्वरूपमाह तस्मादितिसार्धाभ्यां ॥ २९ ॥ ३० ॥ कालःपचतीत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैःब्रह्मणःप्रत्यगात्मत्वात्अविषयत्वात्सर्वलोकाश्रयत्वात्अनंतत्वात्सूक्ष्मत्वात्विभुत्वाच्चब्रह्मविदांदेशांतरप्राप्तिर्नास्तीत्युक्त्वाप्रकारांतरेणाप्येतदाह अक्षरमिति अक्षरंअविनाशिचैतन्यं क्षरंविनाशिजडं सर्वेषुभूतेषुस्थावरजंगमशरीरेषु क्षरःक्षरत्वं ॥ ३१ ॥ नवमहदहंकारपंचतन्मात्राणिअविद्याकर्मचेति कामस्याहंकारधर्मस्यतद्ग्रहेणैवग्रहइतिनवैवगतिद्वाराणियस्मिंस्तन्नवद्वारंपुरंगत्वाप्राप्यईशोपिहंसोहंतिगच्छतीतिहंसोगतिमान्भवति सईक्षांचक्रेकस्मिंस्त्वहमुत्क्रांतेउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेतिपरस्मिन्प्राणोपाधिकस्यैवगमनस्यश्रवणात् नियतःअचंचलः वशीउपाधिदोषानभिभूतः ईशोनियंता॥ ३२ ॥ पुरंगत्वाहंसोभवतीत्येतद्विवृणोति हानीति अजस्यपरमेश्वरस्यशरीराणांशरीरांतर्गतानांनवानांपूर्वोक्तमहदादीनांसंबंधिनोयेहान्यादयस्तेषां

सर्वैतस्याइमेलोकाबाह्यमेषांनकिंचन॥ यद्यजस्रंसमागच्छेद्यथाबाणोगुणच्युतः॥ २७॥ नैवांतंकारणस्येयाद्यद्यपिस्यान्मनोजवः॥ तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नास्तिस्थूलतरंततः॥ २८॥ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ २९ ॥ तदेवाणोरणुतरंतन्महद्भ्योमहत्तरं॥ तदंतःसर्वभूतानांध्रुवंतिष्ठन्नदृश्यते॥ ३० ॥ अक्षरंचक्षरंचैवद्वैधीभावोयमात्मनः ॥ क्षरःसर्वेषुभूतेषुदिव्यंतमृतमक्षरं ॥ ३१ ॥ नवद्वारंपुरंगत्वाहंसोहिनियतोवशी॥ ईशःसर्वस्यभूतस्यस्थावरस्यचरस्यच॥ ३२॥ हानिभंगविकल्पानांनवानांसंचयेनच ॥ शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वंपारदर्शिनः॥ ३३॥ हंसोक्तंचाक्षरंचैवकूटस्थंयत्तदक्षरं॥ तद्विद्वानक्षरंप्राप्यजहातिप्राणजन्मनी ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४० ॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच पृच्छतस्तवसत्पुत्रयथावदिहसत्त्वतः॥ सांख्यज्ञानेनसंयुक्तंयदेतत्कीर्तितंमया ॥ १॥

संचयेनसंग्रहेणहंसत्वमाहुःपारदर्शिनस्तत्त्वविदः हानिर्गतिः ओहाङ्गतावित्यस्यरूपं भंगोदुःखित्वादिकं विकल्पोमनुष्योयंपशुरयंदक्षोयमितिविविधकल्पनाच हंसत्वमित्युपलक्षणंभंगादेरपि ॥ ३३ ॥ एवमात्मनःक्षराक्षरयोरुत्पत्तिमक्षरस्यक्षरद्वारकंगत्यादिकंचेत्युक्त्वातत्त्वमसिवाक्यार्थप्रतिपादनपुरःसरंविदुषउपाध्यभावाद्गत्यभावमाह हंसेति हंसपदेनोक्तंयदक्षरंजीवाख्यंतत्कूटस्थमेवाक्षरंनत्वन्यत्कूटस्थमक्षरंअन्यत्हंसाख्यमक्षरमितिभेदोस्ति अयमात्माअहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तत्तस्माद्धेतोःविद्वान्हंसःअक्षरंकूटस्थमात्मानंप्राप्यप्राणंउत्क्रांत्यादिसाधनेउपाधिजन्मचजहाति जन्महेतोरविद्यायानाशात् ॥ ३४॥ इतिशांति० मो० नै० भा० चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ ॥ ७ ॥ एवंसांख्यतत्त्वमुक्त्वायोगिनांयत्कृत्यंतद्वक्तुंप्रतिजानीते पृच्छतइति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुज्ञानादेवतुकैवल्यंनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिश्रुतेःसांख्यादन्योमोक्षमार्गोनास्ति तत्किंस्वातंत्र्येणयोगकृत्यनिरूपणेनेत्याशंक्ययोगमतेज्ञानशब्दार्थमाह एकत्वमिति घटादिवृत्तिद्वारंइंद्रियाणि दुःखादिवृत्तिद्वारंमनः तेषामेकत्वंबुद्धिमात्रेणावस्थानंबुद्धिवृत्तिनिरोधइतियावत् एतदेवज्ञानंअनुत्तमंश्रेष्ठमित्यर्थः नान्यदहंब्रह्मास्मीतिधीवृत्तिरूपं तथाचश्रुतिः तावन्मनोनिरोद्धव्यंहृदियावत्क्षयंगतं एतज्ज्ञानंचध्यानंचशेषोन्योग्रंथविस्तरइति ॥ २ ॥ बोद्धव्यंगुरुमुखादवगंतव्यं आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिश्रुतेः तेनसुषुप्तौघटदुःखादिवृत्त्यभावेनज्ञानत्वंप्रसक्तंतन्निरस्तं आनंदभुक्चेतोमुखःप्राज्ञइतिश्रुतेस्तत्रापिनिद्रारूपायाधीवृत्तेःसत्त्वात् प्राज्ञःसुषुप्तः उपशांतोजितचित्तः दांतोजितबाह्येंद्रियः अध्यात्मशीलीध्याननिष्ठः आत्मारामःआत्मनिरतिमान् बुद्धःज्ञातशास्त्रतत्त्वः शुचिकर्मायमनियमादिमान् ॥ ३ ॥ समुच्छिद्यबोद्धव्यमितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्त्वेनबुद्ध्यासंसेवनंपरिशीलनंअर्थानांतेन धृत्याधैर्येणशिश्नोदरंव्यभिचारादिभ्यः पाणिपादंकंटकादिभ्यः ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रेसाभिलाषपरस्त्रीदर्शनादिभ्यः मनोवाचंदु

योगकृत्यंतुतेकृत्स्नंवर्तयिष्यामितच्छृणु ॥ एकत्वंबुद्धिमनसोरिंद्रियाणांचसर्वशः ॥ २ ॥ आत्मनोव्यापिनस्तातज्ञानमेतदनुत्तमं ॥ तदेतदुपशांतेनदांतेनाध्यात्मशीलिना ॥ ३ ॥ आत्मारामेणबुद्धेनबोद्धव्यंशुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्यपंचयान्कवयोविदुः ॥ ४ ॥ कामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमं ॥ क्रोधंशमेनजयतिकामंसंकल्पवर्जनात् ॥ ५ ॥ सत्त्वसंसेवनाद्धीरोनिद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ धृत्याशिश्नोदरंरक्षेत्पाणिपादंचचक्षुषा ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रेचमनसामनोवाचंचकर्मणा ॥ अप्रमादाद्भयंजह्याद्दंभंप्राज्ञोपसेवनात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्योगदोषान्जयेन्नित्यमतंद्रितः ॥ अग्नींश्चब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताःप्रणमेतच ॥ ॥ ८ ॥ वर्जयेदुशतींवाचंहिंसायुक्तांमनोनुदां ॥ ब्रह्मतेजोमयंशुक्रंयस्यसर्वमिदंरसः ॥ ९ ॥ एतस्यभूतंभव्यस्यदृष्टंस्थावरजंगमं ॥ ध्यानमध्ययनंदानंसत्यंह्रीरार्जवंक्षमा ॥ १० ॥ शौचमाचारसंशुद्धिरिंद्रियाणांचनिग्रहः ॥ एतैर्विवर्धतेतेजःपाप्मानंचापकर्षति ॥ ११ ॥

ध्यानादिभ्यः कर्मणायज्ञादिना एतदेवाहाप्रमादादिति दंभंलोभमूलं ॥ ७ ॥ ८ ॥ उशतींकामप्रधानांविटगोष्ठीरित्यर्थः मनोनुदांमनोभंगकारिणीं ननुब्रह्मज्ञानादेवमुक्तिःप्रसिद्धानतुधीनिरोधमात्रादित्याशंक्यब्रह्मशब्दार्थमाह ब्रह्मेति शुक्रंबीजभूतंप्रधानं तेजोमयंप्रकाशात्मकसत्वगुणप्रधानंमहत्तत्त्वाख्यं तदेवब्रह्मनततोन्यत्यस्यशुक्रस्यरसःसारः ॥ ९ ॥ भव्यस्यजन्मवतः एतस्यदृष्टंईक्षणंएतेनसदेवसोम्येदमग्रआसीत् तदैक्षतबहुःस्यांप्रजायेयेति ऐतदात्म्यमिदंसर्वमित्यस्याःश्रुतेरर्थः प्रधानंएकमेवसत्सत्वोद्रेकादीक्षणकर्तृत्वेनमहत्तत्वात्मकंभूत्वाईक्षणद्वारासर्वात्मकत्वंगतमितिदर्शितः अस्यध्यानेनाध्ययनादिनाचसत्वोत्कर्षेसतिपापनाशःसर्वकामावाप्तिस्तत्त्वज्ञानंचजायतइत्याह द्वाभ्यां ध्यानमित्यादि ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समःरागद्वेषशून्यः लब्धालब्धेनेति यदृच्छालाभसंतुष्टइत्यर्थः ॥ १२ ॥ तेजस्वीसत्ववान् ब्रह्मणोमहत्तत्त्वस्यपदंलयस्थानंप्रकृतिंनिनीषेत्वशीकर्तुमिच्छेत् ॥ १३ ॥ ऐकाग्र्यंविषयेभ्योनिरोधंकृत्वाआत्मनिबुद्धौमनोधारयेत् संकल्पात्मकंमनोनिरुंध्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ इंद्रियाणामनिरोधेदोषमाह जंतोरिति प्रज्ञाशास्त्रजाबुद्धिः स्रवतेविषयप्रावण्यात्क्षीयते दृतेश्चर्मकोशस्य ॥ १५ ॥ मनइति इंद्रियाणांनियहोमनोनियहपूर्वकएवेत्यर्थः कुमीनंजालदंशक्षमंमीनं ॥ १६ ॥ ततइति संकल्पत्यागएवमनसआत्मनिबुद्धौधारणंनाम ॥ १७ ॥ संधायध्येयवस्तुनःअभिसंधानंकृत्वानतुसुप्ताविवतमोग्रस्तत्वेनमनसिस्थापयेत् आत्मनिबुद्धौ ॥१८॥ प्रसीदंतिसंकल्पजंकालुष्यंत्यजंति तत्रहेतुःसंस्थायनाशंप्राप्य वन्ह्यौष्ण्यवत्स्वरूपनाशानुविनाश्येवइंद्रियाणांकालुष्यमित्यर्थः ब्रह्ममहत्तत्त्वंप्रकाशते निर्विषयवेदनम

सिद्ध्यंतिचास्यसर्वार्थाविज्ञानंचप्रवर्तते ॥ समःसर्वेषुभूतेषुलब्धालब्धेनवर्तयन् ॥ १२ ॥ धूतपाप्मातुतेजस्वीलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं ॥ १३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचकृत्वैकाग्र्यंसमाहितः ॥ पूर्वरात्रापरार्धेचधारयेन्मनआत्मनि ॥ १४ ॥ जंतोःपंचेंद्रियस्यास्ययदेकंछिद्रमिंद्रियं ॥ ततोऽस्यस्रवतेप्रज्ञादृतेःपादादिवोदकं ॥ १५ ॥ मनस्तुपूर्वमादद्यात्कुमीनमिवमत्स्यहा ॥ ततःश्रोत्रंततश्चक्षुर्जिव्हाघ्राणंचयोगवित् ॥ १६ ॥ ततएतानिसंयम्यमनसिस्थापयेद्यतिः ॥ तथैवापोह्यसंकल्पान्मनोह्यात्मनिधारयेत् ॥ १७ ॥ पंचेंद्रियाणिसंधायमनसिस्थापयेद्यतिः ॥ यदैतान्यवतिष्ठंतिमनःषष्ठान्यथात्मनि ॥१८॥ प्रसीदंतिचसंस्थायतदाब्रह्मप्रकाशते ॥ विधूमइवदीप्तार्चिरादित्यइवदीप्तिमान् ॥ १९ ॥ वैद्युतोऽग्निरिवाकाशेदृश्यतेत्मातथात्मनि ॥ सर्वस्तत्रससर्वत्रव्यापकत्वाच्चदृश्यते ॥ २० ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ धृतिमंतोमहाप्राज्ञाःसर्वभूतहितेरताः ॥ २१ ॥ एवंपरिमितंकालमाचरन्संशितव्रतः ॥ आसीनोहिरहस्येकोगच्छेदक्षरसाम्यतां ॥ २२ ॥ प्रमोहोभ्रमआवर्तोघ्राणंश्रवणदर्शने ॥ अद्भुतानिरसस्पर्शौशीतोष्णेमारुताकृतिः ॥ २३ ॥ प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्ययोगतः ॥ तांस्तत्त्वविदनादृत्यआत्मन्येवनिवर्तयेत् ॥ २४ ॥

स्मीत्येतावत्प्रत्ययमात्रंसएवब्रह्मप्रकाशोयोगानांसत्वपुरुषान्यताख्यातिःशुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारः ॥ १९ ॥ आत्माशुद्धत्वंपदार्थःआत्मनिसूक्ष्मबुद्धौअस्मितामात्रायां सर्वोहंकारादिर्विकारस्तत्रमहत्यात्मनिसचमहानात्माकारणत्वेनव्यापकत्वादेवसर्वत्रेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ परिमितंषण्मासमात्रं तथाचश्रुतिः षड्भिर्मासैस्तुयुक्तस्यनित्ययुक्तस्ययोगिनः आनंदःपरमोगुह्यःसम्यग्योगःप्रवर्ततइति संशितव्रतःसम्यक्तीक्ष्णनियमः रागादिच्छेदकत्वमिहशितत्वं अक्षरंअस्मितानिर्मुक्तंशुद्धात्मस्वरूपंतेनसाम्यतांसमतांलक्षणभेदाभावं स्वार्थेष्यञ् ॥ २२ ॥ योगविघ्नानाह प्रमोहइति प्रमोहोलयःभ्रमोविक्षेपःआवर्तउभयास्पर्शीकषायः घ्राणेतिदिव्यगंधादिग्रहणंच मारुताकृतिरितिशीघ्रगतिःअदर्शनसिद्धिराकाशगमनंचेत्युक्तं ॥ २३ ॥ प्रतिभांसकलशास्त्रार्थभानं उपसर्गाःदिव्यांगनासंगादयःतांश्चउपसंगृह्ययोगबलेनलब्ध्वाअनादृत्यचआत्मनिबुद्धावेवनिवर्तयेत्संहरेत् बुद्धिकल्पितत्वात्तेषांतत्रैवसंहारस्ययुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रैकाल्येप्रातःपूर्वरात्रेऽपररात्रेच चैत्येबद्धमूलतरौ वृक्षाग्रेषुवृक्षपुरतः ॥ २५ ॥ कोष्ठेहृदयपुंडरीके एकाग्रंयथास्यात्तथा नित्यंवस्तु भांडंधनाद्युपकरणंतन्मनाः भांडमिव नित्यमना नित्यंचिंतयेत् ॥ २६ ॥ ये
नोपायेनपूर्वोक्तेनव्यक्तालंबनेनअव्यक्तालंबनेनवा ॥ २७ ॥ २८ ॥ नाभिष्वजेत्नपरिगृह्णीयात्परिग्रहोहिदुःखायेत्युक्तेः ॥ २९ ॥ अपवादयेत्निंदेत् स्वार्थेणिच् ॥ ३० ॥ मातरिश्वनःवायोःसधर्मा
तुल्यधर्माअसंगोऽनिकेतश्च ॥ ३१ ॥ शब्दब्रह्मप्रणवः अतिवर्ततेस्वार्थापरोक्षीकरणेनअत्यंतंप्रकाशते ॥ ३२ ॥ प्रजाःकांचनलाभार्थेवेदनार्त्ताःदृष्ट्वाएतस्मिन्वित्तार्जनादिमार्गेविरतोविरक्तःविरमेत्वित्ता
र्जनादिभ्यः नचमोहितोभवेत् ॥ ३३ ॥ श्रद्धावानेवात्राधिकारीत्याह अपीति वर्णावकृष्टःशूद्रः एतेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारात्मकेसांख्येत्रैवर्णिकाएवाधिकारिणःमनोनिरोधाख्येयोगमार्गेतुस्त्रीशूद्राद

कुर्यात्परिचयंयोगेत्रैकाल्येनियतोमुनिः ॥ गिरिशृंगेतथाचैत्येवृक्षाग्रेषुचयोजयेत् ॥ २५ ॥ संनियम्येंद्रियग्रामंकोष्ठेभांडमनाइव ॥ एकाग्रंचिंतयेन्नित्यंयो
गान्नोद्वेजयेन्मनः ॥ २६ ॥ येनोपायेनशक्येतसंनियंतुंचलंमनः ॥ तंचमुक्तोनिषेवेतनचैवविचलेत्ततः ॥ २७ ॥ शून्यागिरिगुहाश्चैवदेवतायतनानिच ॥
शून्यागाराणिचैकाग्रोनिवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २८ ॥ नाभिष्वजेत्परंवाचाकर्मणामनसापिवा ॥ उपेक्षकोयताहारोलब्धालब्धेसमोभवेत् ॥ २९ ॥ यश्चैनम
भिनंदेतयश्चैनमपवादयेत् ॥ समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभं ॥ ३० ॥ नप्रहृष्येतलाभेषुनालाभेषुचचिंतयेत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुसधर्मामातरि
श्वनः ॥ ३१ एवंस्वस्थात्मनःसाधोःसर्वत्रसमदर्शिनः ॥ षण्मासान्नित्ययुक्तस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३२ ॥ वेदनार्ताःप्रजादृष्ट्वासमलोष्टाश्मकांचनः ॥ एत
स्मिन्विरतोमार्गेविरमेन्नचमोहितः ॥ ३३ ॥ अपिवर्णावकृष्टस्तुनारीवाधर्मकांक्षिणी ॥ तावप्येतेनमार्गेणगच्छेतांपरमांगतिं ॥ ३४ ॥ अजंपुराणमजरंसनात
नंयदिंद्रियैरुपलभेतनिश्चलैः ॥ अणोरणीयोमहतोमहत्तरंतदात्मनापश्यतिमुक्तमात्मवान् ॥ ३५ ॥

योप्यधिकारिणइतिगम्यते ॥ ३४ ॥ योगविद्यामुपसंहरति अजमिति इंद्रियैर्मनोबुद्धियुक्तैर्निश्चलैःसद्भिरुपलक्षितंयत्नामरूपातीतंस्वरूपंतदेवअजंजन्महीनंयतःपुराणंपुरापिनवंअतएवअजरंसर्वभाववि
कारहीनंअतःसनातनंनित्यमेकरूपंवस्तुउपलभेतनद्वस्तुअणोरप्यणीयःदुर्लक्ष्यमित्यर्थः महतोपिमहत्तरंअनंतमित्यर्थः तत्आत्मनाबुद्ध्यामुक्तंआत्मवान्जितचित्तःपश्यति एतेनयदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिम
नसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिं तांयोगमितिमन्यतेस्थिरामिंद्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययाविति श्रुतेरर्थोदर्शितः ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांख्यविद्यामुपसंहरति इदमिति अनुदृश्यगुरुवचनमनुशब्दतोऽर्थतश्चज्ञात्वाअवेक्ष्यस्वयंचयुक्त्यापरीक्ष्यइमांशास्त्रप्रसिद्धांपरमेष्ठिसाम्यतांचतुर्मुखसमतांप्रयांति आभूतगतिभूतसंप्लवपर्यंतंब्रह्मलोकेब्रह्मणा सहसमानभोगभाजोभूत्वाब्रह्मणासहमुच्यंते मनीषिणःशुद्धचित्ताः निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानस्यैवएतत्फलं अपरोक्षज्ञानिनामक्षरसाम्यतायाःप्रागुक्तत्वात् एतेनवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यत यःशुद्धसत्त्वाः तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वेइतिश्रुतेरर्थोदर्शितः परांतकालेब्रह्मणोमोक्षकालेतन्मुक्त्यैवमुच्यंते ॥ ३६ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्ताब्रह्मविद्या तस्याःकर्मभिःसमंसमुच्चयंखंडयति यदिदमिति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइति नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्त्वमान

इदंमहर्षेर्वचनंमहात्मनोयथावदुक्तंमनसानुदृश्यच ॥ अवेक्ष्यचेमांपरमेष्ठिसाम्यतांप्रयांतिचाभूतगतिंमनीषिणः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेएकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ७ ॥ शुकउवाच यदिदंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजेतिच ॥ कांदिशंविद्ययायांति कांचगच्छंतिकर्मणा ॥ १ ॥ एतद्वैश्रोतुमिच्छामितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ एतच्चान्योन्यवैरूप्येवर्तेतेप्रतिकूलतः ॥ २ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंपराशरसुतःसुतं ॥ कर्मविद्यामयावेतौव्याख्यास्यामिक्षराक्षरौ ॥ ३ ॥ यांदिशंविद्ययायांतियांचगच्छंतिकर्मणा ॥ शृणुष्वैकमनावत्सगह्वरंह्येतदंतरं ॥ ४ ॥ अस्तिधर्मइतिप्रोक्तंनास्तीत्यत्रैवयोवदेत् ॥ तस्यपक्षस्यसदृशमिदंममभवेद्यथा ॥ ५ ॥ द्वाविमावथपंथानौयत्रवेदाःप्रतिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोनिवृत्तौचसुभाषितः ॥ ६ ॥ कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययातुप्रमुच्यते ॥ तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदर्शिनः ॥ ७ ॥ कर्मणाजायतेप्रेत्यमूर्तिमान्षोडशात्मकः ॥ विद्ययाजायतेनित्यमव्यक्तंह्यव्ययात्मकं ॥ ८ ॥ कर्मत्वेकेप्रशंसंतिस्वल्पबुद्धिरतानराः ॥ तेनतेदेहजालानिरमयंतउपासते ॥ ९ ॥ येस्मबुद्धिंपरांप्राप्ताधर्मनैपुण्यदर्शिनः ॥ नतेकर्मप्रशंसंतिकूपंनद्यांपिबन्निव ॥ १० ॥ कर्मणःफलमाप्नोतिसुखदुःखेभवाभवौ ॥ विद्ययातदवाप्नोतियत्रगत्वानशोचति ॥ ११ ॥ यत्रगत्वानम्रियतेयत्रगत्वानजायते ॥ नपुनर्जायतेयत्रयत्रगत्वानवर्तते ॥ १२ ॥

शुरिति कर्मकरणत्यागविधीपरस्परविरोधादेककार्यकारित्वमलभमानौविसदृशकार्यंगत्वंप्रतिपद्येतेऽतःपृच्छति कामिति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षराक्षरौनश्वरानश्वरौमार्गाविितिशेषः ॥ ३ ॥ गह्वरंआकाशमिवानंतंएतदंतरंएतयोरंतरं ॥ ४ ॥ आस्तिकनास्तिकयोरिवपृच्छ्यमानंतारतम्यंयथास्तिकस्यक्लेशावहंतद्वदेतन्ममेत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्वाविति निवृत्तौआत्मदर्शनेचधर्मःसुभाषितःआत्यंतिकोधर्मःसउक्तः अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ षोडशात्मकःदेहःप्रेत्यमृत्वापुनर्जायतेउत्पद्यते विद्ययानित्यंअव्यक्तंद्वैतभिन्नंजायतेआविर्भवति ॥ ८ ॥ रमयंतःस्त्र्यादीनूरंजयतस्तद्वासनावासिताःदेहशतानिप्राप्नुवंति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यत्रेति यत्रनिर्विशेषेब्रह्मणिगत्वाप्रविश्यनजायतेअयमहमस्मीतिनजानात्यात्मानंतत्रहेतुर्नवर्ततेगंता विशेषविज्ञानाभावात्जीवएवनश्यति तथाचश्रुतिःविज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीति ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नवर्ततेइत्यत्रापिहेतुमाह यत्रेति यत्रयस्यामवस्थायां तद्ब्रह्मअवियोगिजीवेश्वरभेदेनवियोगवत्नभवति उपाध्यभावेनब्रह्माभेदादेववर्त्ततेनतुस्वरूपनाशादित्यर्थः अविनाशीवाअरेयमात्माऽनुच्छित्तिधमा
मात्राऽसंसर्गस्त्वस्यभवतीतिश्रुतेः मीयंतेविषयाअनयासामात्रांऽतःकरणवृत्तिस्तयाअसंसर्गइतिश्रुत्यर्थः सूत्रप्रणवप्रकृतिभ्योव्यवच्छिनत्ति परममव्यक्तमचलमिति ध्रुवंकूटस्थंनित्यं अव्याकृतमविस्पष्टं अ
नायासंअक्लेशप्राप्यंप्रत्यगात्मत्वात् अव्यक्तंअहंकारादन्यत् अमृतमितिपाठेपिसएवार्थः व्यक्तआविर्भावतिरोभाववांश्चाहंकारएवततोन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ द्वंद्वैःसुखदुःखादिभिः मानसेनकर्मणासंकल्पे
न ॥ १४ ॥ चंद्रमसंकर्ममयानांमध्येउत्कृष्टतमंसंवत्सराख्यंप्रजापतिंउपचयापचयवंतंप्रतिमासंदर्शेकलामात्रशेषंतद्वदन्येषामपिकर्ममयानामैश्वर्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ दृष्टांतेप्रमाणमाह तदेतदिति ऋषिणा
बृहदारण्यकदर्शिनायाज्ञवल्क्येन सएषसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलस्तस्यरात्रयएवपंचदशकलाध्रुवैवास्यषोडशीकलासारात्रिभिरेवावपूर्यतेऽपचक्षीयतेसोमावास्यांरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायतइतिदृष्टांतमुक्त्वायोवैसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलःअयमेवसयोयमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआत्मैवास्यषोडशीकलासवित्तेनैवावपूर्यतेऽपचक्षीयतइतिदार्ष्टांतिकं

यत्रतद्ब्रह्मपरममव्यक्तमचलंध्रुवं ॥ अव्याकृतमनायासमव्यक्तंचावियोगिच ॥ १३ ॥ द्वंद्वैर्नयत्रबाध्यंतेमानसेनचकर्मणा ॥ समाःसर्वत्रमैत्राश्चसर्वभूतहि
तेरताः ॥ १४ ॥ विद्यामयोन्यःपुरुषस्तातकर्ममयोपरः ॥ विद्धिचंद्रमसंदर्शेसूक्ष्मयाकलयास्थितं ॥ १५ ॥ तदेतदृषिणाप्रोक्तंविस्तरेणानुमीयते ॥ नवजंशशि
नंदृष्ट्वावक्रतंतुमिवांबरे ॥ १६ ॥ एकादशविकारात्माकलासंभारसंभृतः ॥ मूर्तिमानितितंविद्धितातकर्मगुणात्मकं ॥ १७ ॥ देवोयःसंश्रितस्तस्मिन्नब्बिंदुरिवपु
ष्करे ॥ क्षेत्रज्ञंतंविजानीयान्नित्यंयोगजितात्मकं ॥ १८ ॥ तमोरजश्चसत्त्वंचविद्धिजीवगुणात्मकं ॥ जीवमात्मगुणंविद्यादात्मानंपरमात्मनः ॥ १९ ॥

प्रोक्तं अनुमीयतेचचंद्रगतौवृद्धिह्रासौकर्मपूर्वकौअस्मदीयवृद्धिह्रासवदिति ॥ १६ ॥ एकादशेति वैराजंमनश्चंद्रः तत्रअस्मदीयंमनः मनसाह्येवपश्यतीत्यादिश्रुतेर्मनएकादशेंद्रियात्मकंतद्वद्वैराजमपिअतस्त
त्ररात्रयइवात्रवित्ताख्यंकर्मैवकलाःतासांसंभारेणसंभृतःमनोमयःसूत्रात्माअस्मदादिभिश्चमूर्त्तिमान्इतिहेतोःतंविराजंव्यष्टिजीवंचकर्मगुणात्मकंत्रिगुणात्मककर्मफलभूतंचंद्रवत्वृद्धिह्रासभाजंविद्धि ॥ १७ ॥
तस्मिन्जीवोपाधिभूतेमनसिचदेवोद्योतनवान्चित्प्रकाशः तंक्षेत्रज्ञंपरमात्मानंविजानीयात् अयमेवसयोयमेवंविदित्यनुपदोदाहृतश्रुतेरुपाधिद्वयस्थएकएवक्षेत्रज्ञइत्यर्थः योगेनजितःनिरुद्धःआत्माचित्तंये
नतंजीवंक्षेत्रज्ञंविजानीयादितियोजना ॥ १८ ॥ तमइति तमआदिकंत्रयंजीवस्यविज्ञानमयकोशस्यगुणाःकर्तृत्वादयः विज्ञानंयज्ञंतनुतइत्यादिश्रुतेः तदात्मकंगुणत्रयमेवकर्त्रादिधर्मकंनत्वात्मेत्यर्थः जीवं
विज्ञानंआत्मगुणंचिदाभासगुणश्चैतन्यंतद्युक्तंविद्धि आत्मानंचिदाभासंपरमात्मनःगुणैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्तंविद्धीत्यध्याहृत्ययोज्यं चिदचिदात्माजीवोऽचिदंशत्यागेनब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्यायार्थमुपसंहरति सचेतनमिति चेतनयासहितंस्वयमचेतनंदेहंजीवगुणंजीवगुणेनचैतन्येनयुक्तंवदंति यतःसजीवश्चेष्टतेनतुदेहः जीवयतेचेतयतेचदेहंनतुदेहःस्वयंचेतनः ततोजीवादपिपरंतंवदंति यःस प्तभुवनानिभूर्भुवआदीनिप्राकल्पयत्परमात्माप्रत्यगात्मत्वात् ब्रह्मनयामादिवत्क्रियाप्राप्यमितिज्ञानकर्मणोर्ब्रह्मप्राप्तौसमसमुच्चयोनघटतइत्यर्थः ॥२०॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ७ ॥ स्वबोधस्व्यापनार्थंवृत्तमनुवदति क्षरादिति क्षरात्प्रधानात्यःसर्गश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकःसाधारणःसआत्मनःईशादितिश्रुतंतथासगुणानिसविषयाणींद्रियाणिबुद्धे

सचेतनंजीवगुणंवदंतिसचेष्टतेजीवयतेचसर्वं ॥ ततःपरंक्षेत्रविदोवदंतिप्राकल्पयद्योभुवनानिसप्त ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेद्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ७ ॥ शुकउवाच क्षरात्प्रभृतियःसर्गःसगुणानींद्रियाणिच ॥ बुद्ध्यैश्वर्यातिसर्गोयं प्रधानश्चात्मनःश्रुतं ॥ १ ॥ भूयएवतुलोकेस्मिन्सद्वृत्तिकालहैतुकीं ॥ ययासंतःप्रवर्त्ततेतदिच्छाम्यनुवर्त्तितुं ॥ २ ॥ वेदेवचनमुक्तंतुकुरुकर्मत्यजेतिच ॥ कथमेतद्विजानीयांतच्चव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ लोकवृत्तांततत्त्वज्ञःपूतोहंगुरुशासनात् ॥ कृत्वाबुद्धिंविमुक्तात्माद्रक्ष्याम्यात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥ व्यासउवाच यथावैविहितावृत्तिःपुरस्ताद्ब्रह्मणास्वयं ॥ एषापूर्वतरैःसद्भिराचीर्णापरमर्षिभिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मचर्येणवैलोकान्जयंतिपरमर्षयः ॥ आत्मनश्चततःश्रेयांस्यन्विच्छन्मनसात्मनि ॥ ६ ॥ वनेमूलफलाशीचतप्यन्सुविपुलंतपः ॥ पुण्यायतनचारीचभूतानामविहिंसकः ॥ ७ ॥ विधूमेसन्नमुसलेवानप्रस्थप्रतिश्रये ॥ कालेप्राप्तेचरन्भैक्ष्यंकल्पतेब्रह्मभूयसे ॥ ८ ॥

र्येत्ऐश्वर्यंसामर्थ्यंतत्कृतःअतिसर्गःउत्कृष्टसृष्टिस्तत्तत्पुरुषकृतोऽसाधारणःअयंचबंधकत्वेनप्रधानःश्रेष्ठः ऐशीजैवीचेतिद्विविधासृष्टिस्तत्रजैवीधीमयीसृष्टिर्बंधहेतुर्नतुऐशीभूतमयीतिप्राक्श्रुतमित्यर्थः ॥ १ ॥ सद्वृत्तिंसतामाचारं कालहैतुकींयुगानुसारिणीं अनुवर्त्तितुंपुनःश्रोतुं ॥ २ ॥ कुरुकर्मत्यजेतिश्रुत्योः एतत्एतंअविरोधंचकथंविजानीयांविषयविभागेनविविच्यकथंजानीयां ॥ ३ ॥ लोकवृत्तांतोलोकरीतिः तस्यतत्त्वंधर्माधर्ममूलकत्वंतज्ज्ञःपूतोधर्मानुष्ठानेन बुद्धिंकृत्वासंस्कृत्य विमुक्तात्मात्यक्तदेहः ॥४॥ तत्रमास्तुकर्मणांज्ञानेनसहसमुच्चयः क्रमसमुच्चयस्तुभविष्यतीत्याशयमाह यथेति एषाकर्मभिर्बुद्धिसंस्कृत्यतयात्मदर्शनमित्येवंरूपा ॥ ५ ॥ श्रेयांसिश्रेयोहेतून्यज्ञादीन्अन्विच्छन् विविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ बुद्धिंकृत्वाऽत्मानंद्रक्ष्यामीतिस्वाभिप्रायंद्रढयितुंपृच्छति यदिदमिति कुरुकर्मत्यजेतिवाक्यद्वयमपिप्रमाणंचेद्विरुद्धयोर्वाक्ययोरशास्त्रत्वं अप्रमाणंचेत्सुतरामशास्त्रत्वंअतोऽनयोःशास्त्रयोःप्रामाण्यसिध्यर्थं व्यवस्थावक्तव्येत्याशयः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्वाक्यंकृत्वाबुद्धिविमुक्तात्माद्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीतिकर्मणांचित्तसंस्कारार्थत्ववचनंपूजयन्सिद्धांतत्वेनमानयन् चातुराश्रम्यधर्मानेवगंधवत्याःयोजनगंधायाःसु

॥१०४॥ निस्तुतिर्निर्नमस्कारःपरित्यज्यशुभाशुभे ॥ अरण्येविचरैकाकीयेनकेनचिदाशितः ॥ ९ ॥ शुकउवाच यदिदंवेदवचनंलोकवादेविरुध्यते ॥ प्रमाणे १२
वाप्रमाणेचविरुद्धेशास्त्रताकुतः ॥ १० ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामिप्रमाणंतूभयंकथं ॥ कर्मणामविरोधेनकथंमोक्षःप्रवर्तते ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच इत्यु
क्तःप्रत्युवाचेदंगंधवत्याःसुतःसुतं ॥ ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यंपुत्रस्यामिततेजसः ॥ १२ ॥ व्यासउवाच ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यथोक्त
चारिणःसर्वेगच्छंतिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ एकोवाप्याश्रमानेतान्योनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तःसपरत्रविधीयते ॥ १४ ॥ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्म
ण्येषाप्रतिष्ठिता ॥ एतामारुह्यनिःश्रेणींब्रह्मलोकेमहीयते ॥ १५ ॥ आयुषस्तुचतुर्भागंब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गुरौवागुरुपुत्रेवावसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६ ॥ ज
घन्यशायीपूर्वंस्यादुत्थायगुरुवेश्मनि ॥ यच्चशिष्येणकर्तव्यंकार्यंदासेनवापुनः ॥ १७ ॥ कृतमित्येवतत्सर्वंकृत्वातिष्ठेतपार्श्वतः ॥ किंकरःसर्वकारीस्यात्सर्वक
र्मसुकोविदः ॥ १८ ॥ कर्मातिशेषेणगुरावध्येतव्यंबुभूषता ॥ दक्षिणोनपवादीस्यादाहूतोगुरुमाश्रयेत् ॥ १९ ॥ शुचिर्दक्षोगुणोपेतोब्रूयादिष्टमिवांतरा ॥ चक्षु
षागुरुमव्यग्रोनिरीक्षेतजितेंद्रियः ॥ २० ॥ नाभुक्तवतिचाश्नीयादपीतवतिनोपिबेत् ॥ नातिष्ठतितथासीतनासुप्तेप्रस्वपेतच ॥ २१ ॥ उत्तानाभ्यांचपाणिभ्यां
पादावस्यमृदुस्पृशेत् ॥ दक्षिणंदक्षिणेनैवसव्यंसव्येनपीडयेत् ॥ २२ ॥ अभिवाद्यगुरुंब्रूयादधीष्वभगवन्निति ॥ इदंकरिष्येभगवन्निदंचापिकृतंमया ॥ २३ ॥
ब्रह्मंस्तदपिकर्तास्मियद्भवान्वक्ष्यतेपुनः ॥ इतिसर्वमनुज्ञाप्यनिवेद्यचयथाविधि ॥ २४ ॥ कुर्यात्कृत्वाचतत्सर्वमाख्येयंगुरवेपुनः ॥ यांस्तुगंधान्रसान्वापिब्र
ह्मचारीनसेवते ॥ २५ ॥ सेवेततान्समावृत्तइतिधर्मेषुनिश्चयः ॥ येकेचिद्विस्तरेणोक्तानियमाब्रह्मचारिणः ॥ २६ ॥ तान्सर्वानाचरेन्नित्यंभवेच्चानपगोगुरोः ॥ स
एवंगुरवेप्रीतिमुपहृत्ययथाबलं ॥ २७ ॥

तोव्यासउवाच ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारीति परमांगतिंमोक्षं तेनसमुच्चितानामसमुच्चितानांवाआश्रमधर्माणांतत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तं ॥ १३ ॥ परत्रब्रह्मणिविषयेविधीयतेज्ञातुंयोग्यःक्रियते ॥ १४ ॥ चतुष्पदीचातुराश्रम्यरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क र्मातिशेषेणनिःशेषंकर्मकृत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभुक्तवतिगुरावितिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अधीष्वअध्यापय ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ समावृत्तःसमापितब्रह्मचर्यकृत्यः ॥ २६ ॥ अनपगःसमीपस्थः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥ ५ ॥ क्रमप्राप्तान्गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति ॥ १ ॥ वृत्तयोजीविकाः ॥२॥
कापोतींउंच्छवृत्तिं ॥ ३ ॥ षट्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाःकर्मयस्य एकोगृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैःअन्योवानप्रस्थः द्वाभ्यांदानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रेप्रणवोपास्तौ ॥४॥ अत्रगार्ह

आश्रमादाश्रमेष्वेवशिष्योवर्त्तेतकर्मणा ॥ वेदव्रतोपवासेनचतुर्थेचायुषोगते ॥२८॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावर्त्तेद्यथाविधि ॥२९॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनु
त्पाद्ययत्नतः ॥ द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीभवेद्व्रती ॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेत्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४३॥
व्यासउवाच द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीगृहेवसेत् ॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनाहृत्यसुव्रतः ॥ १ ॥ गृहस्थवृत्तयश्चैवचतस्रःकविभिःस्मृताः ॥ कुसूलधान्यः
प्रथमःकुंभधान्यस्त्वनंतरं ॥ २ ॥ अश्वस्तनोथकापोतीमाश्रितोवृत्तिमाहरेत् ॥ तेषांपरःपरोज्यायान्धर्मतोधर्मजित्तमः ॥ ३ ॥ षट्कर्मावर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यःप्र
वर्तते ॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेव्यवस्थितः ॥ ४ ॥ गृहमेधिव्रतान्यत्रमहांतीहप्रचक्षते ॥ नात्मार्थेपाचयेदन्नंनवृथाघातयेत्पशून् ॥ ५ ॥ प्राणीवायदिवा
प्राणीसंस्कारंयजुषार्हति ॥ नदिवाप्रस्वपेज्जातुनपूर्वापररात्रिषु ॥ ६॥ नभुंजीतांतराकालेनानृतावाह्वयेत्स्त्रियं ॥ नास्यानश्नन्गृहेविप्रोवसेत्कश्चिदपूजितः ॥
॥ ७॥ तथास्यातिथयःपूज्याहव्यकव्यवहाःसदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नाताःश्रोत्रियावेदपारगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मजीविनोदांताःक्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेषांहव्यंचक
व्यंचाप्यर्हणार्थंविधीयते ॥ ९ ॥ नखरैःसंप्रयातस्यस्वधर्मज्ञापकस्यच ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्यगुरोर्वालीककारिणः ॥ १० ॥ संविभागोत्रभूतानांसर्वेषामे
वशिष्यते ॥ तथैवापचमानेभ्यःप्रदेयंगृहमेधिना ॥ ११ ॥ विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः ॥ अमृतंयज्ञशेषंस्याद्भोजनंहविषासमं ॥ १२ ॥ भृत्यशे
षंतुयोश्नातितमाहुर्विघसाशिनं ॥ विघसंभृत्यशेषंतुयज्ञशेषमथामृतं ॥ १३ ॥ स्वदारनिरतोदांतोह्यनसूयुर्जितेंद्रियः ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथि
संश्रितैः ॥ १४ ॥ वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः ॥ मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रापुत्रेणभार्यया ॥ १५ ॥ दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् ॥
एतान्विमुच्यसंवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते ॥ १६ ॥

स्थ्ये ॥५॥ प्राणीछागादिःअप्राणीअश्वत्थादिः यजुषाछेदनमंत्रेणैवक्रत्वर्थमेवसंस्कारमर्हतिनतुभक्षणमात्रार्थं
॥ ६ ॥ अंतराभोजनद्वयमध्ये स्त्रियंमैथुनायेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नखरैःनखैःदंभार्थंनखलोमधरस्य अपविद्धंअविधिनात्यक्तंअग्निहोत्रंयेनतस्य एवंविधानांचांडालादीनांचभूतानांअत्रगार्हस्थ्ये
संविभागोस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यःब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसामृतेव्याख्याति अमृतमिति ॥ १२ ॥१३॥१४॥ जामीभिःसगोत्रस्त्रीभिः ॥१५॥ संवादान्अंशाद्यर्थंकलहान् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जितःअंशात्च्यावितः आचार्यादयःसम्यगाराधिताःब्रह्मलोकादीन्प्रतिनयंतीत्याहाचार्यइतिसार्धाभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भ्रातेति एतेस्वदेहवत्पोषणीयाइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नचेति अर्थाशया ऽग्निहोत्रादीन्नकुर्यात्तिस्रःवक्ष्यमाणाःकुंभधान्यंउंच्छशिलंकापोतींचतासांपरंउत्तरमुत्तरंश्रेयः ॥ २२ ॥ चातुराश्रम्यमध्येपिपरंपरंश्रेयः परस्परमित्यऽपपाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ चक्रधराश्चक्रवर्त्तिनोमांधात्रादयस्तल्लोकानांसदृशींगतिंतत्तुल्यतां ॥ २६ ॥ सुपुष्पितःरमणीयः ॥ २७ ॥ एषागार्हस्थ्यं योनिःस्वर्गस्यकारणं यस्मात्तस्माद्द्वितीयंगार्हस्थ्यं ॥ २८ ॥ गृहपतिनांह्रस्वत्वमार्षं गृहस्थेभ्यःश्रेष्ठं

एतैर्जितस्तुजयतिसर्वाँल्लोकान्नसंशयः॥ आचार्योब्रह्मलोकेशःप्राजापत्येपिताप्रभुः ॥ १७॥ अतिथिस्त्विंद्रलोकस्यदेवलोकस्यचर्त्विजः ॥ जामयोप्सरसां लोकेवैश्वदेवेतुज्ञातयः ॥ १८॥ संबंधिबांधवादिक्षुपृथिव्यांमातृमातुलौ ॥ वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशेप्रभविष्णवः ॥ १९ ॥ भ्राताज्येष्ठःसमःपित्राभार्यापुत्रःस्वकातनुः॥ छायास्वादासवर्गश्चदुहिताकृपणंपरं॥ २० ॥ तस्मादेतैरधिक्षिप्तःसहेन्नित्यमसंज्वरः॥ गृहधर्मपरोविद्वान्धर्मशीलोजितक्लमः॥ २१ ॥ नचार्थबद्धःकर्माणिधर्मवान्कश्चिदाचरेत्॥ गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासांनिःश्रेयसंपरं॥ २२ ॥ परंपरंतथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेवतत् ॥ यथोक्तानियमास्तेषांसर्वंकार्यं बुभूषता॥ २३ ॥ कुंभधान्यैरुंछशिलैःकापोतींचास्थितास्तथा॥ यस्मिंश्चैतेवसंत्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥२४॥ पूर्वान्दशदशपरान्पुनातिचपितामहान्॥ गृहस्थवृत्तीश्चाप्येतावर्तयेद्योगतव्यथः ॥ २५॥ सचक्रधरलोकानांसदृशीमाप्नुयाद्गतिं॥ जितेंद्रियाणामथवागतिरेषाविधीयते ॥ २६॥ स्वर्गलोकोगृहस्थानामुदारमनसांहितः॥ स्वर्गोविमानसंयुक्तोवेददृष्टःसुपुष्पितः॥ २७॥ स्वर्गलोकोगृहस्थानांप्रतिष्ठानियतात्मनां॥ ब्रह्मणाविहितायोनिरेषायस्माद्द्विधीयते॥ द्वितीयंक्रमशःप्राप्यस्वर्गलोकेमहीयते॥ २८॥ अतःपरंपरममुदारमाश्रमंतृतीयमाहुस्त्यजतांकलेवरं॥ वनौकसांगृहपतिनामनुत्तमंशृणुष्वसंश्लिष्टशरीरकारिणां॥ २९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष० शुकानुप्रश्नेचतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४४॥ ॥७॥ ॥७॥ भीष्मउवाच प्रोक्तागृहस्थवृत्तिस्तेविहितायामनीषिभिः ॥ तदनंतरमुक्तंयत्तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ क्रमशस्त्ववधूयैनांतृतीयांवृत्तिमुत्तमां ॥ संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसां॥ २॥

संश्लिष्टंअस्थिचर्ममात्रसंश्लेषवत्तत्त्वतच्छरीरंचतस्यकारिणांशरीरशोषकाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ ७ ॥ प्रोक्तेति प्रकर्षेणउक्ताप्रोक्ताशास्त्रे ॥ १ ॥ एनांगृहस्थवृत्तिंअवधूयतिरस्कृत्य कांतृतीयांकापोतींवृत्तिमपि संयोगःसहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्रयत्व्रतंतेनखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओकआश्रयोयेषांतेषांवृत्तिःश्रूयतामितिद्वयोःसंबंधः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वेलोकाःआश्रमाश्वआत्मायेषां संविभागशमादिमयत्वात्सर्वाश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्रापिवनेपिपंचसुमहायज्ञेषु अग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमइत्ये तेषुवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्थश्चतुर्थाश्रमेविहितऔपनिषदःशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीत्याद्युपनिषदिविदि

श्रूयतांपुत्रभद्रंतेसर्वलोकाश्रमात्मनां ॥ प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तानांपुण्यदेशनिवासिनां ॥३॥ व्यासउवाच गृहस्थस्तुयदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यै वचापत्यंवनमेवतदाश्रयेत् ॥ ४ ॥ तृतीयमायुषोभागंवानप्रस्थाश्रमेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानोदिवौकसः ॥ ५ ॥ नियतोनियताहारःषष्ठभक्तोप्र मत्तवान् ॥ तदग्निहोत्रंतागावोयज्ञांगानिचसर्वशः ॥६॥ अफालकृष्टंव्रीहियवंनीवारंविघसानिच ॥ हवींषिसंप्रयच्छेतमखेष्वत्रापिपंचसु ॥७॥ वानप्रस्था श्रमेप्येताश्वतस्रोवृत्तयःस्मृताः ॥ सद्यःप्रक्षालकाःकेचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८ ॥ वार्षिकंसंचयंकेचित्केचिद्द्वादशवार्षिकं ॥ कुर्वंत्यतिथिपूजार्थंयज्ञतं त्रार्थमेववा ॥ ९ ॥ अभ्रावकाशावर्षासुहेमंतेजलसंश्रयाः ॥ ग्रीष्मेचपंचतपसःशश्वच्चमितभोजनाः ॥ १० ॥ भूमौविपरिवर्तंतेतिष्ठंतिप्रपदैरपि ॥ स्थानास नैर्वर्तयंतिसवनेष्वभिषिंचते ॥ ११ ॥ दंतोलूखलिकाःकेचिदश्मकुट्टास्तथापरे ॥ शुक्लपक्षेपिबंत्येकेयवागूंक्वथितांसकृत् ॥ १२ ॥ कृष्णपक्षेपिबंत्यन्येभुंजतेवा यथागतं ॥ मूलैरेकेफलैरेकेपुष्पैरेकेदृढव्रताः ॥ १३ ॥ वर्तयंतियथान्यायंवैखानसगतिंश्रिताः ॥ एताश्चान्याश्चविविधादीक्षास्तेषांमनीषिणां ॥ १४ ॥ चतुर्थ श्चौपनिषदोधर्मःसाधारणःस्मृतः ॥ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्चततोन्यःसंप्रवर्तते ॥ १५ ॥ अस्मिन्नेवयुगेतातविप्रैःसर्वार्थदर्शिभिः ॥ अगस्त्यःसप्तऋषयोमधुच्छं दोघमर्षणः ॥ १६ ॥ सांकृतिःसुदिवातंडिर्यथावासोकृतश्रमः ॥ अहोवीर्यस्तथाकाव्यस्तांड्योमेधातिथिर्बुधः ॥ १७ ॥ बलवान्कर्णनिर्वाकःशून्यपालःकृतश्र मः ॥ एनंधर्मंकृतवंतस्ततःस्वर्गमुपागमन् ॥ १८ ॥ तातप्रत्यक्षधर्माणस्तथायायावरागणाः ॥ ऋषीणामुग्रतपसांधर्मनैपुणदर्शिनां ॥ १९ ॥ अन्येचापरिमे याश्चब्राह्मणावनमाश्रिताः ॥ वैखानसावालखिल्याःसैकताश्चतथापरे ॥ २० ॥ कर्मभिस्तेनिरानंदाधर्मनित्याजितेंद्रियाः ॥ गताःप्रत्यक्षधर्माणस्तेसर्वेवन माश्रिताः ॥ २१ ॥ अनक्षत्रास्त्वनाधृष्याद्दृश्यंतेज्योतिषांगणाः ॥ जरयाचपरिघूर्णोव्याधिनाचप्रपीडितः ॥ २२ ॥

तोधर्मःसाधारणःसर्वेष्वाश्रमेषु अन्यःअसाधारणः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षःधर्मोधर्मफलंसत्यसंकल्पत्वादिकंयेषांतेप्रत्यक्षधर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरानंदाः कृच्छ्रचांद्रायणादिपर त्वात् ॥ २१ ॥ अनक्षत्राःनक्षत्रग्रहताराभ्योऽन्येऽपांतरतमःप्रभृतयः अनाधृष्यानिर्भयाः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सद्यस्कारांएकाहसाध्यांइष्टिंप्राजापत्यांत्रैधातवींवा सर्ववेदसदक्षिणांसर्वस्वदक्षिणां सर्वान्वेदान्सदक्षिणानित्यपपाठः ॥ २३ ॥ आत्मयाजीजीवच्छ्राद्धादिकृत्आत्मरतिरात्मनिष्ठः संधिरार्षः आत्मक्रीड श्चआत्मसंश्रयश्चनतुस्त्र्यादिक्रीडोराजाद्याश्रयः ॥ २४ ॥ तीव्रतरवैराग्याभावेतुपक्षांतरमाह साद्यस्कारान्सद्यएवक्रियंतेतान्ब्रह्मयज्ञादीन् इष्टीश्चदर्शपूर्णमासमित्रविंदादीः ताभिस्तावद्यजेत्यदैवयस्मिन्नेव कालेयाजिनांयज्वनांयज्ञात्कर्ममयादन्याआत्मनीज्याआत्मयज्ञोयोगाभ्यासःप्रवर्ततेतावदेवतान्कुर्यादित्यर्थः यथोक्तंभगवता आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइ ति ॥ २५ ॥ आत्मनीज्यायाःस्वरूपमाह त्रीनिति हृदयंगार्हपत्योमनोन्वाहार्यपचनआस्यमाहवनीयइतिवैश्वानरविद्योक्तप्रकारेणआत्ममोक्षणाद्देहपातावधिआत्मनिदेहेएवाग्नीन्यजेत्प्राणाग्निहोत्रविधि ना तद्यद्भक्तंप्रथममागच्छेत्तद्धोमीयंसयांप्रथमामाहुतिंजुहुयात्तांजुहुयात्प्राणायस्वाहेत्यादिश्रुतेर्यजुषउच्चारणानंतरंपंचग्रासान्प्राश्नीयात्षड्वा अकुत्सयन्अन्नमनिंदन् ॥ २६ ॥ वाप्यवापयित्वा ॥ २७ ॥

चतुर्थेचायुषःशेषेवानप्रस्थाश्रमंत्यजेत् ॥ सद्यस्कारांनिरूप्येष्टिंसर्ववेदसदक्षिणां ॥ २३ ॥ आत्मयाजीसोत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारो प्यत्यक्त्वासर्वपरिग्रहान् ॥ २४ ॥ साद्यस्कांश्चयजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेहसर्वदा ॥ यदैवयाजिनांयज्ञादात्मनीज्याप्रवर्तते ॥ २५ ॥ त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवा त्ममोक्षणात् ॥ प्राणेभ्योयजुषःपंचषट्प्राश्नीयादकुत्सयन् ॥ २६ ॥ केशलोमनखान्वाप्यवानप्रस्थोमुनिस्ततः ॥ आश्रमादाश्रमंपुण्यंपूतोगच्छतिकर्मभिः ॥ ॥ २७ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायःप्रव्रजेद्द्विजः ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यप्रेत्यचानंत्यमश्नुते ॥ २८ ॥ सुशीलवृत्तोव्यपनीतकल्मषोनचेहनामुत्रचकर्तुमीहते ॥ अरोषमोहोगतसंधिविग्रहोभवेदुदासीनवदात्मविन्नरः ॥ २९ ॥ यमेषुचैवानुगतेषुनव्यथेत्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमंत्रविक्रमः ॥ भवेद्यथेष्टागतिरात्मवेदिनिनसं शयोधर्मपरेजितेंद्रिये ॥ ३० ॥ ततःपरंश्रेष्ठमतीवसद्गुणैरधिष्ठितंत्रीनधिवृत्तिमुत्तमं ॥ चतुर्थमुक्तंपरमाश्रमंशृणुप्रकीर्त्यमानंपरमंपरायणं ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेपंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ २८ ॥ नचेहनामुत्रचइहलोकनिमित्तंपरलोकनिमित्तंवाकर्तुंकर्मानुष्ठातुमीहतेइच्छति ॥ २९ ॥ यमेषुअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु चात्शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषुनियमेषु स्वशास्त्रेति स्वस्यसंन्यासविधेःशास्त्रंतत्रस्थंसूत्रंलोकानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवंरूपं आहुतिमंत्रःशिखांयज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वंभूःस्वाहेत्यप्सुप्रक्षिप्येतिश्रुतिनिर्दिष्टः तत्रउभयत्रापिविक्र मःपराक्रमोयस्यसतथा यथेष्टाचिरजीवितावासद्योमुक्तिर्वाक्रममुक्तिर्वाइच्छयाभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ त्रीनाश्रमानपेक्ष्याधिष्ठितमधिकत्वेनस्थितं यतोधिवृत्तिअधिकाशमाद्यात्मिकावृत्तिर्यस्मिंस्तं परमं मोक्षहेतुत्वात् ॥ ३१ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰पंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वत्रसायस्कांश्चयजेद्यज्ञानितिश्लोकद्वयेनवानप्रस्थस्यापिवैश्वानरात्मोपासनमुक्तंतत्कर्मव्यग्रस्यदुःशकमितिमन्वानःपृच्छति वर्तमानइति यथायथावत् आत्माकथंयोक्तव्यः संधिरार्षः परंवेद्यंब्रह्म ॥१॥ उत्तरमाहार्धेन प्राप्येति एताभ्यामाश्रमाभ्यांब्रह्मचर्यगार्हस्थ्याभ्यांसंस्कारंचित्तशुद्धिंप्राप्यात्मायोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः चित्तशुद्धौसत्यांवानप्रस्थाद्याश्रमेपियोगमभ्यस्येदित्यर्थः ऋजुमार्गमाह यदिति सार्धेन ॥ २ ॥ कषायंचित्तदोषंपाचयित्वाविश्लथंकृत्वा स्थानेषुआश्रमेषुअनुत्तमं इदंमतंश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंवक्ष्यमाणरीत्या धर्मयोगं ॥ ४ ॥ पश्यन्आत्मदृक् नजहातिकिंचित्पदार्थं सर्वव्यापि

श्रीशुकउवाच वर्तमानस्तथैवात्रवानप्रस्थाश्रमेयथा॥ योक्तव्योत्माकथंशक्त्यावेद्यंवैकांक्षतापरं ॥ १ ॥ व्यासउवाच प्राप्यसंस्कारमेताभ्यामाश्रमाभ्यांततःपरं॥ यत्कार्यंपरमार्थंतुतदिहैकमनाःशृणु ॥ २ ॥ कषायंपाचयित्वाशुश्रेणिस्थानेषुचत्रिषु॥ प्रव्रजेच्चपरंस्थानंपारिव्राज्यमनुत्तमं ॥ ३ ॥ तद्भवानेवमभ्यस्यवर्ततांश्रूयतांतथा॥ एकएवचरेद्धर्मंसिद्ध्यर्थमसहायवान्॥ ४ ॥ एकश्चरतियःपश्यन्नजहातिनहीयते ॥ अनग्निरनिकेतश्चग्राममन्नार्थमाश्रयेत्॥ ५॥ अश्वस्तनविधातास्यान्मुनिर्भावसमाहितः ॥ लघ्वाशीनियताहारःसकृदन्ननिषेविता ॥ ६॥ कपालंवृक्षमूलानिकुचैलमसहायता ॥ उपेक्षासर्वभूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणं ॥ ७॥ यस्मिन्वाचःप्रविशंतिकूपेत्रस्ताद्विपाइव ॥ नवक्तारंपुनर्यांतिसकैवल्याश्रमेवसेत्॥८॥ नैवपश्येन्नशृणुयादवाच्यंजातुकस्यचित्॥ ब्राह्मणानांविशेषेणनैवब्रूयात्कथंचन॥९॥ यद्ब्राह्मणस्यकुशलंतदेवसततंवदेत्॥ तूष्णीमासीतनिंदायांकुर्वन्भैषज्यमात्मनः॥१०॥ येनपूर्णमिवाकाशंभवत्येकेनसर्वदा॥ शून्यंयेनजनाकीर्णंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ११॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः॥ यत्रक्वचनशायीचतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ॥ १२॥ अहेरिवगणाद्भीतःसौहित्यान्नरकादिव॥ कुणपादिवचस्त्रीभ्यस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ १३॥ नक्रुद्ध्येन्नप्रहृष्येच्चमानितोमानितश्चयः॥ सर्वभूतेष्वभयदस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ १४॥ नाभिनंदेतमरणंनाभिनंदेतजीवितं॥ कालमेवप्रतीक्षेतनिदेशंभृतकोयथा ॥ १५॥

त्वात् नहीयतेमोक्षसुखात् ॥ ५ ॥ भावसमाहितःचित्तसमाधानवान् ॥ ६ ॥ कपालंपानपात्रं विवर्णकाषायवस्त्रंकुचैलमित्युच्यते उपेक्षाप्रीतिद्वेषराहित्यं ॥७॥ यस्मिन्निति आक्रुश्यमानोनाक्रोशेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ एतदेवाह नैवेति ॥ ९ ॥ भैषज्यंभवरोगचिकित्सां ॥ १० ॥ येनसंप्रज्ञातेऽहमेवेदंसर्वोस्मीतिपश्यता येनरूपादीनगृह्णताचजनपूर्णमपिस्थानंशून्यमिवभवति ब्राह्मणंब्रह्मिष्ठं ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहेः सर्पात् गणात्जनसमूहात् सौहित्यात्तृप्तात्अन्नजनिततृप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ निदेशंआज्ञां ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभ्याहतंदोषाक्रांतं निरमित्रस्यअजातशत्रोः ॥ १६ ॥ सर्वभूतेभ्योयस्येतिशेषः ॥ १७ ॥ निर्भयत्वमुक्त्वाकृत्स्नानंदप्राप्तिमप्याह यथेति नागपदेहस्तिपदे पदगामिनांनृपश्वादीनांपदानिअपिधीयंतेतिरो धीयंते तथाइंद्रादीनांपदजातानिस्थानानि कौंजरेकुंपृथिवींशरीररूपांजरयतीतिकुंजरः समाधिस्थोयोगीतस्यस्थानेकौंजरेपदे यथाकृतायविजितायाधरेऽयाःसंयंत्येवमेवैनंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाः साधुकुर्वंतियस्तद्वेदेतिश्रुतेः कृतायश्चतुरंकपाशः तत्रत्रिद्विएकांकानामिवयोगेकृत्स्नकर्मफलानामंतर्भावइतिश्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टांतिकंविवृणोति एवमिति एवंदृश्यमानप्रकारंधर्मार्थं अहिंसायांसर्वभूता भयदानरूपेसंन्यासयोगे ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रज्ञानंआत्मानुभवस्तेनतृप्तस्य मृत्युरूपोभावस्तस्यातिगोऽतिक्रम्यगंतानभवतिकिंतुसएवमृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः सयथाऽश्मानमाखणमृत्वालोष्ठोविध्वंसेतैवंहैवते विष्वंचोविनेशुरितिश्रुतेः ऋत्वाप्राप्यतेकामादयोऽसुरामृत्युरूपाइतिश्रुत्यर्थः आखणःखननायोग्यः स्वार्थेतद्धितः णत्वमार्षं ॥ २१ ॥ संगेभ्यःस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेष्वहमित्यभिमानेभ्यः आकाशवन्नि

अनभ्याहतचित्तःस्यादनभ्याहतवाग्भवेत् ॥ निर्मुक्तःसर्वपापेभ्योनिरमित्रस्यकिंभयं ॥ १६ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योभूतानामभयंयतः ॥ तस्यमोहाद्विमुक्तस्य भयंनास्तिकुतश्चन ॥ १७ ॥ यथानागपदेन्यानिपदानिपदगामिनां ॥ सर्वाण्येवापिधीयंतेपदजातानिकौंजरे ॥ १८ ॥ एवंसर्वमहिंसायांधर्मार्थमपिधीयते॥ अमृतःसनित्यंवसतियोहिंसांनप्रपद्यते ॥ १९ ॥ अहिंसकःसमःसत्योधृतिमान्नियतेंद्रियः ॥ शरण्यःसर्वभूतानांगतिमाप्नोत्यनुत्तमां ॥ २० ॥ एवंप्रज्ञानतृप्त स्यनिर्भयस्यनिराशिषः ॥ नमृत्युरतिगोभावःसमृत्युमधिगच्छति ॥ २१ ॥ विमुक्तंसर्वसंगेभ्योमुनिमाकाशवत्स्थितं ॥ अस्वमेकचरंशांतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ २२ ॥ जीवितंयस्यधर्मार्थंधर्मोहर्यर्थमेवच ॥ अहोरात्राश्चपुण्यार्थंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ २३ ॥ निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं ॥ निर्मुक्तंबंधनैःसर्वैस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ २४ ॥ सर्वाणिभूतानिसुखेरमंतेसर्वाणिदुःखस्यभृशंत्रसंते ॥ तेषांभयोत्पादनजातखेदःकुर्यान्नकर्माणिहिश्रद्दधानः ॥ २५ ॥

र्विषयत्वात् शून्यवत्अस्वंनिर्द्रव्यं अतएवएकचरंज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रं ॥ २२ ॥ यस्यकृतकृत्यस्यजीवन्मुक्तस्य जीवितंधर्मार्थंधर्ममेघाख्यनिर्विकल्पसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थं तथाचश्रुतिः क्षणमेकंक्रतु शतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति धर्ममेघस्यफलमाह सोपिधर्मोहर्यर्थंहरंतितेहरयस्तत्समीपवर्त्तिनस्तेषामर्थं योगिनोहिपुण्यंतद्भक्ताहरंति तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामि तिश्रुतेः अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सन्निधौवैरत्यागइत्यन्यनिष्ठंयोगांगफलंस्मर्यतेच रत्यर्थमितिपाठेपरेषांसुखार्थं अहोरात्राःसमाधयोव्युत्थानानिचपुण्यार्थंलोकशिक्षार्थं ॥ २३ ॥ निरिति स्तुतिनमस्कारज न्यसुखासंगिनमित्यर्थः बंधनैःवासनाभिः ॥ २४ ॥ सर्वाणीति कर्ममात्रंहिंसाकरमतस्त्याज्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अधितिष्ठतिअधिकत्वेनवर्तते तीक्ष्णांतनुंहिंसामयंधर्मं सोनंत्यंसआनंत्यंमोक्षं यतःप्रजाभ्यःप्रजानामभयं ॥ २६ ॥ आनंत्यावाप्त्युपायभूतांत्रीञ्श्वैवाग्नीन्यजेदितिपूर्वाध्यायेसूत्रितांवैश्वानरविद्यामनुवर्तयति उत्तानइत्यादिना वानप्रस्थइवउत्तानेव्यात्तेआस्येमुखेप्राणायस्वाहेत्यादिमंत्रैःपंचषट्वाआहुतीर्नजुहोतिकिंतर्हिप्राणानेवइंद्रियमनआदीन्आत्मयाजीआत्मनिजुहोतिप्रविलापयतीत्युत्तरेणसंबंधः तत्प्रकारमाह लोकस्येति लोकस्यचराचरस्यजंतोर्नाभिःजगतस्त्रैलोक्यात्मनोवैश्वानरस्यप्रतिष्ठास्थानं अधोनिष्ट्यावितस्त्यांतेनाभ्यामुपरितिष्ठति ज्वालमालाकुलंभातिविश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः निष्ट्याःहृदयकपाटात् विश्वस्यवैश्वानरस्य प्रकारांतरेणायतनांतरमाह तस्यांगमंगानीति तस्यलोकस्यांगंमूर्धादिचुबुकांतं अंगानिवैश्वानरावयवाःमूर्धानमुपादिशन्नुवाचैषवाप्रतिष्ठावैश्वानरइत्यादिनाचुबुकमुपदिशन्नुवाचैषवैप्रतिष्ठावैश्वानरइत्यंतेनग्रंथेनश्रुत्यादर्शिताः नाभ्यादिनिष्ट्यंतेदेशेवाचुबुकादिमूर्धांतदेशेवात्रैलोक्यात्मानंवैश्वानरमुपासीतेतिपक्षद्वयमुपन्यस्तं एतच्चकृताकृतंवैकल्पिकंनतुसमुच्चितं तात्पर्यमाह वैश्वानरःसर्वमिदमिति प्रपेदेप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्तेससर्वेषुलोकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीत्यस्याःश्रुतेरर्थमाह प्रादेशेति हृदिनाभ्या

दानंहिभूताभयदक्षिणायाःसर्वाणिदानान्यधितिष्ठतीह॥ तीक्ष्णांतनुंयःप्रथमंजहातिसोनंत्यमाप्नोत्यभयंप्रजाभ्यः॥ २६॥ उत्तानआस्येनहविर्जुहोतिलोकस्यनाभिर्जगतःप्रतिष्ठा ॥ तस्यांगमंगानिकृताकृतंचवैश्वानरःसर्वमिदंप्रपेदे॥ २७॥ प्रादेशमात्रेहृदिनिःसृतंयत्तस्मिन्प्राणानात्मयाजीजुहोति ॥ तस्याग्निहोत्रंहुतमात्मसंस्थंसर्वेषुलोकेषुसदेवकेषु॥ २८॥ देवंत्रिधातुंत्रिवृतंसुपर्णंयेविद्युरग्र्यांपरमात्मतांच॥ तेसर्वलोकेषुमहीयमानादेवाःसमर्त्याःसुकृतंवदंति॥ ॥ २९॥ वेदांश्चवेद्यंतुविधिंचकृत्स्नमथोनिरुक्तंपरमार्थतांच ॥ सर्वंशरीरात्मनियःप्रवेदतस्यैवदेवाःस्पृहयंतिनित्यं॥ ३०॥

दिहृदयपर्यंतेदेशेप्रादेशसंमितेनिःसृतमाविर्भूतमितिश्रौतस्यप्रादेशमात्रपदस्यार्थः तस्मिंश्चिन्मात्रेप्राणोपलक्षितंकृत्स्नंप्रपंचंआत्मयाजीयोगीजुहोतिप्रविलापयतियस्तस्याग्निहोत्रंप्राणाग्निहोत्रमात्मसंस्थंदेहस्थितंहृदयंगार्हपत्यइत्यादिनाउक्तप्रकारंसर्वेषुलोकेषुहुतंभवति तस्यसर्वात्मकत्वात्तेनयद्दवदानंगृहीतंतेनावदानेनसर्वंब्रह्मांडंतृप्यतीत्यर्थः तद्यद्भक्तंप्रथममागच्छेदित्यादिनाग्रंथेनश्रुतौचैतदुपपादितं ॥ ॥ २८ ॥ एवंप्रणवमात्रासुप्रथममकारार्थंवैश्वानरमुपासीनायेतेदेवंत्रिधातुंद्योतमानंसूक्ष्मतेजोबन्नात्मकंसूत्रात्मामनुकारार्थंविद्युः तथात्रिवृतंत्रिभिर्गुणैर्वृतंसुपर्णंईश्वरंमायोपाधिमकारार्थमग्र्यांसूक्ष्मतमांपरमोनिरुपाधिरात्माप्रत्यक्स्वरूपंतद्भावंचविद्युः अतएवतेषांसुकृतंदेवादयोवदंतिप्रशंसंति व्रजंतीतिपाठेसुकृतंब्रह्मानंदं यद्वैतत्सुकृतंरसोवैसइतिश्रुतेः ॥ २९ ॥ विद्याफलमाह वेदानिति वेद्यंवियदादिविधिकर्मकांडं निरुक्तंशब्दैकगम्यंपरलोकादि परमार्थतांसत्यस्वभावतांचात्मनः एतत्सर्वंशरीरात्मनिप्रत्यग्रूपेएवास्तीतियोवेदतस्यतमेवसर्वेश्वरंदेवाःसेवितुंस्पृहयंति ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यसुपर्णत्वंव्याचष्टे भूमाविति अप्रमेयंप्रत्यगात्मत्वात् हिरण्मयंचिन्मयं अंडजंब्रह्मांडांतराविर्भूतं अंडमध्येपिंडस्यमध्येत्हृदंबुजे भोग्यात्मनिशरीरे अंतरिक्षेहार्दाकाशेमायायां एवंचदेहपुंडरीकंमाया ख्यमुपाधित्रयमाधारत्वेनाधेयाद्ब्रह्मणःपृथगुक्तंभवति अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमितिश्रुतेः रश्मिभिरिवप्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तोजीवभा वंगमितः पतत्रिणंबहुपतत्रस्थानीयाभिरंगदेवताभिर्युक्तं यस्याग्निरास्यंखंमूर्धाद्यौर्नाभिश्चरणौक्षितिरित्यादिभिर्युक्तं पक्षिणमिवासंगंमोदप्रमोदाख्यवृत्तिविशेषरूपपक्षद्वयवंतंवाजीवप्रत्यग्भूतंब्रह्म हिरण्मयःशकुनिर्ब्रह्मनामेतिश्रुतं तत्त्वतोयोवेदतंदेवावदंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥२१॥ निवर्तनमायुःक्षपणं षट्कृतवोनाभयोयस्य द्वादशमासाअरायस्मिन् शोभनानिदर्शसंक्रमादीनिपर्वाणियत्र आस्योपरिभक्ष्यमि वविश्वंयाति गुहायांबुद्धौ॥२२॥संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादःसुषुप्तंतदेवजगतःशरीरंमूलकारणत्वात् यथोक्तं सुषुप्ताख्यंतमोऽज्ञानंयद्बीजंस्वप्नबोधयोरिति सर्वान्लोकांश्चस्थूलसूक्ष्मान्अधिगच्छतिव्याप्नो तिकारणत्वादेव तस्मिन्संप्रसादाभिन्नेस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयेसजीवोदेवान्प्राणादींस्तर्पयति तेचदेवाअस्यआस्यंमुखंप्राप्यएनंतर्पयंतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः सयांप्रथमामाहुतिंजुहुयात्तांजुहुयात्प्राणायस्वाहेतिप्रा

भूमावसक्तंदिविचाप्रमेयंहिरण्मयंयोंडजमंडमध्ये॥ पतत्रिणंपक्षिणमंतरिक्षेयोवेदभोग्यात्मनिरश्मिदीप्तः ॥ २१ ॥ आवर्तमानमजरंविवर्तनंषण्णाभिकं द्वादशारंसुपर्व ॥ यस्येदमास्योपरियातिविश्वंतत्कालचक्रंनिहितंगुहायां ॥ २२ ॥ यःसंप्रसादोजगतःशरीरंसर्वान्सलोकानधिगच्छतीह ॥ तस्मिन्हितंतर्पयतीहदेवांस्तेवैतृप्तास्तर्पयंत्यास्यमस्य ॥ २३ ॥ तेजोमयोनित्यमयःपुराणोलोकाननंतानभयानुपैति॥ भूतानियस्मान्नत्रसंतेकदाचित्सभूतानांनत्रसतेकदाचित् ॥ ३४ ॥ अगर्हणीयोनचगर्हतेन्यान्सवैविप्रःपरमात्मानमीक्षेत्॥ विनीतमोहोव्यपनीतकल्मषोनचेहनामुत्रचसोन्नमर्च्छति ॥ ३५ ॥

णस्तृप्यतिप्राणेतृप्यतिचक्षुस्तृप्यतिचक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यतिआदित्येतृप्यतिद्यौस्तृप्यतिदिवितृप्यंत्यांयत्किंचद्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्च सेनेतीति ॥२३॥ यःपूर्वोक्तामग्र्यांपरमात्मतामप्राप्यत्रिधातुकेसोपाधिकेएवरूपेतिष्ठतितस्यगतिमाह तेजोमयइति तेषुब्रह्मलोकेषुपराःपरावतोवसंतीतिश्रुताविवेहापिलोकानितिबहुत्वंकार्यब्रह्मलोकगतप्रदे शभेदापेक्षया तेनकार्यब्रह्मलोकंगच्छतीत्यर्थः अतएवकठवल्लीषुनिर्गुणविद्याप्रकरणेपिगतिराम्नायते शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवं तीतितत्राप्ययमेवश्रुतेराशयोनतुपरब्रह्मविदामर्चिरादिगतिरस्तीतितत्रगत्याम्नानमितिव्यक्तमाकरे ॥ ३४ ॥ परमात्मतांप्राप्तस्यतुनेहामुत्रवाभोगोस्तितद्धेतोर्मूलाज्ञानस्यनाशादित्याह अगर्हणीयइति विनीतमोहोनष्टाज्ञानः अतएवव्यपनीतंनष्टंकल्मषंस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयंयस्य अन्नमदनीयंभोग्यंलोकं अर्च्छतिगच्छति नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतितस्यगत्यभावश्रुतेः ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्यजीवन्मुक्तावस्थामाह अरोषेति नस्तः प्रियाप्रियेयस्यसोऽप्रियाप्रियः उदासीनवन्नतुप्रीत्यप्रीतियुक्तंचरन्भुंजानोभोगान्॥३६॥ इतिशां० मो० नै० भा० षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४६॥ विस्तरेणससाधनांब्रह्मविद्यामुक्त्वासंक्षेपेणकठवल्लीनामर्थंसंगृह्णन्नुपसंहरति प्रकृत्याइति विकारादेहेंद्रियमनांसितैरधिष्ठितः अधिष्ठातृत्वंकर्तृत्वभोक्तृत्वभावंप्रापितः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुतेः जडत्वाच्चक्षुरादयआत्मानंनभासयंतिआत्मातुचेतनत्वात्तानेवभासयति नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतिभ्यामित्याह तैश्चेति कार्यंविषयदेशंप्रतिगमनं ॥ १ ॥२ ॥ परत्वं सूक्ष्मत्वंकारणत्वंचांतरत्वंच ननुइंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरानितितत्रैवकठवल्ल्यामिंद्रियेभ्योर्थानांबाह्यत्वंश्रूयतेतत्कथमिंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाइतितद्विरुद्धमुच्यते सत्यं व्यवहारतस्त्वित्थमेव परमार्थतस्तुसंकल्पमात्रकृताविषयाःसंकल्पश्चमनोधर्मइंद्रियेभ्यआंतरइतिनकिंचिदवद्यं तथाचाक्षपादसूत्रं दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति अर्थेभ्योमनस्तत्कल्पकं मनसोपिबुद्धिर्निश्चयात्मिकाप

अरोषमोहःसमलोष्टकांचनःप्रहीणकोशोगतसंधिविग्रहः॥ अपेतनिंदास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरन्नुदासीनवदेषभिक्षुकः॥ ३६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेषट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच प्रकृत्यास्तुविकारायेक्षेत्रज्ञस्तैरधिष्ठितः ॥ नचैनंतेप्रजानंतिसतुजानातितानपि ॥ १ ॥ तैश्चैवंकुरुतेकार्यंमनःषष्ठैरिहेंद्रियैः ॥ सुदांतैरिवसंयंताढ्ढैःपरमवाजिभिः ॥ २ ॥ इंद्रियेभ्यःपरेह्यर्था अर्थेभ्यःपरमंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः ॥ ३ ॥ महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्परतोऽमृतं ॥ अमृतान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिः॥ ४ ॥ एवंसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते॥ दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ५॥ अंतरात्मनिसंलीयमनःषष्ठानिमेधया॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चबहुचिंत्यमचिंतयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेनोपरमंकृत्वाविद्यासंपादितंमनः॥ अनीश्वरःप्रशांतात्माततोर्च्छत्यमृतंपदं ॥ ७॥ इंद्रियाणांतुसर्वेषांवश्यात्माचलितस्मृतिः॥ आत्मनःसंप्रदानेनमर्त्योमृत्युमुपाश्नुते॥८॥

रा ततोपिपरंमहानात्माशुद्धत्वंपदार्थःसएवहैरण्यगर्भीबुद्धिः ॥ ३ ॥ ततःपरंमहतउपादानमव्यक्ताख्यंअज्ञानंनतुकापिलाभिमतंप्रधानं आनुमानिकाधिकरणेतस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिरासात् ननुतत्रसूक्ष्मंशरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवास्माकमज्ञानं आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतेः पुरुषादव्यवहितं अमृतंचिदात्मा ॥ ४ ॥ एवमनेनप्रकारेणभूतेषुशरीराकारेषुआत्माऽनेककंचुकाक्रांततयागूढःसन्ननौपाधिकेनरूपेणनप्रकाशते तर्हितत्सत्त्वेकिंमानमतआह दृश्यतेत्विति अग्र्यमिवाग्र्यातीक्ष्णातया सूक्ष्मयेतितस्यैवव्याख्यानं सूक्ष्मदर्शिभिर्ब्रह्मदर्शनशीलैर्योगिभिः ॥ ५ ॥ इंद्रियाणिइंद्रियार्थांश्चमेधयाबुद्ध्याअंतरात्मनिमहत्तत्त्वेसंलीयविलाप्यबहुचिंत्यंध्येयध्यानध्यातृरूपंत्रयंअचिंतयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेनतदेकताननतया विद्यासंपादितमहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजधीवृत्त्याविद्ययासंस्कृतं उपरमंउपरतंकृत्वा अनीश्वरःईशभावमपिप्रविलाप्यातएवप्रकर्षेणशांतात्मामुक्तचित्तः अमृतंकैवल्यंअर्च्छतिप्राप्नोति॥७॥विपक्षेदोषमाह इंद्रियाणांवश्यात्माइंद्रियैर्ह्रतचित्तः आत्मनःसंप्रदानेनकामादिभ्यःसमर्पणेनमर्त्योयंमृत्युमश्नुते॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपसंहरति आहत्येति आहत्यविनाश्यसत्वेसूक्ष्मायांबुद्धौचित्तंस्थूलबुद्धिं कालंजरपर्वतवदप्रकंप्योभवेत् कालंक्षणमुहूर्तादिरूपंजरयतिनाशयतितथा आत्मविदेवकालंनाशयतिनतुतंकालइत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रसादेनद्वैतदर्शनाभावरूपेणनैर्मल्येनशुभाशुभंपुण्यपापंपुण्यस्यापिबंधकत्वेनमोक्षापेक्षयापापत्वं तथाचजापकोपाख्यानेइंद्रादिलोकानामपिनरकत्वमुक्तं प्रसन्नात्माशुद्धचित्तःआत्मनिस्वरूपेस्थित्वाद्वैतदर्शनकालीनंद्वत्तिसारूप्यंपरित्यज्यसुखंअत्यंतंअंतमतिक्रांतंत्रिविधपरिच्छेदशून्यमश्नुते ॥ १० ॥ स्वप्नेसुषुप्तौ तथाहिद्वैतादर्शनंसुप्तिकैवल्ययोस्तुल्यवदाम्नायतेमाध्यंदिनैः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्यद्विभक्तंपश्येदित्यादिना अनूदितंचैतत्सूत्रकारेण स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति स्वाप्ययःसुषुप्तं संपत्तिःकैवल्यं अनयोरन्य

आहत्यसर्वसंकल्पान्सत्वेचित्तंनिवेशयेत् ॥ सत्वेचित्तंसमावेश्यततःकालंजरोभवेत् ॥ ९ ॥ चित्तप्रसादेनयतिर्जहातीहशुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वा सुखमत्यंतमश्नुते॥ १०॥ लक्षणंतुप्रसादस्ययथास्वप्नेसुखंस्वपेत् ॥ निवातेवायथादीपोदीप्यमानोनकंपते ॥ ११ ॥ एवंपूर्वापरेकालेयुंजन्नात्मानमात्मनि ॥ लघ्वाहारोविशुद्धात्मापश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १२ ॥ रहस्यंसर्ववेदानामनैतिह्यमनागमं ॥ आत्मप्रत्ययिकंशास्त्रमिदंपुत्रानुशासनं॥ १३ ॥ धर्माख्यानेषुसर्वेषुसत्याख्यानेचयद्वसु ॥ दशेदमृक्सहस्राणिनिर्मथ्यामृतमुद्धृतं ॥ १४ ॥ नवनीतंयथादध्नःकाष्ठादग्निर्यथैवच ॥ तथैवविदुषांज्ञानंपुत्रहेतोःसमुद्धृतं ॥ १५॥ स्नातकानामिदंशास्त्रंवाच्यंपुत्रानुशासनं॥ तदिदंनाप्रशांतायनादांतायातपस्विने ॥ १६ ॥ नावेदविदुषेवाच्यंतथानानुगतायच ॥ नासूयकायानृजवेनचानिर्दिष्टकारिणे॥ १७॥ नतर्कशास्त्रदग्धायतथैवपिशुनायच ॥ श्लाघिनेश्लाघनीयायप्रशांतायतपस्विने ॥ १८ ॥ इदंप्रियायपुत्रायशिष्यायानुगतायच॥ रहस्यधर्मंवक्तव्यंनान्यस्मैतुकथंचन ॥ १९ ॥ यद्यप्यस्यमहींदद्याद्रत्नपूर्णामिमांनरः ॥ इदमेवततःश्रेयइतिमन्येततत्त्ववित् ॥ २० ॥ अतोगुह्यतरार्थंतदध्यात्ममतिमानुषं ॥ यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टंवेदांतेषुचगीयते॥ २१ ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामियन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ २२ ॥ यच्चतेमनसिवर्ततेपरंयत्रचास्तितवसंशयःक्वचित्॥ श्रूयतामयमहंतवाग्रतःपुत्रकिंहिकथयामितेपुनः॥ २३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेसप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४७॥

तरदपेक्ष्यद्वैतादर्शनमाविष्कृतंश्रुत्याकचित्षष्ठाध्यायादौसुषुप्तिमपेक्ष्यमैत्रेयिब्राह्मणादौकैवल्यमपेक्ष्येतिसूत्रार्थः ॥ ११॥ १२॥ अनैतिह्यंनकेवलमनुमानतः अनागममागममात्रतोवागम्यं किंतुअनुभवगम्यमित्यर्थः ॥ १३॥ वसुधनंसारभूतं दशकिंचिदधिकानिऋक्सहस्राणि तथाचोक्तंशाकलके ऋचांदशसहस्राणिऋचांपंचशतानिच ऋचामशीतिःपादश्चैतत्पारायणमुच्यतइति सर्ववेदश्रेष्ठादृग्वेदादयंसारउद्धृतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अध्यात्ममिति आत्मापुर्यष्टकं तच्चकर्मेंद्रियाणि १ ज्ञानेंद्रियाणि २ मनआदिचतुष्टयं ३ पंचप्राणाः ४ पंचभूतानि ५ कामः ६ कर्म ७ अविद्याचेति ८ पुनरितिशतकृत्वोपिपथ्यंवेदितव्यमिति न्यायेनविस्तरार्थंचोच्यतेयथेतिसप्रकारंवेद ॥ १ ॥२॥ भूतानांजरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेनप्रतिजीवंभूम्यादयःपृथक्कल्पिताःसंतीत्यर्थः ॥३॥ एतदेवदृष्टांतांतरपूर्वकमाह प्रसार्येति यवीयःसुअल्पेषुशरीराकारेषुमहाभूतेषुस्थित्वाविकुर्वतेसृष्टिलयाख्यंविकारंजनयंति ॥ ४ ॥ अंतःशरीरेएवस्वप्नवद्ब्रह्मांडोदयप्रलयौभवतइतिफलितमाह इतीति तन्मयंअल्पभूतमयं तस्मिन्शरीरांतःस्थे तथासृष्टिप्रलयादिकंनिर्दिश्यते इहैवांतःशरीरेसोम्यसपुरुषोयस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीतिश्रुत्या ॥ ५ ॥ यद्यपिसर्वस्मिन्शरीरेपंचैवभूतानितथापिशरीरेषुसुरनरतिर्यगादिरूपेणवैषम्यमकरोत् तत्रहेतुः यस्मिन्कर्मणिनिमित्तेस

शुकउवाच अध्यात्मंविस्तरेणेहपुनरेववदस्वमे ॥ यदध्यात्मंयथावेदभगवन्नृषिसत्तम ॥ १ ॥ व्यासउवाच अध्यात्मंयदिदंतातपुरुषस्येहपठ्यते ॥ तत्तेहंवर्तयिष्यामितस्यव्याख्यामिमांशृणु ॥ २ ॥ भूमिरापस्तथाज्योतिर्वायुराकाशएवच ॥ महाभूतानिभूतानांसागरस्योर्मयोयथा ॥ ३ ॥ प्रसार्येहयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥ तद्वन्महांतिभूतानियवीयःसुविकुर्वते ॥ ४ ॥ इतितन्मयमेवेदंसर्वंस्थावरजंगमं ॥ सर्गेचप्रलयेचैवतस्मिन्निर्दिश्यतेतथा ॥ ५ ॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ अकरोत्तातवैषम्यंयस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६ ॥ शुकउवाच अकरोद्यच्छरीरेषुकथंतदुपलक्षयेत् ॥ इंद्रियाणिगुणाःकेचित्कथंतानुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥ व्यासउवाच एतत्तेवर्तयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ॥ शृणुतत्त्वमिहैकाग्रोयथातत्त्वंयथाचतत् ॥ ८ ॥ शब्दःश्रोत्रंतथाखानित्रयमाकाशसंभवं ॥ प्राणश्चेष्टातथास्पर्शएतेवायुगुणास्त्रयः ॥ ९ ॥ रूपंचक्षुर्विपाकश्चत्रिधाज्योतिर्विधीयते ॥ रसोथरसनंस्नेहोगुणास्त्वेतेत्रयोऽभसः ॥ ॥ १० ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचभूमेरेतेगुणास्त्रयः ॥ एतावानिंद्रियग्रामैर्व्याख्यातःपांचभौतिकः ॥ ११ ॥ वायोःस्पर्शोरसोद्भ्यश्चज्योतिषोरूपमुच्यते ॥ आकाशप्रभवःशब्दोगंधोभूमिगुणःस्मृतः ॥ १२ ॥

ति यदनुपश्यतिअंतकाले यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं तंतमेवैतीतिस्मृतेः ॥ ६ ॥ शरीरेषुशरीरावयवेषुबुद्धींद्रियादिषुयद्वैषम्यंकानिचिदिंद्रियाणिकेचिद्गुणाःशब्दादयइत्येवमादितत्कथमितिस्वरूपतोगुणतश्चभेदंकथंशब्दद्वयेनपृच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेववक्तुंप्रतिजानीते यथातत्त्वंयथाचतदिति ॥ ८ ॥ शब्दश्रोत्रदेहच्छिद्राणिस्वरूपतोभिन्नानि विषयत्वंकरणत्वंतदुभयाश्रयत्वंचेतिगुणतोभिन्नानि एवमग्रेपिज्ञेयं स्पर्शःस्पर्शनेंद्रियं वायुगुणाःवायुविकाराः ॥ ९ ॥ विपाकःजाठरः ॥ १० ॥ शरीरंकठिनांशबाहुल्यात्पार्थिवं इंद्रियग्रामैःसहपांचभौतिकोविकारः ॥ ११ ॥ स्पर्शादयोवाय्वादीनांगुणास्तद्विकारैःस्पर्शनादींद्रियैर्गृह्यंते ॥ १२ ॥

मनःसंकल्पविकल्पात्मकंबुद्धिर्निश्चयात्मिकास्वभावःपूर्ववासना स्वयोनिर्भूतान्येवातस्तानिसर्वाण्यपिभूतोत्थान्येव अत्रहेतुमाह नेति गुणेभ्यःसत्वादिभ्यःपरंश्रोत्रादिकार्यस्वरूपमागताःप्राप्ताःसंतोगुणान् शब्दादीन्नातिवर्तंते अत्रायमाशयः यदिंद्रियंयस्यार्थस्यग्राहकंतत्ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयइतिनियमश्चक्षूरूपादौदृष्टइतिमनोबुद्ध्यहंकाराःपंचानामपिग्राहकाइतिपंचगुणाश्रयत्वात्पांचभौतिकाः ॥ १३ ॥ समनस्कानींद्रियाणिबुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति ॥ १४ ॥ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिनाकृत्स्नंशरीरंयत्पश्यतिइदमहमितियद्दर्शनंएतस्मिन्कृत्येकरणीयेबुद्धिर्वर्तते देहेअहमित्यनुभवोविषयोबुद्धेःस्वरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ गुणान्शब्दादीन् भावप्रधानोनिर्देशः बुद्धिरेवशब्दाद्यात्मतामतिशयेननीयते कर्मकर्तरिप्रयोगः बुद्ध्यभावेविषयाइंद्रियाणिचनप्रथंतेऽतस्तदुभयंबुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ चक्षुरिति

मनोबुद्धिःस्वभावश्चत्रयएतेस्वयोनिजाः॥ नगुणानतिवर्ततेगुणेभ्यःपरमागताः॥१३॥ यथाकूर्मइहांगानिप्रसार्यविनियच्छति॥ एवमेवेंद्रियग्रामंबुद्धिःस्रष्ट्वानियच्छति ॥ १४॥ यदूर्ध्वंपादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्चपश्यति ॥ एतस्मिन्नेवकृत्येतुवर्ततेबुद्धिरुत्तमा ॥ १५॥ गुणान्नेनीयतेबुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाण्यपि॥ मनःषष्ठानिसर्वाणिबुद्ध्यभावेकुतोगुणाः॥ १६॥ इंद्रियाणिनरेपंचषष्ठंतुमनउच्यते ॥ सप्तमींबुद्धिमेवाहुःक्षेत्रज्ञंपुनरष्टमं ॥ १७॥ चक्षुरालोचनायैवसंशयंकुरुते मनः॥ बुद्धिरध्यवसानायसाक्षीक्षेत्रज्ञउच्यते॥ १८॥ रजस्तमश्चसत्वंचत्रयएतेस्वयोनिजाः॥ समाःसर्वेषुभूतेषुतान्गुणानुपलक्षयेत् ॥ १९॥ तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकिंचिदात्मनिलक्षयेत् ॥ प्रशांतमिवसंशुद्धंसत्वंतदुपधारयेत् ॥ २० ॥ यत्तुसंतापसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ प्रवृत्तंरजइत्येवंतत्रचाप्युपलक्षयेत्॥ ॥ २१ ॥ यत्तुसंमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयंभवेत्॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधार्यतां ॥ २२॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसाम्यंस्वस्थात्मचित्तता॥ अकस्माद्यदिवाकस्माद्वर्ततेसात्विकागुणाः॥२३॥अभिमानोमृषावादोलोभोमोहस्तथाक्षमा॥लिंगानिरजसस्तानिवर्ततेहेत्वहेतुतः॥२४॥तथामोहःप्रमादश्चनिद्रातंद्राप्रबोधिता॥ कथंचिदभिवर्ततेविज्ञेयास्तामसागुणाः॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेअष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४८॥

इदंरूपमितिज्ञानेयथाचक्षुःकरणं एवमिदमित्थंनवेत्यांतरेज्ञानेइदमित्थमेवेतिज्ञानेचमनोबुद्धीकरणे तेषांज्ञानानांद्रष्टातुसाक्षीततःपृथगित्यर्थः ॥ १८ ॥ रजइति स्वयोनिजाःतत्तत्संस्कारसचिवाच्चित्तादाविर्भूताः अतएवचित्तंतज्जाश्चार्थेंद्रियादयःसर्वेत्रिगुणात्मकाएवेतिमतं सर्वेषुसुरनरादिषुतान्गुणान्कार्यद्वाराउपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ कार्याण्येवाह तत्रेत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हेतुतःकारणात् अहेतुतःअकस्मात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंबुद्धेःस्वाभाविकंत्रिगुणात्मत्वमुक्त्वाकर्मजंत्रैविध्यमाह मनइति विसृजतेसंकल्पमात्रेणभावंपदार्थंविविधंउत्पादयति बुद्धिरध्यवसायिनीतंपदार्थंबुद्धिर्निश्चिनोतिइदमित्थमेवेति हृदयमहंकारंप्रियमनुकूलमप्रियंप्रतिकूलंचवेद ॥ १ ॥ अतएवेंद्रियेभ्योऽर्थाविषयाःपराःसूक्ष्माः संकल्पजत्वात् तेभ्योमनःपरं तदुपादानत्वात् ततोऽपिबुद्धिःपरा निश्चयात्मकत्वात् ततोप्यात्मापरः अदृश्यत्वेनप्रत्यक्तमत्वात् ॥ ॥ २ ॥ जंतोर्व्यावहारिकआत्माबुद्धिः सायदाभावंघटादिंविविधाकारंकुरुतेतदासामनइत्युच्यते ॥ ३ ॥ पृथग्भावात्पृथक्विषयत्वात् विक्रियतेविकारंप्राप्नोति तानेवविकारानाह शृण्वतीति ॥ ४ ॥

व्यासउवाच मनोविसृजतेभावंबुद्धिरध्यवसायिनी ॥ हृदयंप्रियाप्रियेवेदत्रिविधाकर्मचोदना ॥ १ ॥ इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यःपरमंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मापरोमतः ॥ २ ॥ बुद्धिरात्मामनुष्यस्यबुद्धिरेवात्मनात्मनि ॥ यदाविकुरुतेभावंतदाभवतिसामनः ॥ ३ ॥ इंद्रियाणांपृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियतेह्यतः ॥ शृण्वतीभवतिश्रोत्रंस्पृशतीस्पर्शउच्यते ॥ ४ ॥ पश्यतीभवतेदृष्टीरसतीरसनंभवेत् ॥ जिघ्रतीभवतिघ्राणंबुद्धिर्विक्रियतेपृथक् ॥ ५ ॥ इंद्रियाणितुतान्याहुस्तेष्वदृश्योधितिष्ठति ॥ तिष्ठतीपुरुषेबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते ॥ ६ ॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदपिशोचति ॥ नसुखेननदुःखेनकदाचिदिहयुज्यते ॥ ॥ ७ ॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ॥ सरितांसागरोभर्तामहावेलामिवोर्मिमान् ॥ ८ ॥ यदाप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतिसामनः ॥ अधिष्ठानानिवैबुद्ध्यांपृथगेतानिसंस्मरेत् ॥ इंद्रियाण्येवमेध्यानिविजेतव्यानिकृत्स्नशः ॥ ९ ॥ सर्वाण्येवानुपूर्व्येणयद्यदानुविधीयते ॥ अविभागगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ तानिबुद्धेर्विकारान् अदृश्यश्चिदात्मा भावेषुसात्विकादिषु ॥ ६ ॥ तानेवाह कदाचिदिति प्रीतिशोकोभयाभावाःक्रमेणसात्विकराजसतामसाः ॥ ७ ॥ एतान्भावान्अतिवर्ततेबुद्धिः सरितांवेगान्सागरोर्मिरिवतिरोधत्ते निरोधकालेइत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदेति अधिष्ठानानिइंद्रियगोलकानिबुद्ध्यामेवांतर्भूतानिपरस्परंपृथक्भूतानि मेधारूपादिज्ञानंतत्रहितानिमेध्यानि ॥ ९ ॥ सर्वाणीति यदिंद्रियंयदाअनुविधीयतेबुद्ध्याऽनुगतंभवति तदापूर्वंअविभागगताअपृथग्भूतापिबुद्धिःपश्चान्मनसिसंकल्पात्मकेभावेघटादौवर्तते बुद्ध्यानुगृहीतमिंद्रियंसंकल्पजंघटंगृह्णाति एवंरूपादीनानुपूर्व्येणनतुयौगपद्येन ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भावाःसात्विकादयः त्रिषुमनोबुद्ध्यहंकारेषुअन्वर्थाअर्थंअनुसृत्यवर्ततइत्यन्वर्थाः एकस्मिन्स्त्र्यादिपिंडेभर्तुःप्रीतिःसपत्न्याद्वेषस्तामविंदतश्चैत्रस्यमोहइत्यांतराएवभावाविषयदर्शनेनाविर्भवंतीत्यर्थः इतएवानु
भववैषम्याद्विषयएवत्रिगुणात्मेतिकापिलाःप्राहुस्तन्मंदं नहिस्त्रीपिंडेसदैवभर्त्रादीनांप्रीत्यादयोनुवर्ततेयेनतानूप्रतितेषांसत्वाद्यात्मत्वंनियम्येत नह्येकःपदार्थएकमेवभोक्तारंप्रतिकदाचिदसत्वात्माकदाचित्सत्वात्मे
तियुक्तं नहिहिमग्रीष्मयोःप्रीत्यप्रीतिविषयोपिवन्हिर्दाहात्म्यमतिवर्तते तस्माद्बुध्यादयएवसत्वाद्यात्मानोनत्वर्थाः रज्जूरगादिवदनिर्वचनीयत्वात्तेषां नहिव्यवहितघटादिसत्त्वेप्रत्यक्षंक्रमते तस्यतत्रासामर्थ्यात्नूना
प्यनुमानं वन्हिधूमन्यायेनतत्सत्त्वसाधकस्यनियतस्यलिंगस्याभावात् नापिलोकवाक्यं तस्याप्रामाण्यादिदोषशंकाकलंकितत्वात् नापिवेदवाक्यं नेहनानास्तिकिंचनेतिसर्वसत्ताया।सिंनोवेदस्ययत्किंचित्प
दार्थसत्वासाधकत्वात् नन्वविमुक्तंवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवनिषेवेताविमुक्तंनवि
मुंचेदित्यादिश्रुतेरविमुक्तादीनांसद्भावंप्रभावंतदविमोकंचप्रकाशयंत्याःकागतिः अज्ञातवस्तुनःसत्वाभावेकर्मोपास्तिकांडयोरुच्छेदापत्तेरितिचेन्न अविद्यावद्विषयत्वात्तयोः यथास्वाप्नेरज्जूरगभ्रमेऽपनी
तेरज्जुःसत्यासर्पोमृषेतिसत्यासत्यविभागआभिमानिकोऽविद्यापेक्षःपरमार्थतस्तयोर्मिथ्यात्वाविशेषेप्यनुवर्ततेतद्वदित्यवेहि तस्मादविद्यावतांवज्रपंजरायितमपिजगद्विद्यावतांदृष्टिसमसमयमात्रमेवेतियुक्त

येचैवभावावर्ततेसर्वएष्वेवतेत्रिषु ॥ अन्वर्थाःसंप्रवर्ततेरथनेमिमराइव ॥ ११ ॥
प्रदीपार्थंमनःकुर्यादिंद्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ॥ निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२ ॥

मुक्तंबुध्यादयएवसत्त्वाद्यात्मानोनत्वर्थाइति ॥ ११ ॥ नन्वर्थानांस्वरूपसत्त्वाभावेकथमिंद्रियसन्निकर्षादितज्जंघटादिज्ञानंवास्यादित्याशंक्याह प्रदीपार्थमिति इंद्रियैःकरणैः बुद्धिसत्तमैर्हेतुभिः इयमत्रप्रक्रिया
त्रिविधंसत्वं शुक्तिरजतादीनांप्रातिभासिकंघटादीनांव्यावहारिकंब्रह्मणःपारमार्थिकंचेतिक्रमेणतानिसत्सत्तरसत्तमानि तत्रसत्तमब्रह्माभिन्नत्वाद्विषयाअपिसत्तमाइत्युच्यंते बुद्धिसत्तमैरितिबुद्धिस्थ
विषयसिध्यर्थं अध्ययनेनवसतीतिवत्तृतीया इंद्रियैरश्मिभूतैर्मनःप्रदीपार्थंसत्तमावरकाज्ञाननाशंकुर्यात् ततःस्वतःप्रकाशमानेसत्तमेविषयाअध्यस्यंते यथाइंद्रियैःशुक्तीदमंशावरकाज्ञानेनाशितेशुक्तिर्बु
द्धिस्थरजतभावेनशुक्त्यनतिरिक्तेनभाति इंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानग्रहएवोपक्षयः एवंघटाद्यध्यासेपिइंद्रियद्वारामनसासत्तमावरकाज्ञानेनाशितेस्वतःप्रकाशमानंसत्तमंबुद्धिस्थवियदादिभावेनसत्तमाऽ
नन्येनभाति अतइंद्रियंसत्तमस्यैवग्रहार्थं वियदादिकंतुरज्ज्वामुरगवदविद्यामात्रभातंसाक्षिमात्रभातंवा तथाचश्रुतिस्तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यधिष्ठानभानमन्वध्यस्तस्यघटादेर्भानमाह लोकेपिघटानुभवः
पटानुभवइत्यादावनुभवशब्दःप्राप्त्यर्थस्यभवतेर्ज्ञानार्थत्वेनपाश्चात्यप्रकाशवाचकोऽनुशब्दसामर्थ्यात्पूर्वतरमधिष्ठानप्रकाशमाक्षिपति इममेवतार्किकानिर्विकल्पकंज्ञानमित्याचक्षतेभाषांतरेण तथाचवि
षयाणांस्वरूपसत्त्वाभावेपिरज्जूरगवदविद्ययाप्रकाशउपपद्यतेइतिसर्वमवदातं ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतज्ज्ञानफलमाह एवमिति इदंजगत्एवंस्वभावंबुद्धिमात्रकल्पितमितिजानन्नमुह्यति नहिस्वामधननाशादिनाप्रबुद्धःशोकादिकंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वेवंघटमात्रविदाप्यधिष्ठानब्रह्मज्ञातमेवेतिकिंश्र
वणादिनेत्याशंक्याह नचेति कामगोचरैःकाम्यमानविषयगोचरैः अनघैर्निर्दोषैरपींद्रियैः आत्मास्वरूपेणज्ञातएवपुरुषार्थोनपररूपेण नहिरजतात्मनाज्ञाताशुक्तिःशुक्तिकार्यायप्रभवतितद्वत् दुष्करैर्दुष्कृति
भिरकृतात्मभिरशोधितचित्तैःपुरुषैः ॥१४॥ कथंतर्ह्यात्माज्ञेयइत्यतआह तेषामिति आकृतिर्घटादिरूपं ॥१५॥ भवतेप्राप्नोति कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगममात्रलभ्यआत्मेत्यर्थः ॥१६॥ विद्याफ
लमाह यथेति गुणदोषैःपुण्यपापैःप्राकृतैः ॥ १७ ॥ क्रियमाणैरपिनलिप्यतइत्याह एवमिति विषयांश्चरन्नपिनलिप्यते तत्रहेतुरसज्जमानइति सर्वेषुपुत्रादिष्वप्यसज्जमानस्तन्नाशादिजैःशोकादिभिर्नलि

एवंस्वभावमेवेदमितिविद्वान्नमुह्यति॥ अशोचन्नप्रहृष्यन्हिनित्यंविगतमत्सरः ॥ १३॥ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिंद्रियैःकामगोचरैः॥ प्रवर्तमानैरनघैर्दुष्करैर
कृतात्मभिः॥ १४॥ तेषांतुमनसारश्मीन्यदासम्यङ्नियच्छति॥ तदाप्रकाशतेऽस्यात्मादीपदीप्तायथाकृतिः ॥ १५॥ सर्वेषामेवभूतानांतमस्यपगतेयथा॥ प्र
काशंभवतेसर्वंतथेदमुपधार्यतां॥ १६॥ यथावारिचरःपक्षीनलिप्यतिजलेचरन्॥ विमुक्तात्मातथायोगीगुणदोषैर्नलिप्यते ॥ १७॥ एवमेवकृतप्रज्ञोनदो
षैर्विषयांश्चरन्॥ असज्जमानःसर्वेषुकथंचननलिप्यते॥ १८॥ त्यक्त्वापूर्वकृतंकर्मरतिर्यस्यसदात्मनि॥ सर्वभूतात्मभूतस्यगुणवर्गेष्वसज्जतः॥१९॥ सत्वमा
त्माप्रसरतिगुणान्वापिकदाचन॥ नगुणाविदुरात्मानंगुणान्वेदससर्वदा॥२०॥परिद्रष्टागुणानांचपरिस्रष्टायथातथं॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंविद्धिसूक्ष्मयोः॥
॥२१॥सृजतेत्रगुणानेकएकोनसृजतेगुणान्॥पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा॥२२॥यथामत्स्योद्भिरन्यःस्यात्संप्रयुक्तौतथैवतौ॥मशकोदुंबरौवापि
संप्रयुक्तौयथासह॥ २३॥इषीकावायथामुंजेपृथक्चसहचैवच॥ तथैवसहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० अष्ट
चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४८॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच सृजतेतुगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति॥ गुणान्विक्रियतःसर्वानुदा
सीनवदीश्वरः॥ १ ॥ स्वभावयुक्तंतत्सर्वंयदिमान्सृजतेगुणान्॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंसृजतेतद्गुणांस्तथा ॥ २॥

प्यते एवंदेहासंगीदेहकृतैरपिकर्मभिर्नलिप्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ संन्यासपूर्वकमात्मध्यानशीलस्यसार्वात्म्यंप्राप्तस्यभोग्यानासक्तस्यबुद्धींद्रियाण्यात्माकाराण्येवभवंति तथापिचिदचितोर्विभागएवास्तिन
त्वैक्यंभवतीत्याहद्वाभ्यां त्यक्त्वेति ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ शेषंप्राग्व्याख्यातं ॥२४॥ इतिशां० मो० नै० भा० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४८ ॥ ॥ ७ ॥ सृजतइति गुणान्
विषयान् गुणान्सत्वादीन् विक्रियतःविकारंभजमानान् अनुलक्ष्य उदासीनस्याप्यधिष्ठातृत्वंअयस्कांतमणिवज्ज्ञेयं ॥ १ ॥ एतदेवाहस्वभावेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनायऊर्णनाभिदृष्टांतः ॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेगुणाःप्रध्वस्तास्तत्त्वज्ञानेनअदर्शनंगताःसंतोननिवर्तंतेघटादिवन्ननश्यंतिकिंतुरज्जूरगादिवद्बाधएवात्रप्रध्वंसपदार्थइत्यर्थः तत्रहेतुःप्रवृत्तिर्नोपलभ्यतेइति निवृत्तस्यहिघटादेःकपालादिरूपेणप्रवृत्तिर्लभ्यतेऽत्रघटोध्वस्तइति इहतुतादृक्प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाशएवगुणानामित्यर्थः एकेमुख्याः अपरेतार्किकाः निवृत्तिःआत्यंतिकीदुःखानांआत्मगुणानांनिवृत्तिर्भवतीत्याहुः एवंसांख्यादयोऽपिसंसारहेतोर्दृग्दृश्यसंयोगस्यानादिभावस्यापिनाशमिच्छंति ॥ ३ ॥ एवंनिवृत्तिबाधपक्षौसंप्रधार्ययुक्त्यालोच्ययथामतिनिश्चिनुयात् सिद्धांतंकुर्यात् एतदनुरोधेनैवगर्भशयः जन्मादिलाभोपिबाधपक्षेआध्यासिकोनिवृत्तिपक्षेतात्विकइति ॥ ४ ॥ अनादीति हिशब्दोनित्यानित्ययोर्धर्मधर्मिभावासंभवप्रसिद्धिद्योतकः उपयन्नपयन्धर्मोविकरोतिहिधर्मिणमितिन्यायेनदुःखादिधर्मिणिविकारिणिनित्यत्वासंभवात्घटेयावद्रूपनाशादर्शनेनआत्मनियावद्दुःखनाशलक्षणमोक्षस्याप्यसंभवाच्चसाधीयानयंपक्षइत्याशयः ॥ ५ ॥ बुद्धिधर्माश्चितादयःतत्प्रधानंबुद्धिचिंतामयं ध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिश्रुतेः दृढंकर्माभेद्यंअनित्यंविद्यावि

प्रध्वस्तानिवर्तंतेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते॥ एवमेकेव्यवस्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥३॥ उभयंसंप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति॥अनेनैवविधानेनभवेद्गर्भशयोमहान्॥४॥ अनादिनिधनोह्यात्मातंबुध्वाविचरेन्नरः॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्चअनित्यंविगतमत्सरः॥ ५॥ इत्येवंहृदयग्रंथिंबुद्धिचिंतामयंदृढं॥ अनित्यंसुखमासीत अशोचंश्छिन्नसंशयः॥ ६॥ ताम्येयुःप्रच्युताःपृथ्व्यायथापूर्णानदींनराः॥ अवगाढाह्यविद्वांसोविद्धिलोकमिमंतथा ॥ ७॥ नतुताम्यतिवैविद्वान्स्थलेचरति तत्त्ववित्॥ एवंयोविंदतेत्मानंकेवलंज्ञानमात्मनः॥८॥ एवंबुध्वानरःसर्वंभूतानामागतिंगतिं॥ समवेक्ष्यचवैषम्यंलभतेशममुत्तमं॥ ९॥ एतद्वैजन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्यविशेषतः॥ आत्मज्ञानंशमश्चैवपर्याप्तंतत्परायणं॥ १०॥ एतद्बुध्वाभवेद्बुद्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥ विज्ञायैतद्विमुच्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः॥११॥ नभवतिविदुषांमहद्भयंयदविदुषांसुमहद्भयंपरत्र॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचिद्भवतिहियाविदुषःसनातनी॥ १२॥ लोकमातुरमसूयतेजनस्तत्तदेवचनिरीक्ष्यशोचते॥ तत्रपश्यकुशलानशोचतोयेविदुस्तदुभयंकृताकृतं॥ १३॥

नाश्यंछित्वेतिशेषः ॥ ६ ॥ पृथ्व्याःसकाशान्नदींप्रतिच्युताअविद्वांसस्तरणविद्याहीनाउन्मज्जननिमज्जनैस्ताम्येयुःक्लिश्येयुः ॥ ७ ॥ सार्धश्लोकेनदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाहार्धेन एवमिति आत्मनःस्वस्यआत्मानंप्रत्यंचंतस्यस्वरूपलक्षणंकेवलंज्ञानमितिशुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शमंसुखं ॥ ९ ॥ जन्मसामर्थ्यंलब्धजन्मनोयथोक्ताचारवतोवश्यंभावीत्यर्थः पर्याप्तंपूर्णं परायणंमोक्षप्रापकं ॥ १० ॥ शुद्धःपुण्यपापहीनः ॥ ११ ॥ भयंअधःपातजं याविदुषोगतिस्ततोधिकाकस्यचिद्गतिर्नास्ति ॥ १२ ॥ लोक्यतइतिलोकोभोग्यंस्त्र्यादिस्तमातुरंदोषाक्रांतंजनःअसूयतेदोषेणपश्यति भोगवैकल्यात् तथातत्तदेवलोकस्यातुरत्वंनिरीक्ष्यशोचतेच तत्रेति बुद्धाबुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः येपुरुषास्तदुभयंशोकाशोकरूपंकृताकृतंक्रमेणआरोपितानारोपितमितिविदुस्तेकुशलाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किमनेनकौशलेनेत्यतआह यदिति इहलोकेकुर्वतोयन्निष्कामंकर्मतत्प्राचीनकर्मणांनाशकं नहिकर्मणासर्वकर्मोच्छेदोस्तीत्यर्थः किंतुतदुभयंइहजन्मनिपूर्वजन्मनिचकृतंकर्मतस्यविदुषःप्रियमप्रियंवा
नजनयतीत्यतोविद्यासंपादनीयेतिभावः नैनंकृताकृतेतपतः नलिप्यतेकर्मणापापकेनेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १४ ॥ इतिशां॰मो॰नै॰भा॰एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥७ ॥
विद्याप्रापकंधर्मंपृच्छति यस्मादिति ॥ १ ॥ अश्वमेधादिर्माभूदितिनिवृत्तिधर्मलक्षणायाह विशिष्टमिति ॥ २ ॥ निष्पतिष्णूनिनिष्पतनशीलानिसंनियम्यैकाग्र्यंकुर्यादितिसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहुचिं

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्णुदतियत्पुराकृतं ॥ नप्रियंतदुभयंनचाप्रियंतस्यतज्जनयतीहकुर्वतः ॥१४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्ने एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥७॥ शुकउवाच यस्माद्धर्मात्परोधर्मोविद्यतेनेहकश्चन ॥ योविशिष्टश्चधर्मेभ्यस्तंभ वान्प्रब्रवीतुमे ॥ १ ॥ व्यासउवाच धर्मंतेसंप्रवक्ष्यामिपुराणमृषिभिःकृतं ॥ विशिष्टंसर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ २॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिबुद्ध्यासं यम्ययत्नतः ॥ सर्वतोनिष्पतिष्णूनिपिताबालानिवात्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचाप्यैकाग्र्यंपरमंतपः ॥ तज्ज्यायःसर्वधर्मेभ्यःसधर्मःपरउच्यते ॥ ४ ॥ ता निसर्वाणिसंधायमनःषष्ठानिमेधया ॥ आत्मतृप्तइवासीतबहुचिंत्यमचिंतयन् ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योनिवृत्तानियदास्यास्यंतिवेश्मनि ॥ तदात्वमात्मनात्मानंप रंद्रक्ष्यसिशाश्वतं ॥ ६ ॥ सर्वात्मानंमहात्मानंविधूममिवपावकं ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ ७ ॥ यथापुष्पफलोपेतोबहुशाखोमहाद्रुमः ॥ आत्मनोनाभिजानीतेक्वमेपुष्पंक्वमेफलं ॥ ८ ॥ एवमात्मानजानीतेक्वगमिष्येकुतस्त्वहं ॥ अन्योह्यत्रांतरात्मास्तियःसर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेनदीप्तेनप श्यत्यात्मानमात्मनि ॥ दृष्ट्वात्वमात्मनात्मानंनिरात्माभवसर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योमुक्तत्वचइवोरगः ॥ परांबुद्धिमवाप्येहविपाप्माविगतज्वरः ॥ ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंघोरांनदींलोकप्रवाहिनीं ॥ पंचेंद्रियग्राहवतींमनःसंकल्परोधसं ॥ १२ ॥ लोभमोहतृणच्छन्नांकामक्रोधसरीसृपां ॥ सत्यतीर्थानृतक्षो भांक्रोधपंकांसरिद्वरां ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवांशीघ्रांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ प्रतरस्वनदींबुद्ध्याकामग्राहसमाकुलां ॥ १४ ॥ संसारसागरगमांयोनिपातालदु स्तरां ॥ आत्मकर्मोद्भवांतातजिह्वावर्तांदुरासदां ॥ १५ ॥ यांतरंतिकृतप्रज्ञाधृतिमंतोमनीषिणः ॥ तांतीर्णःसर्वतोमुक्तोविधूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६ ॥

त्यंत्रिपुटीं ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योबाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वेश्मनिपरस्मिन्ब्रह्मणिसर्वाधिष्ठाने ॥ ६ ॥ विधूममिवनिरुपाधिं ब्राह्मणाःब्रह्मविदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आत्माबुद्धिरचेतनत्वाद्वृक्षवत् सर्वंबुद्ध्यादिकं ॥ ९ ॥
ज्ञानदीपेनब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्या आत्मानंब्रह्म आत्मनिदेहे आत्मनेतिपाठेआत्मनाज्ञानदीपेनेतिसामानाधिकरण्यं निरात्मानिरुपाधिः ॥ १० ॥ विपाप्मेतिदेहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वरइतिजीवन्मु
क्तिसुखवान् ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंअनेकधाप्रवहंतीं नदींसंसारनदीं लोकान्वाहयंतीं रोधस्तीरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ बुद्ध्याज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मभूयान्ब्रह्मैव ॥ १७ ॥ भूतानिअज्ञानिनिशामयपश्य पर्वतस्थोज्ञानपर्वतारूढः यथोक्तं प्रज्ञाप्रासादमारुह्यअशोच्यःशोचतोजनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थःसर्वान्प्राज्ञोनुपश्यतीति ॥ १८ ॥ एनंयोगेनाज्ञाननदीतरणरूपं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नैवेति पुमान्एतद्ब्रह्मरूयादिरूपेणनवेदनामरूपशून्यत्वात् भूतभव्ययोर्भवउत्पत्तिःकारणंतदात्मकं ॥ २२ ॥ अभवोऽनुत्पत्तिरात्मातस्यप्रतिपत्त्यर्थं एतद्धर्मंएषयोगधर्मः ॥ २३ ॥ यद्यपितंत्रभेदेनजगदुत्पत्तिप्रकाराभिद्यंतेतथापिशमादिसंपन्नस्यसर्वधर्मास्पर्शिसुषुप्तावस्थासदृशसुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानंमुक्तिरितिसर्ववादिसंमतं वादिनोदेहनाशोवाशून्यभावोवादुःखनाशोवालिंगभंगोवाऽविद्यानिर्वृत्तिर्वास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिर्वापरमानंदावाप्तिर्वेतिशब्दतएवविकल्पयंतितदेतदभिसंधायाह यथेति यथासर्वाणिमतानियेनप्रकारेणमुक्तौपर्यवस्यंतितथातेनैवप्रकारेणमदीयान्येतानिवचांसिमुक्तौपर्यवस्यंतीति मयायथातथेतिभावप्रधानोनिर्देशः याथातथ्येनकथितानीत्यर्थः हेपुत्रतानिमतानिभवंति फलतोविरोधाभावात् नभवंतिच निर्वक्तुमशक्यत्वात् तस्मात्सर्वै

उत्तमांबुद्धिमास्थायब्रह्मभूयान्भविष्यसि॥ संतीर्णःसर्वसंसारात्प्रसन्नात्माविकल्मषः ॥ १७॥ भूमिष्ठानीवभूतानिपर्वतस्थोनिशामय ॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्चननृशंसमतिस्तथा ॥ १८॥ ततोद्रक्ष्यसिसर्वेषांभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ एवंवैसर्वभूतेभ्योविशिष्टंमेनिरेबुधाः॥ धर्मंधर्मभृतांश्रेष्ठामुनयस्तत्त्वदर्शिनः॥१९॥ आत्मनोव्यापिनोज्ञानमिदंपुत्रानुशासनं॥ प्रयतायप्रवक्तव्यंहितायानुगतायच ॥ २०॥ आत्मज्ञानमिदंगुह्यंसर्वगुह्यतमंमहत्॥ अब्रुवंयदहंतातआत्मसाक्षिकमंजसा॥२१॥ नैवस्त्रीनपुमानेतन्नैववेदनपुंसकं॥ अदुःखमसुखंब्रह्मभूतभव्यभवात्मकं ॥२२॥ नैतज्ज्ञात्वापुमान्स्त्रीवापुनर्भवमवाप्नुते॥ अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मंविधीयते॥ २३॥ यथामतानिसर्वाणितथैतानियथातथा॥ कथितानिमयापुत्रभवंतिनभवंतिच ॥ २४॥ तत्प्रीतियुक्तेनगुणान्वितेनपुत्रेणसत्पुत्रदमान्वितेन॥ पृष्टोहिसंप्रीतिमनायथार्थंब्रूयात्सुतस्येहयदुक्तमेतत्॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५०॥ ॥ ७ ॥ व्यासउवाच गंधान्रसान्नानुरुंध्यात्सुखंवानालंकारांश्चाप्नुयात्तस्यतस्य ॥ मानंचकीर्तिंचयशश्चनेच्छेत्सवैप्रचारःपश्यतोब्राह्मणस्य॥ १ ॥ सर्वान्वेदानधीयीतशुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान्॥ ऋचोयजूंषिसामानियोवेदनसवैद्विजः॥ २॥

रपितांत्रिकैरिदंशास्त्रमुपादेयमितिसिद्धं ॥ २४ ॥ तदिति तस्मादुक्तविशेषणवताऽधिकारिणापृष्टोगुरुःप्रीतिपूर्वकमिदंवदेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ ७ ॥ गंधान्रसानित्याद्यध्यायःसाधनविधानार्थंजीवन्मुक्तलक्षणख्यापनार्थंच नानुरुंध्यात्नानुसरेत् नापितस्यतस्यगंधादेरलंकारान्वर्जनानिचप्राप्नुयात् गंधादिरागद्वेषौनकार्यौकिंतूदासीतैवेत्यर्थः प्रचारोव्यवहारः पश्यतोविदुषः ॥ १ ॥ द्विजोमुख्योब्राह्मणः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कस्तर्हिद्विजइत्यतआह ज्ञातिवदिति योदयालुर्ब्रह्मवित्सएववेदवित्यश्चाकामआत्मज्ञानेनतृप्तोजातुकदाचिन्नम्रियते तथाचश्रुतिः योकामोनिष्कामआप्तकामःस्यान्नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनी यंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति तेनाकामत्वेनद्विजोनेतिनच किंतुद्विजएव योनिर्दयःसकामश्चनासौवेदविन्नब्राह्मणश्चेतिभावः ॥ ३॥ अविधानात्दयानैष्काम्ययोरननुसरणात् ॥ ४ ॥ एतदेवविवृणोति यदेत्या दिना॥५॥६॥७॥८॥ समुद्रेऽन्याआपइवयत्रपुंसिकामालीयंतेसमोक्षभाक्नतुकामकामोविषयाभिलाषी ॥९॥ तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मविदेवपूर्णकामोनत्वन्यइत्याहार्धेन सइति सःवि द्वान्कामैःसंकल्पमात्रोपनतैःकांतोमनोहरः नतुकामकामःस्वर्गाद्यर्थी कुतः सवाइति स्वर्गंप्राप्यसंयोगाविप्रयोगांताइतिनियमेनततोभ्रश्यतइतिभावः ॥१०॥ उपनिषद्रहस्यं सत्यंहितकरंवाक्यं उत्तरोत्तरा

ज्ञातिवत्सर्वभूतानांसर्ववित्सर्ववेदवित् ॥ नाकामोम्रियतेजातुनतेननचवैद्विजः॥३॥ इष्टीश्चविविधाःप्राप्यक्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान्॥ प्राप्नोतिनैवब्राह्मण्यमवि धानात्कथंचन॥४॥ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा॥५॥यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं॥ कर्मणामनसा वाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ ६॥ कामबंधनमेवैकंनान्यदस्तीहबंधनं॥ कामबंधनमुक्तोहिब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ७॥ कामतोमुच्यमानस्तुधूम्राभ्राद्दिवचंद्रमाः॥ विरजाःकालमाकांक्षन्धीरोधैर्येणवर्तते॥ ८॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामका मः॥ ९॥ सकामकांतोनतुकामकामःसवैकामात्स्वर्गमुपैतिदेही ॥ १०॥ वेदस्योपनिषत्सत्यंसत्यस्योपनिषद्दमः॥ दमस्योपनिषद्दानंदानस्योपनिषत्तपः॥ ॥ ११॥ तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखं॥ सुखस्योपनिषत्स्वर्गःस्वर्गस्योपनिषच्छमः॥ १२॥ क्लेदनंशोकमनसोःसंतापंतृष्णयासह॥ सत्वमिच्छ सिसंतोषाच्छांतिलक्षणमुत्तमं॥ १३॥ विशोकोनिर्ममःशांतःप्रसन्नात्माविमत्सरः॥ षड्भिर्लक्षणवानेतैःसमग्रःपुनरेष्यति॥ १४॥ षड्भिःसत्वगुणोपेतैःप्राज्ञै रधिगतंत्रिभिः॥ येविदुःप्रेत्यचात्मानमिहस्थंतंगुणंविदुः॥ १५॥

भावेपूर्वंपूर्वंव्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वर्गःसगुणब्रह्मभावः शमोनिर्गुणब्रह्मभावः ॥ १२ ॥ क्लेदनमिति संतोषाद्धेतोःसत्वंबुद्धिप्रसादंइच्छसिइच्छेत पंचमलकारोयं एतदेवसत्वंशांतिलक्षणंमोक्षस्यसूचकं कीदृशंसत्वंतृष्णयासहशोकमनसोःसंकल्पःसंशयोवात्रमनःशब्दार्थः संतापंसंताप्यक्लेदनंविक्लित्तिकरणं तंडुलस्येवपाचकमित्यर्थः संतापमितिणमुलंतं ॥ १३ ॥ षड्भिःसंतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिःसम योज्ञानतृप्तः॥ १४ ॥ एवंमुक्तलक्षणमुक्त्वामुक्तिसाधनमाह षड्भिरिति फलभूतत्वात्सुखस्वर्गवर्जंपूर्वोक्तैःसत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यैरुपनिषत्संज्ञैः सत्यादिषुराजसतामसत्वेअपिसंभावितेअतस्तद्व्यावृत्तये सत्वगुणोपेतैरिति त्रिभिश्चश्रवणमननिदिध्यासनैरागमानुमानानुभवैर्वाधिगतंआत्मानंइहस्थंशरीरांतस्थंप्रेत्यजीवत्येवदेहेदेहाभिमानाद्व्युत्थाययेविदुर्जानीयुस्तेतंगुणंपूर्वोक्तंमुक्तलक्षणंविदुःप्राप्नुयुः ॥ १५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकृत्रिमंअजन्यंअतएवाऽसंहार्यं प्राकृतंस्वभावसिद्धं निरुपस्कृतंगुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनं अध्यात्मंआत्मनिदेहेसुकृतंब्रह्मतस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धंप्राप्तःसुखमव्ययमश्नुते यद्वा अध्यात्मंयंथंयःप्राप्तःसोपिध्यानादिक्रमेणाव्ययंसुखमश्नुते यंथेपिउपनिषद्रूपेनित्यत्वादकृत्रिमत्वमसंहार्यत्वंच प्राकृतंवाक्यार्थमर्यादास्वरसतोऽर्थप्रत्यायकं निरुपस्कृतंद्वैतिनामिवहठानाकृष्टार्थं एतेनपरोक्षज्ञानस्यापिपुण्यवृद्धिहेतुतयाक्रममुक्त्यर्थत्वमुक्तं तथाचस्मृतिः दिनेदिनेतुवेदांतश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् गुरुशुश्रूषयालब्धात्कृच्छ्राशीतिफलंलभेदिति ॥ १६ ॥ नकेवलंशास्त्रीयज्ञानमात्रान्मुक्तिःकिंतुसाधनांतरापेक्षाप्यस्तीत्याह निष्प्रचारमिति अन्यथामनोनिरोधाभावे नशक्याप्राप्तुमितिशेषः ॥ १७ ॥ येनब्रह्मणा ॥ १८ ॥ संगुप्तानिप्रमादात्सम्यक्रक्षितानिद्वाराणिइंद्रियाणिअपिधायनिरुध्यविचिंतयनृध्यायन् ॥ १९ ॥ अन्वेतिवर्धते ॥ २० ॥ अविशेषाणीति विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणीतियोगोक्तेषुगुणावयवेषु विशेषाःस्थूलपृथिव्यादयएकादशेंद्रियाणिच अविशेषःपंचतन्मात्राणि

अकृत्रिममसंहार्यंप्राकृतंनिरुपस्कृतं॥ अध्यात्मंसुकृतंप्राप्तःसुखमव्ययमश्नुते॥ १६॥ निष्प्रचारंमनःकृत्वाप्रतिष्ठाप्यचसर्वशः ॥ यामयंलभतेतुष्टिंसानशक्यात्मनोन्यथा॥ १७॥ येनतृप्यत्यभुंजानोयेनतृप्यत्यवित्तवान्॥येनास्नेहोबलंधत्तेयस्तंवेदसवेदवित्॥ १८॥संगुप्तान्यात्मनोद्वाराण्यपिधायविचिंतयन्॥ योत्यास्तेब्राह्मणःशिष्टःसआत्मरतिरुच्यते॥ १९॥ समाहितंपरेतत्त्वेक्षीणकाममवस्थितं॥ सर्वतःसुखमन्वेतिवपुश्चांद्रमसंयथा ॥ २०॥ अविशेषाणिभूतानिगुणांश्चजहतोमुनेः॥ सुखेनापोह्यतेदुःखंभास्करेणतमोयथा ॥ २१ ॥ तमतिक्रांतकर्माणमतिक्रांतगुणक्षयं ॥ ब्राह्मणंविषयाश्लिष्टंजरामृत्यूनविंदतः ॥ ॥ २२॥ सयदासर्वतोमुक्तःसमःपर्यवतिष्ठते ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चशरीरस्थोतिवर्तते॥ २३॥ कारणंपरमंप्राप्य अतिक्रांतस्यकार्यतां॥ पुनरावर्तनंनास्तिसंप्राप्तस्यपरंपदं॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेएकपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५१॥ ॥ ७॥

व्यासउवाच द्वंद्वानिमोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः॥ वक्त्रागुणवताशिष्यःश्राव्यःपूर्वमिदंमहत् ॥ १ ॥

बुद्धिश्च लिंगमात्रंमहत्तत्त्वं अलिंगंप्रधानं तत्रपूर्वपूर्वत्यागेनउत्तरमुत्तरंप्रतिपद्यमानोयोगीगुणानपित्यजति तत्राविशेषाणिभूतानीतिपंचतन्मात्राणिगुणाइतिमहदव्यक्तंचजहतोमुनेःत्यजतामुनिनादुःखंसंसाराख्यंअपोह्यते सविशेषाणीतिपाठेभूतशब्देनपंचतन्मात्राण्येवस्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतिक्रांतंबाधितंगुणक्षयंगुणैश्वर्यंयेनतं विषयैरश्लिष्टं ॥ २२ ॥ मुक्तोविरक्तः समःरागद्वेषशून्यः पर्यवतिष्ठतेस्थिरोभवति शरीरस्थोजीवन्नेवसर्वार्थानतिक्रम्यवर्तते ॥ २३ ॥ परमंकारणंनिर्गुणंब्रह्म कार्यतांअव्यक्ततां ॥ २४ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनै० भा० एकपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विस्तरेणोक्तमध्यात्मंसुखसंग्रहार्थंसंक्षिपति द्वंद्वानीत्यादिनाध्यायेन द्वंद्वानिमानापमानादीनि अर्थधर्मौचाधिष्ठितोपिपुरुषोयदिमोक्षार्थीस्यात्तर्हिसइदंमहद्ध्यात्मंश्राव्यः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूतेषुजरायुजादिषु पंचसुपंचात्मकेषु एतेनभावाभावकालानामपिभौतिकत्वमुक्तं ननुपंचभ्योभूतेभ्योऽधिकानिकालदिगात्ममनांसिचत्वारिद्रव्याणिगुणाश्चचतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्चभा वपदार्थाःसप्तमोऽभावपदार्थश्चेतिकाणादामन्यंतेतत्कथंसर्वस्यपंचात्मकत्वंप्रतिज्ञायतइतिचेत् अत्रोच्यते नतावत्कालोनामपदार्थांतरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुःकिंचिदस्ति नूतनत्वपुराणत्वादिवद्द्रव्यग ताभिरेवातीतत्वाद्यवस्थाभिस्तादृग्व्यवहारोपपत्तेः नापिदिक् आकाशेएवसूर्योपाधिकीप्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् नापिमनस्तस्यइंद्रियत्वेनश्रोत्रादिवद्ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वेनपांचभौ तिकत्वात् पराभिमतमनसस्तुग्राह्यसजातीयगुणानाश्रयत्वेनदिक्कालवन्नेंद्रियत्वंयुज्यते गुणाअपिआश्रयान्नातिरिच्यंतेइतिनपृथक्पदार्थः तथाद्रव्यस्यैवस्वास्थ्यप्रच्युतिःपरिस्पंदात्माऽवस्थाविशेषःकर्मेतिनत दपिपृथक्पदार्थः तथासत्सदितिव्यवहारविषयत्वस्यस्वकल्पितस्यसामान्यादिषुसद्भावेप्यनवस्थादिदोषभयात्तेभ्योव्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतंसामान्यमित्यप्यसत् अधिष्ठानसत्त्वेनैवसत्सदितिव्यवहार स्योपपत्तौसत्यामननुगतस्यतस्यकल्पनायाअनौचित्यात् नित्यद्रव्यवृत्तयोनंताविशेषाइत्युपगमस्त्वैकात्म्येनित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालंबनोमानांतरासिद्धश्च समवायवद्रूपादिकमपिसमवायंविनैवद्रव्ये

आकाशंमारुतोज्योतिरापःपृथ्वीचपंचमी॥भावाभावौचकालश्चसर्वभूतेषुपंचसु ॥ २ ॥ अंतरात्मकमाकाशंतन्मयंश्रोत्रमिंद्रियं॥ तस्यशब्दंगुणंविद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित्॥ ३॥ चरणंमारुतात्मेतिप्राणापानौचतन्मयौ॥ स्पर्शनंचेंद्रियंविद्यात्तथास्पर्शंचतन्मयं ॥ ४ ॥ तापःपाकःप्रकाशश्चज्योतिश्चक्षुश्चपंचमं॥ तस्यरूपंगुणंविद्यात्ताम्रगौरासितात्मकं॥५॥ प्रक्लेदःक्षुद्रतास्नेहइत्यपामुपदिश्यते॥ असृङ्मज्जाचयच्चान्यत्स्निग्धंविद्यात्तदात्मकं॥ ६ ॥ रसनंचेंद्रियंजिह्वारसश्चापांगुणोमतः॥ संघातःपार्थिवोधातुरस्थिदंतनखानिच ॥ ७ ॥ श्मश्रुरोमचकेशाश्चशिरास्नायुचचर्मच ॥ इंद्रियंघ्राणसंज्ञातंनासिकेत्यभिसंज्ञिता ॥ ८ ॥ गंधश्चैवेंद्रियार्थोयंविज्ञेयःपृथिवीमयः ॥ उत्तरेषुगुणाःसंतिसर्वसत्वेषुचोत्तराः॥ ९॥

स्थास्यतीतिसमवायकल्पनाप्यनर्थिका यथाघटःपटान्योन्याभावः एवंभूतलंघटसंसर्गाभावोपिभविष्यति तथाचोक्तं भावांतरमभावोहिकयाचित्तुव्यपेक्षयेति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्त्वसत्प्रतियोगिक त्वादेवासिद्धिः सद्ग्रामभावोनिरूप्यतइतिन्यायेनतन्निरूपकाभावात् तस्मादभौतिकःपदार्थएवनास्तीतियुक्तमुक्तंभावाभावकालानामपिपंचात्मकत्वं ॥ २ ॥ अंतरात्मकंअवकाशात्मकं मूर्तिःशरीरंतस्यशा स्त्रंस्वरूपप्रकाशकंविधानंवेदवाक्यंतद्विन्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणंगमनंमारुतात्मकंवायुधर्मत्वात्तदात्मकं ॥ ४ ॥ पाकोऽन्नादेः प्रकाशोदीपादेः ज्योतिःऊष्मा ॥ ५ ॥ क्षुद्रताअंतःप्रविश्यपार्थिवा वयवसंयोगश्लथीकरणेनसूक्ष्मता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तरेषुभूतेषुपूर्वभूतगुणाःसंति तेनशब्दएवाकाशेशब्दस्पर्शौवायौशब्दस्पर्शरूपाणितेजसिशब्दस्पर्शरूपरसाःसलिलेनएवसगंधाःपृथिव्यामिति तथास र्वसत्वेषुसर्वप्राणिषुउत्तरागुणाःअविद्याकामकर्माख्याः तथाचोक्तं तमःप्रधानःक्षेत्राणांचित्प्रधानश्चिदात्मनां परःकारणतामेतिभावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतैर्भावनाज्ञानकर्मभिर्वाक्यशेषेदृष्टैःसहनवमंमनः ॥ १० ॥ व्यवसायात्मिकानिश्चयात्मिका व्याकरणंसंशयः सःअनंतात्माकर्मानुमानात् सुखदुःखलिंगेनकर्मणामाश्रयत्वेनानुमेयोजीवः ॥ ११ ॥ एभिरिति कालःकृतत्रेताद्वापरकलिरूपोजीवस्तदात्मकैःपुण्यापुण्यादिसंस्कारात्मभिःएभिःभावैर्भावनाभिःसर्वप्राणिजातंसमन्वितंयःपश्यतिस्वरूपतस्त्वकलुषमितिजानातिसःसमोहंसकामंकर्मनानुवर्तते ज्ञातात्मतत्त्वतयानिष्कामोभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰द्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ ७ ॥ एवंपंचभूतानिअविद्याकामकर्माणिमनोबुद्धीचेतिदशकःक्षेत्रंततोन्यएकादशोऽनंतात्मासचलिंगात्मैवेतिभ्रमोमाभूदिතितस्यापिदशकांतर्गतत्वंसाधयति शरीरादित्यादिना स्थूलशरीराद्विप्रमुक्तमपिशरीरिणंसूक्ष्मशरीरवंतं अतएवसूक्ष्मभूतंदुर्लक्ष्यं शास्त्रोक्तैः

पंचानांभूतसंघानांसंततिंमुनयोविदुः ॥ मनोनवममेषांतुबुद्धिस्तुदशमीस्मृता ॥ १० ॥ एकादशस्त्वनंतात्मासससर्वःपरउच्यते ॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकं ॥ कर्मानुमानाद्विज्ञेयःसजीवःक्षेत्रसंज्ञकः ॥ ११ ॥ एभिःकालात्मकैर्भावैर्यःसर्वैःसर्वमन्वितं ॥ पश्यत्यकलुषंकर्मसमोहंनानुवर्तते ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेद्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ ७ ॥ व्यासउवाच शरीराद्विप्रमुक्तंहिसूक्ष्मभूतंशरीरिणं ॥ कर्मभिःपरिपश्यंतिशास्त्रोक्तैःशास्त्रवेदिनः ॥ १ ॥ यथामरीच्यःसहिताश्चरंतिसर्वत्रतिष्ठंतिचदृश्यमानाः ॥ देहैर्विमुक्तानिचरंतिलोकांस्तथैवसत्वान्यतिमानुषाणि ॥ २ ॥ प्रतिरूपंयथैवाप्सुतापःसूर्यस्यलक्ष्यते ॥ सत्ववत्सुतथासत्वंप्रतिरूपंसपश्यति ॥ ३ ॥ तानिसूक्ष्माणिसत्वानिविमुक्तानिशरीरतः ॥ स्वेनसत्वेनसत्वज्ञाःपश्यंतिनियतेंद्रियाः ॥ ४ ॥ स्वपतांजाग्रतांचैषसर्वेषामात्मचिंतितं ॥ प्रधानाद्वैधमुक्तानांजहतांकर्मजंरजः ॥५॥ यथाहनितथारात्रौयथारात्रौतथाहनि ॥ वशेतिष्ठतिसत्वात्मासततंयोगयोगिनां ॥ ६ ॥

कर्मभिर्योगानुष्ठानैः पश्यंतिशास्त्रज्ञायोगिनः लिंगात्मानंसमाधौसाक्षात्कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ लिंगदेहसत्त्वेविद्वदनुभवंप्रमाणमुक्त्वायुक्तिमप्याह यथेति यथागगनोदरेसूर्यमरीचिकानिबिडाःसंत्योपिस्थूलदृष्ट्यानगृह्यंते गुरूक्तयुक्त्यातुदृश्यमानास्ताएवातिविस्पष्टंगृह्यंते तथादेहैःस्थूलैर्विमुक्तानिरहितानिसत्वानिस्थूलदृष्ट्यानदृश्यंतइत्यर्थः लोकांश्चरंतीतिशत्रंतं ॥ २ ॥ प्रतिरूपंप्रत्युपाधि सूर्यस्यतापोरश्मिमंडलमप्सुलक्ष्यतेएवंसत्ववत्सुजीववद्देहेषुसत्वंसत्वप्रधानंलिंगंप्रतिरूपंप्रतिव्यक्तिसयोगीपश्यति ॥ ३ ॥ एतदेवाह तानीति ॥ ४ ॥ सर्वेषांयोगयोगिनांयोगंयुंजतांसत्वात्मालिंगदेहोवशेतिष्ठतियथेष्टंपरशरीरप्रवेशादावपियोग्योभवति आत्मनिचिंतितंकल्पितंकर्मजंरजः कामादिव्यसनंजहतां प्रधानस्यजगत्कारणस्याद्वैधमपृथग्भावस्तादात्म्यंयोगैश्वर्यंततोऽपिमुक्तानांसर्वास्ववस्थासुसर्वकालेषुचयोगिनांलिंगदेहोवशेतिष्ठतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेषामिति तेषांयोगिनां भूतात्माजीवः सततंसर्वदा सूक्ष्मैःसप्तभिर्गुणैर्गुणकार्यैर्महदहंकारपंचतन्मात्राख्यैर्युतोनित्यंचरिष्णुरिंद्रादिलोकेषुसंचरणशीलः सदाऽनित्यःकालत्रयेपिमिथ्यात्वादनित्योबाधितोव्य
वहारतोऽजरामरश्चभवति ॥ ७ ॥ एवंयोगिनांसूक्ष्मदेहापरोक्ष्यमुक्तंमूढानामपितदस्तीत्याह मनइति मनोबुद्धिभ्यांपराभूतोजितःस्वप्नेष्वपिस्वदेहंपरदेहंचस्थूलादन्यंवेत्तीतितथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवं
स्वप्नइवगर्भेशयनंप्राप्तोऽपितत्रत्यैर्जाठराग्न्यादिभिर्दुःखंनाप्नोतितदृष्ट्यातत्राग्न्यादेरभावादित्याह अहेति अहेतिप्रसित्ध्यर्थमव्ययं ऊष्माजाठरीयस्तदंतर्गतः ॥ ११ ॥ अस्यैवदुर्ज्ञेयत्वमाह तमिति तमेतमात्मा
नं अतितेजाःपरमेश्वरस्तस्यांशमिवांशं मूर्तिषुदेहेषु ॥ १२ ॥ कथंतर्ह्यात्मप्राप्तिरतआह योगेति अनुच्छ्वासानिअचेतनानिस्थूलशरीराणि अमूर्तानिसूक्ष्मशरीराणि वज्रोपमानिब्राह्मप्रलयेऽप्यविना
शीनिकारणशरीराणि अतिक्रामंतीतिशेषः के तमात्मानंयेपरीप्सवःप्राप्तुमिच्छवोभवंति योगेनदेहत्रयमुल्लंघयतामात्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ आश्रमकर्मसुकर्मच्छिद्रेषु एतन्मदुक्तंवाक्यं योगंयोगप्रधानं शां

तेषांनित्यंसदानित्योभूतात्मासततंगुणैः॥ सप्तभिस्त्वन्वितःसूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः॥ ७॥ मनोबुद्धिपराभूतःस्वदेहपरदेहवित्॥ स्वप्नेष्वपिभवत्येषविज्ञातासु
खदुःखयोः॥ ८॥ तत्रापिलभतेदुःखंतत्रापिलभतेसुखं॥ क्रोधलोभौतुतत्रापिकृत्वाव्यसनमर्च्छति॥ ९ ॥ प्रीणितश्चापिभवतिमहतोर्थानवाप्यहि॥ करो
तिपुण्यंतत्रापिजीवन्निवचपश्यति॥ १०॥ अहोप्मांतर्गतश्चापिगर्भत्वंसमुपेयिवान्॥ दशमासान्वसन्कुक्षौनैषोन्नमिवजीर्यते॥ ११ ॥ तमेतमतितेजोंशंभू
तात्मानंहृदिस्थितं॥ तमोरजोभ्यामाविष्टानानुपश्यंतिमूर्तिषु॥ १२॥ योगशास्त्रपराभूत्वातमात्मानंपरीप्सवः॥ अनुच्छ्वासान्यमूर्तानियानिवज्रोपमान्यपि॥
॥ १३॥ पृथग्भूतेपुसृष्टेषुचतुर्थाश्रमकर्मसु॥ समाधौयोगमेवैतच्छांडिल्यःशममब्रवीत्॥ १४ ॥ विदित्वासप्तसूक्ष्माणिषडंगंचमहेश्वरं॥ प्रधानविनियोग
ज्ञःपरंब्रह्मानुपश्यति॥ १५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेत्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५३॥

डिल्योमुनिरब्रवीत् कीदृशंयोगंसमाधौशमंसमाधिकालीनंकारणभावात्परभूतंशमंसर्ववृत्त्युपशमात्मकं तत्रसंन्यासिनांध्यानार्थएवसंन्यासइतरेषामाश्रमिणामपिकर्मच्छिद्रेषुध्यानंविहितमेवेत्यर्थः सोयंश
मश्छांदोग्येपिशांडिल्यब्राह्मणेसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउपासीतेत्यादिनाविहितः तत्रब्रह्मणएवजायतेतत्रैवलीयतेतेनैवअनितिचेष्टतेचेतितज्जलानितिहेतोर्यतःसर्वंब्रह्मतउत्पन्नमतोब्रह्मैव अतःऐका
त्म्यदर्शित्वेनरागद्वेषादिशून्यतयाशांतोभूत्वाउपासीतेतिश्रुत्यर्थः ॥ १४ ॥ उपसंहरति विदित्वेति सप्तसूक्ष्माणिइंद्रियार्थमनोबुद्धिमहत्तत्वाव्यक्तपुरुषान्शास्त्रतोविदित्वा षडंगंमहेश्वरं जगत्कारणंयोगबलेन
विदित्वा षडंगानितु सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्तदृष्टिः अनंतशक्तिश्चविभोर्विभुज्ञाःषडाहुरंगानिमहेश्वरस्येतिवायुपुराणोक्तानि प्रधानंत्रिगुणात्मकमज्ञानंतस्यविनियोगोविपरिणामइदंजग
दितिजानन् परंब्रह्मशाखाग्रस्थानीयादीश्वरादांतरंचंद्रस्थानीयं अनुगुरुवेदवाक्यमनु ध्यानेनपश्यतिसाक्षात्करोति ॥ १५ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰त्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमध्यायद्वयेनस्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानंविविच्यमूलाज्ञानादपितंविवेक्तुमारभते त्वदीति त्वदयक्षेत्रे मोहोवैचित्यंतदेवसंचयोबीजंतस्मात्संभवोयस्य विधित्साकर्तुमिच्छा परिषिच्यतेस्मिन्निति परिषेचनंआलवालं ॥ १ ॥ आधारःमूलं परिषिच्यतेनेनेतिपरिषेचनंजलं ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्फलंरत्यादितदिच्छवः आयसैःलोहमयवद्दृढैःपाशैर्बंधकैःशरीरैर्वासनाभिर्वा ॥ ४ ॥ वासनाःजित्वाकाममपकर्षतिनिकृंतति दुःखयोःसुखदुःखयोः वैषयिकसुखमपिदुःखमेवेतिमत्वादुःखयोरित्युक्तं त्यजमानस्त्यजंस्त्यक्तुमिच्छन् हेतौशानच् ॥ ५ ॥ येनरूयादिनाहेतुनातंकामपादपंसंरोहतिवर्धयतिसएवरूयादिस्तंवर्धकंहंति ॥ ६ ॥ मूलंअज्ञानं साम्येननिर्विकल्पसमाधिना एतेनतार्किकाणामात्मत्वेनाभिमतादानंदमयाख्यादज्ञानादप्यन्यआत्मेतिकारणादपिविवेकोदर्शितः ॥ ७ ॥ बंधंबंधकत्वं वधमितिपाठेत्यागं ॥ ८ ॥ अग्रिमाध्यायेविद्यांविवक्षंस्तन्निर्वर्त्यसंसारंपूर्वोक्ताज्ञानकृतंकुराज्यरूपकेणाह शरीरंपुरमित्यादिना भोगायतनत्वात्शरीरंपुरं भोगजसुखाभिमानित्वाद्बुद्धिःस्वामिनी तत्त्वबुद्धेर्निश्चयात्मिकायाबुद्धेःस्वा

व्यासउवाच त्वदिकामद्रुमश्चित्रोमोहसंचयसंभवः॥ क्रोधमानमहास्कंधोविधित्सापरिषेचनः ॥ १ ॥ तस्यचाज्ञानमाधारःप्रमादःपरिषेचनं॥ सोऽभ्यसूयापलाशोहिपुराद्दुष्कृतसारवान्॥ २॥ संमोहचिंताविटपःशोकशाखोभयांकुरः॥ मोहनीभिःपिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ॥ ३ ॥ उपासतेमहावृक्षंसुलुब्धास्तत्फलेप्सवः॥ आयसैःसंयुताःपाशैःफलदंपरिवेष्ट्यतं॥ ४॥ यस्तान्पाशान्वशेकृत्वातंवृक्षमपकर्षति॥ गतःसदुःखयोरंतंत्यजमानस्तयोर्द्वयोः ॥५॥ संरोहत्यकृतप्रज्ञःसदायेनहिपादपं॥ सतमेवततोहंतिविषग्रंथिरिवातुरं ॥ ६॥ तस्यानुगतमूलस्यमूलमुध्रियतेबलात्॥ योगप्रसादात्कृतिनासाम्येनपरमासिना॥ ७॥ एवंयोवेदकामस्यकेवलस्यनिवर्तनं॥ बंधंवैकामशास्त्रस्यसदुःखान्यतिवर्तते ॥ ८॥ शरीरंपुरमित्याहुःस्वामिनीबुद्धिरिष्यते॥ तत्त्वबुद्धेःशरीरस्यंमनोनामार्थचिंतकं ॥ ९ ॥ इंद्रियाणिमनःपौरास्तदर्थंतुपराकृतिः॥ तत्रद्वौदारुणौदोषौतमोनामरजस्तथा॥ तदर्थमुपजीवंतिपौराःसहपुरेश्वरैः ॥ १० ॥ अद्वारेणतमेवार्थंद्वौदोषावुपजीवतः॥ तत्रबुद्धिर्हिदुर्धर्षामनःसामान्यमश्नुते ॥ ११ ॥

मिन्याअर्थचिंतकंअमात्यस्थानीयंमनः विचारपरत्वात् ॥ ९ ॥ बुद्धेर्भोगार्थंविषयधनमर्पयंतींद्रियाणिपौराः तेचमनसाऽमात्येनप्रवर्त्याइतिमनःपौराइत्युच्यंते तदर्थंतेषामिंद्रियपौराणांपालनार्थंमनसःपराकृतिःमहतीक्रियाप्रवृत्तिःयज्ञदानक्षेत्रारामादिर्दृष्टादृष्टार्थसाधिका तत्रकृतौद्वौदोषौरजस्तमसीराजसतामसाहंकारौदारुणौक्रियाफलमन्यथयंतौचित्तामात्यस्यकालुष्यंकुर्वंतौ तमेवार्थंक्रियाफलंसुखदुःखंमनसाऽमात्येनसदोषेणनिर्मितंपौराउपजीवंतिश्रयंति पुरेश्वरैःमनोबुद्ध्यहंकारैःसह ॥१०॥ एवंसतिअद्वारेणअविहितेननिषिद्धेनचमार्गेणपारदार्यादिनाराजसतामसाहंकारौकर्तारौतंसुखादिरूपमप्यर्थंउपजीवतःतत्रएवंसतिदुर्धर्षापिबुद्धिःशुद्धसत्वमयत्वेनरजस्तमसोरवशत्वात्सापिदोषकलुषितेनमनसासहसमानत्वंभजते मनसःप्रधानत्वात् एवंबुद्धिरपिसदोषत्वेन ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसीतिभगवदुक्तरूपवतीभवति ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततोपिकिंस्यादित्यतआह पौराइति दुष्टेमनसिइंद्रियाण्यपिदुष्टानिभूत्वानकचित्स्थैर्यंलभंते एवंबुद्धिरपिदुष्टासतीयदर्थंयमर्थंधनपुत्रादिकंहितमितिअध्यवस्यतिसएवानर्थोदुःखदायीभूत्वापरिषीदतिन श्यति ॥ १२॥ नष्टोप्यर्थोदुःखदइत्याह यदिति यत्बुद्धिसहितंमनःअर्थनाशादूर्ध्वंअध्यास्तेस्मरतितन्मनोपिपरिषीदति मनस्तापेनबुद्धिरपितप्यतइत्याह पृथगिति संकल्परूपेणमनोयदाबुद्धेःसकाशात्पृथक् भवतितदातत्केवलंमनइत्युच्यते वस्तुतस्तुतदेवबुद्धिरतस्तत्तापेनबुद्धिरपितप्यतइत्यर्थः ॥ १३॥ बुद्धिमनसोरनात्मनोस्तापेआत्मनःकिंनष्टमतआहसार्धेन तत्रेति एनमात्मानंतत्रबुद्धौविधृतंप्रतिबिंबरूपेणस्था पितंरजःबुद्धिगतोरजोगुणोदुःखैकफलदःपर्यवतिष्ठतेव्यामोति तथाचबुद्धिधर्माःपरिच्छेदपरितापादयस्तदुपहितेआत्मनिभांतीत्यर्थः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवम्नारायमात्रोम्नवरोपिदृष्टः सहिस्वमोभूत्वा ध्यायती वलेलायतीवेत्यादिश्रुतिभ्यःतैर्बुद्धिगुणैरात्मापितप्यतएवेतिफलितमाह तदिति तत्तस्माद्धेतोःमनःरजसासहसख्यंकुरुतेप्रवृत्त्युन्मुखंभवतीत्यर्थः ततःकिमतआह संगतंमनउपाधिकंतंआत्मानंपौरंजनंइंद्रियाणि चादायस्ववशेकृत्वामनःकर्तृरजसेरजःफलायदुःखायप्रयच्छति यथादुष्टोमात्योराजानंपौरंजनंचस्वाधीनंकृत्वाशत्रवेऽर्पयतितद्वद्राजसेनमनसाआत्माबुद्धिरिंद्रियाणिचबद्धानीत्यर्थः ॥ १४॥ इतिशांति०

पौराश्चापिमनस्त्रस्तास्तेषामपिचलास्थितिः॥ यदर्थंबुद्धिरध्यास्तेसोऽनर्थःपरिषीदति ॥ १२॥ यदर्थंपृथगध्यास्तेमनस्तत्परिषीदति ॥ पृथग्भूतंमनोबुद्ध्यामनो भवतिकेवलं॥ १३॥ तत्रैनंविधृतंशून्यंरजःपर्यवतिष्ठते॥ तन्मनःकुरुतेसख्यंरजसासहसंगतं ॥ तंचादायजनंपौरंरजसेसंप्रयच्छति॥ १४॥ इतिश्रीमहा भारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेचतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५४॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच भूतानांपरिसंख्यानंभूयःपुत्रनिशा मय॥ द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टंश्लाघयापरयानघ॥ १ ॥ दीप्तानलनिभःप्राहभगवान्धूमवर्चसे॥ ततोहमपिवक्ष्यामिभूयःपुत्रनिदर्शनं ॥ २ ॥ भूमेःस्थैर्यंगुरुत्वंच काठिन्यंप्रसवार्थता॥ गंधोगुरुत्वंशक्तिश्चसंघातःस्थापनाधृतिः॥ ३॥

मो०नै०भा०चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥७॥ एवंप्रस्तुतस्यबंधस्यमोक्षार्थंव्यासेनोक्तमुपायंवक्तुंप्रतिजानीतेभीष्मः भूतानामिति चिदात्मोपाधिभूतानांखादीनांपरिसं ख्यानंनिवारणंभूयइतिप्रागुक्तमेवाध्यात्मंपुनःश्लाघयाधन्योहमीदृशमध्यात्मंज्ञातवानितिबुद्ध्यानिशामयशृणु ॥ १ ॥ दीप्तेति अज्ञानेनानावृतोवह्निनिभः आवृतोधूमतुल्यः निदर्शनंनिश्चितंशास्त्रमज्ञा नापनोदकं ॥२॥ एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्याब्रह्मणिनिषिद्धानांचतुर्विधपरिमाणादिगुणानामाश्रयोभूतान्येवेत्यात्मनोनिर्गुणत्वसिद्ध्यर्थंभूम्यादिगुणान्विभजते भूमेरिति स्थैर्यमचांचल्यं गुरुत्वंपतनप्रतियोगीगुणः प्रसवोधान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता गुरुत्वंप्रथमानतापिंडपुष्टिः शक्तिर्गंधग्रहणसामर्थ्यं संघातःश्लिष्टावयवत्वं स्थापनामनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिःपांचभौतिके मनसियोधृत्यंशःसपार्थिवःस्थैर्यशब्देनैवोपात्तइतिधृतिशब्देनात्रभूतांतरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जिह्वारसनेंद्रियं विस्यंदनंप्रस्रवणं चात् हिमकरकादिरूपेणसंघातश्चभौमानांतंडुलादीनांश्रपणंपाचनं ॥ ४ ॥ ज्योतिर्ज्वलनकर्म लघुःशीघ्रगामित्वं ॥ ५ ॥ अनियमस्पर्शोऽनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्थानं वागिंद्रियगोलकानि स्वतंत्रतागमनादौ मोक्षोमूत्रादेः कर्मउत्क्षेपणादि चेष्टाश्वासप्रश्वासादिः आत्मताप्राणरूपेणचिदुपाधित्वं भवोजन्ममरणे ॥ ६ ॥ अनाश्रयंआश्रयत्वाभावः अनालंबनंआश्रयांतरशून्यत्वं अव्यक्तंरूपस्पर्शशून्यत्वात् अविकारिताद्रव्यांतरानारंभकत्वं ॥ ७ ॥ भूतत्वंश्रोत्रेंद्रियोपादानत्वात् विकृतानिदेहांतर्गतच्छिद्राणि अत्रभूतत्वविकृतत्वादयोभूतांतरेपिसंभवंतीतिअधिकगुणत्वंतत्रास्ति तथापिगुणाःपंचाशदेवपंचाशतमित्यार्षं पंचभूतात्मभाविताः पंचानांभूतानामात्माप्रातिस्विकंस्वरूपंतत्रलक्षिताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिरूहापोहकौशलं व्यक्तिःस्मरणं विसर्गोविपरीतःसर्गोभ्रांतिः कल्पनाम

अपांशैत्यंरसःक्लेदोद्रवत्वंस्नेहसौम्यता ॥ जिह्वाविस्यंदनंचापिभौमानांश्रपणंतथा ॥ ४ ॥ अग्नेर्दुर्धर्षताज्योतिस्तापःपाकःप्रकाशनं ॥ शोकोरागोलघुस्तैक्ष्ण्यं सततंचोर्ध्वभासिता ॥ ५ ॥ वायोरनियमस्पर्शोवादस्थानंस्वतंत्रता ॥ बलंशैघ्र्यंचमोक्षंचकर्मचेष्टात्मताभवः ॥ ६ ॥ आकाशस्यगुणःशब्दोव्यापित्वंछिद्रतापिच ॥ अनाश्रयमनालंबमव्यक्तमविकारिता ॥ ७ ॥ अप्रतीघातिताचैवभूतत्वंविकृतानिच ॥ गुणाःपंचाशतंप्रोक्ताःपंचभूतात्मभाविताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्चविसर्गःकल्पनाक्षमा ॥ सदसच्चाशुताचैवमनसोनववैगुणाः ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टविपत्तिश्चव्यवसायःसमाधिता ॥ संशयःप्रतिपत्तिश्चबुद्धेःपंचगुणान्विदुः ॥ १० ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंपंचगुणाबुद्धिःकथंपंचेंद्रियागुणाः ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसूक्ष्मज्ञानंपितामह ॥ ११ ॥

नोरथवृत्तिः क्षमाप्रसिद्धा सत् वैराग्यादि असत् रागद्वेषादि आशुताअस्थिरत्वं ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टानांवृत्तिविशेषाणांविपत्तिर्नाशोनिद्रारूपावृत्तिरित्यर्थः व्यवसायउत्साहः समाधिताचित्तस्थैर्यंनिरोधइत्यर्थः संशयःकोटिद्वयस्पृक्ज्ञानं प्रतिपत्तिःप्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ॥ १० ॥ अत्रबुद्धिमनसीएकीकृत्यशंकते कथमिति ननुभूम्यादीनांजडानांस्थैर्यादयोजडाएवगुणाइतियुक्तं इंद्रियमनसांतुपश्याम्यहंदुःख्यहंजानाम्यहमित्यात्माभेदेनप्रतीयमानानांकथमनात्मत्वं अनात्मत्वेवाकथंतद्गुणानांधैर्योपपत्त्यादीनांप्रतिपत्त्यंतानांज्ञानरूपत्वं नहिजडानामजडागुणाःसंभवंतीतिऐंद्रियागुणाःरूपादिप्रकाशाइतिबुद्धिगुणानामेवावयुत्यानुवादः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रोत्तरंयदेतद्धृदयंमनश्चेत्यादिप्रज्ञानंब्रह्मेत्यंतांश्रुतिमनुसरन्नाह आहुरिति ननुपंचाशद्भूतगुणाःपंचबुद्धिगुणाइतिपंचपंचाशद्वा चतुर्दशानुपदोक्ताबुद्धिगुणाइतिपक्षेचतुःषष्टिर्वाबुद्धिगुणाःस्युरित्याशंक्याह भूतविशिष्टाःपंचभूतान्यपिबुद्धेरेवगुणाःपूर्वैंचपंचपंचाशदितिषष्टिंबुद्धिगुणानाहुः तेचनित्येनचैतन्येनविषक्ताःमिश्रिताः जडानामपिवृत्तीनांचिदनुबंधेनैवज्ञानरूपत्वव्यवहारइतिनकश्चिद्दोषइतिभावः वृत्तिभिश्चैतन्यस्यसंबंधोजतुकाष्ठवन्माभूदित्याशयेनाह भूतेति भूतानिपंचतद्विभूतयश्चमनोबुद्धिभ्यांसहउक्ताःषट्षष्टिरित्येकसप्ततिपदार्थानक्षरेणब्रह्मणाप्रशासित्रास्रष्टानूवदंतिवेदाःसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितीत्यादयः नन्वक्षरस्यसर्वस्रष्टृत्वेपरिणामित्वंस्यादित्याशंक्याह पुत्रननित्यंतदिहवदंतीति तत्स्रष्टृत्वंअक्षरस्याक्षरत्वादपरिणामित्वादेवनित्यंन यथाक्षीरस्यनित्यंदधिस्रष्टृत्वंतद्वन्नकिंतर्हिशुक्तिकायांरजतंप्रतिकादाचित्कंदृष्टिसमसमयंचितोविश्वस्रष्टृत्वमित्यर्थः एवंचचितोपरिणामित्वात्तज्जंजगद्रज्जूरगवन्मृषैवेतिब्रह्माद्वैतंसिध्यतीतिभावः तथाचश्रुतिः अजायमानोबहुधाविजायतइति जन्मादिभावविकारम

भीष्मउवाच आहुःषष्टिंबुद्धिगुणान्वैभूतविशिष्टानित्यविषक्ताः॥ भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाःपुत्रननित्यंतदिहवदंति॥ १२॥ तत्पुत्रचिंताकलिलंतदुक्तमनागतंवैतवसंप्रतीह॥ भूतार्थतत्त्वंतदवाप्यसर्वंभूतप्रभावाद्भवशांतबुद्धिः॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५५॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच यइमेपृथिवीपालाःशेरतेपृथिवीतले॥ पृतनामध्यएतेहिगतसंज्ञामहाबलाः॥ १॥ एकैकशोभीमबलानागायुतबलास्तथा॥ एतेहिनिहताःसंख्येतुल्यतेजोबलैर्नरैः॥ २॥ नैषांपश्यामिहंतारंप्राणिनांसंयुगेपरं॥ विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः॥ ३॥ अथचेमेमहाप्राज्ञाःशेरतेहिगतासवः॥ मृताइतिचशब्दोयंवर्तत्येषुगतासुषु॥ ४॥ इमेमृतान्नृपतयःप्रायशोभीमविक्रमाः॥ तत्रमेसंशयोजातःकुतःसंज्ञामृताइति॥ ५॥ कस्यमृत्युःकुतोमृत्युःकेनमृत्युरिहप्रजाः॥ हरत्यमरसंकाशतन्मेब्रूहिपितामह॥ ६॥

लभमानएवबहुरूपोभवतीतिश्रुत्यर्थः॥ १२॥ इदमेवमदुक्तंवेदसंमतमित्याह तदिति तत्तस्मिन्पूर्वश्लोकोक्तेजगदुत्पत्त्यादिविषयेयत् तवतुभ्यंअनागतंअनागमंवेदविरुद्धंउक्तंअन्यैर्वादिभिः तत्चिंताकलिलंविचारतोदुष्टंयौक्तिकैरुक्तमपियुक्तिविरुद्धमेवश्रौतमेवमतंयुक्तिमत्तरमित्यर्थः त्वंतुसंप्रतिइहलोकेतत्मदुक्तंभूतार्थस्यनित्यसिद्धस्यब्रह्मणस्तत्त्वंयाथात्म्यंसर्वंकृत्स्नमवाप्यभूतप्रभावात्ब्राह्मैश्वर्यात् ल्यब्लोपेपंचमी तत्राप्यशांतानिर्वृत्तिकाबुद्धिर्यस्यतथाभव॥ १३॥ इतिशांति०मो०नै०भा०पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५५॥ ॥ ७॥ ननुशांतबुद्धितैवश्रेयश्चेत्मृत्युरत्यंतविस्मृतिरितिस्मृतेःसामरणेस्वयमेवभवतिकिंसाधनायासेनेत्याशंक्यग्रामाद्ग्रामांतरप्राप्तिवन्मृत्युजन्मनीनतुस्वरूपनाशोदयौ कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेः स्मृतिस्तुस्थूलदेहमात्रविस्मरणपरेतिनिर्णयार्थंमृत्युप्रजापतिसंवादमारभते यइमेपृथिवीपालाइत्यादिना॥ १॥ २॥ ३॥ वर्त्ततिवर्त्तते॥ ४॥ ५॥ कस्येति स्थूलस्यसूक्ष्मस्यवादेहस्यआत्मनएववेति कुतःपुरुषात् केननिमित्तेन॥ ६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आख्यायिकामुखेनकुतइत्यस्योत्तरंतावदाह पुरेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥१४॥१५॥ खेभ्यःइंद्रियच्छिद्रेभ्यः ॥१६॥ खंखस्थंग्रहनक्षत्रादि ॥१७॥ ध्रुवाणिध्रुवायौर्ध्रुवापृथिवीत्यादिश्रुतेर्द्युपृथिव्यादीनि ॥ १८ ॥ अध्वरः ध्वृहिंसायां अहिंसैवजटाइवशिरसिधार्यत्वेनमान्यायस्यसोऽध्वरजटोदयालुः हरिजटइतिपाठेऽपिहरिशब्देनतद्गुणःपालकत्वमालक्ष्यपूर्ववदेवार्थः ॥

भीष्मउवाच पुराकृतयुगेतातराजात्यासीदकंपनः ॥ सशत्रुवशमापन्नःसंग्रामेक्षीणवाहनः ॥ ७ ॥ तस्यपुत्रोहरिर्नामनारायणसमोबले ॥ सशत्रुभिर्हतः संख्येसबलःसपदानुगः ॥ ८ ॥ सराजाशत्रुवशगःपुत्रशोकसमन्वितः ॥ यदृच्छयाशांतिपरोददर्शभुविनारदं ॥ ९ ॥ तस्मैससर्वमाचष्टयथावृत्तंजनेश्वरः ॥ शत्रुभिर्ग्रहणंसंख्येपुत्रस्यमरणंतथा ॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वानारदोथतपोधनः ॥ आख्यानमिदमाचष्टपुत्रशोकापहंतदा ॥ ११ ॥ नारदउवाच राजन् शृणुसमाख्यानमद्येदंबहुविस्तरं ॥ यथावृत्तंश्रुतंचैवमयेदंवसुधाधिप ॥ १२ ॥ प्रजाःसृष्ट्वामहातेजाःप्रजासर्गेपितामहः ॥ अतीववृद्धाबहुलानामृष्यतपुनः प्रजाः ॥ १३ ॥ नह्यंतरमभूत्किंचित्क्वचिज्जंतुभिरच्युत ॥ निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धंत्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४ ॥ तस्यचिंतासमुत्पन्नासंहारंप्रतिभूपते ॥ चिंतयन्नाध्यगच्छच्चसंहारेहेतुकारणं ॥ १५ ॥ तस्यरोषान्महाराजखेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ॥ तेनसर्वादिशोराजन्ददाहसपितामहः ॥ १६ ॥ ततोदिवंभुवंखंचजगच्चसचराचरं ॥ ददाहपावकोराजन्भगवत्कोपसंभवः ॥ १७ ॥ तत्राद्ह्यंतभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच ॥ महताक्रोधवेगेनकुपितेप्रपितामहे ॥ १८ ॥ ततोऽध्वरजटःस्थाणुर्वेदाध्वरपतिःशिवः ॥ जगामशरणंदेवोब्रह्माणंपरवीरहा ॥ १९ ॥ तस्मिन्नभिगतेस्थाणौप्रजानांहितकाम्यया ॥ अब्रवीत्परमोदेवोज्वलन्निवतदाशिवं ॥ २० ॥ करवाण्यद्यकंकामंवरार्होसिमतोमम ॥ कर्ताह्यस्मिप्रियंशंभोतवयद्धृदिवर्तते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्ष० मृत्युप्रजापतिसंवादोपक्रमेषट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥ ॥ ७ ॥ स्थाणुरुवाच प्रजासर्गनिमित्तंमेकार्यवत्तामिमांप्रभो ॥ विद्धिसृष्टास्त्वयाहीमामाकुप्यासांपितामह ॥ १ ॥ तवतेजोग्निनादेवप्रजादह्यंतिसर्वशः ॥ तादृष्ट्वाममकारुण्यंमाकुप्यासांजगत्प्रभो ॥ २ ॥ प्रजापतिरुवाच नकुप्येनचमेकामोनभवेयुः प्रजाइति ॥ लाघवार्थंधरण्यास्तुततःसंहारइष्यते ॥ ३ ॥ इयंहिमांसदादेवीभारार्तासमचोदयत् ॥ संहारार्थंमहादेवभारेणाप्सुनिमज्जती ॥ ४ ॥ यदाहंनाधिगच्छामिबुद्ध्याबहुविचारयन् ॥ संहारमासांवृद्धानांततोमांक्रोधआविशत् ॥ ५ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

इतिशांति० मो० नै० भा० षट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥ ॥ ७ ॥ प्रजेति कार्यवत्तांअर्थित्वं माकुप्यकोपंमाकुरु आसांआसु ॥ १ ॥ २ ॥ नभवेयुःनश्येयुः ॥३॥४॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ उलपमपितृणविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिदैवेअहंकाराधिष्ठातृत्वे ॥ ११ ॥ आवृत्तिजाःप्रजायाचामियाचेआवृत्त्याजाताः मृत्वामृत्वापुनर्जायंतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ संनिजग्राह संहृतवान् ॥ १३ ॥ प्रवृत्तिजन्मनिवृत्तिमरणंअनेननात्यंतंप्रजानामुच्छेदोनाप्यत्यंतंभूमेर्भारइतिदर्शितं ॥ १४ ॥ विश्वेभ्यःसर्वेभ्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उभौब्रह्मरुद्रौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्थाणुरुवाच संहारार्थंप्रसीदस्वमाक्रुधोविबुधेश्वर॥ माप्रजाःस्थावरंचैवजंगमंचव्यनीनशत् ॥ ६॥ पल्वलानिचसर्वाणिसर्वंचैवतृणोलपं॥ स्थावरंजंगमंचैवभूतग्रामंचतुर्विधं॥ ७॥ तदेतद्भस्मसाद्भूतंजगत्सर्वमुपप्लुतं॥ प्रसीदभगवन्साधोवरएषवृतोमया ॥ ८॥ नष्टानपुनरेष्यंतिप्रजाह्येताःकथंचन ॥ तस्मान्निवर्ततामेतत्तेनस्वेनैवतेजसा॥ ९॥ उपायमन्यंसंपश्यभूतानांहितकाम्यया॥ यथामीजंतवःसर्वेनदह्येरन्पितामह ॥ १० ॥ अभावंहिनगच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाःप्रजाः॥ अधिदैवेनियुक्तोस्मित्वयालोकेश्वरेश्वर ॥ ११॥ त्वद्भवंहिजगन्नाथएतत्स्थावरजंगमं॥ प्रसाद्यत्वांमहादेवयाचाम्यावृत्तिजाःप्रजाः ॥ ॥ १२॥ नारदउवाच श्रुत्वातुवचनंदेवःस्थाणोर्नियतवाङ्मनाः॥ तेजस्तत्सन्निजग्राहपुनरेवांतरात्मनि ॥ १३॥ ततोऽग्निमुपसंगृह्यभगवाँल्लोकपूजितः॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकल्पयामासवैप्रभुः॥ १४॥ उपसंहरतस्तस्यतमग्निंरोषजंतदा॥ प्रादुर्बभूवविश्वेभ्यःखेभ्योनारीमहात्मनः ॥ १५॥ कृष्णरक्तांबरधराकृष्णनेत्रतलांतरा॥ दिव्यकुंडलसंपन्नादिव्याभरणभूषिता ॥ १६ ॥ सानिनिःसृत्यवैखेभ्योदक्षिणामाश्रितादिशं ॥ ददृशातेचतांकन्यांदेवौविश्वेश्वरावुभौ॥ १७॥ तामाहूयतदादेवोलोकानामादिरीश्वरः॥ मृत्योइतिमहीपालजहिचेमाःप्रजाइति ॥ १८॥ त्वंहिसंहारबुद्ध्यामेचिंतितारुषितेनच॥ तस्मात्संहरसर्वास्त्वंप्रजाःसजडपंडिताः॥ १९॥ अविशेषेणचैवत्वंप्रजाःसंहरकामिनि॥ ममत्वंहिनियोगेनश्रेयःपरमवाप्स्यसि ॥ २०॥ एवमुक्तातुसादेवीमृत्युःकमलमालिनी॥ प्रदध्यौदुःखिताबालासाश्रुपातमतीवच ॥ २१॥ पाणिभ्यांचैवजग्राहतान्यश्रूणिजनेश्वरः॥ मानवानांहितार्थायययाचेपुनरेवह॥ २२॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमृत्युप्रजापतिसंवादेसप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५७॥ ॥ ७॥ नारदउवाच विनीयदुःखमबलासात्मनैवायतेक्षणा॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वातमेवावर्जितातदा॥ १॥

॥ २० ॥ २१ ॥ पाणिभ्यांअश्रूणिजग्राह मृत्योरश्रुपातेयुगपत्सर्वभूतक्षयोमाभूदितिभावः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ७ ॥ विनीयप्रमार्ज्य आवर्जिताऋजुभूता ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रियान्पुत्रान्नित्यस्यनहरेयमितिपूर्वेणान्वयः तत्रहेतुः येषांसंबंधिनोमृतास्तेयदिअपध्यास्यंतिशप्स्यंतेतर्हितेषांतेभ्योबिभेम्यहं ॥ ५ ॥ बलवत् अत्यंतं ॥६॥७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥११॥

त्वयासृष्टाकथंनारीमादृशीवदतांवर ॥ रौद्रकर्माभिजायेतसर्वप्राणिभयंकरी ॥ २ ॥ बिभेम्यहमधर्मस्यधर्म्यमादिशकर्ममे ॥ त्वंमांभीतामवेक्षस्वशिवेनेक्षस्व चक्षुषा ॥ ३ ॥ बालान्वृद्धान्वयस्थांश्चनहरेयमनागसः ॥ प्राणिनःप्राणिनामीशनमस्तेऽस्तुप्रसीदमे ॥ ४ ॥ प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्चभ्रातॄन्मातॄःपितॄनपि ॥ अ पध्यास्यंतियद्येवंमृतास्तेषांबिभेम्यहं ॥ ५ ॥ कृपणाश्रुपरिक्लेदोदहेन्मांशाश्वतीःसमाः ॥ तेभ्योहंबलवद्भीताशरणंत्वामुपागता ॥ ६ ॥ यमस्यभवनेदेवपात्यंते पापकर्मिणः ॥ प्रसादयेत्वांवरदप्रसादंकुरुमेप्रभो ॥ ७ ॥ एतदिच्छाम्यहंकामंत्वत्तोलोकपितामह ॥ इच्छेयंत्वत्प्रसादार्थंतपस्तप्तुंमहेश्वर ॥ ८ ॥ पितामह उवाच मृत्योसंकल्पितामेत्वंप्रजासंहारहेतुना ॥ गच्छसंहरसर्वास्त्वंप्रजामाचविचारय ॥ ९ ॥ एतदेवमवश्यंहिभवितानैतदन्यथा ॥ क्रियतामनवद्यांगि यथोक्तंमद्वचोनघे ॥ १० एवमुक्तामहाबाहोमृत्युःपरपुरंजय ॥ नव्याजहारतस्थौचप्रह्वाभगवदुन्मुखी ॥ ११ ॥ पुनःपुनरथोक्तासागतसत्त्वेवभामिनी ॥ तू ष्णीमासीत्ततोदेवोदेवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२ ॥ प्रससादकिलब्रह्मास्वयमेवात्मनात्मनि ॥ स्मयमानश्चलोकेशोलोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३ ॥ निवृत्तरोषेतस्मिं स्तुभगवत्यपराजिते ॥ साकन्याथजगामास्यसमीपादितिनःश्रुतं ॥ १४ अपसृत्याप्रतिश्रुत्यप्रजासंहरणंतदा ॥ त्वरमाणेवराजेंद्रमृत्युर्धेनुकमभ्यगात् ॥ १५ ॥ सातत्रपरमंदेवीतपोऽचरतदुश्चरं ॥ समात्स्येकपदेतस्थौदशपद्मानिपंचच ॥ १६ ॥ तांतथाकुर्वतींतत्रतपःपरमदुश्चरं ॥ पुनरेवमहातेजाब्रह्मावचनमब्रवी त् ॥ १७ ॥ कुरुष्वमेवचोमृत्योतदनादृत्यसत्वरा ॥ तथैवैकपदेतातपुनरन्यानिसप्तसा ॥ १८ ॥ तस्थौपद्मानिषट्चैवपंचद्वेचैवमानद ॥ भूयःपद्मायुतंतातमृ गैःसहचचारसा ॥ १९ ॥ द्वेचायुतेनरश्रेष्ठवाय्वाहारामहामते ॥ पुनरेवततोराजन्मौनमातिष्ठदुत्तमं ॥ २० ॥ अप्सुवर्षसहस्राणिसप्तचैकंचपार्थिव ॥ ततोजगा मसाकन्याकौशिकींनृपसत्तम ॥ २१ ॥ तत्रवायुजलाहाराचचारनियमंपुनः ॥ ततोययौमहाभागागंगांमेरुंचकेवलं ॥ २२ ॥ तस्थौदार्विवनिश्चेष्टाप्रजानां हितकाम्यया ॥ ततोहिमवतोमूर्ध्नियत्रदेवाःसमीजिरे ॥ २३ ॥ तत्रांगुष्ठेनराजेंद्रनिखर्वमपरंततः ॥ तस्थौपितामहंचैवतोषयामासयत्नतः ॥ २४ ॥ तत स्तामब्रवीत्तत्रलोकानांप्रभवाप्ययः ॥ किमिदंवर्ततेपुत्रिक्रियतांममतद्वचः ॥ २५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्रतिश्रुत्यअनंगीकृत्य धेनुकंगोतीर्थमायांतर्वर्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कौशिकींगंडकींनदीं ॥ २१ ॥२२ ॥ दार्विवस्थाणुरिव ॥ २३ ॥२४॥२५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ निगृह्यहठंकृत्वा ॥ २७ ॥२८॥ २९॥ अपध्यास्यंतीत्युक्तंतत्राह नत्वामिति त्वयिदोषंनवदिष्यंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ पुरुषेष्विति रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिश्रुतेःसर्वेषांप्रतिरूपंब्रह्मतत्त्वंचतत्भावमप्रा
प्तस्यनभवतीति ब्रह्मभावंप्राप्स्यसीत्यर्थः तेनचनहवाएवंविदिपापंकर्माश्लिष्यतइतिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञायास्तेपापलेपोपिनभविष्यतीतिभावः ॥ ३१ ॥ यावद्देहपातंक्रोधवेगंधारयितुमशक्ततयाहिंस्रस्यब्रह्मनिष्ठा
पिनश्यतिततश्चपापलेशोऽपिप्रसक्तइत्यभिप्रेत्याह सैवमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कालयिष्यंतिमारयिष्यंति ॥ ३४ ॥ तवापिमारकत्वंमरणनिदानयोःकामक्रोधयोःप्रेरकत्वेनेत्याह सर्वेषामिति नन्वेवमपिप्र
योजकेमयिपापसंबंधःप्रसक्तइत्याशंक्याह एवमिति एवंकुर्वतींत्वांप्रतिधर्मोपिनिमित्ततयाउपैष्यति प्राणिकर्मानुरोधेनकामक्रोधोद्भावनद्वाराभूतानिमारयंत्यास्तवनदोषोऽस्तियतस्त्वंतुल्यवृत्तिः रागद्वेषशून्या

ततोब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवंतंपितामहं॥ नहरेयंप्रजादेवपुनश्चाहंप्रसादये॥ २६ ॥ तामधर्मभयाद्भीतांपुनरेवप्रयाचतीं॥ तदाब्रवीद्देवदेवोनिगृह्येदंवचस्ततः॥
॥ २७॥ अधर्मोनास्तितेमृत्योसंयच्छेमाःप्रजाःशुभे॥ मयाप्युक्तंमृषाभद्रेभवितानेहकिंचन ॥ २८॥ धर्मःसनातनश्चत्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति॥ अहंचविबुधा
श्चैवत्वद्धितेनिरताःसदा ॥ २९ ॥ इममन्यंचतेकामंददानिमनसेप्सितं॥ नत्वांदोषेणयास्यंतिव्याधिसंपीडिताःप्रजाः ॥ ३० ॥ पुरुषेषुस्वरूपेणपुरुषस्त्वंभवि
ष्यसि॥ स्त्रीषुस्त्रीरूपिणीचैवतृतीयेषुनपुंसकं॥ ३१ ॥ सैवमुक्तामहाराजकृतांजलिरुवाचह॥ पुनरेवमहात्मानंनेतिदेवेशमव्ययं ॥ ३२॥ तामब्रवीत्तदादेवोमृ
त्योसंहरमानवान्॥ अधर्मस्तेनभवितातथाध्यास्याम्यहंशुभे॥३३॥ यानश्रुबिंदून्पतितानपश्यंयेपाणिभ्यांधारितास्तेपुरस्तात्॥तेव्याधयोमानवान्घोररूपाः
प्राप्तेकालेकालयिष्यंतिमृत्यो ॥ ३४ ॥ सर्वेषांत्वंप्राणिनामंतकालेकामक्रोधौसहितौयोजयेथाः ॥ एवंधर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयोनचाधर्मंलप्स्यसेतुल्यवृत्तिः॥
॥ ३५॥ एवंधर्मंपालयिष्यस्यथोत्वंनचात्मानंमज्जयिष्यस्यधर्मे ॥ तस्मात्कामंरोचयाभ्यागतंत्वंसंयोज्याथोसंहरस्वेहजंतून्॥ ३६॥ सावैतदामृत्युसंज्ञापदे
शाद्भीताशापाद्बाढमित्यब्रवीत्तं ॥ अथोप्राणान्प्राणिनामंतकालेकामक्रोधौप्राप्यनिर्मोह्यहंति ॥ ३७॥ मृत्योर्येतेव्याधयश्चाश्रुपातामनुष्याणांरुज्यतेयैःश
रीरं॥ सर्वेषांवैप्राणिनांप्राणनांतेतस्माच्छोकंमाकृथाबुध्यबुध्या ॥ ३८॥ सर्वेजीवाःप्राणिनांप्राणनांतेगत्वावृत्ताःसन्निवृत्तास्तथैव ॥ एवंसर्वेमानवाःप्रा
णनांतेगत्वावृत्तादेववद्राजसिंह॥ ३९॥

सि तथाचसूत्रितं वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति परमेश्वरस्य
विषमांसृष्टिंकुर्वतोवैषम्यादिदोषोनास्ति कुतस्तत्तत्प्राणिकर्मसापेक्षत्वाद्वैषम्यस्येतिसूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ अभ्यागतंअधिकारंरोचय कामंसंयोज्यजंतून्संहरस्वेतियोजना ॥ ३६ ॥ प्राप्यप्रापय्य ॥ ३७॥
प्राणनांतेजीवनांते बुध्यजानीहि ॥ ३८ ॥ सर्वेइति देवाइंद्रियाणिप्राणनांतेस्वव्यवहारांतेजाग्रदवसाने सत्वस्तुगत्वा सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेःसुषुप्तौब्रह्माभेदंप्राप्यजागरेपुनरावृत्ताःतथैवपुन
र्निवृत्ताइति तथावस्थाभेदेदृष्टएवंदेहभेदेपिप्राणनांतेजीवनांतेपरलोकंगत्वाआवृत्ताःदेववत्पुनर्वृत्ताश्चभवंति सुप्तिप्रबोधवत्कर्मोपरमोद्भवकृतेजन्ममरणेइत्यर्थः एतेनकेनमृत्युरित्यस्योत्तरमुक्तं ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कस्यमृत्युरित्यस्योत्तरमाह वायुरिति वायुःपंचवृत्तिःप्राणःदेहभेदेदेहनाशे देवानामिंद्रियाणांदेवःराजा नानावृत्तिर्नानादेहगतः एतेनदेहस्यैवमृत्युर्नप्राणानामात्मनोवा॥ ४० ॥सर्वेइति देवाःक्षीणपुण्यामर्त्यत्वं मर्त्याश्चकृतपुण्यादेवत्वंप्रामुवंतीत्यर्थः ॥४१॥४२॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२५८॥ ॥७॥ एवंप्राणिनांकर्माधीनोमृत्युव्याधिसंबंधःसंततइतिज्ञात्वातन्निवृत्तिधर्ममूलांमन्वानोधर्मतत्त्वेप्यार्यजैनम्लेच्छागमानांनानापथत्वेनसंदिहानोधर्मस्वरूपंलक्षणप्रमाणाभ्यांजिज्ञासमानःपृच्छति इमेवैइति॥ १॥२॥ तत्रचोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिस्मृतेर्मुख्यंधर्मस्यलक्षणंवेदएव इतरदपितन्मूलतयाधर्मलक्षणंनस्वतइतिसिद्धंपूर्वतंत्रे कवयोविद्वांसः अर्थंप्रयोजनमेवधर्मलक्षणमाहुः यथोक्तं परिनिर्मथ्यवाग्जालमिदमेवसुनिश्चितं नोपकारात्परंपुण्यंनापकारादघंपरमिति अधर्मलक्ष

वायुर्भीमोभीमनादोमहौजाःससर्वेषांप्राणिनांप्राणभूतः॥ नानावृत्तिर्देहिनांदेहभेदेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टः॥ ४० ॥सर्वेदेवामर्त्यसंज्ञाविशिष्टाःसर्वेमर्त्यादेवसंज्ञाविशिष्टाः ॥ तस्मात्पुत्रंमाशुचोराजसिंहपुत्रःस्वर्गंप्राप्यतेमोदतेह ॥ ४१ ॥ एवंमृत्युर्देवसृष्टाप्रजानांप्राप्तेकालेसंहरंतीयथावत् ॥ तस्याश्चैव व्याधयस्तेश्रुपाताःप्राप्तेकालेसंहरंतीहजंतून् ॥ ४२॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मोक्ष० मृत्युप्रजापतिसंवादेअष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८॥

युधिष्ठिरउवाच इमेवैमानवाःसर्वेधर्मंप्रतिविशंकिताः॥ कोयंधर्मःकुतोधर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह॥१॥ धर्मस्त्वयमिहार्थःकिममुत्रार्थोपिवाभवेत् ॥ उभयार्थोहिवाधर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह॥२॥ भीष्मउवाच सदाचारःस्मृतिर्वेदास्त्रिविधंधर्मलक्षणं॥ चतुर्थमर्थमित्याहुःकवयोधर्मलक्षणं ॥ ३॥ अपिह्युक्तानिधर्म्याणिव्यवस्यंत्युत्तरावरे॥ लोकयात्रार्थमेवेहधर्मस्यनियमःकृतः॥४॥ उभयत्रसुखोदर्कइहचैवपरत्रच॥ अलब्ध्वानिपुणंधर्मंपापःपापेनयुज्यते॥५॥ नचपापकृतःपापान्मुच्यंतेकेचिदापदि॥ अपापवादीभवतियथाभवतिधर्मकृत्॥ धर्मस्यनिष्ठात्वाचारस्तमेवाश्रित्यभोत्स्यसे ॥ ६॥ यथाधर्मसमाविष्टोधनंगृह्णातितस्करः॥ रमतेनिर्हरंस्तेनःपरवित्तमराजके॥ ७॥ यदास्यतद्धरंत्यन्येतदाराजानमिच्छति॥ तदातेषांस्पृहयतेयेवैतुष्टाःस्वकैर्धनैः॥ ८॥

णमपकारइत्यपिप्रश्लेषेणध्येयं॥ ३॥एतदेवविवृणोति अपीति धर्म्याणिधर्मायहितानिकर्माणिउत्तरावरेव्यवस्यंतिन्यूनाधिकभावेनविपरीतंचनिश्चिन्वंति तथाहि गार्हस्थ्येपिमोक्षोस्ति अलसाःसंन्यासमिच्छंति त्यागेनैवमोक्षःविषयलंपटागार्हस्थ्यमिच्छंतीतिकस्तर्ह्यत्रनिर्णयइत्याशंक्याह लोकेति लोकव्यवहारमनुरुध्यायंनियमःकृतः यथाअविक्षिप्तचित्तस्यपुरुषधौरेयस्यगार्हस्थ्येपिजनकवसिष्ठादिवन्मोक्षोस्ति अन्यस्यवेदांतश्रवणादौदृष्टविक्षेपनिवृत्त्यर्थःसंन्यासइति ॥ ४ ॥ इहवापरत्रोभयत्रवाधर्मःफलतीतिप्रश्नस्योत्तरमाह उभयत्रेति ॥ ५ ॥ नैपुण्यमेवाह नचेति केचिदित्याहुरितिशेषः आपदितुयथापवाद्यपिअपापवादीभवति अधर्मकृदपिधर्मकृद्भवति तथैवोक्तमापद्धर्मेषुकर्णपर्वणिवायुधिष्ठिरंजिघांसोरर्जुनस्यबोधायभगवतासत्यवादिनोहिंस्रस्यचाख्यानमुक्तंतदिहानुसंधेयं भोत्स्यसेज्ञास्यसि ॥ ६ ॥ पुरुषःपरपापमेवपश्यतिप्रकाशयतिचनस्वीयमितिसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ यद्यप्येवंतथापिसत्यमेवश्रेयइत्याह सत्यस्येति ॥ १० ॥ पापिनामपिसत्यमत्याज्यमित्याहसार्धेन अपीति सत्यंशपथं ॥ ११ ॥ अधृतिंसमयत्यागं ॥ १२ ॥ तंपूर्वार्धोक्तंधर्मं नियतिदौर्बल्यंदैव प्रातिकूल्यं तदात्वेषामेवसधर्मोरोचते ॥१३॥ रुचौहेत्वंतरमाह नहीति उपसंहरति तस्मादिति अनार्जवेकौटिल्ये ॥१४॥१५॥ मृगइव आचरितंस्तेन शठःपरमपिशठंमन्यतेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उक्त न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति दातव्यमिति कृपणैर्निर्धनैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सामान्यतोधर्मलक्षणमाह यदन्यैरिति ॥ २० ॥ यइति अन्यस्यभार्यायामितिशेषः उपपतिर्जारःकंकिंवक्तुमर्हति स्वस्यैवदुष्टत्वात्

अभीतःशुचिरभ्येतिराजद्वारमशंकितः ॥ नहिदुश्चरितंकिंचिदंतरात्मनिपश्यति ॥ ९ ॥ सत्यस्यवचनंसाधुनसत्याद्विद्यतेपरं ॥ सत्येनविधृतंसर्वंसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं ॥ १० ॥ अपिपापकृतोरौद्राःसत्यंकृत्वापृथक्पृथक् ॥ अद्रोहमविसंवादंप्रवर्तंतेतदाश्रयाः ॥ ११ ॥ तेचेन्मिथोधृतिंकुर्युर्विनश्येयुरसंशयं ॥ नहर्तव्यंपरधनमितिधर्मःसनातनः ॥ १२॥ मन्यंतेबलवंतस्तंदुर्बलैःसंप्रवर्तितं ॥ यदानियतिदौर्बल्यमथैषामेवरोचते ॥ १३ ॥ नह्यत्यंतंबलवंतोभवंतिसुखिनोपिवा ॥ तस्मादनार्जवेबुद्धिर्नकार्यातेकदाचन ॥ १४ ॥ असाधुभ्योस्यनभयंनचौरेभ्योनराजतः ॥ अकिंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयःशुचिरावसेत् ॥ १५ ॥ सर्वतःशंकतेस्तेनोमृगोग्राममिवेयिवान् ॥ बहुधाचरितंपापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १६ ॥ मुदितःशुचिरभ्येतिसर्वतोनिर्भयःसदा ॥ नहिदुश्चरितंकिंचिदात्मनोन्येषुपश्यति ॥ १७॥ दातव्यमित्ययंधर्मउक्तोभूतहितेरतैः ॥ तंमन्यंतेधनयुताःकृपणैःसंप्रवर्तितं ॥ १८ ॥ यदानियतिकार्पण्यमथैषामेवरोचते ॥ नह्यत्यंतंधनवंतोभवंतिसुखिनोपिवा ॥ १९ ॥ यदन्यैर्विहितंनेच्छेदात्मनःकर्मपूरुषः ॥ नतत्परेषुकुर्वीतजानन्नप्रियमात्मनः ॥ २० ॥ योन्यस्यस्यादुपपतिःसकंकिंवक्तुमर्हति ॥ यदन्यस्ततःकुर्यान्नमृष्येदितिमेमतिः ॥ २१ ॥ जीवितुंयःस्वयंचेच्छेत्कथंसोन्यंप्रघातयेत् ॥ यद्यदात्मनिचेच्छेततत्परस्यापिचिंतयेत् ॥ २२॥ अतिरिक्तैःसंविभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ॥ एतस्मात्कारणाद्धात्राकुसीदंसंप्रवर्तितं ॥ २३ ॥ यस्मिंस्तुदेवाःसमयेसंतिष्ठेरंस्तथाभवेत् ॥ अथवालाभसमयेस्थितिर्धर्मेपिशोभना ॥ २४ ॥ सर्वंप्रियाभ्युपगतंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ पश्यैतंलक्षणोद्देशंधर्माधर्मेयुधिष्ठिर ॥ २५ ॥

यत्यदिअन्यस्यअन्यंततःतस्मिन्नेवऔपपत्येविषयेकुर्याद्दृग्गोचरीकुर्यात्तदानमृष्येदितियोजना अन्यस्येतिद्वितीयार्थेषष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ अतिरिक्तैःआवश्यकाधिकैर्भोगैर्भोगसाधनैर्धनादिभिः कुसीदंवृत्त्यर्थंधनप्रयोगःसदीनपोषणार्थमेवकार्योनधनमात्रवृत्त्यर्थं ॥ २३ ॥ समयेसन्मार्गेसंतिष्ठेरन्संमुखाभवेयुस्तथातन्मार्गाचरणशीलः दमदानदयापरोभवेदित्यर्थः तत्रदानेविशेषमाह अथवेति धर्मेयज्ञदानादौ ॥ २४ ॥ प्रियेणसाम्नानतुहिंसयाअभ्युपगतंप्राप्तंप्रियाभ्युपगतं पश्यआलोचय लक्षणोद्देशंलक्षणकीर्तनंएतं यदात्मनःप्रियंतदन्येषुकर्तव्यंयन्नतन्नेत्येवंविधं ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः सूक्ष्मधर्मार्थसूक्ष्मधर्मलाभायनियतंनियमितं ॥ २६ ॥ अनार्जवेकौटिल्ये ॥ २७ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰ऊनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रप्रत्यवतिष्ठते सूक्ष्ममिति ब्रह्मलक्षणंचोदनालक्षणंवेदैकबोध्यंधर्मजातं प्रतिभास्फूर्तिः साचानुमानलक्षणा त्वदुक्तंयुक्तिविरुद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥ नियहात्कुतर्काग्रहेण ॥ २ ॥ इमानिभूतानिशरीरवंतिहि प्रसिद्धं स्वेनस्वयमेवआत्मानंप्राणयंतिजीवयंतिसृजंतिउत्तारयंतिदेहाकारात्च्यावयंति तथाचश्रुतिः अन्नाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेअन्नेनजातानिजीवंतिअन्नंप्रयंत्यभिसंविशंतीति त्वयाहिपरस्यसुखदुःखोत्पादनेनजातौधर्माधर्मौस्वस्यापिकालांतरेसुखदुःखप्रदौभवतइत्युक्तं तत्केवलंपरिपाठेनआम्नायमात्रेणननिश्चेतुंशक्यं अन्नस्यैवजन्मसुखादिहेतुत्वदर्शनात् दृष्टेनैवकारणेनस्वाभाविकेनधर्मेणजग

लोकसंग्रहसंयुक्तंविधात्राविहितंपुरा ॥ सूक्ष्मधर्मार्थनियतंसतांचरितमुत्तमं ॥ २६ ॥ धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्तेकुरुसत्तम ॥ तस्मादनार्जवेबुद्धिर्नतेकार्याकथंचन ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰धर्मलक्षणेऊनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच सूक्ष्मंसाधुसमुद्दिष्टंनियतंब्रह्मलक्षणं ॥ प्रतिभात्वस्तिमेकाचित्तांब्रूयामनुमानतः ॥ १ ॥ भूयांसोहृदयेयेमेप्रश्नास्तेव्याहृतास्त्वया ॥ इदंत्वन्यत्प्रवक्ष्यामिनराजन्निग्रहादिव ॥ २ ॥ इमानिहिप्राणयंतिसृजंत्युत्तारयंतिच ॥ नधर्मःपरिपाठेनशक्योभारतवेदितुं ॥ ३ ॥ अन्योधर्मःसमस्थस्यविषमस्थस्यचापरः ॥ आपदस्तुकथंशक्याःपरिपाठेनवेदितुं ॥ ४ ॥ सदाचारोमतोधर्मःसंतस्त्वाचारलक्षणाः ॥ साध्यासाध्यंकथंशक्यंसदाचारोह्यलक्षणः ॥ ५ ॥ दृश्यतेहिधर्मरूपेणाधर्मंप्राकृतश्चरन् ॥ धर्मंचाधर्मरूपेणकश्चिदप्राकृतश्चरन् ॥ ६ ॥ पुनरस्यप्रमाणंहिनिर्दिष्टंशास्त्रकोविदैः ॥ वेदवादाश्चानुयुगंह्रसंतीतीहनःश्रुतं ॥ ७ ॥ अन्येकृतयुगेधर्मास्त्रेतायांद्वापरेपरे ॥ अन्येकलियुगेधर्मायथाशक्तिकृताइव ॥ ८ ॥ आम्नायवचनंसत्यमित्ययंलोकसंग्रहः ॥ आम्नायेभ्यःपुनर्वेदाःप्रसृताःसर्वतोमुखाः ॥ ९ ॥

द्वैचित्र्यसिद्धौवैदिकधर्मस्यादृष्टस्यकल्पनायाअनुदयाच्चेत्याशयः ॥ ३ ॥ व्यवस्थित्यभावादपिवैदिकधर्मोदुर्ज्ञेयइत्याहान्यइति आपदामानंत्यात्तद्धर्माअप्यनंताइतिदुर्ज्ञेयएवधर्मइत्याह आपदस्त्विति तस्मादव्यवस्थितरूपस्यवैदिकधर्मस्यनधर्मत्वमित्याशयः ॥ ४ ॥ सतामाचारोधर्मोधर्माचरणाच्चसत्वमित्यन्योन्याश्रयेणलक्ष्यलक्षणयोःसाध्यासाध्ययोरविवेकादपिनसदाचारोपिधर्मेमानमित्याह सदाचारइति ॥ ५ ॥ दृश्यतेहीति अथास्यवेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यांश्रोत्रपूरणमित्यादिनिषेधेश्रूयमाणेपिप्राकृताःशूद्रामुमुक्षवोवेदांतान्धर्मबुद्ध्याशृण्वंति अगस्त्यादिरप्राकृतोपिबहुहिंसाकरंदंडकारण्यशापाख्यमधर्मंचकार अतोभ्रष्टेषुशिष्टलक्षणदर्शनात्शिष्टेषुचभ्रष्टलक्षणदर्शनात्सदाचारोपिदुर्निर्णयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ कालभेदेनधर्ममन्यथयंतोवेदाअप्यश्रद्धेयाअनवस्थितत्वादित्याह वेदेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ लोकसंग्रहोलोकरंजनमात्रं वेदयंत्याम्नायार्थमितिवेदाःस्मृतयः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेआम्नायाःअत्रस्मृतिषुप्रमाणंप्रमाणत्वं प्रमाणंश्रुतिर्निरपेक्षत्वात् अप्रमाणंस्मृतिर्मूलश्रुतिसापेक्षत्वात् तयोःपरस्परविरोधेऔदुंबरीसर्वावेष्टयितव्या औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदिति तत्रवेष्टनस्मृतिःसापेक्षत्वादप्रमाणंचेत्तत्सामान्यात्सर्वापिस्मृतिरप्रमाणंततश्चतन्मूलभूतायाःश्रुतेरप्यप्रमाणत्वेन विनिगमनाविरहात्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरपिश्रुत्योरप्रामाण्यमित्याह प्रमाणेपीति ॥१०॥ धर्मस्येति संस्थास्वरूपं जनमेजयाश्वमेधे इंद्रापराधादश्वमेधसंस्थालोपोदृष्टः ॥ ११॥ स्वयंविघ्नवाविघ्नउक्तंवावेदितुंशक्यंनवा दुर्ज्ञेयंधर्मतत्वमित्यर्थः ॥१२॥ प्रथमंकर्मकांडेअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपामसोममम्रताअभूमेत्यादिश्रुतेर्गंधर्वनगरवदद्भुतइवदृश्यते कविभिरन्वीक्ष्यमाणःयत्कृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्घटवत् तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइत्युपपत्तिपूर्वकमुपनिषत्सुईक्ष्यमाणःअदर्शनं

तेचेत्सर्वप्रमाणंवैप्रमाणंत्वत्रविद्यते ॥ प्रमाणेप्यप्रमाणेनविरुद्धेशास्त्रताकुतः ॥१०॥ धर्मस्यक्रियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यायाविक्रियतेसंस्थाततः सापिप्रणश्यति ॥ ११ ॥ विघ्नचैवंनवाविघ्नशक्यंवावेदितुंनवा ॥ अणीयान्क्षुरधारायागरीयानपिपर्वतात् ॥ १२ ॥ गंधर्वनगराकारःप्रथमंसंप्रदृश्यते ॥ अन्वीक्ष्यमाणःकविभिःपुनर्गच्छत्यदर्शनं ॥ १३ ॥ निपानानीवगोभ्योपिक्षेत्रेकुल्येचभारत ॥ स्मृतिर्हिशाश्वतोधर्मोविप्रहीणोनदृश्यते ॥ १४ ॥ कामादन्येच्छयाचान्येकारणैरपरैस्तथा ॥ असंतोपिवृथाचारंभजंतेबहवोपरे ॥ १५ ॥ धर्मोभवतिसक्षिप्रंप्रलापस्त्वेवसाधुषु ॥ अथैतानाहुरुन्मत्तानपिचावहसंत्युत ॥ १६ ॥ महाजनात्युपावृत्ताराजधर्मसमाश्रिताः ॥ नहिसर्वहितःकश्चिदाचारःसंप्रवर्तते ॥ १७॥ तेनैवान्यःप्रभवतिसोपरंबाधतेपुनः ॥ दृश्यतेचैवसपुनस्तुल्यरूपोयदृच्छया ॥ १८ ॥ येनैवान्यःसभवतिसोपरानपिबाधते ॥ आचाराणामनैकाग्र्यंसर्वेषामुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥

यातितुच्छइवभवति ॥ १३ ॥ निपीयतेपशुभिर्जलमस्मिन्निति निपानंवाप्यादिसमीपस्थःक्षुद्रजलाधारः कुल्यावाकेदारान्प्रतिनीयमानायथासद्यःशुष्यतिएवंशाश्वतोवैदिकोधर्मोविप्रहीणःसन्कलेरंतेनदृश्यतेइतिस्मृतिरस्तिभविष्यविषया ॥ १४ ॥ विप्रहीणत्वमेवोपपादयति कामादिति कामात्काम्याग्निहोत्रादिः अन्येच्छयाभृतकाध्यापनादिः अपरैःकारणैर्यज्ञाद्युद्देशेनधनलाभार्थंव्रतादिः असंतोदांभिकाः वृथाश्रद्धाराहित्यात् ॥ १५ ॥ सकामादिमद्भिःकृतोधर्मोभवतिमूढदृष्ट्यासाधुषुचधर्मःप्रलापमात्रंधर्मोनास्तीतिवदंतिमूढाः प्रलापमेवाहाथेति ॥ १६ ॥ महाजनाःद्रोणाचार्यादयः ब्रह्मकर्मादरेसुरकार्यंनस्यात्अनादरेशिष्टाचारव्याकोपइतिभावः ॥ १७ ॥ तेनैवआचारेणैव अन्योविश्वामित्रादिः अपरंजामदग्न्यादिकं सःआचारवान्तुल्यरूपोवसिष्ठादिः ॥ १८ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमाचाराणामनैकाग्र्यंव्यभिचारित्वमाह येनैवेति ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंश्रुतिस्मृतिसदाचाराणामप्रामाण्यमुक्त्वास्वमतमाह चिराभिपन्नइति अनाद्यविगानप्रवृत्तेनस्वभावेनैवसुखदुःखकार्याकार्यव्यवस्थानश्रुत्यादिप्रमाणकेनधर्मेणेत्यर्थः संस्थामर्यादा ॥२०॥ इतिशांति० मो०नै०भा०षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥७॥ अत्रेति अत्रसुखादिव्यवस्थायांस्वभावएव नियामकउत धर्मइति विमर्शेतुलाधारवाक्यानिधर्मेप्रमाणत्वेनोदाहरंतीत्यर्थः ॥ १ ॥

चिराभिपन्नःकविभिःपूर्वंधर्मउदाहृतः॥ तेनाचारेणपूर्वेणसंस्थाभवतिशाश्वती ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष०धर्मप्रामाण्याक्षेपेषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२६०॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥तुलाधारस्यवाक्यानिधर्मेजाजलिनासह॥१॥ वनेवनचरःकश्चिज्जाजलिर्नामवैद्विजः॥ सागरोद्देशमागम्यतपस्तेपेमहातपाः ॥ २ ॥ नियतोनियताहारश्चीराजिनजटाधरः॥ मलपंकधरोधीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३ ॥ सकदाचिन्महातेजाजलवासोमहीपते ॥ चचारलोकान्विप्रर्षिःप्रेक्षमाणोमनोजवः ॥ ४ ॥ सचिंतयामासमुनिर्जलवासेकदाचन ॥ विप्रेक्ष्यसागरांतांवैमहींसवनकाननां ॥ ५ ॥ नमयासदृशोस्तीहलोकेस्थावरजंगमे ॥ अप्सुवैहायसंगच्छेन्मयायोन्यःसहेतिवै ॥ ६ ॥ अदृश्यमानोरक्षोभिर्जलमध्येवदंस्तथा ॥ अब्रुवंश्चपिशाचास्तंनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ॥ ७॥ तुलाधारोवणिग्धर्मावाराणस्यांमहायशाः ॥ सोप्येवंनार्हतेवक्तुंयथात्वंद्विजसत्तम ॥८॥ इत्युक्तोजाजलिर्भूतैःप्रत्युवाचमहातपाः ॥ पश्येयंतमहंप्राज्ञंतुलाधारंयशस्विनं ॥ ९ ॥ इतिब्रुवाणंतमृषिंरक्षांस्युद्धृत्यसागरात् ॥ अब्रुवन्गच्छपंथानमास्थायेमंद्विजोत्तम ॥ ॥ १० ॥ इत्युक्तोजाजलिर्भूतैर्जगामविमनास्तदा ॥ वाराणस्यांतुलाधारंसमासाद्याब्रवीदिदं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंकृतंदुष्करंतातकर्मजाजलिनापुरा ॥ येनसिद्धिंपरांप्राप्तस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच अतीवतपसायुक्तोघोरेणसबभूवह ॥ तथोपस्पर्शनरतःसायंप्रातर्महातपाः ॥ १३ ॥ अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमोद्विजः ॥ वानप्रस्थविधानज्ञोजाजलिर्ज्वलितःश्रिया ॥ १४ ॥ वनेतपस्यतिष्ठत्सनचधर्ममवैक्षत ॥ वर्षास्वाकाशशायीचहेमंतेजलसंश्रयः ॥ १५ ॥ वातातपासहोग्रीष्मेनचधर्ममविंदत ॥ दुःखशय्याश्चविविधाभूमौचपरिवर्तते ॥ १६ ॥ ततःकदाचित्समुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः ॥ अंतरिक्षाज्जलंमूर्ध्नाप्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ अथतस्यजटाःक्लिन्नाबभूवुर्ग्रथिताःप्रभो ॥ अरण्यगमनान्नित्यंमलिनोऽमलसंयुतः ॥ १८ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जलवासेमहींविप्रेक्ष्यतपोबलाद्दूरदर्शनादिसिद्धिप्राप्त्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैहायसंआकाशगतंग्रहनक्षत्रादिगच्छेत्अवगच्छेत् मयासहगच्छेयःसोन्यःकोस्तीतियोज्यं ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपस्पर्शनरतःस्नानाचमनरतः ॥ १३ ॥ श्रियावेदविद्यया ॥ १४ ॥ नचधर्ममवैक्षतधर्मवानस्मीतिमानंनप्रापेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अमलसंयुतःनिष्पापः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१९॥२०॥ उपप्रैक्षतउपेक्षांचक्रे नवारितवानित्यर्थः ॥२१॥२२॥२३॥ प्राजापत्येनगर्भाधानविधिना ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ कालसमयेकालमर्यादायांसत्यां तेशकुंतकाःपक्षिणःपक्षवंतोबभूवुः

सकदाचिन्निराहारोवायुभक्षोमहातपाः॥ तस्थौकाष्ठवदव्यग्रोनचचालचकर्हिचित् ॥ १९ ॥ तस्यस्मस्थाणुभूतस्यनिर्विचेष्टस्यभारत॥ कुलिंगशकुनौराज
न्नीडंशिरसिचक्रतुः॥ २० ॥ सतौदयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षतदंपती॥ कुर्वाणौनीडकंतत्रजटासुतृणतंतुभिः॥ २१॥ यदानसचलत्येवस्थाणुभूतोमहातपाः॥ त
तस्तौसुखविश्वस्तौसुखंतत्रोषतुस्तदा॥ २२ ॥ अतीतास्वथवर्षासुशरत्कालउपस्थिते॥ प्राजापत्येनविधिनाविश्वासात्काममोहितौ ॥ २३॥ तत्रापातयतां
राजन्शिरस्यंडानिखेचरौ॥ तान्यबुध्यततेजस्वीसविप्रःसंशितव्रतः॥ २४॥ बुध्वाचसमहातेजानचचालचजाजलिः॥ धर्मेकृतमनानित्यंनाधर्मंसत्वरोचय
त्॥ २५॥ अहन्यहनिचागत्यततस्तौतस्यमूर्धनि॥ आश्वासितौनिवसतःसंप्रहृष्टौतदाविभो॥ २६॥ अंडेभ्यस्त्वथपुष्टेभ्यःप्राजायंतशकुंतकाः ॥ व्यवर्धंतच
तत्रैवनचाकंपतजाजलिः॥ २७॥ सरक्षमाणस्त्वंडानिकुलिंगानांधृतव्रतः॥ तथैवतस्थौधर्मात्मानिर्विचेष्टःसमाहितः ॥ २८॥ ततस्तुकालसमयेबभूवुस्तेथ
पक्षिणः॥ बुबुधेतांस्तुसमुनिर्जातपक्षान्कुलिंगकान्॥ २९॥ ततःकदाचित्तांस्तत्रपश्यन्पक्षीन्यतव्रतः॥ बभूवपरमप्रीतस्तदामतिमतांवरः॥ ३० ॥ तथातान
पिसंवृद्धान्दृष्ट्वाचाप्नुवतांमुदं॥ शकुनौनिर्भयौतत्रऊषतुश्चात्मजैःसह॥ ३१ ॥ जातपक्षांश्चसोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान्॥ सायंसायंद्विजान्विप्रोनचाकंपत
जाजलिः॥ ३२॥ कदाचित्पुनरभ्येत्यपुनर्गच्छंतिसंततं॥ त्यक्तामातापितृभ्यांतेनचाकंपतजाजलिः॥ ३३॥ तथातेदिवसंचापिगत्वासायंपुनर्नृप॥ उपावर्तं
तत्रैवनिवासार्थंशकुंतकाः॥ ३४॥ कदाचिद्दिवसान्पंचसमुत्पत्यविहंगमाः॥ षष्ठेऽहनिसमाजग्मुर्नचाकंपतजाजलिः॥ ३५ ॥ क्रमेणचपुनःसर्वेदिवसान्
सुबहूनथ॥ नोपावर्तंतशकुनाजातप्राणाःस्मतेयदा॥ ३६॥ कदाचिन्मासमात्रेणसमुत्पत्यविहंगमाः॥ नैवागच्छंस्ततोराजन्प्रातिष्ठतसजाजलिः॥ ३७॥ तत
स्तेषुप्रलीनेषुजाजलिर्जातविस्मयः॥ सिद्धोस्मीतिमतिंचक्रेततस्तंमानआविशत्॥ ३८॥ सतथानिर्गतान्दृष्ट्वाशकुंतान्नियतव्रतः॥ संभावितात्मासंभाव्यभृ
शंप्रीतमनाभवत्॥ ३९॥ सनद्यांसमुपस्पृश्यतर्पयित्वाहुताशनं॥ उदयंतमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ॥ ४० ॥ संभाव्यचटकान्मूर्ध्निजाजलिर्जपतांवरः॥
आस्फोटयत्तथाकाशेधर्मःप्राप्तोमयेतिवै॥ ४१ ॥ अथांतरिक्षेवागासीत्तांचशुश्रावजाजलिः॥ धर्मेणनसमस्त्वंवैतुलाधारस्यजाजले॥ ४२॥ ॥२९॥ पक्षी

नूआर्षोमत्वर्थीयइः॥३०॥३१॥ द्विजान्शकुंतान्॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ प्रलीनेषुप्रडीनेषु मानोगर्वः ॥३८॥३९॥ ४० ॥ संभाव्यवर्धयित्वाआस्फोटयत्बाहुशब्दमकरोत्॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ५५ ॥ भांडंमूलधनंतेनजीवनंयस्य स्याद्भांडमश्वाभरणामत्रेमूलवणिग्धनइतिविश्वः ॥ ४६ ॥ आयान्आगच्छन् ॥ ४७ ॥ सागरानूपंसागरसमीपस्थंसजलंप्रदेशं संज्ञांधर्मंवानेहमिति
तिज्ञानं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चारींआहारार्थंसंचरणं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ९ ॥ इतोति ॥ १ ॥ वाणिजवणिक्पुत्रेतिसा

वाराणस्यांमहाप्राज्ञस्तुलाधारःप्रतिष्ठितः॥ सोप्येवंनार्हतेवक्तुंयथात्वंभाषसेद्विज ॥ ४३॥ सोमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ॥ पृथिवीमचरद्राजन्यत्र
सायंगृहोमुनिः ॥ ४४ ॥ कालेनमहतागच्छत्सतुवाराणसींपुरीं ॥ विक्रीणंतंचपण्यानितुलाधारंददर्शसः ॥ ४५ ॥ सोपिदृष्ट्वैवतंविप्रमायांतंभांडजीवनः ॥ स
मुत्थायंसुसंहृष्टःस्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६ ॥ तुलाधारउवाच आयानेवासिविदितोममब्रह्मन्नसंशयः ॥ ब्रवीमियत्तुवचनंतच्छृणुष्वद्विजोत्तम ॥
॥ ४७॥ सागरानूपमाश्रित्यतपस्तप्तंत्वयामहत् ॥ नचधर्मस्यसंज्ञांत्वंपुरावेत्थकथंचन ॥ ४८ ॥ ततःसिद्धस्यतपसातवविप्रशकुंतकाः ॥ क्षिप्रंशिरस्यजायंत
तेचसंभावितास्त्वया ॥ ४९ जातपक्षायदातेचगताश्चारीमितस्ततः ॥ मन्यमानस्ततोधर्मंचटकप्रभवंद्विज ॥ ५० ॥ खेवाचंत्वमथाश्रौषीर्मांप्रतिद्विजसत्तम ॥
अमर्षवशमापन्नस्ततःप्राप्तोभवानिह ॥ करवाणिप्रियंकिंतेतद्ब्रूहिद्विजसत्तम ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०तुलाधारजाजलिसंवादेएकषष्ट्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसतदातेनतुलाधारेणधीमता ॥ प्रोवाचवचनंधीमान्जाजलिर्जपतां
वरः ॥ १ ॥ जाजलिरुवाच विक्रीणतःसर्वरसान्सर्वगंधांश्चवाणिज ॥ वनस्पतीनोषधीश्चतेषांमूलफलानिच ॥ २ ॥ अध्यगानैष्ठिकींबुद्धिंकुतस्त्वामि
दमागतं ॥ एतदाचक्ष्वमेसर्वंनिखिलेनमहामते ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्तुलाधारोब्राह्मणेनयशस्विना ॥ उवाचधर्मसूक्ष्माणिवैश्योधर्मार्थतत्त्व
वित् ॥ ४ ॥ तुलाधारउवाच वेदाहंजाजलेधर्मंसरहस्यंसनातनं ॥ सर्वभूतहितंमैत्रंपुराणंयंजनाविदुः ॥ ५ ॥ अद्रोहेणैवभूतानामल्पद्रोहेणवापुनः ॥ या
वृत्तिःसपरोधर्मस्तेनजीवामिजाजले ॥ ६ ॥ परिच्छिन्नैःकाष्ठतृणैर्मयेदंशरणंकृतं ॥ अलक्तंपद्मकंतुंगंगंधांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ ॥ रसांश्चतांस्तान्विप्रर्षेमद्य
वर्ज्यान्बहूनहं ॥ क्रीत्वावैप्रतिविक्रीणेपरहस्तादमायया ॥ ८ ॥

धिक्षेपमाह अपण्यविक्रेतृत्वाद्दोषवानपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अध्यगाःअधिगतवानसि ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मरहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ॥ ५ ॥ अल्पद्रोहेण आपदिवा नानुपहत्यभूतानिभोगःसंभवतीति
न्यायेनाद्रोहेणवृत्त्यसंभवाद्वा ॥ ६ ॥ अलक्तंलाक्षारससारंपद्मकंतुंगंचकाष्ठविशेषौ कस्तूर्यादीन्गंधान् ॥ ७ ॥ रसान्लवणादीन् क्रीत्वैवनतुस्वयमुत्पाद्य ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुलाक्षालवणमांसानिपतनीयानिविक्रयेइतिलाक्षादिविक्रयेदोषस्मृतेस्तद्वतःकथंधार्मिकत्वमित्याशंक्याह सर्वेषामिति अयमर्थः लोकेहिउपकारिणंप्रत्युपकुर्वंतिअद्रोहिणेनद्रुह्यंतिचेत्युत्सर्गः तत्सामान्या देहिकौउपकारापकारौजन्मांतरेपिसुखदुःखप्रदानायप्रभवतोनत्वाकस्मिकंकस्यचित्सुखंदुःखंवास्तिजन्मांतरीयंकारणंविनेत्यनुमीयतेऽतःस्वभाववादस्तावदयुक्तएव श्रुत्यादीनांधर्मेप्रामाण्यमपिवक्ष्यमाण रीत्यायुज्यतएवेति ॥ ९ ॥ १० ॥ आकाशस्यअभ्रपटलस्य चित्रतांविविधाकारत्वं ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपिहितद्वाराआच्छादितेंद्रियगोलकाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विपक्षेदोषमा ह यस्मादिति ॥ १८ ॥ मानःपथःपित्र्यान्मानवादधिदूरंनैष्टपरावतइतिमंत्रलिंगात्कुलाचारस्यप्रामाण्यंगम्यतेतदप्यस्मास्वस्तीत्याह यथावदिति अहिंस्राणामितिहिंसामयःकुलाचारोप्यप्रमाणमित्युक्तं मं

सर्वेषांयःसुहृन्नित्यंसर्वेषांचहितेरतः॥ कर्मणामनसावाचासधर्मंवेदजाजले ॥ ९ ॥ नानुरुद्ध्येविरुध्येवानद्वेष्मिनचकामये॥ समोहंसर्वभूतेषुपश्यमेजाज लेव्रतं॥ तुलामेसर्वभूतेषुसमातिष्ठतिजाजले॥ १० ॥ नाहंपरेषांकृत्यानिप्रशंसामिनगर्हये॥ आकाशस्येवविप्रेंद्रपश्यन्लोकस्यचित्रतां ॥ ११ ॥ इतिमांत्वं विजानीहिसर्वलोकस्यजाजले॥ समंमतिमतांश्रेष्ठसमलोष्ठाश्मकांचनं॥ १२ ॥ यथांधबधिरोन्मत्ताउच्छ्वासपरमाःसदा॥ देवैरपिहितद्वाराःसोपमापश्यतो मम॥ १३॥ यथावृद्धातुरकृशानिस्पृहाविषयान्प्रति ॥ तथार्थकामभोगेषुममापिविगतास्पृहा ॥ १४ ॥ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ यदा नेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ १५॥ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ १६॥ नभूतोनभविष्योस्तिनचधर्मोस्तिक श्चन॥ योऽभयःसर्वभूतानांसप्राप्नोत्यभयंपदं॥ १७॥ यस्मादुद्विजतेलोकःसर्वोमृत्युमुखादिव॥ वाक्क्रूराद्दंडपरुषात्सप्राप्नोतिमहद्भयं॥ १८॥ यथावद्वर्तमाना नांवृद्धानांपुत्रपौत्रिणां॥ अनुवर्तामहेवृत्तमहिंस्राणांमहात्मनां॥ १९॥ प्रनष्टःशाश्वतोधर्मःसदाचारेणमोहितः॥ तेनवैद्यस्तपस्वीवाबलवान्वाविमुत्यते॥ २० ॥

त्रार्थस्तुपित्र्यात्पित्रादिसंसेवितात् मानवात्मनुर्मंत्रस्तत्प्रकाशितात् वेदाविरुद्धादित्यर्थः पथोमार्गात्नःअस्मान्दूरंमानैष्टनयतपरावतःबद्धायुष्मतोस्मानिति ॥ १९ ॥ शिष्टाचारंप्रमाणयति प्रनष्टइतिद्वा भ्यां शाश्वतःशश्वद्भवःपरंपरयावेदमूलकत्वादनादिर्धर्मःशिष्टाचारःसप्रनष्टः यतःसदाचारेणक्वचिदंशेविरुद्धेनमोहितःमोहंप्रापितः यथाअवर्त्याशुनआंत्राणिपेचे यःपूजयितुंपितृदेवमनुष्यान्पेचआंत्राणिशु नइतिश्रुतिस्मृतिभ्यांवामदेवस्यश्रेष्ठतमस्यापिबीभत्सआचारआपदिश्वमांसभक्षणरूपःप्रदर्शितः पुराणेवाऋषभादीनांमहायोगिनामाचारंदृष्ट्वाआर्हतादयोमोहिताः पाषंडमार्गमनुगताइत्युक्तं तेनमोहरूपेण कारणेनवैद्योविद्यावान् तपस्वीजितेंद्रियःबलवान्जितकामक्रोधःसोपिविमुह्यते विमुच्यतइतिपाठेतेनसदाचारेणेत्यर्थः अयंभावः सर्वनाशेसमुत्पन्नेह्यर्धंत्यजतिपंडितः अर्धनाशेसमुत्पन्नेसर्वंत्यजतिदुर्मति रितिन्यायेनमूढाःशिष्टाचारमंशेविगीतंदृष्ट्वाकृत्स्नमपित्यजंतिस्वभाववादंचानुरुंध्यंते बुद्धास्तुश्रुत्यंतरविरुद्धंविरुद्धांशमात्रंत्यक्त्वातेनैवसदाचारेणमुच्यंतइति ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवाह आचारादिति धर्ममोक्षोपयोगिनमधिकारं उपसंहरतिएवमिति साधुभिश्चीर्णंधर्मंयश्चरेत्सधर्ममाप्नुयादित्यन्वयः॥२१॥नद्यामिति नदीप्रवाहेणकाष्ठानामिवकर्मप्रवाहेणपितृपुत्रादीनांसंयोगवियोगा वित्याशयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ लोकस्यकर्माधीनत्वात्सुखार्थीनकंचिदुद्वेजयेदित्याह यस्मादिति एतत्फलमाह अभयमिति ॥ २४ ॥ विपक्षेदोषमाह यस्मादिति वृकःहिंस्रपशुः दृष्टांतेवडवाग्निः ॥२५॥ अयंअभयदानलक्षणः यतस्ततःसर्वोपायसाध्यःसहायादिसाध्योबंदीमोचनादिरूपः सुभगःऐश्वर्यहेतुः परःपरलोकहेतुश्च ॥ २६ ॥ ततोऽभयदानात् तान्सहायादियुक्तान्प्रवदंतिप्रकृष्टान्वदंति तेचयदिअ ल्पहृल्लेखाःअल्पंबाह्यसुखंहृदिलेखेवप्रतिष्ठितंयेषांतेबहिर्मुखाःकीर्त्यर्थमभयदानंकुर्युः येपटवःकुशलाः कृत्स्नंब्रह्मतन्मूलकएवतदर्थमेवाभयदानमितिनिर्णयोयेषां अभयदानंसर्वेषांसंमतमित्यर्थः ॥ २७॥

आचाराज्जाजलेप्राज्ञःक्षिप्रंधर्ममवाप्नुयात् ॥ एवंयःसाधुभिर्दांतश्चरेदद्रोहचेतसा ॥२१॥ नद्यांचेहयथाकाष्ठमुह्यमानंयदृच्छया ॥ यदृच्छयैवकाष्ठेनसंधिंग च्छेतकेनचित् ॥२२॥ तत्रापराणिदारूणिसंसृज्यंतेपरस्परं॥तृणकाष्ठकरीषाणिकदाचिन्निसमीक्षया॥२३॥ यस्मान्नोद्विजतेभूतंजातुकिंचित्कथंचन॥अभयं सर्वभूतेभ्यःसप्राप्नोतिसदामुने ॥२४॥ यस्मादुद्विजतेविद्वन्सर्वलोकोवृकादिव ॥क्रोशतस्तीरमासाद्ययथासर्वेजलेचराः ॥२५॥ एवमेवायमाचारःप्रादुर्भूतो यतस्ततः ॥ सहायवान्द्रव्यवान्यःसुभगोथपरस्तथा ॥ २६ ॥ ततस्तानेवकवयःशास्त्रेषुप्रवदंत्युत ॥ कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाःपटवःकृत्स्ननिर्णयाः ॥२७॥ तपोभिर्य ज्ञदानैश्चवाक्यैःप्रज्ञाश्रितैस्तथा ॥ प्राप्नोत्यभयदानस्ययद्यत्फलमिहाश्नुते ॥ २८ ॥ लोकेयःसर्वभूतेभ्योददात्यभयदक्षिणां ॥ ससर्वयज्ञैरीजानःप्राप्नोत्यभय दक्षिणां ॥ २९ ॥ नभूतानामहिंसायाज्यायान्धर्मोस्तिकश्चन ॥ यस्मान्नोद्विजतेभूतंजातुकिंचित्कथंचन ॥ सोभयंसर्वभूतेभ्यःसंप्राप्नोतिमहामुने ॥ ३० ॥य स्मादुद्विजतेलोकःसर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ नसधर्ममवाप्नोतिइहलोकेपरत्रच ॥ ३१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः ॥ देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदै षिणः ॥ ३२ ॥ दानंभूताभयस्याहुःसर्वदानेभ्यउत्तमं ॥ ब्रवीमितेसत्यमिदंश्रद्दधस्वचजाजले ॥ ३३॥ सएवसुभगोभूत्वापुनर्भवतिदुर्भगः ॥ व्यापत्तिंकर्मणां दृष्ट्वाजुगुप्संतिजनाःसदा ॥ ३४ ॥

तपआदिभिर्यद्यत्फलमश्नुतेतत्अभयदानस्यअभयदानेनप्राप्नोति ॥ २८ ॥ एतदेवप्रशंसति लोकेइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अभयदानस्यपार्यंतिकंफलमाह सर्वेतिसर्वेषांभूतानांआत्मभूतस्यप्र त्यगात्मनः आत्माह्येषांसभवतियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानिर्विकल्पकावस्थाउक्ता सर्वभूतानिपश्यतइतिआत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमितिश्रुतिप्र सिद्धसार्वज्ञ्यफलासविकल्पावस्थाउक्ता अतएवास्यविभुत्वेनगगनस्येवगत्यभावाद्देवाअपि संधिरार्षः मार्गेमुह्यंति पदंब्रह्मलोकादितद्रहितस्य पदैषिणोदेवाः ॥ ३२ ॥ अभयदानश्रैष्ठ्यमुपसंहरति दानमि ति ॥ ३३ ॥ अस्यैवस्तुत्यर्थंकाम्यंकर्मक्षयिष्णुत्वेननिंदति सएवेति सुभगःस्वर्गी व्यापत्तिंनाशं कर्मणांकर्मफलानांस्वर्गादीनां ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकारणःकारणंअनुष्ठानप्रयोजकंफलंतद्धीनः सूक्ष्मःअभयदानात्मकः भूतंब्रह्मभव्यंस्वर्गादिउभयार्थमेव धर्माणांशमादीनांयज्ञादीनांचप्रवचनमध्ययनंवेदेकृतं अतःस्थूलधर्माद्यज्ञादेरन्यःसूक्ष्मधर्मोस्तीति भावः ॥ ३५ ॥ कुतः सूक्ष्मधर्मोदुर्ज्ञेयः यतोबहुनिह्नवःसप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभतेसप्तदशःप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्याइत्यादिविधयःश्रेयःसाधनत्वेनहिंसामुपदिशंतोऽहिंसाशास्त्रमुपमृद्नंतीत्यर्थः तर्हितदप्र माणमेवेत्याशंक्याह उपलभ्येति उक्षाणंवावेहतंवाक्षदंते महोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिश्रुतिस्मृतिविहितोमधुपर्केगवालंभएकआचारः मागामनागामदितिंवधिष्टेतिमंत्रलिंगावगतोगवोत्सर्गवि धिस्तद्विरुद्धोऽन्यआचारः तत्राऽनागामितिविशेषणात्क्रत्वर्थहिंसाविधेरहिंसाविधिर्ज्यायानितिगम्यते अनागस्त्वस्यप्राजापत्यपशुष्वपितुल्यत्वादित्यास्तांतावत् ॥ ३६ ॥ यदुक्तमलक्तपद्मकादीन्यपण्या

अकारणोहिनैवास्तिधर्मःसूक्ष्मोहिजाजले॥ भूतभव्यार्थमेवेहधर्मप्रवचनंकृतं॥३५॥ सूक्ष्मत्वान्नसविज्ञातुंशक्यतेबहुनिह्नवः॥उपलभ्यांतराचान्यानाचारा नवबुध्यते॥३६॥ येचच्छिंदंतिवृषणान्येचभिंदंतिनस्तकान्॥ वहंतिमहतोभारान्बध्नंतिदमयंतिच॥३७॥ हत्वासत्वानिखादंतितान्कथंनविगर्हसे॥मानुषा मानुषानेवदासभावेनभुंजते॥ ३८॥ वधबंधनिरोधेनकारयंतिदिवानिशं॥आत्मनश्चापिजानातियद्दुःखंवधबंधने॥३९॥पंचेंद्रियेषुभूतेषुसर्वंवसतिदैवतं॥ आदित्यश्चंद्रमावायुर्ब्रह्माप्राणःक्रतुर्यमः॥ ४० ॥ तानिजीवानिविक्रीयकाम्तेषुविचारणा॥ अजोग्निर्वरुणोमेषःसूर्योश्वःपृथिवीविराट्॥४१॥ धेनुर्वत्सश्च सोमोवैविक्रीयैतन्नसिध्यति॥ कातैलेकाघृतेब्रह्मन्मधुन्यप्यौषधेषुवा ॥ ४२॥ अदंशमशकेदेशेसुखसंवर्धितान्पशून् ॥ तांश्चमातुःप्रियान्जानन्नाक्रम्यब हुधानराः॥ ४३॥ बहुदंशाकुलान्देशान्नयंतिबहुकर्दमान्॥ वाहसंपीडिताधुर्याःसीदंत्यविधिनापरे॥४४॥ नमन्येभ्रूणहत्यापिविशिष्टातेनकर्मणा॥ कृषिंसा ध्वितिमन्यंतेसाचवृत्तिःसुदारुणा॥ ४५॥ भूमिंभूमिशयांश्चैवहंतिकाष्ठमयोमुखं॥ तथैवानडुहोयुक्तान्समवेक्षस्वजाजले॥४६॥ अघ्न्याइतिगवांनामकए ताहंतुमर्हति॥ महच्चकाराकुशलंवृषंगांवाऽलभेत्तुयः॥ ४७॥ ऋषयोयतयोह्येतन्नहुषेप्रत्यवेदयन्॥ गांमातरंचाप्यवधीर्वृषभंचप्रजापतिं॥ ४८॥

निविक्रीणासीतितत्राह येचेति नस्तकान्नासागर्भान् वहंतिवाहयंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अविधिना क्रत्वर्थापिहिंसादोषावहाकिमुताऽक्रत्वर्थेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एत देवाह नमन्येइति ॥ ४५ ॥ भूमिशयान्सर्पादीन् अयोमुखंकाष्ठंलांगलं ॥ ४६ ॥ अप्यायध्वमघ्न्यादेवभागमितिश्रुतिप्रसिद्धमघ्न्याइतिगवांनाम नहंतुंशक्याअघ्न्याइतियोगात्गवामवध्यत्वंश्रौतमित्यर्थः च कारकृतवान् आलभेत्हिंस्यात् पृषध्रोगांलभन्निवेतिपाठेगांगोजातीयांपृषध्रोबाणःलभन्स्पृशन्निव व्याघ्रभ्रांत्यानिसृष्टोबाणोगविपतितोनतुगविविसृष्टइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शतमिति यथाइंद्रस्यब्रह्महत्यानार्यादिषुरजआदिरूपेणक्षिप्ताएवंनहुषकृतागोवधहत्यासर्वभूतेष्वेकाधिकशतरोगरूपेणक्षिप्तेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ भ्रूणहमिति ब्राह्मणाश्चैवगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतं एकत्रमंत्रास्ति ष्ठंतिहविरेकत्रतिष्ठतीतिस्मृतेर्गवांब्राह्मणेनसहसमानवंशत्वात्गोघ्नोपिभ्रूणहैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वापितपसाध्यानेनतंप्रत्यवेदयन्प्रतीपंअवेदयन्हंतारमपिधीपूर्वंअहंतारंनहुषंध्यानबलेनज्ञात्वातथैवलो केपिप्रमादात्कृतोपिगोवधोव्याधिरूपेणसर्वलोकापकारायाभूत्किमुतबुद्धिपूर्वंकृतइतिज्ञापितवंतइत्यर्थः ॥५१॥ केवलेति मधुपर्कादौगवाद्यालंभःपूर्वैःकृतइत्यंधपरंपरामात्रात्करोषिनतुतत्त्वबुद्ध्या ॥५२॥ कारणात्हेतुतःयेनभूतानामभयंसधर्मइतिजानीयान्नगतानुगतिकःस्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ प्रियाप्रियंहर्षविषादौतौहिहिंसायांप्रवर्तयतः तथाचापस्तंबः हृष्टोदृप्यतिदृप्तोधर्ममतिक्रामतिधर्मातिक्रमान्नश्यती

अकार्यंनहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृतेव्यथां ॥ शतंचैकंचरोगाणांसर्वभूतेष्वपातयन् ॥ ४९ ॥ ऋषयस्तेमहाभागाःप्रजास्वेवहिजाजले ॥ भ्रूणहंनहुषंत्वाहुर्नते होष्यामहेहविः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वातेमहात्मानःसर्वेतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ऋषयोयतयःशांतास्तपसाप्रत्यवेदयन् ॥ ५१ ॥ ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ॥ केवलाचरितत्वात्तुनिपुणोनावबुध्यसे ॥ ५२ ॥ कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्नलोकचरितंचरेत् ॥ योहन्याद्यश्चमांस्तौतितत्रापिशृणुजाजले ॥५३॥ समौ तावपिमेस्यातांनहिमेस्तिप्रियाप्रियं ॥ एतदीदृशकंधर्मंप्रशंसंतिमनीषिणः ॥ ५४ ॥ उपपत्त्याहिसंपन्नोयतिभिश्चैवसेव्यते ॥ सततंधर्मशीलैश्चनिपुणेनोपल क्षितः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादेद्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ७ ॥ जाजलिरुवाच अयंप्रवर्तितोधर्मस्तुलांधारयतात्वया ॥ स्वर्गद्वारंचवृत्तिंचभूतानामवरोत्स्यते ॥ १ ॥ कृष्यात्द्यन्नंप्रभवतिततस्त्वमपिजीवसि ॥ पशुभिश्चौषधीभिश्चमर्त्याजीवं तिवाणिज ॥ २ ॥ ततोयज्ञःप्रभवतिनास्तिक्यमपिजल्पसि ॥ नहिवर्तेदयंलोकोवार्तामुत्सृज्यकेवलां ॥ ३ ॥ तुलाधारउवाच वक्ष्यामिजाजलेवृत्तिंना स्मिब्राह्मणनास्तिकः ॥ नयज्ञंचविनिंदामियज्ञवित्तुसुदुर्लभः ॥४॥ नमोब्राह्मणयज्ञाययेचयज्ञविदोजनाः ॥ स्वयज्ञंब्राह्मणाहित्वाक्षत्रंयज्ञमिहास्थिताः ॥५॥

ति क्रुद्धोहन्यात्पितॄनपीतितस्मात्सर्वभूताभयप्रदानमेवमहान्धर्मइत्याशयः ॥ ५४ ॥ सेव्यतेधर्मः निपुणेनचक्षुषाउपलक्षितश्च ॥ ५५ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ७ ॥ येचच्छिंदंतिवृषणानित्यादिनाकृषिंदूषयतात्वयालोकद्वयंनाशितमित्याह अयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ नास्तिक्यंहिंसात्मकत्वेनयज्ञनिंदा ॥ ॥ ३ ॥ वृत्तिंअहिंस्रांजीविकांवक्ष्यामिवच्मि अस्मद्वृत्त्यावानप्रस्थवृत्त्यावन्येनवाजीविकायाःसंभवात्किंहिंसात्मकयाकृष्येतिभावः नचकृषिद्रोहमात्रान्नास्तिक्यंयज्ञनिंदावाकृताभवतीत्याह नास्मीति तथापियज्ञवित्यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेर्योयज्ञभोक्तारंपरमात्मानंवेदसदुर्लभः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानांब्रह्मविदांयज्ञःब्रह्माग्नौजीवहविषस्त्यागस्तस्मैयोगायेत्यर्थः स्वयज्ञंयोगं क्षत्रयज्ञंहिंसामयंज्योतिष्टोमादिं ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षत्रयज्ञंविशिनष्टि लुब्धैरिति हेब्रह्मन् आस्तिकैर्वेदप्रामाण्यवादिभिः वेदवादान्अर्थवादान्तेषांस्तुतिमात्रेतात्पर्यमित्यविज्ञाय सत्यवदाभासमानंस्वरूपतःअनृतंआविप्रकब्राह्मण्याध्यासमूलत्वात्लुब्धैःसं
प्रवर्तितं तथाचश्रुतिः नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति अज्ञानेनआवृताः जल्प्याअर्थवादगिरा असुतृपःप्राणपोषकाः उक्थशासःकर्मानुशासनपराः ॥ ६ ॥ इदमिति यज्ञआयुष्मान्
सदक्षिणाभिरायुष्मान् प्राचीदिग्घोतुर्दक्षिणाध्वर्योरित्यादिश्रुतिस्मृतिविहितादक्षिणादेया षट्देयाद्वादशदेयाइतितादृशश्चदक्षिणावानयंयज्ञःप्रशस्यते अन्यथाअतोयज्ञादेवस्तैन्यंलुब्धस्ययजमानस्यसाम
र्थ्येसतियथोक्तदक्षिणामददतःप्रकर्षेणभवति विकर्माणितस्यकर्माणिविपरीतान्यश्रेयस्कराणिचभवंति यथोक्तं प्रभुःप्रथमकल्पस्ययोनुकल्पेनवर्त्तते सनाप्नोतिफलंतस्यपरत्रेतिश्रुतिःस्मृतिरिति नास्ति
यज्ञसमोरिपुरितिच ॥ ७ ॥ एवंक्षत्रयज्ञंनिंदित्वाब्राह्मणयज्ञस्वरूपमाह यदेवेति सुकृतंसुकृतार्जितंहव्यं तदेवत्रिविधमाह नमइति नमस्कारात्मकेनहविषेतिसामानाधिकरण्यं योनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैन
मइतिहिब्राह्मणंभवतीतिश्रुतिस्मृतिभ्यांनमस्कारस्यैवयज्ञत्वावगतेः तथास्वाध्यायैर्हविषेतिसंबंधः वयमग्नेअर्वतावासुवीर्यंब्रह्मणावाचितयेमाजनाँअतीतिवेदस्यापियज्ञत्वश्रुतेः अर्वताअश्वेनब्रह्मणावेदेनवा

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैःसंप्रवर्तितं ॥ वेदवादानविज्ञायसत्याभासमिवानृतं ॥ ६ ॥ इदंदेयमिदंदेयमितिचायंप्रशस्यते ॥ अतस्तैन्यंप्रभवतिविकर्माणिच
जाजले ॥ ७ ॥ यदेवसुकृतंहव्यंतेनतुष्यंतिदेवताः ॥ नमस्कारेणहविषास्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ पूजास्याद्देवतानांहियथाशास्त्रनिदर्शनं ॥ ८ ॥ इष्टापूर्तादसाधू
नांविगुणाजायतेप्रजा ॥ लुब्धेभ्योजायतेलुब्धःसमेभ्योजायतेसमः ॥ ९ ॥ यजमानायथात्मानमृत्विजश्चतथाप्रजाः ॥ यज्ञात्प्रजाप्रभवतिनभसोंभइवाम
लं ॥ १० ॥ अग्नौप्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाः ॥ ११ ॥

ऽग्नेत्वांचितयेमजानीम तथाचाश्वमेधतुल्यत्वंब्रह्मयज्ञस्योक्तं आश्वलायनगृह्येपिआतेअग्नऋचाहविर्हृदातष्टंभरामसि तेतेभवंतूक्षणऋषभासोवशाउतेत्येतएवउक्षाणश्चऋषभाश्चवशाश्चभवंतियइमंस्वाध्या
यमधीयतइति तथाऔषधैर्व्रीहियवादिभिःपशुभ्योवैमेधाउदक्रामंस्तौव्रीहिश्चैवयवश्चभूतावजायेतांतस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्यमितिचतयोर्हविष्ट्वावगमात् पुरुषाश्वगोऽजानांपशूनाममेध्यत्वश्रुतेश्चतएतउ
त्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइति तथाचैतैस्त्रिभिर्हविर्भिर्देवतापूजायज्ञाख्याकर्तव्येतिशास्त्रेवेदेनिदर्शनंप्रत्यायकंवचनमस्तितदप्युदाहृतमेव ॥ ८ ॥ ननुइष्टानूभोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताइतिभगवताय
ज्ञानांधनपुत्रादिप्राप्त्यर्थत्वोक्तेःकिंतैर्मोक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह इष्टेति इष्टंइष्टिपशुसोमादि आपूर्तंतटाकारामादि असाधूनांकामनावतांयज्ञात्तादृगेवलुब्धमपत्यंभवति समेभ्योरागद्वेषशून्येभ्यइष्टादि
कर्तृभ्योऽनीप्सितापितादृशीप्रजाजायतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ अंत्यमर्धंव्याचष्टे यजमानाइति ऋत्विजोयजमानाश्चयथाआत्मानंसकाममकामंवापश्यंतितथाउभयेषामपिप्रजाभवति तथाहि ऋत्वंगोपासन
स्यऋत्विक्कर्तृकस्यापिफलंउभयगामिदृष्टं आत्मनेवायजमानायवायंकामंकामयतेतमागायानीति ॥ १० ॥ यज्ञस्यप्रजाहेतुत्वेमनुवाक्यंप्रमाणयति अग्नाविति ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मात्यज्ञात् सुनिष्ठितायज्ञमात्रनिष्ठानतुकामपराः पूर्वैर्विनापिफलाभिसंधिंसर्वान्कामान्नांतरीयकतयालेभिरे यथोक्तमापस्तंबेन तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेच्छायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअ नूत्पद्यंतइतिएतदेवाह अकृष्टेति यथाचकर्षणाभावान्नगवांभुवोभूमिशयानांवाहिंसाभवति अभवन्फलपुष्पवत्यइतिशेषः आशीर्भिर्जगतःशुभानुध्यानेन ॥ १२ ॥ नतेइति यज्ञानांस्वाभाविकत्वादात्मन श्चाऽनाधेयातिशयत्वान्नकर्मणःफलंकर्तरिपश्यंति शंकमानायज्ञेफलमस्तिनवेतिसंदिहानाः ॥ १३ ॥ असाधवः धूर्ताः दांभिकाः सस्मेत्यादिसार्धः अप्रमाणेनकुतर्केणप्रमाणंवेदंअशुभंकुर्यात्सःपापकृतां लोकान्गच्छेत्स्मेत्यन्वयः सचसदैवाकृतप्रज्ञोभवतिनकदाचिदपिमुच्यतइत्यर्थः॥१४॥१५॥एवंश्लोकत्रयेणफलाभिसंधिशून्यंकर्मप्रशस्यदांभिककुतार्किकौचनिंदितौइदानींविद्वदभिसंधिमाह कर्तव्यमि ति कर्मेत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते कर्मकर्तव्यंनित्यमित्येवकर्तव्यं कुतोनित्यंयतःवैइतिनिश्चितंब्राह्मणोवेदनिष्ठःभयंवेत्ति कर्माकरणेइतिशेषः ब्राह्मणशब्दार्थमाह ब्रह्मेति लोकेऋत्विग्घविर्मंत्राग्न्यादिरूपे णब्रह्मैववर्ततेइतियोवेत्तिकर्तव्यतांकर्तुमर्हतांआत्मनिचयोवर्णाध्यासपूर्वकंकर्तृत्वंचपुनर्नैववेत्तिसब्राह्मणइत्यर्थः कर्तृत्वाभिमानंफलाभिलाषंचत्यक्त्वाकर्मांगेषुब्रह्मदृष्टिंकुर्वाणाअशनपानादाविवस्वरसेनैवक

तस्मात्सुनिष्ठिताःपूर्वैसर्वान्कामांश्चलेभिरे॥ अकृष्टपच्यापृथिवीआशीर्भिर्वीरुधोभवन्॥१२॥ नतेयज्ञेष्वात्मसुवाफलंपश्यंतिकिंचन ॥ शंकमानाःफलंयज्ञे येयजेरन्कथंचन॥१३॥ जायंतेसाधवोधूर्तालुब्धावित्तप्रयोजनाः॥ सस्मपापकृतांलोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ॥ १४ ॥ प्रमाणमप्रमाणेनयःकुर्यादशुभंन रः॥ पापात्मासोऽकृतप्रज्ञःसदैवेहद्विजोत्तम ॥ १५ ॥ कर्तव्यमितिकर्तव्यंवेत्तिवैब्राह्मणोभयं॥ ब्रह्मैववर्ततेलोकेनैवकर्तव्यतांपुनः ॥ १६॥ विगुणंचपुनःकर्म ज्यायइत्यनुशुश्रुम॥ सर्वभूतोपघातश्चफलभावेचसंयमः॥१७॥सत्ययज्ञादमयज्ञाअर्थलुब्धार्थतृप्तयः॥ उत्पन्नत्यागिनःसर्वेजनाआसन्नमत्सराः॥१८॥क्षे त्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाःस्वयज्ञपरिनिष्ठिताः॥ ब्राह्मंवेदमधीयंतस्तोषयंत्यपरानपि॥१९॥

र्माणिकुर्वंतीत्यर्थः ॥१६॥ यदुक्तमतःस्तैन्यंप्रभवतीतिविगुणात्कर्मणोदोषोस्तीतितत्राह विगुणमिति एवंविदोब्राह्मणस्यविगुणमपिकर्मज्यायः तथाचानुशुश्रुमवेदे यदुचैवास्मिन्शव्यंकुर्वंतियदिचनार्चिषमे वाभिसंभवंतीति अंत्येष्ट्यभावेपिविदुषोर्चिरादिगतिरस्त्येवकिमुततत्रांगवैगुण्येइतिश्रुत्यर्थः किंचैवंविदःकर्मणिसर्वैर्भूतैःश्वसूकरादिभिरमेध्यपशुभिरुपघातोपिज्यायान् आत्मानुसंधानहेतुत्वात् नतुमूढस्यसां गमपिकर्मज्यायइतिभावः तथाफलभावेउपघातफलस्यइदंमेकर्मानेनोपघातेननष्टमितिबुद्धिस्तत्सत्त्वेसंयमःप्रायश्चित्तमुक्तंनान्यथा चकारोहेत्वर्थः तथाचाम्नातमैतरेयके तदाहुर्यस्यगार्हपत्याहवनीया वंतरेणानोवारथोवाश्वावाप्रतिपद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिनैनन्मनसिकुर्यादित्याहुरात्मन्यस्यहिताभवंतीतितच्चेन्मनसिकुर्वीतगार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारांहरेत्तंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहीत्याहवनीयात्सा तत्रप्रायश्चित्तिरिति अनःशकटं एनत्एतत् अस्ययजमानस्य आत्मनिस्वरूपे हियस्मात् तातानिअनआदीनि सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः ॥ १७ ॥ एवंविदुषःकर्मयज्ञंप्रशस्ययज्ञांतरमप्याहशिष्टाचार प्रदर्शनमुखेन सत्येति अर्थलुब्धाःपरमपुरुषार्थेलोभवंतःअर्थेषुधनेषुविषयेषुतृप्तिर्येषांते वैराग्यतृप्ताइत्यर्थः परमपुरुषार्थेनैवतृप्ताइतिवा उत्पन्नत्यागिनःश्वस्तनसंग्रहमकुर्वंतः अमत्सराइतिच्छेदः ॥१८॥ स्वयज्ञोयोगः ब्राह्मंवेदंप्रणवं ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कथंतोषयंतीत्यतआहाखिलमिति सर्वंब्रह्मप्रणवः कार्यकारणोभयरूपत्वात् एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारइतिश्रुतेः ततअखिलंदैवतंसर्वदेवतात्मकं वाच्यवाचकयोरभेदात् ओंकारःसर्वदैवत्यइत्य नुक्रमणिकायांकात्यायनवचनाच्च तच्चब्रह्मणिब्रह्मविदिस्थितं अतस्तृप्यतोऽश्नतोब्रह्मविदस्तृप्तस्यच सप्तम्यर्थेषष्ठी ब्रह्मविदितृप्तेसतिदेवाविराडवयवभूताआदित्यादयस्तुष्यंति तथाचोक्तंछांदोग्ये प्राणेतृ प्यतिचक्षुस्तृप्यतिचक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यतीत्यादि भुंजानोपिविद्वान्विश्वंतर्पयतिकिमुतयजमानइत्याशयः ॥२०॥ किंचनरसांतरंनाभिनंदतिदृप्तानतुष्यति ॥ २१ ॥ ईदृक्प्रज्ञालाभेहेतुमाह धर्मेति ध र्माधाराधर्मैकाश्रयाः धर्मसुखाःधर्मेणैवसुखंयेषां कृत्स्नंकार्याकार्यंव्यवसितंनिश्चितंयैःईदृशावयंस्मः नःअस्माकंतत्त्वतःस्वरूपातुबुद्धौचिदाभासात्मकात्सूत्रात्मकप्राणसंज्ञात्भूयःबहुतरंविश्वव्यापकत्वात् प्राणएवसर्वापेक्षयाभूयान्ततोपिबहुतरः प्राणाद्युत्पत्तिस्थानंभूतात्मास्तीतिप्राज्ञः कर्मभिःशुद्धांतःकरणईक्षतेआलोचयति ॥ २२ ॥ तितीर्षवोयत्रगत्वानशोचंतितत्ब्रह्मणःस्थानंसात्विकाःप्राप्नुवंतीतिद्वयोः

अखिलंदैवतंसर्वंब्रह्मब्रह्मणिसंश्रितं॥ तुष्यंतितृप्यतोदेवास्तृप्ताऽतृप्तस्यजाजले ॥ २० ॥ यथासर्वरसैस्तृप्तोनाभिनंदतिकिंचन ॥ तथाप्रज्ञानतृप्तस्यनित्यतृ प्तिःसुखोदया॥ २१ ॥ धर्माधाराधर्मसुखाःकृत्स्नव्यवसितास्तथा॥ अस्तिनस्तत्त्वतोभूयइतिप्राज्ञस्त्ववेक्षते॥ २२॥ ज्ञानविज्ञानिनःकेचित्परंपारंतितीर्षवः॥ अतीवपुण्यदंपुण्यंपुण्याभिजनसंहितं॥ २३॥ यत्रगत्वानशोचंतिनच्यवंतिव्यथंतिच॥ तेतुतद्ब्रह्मणःस्थानंप्राप्नुवंतीहसात्विकाः॥ २४॥ नैवतेस्वर्गमिच्छं तिनयजंतियशोधनैः॥ सतांवर्त्मानुवर्ततेयजंतेचाविहिंसया॥ २५ ॥ वनस्पतीनोषधीश्चफलंमूलंचतेविदुः॥ नचैतानृत्विजोलुब्धायाजयंतिफलार्थिनः॥ ॥ २६॥ स्वमेवचार्थंकुर्वाणायज्ञंचक्रुःपुनर्द्विजाः॥ परिनिष्ठितकर्माणःप्रजानुग्रहकाम्यया॥ २७॥ तस्मात्तानृत्विजोलुब्धायाजयंत्यशुभान्नरान्॥ प्रापयेयुः प्रजाःस्वर्गंस्वधर्माचरणेनवै॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिःसमासर्वत्रजाजले॥ २८॥

संबंधः ज्ञानंशास्त्रजंविज्ञानमनुभवस्तद्वंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नैवेति तेतितीर्षवः तस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेर्यशोब्रह्म धनैर्धनसाध्यैःकर्मभिःसतांवर्त्मयोगमनुवर्तंते यजंतेचाविहिंसया ॥ २५ ॥ विदुःहविष्ट्वे न एतान्निर्धनान् ऋत्विजोनयाजयंति यतःफलार्थिनोधनार्थिनः ॥ २६ ॥ कथंतर्हितेयज्ञंसंपादयंतीत्यतआह स्वमेवेति स्वंआत्मानमेवअर्थंयज्ञोपकरणसामग्रींसंकल्पसमकालोत्थांकुर्वाणामानसिकंय ज्ञंचक्रुः तथाचोपबृंहितंत्रिताख्यायिकयाप्रागेव मंत्रलिंगंच त्रितःकूपेवहितोदेवान्हवतऊतयइति ऊतयेयज्ञसंतत्यविच्छेदाय परिनिष्ठितंसमापितंकर्मयैस्तेतथाभूताअपिलोकानुग्रहार्थंमानसैर्यज्ञैर्यजंतेइत्य र्थः ॥ २७ ॥ यस्मादेवंविधान्लुब्धाऋत्विजोनयाजयंतितेचतान्नेच्छंतितस्मात्तानेवाशुभान्मोक्षेच्छारहितांस्तेलुब्धाऋत्विजोयाजयंतीत्याह तस्मादिति इतरेतुसाधवःस्वधर्माचरणेनपरानुउपकुर्वंतिनतुधर्म फलंकामयंतेसमबुद्धित्वादित्याह प्रापयेयुरिति इतीति इतिहेतोःसदसद्वृत्त्योर्विभिन्नत्वादहंसद्वृत्तमेवानुसरामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यानीति यानिमार्गदैवतानि धूमराज्यादीनि पुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि अर्चिरहरादीनि अपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि वा प्राज्ञाःकर्मठाउपासकावा इज्यंतियजंते तेनयजनेन तंयथाययथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवंतीतिश्रुतेस्तेयजमानाःयथाभावनंतेनतेनदेवयानेनयथामार्गेण अत्रपितृयाणोपिदेवयानपदेनोच्यते तेपितृलोकंदेवलोकंवायांति कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइतिश्रुतेः॥ २९ ॥ तस्यदेवयानेनगतस्यापिएकस्यकर्मठस्यावृत्तिरस्ति अथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तंतइतिधूमादिमार्गेणगतानामावृत्तिश्रुतेः मनीषिणःमनोरोधशीलस्योपासकस्यनास्त्यावृत्तिः नचपुनरावर्ततइत्यर्चिरादिमार्गगतानामनावृत्तिश्रुतेः उभौकर्मठोपासकौ देवैःधूमाग्न्यादिभिरातिवाहिकैःसहयांत्यस्मिन्नितिदेवयानस्तेनदिव्येनमार्गेणयद्यप्युभावपिगच्छतस्तथापिसंकल्पभेदात्तयोरावृत्त्यनावृत्तीभवतइतिमहद्वैलक्षण्यमित्याशयः ॥ ३० ॥ विदुषांसत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाह स्वयमिति अनडुहइत्युपलक्षणं सर्वमेषांसौभर्यादीनामिवसंकल्पेनैवसिध्यतीत्यर्थः उस्राधेनवः ॥ ३१ ॥ तेषांक्रतवोपिमानसिकाएवेत्याहार्धेन स्वयमिति सिद्धसंकल्पत्वाद्यूपदक्षिणादीन्मनसैवसृजंतीत्यर्थः ततश्चकिमित्यतआह यइति भावितात्मायोगाभ्यासशोधितचित्तःसमधुपर्केगांआलब्धुंहिंसितुमर्हति नकर्मणालिप्यतेपापकेनेतिविदुषिदोषालेपश्रुतेः ॥ ३२ ॥ इत

यानियज्ञेष्विहेज्यंतिसदाप्राज्ञाद्विजर्षभाः॥ तेनतेदेवयानेनपथायांतिमहामुने ॥ २९॥ आवृत्तिस्तस्यचैकस्यनास्त्यावृत्तिर्मनीषिणः॥ उभौतौदेवयानेनगच्छतोजाजलेयथा॥ ३०॥ स्वयंचैषामनडुहोयुज्यंतिचवहंतिच॥ स्वयमुस्राश्चदुह्यंतेमनःसंकल्पसिद्धिभिः॥ ३१ ॥ स्वयंयूपानुपादाययजंतेस्वाप्तदक्षिणैः॥ यस्तथाभावितात्मास्यात्सगामालब्धुमर्हति॥ ३२॥ ओषधीभिस्तथाब्रह्मन्यजेरंस्तेनतादृशाः॥ इतित्यागंपुरस्कृत्यतादृशंप्रब्रवीमिते॥ ३३॥ निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥ अक्षीणंक्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ३४॥ नश्रावयन्नचयजन्नददद्ब्राह्मणेषुच॥ काम्यांवृत्तिंलिप्समानःकांगतिंयातिजाजले॥ इदंतुदैवतंकृत्वायथायज्ञमवाप्नुयात्॥ ३५॥ जाजलिरुवाच नवैमुनीनांशृणुमःस्मतत्त्वंपृच्छामितेवाणिजकष्टमेतत्॥ पूर्वेपूर्वेचास्यनावेक्षमाणानातःपरंतमृषयःस्थापयंति॥ ३६॥ यस्मिन्नेवात्मतीर्थेनपशवःप्राप्नुयुर्मखं॥ अथस्मकर्मणाकेनवाणिजप्राप्नुयात्सुखं॥ शंसमेतन्महाप्राज्ञभृशंवैश्रद्दधामिते॥ ३७॥

रस्तुपशुबीजादिवधात्मत्यवैत्येवेत्याह नतादृशाइति मूढाःनगवौषधादिभिर्यष्टुमर्हाइत्यर्थः इतीति यस्मात्त्यागिनामीदृङ्माहात्म्यंतस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संक्षेपेणत्यागिनोलक्षणमाह निराशिषमिति ॥ ॥ ३४ ॥ कांगतिंयाति तस्माद्दाह्वरयजमानमददानमासुरोबतेतिश्रुतेः सआसुरःकामपिगतिंदेवमार्गंपितृमार्गंवानयातीत्यर्थः कथंतर्हिगतिंयांतीत्यतआहार्धेन इदमिति इदंनिराशिषमितिश्लोकोक्तलक्षणंदैवतंदैवतमिवसेवनीयंकृत्वायथायथावत्यज्ञंपरमात्मानं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः अवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ मुनीनांस्वयंयूपानुपादाययजंतेस्वाप्तदक्षिणैरित्युक्तरूपाणामात्मयाजिनांएतत्तत्त्वंरहस्यंनस्मशृणुमोनश्रुतवंतोवयं यतःकष्टंगहनंअतस्त्वांपृच्छामि अस्ययोगधर्मस्य नावेक्षमाणाःनआलोचनंकृतवंतः अवेक्षमाणाअपिअतःपरमर्पितंधर्मंनस्थापयंतिलोकेनप्रवर्त्तयंतिरहस्यत्वादेव ॥ ३६ ॥ यस्मिन्नितिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंयद्यर्थेएवएवं यद्येवंत्वदुक्तप्रकारेण आत्मतीर्थेआत्मैवतीर्थंयज्ञभूमिस्तत्रपशवःपशुप्रायाःमंदमतयोमखंमानसिकंक्रतुंनप्राप्नुयुः तत्प्राप्तेर्बहुपुण्यसाध्यत्वात् अथतर्हिप्राप्नुयात्प्राप्नुयुः वचनव्यत्ययआर्षः तत्कर्म तेतववाक्यमितिशेषः॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उतेति एकउतशब्दोऽधिकविवक्षायांअन्योऽप्यर्थे किंचयेषांदांभिकानांयज्ञाअपिश्रद्धादिराहित्यात्अयज्ञाभवंति तेक्कचित्अंतर्बहिर्वामखंनार्हंति श्रद्दधानानांतुएकयागवैववाश्लक्रतुसिद्धिरित्याह आ ज्येनेति दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते सर्वस्मैवाएतद्यज्ञायगृह्यंतेयध्रुवायामाज्यं ऐंद्रंपयोऽमावास्यायांऐंद्रंदध्यमावास्यायांआधानप्रकारेणचद्वादशगृहीतेनस्रुचंपूरयित्वासप्तवत्यापूर्णाहुतिंजुहोतीति आज्येनेति शेषः सप्ततेअग्नेसमिधइत्यृचा विशेषतइतिश्रौतमखोदर्शितः तत्राशक्तानांतुवालैःगोपुच्छेपितृतर्पणादिना श्रृंगेणगोश्रृंगेणाभिषेकादिना पादेनेतिपादरजसेत्यर्थः एतेषांगोस्पर्शनादीनांचसद्यःपापनाशकत्वं परलोकप्रदत्वंचस्मृत्युक्तंदर्शितं ॥ ३८ ॥ ननुपत्न्यभावेविशेषवान्श्रौतोमखःकथंस्यादित्यतआह पत्नीमिति अनेनपशुहिंसारहितेनआज्यादिसाध्यक्रतुविधिनाआज्यादिद्रव्यंदेवतार्थेविनियोजयन् हेतौशतृ प्रत्ययः विनियोगहेतोःपत्नींचमानसीमेवकरोति श्रद्धामितिशेषः तस्मादपत्नीकोग्निहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नीकस्याधानंकुर्वंतीत्युक्त्वाश्रद्धापत्नीसत्यंयजमानइतिबह्वृचब्राह्मणेअपत्नीकस्याग्निहोत्राधानादौश्र

तुलाधारउवाच उतयज्ञाउतायज्ञामखंनार्हंतितेक्कचित् ॥ आज्येनपयसादध्नापूर्णाहुत्याविशेषतः ॥ वालैःश्रृंगेणपादेनसंभरत्येवगौर्मखं ॥ ३८ ॥ पत्नींचा नेनविधिनाप्रकरोतिनियोजयन् ॥ इष्टंतुदैवतंकृत्वायथायज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥ पुरोडाशोहिसर्वेषांपशूनांमेध्यउच्यते ॥ सर्वानद्यःसरस्वत्यःसर्वेपुण्याःशि लोच्चयाः ॥ ४० ॥ जाजलेतीर्थमात्मैवमास्मदेशातिथिर्भव ॥ एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निहजाजले ॥ कारणैर्धर्ममन्विच्छन्सलोकानाप्नुतेशुभान् ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच एतानीदृशकान्धर्मांस्तुलाधारःप्रशंसति ॥ उपपत्त्याभिसंपन्नान्नित्यंसद्भिर्निषेवितान् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्म पर्वणितुलाधारजाजलिसंवादेत्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७ ॥ तुलाधारउवाच सद्भिर्वायदिवासद्भिःपंथानमिममास्थितं ॥ प्र त्यक्षंक्रियतांसाधुततोज्ञास्यसितद्यथा ॥ १ ॥ एतेशकुंताबहवःसमंताद्विचरंतिह ॥ तवोत्तमांगेसंभूताःश्येनाश्चान्याश्चजातयः ॥ २ ॥

द्धायाःपत्नीत्वदर्शनात् इष्टं भावेक्तः यागमेवदैवतवदत्यंतंसेवनीयंकृत्वायथायथावत्यज्ञंविष्णुंप्राप्नुयात् ॥ ३९ ॥ तत्रयागविशेषंनियमयति पुरोडाशोहीति हिशब्देनतएतउत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइतिप शूनाममेध्यत्वंतस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्यमितिपुरोडाशसत्रप्राशस्त्यंचश्रुतिप्रसिद्धंद्योत्यते मेधोयज्ञस्तदर्होमेध्यः सर्वेषांवाएषपशूनांमेधेनयजतेयःपुरोडाशेनयजतइतिश्रुतेः मूलेपशूनामितिननिर्द्धारणेष ष्ठी पशूनाममेध्यत्वात्पुरोडाशस्यचापशुत्वात् तेनपशुसंबंधीयोमेधस्तदर्हःपुरोडाशइतिश्रुत्यनुसारेणस्मृत्यर्थोवर्णनीयः एवंश्रद्धावतामविदुषांयज्ञमुक्त्वाविदुषांयज्ञमाह सर्वाइति ॥ ४० ॥ तीर्थंयज्ञभूमिः यत्रैवात्मसमाधानंतत्रैवसर्वाणितीर्थानिसंतीत्यर्थः तीर्थमितियज्ञाद्युपलक्षणं ईदृशकान्अहिंस्रान् कारणैःअर्थित्वसमर्थत्वविद्वत्त्वतारतम्यैः ॥ ४१ ॥ उपपत्त्यायुक्त्या ॥ ४२ ॥ इतिशां॰मो॰नैलकंठी येभारतभाव॰त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७ ॥ एवंश्रुत्यविरोधेनाहिंसात्मकोधर्मःप्रतिपादितस्तत्रदृष्टप्रत्ययोत्पादनपूर्वकंश्रद्धांद्रढयितुमारभते सद्भिरिति क्रियतांकुरु पंथानंआति ष्ठअस्यफलंचत्वयाप्रत्यक्षंक्रियतामित्यध्याहृत्यवायोज्यं आहूयतत्फलंयथातथाज्ञास्यसीतिचतुर्थेनसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततस्ततःतेषुतेषुनीडेषु प्रवेशायश्लिष्टान्संकुचितहस्तपादान् ॥३॥ ४ ॥ वाचमुच्चारयंति निःशंकंप्रत्युत्तरंप्रयच्छंतीत्यर्थः तत्रहेतुः धर्मस्यअहिंसात्मकस्यसंबंधिनोवचनात्प्रियवचनादित्यर्थः ॥ ५ ॥ एवंअहिंसाधर्मेप्रत्ययमुत्पाद्यफलितमाह अहिंसादीति हिंसाआदिपदार्थःइहपरत्रचप्रत्यक्षफलमितिशेषः तत्रहिफलमनुभवेनदर्शयित्वाहिंसाफलमाह श्रद्धामिति हिंसाश्रद्धांविश्वासंनिहंतीत्यध्याहृत्ययोज्यं तंविश्वासघातिनं॥६॥समानांलाभालाभयोस्तुल्यानां संयतानांदांतानां सुचेतसांशांतानां यज्ञःकर्तव्यइत्येवाभिसंधायकुर्वतांयज्ञमनुष्ठितानांनतुकर्तृत्वाभिमानंफलंचाभिसंधायेतिएवार्थः तेषांयज्ञोजातुकदाचिन्नेष्यतइतिनकिंत्विष्यतएव॥७॥श्रद्धांस्तौति श्रद्धेत्यादिना विवस्वान्प्रकाशरूपश्चिदात्मातत्संबंधिनीवैवस्वती ब्रह्मविषयिणीतियावत् सेयंसूर्यस्यसूर्यवत्प्रकाशधर्मिणःसत्वस्यदुहितेवदुहितासात्विकीत्य

आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ॥ पश्येमान्हस्तपादैश्चश्लिष्टान्देहेषुसर्वशः ॥ ३ ॥ संभावयंतिपितरंत्वयासंभाविताःखगाः ॥ असंशयंपितावैत्वंपुत्रानाहूयजाजले॥४॥ भीष्मउवाच ततोजाजलिनातेनसमाहूताःपतत्रिणः॥ वाचमुच्चारयंतिस्मधर्मस्यवचनात्किल ॥ ५ ॥ अहिंसादिकृतंकर्मइहचैवपरत्रच ॥ श्रद्धांनिहंतिवैब्रह्मन्साहताहंतितंनरं॥६॥ समानांश्रद्दधानानांसंयतानांसुचेतसां॥ कुर्वतांयज्ञइत्येवनयज्ञोजातुनेष्यते॥७॥ श्रद्धावैवस्वतीसेयंसूर्यस्यदुहिताद्विज॥ साऽवित्रीप्रसवित्रीचबहिर्वाङ्मनसीततः॥८॥ वाग्वृद्धंत्रायतेश्रद्धामनोवृद्धंचभारत॥ श्रद्धावृद्धंवाङ्मनसीनकर्मत्रातुमर्हति॥॥९॥ अत्रगाथाब्रह्मगीताःकीर्तयंतिपुराविदः॥ शुचेरश्रद्दधानस्यश्रद्दधानस्यचाशुचेः॥ १० ॥ देवावित्तममन्यंतसदृशंयज्ञकर्मणि ॥ श्रोत्रियस्यकदर्यस्यवदान्यस्यचवार्धुषेः॥ ११ ॥ मीमांसित्वोभयंदेवाःसममन्नमकल्पयन्॥ १२॥ प्रजापतिस्तानुवाचविषमंकृतमित्युत॥ श्रद्धापूतंवदान्यस्यहतमश्रद्धयेतरत्॥ भोज्यमन्नंवदान्यस्यकदर्यस्यनवार्धुषेः॥१३॥ अश्रद्दधानएवैकोदेवानांनार्हतेहविः॥ तस्यैवान्नंनभोक्तव्यमितिधर्मविदोविदुः॥ १४॥ अश्रद्धापरमंपापंश्रद्धापापप्रमोचनी॥ जहातिपापंश्रद्धावान्सर्पोजीर्णामिवत्वचं ॥ १५॥ ज्यायसीयापवित्राणांनिवृत्तिःश्रद्धयासह ॥ निवृत्तशीलदोषोयःश्रद्धावान्पूतएवसः॥ १६॥ किंतस्यतपसाकार्यंकिंवृत्तेनकिमात्मना॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः॥ १७॥

र्थः सैवचश्रद्धाअवित्रीपालयित्री प्रसवित्रीविशुद्धजन्मप्रदा तथावाङ्मनसयोरपिसांतरंगं निश्चयात्मिकाहिश्रद्धा संकल्पात्मकंसंशयात्मकंमनस्ततोबहिरंगं ततोपिबाह्यतरावाणी जपध्यानजधर्मापेक्षयाश्रद्धैवश्रेष्ठेत्यर्थः ॥८॥ एतदेवाह वाग्वृद्धमिति वाचास्वरवर्णविपर्यासेनयद्वृद्धंछिन्नंनष्टंमंत्राद्युच्चारणे तत्श्रद्धात्रायतेसमाधत्ते मनसाव्यग्रेणयन्नष्टंदेवताध्यानादितत् श्रद्धाहीनंतुव्यर्थमेवकर्मअतोनत्रातुमर्हतिकंचित्॥ ॥ ९ ॥ श्रद्धाशुचित्वयोःश्रद्धाधिकेत्यत्राख्यायिकामाहात्रेति ॥ १० ॥ कदर्यस्यकृपणस्य वार्द्धुषेः धान्यविक्रयिणः ॥ ११ ॥ मीमांसित्वाविचार्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ हविर्दातुमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निवृत्तःशीलदोषआंचारलांछनंरागादिर्यस्यसनिर्दोषशीलवान् ॥ १६ ॥ यत्यासात्विकीराजसीतामसीवाश्रद्धायस्यसयच्छ्रद्धः सएवसःसात्विकोराजसस्तामसोवा ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मदर्शनाख्यान्मुनेःधर्मवयंप्राप्तवंतः ॥ १८ ॥ श्रद्धावान्वेदवाक्ये श्रद्दधानस्तदर्थमनुष्ठातुंममेदंश्रेयइतिनिश्चयवान् धर्मोधर्मात्मा गरीयान्श्रेष्ठतरः ॥ १९ ॥ अचिरेणअल्पेन दिवंहार्दाकाशाख्यं ब्रह्मवि
हरेतांसत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतेर्योगैश्वर्येणक्रीडामकुरुतां स्वंस्वंस्थानंवासदेशंस्वकर्मभिःपरिवर्जितं अर्जितमुपागम्येतिसार्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथौपम्योपदेशेनयथावद्दृष्टांतकीर्तनेन ॥ २३ ॥
इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ ७ ॥ एवंतुलाधारवाक्यैरहिंसात्मकस्यधर्मस्यश्रैष्ठ्यमुपपाद्यतस्यैवस्तुतयेहिंसात्म

इतिधर्मःसमाख्यातःसद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ वयंजिज्ञासमानास्तुसंप्राप्ताधर्मदर्शनात् ॥ १८ ॥ श्रद्धांकुरुमहाप्राज्ञततःप्राप्स्यसियत्परं ॥ श्रद्धावान्श्रद्दधान
श्चधर्मश्चैवहिजाजले ॥ स्ववर्त्मनिस्थितश्चैवगरीयानेवजाजले ॥ १९ ॥ भीष्मउवाच ततोचिरेणकालेनतुलाधारःसएवच ॥ दिवंगत्वामहाप्राज्ञौविह
रेतांयथासुखं ॥ २० ॥ स्वंस्वंस्थानमुपागम्यस्वकर्मपरिवर्जितं ॥ एवंबहुविधार्थंचतुलाधारेणभाषितं ॥ २१ ॥ सम्यक्चेदमुपालब्धोधर्मश्चोक्तःसनातनः ॥ तस्य
विख्यातवीर्यस्यश्रुत्वावाक्यानिसद्द्विजः ॥ २२ ॥ तुलाधारस्यकौंतेयशांतिमेवान्वपद्यत ॥ एवंबहुमतार्थंचतुलाधारेणभाषितं ॥ यथौपम्योपदेशेनकिंभूयः
श्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादेचतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रजानामनुकंपार्थंगीतंराज्ञाविचख्नुना ॥ १ ॥ छिन्नस्थूणंवृषंदृष्ट्वाविलापंचगवांभृशं ॥ गोग्रहेयज्ञवा
टस्यप्रेक्षमाणःसपार्थिवः ॥ २ ॥ स्वस्तिगोभ्योस्तुलोकेषुततोनिर्वचनंकृतं ॥ हिंसायांहिप्रवृत्तायामाशीरेषातुकल्पिता ॥ ३ ॥ अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्ति
कैर्नरैः ॥ संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसासमनुवर्णिता ॥ ४ ॥

कंधर्मंनिंदत्याख्यायिकामुखेन अत्रापीत्यादिना प्रजानांपुरुषादिपशूनां ॥ १ ॥ छिन्नाविशस्तास्थूणाप्रतिमाशरीरंयस्यतं स्थूणायसिस्मृता प्रतिमायांग्रहस्तंभइतिविश्वः गोग्रहेगवालंभवतियज्ञे यज्ञवाट
स्यकर्मणिषष्ठी यज्ञवाटस्थान्ब्राह्मणान्निर्दयान्प्रेक्षमाणः ॥ २ ॥ निश्चितंवचनंनिर्वचनं एषास्वस्तिगोभ्योस्त्विति ॥ ३ ॥ तदेवाह अव्यवस्थितेत्यादिना हिंस्रःक्षत्रयज्ञस्तदन्योब्राह्मणयज्ञइतिमर्यादाअव्यव
स्थिताविचलितामर्यादायेषांतैः यतोविमूढैः तत्रापिहेतुर्नास्तिकैःनास्तिब्रह्मेतिवदद्भिः संशयात्मभिः आत्मादेहोऽन्योवा अन्योपिकर्ताऽकर्तावा अकर्ताप्येकोनेकोवा एकोपिसंगवान्असंगोवाइत्यादिरूपःसं
शयस्तद्वान्आत्माचित्तंयेषांतैः अव्यक्तैः यज्ञादिद्वारैवख्यातिमिच्छद्भिरितिभावः हिंसाकृतौपश्वालंभःश्रेष्ठःकृतः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वैति बर्हिर्वैद्यामिवसर्वकर्मसुज्योतिष्टोमादिष्वपिनराःकामकारादेवपशून्हिंसंतिनतुशास्त्रात् यतःधर्मात्मामनुःसर्ववेदार्थतत्त्ववित्अहिंसामेवअब्रवीत्प्रशशंस ननुवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतप्रतिसंवत्सरंसोम इतिश्रुतिस्मृतिभ्यांनित्यत्वेन विहितेषुज्योतिष्टोमादिषुविहितःपश्वालंभःकथंकामकारःस्यात् जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइत्यृणश्रुतेश्चानधीत्या निष्ठाप्रजामनुत्पाद्यचकथमनृणोवास्यात् अनाहिताग्नितायाश्चोपपातकेषुस्मरणात् कृताधानस्यसमर्थस्यकृत्वनारंभोवाकथंस्यादितिचेन्न गार्हस्थ्यस्यैवकामकारत्वेनतन्मूलकानामाधानादीनामपितथात्वात् जायमानोवैइत्यत्रापिनउत्पद्यमानइत्यर्थःकिंतुगृहस्थःअधिकारीवासंपद्यमानइतिव्याख्येयं अन्यथापित्रादिष्वकृताधानेषुपुत्रादीनामनाहिताग्निताजनितदोषभाक्त्वोपपत्तेः किंचयदहरेवैनंश्रद्धोपनमेदथा दधीताथयजेतेतिशतपथश्रुतेराधानादिविधिषुश्रद्धावानधिकारी श्रद्धाचाधीतसांगवेदस्यआपातप्रतिपन्नवेदार्थस्यप्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुन रेवाविशंतीत्यादिश्रुत्याषोडशऋत्विजोयजमानःपत्नीचेत्यष्टादशतैर्निष्पाद्यानांयज्ञानामदृढत्वंतत्कर्तॄणांचमूढत्वंदर्शयंत्याज्योतिष्टोमादिभ्योहिंसावद्भ्योयज्ञेभ्यःप्रागेवापनीता तथाचवसंतेवसंतेज्योतिषायजेते तिविधितोनिंदार्थवादानुमितनिषेधाच्चअतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिविहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशियहवत्ज्योतिष्टोमोऽपिकृताकृतएवेति अश्रद्दधानस्यतत्रप्रवृत्तिःकामकारकृतैव

सर्वकर्मस्वहिंसाहिधर्मात्मामनुरब्रवीत् ॥ कामकाराद्विहिंसंतिबहिर्वेद्यांपशून्नराः ॥ ५ ॥ तस्मात्प्रमाणतःकार्योधर्मःसूक्ष्मोविजानता ॥ अहिंसासर्वभूतेभ्यो धर्मेभ्योज्यायसीमता ॥ ६ ॥ उपोष्यसंशितोभूत्वाहित्वावेदकृताःश्रुतीः ॥ आचारइत्यनाचारःकृपणाःफलहेतवः ॥ ७ ॥ यदियज्ञांश्चवृक्षांश्चयूपांश्चोद्दिश्यमान वाः ॥ वृथामांसंनखादंतिनैषधर्मःप्रशस्यते ॥८॥ सुरामत्स्यामधुमांसमासवंकृसरौदनं ॥ धूर्तैःप्रवर्तितंह्येतन्नैतद्वेदेषुकल्पितं ॥ ९ ॥ मानान्मोहाच्चलोभाच्चलौ ल्यमेतत्प्रकल्पितं ॥ विष्णुमेवाभिजानंतिसर्वयज्ञेषुब्राह्मणाः ॥ १० ॥ पायसैःसुमनोभिश्चतस्यापियजनंस्मृतं ॥ यज्ञियाश्चैववृक्षावेदेषुपरिकल्पिताः ॥ ११ ॥

नचोपनिषदध्ययनात्प्रागेवज्योतिष्टोमेप्रवृत्तिःसंभवति येननिंदाश्रवणात्प्राकृतत्रश्रद्धाआवश्यकत्वबुद्धिश्चसंभाव्येत स्वाध्यायोध्येतव्यइतिब्रह्मचर्येएवार्थज्ञानपर्यंतस्योपनिषदध्ययनस्यसिद्धत्वात् ननु कांडद्वयाध्याय्यपिकर्मकांडएवश्रद्धावानहमस्मिनज्ञानकांडेइतिचेत् तर्हिमोहसर्पदष्टस्यतवकर्मनिबंमधुरीकुर्वतस्तत्त्वज्ञानसितेयंतिक्तायतांननःकिंविच्छिन्नं सर्वथाप्यज्ञानात्कामकारकृताहिंस्रकर्मणिप्र वृत्तिरितिसिद्धं तस्मादुक्तविधएवश्लोकार्थः ॥५॥ प्रमाणतःप्रमाणयोर्बलाबलंविजानतासूक्ष्मोधर्मःकार्यः तमेवाह अहिंसेति ॥६॥ गृहस्थस्यपंचसूनानामपरिहार्यत्वात्कथमहिंसाकार्येत्यतआह उपोष्ये ति उपसमीपेग्रामस्यवासंकृत्वाभिक्षार्थंग्रामंप्रविशेदितिविधेःसंन्यस्येत्यर्थः संशितस्तीक्ष्णव्रतोभूत्वावेदेनकृताःश्रुतीःफलश्रुतीःअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्याद्याः हित्वाआचारइतिबुद्ध्या अनाचारोगृहस्थाचारहीनःस्यात् पुरुषस्येदमेवश्रेयइतिबुद्ध्यानैष्कर्म्यंश्रयेदित्यर्थः कृपणाःक्षुद्राःफलमेवकर्मणिप्रवृत्तौहेतुःकारणंयेषांतथाभूताः ॥ ७ ॥ एतदेवकर्मनिंदयास्तौति यदीति यज्ञादिपरामान वावृथामांसंनखादंतिइतियःसएषधर्मोनप्रशस्यते ॥ ८ ॥ वैदिकंधर्मनिंदित्वाकामकारकृतंकर्मनिंदति सुरामितिसार्धेन आसवंमद्यं कृसरौदनंतिलमिश्रौदनं ॥९॥ एवंनिरस्ताखिलदोषोविष्णुमात्मानमेवश्र येदित्याह विष्णुमिति ॥ १० ॥ तस्यार्चनार्थंचनशक्तेरिवसुरामांसाद्यपेक्षितमित्याह पायसैरिति ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चोक्षैर्विशुद्धैः ॥ १२ ॥ आपदःशरीरंशोषयंतिशरीरंचापदांनाशमिच्छत्यतोऽत्यंतंहिंसाशून्यस्यकथंशरीरनिर्वाहइत्याह शरीरमिति ॥ १३ ॥ यथेति शरीराविरोधेनैवधर्मंचरेन्नतुधर्मानुरोधेनशरीरंना शयेत् ॥ १४ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ ७ ॥ एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्त्वा कदाचित्परनिर्बंधाद्धिंसामुपस्थितांकालविलंबा

यच्चापिकिंचित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैःसुसंस्कृतं ॥ महत्सत्वैःशुद्धभावैःसर्वंदेवार्हमेवतत् ॥ १२॥ युधिष्ठिरउवाच शरीरमापदश्चापिविविदंत्यविहिंसतः॥ कथं यात्राशरीरस्यनिरारंभस्यसेत्स्यते ॥ १३॥ भीष्मउवाच यथाशरीरंनग्लायेन्नेयान्मृत्युवशंयथा ॥ तथाकर्मसुवर्तेतसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥ १४॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिविचख्नुगीतायांपंचषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २६५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंकार्यंपरीक्षेतशी घ्रंवाथचिरेणवा ॥ सर्वथाकार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नःपरमोगुरुः॥ १॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ चिरकारेस्तुयत्पूर्ववृत्तमांगिरसेकुले ॥ २॥ चिरकारि कभद्रंतेभद्रंतेचिरकारिक ॥ चिरकारीहिमेधावीनापराध्यतिकर्मसु ॥ ३ ॥ चिरकारीमहाप्राज्ञोगौतमस्याभवत्सुतः ॥ चिरेणसर्वकार्याणिविमृश्यार्थान्प्र पद्यते ॥ ४ ॥ चिरंसंचिंतयत्यर्थांश्चिरंजाग्रच्चिरंस्वपन् ॥ चिरंकार्याभिपत्तिंचचिरकारीतथोच्यते ॥ ५॥ अलसग्रहणंप्राप्तोदुर्मेधावीतथोच्यते॥ बुद्धिलाघव युक्तेनजनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६ ॥ व्यभिचारेतुकस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान्॥ पित्रोक्तःकुपितेनाथजहीमांजननीमिति ॥ ७॥ इत्युक्त्वासतदाविप्रोगौतमो जपतांवरः॥ अविमृश्यमहाभागोवनमेवजगामसः॥८॥ सतथेतिचिरेणोक्त्वास्वभावाच्चिरकारिकः॥विमृश्यचिरकारित्वाच्चिंतयामासवैचिरं॥९॥पितुराज्ञां कथंकुर्यांनहन्यांमातरंकथं ॥ कथंधर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ १० ॥ पितुराज्ञापरोधर्मःस्वधर्मोमातृरक्षणं ॥ अस्वतंत्रंचपुत्रत्वंकिंतुमांनानुपीड येत् ॥ ११ ॥ स्त्रियंहत्वामातरंचकोहिजातुसुखीभवेत् ॥ पितरंचाप्यवज्ञायकःप्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

दिनापरिहरेदितिप्रश्नपूर्वकमाख्यायिकामुखेनाह कथंकार्यमित्यादिना कार्यदुर्गेगुर्वादिवचनादवश्यकर्तव्येहिंसामयत्वेनदुष्करेचसतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चिरकारिनामनिर्वक्ति चिरमिति का र्याभिपत्तिःकार्याधिगमः तथातेनहेतुनाचिरकारीत्युच्यते ॥ ५ ॥ गृह्यतेउपादीयतेलोकेनेनेतिग्रहणंनामधेयं अलसइतिग्रहणंअलसग्रहणंप्राप्तः लाघवंनीचता जनेनोच्यतइतिसंबंधः ॥ ६ ॥ पित्रागौतमे न इमांजननीमहल्यां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्मच्छलेधर्मसंकटे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युक्तंउचितं क्षमंसुखानुष्ठेयं इहतुद्वावपिधर्मौपरस्परविरुद्धौममयुक्तक्षमौकथमहमेतौनातिवर्तेतमांअतिशयेननातिवर्तेकिमेत्तिङव्ययघादितितिङंतात्तमपआम् ॥ १३ गोत्रस्यनाम्नः ॥ १४ ॥ बुध्ये जानामि संभवंउत्पत्तिहेतुं ॥ १५ ॥ जातकर्मणिअश्माभवपरशुर्भवेतिप्राह अश्मेवाच्छेद्योभवपरशुरिवमदीयेषुशत्रुषुच्छेदकोभवेतिमंत्रपदार्थः उपकर्मओपनयनात्प्रवासादेत्यपुत्रस्यशिरःपरिगृह्यजपती

अनवज्ञापितुर्युक्ताधारणंमातृरक्षणं॥ युक्तक्षमावुभावेतौनातिवर्तेतमांकथं ॥ १३ ॥ पितात्यात्मानमाधत्तेजायायांजज्ञिवानिति॥ शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थंकुलस्यच ॥ १४ ॥ सोहंमात्रास्वयंपित्रापुत्रत्वेप्रकृतःपुनः ॥ विज्ञानंमेकथंनस्याद्द्वौबुध्येचात्मसंभवं ॥ १५॥ जातकर्मणियत्प्राहपितायच्चोपकर्मणि ॥ पर्याप्तःसदृढीकारःपितुर्गौरवनिश्चये ॥ १६॥ गुरुरग्र्यःपरोधर्मःपोषणाध्यापनान्वितः ॥ पितायदाहधर्मःसवेदेष्वपिसुनिश्चितः ॥१७॥ प्रीतिमात्रंपितुःपुत्रःसर्वपुत्रस्यवैपिता ॥ शरीरादीनिदेयानिपितात्वेकःप्रयच्छति॥१८॥ तस्मात्पितुर्वचःकार्यंनविचार्यंकदाचन॥ पातकान्यपिपूयंतेपितुःशासनकारिणः ॥ १९ ॥ भोग्येभोज्येप्रवचनेसर्वलोकनिदर्शने॥ भर्त्राचैवसमायोगेसीमंतोन्नयनेतथा ॥ २० ॥ पिताधर्मःपितास्वर्गःपिताहिपरमंतपः॥ पितरिप्रीतिमापन्नेसर्वाःप्रीयंतिदेवताः॥२१॥ आशिषस्ताभजंत्येनंपुरुषंप्राहयत्पिता ॥ निष्कृतिःसर्वपापानांपितायच्चाभिनंदति॥२२॥ मुच्यतेबंधनात्पुष्पंफलंवृक्षात्प्रमुच्यते॥ क्लिश्यन्नपिसुतंस्नेहैःपितापुत्रंनमुंचति॥ २३॥ एतद्विचिंतितंतावत्पुत्रस्यपितृगौरवं॥ पितानाल्पतरंस्थानंचिंतयिष्यामिमातरं॥ २४ ॥ योत्ययंमयिसंघातोमर्त्यत्वेपांचभौतिकः॥ अस्यमेजननीहेतुःपावकस्ययथारणिः॥ २५॥ मातादेहारणिःपुंसांसर्वस्यार्तस्यनिर्वृतिः॥ मातृलाभेसनाथत्वमनाथत्वंविपर्यये॥ २६॥ नचशोचतिनाप्येनंस्थाविर्यमपकर्षति॥ श्रियाहीनोपियोगेहमंबेतिप्रतिपद्यते ॥ २७॥ पुत्रपौत्रोपपन्नोपिजननींयःसमाश्रितः॥ अपिवर्षशतस्यांतेसद्विहायनवच्चरेत्॥ २८॥ समर्थंवासमर्थंवाकृशंवाप्यकृशंतथा॥ रक्षत्येवसुतंमातानान्यःपोष्टाविधानतः॥२९॥ तदासवृद्धोभवतितदाभवतिदुःखितः॥ तदाशून्यंजगत्तस्ययदामात्राविपुज्यते ॥ ३० ॥ नास्तिमातृसमाच्छायानास्तिमातृसमागतिः॥ नास्तिमातृसमंत्राणंनास्तिमातृसमाप्रिया॥ ३१ ॥

तिगृह्यविहितसर्वसंस्कारबहिर्भूतत्वादिदमुपकर्मतथाआत्मावैपुत्रनामासीतिप्राह पितुःपालयितुः एवंपितुराशिषमात्मभावंचदधतोगौरवंनिश्चितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥१८॥ १९॥ भोग्येवस्त्रादौ भोज्येन्नादौ प्रवचनेवेदाध्ययने लोकनिदर्शनेलौकिकशिक्षायां भर्त्रेतिगर्भाधानादिसर्वसंस्कारोपलक्षणं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥निर्वृतिःसुखंतत्कर्त्री ॥२६॥ हेअंबइत्युक्त्वा ॥२७॥ द्विहायनवत्द्विवर्षवान्भवेत् ॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वीरसूः वीरपुत्रसूः ॥ ३२ ॥ मातैव शुश्रूः तां अनंतरमव्यवहितं आत्मनो देहं सः चेतनावान् नहन्यात् सकः यस्य शिरः सुषिरं मेदोमज्जादिना रिक्तं शुष्कालाबुवत् पथिपतितं तद्विपरीतमसुषिरं स्यात् ॥ ३३ ॥ प्राणउपस्थे इंद्रियं तत्संश्लेषे मैथुने इत्यर्थः अभिसंधिः पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमब्रुवीत सर्वमायुरियादित्यादिश्रुत्या प्रदर्शितो भिलाषः कृतो दंपतीभ्यामेव तमभिलाषं माता पिता वा उभौ वा कुरुतः तत्र भूतार्थो याथार्थ्यं मातर्येव तत्कर्तृत्वं स्थितं निष्ठितं पितरि तु सो भिलाषः पाक्षिको भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भरणमात्रेण गर्भधारणमात्रेण संबंधेन माता पुत्रे प्रीतिमाल्हादं स्नेहमासक्तिं च करोति अतः प्रत्युपकाराय तस्यामपि प्रीतिस्नेहौ पुत्रेण कार्यावित्यर्थः वस्तुतस्तु पितुरेव प्रजाः यथोक्तं प्रागेव माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः इति भस्त्रा चर्मकोशः पितुराज्ञाऽनुल्लंघनीयेति भावः ॥ ३५ ॥ ननु न चैतद्विद्मो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वेति श्रुतेः पितृत्वे एव संशयात्कथं तदाज्ञानुल्लंघनीयेत्यत आह पाणीति धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरामीति प्रतिज्ञापूर्वकं स्वयं पाणिग्रहं कृत्वा यदि पुरुषाः स्त्रियः परदारान् प्रतियास्यंति तर्हि ते याच्यतां प्रार्थनीयतां पूज्यतामिति यावत् नार्हंति धर्मत्यागात्

कुक्षिसंधारणाद्धात्रीजननाज्जननीस्मृता ॥ अंगानांवर्धनादंबावीरसूत्वेनवीरसूः ॥ ३२ ॥ शिशोःशुश्रूषणाच्छुश्रूर्मातादेहमनंतरं ॥ चेतनावान्नरोहन्याद्यस्यनासुषिरंशिरः ॥ ३३ ॥ दंपत्योःप्राणसंश्लेषेयोभिसंधिःकृतःकिल ॥ तंमाताचपिताचेतिभूतार्थोमातरिस्थितः ॥ ३४ ॥ माताजानातियद्गोत्रंमाताजानातियस्यसः ॥ मातुर्भरणमात्रेणप्रीतिःस्नेहःपितुःप्रजा ॥ ३५ ॥ पाणिबंधंस्वयंकृत्वासहधर्ममुपेत्यच ॥ यदायास्यंतिपुरुषाःस्त्रियोनार्हंतियाच्यतां ॥ ३६ ॥ भरणाद्धिस्त्रियोभर्तापात्याच्चैवस्त्रियःपतिः ॥ गुणस्यास्यनिवृत्तौतुनभर्तानपुनःपतिः ॥ ३७ ॥ एवंस्त्रीनापराध्नोतिनरएवापराध्यति ॥ व्युच्चरंश्चमहादोषंनरएवापराध्यति ॥ ॥ ३८ ॥ स्त्रियाहिपरमोभर्तादैवतंपरमंस्मृतं ॥ तस्यात्मनातुसदृशमात्मानंपरमंददौ ॥ ३९ ॥ नापराधोस्तिनारीणांनरएवापराध्यति ॥ सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यंतिचांगनाः ॥ ४० ॥

अयमाशयः यएवंविधः पितासोऽज्ञातत्वादशिष्टत्वाच्चनानुरोध्यः ममतु पितासतीपतिरनुरोध्यएवेति ॥ ३६ ॥ किंतर्हि पित्राज्ञया माता हंतव्येत्याशंक्याह भरणादिति पत्युर्भावः कर्म वा पात्यं पालयितृत्वं तस्मात् तथाच भार्यां पत्नीं च प्राणैर्वियोजयितुमिच्छतोस्य भर्तृत्वादिगुणशून्यस्योन्मत्तस्येव वचनान्मातरं नहिंसिष्ये इत्याशयः ॥ ३७ ॥ ननु व्यभिचारिणी स्त्री हंतव्यैवान्यथा कुलसंकरापत्तेरित्याशंक्याह एवमिति एवमपीत्यर्थः व्युच्चरन् आचरन् महादोषं पारदार्यं यदि प्रार्थयितैव न स्यात्तर्हि नायं दोषः प्रसज्येत अतः प्रथमप्रवृत्ते पुंस्येवायं दोष इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु स्त्रिया अपि तदनुमोदनादपराधोस्त्येवेत्याशंक्याह स्त्रियाहीति तस्य आत्मना शरीरेण सदृशं इंद्रमालक्ष्येति शेषः आत्मानं शरीरं परमं श्रेष्ठं ददौ स्वपतिवेषेणागताय परस्मै पतिबुद्ध्या शरीरं प्रयच्छंत्या मम मातुर्न व्यभिचारदोषोस्ति गर्भानुत्पत्तेः कुलसंकराभावाच्च नेयं वध्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ उपसंहरति नापराध इति किंच सर्वेषु कार्येषु अपराध्यत्वात् अनुरोध्यत्वात् अल्पबलत्वेन सर्वथा पुरुषाधीनत्वात् तथाच बलात्कारकृते व्यभिचारादौ स्त्रियो नापराध्यंतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यश्चनेति चनशब्दोऽप्यर्थे योपिमैथुनजन्यत्वमयेनिर्देशोवचनंउक्तइंद्रंप्रतीतिशेषः एवंह्युपाख्यायते त्वष्टुःपुत्रस्त्रिशिराइंद्रेणहतस्तद्धत्यायास्तृतीयांशःस्त्रीपुरजोरूपेणस्थापितोद्दौवक्षभूम्योर्निर्यासोपररूपौस्था पितोतदास्त्रीभिर्वरःप्रार्थितः काममाविजनितोःसंभवामेति अस्माकंजननपर्यंतंपुरुषसंगोस्त्विति सोयंनिर्देशःस्त्रियाउक्तः तस्यतंस्मारयतःस्वहत्यांशनिधानेनतत्स्मरणप्रयोजकस्येंद्रस्यैवव्यक्तमधर्मोनतुमम मातुःअत्रसंशयोनास्ति तस्मादिंद्रस्यापराधान्ममातुर्वधोनन्याय्यइतिभावः ॥४१॥ यावल्करत्नांनारींअवध्यांजानीयुस्तत्रापिमातरंतत्रापिगौरवेपातिव्रत्यधर्मेस्थितां पशवोपिपशुप्राया अपि किमुतमादृशा इत्यर्थः ॥४२॥ समावायःसमूहः पितुस्तोषणेनस्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः मर्त्यानांदेवतानांचसमावायंमातरंस्नेहादभ्येतीतियोजना मातात्वदृष्टद्वारालोकद्वयप्रदाइहलोकपालयित्रीचेतिभावः ॥४३॥४४॥ तेनताव

यश्चनोक्तोथनिर्देशस्त्रियामैथुनतत्समये॥ तस्यस्मारयतोव्यक्तमधर्मोनास्तिसंशयः ॥ ४१ ॥ एवंनारींमातरंचगौरवेचाधिकेस्थितां ॥ अवध्यांतुविजानीयुःप शवोप्यविचक्षणाः ॥४२॥ देवतानांसमावायमेकस्थंपितरंविदुः॥ मर्त्यानांदेवतानांचस्नेहादभ्येतिमातरं॥ ४३ ॥ एवंविमृशतस्तस्यचिरकारितयाबहु॥ दी र्घःकालोव्यतिक्रांतस्ततोस्याभ्यागमत्पिता॥ ४४ ॥मेधातिथिर्महाप्राज्ञोगौतमस्तपसिस्थितः ॥ विमृश्यतेनकालेनपत्न्याःसंस्थाव्यतिक्रमं॥ ४५॥ सोब्रवी द्भृशसंतप्तोदुःखेनाश्रूणिवर्तयन्॥ श्रुतधैर्यप्रसादेनपश्चात्तापमुपागतः॥ ४६ ॥ आश्रमंममसंप्राप्तस्त्रिलोकेशःपुरंदरः॥ अतिथिव्रतमास्थायब्राह्मणंरूपमा स्थितः॥ ४७॥ समयासांत्वितोवाग्भिःस्वागतेनाभिपूजितः॥ अर्घ्यंपाद्यंयथान्यायंमयाचप्रतिपादितः॥ ४८॥ परवानस्मिचेत्युक्तःप्रणयिष्यतितेनच॥ अ त्रचाकुशलेजातेस्त्रियानास्तिव्यतिक्रमः॥ ४९ ॥ एवंनस्त्रीनचैवाहंनाध्वगस्त्रिदशेश्वरः॥ अपराध्यतिधर्मस्यप्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ५० ॥ ईर्ष्याजंव्यसनंप्रा हुस्तेनचैवोर्ध्वरेतसः॥ ईर्ष्ययात्वहमाक्षिप्तोमग्नोदुष्कृतसागरे॥५१॥ हत्वासाध्वींचनारींचव्यसनित्वाच्चवासितां॥ भर्तव्यत्वेनभार्यांचकोनुमांतारयिष्यति॥ ॥५२॥ अंतरेणमयाज्ञप्तश्चिरकारीत्युदारधीः॥ यद्यद्यचिरकारीस्यात्समांत्रायेतपातकात्॥ ५३॥

ताकालेन संस्थाव्यतिक्रमंमरणानौचित्यं ॥ ४५ ॥ श्रुतंअध्ययनं धैर्यंक्रोधादिजयेस्थैर्यं तयोःप्रसादेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सांत्वितःविश्रांतिंप्रापितः प्रतिपादितःप्रापितः ॥ ४८ ॥ परवान् त्वयाहंनाथवा नस्मीत्युक्तः तेनसांत्वनादिनात्वमःसन्प्रणयिष्यतिमयिप्रणयंकरिष्यति अत्रास्मिन्नर्थेचिंतितेसति अकुशले इंद्रलौल्येनस्त्रीदूषणेजातेविषयेस्त्रियाअहल्यायाव्यतिक्रमोनास्ति ॥ ४९ ॥ अध्वगइतिस्वर्गमा र्गेणगच्छताइंद्रेणाहल्यांदृष्ट्वामोहंप्राप्तेनैतत्कृतमितिसूचितं धर्मस्ययोगधर्मसंबंधीप्रमादोऽनवधानता इंद्रस्यानपराधत्वंद्वेषराहित्यान्मुनिनेहोक्तंनतुव्यवहारतः ॥ ५० ॥ तेनप्रमादेनहेतुना ऊर्ध्वरेत सःमुनयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अंतरेणप्रमादेन ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ निराकारांलज्जयापाषाणभूतां पुराणांतरेगौतमशापेनैवपाषाणभूतामितिस्मर्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

चिरकारिकभद्रंतेभद्रंतेचिरकारिक ॥ यद्यद्यचिरकारीत्वंततोसिचिरकारिकः ॥५४॥ त्राहिमांमातरंचैवतपोयच्चार्जितंमया ॥ आत्मानंपातकेभ्यश्चभवाद्यचि
रकारिकः॥५५॥ सहजंचिरकारित्वमतिप्रज्ञतयातव ॥सफलंतत्तथातेस्तुभवाद्यचिरकारिकः॥५६॥ चिरमाशंसितोमात्राचिरंगर्भेणधारितः॥ सफलंचिरका
रित्वंकुरुत्वंचिरकारिक॥५७॥ (चिरायतेचसंतापाच्चिरंस्वपितिधारितः॥आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्यचिरकारिक) ॥५८॥एवंसदुःखितोराजन्महर्षिर्गौतमस्त
दा॥ चिरकारिंददर्शाथपुत्रंस्थितमथांतिके॥ ५९ ॥ चिरकारीतुपितरंदृष्ट्वापरमदुःखितः॥ शस्त्रंत्यक्त्वाततोमूर्ध्नाप्रसादायोपचक्रमे ॥६०॥ गौतमस्तंततोदृष्ट्वा
शिरसापतितंभुवि ॥ पत्नींचैवनिराकारांपरामभ्यागमन्मुदं ॥ ६१ ॥ नहिसातेनसंभेदंपत्नीनीतामहात्मना ॥ विजनेचाश्रमस्थेनपुत्रश्चापिसमाहितः ॥६२॥
हन्याइतिसमादेशःशस्त्रपाणौसुतेस्थिते॥ विनीतेप्रसवत्यर्थेविवासेचात्मकर्मसु ॥ ६३ ॥ बुद्धिश्चासीत्सुतंदृष्ट्वापितुश्चरणयोर्नतं ॥ शस्त्रग्रहणचापल्यंसंवृ
णोतिभयादिति ॥ ६४ ॥ ततःपित्राचिरंस्तुत्वाचिरंचाघ्रायमूर्धनि॥ चिरंदोर्भ्यांपरिष्वज्यचिरंजीवेत्युदाहृतः ॥ ६५ ॥ एवंसगौतमःपुत्रंप्रीतिहर्षगुणैर्युतः ॥ अ
भिनंद्यमहाप्रज्ञइदंवचनमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ चिरकारिकभद्रंतेचिरकारीचिरंभव ॥ चिराययदितेसौम्यचिरमस्मिनदुःखितः ॥६७॥ गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौ
तमोमुनिसत्तमः ॥ चिरकारिषुधीरेषुगुणोद्देशसमाश्रयाः ॥ ६८ ॥ चिरेणमित्रंबध्नीयाच्चिरेणचकृतंत्यजेत् ॥ चिरेणहिकृतंमित्रंचिरंधारणमर्हति ॥ ६९ ॥
रागेदर्पेचमानेचद्रोहेपापेचकर्मणि ॥ अप्रियेचैवकर्तव्येचिरकारीप्रशस्यते ॥ ७० ॥ बंधूनांसुहृदांचैवभृत्यानांस्त्रीजनस्यच ॥ अव्यक्तेष्वपराधेषुचिरकारीप्र
शस्यते ॥ ७१ ॥ एवंसगौतमस्तत्रप्रीतःपुत्रस्यभारत ॥ कर्मणातेनकौरव्यचिरकारितयातथा ॥ ७२ ॥ एवंसर्वेषुकार्येषुविमृश्यपुरुषस्ततः॥ चिरेणनिश्चयंकृ
त्वाचिरंनपरितप्यते ॥ ७३ ॥ चिरंधारयतेरोषंचिरंकर्मनियच्छति ॥ पश्चात्तापकरंकर्मनकिंचिदुपपद्यते ॥ ७४ ॥ चिरंवृद्धानुपासीतचिरमन्वास्यपूजयेत् ॥
चिरंधर्मंनिषेवेतकुर्याच्चान्वेषणंचिरं ॥ ७५ ॥ चिरमन्वास्यविदुषश्चिरंशिष्टान्निषेव्यच ॥ चिरंविनीयचात्मानंचिरंयात्यनवज्ञतां ॥ ७६ ॥ ब्रुवतश्चपरस्यापि
वाक्यंधर्मोपसंहितं ॥ चिरंपृष्टोऽपिचब्रूयाच्चिरंनपरितप्यते ॥ ७७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७८ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ एवमहिंसैवधर्मोहिंसैवचपापमितिस्थितेदंड्यानृदंडयतोराज्ञःकथमहिंस्र त्वंस्याददंडयतोवाकथंप्रजासंरक्षणंस्यादितिपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अव्याहतंदंड्यानामप्यदंड्यत्वंप्राक्केनचिदनुक्तं वधाय वध्येष्वितिशेषः ॥ ३ ॥ वधोनामसचधर्मइतिवदतोव्याघातइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ संकरमेवाह ममेति लोकयात्रातीर्थगमनवाणिज्यादिव्यवहारः कलौयुगेअधर्मप्रधानेकाले वेत्थचेदहिंसयाप्यसंकरप्रकारमितिशेषः नःअस्मभ्यंशंसकथय ॥ ६ ॥ त्रयःक्षत्रविट्शूद्राः ब्राह्मणाधीनाःकार्याःधर्मपाशनिबद्धानांतेषुधर्मपाशेननिबद्धेषुसत्सु अन्योपिप्रतिलोमानुलोमजातःसूतमागधादिः एवंत्रैवर्णिकवत्चरिष्यतिधर्मं ॥७॥ अपचरेत्ब्राह्मणवचनंअतिक्रामेत् प्रधारयेत्दंडं ॥८॥

॥१३२॥

उपास्यबहुलास्तस्मिन्नाश्रमेसुमहातपाः॥ समाःस्वर्गंगतोविप्रःपुत्रेणसहितस्तदा॥ ७८॥ इतिश्रीम॰शां॰मोक्ष॰चिरकारिकोपाख्यानेषट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २६६॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच कथंराजाप्रजारक्षेन्नचकिंचित्प्रघातयेत्॥ पृच्छामित्वांसतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ द्युमत्सेनस्यसंवादंराज्ञासत्यवतासह॥ २॥ अव्याहृतंव्याजहारसत्यवानितिनःश्रुतं॥ वधायोन्नीयमानेषुपितुरेवानुशासनात्॥ ३॥ अधर्मतांयातिधर्मोयात्यधर्मश्चधर्मतां॥ वधोनामभवेद्धर्मोनैतद्भवितुमर्हति॥ ४॥ द्युमत्सेनउवाच अथचेदवधोधर्मोधर्मःकोजातुचिद्भवेत्॥ दस्यवश्चेन्नहन्येरन्सत्यवन्संकरोभवेत्॥ ५॥ ममेदमितिनास्यैतत्प्रवर्तेतकलौयुगे॥ लोकयात्रानचैवस्यादथचेद्वेत्थशंसनः॥ ६॥ सत्यवानुवाच सर्वएतेत्रयोवर्णाःकार्याब्राह्मणबंधनाः॥ धर्मपाशनिबद्धानामन्योप्येवंचरिष्यति॥ ७॥ योयस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीतवैद्विजः॥ अयंमेनशृणोतीतितस्मिन्राजाप्रधारयेत्॥ ८॥ तत्त्वाभेदेनयच्छास्त्रंतत्कार्यंनान्यथाविधं॥ असमीक्ष्यैवकर्माणिनीतिशास्त्रंयथाविधि॥ ९॥ दस्यून्निहंतिवैराजाभूयसोवाप्यनागसः॥ भार्यामातापितापुत्रोहन्यंतेपुरुषेणते॥ परेणापकृतोराजातस्मात्सम्यक्प्रधारयेत्॥ १०॥ असाधुश्चैवपुरुषोलभतेशीलमेकदा॥ साधोश्चापिह्यसाधुभ्यःशोभनाजायतेप्रजा॥ ११॥ नमूलघातःकर्तव्योनैषधर्मःसनातनः॥ अपिस्वल्पवधेनैवप्रायश्चित्तंविधीयते॥ १२॥

तत्त्वात्मकत्वात्तत्त्वंशरीरं सत्वेतिपाठेजंतुः तस्यअभेदेनअविनाशेनयत्प्रवृत्तंशास्त्रंशासनंतत्कार्यं एतदेवव्यतिरेकमुखेनाह नेति कर्मादीन्यसमीक्ष्यसम्यगनालोच्यअन्यथाविधंविपरीतप्रकारंछेदात्मकंशासनंनकार्यमितियोज्यं ॥ ९ ॥ यतःएकस्मिंश्चोरेहतेतत्संबंधिनामनागसांबहूनांवधोभवतीत्याह दस्यूनिति पुरुषेणहतेनतेभार्यादयःयस्मादेकस्यापराधेनबहूनांवधोनुचितस्तस्मात्सम्यक्प्रधारयेद्विचारयेत् ॥ १३२॥
॥ १० ॥ तमेवाहासाधुश्चेति साधोःसकाशात्शीलंलभते ॥ ११ ॥ फलितमाह नमूलेति यतोमूलघातोनैवधर्मः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उद्वेजनंसर्वस्वापहरणादिभयप्रदर्शनेन परंतुचोरस्यवधेनतेतदीयाभार्यादयोनक्लिश्याःवृत्तिलोपेनक्लेशंनप्रापणीयाः ॥ १३ ॥ यदेति तेदस्यवः ॥ १४ ॥ बिभ्रदिति संन्यासिनोपिशास्याइत्यर्थः ॥ १५ ॥ गरीयांसमपिशास्युरितिशेषः पुनःपुनरपराधेयदाकृतेतदातेविसर्गंनार्हंति प्रथमापराधेइवेतिव्यतिरेकदृष्टांतः ॥ १६ ॥ यत्रयत्रसमयेमर्यादायांसंयंतुंनियंतुं ॥ १७ ॥ धर्मोल्लंघनेपिअहन्यमानेषुचोरेषु पूर्वेपूर्वकाले ॥ १८ ॥ सुशास्यत्वेहेतूनाह मृदवइति ॥ १९ ॥ अद्यकलौ एकस्मिन्हतेपीतरेनत्रस्यंतीत्यर्थः अतःसर्वेपिचोरपक्षीयाहंतव्याएवेत्याशयः ॥२० ॥ नैवेति कःकस्येहेतिगतएवप्रश्नः नकश्चनकस्यापीत्युत्तरंच दस्युवधेतद्भार्यादीनांवधोनास्तीत्यर्थः संबंधाभावात् ॥ २१ ॥ चोरेषुमर्यादाकरणमपिनसंभवतीत्याह पद्ममिति पद्मंशवालंकारंआदत्ते पिशाचात्पिशाचोपहतात्आदत्ते चैलादिकमितिशेषः कीदृशंसमयंदैवतंदेवताशपथादिरूपं यःकश्चिन्मूढःनतुप्राज्ञइत्यर्थः ॥ २२ ॥ साधून्कर्तुमितिशेषः भूतंभव्यायोपदिश्यतइतिन्यायेनसिद्धंपश्वादिकंसाध्यायकर्मणेभवतीतिभूतभव्यशब्देनक्रतुःकस्यचित्क्रतोर्लाभेनतेषांअंतंनाशंकुरु तथाहिसर्वमेधेब्रह्मणेब्राह्मणमालभतेत्यादिनासर्वजातीयानांसर्वकर्मणांचनराणामालंभउक्तः तथाचराजाबहून्वध्यान्निरोध्यकालेसर्वमेधेआलभेतेत्यर्थः तेनपापिष्ठाअपियज्ञपशूभूयस्वर्गंयांति पशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकंगमयिष्यामइतिसतथेत्यब्रवीदितिश्रुतेः वध्यानपिक्रतुप्रवेशेनउपकुर्यादेवेतिभावः॥ २३॥तेराजानःतादृग्भ्यःस्तेनेभ्योऽपत्रपंतेममापिराज्येस्तेनइतिलज्जांकुर्वतेऽतस्तथावृत्तालोकयात्रार्थंप्रजानांनिर्दोषत्वंकामयानाःपितरइवतपस्विनोभवंति तथाचराजानःप्रतिजानतेछांदोग्ये नमेस्तेनोजनपदेनकदर्योनमद्यपःनानाहिताग्निर्नाविद्वान्नस्वैरीस्वैरिणीकुतइति ॥२४॥ वित्रास्यमानाइति त्रासेनैवप्रजाःसाध्व्योभवंति नतुराजानःदुष्कृतीनूदुष्टान्कामात्घ्नंतिअपितुक्रतुप्रयोजनेनैवघ्नंति एवंचसुकृतेनैवप्रजाःशासते॥ २५॥

उद्वेजनेनबंधेनविरूपकरणेनच॥ वधदंडेनतेक्लिश्यानपुरोहितसंसदि॥ १३॥ यदापुरोहितंवातेपर्येयुःशरणैषिणः॥ करिष्यामःपुनर्ब्रह्मन्नपापमितिवादिनः॥ ॥ १४॥ तदाविसर्गमर्हाःस्युरितीदंधातृशासनं॥ बिभ्रद्दंडाजिनंमुंडोब्राह्मणोर्हतिशासनं ॥ १५॥ गरीयांसोगरीयांसमपराधेपुनःपुनः॥ तदाविसर्गमर्हंतिनयथाप्रथमेतथा॥ १६॥ द्युमत्सेनउवाच यत्रयत्रैवशक्येरन्संयंतुंसमयेप्रजाः॥ सतावान्प्रोच्यतेधर्मोयावन्नप्रतिलंघ्यते ॥ १७॥ अहन्यमानेषुपुनःसर्वमेवपराभवेत्॥ पूर्वेपूर्वतरेचैवसुशास्याल्यभवन्जनाः॥ १८॥ मृदवःसत्यभूयिष्ठाअल्पद्रोहाल्पमन्यवः॥ पुराधिग्दंडएवासीद्वाग्दंडस्तदनंतरं ॥ १९॥ आसीदादानदंडोपिवधदंडोद्यवर्तते॥ वधेनापिनशक्यंतेनियंतुमपरेजनाः॥ २०॥ नैवदस्युर्मनुष्याणांनदेवानामितिश्रुतिः॥ नगंधर्वपितॄणांचकःकस्येहनकश्चन॥ ॥ २१॥ पद्मंश्मशानादादत्तेपिशाचाच्चापिदैवतं॥ तेषुयःसमयंकश्चित्कुर्वीतहतबुद्धिषु ॥ २२॥ सत्यवानुवाच तान्नशक्नोषिचेत्साधून्परित्रातुमहिंसया॥ कस्यचिद्भूतभव्यस्यलाभेनांतंतथाकुरु॥ २३॥ राजानोलोकयात्रार्थंतप्यंतेपरमंतपः॥ तेऽपत्रपंतितादृग्भ्यस्तथावृत्ताभवंतिच ॥ २४॥ वित्रास्यमानाःसुकृतोनकामात्घ्नंतिदुष्कृतीन्॥ सुकृतेनैवराजानोभूयिष्ठंशासतेप्रजाः॥ २५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंविधेराज्ञियद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरेजनाइतिन्यायेनउत्तरोत्तरंप्रजाःश्रेयस्योभवंतीत्याह श्रेयसइति ॥ २६ ॥ राज्ञास्वचित्तंजित्वैवप्रजाःशास्याअन्यथाताएवैनमुपहसंतीत्याह आत्मानमिति ॥२७॥ ॥२८॥ दुष्कृतंदुष्टकर्मकारिणं अनंतरानूपुत्रसोदर्यादीन् ॥ २९ ॥ विपक्षेदोषमाह यत्रेति यत्रराज्ये अर्च्छतिप्राप्नोति ॥ ३० ॥ स्वोक्तेःसांप्रदायिकत्वमाह इतीति ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिःप्रजाइतिशेषः एतत्भूमंडलंप्रथमकल्पेनमुख्येनाहिंसामयेनदंडेनजयेत्वशीकुर्यात् धिग्दंडंवाग्दंडंआदानदंडंवधदंडंचयुगक्रमेणप्रजासुप्रवर्तयेदितितात्पर्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथेतिनिर्दिश्यनिश्चित्य तपःदंडं

श्रेयसःश्रेयसोप्येवंवृत्तंलोकोनुवर्तते ॥ सदैवहिगुरोर्वृत्तमनुवर्ततिमानवाः ॥ २६ ॥ आत्मानमसमाधायसमाधित्सतियःपरान् ॥ विषयेष्विंद्रियवशंमानवाःप्रहसंतितं ॥ २७ ॥ योराज्ञोदंभमोहेनकिंचित्कुर्यादसांप्रतं ॥ सर्वोपायैर्नियम्यःसतथापापान्निवर्तते ॥ २८ ॥ आत्मैवादौनियंतव्योदुष्कृतंसंनियच्छता ॥ दंडयेच्चमहादंडैरपिबंधूननंतरान् ॥ २९ ॥ यत्रवैपापकृन्नीचोनमहद्दुःखमर्च्छति ॥ वर्धंतेतत्रपापानिधर्मोह्रसतिचध्रुवं ॥ ३० ॥ इतिकारुण्यशीलस्तुविद्वान्वैब्राह्मणोन्वशात् ॥ इतिचैवानुशिष्टोस्मिपूर्वैस्तातपितामहैः ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिःसुभृशमनुक्रोशात्तथैवच ॥ एतत्प्रथमकल्पेनराजाकृतयुगेजयेत् ॥ ३२ ॥ पादोनेनापिधर्मेणगच्छेत्त्रेतायुगेतथा ॥ द्वापरेतुद्विपादेनपादेनत्वपरेयुगे ॥ ३३ ॥ तथाकलियुगेप्राप्तेराज्ञोदुश्चरितेनह ॥ भवेत्कालविशेषेणकलाधर्मस्यषोडशी ॥ ३४ ॥ अथप्रथमकल्पेनसत्यवन्संकरोभवेत् ॥ आयुःशक्तिंचकालंचनिर्दिश्यतपआदिशेत् ॥ ३५ ॥ सत्यायहियथानेहजह्याद्धर्मफलंमहत् ॥ भूतानामनुकंपार्थंमनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मपर्वणिद्युमत्सेनसत्यवत्संवादेसप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

युधिष्ठिरउवाच अविरोधेनभूतानांयोगःषाड्गुण्यकारकः ॥ यःस्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥

राजभिःकृतदंडास्तुशुध्यंतिमलिनाजनाइतिदंडस्यापितपोवत्शुद्धिहेतुत्वस्मृतेः ॥ ३५ ॥ उक्तेर्थेप्रमाणमाह सत्यायेति सत्यायब्रह्मप्राप्तये हिप्रसिद्धं महत्धर्मफलंज्ञानं स्वर्गादेःक्षुद्रत्वात् यथायेनप्रकारेण इहनजह्यात्तादृशमहिंसाख्यंधर्ममनुरब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥७॥ ॥७॥ वृत्तमनूद्यपृच्छति अविरोधेनेति राज्ञामप्यहिंसाप्रधानःषाड्गुण्यकारकःषट्गुणाऐश्वर्यादयोयैर्भगवच्छब्दभाग्भवति उत्पत्त्यादयःप्रकृतिगुणावा तेषांसमूहःषाड्गुण्यंतस्यकारकोहेतुर्योगउक्तइतिशेषः ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतींगना उत्पत्तिंच विनाशंचभूतानामागतिंगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उभयभाक्त्वमेवविवृणोति गार्हस्थ्यस्येति गार्हस्थ्येपंचसूनाअनिवार्याः योगेतुहिंसासर्वात्मनात्याज्या अदूरेसमीपेएककार्यार्थत्वेनसंप्रस्थितयोःप्रवृत्तयोः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादीचगृहस्थोपिविमुच्यते प्राणायामैर्दहेद्देनोधारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानैश्वरान्गुणानितिस्मृतिभ्यां गुणानूजीवत्वादीन् अतस्तुल्यार्थयोरेतयोर्मध्येकिंस्विच्छ्रेयः ॥२॥ उभौगार्हस्थ्ययोगधर्मौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रेति अक्षराधिक्यमार्षं ॥ ५ ॥ तद्यथैवादोमनुष्यराजआगतेन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणंवावेहतंवाक्षदंतइतिश्रुतिमनुपश्यंस्त्वष्टुस्त्वष्ट्रेगृहागतायमधुपर्केगामालेभे वेहतंवध्यां गां क्षदंतेहिंसंति ॥ ६ ॥ नियुक्तांहंतुंपुरस्कृतांदृष्ट्वावेदाइत्यब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः दृष्ट्वेत्यस्याध्याहारश्च ॥ ७ ॥ वेदाइतिगर्हायांप्लुतिः ॥ ८ ॥ प्रविश्ययोगबलेनेत्यर्थः यतिंकपिलमुनिं हंहोइतिविस्मये वे

गार्हस्थ्यस्यचधर्मस्ययोगधर्मस्यचोभयोः॥ अदूरसंप्रस्थितयोःकिंस्विच्छ्रेयःपितामह॥ २॥ भीष्मउवाच उभौधर्मौमहाभागावुभौपरमदुश्चरौ ॥ उभौमहाफलौतौतुसद्भिराचरितावुभौ ॥ ३॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिप्रामाण्यमुभयोस्तयोः॥ शृणुष्वैकमनाःपार्थच्छिन्नधर्मार्थसंशयं॥ ४॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ कपिलस्यगोश्चसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आम्नायमनुपश्यन्हिपुराणंशाश्वतंध्रुवं॥ नहुषःपूर्वमालेभेत्वष्टुर्गामितिनःश्रुतं॥ ६॥ तांनियुक्तामदीनात्मासत्वस्थःसंयमेरतः॥ ज्ञानवान्नियताहारोददर्शकपिलस्तथा ॥ ७ ॥ सबुद्धिमुत्तमांप्राप्तोनैष्ठिकीमकुतोभयां॥ सतीमशिथिलांसत्यां वेदा३इत्यब्रवीत्सकृत्॥८॥ तांगामृषिःस्यूमरश्मिःप्रविश्ययतिमब्रवीत्॥ हंहोवेदा३यदिमताधर्माःकेनापरेमताः॥९॥ तपस्विनोधृतिमंतःश्रुतिविज्ञानचक्षुषः॥ सर्वमार्षंहिमन्यंतेव्याहृतंविदितात्मनः ॥ १० ॥ तस्यैवंगततृष्णस्यविज्वरस्यनिराशिषः ॥ काविवक्षास्तिवेदेषुनिरारंभस्यसर्वतः ॥ ११ ॥ कपिल उवाच नाहंवेदान्विनिंदामिनविवक्ष्यामिकर्हिचित् ॥ पृथगाश्रमिणांकर्माण्येकार्थानीतिनःश्रुतं ॥ १२॥ गच्छत्येवपरित्यागीवानप्रस्थश्चगच्छति॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचउभौतावपिगच्छतः॥ १३॥

दायदिमताःगर्हितत्वेनसंमताः अत्रापिगर्हार्थायाःप्लुतेरनुवादः अपरेहिंसाशून्याधर्माःकेनमताः प्रामाण्यमप्रामाण्यंवाकर्मज्ञानकांडयोस्तुल्यमतोनान्यतरन्निंदेत्प्रशंसेद्वेतिभावः ॥९॥तपस्विनःआर्षमन्यंते किंविदितात्मनः नित्यज्ञानवतःपरमेश्वरस्यव्याहृतं अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइतिश्रुतेर्निःश्वासवदयत्नोच्चारितंचवेदं अतोऽत्रैकमप्यक्षरमप्रमाणीकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुएषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतेएषह्येवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतइतिश्रुत्यासतांमुक्तिंअसतांबंधंचदातुंविवक्षाभेदेनज्ञानकर्मकांडेप्रवृत्तेइत्याशंक्याह तस्येति तस्यईश्वरस्य गततृष्णस्यफलाशाहीनस्य विज्वरस्यद्वेषहीनस्य निराशिषःनीरागस्य निरारंभस्यअवाप्तसकलकामत्वात् नवैषम्यविवक्षयावेदवचनंसंभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ नाहमिति विवक्ष्यामिविषमानूवक्ष्यामि ॥ १२ ॥ एकार्थत्वमाह गच्छत्येवेति परित्यागीसंन्यासी गच्छत्येवपरंपदमितिशेषः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवयानाःदेवंआत्मानंयांत्येभिरितितथाभूताश्चत्वारआश्रमाः एषांज्यायस्त्वकनीयस्त्वरूपंबलाबलंफलेषुनिमित्तेषूक्तं यथोक्तं संन्यासीमोक्षमाप्नोतिब्रह्मलोकंवनीतथा स्वर्लोकमृषिलोकंचगृहस्थब्रह्मचारिणाविति ॥ १४ ॥ आरभेतसर्वार्थान्स्वर्गादिप्रदान्यज्ञादीन्इतिवैदिकंमतं यथोक्तमापस्तंबेन त्रैविद्यवृद्धानांतुवेदाःप्रमाणमितिनिष्ठातत्रयानिश्रूयंतेव्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसंबद्धानिउच्चैर्नीचैःकार्यमितितैर्विरुद्धआचारोऽप्रमाणमितिमन्यंते अथापिप्रजापतेर्वचनं त्रयींविद्यांब्रह्मचर्यंप्रजातिंश्रद्धांतपोयज्ञमनुप्रदानं यएतानिकुर्वतेतैरित्सहस्मोरजोभूताध्वंसतेन्यत्प्रशंसन्तितीति श्रुतिश्चभस्मांतंशरीरमितिआमरणमग्निसाध्यकर्मानुष्ठानंकर्तव्यमितिदर्शयति तथान्यत्रप्रकरणांतरेनारभेतकर्माणीतिशेषः तथाचवार्तिककारोदाहृतंभाल्लविशाखावचनं त्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमं त्यजतैवहिविज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमिति नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याःसिद्धांतत्वंदर्शितं॥ १५ ॥ तदेवाहार्धेन अनारंभेहीति अत्रशंकतेर्धेन एवमिति कर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलंदुर्ज्ञेयं उभयत्रनिंदास्तुत्योस्तुल्यत्वादितिभावः ॥ ॥ १६ ॥ एतद्दूषयति यद्यत्रेति अहिंसायाःपरंअहिंसातोऽन्यत्यत्किंचित्हिंसाशास्त्रंआगमशास्त्रेभ्यःकृतेयदिप्रत्यक्षंदृष्टफलंमतंयुक्त्या यदिवातत्पश्यसिअनुभवेन तर्हिब्रूहि अयंभावः योगफलंप्रत्यक्षंयथोक्तमापस्तंबेन अथापिसंकल्पसिद्धयोभवंतियथावर्षंप्रजादानंदूरेदर्शनंमनोजवतायच्चान्यदेवंयुक्तंतस्मात्श्रुतितःप्रत्यक्षफलत्वाच्चविशिष्टानाश्रमानेतानेकेब्रुवतइति अनुमानगम्यंच तथाहिनीहारेणप्रावृता

देवयानाहिपंथानश्चत्वारःशाश्वतामताः॥ एषांज्यायःकनीयस्त्वंफलेषूक्तंबलाबलं ॥ १४॥ एवंविदित्वासर्वार्थानारभेतेतिवैदिकं ॥ नारभेतेतिचान्यत्रनैष्ठिकीश्रूयतेश्रुतिः ॥ १५॥ अनारंभेत्वदोषःस्यादारंभेदोषउत्तमः॥ एवंस्थितस्यशास्त्रस्यदुर्विज्ञेयंबलाबलं ॥ १६ ॥ यद्यत्रकिंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाःपरंमतं ॥ ऋतेत्वागमशास्त्रेभ्योब्रूहितद्यदिपश्यसि॥१७॥

अनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिभ्योरज्जूरगस्येवबंधस्यमिथ्याज्ञानकार्यत्वंसिद्धं ततोज्ञानमात्रापनोद्यत्वंयुक्तं नहिरज्जूरगभीतस्यभयनिवृत्तिर्गंगास्नानसहस्रेणापिभवत्यधिष्ठानसाक्षात्कारजनिततद्बाधमंतरेण स्मृतिश्च भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति तथाच यथाप्रत्यक्षानुमानागमगम्यंतत्त्वज्ञानफलंकर्मफलंतुश्रुत्यैकगम्यंनतत्रप्रत्यक्षानुमानेसंक्रमतइतिकर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलंसुज्ञेयमेव यत्तुआपस्तंबेनोक्तं तत्रयेपुण्यकृतस्तेषांप्रकृतयःपराज्वलंत्यउपलभ्यंतइतितारारूपिणांकर्मकृतामपिप्रत्यक्षंज्योतिर्मयत्वमिति तदपिश्रौतमेव नहिसुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीतिश्रुतिमंतरेणतेषांचेतनत्वमध्यवसातुंशक्यं अचेतनत्वंतुजैमिनिसंमतमित्यास्तांतावत् यत्तुतेनैवस्यात्तुकर्मावयवेनतपसावाकश्चित्सशरीरोंतवंतंलोकंजयति संकल्पसिद्धिश्चस्यान्नतुतज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणामितिज्ञानफलस्यप्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्यापितत्साधकाश्रमस्यज्यैष्ठ्यंनिषिद्धं यच्चगौतमेन ऐकाश्रम्यंत्वाचार्याःप्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति भस्मांतंशरीरंकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलकतयागार्हस्थ्यस्यज्यैष्ठ्यमुक्तं तत्सर्वंनहिनिंदान्यायेनिंदितुंप्रवर्ततेऽपितुविधेयंस्तोतुमितिन्यानेनज्ञानानधिकारिणामाश्रमधर्मेषुश्रद्धोत्पादनार्थमितिद्रष्टव्यमिति ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रप्रत्यवतिष्ठते स्वर्गेति यागविधौउद्देश्यस्यस्वर्गस्यस्वरूपाविवक्षायांकृत्स्नंशास्त्रमनर्थकंस्यादित्यर्थः प्रतायतेप्रतन्यते ॥ १८ ॥ ननुस्वर्गोनास्तीतिनब्रूमःकिंतुहिंसायुक्तंतत्साधनंनिंदामइत्याशंक्यप्राणवि द्यायांसहोवाचकिंमेन्नंभविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्वभ्यआशकुनिभ्यइतिश्रुतिंप्रत्यक्षंचसर्वस्यान्नत्वेप्रमाणयति अजश्चेतिसार्धेन मेषोमुंडशिराः ग्राम्याओषधयोयवाद्याः यस्ययदन्नंतद्भक्षणेतस्यदोषो नास्तीतिभावः ॥१९॥ यदैवंतदाश्रौतेकर्मणिहिंसादोषःकैमुतिकन्यायनिरस्तइत्याशयेनाह पशवइति ॥ २० ॥ २१ ॥ अन्योन्यवराःपरस्परापेक्षयाश्रेष्ठाः सप्तधासप्तधेतिधात्रआवृत्तिः तेचगौरजोमनुजो श्वश्चमेषाश्वतरगर्दभाः ग्राम्याःसप्तसमाख्याताःपशवःसाधुवेदिभिः सिंहाव्याघ्रावराहाश्चमहिषावारणास्तथा ऋक्षाश्चवानराश्चैवसप्तारण्याःप्रकीर्तिताइति उत्तममितिसंज्ञासंजातायस्य पुरुषोवावसुकृतमि तिश्रुतेरुत्तमसंज्ञितंपुरुषाख्यमपियज्ञेषूपाकृतंविनियुक्तंपुरुषंवैदेवाःपशुमालभंतेतिवेदाःप्राहुस्तच्चशिष्टैरादृतं पुरुषोहवैनारायणोकामयतात्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वंस्यामिति सएतंपुरुषमेधंपंचरात्रं

स्यूमरश्मिरुवाच स्वर्गकामोयजेतेतिसततंश्रूयतेश्रुतिः ॥ फलंप्रकल्प्यपूर्वंहिततोयज्ञःप्रतायते ॥ १८ ॥ अजश्चाश्वश्चमेषश्चगौश्चपक्षिगणाश्चये ॥ ग्रा म्यारण्याश्चौषधयःप्राणस्यान्नमितिश्रुतिः॥१९॥तथैवान्नंह्यहरहःसायंप्रातर्निरूप्यते॥पशवश्चाथधान्यंचयज्ञस्यांगमितिश्रुतिः॥२०॥एतानिसहयज्ञेनप्र जापतिरकल्पयत्॥तेनप्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजतप्रभुः॥ २१ ॥ तदन्योन्यवराःसर्वेप्राणिनःसप्तसप्तधा॥ यज्ञेषूपाकृतंविश्वंप्राहुरुत्तमसंज्ञितं॥२२॥ एतच्चै वाभ्यनुज्ञातंपूर्वैःपूर्वतरैस्तथा॥ कोजातुनविचिन्वीतविद्वान्स्वांशक्तिमात्मनः॥ २३ ॥ पशवश्चमनुष्याश्चद्रुमाश्चौषधिभिःसह ॥ स्वर्गमेवाभिकांक्षंतेनचस्वर्ग स्ततोमखात्॥ २४ ॥ ओषध्यःपशवोवृक्षावीरुदाज्यंपयोदधि॥हविर्भूमिर्दिशःश्रद्धाकालश्चैतानिद्वादश ॥ २५ ॥ ऋचोयजूंषिसामानियजमानश्चषोडश॥ अग्निर्ज्ञेयोगृहपतिःससप्तदशउच्यते॥ २६॥ अंगान्येतानियज्ञस्ययज्ञोमूलमितिश्रुतिः॥ आज्येनपयसादध्नाशकृतामिक्षयात्वचा॥ २७॥

यज्ञक्रतुमपश्यदितिश्रुतेःपूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरैर्नारायणादिभिः यत्रसर्वोत्कृष्टःपुरुषोपिश्रुतितआचाराच्चहिंस्यते तत्रकाकथाइतरेषामितिभावः सार्धः ॥ २२ ॥ स्वांशक्तिंविद्वान्मयेदंअजस्याश्वस्यपुरुषस्य वाआलंभनंकर्तुंशक्यमितिजानन् कःपुमान्आत्मनःजीवान्नविचिन्वीतनविवेचयेत् आलंभार्थमितिशेषः किंतुसर्वोप्यास्तिकःस्वस्यशक्यंक्रतुंकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ नचात्रहिंसादोषोऽस्ति प्रत्युतस्वर्गा र्थिनापश्वादीनांनवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाँइदेषिपथिभिःसुगेभिरितिमंत्रवर्णादयमुपकारएवेत्याह पशवश्चेति मखात्मखंविनास्वर्गस्ततोविस्तृतोनास्ति जपादिजःस्वर्गःस्वल्पइतिभावः तरिष्यसिनहिं स्यसे देवाँइत्देवानेव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यज्ञोमूलं लोकस्थितेरितिशेषः श्रुतिर्यज्ञाद्भवतिपर्जन्यइत्यादिर्भगवद्वचनरूपा वेदस्यापीश्वरकर्तृकत्वाभ्युपगमेनभगवद्गीतानामुपनिषदामपिसमानकर्तृक त्वेनश्रुतित्वौचित्यात् शकृतागोमयेन आमिक्षयादधिमिश्रेणपयसा त्वचाआनडुहेचर्मणिनिर्वापादेर्विधानात् शेषंव्याख्यातं ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ संहृत्यगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य आरभंतैवयज्ञमितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ हिंसारंभयोरुपपादितमदोषत्वमुपसंहरति नेति फलार्थिनामेवहिंसारंभौदोषावहौनत्वफलार्थिनांममेदमावश्यकमि तिबुद्ध्यायज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः ॥३१ ॥ यज्ञांगानिओषध्यादीनि यज्ञोक्तानि यूपदार्वादिवत्समासः विधियुक्तानिअलौकिकानियूपाहवनीयादीनि विधिनाउच्छ्रयणप्रणयनादिरूपेण धारयंतिस्वस्वकार्ये परस्परमुपकुर्वंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणस्यक्रियायांप्रवर्तकस्यवाक्यस्य ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणप्रभवःवेदविप्रोद्भवः नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषपूर्वकोयंसमासः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणोवेदस्य तस्मात्प्रणवपूर्विका

वालैःशृंगेणपादेनसंभवत्येवगौर्मखं॥ एवंप्रत्येकशःसर्वंयद्यदस्यविधीयते ॥ २८॥ यज्ञंवहंतिसंभूयसहर्त्विग्भिःसदक्षिणैः ॥ संहत्यैतानिसर्वाणियज्ञंनिर्वर्तयंत्युत॥२९॥ यज्ञार्थानिहिसृष्टानियथार्थाश्रूयतेश्रुतिः॥ एवंपूर्वतराःसर्वेप्रवृत्ताश्चैवमानवाः॥३०॥नहिनस्तिनारभतेनाभिद्रुह्यतिकिंचन॥यज्ञोयष्टव्यइत्येवयोयजत्यफलेप्सया॥ ३१ ॥ यज्ञांगान्यपिचैतानियज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः॥ विधिनाविधियुक्तानिधारयंतिपरस्परं॥३२॥आम्नायमार्षंपश्यामियस्मिन्वेदाःप्रतिष्ठिताः॥ तंविद्वांसोऽनुपश्यंतिब्राह्मणस्यानुदर्शनात्॥३३॥ ब्राह्मणप्रभवोयज्ञोब्राह्मणार्पणएवच॥ अनुयज्ञंजगत्सर्वंयज्ञश्चानुजगत्सदा॥ ३४ ॥ ओमितिब्रह्मणोयोनिर्नमःस्वाहास्वधावषट्॥ यस्यैतानिप्रयुज्यंतेयथाशक्तिकृतान्यपि॥ ३५ ॥ नतस्यत्रिषुलोकेषुपरलोकभयंविदुः॥ इतिवेदावदंतीहसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ ३६ ॥ ऋचोयजूंषिसामानिस्तोभाश्चविधिचोदिताः॥ यस्मिन्नेतानिसर्वाणिभवंतीहसवैद्विजः॥ ३७ ॥ अग्न्याधेयेयद्भवतियच्चसोमेसुतेद्विज॥ यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेदतद्भगवान्पुनः॥ ३८॥ तस्माद्ब्रह्मन्यजेच्चैवयाजयेच्चाविचारयन्॥ यजतःस्वर्गविधिनाप्रेत्यस्वर्गफलंमहत्॥ ३९॥

यज्ञादिक्रियाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्तोभाःसामपूरकाक्षराणिहायिहावुइत्यादीनि ॥ ३७ ॥ मानुषाद्दैव्यमुपैमीतिमंत्रवर्णादाधानकृद्दिहैवदेवभावंप्राप्नोति सोमंसुनोतिभवतिद्युमाँअहेतिमंत्रवर्णात् सोमंसुन्वंतः स्वर्गाधिपत्यंप्राप्नुवंतीत्येवमादितद्भगवान्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतमःभवानेववेद ॥ ३८ ॥ स्वर्गविधिनास्वर्गप्रदज्योतिष्टोमादिना यतःप्रेत्यमहत्स्वर्गफलंभवति ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वेदवादविदः योवेदगतानर्थवादान्वेदतस्योभयंफलसमर्पकमर्थवादद्वयंप्रमाणंस्तुत्यर्थत्वेनेत्यर्थः यथायस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणोतीतिफलंक्रत्वंगजुहूसंबंधादविवक्षितस्वार्थं किंतुलक्षणयास्तुतिमात्रपरं एवंसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीत्यात्मज्ञानफलमपिज्ञेयं ननुलोकवेदसाधारणस्यकर्त्रात्मनोजुहूवदव्यभिचरितक्रतुसंबंधाभावात्कथंतज्ज्ञानफलस्यजुहूफलवदर्थवादत्वं उच्यते देहातिरिक्तआत्मावेदैकगम्योयूपाहवनीयादिवदलौकिकोस्ति तस्यचक्रतुसंबंधोनव्यभिचरतिआमुष्मिकव्यवहारमात्रस्यतत्सापेक्षत्वात् ऐहिकव्यवहारेचतदनपेक्षणाद्देहात्मवादेपितदुपपत्तेः यद्यपिजातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिविशेषणमात्रस्यपत्न्यादिवल्लोकवेदसाधारणत्वेऽपिफलभोक्तुर्नतथात्वमस्ति तस्माज्जुहूवत्स्वर्गकामस्यापिअव्यभिचरितक्रतुसंबंधात्साम्नदृश्यादिवदनारभ्याधीतमपितज्ज्ञानंक्रतुप्रवेशंलभतेतत्फलस्यचार्थवादत्वमितियुक्तमुत्पश्यामः तथाचसूत्रं शेषत्वात्पुरुषार्थवानिरिदोयथान्येष्वितिजैमिनेति यत्तुविद्याफलंप्रत्यक्षमितितत्राप्युक्तमापस्तंबेन बुद्धेक्षेमप्रापणंतच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धेचेत्क्षेमप्रापणमिहैवनदुःखमुपलभेतेति बुद्धेआत्मनिज्ञातेक्षेमप्रापणमानंदप्राप्तिर्नास्ति ज्ञातात्मतत्त्वस्यापिदुःखोपलंभात् अयुक्तंचतत् रजोभूत्वाध्वंसतेन्यत्प्रशंसन्तिकर्ममार्गादन्यज्ज्ञानंप्रशंसतोनिंदाश्रवणात् तस्माज्जुव्हात्मज्ञानफलयोःसमानमर्थवादत्वमितिपूर्वःपक्षः ॥ ४० ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नायंलोकोस्त्ययज्ञानांपरश्चेतिविनिश्चयः॥ वेदवादविदश्चैवप्रमाणमुभयंतदा ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० गोकपिलीयेअष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २६८ ॥ ॥ ७ ॥ कपिलउवाच एतावदनुपश्यंतियतयोयांतिमार्गगाः॥ नैषांसर्वेषुलोकेषुकश्चिदस्तिव्यतिक्रमः॥ १ ॥

अत्रोत्तरमाह एतावदिति यतयोयमनियमादिमंतोयांतिप्रकरणादात्मानंप्राप्नुवंति तेमार्गगाःप्रागेवशुद्धात्मप्राप्तेर्मार्गेसविशेषावस्थायांस्थिताएतावद्दृश्यत्वेनपरिच्छिन्नंब्रह्मांडपार्यंतिकंकर्मफलंअनुपश्यंतिगुरुशास्त्रोपदेशमनुसाक्षात्कुर्वंतितथाचश्रुतिर्ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिमहत्फलंउपक्षिप्ययोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहेतिशरीरगुहास्थंसत्यादिलक्षणंब्रह्मयोवेदसःपरमेव्योमन्नव्याकृतावस्थांगतःसर्वकामभाग्भवतीतिचदर्शयति ननुफलश्रुतेरर्थवादत्वमुक्तमित्याशंक्याह नैषामिति एषांयतीनांसर्वेषुलोकेषुभोग्यपदार्थेषुकश्चिद्व्यतिक्रमःमिथ्यासंकल्पत्वंनास्ति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंति संकल्पादेवतुतच्छ्रुतेरितिश्रुतिन्यायाभ्यां तथाहि छांदोग्येसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानितिप्रजापतिनाआत्मज्ञानफलमुपन्यस्तंतदेवोद्दिश्यइंद्रविरोचनौप्रजापतौब्रह्मचर्यमूषतुः तंवाएतंदेवाआत्मानमुपासते तस्मात्तेषांसर्वेचलोकाःसर्वेचकामाआप्ताइतिपरकृतिसरूपार्थवादेनसिद्धवन्निर्दिष्टं एतस्याविवक्षायांकृत्स्नंकर्मफलमप्यविवक्षितंस्यात् न्यायसाम्यात् प्राकर्णिकफलत्वाच्च ननूक्तंदेहादन्यस्यकर्त्रात्मनोजुह्वाइवनित्यःक्रतुसंबंधइति सत्यं तथापिअन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात्योशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येतीतिविदितवेदांतवेद्यस्यधर्माद्यतीतस्याशनायादिरहितस्यआत्मनोज्ञानंनकर्मांगत्वंप्रतिपद्यते यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितितदधिगमेद्वैतोपमर्दश्रवणात् तस्मात्नात्मज्ञानफलस्यार्थवादत्वंपर्णमयीदृष्टांतेनयुज्यते तथाचसूत्रं अधिकोपदेशात्तुबादरायणस्यैवंतद्दर्शनादिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्तुबुद्धेचेत्क्षेमप्रापणमिहैवनदुःखमुपलभेतेत्यार्षंवचनमुदाहृतंतत्राह निर्द्वंद्वाइति निर्द्वंद्वाःशीतोष्णादिजहर्षविषादशून्याः अतएवनिर्नमस्काराःनकंचिन्नमस्कुर्वंति यतःनिराशीर्बंधनाःप्रार्थनापाशशून्याःय
तःपापेभ्योवासनाहेतुभ्योविमुक्ताः शुचयःस्वभावशुद्धाःअमलाआगंतुकदोषशून्याः यतएवंविधाभरतसंवर्तादयोबहवउपलभ्यंतेऽतःआपस्तंबोक्तिर्ज्ञानानधिकारिणांकर्मणिश्रद्धोत्पादनार्था अन्यथापूर्वो
दाहृतेनतदीयेनज्ञानफलाभ्युपगमवचनेनविरोधःस्यात् एतेनगौतमोक्तिरपिऐकाश्रम्यपराव्याख्यातावेदितव्या ॥ २ ॥ ३ ॥ लोकाःलोकांतइतिकाम्यमानाविषयाःसनातनाःनित्यसिद्धाःतएतेसत्याःकामा
अनृतापिधानाइतिश्रुतेः अनृतंदेहादितादात्म्याध्यासःगार्हस्थ्येअसत्यस्वर्गादिप्रदकर्माधिकारनिमित्तेकिमपिप्रयोजनंनास्ति नहिप्राप्तसाम्राज्योभिक्षामन्विच्छति ॥ ४ ॥ ननुतथापिकैकेयजनकादीनांगा
र्हस्थ्यएवविद्वत्त्वदर्शनात्कर्मसमुच्चितैवविद्याफलायभवतीत्यभिप्रेत्याह यदीति यदिएषानिर्द्वंद्वादिविशेषणवत्तैवज्ञाननिष्ठातर्हिसागार्हस्थ्यमंतरेणनभवति प्रवर्ततेएनांनिष्ठांदातुंसमर्थोभवति ॥ ५ ॥ ६ ॥

निर्द्वंद्वानिर्नमस्कारानिराशीर्बंधनाबुधाः ॥ विमुक्ताःसर्वपापेभ्यश्चरंतिशुचयोऽमलाः ॥ २ ॥ अपवर्गेथसंत्यागेबुद्धौचकृतनिश्चयाः ॥ ब्रह्मिष्ठाब्रह्मभूताश्चब्रह्म
ण्येवकृतालयाः ॥ ३ ॥ विशोकानष्टरजसस्तेषांलोकाःसनातनाः ॥ तेषांगतिंपरांप्राप्यगार्हस्थ्येकिंप्रयोजनं ॥ ४ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच यद्येषापरमाका
ष्ठायद्येषापरमागतिः ॥ गृहस्थानव्यपाश्रित्यनाश्रमोन्यःप्रवर्तते ॥ ५ ॥ यथामातरमाश्रित्यसर्वेजीवंतिजंतवः ॥ एवंगार्हस्थ्यमाश्रित्यवर्ततइतराश्रमाः ॥ ६ ॥
गृहस्थएवयजतेगृहस्थस्तप्यतेतपः ॥ गार्हस्थ्यमस्यधर्मस्यमूलंयत्किंचिदेजते ॥ ७ ॥ प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताःसर्वेप्राणभृतोजनाः ॥ प्रजनंचाप्युतान्यत्रनकथं
चनविद्यते ॥ ८ ॥ यास्तुस्युर्बर्हिरोषध्योबहिरन्यास्तथाद्विजाः ॥ ओषधिभ्योबहिर्यस्मात्प्राणात्कश्चिन्नदृश्यते ॥ ९ ॥ कस्यैषावाग्भवेत्सत्यामोक्षोनास्तिगृहादि
ति ॥ अश्रद्दधानैरप्राज्ञैःसूक्ष्मदर्शनवर्जितैः ॥ १० ॥ निरासैरलसैःश्रांतैस्तप्यमानैःस्वकर्मभिः ॥ शमस्योपरमोदृष्टःप्रव्रज्यायामपंडितैः ॥ ११ ॥

एजते एजृकंपने यत्किंचित्सुखार्थीचेष्टतेतस्यधर्मफलस्यसुखस्यमूलंगार्हस्थ्यमेव ॥ ७ ॥ जनाःयेनप्रजनादिनाप्रजोत्पादनादिना अभिनिर्वृत्ताःसर्वतःसुखिनोभवंतितत्प्रजनंप्रजनादिअन्यत्राश्रमांतरेना
स्ति ॥ ८ ॥ यास्त्विति बर्हींषितृणानिओषध्योधान्यानिबहिरन्याओषध्योऽद्रिजाःसोमपूतिकाद्यायास्तासामपिमूलंवृष्ट्यादिगार्हस्थ्यमेवेतिव्यवहितातीतेनसंबंधः तथाह्याह अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्य
मुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ओषधिभ्यःप्राणादितिसमानाधिकरणेपंचम्यौ ओषध्यात्मकात्प्राणाद्बहिर्नकश्चिद्दृश्यते अतोविश्वोत्पत्त्यादिहेतुर्गार्हस्थ्यमेवेतिभावः ॥ ९ ॥ तथापिमो
क्षसाधनत्वंगार्हस्थ्यस्यनास्तीत्याशंक्याह कस्येति ॥ १० ॥ निरासैःअप्रतिष्ठैःकाणत्वादिदोषाद्गार्हस्थ्यंकर्तुमशक्तैरित्यर्थः अतएवस्वकर्मभिःकाणत्वादिप्रदैःप्राक्कृतैस्तप्यमानैः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्राह्मणःवेदवित् ॥ १२ ॥ अविश्रंभेषुमानांतरागम्येषुस्वर्गादिषु विश्रंभेषुऐहिकेषुदृष्ट्यादिषुसाध्येषुमंत्राएवसाधयितुंप्रवर्तंते ॥ १३ ॥ दाहइति मृतस्यदाहादिकंपितरोमंत्राश्चानुमन्यंतइतिद्वयोःसंबंधः त
त्रमैनमग्नेविदहइतिदाहंप्रकाशयतिमंत्रः संगच्छस्वपितृभिःसंयमेनेष्टापूर्तेनपरमेव्योमन् हित्वायावद्यंपुनरस्तमेहिसंगच्छस्वतन्वासुवर्चाइतिमंत्रेऽवद्यंजीर्णदेहंहित्वायहित्वा आर्षःल्यबोयक् पितृभिर्यमेनइष्टा
दिफलेनचस्वर्गेसंगतिंसंप्राप्यपुनरस्तंगृहंपौत्ररूपेणप्रपौत्ररूपेणवाएहितन्वादेहेनसंगच्छेतिपुनर्देहप्राप्तिःप्रकाश्यते तदिदंपुनःसंश्रयणं देहस्येतिशेषः तस्मिन्निमित्तेदाहइतिसंबंधः देहेपुनःसंश्रितेसतिमृतस्यतृ
प्तयेपात्रभोजनेपीयतइतिपात्रंजलंभोजनंचतेउभेतर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेणदेये तथागवांवैतरण्यादीनांदानंपशूनांवागोवृषादीनामुत्सर्गःपिंडानांवाप्सुमज्जनंक्रियते एतत्सर्वंमंत्रमूलंनह्यशरीरस्यमुक्तस्योप
कारायभवतीतिनतादृशोऽशरीरतालक्षणोमोक्षोस्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥ अत्रैवहेत्वंतरमाह ऋणवंतइति तथाचश्रुतिःजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइ
ति ॥ १६ ॥ वेदवादानांप्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतमितिसंतत्यविच्छेदस्यैवामृतत्वंवदतांनपरिज्ञानंयस्मिंस्तत्सत्याभासमनृतमशरीरतालक्षणंमोक्षस्वरूपंदर्शितं ॥ १७ ॥ प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति न

त्रैलोक्यस्यैवहेतुर्हिमर्यादाशाश्वतीध्रुवा ॥ ब्राह्मणोनामभगवान्जन्मप्रभृतिपूज्यते ॥ १२ ॥ प्राग्गर्भाधानान्मंत्राहिप्रवर्तंतेद्विजातिषु ॥ अविश्रंभेषुवर्तंतेवि
श्रंभेष्वप्यसंशयं ॥ १३ ॥ दाहेपुनःसंश्रयणेसंश्रितेपात्रभोजने ॥ दानेगवांपशूनांवापिंडानामप्सुमज्जने ॥ १४ ॥ अर्चिष्मंतोबर्हिषदःक्रव्यादाःपितरस्तथा ॥
मृतस्याप्यनुमन्यंतेमंत्रामंत्राश्चकारणं ॥ १५ ॥ एवंक्रोशत्सुवेदेषुकुतोमोक्षोस्तिकस्यचित् ॥ ऋणवंतोयदामर्त्याःपितृदेवद्विजातिषु ॥ १६ ॥ श्रियाविहीनैरल
सैःपंडितैःसंप्रवर्तितं ॥ वेदवादापरिज्ञानंसत्याभासमिवानृतं ॥ १७ ॥ नवैपापैर्ह्रियतेकृष्यतेवायोब्राह्मणोयजतेवेदशास्त्रैः ॥ ऊर्ध्वंयज्ञैःपशुभिःसार्धमेतिसंतर्पि
तस्तर्पयतेचकामैः ॥ १८ ॥ नवेदानांपरिभवान्नशाठ्येननमायया ॥ महत्प्राप्नोतिपुरुषोब्रह्मणिब्रह्मविंदति ॥ १९ ॥

वाइतिद्वाभ्यां ॥ १८ ॥ परिभवात्वेदोक्तकर्मानादरात् ब्रह्मणिवैदिककर्मणि ब्रह्मयआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यष्टगुणयुक्तंप्राप्नोति तथाचसूत्रं
ब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यइति ब्राह्मेणअपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकवतारूपेणमुक्तःसंपद्यते कुतः उपन्यासादिभ्यःउपन्यासोऽज्ञातज्ञापनं उद्देशःसिद्धवद्व्यपदेशश्चादिपदार्थः तेचप्राग्व्याख्याताः तथाचा
ग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चितादुपासनारूपात्ज्ञानान्मोक्षःसचगार्हस्थ्येएवसिध्यतीतितिनिष्कृष्टोर्थः जैमिनिमतेसृष्टिप्रलययोरभावात् इमंमानवमावर्तंनावर्तंतइतिदेवयानेनपथागतानामनावृत्तिश्रुतेश्चसगुणभाव
एवनित्यः वस्तुतस्तुइममितिविशेषणात्मानवांतरेतएवबीजभूताआवर्तंतइतिगम्यते तथाचपुनरस्तमेहीतिप्रागुक्तंमंत्रलिंगंसंगच्छते आपस्तंबवचनंचआभूतसंप्लवात्तेस्वर्गजितःपुनःसर्गेबीजार्थाभवंतीति ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रयदुक्तंकर्मभिरेवचेष्टादिकंकरोनितदंगीकरोति दर्शंचेति चित्तशुद्ध्यर्थिनाएतान्येवकर्माण्यनुष्ठेयानिनपुनर्हिंस्राणिपशुबंधादीनीतिभावः ॥ २० ॥ यत्पुनःसंन्यासोऽलसैःकल्पितइतितत्राह अनारंभाइ
ति येकर्माणिनारभंतेसंन्यस्यंतितएवसुतरांधैर्यवंतः वैराग्यबलेनजितकामत्वात् अतएवशुचयोरागादिमलरहिताब्रह्मेतिसंज्ञांप्राप्ताः ब्रह्मज्ञाइत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः यत्तुऋणत्रयवान्नमुच्यतइतित
त्राह ब्रह्मणैवसाक्षात्कृतेनतेसंन्यासिनोदेवान्देवऋषिपितॄन् अमृतानिहविःस्वाध्यायप्रजाख्यानिइच्छंतितादृशांस्तर्पयंति क्षणमेकंक्रतुशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीत्यल्पकालकृतस्यापिध्यानस्यम
हाफलत्वात् ॥ २१ ॥ यदुक्तमूर्ध्वंयज्ञैःपशुभिःसार्धमेतीतितन्नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइतिश्रुत्युक्तेनब्रह्मविदांगत्यभावेनविरुद्धमित्याशयवानाह सर्वेति नहिसार्वात्म्यंसार्वज्ञ्यंचप्राप्तस्यगतिर्भो
गोवायुज्यतेऽतस्तस्यमार्गेदेवाअपिमुह्यंति अपदस्यपद्यतेगम्यतेवस्तुस्वरूपमेभिरितिपदानिगुणास्तद्रहितस्य पदैषिणःगुणकामादेवाः एतेनमुक्तस्यसोपाधिकावस्थायांसार्वात्म्यं वास्तवंतुचिन्मात्रत्वमितिदर्शि
तं तथाचसूत्रं एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधंबादरायणइति सगुणैकांतवादीजैमिनिःनिर्गुणैकांतवादीऔडुलोमिः अवस्थाभेदेनउभयमुपगच्छतोबादरायणस्यत्वविरोधइतिभावः तदिदंद्वयंसर्वभूतात्म

कपिलउवाच दर्शंचपौर्णमासंचअग्निहोत्रंचधीमतः॥ चातुर्मास्यानिचैवासंस्तेषुधर्मःसनातनः ॥ २० ॥ अनारंभाःसुधृतयःशुचयोब्रह्मसंज्ञिताः ॥ ब्रह्म
णैवस्मतेदेवांस्तर्पयंत्यमृतैषिणः॥२१॥ सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः॥देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदैषिणः॥२२॥ चतुर्द्वारंपुरुषंचतुर्मुखंचतुर्धाचैन
मुपयातिवाचा॥ बाहुभ्यांवाचउदरादुपस्थात्तेषांद्वारंद्वारपालोबुभूषेत्॥२३॥ नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तंनवायोनीयस्यशृतंप्रगृह्णात्॥ क्रुद्धोनचैवप्रहरेतधी
मांस्तथास्यतत्पाणिपादंसुगुप्तं॥ २४ ॥ नाक्रोशमृच्छेन्नवृथावदेच्चनपैशुनंजनवादंचकुर्यात् ॥ सत्यव्रतोमितभाषोऽप्रमत्तस्तथास्यवाग्द्वारमथोसुगुप्तं॥२५॥
नानाशनःस्यान्नमहाशनःस्यादलोलुपःसाधुभिरागतःस्यात्॥ यात्रार्थमाहारमिहाददीततथाऽस्यस्याज्जाठरीद्वारगुप्तिः॥ २६॥

भूतस्येत्यपदस्येतिविशेषणाभ्यांदर्शितं ॥ २२ ॥ ननुकथमात्मनोद्वैरूप्यंकथंवातत्रदेवानामपिमोहइत्याशंक्याह चतुर्द्वारमिति-एनंसर्वात्मानंअपदंपुरुषंशरीरांतःस्थं वाचागुरूपदेशेन चतुर्धाविराट्सूत्रांतर्या
मिशुद्धरूपेण उपयातिअवगच्छति अतःसोपाधिकाऽनुपाधिकरूपेणात्मनोद्वैविध्यंयुक्तं ननुसर्वेषामात्मत्वात्सर्वदैवायमवगतएवास्तीत्याशंक्याह चतुर्द्वारंचत्वारिबाह्वादीनिद्वाराणीवपिधायकानियस्यतं
चत्वारिदेहेंद्रियमनोबुद्ध्याख्यानिमुखानीवभोगसाधनानियस्यतं आत्मापिकर्मादिभिरावृतत्वाद्बोक्तृत्वादिरूपेणअन्यथाग्रहणादावृतएवेत्यर्थः बाहुभ्यामितिकर्मोपलक्षणं भोगप्रदेनकर्मणेत्यर्थः हेत्व
र्थेपंचम्यः वाचइतिकर्मकांडतंत्रांतरीयसिद्धांतानांग्रहणं उदरोपस्थयोरपिविपरीतप्रवृत्तिहेतुतयाआत्माऽवरकत्वं एतैश्चतुर्भिर्निमित्तैस्तेषांदेवानामपिद्वारंपिधानमस्ति दुःस्थगनेअस्माद्वावेघत्रूअतोद्वारपा
लोबाह्वादीनांपालकोविनियंताबुभूषेत्भवितुमिच्छेत् ॥ २३ ॥ नियमनप्रकारमाह नाक्षैरित्यादिना अयोनीयस्यनास्तियोनीयंयोनिसंबंधोयस्यसतथातस्यशृतंहविर्नप्रगृह्णात्नप्रतिगृह्णीयात् पंचम
लकारोयं लिङर्थेलेट् योनिसंबंधायोग्यंनतुयाजयेदित्यर्थः तथाचस्मृतिः यथाकन्यातथाहविरिति ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेति हेवीरयुधिष्ठिर पत्नींयज्ञसंबंधवतींनारीं नविहरेतनविभजेत तदुपरिछ्यंतरकरणेनधर्मार्थकामेषुतांविभागवतींनकुर्यात् तथोक्तमापस्तंबेन धर्मप्रजासंपन्नेदारेनान्यांकुर्वीतान्यतराभावेकार्याप्रागग्न्या धेयादाधानेसतिहिकर्मभिःसंबध्यनइति भार्याव्रतंपरस्त्रीवर्जनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ मोघानिनिष्फलानि सर्वाणितपआदीनि ॥ २९ ॥ ३० ॥ अननुध्यायन्नुसुखंदुःखंवा ॥ ३१ ॥ प्रकृति र्ब्रह्म विकृतिर्द्वैतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ईदशंब्राह्मण्यमज्ञात्वामूढाःकर्मसुसज्जंतेयोगंचावमन्यंतेइत्याह नेतिचतुर्भिः दानादिक्रियायाःफलंचित्तशुद्धिस्तामंतरेणविनानअनुजानंतिगुर्वादिभिरुक्तंनानुबुध्यंते ब्रा ह्मण्यमितिशेषः अन्यत्स्वर्गादि ॥ ३४ ॥ यमाश्रित्यसंश्रितानामाश्रमाणांस्वकर्मभिःसहितंतपःवेदांतश्रवणाद्यात्मकमात्मालोचनंघोरत्वंसंसारमूलाज्ञानदाहकत्वंआगतंभव तितंसदाचारंचरितुमशक्नुवंतएता निविगुणानिअनैकांतिकानिव्यभिचारीणिपश्यंतीतित्रयाणांसंबंधः पुराणंअनादिं शाश्वतंमुमुक्षूणांनित्यानुष्ठेयं ध्रुवंअव्यभिचारिफलं ॥ ३५ ॥ अप्रमादःसावधानता अपराभवःकामाद्यनाक्रांतता ॥

नवीरपत्नींविहरेतनारींनचापिनारीमनृतावाह्वयीत॥ भार्याव्रतंह्यात्मनिधारयीततथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ २७ ॥ द्वाराणियस्यसर्वाणिसुगुप्तानिमनीषिणः॥ उपस्थमुदरंबाहूवाक्चतुर्थीभवेद्द्विज ॥ २८ ॥ मोघान्यगुप्तद्वारस्यसर्वाण्येवभवंत्युत ॥ किंतस्यतपसाकार्यंकिंयज्ञेनकिमात्मना ॥ २९ ॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं ॥ बाहूपधानंशाम्यंतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३० ॥ द्वंद्वारामेषुसर्वेषुयएकोरमतेमुनिः ॥ परेषामननुध्यायंस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ॥ ३१ ॥ येनसर्वमिदंबुद्धंप्रकृतिर्विकृतिश्चया॥ गतिज्ञःसर्वभूतानांतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३२ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः॥ सर्वभूतात्मभूतोयस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ३३ ॥ नांतरेणानुजानंतिदानयज्ञक्रियाफलं॥ अविज्ञायचतत्सर्वमन्यद्रोचयतेफलं ॥ ३४ ॥ स्वकर्मभिःसंश्रितानांतपोघोरत्वमागतं ॥ तंसदाचारमाश्रित्यपुराणंशाश्वतंध्रुवं॥ ३५ ॥ अशक्नुवंतश्चरितुंकिंचिद्धर्मेषुसूत्रितं॥ निरापद्धर्मआचारोह्यप्रमादोपराभवः॥ ३६ ॥ फलवंतिचकर्माणिव्युष्टिमंतिध्रुवाणिच॥ विगुणानिचपश्यंतितथानैकांतिकानिच ॥ ३७॥ गुणाश्चात्रसुदुर्ज्ञेयाज्ञाताश्चात्रसुदुष्कराः॥ अनुष्ठिताश्चांतवंतइतित्वमनुपश्यसि॥ ॥३८॥ स्यूमरश्मिरुवाच यथाचवेदप्रामाण्यंत्यागश्चसफलोयथा॥ तौपंथानावुभौव्यक्तौभगवंस्तद्ब्रवीहिमे॥ ३९॥

॥ ३६ ॥ फलवंतिप्रत्यक्षफलानि कर्माणियमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्यानि व्युष्टिःपारमैश्वर्यंतद्वंति ध्रुवाणिअविनाशीन्यपि विगुणानियज्ञादिकर्मत्यागान्निष्फलानि अनैकांतिकानिचेतिपश्यंति ॥ ३७ ॥ गुणाःगुणकार्याणियज्ञादीनि यज्ञादीनामंतवत्फलत्वंजानन्ज्ञाननिष्ठामेवश्रयस्वेतिभावः ॥ ३८ ॥ एवंश्रद्धोपपत्तिभ्यांकर्मतत्त्यागदिशोराकृष्यमाणतयान्यतरस्यश्रेयस्त्वे संदिहानःस्यूमरश्मिःपृच्छति यथाचेति कुरुकर्मत्यजेतिचेतिपरस्परविरुद्धंपक्षद्वयमुपदिशतोवेदस्यप्रामाण्यंयथानिर्वहेत् यथाचत्यागश्चादत्यागः एतौपक्षौव्यक्तौकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः त्यजतैवहितज्ज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमितिश्रुतिभ्यांविस्पष्टमुक्तौ भगवन्सर्वैश्वर्यज्ञानादिसंपन्न तत्तयोस्तत्त्वंमेमह्यंब्रवीहि ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रानुभवमेवप्रमाणयन्नुत्तरमाह प्रत्यक्षमिति सतःपंथाब्रह्मप्राप्तिमार्गोयोगस्तत्रस्थिताःसंतोभवंतइहजीवत्येवदेहेप्रत्यक्षंपश्यंतिपश्यंतुपरीक्षयंतु विधौलेट् किंतत्परीक्षणीयंप्रत्यक्षंघटंप्रत्यक्षीकरोमिघटंप्रत्यक्षेणपश्यामीतिविषयकरणयोरपिप्रत्यक्षशब्दप्रयोगादितितत्राह प्रत्यक्षमिति यद्भवंतःकर्मठाउपासतेप्रार्थयंते तत्प्रत्यक्षंसुखाद्यनुभवरूपंअत्रास्मिन्लोकेकिंकिंस्वरूपमस्तीति ॥ ४० ॥ तत्रसुखाद्यनुभवंपरीक्षितुमशक्तःप्रतिवादित्वंपरित्यज्यशिष्यत्वेनकपिलमनुसरन्स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमेति इहागतोगविप्रविष्टः विवक्षयास्वपक्षनिर्वाहेच्छया वहतेरिदंरूपं नप्रातिभट्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ संशयंकिंविषयात्मकंप्रत्यक्षंज्योतिष्टोमादिप्राप्यं उतइंद्रियमनोबुध्याख्यकरणात्मकं आद्ये एकस्यांयुवत्यांकामुकसपत्न्योरागद्वेषदर्शनेनविषयस्यसुखरूपत्वानियमेनकाम्यत्वायोगात् अंत्ये सुखकरणत्वादेवतेषांसुखत्वाभावेनाकाम्यत्वात् अथस्वरूपसुखाभिव्यक्तयेकरणपाटवमेवकाम्यंतदाविरक्तानांविनापिविषयंसुखसिद्धेःस्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यं पराभिमतचित्तसंस्कारपक्षानतिरेकादितिअन्यतरानिर्णयात्संशयस्यघोरत्वंविशेषंजिज्ञासुःकपिलोक्तिमनुवदति प्रत्यक्षमिति विषयःप्रत्यक्षं बुद्धिःप्रत्यक्षतरं प्रत्यक्षतमंतुकिंबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः उतबुद्धिनिष्कृष्टोऽन्यःकश्चिदात्मेति यंभवंतउपासतेतंमेब्रुवंत्विति विपरिणामेनानुषंजनीयं ॥ ४२ ॥ स्वमतमाहअन्यत्रेति तर्कैकप्रधानानिवेदविरोधीनिलोकायतार्हतसौगतकापालिकादिशास्त्राणितेभ्योन्यत्रतानिवर्जयित्वाआगमस्यार्थंयथायथावत्अगमंअधिगतवानस्मि तत्रआगमःकिंपाशुपतपांचरात्रादिरित्येतांशंकांनिरस्यति आगमइति तर्कशास्त्राणिवेदार्थनिर्णायकानिपूर्वोत्तरमीमांसेसांख्यपातंजलेच यत्रवेदस्यस्वतःप्रामाण्यमास्थीयतेनानुमानांतरसंवादसापेक्षं ॥ ४३ ॥ तान्येतानियथाश्रममाश्रमधर्ममनतिक्रम्योपासीत तत्राप्यागमोमीमांसाद्वयोपगृहीतःसिध्यति सांख्यपातंजलेत्वंशतोवेदविरोधान्नसिध्यतः तथाहि सांख्यैरहिंसैवप्रशस्यते पातंजलैश्चचित्तनिरोधएव तावुभौयागाद्यनुष्ठानप्रतिबंधकावतोनसिध्यतः ननुपृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतत्ररोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमिति पंचभूतजयाद्योगिनामप्यजरत्वामरत्वादिसिद्धिःप्रत्यक्षागममूलाद्दृश्यते सत्यं प्रतिक्षणपरिणामिनोजन्मवतःशरीरस्याजरत्वामरत्वेप्रत्यक्षानुमानविरुद्धे अतोयाप्रत्यक्षस्यरूपमिवरूपंयस्याइतिप्रत्यक्षाविरुद्धाचादनुमानाविरुद्धाचआगमनिश्चयाद्दृश्यतिदृश्यते गत्यागतिदिव्यभोगप्राप्त्यादिरूपासैवसिद्धिरिति ॥ ४४ ॥

कपिलउवाच प्रत्यक्षमिहपश्यंतिभवंतःसत्पथेस्थिताः॥ प्रत्यक्षंतुकिमत्रास्तियद्भवंतउपासते ॥ ४० ॥ स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमरश्मिरहंब्रह्मन्जिज्ञासार्थमिहागतः॥ श्रेयस्कामःप्रत्यवोचमार्जवान्नविवक्षया ॥ ४१ ॥ इमंचसंशयंघोरंभगवान्प्रब्रवीतुमे॥ प्रत्यक्षमिहपश्यंतोभवंतःसत्पथेस्थिताः॥ किमत्रप्रत्यक्षतमंभवंतोयदुपासते ॥ ४२ ॥ अन्यत्रतर्कशास्त्रेभ्यआगमार्थंयथागमं ॥ आगमोवेदवादास्तुतर्कशास्त्राणिचागमः ॥ ४३ ॥ यथाश्रममुपासीतआगमस्तत्रसिध्यति ॥ सिद्धिःप्रत्यक्षरूपाचदृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमुपन्यस्तंस्वमतंपरमतजिज्ञासयानिंदति नौर्नावीति यथानाविनिबद्धानौःस्रोतसाह्रियमाणानतारयत्येवमंधपरंपरयाकर्मनौकांसनिबंधनांपूर्वपूर्वकर्मवासनाबंधवतीमाश्रितावयंजन्मजरामृत्युप्रवाहंनततुं
क्षमाइत्यर्थः फलितमाहएतदिति एतत्प्रत्यक्षतमं उपपन्नःउपसन्नःशिष्योस्मिअधिकार्यस्मीतिवा अधीहि अध्यापय ॥ ४५ ॥ ननुतरतिशोकमात्मविदितित्वयाप्यधीतमस्त्येव निर्द्वंद्वानिर्नमस्काराइत्यादि
नामयाप्युक्तंचकिमतःपरमध्यापयितव्यमित्याशंक्यतत्रप्रत्यक्षविरोधमुपन्यस्यति नैवेति नापुरुषः निर्विधित्सश्चिकीर्षाशून्यः आवृत्तःसंगविमुखः अपवृत्तोनिष्कर्मा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एकंसर्वेषामीप्सि
तंसुखमालंबमानानांसुखार्थिनांवर्णादीनांनिर्णयेसिद्धांते किंसुखंनिरामयमपचयहीनंतदधीहीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ४८ ॥ अत्रोत्तरमाहयद्यदिति वैदिकमवैदिकंयद्यच्छास्त्रंयस्ययस्यमोक्षशास्त्रस्यार्थं आ
चरतेसम्यगनुतिष्ठति भावकर्मणोरितिकर्मणितङ् तत्तदर्थ्यंअर्थात्प्रयोजनादनपेतंसफलं एतत्प्रसिद्धमेवेत्याह यस्येति अयंभावः सर्वंज्ञानंधर्मिण्यभ्रांतंप्रकारेतुविपर्ययइतिन्यायेनसर्वेषांघटस्वरूपेतत्साक्षा

नौर्नावीवनिबद्धाहिस्रोतसासनिबंधना॥ह्रियमाणाकथंविप्रकुबुद्धींस्तारयिष्यति॥एतद्ब्रवीतुभगवानुपपन्नोस्म्यधीहिभो॥४५॥नैवत्यागीनसंतुष्टोनाशोको
ननिरामयः॥नानिर्विधित्सोनावृत्तोनापवृत्तोऽस्तिकश्चन॥४६॥भवंतोपिचहृष्यंतिशोचंतिचयथावयं ॥ इंद्रियार्थाश्चभवतांसमानाःसर्वजंतुषु॥४७॥एवं
चतुर्णांवर्णानामाश्रमाणांप्रवृत्तिषु॥एकमालंबमानानांनिर्णयेकिंनिरामयं॥४८॥ कपिलउवाच यद्यदाचरतेशास्त्रमर्थ्यंसर्वप्रवृत्तिषु॥यस्ययत्रह्य
नुष्ठानंतत्रतत्रनिरामयं॥ ४९ ॥ज्ञानंप्लावयतेसर्वंयोज्ञानंह्यनुवर्तते ॥ ज्ञानादपेत्ययावृत्तिःसाविनाशयतिप्रजाः ॥ ५० ॥भवंतोज्ञानिनोव्यक्तंसर्वतश्चनि
रामयाः॥ऐकात्म्यंनामकश्चिद्धिकदाचिदुपपद्यते॥ ५१ ॥शास्त्रंह्यबुध्वातत्त्वेनकेचिद्वादबलाज्जनाः॥कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः॥ ५२॥

त्कारसाधनेचक्षुरुन्मीलनादौचनविगानंएवमात्मनिवादिविप्रतिपत्त्यानेकेषुविकल्पेषुशून्यंक्षणिकविज्ञानंकर्ताभोक्तेत्यादिषुसत्स्वपिमोक्षेतत्स्वरूपंनिरस्ताशेषविषयदर्शनंतत्साधनंचशमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धा
समाधानात्मकमविगीतं एवंव्यावहारिकप्रक्रियायांविगानेपिफलसाधनयोरविगानात् यत्रयत्रमतेस्थित्वाऽस्यशमाद्यनुष्ठानंसंपद्यतेतेनतत्रतत्रनिरामयंसर्वदोषशून्यंस्वरूपंलभ्यते एतेनान्यत्रतर्कशास्त्रे
भ्यइतिपूर्ववाद्युक्तंशास्त्रांतरविगानमुपादेयांशस्याविज्ञानादेवेत्युक्तं उक्तंचव्यावहारिकप्रक्रियाणांसर्वासामविगीतत्वमनवस्थितत्वंच ययाययाभवेत्पुंसांव्युत्पत्तिःप्रत्यगात्मनि सासैवप्रक्रियाज्ञेयासाध्वीसा
चानवस्थितेति ॥ ४९ ॥ ज्ञानमिति यथोक्तसाधनानुष्ठानादुत्पन्नंज्ञानंसर्वंसंसारंनाशयति कस्य योज्ञानंह्यनुवर्ततेतस्य ज्ञानंविनायावैदिक्यपिवृत्तिःसाप्रजाःनाशयति जन्ममरणप्रवाहपातनेनक्लेशयति ॥
॥५०॥ एकएवद्वैतदर्शनहीनःआत्मायत्रभवतितदैकात्म्यंनामज्ञानंभवतांज्ञानिनांमध्येकश्चिदुपपद्यतेउपसन्नोभूत्वाप्राप्नोतिनैवेत्यर्थः शमाद्यभावात् ॥५१॥ अतःसर्वेयूयंभ्रांताइत्याह शास्त्रंहीत्यादिना ॥५२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यंवस्तुतस्यस्तेनाःअपलापकर्तारः निरारंभाःशमाद्यारंभशून्याः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यंफलाभावं गुणानूज्ञानेश्वर्यादीन् नअनुयुंजतेआत्मसंवेद्यतामापाद्यपरेषुनयोजयंति पाषाणवत्स्वयं
मज्जंतोनान्यमुद्धर्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ संयमेधारणाध्यानसमाध्यात्मके समयेइतिपाठेसिद्धांते ॥ ५६ ॥ एतत्कर्मणांप्राशस्त्यंसंन्यासस्याप्राशस्त्यंच प्रवृत्तयः वाचांविलासाः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
॥ ५९ ॥ व्यक्तंप्रत्यक्षसिद्धंतदेवमन्यंतइतिदृष्टमात्रपराः अतएवशास्त्रादपेतंइहलोकमेवपश्यंति शास्त्रदोषान्शास्त्रोक्तानूकृतहानाकृताभ्यागमादिदोषानूअन्याय्यमवैदिकंचमतमाश्रित्ययथालोकायताःशो
चंतितथावयमपिशोचामइत्यर्थः अत्रहेतुमाह इंद्रियार्थाइति शीतोष्णादीनांस्पर्शःसर्वेषांसुखादिप्रदःपशुपामरपंडितानांतुल्यरूपइत्यर्थः ॥ ६० ॥ एवमितिद्वयोःसंबंधः एकसुखार्थिनांवर्णादीनांमध्येवयं

याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः॥ ब्रह्मस्तेनानिरारंभादंभमोहवशानुगाः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यमेवपश्यंतिनगुणाननुयुंजते॥ तेषांतमःशरीराणांतम
एवपरायणं॥ ५४॥ योयथाप्रकृतिर्जंतुःप्रकृतेःस्याद्वशानुगः॥ तस्यद्वेषश्चकामश्चक्रोधोदंभोनृतंमदः ॥ नित्यमेवाभिवर्ततेगुणाःप्रकृतिसंभवाः॥ ५५॥ एवं
ध्यात्वानुपश्यंतःसंत्यजेयुःशुभाशुभं ॥ परांगतिमभीप्संतोयतयःसंयमेरताः ॥ ५६ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच सर्वमेतन्मयाब्रह्मन्शास्त्रतःपरिकीर्तितं॥ न
ह्यविज्ञायशास्त्रार्थंप्रवर्ततेप्रवृत्तयः ॥५७॥ यःकश्चिन्न्याय्यआचारःसर्वंशास्त्रमितिश्रुतिः॥ यदन्याय्यमशास्त्रंतदित्येषाश्रूयतेश्रुतिः॥५८॥ नप्रवृत्तिर्ऋतेशा
स्त्रात्काचिदस्तीतिनिश्चयः॥ यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमितिश्रुतिः॥५९॥ शास्त्रादपेतंपश्यंतिबहवोव्यक्तमानिनः॥ शास्त्रदोषान्नपश्यंतिशोचंतिचयथावयं॥
इंद्रियार्थाश्चभवतांसमानाःसर्वजंतुषु॥ ६० ॥ एवंचतुर्णांवर्णानामाश्रमाणांप्रवृत्तिषु॥ एकमालंबमानानांनिर्णयेसर्वतोदिशं॥ ६१॥ आनंत्यंवदमानेनश
क्तेनावर्जितात्मना ॥ अविज्ञानहतप्रज्ञाहीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ६२ ॥ शक्यंत्वेकेनयुक्तेनकृतकृत्येनसर्वशः ॥ पिंडमात्रंव्यपाश्रित्यचरितुंविजितात्मना ॥
॥ ६३ ॥ वेदवादंव्यपाश्रित्यमोक्षोस्तीतिप्रभाषितुं॥ अपेतन्यायशास्त्रेणसर्वलोकविगर्हिणा॥ ६४॥ इदंतुदुष्करंकर्मकुटुंबमभिसंश्रितं ॥ दानमध्ययनंयज्ञः
प्रजासंतानमार्जवं ॥ ६५॥ यद्येतदेवंकृत्वापिनविमोक्षोस्तिकस्यचित्॥ धिक्कर्तारंचकार्यंचश्रमश्चायंनिरर्थकः ॥ ६६॥

त्वयाआत्मनाचित्तेनआवर्जिताःशांतिंनीताः संधिरार्षः कीदृशेनत्वया निर्णयेसिद्धांतेसर्वतोदिशंसर्वतःप्रकारंसर्वशास्त्रसिद्धांतत्वेनआनंत्यंवदमानेनयद्यदाचरतेशास्त्रमित्यत्रप्राग्व्याख्यातरीत्याप्रकाशयता
भासनोपसंभाषेतिवदेर्भासनार्थेतङ् शक्तेनऊहापोहकुशलेन कीदृशावयं अविज्ञानेनआत्माननुभवेनहताप्रज्ञास्वरूपनिष्ठायेषां अतएवहीनेविषयेएवप्रज्ञाधीर्येषां एतयोरावरणविक्षेपयोःकारणमाह
तमोवृताइति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ यद्यपित्वयाइयंनिष्ठाउक्तातथापिदुष्करेत्याह शक्यंत्वितिद्वयेन येनसर्वशःसर्वतोदिशंचरितुंशक्यं तेनमोक्षोस्तीतिप्रभाषितुंयुक्तमितिअध्याहृत्यव्यवहितेनयोज्यं संन्यासं
विनामोक्षोदुष्प्रापइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अत्रानुपपत्तिमाहसार्धद्वयेन इदंत्विति कर्मकांडस्यवैयर्थ्यंप्रतिपत्तॄणांनास्तिक्यंचास्मिन्मतेस्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतस्यकर्मकांडस्यआनंत्यंआनंत्यहेतुत्वं अयंभावः कर्मज्ञानकांडयोःपार्थगर्थ्येवेदस्यैकस्मिन्नर्थेपर्यवसानाभावाद्वाक्यभेदःस्यात् सचसंभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोहिनेष्यतइतिन्यायेनायुक्तः अतःकर्म कांडस्यैवज्ञानकांडशेषत्वंवाच्यंवैपरीत्यस्यप्रागेवनिरस्तत्वादिति ॥६६॥६७॥६८॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥छ॥ कर्मणांज्ञानांगत्वं विवक्षुस्तद्वैयर्थ्यशंकांतावत्परिहरत्यर्द्धेन वेदाइति शब्दब्रह्मकर्मोपास्तिकांडःपरंब्रह्मप्रत्यगात्मा ॥ १ ॥ तत्रगर्भाधानमारभ्यकर्मकांडोज्ञानशेषत्वंभजतइत्याह शरीरमिति वेदेउपनिषत्कांडेयत्तनुंशरीरंकुरु तेगर्भाधानविधिनाउत्पादयति विष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिंशतु आसिंचतुप्रजापतिर्धातागर्भंदधातुतइत्यादिमंत्रैःतत्शरीरमेवकुरुतेसंस्कुरुते विष्ण्वादिदेवतास्मरणपूर्वकमाहितेगर्भेविष्ण्वादिवज्ज्ञा नैश्वर्यसंपन्नएवजीवआविर्भवति शरीरसंस्कारेणशरीराभिमानिनःस्वास्थ्यदर्शनात् ॥ २ ॥ अत्रैववैदिकप्रसिद्धिमाह कृतेति कृतंश्रौतस्मार्तसंस्कारैःपित्रासंस्कृतंशुद्धंचाध्ययनादिनाशरीरंयस्यसब्राह्मणः

नास्तिक्यमन्यथाचस्याद्वेदानांपृष्ठतःक्रिया॥ एतस्यानंत्यमिच्छामिभगवन्श्रोतुमंजसा॥ ६७ ॥ तत्त्वंवदस्वमेब्रह्मन्नुपसन्नोस्म्यधीहिभोः॥ यथातेविदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुं॥ ६८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० गोकपिलीयेऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २६९॥ ॥छ॥ ॥छ॥

कपिलउवाच वेदाःप्रमाणंलोकानांनवेदाःपृष्ठतःकृताः॥ द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत्॥ १ ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति॥ शरीरमेतत्कुरुतेयद्वेदेकुरुतेतनुं॥ २॥ कृतशुद्धशरीरोहिपात्रंभवतिब्राह्मणः॥ आनंत्यमत्रबुद्ध्येदंकर्मणांतद्ब्रवीमिते॥३॥ अनागममनैतिह्यंप्रत्यक्षंलोकसाक्षिकं॥ धर्मइत्येवयेयज्ञान्वितन्वंतिनिराशिषः॥ ४॥ उत्पन्नत्यागिनोलुब्धाःकृपासूयाविवर्जिताः॥ धनानामेषवैपंथास्तीर्थेषुप्रतिपादनं॥ ५॥ अनाश्रिताःपापकर्मकदाचित्कर्मयोगिनः॥मनःसंकल्पसंसिद्धाविशुद्धज्ञाननिश्चयाः॥ ६॥ अक्रुध्यंतोऽनसूयंतोनिरहंकारमत्सराः॥ ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्चसर्वभूतहितेरताः॥ ७॥

पात्रंब्रह्मविद्यायायोग्यंभवति तत्रश्रौतःसंस्कारोजातेष्ट्यादिः यस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतिपूतएवसतेजस्व्यन्नादइंद्रियावीपशुमान्भवतीतिश्रुत्युक्तफलकः स्मृत्यंतरेयस्यैतेअष्टाचत्वारिंशत्संस्काराःसब्रह्म णःसायुज्यंसरूपतांसलोकतांजयतीति महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुरितिच एतेनज्ञानशेषत्वंकर्मकांडस्योक्तंभवति कर्मणांफलंआनंत्यंमोक्षोपयोगिचित्तशुद्धिरूपंअत्रअस्मिन्नेवलोकेप्रत्यक्षंबुध्यजानी हि नहिचित्तशुद्धिःस्वसाक्षिकीस्वर्गवद्वेदैकगम्यापर्वतवह्निवदनुमेयावेतिवक्तुंशक्यं ॥ ३ ॥ तदेतदाहअनागममनैतिह्यमिति येनक्रमेणकर्मणामानंत्यहेतुत्वंस्यात्तमाह धर्मइति निराशिषःनिष्कामाः ॥ ४ ॥ उत्पन्नत्यागिनःधनसंग्रहशून्याः कृपासूयाभ्यांरागद्वेषौलक्ष्यौतद्वर्जिताः तीर्थेषुसत्पात्रेषु ॥ ५ ॥ तल्लक्षणंअनाश्रिताइति अग्निहोत्रादिमंतःसर्वदापापकर्मानाश्रितास्तेतीर्थभूताइत्यर्थः एवंधर्ममनुतिष्ठंतईदृशाभवंतीत्याह मनइत्यादिद्वाभ्यां विशुद्धंनिर्विषयंज्ञानंब्रह्मतत्रनिश्चयोयेषां ॥ ६ ॥ ज्ञानेज्ञानोपायेश्रवणमनननिदिध्यासनाख्येनिष्ठायेषांतेत्रिशुक्लाःजन्मकर्मविद्याचेतित्रीणिशुक्लानिशुद्धानियेषांते ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभ्युत्क्रांताःआदरवंतः राजानोजनकादयः ब्राह्मणाःयाज्ञवल्क्यादयः ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षःधर्मोधर्मफलंसत्यसंकल्पत्वादिकंयेषांतेपरंसोपाधिकंब्रह्मअवरंनीचंयस्मात्तस्मिन्निरुपाधिकेब्रह्मणि ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ मात्रांमीयंतेविषयाअनयेतिमात्राबुद्धिस्तांनानुरुध्यंतेअपितुशास्त्रमेवानुरुध्यंते धर्मेच्छलंवंचनां ॥ १२ ॥ छलाभावमेवाह यएवेति ॥ १३ ॥ दुर्बलात्मनः अशक्तस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेषांय ज्ञादिकंसर्वंआनंत्यमासीदितितृतीयेनान्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शंसितानांप्रख्यातानां ॥ १८ ॥ आनंत्यंब्रह्म शाश्वतीतिश्रुतिर्गीताब्रह्मार्पणंब्रह्महविरित्यादिः ॥ १९ ॥ संभृतानांपूर्णानां घोरत्वंअविद्यानि वर्तनक्षमत्वं तमितिसार्धश्लोकद्वयमेकंवाक्यं पाठक्रममननुरुध्यअर्थक्रमेणव्याख्येयं यःसदाचारःसतांआपद्धर्माचारादन्यआचारःससदाचारइतिसदाचारलक्षणं सच अप्रमादःसावधानता अपराभवःका

आसन्गृहस्थाभूयिष्ठाअभ्युत्क्रांताःस्वकर्मसु ॥ राजानश्चतथायुक्ताब्राह्मणाश्चयथाविधि ॥ ८ ॥ समाह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टाज्ञाननिश्चयाः ॥ प्रत्यक्षधर्माःशुचयःश्रद्दधानाःपरावरे ॥ ९ ॥ पुरस्ताद्भावितात्मानोयथावच्चरितव्रताः ॥ चरंतिधर्मंकृच्छ्रेपिदुर्गेचैवापिसंहताः ॥ १० ॥ संहत्यधर्मंचरतांपुरासीत्सुखमेवतत् ॥ तेषांनासीद्विधातव्यंप्रायश्चित्तंकथंचन ॥ ११ ॥ सत्यंहिधर्ममास्थायदुराधर्षतमामताः ॥ नमात्रामनुरुध्यंतेनधर्मेच्छलमंततः ॥ १२ ॥ यएवप्रथमःकल्पस्तमेवाभ्याचरन्सह ॥ तेषांनासीद्विधातव्यंप्रायश्चित्तंकदाचन ॥ १३ ॥ तस्मिन्विधौस्थितानांहिप्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ दुर्बलात्मनउत्पन्नंप्रायश्चित्तमितिश्रुतिः ॥ ॥ १४ ॥ एवंबहुविधाविप्राःपुराणायज्ञवाहनाः ॥ त्रैविद्यवृद्धाःशुचयोवृत्तवंतोयशस्विनः ॥ १५ ॥ यजंतोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बंधनाबुधाः ॥ तेषांयज्ञाश्चवेदाश्चकर्माणिचयथागमं ॥ १६ ॥ आगमाश्चयथाकालेसंकल्पाश्चयथाक्रमं ॥ अपेतकामक्रोधानांदुश्चराचारकर्मणां ॥ १७ ॥ स्वकर्मभिःशंसितानांप्रकृत्याशंसितात्मनां ॥ ऋजूनांशमनित्यानांस्वेषुकर्मसुवर्ततां ॥ १८ ॥ सर्वमानंत्यमेवासीदितिनःशाश्वतीश्रुतिः ॥ तेषामदीनसत्वानांदुश्चराचारकर्मणां ॥ १९ ॥ स्वकर्मभिःसंभृतानांतपोघोरत्वमागतं ॥ तंसदाचारमाश्चर्यंपुराणंशाश्वतंध्रुवं ॥ २० ॥ अशक्नुवद्भिश्चरितुंकिंचिद्धर्मेषुसूक्ष्मतां ॥ निरापद्धर्मआचारोह्यप्रमादोऽपराभवः ॥ २१ ॥ सर्ववर्णेषुजातेषुनासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ व्यस्तमेकंचतुर्धाहिब्राह्मणाआश्रमंविदुः ॥ २२ ॥

मक्रोधादिभिरनभिभूतःयत्रचपुराव्यतिक्रमःअपूज्यपूजनंपूज्यानामपूजनंचेत्यादिर्नासीत् तंसदाचारंएकंआश्रमंसंतंचतुर्धाव्यस्तंब्राह्मणाआहुः कैर्व्यस्तंधर्मेषुसूक्ष्मतांसूक्ष्मंधर्मंआचरितुमशक्नुवद्भिः तथा हि मानसिकंव्यभिचारंवारयितुमक्षमैर्ब्रह्मचारिभिर्गार्हस्थ्यमाश्रितं तत्रकृतैर्यज्ञादिभिःकषायेषुईषत्पक्वेषुवैराग्यबहुलंवानप्रस्थ्यमास्थितं तेष्वेवसम्यक्पक्वेषुपारिव्राज्यमित्यारोहक्रमेणचातुराश्रम्यंस्थितमित्यर्थः शेषंव्याख्यातं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमितिसार्धःश्लोकः तंसदाचारंसंतोगृहेभ्योनिष्क्रम्यैवसंन्यासंकृत्वैवविधिवत्प्राप्यपरमांगतिंगच्छंति विधिवदित्यादिसर्वत्रयोज्यं चतुर्ष्वप्याश्रमेषुउक्तरूपसदाचारवतांमोक्षोस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ संतोषाद्वैराग्यात् आनंत्यंब्रह्मभावंप्राप्ताःअगस्त्यवसिष्ठादयः ॥ २५ ॥ तादृशाआधिकारिकायद्यागच्छंतिसंसारंतथापिपापैर्योनिप्रवेशजैर्दुःखैर्नलिप्यंते गृहाद्गृहांतरप्रवेशवदैच्छिकस्तेषांदेहांतरप्रवेशः यथाम्नातमनुक्रमणिकायां मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुंभेरेतोपतत्ततोगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति वसतीवर्यःसोमाभिषवार्थाआपस्तत्संबंधिनिवासतीवरे तेषांशुद्धब्रह्मविदामपिहिरण्यगर्भस्येवयावदधिकारसमाप्तिनविदेहकैवल्यमस्ति यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामितिन्यायात् ननु कार्तिक्यांकृत्तिकायोगेयःकुर्यात्स्वामिदर्शनं सप्तजन्मभवेद्विप्रोधनाढ्योवेदपारगइत्येकंकर्मानेकजन्मारंभकंदृष्टं तत्रप्रथमेस्मिन्नेवजन्मनितत्त्वज्ञानोदयेपिप्रारब्धकर्मणांभोगादेवक्षयइतिन्यायेनप्रारब्धकर्मबलादन्यानिषट्जन्मान्यनिवार्याण्येवेत्याशंक्याह कर्मयोनितइति अत्रेदंविचार्यते किं

तंसंतोविधिवत्प्राप्यगच्छंतिपरमांगतिं ॥ गृहेभ्यएवनिष्क्रम्यवनमन्येसमाश्रिताः ॥ २३ ॥ गृहमेवाभिसंश्रित्यततोन्येब्रह्मचारिणः ॥ तएतेदिविदृश्यंतेज्योतिर्भूताद्विजातयः ॥ २४ ॥ नक्षत्राणीवधिष्ण्येषुबहवस्तारकागणाः ॥ आनंत्यमुपसंप्राप्ताःसंतोषादितिवैदिकं ॥ २५ ॥ यद्यागच्छंतिसंसारंपुनर्योनिषुतादृशाः ॥ नलिप्यंतेपापकृत्यैःकदाचित्कर्मयोनितः ॥ २६ ॥ एवमेवब्रह्मचारीशुश्रूषुर्घोरनिश्चयः ॥ एवंयुक्तोब्राह्मणःस्यादन्योब्राह्मणकोभवेत् ॥ २७ ॥ कर्मैवंपुरुषस्याहश्शुभंवायदिवाशुभं ॥ एवंपक्वकषायाणामानंत्येनश्रुतेनच ॥ २८ ॥ सर्वमानंत्यमासीद्वैएवंनःशाश्वतीश्रुतिः ॥ तेषामपेतत्तृष्णानांनिर्णिक्तानांशुभात्मनां ॥ २९ ॥

सप्तजन्मानितेषुचगर्भवासादीनिदुःखानिअशनपानादिजन्यानिसुखानिचकिमेकमेवस्वामिदर्शनाख्यंकर्मप्रापयतिउतकर्मांतरसमवेतं आद्येइष्टसाधनबुध्यानुष्ठितस्यतस्यगर्भवासाद्यनिष्टप्रापकत्वेशास्त्रस्याऽनर्थकरत्वंस्यात् अंत्येतत्त्वज्ञानेनकर्मांतरनाशेसतिजन्मायोगाद्दर्शनशास्त्रानर्थक्यंस्यात् तस्मात्जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिशास्त्रादविच्छिन्नेजन्ममरणप्रवाहेसप्तसुजन्मसुविप्रत्वादियोगोदर्शनफलं नतुसप्तजन्मान्यपि तस्माद्युक्तमुक्तंप्रारब्धकर्मोपस्थापितयोनिप्रवेशनिमित्ततःपापकृत्यैःपापफलैर्दुःखैस्तेनलिप्यंतइति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणोब्रह्मवित्त्वेनयथार्थनामा अन्योब्राह्मणकोब्राह्मणप्रतिकृतिः दारुगजवन्नाममात्रधारीत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवंब्राह्मणइतिब्राह्मणकइतिचकर्मसदसद्रूपंपुरुषस्यनामआह एवंनिष्कामकर्मप्रनाड्याआनंत्येनत्वंपदार्थसाक्षात्कारजेन श्रुतेनतत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानेन ॥ २८ ॥ सर्वंकृत्स्नंआनंत्यंप्राक्श्रुतात् ईश्वरोमदन्यःकश्चिदस्तीतिशंकयासमाधौपरिदृश्यमानमप्यानंत्यमसर्वमभूत् श्रुतानंतरंतुसर्वमित्यर्थः आसीदित्यनेनसर्वानंत्यस्याकृत्रिमत्वमुक्तं शाश्वतीश्रुतिःक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीति तत्त्वमसीतिचजीवस्यसिद्धवद्ब्रह्मभावकीर्तनात् निर्णिक्तानांविशुद्धानांशुभात्मनांमोक्षबुद्धीनां ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्थः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानि विश्वतैजसप्राज्ञान् अपेक्ष्य चतुर्थो निर्विशेषः परमात्मा तद्विषयिणी या उपनिषत् विद्या तदर्थो धर्मः शमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाध्यात्मकः साधारणो वर्णाश्रमाणामितिशेषः सं सिद्धैः शुद्धचित्तैः नियतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः नित्यं तुरीयं ब्रह्म साध्यते प्राप्यते ज्ञानं शास्त्रीयं श्रवणमपि निर्विक्षेपं संन्यासे एव भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अपवर्गप्रदामतिर्विद्या ब्रह्मसाक्षात्काररूपा दृत्तिर्यस्मिन्निति नित्यः आवश्यकः एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति श्रुतेः सनातनः संप्रदायागतः ॥ ३१ ॥ साधारण आश्रमांतरधर्मसंमिश्रः यथाबलं यथावैराग्यं गच्छतां गच्छतामिति पुरुषमात्रस्य वणिग्व्याधादेरपि क्षेमं क्षेमहेतुः दुर्बलोऽस्वर्गी ज्ञानफलमुपसंहरति ब्राह्मण इत्यर्धेन ॥ ३२ ॥ मात्राभिर्धनैः त्यागं संन्यासं गार्हस्थ्ये संन्यासे वा यथोक्ताचारवतां यद्यपि निवृत्तिधर्मस्तुल्यस्तथापि प्रेत्यभावे मरणे कः स्वर्गजित्तमः ॥ ३३ ॥

चतुर्थोपनिषद्धर्मः साधारण इति स्मृतिः ॥ संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ३० ॥ संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ॥ ३१ ॥ साधारणः केवलो वा यथाबलमुपासते ॥ गच्छतां गच्छतां क्षेमं दुर्बलोऽत्रावसीदति ॥ ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यते शुचिः ॥ ॥ ३२ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच येभुंजते ये ददते यजंते ऽधीयते च ये ॥ मात्राभिरुपलब्धाभिर्ये वा त्यागं समाश्रिताः ॥ ३३ ॥ एतेषां प्रेत्यभावे तु कतमः स्वर्गजित्तमः ॥ एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्यथातत्त्वेन पृच्छतः ॥ ३४ ॥ कपिल उवाच परिग्रहाः शुभाः सर्वे गुणतामभ्युपागताः ॥ न तु त्यागसुखं प्राप्ता एतत्त्वमपि पश्यसि ॥ ॥ ३५ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच भवंतो ज्ञाननिष्ठा वै गृहस्थाः कर्मनिश्चयाः ॥ आश्रमाणां च सर्वेषां निष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन विशेषो नात्र दृश्यते ॥ तद्यथावद्यथान्यायं भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७ ॥ कपिल उवाच शरीरपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे रसज्ञाने च तिष्ठति ॥ ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यं क्षमा शांतिरहिंसा सत्यमार्जवं ॥ अद्रोहो नभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ॥ ३९ ॥ पंथानो ब्रह्मणस्त्वेते एतैः प्राप्नोति यत्परं ॥ तद्विद्वाननुबुद्ध्येत मनसा कर्मनिश्चयं ॥ ४० ॥ यां विप्राः सर्वतः शांता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः ॥ गतिं गच्छंति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिं ॥ ४१ ॥

॥ ३४ ॥ परीति द्वयोर्मोक्षे समानेपि त्यागी दृष्टसुखं बहु प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ऐक्यं मोक्षैकफलत्वं ॥ ३६ ॥ एकत्वेन ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन पृथक्त्वेन प्रधानगुणभावेन ॥ ३७ ॥ शरीरपक्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरशुद्धिः कर्माणि कर्मप्रयोज्या साध्यसाधनयोरभेदोपचारः ज्ञानं तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यसूचनार्थः मोक्षसाधनमित्यर्थः तत्र क्रममाह कषाय इति चित्तदोषे कर्मभिः पाचिते सति रसः प्रीतिर्ब्रह्मानंदस्तस्य ज्ञाने शास्त्रजे तिष्ठति सति ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यादयः प्रवर्तंते तैश्च परं ब्रह्म प्राप्नोति आनृशंस्यं भूतदया क्षमा अभिभवेप्यविक्षिप्तचित्तता शांतिर्मनोजयः सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवं अवक्रत्वं शमः कर्मभ्य उपरतिः ॥ ३९ ॥ कर्मनिश्चयं कर्मफलनिश्चयं कषायपक्तिं अनु वैराग्याद्युत्पत्तिमनुसंजातां बुध्येत ॥ ४० ॥ यामिति परमगतेर्लक्षणं ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रतेवेदाःवेदितव्यंकर्मब्रह्मस्वरूपं यथास्थितिंकर्मणामनुष्ठानंब्रह्मणश्चज्ञानंप्राप्यअनहंकारेणावस्थानंचदृश्यते सएववेदवित् अन्यस्तुवातरेचकोभस्त्रापरनामाचर्मकोशः वातवेटकइतिगौडाःपठंति व्याचक्ष तेचवातवशात्वेटकःभाषकः वेटपरिभाषणेइतिधातुः ॥ ४२ ॥ मानंमेयंमातृस्थितिंचवेदादिपदोपात्तांक्रमेणव्युत्पादयति सर्वमित्यादिनाऽध्यायशेषेण अस्तिवर्तमानं नास्तिअतीतानागतंतस्यसर्वस्यनि ष्ठास्वरूपं ॥ ४३ ॥ मानमुक्त्वामेयमाह एषैवेति सर्वत्रसर्वेषुशास्त्रेषुएषाएकैवनिष्ठा कासौएतत्जगत्अस्तिचप्रतीतिकाले नास्तिचबाधकाले ननुघटादिरपिस्थितिकालेऽस्तिप्राक्प्रध्वंसाभावकालेनास्तीत्या शंकानिरासायचकारद्वयेनसमानकालिकमस्तित्वनास्तित्वधर्मद्वयंसमुच्चिनोति तेनबुद्धानांप्रतीयमानमपिमायापुरवन्नास्त्येव अबुद्धानांचतत्त्वतोऽत्यंतासदपिवज्रपंजरवद्दृढतरमस्त्येव एतदेवविवृणोति एत दिति विजानतःतत्त्वज्ञस्यएतत्परिदृश्यमानंवियदादि अंतंचमध्यंच अनुवाद्यापेक्षंक्लीबत्वं अंतश्चमध्यश्च अंतोनिर्विशेषंलयस्थानं मध्यःसविशेषंलयस्थानं सत्सूत्राख्यं वस्तुतस्त्वसदिति एतदुक्तंभवति ए तद्वैराजंरूपंशुद्धात्ब्रह्मणोनन्यदेवरजतमिवशुक्तेः एतन्मायाशबलादप्यनन्यत्कुंडलमिवकनकात् एतत्सूक्ष्मादप्यनन्यत्उपनेत्रदृशःस्थूलाक्षरमिवसूक्ष्मात् तेनैतदसत्अज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमिति नन्वेक एवमायावीसर्वलयस्थानमस्तुकिमितिततोन्यन्निर्मायंकल्प्यतेइतिचेत्श्रुतिप्रामाण्यादितिब्रूमः तथाहिश्रुतिः सयथासर्वासामपांसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमितिअप्समुद्रदृष्टांतेनकार्यल

वेदांश्चवेदितव्यंचविदित्वाचयथास्थितिं ॥ एवंवेदविदित्याहुरतोन्योवातरेचकः ॥ ४२ ॥ सर्वेविदुर्वेदविदोवेदेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ वेदेहिनिष्ठासर्वस्ययद्यदस्ति चनास्तिच ॥ ४३ ॥ एषैवनिष्ठासर्वत्रयत्तदस्तिचनास्तिच ॥ एतदंतंचमध्यंचसच्चाऽसच्चविजानतः ॥ ४४ ॥ समाप्तंत्यागइत्येवसर्ववेदेषुनिष्ठितं ॥ संतोषइत्य नुगतमपवर्गेप्रतिष्ठितं ॥ ४५ ॥ ऋतंसत्यंविदितंवेदितव्यंसर्वस्यात्मास्थावरंजंगमंच ॥ सर्वंसुखंयच्छिवमुत्तरंचब्रह्माव्यक्तंप्रभवश्चाव्ययंच ॥ ४६ ॥

याधिष्ठानंमायाविनमुक्त्वासयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयतइतिलवणोदकदृष्टांतेनकार्यकारणोभयलयाधिष्ठानंचिन्मात्रंदर्शयति यथाउदकेप्रास्तःसैंधवखिल्यस्तत्रस्वोपादानभूतमुदकं विलीयतेनतुकरकावत्स्वरूपमात्रेणपरिमाणानतिरेकादेवंकार्यकारणेशुद्धेब्रह्मणिलीयेतेइतिश्रुत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंविदःसमाधिव्युत्थानयोःस्थितिमाह समाप्तमिति त्यागइत्येवक्षेत्रारामगृहपशुपत्नीपुत्रशरी रेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकारांतानांत्यागेनिर्विकल्पसमाधौसत्येवसम्यगाप्तंभवति एतदेवसर्ववेदार्थः यथोक्तंवासिष्ठे निर्विकल्पसमाधिर्हिसिद्धांतःसर्ववाङ्मयइति अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिसूत्रंच सं राधनेसमाधौप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात् अनुमानंस्मृतिः मूलसापेक्षत्वात् दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यायोगिनस्तंप्रपश्यंतोतिश्रुतिस्मृतिभ्यांसमाधावात्मनःसम्यग्दर्शनंभवतीतिसूत्रार्थः व्युत्थानावस्थामाह संतोषइति श्रुतौहि तेयेशतंमानुषाआनंदाःसएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येत्यादिनोत्तरोत्तरशतगुणेषुमानुषानंदादिब्रह्मानंदांतेष्वानंदेषुश्रोत्रियत्वाकामहतत्वयोरनुगमोदृष्टः तत्रश्रोत्रि यत्वंसर्वत्रसमानं अकामहतत्वोत्कर्षादेवचानंदोत्कर्षःतस्यैवसंतोषशब्दितस्यसर्वानंदेष्वनुगतस्यपराकाष्ठाव्युत्थितेब्रह्मविदिज्ञेयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह ऋतमिति ऋतमबाधितं सत्यंसच्चत्यच्चेति सच्चंमूर्तामूर्तप्रपंचात्मकं तदधिष्ठानत्वात् यतःसर्वस्यात्माऽतोविदितं यतःस्थावरंजंगमंचतत्तद्देहतादात्म्यापन्नमतोवेदितव्यं सर्वमविकलंसुखं दुःखासंभिन्नंसुखमित्यर्थः उत्तरंसर्वोत्कृष्टंशिवंशांतमद्वैतंतुरीय मित्यर्थः शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेः ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं अव्यक्तस्यप्रभवआविर्भावोयस्मात्तत्ईशस्याप्यधिष्ठानं अव्ययंअपरिणामित्वान्नित्यंचात्असंगं ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकरणार्थमुपसंहरति तेजइति तेजःइंद्रियजयेसामर्थ्यं क्षमाअपकारिष्वपिक्रोधानुत्पत्तिः शांतिर्निष्कामत्वेनसर्वस्मात्कर्तव्याद्रुपरमः एतत्त्रयंअनामयंशुभंनिर्दुःखस्यसुखस्यप्राप्तौहेतुः तथेतिप्राप्यप्रापकस्व रूपविभागार्थः तथाविधं नास्तिविधोविधानंकर्तव्यतायत्रतत्अविधंअकृत्रिमंव्योमजगत्कारणंव्योमवदसंगंवा सनातनंनित्यैकरूपं ध्रुवमविनाशि एतैःतेजआदिभिस्त्रिभिःकारणैर्यत्गम्यतेअधिगम्यतेऽज्ञा नापनोदेसति कैःबुद्धिनेत्रैःपुरुषैःतस्मैब्रह्मणेनमइतिविद्यायावीर्यवत्त्वायप्रचयगमनायचनमस्करोतिभगवान्कपिलः ब्राह्मणायब्रह्मविदभिन्नाय ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष०नै०भा०सप्तत्य

तेजःक्षमाशांतिरनामयंशुभंतथाविधंव्योमसनातनंध्रुवं॥ एतैःसर्वैर्गम्यतेबुद्धिनेत्रैस्तस्मैनमोब्रह्मणेब्राह्मणाय॥४७॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०गोक पिलीयेसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७०॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच धर्ममर्थंचकामंचवेदाःशंसंतिभारत॥ कस्यलाभोविशिष्टोत्रत न्मेब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं॥ कुंडधारेणयत्प्रीत्याभक्तायोपकृतंपुरा॥ २॥ अधनोब्राह्मणःकश्चित्कामा द्धर्ममवैक्षत॥ यज्ञार्थंसततोर्थार्थीतिपोतप्यतदारुणं॥ ३॥ सनिश्चयमथोकृत्वापूजयामासदेवताः॥ भक्त्यानचैवाध्यगच्छद्धनंसंपूज्यदेवताः॥ ४॥ ततश्चि तामनुप्राप्तःकतमद्दैवतंतुतत्॥ यन्मेद्रुतंप्रसीदेतमानुषैरजडीकृतं॥ ५॥ सोथसौम्येनमनसादेवानुचरमंतिके॥ प्रत्यपश्यज्जलधरंकुंडधारमवस्थितं॥ ६॥ द ष्ट्वैवतंमहाबाहुंतस्यभक्तिरजायत॥ अयंमेधास्यतिश्रेयोवपुरेतद्धिताद्दशं॥ ७॥ संनिकृष्टश्चदेवस्यनचान्यैर्मानुषैर्वृतः॥ एषमेदास्यतिधनंप्रभूतंशीघ्रमेवच॥ ॥ ८॥ ततोधूपैश्चगंधैश्चमाल्यैरुच्चावचैरपि॥ बलिभिर्विविधाभिश्चपूजयामासतंद्विजः॥ ९॥ ततस्त्वल्पेनकालेनतुष्टोजलधरस्तदा॥ तस्योपकारनियतामि मांवाचमुवाचह॥ १०॥ ब्रह्मघ्नेचसुरापेचचौरेभग्नव्रतेतथा॥ निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥ ११॥ आशायास्तनयोऽधर्मःक्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः॥ लोभःपुत्रोनिकृत्यास्तुकृतघ्नोनार्हतिप्रजां॥ ततःसब्राह्मणःस्वप्नेकुंडधारस्यतेजसा॥ अपश्यत्सर्वभूतानिकुशेषुशयितस्तदा॥ १३॥ शमेनतपसाचैव भक्त्याचनिरुपस्कृतः॥ शुद्धात्माब्राह्मणोरात्रौनिदर्शनमपश्यत॥ १४॥ मणिभद्रंसतत्रस्थंदेवतानांमहाद्युतिं॥ अपश्यतमहात्मानंव्यादिशंतंयुधिष्ठिर॥ १५॥

धिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७०॥ ॥ ७॥ मोक्षधर्माननुष्ठातुमशक्तस्यत्रिवर्गैकःश्रेष्ठतमइतिपृच्छति धर्ममिति॥ १॥ तत्राख्यायिकापूर्वकंधर्मस्यप्राधान्यमाहात्रेत्यादिना कामात्धर्ममवैक्षतफल कामनयाधर्मंकरिष्यामीतिचिंतितवान् धर्मश्चार्थसाध्यइत्यर्थार्थीघोरंतपोऽतप्यत॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ जलधरंमेघं कुंडधारंनामतः॥ ६॥ धास्यतिविधास्यति॥ ७॥ ८॥ ९॥ उपकारेनियमेनप्रवर्तयंतींउपकार नियतां॥ १०॥ ११॥ १२॥ तेजसाप्रभावेन॥ १३॥ निरुपस्कृतःभोगवर्जितः निदर्शनंकुंडधारभक्तेःप्रत्ययं॥ १४॥ व्यादिशंतंदेवेभ्यःफलयाचकान्निवेदयंतंदेवाज्ञयायाचकेभ्यःफलानिसमर्पयंतंवा॥ १५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अशुभेषुकर्मसूपस्थितेषुप्राग्दत्तमपिराज्यादिकंप्रच्छिंदंतिहरंति ॥ १६ ॥ भूमौपतितःब्राह्मणहितार्थी ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥२६ ॥

तत्रदेवाःप्रयच्छंतिराज्यानिचधनानिच ॥ शुभैःकर्मभिरारब्धाःप्रच्छिंदंत्यशुभेषुच ॥ १६ ॥ पश्यतामथयक्षाणांकुंडधारोमहाद्युतिः॥ निपत्यपतितोभूमौदे
वानांभरतर्षभ ॥ १७॥ ततस्तदेववचनान्मणिभद्रोमहामनाः ॥ उवाचपतितंभूमौकुंडधारकिमिष्यते॥ १८॥ कुंडधारउवाच यदिप्रसन्नादेवामेभक्तो
यंब्राह्मणोमम ॥ अस्यानुग्रहमिच्छामिकृतंकिंचित्सुखोदयं ॥ १९ ॥ ततस्तंमणिभद्रस्तुपुनर्वचनमब्रवीत् ॥ देवानामेववचनात्कुंडधारंमहाद्युतिं॥ २०॥
मणिभद्रउवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेकृतकृत्यःसुखीभव ॥ धनार्थीयदिविप्रोयंधनमस्मैप्रदीयतां ॥ २१ ॥ यावद्धनंप्रार्थयतेब्राह्मणोऽयंसखातव ॥
देवानांशासनात्तावदसंख्येयंददाम्यहं ॥ २२ ॥ विचार्यकुंडधारस्तुमानुष्यंचलमध्रुवं ॥ तपसेमतिमाधत्तब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ॥ २३ ॥ कुंडधारउवाच
नाहंधनानियाचामिब्राह्मणायधनप्रद ॥ अन्यमेवाहमिच्छामिभक्तायानुग्रहंकृतं॥ २४॥ पृथिवींरत्नपूर्णांवामहद्वारत्नसंचयं ॥ भक्तायनाहमिच्छामिभवेदे
षतुधार्मिकः॥ २५॥ धर्मेस्यरमतांबुद्धिर्धर्मंचैवोपजीवतु ॥ धर्मप्रधानोभवतुममैषोनुग्रहोमतः॥ २६ ॥ मणिभद्रउवाच सदाधर्मफलंराज्यंसुखानि
विविधानिच ॥ फलान्येवायमश्नातुकायक्लेशविवर्जितः॥ २७॥ भीष्मउवाच ततस्तदेवबहुशःकुंडधारोमहायशाः ॥ अभ्यासमकरोद्धर्मेततस्तुष्टा
स्तुदेवताः॥ २८॥ मणिभद्रउवाच प्रीतास्तेदेवताःसर्वाद्विजस्यास्यतथैवच ॥ भविष्यत्येषधर्मात्माधर्मेचाधास्यतेमतिः ॥ २९ ॥ ततःप्रीतोजलधरःकृ
तकार्योयुधिष्ठिर ॥ ईप्सितंमनसोलब्ध्वावरमन्यैःसुदुर्लभं॥ ३० ॥ ततोऽपश्यतचीराणिसूक्ष्माणिद्विजसत्तमः॥ पार्श्वतोभ्याशतोन्यस्तान्यथनिर्वेदमागतः॥
॥ ३१॥ ब्राह्मणउवाच अयंनसुकृतंवेत्तिकोन्वन्योवेत्स्यतेकृतं ॥ गच्छामिवनमेवाहंवरंधर्मेणजीवितुं ॥ ३२॥ भीष्मउवाच निर्वेदाद्देवतानांच
प्रसादात्सद्विजोत्तमः॥ वनंप्रविश्यसुमहत्तपआरब्धवांस्तदा ॥ ३३॥ देवतातिथिशेषेणफलमूलाशनोद्विजः॥ धर्मेचास्यमहाराजदृढाबुद्धिरजायत॥ ३४॥
त्यक्त्वामूलफलंसर्वंपर्णाहारोभवद्विजः॥ पर्णंत्यक्त्वाजलाहारःपुनरासीद्द्विजस्तदा॥ ३५॥

॥ २७ ॥ धर्मेधर्मनिमित्तं अभ्यासंपुनःपुनर्धर्ममेवविप्रार्थमयाचत तेनकामस्तदर्थौधर्मोऽर्थश्चेतित्रयमपितुच्छंनिष्कामधर्मएवश्रेयानित्याख्यायिकातात्पर्यमुक्तंभवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ चीराणि
अपश्यतउपादेयत्वेनैक्षतविरक्तोभूदित्यर्थः शेषंस्पष्टार्थं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वायुभक्षस्ततःपश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् ॥ नचास्यक्षीयतेप्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३६ ॥ धर्मेचश्रद्दधानस्यतप स्युग्रेचवर्ततः ॥ कालेनमहतातस्यदिव्याद
ष्टिरजायत ॥ ३७॥ तस्यबुद्धिःप्रादुरासीद्यदिदद्यामहंधनं॥ तुष्टःकस्यचिदेवेहमिथ्यावाङ्भवेन्मम ॥ ३८ ॥ ततःप्रहृष्टवदनोभूयआरब्धवांस्तपः॥ भूयश्चा
चिंतयत्सिद्धोयत्परंसोभिमन्यते ॥ ३९ ॥ यदिदद्यामहंराज्यंतुष्टोवैयस्यकस्यचित् ॥ सभवेदचिराद्राजानमिथ्यावाग्भवेन्मम ॥ ४० ॥ तस्यसाक्षात्कुंडधारोद
र्शयामासभारत ॥ ब्राह्मणस्यतपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४१ ॥ समागम्यसतेनाथपूजांचक्रेययाविधि ॥ ब्राह्मणःकुंडधारस्यविस्मितश्चाभवन्नृप॥
॥ ४२ ॥ ततोब्रवीत्कुंडधारोदिव्यंतेचक्षुरुत्तमं ॥ पश्यराज्ञांगतिंविप्रलोकांश्चैवतुचक्षुषा ॥ ४३ ॥ ततोराजसहस्राणिमग्नानिनिरयेतदा ॥ दूरादपश्यद्विप्रःसदि
व्ययुक्तेनचक्षुषा ॥ ४४ ॥ कुंडधारउवाच मांपूजयित्वाभावेनयदित्वंदुःखमाप्नुयाः ॥ कृतंमयाभवेत्किंतेकश्चतेनुग्रहोभवेत् ॥ ४५ ॥ पश्यपश्यचभूय
स्त्वंकामान्निच्छेत्कथंनरः ॥ स्वर्गद्वारंहिसंरुद्धंमानुषेषुविशेषतः ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच ततोपश्यत्सकामंचक्रोधंलोभंभयंमदं ॥ निद्रांतंद्रींतथालस्यमा
वृत्यपुरुषान्स्थितान् ॥ ४७ ॥ कुंडधारउवाच एतैर्लोकाःसुसंरुद्धादेवानांमानुषाद्भयं ॥ तथैवदेववचनाद्विघ्नंकुर्वंतिसर्वशः ॥ ४८ ॥ नदेवैरननुज्ञातः
कश्चिद्भवतिधार्मिकः ॥ एषशक्तोसितपसादातुंराज्यंधनानिच ॥ ४९ ॥ भीष्मउवाच ततःपपातशिरसाब्राह्मणस्तोयधारिणे ॥ उवाचचैनंधर्मात्माम
हान्मेनुग्रहःकृतः ॥ ५० ॥ कामलोभानुबंधेनपुरातेयदसूयितं ॥ मयास्नेहमविज्ञायतत्रमेक्षंतुमर्हसि ॥ ५१ ॥ क्षांतमेवमयेत्युक्त्वाकुंडधारोद्विजर्षभं ॥ संपरिष्व
ज्यबाहुभ्यांतत्रैवांतरधीयत ॥ ५२ ॥ ततःसर्वांस्तदालोकान्ब्राह्मणोनुचचारह ॥ कुंडधारप्रसादेनतपसासिद्धिमागतः ॥ ५३ ॥ विहायसाचगमनंतथासंकल्पि
तार्थता ॥ धर्माच्छक्त्यातथायोगाद्याचैवपरमागतिः ॥ ५४ ॥ देवताब्राह्मणाःसंतोयक्षामानुषचारणाः ॥ धार्मिकान्पूजयंतीहनधनाढ्यान्नकामिनः ॥ ५५ ॥
सुप्रसन्नाहितेदेवायत्तेधर्मेरतामतिः ॥ धर्मेसुखकलाकाचिद्धर्मेतुपरमंसुखं ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिकुंडधारोपाख्याने
एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ ७ ॥

इतिशांति० मो० नै० भा० एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निष्कामधर्मस्यश्रैष्ठ्यमुक्तंतद्धिंसाशून्यस्यैवतस्येतिवक्तुंहिंस्रयज्ञनिंदार्थोयमध्यायआरभ्यते बहूनामिति एकंचित्तशुद्धिरीश्वरप्रीतिर्वातदर्थानांमध्येधर्मार्थंयोयज्ञःसमाहितोविनियुक्तःसकथंकीदृक्स्वरू
पःस्यात् सुखार्थार्थंस्वर्गार्थंधनार्थंचयोनभवति तदर्थीहिहिंसांनानुरुध्यतेऽतोधर्ममात्रार्थस्ययज्ञस्यस्वरूपंब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥ उंच्छवृत्तेर्ब्राह्मणस्येतिसंबंधः ॥ २ ॥ यज्ञंविष्णुं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः समाद
धेसमाहितोऽवहितोभूत् ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनंअदनीयं सूर्यपर्णीसुवर्चलेतिशाकविशेषौत्रयमेतद्वन्यंयज्ञियद्रव्यं ॥ ४ ॥ उपगम्यप्राप्य वनेवानप्रस्थाश्रमे यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताइतिश्रुते
रर्थमाहापीति ॥ ५ ॥ पुष्करधारिणीनामतः सत्येसत्यसंज्ञेभर्तरिवक्ष्यमाणरीत्याहिंसाप्रधानेनयज्ञेनयष्टुमिच्छति नानुविधीयतेहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेनमन्यमानाअनुविधानंआनुकूल्यंनकरोति ॥ ६ ॥ तथा
पिशापाद्भीतासतीभर्तुःस्वभावमनुरुध्यास्तेइत्यर्थः मायूरेतिमयूरपिच्छैःसन्निवेशविशेषेणगुंफितैस्तस्यावस्त्रंवर्णितंविस्तारितं जीर्णेतिस्वयंगलितत्वंपर्णानांपिच्छानांच ॥ ७ ॥ अकामयायज्ञंयज्ञफलंवाऽनि

युधिष्ठिरउवाच बहूनांयज्ञतपसामेकार्थानांपितामह ॥ धर्मार्थंनसुखार्थार्थंकथंयज्ञःसमाहितः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिनारदेनानु
कीर्तितं ॥ उंच्छवृत्तेःपुरावृत्तंयज्ञार्थेब्राह्मणस्यच ॥ २ ॥ नारदउवाच राष्ट्रेधर्मोत्तरेश्रेष्ठेविदर्भेष्वभवद्द्विजः ॥ उंच्छवृत्तिरृषिःकश्चिद्यज्ञंयष्टुंसमादधे ॥
॥ ३ ॥ श्यामाकमशनंतत्रसूर्यपर्णीसुवर्चला ॥ तिक्तंचविरसंशाकंतपसास्वादुतांगतं ॥ ४ ॥ उपगम्यवनेशुद्धिंसर्वभूताविहिंसया ॥ अपिमूलफलैरिष्टोयज्ञःस्व
र्ग्यःपरंतप ॥ ५ ॥ तस्यभार्याव्रतकृशाशुचिःपुष्करधारिणी ॥ यज्ञपत्नीत्वमानीतासत्येनानुविधीयते ॥ ६ ॥ सातुशापपरित्रस्तातत्स्वभावानुवर्तिनी ॥ मायूर
जीर्णपर्णानांवस्त्रंतस्याश्ववर्णितं ॥ ७ ॥ अकामयाकृतस्तत्रयज्ञोहोत्रनुशासनात् ॥ शुक्रस्यपुनराज्ञाभिःपर्णादोनामधर्मवित् ॥ ८ ॥ तस्मिन्वनेसमीपस्थोमृगोभू
त्सहवासिकः ॥ वचोभिरब्रवीत्सत्यंत्वयेदंदुष्कृतंकृतं ॥ ९ ॥ यदिमंत्रांगहीनोयंयज्ञोभवतिवैकृतः ॥ मांभोःप्रक्षिपहोत्रेत्वंगच्छस्वर्गमनिंदितः ॥ १० ॥ ततस्तुयज्ञेसा
वित्रीसाक्षात्तंसंन्यमंत्रयत् ॥ निमंत्रयंतीप्रत्युक्तानहन्यांसहवासिनं ॥ ११ ॥ एवमुक्तानिवृत्तासाप्रविष्टायज्ञपावकं ॥ किंनुदुश्चरितंयज्ञेदिदृक्षुःसारसातलं ॥ १२ ॥

च्छंत्यापुष्करमालिन्याहोतुर्भर्तुरनुशासनाद्यज्ञःकृतः एतेनभार्यायाअपिकर्तृत्वमुक्तंनत्वंगत्वमात्रं शुक्रस्येति आज्ञाभिःअसकृत्कृतयाआज्ञया आजातिरितिपाठेवंशजः ॥ ८ ॥ सहवासिकःयजमानस्यस
त्यसंज्ञस्यप्रतिवेशीसःमृगोभूत्मृगोभूत्वाचसत्यंमुनिमब्रवीत् दुष्कृतमिति यथायवमयेपुरोडाशेव्रीहीणांमेधसुमनस्यमानइतिमंत्रस्यलिंगाभावाल्लोपः यथावाज्योतिष्टोमेआनुबंध्यायांगोपशोःस्थानेपश्व
भावेपयस्येत्याश्वलायनाद्युपदिष्टायांपयस्यायांत्हृदयाद्यवदानलोपोमंत्रलोपश्च एवंसतिसामर्थ्येमंत्रांगहीनंयज्ञंकुर्वतांदुष्कृतंभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुदरिद्रेणमयापशुःक्रेतुंनशक्यतेऽतोनुकल्पेनैवश्यामाक
चरुणापशुकार्यंक्रियतइत्याशंक्याह यदीति होत्रेहूयतेस्मिन्निितिव्युत्पत्त्याअग्नौ मांपर्णादंमृगभूतं ॥ १० ॥ सावित्रीसवितृमंडलाधिष्ठात्रीदेवता प्रत्यक्षमेत्यसंन्यमंत्रयत्मदर्थेऽयंपशुरग्नौहोतव्यइत्युक्तवती प्र
त्युक्ताप्रत्याख्याता तत्रहेतुः नहन्यामिति ॥ ११ ॥ रसातलंदिदृक्षुःसायज्ञपावकंप्रविष्टेतिसंबंधः यज्ञेदुश्चरितंदुष्टमाचरितंकिंनुइतिसमीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्यंसत्यसंज्ञं अयाचतमाग्नौप्रक्षिपेतिप्रार्थितवान् ततोहिंसायांदोषंपश्यतापर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीतिशास्त्रदृष्ट्यासत्येनसमृगःपरिष्वज्यस्पृष्ट्वा एतेनआलंभादिपर्यग्निकरणांतंलक्ष्यते तावत्कृत्वासंदिष्टआज्ञप्तः ॥ १३ ॥ सहरिणःआत्मनोवधमात्रेणस्वस्यस्वर्गतिंपश्यन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततइति पशूनांयजमानानांचसहैवस्वर्गतिंस्पृहालग्नेनईदृशंसुखंमेभूयादितिस्पृहया लग्नेन विषयेषुमग्नेनचक्षुषादृष्ट्वामृगंच स्वर्गार्थिनमालोक्यहिंसायांकृतायामेवस्वर्गवासंप्राप्नोतीतिसमर्थयत्समर्थितवानितिसंबंधः ॥ १६ ॥ सत्विति केनचिन्निमित्तेनमृगतांप्राप्तोधर्मस्तस्यनिमित्तस्यनिष्कृतिंप्रतीकारमाधत्तस्वात्मानंमोचितवान् नत्वसौयज्ञस्यसमीचीनोविधिर्हिंसामयत्वात् ॥ १७ ॥ अनुभावेनपशुंहत्वास्वर्गंप्राप्स्यामीत्यभिप्रायेण यज्ञियायज्ञायहिता ॥ १८ ॥ ननुधर्मस्यापीदृक्छलकरणमयुक्तमित्याशंक्याह ततइति याजयतअडभावआर्षः याजितवान् भार्यायाःपुष्करधारिण्याः हिंसामययज्ञमनिच्छंत्याः ॥ १९ ॥ तथातेनस्वर्गप्रदत्वेनरूपेणहितः सत्यवादिनांब्रह्मवादिनांतुअसौनोधर्मः योधर्मइतिपाठे तेतुभ्यंसत्यंवक्ष्यामि

सतुबद्धांजलिंसत्यमयाचद्धरिणःपुनः॥ सत्येनसपरिष्वज्यसंदिष्टोगम्यतामिति ॥ १३ ॥ ततःसहरिणोगत्वापदान्यष्टौन्यवर्तत॥ साधुहिंसयमांसत्यहतोयास्यामिसद्गतिं॥ १४॥ पश्यत्वप्सरसोदिव्यामयादत्तेनचक्षुषा॥ विमानानिविचित्राणिगंधर्वाणांमहात्मनां ॥१५॥ ततःससुचिरंदृष्ट्वास्पृहालग्नेनचक्षुषा॥ मृगमालोक्यहिंसायांस्वर्गवासंसमर्थयत्॥ १६॥ सतुधर्मोमृगोभूत्वाबहुवर्षोषितोवने ॥ तस्यनिष्कृतिमाधत्तनत्वसौयज्ञसंविधिः ॥ १७॥ तस्यतेनानुभावेनमृगहिंसात्मनस्तदा ॥ तपोमहत्समुच्छिन्नंतस्माद्धिंसानयज्ञिया ॥ १८ ॥ ततस्तंभगवान्धर्मोयज्ञंयाजयतस्वयं ॥ समाधानंचभार्यायालेभेसतपसापरं॥ ॥ १९॥ अहिंसासकलोधर्मोहिंसाधर्मस्तथाहितः ॥ सत्यंतेहंप्रवक्ष्यामिनोधर्मःसत्यवादिनां ॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मोक्ष०यज्ञनिंदानामद्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७२॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंभवतिपापात्माकथंधर्मंकरोतिवा॥ केननिर्वेदमादत्तेमोक्षंवाकेनगच्छति॥ १॥ भीष्मउवाच विदिताःसर्वधर्मास्तेस्थित्यर्थंत्वंतुपृच्छसि॥ शृणुमोक्षंसनिर्वेदंपापंधर्मंचमूलतः ॥ २ ॥ विज्ञानार्थंहिपंचानामिच्छापूर्वंप्रवर्तते॥ प्राप्यैकंजायतेकामोद्वेषोवाभरतर्षभ ॥ ३ ॥ ततस्तदर्थंयततेकर्मचारभतेमहत् ॥ इष्टानांरूपगंधानामभ्यासंचचिकीर्षति ॥ ४॥

किंतत्सत्यंयःसत्यवादिनांधर्मः यइतिविधेयापेक्षंपुंस्त्वं अत्राख्यायिकातात्पर्यंपशुकार्यैश्यामाकादिविकारांश्चरुपुरोडाशादीन्कुर्यादितिगम्यते तथाचगृह्ये अथश्वोभूतेष्टकाःपशुनास्थालीपाकेनवेति पशुस्थानेस्थालीपाकोपिविधीयते एवमन्यत्रपुरोडाशामिक्षादीनामपिपशुस्थानेविधानमवगंतव्यं तस्मान्नहिंसायज्ञःश्रेयानितियज्ञनिंदेत्यध्यायनाम तत्रहिंसायज्ञनिंदेत्यवगंतव्यं ॥ २० ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ॥ ७ ॥ अहिंसाधर्मएववैराग्योत्पादनद्वारामोक्षहेतुरितिनिश्चित्यधर्मविरोधिनःपापस्योत्पत्तिपरिहारायइतरच्चोपादानायजिज्ञासते कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ पंचानांशब्दादीनांएकंप्राप्यतत्ररागद्वेषौजायेतेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदर्थंकाम्यस्यप्राप्तयेद्वेष्यस्यहानायच अभ्यासंपुनःपुनःसेवनं॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ व्याजेनकपटेनअर्थंअर्थजातं ॥ ७ ॥ पापंपित्रादिद्रोहं ॥ ८ ॥ न्यायसंबद्धंआहारव्यवहारेचत्यक्तलज्जःसुखीभवेदित्यादि त्रिविधःकायिकोवाचिकोमानसश्च ॥९॥ पापंपरानिष्टं ॥१०॥ ॥ ११ ॥ कुशलंकल्याणंपरहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुखदुःखानांविवेचनेकुशलश्चतुरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मूलंसिंचतेयत्रवैगुणान्पश्यतितदेववर्धयति ॥१६॥ १७ ॥ प्रभुत्वंसंकल्पसिद्धत्वं ॥१८॥

ततोरागःप्रभवतिद्वेषश्चतदनंतरं ॥ ततोलोभःप्रभवतिमोहश्चतदनंतरं ॥ ५ ॥ लोभमोहाभिभूतस्यरागद्वेषान्वितस्यच ॥ नधर्मेजायतेबुद्धिर्व्याजाद्धर्मंकरोतिच ॥ ६ ॥ व्याजेनचरतेधर्ममर्थंव्याजेनरोचते ॥ व्याजेनसिध्यमानेषुधनेषुकुरुनंदन ॥ ७ ॥ तत्रैवकुरुतेबुद्धिंततःपापंचिकीर्षति ॥ सुहृद्भिर्वार्यमाणोपिपंडितैश्चापिभारत ॥ ८ ॥ उत्तरंन्यायसंबद्धंब्रवीतिविधिचोदितं ॥ अधर्मस्त्रिविधस्तस्यवर्धतेरागमोहजः ॥ ९ ॥ पापंचिंतयतेचैवप्रब्रवीतिकरोतिच ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्यदोषान्पश्यंतिसाधवः ॥ १० ॥ एकशीलाश्चमित्रत्वंभजंतेपापकर्मिणः ॥ सनेहसुखमाप्नोतिकुतएवपरत्रवै ॥ ११ ॥ एवंभवतिपापात्माधर्मात्मानंतुमेशृणु ॥ यथाकुशलधर्मासकुशलंप्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ कुशलेनैवधर्मेणगतिमिष्टांप्रपद्यते ॥ यएतान्प्रज्ञयादोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ १३ ॥ कुशलःसुखदुःखानांसाधूंश्चाप्युपसेवते ॥ तस्यसाधुसमाचारादभ्यासाच्चैववर्धते ॥ १४ ॥ प्रज्ञाधर्मेचरमतेधर्मंचैवोपजीवति ॥ सोथधर्माद्वाप्तेषुधनेषुकुरुतेमनः ॥ १५ ॥ तस्यैवसिंचतेमूलंगुणान्पश्यतियत्रवै ॥ धर्मात्माभवतिह्येवंमित्रंचलभतेशुभं ॥ १६ ॥ समित्रधनलाभात्तुप्रेत्यचेहचनंदति ॥ शब्देस्पर्शेरसेरूपेतथागंधेचभारत ॥ १७ ॥ प्रभुत्वंलभतेजंतुर्धर्मस्यैतत्फलंविदुः ॥ सतुधर्मफलंलब्ध्वानहृष्यतियुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ अतृप्यमाणोनिर्वेदमादत्तेज्ञानचक्षुषा ॥ प्रज्ञाचक्षुर्यदाकामेरसेगंधेनरज्यते ॥ १९ ॥ शब्देस्पर्शेतथारूपेनचभावयतेमनः ॥ विमुच्यतेतदाकामान्नचधर्मंविमुंचति ॥ २० ॥ धर्मत्यागेचयततेदृष्ट्वालोकंक्षयात्मकं ॥ ततोमोक्षाययततेनानुपायादुपायतः ॥ २१ ॥ शनैर्निर्वेदमादत्तेपापंकर्मजहातिच ॥ धर्मात्माचैवभवतिमोक्षंचलभतेपरं ॥ २२ ॥ एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ पापंधर्मस्तथामोक्षोनिर्वेदश्चैवभारत ॥ २३ ॥

निर्वेदंवैराग्यं ॥ १९ ॥ भावयतेचिंतावशंकरोति ॥ २० ॥ धर्मत्यागेधर्मफलस्यस्वर्गादेस्त्यागे नानुपायात् उपायाननुष्ठानात् किंतुउपायतएव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ २४ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ॥ ७ ॥ उपायस्वरूपंप्रश्नपूर्वकंवक्तुमारभते मोक्षइति ॥१॥ सर्वार्थंसर्वमर्थंधर्मादिं मोक्षमेववाप्राज्ञअ
र्थग्रहणसमर्थ निपुणंश्रुतार्थपरीक्षयाक्षमंनिदर्शनंप्रत्ययः मोक्षेस्वबुद्धिसाक्षिकउपायइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रउपायोद्विविधःप्रवृत्तिरूपोनिवृत्तिरूपश्च तयोर्दृष्टांतमुखेनवैलक्षण्योपपादनपूर्वकंमोक्षेहेतुहेतुमद्भाव
माह करणेइति साध्येधर्मेचिकीर्षाबुद्धिरुत्पद्यते सिद्धेतुब्रह्मणिआवरणापगमेनज्ञानमात्रमितिघटदृष्टांतेनैवज्ञेयमित्यर्थः एवंधर्मेषुमोक्षधर्मेषुशमदमादिषुनिवृत्तिरूपेषुआलोकवद्वस्तुतत्त्वाभिव्यंजकेषु अ
 न्यत्प्रवृत्तिरूपोधर्मःकारणंन तस्योपयोगंविशेषणेनैवाह धर्माभ्युपायेषुधर्मोयागादिःसएवाभ्युपायोयेषांतेषु निष्कामस्ययागादिश्चित्तशुद्धिद्वारानिवृत्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोर्हे

तस्माद्धर्मैप्रवर्तैथाःसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ धर्मैस्थितानांकौंतेयसिद्धिर्भवतिशाश्वती ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष० चतुःप्राश्निकोनाम त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२७३॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच मोक्षःपितामहेनोक्तउपायान्नानुपायतः॥ तमुपायंयथान्यायंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥१॥ भीष्मउवाच त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञयुक्तंनिपुणदर्शनं॥ येनोपायेनसर्वार्थंनित्यंमृगयसेनघ ॥२॥ करणेघटस्ययाबुद्धिर्घटोत्पत्तौनसामता ॥ एवंधर्माभ्युपायेषुनान्यद्धर्मेषुकारणं ॥ ३ ॥ पूर्वेसमुद्रेयःपंथासनगच्छतिपश्चिमं ॥ एकःपंथाहिमोक्षस्यतन्मेविस्तरतःशृणु ॥ ४ ॥ क्षमयाक्रोधमुच्छिंद्यात्कामंसंकल्पवर्जनात् ॥ सत्वसंसेवनाद्धीरोनिद्रांचच्छेत्तुमर्हति ॥ ५ ॥ अप्रमादाद्भयंरक्षेच्छ्वासंक्षेत्रज्ञशीलनात् ॥ इच्छांद्वेषंचकामंचधैर्येणविनिवर्तयेत् ॥ ६ ॥ भ्रमंसंमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ॥ निद्रांचप्रतिभांचैवज्ञानाभ्यासेनतत्ववित् ॥ ७ ॥ उपद्रवांस्तथारोगान्हितजीर्णमिताशनात् ॥ लोभंमोहंचसंतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशादधर्मंचजयेद्धर्ममवेक्षया ॥ आयत्याचजयेदाशामर्थसंगविवर्जनात् ॥ ९ ॥

तुहेतुमद्भावेपि अत्यंतवैलक्षण्यंदृष्टांतेनैवाहपूर्वेइति ॥ ४ ॥ निवृत्तिधर्मस्यपराकाष्ठासर्ववृत्तिनिरोधरूपोयोगस्तंविवक्षंस्तादृशानिक्षमादीनित्रयोविंशतिसाधनानिपृथक्प्रयोजनवंतिनिर्दिशति क्षमयेत्यादि
ना सत्वसंसेवनादालस्यादित्यागपूर्वकंसात्विकभगवद्ध्यानादिधर्मसेवनात् ॥ ५ ॥ अप्रमादात्सावधानतया भयंलोकापवादजं लज्जामित्यर्थः श्वासंप्राणचेष्टां क्षेत्रज्ञस्त्वंपदार्थस्तस्यशीलनाद्धेतोःतत्रमन
सोधारणयेत्यर्थः रक्षेत्निरुंध्यादितिपूर्वेणान्वयः प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीत दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनोधारयतेप्रमत्तइतिवायुजयस्यमनोधारणार्थत्वश्रुतेः कामंरूपभि
लाषं ॥ ६ ॥ भ्रमंविपरीतज्ञानं संमोहअज्ञानं आवर्तमासमंताद्वर्ततइतिव्युत्पत्त्याऽनेककोटिस्पर्शिनंसंशयं अभ्यासात्तत्त्वाभ्यासात् निद्रामननुसंधानं प्रतिभामन्यानुसंधानंच ज्ञानाभ्यासेन तच्चिंतनंतत्कथ
नमन्योन्यंतत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वंचज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तलक्षणेन ॥ ७ ॥ उपद्रवान् श्लेष्माजीर्णादीन् रोगान्ज्वरातिसारादीन् हितंदाहाद्यनुत्पादकं जीर्णंसात्म्यतांप्राप्तं तत्त्वंविषयाणांरूपमनर्थकर
त्वंतद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात्कृपातः अवेक्षयापरिपालनेन आयत्याउत्तरकालेन संगोऽभिलाषः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगेनवायुनिग्रहेण मानंचित्तसमुन्नतिं ॥ १० ॥ उत्थानेनउद्योगेन तंद्रीमालस्यं वितर्कंविपरीतंतर्कं निश्चयात्श्रुतिविश्वासात् शौर्येणषड्वर्गजयसामर्थ्येन भयंसंसारं ॥ ११ ॥ अंगान्युक्त्वाप्रधानंयोगमाह यच्छेदिति निद्रायामिवयुगपत्सर्वलयोमाभूदित्यनुष्ठेयंलयक्रममनुरुध्यवागादिबाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपिविषयविकल्पाभिमुखमध्यवसायस्वरूपायांबुद्धौधारयेत् तदिदमुक्तं यच्छेद्वाङ्मनसीबुध्द्येति तांबुद्धिंज्ञानचक्षुषाशुद्धत्वंपदार्थबोधेनसमष्टिबुध्द्यावा ज्ञानंशुद्धंत्वंपदार्थमप्यात्मावबोधेनायमात्माब्रह्मेत्यवबोधेनवाक्यजवृत्त्यायच्छेत् आत्मानंधीवृत्तिमप्यात्मनापरमचैतन्यप्रकाशेननियच्छेत् इंद्रियाणिमनसिमनोबुद्धौबुद्धिंत्वंपदार्थेतंब्रह्माकारवृत्तौतांशुद्धात्मनिचेतिक्रमेणप्रविलाप्यस्वरूपात्मनावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निनीषेत्नेतुमिच्छेदात्मानं

अनित्यत्वेनचस्नेहंक्षुधांयोगेनपंडितः॥ कारुण्येनात्मनोमानंतृष्णांचपरितोषतः ॥ १० ॥ उत्थानेनजयेत्तंद्रींवितर्कंनिश्चयाज्जयेत्॥ मौनेनबहुभाष्यंचशौर्येणचभयंत्यजेत्॥ ११ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्यातांयच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ॥ ज्ञानमात्मावबोधेनयच्छेदात्मानमात्मना ॥ १२॥ तदेतदुपशांतेनबोद्धव्यंशुचिकर्मणा॥ योगदोषान्समुच्छिद्यपंचयान्कवयोविदुः॥१३॥ कामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमं ॥ परित्यज्यनिषेवेतयतवाग्योगसाधनान्॥१४॥ ध्यानमध्ययनंदानंसत्यंह्रीरार्जवंक्षमा॥ शौचमाहारतःशुद्धिरिंद्रियाणांचसंयमः॥१५॥ एतैर्विवर्धतेतेजःपाप्मानमुपहंतिच॥ सिध्यंतिचास्यसंकल्पाविज्ञानंचप्रवर्तते ॥ १६॥ धूतपापःसतेजस्वीलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं॥ १७॥ अमूढत्वमसंगित्वंकामक्रोधविवर्जनं ॥ अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगोव्यवस्थितिः॥ १८॥ एषमार्गोहिमोक्षस्यप्रसन्नोविमलःशुचिः॥ तथावाक्कायमनसांनियमःकामतोऽन्यथा॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारते शांति॰मोक्ष॰योगाचारानुवर्णनंनामचतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७४॥ ॥ ७॥

भीष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादंदेवलस्यासितस्यच॥ १ ॥ आसीनंदेवलंवृद्धंबुध्वाबुद्धिमतांवरं॥ नारदःपरिपप्रच्छभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ २॥

कुत्र ब्रह्मणःपदंपदनीयंयत्रब्रह्माचतुर्मुखोपिलीयतेतत्स्थानं राहोःशिरइतिवदभेदेभेदोपचारात्षष्ठी ॥ १७ ॥ अमूढत्वंवेदांतश्रवणाद्यभ्यासात् असंगित्वंवैराग्यात् कामक्रोधविवर्जनंसंतोषक्षमादाढ्यात् अदैन्यंपरिपूर्णकामता अनुदीर्णत्वंदर्पाहंकाररराहित्यं अनुद्वेगोनिर्भयत्वं अव्यवस्थितिरनिकेतत्वं ॥ १८ ॥ कामतोऽन्यथाकामवैपरीत्येननियमोयोगोनिष्कामःकर्तव्यः योगजसिद्धीर्नेच्छेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रैवनिनीषेद्ब्रह्मणःपदमित्यत्रोक्तेब्रह्मणःपदेविषयेएव ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुतइत्यवांतरकारणप्रश्नः कमभ्येतीतिपार्यंतिकोपादानकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ आद्यस्योत्तरमाह येभ्यइति भूतानिजरायुजादीनि कालेकर्मोद्भवसमये भावोभावनानिखिलप्राणिधीवासना तयाप्रचोदितः प्रेरितःपरमात्मा महाभूतानिखादीनि ॥ ४ ॥ कःसृजति कश्चास्यप्रवर्तकोभावइत्यतआह तेभ्यइति कालश्चतुर्युगात्मा अधर्मैरतोऽधर्मंतित्यक्षुर्धर्मारंभीधर्मैरतइतिचतुर्विधःकलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञोजीवः आत्माबुद्धिस्तयाप्रचोदितः एतेभ्यःकालबुद्धिमहाभूतेभ्यःपरंचेतनमीशंअचेतनंप्रधानंवान्यदस्तीतियोब्रूयात्सोऽसदलीकंब्रूयात् नान्योऽतोस्तिद्रष्टेतिद्रष्ट्रंतरनिषेधश्रुतेः तुच्छयेनाभ्वपिहितंयदासीत् तमसस्तन्महिनाजायतैकमितितुच्छाज्ञानमाहात्म्याद्बुद्ध्यादिरूपेणब्रह्मैवाजायतेतिश्रुतेर्दृश्यमानकार्यमेवास्तिनतुपरीक्षायांतिरोधीयमानंकारणमस्तिरज्जूरगोपादानाज्ञानवदतोऽन्येषांनित्यानुमेयत्वेनाभिमतंप्र

नारदउवाच कुतःसृष्टमिदंविश्वंब्रह्मन्स्थावरजंगमं॥ प्रलयेचकमभ्येतितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ३ ॥ असितउवाच येभ्यःसृजतिभूतानिकालेभावप्रचोदितः॥ महाभूतानिपंचेतितान्याहुर्भूतचिंतकाः॥४॥ तेभ्यःसृजतिभूतानिकालआत्मप्रचोदितः॥ एतेभ्योयःपरंब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयं॥५॥ विद्धिनारदपंचैतान्शाश्वतानचलान्ध्रुवान्॥ महतस्तेजसोराशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः॥ ६॥

धानंतटस्थेश्वरश्चतदुभयंदृश्यात्द्रष्टुश्चान्यदचेतनंचेतनंवानास्तीतिस्पष्टं ॥ ५ ॥ एतान्खादीन्अचलान्परिणामशून्यान् ध्रुवान्आद्यंतशून्यान् स्वमघटइवाजातत्वादेवत्वनाद्यंतवत्त्वदृष्टिर्भूतेषुभ्रांतिरेवेत्यर्थः जातएवनजायतेमायामात्रमिदंद्वैतमितिश्रुत्याच योलोकदृष्ट्याजातोघटादिःसएवपरमार्थतोनजायतेस्वमघटवत्इत्याद्यश्रुतेरर्थः द्वितीयायास्तुस्पष्टएवार्थः महतोमहत्तत्त्वाख्यस्यबुद्धिसूक्ष्मस्य तेजसःसत्वप्राधान्येनप्रकाशमयस्य राशीनिवराशीन्कार्याणिविद्धि कालउक्तरूपोजीवःसएवषष्ठोयेषांतान् स्वभावतइतिपूर्वकल्पादिप्राधान्येन ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तानेवाह आपइति महत्तत्वस्यापिभौतिकत्वात्सात्मकेभ्योभूतेभ्यःपरमंउत्कृष्टंकिमपितत्त्वंनासीत् उपपत्त्याश्रौतयुक्त्यालौकिकानुमानेनवाकश्चित्तदस्तीतियदिब्रूयात्तर्हिअंतेअसत्अज्ञानमेवब्रूयात् तथाहि दुःखस्यमूलंशरीरंतस्यापिकारणंकर्म कर्मण्यपिप्रवर्तकोरागादिर्दोषःसचाज्ञानादेवभवतीतिश्रौतीउपपत्तिस्तामसूत्रयद्भगवानक्षपादः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतराभावादपवर्ग इति तस्मान्मूलकारणमज्ञानमेव ननुसंसारकारणमज्ञानमस्तु तस्यवियदादिप्रपंचकारणत्वेकिंमानमितिचेत् अत्रपृच्छामः किंतदज्ञानंयत्संसारकारणमुच्यते नतावज्ज्ञानाभावमात्रं तस्यसुषुप्तावपिसत्त्वेनदोषाद्यजनकत्वात् अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवाच्च नापिसंशयज्ञानं अनवधारणात्मकस्यतस्यप्रवृत्त्याद्यनुपयोगित्वात् तस्मादतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपविपरीतज्ञानंतत्रानात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपंसंसारकारणमितिवाच्यं नचसिंहोमाणवकइत्यादौमाणवकेसिंहत्वबुद्धिरस्तिप्रयोक्तृप्रतिपत्तृभ्यांसिंहमाणवकयोर्भेदस्यप्रतिपन्नत्वात् अस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगमात्रं तत्तुमाणवकेसिंहगतक्रौर्यादिसंबंधप्रत्यायकंगौणमितिप्रसिद्धं देहादिस्तुशुक्तिरजतवदात्मनितादात्म्येनाध्यस्तइतिकृशोहंगौरोहमितितत्रदेहधर्मस्यगौरत्वादेःप्रत्ययोनगौणः सिंहमाणवकयोरिवदेहात्मनोर्भेदस्यलोकाप्रसिद्धत्वात् ननुमास्तुतयोर्भेदप्रसिद्धिः तथापिस्फटिकलौहित्यन्यायेनधर्ममात्राध्यासेनैवकृशोहमित्यादिव्यवहारोपपत्तावात्मनिकिंदेहाद्यध्यासकल्पनयेतिचेत् किमहमर्थमेवात्मानंब्रूषेउततततोन्यं आद्येइष्टापत्तेः नहिजडयोर्देहाहमोरन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासेकिंचिदस्माकंहीयते अहमर्थस्यचैतन्याश्रयत्वेनाजडत्वंत्वाकरएवदृश्यत्वादिनाहेतुनानात्मत्वादेवनिरस्तं अंत्ये निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइतिवृद्धवचनात्

आपश्चैवांतरिक्षंचपृथिवीवायुपावकौ ॥ नासीद्धिपरमंतेभ्योभूतेभ्योमुक्तसंशयं ॥ ७ ॥ नोपपत्त्यानवायुक्त्यात्वसद्ब्रूया
दसंशयं ॥ वेत्थैतानभिनिर्वृत्तान्षडेतेयस्यराशयः ॥ ८ ॥ पंचैवतानिकालश्चभावाभावौचकेवलौ ॥ अष्टौभूतानिभूतानां
शाश्वतानिभवात्ययौ ॥ ९ ॥ अभावंयांतितेष्वेवतेभ्यश्चप्रभवंत्यपि ॥ विनष्टोप्यनुतान्येवजंतुर्भवतिपंचधा ॥ १० ॥

शुक्तिरजतवदनिर्वचनीयएवतयोरज्ञानकृतःसंबंधइत्यज्ञानमेवांतेशरणीकरणीयं तथाच स्वप्नवदज्ञानेनैवसर्वव्यवहारोपपत्तौवियदादीनांपृथक्सत्वकल्पनंगरीयस्तरमित्युपेक्षणीयं तस्माद्युक्तमुक्तमसद्ब्रूयादसंशयमिति आसिद्धेःपरममितिपाठेतुयावन्मोक्षंभूतेभ्यःपरमंअधिकंनोपपत्त्यानवायुक्त्याकश्चिद्ब्रूयात् यदिब्रूयात्तर्ह्यसदज्ञानमेवब्रूयात् मोक्षेतुनवाभूतानिनाप्यज्ञानमितिभावः असिद्धिःपरमेतेभ्यइतिपाठेपिएतेभ्यःपरमस्तीतियत्तत्रासिद्धिःप्रमाणाभावः यतःनोपपत्त्यानवायुक्त्यातद्ब्रूयात् किंत्वसदेवब्रूयादितियोज्यं सार्धः ॥७॥ एतान्षट्अभिनिर्वृत्तान्सर्वत्रकार्येऽनुगतान्वेत्थजानीषे यस्यचएतेराशयःकार्याणितदसच्छब्दवाच्यमज्ञानंचवेत्थ अहमज्ञइत्यनुभवोनीहारेणप्रावृताजल्प्याचेतिश्रुतिश्चाज्ञानसद्भावेप्रमाणमस्तीतिभावः ॥ ८ ॥ भावोभावनंपूर्वसंस्कारः अभावोऽज्ञानं भावांतरमभावोहिकयाचित्तुव्यपेक्षयेतिन्यायेनतदभिभावरूपमेवनतुसप्तमपदार्थरूपमित्युक्तंप्रागेव कालोजीवः पंचभूतानिचेत्यष्टौभूतानिअनादीनिशाश्वतानिअखंडदंडायमानानिभूतानांस्थावरजंगमानांभवात्ययौउत्पत्तिलयस्थानानि ॥ ९ ॥ एतदेवव्याचष्टेऽभावमिति ननुस्थावरजंगमदेहावयवानांभूम्यादीनांस्वस्वकारणेलयोयुज्यते जीवस्यतुलयस्थानंनास्तिनान्योतोस्तिद्रष्टेतिद्रष्ट्रंतरनिषेधादतआह विनष्टइति तान्येवभूतानिनष्टान्यनुलक्षीकृत्यजंतुरपिपंचधाभूत्वानष्टोपिभवति विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिजलचंद्रन्यायेनोपाधिभूतभूतनाशेनतन्नाशस्यापिश्रवणात् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचधात्वमेवविवृणोति तस्येत्यादिना ॥ ११ ॥ इंद्रियार्थानांशब्दादीनां ज्ञानानिज्ञानकरणानि ॥ १२ ॥ पंचइंद्रियाणिपंचसुरूपादिषुपंचधादर्शनादिक्रियारूपेणवर्त्तमानानेतान्गुणानेवउपपत्त्यायुक्त्या विद्धि अयमर्थः प्रकाश्यप्रकाशयोर्गंधघ्राणयोःपार्थिवत्वमेवएकजातीयत्वावगमाद्विषयपंचकप्रकाशंमनःपंचभूतात्मकंतत्प्रवर्त्तकोविज्ञानमयोपितादृशएवतस्यैवपूर्वापरीभावोदर्शनादिक्रिया अतःद्रष्टृदर्शन दृश्यानांत्रयाणामपिगुणात्मत्वमुपपन्नमिति ॥ १३ ॥ रूपमिति तद्गुणाःउपलब्धुर्विज्ञानमयस्यगुणाः पंचधाभूतेनतेनैवोपलब्ध्राउपलभ्यंते इंद्रियैःकरणैः ॥१४॥ उपलब्धुःस्वरूपमाह रूपमितिसार्धत्रयेण मनःसहितानींद्रियाणीतिज्ञेयं क्षेत्रज्ञोविज्ञानात्मा क्षेत्रंचज्ञश्चतयोःसमाहारः अथवाक्षेत्रयुक्तोज्ञःक्षेत्रज्ञःबुद्धिविशिष्टश्चेतनइत्यर्थः ॥ १५ ॥ क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञंविविनक्ति चित्तमिति ॥ १६ ॥ चित्तादीनंतःक

तस्यभूमिमयोदेहःश्रोत्रमाकाशसंभवं॥ सूर्याच्चक्षुरसुर्वायोरद्भ्यस्तुखलुशोणितं॥११॥ चक्षुषीनासिकाकर्णौत्वक्जिह्वेतिचपंचमी॥ इंद्रियाणींद्रियार्थानां ज्ञानानिकवयोविदुः॥१२॥ दर्शनंश्रवणंघ्राणंस्पर्शनंरसनंतथा॥ उपपत्त्यागुणान्विद्धिपंचपंचसुपंचधा॥१३॥ रूपंगंधोरसःस्पर्शःशब्दश्चैवाथतद्गुणाः॥ इंद्रियैरुपलभ्यंतेपंचधापंचपंचभिः॥१४॥ रूपंगंधंरसंस्पर्शंशब्दंचैवाथतद्गुणान्॥ इंद्रियाणिनबुध्यंतेक्षेत्रज्ञस्तैस्तुबुध्यते॥१५॥ चित्तमिंद्रियसंघातात्परंतस्मात्परं मनः॥मनसस्तुपराबुद्धिःक्षेत्रज्ञोबुद्धितःपरः॥१६॥ पूर्वंचेतयतेजंतुरिंद्रियैर्विषयान्पृथक्॥ विचार्यमनसापश्चादथबुद्ध्याव्यवस्यति॥ इंद्रियैरुपलब्धार्थान्बुद्धिमांस्तुव्यवस्यति॥१७॥ चित्तमिंद्रियसंघातंमनोबुद्धिस्तथाष्टमी॥ अष्टौज्ञानेंद्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिंतकाः॥१८॥ पाणिपादंचपायुश्चमेहनंपंचमंमुखं॥ इतिसंशब्द्यमानानिशृणुकर्मेंद्रियाण्यपि॥१९॥ जल्पनाभ्यवहारार्थंमुखमिंद्रियमुच्यते॥ गमनेंद्रियंतथापादौकर्मणःकरणेकरौ॥२०॥ पायूपस्थंविसर्गार्थमिंद्रियेतुल्यकर्मणी॥ विसर्गेचपुरीषस्यविसर्गेचापिकामिके॥२१॥ बलंषष्ठंषडेतानिवाचासम्यग्यथामम॥ ज्ञानचेष्टेंद्रियगुणाःसर्वेषांशब्दितामया॥२२॥

रणवृत्तिभेदान्व्याचष्टे पूर्वमिति चेतयतेजानाति सामान्यतइदमितिज्ञानमनवधृतविशेषंचित्तमिति पृथगितिकोटिद्वयमुपन्यस्ययद्विचारात्मकंज्ञानमिदंवाइदंवेतितन्मनोव्यवस्यतिनिश्चिनोतिययासावृत्ति र्बुद्धिः यइंद्रियैरर्थान्व्यवस्यति सउपलब्धाबुद्धिमान्बुध्युपहितः ॥१७॥ इंद्रियसंघातंश्रोत्रादिपंचकं एतेनबुद्धेरिंद्रियत्वादुपलब्धाततोऽपिनिष्कृष्टोऽनुपाधिचिन्मात्रस्वरूपःक्षेत्रज्ञोदर्शितोभवति॥१८॥ मेहनं शिश्नं मुखंवागिंद्रियंअदनसाधनंच ॥१९॥ एतेषांविषयानाह जल्पनेति ॥२०॥ पायूपस्थमितिपूर्वार्धस्योत्तरार्धंव्याख्यानं ॥२१॥ बलमिति पंचवृत्तिःप्राणः यथाममतथासर्वेषां एतानिषट्इतिमयावाचाउ क्तानीतिशेषः चेष्टाकर्मयथागमंसंशब्दितोमयाइतिपाठेस्पष्टोऽर्थः तेनसामान्याकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेतिसांख्यानांसंमतःप्राणस्येंद्रियानतिरेकपक्षःपरास्तः निर्विशेषंनसामान्यमितिन्यायेनसुषु प्तौसर्वेंद्रियोपरमेप्राणानुपलंभापत्तेः तुल्यन्यायेनतथामनसोऽप्यनिंद्रियत्वापत्तेः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंजाग्रदवस्थापरीक्षिता सुषुप्तिस्वप्नयोःस्वरूपमाह इंद्रियाणामिति इंद्रियाण्यष्टौचित्तमनोबुद्धिसहितानिप्राणव्यतिरिक्तानिपंचकर्मेंद्रियाणिच तेषांसंत्यागात्त्यक्तवास्यस्तक्षेवस्वरूपमात्रेणतदाक्षेत्रज्ञआ स्तइत्यर्थः नरइतिमूलाज्ञाननाशाभावाज्जीवत्वंदर्शितं ॥ २३ ॥ अव्युपरतमितिच्छेदः ॥ २४ ॥ ननुस्वप्नेविषयाणामभावात्कथंतद्ज्ञानमतआह सात्विकाइति येभावाःभाव्यंतेचिंत्यंतइतिभावाःवासनाम याविषयायेजाग्रत्प्रसिद्धास्तानेवसात्विकादीन्कर्मयुक्तान्भोगप्रदकर्मयुक्तान्प्रशंसंति स्वप्नेपीतिशेषः जाग्रद्वासनाएवकर्मोद्भवेस्वप्नेपिभांतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेवाह आनंदइति आनंदःसुखंकर्मणांसिद्धिरै श्वर्यं प्रतिपत्तिर्ज्ञानं परागतिःपरंवैराग्यंधर्मोवा धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यं सात्विकमेतद्रूपमितिसप्तत्युक्तेः सात्विकस्यपुरुषस्यस्मृतिर्निमित्तानिहेतुभूतानानंदादीन्भावान्वासनाःसंश्रयते सात्विकःपुमान्जाग्र

इंद्रियाणांस्वकर्मभ्यःश्रमादुपरमोयदा ॥ भवतींद्रियसंत्यागादथस्वपितिवैनरः ॥ २३ ॥ इंद्रियाणांव्युपरमेमनोऽव्युपरतंयदि ॥ सेवतेविषयानेवतंविद्यात्स्व प्नदर्शनं ॥ २४ ॥ सात्विकाश्चैवयेभावास्तथातामसराजसाः ॥ कर्मयुक्तान्प्रशंसंतिसात्विकानितरांस्तथा ॥ २५ ॥ आनंदःकर्मणांसिद्धिःप्रतिपत्तिःपरागतिः ॥ सात्विकस्यनिमित्तानिभावान्संश्रयतेस्मृतिः ॥ २६ ॥ जंतुष्वेकतमेष्वेवंभावायेविधिमास्थिताः ॥ भावयोरीप्सितंनित्यंप्रत्यक्षंगमनंतयोः ॥ २७ ॥ इंद्रियाणिचभावाश्चगुणाःसप्तदशस्मृताः ॥ तेषामष्टादशोदेहीयःशरीरेसशाश्वतः ॥ २८ ॥

द्वासनाहेतुकानानंदादीन्स्वप्नेस्मरतीतिभावः ॥ २६ ॥ सात्विकस्येत्युपलक्षणत्वेनव्याचष्टे जंतुष्विति सात्विकेषुराजसेषुतामसेषुवाजंतुषुएकतमेषुयेषुकेषुचित्येभावाःयावासनाःविधिंकर्मगतिमास्थि तास्तानेवभावान्स्मृतिःसंश्रयतइतिपूर्वेणसंबंधः सात्विकादिसंस्कारेष्वन्यतमःप्राक्कर्मोपोद्बलितःस्वप्नेतादृशान्भावान्स्मारयतीत्यर्थः स्मृतिरूपमपितज्ज्ञानंभोगप्रदकर्मवशादेवप्रत्यक्षवदवभातीतिभावः जाग्र त्स्वप्नयोरुपपादनफलंदर्शयति भावयोरिति द्वित्वंजात्यभिप्रायं जाग्रद्भावजातीयस्यस्वप्नभावजातीयस्यचगमनमपसरणंजागरीयभावस्यस्वप्नेस्वप्नस्यजागरेचद्वयस्यापिसुषुप्तौप्रत्यक्षंदृष्टं तदेवनित्यमपुन रावृत्तिस्वभावं ईप्सितंनित्यासुषुप्तिरेवमुक्तिःसैवापेक्षितव्या उच्छेदशीलयोर्भावयोरात्यंतिकोच्छेदस्यापिसंभवादित्यर्थः ॥ २७ ॥ वह्न्यौष्ण्यवदात्मनितयोरनुच्छेदमाशंक्याह इंद्रियाणीति पूर्वोक्तानि चतुर्दशेंद्रियाणि त्रयःसात्विकादयोभावाः एतेसप्तदशगुणाःभोक्तुरष्टादशस्यात्मनोभोग्याअतोभोक्तृभोग्ययोःस्वस्वामिभावसंबंधोवह्न्यौष्ण्यवत्तादात्म्याभावादुच्छेद्योभवतीत्यर्थः शरीरेसप्तदशात्मिकायाम विद्यायांप्रविष्टोयोष्टादशःसशाश्वतोभोक्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुभोक्तुर्विक्रियावतःकथंशाश्वतत्वमित्याशंक्याह अथवेति अविद्ययासहितास्तेअष्टादशगुणाभोग्याएव भोक्तुरपिअविद्ययासंहतत्वात्पारार्थ्यमस्ति अतःसोपिभोग्यवर्गेतर्भूतइत्यर्थः शरीरिणांचिदात्म
नांयस्यानुभवस्यार्थेभोक्ताभोग्यमिच्छति ससर्वशेषीपरमप्रेमास्पदं तस्यैवैतेष्टादशभोग्याः बहुत्वंभोक्तृभेदकृतानुभवभेदाभिप्रायं शरीरिणामितिकर्मणिषष्ठी भोक्रादयोनुभवाश्रिताअस्यानुभवस्यसत्त्वेप्रमा
णमाह तद्वियोगेहीति यतोनुभवाभावेसाविद्यास्तेनसंति प्रमात्रादिभावाभावसाधकस्यानुभवस्याभावेप्रमात्रादयएवन सिद्ध्यंत्यतःसप्रसिद्धतरइत्यर्थः यथोक्तंवार्तिके प्रमाणमप्रमाणंचप्रमाभावस्तथैवच
यदाश्रिताःप्रवर्ततेतदासंभावनाकुतइति अप्रमाणंमातृमेयात्मकं ॥ २९ ॥ नन्वनुभवोपिनप्रमोदास्पदंदुःखानुभवस्यापिप्रार्थ्यत्वापत्तेरित्यतआहाथवेति सन्निपातःएकीभावः शरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं ए
कोऽनुभवःशरीरिणाभोक्रासहदशचाष्टौचेत्यष्टादशपूर्वोक्तागुणाः उष्मणाजाठराग्निनासहविंशोविंशतेर्गणः अयंकृत्स्नोपिपांचभौतिकःसंघातः अत्रानुभवस्यधीवृत्तिरूपत्वंवृत्तिवृत्तिमतोर्भेदंचविवक्षित्वा
संघातमध्येपाठः तेनवृत्तिरूपोऽनुभवःक्षेत्रज्ञइतिशंकांपरास्ययोमातृमानमेयप्रमाणानांतदाभासानांतदभावानांचप्रकाशकोयोऽखंडसंविद्रूपोनुभवःसक्षेत्रज्ञइतिस्थितं ॥ ३० ॥ अस्यैवदेहेप्रवेशादिकमाह

अथवासशरीरास्तेगुणाःसर्वेशरीरिणां॥ संश्रितास्तद्वियोगेहिसशरीरानसंतिते॥ २९॥ अथवासंनिपातोयंशरीरंपांचभौतिकं ॥ एकश्चदशचाष्टौचगुणाः
सहशरीरिणा॥ उष्मणासहविंशोवासंघातःपांचभौतिकः॥ ३०॥ महान्संधारयत्येतच्छरीरंवायुनासह॥ तस्यप्रभावयुक्तस्यनिमित्तंदेहभेदने॥ ३१॥ यथै
वोत्पद्यतेकिंचित्पंचत्वंगच्छतेतथा॥ पुण्यपापविनाशांतेपुण्यपापसमीरितः॥ देहंविशतिकालेनततोऽयंकर्मसंभवं॥३२॥ हित्वाहित्वाह्ययंप्रैतिदेहाद्देहंकृता
श्रयः॥ कालसंचोदितःक्षेत्रीविशीर्णाद्वागृहाद्गृहं॥ ३३॥ तत्रनैवानुतप्यंतेप्राज्ञानिश्चितनिश्चयाः॥ कृपणास्त्वनुतप्यंतेजनाःसंबंधदर्शिनः॥ ३४॥

महानित्यादिना महान्एकविंशतितमः उक्तविधोऽनुभवः वायुनाप्राणेनउपकरणेनसहशरीरंविशात्मकंक्षेत्रंधारयति ननुतत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठदितिप्राणस्यैवमुख्यंशरीरधारकत्वमुच्यतइत्याशंक्याह तस्येति
तस्यमहतःनिमित्तंउपकरणंदेहभेदनेदेहनाशेयथाघटनाशेमुद्गरोनिमित्तमात्रं भेत्तातुपुरुषएवंमहानेवधारयितादेहस्यवायुस्तुनिमित्तमात्रं निमित्तमात्रपरतयाचश्रुतिरप्युपपन्नैवेतिनकश्चिद्दोषः तथाचश्रु
त्यंतरं नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति प्रभावयुक्तस्येत्यनेनअपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंनतुतस्यास्तिवेत्तातमाहुरग्र्यं
पुरुषंमहांतं परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुत्यर्थोदर्शितः ॥ ३१ ॥ एवंप्रविष्टस्यदेहनाशोत्पत्तीअनुनाशोत्पत्तीअपिस्तइत्याह यथैवेतिसार्धेन यथैवकिंचित्घटा
दिकमुत्पद्यतेनश्यतिचतथैवायंप्रारब्धपुण्यपापविनाशांतेपंचत्वंगच्छति संचितपुण्यपापाभ्यांसमीरितः कालेनदेहंदेहांतरंविशति ॥ ३२ ॥ कृताश्रयःअविद्याकामकर्मभिर्निष्पादितदेहांतरः वाशब्दइवार्थे
॥ ३३ ॥ तत्रदेहसंबंधकृतेमरणादौसतिसंबंधदर्शिनःआत्मनोऽनात्मनादेहपुत्रादिनासंबंधंवस्तुतोऽविद्यमानमपिभ्रांत्यापश्यंतः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुत्रादिसंबंधंतावन्निषेधति नहीति ॥ ३५ ॥ देहादिसंबंधंनिषेधति नैवेति कदाचित्विद्ययाकर्मदाहेसतिपरमांगतिंमोक्षंयाति ॥ ३६ ॥ तथापिप्रारब्धकर्मणामवश्यंभोक्तव्यत्वमाह पुण्येति ॥ ३७ ॥ संचितकर्मणांज्ञानेनैवदाहइत्याह पुण्येति तत्क्षयेपुण्यपापक्षयेसति अस्यजीवस्यब्रह्मभावेब्रह्म विद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतिसिद्धेब्रह्मविद्ययाव्यक्तीभूतेसतिपरांगतिंकैवल्यंपश्यंतिपंडिताःशास्त्रदृष्ट्यानत्वन्यस्यकैवल्यमन्येनद्रष्टुंशक्यतइति ॥ ३८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तविधज्ञानप्रतिबंधिकासर्वानर्थहेतुस्तृष्णाममतात्यागेननाशनीयेत्याह भ्रातरइत्यादिनाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अर्थाःब्रह्मलोकांताविषयाः समृद्धाःसंपन्नाः हिप्रसिद्धं विजानतांविवेकिनांदुःखमेव यदाहभगवान्पतंजलिः परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

नत्व्ययंकस्यचित्कश्चिन्नास्यकश्चनविद्यते ॥ भवत्येकोत्व्ययंनित्यंशरीरसुखदुःखकृत् ॥ ३५ ॥ नैवसंजायतेजंतुर्नचजातुविपद्यते ॥ यातिदेहमयं मुक्त्वाकदाचित्परमांगतिं ॥ ३६ ॥ पुण्यपापमयंदेहंक्षपयन्कर्मसंक्षयात् ॥ क्षीणदेहःपुनर्देहीब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७ ॥ पुण्यपापक्षयार्थंहिसांख्यज्ञानंविधीयते ॥ तत्क्षयेत्व्यस्यपश्यंतिब्रह्मभावेपरांगतिं ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभा० शां० मो० नारदासितसंवादेपंचसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच भ्रातरःपितरःपौत्राज्ञातयःसुहृदःसुताः ॥ अर्थहेतोर्हताःक्रूरैरस्माभिःपापकर्मभिः ॥ १ ॥ येयमर्थोद्भवातृष्णाकथमेतांपितामह ॥ निवर्तयेयंपापानितृष्णयाकारितावयं ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंविदेहराजेनमांडव्यायानुपृच्छते ॥ ३ ॥ सुसुखंबतजीवामियस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन ॥ ४ ॥ अर्थाःखलुसमृद्धाहिबाढंदुःखंविजानतां ॥ असमृद्धास्त्वपिसदामोहयंत्यविचक्षणान् ॥ ५ ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ॥ ६ ॥ यथैवशृंगंगोःकालेवर्धमानस्यवर्धते ॥ तथैवतृष्णावित्तेनवर्धमानेनवर्धते ॥ ७ ॥ किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितं ॥ तदेवपरितापायनाशेसंपद्यतेपुनः ॥ ८ ॥ नकामाननुरुध्येतदुःखंकामेषुवैरतिः ॥ प्राप्यार्थमुपयुंजीतधर्मंकामान्विसर्जयेत् ॥ ९ ॥

दुःखमेवसर्वंविवेकिनइति परिणामेदुःखंविनश्यदवस्थःपुत्रादिर्दुःखंददाति विद्यमानोपिचैत्रपुत्रवन्नायंगुणवानितितापयन्दुःखंददाति गुणवान्विनष्टोपिहापुत्रइतिस्मृत्वास्मृत्वादुःखसंस्कारोद्बोधनेनदुःखंददाति सर्वथारमणीयेपितस्मिन्चलंगुणवृत्तमितिन्यायेनप्रतिक्षणपरिणामितयाचित्तस्यसूक्ष्मंराजसंतामसंदुःखमोहहेतुंपरिणामंयोगिनएवजानंतिनतुमंदाः अंतःसंज्ञाःस्थावरवद्धारसहामूढास्तद्दुःखमितिविद्रवंते अक्षिमात्रकल्पोहिविद्वान्अत्यंतदुःखलेशेनाप्युद्विजतेऽतोविवेकिनःसर्वंब्रह्मलोकांतंदुःखमेवेतिसूत्रार्थसंक्षेपः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राप्येति धर्मार्थमपिवित्तंनलिप्सेत यथोक्तं धर्मार्थंयस्यवित्तेहावरंतस्यनिरीहता प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमिति धर्ममपिअर्थंप्राप्यैवउपयुंजीत कामांस्तुअर्थंप्राप्यापिविसर्जयेदेव ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मनासोपमः आत्मौपम्येनसर्वेषांसुखमिच्छेत् दुःखंचनेच्छेदित्यर्थः सर्वंपुण्यपापसंचयं॥ १०॥ ततोपिकिमतआह उभेइति सत्यानृतेजाग्रत्स्वप्नौशोकानंदौइष्टवियोगसंयोगजौत्यक्त्वा कुतः यस्मात्प्रि
याप्रियेइष्टानिष्टेएवतन्मूलभूतेत्यजति तेनचभयंसंसारं अभयमैश्वर्यं प्रशांतोनिर्विकल्पः निरामयोनिर्द्वंद्वः॥ ११॥ १२॥ चारित्रंसदाचारं॥ १३॥ १४॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षट्सप्तत्यधिक

 विद्वान्सर्वेषुभूतेषुआत्मनासोपमोभवेत्॥ कृतकृत्योविशुद्धात्मासर्वंत्यजतिचैवह॥ १०॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाशोकानंदौप्रियाप्रिये॥ भयाभयेचसंत्यज्यस
प्रशांतोनिरामयः॥ ११॥ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः॥ योसौप्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं॥ १२॥ चारित्रमात्मनःपश्यंश्चंद्रःशुद्ध
मनामयं॥ धर्मात्मालभतेकीर्तिंप्रेत्यचेहयथासुखं॥ १३॥ राज्ञस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रीतिमानभवद्द्विजः॥ पूजयित्वाचतद्वाक्यंमांडव्योमोक्षमाश्रितः॥ १४॥ इ
तिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० मांडव्यजनकसंवादेषट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७६॥ ॥ छ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतिक्रामतिकालेऽस्मिन्
सर्वभूतभयावहे॥ किंश्रेयःप्रतिपद्येततन्मेब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ पितुःपुत्रेणसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठि
र॥ २॥ द्विजातेःकस्यचित्पार्थस्वाध्यायनिरतस्यवै॥ पुत्रोबभूवमेधावीमेधावीनामनामतः॥ ३॥ सोब्रवीत्पितरंपुत्रःस्वाध्यायकरणेरतं॥ मोक्षधर्मेष्वकुश
लंमोक्षधर्मविचक्षणः॥ ४॥ पुत्रउवाच धीरःकिंस्वित्तातकुर्यात्प्रजानन्क्षिप्रंह्यायुर्भ्रश्यतेमानवानां॥ पितस्तथाख्याहियथार्थयोगंममानुपूर्व्यायेन
धर्मंचरेयं॥ ५॥ पितोवाच अधीत्यवेदान्ब्रह्मचर्येणपुत्रपुत्रानिच्छेत्पावनार्थंपितॄणां॥ अग्नीनाधायविधिवच्चेष्टयज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत्॥ ६॥
पुत्रउवाच एवमभ्याहतेलोकेसर्वतःपरिवारिते॥ अमोघासुपतंतीषुकिंधीरइवभाषसे॥ ७॥ पितोवाच कथमभ्याहतोलोकःकेनवापरिवारितः॥
अमोघाःकाःपतंतीहकिंनुभीषयसीवमां॥ ८॥ पुत्रउवाच मृत्युनाभ्याहतोलोकोजरयापरिवारितः॥ अहोरात्राःपतंतीमेतच्चकस्मान्नबुध्यसे॥ ९॥
यदाहमेवजानामिनमृत्युस्तिष्ठतीतिह॥ सोहंकथंप्रतीक्षिष्येज्ञानेनापिहितश्चरन्॥ १०॥ रात्र्यांरात्र्यांव्यतीतायामायुरल्पतरंयदा॥ गाधोदकेमत्स्यइवसुखं
विंदेतकस्तदा॥ ११॥ पुष्पाणीवविचिन्वंतमन्यत्रगतमानसं॥ अनवाप्तेषुकामेषुमृत्युरभ्येतिमानवं॥ १२॥

द्विशततमोऽध्यायः॥ २७६॥ ॥ छ ॥ तृष्णात्यागिनाचत्वारआश्रमायथाक्रमंसेव्यानवेतिपृच्छति अतिक्रामतीति॥ १॥ क्रमानुष्ठानमनियतायुषामशक्यमतोयत्रकुत्रचिदाश्रमेस्थि
तैर्मोक्षपरैर्भवितव्यमितिवक्ष्यन्पूर्वोक्तमेवेतिहासंप्रस्तौति अत्रापीति॥ २॥ स्वाध्यायनिरतस्यकेवलाध्ययननिरतस्य॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्णेचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतंवास्यनवाकृतं ॥ १३ ॥ अद्यैवकुरुयच्छ्रेयोमात्वांकालोऽत्यगान्महान् ॥ कोहिजानातिकस्याद्यमृत्युकालोभविष्यति ॥ १४ ॥ अकृतेष्वेवकार्येषुमृत्युर्वैसंप्रकर्षति ॥ युवैवधर्मशीलःस्यादनिमित्तंहिजीवितं ॥ १५ ॥ कृतेधर्मेभवेत्प्रीतिरिहप्रेत्यचशाश्वती ॥ मोहेनहिसमाविष्टःपुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ १६ ॥ कृत्वाकार्यमकार्यंवातुष्टिमेषांप्रयच्छति ॥ तंपुत्रपशुसंपन्नंव्यासक्तमनसंनरं ॥ १७ ॥ सुप्तंव्याघ्रंमहौघोवामृत्युरादायगच्छति ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ १८ ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ इदंकृतमिदंकार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ १९ ॥ एवमीहासमायुक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ कृतानांफलमप्राप्तंकार्याणांकर्मसंगिनां ॥ २० ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ दुर्बलंबलवंतंचप्राज्ञंशूरंजडंकविं ॥ २१ ॥ अप्राप्तसर्वकामार्थंमृत्युरादायगच्छति ॥ मृत्युर्जराचव्याधिश्चदुःखंचानेककारणं ॥ २२ ॥ असंत्याज्यंयदामर्त्यैःकिंस्वस्थइवतिष्ठसि ॥ जातमेवांतकोंतायजराचाभ्येतिदेहिनं ॥ २३ ॥ अनुषक्ताद्वयेनैतेभावाःस्थावरजंगमाः ॥ नमृत्युसेनामायांतींजातुकश्चित्प्रबाधते ॥ २४ ॥ बलात्सत्यमृतेत्वेकंसत्येह्यमृतमाश्रितं ॥ मृत्योर्वागृहमेतद्वैयाग्रामेवसतोरतिः ॥ २५ ॥ देवानामेषवैगोष्ठोयदरण्यमितिश्रुतिः ॥ निबंधनीरज्जुरेषायाग्रामेवसतोरतिः ॥ २६ ॥ छित्वैनांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ योनहिंसतिसत्वानिमनोवाक्कर्महेतुभिः ॥ २७ ॥ जीवितार्थापनयनैःप्राणिभिर्नसबध्यते ॥ तस्मात्सत्यव्रताचारःसत्यव्रतपरायणः ॥ २८ ॥ सत्यकामःसमोदांतःसत्येनैवांतकंजयेत् ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चद्वयंदेहेप्रतिष्ठितं ॥ २९ ॥ मृत्युरापद्यतेमोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ॥ सोहंसत्यमहिंसार्थीकामक्रोधबहिष्कृतः ॥ ३० ॥ समाश्रित्यसुखंक्षेमीमृत्युंहास्याम्यमृत्युवत् ॥ शांतियज्ञरतोदांतोब्रह्मयज्ञेस्थितोमुनिः ॥ ३१ ॥ वाङ्मनःकर्मयज्ञश्चभविष्याम्युदगायने ॥ पशुयज्ञैःकथंहिंस्रैर्मादृशोयष्टुमर्हति ॥ ३२ ॥ अंतवद्भिरुतप्राज्ञःक्षत्रयज्ञैःपिशाचवत् ॥ आत्मन्येवात्मनाजातआत्मनिष्ठोप्रजःपितः ॥ ३३ ॥ आत्मयज्ञोभविष्यामिनमांतारयतिप्रजा ॥ यस्यवाङ्मनसीस्यातांसम्यक्प्रणिहितेसदा ॥ ३४ ॥ तपस्त्यागश्चयोगश्चसतैःसर्वमवाप्नुयात् ॥ नास्तिविद्यासमंचक्षुर्नास्तिविद्यासमंफलं ॥ ३५ ॥ नास्तिरागसमंदुःखंनास्तित्यागसमंसुखं ॥ ३६ ॥ नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच ॥ शीलेस्थितिर्दंडविधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमःक्रियाभ्यः ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ ७ ॥ तृष्णांत्यक्त्वाशीघ्रंमोक्षमिच्छेदितिश्रुत्वामोक्षसाधनानिपृच्छति किंशीलइति शीलंसुस्व
भावः आचरणमाचारः विद्याज्ञानं परायणंअत्यंतंप्राप्यं कार्यंब्रह्मलोकव्यावृत्तयेयत्परमिति ॥१॥ क्रमेणोत्तरं मोक्षधर्मेषुनिरतःअध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलः लघ्वाहारःहितंमितंमेध्यंचान्नादिकंस्वीकु
र्वन् द्वयोरेकमुत्तरंजितेंद्रियइति इंद्रियजयएवमहतीविद्यामुमुक्षूणांशरणंच प्रकृतेःपरंनिर्विशेषं अतएवध्रुवंअविचलं ॥ २ ॥ समोरागद्वेषहीनःसमुपोढेषुउपस्थितेष्वपिपरिव्रजेत् गृहंत्यक्त्वामोक्षाश्रमंकुर्या
त् ॥३॥ परिव्राट्धर्मानाह नचक्षुषेत्यादिना ॥४॥ मैत्रायणगतःमित्रःसूर्यस्तस्येदंमैत्रंतदयनंगमनंतच्चमैत्रायणंतत्रगतःसूर्यवत्प्रत्यहंविभिन्नमार्गः अनिकेतयामैकरात्रविधिनाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कंचनउद्दि

किंतेधनैर्बांधवैर्वापिकिंतेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्कगताःपिताच ॥ ३८॥ भीष्मउवाच पुत्रस्यैतद्वचः
श्रुत्वातथाकार्षीत्पितानृप॥ तथात्वमपिवर्तस्वसत्यधर्मपरायणः॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिपितापुत्रसं॰सप्तसप्तत्यधिकद्विशतत
मोऽध्यायः॥ २७७॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलःकिंसमाचारःकिंविद्यःकिंपरायणः॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं॥ १ ॥
भीष्मउवाच मोक्षधर्मेषुनिरतोलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ प्राप्नोतिपरमंस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं॥ २ ॥ स्वगृहादभिनिःसृत्यलाभेऽलाभेसमोमुनिः॥ समुपोढेषु
कामेषुनिरपेक्षःपरिव्रजेत्॥ ३ ॥ नचक्षुषानमनसानवाचादूषयेदपि॥ नप्रत्यक्षंपरोक्षंवादूषणंव्याहरेत्क्वचित् ॥४॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानिमैत्रायणगतश्चरेत् ॥
नेदंजीवितमासाद्यवैरंकुर्वीतकेनचित्॥५॥अतिवादांस्तितिक्षेतनाभिमन्येतकंचन॥ क्रोध्यमानःप्रियंब्रूयादाक्रुष्टःकुशलंवदेत्॥६॥प्रदक्षिणंचसव्यंचग्राम
मध्येचनाचरेत्॥ भैक्षचर्यामनापन्नोनगच्छेत्पूर्वकेतितः॥ ७॥ अवकीर्णःसुगुप्तश्चनवाचाप्यप्रियंवदेत् ॥ मृदुःस्यादप्रतिक्रूरोविस्रब्धःस्यादकत्थनः ॥८॥
विधूमेन्यस्तमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने॥ अतीतपात्रसंचारेभिक्षांलिप्सेतवैमुनिः॥९॥ प्राणयात्रिकमात्रःस्यान्मात्रालाभेष्वनादृतः॥ अलाभेनविहन्येतलाभ
श्चैवंनहर्षयेत्॥ १०॥ लाभंसाधारणंनेच्छेन्नभुंजीताभिपूजितः॥ अभिपूजितलाभंहिजुगुप्सेतैवतादृशः ॥ ११॥

श्यनाभिमन्येतअभिमानमहंकारंदर्पंनकुर्यात् ॥ ६ ॥ ग्राममध्येजनसमाजेप्रदक्षिणंअनुकूलंसव्यंप्रतिकूलंवानाचरेत् भिक्षार्थंचर्याअनेकगृहाटनंअनापन्नःअकुर्वन्नित्यर्थः पूर्वकेतितःप्राङ्निमंत्रितोनगच्छे
द्भोजनार्थमितिशेषः ॥ ७ ॥ अवकीर्णःमूढैःपांसुभिश्छन्नःधिक्कृतइत्यर्थः तथापिसुगुप्तःअचपलःस्वधर्मेनिष्ठावान् यथोक्तं तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति मृदुः
दयावान् अप्रतिक्रूरःक्रूरंजिघांसंतंप्रत्यपिक्रूरोनस्यात् विस्रब्धोनिर्भयः अविकत्थनःधन्योहमितिश्लाघामकुर्वन् ॥ ८ ॥ यदापात्राणांपरिवेषणपात्रहस्तानांसंचारेअतीतेसतीतिवृत्तेशरावसंपातेइत्यने
नैतदेवोक्तं ॥ ९ ॥ मात्राआहारपूर्तिः तत्राप्यनादृतःकिमुतवस्त्रादौ अलाभेसतिनविहन्येतहिंसितोनस्यात् ॥ १० ॥ साधारणंसर्वयोग्यंस्रक्चंदनादिलाभं ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्नदोषान्पर्युषितत्वादीन् शय्येति एकांतशय्यांआसनंउपवेशनंचकांक्षेतेत्यर्थः ॥१२॥ विविक्तमेवाह शून्येति अन्यांपैशाचीं अन्यत्रात्मनि॥१३॥अनुरोधोयोगस्य विरोधःसंगस्य ताभ्यांसमःब्रह्मस्यात् निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिगीता अचलउत्क्रांतिगत्यागतिशून्यः ध्रुवःकूटस्थः नानुरुध्येतनकांक्षेत कर्मणादयाद्वेषादिना ॥१४॥१५॥ अभ्यस्तंपुनःपुनर्यथास्यात्तथाभौतिकंतत्त्वजातं आत्मनोदेहेंद्रियादिपश्यन् अनात्मत्वेनालोचयन् भूतानांचान्येषां पक्केनभक्तादिना अपक्केनमूलादिना वर्तयन्जीविकांकुर्वन् पक्षापक्षेणेतिपाठे मित्रामित्रसमूहेनवर्तयन् मित्रवदमित्रमपिपश्येदित्यर्थः आत्मनाहेतुनाआत्मलाभार्थ मित्यर्थः अध्ययनेनवसतीतिवत् ॥१६॥१७॥१८॥ अनपाश्रितःसंगमकुर्वन् अपूर्वचारकःपूर्वाश्रमीयेषुदेशग्रामादिषुचरतीतितदन्यः ॥१९॥ नसंसृज्येततयोर्गृहेनवसेत् अज्ञातंपूर्वमकृतंआहारादिलिप्सित्वे

नचान्नदोषान्निंदेतनगुणानभिपूजयेत् ॥ शय्यासनेविविक्तेचनित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥ शून्यागारंवृक्षमूलमरण्यमथवागुहां ॥ अज्ञातचर्यांगत्वान्यां ततोन्यत्रैवसंविशेत् ॥ १३ ॥ अनुरोधविरोधाभ्यांसमःस्यादचलोध्रुवः ॥ सुकृतंदुष्कृतंचोभेनानुरुध्येतकर्मणा ॥ १४॥ नित्यतृप्तःसुसंतुष्टःप्रसन्नवदनेंद्रियः॥ विभीर्जप्यपरोमौनीवैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ १५॥ अभ्यस्तंभौतिकंपश्यन्भूतानामागतिंगतिं ॥ निस्पृहःसमदर्शीचपक्वापक्केनवर्तयन् ॥ आत्मनायःप्रशांता त्मालघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ १६॥ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंहिंसावेगमुदरोपस्थवेगं॥ एतान्वेगान्विषहेद्वैतपस्वीनिंदाचास्यहृदयंनोपहन्यात् ॥१७॥ मध्यस्थ एवतिष्ठेतप्रशंसानिंदयोःसमः ॥ एतत्पवित्रंपरमंपरिव्राजकआश्रमे ॥ १८॥ महात्मासर्वतोदांतःसर्वत्रैवानपाश्रितः ॥ अपूर्वचारकःसौम्योअनिकेतःसमा हितः ॥ १९ ॥ वानप्रस्थगृहस्थाभ्यांनसंसृज्येतकर्हिचित् ॥ अज्ञातलिप्सांलिप्सेतनचैनंहर्षआविशेत् ॥ २० ॥ विजानतांमोक्षएषश्रमःस्यादविजानतां ॥ मो क्षयानमिदंकृत्स्नंविदुषांहारितोब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायःप्रव्रजेद्गृहात् ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यतथानंत्यायकल्पते ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहा भारतेशांति० मोक्ष० हारीतगीतायांअष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच धन्याधन्याइतिजनाःसर्वेऽस्मा न्प्रवदंत्युत ॥ नदुःखिततरःकश्चित्पुमानस्माभिरस्तिह ॥ १ ॥ लोकसंभावितैर्दुःखंयत्प्राप्तंकुरुसत्तम ॥ प्राप्यजातिंमनुष्येषुदेवैरपिपितामह ॥ २ ॥

वेत्यज्ञातलिप्सांलिप्सेतलब्धुमिच्छेत् कषादित्वादनुप्रयोगःसमूलकाषंकषतीतिवत् ॥ २० ॥ मोक्षसाधनंएषःसंन्यासधर्मः मोक्षयानंमोक्षप्रापकं ॥ २१ ॥ लोकाःविषयाः तेजोमयास्तैजसांतःकरणमयाः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतेः तथाविदेहकैवल्यकालेआनंत्यायवाङ्मनसातीतप्रत्यगात्मप्राप्तयेकल्पतेप्रव्रज्येतिशेषः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७८॥ उक्तःसंन्यासोदेवतांशभूतैःसार्वभौमैर्भगवद्भक्तैरपिप्रार्थ्यतइत्येतद्दर्शयितुंयुधिष्ठिरप्रश्नमाह धन्याइति ॥१॥ देवैर्धर्मादिभिर्बीजप्रदैः जातिंजन्मप्राप्यापि यत्यस्मात्अस्माभिरपिदुःखंप्राप्तं अतःशरीराणांधा रणंदुःखमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यतएतद्दुःखंअतःदुःखसंज्ञकंदुःखनाशकंसंन्यासंकदाकरिष्यामः मारणतोषणनिशामनेषुज्ञेतिसूत्रेजानातेर्मारणार्थत्वानुवादात्पशुंसंज्ञपयतीतिब्राह्मणदर्शनाच्चसंज्ञपयतेर्ण्वुलिणेरणिटीतिणिलोपेनिमित्तापा
येनैमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेनपुङ्निवृत्तिः ॥ ३ ॥ सप्तदशभिः पंचप्राणाद्वैमनोबुद्धीदशज्ञानकर्मेंद्रियाणितैः हेतुभूतैर्मुक्तिविरोधितयासंसारवर्धकैः पंचभिःकामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचममितिप्रागु
क्तैर्योगदोषैः इंद्रियार्थैःशब्दादिभिः गुणैःसत्वादिभिः अष्टाभिः पंचस्थूलभूतानिअविद्याहंकारकर्माणिचेतिअष्टत्रिंशतागणेनविमुक्ताः ॥ ४ ॥ पुनर्भावंजन्मगमिष्यामःपारिव्राज्यंकरिष्यामः ॥ ५ ॥ एवं
दुःखातुरंराजानंदुःखस्यांतवत्तांबोधयन्नाश्वासयति नास्तीति अनंतंनास्तिदुःखमितिशेषः अस्येवदुःखांताख्योमोक्षइत्यर्थः यतःसर्वंसंख्यानंपरिच्छेदस्तस्यविषयः ननुप्रलयेपिसर्वस्यांतोस्ति नतावतासंसा
रनिवृत्तिरस्त्यतआह पुनर्भावःभावोभवनंपुनर्जन्मसोपिविख्यातःअंतवत्त्वेन नसपुनरावर्ततइतिश्रुत्यासर्ववादिसंप्रतिपत्त्याचप्रसिद्धोऽतः ननुतथापिऐश्वर्यलुब्धैरस्माभिःसकथंप्राप्तुंशक्यइत्यतआह नास्तिकिं
चिदिहाचलमिति अतोन्यदार्तमितिश्रुतेरैश्वर्यस्याप्यंतोभविष्यतीत्यर्थः ॥६ ॥ एषःऐश्वर्यंदोषइतिमन्यसेतदपिनेतिनच तत्रहेतुः प्रसंगतःऐश्वर्यस्यापिसंगहेतुत्वेनमोक्षप्रतिबंधकत्वात्तथापिधर्मज्ञायूयमुद्योगा

कदावयंकरिष्यामःसंन्यासंदुःखसंज्ञकं ॥ दुःखमेतच्छरीराणांधारणंकुरुसत्तम ॥३॥ विमुक्ताःसप्तदशभिर्हेतुभूतैश्चपंचभिः॥इंद्रियार्थैर्गुणैश्चैवअष्टाभिश्चपि
तामह ॥ ४ ॥ नगच्छंतिपुनर्भावंमुनयःसंशितव्रताः॥ कदावयंगमिष्यामोराज्यंहित्वापरंतप ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच नास्त्यनंतंमहाराजसर्वंसंख्यानगोच
रः॥पुनर्भावोपिविख्यातोनास्तिकिंचिदिहाचलं॥६॥ नचापिमन्यसेराजन्नेषदोषःप्रसंगतः॥ उद्योगादेवधर्मज्ञाःकालेनैवगमिष्यथ॥७॥ नेशोयंऽसततंदेहीनृ
पतेपुण्यपापयोः॥ ततएवसमुत्थेनतमसारुध्यतेपिच॥ ८ ॥ यथांजनमयोवायुःपुनर्मानःशिलंरजः॥ अनुप्रविश्यतद्वर्णोदृश्यतेरंजयन्दिशः॥ ९ ॥ तथाकर्मफ
लैर्देहीरंजितस्तमसावृतः॥ विवर्णोवर्णमाश्रित्यदेहेषुपरिवर्तते॥ १० ॥

तृशमाद्यभ्यासादेवकालेनकियतापिगमिष्यथप्राप्स्यथ मोक्षमितिशेषः बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यतेइतिगीतावचनात् ॥ ७ ॥ किंचअयंजीवःपुण्यपापयोःसुखदुःखयोर्नैशेनईष्टे ततएवसुखदुःखोत्थे
नैवतमसारागद्वेषात्मकेनाज्ञानेनरुध्यते दैवप्रापिताभ्यांसुखदुःखाभ्यामनुद्विग्नोमोक्षार्थमुद्योगंकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सुखदुःखयोरुच्छेद्यत्वंदर्शयितुमात्मधर्मत्वंदृष्टांतपूर्वकंव्युदस्यति यथेतिद्वाभ्यां अंजन
मयःकज्जलप्रचुरः मनःशिलायाइदंमानःशिलंरक्तपीतंरजः यथास्वयमरूपोपिवायुरंजनादिसंबंधात्तद्वर्णवानिवभूत्वास्वयोनिंदिकूशब्दितमाकाशंचतद्वर्णवंतमिवकरोति एवंतमसावृतोऽविद्योपाधिःसम
ष्टिजीवःस्वयंविवर्णोरागादिराहित्याद्दोषास्पृगपिदेहद्वयसंबंधात्तद्धर्मैर्गौरत्वकाणत्वसुखित्वादिभिस्तद्वानिवभूत्वास्वयोनिमंतर्यामिणमवर्णंत्रिगुणातीतमप्याश्रित्यव्याप्यतद्वंतमिवकृत्वादेहेषुभ्रमति बिंबप्रतिबिं
बयोरनन्यत्वात्प्रतिबिंबगतंकंपादिकंवस्तुतोबिंबएवावभासते एवंजीवगतोपिसंसारोब्रह्मण्येवास्ति तयोरभेदात् अतोदुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात्सुखेनोच्छेद्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

॥१५१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुदेहात्मयोगोऽनादित्वाद्दुरुच्छेद्यइत्याशंक्याह ज्ञानेनेति तमःअतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपोविपर्ययः सचआत्मन्यसंगेपिदुःखित्वादिभ्रमोऽज्ञानजोज्ञानेननश्यतियदातदाप्रकाशतेब्रह्मसनातनंसदैकरूपं अनादिरपिदेहात्मयोगोभ्रांत्यात्मकस्तत्त्वज्ञानेनोच्छेत्तुंशक्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तच्चसनातनंब्रह्मअयत्नसाध्यंकर्मप्राप्यंन अनित्यत्वापत्तेः कर्मजंह्युत्पाद्यमाप्यंसंस्कार्यंविकार्यंवास्यात् नहिसंयवनेनपिंडइवोपास्याब्रह्मोत्पाद्यं अनित्यत्वापत्तेः नापियामवद्गमनेनप्राप्यंआत्मत्वात् अन्यत्वेघटवज्जडत्वापत्तेः नापिव्रीहिवदवघातेनउपास्यादोषापनयेनसंस्कार्यं असंगत्वात्संगित्वेवह्न्यौष्ण्यवत्तदनिवृत्त्यापत्तेः नापिविकार्यंक्षीरादिवद्विकारयुक्तस्यानित्यत्वापत्तेः अतोज्ञानेनाज्ञानापनोदेसतिकंठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपिसाध्यमिवोच्यते तस्माद्युक्तमुक्तमयत्नसाध्यमिति येइति अत्रविद्वदनुभवएवप्रमाणमितिभावः नशास्यंतिब्रह्मोपासनान्नोपरमंते उद्योगिनोऽवश्यंब्रह्मप्राप्तिरतस्त्वयाउद्योगवताभवितव्यमितिभावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ केवलांसंगहीनां ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्येनअबाधितार्थेनवेदवाक्येन तपसामननध्याना

ज्ञानेनहियदाजंतुरज्ञानप्रभवंतमः॥ व्यपोहतितदाब्रह्मप्रकाशतिसनातनं॥ ११॥ अयत्नसाध्यंमुनयोवदंतियेचापिमुक्तास्तउपासितव्याः॥ त्वयाचलोकेनचसामरेणतस्मान्नशाम्यंतिमहर्षिसंघाः॥ १२॥ अस्मिन्नर्थेपुरागीतंशृणुष्वैकमनानृप॥ यथादैत्येनवृत्रेणभ्रष्टैश्वर्येणचेष्टितं॥ १३॥ निर्जितेनासहायेनहृतराज्येनभारत॥ अशोचताशत्रुमध्येबुद्धिमास्थायकेवलां ॥ १४॥ भ्रष्टैश्वर्यंपुरावृत्रमुशनावाक्यमब्रवीत्॥ काच्चित्पराजितस्याद्यनव्यथातेस्तिदानव॥ १५॥ वृत्रउवाच सत्येनतपसाचैवविदित्वासंशयंह्यहं॥ नशोचामिनहृष्यामिभूतानामागतिंगतिं॥ १६ ॥ कालसंचोदिताजीवामज्जंतिनरकेऽवशाः॥ परितुष्टानिसर्वाणिदिव्यान्याहुर्मनीषिणः॥ १७॥ क्षपयित्वातुतंकालंगणितंकालचोदिताः॥ सावशेषेणकालेनसंभवंतिपुनःपुनः ॥ १८ ॥ तिर्यग्योनिसहस्राणिगत्वानरकमेवच॥ निर्गच्छंत्यवशाजीवाःकामबंधनबंधनाः ॥ १९ ॥ एवंसंसरमाणानिजीवान्यहमदृष्टवान्॥ यथाकर्मतथालाभइतिशास्त्रनिदर्शनं॥ २०॥ तिर्यग्गच्छंतिनरकंमानुष्यंदैवमेवच॥ सुखदुःखेप्रियेद्वेष्येचरित्वापूर्वमेवह॥ २१॥

त्मकेनात्मालोचनेनच आगतिंसंसारं गतिंमोक्षंअसंशयंविदित्वा नशोचामिनहृष्यामि तथाच मत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीतिश्रुतिः ॥ १६ ॥ कालेति युगचतुष्टययोग्याःपुण्यपापाख्याधर्मालक्ष्यंतेकेचिन्नरके कानिचिद्भूतानिदिव्यानिस्वर्गार्हाणि ॥ १७ ॥ क्षपयित्वाभोगेनस्वर्गेनरकेवातंकालंनीत्वापुण्यापुण्येसमाप्य ताभ्यामेवनृतिर्यगादियोनिप्रापकाभ्यांचोदिताःसंतःपुनःपुनर्भवंति कालचोदिताइत्यस्यव्याख्यानंसावशेषेणकालेनेति ॥ १८ ॥ कामबंधनबंधनाःकामपाशबद्धाः ॥१९॥ जीवानिजीववंतिभूतानि अदृष्टवान्नदृष्टंअदृष्टंव्यवहितमतीतमनागतादिचतत्त्वातिगच्छतिप्राप्नोतीतिजानातीत्यदृष्टवान्अतींद्रियज्ञानी अहंवेद्मीतिशेषः संसरतोजीवान् शास्त्रनिदर्शनंशास्त्रप्रत्ययंचजानामीत्यर्थः ॥ २० ॥ एतदेवाह तिर्यगिति चरित्वाताद्दृशंकर्मकृत्वासुखादिकंप्रपद्यतेइतिसार्धेनसंबंधः कृतांतविधिसंयुक्तःयमयातनांते ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गतमिति यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तंतइतिश्रुतेः संपतत्यनेनेतिसंपातःकर्मयावत्तावत्कालंस्थित्वापुनरत्रयथागतमायांतीति सर्वदेतिजन्ममरणप्रवाहस्यानंत्यमुक्तं ॥ २२ ॥ एतच्चाज्ञंप्रत्येवेति वक्तुमध्वनोविशेषणं कालेति कर्ममानेनमितं तेननैष्कर्म्यंश्रयतोनायमध्वास्तीतिदर्शितं एवंसृष्टिस्थित्योःपरायणंपरमात्मानंभाषमाणंकथयंतंतंवृत्रंप्रतिभगवानुशनाशुक्राचार्योऽसुरयोनिजातस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्चर्यंमत्वातद्बुद्धिपरीक्षार्थंप्रत्यभाषत दुष्टप्रलापानसुरभावविनाशकाननर्थकान्वादानसुरोभूत्वाकथंभाषसइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ गंधाद्यादानंतदाश्रयोपमर्देन अवर्धंहिंसितवान् ॥ २५ ॥ वैहायसचरोविमानेनगच्छन् ॥ २६ ॥ २७ ॥ युयुत्सुनायोद्धुमिच्छुना ततस्तत्रयुद्धकाले मेमया भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नोदृष्टइंद्रसाहाय्यार्थमागतःसन्नवलोकितः हरिःपापहर्ता नारायणःनारस्यजीवसंघस्य

कृतांतविधिसंयुक्तःसर्वोलोकःप्रपद्यते ॥ गतंगच्छंतिचाध्वानंसर्वभूतानिसर्वदा ॥ २२ ॥ कालसंख्यानसंख्यातंसृष्टिस्थितिपरायणं ॥ तंभाषमाणंभगवानुशनाप्रत्यभाषत ॥ धीमन्दुष्टप्रलापांस्त्वंतातकस्मात्प्रभाषसे ॥ २३ ॥ वृत्रउवाच प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषांमनीषिणां ॥ मयायज्जयलुब्धेनपुरातप्तंमहत्तपः ॥ २४ ॥ गंधानादायभूतानांरसांश्चविविधानपि ॥ अवर्धंत्रीन्समाक्रम्यलोकान्वैस्वेनतेजसा ॥ २५ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तोवैहायसचरस्तथा ॥ अजेयःसर्वभूतानामासंनित्यमपेतभीः ॥ २६ ॥ ऐश्वर्यंतपसाप्राप्तंभ्रष्टंतच्चस्वकर्मभिः ॥ धृतिमास्थायभगवन्नशोचामिततस्त्वहं ॥ २७ ॥ युयुत्सुनामहेंद्रेणपुंसासार्धंमहात्मना ॥ ततोमेभगवान्दृष्टोहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ २८ ॥ वैकुंठःपुरुषोनंतःशुक्लोविष्णुःसनातनः ॥ मुंजकेशोहरिश्मश्रुःसर्वभूतपितामहः ॥ ॥ २९ ॥ नूनंतुतस्यतपसःसावशेषमिहास्तिवै ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामिभगवन्कर्मणःफलं ॥ ३० ॥

अयनंलयस्थानं पुंस्त्वंलोकात् प्रभुरंतर्यामी ॥ २८ ॥ वैकुंठःविकुंठाया अपत्यं विकुंठानामासुरींद्रतुल्यंपुत्रमिच्छंतीमहत्तपस्तेपेतस्याःस्वयमेवेंद्रःपुत्रोजज्ञइत्यनुक्रमणिकावाक्यात् विकुंठनंभूतानांमेलनंकरोतीतिविकुंठः स्वार्थेतद्धितः तथाचनामनिर्वचनाध्यायेवक्ष्यति संश्लेषितामयाभूमिरद्भिर्व्योमाचवायुना वायुनाचैवतेजश्चवैकुंठत्वंततोममेतिविद्यासागरीये पुरुषःपूर्णः यतोऽनंतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः शुक्लःशुद्धः विष्णुर्व्यापनशीलः सनातनःकूटस्थः मुंजकेशः मुंजवत्पीतकेशः हरिश्मश्रुःपिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिश्रुतेः सर्वभूतानिविराट्तस्यपितामायावी तस्यापिपिताशुद्धंब्रह्म ॥ ॥ २९ ॥ तस्यप्रासंगिकस्यविष्णुदर्शनात्मकस्यतपसइंद्रविजयत्रैलोक्याधिपत्यहेतोःसावशेषंकर्मगतिजिज्ञासोत्पादकंशेषंकिंचिदस्तीत्याह नूनमिति ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महदैश्वर्यंब्रह्मवर्णेब्राह्मणादिधर्मे उत्तममैश्वर्यंब्राह्ममैश्वर्यंनिवर्ततेचकथं अयमर्थः सर्वांश्वलोकानामोतिसर्वांश्वकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीत्यात्मसाक्षात्कारफलमैश्वर्यमंतवच्चेत्कर्मफलाविशेषः नचपुनरावर्ततइतिश्रुतिव्याकोपश्व अनंतंचेत् अस्थूलमनणुइत्यादिनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधः निर्विशेषसविशेषयोर्ब्रह्मणोः समसत्ताकत्वायोगादिति ॥ ३१ ॥ प्रवर्ततेचेष्टांकुर्वंति कोंतर्यामीत्यर्थः शाश्वतोब्रह्मभूत्वेतिशेषः किंफलंशाश्वतत्वप्रापकंज्ञानंयज्ञादिफलं ॥ ३२ ॥ कर्मणायज्ञादिना ज्ञानेनउपास्त्या फलंविद्याख्यं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनाशीत्यधिकद्विश

ऐश्वर्यंवैमहद्ब्रह्मवर्णेकस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ निवर्ततेचापिपुनःकथमैश्वर्यमुत्तमं ॥ ३१ ॥ कस्माद्भूतानिजीवंतिप्रवर्ततेयथापुनः ॥ किंवाफलंपरंप्राप्यजीवस्तिष्ठतिशाश्वतः ॥ ३२ ॥ केनवाकर्मणाशक्यमथज्ञानेनकेनवा ॥ तदवाप्तुंफलंविप्रतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ इतीदमुक्तःसमुनिस्तदानींप्रत्याहयत्तच्छृणुराजसिंह ॥ मयोच्यमानंपुरुषर्षभत्वमनन्यचित्तःसहसोदरीयैः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिवृत्रगीतासुएकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ९ ॥ उशनोवाच नमस्तस्मैभगवतेदेवायप्रभविष्णवे ॥ यस्यपृथ्वीतलंतातसाकाशंबाहुगोचरः ॥ १ ॥ मूर्धायस्यत्वनंतंचस्थानंदानवसत्तम ॥ तस्याहंतेप्रवक्ष्यामिविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ २ ॥ तयोःसंवदतोरेवमाजगाममहामुनिः ॥ सनत्कुमारोधर्मात्मासंशयच्छेदनायवै ॥ ३ ॥ सपूजितोऽसुरेंद्रेणमुनिनोशनसातथा ॥ निषसादासनेराजन्महार्हेमुनिपुंगवः ॥ ४ ॥ तमासीनंमहाप्रज्ञमुशनावाक्यमब्रवीत् ॥ ब्रूह्यस्मैदानवेंद्रायविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ ५ ॥ सनत्कुमारस्तुततःश्रुत्वाप्राहवचोर्थवत् ॥ विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तंदानवेंद्रायधीमते ॥ ६ ॥ शृणुसर्वमिदंदैत्यविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ विष्णौजगत्स्थितंसर्वमितिविद्धिपरंतप ॥ ७ ॥ सृजत्येषमहाबाहोभूतग्रामंचराचरं ॥ एषचाक्षिपतेकालेकालेविसृजतेपुनः ॥ ८ ॥ अस्मिन्गच्छंतिविलयमस्माच्चप्रभवंत्युत ॥ नैषज्ञानवताशक्यस्तपसानैवचेज्यया ॥ संप्राप्तुमिंद्रियाणांतुसंयमेनैवशक्यते ॥ ९ ॥

ततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ९ ॥ दुर्वहंप्रश्नभारंनिर्वोढुंहरिंशरणीकरोति नमइति तलंअधोभागः साकाशंआकाशसहितंसर्वंउपरितनं बाहुगोचरोमध्यस्थमित्यर्थः ॥ १ ॥ अनंतंस्थानंमोक्षः ॥ २ ॥ विष्ण्वनुग्रहमाह तयोरिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ माहात्म्यंमहांश्वासौआत्माचतस्यभावः विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वंप्रत्यगभिन्नत्वंचशृणु उत्तमंतच्छ्रवणस्यमोक्षदत्वात् तदेवाह विष्णौजगत्कनकेकुंडलमिवस्थितंविद्धि चेतनाचेतनंसर्वंविष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेवव्युत्पादयति सृजतीति ॥ ८ ॥ निमित्तत्वमुक्त्वाउपादानत्वमाहार्धेन अस्मिन्निति कार्यंयत्रलीयतेयतश्वोद्भवतितदुपादानमित्यर्थः एवमभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणंजगत्कारणत्वंविष्णोरुक्तंतस्यदुर्ज्ञेयत्वमाह नेति संयमेनयोगेन ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संयमेनैवेत्येवशब्देनयज्ञादीनामात्मप्राप्तावसाधनत्वंमाभूदित्याह बाह्यइति यःपुमान्बाह्येयज्ञादौविविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेर्विविदिषाहेतौ आभ्यंतरेशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंप श्यतीतिश्रुतेर्दर्शनहेतुत्वेनांतरंगेसमाधौ मनसिसंकल्पेचइदंमेऽनेनांगंसंस्क्रियतइतिस्थिरेणात्मविविदिषाचित्तसंस्कारान्यतराभिसंधौचबुध्यानिश्चयेनस्थितोनिष्ठावान् तानिबाह्ययज्ञादीनिनिर्मलीकुरुते तैश्चि त्तंशोधयतीत्यर्थः सोऽमुत्रदेहाभिमानत्यागलभ्येआत्मलोकेगत्वाआनंत्यंमोक्षमश्नुते ॥ १० ॥ निर्मलीकरणेदृष्टांतांतरमाह यथेति हिरण्यकर्तास्वर्णकारः ॥ ११ ॥ जातिशतैर्जन्मशतैः अनेनयज्ञादिना शमादिनाअतियत्नेनत्वेकजातौएकजन्मन्यपि ॥ १२ ॥ दृष्टांतांतरमाह लीलयेति ॥ १३ ॥ ननुकर्मसुक्रियमाणेष्वपिचित्तशुद्धिर्नदृश्यतेऽतस्तत्करणंव्यर्थमित्याशंक्यदृष्टांतपूर्वकमावृत्याफलंसिध्यतीत्या हत्रिभिः यथाचेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ युक्तोयोजितः गुणैःसत्वाद्यैः प्रसंगिषुरूप्यादिसंगिषुदोषः अभ्यासजेनबाह्याभ्यंतरसाधनानांपुनःपुनरावृत्युत्थेन ॥ १६ ॥ रक्तानिजीवजातानीतिशेषः कर्मविशेषा

बाह्येचाभ्यंतरेचैवकर्मणोर्मनसिस्थितः ॥ निर्मलीकुरुतेबुध्यासोमुत्रानंत्यमश्नुते ॥१०॥ यथाहिरण्यकर्तावैरूप्यमग्नौविशोधयेत् ॥ बहुशोतिप्रयत्नेनमहता त्मकृतेनह ॥ ११ ॥ तद्वज्जातिशतैर्जीवःशुध्यतेऽनेनकर्मणा ॥ यत्नेनमहताचैवाप्येकजातौविशुध्यते ॥ १२ ॥ लीलयाल्पंयथागात्रात्प्रमृज्यादात्मनोरजः ॥ ब हुयत्नेनमहतादोषनिर्हरणंतथा ॥ १३ ॥ यथाचाल्पेनमाल्येनवासितंतिलसर्षपं ॥ नमुंचतिस्वकंगंधंतद्वत्सूक्ष्मस्यदर्शनं ॥ १४ ॥ तदेवबहुभिर्माल्यैर्वास्यमानंपुनः पुनः ॥ विमुंचतिस्वकंगंधंमाल्यगंधेचतिष्ठति ॥ १५ ॥ एवंजातिशतैर्युक्तोगुणैरेवप्रसंगिषु ॥ बुध्यानिवर्ततेदोषोयत्नेनाभ्यासजेनह ॥ १६ ॥ कर्मणास्वनुरक्ता निविरक्तानिचदानव ॥ यथाकर्मविशेषांश्चप्राप्नुवंतितथाशृणु ॥ १७ ॥ यथावत्संप्रवर्ततेयस्मिंस्तिष्ठतिवाविभो ॥ तत्तेनुपूर्व्याव्याख्यास्येतदिहैकमनाः शृणु ॥ १८ ॥ अनादिनिधनःश्रीमान्हरिर्नारायणःप्रभुः ॥ देवःसृजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ १९ ॥ सवैसर्वेषुभूतेषुक्षरश्चाक्षरएवच ॥ एका दशविकारात्माजगत्पिबतिरश्मिभिः ॥ २० ॥

न्रागविरागहेतून् ॥ १७ ॥ यथावाकर्मणिप्रवर्ततेऽविद्यादशायां यस्मिन्निमित्तेतिष्ठंतिकर्मभ्योनिवर्ततेविद्यायांसत्यां आनुपूर्व्येतिच्छेदः पूर्वरूपमार्षं ॥ १८ ॥ एवंसाधनाभिमुखीकृतस्यज्ञेयमाह अना दीति अनादिनिधनःनित्यः द्योततइतिदेवश्चिन्मात्रः ननुनित्यज्ञानंनास्त्येवघटज्ञानंजातंपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवादित्याशंक्याह श्रीमानिति श्रीयतेआश्रीयतइतिश्रीरुपाधिस्तद्वान् घटाकाशवदौपाधि कावुत्पत्तिलयौनतुस्वतइत्यर्थः हरिःसंहर्ता नारायणःसर्वाश्रयः प्रभुःसर्वनियंता ॥ १९ ॥ अस्यैवसार्वात्म्यंवक्तुंनवविधसर्गोपादानत्वमाह सवाइति सर्वेषुभूतेषुशरीरिषु क्षरःसंघातः अक्षरोजीवः एकादश इंद्रियाणि पिबतिगृह्णाति रश्मिभिरिंद्रियैः अत्रक्षरइतिमहतःसर्गःप्रथमउक्तः भूतेष्वितिभूतसर्गोद्वितीयउक्तः एकादशेतिवैकारिकस्तृतीयऐंद्रियकःसर्गउक्तः तएतेत्रयःप्राकृताःसर्गाः यथोक्तंवैष्णवे प्रथमो महतःसर्गोविज्ञेयोब्रह्मणस्तुयः तन्मात्राणांद्वितीयस्तुभूतसर्गोहिसस्मृतः वैकारिकस्तृतीयस्तुसर्गऐंद्रियकःस्मृतः इत्येषप्राकृतःसर्गःसस्मृतोबुद्धिपूर्वकइति ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऐकात्म्यसिद्धयेनारायणावयवत्वेनकृत्स्नंजगन्निरूपयति पादाबित्यादिना दिवंस्वर्लोकं ॥ २१ ॥ तेजोमयश्चाक्षुषः मनश्चंद्रमसीत्यादौआधाराधेयभावोगंगायांजलमितिवदभेदविवक्षयाज्ञेयः बुद्धिर्महत्त
त्वंज्ञानगतावृत्तिरूपज्ञानाकारा रसस्त्वप्सुप्रतिष्ठितः आपोरसनेत्यर्थः ॥२२॥ अनंतराःसन्निहिताःनेत्राभ्यांनेत्ररश्मिभिर्निर्वृत्तमितिशेषः पादयोःपादावेवभूः॥२३॥ रजइति एतेगुणावक्ष्यमाणविधयाषट्प्र
कारानारायणाख्यचैतन्यानुविद्धतयातदात्मानःषड्विधजीवसंज्ञाभवंति आश्रमाणामितिसंधिरार्षः कर्मणोजपादेःफलंतत्प्राप्तिरेव सर्वस्यसुकृतस्यफलंसप्तस्वर्गात्मकंसुखमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अकर्मणःनैष्क
र्म्यस्यसंन्यासस्यफलंमोक्षःछंदांसिमंत्रादयःअक्षरंप्रणवः ॥२५॥ बहवोवर्णाआश्रमाश्चआश्रयोयस्यपरमोधर्मआत्मदर्शनं यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोध
र्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति तपःकृच्छ्रचांद्रायणादि तत्फलमप्ययमेवेत्यर्थः सत्कार्यं असत्कारणं ॥ २६ ॥ श्रुतिर्मंत्राः शास्त्रंशास्तीतिशास्त्रंप्रवर्तनावाक्यंब्राह्मणं ग्रहाऐंद्रवाय्वाद्याःसोमपात्राणि षोडशर्त्र

पादौतस्यमहींविद्धिमूर्धानंदिवमित्युत॥ बाहवस्तुदिशोदैत्यश्रोत्रमाकाशमेवच ॥ २१ ॥ तस्यतेजोमयःसूर्योमनश्चंद्रमसिस्थितं॥ बुद्धिर्ज्ञानगतानित्यंरस
स्त्वप्सुप्रतिष्ठितः॥ २२ ॥ भ्रुवोरनंतरास्तस्यग्रहादानवसत्तम॥ नक्षत्रचक्रंनेत्राभ्यांपादयोर्भूश्चदानव ॥ २३ ॥ रजस्तमश्चसत्वंचविद्धिनारायणात्मकं॥ सो
श्रमाणांफलंतातकर्मणस्तत्फलंविदुः॥ २४ ॥ अकर्मणःफलंचैवसएवपरमव्ययः॥ छंदांसियस्यरोमाणिह्यक्षरंचसरस्वती॥ २५ ॥ बह्वाश्रयोबहुमुखोधर्मो
हृदिसमाश्रितः॥ सब्रह्मपरमोधर्मस्तपश्चसदसच्चसः॥ २६॥ श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतःषोडशर्त्विक्क्रतुश्चसः ॥ पितामहश्चविष्णुश्चसोऽश्विनौसपुरंदरः॥ २७॥ मि
त्रोथवरुणश्चैवयमोथधनदस्तथा॥ तेपृथग्दर्शनास्तस्यसंविदंतितथैकतां॥एकस्यविद्धिदेवस्यसर्वंजगदिदंवशे॥ २८॥नानाभूतस्यदैत्येंद्रतस्यैकत्वंवदत्ययं॥
जंतुःपश्यतिविज्ञानात्ततोब्रह्मप्रकाशते॥ २९॥

त्विजः ब्रह्माब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रःपोताएतेसर्ववेदीयाः होतामैत्रावरुणाच्छावाकोग्रावस्तोताएतेऋग्वेदिनः अध्वर्युःप्रतिप्रस्थातानेष्टोन्नेताएतेयाजुषाः उद्गाताप्रस्तोताप्रतिहर्तासुब्रह्मण्यएतेसामगाः ॥ २७ ॥
तेऋत्विजःपृथग्दर्शनाअपिइंद्राग्न्महेंद्रोन्योऽग्नेर्वैश्वानरोऽन्यइतिशास्त्रेणपृथक्पितामहादीन्कर्मपृथक्त्ववशात्पश्यंतोपितस्यैकतांतथाकारणत्वेनसंविदंति तथाचकात्यायनः कर्मपृथक्त्वाद्धिपृथगभिधानाःस्तु
तयोभवंत्यैकैववामहात्मादेवतेति श्रुतिरपितद्यदिदमाहुरमुंयजामुंयजेत्येतस्यैवसाविसृष्टिरिति ॥ २८ ॥ नानेति अयमितिबुद्धिस्थआम्नायःपरामृश्यते सचएकंसंतंबहुधाकल्पयंति योदेवानांनामधाएक
एवेत्यादिः अनुभवेनैवैतज्जनोजानातीत्याह जंतुरिति विज्ञानाद्वृत्त्यासोपाधिकावस्थायांसार्वात्म्यंपश्यति वृत्तिविलयेतुब्रह्मअद्वैतं ॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मप्राप्तेरतिदौर्लभ्यमाह संहारेति संहरत्यस्मिन् विक्षिपत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या संहारविक्षेपशब्दाभ्यां जगल्लयोदयकालः कल्पसंज्ञक उच्यते तस्य सहस्रकोटीः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे इति द्वितीया तावत्कालप र्यंतं केचिज्जीवास्तिष्ठंति स्थावरा भूत्वा आसते प्रचरंति जंगमा भवंति चान्ये तत्राप्येकैकस्य कल्पस्याति प्रमाणत्वं भंग्यंतरेणाह प्रजाविसर्गस्येति पारिमाण्यं स्वार्थे तद्धितः बहूनीत्यसंख्येयत्वमुक्तं ॥ ३० ॥ वा पीत्येतद्व्याचष्टे वाप्य इति द्वाभ्यां योजनविस्तृताः पंचशता इति वाक्यशेषाद्विस्तारयोजनसंख्या ज्ञेया आयामतो दैर्घ्यतः योजनतः पंचशता इति संबंधः शता इति लिंगव्यत्यय आर्षः पंचशतं योजनानीत्यर्थः अ वगाढाः नास्ति वगाढोऽवगाहो यासां ताः दुरवगाहा इत्यर्थः भागुरिमतेनावेत्युपसर्गस्याकारलोपः कुत्वा नञ्समासः अत एव प्रत्येकशः प्रवृद्धाः ॥ ३१ ॥ वाप्या इति अयमर्थः यदि वालकोट्याकेशाग्रेणैकैक स्मिन्दिवसे एक एक एव बिंदुरुद्ध्रियेत न द्वितीयः तेन क्रमेणैकैकवाप्या उच्छोषणेन बहुसहस्रवाप्युच्छेदः स्यात्तर्हि संसारस्यापि विनाज्ञानमुच्छेदः स्यात् एकस्य मुक्त्या एकस्य विसर्गस्य नाशेऽप्यनंता जीवाः संतीति स र्वथापि संसारस्यानुच्छेद एव तथोक्तं भगवता नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठेति ॥ ३२ ॥ एवं मुक्तिदौर्लभ्याय संसारस्यानंत्यमुक्तं इदानीं रजः सत्वं तमश्चैव विद्धि नारायणात्मकमिति पूर्वोक्तं गुणत्रयं रंजकत्वस्वच्छत्व

संहारविक्षेपसहस्रकोटीस्तिष्ठंति जीवाः प्रचरंति चान्ये ॥ प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ॥ ३० ॥ वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः क्रोशं च गं भीरतयावगाढाः ॥ आयामतः पंचशताश्च सर्वाः प्रत्येकशो योजनतः प्रवृद्धाः ॥ ३१ ॥ वाप्या जलं क्षिप्यति वालकोट्या त्वह्ना सकृच्चाप्यथ न द्वितीयं ॥ तासां क्षये वि द्धि परं विसर्गं संहारमेकं च तथा प्रजानां ॥ ३२ ॥ षड्जीववर्णाः परमं प्रमाणं कृष्णो धूम्रो नीलमथास्य मध्यं ॥ रक्तं पुनः सह्यतरं सुखं तु हारिद्रवर्णं सुसुखं च शुक्लं ॥ ३३ ॥

मलिनत्वसाम्याद्रक्तश्वेतकृष्णशब्दैर्विवक्षित्वा तेषां भागभेदेन षड्रूपाणि प्रकल्प्यंते तथाहि त्रिदंडविष्टंभवद्गुणत्रयमन्योन्यव्यतिरेकेण न तिष्ठति तत्र यदा तमस आधिक्यं सत्वरजसोर्न्यूनत्वसमत्वे तदा कृष्णो वर्णः अंत्ययोर्वैपरीत्ये धूम्रः तथा रजस आधिक्ये सत्वतमसोर्न्यूनत्वसमत्वे नीलवर्णः अंत्ययोर्वैपरीत्ये मध्यं मध्यमो वर्णः तच्च रक्तं लोकानां सह्यतरं लोकानां प्रवृत्तिकुशलानाममूढानां साहसिकानां सत्वस्याधिक्ये र जस्तमसोर्न्यूनत्वसमत्वे हारिद्रः पीतवर्णस्तच्च सुखकरं अंत्ययोर्वैपरीत्ये शुक्लं तच्चात्यंतसुखकरं ततः कृष्णो मुख्यसर्गः स्थावरश्चतुर्थः धूम्रस्तैर्यग्योन्यः पंचमः पीतो देवसर्गः षष्ठः नीलो मानुषसर्गः सप्तमः मध्यमो नुग्रहसर्गोऽष्टमः शुक्लः कौमारसर्गो नवमः यथोक्तं वैष्णवे मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तु यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्यते तदूर्ध्वस्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ततोर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्त मः स तु मानुषः मध्यमोनुग्रहः सर्गः सात्विकस्तामसश्च सः पंचैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः अत्रानुग्रहशब्देन द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतिप्रसिद्धाः शम कामादिचेतोवृत्त्यनुग्राहका देवता उच्यंते स चानुग्रहो जातिभेदाद्भिन्नः यथोक्तं वायुपुराणे अष्टमोनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः विपर्ययेण वाशक्त्या सिद्ध्या तुष्ट्या तथैव च स्थावरेषु विपर्यासस्तिर्यग्योनिषु शक्तितः सिद्ध्यात्मना मनुष्येषु तुष्ट्या देवेषु कृत्स्नश इति ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परंत्विति एतेषुसर्गेषुशुक्लंकौमारसर्गः रागद्वेषराहित्यात् विमलंनिष्पापंअतएवविशोकं विशोकत्वमपिकुतः यतोगतक्लमंप्रवृत्त्याख्यश्रमहीनं सिध्यतिमोक्षंसाधयति एतच्चात्यंतदुर्लभमित्याह गत्वेति योनि प्रभावाणिजन्मानिनित्ययोनिजानिधृष्टद्युम्नादिवत् तेषांस्वधिकारिकाणांनेतरवद्योनिजंजन्म गत्वाप्राप्य यथोक्तं मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतइति ॥३४॥ यांसिद्धिंजीवउपैतितांव्याचष्टे गतिमिति शुभंदर्शनंसच्छास्त्रंगत्वाप्राप्यदेवइंद्रोयांगतिंदर्शनमात्मानुभवात्मिकामाहउक्तवान् सैवशुक्लवर्णभूतांसिद्धिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदम दर्शमिति तस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमिदंद्रंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेइति ततमंततमित्येकस्यतकारस्यछांदसोलोपः इदंब्रह्म अदर्शअपश्यं एतेनेदमिहवाक्यंप्रमाणत्वेनदर्शितं इदमेवान्यत्रापितुल्यमित्याह गतिरिति वर्णःसत्वादितारतम्यं वर्णोपिकालकृतः कालःप्रागुक्तश्चतुर्युगात्माजीवोधर्मैरतोधर्ममालंबमानोऽधर्माद्यावृत्तोऽधर्मैरतइतिक्रमेणकृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञः तथाचजीवस्यप्राग्भवीयसंस्कारवशाद्याद्

परंतुशुक्लंविमलंविशोकंगतक्लमंसिद्ध्यतिदानवेंद्र॥ गत्वातुयोनिप्रभवाणिदैत्यसहस्रशःसिद्धिमुपैतिजीवः ॥ ३४ ॥ गतिंचयांदर्शनमाहदेवोगत्वाशुभंदर्शनमेवचापि॥ गतिःपुनर्वर्णकृताप्रजानांवर्णस्तथाकालकृतोऽसुरेंद्र॥३५॥ शतंसहस्राणिचतुर्दशेहपरागतिर्जीवगुणस्यदैत्य॥आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्थानंतथानिःसरणंचतेषां॥ ३६॥ कृष्णस्यवर्णस्यगतिर्निकृष्टासस्सज्जतेनरकेपच्यमानः॥स्थानंतथादुर्गतिभिस्तुतस्यप्रजाविसर्गान्सुबहून्वदंति॥३७॥शतंसहस्राणिततश्चरित्वाप्राप्नोतिवर्णंहरितंतुपश्चात्॥ सचैवतस्मिन्निवसत्यनीशोयुगक्षयेतपसासंवृतात्मा॥ ३८॥ सवैयदासत्वगुणेनयुक्तस्तमोव्यपोहन्घटतेस्वबुद्ध्या॥ सलोहितंवर्णमुपैतिनीलान्मनुष्यलोकेपरिवर्ततेच॥ ३९॥

शःसत्वाद्याविर्भावस्तादृशीगतिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ शतमिति सेयंजीवगुणस्यगतिःपरापार्यंतिकीदशानामिंद्रियाणामंतःकरणचतुष्टयस्यचकरणगणस्यभेदाच्चतुर्दशसंख्याकासतीतावंतिशतानिसहस्राणिशतसहस्राणिलक्षाणिवाविषयभेदाद्भवति तथाहि विषयभेदाद्वृत्तिभेदंश्रुतिराह अयंवैहरयोयंवैदशचशतानिचसहस्राणिचप्रयुतानिचेत्यादि आरोहणंउपर्युपरिसोपानारोहक्रमेणऊर्ध्वगतिः तैरेवचतुर्दशभिःसत्वतारतम्यप्रधानैःकृतंतत्कृतं स्थानंचतेषुतेषुपदेषुस्थैर्यं तथानिःसरणंतेभ्यःपदेभ्यश्च्युतिः तेषांजीवानांतत्कृतैव तस्मादेतेचतुर्दशसात्विकमार्गप्रवणाःकार्याइत्यर्थः ॥२६॥अन्यथादोषमाह कृष्णस्येति कृष्णस्यस्थावरत्वप्रापकस्यवर्णस्यनिकृष्टानीचागतिः यतःसभावीस्थावरोनरकेनरकप्रदेकर्मणिसज्जते अतोनरकेपच्यमानएवास्ते तत्रैवतस्यस्थानंस्थितिःदुर्गतिभिःतैरेवचतुर्दशभिर्दुर्मार्गप्रवृत्तैर्भवति स्थानावधिमाह सुबहूनिति प्रजाविसर्गान्कल्पान् ॥३७॥ सुबहूनित्यस्यव्याख्या शतंसहस्राणिलक्षमित्यर्थः हरितंधूम्रंतिर्यग्योनित्वं अनीशोदीनःशीतवाताद्यर्दितःसर्वतोमृत्युभयदर्शीच युगक्षयेपापभोगक्षये इदंहिवर्णद्वयंकेवलाभोगभूमिरेव अतोत्रभोगेनक्षपितकलुषस्यदैवात्प्राचीनपुण्योदयेसतिजीवस्तपसाविवेकेनसंवृतात्माव्याप्तचित्तोभूत्वा ॥ ३८ ॥ सत्वगुणेनयुक्तःसन्बुद्ध्यातमोगुणप्रवृत्तिंदूरीकुर्वन्घटते यततेश्रेयसे तदासर्वोत्कर्षेसतिलोहितमष्टममनुग्रहसर्गमुपैति शमकामाद्यभिमानिदेवताभावंप्राप्नोतीत्यर्थः सत्वापकर्षेतुनीलात्नीलत्वंप्राप्यमनुष्यलोकेपरिवर्ततेगतागतंकरोति चकारोवाशब्दस्यार्थे ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सः नीलत्वं प्राप्तः तत्र मानुषलोके संहारविसर्गकल्पं बंधनैर्विधिनिषेधनिगडैः क्लिश्यमानस्तपोवृद्धिं कुर्वाणो हारिद्रं षष्ठं सर्गं देवताभावमुपैति तत्रापि संहारविक्षेपशते कल्पशते जाते सति व्यतीते व्यतिगच्छति कर्म व्यतिहारे तङ् गतिकांत्यर्थस्य वीधातोरंतःप्रश्लिष्टस्य ईधातोर्व्यतिपूर्वस्येदं रूपं तथा च देवो भूत्वा मनुष्यत्वमुपैति मानुषश्च भूत्वा देवत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेवाह हारिद्रेत्यादिना देवः सहस्रशः कल्पान् संचरन्नप्यविप्रमुक्तो विषयवियोगहीनो निरये च संवर्तकृतानि कल्पे कल्पे कृतानि फलानि भुंजानो गतीः संचरंस्तिष्ठतीति पूर्वेणान्वयः गतिसंख्या दश पंच च चत्वारि चेत्येकोनविंशतिसहस्राणि अयमर्थः एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुगिति श्रुतेः स्वप्नोपमे स्वर्गेऽपि दशेंद्रियाणि पंच प्राणा मन आदिचतुष्टयं चेत्येकोनविंशतिर्जाग्रद्वासनामयानि भोगसाधनानि वर्तंते तान्येव पूर्ववत्तावंति शतानि सहस्राणि च भवंति अत्र दिव्योऽपि भोगो रागहेतुत्वात्पुण्यक्षेपकत्वादनित्यत्वाच्च निरय एवेति स्वर्गोऽपि निरयभोग उक्तः ततश्च एनं नरं निरयात् भोगप्रदकर्मणः सकाशात्तु विमुक्तं विद्धि स्वर्गोऽपि क्षयवानित्यर्थः अन्येष्वपि संभवेषु स्थावरतैर्यग्योन्यादिषु मानुषवर्ज्येषु तस्मात्तिर्यक्सर्गवद्देवसर्गोऽपि भोगभूमित्वाद्धेय एवेति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्यतीत इत्यस्यार्थं स्पष्टयति स इति देवा मानुषत्वं मानुषाश्च देवत्वं भजंत इत्यर्थः अमृतत्वं अष्टौ पूर्वोक्तानि श्रोत्रत्वक्चक्षुजिव्हाघ्राण

स तत्र संहारविसर्गमेकं स्वधर्मजैर्बंधनैः क्लिश्यमानः ॥ ततः स हारिद्रमुपैति वर्णं संहारविक्षेपशते व्यतीते ॥ ४० ॥ हारिद्रवर्णस्तु प्रजाविसर्गात्सहस्रशस्तिष्ठति संचरन्वै ॥ अविप्रमुक्तो निरये च दैत्य ततः सहस्राणि दशापराणि ॥ ४१ ॥ गतीः सहस्राणि च पंच तस्य चत्वारि संवर्तकृतानि चैव ॥ विमुक्तमेनं निरयाच्च विद्धि सर्वेषु चान्येषु च संभवेषु ॥ ४२ ॥ स देवलोके विहरत्यभीक्ष्णं ततश्च्युतो मानुषतामुपैति ॥ संहारविक्षेपशतानि चाष्टौ मर्त्येषु तिष्ठत्यमृतत्वमेति ॥ ४३ ॥ सोऽस्मादथ भ्रश्यति कालयोगात्कृष्णे तले तिष्ठति सर्वकृष्टे ॥ यथा त्वयं सिध्यति जीवलोकस्तत्तेऽभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४ ॥ दैवानि स व्यूहशतानि सप्त रक्तो हरिद्रोऽथ तथैव शुक्लः ॥ संश्रित्य संधावति शुक्लमेतमष्टावरानर्च्यतमान्स लोकान् ॥ ४५ ॥

चित्तमनोबुद्ध्याख्यानि ज्ञानेंद्रियाणि दृष्टिसृष्टिमाश्रित्य तान्येव स्वस्वविषयलयोदयकारणानीति विषयभेदात्तान्येव शतानि सहस्राणि वा लयोदयान्मर्त्येषु यस्तिष्ठति स उपैतीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ सोऽस्मात् संकल्पकृताल्लयोदयप्रवाहात् कालः कलिरूपस्तद्योगाच्च प्रभ्रश्य कृष्णे तले तलवदधोगते सर्वकृष्टे सर्वेभ्यो नीचे स्थावरे तिष्ठति अयमारोहावरोहप्रवाहपतितः सिध्यति मुच्यते ॥ ४४ ॥ मुक्त्युपायमेवाह दैवानीति समुमुक्षुः सप्त व्यूहशतानि दैवानि संश्रित्य रक्तादिक्रमेण अंते शुक्ल एव सन्नवराँल्लोकान्संधावतीति संबंधः एकस्यानेकधाभावो व्यूहः बुद्धेः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिव्हाघ्राणमनोबुद्धिरूपेण सप्तधा भूतायास्तत्तदिंद्रियवृत्तिभेदात् व्यूहानां शतानि सहस्राणि वा पूर्ववद्भवंति तत्र दैवानि सात्विकानि शमदमादीन्येव संश्रित्य प्रथमं रक्तः शमाद्यभिमानिदेवतारूपः अत्यंतं शमादिमान्भवति ततो हारिद्रो दैवस्ततः शुक्लः कौमारो बालवद्रागद्वेषशून्यो भवति ततः अष्टावरान् अष्टौ पुर्यः अवरा अनुत्कृष्टाः पश्चाद्भूता वा येषु तान्सगुणात्मरूपान् लोकान् अर्च्यतमान् धूम्रादिमार्गं प्राप्य चंद्रलोकादर्च्यादर्च्यतरोऽर्चिरादिमार्गं प्राप्यो ब्रह्मलोकस्ततोऽप्यर्च्यतमान् ज्ञानैकप्राप्यलोकान् योगफलभूतान् तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तृतीयमैश्वर्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अष्टावरानित्येतद्व्याचष्टे अष्टाविति शतशब्दार्थःप्राग्वत् अयमर्थः सप्तांगएकोनविंशतिमुखइतिजाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यवच्छ्रवणात्सप्तजाग्रदवस्थापंचभूतात्मकःस्थूलदेहःशब्दादिपंचकंचअस्यद्रष्टुःअंगमिवांगं स्वरूपभूतमपिअविद्यादर्पणेनमुखवत्पराक्त्वंप्रापितस्यसतःप्राप्तयेएकोनविंशतिः दशेंद्रियाणिप्राणपंचकंमनोबुध्यहंकार चित्तचतुष्टयंचेतिमुखानीवप्राप्तिद्वाराणि अविद्याकामकर्मात्मकस्त्रिशकःसंघातःजा ग्रद्वत्स्वप्नेपितुल्यइति यान्यष्टावुक्तानितान्येवषष्टिशतानीतियोजना यदात्वविद्यादित्रयंत्रिंशकात्पृथग्गण्यते तदापिसर्वेषामावृत्त्याषट्षष्टिःसुषुप्तौच आनंदभुक्चेतोमुखइतिश्रुतेःभोग्यआनंदःभोगसाधनंचेतिद्व यंचेत्षट्षष्टिःतदात्वृजुतरएवार्थः एतानिमहाद्युतीनांपूर्णप्रकाशानामात्मविदांमनोविरुद्धानिमनसैवविशेषेणरुद्धानिमूढदृष्ट्यापृथग्भूतान्यपिविदुषांमनोमात्राण्येवेत्यर्थ. सेयंशुक्लस्यवर्णस्यगतिःसंक्षेपेण त्रीणि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यानिरुद्धानिचेच्छिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंते सआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतिप्रसिद्धस्यतुर्यस्यप्राप्तिः एवशब्देनत्रयरोधात्मिकैवतुर्यप्राप्तिःतुर्यस्यप्रत्यक्त्वेनाप्राप्यत्वात् ॥ ४६॥ एवंविदोजीवन्मुक्तस्या

अष्टौचषष्टिंचशतानिचैवमनोविरुद्धानिमहाद्युतीनां॥ शुक्लस्यवर्णस्यपरागतिर्यात्रीण्येवरुद्धानिमहानुभाव॥४६॥ संहारविक्षेपमनिष्टमेकंचत्वारिचान्यानिवसत्यनीशः॥ षष्ठस्यवर्णस्यपरागतिर्यासिद्धावसिद्धस्यगतक्लमस्य॥ ४७॥ सप्तोत्तरंतत्रवसत्यनीशःसंहारविक्षेपशतंसशेषं ॥ तस्मादुपावृत्यमनुष्यलोकेततोमहान्मानुषतामुपैति॥ ४८॥

पिप्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाह संहारेति एकंसंहारविक्षेपशतंअनिष्टंवसतीति एकंभोगायारब्धंजन्मदृष्टिस्सृष्ट्यभिप्रायेणलयोदयशतात्मकंइहदेहेवसतीत्यध्याहृत्ययोज्यं अस्यैवयोगिनःक्रममुक्तिमाह चत्वारीति अनीशःयोगैश्वर्योपस्थापितान्दिव्यान्भोगांस्त्यक्तुमसमर्थोयोगीअन्यानिचत्वारिमहर्जनस्तपःसत्यलोकाख्यानियोगबलतारतम्येनऐश्वर्यतारतम्यवंतिक्रममुक्तिस्थानानिवसति अधिवसति वासेनि मित्तमाह षष्ठस्येति यागतिःसत्वशुध्यात्मिकातस्याःसिद्धावपिअसिद्धस्यशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेणजीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य गतक्लमस्यनष्टरागादिदोषस्ययोगसिद्धोपिब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्क्रममुक्तिभाग्भवतीत्यर्थः ॥४७॥योगभ्रष्टगतिमाह सप्तेति अनीशःसम्यग्योगमनुष्ठातुमशक्तः तत्रपरोक्षत्वेननिर्दिष्टेस्वर्गलोके सप्तपूर्वोक्तानिश्रोत्रादिपंचकंमनोबुद्धीचतानिउत्तराणिसत्वोत्कर्षबलेनउत्कृष्टानियस्मिन् तादृशंसंहारविक्षे पशतंसशेषंकर्मशेषसहितं ध्येयब्रह्मसाक्षात्कारेहि तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिनिःशेषपापदाहश्रुतेस्ततःप्रागारब्धयोगस्ययोगिनःकर्मशेषमस्तीतियुक्तं शुद्धकर्मासन्योगीप्राग्योगसिद्धेर्मृतश्चेत्भुवोलोकंस्वर्लोकंचगच्छतीत्यर्थः ततश्चमानुषंजन्मप्राप्यमहान्कुलशीलविद्यादिनापूज्योभवति ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मान्मानुषाद्भावादुपावृत्त्यनिष्क्रम्य अग्रेउत्तरमुत्तरंभूतसर्गंप्रतिगंतुंसंतिष्ठतिप्रस्थानंकरोति पूर्वाभ्यासवशादुत्तरोत्तरांयोगभूमिकामारोहतीत्यर्थः सएवंप्रतिष्ठमानःसप्तकृत्वःसप्तवारंलोकान्परैतिपर्यटति संहारविक्षेपयोःसमाधिव्युत्थानाभ्यांकृतःसंवादितःप्रभावऐश्वर्यंयेनसः अयमर्थः प्रथमांभूमिमारूढोयोगीमृतःस्वर्गंप्राप्यततश्च्युतःसार्वभौमोराजाभवति एवंसोयंभूलोकजयः एवंउत्तरोत्तरयोगकलावृद्ध्या उत्तरमुत्तरंलोकंजयति अंतेब्रह्मलोकंसप्तमंप्राप्यापिपुनरावर्ततेयदिध्येयवस्तुन्यहंममहंनकुर्वीत तंकुर्वंस्तुब्रह्मणासहैवमुच्यते तत्रप्रमाणानि प्राप्यपुण्यकृतांलोकानुषित्वाशाश्वतीःसमाः शुचीनांश्रीमतांगेहेयोगभ्रष्टोभिजायते तत्रतंबुद्धिसंयोगंलभतेपौर्वदेहिकं यततेचततोभूयःसंसिद्धौकुरुनंदनेतिगीता आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोर्जुनेतिच ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिच ॥ ४९ ॥ सप्तेति एवशब्दोभिन्नक्रमः संहारमितिणमुलंतं सप्तभूरादिसत्यलोकांताँल्लोकान्मनोबुद्धिसहितानिज्ञानेंद्रियाणिवासंहृत्यैवबोधेनबाधित्वाजीवलोकेसंतिष्ठति सम्यक्मोहशोकाभावा

तस्मादुपावृत्यततःक्रमेणसोग्रेणसंतिष्ठतिभूतसर्गं ॥ ससप्तकृत्वश्चपरैतिलोकान्संहारविक्षेपकृतप्रभावः ॥ ४९ ॥ सप्तैवसंहारमुपप्लवानिसंभाव्यसंतिष्ठति जीवलोके ॥ ततोऽव्ययंस्थानमनंतमेतिदेवस्यविष्णोरथब्रह्मणश्च ॥ शेषस्यचैवाथनरस्यचैवदेवस्यविष्णोःपरमस्यचैव ॥ ५० ॥ संहारकालेपरिदग्धकाया ब्रह्माणमायांतिसदाप्रजाहि ॥ चेष्टात्मनोदेवगणाश्चसर्वेयेब्रह्मलोकादपराःस्मतेपि ॥ ५१ ॥ प्रजाविसर्गंतुसशेषकालेस्थानानिस्वान्येवसरंतिजीवाः ॥ निःशेषतस्तत्पदंयांतिचांतेसर्वेदेवायेसदृशामनुष्याः ॥ ५२ ॥

दास्ते संहारेबीजंउपप्लवानिसंभाव्यतेषांबुद्ध्यादीनांभूरादीनांवादुःखरूपत्वंनिश्चित्यततोदेहांतेअव्ययमपरिणामिस्थानं अतएवानंतंत्रिविधपरिच्छेदशून्यंशुद्धंब्रह्मएतिप्राप्नोति तत्तुस्थानंकेचिद्देवस्यमहादेवस्यसंबंधिकैलासमितिवदंतिशांभवाः विष्णोर्वैकुंठमितिवैष्णवाः ब्रह्मणोब्रह्मलोकइतिहैरण्यगर्भाः शेषस्यअनंतस्येतितद्भक्ताः नरस्यजीवस्यैवतत्परंस्थानमितिसांख्याः देवस्यद्योतमानस्यचिन्मात्रस्यविष्णोर्व्यापकस्यपरब्रह्मणःतुर्यमूर्तिस्वरूपस्यपरमस्येतितद्विष्णोःपरमंपदमितिश्रुतिप्रसिद्धमित्यौपनिषदाः ॥ ५० ॥ एवंशब्दजान्विकल्पान्मोक्षेउपन्यस्यसर्ववादिसंमतंवस्तुवृत्तमाह संहारेति परितःसर्वात्मनादग्धा बोधेनभस्मीकृताःकायाःस्थूलसूक्ष्मकारणदेहायाभिस्ताःब्रह्माणंब्रह्म पुंस्त्वमार्षं देवगणाइंद्रियाणि येब्रह्मस्वरूपाल्लोकादपराअर्वाचीनाःप्रकृत्यादयस्तेपिपरिदग्धकायाःसंहारकालेमोक्षेब्रह्मप्राप्नुवंति ॥ ५१ ॥ एवमात्मबोधजमात्यंतिकंप्रलयमुक्त्वाऽवांतरप्रलयमाह प्रजेति प्रलयकालेआसन्नतरेयेदेवत्वंप्राप्ताअभुक्तकृत्स्नकर्मफलास्तेपूर्वकल्पार्जितानिस्वानिस्थानानिकल्पांतरेपिसरंतिलभंते सर्वेषां कल्पानांपूर्वपूर्वकल्पसादृश्यात् सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेश्च येतुअंतेकल्पांतेनिःशेषतःनिःशेषितकालास्तेस्वर्गनाशेइतरवन्मनुष्यत्वमेवयांतीत्यर्थः प्रलयशतेनापिकृतंकर्मननश्यतितत्त्वज्ञानमंतरेणेतिभावः ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विधिंअदृष्टंपुण्यपापंतत्फलंयांतिप्राप्नुवंति एकस्मिन्नपिकल्पेअसकृदारोहावरोहौवर्तेते ऽतःसंसारभीरुणातत्त्वज्ञानमेवाश्रयणीयमितिभावः ॥ ५३ ॥ एवंसपरिकरांब्रह्मविद्यामुक्त्वातद्वतोदृष्टिमाह सइति सब्र ह्मवित् यावत्सशेषभुक् शेषंप्रारब्धकर्म तत्अपरित्यज्यभुंक्तेइतिसशेषभुक्अस्ति तावत्तदंगेषुतत्स्वरूपेएवप्रजाःसर्वाः तेशुक्रेदेव्यौपरापरविद्येचवर्तंतइतिशेषः ब्रह्मविदोविशुद्धकैवल्यावधिकृत्स्नंजगदस्ति अनंतरंनास्तीत्यर्थः अत्रकिंमानमतआह विशुद्धभावःयोगसंशोधितचित्तोभूत्वासंयम्यधारणाध्यानसमाध्यात्मकंसंयममनुष्ठाय एतत्परिदृश्यमानंवियदादिपंचेंद्रियरूपमित्येवविद्धीतिशेषः तथाहि प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतींद्रियेभ्यःसाक्षात्परंपरयाचदेवानांलोकानांचसृष्टिःश्रूयते स्वममायेंद्रजालवदुपपद्यतेचैतत्जगतःप्रतिभासमात्रत्वमित्युपपादितमधस्तात् ॥ ५४ ॥ उपसंहरति शुद्धामिति शु द्धांनिरवद्यांपरमांगतिंशुद्धचिन्मात्रभावंशुद्धेनमनसाविचिन्वन् श्रवणमननध्यानाभ्यासैर्ज्ञातुमिच्छन् परैतिद्वैतजालंपरावृत्यएतिप्राप्नोति ततोब्रह्मसाक्षात्कारानंतरंअव्ययंस्थानंमोक्षंउपैति ग्रामवत्प्राप्यत्वम

येतुच्युताःसिद्धलोकात्क्रमेणतेषांगतिंयांतियथानुपूर्व्या ॥ जीवाःपरेतद्बलतुल्यरूपाःस्वंस्वंविधिंयांतिविपर्ययेण ॥ ५३ ॥ सयावदेवास्तिसशेषभुंक्तेप्रजाश्च देव्यौचतथैवशुक्रे॥ तावत्तदंगेषुविशुद्धभावःसंयम्यपंचेंद्रियरूपमेतत् ॥५४॥ शुद्धांगतिंतांपरमांपरैतिशुद्धेननित्यंमनसाविचिन्वन् ॥ ततोव्ययंस्थानमुपैति ब्रह्मदुष्प्रापमभ्येतिसशाश्वतंवै ॥ ५५ ॥ इत्येतदाख्यातमहीनसत्वनारायणस्येहबलंमयाते ॥ ५६ ॥ वृत्रउवाच एवंगतेमेनविषादोस्तिकश्चित्सम्यक्चप श्यामिवचस्तथैतत् ॥ श्रुत्वातुतेवाचमदीनसत्वविकल्मषोस्म्यद्यतथाविपाप्मा ॥ ५७ ॥ प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षेमहाद्युतेश्चक्रमनंतवीर्यं ॥ विष्णोरनंतस्यसनात नंतत्स्थानंसर्गायत्रसर्वेप्रवृत्ताः ॥ सवैमहात्मापुरुषोत्तमोवैतास्मिन्जगत्सर्वमिदंप्रतिष्ठितं ॥५८॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वासकौंतेयवृत्रःप्राणानवासृजत् ॥ योजयित्वातथात्मानंपरंस्थानमवाप्तवान् ॥५९॥ युधिष्ठिरउवाच अयंसभगवान्देवःपितामहजनार्दनः ॥ सनत्कुमारोवृत्राययत्तदाख्यातवान्पुरा ॥६०॥

स्त्वित्यतआह ब्रह्म नहित्रिविधपरिच्छेदशून्यस्यगगनस्येवप्राप्यत्वंसंभवति अथापिदुष्प्राप्यंअविद्यादिनाव्यवधानात् शाश्वतंनित्यंप्राप्तमपिअभ्येतिकंठगतचामीकरवदित्यर्थः तथाचश्रुतयः ब्रह्मवाइदम ग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतितत्त्वमस्ययमात्माब्रह्मेत्यादयःसिद्धवद्ब्रह्मभावंजीवस्योपदिशंति ॥ ५५ ॥ हेअहीनसत्व ॥ ५६ ॥ एवंउक्तप्रकारेणगतेजगतोमनोमात्रत्वेस्थितेस ति वचःवचोर्थंब्रह्माद्वैतं विकल्मषोनिरवद्यः विपाप्माशोकमोहहीनः ॥ ५७ ॥ श्रुतंविष्णुमाहात्म्यमनुसंधत्ते प्रवृत्तमितिसार्धेन ॥ ५८ ॥ एवमिति इंद्रेणसहयुध्यन् अंतकालेप्रवृत्तमेतदित्यादिसार्धश्लो केनविष्णुमनुसंधायआत्मानंब्रह्मणियोजयित्वा ॥ ५९ ॥ अयंसइतिपुरोवर्तिनंकृष्णमंगुल्यानिर्दिशति श्रीकृष्णएवसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यइत्यर्थः ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राजवन्मूर्तिमांस्तटस्थईश्वरइतियुधिष्ठिरस्य भ्रमोमाभूदितिभीष्मउवाच मूलेति मूलंअधिष्ठानंतद्वन्निर्विकारेणरूपेणतिष्ठतीतिमूलस्थायी योधिष्ठानचिद्रूपःसमहादेवोमहान्चिदात्मामायानिष्कृष्टोभूस्थानीयःप्रथमःसएवमायाशबलोभगवान्षड्विधैश्वर्यवान्कारणात्माभवति बीजस्थानीयश्चिदचिदुभयात्माद्वितीयः सोपिस्वेनस्वकीयेनतेजसाउपलक्षितःतैजसाख्यकार्यब्रह्मतांप्राप्तस्तृतीयोवृक्षस्थानीयोभवति तत्स्थस्तस्मिन्ब्रह्मांडरूपेकार्येतिष्ठन्नयंश्रीकृष्णोऽनेकबीजगर्भफलस्थानीयश्चतुर्थः तान्भावान् कार्यकारणरूपान्वृक्षबीजाभान्सृजति महामनाःमहत्परिच्छेदाभिमानशून्यंसत्यसंकल्पादिगुणकंमनोयस्यसतथा ॥ ६१ ॥ अस्यरूपमाह तुरीयेति तस्यमूलस्थायिनश्चिन्मात्रस्यतुरीयार्धेनअष्टमांशेननिष्पन्नंइमंमूर्तिमंतंकेशवंविद्धि अच्युतमितिमूर्तिमतएवयावदविद्यंनित्यत्वमुक्तं तथाहि मूलस्थायिपूर्णचैतन्यंभगवतिमायांशस्यसमप्राधान्यादर्धं तैजसेत्वाविद्यकेसमष्टिकार्येबीजांशस्यार्धस्यैवसत्वात्तुरीयांशश्चैतन्यस्यास्ति व्यष्टिकार्येतुपरिच्छिन्नेदेहाद्यभेदाभिमानात्अष्टमांशश्चैतन्यस्यास्ति तदिदमुक्तंतुरीयार्धेनतस्येमंविद्धीति नन्वेवमस्मदादितुल्यएवायमितितमुद्दिश्यअयंसभगवानितियुधिष्ठिरोक्तिरयुक्ता उपाध्यंशाविवक्षायांत्वस्माकमपितथात्वमस्तीत्याशंक्याह तुरीयार्धेनेति पूर्वोक्तरीत्याकृष्णेपक्वफलाभेईशादिस्रष्टृत्वंयुक्तंअपक्वफलाभेष्वस्मासुत्वनीशत्वंस्फुटमितिनतेनसहास्माकंसाम्यप्रसंगः ॥६२॥ एतदेवकार्यकारणयोर्लयप्रतिपादनेनद्रढयति अर्वागितिसार्धेन अर्वाकूस्थितःस्थायीसमष्टिकार्यात्मात्

भीष्मउवाच मूलस्थायीमहादेवोभगवान्स्वेनतेजसा ॥ तत्स्थःसृजतितान्भावान्नानारूपान्महामनाः ॥ ६१ ॥ तुरीयार्धेनतस्येमंविद्धिकेशवमच्युतं ॥ तुरीयार्धेनलोकांस्त्रीन्भावयत्येवबुद्धिमान् ॥६२॥ अर्वाकूस्थितस्तुयःस्थायीकल्पांतेपरिवर्तते॥सशेतेभगवानप्सुयोसावतिबलःप्रभुः॥तान्विधाताप्रसन्नात्मालोकांश्चरतिशाश्वतान् ॥ ६३ ॥ सर्वाण्यशून्यानिकरोत्यनंतःसनातनःसंचरतेचलोकान् ॥ सचानिरुद्धःसृजतेमहात्मातत्स्थंजगत्सर्वमिदंविचित्रं ॥ ६४ ॥

तीयोऽस्मदादिशरीरापेक्षयानित्योपिकल्पांतेपरिवर्ततेनश्यतीत्यर्थः यस्तुभगवान्द्वितीयोऽतिबलोनेकब्रह्मांडलयोदयबीजभूतःप्रभुरंतर्यामीसोपि अप्सुआपइवापस्तासु सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीतिश्रुत्यापारावरवर्जितसलिलाभत्वेननिरूपितेअखंडैकरसेब्रह्मणिशेतेलीयते ईश्वरस्यास्यनित्यत्वंव्यवहारापेक्षयैवोच्यतेनतुपरमार्थतइतिनतद्वयोक्तिरसंगता तानितिअनुवाद्यमप्शब्दमपेक्ष्यबहुत्वंविधेयलोकापेक्षंपुंस्त्वंच तंअखंडैकरसंलोकंआत्मानंशाश्वतंनित्यप्राप्तमेवविधाताचतुर्मुखःप्रसन्नात्माशुद्धचित्तःसन् अविद्यापनयमात्रेणचरतिगच्छतिप्राप्नोति ब्रह्मादीनांचेतनानामपितदेवलयस्थानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ सोयंअनंतःपरमात्मासर्वाणिकारणानिचअशून्यानिस्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेनपूर्णानिकरोति सनातनःसर्वदैकरूपोपिमायिकउपाधिविशिष्टेनरूपेणश्रीकृष्णात्मनालोकान्संचरतेसचैवंभूतोप्यस्मदादिवदुपाधिधर्मेणननिरुध्यतेतोऽनिरुद्धोहंकारःसन् जगत्सृजते महात्मासर्वाधारत्वयोग्यः तथाचश्रुतिः अस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धइतिस्रष्टुर्मायासन्निरुद्धादन्यत्वमाह तत्स्थंबीजेतरुरिवफलेबीजानीवपरमात्मनिकृष्णेसर्वंजगदस्ति तथाचश्रुतिः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइति विग्रहधर्मवंतमीश्वरमुपदिश्यइयमेवर्गग्निः सामेत्यृक्सामात्मनानिरूपितंप्रपंचंतस्यर्क्सामचगेष्णावितितदंगुलिपर्वत्वेननिर्दिशति अतस्तत्स्थंजगत्गंगातरंगन्यायेनयुक्तं ॥ ६४ ॥

॥१५७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंब्रह्मविद्यांश्रुत्वातत्रस्वस्याधिकारोस्तिनास्तिबेतिसंदिहानःपृच्छति वृत्रेणेति त्मनःआत्मनः तस्मात्आत्मगतिदर्शनात् ॥६५॥ शुक्लाभिजातीयःशुक्लवंश्यःसाध्यःसाध्यसंज्ञकोदेवइतिनावर्तते ॥६६॥ हारि
द्रवर्णेसत्वाधिक्येतमःसाम्येरजसोल्पत्वेचषष्ठेदेवतासर्गेउक्ते तथारक्तेरजसआधिक्येसत्वस्यसाम्येतमसोन्यूनत्वेचमध्यमेनुग्रहसर्गेचवर्तमानः तमोरजसोःसाम्यात्कदाचिदावरणस्यप्रवृत्तेर्वाउद्रेकःस्यात्तेनत
तस्तिर्यगादिसंभाव्यते ॥ ६७ ॥ वयंतुहारिद्राश्च्युताःकेवलरजःप्रधानेरक्तेवर्तमानानीलांमानुषींवाकृष्णांततोप्यधमांतिर्यग्गतिंवा कृष्णयासहितामधमांकृष्णाधमां ॥ ६८ ॥ एवंभीतंयुधिष्ठिरमाश्वासयति

युधिष्ठिरउवाच वृत्रेणपरमार्थज्ञदृष्टामन्येत्मनोगतिः ॥ शुभातस्मात्ससुखितोनशोचतिपितामह ॥ ६५ ॥ शुक्लःशुक्लाभिजातीयःसाध्योनावर्ततेनघ ॥
तिर्यग्गतेश्चनिर्मुक्तोनिरयाच्चपितामह ॥ ६६ ॥ हारिद्रवर्णेरक्तेवावर्तमानस्तुपार्थिव ॥ तिर्यगेवानुपश्येतकर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६७ ॥ वयंतुभृशमापन्नारक्ता
दुःखसुखेऽसुखे ॥ कांगतिंप्रतिपत्स्यामोनीलांकृष्णाधमामथ ॥६८॥ भीष्मउवाच शुद्धाभिजनसंपन्नाःपांडवाःसंशितव्रताः ॥ विहृत्यदेवलोकेषुपुनर्मानुष
मेष्यथ ॥ ६९ ॥ प्रजाविसर्गंचसुखेनकालेप्रत्येत्यदेवेषुसुखानिभुक्त्वा ॥ सुखेनसंयास्यथसिद्धसंख्यांमावोभयंभूद्विमलाःस्थसर्वे ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभा
रतेशांति० मोक्ष० वृत्रगीता० अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अहोधर्मिष्ठतातातवृत्र
स्यामिततेजसः ॥ यस्यविज्ञानमतुलंविष्णोर्भक्तिश्चतादृशी ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेयंपदंतातविष्णोरमिततेजसः ॥ कथंवाराजशार्दूलपदंतुज्ञातवानसौ ॥ २ ॥ भवता
कथितंह्येतच्छ्रद्दधेचाहमच्युतं ॥ भूयस्तुमेसमुत्पन्नाबुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ कथंविनिहतोवृत्रःशक्रेणपुरुषर्षभ ॥ धार्मिकोविष्णुभक्तश्चतत्त्वज्ञश्चपदान्वये ॥
॥ ४ ॥ एतन्मेसंशयंब्रूहिपृच्छतेभरतर्षभ ॥ वृत्रस्तुराजशार्दूलयथाशक्रेणनिर्जितः ॥ ५ ॥ यथाचैवाभवद्युद्धंतच्चाचक्ष्वपितामह ॥ विस्तरेणमहाबाहोपरंकौ
तूहलंहिमे ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच रथेनेंद्रःप्रयातोवैसार्धंदेवगणैःपुरा ॥ ददर्शाथाग्रतोवृत्रंधिष्ठितंपर्वतोपमं ॥ ७ ॥ योजनानांशतान्यूर्ध्वंपंचोच्छ्रितम
रिंदम ॥ शतानिविस्तरेणाथत्रीण्येवाभ्यधिकानिवै ॥ ८ ॥ तत्प्रेक्ष्यतादृशंरूपंत्रैलोक्येनापिदुर्जयं ॥ वृत्रस्यदेवाःसंत्रस्तानशांतिमुपलेभिरे ॥ ९ ॥ शक्रस्य
तुतदाराजन्नूरुस्तंभोव्यजायत ॥ भयाद्वृत्रस्यसहसादृष्ट्वातद्रूपमुत्तमं ॥ १० ॥

शुद्धेति हेपांडवाःयूयंसंपन्नाःस्थ ॥ ६९ ॥ सिद्धसंख्यांसिद्धेषुगणनां ॥ ७० ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ ७ ॥ अहोइति ॥ १ ॥ प
दंस्थानं पदंपदनीयं ॥ २ ॥ वृत्रवधख्यापकेत्वद्वचसिश्रद्धाचवैष्णवस्यवृत्रस्यवधानर्हत्वंचेतिविरुद्धकोटिद्वयेनव्यक्तंस्पष्टंअन्यतरकोटिनिश्चायकंदर्शनंव्यक्तदर्शनंतदभावात्अव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ पदा
न्वयेवेदांतवाक्यार्थविचारे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततोनादःसमभवद्वादित्राणांचनिःस्वनः ॥ देवासुराणांसर्वेषांतस्मिन्युद्धेह्युपस्थिते ॥ ११ ॥ अथवृत्रस्यकौरव्यदृष्ट्वाशक्रमवस्थितं ॥ नसंभ्रमोनभीःकाचि
दास्थावासमजायत ॥ १२ ॥ ततःसमभवद्युद्धंत्रैलोक्यस्यभयंकरं ॥ शक्रस्यचसुरेंद्रस्यवृत्रस्यचमहात्मनः ॥ १३ ॥ असिभिःपट्टिशैःशूलैःशक्तितोमरमुद्गरैः ॥
शिलाभिर्विविधाभिश्चकार्मुकैश्चमहास्वनैः ॥ १४ ॥ शस्त्रैश्चविविधैर्दिव्यैःपावकोल्काभिरेवच ॥ देवासुरैस्ततःसैन्यैःसर्वमासीत्समाकुलं ॥ १५ ॥ पितामह
पुरोगाश्चसर्वेदेवगणास्तथा ॥ ऋषयश्चमहाभागास्तद्युद्धंद्रष्टुमागमन् ॥ १६ ॥ विमानाग्र्यैर्महाराजसिद्धाश्चभरतर्षभ ॥ गंधर्वाश्चविमानाग्र्यैरप्सरोभिःसमाग
मन् ॥ १७ ॥ ततोंतरिक्षमावृत्यवृत्रोधर्मभृतांवरः ॥ अश्मवर्षेणदेवेंद्रंसमाकिरदतिद्रुतं ॥ १८ ॥ ततोदेवगणाःक्रुद्धाःसर्वतःशरवृष्टिभिः ॥ अश्मवर्षमपोहंतवृ
त्रप्रेरितमाहवे ॥ १९ ॥ वृत्रस्तुकुरुशार्दूलमहामायोमहाबलः ॥ मोहयामासदेवेंद्रंमायायुद्धेनसर्वशः ॥ २० ॥ तस्यवृत्रार्दितस्याथमोहआसीच्छतक्रतोः ॥ र
थंतरेणतंतत्रवसिष्ठःसमबोधयत् ॥ २१ ॥ वसिष्ठउवाच देवश्रेष्ठोसिदेवेंद्रदैत्यासुरनिबर्हण ॥ त्रैलोक्यबलसंयुक्तःकस्माच्छक्रविषीदसि ॥ २२ ॥ एष
ब्रह्माचविष्णुश्चशिवश्चैवजगत्पतिः ॥ सोमश्चभगवान्देवःसर्वेचपरमर्षयः ॥ २३ ॥ माकार्षीःकश्मलंशक्रकश्चिदेवेतरोयथा ॥ आर्यायुद्धेमतिंकृत्वाजहिशत्रू
न्सुराधिप ॥ २४ ॥ एषलोकगुरुस्त्र्यक्षःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ निरीक्षतेत्वांभगवांस्त्यजमोहंसुराधिप ॥ २५ ॥ एतेब्रह्मर्षयश्चैवबृहस्पतिपुरोगमाः ॥ स्तवेनशक्र
दिव्येनस्तुवंतित्वांजयायवै ॥ २६ ॥ भीष्मउवाच एवंसंबोध्यमानस्यवसिष्ठेनमहात्मना ॥ अतीववासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः ॥ २७ ॥ ततोबुद्धिमुपा
गम्यभगवान्पाकशासनः ॥ योगेनमहतायुक्तस्तांमायांव्यपकर्षत ॥ २८ ॥ ततोंगिरःसुतःश्रीमांस्तेचैवसुमहर्षयः ॥ दृष्ट्वावृत्रस्यविक्रांतमुपागम्यमहेश्वरं ॥
॥ २९ ॥ ऊचुर्वृत्रविनाशार्थंलोकानांहितकाम्यया ॥ ततोभगवतस्तेजोज्वरोभूत्वाजगत्पतेः ॥ ३० ॥ समाविशत्तदारौद्रोवृत्रंलोकपतिंतदा ॥ विष्णुश्चभगवान्देवः
सर्वलोकाभिपूजितः ॥ ३१ ॥ ऐंद्रंसमाविशद्वज्रंलोकसंरक्षणेरतः ॥ ततोबृहस्पतिर्धीमानुपागम्यशतक्रतुं ॥ वसिष्ठश्चमहातेजाःसर्वेचपरमर्षयः ॥ ३२ ॥ तेस
मासाद्यवरदंवासवंलोकपूजितं ॥ ऊचुरेकाग्रमनसोजहिवृत्रमितिप्रभो ॥ ३३ ॥ महेश्वरउवाच एषवृत्रोमहान्शक्रबलेनमहतावृतः ॥ विश्वात्मासर्वग
श्चैवबहुमायश्चविश्रुतः ॥ ३४ ॥ तदेनमसुरश्रेष्ठंत्रैलोक्येनापिदुर्जयं ॥ जहित्वंयोगमास्थायमावमंस्थाःसुरेश्वर ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ७ ॥

अनेनहितपस्तप्तंबलार्थममराधिप ॥ षष्टिंवर्षसहस्राणिब्रह्माचास्मैवरंददौ ॥ ३६ ॥ महत्त्वंयोगिनांचैवमहामायत्वमेवच ॥ महाबलत्वंचतथातेजश्चाग्र्यंसुरेश्व
र ॥ ३७ ॥ एतत्त्वांमामकंतेजःसमाविशतिवासव ॥ व्यग्रमेनंत्वमप्येनंवज्रेणजहिदानवं ॥ ३८ ॥ शक्रउवाच भगवंस्त्वत्प्रसादेनदितिजंसुदुरासदं ॥ व
ज्रेणनिहनिष्यामिपश्यतस्तेसुरर्षभ ॥ ३९ ॥ भीष्मउवाच आविश्यमानेदैत्येतुज्वरेणाथमहासुरे ॥ देवतानामृषीणांचहर्षान्नादोमहानभूत् ॥ ४० ॥ त
तोदुंदुभयश्चैवशंखाश्चसुमहास्वनाः ॥ मुरजाडिंडिमाश्चैवप्रावाद्यंतसहस्रशः ॥ ४१ ॥ असुराणांतुसर्वेषांस्मृतिलोपोमहानभूत् ॥ मायानाशश्चबलवान्क्षणेनस
मपद्यत ॥ ४२ ॥ तथाविष्टमथोज्ञात्वाऋषयोदेवतास्तथा ॥ स्तुवंतःशक्रमीशानंतथाप्राचोदयन्नपि ॥ ४३ ॥ रथस्थस्यहिशक्रस्ययुद्धकालेमहात्मनः ॥ ऋषि
भिस्तूयमानस्यरूपमासीत्सुदुर्दृशं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वृत्रवधेएकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच वृत्रस्यतुमहाराजज्वराविष्टस्यसर्वशः ॥ अभवन्यानिलिंगानिशरीरेतानिमेशृणु ॥ १ ॥ ज्वलितास्योभवद्घोरोवैवर्ण्यंचागमत्परं ॥ गात्रकंप
श्चसुमहान्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ॥ २ ॥ रोमहर्षश्चतीव्रोभून्निःश्वासश्चमहान्नृप ॥ शिवाचाशिवसंकाशातस्यवक्त्रात्सुदारुणा ॥ ३ ॥ निष्पपातमहाघोरास्मृतिः
सातस्यभारत ॥ उल्काश्चज्वलितास्तस्यदीप्ताःपार्श्वेप्रपेदिरे ॥ ४ ॥ गृध्राःकंकाबलाकाश्चवाचोमुंचन्सुदारुणाः ॥ वृत्रस्योपरिसंहृष्टाश्चक्रवत्परिबभ्रमुः ॥ ५ ॥
ततस्तंरथमास्थायदेवाप्यायितआहवे ॥ वज्रोद्यतकरःशक्रस्तंदैत्यंसमवैक्षत ॥ ६ ॥ अमानुषमथोनादंसमुमोचमहासुरः ॥ व्यजृंभच्चैवराजेंद्रतीव्रज्वरसम
न्वितः ॥ ७ ॥ अथास्यजृंभतःशक्रस्ततोवज्रमवासृजत् ॥ सवज्रःसुमहातेजाःकालाग्निसदृशोपमः ॥ ८ ॥ क्षिप्रमेवमहाकायंवृत्रंदैत्यमपातयत् ॥ ततोनादः
समभवत्पुनरेवसमंततः ॥ ९ ॥ वृत्रंविनिहतंदृष्ट्वादेवानांभरतर्षभ ॥ वृत्रंतुहत्वामघवादानवारिर्महायशाः ॥ १० ॥ वज्रेणविष्णुयुक्तेनदिवमेवसमाविशत् ॥
अथवृत्रस्यकौरव्यशरीरादभिनिःसृता ॥ ११ ॥ ब्रह्मवध्यामहाघोरारौद्रालोकभयावहा ॥ करालदशनाभीमाविकृताकृष्णपिंगला ॥ १२ ॥ प्रकीर्णमूर्धजाचैव
घोरनेत्राचभारत ॥ कपालमालिनीचैवकृत्येवभरतर्षभ ॥ १३ ॥

वृत्रस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यस्त्वमि

रुधिरार्द्राचधर्मज्ञचीरवल्कलवासिनी ॥ साभिनिष्क्रम्यराजेंद्रतादृग्रूपाभयावहा ॥ १४ ॥ वज्रिणंमृगयामासतदाभरतसत्तम ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यवृत्रहा
कुरुनंदन ॥ १५ ॥ स्वर्गायाभिमुखःप्रायाल्लोकानांहितकाम्यया ॥ साविनिःसरमाणंतुदृष्ट्वाशक्रंमहौजसं ॥ १६ ॥ जग्राहवध्यादेवेंद्रंसुलग्नाचाभवत्तदा ॥ सहि
तस्मिन्समुत्पन्नेब्रह्मवध्याकृतेभये ॥ १७ ॥ नलिन्याबिसमध्यस्थउवासाब्दगणान्बहून् ॥ अनुसृत्यतुयत्नात्सतयावैब्रह्महत्यया ॥ १८ ॥ तदागृहीतःकौरव्यनि
स्तेजाःसमपद्यत ॥ तस्याव्यपोहनेशक्रःपरंयत्नंचकारह ॥ १९ ॥ नचाशकत्तांदेवेंद्रोब्रह्मवध्यांव्यपोहितुं ॥ गृहीतएवतुतयादेवेंद्रोभरतर्षभ ॥ २० ॥ पितामहमु
पागम्यशिरसाप्रत्यपूजयत् ॥ ज्ञात्वागृहीतंशक्रंसद्विजप्रवरवध्यया ॥ २१ ॥ ब्रह्मासचिंतयामासतदाभरतसत्तम ॥ तामुवाचमहाबाहोब्रह्मवध्यांपितामहः ॥
॥ २२ ॥ स्वरेणमधुरेणाथसांत्वयन्निवभारत ॥ मुच्यतांत्रिदशेंद्रोयंमत्प्रियंकुरुभाविनि ॥ २३ ॥ ब्रूहिकिंतेकरोम्यद्यकामंकिंत्वमिहेच्छसि ॥ २४ ॥ ब्रह्मवध्यो
वाच त्रिलोकपूजितेदेवेप्रीतेत्रैलोक्यकर्तरि ॥ कृतमेवहिमन्यामिनिवासंतुविधत्स्वमे ॥ २५ ॥ त्वयाकृतेयंमर्यादालोकसंरक्षणार्थिना ॥ स्थापनावैसुमह
तीत्वयादेवप्रवर्तिता ॥ २६ ॥ प्रीतेतुत्वयिधर्मज्ञसर्वलोकेश्वरप्रभो ॥ शक्रादपगमिष्यामिनिवासंसंविधत्स्वमे ॥ २७ ॥ भीष्मउवाच तथेतितांप्राह
तदाब्रह्मवध्यांपितामहः ॥ उपायतःसशक्रस्यब्रह्मवध्यांव्यपोहत ॥ २८ ॥ ततःस्वयंभुवाध्यातस्तत्रवह्निर्महात्मना ॥ ब्रह्माणमुपसंगम्यततोवचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
प्राप्तोस्मिभगवन्देवत्वत्सकाशमनिंदित ॥ यत्कर्तव्यंमयादेवतद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ ब्रह्मोवाच बहुधाविभजिष्यामिब्रह्मवध्यामिमामहं ॥ शक्र
स्याघविमोक्षार्थंचतुर्भागंप्रतीच्छवै ॥ ३१ ॥ अग्निरुवाच मममोक्षस्यकोंऽतोवैब्रह्मन्ध्यायस्ववैप्रभो ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंतत्वतोलोकपूजित ॥ ३२ ॥
ब्रह्मोवाच यस्त्वांज्वलंतमासाद्यस्वयंवैमानवःक्वचित् ॥ बीजौषधिरसैर्वन्हेनयक्ष्यतितमोवृतः ॥ ३३ ॥ तमेषायास्यतिक्षिप्रंतत्रैवचनिवत्स्यति ॥ ब्रह्मव
ध्याहव्यवाहव्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ३४ ॥ इत्युक्तःप्रतिजग्राहतद्वचोहव्यकव्यभुक् ॥ पितामहस्यभगवांस्तथाचतदभूत्प्रभो ॥ ३५ ॥ ततोवृक्षौषधितृणंसमाहूय
पितामहः ॥ इममर्थंमहाराजवक्तुंसमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥ ततोवृक्षौषधितृणंतथैवोक्तंयथातथं ॥ व्यथितंवन्हिवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

ति यःआहिताग्निरधिकारी बीजैःपुरोडाशादिना ओषधिरसैःसोमेनपयआदिभिर्वाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४ ४॥४५॥४६॥४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥५६ ॥ ब्रह्मविदांवधःइंद्रस्यापिअत्यंतदुःखदःनाशहेतुश्चभवतीत्यध्यायतात्पर्यं ॥

अस्माकंब्रह्मवध्यायाःकोंतोलोकपितामह ॥ दैवेनाभिहतानस्मान्नपुनर्हंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ वयमग्निंतथाशीतंवर्षंचपवनेरितं॥ सहामःसततंदेवतथाच्छेदन
भेदने॥ ३९॥ ब्रह्मवध्यामिमामद्यभवतःशासनाद्वयं॥ गृहीष्यामस्त्रिलोकेशमोक्षंचिंतयतांभवान् ॥ ४०॥ ब्रह्मोवाच पर्वकालेतुसंप्राप्तेयोवैछेदनभे
दनं॥ करिष्यतिनरोमोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच ततोवृक्षौषधितृणमेवमुक्तंमहात्मना ॥ ब्रह्माणमभिसंपूज्यजगामाशुयथागतं ॥
॥ ४२ ॥ आहूयाप्सरसोदेवस्ततोलोकपितामहः॥ वाचामधुरयाप्राहसांत्वयन्निवभारत ॥ ४३ ॥ इयमिंद्रादनुप्राप्ताब्रह्मवध्यावरांगनाः॥ चतुर्थमस्याभागां
शंमयोक्ताःसंप्रतीच्छत॥ ४४॥ अप्सरसऊचुः ग्रहणेकृतबुद्धीनांदेवेशतवशासनात्॥ मोक्षंसमयतोस्माकंचिंतयस्वपितामह ॥ ४५॥ ब्रह्मोवाच
रजस्वलासुनारीषुयोवैमैथुनमाचरेत् ॥ तमेषायास्यतिक्षिप्रंव्येतुवोमानसोज्वरः ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच तथेतिहृष्टमनसइत्युक्ताप्सरसांगणाः॥ स्वा
निस्थानानिसंप्राप्यरेमिरेभरतर्षभ॥ ४७॥ ततस्त्रिलोककृद्देवःपुनरेवमहातपाः॥ अपःसंचिंतयामासध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४८॥ तास्तुसर्वाःसमाग
म्यब्रह्माणममितौजसं॥ इदमूचुर्वचोराजन्प्रणिपत्यपितामहं ॥ ४९ ॥ इमाःस्मदेवसंप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ शासनात्तवलोकेशसमाज्ञापयनःप्रभो ॥
॥ ५० ॥ ब्रह्मोवाच इयंवृत्रादनुप्राप्तापुरुहूतंमहाभया॥ ब्रह्मवध्याचतुर्थांशमस्यायूयंप्रतीच्छत ॥ ५१॥ आपऊचुः एवंभवतुलोकेशयथावदसि
नःप्रभो॥ मोक्षंसमयतोऽस्माकंसंचिंतयितुमर्हसि॥ ५२॥ त्वंहिदेवेशसर्वस्यजगतःपरमागतिः॥ कोन्यःप्रसादोहिभवेद्यन्नःकृच्छ्रात्समुद्धरेत् ॥ ५३॥ ब्र
ह्मोवाच अल्पाइतिमतिंकृत्वायोनरोबुद्धिमोहितः ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषाणियुष्मासुप्रतिमोक्ष्यति ॥ ५४॥ तमियंयास्यतिक्षिप्रंतत्रैवचनिवत्स्यति ॥ तथा
वोभवितामोक्षइतिसत्यंब्रवीमिवः॥ ५५॥ ततोविमुच्यदेवेंद्रंब्रह्मवध्यायुधिष्ठिर॥ यथाविसृष्टंतंवासमागमद्देवशासनात् ॥ ५६॥ एवंशक्रेणसंप्राप्ताब्रह्मव
ध्याजनाधिप॥ पितामहमनुज्ञाप्यसोश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५७॥ श्रूयतेचमहाराजसंप्राप्तावासवेनवै॥ ब्रह्मवध्याततःशुद्धिंहयमेधेनलब्धवान्॥ ५८॥ समवा
प्यश्रियंदेवोहत्वारींश्चसहस्रशः॥ प्रहर्षमतुलंलेभेवासवःपृथिवीपते॥ ५९॥ वृत्रस्यरुधिराच्चैवशिखंडाःपार्थजज्ञिरे॥ द्विजातिभिरभक्ष्यास्तेदीक्षितैश्चतपोध
नैः॥ ६०॥ सर्वावस्थंत्वमप्येषांद्विजातीनांप्रियंकुरु॥ इमेहिभूतलेदेवाःप्रथिताःकुरुनंदन ॥ ६१॥

॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥

॥१६०॥ एवंशक्रेणकौरव्यबुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ॥ उपायपूर्वंनिहतोवृत्रोऽमितततेजसा ॥ ६२ ॥ एवंत्वमपिकौंतेयपृथिव्यामपराजितः ॥ भविष्यसियथादेवःशतक १२
तुरमित्रहा ॥ ६३ ॥ येतुशक्रकथांदिव्यामिमांपर्वसुपर्वसु ॥ विप्रमध्येवदिष्यंतिनतेप्राप्स्यंतिकिल्बिषं ॥ ६४ ॥ इत्येतद्वृत्रमाश्रित्यशक्रस्यात्यद्भुतंमहत् ॥ क
थितंकर्मतेतातकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० ब्रह्महत्याविभागेद्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ अस्मिन्वृत्रवधेदेवविवक्षाममजायते ॥ १ ॥ ज्वरेणमोहितोवृत्रःकथितस्तेजनाधिप ॥ निहतोवा
सवेनेहवज्रेणेतितदानघ ॥ २ ॥ कथमेषमहाप्राज्ञज्वरःप्रादुर्बभौकुतः ॥ ज्वरोत्पत्तिंनिपुणतःश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्ज्वर
स्येमंसंभवंलोकविश्रुतं ॥ विस्तरंचास्यवक्ष्यामियादृशश्चैवभारत ॥ ४ ॥ पुरामेरोर्महाराजशृंगंत्रैलोक्यपूजितं ॥ ज्योतिष्कंनामसावित्रंसर्वरत्नविभूषितं ॥
॥ ५ ॥ अप्रमेयमनाधृष्यंसर्वलोकेषुभारत ॥ तत्रदेवोगिरितटेहेमधातुविभूषिते ॥ ६ ॥ पर्यंकइवविभ्राजन्नुपविष्टोबभूवह ॥ शैलराजसुताचास्यनित्यंपार्श्वे
स्थिताबभौ ॥ तथादेवामहात्मानोवसवश्चामितौजसः ॥ ७ ॥ तथैवचमहात्मानावश्विनौभिषजांवरौ ॥ तथावैश्रवणोराजागुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८ ॥ यक्षाणा
मीश्वरःश्रीमान्कैलासनिलयःप्रभुः ॥ उपासंतमहात्मानमुशनाचमहामुनिः ॥ ९ ॥ सनत्कुमारप्रमुखास्तथैवचमहर्षयः ॥ अंगिरःप्रमुखाश्चैवतथादेवर्षयोप
रे ॥ १० ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथानारदपर्वतौ ॥ अप्सरोगणसंघाश्चसमाजग्मुरनेकशः ॥ ११ ॥ ववौसुखःशिवोवायुर्नानागंधवहःशुचिः ॥ सर्वर्तुकुसुमोपे
ताःपुष्पवंतोद्रुमास्तथा ॥ १२ ॥ तथाविद्याधराश्चैवसिद्धाश्चैवतपोधनाः ॥ महादेवंपशुपतिंपर्युपासंतभारत ॥ १३ ॥ भूतानिचमहाराजनानारूपधराण्यथ ॥
राक्षसाश्चमहारौद्राःपिशाचाश्चमहाबलाः ॥ १४ ॥ बहुरूपधराहृष्टानानाप्रहरणोद्यताः ॥ देवस्यानुचरास्तत्रतस्थिरेचानलोपमाः ॥ १५ ॥ नंदीचभगवांस्तत्र
देवस्यानुमतेस्थितः ॥ प्रगृह्यज्वलितंशूलंदीप्यमानःस्वतेजसा ॥ १६ ॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठासर्वतीर्थजलोद्भवा ॥ पर्युपासततंदेवंरूपिणीकुरुनंदन ॥ १७ ॥ ॥१६०॥
सएवंभगवांस्तत्रपूज्यमानःसुरर्षिभिः ॥ देवैश्चसुमहातेजामहादेवोव्यतिष्ठत ॥ १८ ॥

ति पितामहेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कस्यचित्वथकालस्यदक्षोनामप्रजापतिः॥ पूर्वोक्तेनविधानेनयक्ष्यमाणोन्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततस्तस्यमखंदेवाःसर्वेशक्रपुरोगमाः॥ गमनायसमागम्यबुद्धि
मापेदिरेतदा॥ २०॥ तेविमानैर्महात्मानोज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ देवस्यानुमतेगच्छन्गंगाद्वारमितिश्रुतिः॥ २१॥ प्रस्थितादेवतादृष्ट्वाशैलराजसुतातदा॥ उवा
चवचनंसाध्वीदेवंपशुपतिंपतिं॥ २२॥ भगवन्कनुयांत्येतेदेवाःशक्रपुरोगमाः॥ ब्रूहितत्त्वेनतत्त्वज्ञसंशयोमेमहानयं॥ २३॥ महेश्वरउवाच दक्षोनाम
महाभागेप्रजानांपतिरुत्तमः॥ हयमेधेनयजतेतत्रयांतिदिवौकसः॥ २४॥ उमोवाच यज्ञमेतंमहादेवकिमर्थंनाधिगच्छसि॥ केनवाप्रतिषेधेनगमनं
तेनविद्यते॥ २५॥ महेश्वरउवाच सुरैरेवमहाभागेपूर्वमेतदनुष्ठितं॥ यज्ञेषुसर्वेषुममनभागउपकल्पितः॥ २६॥ पूर्वोपायोपपन्नेनमार्गेणवरवर्णिनि॥
नमेसुराःप्रयच्छंतिभागंयज्ञस्यधर्मतः ॥ २७॥ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेषुप्रभावाभ्यधिकोगुणैः॥ अजय्यश्चाप्यधृष्यश्चतेजसायशसाश्रिया॥ २८॥
अनेनतेमहाभागप्रतिषेधेनभागतः॥ अतीवदुःखमुत्पन्नंवेपथुश्चममानघ॥ २९॥ भीष्मउवाच एवमुक्तातुसादेवीतदापशुपतिंपतिं॥ तूष्णींभूताभ
वद्राजन्दह्यमानेनचेतसा॥ ३० ॥ अथदेव्यामतंज्ञात्वाहृद्गतंयच्चिकीर्षितं॥ ससमाज्ञापयामासतिष्ठत्वमितिनंदिनं ॥ ३१ ॥ ततोयोगबलंकृत्वासर्वयोगेश्वरे
श्वरः॥ तंयज्ञंसमहातेजाभीमैरनुचरैस्तदा ॥ ३२ ॥ सहसाघातयामासदेवदेवःपिनाकधृत्॥ केचिन्नादानमुंचंतकेचिद्धासांश्चचक्रिरे ॥ ३३ ॥ रुधिरेणापरेरा
जंस्तत्राग्निंसमवाकिरन्॥ केचिद्यूपान्समुत्पाट्यबभ्रमुर्विकृताननाः ॥ ३४ ॥ आस्यैरन्येचाग्रसंततथैवपरिचारकान्॥ ततःसयज्ञोनृपतेवध्यमानःसमंततः॥
॥ ३५॥ आस्थायमृगरूपंवैखमेवाभ्यगमत्तदा॥ तंतुयंज्ञंतथारूपंगच्छंतमुपलभ्यसः ॥ ३६॥ धनुरादायबाणेनतदान्वसरतप्रभुः ॥ ततस्तस्यसुरेशस्यक्रोधा
दमिततेजसः॥ ३७॥ ललाटात्प्रसृतोघोरःस्वेदबिंदुर्बभूवह॥ तस्मिन्पतितमात्रेचस्वेदबिंदौतदाभुवि॥ ३८॥ प्रादुर्बभूवसुमहानग्निःकालानलोपमः॥ तत्रचा
जायततदापुरुषःपुरुषर्षभ॥ ३९ ॥ ह्रस्वोतिमात्रंरक्ताक्षोहरिश्मश्रुर्विभीषणः॥ ऊर्ध्वकेशोतिरोमांगःश्येनोलूकस्तथैवच ॥ ४० ॥ करालकृष्णवर्णश्चरक्तवासा
स्तथैवच॥ तंयज्ञंसुमहासत्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ॥ ४१ ॥ व्यचरत्सर्वतोदेवान्प्राद्रवत्सऋषींस्तथा॥ देवाश्चाप्याद्रवन्सर्वेततोभीतादिशोदश ॥ ४२ ॥ तेनत
स्मिन्विचरतापुरुषेणविशांपते॥ पृथिवीव्यचलद्राजन्नतीवभरतर्षभ॥ ४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हाहाभूतंजगत्सर्वमुपलक्ष्यतदाप्रभुः ॥ पितामहोमहादेवंदर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ४४ ॥ ब्रह्मोवाच भवतोपिसुराःसर्वेभागंदास्यंतिवैप्रभो ॥ क्रियतांप्रतिसंहारःसर्वदेवेश्वरत्वया ॥ ४५ ॥ इमाहिदेवताःसर्वाऋषयश्चपरंतप ॥ तवक्रोधान्महादेवनशांतिमुपलेभिरे ॥ ४६ ॥ यश्चैषपुरुषोजातःस्वेदात्तेविबुधोत्तम ॥ ज्वरोनामैषधर्मज्ञलोकेषुप्रचरिष्यति ॥ ४७ ॥ एकीभूतस्यनत्वस्यधारणेतेजसःप्रभो ॥ समर्थासकलापृथ्वीबहुधास्सृज्यतामयं ॥ ४८ ॥ इत्युक्तोब्रह्मणादेवोभागेचापिप्रकल्पिते ॥ भगवंतंतथेत्याहब्रह्माणममितौजसं ॥ ४९ ॥ परांचप्रीतिमगमदुत्स्मयंश्चपिनाकधृत् ॥ अवापचतदाभागंयथोक्तंब्रह्मणाभवः ॥ ५० ॥ ज्वरंचसर्वधर्मज्ञोबहुधाव्यसृजत्तदा ॥ शांत्यर्थंसर्वभूतानांशृणुतच्चापिपुत्रक ॥ ५१ ॥ शीर्षाभितापोनागानांपर्वतानांशिलाजतु ॥ अपांतुनीलिकांविद्यान्निर्मोकंभुजगेषुच ॥ ५२ ॥ खोरकःसौरभेयाणामूषरंपृथिवीतले ॥ पशूनामपिधर्मज्ञदृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ ५३ ॥ रंध्रागतमथाश्वानांशिखोद्भेदश्चबर्हिणां ॥ नेत्ररोगःकोकिलस्यज्वरःप्रोक्तोमहात्मना ॥ ५४ ॥ अवीनांपित्तभेदश्चसर्वेषामितिनःश्रुतं ॥ शुकानामपिसर्वेषांहिक्किकाप्रोच्यतेज्वरः ॥ ५५ ॥ शार्दूलेष्वथधर्मज्ञश्रमोज्वरइहोच्यते ॥ मानुषेषुतुधर्मज्ञज्वरोनामैषभारत ॥ ५६ ॥ मरणेजन्मनितथामध्येचाविशतेनरं ॥ एतन्माहेश्वरंतेजोज्वरोनामसुदारुणः ॥ ५७ ॥ नमस्यश्चैवमान्यश्चसर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ अनेनहिसमाविष्टोवृत्रोधर्मभृतांवरः ॥ ५८ ॥ व्यजृंभततत‍ःशक्रस्तस्मैवज्रमवासृजत् ॥ प्रविश्यवज्रंवृत्रंचदारयामासभारत ॥ ५९ ॥ दारितश्चसवज्रेणमहायोगीमहासुरः ॥ जगामपरमंस्थानंविष्णोरमिततेजसः ॥ ६० ॥ विष्णुभक्त्याहितेनेदंजगद्व्याप्तमभूत्तदा ॥ तस्माच्चनिहतोयुद्धेविष्णोःस्थानमवाप्तवान् ॥ ६१ ॥ इत्येषवृत्रमाश्रित्यज्वरस्यमहतोमया ॥ विस्तरःकथितःपुत्रकिमन्यत्प्रब्रवीमिते ॥ ६२ ॥ इमांज्वरोत्पत्तिमदीनमानसःपठेत्सदायःसुसमाहितोनरः ॥ विमुक्तरोगःससुखीमुदायुतोलभेतकामान्सयथामनीषितान् ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० ज्वरोत्पत्तिर्नामत्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राचेतसस्येति वृत्रगीतोपसंहारेअयंसभगवान्देवःपितामहजनार्दनः सनत्कुमारोवृत्रायायत्तदाख्यातवान्पुरेतिश्रीकृष्णस्यप्रकरणप्रतिपाद्यत्वोक्त्यानिर्विशेषब्रह्मावाप्तिद्वारत्वमुक्तं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेनवृत्र
वधंज्वरोत्पत्तिंचोक्त्वापुनरपितस्यैवमूर्तिमतःपरमेश्वरस्यपरमकारुणिकत्वंदर्शयितुंद्विषंतमपिभगवान्दंडपूर्वकमनुगृह्णातीतिदक्षाख्यायिकामुखेनोक्तं तत्रकैमुतिकन्यायेनभक्तेष्वनुग्रहःसिध्यतीतिभक्त्याभ

जनमेजयउवाच प्राचेतसस्यदक्षस्यकथंवैवस्वतेंतरे ॥ विनाशमगमद्ब्रह्मन्हयमेधःप्रजापतेः ॥ १ ॥ देव्यामन्युकृतंमत्वाक्रुद्धःसर्वात्मकःप्रभुः ॥ प्रसादात्त
स्यदक्षेणसयज्ञःसंधितःकथं ॥ एतद्वेदितुमिच्छेयंतन्मेब्रूहियथातथं ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच पुराहिमवतःपृष्ठेदक्षोवैयज्ञमाहरत् ॥ गंगाद्वारेशुभेदेशेऋ
षिसिद्धनिषेविते ॥ ३ ॥ गंधर्वाप्सरसाकीर्णेनानाद्रुमलतावृते ॥ ऋषिसंघैःपरिवृतंदक्षंधर्मभृतांवरं ॥ ४ ॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचयेचस्वर्लोकवासिनः ॥ सर्वेप्रां
जलयोभूत्वाउपतस्थुःप्रजापतिं ॥ ५ ॥ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥ हाहाहूहूश्चगंधर्वौतुंबरुर्नारदस्तथा ॥ ६ ॥ विश्वावसुर्विश्वसेनोगंधर्वाप्सरस
स्तथा ॥ आदित्यावसवोरुद्राःसाध्याःसहमरुद्गणैः ॥ ७ ॥ इंद्रेणसहिताःसर्वेआगतायज्ञभागिनः ॥ ऊष्मपाःसोमपाश्चैवधूमपाआज्यपास्तथा ॥ ८ ॥ ऋषयः
पितरश्चैवआगताब्रह्मणासह ॥ एतेचान्येचबहवोभूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥ ९ ॥ जरायुजांडजाश्चैवसहसास्वेदजोद्भिजैः ॥ आहूतामंत्रिताःसर्वेदेवाश्चसहपत्नि
भिः ॥ १० ॥ विराजंतेविमानस्थादीप्यमानाइवाग्नयः ॥ तान्दृष्ट्वामन्युनाविष्टोदधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ नायंयज्ञोनवाधर्मोयत्ररुद्रोनइज्यते ॥ वध
बंधंप्रपन्नावैकिन्नुकालस्यपर्ययः ॥ १२ ॥ किन्नुमोहान्नपश्यंतिविनाशंपर्युपस्थितं ॥ उपस्थितंमहाघोरंनबुध्यंतिमहाध्वरे ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वासमहायोगीपश्यति
ध्यानचक्षुषा ॥ सपश्यतिमहादेवंदेवींचवरदांशुभां ॥ १४ ॥ नारदंचमहात्मानंतस्यादेव्याःसमीपतः ॥ संतोषंपरमंलेभेइतिनिश्चित्ययोगवित् ॥ १५ ॥ एकमं
त्रास्तुतेसर्वेयेनेशोननिमंत्रितः ॥ तस्माद्देशादपक्रम्यदधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अपूज्यपूजनाच्चैवपूज्यानांचाप्यपूजनात् ॥ नृघातकसमंपापंशश्वत्प्राप्नो
तिमानवः ॥ १७ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन ॥ देवतानामृषीणांचमध्येसत्यंब्रवीम्यहं ॥ १८ ॥ आगतंपशुभर्तारंस्रष्टारंजगतःपतिं ॥ अध्वरेह्यग्रभो
क्तारंसर्वेषांपश्यतप्रभुं ॥ १९ ॥

गवत्तोषणार्थंनाम्नामष्टसहस्रंचवक्तुमयमध्यायआरभ्यते मोक्षधर्मेषुपाठाच्चास्यस्तवस्यसाक्षात्तत्त्वज्ञानहेतुतयाशमदमादिवन्मोक्षोपयोगित्वं इतरेषांतुयज्ञादिवच्चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारातद्धेतुत्वमितिअयमेव
पदशःसम्यग्विभज्यते तत्रप्राचेतसस्यदक्षस्येत्यादिर्नाम्नामष्टसहस्रेणस्तुतवान्वृषभध्वजमित्यंतःस्पष्टार्थोग्रंथः तस्यतात्पर्यंपरमेश्वरद्रोहिणाकृतंकर्मअनर्थावहंतदनुग्रहमंतरेणदुश्चिकित्स्यंचेतिसएवप्रार्थ्यइ
ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दक्षउवाच संतिनोबहवोरुद्राःशूलहस्ताःकपर्दिनः ॥ एकादशस्थानगतानाहंवेद्मिमहेश्वरं ॥ २० ॥ दधीचिरुवाच सर्वेषामेवमंत्रोयंयेनासौनंनिमं
त्रितः ॥ यथाहंशंकरादूर्ध्वंनान्यंपश्यामिदैवतं ॥ तथादक्षस्यविपुलोयज्ञोयंनभविष्यति ॥ २१ ॥ दक्षउवाच एतन्मखेशायसुवर्णपात्रेहविःसमस्तंविधि
मंत्रपूतं ॥ विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्यभागंप्रभुर्विभुश्चाहवनीयएषः ॥ २२ ॥ देव्युवाच किंनामदानंनियमंतपोवाकुर्यामहंयेनपतिर्ममाद्य ॥ लभेतभा
गंभगवानचिंत्योह्यर्धंतथाभागमथोद्वतीयं ॥ २३ ॥ एवंब्रुवाणांभगवान्स्वपत्नींप्रहृष्टरूपःक्षुभितामुवाच ॥ नवेत्सिमांदेविकृशोदरांगिकिंनामयुक्तंवचनंम
खेशे ॥ २४ ॥ अहंविजानामिविशालनेत्रेध्यानेनहीनानविदंत्यसंतः ॥ तवाद्यमोहेनचसेंद्रदेवालोकास्त्रयःसर्वतएवमूढाः ॥ २५ ॥ मामध्वरेशंसितारस्तुवंतिर
थंतरंसामगाश्चोपगांति ॥ मांब्राह्मणाब्रह्मविदोयजंतेममाध्वर्यवःकल्पयंतेचभागं ॥ २६ ॥ देव्युवाच सुप्राकृतोपिपुरुषःसर्वस्त्रीजनसंसदि ॥ स्तौति
गर्वायतेचापिस्वमात्मानंनसंशयः ॥ २७ ॥ भगवानुवाच नात्मानंस्तौमिदेवेशिपश्यमेतनुमध्यमे ॥ यंस्रक्ष्यामिवरारोहेयागार्थेवरवर्णिनि ॥ २८ ॥
इत्युक्काभगवान्पत्नीमुमांप्राणैरपिप्रियां ॥ सोसृजद्भगवान्वक्राद्भूतंघोरंप्रहर्षणं ॥ २९ ॥ तमुवाचाक्षिपमखंदक्षस्येतिमहेश्वरः ॥ ततोवक्राद्विमुक्तेनसिंहेनैके
नलीलया ॥ ३० ॥ देव्यामन्युव्यपोहार्थंहतोदक्षस्यवैक्रतुः ॥ मन्युनाचमहाभीमामहाकालीमहेश्वरी ॥ ३१ ॥ आत्मनःकर्मसाक्षित्वेतेनसार्धंसहानुगा ॥ देवस्या
नुमतंमत्वाप्रणम्यशिरसाततः ॥ ३२ ॥ आत्मनःसदृशःशौर्याद्बलरूपसमन्वितः ॥ सएवभगवान्क्रोधःप्रतिरूपसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अनंतबलवीर्यश्चअनंतबल
पौरुषः ॥ वीरभद्रइतिख्यातोदेव्यामन्युप्रमार्जकः ॥ ३४ ॥ सोसृजद्रोमकूपेभ्योरौम्यान्नामगणेश्वरान् ॥ रुद्रतुल्यागणारौद्रारुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५ ॥ तेनिपेतु
स्ततस्तूर्णंदक्षयज्ञविहिंसया ॥ भीमरूपामहाकायाःशतशोथसहस्रशः ॥ ३६ ॥ ततःकिलकिलाशब्दैराकाशंपूरयन्निव ॥ तेनशब्देनमहतात्रस्तास्त्रदिवौक
सः ॥ ३७ ॥ पर्वताश्चव्यशीर्यंतचकंपेचवसुंधरा ॥ मारुताश्चैवघूर्णंतेचुक्षुभेवरुणालयः ॥ ३८ ॥ अग्नयोनैवदीप्यंतेनैवदीप्यतिभास्करः ॥ ग्रहानैवप्रकाशंतेन
क्षत्राणिनचंद्रमाः ॥ ३९ ॥ ऋषयोनप्रकाशंतेनदेवानचमानुषाः ॥ एवंतुतिमिरीभूतेनिर्दहंत्यपमानिताः ॥ ४० ॥ प्रहरंत्यपरेघोरायूपानुत्पाटयंतिच ॥ प्रमर्द
तितथाचान्येविमर्दंतितथापरे ॥ ४१ ॥ आधावंतिप्रधावंतिवायुवेगामनोजवाः ॥ चूर्ण्यंतेयज्ञपात्राणिदिव्यान्याभरणानिच ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥५२॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥६८॥

विशीर्यमाणादृश्यंतेताराइवनभस्तले॥ दिव्यान्नपानभक्ष्याणांराशयःपर्वतोपमाः ॥ ४३ ॥क्षीरनद्योथदृश्यंतेघृतपायसकर्दमाः॥ दधिमंडोदकादिव्याःखंड
शर्करवालुकाः॥ ४४॥ षड्रसानिवहंत्येतागुडकुल्यामनोरमाः ॥ उच्चावचानिमांसानिभक्ष्याणिविविधानिच॥४५॥ पानकानिचदिव्यानिलेह्यचोष्याणिया
निच॥ भुंजतेविविधैर्वक्त्रैर्विलुंपंत्याक्षिपंतिच ॥ ४६॥ रुद्रकोपान्महाकायाःकालाग्निसदृशोपमाः॥ क्षोभयन्सुरसैन्यानिभीषयंतःसमंततः॥४७॥ क्रीडंतिवि
विधाकाराश्चिक्षिपुःसुरयोषितः॥ रुद्रक्रोधात्प्रयत्नेनसर्वदेवैःसुरक्षितं॥ ४८॥ तंयज्ञमदहच्छीघ्रंरुद्रकर्मासमंततः॥ चकारभैरवंनादंसर्वभूतभयंकरं॥ ४९॥
छित्वाशिरोवैयज्ञस्यननादचमुमोदच॥ ततोब्रह्मादयोदेवादक्षश्चैवप्रजापतिः॥५०॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेकथ्यतांकोभवानिति॥ वीरभद्रउवाच नाहं
रुद्रोनवादेवीनैवभोक्तुमिहागतः॥ ५१ ॥देव्यामन्युकृतंमत्वाक्रुद्धःसर्वात्मकःप्रभुः॥ द्रष्टुंवानैवविप्रेंद्रान्नैवकौतूहलेनवा ॥ ५२ ॥ तवयज्ञविघातार्थंसंप्राप्तं
विद्धिमामिह॥ वीरभद्रइतिख्यातोरुद्रकोपाद्विनिःसृतः॥ ५३ ॥भद्रकालीतिविख्यातादेव्याःकोपाद्विनिःसृता॥ प्रेषितौदेवदेवेनयज्ञांतिकमिहागतौ ॥ ५४॥
शरणंगच्छविप्रेंद्रदेवदेवमुमापतिं॥ वरंक्रोधोपिदेवस्यवरदानंनचान्यतः ॥ ५५ ॥ वीरभद्रवचःश्रुत्वादक्षोधर्मभृतांवरः॥ तोषयामासस्तोत्रेणप्रणिपत्यम
हेश्वरं॥ ५६॥ प्रपद्येदेवमीशानंशाश्वतंध्रुवमव्ययं॥ महादेवंमहात्मानंविश्वस्यजगतःपतिं ॥ ५७॥ (दक्षप्रजापतेर्यज्ञेद्रव्यैस्तैःसुसमाहितैः॥ आहूतादेवताः
सर्वाऋषयश्चतपोधनाः॥ ५८॥ देवोनाहूयतेतत्रविश्वकर्मामहेश्वरः॥ तत्रक्रुद्धामहादेवीगणांस्तत्रव्यसर्जयत्॥ ५९ ॥ प्रदीप्तयज्ञवाटेतुविद्रुतेषुद्विजातिषु॥
तारागणमनुप्राप्तेरौद्रेदीप्तेमहात्मनि॥ ६० ॥ शूलनिर्भिन्नहृदयैःकूजद्भिःपरिचारकैः॥ निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः॥ ६१ ॥ उत्पतद्भिःपतद्भिश्चगृध्रै
रामिषगृद्धिभिः॥ पक्षवातविनिर्धूतैःशिवाशतनिनादितैः॥ ६२ ॥ यक्षगंधर्वसंघैश्चपिशाचोरगराक्षसैः)॥ प्राणापानौसंनिरुध्यवक्र*स्थानेनयत्नतः॥६३॥
विचार्यसर्वतोदृष्टिंबहुदृष्टिरमित्रजित्॥ सहसादेवदेवेशोह्यग्निकुंडात्समुत्थितः॥६४॥विभ्रत्सूर्यसहस्रस्यतेजःसंवर्तकोपमः॥ स्मितंकृत्वाब्रवीद्वाक्यंब्रूहिकिंक
रवाणिते॥ ६५॥ श्रावितेचमखाध्यायेदेवानांगुरुणाततः॥ तमुवाचांजलिंकृत्वादक्षोदेवंप्रजापतिः॥ ६६॥ भीतशंकितवित्रस्तःसबाष्पवदनेक्षणः॥ यदिप्र
सन्नोभगवान्यदिचाहंभवत्प्रियः॥ ६७॥ यदिवाहमनुग्राह्योयदिवावरदोमम॥ यद्दग्धंभक्षितंपीतमशितंयच्चनाशितं॥ ६८॥

* पद्मासनापरपर्यायेणयोगासनेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यैर्नामधेयैरिति उत्तरार्धेतानीतिशेषः ॥ ७२ ॥ नन्विहनाम्नामष्टसहस्रेणेत्यष्टाधिकंसहस्रंनाम्नांवक्तव्यत्वेनप्रतिज्ञातं तत्रनामपाठेकिंचिदधिकानिषट्शतनामान्युपलभ्यंते नच स्तुतिपदेभ्योविपरिणामेननामान्युन्नेतुंशक्यंते अन्यशब्दस्यान्यार्थत्वकल्पनेप्रमाणाभावात् नचतावतापिसंख्यापूर्तिःसंभवति तस्मात्स्खलितइहनामसमाम्नायइत्यव्याख्येयमेतत्सहस्रनामस्तोत्रंनापिपठनीयं न्यूनत्वेनवाग्वज्रत्वात् वाग्वज्रोहिमंत्रोऽध्येतारंनाशयति तथाचोक्तंशिक्षायां मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोऽपराधादितिइंद्रंहंतुकामेनत्वष्ट्रापुत्रार्थिनास्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेतिमंत्रेणहोमंकुर्वताइंद्रपदंस्वेष्टसिद्धयेंऽतोदात्तंप्रयोज्यंतच्चनप्रयुक्तंप्रत्युतआद्युदात्तमेवतत्पठितमितिइंद्रएवतत्पुत्रस्यनाशकोजातइत्युपाख्यायतेत्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेतस्मादस्यस्तवस्यमोक्षमंत्रत्वात्स्वर्गतश्चात्यंतंहीनत्वान्नेष्टार्थप्रदत्वंयुज्यतेऽपितुपाठकानर्थकरत्वमेवेतिचेत्उच्यते इदमिहजाबालाःसमामनंति अथहैनंब्रह्मचारिणऊचुःकिंजप्येनामृतत्त्वंब्रूहीतिसहोवाचयाज्ञवल्क्यःशतरुद्रियेणेत्येतानिहवाअमृतस्यनामधेयान्येतैर्हवाअमृतोभवतीति अत्रनामजपस्यामृतसाधनत्वंगम्यते तेषांचनाम्नांन्यूनाधिकभावेनानेकासुशाखासुपठितानांगुणोपसंहारन्यायेनैकत्रोपसंहारेणभवितव्यं तच्चास्मदादीनामशक्यमितिभगवान्बादरायणस्तैत्तिरीयकवाजसनेयकादिप्रसिद्धशाखास्वविद्यमानानांनाम्नामुपसंहारमिहकृतवान् यथाहिआपस्तंबादिःकल्पकारःस्वपरशाखास्थान्यंगान्युप

चूर्णीकृतापविद्धंचयज्ञसंभारमीदृशं ॥ दीर्घकालेनमहताप्रयत्नेनसुसंचितं ॥ तन्नमिथ्याभवेन्मह्यंवरमेतमहंवृणे ॥ ६९ ॥ तथास्त्वित्याहभगवान्भगनेत्रहरोहरः ॥ धर्माध्यक्षोविरूपाक्षस्त्र्यक्षोदेवःप्रजापतिः ॥ ७० ॥ जानुभ्यामवनींगत्वादक्षोलब्ध्वाभवाद्वरं ॥ नाम्नामष्टसहस्रेणस्तुतवान्वृषभध्वजं ॥ ७१ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ यैर्नामधेयैःस्तुतवान्दक्षोदेवंप्रजापतिः ॥ वक्तुमर्हसिमेतातश्रोतुंश्रद्धाममानघ ॥ ७२ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांदेवदेवस्यनामान्यद्भुतकर्मणः ॥ गूढव्रतस्यगुह्यानिप्रकाशानिचभारत ॥ ७३ ॥ नमस्तेदेवदेवेशदेवारिबलसूदन ॥ देवेंद्रबलविष्टंभदेवदानवपूजित ॥ ७४ ॥

दिश्यआग्नेयमष्टाकपालमितियथासमाम्नातमितिमध्येप्रधानंसिद्धवन्निर्दिश्यपुनरुपरिष्टात्त्वन्यान्यंगान्युपदिशतितद्वदिहापि नमस्तेदेवदेवेशेत्यादिनाकानिचिन्नामान्युपदिश्यत्रिसौपर्णंतथाब्रह्मयजुषांशतरुद्रियमितिसुपर्णशतरुद्रियेनाममालायांसिद्धवन्निर्दिश्यशेषमपिनामधेयगणंपठति तथाचयथाप्रतिज्ञातमष्टोत्तरसहस्रनाम्नांसंख्यापूर्यतेनान्यथा तदिदमभिप्रेत्योक्तं गुह्यानीति गुह्यानिअश्रद्धाद्युपहतेषुअप्रकाश्यानि ॥ ७३ ॥ आदिपुरुषायनमः नमस्तेदेवेति ब्रह्मविद्याधिकारादध्यात्मपरतयैवैतानिव्याख्येयानि तथाहि हेदेवजगन्निर्माणक्रीडापरतेतुभ्यंनमः तेइतियुष्मदर्थस्यदृश्यस्यप्रमेयस्यनिर्देशः देवेशदेवाःइंद्रियाणि ईशोबुद्धिः पूर्बुद्धिःख्यातिरीश्वरइतिस्मृतेः एतदुभयात्मक एतेनप्रमाणप्रमात्रोर्निर्देशःकृतः एवंनामत्रयेणज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मकत्वंदेवस्योक्तं तत्प्राप्त्युपायंत्रयेणाह देवारीति देवाःशमाद्याइंद्रियवृत्तयस्तेषामरयोऽसुराःकामादयस्तेषांबलस्यसूदन तथाचशमकामादिषुदेवासुरशब्दयोःप्रयोगोदृष्टःद्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेति देवानामिंद्रियाणांइंद्रोबुद्धिस्तस्याबलंविषयप्रावण्यंतद्विशेषेणस्तभ्नातीतिदेवेंद्रबलविष्टंभ अतएवदेवैरिंद्राद्यैर्दानवैर्बाणाद्यैश्चपूजितआदरनैरंतर्यसत्कारसेवित एवंचकामादिजयोधीनिरोधस्तत्रादरादिश्चमेयाद्यात्मकस्यवस्तुनःप्रापकइत्युक्तंभवति ६ ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगेप्रथमंत्राप्यायाःसांप्रमूर्तैःस्वरूपमाहचतुर्भिः सहस्रमक्षाणियुगपत्सर्वविषयप्रकाशकानींद्रियाणियस्य सर्वज्ञेत्यर्थः अतएवविरूपाणिअस्मदादींद्रियेभ्योविलक्षणानिव्यवहितादिग्राहकाणींद्रियाणिय
स्य त्र्यक्षत्रीणिसोमसूर्याग्न्याख्यानिअक्षाणियस्य यक्षाधिपःकुबेरःसप्रियोयस्य अथामूर्तज्ञेयंस्वरूपमाह सर्वतइतिचतुर्भिः भगवद्गीतास्वपिज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञायसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाइद
मेवस्वरूपमुक्तं सर्वतःपाणयःपादाःअंतःसन्निधिश्चयस्यससर्वतःपाणिपादांतः एवमुत्तरत्र तथाचश्रुतिः विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् संबाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्दे
वएकइति धमतिवशीकरोति सर्वेषुसंबोधनपदेषुनमस्तेइत्यनुषंजनीयं लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठसीत्यत्र विपरिणामेनलोकेसर्वमावृत्यतिष्ठन्निति संबोधनमूहनीयं सार्धःश्लोकः ८ ॥ ७५ ॥ शंकुकर्णादयः सप्त
ईश्वरगणाः सर्वाभिन्नत्वादीशस्यतदात्मत्वमुच्यते ७ शतोदरेत्यर्धंविश्वरूप्यप्रथनार्थः ३ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अस्यैवत्रैवर्णिकोपास्यत्वेश्रुतिंपठति गायंतीति गायत्रिणस्त्रिसंध्यंगायत्रीजपपराः त्वामेवगायं
ति गायत्रीप्रतिपाद्यस्त्वमेवासीत्यर्थः अर्किणःअर्कोपासनपराः त्वांअर्कंसवितारंमंडलाधिष्ठातारमर्चंतिउपतिष्ठंतेसंध्यासु ब्रह्माणंब्रह्मविदंचतुर्मुखं शतक्रतुंदेवेंद्रं ऊर्ध्वंसर्वोपाधिभ्यउद्गतं खमिवआकाशवत्स

सहस्राक्षविरूपाक्षत्र्यक्षयक्षाधिपप्रिय ॥ सर्वतःपाणिपादांतसर्वतोक्षिशिरोमुख ॥ ७५ ॥ सर्वतःश्रुतिमँल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठसि ॥ शंकुकर्णमहाकर्णकुंभ
कर्णार्णवालय ॥ ७६ ॥ गजेंद्रकर्णगोकर्णपाणिकर्णनमोस्तुते ॥ शतोदरशतावर्तशतजिह्वनमोस्तुते ॥ ७७ ॥ गायंतित्वागायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः ॥ ब्रह्मा
णंत्वाशतक्रतुमूर्ध्वंखमिवमेनिरे ॥ ७८ ॥ मूर्तौहितेमहामूर्तेसमुद्रांबरसन्निभ ॥ सर्वावैदेवताह्यस्मिन्गावोगोष्ठइवासते ॥ ७९ ॥ भवच्छरीरेपश्यामिसोममग्निं
जलेश्वरं ॥ आदित्यमथवैविष्णुंब्रह्माणंचबृहस्पतिं ॥ ८० ॥ भगवान्कारणंकार्यंक्रियाकरणमेवच ॥ असतश्चसतश्चैवतथैवप्रभवाप्ययौ ॥ ८१ ॥ नमोभवाय
शर्वायरुद्रायवरदायच ॥ पशूनांपतयेनित्यंनमोस्त्वंधकघातिने ॥ ८२ ॥ त्रिजटायत्रिशीर्षायत्रिशूलवरपाणिने ॥ त्र्यंबकायत्रिनेत्रायत्रिपुरघ्नायवैनमः ॥
॥ ८३ ॥ नमश्चंडायकुंडायअंडायांडधरायच ॥ दंडिनेसमकर्णायदंडिमुंडायवैनमः ॥ ८४ ॥

र्वगतश्चनित्यःअसंगश्चतादृशंमेनिरेमुनयः अत्रापिगायत्रिगेय अर्क अर्क्यर्च्य ब्रह्मन् शतक्रतो ऊर्ध्व खतुल्यत्वेनमतइतिनामान्युन्नेयानि ७ ॥ ७८ ॥ मूर्तौअष्टरूपायांभूम्यंब्वग्निवाय्वाकाशसूर्यचंद्रय
जमानात्मिकायां सर्वदेवतामूर्तेइत्यूह्यंनाम ॥ ७९ ॥ हेभवन्हेसोमशरीरेत्यादीनिअष्टौनामान्यूह्यानि ८ ॥ ८० ॥ भगवन्नित्यादीनिपूर्वार्धेपंच सदसत्प्रभवाप्ययेत्युत्तरार्धेएकं ६ ॥ ८१ ॥ भवत्यस्मादितिभवः
शृणातिहिनस्तीतिशर्वः रुपापंद्रावयतीतिरुद्रः पशूनांब्रह्मादिस्थावरांतानांजीवानां ६ ॥ ८२ ॥ नानारूपत्वेनस्तौति त्रिजटायेत्यादिना त्रिशूलवरेणपणितुंव्यवहर्तुंशीलमस्यतस्मैत्रिशूलवरपाणिने त्रीणि
शास्त्राचार्यध्यानानिअंबकानिनेत्राणीवगमकानिबोधकानियस्यसत्र्यंबकः त्रीणिसोमसूर्याग्न्याख्यानिनेत्राणियस्य ६ ॥ ८३ ॥ चंडःसर्वसूदनक्षमः कुंडःअमत्रवत्स्वस्मिन्सर्वंधारयितुंक्षमः अंडंब्रह्मांडं
दंडिनेदंडधरायशासित्रेइत्यर्थः समश्चासौकर्णश्चेतिसमकर्णःऋजुर्वक्रश्च दंडीचासौमुंडश्चेतिदंडिमुंडःपरिव्राजकः ७ ॥ ८४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऊर्ध्वाःउच्चाःदंष्ट्राःकेशाश्चयस्य शुक्लायशुद्धायअसंगिने तथापिअवततायअवसन्नेनबाध्येनरूपेणजगदात्मनाततायविस्तृताय अतएवविलोहितायरजोगुणिने धूम्रायतमोगुणिने नीलग्रीवायजगद्रक्षणार्थं कंठेविषधारित्वेनसात्विकाय ६ ॥ ८५ ॥ नास्तिप्रतिरूपःसदृशोयस्य विविधानिरूपाणियस्य शिवायपरमकल्याणायतुर्यब्रह्मणे सूर्यायसूर्यमंडलरूपाय सूर्यमालायतस्मिन्मालतेशोभतेसूर्यमंडलांतर्वर्तिनेपरमेश्वराय सूर्यवत्प्रख्याःध्वजाःपताकाश्चयस्य ६ ॥ ८६ ॥ प्रमथाःशिवगणाः वृषस्येवस्कंधौयस्य पर्णानिभूर्जत्वचःचीराणिवल्कलानिपटायस्यशबररूपिणस्तापसस्यवा ६ ॥ ८७ ॥ ४ ॥ ८८ ॥ ६ ॥ ८९ ॥ नाभायनाभौजगदस्यास्तीतिनाभः मत्वर्थीयोचूयस्येतिचेतीकारलोपः नाभ्यायनाभिमर्हतीतिनाभ्यः नाभिनभंचेतियत्प्रत्ययेनभादेशः नाभिस्थानीयाय अस्यअरनेमिस्थानेकारणकार्यप्रपंचौ तथाचश्रुतिः तद्यथारेथुनेमिरर्पितोनाभावराअर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वंसमर्पितं प्राणेब्रह्मणिसर्वंकार्यंकारणंच कटानामावरकाणामपिकटायआवरकाय नामद्वयेनांतर्बहिर्व्याप्तिर्दर्शिता १ ॥ ९० ॥ किलकिलायशब्दविशेषरूपाय ६ ॥ ९१ ॥ सर्वक्रियाकर्तृत्वेनस्तौति नमोस्त्वित्यादिना ७ ॥ ९२ ॥ नद्यांभवानिनाद्यानिकमलानितान्येवोपहारस्तत्रलुब्धाय हरिस्तेसाहस्रंकमलबलिमाधायपदयोरित्येतदनेनसूचितं ४ ॥ ९३ ॥ ज्येष्ठोवयसाधिकः श्रेष्ठोगुणाधिकः बलोबलाभिमानिनीदेवताइंद्रःतस्यप्रथनंपराजयस्तत्कर्त्रे कालस्यापिनाथायनियंत्रे कल्यायसमर्थाय क्षयायमहाप्रलयाय उपक्षयायअवांतरप्रलयाय ७ ॥ ९४ ॥ भीमंव्रतंअनशनादितस्यधरायधर्त्रे ४ ॥ ९५ ॥ विभीषणायनिर्भयाय भीष्मायभयंकराय हेभीम व्रतैःशमादिभिःधरणंआकल्पांतंयस्यतस्मैव्रतधराय ६ ॥ ९६ ॥ पक्वंयज्ञेआमंअपक्वंश्मशानेउभयविधमांसलुब्धाय ५ ॥ ९७ ॥

नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशायशुक्लायावततायच ॥ विलोहितायधूम्रायनीलग्रीवायवैनमः ॥ ८५ ॥ नमोस्त्वप्रतिरूपायविरूपायशिवायच ॥ सूर्यायसूर्यमालायसूर्यध्वजपताकिने ॥ ८६ ॥ नमःप्रमथनाथायवृषस्कंधायधन्विने ॥ शत्रुंदमायदंडायपर्णचीरपटायच ॥ ८७ ॥ नमोहिरण्यगर्भायहिरण्यकवचायच ॥ हिरण्यकृतचूडायहिरण्यपतयेनमः ॥ ८८ ॥ नमस्स्तुतायस्तुत्यायस्तूयमानायवैनमः ॥ सर्वायसर्वभक्षायसर्वभूतांतरात्मने ॥ ८९ ॥ नमोहोत्रेथमंत्रायशुक्लध्वजपताकिने ॥ नमोनाभायनाभ्यायनमःकटकटायच ॥ ९० ॥ नमोस्तुकृशनासायकृशांगायकृशायच ॥ संहृष्टायविहृष्टायनमःकिलकिलायच ॥ ९१ ॥ नमोस्तुशयमानायशयितायोत्थितायच ॥ स्थितायधावमानायमुंडायजटिलायच ॥ ९२ ॥ नमोनर्तनशीलायमुखवादित्रवादिने ॥ नाद्योपहारलुब्धायगीतवादित्रशालिने ॥ ९३ ॥ नमोज्येष्ठायश्रेष्ठायबलप्रमथनायच ॥ कालनाथायकल्यायक्षयायोपक्षयायच ॥ ९४ ॥ भीमदुंदुभिहासायभीमव्रतधरायच ॥ उग्रायचनमोनित्यंनमोस्तुदशबाहवे ॥ ९५ ॥ नमःकपालहस्तायचितिभस्मप्रियायच ॥ विभीषणायभीष्मायभीमव्रतधरायच ॥ ९६ ॥ नमोविकृतवक्रायखड्गजिह्वायदंष्ट्रिणे ॥ पक्वाममांसलुब्धायतुंबीवीणाप्रियायच ॥ ९७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृषायवृष्टिकर्त्रे वृष्यायवृषोधर्मस्तत्रहितायधर्मवृद्धिकर्त्रे गोवृषायनंदिरूपाय वृषायधर्माय कटंकटाय कटीगतौनित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं मुमागमआर्षः वाय्वादिरूपेणनित्यंगमनशीलायेत्यर्थः कालायवा दंडायनियंत्रे पचपचायनित्यंभूतानांपाककर्त्रे कटिपच्योःपचाद्यच् ७ ॥ ९८ ॥ गौर्वरःअतिवरोधेनुः ईप्सितमात्रदानंवरः ततोप्यधिकदानंअतिवरः वरदेवरदायक्विबंतस्यातोधातोरि त्यालोपेरूपं ५ ॥ ९९ ॥ रक्तोरागवान् विरक्तस्तदन्यस्तदुभयात्मकाय भावनायध्यात्रे संभिन्नायकारणरूपेणसर्वतोनुस्यूताय विभिन्नायकार्यरूपेणव्यावृत्ताय छायायछायावतेगृहतर्वादिरूपाय छा याशब्दादर्शआद्यच् आतपनःआतपः ७ ॥१००॥ ५॥१०१॥ एकपात्एकपदे ६॥१०२॥ पंचालायविश्वकर्मणेस्वर्णकारलोहकारतक्षादिकर्मकर्त्रेइत्यर्थः शमशमायनित्यंशाम्यतीति पचपचवत् चंडि काशत्रुभयंकरीघंटायस्यतस्मैचंडिकघंटाय घंटायघंटानादरूपाय अघंटघंटिनेनादहेत्वभावेपिनादवते अनाहतध्वनिरूपायेत्यर्थः ६ ॥१०३॥ पुंसांसहस्रैर्युगपत्आध्माताएकापिसतीप्रतिबिंबार्कवत्प्रत्ये

नमोवृषायवृष्यायगोवृषायवृषायच॥ कटंकटायदंडायनमःपचपचायच॥९८॥ नमःसर्ववरिष्ठायवरायवरदायच॥ वरमाल्यगंधवस्त्रायवरातिरवदेनमः॥ ॥९९॥ नमोरक्तविरक्तायभावनायाक्षमालिने॥ संभिन्नायविभिन्नायछायायातपनायच ॥ १००॥ अघोरघोररूपायघोरघोरतरायच॥ नमःशिवायशां तायनमःशांततमायच॥१०१॥ एकपाद्बहुनेत्रायएकशीर्ष्णेनमोस्तुते॥ रुद्रायक्षुद्रलुब्धायसंविभागप्रियायच ॥ २ ॥ पंचालायसितांगायनमःशमशमा यच॥ नमश्चंडिकघंटायाघंटायघंटघंटिने ॥३॥ सहस्राध्मातघंटायघंटामालाप्रियायच॥ प्राणघंटायगंधायनमःकलकलायच॥४॥ हूंहूंहूंकारपारायहूंहूंकार प्रियायच॥ नमःशमशमेनित्यंगिरिवृक्षालयायच॥५॥ गर्भमांसशृगालायतारकायतरायच॥ नमोयज्ञाययजिनेहुतायप्रहुतायच॥ ६॥

कंपरिसमाप्ताघंटास्ययोगबलवतःसतथा तादृशघंटामालाप्रियाय प्राणःपंचवृत्तिर्वायुःसएवघंटावत्शब्दहेतुर्यस्यतस्मैप्राणघंटाय गंधःप्रसिद्धः कलकलःऊष्माकोलाहलोवा ५॥१०४॥ हूंकारःक्रोधवर्णस्त स्यपरोंतःशमःहूंकारोयाज्ञिकप्रसिद्धःहूंइतिहिंकृत्यभूर्भुवःस्वरोमितिजपत्येषोभिहिंकारइतिआश्वलायनाद्युक्तोऽभिहिंकारस्तस्यपारःभूरादिलोकेभ्यःपरंशांतंब्रह्म हूंहकारआकाशःऊकारःषष्ठीशिवमूर्तिःसूर्य स्ताभ्यांनामरूपात्मकःप्रपंचोलक्ष्यते मकारस्तस्यकारणमीश्वरस्तस्यपारस्तूरीयंशांतंब्रह्म तदिदमुक्तंहूंहूंहूंकारपारायेति हूंहूंकारप्रियायेति क्रोधवर्जहूंकारद्वयप्रियाय शमशमशांतोभवशांतोभवेत्याचष्टेशमश मेतिशाम्यशाम्येत्यपेक्षितेभौवादिकत्वमार्षं शमशमतीतिशमशम् तस्मैशमशमे आचारक्विबंतात्कर्तरिक्विप् ४॥ १०५ ॥ गर्भमांसंहृदयजिव्हावक्षआद्यवदानगतंमांसंतत्रशृगालवल्लुब्धाय यद्वागर्भ मांसंवपातस्यांलुब्धाय अमृताहुतिर्वपाहुतिरितिब्राह्मणात् तारकाययज्ञभोक्तृत्वेनपापमोचकाय तरायतरत्यनेनेतिव्युत्पत्यायज्ञोपकारणाय यजिनेयजमानाय हुतायब्राह्मणमुखेनतृप्ताय प्रहुतायअ ग्निमुखेनतृप्ताय ७॥ १०६ ॥

* बाहुलकादितिबोध्यं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यज्ञवाहायऋत्विगादिरूपेणयज्ञनिर्वोढ्रे दांतायजितेंद्रियाय तप्यायसत्वमयाय आतपनायरजोमयाय तप्यंसत्त्वंतापकंरजइतिसांख्यप्रसिद्धेः तव्यायतटाहंनद्यादिरूपाय तटानांतटवतीनांनदीनांपतयेसमुद्राय ७॥१०७॥ अन्नदाय ॥२००॥ ४॥१०८॥४॥१०९॥ बालाश्वतेअनुचराश्वतान्गोपायतीतिबालानुचरगोप्ता तस्मै गुप्तेर्गौणादिकस्तन् एतेनचाग्निपानादिश्रीकृष्णलीलासूचिता ७॥११०॥ त्रीणिकर्माणियजनाध्ययनदानानि ४ ॥१११॥ कलकलःकोलाहलः ४ ॥११२॥ प्राणभग्नायजितश्वासाय वाहिताग्न्यादिष्विति विशेष्यस्यैवपूर्वनिपातः दंडआयुधं स्फोटनंविदारणं ६ ॥ ११३ ॥ सांख्यायक

यज्ञवाहायदांतायतप्यायातपनायच॥ नमस्तटायतव्यायतटानांपतयेनमः ॥७॥ अन्नदायान्नपतयेनमस्त्वन्नभुजेतथा॥ नमःसहस्रशीर्षायसहस्रचरणायच॥८॥ सहस्रोद्यतशूलायसहस्रनयनायच॥ नमोबालार्कवर्णायबालरूपधरायच॥९॥ बालानुचरगोप्त्रायबालक्रीडनकायच॥ नमोवृद्धायलुब्धायक्षुब्धायक्षोभणायच॥१०॥ तरंगांकितकेशायमुंजकेशायवैनमः॥ नमःषट्कर्मतुष्टायत्रिकर्मनिरतायच॥११॥वर्णाश्रमाणांविधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने॥ नमोघुष्यायघोषायनमःकलकलायच ॥१२॥ श्वेतपिंगलनेत्रायकृष्णरक्तेक्षणायच॥ प्राणभग्नायदंडायस्फोटनायकृशायच॥१३॥ धर्मकामार्थमोक्षाणांकथनीयकथायच॥ सांख्यायसांख्यमुख्यायसांख्ययोगप्रवर्तिने॥ १४॥ नमोरथ्यविरथ्यायचतुष्पथरथायच ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयायव्यालयज्ञोपवीतिने ॥ १५॥ ईशानवज्रसंघातहरिकेशनमोस्तुते॥ त्र्यंबकांबिकनाथायव्यक्ताव्यक्तनमोस्तुते॥१६॥ कामकामदकामघ्नतृप्तातृप्तविचारिणे ॥ सर्वसर्वदसर्वघ्नसंध्यारागनमोस्तुते॥१७॥ महामेघचयप्रख्यमहाकालनमोस्तुते॥ स्थूलजीर्णांगजटिलेवल्कलाजिनधारिणे॥१८॥ दीप्तसूर्याग्निजटिलेवल्कलाजिनवाससे॥ सहस्रसूर्यप्रतिमतपोनित्यनमोस्तुते॥१९॥ उन्मादनशतावर्तगंगातोयार्द्रमूर्धज॥ चंद्रावर्तयुगावर्तमेघावर्तनमोस्तुते ॥२०॥ त्वमन्नमत्ताभोक्ताचअन्नदोन्नभुगेवच ॥ अन्नस्रष्टाचपक्ताचपक्वभुक्पवनोनलः॥ २१ ॥

पिलायनिरीश्वरवादिने सांख्यमुख्यायसेश्वरपातंजलाय सांख्यंवेदांतविचारः योगोनिदिध्यासनंअनुग्रहद्वाराएतयोःप्रवर्तकाय ४ ॥११४॥ रथःतदभावोविरथःतदुभयार्हायरथ्य विरथ्याय चतुर्युजलाग्निवाय्वाकाशेषुपंथायस्यरथस्यतद्वते रतायेतिपाठेप्रसिद्धोऽर्थः ४ ॥ ११५ ॥ ईशानहेईशितः वज्रसंघातवत्कठिनशरीर हरिकेशपिंगकेश त्र्यंबकात्रिनेत्राचासौअंबिकाचतस्यानाथ व्हस्वत्वमार्षं व्यक्तकार्यरूप अव्यक्तकारणरूप ६ ॥ ११६ ॥ कामेतिद्वौ ८ ॥ ११७ ॥ हेस्थूलहेजीर्णांग जटिलवदाचरतिजटिलूतस्मैजटिले ६ ॥ ११८ ॥ दीप्तौयौसूर्याग्नीतद्वद्दीप्यमानजटावते ४ ॥ ११९ ॥ हेउन्मादनव्यामोहक शतंआवर्तायस्मिन्गंगातोयेतेनार्द्रमूर्धजचंद्रंआवेर्तयतिपुनःपुनरितिचंद्रावर्तस्त्यर्धः ५ ॥ १२० ॥ त्वमिति अन्नभुक्अन्नपालकः ९ ॥ १२१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जरेति जरायुजांडजाइतिनामद्वयं संधिरार्षः हेदेवहेदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधइत्येकंनाम ७ ॥१२२॥ चरेति ब्रह्मेतिब्रह्मविदांवरेतिचनामद्वयं ४॥१२३॥ मनसइति ६ ॥१२४॥ हायिहायीतिसामगीतिपूरणार्थाःस्तोभाः तेप्रत्येकंचतुरक्षरास्त्रयः सुरश्रेष्ठेत्येकंब्रह्मवादिगेयेतिपंचममुन्नेयं ५ ॥१२५॥ यजुरिति वेदोपनिषद्गणस्तुतिपठनीयेतिचतुर्थं ४३०० ॥१२६॥ वर्णावराःसंकरजाः विद्युत्स्तनितंसदृष्टिकोमेघशब्दः गर्जितंनिर्दृष्टिकःसः नवनामानि ९ ॥१२७॥ १० ॥१२८॥ वृक्षाणामिति ककुदोमुख्याःन्यग्रोधाश्वत्थादयः पततांपक्षिणां द्वाभ्यामुपासनार्थंविभूतयउक्ताः ५ ॥१२९॥ ४ ॥१३०॥ त्वमिति

जरायुजांडजाश्चैवस्वेदजाश्चतथोद्भिजाः॥ त्वमेवदेवदेवेशभूतग्रामश्चतुर्विधः॥१२२॥ चराचरस्यस्रष्टात्वंप्रतिहर्तातथैवच॥ त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषोब्रह्मब्रह्मविदांवर॥२३॥ मनसःपरमायोनिःखंवायुर्ज्योतिषांनिधिः॥ ऋक्सामानितथोंकारमाहुस्त्वांब्रह्मवादिनः॥ २४॥ हायिहायिहुवाहायिहावुहायितथासकृत्॥ गायंतित्वांसुरश्रेष्ठसामगाब्रह्मवादिनः॥ २५॥ यजुर्मयोऋङ्मयश्चत्वमाहुतिमयस्तथा॥ पठ्यसेस्तुतिभिश्चैववेदोपनिषदांगणैः॥२६॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्रावर्णावराश्चये॥ त्वमेवमेघसंघाश्चविद्युत्स्तनितगर्जितः॥ २७॥ संवत्सरस्त्वमृतवोमासोमासार्धमेवच॥ युगंनिमेषाःकाष्ठास्त्वंनक्षत्राणिग्रहाःकलाः॥ २८॥ वृक्षाणांककुदोसित्वंगिरीणांशिखराणिच॥ व्याघ्रोमृगाणांपततांतार्क्ष्योनंतश्चभोगिनां॥ २९॥ क्षीरोदोस्युदधीनांचयंत्राणांधनुरेवच॥ वज्रःप्रहरणानांचव्रतानांसत्यमेवच॥ १३०॥ त्वमेवद्वेषइच्छाचरागोमोहःक्षमाक्षमे॥ व्यवसायोधृतिर्लोभःकामक्रोधौजयाजयौ॥ ३१॥ त्वंगदीत्वंशरीचापीखट्वांगीझर्झरीतथा॥ छेत्ताभेत्ताप्रहर्तात्वंनेतामंतापितामतः॥३२॥दशलक्षणसंयुक्तोधर्मोर्थःकामएवच॥ गंगासमुद्राःसरितःपल्वलानिसरांसिच॥ ३३॥ लतावल्यस्तृणौषध्यःपशवोमृगपक्षिणः॥ द्रव्यकर्मसमारंभःकालःपुष्पफलप्रदः॥ ३४॥ आदिश्चांतश्चदेवानांगायत्र्योंकारएवच॥ हरितोरोहितोनीलःकृष्णोरक्तस्तथारुणः॥ कद्रुश्चकपिलश्चैवकपोतोमेचकस्तथा॥ ३५॥ अवर्णश्चसुवर्णश्चवर्णकारोघनोपमः॥ सुवर्णनामाचतथासुवर्णप्रियएवच॥ ३६॥ त्वमिंद्रश्चयमश्चैववरुणोधनदोनलः॥ उपप्लवश्चित्रभानुःस्वर्भानुर्भानुरेवच॥ ३७॥

द्वौ झर्झरोवाद्यविशेषस्तद्वान् मतोज्ञातः शास्त्रकृद्भिरितिशेषः २४ ॥१३१॥१३२॥ दशलक्षणसंयुक्तोधर्मइत्येकं लक्षणानिच अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइति शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइतिचयोगोक्तानि क्षमासत्यादीनिमनूक्तानिवा ८ ॥१३३॥ तृणौषध्यइतिद्वे मृगपक्षिणइतिद्वे द्रव्यकर्मणांसमारंभइत्येकं कालःपुष्पफलप्रदइत्येकं ९ ॥१३४॥ आदिश्चेत्यर्थः ४ हरितादिर्दशविधोवर्णः १० ॥ १३५ ॥ ६ ॥ १३६ ॥ त्वमिति उपप्लवउपरागः ९ ॥ १३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

होत्रमित्यर्धं हूयतेस्मिन्निति होत्रंवन्हिः होतायजमानः प्रभुर्हुतस्यफलदईश्वरः ५ त्रिसौपर्णंत्रिसौपर्णेविदितंनामजातं शतरुद्रसंबंधिनामजातंयस्मिंस्तत् शतरुद्रियं तच्चब्रह्मवेदरूपेतेनद्रोणपर्वस्थशतरुद्रियस्यशिवोमहेश्वरःशंभुरितिनामाष्टोत्तरशतादेश्चव्यावृत्तिः वेदांतरेपिशतंरुद्रनामानिसंभाव्यंतेतद्व्यावृत्तयेयजुषामिति यजुषांशतरुद्रियमित्येतावत्युक्तेद्रोणपर्वस्थस्यापिशतरुद्रियस्यमूलमूलिभावेनयजुःसंबंधित्वसंभवाद्ब्रह्मेत्युक्तं तस्यतथात्वेपिसाक्षाद्वेदत्वाभावात् ततश्चहुतंचैवतथाप्रभुरित्यंतानिअष्टाशीत्यधिकंशतत्रयंनाम्नांभवति तथापवित्रंचपवित्राणामित्यादीनिनिमेषोन्मेषकर्मेत्यंतानिअष्टादशाधिकशतद्वयं तेनषडधिकषट्शतानिनाम्नामिहाम्नातानि अष्टाधिकसहस्रस्यशेषंद्व्यधिकंनाम्नांशतचतुष्टयंत्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यांपूरणीयं तथाहि त्रिसुपर्णत्रयेचतुर्दशमंत्राः १४ सर्वशाखागतानांनाम्नामुपसंहार्यत्वात् खिलसहितेषुनमकानुवाकेषुप्रथमेषोडशमंत्राएकादशनामानिचेतिसप्तविंशतिः २७ द्वितीयेष्टाचत्वारिंशत् ४८ तृतीयचतुर्थयोःषट्सप्ततिः ७६ ततस्त्रिकेद्विनवतिः ९२ ततोद्विकेऽयशीति ८३ रितिनामान्येवांत्ययोः चतुर्विंशति २४ मंत्राः शेषंखिले १७ सप्तदशमंत्राः नब्रह्मानचगोविंदइत्यादयोमूलश्लोकाश्चैकविंशतिः २१ सर्वेषांसंकलनेद्व्यधिकंशतचतुष्टयंएतत्पूर्वोक्तषडधिकषट्शतयुतमष्टाधिकंसहस्रंभवति तथाचामृतत्वकामस्यायंनामसमाम्नायस्त्रिसुपर्णत्रयशतरुद्रियाभ्यांसमुच्चितएवश्रेयस्करोनत्वन्यथा न्यूनत्वेनवाग्वज्रत्वापत्तेरितिशिवं॥१३८॥ पवित्रमिति गिरिंगिरिवदचेतनंदेहंकाय

होत्रंहोताचहोम्यंचहुतंचैवतथाप्रभुः॥ त्रिसौपर्णंतथाब्रह्मयजुषांशतरुद्रियं ॥१३८॥ पवित्रंचपवित्राणांमंगलानांचमंगलं॥ गिरिकोहिंडुकोवृक्षोजीवःपुद्गलएवच॥३९॥ प्राणःसत्त्वंरजश्चैवतमश्चाप्रमदस्तथा॥ प्राणोपानःसमानश्चउदानोव्यानएवच ॥ ४० ॥ उन्मेषश्चनिमेषश्चक्षुतंजृंभितमेवच ॥ लोहितांतर्गतादृष्टिर्महावक्त्रोमहोदरः॥ ४१ ॥ सूचीरोमाहरिश्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचलः॥ गीतवादित्रतत्त्वज्ञोगीतवादनकप्रियः ॥ ४२ ॥ मत्स्योजलचरोजाल्योऽकलःकेलिकलःकलिः॥ अकालश्चातिकालश्चदुष्कालःकालएवच॥ ४३ ॥ मृत्युःक्षुरश्चकृत्यश्चपक्षोऽपक्षक्षयंकरः ॥ मेघकालोमहादंष्ट्रःसंवर्तकबलाहकः ॥ ४४ ॥

तिशब्दयतीतिगिरिकः आतोनुपसर्गेकइतिकः अचेतनमपिदेहादिचेतनंकरोतीत्यर्थः अचेतयदचितोदेवोअर्यइतिमंत्रलिंगंच हिंडुकःहिंडतेगत्यागतंकुरुतेइतिहिंडुकः हिडिगतावित्यस्माद्धातोर्बाहुलकादुकञ् चिदाभासइत्यर्थः वृक्षः वृश्च्यतेछेद्यतइतिवृक्षःउपाधिविशिष्टेनरूपेणनाशवान् जीवःशुद्धस्वरूपेणजीवत्येवननश्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिर्विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिअविनाशीवाअरेऽयमात्मेतिच पुद्गलःपूयतेगलतिचेतिपुद्गलोदेहः ७ ॥ १३९ ॥ अप्रमदःप्रमदयास्त्रियाहीनः ऊर्ध्वरेताइत्यर्थः १० ॥ १४० ॥ लोहिताअंतर्गताचदृष्टिरस्य पुंवद्भावाभावआर्षः ७॥१४१॥ चलाचलःअत्यंतंचलः तद्धावतोऽन्यानत्येतीतिश्रुतेः ६ ॥१४२॥ मत्स्यइवमत्स्योजीवः संसारनदीजलेचरतीतिजाल्योवासनाजालबद्धः वस्तुतस्तुअकलोदुर्धरः कलनंधरणंकलःकेलिरेवकलोयस्य* लीलयास्यबद्धत्वंनान्यवशतयेत्यर्थः १० ॥ १४३ ॥ क्षुरःछेदनसाधनं कृत्यःछेत्तुंयोग्यः कृतीछेदनेइत्यस्यरूपं पक्षोमित्रं अपक्षःअमित्रंतस्यक्षयंकरः संवर्तकबलाहकःकल्पांतमेघः ८ ॥१४४॥

* एतट्टीकोक्तसंख्याविसंवादिमूलंदृश्यते * बंधः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घंटतिद्योततेइतिघंटःप्रकाशवान् अघंटःमायावृतत्वेनप्रच्छन्नप्रकाशः घटयतिकर्मफलैर्योजयतिनरानितिघटी घंटीघंटावान् चरुचेलीचरंतितेचरवः स्थावरजंगमाजीवास्तैःसारिभिरिव चेलतिक्रीडतइति चरुचेली मिली मिलनंसंश्लेषणंमिलः घञर्थेभावेकः तदस्यास्तीतिमिली कारणतयासर्वकार्येष्वनुस्यूतइत्यर्थः द्विर्वचनंनित्यव्याप्तिप्रदर्शनार्थं यद्वामिलीइतिद्विवचनांतेनमिलिमिलिइतिमंत्रपदंसा भ्यासमुत्धृतंभवति गौडास्तुरुद्रचीलिचिलीमिलीइतिपठंति अस्मिन्पक्षेघंटीप्रणवःरुद्रेतिसंबुद्धिः मिलीवच्चीलिचिलिशब्दावपिद्वित्वपरौज्ञेयौ ब्रह्मप्रणवः अग्नीनांकायिकंकायेभवंकायिकंजाया सइममे वात्मानंद्वेधापातयत्ततःपतिश्चपत्नीचाभवतामितिश्रुतेः वन्हिजायास्वाहेत्यर्थः तेन ओंरुद्रचीलिचीलिचिलिचिलिमिलिमिलि ओंस्वाहेतिअष्टादशार्णोमंत्रउद्धृतोभवति दंडीमुंडइतिपरमहंसः त्रिदंडधृदिति त्रिदंडीउक्तः १३ ॥ १४५ ॥ ५ ॥१४६॥ गिरिकंकाषायंतत्प्रियमस्य ७ ॥१४७॥ शिल्पिकःअल्पशिल्पी ६ ॥१४८॥ नमस्कारस्यैवरूपांतरंनमोनमइतिशिष्टप्रयोज्यं तारकःप्रणवः तारकामयःप्रचुरन

घंटोऽघंटोघटीघंटीचरुचेलीमिलीमिली ॥ ब्रह्मकायिकमग्नीनांदंडीमुंडस्त्रिदंडधृत् ॥४५॥ चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ॥ चातुराश्रम्यनेताचचातुर्वर्ण्य करश्चयः ॥ ४६ ॥ सदाचाक्षप्रियोधूर्तोगणाध्यक्षोगणाधिपः ॥ रक्तमाल्यांबरधरोगिरिशोगिरिकप्रियः ॥४७॥ शिल्पिकःशिल्पिनांश्रेष्ठःसर्वशिल्पप्रवर्तकः॥ भगनेत्रांकुशश्चंडःपूष्णोदंतविनाशनः ॥ ४८ ॥ स्वाहास्वधावषट्कारोनमस्कारोनमोनमः ॥ गूढव्रतोगुत्यतपास्तारकस्तारकामयः ॥ ४९ ॥ धाताविधा तासंधाताविधाताधारणोधरः ॥ ब्रह्मातपश्चसत्यंचब्रह्मचर्यमथार्जवं ॥ ५० ॥ भूतात्माभूतकृद्भूतोभूतभव्यभवोद्भवः ॥ भूर्भुवःस्वरितश्चैवध्रुवोदांतोमहेश्वरः ॥ ॥५१॥ दीक्षितोऽदीक्षितःक्षांतोदुर्दांतोऽदांतनाशनः॥ चंद्रावर्तयुगावर्तःसंवर्तःसंप्रवर्तकः॥५२॥ कामोबिंदुरणुस्थूलःकर्णिकारस्त्रजप्रियः॥ नंदीमुखोभीममु खःसुमुखोदुर्मुखोऽमुखः॥ ५३ ॥ चतुर्मुखोबहुमुखोरणेष्वग्निमुखस्तथा ॥ हिरण्यगर्भःशकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ॥१५४॥

क्षत्रआकाशरूपः ९ ॥ १४९ ॥ धाताआदिकर्ताविष्णुः विधाताभौतिकस्त्रष्टाचतुर्मुखः संधाताएकीकृत्यस्थापकः संहर्तामहेश्वरः विधाताविधिरदृष्टंकर्मेत्यर्थः धारणःसर्वाधिष्ठानभूतःकारणात्मा अधरः नास्तिधरोधर्तायस्येतिसर्वबाधावधिभूतःशुद्धात्मा ब्रह्माब्रह्मवित् तपआदिचतुष्टयंब्रह्मविद्यासाधनं ११ ॥१५०॥ भूतानांजरायुजादीनामात्मा भूतकृत्वियदाद्युत्पादकः भूतोनित्यसिद्धः भूतंअतीतं भ व्यंभवतीतिकर्तरिकृत्यः वर्तमानंभविष्यंचतयोर्भवउत्पत्तिर्यस्मान्मायाशबलात्तस्याप्युद्भवउत्पत्तिस्थानं भूर्भुवःस्वरितिनामत्रयं इतोध्रुवश्चेत्येकंनाम इतोदृश्यमानाद्वियदादेरपिध्रुवःशाश्वतइत्यर्थः दांतोजि तेंद्रियः अतएवमहेश्वरः इतरेभ्योब्रह्मादिभ्यईश्वरेभ्योपिमहान् १० ॥१५१॥ अदांतनाशनइतिच्छेदः चंद्रमावर्तयतिमासः युगमावर्तयतिकल्पः सएवसंवर्तःसंप्रवर्तकःसृष्टिहेतुः ९ ॥ १५२ ॥ कामःस्त्र्यभि लाषः बिंदुःरेतोंशःपुत्रबीजभूतः स्त्रजइतिसमासांतष्टच्आर्षः नंदीतिदैर्घ्यमार्षं अमुखइतिच्छेदः १० ॥ १५३ ॥ शकुनिःपक्षिवदसंगः ७ ॥ १५४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोनर्दः कृष्णावतारेगोपबाललीलायांगौरिवनर्दतिशब्दंकरोतीतितथा गोप्रतारःगवांप्रकर्षेणतारको विषजलात् शिलावृष्टितश्चगोवर्धनोद्धरणेनआपत्तारकः गोवृषाणामीश्वरोनंदीवाहनंयस्य ७ ॥१५५॥ गोमार्गःगवामिंद्रियाणांमार्गइवगत्याश्रयः इंद्रियचालकइत्यर्थः अमार्गः इंद्रियाद्यग्राह्यइत्यर्थः श्रेष्ठःप्रशस्यतमः स्थिरश्चलनहीनः स्थाणुस्त्रैलोक्यधारणस्तंभः निष्कंपः कंपःकंपवान् ९ ॥ १५६ ॥ दुर्वारणः मृत्युरूपेणआगतःसन्दुःखेनापिवारयितुमशक्यः अमृतरूपेणानुगृह्णातिचेद्दुर्विषहोदुष्टस्यापिविषस्यहंता संग्रामेदुःसहः दुरतिक्रमश्च दुर्धर्षःधर्षयितुमप्यशक्यः दुर्विषःदुःखेनवेष्टुंव्याप्तुंप्रवेष्टुमशक्यः विष्लृव्याप्तावित्यस्यकप्रत्ययेरूपं जयोजयस्वरूपीनरोधर्मराजाख्योवा ९ ॥१५७॥ शशःशीघ्रगः शशांकश्चंद्रः शमनोयमः ८ ॥१५८॥ यज्ञमृगस्यव्याधइवहंता व्याधीनामागमः व्याधीनांगमश्च ६ ॥१५९॥ त्रीणिवेदाख्यानिअंबकानिचक्षूंषियस्य विषरूपंअग्निंपिबतीतिविषाग्निपाः विषाग्रपादितिपाठेविषमेव अग्रपादस्त्रैलोक्याक्रमणार्होयस्यास्तिसतथा ८ ॥१६०॥ विषाग्नेःसकाशात्पातीतिवि

अधर्महामहापार्श्वश्चंडधारोगणाधिपः॥ गोनर्दोगोप्रतारश्चगोवृषेश्वरवाहनः॥१५५॥ त्रैलोक्यगोप्तागोविंदोगोमार्गोऽमार्गएवच॥ श्रेष्ठःस्थिरश्चस्थाणुश्च निष्कंपःकंपएवच॥ ५६॥ दुर्वारणोदुर्विषहोदुःसहोदुरतिक्रमः॥ दुर्धर्षोदुष्प्रकंपश्चदुर्विषोदुर्जयोजयः ॥ ५७॥ शशःशशांकःशमनःशीतोष्णक्षुज्जराधिकृत्॥ आधयोव्याधयश्चैवव्याधिहाव्याधिरेवच॥ ५८॥ ममयज्ञमृगव्याधोव्याधीनामागमोगमः॥ शिखंडीपुंडरीकाक्षःपुंडरीकवनालयः ॥ ५९ ॥ दंडधारस्त्र्यंबकश्चउग्रदंष्ट्रोंडनाशनः॥ विषाग्निपाःसुरश्रेष्ठःसोमपास्त्वंमरुत्पतिः॥ ६०॥ अमृतपास्त्वंजगन्नाथदेवदेवगणेश्वरः॥ विषाग्निपामृत्युपाश्चक्षीरपाःसोमपास्तथा॥ मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वंत्वमेवतुषिताद्यपाः॥६१॥ हिरण्यरेताःपुरुषस्त्वमेवत्वंस्त्रीपुमांस्त्वंचनपुंसकंच॥ बालोयुवास्थविरोजीर्णदंष्ट्रस्त्वंनागेंद्रशक्रस्त्वंविश्वकृद्विश्वकर्ता॥ ६२॥ विश्वकृद्विश्वकृतांवरेण्यस्त्वंविश्वबाहोविश्वरूपस्तेजस्वीविश्वतोमुखः॥ चंद्रादित्यौचक्षुषीतेहृदयंचपितामहः॥ ६३॥ महोदधिःसरस्वतीवाग्बलमनलोनिलःअहोरात्रंनिमेषोन्मेषकर्मा॥ १६४॥

षाग्निपाः सर्वत्रपिबतीत्येववा मधुश्च्युतानांस्वर्गादिसुखात्भ्रष्टानांअग्रेपूर्वंपातीतिप्रथमरक्षकः आपन्नत्रातेत्यर्थः तुषितानांदेवानामाद्यःब्रह्मातंपातीतितुषिताद्यपाः १० ॥ १६१ ॥ हिरण्यरेताःवन्हिः विश्वकृत्विश्वकर्ता १३ ॥१६२॥ विश्वंकृंततिछिनत्तीतिविश्वकृत् विश्वसंहर्तेत्यर्थः विश्वकृतांविश्वस्रष्टृजांप्रजापतीनांवरेण्यः वरणीयः विश्वंवहतिपालनपोषणेनस्वस्मिन्धारयतीतिविश्ववाहः चंद्रेत्यर्धःस्तुतिरेव ७ ॥१६३॥ सरस्वतीनदी वाग्वर्णरूपा बलंवैराग्यं निमेषोन्मेषादिकंकर्मयस्यसःनिमेषोन्मेषकर्मा यंविनानिमेषादिकमपिकर्तुंनकश्चिच्छक्नोतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः नहित्वदारेनिमिषश्चनेशेइति त्वत्त्वत्तः आरेदूरात्त्वांविनेत्यर्थः निमिषश्चनिमेषोपिनईशेनईशितवान् पूर्वेषांब्रह्मादीनामपिपक्ष्मपातोपित्वत्प्रेरणंविनानासीत्किमुतइदानींतनानामल्पसाराणामितिश्रुतिपदार्थः ८ ॥ १६४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नब्रह्मानचगोविंदइत्यादयएकविंशतिश्लोकाजपहोमादौएकैकनामगणनयापर्यवस्यंतीतिप्रागुक्तं ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ पुंसांसहस्राण्यावृत्यअज्ञानेनाभिभूय एकःज्ञेयज्ञानज्ञातृभावशू
न्यः समुद्राणांकामानामंतेनाशेसतितिष्ठतिप्रकाशते कामंसमुद्रमाविशेतिमंत्रलिंगात्समुद्रशब्दःकामवचनः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइतिकामां
तेब्रह्मभावश्रुतेश्च ॥ १६८ ॥ ईदृग्रूपसत्वेविद्वदनुभवंप्रमाणयति यंविनिद्राइति विनिद्रत्वेहेतुः जितश्वासाइतिसनिद्रोहिश्वसित्येव एवमपिहठेननिरुद्धेवायौसुषुप्तिसदृशीमूर्च्छाभवति तांवार
यितुंसत्वस्थाइति तत्राप्यज्ञानमस्त्येवेतिनासौसमाधिः किंतुसत्वोत्कर्षस्यपरस्यांकाष्ठायांजायमानाहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजावृत्तिःकतकरजोवत्प्रपंचंप्रविलाप्यस्वयमपिसंस्कारात्मनातिष्ठंतीसत्वशब्दवाच्या त
स्यांतिष्ठंतीतिसत्वस्थाः संयतेंद्रियाइतिजाग्रद्व्यावृत्तिः ज्योतिःचिति तन्मात्रंयुंजानाःयोगिनः ॥ १६९ ॥ अस्मिन्योगेप्रथममालंबनीयंमूर्तिमद्रूपमुपदिशति जटिलेजटिलवदाचरन्नुज
टिलःतस्मै आचारक्विबंताद्धातोःकर्तरिक्विप् लंबोदरंयच्छरीरंतद्वते कमंडलुर्जलपात्रंतदेवनिषंगःबाणाधारोयस्य कमंडलुजलैनैवयक्षराक्षसादीन्नाशयतेइत्यर्थः ब्रह्माचतुर्मुखस्तदात्मने ॥ ७० ॥ इत
ऊर्ध्ववैराजींधारणामाह यस्येति ॥ ७१ ॥ अस्याप्युपसंहारमाह संभक्ष्येति जलमिवजलंनिर्विशेषंब्रह्मतत्रयोमायावीशेतेलीनोभवति कथंसर्वभूतानिआकाशादीनिसंभक्ष्यस्वात्मनिप्रविलाप्यस्वयमपि

नब्रह्मानचगोविंदःपौराणाऋषयोनते॥ माहात्म्यंवेदितुंशक्तायाथातथ्येनतेशिव॥१६५॥यामूर्तयःसुसूक्ष्मास्तेनमत्र्यंयांतिदर्शनं॥ त्राहिमांसततंरक्षपितापु
त्रमिवौरसं॥६६॥रक्षमांरक्षणीयोहंतवानघनमोस्तुते॥ भक्तानुकंपीभगवान्भक्तश्चाहंसदात्वयि॥६७॥यःसहस्राण्यनेकानिपुंसामावृत्यदुर्दृशः॥तिष्ठत्येकःस
मुद्रांतेसमेगोप्तास्तुनित्यशः॥६८॥यंविनिद्राजितश्वासाःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः॥ज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः॥६९॥जटिलेदंडिनेनित्यंलंबोद
रशरीरिणे॥कमंडलुनिषंगायतस्मैब्रह्मात्मनेनमः॥७०॥यस्यकेशेषुजीमूतानद्यःसर्वांगसंधिषु॥कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्मैतोयात्मनेनमः॥७१॥ संभक्ष्यसर्वभू
तानियुगांतेपर्युपस्थिते॥यःशेतेजलमध्यस्थस्तंप्रपद्येंबुशायिनं॥७१॥प्रविश्यवदनंराहोर्यःसोमंपिबतेनिशि॥ग्रसत्यर्कंचस्वर्भानुर्भूत्वामांसोऽभिरक्षतु॥१७३॥

लीयतइत्यर्थः ॥ ७२ ॥ इमंराजयोगमनुष्ठातुमसमर्थस्यहठयोगमाह प्रविश्येति मुखस्यऊर्ध्वफलकेयच्छिद्रंतत्रचमांसखंडोलंबतेतत्घंटिकेतिलंबिकेतिचअन्यत्रउच्यते साइहचंद्रसूर्यदैवत्ययोरिडापिंगल
योर्नाड्योःसंहारकत्वात्राहोर्वदनमित्युच्यते तत्रहिजिह्वाग्रेव्यावृत्यधारितेसति वायुर्निरुद्धोभवति सेयंखेचरीनाममुद्राहठयोगिनांप्रसिद्धा सोमंतत्रत्यंअमृतंपिबते निशिरात्रौज्ञानज्ञेयज्ञातृविभागाभाव
लक्षणायांसत्यां निशासद्भावेएतमेवहेतुमाह यतःस्वर्भानुःराहुरुक्तरूपःअर्कंचाच्चंद्रं इडापिंगलेग्रसतितन्मार्गनिरोधेनद्रष्टृदृश्यविभागंगिलतियःसमांपरमेश्वरोऽभितोरक्षतु अत्रग्रंथांतरवाक्यानिसांख्ययोगे
इडायांपिंगलायांचचरतश्चंद्रभास्करौ इडायांचंद्रमाज्ञेयःपिंगलायांरविःस्मृतइति शिवयोगेअथतेषोडशाधारान्प्रवक्ष्यामिविशेषतइत्युपक्रम्य नवमंघंटिकाधारंजिह्वाग्रंतत्रदापयेत् सुधाकलास्रवत्येषासातुस
तृप्तिकारिणी यालंबिकाचालनदोहनाभ्यांदीर्घाकृतासाविपरीतमार्गात् यस्तालुमूलांतरगर्भदेशेप्रवेशयेत्सोन्मनतांप्रयाति ईश्वरप्रोक्ते लंबिकोर्ध्वस्थितेगर्तेरसनांविपरीतगां संयोजयेत्प्रयत्नेनसुधाकूपेवि
चक्षणः मुद्रैषाखेचरीप्रोक्ताभक्तानामनुरोधतः निरंतरकृताभ्यासात्पीयूषंप्रत्यहंपिबेत् तेननिग्रहसिद्धिःस्यान्मृत्युमातंगकेसरीति इयमेवभ्रूमध्यदृष्टिरित्याहदत्तात्रेयः अंतःकपालविवरेजिह्वांव्यावृत्यधार
येत् भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषामुद्राभवतिखेचरीति ॥ १७३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्विविधेपियोगेत्रिविधविघ्नविघातकंमंत्रजातंपठति येचेति गर्भाइवअत्यंतंशिशवःअनुचतुर्मुखसृष्टिमनुपतिताःनिर्गतास्त्वत्तइतिशेषः यथायथावद्भागान्यज्ञेउपासतेदेवाःपितरश्चतेभ्योनमः तेचस्वाहास्वधा
शब्दाभ्यांदत्तेनहव्यकव्येनमुदंहर्षंप्राप्नुवंतु ॥७४॥ अधिदैवात्शांतिंप्रार्थ्याध्यात्मभूतात्प्रार्थयतेद्वाभ्यां येंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्राःजीवाः ॥७५॥ प्राणान्प्रणमति येइति देहिनोजीवान्यतोरोदयंत्यतोरुद्राख्याएते
प्राणाःश्रुताः ॥७६॥ आधिभौतिकेभ्यःसुखंप्रार्थयते येनदीष्वित्यादिना ॥७७॥७८॥७९॥ तस्मैतत्पदार्थायईश्वरार्थमित्यर्थः परंउत्कृष्टंवैराग्यादिकंगताःप्राप्ताः तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतिश्रु

येचानुपतितागर्भायथाभागानुपासते ॥ नमस्तेभ्यःस्वधास्वाहाप्राप्नुवंतुमुदंतुते ॥ १७४॥ येंगुष्ठमात्राःपुरुषादेहस्थाःसर्वदेहिनां ॥ रक्षंतुतेहिमांनित्यंनित्यंचा
प्याययंतुमां ॥ ७५ ॥ येनरोदंतिदेहस्थादेहिनोरोदयंतिच ॥ हर्षयंतिनहृष्यंतिनमस्तेभ्योस्तुनित्यशः ॥ ७६ ॥ येनदीषुसमुद्रेषुपर्वतेषुगुहासुच ॥ वृक्षमूलेषुगो
ष्ठेषुकांतारेगहनेषुच ॥ ७७ ॥ चतुष्पथेषुरथ्यासुचत्वरेषुतटेषुच ॥ हस्त्यश्वरथशालासुजीर्णोद्यानालयेषुच ॥ ७८ ॥ येषुपंचसुभूतेषुदिशासुविदिशासुच ॥ चं
द्रार्कयोर्मध्यगतायेचचंद्रार्करश्मिषु ॥ ७९ ॥ रसातलगतायेचयेचतस्मैपरंगताः ॥ नमस्तेभ्योनमस्तेभ्योनमस्तेभ्योस्तुनित्यशः ॥ १८० ॥ येषांनविद्यतेसंख्या
प्रमाणंरूपमेवच ॥ असंख्येयगुणारुद्रानमस्तेभ्योस्तुनित्यशः ॥ ८१ ॥ सर्वभूतकरोयस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ॥ सर्वभूतांतरात्माचतेनत्वंननिमंत्रितः ॥ ८१ ॥ त्व
मेवहीज्यसेयस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ त्वमेवकर्तासर्वस्यतेनत्वंननिमंत्रितः ॥ ८३ ॥ अथवामाययादेवसूक्ष्मयातवमोहितः ॥ एतस्मात्कारणाद्वापितेनत्वंन
निमंत्रितः॥८४॥ प्रसीदममभद्रंतेभवभावगतस्यमे ॥ त्वयिमेहृदयंदेवत्वयिबुद्धिर्मनस्त्वयि॥८५॥ स्तुत्वैवंसमहादेवंविररामप्रजापतिः॥ भगवानपिसुप्रीतः
पुनर्दक्षमभाषत ॥ ८६ ॥ परितुष्टोस्मितेदक्षस्तवेनानेनसुव्रत ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनमत्समीपेभविष्यसि ॥ ८७॥ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच ॥ प्रजाप
तेर्मत्प्रसादात्फलभागीभविष्यसि ॥ ८८ ॥ अथैनमब्रवीद्वाक्यंलोकस्याधिपतिर्भवः ॥ आश्वासनकरंवाक्यंवाक्यविद्वाक्यसंमितं ॥ १८९ ॥

त्याईश्वरस्यतच्छब्दाभिधेयत्वमुक्तं ॥ १८० ॥ येषामितिसार्वात्म्यमेवभंग्यंतरेणईश्वरस्योक्तं ॥ ८१ ॥ स्वयज्ञेईश्वरस्यानिमंत्रणेयुक्तिमाह सर्वेति उपादानत्वात्अंतर्यामित्वादंतरात्मत्वाच्चनव्यवहितस्य
पृथग्भूतस्येतरस्येवतवनिमंत्रणंयुक्तमित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ननुउपादानत्वादिनारूपेणमांजानन्कथंनिंदितवानसीत्याशंक्याह अथवेति ॥ ८४ ॥ भावगतस्यस्रष्टावधिकृतत्वेनराजसभावगत
स्य सत्वैकग्राह्यंत्वामजानतइत्यर्थः हृदयंचित्तं चिंतनंनिश्चयः संकल्पश्चत्वद्गोचरएवममास्तीत्यर्थः ॥८५॥८६॥८७॥८८॥ वाक्यंवचनं वाक्यंवक्तुमुचितं वाक्यविदांवाक्यानि तेषुसंमतं युक्तिमत्तमं ॥८९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तुभ्यंतव दृष्टंपूर्वकल्पे अतःसर्वैषांकल्पानांसमानरूपत्वात् अस्मिन्नपिकल्पेतवेहयज्ञहर्ताहेजातः अतोमन्युर्दैन्यंनकार्यं अप्रतिकार्यत्वाद्भाविनइत्यर्थः पुरातनंपुराणं ॥ १९० ॥ ९१ ॥ एतत्स्तोत्रजपांगभू
तंव्रतद्वयंविधित्सुस्तत्स्तुतयेवैदिकंधर्ममनुवदति वेदादिति ॥ ९२ ॥ वेदोक्तंतपोदेवादिभिश्चीर्णं तदपेक्षयामयावक्ष्यमाणंव्रतंश्रेष्ठमित्याह अपूर्वमिति वेदषडंगसांख्ययोगतर्कैरनधिगतं किंतर्हिकैवल्याद्युप
निषत्सुअत्याश्रमस्थपदेनप्रकाशितं सर्वतोभद्रंफलकालेसाधनकालेचश्रेयोरूपं सर्वतोमुखंसर्वेषुवर्णेष्वाश्रमेषुचअभिमुखं सर्वेषामिहाधिकारोस्तीत्यर्थः अव्ययंमोक्षहेतुत्वात् अब्दैःभूयसाकालेनअब्दसा
ध्यैःसहस्रसंवत्सरंसत्रांतैःकर्मभिर्वादशाहैःसंयुक्तं दशपंचयमाःपंचनियमाश्चतएवाहानियज्ञक्रतवोयेषां अहःशब्दस्यक्रतुवाचित्वंनवैतान्यहानिभवंतीत्यादौप्रसिद्धं भूयसाकालेनपुण्येनवायमनियमवद्भि
र्लब्धमित्यर्थः दर्शाहेतिपाठेतद्वत्तयागपूज्यैर्लब्धमित्यर्थः गौडास्तुदशार्धैतिपठंतितदाब्दैःप्राप्तंदशार्धैःपंचभिःसद्योजातमित्यादिभिर्मंत्रैःसंयुक्तंआग्नेयंभस्मसद्योजातादिपंचमंत्रैःपरिगृह्यत्र्यंबकमितिजलेन
मिश्रयित्वेत्यादिश्रुतेः अस्मिन्पक्षेऽत्याश्रममितिपाशुपतव्रतस्यैवविशेषणं गूढंअत्याश्रमस्थइतिपदमात्रेणसूचितंअप्रकाशं अतएवाप्राज्ञैःकर्मठैर्निंदितं ॥९३॥ वर्णेति सूतसंहितायामत्याश्रमस्थइत्यत्रत्यमा
श्रमपदंवर्णोपलक्षणीकृत्यवर्णाश्रमधर्मानतिक्रांतमतिवर्णाश्रमंव्रतंतद्वानतिवर्णाश्रमीतितेनपदेनब्रह्मविदंविवक्षित्वा ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः अतिवर्णाश्रमीतेपिक्रमाच्छ्रेष्ठाविचक्षणेत्युपक्र

दक्षदक्षनकर्तव्योमन्युर्विघ्नमिमंप्रति॥ अहंयज्ञहरस्तुभ्यंदृष्टमेतत्पुरातनं॥ १९०॥ भूयश्चतेवरंदद्मितंत्वंगृह्णीष्वसुव्रत॥ प्रसन्नवदनोभूत्वातदिहैकमनाःशृणु॥
॥ ९१ ॥ वेदात्षडंगादुद्धृत्यसांख्ययोगाच्चयुक्तितः॥ तपःसुतप्तंविपुलंदुश्चरंदेवदानवैः॥ ९२॥ अपूर्वंसर्वतोभद्रंविश्वतोमुखमव्ययं॥ अब्दैर्दशाहसंयुक्तंगूढम
प्राज्ञनिंदितं॥ ९३॥ वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतंक्वचित्समं॥ गतांतैरध्यवसितमत्याश्रममिदंव्रतं॥ ९४॥

म्यभूयसाग्रंथेनतल्लक्षणान्युक्त्वा यस्यवर्णाश्रमाचारोगलितःस्वात्मदर्शनात् सवर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्यस्वात्मनिस्थितः तथा नविधिर्ननिषेधश्चनवर्ज्यावर्ज्यकल्पना आत्मविज्ञानिनामस्तितथाचान्यज्जना
र्दनेतितस्ययथेष्टाचरणमप्यनुज्ञातं तदिदमभिप्रेत्यक्वचिद्ग्रंथेवर्णादिधर्मैर्विपरीतमुक्तं एतेनस्वस्यैतदसंमतमितिसूचितं तथाचसूत्रं सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्दर्शनादिति छांदोग्येउषस्तिर्हचाक्रायणइभ्यग्रा
मेप्रद्राणकउवासस‌हेभ्यंकुल्माषान्खादंतंविभिक्षेतंहोवाचनेतोन्येविद्यंतेयच्चयेमइमेउपनिहिताइत्येतेषांमेदेहीतिहोवाचतानस्मैप्रददौहंतानुपानमित्युच्छिष्टंवैमेपीतंस्यादितिहोवाचनस्विदेतेप्युच्छिष्टाइतिन
वाअजीविष्यमिमानखादन्निितिकामोमउदपानमितिब्रह्मविदउषस्तस्यइभ्योच्छिष्टपक्वमाषभक्षणंतद्दत्तजलत्यागश्चप्राणात्ययकालेएवविदुषांनिषिद्धाचरणंकामकारनिषेधंचदर्शयतः अतएवोक्तं तथाचरे
तवैयोगीसतांधर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्ययथेष्टाचरणंयदि शुनांतत्त्वदृशांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षणेइतिच क्वचिद्विपरीतमपिवस्तुतःसममेव विदुषःकर्तृत्वाभि
मानाभावेनतत्रविधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः गतांतैःज्ञातसिद्धांतैःअध्यवसितंनिश्चितं अत्याश्रमंपरमहंसपारिव्राज्यं यद्यपिआश्रमलिंगधारणंब्राह्मणस्यैवतथापितद्धर्माःशमादयःसर्ववर्णसाधारणाः अतएवगृह
स्थादीनामप्यत्याश्रमित्वमुक्तं ब्रह्मचारीत्युदाहृतसूतसंहिताश्लोके तत्र्विशिनष्टि इदंव्रतंइदंवक्ष्यमाणंव्रतमस्यास्मिन्निितिइदंव्रतमितिसमस्तंपदं ॥ १९४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंतद्व्रतमित्यतआह मयेति मयावेदकर्त्रा उत्पादितंप्रकटीकृतं एतच्चश्रूयतेऽथर्वशिरउपनिषदि व्रतमेतत्पाशुपतं अग्निरितिभस्मवायुरितिभस्मजलमितिभस्मस्थलमितिभस्मव्योमेतिभस्मसर्वंहवाइदंभस्मम नएतानिचक्षूंषिभस्मा निअग्निरित्यादिनाभस्मगृहीत्वानिमृज्यांगानिसंस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतंपशुपाशविमोक्षायेति पशवोजीवाः पाशःअविद्या पद्यपिसंन्यासोभस्मोद्धूलनंचद्वयमपिविद्यार्थमु क्तं तथापिसंन्यासस्यतीव्रतरवैराग्याधिकारिकत्वेनदुःशकत्वाद्भस्मधारणस्यैवमुख्यंविद्यांगत्वंध्येयं ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ब्रह्मसंमितः वेदेनतुलितः अस्मिन्स्तवेऽर्धंवेदभागोऽर्धंपौराणांशइति ॥ ९८ ॥

मयापाशुपतंदक्षशुभमुत्पादितंपुरा ॥ तस्यचीर्णस्यतत्सम्यक्फलंभवतिपुष्कलं ॥ ९५ ॥ तच्चास्तुतेमहाभागत्यज्यतांमानसोज्वरः ॥ एवमुक्त्वामहादेवःसपत्नीकःसहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तोदक्षस्यामितविक्रमः ॥ ९६ ॥ दक्षप्रोक्तंस्तवमिमंकीर्तयेद्यःशृणोतिवा ॥ नाशुभंप्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ९७ ॥ यथासर्वेषुदेवेषुवरिष्ठोभगवाञ्छिवः ॥ तथास्तवोवरिष्ठोयंस्तवानांब्रह्मसंमितः ॥ ९८ ॥ यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकांक्षिभिः ॥ श्रोतव्योभक्तिमास्थायविद्याकामैश्चयत्नतः ॥ ९९ ॥ व्याधितोदुःखितोदीनश्चोरग्रस्तोभयार्दितः ॥ राजकार्याभियुक्तोवामुच्यतेमहतोभयात् ॥ २०० ॥ अनेनैवतुदेहेनगणानांसमतांव्रजेत् ॥ तेजसायशसाचैवयुक्तोभवतिनिर्मलः ॥ २०१ ॥ नराक्षसाःपिशाचावानभूतानविनायकाः ॥ विघ्नंकुर्युर्गृहेतस्ययत्रायंपठ्यतेस्तवः ॥ २०२ ॥ शृणुयाच्चैवयानारीतद्भक्ताब्रह्मचारिणी ॥ पितृपक्षेमातृपक्षेपूज्याभवतिदेववत् ॥ २०३ ॥ शृणुयाद्यःस्तवंकृत्स्नंकीर्तयेद्वासमाहितः ॥ तस्यसर्वाणिकर्माणिसिद्धिंगच्छंत्यभीक्ष्णशः ॥ २०४ ॥ मनसाचिंतितंयच्चयच्चवाचानुकीर्तितं ॥ सर्वंसंपद्यतेतस्यस्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ॥ २०५ ॥ देवस्यचगुहस्यापिदेव्यानंदीश्वरस्यच ॥ बलिंसुविहितंकृत्वादमेननियमेनच ॥ २०६ ॥ ततस्तुयुक्तोगृह्णीयान्नामान्याशुयथाक्रमं ॥ ईप्सितान्लभतेसोर्थान्भोगान्कामांश्चमानवः ॥ २०७ ॥ मृतश्चस्वर्गमाप्नोतितिर्यक्षुचनजायते ॥ इत्याहभगवान्व्यासःपराशरसुतःप्रभुः ॥ २०८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवेचतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

विद्याकामैःब्रह्मसाक्षात्कारार्थिभिः ॥ ९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नामजपेविशेषविधिमाह देवस्येति गुहस्यकार्तिकेयस्य अत्रायंप्रयोगः शुचिःकृतनित्यक्रियः कालाग्निरुद्रोपनिषदुक्तप्रकारेणभस्मधृत्वारुद्राक्षांश्चधृत्वा मुक्तसंगोभूतशुध्यादिपूर्वंपूर्वोक्ताष्टादशाक्षरमंत्रेणत्रिभिश्चतुश्चतुश्चतुर्भिरंत्येत्रिभिश्चवर्णैःपंचांगद्वयंकृत्वा पंचाक्षरोक्तविधिनावान्यासध्यानपूजादिकंकृत्वागुहादिभ्योंगदेवताभ्यःपूजापूर्वकंबलिंदत्वा यथाशक्तिअर्थानुसंधानपूर्वकंस्तवमावर्त्यउत्तरपूजांकृत्वाल्हदिदेवंविसर्जयेदिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवेचतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंस्तवपाठादिना विशुद्धचेतसोयज्ज्ञेयंतत्पृच्छति अध्यात्ममिति पुरुषस्यआत्मनिस्वरूपेवर्ततइत्यध्यात्मं दृश्यादृश्यविवेकार्थंशास्त्रंचाध्यात्मंतत्किंकुतश्चोत्पद्यतइतिप्रश्नः ॥ १ ॥ सर्वज्ञानमिति पूर्वमसकृदु
क्तमप्यध्यात्ममिहसंक्षिप्यवक्तिउपसंहारार्थं तेनउपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्येण अभ्यासेनचशास्त्रस्याध्यात्मपरत्वेनिश्चितेमध्येयद्वर्णाश्रमधर्मजपादिकमुक्तंतत्प्रकरणात्तदंगभावंभजतइतिज्ञाप्यते तत्रयद
ध्यात्ममित्यस्योत्तरं पृथिवीत्यादि ततश्चेत्यस्यउत्तरंपुरुषेतिष्ठतीबुद्धिरित्यादि अनयोःपुंबुद्ध्योर्विवेकार्थंशास्त्रमध्यात्मं सर्वंज्ञायतेऽनेनेतिसर्वज्ञानं तदेवपरंसर्वश्रेष्ठं बुद्ध्याबुद्धिमत्तया व्याख्यांविस्पष्टंकथ
नं ॥ २ ॥ भूतानांजरायुजादीनां ॥ ३ ॥ शरीरंस्थूलंसूक्ष्मंच तेषांभूतानांगुणसंघातः कार्यसमूहः गुणाबुद्ध्यादयोभौतिकाः परमकारणेआत्मनिप्रलीयंते ॥ ४ ॥ ततःआत्मनःसकाशाद्भूतानिजीवाः

युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मंनामयदिदंपुरुषस्येहविद्यते ॥ यदध्यात्मंयतश्चैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वज्ञानपरंबुद्ध्यायन्मांत्वमनुपृच्छ
सि ॥ तद्व्याख्यास्यामितेताततस्यव्याख्यामिमांशृणु ॥ २ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ ३ ॥ सतेषांगु
णसंघातःशरीरंभरतर्षभ ॥ सततंहिप्रलीयंतेगुणास्तेप्रभवंतिच ॥ ४ ॥ ततःसृष्टानिभूतानितानियांतिपुनःपुनः ॥ महाभूतानिभूतेभ्यऊर्मयःसागरेयथा ॥ ५ ॥
प्रसारयित्वेहांगानिकूर्मःसंहरतेयथा ॥ तद्वद्भूतानिभूतानामल्पीयांसिस्थवीयसां ॥ ६ ॥ आकाशात्खलुयोघोषःसंघातस्तुमहीगुणः ॥ वायोःप्राणोरसस्त्वद्भ्यो
रूपंतेजसउच्यते ॥ ७ ॥ इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वंस्थावरजंगमं ॥ प्रलयेचतमभ्येतितस्मादुद्दिश्यतेपुनः ॥ ८ ॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ विषयान्कल्प
यामासयस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ९ ॥ शब्दश्श्रोत्रंतथाखानित्रयमाकाशयोनिजं ॥ रसःस्नेहश्चजिह्वाचअपामेतेगुणाःस्मृताः ॥ १० ॥ रूपंचक्षुर्विपाकश्चत्रिविधं
ज्योतिरुच्यते ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचएतेभूमिगुणाःस्मृताः ॥ ११ ॥ प्राणस्पर्शश्चचेष्टाचवायोरेतेगुणाःस्मृताः ॥ इतिसर्वगुणाराजन्व्याख्याताःपांचभौतिकाः ॥ १२ ॥

यांतिलीयंते यथासौषुप्तादात्मनोऽहमर्थस्यजीवस्योद्भवस्तत्रैवचलयः एवमहमर्थेषुभूतेषुमहाभूतानामपिलयोदयौभवतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ भूतानिखादीनि भूतानांजीवानां अल्पीयांसिकूर्माणांस्वांगानीवानाया
सेनैवदृष्टिमात्रेणाविर्भावयितुंतिरोभावयितुंचशक्यानि ॥ ६ ॥ शरीरस्यभूतकार्यत्वमुक्तं तत्रतत्तद्भूतांशान्विविनक्ति आकाशादिति घोषःशब्दः यःशरीरेप्रसिद्धःसंघातःकठिनांशः रसोलोहितादिद्रवां
शः रूपंगौरादिऊष्माच ॥ ७ ॥ एतन्मयंभूतमयं तस्मादुद्दिश्यतेतस्माद्भूतकर्तुर्ब्रह्मणःसकाशात्उद्दिश्यतेजायतइतिशब्दमात्रेणोच्यतेनतुवस्तुतस्तत्रलीयतेउत्पद्यतेवारज्ज्वामुरगइव ॥ ८ ॥ भूतकृत्अहंकारः भू
तेषुदेहेषुभूतानिखादीनियथाकल्पयामास यस्मिंश्चभूतेदेहांतस्थेयत्कार्यमनुपश्यतितत्शृणुइतिशेषः ॥ ९ ॥ तदेवाहत्रिभिः शब्देति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्वमिति एतेषुशब्दादिषुपंचदशसुसात्विकादिकं कालोतीतत्वादिधर्मःप्रागुक्तरीत्याचतुर्युगात्मा चिदाभासरूपोजीवोवा कर्मबुद्धिःस्वविषयस्वरूपनिश्चयः यद्वाकर्मव्यापारःशब्दस्यअर्थप्रत्यायनंश्रोत्रस्यश ब्दप्रत्यायनमित्यादिः बुद्धिःप्रतीतिगोचरस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं मनइदमित्थंनवेतिसंशयः कर्मसहितांबुद्धिंपंचमीमपेक्ष्यमनःषष्ठं ईश्वरोमायावी ॥ १३ ॥ अस्मिन्पादतलादिमूर्धांतेशरीरेतत्स्थाबुद्धि रेवशब्दादिमनोंतैकविंशतितत्त्वरूपेत्याह यदूर्ध्वमिति ॥ १४ ॥ बुद्धेरेवसप्तरूपत्वमाह इंद्रियाणीति पुनःशब्दोदृश्यात्सप्तकादष्टमस्यद्रष्टुरत्यंतवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ १५ ॥ भागशःकार्यविभागेनतेपिभावाः सात्विकादयोर्थाः तदाश्रयाइंद्रियकर्त्राश्रयाः ततएवोत्थिताइत्यर्थः ॥ १६ ॥ विभागमेवाह चक्षुरिति चक्षुःइंद्रियमात्रंसाक्षीइंद्रियाद्यव्यवधानेनद्रष्टाचिन्मात्रउदासीनः ॥ १७ ॥ गुणैःतमआदिपंचभिः

सत्त्वंरजस्तमःकालःकर्मबुद्धिश्चभारत ॥ मनःषष्ठानिचैतेषुईश्वरःसमकल्पयत् ॥ १३ ॥ यदूर्ध्वपादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्चपश्यसि ॥ एतस्मिन्नेवकृत्स्नेयंवर्ततेबुद्धि रंतरे ॥ १४ ॥ इंद्रियाणिनरंपंचषष्ठंतुमनउच्यते ॥ सप्तमींबुद्धिमेवाहुःक्षेत्रज्ञःपुनरष्टमः ॥ १५ ॥ इंद्रियाणिचकर्ताचविचेतव्यानिभागशः ॥ तमःसत्वंरजश्चै वतेपिभावास्तदाश्रयाः ॥ १६ ॥ चक्षुरालोचनायैवसंशयंकुरुतेमनः ॥ बुध्यिरध्यवसानायसाक्षीक्षेत्रज्ञउच्यते ॥ १७ ॥ तमःसत्वंरजश्चेतिकालःकर्मचभार त ॥ गुणैर्नेनीयतेबुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाणिच ॥ मनःषष्ठानिसर्वाणिबुद्ध्यभावेकुतोगुणाः ॥ १८ ॥ येनपश्यतितच्चक्षुःशृण्वतीश्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रतीभवतिघ्राणंर सतीरसनारसान् ॥ १९ ॥ स्पर्शनंस्पर्शतीस्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेसकृत् ॥ यदाप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतिसामनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानिबुद्ध्याहिपृथगेतानिपंच धा ॥ इंद्रियाणीतितान्याहुस्तेषुदुष्टेषुदुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषेतिष्ठतीबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते ॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदपिशोचति ॥ २२ ॥ नसुखेननदुःखेन कदाचिदपिवर्तते ॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतान्परिवर्तते ॥ २३ ॥ सरितांसागरोभर्तायथावेलामिवोर्मिमान् ॥ इतिभावगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते ॥ २४ ॥ प्रवर्तमानंतुरजस्तद्भावेनानुवर्तते ॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसुखंसंशांतचित्तता ॥ २५ ॥ कथंचिदुपपद्यंतेपुरुषेसात्विकागुणाः ॥ परिदाहस्तथाशोकःसंतापोऽपूर्ति रक्षमा ॥ २६ ॥ लिंगानिरजसस्तानिदृश्यंतेहेत्वहेतुभिः ॥ अविद्यारागमोहौचप्रमादस्तब्धताभयं ॥ २७ ॥ असमृद्धिस्तथादैन्यंप्रमोहःस्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदु पवर्ततेविविधास्तामसागुणाः ॥ २८ ॥

नेनीयते पुनःपुनरतिशयेनवाविषयान्प्रतिनीयते बुद्धिरेवेंद्रियाणिचकारात् तमआदिपंचबुद्धिरेव अत्रहेतुः बुध्यभावेकुतोगुणाइति ॥ १८ ॥ एतदेवव्याचष्टे येनेतिद्वाभ्यां ॥ १९ ॥ २० ॥ एतानिमनःष ष्ठानिबुध्याकल्पितानीतिशेषः अवयवदोषेऽवयवीवेंद्रियेषुदुष्टेषुबुद्धिर्दुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषेसाक्षिणितिष्ठतीआध्यासिकसंबंधेनवर्तमानात्रिषुसात्विकादिषुसुखदुःखमोहात्मकेषुभावेषुविषयितयाबुद्धिर्वर्त ते ॥ २२ ॥ एवंदृग्दृश्ययोःपुंबुध्योरत्यंतभेदेप्याध्यासिकबंधादैक्यंमन्वानास्तार्किकाःपुमांसमेवसुखादिमंतमाहुः नसुखेनेतिमोहावस्थोक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एवंसर्वेषांभावानांधीमात्रत्वमुक्त्वासत्वक्षेत्रज्ञयोर्भेदंव्याचष्टे सत्वेत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संस्रष्टासंसर्गंकृतवान् आत्मनोगुणानांचगुणगुणिभावेनसंसर्गोस्तीतिमूढोय
थामन्यतेतथायंगुणानांपरिद्रष्टातादात्म्येनात्मनिगुणान्पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५॥ ननुकिमाश्रितास्तर्हिगुणाःप्रवर्तंतइत्यतआह आश्रयइति सत्वस्यबुद्धिसत्वस्याश्रयउपादानंनास्ति उपादानत्वेनक्लृप्तस्याज्ञानस्य
स्वरूपतस्तुच्छत्वात् गुणानांसत्वादीनांसर्गेणकार्येणमहदादिनालिंगेनअन्येकारणभूतागुणाःसृजंतीत्यनुमीयते कदाचिदपिगुणान्कश्चिदपिनवेद यथारज्जूरगोपादानमज्ञानंकार्यद्वारैवानुमीयतेनत्वपरोक्षीक्रि
यतेतद्वत् ननुगुणानांतुच्छत्वेतत्कार्यंनदृश्येतखपुष्पसौरभवदतआह चेतनासत्वमस्येति अस्यगुणसर्गस्यसत्वंचेतना अधिष्ठानसत्तैवाध्यस्तसत्तेत्यर्थः तथाचनात्यंततुच्छत्वंगुणानां अनिर्वचनीयस्यतद्रूप

तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत्॥ वर्ततेसात्विकोभावइत्युपेक्षेततत्तथा॥२९॥ अथयद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः॥ प्रवृत्तंरजइत्येवतदसंरभ्यचिंत
येत्॥३०॥ अथयन्मोहसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत्॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत्॥३१॥ इतिबुद्धिगतीःसर्वाव्याख्यातायावतीरिह॥ एतद्बुध्वाभवेद्बु
द्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥३२॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंविद्धिसूक्ष्मयोः॥ सृजतेत्रगुणानेकएकोनसृजतेगुणान्॥३३॥ पृथग्भूतौप्रकृत्यातुसंप्रयुक्तौचसर्वदा॥
यथामत्स्योद्भिरन्यःस्यात्संप्रयुक्तोभवेत्तथा॥३४॥ नगुणाविदुरात्मानंसगुणान्वेदसर्वतः॥ परिद्रष्टागुणानांतुसंस्रष्टामन्यतेयथा॥३५॥ आश्रयोनास्तिसत्व
स्यगुणसर्गेणचेतना॥ सत्वमस्यसृजंत्यन्येगुणान्वेदकदाचन॥३६॥ सृजतेहिगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञःपरिपश्यति॥ संप्रयोगस्तयोरेषसत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः॥३७॥ इं
द्रियैस्तुप्रदीपार्थंक्रियतेबुद्धिरंतरा॥ निश्चक्षुर्भिरजानद्भिरिंद्रियाणिप्रदीपवत्॥३८॥ एवंस्वभावमेवैतत्तद्बुध्वाविहरन्नरः॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्चसवैविगतम
त्सरः॥३९॥ स्वभावसिद्धमेवैतद्यदिमान्सृजतेगुणान्॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंविज्ञेयास्तंतुवद्गुणाः॥४०॥ प्रध्वस्तानिवर्ततेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते॥ एवमेकेव्यव
स्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥४१॥ इतीदंहृदयग्रंथिंबुद्धिचिंतामयंदृढं॥ विमुच्यसुखमासीतविशोकश्छिन्नसंशयः॥४२॥

स्याभ्युपगमात् अतोनोक्तदोषइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ध्रुवोऽनादिः ॥३७॥ प्रदीपार्थंप्रदीपप्रयोजनंआवरणभंगं निश्चक्षुर्भिःअचेतनैःअतएवाजानद्भिः इंद्रियाणिप्रदीपवत्सहकारीणि बुद्धिरिंद्रियवत्कारणं चि
दात्मातुप्रमातृवत्तृतीयः एतेनबुद्ध्यतिरिक्तश्चेतनःसिद्धइतिभावः ॥ ३८ ॥ दीपचक्षुर्भ्यांधीमान्रज्जूरगमिवइंद्रियबुद्धिभ्यांचितिर्घटमवभासयतीत्याह एवमिति ॥ ३९ ॥ ऊर्णनाभिदृष्टांतोध्यारोपप्रसंगेपरि
णामवादमाश्रित्यध्येयः ॥ ४० ॥ वस्तुतत्त्वमाह प्रध्वस्ताइति यथाप्रध्वस्तोघटोविहीनेनकपालाद्यात्मनारूपेणवर्ततेनैवंगुणानिवर्तंते यतोघटकपालवन्निवृत्तानांगुणानांप्रवृत्तिःसूक्ष्मावयवद्वारानोपलभ्यते
ऽतोरज्जूरगवदुच्छिद्यतएवेत्यर्थः येतुनिवृत्तिमन्यंतेतेषांप्रवृत्त्यनुपलंभोदोषोदुष्परिहरइतिभावः ॥ ४१ ॥ हृदयग्रंथिंचिदचितोरात्ममनसोस्तादात्म्यं बुद्धिश्चचिंताचतदुभयप्रधानंबुद्धिचिंतामयं ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृथ्वींमहतींइमांसंसाररूपांनदीमनुप्रच्युताःपतिताः गाधंतलं अविद्वांसःअजानंतः एवमयंजीवोबुद्धियोगमनुप्रच्युतस्ताम्येत् ॥४३ ॥ ४४ ॥ यथा विद्वद विदुषोरंतरमेवं विदुषां मिथोऽतरंनास्तीत्याह नहीति तत्रहेतुः सकृदिति सकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोकइतिश्रुतिःप्रत्ययावृत्तिकृतंतारतम्यंमोक्षेनास्तीतिदर्शयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवंविदःफलमाह यदिति यदयंज्ञानीबहुदोषंकर्मकरोति यच्चानेनपुराज्ञानात्पूर्वकालेकृ तंतच्चएकतःएकेनज्ञानेनैवदूषयतिनाशयति तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिश्रुतिभ्यांतत्त्वविदःक्रियमाण कर्माश्लेषपूर्वकर्मदाहयोरवगमात् दृष्टमपिफलमाह यच्चाज्ञानदशायामयमप्रियमनिष्टंपरकृतंदूषयति यच्चरागादिदोषात्स्वयंकरोति तदुभयंअप्रियदूषणकरणात्मकंनकरोति द्वैतदर्शनाभावात् स्वयमदुष्टःप रदोषमपिनपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२८५॥ ॥७॥ विद्वल्लक्षणानिवक्तुमारभते सुदुःखादिति यान्येवविद्वल्लक्ष

ताम्येयुःप्रच्युताःपृथ्वींमोहपूर्णांनदींनराः ॥ यथागाधमविद्वांसोबुद्धियोगमयंतथा ॥ ४३ ॥ नैवताम्यंतिविद्वांसःप्लवंतःपारमंभसः ॥ अध्यात्मविदुषोधीराज्ञानंतुपरमंप्लवः ॥ ४४ ॥ नभवतिविदुषांमहद्भयंयदविदुषांसुमहद्भयंभवेत् ॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचित्सकृदुपदर्शयतीहतुल्यतां ॥४५॥ यत्करोतिबहुदोषमेकतस्तच्चदूषयतियत्पुराकृतं ॥ नाप्रियंतदुभयंकरोत्यसौयच्चदूषयतियत्करोतिच ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पांचभौतिकेपंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच सुदुःखाच्चसुमृत्योश्चत्रसंतेप्राणिनःसदा ॥ उभयंनोयथानस्यात्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादंसमंगस्यचभारत ॥ २ ॥ नारदउवाच उरसेवप्रणमसेबाहुभ्यांतरसीवच ॥ संप्रहृष्टमनानित्यंविशोकइवलक्ष्यसे ॥ ३ ॥ उद्वेगंनहितेकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्षये ॥ नित्यतृप्तइवस्वस्थोबालवच्चविचेष्टसे ॥ ४ ॥ समंगउवाच भूतंभव्यंभविष्यंचसर्वमेतत्तुमानद ॥ तेषांतत्त्वानिजानामिततोनविमनाह्यहं ॥ ५ ॥ उपक्रमानहंवेदपुनरेवफलोदयान् ॥ लोकेफलानिचित्राणिततोनविमनाह्यहं ॥ ६ ॥ अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्चगतिमंतश्चनारद ॥ अंधाजडाश्चजीवंतिपश्यास्मानपिजीवतः ॥ ७॥

णानितानिविद्यासाधनानीत्यभिप्रेत्यउभयंनोऽस्माकंकथंकेनप्रकारेणस्यादितिप्रश्नः ॥ १ ॥ समंगंविद्वांसमुदाहृत्यतस्योत्तरमाह अत्रापीति ॥२ ॥ अन्येशिरसानमंतित्वंतुउरसाप्रणमसेत्यंतंविनीतोसीत्यर्थः बाहुभ्यांतरसीवभवनदीं अत्यंतंसंकटेपिनिरपेक्षोसीत्यर्थः एतत्सुखलिंगंज्ञानतृप्तानां ॥ ३ ॥ बालवत्रागद्वेषशून्यः ॥ ४ ॥ भवतीतिभव्यंवर्तमानं भव्यगेयेतिकर्तरिकृत्यः भूतभविष्ययोस्तत्त्वंअविद्यमानत्वं आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनवर्तमानस्यापितत्त्वंतदेव यथोक्तंभगवता नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइति नह्यैंद्रजालिकप्रदर्शितधनवृद्धिह्रासाभ्यांविद्वान्मुह्यतीत्यर्थः॥ ५ ॥ अभ्युपे त्यापिजगत्सत्यत्वंआरंभान्फलानिफलवैचित्र्यंदुःखहेतुरेवेतिजानन्नपेतारंभादिरप्यहंनमुह्यामीत्याह उपक्रमानिति ॥ ६ ॥ नन्वनारंभेकथंजीवितव्यमित्याशंक्याह अगाधाश्चेति अगाधाःनिर्येथामूर्खाः गाधःप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रंथेचेतिस्मृतेः अप्रतिष्ठाःधनदारादिशून्याः गतिमंतःपंथधनादिमंतः जडामत्तादयः अस्मान्निरारंभान् निरारंभाअपिजीवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुतस्तेजीवंतीत्यतआह विहितेनैवेति प्राक्कर्मणैवजीवंतिनत्वारंभादिति सभाजयपूजय ॥८॥९॥ यदावयंनशोचेमशोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् तदानःअस्माकंधर्मेणआत्मनिब्राह्मण्याय व्यासोपजीवि नायज्ञादिनावाकर्मणालौकिकेनवाकिंप्रयोजनंनकिमपीत्यर्थः एतद्धस्मवैतद्विद्वांसआहुर्ऋषयःकावषेयाःकिमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहइतिश्रुतेस्तत्त्वविदोनधर्माद्यनुतिष्ठंतीत्यर्थः शोका भावेहेतुः कृतांतेति कृतांतवश्यानिअंतवंतियत्यस्मात्तस्मात् नधर्षयंतिअस्मानितिशेषः ॥ १० ॥ प्रसादोमोहादिराहित्यंप्रज्ञायाःमूलं इंद्रियाण्येवमुह्यंतिशोचंतीतियस्मैप्राज्ञाःकथयंतेसप्राज्ञइत्यध्याहृत्य योज्यं दृश्योमोहादिर्दृश्यस्यबुद्ध्याद्यनेकभेदभिन्नस्याहंकारस्यैवधर्मोनत्वदृश्यस्यदृगात्मनइत्यर्थः ॥ ११ ॥ दर्पःआढ्योस्मीत्यादिगर्वःसःमोहश्चेत्काहानिरतआह मूढस्येति नहीति तस्मात्सुखादेरागमापा

विहितेनैवजीवंतिअरोगांगादिवौकसः॥ बलवंतोबलाश्चैवतस्मादस्मान्सभाजय ॥ ८ ॥ सहस्रिणोपिजीवंतिजीवंतिशतिनस्तथा ॥ शाकेनचान्येजीवंतिप श्यास्मानपिजीवतः॥ ९ ॥ यदानशोचेमहिकिंनुनःस्याद्धर्मेणवानारदकर्मणावा॥ कृतांतवश्यानियदासुखानिदुःखानिवायन्नविधर्षयंति॥ १० ॥ यस्मैप्रा ज्ञाःकथयंतेमनुष्याःप्रज्ञामूलंहींद्रियाणांप्रसादः॥ मुह्यंतिशोचंतितथेंद्रियाणिप्रज्ञालाभोनास्तिमूढेंद्रियस्य ॥ ११ ॥ मूढस्यदर्पःसपुनर्मोहएवमूढस्यनायंन परोस्तिलोकः॥ नह्येवदुःखानिसदाभवंतिसुखस्यवानित्यशोलाभएव ॥ १२ ॥ भवात्मकंसंपरिवर्तमानंनमादृशःसंज्वरंजातुकुर्यात्॥ इष्टान्भोगान्नानुरुध्ये त्सुखंवानचिंतयेद्दुःखमभ्यागतंवा ॥ १३ ॥ समाहितोनस्पृहयेत्परेषांनानागतंचाभिनंदेच्चलाभं॥ नचापिहृष्येद्विपुलेर्थलाभेतथार्थनाशेचनवैविषीदेत्॥ १४॥ नबांधवानचवित्तंनकौल्यंनचश्रुतंनचमंत्रानवीर्यं॥ दुःखात्रातुंसर्वएवोत्सहंतेपरत्रशीलेनतुयांतिशांतिं ॥ १५॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनायोगाद्विंदतेसुखं॥ धृतिश्चदुःखत्यागश्चेत्युभयंतुसुखंनृप॥ १६॥ प्रियंहिहर्षजननंहर्षउत्सेकवर्धनः॥ उत्सेकोनरकायैवतस्मात्तान्संत्यजाम्यहं ॥१७॥

यित्वात्सुख्यहमितिदर्पोदुःख्यहमितिदैन्यंचनकार्यमितिभावः ॥ १२ ॥ भवात्मकंसंसाररूपं भावेतिपाठेदृश्यात्मकं संज्वरंमादृशआत्मज्ञोदेहाभिमानशून्योजातुकदाचिन्नकुर्यान्नस्वीकुर्यात् तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति भोगाद्यचिंतनमेवविज्वरत्वेहेतुरित्याह इष्टानिति ॥ १३॥ अचिंतायामपिहेतुःसमाहितोयोगारूढः अचिंतत्वादेवनस्पृहा दिमान्भवतीत्यर्थः परेषांसुखादीन्नेच्छेत् ॥ १४ ॥ समाहितत्वंचशमदमादिरूपेणशीलेनैवभवतिनबांधवादिभिरित्याह नेति शांतिंनिर्विकल्पतां ॥ १५ ॥ योगंविनाज्ञानंसुखंचनास्तीत्याह नास्तीति यो गसाधनमाह धृतीति धृतिर्मनःप्राणेंद्रियक्रियाणांस्तंभसामर्थ्यं ॥ १६ ॥ योगेप्रवृत्त्यर्थंलौकिकंप्रियंनिंदति प्रियमिति उत्सेकोदर्पः तान्प्रियहर्षोत्सेकान् ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आअस्येतिच्छेदः अस्यदेहस्यआविचेष्टनादितिसंबंधः विमुक्तश्चविमुच्यतेभूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतिभ्यांद्विर्मुक्तिमायानिवृत्त्योःप्रतिपादनात्तत्त्वविदामिंद्रजालत्वविदामिवावरणांशनिवृत्तावपि
विक्षेपांशानुवृत्तिरस्तीतिगम्यते साचप्रतिबिंबभ्रमादौदृष्टा तेनजीवन्मुक्तिसिद्धीरागद्वेषराहित्यसिद्धिश्च अन्यथाज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिः यस्तुदेहपातावधिसाक्षिवन्नपश्यतिविषयेषुसंगंचकरोतित
स्यजातमपिज्ञानंनश्यतीतिभावः यथोक्तंभगवता इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसीतिबुद्धिनाशात्प्रणश्यतीतिच ॥ १८ ॥ १९ ॥ इहवाअमुत्रवानभयमित्यन्वयः
॥ २० ॥ महद्ब्रह्मविजानामि अव्ययंतपोयोगंकृत्वासंप्राप्तोपिनप्रबाधते शीतोष्णादिजःशोकोदेहस्वाभाव्यादवश्यंप्राप्नोतिनचमूढेष्विवबुद्धेषुतस्यातीवप्रतापोस्तीतिभावः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति०मोक्ष०प०षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुपदेशप्रधानांब्रह्मविद्यांश्रुत्वातामेवोपपत्तिप्राधान्येनजिज्ञासमानःपृच्छति अतत्त्वज्ञस्यशास्त्राणामिति त

एतान्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः॥ पश्यामिसाक्षिवल्लोकेदेहस्यास्यविचेष्टनात् ॥ १८ ॥ अर्थकामौपरित्यज्यविशोकोविगतज्वरः ॥ तृष्णामोहौ
तुसंत्यज्यचरामिपृथिवीमिमां ॥ १९ ॥ नचमृत्योर्नचाधर्मान्नलोभान्नकुतश्चन ॥ पीतामृतस्येवात्यंतमिहवामुत्रवाभयं ॥ २० ॥ एतद्ब्रह्मन्विजानामिमहत्कृ
त्वातपोव्ययं ॥ तेननारदसंप्राप्तोनमांशोकःप्रबाधते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष०प०समंगनारदसंवादेषडशीत्यधिकद्विशतत
मोऽध्यायः॥ २८६॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अतत्त्वज्ञस्यशास्त्राणांसंततंसंशयात्मनः॥ अकृतव्यवसायस्यश्रेयोब्रूहिपितामह ॥ १ ॥

स्यशास्त्रंतार्किकपाशुपतपांचरात्रसांख्यपातंजलादिउपपत्तिप्रधानमुपदेशप्रधानंच तत्रवैदिकेशास्त्रेपूर्वोत्तरमीमांसेउपदेशप्रधाने वैशेषिकतार्किकपाशुपतपांचरात्रसांख्यपातंजलादीनिउपपत्तिप्रधानानि
अवैदिकेपिलौकायतंशास्त्रमुपपत्तिप्रधानं आर्हतसौगतेशाक्यबुद्धमुनिप्रणीतागमप्रधाने तत्रापिसौगतेचत्वारोभेदाः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः सर्वाण्येतानिविभिन्नप्रस्थानानिमोक्षार्थंच
प्रवृत्तानि मोक्षश्चनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिएकमार्गःश्रूयते सर्वेषुचशास्त्रेषुस्वमतेएवमोक्षोस्तिनपरमतेइतिसाटोपंप्रतिपाद्यते विनिगमनाविरहाच्चनैतेषामन्यतमस्यश्रैष्ठ्यमध्यवसातुंशक्यं नाप्येषामैकमत्यं
वक्तुंशक्यं विभिन्नप्रस्थानतायाःस्पष्टत्वात् एकशास्त्र्यापत्तेश्चअतःशास्त्राणांतत्त्वानवधारणात्संशयःकिमुपादेयमिति ननुभिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेःआत्मानुभवएवसंशयोच्छेदंकरिष्यति
किमुत्तमतयेत्याशंक्याह अकृतव्यवसायस्येति व्यवसायःआत्मदर्शनार्थंशमदमाद्यनुष्ठानं तदकुर्वतः किंहितंस्यात्तद्ब्रूहि ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यपिसर्वज्ञानं*धर्मिण्यभ्रांतंप्रकारेतु विपर्ययइतिन्यायेनाशरीरतालक्षणेमोक्षेतत्साधनेशमादौसर्वेषांशास्त्राणामैकमत्यमस्ति तथाहिशून्यदेहात्मवादिनौमाध्यमिकलौकायतिकौसंघातस्यतुच्छत्वंतस्यैवकर्तृत्वादिधर्माश्रयत्वंचप्रथयितुमेवसदात्मानमपलपतः एवंतार्किकादयोप्यहमर्थस्यैवकर्तृत्वादिकंप्रथयितुंचिदात्मानमपलपंति अतोनतेषामात्मापलापेतात्पर्यं किंतुसंघातादेस्तुच्छत्वादौ तथासांख्याअपिआत्मनोऽसंगत्वमेवप्रथयितुंप्रधानादिकंकल्पयंति नतुतेषामात्मनःकर्तृत्वेप्रधानादिसत्यत्वेआत्मभेदेवातात्पर्यमस्ति एवंतंत्रांतरतात्पर्यमप्यूह्यं सर्वथापिदेहनाशोवादुःखनाशोवानिर्विषयज्ञानधारावाचिंतितन्मात्रंवापरमानंदोवामोक्षइतिशब्दजविकल्पमात्रं सुषुप्तवद्द्वैतदर्शनाभावःसर्वेषांमोक्षेतुल्यः शमादीनांसाधनत्वंच व्यावहारिकप्रक्रियाणामात्मतत्त्वप्रतिपादनप्रकारभेदानांच तेषांपरस्परविरोधान्नैकशास्त्रयंविधिमुखेनैवअखंडसच्चिदानंदैकरसंब्रह्मवेदांताःविस्पष्टंप्रतिपादयंतीतितेषामेवश्रैष्ठ्यंचस्पष्टं तथापिसर्वशास्त्राविरोधेनैवोत्तरमाह गुरुपूजेति गुरुपूजात्रईश्वरेचेतःप्रणिधानं तस्यैवपरमगुरुत्वात् सपूर्वेषांगुरुःकालेनानवच्छेदादितितस्यपातंजलेपरमगुरुत्वोक्तेः वृद्धानामाचार्याणां तथाचयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्रुत्यर्थोदर्शितः शास्त्राणामविशेषात्सर्वेषांसर्वत्रमोक्ष

भीष्मउवाच गुरुपूजाचसततंवृद्धानांपर्युपासनं ॥ श्रवणंचैवशास्त्राणांकूटस्थंश्रेयउच्यते ॥ २॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गालवस्यचसंवादंदेवर्षेर्नारदस्यच ॥३॥ वीतमोहक्लमंविप्रंज्ञानतृप्तंजितेंद्रियं ॥ श्रेयस्कामोयतात्मानंनारदंगालवोब्रवीत् ॥४॥ यैःकश्चित्संमतोलोकेगुणैश्चपुरुषोमुने ॥ भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणान्लक्षयामहे ॥ ५ ॥ भवानेवंविधोस्माकंसंशयंछेत्तुमर्हति ॥ अमूढश्चिरमूढानांलोकतत्त्वमजानतां ॥ ६ ॥ ज्ञानेह्येवंप्रवृत्तिःस्यात्कार्याणामविशेषतः ॥ यत्कार्यंनव्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७॥ भगवन्नाश्रमाःसर्वेपृथगाचारदर्शिनः ॥ इदंश्रेयइदंश्रेयइतिसर्वेप्रबोधिताः ॥८॥

स्यप्रतिपादनात् श्रवणंगुरुमुखेनग्रहणं एतच्चमनननिदिध्यासनयोरप्युपलक्षणं गुरुदेवपूजाश्रवणादित्रयंचकूटस्थंअविकारिआत्यंतिकमैकांतिकंचयत्श्रेयःतद्रूपंतत्साधनत्वादुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ वीतेति जितेंद्रियःश्रेयस्कामइतिचशिष्यलक्षणं शेषंगुरुलक्षणं ॥ ४ ॥ भवतित्वयि अनपगान्स्थिरान् ॥ ५ ॥ लोकतत्त्वंआत्मयाथात्म्यम् ॥ ६ ॥ अज्ञानमेवाह ज्ञानेहीति कार्याणांतत्तच्छास्त्रोदितकर्तव्यानां चैत्यवंदनतप्तशिलारोहणकृच्छ्रचांद्रायणाग्निहोत्रादीनां अविशेषतःइदंश्रेयइदंनेतिविशेषावधारणहेत्वभावेनसाम्यात् एवंसमैवप्रवृत्तिःस्यात् ततश्चपरस्परविरुद्धधर्मद्वयाचरणादुभयभ्रष्टःस्यादित्यर्थः अतस्तेषांकार्याणांमध्येयत्अस्माकंकार्यंकर्तुमुचितंतन्नव्यवस्यामोननिश्चिनुमः सर्वत्रश्रेयोबुद्धिसाम्यात् अतोभवान्विशेषदर्शीतद्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥ एतदेवाह भगवन्निति नास्तिश्रमोऽनुष्ठानजोयस्मिन्नित्यश्रमंज्ञानंतस्यैमेसाधकाआश्रमाःशास्त्राणि पृथगाचारंपूर्वोक्तंदर्शयितुंशीलंयेषांतेपृथगाचारदर्शिनः तैराश्रमैःसर्वैर्नराःप्रबोधिताः ॥ ८ ॥

* फलेतत्साधनेच

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तान्प्रबोधितान् विविधेनमार्गेणप्रस्थितान्शास्त्राभिनंदिनःस्वेस्वेशास्त्रेअभिनंदितुंशीलंयेषांतान् दृष्ट्वायथावयंस्वशास्त्रैःपरितुष्टास्तथातानपिदृष्ट्वासंदिहानाःसंतःश्रेयःप्रशस्ततरं नोपलभामहेननिश्चेतुंसमर्थाः स्मः ॥ ९ ॥ १० ॥ कलिलंनानाशंकाकुलंअधीहिअध्यापय ॥ ११ ॥ आश्रमाःशास्त्राणिचत्वारि तत्रधर्मोनास्त्येवेत्येकंशास्त्रं अवैदिकःशाक्यादिकल्पितश्चैत्यवंदनादिरेवधर्मोनान्यइत्यपरं वेदोक्तएवधर्मोनान्यइतितृतीयं धर्माधर्मातीतंवस्तुमात्रमस्तीतिचतुर्थं यथासंकल्पिताःसंकल्पितंसंकल्पंअनतिक्रांताः योयेनश्रेयस्त्वेनभावितस्तस्यतदेवश्रेयइत्यर्थः तथाचश्रुतिः तंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवतीतिसंकल्पानुसारेणफलंदर्शयति तान्समाश्रित्यअनुपश्यगुरुभ्योधिगम्यसम्यगालोचय एतान्बुद्ध्याआलोचयन्स्वयमेवैतेषुप्रशस्तंयत्तत्ज्ञास्यसीतिभावः ॥ १२ ॥ गुणोद्देशंआत्मज्ञानगुणभूतानांधर्माणामुद्देशं

तांस्तुविप्रस्थितान्दृष्ट्वाशास्त्रैःशास्त्राभिनंदिनः ॥ स्वशास्त्रैःपरितुष्टाश्चश्रेयोनोपलभामहे ॥ ९ ॥ शास्त्रंयदिभवेदेकंश्रेयोव्यक्तंभवेत्तदा ॥ शास्त्रैश्चबहुभिर्भूयःश्रेयोगुह्यंप्रवेशितं ॥ १० ॥ एतस्मात्कारणाच्छ्रेयःकलिलंप्रतिभातिमे ॥ ब्रवीतुभगवांस्तन्मेउपसन्नोस्म्यधीहिभो ॥ ११ ॥ नारदउवाच आश्रमास्तातचत्वारोयथासंकल्पिताःपृथक् ॥ तान्सर्वाननुपश्यत्वंसमाश्रित्येतिगालव ॥ १२ ॥ तेषांतेषांतथाहित्वमाश्रमाणांततस्ततः ॥ नानारूपंगुणोद्देशंपश्यविप्रस्थितंपृथक् ॥ १३ ॥ नयांतिचैवतेसम्यगभिप्रेतमसंशयं ॥ अन्येपश्यंस्तथासम्यगाश्रमाणांपरांगतिं ॥ १४ ॥ यत्तुनिःश्रेयसंसम्यक्तच्चैवासंशयात्मकं ॥ अनुग्रहंचमित्राणाममित्राणांचनिग्रहं ॥ १५ ॥ संग्रहंचत्रिवर्गस्यश्रेयआहुर्मनीषिणः ॥ निवृत्तिःकर्मणःपापात्सततंपुण्यशीलता ॥ १६ ॥ सद्भिश्चसमुदाचारःश्रेयएतदसंशयं ॥ मार्दवंसर्वभूतेषुव्यवहारेषुचार्जवं ॥ १७ ॥ वाक्चैवमधुराप्रोक्ताश्रेयएतदसंशयं ॥ दैवतेभ्यःपितृभ्यश्चसंविभागोतिथिष्वपि ॥ १८ ॥ असंत्यागश्चभृत्यानांश्रेयएतदसंशयं ॥ सत्यस्यवचनंश्रेयःसत्यज्ञानंतुदुष्करं ॥ १९ ॥ यद्भूतहितमत्यंतमेतत्सत्यंब्रवीम्यहं ॥ अहंकारस्यचत्यागःप्रमादस्यचनिग्रहः ॥ २० ॥ संतोषश्चैकचर्याचकूटस्थंश्रेयउच्यते ॥ धर्मेणवेदाध्ययनंवेदांतानांतथैवच ॥ २१ ॥ ज्ञानार्थानांचजिज्ञासाश्रेयएतदसंशयं ॥ शब्दरूपरसस्पर्शान्सहगंधेनकेवलान् ॥ २२ ॥

संकीर्तनं पृथक्विरुद्धेनप्रकारेणप्रस्थितं यथापरेषांतप्तशिलारोहणादिर्धर्मःसएवास्माकमधर्मः यथावास्माकमग्नीषोमीयपश्वालंभोधर्मःसएवपरेषामधर्मइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नेति तेआश्रमाःस्थूलदृष्ट्यानिरीक्ष्यमाणाःसम्यगभिप्रेतंधर्ममात्मतत्त्वंवानयांतिनप्रापयंति तेषामेवपरांगतिमन्येसूक्ष्मदृशःसम्यक्ऋजुयथास्यात्तथाऽपश्यन् उक्तरीत्याफलसाधनयोःसर्वत्राविगानात् ॥ १४ ॥ एतदेवाह यत्त्विति मित्राणांसर्वभूताभयप्रदानामनुग्रहं अमित्राणांहिंस्त्राणांचनिग्रहंश्रेयआहुरित्यग्रिमेणान्वयः हिंस्रनिग्रहस्यश्रेयस्त्वोक्त्याहिंस्रसत्वस्यातिनिंद्यत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वतंत्रसाधारणधर्मप्रसंगाद्वैदिकंधर्ममाह दैवतेभ्यइत्यर्धेन ॥ १८ ॥ सत्यस्यअबाधितात्मतत्त्वस्यवचनंश्रवणादिकं ॥ १९ ॥ सत्यंसत्यप्रापकं ॥ २० ॥ २१ ॥ जिज्ञासाअनुभवेच्छा ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ अतियोगंआहारादीनां यथोक्तं नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुनेति ॥ २४ ॥ आत्मेति विप्रकर्षमुत्कर्षं नीचादुत्कर्षंनेच्छेदपितूच्चादेवेतिभावः ॥ ॥ २५ ॥ आत्मनोगुणाः क्षयऐश्वर्यंतदुभयात् गुणक्षयादितिसमाहारः क्षिपंतिनिंदंति ॥ २६ ॥ अनूच्यमानाःशिक्ष्यमाणाः ॥ २७ ॥ विपश्चिद्गुणाःअद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादयः महद्यशोब्रह्म नतस्येशे कश्चनतस्यनाममहद्यशइतिश्रुतिप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असत्सारवर्जितंयथास्यात्तथाप्रोक्तः ॥ ३२ ॥ मूढानामिति यथासूर्यःसूर्यकांतयोगात्स्वस्याग्निरूपत्वंदर्शयति एवंक्षुद्रोपिकुश

नात्यर्थमुपसेवेतश्रेयसोर्थीकथंचन॥ २३॥ नक्तंचर्यांदिवास्वप्नमालस्यंपैशुनंमदं॥ अतियोगमयोगंचश्रेयसोर्थीपरित्यजेत् ॥ २४ ॥ आत्मोत्कर्षंनमार्गेत परेषांपरिनिंदया॥ स्वगुणैरेवमार्गेतविप्रकर्षंपृथग्जनात् ॥ २५ ॥ निर्गुणास्त्वेवभूयिष्ठमात्मसंभावितानराः ॥ दोषैरन्यान्गुणवतःक्षिपंत्यात्मगुणक्षयात् ॥ ॥ २६॥ अनूच्यमानास्तुपुनस्तेमन्यंतुमहाजनात्॥ गुणवत्तरमात्मानंस्वेनमानेनदर्पिताः॥ २७॥ अब्रुवन्कस्यचिन्निंदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ विपश्चिद्गुणसंपन्नःप्राप्नोत्येवमहद्यशः॥ २८॥ अब्रुवन्वातिसुरभिर्गंधःसुमनसांशुचिः॥ तथैवाव्याहरन्भातिविमलोभानुरंबरे॥ २९॥ एवमादीनिचान्यानिपरित्यक्तानि मेधया॥ ज्वलंतियशसालोकेयानिनव्याहरंतिच॥ ३०॥ नलोकेदीप्यतेमूर्खःकेवलात्मप्रशंसया॥ अपिचापिहितःश्वभ्रेकृतविद्यःप्रकाशते ॥ ३१ ॥ असदुच्चैरपिप्रोक्तःशब्दःसमुपशाम्यति॥ दीप्यतेत्वेवलोकेषुशनैरपिसुभाषितं॥ ३२॥ मूढानामवलिप्तानामसारंभाषितंबहु ॥ दर्शयत्यंतरात्मानमग्निरूपमिवांशुमान्॥ ३३॥ एतस्मात्कारणात्प्रज्ञांमृगयंतेपृथग्विधां॥ प्रज्ञालाभोहिभूतानामुत्तमःप्रतिभातिमे ॥ ३४ ॥ नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयान्नाप्यन्यायेनपृच्छतः॥ ज्ञानवानपिमेधावीजडवत्समुपाविशेत्॥३५॥ततोवासंपरीक्षेतधर्मनित्येषुसाधुषु॥मनुष्येषुवदान्येषुस्वधर्मनिरतेषुच॥३६॥चतुर्णांयत्रवर्णानांधर्मव्यतिकरोभवेत्॥ नतत्रवासंकुर्वीतश्रेयोर्थीवैकथंचन॥३७॥निरारंभोप्ययमिहयथालब्धोपजीवनः॥ पुण्यंपुण्येषुविमलंपापंपापेषुचाप्नुयात्॥३८॥ अपामग्नेस्तथेंदोश्च स्पर्शंवेदयतेयथा॥तथापश्यामहेस्पर्शमुभयोःपुण्यपापयोः॥३९॥अपश्यंतोनुविषयंभुंजतेविघसाशिनः॥भुंजानाश्चात्मविषयान्विषयान्विद्धिकर्मणां॥४०॥

ब्दयोगात्क्षुद्रमंतरात्मानंदर्शयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृगयंतेश्रेयोर्थिनः पृथग्विधांनानाशास्त्रभेदभिन्नां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वासंपरीक्षेतवस्तुमिच्छेत् ॥ ३६ ॥ व्यतिकरःसंकरः ॥ ३७ ॥ आप्नुयात्संगमात्रेणैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अत्रदृष्टांतमाह अपामिति अबादीनांसंगमात्रंयथाशीतोष्णसुखदुःखदंतथासदसत्संगएवपुण्यपापदइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयंविषयमनुवर्ततइत्यनुविषयोरसः तमपश्यंतः इदंमधुरमिदंतिक्तमित्यनालोचयंतःकेवलंगर्तपूरणमात्रार्थंभुंजते विघसोदेवतादिशेषंतदशनशीलाःशिष्टाः येतुआत्मविषयान्बुद्धेर्विशेषतोबंधकान्रसविशेषान्परीक्षापूर्वकंभुंजतेतान्कर्मणांविषयान्कर्मपाशगोचरान्विद्धि इंद्रियपोषकाणांकदाचिदपिनसंसारोपरमसंभावनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुरुशिष्यधर्मानाह यत्रेत्यादिना अगमंप्रमाणजंज्ञानमात्मनइच्छतामागमयमानानां क्यजंतस्यरूपं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आकाशस्थानिरालंबनाः अविद्यमानान्दोषान्ब्रूयुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ संलोडिताःआकुलीकृताः ॥ ४४ ॥ भवेत्तत्रसन्निहितः ॥ ४५ ॥ काम्यनिषिद्धेनिंदति धर्ममितिद्वाभ्यां ॥ ४६ ॥४७॥ अनुशयीपूर्वकर्मवासनावान् खट्वारूढस्तीव्रदुःखग्रस्तः ॥४८॥४९॥५०॥५१॥ उपस्पृष्टंसविषं ॥५२॥ आत्मवान्जितचित्तः ॥५३॥५४॥ येदांतेषुउपस्पृष्टाःसक्रोधास्तेषु येचसाधुषुदुराचारास्तेषु ॥ ५५ ॥ कामान्विषयाभिलाषान् कामेशःसर्वसंपत्तिमान् ॥५६॥ विषयवासिनःस्वदेशस्थान् प्रत्युप

यत्रागमयमानानामसत्कारेणपृच्छतां ॥ प्रब्रूयाद्ब्रह्मणोधर्मंत्यजेत्तंदेशमात्मवान् ॥४१॥ शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्रस्यात्सुसमाहिता ॥ यथावच्छास्त्रसंपन्नाकस्तंदेशंपरित्यजेत् ॥ ४२ ॥ आकाशस्थाध्रुवंयत्रदोषंब्रूयुर्विपश्चितां ॥ आत्मपूजाभिकामोवैकोवसेत्तत्रपंडितः ॥ ४३ ॥ यत्रसंलोडितालुब्धैःप्रायशोधर्मसेतवः ॥ प्रदीप्तमिवचैलांतंकस्तंदेशंनसंत्यजेत् ॥ ४४ ॥ यत्रधर्ममनाशंकाश्चरेयुर्वीतमत्सराः ॥ भवेत्तत्रवसेच्चैवपुण्यशीलेषुसाधुषु ॥ ४५ ॥ धर्ममर्थनिमित्तंचचरेयुर्यत्रमानवाः ॥ नताननुवसेज्जातुतेहिपापकृतोजनाः ॥४६॥ कर्मणायत्रपापेनवर्ततेजीवितेप्सवः ॥ व्यवधावेत्ततस्तूर्णंससर्पाच्छरणादिव ॥४७॥ येनखट्वांसमारूढःकर्मणानुशयीभवेत् ॥ आदितस्तन्नकर्तव्यमिच्छताभवमात्मनः ॥ ४८ ॥ यत्रराजाचराज्ञश्चपुरुषाःप्रत्यनंतराः ॥ कुटुंबिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान् ॥ ४९ ॥ श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारोधर्मनित्याःसनातनाः ॥ याजनाध्यापनेयुक्तायत्रतद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ५० ॥ स्वाहास्वधावषट्कारायत्रसम्यगनुष्ठिताः ॥ अजस्रंचैववर्ततेवसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५१ ॥ अशुचीन्यत्रपश्येतब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ॥ त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपस्पृष्टमिवामिषं ॥ ५२ ॥ प्रीयमाणानरायत्रप्रयच्छेयुरयाचिताः ॥ स्वस्थचित्तोवसेत्तत्रकृतकृत्यइवात्मवान् ॥ ५३ ॥ दंडोयत्राविनीतेषुसत्कारश्चकृतात्मसु ॥ चरेत्तत्रवसेच्चैवपुण्यशीलेषुसाधुषु ॥ ५४ ॥ उपस्पृष्टेषुदांतेषुदुराचारेषुसाधुषु ॥ अविनीतेषुलुब्धेषुसुमहद्दंडधारणं ॥५५॥ यत्रराजाधर्मनित्योराज्यंधर्मेणपालयेत् ॥ अपास्यकामान्कामेशोवसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५६ ॥ यथाशीलाहिराजानःसर्वान्विषयवासिनः ॥ श्रेयसायोजयत्याशुश्रेयसिप्रत्युपस्थिते ॥ ५७ ॥ पृच्छतस्तेमयातातश्रेयएतदुदाहृतं ॥ नहिशक्यंप्रधानेनश्रेयःसंख्यातुमात्मनः ॥ ५८ ॥ एवंप्रवर्तमानस्यवृत्तिंप्राणिहितात्मनः ॥ तपसैवेहबहुलंश्रेयोव्यक्तंभविष्यति ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० श्रेयोवाचिकोनामषडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ (२८७) ॥ ७ ॥

स्थितेप्रतीपत्वेनोपस्थिते हीयमानेसतीत्यर्थः ॥५७॥ प्रधानेनप्राधान्येन संख्यातुंकीर्तयितुं ॥ ५८ ॥ एवंअनयादिशावृत्तिजीविकामुद्दिश्यतपसास्वधर्मेण प्राणिहितेआत्माचित्तंयस्य पाठांतरेप्रणिहितःसमाहितःआत्माचित्तंयस्य बहुलंश्रेयोमोक्षाख्यं ॥५९॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वतंत्रसाधारणानहिंसाप्रधानान्मोक्षधर्मान्श्रुत्वाराज्ञांतदनुष्ठानंदुःशकमितिमन्वानःपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ सर्वस्यासारतांभावयन्नेवसंगपाशाद्विमुच्यतइतिवक्तुमाख्यायिकामुखेनाह अत्रेति ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ संपर्द्उपदेशयोग्यताश्रियं ॥ ४ ॥ ५ ॥ सक्तेति सक्ताविषयनिमग्नासाचासौबुद्धिश्च अशांतश्चासौआत्माच तृष्णाकुलंमनः तत्द्वयंचिकित्सितुमशक्यं नसशक्यश्चिकित्सितुमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः सितोबद्धः ॥ ६ ॥ सकर्णकेनशिरसेत्येताभ्यांपदाभ्यांसावधानेनजीवतेत्यर्थोलक्ष्यते ॥ ७ ॥ निवेश्यदारैःसंयोज्य ॥ ८ ॥ परार्थंअंतिमंपुरुषार्थंमोक्षं प्रजहित्यज ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतकौतूहलःछिन्नौ

युधिष्ठिरउवाच कथंनुयुक्तःपृथिवींचरेदस्मद्विधोनृपः ॥ नित्यंकैश्चगुणैर्युक्तःसंगपाशाद्विमुच्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्येहमितिहासंपुरातनं ॥ अरिष्टनेमिनाप्रोक्तंसगरायानुपृच्छते ॥ २ ॥ सगरउवाच किंश्रेयःपरमंब्रह्मन्कृत्वेहसुखमश्नुते ॥ कथंनशोचेन्नक्षुभ्येदेतदिच्छामिवेदितुं ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्तदातार्क्ष्यःसर्वशास्त्रविदांवरः ॥ विबुध्यसंपदंचाग्र्यांसद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सुखंमोक्षसुखंलोकेनचमूढोवगच्छति ॥ प्रसक्तःपुत्रपशुधनधान्यसमाकुलः ॥ ५ ॥ सक्तबुद्धिरशांतात्मानशक्यंतच्चिकित्सितुं ॥ स्नेहपाशसितोमूढोनसमोक्षायकल्पते ॥ ६ ॥ स्नेहजानिहतेपाशान्वक्ष्यामिश्शृणुतान्मम ॥ सकर्णकेनशिरसाशक्याःश्रोतुंविजानता ॥ ७ ॥ संभाव्यपुत्रान्कालेनयौवनस्थान्निवेश्यच ॥ समर्थान्जीवनेज्ञात्वामुक्तश्चरयथासुखं ॥ ८ ॥ भार्यांपुत्रवतींवृद्धांलालितांपुत्रवत्सलां ॥ ज्ञात्वाप्रजहिकालेनपरार्थमनुदृश्यच ॥ ९ ॥ सापत्योनिरपत्योवामुक्तश्चरयथासुखं ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थांस्त्वमनुभूययथाविधि ॥ १० ॥ कृतकौतूहलस्तेषुमुक्तश्चरयथासुखं ॥ उपपत्त्योपलब्धेषुलोकेषुचसमोभव ॥ ११ ॥ एषतावत्समासेनतवसंकीर्तितोमया ॥ मोक्षार्थोविस्तरेणाथभूयोवक्ष्यामितच्छृणु ॥ १२ ॥ मुक्तावीतभयालोकेचरंतिसुखिनोनराः ॥ सक्तभावाविनश्यंतिनरास्तत्रनसंशयः ॥ १३ ॥ आहारसंचयाश्चैवतथाकीटपिपीलिकाः ॥ असक्ताःसुखिनोलोकेसक्ताश्चैवविनाशिनः ॥ १४ ॥ स्वजनेनचतेचिंताकर्तव्यामोक्षबुद्धिना ॥ इमेमयाविनाभूताभविष्यंतिकथंत्विति ॥ १५ ॥ स्वयमुत्पद्यतेजंतुःस्वयमेवविवर्धते ॥ सुखदुःखेतथामृत्युंस्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६ ॥

स्तुक्यः कृहिंसायांभ्वादिस्तस्यनिष्ठायांकृतमितिरूपं उपपत्त्यायदृच्छयाउपलब्धेषुलोकेषुविषयेषुसमोरागद्वेषहीनः ॥ ११ ॥ एषभोगपूर्वकस्त्यागः मोक्षार्थोमोक्षप्रयोजनः ॥ १२ ॥ मुक्ताश्छिन्नस्नेहपाशाः सक्तभावाःविषयासक्तचित्ताः ॥ १३ ॥ उक्तेर्थेदृष्टांतमाह आहारेति आहारंसंचिन्वंतिसंगृह्णंतितादृशाःकीटादयोनश्यंति नत्वसंग्रहिणइत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिस्मृतेः संग्रहंविनाकथंमात्रादिजीवनंस्यादित्याशंक्याह स्वजनेइतित्रिभिः यथाउत्पत्त्यादिकंतत्तत्कर्माधीनमेवंभोजनादिकमपीतिमात्रादिविषयेचिंताकार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

माात्रापित्राकृतेन स्वकृतेनवासंग्रहं अधिगच्छंतीतियोजाना ॥ १७॥ धात्राप्राक्कर्मफलविभाजकेन ॥ १८॥ स्वस्याकिंचित्करत्वादपिमात्रादिपोषणेचिंतानकार्येत्याह स्वयमित्यादिना अदृढेतिच्छेदः॥ १९॥२०॥ जीवंतमिति भरणेअन्ने रक्षणेगृहादौ असमानेप्यन्नादौवेनंभर्तारंजीवंतमपिपरित्यज्यस्वकर्मणैवयथाभार्यादिर्म्रियतेपश्चात्तदुभयनाशादूर्ध्वमपितथैवमरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदेति मृतंदेशांतरस्थंवा स्वजनंसुखितंदुःखितंवानज्ञास्यसिनाप्युपकरिष्यसियथाएवंआत्मनाइदंबोद्धव्यंमामपिमृतंदेशांतरगतंपुत्रादयोनज्ञास्यंतिनोपकरिष्यंतीति ॥ २२ ॥ अत्यल्पमिदमुक्तंत्वयिमृतेवाजीवतिवाजनःपुत्रादिः

भोजनाच्छादनेचैवमात्रापित्राचसंग्रहं॥ स्वकृतेनाधिगच्छंतिलोकेनास्त्यकृतंपुरा॥ १७॥ धात्राविहितभक्ष्याणिसर्वभूतानिमेदिनी॥ लोकेविपरिधावंतिरक्षितानिस्वकर्मभिः॥ १८ ॥ स्वयंमृत्पिंडभूतस्यपरतंत्रस्यसर्वदा॥ कोहेतुःस्वजनंपोष्टुंरक्षितुंवाऽदृढात्मनः ॥ १९ ॥ स्वजनंहियदामृत्युर्हंत्येवतवपश्यतः ॥ कृतेपियत्नेमहतितत्रबोद्धव्यमात्मना॥ २० ॥ जीवंतमपिचैवैनंभरणेरक्षणेतथा॥ असमानेपरित्यज्यपश्चादपिमरिष्यसि ॥२१॥ यदामृतंचस्वजनंनज्ञास्यसिकदाचन॥ सुखितंदुःखितंवापिननुबोद्धव्यमात्मना॥ २२॥ मृतेवात्वयिजीवेवायदाभोक्ष्यतिवैजनः॥ स्वकृतंननुबुध्यैवंकर्तव्यंहितमात्मनः॥ २३॥ एवंविजानन्लोकेस्मिन्कःकस्येत्यभिनिश्चितः॥ मोक्षेनिवेशयमनोभूयश्चाप्युपधारय॥ २४॥ क्षुत्पिपासादयोभावाजितायस्येहदेहिनः ॥ क्रोधोलोभस्तथामोहःसत्ववान्मुक्तएवसः ॥ २५ ॥ द्यूतेपानेतथास्त्रीषुमृगयायांचयोनरः ॥ नप्रमाद्यतिसंमोहात्सततंमुक्तएवसः॥ २६॥ दिवसेदिवसेनामरात्रौरात्रौपुमान्सदा॥ भोक्तव्यमितियःखिन्नोदोषबुद्धिःसउच्यते॥२७॥ आत्मभावंतथास्त्रीषुमुक्तमेवपुनःपुनः॥ यःपश्यतिसदायुक्तोयथावन्मुक्तएवसः॥२८॥ संभवंचविनाशंचभूतानांचेष्टितंतथा॥ यस्तत्त्वतोविजानातिलोकेस्मिन्मुक्तएवसः॥२९॥ प्रस्थंवाहसहस्रेषुयात्रार्थंचैवकोटिषु॥ प्रासादेमंचकंस्थानंयःपश्यतिसमुच्यते॥३०॥

स्वकृतंजरारोगादिकंभोक्ष्यति त्वंचनतद्दूरीकर्तुंशक्तोषिएवमन्येपितवेतिबुध्वा ॥२३ ॥ २४॥ यस्यदेहिनःयेनपुंसा सत्ववान्सत्वाधिकः ॥ २५॥ द्यूतेइत्यादयःसामीप्येसप्तम्यः नप्रमाद्यति आत्मानंविस्मृत्यतत्राभिनिविष्टोनभवति २६ ॥ कियत्यत्यहंभोक्तव्यंकियत्प्रतिरात्रंभोक्तव्यमितियोभोगात्खिन्नः ॥ २७ ॥ आत्मेति आत्मभावंचित्तस्यस्वभावं स्त्रीषुविषयभूतासु मुक्तंरुग्भिलाषाद्याट्टत्तं सक्तमितिपाठेसक्तंसंगस्तं भावेनिष्ठा आत्मनोभवनंभावोजन्म स्त्रीसंगंजन्महेतुत्वेनयःपश्यतीत्यर्थः युक्तःसावधानः ॥ २८ ॥ संभवमिति जन्ममरणजीवनक्लेशज्ञोमुच्यतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ वाहःधान्यपूर्णशकटं सहस्रेषुकोटिष्वितिसमानाधिकरणं प्रस्थंपुरुषाहारपरिमितंधान्यं यद्वापंचकृष्णलकोमाषस्तेषोडशपलंतानिसार्धत्रयोदशप्रस्थःप्रस्थशतमाढकस्तेशतद्वयंद्रोणःकुंभस्तेदशतेदशवाहइति यात्रार्थंदेहव्यवहारार्थं अधिकसंग्रहोव्यर्थइतियःपश्यति ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अवृत्तिर्जीविकाया अभावः ॥ ३१ ॥ नपश्यन्नित्येकंपदं मृत्युनाभ्याहतंलोकमित्यनुकृष्यते ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविति अग्निर्जाठरोभोक्ता सोमोन्नंभोज्यं अहंतुततोऽन्यइतियोनुपश्यतिसभावैःसुखदुःखादिभिरद्भुतैर्मायिकैर्नसंस्पृश्यतेसंगवान्नभवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ क्षौमंअतसीसूत्रमयं कुशचीरंतृणवस्त्रं कौशेयंकोशजं आविकंकंबलं ॥ ३५ ॥ तथाचसाम्येनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मृत्युनाभ्याहतंलोकंव्याधिभिश्चोपपीडितं ॥ अवृत्तिकर्शितंचैवयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ३१ ॥ यःपश्यतिससंतुष्टोनपश्यंश्चविहन्यते ॥ यश्चाप्यल्पेनसंतुष्टोलोकेस्मिन्मुक्तएवसः ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविदंसर्वमितियश्चानुपश्यति ॥ नचसंस्पृश्यतेभावैरद्भुतैर्मुक्तएवसः ॥ ३३ ॥ पर्यंकशय्याभूमिश्चसमानेयस्यदेहिनः ॥ शालयश्चकदन्नंचयस्यस्यान्मुक्तएवसः ॥ ३४ ॥ क्षौमंचकुशचीरंचकौशेयंवल्कलानिच ॥ आविकंचर्मचसमंयस्यस्यान्मुक्तएवसः ॥ ३५ ॥ पंचभूतसमुद्भूतंलोकंयश्चानुपश्यति ॥ तथाचवर्ततेदृष्ट्वालोकेस्मिन्मुक्तएवसः ॥ ३६ ॥ सुखदुःखेसमेयस्यलाभालाभौजयाजयौ ॥ इच्छाद्वेषौभयोद्वेगौसर्वथामुक्तएवसः ॥ ३७ ॥ रक्तमूत्रपुरीषाणांदोषाणांसंचयांस्तथा ॥ शरीरंदोषबहुलंदृष्ट्वाचैवविमुच्यते ॥ ३८ ॥ वलीपलितसंयोगंकार्श्यंवैवर्ण्यमेवच ॥ कुब्जभावंचजरयायःपश्यतिसमुच्यते ॥ ३९ ॥ पुंस्त्वोपघातंकालेनदर्शनोपरमंतथा ॥ बाधिर्यंप्राणमंदत्वंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४० ॥ गतानृषींस्तथादेवानसुरांश्चतथागतान् ॥ लोकादस्मात्परंलोकंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४१ ॥ प्रभावैरन्वितास्तैस्तैःपार्थिवेंद्राःसहस्रशः ॥ येगताःपृथिवींत्यक्त्वाइतिज्ञात्वाविमुच्यते ॥ ४२ ॥ अर्थांश्चदुर्लभाँल्लोकेक्लेशांश्चसुलभांस्तथा ॥ दुःखंचैवकुटुंबार्थेयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४३ ॥ अपत्यानांचवैगुण्यंजनंविगुणमेवच ॥ पश्यन्भूयिष्ठशोलोकेकोमोक्षंनाभिपूजयेत् ॥ ४४ ॥ शास्त्राल्लोकाच्चयोबुद्धः सर्वंपश्यतिमानवः ॥ असारमिवमानुष्यंसर्वथामुक्तएवसः ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रुत्वाममवचोभवांश्चरतुमुक्तवत् ॥ गार्हस्थ्येयदिवामोक्षेकृताबुद्धिरविक्लवा ॥ ४६ ॥ तत्तस्यवचनंश्रुत्वासम्यक्सपृथिवीपतिः ॥ मोक्षजैश्चगुणैर्युक्तःपालयामासचप्रजाः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० सगरारिष्टनेमिसंवादेसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ (१८८) ॥ ७ ॥

प्राणमंदत्वंदौर्बल्यं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मोक्षजैःज्ञानजैरद्वेष्टृत्वादिभिः ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवंरागद्वेषहीनोवीतसंगोमुच्यतइत्युक्तं संगदोषाज्जन्मनामहानपिअधोगतिंस्वर्गमार्गप्रतिबंधंचलभतइतिवक्तुंशुक्रोपाख्यानंप्रस्तूयते तिष्ठतेइति स्थेयाख्यायांतङ् कौतूहलमाश्चर्यंचिरकालंममहृदिवर्ततेइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ वर्धयामासचिच्छेद अमितौजसांदेवानां ॥ ३ ॥ शुक्रत्वंशुक्रोत्पन्नत्वं ॥ ४ ॥ नेति तस्याकाशगतिःकुतःकुंठितेत्यर्थः सप्तर्षिवद्ग्रहरूपेणस्थितस्यशुक्रस्यभूस्थमूर्तिविषयकएवायंप्रश्नोनभचक्रस्थमूर्तिविषयः तेनयथाभौमानांवसिष्ठादीनांस्वर्गेपिगतिरस्तिनैवंभौमस्यशुक्रस्यास्तीतिगम्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ कारणाक्रियातदात्मकेनिमित्तेसति एवंह्युपाख्यायते असुराःकिलदेवान्बाधित्वाभृगुपत्न्या

युधिष्ठिरउवाच तिष्ठतेमेसदातातकौतूहलमिदंहृदि ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामित्वत्तःकुरुपितामह ॥ १ ॥ कथंदेवर्षिरुशनाःसदाकाव्योमहामतिः ॥ असुराणांप्रियकरःसुराणामप्रियेरतः ॥ २ ॥ वर्धयामासतेजश्चकिमर्थममितौजसां ॥ नित्यंवैरनिबद्धाश्चदानवाःसुरसत्तमैः ॥ ३ ॥ कथंचाप्युशनाःप्रापशुक्रत्वममरद्युतिः ॥ ऋद्धिंचसकथंप्राप्तःसर्वमेतद्ब्रवीहिमे ॥ ४ ॥ नयातिचसतेजस्वीमध्येननभसःकथं ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंनिखिलेनपितामह ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्नवहितःसर्वमेतद्यथातथं ॥ यथामतियथाचैतच्छ्रुतपूर्वंमयानघ ॥ ६ ॥ एषभार्गवदायादोमुनिर्मान्योदृढव्रतः ॥ सुराणांविप्रियकरोनिमित्तेकारणात्मके ॥ ७ ॥ इंद्रोथधनदोराजायक्षरक्षोधिपःसदा ॥ प्रभविष्णुश्चकोशस्यजगतश्चतथाप्रभुः ॥ ८ ॥ तस्यात्मानमथाविश्ययोगसिद्धोमहामुनिः ॥ रुध्वाधनपतिंदेवंयोगेनहृतवान्वसु ॥ ९ ॥ हृतेधनेततःशर्मनलेभेधनदस्तथा ॥ आपन्नमन्युःसंविग्नःसोभ्यगात्सुरसत्तमं ॥ १० ॥ निवेदयामासतदाशिवायामिततेजसे ॥ देवश्रेष्ठायरुद्रायसौम्यायबहुरूपिणे ॥ ११ ॥ योगात्मकेनोशनसारुध्वाममहृतंवसु ॥ योगेनात्मगतंकृत्वानिःसृतश्चमहातपाः ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वाततःक्रुद्धोमहायोगीमहेश्वरः ॥ संरक्तनयनोराजञ्शूलमादायतस्थिवान् ॥ १३ ॥ क्वासौक्वासावितिप्राहगृहीत्वापरमायुधं ॥ उशनादूरतस्तस्यबभौज्ञात्वाचिकीर्षितं ॥ १४ ॥ समहायोगिनोबुध्वातंरोषंवैमहात्मनः ॥ गतिमागमनंवेत्तिस्थानंचैवततःप्रभुः ॥ १५ ॥ संचिंत्योग्रेणतपसामहात्मानंमहेश्वरं ॥ उशनायोगसिद्धात्माशूलाग्रेप्रत्यदृश्यत ॥ १६ ॥ विज्ञातरूपःसतदातपःसिद्धोथधन्विना ॥ ज्ञात्वाशूलंचदेवेशःपाणिनासमनामयत् ॥ १७ ॥

आश्रमंप्रविशंतितंचदेवाःप्रवेष्टुमशक्नुवंतोविष्णुंशरणमीयुस्ततोविष्णुश्चक्रेणभृगुपत्न्याःशिरश्चिच्छेद ततोहतावशिष्टाअसुरास्तत्पुत्रंशुक्रंशरणमीयुः सचमातृवधखिन्नोऽसुरेभ्योऽभयंदत्वादेवान्बाधतइति ॥ ७ ॥ इंद्रोजगतःप्रभुर्धनदस्तदीयकोशस्यप्रभुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥ तस्यधनदस्यआत्मानंशरीरं ॥ ९ ॥ आपन्नमन्युःप्राप्तदैन्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बभौआत्मानंदर्शितवान् ॥ १४ ॥ महायोगिनःशिवस्य प्रभुर्योगसिद्धःशुक्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सःशुक्रः धन्विनारुद्रेण शूलंशुक्रयुतं शूलस्थेशूलंप्रयोक्तुमशक्यमितितमेवशूलंधनूरूपंकर्तुं पाणिनासमनामयत्संनामितवान् ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शूलमेवपिनाकपदेनउवाच यतःपाणिनाअनामयत्अतःपिनाकं तेनाद्यपदस्यायंतवर्णाभ्यांद्वितीयस्यमध्यमाभ्यांकप्रत्यययुक्ताभ्यांपिनाकपदंनिष्पन्नमितियोगप्रदर्शनंकृतं ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतोधनुषा पिवेद्धुमशक्यइतिमत्वाककुदीदेवानांपद्वाधिपतिःरुद्रःप्राक्षिपत् आस्ये ॥ १९ ॥ कोष्ठंउदरं ॥ २० ॥ व्यचरदेवनत्वन्नवज्जीर्णतांगतः किंचतादृशंअकार्षीत्तपद्गतिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

आनतेनाथशूलेनपाणिनामिततेजसा ॥ पिनाकमितिचोवाचशूलमुग्रायुधःप्रभुः ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतंदृष्ट्वाभार्गवंतमुमापतिः ॥ आस्यंविवृत्यककुदीपाणिनाप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९ ॥ सतुप्रविष्टउशनाकोष्ठंमाहेश्वरंप्रभुः ॥ व्यचरच्चापितत्रासौमहात्माभृगुनंदनः ॥२०॥ युधिष्ठिरउवाच किमर्थंव्यचरद्राजन्नुशनातस्यधीमतः ॥ जठरेदेवदेवस्यकिंचाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१ ॥ भीष्मउवाच पुरासौंतर्जलगतःस्थाणुभूतोमहाव्रतः ॥ वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ २२ ॥ उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वादुश्चरंचमहाह्रदात् ॥ ततोदेवातिदेवस्तंब्रह्मावैसमसर्पत ॥२३॥ तपोवृद्धिमपृच्छच्चकुशलंचैवमव्ययः ॥ तपःसुचीर्णमितिचप्रोवाचवृषभध्वजः ॥ २४ ॥ तत्संयोगेनवृद्धिंचाप्यपश्यत्सतुशंकरः ॥ महामतिरचिंत्यात्मासत्यधर्मरतःसदा ॥२५॥ सतेनाढ्योमहायोगीतपसाचधनेनच ॥ व्यराजतमहाराजत्रिषुलोकेषुवीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततःपिनाकीयोगात्माध्यानयोगंसमाविशत् ॥ उशनातुसमुद्विग्नोनिलिल्येजठरेततः ॥ २७ ॥ तुष्टावचमहायोगीदेवंतत्रस्थएवच ॥ निःसारंकांक्षमाणःसतेनस्मप्रतिहन्यते ॥ २८ ॥ उशनातुतथोवाचजठरस्थोमहामुनिः ॥ प्रसादंमेकुरुष्वेतिपुनःपुनररिंदम ॥ ॥ २९ ॥ तमुवाचमहादेवोगच्छशिश्नेनमोक्षणं ॥ इतिसर्वाणिस्रोतांसिरुध्वात्रिदशपुंगवः ॥ ३० ॥ अपश्यमानस्तद्द्वारंसर्वतःपिहितोमुनिः ॥ पर्यक्रामद्दह्यमानइतश्चेतश्चतेजसा ॥ ३१ ॥ सवैनिष्क्रम्यशिश्नेनशुक्रत्वमभिपेदिवान् ॥ कार्येणतेननभसोनाध्यगच्छतमध्यतः ॥ ३२ ॥ विनिष्क्रांतंतुतंदृष्ट्वाज्वलंतमिवतेजसा ॥ भवोरोषसमाविष्टःशूलोद्यतकरःस्थितः ॥ ३३ ॥ अवारयततंदेवीक्रुद्धंपशुपतिंपतिं ॥ पुत्रत्वमगमद्देव्यावारितेशंकरेचसः ॥ ३४ ॥ देव्युवाच हिंसनीयस्त्वयानैवममपुत्रत्वमागतः ॥ नहिदेवोदरात्कश्चिन्निःसृतोनाशमृच्छति ॥ ३५ ॥

वृद्धिंशुक्रस्योत्कर्षं तत्संयोगेनतपोयोगेन ॥ २५ ॥ सःशुक्रः ॥२६॥ निलिल्ये नितरांगतिंजगामबभ्रामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ निःसारंनिर्गमं तेनरुद्रेण ॥२८॥२९॥३०॥३१॥ कार्येणेति तेनशिश्नान्निर्गमनेन कार्येणनिमित्तेनास्मदादिवन्नभसोमध्यतःनाध्यगच्छतनाधिगम्यते कर्मणितङ् जामदग्न्यस्यरामस्येवास्यस्वर्गतिर्निरुद्धेत्यर्थः अन्येतुभचक्रस्थोपिशुक्रःसूर्याद्विप्रकर्षात्खमध्यगतोनदृश्यतइति तन्मात्रपरतयैवैतद्व्याचख्युः तस्मिन्पक्षेशुक्रत्वहेतुर्नसंगच्छतइत्यालोचनीयं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो० नै० भा० सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ रुद्रेणापिहंतुमशक्यस्तस्यजठरेपियोनजीर्णोयश्चांबायाःपुत्रत्वंगतस्तादृश
स्यापिसंगदोषादूर्ध्वगतिःप्रतिबद्धाकिमुतान्येषामितिमत्वाभीतोराजापुनःसर्वसंगदोषघस्मरंश्रेयःकिंतत्कारणंचकिंकर्मेतिपृच्छति अतःपरमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अभ्यर्हितत्वात्प्रथमंश्रेयःकारणंकर्मैवाहपरा
शरगीतयाऽत्रेति ॥ ३ ॥ प्रतिपत्तव्यंज्ञातव्यंनत्वनुष्ठातव्यं क्रियासाध्यस्यश्रेयसोनित्यत्वापत्तेः तथाचप्रयोगः यत्कृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्घटवदिति श्रुतिश्च तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजि
तोलोकःक्षीयतइति ॥ ४ ॥ सर्वेषांवर्णाश्रमाणांधर्माणांविधानमाचारस्तद्वित् ॥ ५ ॥ ६ ॥ धर्मस्यलक्षणमाह धर्मेति कर्मविधिर्यजेतजुहुयाद्दद्यादित्यादिःसएवधर्मः एतेनचोदनालक्षणोर्थोधर्मइत्युक्तंभव

ततःप्रीतोभवोदेव्याःप्रहसंश्चेदमब्रवीत् ॥ गच्छत्वेषयथाकाममितिराजन्पुनःपुनः ॥ ३६ ॥ ततःप्रणम्यवरदंदेवंदेवीमुमांतथा ॥ उशनाप्रापतद्धीमान्गतिमि
ष्टांमहामुनिः ॥ ३७ ॥ एतत्तेकथितंतातभार्गवस्यमहात्मनः ॥ चरितंभरतश्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भवभार्गव
समागमेसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥(२८९) ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतःपरंमहाबाहोयच्छ्रेयस्तद्ब्रवीहिमे ॥ नतृप्याम्यमृतस्येवव
चसस्तेपितामह ॥ १ ॥ किंकर्मपुरुषःकृत्वाशुभंपुरुषसत्तम ॥ श्रेयःपरमवाप्नोतिप्रेत्यचेहचतद्वद ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामियथापूर्वंमहाय
शाः ॥ पराशरंमहात्मानंपप्रच्छजनकोनृपः ॥ ३ ॥ किंश्रेयःसर्वभूतानामस्मिँल्लोकेपरत्रच ॥ यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यंतद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ४ ॥ ततःसतपसायुक्तःसर्व
धर्मविधानवित् ॥ नृपायानुग्रहमनामुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ पराशरउवाच धर्मएवकृतःश्रेयानिहलोकेपरत्रच ॥ तस्माद्धिपरमंनास्तियथाप्राहुर्मनी
षिणः ॥ ६ ॥ प्रतिपद्यनरोधर्मंस्वर्गलोकेमहीयते ॥ धर्मात्मकःकर्मविधिर्देहिनांनृपसत्तम ॥ ७ ॥ तस्मिन्नाश्रमिणःसंतःस्वकर्माणीहकुर्वते ॥ ८ ॥ चतुर्विधाहिलोके
स्मिन्यात्रातातविधीयते ॥ मर्त्यायत्रावतिष्ठंतेसाचकामात्प्रवर्तते ॥ ९ ॥ सुकृतासुकृतंकर्मनिषेव्यविविधैःक्रमैः ॥ दशार्धप्रविभक्तानांभूतानांबहुधागतिः ॥ १० ॥

ति चोदनेति क्रियायाःप्रवर्तकंवचनंयजेतेत्यादिइदमेवधर्मेप्रमाणंच ॥ ७ ॥ तस्मिन्धर्मेआश्रमिणःसंतस्तन्निष्ठाःकुर्वते विधौलेट् ॥ ८ ॥ कर्मापेक्षितंवित्तार्जनंकथंस्यादित्यतआह चतुर्विधेति यात्राजीवि
काब्राह्मणस्यप्रतिग्रहोराजन्यस्यकरादानंवैश्यस्यकृष्यादिशूद्रस्यभृतिवेतनमितिचतुर्विधा ॥ ९ ॥ सुकृतासुकृतंपुण्यपापंनिषेव्यवृत्तिमिच्छतां दशानामर्धंपंचभूतानितेषुप्रविभक्तानांविभज्यस्थितानांपंच
त्वंप्राप्तानांभूतानांप्राणिनांवृत्त्यनुरूपाचतुर्विधापिअवांतरतारतम्याद्बहुविधागतिःश्रूयते पापिनांतिर्यक्त्वंपुण्यवतांस्वर्गस्तयोःसाम्येमानुषत्वंतत्त्वज्ञानेनोच्छेदेमुक्तिरिति ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जीवानांकर्मानुरंजितत्वंसदृष्टांतमाह सौवर्णमिति यथाताम्रादिमयंपात्रंसौवर्णेनराजतेनवारसेननिषिच्यतेचेत्सौवर्णमिवराजतमिववादृश्यतेतद्वज्जंतुःपूर्वकर्मानुसारीनिषिच्यतेनिषिक्तोभवतिप्राक्कर्मणा ॥ ११ ॥ एतत्तर्कबलेनसाधयति नाबीजादिति यथाग्रीष्मेपांसुगुंठितंबीजमदृष्टमपिवर्षास्वंकुरोत्पादनेनानुमीयते एवंदृष्टादृष्टाभ्यांकारणाभ्यांसुखादिकंजायते देहक्षयंदेहाधिपत्यंदेहनाशंवा कर्मभिरेवदेहीहपरत्रचसुखंप्राप्नोति अन्यथाकृतनाशाकृताभ्यागमौप्रसज्जेयातामितिभावः ॥ १२ ॥ अत्रप्रत्यवतिष्ठतेचार्वाकः दैवमिति दैवंपुण्यपापलक्षणंनपश्यामि नापिअनुमानंतस्यसाधनमस्ति ननुसुखादिवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरेवतत्रमानमित्याशंक्याह स्वभावतइति वह्न्यौष्ण्यादिवत्स्वभावतएवतज्जायते नकारणांतरादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्रसिद्धांतीशंकते प्रेत्येति ननुप्रेत्यअकृतंकर्मकर्मफलंनयांतिनप्राप्नुवंति एवंसति कृतहानादिदोषप्रसंगइत्यर्थः नचेष्टापत्तिः लोकवादविरोधादित्याह स्मरंतीति तस्यकर्मणःफलप्राप्तावकस्माद्राजमार्गपतितद्रव्यलाभेरोगाद्युत्पत्तौचसत्यांतेजनाःसदाचतुर्विधंकर्मपुण्यंपापंनीतिरनीतिश्चेति तत्कारणत्वेनतुल्यवत्स्मरंति अन्यथानीतिमतामपिदुःखमनीतिमतामपिसुखंचदृश्यमानंनोपपद्यतेइत्यर्थः अन्येतुप्रेत्यजातिकृतंकर्मेतिपठित्वामृत्वाजन्मांतरेकृतंकर्मजन्मांतरेफलप्राप्तौसत्यांचतुर्विधंनित्य

सौवर्णंराजतंचापियथाभांडंनिषिच्यते ॥ तथानिषिच्यतेजंतुःपूर्वकर्मवशानुगः ॥ ११ ॥ नाबीजाज्जायतेकिंचिन्नाकृत्वासुखमेधते ॥ सुकृतैर्विंदतेसौख्यंप्राप्य देहक्षयंनरः ॥ १२ ॥ दैवंतातनपश्यामिनास्तिदैवस्यसाधनं ॥ स्वभावतोहिसंसिद्धादेवगंधर्वदानवाः ॥ १३ ॥ प्रेत्ययांत्यकृतंकर्मनस्मरंतिसदाजनाः ॥ तेवैत स्यफलप्राप्तौकर्मचापिचतुर्विधं ॥ १४ ॥ लोकयात्राश्रयश्चैवशब्दोवेदाश्रयःकृतः ॥ शांत्यर्थंमनसस्तातनैतद्वृद्धानुशासनं ॥ १५ ॥ चक्षुषामनसावाचाकर्म णाचचतुर्विधं ॥ कुरुतेयादृशंकर्मतादृशंप्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

नैमित्तिककाम्यनिषिद्धलक्षणंकारणत्वेननस्मरंतीतिचार्वाकवचनत्वेनैतमपिश्लोकंव्याचक्षते ॥ १४ ॥ लोकेति पुण्यादिचतुष्टयंयत्सुखादिहेतुत्वेनस्मरंति तथैवचवेदेपिश्रृण्वंति पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवति उत्तिष्ठतजाग्रतप्राप्यवरान्निबोधतेति वेदशब्दोपियःकर्मप्राधान्यपरःसोपिशांत्यर्थंपरर्द्धिस्वस्यहानिंचदृष्ट्वोत्तमानांसमाधानार्थंप्राकृतकर्मणातवशत्रुःसुखीत्वंचदुःखीतिनात्रतवदोषोस्तीतिनसंतापस्त्वया कार्यइतिप्रयुज्यते अतएतद्दैवप्रतिपादनंवृद्धानांबृहस्पत्यादीनांलोकायतागमप्रणेतॄणांशासनंनभवतिनहिधर्मःप्रत्यक्षस्यविषयः अयोग्यत्वात् नाप्यनुमानस्य तस्यापिप्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तदुभयाविषयेयःशब्दःसकेवलंवंचनार्थइतिभावः ॥ १५ ॥ एतद्दूषयतिचक्षुषाइति इंद्रियमनोवाक्शरीरेषुप्रत्येकंचतुर्विधंपुण्यपापनीत्यनीत्यास्माकंतादृशंतत्प्रकारंफलंप्रतिपद्यते अयमर्थः कार्यवैचित्र्यात्कारणवैचित्र्यंतावदवश्यंकल्प्यं तच्चकर्मवैचित्र्यकृतंलोकेवेदेचक्लृप्तंविहायसमानेपिभौतिकत्वेनंतानवस्थिताप्रामाणिकस्वभाववादंकल्पयतोविस्पष्टंमूर्खत्वमितिभावः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदेवाह निरंतरमिति कर्मैतितत्फलंलक्ष्यते कदाचिन्निरंतरंदुःखमेवलभतेकदाचित्सुखमेवलभतेकदाचिन्मिश्रंयुगपदुभयंलभतेपादेमेदुःखंहस्तेमेसुखमिति नचैतत्स्वभाववादेयुज्यते नह्विवन्हिरुष्णस्वभावः कंचित्कालमुष्णःकंचित्कालंशीतःकंचित्कालमनुष्णाशीतश्चदृश्यते नन्वाशुतरविनाशिनःकर्मणःकथंकालांतरीयंफलंयुज्यतइत्याशंक्याह नतुनाशोस्यविद्यतइति अस्यकर्मणःकर्मजन्यस्यपुण्यपापात्मकस्यापूर्वस्यईश्वरप्रीतिरूपस्यवाभोगंविनानाशोनास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इमंश्लोकंव्याचष्टे कदाचिदिति कूटस्थंपक्षपातशून्यं दुष्कृताविरोधेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अव्यसनितेतिच्छेदः सुखावहाः पुण्यपापयोःसमूलोच्छेदेयत्सुखंतदावहंतीतितथा ॥ २० ॥ नियतःयावज्जीवमेकैकभागी अतोद्वयोरप्यागमापायित्वान्नित्यंसमाधानेब्रह्मदर्शनहेतौसमाधौप्रयतेत ॥ २१ ॥ नचैतत्पितुःपुत्रस्यवासुकृतेनाप्तुंशक्यमित्याह नायमिति योयथाकरोतिसतथाप्राप्नोतीत्युत्तरार्धार्थः ॥ २२ ॥ सुखदुःखहेतूपुण्यपापेसमाधायतत्त्वज्ञानेनात्मनिप्रविलाप्यपुमानन्येनज्ञानवर्त्मनागच्छतिइष्टंवस्तुप्राप्नोति यश्चसंगतोज

निरंतरंचमिश्रंचलभतेकर्मपार्थिव॥ कल्याणंयदिवापापंनतुनाशोस्यविद्यते ॥ १७॥ कदाचित्सुकृतंतातकूटस्थमिवतिष्ठति ॥ मज्जमानस्यसंसारेयावद्दुःखाद्विमुच्यते ॥१८॥ ततोदुःखक्षयंकृत्वासुकृतंकर्मसेवते॥ सुकृतक्षयाच्चदुष्कृतंतद्विद्धिमनुजाधिप ॥ १९॥ दमःक्षमाधृतिस्तेजःसंतोषःसत्यवादिता॥ ह्रीरहिंसाऽव्यसनितादाक्ष्यंचेतिसुखावहाः॥ २०॥ दुष्कृतेसुकृतेचापिनजंतुर्नियतोभवेत्॥ नित्यंमनःसमाधानेप्रयतेतविचक्षणः ॥ २१ ॥ नायंपरस्यसुकृतंदुष्कृतंचापिसेवते॥ करोतियादृशंकर्मतादृशंप्रतिपद्यते॥ २२॥ सुखदुःखेसमाधायपुमानन्येनगच्छति॥ अन्येनैवजनःसर्वःसंगतोयश्चपार्थिवः॥ २३॥ परेषांयदसूयेतनतत्कुर्यात्स्वयंनरः॥ योह्यसूयुस्तथायुक्तःसोवहासंनियच्छति॥ २४॥ भीरूराजन्योब्राह्मणःसर्वभक्ष्योवैश्योनीहावान्हीनवर्णोलसश्च॥ विद्वांश्चाशीलोवृत्तहीनःकुलीनःसत्याद्विभ्रष्टोब्राह्मणस्त्रीचदुष्टा॥ २५॥ रागीयुक्तःपचमानोत्महेतोर्मूर्खोवक्तानृपहीनंचराष्ट्रं॥ एतेसर्वेशोच्यतांयांतिराजन्यश्चायुक्तःस्नेहहीनःप्रजासु॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्षधर्मपर्वणिपराशरगीतायांअष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २८८॥(२९०) ॥ ७ ॥

नःपार्थिवःपृथिवीस्थःस्त्रीपुत्रपशुगृहधनारामादिः सअन्यतोगच्छति नतुस्वर्गेऽपवर्गेवाउपकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ परेषामिति यत्कर्मपरकृतंअसूयेतइदमयंनिंद्यंकर्मकरोतीतिदोषवत्तयाचक्षीततत्स्वयंनकुर्यात् तत्किमसूयापिकर्तव्यानेत्याह योगयुक्तःयोगीअसूयुर्दोषदर्शीसःअवहासंनिंद्यतांनियच्छतिनियमेनस्वीकरोति तस्मात्संगासूयावर्जितोयोगयुक्तोभवेदितिनिष्कृष्टोर्थः ॥ २४ ॥ यथाऽसूयावान्योगीनिंद्यःएवंविरक्तोपियोगशून्योनिंद्यएवेतिबहुदृष्टांतपूर्वकमाह भीरुरितिद्वाभ्यां प्रजासुस्नेहहीनइतिव्यक्तैषणत्वमुक्तं सोपिचेदयुक्तःयोगाभ्यासहीनः तर्हिशोच्यतांयाति तेनयोगोऽभ्यसनीयइतिभावः ॥२५॥ ॥ २६ ॥ इतिशांतिपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंसुखादिहेतूनांप्राक्कर्मणामस्तित्वंबुत्ध्वासकलकर्मोच्छेदाययोगमाश्रयेदितिसूचितंतदेवव्याचष्टे मनइतिद्वाभ्यां मनोमयोरथःशरीरं तदेवरथइवलोकांतरगतिसाधनं इंद्रियार्थाःशब्दादयोहयाइववाहकाय
स्यतं प्राप्ययोज्ञानसंभूतैस्तत्तदाकारवृत्तिसंवलितैरश्मिभिश्चिद्धाभिर्गच्छतिविषयांश्चिन्मयत्वेनैवपश्यतिसबुद्धिमान् देहंप्राप्यब्रह्मभावेनविश्वंपश्यन्मुच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह सेवेति
अश्रितेनयत्किंचिदालंबनमनाश्रितेननिरालंबनेनमनसास्थितस्य अतएववृत्तिहीनस्यपुंसःसेवाभक्तिर्ध्यानरूपेश्वरप्रणिधानंशस्यते निर्विकल्पसमाधिनाऽवस्थानंश्रेष्ठमित्यर्थः हेद्विज कीदृशीसेवाअतिह
स्तान्निर्वृत्ताहस्तशब्देनतत्साध्यंकर्मलक्ष्यते अतिहस्तोऽतिक्रांतकर्मा सर्वंपाप्मानंतरतिनैनंकृताकृतेतपतः क्षीयंतेचास्यकर्माणीत्यादिश्रुतिभ्यःक्षीणकर्माब्रह्मवित्तंप्राप्यनिर्वृत्तानिष्पन्नासदाचार्यप्रसादाल्लब्धा
नतुपरस्परात्तुल्यान्निर्वृत्ता परोक्षज्ञानिनांनपरस्परोपदेशेऽधिकारःकिंत्वपरोक्षज्ञान्येवउपदेष्टायुक्तइत्यर्थः यथोक्तं परोक्षज्ञानमात्रेणनाचार्यत्वेनियुज्यतइति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रो

पराशरउवाच मनोरथरथंप्राप्यइंद्रियार्थहयंनरः ॥ रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्योगच्छतिसबुद्धिमान् ॥ १ ॥ सेवाश्रितेनमनसावृत्तिहीनस्यशस्यते ॥ द्विजाति
हस्तान्निर्वृत्तानतुतुल्यात्परस्परात् ॥ २ ॥ आयुर्नसुलभंलब्ध्वानावकर्षेद्विशांपते ॥ उत्कर्षार्थंप्रयतेतनरःपुण्येनकर्मणा ॥ ३ ॥ वर्णेभ्योहिपरिभ्रष्टोनवैसंमानम
र्हति ॥ नतुयःसत्क्रियांप्राप्यराजसंकर्मसेवते ॥ ४ ॥ वर्णोत्कर्षमवाप्नोतिनरःपुण्येनकर्मणा ॥ दुर्लभंतमलब्ध्वाहिहन्यात्पापेनकर्मणा ॥ ५ ॥ अज्ञानाद्धिकृतंपा
पंतपसैवाभिनिर्णुदेत् ॥ पापंहिकर्मफलतिपापमेवस्वयंकृतं ॥ तस्मात्पापंनसेवेतकर्मदुःखफलोदयं ॥ ६ ॥ पापानुबंधंयत्कर्मयद्यपिस्यान्महाफलं ॥ तन्नसेवेत
मेधावीशुचिःकुशलिनंयथा ॥ ७ ॥ किंकष्टमनुपश्यामिफलंपापस्यकर्मणः ॥ प्रत्यापन्नस्यहिततोनात्मातावद्विरोचते ॥ ८ ॥ प्रत्यापत्तिश्चयस्येहबालिशस्यन
जायते ॥ तस्यापिसुमहांस्तापःप्रस्थितस्योपजायते ॥ ९ ॥ विरक्तंशोध्यतेवस्त्रंनतुकृष्णोपसंहितं ॥ प्रयत्नेनमनुष्येंद्रपापमेवंनिबोधमे ॥ १० ॥

त्रियंब्रह्मनिष्ठं उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइतिश्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मनिष्ठंतत्त्वदर्शिनइतिविशेषणाच्च ॥ २ ॥ एतदेवशीघ्रंसाधनीयमित्याहायुरिति नसुलभंकिंतुदुर्लभं नावकर्षेत् विषयसेवनैर्ननाशयेत् किं
तुपुण्येनकर्मणाउत्कर्षार्थमुत्तरोत्तरश्रेष्ठभूमिलाभार्थंप्रयतेत ॥ ३ ॥ वर्णेभ्योवृत्रगीतासूक्तेभ्यःषड्भ्यःकृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यःसत्वरजस्तमसांह्रासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यःपरिभ्रष्टः उच्चवर्णान्नी
चवर्णंप्राप्तःसंमानंश्रैष्ठ्यंनार्हति परिभ्रष्टत्वमेवव्याचष्टे नत्विति ॥ ४ ॥ तंवर्णोत्कर्षमलब्ध्वाकुपुरुषः पापेनात्मानंहन्यात् नानानरकपातेनहिंस्यात् ॥ ५ ॥ पापंदुःखं पापंकर्मेतिसंबंधः ॥ ६ ॥ कुशलिनंका
रुकं चंडालविशेषमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कुत्सितंचतत्कष्टंचकिंकष्टं ततःपापाद्धेतोः प्रत्यासन्नस्यविपरीतदृष्टेः अनात्मादेहादिरेवविशेषेणआत्मत्वेनरोचते ॥ ८ ॥ प्रत्यापत्तिःवैराग्यं प्रस्थितस्ययोगेप्रवृत्तस्य उ
त्तरभूम्यलाभात्तापोजायते प्रस्थितस्यमृतस्यवातापोनरकजः ॥ ९ ॥ विरक्तंस्वतःशुद्धंसत् विपरीतेनरागेणाक्रांतंवस्त्रंशोध्यते परंतुकृष्णेनभल्लातकेनउपसंहितंरक्तंनशोध्यते एवंममत्तःपापंकिंचिच्छोधितुं
शक्यंकिंचिदशक्यमितिनिबोधबुध्यस्व ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धीपूर्वकृतंननश्यतीत्याहस्वयमिति ॥ ११ ॥ अहिंसाअहिंसया तृतीयालोपआर्षः ब्रह्मणइतिपाठेवेदसंबंधिनः ॥ १२ ॥ तथाअस्यपुंसःकर्मकामकृतंविहिंसाअहिंसानैवानुकर्षति ब्रह्मवादिनःस्मृतिकाराः यथोक्तं प्रायश्चित्तैरपैत्येनोयदज्ञानकृतंभवेत् कामतोव्यवहार्यस्तुवचनादिहजायतइति कर्मकृतमितिपाठेकामतइत्यध्याहर्तव्यं तथाकामकृतंचास्येतिपाठेतुअकामकृतवत्कामकृतमपि अहिंसैवापकर्षतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंपरमतमुपन्यस्यकामतोऽकामतोवाकृतंकर्मबहुअल्पंवाभोगमदत्वानैवनश्यतीतिस्वमतमाह अहंत्वित्यादिना गुणयुक्तंपुण्यंकर्म प्रकाशंबुद्धिपूर्वकंप्रकाश्यज्ञात्वेत्यर्थः णमुलंतमिदं ॥ १४ ॥ मनसाबुद्धियुक्तानिइदमित्थंकुर्यान्नवेतिविमर्शपूर्वकंइदमित्थंकर्तव्यमेवेतिनिश्चित्येत्यर्थः यथातथंस्थूलसूक्ष्मतारतम्येनफलंतिसुखदुःखादिकंयच्छंति ॥ १५ ॥ नित्यंअव्यभिचारिफलंउल्बणं

स्वयंकृत्वातुयःपापंशुभमेवानुतिष्ठति॥ प्रायश्चित्तंनरःकर्तुमुभयंसोऽश्नुतेपृथक्॥ ११ ॥ अज्ञानात्तुकृतांहिंसामहिंसाव्यपकर्षति॥ ब्राह्मणाःशास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः॥ १२ ॥ तथाकामकृतंनास्यविहिंसैवानुकर्षति॥ इत्याहुर्ब्रह्मशास्त्रज्ञाब्राह्मणाब्रह्मवादिनः॥ १३ ॥ अहंतुतावत्पश्यामिकर्मयद्वर्ततेकृतं ॥ गुणयुक्तंप्रकाशंवापापेनानुपसंहितं॥ १४ ॥ यथासूक्ष्माणिकर्माणिफलंतीहयथातथं॥ बुद्धियुक्तानितानीहकृतानिमनसासह॥ १५॥ भवत्यल्पफलंकर्मसेवितंनित्यमुल्बणं॥ अबुद्धिपूर्वंधर्मज्ञकृतमुग्रेणकर्मणा॥ १६॥ कृतानियानिकर्माणिदैवतैर्मुनिभिस्तथा॥ नचरेत्तानिधर्मात्माश्रुत्वाचापिनकुत्सयेत् ॥ १७॥ संचिंत्यमनसाराजन्विदित्वाशक्यमात्मनः ॥ करोतियःशुभंकर्मसवैभद्राणिपश्यति ॥ १८ ॥ नवेकपालेसलिलंसंन्यस्तंहीयतेयथा ॥ नवेतरेतथाभावंप्राप्नोतिसुखभावितं ॥ १९॥ सतोयेन्यत्तुयत्तोयंतस्मिन्नेवप्रसिच्यते॥ वृद्धेवृद्धिमवाप्नोतिसलिलेसलिलंयथा॥ २०॥ एवंकर्माणियानीहबुद्धियुक्तानिपार्थिव ॥ समानिचैवयानीहतानिपुण्यतमान्यपि ॥ २१ ॥ राज्ञाजेतव्याःशत्रवश्चोन्नताश्चसम्यक्कर्तव्यंपालनंचप्रजानां॥ अग्निश्चेयोबहुभिश्चापियज्ञैरंत्येमध्येवावनमाश्रित्यस्थेयं ॥ २२ ॥ दमान्वितःपुरुषोधर्मशीलोभूतानिचात्मानमिवानुपश्येत्॥ गरीयसःपूजयेदात्मशक्त्यासत्येनशीलेनसुखंनरेंद्र ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰पराशरगीतायांएकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नरकावहं उग्रेणहिंस्रेण यथाबुद्धिपूर्वकृतंकर्मनियमेनफलदमेवमबुद्धिपूर्वकृतमपि तयोर्विशेषस्तुफलबहुत्वाल्पत्वकृतोनतुफलसदसद्भावकृतइतिश्लोकत्रयार्थः ॥ १६ ॥ ननुकर्मफलस्यापरिहार्यत्वेकथंविश्वामित्रेणवसिष्ठस्यपुत्रशतंहतंतत्फलंनरकपातश्चनप्राप्तइत्याशंक्यालौकिकत्वान्नतदुदाहरणमित्याह कृतानीति ॥ १७ ॥ १८ ॥ नवेअपक्वेसलिलंन्यस्तंचेद्धीयतेकपालमेव नवेतरेपक्वेजलंन्यस्तंचेत्तथाभावंयथापूर्वरूपंस्थितंतथारूपत्वमेवप्राप्नोतिनहीयते एवंतेजस्विनंपापपुण्योदासीनंकर्मनहिनस्तिइतरत्तुहिनस्त्येवेतिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ समानिचात्विषमाणि ॥ २१ ॥ एवंसाधारणंधर्ममुक्त्वाराज्ञांविशेषधर्मानाह राज्ञेति अंत्येवयसिअविरक्तेनापि मध्येमध्यमेविरक्तेन ॥ २२ ॥ आत्मानमिवेत्यहिंसासूचिता गरीयसःगुरुतरान्ब्रह्मविद्याप्रदान् सत्येनब्रह्मप्राप्तये अध्ययनेनवसतीतिवद्धेतौतृतीया ॥ २३ ॥ इतिशांतिपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वहंराजायेषांमुनीनांपालयितास्मि तेषांयोगफलस्यषष्ठांशहर्ताचास्मि अतोममब्रह्मप्राप्तयेनगुरुसेवापेक्ष्यते तेषामहिंसादिभिर्मदीयाहिंसादेरपिवृद्धिसंभवात् यथोक्तंपातंजले अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सन्नि धौवैरत्यागइत्याशंक्याह कःकस्येति सत्यं यदिकर्मजन्योमोक्षःस्यात्तर्हियुज्येतैतत् ज्ञानैकप्राप्योमोक्षः दृष्टार्थंचज्ञानंभोजनादिवन्नेतरेणप्राप्तमितरस्योपकरोति कर्मदृष्टफलंभोजनादि आत्मनाशरीरेंद्रिय बुद्धिरूपेणआत्मार्थंआत्मनएवतृप्त्याद्यर्थं नतुपरार्थंकर्मकश्चित्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननुमातृदेवोभवपितृदेवोभवेत्यादिश्रुतेर्देववदाराधितोमात्रादिरुपकरोत्येवेत्याशंक्यानुपकारिणंमात्रादिकमपित्यजंत्येवलो केऽतोनकश्चित्कंचिदुपकरोतीत्याह गौरवेणेति यत्तुमात्राद्याराधनंतदप्यामुष्मिकायैहिकायवात्महितायैवनतुमात्रादिहितायेतिभावः ॥ २ ॥ कथंतर्ह्यात्महितमाचरेदित्यतआह विशिष्टस्येत्यादि विशिष्टात्प्र

पराशरउवाच कःकस्यचोपकुरुतेकश्चकस्मैप्रयच्छति ॥ प्राणीकरोत्ययंकर्मसर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १ ॥ गौरवेणपरित्यक्तंनिःस्नेहंपरिवर्जयेत् ॥ सोदर्यं भ्रातरमपिकिमुतान्यंपृथग्जनं ॥ २ ॥ विशिष्टस्यविशिष्टाच्चतुल्यौदानप्रतिग्रहौ ॥ तयोःपुण्यतरंदानंतद्द्विजस्यप्रयच्छतः ॥ ३ ॥ न्यायागतंधनंचैवन्यायेनैव विवर्धितं ॥ संरक्ष्यंयत्नमास्थायधर्मार्थमितिनिश्चयः ॥ ४ ॥ नधर्मार्थीनृशंसेनकर्मणाधनमर्जयेत् ॥ शक्तितःसर्वकार्याणिकुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५ ॥ अपो हिप्रयतःशीतास्तापिताज्वलनेनवा ॥ शक्तितोऽतिथयेदत्वाक्षुधार्तायाश्नुतेफलं ॥ ६ ॥ रंतिदेवेनलोकेष्टासिद्धिःप्राप्तामहात्मना ॥ फलपत्रैरथोमूलैर्मुनीनार्चि तवांश्चसः ॥ ७ ॥ तैरेवफलपत्रैश्चसमाठरमतोषयत् ॥ तस्माल्लेभेपरंस्थानंशैब्योपिपृथिवीपतिः ॥ ८ ॥ देवतातिथिभृत्येभ्यःपितृभ्यश्चात्मनस्तथा ॥ ऋणवा ञ्जायतेमर्त्यस्तस्मादनृणतांव्रजेत् ॥ ९ ॥ स्वाध्यायेनमहर्षिभ्योदेवेभ्योयज्ञकर्मणा ॥ पितृभ्यःश्राद्धदानेननृणामभ्यर्चनेनच ॥ १० ॥ वाचाशेषावहार्येणपाल नेनात्मनोपिच ॥ यथावद्भृत्यवर्गस्यचिकीर्षेत्कर्मआदितः ॥ ११ ॥ प्रयत्नेनचसंसिद्धाधनैरपिविवर्जिताः ॥ सम्यग्घुत्वाहुतवहंमुनयःसिद्धिमागताः ॥ १२ ॥

तिग्रहोनिर्धनस्यदानेनतुल्यः सधनस्यतुदानंपुण्यतरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ दानप्राशस्त्यप्रकारमाह न्यायेति ॥ ४ ॥ ऋद्धिधनसमृद्धिंनानुस्मरेत्धर्मार्थीत्यनुषंजनीयं ॥ ५ ॥ निर्धनस्यापिदानफलमस्तीत्याह अपइति फलंअन्नदानस्येतिशेषः॥ ६ ॥ ७ ॥ अतिथिपूजाफलमुक्त्वादेवपूजाफलमाह तैरेवेति समाठरंमाठरेणपारिपार्श्विकेणसहितंसमाठरंसूर्यं अतोषयच्छैब्यइतिसंबंधः माठरःपिंगलोदंडश्चंडांशोःपारिपा र्श्विकाइत्यमरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वाचावेदशास्त्रमय्या श्रवणमननादिनेत्यर्थः शेषावहार्येणपंचयज्ञशेषेणान्नेन पालनेनभूतदययाआत्मनोपिअनृणतांव्रजेत् तथाभृत्यवर्गस्यपुत्रादेः आदितःकर्मजात कर्मादिचिकीर्षेत् तेनाप्यात्मनएवानृणतांव्रजेत् ॥ ११ ॥ प्रयत्नेनध्यानधारणादिना हुत्वाहुतवहं अग्निहोत्रंकृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋचीकतनयोगमदित्यत्र अजीगर्तसुतोगमदितिपठनीयं शुनःशेपोह्यजीगर्तपुत्रःसन् विश्वामित्रपुत्रतामापेतिबह्वृचब्राह्मणेसमाम्नायते नचतनयशब्दोगोत्रपरःकर्तुंशक्यः ऋचीकोहिभार्गवोजामदग्न्यस्यराम स्यपूर्वजः अथर्चीकादयोभ्येत्यपितरोराममब्रुवन्नित्यादिपर्वणिसमंतपंचकाख्यानेलिंगदर्शनात् अजीगर्तस्तुआंगिरसः यथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रतामितिविश्वामित्रंप्रतिबह्वृचब्राह्मणेशुनःशेपवचनात् य थाकथंचिद्वाएतत्समाधेयं यःविश्वामित्रपुत्रत्वंअगमत् सदेवान्स्तुत्वासिद्धिमागतइत्यध्याहृत्यपूर्वेणयोज्यं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अग्निरितिजनयिताय:

विश्वामित्रस्यपुत्रत्वमृचीकतनयोगमत् ॥ ऋग्भिःस्तुत्वामहाबाहोदेवान्वैयज्ञभागिनः ॥ १३ ॥ गतःशुक्रत्वमुशनादेवदेवप्रसादनात् ॥ देवींस्तुत्वातुगगने मोदतेयशसावृतः ॥ १४ ॥ असितोदेवलश्चैवतथानारदपर्वतौ ॥ कक्षीवाञ्जामदग्न्यश्चरामस्तांड्यस्तथात्मवान् ॥ १५ ॥ वसिष्ठोजमदग्निश्चविश्वामित्रोत्रिरे वच ॥ भरद्वाजोहरिश्मश्रुःकुंडधारःश्रुतश्रवाः ॥ १६ ॥ एतेमहर्षयःस्तुत्वाविष्णुमृग्भिःसमाहिताः ॥ लेभिरेतपसासिद्धिंप्रसादात्तस्यधीमतः ॥ १७ ॥ अनर्हाश्चा र्हतांप्राप्ताःसंतःस्तुत्वातमेवह ॥ नतुवृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्मकृत्वाजुगुप्सितं ॥ १८ ॥ येऽर्थाधर्मेणतेसत्यायेऽधर्मेणधिगस्तुतान् ॥ धर्मंवैशाश्वतंलोकेनजह्याद्ध नकांक्षया ॥ १९ ॥ आहिताग्निर्हिधर्मात्मायःसपुण्यकृदुत्तमः ॥ वेदाहिसर्वेराजेंद्रस्थितास्त्रिष्वग्निषुप्रभो ॥ २० ॥ सचाप्यग्न्याहितोविप्रःक्रियायस्यनहीयते ॥ श्रेयोह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रंननिष्क्रियं ॥ २१ ॥ अग्निरात्माचमाताचपिताजनयितातथा ॥ गुरुश्चनरशार्दूलपरिचर्यायथातथं ॥ २२ ॥ मानंत्यक्त्वायोनरो वृद्धसेवीविद्वान्क्लीबःपश्यतिप्रीतियोगात् ॥ दाक्ष्येणहीनोधर्मयुक्तोनदांतोलोकेस्मिन्वैपूज्यतेसद्भिरार्यः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पराशरगी तायांद्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ ७ ॥ पराशरउवाच वृत्तिःसकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्योहीनस्यशोभना ॥ प्रीत्योपनीतानिर्दि ष्टाधर्मिष्ठान्कुरुतेसदा ॥ १ ॥ वृत्तिश्चेन्नास्तिशूद्रस्यपितृपैतामहीध्रुवा ॥ नवृत्तिंपरतोमार्गेच्छुश्रूषातुप्रयोजयेत् ॥ २ ॥

पितासएवनत्वन्येऽन्नदातृभयत्रातृप्रभृतयः परिचर्याःसेव्याः ॥ २२ ॥ क्लीबःकामहीनःसन्यःप्रीतियोगात्केवलंकृपार्द्रयादृष्ट्यापश्यति दाक्ष्येणस्पंदेनहीनःआयासशून्यःसन्योधर्मपरः नदांतइत्येकंपदं दा नतिछिनत्तिदांतः दानआर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात्कर्तरिक्तःतदन्योनदांतः नैकधेतिवत्समासः हिंसाशून्यइत्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिशांति० नै० भा० द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायेयतःस्वस्योपकर्ताऽन्योनास्त्यतआत्मोपकारायस्वयंमानंत्यक्त्वान्यान्सेवेतेत्युक्तं तत्रवृद्धसेवाप्रशंसार्थंशूद्रवृत्तिमहीकरोति वृत्तिरिति वर्णेभ्योब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यः हीनस्यशूद्रस्यवृत्तिर्जीविका वृद्धसेवा सेवकान्धर्मिष्ठान्कुरुतेऽतःशोभना दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात् नहियाजनकरादानवाणिज्यादयोविप्रादिजीविकास्तेषांधर्मिष्ठतायैभवंत्यतःसत्सेवयालोकद्वयंसाधयेदितिभावः ॥ १ ॥ परतःश्रैव र्णिकसेवाव्यतिरेकेण ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुश्रूषामेवस्तौति सद्भिरित्यादिना ॥ ३ ॥ द्रव्यंमणिकांचनादिदीप्यतेसूर्यसन्निकर्षेण अतएवसंध्योःसूर्यरश्मयोद्रव्यप्रभाविच्छुरणाद्रक्तादृश्यंते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तंत्राणिसएवशास्त्रदर्शीत्यर्थः ॥ ७ ॥
॥ ८ ॥ ९ ॥ पुत्रंपर्जन्यदेवतां ॥ १० ॥ ऋद्धिमत्कृषिगोरक्ष्यादि ॥ ११ ॥ अजिह्मैर्दंभहीनैः अशठक्रोधैर्वित्तशाठ्यक्रोधहीनैः निर्माजनंभूमिशुध्यादि ॥१२॥ १३ ॥ तस्मादिति धर्मेणरक्षतीतिपूज्यते

सद्भिस्तुसहसंसर्गःशोभतेधर्मदर्शिभिः ॥ नित्यंसर्वास्ववस्थासुनासद्भिरितिमेमतिः ॥ ३ ॥ यथोदयगिरौद्रव्यंसन्निकर्षेणदीप्यते ॥ तथासत्सन्निकर्षेणहीनवर्णोपिदीप्यते ॥ ४ ॥ यादृशेनहिवर्णेनभाव्यतेशुक्लमंबरं ॥ तादृशंकुरुतेरूपमेतदेवमवेहिमे ॥ ५ ॥ तस्माद्गुणेषुरज्येथामादोषेषुकदाचन ॥ अनित्यमिहमर्त्यानांजीवितंहिचलाचलं ॥ ६ ॥ सुखेवायदिवादुःखेवर्तमानोविचक्षणः ॥ यश्चिनोतिशुभान्येवसतंत्राणीहपश्यति ॥ ७ ॥ धर्मादपेतंयत्कर्मयद्यपिस्यान्महाफलं ॥ नतत्सेवेतमेधावीनतद्धितमिहोच्यते ॥ ८ ॥ योहत्वागोसहस्राणिनृपोदद्यादरक्षिता ॥ सशब्दमात्रफलभाक्राजाभवतितस्करः ॥ ९ ॥ स्वयंभूरसृजच्चाग्रेधातारंलोकसत्कृतं ॥ धातासृजत्पुत्रमेकंलोकानांधारणेरतं ॥ १० ॥ तमर्चयित्वावैश्यस्तुकुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ॥ रक्षितव्यंतुराजन्यैरुपयोज्यंद्विजातिभिः ॥ ११ ॥ अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ॥ शूद्रैर्निर्माजनंकार्यमेवंधर्मोननश्यति ॥ १२ ॥ अप्रनष्टेततोधर्मेभवंतिसुखिताःप्रजाः ॥ सुखेनतासांराजेंद्रमोदंतेदिविदेवताः ॥ १३ ॥ तस्माद्योरक्षतिनृपःसधर्मेणेतिपूज्यते ॥ अधीतेचापियोविप्रोवैश्योयश्चार्जनेरतः ॥ १४ ॥ यश्चशुश्रूषतेशूद्रःसततंनियतेंद्रियः ॥ अतोन्यथामनुष्येंद्रस्वधर्मात्परिहीयते ॥ १५ ॥ प्राणसंतापनिर्दिष्टाःकाकिण्योपिमहाफलाः ॥ न्यायेनोपार्जितादत्ताःकिमुतान्याःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सत्कृत्यहिद्विजातिभ्योयोददातिनराधिपः ॥ यादृशंतादृशंनित्यमश्नातिफलमूर्जितं ॥ १७ ॥ अभिगम्यचतत्तुष्ट्यादत्तमाहुरभिष्टुतं ॥ याचितेनतुयद्दत्तंतदाहुर्मध्यमंबुधाः ॥ १८ ॥ अवज्ञयादीयतेयत्तथैवाश्रद्धयापिवा ॥ तमाहुरधमंदानंमुनयःसत्यवादिनः ॥ १९ ॥ अतिक्रामेन्मज्जमानोविविधेननरःसदा ॥ तथाप्रयत्नंकुर्वीतयथामुच्येतसंश्रयात् ॥ २० ॥

नतुनृपत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राणसंतापपूर्वकमपिनिर्दिष्टादत्ताःकाकिण्योविंशतिवराटिकाः कपिंजलाधिकरणन्यायेनबहुत्वंत्रित्वेपर्यवसन्नं तिस्रोपिकाकिण्यइत्यर्थः ॥ १६ ॥ यादृशंतादृशं सश्रद्धमश्रद्धंवायोनित्यंददाति तथाचश्रुतिः श्रद्धयादेयंअश्रद्धयादेयंश्रियादेयंह्रियादेयंभियादेयंसंविदादेयमिति ॥ १७ ॥ तत्तुष्ट्यापात्रतुष्ट्यर्थं अभिष्टुतंसर्वतःप्रशस्तं ॥१८॥ तंधर्मं दानंदानात्मकं ॥१९॥ अतिक्रामेत्भवाब्धिविविधेनउपायेन संश्रयाद्गृहपाशात् ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दाक्ष्येणसेवार्थोत्साहेन ॥ २१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भारतभावदीपेत्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ७ ॥ दानप्रशंसाप्राकृताप्राणसंतापनिर्दिष्टाइत्यादिना तदर्थम
र्थार्जनोपायंनियमयन्नन्यानपिप्रसंगाद्धर्मान्वक्ष्यति प्रतिग्रहागताइत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ नपततइतिसंबंधः ॥ ३ ॥ शिल्पंचित्रलेखनादि वृत्तिःसेवारूपा ॥ ४ ॥ रंगेरुयादिवेषेणअवतरणं रूपोपजीवनंज

दमेनशोभतेविप्रःक्षत्रियोविजयेनतु ॥ धनेनवैश्यःशूद्रस्तुनित्यंदाक्ष्येणशोभते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०प०पराशरगीतायांत्रिनवत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥७॥ पराशरउवाच प्रतिग्रहागताविप्रेक्षत्रियेयुधिनिर्जिताः ॥ वैश्येन्यायार्जिताश्चैवशूद्रेशुश्रूषया
र्जिताः ॥ १ ॥ स्वल्पाप्यर्थाःप्रशस्यंतेधर्मस्यार्थेमहाफलाः ॥ नित्यंत्रयाणांवर्णानांशुश्रूषुःशूद्रउच्यते ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मावैश्यधर्माऽनावृत्तिःपततेद्विजः ॥ शूद्रध
र्मायदातुस्यात्तदापततिवैद्विजः ॥ ३ ॥ वाणिज्यंपाशुपाल्यंचतथाशिल्पोपजीवनं ॥ शूद्रस्यापिविधीयंतेयदावृत्तिर्नजायते ॥ ४ ॥ रंगावतरणंचैवतथारूपोप
जीवनं ॥ मद्यमांसोपजीव्यंचविक्रयंलोहचर्मणोः ॥ ५ ॥ अपूर्विणानकर्तव्यंकर्मलोकेविगर्हितं ॥ कृतपूर्वंतुत्यजतोमहान्धर्मइतिश्रुतिः ॥ ६ ॥ संसिद्धःपुरुषो
लोकेयदाचरतिपापकं ॥ मदेनाभिप्लुतमनास्तच्चनग्राह्यमुच्यते ॥ ७ ॥ श्रूयंतेहिपुराणेषुप्रजाधिग्दंडशासनाः ॥ दांताधर्मप्रधानाश्चन्यायधर्मानुवृत्तिकाः ॥ ८ ॥
धर्मएवसदानृणामिहराजन्प्रशस्यते ॥ धर्मवृद्धागुणानेवसेवंतेहिनराभुवि ॥ ९ ॥ तंधर्ममसुरास्तातनामृष्यंतजनाधिप ॥ विवर्धमानाःक्रमशस्तत्रतेऽन्वाविश
न्प्रजाः ॥ १० ॥ तासांदर्पःसमभवत्प्रजानांधर्मनाशनः ॥ दर्पात्मनांततःपश्चात्क्रोधस्तासामजायत ॥ ११ ॥ ततःक्रोधाभिभूतानांवृत्तंलज्जासमन्वितं ॥ ह्रीश्चै
वाप्यनशद्राजंस्ततोमोहोव्यजायत ॥ १२ ॥ ततोमोहपरीतास्तानापश्यंतयथापुरा ॥ परस्परावमर्देनवर्धयंत्योयथासुखं ॥ १३ ॥ ताःप्राप्यतुसधिग्दंडोनकार
णमतोभवत् ॥ ततोभ्यगच्छन्देवांश्चब्राह्मणांश्चावमन्यह ॥ १४ ॥

लमंडपिकेतिदाक्षिणात्येषुप्रसिद्धं यत्रसूक्ष्मवस्त्रंव्यवधायचर्ममयैराकारैराजामात्यादीनांचर्याप्रदर्श्यते ॥ ५ ॥ अपूर्विणायेनपूर्वंमद्याद्युपजीवनंनकृतंसोऽपूर्वीतेनतन्नकर्तव्यं ॥ ६ ॥ संसिद्धोलब्धान्नवस्त्रा
दिः नग्राह्यंवृद्धैराचरितमपिनस्वीकर्तव्यं ॥ ७ ॥ मदएवकुतोऽभवदित्यतआह श्रूयंतेहीत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ असुराःकामक्रोधादयः ॥ १० ॥ ११ ॥ अनशत्अनश्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ नकारणंतासांनि
यमनेइतिशेषः ततस्ताःप्रजादेवान्ब्राह्मणांश्चावमन्यअभ्यगच्छन् विषयानसेवंतेइत्यर्थः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंकामक्रोधादिद्वारेणप्रजानांबंधनंप्रदर्श्यसंक्षेपेणतन्निवृत्त्युपायमाह एतस्मिन्निति देवाःशमदमादयः देवईश्वरस्ततोपिवरंश्रेष्ठंशिवंतुर्यंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिभ्योविश्वतैजसप्राज्ञेभ्योविराट्सूत्रांतर्यामिभ्यश्वपरंचतुर्थंब्रह्म शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतिप्रसिद्धं बहुरूपंमाययेतिशेषः इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइतिश्रुतेः गुणैर्नित्यज्ञानैश्वर्यादिभिरधिकं ॥ १५॥ तेन शिवेनसाक्षात्कृतेन तेऽसुराःकामक्रोधादयः गगनगाःमायाख्याव्याकृतांतर्गताः सपुराःपुरैःस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैःसहिताः क्षितौऐश्वर्येशुद्धचिन्मात्रेपातिताःप्रविलापिताः एकेनबाणेनजीवात्मनाशुद्धचिन्मात्रांतःप्रविष्टेन तथाचश्रुतिः प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेदिति देवैरिंद्रियैराप्यायितेनतेजसासंस्कारशेषेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नन्वेवंसंस्कारशेषेणपुरांपतनंसुप्तिमूर्च्छयोरप्यस्तीत्यतआह तेषामिति तेषांकामादीनामधिपतिर्भीमोभयंकरोमहामोहः शूलपाणिनाशूलवत्तीक्ष्णाग्रयाबुध्याआयुधभूतयापाणिस्थवत्स्वाधीनयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्मिन्महामोहेहतेस्वंभावंब्रह्मभावंमानवाजीवाःप्रत्यपद्यंत ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः यथापुरेति सृष्ट्यादौयथामरीच्यादयोवेदैकनिष्ठाआसंस्तथातत्त्वज्ञानोत्तरमपिजीवन्मुक्ताअनादिसद्वासनावशाद्वेदैकनिष्ठाएवासन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ तत

एतस्मिन्नेवकालेतुदेवादेववरंशिवं ॥ अगच्छन्शरणंधीरंबहुरूपंगुणाधिकं ॥ १५॥ तेनस्मतेगगनगाःसपुराःपातिताःक्षितौ ॥ त्रिधाप्येकेनबाणेनदेवाप्यायिततेजसा ॥ १६॥ तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमोभीमपराक्रमः ॥ देवतानांभयकरःसहतःशूलपाणिना ॥ १७॥ तस्मिन्हतेथस्वंभावंप्रत्यपद्यंतमानवाः ॥ प्रापद्यंतचवेदान्वैशास्त्राणिचयथापुरा ॥ १८॥ ततोभिषिच्यराज्येनदेवानांदिविवासवं ॥ सप्तर्षयश्चान्वयुंजन्नराणांदंडधारणे ॥ १९॥ सप्तर्षीणामथोर्ध्वंचविपृथुर्नामपार्थिवः ॥ राजानःक्षत्रियाश्चैवमंडलेषुपृथक्पृथक् ॥ २० ॥ महाकुलेषुयेजातावृद्धाःपूर्वतराश्चये ॥ तेषामप्यासुरोभावोहृदयान्नापसर्पति ॥ २१ ॥ तस्मात्तेनैवभावेनसानुषंगेणपार्थिवाः ॥ आसुराण्येवकर्माणिन्यसेवन्भीमविक्रमाः ॥ २२ ॥

इति देवानांइंद्रियाणांराज्येवशित्वेदिविहार्दाकाशे वासवंवासयतिस्वरूपचैतन्येनशरीरेंद्रियादीनितिवासवश्चिदात्मा तंअभिषिच्यब्रह्मनिष्ठत्वेनजितेंद्रियाभूत्वा सप्तर्षयोवसिष्ठाद्याःलोकशिक्षांकृतवंतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ आधिकारिकेभ्यःसप्तर्षिभ्योपिब्रह्मविदःश्रैष्ठ्यमाह सप्तर्षीणामिति अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं तस्यासतऋषयःसप्ततीरेवागष्टमीब्रह्मणासंविदानेतिश्रुतेः शिरसिसहस्रारेब्रह्मनिहितं तस्यसमीपेश्रोत्रादिस्थानेषुइमावेवगोतमभरद्वाजावित्यादिश्रुत्या ऋषिदृष्टिर्विधीयते ततोप्यधस्तनेषुमूलाधारादिषुचक्रेषुराजशब्दिततत्तद्देवताधिष्ठितेषुब्रह्मैवविराजतेइत्यर्थः ऋषीणांश्रोत्रादीनांऊर्ध्वंउपरिसहस्रारेविपृथुःविगतंपृथुप्रथनादवयवोपचयात्पृथुशरीरंतद्रहितोऽशरीरःपरमात्मास्ति पार्थिवःपृथिवीशरीरंतदाश्रितः तथाच अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमितिश्रुत्याशरीरस्यापिशरीरस्थत्वंश्रुतं राजंतइतिराजानःषट्चक्राधिपागणेशाद्याः क्षत्रियायोगविघ्नविनाशिनइत्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ ईदृक्ज्ञाननिदानस्यकामादिजयस्यदौर्लभ्यमाहावधानार्थं महाकुलेष्वित्यादिना ॥२१॥२२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२३॥ संसिद्धोनित्यसिद्धआत्मातदधिगमंआत्मज्ञानंआसुरभावनिवृत्तयेसंपादनीयमित्यर्थः तत्रोपायः कर्महिंसात्मकंत्यजेदित्यादि ॥२४॥२५॥२६॥ इष्टेति सर्वेष्वपिजन्मसुइष्टादियोगोस्त्येवेत्यर्थः ॥२७॥ आत्मनोगुणैरतिरज्यतेअतीवतुष्टोभवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ईहकोऽन्नाद्यर्थी ॥ ३० ॥ व्हदिलिख्यतइवेतिव्हल्लेखावासना नानृतंअनृतमहंकारोऽज्ञानंवातद्रहितं नैकधेतिवत्समासः निर्वासनंनिरहंकारंनिर्ग

प्रत्यतिष्ठंश्चतेष्वेवतान्येवस्थापयंत्यपि ॥ भजंतेतानिचाद्यापियेबालिशतरानराः ॥ २३ ॥ तस्मादहंब्रवीमित्वांराजन्संचिंत्यशास्त्रतः ॥ संसिद्धाधिगमंकुर्यात्कर्महिंसात्मकंत्यजेत् ॥ २४ ॥ नसंकरेणद्रविणंप्रचिन्वीयाद्विचक्षणः ॥ धर्मार्थंन्यायमुत्सृज्यनतत्कल्याणमुच्यते ॥ २५ ॥ सत्वमेवंविधोदांतःक्षत्रियःप्रियबांधवः ॥ प्रजाभृत्यांश्चपुत्रांश्चस्वधर्मेणानुपालय ॥ २६ ॥ इष्टानिष्टसमायोगेवैरंसौहार्दमेवच ॥ अथजातिसहस्राणिबहूनिपरिवर्तते ॥ २७ ॥ तस्माद्गुणेषुरज्येथामादोषेषुकथंचन ॥ निर्गुणोपिहिदुर्बुद्धिरात्मनःसोतिरज्यते ॥ २८ ॥ मानुषेषुमहाराजधर्माधर्मौप्रवर्ततः ॥ नतथान्येषुभूतेषुमनुष्यरहितेष्विह ॥ २९ ॥ धर्मशीलोनरोविद्वानीहकोऽनीहकोपिवा ॥ आत्मभूतःसदालोकेचरेद्भूतान्यहिंसया ॥ ३० ॥ यदाव्यपेतव्हल्लेखंमनोभवतितस्यवै ॥ नानृतंचैवभवतितदाकल्याणमृच्छति ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मो०पराशरगीतायांचतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥छ॥ पराशरउवाच एषधर्मविधिस्तातगृहस्थस्यप्रकीर्तितः ॥ तयोर्विधिंतुवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु ॥ १ ॥ प्रायेणचगृहस्थस्यममत्वंनामजायते ॥ संगागतंनरश्रेष्ठभावैराजसतामसैः ॥ २ ॥ गृहाण्याश्रित्यगावश्चक्षेत्राणिचधनानिच ॥ दाराःपुत्राश्चभृत्याश्चभवंतीहनरस्यवै ॥ ३ ॥ एवंतस्यप्रवृत्तस्यनित्यमेवानुपश्यतः ॥ रागद्वेषौविवर्धेतेह्यनित्यत्वमपश्यतः ॥ ४ रागद्वेषाभिभूतंचनरंद्रव्यवशानुगं ॥ मोहजातारतिर्नामसमुपैतिनराधिप ॥ ५ ॥ कृतार्थंभोगिनंमत्वासर्वोरतिपरायणः ॥ लाभंग्राम्यसुखादन्यंरतितोनानुपश्यति ॥ ६ ॥

ताज्ञानंवामनोयदाभवतितदाकल्याणंब्रह्मानंदंऋच्छतिप्राप्नोति ॥ ३१ ॥ इतिशांति०मोक्ष०भारतभावदीपेचतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥छ॥ उक्तवक्ष्यमाणयोःसंगतिमाह एषइति ॥ १ ॥ तपःप्रशंसितुंगार्हस्थ्यंनिंदति प्रायेणेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भोगिनंआत्मानमितिशेषः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जनंकुटुंबंदासीदासादिकं अर्थंधनं चिकीर्षतिविक्षिपति वृध्यर्थंकुसीदव्यापारंकरोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ येनरुप्यादिनाभोगीभोगसंपन्नःस्यामितिमनसिकरोति तस्मादेवरुप्यादितोविनश्यति ॥ ९ ॥ बुद्धियुक्तानांफलासंगिनां त्यजतांनिषिद्धकाम्यकर्माणीतिशेषः ॥ १० ॥ स्नेहायतनंस्त्रीपुत्रादि ॥ ११ ॥ तपएवानुपश्यतिश्रेयस्त्वेन ॥ १२ ॥ प्रत्यवमर्शवान् सारासारविवेकवान् प्रियसुखेस्त्र्यादिजसुखनिमित्तं क्षीणःक्लेशंप्राप्तः तत्रदोषदृष्ट्यातपःकर्तुंनिश्चिनोति ॥ १३ ॥ सर्वगतंसाधारणंदमदयादानादि हीनस्यशूद्रादेरपि ॥ १४ ॥ प्रजापतिःपूर्वंयजमानावस्थायांक्वचिज्जन्मनिक्वचिद्देशेव्रतानिसूत्रोपासनादी

ततोलोभाभिभूतात्मासंगाद्वर्धयतेजनं॥ पुष्ट्यर्थंचैवतस्येहजनस्यार्थंचिकीर्षति॥७॥ सजानन्नपिचाकार्यमर्थार्थंसेवतेनरः॥ बालस्नेहपरीतात्मातत्क्षयाच्चानुतप्यते॥ ८॥ ततोमानेनसंपन्नोरक्षन्नात्मपराजयं॥ करोतियेनभोगीस्यामितितस्माद्विनश्यति॥ ९॥ तथाहिबुद्धियुक्तानांशाश्वतंब्रह्मवादिनां॥ अन्विच्छतांशुभंकर्मनराणांत्यजतांसुखं॥ १०॥ स्नेहायतननाशाच्चधननाशाच्चपार्थिव॥ आधिव्याधिप्रतापाच्चनिर्वेदमुपगच्छति॥ ११॥ निर्वेदादात्मसंबोधःसंबोधाच्छास्त्रदर्शनं॥ शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तपएवानुपश्यति॥ १२॥ दुर्लभोहिमनुष्येंद्रनरःप्रत्यवमर्शवान्॥ योवैप्रियसुखेक्षीणस्तपःकर्तुंव्यवस्यति॥ १३॥ तपःसर्वगतंतातहीनस्यापिविधीयते॥ जितेंद्रियस्यदांतस्यस्वर्गमार्गप्रवर्तकं॥ १४॥ प्रजापतिःप्रजाःपूर्वमसृजत्तपसाविभुः॥ क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मपरोव्रतान्यास्थायपार्थिव॥ १५॥ आदित्यावसवोरुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः॥ विश्वेदेवास्तथासाध्याःपितरोथमरुद्गणाः॥ १६॥ यक्षराक्षसगंधर्वाःसिद्धाश्चान्येदिवौकसः॥ संसिद्धास्तपसाताततयेचान्येस्वर्गवासिनः॥ १७॥ येचादौब्राह्मणाःसृष्टाब्रह्मणातपसापुरा॥ तेभावयंतःपृथिवींविचरंतिदिवंतथा॥ १८॥ मर्त्यलोकेचराजानोयेचान्येगृहमेधिनः॥ महाकुलेषुदृश्यंतेतत्सर्वंतपसःफलं॥ १९॥ कौशिकानिचवस्त्राणिशुभान्याभरणानिच॥ वाहनासनपानानितत्सर्वंतपसःफलं॥ २०॥ मनोनुकूलाःप्रमदारूपवत्यःसहस्रशः॥ वासःप्रासादपृष्ठेचतत्सर्वंतपसःफलं॥ २१॥ शयनानिचमुख्यानिभोज्यानिविविधानिच॥ अभिप्रेतानिसर्वाणिभवंतिशुभकर्मिणां॥ २२॥

नि सोपासनानिकर्माणिवाआस्थायफलावस्थायांप्रजाअसृजदितिसंबंधः॥ १५॥ एवमादित्यादयोपिपूर्वंयजमानास्तत्तत्पदप्रापकाणिकर्माणिकृत्वाआदित्यादिभावंप्राप्ताइत्यर्थः तथाचश्रुतिः अग्निर्वाअकामयतअन्नादोदेवानांस्यामिति सएतमग्नयेकृत्तिकाभ्यःपुरोडाशमष्टाकपालंनिरवपदित्यादि योनिरवपत्सयजमानस्तस्मिन्नग्निशब्दप्रयोगोभाविनींवृत्तिमाश्रित्यज्ञेयः यस्मैनिरवपत्सदेवतात्मातद्भावश्चकल्पांतरेप्राप्यतइतिप्रसिद्धं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाप्राप्यमिति अकृतकर्मणाकृतकृत्यत्वहीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानांतपसःफलानि उपभोगपरित्यागोवैराग्यं ॥ २३ ॥ शास्त्रंअवेक्ष्यलोभंत्यजेदितिसंबंधः ॥ २४ ॥ ततःअसंतोषाल्लोभाच्च ॥ २५ ॥ प्रज्ञानाशेपिकिंस्यादतआह नष्टेति न्यायंकर्तव्याकर्तव्यनिर्णयं योवैप्रियसुखेक्षीणइत्युपक्रांतमुपसंहरति तस्मादिति ॥ २६ ॥ कृतस्यतपसःफलंसुखंअकृतस्यदुःखं ॥ २७ ॥ प्राकाश्यंविख्याततां ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ धर्मेइति धर्मादौयथाकालंकर्तव्येसति अस्यविधित्साअविहितकार्यचिकीर्षाजायते तथाचनित्यकर्मकालेयोऽन्यानिकर्माणिकामकारेणकरोतिसतान्येवपापानिकृत्वानरकंप्रतिपद्यते एतेननित्याकरणमात्रात्प्रत्यवैतीतिपरास्तं अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इष्विति यावताकालेनगुणच्युतोबाणोभूमौपततितावत्कालिकमेवस्त्र्यादिस्पर्शेसुखमित्यर्थः सएवन्यायोरसनादावपीत्याह

नाप्राप्यंतपसःकिंचित्त्रैलोक्येपिपरंतप ॥ उपभोगपरित्यागःफलान्यकृतकर्मणां ॥ २३ ॥ सुखितोदुःखितोवापिनरोलोभंपरित्यजेत् ॥ अवेक्ष्यमनसाशास्त्रंबुद्ध्याचनृपसत्तम ॥ २४ ॥ असंतोषोऽसुखायेतिलोभादिंद्रियसंभ्रमः ॥ ततोस्यनश्यतिप्रज्ञाविद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५ ॥ नष्टप्रज्ञोयदातुस्यात्तदान्यायंनपश्यति ॥ तस्मात्सुखक्षयेप्राप्तेपुमानुग्रतपश्चरेत् ॥ २६ ॥ यदिष्टंतत्सुखंप्राहुर्द्वेष्यंदुःखमिहेष्यते ॥ कृताकृतस्यतपसःफलंपश्यस्वयादृशं ॥ २७ ॥ नित्यंभद्राणिपश्यंतिविषयांश्चोपभुंजते ॥ प्राकाश्यंचैवगच्छंतिकृत्वानिष्कल्मषंतपः ॥ २८ ॥ अप्रियाण्यवमानांश्चदुःखंबहुविधात्मकं ॥ फलार्थीतत्फलंत्यक्त्वाप्राप्नोतिविषयात्मकं ॥ २९ ॥ धर्मेतपसिदानेचविधित्साचास्यजायते ॥ सकृत्वापापकान्येवंनिरयंप्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखेतुवर्तमानोवैदुःखेवापिनरोत्तम ॥ सुवृत्ताद्योनचलतेशास्त्रचक्षुःसमानवः ॥ ३१ ॥ इषुप्रपातमात्रंहिस्पर्शयोगेरतिःस्मृता ॥ रसनेदर्शनेघ्राणेश्रवणेचविशांपते ॥ ३२ ॥ ततोस्यजायतेतीव्रावेदनातत्क्षयात्पुनः ॥ अबुधानप्रशंसंतिमोक्षंसुखमनुत्तमं ॥ ३३ ॥ ततःफलार्थंसर्वस्यभवंतिज्यायसेगुणाः ॥ धर्मवृत्त्याचसततंकामार्थाभ्यांनहीयते ॥ ३४ ॥ अप्रयत्नागताःसेव्यागृहस्थैर्विषयाःसदा ॥ प्रयत्नेनोपगम्यश्चस्वधर्मइतिमेमतिः ॥ ३५ ॥ मानिनांकुलजातानांनित्यंशास्त्रार्थचक्षुषां ॥ क्रियाधर्मविमुक्तानामशक्त्यासंवृतात्मनां ॥ ३६ ॥

रसनइति ॥ ३२ ॥ तत्क्षयात्सुखक्षयात् तर्हिनित्यंसुखमेवकुतोनरानप्रार्थयंतेइत्याशंक्याह अबुधाइति यतोमूढाःअतोनित्यंसुखंमोक्षाख्यंनप्रशंसंत्यपिकिमुततदर्थंयतिष्यंते बुधायेनप्रशंसंतीतिपाठेयेनतीव्रवेदनादुःखेनहेतुनाबुधाःमोक्षंप्रशंसंतीतिसंबंधः ॥ ३३ ॥ ततोविषयस्पर्शानांतीव्रवेदनाकरत्वाद्धेतोःसर्वस्यविवेकिनः ज्यायसेफलार्थंफलायमोक्षाय गुणाःशमादयोभवंतिउत्पद्यंते ततश्चतंकामार्थौनाभिभवितुंशक्नुतइत्याह धर्मेति ॥ ३४ ॥ ननुसर्वंप्रारब्धकर्माधीनंकिमैहिकेनयत्नेनेत्याशंक्यप्रारब्धप्रयत्नयोर्विषयौविभजते अप्रयत्नेति प्रारब्धकर्मोपस्थापिताःस्त्र्यन्नपानादयःसेव्याः तेषुहिक्वचित्फलविसंवाददर्शनेनपुरुषकारस्यदौर्बल्यात् धर्मेहिपुरुषकारप्राबल्यं अन्यथाविधिनिषेधशास्त्रमनर्थकंस्यादितिभावः ॥ ३५ ॥ मानिनामिति पूर्वार्धोक्तानामुचिताक्रियाउत्तरार्धोपात्तैःकर्तुमशक्येत्यर्थः संवृतात्मनांमूढमनसां ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उभयेषांधर्मान्विभजते क्रियमाणमित्यादिना कर्मयज्ञादिकंमानुषंमनुष्योऽहमित्यभिमानवताकृतं यस्मादेवंतस्मात्तेषांशास्त्रचक्षुषांतपसोविचारादन्यत्कर्मनविद्यते ॥ ३७ ॥ संहृतात्मनांधर्ममाह सर्वात्मने ति कर्मनिश्चयंयज्ञादौबुद्धि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो० नै० भा० पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ ७ ॥ एवंधर्मान्श्रुत्वाउत्तरोत्तरमुत्कर्षंप्रपित्सुःपृच्छति वर्णइति तत्रवर्णाःपूर्वोक्ताःषट्कृष्णधूम्रनीलरक्तपीतश्वेताः क्रमेणबुद्धिसत्वेतमोरजोंशयोराधिक्यसाम्यापकर्षजाः तत्रविशेषःस्वाभाविकवर्णादाधिक्यंतमोरजसोर्ह्रासइत्यर्थः ॥ १ ॥ यदेतदिति सात्विकस्यब्रह्म णोऽपत्यैर्लोकैःसात्विकैरेवब्राह्मणैर्भवितव्यंकथंरजआदिप्रधानंक्षत्रादिविशेषजातिग्रहणंततउत्पन्नस्येत्याक्षेपार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तपसोप्यपकर्षःकुतइत्यतआह सुक्षेत्रादिति सात्विकयोर्दंपत्योःपुण्यःसंभव

क्रियमाणंयदाकर्मनाशंगच्छतिमानुषं॥ तेषांनान्यदृतेलोकेतपसःकर्मविद्यते ॥ ३७॥ सर्वात्मनानुकुर्वीतगृहस्थःकर्मनिश्चयं ॥ दाक्ष्येणहव्यकव्यार्थंस्वधर्मे विचरन्नृप ॥ ३८॥ यथानदीनदाःसर्वेसागरेयांतिसंस्थितिं ॥ एवमाश्रमिणःसर्वेगृहस्थेयांतिसंस्थितिं ॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० परा शरगीतायांपंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५॥ ॥ ७॥ जनकउवाच वर्णोविशेषवर्णानांमहर्षेकेनजायते॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंतद्ब्रूहिवद तांवर ॥१॥ यदेतज्जायतेपत्यंसएवायमितिश्रुतिः॥ कथंब्राह्मणतोजातोविशेषग्रहणंगतः॥२॥ पराशरउवाच एवमेतन्महाराजयेनजातःसएवसः॥ त पसस्त्वपकर्षेणजातिग्रहणतांगतः॥३॥ सुक्षेत्राच्चसुबीजाच्चपुण्योभवतिसंभवः॥ अतोन्यतरतोहीनादवरोनामजायते॥४॥ वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यांपद्भ्यांचै वाथजज्ञिरे॥ सृजतःप्रजापतेर्लोकानितिधर्मविदोविदुः॥५॥ मुखजाब्राह्मणास्तातबाहुजाःक्षत्रियाःस्मृताः॥ ऊरुजाधनिनोराजन्पादजाःपरिचारकाः॥६॥ चतुर्णामेववर्णानामागमःपुरुषर्षभ॥ अतोन्येत्वतिरिक्तायेतेवैसंकरजाःस्मृताः॥७॥ क्षत्रियातिरथांबष्ठाउग्रावैदेहकास्तथा ॥ श्वपाकाःपुल्कसाःस्तेनानिषा दाःसूतमागधाः॥८॥ अयोगाःकारणाव्रात्याश्चांडालाश्चनराधिप॥ एतेचतुर्भ्योवर्णेभ्योजायंतेवैपरस्परात् ॥९॥ जनकउवाच ब्रह्मणैकेनजातानांना नात्वंगोत्रतःकथं॥ बहूनीहहिलोकेवैगोत्राणिमुनिसत्तम॥ १०॥ यत्रतत्रकथंजाताःस्वयोनिंमुनयोगताः ॥ शुद्धयोनौसमुत्पन्नावियोनौचतथापरे ॥११॥

स्तयोरन्यतरस्यहीनत्वेहीनइत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्यतरहीनत्वमपिकुतइत्याशंक्योत्पत्तिस्थानभेदादित्याह वक्त्रादितिद्वाभ्यां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अंबष्ठादीनांस्वरूपंजातिविवेकाद्विवेक्तव्यं सवर्णाब्राह्मणान्सू तेराज्ञीमूर्धावसिक्तकं वैश्यांबष्ठंनिषादंतुशूद्रापारसवश्चसइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननुनिरवयवादव्याकृताज्जगज्जातमितिसर्वत्रश्रूयतेतत्रकुतोवयवकल्पनेतिशंकते ब्रह्मणेति ब्राह्मणेतिपाठेएकेनब्रह्मणेत्यध्या हर्तव्यं नानात्वंब्रह्मक्षत्रियादिभावेनभिन्नत्वं गोत्रतःअन्वयतः गोत्राणिब्रह्मक्षत्रियादीनिउग्रांबष्ठादीनिच तस्माज्जातितारतम्यमयुक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यादरेपिव्यभिचारमाह यत्रेति यथाकाक्षीवताशू द्रायामुत्पादिताःपुत्राब्राह्मणत्वंनीतानतुतेनिषादत्वंप्राप्ताइत्यर्थः तस्मात्कारणद्वाराकार्यद्वारावाजातिभेदोनयुक्तइतिभावः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेतदभ्युपगमेनैवपरिहरिष्यन्नस्यार्थस्यदुर्ग्रहत्वमाह राजन्निति अपकृष्टेनवर्णतारतम्यदृष्टिमतारजस्तमोयस्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मूलेति मूलंकार्यंब्रह्मतत्रचत्वारिगोत्राणिनामानि समुत्पन्नानि गुणयोगात् तथाचश्रुतिः एतमंगिराइत्याचक्षतेंगानांहिरसस्तेनेतितंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादिका ॥ १७ ॥ कर्मतोन्यानिगोत्राणि तस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वामित्रइत्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादिश्रुतेः कर्मजान्येवसर्वाणिगोत्राणि परमात्मनिकर्मजन्यैववर्णाश्रमगोत्रकल्पनेतिप्रघट्टकार्थः तानिचगोत्राणितपसार्जितनामधेयापरप

पराशरउवाच राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेनजन्मना ॥ महात्मनांसमुत्पत्तिस्तपसाभावितात्मनां ॥ १२ ॥ उत्पाद्यपुत्रान्मुनयोनृपतेयत्रतत्रह ॥ स्वेनैवतपसा
तेषामृषित्वंविदधुःपुनः ॥ १३ ॥ पितामहश्चमेपूर्वमृष्यशृंगश्चकाश्यपः ॥ वेदस्तांड्यःकृपश्चैवकाक्षीवत्कमठादयः ॥ १४ ॥ यवक्रीतश्चनृपतेद्रोणश्चवदतांवरः ॥
आयुर्मतंगोदत्तश्चद्रुमदोमात्स्यएवच ॥ १५ ॥ एतेस्वांप्रकृतिंप्राप्तावैदेहतपसोश्रयात् ॥ प्रतिष्ठितावेदविदोदमेनतपसैवहि ॥ १६ ॥ मूलगोत्राणिचत्वारिसमु
त्पन्नानिपार्थिव ॥ अंगिराःकश्यपश्चैववसिष्ठोभृगुरेवच ॥ १७ ॥ कर्मतोन्यानिगोत्राणिसमुत्पन्नानिपार्थिव ॥ नामधेयानितपसातानिचग्रहणंसतां ॥ १८ ॥
जनकउवाच विशेषधर्मान्वर्णानांप्रब्रूहिभगवन्मम ॥ ततःसामान्यधर्मांश्चसर्वत्रकुशलोह्यसि ॥ १९ ॥ पराशरउवाच प्रतिग्रहोयाजनंचतथैवा
ध्यापनंनृप ॥ विशेषधर्माविप्राणांरक्षाक्षत्रस्यशोभना ॥ २० ॥ कृषिश्चपाशुपाल्यंचवाणिज्यंचविशामपि ॥ द्विजानांपरिचर्याचशूद्रकर्मनराधिप ॥ २१ ॥
विशेषधर्मानृपतेवर्णानांपरिकीर्तिताः ॥ धर्मान्साधारणांस्तातविस्तरेणशृणुष्वमे ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमहिंसाचाप्रमादःसंविभागिता ॥ श्राद्धकर्मातिथेयंच
सत्यमक्रोधएवच ॥ २३ ॥ स्वेषुदारेषुसंतोषःशौचंनित्यानसूयता ॥ आत्मज्ञानंतितिक्षाचधर्माःसाधारणानृप ॥ २४ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजा
तयः ॥ अत्रतेषामधीकारोधर्मेषुद्विपदांवर ॥ २५ ॥ विकर्मावस्थितावर्णाःपतंतेनृपतेत्रयः ॥ उन्नमंतियथासंतमाश्रित्येहस्वकर्मसु ॥ २६ ॥ नचापिशूद्रःपत
तीतिनिश्चयोनचापिसंस्कारमिहार्हतीतिवा ॥ श्रुतिप्रवृत्तंनचधर्ममाप्नुतेनचास्यधर्मेप्रतिषेधनंकृतं ॥ २७ ॥

र्यायाणि सतांग्रहणंआर्षेयंवरणंविवाहादिश्रौतस्मार्तव्यवहारालंबनंभवतीतिशेषः ॥ १८ ॥ एवंवर्णाद्युत्पत्तिंज्ञात्वातदीयान्सामान्यविशेषधर्मान्पृच्छति विशेषेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ आनृशंस्यादित्रयोदशकोगणःसर्ववर्णाश्रमसाधारणः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधीकारः उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलमितिदीर्घः धर्मेषुपूर्वोक्तेषु ॥ २५ ॥ विकर्मनिषिद्धंकर्म स्वकर्मसुसंतंनरमाश्रित्यवर्णाःसत्वादिगुणजाउन्नमंति ॥ २६ ॥ नचेति संस्कारार्होहितदभावेपतेन्नत्वयंतथेत्यर्थः धर्मेआनृशंस्यादित्रयोदशकरूपे ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेवैदेहद्विजाःशूद्रंकंप्रजापतिंब्राह्मणतुल्यमाहुः अहंतुतंविष्णुंक्षत्रियतुल्यंपश्यामि ब्रह्मविष्णूहिब्राह्मणक्षत्रियौ यथोक्तंद्रोणपर्वणिद्रोणंप्रकृत्य ब्रह्मकल्पोभवद्ब्राह्मेक्षात्रेनारायणोपमइतिप्राञ्चः वस्तुतस्तुयेस्थूलंशरीरंत्यक्त्वालिंगमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तेविदेहाः येतुस्थूलसूक्ष्मेत्यक्त्वाप्रधानाख्यंकारणमात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तेप्रकृतिलयाः त्रयमतिक्रांताःब्राह्मणाः आद्यस्यमुक्तिर्जन्मद्वयेनव्यवहिता द्वितीयस्यैकेन अंत्यस्यसद्यः एवंसतिद्विजाःशूद्रंवैदेहकंविदेहेषुविदितंप्राहुः शूद्रोविट्क्षत्रजन्मनीप्राप्यब्राह्मणोभवतीत्यर्थः स्वमतेतुसप्रधानंअतएकमेवजन्मप्राप्यमुच्यतेइति ॥ २८ ॥ ननुअयज्ञस्यशूद्रस्यचित्तशुद्ध्यभावात्कथंविदेहत्वादिकंस्यादतआह सतामिति सतांवृत्तंदमदयादानादि निहीनाःशूद्राः उद्दिधीर्षवःआत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः निहीनानुज्जिहीर्षवइतिपाठेकामादीनूदोषान् उज्जिहीर्षवः उच्छेत्तुमिच्छवइत्यर्थः

वैदेहकंशूद्रमुदाहरंतिद्विजामहाराजश्रुतोपपन्नाः ॥ अहंहिपश्यामिनरेंद्रदेवंविश्वस्यविष्णुंजगतःप्रधानं ॥ २८ ॥ सतांवृत्तमधिष्ठायनिहीनाउद्दिधीर्षवः ॥ मंत्रवर्जंनदुष्यंतिकुर्वाणाःपौष्टिकीःक्रियाः ॥ २९ ॥ यथायथाहिसद्वृत्तमालंबंतीतरेजनाः ॥ तथातथासुखंप्राप्यप्रेत्यचेहचमोदते ॥ ३० ॥ जनकउवाच किंकर्मदूषयत्येनमथोजातिर्महामुने ॥ संदेहोमेसमुत्पन्नस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१ ॥ पराशरउवाच असंशयंमहाराजउभयंदोषकारकं ॥ कर्मचैवहिजातिश्चविशेषंतुनिशामय ॥ ३२ ॥ जात्याचकर्मणाचैवदुष्टंकर्मनसेवते ॥ जात्यादुष्टश्चयःपापंनकरोतिसपूरुषः ॥ ३३ ॥ जात्याप्रधानंपुरुषंकुर्वाणंकर्मधिक्कृतं ॥ कर्मतद्दूषयत्येनंतस्मात्कर्मनशोभनं ॥ ३४ ॥ जनकउवाच कानिकर्माणिधर्म्याणिलोकेस्मिन्द्विजसत्तम ॥ नहिंसंतीहभूतानिक्रियमाणानिसर्वदा ॥ ३५ ॥ पराशरउवाच शृणुमेत्रमहाराजयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ यानिकर्माण्यहिंस्राणिनरंत्रायंतिसर्वदा ॥ ३६ ॥ संन्यस्याग्नीनुदासीनाःपश्यंतिविगतज्वराः ॥ नैःश्रेयसंकर्मपथंसमारुह्ययथाक्रमं ॥ ३७ ॥ प्रश्रिताविनयोपेतादमनित्याःसुसंशिताः ॥ प्रयांतिस्थानमजरंसर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ सर्वेवर्णाधर्मकार्याणिसम्यक्कृत्वाराजन्सत्यवाक्यानिचोक्त्वा ॥ त्यक्त्वाधर्मंदारुणंजीवलोकेयांतिस्वर्गंनात्रकार्योविचारः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिपराशरगीतायांषण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ ॥ ७ ॥

॥ २९ ॥ मोदतेमोदंते ॥ ३० ॥ एनंनरंदूषयतिहीनतांनयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दुष्टकर्मत्यागेजातिकर्मणोर्द्वयोरन्यतरस्यापिचहेतुत्वमाहद्वाभ्यां जात्येति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संन्यस्याग्नीन् पारिव्राज्यंकृत्वेत्यर्थः यथाक्रमंवितर्कविचारानंदास्मिताख्यासुयोगभूमिषुपूर्वपूर्वभूमिकांत्यक्त्वोत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य कर्मपथंयोगं ॥ ३७ ॥ प्रश्रिताःश्रद्धावंतः सुसंशिताःअतिसूक्ष्मबुद्धयः ॥ ३८ ॥ त्यक्त्वा अधर्ममितिच्छेदः ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कानिधर्मकार्याणीत्यपेक्षायामाह पितेति निर्गुणानां भक्त्यादिहीनानां पित्रादयोयथोक्तंसेवाफलंदातुंनप्रभवंति येतुभक्तास्तेपित्रादिसेवाफलंप्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥ लाभंलाभहेतुं जिताइंद्रियार्थायैस्ते शब्दादिविषयजयिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ पारिबर्हैः रथाश्वकवचादिभिः अनुद्यंतंआयुधमप्रेरयंतं उदयहीनंवा ॥ ४ ॥ अतिक्रमेत् जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टांतोमृत्युः ॥ ८ ॥ स्निग्धैर्मात्रादिभिः क्रियमाणानिअभ्यंगादीनि नायुरिति परप्राणैःप्राणान्नपोषयेत् ॥ ९ ॥ गृहस्थानामिति विनाशंबंधक्षयं यद्वा विःपक्षोपरमात्मापुरःसपक्षीभूत्वाहिरण्मयःशकुनिर्ब्रह्मनाम द्वासुपर्णाइत्यादिश्रुतिषुपरमात्मनिपक्षिवाचिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेन इत्थंभावेतृतीया परमात्मभावेनशंपरमानंदमभिकांक्षतामित्यर्थः पुलिनेषुपुलिनवत्सुतीर्थेषुनिधनंमरणंश्रेयःक्रियावतांतीर्थवास्युचितकर्मवतां तथाचस्मृतिः यस्यहस्तौच

पराशरउवाच पितासखायोगुरवस्त्रियश्चननिर्गुणानांप्रभवंतिलोके ॥ अनन्यभक्ताःप्रियवादिनश्चहिताश्चवश्याश्चतथैवराजन् ॥ १ ॥ पितापरंदैवतंमानवानांमातुर्विशिष्टंपितरंवदंति ॥ ज्ञानस्यलाभंपरमंवदंतिजितेंद्रियार्थाःपरमाप्नुवंति ॥ २ ॥ रणाजिरेयत्रशराग्निसंस्तरेनृपात्मजोघातमवाप्यदह्यते ॥ प्रयातिलोकानमरैःसुदुर्लभान्निषेवतेस्वर्गफलंयथासुखं ॥ ३ ॥ श्रांतंभीतंभ्रष्टशस्त्रंरुदंतंपराङ्मुखंपारिबर्हैश्चहीनं ॥ अनुद्यंतंरोगिणंयाचमानंनवैहिंस्याद्बालवृद्धौचराजन् ॥ ४ ॥ पारिबर्हैःसुसंयुक्तमुद्यतंतुल्यतांगतं ॥ अतिक्रमेत्तंनृपतिःसंग्रामेक्षत्रियात्मजं ॥ ५ ॥ तुल्यादिहवधःश्रेयान्विशिष्टाच्चेतिनिश्चयः ॥ निहीनात्कातराच्चैवकृपणाद्गर्हितोवधः ॥ ६ ॥ पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्चनराधिप ॥ पापएषवधःप्रोक्तोनरकायेतिनिश्चयः ॥ ७ ॥ नकश्चित्त्रातिवैराजन्दिष्टांतवशमागतं ॥ सावशेषायुषंचापिकश्चिन्नैवापकर्षति ॥ ८ ॥ स्निग्धैश्चक्रियमाणानिकर्माणीहनिवर्तयेत् ॥ हिंसात्मकानिसर्वाणिनायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९ ॥ गृहस्थानांतुसर्वेषांविनाशमभिकांक्षतां ॥ निधनंशोभनंतातपुलिनेषुक्रियावतां ॥ १० ॥

पादौचमनश्चैवसुसंयतं विद्यातपश्चकीर्तिश्चसतीर्थफलमश्नुतइति पुलिनेष्वपिसमुद्रगामिन्यएवनद्यःप्रशस्ताः तथाचश्रुतिः इदंतेन्याभिरसमानमद्भिर्याःकाश्चसिंधुंप्रवहंतिनद्यः सर्पोजीर्णामिवत्वचंजहातिपापंसशिरस्कोभ्युपेत्येति योप्सुनावंप्रतिष्ठितांवेदप्रत्येवतिष्ठतीतिच नावंतारकाख्यांप्रणवरूपांब्रह्मविद्यां यद्यप्येवंसर्वासामपांब्रह्मविद्याप्रदत्वंप्राप्तं तथापियथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतिआग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवत्सामान्यशास्त्रंविशेषेणावरुध्यते एवमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिविशेषश्रुतेरविमुक्तांतर्गतास्वेवाप्सुतन्नियम्यते अत्रापिअप्सुइतिश्रौतसप्तमी पुलिनेष्वितिपदेनसामीप्येव्याख्याता तेनअपांसमीपेपिमरणंयुक्तं ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तच्चनहठेनसंपादनीयमित्याह आयुषीति तथाहि तेनहियदृच्छामरणप्रकारेणयदकारणाद्भवतिअज्ञानमात्रापनयेनस्वतःसिद्धंमोक्षरूपंततत्कारणैःतीर्थमरणैर्हठादुपपादितंभवति यथोक्तंवासिष्ठेखिलग्रंथे मो
क्षक्षेत्रेविमूढांतःकरणायेथवामृताः क्षेत्रमाहात्म्यतस्तेपिसंतिक्षेत्रफलान्वितार्इति विमूढांतःकरणाः इदंमुक्तिक्षेत्रमित्यप्यजानंतः क्षेत्रफलंमोक्षस्तदन्विताःमुक्ताइत्यर्थः अत्रहिजंतोरित्युदाहृतश्रुत्यायद्यप्यत्रा
प्यज्ञानापनयोस्त्येव तथापिसएवात्रशमादिकंविनामरणेनहठात्साध्यतइतिमोक्षस्यापिहठसाध्यत्वमुपचाराटुक्तंभवति ॥ ११ ॥ तीर्थेपिहठान्मरणंनिंदति तथेति देहात् ल्यब्लोपेपंचमी देहंप्राप्ययेनपुंसा पंच
त्वमित्यनुकृष्यते उपपादितंहठेनजलप्रवेशादिनासंपादितं तस्यतथाशरीरंपूर्वदेहप्रकारमेवशरीरंभवति देहत्यागीयातनाशरीरंप्राप्नोतीत्यर्थः सोयंअध्वानंमोक्षमार्गंगतोपिकुत्सितत्वादध्वानंगतकः यतोयंमो
क्षक्षेत्रेपिगृहाद्गृहंदेहाद्देहंप्राप्तः ॥ १२ ॥ तत्किमस्यमोक्षोनास्त्येवेत्याशंक्याह द्वितीयमिति तत्रगृहाद्गृहांतरप्राप्तौद्वितीयंकारणंकाश्यांमृतस्यापियातनादेहप्राप्तौएकंकारणंहठमरणमभूत् ततोपिदेहांतरप्राप्तौद्वि

आयुषिक्षयमापन्नेपंचत्वमुपगच्छति ॥ तथात्यकारणाद्भवतिकारणैरुपपादितं ॥ ११ ॥ तथाशरीरंभवतिदेहाद्येनोपपादितं ॥ अध्वानंगतकश्चायंप्राप्तश्चायं
गृहाद्गृहं ॥ १२ ॥ द्वितीयंकारणंतत्रनान्यत्किंचनविद्यते ॥ तद्देहंदेहिनांयुक्तंमोक्षभूतेषुवर्तते ॥ १३ ॥ शिरास्नाय्वस्थिसंघातंबीभत्सामेध्यसंकुलं ॥ भूताना
मिंद्रियाणांचगुणानांचसमागमं ॥ १४ ॥ त्वगंतंदेहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिंतकाः ॥ गुणैरपिपरिक्षीणंशरीरंमर्त्यतांगतं ॥ १५ ॥ शरीरिणापरित्यक्तंनिश्चे
ष्टंगतचेतनं ॥ भूतैःप्रकृतिमापन्नैस्ततोभूमौनिमज्जति ॥ १६ ॥

तीयंकारणंनास्ति तस्ययातनादेहस्यभोगदेहत्वेनकर्मदेहत्वाभावाद्देहांतरोत्पादकत्वंनास्तीत्यर्थः तद्देहंक्लीबत्वमार्षं देहिनांसोपियातनादेहोमोक्षभूतेषुमोक्षयोग्येषुरुद्रपिशाचेषुयुक्तंआत्महत्यापापनिर्हरणाय
यातनार्थंयोजितंवर्तते ॥ १३ ॥ यातनादेहस्यस्वरूपमेतद्देहतुल्यमित्याह शिरेति गुणानांविषयाणांवासनामयानां ॥ १४ ॥ त्वगंतंत्वगेवअंतेसमीपेयस्य त्वगस्थिमात्रंमेदोमांसवर्जितमित्यर्थः गुणैःसौंद
र्यादिभिः मर्त्यतांवायवीयमपिपूर्ववासनावशान्मनुष्यतामिवगतं ॥ १५ ॥ अतएवतन्नाशोपिमर्त्यशरीरनाशवद्देवेत्याह शरीरिणेति कंचुकिनाकंचुकमिवमुक्तेनपरित्यक्तं भूतैःअपंचीकृतैः प्रकृतिंस्वंस्वंकारणं
यद्वा भूतैर्यातनादेहारंभकैः प्रकृतिंआत्मानंप्राप्तैः एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयांतीतिश्रुतेः ततोभूमौनिमज्जतिलोकदृष्ट्या तथाचनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेइति
प्राणानांप्रत्यगात्मनिविद्वद्दृष्ट्यालयंप्रदर्श्यसउच्छ्वयत्याध्मातोमृतःशेतइतिलोकदृष्ट्याशरीरस्यभूमौलयोपिश्रुत्याप्रदर्शितः इदमपिरुद्रपिशाचानामेवदृष्ट्यानत्वस्मद्दृष्ट्यातेष्वेवतस्यवर्तनादितिध्येयं ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ननुपाद्मेमाघमाहात्म्येवाराणस्यांमृतस्यापिब्राह्मणस्यदशजन्मानिस्मर्यंतेतत्कथंद्वितीयंकारणंतत्रेतिजन्मांतरप्रापकंकारणांतरंतस्यनास्तीत्युक्तमित्याशंक्याहार्धेन भावितमिति तत्पिशाचशरीरंकर्मयोगेन
आत्महत्यायाइवब्रह्महत्यादीनामनेकजन्मप्रापकाणामनेकेषांकर्मणांकाश्यांकृतानांसंभवात्तत्तत्कर्मवासनयातत्रतत्रयातनाशरीरेजायते नचैवंदेशांतरमरणादविशेषइत्याशंक्याह इदमिति इदंयातनाशरी
रादन्यत्यत्रयत्रविषयेनिमग्नंसत्म्रियतेतत्तत्स्वभावस्तत्तद्रूपोऽपरोविसर्गोजन्मकर्मणःफलभूतोदृष्टः यातनाशरीरविसर्गस्तुत्यक्तशरीरसजातीयोनभवतीत्यर्थः विमर्दइतिपाठेपिसएवार्थः ॥ १७ ॥ यातनादे
 हस्यतुततोवैलक्षण्यमाह नजायतइति भूतात्मारुद्रपिशाचः नजायतेस्वेनरूपेणनाविर्भवतियावत्पापक्षयं ॥ १८ ॥ आयतनंअधिष्ठानंप्राप्यउपाधिजनितकालुष्यत्यागेनावगम्य आयतनस्वरूपमाह मनस

भावितंकर्मयोगेनजायतेतत्रतत्रह ॥ इदंशरीरंवैदेहम्रियतेयत्रयत्रह ॥ तत्स्वभावोपरोदृष्टोविसर्गःकर्मणस्तथा ॥ १७ ॥ नजायतेतुनृपतेकंचित्कालमयंपुनः ॥
परिभ्रमतिभूतात्माद्यामिवांबुधरोमहान् ॥ १८ ॥ सपुनर्जायतेराजन्प्राप्येहायतनंनृप ॥ मनसःपरमोह्यात्माइंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ १९ ॥ विविधानांचभूतानां
जंगमाःपरमानृप ॥ जंगमानामपितथाद्विपदाःपरमामताः ॥ द्विपदानामपितथाद्विजावैपरमाःस्मृताः ॥ २० ॥ द्विजानामपिराजेंद्रप्रज्ञावंतःपरामताः ॥ प्राज्ञा
नामात्मसंबुद्धाःसंबुद्धानाममानिनः ॥ २१ ॥ जातमन्वेतिमरणंनृणामितिविनिश्चयः ॥ अंतवंतिहिकर्माणिसेवंतेगुणतःप्रजाः ॥ २२ ॥ आपन्नेतूत्तरांकाष्ठांसू
र्येयोनिधनंव्रजेत् ॥ नक्षत्रेचमुहूर्तेचपुण्येराजन्सपुण्यकृत् ॥ २३ ॥ अयोजयित्वाक्लेशेनजनंप्लाव्यचदुष्कृतं ॥ मृत्युनात्मकृतेनेहकर्मकृत्वात्मशक्तिभिः ॥ २४ ॥
विषमुद्बंधनंदाहोदस्युहस्तात्तथावधः ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चप्राकृतोवधउच्यते ॥ २५ ॥ नचैभिःपुण्यकर्माणोयुज्यंतेचाभिसंधिजैः ॥ एवंविधैश्चबहुभिरपरैः
प्राकृतैरपि ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वंभित्वाप्रतिष्ठंतेप्राणाःपुण्यवतांनृप ॥ मध्यतोमध्यपुण्यानामधोदुष्कृतकर्मणां ॥ २७ ॥ एकःशत्रुर्नद्वितीयोस्तिशत्रुरज्ञानतुल्यःपुरु
षस्यराजन् ॥ येनावृतःकुरुतेसंप्रयुक्तोघोराणिकर्माणिसुदारुणानि ॥ २८ ॥

इति निःसंकल्पमेवमोक्षलक्षणमित्यर्थः तस्मान्निःसंकल्पस्तटस्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिमैत्रायणीयश्रुतेः ॥ १९ ॥ एवंजंतुतारतम्यवर्जितांदेशविशेषायत्तांगतिमुक्त्वाकालायत्तांगतिंवक्तुंजंतुतारतम्यंता
वदाह विविधानामिति ॥ २० ॥ आत्मसंबुद्धाःयोगिनः अमानिनःयोगैश्वर्यकृतदर्पहीनाः ॥ २१ ॥ दर्पत्यागमूलंविवेकमाह जातमिति ॥ २२ ॥ पुण्यकृत्ब्रह्मलोकंगंतुमधिकारीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र
मुख्यंसाधनंजनंक्लेशेनअयोजयित्वेति अत्रापियादृच्छिकमेवमरणंश्रेयइत्याह मृत्युनेति आत्मकृतेनकालजेन ॥ २४ ॥ विषमिति योगीअत्यंतव्याधिपीडाग्रस्तोपिदुर्मरणंनेच्छेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥
उत्तरायणेमृतानांपुण्यकृतांगतिमाह ऊर्ध्वमिति सूर्यमंडलंभित्वेत्यर्थः सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीतिश्रुतेः मध्यतोमनुष्यलोके प्रासंगिकोयमर्धश्लोकः ॥ २७ ॥ देशकालनिरपेक्षागतिस्तुकेवलमज्ञानाख्य
शत्रोरपगममात्रादेवेत्याह एकइतिद्वाभ्यां ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्यप्रबाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंयथास्यात्तथावृद्धानुपास्यप्रभवेत सःअज्ञानशत्रुःप्रज्ञाशरेणोन्मथितःपरैतिनश्यतिहेराजपुत्र ॥ २९ ॥ आश्रमत्रयधर्मःप्रज्ञाप्राप्तावुपायइत्याह अधीत्येति श्रेयःस्थित्वाश्रे योर्थेतिष्ठतिसन्नद्धोभवतीतिश्रेयःस्थित्वामोक्षकामः आतोमनिन्कनिब्वनिपश्चेतिक्वनिबंतोयंशब्दः ॥ ३० ॥ अध्ययनादियोग्यांन्त्ययोनिंप्रशंसति उपभोगैरितिचतुर्भिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ योधर्माव मंतासकामात्माभवेत् सचकामेनवंच्यते ॥३४॥ प्रीतिपुराणेनप्रीत्याचिरंतनेन पुरोगेणेतिपाठःस्वच्छः दीपोपमानिस्नेहेनसंवर्धनीयानि यावदर्थान्सर्वान्विषयान् दयावान्भूतानिपश्यतिविरक्तोर्थान्नपश्यति

प्रबाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंवृद्धानुपास्यप्रभवेतयस्य ॥ प्रयत्नसाध्योहिसराजपुत्रप्रज्ञाशरेणोन्मथितःपरैति ॥ २९ ॥ अधीत्यवेदंतपसाब्रह्मचारीयज्ञान्शक्त्या सन्निगृह्येहपंच ॥ वनंगच्छेत्पुरुषोधर्मकामःश्रेयःस्थित्वास्थापयित्वास्ववंशं ॥ ३० ॥ उपभोगैरपित्यक्तंनात्मानंसादयेन्नरः ॥ चंडालत्वेपिमानुष्यंसर्वथातात शोभनं ॥ ३१ ॥ इयंहियोनिःप्रथमायांप्राप्यजगतीपते ॥ आत्मावैशक्यतेत्रातुंकर्मभिःशुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ कथंनविप्रणश्येमयोनितोस्याइतिप्रभो ॥ कुर्वं तिधर्मंमनुजाःश्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥ योदुर्लभतरंप्राप्यमानुष्यंद्विषतेनरः ॥ धर्मावमंताकामात्माभवेत्सखलुवंच्यते ॥ ३४ ॥ यस्तुप्रीतिपुराणेनचक्षु षातातपश्यति ॥ दीपोपमानिभूतानियावदर्थान्नपश्यति ॥ ३५ ॥ सांत्वेनान्नप्रदानेनप्रियवादेनचाप्युत ॥ समदुःखसुखोभूत्वासपरत्रमहीयते ॥ ३६ ॥ दानंत्या गःशोभनामूर्तिरद्भ्योभूपप्लाव्यंतपसावैशरीरं ॥ सरस्वतीनैमिषपुष्करेषुयेचाप्यन्येपुण्यदेशाःपृथिव्यां ॥ ३७ ॥ गृहेषुयेषामसवःपतंतितेषामथोनिर्हरणंप्रशस्तं ॥ यानेनवैप्रापणंचश्मशानेशौचेननूनंविधिनाचैवदाहः ॥ ३८ ॥ इष्टिःपुष्टिर्यजनंयाजनंचदानंपुण्यानांकर्मणांचप्रयोगः ॥ शक्त्यापित्र्यंयच्चकिंचित्प्रश स्तंसर्वाण्यात्मार्थेमानवोयंकरोति ॥ ३९ ॥ धर्मशास्त्राणिवेदाश्चषडंगानिनराधिप ॥ श्रेयसोर्थेविधीयंतेनरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४० ॥ भीष्मउवाच एतद्वैसर्वमाख्यातंमुनिनासुमहात्मना ॥ विदेहराजायपुराश्रेयसोर्थेनराधिप ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पराशरगीतायांसप्तनवत्यधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच पुनरेवतुपप्रच्छजनकोमिथिलाधिपः ॥ पराशरंमहात्मानंधर्मेपरमनिश्चयं ॥ १ ॥

यःसमहीयतेइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुनरावृत्तिमतींगतिमाह दानमित्यादिना शोभनामूर्तिःशांताआकृतिः हेभूप अद्भ्यःअद्भिःतपसाचशरीरंप्लाव्यंशोधनीयं तत्रआपःक्वत्याइत्यतआह सरस्वतीति अन्येकुरुक्षेत्राद्याः ॥ ३७ ॥ उक्तएवार्थेप्रकारांतरमाह गृहेष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्त मर्थंसंक्षेपेणवक्तुमारभतेपुनरेवेत्यध्यायं ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रेयःश्रेयःसाधनं ॥ २ ॥ ज्ञानमेवपरागतिःहेज्ञानहेचिन्मात्रस्वरूप प्रत्यक्तिरेवपरागतिरित्यर्थः वापःदानं क्षेत्रेसत्पात्रे बीजमितिपाठेबीजमिवन्युप्तमितिसएवार्थः ॥ ३ ॥ किंकृतंनविनश्यतीत्यस्यैवोत्तरं प्रायेणाध्यायशेषः अधर्मैतिच्छेदः अभयंकृतंअभयंकरंदानंदत्वासंन्यासंकृत्वेत्यर्थः सिद्धिंमोक्षंअनिवर्तनंस्थानं इदंचतुर्थप्रश्नस्योत्तरं ॥ ४ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योयोददातितमभितःसदाऽभयंवर्तते ॥ ५ ॥ बुद्धिमान्आसंगशून्यः दुर्बुद्धिर्मनसाविषयसंगवान् ॥ ६ ॥ श्लिष्यतेआलिंगति तङार्षः पर्णवत्पर्णमिव ॥ ७ ॥ कारणाफलदानात्मिकाक्रियातन्निर्दैत्त्यपेक्षी समभिपद्यतेफलंप्राप्नोति ततोऽधर्मात् कर्ता कर्तृत्वाभिमानी ॥ ८ ॥ नभिद्यंतेकर्मफलैर्नक्लिश्यंति तेषांकर्माश्लेषात् कस्तर्हिभिद्यतेऽतआह बुद्धीति नबुध्यतेदुश्चेष्टितमितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ यथानयांबद्धःसेतुर्नैवसीदति स्रोतःपुष्टिंकरोति एवंअस

जनकउवाच किंश्रेयःकागतिर्ब्रह्मन्किंकृतंनविनश्यति ॥ क्वगतोननिवर्तेततन्मेब्रूहिमहामते ॥ २॥ पराशरउवाच असंगःश्रेयसोमूलंज्ञानंज्ञानगतिःपरा ॥ चीर्णंतपोनप्रणश्येद्वापःक्षेत्रेननश्यति ॥ ३ ॥ छित्वाऽधर्ममयंपाशंयदाधर्मेभिरज्यते ॥ दत्वाभयकृतंदानंतदासिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ योददातिसहस्राणिगवामश्वशतानिच ॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसदातमभिवर्तते ॥ ५ ॥ वसन्विषयमध्येपिनवसत्येवबुद्धिमान् ॥ संवसत्येवदुर्बुद्धिरसत्सुविषयेष्वपि ॥ ६ ॥ नाधर्मःश्लिष्यतेप्राज्ञंपयःपुष्करपर्णवत् ॥ अप्राज्ञमधिकंपापंश्लिष्यतेजतुकाष्ठवत् ॥ ७॥ नाधर्मःकारणापेक्षीकर्तारमभिमुंचति ॥ कर्ताखलुयथाकालंततःसमभिपद्यते ॥ ८ ॥ नभिद्यंतेकृतात्मानआत्मप्रत्ययदर्शिनः ॥ बुद्धिकर्मेंद्रियाणांहिप्रमत्तोयोनबुध्यते ॥ शुभाशुभेप्रसक्तात्माप्राप्नोतिसुमहद्भयं ॥ ९ ॥ वीतरागोजितक्रोधःसम्यग्भवतियःसदा ॥ विषयेवर्तमानोपिनसपापेनयुज्यते ॥ १० ॥ मर्यादायांधर्मसेतुर्निबद्धोनैवसीदति ॥ पुष्टस्रोतइवासक्तःस्फीतोभवति संचयः ॥ ११ ॥ यथाभानुगतंतेजोमणिःशुद्धःसमाधिना ॥ आदत्तेराजशार्दूलतथायोगःप्रवर्तते ॥ १२ ॥ यथातिलानामिहपुण्यसंश्रयात्पृथक्पृथग्यातिगुणोतिसौम्यतां ॥ तथानराणांतुविभावितात्मनांयथाश्रयंसत्वगुणःप्रवर्तते ॥ १३ ॥ जहातिदारांश्चजहातिसंपदःपदंचयानंविविधाश्चसत्क्रियाः ॥ त्रिविष्टपेजातमतिर्यदानरस्तदास्यबुद्धिर्विषयेषुभिद्यते ॥ १४ ॥ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषुयोनरोनबुध्यतेह्यात्महितंकथंचन ॥ ससर्वभावानुगतेनचेतसानृपामिषेणैवझषोविकृष्यते ॥ १५ ॥ संघातवन्मर्त्यलोकःपरस्परमपाश्रितः ॥ कदलीगर्भनिःसारोनौरिवाप्सुनिमज्जति ॥ १६ ॥

क्तःधर्मएवसेतुर्यस्यसः मर्यादायांबद्धोनैवसीदति संचयस्तपोवृद्धिश्चस्फीताभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ समाधिनानियमेनदृष्टांते दार्ष्टांतिकेतुसमाधिनाध्यानेन यथामणिःसौरंतेजआदत्तेएवंजीवोब्रह्मभावमादत्ते मणिद्वारावन्हेरिवयोगद्वाराब्रह्मभावाभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सौम्यतांरम्यतांयथाश्रयंपुनःपुनर्वासनाभ्यासाद्बहुलंतदभावेऽल्पःसत्वगुणःप्रवर्तते ॥ १३ ॥ भिद्यतेशब्दादिभ्योव्यावृत्ताभवति ॥ १४ ॥ आमिषेणवडिशगर्भितेन झषोमत्स्यः ॥ १५ ॥ संघातवद्देहेंद्रियादिसमुदायवत् मर्त्यलोकःस्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः अपाश्रितःउपकारकः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेति सदामृत्युःसन्निहितोस्तीतिसदैवधर्मःकार्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ धर्मेणचित्तशुद्धौसत्यांयोगाभ्यासःकार्यइत्याह यथेति अगोचरेपिमार्गेगुरूक्तयुक्त्याऽभ्यासादेवगच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ योगाभावेऽनिष्ट माह मरणमिति जन्मनिजन्मनिमित्तं मोक्षधर्मेषुमोक्षधर्मान्अजानन् ॥ १९ ॥ ज्ञानमार्गेप्रवृत्तस्यतूभयत्रापिसुखमित्याहार्धेन बुद्धीति विस्तराःवैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि संक्षेपास्त्यागादयः परार्थंअनात्म भूतफलार्थं ॥ २० ॥ मृणालेतिलुप्तविभक्तिकं बिसतंतुःकर्दममिवात्मोपाधिभूतंमनस्त्यजतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मनःकृतःसंसारोमनसैवनश्यतीत्याह मनइति त्मानंआत्मानं संधिरार्षः प्रणयतेयोगोन्मुखंकरो ति सयोगीएनंमनोरूपमात्मानमभियुंजतिपरस्यांकाष्ठायांयुनक्तिप्रविलापयति युक्तःयोगसिद्धः तंपरंसर्वोपाधिहीनंआत्मानं ॥ २२ ॥ परार्थेइंद्रियतृप्त्यर्थे एतदेवस्वंकार्यमितियोमन्यतेमूढःसःस्वकार्यात् योगात् ॥ २३ ॥ योगाच्च्युतस्यगतिमाह अधइति स्वर्गेपरांगतिंइंद्रलोकं ॥ २४ ॥ योगस्थस्यगतिमाह मृन्मयेइति द्रवःद्रवद्रव्यंजलादिनश्यतिनक्षीयतेनक्षरतीत्यर्थः श्यतीतिशोतनूकरणेइत्यस्यरूपं शरीरं

नधर्मकालःपुरुषस्यनिश्चितोनचापिमृत्युःपुरुषंप्रतीक्षते॥सदाहिधर्मस्यक्रियैवशोभनायदानरोमृत्युमुखेभिवर्तते॥ १७॥ यथांधःस्वगृहेयुक्तोह्यभ्यासादेवगच्छति॥तथायुक्तेनमनसाप्राज्ञोगच्छतितांगतिं॥ १८॥ मरणंजन्मनिप्रोक्तंजन्मवैमरणाश्रितं॥अविद्वान्मोक्षधर्मेषुबद्धोभ्रमतिचक्रवत् ॥ १९॥ बुद्धिमार्गप्रयातस्यसुखंत्विहपरत्रच॥विस्तराःक्लेशसंयुक्ताःसंक्षेपास्तुसुखावहाः॥परार्थंविस्तराःसर्वेत्यागमात्महितंविदुः॥ २०॥ यथामृणालानुगतमाशुमुंचतिकर्दमं॥तथात्मापुरुषस्येहमनसापरिमुच्यते॥ २१॥ मनःप्रणयतेत्मानंसएनमभियुंजति॥युक्तोयदासभवतितदातंपश्यतेपरं ॥ २२॥ परार्थेवर्तमानस्तुस्वंकार्यंयोभिमन्यते॥इंद्रियार्थेषुसंयुक्तःस्वकार्यात्परिमुच्यते॥ २३॥ अधस्तिर्यग्गतिंचैवस्वर्गेचैवपरांगतिं॥प्राप्नोतिसुकृतैरात्माप्राज्ञस्येहेतरस्यच॥ २४॥ मृन्मयेभाजनेपक्वेयथावैनश्यतिद्रवः॥तथाशरीरंतपसातप्तंविषयमश्नुते॥ २५॥ विषयानश्नुतेयस्तुनसभोक्ष्यत्यसंशयं ॥ यस्तुभोगांस्त्यजेदात्मासवैभोक्तुंव्यवस्यति ॥ २६॥ नीहारेणहिसंवीतःशिश्नोदरपरायणः॥जात्यंधइवपंथानमावृतात्मानबुध्यते॥ २७॥

बुद्धिर्लिंगंवा तप्तंआलोचितं विषयंब्रह्मलोकांतंअश्नुतेव्याप्नोति नतुत्यजतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ शरीरपदेनलिंगस्यैवभोक्तृत्वंसूचितंतद्व्याचष्टे विषयानिति योविषयान्अश्नुतेआलोकइवव्याप्नोतिप्रकाशयतिसा क्षी नासौभोक्तेत्यर्थः यस्तुआत्माबुद्धिप्रधानश्चिदाभासोजीवोभोक्ताभोगांस्त्यजेद्वैराग्यावेशात् सएवभोक्तुंव्यवस्यतिअध्यवसायंकरोति तथाचश्रुतिर्द्विविधमात्मानंदर्शयति द्वासुपर्णासयुजासखायासमानं वृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति भोक्तुंविनश्यतीतिपाठेभोगार्थंजन्मांतरलाभायैवम्रियतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वभोक्तात्माकुतोनोपलभ्यतइत्यतआह नीहारेणेति आवृतात्माजीवः नबुध्यतेअनावृतंस्वस्वरूपमित्यर्थः तथाचश्रुतिरभोक्तारमीशमावृतंदर्शयति नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति ॥ २७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथार्थंमूलधनानुसारेणयथाधनलाभः एवंकर्मविज्ञानानुसारेणगतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्मादात्ममोक्षाययतेतेत्याशयेनाह अहोरात्रेति अहोरात्रमयेकालप्रधाने ॥२९॥३०॥३१॥ ज्ञाततत्त्वस्यजन्मांतरंनास्तीत्याहदृष्टांतेनैव नहीति अन्यत्जलात्परं ॥ ३२ ॥ भावेनधीवराभिप्रायेण धीवरस्तंतुनानावमिवमनःअभियोगेनभावनाभिनिवेशेनशरीरंप्रचिकीर्षति अंतर्भावितण्यर्थोयं कारयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अभियोगबलादेवनदीसमुद्रदृष्टांतेनमनसोमूलप्रकृतौलयमाह यथेति योगात्अभियोगात् अभिसंश्रियते मनसेतिशेषः ॥ ३४ ॥ योगाभावेदोषमाह स्नेहेति प्रकृतिस्थाःअज्ञानवशाः ॥ ३५ ॥

वणिग्यथासमुद्राद्वैयथार्थंलभतेधनं॥ तथामर्त्यार्णवेजंतोःकर्मविज्ञानतोगतिः॥ २८ ॥ अहोरात्रमयेलोकेजरारूपेणसंसरन् ॥ मृत्युर्ग्रसतिभूतानिपवनंपन्नगोयथा॥ २९॥ स्वयंकृतानिकर्माणिजातोजंतुःप्रपद्यते॥ नाकृत्वालभतेकश्चित्किंचिदत्रप्रियाप्रियं ॥ ३० ॥ शयानंयांतमासीनंप्रवृत्तंविषयेषुच ॥ शुभाशुभानिकर्माणिप्रपद्यंतेनरंसदा॥ ३१ ॥ नह्यन्यत्तीरमासाद्यपुनस्तर्तुंव्यवस्यति॥ दुर्लभोदृश्यतेह्यस्यविनिपातोमहार्णवे॥ ३२॥ यथाभावावसन्नाहिनौर्महांभसितंतुना॥ तथामनोभियोगाद्वैशरीरंप्रचिकीर्षति॥ ३३॥ यथासमुद्रमभितःसंश्रिताःसरितोपराः॥ तथाद्याप्रकृतिर्योगादभिसंश्रियतेसदा ॥ ३४ ॥ स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसोनराः॥ प्रकृतिस्थाविषीदंतिजलेसैकतवेश्मवत्॥ ३५॥ शरीरगृहसंज्ञस्यशौचतीर्थस्यदेहिनः ॥ बुद्धिमार्गप्रयातस्यसुखंत्विहपरत्रच॥ ३६॥ विस्तराःक्लेशसंयुक्ताःसंक्षेपास्तुसुखावहाः॥ परार्थंविस्तराःसर्वेंत्यागमात्महितंविदुः ॥ ३७॥ संकल्पजोमित्रवर्गोज्ञातयःकारणात्मकाः ॥ भार्यापुत्रश्चदासश्चस्वमर्थमुपभुंजते॥ ३८॥ नमातानपिताकिंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते॥ दानपथ्यौदनोजंतुःस्वकर्मफलमश्नुते॥ ३९ ॥ मातापुत्रःपिताभ्राताभार्यामित्रजनस्तथा॥ अष्टापदपदस्थानेदक्षमुद्रेवलक्ष्यते ॥ ४० ॥ सर्वाणिकर्माणिपुराकृतानिशुभाशुभान्यात्मनोयांतिजंतोः ॥ उपस्थितंकर्मफलंविदित्वाबुद्धिंतथाचोदयतेंतरात्मा॥ ४१ ॥ व्यवसायंसमाश्रित्यसहायान्योधिगच्छति॥ नतस्यकश्चिदारंभःकदाचिदवसीदति॥ ४२॥

शरीरगृहस्यसंज्ञैवसंज्ञायस्य देहगतंनामरूपं आत्मधर्मत्वेनमन्यमानस्यदेहिनोदेहाभिमानवतः शौचंआंतरंभावशुद्धिः बाह्यंचप्रसिद्धं बुद्धिरात्मज्ञानंदेवताद्युपासनंवा॥ ३६ ॥ विस्तराइतिश्लोकोव्याख्यातः ॥ ३७ ॥ योगविघ्नभूताकुटुंबचिंतानकार्येत्याह संकल्पजइत्यादिना ॥ ३८ ॥ दानमेवपथिस्वर्गमार्गेहितंओदनस्थानीयंपाथेयंयस्यसःदानपथ्यौदनः ॥ ३९ ॥ अष्टापदपदंसुवर्णंकार्षापणस्तस्यस्थानेहेदक्षयथामुद्रारेखाविशेषास्तद्वन्मात्राद्यइत्यर्थः स्वर्णवत्स्वादृष्टमेवस्वाभ्युदयहेतुः रेखावत्बांधवादयोनाममात्रं खर्परेरेखेवनिर्दैवेमात्रादयोनिष्फलाइत्यर्थः दक्षसूत्रेणलक्ष्यतइतिपाठेसूत्रेणसूचकेनमुद्रयेतियावत् यथामुद्रयाकार्षापणविशेषोलक्ष्यते एवंमात्रादिनाजातिविशेषइत्यर्थः ॥ ४० ॥ यांतिफलंदातुमितिशेषः ॥ ४१ ॥ व्यवसायंउद्योगं ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अद्वैधमनसंएकाग्रचित्तं ॥ ४३ ॥ विस्मयात्स्मयोगर्वस्तदभावात् ॥ ४४ ॥ गर्भात्गर्भप्रवेशमारभ्य यत्यस्मात्तदुभयंशुभाशुभं अपरिहारवान्परिहर्तुमशक्यः कालेनप्राप्तेनविच्छेदिनाजीवननाशकेन सहायेनमृत्युःकर्मांतिकंदिष्टांतंविनाशाख्यंप्रापयेत् दारोःकाष्ठस्यचूर्णंअश्मसारविहितंक्रकचकृतं समाशीतोष्णसाम्यवतीगतिर्यस्यससमगतिर्वायुः दारुचूर्णमिवमृत्युर्नरंकालेनांतंनयतीत्यर्थः तस्माद्यदृच्छ यागतैरन्नादिभिःप्राणान्धारयित्वामोक्षार्थंयतनीयमितिसिद्धं ॥ ४५ ॥ स्वरूपतांस्वस्यरूपंहिरण्यंपशवो विवाहाइतिश्रुतंरूपमिवरूपंयस्यस्वकुलानुसारिविवाहादिकंतदेवतत्तातां आत्मकृतंविस्तरंपुत्रसंतत्या

अद्वैधमनसंयुक्तंशूरंधीरंविपश्चितं ॥ नश्रीःसंत्यजतेनित्यमादित्यमिवरश्मयः ॥ ४३ ॥ आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया ॥ समारभेदनिंद्यात्मा नसोर्थःपरिषीदति ॥ ४४ ॥ सर्वःस्वानिशुभाशुभानिनियतंकर्माणिजंतुःस्वयंगर्भात्संप्रतिपद्यतेतदुभयंयत्तेनपूर्वंकृतं ॥ मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिःकालेनविच्छेदिनादारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितंकर्मांतिकंप्रापयेत् ॥ ४५ ॥ स्वरूपतामात्मकृतंचविस्तरंकुलान्वयंद्रव्यसमृद्धिसंचयं ॥ नरोहिसर्वोलभतेयथाकृतंशुभाशुभेनात्मकृतेनकर्मणा ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोजनकोराजन्याथातथ्यंमनीषिणा ॥ श्रुत्वाधर्मविदांश्रेष्ठःपरांमुदमवापह ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०प०पराशरगीतायांअष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ पराशरगीतासमाप्ता ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच सत्यंदमंक्षमांप्रज्ञांप्रशंसंतिपितामह ॥ विद्वांसोमनुजालोकेकथमेतन्मतंतव ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्येहमितिहासंपुरातनं ॥ साध्यानामिहसंवादंहंसस्यचयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ हंसोभूत्वाथसौपर्णस्त्वजोनित्यःप्रजापतिः ॥ सवैपर्येतिलोकांस्त्रीनथसाध्यानुपागमत् ॥ ३ ॥ साध्याऊचुः शकुनेवयंस्म देवावैसाध्यास्त्वामनुयुंक्ष्महे ॥ पृच्छामस्त्वांमोक्षधर्मंभवांश्चकिलमोक्षवित् ॥ ४ ॥ श्रुतोसिनःपंडितोधीरवादीसाधुशब्दश्चरतेतेपतत्रिन् ॥ किंमन्यसेश्रेष्ठतमंद्विजत्वंकस्मिन्मनस्तेरमतेमहात्मन् ॥ ५ ॥ तन्नःकार्यंपक्षिवरप्रशाधियत्कार्याणांमन्यसेश्रेष्ठमेकं ॥ यत्कृत्वावैपुरुषःसर्वबंधैर्विमुच्यतेविहगेंद्रेहशीघ्रं ॥ ६ ॥

दिपौष्कल्यं कुलान्वयंसत्कुलेजन्म यथाकृतंकृतमनतिक्रम्य यस्मात्सर्वंप्राक्कर्मवशादेवलभ्यतेऽतस्तदर्थंयत्नमकुर्वन्नात्मलाभान्नपरंविद्यतइतिवचनादात्मतत्त्वसाक्षात्कारार्थंयतेतैवेतिभावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिशांतिप०मोक्षधर्म०नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अन्नाद्यर्थंयत्नमकुर्वतायत्कर्तव्यंतन्निरूपयितुंहंसगीताआरभ्यते सत्यंदमंक्षमांप्रज्ञामित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हेद्विजपक्षिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भोअमृताशाःअमृतभुजोदेवाः तपःस्वधर्माचरणं दमोबाह्येंद्रियनियमः सत्यंयथार्थभाषणं आत्माभिगुप्तिश्चित्तजयः ग्रंथीन्रागादीन् स्ववशंस्वाधीनतां प्रियाप्रिययोर्हर्षविवादौनकर्तव्याावित्यर्थः ॥ ७ ॥ अरुंतुदोमर्मच्छित् नृशंसवादीनिष्ठुरवादीचनस्यात् हीनतःनीचात्परंशास्त्ररहस्यंचनाददीत उषतींअकल्याणींदाहकरीं पापलोक्यांनरकप्रदां ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥ क्षेपायमाणंअधिक्षेपकारिणं अभिषंगव्यलीकंअभिनिवेशवशादप्रियं ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपनिषत्रहस्यं वेदाधिगमस्यफलंसत्यवचनमित्यर्थः तस्यापिफलंदमः ॥ १३ ॥ विधित्साविशिष्टापिपासा धेटूपानेऽस्यरूपं तृष्णावेगमित्यर्थः ब्राह्मणंब्र

हंसउवाच इदंकार्यममृताशाःशृणोमितपोदमःसत्यमात्माभिगुप्तिः॥ ग्रंथीन्विमुच्यहृदयस्यसर्वान्प्रियाप्रियेस्ववशमानयीत ॥७॥ नारुंतुदःस्यान्ननृशंसवादीनहीनतःपरमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेदुषतींपापलोक्यां ॥८॥ वाक्सायकावदनान्निष्पतंतियैराहतःशोचतिराञ्यहानि ॥ परस्यनाममर्मसुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेषु ॥ ९ ॥ परश्चेदेनमतिवादबाणैर्भृशंविध्येच्छमएवेहकार्यः ॥ संरोष्यमाणःप्रतिहृष्यतेयःसआदत्तेसुकृतंवैपरस्य ॥ १० ॥ क्षेपायमाणमभिषंगव्यलीकंनिगृह्णातिज्वलितंयश्चमन्युं ॥ अदुष्टचेतामुदितोनसूयुःसआदत्तेसुकृतंवैपरेषां ॥ ११ ॥ आक्रुश्यमानोनवदामिकिंचित्क्षमाम्यहंताड्यमानश्चनित्यं ॥ श्रेष्ठंह्येतद्यत्क्षमामाहुरार्याःसत्यंतथैवार्जवमानृशंस्यं ॥ १२ ॥ वेदस्योपनिषत्सत्यंसत्यस्योपनिषद्दमः ॥ दमस्योपनिषन्मोक्षएतत्सर्वानुशासनं ॥ १३ ॥ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंविधित्सावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वेगान्योविषहेदुदीर्णांस्तंमन्येहंब्राह्मणंवैमुनिंच ॥ १४ ॥ अक्रोधनःक्रुध्यतांवैविशिष्टस्तथातितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषान्मानुषोवैविशिष्टस्तथाज्ञानाज्ज्ञानविद्वैविशिष्टः ॥ १५॥ अक्रुश्यमानोनाक्रुश्येन्मन्युरेनंतितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ॥ १६ ॥ योनात्युक्तःप्राहरूक्षंप्रियंवायोवाहतोनप्रतिहंतिधैर्यात् ॥ पापंचयोनेच्छतितस्यहंतुस्तस्येहदेवाःस्पृहयंतिनित्यं ॥ १७॥ पापीयसःक्षमेतैवश्रेयसःसदृशस्यच ॥ विमानितोहतोक्रुष्टएवंसिद्धिंगमिष्यति ॥ १८ ॥ सदाहमार्यान्निभृतोप्युपासेनमेविधित्सोत्सहतेनरोषः ॥ नवाप्यहंलिप्समानःपरैमिनचैवकिंचिद्विषयेणयामि ॥ १९ ॥ नाहंशप्तःप्रतिशपामिकंचिद्दमंद्वारंह्यमृतस्येहवेद्मि ॥ गुह्यंब्रह्मतदिदंब्रवीमिनमानुषाच्छ्रेष्ठतरंहिकिंचित् ॥ २० ॥

ह्मिष्ठं मुनिंध्यायिनं ॥ १४ ॥ अज्ञानात्ज्ञानहीनान्मूढात् ज्ञानवित्ब्रह्मवित्लब्धज्ञानोवा ॥ १५॥ १६ ॥ अत्युक्तःअत्यंतंनिंदितःस्तुतोवारूक्षंप्रियंवानप्राहेतियोज्यं तस्यस्पृहयंतितंलिप्संतेइत्यर्थः ॥१७॥ ॥१८॥ निभृतोपिपूर्णोपि विधित्सातृष्णा उत्सहतेउल्लसति परैमिधर्मादपगच्छामि विषयेणविषयलाभार्थं नयामिदेवतादिकंप्रार्थयामि ॥ १९ ॥ ब्रह्मगुह्यं ॥ २०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ उत्सेधनः उत्तंभनकरः ब्रह्मांडमंडपस्तंभभूतइत्यर्थः ॥२२॥ नैर्गुण्यंदोषं अनुयुंजकाः स्पर्धावंतः ॥२३॥ इदंसर्वंएतस्यसर्वस्यफलं ॥२४॥ अबुधान्आक्रोष्टॄन्शुनकानिवनबोधयेत् नवर्धयेत्नहिंस
येत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अस्पृहयन्परेषांआशांजितवान् ॥ २९ ॥ वत्सश्वतुरःस्तनानिवएनान्सत्यादीननुपदोक्तान्वअनुचरेत् सत्यंदमंक्षमांप्रज्ञामित्युपक्रांतान्वाचतुःसंख्यान् आचक्षेकथया

निर्मुच्यमानःपापेभ्योघनेभ्यइवचंद्रमाः ॥ विरजाःकालमाकांक्षन्धीरोधैर्येणसिध्यति ॥ २१ ॥ यःसर्वेषांभवतित्यर्चनीयउत्सेधनस्तंभइवाभिजातः ॥ यस्मै
वाचंसुप्रसन्नांवदंतिसर्वेदेवान्गच्छतिसंयतात्मा ॥ २२ ॥ नतथावक्तुमिच्छंतिकल्याणान्पुरुषेगुणान् ॥ यथैषांवक्तुमिच्छंतिनैर्गुण्यमनुयुंजकाः ॥ २३ ॥ य
स्यवाङ्मनसीगुप्तेसम्यक्प्रणिहितेसदा ॥ वेदास्तपश्चत्यागश्चसइदंसर्वमाप्नुयात् ॥ २४ ॥ आक्रोशनविमानाभ्यांनाबुधान्बोधयेद्बुधः ॥ तस्मान्नवर्धयेदन्यंन
चात्मानंविहिंसयेत् ॥ २५ ॥ अमृतस्येवसंतृप्येदवमानस्यपंडितः ॥ सुखंह्यवमतःशेतेयोवमंतासनश्यति ॥ २६ ॥ यत्क्रोधनोयजतियद्ददातियद्वातपस्तप्य
तियज्जुहोति ॥ वैवस्वतस्तद्धरतेस्यसर्वंमोघःश्रमोभवतिहिक्रोधनस्य ॥ २७ ॥ चत्वारियस्यद्वाराणिसुगुप्तान्यमरोत्तमाः ॥ उपस्थमुदरंहस्तौवाक्चतुर्थीसधर्मवि
त् ॥ २८ ॥ सत्यंदमंह्यार्जवमानृशंस्यंधृतिंतितिक्षामतिसेवमानः ॥ स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषामेकांतशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९ ॥ सर्वांश्चैनाननुचरन्व
त्सवच्चतुरस्तनान् ॥ नपावनतमंकिंचित्सत्यादध्यगमंक्वचित् ॥ ३० ॥ आचक्षेहंमनुष्येभ्योदेवेभ्यःप्रतिसंचरन् ॥ सत्यंस्वर्गस्यसोपानंपारावारस्यनौरिव ॥ ३१ ॥
यादृशैःसंनिवसतियादृशांश्चोपसेवते ॥ यादृगिच्छेच्चभवितुंतादृग्भवतिपूरुषः ॥ ३२ ॥ यदिसंतंसेवतियद्यसंतंतपस्विनंयदिवास्तेनमेव ॥ वासोयथारंगवशं
प्रयातितथासतेषांवशमभ्युपैति ॥ ३३ ॥ सदादेवाःसाधुभिःसंवदंतेनमानुषंविषयंयांतिद्रष्टुं ॥ नेंदुःसमःस्यादसमोहिवायुरुच्चावचंविषयंयःसवेद ॥ ३४ ॥
अदुष्टंवर्तमानेतुहृदयांतरपूरुषे ॥ तेनैवदेवाःप्रीयंतेसतांमार्गस्थितेनवै ॥ ३५ ॥ शिश्नोदरेयेनिरताःसदैवस्तेनानरावाक्परुषाश्चनित्यं ॥ अपेतदोषानपिता
न्विदित्वादूराद्देवाःसंपरिवर्जयंति ॥ ३६ ॥

मि पारावारस्यसमुद्रस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यादृशैरितिश्लोकंव्याचष्टे यदीति ॥ ३३ ॥ मानुषंविषयंभोगंद्रष्टुमपिनेच्छंति विनाशित्वात्तस्येत्यर्थः तदेवाह इंदुरमृतमयोपिनसमःकिंतूपचयापचय
धर्मा तथावायुरप्यसमएव मंदमध्यमतीव्रभेदात् एवंसर्वंविषयमुच्चावचमुपचयापचयवंतंयोवेदसएववेदनान्यइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अदुष्टंरागद्वेषशून्यंयथास्यात्तथाअंतरपूरुषेअंतर्यामिणिवर्तमानेसति तेनै
वांतर्यामिणाज्ञानेनदेवाःप्रीयंते कीदृशेन अधिकारावस्थायांसतांमार्गस्थितेन योंतर्यामीसएवजीवइत्यर्थः तथाचश्रुतयः अयमात्माब्रह्मअहंब्रह्मास्मि तत्त्वमसीत्याद्याजीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादिकाः ॥३५॥
अपेतदोषान्प्रायश्चित्तेनेतिशेषः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हीनसत्वेननीचबुद्धिना संभजंतेसुखंविभज्यसेवंते ॥ ३७ ॥ अव्याहृतंमौनंश्रेयःप्रथममितिशेषः यत्सत्यंवदेत्तत्द्वितीयंश्रेयइतिव्याहृतंसद्भिरितिशेषः मौनादपिश्रेष्ठमित्यर्थः एवमग्रेपियोज्यं ॥ ३८ ॥ एवं चेत्सर्वैंकुतःश्रेयएवनाचरंतीत्याशयेनपृच्छंति केनेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नष्टाज्ञानस्यलक्षणंप्रकारचतुष्टयेनप्रश्नपूर्वकमाह कःस्विदिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ देवत्वंदेवत्वहेतुः एवमग्रेपि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं तत्कर्मणांवयोवस्थाद्यभ्यासोपजीविनांयोनिःकारणंसद्भावःसत्तामात्रंयत्तत्सत्यंअबाधितं तेनक्षेत्रस्यबाधितत्वमुक्तंभवति विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वनिय मात् ॥ ४५ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९९॥ ॥७॥ एवंपराशरहंसगीताभ्यामधिकारिविशेषणान्युक्त्वांतेसांख्यमतमनुरुध्यसद्भावःसत्यमुच्यतइ

नवैदेवाहीनसत्वेनतोष्याःसर्वाशिनादुष्कृतकर्मणावा ॥ सत्यव्रतायेतुनराःकृतज्ञाधर्मेरतास्तैःसहसंभजंते ॥ ३७॥ अव्याहृतंव्याहृताच्छ्रेयआहुःसत्यंवदेद्व्या हृतंतद्द्वितीयं ॥ धर्मंवदेद्व्याहृतंतत्तृतीयंप्रियंवदेद्व्याहृतंतच्चतुर्थं ॥ ३८॥ साध्याऊचुः केनायमावृतोलोकःकेनवानप्रकाशते ॥ केनत्यजतिमित्राणिके नस्वर्गंनगच्छति ॥ ३९॥ हंसउवाच अज्ञानेनावृतोलोकोमात्सर्यान्नप्रकाशते ॥ लोभात्त्यजतिमित्राणिसंगात्स्वर्गंनगच्छति ॥ ४०॥ साध्याऊचुः कःस्विदेकोरमतेब्राह्मणानांकःस्विदेकोबहुभिर्जोषमास्ते ॥ कःस्विदेकोबलवान्दुर्बलोपिकःस्विदेषांकलहंनान्ववैति ॥ ४१ ॥ हंसउवाच प्राज्ञएकोरमते ब्राह्मणानांप्राज्ञश्चैकोबहुभिर्जोषमास्ते ॥ प्राज्ञएकोबलवान्दुर्बलोपिप्राज्ञएषांकलहंनान्ववैति ॥ ४२॥ साध्याऊचुः किंब्राह्मणानांदेवत्वंकिंचसाधुत्व मुच्यते ॥ असाधुत्वंचकिंतेषांकिमेषांमानुषंमतं ॥ ४३॥ हंसउवाच स्वाध्यायएषांदेवत्वंव्रतंसाधुत्वमुच्यते ॥ असाधुत्वंपरीवादोमृत्युर्मानुष्यमुच्यते ॥ ॥ ४४॥ भीष्मउवाच संवादइत्ययंश्रेष्ठःसाध्यानांपरिकीर्तितः ॥ क्षेत्रंवैकर्मणांयोनिःसद्भावःसत्यमुच्यते ॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष० प०हंसगीतासमाप्तौनवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच सांख्येयोगेचमेतातविशेषंवक्तुमर्हसि ॥ तवधर्मज्ञसर्वं हिविदितंकुरुसत्तम ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सांख्याःसांख्यंप्रशंसंतियोगायोगंद्विजातयः ॥ वदंतिकारणंश्रेष्ठंस्वपक्षोद्भावनायवै ॥ २ ॥

तिसत्तामात्रमबाध्यंजिज्ञास्यमुपक्षिप्तंइतरस्यबाध्यत्वंसूचितं तच्चप्रकृतिपरमार्थतावादिनांयोगानांमतेविरुद्धमितिमत्वासंदिहानःसांख्ययोगयोर्विशेषंपृच्छति सांख्यइति ॥ १ ॥ अत्रसांख्यंनामऐकात्म्यज्ञा नंइदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुतिप्रसिद्धंनतुकापिलंषष्टितंत्राख्यं संहृत्यसर्वंनिजदेहसंस्थंकृत्वाप्सुशेतेजगदंतरात्मेत्युपसंहारात् षष्टितंत्रेतुप्रधानेएवसर्वलयोनत्वंतरात्मनीतिप्रसिद्धं योगमतेतुनानात्मवादोजीवेश्वरयो र्भेदश्च अत्रैवानीश्वरःकथंमुच्येदित्यादि गुरुंतटस्थंईश्वरंविनामोक्षदौर्लभ्यसूचनात् कारणंहेतुः युक्तिरितियावत् स्वपक्षोद्भावनायस्वपक्षोत्कर्षाय ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युक्तिमेवाहानीश्वरइति एषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते एषह्येवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषते अज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेववेतिश्रुतिस्मृतिभ्यांक्षित्यंकुरादिकंसकर्तृकंकार्यत्वाद्घटवदितियुक्त्यनुगृहीताभ्यांअस्तितटस्थईश्वरः तदभावेहिस्वतंत्रश्चेतनोनिष्टजनकेकर्मणिनप्रवर्तेत प्रवर्ततेचेद्विद्वानप्यतोस्तिकश्चिच्चेतनोऽधिष्ठाता नचकर्मणःप्रेरकत्वंसंभवति तस्यप्रकृतिकार्यस्यप्रवर्तकत्वायोगात् तथाचपातंजलंसूत्रं निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनामावरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति निमित्तंपुण्यपापात्मकंकर्मप्रकृतीनांगुणानांप्रयोजकंनभवतिकिंतर्हिजलवत्स्वयंप्रवर्तमानायांप्रकृतौकेदारिकवदावरणभंगायैवकर्माण्युपयुज्यंते यथादुरदृष्टप्रतिबद्धागुणाःप्रातिकूल्येनपरिणमंतेसददृष्टेनतुतद्विपरीतंक्रियतइतिसूत्रार्थः तस्मादयस्कांतमणिवदुदासीनोपीश्वरःस्वसत्तामात्रेणप्रधानंप्रवर्तयन्भक्ताननुगृह्णाति अतोमोक्षप्रदाताईश्वरोऽवश्यमस्तीतिज्ञेयमितियोगानांयुक्तिः ॥ ३ ॥ सांख्यानांयुक्तिमाह वदंतीतिद्वाभ्यां सर्वगतीर्विज्ञायसाक्षात्कृत्य सांख्यमतेहियथास्फटिकःस्वतःशुद्धोजपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तःसएवस्फटिकांशेधीप्रमोषेपद्मरागःसोपिचंद्रिकायामिंद्रनीलइत्यध्यासपरंपरा तथाचिदात्मास्वतःशुद्धोमायायोगादीश्वरोऽविद्ययाब्रह्मधीप्रमोषेसूत्रात्मा अविद्या

अनीश्वरःकथंमुच्येदित्येवंशत्रुकर्शन ॥ वदंतिकारणश्रैष्ठ्यंयोगाःसम्यङ्मनीषिणः ॥ ३ ॥ वदंतिकारणंचेदंसांख्याःसम्यग्द्विजातयः ॥ विज्ञायेहगतीःसर्वाविरक्तोविषयेषुयः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वंसदेहात्सुव्यक्तंविमुच्येदितिनान्यथा ॥ एतदाहुर्महाप्राज्ञाःसांख्यंवैमोक्षदर्शनं ॥ ॥ ५ ॥ स्वपक्षेकारणंग्राह्यंसमयेवचनंहितं ॥ शिष्टानांहिमतंग्राह्यंत्वद्विधैःशिष्टसंमतैः ॥ ६ ॥

प्राबल्येविराट् अतिप्राबल्येविश्वोव्यष्टिदेहमात्राभिमानी तत्रयथाघटांतर्गतादीपप्रभाघटमात्रंभासयतिघटच्छिद्राद्बहिर्गताकंचिद्भवनगतंविषयंसर्वात्मनाघटाद्बहिर्गताकृत्स्नंभवनोदरंव्याप्नोतितथाप्रत्यक्चितिर्देहावृतादेहमात्रंभासयतिदेहेंद्रियादिद्वारादेहाद्बहिर्गतासतीब्रह्मांडांतर्गतंकंचिच्छब्दादिकंविषयंगुरूक्तयुक्त्याप्रत्यक्प्रवणस्यसर्वात्मनादेहाध्यासनिवृत्तौकृत्स्नंत्रिभुवनोदरंव्याप्नोति तदानीमयंसर्वात्मकोविराडस्मीत्यभिमन्यते ततोऽविद्यायास्तानवेसूत्रात्मास्मीति तस्यावशेईशोस्मीति मायायाश्चविनाशेशुद्धचिन्मात्रात्मनादीप्यतइत्ययमनुभवक्रमः तत्रविश्वस्यविराट्सूत्रेशशुद्धप्रापिकाःक्रमेणचतस्रोगतयस्ताःसर्वाःसाक्षात्कृताश्चेत्सुव्यक्तंसुतरांव्यक्तं देहाद्देहचतुष्टयादूर्ध्वंब्रह्मवित्मुच्येत् ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेणेशादिविश्वांताध्यासस्तत्तानवक्रमेणनश्यतिचपूर्वंपूर्वंरूपमुपतिष्ठति सर्वात्मनात्वध्यासनिवृत्तौस्फटिकवदनुपाधिप्रत्यक्त्वंप्रकाशतइत्यनुभवबलादेवसिध्यतिकिंतटस्थेश्वरेणांतर्गडुनेतिसांख्यामन्यंते ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वपक्षइति एवंपक्षद्वयेपियुक्तौसत्यांयःस्वस्यसंमतःपक्षस्त्वद्विधैर्यैवयुक्तिर्ग्राह्या वचनमपीशमतेप्रागुदाहृतमेव समयेस्वस्वपक्षे सांख्यमतेपिअयमात्माब्रह्म सोयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रम्यविश्वतैजसप्राज्ञान्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताभिमानिनःक्रमेणनिर्दिश्यशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिशुद्धात्मनोज्ञेयत्वपरं तत्रैवप्राज्ञंप्रकृत्यएषसर्वेश्वरइत्याद्याम्नानान्नप्रतीचोन्यईशोस्तीतिगम्यते तत्रापिस्वपक्षानुसारियद्वचनंतदेवहितं ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंतच्छिष्टसंमतमित्याकांक्षायांद्वयमपिहेतुविशेषयोःसमबलत्वात्सममेवेत्याह प्रत्यक्षेति कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यादिकंतत्रतत्रधारणाफलंयोगपक्षेप्रत्यक्षमेवप्रामाण्यहेतुः सांख्यपक्षेतुपूर्वोदाहृतंशास्त्रमेवास्ति अतःश्रुतिप्रत्यक्षयोस्तुल्यबलत्वाद्वयमपिशिष्टसंमतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ फलस्याविसंवादादपिद्वयोःसाम्यमाह उभेचैतेइति ॥ ८ ॥ फलैक्येहेतुसाधनैक्यमाह तुल्यमिति व्रतानांअहिंसासत्यास्तेयादीनां नह्येकरूपेसाधनेगतिद्वयंसंभवति नापिद्वयोर्गत्योःपरमत्वंसंभवति अतउभयप्राप्याएकैवगतिः यथोक्तंभगवता यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यतइति क्वतर्हितयोर्विसंवादइत्यतआह दर्शनंनसमंतयोरिति दर्शनंशास्त्रं अयमर्थः महदादिसकारणंजगत्रज्ज्वांसर्पइवात्मन्यध्यस्तंतत्सम्यगवेक्षणलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानेनबाधितंचेत्संसारस्यसबीजस्योच्छेदोभवतीतिसांख्याः योगास्तुहेयंदुःखमनागतमितिहेयंवस्तूपन्यस्यद्रष्टृदृश्ययोःसंयोगोहेयहेतुरितितन्निमित्तमुक्तं तथाचमहदादिदृश्याकारवृत्तिनिरोधेनद्रष्टृदृश्ययोर्वियोगेसतिद्रष्टुर्वृत्तिसारूप्याभावात्स्वरूपेऽवस्थितिःकैवल्यंभवति यथोक्तं योगश्चित्तवृत्ति

प्रत्यक्षहेतवोयोगाःसांख्याःशास्त्रविनिश्चयाः ॥ उभेचैतेमतेतत्त्वेममतातयुधिष्ठिर ॥ ७ ॥ उभेचैतेमतेज्ञातेनृपतेशिष्टसंमते ॥ अनुष्ठितेयथाशास्त्रंनयेतांपरमांगतिं ॥ ८ ॥ तुल्यंशौचंतपोयुक्तंदयाभूतेषुचानघ ॥ व्रतानांधारणंतुल्यंदर्शनंनसमंतयोः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदितुल्यंव्रतंशौचंदयाचात्रफलंतथा ॥ नतुल्यंदर्शनंकस्मात्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १० ॥ भीष्मउवाच रागंमोहंतथास्नेहंकामंक्रोधंचकेवलं ॥ योगाच्छित्वाततोदोषान्पंचैतान्प्राप्नुवंतितत् ॥ ११ ॥ यथाचानिमिषाःस्थूलाजालंछित्वापुनर्जलं ॥ प्राप्नुवंतितथायोगास्तत्पदंवीतकल्मषाः ॥ १२ ॥ तथैववागुरांछित्वाबलवंतोयथामृगाः ॥ प्राप्नुयुर्विमलंमार्गंविमुक्ताःसर्वबंधनैः ॥ १३ ॥ लोभजानितथाराजन्बंधनानिबलान्विताः ॥ छित्वायोगाःपरंमार्गंगच्छंतिविमलंशिवं ॥ १४ ॥

निरोधः तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेति एवंचहेतुनाशेकार्यनाशाज्जगतोमिथ्यात्वनिरूपणंव्यर्थमितिमन्यंतेइति यथोक्तंवासिष्ठे द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञानंचराघव योगोवृत्तिनिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणं असाध्यःकस्यचिद्योगःकस्यचित्तत्वनिश्चयः प्रकारौद्वौततोदेवोजगादपरमःशिवइति ॥ ९ ॥ फलसाधनयोरैक्येकिमर्थोयंशास्त्रभेदइतिशंकते यदीति ॥ १० ॥ उत्तरमाह रागमिति अयंभावः ज्ञानपक्षेवस्तुतत्त्वदर्शनेनसकृदपिबाधितस्यद्वैतसत्यत्वसंस्कारस्यपुनरुदयोनभवति प्रतिबिंबादिवत्तन्मिथ्यात्वनिश्चयात् तथाचरागाद्यनुदयान्नकर्मनापिदेहोनापितज्जंदुःखंचभवति संसारकारणाभावात्सुखेनमुच्यतेच यथोक्तं दुःखजन्मवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति योगपक्षेतुनिरोधसंस्कारबलेनैवदृश्यसंस्कारोपमर्दःकार्यः ततश्चरागाद्युच्छेदक्रमेणमुच्यते तदभावेत्वसकृन्निरोधाभ्यासेपिरागाद्याक्रांततयायोगाद्भ्रश्यतीतियोगमार्गेमोक्षेविघ्नसंभावनास्तीतिनासौमुख्यइति ॥ ११ ॥ एतदेवमहामत्स्याद्यनेकदृष्टांतैरुपपादयति यथाचेत्यादिना अनिमिषामत्स्याः योगशब्दोत्रप्रायेणमत्वर्थीयोचूप्रत्ययांतोयोगिपरःप्रकरणाज्ज्ञेयः ॥ १२ ॥ वागुरांपाशवतींस्नायुरज्जुं ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ योगोऽबलःयोगीनिर्बलः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ व्यूहतेविक्षिपतितुच्छीकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवशाःस्वतंत्राः ॥ २४ ॥ स्वातंत्र्यमेवाह नयमइति ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षहेतवोयोगाइतिस्वोक्तिंव्याचष्टे आत्मनामिति आत्मनांदेहानां सएकधाभवतित्रिधाभवतीत्यादिकायव्यूहस्यवेदेपिश्रवणात् सौभर्यादिवद्युगपदनेकदेहधारणंयोगिनांदृष्टमित्यर्थः

अबलाश्चमृगाराजन्वागुरासुतथापरे ॥ विनश्यंतिनसंदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५ ॥ बलहीनाश्चकौंतेययथाजालंगताझषाः ॥ वधंगच्छंतिराजेंद्रयोगास्तद्वत्सुदुर्बलाः ॥ १६ ॥ यथाचशकुनाःसूक्ष्मंप्राप्यजालमरिंदम ॥ तत्रसक्ताविपद्यंतेमुच्यंतेचबलान्विताः ॥ १७ ॥ कर्मजैर्बंधनैर्बद्धास्तद्वद्योगाःपरंतप ॥ अबलावैविनश्यंतिमुच्यंतेचबलान्विताः ॥ १८ ॥ अल्पकश्चयथाराजन्वह्निःशाम्यतिदुर्बलः ॥ आक्रांतइंधनैःस्थूलैस्तद्वद्योगोबलःप्रभो ॥ १९ ॥ सएवचयदाराजन्वह्निर्जातबलःपुनः ॥ समीरणगतःक्षिप्रंदहेत्कृत्स्नांमहीमपि ॥ २० ॥ तद्वज्जातबलोयोगीदीप्ततेजामहाबलः ॥ अंतकालइवादित्यःकृत्स्नंसंशोषयेज्जगत् ॥ २१ ॥ दुर्बलश्चयथाराजन्स्रोतसाह्रियतेनरः ॥ बलहीनस्तथायोगोविषयैर्ह्रियतेवशः ॥ २२ ॥ तदेवचमहास्रोतोविष्टंभयतिवारणः ॥ तद्वद्योगबलंलब्ध्वाव्यूहतेविषयान्बहून् ॥ २३ ॥ विशंतिचावशाःपार्थयोगाद्योगबलान्विताः ॥ प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानिचेश्वराः ॥ २४ ॥ नयमोनांतकःक्रुद्धोनमृत्युर्भीमविक्रमः ॥ ईशतेनृपतेसर्वेयोगस्यामिततेजसः ॥ २५ ॥ आत्मनांचसहस्राणिबहूनिभरतर्षभ ॥ योगःकुर्याद्बलंप्राप्यतैश्चसर्वैर्महींचरेत् ॥ २६ ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कश्चित्पुनश्चोग्रंतपश्चरेत् ॥ संक्षिपेच्चपुनस्तातसूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७ ॥ बलस्थस्यहियोगस्यबंधनेशस्यपार्थिव ॥ विमोक्षेप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयं ॥ २८ ॥ बलानियोगप्राप्तानिमयैतानिविशांपते ॥ निदर्शनार्थंसूक्ष्माणिवक्ष्यामिचपुनस्तव ॥ २९ ॥ आत्मनश्चसमाधानेधारणांप्रतिवाविभो ॥ निदर्शनानिसूक्ष्माणिश्रृणुमेभरतर्षभ ॥ ३० ॥ अप्रमत्तोयथाधन्वीलक्ष्यंहंतिसमाहितः ॥ युक्तःसम्यक्तथायोगीमोक्षंप्राप्नोत्यसंशयं ॥ ३१ ॥ स्नेहपूर्णेयथापात्रेमनआधायनिश्चलं ॥ पुरुषोयुक्तआरोहेत्सोपानंयुक्तमानसः ॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ कश्चित्कश्चिद्युग्ममितिमूलपाठः ॥ २७ ॥ उपपादितमर्थंनिगमयति बलस्थस्येति बंधनेशस्यबंधनंछेत्तुंसमर्थस्य ॥ २८ ॥ मयाउक्तानीतिशेषः ॥ २९ ॥ समाधिसिद्ध्यर्थंधारणांनाभ्याद्यन्यतमेदेशेचित्तस्यस्थिरीकरणं तांप्रतितद्विषये निदर्शनानिदृष्टांतान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पात्रेशिरसिधृते ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दार्ष्टांतिकमाह तथैवेति ॥ ३७ ॥ आत्मनिआत्मानंप्रवेश्यवृत्तिसारूप्यंत्यक्त्वेत्यर्थः पुनीतानां नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतइतिस्मृतेर्ज्ञानेनपवित्राणांसांख्यानामित्य
र्थः ॥ ३८ ॥ नाभ्यांमणिपूरे कंठेविशुद्धौ शीर्षेसहस्रारे हृदिअनाहते एतच्चआज्ञादिचक्राणामुपलक्षणं एतेआंतराधारणाविषयाः वक्षःप्रभृतयोदेहावयवाबाह्याः एतेतालुनिरससंविदित्यादियोगशास्त्रप्रसि
द्धताल्वादीनामुपलक्षणं दर्शनेबाह्यतरेसूर्यरश्म्यादौश्रवणेअनाहतध्वनौ घ्राणेनासाग्रेदृष्टिधारणं अत्रयोगानुष्ठानप्रयोगोवेदस्तुतिटीकायांचतुर्दशेश्लोकेऽस्माभिःप्रदर्शितोनुसंधेयः ॥ ३९ ॥ अहिंसादयएव
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाःसार्वभौमामहाव्रतमित्युच्यंते तत्रपाठीनरोहितावाद्यौप्रशस्तौहव्यकव्ययोरितिस्मृतेः पाठीनादीनेवभक्षयिष्येनमत्स्यान् मत्स्यांश्चकामतोजग्ध्वापुनःसंस्कारमर्हतीतिमत्स्य

युक्तस्तथायमात्मानंयोगःपार्थिवनिश्चलं॥ करोत्यमलमात्मानंभास्करोपमदर्शनं॥ ३३॥ यथाचनावंकौंतेयकर्णधारःसमाहितः॥ महार्णवगतांशीघ्रंनये
त्पार्थिवसत्तम॥ ३४॥ तद्वदात्मसमाधानंयुक्त्वायोगेनतत्त्ववित्॥ दुर्गमंस्थानमाप्नोतिहित्वादेहमिमंनृप॥ ३५॥ सारथिश्चयथायुक्त्वासदश्वान्सुसमाहितः॥
देशमिष्टंनयत्याशुधन्विनंपुरुषर्षभ॥ ३६॥ तथैवनृपतेयोगीधारणासुसमाहितः॥ प्राप्नोत्याशुपरंस्थानंलक्षंमुक्तइवाशुगः॥ ३७॥ अवेक्ष्यात्मनिचात्मानं
योगीतिष्ठतियोचलः॥ पापंहंतिपुनीतानांपदमाप्नोतिसोऽजरं॥ ३८॥ नाभ्यांकंठेचशीर्षेचहृदिवक्षसिपार्श्वयोः॥ दर्शनेश्रवणेचापिघ्राणेचामितविक्रम॥
॥ ३९॥ स्थानेष्वेतेषुयोयोगीमहाव्रतसमाहितः॥ आत्मनासूक्ष्ममात्मानंयुंक्तेसम्यग्विशांपते॥ ४०॥ सशीघ्रमचलप्रख्यंकर्मदग्ध्वाशुभाशुभं॥ उत्तमंयो
गमास्थाययदीच्छतिविमुच्यते॥ ४१॥ युधिष्ठिरउवाच आहारान्कीदृशान्कृत्वाकानिजित्वाचभारत॥ योगीबलमवाप्नोतितद्भवान्वक्तुमर्हति॥ ४२॥
भीष्मउवाच कणानांभक्षणेयुक्तःपिण्याकस्यचभारत॥ स्नेहानांवर्जनेयुक्तोयोगीबलमवाप्नुयात्॥ ४३॥ भुंजानोयावकंरूक्षंदीर्घकालमरिंदम॥ एकाहारो
विशुद्धात्मायोगीबलमवाप्नुयात्॥ ४४॥ पक्षान्मासानृतूंश्चैतान्संवत्सरानहस्तथा॥ अपःपीत्वापयोमिश्रायोगीबलमवाप्नुयात्॥ ४५॥

भक्षणेप्रायश्चित्तगौरवस्मृतेः सोयंहिंसायांजात्यवच्छेदः पाठीनादीनप्यतीर्थेष्वेवहिंसिष्येनतीर्थेइतिदेशावच्छेदः अतीर्थेपिदर्शादिव्यतिरिक्तेएवकालेहिंसिष्येनान्यदेतिकालावच्छेदः तत्रापिश्राद्धार्थमेवहिं
सिष्येनात्मार्थमितिसमयावच्छेदः एतैरनवच्छिन्नाःसर्वात्मनापिहिंसात्यागात् अनापद्यापदिवातत्त्यागःसोऽयंमहाव्रतमित्युच्यते एवंसत्येअस्तेयेब्रह्मचर्येअपरिग्रहेचमहाव्रतमुदाहर्तव्यं ॥ ४० ॥ यदीच्छती
ति योगिनःस्वेच्छयाब्रह्मलोकादौगमनंविदेहकैवल्यंदेहधारणंचेतिदर्शितं ॥४१॥४२॥४३॥ यावकंजलोष्मपक्वंयवान्नंयवपिष्टमयंवाभक्ष्यं ॥४४॥ पयोमिश्राःक्षीरमिश्राः ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अखंडंसर्वकालंमांसंउपोष्यत्यक्त्वा मांसमित्यन्येषामप्युपलक्षणं यथोक्तंहठयोगे मांसंदधिकुलित्थंचलशुनंशाकमेवच कट्वम्लतिक्तपिण्याकहिंगुसौवीरसर्षपाः तैलंचवर्ज्यान्येतानियत्नतोयोगिनासदा पुनरुष्णीकृतंद्रव्यमहितंचेतिकेचनेति ॥ ४६ ॥ पौरुषान्पुरुषप्रियान्शब्दान् ॥ ४७ ॥ अरतिःस्त्रीसंगाभावजमस्वास्थ्यं स्पर्शःस्त्र्यादिसंयोगजंसुखं ॥ ४८ ॥ दीपयंतिप्रकाशयंति आत्मानंत्वंपदार्थं आत्मनाबुध्द्या दृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्द्येतिश्रुतेः ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानमितिसूत्रं अध्ययनंप्रणवजपः यथोक्तं जपाच्छ्रांतःपुनर्ध्यायेत्ध्यानाच्छ्रांतःपुनर्जपेत् जपध्यानपरिश्रांतआत्मा

अखंडमपिवामांसंसततंमनुजेश्वर॥ उपोष्यसम्यक्शुद्धात्मायोगीबलमवाप्नुयात् ॥ ४६॥ कामंजित्वातथाक्रोधंशीतोष्णेवर्षमेवच ॥ भयंशोकंतथाश्वासंपौरुषान्विषयांस्तथा॥ ४७॥ अरतिंदुर्जयांचैवघोरांतृष्णांचपार्थिव ॥ स्पर्शंनिद्रांतथातंद्रींदुर्जयांनृपसत्तम ॥ ४८॥ दीपयंतिमहात्मानःसूक्ष्ममात्मानमात्मना॥ वीतरागामहाप्रज्ञाध्यानाध्ययनसंपदा॥ ४९॥ दुर्गस्त्वेषमहापंथाब्राह्मणानांविपश्चितां॥ यःकश्चिद्व्रजतिह्यस्मिन्क्षेमेणभरतर्षभ ॥ ५०॥ यथाकश्चिद्वनंघोरंबहुसर्पसरीसृपं॥ श्वभ्रवत्तोयहीनंचदुर्गमंबहुकंटकं॥ ५१॥ अभक्ष्यमटवीप्रायंदावदग्धमहीरुहं॥ पंथानंतस्कराकीर्णंक्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२॥ योगमार्गंतथासाद्ययःकश्चिद्व्रजतेद्विजः॥ क्षेमेणोपरमेन्मार्गाद्बहुदोषोहिसस्मृतः॥ ५३॥ सुस्थेयंक्षुरधारासुनिशितासुमहीपते ॥ धारणासुतुयोगस्यदुःस्थेयमकृतात्मभिः॥ ५४॥ विपन्नाधारणास्तातनयंतिनशुभांगतिं॥ नेतृहीनायथानावःपुरुषानर्णवेनृप ॥ ५५॥ यस्तुतिष्ठतिकौंतेयधारणासुयथाविधि॥ मरणंजन्मदुःखंचसुखंचसविमुंचति॥५६॥ नानाशास्त्रेषुनिष्पन्नंयोगेष्विदमुदाहृतं॥ परंयोगस्ययत्कृत्यंनिश्चितंतद्द्विजातिषु॥५७॥ परंहितद्ब्रह्ममयंमहात्मन्ब्रह्माणमीशंवरदंचविष्णुं॥ भवंचधर्मंचषडाननंचषड्ब्रह्मपुत्रांश्चमहानुभावान् ॥ ५८॥ तमश्चकष्टंसुमहद्रजश्चसत्वंविशुद्धंप्रकृतिंपरांच॥ सिद्धिंचदेवींवरुणस्यपत्नींतेजश्चकृत्स्नंसुमहच्चधैर्यं॥ ५९॥ ताराधिपंखेविमलंसतारंविश्वांश्चदेवानुरगान्पितॄंश्च ॥ शैलांश्चकृत्स्नानुदधींश्चघोरान्नदीश्चसर्वाःसवनान्घनांश्च ॥६०॥

नंचविचारयेदिति ॥४९॥ यःकश्चिदित्यनेनात्राधिकारिदौर्लभ्यमुक्तं ॥५०॥५१॥५२॥५३॥ सुस्थेयंसुखेनस्थातुंशक्यं॥५४॥ नशुभांरोगाद्याघातवतीं॥५५॥५६॥ योगेषुयोगशास्त्रेषुकृत्यंकर्तुंयोग्यंफलमितियावत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मब्रह्मविष्ण्वादिस्रष्टृतुर्यमूर्तिरूपं तत्प्रधानंपरंकैवल्यात्मकंयोगफलंतथाब्रह्मविष्ण्वादिभावोपियोगफलमित्यर्थः महानुभावानृषभकपिलादीन् ॥५८॥ तमोरजसीलयविक्षेपौयोगविघ्नौ सत्वंचधर्मज्ञानैश्वर्योपगंमाभूदितिविशुद्धमित्युक्तं आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वंविशुद्धता विशेतयोगीतिअपकृष्यते परांप्रकृतिंप्रकृतिलयत्वंच विशते वरुणस्यपत्नींसिद्धिंजलजयंतेजश्चविशतेइत्यनेनतेजोजयंसुमहच्चधैर्यमितिपृथ्वीजयंचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥५९॥ ताराधिपादीनांमध्येयद्भावंवांछतितद्भावंइच्छयाप्राप्नोतीत्यर्थः यथोक्तंनिरुक्ते अथागमोयांयांदेवतांनिराहतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवतीति ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६१॥ ननुयथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवैतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिपुरुषादेवब्रह्मादीनांसृष्टिःश्रूयतेतत्कथंब्रह्मादीन्प्राकृसिद्धान्योगीविशतइत्युच्यतेइत्याशंक्याह कथाचेति देवेपरमात्मनिविषयेयेयंकथाजगत्कर्तृत्वादिनिरूपणात्मिका आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतितःप्रसक्ता सेयंशुभैवनास्मन्मतविरुद्धेत्यर्थः यतःयोगीनारायणात्मानारायणेतुर्यमूर्त्तौईश्वरेअयमहंनारायणइत्यहंग्रहेणप्रणिहितआत्मायेनसतथा तंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवतीतिश्रुतेर्नारायणभावंप्राप्तोमहात्माव्यापकचित्तः सर्वानभिभूयसर्वाधिकोभूत्वामर्त्यान्पांचभौतिकान्जरायुजादीन्कुरुतेसंकल्पमात्रेणसृजति अतोयोगिनांसंप्रज्ञातेभूतस्रष्टृत्वंव्युत्थानेभौतिकजंतुस्रष्टृत्वंचास्तीतिनकयाचित्श्रुत्यायोगशास्त्रंविरुध्यते वेदांतिभिरप्यस्ययोगैश्वर्यस्यहर्तुमशक्यत्वात् शास्त्रांत्यपादेऽभ्युपगतत्वाच्चेतिनकिंचिदवद्यं ॥ ६२ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰त्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सूचीकटाहन्यायेनयोगमुक्त्वासांख्यंवक्तुमारभते सम्यगिति ॥ १ ॥ २ ॥ मेमत्तःइदंवक्ष्यमाणंतत्त्व

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्चगंधर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ॥ परस्परंप्राप्यमहान्महात्माविशेतयोगीनचिराद्विमुक्तः ॥ ६१ ॥ कथाचयेयंनृपतेप्रसक्तादेवेमहावीर्यमतौशुभेयं ॥ योगीससर्वानभिभूयमर्त्यान्नारायणात्माकुरुतेमहात्मा ॥ ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰योगविधौत्रिशततमोऽध्यायः ॥३००॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच सम्यक्त्वयायंनृपतेवर्णितःशिष्टसंमतः ॥ योगमार्गोयथान्यायंशिष्यायेहहितैषिणा ॥ १ ॥ सांख्येत्विदानींकार्त्स्न्येनविधिंप्रब्रूहिपृच्छते ॥ त्रिषुलोकेषुयज्ज्ञानंसर्वंतद्विदितंहिते ॥२॥ भीष्मउवाच शृणुमेत्वमिदंसूक्ष्मंसांख्यानांविदितात्मनां ॥ विहितंयतिभिःसर्वैःकपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३ ॥ यस्मिन्नविभ्रमाःकेचिद्दृश्यंतेमनुजर्षभ ॥ गुणाश्चयस्मिन्बहवोदोषहानिश्चकेवला ॥ ४ ॥

मितिशेषः यतिभिःऋषभादिभिः विहितंप्रकाशितं ॥ ३ ॥ तदेवस्तौति यस्मिन्निति प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितिश्रुत्याप्राणोपलक्षितस्यकृत्स्नस्यप्रपंचस्ययावद्व्यवहारमबाध्यत्वलक्षणंसत्वमन्यत्सर्वथैवाबाध्यत्वंसत्वंप्रत्यगात्मनइतिदर्शितं तत्राद्यमादायकृत्स्नोपिकर्मोपास्त्यादिव्यवहारःसिध्यति अंत्यमादायनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिर्जगतोबाधादिकंसंगच्छते मतांतरेतुसर्वस्यभेदस्यपारमार्थिकत्वादिदंसर्वंयदयमात्मानेहनानास्तीत्याद्याअध्यारोपापवादन्यायेनात्मैक्यप्रतिपादनपराःश्रुतयउपरुध्यंतइतितेषांजगत्सत्यत्वविभ्रमोदृश्यते केषांचिदात्मन्यप्यसत्वभ्रमोस्तिनत्वस्माकंक्वचिदप्यंशेविभ्रमोस्तीत्यर्थः गुणाःकर्मज्ञानकांडयोर्दृष्टिभेदेनाविरोधादयः दोषाश्चबह्वात्मवादेएकस्मिन्शरीरेसर्वात्मसान्निध्याविशेषादेकस्यभोगेनसर्वेषांभोगापत्तिरित्यादयस्तेषांहानिः ॥ ४ ॥

॥१९३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानेनेति तत्त्वदर्शनोन्मुखंचेतस्तत्त्वस्यतमःपिहिततयानधिगमात्तत्रशुक्तौरजतादिवन्मानुषत्वासुरत्वादिभावंपश्यति तत्रउत्तरोत्तरज्ञानेनपूर्वंपूर्वंभ्रमान्परिसंख्यायबाधित्वाप्राप्नुवंति शुभंमोक्षमितित्रयोदशेनसंबंधः सदोषान्आगमापायितयामिथ्यात्वदोषयुक्तान् यथोक्तं आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेति नासतोविद्यतेभावइतिच ज्ञात्वापरिसंख्यायेतिसर्वत्रयोज्यं तत्रयथायथातत्त्वावरकस्यतमसःसम्यगवेक्षणेनापगमस्तथाउत्तरोत्तरमुत्कृष्टविषयोपस्थितिर्यावत्ब्राह्मणोविषयान्पश्यतिप्राग्वत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अत्रगुणाअप्यागमापायितयादोषाएवेतितेपिहानार्थमेवज्ञातव्याः ॥ १२ ॥ सांख्यज्ञानेपिदोषाःविद्वत्त्वाभिमानादयः गुणाःअद्वेष्टृत्वादयः ॥ १३ ॥ सत्वमिति आनंदःप्रीतिरुद्वेगःप्राकाश्यंपुण्यशीलता संतोषःश्रद्दधानत्वमार्जवंत्यागशीलता ऐश्वर्यंचेतिसत्वस्यगुणा

ज्ञानेनपरिसंख्यायसदोषान्विषयान्नृप ॥ मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५ ॥ राजसान्विषयान्ज्ञात्वायक्षाणांविषयांस्तथा ॥ विषयानौरगान्ज्ञात्वागांधर्वविषयांस्तथा ॥ ६ ॥ पितॄणांविषयान्ज्ञात्वातिर्यक्षुचरतांनृप ॥ सुपर्णविषयान्ज्ञात्वामरुतांविषयांस्तथा ॥ ७ ॥ राजर्षिविषयान्ज्ञात्वाब्रह्मर्षिविषयांस्तथा ॥ आसुरान्विषयान्ज्ञात्वावैश्वदेवांस्तथैवच ॥ ८ ॥ देवर्षिविषयान्ज्ञात्वायोगानामपिचेश्वरान् ॥ प्रजापतीनांविषयान्ब्रह्मणोविषयांस्तथा ॥ ९ ॥ आयुषश्चपरंकालंलोकेविज्ञायतत्त्वतः ॥ सुखस्यचपरंतत्त्वंविज्ञायवदतांवर ॥ १० ॥ प्राप्तेकालेचयद्दुःखंसततंविषयैषिणां ॥ तिर्यक्षुपततांदुःखंपततांनरकेचयत् ॥ ११ ॥ स्वर्गस्यचगुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्चभारत ॥ वेदवादेयेपिदोषागुणायेचापिवैदिकाः ॥ १२ ॥ ज्ञानयोगेचयेदोषागुणायोगेचयेनृप ॥ सांख्यज्ञानेचयेदोषास्तथैवचगुणान्नृप ॥ १३ ॥ सत्वंदशगुणंज्ञात्वारजोनवगुणंतथा ॥ तमश्चाष्टगुणंज्ञात्वाबुद्धिंसप्तगुणांतथा ॥ १४ ॥ षड्गुणंचमनोज्ञात्वानभःपंचगुणंतथा ॥ बुद्धिंचतुर्गुणांज्ञात्वातमश्चत्रिगुणंतथा ॥ १५ ॥ द्विगुणंचरजोज्ञात्वासत्वमेकगुणंपुनः ॥ मार्गंविज्ञायतत्त्वेनप्रलयेप्रेक्षणेतथा ॥ १६ ॥

दशनिसर्गजाः आस्तिकत्वमकार्पण्यंसुखदुःखोपसेवनं भेदःपुरुषताचैवकामक्रोधौमदस्तथा दर्पद्वेषातिवादाश्चनवैतेराजसागुणाः तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रश्चांधपंचमः निद्राप्रमादआलस्यमित्यष्टौतमसोगुणाइति बुद्धिसप्तगुणांमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपां ॥ १४ ॥ मनःश्रोत्रादिपंचकेनसहषड्रूपं नभःवियदादिपंचकरूपं बुद्धिःसंशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा तमःअप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपं ॥ ॥ १५ ॥ रजःप्रवृत्तिदुःखरूपं सत्वंप्रकाशरूपं बुद्ध्यादीनांपुनर्ग्रहणंप्रातिलोम्येनसत्वेतत्प्रविलापनार्थं एतेपंचपंचाशत् एतेषांमध्येतत्त्वेनयाथात्म्येनमार्गंआत्मप्रापकंसत्वादिप्रधानंविज्ञायहानार्थंतत्प्रतिबंधकंचरजस्तमःप्रधानंगुणजातंविज्ञायप्रलयेप्राकृतलयेतथाप्रेक्षणेआत्मतत्त्वालोचनेच ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः एतान्सर्वान्पंथतोऽनुभवतश्चज्ञात्वाकारणैर्मोक्षोपयोगिभिः सात्विकैर्भावैर्भावितात्मानोवासितचित्ताःमोक्षंप्राप्नुवंति सूक्ष्माःरविरश्मयोवायवोवा ॥ १७ ॥ अत्रप्राणेभ्योदेवादेवेभ्यो
लोकाइतिश्रुत्यनुसारादिंद्रियेभ्योदेवतास्तदृष्टिदेवताभ्योलोकस्तदृष्टिंचाभ्युपेत्यब्रह्मणिसर्वलयमाह रूपेणेति रूपेणरूपवताद्रव्येणदृष्टिंचक्षुरिंद्रियंसंयुक्तंकुंडलेनकनकमिव चक्षुर्व्यतिरिक्तोरूपद्रव्यदेवतादिर्विष
योनास्तीत्यर्थः एवमग्रेपियावन्मोक्षंज्ञेयम् ॥ १८ ॥ वायुंत्वगिंद्रियदेवतांनभसिस्वकारणेसंश्रितं एतच्चसर्वदेवतोपलक्षणं मोहंवैचित्यंतमसितमोगुणे लोभंरजःकार्यमर्थेषु तमसोर्थानांचवियोगेमोहलोभौन
भवतइतिदृष्टांतमात्रमिदं ॥ १९ ॥ क्रांतिपादविक्षेपे बलेहस्तेंद्रिये कोष्ठेउदरे देवींपृथ्वीं ॥ २० ॥ महतिमहत्तत्त्वकार्येहंकारे महत्बुद्धौमहत्तत्वे ॥ २१ ॥ आत्मनिजीवत्वंपदार्थे ॥ २२ ॥ ईशेमायावि
शिष्टेदेवेनारायणेचेतितस्यैवविशेषणे तत्पदार्थे मोक्षेकैवल्येनिर्विकल्पेवस्तुनि तच्चनकचित्सक्तं स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः ॥ २३ ॥ ननुरूपादीनांमोक्षमात्रत्वोक्तिरागममात्रंनत्वत्रकाचिदुपपत्तिरस्तीत्या

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाःकारणैर्भाविताःशुभाः॥ प्राप्नुवंतिशुभंमोक्षंसूक्ष्माइवनभःपरं॥ १७॥ रूपेणदृष्टिंसंयुक्तांघ्राणंगंधगुणेनच॥ शब्देसक्तंतथाश्रोत्रंजिह्वा
रसगुणेषुच॥ १८॥ तनुंस्पर्शेतथासक्तांवायुंनभसिचाश्रितं॥ मोहंतमसिसंयुक्तंलोभमर्थेषुसंश्रितं॥ १९॥ विष्णुंक्रांतेबलेशक्रंकोष्ठेसक्तंतथानलं॥ अप्सुदे
वींसमासक्तामपस्तेजसिसंश्रिताः॥ २०॥ तेजोवायौतुसंसक्तंवायुंनभसिचाश्रितं॥ नभोमहतिसंयुक्तंमहद्बुद्धौचसंश्रितं ॥ २१॥ बुद्धिंतमसिसंसक्तांतमोर
जसिसंश्रितं ॥ रजःसत्वेतथासक्तंसत्वंसक्तंतथात्मनि ॥ २२ ॥ सक्तमात्मानमीशेचदेवेनारायणेतथा ॥ देवंमोक्षेचसंसक्तंमोक्षंसक्तंतुनक्वचित् ॥ २३ ॥
ज्ञात्वासत्वगुणंदेहंवृतंषोडशभिर्गुणैः॥ स्वभावंचेतनांचैवज्ञात्वादेहसमाश्रिते॥ २४॥

शंक्याह ज्ञात्वेति सत्वगुणंदेहबुद्धिसत्वमयंस्वात्मंशरीरंषोडशभिर्गुणैःकार्यैः प्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामचेतिश्रुत्युक्तैःप्राणादिनामांतैर्वृतंज्ञात्वा स्व
भावंप्राक्कर्मचतदुत्पत्तिकारणंचेतनांधीवृत्तिंचतदवभासिकांदेहसमाश्रितेलिंगदेहाश्रितेज्ञात्वाच मध्यस्थंउदासीनंएकंआत्मानंयस्मिन्पापंनविद्यतइतिअसंगंजानीयात् यथैकेनकर्मणास्वाप्नप्रपंचविभ्रमेआ
त्मनःअसंगत्वंस्थूलशरीरजदुःखाननुवृत्तेर्दृश्यते एवंजाग्रद्भ्रमेपिविषयैषिणांविषयवासनावतांद्वितीयंकर्मकारणंविज्ञायइंद्रियादीनात्माश्रितान्आत्मन्यविद्ययाअध्यारोपितान्जानीयादित्यध्याहृत्ययोज्यं
अयमर्थः यथास्वप्नेएकस्यैवात्मनोवासनावशात्सर्वंजगदात्मकत्वंआत्मनश्चासंगत्वंदृश्यते एवंजाग्रद्भ्रमेपिज्ञेयमितिसार्धश्लोकद्वयार्थः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ एतस्माद्वासनामयादवस्थात्रयसंचरादात्मनोमोक्षस्यदुर्लभत्वंवक्ष्यमाणैःकारणैर्विज्ञायकश्चिन्मोक्षबुद्धिंसमाश्रितोभवतीतिचतुर्दशेनान्वयः ॥ २६ ॥ यःप्राणादीन्पंचैकीकृत्याधोनयतिसोऽधोऽनिलःषष्ठः एवंप्रवहऊर्ध्वनेतासप्तमः ॥ २७ ॥ तएतेसप्तवायवःप्रत्येकंसप्तधाविहिताः अयंभावः यथैकस्मिन्वटेऽनेकानिबीजानितेषुचबीजेषुप्रतिबीजमनंतानिबीजानितद्वदेकस्मिन्देहेसप्तप्राणाःप्रतिप्राणंस

मध्यस्थमेकमात्मानंपापंयस्मिन्नविद्यते॥द्वितीयंकर्मविज्ञायनृपतेविषयैषिणां॥२५॥इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चसर्वानात्मनिसंश्रितान्॥दुर्लभत्वंचमोक्षस्यविज्ञायश्रुतिपूर्वकं॥ २६॥ प्राणापानौसमानंचव्यानोदानौचतत्त्वतः॥ अधश्चैवानिलंज्ञात्वाप्रवहंचानिलंपुनः ॥ २७ ॥ सप्तवातांस्तथाज्ञात्वासप्तधाविहितान्पुनः॥ प्रजापतीनृषींश्चैषमार्गांश्चैवबहून्वरान्॥ २८॥ सप्तर्षींश्चबहून्ज्ञात्वाराजर्षींश्चपरंतप ॥ सुरर्षीन्महतश्चान्यान्ब्रह्मर्षीन्सूर्यसन्निभान् ॥ २९ ॥ ऐश्वर्याच्च्यावितान्दृष्ट्वाकालेनमहतानृप॥ महतांभूतसंघानांश्रुत्वानाशंचपार्थिव ॥ ३० ॥ गतिंचाप्यशुभांज्ञात्वानृपतेपापकर्मिणां ॥ वैतरण्यांचयद्दुःखंपतितानांयमक्षये॥ ३१॥ योनीषुचविचित्रासुसंसारानशुभांस्तथा॥ जठरेचाशुभेवासंशोणितोदकभाजने॥ ३२ ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषेचतीव्रगंधसमन्विते॥ शुक्रशोणितसंघातेमज्जास्नायुपरिग्रहे॥ ३३॥ शिराशतसमाकीर्णेनवद्वारेपुरेऽशुचौ॥ विज्ञायहितमात्मानंयोगांश्चविविधान्नृप॥३४॥ तामसानांचजंतूनांरमणीयावृतात्मनां॥ सात्त्विकानांचजंतूनांकुत्सितंभरतर्षभ॥ ३५॥ गर्हितंमहतामर्थेसांख्यानांविदितात्मनां॥ उपप्लवांस्तथाघोरान्शशिनस्तेजसस्तथा ॥ ३६॥ ताराणांपतनंदृष्ट्वानक्षत्राणांचपर्ययं॥ द्वंद्वानांविप्रयोगंचविज्ञायकृपणंनृप ॥ ३७॥ अन्योन्यभक्षणंदृष्ट्वाभूतानामपिचाशुभं ॥ बाल्येमोहंचविज्ञायक्षयंदेहस्यचाशुभं॥ ३८॥ रागेमोहेचसंप्राप्तेक्वचित्सत्त्वंसमाश्रितं ॥ सहस्रेषुनरःकश्चिन्मोक्षबुद्धिंसमाश्रितः ॥ ३९ ॥ दुर्लभत्वंचमोक्षस्यविज्ञायश्रुतिपूर्वकं ॥ बहुमानमलब्धेषुलब्धेमध्यस्थतांपुनः॥ ४० ॥ विषयाणांचदौरात्म्यंविज्ञायनृपतेपुनः॥ गतासूनांचकौंतेयदेहान्दृष्ट्वातथाशुभान्॥ ४१॥ वासंकुलेषुजंतूनांदुःखंविज्ञायभारत॥ ब्रह्मघ्नानांगतिंज्ञात्वापतितानांसुदारुणां॥ ४२॥ सुरापानेचसक्तानांब्राह्मणानांदुरात्मनां॥ गुरुदारप्रसक्तानांगतिंविज्ञायचाशुभां॥ ४३॥

प्तसप्तप्राणाएवमुत्तरोत्तरमितिजगदानंत्यमुक्तं तस्मात्संसारबीजस्याज्ञानस्यतत्त्वज्ञानेनोच्छेदेयतितव्यमितिभावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ननुसंत्यनेकेप्राजापत्यादिदेहाएवसुखमयाःकिंमोक्षेणेत्याशंक्यतेषामप्यैश्वर्यस्यांतवत्त्वान्नेत्याह ऐश्वर्यादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥ उपप्लवान्उपरागान् तेजसःसूर्यस्य ॥ ३६ ॥ द्वंद्वानांदंपतीनां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ क्वचित्पुंसि ॥ ३९ ॥ बहुमानंअत्यादरं मध्यस्थतांऔदासीन्यं ॥ ४० ॥ दौरात्म्यंबंधहेतुतां ॥ ४१ ॥ कुलेषुगृहेषु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संवत्सरक्षयोबृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरंतरालेसूर्यस्यद्विरेकराशिसंक्रमेभवति मासक्षयोदर्शयोरंतरालेसूर्यसंक्रांतिद्वयं ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयःसार्धचतुर्दशदिनमध्येपर्वद्वयंतदात्रयोदशभिर्दि नैःपक्षोभवति दिवसक्षयःसूर्योदययोरंतरालेतिथित्रयस्पर्शः कालाभिमानिदेवतानामपिक्षयोदयौदृश्येतेकिमुतकाल्यमानानामस्मदादीनामितिभावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ बाह्यदोषानु

जननीषुचवर्ततेयेनसम्यग्युधिष्ठिर॥ सदेवकेषुलोकेषुयेनवर्ततिमानवाः॥४४॥ तेनज्ञानेनविज्ञायगतिंचाशुभकर्मणां॥ तिर्यग्योनिगतानांचविज्ञायगतयः पृथक् ॥ ४५॥ वेदवादांस्तथाचित्रानृतूनांपर्ययांस्तथा॥ क्षयंसंवत्सराणांचमासानांचक्षयंतथा ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयंतथादृष्ट्वादिवसानांचसंक्षयं॥ क्षयंवृद्धिं चचंद्रस्यदृष्ट्वाप्रत्यक्षतस्तथा॥ ४७॥ वृद्धिंदृष्ट्वासमुद्राणांक्षयंतेषांतथापुनः॥ क्षयंधनानांदृष्ट्वाचपुनर्वृद्धिंतथैवच ॥ ४८॥ संयोगानांक्षयंदृष्ट्वायुगानांचवि शेषतः॥ क्षयंचदृष्ट्वाशैलानांक्षयंचसरितांतथा॥ ४९॥ वर्णानांचक्षयंदृष्ट्वाक्षयांतंचपुनःपुनः॥ जरामृत्युस्तथाजन्मदृष्ट्वादुःखानिचैवह॥ ५०॥ देहदोषांस्त थाज्ञात्वातेषांदुःखंचतत्त्वतः ॥ देहविक्लवतांचैवसम्यग्विज्ञायतत्त्वतः॥ ५१ ॥ आत्मदोषांश्चविज्ञायसर्वानात्मनिसंश्रितान् ॥ स्वदेहादुत्थितान्गंधांस्तथा विज्ञायचाशुभान्॥५२॥ युधिष्ठिरउवाच कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ॥ एतन्मेसंशयंकृत्स्नंवक्तुमर्हसितत्त्वतः ॥ ५३ ॥ भीष्मउ वाच पंचदोषान्प्रभोदेहेप्रवदंतिमनीषिणः॥ मार्गज्ञाःकापिलाःसांख्याःशृणुतानरिसूदन॥ ५४॥ कामक्रोधौभयंनिद्रापंचमःश्वासउच्यते ॥ ५५ ॥ एते दोषाःशरीरेषुदृश्यंतेसर्वदेहिनां॥ छिंदंतिक्षमयाक्रोधंकामंसंकल्पवर्जनात्॥५६॥ सत्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयंतथा ॥ छिंदंतिपंचमंश्वासमल्पाहारत यान्नृप॥५७॥ गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वादोषान्दोषशतैरपि॥ हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञायतत्त्वतः॥५८॥ अपांफेनोपमंलोकंविष्णोर्मायाशतैर्वृतं ॥ चित्रभि त्तिप्रतीकाशंनलसारमनर्थकं॥ ५९॥ तमःश्वभ्रनिभंदृष्ट्वावर्षबुद्बुदसंनिभं॥ नाशप्रायंसुखाद्धीनंनाशोत्तरमिहावशं ॥ ६० ॥ रजस्तमसिसंमग्नंपंकेद्विपमि वावशं ॥ सांख्याराजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वास्नेहंप्रजाकृतं॥६१॥ ज्ञानयोगेनसांख्येनव्यापिनामहतानृप॥ राजसानशुभान्गंधांस्तामसांश्चतथाविधान्॥६२॥

त्वगादेहजान्दोषानाह स्वदेहादिति उत्थितान्दोषानित्यनुषंगः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नलसारंनलतृणवदंतःसारहीनं ॥ ५९ ॥ नाशप्रायंनाशबहुलं ॥६०॥६१॥६२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शुभाशुभांश्वगंधान्तपोदंडेनज्ञानशस्त्रेणधीकुठारेणच्छित्वायतयःसागरंतरंतीतिदशमेनसंबंधः ॥६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तीर्त्वाचेति जन्मईदृशेनालोचनेनजन्मयुक्तंस्थूलंशरीरंतीर्त्वाविस्मृत्यविमलंनभःप्रविशंति देहाध्यासापायेव्योमसंविद्रुदेतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तत्रेति तस्मिन्हार्देव्योम्निपद्मतंतुवत् यथाकमलनालेनांतःसुषिरेणजलंमुखेनाकृष्यमाणमंतःप्रविशतितद्वत् आत्मनिप्रणिधीयमानमनोद्वारासूर्योऽतराविश्यतत्रैवहृदयाकाशेसांख्यान्प्रतिस्वनाडीभिःसंबंधाच्चतुर्दशभुवनगतान्विषयान्वहतिप्रापयति प्रवहन्विषयानित्यनेनविषयैःसहसूर्यस्यनित्यसंबंधोदर्शितः व्योमसंविद्रुदयेसांख्यस्यसार्वज्ञ्यंसार्वात्म्यंसर्वभोगभाक्त्वंचोदेतीत्यर्थः एतेनप्रत्यगात्मस्थाएवविषयामुकुरमुखवदज्ञानवशात्पराक्त्वेनभांतीत्यात्माद्वैतमुपपादितं हार्दनाडीनांसूर्यरश्मिभिःसंबंधस्तेषांचब्रह्मांडेनसंबंधश्छांदोग्यादावुक्तःप्रागेवोदाहृतः ॥ ७३ ॥ तत्रेति तत्रहार्दाकाशेतांस्तेजोबन्नात्मकान्विषयान्प्रवहसंज्ञकोवायुःप्रतिगृह्णातिस्वात्मसात्करोति तथाचश्रुतिः वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्तेइति किंकृत्वा

पुण्यांश्वसात्विकान्गंधान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ॥ छित्वाशुज्ञानशस्त्रेणतपोदंडेनभारत ॥ ६३ ॥ ततोदुःखोदकंघोरंचिंताशोकमहाह्रदं ॥ व्याधिमृत्युमहाग्राहंमहाभयमहोरगं ॥ ६४ ॥ तमःकूर्मंरजोमीनंप्रज्ञयासंतरंत्युत ॥ स्नेहपंकंजरादुर्गंज्ञानदीपमरिंदम ॥ ६५ ॥ कर्मागाधंसत्यतीरंस्थितव्रतमरिंदम ॥ हिंसाशीघ्रमहावेगंनानारससमाकरं ॥ ६६ ॥ नानाप्रीतिमहारत्नंदुःखज्वरसमीरणं ॥ शोकतृष्णामहावर्तंतीक्ष्णव्याधिमहागजं ॥ ६७॥ अस्थिसंघातसंघट्टंश्लेष्मफेनमरिंदम ॥ दानमुक्ताकरंघोरंशोणितह्रदविद्रुमं ॥६८॥ हसितोत्क्रुष्टनिर्घोषंनानाज्ञानसुदुस्तरं ॥ रोदनाश्रुमलक्षारंसंगत्यागपरायणं ॥६९॥ पुत्रदारजलौकौघंमित्रबांधवपत्तनं ॥ अहिंसासत्यमर्यादंप्राणत्यागमहोर्मिणं ॥ ७० ॥ वेदांतगमनद्वीपंसर्वभूतदयोदधिं ॥ मोक्षदुर्लभविषयंवडवामुखसागरं ॥ ७१ ॥ तरंतियतयःसिद्धाज्ञानयानेनभारत ॥ तीर्त्वातिदुस्तरंजन्मविशंतिविमलंनभः ॥ ७२ ॥ तत्रतान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्योवहतिरश्मिभिः ॥ पद्मतंतुवदाविश्यप्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७३ ॥ तत्रतान्प्रवहोवायुःप्रतिगृह्णातिभारत ॥ वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मःशीतःसुगंधीचसुखस्पर्शश्वभारत ॥ सप्तानांमरुतांश्रेष्ठोलोकान्गच्छतियःशुभान् ॥ सतान्वहतिकौंतेयनभसःपरमांगतिं ॥ ७५ ॥

वीतरागान् यतीन् अपेक्ष्येतिशेषः संप्रज्ञातसुखास्वादसक्तेसांख्येवायुर्विषयान्नसंहरति अन्यथातुसंहरतीत्यर्थः अतएवसमाधिप्रकृत्योक्तं गौडपादीये नास्वादयेत्सुखंतत्रेति ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मइति सूक्ष्मस्त्वगिंद्रियाग्राह्यस्पर्शः ननुसूर्यरश्मिसंबंधेपिब्रह्मांडंनहार्दाकाशेप्रवेष्टुमर्हति अत्रत्यानांघटादीनांसूर्यास्तोत्तरंलोकांतरसंबंधादर्शनादित्याशंक्याह सप्तानामिति तान्पिंडब्रह्मांडरूपान्विषयान् यथायंप्रवहोवायुःदेहेनसंबंधात्स्वयंलोकान्प्रतिगच्छति पिंडंचतत्तल्लोकान्प्रतिवहति एवंनभसःपरमांगतिंहार्दाकाशंगच्छतिब्रह्मांडंचतंप्रतिवहति तथाचब्रह्मांडंवातरज्जुभिःसूर्यमंडलेनिबद्धमतोहार्दनभसिसूर्यप्रवेशेनब्रह्मांडस्यापिप्रवेशोयुज्यते अत्रत्यघटादीनांतुरात्रावपिसूर्यरश्मिसंबंधविघटनंनास्तीतिनतैःसहदेशांतरगमनप्रसक्तिरस्ति अतोयुक्तमुक्तंतत्रतानसुकृतीनित्यादि ॥ ७५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नभइति तमसः सूक्ष्मतमः परिणामोव्योमसंवित्नभआख्या रजसःपरमांगतिमहंकारंनयति सत्वस्यपरमांगतिंमहत्तत्त्वमस्मितामात्रंशुद्धत्वंपदार्थं तस्यापिपरमागतिःप्रभुस्तत्पदार्थस्तस्यापिनिरुपाधिचिन्मात्र मित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ योगवत्सांख्येपिशौचादिकंतुल्यमित्युक्तंतदत्रोपसंहरति निर्द्वंद्वानामिति सेयमात्मनिष्ठायोगैर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोधइत्युच्यते सांख्यैस्तुतत्तद्विषयसहितानांवृत्तीनांलव णोदकन्यायेनप्रविलापनमित्युच्यते एवमयंभाषाभेदएव शमादिसाधनंकैवल्यंचफलंपक्षद्वयेपिसमानमितिप्रागुक्तंनप्रस्मर्तव्यं ॥ ७९ ॥ भगवंतंषड्गुणैश्वर्यसंपन्नंपरमात्मानमेवपरंमोक्षाख्यंस्थानंप्राप्यआज न्ममरणंसर्वज्ञत्वाज्जन्ममरणादिकंतत्रस्मरंतिनवामोक्षेविशेषविज्ञानमस्तिनवेतिप्रश्नः कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिमोक्षेसार्वज्ञ्यसार्वात्म्ययोःश्रवणात्

नभोवहतिलोकेशरजसःपरमांगतिं ॥ रजोवहतिराजेंद्रसत्वस्यपरमांगतिं ॥७६॥ सत्वंवहतिशुद्धात्मन्परंनारायणंप्रभुं ॥ प्रभुर्वहतिशुद्धात्मापरमात्मानमात्म ना ॥७७॥ परमात्मानमासाद्यतद्भूतायतनामलाः ॥ अमृतत्वायकल्पंतेननिवर्ततिवाविभो ॥ ७८ ॥ परमासागतिःपार्थनिर्द्वंद्वानांमहात्मनां ॥ सत्यार्जवरतानां वैसर्वभूतदयावतां ॥ ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिरउवाच स्थानमुत्तममासाद्यभगवंतंस्थिरव्रताः ॥ आजन्ममरणंवातेस्मरंत्युतनवानघ ॥ ८० ॥ यदत्रतथ्यं तन्मेत्वंयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ त्वदृतेपुरुषंनान्यंप्रष्टुमर्हामिकौरव ॥ ८१ ॥ मोक्षेदोषोमहानेषप्राप्यसिद्धिगतानृषीन् ॥ यदितत्रैवविज्ञानेवर्त्ततेयतयःपरे ॥ ८२ ॥ प्रवृत्तिलक्षणंधर्मपश्यामिपरमंनृप ॥ मग्नस्यहिपरंज्ञानंकिंनदुःखतरंभवेत् ॥ ८३ ॥ भीष्मउवाच यथान्यायंत्वयाताततप्रश्नःपृष्टःसुसंकटः ॥ बुधानाम पिसंमोहःप्रश्नेस्मिन्भरतर्षभ ॥ ८४ ॥ अत्रापितत्त्वंपरमंशृणुसम्यङ्मयेरितं ॥ बुद्धिश्चपरमायत्रकापिलानांमहात्मनां ॥ ८५ ॥

यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविशेषविज्ञानाभावश्रुतेश्चसंशयः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ एषद्विविधोपिमोक्षेमहान्दोषःस्फुरति सिद्धिगतान्मोक्षप्रतिपादकान् ऋषीन्मंत्रान्प्राप्यस्फुरति परस्परविरुद्ध स्यैकत्रपक्षद्वयस्यासंभवात् अन्यतरांगीकारेऽवश्यकर्तव्येऽन्यतरश्रुतेर्बाधोभवतीत्यर्थः यदीति तत्रैवमोक्षेपिविज्ञानेविशेषदर्शनेसतिकर्मैवश्रेष्ठंकिंसंन्यासाद्यायासेनेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तदभावेतुमहान्दोषःसुषु प्ताविवविगलितज्ञानस्यापिज्ञानमस्तीत्युच्यतेचेत् इतोदुःखतरंअयुक्ततरंनकिंचिदित्यर्थः ॥८३॥ बुधानांमैत्रेयीप्रभृतीनामप्यत्रसंमोहोदृश्यते तथाहि मैत्रेयीमुक्तौद्वैतदर्शनेकर्मफलसाम्यंद्वैतादर्शनेमूढतमत्व चपश्यंतीअन्यतरस्यश्रेयस्त्वमप्रतिपद्यमानायाज्ञवल्क्यमवोचत् अत्रैवमाभगवानमूमुहदिति मामां ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रसमाधानमाह इंद्रियाणीति देहिनांप्राणिनांस्वदेहेस्वस्वरूपेऽधिष्ठानेस्थितानिइंद्रियाण्येवमनःषष्ठानिबुध्यंतेविशेषतःपश्यंति यतस्तानिआत्मनोविशेषविज्ञानेकारणानिहेतुभूतानि कथं सूक्ष्मश्चिदात्मातैः कर्तृकारणरूपैःपश्यति बाह्यमाभ्यंतरंवाविषयंप्रकाशयति अयंभावः प्रत्यक्षंहिबाह्यमर्थंचक्षुषैवपश्यति तदभावेनपश्यति नचतावताआत्मनःप्रकाशनशक्तिर्हीयतेतेनविनापिस्वप्नेतद्दर्शनात् एवंसुप्तिसमाध्योर्मनसाविनापिनास्यात्मनोज्ञशक्तिवियोगः उपकरणस्यस्वातंत्र्याविघातकत्वात् तथाचकरणाभावकृतमेवास्यविशेषविज्ञानराहित्यं नत्वज्ञत्वकृतमितिकैवल्येपिनात्मनःसार्वाज्ञ्यहानिः तथाचश्रुतिः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतियद्वैतंनशृणोत्यशृण्वन्वैतन्नशृणोतीत्यादिकासुप्त्यादावप्यात्मनोद्रष्टृत्वादिकंदर्शयति ॥ ८६ ॥ आत्मनोज्ञशक्त्यवियोगंदर्शयितुमिंद्रियाणांजडत्वमाह आत्मनेति वस्तुतइंद्रियाणिस्वरूपेणैवनसंति अध्यस्तत्वात् परमतेस्थित्वातत्सत्त्वमुपेत्यापितानिकाष्ठवदचेतनान्येवातोविनश्यंति तत्रफेनदृष्टांतोयथायोग्यंयोजनीयः यथाफेनोजलेनविनास्वयंनिरात्मैवसात्मत्वेनदृष्टोपितेनविनान

इंद्रियाण्येवबुध्यंतेस्वदेहेदेहिनांनृप ॥ कारणान्यात्मनस्तानिसूक्ष्मःपश्यतितैस्तुसः ॥ ८६ ॥ आत्मनाविप्रहीणानिकाष्ठकुड्यसमानितु ॥ विनश्यंतिनसंदेहःफेनाइवमहार्णवे ॥ ८७ ॥ इंद्रियैःसहसुप्तस्यदेहिनःशत्रुतापन ॥ सूक्ष्मश्चरतिसर्वत्रनभसीवसमीरणः ॥ ८८ ॥ सपश्यतियथान्यायंस्पर्शान्स्पृशतिवाविभो ॥ बुध्यमानोयथापूर्वमखिलेनेहभारत ॥ ८९ ॥ इंद्रियाणीहसर्वाणिस्वेस्वेस्थानेयथाविधि ॥ अनीशत्वात्प्रलीयंतेसर्पाहतविषाइव ॥ ९० ॥ इंद्रियाणांतुसर्वेषांस्वस्थानेष्वेवसर्वशः ॥ आक्रम्यगतयःसूक्ष्माश्चरत्यात्मानसंशयः ॥ ९१ ॥ सत्वस्यचगुणान्कृत्स्नान्रजसश्चगुणान्पुनः ॥ गुणांश्चतमसःसर्वान्गुणान्बुद्धेश्चभारत ॥ ९२ ॥ गुणांश्चमनसश्चापिनभसश्चगुणांश्चसः ॥ गुणान्वायोश्चधर्मात्मन्स्नेहजांश्चगुणान्पुनः ॥ ९३ ॥

तिष्ठतीति ॥ ८७ ॥ इंद्रियाणांजडत्वमुक्त्वात्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वमाह इंद्रियैरिति देहाभिमानिनःसेंद्रियस्यस्वप्नेप्रलीनस्यापियःसूक्ष्मःअंतरात्मासर्वत्रविषयेचरति जाग्रतीवस्वप्नेपिसर्वंविषयंभासयतीत्यर्थः ॥ ॥ ८८ ॥ एतदेवाह सइति यथापूर्वंजाग्रद्वदित्यर्थः ॥ ८९ ॥ इंद्रियाणांसात्मत्वमात्मचैतन्यानुवेधादेवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह इंद्रियाणीति इहस्वप्नेअनीशत्वान्नास्तिईशःप्रवर्तकोयेषांतानितथात्वात् ॥ ९० ॥ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह इंद्रियाणांत्विति स्वस्थानेस्थितानांगतयःगतीः सर्वाइंद्रियवृत्तयश्चिद्व्याप्ताएवउद्यंतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ सर्वत्रचिद्व्याप्तिंदर्शयति सत्वस्येति सत्वादीनांगुणान्व्याप्यआत्माचरतीति पूर्वेणान्वयः सत्वस्यगुणान्धर्मादीन् रजसःप्रवृत्त्यादीन् तमसःअप्रवृत्त्यादीन् बुद्धेरध्यवसायादीन् ॥ ९२ ॥ मनसःसंकल्पादीन् नभआदीनांश्रोत्रादीन् स्नेहजान्स्नेहोजलंजायतेतस्मात्तेजसस्तज्जान् ॥ ९३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वाण्येवेति सर्वाणिउक्तान्यनुक्तानिचक्षेत्रज्ञेषुसन्निहितानिसत्वादीनिगुणैर्मायिकैश्चित्तसत्वानंदत्वाद्यैर्व्याप्यआत्माब्रह्मक्षेत्रज्ञंजीवंव्याप्तिव्याप्नोति कर्मणीचतमेवक्षेत्रज्ञंव्याप्नुतइतिसंबंधः ॥९४॥ इंद्रियाणि मनःषष्ठानि एतच्चक्षेत्रज्ञस्यकर्मसंबंधेकारणमुपन्यस्तं ॥९५॥ मुक्तिकारणंचाह प्रकृतिमिति चादिंद्रियाणि इंद्रियाणिकार्योपाधिप्रकृतिंकारणोपाधिंचातीत्यक्षेत्रज्ञः अव्ययंवृद्धिह्रासशून्यंकूटस्थमात्मानंग च्छति तमेवविशिनष्टिपरमिति ॥ ९६ ॥ तत्प्राप्तिफलमाह विमुक्तइति ॥ ९७॥ ननुपरमात्मानंप्राप्तस्यानिवृत्तौपुनर्देहस्योत्थानंनस्यादित्याशंक्याह शिष्टमिति निवृत्तेपिकारणेचक्रभ्रमिन्यायेनशिष्टंमन आदिप्रतियोगिनोआगच्छंतिगच्छंति यथाकालंसमाधिव्युत्थानकालभेदेन गुरोःसंदेशकारिणः प्रारब्धकर्मानुसारिणीश्वरप्रेरणातांकर्तुंशीलंयेषांते ॥ ९८ ॥ एवंजीवन्मुक्तिसद्भावमुक्त्वाविदेहकैवल्यमाह

अपांगुणांस्तथापार्थपार्थिवांश्चगुणानपि ॥ सर्वाण्येवगुणैर्व्याप्यक्षेत्रज्ञेषुयुधिष्ठिर ॥ ९४ ॥ आत्माचव्याप्तिक्षेत्रज्ञंकर्मणीचशुभाशुभे ॥ शिष्याइवमहात्मानमिंद्रियाणिचतंप्रभो ॥ ९५ ॥ प्रकृतिंचाप्यतिक्रम्यगच्छत्यात्मानमव्ययं ॥ परंनारायणात्मानंनिर्द्वंद्वंप्रकृतेःपरं ॥ ९६ ॥ विमुक्तःपुण्यपापेभ्यःप्रविष्टस्तमनामयं ॥ परमात्मानमगुणंननिवर्ततिभारत ॥ ९७ ॥ शिष्टंतत्रमनस्तातइंद्रियाणिचभारत ॥ आगच्छंतियथाकालंगुरोःसंदेशकारिणः ॥ ९८ ॥ शक्यंचाल्पेनकालेनशांतिंप्राप्तुंगुणार्थिना ॥ एवमुक्तेनकौंतेययुक्तज्ञानेनमोक्षिणा ॥ ९९ ॥ सांख्याराजन्महाप्राज्ञागच्छंतिपरमांगतिं ॥ ज्ञानेनानेनकौंतेयतुल्यंज्ञानंनविद्यते ॥ १०० ॥ अत्रतेसंशयोमाभूज्ज्ञानंसांख्यंपरंमतं ॥ अक्षरंध्रुवमेवोक्तंपूर्णंब्रह्मसनातनं ॥ १०१ ॥ अनादिमध्यनिधनंनिर्द्वंद्वंकर्तृशाश्वतं ॥ कूटस्थंचैवनित्यंचयद्वदंतिमनीषिणः ॥ १०२ ॥ यतःसर्वाःप्रवर्ततेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यच्चशंसंतिशास्त्रेषुवदंतिपरमर्षयः ॥ १०३ ॥ सर्वेविप्राश्चदेवाश्चतथाशमविदोजनाः ॥ ब्रह्मण्यंपरमंदेवमनंतंपरमच्युतं ॥ १०४ ॥ प्रार्थयंतश्चतंविप्रावदंतिगुणबुद्धयः ॥ सम्यग्युक्तास्तथायोगाःसांख्याश्चामितदर्शनाः ॥ १०५ ॥

शक्यमिति अल्पेनवर्तमानदेहपातावधिनाशांतिंविदेहमुक्तिं ॥ ९९ ॥१००॥ परंयोगापेक्षयाश्रेष्ठं एवंसांख्येनयोगेनवाशोधितस्यत्वंपदार्थस्यब्रह्माद्वैतसिद्धयेतत्पदार्थाभेदंवक्तुंतत्पदार्थस्वरूपमाह अक्षरमित्यादिना अक्षरंव्यापकं अश्नोतेःसरन् ध्रुवंअचंचलं अतएवपूर्णंब्रह्मसर्वोत्कृष्टं सनातनंसदैकरूपं ॥ १०१ ॥ निर्द्वंद्वंद्वैतवर्जितं कर्तृजगज्जन्मादिहेतुः शाश्वतंअखंडदंडायमानं कूटस्थंनिर्विकारं ॥१०२॥ ॥१०३॥ ब्रह्मण्यंब्रह्मजातिहितं ॥ १०४ ॥ प्रार्थयंतः गुणेषुविषयेषुबुद्धिर्येषांते तंवदंतिमायिकैर्गुणैःस्तुवंति सांख्यायोगाश्चस्तुवंति जगत्कर्तृत्वेनआदिगुरुत्वेनचेतिशेषः ॥ १०५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांख्यज्ञानंशुद्धचिन्मात्रंतस्यस्वरूपमित्यर्थः तत्सत्त्वेमानमाह अभिज्ञानानीति घटादीनांज्ञानानितान्येवतस्यामूर्तेर्ब्रह्मणोमतंज्ञानं मनज्ञाने ऽस्माद्भावेनिष्ठा निर्विषयघटादिज्ञानमेवपरंब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तंवार्तिके परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहमेयार्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति ॥ १०६ ॥ यदुक्तविधंब्रह्मतत्सच्चिदानंदरूपंतत्रस्थावरेषुसदंशमात्राभिव्यक्तिःजंगमेषुसच्चिदंशयोर्विद्वत्सुसच्चिदानंदांशानांत्रयाणामप्यभिव्यक्तिरितितेषामुत्तरमुत्तरंश्रेष्ठमित्याहद्वाभ्यां द्विविधानीति अगमंस्थावरं ॥ १०७॥ महत्सुब्रह्मविस्तु यन्महज्ज्ञानंतत्सांख्यागतंसांख्येंऽतर्गतं एतेनसांख्यविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुक्तं तथाचस्थावराज्जं

अमूर्तेस्तस्यकौंतेयसांख्यंमूर्तिरितिश्रुतिः ॥ अभिज्ञानानितस्याहुर्मतंहिभरतर्षभ ॥ १०६ ॥ द्विविधानीहभूतानिपृथिव्यांपृथिवीपते ॥ जंगमागमसंज्ञानि जंगमंतुविशिष्यते ॥ १०७॥ ज्ञानंमहद्यद्धिमहत्सुराजन्वेदेषुसांख्येषुतथैवयोगे ॥ यच्चापिदृष्टंविविधंपुराणेसांख्यागतंतन्निखिलंनरेंद्र ॥१०८॥ यच्चेतिहासेषुमहत्सुदृष्टंयच्चार्थशास्त्रेनृपशिष्टजुष्टे ॥ ज्ञानंचलोकेयदिहास्तिकिंचित्सांख्यागतंतच्चमहन्महात्मन् ॥ १०९ ॥ शमश्चदृष्टःपरमंबलंचज्ञानंचसूक्ष्मंचयथावदुक्तं ॥ तपांसिसूक्ष्माणिसुखानिचैवसांख्येयथावद्विहितानिराजन् ॥११०॥ विपर्ययेतस्यहिपार्थदेवान्गच्छंतिसांख्याःसततंसुखेन ॥ तांश्चानुसंचार्यततःकृतार्थाःपतंतिविप्रेषुयतेषुभूयः ॥ १११ ॥ हित्वाचदेहंप्रविशंतिदेवंदिवौकसोद्यामिवपार्थसांख्याः ॥ अतोधिकंतेभिरतामहार्हेसांख्येद्विजाःपार्थिवशिष्टजुष्टे ॥ ॥ ११२ ॥ तेषांनतिर्यग्गमनंहिदृष्टंनार्वाग्गतिःपापकृताधिवासः ॥ नवाप्रधानाअपितेद्विजातयोयेज्ञानमेतन्नृपतेनुरक्ताः ॥११३॥ सांख्यंविशालंपरमंपुराणंमहार्णवंविमलमुदारकांतं ॥ कृत्स्नंचसांख्यंनृपतेमहात्मानारायणोधारयतेप्रमेयं ॥ ११४ ॥ एतन्मयोक्तंनरदेवतत्त्वंनारायणोविश्वमिदंपुराणं ॥ ससर्गकालेचकरोतिसर्गंसंहारकालेचतदत्तिभूयः ॥ ११५ ॥

गमंश्रेष्ठंजंगमेष्वपिविद्वान्श्रेष्ठतरइतिभावः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ शमादिकंसर्वंसांख्येसांख्यविज्ञाननिमित्तंविहितमित्यर्थः ॥ ११० ॥ विपर्ययेकिंचित्साधनवैकल्यात्ज्ञानानुत्पत्तौ यतेषुयत्नशीलेषु तांश्चानुसंचार्यतेषामाधिपत्यंकृत्वा ॥ १११ ॥ महार्हेअतिपूज्ये ऽधिकमभिरतास्तेदेवंतत्पदार्थंप्रविशंतिक्रमेणेतिशेषः ॥ ११२ ॥ कीदृशीगतिःयापापकृतानांअधिवासः एतत्परोक्षज्ञानफलमुक्तं ॥ ११३ ॥ अपरोक्षज्ञानफलमाह सांख्यमिति कृत्स्नंसांख्यंयोधारयते साक्षात्कृत्यास्तेसनारायणःपरंब्रह्मैव तथाचश्रुतिर्ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीति ॥ ११४ ॥ हेनरमयाएतत्देवस्यात्मनस्तत्त्वमुक्तं तच्चनारायणोविश्वमिति सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेरित्यर्थः तत्रहेतुः सइति एतेनतज्जलानितिश्रुतेरर्थउक्तः ॥ ११५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांख्यसर्वस्वमाहार्थेन संहृत्येति सर्वंकार्यजातंवियदादिकंसंहृत्यप्रविलाप्य कुत्रनिजदेहेकारणात्मनिसंस्थासमाप्तिर्यस्यसतथाकृत्वा स्वयमपिकारणात्माप्सुनिर्विशेषचिन्मात्रेशेतेलीनोभवति जगदंतरात्मा नारायणःसर्वप्रत्यग्भूतः एतेनयोयंमायावीजगज्जन्मादिहेतुःससर्वेषांप्रत्यग्भूतईश्वरश्चिन्मात्रेलीयतइतिनिर्विशेषब्रह्माद्वैतमुक्तंभवति ॥ ११६ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ ७ ॥ त्वंपदार्थशोधकौसांख्ययोगावुक्त्वातस्यपारमार्थिकंतत्पदार्थत्वंतत्त्वंवक्तुंअक्षरंध्रुवमेवोक्तमित्यादिनांतेतत्पदार्थस्वरूपमुपक्षिप्तंतद्विवरणायारभते किंतदक्षरमित्या

संहृत्यसर्वंनिजदेहसंस्थंकृत्वाप्सुशेतेजगदंतरात्मा ॥ ११६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०सांख्यकथनेएकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥
युधिष्ठिरउवाच किंतदक्षरमित्युक्तंयस्मान्नावर्ततेपुनः ॥ किंचतत्क्षरमित्युक्तंयस्मादावर्ततेपुनः ॥ १ ॥ अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिंपृच्छाम्यरिनिषूदन ॥ उपलब्धुं महाबाहोतत्त्वेनकुरुनंदन ॥ २ ॥ त्वंहिज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसेवेदपारगैः ॥ ऋषिभिश्चमहाभागैर्यतिभिश्चमहात्मभिः ॥ ३ ॥ शेषमल्पंदिनानांतेदक्षिणायनभास्करे ॥ आवृत्तेभगवत्यर्केगंतासिपरमांगतिं ॥ ४ ॥ त्वयिप्रतिगतेश्रेयःकुतःश्रोष्यामहेवयं ॥ कुरुवंशप्रदीपस्त्वंज्ञानदीपेनदीप्यसे ॥ ५ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामित्वत्तःकुरुकुलोद्वह ॥ नतृप्यामीहराजेंद्रशृण्वन्नमृतमीदृशं ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं ॥ वसिष्ठस्यचसंवादंकरालजनकस्यच ॥ ७ ॥ वसिष्ठंश्रेष्ठमासीनमृषीणांभास्करद्युतिं ॥ पप्रच्छजनकोराजाज्ञानंनैःश्रेयसंपरं ॥ ८ ॥ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयं ॥ मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ ९ ॥ स्वक्षरंप्रश्रितंवाक्यंमधुरंचाप्यनुल्बणं ॥ पप्रच्छर्षिवरंराजाकरालजनकःपुरा ॥ १० ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिपरंब्रह्मसनातनं ॥ यस्मान्नपुनरावृत्तिमाप्नुवंतिमनीषिणः ॥ ११ ॥ यच्चतत्क्षरमित्युक्तंयत्रेदंक्षरतेजगत् ॥ यच्चाक्षरमितिप्रोक्तंशिवंक्षेम्यमनामयम् ॥ १२ ॥

दि व्यक्तिविवेकंतत्त्वेनयाथात्म्येनउपलब्धुंपृच्छामीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ करालनामाजनकःकरालजनकस्तस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुशलंऊहापोहसमर्थं गतिरनुभवस्तेननिश्चयोस्यास्तीतितथा अध्यात्मेपरोक्षापरोक्षोभयविधज्ञानवंतमित्यर्थः मैत्रावरुणिंमित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुंभेरेतोपतत्ततोगस्त्यवसिष्ठावजायेतामितिबह्वृचानांसर्वानुक्रमणिकायांतस्यमैत्रावरुणित्वमुक्तं ॥ ९ ॥ प्रश्रितंविनीतं मधुरंअर्थतः अनुल्बणंकुतर्कहीनं ॥ १० ॥ ११ ॥ यच्चेति यत्राक्षरेक्षरतेलवणोदकवल्लीयते एतेनक्षराक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेदर्शिते शिवंआनंदरूपं क्षेम्यंसंसारमोचकं यतःअनामयंनिर्द्वंद्वं ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यावत्कालेनकृत्स्नेनापिकालेन ॥ १३ ॥ कृत्स्नंक्षरंयावताकालेनक्षरतितत्प्रमाणमाह युगमिति युगंचतुर्युगंदेवमानेनअब्दानांद्वादशसहस्रसंमितं तदेवचतुर्युगंदशशतावृत्तंकल्पंतदेवचब्राह्ममहरुच्यते अत्रयो यंमानुषःसंवत्सरःसदेवानामहोरात्रस्तयागणनयाद्वादशसहस्रंचतुर्युगं तेनएतत्षष्ट्यधिकशतत्रयेणगुणितंत्रिचत्वारिंशल्लक्षाणिविंशतिसहस्राणिच एतेषुदशधाभक्तेष्वेकोंशः चतुर्लक्षंद्वात्रिंशत्सहस्राणिचकलेर्मानं तदेवद्विगुणंद्वापरस्य त्रिगुणंत्रेतायाः चतुर्गुणंकृतस्य एतद्ब्रह्मदिनमानंगीतास्वप्युक्तं चतुर्युगसहस्रांतंब्रह्मणोदिनमुच्यते रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाइति ॥१४॥ यस्यांतेयस्येतितद्धितप्रकृतेर्ग्रहणं ब्रह्मणोंतेइत्यर्थः प्रतिबुध्यतेशंभुरितिसंबंधः अपजंहिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भःसमवर्ततायेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् सदाधारपृथिवींद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषाविधेमेतिश्रुतेः ॥ १५ ॥ अणिमाद्यायत्रस्व

वसिष्ठउवाच श्रूयतांपृथिवीपालक्षरतीदंयथाजगत् ॥ यन्नक्षरतिपूर्वेणयावत्कालेनवाप्यथ ॥ १३ ॥ युगंद्वादशसाहस्रंकल्पंविद्धिचतुर्युगं ॥ दशकल्पशतावृत्तमहस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ १४ ॥ रात्रिश्चैतावतीराजन्यस्यांतेप्रतिबुध्यते ॥ सृजत्यनंतकर्माणंमहांतंभूतमग्रजं ॥ १५ ॥ मूर्तिमंतममूर्तात्माविश्वंशंभुःस्वयंभुवः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानंज्योतिरव्ययं ॥ १६ ॥ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भोभगवानेषबुद्धिरितिस्मृतः ॥ महानितिचयोगेषुविरिंचिरितिचाप्यजः ॥ १८ ॥ सांख्येचपठ्यतेशास्त्रेनामभिर्बहुधात्मकः ॥ विचित्ररूपोविश्वात्माएकाक्षरइतिस्मृतः ॥ १९ ॥ वृतंनैकात्मकंयेनकृतंत्रैलोक्यमात्मना ॥ तथैवबहुरूपत्वाद्विश्वरूपइतिस्मृतः ॥ २० ॥ एषवैविक्रियापन्नःसृजत्यात्मानमात्मना ॥ अहंकारंमहातेजाःप्रजापतिमहंकृतं ॥ २१ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमापन्नंविद्यासर्गंवदंतितं ॥ महांतंचाप्यहंकारमविद्यासर्गमेवच ॥ २२ ॥

यंभुवःनित्यंस्वतःसिद्धाः नतुहिरण्यगर्भादिष्विवतपसाआविर्भूताः ततईशानंसर्वनियंतृज्योतिश्चिद्रूपंअव्ययंअपरिणामि ॥ १६ ॥ अमूर्तमेवाक्षरस्यज्ञेयंरूपमाह सर्वतइति ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भइतियोऽक्षरइतिस्मृतःसएषहिरण्यगर्भःसूत्रात्माभगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः बुद्धिःसमदृष्टिबुद्धिरितिवेदांतिनः योगेतुएषएवमहानितिप्रथमंकार्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ नैकात्मकंबहुरूपंत्रैलोक्यंकृतंवृतंच तदेवविश्वरूपोविराट् विश्वंरूपमस्य तथाचश्रुतिः अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेति ॥ २० ॥ एषसूत्रात्मा अहंकारमुपाधिं अहंकृतंतदभिमानिनंविराजं ॥ २१ ॥ अस्यद्वैविध्यमाह अव्यक्तादिति महांतंसमष्टिं चात्व्यष्ट्यहंकारमविद्यासर्गं ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विद्याविद्ययोर्लक्षणमाह अविधिरिति अत्रअक्षरात्कारणात्हिरण्यगर्भसृष्टिःप्रथमा विराट्सृष्टिर्द्वितीया एकतःएतेषांत्रयाणामन्यतमेएकस्मिन्विषयेयोविधिः आमोतेरादिमत्वात् आमोतिहवाइदंसर्वमादिमांश्चभवतियएवंवेदेति तत्तदुपास्तिविधानंसाऽविद्या योविधिस्तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मेति सिद्धवत्कथनंसाविद्या अयमर्थः यथारज्जुंसर्पत्वेनपश्यंतंभीतंनरंप्रतिकश्चिद्रज्जुरियंनसर्पइतिसिद्धवद्रज्जुभावमुपदिशति तेनचसाक्षात्कृतेनसद्योभयनिवृत्तिर्जायतेसोयमविधिर्विद्या अतिविक्षेपादाप्तवाक्येश्रद्धाहीनंप्रतिइमंसर्पंरज्जुत्वेनभावयतस्तवरज्जुरेवभविष्यति सचकर्मश्रद्धाजडोविधौविश्वस्यभावनाबलेनतस्यरज्जुत्वंपश्यति सर्पदष्टइवगरुडभावनेनात्मनोनिर्विषत्वंतद्वत्सोयंविधिरविद्येति तद्वदत्रापिध्येयं ॥ २३ ॥ उपहितयोर्महदहंकारयोःसूत्रविराडपरपर्याययोःसृष्टिमुक्त्वातदुपाध्योःसृष्टिमाह भूतेति भू

अविधिश्चविधिश्चैवसमुत्पन्नौतथैकतः ॥ विद्याविद्येतिविख्यातेश्रुतिशास्त्रार्थचिंतकैः ॥ २३ ॥ भूतसर्गमहंकारात्तृतीयांविद्धिपार्थिव ॥ अहंकारेषुसर्वेषुचतुर्थंविद्धिवैकृतं ॥ २४ ॥ वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोथपृथिवीतथा ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ २५ ॥ एवंयुगपदुत्पन्नंदशवर्गमसंशयं ॥ पंचमंविद्धिराजेंद्रभौतिकंसर्गमर्थवत् ॥ २६ ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणमेवचपंचमं ॥ वाक्हस्तौचपादौचपायुर्मेढ्रंतथैवच ॥ २७ ॥ बुद्धींद्रियाणिचैतानितथाकर्मेंद्रियाणिच ॥ संभूतानीहयुगपन्मनसासहपार्थिव ॥ २८ ॥ एषातत्त्वचतुर्विंशासर्वाकृतिषुवर्तते ॥ यांज्ञात्वानाभिशोचंतिब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २९ ॥ एतद्देहंसमाख्यानंत्रैलोक्येसर्वदेहिषु ॥ वेदितव्यंनरश्रेष्ठसदेवनरदानवे ॥ ३० ॥ सयक्षभूतगंधर्वेसकिन्नरमहोरगे ॥ सचारणपिशाचेवैसदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३१ ॥ सदंशकीटमशकेसपूतिकृमिमूषिके ॥ शुनिश्वपाकेचैणेयेसचांडालेसपुल्कसे ॥ ३२ ॥ हस्त्यश्वखरशार्दूलेसवृक्षेगविचैवह ॥ यच्चमूर्तिमयंकिंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनं ॥ ३३ ॥ जलेभुवितथाकाशेनान्यत्रेतिविनिश्चयः ॥ स्थानंदेहवतामासीदित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३४ ॥ कृत्स्नमेतावतस्तातक्षरतेव्यक्तसंज्ञितं ॥ अहन्यहनिभूतात्माततःक्षरइतिस्मृतः ॥ ३५ ॥

तानिपंचतन्मात्राख्यानिसूक्ष्मपंचभूतानिअपंचीकृतानि सर्वेषुसात्विकराजसतामसेषु वैकृतंविकृतमेववैकृतं ॥ २४ ॥ तमेवाह वायुरिति तत्रवाय्वादीनिपंचीकृतानिस्थूलानिभूतानिशब्दादिसहितानितामसाहंकाराच्चतुर्थःसर्गः ॥ २५ ॥ युगपदित्याकाशाद्वायुःवायोरग्निरित्यादिःश्रौतक्रमोऽनादरणीयइत्युक्तंदृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण भौतिकंस्थूलभूतजं ॥ २६ ॥ तमेवाह श्रोत्रमिति ॥ २७ ॥ अत्रतामसानिभूतानि सात्विकानिमनःश्रोत्रादीनि राजसानिवागादीनि जाड्यप्रकाशप्रवृत्तिधर्मत्वादेतेषामयंविभागोबोध्यः ॥ २८ ॥ एषामूलप्रकृतिः चतुर्विंशाचतुर्विंशतितमी चतुर्विंशीत्यृजुःपाठः सर्वाकृतिषुसर्वासुविकृतिषु यांप्रकृतिंपुरुषात्पृथग्भूतांज्ञात्वा ॥ २९ ॥ एतत्विकृत्यात्मकंदेहं पिंडब्रह्मांडात्मकशरीरं क्लीबत्वमार्षं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जलेतिनान्यत्रेतिचपंचमहाभूतांतर्वर्त्येवदेहवान्जीवस्तान्यतीतस्तुब्रह्मैवेतिभावः ॥ ३४ ॥ एतावतःएतावत्पर्यंतंअक्षरावधियद्व्यक्तंतत्क्षरते भूतात्माचतुर्विंशकःसंघातः ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतदिति प्रत्यगात्मानंत्वंपदार्थमभिनीयदर्शयति इदमिति पराग्भूतंजगत् जगच्छब्दार्थमाह जगदिति एतेनाव्यक्तस्यापिक्षरत्वमुक्तं ॥ ३६ ॥ अत्रयुक्तिमाह महानिति यतोमहान्सूक्ष्माबुद्धिःसापिनित्यंक्षर त्यतस्तत्कारणमव्यक्तमपिक्षरत्येवेत्यर्थः तथाचप्रयोगः महान्क्षरोपादानकः क्षरात्मत्वात्घटवदिति नचात्मधर्माणांदुःखादीनांक्षरत्वेपिक्षरोपादानकत्वंनास्तिआत्मनोनित्यत्वादितिवाच्यं दुःखादेरात्मधर्मत्वस्यै वासिद्धेः तदभ्युपगमेवावन्ह्यौष्ण्यवन्निवृत्त्यसंभवेनयावद्दुःखनिवृत्तिलक्षणस्यमोक्षस्यासिद्धेरित्यास्तांतावत् ॥ ३७ ॥ पंचविंशतिमः तकारलोपआर्षः विष्णुःशुद्धचिन्मात्रंसनिर्गुणत्वान्निस्तत्त्वः कथंतर्हि पंचविंशतितत्त्वेषुतस्यगणनेत्यतआह तत्त्वेति तत्त्वाधिष्ठानत्वादेवास्यतत्त्वसंज्ञानतुकार्यत्वात्कारणत्वाद्वाऽस्यतत्त्वांतर्गतत्वमस्ति एतेनब्रह्मणोजगदुपादानत्वमपितदुपादानाज्ञानाश्रयत्वादेवेतिव्याख्यातं अन्य थातस्यापिपूर्वोक्तानुमानेनक्षरत्वापत्तिः यथोक्तंसंप्रदायविद्भिः अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणं अज्ञानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यतइति ॥ ३८ ॥ निस्तत्त्वत्वादेवाधिष्ठातृत्वमपिनास्तीत्याह यदिति

एतदक्षरमित्युक्तंक्षरतीदंयथाजगत् ॥ जगन्मोहात्मकंप्राहुरव्यक्ताद्व्यक्तसंज्ञकं ॥ ३६ ॥ महांश्चैवाग्रजोनित्यमेतत्क्षरनिदर्शनं ॥ कथितंतेमहाराजयन्मांत्वंप रिपृच्छसि ॥ ३७ ॥ पंचविंशतिमोविष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः ॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥ यन्मर्त्यमसृजद्व्यक्तंतत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ॥ चतु र्विंशतिमोव्यक्तोह्यमूर्तःपंचविंशकः ॥ ३९ ॥ सएवहृदिसर्वासुमूर्तिष्वातिष्ठतेत्मवान् ॥ केवलश्चेतनोनित्यःसर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ४० ॥ सर्गप्रलयधर्मिण्यासस र्गप्रलयात्मकः ॥ गोचरेवर्ततेनित्यंनिर्गुणंगुणसंज्ञितं ॥ ४१ ॥ एवमेषमहानात्मासर्गप्रलयकोविदः ॥ विकुर्वाणःप्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥ तमःसत्वरजोयुक्तस्तासुतास्विहयोनिषु ॥ लीयतेप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४३ ॥ सहवासविनाशित्वान्नान्योहमितिमन्यते ॥ योहंसोहमितित्युक्त्वा गुणानेवानुवर्तते ॥ ४४ ॥

यत्यस्माद्धेतोः मर्त्यंक्षरणधर्मिप्रधानंकर्तृव्यक्तंकार्यमसृजत् तत्तस्माद्धेतोस्तन्मूर्तिंमूर्तिमत्जगत्प्रधानेनैवप्रवर्त्यतइत्यर्थः कोसावधिष्ठातायश्चतुर्विंशतितमःअव्यक्तः ननुकथमचेतनस्याधिष्ठातृत्वं संहतत्वादे वेतिगृहाण हियतःपुरुषोऽमूर्तोऽसंहतःअतोनासावधिष्ठातेत्यर्थः ॥ ३९ ननुसंहतमप्यव्यक्तंकाष्ठलोष्टसमत्वान्नाधिष्ठातृभवेदतआह सएवेति चतुर्विंशतितमएवआतिष्ठतेऽधितिष्ठति यतःआत्मवान्चिच्छा यावान् संधिरार्षः केवलोऽनुपाधिरपिचेतनः सर्गप्रलयधर्मिण्याप्रकृत्यामूर्तिमान्भवतिस्वतस्तुअमूर्तिमानेव ॥ ४० ॥ तयैवचनिर्गुणमगोचरमपिगोचरेवर्तते दर्पणेनेवमुखं यदाहुः नतावदयमेकांतेनाविष यः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति ॥ ४१ ॥ तत्पदार्थनिरूपणमुपसंहरति एवमिति त्वंपदार्थंनिरूपयति विकुर्वाणेइति प्रकृतिमान्अविद्यावान् अबुद्धिमान्मूढःअभिमन्यतेअहमितिआत्मानंमन्यते ॥ ४२ ॥ लीयतेयोनिभिःसहतादात्म्यंप्राप्नोति ॥ ४३ ॥ तत्रहेतुमाह सहेति सहवासेनविनष्टुंअदर्शनंगंतुंशीलमस्यतस्यभावस्तत्त्वंतस्मात् नान्योहंसंघातादितिमन्यते योहंसोहंअमुष्यपुत्रोहंअमुकजातीयोहमिति गुणान्ब्राह्मण्यादीनेव ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तामसान्क्रोधादीन् राजसान्प्रवृत्त्यादीन् सात्विकान्प्रकाशादीन् ॥ ४५ ॥ शुक्लेतिक्रमेणस्वच्छत्वाद्रंजकत्वात्मलिनत्वाच्चसत्वादीनिशुक्ललोहितकृष्णानि तान्येवजलतेजोऽन्नानि एतानिदृश्यानि वाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुतेः प्राकृतानिप्रकृतिस्तेजोबन्नानितत्संबंधीनि ॥ ४६ ॥ तेजोबन्नोपाधिकेषुजीवेषुयेतामसाइतिव्याख्येयं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ एवमिति यद्वायोयंपंचविंशतितमस्तमेवअव्यक्तविषयंमायागोचरंसंतंक्षरंविनाशिनंविकारिणंवाजातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तःसुखीदुःखीपुण्यवान्पापीचेत्यज्ञानादाहुः कथंतर्हितदुपलब्धिरतआह ज्ञानादेवप्रवर्ततेप्रकाशते एतेनतत्प

तमसातामसान्भावान्विविधान्प्रतिपद्यते॥ रजसाराजसांश्चैवसात्विकान्सत्वसंश्रयात्॥ ४५॥ शुक्ललोहितकृष्णानिरूपाण्येतानित्रीणितु॥ सर्वाण्येतानिरूपाणियानीहप्राकृतानिवै॥ ४६॥ तामसानिरयंयांतिराजसामानुषानथ॥ सात्विकादेवलोकायगच्छंतिसुखभागिनः ॥ ४७॥ निष्कैवल्येनपापेनतिर्यग्योनिमवाप्नुयात्॥ पुण्यपापेनमानुष्यंपुण्येनैकेनदेवताः॥ ४८॥ एवमव्यक्तविषयंक्षरमाहुर्मनीषिणः॥ पंचविंशतिमोयोयंज्ञानादेवप्रवर्तते ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० वसिष्ठकरालजनकसंवादेद्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ ५॥ वसिष्ठउवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते॥ देहाद्देहसहस्राणितथासमभिपद्यते॥ १ ॥ तिर्यग्योनिसहस्रेषुकदाचिद्देवतास्वपि॥ उपपद्यतिसंयोगाद्गुणैःसहगुणक्षयात्॥ २॥ मानुषत्वाद्दिवंयातिदिवोमानुष्यमेवच॥ मानुष्यान्निरयस्थानमानंत्यंप्रतिपद्यते॥ ३॥ कोशकारोयथात्मानंकीटःसमवरुंधति ॥ सूत्रतंतुगुणैर्नित्यंतथायमगुणोगुणैः॥ ४॥ द्वंद्वमेतिचनिर्द्वंद्वस्तासुतास्विहयोनिषु॥ शीर्षरोगेक्षिरोगेचदंतशूलेगलग्रहे॥ ५॥ जलोदरेतृषारोगेज्वरगंडेविषूचके ॥ श्वित्रकुष्ठेग्निदग्धेचसिध्मापस्मारयोरपि॥ ६॥ यानिचान्यानिद्वंद्वानिप्राकृतानिशरीरिषु॥ उत्पद्यंतेविचित्राणितान्येषोप्यभिमन्यते॥ ७॥ तिर्यग्योनिसहस्रेषुकदाचिद्देवतास्वपि॥ अभिमन्यत्यभीमानात्तथैवसुकृतान्यपि॥ ८॥ शुक्लवासाश्चदुर्वासाःशायीनित्यमधस्तथा॥ मंडूकशायीचतथावीरासनगतस्तथा ॥ ९॥

दार्थएवाज्ञानाज्जीवत्वमापन्नोज्ञानान्मुच्यतइतिवदतातत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थोजीवब्रह्माभेदःसाधितोभवति ॥ ४९ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ ५ ॥ प्रकृतिसंयोगात्पुरुषस्तामेवानुवर्ततइत्युक्तंतत्प्रपंचयत्यध्यायद्वयेन एवमप्रतिबुद्धत्वादित्यादिना अबुद्धंअबोधंअज्ञानं भावेनिष्ठातेननञ्समासः ॥ १॥ गुणक्षयात्गुणसामर्थ्यात् क्षिक्षयैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातोरूपं एतच्चतामसानिरयंयांतीतिश्लोकेनप्रागेवोक्तं ॥ २ ॥ आनंत्यंअनंतं ॥ ३ ॥ ४ ॥ निर्द्वंद्वःसुखदुःखादिहीनः ॥ ५ ॥ सिध्माकासश्वासः ॥ ६ ॥ एषजीवोभिमन्यतेअहमेवदुःखीरोगीचेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंडूकवत्पाणिपादंसंकोच्यन्युब्जःशेतेइतिमंडूकशायी ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आकाशेनिरावरणेदेशे ॥ १० ॥ ११ ॥ फलगृत्थ्याफलाशा मुंजमेखलेतिकौपीनवत्त्वंलक्ष्यते ॥ १२ ॥ वालेत्याविककंबलोलक्ष्यते ॥ १३ ॥ फलकंभूर्जत्वगादिचिपिटकाष्ठंवाकौपीनरूपं कंटकवस्त्रं शाल्मल्यादितूलजं कटकेतिपाठेतृणमयःकटः कीटकावसनःपट्टसूत्रजवस्त्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दशाहारोदशाहाहारः एकोहाकारोलुप्तः दशाहेनाहारोयस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आचामेन

चीरधारणमाकाशेशयनंस्थानमेवच ॥ इष्टकाप्रस्तरेचैवकंटकप्रस्तरेतथा ॥ १० ॥ भस्मप्रस्तरशायीचभूमिशय्यातलेषु*च ॥ वीरस्थानांबुपंकेचशयनंफलकेषुच ॥ ११ ॥ विविधासुचशय्यासुफलगृद्धान्वितस्तथा ॥ मुंजमेखलनग्नत्वंक्षौमकृष्णाजिनानिच ॥ १२ ॥ शाणीवालपरीधानोव्याघ्रचर्मपरिच्छदः ॥ सिंहचर्मपरीधानःपट्टवासास्तथैवच ॥ १३ ॥ फलकपरिधानश्चतथाकंटकवस्त्रधृत् ॥ कीटकावसनश्चैवचीरवासास्तथैवच ॥ १४ ॥ वस्त्राणिचान्यानिबहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ भोजनानिविचित्राणिरत्नानिविविधानिच ॥ १५ ॥ एकरात्रांतराशित्वमेककालिकभोजनं ॥ चतुर्थाष्टमकालश्चषष्ठकालिकएवच ॥ १६ ॥ षड्रात्रभोजनश्चैवतथैवाष्टाहभोजनः ॥ सप्तरात्रदशाहारोद्वादशाहिकभोजनः ॥ १७ ॥ मासोपवासीमूलाशीफलाहारस्तथैवच ॥ वायुभक्षोंबुपिण्याकदधिगोमयभोजनः ॥ १८ ॥ गोमूत्रभोजनश्चैवशाकपुष्पादएवच ॥ शैवालभोजनश्चैवतथाचामेनवर्तयन् ॥ १९ ॥ वर्तयन्शीर्णपर्णैश्चप्रकीर्णफलभोजनः ॥ विविधानिचकृच्छ्राणिसेवतेसिद्धिकांक्षया ॥ २० ॥ चांद्रायणानिविधिवल्लिंगानिविविधानिच ॥ चातुराश्रम्यपंथानमाश्रयत्यपथानपि ॥ २१ ॥ उपाश्रमानप्यपरान्पाषंडान्विविधानपि ॥ विविक्ताश्चशिलाच्छायास्तथाप्रस्रवणानिच ॥ २२ ॥ पुलिनानिविविक्तानिविविक्तानिवनानिच ॥ देवस्थानानिपुण्यानिविविक्तानिसरांसिच ॥ २३ ॥ विविक्ताश्चापिशैलानांगुहागृहनिभोपमाः ॥ विविक्तानिचजप्यानिव्रतानिविविधानिच ॥ २४ ॥ नियमान्विविधांश्चापिविविधानितपांसिच ॥ यज्ञांश्चविविधाकारान्विधींश्चविविधांस्तथा ॥ २५ ॥ वणिक्पथंद्विजक्षत्रंवैश्यशूद्रांस्तथैवच ॥ दानंचविविधाकारंदीनांधकृपणादिषु ॥ २६ ॥ अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैवत्रिविधान्गुणान् ॥ सत्वंरजस्तमश्चैवधर्मार्थौकामएवच ॥ २७ ॥ प्रकृत्यात्मानमेवात्माएवंप्रविभजत्युत ॥ स्वधाकारवषट्कारौस्वाहाकारनमस्क्रिया: ॥ २८ ॥ याजनाध्यापनंदानंतथैवाहुःप्रतिग्रहं ॥ यजनाध्ययनेचैवयच्चान्यदपिकिंचन ॥ २९ ॥

भक्तमंडेन मासराचामनिस्रावामंडेभक्तसमुद्भवेइत्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उपाश्रमानूपाशुपतपांचरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ गृहेषुयेनिभाःनितरांभांतिते दिव्यगृहोपमाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकृत्याउपकरणभूतया ॥ २८ ॥ २९ ॥

*वनं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशसनेसंग्रामे ॥ ३० ॥ भवंस्तर्हिं अभ्येत्यप्रसित्वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणान् आत्मनिकल्पितान् रूपंवयोवर्णाकृत्यादि गुणान्सत्वादीन् ॥३३॥ क्रियापथेकर्ममार्गे क्रियांतथातदितिमन्यते इ
दंकर्मएवंगुणंएवंफलमित्यावश्यकत्वेनमानयति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥४०॥४१॥ निरात्मानिःस्वरूपःचिदाभासविशिष्टोदेहेंद्रियादिसंघतः दृश्यत्वेनशुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वा
त् आत्मगुणैःचेतनत्वसत्यत्वसुखत्वैः यथोक्तं आनंदोविषयानुभवोनित्यत्वंचेतिसतिधर्माः अपृथक्त्वेपिचतेषां चैतन्यात्पृथगिवावभासंतइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रकृतिरिति यद्यपिस्त्रीपुंसाभ्यामपत्य

जन्ममृत्युविवादेचतथाविशसनेपिच ॥ शुभाशुभमयंसर्वमेतदाहुःक्रियापथं ॥ ३० ॥ प्रकृतिःकुरुतेदेवीभवंप्रलयमेवच ॥ दिवसांतेगुणानेतानभ्येत्यैकोव
तिष्ठते ॥ ३१ ॥ रश्मिजालमिवादित्यस्तत्तत्कालेनियच्छति ॥ एवमेषोसकृत्पूर्वंक्रीडार्थमभिमन्यते ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ॥ एव
मेतांविकुर्वाणःसर्गप्रलयधर्मिणीं ॥ ३३ ॥ क्रियांक्रियापथेरक्तस्त्रिगुणांत्रिगुणाधिपः ॥ क्रियांक्रियापथोपेतस्तथातदितिमन्यते ॥ ३४ ॥ प्रकृत्यासर्वमेवेदं
जगदंधीकृतंविभो ॥ रजसातमसाचैवव्याप्तंसर्वमनेकधा ॥ ३५ ॥ एवंद्वंद्वान्यथैतानिसमावर्तंतिनित्यशः ॥ ममैवैतानिजायंतेधावंतेतानिमामिति ॥ ३६ ॥
निस्तर्तव्यान्यथैतानिसर्वाणीतिनराधिप ॥ मन्यतेयंत्वबुद्धत्वात्तथैवसुकृतान्यपि ॥ ३७ ॥ भोक्तव्यानिमयैतानिदेवलोकगतेनवै ॥ इहैवचैनंभोक्ष्यामिशुभा
शुभफलोदयं ॥ ३८ ॥ सुखमेवतुकर्तव्यंसकृत्कृत्वासुखंमम ॥ यावदंतंचमेसौख्यंजात्यांजात्यांभविष्यति ॥ ३९ ॥ भविष्यतिचमेदुःखंकृतेनेहाप्यनंतकं ॥ महद्दुः
खंहिमानुष्यंनिरयेचापिमज्जनं ॥ ४० ॥ निरयाच्चापिमानुष्यंकालेनैष्याम्यहंपुनः ॥ मनुष्यत्वाच्चदेवत्वंदेवत्वात्पौरुषंपुनः ॥ ४१ ॥ मनुष्यत्वाच्चनिरयंपर्याये
णोपगच्छति ॥ यएवंवेत्तिनित्यंवैनिरात्मात्मगुणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ तेनदेवमनुष्येषुनिरयेचोपपद्यते ॥ ममत्वेनावृतोनित्यंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ४३ ॥ सर्गकोटिसह
स्राणिमरणांतासुमूर्तिषु ॥ यएवंकुरुतेकर्मशुभाशुभफलात्मकं ॥ ४४ ॥ सएवंफलमाप्नोतित्रिषुलोकेषुमूर्तिमान् ॥ प्रकृतिःकुरुतेकर्मशुभाशुभफलात्मकं ॥ प्र
कृतिश्चतदश्नातित्रिषुलोकेषुकामगा ॥ ४५ ॥ तिर्यग्योनिमनुष्यत्वेदेवलोकेतथैवच ॥ त्रीणिस्थानानिचैतानिजानीयात्प्राकृतानिह ॥ ४६ ॥ अलिंगांप्रकृतिंत्वा
हुर्लिंगैरनुमिमीमहे ॥ तथैवपौरुषंलिंगमनुमानाद्धिमन्यते ॥ ४७ ॥ सलिंगांतरमासाद्यप्राकृतंलिंगमव्रणं ॥ व्रणद्वाराण्यधिष्ठायकर्मणात्मनिमन्यते ॥ ४८ ॥

मिवपुंप्रकृतिभ्यामेवसर्वंकार्यंक्रियतेनान्यतरेणतथापिविवक्षितविवेकेप्रकृतावेवकर्तृत्वंपर्यवस्यति तस्याःसविकारत्वान्नतुपुंसिनिर्विकारत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अलिंगांनित्यानुमेयां नतुवन्हिवत्क
दाचित्प्रत्यक्षां कथंतर्हिसामन्यते दृष्टैर्लिंगैर्महदादिकार्यैस्तत्कारणभूतांतांअनुमिमीमहे पौरुषंलिंगंपुरुषस्यानुमापकंदेहाद्यनुगतंचैतन्यं चिदाभासलिंगेनचितिरनुमीयतेइत्यर्थः इतिमन्यतेनिरीश्वरःसांख्यो
नतुतत्तथेतिभावः यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरइतिचितोऽव्यवहितापरोक्षत्वश्रुतिविरोधात् ॥ ४७ ॥ सइति अव्रणंप्राकृतंलिंगंनिर्विकारंप्रकृतेरिदंलिंगगमकंदृश्यायाःप्रकृतेःसाधकइत्यर्थः सलिंगांतरं
पुर्यष्टकंगर्भंप्राप्यक्षरणधर्मित्वाद्व्रणोलिंगंतस्यद्वाराणिश्रोत्रादीनि ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ निर्व्रणोपिव्रणवानस्मीतिमन्यते ॥ ५० ॥ अलिंगःलिंगादन्योपिलिंगंपुर्यष्टकं कालंमृत्युं मरणधर्मास्मीतिमन्यतेइत्यर्थः सत्वंबुद्धिंअसत्वमवस्तुदेहादिकं आत्मनस्तत्वंअनारोपितंरूपं ॥ ५१ ॥ मृत्युंहंतारंचरंचरत्वं सर्गंपुत्रादिंआत्मसंबंधिनंमन्यते ॥ ५२ ॥ तपःतपस्विनं गतिउत्क्रांतिगत्यागतिं भवंभववंतंसंसारिणं ॥ ५३ ॥ अबुद्धिःविपर्यस्तबुद्धिः ॥ ५४ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० त्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ७ ॥ एवंपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ धाम्नाषोडशकलःपुरुषइतिप्रकृत्यध्रुवैवास्यषोडशीकलेतिश्रुतिप्रसिद्धयाप्रकाशरूपयाचित्कलयाधामसहस्राणिस्थानसहस्राणिप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तउत्सर्जयातीतिब्रह्मालिंगितस्यैवगत्यादिश्रवणात् ॥ २ ॥ अत्रदृष्टांतमाह चंद्रमाइव ॥ ३ ॥ योनिःसाभासामूलप्रकृतिः दशेंद्रियाण्यंतःकरणचतुष्टयंचापेक्ष्यसापंचदशी

श्रोत्रादीनितुसर्वाणिपंचकर्मेंद्रियाण्यथ ॥ वागादीनिप्रवर्तंतेगुणेष्विहगुणैःसह ॥ ४९ ॥ अहमेतानिवैसर्वंमय्येतानींद्रियाणिह ॥ निरिंद्रियोहिमन्येतव्रणवानस्मिनिर्व्रणः ॥ ५० ॥ अलिंगोलिंगमात्मानमकालःकालमात्मनः ॥ असत्वंसत्वमात्मानमतत्त्वंतत्त्वमात्मनः ॥ ५१ ॥ अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्चरमात्मनः ॥ अक्षेत्रःक्षेत्रमात्मानमसर्गःसर्गमात्मनः ॥ ५२ ॥ अतपास्तपआत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ अभवोभवमात्मानमभयोभयमात्मनः ॥ ५३ ॥ अक्षरःक्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठकरालजनकसंवादेत्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ७ ॥ वसिष्ठउवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ सर्गकोटिसहस्राणिपतनांतानिगच्छति ॥ १ ॥ धाम्नाधामसहस्राणिमरणांतानिगच्छति ॥ तिर्यग्योनिमनुष्यत्वेदेवलोकेतथैवच ॥ २ ॥ चंद्रमाइवभूतानांपुनस्तत्रसहस्रशः ॥ लीयतेप्रतिबुद्धत्वादेवमेषह्यबुद्धिमान् ॥ ३ ॥ कलापंचदशीयोनिस्तद्धामप्रतिबुध्यते ॥ नित्यमेतद्विजानीहिसोमंवैषोडशींकलां ॥ ४ ॥ कलायांजायतेऽजस्रंपुनःपुनरबुद्धिमान् ॥ धामतस्योपयुंजंतिभूयएवोपजायते ॥ ५ ॥ षोडशीतुकलासूक्ष्माससोमउपधार्यतां ॥ नतूपयुज्यतेदेवैर्देवानुपयुनक्तिसा ॥ ६ ॥

सोमंअमृतंचिदात्मानं नित्यमेतद्धामेतिसंबंधः ॥ ४ ॥ कलायांयोनिभूतायांपंचदश्यामविद्यायांनिमित्तभूतायांसत्यांअबुद्धिमान्मूढःविपर्यस्तमतिःजायतेजन्मलभते तस्यजायमानस्यपुरुषस्यधामषोडशीकलांतांआनंदरूपांउपयुंजंतिभूतानीतिशेषः एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः उपजायतेएकवचनमार्षं युंजंतीतिप्रथमंसुप्तिचिदानंदलेशंविषयसंपर्कजमुपजीव्यभूतानिसंसरंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्कलातुनैवसंसरतीत्याह षोडशीति देवैरिंद्रियैर्नउपयुज्यतेपाल्यते किंतुदेवानेवसत्तास्फूर्तिप्रदानेनउपयुनक्तिपालयति ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतांषोडशींअक्षपयित्वाअविनाश्यजायतेइदंसर्वंरज्जुमिवसर्पः नतुपिंडमिवघटउपमृद्यजायतेतद्वत् अक्षपणेहेतुमाह साह्यीति यत्रकार्यंउत्पद्यतेयत्रचलीयतेसाप्रकृतिरितिप्रसिद्धंलोके नहिपिंडेघटोलीयते किंतुपिंडस्यप्रकृतिभूतायांमृद्येव नचकपालादिकार्यांतरोत्पादएवपूर्वकार्यप्रलयइतिवाच्यं निराश्रयायाःकार्यधारायाअनुपपत्तेः कुतः घटशरावोदंचनादिषुपिंडलोष्टपांसुपरमाणुष्वव्यावृत्तेषुयन्मृदितिअनुस्यूतव्यवहारालंबनंतत्कुसुमेभ्यःसूत्रमिवतेभ्यःपृथक्तदुदयलयस्थानंमंतव्यं अतःप्रकृतित्वात्षोडश्याःक्षपणंनयुज्यतइत्यर्थः अस्यकार्यस्य नन्वितएवदृष्टांतात्षोडश्याःकार्याकारत्वंदुस्त्यजमित्याशंक्याह तत्क्षयादिति कार्यक्षयान्मुच्यतइत्यर्थः सत्यंमृदोपिविकारविशेषत्वात् कतिपयविकारेष्वनुवृत्तावपिनिर्विकारंरूपंनप्रत्यक्षंतथापिजलमेवतस्यानिर्विकारंरूपंएवंजलस्यतेजस्तेजसःसन्मात्रंयत्सर्वकार्येष्वनुस्यूतंतस्यैवसत्यत्वंवक्तव्यं इतरस्यविकारस्यमिथ्यात्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेः सतोपिविकारत्वेऽनवस्थापत्तिःशून्याच्चजगदुत्पत्त्यसंभवस्यकथमसतःसज्जायेतेतिश्रुत्यैवाक्षिप्तत्वात् तस्मात्सर्वविकारक्षयेपिसन्मात्रंब्रह्मास्तीतितद्भावापत्तिर्मोक्षइतियुक्तमुक्तंतत्क्षयान्मोक्षउच्यतइति गौडास्तुएवंतांक्षपयित्वेतिपठंति तदापंचदशीपरएवायमृज्वर्थःश्लोकः ॥ ७ ॥ तदेवेति यद्धामशब्देनमोक्षशब्देनचोच्य

एतामक्षपयित्वाहिजायतेनृपसत्तम ॥ सात्यस्यप्रकृतिर्दृष्टातत्क्षयान्मोक्षउच्यते ॥ ७ ॥ तदेवषोडशकलंदेहमव्यक्तसंज्ञकं ॥ ममायमितिमन्वानस्तत्रैवपरिवर्तते ॥ ८ ॥ पंचविंशोमहानात्मातस्यैवाप्रतिबोधनात् ॥ विमलस्यविशुद्धस्यशुद्धाशुद्धनिषेवणात् ॥ ९ ॥ अशुद्धएवशुद्धात्मातादृग्भवतिपार्थिव ॥ अबुद्धसेवनाच्चापिबुद्धोप्यबुद्धतांव्रजेत् ॥ १० ॥ तथैवाप्रतिबुद्धोपिविज्ञेयोनृपसत्तम ॥ प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तुसेवनात्त्रिगुणोभवेत् ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठक० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ ९ ॥ जनकउवाच अक्षरक्षरयोरेषद्वयोःसंबंधइष्यते ॥ स्त्रीपुंसोर्वापिभगवन्संबंधस्तद्वदुच्यते ॥ १ ॥ ऋतेतुपुरुषंनेहस्त्रीगर्भंधारयत्युत ॥ ऋतेस्त्रियंनपुरुषोरूपंनिर्वर्तयेत्तथा ॥ २ ॥ अन्योन्यस्याभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ रूपंनिर्वर्तयत्येतदेवंसर्वासुयोनिषु ॥ ३ ॥

ते तदेवआनंदात्मकंवस्तुषोडशकलंचिदचित्संघातरूपंपिंडब्रह्मांडात्मकं तथाचश्रुतिः आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते आनंदेनजातानिजीवंति आनंदंप्रयंत्यभिसंविशंतीति तत्रापिअव्यक्तसंज्ञकंपंचदशीकलायापूर्वंयोनिशब्देनोक्तातत्कार्यत्वात्तदभिन्नंदेहंयोनरोममायमितिदेहेममतांकरोति तत्रैवपरिवर्तते देहेननमुच्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ योमन्वानस्तमाह पंचविंशइति शुद्धाशुद्धनिषेवणात्क्रमेणशुद्धोऽशुद्धश्चभवतीतिशेषः ॥ ९ ॥ तादृक्असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरसंगोपिशुद्धात्माअशुद्धएवभवति तत्रहेतुर्ममायमिति मन्वानइत्यनुवर्तते तादृगित्यनेनैववायंहेतुरनुकृष्यते अबुद्धःअज्ञः ॥ १० ॥ अप्रतिबुद्धःप्रतीपोबोधःप्रतिबोधस्तद्रहितोविपर्ययहीनः तथैवेत्यनेनतादृशजनसेवनात्तादृशोभवतीत्युक्तं ॥ ११ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ तत्क्षयान्मोक्षउच्यतेइतिप्रकृतिवियोगान्मोक्षउक्तस्तंप्रकृतेःपुरुषतुल्यत्वेननिवृत्तिर्नसंभवतीतिमन्वानआक्षिपति अक्षरक्षरयोरिति ॥ १ ॥ रूपंआकृतिं ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ येगुणाइति द्रोणस्यमातुरभावेपिधृष्टद्युम्नस्यमातापित्रोर्द्वयोरप्यभावेपित्वगस्त्यादिदर्शनेनव्याप्तिर्व्यभिचारोनशंक्यः यज्ञाद्भवतिपर्जन्यइतिस्मृतेर्दंपतीसाध्यस्ययज्ञस्यपर्जन्यादिद्वाराप्रजाहेतुत्वेनत त्राप्युभयसंबंधानपायात् साधारणव्यवहारापेक्षयावाइयमुक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यत्वेदेशास्त्रेचप्रमाणत्वेनपठ्यतेतद्वेदशास्त्रंप्रमाणमित्यर्थः तस्माद्यद्वेदेषूक्तंतद्विद्वांसउपजीवंतीति तस्माद्ब्राह्मणोनावैदिकमभिधी येतेतिमैत्रायणीयेवेदस्यप्रामाण्यंतदन्यस्याप्रामाण्यंश्रूयते तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतइतिच ननुवेदशास्त्रस्यप्रामाण्यंस्वोक्त्यैवचेत्शाक्यग्रंथानामपितथैवप्रामाण्यंस्यादित्याशंक्याह सनातनमिति वेदस्यहिदृ ष्टकर्तृस्मरणाभावात्अपौरुषेयतयानित्यत्वेनाप्रामाण्यशंकानास्पदत्वमस्तिनतुसंभवद्भ्रमविप्रलंभानांशाक्यादिपुरुषाणांवाक्यस्येतिभावः ॥ ७ ॥ एवंशास्त्रस्यप्रामाण्यमुक्त्वातदर्थंविध्याद्यधिकारिणंभद्वा भिमतंचिदचिदात्मकंकर्तारमाह अन्योन्येति पुंसाप्रकृतेर्जाड्यंरुद्धंदुःखंचाश्रितं तयाचास्यआनंदादिकंरुद्धंचैतन्यादिकंचाश्रितं फलितमाह एवमिति चिदचिद्ग्रंथेर्दृढत्वान्नमोक्षसंभावनाप्यस्तीतिभावः

रत्यर्थमभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ कृतौनिर्वर्त्यतेरूपंतद्वक्ष्यामिनिदर्शनं ॥ ४ ॥ येगुणाःपुरुषस्येहयेचमातृगुणास्तथा ॥ अस्थिस्नायुश्चमज्जाचजानी मःपितृतोगुणाः ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसंशोणितंचेतिमातृजान्यपिशुश्रुम ॥ एवमेतद्द्विजश्रेष्ठवेदशास्त्रेचपठ्यते ॥ ६ ॥ प्रमाणंयत्स्ववेदोक्तंशास्त्रोक्तंयच्चपठ्यते ॥ वेद शास्त्रद्वयंचैवप्रमाणंतत्सनातनं ॥ ७ ॥ अन्योन्यगुणसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ एवमेवाभिसंबद्धौनित्यंप्रकृतिपूरुषौ ॥ ८ ॥ पश्यामिभगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो नविद्यते ॥ अथवानंतरकृतंकिंचिदेवनिदर्शनं ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनप्रत्यक्षोह्यसिसर्वदा ॥ ९ ॥ मोक्षकामावयंचापिकांक्षामोयदनामयं ॥ अदेहमजरंनित्य मतींद्रियमनीश्वरं ॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच यदेतदुक्तंभवतावेदशास्त्रनिदर्शनं ॥ एवमेतद्यथाचैतन्निगृह्णातितथाभवान् ॥ ११ ॥ धार्यतेहित्वयाग्रंथउ भयोर्वेदशास्त्रयोः ॥ नचग्रंथस्यतत्त्वज्ञोयथावत्त्वंनरेश्वर ॥ १२ ॥ योहिवेदेचशास्त्रेचग्रंथधारणतत्परः ॥ नचग्रंथार्थतत्त्वज्ञस्तस्यतद्धारणंवृथा ॥ १३ ॥ भारंस वहतेतस्यग्रंथस्यार्थंनवेत्तियः ॥ यस्तुग्रंथार्थतत्त्वज्ञोनास्यग्रंथागमोवृथा ॥ १४ ॥ ग्रंथस्यार्थस्यपृष्टःसंस्तादृशोवक्तुमर्हति ॥ यथातत्त्वाभिगमनादर्थंतस्यस विंदति ॥ १५ ॥ नयःसंसत्सुकथयेद्ग्रंथार्थंस्थूलबुद्धिमान् ॥ सकथंमंदविज्ञानोग्रंथंवक्ष्यतिनिर्णयात् ॥ १६ ॥

॥ ८ ॥ अनंतरकृतंसाक्षात्कृतं निदर्शनंमोक्षेदृष्टांतं प्रत्यक्षःप्रत्यक्षदर्शी ॥ ९ ॥ अनामयंनिर्दुःखं यस्मात्अदेहं अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः अनीश्वरंईशादपिपरमित्यर्थः ॥ १० ॥ वेदप्रामाण्यम भ्युपेत्यापिवेदार्थंचिदचितोस्त्रैकालिकंसंबंधंनजानासीत्याह यदेतदित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारणंवृथेति श्रुतिश्चात्रभवति यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति यदींशृणोत्यलकंशृणोतिन हिप्रवेदसुकृतस्यपंथामिति षचसेवायां सेवाविदंसखायंअंतरात्मानंतित्याजत्यक्तवान् भागःफलांशोऽक्षरग्रहणजः यदींयदेतत् अलकंअलीकंवृथेत्यर्थः सुकृतस्यब्रह्मणः पंथांपंथानं ॥ १३ ॥ भारमिति श्रुतिश्च स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थं योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ संसत्सुविद्वत्सभासु ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

छिद्रात्माज्ञानरिक्तचित्तभांडः सोपहासेतिपादपूरणार्थःसंधिः ॥ १७ ॥ महात्मसुआत्मवित्सु ॥ १८ ॥ यदेवेति फलतःसाधनतश्चसांख्ययोगयोरैक्येसतिव्यवहारोपपादनेनिस्तात्पर्यैतयोर्विरोधोदृश्यमा नोप्यकिंचित्करइतिभावः ॥ १९ ॥ अस्थिस्नायुश्चमज्जाचजानीमःपितृतोगुणाः त्वङ्मांसंशोणितंचेतिमातृजान्यपिशुश्रुमेतिस्त्रीपुंसाभ्यामिवपुंप्रकृतिभ्यांशरीरंनिर्वर्त्यतइत्युक्तंतदनुवदन्दृष्टांतासिद्धिमाह त्वगित्यादिना ऐंद्रियकंइंद्रियसमुदायश्चाधिकः ॥२०॥ सेंद्रियकंधातुसप्तकंबीजाद्बीजांतरमिवजायते नह्येकंकार्यंबीजद्वयोत्पत्तिकमितिदृष्टमस्तीत्याशयवानाह द्रव्यादिति ॥२१॥ दार्ष्टांतिकेपुंप्रकृत्योर्वि षमस्वभावत्वात्संबंधासंभवमाह निरिंद्रियस्येति नतावत्पुंप्रकृत्योर्विषयविषयिभावलक्षणःसंबंधः पुंसोनिरिंद्रियत्वात्प्रकृतेस्तुच्छत्वात् नापिबीजांकुरवज्जन्यजनकभावः केवलत्वेनपुंसोबीजशक्तिशून्य त्वात् प्रकृतेरकार्यत्वाच्च नापिकुलालघटवत् पुंसोऽद्वितीयत्वेनउपादानांतराभावात् तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च नापिअयस्कांतमणिलोहवत्तयोःसंबंधःउभयोरप्यमूर्तत्वात् मूर्तिमतोर्हिद्वयोरुभयकर्मजोऽन्य

निर्णयंचापिछिद्रात्मानतंवक्ष्यतितत्त्वतः ॥ सोपहासात्मतामेतियस्माच्चैवात्मवानपि ॥ १७ ॥ तस्मात्त्वंश्रृणुराजेंद्रयथैतदनुदृश्यते ॥ याथातथ्येनसांख्येषुयोगेषुचमहात्मसु ॥ १८ ॥ यदेवयोगाःपश्यंतिसांख्यैस्तदनुगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसबुद्धिमान् ॥ १९ ॥ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जाचस्नायुच ॥ अथचेंद्रियकंताततद्भवानिदमाहमां ॥ २० ॥ द्रव्याद्द्रव्यस्यनिर्वृत्तिरिंद्रियादिंद्रियंतथा ॥ देहाद्देहमवाप्नोतिबीजाद्बीजंतथैवच ॥ २१ ॥ निरिंद्रियस्याबीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः ॥ कथंगुणाभविष्यंतिनिर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ २२ ॥ गुणागुणेषुजायंतेतत्रैवनिविशंतिच ॥ एवंगुणाःप्रकृतितोजायंतेनिविशंतिच ॥ ॥ २३ ॥ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जास्थिस्नायुच ॥ अष्टौतान्यथशुक्रेणजानीहिप्राकृतानिवै ॥ २४ ॥

तरकर्मजोवासंबंधोयुज्यतेनत्वमूर्तयोः नास्तिदेहीप्रतिसंबंधीयस्येति नदेहीतिचसमासद्वयेनार्थद्वयमुन्नेयं नापिपराभिमतःसमवायस्तादात्म्यंवा निर्गुणेगुणसंबंधासंभवात् नह्यस्पर्शेनभसिशीतोष्णादिस्पर्शव त्त्वंवक्तुंशक्यमेवंनिरिंद्रियस्येत्यादिहेतुपंचकंपुंप्रकृत्योःसंबंधासंभवार्थमुक्तं वार्तिकेतु निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइत्येवोक्तं तत्रासंगत्वकूटस्थत्वेप्रसाध्ये निरिंद्रियत्वादिहेतुचतुष्टयंतुबह्ववादिसंमतमितियुक्ततरं ॥ २२ ॥ कथंतर्हिएषास्त्रष्टिरतआह गुणाइति गुणाःखादयः गुणेषुत्रिगुणात्मिकायांमायायां ॥ २३ ॥ कथमसहायायास्तस्याजगज्जनकत्वमित्याशंक्यदृ ष्टांतेनसाधयति त्वगिति यथाद्रोणशरीरेमातरंविनापिएकेनैवशुक्रेणमेदआदिवत्त्वगादिकमपिजातं एवंएकयैवदर्पणवत्परप्रतिबिंबग्रहणशीलयाकृत्स्नोजगज्जीवात्माप्रपंचोजायतइतिश्लोकद्वयार्थः ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुमान्अविद्यायामंतःकरणेवाचित्प्रतिबिंबोजीवः अपुमान्वियदादिः त्रैलिंग्यं त्रीणिआत्मनोलिंगानिगमकानिप्रमातृप्रमाणप्रमेयानि एतैर्हिलिंगैरेतेषांसाधकश्चिदात्मागम्यते स्वार्थेष्यञ् पुमानपुमानितिआभासोपाध्योःपृथग्ग्रहणं त्रैलिंग्येतुतयोर्वैशिष्ट्यंविवक्षितं तथाहि अंतःकरणविशिष्टंआभासचैतन्यंप्रमाता अंतःकरणवृत्तिविशिष्टंप्रमाणंघटाद्यवच्छिन्नंप्रमेयमितिप्रसिद्धं ननुप्रमातुंयोग्यतयाघटएवप्रमेयं नतुघटावच्छिन्नमाभासचैतन्यंघटज्ञानाख्यं सत्यं प्रमाकरणप्रमाणस्यहिफलंप्रमेयं तच्चोक्तविधाप्रमैव तत्संबंधात्तुघटादिरपिप्रमेयं अतोमुख्यंप्रमेयंचैतन्यमेव अज्ञानेनतस्यैवावृतत्वात् जडेघटादौआवरणकृत्याभावाच्च घटाद्यनुभवस्यैवहिपुरुषार्थत्वमतस्तस्यैवावृतत्वमनावृतत्वंवावाच्यंनघटादेरित्यास्तांतावत् लिंगानांप्रमात्रादीनांप्राकृतत्वेपिलिंगीनप्राकृतइत्याह नवेति लिंगीपुमानितिअपुमानितिवानाभिधीयतइतियोजना जीवजगतोरन्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुसंबंधाभावेप्रकृतिपुरुषयोःकथंलिंगलिंगिभावइत्याशंक्याह अलिंगादिति ल्यब्लोपेपंचमी अलिंगंपुरुषंप्राप्यसाप्रकृतिरात्मजैर्लिंगैर्महदादिभिःकार्यैर्गमकैरुपालभ्यतिउपलभ्यते अमूर्तयःऋतवोयथाफलादिव तद्वच्चैतन्यप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूताप्रकृतिरनुमीयते आलोकप्रकाशितैःपुष्पादिभिर्ऋतवइवेत्यर्थः अलिंगेतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ २६ ॥

पुमांश्चैवापुमांश्चैवत्रैलिंग्यंप्राकृतंस्मृतं ॥ नवापुमान्पुमांश्चैवसलिंगीत्यभिधीयते ॥ २५ ॥ अलिंगात्प्रकृतिर्लिंगैरुपालभ्यतिसात्मजैः ॥ यथापुष्पफलैर्नित्यमृतवोमूर्तयस्तथा ॥ २६ ॥ एवमप्यनुमानेनत्वलिंगमुपलभ्यते ॥ पंचविंशतिमस्तातलिंगेषुनियतात्मकः ॥ २७॥ अनादिनिधनोनंतःसर्वदर्शीनिरामयः ॥ केवलंत्वभिमानित्वाद्गुणेषुगुणउच्यते ॥ २८ ॥

यथाप्रकृतितत्कार्ययोर्लिंगिलिंगभावएवमात्मानात्मनोरपीत्याह एवमिति दृश्यप्रकाशनेनदृगात्मापिसूर्यवद्दृश्यादन्योनुमेयइत्यर्थः अलिंगंशुद्धचिन्मात्रंलिंगीत्यर्थः तदेवपंचविंशतितमः तकारलोपआर्षः लिंगेषुनियतात्मकइतिलिंगलिंगिनोर्व्याप्तिर्दर्शिता ननुशब्दांतरेणजडाजडयोरयंविषयविषयिभावसंबंधएवोक्तः न योहिविषयीसविषयस्यशुभाशुभत्वाभ्यांहर्षविषादादिविकारवान्भवतिनतुलिंगी नह्यालोकःप्रकाश्याभ्यांमेध्यामेध्यवस्तुभ्यांविक्रियतइतितयोर्महान्भेदइतिभावः ॥ २७ ॥ अनादीत्यनेनअलिंगस्यप्रकाशस्यतार्किकाद्यभिमतमनित्यत्वंनिरस्तं घटज्ञानंजातंपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवस्यवृत्तिविषयत्वात् अतएवमनोवृत्तिषुह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिधीशब्दितंवृत्तिज्ञानमपिपठ्यते कालापरिच्छेदमुक्त्वादेशापरिच्छेदमाहानंतइति प्रकाशत्वादेवसर्वदर्शी निरामयइतिस्वगतपरिच्छेदंगुणगुणिभावादिरूपंव्यावर्तयति कथंतर्ह्यस्यगुणसंबंधइत्यतआह केवलमिति वास्तवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेपिशुक्तिरजतेममेदंरजतमित्यभिमानवत्गुणेषुदेहाद्याकारेषुअहमिदंदेहादीत्यभिमानित्वादयंगुणः देहादिसंघातएवात्मेत्युच्यते एतेनलिंगलिंगिनोःसंबंधःकेवलमाध्यासिकइतिसिद्धं ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुनिर्गुणमपिगुणादिकंगुणवताद्रव्येणसहसंबध्यतेएवंनिर्गुणोप्यात्मागुणवत्याप्रकृत्यासंबध्यतामित्यतआह गुणाइति गुणाःसंयोगादयः संबंधागुणवतएवसंतिनत्वगुणस्यगुणिनासहसंभवंतीत्यर्थः नन्वस्तिता दृशःसमवायाख्यःसंबंधइतिचेत् किंआत्मनिप्रकृतेःसमवायउतविपरीतं नाद्यः अनिर्मोक्षापत्तेः नह्याश्रयनाशमंतरेणाश्रितनाशोस्ति नांत्यः रूपादीनामाश्रयतःपृथगदर्शनेनप्रकृतिनाशेआत्मनोपिनाशाप त्तेः अथकारणनाशेपियथाकंचित्कालंकार्यमस्ति यथावाप्रलयेसर्वव्यक्तिनाशेपिजातिरस्ति एवंप्रकृतिनाशेप्यात्माननश्यतीतिविवक्षेत कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योर्वावन्ह्यौष्ण्यवद्वास्तवतादात्म्याभ्युपग मेईदृग्विवक्षायाएवासिद्धेः ययात्वनुपपत्त्याएवंविवक्ष्यतेसैवतत्तादात्म्यस्यभ्रमत्वमाक्षिपतीतिकाणक्रमेलकस्त्वंनपश्यसीत्याश्चर्यं तादात्म्यस्यभ्रमत्वेतुउभयमप्युपपन्नं अविद्यानाशेपितत्कार्यस्यदेहादेःकंचि त्कालमनुवृत्तिःसंभवतीतिजीवन्मुक्तिसिद्धिः विदेहमुक्तौचसदात्ममात्रावशेषइति तस्माद्युक्तमुक्तंगुणागुणवतःसंतीति तेनरज्जुःसर्पदंडधाराभूच्छिद्राद्यात्मनेवसद्वस्तुघटपटनूतनपुराणातीतानागतश्वेतपीतशी

गुणागुणवतःसंतिनिर्गुणस्यकुतोगुणाः॥ तस्मादेवंविजानंतियेजनागुणदर्शिनः ॥ २९ ॥ यदात्वेषगुणानेतान्प्राकृतानभिमन्यते ॥ तदासगुणहान्यैतंपरमे वानुपश्यति ॥ ३० ॥ यत्तद्बुद्धेःपरंप्राहुःसांख्ययोगाश्चसर्वशः ॥ बुद्ध्यमानंमहाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ३१ ॥ अप्रबुद्धमथाव्यक्तमगुणंप्राहुरीश्वरं ॥ निर्गु णंचेश्वरंनित्यमधिष्ठातारमेवच ॥ ३२ ॥ प्रकृतेश्चगुणानांचपंचविंशतिकंबुधाः ॥ सांख्ययोगेचकुशलाबुध्यंतेपरमैषिणः ॥३३॥ यदाप्रबुद्धात्व्यव्यक्तमवस्था जन्मभीरवः ॥ बुध्यमानंप्रबुध्यंतिगमयंतिसमंतदा ॥ ३४ ॥ एतन्निदर्शनंसम्यगसम्यगनिदर्शनं ॥ बुध्यमानाप्रबुद्धानांपृथग्पृथगरिंदम ॥ ३५ ॥

तोष्णाद्यात्मनाभाति नतुकचित्किंचित्समवायसंबंधेनोत्पद्यते समवायस्यैवानवस्थादोषेणाकरेनिरस्तत्वादितिसिद्धं अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति तस्मादिति ॥ २९ ॥ यदात्वेषइति अभिमन्यतेहिनस्तिकामा दीनूजयतीत्यर्थः यदिवाएनमभिमंस्येकनीयोन्नंकरिष्यइत्यभिपूर्वस्यमन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् यदान्विष्येतिगौडपाठेअन्विष्यश्रवणमननाभ्यामालोच्यअभिमन्यतेजानातीत्यर्थः गुणहान्यादेहाद्यात्मत्व भ्रमत्यागेन ॥ ३० ॥ किंतत्परमित्यतआह यत्तदिति सर्वशःसर्वेपितांत्रिकाः अबुद्धस्यजडस्याहंकारादेःपरित्यागाद्बुत्ध्यमानंनत्वहंतयाइदंतयावा ॥ ३१ ॥ अतएवाप्रबुद्धंअज्ञातंअगुणंगुणेभ्योन्यं निर्गु णंगुणसंबंधशून्यं ईश्वरंअंतर्यामिणं अधिष्ठातारंसर्वकार्यनिर्मातारं ॥ ३२ ॥ गुणानांमहदादीनांप्रकृतिंगुणांश्चापेक्ष्यपंचविंशकमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रबुद्धाःज्ञातवंतः अवस्थाःबाल्याद्याजाग्रदाद्याश्च बुत्ध्य मानं कर्तारिशानच् प्रमातारमेवप्रबुत्ध्यंति प्रबोधेनैवचतंसमंब्रह्मगमयंति प्रत्यगात्मैवाज्ञातोजीवोज्ञातोब्रह्मेत्यर्थःयथोक्तं अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः अन्विष्टःस्यात्प्रमातैवपाप्मदोषादिवर्जित इति शममितिपाठेपिशमप्राप्यंब्रह्मैवशमशब्दार्थः ॥ ३४॥ एतदिति एतज्जीवेश्वराभेददर्शनंबुत्ध्यमानेनसम्यगितिपृथक् उक्तमित्युत्तरादपकृष्यते एतन्निदर्शनंअसम्यक् अनिदर्शनंअशास्त्रं अनुदर्शनमितिपाठे अमुख्यंदर्शनंइतिपृथक्अप्रबुद्धेनोक्तमितियोजना ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतत्क्षराक्षरनिदर्शनंजडाजडवस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरंशास्त्रंपरस्परेणस्वमतंसम्यक्परमतमसम्यगित्युक्तं इतिवादिनांविभ्रममुक्त्वास्वसंमतंतत्त्वमाह एकत्वमिति एकत्वेहिविनाशहेतोर्द्वितीयस्याभावादक्षरत्वम विनाशित्वंयुक्तं नानात्वंतुक्षरमेव तथाचप्रयोगः प्रधानाद्यनित्यंव्यावृत्तत्वात्घटादिवदिति ॥ ३६ ॥ एतच्चानुभववेद्यमित्याह पंचविंशतीति यदायंचिदाभाससहितेषुपंचविंशतितत्त्वेषुरज्जूरगकल्पेषुनिष्ठांस म्यगवेक्षणंकर्तुंप्रवर्ततेतदातेषांबाधेनषड्विंशमात्मानंसाक्षात्करोति तदैवचैकत्वमेवशास्त्रंनानात्वमशास्त्रमितिनिश्चिनोतीत्यर्थः तथाचात्मदर्शनफलंभिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रूयते ॥ ३७ ॥ ननुपरेस्वशास्त्रमर्या दयायोगेनआत्मानंजानंतोपिकुतएवंननिश्चिन्वंतीत्याशंक्याह तत्त्वेति तत्त्वंजन्यंनिस्तत्त्वंतदन्यदजन्यं तनुविस्तारेस्मात्क्तत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिछांदसस्त्वन्* निदर्शनंअनुभवः येपिकर्तारमात्मानमाहुस्ते पिसमाधौबुद्ध्याद्यभावेआत्मनिकर्तृत्वंनपश्यंतीतितत्रकर्तृत्वादिकंबुद्ध्यादियोगश्चदृश्यमानोपिकादाचित्कत्वाद्रज्जूरगवदसन्नेव नहिधर्मान्निकृष्टोधर्मीक्वचित्केनचिदुपलब्धोस्ति नहिदाहप्रकाशाभ्यांवियु क्तोपिवन्हिर्गोचरीभवति तस्मात्तेऽनुभवविरुद्धंवदंतीतिभ्रांताएवेतिभावः तत्त्वनिस्तत्त्वशब्दौव्याचष्टे पंचविंशतीति ॥ ३८ ॥ पंचविंशस्यपंचविंशात्परंनिदर्शनंअनुभूयमानान्निष्कृष्टंअनुभवंनिस्तत्त्वमाहुः

परस्परेणैतदुक्तंक्षराक्षरनिदर्शनं॥ एकत्वमक्षरंप्राहुर्नानात्वंक्षरमुच्यते॥ ३६॥ पंचविंशतिनिष्ठोयंयदासम्यक्प्रवर्तते॥ एकत्वंदर्शनंचास्यनानात्वंचाप्यद र्शनं॥ ३७॥ तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेवनिदर्शनं॥ पंचविंशतिसर्गंतुतत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८॥ निस्तत्त्वंपंचविंशस्यपरमाहुर्निदर्शनं॥ सर्गस्यवर्गमाचा रंतत्त्वंतत्त्वात्सनातनं॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठकरालजनकसंवादेपंचाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३०५॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥

जनकउवाच नानात्वैकत्वमित्युक्तंत्वयैतदृषिसत्तम॥ पश्याम्येतद्धिसंदिग्धमेतयोर्वैनिदर्शनं ॥ १॥

तमेवविशिनष्टि सर्गस्यपंचविंशत्यात्मकस्य वर्गस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः वर्गंप्रतिवर्गमित्यध्याहृत्ययोज्यं वर्ग्यमितिपाठेवर्गंवर्गमर्हतीतिवर्ग्यंआचारं आसमंताच्चारउपलब्धिःदृश्यस्यप्रतिविषयनियतायाउप लब्धिःसषड्विंशइत्यर्थः तत्रवर्गाःपंचयथापंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणिपंचभूतानि पंचशब्दाद्याविषयाः मनोबुद्ध्यहंकारप्रकृतिचिदाभासाइतिपंचप्रत्यंचः तत्त्वंतस्यभावस्तत्त्वंयथार्थसत्यमितियाव त् सत्यादपिसत्यमित्यर्थः तथाचश्रुतिःप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यंसत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतइत्यादिप्राणशब्दितस्यकृत्स्नप्रपंचस्यव्यवहारतःसत्यस्यपारमार्थिकंसत्यंब्रह्मप्रतिभासतःसत्यस्यरजतस्यशुक्तिरिवे तिप्रतिपादयति यतस्तत्त्वादपितत्त्वंअतएवसनातनंसर्वदैकरूपंनतुकदाचित्सत्यंकदाचिदसत्यमित्यर्थः ॥३९॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० पंचाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३०५॥ ॥छ॥ यदुक्तमेकत्व मक्षरंनानात्वंक्षरमितितत्रैकत्वेबंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः नानात्वेत्वात्मनाशप्रसंगइति एतयोःपक्षयोर्निदर्शनंतत्त्वावधारणंसंदिग्धं ॥१॥

* नकारलोपोपिछांदसइतिबोध्यं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदुक्तंपंचविंशतिनिष्ठानुभवबलेनैवतत्त्वंनिश्चिनोतीतितत्राह तथेति अबुद्धेतिच्छेदः बुध्यमानस्यात्मवस्तुनस्तत्त्वंनपश्यामीत्यत्रनसंशयइतियोजना अनुभवस्यदुःसाध्यत्वान्नसंदेहनिवर्तकत्वमतोयुक्त्यैवत त्त्वंत्वयाउपपादनीयमितिभावः ॥ २ ॥ यच्चअक्षरत्वकारणंएकत्वंक्षरत्वकारणंचनानात्वमुक्तंतदपिअस्थिरबुद्धित्वाद्विकल्पग्रस्तत्वात् तत्रैकत्वंत्रिविधभेदशून्यत्वंचेत् हेतोःस्वरूपासिद्धिः नहिकिंचिदीदृश मेकत्वंप्रसिद्धमस्ति एकव्यक्तिमात्रत्वंचेत् आकाशस्याप्यक्षरत्वापत्तिस्तथाचसांख्यशास्त्रविरोधः नानात्वमपिसंहतत्वंचेत् प्रधानपरमाण्वादीनामपिक्षरत्वापत्तिः भिन्नत्वमात्रंचेत्सांख्यात्मनामपिक्षरत्वाप

तथाऽबुद्धप्रबुद्धाभ्यांबुद्ध्यमानस्यचानघ ॥ स्थूलबुद्ध्यानपश्यामितत्त्वमेतन्नसंशयः ॥ २ ॥ अक्षरक्षरयोरुक्तंत्वयायदपिकारणं ॥ तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमि वमेनघ ॥ ३ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामिनानात्वैकत्वदर्शनं ॥ बुद्धंचाप्रतिबुद्धंचबुध्यमानंचतत्त्वतः ॥ ४ ॥ विद्याविद्येचभगवन्नक्षरंक्षरमेवच ॥ सांख्यंयोगंच कार्त्स्न्येनपृथक्चैवापृथक्कह ॥ ५ ॥ वसिष्ठउवाच हंततेसंप्रवक्ष्यामियदेतदनुपृच्छसि ॥ योगकृत्यंमहाराजपृथगेवशृणुष्वमे ॥ ६ ॥ योगकृत्यंतुयोगानां ध्यानमेवपरंबलं ॥ तच्चापिद्विविधंध्यानमाहुर्विद्याविदोजनाः ॥ ७ ॥

त्तिरिति तथाचात्रनममतत्त्वावधारणेसामर्थ्यमस्तीतिभावः ॥ ३ ॥ तत्तस्माद्धेतोःबुद्धंज्ञं अप्रतिबुद्धंप्रधानादि बुध्यमानंचिदचिदात्मानंजीवं ॥ ४ ॥ विद्याज्ञाधिगमः अविद्याज्ञावरणं अक्षरंनित्यं क्षरमनि त्यं सांख्यंवस्तुतत्त्वविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः पृथक्भेदः अपृथगभेदः भेदाभेदश्चनानात्वैकत्वदर्शनमित्यनेनप्रथममुक्तः ॥ ५ ॥ हंतेत्यालोचने प्रधानभूतयोःसांख्ययोगयोरेवनिरूपणप्रसंगात्प्रश्नांत राणामप्युत्तरंनिरूपितंभवतीत्याशयेनाह योगेति ॥ ६ ॥ योगानांयोगिनां योगेयोगशास्त्रेकृत्यंकर्तव्यंआवश्यकं ध्यानमेवपरंबलंअविद्याजयेसामर्थ्यं ध्यानमपिद्विविधंभावनाप्रणिधानभेदेनद्विप्रकारं वि विधमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रध्यानस्यसाधारणंलक्षणंमनसएकाग्रतेति तथाप्राणायामोपियोगिनांयोगकृत्यंबलं तस्यद्वैविध्यमाह सगुणःसगर्भः निर्गुणोनिर्गर्भः तयोर्मनसःसंबंधीप्रथमः मानसइतिस्पष्टार्थःपाठः तत्रभावनावस्तुतत्त्वनिरपेक्षा यथायोषितमग्निंध्यायीतेत्यनग्नौयोषायामग्निदृष्टिकरणं यथावासतोपिकामिन्यादेर्विषयस्यभावनंतत्फलंचानित्यं यथोक्तं भावनाजंफलंयच्चयच्चस्यात्कर्मणःफलं नतत्स्थास्नुवितिमंतव्यंपण्यस्त्रीसंगतंयथेति एवंसांबपीतांबरादिमूर्तिभावनयापिकीटभृंगन्यायेनप्राप्यंतत्सारूप्यमप्यस्थायीतिज्ञेयं प्रणिधानंतुवस्तुतत्त्वसापेक्षं यथाचक्षुषारत्नगतसूक्ष्मविशेषेस्वेनागृहीतेपरेणोपदिष्टेसतितद्ग्रहणायतस्यैवचक्षुषःप्रणिधानंतत्रैवविषयेऽत्यादरेणनियोजनंक्रियते तथामनसागृह्यमाणेप्रतीचिश्रुत्यानिर्विशेषचिन्मात्रोसीत्युपदिष्टेसतितद्ग्रहणायतस्यैवमनसोगुरूक्तयुक्त्याप्रणिधानेप्रवर्तते तद्बलाच्चतावुभौवस्तुतत्त्वमवगच्छतः तत्रापिभावनायांफलभेदोदक्षेणसूचितः चतुर्णांसन्निधानेनयत्फलंतदशाश्वतं द्वयोस्तुसन्निधानेनशाश्वतंप्राप्यतेफलमिति चतुर्णांआत्ममनःशरीरविषयाणां द्वयोरात्ममनसोः देहसंगेनसांबादीन्भावयन्पुनरावर्तते देहासंगेनभावयंस्तुध्येयसारूप्यंप्राप्यक्रमेणकैवल्यंप्राप्नोति उभयथापिभावनाफलस्यास्थायित्वमुक्तमितिनोदाहृतंवार्तिकंविरुध्यते प्राणायामोपिवायुसंहितायामुक्तः जपध्यानंविनाऽगर्भःसगर्भस्तत्समन्वयात् अगर्भाद्गर्भसंयुक्तःप्राणायामःशताधिकः जपोमनसाप्रसंख्यानं नंदिपुराणे जाप्येनतुजपंकुर्यादविलंबितमद्रुतं मनसैवप्रसंख्यानंप्राणायामविधौसदा जाप्येनप्रणवगायत्र्यादिनामंत्रेणमानसोजपइतिसगुणस्यैवप्राणायामस्यमानसइतिविशेषणंयुज्यतेनत्वगुणस्य विस्तरस्तुयोगचिंतामणिप्रभृतिषुसंग्रहग्रंथेषुद्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ शेषंकालं अत्यंतसंयोगेद्वितीया मूत्रादिव्यतिरिक्तेसर्वस्मिन्कालेयोगमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

एकाग्रताचमनसःप्राणायामस्तथैवच ॥ प्राणायामस्तुसगुणोनिर्गुणोमनसस्तथा ॥ ८ ॥
मूत्रोत्सर्गपुरीषेचभोजनेचनराधिप ॥ त्रिकालंनाभियुंजीतशेषंयुंजीततत्परः ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रयोगांगेषुप्राणायामउक्तस्तेनैवततःप्राचीनानियमनियमासनान्याक्षिप्तानि अथप्रत्याहारमाह इंद्रियाणीति इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्यः मनसानिवर्त्यैतिमुख्यंप्रत्याहारंत्रिरुन्नतंप्राप्यसमंशरीरंहृदींद्रियाणि मनसासन्निरुध्येतिश्रुत्युक्तमुक्त्वाहठसाध्यंप्रत्याहारादिकमाह दशेति दशयुक्ताभिर्द्वादशभिर्द्वाविंशतिसंख्याभिःसंचोदनाभिश्चित्ताश्वस्यप्रतोदस्थानीयाभिःप्रेरणाभिर्मतिमानात्मानंजीवंचतुर्विंशादज्ञानात्प्रकृतिसंज्ञात्परंपंचविंशंप्रतिगंतुंचोदयेत्प्रेरयेत् तत्राष्टादशसुस्थानेषुवायोःप्रत्याहरणंयाज्ञवल्क्येनोक्तं अष्टादशसुयद्वायोर्मर्मस्थानेषुधारणं स्थानात्स्थानात्समाकृष्यप्रत्याहारोनिगद्यतइत्युपक्रम्यमर्मस्थानानितेषामंतरंचोक्त्वाह संपूर्यकुंभवद्वायुमंगुष्ठान्मूर्ध्निमध्यतः धारयत्यनिलंबुद्ध्याप्राणायामःप्रचोदितः व्योमरंध्रात्समाकृष्यललाटेधारयेत्पुनः ललाटाद्वायुमाकृष्यभ्रुवोर्मध्येनिरोधयेत् भ्रूमध्याद्वायुमाकृष्यनेत्रस्थानेनिरोधयेत् नेत्राद्वायुंसमाकृष्यनासामूलेनिरोधयेत् नासामूलात्तुजिव्हायामूलेप्राणंनिरोधयेत् जिव्हामूलात्कंठकूपेततोवायुंनिरोधयेत् कंठकूपात्तुहृन्मध्येहृन्मध्यान्नाभिमध्यमे नाभिमध्यात्पुनर्मेढ्रेमेढ्राद्वह्न्यालयेततः देहमध्याद्गुदेगार्गिगुदाद्वैऊरुमूलके ऊरुमध्यात्तयोर्मध्येतस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् चितिमूलेततस्तस्माज्जंघयोर्मध्यमेतथा जंघांततःसमाकृष्यवायुंगुल्फेनिरोधयेत् गुल्फादंगुष्ठयोर्गार्गिपादयोस्तंनिरोधयेत् स्थानात्स्थानंसमाकृष्ययस्त्वेवंधारयेद्धिया सर्वपापविशुद्धात्माजीवेदाचंद्रतारकं एतत्तुयोगसिद्ध्यर्थमगस्त्येनापिकीर्तितं प्रत्याहारेषुसर्वेषुप्रशस्तमितियोगिभिरिति एवमष्टादशप्रत्याहारचोदनाः धारणध्यानसमाधिसंज्ञास्तिस्रः ततःसत्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञाद्वाविंशीचोदना ततोपिसंप्रेरितोजीवोनदीसमुद्रन्यायेननिर्विशेषचिन्मात्रतांप्रतिपद्यते सार्धः ॥१०॥ तंयोगिनंतिष्ठंतंजीवन्मुक्तंअजरंजराहीनंमनीषिभिर्योगिभिर्यत्यस्मात्तच्छब्देनोक्तं तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वेननिर्दिष्टमतस्तद्भावापत्तयेआत्मानंप्रत्यंचंनरःचतुर्विंशात्परंप्रतिगंतुंचोदयेदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ ११ ॥ तैर्द्वाविंशत्याप्रेरणैः अहीनंकामादिभिरनास्कंदितंमनोयस्यतस्यैवव्रतंयोगाख्यंयोग्यमितिशेषः ॥ १२ ॥ संगेभ्यःअहंकर्तृत्वाद्यभिमानेभ्यःस्त्र्यादिभ्योवा ॥ १३ ॥ पाषाणस्थाणुगिरिदृष्टांतानिश्चलत्वोत्कर्षार्थाः ॥ १४ ॥ विधेःशास्त्रस्यविधानंतात्पर्यंतज्ज्ञानंतोविधिविधानज्ञाः बुध्यास्वानुभवेनैव तदाआत्मप्राप्त्यवस्थायां युक्तंयोगिनंप्रचक्षते नशृणोतीत्यादिनातदनुभवंवर्णयंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योनिवर्त्यमनसाशुचिः॥ दशद्वादशभिर्वापिचतुर्विंशात्परंततः॥१०॥ संचोदनाभिर्मतिमानात्मानंचोदयेदथ॥ तिष्ठंतमजरंतंतुयत्तदुक्तंमनीषिभिः॥११॥ तैश्चात्मासततंज्ञेयइत्येवमनुशुश्रुम॥ व्रतंह्यहीनमनसोनान्यथेतिविनिश्चयः ॥ १२ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेभ्योलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ पूर्वरात्रेपररात्रेधारयीतमनोत्मनि॥ १३ ॥ स्थिरीकृत्येंद्रियग्राममंमनसामिथिलेश्वर॥ मनोबुद्ध्यास्थिरंकृत्वापाषाणइवनिश्चलः॥ १४ ॥ स्थाणुवच्चाप्यकंपःस्याद्गिरिवच्चापिनिश्चलः॥ बुद्ध्याविधिविधानज्ञास्तदायुक्तंप्रचक्षते॥ १५ ॥ नशृणोतिनचाघ्रातिनरस्यतिनपश्यति॥ नचस्पर्शंविजानातिनसंकल्पयतेमनः॥ १६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतिंस्वस्यशुद्धंस्वरूपं ॥ १७ ॥ निर्लिंगोबुत्ध्यादिहीनः अविचलोव्यापकत्वात् ऊर्ध्वंतिर्यगधोवागतिंनप्रामुयात् तथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइति ॥ १८ ॥ तदेति अंतरात्माअंतर्या
मीईश्वरोत्हृदयस्थःअहमेवब्रह्मेतियदाकथ्यतेऽनुभवबलात्तदैवात्मानमनुपश्येतेतिज्ञेयं नान्यथात्वंपदार्थमात्रसाक्षात्कारेणात्मदर्शीभवतीत्यर्थः नकथ्यतइतिपाठेज्ञोज्ञेयइतियदानकथ्यतेसर्ववृत्तिनिरोधादा
त्मनश्चप्रत्यक्त्वेनाज्ञेयत्वात्तदात्मज्ञइत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूपमिति सुवेदसम्यग्जानामि दभ्रमल्पं यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः अविज्ञातंविजा
नतांविज्ञातमविजानतामितिच ॥ १९ ॥ विधूमइत्यादिनाशुद्धप्रकाशात्मत्वमुक्तं ॥ २० ॥ ब्रह्मयोनिस्थाःब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ २१ ॥२२॥ नदृश्यतेचेत्कुतस्तदुपलब्धिरित्यतआह बुद्धीति बुद्धि

नचाभिमन्यतेकिंचिन्नचबुध्यतिकाष्ठवत्॥ तदाप्रकृतिमापन्नंयुक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७॥ निर्वातेहियथादीप्यन्दीपस्तद्वत्प्रकाशते ॥ निर्लिंगोविचलश्चो
र्ध्वंनतिर्यग्गतिमाप्नुयात्॥ १८॥ तदातमनुपश्येतयस्मिन्दृष्टेनुकथ्यते ॥ हृदयस्थोंतरात्मेतिज्ञेयोज्ञस्तातमद्विधैः ॥ १९ ॥ विधूमइवसप्तार्चिरादित्यइवरश्मि
मान्॥ वैद्युतोग्निरिवाकाशेदृश्यतेत्मातथात्मनि॥ २० ॥ येपश्यंतिमहात्मानोधृतिमंतोमनीषिणः॥ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थात्ययोनिममृतात्मकं ॥ २१ ॥ तदेवा
हुरणुभ्योणुतन्महद्भ्योमहत्तरं॥ तत्तत्त्वंसर्वभूतेषुध्रुवंतिष्ठन्नदृश्यते॥२२॥ बुद्धिद्रव्येणदृश्येतमनोदीपेनलोककृत्॥ महतस्तमसस्तातपारेतिष्ठन्नतामसः॥२३॥
सतमोनुदइत्युक्तःसर्वज्ञैर्वेदपारगैः॥ विमलोवितमस्कश्चनिर्लिंगोऽलिंगसंज्ञितः ॥ २४ ॥ योगएषहियोगानांकिमन्यद्योगलक्षणं ॥ एवंपश्यंप्रपश्यंतिआ
त्मानमजरंपरं॥ २५॥ योगदर्शनमेतावदुक्तंतेतत्त्वतोमया ॥ सांख्यज्ञानंप्रवक्ष्यामिपरिसंख्यानदर्शनं॥ २६॥ अव्यक्तमाहुःप्रकृतिंपरांप्रकृतिवादिनः॥ त
स्मान्महत्समुत्पन्नंद्वितीयंराजसत्तम॥ २७॥ अहंकारस्तुमहतस्तृतीयमितिनःश्रुतं॥ पंचभूतान्यहंकारादाहुःसांख्यात्मदर्शिनः ॥ २८ ॥ एताःप्रकृतयश्चाष्टौ
विकाराश्चापिषोडश॥ पंचचैवविशेषावैतथापंचेंद्रियाणिच॥ २९॥

द्रव्येणधीधनेनपुंसा अतामसःईश्वरात्परः ॥ २३ ॥ सज्ञातःसंस्तमोनुदःसंसारच्छित् निर्लिंगःसूत्रात्मनोप्यन्यः अलिंगेतिच्छेदः नास्तिलिंगंगमकंयस्य वाङ्मनसातीतत्वात् निरुपाधिब्रह्मसंज्ञितइत्यर्थः
॥ २४ ॥ योगमुपसंहरति योगएषइति पश्यंद्रष्टारं प्रपश्यंतियोगाइतिशेषः ॥ २५ ॥ परिसंख्यानंपरिवर्जनंरज्जूरगवत् उत्तरोत्तरस्यकार्यस्यपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रविलापनंतेनदर्शनंसाक्षात्कारोयस्मिंस्तत्तथा
॥ २६ ॥ एतदेवाहाव्यक्तमितिषड्भिः परांप्रथमांनतुअविकृतिं ॥२७॥ पंचभूतानिसूक्ष्माणिपंचतन्मात्राख्यानि ॥२८॥ एताअव्यक्ताद्याःप्रकृतयोविकृतयश्चषोडशविकाराएवनप्रकृतयः केतेचएकादशेंद्रिया
णिस्थूलभूतानिच एतेषुपंचवियदादयोविशेषसंज्ञाः शेषाएकादशतानींद्रियाणि तेषांविशेषणंपंचेति पंचयंतिव्यक्तीकुर्वंतिस्वंस्वंविषयंशब्दवचनादिकमितिपंचानितानींद्रियाणिचेतिकर्मधारयः ॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३०॥ एतेषांप्रविलापनमाह यस्मादिति अंतरात्मनासृज्यंतेनतुनिरीश्वरसांख्याभिमतयाप्रकृत्या ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रकृतेरितिकर्मणिषष्ठी एवंप्रकृत्यादिकमुत्पद्यतेप्रलीयतेचेत्यर्थः तथाचप्रकृतेरप्युत्पत्तिंप्र
लयौवक्ष्यति तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेति अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेसंप्रलीयतइतिच एवंसांख्यमुक्तानानात्वैकत्वेविभजते एकत्वमिति प्रतिलोमक्रमेणप्रकृतेरपिपुरुषेप्रलयेसतिमोक्षेअसंप्रज्ञा
तेचएकत्वंअस्यपुरुषस्यभवतिसृष्टिकालेतुनानात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवंसृष्टिकालेनानात्वप्रापकशक्तिमतःकथमेकत्वमतआह अधिष्ठातारमिति अव्यक्तमव्याकृतमविद्यामायेतिपर्यायाः अव्यक्त
मेवपुरुषंनानात्वंनयति तथाचश्रुतिः माययाह्यन्यदिवेति इंद्रोमायाभिःपुरुरूपइयतइतिच नहितुच्छयामाययापुंसःसद्वितीयत्वमस्तिरज्ज्वाइवकल्पितभुजंगेन तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्तमसस्तन्महिना
जायतैकमितिश्रुतेः आभुब्रह्मतमसःअज्ञानस्यमहिनामाहात्म्येनएकमपिअजायतप्रपंचात्मनाआविर्बभूवेत्यर्थः अस्यव्यक्तस्यापिएतत्एकत्वंनानात्वंचसुप्तिप्रलययोरेकत्वंसृष्टिकालेनानात्वंचेतिनिदर्शनंदृ
ष्टांतः पृथिव्यादिष्वप्येवमेवद्रष्टव्यं ॥ ३४ ॥ अर्थतत्त्ववान् अर्थतत्त्वंसम्यगधिगतवान्यःसजानीयादितिशेषः नन्वेवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वेजितंनिरीश्वरसांख्यैरित्याशंक्याह एकत्वमिति प्रलयेमोक्षे अय

एतावदेवतत्त्वानांसांख्यमाहुर्मनीषिणः॥ सांख्येविधिविधानज्ञानित्यंसांख्यपथेरताः ॥ ३० ॥ यस्माद्यदभिजायेततत्तत्रैवप्रलीयते ॥ लीयतेप्रतिलोमानि
सृज्यंतेचांतरात्मना॥ ३१ ॥ अनुलोमेनजायंतेलीयंतेप्रतिलोमतः॥ गुणागुणेषुसततंसागरस्योर्मयोयथा॥ ३२॥ सर्गप्रलयएतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम॥ एक
त्वंप्रलयेचास्यबहुत्वंचयदासृजत्॥ ३३॥ एवमेवचराजेंद्रविज्ञेयंज्ञानकोविदैः॥ अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनं ॥ ३४॥ एकत्वंचबहुत्वंचप्रकृते
रर्थतत्ववान्॥ एकत्वंप्रलयेचास्यबहुत्वंचप्रवर्तनात् ॥ ३५ ॥ बहुधात्माप्रकुर्वीतप्रकृतिंप्रसवात्मिकां ॥ तच्चक्षेत्रंमहानात्मापंचविंशोधितिष्ठति॥ ३६॥ अ
धिष्ठातेतिराजेंद्रप्रोच्यतेयतिसत्तमैः॥ अधिष्ठानादधिष्ठाताक्षेत्राणामितिनःश्रुतं॥ ३७॥ क्षेत्रंजानातिचाव्यक्तंक्षेत्रज्ञइतिचोच्यते ॥ अव्यक्तिकेप्रविशतेपु
रुषश्चेतिकथ्यते॥ ३८॥ अन्यदेवचक्षेत्रंस्यादन्यःक्षेत्रज्ञउच्यते॥ क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तंज्ञातारंपंचविंशकं॥ ३९॥ अन्यदेवचज्ञानंस्यादन्यज्ज्ञेयंतदुच्यते ॥
ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तंज्ञेयोवैपंचविंशकः॥ ४०॥

स्कांतवत्स्वरूपसत्तामात्रेणायंप्रकृतिंप्रवर्तयन् तांबहुधाप्रकरोति अतश्चिदात्मैवमुख्योधिष्ठाता प्रकृतेस्तुगौणमधिष्ठातृत्वंस्वकार्यविषयमितिभावः सार्धः ॥ ३५ ॥ एतदेवाह तच्चेति तत्प्रकृतिविकृत्यात्मकं
॥ ३६ ॥ पुंसोनामानिनिर्वक्ति अधिष्ठानादिति ॥ ३७ ॥ अव्यक्तिकेआविद्यकेक्षेत्रेपुर्यष्टके अत्रोक्तंकतके सूर्यकांतमुपारुह्यसूर्यएवतृणंदहेत् नत्वश्मापार्थिवस्तंचन्यायंचित्तमसोर्दिशेदिति यथास्वरू
पसत्तामात्रेणतृणंप्रकाशयतःसूर्यस्यसूर्यकांतद्वारातृणदग्धृत्वंतृणेप्रवेशश्चनतुव्यापाराविष्टस्य एवंपुंसोप्यव्यक्तद्वारासर्वकार्याधिष्ठातृत्वंतत्तत्प्रकाशकत्वंचनतुकुलालवदधिष्ठातृत्वं नापिबुद्धिवदिंद्रियव्यापा
राधीनप्रकाशकत्वंनापिकुंडबदरन्यायेनप्रविष्टत्वंकिंतुवन्हिकाष्ठन्यायेनाभिव्यक्तत्वमात्रमितिभावः ॥ ३८ ॥ नामनिरुक्तेःफलंपुंप्रकृत्योर्विवेकमाहान्यदेवेति एवमधिष्ठातुरन्यदधिष्ठेयंप्रवेष्टुरन्यत्प्रवेशायत
नमित्यपिद्रष्टव्यं ॥ ३९ ॥ ज्ञानंप्रमाणजन्यावृत्तिः ज्ञेयंप्रमारूपंफलं फलकरणयोश्छिदापरश्वोर्भेदस्यस्पष्टत्वात् ज्ञानज्ञेयपदेव्याचष्टे ज्ञानमिति ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अधिष्ठातारमव्यक्तमित्यत्रोक्तमव्यक्तपदंव्याचष्टेऽव्यक्तमिति सत्वंबुद्धिः क्षेत्रसत्वेश्वरशब्दाःपर्यायाइत्यर्थः ततश्च किमतआह अनीश्वरमिति ईश्वरादिपदोपात्ताद्दृश्यादन्यत् तच्छब्दःपरोक्षवाची नास्तितत्त्वं परोक्षत्वंयस्यतदतत्त्वंनित्यापरोक्षंद्रष्टुःस्वरूपं तदेवपंचविंशतेःपूरणं तत्त्वंअनारोपितंरूपं अन्यत्सर्वमीश्वरादिकंदृश्यमारोपितमित्यर्थः अतोन्यदार्तमितिश्रुतेः ॥ ४१ ॥ उपसंहरति सांख्येति सांख्याःपरिसंख्यानुदर्शनंप्रकुर्वतेप्रकृतिंमायांचप्रचक्षतेजगत्कारणत्वेनवदंतीतिसंबंधः परिसंख्यास्थूलसूक्ष्मक्रमेण चिदात्मनिप्रपंचप्रविलापनंतामनुदर्शनंसाक्षात्कारंसंपादयंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रविलाप्यान्याह तत्त्वानीति प्रकृत्या सहचतुर्विंशत्चतुर्विंशतिस्तत्त्वानिपरिसंख्यायेतियोजना निस्तत्त्वःनिर्गततत्त्वंपरोक्षत्वंयस्मात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेर्नित्यापरोक्षइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अप्रकृत्यात्माप्रकृतितोनिष्कृष्टःबुध्यमानः कर्तरिशानच् जीवएवप्रकृतित्यागात्केवलोभवति एतेनअबुद्धंप्रकृतिःबुध्यमानोजीवःप्रबुद्धःकेवलइतिप्रश्नत्रयस्योत्तरंसंक्षिप्योक्तं॥ ४४ ॥ समंब्रह्मतस्यभावःसाम्यंतस्यापिभावःसाम्यतासाचब्रह्मैव ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः ॥ ४५ ॥ प्रकृतेर्ब्रह्मणोब्रह्मदर्शनमेवसम्यग्दर्शनंनामनत्वब्रह्मदर्शनं रज्जूरगदर्शनवद्भ्रांतत्वात्तस्य न हिरज्जुंभुजंगत्वेनपश्यन्सम्यग्दर्शीभवतिकिंतुरज्जुत्वेनैवपश्यन् एवंब्रह्मण्यध्यस्तमहंकारादिकंपश्यन्नसम्यग्दर्शी अधिष्ठानंतुपश्यन्सम्यग्दर्शीत्यर्थः तथाशब्दःपादपूरणार्थः यद्वायथैतत्तथाश्रूयतइत्यध्याहृत्यश्रुत्यंतरप्रदर्शनार्थः यथादाशतय्यामाम्नायते परापूर्वेषांसख्यावृणक्ति वितर्तुराणोअपरेभिरेति अनानुभूतीरवधून्वा

अव्यक्तंक्षेत्रमित्युक्तंतथासत्वंतथेश्वरः ॥ अनीश्वरमतत्त्वंचतत्त्वंतत्पंचविंशकं ॥ ४१ ॥ सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानुदर्शनं ॥ सांख्याःप्रकुर्वतेचैवप्रकृतिंच प्रचक्षते ॥ ४२ ॥ तत्त्वानिचचतुर्विंशत्परिसंख्यायतत्त्वतः ॥ सांख्याःसहप्रकृत्यातुनिस्तत्त्वःपंचविंशकः ॥ ४३ ॥ पंचविंशोप्रकृत्यात्माबुध्यमानइतिस्मृतः ॥ यदातुबुध्यतेत्मानंतदाभवतिकेवलः ॥ ४४ ॥ सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितंतवतत्त्वतः ॥ एवमेतद्विजानंतःसाम्यतांप्रतियांत्युत ॥ ४५ ॥ सम्यङ्निदर्शनंनामप्रत्यक्षंप्रकृतेस्तथा ॥ गुणतत्त्वाद्यथैतानिनिर्गुणेभ्यस्तथाभवेत् ॥ ४६ ॥

नःपूर्वीरिंद्रःशरदस्तर्तरीति अस्यार्थः पूर्वेषांदेवानांस्वाभाविकानांकामक्रोधादीनांसख्यासख्यानि सुपांसुलुगितिसुपोडा परावृणक्तिपरिवर्जयंति व्यवहिताश्चेतिच्छंदसिव्यवहितक्रियाप्युपसर्गसंबंधस्तते: वितर्तुराणःअतिशयेनकालंतरतीतितर्तुराणः यङ्लुगंतात्तरतेस्ताच्छीलिकश्चानश् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यस्मादुदित्यनुवर्तमानेबहुलंछंदसीत्युत्वंरपरत्वं अभ्यासगुणेरेफलोपाभावादिश्छांदसः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वेगतिकारकोपपदात्कृदितिप्रकृतिस्वरः अपरेभिःशास्त्रीयैःशमदमादिभिःसख्यानिएतिप्राप्नोति मुक्तिकामःकामादीन्जित्वाशमादीनाश्रयेदित्यर्थः अनानुभूतीः अननुभवान् अनन्वित्यस्यमध्यममितिप्रातिशाख्यसूत्राद्दीर्घमध्यत्वं रज्जूरगज्ञानतुल्यानिभ्रांतिज्ञानानिअवधून्वानःकल्पितंदेहादितादात्म्यंप्रविलापयन् पूर्वीरनादिशरदःकालंतर्तरीतिबलेनतरतीति अस्यामृचिप्रपंचदर्शनमननुभूतिशब्देनोक्तं अतआत्मदर्शनमेवसम्यग्दर्शनमितरदर्शनंभ्रांतिदर्शनमितिसिद्धं सम्यग्दर्शनविषयस्यप्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानस्यशून्यतांवारयन्सम्यग्दर्शनस्यनष्टवनितासाक्षात्कारतुल्यतांनिरस्यति गुणतत्त्वादिति निर्गुणेभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यानियथाएतानिमहदादीनि गुणतत्त्वात्गुणानांतत्त्वंताद्रूप्यंगुणत्वाद्दृश्यत्वादितियावत् यथैतानिव्यावहारिकप्रमारूपत्वेनाभ्रांतानिप्रत्यक्षाणिएवंनिर्गुणानांपुंसामपि अभ्रांतंप्रत्यक्षंभवेदित्यर्थः निर्गुणेभ्यइतिबहुत्वंभूतपूर्वगत्याप्रमातृभेदाभिप्रायं तस्माद्यथावस्त्वेवात्मज्ञानंनभावनादिजन्यंनष्टवनिताज्ञानवदितिसिद्धं ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मज्ञानफलमाह नत्विति विगतदेहानांमुक्तानांपुनरावृत्तिर्नविद्यते सदेहानांतुअपरंसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यैश्वर्यपरंचसमाधिकालेनिरुपाधिसुखंअव्ययंविद्यते तत्रहेतुः अक्षरभावत्वादिति साम्य
तापदव्याख्यातरीत्याभावशब्देनभावप्रत्ययेनचाक्षरमात्रंग्राह्यं यतोब्रह्मविदक्षरमेवभवति अतःअक्षरधर्माणांएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिव्यौविधृतेतिष्ठतः एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्य
स्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांप्रशासितृत्वास्थूलत्वादीनांतत्रसंबंधोयुज्यतएवेत्यर्थः तथाचप्रागेवोदाहृतं सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधि
कः जक्षत्क्रीडन्रतिंप्राप्तइतिसोपाधिकस्यतु छांदोग्येसर्वकामाप्तिःसार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता अहमन्नंतथान्नादःश्लोककार्यप्यहोअहं इतितत्त्वविदःसामगानेसर्वात्मताश्रुता अत्रापिचक्रदृष्टांतात्सोपाधिस्त
त्त्वविच्छ्रुतः अपूर्वानपराद्युक्त्याश्रोष्यतेनिरुपाधिकइति ॥ ४७ ॥ केपुनरावर्तंतइत्यतआह पश्येरन्निति नैकमतयोनानात्वदर्शिनोयेतेषुसम्यग्दर्शनंनास्ति व्यक्तंशरीरं ॥ ४८ ॥ कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्व

**नत्वेवंवर्तमानानामावृत्तिर्विद्यतेपुनः॥ विद्यतेक्षरभावत्वादपरंपरमव्ययं॥ ४७॥ पश्येरन्नेकमतयोनसम्यक्तेषुदर्शनं॥ तेव्यक्तंप्रतिपद्यंतेपुनःपुनररिंदम॥
॥ ४८ ॥ सर्वमेतद्विजानंतोनसर्वस्यप्रबोधनात्॥ व्यक्तीभूताभविष्यंतिव्यक्तस्यवशवर्तिनः॥ ४९॥ सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वःपंचविंशकः॥ यएनमभिजा
नंतिनभयंतेषुविद्यते॥ ५०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०वसिष्ठकरालजनकसंवादेषडधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३०६॥ ॥७॥ वसिष्ठउ
वाच सांख्यदर्शनमेतावदुक्तंतेनृपसत्तम॥ विद्याविद्येत्विदानींमेत्वंनिबोधानुपूर्वशः॥ १॥ अविद्यामाहुरव्यक्तंसर्गप्रलयधर्मिवै॥ सर्गप्रलयनिर्मुक्तांवि
द्यांवैपंचविंशकः॥ २॥ परस्परस्यविद्यांवैत्वंनिबोधानुपूर्वशः॥ यथोक्तमृषिभिस्तातसांख्यस्याभिनिदर्शनं॥ ३॥**

मिदंविज्ञातंभवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंश्रुतंतत्समर्थयते सर्वमिति एतद्वाक्यजातंसर्वमर्थतोविजानंतोध्यानबलेनसर्वापरोक्ष्यव्यक्त्यादेहस्यवशेनभविष्यंतीतियोज्यं ॥ ४९ ॥ सर्वमिति पंचविंशस्यविज्ञा
नात्सर्वज्ञोभवतीतिश्लोकद्वयतात्पर्यं भयंसंसारदुःखं ॥५० ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३०६॥ ॥७॥ ॥७॥ नानात्वैकत्वविज्ञानमित्यादिनाकृतानांद्वादशा
नांप्रश्नानांमध्येसांख्यंयोगोनानात्वैकत्वविज्ञानंचेतित्रयंव्याख्यातं अबुद्धादित्रयमग्रिमाध्यायेव्याकरिष्यते विद्यादिषट्कमिहव्याख्यायते सांख्यदर्शनमिति योगादिसहितमितिशेषः ॥ १ ॥ तत्त्वदर्शनंवि
द्या तत्त्वावरकंभावरूपमज्ञानादिकमविद्या नतुविद्यायाअभावमात्रमित्याशयेनाह अविद्यामिति अभावात्सर्गाद्यसंभवात्भावरूपैवाविद्याऽव्यक्ताख्येत्यर्थः विद्यामाह सर्गेति विद्यांपंचविंशकइत्याहुरितियो
जना ॥ २ ॥ अस्याविद्यायाःपरमत्वंवक्तुमवांतरविद्याभेदमाह परस्परस्येति ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्मेंद्रियाणांव्यापारमुत्सृज्यकेवलंबुद्धींद्रियाण्येवाहमितिचिंतनंबुद्धांद्रियविद्येत्यर्थः एवमुत्तरत्र विशेषाःस्थूलभूतानिदेहारंभकाणि तत्रपादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानंजान्वादिपायुपर्यंतमपांस्थानमि त्यादिनाप्राग्व्युत्पादितरीत्याउत्तरोत्तरस्यभूतस्यपूर्वपूर्वस्मिन्प्रविलापनेनतत्तन्मात्रात्मनाऽवस्थानेनपंचभूतविद्याःपृथक्फलाअनुसंधेयाः ॥ ४ ॥ विशेषाणांचमनसिप्रविलापनेनमनोमात्रेणावस्थानंमनोवि द्या मनोपिविषयविकल्पाभिमुखंवासनामात्रेषुशब्दादिषुप्रविलाप्यतन्मात्रेणावस्थानंसूक्ष्मभूतविद्या एवमुत्तरत्रज्ञेयं अत्रविशेषमनसोःसूक्ष्मभूताहंकारयोरंतर्भावंविवक्षित्वावायुपुराणेएतासांविद्यानांफला न्युक्तानि दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णंसहस्रंत्वाभिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रंतुतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यानविद्यतइ ति ॥ ५ ॥ बुद्धिर्महत्तत्त्वं ॥ ६ ॥ तत्त्वानांमहदादीनां ॥ ७ ॥ सर्वस्यज्ञानस्यज्ञेयंसर्वमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तज्ञानादेवसर्वज्ञोभवतीत्यर्थः वेदांतेष्वपिसार्वज्ञ्यंकारणज्ञानस्यमुख्यंफलं शुद्धज्ञानस्यतुनांत

कर्मेंद्रियाणांसर्वेषांविद्याबुद्धींद्रियंस्मृतं॥ बुद्धींद्रियाणांचतथाविशेषाइतिनःश्रुतं॥ ४ ॥ विशेषाणांमनस्तेषांविद्यामाहुर्मनीषिणः ॥ मनसःपंचभूतानिवि द्याइत्यभिचक्षते ॥ ५ ॥ अहंकारस्तुभूतानांपंचानांनात्रसंशयः ॥ अहंकारस्यचतथाबुद्धिर्विद्यानरेश्वर ॥ ६ ॥ विद्याप्रकृतिरव्यक्तंतत्त्वानांपरमेश्वरी॥ विद्याज्ञे यानरश्रेष्ठविधिश्चपरमःस्मृतः॥ ७॥ अव्यक्तस्यपरंप्राहुर्विद्यांवैपंचविंशकं॥ सर्वस्यसर्वमित्युक्तंज्ञेयंज्ञानस्यपार्थिव॥ ८॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तंज्ञेयोवैपंचविंश कः॥ तथैवज्ञानमव्यक्तंविज्ञातापंचविंशकः॥ ९॥ विद्याविद्यार्थतत्त्वेनमयोक्तातेविशेषतः॥ अक्षरंचक्षरंचैवयदुक्तंतन्निबोधमे ॥ १० ॥ उभावेवाक्षरावुक्ताउ भावेतावनक्षरौ॥ कारणंतुप्रवक्ष्यामियाथातथ्यंतुज्ञानतः॥ ११ ॥ अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौमतौ॥ तत्त्वसंज्ञावुभावेतौप्रोच्येतेज्ञानचिंतकैः॥ १२॥

रीयकमितिभावः ॥ ८ ॥ ज्ञानंधीवृत्तिः ज्ञेयस्तदभिव्यंग्योबोधः योविज्ञाताप्रमाता सएवपंचविंशकोबोधइत्यर्थः ॥ ९ ॥ विद्यासहिताऽविद्या अर्थतत्त्वेनयाथार्थ्येन क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावी शतेदेवएकः द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच उत्तमःपुरुषस्त्वन्यइतिश्रुतिस्मृत्युक्तंपुंस्त्रैविध्यमुपेत्यक्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाहाक्षरंचेति अमृतोजीवःअक्षरंइतिश्रुतिपदयोरर्थः संधिश्छांदसः ॥ १० ॥ उभौप्र कृतिजीवौअक्षरौअनादित्वात्पुरुषोत्तमाख्यात्हरादनन्यत्वाच्चत्रयस्यापिब्रह्ममात्रत्वाच्च तथाचश्रुतिः भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतदिति उभौअनक्षरौअक्षरभिन्नौक्षरावित्यर्थः विज्ञान घनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिभूतशब्दितस्यक्षरस्यतदनुसारिणोविज्ञानघनस्यचनाशश्रुतेः भूतानिनष्टानिअनुविज्ञानघनोपिनश्यतीतिश्रुत्यर्थः उभयोरप्यक्षरत्वेहेतुमाह सार्धत्रिभिः कारणंत्विति ॥ ११ ॥ अनादित्वादनिधनौ अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ईश्वरौमिश्रौसंतौअखंडदंडायमानस्यप्रपंचस्योपादानभूतौकथमनित्यौस्यातांनकथंचिदित्यर्थः ज्ञानचिंतकैःब्रह्मदर्शिभिः॥ १२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुक्षरायाःप्रकृतेरक्षरत्वंक्षरंप्रधानंक्षरःसर्वाणिभूतानीतिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिविरुद्धमित्याशंक्याह सर्गेति तस्याःक्षरत्वेसंसारस्यांतवत्त्वंस्यात् तच्चनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठेतितदानंत्यस्मृतिविरुद्धं क्षरत्वश्रुत्यादि कंतुप्रतिक्षणपरिणामित्वमात्रान्नतुप्रवाहोच्छेदादितिभावः प्रवाहानुच्छेदमाहार्धेन तदेतदिति ॥ १३ ॥ जीवस्याप्यक्षरत्वमाह गुणानामिति पंचविंशकंचिदाभासमपिगुणानांक्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमाहुः कुतः परस्परमधिष्ठानात् चिच्छायामनवाप्यनकेवलाप्रकृतिर्वाप्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्यकेवलःपुरुषोवामहदादीन्स्रष्टुमुत्सहतेकिंतुपरस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः अतःपंचविंशस्यापिक्षेत्रत्वात्प्रकृतिवदक्षरत्वमिति भावः ॥ १४ ॥ उभयोःक्षरत्वमाह यदात्वित्यादिना गुणजालंप्रकृत्यादिअव्यक्तात्मनिअहमनुभवागोचरेशुद्धेब्रह्मणिसंक्षिपेत्प्रविलापयेत्योगी तदेति उपाधिनाशमनुआभासोपिनश्यतीतिद्वयोरपिक्षरत्वं ॥ १५ ॥ ननुपंचविंशस्यलयेनैरात्म्यंस्यादित्याशंक्याह गुणाइति यथामहदादीनांप्रकृतौलयेयथैकाप्रकृतिःप्रलयेशिष्यते एवंक्षेत्रज्ञःपंचविंशोपितत्क्षेत्रेस्वोत्पत्तिस्थानेषड्विंशेसंप्रलीयते अतआभासस्य

सर्गप्रलयधर्मत्वादव्यक्तंप्राहुरक्षरं ॥ तदेतद्गुणसर्गायविकुर्वाणंपुनःपुनः ॥ १३ ॥ गुणानांमहदादीनामुत्पत्तिश्चपरस्परं ॥ अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पंचविंशकं ॥ १४ ॥ यदातुगुणजालंतदव्यक्तात्मनिसंक्षिपेत् ॥ तदासहगुणैस्तैस्तुपंचविंशोविलीयते ॥ १५ ॥ गुणागुणेषुलीयंतेतदैकाप्रकृतिर्भवेत् ॥ क्षेत्रज्ञोपियदातातत्क्षेत्रेसंप्रलीयते ॥ १६ ॥ तदाक्षरत्वंप्रकृतिर्गच्छतेगुणसंश्रिता ॥ निर्गुणत्वंचवैदेहगुणेष्वप्रतिवर्तनात् ॥ १७ ॥ एवमेवचक्षेत्रज्ञःक्षेत्रज्ञानपरिक्षये ॥ प्रकृत्यानिर्गुणस्त्वेषइत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८ ॥ क्षरोभवत्येषयदातदागुणवतीमथ ॥ प्रकृतिंत्वभिजानातिनिर्गुणत्वंतथात्मनः ॥ १९ ॥ तदाविशुद्धोभवतिप्रकृतेःपरिवर्जनात् ॥ अन्योहमन्येयमितियदाबुध्यतिबुद्धिमान् ॥ २० ॥ तदैषतत्त्वतामेतिनचापिमिश्रतांव्रजेत् ॥ प्रकृत्याचैवराजेंद्रमिश्रोन्यश्चदृश्यते ॥ २१ ॥

लयेपिमुख्योननश्यतीतिननैरात्म्यवादप्रसंगः यदातदेतिचउभयत्राध्याहारः तदैकाप्रकृतिरित्यस्यानुकर्षश्चोत्तरार्धे ॥ १६ ॥ तदेति यदात्वसंप्रज्ञातेपुरुषोनिर्गुणंप्राप्नोति हेवैदेह वैइतिपृथक्पदंवा तदाप्रकृतिरपिक्षरत्वंविनाशित्वंगच्छते आर्षस्तङ् गुणसंश्रितामहदादिभिःसहिता तत्रक्षरत्वेहेतुः देहगुणेष्वप्रतिवर्तनादिति देहाश्रितेषुश्रोत्रादिषुप्रतिविषयंवर्तनंतदभावात् ॥ १७ ॥ अयमेवन्यायःक्षेत्रज्ञेपीत्याह एवमितिक्षरत्वंगच्छतेइत्यनुषंगः कार्येणाहंकारेणास्तित्वंगम्यते यथानद्याःपूरेणउपरिदेशेवृष्टिमत्त्वंपूराभावेतदभावःएवंगुणानामप्रवृत्तेरप्रकाशाच्चप्रकृतिक्षेत्रज्ञौनश्येते तत्रापिक्षेत्रज्ञेविशेषमाह प्रकृत्येति गुणगुणिनौक्षेत्रक्षेत्रज्ञावनित्यौ क्षेत्रज्ञस्यतुक्षेत्रान्निष्कृष्टोनिर्गुणोज्ञांशःसनित्यइत्यर्थः अनुशुश्रुमसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुतवंतोवयं ॥ १८ ॥ एषक्षेत्रज्ञः साक्षित्वत्यागेनक्षरोयदाऽसंप्रज्ञातोभवतितदेतिशेषंस्पष्टं ॥ १९ ॥ प्रकृतेःपरिवर्जनात्प्रविलापनान्नतुशास्त्रजज्ञानमात्रात् बुध्यतिअपरोक्षीकरोति ॥ २० ॥ पृथक्त्वैवापृथक्त्वंकहेत्यस्योत्तरमाह तदैषइति तत्त्वतांआरोपशून्यतां चिदचिद्ग्रंथिरपृथक्त्वंतस्यभेदःपृथक्त्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदंज्ञानेनपश्यतीत्याह यदेति जुगुप्सतेनिंदति पश्यंद्रष्टारंपश्यन्नसंत्यजेन्नविस्मरेत् तत्त्वपक्षपातोहिधियांस्वभावइतिन्यायेनसकृज्ज्ञातमपिप्रमाणज्ञानंननश्यति अनादिकालीनमपिभ्रांतिज्ञानंनपुनरुन्मिष
तीतिभावः यदाहुर्बाह्याअपि निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्यविपर्ययैः नबाधोयत्नवत्त्वेपिबुद्धेस्तत्पक्षपाततइति अपरिणामिनोनित्यसिद्धस्यवस्तुनः सम्यक्ज्ञातस्यपुनर्बाधोनास्तिअयत्नवत्त्वेपितद्विषयकप्रत्य
यानावृत्तावपि तत्रहेतुर्बुद्धेरितीतिबाह्यश्लोकार्थः ॥ २२ ॥ इमंप्राकृतंजनंदेहं जालंहिजालमिव ॥२३॥ उदकज्ञानात्इदंममजीवनमितिज्ञानात् व्हदात्ध्रदंमत्स्यइवदेहाद्देहमहमप्यनुवर्तितवान् ॥२४॥ म
त्स्यउदकादिवाहंपुत्रादिभ्योन्यमात्मानंनवेद्मीतिनशब्दानुकर्षेणयोज्यं ॥ २५ ॥ मग्नंविपद्ग्रस्तं ॥ २६ ॥ बंधुःसखा एकत्वंअविसंवादं तस्यैवव्याख्या यादृशइति ॥ २७ ॥ विमलोनिष्कपटः ॥२८॥ अ

यदातुगुणजालंतत्प्राकृतंवैजुगुप्सते ॥ पश्यतेचपरंपश्यंतदापश्यन्नसंत्यजेत् ॥२२॥ किंमयाकृतमेतावद्योहंकालमिमंजनं ॥ मत्स्योजालंह्यविज्ञानादनुवर्ति
तवानिह ॥ २३ ॥ अहमेवहिसंमोहादन्यमन्यंजनाज्जनं ॥ मत्स्योयथोदकज्ञानादनुवर्तितवानहं ॥ २४ ॥ मत्स्योन्यत्वंयथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ॥ आ
त्मानंतद्वदज्ञानादन्यत्वंचैववेद्म्यहं ॥२५॥ ममास्तुधिगबुद्धस्ययोहंमग्नमिमंपुनः ॥ अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यंजनाज्जनं ॥२६॥ अयमत्रभवेद्बंधुरनेनसह
मेक्षमं ॥ साम्यमेकत्वमायातोयादृशस्तादृशस्त्वहं ॥ २७ ॥ तुल्यतामिहपश्यामिसदृशोहमनेनवै ॥ अयंहिविमलोव्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ २८ ॥ योहमज्ञा
नसंमोहादज्ञयासंप्रवृत्तवान् ॥ ससंगयाहंनिःसंगःस्थितःकालमिमंत्वहं ॥२९॥ अनयाहंवशीभूतःकालमेतंनबुद्धवान् ॥ उच्चमध्यमनीचानांतामहंकथमाव
से ॥ ३० ॥ समानयानयाचेहसहवासमहंकथं ॥ गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेषेदानींस्थिरोभवे ॥ ३१ ॥ सहवासंनयास्यामिकालमेतद्धिवंचनात् ॥ वंचितोस्म्य
नयायद्धिनिर्विकारोविकारया ॥ ३२ ॥ नचायमपराधोस्यात्ह्यपराधोह्ययंमम ॥ योहमत्राभवंसक्तःपराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ ततोस्मिबहुरूपासुस्थितो
मूर्तिष्वमूर्तिमान् ॥ अमूर्तश्चापिमूर्तात्मामममत्वेनप्रधर्षितः ॥ ३४ ॥ प्राकृतेनममत्वेनतासुतास्विहयोनिषु ॥ निर्ममस्यममत्वेनकिंकृतंतासुतासुच ॥ ३५ ॥

ज्ञयाजडयाप्रकृत्या ससंगनिःसंगयोर्मोहमंतरेणसंबंधायोगादित्यर्थः ॥ २९ ॥ उच्चादीनांदेवमनुष्यतिरश्चांसंबंधिनीनांतांअनेकविकारवतीमित्यर्थः एतेनविकारित्वाविकारित्वेअपिसंबंधासंभवायदर्शिते तथो
दात्हृतंप्रागेव निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइति ॥३०॥ समानयासंयुतया एषेदानीमितिपादपूरणार्थःसंधिः स्थिरःसांख्येयोगेवानिष्ठायुक्तःसन्भवेप्राप्नुयां
आत्मानंजानीयामित्यर्थः भूप्राप्तावित्यस्यरूपं ॥३१॥ वंचनात्विपर्ययज्ञानजात् अनयामूलाविद्ययाविकारयाविकारवत्या ॥३२॥ पराङ्मुखंबहिर्मुखंविषयंउपस्थितःभोक्तुमुद्युक्तः ॥३३॥ ततःपराङ्मुखो
पस्थानात्बाह्यार्थप्रावण्यात् मूर्तिषुदेहेषुअमूर्तस्यापिमूर्तात्मत्वेहेतुर्ममत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ योनिषुनिपातितइतिशेषः एतदेवप्रधर्षणंनाम निर्ममस्येति किंकृतंनकिमपि ज्ञानस्यासाधनादित्यर्थः ॥३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंकारेणकृतोहिंसितआत्मायययासातयाआत्मयेतिसमासांतोडच् ॥ ३६ ॥ बहुधानेकदेहाकारं ॥ ३७ ॥ ममत्वमिति अपेत्यअपसृत्यप्रत्यक्प्रावण्येनइमांप्रकृतिंत्यक्त्वेत्यर्थः निरामयंनिर्द्वंद्वंपरमात्मानं ॥ ३८ ॥ अनेननिरामयेणसाम्यंऐक्यं अचेतयाजडयाअनेनसहैकत्वंक्षेमं नत्वनयासहैकत्वं ॥ ३९ ॥ परमस्यषड्विंशस्यसंबोधात् क्षरंत्यक्त्वाअक्षरत्वंनियच्छेतअक्षरएवभवेत् ब्रह्मभावंनजह्यादित्यर्थः कः

योनीषुवर्तमानेननष्टसंज्ञेनचेतसा ॥ नममात्रानयाकार्यमहंकारकृतात्मया ॥ ३६ ॥ आत्मानंबहुधाकृत्वायेयंभूयोयुनक्तिमां ॥ इदानीमेषबुद्धोस्मिनिर्ममो निरहंकृतः ॥ ३७ ॥ ममत्वमनयानित्यमहंकारकृतात्मकं ॥ अपेत्याहमिमांहित्वासंश्रयिष्येनिरामयं ॥ ३८ ॥ अनेनसाम्यंयास्यामिनानयाहमचेतया ॥ क्षेमं ममसहानेनैकत्वमनयासह ॥ ३९ ॥ एवंपरमसंबोधात्पंचविंशोनुबुद्धवान् ॥ अक्षरत्वंनियच्छेतत्यक्त्वाक्षरमनामयं ॥ ४० ॥ अव्यक्तंव्यक्तधर्माणंसगुणंनिर्गुणंतथा ॥ निर्गुणंप्रथमंदृष्ट्वातादृग्भवतिमैथिल ॥ ४१ ॥ अक्षरक्षरयोरेतदुक्तंतवनिदर्शनं ॥ मयेहज्ञानसंपन्नंयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४२ ॥ निःसंदिग्धंच सूक्ष्मंचविबुद्धंविमलंयथा ॥ प्रवक्ष्यामितुतेभूयस्तन्निबोधयथाश्रुतं ॥ ४३ ॥ सांख्ययोगौमयाप्रोक्तौशास्त्रद्वयनिदर्शनात् ॥ यदेवशास्त्रंसांख्योक्तंयोगदर्शनमेवतत् ॥ ४४ ॥ प्रबोधनकरंज्ञानंसांख्यानामवनीपते ॥ विस्पष्टंप्रोच्यतेतत्रशिष्याणांहितकाम्यया ॥ ४५ ॥

यःपंचविंशः निरामयंअनुबुद्धवान् ॥ ४० ॥ प्रथमंअव्यक्तस्याप्यादिं तादृक्निर्गुणःप्रथमश्चभवति निर्गुणत्वादेवव्यावर्तकधर्माभावात्ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ निदर्शनंअनुभवः यथाश्रुतिश्रुतिमनतिक्रम्य निदर्शनादनुभवात् ॥ ४२ ॥ विबुद्धंविशिष्टंज्ञानं विमलंनिर्दोषं ॥ ४३ ॥ सांख्येति शमादिभिर्द्वैतादर्शनंमोक्षदमित्यस्यार्थस्योभयत्रसाम्यात् साधनानुभवफलैःसांख्ययोगयोरैक्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ किमंशेनतर्हितयोर्भेदइत्याशंक्याह प्रबोधनेत्यादिना अत्रायमर्थः सांख्येहिलवणोदकन्यायेनकार्यस्यकारणेप्रविलापनमितिक्रमेणअध्यायादौनिरूपितविद्याष्टकेननिर्विशेषप्रत्यङ्मात्रेणावस्थानंयुक्तिपूर्वकमुपपादितं ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेतत्धीमतांशिष्याणामाशुसिद्धिदंबृहच्चशास्त्रंविदुषोविद्वांसःप्राहुः योगानांपुनरस्मिन्सांख्यशास्त्रेवेदेचपुरःसरःअत्यंतंआदरोस्ति तथाहि शास्त्रेअपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिशास्त्रेयोगस्यादरोदृश्यते संरा
धनंभक्तिध्यानपूर्वकमात्मनिमनःप्रणिधानंतस्मिन्क्रियमाणेआत्मनःसम्यग्दर्शनंभवति तत्रप्रमाणं प्रत्यक्षंश्रुतिः प्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात् अध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीत्यादिका अनुमा
नंस्मृतिः प्रामाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात् योगिनस्तंप्रपश्यंतीत्यादिका एताभ्यांप्रमाणाभ्यामित्यर्थः तथावेदेपि विद्यामेतांयोगविधिंचकृत्स्नं यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिं
तांयोगमितिमन्यंतेस्थिरामिंद्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययाविति अज्ञातोयोगःसंसारःज्ञातोमोक्षइतियोगस्यादरोदृश्यते तथाचसांख्यस्यशिष्यानुग्राहकत्वाद्योगस्यचवेदशास्त्रादृतत्वाद्द्वय
मप्यपरित्याज्यमिति ननुकथंतर्हिद्वाविमौमार्गावित्युद्घोषः प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेहि तथाहिद्विविधोमोक्षाधिकारीकृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च तत्राद्योवाक्यार्थविचारात्प्रागेवानुष्ठितयोगइतिनतंप्रतिध्याना
पेक्षा विविक्तस्यत्वंपदार्थस्यप्रागेवदृष्टत्वात् तस्यतत्पदार्थाभेदमात्रंवाक्यात्प्रतिपत्तव्यंतंप्रतियोगउपसर्जनःसांख्यंप्रधानंचरमत्वात् यस्त्वकृतोपास्तिरौत्सुक्यात्श्रवणादावेवप्रवर्ततेतस्यवेदांतैःपरोक्षंज्ञानंजाय
तेतदर्थस्यनिदिध्यासनादापरोक्ष्यंतंप्रतिसांख्यमुपसर्जनंयोगःप्रधानंतदिदंमतद्वयंगृहीत्वाऔपनिषदस्यपुरुषस्यकचिद्वैदैकगम्यत्वंकचिच्चित्तैकगम्यत्वमुच्यते नावेदविन्मनुतेतंबृहंतमिति दृश्यतेत्वग्र्ययाबु

बृहच्चैवमिदंशास्त्रमित्याहुर्विदुषोजनाः ॥ अस्मिंश्चशास्त्रेयोगानांपुनर्वेदेपुरःसरः ॥ ४६ ॥ पंचविंशात्परंतत्त्वंपठ्यतेननराधिप ॥ सांख्यानांतुपरंतत्त्वंयथावद
नुवर्णितं ॥ ४७ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुध्यमानंचतत्त्वतः ॥ बुध्यमानंचबुद्धंचप्राहुर्योगनिदर्शनं ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० वसिष्ठकरा
लजनकसंवादेसप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

द्ध्येतिच सूत्रमपिसहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयंतद्वतइतिध्यानस्यपाक्षिकत्वंदर्शयत्यधिकारिभेदेन तद्वतःश्रवणमननवतः तृतीयंनिदिध्यासनं पक्षेणशुद्धचेतसामनपेक्षिततयाविकल्पेनसहकार्यंतरंविधीयते
आत्मदर्शनार्थमितिसूत्रपदानामर्थः ॥ ४६ ॥ किमंशेतर्हिसांख्यायोगंनाद्रियंतइत्यतआह पंचविंशादिति तेषांपंचविंशेअसंगात्मनिकर्तृत्वानुपगमाज्जडेचप्रकृत्यादौकर्तृत्वासंभवाच्चिज्जडग्रंथ्यात्मनःकर्त्रात्मा
पलापेनसर्वविधिप्रतिषेधमोक्षपरंशास्त्रमनर्थकमितिभावः सांख्यानांतुषड्विंशस्याभ्युपगमात् पंचविंशस्यकर्तृत्वान्नोक्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिजीवब्रह्माभेदवादानांसामंजस्यमित्याशयेनाह सांख्यानामिति ॥
॥ ४७ ॥ कातर्हियोगमतेउक्तदोषगतिरित्याशंक्ययथाकथंचित्समाधत्ते बुद्धमिति यदेवनित्यप्रबुद्धंचिदात्मस्वरूपंतदेववृत्तिसारूप्यदशायांतत्त्वतःकेवलेनरूपेणअप्रतिबुद्धत्वात्बुध्यमानंबुभुत्साविषयोभ
वति नहिस्त्रीवेषच्छन्नोनटोबुद्धोपिनबुभुत्सितोभवतीतियुज्यते नचतावतातस्यद्वैरूप्यंभवति यदपगमायतत्त्वमसीत्यादयोभेदवादाअपेक्ष्यंतेइत्याशयः अतएवकर्त्रात्मापलापिनांयोगानांद्वावेवपदार्थावित्या
ह बुध्यमानंदृश्यंप्रधानं बुद्धंबोधश्चिदात्मा ॥ ४८ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वेतिश्रुत्यनुसारात्पदार्थत्रयमुपेत्यबुद्धाबुद्धविभागमाह अथबुद्धमित्यादिना बुद्धंबोधःपरमात्मा अबुद्धंतदन्योजीवः अबुद्धस्यविशेषणंगुणविधिंगुणानांसत्वादीनामेवविधिर्विधानं प्रभावमिमंशृणु दृश्यतेहीदंगुणसामर्थ्यंब्राह्मणोपिस्वप्नेराजाहमितिमन्यतेनचब्राह्मण्यमनुसंधत्तेइति आत्मानंबहुधाविश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रांतर्यामिरूपेणकृत्वा माययेतिशेषः तान्येवचरूपाणिप्रविचक्षते तात्विकत्वेनपश्यति नटस्तुस्त्रीवेषकालेप्यात्मनःपुंस्त्वमनुसंधत्तेइतिपरागर्थभ्रमेतदुदाहरणंनप्रत्यक्तत्वभ्रमे तस्मात्प्रधानादन्यौबुद्धाबुद्धौपृथगभ्युपेयौ तथाचाबुद्धाधिकारिकंशास्त्रंनवैयर्थ्यमश्नुते ॥ १ ॥ नन्वेवंजितंभेदवादिनेत्याह एतदिति बुध्यमानोजीवः एतत्बुद्धंब्रह्मनबुध्यते यतएवंअहंकर्ताहंभोक्तेतिप्रकारेणविकुर्वाणोभवति कुतएतद्विकुर्वाणत्वमतआह गुणानिति यतोगुणान्धारयतेऽतःसर्गादिकर्तृत्वे नविक्रियतइत्यर्थः ॥ २ ॥ एतद्विदृणोति अजस्रमिति बुध्यमानपदंनिर्वक्ति अव्यक्तेति अव्यक्तंसकार्यमज्ञानंघटोयंमामहंनजानामीतिघटादीनांस्वाश्रिताज्ञानस्यचबोधाज्जीवंबुध्यमानपदेनवदंति ॥ ३ ॥

वसिष्ठउवाच अथबुद्धमथाबुद्धमिमंगुणविधिंशृणु ॥ आत्मानंबहुधाकृत्वातान्येवप्रविचक्षते ॥ १ ॥ एतदेवंविकुर्वाणोबुध्यमानोनबुध्यते ॥ गुणान्धारयतेह्येषसृजत्याक्षिपतेतदा ॥ २ ॥ अजस्रंत्विहक्रीडार्थंविकरोतिजनाधिप ॥ अव्यक्तबोधनाच्चैवबुध्यमानंवदंत्यपि ॥ ३ ॥ नत्वेवबुध्यतेव्यक्तंसगुणंतातनिर्गुणं ॥ कदाचित्त्वेवखल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकं ॥ ४ ॥ बुध्यतेयदिवाव्यक्तमेतद्वैपंचविंशकं ॥ बुध्यमानोभवत्येवसंगात्मकइतिश्रुतिः ॥ अनेनाप्रतिबुद्धेतिवदंत्यव्यक्तमच्युतं ॥ ५ ॥ अव्यक्तबोधनाच्चापिबुध्यमानंवदंत्युत ॥ पंचविंशंमहात्मानंनचासावपिबुध्यते ॥ ६ ॥ षड्विंशंविमलंबुद्धमप्रमेयंसनातनं ॥ सततंपंचविंशंचचतुर्विंशंचबुध्यते ॥ ७ ॥ दृश्यादृश्येह्यनुगतंस्वभावेनमहाद्युते ॥ अव्यक्तमत्रतद्ब्रह्मबुध्यतेतातकेवलं ॥ ८ ॥

नन्विदंबुध्यमानत्वंसत्वस्यैवधर्मइत्याशंक्याह नत्विति अव्यक्तंकर्तृ सगुणंरूपादिमत् निर्गुणंप्रधानपुरुषौवानबुध्यते अचेतनत्वादव्यक्तस्य अतएवतत् अप्रतिबुद्धकंजडमित्याहुः ॥ ४ ॥ तुष्यतुदुर्जनइति न्यायेनाभ्युपेत्याप्याह बुध्यतइति अव्यक्तंकर्तृयदिजानातितर्हिपंचविंशकंचिदाभासमेवउपाधिविशिष्टमयमहमस्मीतिजानीयान्नतुषड्विंशमसंगं यत्स्वयंबुध्यमानःपंचविंशःससंगात्मकश्चिदचिद्ग्रंथिरूपोहंकारःपुण्यपापसुखदुःखादिसंगी तथाचश्रुतिः पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेति अनेनसंगात्मकत्वेनहेतुनाअव्यक्तमस्फुटमच्युतमविकारिणमपिसंतमेतंपुरुषमप्रतिबुद्धोमूढइतिवदंति संधिरार्षः ॥ ५ ॥ बुध्यमानंजीवंपंचविंशंचिदाभासंनतुनिष्कृष्टचैतन्यरूपंमुख्यंनचासावपिबुध्यतेचिदाभासोपिदृश्यत्वान्नान्यंद्रष्टुमीष्टे नहिघटोघटंबुध्यते यदात्वाभासेपिनंज्ञातृत्वंसंभवतितदानतरांतदुपाधिभूतेसत्वेइत्यर्थः ॥ ६ ॥ कस्तर्हिबुध्यतेइत्यतआह षड्विंशमिति निरुपाधिचैतन्यमेवसर्वप्रकाशकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ षड्विंशस्यसत्त्वेमानमाह दृश्येति कार्यकारणेचस्वभावेनस्वसत्तयानुगतंशुक्तीदमंशइवस्वाध्यस्तंरजतंसर्वस्मिन्दृश्येसत्सदित्यनुगमोयदनुवेधाद्दृश्यतेतत्सन्मात्रंकेवलंवस्तुषड्विंशशब्दितमित्यर्थः अनुभवमप्यत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तंअस्फुटमपि अत्रजीवत्येवदेहे तत्केवलंनिर्गुणंब्रह्म बुध्यतेज्ञायते विद्वद्भिरितिशेषः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुतस्तर्हिसर्वत्रानुगतोपिकेवलोस्मदादिभिर्नानुभूयतइत्यतआह केवलमिति बुध्यमानोजीवोयदात्मानमहमन्योऽमुष्यपुत्रोब्राह्मणोऽधीतीत्यादिरूपंमन्यतेतदाकेवलंषड्विंशंपंचविंशंचसर्वत्रैकरूपंजीवंचतुर्वि
शंअव्यक्तंचनपश्यति कार्यापहृतदृष्टित्वात् ॥ ९ ॥ कथंतर्हिकेवलज्ञःस्यादतआह तदेति अव्यक्तेअव्याकृतेलोचनंदृष्टिरस्यअव्याकृतोपास्यात्प्रकृतिमान्प्रकृतिजयीयदाभवतितदाविमलांशुद्धब्रह्मविषयि
णींबुद्धिंविद्यांअमलांनिर्द्वैतांपरांसर्वोत्कृष्टांबुध्यतेअवगच्छति ॥ १० ॥ तदैवपरविद्योदयकालेषड्विंशबोधःप्रकृतित्यागश्चभवतीत्याह षड्विंशइति ॥ ११ ॥ असौजीवः अव्यक्तस्यस्वस्मात्पृथक्त्वेनदर्शनात्
केवलधर्माकेवलएवभवति योनिर्गुणःसन्प्रकृतिंवेदसकेवलइतियोज्यं ॥ १२ ॥ आत्मानंकेवलं विमुक्तउपाधित्रयान्मुक्तः तत्त्वंअनारोपितरूपं निस्तत्त्वंपारोक्ष्यरहितंनित्यापरोक्षमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्त्वं
दृश्यंशरीरादि तदाश्रयादस्यापिदृश्यत्वं वस्तुतस्तुनचदृश्यत्वमस्तिदृङ्मात्रत्वात् ॥ १४ ॥ एषःषड्विंशः तत्त्ववान्पारोक्ष्यवान् कार्यभूतंमहदादितत्त्वमस्यास्तीतितत्त्ववान्नच यतोनिस्तत्त्वःकार्यकारणवर्जितः
बुद्धत्वलक्षणंतत्त्वमहंब्रह्मास्मीतिवृत्तिमपिएषमुंचति ॥ १५ ॥ एतदेवाह षड्विंशइति ननुषड्विंशोहमितिययावृत्त्याषड्विंशोगृह्यते तस्यानाशकस्यवृत्त्यंतरस्याभावाद्भावेवानवस्थापातात्कथंनिरुपाधिकस्यसा

केवलंपंचविंशंचचतुर्विंशंनपश्यति॥ बुध्यमानोयदात्मानमन्योहमितिमन्यते॥ ९॥ तदाप्रकृतिमानेषभवत्यव्यक्तलोचनः॥ बुध्यतेचपरांबुद्धिंविमलामम
लांयदा॥ १०॥ षड्विंशोराजशार्दूलतथाबुद्धत्वमाव्रजेत्॥ ततस्त्यजतिसोव्यक्तंसर्गप्रलयधर्मिवै॥ ११॥ निर्गुणःप्रकृतिंवेदगुणयुक्तामचेतनां॥ ततःकेवल
धर्मासौभवत्यव्यक्तदर्शनात्॥ १२॥ केवलेनसमागम्यविमुक्तोत्मानमाप्नुयात्॥ एतत्तुतत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरं॥ १३॥ तत्त्वसंश्रयणादेततत्त्ववन्नच
मानद॥ पंचविंशतितत्त्वानिप्रवदंतिमनीषिणः॥ १४॥ नचैषतत्त्ववांस्तातनिस्तत्त्वस्त्वेषबुद्धिमान्॥ एषमुंचतितत्त्वंहिक्षिप्रंबुद्धत्वलक्षणं॥ १५॥ षड्विंशोह
मितिप्राज्ञोगृह्यमाणोजरामरः॥ केवलेनबलेनैवसमतांयात्यसंशयं॥ १६॥ षड्विंशेनप्रबुद्धेनबुध्यमानोप्यबुद्धिमान्॥ एतन्नानात्वमित्युक्तंसांख्यश्रुतिनिद
र्शनात्॥ १७॥ चेतनेनसमेतस्यपंचविंशतिकस्यह॥ एकत्वंवैभवत्यस्ययदाबुद्ध्यानबुध्यते॥ १८॥ बुध्यमानोप्रबुद्धेनसमतांयातिमैथिल॥ संगधर्माभवत्येष
निःसंगात्मानराधिप॥ १९॥ निःसंगात्मानमासाद्यषड्विंशकमजंविभुं॥ विभुस्त्यजतिचाव्यक्तंयदात्वेतद्विबुध्यते॥ २०॥

क्षात्कारोवृत्तिरूपस्यैवोपाधेर्विद्यमानत्वादित्याशंक्याह केवलेनेति बलेनस्वसामर्थ्येनतद्वृत्तिरूपंग्रहणंसमतांयाति यथाकतकरजोरजोंतरंशमयत्स्वयमपिशाम्यति तथाचरमाब्रह्माकारावृत्तिर्वृत्त्यंतरंस्वात्मानं
चशमयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ षड्विंशेनेति येनकेवलप्रकाशात्मनापंचविंशादीन्बुध्यतेतमजानन्नबुद्धिमान्यतोभवति एतत्तस्याज्ञानमेवनानात्वं ब्रह्माज्ञानमूलकएवप्रपंचइत्यर्थः ॥ १७ ॥ षड्विंशानुभवस्वरूपमाहचे
तनेनेति पंचविंशस्यअहंप्रत्ययगम्यस्यचेतनायुक्तस्यजडस्यतदाएकत्वंभवतियदाबुध्याप्यहमित्यात्मानंनबुध्यते धीनिरोधेसतिगाढसुषुप्तिवत्षड्विंशानुभवइत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतत्फलमाह बुध्यमानइति अहमि
तिगृह्यमाणःसंगधर्मासुखादिसंगीजीवःअप्रबुद्धेनवाङ्मनसातीततयाअगोचरीकृतेनषड्विंशेनयदासमतामभेदंयातितदानिःसंगात्मापुण्यापुण्यादिस्पर्शशून्योभवति ॥ १९ ॥ निःसंगात्मनःषड्विंशस्यसंगात्संगिनोपि
जीवस्यनिःसंगताभवतिसाचअव्यक्तत्यागेनैवेत्यर्थः एतदव्यक्तं दृष्टमात्रैवप्रकृतिर्लीयतइत्यर्थः यथोक्तंसप्तत्यां प्रकृतेःसुकुमारतरंनकिंचिदस्तीतिमेमतिर्भवति यादृष्टास्मीतिपुनर्नदर्शनमुपैतिपुरुषस्येति ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

असारंरज्जूरगवन्निःस्वरूपंभवति क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइतिश्रुत्यनुसारेणअप्रतिबुद्धःक्षरः बुध्यमानःअक्षरः बुद्धईशः एतेयथाश्रुतिप्रोक्ताः ॥ २१ ॥ नानात्वेति यथोदुंबरेणसह मशकस्ययथावाजलेनसहमत्स्यस्यनानात्वैकत्वेएवंचतुर्विंशत्यातत्त्वैःसहपंचविंशस्येत्यर्थः एतद्योगसंमतंनानात्वैकत्वमुक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अव्यक्तज्ञानसंहितंअव्यक्तविषयंपुरुषात्पृथक्त्वेनज्ञानंपुरुषमा

चतुर्विंशमसारंचषड्विंशस्यप्रबोधनात् ॥ एषह्यप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ मशकोदुंबरेयद्वदन्यत्वंतद्वदेतयोः ॥ मत्स्योदकेयथातद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमेवावगंतव्यंनानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्विमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं ॥ २४ ॥ पंचविंशतिकस्यास्ययोयंदेहेषुवर्तते ॥ एषमोक्षयितव्येतिप्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २५ ॥ सोयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिविनिश्च यः ॥ परश्चपरधर्माचभवत्येषसमेत्यवै ॥ २६ ॥ विशुद्धधर्माशुद्धेनबुद्धेनचसबुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मामुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ वियोगधर्मिणाचैववि मुक्तात्माभवत्यथ ॥ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेत्येहतथाभवेत् ॥ २८ ॥ शुचिकर्माशुचिश्चैवभवत्यमितदीप्तिमान् ॥ विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना ॥ २९ ॥ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्यवै ॥ स्वतंत्रश्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाप्नुते ॥ ३० ॥ एतावदेतत्कथितंमयातेतथ्यंमहाराजयथार्थतत्त्वं ॥ अमत्सरत्वं परिगृह्यचार्थंसनातनंब्रह्मविशुद्धमाद्यं ॥ ३१ ॥ नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजन्प्रदेयमेतत्परमंत्वयाभवेत् ॥ विधित्समानायविबोधकारणंप्रबोधहेतोःप्रणतस्यशा सनं ॥ ३२ ॥ नदेयमेतच्चतथानृतात्मनेशठायक्लीबायनजिह्मबुद्धये ॥ नपंडितज्ञानपरोपतापिनेदेयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ॥ ३३ ॥ श्रद्धान्वितायाथगुणान्विता यपरापवादाद्विरतायनित्यं ॥ विशुद्धयोगायबुधायनित्यंक्रियावतेचक्षमिणेहिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलायविधिप्रियायविवादहीनायबहुश्रुताय ॥ विजा नतेचैवनचाहितक्षमेदमेचशक्तायशमेचदेयं ॥ ३५ ॥

त्रावशेषमेकत्वंमोक्षोऽन्यन्नानात्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सांख्यमतमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्चमोक्षयितव्यः ॥ २५ ॥ एवमज्ञानबाधेसत्येवविमुच्येतनान्यथेत्यर्थः परोन्य श्चिदात्मा परधर्माक्षेत्रधर्मा समेत्यक्षेत्रेणैकीभूय ॥ २६ ॥ परधर्मत्वमेवप्रपंचयति विशुद्धेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वेदनिष्ठस्यनिर्दांघवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येतिपाठःस्व च्छः विधित्समानायविशेषेणतृष्णावते धेट्पानेऽस्यरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अगाधमप्रतिष्ठितंजन्मयेनतत् जन्मनिवर्तकमित्यर्थः नास्तिमरणंयेनतत्अमरणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किंतदक्षरमित्युक्तंयस्मान्नावर्ततेपुनरितिउपक्रांतमुपपाद्योपसंहरति ए

एतैर्गुणैर्हीनतमेनदेयमेतत्परंब्रह्मविशुद्धमाहुः॥ नश्रेयसायोक्ष्यतितादृशेकृतंधर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६॥ पृथ्वीमिमांयद्यपिरत्नपूर्णांदद्यान्नदेयंत्विद मव्रताय॥ जितेंद्रियायैतदसंशयंतेभवेत्प्रदेयंपरमंनरेंद्र॥ ३७॥ करालमातेभयमस्तुकिंचिदेतच्छ्रुतंब्रह्मपरंत्वयाद्य॥ यथावदुक्तंपरमंपवित्रंविशोकमत्यंतम नादिमध्यं॥ ३८॥ अगाधजन्मामरणंचराजन्निरामयंवीतभयंशिवंच॥ समीक्ष्यमोहंत्यजवाद्यसर्वंज्ञानस्यतत्त्वार्थमिदंविदित्वा ॥ ३९ ॥ अवाप्तमेतद्धिम यासनातनाद्धिरण्यगर्भाद्गदतोनराधिप ॥ प्रसाद्ययत्नेनतमुग्रचेतसंसनातनंब्रह्मयथाद्यवैत्वया ॥ ४०॥ पृष्टस्त्वयाचास्मियथानरेंद्रयथामयेदंत्वयिचोक्तम द्य॥ तथावाप्तंब्रह्मणोमेनरेंद्रमहाज्ञानंमोक्षविदांपरायणं॥ ४१॥ भीष्मउवाच एतदुक्तंपरंब्रह्मयस्मान्नावर्ततेपुनः॥ पंचविंशोमहाराजपरमर्षिनिदर्श नात्॥ ४२॥ पुनरावृत्तिमाप्नोतिपरंज्ञानमवाप्यच॥ नावबुध्यतितत्त्वेनबुध्यमानोऽजरामरं॥४३॥ एतन्निःश्रेयसकरंज्ञानंतेपरमंमया॥ कथितंतत्त्वतस्तात श्रुत्वादेवर्षितोनृप॥ ४४॥ हिरण्यगर्भादृषिणावसिष्ठेनमहात्मना॥ वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोवाप्तवानिदं॥ ४५॥ नारदाद्विदितंमह्यमेतद्ब्रह्मसनातनं॥ मा शुचःकौरवेंद्रत्वंश्रुत्वैतत्परमंपदं॥ ४६॥ येनक्षराक्षरेवित्तेभयंतस्यनविद्यते॥ विद्यतेतुभयंतस्ययोनैतद्वेत्तिपार्थिव॥४७॥ अविज्ञानाच्चमूढात्मापुनःपुनरुपा द्रवत्॥ प्रेत्यजातिसहस्राणिमरणांतान्युपाश्नुते॥ ४८॥ देवलोकंतथातिर्यङ्मनुष्यमपिचाश्नुते॥ यदिशुध्यतिकालेनतस्मादज्ञानसागरात्॥ ४९॥ अज्ञान सागरोघोरोह्यव्यक्तोगाधउच्यते॥ अहन्यहनिमज्जंतियत्रभूतानिभारत॥ ५०॥ यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वंसनातनात्॥ तस्मात्त्वंविरजाश्चैववितम स्कश्चपार्थिव॥ ५१॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठकरालजनकसंवादसमाप्तौअष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३०८॥ ॥ ७॥

तदुक्तमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वित्तेविज्ञाते ॥ ४७ ॥ उपाद्रवत्क्लेशवानभूत् अश्नुतेचप्रेत्येत्युभयान्वयि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० अष्टा धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किंतदक्षरमितिपृष्टस्याक्षरस्यव्याख्यानायचतुर्विंशत्यात्मकंक्षरमुक्त्वापंचविंशोऽक्षरइतियोगमतमुक्तं सोपिधर्माद्यभिभूतत्वात्क्षरएवेतिधर्माद्यस्पृष्टःषड्विंशोक्षरःसांख्यमतेनोपक्षिप्तः तंव्याचिख्यासुस्तदधिगमे
धिकारहेतून्कांश्चिद्धर्मान्विधत्ते मृगयांविचरन्नित्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ योनिकर्मविशुद्धःपात्रमित्युक्तंतत्रयोनिशुद्धिक

भीष्मउवाच मृगयांविचरन्कश्चिद्विजनेजनकात्मजः ॥ वनेददर्शविप्रेंद्रमृषिंवंशधरंभृगोः ॥ १ ॥ उपासीनमुपासीनःप्रणम्यशिरसामुनिं ॥ पश्चादनुमत
स्तेनपप्रच्छवसुमानिदं ॥ २ ॥ भगवन्किमिदंश्रेयःप्रेत्यचापीहवाभवेत् ॥ पुरुषस्याध्रुवेदेहेकामस्यवशवर्तिनः ॥ ३ ॥ सत्कृत्यपरिपृष्टःसन्सुमहात्मामहातपाः ॥
निजगादततस्तस्मैश्रेयस्करमिदंवचः ॥ ४ ॥ ऋषिरुवाच मनसोप्रतिकूलानिप्रेत्यचेहचवांछसि ॥ भूतानांप्रतिकूलेभ्योनिवर्तस्वयतेंद्रियः ॥ ५ ॥ ध
र्मःसतांहितःपुंसांधर्मश्चैवाश्रयःसतां ॥ धर्माल्लोकास्त्रयस्तातप्रवृत्ताःसचराचराः ॥ ६ ॥ स्वादुकामुककामानांवैतृष्ण्यंकिंनगच्छसि ॥ मधुपश्यसिदुर्बुद्धेप्रपा
तंनानुपश्यसि ॥ ७ ॥ यथाज्ञानेपरिचयःकर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ तथाधर्मेपरिचयःकर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८ ॥ असताधर्मकामेनविशुद्धंकर्मदुष्करं ॥ सतातु
धर्मकामेनसुकरंकर्मदुष्करं ॥ ९ ॥ वनेग्राम्यसुखाचारोयथाग्राम्यस्तथैवसः ॥ ग्रामेवनसुखाचारोयथावनचरस्तथा ॥ १० ॥ मनोवाक्कायिकेधर्मेकुरुश्रद्धां
समाहितः ॥ निवृत्तौवाप्रवृत्तौवासंप्रधार्यगुणागुणान् ॥ ११ ॥ नित्यंचबहुदातव्यंसाधुभ्यश्चानसूयता ॥ प्रार्थितंव्रतशौचाभ्यांसत्कृतंदेशकालयोः ॥ १२ ॥
शुभेनविधिनालब्धमर्हायप्रतिपादयेत् ॥ क्रोधमुत्सृज्यदद्याच्चनानुतप्येन्नकीर्तयेत् ॥ १३ ॥ अनृशंसःशुचिर्दांतःसत्यवागार्जवेस्थितः ॥ योनिकर्मविशुद्धश्च
पात्रंस्याद्वेदविद्विजः ॥ १४ ॥ सत्कृताचैकपत्नीचजात्यायोनिरिहेष्यते ॥ ऋग्यजुःसामगोविद्वान्षट्कर्मापात्रमुच्यते ॥ १५ ॥ सएवधर्मःसोधर्मस्तंतंप्रतिनरंभ
वेत् ॥ पात्रकर्मविशेषेणदेशकालाववेक्ष्यच ॥ १६ ॥ लीलयाल्पंयथागात्रात्प्रमृज्यात्तुरजःपुमान् ॥ बहुयत्नेनचमहत्पापनिर्हरणंतथा ॥ १७ ॥ विरिक्तस्ययथा
सम्यग्घृतंभवतिभेषजं ॥ तथानिर्हृतदोषस्यप्रेत्यधर्मःसुखावहः ॥ १८ ॥ मानसंसर्वभूतेषुवर्ततेवैशुभाशुभं ॥ अशुभेभ्यःसदाक्षिप्यशुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९ ॥
सर्वंसर्वेणसर्वत्रक्रियमाणंचपूजयेत् ॥ स्वधर्मेयत्ररागस्तेकामंधर्मेविधीयतां ॥ २० ॥

र्मशुद्धिंचव्याचष्टे सत्कृतेति एकस्यैवपत्नीएकपत्नीनत्वन्यपूर्वा जात्याःपुत्रोत्पत्तेः योनिःस्थानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विरिक्तस्येति विरेचनानंतरमेवयथाघृतपानंभेषजंएवंदानेननिर्हृतदोषस्यैवयागा
दिधर्मःसुखावहइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ यथाकठवल्लीषुयेयंप्रेतेचिकित्सामनुष्येअस्तीत्येकेनायमस्तीतिचैकेइत्यादिनाप्रश्नप्रतिवचनेनस्थूलदेहनाशेप्यात्मास्तित्वंप्रसाधितं तस्यैवपुनरन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वदेत्यादिनाधर्माद्युपेतलिंगशरीरादन्यत्वं प्रश्नपूर्वकंसाधितंतद्वदिहापिसाधयति धर्माधर्मविमुक्तंयदित्यादिना धर्माधर्मौसुखदुःखे तद्धेतूजन्ममृत्यू तद्धेतूपुण्यपापेप्रवृत्तिरूपेतद्धेतुःसंशयशब्दितमवस्तुविषयंभ्रांत्यादिज्ञानंरागादिजनकंतैर्विमुक्तंयत्प्रत्य

अधृतात्मन्धृतौतिष्ठदुर्बुद्धेबुद्धिमान्भव ॥ अप्रशांतःप्रशाम्यत्वमप्राज्ञःप्राज्ञवच्चर ॥ २१ ॥ तेजसाशक्यतेप्राप्तुमुपायःसहचारिणा ॥ इहचप्रेत्यचश्रेयस्तस्यमूलंधृतिःपरा ॥ २२ ॥ राजर्षिरधृतिःस्वर्गात्पतितोहिमहाभिषः ॥ ययातिःक्षीणपुण्योपिधृत्यालोकानवाप्तवान् ॥ २३ ॥ तपस्विनांधर्मवतांविदुषांचोपसेवनात् ॥ प्राप्स्यसेविपुलांबुद्धिंतथाश्रेयोभिपत्स्यसे ॥ २४ ॥ भीष्मउवाच सतुस्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वामुनिभाषितं ॥ विनिवर्त्यमनःकामाद्धर्मेबुद्धिंचकारह ॥ ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० जनकानुशासनेनवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माधर्मविमुक्तंयद्विमुक्तंसर्वसंशयात् ॥ जन्ममृत्युविमुक्तंचविमुक्तंपुण्यपापयोः ॥ १ ॥ यच्छिवंनित्यमभयंनित्यमक्षरमव्ययं ॥ शुचिनित्यमनायासंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं ॥ याज्ञवल्क्यस्यसंवादंजनकस्यचभारत ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठंदैवरातिर्महायशाः ॥ पप्रच्छजनकोराजाप्रश्नंप्रश्नविदांवरं ॥ ४ ॥ जनकउवाच कतींद्रियाणिविप्रर्षेकतिप्रकृतयःस्मृताः ॥ किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिं ॥ ५ ॥ प्रभवंचाप्ययंचैवकालसंख्यांतथैवच ॥ वक्तुमर्हसिविप्रेंद्रत्वदनुग्रहकांक्षिणः ॥ ६ ॥ अज्ञानात्परिपृच्छामित्वंहिज्ञानमयोनिधिः ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिसर्वमेतदसंशयं ॥ ७ ॥

गात्मवस्तु ॥ १ ॥ तदेवशिवंजाग्रदाद्यपेक्षयातुरीयं शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेः नित्यमभयंसर्वदाभयशून्यं प्रलयादौकारणब्रह्मभावंप्राप्तस्यापिजन्मांतरसत्त्वात् नित्यंअविनाशिहिरण्यगर्भादिवन्नन‍श्यतीत्यर्थः अक्षरंअपचयशून्यं अतएवाव्ययंनाशहीनं शुचिस्वतोनिर्दोषं नित्यमनायासंउपाधिसंपर्केप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावं ॥ २ ॥ यत्पृष्टंयच्चापृष्टमपिपृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वादावश्यकंतत्सर्वंआख्यायिकामुखेनवक्तुंप्रतिजानीते अत्रेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अव्यक्तंकारणंब्रह्म परंमहदादेःतस्माच्चपरतोनिर्गुणं ॥ ५ ॥ कांक्षिणःकांक्षिणेमह्यमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सांख्ययोगयोरैकार्थ्यस्यप्रागुक्तत्वादुभयसंमतमित्यर्थः अव्यक्तंयोगमतेजडंसत्यंच सांख्यमतेचित्प्रतिबिंबगर्भमीश्वराख्यंशुद्धब्रह्मज्ञानेनबाध्यंचेति यद्यप्येषामवांतरधर्मभेदोस्तितथाप्यव्यक्तादिधर्मिणःस
र्वेषामप्रत्याख्येयाइतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यंतेप्रकृतिशब्दितत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शब्दादयःस्थूलवियदाद्याः एषाप्राचांव्याख्या शब्दादीनांभौतिकत्वोपपादकवा
क्यशेषविरोधात्तुयथाश्रुतमेवसाधु सर्वत्रलक्षणायांचसर्वशास्त्रविप्लवःस्यात् ॥ १३ ॥ एतेशब्दादयःदशविशेषाःविकारांतरानुपादानत्वंविशेषत्वंतच्चशब्दादिष्वेवदृष्टंनस्थूलपृथिव्यादिषु मनस्तुविकारांतर्ग
तमपिनविशेषः तस्यवक्ष्यमाणरीत्यामहाभूतोपादानत्वात् श्रोत्रादीनामपिविशेषत्वंनिराचष्टे बुद्धीति सविशेषाणीत्यनेनश्रोत्रादयोनविशेषाइत्युक्तं ॥ १४ ॥ षोडशकमितिबुद्ध्यहंकाराभ्यांमनःपृथक्करो

याज्ञवल्क्यउवाच श्रूयतामवनीपालयदेतदनुपृच्छसि ॥ योगानांपरमंज्ञानंसांख्यानांचविशेषतः ॥८॥ नतवाविदितंकिंचिन्मांतुजिज्ञासतेभवान् ॥ पृष्टे
नचापिवक्तव्यमेषधर्मःसनातनः ॥ ९ ॥ अष्टौप्रकृतयःप्रोक्ताविकाराश्चापिषोडश ॥ तत्रतुप्रकृतीरष्टौप्राहुरध्यात्मचिंतकाः ॥ १० ॥ अव्यक्तंचमहांतंचतथाहं
कारएवच ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ ११ ॥ एताःप्रकृतयस्त्वष्टौविकारानपिमेशृणु ॥ श्रोत्रंत्वक्चैवचक्षुश्चजिव्हाघ्राणंचपंचमं ॥ १२ ॥ श
ब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ वाक्हस्तौचपादौचपायुर्मेढ्रंतथैवच ॥ १३ ॥ एतेविशेषाराजेंद्रमहाभूतेषुपंचसु ॥ बुद्धींद्रियाण्यथैतानिसविशेषाणिमै
थिल ॥ १४ ॥ मनःषोडशकंप्राहुरध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ त्वंचैवान्येचविद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ १५ ॥ अव्यक्ताच्चमहानात्मासमुत्पद्यतिपार्थिव ॥ प्रथ
मंसर्गमित्येतदाहुःप्राधानिकंबुधाः ॥ १६ ॥ महतश्चाप्यहंकारउत्पन्नोहिनराधिप ॥ द्वितीयंसर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकंस्मृतं ॥१७॥ अहंकाराच्चसंभूतंमनोभूत
गुणात्मकं ॥ तृतीयःसर्गइत्येषआहंकारिकउच्यते ॥ १८ ॥

ति एतच्चानुभवबलात्तवचतार्किकादीनांचसंमतमित्याह त्वंचेति तथाहि लौकिकाअहंकारमात्मानंबुद्धितद्गुणंमनोंतरिंद्रियंचेतिप्रतियंति शास्त्रतत्त्वेतुमनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंकरणमांतरं संशयोनिश्चयोगर्वःस्म
रणंविषयाअमीइतिसर्वेषामंतरिंद्रियत्वमेव ॥ १५ ॥ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादिति सुषुप्ताख्यंतमोऽज्ञानंयद्बीजंस्वप्नबोधयोरित्युक्तेरव्यक्तमिहसौषुप्तंतमःतस्मान्महानात्माअयमहंब्राह्मणोमुष्यपुत्रइतिविशे
षानालिंगितोस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययविषयोबुद्धिसूक्ष्माख्योमहानुत्पद्यते ॥ १६ ॥ ततउक्तविशेषालिंगितोस्मीतिप्रत्ययविषयोहंकारः ॥ १७ ॥ ततःसंकल्पविकल्पात्मकंमनस्तच्चवियदादिभूततद्गुणशब्दा
द्यात्मकं ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतएवतस्मान्मनसोभूतोत्पत्तिरुच्यते अतोमानसत्वाद्भूतानांस्थूलसूक्ष्मतारूपोविभागोनास्तीतिविशेषेषुशब्दादयएवगणितानस्थूलपृथिव्याद्याः तेषांशब्दादिहेतुत्वेनविकारांतरानुपादानत्वरूपविशेषत्वायोगात् एतच्चतार्किकादीनामपिसंमतंश्रुत्यनुगृहीतंच तथाहि तार्किकागुणिनःसकाशाद्गुणोत्पत्तिमिच्छंतआकाशादिभ्यएवशब्दाद्युत्पत्तिमिच्छंति श्रुतिश्च इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरिति विलोमक्रमेणइममेवानुक्रमंप्रदर्शयति परत्वंकारणत्वं अर्थाःखादयः ॥ १९ ॥ शब्दादीनांसर्गस्तुभौतिकःपंचमः ॥ २० ॥ बहुचिंतात्मकंमानसमित्यर्थः एतेनशब्दादीनांश्रोत्राद्यजनकत्वमुक्तंतेनचतेषांविशेषत्वंदृढीकृतंभवति ॥ २१ ॥ श्रोत्रादिभ्योऽधस्तनोऽधःश्रोत्रःसचासाविंद्रियग्रामश्चवागादिः सोपिश्रोत्रादिवच्चिंतात्मकएवेतिभावः ऐंद्रियकंइंद्रियसमुदायः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वंस्रोतःप्रवाहोऽस्येतिप्राणऊर्ध्वस्रोताः तिर्यगित्यत्रापिस्रोतःपदानुषंगोद्रष्टव्यः तेननाभिमध्यस्थस्यसमानस्यसर्वांगव्यापि

मनसस्तुसमुद्भूतामहाभूतानराधिप॥ चतुर्थंसर्गमित्येतन्मानसंविद्धिमेमतं॥ १९॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ पंचमंसर्गमित्याहुर्भौतिकंभूतचिंतकाः॥ २०॥ श्रोत्रंत्वक्चैवचक्षुश्चजिह्वाघ्राणंचपंचमं॥ सर्गंतुषष्ठमित्याहुर्बहुचिंतात्मकंस्मृतं॥ २१॥ अधःश्रोत्रेंद्रियग्रामउत्पद्यतिनराधिप॥ सप्तमंसर्गमित्याहुरेतदैंद्रियकंस्मृतं॥ २२॥ ऊर्ध्वंस्रोतस्तथातिर्यगुत्पद्यतिनराधिप॥ अष्टमंसर्गमित्याहुरेतदार्जवकंस्मृतं ॥ २३॥ तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोतउत्पद्यतिनराधिप॥ नवमंसर्गमित्याहुरेतदार्जवकंबुधाः॥ २४॥ एतानिनवसर्गाणितत्त्वानिचनराधिप॥ चतुर्विंशतिरुक्तानियथाश्रुतिनिदर्शनात्॥ २५॥ अतऊर्ध्वंमहाराजगुणस्यैतस्यतत्त्वतः॥ महात्मभिरनुप्रोक्तांकालसंख्यांनिबोधमे॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰याज्ञवल्क्यजनकसंवादेदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१०॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ याज्ञवल्क्यउवाच अव्यक्तस्यनरश्रेष्ठकालसंख्यांनिबोधमे॥ पंचकल्पसहस्राणिद्विगुणान्यहरुच्यते॥ १॥

नोव्यानस्यसर्वसंधिगतस्योदानस्यचउपरिभागगतांशानांग्रहणं एतदार्जवकंएतस्यऐंद्रियकस्यआर्जवकंऋजुवृत्तिः विशेषानाक्रांतसामान्यवृत्तिरितियावत् यथोक्तंसांख्यसप्तत्यां सामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेति ॥ २३ ॥ तिर्यक्स्रोतःशब्देनतेषामेवसमानोदानव्यानानांदेहस्याधोभागगतांशग्रहणं अधःस्रोताअपानः शेषंप्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्गाणिक्लीबत्वमार्षं चतुर्विंशतिरव्यक्तमहदहंकारमनांसिचत्वारिपंचभूतानिपंचशब्दाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणि प्राणादिपंचकस्येंद्रियेष्वेवांतर्भावाच्चतुर्विंशतिरेवेत्यर्थः॥ २५ ॥ गुणस्यगुणसर्गस्य तत्त्वतःतत्तदुपासनयातत्तद्भावापत्तिप्राप्य ल्यब्लोपेपंचमी यावंतंयावंतंकालंतिष्ठतितत्तत्कालस्यसंख्यांनिबोधबुध्यस्व मेमत्तः ॥ २६ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१० ॥ ॥ ७ ॥ मोक्षस्यानंत्यं वक्तुंकर्मोपास्तिफलस्यसर्वस्यसावधिकत्वमाह अव्यक्तस्येत्यादिना अव्यक्तस्यउपासनयाऽव्यक्तभावंगतस्य ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रात्रिरेतावतीति अनयैवसंख्ययाशतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेरस्यशतंवर्षाण्यायुरितिज्ञेयं एवमुत्तरत्र अस्यैश्वर्यमाह सृजतीति ओषधिअन्नंतत्कार्यंमनः अन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेः असतोधिमनोऽसृज्यतेति श्रुतेश्वासच्छब्दितादव्यक्तान्महत्तत्त्वापरनामकंसूक्ष्मंमनोऽसृजदित्यर्थः ॥ २ ॥ मनःप्रजापतिमसृजतेतिश्रुतेरर्थमाह ततइति मनोद्वाराऽव्यक्तमेवप्रजापतिमसृजदितिश्रुत्यर्थोदर्शितः एवमन्यास्वपिश्रुतिषुआ काशादीनांवाय्वादिस्रष्टृत्वोक्तिर्व्याख्येया अंडंब्रह्मांडंवासनामयं सेतितच्छब्देनांडमुच्यते ॥ ३ ॥ महामुनिर्महान् संदधेअनुसंधानंकृतवान् अव्यक्तस्याव्याकृतस्ययेयंतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिप्राणिकर्मानुरो धेनस्रष्टव्यब्रह्मांडालोचनात्मकस्यईक्षणस्यकर्त्री चिदचिदात्मिकापारमेश्वरीशक्तिः सैवमहत्तत्त्वमितिप्रघट्टकार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सृजतीति ऋषिर्महान् भूतंमहाभूतोपादानत्वात् ॥ ७ ॥ देहात्भौतिक

रात्रिरेतावतीचास्यप्रतिबुद्धोनराधिप ॥ सृजत्योषधिमेवाग्रेजीवनंसर्वदेहिनां ॥ २ ॥ ततोब्रह्माणमसृजद्धिरण्यांडसमुद्भवं ॥ सामूर्तिःसर्वभूतानामित्येवमनु शुश्रुम ॥ ३ ॥ संवत्सरमुषित्वांडेनिष्क्रम्यचमहामुनिः ॥ संदधेसमहींकृत्स्नांदिवमूर्ध्वंप्रजापतिः ॥ ४ ॥ द्यावापृथिव्योरित्येषराजन्वेदेषुपठ्यते ॥ तयोःशकलयो र्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५ ॥ एतस्यापिचसंख्यानंवेदवेदांगपारगैः ॥ दशकल्पसहस्राणिपादोनान्यहरुच्यते ॥ ६ ॥ रात्रिमेतावतींचास्यप्राहुरध्यात्मचिंत काः ॥ सृजत्यहंकारमृषिर्भूतंदिव्यात्मकंतथा ॥ ७ ॥ चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वंमहानृषिः ॥ तेवैपितॄणांपितरःश्रूयंतेराजसत्तम ॥ ८ ॥ देवाःपितॄणांचसुतादेवै र्लोकाःसमावृताः ॥ चराचरानरश्रेष्ठइत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९ ॥ परमेष्ठीत्वहंकारःसृजन्भूतानिपंचधा ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ १० ॥ एत स्यापिनिशामाहुस्तृतीयमिहकुर्वतः ॥ पंचकल्पसहस्राणितावदेवाहरुच्यते ॥ ११ ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ एतेविशेषाराजेंद्रमहाभूतेषुपंचसु ॥ १२ ॥ यैराविष्टानिभूतानिअहन्यहनिपार्थिव ॥ अन्योन्यंस्पृहयंत्येतेअन्योन्यस्यहितेरताः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिवर्ततेअन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ तेवध्यमाना ह्यन्योन्यंगुणैर्हारिभिरव्ययैः ॥ १४ ॥ इहैवपरिवर्ततेतिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ त्रीणिकल्पसहस्राणिएतेषामहरुच्यते ॥ १५ ॥ रात्रिरेतावतीचैवमनसश्चनराधि प ॥ मनश्चरतिराजेंद्रचारितंसर्वमिंद्रियैः ॥ १६ ॥ नचेंद्रियाणिपश्यंतिमनएवानुपश्यति ॥ चक्षुःपश्यतिरूपाणिमनसातुनचक्षुषा ॥ १७ ॥

देहोत्पत्तेःपूर्वंचतुरोभौतिकान्व्यष्टिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान्पुत्रान्महानृषिरसृजत् तेचत्वारःपुत्राः पितॄणांमहाभूतानामपिपितरइतिमनआदयएवभूतानांकल्पकाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवंदृष्टिसृष्टिमुक्त्वास्र ष्टिदृष्टिमाह देवाइति देवाइंद्रियाणिअंतःकरणचतुष्टयसहिताः पितॄणांमहाभूतानांसुताः देवैर्भूतैः लोकाश्चतुर्दशभुवनानिचराचराश्चतदंतर्गताभूतैरेवावृताः ॥ ९ ॥ एतदेवविस्पष्टयति परमेष्ठीति चकारात् भौतिकानिमनआदीनि ॥ १० ॥ अहंकारोपासकस्यापिकालमानमाहैतस्येति तृतीयंआहंकारिकंसर्गं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हारिभिर्हरणशीलैः गुणैःरूपादिभिः ॥ १४ ॥ त्रीणीति एतेषांविशेषोपा सकानां ॥ १५ ॥ भूतादीनामुपास्तिर्मनआख्यान्महत उपासनान्नातिरिच्यतइत्याशयेनमनसःप्राधान्यंप्रतिपादयति मनश्चरतीत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०एकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ७ ॥ विनाशिफलत्वेपिभोजनादिवत्तत्वानामुपास्तिरादर्त्तव्येत्याशंक्यतत्फलस्यांतेबीभत्सतांदर्शयितुंप्रलयमाह तत्त्वानामित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ अहंकृतंनरंअहंकाराभिमानिनंमहारुद्रं ॥ ३ ॥ सूर्यरूपीरुद्रएवशतसूर्यसमोभूत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ जाज्वलतिअतिशयेनज्व

मनसिव्याकुलेचक्षुःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ तथेंद्रियाणिसर्वाणिपश्यंतीत्यभिचक्षते ॥ १८ ॥ नचेंद्रियाणिपश्यंतिमनएवात्रपश्यति ॥ मनस्युपरतेराजन्निंद्रियोपरमोभवेत् ॥ १९ ॥ तदिंद्रियेषूपरमोमनस्युपरमोभवेत् ॥ एवंमनःप्रधानानिइंद्रियाणिप्रभावयेत् ॥ २० ॥ इंद्रियाणांतुसर्वेषामीश्वरंमनउच्यते ॥ एतद्विशंतिभूतानिसर्वाणीहमहायशः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेएकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्यउवाच तत्त्वानांसर्वसंख्याचकालसंख्यातथैवच ॥ मयाप्रोक्तानुपूर्व्येणसंहारमपिमेशृणु ॥ १ ॥ यथासंहरतेजंतून्ससर्जचपुनःपुनः ॥ अनादिनिधनोब्रह्मानित्यश्चाक्षरएवच ॥ २ ॥ अहःक्षयमथोबुध्वानिशिस्वप्नमनास्तथा ॥ चोदयामासभगवानव्यक्तोहंकृतंनरं ॥ ३ ॥ ततःशतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ॥ कृत्वाद्वादशधात्मानमादित्योज्वलदग्निवत् ॥ ४ ॥ चतुर्विधंमहीपालनिर्दहत्याशुतेजसा ॥ जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जंचनराधिप ॥ ५ ॥ एतदुन्मेषमात्रेणविनष्टंस्थाणुजंगमं ॥ कूर्मपृष्ठसमाभूमिर्भवत्यथसमंततः ॥ ६ ॥ जगद्दग्ध्वामितबलःकेवलांजगतींततः ॥ अंभसाबलिनाक्षिप्रमापूरयतिसर्वशः ॥ ॥ ७ ॥ ततःकालाग्निमासाद्यतदंभोयातिसंक्षयं ॥ विनष्टेंऽभसिराजेंद्रजाज्वलत्यनलोमहान् ॥ ८ ॥ तमप्रमेयोतिबलंज्वलमानंविभावसुं ॥ ऊष्माणंसर्वभूतानांसप्तार्चिषमथांजसा ॥ ९ ॥ भक्षयामासभगवान्वायुरष्टात्मकोबली ॥ विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १० ॥ तमप्रतिबलंभीममाकाशंग्रसतेत्मना ॥ आकाशमप्यभिनदन्मनोग्रसतिचाधिकं ॥ ११ ॥ मनोग्रसतिभूतात्मासोहंकारःप्रजापतिः ॥ अहंकारोमहानात्माभूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२ ॥ तमप्यनुपमात्मानंविश्वंशंभुःप्रजापतिः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानोज्योतिरव्ययः ॥ १३ ॥ सर्वतःपाणिपादांतःसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिमाँल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १४ ॥

लति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अष्टात्मकःयथाद्वादशात्मासूर्यः एवमष्टात्मकोवायुःसर्वैःस्वरूपैर्युगपद्वातीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अहंकारःअहंकारंमहानात्माग्रसतीत्यनुषज्जते ॥ १२ ॥ शंभुःईश्वरः तमेवविशिनष्टि अणिमेति सर्वसिद्धिरूपइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वतइत्यादिनाऐश्वरंज्ञेयंरूपमुक्तं ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हृदयंहृदयस्थायाबुद्धेःप्रवर्त्तकः पर्वणाएकदेशेनअंगुष्ठमात्रकः बुद्ध्युपाधिवशादंगुष्ठपर्वमात्रइत्यर्थः अंगुष्ठमात्रःपुरुषोंऽतरात्मेत्यादिश्रुतेः विश्वंमहदंतं ॥ १५ ॥ महात्मनोपिनाशेसर्वंब्रह्मसमभवत्आविर्भ
वति क्षयोऽपचयोव्ययोनाशोव्रणःपरिणामस्तैःरहितं अनघंमायादोषास्पर्शिनं ॥ १६ ॥ इमंचप्रलयंयोगिनोनित्यमनुभवंतीत्यहरहरनुष्ठेयइत्याशयेनाहाध्यात्ममिति अयंभावः अथातोविभूतयोस्यपु
रुषस्यवाचास्रष्टौपृथिवीचाग्निश्चेत्यादिश्रुत्याऽध्यात्मिकवाचःसकाशादाधिभौतिकानांपृथिव्यादीनामाधिदैविकानामग्न्यादीनांचोत्पत्तिःश्रुताअतोवाचोनियहेतत्कार्ययोःपृथिव्यग्न्योरपिप्रलयोभवतीतिसर्व
कारणलयात्सर्वलयेसतिकेवलोऽद्वैतोवशिष्यते ननुवागादेर्लयेपिव्यवहारानुच्छेदादग्न्यादिलयोनयुज्यतइतिचेत्भ्रांतोसि येऽग्न्यादीन्पश्यंतितेषांवागादयोलीनाःसंतियस्यतुवागादयोलीनानासौवन्ह्यादीन्पश्य

हृदयंसर्वभूतानांपर्वणांगुष्ठमात्रकः॥ अथग्रसत्यनंतोहिमहात्माविश्वमीश्वरः॥ १५॥ ततःसमभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणं॥ भूतभव्यभविष्याणांस्रष्टारमन
घंतथा॥ १६॥ एषोप्ययस्तेराजेंद्रयथावत्समुदाहृतः॥ अध्यात्ममधिभूतंचअधिदैवंचश्रूयतां ॥ १७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० याज्ञवल्क्यजन
कसंवादेद्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१२॥ ॥ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्वदर्शिनः॥ गंतव्यमधिभूतं
चविष्णुस्तत्राधिदैवतं॥ १ ॥ पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वार्थदर्शिनः॥ विसर्गमधिभूतंचमित्रस्तत्राधिदैवतं ॥ २॥ उपस्थोध्यात्ममित्याहुर्यथायोगप्रदर्शि
नः॥ अधिभूतंतथानंदोदैवतंचप्रजापतिः॥ ३॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासंख्यानदर्शिनः॥ कर्तव्यमधिभूतंतुइंद्रस्तत्राधिदैवतं॥४॥ वागध्यात्ममितिप्राहु
र्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ वक्तव्यमधिभूतंतुवह्निस्तत्राधिदैवतं ॥ ५ ॥ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ रूपमत्राधिभूतंतुसूर्यश्चाप्यधिदैवतं ॥ ६॥
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ शब्दस्तत्राधिभूतंतुदिशश्चात्राधिदैवतं ॥ ७॥ जिह्वामध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ रसएवाधिभूतंतु
आपस्तत्राधिदैवतं॥ ८॥ घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः॥ गंधएवाधिभूतंतुपृथिवीचाधिदैवतं॥ ९ ॥ त्वगध्यात्ममितिप्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः
स्पर्शमेवाधिभूतंतुपवनश्चाधिदैवतं॥ १०॥ मनोध्यात्ममितिप्राहुर्यथाशास्त्रविशारदाः॥ मंतव्यमधिभूतंतुचंद्रमाश्चाधिदैवतं ॥ ११॥ आहंकारिकमध्यात्म
माहुस्तत्त्वनिदर्शिनः॥ अभिमानोधिभूतंतुबुद्धिश्चात्राधिदैवतं॥ १२॥ बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावदभिदर्शिनः॥ बोद्धव्यमधिभूतंतुक्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतं॥ १३॥
एषातेव्यक्तितोराजन्विभूतिरनुदर्शिता॥ आदौमध्येतथांतेचयथातत्त्वेनतत्त्ववित्॥ १४॥

तीति नन्वेवंप्रपंचस्यरज्जूरगतुल्यतास्यात् योगिदृष्ट्यानाशेपीतरदृष्ट्यातदभावादितिचेत् इष्टापत्तिः नहिनित्यसंनिहितंवस्तुबहूनामलुप्तदृशांमध्येकश्चिन्नपश्यतीतरेतुपश्यंतीतियुज्यते तस्माद्रज्जूरगसमस्या
स्यसंसारस्योच्छेदायतत्त्वज्ञानार्थंयत्नआस्थेयइति ॥ १७ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ७ ॥ पादाविति ॥१॥२॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एषेति आदौमध्येंऽतेचेतिसृष्टिसमाधिप्रलयप्रपंचनेनैकाद्वितीयस्यैवकृत्स्नंद्वैतंविभूतिःसर्पइवरज्ज्वामितिदर्शितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकृतिरविद्यासुप्तिप्रबोधवद्रात्रिदिनवदुन्मीलननिमीलनवच्चगुणान्महदादीन् विकुरुते विशेषेणाविष्कुरुते तेनप्रकरोतीतिप्रकृतिपदस्यव्युत्पत्तिर्दर्शिता क्तिचूक्तौचसंज्ञायामितिकृञःसंज्ञायांक्तिच् स्वच्छंदेने तिप्रेरकांतराभावउक्तः आत्मकाम्ययाक्रीडार्थंचेतिमोक्षभोगौतत्फलमुक्तं ॥ १५ ॥ दीपदृष्टांतेनक्रीडाविषयाणामानंत्यमुक्तं तेनपरिणामक्रमेणमोक्षफलमपियत्नंविनास्वयमेवभविष्यतीतिप्रत्याशानकार्येति दर्शितं ॥ १६ ॥ गुणविकारानेवाह सत्वमित्यादिना सत्वंधैर्यं उद्रेकऐश्वर्यं शेषंस्पष्टार्थं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशांति०

प्रकृतिर्गुणान्विकुरुतेस्वच्छंदेनात्मकाम्यया ॥ क्रीडार्थंतुमहाराजशतशोथसहस्रशः ॥ १५ ॥ यथादीपसहस्राणिदीपान्मर्त्याःप्रकुर्वते ॥ प्रकृतिस्तथाविकुरुते पुरुषस्यगुणान्बहून् ॥ १६ ॥ सत्वमानंदउद्रेकःप्रीतिःप्राकाश्यमेवच ॥ सुखंशुद्धित्वमारोग्यंसंतोषःश्रद्दधानता ॥ १७ ॥ अकार्पण्यमसंरंभःक्षमाधृतिरहिंसता ॥ समतासत्यमानृण्यंमार्दवंह्रीरचापलं ॥ १८ ॥ शौचमार्जवमाचारमलौल्यंहृद्यसंभ्रमः ॥ इष्टानिष्टवियोगानांकृतानामविकत्थना ॥ १९ ॥ दानेनचात्मग्रहण मस्पृहत्वंपरार्थता ॥ सर्वभूतदयाचैवसत्वस्यैतेगुणाःस्मृताः ॥ २० ॥ रजोगुणानांसंघातोरूपमैश्वर्यविग्रहौ ॥ अत्यागित्वमकारुण्यंसुखदुःखोपसेवनं ॥ २१ ॥ परापवादेषुरतिर्विवादानांचसेवनं ॥ अहंकारमसत्कारश्चिंतावैरोपसेवनं ॥ २२ ॥ परितापोभिहरणंह्रीनाशोनार्जवंतथा ॥ भेदःपरुषताचैवकामक्रोधोमद स्तथा ॥ २३ ॥ दर्पोद्वेषोतिवादश्चएतेप्रोक्तारजोगुणाः ॥ तामसानांतुसंघातंप्रवक्ष्याम्युपधार्यतां ॥ २४ ॥ मोहोप्रकाशस्तामिस्रमंधतामिस्रसंज्ञितं ॥ मरणं चांधतामिस्रंतामिस्रंक्रोधउच्यते ॥ २५ ॥ तमसोलक्षणानीहभक्षणाद्यभिरोचनं ॥ भोजनानामपर्याप्तिस्तथापेयेष्वतृप्तता ॥ २६ ॥ गंधवासोविहारेषुशयने ष्वासनेषुच ॥ दिवास्वप्नेतिवादेचप्रमादेषुचवैरतिः ॥ २७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ॥ द्वेषोधर्मविशेषाणामेतेवैतामसागुणाः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेत्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ॥ ७ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच एतेप्रधानस्यगुणा स्त्रयःपुरुषसत्तम ॥ कृत्स्नस्यचैवजगतस्तिष्ठंत्यनपगाःसदा ॥ १ ॥ अव्यक्तरूपोभगवान्शतधाचसहस्रधा ॥ शतधासहस्रधाचैवतथाशतसहस्रधा ॥ २ ॥

मोक्ष० नै० भा० त्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ॥ ७ ॥ एतैर्गुणविकारैस्तत्प्रकाशकःपुरुषोऽनेकधाविक्रियतइवप्रकाशइवांगुल्याद्युपाधिभिराकाशइवकाहलकलशनलिकाद्यु पाधिभिर्दीर्घवर्तुलदंडाद्याकारतामिवप्रतिपद्यते तद्वत्तत्तदाकारानुरूपाणिचोत्तममध्यमाधमानिस्थानानिप्राप्नोतीत्यत्रप्रतिपाद्यते एतेप्रधानस्यगुणाइत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ निरूपणतात्पर्यमाह पुण्येति ॥ ९ ॥ पुण्यादिवियोगेहेतुंज्ञानिनांमध्येसंभवमाह ज्ञानिनामिति तत्त्वज्ञसंगत्यातत्त्वंप्राप्यपुण्यपापविमुक्तोभवतीत्यर्थः अबीजंनिरविद्यं ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थंअव्यक्तेऽमूर्तेब्रह्मणितिष्ठतीतितथा अव्यक्तद्वाराप्राप्यमित्यर्थः किंमंजूषारत्नवन्नेत्याह सएवइति प्रकृतिःस्वरूपं नित्यंकूटस्थएवसउपचारात्प्रकृतिस्थइत्युच्यते घटाकाशेगतिरिवास्मि न्प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते ॥ ११ ॥ एतेनायस्कांतकल्पेन प्रकृतिर्लोहतुल्या ॥ १२ ॥ उभयोरपितुल्यवच्चेतनत्वंमन्वानःप्रकृतेरचेतनत्वमाक्षिपति अनादीत्यादिना अमूर्तत्वंअदृश्यत्वं तच्चनित्यानुमेयेप्रधानेपु

कोटिशश्चकरोत्येषप्रत्यगात्मानमात्मना ॥ सात्विकस्योत्तमंस्थानंराजसस्येहमध्यमं ॥ ३ ॥ तामसस्याधमंस्थानंप्राहुरध्यात्मचिंतकाः ॥ केवलेनेहपुण्येनग तिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ पुण्यपापेनमानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिं ॥ द्वंद्वमेषांत्रयाणांतुसन्निपातंचतद्वतः ॥ ५ ॥ सत्वस्यरजसश्चैवतमसश्चशृणुष्वमे ॥ सत्व स्यतुरजोदृष्टंरजसश्चतमस्तथा ॥ ६ ॥ तमसश्चतथासत्वंसत्वस्याव्यक्तमेवच ॥ अव्यक्तःसत्वसंयुक्तोदेवलोकमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ रजःसत्वसमायुक्तोमानुषेषु प्रपद्यते ॥ रजस्तमोभ्यांसंयुक्तस्तिर्यग्योनिषुजायते ॥ ८ ॥ राजसैस्तामसैःसत्वैर्युक्तोमानुषमाप्नुयात् ॥ पुण्यपापवियुक्तानांस्थानमाहुर्महात्मनां ॥ ९ ॥ शाश्व तंचाव्ययंचैवमक्षयंचामृतंचतत् ॥ ज्ञानिनांसंभवंश्रेष्ठंस्थानमव्रणमच्युतं ॥ अतींद्रियमबीजंचजन्ममृत्युतमोनुदं ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थंपरंयत्तत्पृष्टस्तेहंनरा धिप ॥ सएषप्रकृतिस्थोहितत्स्थइत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अचेतनाचैवमताप्रकृतिश्चापिपार्थिव ॥ एतेनाधिष्ठिताचैवसृजतेसंहरत्यपि ॥ १२ ॥ जनकउवाच अनादिनिधनावेतावुभावेवमहामते ॥ अमूर्तिमंतावचलावप्रकंप्यगुणागुणौ ॥ १३ ॥ अग्राह्यावृषिशार्दूलकथमेकोह्यचेतनः ॥ चेतनावांस्तथाचैकःक्षेत्रज्ञ इतिभाषितः ॥ १४ ॥ त्वंहिविप्रेंद्रकार्त्स्न्येनमोक्षधर्ममुपाससे ॥ साकल्यंमोक्षधर्मस्यश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ १५ ॥ अस्तित्वंकेवलत्वंचविनाभावंतथैवच ॥ दैवतानिचमेब्रूहिदेहंयान्याश्रितानिवै ॥ १६ ॥

रुषेचतुल्यमतस्तयोरनादिनिधनत्वंततश्चाप्रकंप्यगुणागुणत्वं अगुणःसंगित्वादिदोषः गुणोऽसंगित्वादिः अप्रच्युतस्वभावावित्यर्थः ॥ १३ ॥ अयाह्यत्वाच्चतयोर्वैलक्षण्यंननिश्चेतुंशक्यमित्याहाग्राह्याविति ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवंपुंसश्चेतनत्वेपिअस्तित्वंकथं वन्ह्यौष्ण्ययोरिवपुंप्रकृत्योर्युगपन्नाशावश्यंभावात् अस्तित्वेवाकेवलत्वंप्रकृत्यावियुक्तत्वंकथं पुंसोविभुत्वेनप्रकृतेरविनाशेनचतदसंभवात् ननुतर्कमतेआ त्ममनसोरिवपुंप्रकृत्योर्नित्ययोगेपिफलोपहितोविलक्षणःसंयोगोन्यःसचकादाचित्कइतितदभावान्मोक्षेपुंसःकेवलत्वंयुज्यतइत्याशंक्याह विनाभावमिति निरवयवेपुंसिअव्याप्यवर्तिनःसंयोगस्यैवासंभवा त् अभ्युपगमेपितत्वादिवत्प्रदेशभेदाभावेनतद्वैलक्ष्यण्यस्यसुतरामसंभवाच्चदृष्टांतेदार्ष्टांतिकेचतुल्यवत्संयोगासिद्धेर्दृश्यमानस्यसंयोगस्य मिथ्यात्वमंतरेणविनाभावोनसंभवति मिथ्यात्वंचप्रत्यक्षादिप्रमाणवि रुद्धमित्याशयः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्क्रामिणउत्क्रांतस्य विपद्यतांम्रियमाणस्य ॥ १७ ॥ अरिष्टानिमृत्युसूचकानि ॥ १८ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ ७ ॥ कथमेकोऽस्य
चेतनइतिचेतनाचेतन विभागमाक्षिपतस्तवोभावपिकिंचेतनौअचेतनौवासंमतौ नांत्यः जगदांध्यप्रसंगात् नाद्यः दृश्यमानस्यदृग्दृश्यविभागस्यदुरपन्हवत्वात् अथयथामलयेचंदनाचंदनावपिचंदनावेवभ
वतएवमनादिसंयोगाच्चेतनाचेतनावपितौचेतनावेवभवतइतिब्रूषे तदपिन स्वभावस्यापरिहार्यत्वादित्याह नशक्यइति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वभावतःअज्ञोपिआरोपितेनज्ञत्वेनउपयुंक्तेभुंक्ते तान्गुणान् ॥ ३ ॥ त

तथैवोत्क्रामिणःस्थानंदेहिनोवैविपद्यतः॥ कालेनयद्धिप्राप्नोतिस्थानंतत्प्रब्रवीहिमे॥१७॥ सांख्यज्ञानंचतत्त्वेनपृथग्योगंतथैवच॥ अरिष्टानिचतत्त्वानिवक्तु
मर्हसिसत्तम॥ विदितंसर्वमेतत्तेपाणावामलकंयथा॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰प॰याज्ञवल्क्यजनकसंवादेचतुर्दशाधिकत्रि
शततमोऽध्यायः॥ ३१४॥ ॥७॥ याज्ञवल्क्यउवाच नशक्योनिर्गुणस्तातगुणीकर्तुंविशांपते॥ गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वंनिबोधमे॥
॥ १ ॥ गुणैर्हिगुणवानेवनिर्गुणश्चागुणस्तथा॥ प्राहुरेवंमहात्मानोमुनयस्तत्त्वदर्शिनः॥ २ ॥ गुणस्वभावस्त्वव्यक्तोगुणान्नैवातिवर्तते॥ उपयुंक्तेचतानेवस
चैवाज्ञःस्वभावतः॥ ३ ॥ अव्यक्तस्तुनजानीतेपुरुषोज्ञःस्वभावतः॥ नमत्तःपरमोस्तीतिनित्यमेवाभिमन्यते॥४॥ अनेनकारणेनैतदव्यक्तंस्यादचेतनं॥ नित्य
त्वाच्चाक्षरत्वाच्चक्षरत्वान्नतदन्यथा॥ ५ ॥ यदाऽज्ञानेनकुर्वीतगुणसर्गंपुनःपुनः॥ यदात्मानंनजानीतेतदात्मापिनमुच्यते॥ ६॥

र्हिमुख्योभोक्ताकिंपुरुषइत्याशंक्यनेत्याह अव्यक्तइति अव्यक्तोऽदृश्योदृगात्मानजानीतेनभुंक्तेच यतः मत्तआत्मनोन्यंभोग्यमर्थंनपश्यति अभिमन्यतइतिव्युत्थानाभिप्रायेणोक्तं ॥४॥ अनेनभोक्तृत्वाभो
क्तृत्ववैलक्षण्येन एतत्अव्यक्तंप्रधानंस्वभावतःअचेतनमपितदन्यथाततोभोक्तुःसकाशादन्यथाविपरीतंअभोक्तृनस्यात् कथंजडेभोक्तृत्वमतआह अक्षरत्वात्क्षरत्वाच्चेति क्षराक्षरात्मत्वात् चिदचिदात्मकत्वा
त्तस्यभोक्तृत्वंनतुकाष्ठकुड्यवदचेतनांशमात्रस्येत्यर्थः नित्यत्वाच्चभोग्यभोक्तृविभागस्य नकश्चिद्दोषइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुजतुकाष्ठयोरिवतुल्यस्वभावयोःसंश्लेषोदृष्टोनतुकाष्ठाकाशयोरितिचिदचितोःसंबं
धोदुर्निरूपइत्याशंक्याह यदेति अज्ञानेनेतिच्छेदः गुणसर्गंगुणसंसर्गं आद्योयदाशब्दोयस्मादर्थे यदितिपाठःस्वच्छः यस्मादाध्यासिकोयमज्ञानकृतआत्मनिगुणसंसर्गस्तस्माद्यावदात्मानमसंगंनजानातिताव
न्नमुच्यतेइत्यर्थः॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमुक्तिहेतुमाह कर्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेनमहदादितत्त्वकर्तृत्वेनायमपिकर्तायतोभवत्यतोनमुच्यतइत्यर्थः ॥७॥ प्रकृतीनांप्रजानां ॥८॥ बीजानांस्थावराणां गुणानांकामशमादीनां ॥ ९॥ नन्वेवंविधस्यक
थंकेवलत्वंस्यादतआह उपेक्षत्वादिति उपसमीपेस्थित्वाईक्षतेइत्युपेक्षःसाक्षी नहिसाक्ष्येणसाक्षीविक्रियतेघटेनालोकइवातःकेवलत्वमस्ययुज्यते यथोक्तं नर्तेस्याद्विक्रियादुःखीसाक्षिताकाविकारिणः धी
विक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमविक्रियइति ननुसाक्षित्वमस्तुमावाप्रतिकूलवेदनीयंदुःखंत्वपरिहार्यमित्याशंक्याह अनन्यत्वादिति नास्त्यन्योस्मादित्यनन्यस्तत्त्वात् दुःखादेःस्वरूपेणाप्यसत्त्वान्नात्मनितत्संबंधः
कदाचिदप्यस्तीत्यर्थः कुतस्तर्हिदुःखभानमतआह अभिमानादिति यदाहिपुत्रमात्मीयंमन्यतेतदातद्दुःखेनदुःखीभवतिनान्यथा एवंधीतादात्म्यात्धीदुःखेनैवास्यदुःखित्वंधीत्यागेतुकेवलत्वंनित्यसिद्धमिति

कर्तृत्वाच्चापिसर्गाणांसर्गधर्मातथोच्यते ॥ कर्तृत्वाच्चापियोगानांयोगधर्मातथोच्यते ॥ ७ ॥ कर्तृत्वात्प्रकृतीनांचतथाप्रकृतिधर्मिता ॥ ८ ॥ कर्तृत्वाच्चापिबी
जानांबीजधर्मातथोच्यते ॥ गुणानांप्रसवत्वाच्चप्रलयत्वात्तथैवच ॥ ९ ॥ उपेक्षत्वादनन्यत्वादभिमानाच्चकेवलं ॥ मन्यंतेयतयःसिद्धाअध्यात्मज्ञागतज्वराः ॥
अनित्यंनित्यमव्यक्तंव्यक्तमेतद्विशुश्रुम ॥ १० ॥ अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वंपुरुषास्तथा ॥ सर्वभूतदयावंतःकेवलंज्ञानमास्थिताः ॥ ११ ॥ अन्यःसपुरुषो
ऽव्यक्तस्त्वध्रुवोध्रुवसंज्ञकः ॥ यथामुंजइषीकाणांतथैवैतद्विजायते ॥ १२ ॥ अन्यच्चमशकंविद्यादन्यच्चोदुंबरंतथा ॥ नचोदुंबरसंयोगैर्मशकस्तत्रलिप्यते ॥
॥ १३ ॥ अन्यएवतथामत्स्यस्तदन्यदुदकंस्मृतं ॥ नचोदकस्यस्पर्शेनमत्स्योलिप्यतिसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्योह्यग्निरुखाप्यन्यानित्यमेवमवेहिभोः ॥ नचोपलि
प्यतेसोग्निरुखासंस्पर्शनेनवै ॥ १५ ॥ पुष्करंत्वन्यदेवात्रतथान्यदुदकंस्मृतं ॥ नचोदकस्यस्पर्शेनलिप्यतेतत्रपुष्करं ॥ १६ ॥ एतेषांसहवासंचनिवासंचैवनित्य
शः ॥ याथातथ्येनपश्यंतिननित्यंप्राकृताजनाः ॥ १७ ॥ येत्वन्यथैवपश्यंतिनसम्यक्तेषुदर्शनं ॥ तेव्यक्तंनिरयंघोरंप्रविशंतिपुनःपुनः ॥ १८ ॥ सांख्यदर्शनमेत
त्तेपरिसंख्यानमुत्तमं ॥ एवंहिपरिसंख्यायसांख्याः केवलतांगताः ॥ १९ ॥

एतेनअस्तित्वकेवलत्वविनाभावानामाक्षेपःपरिहृतोज्ञेयः अनित्यमिति अनित्यंपरिणामि अव्यक्तंकारणं व्यक्तंकार्यमिति ॥ १० ॥ तत्रमतांतरमाह अव्यक्तस्यएकत्वंपुरुषाः षष्ठ्यर्थेप्रथमा पुरुषाणांना ॥२१८॥
नात्वमितिआहुर्निरीश्वरसांख्याः तान्विशिनष्टि सर्वेत्यर्धेन ॥ ११ ॥ पुंप्रकृत्योर्भेदमनेकदृष्टांतपूर्वकमाह अन्यइत्यादिना अव्यक्तइतिच्छेदः इषीकाणांबाह्योयथामुंजएवंपुंसोबाह्याअव्यक्ताद्याइत्यर्थः
श्रुतिश्च अंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मासदाजनानांहृदयेसन्निविष्टः तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवइषीकांधैर्येणतंविद्याच्छुक्रममृतमिति ॥१२॥१३॥१४॥ उखामृत्पात्रविशेषः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०पंचदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ ७ ॥ सांख्यज्ञानमिति ॥ १ ॥ एकैवचर्याशमाद्यनुष्ठानंययोस्तौ अनिधनौमृत्युनाशकौ ॥ २ ॥ पृथगिति उभावितिद्वितीयांतमनुकृष्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ उत्क्रमणकालेदेहिनंरोदयंतीतिरुद्राःप्राणाइंद्रियाणिचतान्येवप्रधानभूतान्यालंबनानियेषुतान् तथाचसूत्रं प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्यविषयवती चाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसःस्थितिनिबंधिनी प्रच्छर्दनंरेचकः विधारणंपूरकपूर्वकःकुंभकः तथानासिकाग्रेधारयतोगंधसंवित् जिव्हाग्रेरससंवित् तालुनिरूपसंवित् जिव्हामध्येस्पर्शसंवित् जिव्हामूलेशब्दसंवित्

येत्वन्येतत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनं ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामियोगानामनुदर्शनं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति ० मोक्ष०याज्ञवल्क्यजनकसंवादेपं चदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥७॥ याज्ञवल्क्यउवाच सांख्यज्ञानंमयाप्रोक्तंयोगज्ञानंनिबोधमे ॥ यथाश्रुतंयथादृष्टंतत्त्वेननृप सत्तम ॥ १ ॥ नास्तिसांख्यसमंज्ञानंनास्तियोगसमंबलं ॥ तावुभावेकचर्यौतावुभावनिधनौस्मृतौ ॥ २ ॥ पृथक्पृथक्प्रपश्यंतियेऽप्यबुद्धिरतानराः ॥ वयंतुरा जन्पश्यामएकमेवतुनिश्चयात् ॥ ३ ॥ यदेवयोगाःपश्यंतितत्सांख्यैरपिदृश्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसतत्त्ववित् ॥ ४ ॥ रुद्रप्रधानानपरान्विद्धियोगा नरिंदम ॥ तेनैवचाथदेहेनविचरंतिदिशोदश ॥ ५ ॥ यावद्धिप्रलयस्तातसूक्ष्मेणाष्टगुणेनह ॥ योगेनलोकान्विचरन्सुखंसंन्यस्यचानघ ॥ ६ ॥ वेदेषुचाष्टगुणि नंयोगमाहुर्मनीषिणः ॥ सूक्ष्ममष्टगुणंप्राहुर्नेतरंनृपसत्तम ॥ ७ ॥ द्विगुणंयोगकृत्यंतुयोगानांप्राहुरुत्तमं ॥ सगुणंनिर्गुणंचैवयथाशास्त्रनिदर्शनं ॥ ८ ॥

तत्रवायुधारणायाःफलंविचरंतिदिशोदशेत्युक्तंखेचरत्वंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अष्टगुणेनपुर्यष्टकमयेनसूक्ष्मशरीरेणसंन्यस्यसंन्यासंचदेहस्यसुखंयथेच्छंकुरु एतद्यदृष्टंफलंमोक्षांतेषुयोगधर्मेषुश्रद्धोत्पादनार्थ मुक्तंनतुयोगिनामवश्यादरणीयं ॥ ६ ॥ वेदेष्विति अष्टगुणिनंअणिमाद्यष्टगुणवंतं नित्ययोगेमत्वर्थीयः अष्टगुणंअष्टांगं प्राणायामःप्रत्याहारोध्यानंधारणातर्कःसमाधिःषडंगाइतिमैत्रायणीयोपनिषदिषडेवां गान्युक्तानितथापियमनियमाभ्यांश्रुत्यंतरोक्ताभ्यांसहाष्टसंख्याबोध्या अत्रसूक्ष्ममित्युक्तेःपूर्वस्यस्थूलत्वंमंदाधिकारित्वंचोक्तं तर्कोयोगसिद्धिषूपस्थितासुदोषोन्नयनं ॥ ७ ॥ द्विगुणंद्विप्रकारं तदेवाह सगुणंसबीजं निर्गुणंनिर्बीजं ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सगुणमाह धारणमिति प्राणायामःप्राणनिग्रहपूर्वकंमनसःषोडशस्वाधारेषुधारणं तेचशिवयोगेप्रोक्ताः अथतेषोडशाधारान्कथयामिविशेषतइत्यादिनापादांगुष्ठपार्ष्णिमूलप्रभृतयोनेत्राधारंषोडशंत्वित्यंताः यद्वायाज्ञवल्क्योक्ताःप्रागुदाहृताअष्टादशस्थानात्स्थानंसमाकृष्येत्यादिनादर्शितायाह्याः अथवायाज्ञवल्क्योक्ताएवपंचभूतधारणाज्ञेयाः पादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानमुच्यते आजानोःपायुपर्यंतमपांस्थानंप्रकीर्तितं आपायोर्हृदयांतंयद्वह्निस्थानंतदुच्यते हृन्मध्यात्तुभ्रुवोर्मध्येयावद्वायुकुलंभवेत् आभ्रूमध्यात्तुमूर्धांतमाकाशस्थानमुच्यते पृथिव्यांधारयेद्वाग्निंब्रह्माणंपरमेष्ठिनं विष्णुमप्स्वनलेरुद्रमीश्वरंवायुमंडले सदाशिवंतथाव्योम्निधारयेत्सुसमाहितः पृथिव्यांवायुमास्थाप्यलकारेणसमन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारंब्रह्माणंसृष्टिकारणं धारयेत्पंचघटिकाःपृथिवीजयमाप्नुयात् वारुणेवायुमारोप्यवकारेणसमन्वितं स्मरन्नारायणंदेवंचतुर्बाहुंशुचिस्मितं शुद्धस्फटिकसंकाशंपीतवाससमच्युतं धारयेत्पंचघटिकाःसर्वरोगैःप्रमुच्यते वह्नावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं त्र्यक्षंवरप्रदंरुद्रंतरुणादित्यसन्निभं भस्मोद्धूलितसर्वांगंसुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेद्घटिकाःपंचवह्निनासौनदह्यते मारुतंमरुतांस्थानेवर्णदेवसमन्विते धारयेत्पंचघटिकावायुवद्व्योमगोभवेत् आकाशेवायुमारोप्यहकारोपरिशंकरं बिंदुरूपंमहादेवंसर्वलो

धारणंचैवमनसःप्राणायामश्चपार्थिव ॥ एकाग्रताचमनसःप्राणायामस्तथैवच ॥ ९ ॥ प्राणायामोहिसगुणो
निर्गुणंधारयेन्मनः ॥ यद्यदृश्यतिमुंचन्वैप्राणान्मैथिलसत्तम ॥ वाताधिक्यंभवत्येवतस्मात्तंनसमाचरेत् ॥ १० ॥

कैककारणं चित्तेनचिंतयेत्स्वस्थंमुहूर्तमपिधारयेत् सएवयुक्तइत्युक्तस्तांत्रिकेष्वपिशिक्षितैरिति निर्गुणमाह एकाग्रतेति एकमेवध्यातृध्येयध्यानविभागशून्यंवस्तुअग्रेयस्यतदेकाग्रंनिर्वृत्तिकंतस्यभावस्ता मनसोबुद्धेः प्राणाइंद्रियाणिसमनस्कानितेषामायामोनिग्रहःप्राणायामः तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति ॥ ९ ॥ सगुणनिर्गुणयोरंगांगिभावमाहार्धेन प्राणायामोहीति निर्गुणंनिर्वृत्तिकंधारयेत्स्थिरंकुर्यात् यदीति अदृश्यतिअदृश्यमानेमोचनस्थानेयदिवायुंमुंचन्भवतितर्हिवाताधिक्यंभवत्येव अयमर्थः पूरकादीनांमूलाधारादीनांचदेवतादिकंध्यायन्योवायुधारणांकरोतिससिध्यति ध्यानवर्जितंत्वभ्यस्यन्नवश्यंबाध्यतइति यथोक्तंपवनयोगसंग्रहे प्राणायामेनयुक्तेनसर्वरोगक्षयोभवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेनमहारोगसमुद्भवइति युक्तेनदेवताध्यानयुक्तेन देवताश्चयाज्ञवल्क्योक्ताः नीलोत्पलदलश्यामंनाभिमध्येव्यवस्थितं चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचिंतयेत् कुंभकेनहृदिस्थानंध्यायेत्तुकमलासनं ब्रह्माणंरक्तगौरांगंचतुर्वक्त्रंपितामहं रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललाटस्थंमहेश्वरं शुद्धस्फटिकसंकाशंनिर्मलंपापनाशनमित्यादिना ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निशायाइति द्वादशपूर्वोक्ताः द्वाविंशतिचोदनाएवात्रसंक्षेपेणद्वादशग्रंथांतरेगणिताः यथोक्तंशिवयोगे मूलाधारेत्रिधावर्तंब्रह्मचक्रंभगोपमं तत्कंदेग्निनिभेध्यायेदधःशक्तिमभीष्टदां १ स्वाधिष्ठानंततश्चक्रंतत्र चातुर्दलांबुजं तदेवोड्डीयनंध्यायेत्पश्चिमाभिमुखंशिवं २ पंचावर्तंनाभिचक्रेमेघाकारंतडिन्निभं तत्रकुंडलिनींध्यायेदधःशक्तिसुसिद्धिदां ३ अधोमुखाष्टपत्राब्जयुक्तंहृच्चक्रमिष्टदं तन्मध्यकर्णिकांध्याये ज्ज्योतिर्लिंगाकृतिंत्विमां ४ पंचमंकंठचक्रंतुतत्रांगुलचतुष्टयं इडापिंगलयोर्ध्यायेत्सुषुम्नांमध्यसंस्थितां षष्ठंचघंटिकालिंगमूलंतद्राजदंतकं ध्यायेत्तुदशमंद्वारंतत्रशून्यंसुसिद्धये ६ भ्रूचक्रंसप्तमंत्वेकनालकं दंस्ववाक्प्रदं ध्यायेद्दिव्यशिखाकारंतन्मध्येज्ञानलोचनं ७ ब्रह्मरंध्रेष्टमंचक्रंनिर्वाणाख्यंसुसूक्ष्मदं तत्रजालंधरंध्यायेत्सूक्ष्मंमोक्षप्रदंततः ८ आकाशबीजंनवमंप्रशस्तंत्रिकूटकंपूर्णगिरेश्चपृष्ठे तत्रोर्ध्वशक्तिंशु भदांसुशून्यांध्यायेच्चसाष्टारसरोजमध्ये ९ आकाशबीजंहकारस्तत्स्मरणपूर्वकंशिरसउपरिभूताकाशमात्रंध्यायेत् एतानवचोदनावायुनिग्रहगर्भिताः ततःशून्यात्परंसमष्टिकार्येमनोधारयेत् ततःकारणेततो

निशायाःप्रथमेयामेचोदनाद्वादशस्मृताः॥ मध्येस्वप्नात्परेयामेद्वादशैवतुचोदनाः॥ ११ ॥ तदेवमुपशांतेनदांतेनैकांतशीलिना॥ आत्मारामेणबुद्धेनयोक्तव्योत्मानसंशयः॥ १२॥ पंचानामिंद्रियाणांतुदोषानाक्षिप्यपंचधा॥ शब्दंरूपंतथास्पर्शंरसंगंधंतथैवच ॥ १३ ॥ प्रतिभामपवर्गंचप्रतिसंहृत्यमैथिल॥ इंद्रियग्राममखिलंमनस्यभिनिवेश्यह ॥ १४॥ मनस्तथैवाहंकारेप्रतिष्ठाप्यनराधिप॥ अहंकारंतथाबुद्धौबुद्धिंचप्रकृतावपि ॥१५॥ एवंहिपरिसंख्यायततोध्यायंतिकेवलं॥ विरजस्कमलंनित्यमनंतंशुद्धमव्रणं॥ १६॥ तस्थुषंपुरुषंनित्यमभेद्यमजरामरं॥ शाश्वतंचाव्ययंचैवईशानंब्रह्मचाव्ययं ॥ १७॥ युक्तस्यतुमहाराजलक्षणान्युपधारय॥ लक्षणंतुप्रसादस्ययथातृप्तःसुखंस्वपेत्॥ १८॥ निर्वातेतुयथादीपोज्वलेत्स्नेहसमन्वितः॥ निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषिणः॥ १९॥ पाषाणइवमेघोत्थैर्यथाबिंदुभिराहतः॥ नालंचालयितुंशक्यस्तथायुक्तस्यलक्षणं ॥ २०॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः॥ क्रियमाणैर्नकंपेतमुक्तस्यैतन्निदर्शनं॥ २१॥

निष्कलेइतितिस्रएवंद्वादशचोदनाः पूर्वरात्रेआवर्त्यएकांनिद्रांगृहीत्वापश्चात्पुनर्द्वादशएताएवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंवायुधारणाद्युपायेन दुर्दांतंमनोनिगृह्यउपशांतेनदांतेनतत्त्वप्रतिपत्तियोग्येन एकांतशीलिनाएकाकिनासंन्यासिनेत्यर्थः आत्मन्येवनतुस्र्यादौआरमणंयस्यतेनआत्मारामेण बुद्धेनशास्त्रतत्त्वविदा आत्मायोक्तव्यः संधिरार्षः ॥ १२ ॥ कथंयोक्तव्यइत्यतआह पंचानामिति दोषान्अप्राप्तस्पृहारूपान् प्राप्तमपिशब्दादिकंचआक्षिप्यनिरस्य एतेनप्रत्याहारउक्तः ॥ १३ ॥ प्रतिभांविक्षेपं अपवर्गंलयं प्रतिसंहारेयुक्तिमाह इंद्रियेति ॥ १४ ॥ बुद्धौमहत्तत्त्वे ॥ १५ ॥ परिसंख्यायप्रविलाप्य अलंअत्यर्थंनित्यंनत्वाकाशादिवद्यावहारिकनित्यं ॥ १६ ॥ तस्थुषंतस्थिवांसंस्थाणुंकूटस्थमित्यर्थः नित्यमभेद्यं अज्ञानदशायांजीवेश्वरभावेनमाययाभिद्यमानमप्याकाशवदभेद्यं अव्ययंअनश्वरं यतः अव्ययंन्हासशून्यं ॥ १७ ॥ युक्तस्यसमाधिस्थस्य सुखंस्वपेदितिस्वसंवेद्यंलक्षणं ॥ १८ ॥ १९ ॥ पाषाणइवेतिपरसंवेद्यं ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युक्तस्यलक्षणान्युक्त्वायुंजानस्याह तैलेति उत्तरंउत्कृष्टतरं एकाग्रमनसः लक्षणमितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्थिरत्वात्बहिर्मुखत्वनिवृत्तेः निश्चलत्वात्अंतरप्रकंप्यत्वात् ॥ २४ ॥ महतःमहत्तत्त्वस्य मध्येस्थितंत्वंपदार्थं तमसोमध्येस्थितं तत्पदार्थंज्वलनसन्निभंचिन्मात्रंतदुभयनिष्कृष्टं ॥२५॥ एतेनदर्शनेन केवलंमोक्षं देहत्यागात्प्राक्किंचिदज्ञानानुवृत्तिरस्तीतिभावः ॥२६॥ योगं क्लीबत्वमार्षं वयंकृतकृत्या इतिमन्यंतेमनीषिणः अनुभवसिद्धंयोगात्कैवल्यमित्यर्थः तथाचश्रुतिः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रति नसजातुजनःश्रद्दध्यान्मृत्युर्मामारयादिति ॥ २७ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०षोडशा

तैलपात्रंयथापूर्णंकराभ्यांगृह्यपूरुषः ॥ सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोसिपाणिभिः ॥ संयतात्माभयात्तेषांनपात्राद्बिंदुमुत्सृजेत् ॥ तथैवोत्तरमागम्यएकाग्रमनसस्तथा ॥ २३ ॥ स्थिरत्वादिंद्रियाणांतुनिश्चलत्वात्तथैवच ॥ एवंयुक्तस्यतुमुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत् ॥ २४ ॥ स्वयुक्तःपश्यतेब्रह्मयत्तत्परममव्ययं ॥ महतस्तमसोमध्येस्थितंज्वलनसन्निभं ॥ २५ ॥ एतेनकेवलंयातित्यक्त्वादेहमसाक्षिकं ॥ कालेनमहताराजन्श्रुतिरेषासनातनी ॥ २६ ॥ एतद्धियोगंयोगानांकिमन्यद्योगलक्षणं ॥ विज्ञायतद्धिमन्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०मोक्ष०षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

याज्ञवल्क्यउवाच तथैवोत्क्रममाणंतुशृणुष्वावहितोनृप ॥ पद्भ्यामुत्क्रममाणस्यवैष्णवंस्थानमुच्यते ॥ १ ॥ जंघाभ्यांतुवसून्देवानाप्नुयादितिनःश्रुतं ॥ जानुभ्यांचमहाभागान्साध्यान्देवानवाप्नुयात् ॥ २ ॥ पायुनोत्क्रममाणस्तुमैत्रंस्थानमवाप्नुयात् ॥ पृथिवींजघनेनाथऊरुभ्यांचप्रजापतिं ॥ ३ ॥ पार्श्वाभ्यांमरुतोदेवान्नाभ्यामिंद्रत्वमेवच ॥ बाहुभ्यामिंद्रमेवाहुरुरसारुद्रमेवच ॥ ४ ॥ ग्रीवयातुमुनिश्रेष्ठंनरमाप्नोत्यनुत्तमं ॥ विश्वेदेवान्मुखेनाथदिशःश्रोत्रेणचाप्नुयात् ॥ ५ ॥ घ्राणेनगंधवहनंनेत्राभ्यामग्निमेवच ॥ भ्रूभ्यांचैवाश्विनौदेवौललाटेनपितॄनथ ॥ ६ ॥ ब्रह्माणमाप्नोतिविभुंमूर्ध्नादेवाग्रजंतथा ॥ एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानिमिथिलेश्वर ॥ ७ ॥ अरिष्टानिप्रवक्ष्यामिविहितानिमनीषिभिः ॥ संवत्सरवियोगस्यसंभवंतिशरीरिणः* ॥ ८ ॥ योरुंधतींनपश्येतदृष्टपूर्वांकदाचन ॥ तथैवध्रुवमित्याहुःपूर्णेंदुंदीपमेवच ॥ ९ ॥ खंडाभासंदक्षिणतस्तेपिसंवत्सरायुषः ॥ परचक्षुषिचात्मानंयेनपश्यंतिपार्थिव ॥ १० ॥

धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥ ॥ ७ ॥ कैवल्यप्राप्तिंराजयोगफलमुक्त्वाहठयोगफलमाह तथैवेत्यादिना अत्रयस्मिन्यस्मिन्नाधारेसमनस्कोवायुरामरणांतंध्रियतेतत्तदाधारदेवतालोकंतेनतेनैवाधारद्वारेणोत्क्रम्यगच्छतीतिप्रघट्टकतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मूर्ध्नासुषुम्नयानाड्याब्रह्मरंध्रेण एतत्क्रममुक्तिस्थानंनान्यत् तथाचश्रुतिः शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवंतीति ॥७॥ मृत्युंसंनिहितंज्ञात्वापिहितमाचरेदित्याशयेनाह अरिष्टानीति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

* संवत्सरेणमृत्योः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११॥ प्रकृतेर्विक्रियादातुःकार्पण्यंकृपणस्यदातृत्वमित्यादिः ॥ १२॥ कृष्णस्यश्यावच्छविर्धूसरतातच्छायापत्तिर्मरणचिन्हं छिद्रंछिद्रवंतं ॥ १३॥ शवगंधमिति सुरभिद्रव्येशवगंधग्रहइत्यर्थः ॥ १४॥ १५॥ ॥ १६ ॥ अरिष्टज्ञानफलमाह एतावंतीति ॥ १७ ॥ योगिनोमरणादन्यत्कर्त्तव्यंनास्तीत्याह प्रतीक्षमाणइति ॥ १८ ॥ मृत्युमपिनेच्छेच्चेदिमांवक्ष्यमाणांक्रियांस्थातुंकर्त्तुमिच्छेदित्याहाथेति पूर्वोक्तरीत्या पृथिव्यादिजयाद्गंधादिजयोभवतीतिपंचभूतजयान्मृत्युंजयतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः पृथ्व्याप्यतेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमिति ॥ १९ ॥ सांख्ययोगयोर्मुख्यंफलमाह ससांख्येति सांख्यंचधारणेतियोगउच्यते ताभ्यांसमुच्चिताभ्यांसहितंयथास्यात्तथाविदितात्मा मृत्युंसंसारं ॥ २० ॥ गच्छेदिति अक्षयंअविनाशि अव्ययंअपचयशून्यं अच

आत्मच्छायाकृतीभूतंतेपिसंवत्सरायुषः॥ अतिद्युतिरतिप्रज्ञाअप्रज्ञाचाद्युतिस्तथा॥ ११ ॥ प्रकृतेर्विक्रियापत्तिःषण्मासान्मृत्युलक्षणं॥ दैवतान्यवजानाति ब्राह्मणैश्वविरुध्यते॥ १२॥कृष्णश्यावच्छविच्छायःषण्मासान्मृत्युलक्षणं॥ऊर्णनाभेर्यथाचक्रंछिद्रंसोमंप्रपश्यति॥ १३॥तथैवचसहस्रांशुंसप्तरात्रेणमृत्युभाक्॥ शवगंधमुपाघ्रातिसुरभिंप्राप्ययोनरः॥ १४ ॥ देवतायतनस्थस्तुसप्तरात्रेणमृत्युभाक्॥ कर्णनासावनमनंदंतदृष्टिविरागिता॥ १५॥ संज्ञालोपोनिरूष्मत्वंसद्योमृत्युनिदर्शनं॥ अकस्माच्चस्रवेद्यस्यवाममक्षिनराधिप॥ १६ ॥ मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमःसद्योमृत्युनिदर्शनं ॥ एतावंतित्वरिष्टानिविदित्वामानवोत्मवान् ॥ १७॥निशिचाहनिचात्मानंयोजयेत्परमात्मनि॥ प्रतीक्षमाणस्तत्कालंयत्कालंप्रेततांभवेत् ॥ १८॥ अथास्यनेष्टंमरणंस्थातुमिच्छेदिमांक्रियां॥ सर्वगंधान् रसांश्चैवधारयीतनराधिप॥ १९॥ससांख्यधारणंचैवविदितात्मानरर्षभ॥ जयेच्चमृत्युंयोगेनतत्परेणांतरात्मना॥ २०॥गच्छेत्प्राप्याक्षयंकृत्स्नमजन्मशिवमव्ययं॥ शाश्वतंस्थानमचलंदुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ २१ ॥ इति० भा० शांति० मोक्ष० प० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेसप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१७॥

याज्ञवल्क्यउवाच अव्यक्तस्थंपरंयत्तत्पृष्टस्तेहंनराधिप॥ परंगुह्यमिमंप्रश्नंशृणुष्वावहितोनृप ॥ १ ॥ यथार्षेणेहविधिनाचरताऽवनतेनह॥ मयादित्याद्वाप्तानियजूंषिमिथिलाधिप॥ २ ॥ महतातपसादेवस्तपिष्णुःसेवितोमया॥ प्रीतेनचाहंविभुनासूर्येणोक्तस्तदानघ॥३॥ वरंवृणीष्वविप्रर्षेयदिष्टंतेसुदुर्लभं॥ तत्तेदास्यामिप्रीतात्मामत्प्रसादोहिदुर्लभः॥ ४ ॥ ततःप्रणम्यशिरसामयोक्तस्तपतांवरः॥ यजूंषिनोपयुक्तानिक्षिप्रमिच्छामिवेदितुं ॥ ५॥

लंअपरिणामि प्रकृतेरन्यदित्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥ ॥७॥ अचलत्वेनप्रकृतेरन्यत्वंब्रह्मणःप्रतिपादयितुमारभते अव्यक्तस्थमिति अत्रअव्यक्तमव्याकृतंमायाशबलंहार्दाकाशइतिपर्यायास्त्रिगुणात्मकस्यकारणस्यब्रह्मणोवाचकाः चक्रेनाभिरिवश्रितेतिप्रयोगदर्शनात्तत्रविशिष्टेनिष्कृष्टंचक्रनाभिन्यायेनश्रितंवस्तुअव्यक्तस्थं किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिमितिपृष्टस्तेत्वयाहं ॥ १ ॥ निष्कलब्रह्मविद्यायादौर्लभ्यंगोप्यत्वंदेवताप्रसादप्राप्यत्वंचदर्शयितुमाख्यायिकामाह यथार्षेणेत्यादिना आदित्यानीमानिशुक्लानियजूंषिवाजसनेयेनयाज्ञवल्क्येनाख्यायंतइतिश्रुतेरादित्यप्रसादात्पंचदशशाखाद्रष्टुर्ममवचनमत्यंतंपथ्यंममापिगहनंचनिष्कलब्रह्मकथनमभूदित्याख्यायिकातात्पर्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ मेस्यंममआस्यं संधिरार्षः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शीतीभविष्यति त्वद्देहइतिशेषः ॥९॥ खिलंपरशाखीयंस्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यतेतत्खिलमित्युच्यते यथाबह्वृचानांहिरण्यवर्णांहरिणीमितिश्रीसूक्तं सखिलंतत्सहितं सोत्तरंसोपनिषत्कं ॥ १० अपुनर्भावेमोक्षे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ चक्रेकर्मकर्त्तरिप्रयोगः स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मातुलस्यवैशंपायनस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥

ततोमांभगवानाहवितरिष्यामितेद्विज ॥ सरस्वतीहवाग्भूताशरीरंतेप्रवेक्ष्यति ॥ ६ ॥ ततोमामाहभगवानास्यंस्वंविवृतंकुरु ॥ विवृतंचततोमेस्यंप्रविष्टाचसरस्वती ॥ ७ ॥ ततोविदह्यमानोहंप्रविष्टोंऽभस्तदानघ ॥ अविज्ञानादमर्षाच्चभास्करस्यमहात्मनः ॥ ८ ॥ ततोविदह्यमानंमामुवाचभगवान्रविः ॥ मुहूर्त्तंसह्यतांदाहस्ततःशीतीभविष्यति ॥ ९ ॥ शीतीभूतंचमांदृष्ट्वाभगवानाहभास्करः ॥ प्रतिष्ठास्यतितेवेदःसखिलःसोत्तरोद्विज ॥ १० ॥ कृत्स्नंशतपथंचैवप्रणेष्यसिद्विजर्षभ ॥ तस्यांतेचापुनर्भावेबुद्धिस्तवभविष्यति ॥ ११ ॥ प्राप्स्यसेचयदिष्टंतत्सांख्ययोगेप्सितंपदं ॥ एतावदुक्त्वाभगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत ॥ १२ ॥ ततोनुव्याहृतंश्रुत्वागतेदेवेविभावसौ ॥ गृहमागत्यसंहृष्टोऽचिंतयंवैसरस्वतीं ॥ १३ ॥ ततःप्रवृत्तातिशुभास्वरव्यंजनभूषिता ॥ ओंकारमादितःकृत्वाममदेवीसरस्वती ॥ ॥ १४ ॥ ततोहमर्घ्यंविधिवत्सरस्वत्यैन्यवेदयं ॥ तपतांचवरिष्ठायनिषण्णस्तत्परायणः ॥ १५ ॥ ततःशतपथंकृत्स्नंसरहस्यंससंग्रहं ॥ चक्रेसपरिशेषंचहर्षेणपरमेणह ॥ १६ ॥ कृत्वाचाध्ययनंतेषांशिष्याणांशतमुत्तमं ॥ विप्रियार्थंसशिष्यस्यमातुलस्यमहात्मनः ॥ १७ ॥ ततःसशिष्येणमयासूर्येणेवगभस्तिभिः ॥ व्यस्तोयज्ञोमहाराजपितुस्तवमहात्मनः ॥ १८ ॥ मिषतोदेवलस्यापिततोर्धंकृतवानहं ॥ स्ववेददक्षिणायार्थेविमर्देमातुलेनह ॥ १९ ॥ सुमंतुनाथपैलेनतथाजैमिनिनाचवै ॥ पित्रातेमुनिभिश्चैवततोहमनुमानितः ॥ २० ॥ दशपंचचप्राप्तानियजूंष्यर्कान्मयानघ ॥ तथैवरोमहर्षेणपुराणमवधारितं ॥ २१ ॥ बीजमेतत्पुरस्कृत्यदेवींचैवसरस्वतीं ॥ सूर्यस्यचानुभावेनप्रवृत्तोहंनराधिप ॥ २२ ॥ कर्तुंशतपथंचेदमपूर्वंचकृतंमया ॥ यथाभिलषितंमार्गंतथातच्चोपपादितं ॥ २३ ॥ शिष्याणामखिलंकृत्स्नमनुज्ञातंससंग्रहं ॥ सर्वेचशिष्याःशुचयोगताःपरमहर्षिताः ॥ २४ ॥ शाखाःपंचदशेमास्तुविद्याभास्करदेशिताः ॥ प्रतिष्ठाप्ययथाकामंवेद्यंतदनुचिंतयम् ॥ २५ ॥ किमत्रब्रह्मण्यमृतंकिंचवेद्यमनुत्तमं ॥ चिंतयंस्तत्रचागत्यगंधर्वोमामपृच्छत ॥ २६ ॥ विश्वावसुस्ततोराजन्वेदांतज्ञानकोविदः ॥ चतुर्विंशांस्ततोपृच्छत्प्रश्नान्वेदस्यपार्थिव ॥ २७ ॥

मिषतइति देवलस्यमातुलपक्षीयस्यमिषतःपश्यतःपुरस्तात् अर्थेअर्थनिमित्तंमातुलादिभिःसहविमर्देसतिसमंविभज्ययाह्यमितिनिर्बंधेसतिदेवलसंमत्याहंदक्षिणायाअर्धंकृतवान्स्वीकृतवानित्यर्थः दक्षिणायार्थेइतिसंधिरार्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कर्त्तुंप्रकटीकर्त्तुं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ब्रह्मण्यंब्राह्मणजातेर्हितं ॥ २६ ॥ प्रष्टरिसत्यत्यंताभिनिवेशेनविचारेप्रवर्ततेइतिदर्शयति विश्वावसुरित्यादिना ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचविंशतिममिति श्रवणमनुईक्षायुक्त्याआलोचनमन्वीक्षामननंतत्प्रधानामान्वीक्षिकीं चतुर्विंशत्प्रश्नाःश्रुत्यवष्टंभेनपंचविंशोयुक्त्यवष्टंभेनेत्यर्थः अत्रकृत्स्नंशास्त्रंमायाशबलपरंनिष्कलोनास्त्येवेतिपूर्वःप क्षः सएवास्तिमायैवनास्तीतिसिद्धांतइत्याशयेनविश्वाविश्वमित्यादिःसंदर्भःप्रवर्तते अत्रयद्यप्येकएवप्रश्नएकएवसिद्धांतस्तथापिविषयवाक्यानांप्रकारभेदात्प्रतिप्रकारंस्वपक्षस्थापनंपरपक्षदूषणंचेतिद्वौ द्वौप्रश्नौज्ञेयौ उत्तराणिचस्वपक्षसाधकानिपरपक्षदूषणानीतिद्विप्रकाराणिचतुर्विंशतिरितिज्ञेयं विश्वाविश्वमिति आत्मेत्येवोपासीतइदंसर्वंयदयमात्मायएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीत्यव्याकृताख्यस्य कारणब्रह्मणआत्मत्वेनोपासनंविधायतस्यप्रतिपत्तव्यंरूपमुपासनफलंचसार्वात्म्यमेवोक्तं अतःसविशेषाद्वैतमेवतत्त्वंनहिसर्वस्मादन्यदसर्वंवस्त्वस्तीतिवक्तुंशक्यं वदतोव्याघातापत्तेरित्यर्थः ननुसत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्म योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्निितिपरमव्योमशब्दितेमायाशबलेसत्यादिशब्दितस्यनिष्कलस्यकुंडबदरन्यायेनसत्वमुक्तंकथंशुद्धंनास्तीत्युच्यतेइत्यतआह तथाश्वाश्वमिति यथाऽश्वातोऽन्योऽश्वोरे तःसिगस्त्येवंमायायांस्वप्रतिबिंबस्यार्पयिताद्वितीयोस्तीतियद्युच्येततदपिन कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्‌यदेषआकाशआनंदोनस्यादित्याकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यात्सैषानंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिनाक्र

पंचविंशतिमंप्रश्नंपप्रछान्वीक्षिकींतदा ॥ विश्वाविश्वंतथाश्वाश्वंमित्रंवरुणमेवच ॥ २८ ॥

त्स्नायाउपनिषदआनंदमात्रेपर्यवसानंचानंदानंदिनोरभेदाद्वाशुक्लःपटइतिन्यायेनवाज्ञेयं आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिसंबंधदर्शनात् अतआनंदादिगुणविशिष्टमेकमेवजगत्कारणंनतुततोनिष्कृष्टंकुंडबदरवदन्यद्ब्र ह्मनिष्कलमस्तीतिभावः तथाचसर्वत्रैवंयोज्यं विश्वैववर्ततेनत्वविश्वस्तथाश्वैवास्तिनत्वनश्वइति ननुमांडूक्येएषसर्वेश्वरइत्यादिनातृतीयमानंदमयंनिरूप्यनांतःप्रज्ञमित्यादिनाशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेइतिपृथक् तयोर्भेदेनोपपादनंदृष्टं न एषसर्वेश्वरइत्यादेरुत्तरान्वयित्वात् तथाचविश्वतैजसप्राज्ञभेदेनत्रिविधंजीवमुक्त्वाचतुर्थंब्रह्मोपदिष्टंएषसर्वेश्वरइत्यादिनासविज्ञेयइत्यंतेनग्रंथेन तथाचयथावृक्षात्मनैकत्वंपत्रपुष्पफ लाद्यात्मनाचनानात्वमितिविशिष्टमेकमेवब्रह्म तथाचश्रुतिः आपोवाइद१ँसर्वंविश्वाभूतानीत्युपक्रम्यभूर्भुवःसुवरापओमितिअबाख्यस्यजगत्कारणस्यओमर्थत्वमाह नततोन्यद्दर्शयतीत्याह मित्रंवरुणंचेति वरुणशब्देनापः मित्रशब्देनसूर्यः ताभ्यांसगुणनिर्गुणेउच्येते तथाचवरुणएवास्तिनतुमित्रइति ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुघटादालोकइवज्ञेयान्मायाशबलात्प्रकाशरूपंज्ञानमन्यत्नतुतयोर्गुणगुणिभावोयुज्यतेइत्याशंक्याह ज्ञानंज्ञेयमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिपूर्वप्रक्रांतंब्रह्मभृगुणावरुणोऽधीहिभगवोब्रह्मेतिपृष्टोयतोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिनाब्रह्मलक्षणमुक्त्वाहतद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतीतितस्यैवज्ञेयत्वमुक्तं अतोज्ञानवदेवब्रह्म प्रकाशमात्रस्यजगज्जन्मादिहेतुत्वायोगात् तस्माज्ज्ञेयान्निष्कृष्टंनिष्कलंज्ञानंनास्तिकिंतुज्ञेयमेवास्ति ननुएकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिश्रुतेःप्रकाशस्यपृथक्त्वेतस्योपाधिमालिन्याज्जीवेष्वल्पत्वमुपाधेःस्वच्छत्वाच्चेश्वरेपूर्णत्वमित्यज्ञोजीवोज्ञईश्वरइतितयोर्विभागोयुज्यते अन्यथाजीवेशयोस्तुल्यज्ञानतास्यात् मृद्घटयोरिवतुल्यगंधतेत्याशंक्याह अज्ञोज्ञइति अज्ञत्वज्ञत्वेतयोःस्वाभाविकेएवनत्वौपाधिके प्रमाणाभावात् तस्मान्नकेवलःप्रकाशःपृथगस्ति ननुतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिकल्पादौईश्वरोजीवादृष्टानुरोधात्स्रष्टव्यंसर्वमीक्षतेअतएवसर्वज्ञः शुद्धस्तुयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिसभूमायोवैभूमातत्सुखंअथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पंअथयदल्पंतन्मर्त्यमितिचतयोर्भेदःश्रुतइत्याह कस्तपाइति यएवकोभू

ज्ञानंज्ञेयंतथाज्ञोऽज्ञःकस्तपाअतपास्तथा ॥ सूर्यादःसूर्यइतिचविद्याविद्येतथैवच ॥ २९ ॥

मानंदःसएवतपाःआलोचनकर्ताआकाशाख्यः तथाचश्रुतिः यद्वावकंतदेवखंयदेवखंतदेवकमितिकखयोरभेदमुक्त्वोपसंहरतिप्राणंचहास्मैतदाकाशंचोचुरिति तत्रप्राणस्यविजानाम्यहंप्राणोब्रह्मेतिवदताउपकोसलेनप्रागेवज्ञातत्वादाकाशाख्यकारणब्रह्ममात्रपरोयंवाक्यसंदर्भइत्यवसीयते ननुसगुणब्रह्मपरैवोपकोसलविद्यातत्रतयुक्तमेव निर्गुणविद्याधिकारेतु अतपाःनिर्गुणः सूर्यादःसूतेविश्वमितिसूर्योमायावीतमत्तीतिसूर्यादःसएवसूर्योपिमायावेशादितितापनीयेश्रूयते ईश्वरयासस्तुरीयइतिमाययाह्यन्यदिवेतिचेति तस्मादस्तीश्वरात्पृथङ्निष्कलइत्याशंक्याह अतपाःसूर्यादःसूर्यइतिचेति एकस्मिन्निर्गुणेसगुणादत्वंसगुणस्रष्टृत्वंचनयुज्यतेविरोधात् नहिकाष्ठादस्यवन्हेःकाष्ठोपादानत्वंघटते कूर्मांगवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावावेवभवतइतिचेत्तस्यैवतर्हिसगुणत्वापत्तेः श्रुतिस्तुसुषुप्तिसमाधिकालिकसुखप्रशंसामात्रपरेतिद्रष्टव्यं ननुयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविद्यावस्थायांद्वैतदर्शनंनिषेधति यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यविद्यावस्थायांद्वैतदर्शनमितिवदंतीकथमुपचारान्नेयातस्मादस्तिसगुणात्सद्वयादद्वयमन्यत् रज्जूरगवत्तुतत्रेश्वरस्योदयलयावितिनोक्तदोषइत्याशंक्याह विद्याविद्येइति उपासनैवविद्यातदभावोऽविद्या तत्रापिदेहमिवकुरुस्वंब्रह्मांडंस्वरूपादनन्यत्वेनपश्यतीतिनोक्तश्रुतिविरोधइतिभावः ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपुटीभानमविद्यातदभानंविद्येतिहिउदाहृतश्रुत्योरर्थौनत्वदुक्तइत्याशंक्याह वेद्यावेद्यमिति वेद्यविषयाहिविद्यानावेद्यविषयाभवितुमर्हति नचत्रिपुट्यभानेवेद्यविषयत्वमस्तिविद्या
याः वदतोव्याघातात् वेद्यंचब्रह्मैव आत्माद्रष्टव्यःसोन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यइत्यादिश्रुतिभ्यः यच्चावेद्यंतद्ब्रह्म अतएवछांदोग्येसत्यकामःसत्यसंकल्पआत्मावेद्यत्वेनश्रूयते यआत्माऽपहतपाप्माविजरोवि
मृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्योयस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिससर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानिति अप्रियवेत्तेवभवतिविनाशमेवापीतोभवती
तिमूर्च्छामरणदृष्टांतेनसुषुप्तंचनिंदितं त्रिपुट्याअभावान्निर्विकल्पकज्ञानान्मुक्तिरितिचेत्सर्वेपिसुषुप्तौतादृशाःसंतीतिव्यर्थंसाधनं सुषुप्तिसमाध्योर्भेदापादनंपरिभाषामात्रं अनुभूयमानस्यत्रिपुट्यभावस्योभयत्र
तुल्यत्वादतोवेद्यमेवब्रह्मनत्ववेद्यं ननुवेद्यंचेद्ब्रह्मैवनभवतिघटादिवदनात्मत्वाज्जडत्वाच्च आत्माहिब्रह्मज्ञानमात्ररूपश्च अयमात्माब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतिशतेभ्यः अतःस्वाभाविकानांदेहादिधर्माणां
स्थूलत्वादीनांयोगजधर्माणामणुत्वादीनांचव्यभिचारिणांव्युदासेनअस्थूलमनणुइत्यादिवाक्येभ्यःसर्वदृश्यधर्मशून्यमक्षरंप्रत्यक्त्वंप्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह अचलंचलमिति द्विविधंहिब्रह्मणिधर्मजातंश्रूय
तेऽचलंचलंच तत्रापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वांतमचलं अणुत्वस्थूलत्वादिकंयत्प्रसादाद्योगिनामपिवर्ततेतदस्यानित्यमिति नहिसत्यसंकल्पोप्यणुःस्यामितिध्यायन्स्थूलत्वेनरोद्धुंशक्योनापिस्थूलःस्या
मितिध्यायन्नणुत्वेन नहियुगपत्तद्द्वयंसंभवतिपरस्परविरोधात् तस्माद्यथाउच्छ्रायपरिणाहादयोवृक्षधर्माएवंसुरभित्वमधुरत्वकषायत्वादयःपरंपरयावृक्षगताअपिपुष्पफलशलाटूनामेवधर्मानतुवृक्षस्य अन्या

वेद्यावेद्यंतथाराजन्नचलंचलमेवच ॥ अपूर्वमक्षयंक्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमं ॥ ३० ॥

प्यवृत्तित्वात्तेषां तथासत्यसंकल्पादयोऽचलाब्रह्मधर्माः स्थूलत्वाणुत्वादयस्तुतेनसमरसीभूतस्यशक्त्यंशजातस्य अतस्तन्निषेधोब्रह्मणियुज्यतएव वृक्षेसौरभादेरिवस्वाश्रयतादात्म्येनतत्रतत्प्रसक्तेरित्यर्थः किंच
आत्मैवचेद्ब्रह्मतर्हिशास्त्रस्यवैयर्थ्यं नित्यापरोक्षत्वात्तस्य तद्गुणानामपिज्ञानैश्वर्यादीनांसर्वदैवभानापत्तेश्च नहिमणिबुध्यापिस्पृष्टःस्फुलिंगोनदहतीत्यस्ति अतोदेहबुध्यागृहीतोपिस्वाभाविकंधर्मंप्रकाशयेदेव
तस्मादयमात्माब्रह्मेतिममात्माभद्रसेनइतिवदुपासनार्थमौपचारिकोऽभेदइत्याशयेनाह अपूर्वमिति उपास्तेःप्रागविज्ञातं उपास्त्यातुकीटभृंगन्यायेनप्राप्तुंशक्यमित्यर्थः ननुउपास्त्यासाध्यस्यमोक्षस्यकथंनित्य
तास्यात् नित्यश्चमोक्षः क्रियासाध्यस्यानित्यत्वंचसर्वसिद्धमित्याशंक्याह अक्षयंक्षय्यमिति क्षययोग्यमपिनचपुनरावर्ततइतिशास्त्रबलादक्षयमेव नहिशास्त्रीयेर्थेयुक्तिःसंक्रमतेयेनक्रियासाध्यत्वादनित्य
त्वंमोक्षस्यानुमीयेत नहिभस्मीभूतेभ्यःसोमाज्यपयःप्रभृतिभ्यःस्वर्गोत्पत्तौशास्त्रादृतेकिंचिन्मानमस्ति तस्मादेतत्प्रश्नजातंश्रुत्युपष्टब्धमपिअनुत्तमंयुक्तिमत्तरं नह्यात्यंतिकंकैवल्यंपाषाणकल्पंनैरात्म्यवादादन
तिरिच्यमानंपुरुषार्थोभवत्यपित्वात्यंतिकंसत्यसंकल्पत्वादिकमेव लोकेपिनहिकश्चित्सुषुप्तिंपुरुषार्थत्वेनोपैत्यपितुस्त्र्यादिभोगमेव तत्सामान्याद्वेदेपिपुरुषार्थभूतस्यार्थस्यनिर्णयःकर्तव्यः तस्माद्व्यक्तमेवमुख्यं
ब्रह्मनतुततोन्यन्निष्कलंनामशून्यकल्पंकिंचिदस्तीतिसिद्धं ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथान्वीक्षिक्यासहितायाश्चतुर्विंशतिप्रश्न्याः श्रवणानंतरं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ घृतमेवेतिप्रश्नानांश्रुतिसारत्वेनगहनत्वमुक्तं ॥ ३३ ॥ परिशेषंश्रुतेर्वाक्यशेषभूतंतर्कं मथ्नामिश्रुतिंउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादि
नातात्पर्यलिंगषट्केनपरिभावयामि युक्तिमपिसाधकबाधकतर्कबलेनालोडयामि परामान्वीक्षिकींश्रुतिदर्शितांयुक्तिं ॥ ३४ ॥ चतुर्थींत्रयींवार्तांदंडनीतिंचापेक्ष्य सांपरायिकीमोक्षायहिता हेराजशार्दू
लहेजनक उदीरितातुभ्यं साविश्वावसुनिकटेप्युक्तेत्यर्थः गतग्रंथेनपंचविंशात्पंचविंशःशारीरस्तमधिकृत्यस्थिता ॥ ३५ ॥ उक्तप्रश्नानामुत्तराणिवक्तुमुपोद्घातयति अथेति ॥ ३६ ॥ विश्वेति अव्यक्तमिति
च्छेदः भूतभव्यरूपंयद्द्वयंसंसारस्तत्करोतीतिभूतभव्यभयंकरं ॥ ३७ ॥ अविश्वोनिष्कलस्तथेतिगौडपाठःप्रामाणिकः आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रोक्तस्य उपास्यस्यात्मनस्तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्स
र्वस्मादंतरतरंयदयमात्मेतिसर्वांतरत्वमयमितिप्रत्यगनन्यत्वंचोक्तं तदन्यस्यचविश्वस्यसयोन्यमात्मनःप्रियंब्रुवाणंब्रूयात्प्रियंरोत्स्यतीतिशोकहेतुत्वमुक्तं अतःपौर्वापर्यपर्यालोचनाद्दुःखदाविश्वा तदन्योऽवि
श्वोनिष्कलआत्मेतिसिद्धं इदंसर्वंयदयमात्मेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं योयंस्थाणुःसपुमानितिवत् आत्मविदःसार्वात्म्योक्तिरपिबाधकालीनानुभवानुसंधानमात्रमितिज्ञेयं यदुक्तंयदेषआकाशआनंदो

अथोक्तश्चमहाराजराजागंधर्वसत्तमः ॥ पृष्टवाननुपूर्वेणप्रश्नमर्थवदुत्तमं ॥ ३१ ॥ मुहूर्तमुष्यतांतावद्यावदेवंविचिंतये ॥ बाढमित्येवकृत्वाचतूष्णींगंधर्वआ
स्थितः ॥ ३२ ॥ ततोनुचिंतयमहंभूयोदेवींसरस्वतीं ॥ मनसासचमेप्रश्नोदध्नोघृतमिवोत्धृतं ॥ ३३ ॥ तत्रोपनिषदंचैवपरिशेषंचपार्थिव ॥ मथ्नामिमनसातात
दृष्ट्वाचान्वीक्षिकींपरां ॥ ३४ ॥ चतुर्थींराजशार्दूलविद्यैषासांपरायिकी ॥ उदीरितामयातुभ्यंपंचविंशादधिष्ठिता ॥ ३५ ॥ अथोक्तस्तुमयाराजन्राजाविश्वाव
सुस्तदा ॥ श्रूयतांयद्भवानस्मान्प्रश्नंसंपृष्टवानिह ॥ ३६ ॥ विश्वाविश्वेतियदिदंगंधर्वेंद्रानुपृच्छसि ॥ विश्वाव्यक्तंपरंविद्याद्भूतभव्यभयंकरं ॥ ३७ ॥ त्रिगुणंगु
णकर्तृत्वाद्विश्वान्योनिष्कलस्तथा ॥ अश्वश्चाश्वाचमिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३८ ॥ अव्यक्तंप्रकृतिंप्राहुःपुरुषेतिचनिर्गुणं ॥ तथैवमित्रंपुरुषंवरुणंप्रकृतिंत
था ॥ ३९ ॥ ज्ञानंतुप्रकृतिंप्राहुर्ज्ञेयंनिष्कलमेवच ॥ अज्ञश्चज्ञश्चपुरुषस्तस्मान्निष्कलउच्यते ॥ ४० ॥ नस्यादित्याकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यात्गुणगुणिभावेनाभेदइतित

त्राह अश्वश्चेति मिथुनंअश्वाअश्वश्चेतिद्वयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अव्यक्तंस्त्रीरूपांप्रकृतिं पुरुषंपुंरूपंरेतःसिचं यस्यप्रतिबिंबंप्राप्यप्रकृतिःसर्वंकरोतिसबिंबभूतोऽन्योनिष्कलइत्यर्थः श्रुत्यर्थस्तु आकाशेइतिस
प्तमी तेनयदिकारणेआनंदोनस्यात्तर्हिकार्येसुतरांनस्यादित्याधाराधेयभावश्चकारणानंदयोःसर्वत्रश्रूयतइतिनगुणगुणिभावेनतयोसंबंध. आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिषष्ठ्यपिराहोःशिरइतिवदौपचारकीवाबोध्या
ब्रह्मणइतिपदंब्रह्मवित्परंवाकर्तव्यं यत्तूक्तं आपोवाइदंसर्वमित्यादिश्रुतेर्वरुणएवास्तिनमित्रः मांडूक्योक्तंसर्वेश्वरत्वादिकमपितुरीयान्वय्येवेतितत्राह तथैवेति उदाहृताश्रुतिःकारणमात्रपरानतुशुद्धंनिषेधतीति
नतथामांडूक्यश्रुतंसर्वेश्वरत्वादिकंतृतीयमानंदमयंप्रकृत्यश्रूयमाणंचतुर्थनिष्कलपरतयानेतुंशक्यमतोस्तिवरुणादन्योमित्रइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यत्तूक्तंप्रकाशमात्रस्यजगज्जन्मादिहेतुत्वंनसंभवतीतिज्ञानवदेवब्र
ह्मेतितत्राह ज्ञानंतुप्रकृतिमिति यत्तादृशंजगज्जन्माद्युपयोगिज्ञानंतन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव सत्त्वधर्मोहिज्ञानमितिसांख्यप्रसिद्धिः यत्तुतेनज्ञानेनप्रमाणवृत्तिरूपेणजन्यतेतत्प्रमाणफलभूतंप्रमारूपंज्ञानंवे
दांतेषुज्ञेयमित्युच्यते यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति तच्चज्ञेयस्वरूपंज्ञानंनिष्कलंसत्यंज्ञानमित्यादिश्रुतिविषयइत्यर्थः यत्तुज्ञत्वाज्ञत्वेईशजीवयोःस्वाभा
विकेतन्निरस्यति अज्ञेति ज्ञाज्ञौनिष्कलमेवब्रह्मेत्यर्थः कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरइतिब्रह्मण्यौपाधिकौजीवेशभावौश्रूयेतेतेनोपाध्यपगमेतावुभावपिनिष्कलमेवब्रह्मेतिभावः ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्तु आनंदाकाशयोरभेदबोधकंवाक्यमुदाहृतंयद्वावकंतदेवखमितितत्प्रकरणिनःसगुणस्यस्तुतिमात्रमित्याशयेनाह कइति कःआनंदः तपाःअव्यक्तं तौचक्रमेणपुंप्रकृतीइत्यर्थः यत्तूक्तं अतपाःसूर्यादःसूर्य इतिकूर्मांगवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावावितिचेन्निर्गुणस्यापिसगुणत्वापत्तिरितितत्राह अतपानिष्कलइति निष्कलस्यरज्जूरगवत्सगुणलयोदयाधिष्ठानत्वमतोननिष्कलत्वव्याघातइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननुनिष्कलस्यवेद्यत्वंनयुज्यते त्रिपुट्याअभानादित्युक्तमतआह तथैवेति यदज्ञानंपुरुषार्थप्रतिबंधकंतदवेद्यं यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीतिश्रुत्याआत्माज्ञा नस्यतथात्वादात्मैववेद्यः प्रधानंतुपरिशेषादवेद्यमेव तद्वेदनंचमनोनाशादेवेति नतत्रत्रिपुटीभानप्रसक्तिरस्ति तथाचश्रुतिः तावन्मनोनिरोद्धव्यंहृदियावत्क्षयंगतं एतत्ज्ञानंचध्यानंचशेषोन्योग्रंथविस्तरइति अन्यथाघटादिवदनात्मत्वंजडत्वंस्थौल्यादिमत्त्वंचब्रह्मणःस्यात् तथाचअयमात्माब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्म अस्थूलमनणुइत्यादिश्रुतिविरोधः नह्यसतिबाधकेतासामौपचारिकत्वंवक्तुंयुक्तं यद्वा अयमात्मेत्यु पास्त्यर्थंगौणंसामानाधिकरण्यं छांदोग्येसगुणस्यैववेद्यत्वलक्षणोपास्यत्वश्रवणात् विदेरुपास्त्यर्थत्वस्यापियोवायुंदिशांवत्संवेदेत्यादौसर्वत्रप्रसिद्धेश्चेत्याशंक्याह तथैवेति यत्आवृतंतद्वेद्यं आवरणंचसत्येनम लेनदर्पणादेर्दृष्टं असत्येनोरगेणरज्ज्वादेश्च पक्षद्वयेपिप्रत्यगात्मैववेद्योनत्वनात्मातटस्थईश्वरोजडत्वापत्तेरितिनात्मब्रह्मणोरभेदोगौणः अथागौणोप्यभेदउपास्तिसाध्यइत्यपिन छांदोग्येएवसोन्वेष्टव्यइत्यात्म न्यन्वेषणविध्याक्षिप्तस्यावरणस्यानुवादेनएतंब्रह्मलोकंनविंदत्यनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यनृतत्वविधानात् ब्रह्माभिन्नंलोकंब्रह्मलोकमात्मानं अतोऽनृताज्ञानमात्रापनोदेनब्रह्मवेद्यमेवनतूपास्यं अव्यक्तंत्ववेद्यं तु

कस्तपाअतपाःप्रोक्तःकोसौपुरुषउच्यते ॥ तपास्तुप्रकृतिंप्राहुरतपानिष्कलःस्मृतः ॥ ४१ ॥ तथैवावेद्यमव्यक्तंवेद्यःपुरुषउच्यते ॥ चलाचलमितिप्रोक्तंत्वयात दपिमेशृणु ॥ ४२ ॥ चलांतुप्रकृतिंप्राहुःकारणंक्षयसर्गयोः ॥ आक्षेपसर्गयोःकर्तानिश्चलःपुरुषःस्मृतः ॥ ४३ ॥ तथैववेद्यमव्यक्तमवेद्यःपुरुषस्तथा ॥ अज्ञावुभौध्रुवौचैवअक्षयौचाप्युभावपि ॥ ४४ ॥

च्छत्वात् ॥४२॥ यत्तूक्तंवृक्षदृष्टांतेनज्ञानैश्वर्यादीनांसत्त्वंस्थूलत्वादीनांनिषेधश्चविशिष्टेब्रह्मणियुज्यतइतितत्राह चलामिति चलाप्रकृतिरचलःपुरुषइतितयोःपरिणामित्वकूटस्थत्वादिकृतविशेषात्पारमार्थि कतादात्म्यायोगेनब्रह्मणिप्राकृतानांज्ञानैश्वर्यस्थौल्यादीनामाध्यासिकतादात्म्येनप्रसक्तानांमुख्यवृत्त्यैवनिषेधोयुज्यतइतिभावः प्रकृतिर्विक्रियमाणाजगल्लयोदयकर्त्री पुरुषस्त्वविक्रियमाणएवतत्कर्तेतिश्लो कार्थः ॥ ४३ ॥ यद्यपिशास्त्रतोऽवेद्यमव्यक्तंवेद्यःपुरुषइत्युक्तं तथापिवस्तुस्वभावतोवेद्यमव्यक्तंदृश्यत्वात् अवेद्यःपुरुषोऽदृश्यत्वादितितत्त्वमाह तथैवेति यत्तुआत्माचेद्ब्रह्मतर्हितस्यनित्यापरोक्षतयातज्ज्ञानफ लंसार्वज्ञ्यंसर्वस्यैवस्यादितितत्राह अज्ञाविति यथाप्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानंनजानात्येवंनिष्कलात्मापिस्वात्मनिवृत्तिविरोधात्स्वात्मानंनजानात्यतउभावप्यज्ञौ आत्मनोनित्यापरोक्षत्ववादास्तूदासीनबोधरू पतयानतुवृत्तिविषयतया यौहिसोपाधीजीवेशौज्ञातृज्ञेयौतावधिकृत्यजीवस्यात्माज्ञानंतज्ज्ञानात्सार्वज्ञ्यमितिचोच्यते निष्कलज्ञानस्यतुसार्वज्ञ्यफलकत्वंयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्सोश्नुतेसर्वान्कामा न्सहेतिश्रूयमाणंनांतरीयकमितिज्ञेयं ईशज्ञानस्यचंद्रशाखान्यायेनतत्रोपलक्षणत्वात् तस्मादुपलक्षणस्यईश्वरस्याज्ञानादज्ञातंब्रह्मेतिनापूर्वत्वव्याहतिस्तज्ज्ञानस्येतिभावः ध्रुवौअनादी अक्षयौपरिणामिनित्य त्वाद्यवहारापेक्षयाप्रकृतिरपिनित्यापुरुषस्त्वसाध्यत्वादेवनित्यइति ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्तुसाध्योपिमोक्षःशास्त्रबलान्नित्योभवतीतितत्राह अजौनित्यावितिं द्वित्वमविवक्षितं तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्यायत्कृतकंतदनित्यमितितर्कोपगृहीतयाक र्मफलंनिंदित्वातद्यइहात्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्कामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिविधीयमानमात्मज्ञानमुपासनारूपंचेत्तस्यकर्मांतःपातित्वाद्यथैवकर्मनिंदा अकर्मरूपस्यान्यस्यततउत्कृष्ट विधेयस्याभावात् यद्येतदपिवाक्यमुपासनापरमित्याग्रहस्तदाऽथयएषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिवाक्यमात्मविद्यापरंद्रष्टव्यं संप्र सादःसुषुप्ताभिमानीप्राज्ञः यंप्रकृत्यमांडूक्येएषसर्वेश्वरइत्यादिश्रूयते सःपरंज्योतिःशब्दितं निष्कलंउत्तमंपुरुषंज्ञात्वास्वेनऐश्वरेणरूपेणसंयुज्यतेएतदेवपरंज्योतिरमृतादिरूपमितिश्रुत्यर्थः तेनयदकर्मफलंतदजं तदेवचनित्यमित्यर्थः ॥ ४५॥ एवंचतुर्विंशत्याप्रश्नैःश्रुतिबलेनप्रत्युत्थितस्यश्रुतिबलेनैवोत्तरंदत्तं इदानीमान्वीक्षिक्याकेवलतर्कबलेनप्रत्यवस्थितस्यतर्कबलेनैवोत्तरंवक्तुमुपक्रमते अक्षयत्वादितिसार्धेन यत्तुनि त्यःस्वर्गउपास्तिसाध्यःपुरुषार्थोनकैवल्यंपाषाणकल्पंनैरात्म्यवादानतिरेकादितितत्राह यतःप्रजननेऽक्षयत्वादजंअत्राव्ययमाहुरितियोजना प्रकृष्टंजननमस्येतिप्रजननंतस्मिन्नित्यस्वर्गे ल्यब्लोपेपंचमी अ क्षयत्वंपरोक्तंश्रुत्वाअक्षपादादयआचार्याः अत्रव्यवहारेयदजमाकाशादितदेवाव्ययमित्याहुः जायमानस्यघटादेर्व्ययोहिप्रत्यक्षस्तद्वत्पराभिमतस्यमोक्षस्यापीत्यर्थः नह्यागमशतेनापिवस्तुस्वभावोन्यथयितुं

अजौनित्यावुभौप्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयात् ॥ ४५ ॥ अक्षयत्वात्प्रजननेअजमत्राहुरव्ययं ॥ अक्षयंपुरुषंप्राहुःक्षयोह्यस्यनविद्यते ॥ ४६ ॥
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिःकर्तृत्वादक्षयंबुधाः ॥ एषातेन्वीक्षिकीविद्याचतुर्थीसांपरायिकी ॥ ४७ ॥

शक्यतेइतिभावः पूर्षुअष्टसुवसतीतिपुरुषस्तमक्षयंप्राहुः नतुपुरामक्षयत्वंयुक्तं तथाचकैवल्यमेवमुक्तिर्नत्वैश्वर्यंतारतम्यग्रस्तत्वेनकार्यत्वेनपरतंत्रत्वेनचतस्यापिदुःखरूपत्वादितिभावः ॥ ४६ ॥ नन्वस्मदीया मोक्षिणोऽप्राकृतेषुलोकेषुस्थिताःप्रतिपदमभिनवंदेहेंद्रियादिकमुपादायभगवदाराधनंवाक्र्याद्दिभोगंवाकुर्वंत्यतोनतेषांप्रकृतिलयेपिप्रलयोनापिजराद्याघातोऽतस्तेषांप्रवाहनित्यमैश्वर्यं तथाचश्रीधरस्वामिभि र्वेदस्तुतिटीकायामुदाहृतंउपनिषद्वाक्यंयंसर्वेदेवानमंतिमुमुक्षवोब्रह्मवादिनश्च मुक्ताअपिलीलयाविग्रहंकृत्वायंभजंतेइतितद्भाष्यंचोदाहृतमित्याशंक्याह गुणक्षयत्वादिति गुणानांक्षयवत्त्वादित्यर्थः अप्राकृ तेषुलोकेषुसत्वादयोगुणाःसंतिनवा अंत्येनामांतरेणकैवल्यमेवतत् आद्येप्रलयकालेगुणसाम्यावस्थायांगुणकार्यत्वात्तेषामपिक्षयोऽवश्यंभावी अथतेषामनादित्वान्नक्षयइतितत्राह प्रकृतिःकर्तृत्वादिति का काक्षिवद्यंहेतुरुभयत्रापिसंबध्यते प्रकरोतीतिप्रकृतिरितिव्युत्पत्तेस्तेषामकार्यत्वेप्राकृतत्वमेवनस्यात् नचेष्टापत्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्ताप्राकृतवस्त्वंतरकल्पनेप्रमाणाभावात् अतोन्यदार्तमितिश्रुत्यातन्नित्यत्वकल्प नाबाधाच्चेत्यर्थः यत्त्वैश्वर्यंप्रवाहनित्यमितितत्राह कर्तृत्वादक्षयमिति सहीदमन्नंपुनःपुनर्जनयतीतिश्रुत्याभावनाज्ञानकर्मभिःपुनःपुनर्जायमानस्यभोग्यस्याक्षयत्वमुक्तं नचभोगभूमौतानिसंति तस्मादप्राकृ तेषुलोकेभोग्यस्याक्षयत्वंनयुज्यते कर्मभूमौसाधितस्यतस्यक्षयावश्यंभावात् भोगभूमौचानुष्ठानाभावादितिसिद्धं श्रीधरस्वामिभिरुदाहृतयोःश्रुतितद्भाष्ययोस्तुयोगसिद्धजीवन्मुक्ताभिप्रायेणाप्युपपत्तिरि तिनाप्राकृतलोककल्पनंयुक्तमिति उपसंहरति एषेति उक्तेतिशेषः ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विद्योपेतंआन्वीक्षिक्याविद्ययासहितंधनंऋचःसामानियजूंऋषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेःश्रीशब्दितावेदविद्याधनंतांसोपपत्तिकांसंपाद्य श्रवणमननेकृत्वेतिभावः कर्मणागुरूपसदनादिनायत्नेन सर्वेवेदाः नित्यकर्मणिएकांतदर्शनाविज्ञेयाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतेवियदाद्याः यस्मिन्नधिष्ठानेजायंतेलीयंतेचतंवेदार्थंवेदप्रतिपाद्यंवेद्यंआत्मानंयेनजानंतितेयतश्च्युताभवंतितन्नित्यमितिपूर्वानुषंगः ॥४९॥ ५० ॥ विष्ठांविष्ठासमंमंडपश्येतनतुघृतमंडंवाशुद्धं ॥ ५१ ॥ अवेद्यंप्रकृतिः वेद्यंब्रह्म योवेदविन्नविंदतिनलभतेनापरोक्षीकरोति ॥ ५२ ॥ यथायेनदर्शनेन ॥ ५३ ॥ त्रयींकर्मकांडोक्तंधर्मंक्षयंक्षयवंतंपरित्यज्य अक्षयंधर्मंयोगं ॥ ५४ ॥ पश्यतेदृश्यते कर्मणितङ् आत्मेतिशेषः शुद्धस्त्वंपदार्थोयदाप्रत्यहंदृश्यतेतदावाक्यजज्ञानेनकेवलीभूतस्त्यक्ताविद्यः षड्विंशंतत्पदार्थं ॥ ५५॥ तत्त्वमसीतिवाक्यार्थमेवाह शाश्वतईश्वरः पंचविंशकोजीवः तस्यतेनमूढेनद्वावनुदृश्येतां अत्रापिकर्मणितङ् संभावनायांलोट् पृथगिवसंभाव्येतेइत्यर्थः तमितिविधेयापेक्षयाएकत्वंतावुभावपिएकमभिन्नंवस्त्वितिसाधवोवेदांतनिष्ठाःसांख्याःपश्यंति

विद्योपेतंधनंकृत्वाकर्मणानित्यकर्मणि ॥ एकांतदर्शनावेदाःसर्वेविश्वावसोस्मृताः ॥ ४८ ॥ जायंतेचम्रियंतेचयस्मिन्नेतेयतश्च्युताः ॥ वेदार्थंयेनजानंतिवेद्यंगंधर्वसत्तम ॥ ४९ ॥ सांगोपांगानपियदियश्चवेदानधीयते ॥ वेदवेद्यंनजानीतेवेदभारवहोहिसः ॥ ५० ॥ योघृतार्थीखरीक्षीरंमथेद्गंधर्वसत्तम ॥ विष्ठांतत्रानुपश्येतनमंडंनचवैघृतं ॥ ५१ ॥ तथावेद्यमवेद्यंचवेदविद्योनविंदति ॥ सकेवलंमूढमतिर्ज्ञानभारवहःस्मृतः ॥ ५२ ॥ द्रष्टव्यौनित्यमेवैतौतत्परेणांतरात्मना ॥ यथास्यजन्मनिधनेनभवेतांपुनःपुनः ॥ ५३ ॥ अजस्रंजन्मनिधनंचिंतयित्वात्रयीमिमां ॥ परित्यज्यक्षयमिहअक्षयंधर्ममास्थितः ॥ ५४ ॥ यदानुपश्यतेत्यंतमहन्यहनिकाश्यप ॥ तदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ ५५ ॥ अन्यश्चशाश्वतोव्यक्तस्तथान्यःपंचविंशकः ॥ तस्यद्वावनुपश्येतांतमेकमितिसाधवः ॥ ॥ ५६ ॥ तेनैतंनाभिनंदंतिपंचविंशकमच्युतं ॥ जन्ममृत्युभयाद्योगाःसांख्याश्चपरमैषिणः ॥ ५७ ॥ विश्वावसुरुवाच पंचविंशंयदेतत्तेप्रोक्तंब्राह्मणसत्तम ॥ तथातन्नतथाचेतितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५८ ॥ जैगीषव्यस्यासितस्यदेवलस्यमयाश्रुतं ॥ पराशरस्यविप्रर्षेर्वार्षगण्यस्यधीमतः ॥ ५९ ॥ भृगोःपंचशिखस्यास्यकपिलस्यशुकस्यच ॥ गौतमस्यार्ष्टिषेणस्यगर्गस्यचमहात्मनः ॥ ६० ॥ नारदस्यासुरेश्चैवपुलस्त्यस्यचधीमतः ॥ सनत्कुमारस्यततःशुक्रस्यचमहात्मनः ॥ ६१ ॥ कश्यपस्यपितुश्चैवपूर्वमेवमयाश्रुतं ॥ तदनंतरंचरुद्रस्यविश्वरूपस्यधीमतः ॥ ६२ ॥

॥ ५६ ॥ तइति तेसांख्यायोगाश्चएतज्जीवेशाभेददर्शनं नाभिनंदंतीतिनापित्वभिनंदंत्येव तत्रसांख्याःस्पष्टमेवाभेदमाहुः योगाअपिमोक्षेपंचविंशंसर्वक्लेशशून्यंनिर्विशेषचिन्मात्रमुपगच्छंतस्तादृशंचेश्वरंमन्वानास्तयोश्चनिर्विशेषयोर्विशेषकृतस्यभेदस्यायोगात्फलतोऽभेदमेवेच्छंतीतिभावः भयोद्वेगाइतिपाठेभयाद्दुद्वेगोयेषांतेतथा अस्मिन्पक्षेसांख्यमतेएवायमभेदइत्यर्थः ॥ ५७॥ पंचविंशंपंचविंशस्यतत्त्वंयत्अच्युतत्वंत्वयाउक्तंतत्तथाउतनतथा अयंभावः यदिजीवत्वंसत्यंतर्हितस्यईश्वरत्वंदुर्वचं नह्यागमोपिघटंपटयितुमीष्टेऽतस्तत्त्वमसीत्यभेदोगौणःस्यात् यद्यसत्यंतदाब्रह्मकांडस्याप्रामाण्यंबंधमोक्षाद्यव्यवस्थाचेति ॥ ५८ ॥ यद्यप्येतद्बहुभ्यःश्रुतंतथापित्वय्येवममविश्वासोस्तीत्याह जैगीषव्यस्येत्यादिना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६३ ॥ प्रबर्हःश्रेष्ठःप्रगल्भोवक्ता ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ मंडमयंघृतमतिस्वादुइतिहिप्रसिद्धं ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ जीवतत्त्वंवक्तुमुपक्रमते अबुध्यमानामिति जडाप्रकृतिःपुंसाप्रकाश्यतेनतुपुमान्प्रकृत्या तेनजीवस्यबुद्ध्याद्यगोचरत्वेन निष्कलत्वमुक्तं ॥७०॥ अनेनपंचविंशेनप्रतिबोधेनबोधप्रतिबिंबात्मनाततत् तांप्रकृतिंप्रधानंप्रधीयतेऽस्मिंश्चितिच्छायेतियोगात्प्रधानसंज्ञंप्रवदंति एतेनचितिच्छायापन्नाबुद्धिरेवाहंप्रत्ययविषयइत्युक्तं यथाश्रुतिनिदर्शनात् एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिजलचंद्रदृष्टांतादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ पश्यन्निति चिदाभासादन्यःसाक्षीपश्यन् जाग्रदादौपुंप्रकृत्योर्विवेकख्यातिकालेवापश्यन्सविकारंचतुर्विंशंपंचविंशंचपश्यति अपश्यन्सुषुप्त्यादौनिर्विकल्पकसमाधौचषड्विंशंपश्यति एतेनयःसाक्षीसएवसाक्ष्येणसंबद्धश्चेत्पंचविंशोभवतिसाक्ष्येणवि

दैवतेभ्यःपितृभ्यश्चदैतेयेभ्यस्ततस्ततः ॥ प्राप्तमेतन्मयाकृत्स्नंवेद्यंनित्यंवदंत्युत ॥ ६३ ॥ तस्मात्तद्वैभवद्बुद्ध्याश्रोतुमिच्छामिब्राह्मण ॥ भवान्प्रबर्हःशास्त्राणांप्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६४ ॥ नतवाविदितंकिंचिद्भवान्श्रुतिनिधिःस्मृतः ॥ कथ्यतेदेवलोकेचपितृलोकेचब्राह्मण ॥ ६५ ॥ ब्रह्मलोकगताश्चैवकथयंतिमहर्षयः ॥ पतिश्चतपतांशश्वदादित्यस्तवभाषिता ॥ ६६ ॥ सांख्यज्ञानंत्वयाब्रह्मन्नवाप्तंकृत्स्नमेवच ॥ तथैवयोगशास्त्रंचयाज्ञवल्क्यविशेषतः ॥ ६७ ॥ निःसंदिग्धंप्रबुद्धस्त्वंबुध्यमानश्चराचरं ॥ श्रोतुमिच्छामितज्ज्ञानंघृतंमंडमयंयथा ॥ ६८ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच कृत्स्नधारिणमेवत्वांमन्येगंधर्वसत्तम ॥ जिज्ञाससेचमांराजंस्तन्निबोधयथाश्रुतं ॥ ६९ ॥ अबुध्यमानांप्रकृतिंबुध्यतेपंचविंशकः ॥ नतुबुध्यतिगंधर्वप्रकृतिःपंचविंशकं ॥ ७० ॥ अनेनप्रतिबोधेनप्रधानंप्रवदंतितत् ॥ सांख्ययोगाश्चतत्त्वज्ञायथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७१ ॥ पश्यंस्तथैवचापश्यन्पश्यत्यन्यःसदानघ ॥ षड्विंशंपंचविंशंचचतुर्विंशंचपश्यति ॥ ७२ ॥ नतुपश्यतिपश्यंस्तुयश्चैनमनुपश्यति ॥ पंचविंशोभिमन्येतनान्योस्तिपरतोमम ॥ ७३ ॥ नचतुर्विंशकोग्राह्योमनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ मत्स्यश्चोदकमन्वेतिप्रवर्ततप्रवर्तनात् ॥ ७४ ॥ यथैवबुध्यतेमत्स्यस्तथैषोप्यनुबुध्यते ॥ सस्नेहात्सहवासाच्चसाभिमानाच्चनित्यशः ॥ ७५ ॥ सनिमज्जतिकालस्ययदैकत्वंनबुध्यते ॥ उन्मज्जतिहिकालस्यसमत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७६ ॥ यदातुमन्यतेन्योहमन्यएषइतिद्विजः ॥ तदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ ७७ ॥ अन्यश्चराजन्यवरस्तथान्यःपंचविंशकः ॥ तत्स्थानाच्चानुपश्यंतिएकएवेतिसाधवः ॥ ७८ ॥ तेनैतन्नाभिनंदंतिपंचविंशकमच्युतं ॥ जन्ममृत्युभयाद्भीतायोगाःसांख्याश्चकाश्यप ॥ षड्विंशमनुपश्यंतःशुचयस्तत्परायणाः ॥ ७९ ॥

युक्तःषड्विंशइत्युक्तं ॥ ७२ ॥ षड्विंशस्याद्वतत्वंवदन्चतुर्विंशस्यात्मत्वंलोकायतसौगतसंमतंनिरस्यति पंचविंशइति ॥ ७३ ॥ नग्राह्यआत्मभावेनेतिशेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ कालस्यकालेनएकत्वंषड्विंशादभेदं मज्जनोन्मज्जनेसंसारमोक्षौ समत्वेनज्ञातेनब्रह्मभावेन ॥ ७६ ॥ तमेवकालमाह यदेति अहंचिदात्मा एषोहमर्थादिरनात्मा ॥ ७७ ॥ प्रागुक्तंजीवेशयोरभेदंपरामृशति अन्यइति वरःषड्विंशः तत्स्थानादितिभावप्रधानोनिर्देशः वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः अवरस्यरज्जूरगवद्बाधेसतिवरएकएवेतिसाधवोनुभवंतीतिभावः ॥ ७८ ॥ तेइतिसार्धश्लोकोव्याख्यातः ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८० ॥ अप्रतिबुद्धःप्रधानं बुध्यमानोजीवः बुद्धोब्रह्म ॥ ८१ ॥ धीफलमाह पश्येति पश्यंद्रष्टारं अपश्यंदृश्यं क्षेम्यंक्षेमायसाधु तत्त्वंदृग्दृश्ययोरन्यत्वंचनिर्विकल्पकतयायोनपश्येत् सएवकेवलंसाक्ष्येणा
पिनिर्मुक्तंअकेवलंसाक्षिरूपंपंचविंशंचिदाभासरूपं आद्यंजगत्कारणं परंमहदादिकार्यं अनेनयएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिश्रुतौब्रह्मपदेननिर्विशेषंसर्वपदेनकेवलादिकंचग्राह्यमितिदर्शितं ॥८२॥

यदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ तदाससर्वविद्विद्वान्नपुनर्जन्मविंदति ॥ ८० ॥ एवमप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेनघ ॥ बुद्धश्चोक्तोयथातत्त्वंमयाश्रुतिनि
दर्शनात् ॥ ८१ ॥ पश्यापश्यंयोनपश्येत्क्षेम्यंतत्त्वंचकाश्यप ॥ केवलाकेवलंचाद्यंपंचविंशंपरंचयत् ॥ ८२ ॥ विश्वावसुरुवाच तथ्यंशुभंचैतदुक्तंत्वया
विभोसम्यक्क्षेम्यंदैवताद्यंयथावत् ॥ स्वस्त्यक्षयंभवतश्चास्तुनित्यंबुद्ध्यासदाबुद्धियुक्तंमनस्ते ॥ ८३ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच एवमुक्त्वासंप्रयातोदिवंसवि
भ्राजन्वैश्रीमतादर्शनेन ॥ दृष्टश्चतुष्ट्यापरयाभिनंद्यप्रदक्षिणंममकृत्वामहात्मा ॥ ८४ ॥ ब्रह्मादीनांखेचराणांक्षितौचयेचाधस्तात्संवसंतेनरेंद्र ॥ तत्रैवतद्दर्शनं
दर्शयन्वैसम्यक्क्षेम्यंयेपथंसंश्रितावै ॥ ८५ ॥ सांख्याःसर्वेसांख्यधर्मेरताश्चतद्वद्योगायोगधर्मेरताश्च ॥ येचाप्यन्येमोक्षकामामनुष्यास्तेषामेतद्दर्शनंज्ञानदृष्टं
॥ ८६ ॥ ज्ञानान्मोक्षोजायतेराजसिंहनास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेंद्र ॥ तस्माज्ज्ञानंतत्त्वतोन्वेषितव्यंयेनात्मानंमोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८७ ॥ प्राप्यज्ञानंब्राह्मणात्क्ष
त्रियाद्वावैश्याच्छूद्रादपिनीचादभीक्ष्णं ॥ श्रद्धातव्यंश्रद्दधानेननित्यंनश्रद्धिनंजन्ममृत्यूविशेतां ॥ ८८ ॥ सर्वेवर्णाब्राह्मणाब्रह्मजाश्चसर्वेनित्यंव्याहरंतेचब्रह्म ॥
तत्त्वंशास्त्रंब्रह्मबुद्ध्याब्रवीमिसर्वंविश्वंब्रह्मचैतत्समस्तं ॥ ८९ ॥ ब्रह्मास्यतोब्राह्मणाःसंप्रसूताबाहुभ्यांवैक्षत्रियाःसंप्रसूताः ॥ नाभ्यांवैश्याःपादतश्चापिशूद्राःस
र्वेवर्णानान्यथावेदितव्याः ॥ ९० ॥ अज्ञानतःकर्मयोनिंभजंतेतांतांराजंस्तेयथायांत्यभावं ॥ तथावर्णाज्ञानहीनाःपतंतेघोरादज्ञानात्प्राकृतंयोनिजालं ॥ ९१ ॥
तस्माज्ज्ञानंसर्वतोमार्गितव्यंसर्वत्रस्थंचैतदुक्तंमयाते ॥ तत्स्थोब्रह्मातस्थिवांश्चापरोयस्तस्मैनित्यंमोक्षमाहुर्नरेंद्र ॥ ९२ ॥ यत्तेपृष्टंतन्मयाचोपदिष्टंयाथात
थ्यंतद्विशोकोभवस्व ॥ राजन्गच्छस्वैतदर्थस्यपारंसम्यक्प्रोक्तंस्वस्तितेत्वस्तुनित्यं ॥ ९३ ॥ भीष्मउवाच सएवमनुशास्तस्तुयाज्ञवल्क्येनधीमता ॥ प्रीति
मानभवद्राजामिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९४ ॥

क्षेम्यंमोक्षायहितं दैवताद्यंब्रह्म ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ दर्शनंशास्त्रं दर्शयन्अदर्शयन् पथंपंथानं ॥ ८५ ॥ ज्ञानदृष्टंप्रत्यक्षफलमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ श्रद्धिनंश्रद्धावंतं आदंतादपिमत्वर्थीयइनिः ॥ ८८ ॥
॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ सर्वत्रस्थंसर्ववर्णगतं तत्स्थोज्ञाननिष्ठोयः सएवब्रह्माब्राह्मणः अपरःक्षत्रियादिरपितस्थिवान्तस्थौज्ञानेइतिशेषः तस्मैतदर्थं मोक्षंनित्यंनित्यसिद्धं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९५ ॥ स्पर्शयामासददौ ॥ ९६ ॥ उपासन्उपासीनः ॥ ९७ ॥ प्राकृतंआविद्यकं ॥ ९८ ॥ अनंतःत्रिविधपरिच्छेदशून्योहमितिमनसिनिश्चयंकृत्वानित्यंसर्वदायतोधर्मादिकंप्राकृतंमिथ्याऽतःकेवलमे
वाचिंतयदितिसार्धश्लोकः ॥ ९९ ॥ इदंधर्मादि व्यक्तंबुद्ध्यादि अव्यक्तंअज्ञानं ॥ १००॥ तस्थौस्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थः ॥१०१॥ दीयमानंगवादिकं सर्वमात्मैवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ एवमुक्तप्र

गतेमुनिवरेतस्मिन्कृतेचापिप्रदक्षिणं॥ दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्रमोक्षवित् ॥ ९५॥ गोकोटिंस्पर्शयामासहिरण्यंतुतथैवच ॥ रत्नांजलिमथैकंचब्राह्मणे
भ्योददौतदा॥ ९६॥ विदेहराज्यंचतदाप्रतिष्ठाप्यसुतस्यवै॥ यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः॥ ९७॥ सांख्यज्ञानमधीयानोयोगशास्त्रंचकृत्स्नशः॥
धर्माधर्मंचराजेंद्रप्राकृतंपरिगर्हयन्॥ ९८॥ अनंतइतिकृत्वासनित्यंकेवलमेवच॥ धर्माधर्मौपुण्यपापेसत्यासत्येतथैवच ॥९९॥ जन्ममृत्यूचराजेंद्रप्राकृतंत
दचिंतयत्॥ व्यक्ताव्यक्तस्यकर्मेदमितिनित्यंनराधिप॥१००॥ पश्यंतियोगाःसांख्याश्चस्वशास्त्रकृतलक्षणाः॥ इष्टानिष्टविमुक्तंहितस्थौब्रह्मपरात्परं ॥१०१॥
नित्यंतदाहुर्विद्वांसःशुचितस्माच्छुचिर्भव॥ दीयतेयच्चलभतेदत्तंयच्चानुमन्यते॥१०२॥ ददातिचनरश्रेष्ठप्रतिगृह्णातियच्चह॥ ददात्यव्यक्तइत्येतत्प्रतिगृह्णाति
यच्चवै॥ १०४॥ आत्माह्येवात्मनोह्येकःकोन्यस्तस्मात्परोभवेत्॥ एवंमन्यस्वसततमन्यथामाविचिंतय॥ १०३॥ यस्याव्यक्तंनविदितंसगुणंनिर्गुणंपुनः॥
तेनतीर्थानियज्ञाश्चसेवितव्याविपश्चिता॥ ५॥ नस्वाध्यायैस्तपोभिर्वायज्ञैर्वाकुरुनंदन॥ लभतेऽव्यक्तिकंस्थानंज्ञात्वाव्यक्तंमहीयते ॥ ६॥ तथैवमहतःस्था
नमाहंकारिकमेवच॥ अहंकारात्परंचापिस्थानानिसमवाप्नुयात् ॥ ७॥ येत्वव्यक्तात्परंनित्यंजानतेशास्त्रतत्पराः॥ जन्ममृत्युविमुक्तंचविमुक्तंसदसच्चयत्॥
॥८॥ एतन्मयाप्तंजनकात्पुरस्तात्तेनापिचाप्तंनृपयाज्ञवल्क्यात्॥ ज्ञानंविशिष्टंनतथाहियज्ञाज्ज्ञानेनदुर्गंतरतेनयज्ञैः॥ ९॥ दुर्गंजन्मनिधनंचापिराजन्नभौति
कंज्ञानविदोवदंति॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्चदिवंसमासाद्यपतंतिभूमौ॥ १०॥ तस्मादुपासस्वपरंमहच्छुचिशिवंविमोक्षंविमलंपवित्रं॥ क्षेत्रंज्ञात्वापार्थि
वज्ञानयज्ञमुपास्यवैतत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ ११ ॥ यदुपनिषदमुपाकरोत्तथासौजनकनृपस्यपुराहियाज्ञवल्क्यः॥ यदुपगणितशाश्वताव्ययंतच्छुभममृतत्व
मशोकमर्च्छति॥ १२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मो०याज्ञवल्क्यजनकसंवादसमाप्तौअष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१८ ॥ ॥ ७॥

कारेणमन्यस्वजानीहि ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ अव्यक्तादीनांमध्येयद्यदुपास्तेतत्तत्तादात्म्यंप्राप्नोतीत्याह लभतइत्यादिना व्यक्तंस्पष्टंआपरोक्ष्येणेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ शेषंस्पष्टार्थं ॥ १०७ ॥ १०८ ॥
॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समासात्श्रुतियुक्तिप्रधानाब्रह्मविद्या अथसाधनप्रधानांवक्तुमुपक्रमते ऐश्वर्यंवामहत्प्राप्येत्यादिना स्वधर्माचरणपूर्वकंनिवृत्तिमार्गनिष्ठोजरांतकावतिक्रामति नान्यथेत्यध्यायतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

युधिष्ठिरउवाच ऐश्वर्यंवामहत्प्राप्यधनंवाभरतर्षभ ॥ दीर्घमायुरवाप्याथकथंमृत्युमतिक्रमेत् ॥ १ ॥ तपसावासुमहताकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ रसायनप्रयोगैर्वाकैर्नाप्नोतिजरांतकौ ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भिक्षोःपंचशिखस्येहसंवादंजनकस्यच ॥ वैदेहोजनकोराजामहर्षिवेदवित्तमं ॥ पर्यपृच्छत्पंचशिखंछिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ केनवृत्तेनभगवन्नतिक्रामेज्जरांतकौ ॥ तपसावाथवाबुद्ध्याकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ ५ ॥ एवमुक्तःसवैदेहंप्रत्युवाचापरोक्षवित् ॥ निवृत्तिर्नैतयोरस्तिनानिवृत्तिःकथंचन ॥ ६ ॥ नह्यहानिनिवर्ततेनमासानपुनःक्षपाः ॥ सोयंप्रपद्यतेध्वानंचिरायध्रुवमध्रुवः ॥ ७ ॥ सर्वभूतसमुच्छेदःस्रोतसेवोह्यतेसदा ॥ ऊह्यमानंनिमज्जंतमप्लवेकालसागरे ॥ ८ ॥ जरामृत्युमहाग्राहेनकश्चिदभिपद्यते ॥ नैवास्यकश्चिद्भवितानासौभवतिकस्यचित् ॥ ९ ॥ पथिसंगतमेवेदंदारैरन्यैश्चबंधुभिः ॥ नायमत्यंतसंवासोलब्धपूर्वोहिकेनचित् ॥ १० ॥ क्षिप्यंतेतेनतेनैवनिष्टनंतःपुनःपुनः ॥ कालेनजातायाताहिवायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ ११ ॥ जरामृत्यूहिभूतानांखादितारौवृकाविव ॥ बलिनांदुर्बलानांचन्हस्वानांमहतामपि ॥ १२ ॥ एवंभूतेषुभूतात्मानित्यभूतोध्रुवेषुच ॥ कथंहिहृष्येज्जातेषुमृतेषुचनसंज्वरेत् ॥ १३ ॥ कुतोहमागतःकोस्मिक्वगमिष्यामिकस्यवा ॥ कस्मिन्स्थितःक्वभविताकस्मात्किमनुशोचसि ॥ ॥ १४ ॥ द्रष्टास्वर्गस्यकोन्योस्तितथैवनरकस्यच ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्यदद्याच्चैवयजेतच ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पंचशिखजनकसंवादेएकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच अपरित्यज्यगार्हस्थ्यंकुरुराजर्षिसत्तम ॥ कःप्राप्तोविनयंबुद्ध्यामोक्षतत्त्वंवदस्वमे ॥ १ ॥ संन्यस्यतेयथात्मायंव्यक्तस्यात्मायथाचयत् ॥ परंमोक्षस्ययच्चापितन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ जनकस्यचसंवादंसुलभायाश्चभारत ॥ ३ ॥

इदानींगार्हस्थ्येपिनिवृत्तिनिष्ठामुक्तिबीजभूतासंभवतीतिदर्शयितुंसुलभाजनकसंवादआरभ्यते अपरित्यज्येति बुध्याःबुद्धेः विनीयतेलीयतेऽस्मिन्नितिलयस्थानंमोक्षतत्त्वं ॥ १ ॥ आत्मालिंगदेहःव्यक्तस्यस्थूलदेहस्यआत्मास्वरूपंदेहद्वयंयथात्यज्यते यच्चमोक्षस्यपरंतत्त्वंतद्वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संन्यासफलंसम्यग्दर्शनंतदस्यास्तीतिसंन्यासफलिकः ॥ ४ ॥ स्वेशास्त्रेदंडनीतौ ॥ ५ ॥ तस्यसाधुवृत्ततांश्रुत्वातांस्पृहयंतीतिसंबंधः ॥ ६ ॥ धर्मयुगेसत्ययुगे अनुष्ठिताकर्तरिक्तः भिक्षुकीत्यनेनस्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वैधव्यादूर्ध्ववासंन्यासेधिकारोस्तीतिदर्शितं तेनभिक्षाचर्यमोक्षशास्त्रश्रवणंएकांतेआत्मध्यानंचताभिरपिकर्तव्यं त्रिदंडादिकंचधार्यं ॥ ७ ॥ मोक्षेमोक्षशास्त्रेनिष्णातइतिशेषः ॥ ८ ॥ नेतिनवेति ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ लघुशीघ्रं अस्त्रगत्यागच्छतीतिसा ॥ ११ ॥ १२ ॥ सौकुमार्यंसौंदर्यं ॥ १३ ॥ १४ ॥ भाष्यविदांसूत्रार्थज्ञानांमध्ये ॥ १५ ॥ अस्यएनंजनकं धर्मेषुमोक्षधर्मेषुविषयेषु अन्याननादृत्यचोदयामासपृष्टवतीअयंमुक्तोनेतिनवेतिससंशया सत्वमिति स्वस्ययोगैश्वर्यख्यापनार्थंजनकस्यसत्वंबुद्धिसत्वेनस्वयाबुध्याप्रविवेश ॥ १६ ॥ स्वबुद्धेर्बहिरस्वातंत्र्यात्परबुद्धेश्चाप्रत्यक्षत्वात्कथंप्रविवेशेत्याशं

संन्यासफलिकःकश्चिद्बभूवनृपतिःपुरा ॥ मैथिलोजनकोनामधर्मध्वजइतिश्रुतः ॥ ४ ॥ सवेदेमोक्षशास्त्रेचस्वेचशास्त्रेकृतश्रमः ॥ इंद्रियाणिसमाधायशशासवसुधामिमां ॥ ५ ॥ तस्यवेदविदःप्राज्ञाःश्रुत्वातांसाधुवृत्ततां ॥ लोकेषुस्पृहयंत्यन्येपुरुषाःपुरुषेश्वर ॥ ६ ॥ अथधर्मयुगेतस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ॥ महीमनुचचारैकासुलभानामभिक्षुकी ॥ ७ ॥ तयाजगदिदंकृत्स्नमटंत्यामिथिलेश्वरः ॥ तत्रतत्रश्रुतोमोक्षेकथ्यमानस्त्रिदंडिभिः ॥ ८ ॥ सातिसूक्ष्मांकथांश्रुत्वातथ्यंनेतिससंशया ॥ ॥ दर्शनेजातसंकल्पाजनकस्यबभूवह ॥ ९ ॥ तत्रसाविप्रहायाथपूर्वरूपंहियोगतः ॥ अबिभ्रदनवद्यांगीरूपमन्यदनुत्तमं ॥ १० ॥ चक्षुर्निमेषमात्रेणलघ्वस्त्रगतिगामिनी ॥ विदेहानांपुरींसुभ्रूर्जगामकमलेक्षणा ॥ ११ ॥ साप्राप्यमिथिलांरम्यांप्रभूतजनसंकुलां ॥ भैक्ष्यचर्यापदेशेनददर्शमिथिलेश्वरं ॥ १२ ॥ राजातस्याःपरंदृष्ट्वासौकुमार्यंवपुस्तदा ॥ केयंकस्यकुतोवेतिबभूवागतविस्मयः ॥ १३ ॥ ततोस्याःस्वागतंकृत्वाव्यादिश्यचवरासनं ॥ पूजितांपादशौचेनवरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४ ॥ अथभुक्तवतीप्रीताराजानंमंत्रिभिर्वृतं ॥ सर्वभाष्यविदांमध्येचोदयामासभिक्षुकी ॥ १५ ॥ सुलभात्वस्यधर्मेषुमुक्तोनेतिससंशया ॥ सत्वंसत्वेनयोगज्ञाप्रविवेशमहीपतेः ॥ १६ ॥ नेत्राभ्यांनेत्रयोरस्यरश्मीन्संयम्यरश्मिभिः ॥ सास्मतंचोदयिष्यंतीयोगबंधैर्बबंधह ॥ १७ ॥

क्याह नेत्राभ्यामिति बुद्धिसत्वंहिअन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेर्भौतिकंद्रव्यंरविप्रभावत्सूक्ष्मंतत्यदाचक्षुरादिच्छिद्रेभ्योबहिर्निर्गत्यघटादिकंप्रकाशयति घटच्छिद्रनिर्गतप्रदीपप्रभावत् तदाचक्षुरिंद्रियमित्युच्यते तत्रैकस्मिन्देशेयुगपत्प्रदीपयोरिवबुध्योरंशवःसंसृज्यंते तत्रयक्षराक्षसादयोवीराःस्वीयेनबुध्यस्त्रेणसंसृष्टांपरबुद्धिमभिभूयतदीयैर्देहादिभिर्व्यवहरंतीतिप्रसिद्धंलोके यदितुद्वावपियोगिवीरौबुध्यस्त्रप्रयोगसंहाराभिज्ञौतदास्त्रद्वयवत् धीद्वयंमिथोनाभिभूयतेततएकस्मिन्देहेद्वयोर्विवादोभवति संचोदयिष्यंतीप्रष्टुमिच्छंती योगबंधैःयोगबलेनचित्तबंधैर्बबंधवशीचकार ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्स्मयन्नृस्वस्य अजेयत्वाभिमानेगर्वंकुर्वन् अस्याःसुलभायाः भावंआशयंएनंमूकंकरिष्यामीत्येवंरूपं विशेषयन्अभिभवन् भावेनभावंजग्राह ॥ १८ ॥ तयासहसमत्वेनएकस्मिन्देहेउवास अधिष्ठानेदेहे छत्रेति उभावपिस्थूलदेहोपस्कारंत्यक्तवंतावित्यर्थः ॥ १९ ॥ एतदाख्यानतात्पर्यंतुएकस्मिन्गेहेइवलिंगदेहेपिद्वयोर्जीवयोरवस्थानंभवतितेनस्थूलसूक्ष्मदेहौगृहवज्जीवस्यानात्मानावित्युक्तं एवंसतिस्वस्यानभिभूतत्वंदर्शयन्जनकउवाच भगवत्याइति ॥ २० ॥ परकीयंश्रुतादिकमज्ञातमतःपृष्टेनतद्वेदनीयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ राजाप्यहंराज्यान्मुक्तोस्मीत्याह छत्रादिष्विति संमंतुंसम्यक्ज्ञातुं ॥ २२ ॥ मोक्षंमोक्षहेतुं ॥ २३ ॥ २४ ॥ सांख्ययोगविधिशब्दैःक्रमेणज्ञानोपास्तिकर्मकांडार्थाज्ञेयाः अयमेवत्रिविधोमोक्षधर्मस्तत्रविषयेगताध्वाज्ञातमार्गः ॥ २५ ॥ मयिममसमीपे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वैरा

जनकोप्युत्स्मयन्राजाभावमस्याविशेषयन् ॥ प्रतिजग्राहभावेनभावमस्यानृपोत्तम ॥ १८ ॥ तदेकस्मिन्नधिष्ठानेसंवादःश्रूयतामयं ॥ छत्रादिषुविमुक्तस्यमुक्तायाश्चत्रिदंडके ॥ १९ ॥ जनकउवाच भगवत्याःक्वचर्येयंकृताक्वचगमिष्यसि ॥ कस्यचत्वंकुतोवेतिपप्रच्छैनांमहीपतिः ॥ २० ॥ श्रुतेवयसिजातौचसद्भावोनाधिगम्यते ॥ एष्वर्थेषूत्तरंतस्मात्प्रवेद्यंमत्समागमे ॥ २१ ॥ छत्रादिषुविशेषेषुमुक्तंमांविद्धितत्त्वतः ॥ सत्वांसंमंतुमिच्छामिमानार्हाहिमतासिमे ॥ २२ ॥ यस्माच्चैतन्मयाप्राप्तंज्ञानंवैशेषिकंपुरा ॥ यस्यनान्यःप्रवक्तास्तिमोक्षंतमपिमेशृणु ॥ २३ ॥ पराशरसगोत्रस्यवृद्धस्यसुमहात्मनः ॥ भिक्षोःपंचशिखस्याहंशिष्यःपरमसंमतः ॥ २४ ॥ सांख्यज्ञानेचयोगेचमहीपालविधौतथा ॥ त्रिविधेमोक्षधर्मेस्मिन्गताध्वाछिन्नसंशयः ॥ २५ ॥ सयथाशास्त्रदृष्टेनमार्गेणेहपरिभ्रमन् ॥ वार्षिकांश्चतुरोमासान्पुरामयिसुखोषितः ॥ २६ ॥ तेनाहंसांख्यमुख्येनसुदृष्टार्थेनतत्त्वतः ॥ श्रावितस्त्रिविधंमोक्षंनचराज्याद्विचालितः ॥ २७ ॥ सोहंतामखिलांवृत्तिंत्रिविधांमोक्षसंहितां ॥ मुक्तरागश्चराम्येकःपदेपरमकेस्थितः ॥ २८ ॥ वैराग्यंपुनरेतस्यमोक्षस्यपरमोविधिः ॥ ज्ञानादेवचवैराग्यंजायतेयेनमुच्यते ॥ २९ ॥ ज्ञानेनकुरुतेयत्नंयत्नेनप्राप्यतेमहत् ॥ महद्द्वंद्वप्रमोक्षायसासिद्धिर्यावयोतिगा ॥ ३० ॥ सेयंपरमिकाबुद्धिःप्राप्तानिर्द्वंद्वतामया ॥ इहैवगतमोहेनचरतामुक्तसंगिना ॥ ३१ ॥

ग्यमितिद्वाभ्यांवैराग्यज्ञानयत्नानांवासिष्ठादौवासनाक्षयविज्ञानमनोनाशशब्दितानांत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्याश्रयेणसिद्धिरुक्ता यथा तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच मिथःकारणतांगत्वादुःसाध्यानिस्थितानिहि यावद्विलीनंनमनोनतावद्वासनाक्षयः नक्षीणावासनायावच्चित्तंतावन्नशाम्यति यावन्नतत्त्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः यावन्नचित्तोपशमोनतावत्तत्त्ववेदनं यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्त्वागमःकुतः यावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलं तत्रसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राःसंकीर्त्तिताइवेति यथाषडंगमंत्राणामेकैकमंत्रावृत्त्यानसिद्धिःकिंतुसहितानामावृत्त्यातद्वदित्यर्थः मोक्षस्यतत्साधनस्यज्ञानस्यविधिरुपायः ॥ २९ ॥ यत्नंयोगाभ्यासंमनोनाशहेतुं महत्आत्मज्ञानं तेनचपरंवैराग्यमितिसाएषात्रयाणांसिद्धिर्निष्पत्तिर्महतांद्वंद्वानांसुखदुःखादीनांमोक्षायेतिजीवन्मुक्तिसुखायवयोतिगेतिमृत्युजयायभवतीत्युक्तं ॥ ३० ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुराज्यंकुर्वतस्तवकथंमुक्तसंगितासंभावितेत्यतआह यथेत्यादिना सबीजत्वादंकुरंजनयतीत्यध्याहृत्ययोज्यं तद्वत्कर्मबीजस्थानीयं ॥३२॥३३॥ ज्ञानंबुद्धिः अबीजंवासनाबीजशून्यं नजायतेनप्रवर्तते शिखापदयुक्तंप्रोक्तंनामयस्यतेनपंचशिखेनेत्यर्थः ॥३४॥ अनर्थैशत्रुवधादौ परिग्रहेरुयादिसंग्रहे एतेषुरागरोषयोर्विषयेषुस्त्रीशत्रुप्रभृतिषुव्यर्थत्वात्तेषांमिथ्यात्वेननिःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३५॥ वास्येतिवा स्यसंज्ञकेनशस्त्रेण विभक्तिलोपआर्षः अल्पंवास्यंवासीतयेतिवा ॥२६॥ उपपादितामात्मनोमुक्तसंगितामुपसंहरति सुखीति ॥२७॥ त्रिविधाज्ञानोपास्तिकर्मात्मिकाएका अन्याज्ञानोपास्त्यात्मिका कर्मणां मानसानामपितेनसांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः॥ ३८॥ ज्ञाननिष्ठांकर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठांज्ञानोपसर्जनां ॥३९॥ एवंचत्वारःपरपक्षाउपन्यस्ताः स्वमतमाह प्रहायेति उभयंसमुच्चयविकल्पाख्यंपूर्वश्लोकद्वयोक्तंत्यक्त्वे

यथाक्षेत्रंमृदुभूतमद्भिराप्लावितंतथा॥जनयत्यंकुरंकर्मनृणांतद्वत्पुनर्भवं॥३२॥यथाचोत्तापितंबीजंकपालेयत्रतत्रवा॥प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमबीजत्वान्नजायते॥३३॥ तद्वद्भगवतानेनशिखाप्रोक्तेनभिक्षुणा॥ ज्ञानंकृतमबीजंमेविषयेषुनजायते॥ ३४॥ नाभिरज्यतिकस्मिंश्चिन्नानर्थैनपरिग्रहे॥ नाभिरज्यतिचैतेषुव्यर्थत्वाद्रागरोषयोः॥ ३५॥ यश्चमेदक्षिणंबाहुंचंदनेनसमुक्षयेत्॥ सव्यंवास्यापियस्तक्षेत्समावेतावुभौमम ॥ ३६॥ सुखीसोहमवाप्तार्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥ मुक्तसंगःस्थितोराज्येविशिष्टोन्यैस्त्रिदंडिभिः॥ ३७॥ मोक्षेहित्रिविधानिष्ठादृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः॥ ज्ञानंलोकोत्तरंयच्चसर्वत्यागश्चकर्मणां॥ ३८॥ ज्ञाननिष्ठांवदंत्येकेमोक्षशास्त्रविदोजनाः॥ कर्मनिष्ठांतथैवान्येयतयःसूक्ष्मदर्शिनः॥ ३९॥ प्रहायोभयमप्येवज्ञानंकर्मचकेवलं॥ तृतीयेयंसमाख्यातानिष्ठातेनमहात्मना॥४०॥ यमेचनियमेचैवकामेद्वेषेपरिग्रहे॥ मानेदंभेतथास्नेहेसदृशास्तेकुटुंबिभिः॥४१॥ त्रिदंडादिषुयद्यस्तिमोक्षोज्ञानेनकस्यचित्॥ छत्रादिषुकथंनस्यात्तुल्यहेतौपरिग्रहे॥ ४२॥ येनयेनहियस्यार्थःकारणेनेहकर्मणि॥ तत्तदालंबतेसर्वद्रव्येस्वार्थपरिग्रहे॥ ४३॥ दोषदर्शीतुगार्हस्थ्येयोव्रजत्याश्रमांतरे॥ उत्सृजन्परिगृह्णंश्चसोपिसंगान्नमुच्यते॥ ४४॥

त्यर्थः ज्ञानस्यकेवलत्वंकर्मकृतोपकारनैरपेक्ष्यं कर्मणःकेवलत्वंप्रयोजनाभावेप्यत्यागः सेयंतृतीयानिष्ठाज्ञानकर्मणोःसमुच्चयपक्षाद्विकल्पपक्षाच्चान्या तेनपंचशिखेनसमाख्याता॥४०॥ इमामेवनिष्ठांस्तौति यमेचेति तेत्रिदंडिनःयमादौसतिगृहस्थःसंन्यासितुल्यःकामादौसतिसंन्यास्यपिगृहस्थतुल्यइत्यर्थः ॥४१॥ त्रिदंडेति यदिज्ञानेनैवमोक्षइतिसिद्धंतर्हित्रिदंडपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोपिनबाधकः ज्ञानेनसंगाभावस्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः ॥४२॥ येनेति आलंबतेप्रयोजनवत्तयाआसक्तोभवति कुत्र कर्मणि द्रव्येपश्वादौ स्वंधनंअर्थाःरुयादयस्तेषांपरिग्रहेकिमर्थंयेनयेनकारणेनअन्नादिनायस्यार्थःप्रयोजनंक्षुन्निवृत्त्यादितदर्थमित्यर्थः तथाचार्थस्याल्पत्वबहुत्वेबंधमोक्षहेतूनभवतःकिंतुतत्रासक्त्यनासक्तीएवेतिभावः ॥ ४३॥ आधिपत्येतुल्येत्रिदंडाद्यर्थेआसक्तिर्बाधिकेत्याह दोषेति ॥ ४४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आसंगमेवविदृणोति आधिपत्येइति शिष्यादिष्वितिशेषः ॥४५॥४६॥ त्रिविष्टब्धंत्रिदंडकं लिंगानिआश्रमपरिचायकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अथवेति दुःखाभावार्थंत्रिदंडंचेत्कर्तव्यंतर्हिराज्यमपितदर्थंकु तोनकर्तव्यमित्यर्थः अतएवोक्तंभगवता दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेदिति ॥ ४९ ॥ फलितमाह आकिंचन्येइति ॥ ५० ॥ एषुसत्स्वपिअबंधेपदेस्थितं मांविद्धि ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयःराज्याद्यासक्त्यातत्प्रधानः स्त्रीमयोजालमइतिवत् स्नेहायतनैर्धनदारादिभिर्बध्नातीतितथा एतेनसंगीबध्यतेत्यागीमुच्यतेइत्युक्तं ॥ ५२ ॥ त्वयियोगप्रभाववत्यांजातास्थो जातादरः अथापिअयथार्थंयोगाननुरूपंवर्णंत्रिगुणजंरूपं ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यादिकंयोगश्चैकस्यांत्वयिपरस्परविरुद्धंकथंस्यादितिसंशयः त्वंयोगसिद्धाब्राह्मणीवाआजानसिद्धायक्षराक्षसादियोनिजावे

आधिपत्येतथातुल्येनिग्रहानुग्रहात्मके ॥ राजभिर्भिक्षुकास्तुल्यामुच्यंतेकेनहेतुना ॥ ४५ ॥ अथसत्याधिपत्येपिज्ञानेनैवेहकेवलं ॥ मुच्यंतेसर्वपापेभ्योदेहेप रमकेस्थिताः ॥ ४६ ॥ काषायधारणंमौंड्यंत्रिविष्टब्धंकमंडलुं ॥ लिंगान्युत्पथभूतानिनमोक्षायेतिमेमतिः ॥ ४७ ॥ यदिसत्यपिलिंगेस्मिन्ज्ञानमेवात्रकार णं ॥ निर्मोक्षायेहदुःखस्यलिंगमात्रंनिरर्थकं ॥ ४८ ॥ अथवादुःखशैथिल्यंवीक्ष्यलिंगेकृतामतिः ॥ किंतदेवार्थसामान्यंछत्रादिषुनलक्ष्यते ॥ ४९ ॥ आकिंच न्येनमोक्षोस्तिकिंचन्येनास्तिबंधनं ॥ किंचन्येचेतरेचैवजंतुर्ज्ञानेनमुच्यते ॥ ५० ॥ तस्माद्धर्मार्थकामेषुतथाराज्यपरिग्रहे ॥ बंधनायतनेष्वेषुविद्ध्यबंधेपदेस्थि तं ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयःपाशःस्नेहायतनबंधनः ॥ मोक्षाश्मनिशितेनेहच्छिन्नस्त्यागासिनामया ॥ ५२ ॥ सोहमेवंगतोमुक्तोजातास्थस्त्वयिभिक्षुकि ॥ अय थार्थंहितेवर्णंवक्ष्यामिशृणुतन्मम ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यंतथारूपंवपुरग्र्यंतथावयः ॥ तवैतानिसमस्तानिनियमश्चेतिसंशयः ॥ ५४ ॥ यच्चाप्यननुरूपंतेलिंगस्या स्यविचेष्टितं ॥ मुक्तोयंस्यान्नवेतिस्याद्धर्षितोमत्परिग्रहः ॥ ५५ ॥ नचकामसमायुक्तेयुक्तेप्यस्तित्रिदंडके ॥ नरक्ष्यतेत्वयाचेदंनमुक्तस्यास्तिगोपना ॥ ५६ ॥ मत्पक्षसंश्रयाच्चायंशृणुयस्तेव्यतिक्रमः ॥ आश्रयंत्याःस्वभावेनममपूर्वपरिग्रहं ॥ ५७ ॥ प्रवेशस्तेकृतःकेनममराष्ट्रेपुरेपिवा ॥ कस्यवासन्निकर्षात्त्वंप्रविष्टाह द्यंमम ॥ ५८ ॥ वर्णप्रवरमुख्यासिब्राह्मणीक्षत्रियस्त्वहं ॥ नावयोरेकयोगोस्तिमाकृथावर्णसंकरं ॥ ५९ ॥ वर्तसेमोक्षधर्मेणत्वंगार्हस्थ्येऽहमाश्रमे ॥ अयंचा पिसुकष्टस्तेद्वितीयोश्रमसंकरः ॥ ६० ॥

तिभावः ॥ ५४ ॥ लिंगस्यत्रिदंडधारणस्यअननुरूपंशरीरशोषणाद्यभावात् धर्षितःरूपादिनाभिभूतः परिग्रहःसभा विकृतवेषत्वंपराभिभवश्च नमुक्तलक्षणमितिभावः ॥ ५५ ॥ नंदिन्यादिलीपइवानुग्रहार्थमेवंधर्षितोसीत्याशंक्याह नचेति परानुग्रहनिग्रहकामेयुक्तेयोगिनिसंन्यासफलंनास्तीत्यर्थः मच्छरीरसंगाच्चत्वयाइदमाश्रमलिंगमपिनरक्ष्य ते अनेनलिंगेनापिमुक्तस्यआरूढपतितस्यगोपनानास्ति विमुक्तस्येतिपाठेज्ञाततत्त्वस्यापिगोपनाव्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षाकर्तव्येत्यस्यैवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ मत्पक्षेति मच्छरीरप्रवेशात् नन्वहंस्वासनेए वास्मीत्याशंक्याह आश्रयंत्याइति स्वभावेनस्वेनचित्तेनममपरिग्रहंशरीरंआश्रयंत्याः अतस्त्वयिव्यभिचारदोषइतिभावः ॥ ५७ ॥ जारिण्योपिसंकेतेनैवपरपुरंगृहंवाप्रविशंतितत्रापितवास्मान्धर्षयंत्याअ पराधइत्याह कस्यवेति सन्निकर्षात्संकेतात् ॥ ५८ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह वर्णेति ॥ ५९ ॥ आश्रमसंकरःसंन्यासाद्गार्हस्थ्यंप्रतिपुनरागमनं ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संन्यासिवेषेणगार्हस्थ्यार्थमेवाहमागतास्मीतिचेद्गोत्राद्यनिर्णयात्प्रागेतन्नोचितमित्याह सगोत्रामिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अविज्ञानेनज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेनविपर्ययेण ॥ ६३ ॥ नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीतिशास्त्रोल्लंघनरूपेणस्वदोषेण तर्हिशास्त्रातिक्रमणात्तवश्रुतंव्यर्थं ॥ ६४ ॥ भावयोश्चित्तयोःस्पर्शःऐक्यंप्रीतिरितियावत् ॥ ६५ ॥ दोषलिंगमेवाह नमयीति ॥ ६६ ॥ अर्हतःपूज्यान्उद्दिश्य ॥ ६७ ॥ अमर्षःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वंतज्जेन योगान्परबुद्धिभिःस्वबुद्धेःसंबंधान् ॥ ६८ ॥ विषामृतशब्दौव्याचष्टे इच्छतोरिति रक्तायास्तवरक्तस्यपुंसोऽलाभात् तादृशयोर्योगोविषामृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ स्वशास्त्रंसंन्यासिशा

सगोत्रांवाऽसगोत्रांवानवेदत्वांनवेत्थमां ॥ सगोत्रमाविशंत्यास्तेतृतीयोगोत्रसंकरः ॥ ६१ ॥ अथजीवतितेभर्ताप्रोषितोप्यथवाक्वचित् ॥ अगम्यापरभार्येतिचतुर्थोधर्मसंकरः ॥ ६२ ॥ सात्वमेतान्यकार्याणिकार्यापेक्षाव्यवस्यसि ॥ अविज्ञानेनवायुक्तामिथ्याज्ञानेनवापुनः ॥ ६३ ॥ अथवापिस्वतंत्रासिस्वदोषेणेहकर्हिचित् ॥ यदिकिंचिच्छ्रुतंतेस्तिसर्वंकृतमनर्थकं ॥ ६४ ॥ इदमन्यत्तृतीयंतेभावस्पर्शविघातकं ॥ दुष्टायालक्ष्यतेलिंगंविवृण्वत्याप्रकाशितं ॥ ६५ ॥ नमय्येवाभिसंधिस्तेजयैषिण्याजयेकृतः ॥ येयंमत्परिषत्कृत्स्नाजेतुमिच्छसितामपि ॥ ६६ ॥ तथार्हतस्ततश्चत्वंदृष्टिंस्वांप्रतिमुंचसि ॥ मत्पक्षप्रतिघातायस्वपक्षोद्भावनायच ॥ ६७ ॥ सास्वेनामर्षजेनत्वमृद्धिमोहेनमोहिता ॥ भूयःसृजसियोगांस्त्वंविषामृतमिवैकतां ॥ ६८ ॥ इच्छतोरत्रयोलाभःस्त्रीपुंसोरमृतोपमः ॥ अलाभश्चापिरक्तस्यसोपिदोषोविषोपमः ॥ ६९ ॥ मात्याक्षीःसाधुजानीष्वस्वशास्त्रमनुपालय ॥ कृतेयंहिविजिज्ञासामुक्तोनेतित्वयामम ॥ ७० ॥ एतत्सर्वंप्रतिच्छन्नंमयिनार्हसिगूहितं ॥ सायदित्वंस्वकार्येणयद्यन्यस्यमहीपतेः ॥ तत्त्वंसत्रप्रतिच्छन्नामयिनार्हसिगूहितं ॥ ७१ ॥ नराजानंमृषागच्छेन्नद्विजातिंकथंचन ॥ नस्त्रियंस्त्रीगुणोपेतांहन्युर्ह्येतेमृषागताः ॥ ७२ ॥ राज्ञांहिबलमैश्वर्यंब्रह्मब्रह्मविदांबलं ॥ रूपयौवनसौभाग्यंस्त्रीणांबलमनुत्तमं ॥ ७३ ॥ अतएतैर्बलैरेवबलिनःस्वार्थमिच्छता ॥ आर्जवेनाभिगंतव्याविनाशायह्यनार्जवं ॥ ७४ ॥ सात्वंजातिंश्रुतंवृत्तंभावंप्रकृतिमात्मनः ॥ कृत्यमागमनेचैववक्तुमर्हसितत्त्वतः ॥ ७५ ॥ भीष्मउवाच इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमंजसैः ॥ प्रत्यादिष्टानरेंद्रेणसुलभानव्यकंपत ॥ ७६ ॥ उक्तवाक्येतुनृपतौसुलभाचारुदर्शना ॥ ततश्चारुतरंवाक्यंप्रचक्रामाथभाषितुं ॥ ७७ ॥ सुलभोवाच नवभिर्नवभिश्चैवदोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः ॥ अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितं ॥ ७८ ॥

स्त्रं ॥ ७० ॥ सत्रप्रतिच्छन्नावेषांतरेणगुप्ता ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ प्रत्यादिष्टातिरस्कृता ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नवभिर्वाग्दूषणैर्गुर्वक्षरसंयुक्तत्वादिभिर्वक्ष्यमाणैः बुद्धिदूषणैश्चनवभिःकामादिभिर्वक्ष्यमाणैरेव अष्टादशगुणाःनवैववाग्दूषणादिविपर्यासेनमधुराक्षरत्वादयोगुणाः नवदोषाअपिगुणत्वेनयत्रोच्यंतेतेदोषगुणाश्चनवइत्येवमष्टादशगुणान्वितंवाक्यमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ७८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौक्ष्म्यंसंशयस्य विषयीभूतंपदादि संदिग्धार्थत्वमित्यर्थः सांख्यंपूर्वपक्षेसिद्धांतेचगुणदोषसंख्यानं क्रमःसंख्यातानांगुणदोषाणांबलाबल विचारणं विनिर्णयःसिद्धांतः प्रयोजनंअनुष्ठानं एतानिपंचसमुच्चितानि वाक्यंशब्दाख्यंप्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ स्वलक्षणंव्यावर्तकंधर्मवचनं तच्चविषयभेदाच्चतुर्धा पदतोवाक्यतःपदार्थतोवाक्यार्थतइति एतेषामुदाहरणान्यनुपदमेववक्ष्यंते॥ ८० ॥ ज्ञानमिति यत्रविषयवा

सौक्ष्म्यंसांख्यक्रमौचोभौनिर्णयःसप्रयोजनः॥ पंचैतान्यर्थजातानिवाक्यमित्युच्यतेनृप ॥७९॥ एषामेकैकशोर्थानांसौक्ष्म्यादीनांस्वलक्षणं॥ शृणुसंसार्यमाणानांपदार्थपदवाक्यतः॥ ८० ॥ज्ञानंज्ञेयेषुभिन्नेषुयदाभेदेनवर्तते॥ यत्राधिवासिनीबुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमितिवर्तते ॥८१ ॥ दोषाणांचगुणानांचप्रमाणंप्रविभागतः॥ कंचिदर्थमभिप्रेत्यसासंख्येत्युपधार्यतां॥८२॥इदंपूर्वमिदंपश्चाद्वक्तव्यंयद्विवक्षितं॥क्रमयोगंतमप्याहुर्वाक्यंवाक्यविदोजनाः॥८३॥ धर्मकामार्थमोक्षेषुप्रतिज्ञायविशेषतः॥इदंतदितिवाक्यांतेप्रोच्यतेसविनिर्णयः॥८४॥इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैःप्रकर्षोयत्रजायते॥ तत्रयान्नृपतेवृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते॥८५॥

क्येज्ञेयेषुवाक्यप्रमेयतयाउपस्थितेषुभिन्नेषुअनेकेषुअर्थेषुसत्सुयदाज्ञानंबुद्धिर्भेदेननिर्णयमप्राप्नुवंतीअधिवासिनीअनेककोटिस्पर्शिनीवर्ततेतत्सौक्ष्म्यंवाक्यस्यदुर्ज्ञेयत्वमित्युच्यते ॥ ८१ ॥ क्वचित्पूर्वपक्षेसिद्धांतेवासंमतंकंचिदनियतमर्थं ॥ ८२ ॥ इदमिति संख्यातानांगुणानांदोषाणांचमध्येइदंपूर्वंवक्तव्यंइदंपश्चाद्विवक्षितमितिबलाबलविचारःक्रमः ॥८३॥ वाक्यांतेवाक्यार्थविचारांते प्रोच्यतेप्रकर्षेणयुक्तिमत्तयाउच्यतेसनिर्णयः ॥ ८४ ॥ प्रयोजनंलक्षयति इच्छेति तत्रइच्छाप्रभवंदुःखंयत्रविषयेजायतेइदमवश्यंकर्तव्यमित्यौत्सुक्यंद्वेषभवंदुःखंइदमवश्यंत्याज्यमित्यसह्यत्वं तत्रयाप्रवृत्तिरूपानिवृत्तिरूपावावृत्तिःसाप्रयोजनंनाम ॥ ८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकार्थसमवेतानिएकस्मिन्नर्थेपर्यवसितानि वाक्यमितिपंचांगंवाक्यंममवचनान्निश्विनु सौक्ष्म्यादीनामुदाहरणानितु तत्रपदतःसौक्ष्म्यादेरुदाहरणंवायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामइतिविधायाम्नायतेवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयतीतिकिंवायुर्वाइत्यादीनिपदानिसमिधोयजतितनूनपातंजयतीत्यादिपदकदंबवत्कंचिदर्थंविधायप्रधानवाक्येनएकवाक्यतांप्रतिपद्यंतेउतसंभूयप्राशस्त्यमात्रंश्वेतालंभस्यार्थंलक्षयंति एतत्सौक्ष्म्यं अविशिष्टस्तुवाक्यार्थइतिन्यायेनतेषांप्रतीयमानस्यार्थस्यअपलपितुमशक्यत्वात्समिदादिवाक्यवत्स्वार्थेपर्यवसानंप्राप्यैवमहावाक्येनैकवाक्यतांलभंते इतिपूर्वपक्षेगुणः सिद्धांतेदोषः तथासर्वस्याम्नायस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वात्वायोःशीघ्रगामित्वादिप्रतिपादनेशास्त्रस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकरत्वायोगात्आनर्थक्यलक्षणाप्रामाण्याद्वरंविधेयार्थप्राशस्त्यसमर्पणेनार्थवत्त्वमितिसिद्धांतेगुणाःपूर्वपक्षेदोषाश्च एतत्सांख्यं अत्रैवक्रमाख्यंपूर्वोत्तरपक्षयोर्बलाबलमुन्नेयं पूर्वपक्षेआनर्थक्यात् दुर्बलत्वंसिद्धांतेऽर्थवत्त्वात्प्राबल्यमिति इतएवनिर्णयः अर्थवादानांप्रयाजादिवाक्यानामिवप्रधानविधिनावाक्यैकवाक्यतानास्तिअपितुपदैकवाक्यतैवेति तस्माद्वायुर्वाइत्यादिकमेवपदंअविधायकं अतःप्रशीघ्रगामिदेवताकंकर्मशीघ्रफलदमितिस्तुतिःसिद्धांतेफलं पूर्वपक्षेतुयतोवायुःक्षेपिष्ठातिशयेनक्षिप्रगामिनीदेवतेतिस्वयमपिधावनंकर्तव्यमिति इदंपदैकत्वानेकत्वेसौक्ष्म्यादिकं वाक्यैकत्वानेकत्वेतुवैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्पुत्रेजातेयदष्टाकपालोभवत्यष्टाक्षरागायत्रीत्यादौसंशयः

तान्येतानियथोक्तानिसौक्ष्म्यादीनिजनाधिप ॥ एकार्थसमवेतानिवाक्यंममनिशामय ॥ ८६ ॥

किंद्वादशकपालेएवअष्टाकपालत्वादिर्वैकल्पिकोगुणविधिरुततस्यैवावयवद्वारास्तुतिरिति तत्रउत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धेउत्पन्नशिष्टानांअष्टत्वादीनांनिवेशायोगात् संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदोहिनेष्यत इतिन्यायेनपुत्रेजातेइत्युपक्रम्ययस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतीत्युपसंहारेणउपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यान्नात्रवाक्यभेदेदोषापत्त्यागुणविधानंकर्तुंशक्यमिति अत्रापिपूर्ववत्सौक्ष्म्यादिकंद्रष्टव्यं तथापदार्थेसौक्ष्म्यादि इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तपदेनसांख्याभिमतंप्रधानंग्राह्यंरूढेरितिपूर्वःपक्षः आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु बुद्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवच इंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरानितिरथरूपककल्पनायांयेश्रूयंतेइंद्रियादयस्तएवक्रमव्युत्क्रमाभ्यांप्रत्यभिज्ञायंतेतःपरिशेषादव्यक्तशब्देनसूक्ष्मंशरीरमितिसिद्धांतः तथावाक्यार्थेपिसौक्ष्म्यादिकंइंद्रेणप्रतर्दनंप्रत्युच्यतेप्राणोस्मिप्रज्ञात्मातंमामायुरमृतमित्युपास्वेतिकिमिहवक्ताइंद्रएवोपास्यःउतमुख्यःप्राणःश्रौतार्थलाभात् उतप्रज्ञात्मेतिविशेषणाज्जीवः उततद्यथापुरेषुनिमिरर्पितोनाभावराअर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वंसमर्पितमितिसर्वलयाधिष्ठानत्वोक्तेर्ब्रह्मवातत्रअन्यतमपरत्वमितिपूर्वःपक्षः वाक्यभेदस्यायुक्तत्वेनएकस्मिन्नर्थेवाक्यपर्यवसानावश्यकत्वाद्धिततमंब्रूहीतिप्रक्रमात्ब्रह्मेतरस्यहिततमत्वायोगात् वक्त्रात्मोपदेशस्यवामदेववदहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिप्रत्यक्तत्वानुसंधानपरत्वेब्रह्मपरत्वोपपत्तेः प्राणादिधर्मवैशिष्ट्येनापिब्रह्मोपास्तिसंभवादुदाहृतोपसंहाराच्चब्रह्मपरत्वमितिसिद्धांतइतिदिक् ॥ ८६ ॥

॥२३०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंसौक्ष्म्याद्यंगपंचकंसलक्षणंअंगिचवाक्यंसलक्षणमुक्त्वावाक्यगुणानाह उपेतार्थमितित्रिभिः अत्रालंकारिकैः श्लेषादयःशब्दगुणाश्चतुर्विंशतिःप्रतिपादिताः तेत्रशब्दांतरैःसंक्षेपेणचअंतर्भावेणचपंचदशप्रोक्ताः तत्रकेनशब्देनकोगुणउच्यतेकस्मिंश्चकोंतर्भवतितत्संक्षेपेणप्रकाश्यते तत्रश्लेषादयस्तावद्भोजेनप्रोक्ताः श्लेषः १ प्रसादः २ समता ३ माधुर्यं ४ सुकुमारता ५ ॥ अर्थव्यक्ति ६ स्तथाकांति ७ रुदारत्व ८ मुदात्तता ९॥ ओज १० स्तथान्यदौर्जित्यं ११ प्रेयान १२ थसुशब्दता १३॥ तद्वत्समाधिः १४ सौक्ष्म्यं १५ चगांभीर्य १६ मथविस्तरः १७॥ संक्षेपः १८ संमितत्वंच १९ भाविकत्वं २० गतिस्तथा २१॥ रीति २२ रुक्ति २३ स्तथाप्रौढिरिति २४॥ श्लेषःसांम्यंकांतिरोजऔर्जित्यौदार्यरीतयः गतिश्चांतर्भवंत्यष्टौश्लक्ष्णेबंधगुणावने उपेतार्थंअर्थव्यक्तिःसंपूर्णवाक्यत्वरूपा १ अभिन्नार्थंअनानार्थं प्रसिद्धार्थपदत्वंप्रसादाख्यं २ न्यायवृत्तंश्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगउदात्तताख्यः ३ नचाधिकंसंक्षिप्तं ४ नाश्लक्ष्णंश्लेषाद्यष्टगुणयुक्तं ५ नसंदिग्धंविविक्तपदतारूपमाधुर्यवत् ६ एतेष

उपेतार्थमभिन्नार्थंन्यायवृत्तंनचाधिकं ॥ नाश्लक्ष्णंनचसंदिग्धंवक्ष्यामिपरमंततः ॥ ८७॥
नगुर्वक्षरसंयुक्तंपराङ्मुखसुखंनच ॥ नानृतंनत्रिवर्गेणविरुद्धंनाप्यसंस्कृतं ॥ ८८ ॥

ट्वाक्यगुणाः ॥ ८७ ॥ अतःपरंनवपददोषास्तेपिविपर्ययेणवाक्यगुणाएवेतिनञ्संबंधाद्बोध्याः नगुर्वक्षरसंयुक्तं अनिष्ठुराक्षरप्रायंसुकुमाराख्यं निष्ठुराक्षरंतुशुष्कोवृक्षस्तिष्ठत्यग्रेएवमादि १ पराङ्मुखानांसुखकरंग्राम्यं अश्लीलामंगलघृणावदर्थंग्राम्यं इदंचमतथा अंतर्मुखग्राह्यंसूक्ष्मार्थमित्यर्थः यथोक्तं अंतःसंजल्परूपत्वंशब्दानांसौक्ष्म्यमुच्यते उदाहृतंच केवलंदधतिकर्तृवाचिनःप्रत्ययानिहनजातुकर्मणि धावतःसृजतिसंदृशास्तयःस्तौतिरत्रविपरीतकारकइति २ अनृतंपुराणाद्यमूलकंमेघसंदेशादिवत् ततोन्यत्श्रुत्यादिमूलकतयाप्रौढोक्तिरूपं ३ त्रिवर्गेणविरुद्धं असावनुपनीतोपिवेदानधिजगेगुरोरितिधर्मशास्त्रविरुद्धं कामोपभोगसाकल्यफलोराज्ञांमहीजयइत्यर्थशास्त्रविरुद्धं तवोत्तरोष्ठेबिंबोष्ठिदशनांकोविराजतइतिकामशास्त्रविरुद्धंच तदन्यत् श्रेयस्करंप्रेयःसंज्ञं असंस्कृतंदेश्यं तद्यथा गल्लौलावण्यतल्लौतेलडल्लौमडल्लौभुजौ नेत्रेसेवाद्दकंदोद्दमोद्दायितसखेसखि तदन्यत् उक्तिसंज्ञंविशिष्टभणितिरूपं ॥ ८८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यूनंअसमर्थं असंगतंपदंयत्तदसमर्थमितिस्मृतं इदंतदन्यत्समर्थंविस्तररूपं ६ कष्टशब्दंछंदोव्याकरणदोषयुक्तंतदन्यत्सुशब्दतारूपं ७ विक्रमाभिहितंउदारत्वं नृत्यद्भिरिवपदैर्वाक्यरचनंगुणः नचेतिचका रात्पूर्वनकारानुवृत्तिः नकारद्वयेनौदार्याधिक्यंसूचितं तदन्यत्क्लिष्टं यथोक्तं दूरंयस्यार्थसंवित्तिःक्लिष्टंनेष्टंहितत्सतां उदाहृतंच विजितात्मभवद्वेषीत्यादि विनागरुत्मताजितइंद्रस्तस्यात्मभवोऽर्जुनस्तस्यद्वेषीक र्णइत्यर्थः ८ नशेषं शेषःपदांतराध्याहारः अनुकल्पोलक्षणातयायुक्तत्वं निष्कारणंनिष्प्रयोजनं अहेतुकंयुक्तिशून्यं अध्याहारलक्षणाफलयुक्त्यपेक्षमित्यर्थः यथाइषेत्वेतिवाक्यंछिनद्मीत्यध्याहारसा पेक्षं मित्रंप्रतिविषंभुंक्ष्वेतिवचनंशत्रुगृहेभोजननिषेधलक्षणार्थं एतच्च समाधिःसोन्यधर्माणांयदन्यत्रप्रकल्पनमित्यालंकारिकाणांगुणः तथापिवेदार्थमर्यादाविदांमतेऽयंदोषः प्रयोजनहीनंराजासौगच्छती त्यादिनिर्युक्तिकं गोरपत्यंबलीवर्दस्तृणमत्तिमुखेनसइति एतैर्दोषैर्हीनंभाविकत्वादिगुणांतरयुक्तं तएतेनवशब्दानांगुणानवदोषाश्चतंत्रेणैवनञ्वद्भिःपदैर्दर्शिताः यद्यपिउपेतार्थमितिश्लोकेपिनञ्वंतिपदा निवर्तितेतथापितल्लक्ष्याणांदोषाणामेष्वेवांतर्भावान्नतत्रापितद्यर्थत्वंकल्पितं तथानिष्ठुराक्षरत्वादीनांदोषाणामपिगुणत्वंकेनचिन्निमित्तेनोच्यते यथा यच्छुतेर्विरसंकष्टंतस्यदुर्वचकादिषु गुणत्वमनुमन्यंतेसा

नन्यूनंकष्टशब्दंवाविक्रमाभिहितंनच ॥ नशेषमनुकल्पेननिष्कारणमहेतुकं ॥ ८९ ॥ कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्याच्चानार्यकात्तथा ॥ ह्रीतोनुक्रोशतोमाना न्नवक्ष्यामिकथंचन ॥ ९० ॥ वक्ताश्रोताचवाक्यंचयदात्वविकलंनृप ॥ सममेतिविवक्षायांतदासोर्थःप्रकाशते ॥ ९१ ॥ वक्तव्येतुयदावक्ताश्रोतारमवमन्य वै ॥ स्वार्थमाहपरार्थंतत्तदावाक्यंनरोहति ॥ ९२ ॥ अथयःस्वार्थमुत्सृज्यपरार्थंप्राहमानवः ॥ विशंकाजायतेतस्मिन्वाक्यंतदपिदोषवत् ॥ ९३ ॥ यस्तुवक्ताद्व योरर्थमविरुद्धंप्रभाषते ॥ श्रोतुश्चैवात्मनश्चैवसवक्तानेतरोनृप ॥ ९४ ॥ तदर्थवदिदंवाक्यंराजन्नेकमनाःशृणु ॥ यथाजतुचकाष्ठंचपांसवश्चोदबिंदवः ॥ ९५ ॥ संश्लिष्टानितथाराजन्प्राणिनामिहसंभवः ॥ शब्दःस्पर्शोरसोरूपंगंधःपंचेंद्रियाणिच ॥ ९६ ॥

नुप्रासस्यसूरयइति भ्राष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रेनभ्राष्ट्रेनादंष्ट्रिणोजनाः धार्तराष्ट्राःसुराष्ट्रेनमहाराष्ट्रेचनोष्ट्रिणइत्यादिग्रंथांतरेद्रष्टव्यं मोक्षकथाव्यवधायकत्वाच्चनैतत्प्रपंचितं तदेतदभिप्रेत्योक्तंनववाग्दोषाअष्टादशवाचो गुणाइति ॥ ८९ ॥ नवबुद्धिदोषानाह कामादिति अनार्यकात्दर्पात् ह्रीतःत्रपातः अनुक्रोशतःकृपातः ॥ ९० ॥ वाक्यगुणानुक्त्वावक्तृगुणानाह वक्तेति अविकलंअव्यग्रंयथास्यात्तथाविवक्षायांतत्त्व निर्णयार्थायांकथायांसमंसिद्धांताविरोधेनयदाएतिप्रविशतितदासःविवक्षितार्थःप्रकाशते नतुउभयोरप्युत्पथगामित्वे ॥ ९१ ॥ तयोरेवस्वस्वपक्षाग्रहेऽर्थनिर्णयोनभवतीत्याह वक्तव्येइति स्वार्थंस्वेनपरिगृ हीतमर्थंपरार्थंउत्कृष्टमर्थं यदारोहतिल्दयारूढंभवति ॥ ९२ ॥ विशंकाभ्रमविप्रलंभकत्वादिबुद्धिरूपा ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ जडाद्देहेंद्रियादेर्वामदेववदात्मानंपृथक्पश्यंतीसुलभाप्राणिनांचिदचित्संघातात्मनां जीवानांसंबंधीकेवलश्चिदंशआकाशवत्त्वयिमयिचएकोवाङ्मनसातीतश्चेतिनप्रष्टव्यएवंअचिदंशोपिकाष्ठलोष्ठसमःस्वदेहवत्सुतरांनप्रष्टव्यइत्याह यथेत्यादिना ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मानंशब्दाद्यात्मकवियदादिसंघातं पृथगात्मानःनानारूपाःसंतः जतुकाष्ठंबालक्रीडनकं यथापृथगात्मनीजतुकाष्ठेसंश्रयतोनचताभ्यामन्यत्तस्यरूपंगृह्यतेतद्वदिहापीत्यर्थः एषांव्यस्तानांसंहतानांवाचोदनाकोसीतिवदेत्येवंरूपाप्रेरणानास्त्यचेतनत्वादित्याह नचेति ॥ ९७ ॥ व्यस्तानामचेतनत्वंपरस्यस्वस्यचाज्ञानादित्याह एकैकस्येति आत्मनिवर्तते चक्षुर्वत्स्वस्यरूपंनजानातीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ अज्ञानेहेतुमाह तथेति संघातादन्यस्तत्प्रकाशकोदृष्टोघटादिवसूर्यः नचैतेसंघातात्पृथग्दृश्यंतेऽतोऽप्रकाशात्मत्वादात्मानंपरस्परमन्यंचनप्रकाशयंतीत्यर्थः संभूयाप्येतेनजानंतीत्याह प्रश्लिष्टमिति प्रश्लिष्टंयथास्यात्तथा संश्लेषंप्राप्यापीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ ननुचक्षुरादयोपिदेहाश्रिताःसंतोघटादीन्सूर्यादिवत्प्रकाशयंत्येवेत्याह बाह्यानिति यथाचक्षुःस्वापेक्षयाबाह्यमालोकंघटप्रकाशार्थमपेक्षतेनैवंसूर्यइतितस्यैवप्रकाशकत्वंनबाह्यापेक्षस्यचक्षुषइत्यर्थः बाह्यानेवाह रूपमिति यथारूपंआलोकश्चतद्वच्चक्षुरपिसहकार्येवनतुप्रकाशकमितिभावः ॥ १०० ॥ ननुबाह्येत्यप्रयोजकंयथासूर्यश्चक्षुरपेक्षोपिनाप्रकाशकएवंचक्षुःसूर्यापेक्षमपीत्याशंक्याह ज्ञानेति ज्ञानंप्रकाशोज्ञेयंरूपादितयोरंतरालेचक्षुरपेक्षयाऽपरोमनोनामगुणोस्ति ॥ १०१ ॥ तत्सत्त्वेमानमाह विचारयतीति निश्चयनिमित्तंचक्षुर्निमीलनेपियेनकरणेनायंभोक्तासाध्वसा

पृथगात्मानआत्मानंसंश्लिष्टाजतुकाष्ठवत् ॥ नचैषांचोदनाकाचिदस्तीत्येषविनिश्चयः ॥९७॥ एकैकस्येहविज्ञानंनास्त्यात्मनितथापरे ॥ नवेदचक्षुश्चक्षुष्ट्वं श्रोत्रंनात्मनिवर्तते ॥९८॥ तथैवव्यभिचारेणनवर्ततेपरस्परं ॥ प्रश्लिष्टंचनजानंतियथापांइवपांसवः ॥ ९९ ॥ बाह्यानन्यानपेक्षंतेगुणांस्तानपिमेशृणु ॥ रूपं चक्षुःप्रकाशश्चदर्शनेहेतवस्त्रयः ॥ १०० ॥ यथैवात्रतथान्येषुज्ञानज्ञेयेषुहेतवः ॥ ज्ञानज्ञेयांतरेतस्मिन्मनोनामापरोगुणः ॥ १०१ ॥ विचारयतियेनायंनिश्चयेसाध्वसाधुनी ॥ द्वादशस्त्वपरस्तत्रबुद्धिर्नामगुणःस्मृतः ॥ येनसंशयपूर्वेषुबोद्धव्येषुव्यवस्यति ॥ १०२ ॥ अथद्वादशकेतस्मिन्सत्वंनामापरोगुणः ॥ महासत्वोल्पसत्वोवाजंतुर्येनानुमीयते ॥ ३ ॥ अहंकर्तेतिचाप्यन्योगुणस्तत्रचतुर्दशः ॥ ममायमितियेनायंमन्यतेनममेतिच ॥ ४ ॥ अथपंचदशोराजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ॥ पृथक्कलासमूहस्यसामग्र्यंतदिहोच्यते ॥ १०५ ॥

धुनीविचारयतितन्मनः बाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वमेवस्वप्रकाशत्वंतच्चदृष्टांतेसूर्येएवास्तिनचक्षुषि तस्यसूर्यापेक्षत्वात् नापिमनसितस्यापिघटादौचक्षुराद्यपेक्षत्वात् अतःसुस्थितमिदंस्वप्रकाशत्वलक्षणं अस्यलक्षणस्यबुद्ध्यादिष्वपिसद्भावंवारयितुंतेषामपिबाह्यापेक्षत्वमाह द्वादशस्त्वित्यादिना ॥ १०२ ॥ संशयपूर्वेषुबुद्धिःस्वकार्येनिश्चयेकर्तव्येस्वस्माद्बाह्यंसंशयात्मकंमनोऽपेक्षतेइत्यर्थः व्यवस्यतिनिश्चिनोतिभूतेंद्रियमनांस्यपेक्ष्यबुद्धेर्द्वादशत्वं बुद्धिद्रव्यस्योपादानंसत्त्वं तस्यरजस्तमोभ्यामत्यंताभिभवेमध्यत्वंकिंचिदभिभवेमहत्त्वं तस्याल्पत्वादिकंदेहात्मकर्त्रात्मासंगचिदात्मादिनिश्चयद्वारानुमीयतेज्ञायते अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ ३ ॥ अहंकर्तेति येनसत्वेनअहंकर्ताममायंनिश्चयइतिमन्यतेसतत्रसत्त्वेचतुर्दशोगुणः सत्त्वमपेक्ष्यबुद्धिनिश्चयप्रकाशकेऽहमर्थेपिबाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणंस्वप्रकाशत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कलाःप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नंअन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामचेतिश्रुत्युक्ताःषोडशतासांसमूहस्यसामग्र्यंवासनात्मकंजगदहंकर्तर्यस्ति यथोक्तंवासिष्ठे यत्राहंत्वंजगत्तत्रपूर्वमागत्यतिष्ठति त्रसरेणूदरेपींद्रोह्यपश्यद्भुवनत्रयमिति वासनाप्यहंकारद्वारास्वकार्यंजगत्प्रकाशयतीतिनस्वप्रकाश्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुणइति तत्रवासनायांतदुपादानभूतोगुणः त्रिगुणात्मत्वात्संघातइवजगदंकुरबीजभूतोऽविद्यासंज्ञकोगुणःषोडशोस्ति सुषुप्ताख्यंतमोऽज्ञानंयद्वीजंस्वप्नबोधयोरितिस्मृतेःसौषुप्ताज्ञानस्यसंहतत्वेनाभासमानत्वा
त्संघातेपिलौकिकानुभवापेक्षा संहतत्वविवक्षयाइवशब्दः तत्रअकस्मादपरित्यक्तपूर्वापरविचारणं यदादानंपदार्थस्यवासनासाप्रकीर्तितेतिवासिष्ठोक्तोक्तलक्षणवासनाद्वारासौषुप्ताविद्यापिअहमर्थंजनय
तीतिनतस्यामपिबाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वमस्तीतिनासावपिस्वप्रकाशा तथायस्मिन्षोडशेसौषुप्ताज्ञानेप्रकृतिःमायाव्यक्तिस्तत्प्रकाशाइत्येतौद्वौगुणौआश्रितौकल्पितरजतेइवशुक्तीइदमंशः मायाशबलेब्रह्मण्ये
वसौषुप्ताज्ञानमध्यस्तमित्यर्थः अतएवसौषुप्तंप्रकृत्यतदीयपारमार्थिकरूपापेक्षयाएषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञइत्यादिमांडूक्येतस्येश्वरत्वंसमाम्नातं विवक्षाभेदाज्जीवमप्येनंवदंति यदाहुर्बाह्याअपिजीवस्यदेहाभिमा
नलयेसार्वज्ञ्यमस्तीति मणिहुतवहतारासोमसूर्यादयोपिक्षितिविषयमिहाल्पंबाह्यमुद्योतयंति सहजलयसमुत्थंद्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपिसूक्ष्मस्थूलभेदंक्रमेणेति एतयोश्चप्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वंदृश्यत्वादेव
तथाहि दर्पणेनमुखमिवप्रकृत्याचिदात्मादृश्यतेचंद्रेणराहुरिवचिदात्मनाप्रकृतिःप्रकाश्यते अतोयद्यस्यसाधकंतत्तत्आंतरमित्यनुगमात् एतयोःपरस्परापेक्षयाबाह्यत्वात् स्वस्वकार्यप्रकाशेपरस्परापेक्षत्वाच्च

गुणस्त्वेवापरस्तत्रसंघातइवषोडशः ॥ प्रकृतिर्व्यक्तिरित्येतौगुणौयस्मिन्समाश्रितौ ॥ ६ ॥ सुखासुखेजरामृत्यूलाभालाभौप्रियाप्रिये ॥ इतिचैकोनविंशोयं
द्वंद्वयोगइतिस्मृतः ॥ ७ ॥ ऊर्ध्वंचैकोनविंशत्याकालोनामापरोगुणः ॥ इतीमंविद्धिविंशत्याभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ ८ ॥ विंशकश्चैषसंघातोमहाभूतानिपंचच ॥
सदसद्भावयोगौतुगुणावन्यौप्रकाशकौ ॥ ९ ॥ इत्येवंविंशकश्चैवगुणाःसप्तचयेस्मृताः ॥ विधिःशुक्रंबलंचेतित्रयएतेगुणाःपरे ॥ १० ॥ विंशतिर्दशचैवंहिगुणाः
संख्यानतःस्मृताः ॥ समग्रायत्रवर्ततेतच्छरीरमितिस्मृतं ॥ ११ ॥ अव्यक्तंप्रकृतिंत्वासांकलानांकश्चिदिच्छति ॥ व्यक्तंचासांतथाचान्यःस्थूलदर्शीप्रपश्यति ॥
॥ १२ ॥ अव्यक्तंयदिवाव्यक्तंद्वयीमथचतुष्टयीं ॥ प्रकृतिंसर्वभूतानांपश्यंत्यध्यात्मचिंतकाः ॥ ११३ ॥

नद्वयोरपिबाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणंस्वप्रकाशकत्वमस्तीतिप्रकृतेर्निष्कृष्टश्चेतनःस्वप्रकाशइतिभावः ॥ ६ ॥ तत्रप्रकृतिकार्यमाह सुखेति ॥ ७ ॥ व्यक्तिकार्यमाह ऊर्ध्वमिति कालःअविद्याख्यःषोडशो
गुणउक्तः तदुपाधिर्जीवःकालसंज्ञः तस्यसदसद्वासनामयत्वात्कृतत्रेतादिकालरूपत्वंप्रागुक्तंनप्रस्मर्तव्यं विंशत्यासंख्यातं ॥ ८ ॥ महाभूतानिदेहारंभकांशव्यतिरिक्तानि सद्भावयोगःइहघटोस्तीत्यादिर्व्यपदे
शः असद्भावयोगःइहघटोनास्तीत्यादिर्व्यपदेशः यद्वाप्रमाभ्रमविषयौसदसद्भावयोगौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ विधिःवासनाबीजभूतौधर्माधर्मौ शुक्रंवासनोद्बोधकःसंस्कारः बलंवासनाविषयप्राप्त्यनुकूलोयत्नः
संघातधर्मत्वेनएतेषांपृथग्ग्रहणं ॥ १० ॥ विंशतिर्दशचेतित्रिंशत्संघातःशरीरं ॥ ११ ॥ अस्यत्रिंशकस्योत्पत्तौमतांतराण्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तंप्रधानं प्रकृतिमुपादानं कलानांत्रिंशत्संख्यानां कश्चि
न्निरीश्वरसांख्यः व्यक्तंपरमाणवः चकारात्अव्यक्तंकालादृष्टेश्वरादि स्थूलदर्शीकणादादिः ॥ १२ ॥ अव्यक्तंकापिलाः व्यक्तंचतुर्विधाःपरमाणवएवेतिचार्वाकाः द्वयींकाणादाः चतुष्टयींव्यवहारेस्वय
मभ्युपगतांजीवेशौस्वस्योपाधियुतौपश्यंतिवृत्त्याविषयीकुर्वंति इदंसर्वमप्यस्माकमध्यात्मविदामविरुद्धं व्यावहारिकेष्वर्थेष्वतात्विकेषुनातीवाभिनिवेष्टव्यमित्याशयः ॥ ११३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कतर्त्त्वभिनिवेष्टव्यमतआह येयमिति इयमितिप्रत्यक्षेनाभिनीयदर्शयति प्रकृतिरधिष्ठानमात्रत्वेनोपादानं अव्यक्तात्रिंशकवत्दर्श्यानगृहीता अदृष्टोदृष्टेत्यादिश्रुतेर्वाङ्मनसातीतत्वात् कलाभिरुक्ताभिरेवत्रिंशत्संख्याभिः इत्थंभावेतृतीया माययाकलात्मनाव्यक्ततांदृश्यतांगतेत्यर्थः याचनिष्कलाबाह्यानपेक्षप्रकाशकतयासूर्यवत्त्रिंशकादन्यास्वयंज्योतिःसैवत्वंचाहंचान्येचस्मः सर्वेषांप्रत्यग्भूतआत्मेत्यर्थः घटमणिकम*ल्लिकाद्याकाशानामिवोपाधिप्रतिसंधानमंतरेणभेदस्याविभाव्यमानत्वात्सर्वेषामस्माकंतन्मात्रत्वमितिभावः नन्वस्यापिमुकुरमुखवद्बाह्यापेक्षप्रकाशत्वमुक्तं न प्रतिबिंबस्यैवस्वप्रकाशोनत्वस्येतिदिक् ॥ १४ ॥ एवंचिदंशाभिप्रायेणकासीत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमुक्त्वाजडांशाभिप्रायेणापितामाह बिंद्विति बिंदुन्यासोरेतःसेकःततःशुक्रशोणितसंयोगाद्भवंतिताः निपातेनमिश्रणेन कललंपरस्पराविविक्तं ॥

येयंप्रकृतिरव्यक्ताकलाभिर्व्यक्ततांगता ॥ अहंचत्वंचराजेंद्रयेचाप्यन्येशरीरिणः ॥ १४॥ बिंदुन्यासादयोवस्थाःशुक्रशोणितसंभवाः॥ यासामेवनिपातेनकललंनामजायते ॥ १५ ॥ कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिःपेशीचबुद्बुदात्स्मृता ॥ पेश्यास्त्वंगाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणिचांगतः ॥ १६ ॥ संपूर्णेनवमेमासिजंतोर्जातस्यमैथिल ॥ जायतेनामरूपत्वंस्त्रीपुमान्वेतिलिंगतः ॥ १७॥ जातमात्रंतुतद्रूपंदृष्ट्वाताघ्रनखांगुलि ॥ कौमाररूपमापन्नंरूपतोनोपलभ्यते ॥ १८ ॥ कौमाराद्यौवनंचापिस्थाविर्यंचापियौवनात् ॥ अनेनक्रमयोगेनपूर्वंपूर्वंनलभ्यते ॥ १९॥ कलानांपृथगर्थानांप्रतिभेदःक्षणेक्षणे ॥ वर्त्ततेसर्वभूतेषुसौक्ष्म्यात्तुनविभाव्यते ॥ २० ॥ नचैषामत्ययोराजन्लक्ष्यतेप्रभवोनच ॥ अवस्थायामवस्थायांदीपस्येवार्चिषोगतिः ॥ २१ ॥ तस्याप्येवंप्रभावस्यसदश्वस्येवधावतः ॥ अजस्रंसर्वलोकस्यकःकुतोवानवाकुतः ॥ २२ ॥ कस्येदंकस्यवानेदंकुतोवेदंनवाकुतः ॥ संबंधःकोस्तिभूतानांस्वैरप्यवयवैरिह ॥ २३ ॥ यथादित्यान्मणेश्चापिवीरुद्भ्यश्चैवपावकः ॥ जायंत्येवंसमुदयात्कलानामिवजंतवः ॥ २४ ॥ आत्मन्येवात्मनात्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनात्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किंनपश्यसि ॥ २५ ॥ यद्यात्मनिपरस्मिंश्चसमतामध्यवस्यसि ॥ अथमांकासिकस्येतिकिमर्थमनुपृच्छसि ॥ २६ ॥ इदंमेस्यादिदंनेतिद्वंद्वैर्मुक्तस्यमैथिल ॥ कासिकस्यकुतोवेतिवचनैःकिंप्रयोजनं ॥ २७ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कलानांपरिणामवतीनांपृथगर्थानांरूपादिप्रकाशार्थानांप्रतिभेदोरूपभेदः ॥ २० ॥ सौक्ष्म्यादित्येवविवृणोति नचेति ॥ २१ ॥ एवंपरिणामभेदात्द्रव्यभेदमुपेत्यप्रश्नोत्तरक्षणयोर्देहभेदात्कासिकस्यासीतिप्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वादेहस्यानित्यत्वादपितदयोगमाह तस्येति ॥ २२ ॥ २३ ॥ आदित्यात्सूर्यकांतेन मणेर्लोहसंबंधात् वीरुद्भ्योमंथनादिना कलानांसमुदयात् इवशब्दोनर्थकःपादपूरणार्थः ॥ २४ ॥ आत्मनीतिसार्धश्लोकः आत्मनिदेहे आत्मानंदेहं आत्मानंनिष्कलं देहात्मवन्निष्कलात्मानमपियद्यसंदिग्धंपश्यसितर्हिब्रह्मविष्ठस्त्वं ऐकात्म्यविच्चात् अन्यस्मिन्नपिदेहेनिष्कलमेवकुतोनपश्यसीत्यर्थः देहात्मज्ञानवत्ज्ञानंदेहात्मज्ञानबाधकं ज्ञानंयस्यभवेदत्रसनेच्छन्नपिमुच्यतइतिदेहज्ञानदृष्टांतःशुद्धज्ञानेस्तितमज्ञात्वाकेचिदिहमध्यममर्धंनपठंति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

* मल्लिकातृणशून्येपिमीनमृत्पात्रभेदयोरितिमेदिनी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतवान्उचितक्रियावान् भावेनिष्ठा ॥ २८ ॥ धर्मोर्थःकामइत्यसंकीर्णास्त्रयः धर्मार्थयोर्धर्मकामयोःकामार्थयोश्चेतिसंकीर्णाद्विकास्त्रयःधर्मार्थकामानांत्रिसंकीर्णस्त्रिकएकइतिसप्तधा त्रिवर्गासक्तोनमुच्य तइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अविरक्तस्यअपथ्यशीलस्य ॥३१॥ तानीति संगस्थानानिस्त्र्यादीनिआत्मन्येवःसंपश्येत्नतुबहिः आत्मक्रीडआत्मरतिश्चयःसएवमुक्तइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वंगेषुशयनोपभो गभोजनाच्छादनेषुप्रवृत्तानिसंगस्थानानिपृथिव्यादीनि ॥ ३३ ॥ यदुक्तंप्रवेशस्तेकृतःकेनममराज्येपुरेपिवेतितत्रतवपुरादिनासंबंधएवनास्तीत्याह यइमामिति पृथ्वीपतिःपुरेस्तीतिपृथ्वीव्यर्थापुरेशोगृहेस्ती

रिपौमित्रेथमध्यस्थेविजयेसंधिविग्रहे॥ कृतवान्योमहीपालःकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणं ॥ २८ ॥ त्रिवर्गसप्तधाव्यक्तंयोनवेदेहकर्मसु ॥ संगवान्यस्त्रिवर्गेणकिंत स्मिन्मुक्तलक्षणं ॥२९॥ प्रियेवाप्यप्रियेवापिदुर्बलेबलवत्यपि ॥ यस्यनास्तिसमंचक्षुःकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणं ॥३०॥ तदयुक्तस्यतेमोक्षेयोभिमानोभवेन्नृप ॥ सु हृद्भिःसन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्येवभेषजं ॥ ३१ ॥ तानितानितुसंचिंत्यसंगस्थानान्यरिंदम ॥ आत्मनात्मनिसंपश्येत्किमन्यन्मुक्तलक्षणं ॥ ३२ ॥ इमान्यन्यानि सूक्ष्माणिमोक्षमाश्रित्यकानिचित् ॥ चतुरंगप्रवृत्तानिसंगस्थानानिमेशृणु ॥ ३३ ॥ यइमांपृथिवींकृत्स्नामेकच्छत्रांप्रशास्तिह ॥ एकएवसवैराजापुरमध्याव सत्युत ॥ ३४ ॥ तत्पुरेचैकमेवास्यगृहंयदधितिष्ठति ॥ गृहेशयनमप्येकंनिशायांयत्रलीयते ॥ ३५ ॥ शय्यार्धंतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति ॥ तदनेनप्रसंगे नफलेनैवेहयुज्यते ॥३६॥ एवमेवोपभोगेषुभोजनाच्छादनेषुच ॥ गुणेषुपरिमेयेषुनिग्रहानुग्रहंप्रति ॥३७॥ परतंत्रःसदाराजास्वल्पेष्वपिप्रसज्जते ॥ संधिविग्र हयोगेचकुतोराज्ञःस्वतंत्रता ॥ ३८ ॥ स्त्रीषुक्रीडाविहारेषुनित्यमस्यास्वतंत्रता ॥ मंत्रेचामात्यसमितौकुतस्तस्यस्वतंत्रता ॥ ३९ ॥ यदात्वाज्ञापयत्यन्यांस्तत्रा स्योक्तास्वतंत्रता ॥ अवशःकार्यतेतत्रतस्मिंस्तस्मिन्क्षणेस्थितः ॥४०॥ स्वप्नकामोनलभतेस्वप्तुंकार्यार्थिभिर्जनैः ॥ शयनेचाप्यनुज्ञातःसुप्तउत्थाप्यतेवशः ॥४१॥ स्नाह्यालभपिबप्राशजुहुध्यग्नीन्यजेत्यपि ॥ ब्रवीहिशृणुचापीतिविवशःकार्यतेपरैः ॥४२॥ अभिगम्याभिगम्यैवंयाचंतेसततंनराः ॥ नचाप्युत्सहतेदातुं वित्तरक्षीमहाजनान् ॥ ४३ ॥ दानेकोषक्षयोप्यस्यवैरंचास्यप्रयच्छतः ॥ क्षणेनास्योपवर्त्तंतेदोषावैराग्यकारकाः ॥ ४४ ॥ प्राज्ञान्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थान पिशंकते ॥ भयमप्यभयेराज्ञोयैश्चनित्यमुपास्यते ॥ ४५ ॥ तथाचैतेप्रदुष्यंतिराजन्येकीर्त्तितामया ॥ तथैवास्यभयंतेभ्योजायतेपश्ययादृशं ॥ ४६ ॥

तिपुरंव्यर्थंगृहेशोपिमंचेस्तीतिगृहंव्यर्थंमंचस्थोप्येकदेशेस्तीतितदीयप्रदेशांतरंव्यर्थं अल्पेनैवनिर्वाहसिद्धेरधिकेममतामोहमात्रं यथोक्तं गोशतादपिगोक्षीरंप्रस्थंधान्यशतादपि प्रासादादपिखट्वार्धंशेषाःपर विभूतयइति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंराज्येदुःखान्युक्त्वायत्तत्रसुखंतत्सर्वेषामप्यस्तीत्याह स्वेस्वेइति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राज्याभिमानेतापोधिकइत्याह हतइति ॥ ४९ ॥ अमुक्तःनित्यसंबद्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कइति प्राप्यकोभि पद्येतनकोपीत्यर्थः अतउपशममेवलभेत्प्राप्नुयात् ॥ ५३ ॥ त्रिदंडविष्टंभोयथान्योन्याश्रयेणतिष्ठतिएवंमित्रादयःसप्त नात्रतेषांप्रधानगुणभावोस्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तत्रउदयावृद्धिक्षयस्थानाख्या

सर्वःस्वेस्वेगृहेराजासर्वःस्वेस्वेगृहेगृही ॥ निग्रहानुग्रहान्कुर्वंस्तुल्योजनकराजभिः ॥ ४७॥ पुत्रादारास्तथैवात्माकोशोमित्राणिसंचयाः ॥ परैःसाधारणाह्येतेतै स्तैरेवास्यहेतुभिः ॥ ४८ ॥ हतोदेशःपुरंदग्धंप्रधानःकुंजरोमृतः ॥ लोकसाधारणेष्वेषुमिथ्याज्ञानेनतप्यते ॥ ४९॥ अमुक्तोमानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषभयोद्भवैः ॥ शिरोरोगादिभीरोगैस्तथैवाभिनियंतृभिः ॥ ५० ॥ द्वंद्वैस्तैस्तैरुपहतःसर्वतःपरिशंकितः ॥ बहुप्रत्यर्थिकंराज्यमुपास्तेगणयन्निशाः ॥ ५१ ॥ तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारवत् ॥ तृणाग्निज्वलनप्रख्यंफेनबुद्बुदसंनिभं ॥ ५२ ॥ कोराज्यमभिपद्येतप्राप्यचोपशमंलभेत् ॥ ममेदमितियच्चेदंपुरंराष्ट्रंचमन्यसे ॥ ५३ ॥ ब लंकोशममात्याश्चकस्यैतानिनवानृप ॥ मित्रामात्यपुरंराष्ट्रंदंडःकोशोमहीपतिः ॥ ५४ ॥ सप्तांगस्यास्यराज्यस्यत्रिदंडस्येवतिष्ठतः ॥ अन्योन्यगुणयुक्तस्यकः केनगुणतोधिकः ॥ ५५ ॥ तेषुतेषुहिकालेषुतत्तदंगंविशिष्यते ॥ येनयत्सिध्यतेकार्यंतत्प्राधान्यायकल्पते ॥ ५६ ॥ सप्तांगश्चैवसंघातस्त्रयश्चान्येनृपोत्तम ॥ सं भूयदशवर्गोयंभुंक्तेराज्यंहिराजवत् ॥ यश्चराजामहोत्साहःक्षत्रधर्मरतोभवेत् ॥ ५७॥ सतुष्येद्दशभागेनततस्त्वन्योदशावरैः ॥ नास्त्यसाधारणोराजानास्तिरा ज्यमराजकं ॥ ५८ ॥ राज्येऽसतिकुतोधर्मोधर्मेऽसतिकुतःपरं ॥ योप्यत्रपरमोधर्मःपवित्रंराजराज्ययोः ॥ ५९ ॥ पृथिवीदक्षिणायस्यसोश्वमेधोनयुज्यते ॥ सा हमेतानिकर्माणिराजदुःखानिमैथिल ॥ ६० ॥ समर्थाशतशोवक्तुमथवापिसहस्रशः ॥ स्वदेहेनाभिषंगोमेकुतःपरपरिग्रहे ॥ ६१ ॥ नमामेवंविधांयुक्तामीदृ शंवक्तुमर्हसि ॥ ननुनामत्वयामोक्षःकृत्स्नःपंचशिखाच्छ्रुतः ॥ ६२ ॥ सोपायःसोपनिषदःसोपासंगःसनिश्चयः ॥ तस्यतेमुक्तसंगस्यपाशानाक्रम्यतिष्ठतः ॥ छत्रादिषुविशेषेषुपुनःसंगःकथंनृप ॥ श्रुतंतेनश्रुतंमन्येमृषावापिश्रुतंश्रुतं ॥ ६४ ॥

नीतिशास्त्रोक्ताः ॥ ५६ ॥ संभूयेति तथाऽचेतनःकोशःस्वपुष्ट्यैमित्रादीन्भुंक्तेएवंमित्रादयोपिकोशमितिजडयोरेवोपकार्योपकारकभावोनतुजडाजडयोः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ असतीतिच्छेदः परंमोक्षसुखं ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ईदृशंसत्वसंबंधेनसंकरकर्तृत्वं ॥ ६२ ॥ उपायोनिदिध्यासनं उपनिषत्श्रवणमननेउपासंगोध्यानांगानियमादीनि निश्चयस्तद्धेतुर्ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः पाशानाक्रम्यकामादीन् जित्वा ॥ ६३ ॥ श्रुतंशास्त्रंतेत्वयानश्रुतंनज्ञातंमृषादंभेन ॥ ६४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रुतसंकाशंशास्त्राभासरूपंश्रुतंशास्त्रंत्वयाश्रुतंआकर्णितं संज्ञासुवाचारंभणंविकरोनामधेयमितिश्रुतेर्नाममात्रासुसंपत्सु॥ ६ ५॥ ६ ६॥ ६ ७॥ शून्यंबोधशून्यंतवबुद्धिसत्वमितिभावः शून्यागारेवासश्वसंन्यासिनांध
र्मइतिनममकश्चिद्दोषोस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मोक्षवार्त्तिकःवार्त्तामात्राभिज्ञोनतुमुक्तः ॥ ७४ ॥ मुक्तत्वेहिमाकृथावर्णसंकरमित्युक्तिरयुक्तेत्याह नहीति एकत्वंचिदात्मनः
पृथक्त्वंपुंप्रकृत्योःभावआत्मा अभावस्तुच्छरूपत्वात्प्रकृतिः अनयोःसमायोगेवर्णसंकरोनह्यस्ति ॥७५॥ कथंतर्हिवर्णसंकरोनिंद्यतइत्याशंक्यवर्णाश्रमाभिमानवशादित्याह वर्णाश्रमाइति अपृथक्त्विनःपृथक्त्वं

अथवाश्रुतसंकाशंश्रुतमन्यच्छ्रुतंत्वया॥ अथापीमासुसंज्ञासुलौकिकीषुप्रतिष्ठसे॥६५॥ अभिषंगावरोधाभ्यांबद्धस्त्वंप्राकृतोयथा॥ सत्वेनानुप्रवेशोहियो
यंत्वयिकृतोमया॥ ६६॥ किंतवापकृतंतत्रयदिमुक्तोसिसर्वशः॥ नियमोह्येषुवर्णेषुयतीनांशून्यवासिता॥ ६७॥ शून्यमावेशयंत्याचमयाकिंकस्यदूषितं॥
नपाणिभ्यांनबाहुभ्यांपादोरुभ्यांनचानघ॥६८॥ नगात्रावयवैरन्यैःस्पृशामित्वांनराधिप॥ कुलेमहतिजातेनह्रीमतादीर्घदर्शिना॥ नैतत्सदसिवक्तव्यंसद्वा
ऽसद्वामिथःकृतं॥ ६९ ॥ ब्राह्मणागुरवश्चेमेतथामान्यागुरूत्तमाः ॥ त्वंचाथगुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवं ॥ ७०॥ तदेवमनुसंदृश्यवाच्यावाच्यंपरीक्षता ॥
स्त्रीपुंसोःसमवायोयंत्वयावाच्योनसंसदि॥ ७१ ॥ यथापुष्करपर्णस्थंजलंतत्पर्णमस्पृशत् ॥ तिष्ठत्यस्पृशतीतद्वत्त्वयिवत्स्यामिमैथिल॥७२॥ यदिचाह्यस्पृशं
त्यामेस्पर्शंजानासिकंचन॥ ज्ञानंकृतमबीजंतेकथंतेनेहभिक्षुणा ॥ ७३॥ सगार्हस्थ्याच्च्युतश्चत्वंमोक्षंचानाप्यदुर्विदं॥ उभयोरंतरालेवैवर्त्तसेमोक्षवार्त्तिकः
॥ ७४॥ नहिमुक्तस्यमुक्तेनज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः॥ भावाभावसमायोगेजायतेवर्णसंकरः॥ ७५॥ वर्णाश्रमाःपृथक्त्वेनदृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः॥ नान्यदन्यदिति
ज्ञात्वानान्यदन्यत्रवर्त्तते॥७६॥ पाणौकुंडंतथाकुंडेपयःपयसिमक्षिका॥आश्रिताश्रययोगेनपृथक्त्वेनाश्रिताःपुनः॥७७॥ नतुकुंडेपयोभावःपयश्चापिनमक्षि
का॥ स्वयमेवाप्नुवंत्येतेभावानतुपराश्रयं॥७८॥ पृथक्त्वादाश्रमाणांचवर्णान्यत्वेतथैवच॥ परस्परपृथक्त्वाच्चकथंतेवर्णसंकरः॥७९॥ नास्मिवर्णोत्तमाजात्या
नवैश्यानावरातथा॥तवराजन्सवर्णास्मिशुद्धयोनिरविप्लुता॥८०॥प्रधानोनामराजर्षिर्व्यक्तंतेश्रोत्रमागतः॥ कुलेतस्यसमुत्पन्नांसुलभांनामविद्धिमां॥८१॥

पुंप्रकृत्योर्विवेकस्तदस्यास्तीतिपृथक्त्वीतदन्यस्य अतएवपृथक्त्वेननानात्वेनवर्णाश्रमाःयस्यभांति दृष्टाअर्थायेनसः जगतःपृथक्त्वंमन्वानस्यैतद्दृष्ट्याव्यभिचारात्वर्णसंकरइत्यर्थः यदात्वेवंजानातिअन्यत्श
रीरंअन्यत्आत्मानभवतिइतितदाज्ञात्वाएतदेवापरोक्षीकृत्यस्थितायाःममअन्यत्सत्वंअन्यत्रत्वयिनवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ७६ ॥ पाणिकुंडादयःएकदेशस्थाअपिपरस्परंनसंकीर्यंतेकुसरान्नवदेकलोलीभावंनग
च्छंतिएवमाश्रमाणांवर्णानांचआत्मनःसकाशात्तेतवब्रह्मिष्ठस्यपृथक्त्वात्कथंवर्णसंकरइतिश्लोकत्रयार्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रोणादयःपर्वताःममपूर्वेषांसत्रेषुमघवतासहचिताःचयनेइष्टकास्थाने निवेशिताइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तस्मिन्विख्यातप्रभावेकुलेविनीतागुरुभिःशिक्षिता मद्विधेभर्तर्यसतिअप्राप्तेसतिनैष्ठिकंब्रह्मचर्यमेवाश्रित्य संन्यासंकृतवत्यस्मीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ सत्रप्रतिच्छन्नाकपटसंन्यासिनी ॥ ८४ ॥८५॥८६॥ स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्येवर्गस्थास्वपक्षेपक्षपातेनस्थितासतीनाहंब्रवीमिअपितुत्वद्धितार्थंब्रवीमीतिभावः ननुज्ञातत त्त्वस्यमेकिंत्वदीयैर्वाक्यैरित्याशंक्याह मुक्तइति नकारोभिन्नक्रमः योनव्यायच्छतेमल्लवत्स्वजयार्थंव्यायामंवादश्रमंनकरोतियश्चशांतौब्रह्मणिशाम्यतिसमुक्तः अतस्तवतत्त्वज्ञस्यापिआदरेणमद्वाक्यश्रव णंयुक्तमितिभावः ॥ ८७ ॥ स्वस्यग्रामैकरात्रवासित्वंद्योतयति यथेति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ हेतुमंतियुक्तिमंति अर्थवंतिप्रयोजनवंति नाधिजगौनाधिगतवान् उत्तरंवक्तुंनसमर्थोबभूवेत्यर्थः एतेनगार्हस्थ्येमु

द्रोणश्चशतशृंगश्चचक्रद्वारश्चपर्वतः॥ ममसत्रेषुपूर्वेषांचितामघवतासह॥ ८२ ॥ साहंतस्मिन्कुलेजाताभर्तर्यसतिमद्विधे ॥ विनीतामोक्षधर्मेषुचराम्येकामु निव्रतं॥ ८३ ॥ नास्मिसत्रप्रतिच्छन्नानपरस्वापहारिणी॥ नधर्मसंकरकरीस्वधर्मेस्मिधृतव्रता ॥ ८४ ॥ नास्थिरास्वप्रतिज्ञायांनासमीक्ष्यप्रवादिनी॥ नास मीक्ष्यागताचेहत्वत्सकाशंजनाधिप॥ ८५ ॥ मोक्षेतेभावितांबुद्धिंश्रुत्वाहंकुशलैषिणी॥ तवमोक्षस्यचाप्यस्यजिज्ञासार्थमिहागता ॥ ८६ ॥ नवर्गस्थाब्रवी म्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः॥ मुक्तोव्यायच्छतेयश्चशांतौयश्चनशाम्यति॥ ८७॥ यथाशून्येपुरागारेभिक्षुरेकांनिशांवसेत् ॥ तथाहंत्वच्छरीरेस्मिन्निमांवत्स्यामि शर्वरीं॥ ८८ ॥ साहंमानप्रदानेनवागातिथ्येनचार्चिता॥ सुप्तासुशरणंप्रीताश्वोगमिष्यामिमैथिल॥ ८९ ॥ भीष्मउवाच इत्येतानिसवाक्यानिहेतुमं त्यर्थवंतिच॥श्रुत्वानाधिजगौराजाकिंचिदन्यदतःपरं॥ १९०॥ इतिश्रीम०शांति०मोक्ष०प०सुलभाजनकसंवादेविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३२०॥ युधिष्ठिरउवाच कथंनिर्वेदमापन्नःशुकोवैयासकिःपुरा॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे॥ १ ॥ अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानांनिश्चयंबुद्धिनिश्चयं॥ वक्तुमर्ह सिकौरव्यदेवस्याजस्ययाकृतिः॥ २ ॥

क्तिर्दुर्लभाऽतःसंन्यासएवश्रेयानितिसुलभामतमेवसिद्धांतइतिदर्शितं ॥ १९० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०नै०भा०विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥ ॥ ५ ॥ संन्यास स्यश्रैष्ठ्यमुक्त्वातद्धर्मान्शुकचरितेनैवदर्शयतिप्रश्नोत्तरमुखेन कथमित्यादिना निर्वेदंवैराग्यंसंन्यासेमुख्यंविशेषणं यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिश्रुतेः ॥ १ ॥ अव्यक्तंकारणंव्यक्तंकार्यं तत्त्वंतयोरनारो पितरूपंब्रह्मतेषांनिश्चयं अजस्यनारायणस्यकृतिर्लीला आकृतिरितिच्छेदेसगुणंरूपं अत्रप्रथमस्यप्रश्नस्योत्तरंशुकोत्पत्तिरितरयोरुत्तरंशेषग्रंथइतिविभागः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वाध्यायंपितृपितामहपरंपरयापरिगृहीतंवेदभागंअध्याप्यशब्दतोर्थतश्चग्राहयित्वातत्रानधिगतान्शाखांतरीयानर्थानन्वशात्अनुशासितवान् नचअध्याप्येतिशब्दतएवस्वाध्यायग्रहणमुच्यते नत्वर्थतोपि चैत्रोयमधीतइत्यक्षरोच्चारणमात्रेऽधीतिशब्दप्रयोगादितिवाच्यं अध्ययनविधेर्वाक्योपक्रमेणोक्तार्थस्यदर्शितत्वात् तथाहि यस्त्विल्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति यदींशृणोत्यलकंशृणोति नहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामिति तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यइतिसुकृतमार्गाज्ञानेवेदस्यश्रवणग्रहणेनिष्फलेइत्युक्त्वाविधीयमानस्याध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंततावसीयते अयंमंत्रःप्रागेवव्याख्यातः काव्यमधीतेपा

भीष्मउवाच प्राकृतेनसुवृत्तेनचरंतमकुतोभयं॥ अध्याप्यकृत्स्नंस्वाध्यायमन्वशाद्वैपितासुतं॥ ३॥ व्यासउवाच धर्मंपुत्रनिषेवस्वसुतीक्ष्णौचहिमा
तपौ॥ क्षुत्पिपासेचवायुंचजयनित्यंजितेंद्रियः॥ ४॥ सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयांदमंतपः॥ अहिंसांचानृशंस्यंचविधिवत्परिपालय॥ ५॥ सत्येतिष्ठरतोधर्मे
हित्वासर्वमनार्जवं॥ देवतातिथिशेषेणयात्रांप्राणस्यसंलिह॥ ६॥ फेनमात्रोपमेदेहेजीवेशकुनिवत्स्थिते॥ अनित्येप्रियसंवासेकथंस्वपिषिपुत्रक॥ ७॥ अ
प्रमत्तेषुजाग्रत्सुनित्ययुक्तेषुशत्रुषु॥ अंतरंलिप्समानेषुबालस्त्वंनावबुध्यसे॥ ८॥ अहःसुगण्यमानेषुक्षीयमाणेतथायुषि ॥ जीवितेलिख्यमानेचकिमुत्थाय
नधावसि॥ ९॥ ऐहलौकिकमीहंतेमांसशोणितवर्धनं॥ पारलौकिककार्येषुप्रसुप्ताभृशनास्तिकाः॥ १०॥ धर्मायये ऽभ्यसूयंतिबुद्धिमोहान्वितानराः॥ अपथाग
च्छतांतेषामनुयातापिपीड्यते॥ ११॥ येतुतुष्टाःश्रुतिपरामहात्मानोमहाबलाः॥ धर्म्यंपंथानमारूढास्तानुपास्स्वचपृच्छच॥ १२॥ उपधार्यमतंतेषांबुधानांधर्म
दर्शिनां॥ नियच्छपरयाबुद्ध्याचित्तमुत्पथगामिवै॥ १३॥ आद्यकालिकयाबुद्ध्यादूरेश्वइतिनिर्भयाः॥ सर्वभक्ष्यानपश्यंतिकर्मभूमिमचेतसः॥ १४॥ धर्म
निःश्रेणिमास्थायकिंचित्किंचित्समारुह॥ कोषकारवदात्मानंवेष्टयन्नानुबुध्यसे॥ १५॥ नास्तिकंभिन्नमर्यादंकूलपातमिवस्थितं॥ वामतःकुरुविस्रब्धोनरं
वेणुमिवोत्धृतं॥ १६॥ कामंक्रोधंचमृत्युंचपंचेंद्रियजलांनदीं॥ नावंधृतिमयींकृत्वाजन्मदुर्गाणिसंतर॥ १७॥ मृत्युनाभ्याहतेलोकेजरयापरिपीडिते॥ अमो
घासुपतंतीषुधर्मपोतेनसंतर॥ १८॥

णिनीयमधीतेकाणादमधीतेइत्यर्थग्रहणेऽप्यधीतिप्रयोगदर्शनात्मैत्रोयमधीतइत्यक्षरमात्रोच्चारणेसगौणइतिमंतव्यं अन्यथाध्याप्यान्वशादितिक्रममात्रंविधीयेततच्चव्यर्थं आकांक्षितसमर्पणेतुवाक्यस्यार्थव त्त्वमितिदिक्॥ ३॥ ४॥ ५॥ संलिहस्पृश स्वाद्वस्वादुविवेकंमाकार्षीरित्यर्थः॥ ६॥ स्वपिषिपुरुषार्थसाधनेनप्रवर्तसे॥ ७॥ शत्रुषुकामादिषु अंतरंछिद्रं॥ ८॥ नधावसिदेवंगुरुंवाशरणंनयासि॥ ॥ ९॥ १०॥ अपथाअपथेन॥ ११॥ १२॥ १३॥ आद्यकालिकयावर्त्तमानमात्रदर्शिन्या॥ १४॥ १५॥ कूलपातंमहानदीपूरं॥ १६॥ धृतिःप्राणादिवेगधारणं योगइत्यर्थः॥ १७॥ अमोघासु आयुर्हरणेनसफलासुरात्रिषु धर्मपोतेनधर्मनौकया॥ १८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ संचिन्वानकंधनादिसंचयपरं ॥ २० ॥ अंधकारेसंसारे दीपोज्ञानं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संवास्यःछेत्तुंयोग्यःसंध्रास्यइतिपाठेउच्छेत्तुंयोग्यः संध्यांसइतिपाठेसंध्याद्वयमंसस्थानीयंयस्य शुक्लकृष्णौपक्षौ ॥ २५ ॥ चक्षुर्ज्ञानंपरप्रणेतृनेयं अंधवत्यदिनभवसीत्यर्थः परंपरलोकंआत्मानंवा ॥ २६ ॥ परिगतंप्राप्तंवेदनाशरीरंयमलोकेयातनाशरीरंयैस्तेतथाभूताभवंतीतिशेषः अधर्मकारणाभिःअधर्मक्रियाभिः ॥ २७ ॥ एतत्भयंश्रुत्वाभीतंराजानमाश्वासयति राजेति शुभाशुभस्यउत्तमाधमवर्णजातस्यसुकृतेप्रवर्तकत्वात् सुकृतिनांलोकान्दधातिधारयतेप्राप्नोतीत्यर्थः अनुपगतंनानायोनिसह

तिष्ठंतंचशयानंचमृत्युरन्वेषतेयदा ॥ निर्वृतिंलभतेकस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १९ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ २० ॥ क्रमशःसंचितशिखोधर्मबुद्धिमयोमहान् ॥ अंधकारेप्रवेष्टव्यंदीपोयत्नेनधार्यतां ॥ २१ ॥ संपतन्देहजालानिकदाचिदिहमानुषे ॥ ब्राह्मण्यंलभतेजंतुस्तत्पुत्रपरिपालय ॥ २२ ॥ ब्राह्मणस्यतुदेहोयंनकामार्थायजायते ॥ इहक्लेशायतपसेप्रेत्यत्वनुपमंसुखं ॥ २३ ॥ ब्राह्मण्यंबहुभिरवाप्यतेतपोभिस्तल्लब्ध्वानरतिपरेणहेलितव्यं ॥ स्वाध्यायेतपसिदमेचनित्ययुक्तःक्षेमार्थीकुशलपरःसदायतस्व ॥ २४ ॥ अव्यक्तप्रकृतिरयंकलाशरीरःसूक्ष्मात्माक्षणत्रुटिशोनिमेषरोमा ॥ संवास्यःसमबलशुक्लकृष्णनेत्रोमासांगोद्रवतिवयोहयोनराणां ॥ २५ ॥ तंदृष्ट्वाप्रस्तृतमजस्रमुग्रवेगंगच्छंतंसततमिहान्ववेक्षमाणं ॥ चक्षुस्तेयदिनपरप्रणेतृनेयंधर्मेतेभवतुमनःपरंनिशाम्य ॥ २६ ॥ येचात्रप्रचलितधर्मकामवृत्ताःक्रोशंतःसततमनिष्टसंप्रयोगाः ॥ क्लिश्यंतःपरिगतवेदनाशरीराबह्वीभिःसुभृशमधर्मकारणाभिः ॥ २७ ॥ राजासदाधर्मपरःशुभाशुभस्यगोप्तासमीक्ष्यसुकृतिनांदधातिलोकान् ॥ बहुविधमपिचरतिप्रविशतिसुखमनुपगतंनिरवद्यं ॥ २८ ॥ श्वानोभीषणकायाअयोमुखानिवयांसिबलगृध्रपक्षिणांचसंघाः ॥ नरकदनेरुधिरपागुरुवचननुदमुपरतंविशंत्यसंतः ॥ २९ ॥ मर्यादानियताःस्वयंभुवायइहेमाःप्रभिनत्तिदशगुणामनोनुगत्वात् ॥ निवसतिभृशमसुखंपितृविषयविपिनमवगाह्यसपापः ॥ ३० ॥ योलुब्धःसुभृशंप्रियानृतश्चमनुष्यःसततनिकृतिवंचनाभिरतिःस्यात् ॥ उपनिधिभिरसुखकृत्सपरमनिरयगोभृशमसुखमनुभवतिदुष्कृतकर्मा ॥ ३१ ॥

स्तेष्वप्राप्तंमोक्षं स्वर्गंमोक्षंवसाधुर्नृपःप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुद्रोहिणांदुर्गतिमाह श्वानइति नराणांकदनंयत्रतस्मिन्नरके रुधिरपाःकीटाः गुरूणांमातृपितृप्रभृतीनांवचनंनुदतिदूरीकरोतितंगुरुवचननुदं उपरतंमृतं ॥ २९ ॥ नियताःविहिताः स्वयंभुवावेदेन ब्रह्मस्वयंभुइतिश्रुतेः दशगुणाःदशविधाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिपंचविधिरूपाः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्यनिषेधरूपाश्चपंच पितृविषयेयमलोकेविपिनमसिपत्रवनंतदेवावगाह्यतत्रैवनिवसति ॥ ३० ॥ निकृतिर्नीचकर्मवंचनाचौर्यादि उपनिधिभिश्छलेन ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ नरकादुद्विजेदित्युक्त्वास्वर्गेपिनरज्येतेत्याह महापदानीत्यादिना ब्रह्मादीनांस्थानानिदृष्ट्वाकत्थसेधन्योहमितिश्लाघसेपरंतुब्रह्मनावेक्षसे मृत्युकारिकांजरां ॥ ३३ ॥ प्रयायतांप्रचल्यतांमोक्षमार्गे णप्रस्थातव्यं सुखस्यप्रमाथिसंविधीयतांप्रयत्यतां ॥ ३४ ॥ अंतकायअयतिसुखाय दारुणैःकृच्छ्रादितपोभिः ॥ ३५ ॥ यावत्जीवितहरणंनजायतेततःप्रागेवसांपरायिकंपरलोकहितंकुरुष्वेत्युत्तरेणसंबं

उष्णांवैतरणींमहानदीमवगाढोसिपत्रवनभिन्नगात्रः॥ परशुवनशयोनिपतितोवसतिचमहानिरयेभृशार्तः ॥ ३२ ॥ महापदानिकत्थसेनचाप्यवेक्षसेपरं॥ चिरस्यमृत्युकारिकामनागतांनबुध्यसे॥ ३३ ॥ प्रयायतांकिमास्यतेसमुत्थितंमहद्भयं॥ अतिप्रमाथिदारुणंसुखस्यसंविधीयतां ॥ ३४ ॥ पुरामृतःप्रणीयते यमस्यराजशासनात्॥ त्वमंतकायदारुणैःप्रयत्नमार्जवेकुरु॥ ३५॥ पुरासमूलबांधवंप्रभुर्हरत्यदुःखवित्॥ तवेहजीवितंयमोनचास्तितस्यवारकः ॥३६॥ पुराभिवातिमारुतोयमस्ययःपुरःसरः॥ पुरैकएवनीयसेकुरुष्वसांपरायिकं॥३७॥ पुरासहिक्कएवतेप्रवातिमारुतोंतकः॥ पुराचविभ्रमंतितेदिशोमहाभयागमे॥ ॥३८॥ श्रुतिश्चसन्निरुध्यतेपुरातवेहपुत्रक॥ समाकुलस्यगच्छतःसमाधिमुत्तमंकुरु॥ ३९॥ शुभाशुभेपुराकृतेप्रमादकर्मविप्लुते ॥ स्मरन्पुरानतप्यसेनिध त्स्वकेवलंनिधिं॥ ४० ॥पुराजराकलेवरंविजर्जरीकरोतिते॥ बलांगरूपहारिणीनिधत्स्वकेवलंनिधिं ॥ ४१ ॥ पुराशरीरमंतकोभिनत्तिरोगसारथिः ॥ प्रसह्य जीवितक्षयेतपोमहत्समाचर॥ ४२ ॥ पुरावृकाभयंकरामनुष्यदेहगोचराः॥ अभिद्रवंतिसर्वतोयतश्चपुण्यशीलने॥ ४३॥ पुरांधकारमेककोनुपश्यसित्वरस्व वै॥ पुराहिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेद्रिमूर्धनि॥ ४४॥ पुराकुसंगतानितेसुहृन्मुखाश्चशत्रवः॥ विचालयंतिदर्शनाद्धटस्वपुत्रयत्परं ॥ ४५ ॥ धनस्ययस्यराज तोभयंनचास्तिचोरतः॥ मृतंचयन्नमुंचतिसमर्जयस्वतद्धनं॥ ४६॥ नतत्रसंवियुज्यतेस्वकर्मभिःपरस्परं ॥ यदेवयस्ययौतकंतदेवतत्रसोश्नुते ॥ ४७॥ परत्र येनजीव्यतेतदेवपुत्रदीयतां॥ धनंयदक्षरंध्रुवंसमर्जयस्वतत्स्वयं॥ ४८ ॥ नयावदेवपच्यतेमहाजनस्ययावकं ॥ अपक्वएवयावकेपुराप्रलीयसेत्वरं ॥ ४९ ॥ नमातृपुत्रबांधवानसंस्तुतःप्रियोजनः॥ अनुव्रजंतिसंकटेव्रजंतमेकपातिनं॥५०॥ यदेवकर्मकेवलंपुराकृतंशुभाशुभं॥ तदेवपुत्रसार्थिकंभवत्यमुत्रगच्छतः॥ ॥५१॥ हिरण्यरत्नसंचयाःशुभाशुभेनसंचिताः॥ नतस्यदेहसंक्षयेभवंतिकार्यसाधकाः॥५२॥

धः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वृकाःकामा दयः ॥ ४३ ॥ हिरण्मयवृक्षदर्शनंमरणचिह्नं ॥ ४४ ॥ तेत्वांतवमतिंवा ॥ ४५॥ तद्धनंविद्यां ॥ ४६ ॥ यौतकंविवाहात्प्रधनंदायादायाह्रं पाथेयमित्यर्थः ॥४७॥४८॥ यावकेघृतखंडमिश्रेयवपिष्टविकारे त्वरंत्वरायुक्तंयथास्यात्तथाप्रलीयसेम्रियसे भोगान्भुक्त्वामोक्षेयत्नंकरिष्यामीतिनमंतव्यं अप्राप्तएवभोगेमृत्युभयमस्तीतिभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सार्थिकंदेहेंद्रियादिसार्थवाहकं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परत्रगामिकस्यगमनशीलस्य साक्षिआत्मनेतिइकोऽसवर्णेशाकल्यस्यह्रस्वश्चेतिप्रकृतिभावेह्रस्वः साक्षितात्मनेतिपाठःप्रामादिकः मामन्योनजानातीतिमत्वापापंनकर्तव्यमितिभावः ॥ ५३ ॥ ननु कर्त्रात्मनोतिरिक्तस्यसाक्षिणःसत्त्वेमानंकिमतआह मनुष्येति अमुत्रसाक्षिणिगच्छतोलीयमानस्यकर्तुर्मनुष्यदेहस्यशून्यमिवशून्यकंअभावोभवति परदृष्ट्यासन्नपियोगिदृष्ट्यामनुष्यदेहोनष्टोभवतीत्यर्थः अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति प्रविश्येति हार्दाकाशमितिशेषः ॥ ५४ ॥ साक्ष्यंतराण्याह इहेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्रपरलोकमार्गे विरूपाःरौद्राश्चमक्षिकाःदंशायस्मिन् अनेकेपरिपंथिनःशत्रवोलोहतुंडाःपक्षिव्टकादयोयस्मिन् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अबुद्धीन्मोहयतीतितथा पावकःपुनातिपवित्रीकरोतीतिव्युत्पत्त्याधर्मः क्लीबपाठेपावकंसत्कर्म यावकमितिपाठेपियावकमिवपाथेय

परत्रगामिकस्यतेकृताकृतस्यकर्मणः ॥ नसाक्षिआत्मनासमोनृणामिहास्तिकश्चन ॥ ५३ ॥ मनुष्यदेहशून्यकंभवत्यमुत्रगच्छतः ॥ प्रविश्यबुद्धिचक्षुषाप्रदृश्यतेहिसर्वशः ॥ ५४ ॥ इहाग्निसूर्यवायवःशरीरमाश्रितास्त्रयः ॥ तएवतस्यसाक्षिणोभवंतिधर्मदर्शिनः ॥ ५५ ॥ अहर्निशेषुसर्वतःस्पृशत्सुसर्वचारिषु ॥ प्रकाशगूढवृत्तिषुस्वधर्ममेवपालय ॥ ५६ ॥ अनेकपारिपंथिकेविरूपरौद्रमक्षिके ॥ स्वमेवकर्मरक्ष्यतांस्वकर्मतत्रगच्छति ॥ ५७ ॥ नतत्रसंविभज्यतेस्वकर्मणापरस्परं ॥ तथाकृतंस्वकर्मजंतदेवभुज्यतेफलं ॥ ५८ ॥ यथाप्सरोगणाःफलंसुखंमहर्षिभिःसह ॥ तथाप्नुवंतिकर्मजंविमानकामगामिनः ॥ ५९ ॥ यथेहयत्कृतंशुभंविपाप्मभिःकृतात्मभिः ॥ तदाप्नुवंतिमानवास्तथाविशुद्धयोनयः ॥ ६० ॥ प्रजापतेःसलोकतांबृहस्पतेःशतक्रतोः ॥ व्रजंतितेपरांगतिंगृहस्थधर्मसेतुभिः ॥ ॥ ६१ ॥ सहस्रशोप्यनेकशःप्रवक्तुमुत्सहामते ॥ अबुद्धिमोहनंपुनःप्रभुर्निनायपावकः ॥ ६२ ॥ गतात्रिरष्टवर्षताध्रुवोसिपंचविंशकः ॥ कुरुष्वधर्मसंचयंवयोहितेतिवर्तते ॥ ६३ ॥ पुराकरोतिसोंतकःप्रमादगोमुखांचमूं ॥ यथागृहीतमुत्थितस्त्वरस्वधर्मपालने ॥ ६४ ॥ यथात्वमेवपृष्ठतस्त्वमग्रतोगमिष्यसि ॥ तथागतिंगमिष्यतःकिमात्मनापरेणवा ॥ ६५ ॥ यदेकपातिनासतांभवत्यमुत्रगच्छतां ॥ भयेषुसांपरायिकंनिधत्स्वकेवलंनिधिं ॥ ६६ ॥ सकूलमूलबांधवंप्रभुर्हरत्यसंगवान् ॥ नसंतियस्यवारकाःकुरुष्वधर्मसंनिधिं ॥ ६७ ॥ इदंनिदर्शनंमयातवेहपुत्रसांप्रतं ॥ स्वदर्शनानुमानतःप्रवर्णितंकुरुष्वतत् ॥ ६८ ॥

रूपोधर्मएव ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्रमादगःप्रमादगृहवासीअंतकः चमूंचमतिभक्षयतीतिचमूरिंद्रियसेनातांअमुखांअंतकत्वादिदोषेणस्वस्वविषयभोगहीनांयावत्करोति ततःपुरैवगृहीतंदेहंअनतिक्रम्येतियथागृहीतं देहमात्रेणेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ यथेति पुरःपश्चाच्चसर्वंआत्ममात्रंयथाभवतितथागतिंआत्मज्ञानरूपां आत्मनादेहेन परेणतत्संबंधिपुत्रादिना ॥ ६५ ॥ भयेषुउपस्थितेषुएकपातिनाएकाकिनायत्सांपरायिकंपरलोकेहितंतमेवधर्मज्ञानंवानिधिमिवनिगूह्यनिधत्स्व केवलंशुद्धं निष्कामंनिर्गुणं ॥ ६६ ॥ कूलंअयं प्राक्कूलेषुदर्भेषूपविश्येतिलिंगात् बालवृद्धैर्वयस्यैःसहितंयथास्यात्तथेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यःस्वकर्मणादधातिआत्मानंदेहंपुष्णाति यस्यकस्यचित्फलस्यकृतेददातिच अबुद्धिरज्ञानंमोहोविपरीतज्ञानं तदुभयजैर्गुणैर्दुःखादिभिः मुच्यतइतिपाठेआत्मानंचित्तंदधातिएकस्मिंस्तत्त्वेधारयति यस्येति य
त्किंचिद्ददातिसर्वंत्यजतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ श्रुतंतत्त्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानंकर्तृ समस्तंब्रह्मांडंअश्नुतेव्याप्नोति यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिब्रह्मविदःसार्वात्म्यश्रुतेः तदेतत्सार्वात्म्यंसार्वज्ञ्यंचअर्थस्य

दधातियःस्वकर्मणाददातियस्यकस्यचित् ॥ अबुद्धिमोहजैर्गुणैःसएकएवयुज्यते ॥६९॥ श्रुतंसमस्तमश्नुतेप्रकुर्वतःशुभाःक्रियाः ॥ तदेतदर्थदर्शनंकृतज्ञमर्थ
संहितं ॥ ७० ॥ निबंधनीरज्जुरेषायाग्रामेवसतोरतिः ॥ छित्वैतांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ ७१ ॥ किंतेधनेनकिंबंधुभिस्तेकिंतेपुत्रैःपुत्रकयोमरिष्य
सि ॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्वगताश्चसर्वे ॥ ७२ ॥ श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्णेचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतंवास्यनवाकृतं ॥ ७३ ॥
अनुगम्यविनाशांतेनिवर्ततेहबांधवाः ॥ अग्नौप्रक्षिप्यपुरुषंज्ञातयःसुहृदस्तथा ॥ ७४ ॥ नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतेस्थितान् ॥ वामतःकुरुविस्रब्धं
परंप्रेप्सुरतंद्रितः ॥ ७५ ॥ एवमभ्याहतेलोकेकालेनोपनिपीडिते ॥ सुमहद्धैर्यमालंब्यधर्मंसर्वात्मनाकुरु ॥ ७६ ॥ अथेमंदर्शनोपायंसम्यग्योवेत्तिमानवः ॥
सम्यक्स्वधर्मंकृत्वेहपरत्रसुखमश्नुते ॥ ७७ ॥ नदेहभेदेमरणंविजानतांनचप्रणाशःस्वनुपालितेपथि ॥ धर्मंहियोवर्धयतेसपंडितोयएवधर्माच्च्यवतेसमुह्य
ति ॥ ७८ ॥ प्रयुक्तयोःकर्मपथिस्वकर्मणोःफलंप्रयोक्तालभतेयथाकृतं ॥ निहीनकर्मानिरयंप्रपद्यतेत्रिविष्टपंगच्छतिधर्मपारगः ॥ ७९ ॥ सोपानभूतंस्वर्गस्य
मानुष्यंप्राप्यदुर्लभं ॥ तथात्मानंसमादध्याद्भ्रश्यतेनपुनर्यथा ॥ ८० ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिःस्वर्गमार्गानुसारिणी ॥ तमाहुःपुण्यकर्माणमशोच्यंपुत्रबांधवैः
॥ ८१ ॥ यस्यनोपहताबुद्धिर्निश्चयेष्ववलंबते ॥ स्वर्गेकृतावकाशस्यनास्तितस्यमहद्भयं ॥ ८२ ॥ तपोवनेषुयेजातास्तत्रैवनिधनंगताः ॥ तेषामल्पतरोधर्मःका
मभोगानजानतां ॥ ८३ ॥ यस्तुभोगान्परित्यज्यशरीरेणतपश्चरेत् ॥ नतेनकिंचिन्नप्राप्तंतन्मेबहुमतंफलं ॥ ८४ ॥ मातापितृसहस्राणिपुत्रदारशतानिच ॥
अनागतान्यतीतानिकस्यतेकस्यवावयं ॥ ८५ ॥ अहमेकोनमेकश्चिन्नाहमन्यस्यकस्यचित् ॥ नतंपश्यामियस्याहंतन्नपश्यामियोमम ॥ ८६ ॥ नतेषांभव
ताकार्यंनकार्यंतववतैरपि ॥ स्वकृतैस्तानिजातानिभवांश्चैवगमिष्यति ॥ ८७ ॥

मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थस्यदर्शनंनान्यत् कृतज्ञंकृतज्ञेउपदिष्टंअर्थसंहितंपुरुषार्थसंगतंभवतिनतुकृतघ्नादौ सार्वज्ञ्यसार्वात्म्यदाइयंविद्याउत्तमायैवदातव्येत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥
॥७६॥७७॥ देहभेदेपिमरणंनास्तीतिजानतां अनुपालितेशिष्टैरादृतेपथिवर्त्तमानानां ॥७८॥७९॥८०॥ नोत्क्रामतिधर्ममितिशेषः ॥८१॥ नोपहतेतिनैकधेतिवत्समासः ॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मोक्षदैशिकंमोक्षोपदेष्टारं ॥ ९४ ॥ पावकस्यधर्मस्यअध्ययनं यावकेतिपाठेपिसएवार्थः यद्वापावकाध्ययनंचित्तशोधकाध्ययनंनाम इतिशांति०नै०

इहलोकेहिधनिनांस्वजनःस्वजनायते ॥ स्वजनस्तुदरिद्राणांजीवतामपिनश्यति ॥ ८८ ॥ संचिनोत्यशुभंकर्मकलत्रापेक्षयानरः ॥ ततःक्लेशमवाप्नोतिपरत्रेह तथैवच ॥ ८९ ॥ पश्यतिच्छिन्नभूतंहिजीवलोकंस्वकर्मणा ॥ तत्कुरुष्वतथापुत्रकृत्स्नंयत्समुदाहृतं ॥ ९० ॥ तदेतत्संप्रदृश्यैवकर्मभूमिंप्रपश्यतः ॥ शुभान्याचरि तव्यानिपरलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्तुसंज्ञापरिवर्त्तकेनसूर्याग्निनारात्रिदिवेंधनेन ॥ स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेनभूतानिकालःपचतिप्रसह्य ॥ ९२ ॥ ध नेनकिंयन्नददातिनाश्नुतेबलेनकिंयेनरिपुंनबाधते ॥ श्रुतेनकिंयेननधर्ममाचरेत्किमात्मनायोनजितेंद्रियोवशी ॥ ९३ ॥ भीष्मउवाच इदंद्वैपायनव चोहितमुक्तंनिशम्यतु ॥ शुकोगतःपरित्यज्यपितरंमोक्षदैशिकं ॥ ९४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०पावकाध्ययनंनामएकविंशत्यधि कत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच यद्यस्तिदत्तमिष्टंवातपस्तप्तंतथैवच ॥ गुरूणांवापिशुश्रूषातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भी ष्मउवाच आत्मनानर्थयुक्तेनपापेनिविशतेमनः ॥ सकर्मकलुषंकृत्वाक्लेशेमहतिधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेवदुर्भिक्षंक्लेशात्क्लेशंभयाद्भयं ॥ मृतेभ्यःप्रमृता यांतिदरिद्राःपापकर्मिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्सवंयांतिस्वर्गात्स्वर्गंसुखात्सुखं ॥ श्रद्दधानाश्चदांताश्चधनस्थाःशुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गेषुसर्पचौरभये षुच ॥ हस्तावापेनगच्छंतिनास्तिकाःकिमतःपरं ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्चवदान्याःप्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतांमार्गमास्थिताहस्तदक्षिणाः ॥ ६ ॥ पुलका इवधान्येषुपूत्यंडाइवपक्षिषु ॥ तद्विधास्तेमनुष्येषुयेषांधर्मोनकारणं ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपिधावंतंविधानमनुधावति ॥ शेतेसहशयानेनयेनयेनयथाकृतं ॥ ८ ॥ पापं तिष्ठतितिष्ठंतंधावंतमनुधावति ॥ करोतिकुर्वतःकर्मच्छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येनयेनयथायद्यत्पुराकर्मसुनिश्चितं ॥ तत्तदेवोत्तरंभुंक्तेनित्यंविहितमात्म ना ॥ १० ॥ समानकर्मविक्षेपविधानपरिरक्षणं ॥ भूतग्राममिमंकालःसमंतादपकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानियथापुष्पाणिचफलानिच ॥ स्वंकालंनाति वर्त्तंतेतथाकर्मपुराकृतं ॥ १२ ॥ समानश्चावमानश्चलाभोलाभःक्षयाव्ययौ ॥ प्रवृत्तानिवर्तंतेनिधनांताःपदेपदे ॥ १३ ॥

भा०एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ ॥ ७ ॥ संन्यासोपयोगिवैराग्यहेतून्धर्मानुक्त्वाइतरेषांवैयर्थ्यमाशंक्यतेषामपिसदसत्फलत्वमनिवार्यमित्याह यद्यस्तीत्यादिना प्रा ग्व्याख्यातोयमध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांति०नै०भा०द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ७ ॥ शकुनानामिवाकाशइतिब्रह्मनिष्ठानांनिष्कलात्मत्वंश्रुत्वासं

आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं॥ गर्भशय्यामुपादायभजतेपूर्वदेहिकं ॥ १४ ॥ बालोयुवावावृद्धश्चयत्करोतिशुभाशुभं॥ तस्यांतस्यामवस्थायां
भुंक्तेजन्मनिजन्मनि॥ १५॥ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं॥ तथापूर्वकृतंकर्मकर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६॥ मलिनंहियथावस्त्रंपश्चाच्छुध्यतिवारिणा॥
उपवासैःप्रतप्तानांदीर्घसुखमनंतकं॥ १७॥ दीर्घकालेनतपसासेवितेनमहामते॥ धर्मनिर्धूतपापानांसंसिध्यंतेमनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशेम
त्स्यानामिवचोदके॥ पदंयथानदृश्येततथापुण्यकृतांगतिः॥ १९॥ अलमन्यैरुपालब्धैःकीर्तितैश्चव्यतिक्रमैः ॥ पेशलंचानुरूपंचकर्तव्यंहितमात्मनः॥ २०॥
इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०प०धर्ममूलिकोनामद्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३२२॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंव्यासस्यधर्मा
त्माशुकोजज्ञेमहातपाः॥ सिद्धिंचपरमांप्राप्तस्तन्मेब्रूहिपितामह॥१॥ कस्यांचोत्पादयामासशुकंव्यासस्तपोधनः॥ नह्यस्यजननींविद्मजन्मचाग्र्यंमहात्मनः
॥ २॥ कथंचबालस्यसतःसूक्ष्मज्ञानेगतामतिः॥ यथानान्यस्यलोकेस्मिन्द्वितीयस्येहकस्यचित् ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणमहामते॥ नहिमेतृप्तिर
स्तीहशृण्वतोमृतमुत्तमं॥ ४॥ माहात्म्यमात्मयोगंचविज्ञानंचशुकस्यह ॥ यथावदनुपूर्वेणतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ५॥ भीष्मउवाच नहायनैर्नपलितैर्न
वित्तैर्नचबंधुभिः॥ ऋषयश्चक्रिरेधर्मंयोनूचानःसनोमहान्॥ ६॥ तपोमूलमिदंसर्वंयन्मांपृच्छसिपांडव ॥ तदिंद्रियाणिसंयम्यतपोभवतिनान्यथा ॥ ७॥ इं
द्रियाणांप्रसंगेनदोषमर्च्छत्यसंशयं॥ संनियम्यतुतान्येवसिद्धिमाप्नोतिमानवः॥ ८॥ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच ॥ योगस्यकलयातातनतुल्यंवि
द्यतेफलं॥ ९॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिजन्मयोगफलंतथा॥ शुकस्याग्र्यांगतिंचैवदुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १०॥ मेरुशृंगेकिलपुराकर्णिकारवनायुते॥ विजहार
महादेवोभीमैर्भूतगणैर्वृतः॥ ११ ॥ शैलराजसुताचैवदेवीतत्राभवत्पुरा॥ तत्रदिव्यंतपस्तेपेकृष्णद्वैपायनस्तदा॥ १२॥ योगेनात्मानमाविश्ययोगधर्मपराय
णः॥ धारयन्सतपस्तेपेपुत्रार्थंकुरुसत्तम॥ १३॥ अग्नेर्भूमेरपांवायोरंतरिक्षस्यवाविभो॥ धैर्येणसंमितःपुत्रोमम भूयादितिस्मह ॥ १४॥ संकल्पेनाथयोगेन
दुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ वरयामासदेवेशमास्थितस्तपउत्तमं॥ १५॥

न्याससहितब्रह्मनिष्ठावान्शुकःश्रुतिपथमवतीर्णस्तदीयेनैवमार्गेणाहंकृतकृत्यःस्यामितिमन्वानस्तस्य ॥२३८॥
जन्मादिकंसर्वंपृच्छति कथंव्यासस्यधर्मात्मेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥१२॥ योगेनात्मानमाविश्यअंतर्हृदयेइंद्रियाणिनिरुध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कृष्णस्यव्यासस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तद्भावभावीति तद्भावंब्रह्मभावंब्रह्माहमितिभावंआशयंभावयतीतितद्भावभावी तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतितच्छब्दस्यब्रह्मनामधेयत्वश्रुतेः नकेवलभावनामात्रकृत् अपितुतद्बुद्धिःतत्रैवबुद्धिर्निश्चयोयस्येत्येतेनश्रद्धावानुच्यते तत्रैवात्माचित्तंयस्येतिआदरः तदपाश्रयइति

अतिष्ठन्मारुताहारःशतंकिलसमाःप्रभुः ॥ आराधयन्महादेवंबहुरूपमुमापतिं ॥ १६ ॥ तत्रब्रह्मर्षयश्चैवसर्वेराजर्षयस्तथा ॥ लोकपालाश्चलोकेशंसाध्याश्चव
सुभिःसह ॥ १७ ॥ आदित्याश्चैवरुद्राश्चदिवाकरनिशाकरौ ॥ वसवोमरुतश्चैवसागराःसरितस्तथा ॥ १८ ॥ अश्विनौदेवगंधर्वास्तथानारदपर्वतौ ॥ विश्वाव
सुश्चगंधर्वःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ १९ ॥ तत्ररुद्रोमहादेवःकर्णिकारमयींशुभां ॥ धारयाणःस्रजंभातिज्योत्स्नामिवनिशाकरः ॥ २० ॥ तस्मिन्दिव्येवनेर
म्येदेवदेवर्षिसंकुले ॥ आस्थितःपरमंयोगमृषिःपुत्रार्थमच्युतः ॥ २१ ॥ नचास्यहीयतेप्राणोनग्लानिरुपजायते ॥ त्रयाणामपिलोकानांतदद्भुतमिवाभवत् ॥
॥ २२ ॥ जटाश्चतेजसातस्यवैश्वानरशिखोपमाः ॥ प्रज्वलंत्यःस्मदृश्यंतेयुक्तस्यामिततेजसः ॥ २३ ॥ मार्कंडेयोहिभगवानेतदाख्यातवान्मम ॥ सदेवचरिता
नीहकथयामासमेसदा ॥ २४ ॥ एताअद्यापिकृष्णस्यतपसातेनदीपिताः ॥ अग्निवर्णाजटास्तातप्रकाशंतेमहात्मनः ॥ २५ ॥ एवंविधेनतपसातस्यभक्त्याच
भारत ॥ महेश्वरःप्रसन्नात्माचकारमनसामतिं ॥ २६ ॥ उवाचचैवंभगवांस्त्र्यंबकःप्रहसन्निव ॥ एवंविधस्तेतनयोद्वैपायनभविष्यति ॥ २७ ॥ यथाह्यग्निर्य
थावायुर्यथाभूमिर्यथाजलं ॥ यथाचखंतथाशुद्धोभवितातेसुतोमहान् ॥ २८ ॥ तद्भावभावीतद्बुद्धिस्तदात्मातदपाश्रयः ॥ तेजसावृत्यलोकांस्त्रीन्यशःप्राप्स्य
तितेसुतः ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तौत्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउ
वाच सलब्ध्वापरमंदेवाद्वरंसत्यवतीसुतः ॥ अरणींसहितेगृह्यममंथाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥ अथरूपंपरंराजन्बिभ्रतींस्वेनतेजसा ॥ घृताचींनामाप्सरसमपश्य
द्भगवानृषिः ॥ २ ॥ ऋषिरप्सरसंदृष्ट्वासहसाकाममोहितः ॥ अभवद्भगवान्व्यासोवनेतस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ साचदृष्ट्वातदाव्यासंकामसंविग्नमानसं ॥ शुकी
भूत्वामहाराजघृताचीसमुपागमत् ॥ ४ ॥ सतामप्सरसंदृष्ट्वारूपेणान्येनसंवृतां ॥ शरीरजेनानुगतःसर्वगात्रातिगेनह ॥ ५ ॥ सतुधैर्येणमहतानिगृह्णन्हृच्छयं
मुनिः ॥ नशशाकनियंतुंतद्व्यासःप्रविसृतंमनः ॥ ६ ॥

तत्रस्थैर्येणनैरंतर्यमुच्यते ॥ २९ ॥ इतिशांति० नै० भा० त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ७ ॥ सइति अरणीद्वेअधरोत्तरे सहितेमिथुनरूपे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ शुकेनिर्मथ्यमानेजातत्वात्शुकइतिरेफलोपेनास्यनामकृतं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ महात्मामहादेवःउपानयत्स्वशिष्यंकृतवानितिसंबंधः ॥१८॥

भावित्वाच्चैवभावस्यघृताच्यावपुषाहृतः॥ यत्नान्नियच्छतस्तस्यमुनेरग्निचिकीर्षया॥ ७॥ अरण्यामेवसहसातस्यशुक्रमवापतत् ॥ सोविशंकेनमनसातथै वद्विजसत्तमः॥ ८॥ अरणीममंथब्रह्मर्षिस्तस्यांजज्ञेशुकोनृप॥ शुक्रेनिर्मथ्यमानेसशुकोजज्ञेमहातपाः॥ ९ ॥ परमर्षिर्महायोगीअरणीगर्भसंभवः॥ यथा ध्वरेसमिद्धोग्निर्भातिहव्यमुदावहन् ॥१०॥ तथारूपःशुकोजज्ञेप्रज्वलन्निवतेजसा॥ बिभ्रत्पितुश्चकौरव्यरूपवर्णमनुत्तमं॥११॥ बभौतदाभावितात्माविधूम इवपावकः॥ तंगंगासरितांश्रेष्ठामेरुपृष्ठेजनेश्वर॥ १२ ॥ स्वरूपिणीतदाभ्येत्यतर्पयामासवारिणा॥ अंतरिक्षाच्चकौरव्यदंडःकृष्णाजिनंचह ॥ १३॥ पपातभू मिराजेंद्रशुकस्यार्थेमहात्मनः॥ जेगीयंतेस्मगंधर्वानन्नृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १४॥ देवदुंदुभयश्चैवप्रावाद्यंतमहास्वनाः ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथातुंबुरुनार दौ॥ १५॥ हाहाहूहूश्चगंधर्वौतुष्टुवुःशुकसंभवं॥ तत्रशक्रपुरोगाश्चलोकपालाःसमागताः ॥ १६॥ देवादेवर्षयश्चैवतथाब्रह्मर्षयोपिच ॥ दिव्यानिसर्वपुष्पा णिप्रववर्षचमारुतः॥१७॥ जंगमाजंगमंचैवप्रहृष्टमभवज्जगत्॥ तंमहात्मास्वयंप्रीत्यादेव्यासहमहाद्युतिः॥१८॥ जातमात्रंमुनेःपुत्रंविधिनोपानयत्तदा॥ तस्यदेवेश्वरःशक्रोदिव्यमद्भुतदर्शनं॥ १९ ॥ ददौकमंडलुंप्रीत्यादेववासांसिवाविभो॥ हंसाश्चशतपत्राश्चसारसाश्चसहस्रशः॥ २०॥ प्रदक्षिणमवर्तंतशुका श्चाषाश्चभारत ॥ आरणेयस्ततोदिव्यंप्राप्यजन्ममहाद्युतिः॥ २१ ॥ तत्रैवोवासमेधावीव्रतचारीसमाहितः ॥ उत्पन्नमात्रंतंवेदाःसरहस्याःससंग्रहाः॥ २२॥ उपतस्थुर्महाराजयथास्यपितरंतथा॥ बृहस्पतिंचवव्रेसवेदवेदांगभाष्यवित्॥२३॥उपाध्यायंमहाराजधर्ममेवानुचिंतयन्॥सोधीत्यनिखिलान्वेदान्सरहस्या न्ससंग्रहान्॥ २४॥ इतिहासंचकात्स्न्र्येनराजशास्त्राणिवाविभो॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावृत्तोमहामुनिः॥ २५॥ उग्रंतपःसमारेभेब्रह्मचारीसमाहितः॥ देव तानामृषीणांचबाल्येपिसमहातपाः॥ २६॥ संमंत्रणीयोमान्यश्चज्ञानेनतपसातथा ॥ नत्वस्यरमतेबुद्धिराश्रमेषुनराधिप ॥ त्रिषुगार्हस्थ्यमूलेषुमोक्षधर्मानु दर्शिनः॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०शुकोत्पत्तौचतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३२४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रसादात् स्वयंज्ञातवेदोपिशिष्टाचारपालनार्थंबृहस्पतिंगुरुंचकारेत्याह बृहस्पतिमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिशांति०मो०प०नै०भा० चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सइति मोक्षंमोक्षशास्त्रं अनुचिंत्यउपादेयत्वेनज्ञात्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उवाचेति जनकंप्रतिप्रेषणंमतिसंवादार्थंनत्वज्ञानापनयार्थं मोक्षार्थंमोक्षशास्त्रार्थं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भीष्मउवाच समोक्षमनुचिंत्यैवशुकःपितरमभ्यगात् ॥ प्राहाभिवाद्यचगुरुंश्रेयोर्थीविनयान्वितः ॥ १ ॥ मोक्षधर्मेषुकुशलोभगवान्प्रब्रवीतुमे ॥ यथामेमनसःशांतिःपरमासंभवेत्प्रभो ॥ २ ॥ श्रुत्वापुत्रस्यतुवचःपरमर्षिरुवाचतं ॥ अधीष्वपुत्रमोक्षंवैधर्मांश्चविविधानपि ॥ ३ ॥ पितुर्नियोगाज्जग्राहशुकोधर्मभृतांवरः ॥ योगशास्त्रंचनिखिलंकापिलंचैवभारत ॥ ४ ॥ सतंब्राह्म्याश्रियायुक्तंब्रह्मतुल्यपराक्रमं ॥ मेनेपुत्रंयदाव्यासोमोक्षधर्मविशारदं ॥ ५ ॥ उवाचगच्छेतितदाजनकंमिथिलेश्वरं ॥ सतेवक्ष्यतिमोक्षार्थंनिखिलंमिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥ पितुर्नियोगमादायजगाममिथिलांनृप ॥ प्रष्टुंधर्मस्यनिष्ठांवैमोक्षस्यचपरायणं ॥ ७ ॥ उक्तश्चमानुषेणत्वंपथागच्छेत्यविस्मितः ॥ नप्रभावेणगंतव्यमंतरिक्षचरेणवै ॥ ८ ॥ आर्जवेणैवगंतव्यंनसुखान्वेषिणातथा ॥ नान्वेष्टव्याविशेषास्तुविशेषाहिप्रसंगिनः ॥ ९ ॥ अहंकारोनकर्तव्योयाज्येतस्मिन्नराधिपे ॥ स्थातव्यंचवशेतस्यसतेछेत्स्यतिसंशयं ॥ १० ॥ सधर्मकुशलोराजामोक्षशास्त्रविशारदः ॥ याज्योममसयद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशंकया ॥ ११ ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माजगाममिथिलांमुनिः ॥ पद्भ्यांशक्तोंतरिक्षेणक्रांतुंपृथ्वींससागरां ॥ १२ ॥ सगिरींश्चाप्यतिक्रम्यनदीतीर्थसरांसिच ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णाश्चाटवीश्चवनानिच ॥ १३ ॥ मेरोर्हरेश्चद्वेवर्षेवर्षंहैमवतंततः ॥ क्रमेणैवंव्यतिक्रम्यभारतंवर्षमासदत् ॥ १४ ॥ सदेशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ॥ आर्यावर्तमिमंदेशमाजगाममहामुनिः ॥ १५ ॥ पितुर्वचनमाज्ञायतमेवार्थंविचिंतयन् ॥ अध्वानंसोतिचक्रामखचरःखेचरन्निव ॥ १६ ॥ पत्तनानिचरम्याणिस्फीतानिनगराणिच ॥ रत्नानिचविचित्राणिपश्यन्नपिनपश्यति ॥ १७ ॥ उद्यानानिचरम्याणितथैवायतनानिच ॥ पुण्यानिचैवरत्नानिसोत्यक्रामदथाध्वगः ॥ १८ ॥ सोचिरेणैवकालेनविदेहानाससादह ॥ रक्षितान्धर्मराजेनजनकेनमहात्मना ॥ १९ ॥ तत्रग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ॥ पल्लीघोषान्समृद्धांश्चबहुगोकुलसंकुलान् ॥ २० ॥ स्फीतांश्चशालियवसैर्हंससारससेवितान् ॥ पद्मिनीभिश्चशतशःश्रीमतीभिरलंकृतान् ॥ २१ ॥ सविदेहानतिक्रम्यसमृद्धजनसेवितान् ॥ मिथिलोपवनंरम्यमाससादसमृद्धिमत् ॥ २२ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ मेरोर्वर्षमिलावृतं हरेर्वर्षंहरिवर्षाख्यं हैमवंतंवर्षंकिंपुरुषाख्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पश्यन्नपिनपश्यति तुच्छत्वनिश्चयात्वैराग्याद्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ तंभारंजिज्ञासाख्यं अर्थंमोक्षं ॥ २४ ॥ तस्याद्वारमित्यादिनाअध्यायशेषेणास्यक्रोधकामजयोव्याख्यायते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हस्त्यश्वरथसंकीर्णंनरनारीसमाकुलं॥ पश्यन्नपश्यन्निवतत्समतिक्रामदच्युतः ॥ २३ ॥ मनसातंवहन्भारंतमेवार्थंविचिंतयन् ॥ आत्मारामःप्रसन्नात्मामिथिलामाससादह ॥ २४ ॥ तस्याद्वारंसमासाद्यनिःशंकःप्रविवेशह ॥ तत्रापिद्वारपालास्तमुग्रवाचान्यषेधयन् ॥ २५ ॥ तथैवचशुकस्तत्रनिर्मन्युःसमतिष्ठत ॥ नचातपाध्वसंतप्तःक्षुत्पिपासाश्रमान्वितः ॥ २६ ॥ प्रताम्यतिग्लायतिवानापैतिचतथातपात् ॥ तेषांतुद्वारपालानामेकःशोकसमन्वितः ॥ २७ ॥ मध्यंगतमिवादित्यंदृष्ट्वाशुकमवस्थितं ॥ पूजयित्वायथान्यायमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ २८ ॥ प्रावेशयत्ततःकक्ष्यांद्वितीयांराजवेश्मनः ॥ तत्रासीनःशुकस्तातमोक्षमेवान्वचिंतयत् ॥ २९ ॥ छायायामातपेचैवसमदर्शीसमद्युतिः ॥ तंमुहूर्तादिवागम्यराज्ञोमंत्रीकृतांजलिः ॥ ३० ॥ प्रावेशयत्ततःकक्ष्यांतृतीयांराजवेश्मनः ॥ तत्रांतःपुरसंबद्धंमहच्चैत्ररथोपमं ॥ ३१ ॥ सुविभक्तजलाक्रीडंरम्यंपुष्पितपादपं ॥ शुकंप्रावेशयन्मंत्रीप्रमदावनमुत्तमं ॥ ३२ ॥ सतस्यासनमादिश्यनिश्चक्रामततःपुनः ॥ तंचारुवेषाःसुश्रोण्यस्तरुण्यःप्रियदर्शनाः ॥ ३३ ॥ सूक्ष्मरक्तांबरधरास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ संलापोल्लापकुशलानृत्यगीतविशारदाः ॥ ३४ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषिण्योरूपेणाप्सरसांसमाः ॥ कामोपचारकुशलाभावज्ञाःसर्वकोविदाः ॥ ३५ ॥ परंपंचाशतंनार्योवारमुख्याःसमाद्रवन् ॥ पाद्यादीनिप्रतिग्राह्यपूजयापरयार्चयन् ॥ ३६ ॥ कालोपपन्नेनतदास्वाद्वन्नेनाभ्यतर्पयन् ॥ तस्यभुक्तवतस्तातत्तदंतःपुरकाननं ॥ ३७ ॥ सुरम्यंदर्शयामासुरेकैकश्येनभारत ॥ क्रीडंत्यश्चहसंत्यश्चगायंत्यश्चापिताःशुभं ॥ ३८ ॥ उदारसत्वंसत्वज्ञाःस्त्रियःपर्यचरंस्तथा ॥ आरणेयस्तुशुद्धात्मानिःसंदेहःस्वकर्मकृत् ॥ ३९ ॥ वश्येंद्रियोजितक्रोधोनहृष्यतिनकुप्यति ॥ तस्मैशय्यासनंदिव्यंदेवार्हंरत्नभूषितं ॥ ४० ॥ स्पर्ध्यास्तरणसंकीर्णंददुस्ताःपरमस्त्रियः ॥ पादशौचंतुकृत्वैवशुकःसंध्यामुपास्यच ॥ ॥ ४१ ॥ निषसादासनेपुण्येतमेवार्थंविचिंतयन् ॥ पूर्वरात्रेतुतत्रासौभूत्वाध्यानपरायणः ॥ ४२ ॥ मध्यरात्रेयथान्यायंनिद्रामाहारयत्प्रभुः ॥ ततोमुहूर्तादुत्थायकृत्वाशौचमनंतरं ॥ स्त्रीभिःपरिवृतोधीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ४३ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आरणेयःअरणिजःशुकः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्ष्णिःशुकः अच्युतोधैर्यादितिशेषः ॥ ४५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अनेनविधिनाकार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ॥ तांचरात्रिंनृपकुलेवर्तयामासभारत॥४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० शुकोत्पत्तौपंचविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततःसराजाजनकोमंत्रिभिःसहभारत ॥ पुरःपुरोहितंकृत्वासर्वाण्यंतःपुराणिच ॥ १ ॥ आसनंचपुरस्कृत्यरत्नानिविविधानिच ॥ शिरसाचार्घमादायगुरुपुत्रंसमभ्यगात् ॥ २ ॥ सतदासनमादायबहुरत्नविभूषितं ॥ स्पर्द्ध्यास्तरणसंस्तीर्णंसर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ ३ ॥ पुरोधसासंगृहीतंहस्तेनालभ्यपार्थिवः ॥ प्रददौगुरुपुत्रायशुकायपरमार्चितं ॥ ४ ॥ तत्रोपविष्टंतंकार्ष्णिंशास्त्रतःप्रत्यपूजयत् ॥ पाद्यंनिवेद्यप्रथममर्घ्यंगांचन्यवेदयत् ॥ ५ ॥ सचतांमंत्रवत्पूजांप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकाद्द्विजसत्तमः ॥ ६ ॥ गांचैवसमनुज्ञायराजानमनुमान्यच ॥ पर्यपृच्छन्महातेजाराज्ञःकुशलमव्ययं ॥ ७ ॥ अनामयंचराजेंद्रशुकःसानुचरस्यह ॥ अनुशिष्टस्तुतेनासौनिषसादसहानुगः ॥ ८ ॥ उदारसत्वाभिजनोभूमौराजाकृतांजलिः ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपृष्ट्वावैयासकिंनृपः ॥ किमागमनमित्येवंपर्यपृच्छतपार्थिवः ॥ ९ ॥ शुकउवाच पित्राहमुक्तोभद्रंतेमोक्षधर्मार्थकोविदः ॥ विदेहराजोयाज्योमेजनकोनामविश्रुतः ॥ १० ॥ तत्रगच्छस्ववैतूर्णंयदितेहृदिसंशयः ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवासतेच्छेत्स्यतिसंशयं ॥ ११ ॥ सोहंपितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ॥ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ किंकार्यंब्राह्मणेनेहमोक्षार्थश्चकिमात्मकः ॥ कथंचमोक्षःप्राप्तव्योज्ञानेनतपसाथवा ॥ १३ ॥ जनकउवाच यत्कार्यंब्राह्मणेनेहजन्मप्रभृतितच्छृणु ॥ कृतोपनयनस्तातभवेद्वेदपरायणः ॥ १४ ॥ तपसागुरुवृत्त्याचब्रह्मचर्येणवाविभो ॥ देवतानांपितॄणांचाप्यनृणोह्यनसूयकः ॥ १५ ॥ वेदानधीत्यनियतोदक्षिणामपवर्ज्यच ॥ अभ्यनुज्ञामथप्राप्यसमावर्ततवैद्विजः ॥ १६ ॥ समावृत्तश्चगार्हस्थ्येस्वदारनिरतोवसेत् ॥ अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैवच ॥ १७ ॥ उत्पाद्यपुत्रपौत्रंतुवन्याश्रमपदेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यत्कार्यमित्यादिनाव्रतीभूत्वागृहीभवेद्गृहीभूत्वावनीभवेद्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्युक्तःक्रमसमुच्चयपक्षोदर्शितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

वीतरागात्माविरक्तचित्तः ब्रह्माश्रमःसंन्यासाश्रमःतदेवपदंपद्दस्थानंतत्र ॥ १९ ॥ एतदाक्षिपति उत्पन्नेइति ज्ञानंशास्त्रजाधीःविज्ञानंअनुभवः तस्मिन्मोक्षाश्रमफलेब्रह्मचर्यात्प्रागेवउत्पन्नेसति त्रिषुब्रह्मचर्या
दिषु समुच्चयपक्षेयदिचेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वावनाद्वायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदित्यनियमश्रुतिर्बाध्येतेतिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वंतावदाह नविनेति ॥ २२ ॥ प्लावयि
ताकर्णधारः ज्ञानंशास्त्रंतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं नैषातर्केणमतिरापनेयाप्रोक्तान्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्यादिश्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यांआचार्यकरणस्यविद्याहेतुत्वावगमात्त

सवनेग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्यधर्मवित् ॥ निर्द्वंद्वोवीतरागात्माब्रह्माश्रमपदेवसेत् ॥ १९ ॥ शुकउवाच उत्पन्नेज्ञानविज्ञानेनिर्द्वंद्वेहृदिशाश्वते ॥ कि
मवश्यंनिवस्तव्यमाश्रमेषुभवेत्रिषु ॥ २० ॥ एतद्भवंतंपृच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ यथावेदार्थतत्त्वेनब्रूहिमेत्वंजनाधिप ॥ २१ ॥ जनकउवाच नविनाज्ञा
नविज्ञानेमोक्षस्याधिगमोभवेत् ॥ नविनागुरुसंबंधंज्ञानस्याधिगमःस्मृतः ॥ २२ ॥ गुरुःप्लावयितातस्यज्ञानंप्लवइहोच्यते ॥ विज्ञायकृतकृत्यस्तुतीर्णस्तदु
भयंत्यजेत् ॥ २३ ॥ अनुच्छेदायलोकानामनुच्छेदायकर्मणां ॥ पूर्वैराचरितोधर्मश्चातुराश्रम्यसंकटः ॥ २४ ॥ अनेनक्रमयोगेनबहुजातिषुकर्मणां ॥ हित्वाशु
भाशुभंकर्ममोक्षोनामेहलभ्यते ॥ २५ ॥ भावितैःकरणैश्चायंबहुसंसारयोनिषु ॥ आसादयतिशुद्धात्मामोक्षंवैप्रथमाश्रमे ॥ २६ ॥ तमासाद्यतुमुक्तस्यदृष्टार्थस्य
विपश्चितः ॥ त्रिष्वाश्रमेषुकोन्वर्थोभवेत्परमभीप्सतः ॥ २७ ॥ राजसांस्तामसांश्चैवनित्यंदोषान्विवर्जयेत् ॥ सात्विकंमार्गमास्थायपश्येदात्मानमात्मना ॥ २८ ॥
सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ संपश्यन्नोपलिप्येतजलेवारिचरोयथा ॥ २९ ॥ पक्षिवत्प्रवणादूर्ध्वममुत्रानंत्यमश्नुते ॥ विहायदेहान्निर्मुक्तोनिर्द्वंद्वः
प्रशमंगतः ॥ ३० ॥ अत्रगाथाःपुरागीताःशृणुराज्ञाययातिना ॥ धार्यंतेयाद्विजैस्तातमोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१ ॥ ज्योतिरात्मनिनान्यत्रसर्वजंतुषुतत्समं ॥
स्वयंचशक्यतेद्रष्टुंसुसमाहितचेतसा ॥ ३२ ॥

दावश्यकमितिभावः तदुभयंआचार्यशास्त्रे ॥ २३ ॥ वामदेववत्ब्रह्मचर्यात्प्राग्विज्ञानेजातेसतिकिंतेनेत्याशंक्याह अनुच्छेदायेति लोकशिक्षार्थमपितदावश्यकमितिभावः ॥ २४ ॥ जातिषुजन्मसु ॥
॥ २५ ॥ भावितैःशोधितैःकरणैःबुद्ध्यादिभिः ॥ २६ ॥ तमिति चित्तशुद्ध्यर्थमाश्रमधर्माःतच्छुद्धौतुतेव्यर्थाइत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वभूतेष्वनुगतमात्मानंसंप्रज्ञातेपश्यतेपश्यतिसर्वभूतानिचआत्मनिरज्जूरगवत्
विलीनानिअसंप्रज्ञातेपश्यति वारिचरोहंसादिः ॥ २९ ॥ प्रवणात्निम्नात् यथाभूचरःपर्वतात्पर्वतंगच्छन्निम्नंदेशमनुसृत्यगच्छतिनैवंपक्षीतद्वद्विद्वान्देहंनानुसरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्योतिःचिन्मात्रंब्रह्म
आत्मनिबुद्धौ समंएकं एकत्वेऽनुभवएवमानमित्याह स्वयमिति सुष्टुसमाहितंयोगारूढंचेतोयस्यतेन ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दर्शनलिंगमाह नबिभेतीत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तमःपरिगतंअंधकारव्याप्तंअज्ञानव्याप्तंच वेश्मगृहंसर्वाधिष्ठानंब्रह्मच ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

नबिभेतिपरोयस्मान्नबिभेतिपराच्चयः ॥ यश्चनेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३३ ॥ यदाभावंनकुरुतेसर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यते तदा ॥ ३४ ॥ संयोज्यमनसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्यमोहनीं ॥ त्यक्त्वाकामंचमोहंचतदाब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५ ॥ यदाश्राव्येचदृश्येचसर्वभूतेषुचाप्ययं ॥ समोभव तिनिर्द्वंद्वोब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३६ ॥ यदास्तुतिंचनिंदांचसमत्वेनैवपश्यति ॥ कांचनंचायसंचैवसुखंदुःखंतथैवच ॥ ३७ ॥ शीतमुष्णंतथैवार्थमनर्थंप्रियमप्रि यं ॥ जीवितंमरणंचैवब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३८ ॥ प्रसार्येहयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥ तथेंद्रियाणिमनसासंयंतव्यानिभिक्षुणा ॥ ३९ ॥ तमःपरिगतंवेश्मय थादीपेनदृश्यते ॥ तथाबुद्धिप्रदीपेनशक्यआत्मानिरीक्षितुं ॥ ४० ॥ एतत्सर्वंचपश्यामित्वयिबुद्धिमतांवर ॥ यच्चान्यदपिवेत्तव्यंतत्त्वतोवेदतद्भवान् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मर्षेविदितश्चासिविषयांतमुपागतः ॥ गुरोस्तवप्रसादेनतवचैवोपशिक्षया ॥ ४२ ॥ तस्यैवचप्रसादेनप्रादुर्भूतंमहामुने ॥ ज्ञानंदिव्यंममापीदंतेनासिविदि तोमम ॥ ४३ ॥ अधिकंतवविज्ञानमधिकाचगतिस्तव ॥ अधिकंतवचैश्वर्यंतच्चत्वंनावबुध्यसे ॥ ४४ ॥ बाल्याद्वासंशयाद्वापिभयाद्वाप्यविमोक्षजात् ॥ उत्प न्नेचापिविज्ञानेनाधिगच्छतितांगतिं ॥ ४५ ॥ व्यवसायेनशुद्धेनमद्विधैश्छिन्नसंशयः ॥ विमुच्यहृदयग्रंथीनासादयतितांगतिं ॥ ४६ ॥ भवांश्चोत्पन्नविज्ञा नःस्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ व्यवसायादृतेब्रह्मन्नासादयतितत्परं ॥ ४७ ॥ नास्तितेसुखदुःखेषुविशेषोनासिलोलुपः ॥ नौत्सुक्यंनृत्यगीतेषुनरागउपजायते ॥ ४८ ॥ नबंधुष्वनुबंधस्तेनभयेष्वस्तितेभयं ॥ पश्यामित्वांमहाभागतुल्यलोष्टाश्मकांचनं ॥ ४९ ॥ अहंत्वामनुपश्यामियेचाप्यन्येमनीषिणः ॥ आस्थितंपरमंमार्गम क्षयंतमनामयं ॥ ५० ॥ यत्फलंब्राह्मणस्येहमोक्षार्थश्चयदात्मकः ॥ तस्मिन्वैवर्तसेब्रह्मन्किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० शुकोत्पत्तौषड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वातुवचनंकृतात्माकृतनिश्चयः ॥ आत्मनात्मान मास्थायदृष्ट्वाचात्मानमात्मना ॥ १ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वावचनमित्यादेरध्यायस्यतात्पर्यंतु यत्रशिवविष्णुस्कंदप्रह्लादादीनांमहामहिम्नांसमागमस्तत्रपुण्यतमेदेशेयोगिनाध्यानार्थंगंतव्यंविद्याचगोपनीयागुरुशिष्याभ्यांचस्वोचितधर्मेणस्थेयमिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतकार्यःसुखीशांतस्तूष्णींप्रायादुदङ्मुखः॥शैशिरंगिरिमुद्दिश्यसधर्मामातरिश्वनः॥ २ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदेवर्षिर्नारदस्तथा॥ हिमवंतमियाद्दष्टुंसिद्धचा
 रणसेवितं॥ ३ ॥ तमप्सरोगणाकीर्णशांतस्वननिनादितं॥ किन्नराणांसहस्रैश्चभृंगराजैस्तथैवच॥ ४॥ मद्गुभिःखंजरीटैश्चविचित्रैर्जीवजीवकैः ॥५॥ चित्र
वर्णैर्मयूरैश्चकेकाशतविराजितैः ॥ राजहंससमूहैश्चकृष्णैःपरभृतैस्तथा॥६॥पक्षिराजोगरुत्मांश्चयंनित्यमधितिष्ठति॥ चत्वारोलोकपालाश्चदेवाःसर्षिगणा
स्तथा॥ ७॥ तत्रनित्यंसमायांतिलोकस्यहितकाम्यया॥ विष्णुनायत्रपुत्रार्थेतपस्तप्तंमहात्मना॥ ८॥ तत्रैवचकुमारेणबाल्येक्षिप्तादिवौकसः ॥ शक्तिर्न्यस्ता
क्षितितलेत्रैलोक्यमवमन्यवै ॥ ९ ॥ तत्रोवाचजगत्स्कंदःक्षिपन्वाक्यमिदंतदा ॥ योन्योस्तिमत्तोभ्यधिकोविप्रायस्याधिकंप्रियाः॥ १० ॥ योब्रह्मण्योद्वितीयोस्तित्रिषुलोकेषुवीर्यवान्॥ सोभ्युद्धरत्विमांशक्तिमथवाकंपयत्विति॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वाव्यथितालोकाःकइमामुद्धरेदिति ॥ अथदेवगणंसर्वंसंभ्रांतेंद्रियमा
नसं॥ १२ ॥ अपश्यद्भगवान्विष्णुःक्षिप्तंसासुरराक्षसं॥ किंत्वत्रसुकृतंकार्यंभवेदितिविचिंतयन्॥ १३ ॥ अनामृष्यततःक्षेपमवैक्षतचपावकिं ॥ संप्रगृह्यवि
शुद्धात्माशक्तिंप्रज्वलितांतदा॥ १४ ॥ कंपयामाससव्येनपाणिनापुरुषोत्तमः॥ शक्त्यांतुकंप्यमानायांविष्णुनाबलिनातदा ॥ १५ ॥ मेदिनीकंपितासर्वास
शैलवनकानना॥ शक्तेनापिसमुद्धर्तुंकंपितासाभवत्तदा॥ १६ ॥ रक्षितास्कंदराजस्यधर्षणाप्रभविष्णुना॥ तांकंपयित्वाभगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ॥१७॥
पश्यवीर्यंकुमारस्यनैतदन्यःकरिष्यति॥ सोमृष्यमाणस्तद्वाक्यंसमुद्धरणनिश्चितः॥१८॥ जग्राहतांतदाशक्तिंनचैनांसव्यकंपयत्॥ नादंमहांतंमुक्त्वासमूर्च्छि
तोगिरिमूर्धनि॥ १९ ॥ विह्वलःप्रापतद्भूमौहिरण्यकशिपोःसुतः॥ तत्रोत्तरांदिशंगत्वाशैलराजस्यपार्श्वतः॥ २० ॥ तपोतप्यतदुर्धर्षंतातनित्यंवृषध्वजः॥ पा
वकेनपरिक्षिप्तंदीप्यतायस्यचाश्रमं॥ २१ ॥ आदित्यपर्वतंनामदुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ नतत्रशक्यतेगंतुंयक्षराक्षसदानवैः ॥ २२ ॥ दशयोजनविस्तारमग्नि
ज्वालासमावृतं॥भगवान्पावकस्तत्रस्वयंतिष्ठतिवीर्यवान्॥ २३॥ सर्वान्विघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्यधीमतः॥ दिव्यंवर्षसहस्रंहिपादेनैकेनतिष्ठतः ॥ २४॥ दे
वान्संतापयं*स्तत्रमहादेवोमहाव्रतः ॥ ऐंद्रींतुदिशमास्थायशैलराजस्यधीमतः ॥ २५ ॥ विविक्तेपर्वततटेपाराशर्योमहातपाः ॥ वेदानध्यापयामासव्यासः
शिष्यान्महातपाः॥ २६॥

* आसीदितिशेषः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सुमंतुंचमहाभागंवैशंपायनमेवच ॥ जैमिनिंचमहाप्राज्ञंपैलंचापितपस्विनं ॥ २७ ॥ यत्रशिष्यैः परिवृतोव्यासआस्तेमहातपाः ॥ तत्राश्रमपदंरम्यंददर्शपितु
रुत्तमं ॥ २८ ॥ आरणेयोविशुद्धात्मानभसीवदिवाकरः ॥ अथव्यासः परिक्षिप्तंज्वलंतमिवपावकं ॥ २९ ॥ ददर्शसुतमायांतंदिवाकरसमप्रभं ॥ असज्जमानं
वृक्षेषुशैलेषुविषयेषुच ॥ योगयुक्तंमहात्मानंयथाबाणंगुणच्युतं ॥ ३० ॥ सोभिगम्यपितुःपादावगृह्णादरणीसुतः ॥ यथोपजोषंतैश्चापिसमागच्छन्महामुनिः
॥ ३१ ॥ ततोनिवेदयामासपित्रेसर्वमशेषतः ॥ शुकोजनकराजेनसंवादंप्रीतमानसः ॥ ३२ ॥ एवमध्यापयन्शिष्यान्व्यासःपुत्रंचवीर्यवान् ॥ उवासहिमवत्पृ
ष्ठेपाराशर्योमहामुनिः ॥ ३३ ॥ ततःकदाचिच्छिष्यास्तंपरिवार्यावतस्थिरे ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाःशांतात्मानोजितेंद्रियाः ॥ ३४ ॥ वेदेषुनिष्ठांसंप्राप्यसांगेष्वपि
तपस्विनः ॥ अथोचुस्तेतदाव्यासंशिष्याःप्रांजलयोगुरुं ॥ ३५ ॥ शिष्याऊचुः महतातेजसायुक्तायशसाचापिवर्धिताः ॥ एकंत्विदानीमिच्छामोगुरुणा
नुग्रहंकृतं ॥ ३६ ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वाब्रह्मर्षिस्तानुवाचह ॥ उच्यतामितितद्वत्सायद्वःकार्यंप्रियंमया ॥ ३७ ॥ एतद्वाक्यंगुरोःश्रुत्वाशिष्यास्तेहृष्टमानसाः ॥ पुनः
प्रांजलयोभूत्वाप्रणम्यशिरसागुरुं ॥ ३८ ॥ ऊचुस्तेसहिताराजन्निदंवचनमुत्तमं ॥ यदिप्रीतउपाध्यायोधन्याःस्मोमुनिसत्तम ॥ ३९ ॥ कांक्षामस्तुवयंसर्वेव
रंदातुंमहर्षिणा ॥ षष्ठःशिष्योनतेख्यातिंगच्छेदत्रप्रसीदनः ॥ ४० ॥ चत्वारस्तेवयंशिष्यागुरुपुत्रश्चपंचमः ॥ इहवेदाःप्रतिष्ठेरन्नेषनःकांक्षितोवरः ॥ ४१ ॥ शि
ष्याणांवचनंश्रुत्वाव्यासोवेदार्थतत्त्ववित् ॥ पराशरात्मजोधीमान्परलोकार्थचिंतकः ॥ ४२ ॥ उवाचशिष्यान्धर्मात्माधर्म्यंनैःश्रेयसंवचः ॥ ब्राह्मणायसदादेयं
ब्रह्मशुश्रूषवेतथा ॥ ४३ ॥ ब्रह्मलोकेनिवासंयोध्रुवंसमभिकांक्षते ॥ भवंतोबहुलाःसंतुवेदोविस्तार्यतामयं ॥ ४४ ॥ नाशिष्येसंप्रदातव्योनाव्रतेनाकृतात्मनि ॥
एतेशिष्यगुणाःसर्वेविज्ञातव्यायथार्थतः ॥ ४५ ॥ नापरिक्षितचारित्रेविद्यादेयाकथंचन ॥ यथाहिकनकंशुद्धंतापच्छेदनिकर्षणैः ॥ ४६ ॥ परीक्षेततथाशि
ष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ननियोज्याश्चवःशिष्याअनियोगेमहाभये ॥ ४७ ॥ यथामतियथापाठंतथाविद्याफलिष्यति ॥ सर्वस्तरतुदुर्गाणिसर्वोभद्राणिप
श्यतु ॥ ४८ ॥ श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ वेदस्याध्ययनंहीदंतच्चकार्यंमहत्स्मृतं ॥ ४९ ॥ स्तुत्यर्थमिहदेवानांवेदाःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ योनिर्वदेतसं
मोहाद्ब्राह्मणंवेदपारगं ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥ ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वागुरोर्वाक्यमित्यादेर्व्यासःपुत्रमवारयदित्यंतस्यतात्पर्यंविद्याप्रचारःकर्तव्योविदुषापिवेदाध्ययनंनत्याज्यंस्वाध्यायानध्यायपरिपालनंचकर्तव्यमिति ॥ १ ॥ तदात्वायतिसंहितं तदात्वेतत्कालेआयतौउत्तरकालेचसंहितंसम्यक्हितं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोभिध्यानाद्ब्राह्मणस्यपराभूयादसंशयं॥ यश्चाधर्मेणविब्रूयाद्यश्चाधर्मेणपृच्छति ॥ ५१ ॥ तयोरन्यतरःप्रैतिविद्वेषंचाधिगच्छति॥ एतद्वःसर्वमाख्यातंस्वाध्यायस्यविधिंप्रति॥ ५२ ॥ उपकुर्याच्चशिष्याणामेतच्चहृदिवोभवेत् ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३२७॥ ॥७॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वागुरोर्वाक्यंव्यासशिष्यामहौजसः॥ अन्योन्यंहृष्टमनसःपरिषस्वजिरेतदा॥१॥ उक्ताःस्मोयद्भगवता तदात्वायतिसंहितं॥ तन्नोमनसिसंरूढंकरिष्यामस्तथाचतत्॥ २॥ अन्योन्यंसंविभाष्यैवंसुप्रीतमनसःपुनः॥ विज्ञापयंतिस्मगुरुंपुनर्वाक्यविशारदाः॥ ३॥ शैलादस्मान्महींगंतुंकांक्षितंनोमहामुने॥ वेदाननेकधाकर्तुंयदितेरुचितंप्रभो॥ ४॥ शिष्याणांवचनंश्रुत्वापराशरसुतःप्रभुः ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंधर्मार्थसहितंहितं॥ ५॥ क्षितिंवादेवलोकंवागम्यतांयदिरोचते॥ अप्रमादश्चवःकार्योब्रह्महिप्रचुरच्छलं॥ ६॥ तेनुज्ञातास्ततःसर्वेगुरुणासत्यवादिना॥ जग्मुःप्रदक्षिणंकृत्वाव्यासंमूर्ध्नाभिवाद्यच॥ ७॥ अवतीर्यमहींतेऽथचातुर्होत्रमकल्पयन्॥ संयाजयंतोविप्रांश्चराजन्यांश्चविशस्तथा॥८॥ पूज्यमानाद्विजैर्नित्यंमोदमानागृहेरताः॥ याजनाध्यापनरताःश्रीमंतोलोकविश्रुताः॥ ९॥ अवतीर्णेषुशिष्येषुव्यासःपुत्रसहायवान्॥ तूष्णींध्यानपरोधीमानेकांतेसमुपाविशत्॥ १०॥ तंददर्शाश्रमपदेनारदःसुमहातपाः॥ अथैनमब्रवीत्कालेमधुराक्षरयागिरा॥ ११॥ भोभोब्रह्मर्षिवासिष्ठब्रह्मघोषोनवर्तते॥ एकोध्यानपरस्तूष्णींकिमास्सेचिंतयन्निव॥ १२॥ ब्रह्मघोषैर्विरहितःपर्वतोयंनशोभते॥ रजसातमसाचैवसोमःसोपप्लवोयथा॥ १३॥ नभ्राजतेयथापूर्वंनिषादानामिवालयः॥ देवर्षिगणजुष्टोपिवेदध्वनिनिराकृतः॥ १४॥ ऋषयश्चहिदेवाश्चगंधर्वाश्चमहौजसः॥ वियुक्ताब्रह्मघोषेणनभ्राजंतेयथापुरा॥ १५॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाकृष्णद्वैपायनोब्रवीत्॥ महर्षेयत्त्वयाप्रोक्तंवेदवादविचक्षण॥ १६॥ एतन्मनोनुकूलंमेभवानर्हतिभाषितुं॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचसर्वत्रचकुतूहली॥ १७॥ त्रिषुलोकेषुयद्वृत्तंसर्वंतवमतेस्थितं॥ तदाज्ञापयविप्रर्षेब्रूहिकिंकरवाणिते॥ १८॥ यन्मयासमनुष्ठेयंब्रह्मर्षेतदुदाहर॥ विमुक्तस्येहशिष्यैर्मेनातिहृष्टमिदंमनः॥ १९॥

॥ ७ ॥ चातुर्होत्रंचतुर्होतृसंज्ञकामंत्राः चित्तिःस्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयोऽध्यात्माधियज्ञयोरभेददर्शनार्थाः तत्पूर्वकंप्रवृत्तंकर्मचातुर्होत्रंअग्निहोत्रादिकंसोमांतंअकल्पयन्प्रवर्तितवंतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सोपप्लवोराहुग्रस्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिहृष्टमिदंमनइतिविदुषामपिशिष्यादिसंयोगवियोगजंसुखंदुःखमपरिहार्यमितिभावः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनाम्नायः अनावृत्तिःसएवमलोदूषणंयेषु ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४ ॥ ततोनध्यायइत्यादिग्रंथोयोगिनांस्वेच्छयाकृत्स्नेब्रह्मांडेसंचारयोग्यताइच्छयादेहत्यागश्चययाभवतितादृशींविद्यांवक्तुंप्रवर्तते॥२५॥ कुतइति वायोर्मूलकारणप्रश्नःविचेष्टितमितिवायुकर्मप्रश्नः ॥२६॥२७॥ प्रश्नमभिनंदन्नस्यार्थस्यजिज्ञासाऽतिदुर्लभेतिसूचयति दिव्यमिति योगसंस्कृतंचक्षुर्व्यवहितार्थग्राहित्वात् मनश्चनिर्मलमतीतादिग्रा हि सत्वेसर्वज्ञत्वादिहेतौबुद्धिसत्वे ॥२८॥ आत्मनिबुद्धौ वेदान्वेदार्थान् व्यस्यऊहापोहाभ्यांपरिभाव्य बुध्यानिश्चयेनसमनुचिंतयवायुःकुतोभूदित्यादिकंविचारय॥ २९ ॥ देवयानेति योविष्णोर्व्यापक स्यपरमात्मनःसंबंधीदेवयानोऽर्चिरादिमार्गस्तत्रचरतीतितेनमार्गेण सात्विकान्उपासकान् विष्णुर्लोकंअपुनरावृत्तिपदंप्रापयतीत्यर्थः पितृयानश्चधूमादिपितृयानमार्गप्रदश्चायमेव सतुतामसःपुनरावृत्तिप्रद

नारदउवाच अनाम्नायमलावेदाब्राह्मणस्याव्रतंमलं॥ मलंपृथिव्यावाहीकाःस्त्रीणांकौतूहलंमलं॥२०॥ अधीयतान्भवान्वेदान्सार्धंपुत्रेणधीमता॥ विधुन्व न्ब्रह्मघोषेणरक्षोभयकृतंतमः॥ २१॥ भीष्मउवाच नारदस्यवचःश्रुत्वाव्यासःपरमधर्मवित्॥ तथेत्युवाचसंहृष्टोवेदाभ्यासदृढव्रतः ॥ २२॥ शुकेनस हपुत्रेणवेदाभ्यासमथाकरोत् ॥ स्वरेणोच्चैःसशैक्ष्येणलोकानापूरयन्निव ॥ २३॥ तयोरभ्यसतोरेवनानाधर्मप्रवादिनोः ॥ वातोतिमात्रंप्रववौसमुद्रानिलवे जितः ॥ २४॥ ततोनध्यायइतितंव्यासःपुत्रमवारयत्॥ शुकोवारितमात्रस्तुकौतूहलसमन्वितः॥ २५॥ अपृच्छत्पितरंब्रह्मन्कुतोवायुरभूदयं॥ आख्यातुम र्हतिभवान्वायोःसर्वविचेष्टितं ॥२६॥ शुकस्यैतद्वचःश्रुत्वाव्यासःपरमविस्मितः॥ अनध्यायनिमित्तेस्मिन्निदंवचनमब्रवीत्॥२७॥ दिव्यंतेचक्षुरुत्पन्नंस्वयंते निर्मलंमनः ॥ तमसारजसाचापित्यक्तःसत्वेव्यवस्थितः॥२८॥ आदर्शेस्वामिवच्छायांपश्यस्यात्मानमात्मना॥ व्यस्यात्मनिस्वयंवेदान्बुद्ध्यासमनुचिंतय॥ ॥२९॥ देवयानचरोविष्णोःपितृयानश्चतामसः॥ द्वावेतौप्रेत्यपंथानौदिवंचाधश्चगच्छतः॥ ३०॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचयत्रसंवांतिवायवः॥ सप्तैतेवायुमार्गा वैतान्निबोधानुपूर्वशः॥ ३१॥ तत्रदेवगणाःसाध्यामहाभूतामहाबलाः॥ तेषामप्यभवत्पुत्रःसमानोनामदुर्जयः॥३२॥

त्वात्॥३०॥ पृथिव्यांमिति पृथिव्यांपिंडेअंतरिक्षेब्रह्मांडे संवांतिसंगच्छंति वायुमार्गाःवायुसंचारस्थानानि तत्रदेहेतावत् वायुस्थानवर्णबीजानिनकुलीशयोगपारायणेप्रोक्तानि प्राणोग्राणाग्रहृन्नाभिपादांगु ष्ठांतसंस्थितिः नीलःसोंकाररेफादिबीजेनविनियोजितः ओंयमित्यर्थः कृष्णोपानःकृकाटिस्थःपृष्ठपृष्ठांतपार्ष्णिगः सतारकनकारांतबीजेनविनियोजितः ओंपमित्यर्थः शक्रचापनिभोव्यानस्त्वगिंद्रियनिके तनः तारकोपेतयांतांतबीजतेजोविराजितः ओंलमित्यर्थः मूर्धस्थोमध्यताल्वग्रकंठहृत्पत्तलाश्रयः उदानोग्निरुणच्छायस्तारकाक्रांतयांतयुक् ओंरमित्यर्थः श्वेतःसमानोहृन्नाभिसर्वसंधिनिकेतनः प्रणवा क्रांतलांतेनबीजेनात्यंतमुज्वलइति ओंवमित्यर्थः षष्ठसप्तममार्गौतुजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिप्रदौवक्ष्यति ॥३१॥ देवगणाःआध्यात्मइंद्रियाणितेषांपुत्रःसमानः इंद्रियाणांसामान्यावृत्तिरेवसमानादयः तदुक्तं सांख्यसप्तत्यां सामान्याकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेति एवंअधिदैवमपिसाध्यानांदेवानांसामान्यंरूपंसमानादयइत्यर्थः पिंडब्रह्मांडयोरभेदात्॥ ३२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उदानइतिएतेषामुत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वकार्यत्वात्उत्तरोत्तरंस्थूलत्वंज्ञेयं ॥३३॥ अनपत्यइतिप्राणस्यकार्यांतरंनास्तिसर्वापेक्षयास्थूलत्वंचदर्शितं ॥ ३४ ॥ पिंडेप्राणकार्यंप्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंचाह प्राणिनामिति ॥३५॥ अस्यैवाधिदैवकर्मनामनीआह प्रेरयतीतिसार्धेन धूमोष्मजान्मेघान्स्नेहंस्नेहत्वंअथवास्नेहगुणयुक्तजलवृष्टिकालंप्राप्यअंबरेप्रेरयतीतियोजना सएववायुर्धूमज्योतिःस्नेहक्रमेणविद्युत्त्वंप्राप्य महाद्युतिश्चभवति विद्युद्भ्यइतिपंचमील्यब्लोपे प्रथमः विष्णुदेवसमानादिक्रमेणसप्तमोपिसंहारक्रमेणप्रथमइत्यर्थः अयंभावः पूर्वोदाहृतघ्राणांतस्तन्नाभिपादांगुष्ठानांमध्ये ऽन्यतमेस्थानेप्राणंनिरोध्यनीलवर्णंप्राणंओंयमितिबीजशरीरंसंचिंतयन् योगीकियताकालेनसिद्धिंप्राप्तोजीवन्नेवशरीरेणप्रवहमार्गेणसंचरति देहांतेचप्रवहेणतादात्म्यंप्राप्नोति एवंसर्वत्रप्रयोगोज्ञेयइति ॥ ३६ ॥ आध्यात्मिकस्यापानस्याधिदैवकर्मनामनीआह आवहइति भचक्रंआसमंताद्वहतीत्यावहः ॥ ३७॥ आदत्तेन्नमनेनोद्दीपकेनजठराग्निरित्यादानोऽपानः अपानस्यजाठरोद्दीपकत्वमाहयाज्ञवल्क्यः स्वयंत्वपानंसंप्राप्यतेनैवसहमारुतः प्र

उदानस्तस्यपुत्रोभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः॥अपानश्चततोज्ञेयःप्राणश्चापिततोपरः॥३३॥अनपत्योभवत्प्राणोदुर्धर्षःशत्रुतापनः॥ पृथक्कर्माणितेषांतुप्रवक्ष्यामियथातथं॥ ३४॥ प्राणिनांसर्वतोवायुश्चेष्टांवर्तयतेपृथक् ॥ प्राणनाच्चैवभूतानांप्राणइत्यभिधीयते॥३५॥ प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्चयः॥ प्रथमःप्रथमेमार्गेप्रवहोनामयोनिलः॥३६॥ अंबरेस्नेहमभ्येत्यविद्युद्भ्यश्चमहाद्युतिः॥ आवहोनामसंवातिद्वितीयःश्वसनोनदन्॥३७॥ उदयंज्योतिषांशश्वत्सोमादीनांकरोतियः॥ अंतर्देहेषुचादानंयेवदंतिमनीषिणः॥३८॥ यश्चतुर्भ्यःसमुद्रेभ्योवायुर्धारयतेजलं॥ उद्धृत्याददतेचापोजीमूतेभ्योंबरेनिलः॥३९॥ योद्भिःसंयोज्यजीमूतान्पर्जन्यायप्रयच्छति॥ उद्वहोनामबंहिष्ठस्तृतीयःससदागतिः॥ ४० ॥ समुह्यमानाबहुधायेननीताःपृथग्घनाः॥ वर्षमोक्षकृतारंभास्तेभवंतिघनाघनाः॥४१॥ संहतायेनचाविद्धाभवंतिनदतांनदाः॥ रक्षणार्थायसंभूतामेघत्वमुपयांतिच॥ ४२ ॥ योसौवहतिभूतानांविमानानिविहायसा॥ चतुर्थःसंवहोनामवायुःसगिरिमर्दनः॥४३॥

वातिज्वलनंतत्रप्राणोमध्यगतंपुनः वायुनावाजितोवन्हिरपानेनशनैःशनैः तदाज्वलतिविप्रेंद्रेसकलेदेहमध्यमे प्राणःअपानंप्राप्यप्रवर्त्यज्वलनंप्रवातिप्रवर्त्तयति अपानेनवायुनावाजितःवीजितः वोविधूननेजुकूइतिजुगंताद्वाधातोर्निष्ठायांरूपं हेविप्रेंद्रेगार्गिइतियाज्ञवल्क्यश्लोकार्थः आदानइत्यपानस्यनामांतरंयोगिप्रसिद्धमित्यर्थः अंतर्देहेष्वित्यर्धेउदानमितिपाठेउत्तरान्वयि॥३८॥ उद्धृत्यादानसाम्यादुद्वहादानयोरैक्यं ॥३९॥ पर्जन्यायवृष्ट्यभिमानिदेवतायै बंहिष्ठःअतिशयेनबहुः ॥४०॥ वर्षमोक्षायकृतःआरंभोयैस्ते रिच्यमानोमेघःपूर्णापूर्णत्वाद्घनाघनउच्यतइत्यर्थः ॥४१॥ संहताःसंघीभूताअपियेनहेतुनातेपृथकूआविद्धाःप्रक्षिप्ताभवंति अतस्तेषांवाद्यमानवेणुवन्नदतांशब्दंकुर्वतांनदाइतिनामभवति रक्षणार्थायगोस्तनवत्सेचनात्रिक्ताअपितेमेघत्वंयांति मिहसेचनइतिधातुः नतुनीरसफलवन्नश्यंतीत्यर्थः॥ ४२ ॥ योसाविति वर्धनइतिपाठेपिसएवार्थः वृधुहिंसायामितिधातोरूपं ॥ ४३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मर्दनमेवाह येनेति बलेनपरोपमर्दनअंहंतिगच्छंतितेबलाहकाः पृषोदरादित्वान्नकारलोपः अहिगतौइतिधातुः ॥ ४४ ॥ दारुणेति दारुणालोकनाशसूचकाधूमकेतुसंवर्तमेघादयउत्पातास्तेषांसंचारोयेन स्तनयित्नुःसगर्जितोमेघस्तद्वान् विषमवहनाद्विवहः ॥ ४५ ॥ परितःउपर्येवयस्यवेगात्पतंतिनत्वधःपतंतीतिपरिप्लवाः स्वार्थेतद्धितः यःतोयंविष्टभ्यआकाशेएवावस्थाप्य ॥ ४६ ॥ दूरादिति येनप्रतिहतःसूर्यःसहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिवभातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवंपिंडब्रह्मांडांतर्गतान्आधिकारिकान्पंचवायूनुक्त्वाषष्ठंतदंतर्गतमपितदस्पर्शिनंवायुमाह यस्मादिति यस्मात्सहस्रारस्थितात्चिच्चंद्राख्यात्अयंसोमोब्रह्मांडांतर्गतओषधीशोब्रह्मांडाप्यायनकृत्पिंडांतर्गतंमनश्चपिंडाप्यायनकृत्एतद्द्वयंयंप्राप्यआप्यायतेवर्धतेसःपरिवहःसर्वतोवहनाद्व्यापकःकारणात्माषष्ठोवायुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ अनुकालेकल्पांते निरस्यतिसं

येनवेगवतारुग्णारूक्षेणरुजतानगान् ॥वायुनासहितामेघास्तेभवंतिबलाहकाः॥४४॥ दारुणोत्पातसंचारोनभसस्तनयित्नुमान्॥पंचमःसमहावेगोविवहो
नाममारुतः॥४५॥ यस्मिन्पारिप्लवादिव्यावहंत्यापोविहायसा॥ पुण्यंचाकाशगंगायास्तोयंविष्टभ्यतिष्ठति॥४६॥ दूरात्प्रतिहतोयस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः॥
योनिरंशुसहस्रस्ययेनभातिवसुंधरा ॥४७॥ यस्मादाप्यायतेसोमःक्षीणःसंपूर्णमंडलः॥ षष्ठःपरिवहोनामसवायुर्जयतांवरः॥ ४८॥ सर्वप्राणभृतांप्राणा
न्योनुकालेनिरस्यति॥ यस्यवर्त्मानुवर्त्तेतेमृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९॥ सम्यगन्वीक्षतांबुद्ध्याशांतयाध्यात्मचिंतकाः॥ ध्यानाभ्यासाभिरामाणांयोमृतत्वाय
कल्पते॥५०॥ यंसमासाद्यवेगेनदिशोंऽतंप्रतिपेदिरे॥ दक्षस्यदशपुत्राणांसहस्राणिप्रजापतेः॥५१॥ येनसृष्टःपराभूतोयात्येवननिवर्त्तते॥ परावहोनामपरो
वायुःसदुरतिक्रमः॥५२॥ एवमेतेऽदितेःपुत्रामारुताःपरमाद्भुताः॥ अनारतंतेसंवांतिसर्वगाःसर्वधारिणः॥५३॥ एतत्तुमहदाश्चर्यंयदयंपर्वतोत्तमः॥ कंपि
तःसहसातेनवायुनातिप्रवायता॥५४॥ विष्णोर्निःश्वासवातोयंयदावेगसमीरितः॥ सहसोदीर्यतेतातजगत्प्रव्यथतेतदा॥५५॥

हरति मृत्युवैवस्वतावपियदनुरोधिनौ तयोरपिप्रेरकइत्यर्थः एतेनमृत्युग्रस्तानांब्रह्मादीनांतदधीनत्वंकैमुतिकन्यायसिद्धं ॥ ४९ ॥ भोअध्यात्मचिंतकाइतिपूजायांबहुत्वेनपुत्रसंबोधनं शांतयाबाह्याभ्यंतरविषयेभ्यउपरतयाबुद्ध्यासम्यगहंब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थानुसंधानपूर्वकमन्वीक्षतांश्रवणमननमनुध्यानेनपश्यतां ध्यानाभ्यासोनिरंतरंध्यानमेवअभिरामंयेषांतेषांयोमृतत्वायमोक्षायकल्पते ॥ ५० ॥ दिशोंतंप्रतिपेदिरेब्रह्मांडंनिर्भिद्यगताइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ सप्तममाह येनेति सृष्टःउपसृष्टः एकएवायंनिर्बीजसमाधिगम्यः यावदारब्धकर्मभोगंयस्मिन्लीनोपियोगीसंस्कारशेषसत्त्वात्पुनरावर्तते प्रारब्धभोगांतेदेहनाशेतुनावर्ततेइतिएतयोर्भेदः अतोदक्षपुत्राणामपिआरब्धकर्मभोगांतेऽनावृत्तिरेवज्ञेया ॥ ५२ ॥ अदितेःखंडनशून्यायाअदीनायाःपरमचितेःपुत्राइवपुत्रारूपभेदाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पर्वतकंपनेहेतुमाह विष्णोरिति यतोयंवेदोविष्णोर्निश्वासवातः महतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुतेः सयदावेगेनसमीरितःसहसाऽकस्मात्उदीर्यतेउच्चैःपठ्यतेतदाजगद्व्यथते मूलपुरुषनिश्वासःसहसोच्चैरुत्थितःकदाचित्सर्वंसंहरेदितिहेतोरितिभावः ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आख्यायिकायाविधित्सितमाह तस्मादिति वायुर्वेदरूपोवेगेनोच्चार्यमाणः एवंबाह्यवायुकृतभयजनकोभवति तेनचतद्ब्रह्मजगद्रूपंवेदरूपंवापीडितंभवतिअतोमहावायौवायतिवातिसतिनाध्येतव्यमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिशांति० नै० भा० अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ १ ॥ आत्मज्ञानेनसंचितक्रियमाणयोःकर्मणोर्दाहाश्लेषौभवतःप्रारब्धंतुज्ञानेनाप्यपरिहार्यमिति सर्वत्रसिद्धं योगीतुनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेनवासुलभावत्गृहाद्गृहांतरमिवदेहाद्देहांतरंप्रविश्यवाशुकवद्यथेष्टंदेहत्यागेनवादेहसिद्ध्यावादेहारंभकंकर्मप्रतिबध्नातिउच्छिनत्तिवेतिदर्शयितुंशुकोत्पतनमारभ्य

तस्माद्ब्रह्मविदोवेदान्नाधीयंतेतिवायति ॥ वायोर्वायुभयंख्युक्तंब्रह्मतत्पीडितंभवेत् ॥ ५६ ॥ एतावदुक्त्वावचनंपराशरसुतःप्रभुः ॥ उक्त्वापुत्रमधीष्वेतिव्योमगं गामगात्तदा ॥ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तिर्नामअष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ १ ॥ भीष्मउवाच एतस्मिन्नंतरेशून्येनारदःसमुपागमत् ॥ शुकंस्वाध्यायनिरतंवेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया ॥ १ ॥ देवर्षितुशुकोदृष्ट्वानारदंसमुपस्थितं ॥ अर्घपूर्वेणविधिनावेदोक्तेना भ्यपूजयत् ॥ २ ॥ नारदोथाब्रवीत्प्रीतोब्रूहिधर्मभृतांवर ॥ केनत्वांश्रेयसावत्सयोजयामी तिहृष्टवत् ॥ ३ ॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाशुकःप्रोवाचभारत ॥ अस्मिंल्लो केहितंयत्स्यात्तेनमांयोक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ नारदउवाच तत्त्वंजिज्ञासतांपूर्वमृषीणांभावितात्मनां ॥ सनत्कुमारोभगवानिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नास्तिवि द्यासमंचक्षुर्नास्तिसत्यसमंतपः ॥ नास्तिरागसमंदुःखंनास्तित्यागसमंसुखं ॥ ६ ॥ निवृत्तिःकर्मणःपापात्सततंपुण्यशीलता ॥ सद्वृत्तिःसमुदाचारःश्रेयएतद नुत्तमं ॥ ७ ॥ मानुष्यमसुखंप्राप्ययःसज्जतिसमुह्यति ॥ नालंसदुःखमोक्षायसंयोगोदुःखलक्षणं ॥ ८ ॥ सक्तस्यबुद्धिश्चलतिमोहजालविवर्धनी ॥ मोहजाला वृतोदुःखमिहचामुत्रसोश्नुते ॥ ९ ॥ सर्वोपायात्तुकामस्यक्रोधस्यचविनिग्रहः ॥ कार्यःश्रेयोर्थिनातौहिश्रेयोघातार्थमुद्यतौ ॥ १० ॥ नित्यंक्रोधात्तपोरक्षेच्छ्रि यंरक्षेच्चमत्सरात् ॥ विद्यांमानावमानाभ्यामात्मानंतुप्रमादतः ॥ ११ ॥ आनृशंस्यंपरोधर्मःक्षमाचपरमंबलं ॥ आत्मज्ञानंपरंज्ञानंनसत्याद्विद्यतेपरं ॥ १२ ॥ सत्यस्यवचनंश्रेयःसत्यादपिहितंवदेत् ॥ यद्भूतहितमत्यंतमेतत्सत्यंमतंमम ॥ १३ ॥ सर्वारंभपरित्यागीनिराशीर्निष्परिग्रहः ॥ येनसर्वंपरित्यक्तंसविद्वान्सच पंडितः ॥ १४ ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थान्यश्चरत्यात्मवशैरिह ॥ असज्जमानःशांतात्मानिर्विकारःसमाहितः ॥ १५ ॥

ते अतएवयोगीज्ञानिभ्योपिमहानितिगीतास्वप्युक्तं तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिकइति तत्रतावल्लोकद्वयस्यहानार्थंतुच्छत्वंप्रदर्श्यतेनारदवाक्येन एतस्मिन्नंतरेइत्यादिना शुकंनारदउपागमत्शु कोवेदार्थान्प्रष्टुमीहयानारदमभ्यपूजयदितिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मभूतैर्देहेंद्रियादिभिःसहचवर्तते विनैवपृथक्चवर्तते कःअतद्भूतःदेहादितादात्म्यंबाधित्वाकेवलीभूतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

आत्मभूतैरतद्भूतःसहचैवविनैवच ॥ सविमुक्तःपरंश्रेयोनचिरेणाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणंसदा ॥ यस्यभूतैःसहमुनेसश्रेयोविंदते परं ॥ १७ ॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानिमैत्रायणगतश्चरेत् ॥ नेदंजन्मसमासाद्यवैरंकुर्वीतकेनचित् ॥ १८ ॥ आकिंचन्यंसुसंतोषोनिराशीस्त्वमचापलं ॥ एतदाहुःप रंश्रेयआत्मज्ञस्यजितात्मनः ॥ १९ ॥ परिग्रहंपरित्यज्यभवतातजितेंद्रियः ॥ अशोकंस्थानमातिष्ठइहचामुत्रचाभयं ॥ २० ॥ निरामिषानशोचंतित्यजेदामि षमात्मनः ॥ परित्यज्यामिषंसौम्यदुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २१ ॥ तपोनित्येनदांतेनमुनिनासंयतात्मना ॥ अजितंजेतुकामेनभाव्यंसंगेष्वसंगिना ॥ २२ ॥ गु णसंगेष्वनासक्तएकचर्यारतःसदा ॥ ब्राह्मणोनचिरादेवसुखमायात्यनुत्तमं ॥ २३ ॥ द्वंद्वारामेषुभूतेषुयएकोरमतेमुनिः ॥ विद्धिप्रज्ञानतृप्तंतंज्ञानतृप्तोनशोच ति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभतिदेवत्वंव्यामिश्रैर्जन्ममानुषं ॥ अशुभैश्चाप्यधोजन्मकर्मभिर्लभतेवशः ॥ २५ ॥ तत्रमृत्युजरादुःखैःसततंसमभिद्रुतः ॥ संसारेपच्यते जंतुस्तत्कथंनावबुद्ध्यसे ॥ २६ ॥ अहितेहितसंज्ञस्त्वमध्रुवेध्रुवसंज्ञकः ॥ अनर्थेचार्थसंज्ञस्त्वंकिमर्थंनावबुध्यसे ॥ २७ ॥ संवेष्ट्यमानंबहुभिर्मोहात्तंतुभिरात्म जैः ॥ कोषकारइवात्मानंवेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८ ॥ अलंपरिग्रहेणेहदोषवान्हिपरिग्रहः ॥ कृमिर्हिकोषकारस्तुबध्यतेसपरिग्रहात् ॥ २९ ॥ पुत्रदारकुटुंबेषुसक्ताः सीदंतिजंतवः ॥ सरःपंकार्णवेमग्नाजीर्णावनगजाइव ॥ ३० ॥ महाजालसमाकृष्टान्स्थलेमत्स्यानिवोद्धृतान् ॥ स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्यजंतून्सुदुःखिता न् ॥ ३१ ॥ कुटुंबंपुत्रदारांश्चशरीरंसंचयाश्चये ॥ पारक्यमध्रुवंसर्वंकिंस्वंसुकृतदुष्कृतं ॥ ३२ ॥ यदासर्वान्परित्यज्यगंतव्यमवशेनते ॥ अनर्थेकिंप्रसक्तस्त्वंस मर्थंनानुतिष्ठसि ॥ ३३ ॥ अविश्रांतमनालंबमपाथेयमदैशिकं ॥ तमःकांतारमध्वानंकथमेकोगमिष्यसि ॥ ३४ ॥ नहित्वांप्रस्थितंकश्चित्पृष्ठतोनुगमिष्यति ॥ सुकृतंदुष्कृतंचत्वांयास्यंतमनुयास्यति ॥ ३५ ॥ विद्याकर्मचशौचंचज्ञानंचबहुविस्तरं ॥ अर्थार्थमनुसार्यंतेसिद्धार्थश्चविमुच्यते ॥ ३६ ॥ निबंधनीरज्जुरेषाया ग्रामेवसतोरतिः ॥ छित्वैतांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ क्षमैवअरित्राणिनौचालनदंडाःयस्यां धर्मस्थैर्यंवटारकानौकाकर्षणरज्जुर्यस्यां ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ महाभूतेति पंचभूतानि महद्बुद्धिः यच्चाश्रयात्देहात्परंपरलोकगामि ए

रूपकूलांमनःस्रोतांस्पर्शद्वीपांरसावहां॥ गंधपंकांशब्दजलांस्वर्गमार्गदुरावहां॥ ३८ ॥ क्षमारित्रांसत्यमयींधर्मस्थैर्यवटारकां॥ त्यागवाताध्वगांशीघ्रांनौता
र्यांतांनदींतरेत्॥ ३९ ॥ त्यजधर्ममधर्मंचतथासत्यानृतेत्यज॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनं*त्यजसितंत्यज॥ ४० ॥ त्यजधर्ममसंकल्पादधर्मंचाप्यलिप्सया॥ उभे
सत्यानृतेबुध्याबुद्धिंपरमनिश्चयात्॥ ४१ ॥ अस्थिस्थूणंस्नायुयुतंमांसशोणितलेपनं॥ चर्मावनद्धंदुर्गंधिपूर्णंमूत्रपुरीषयोः॥४२॥ जराशोकसमाविष्टंरोगा
यतनमातुरं॥ रजस्वलमनित्यंचभूतावासमिमंत्यज॥ ४३ ॥ इदंविश्वंजगत्सर्वमजगच्चापियद्भवेत्॥ महाभूतात्मकंसर्वंमहद्यत्परमाश्रयात्॥ ४४ ॥ इंद्रिया
णिचपंचैवतमःसत्वंरजस्तथा॥ इत्येषसप्तदशकोराशिरव्यक्तसंज्ञकः॥ ४५ ॥ सर्वैरिहेंद्रियार्थैश्चव्यक्ताव्यक्तैर्हिसंहितः॥ चतुर्विंशकइत्येषव्यक्ताव्यक्तमयोग
णः॥ ४६ ॥ एतैःसर्वैःसमायुक्तःपुमानित्यभिधीयते॥ त्रिवर्गंतुसुखंदुःखंजीवितंमरणंतथा॥४७॥ यइदंवेदतत्त्वेनसवेदप्रभवाप्ययौ॥ पारंपर्येणबोद्धव्यंज्ञा
नानांयच्चकिंचन॥ ४८ ॥ इंद्रियैर्गृह्यतेयद्यत्तत्तद्व्यक्तमितिस्थितिः॥ अव्यक्तमितिविज्ञेयंलिंगग्राह्यमतींद्रियं ॥ ४९ ॥ इंद्रियैर्नियतैर्देहीधाराभिरिवतर्प्यते॥
लोकेविततमात्मानंलोकांश्चात्मनिपश्यति॥ ५० ॥ परावरदृशःशक्तिर्ज्ञानमूलाननश्यति॥ पश्यतःसर्वभूतानिसर्वावस्थासुसर्वदा॥ ५१ ॥ सर्वभूतस्यसंयो
गोनाशुभेनोपपद्यते॥ ज्ञानेनविविधान्क्लेशानतिवृत्तस्यमोहजान्॥५२॥ लोकेबुद्धिप्रकाशेनलोकमार्गोनरिष्यते॥ अनादिनिधनंजंतुमात्मनिस्थितमव्य
यं॥ ५३ ॥ अकर्तारममूर्तंचभगवानाहतीर्थवित्॥ योजंतुःस्वकृतैस्तैस्तैःकर्मभिर्नित्यदुःखितः ॥ ५४ ॥ सदुःखप्रतिघातार्थंहंतिजंतूननेकधा॥ ततःकर्मसमा
दत्तेपुनरन्यन्नवंबहु॥ ५५ ॥ तप्यतेथपुनस्तेनभुक्त्वापथ्यमिवातुरः॥ अजस्रमेवमोहांधोदुःखेषुसुखसंज्ञितः ॥ ५६ ॥ बध्यतेमथ्यतेचैवकर्मभिर्मंथवत्सदा॥
ततोनिबद्धःस्वांयोनिंकर्मणामुदयादिह॥ ५७॥ परिभ्रमतिसंसारंचक्रवद्बहुवेदनः॥ सत्वंनिवृत्तबंधस्तुनिवृत्तश्चापिकर्मतः॥ ५८ ॥

षसप्तदशकः इंद्रियाणिपंच चकारात्पंचप्राणाः तमआदित्रयंएकमिति ॥ ४४ ॥ इंद्रियार्थैःअष्टभिः शब्दादिभिःपंचभिःमंतव्यंबोद्धव्यंअहंकर्तव्यंचतैःसहाष्टभिःएवंचतुर्विंशकः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रिष्यतेहिंस्यते ॥ ५३ ॥ तीर्थवित्मोक्षोपायवित् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

* येनउपायेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संयमेनधारणाध्यानसमाध्यात्मकेन नवंदृष्टिमात्रेणोत्पन्नं ॥ ५९ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अशोकमिति

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वावनर्थौइष्टरुग्यादिदेहविनाशःस्वशरीरतापश्च शेषग्रंथःस्पष्टार्थोव्याख्यातप्रायश्चेतिनव्याख्यायते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्ववित्सर्वजित्सिद्धोभवभावविवर्जितः ॥ संयमेननवंबंधंनिवर्त्यतपसोबलात् ॥ संप्राप्ताबहवःसिद्धिमप्यबाधांसुखोदयां ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ॥ नारदउवाच अशोकंशोकनाशार्थंशास्त्रंशांतिकरंशिवं ॥ निशम्य लभतेबुद्धिंतांलब्ध्वासुखमेधते ॥ १ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ २ ॥ तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासं निबोधमे ॥ तिष्ठतेचेद्वशेबुद्धिर्लभतेशोकनाशनं ॥ ३ ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्चविप्रयोगात्प्रियस्यच ॥ मनुष्यामानसैर्दुःखैर्युजतेस्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥ द्रव्येषुसमतीतेषुयेगुणास्तान्नचिंतयेत् ॥ नतानाद्रियमाणस्यस्नेहबंधःप्रमुच्यते ॥ ५ ॥ दोषदर्शीभवेत्तत्रयत्ररागःप्रवर्तते ॥ अनिष्टवर्धितंपश्येत्तथाक्षिप्रंविरज्यते ॥ ६ ॥ नार्थोनधर्मोनयशोयोतीतमनुशोचति ॥ अप्यभावेनयुज्येततच्चास्यननिवर्तते ॥ ७ ॥ गुणैर्भूतानियुज्यंतेवियुज्यंतेतथैवच ॥ सर्वाणिनैतदेकस्यशोकस्थानं हिविद्यते ॥ ८ ॥ मृतंवायदिवानष्टंयोतीतमनुशोचति ॥ दुःखेनलभतेदुःखंद्वावनर्थौप्रपद्यते ॥ ९ ॥ नाश्रुकुर्वंतियेबुद्ध्यादृष्ट्वालोकेषुसंततिं ॥ सम्यक्प्रपश्यतः सर्वंनाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १० ॥ दुःखोपघातेशारीरेमानसेचाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्नशक्यतेकर्तुंयत्नस्तन्नानुचिंतयेत् ॥ ११ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्ययदेतन्नानुचिंतयेत् ॥ चिंत्यमानंहिनव्येतिभूयश्चापिप्रवर्धते ॥ १२ ॥ प्रज्ञयामानसंदुःखंहन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यंनबालैःसमतामियात् ॥ १३ ॥ अनित्यं यौवनंरूपंजीवितंद्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यंप्रियसंवासोगृध्येत्तत्रनपंडितः ॥ १४ ॥ नजानपदिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हति ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीतयदिपश्येदुपक्रमं ॥ १५ ॥ सुखाद्बहुतरंदुःखंजीवितेनात्रसंशयः ॥ स्निग्धत्वंचेंद्रियार्थेषुमोहान्मरणमप्रियं ॥ १६ ॥ परित्यजतियोदुःखंसुखंवाप्युभयंनरः ॥ अभ्येतिब्रह्मसोत्यंतंनतंशोचंतिपंडिताः ॥ १७ ॥ त्यजंतेदुःखमर्थाहिपालनेनचतेसुखाः ॥ दुःखेनचाधिगम्यंतेनाशमेषांनचिंतयेत् ॥ १८ ॥ अन्यामन्यांधनावस्थांप्राप्यवैशेषिकींनराः ॥ अतृप्तायांतिविध्वंसंसंतोषंयांतिपंडिताः ॥ १९ ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंहिजीवितं ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२४७॥ अंतोनास्तिपिपासायास्तुष्टिस्तुपरमंसुखं ॥ तस्मात्संतोषमेवेहधनंपश्यंतिपंडिताः ॥ २१ ॥ निमेषमात्रमपिहिवयोगच्छन्नतिष्ठति ॥ स्वशरीरेष्वनित्येषुनित्यं १२

किमनुचिंतयेत् ॥ २२ ॥ भूतेषुभावंसंचिंत्ययेबुध्वामनसःपरं ॥ नशोचंतिगताध्वानःपश्यंतःपरमांगतिं ॥ २३ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ व्या घ्रःपशुमिवासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ २४ ॥ तथाप्युपायंसंपश्येद्दुःखस्यपरिमोक्षणं ॥ अशोचन्नारभेच्चैवमुक्तश्चाव्यसनीभवेत् ॥ २५ ॥ शब्देस्पर्शेचरूपेच गंधेषुचरसेषुच ॥ नोपभोगात्परंकिंचिद्धनिनोवाधनस्यच ॥ २६ ॥ प्राक्संप्रयोगाद्भूतानांनास्तिदुःखंपरायणं ॥ विप्रयोगात्तुसर्वस्यनशोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ ॥ २७ ॥ धृत्याशिश्नोदरंरक्षेत्पाणिपादंचचक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रेचमनसामनोवाचंचविद्यया ॥ २८ ॥ प्रणयंप्रतिसंहृत्यसंस्तुतेष्वितरेषुच ॥ विचरेदसमुन्नद्धः ससुखीसचपंडितः ॥ २९ ॥ अध्यात्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामिषः ॥ आत्मनैवसहायेनयश्चरेत्ससुखीभवेत् ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰प॰ शुकाभिपतनेत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच सुखदुःखविपर्यासोयदासमनुपद्यते ॥ नैनंप्र ज्ञासुनीतंवात्रायतेनापिपौरुषं ॥ १ ॥ स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ॥ जरामरणरोगेभ्यःप्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २ ॥ रुजंतिहिशरीराणिरोगाःशारी रमानसाः ॥ सायकाइवतीक्ष्णाग्राःप्रयुक्तादृढधन्विभिः ॥ ३ ॥ व्यथितस्यविधित्साभिस्ताम्यतोजीवितैषिणः ॥ अवशस्यविनाशायशरीरमपकृष्यते ॥ ४ ॥ स्र वंतिननिवर्तंतेस्रोतांसिसरितामिव ॥ आयुरादायमर्त्यानांरात्र्यहानिपुनःपुनः ॥ ५ ॥ व्यत्ययोह्ययमत्यंतंपक्षयोःशुक्लकृष्णयोः ॥ जातान्मर्त्याञ्जरयतिनिमेषा न्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥ सुखदुःखानिभूतानामजरोजरयत्यसौ ॥ आदित्योह्यस्तमभ्येतिपुनःपुनरुदेतिच ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वानादायभावानपरिशंकितान् ॥ इष्टानि ष्टान्मनुष्याणामस्तंगच्छंतिरात्रयः ॥ ८ ॥ योयमिच्छेद्यथाकामंकामानांतदवाप्नुयात् ॥ यदिस्यान्नपराधीनंपुरुषस्यक्रियाफलं ॥ ९ ॥ संयताश्चहिदक्षाश्चम तिमंतश्चमानवाः ॥ दृश्यंतेनिष्फलाःसंतःप्रहीणाःसर्वकर्मभिः ॥ १० ॥ ॥२४७॥

सुखेति विपर्यासःसुखेदुःखधीःदुःखेसुखधीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विधित्साभिःपिपासाभिस्तृष्णाभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यत्ययःपौर्वापर्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शीघ्रमिति परशरीराणिशरीरांतराणिप्राप्नुवंतीतिशेषः छिन्नंबीजंस्वर्गनरकांकुरबीजंस्थूलशरीरंयस्यतंशरीरिणं कदाप्रा णसंरोधेसति कीदृशंशरीरिणंमांसशोणितादियुक्तेनबीभत्सेनदेहेनचेष्टितंचेष्टायस्यतं मरणेपिसद्यःशरीरांतरमायातीतिदेहबंधविच्छेदोनकदाचिदस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ परदेहेदेहांतरेनिर्दग्धंविनश्यंतंजीवंअ भिलक्ष्यपरंदेहंदेहांतरंचलाचलंपरिणामितयातिचपलं आहितंउपस्थापितंभवति कर्मणेतिशेषः ॥ २२ ॥ देहधारणमत्याश्चर्यमित्याह संगत्येति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सतस्येति सह

अपरेबालिशाःसंतोनिर्गुणाःपुरुषाधमाः॥ आशीर्भिरप्यसंयुक्तादृश्यतेसर्वकामिनः ॥ ११ ॥ भूतानामपरःकश्चिद्धिंसायांसततोत्थितः ॥ वंचनायांचलोक स्यसस्तुखेष्वेवजीर्यते ॥ १२ ॥ अचेष्टमानमासीनंश्रीःकंचिदुपतिष्ठते ॥ कश्चित्कर्मानुसृत्यान्योनाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥ अपराधंसमाचक्ष्वपुरुषस्यस्व भावतः ॥ शुक्रमन्यत्रसंभूतंपुनरन्यत्रगच्छति ॥ १४ ॥ तस्ययोनौप्रयुक्तस्यगर्भोभवतिवानवा ॥ आम्रपुष्पोपमायस्यनिर्वृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५ ॥ केषांचित्पुत्र कामानामनुसंतानमिच्छतां ॥ सिद्धौप्रयतमानानांनचांडमुपजायते ॥ १६ ॥ गर्भाच्चोद्विजमानानांक्रुद्धादाशीविषादिव ॥ आयुष्माञ्जायतेपुत्रःकथंप्रेत्यइ वाभवत् ॥ १७ ॥ देवानिष्ट्वातपस्तप्त्वाकृपणैःपुत्रगृद्धिभिः ॥ दशमासान्परिधृताजायंतेकुलपांसनाः ॥ १८ ॥ अपरेधनधान्यानिभोगांश्चपितृसंचितान् ॥ वि पुलानभिजायंतेलब्धास्तैरेवमंगलैः ॥ १९ ॥ अन्योन्यंसमभिप्रेत्यमैथुनस्यसमागमे ॥ उपद्रवइवाविष्टोयोनिगर्भःप्रपद्यते ॥ २० ॥ शीघ्रंपरशरीराणिच्छिन्न बीजंशरीरिणं ॥ प्राणिनंप्राणसंरोधेमांसश्लेष्मविचेष्टितं ॥ २१ ॥ निर्दग्धंपरदेहेऽपिपरदेहंचलाचलं ॥ विनश्यंतंविनाशांतेनाविनावमिवाहितं ॥ २२ ॥ संग त्याजठरेन्यस्तंरेतोबिंदुमचेतनं ॥ केनयत्नेनजीवंतंगर्भंत्वमिहपश्यसि ॥ २३ ॥ अन्नपानानिजीर्यंतेयत्रभक्षाश्चभक्षिताः ॥ तस्मिन्नेवोदरेगर्भःकिंनान्नमिव जीर्यते ॥ २४ ॥ गर्भेमूत्रपुरीषाणांस्वभावनियतागतिः ॥ धारणेवाविसर्गेवानकर्ताविद्यतेवशः ॥ २५ ॥ स्रवंतित्युदराद्गर्भाजायमानास्तथापरे ॥ आगमेनत थान्येषांविनाशउपपद्यते ॥ २६ ॥ एतस्माद्योनिसंबंधाद्योबीजंपरिमुच्यते ॥ प्रजांचलभतेकांचित्पुनर्द्वंद्वेषुसज्जति ॥ २७ ॥ सं*तस्यसहजातस्यसप्तमींनवमींदशां ॥ प्राप्नुवंतिततःपंचनभवंतिगतायुषः ॥ २८ ॥ नाभ्युत्थानेमनुष्याणांयोगाःस्युर्नात्रसंशयः ॥ व्याधिभिश्चविमथ्यंतेव्याधैःक्षुद्रमृगाइव ॥ २९ ॥

जातस्यअनादिप्रवाहसंबद्धस्यदेहस्य गर्भवासोजन्मबाल्यंकौमारंपौगंडंयौवनंस्थाविर्यंजराप्राणरोधोनाशश्चेतिदशशरीरस्यदशास्तासुसप्तमींस्थाविर्यं तत्रकुटुंबभरणादिचिंतयाव्याकुलत्वं नवमीतुप्राणरो धः तांउभयींपंचभूतान्येवप्राप्नुवंतिनत्वात्मा ततःनवमींप्राप्यनभवंतिदशमींअभावदशांचप्राप्नुवंतीत्यर्थः गतायुषःसतःतस्येतिसंबंधः ॥ २८ ॥ योगाःसामर्थ्यानि ॥ २९ ॥ * इदंपूर्वान्वयि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनाक्रंदंवेदनयामूढं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ असंश्लिष्टःसर्वो

व्याधिभिर्मथ्यमानानांत्यजतांविपुलंधनं ॥ वेदनांनापकर्षंतियतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३० ॥ तेचातिनिपुणावैद्याःकुशलाःसंभृतौषधाः ॥ व्याधिभिःपरिकृ
ष्यंतेमृगाव्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१ ॥ तेपिबंतःकषायांश्चसर्पींषिविविधानिच ॥ दृश्यंतेजरयाभग्नानगानागैरिवोत्तमैः ॥ ३२ ॥ केवाभुविचिकित्संतेरोगार्तान्मृ
गपक्षिणः ॥ श्वापदानिदरिद्रांश्चप्रायोनार्ताभवंतिते ॥ ३३ ॥ घोरानपिदुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ॥ आक्रम्याददतेरोगाःपशून्पशुगणाइव ॥ ३४ ॥ इतिलो
कमनाक्रंदंमोहशोकपरिप्लुतं ॥ स्रोतसासहसाक्षिप्तंह्रियमाणंबलीयसा ॥ ३५ ॥ नधनेननराज्येननोग्रेणतपसातथा ॥ स्वभावमतिवर्तंतेयेनियुक्ताःशरीरिणः
॥ ३६ ॥ नम्रियेरन्नजीर्येरन्सर्वैस्युःसर्वकामिनः ॥ नाप्रियंप्रतिपश्येयुरुत्थानस्यफलेसति ॥ ३७ ॥ उपर्युपरिलोकस्यसर्वोगंतुंसमीहते ॥ यततेचयथाशक्तिन
चतद्वर्ततेतथा ॥ ३८ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तांश्चमत्तान्मद्यमदेनच ॥ अप्रमत्ताःशठाःशूराविक्रांताःपर्युपासते ॥ ३९ ॥ क्लेशाःपरिनिवर्तंतेकेषांचिदसमीक्षिताः ॥ स्वं
स्वंचपुनरन्येषांनकिंचिदधिगम्यते ॥ ४० ॥ महच्चफलवैषम्यंदृश्यतेकर्मसंधिषु ॥ वहंतिशिबिकामन्येयांत्यन्येशिबिकागताः ॥ ४१ ॥ सर्वेषामृद्धिकामानाम
न्येरथपुरःसराः ॥ मनुष्याश्चगतस्त्रीकाःशतशोविविधाःस्त्रियः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वारामेषुभूतेषुगच्छंत्येकैकशोनराः ॥ इदमन्यत्पदंपश्यमात्रमोहकरिष्यसि ॥ ४३ ॥
त्यजधर्ममधर्मंचउभेसत्यानृतेत्यज ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनत्यजसितंत्यज ॥ ४४ ॥ एतत्तेपरमंगुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ॥ येनदेवाःपरित्यज्यमर्त्यलोकंदिवं
गताः ॥ ४५ ॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाशुकःपरमबुद्धिमान् ॥ संचिंत्यमनसाधीरोनिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ ४६ ॥ पुत्रदारैर्महान्क्लेशोविद्याम्नायेमहाञ्छ्रमः ॥ किंनुस्या
च्छाश्वतंस्थानमल्पक्लेशंमहोदयं ॥ ४७ ॥ ततोमुहूर्तंसंचिंत्यनिश्चितांगतिमात्मनः ॥ परावरज्ञोधर्मस्यपरांनैश्रेयसींगतिं ॥ ४८ ॥ कथंत्वहमसंश्लिष्टोगच्छेयं
गतिमुत्तमां ॥ नावर्तेयंयथाभूयोयोनिसंकरसागरे ॥ ४९ ॥ परंभावंहिकांक्षामियत्रनावर्ततेपुनः ॥ सर्वसंगान्परित्यज्यनिश्चितोमनसागतिं ॥ ५० ॥ तत्रया
स्यामियत्रात्माशमंमेधिगमिष्यति ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैवयत्रस्थास्यामिशाश्वतः ॥ ५१ ॥ नतुयोगमृतेशक्याप्राप्तुंसापरमागतिः ॥ अवबंधोहिबुद्धस्यकर्म
भिर्नोपपद्यते ॥ ५२ ॥

पाधिनिर्मुक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अवबंधःनीचोदेहबंधः ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दिवाकरमित्यर्कमंडलांतर्वर्तीभर्गपदवाच्यःसंसारवीजभर्जनकर्तासर्वेषांप्राणिनांबुद्धेःप्रवर्तकोगायत्रीप्रतिपाद्योपास्योनत्वर्चिरादिमार्गपर्वभूतोमंडलाभिमान्यादित्यः कुतएतत्कार्यब्रह्मलोकंप्रतितद्गमनस्यादर्श नात् शुकस्तुमारुतादूर्ध्वंगतिंकृत्वांतरिक्षगां दर्शयित्वाप्रभावंस्वंब्रह्मभूतोभवत्तदेतिवाक्यशेषेशुद्धब्रह्मभावदर्शनाच्च सूर्यमंडलपर्यंतंगमनंतुस्वस्ययोगप्रभावदर्शनमात्र मितित्वत्रैवस्पष्टमस्ति ॥ ५३ ॥ आवृत्ति

तस्माद्योगंसमास्थायत्यक्त्वागृहकलेवरं॥ वायुभूतःप्रवेक्ष्यामितेजोराशिंदिवाकरं ॥ ५३॥ नह्येषक्षयतांयातिसोमःसुरगणैर्यथा॥ कंपितःपततेभूमिंपुनश्चै वाधिरोहति॥ ५४॥ क्षीयतेहिसदासोमःपुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ नेच्छाम्येवंविदित्वैतेह्रासवृद्धीपुनःपुनः ॥ ५५ ॥ रविस्तुसंतापयतेलोकान्रश्मिभिरुल्बणैः॥ सर्वतस्तेजआदत्तेनित्यमक्षयमंडलः॥ ५६॥ अतोमेरोचतेगंतुमादित्यंदीप्ततेजसं ॥ अत्रवत्स्यामिदुर्धर्षोनिःशंकेनांतरात्मना॥ ५७॥ सूर्यस्यसदनेचाहंनि क्षिप्येदंकलेवरं॥ ऋषिभिःसहयास्यामिसौरंतेजोतिदुःसहं॥ ५८॥ आपृच्छामिनगान्नागान्गिरिमुर्वींदिशोदिवं ॥ देवदानवगंधर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ५९॥ लोकेषुसर्वभूतानिप्रवेक्ष्यामिनसंशयः॥ पश्यंतुयोगवीर्यंमेसर्वेदेवाःसहर्षिभिः ॥ ६० ॥ अथानुज्ञाप्यतमृषिंनारदंलोकविश्रुतं॥ तस्मादनुज्ञांसंप्रा प्यजगामपितरंप्रति ॥ ६१ ॥ सोभिवाद्यमहात्मानंकृष्णद्वैपायनंमुनिं ॥ शुकःप्रदक्षिणंकृत्वाकृष्णमापृष्टवान्मुनिं ॥ ६२॥ श्रुत्वाचर्षिस्तद्वचनंशुकस्यप्रीतो महात्मापुनराहचैनं॥ भोभोपुत्रस्थीयतांतावद्यावच्चक्षुःप्रीणयामित्वदर्थं॥ ६३॥ निरपेक्षःशुकोभूत्वानिःस्नेहोमुक्तसंशयः ॥ मोक्षमेवानुसंचिंत्यगमना यमनोदधे॥ ६४॥ पितरंसपरित्यज्यजगाममुनिसत्तमः॥ कैलासपृष्ठंविपुलंसिद्धसंघनिषेवितं॥ ६५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०शुकाभिग मनेएकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३१॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच गिरिश्रृंगंसमारुह्यसुतोव्यासस्यभारत॥ समेदेशेविविक्तेसनिः शलाकउपाविशत्॥ १ ॥ धारयामासचात्मानंयथाशास्त्रंयथाविधि॥ पादप्रभृतिगात्रेषुक्रमेणक्रमयोगवित् ॥२॥ ततःसप्राङ्मुखोविद्वानादित्येनाचिरोदि ते॥ पाणिपादंसमादायविनीतवदुपाविशत्॥ ३ ॥

मार्गनिंदति नहीति सोमःधूमादिमार्गेणसोमलोकंगतः ॥ ५४ ॥ तल्लोकाधिपतेर्वृद्धिह्रासवत्त्वात्तत्रगताअपितादृशाएवभवंतीत्याह क्षीयतेहीति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अत्रवत्स्यामीतिलिंगान्नात्रमार्गपर्वभूत आदित्योगृह्यते सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीतितस्यद्वारत्वमात्रश्रवणात् ॥ ५७ ॥ सौरंआदित्यांतर्यामि यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदेत्यादिश्रुतेस्ततोऽन्यत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ ॥ ७ ॥ गिरिश्रृंगमिति निःशलाकेनिस्तृणे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ व्यवसायेनसार्वात्म्यनिश्चयेन ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥ १५ ॥ अधःकायात्ऊर्ध्ववक्रंयस्य सूर्येदत्तदृष्टिरतःस्वदेहस्याधोभागंनपश्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नतत्रपक्षिसंघातोनशब्दोनातिदर्शनं ॥ यत्रवैयासकिर्धीमान्योक्तुंसमुपचक्रमे ॥४॥ सददर्शतदात्मानंसर्वसंगविनिःसृतं ॥ प्रजहासततोहासंशुकःसंप्रेक्ष्य तत्परं ॥५॥ सपुनर्योगमास्थायमोक्षमार्गोपलब्धये ॥ महायोगेश्वरोभूत्वासोत्यक्रामद्विहायसं ॥ ६ ॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वादेवर्षिंनारदंततः ॥ निवेदयामासच तंस्वंयोगंपरमर्षये ॥७॥ शुकउवाच दृष्टोमार्गःप्रवृत्तोस्मिस्वस्तितेस्तुतपोधन ॥ त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामिगतिमिष्टांमहाद्युते ॥८॥ नारदेनाभ्यनुज्ञातःशुको द्वैपायनात्मजः ॥ अभिवाद्यपुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥९॥ कैलासपृष्ठादुत्पत्यसपपातदिवंतदा ॥ अंतरिक्षचरःश्रीमान्वायुभूतःसुनिश्चितः ॥१०॥तमु द्यंतंद्विजश्रेष्ठंवैनतेयसमद्युतिं ॥ ददृशुःसर्वभूतानिमनोमारुतरंहसं ॥११॥ व्यवसायेनलोकांस्त्रीन्सर्वान्सोथविचिंतयन् ॥ आस्थितोदीर्घमध्वानंपावकार्कस मप्रभः ॥ १२ ॥ तमेकमनसंयांतमव्यग्रमकुतोभयं ॥ ददृशुःसर्वभूतानिजंगमानिचराणिच ॥ १३ ॥ यथाशक्तियथान्यायंपूजांवैचक्रिरेतदा ॥ पुष्पवर्षैश्चदि व्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४ ॥ तंदृष्ट्वाविस्मिताःसर्वेगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ऋषयश्चैवसंसिद्धाःपरंविस्मयमागताः ॥ १५ ॥ अंतरिक्षगतःकोयंतपसासि द्धिमागतः ॥ अधःकायोर्ध्ववक्रश्चनेत्रैःसमभिरज्यते ॥१६॥ ततःपरमधर्मात्मात्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ भास्करंसमुदीक्षन्सप्राङ्मुखोवाग्यतोऽगमत् ॥१७॥ श ब्देनाकाशमखिलंपूरयन्निवसर्वशः ॥ तमापतंतंसहसादृष्ट्वासर्वाप्सरोगणाः ॥१८॥ संभ्रांतमनसोराजन्नासन्परमविस्मिताः ॥ पंचचूडाप्रभृतयोभृशमुत्फुल्ल लोचनाः ॥ १९ ॥ दैवतंकतमंह्येतदुत्तमांगतिमास्थितं ॥ सुनिश्चितमिहायातिविमुक्तमिवनिःस्पृहं ॥ २० ॥ ततःसमभिचक्राममलयंनामपर्वतं ॥ उर्वशीपूर्व चित्तिश्चयंनित्यमुपसेवतः ॥२१॥ तस्यब्रह्मर्षिपुत्रस्यविस्मयंययतुःपरं ॥ अहोबुद्धिसमाधानंवेदाभ्यासरतेद्विजे ॥२२॥ अचिरेणैवकालेननभश्चरतिचंद्रवत् ॥ पितृशुश्रूषयाबुद्धिंसंप्राप्तोयमनुत्तमां ॥ २३ ॥ पितृभक्तोदृढतपाःपितुःसुदयितःसुतः ॥ अनन्यमनसातेनकथंपित्राविसर्जितः ॥ २४ ॥ उर्वश्यावचनंश्रुत्वाशु कःपरमधर्मवित् ॥ उदैक्षतदिशःसर्वावचनेगतमानसः ॥ २५ ॥ सोंतरिक्षंमहींचैवसशैलवनकाननां ॥ विलोकयामाससदासरांसिसरितस्तथा ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ ७ ॥ इत्येवमिति दोषान्सात्विकान्मोक्षप्रतिबंधकान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्रदान् एनःकिल्बिषसंसर्गाऽनैश्वर्याख्यान्वा यदाहमनुः प्राणायामैर्दहेद्देनोधारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानैश्वरान्गुणानिति योगानितिपाठेवितर्कविचारानंदास्मिताख्यान्संप्रज्ञातभेदान् तत्फलानीत्यर्थः ॥ १ ॥ अष्टविधंपुर्यष्टकप्रकारंतमः पंचविधंविषयपंचकेप्रवर्तकंवासनामयंरजः नवगुणंरजइतिपाठे अत्यागित्वमकार्पण्यंसुखदुःखोपसेवनं भेदःपरुषताचैवकामःक्रोधस्तथैव

ततोद्वैपायनसुतंबहुमानात्समंततः ॥ कृतांजलिपुटाःसर्वानिरीक्षंतेस्मदेवताः ॥ २७॥ अब्रवीत्तास्तदावाक्यंशुकःपरमधर्मवित् ॥ पितायद्यनुगच्छेन्मांक्रोशमानःशुकेतिवै ॥ २८ ॥ ततःप्रतिवचोदेयंसर्वैरेवसमाहितैः ॥ एतन्मेस्नेहतःसर्वेवचनंकर्तुमर्हथ ॥ २९ ॥ शुकस्यवचनंश्रुत्वादिशःसर्वाःसकाननाः ॥ समुद्राःसरितःशैलाःप्रत्यूचुस्तंसमंततः ॥ ३० ॥ यथाज्ञापयसेविप्रबाढमेवंभविष्यति ॥ ऋषेर्व्याहरतोवाक्यंप्रतिवक्ष्यामहेवयं ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकाभिपतनेद्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इत्येवमुक्त्वावचनंब्रह्मर्षिःसुमहातपाः ॥ प्रातिष्ठतशुकःसिद्धिंहित्वादोषांश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥ तमोह्यष्टविधंहित्वाजहौपंचविधंरजः ॥ ततःसत्वंजहौधीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ ततस्तस्मिन्पदेनित्येनिर्गुणेलिंगवर्जिते ॥ ब्रह्मणिप्रत्यतिष्ठत्सविधूमोग्निरिवज्वलन् ॥ ३ ॥ उल्कापातादिशांदाहोभूमिकंपस्तथैवच ॥ प्रादुर्भूतःक्षणेतस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ द्रुमाःशाखाश्चमुमुचुःशिखराणिचपर्वताः ॥ निर्घातशब्दैश्चगिरिर्हिमवान्दीर्यतीवह ॥ ५ ॥ नबभासेसहस्रांशुर्नजज्वालचपावकः ॥ हृदाश्चसरितश्चैवचुक्षुभुःसागरास्तथा ॥ ६ ॥ ववर्षवासवस्तोयंरसवच्चसुगंधिच ॥ ववौसमीरणश्चापिदिव्यगंधवहःशुचिः ॥ ७॥ सशृंगेप्रथमेदिव्येहिमवन्मेरुसंभवे ॥ संश्लिष्टेश्वेतपीतेद्वेरुक्मरूप्यमयेशुभे ॥ ८ ॥ शतयोजनविस्तारेतिर्यगूर्ध्वंचभारत ॥ उदीचींदिशमास्थायरुचिरेसंददर्शह ॥ ९ ॥ सोविशंकेनमनसातथैवाभ्यपतच्छुकः ॥ ततःपर्वतशृंगेद्वेसहसैवद्विधाकृते ॥ १० ॥ अदृश्येतांमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततःपर्वतशृंगाभ्यांसहसैवविनिःसृतः ॥ ११ ॥ नचप्रतिजघानास्यसगतिंपर्वतोत्तमः ॥ ततोमहानभूच्छब्दोदिविसर्वदिवौकसां ॥ १२ ॥

च दर्पोद्वेषोतिवादश्चएतेप्रोक्तारजोगुणाइतिप्रोक्ताज्ञेयाः सत्वंबुद्धिं सत्वेनसर्वंसंत्यज्यसत्वमपित्यक्तंयेनत्यजसितत्त्यजेतिनारदेनोपदिष्टत्वात् ॥ २ ॥ तस्मिन्नादित्यांतर्यामिणिपरब्रह्मणिनित्येपुनरावृत्तिवर्जितेयतोनिर्गुणेप्रत्यतिष्ठत् ॥ ३ ॥ महापुरुषस्योपरमेहिजगदभाग्यसूचकाउत्पाताभवंतीत्याह उल्कापाताइति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ववर्षेत्यादयःशुकस्योत्पतनेशकुनानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विधाकृतेभारेण समुद्रलंघनेहनुमद्भारेणमहेंद्रपर्वतइवव्यथामापेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततइतिपूर्वोक्तासुसप्तसुवायुविद्यासुपंचम्याःज्ञानकर्मसमुच्चयरूपायाःपार्यंतिकंफलंपंचमवायुस्थानस्यमंदाकिनीदेशस्यप्राप्तिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुकस्त्विति मारुतात्सू

गंधर्वाणामृषीणांचयेचशैलनिवासिनः॥ दृष्ट्वाशुकमतिक्रांतंपर्वतंचद्विधाकृतं ॥ १३॥ साधुसाध्वितितत्रासीन्नादःसर्वत्रभारत ॥ सपूज्यमानोदेवैश्चगंधर्वैर्ऋषिभिस्तथा॥ १४ ॥ यक्षराक्षससंघैश्चविद्याधरगणैस्तथा॥ दिव्यैःपुष्पैःसमाकीर्णमंतरिक्षंसमंततः ॥ १५॥ आसीत्किलमहाराजशुकाभिपतनेतदा॥ ततोमंदाकिनींरम्यामुपरिष्टादभिव्रजन्॥ १६॥ शुकोददर्शधर्मात्मापुष्पितद्रुमकाननं॥ तस्यांक्रीडंत्यभिरतास्तेचैवाप्सरसांगणाः॥१७॥ शून्याकारंनिराकाराःशुकंदृष्ट्वाविवाससः॥ तंप्रक्रामंतमाज्ञायपितास्नेहसमन्वितः॥१८॥ उत्तमांगतिमास्थायपृष्ठतोनुससारह ॥ शुकस्तुमारुतादूर्ध्वंगतिंकृत्वांतरिक्षगां॥१९॥ दर्शयित्वाप्रभावंस्वंब्रह्मभूतोभवत्तदा ॥ महायोगगतिंत्वन्यांव्यासोत्थायमहातपाः॥२०॥ निमेषांतरमात्रेणशुकाभिपतनंययौ ॥ सददर्शद्विधाकृत्वापर्वताग्रंशुकंगतं॥ २१ ॥ शशंसुर्ऋषयस्तत्रकर्मपुत्रस्यतत्तदा॥ ततःशुकेतिदीर्घेणशब्देनाक्रंदितस्तदा॥ २२ ॥ स्वयंपित्रास्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्यवै ॥ शुकःसर्वगतोभूत्वासर्वात्मासर्वतोमुखः॥ २३ ॥ प्रत्यभाषतधर्मात्माभोःशब्देनानुनादयन्॥ ततएकाक्षरंनादंभोरित्येवसमीरयन्॥ २४ ॥ प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैःस्थावरजंगमं ॥ ततःप्रभृतिचाद्यापिशब्दानुच्चारितान्पृथक्॥ २५॥ गिरिगह्वरपृष्ठेषुव्याहरंतिशुकंप्रति ॥ अंतर्हितःप्रभावंतुदर्शयित्वाशुकस्तदा॥ २६॥ गुणान्संत्यज्यशब्दादीन्पदमभ्यगमत्परं॥ महिमानंतुतंदृष्ट्वापुत्रस्यामिततेजसः॥ २७॥ निषसादगिरिप्रस्थेपुत्रमेवानुचिंतयन् ॥ ततोमंदाकिनीतीरेक्रीडंतोप्सरसांगणाः॥ २८॥ आसाद्यतमृषिंसर्वाःसंभ्रांतागतचेतसः॥ जलेनिलिल्यिरेकाश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ॥ २९॥ वसनान्याददुःकाश्चित्तंदृष्ट्वामुनिसत्तमं॥ तांमुक्ततांतुविज्ञायमुनिःपुत्रस्यवैतदा ॥ ३० ॥ सक्ततामात्मनश्चैवप्रीतोभूद्व्रीडितश्चह ॥ ३१ ॥ तंदेवगंधर्ववृतोमहर्षिगणपूजितः॥ पिनाकहस्तोभगवानभ्यागच्छतशंकरः॥ ३२॥

त्रात्मनऊर्ध्वं वायुर्वैगौतमतत्सूत्रमितिश्रुतेः ॥ १९ ॥ व्यासःउत्थाय संधिरार्षः ॥ २० ॥२१॥ शुकेति शुका३इतिदूराद्धूतेप्लुतिः अप्लुतवदुपस्थितइत्यप्लुतवद्भावान्नप्रकृतिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमुवाचमहादेवइत्यादिनाछायाशुकस्यदानंव्यासादीनामपिपुत्रशोकोऽत्यंतापरिहार्यइतिचसूचनेनशुकवदेवनैष्ठिकंब्रह्मचर्यमातिष्ठेदित्याशयोदर्शितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥३८॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिशांति•नै•भा•त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ ॥ ७ ॥ यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहा

तमुवाचमहादेवःसांत्वपूर्वमिदंवचः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंकृष्णद्वैपायनंतदा ॥ ३३ ॥ अग्नेर्भूमेरपांवायोरंतरिक्षस्यचैवह ॥ वीर्येणसदृशःपुत्रःपुरामत्तस्त्वया वृतः ॥ ३४ ॥ सतथालक्षणोजातस्तपसातवसंभृतः ॥ ममचैवप्रसादेनब्रह्मतेजोमयःशुचिः ॥ ३५ ॥ सगतिंपरमांप्राप्तोदुष्प्रापामजितेंद्रियैः ॥ दैवतैरपिवि प्रर्षेतंत्वंकिमनुशोचसि ॥ ३६ ॥ यावत्स्थास्यंतिगिरयोयावत्स्थास्यंतिसागराः ॥ तावत्तवाक्षयाकीर्तिःसपुत्रस्यभविष्यति ॥ ३७ ॥ छायांस्वपुत्रसदृशींसर्व तोनपगांसदा ॥ द्रक्ष्यसेत्वंचलोकेस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३८ ॥ सोनुनीतोभगवतास्वयंरुद्रेणभारत ॥ छायांपश्यन्समावृत्तःसमुनिःपरयामुदा ॥ ३९ ॥ इ तिजन्मगतिश्चैवशुकस्यभरतर्षभ ॥ विस्तरेणसमाख्यातायन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ४० ॥ एतदाचष्टमेराजन्देवर्षिर्नारदःपुरा ॥ व्यासश्चैवमहायोगीसंजल्पेषुप देपदे ॥ ४१ ॥ इतिहासमिमंपुण्यंमोक्षधर्मोपसंहितं ॥ धारयेद्यःशमपरःसगच्छेत्परमांगतिं ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकोत्पतनसमाप्तिर्नाम त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच गृहस्थोब्रह्मचारीवावानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यइच्छेत्सिद्धिमास्थातुंदेवतांकां यजेतसः ॥ १ ॥ कुतोह्यस्यध्रुवःस्वर्गःकुतोनैःश्रेयसंपरं ॥ विधिनाकेनजुहुयाद्दैवंपित्र्यंतथैवच ॥ २ ॥ मुक्तश्चकांगतिंगच्छेन्मोक्षश्चैवकिमात्मकः ॥ स्वर्गतश्चैव किंकुर्याद्येननच्यवतेदिवः ॥ ३ ॥ देवतानांचकोदेवःपितॄणांचपितातथा ॥ तस्मात्परतरंयच्चतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच गूढंमांप्रश्नवित्प्रश्नं पृच्छसेत्वमिहानघ ॥ नह्येतत्तर्कयाशक्यंवक्तुंवर्षशतैरपि ॥ ५ ॥ ऋतेदेवप्रसादाद्वाराजन्ज्ञानागमेनवा ॥ गहनंह्येतदाख्यानंव्याख्यातव्यंतवारिहन् ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ॥ ७ ॥ नारायणोहिविश्वात्माचतुर्मूर्तिःसनातनः ॥ धर्मात्मजःसंबभूवपितैवं मेभ्यभाषत ॥ ८ ॥

त्मनइतिश्रुतेर्भक्त्यामामभिजानातीतिभगवद्वचनाच्चभक्तेर्ज्ञानांगत्वंबुध्वाभजनीयांदेवतांपृच्छति गृहस्थइति कुतःकस्यप्रसादात् ध्रुवःअनावृत्तिफलकोब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्माद्देवादीनांजनकात् ॥ ४ ॥ तर्कयातर्केण आर्षोलिंगव्यत्ययः ॥ ५ ॥ ज्ञानागमेनऋतेविना ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतस्रोमूर्तयःनराद्याः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वयंभुवइत्यनेनवासुदेवस्यैवैतेचत्वारोव्यूहाअजन्मानः तेनतुपांचरात्राणामिववासुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्योजीवउत्पद्यतेततःप्रद्युम्नाख्यंमनोजायतेततोनिरुद्धाख्योऽहंकारउत्पद्यतइतिमतंनिरस्तं त
थाचसूत्रं उत्पत्त्यसंभवादिति नचकर्तुःकरणमितिच जीवस्योत्पत्तौविनाशित्वंस्यात्तथाचमोक्षिणोऽभावः कर्तुःसकाशात्करणोत्पत्तिर्दृष्टालोकेइतिसूत्रार्थः ॥ ९ ॥ शकटेशकटवत्परप्रेर्येशरीरे कनककन्मो

कृतेयुगेमहाराजपुरास्वायंभुवेंतरे ॥ नरोनारायणश्चैवहरिःकृष्णःस्वयंभुवः ॥ ९ ॥ तेषांनारायणनरौतपस्तेपतुरव्ययौ ॥ बदर्याश्रममासाद्यशकटेकनकामये
॥ १० ॥ अष्टचक्रंहितद्यानंभूतयुक्तंमनोरमं ॥ तत्राद्यौलोकनाथौतौकृशौधमनिसंततौ ॥ ११ ॥ तपसातेजसाचैवदुर्निरीक्ष्यौसुरैरपि ॥ यस्यप्रसादंकुर्वातेस
देवौद्रष्टुमर्हति ॥ १२ ॥ नूनंतयोरनुमतेहृदिहृच्छयचोदितः ॥ महामेरोर्गिरेःशृंगात्प्रच्युतोगंधमादनं ॥ १३ ॥ नारदःसुमहद्भूतंसर्वलोकानचीचरत् ॥ तंदेशम
गमद्राजन्बदर्याश्रममाशुगः ॥ १४ ॥ तयोराह्निकवेलायांतस्यकौतूहलंत्वभूत् ॥ इदंतदास्पदंकृत्स्नंयस्मिँल्लोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ सदेवासुरगंधर्वाःसकि
न्नरमहोरगाः ॥ एकामूर्तिरियंपूर्वंजाताभूयश्चतुर्विधा ॥ १६ ॥ धर्मस्यकुलसंतानेधर्मादेभिर्विवर्धितः ॥ अहोह्यनुगृहीतोद्यधर्मएभिःसुरैरिह ॥ १७ ॥ नरनारा
यणाभ्यांचकृष्णेनहरिणातथा ॥ अत्रकृष्णोहरिश्चैवकस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ १८ ॥ स्थितौधर्मोत्तरौह्येतौतथातपसिधिष्ठितौ ॥ एतौहिपरमंधामकाऽनयोराह्नि
कक्रिया ॥ १९ ॥ पितरौसर्वभूतानांदैवतंचयशस्विनौ ॥ कांदेवतांतुयजतःपितॄन्वाकान्महामती ॥ २० ॥ इतिसंचिंत्यमनसाभक्त्यानारायणस्यतु ॥ सहसाप्रा
दुरभवत्समीपेदेवयोस्तदा ॥ २१ ॥ कृतेदैवेचपित्र्येचततस्ताभ्यांनिरीक्षितः ॥ पूजितश्चैवविधिनायथाप्रोक्तेनशास्त्रतः ॥ २२ ॥ तद्दृष्ट्वामहदाश्चर्यमपूर्वंविधि
विस्तरं ॥ उपोपविष्टःसुप्रीतोनारदोभगवानृषिः ॥ २३ ॥ नारायणंसंनिरीक्ष्यप्रसन्नेनांतरात्मना ॥ नमस्कृत्वामहादेवमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ नारदउ
वाच वेदेषुसपुराणेषुसांगोपांगेषुगीयसे ॥ त्वमजःशाश्वतोधातामातामृतमनुत्तमं ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठितंभूतभव्यंत्वयिसर्वमिदंजगत् ॥ चत्वारोह्याश्रमा
देवसर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः ॥ २६ ॥

हकत्वात्कनकामयंतन्मयेस्थित्वेतिशेषः ॥ १० ॥ अष्टौअविद्याचक्रवत्वाहकानियस्य भूतैःपंचभिर्युक्तं हिशब्दाल्लोकप्रसिद्धमिदं नरनारायणयोःशरीरेतुमायामयेइत्यर्थः वक्ष्यतिच मायाह्येषामयासृ
ष्टायन्मांपश्यसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तमेवंमांज्ञातुमर्हसीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ नूनमिति हृच्छयोंतर्यामीतेनप्रेरितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आह्निकंब्रह्मयज्ञादि आस्पदंअधिष्ठानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ अवाच्यमपिभक्तिमत्त्वाद्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ सूक्ष्मंदुर्लक्ष्यं यतःअविज्ञेयंनविज्ञेयंरूपादियत्र अतएवअव्यक्तंनास्तिव्यक्तंकार्यंयस्यकारणमपिनेत्यर्थः यतःअचलंकूटस्थं विकारिणएवकारणत्वनियमात् ध्रुवंशाश्वतंसद्रूपमित्यर्थः एतेनतदसत्त्वशंकानिरस्ता ॥ २९ ॥ पुरिशरीरेवसतीतियोगात्पुरुषइतिकल्पितः नतुतस्यदेहसंगित्वंवास्तवमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अव्यक्तंसांख्यैर्नित्यत्वेनकल्पितंप्रधानं ननुपुरुषस्यअव्यक्तजनकत्वेकौटस्थ्यव्याहतिरतआह अव्यक्तेति यासत्तास्वयंअव्यक्ता घटादिभ्योनिष्कृष्टायास्तस्याअग्रहणात् व्यक्तेषुचभावेषुघटःसन्पटःसन्नितिसद्रूपेणतिष्ठति सैवसत्ताअव्यया अपरिणामिनी प्रकृतिरुपादानं रज्जूरगवद्ब्रह्मण्यज्ञानंविवर्ततइत्यभ्युपगमान्नब्रह्मणःकौटस्थ्यहानिरित्यर्थः कल्पितस्यकार्यस्यकारणंकार्यसजातीयंकल्पितमेवभवति तत्सत्वंचकल्पनासमानकालिकमेव नहिरज्जूरगस्यसत्वंदर्शनात्प्रागप्यस्तीत्यत्रकिंचिन्मानमस्ति नचबाधकाभावात्कार्यस्यकल्पितत्वमेवासिद्धमितिवाच्यं यद्यत्रतात्विकरूपावरणपूर्वकमभेदेनभातितत्तत्रकल्पितमितिनियमेनाहंकारादे

यजंतेत्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितं॥ पितामाताचसर्वस्यजगतःशाश्वतोगुरुः॥ कंत्वद्ययजसेदेवंपितरंकंनविद्महे ॥ २७॥ श्रीभगवानुवाच अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यंसनातनं॥ तवभक्तिमतोब्रह्मन्वक्ष्यामितुयथातथं ॥ २८ ॥ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलंध्रुवं॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थैश्चसर्वभूतैश्चवर्जितं॥ २९॥ सह्यंतरात्माभूतानांक्षेत्रज्ञश्चेतिकथ्यते॥ त्रिगुणव्यतिरिक्तोवैपुरुषश्चेतिकल्पितः॥ ३०॥ तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तम ॥ अव्यक्ताव्यक्तभावस्थायासाप्रकृतिरव्यया॥ ३१॥ तांयोनिमावयोर्विद्धियोसौसदसदात्मकः ॥ आवाभ्यांपूज्यतेसोहिदैवेपित्र्येचकल्प्यते ॥ ३२॥ नास्तितस्मात्परोन्योहिपितादेवोथवाद्विज ॥ आत्माहिनःसविज्ञेयस्ततस्तंपूजयावहे ॥ ३३ ॥ तेनैषाप्रथिताब्रह्मन्मर्यादालोकभाविनी ॥ दैवंपित्र्यंचकर्तव्यमितितस्यानुशासनं ॥ ३४॥

र्मिथ्यात्वावगमात् भातिचचिदात्मनोऽसंगरूपमावृत्यतदभेदेनप्रत्यगात्मायमहंसुखीदुःखीब्राह्मणोगौरःकाणइति सुवर्णेकुंडलस्याध्यस्तत्वंमाभूदितितात्विकेति ननुअहंकारधर्मादुःखादयश्चिदात्मनिचिदात्मधर्माश्चैतन्यादयोहंकारेचाध्यस्यतांकिंधर्म्यध्यासकल्पनेनेतिचेन्न यत्रहिधर्ममात्रमध्यस्यतेनतत्र धर्मिणउल्लेखोदृश्यते यथालोहितःस्फटिकइतिलौहित्यमात्रमुल्लिख्यतेनजपाकुसुममपि अहंकाराध्यासेतु अहंदुःखीतिधर्म्युल्लेखपूर्वकंधर्माध्यासःप्रतीयमानस्तत्रधर्मिणोप्यध्यस्ततांविस्पष्टमाचष्टे तस्मादध्यस्तत्वेनाहमादेर्मिथ्यात्वात्तत्कारणस्याव्यक्तस्यापितथात्वेनदृष्टिसमसमयकल्पितत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यव्यक्तोत्पत्तिवचनंसंगच्छतेतरामितिदिक् ॥ ३१ ॥ अस्यचाध्यस्तस्याव्यक्तस्यजीवेशविभागहेतुत्वमाह तांयोनिमिति विधेयापेक्षंस्त्रीत्वं तांनिष्कलचैतन्यरूपां माययाआवयोर्जीवेश्वरयोःप्रकृतिंविद्धि तथाचश्रुतिः जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति योसौनिष्कलःसदसदात्मकःसदसतीकार्यकारणेतत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्तदात्मकः सएवपूज्यतेआनंदात्मासर्वैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेनमायोपाधिना ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥३६॥३७॥३८॥३९॥ सप्तदशभिःपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियैः गुणैःसत्वादिभिः कर्मभिःशुक्लकृष्णैः यैश्चपंचदशकलावैराजीयास्सक्ताः पूर्वार्धेलिंगभंगउक्तः उत्तरार्धेस्थूलभंगउक्तः उभयोरप्ये कोनविंशतिमुखत्वस्यमांडूक्येतुल्यवच्छ्रवणात् तान्येवैकोनविंशतिरंतर्भावेणसप्तदशपंचदशचभवंति ॥४०॥ क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा सर्वगुणत्वंमायया निर्गुणत्वंस्वतः ॥ ४१ ॥ प्रसृतौनिर्गतौ ॥४२॥४३॥४४॥

ब्रह्मास्थाणुर्मनुर्दक्षोभृगुर्धर्मस्तथायमः ॥ मरीचिरंगिराअत्रिश्चपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ ३५ ॥ वसिष्ठःपरमेष्ठीचविवस्वान्सोमएवच ॥ कर्दमश्चापियःप्रोक्तःक्रोधोविक्रीतएवच ॥ ३६ ॥ एकविंशतिरुत्पन्नास्तेप्रजापतयःस्मृताः ॥ तस्यदेवस्यमर्यादांपूजयंतःसनातनीं ॥ ३७ ॥ दैवंपित्र्यंचसततंतस्यविज्ञायतत्त्वतः ॥ आत्मप्राप्तानिचततःप्राप्नुवंतिद्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥ स्वर्गस्थाअपियेकेचित्तान्नमस्यंतिदेहिनः ॥ तेतत्प्रसादाद्गच्छंतितेनादिष्टफलांगतिं ॥ ३९ ॥ येहीनाःसप्तदशभिर्गुणैःकर्मभिरेवच ॥ कलाःपंचदशत्यक्तास्तेमुक्ताइतिनिश्चयः ॥ ४० ॥ मुक्तानांतुगतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञइतिकल्पिता ॥ सहिसर्वगुणश्चैवनिर्गुणश्चैवकथ्यते ॥ ४१ ॥ दृश्यतेज्ञानयोगेनआवांचप्रसृतौततः ॥ एवंज्ञात्वातमात्मानंपूजयावःसनातनं ॥ ४२ ॥ तंवेदाश्चाश्रमाश्चैवनानामतसमास्थिताः ॥ भक्त्यासंपूजयंत्याशुगतिंचैषांददातिसः ॥ ४३ ॥ येतुतद्भाविताल्लोकेत्वेकांतित्वंसमास्थिताः ॥ एतदभ्यधिकंतेषांयत्तेतंप्रविशंत्युत ॥ ४४ ॥ इतिगुह्यसमुद्देशस्तवनारदकीर्तितः ॥ भक्त्याप्रेम्णाचविप्रर्षेअस्मद्भक्त्याचतेश्रुतः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच सएवमुक्तोद्विपदांवरिष्ठोनारायणेनोत्तमपूरुषेण ॥ जगादवाक्यंद्विपदांवरिष्ठंनारायणंलोकहिताधिवासं ॥ १ ॥ नारदउवाच यदर्थमात्मप्रभवेणजन्मकृतंत्वयाधर्मगृहेचतुर्धा ॥ तत्साध्यतांलोकहितार्थमद्यगच्छामिद्रष्टुंप्रकृतिंतवाद्यां ॥ २ ॥ पूजांगुरूणांसततंकरोमिपरस्यगुह्यंनतुभिन्नपूर्वं ॥ वेदाःस्वधीताममलोकनाथतप्तंतपोनानृतमुक्तपूर्वं ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेवाध्यायेसर्वेप्रश्नाःसमाहिताज्ञेयाः ॥ ४५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ ७ ॥ सएवेति ॥ १ ॥ आत्मप्रभवेणस्वयंभुवा जन्म अवतारः आद्यांमूर्तिंश्वेतद्वीपस्थां ॥ २ ॥ तद्दर्शनेस्वस्याधिकारसंपत्तिमाह पूजामिति ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चत्वारिपाणिपादोदरोपस्थानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्तरपश्चिमेनवायव्यकोणतः योत्तरतःयःउत्तरतः ॥ ८ ॥ मेरुमूलात्द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं अनिंद्रियाःस्थूलदेहसंगहीनाःअ
तएवअनशनाःशब्दादिविषयभोगशून्याः निष्पंदहीनाःनिश्चेष्टाश्च सुगंधिःपरमात्मा सुगंधिंपुष्टिवर्धनमितिमंत्रलिंगात् शोभनःसुगंधिःसुसुगंधिःसोस्त्येषांध्यानगोचरइतिसुसुगंधिनः ॥ ९ ॥ श्वेताःशुद्धस
त्वप्रधानाः चक्षुर्मुषःतेजस्वित्वात् मानश्चउन्मानोऽपमानश्चसमौयेषांते शुभःयोगप्रभावजःसारोबलंतेनउपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षाःनिर्मांसग्रीवत्वात् समंपीनत्वरहितंमुष्कौवृषणौचतुष्कंअंसयोःक
ट्योश्चांतरालंच मुष्कचतुष्कंबाहुचतुष्कंवा किमुत्त्वावान्मुष्कयोर्बद्धआसतइतिलिंगान्मुष्कोबाहुः शुष्कंकाष्ठतुल्यंचतुष्कंयेषां संशुष्कचतुष्काइत्यपिपठंति राजीवत्यःपंक्तियुक्ताःशिरारेखास्तासांशतैर्युक्ताः

गुह्यानिचत्वारियथागमंमेशत्रौचमित्रेचसमोस्मिनित्यं ॥ तंचादिदेवंसततंप्रपन्नएकांतभावेनवृणोम्यजस्रं ॥ ४ ॥ एभिर्विशेषैःपरिशुद्धसत्वःकस्मान्नपश्ये
यमनंतमीशं ॥ तत्पारमेष्ठ्यस्यवचोनिशम्यनारायणःशाश्वतधर्मगोप्ता ॥ ५ ॥ गच्छेतितंनारदमुक्तवान्ससंपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः ॥ ततोविसृष्टःपरमेष्ठिपु
त्रःसोऽभ्यर्चयित्वातमृषिंपुराणं ॥ ६ ॥ खमुत्पपातोत्तमयोगयुक्तस्ततोधिमेरौसहसानिलिल्ये ॥ तत्रावतस्थेचमुनिर्मुहूर्तमेकांतमासाद्यगिरेःसशृंगे ॥ ७ ॥ आ
लोकयन्नुत्तरपश्चिमेनददर्शचाप्यद्भुतमुक्तरूपं ॥ क्षीरोदधेर्योत्तरतोहिद्वीपःश्वेतःसनाम्नाप्रथितोविशालः ॥ ८ ॥ मेरोःसहस्रैःसहियोजनानांद्वात्रिंशतोर्ध्वंक
विभिर्निरुक्तः ॥ अनिंद्रियाश्चानशनाश्चतत्रनिष्पंदहीनाःसुसुगंधिनस्ते ॥ ९ ॥ श्वेताःपुमांसोगतसर्वपापाश्चक्षुर्मुषःपापकृतांनराणां ॥ वज्रास्थिकायाःसम
मानोन्मानादिव्यावयवरूपाःशुभसारोपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षामेघौघनिनादाःसममुष्कचतुष्काराजीवच्छतपादाः ॥ षष्ट्यादंतैर्युक्ताःशुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्रा
भिर्येजिह्वाभिर्येविश्ववक्त्रंलेलिह्यंतेसूर्यप्रख्यं ॥ ११ ॥ देवंभक्त्याविश्वोत्पन्नंयस्मात्सर्वेलोकाःसंप्रसूताः ॥ वेदाधर्मामुनयःशांतादेवाःसर्वेतस्यनिसर्गः ॥
॥ १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनिंद्रियानिराहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनः ॥ कथंतेपुरुषाजाताःकातेषांगतिरुत्तमा ॥ १३ ॥ येचमुक्ताभवंतीहनराभरतसत्त
म ॥ तेषांलक्षणमेतद्धितच्छ्वेतद्वीपवासिनां ॥ १४ ॥ तस्मान्मेसंशयंछिंधिपरंकौतूहलंहिमे ॥ त्वंहिसर्वकथारामस्त्वांचैवापाश्रितावयं ॥ १५ ॥

पादायेषां नाडीशतपादाइतिपाठांतरं षष्ट्याषष्टिसंख्यैर्दंतैरिवजगच्चणकचर्वणक्षमैःसंवत्सरैर्युक्ताः अष्टौदिशःसर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्चयुक्ताः देशकालौयेषांमुखमध्येप्रविष्टावित्यर्थः सूर्येणप्रख्यायतेस्फु
टीक्रियतेदिनमासर्तुसंवत्सरात्मामहाकालस्तं विश्ववक्त्रंविश्वंवक्त्रेयस्यतादृशं जिव्हाभिरिवस्वांगभूताभीरसनाशक्तिभिर्लेलिह्यंतेपायसमिवलिहंति ॥ ११ ॥ कुतएतेषामीदृशंकालग्रसनसामर्थ्यमतआह
देवमिति यस्मात्हेतोः देवंपरमेश्वरंसंप्रसूताःध्यानबलेनात्हृदयेव्यक्तीकृतवंतःसूत्यगारेमातापुत्रमिव तमेवदेवंविशिनष्टि विश्वोत्पन्नंविश्वमुत्पन्नंयस्मात् वेदादयस्तस्यनिसर्गःअयत्नरचिताः ॥ १२ ॥ १३ ॥
श्वेतद्वीपनिवासिनांजीवन्मुक्तानांचनिरिंद्रियत्वादिकंएकमेवलक्षणंकथं मूर्तब्रह्मध्यायिनांभक्तानांअमूर्तब्रह्मध्यायिनांचयोगिनांतुल्यत्वंकथमितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सात्वतंसात्वतानांपांचरात्राणांहितं तच्छेषेणविष्णुशेषेण ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रायणंउपहारं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो

भीष्मउवाच विस्तीर्णैषाकथाराजन्श्रुतामेपितृसन्निधौ ॥ यैषातवहिवक्तव्याकथासारोहिसामता ॥ १६ ॥ राजोपरिचरोनामबभूवाधिपतिर्भुवः ॥ आखं
डलसखःख्यातोभक्तोनारायणंहरिं ॥ १७ ॥ धार्मिकोनित्यभक्तश्चपितुर्नित्यमतंद्रितः ॥ साम्राज्यंतेनसंप्राप्तंनारायणवरात्पुरा ॥ १८ ॥ सात्वतंविधिमास्थाय
प्राक्सूर्यमुखनिःसृतं ॥ पूजयामासदेवेशंतच्छेषेणपितामहान् ॥ १९ ॥ पितृशेषेणविप्रांश्चसंविभज्याश्रितांश्चसः ॥ शेषान्नभुक्सत्यपरःसर्वभूतेष्वहिंसकः ॥
॥ २० ॥ सर्वभावेनभक्तःसदेवदेवंजनार्दनं ॥ अनादिमध्यनिधनंलोककर्तारमव्ययं ॥ २१ ॥ तस्यनारायणेभक्तिंवहतोऽमित्रकर्षिणः ॥ एकशय्यासनंदेवोद
त्तवान्देवराट्स्वयं ॥ २२ ॥ आत्मराज्यंधनंचैवकलत्रंवाहनंतथा ॥ यत्तद्भागवतंसर्वमितितत्प्रोक्षितंसदा ॥ २३ ॥ काम्यनैमित्तिकाराजन्यज्ञियाःपरमक्रि
याः ॥ सर्वाःसात्वतमास्थायविधिंचक्रेसमाहितः ॥ २४ ॥ पांचरात्रविदोमुख्यास्तस्यगेहेमहात्मनः ॥ प्रायणंभगवत्प्रोक्तंभुंजतेवाग्रभोजनं ॥ २५ ॥ तस्यप्रशा
सतोराज्यंधर्मेणामित्रघातिनः ॥ नानृतावाक्समभवन्मनोदुष्टंनचाभवत् ॥ २६ ॥ नचकायेनकृतवान्सपापंपरमण्वपि ॥ येहितेऋषयःख्याताःसप्तचित्र
शिखंडिनः ॥ २७ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वायत्प्रोक्तंशास्त्रमुत्तमं ॥ वेदैश्चतुर्भिःसमितंकृतंमेरौमहागिरौ ॥ २८ ॥ आस्यैःसप्तभिरुद्गीर्णंलोकधर्ममनुत्तमं ॥ मरीचि
रत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहातेजास्तेहिचित्रशिखंडिनः ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयोह्येतास्तथास्वायंभुवोष्टमः ॥ एताभिर्धार्यतेलोकस्ता
भ्यःशास्त्रंविनिःसृतं ॥ ३० ॥ एकाग्रमनसोदांतामुनयःसंयमेरताः ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञाःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ३१ ॥ इदंश्रेयइदंब्रह्मइदंहितमनुत्तमं ॥ लोका
न्संचिंत्यमनसाततःशास्त्रंप्रचक्रिरे ॥ ३२ ॥ तत्रधर्मार्थकामाहिमोक्षःपश्चाच्चकीर्त्तितः ॥ मर्यादाविविधाश्चैवदिविभूमौचसंस्थिताः ॥ ३३ ॥ आराध्यतपसादे
वंहरिंनारायणंप्रभुं ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंवैसर्वेतेऋषिभिःसह ॥ ३४ ॥ नारायणानुशास्ताहितदादेवीसरस्वती ॥ विवेशतानृषीन्सर्वान्लोकानांहितकाम्यया ॥ ३५ ॥

महदहंकारादिमूर्तयः स्वायंभुवस्तुमूलप्रकृतिरेव महत्कर्तृकत्वादिदंशास्त्रमुपादेयमितिपांचरात्रागमस्तुतेः स्तुतिरध्यायशेषेण स्पष्टार्थश्चाध्यायः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥५३॥५४॥५५॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचत्रिंशदधिकत्रि

ततःप्रवर्त्तितासम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ॥ शब्देचार्थेचहेतौचएषाप्रथमसर्गजा ॥ ३६ ॥ आदावेवहितच्छास्त्रमोंकारस्वरपूजितं ॥ ऋषिभिःश्रावितंतत्रयत्र
कारुणिकोह्यसौ ॥ ३७ ॥ ततःप्रसन्नोभगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥ ऋषीनुवाचतान्सर्वानदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ ३८ ॥ कृतंशतसहस्रंहिश्लोकानामिदमुत्तमं ॥ लो
कतंत्रस्यकृत्स्नस्ययस्माद्धर्मःप्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचयस्मादेतद्भविष्यति ॥ यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वांगिरसैस्तथा ॥ ४० ॥ यथाप्रमाणंहिमया
कृतोब्रह्माप्रसादतः ॥ रुद्रश्चक्रोधजोविप्रायूयंप्रकृतयस्तथा ॥ ४१ ॥ सूर्याचंद्रमसौवायुर्भूमिरापोग्निरेवच ॥ सर्वेचनक्षत्रगणायच्चभूताभिशब्दितं ॥ ४२ ॥ अ
धिकारेषुवर्त्तंतेयथास्वंब्रह्मवादिनः ॥ सर्वेप्रमाणंहियथातथातच्छास्त्रमुत्तमं ॥ ४३ ॥ भविष्यतिप्रमाणंवैएतन्मदनुशासनं ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यतेधर्मान्मनुःस्वायं
भुवःस्वयं ॥ ४४ ॥ उशनाबृहस्पतिश्चैवयदोत्पन्नौभविष्यतः ॥ तदाप्रवक्ष्यतःशास्त्रंयुष्मन्मतिभिरुद्धृतं ॥ ४५ ॥ स्वायंभुवेषुधर्मेषुशास्त्रेचौशनसेकृते ॥ बृहस्पति
मतेचैवलोकेषुप्रतिचारिते ॥ ४६ ॥ युष्मत्कृतमिदंशास्त्रंप्रजापालोवसुस्ततः ॥ बृहस्पतिसकाशाद्वैप्राप्स्यतेद्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ सहिसद्भावितोराजामद्भक्त
श्चभविष्यति ॥ तेनशास्त्रेणलोकेषुक्रियाःसर्वाःकरिष्यति ॥ ४८ ॥ एतद्धियुष्मच्छास्त्राणांशास्त्रमुत्तमसंज्ञितं ॥ एतदर्थ्यंचधर्म्यंचरहस्यंचैतदुत्तमं ॥ ४९ ॥ अ
स्यप्रवर्त्तनाच्चैवप्रजावंतोभविष्यथ ॥ सचराजश्रियायुक्तोभविष्यतिमहान्वसुः ॥ ५० ॥ संस्थितेतुनृपेतस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनं ॥ अंतर्धास्यतितत्सर्वमेतद्वः
कथितंमया ॥ ५१ ॥ एतावदुक्त्वावचनमदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ विसृज्यतानृषीन्सर्वान्काममपिप्रस्थितोदिशं ॥ ५२ ॥ ततस्तेलोकपितरःसर्वलोकार्थचिंतकाः ॥ प्रा
वर्त्तयंततच्छास्त्रंधर्मयोनिंसनातनं ॥ ५३ ॥ उत्पन्नेऽगिरसेचैवयुगेप्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदंशास्त्रंस्थापयित्वाबृहस्पतौ ॥ ५४ ॥ जग्मुर्यथेप्सितंदेशंतपसेकृ
तनिश्चयाः ॥ धारणाःसर्वलोकानांसर्वधर्मप्रवर्त्तकाः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेपंचत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥
भीष्मउवाच ततोतीतेमहाकल्पेउत्पन्नेंगिरसःसुते ॥ बभूवुर्निर्वृतादेवाजातेदेवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्ब्रह्ममहच्चेतिशब्दाःपर्यायवाचकाः ॥ एभिःसमन्वितो
राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्यशिष्योबभूवाग्र्योराजोपरिचरोवसुः ॥ अधीतवांस्तदाशास्त्रंसम्यक्चित्रशिखंडिजं ॥ ३ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥ ॥ ७ ॥ ततोतीतेमहाकल्पेइत्यध्यायः परमेश्वरदर्शनस्यदौर्लभ्यंतद्भक्तदर्शनाच्चतद्दर्शनसिद्धिरित्येतत्प्रतिपादयति स्पष्टार्थश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सराजाभावितःपूर्वंदैवेनविधिनावसुः ॥ पालयामासपृथिवींदिवमाखंडलोयथा ॥४॥ तस्ययज्ञोमहानासीदश्वमेधोमहात्मनः॥ बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्रहोता
बभूवह ॥५॥ प्रजापतिसुताश्चात्रसदस्याश्चाभवंस्त्रयः॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः॥६॥ धनुषाख्योथरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू॥ ऋषिर्मेधातिथिश्चैव
तांड्यश्चैवमहानृषिः ॥७॥ ऋषिःशांतिर्महाभागस्तथावेदशिराश्चयः॥ ऋषिश्रेष्ठश्चकपिलःशा*लिहोत्रपितास्मृतः॥८॥ आ*द्यःकठस्तैत्तिरिश्चवैशंपायनपूर्वजः॥
कण्वोथदेवहोत्रश्चएतेषोडशकीर्त्तिताः ॥ ९ ॥ संभूताःसर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ॥ नतत्रपशुघातोभूत्सराजैवंस्थितोऽभवत् ॥ १० ॥ अहिंस्रःशुचिर
क्षुद्रोनिराशीःकर्मसंस्तुतः ॥ आरण्यकपदोद्भूताभागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ ११ ॥ प्रीतस्ततोस्यभगवान्देवदेवःपुरातनः ॥ साक्षात्तंदर्शयामाससोदृश्योन्येनके
नचित् ॥ १२ ॥ स्वयंभागमुपाघ्रायपुरोडाशंगृहीतवान् ॥ अदृश्येनहृतोभागोदेवेनहरिमेधसा ॥ १३ ॥ बृहस्पतिस्ततःक्रुद्धःस्रुचमुद्यम्यवेगितः ॥ आकाशंघ्नन्स्रु
चःपातैरोषादश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ १४ ॥ उवाचचोपरिचरंमयाभागोयमुद्यतः ॥ ग्राह्यःस्वयंहिदेवेनमत्प्रत्यक्षंनसंशयः ॥१५॥ युधिष्ठिरउवाच उद्यतायज्ञ
भागाहिसाक्षात्प्राप्ताःसुरैरिह ॥ किमर्थमिहनप्राप्तोदर्शनंसहरिर्विभुः ॥ १६ ॥ भीष्मउवाच ततःसतंसमुद्भूतंभूमिपालोमहान्वसुः ॥ प्रसादयामासमु
निसदस्यास्तेचसर्वशः ॥१७॥ ऊचुश्चैनमसंभ्रांतानरोषंकर्त्तुमर्हसि ॥ नैषधर्मःकृतयुगेयस्त्वंरोषमचीकृथाः ॥१८॥ अरोषणोह्यसौदेवोयस्यभागोयमुद्यतः॥
नशक्यःसत्वयाद्रष्टुमस्माभिर्वाबृहस्पते ॥ १९ ॥ यस्यप्रसादंकुरुतेसवैतंद्रष्टुमर्हति ॥ एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखंडिनः ॥ २० ॥ वयंहिब्रह्मणःपुत्रामा
नसाःपरिकीर्त्तिताः ॥ गतानिःश्रेयसार्थंहिकदाचिद्दिशमुत्तरां ॥ २१ ॥ तप्त्वावर्षसहस्राणिचरित्वा*तपउत्तमं ॥ एकपादाःस्थिताःसम्यक्काष्ठभूताःसमाहिताः ॥
॥ २२ ॥ मेरोरुत्तरभागेतुक्षीरोदस्यानुकूलतः॥ सदेशोयत्रनस्तप्तंतपःपरमदारुणं ॥२३॥ कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणात्मकं ॥ वरेण्यंवरदंतंवैदेवदेवंसनात
नं ॥ २४ ॥ कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणंत्विति ॥ अथव्रतस्यावभृथेवागुवाचाशरीरिणी ॥ २५ ॥

* शालिहोत्रपिताकपिलएकः * आद्यःकठःकठशाखादर्शीएकःवैशंपायनपूर्वजस्तैत्तिरिरेकः * तपोव्रतं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्निग्धगंभीरयावाचाप्रहर्षणकरीविभो ॥ सुतप्तंवस्तपोविप्राःप्रसन्नेनांतरात्मना ॥ २६ ॥ यूयंजिज्ञासवोभक्ताःकथंद्रक्ष्यथतंविभुं ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतःश्वेतद्वी
पोमहाप्रभः ॥ २७ ॥ तत्रनारायणपरामानवाश्चंद्रवर्चसः ॥ एकांतभावोपगतास्तेभक्ताःपुरुषोत्तमं ॥ २८ ॥ तेसहस्रार्चिषंदेवंप्रविशंतिसनातनं ॥ अनिंद्रिया
निराहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनः ॥ २९ ॥ एकांतिनस्तेपुरुषाःश्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ गच्छध्वंतत्रमुनयस्तत्रात्मामेप्रकाशितः ॥ ३० ॥ अथश्रुत्वावयंसर्वेवाचं
तामशरीरिणीं ॥ यथाख्यातेनमार्गेणतंदेशंप्रतिपेदिरे* ॥ ३१ ॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंतच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ॥ ततोस्मद्दृष्टिविषयस्तदाप्रतिहतोभवत् ॥ ३२ ॥ नचप
श्यामपुरुषंतत्तेजोव्हृतदर्शनाः ॥ ततोनःप्रादुरभवद्विज्ञानंदेवयोगजं ॥ ३३ ॥ नकिलातप्ततपसाशक्यतेद्रष्टुमंजसा ॥ ततःपुनर्वर्षशतंतप्त्वातात्कालिकंमहत् ॥
॥ ३४ ॥ व्रतावसानेचशुभान्नरान्ददृशिरेवयं* ॥ श्वेतांश्चंद्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ३५ ॥ नित्यांजलिकृतान्ब्रह्मजपतःप्रागुदङ्मुखान् ॥ मानसोनामस
जपोजप्यतेतैर्महात्मभिः ॥ ३६ ॥ तेनैकाग्रमनस्त्वेनप्रीतोभवतिवैहरिः ॥ याभवन्मुनिशार्दूलभाःसूर्यस्ययुगक्षये ॥ ३७ ॥ एकैकस्यप्रभातादृक्साभवन्मानव
स्यह ॥ तेजोनिवासःसद्वीपइतिवैमेनिरेवयं ॥ ३८ ॥ नतत्राभ्यधिकःकश्चित्सर्वेतेसमतेजसः ॥ अथसूर्यसहस्रस्यप्रभांयुगपदुत्थितां ॥ ३९ ॥ सहसादृष्टवंतः
स्मपुनरेवबृहस्पते ॥ सहिताश्चाभ्यधावंततस्तेमानवाद्रुतं ॥ ४० ॥ कृतांजलिपुटाल्हृष्टानमइत्येववादिनः ॥ ततोहिवदतांतेषामश्रौष्मविपुलंध्वनिं ॥ ४१ ॥ ब
लिःकिलोपन्हियतेतस्यदेवस्यतैर्नरैः ॥ वयंतुतेजसातस्यसहसाहृतचेतसः ॥ ४२ ॥ नकिंचिदपिपश्यामोहतचक्षुर्बलेंद्रियाः ॥ एकस्तुशब्दोविततःश्रुतोस्माभिरु
दीरितः ॥ ४३ ॥ जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन ॥ नमस्तेस्तुहृषीकेशमहापुरुषपूर्वज ॥ ४४ ॥ इतिशब्दःश्रुतोस्माभिःशिक्षाक्षरसमन्वितः ॥ एतस्मिन्नं
तरेवायुःसर्वगंधवहःशुचिः ॥ ४५ ॥ दिव्यान्युवाहपुष्पाणिकर्मण्याश्चौषधीस्तथा ॥ तैरिष्टःपंच*कालज्ञैर्हरिरेकांतिभिर्नरैः ॥ ४६ ॥ भक्त्यापरमयायुक्तैर्मनोवा
क्कर्मभिस्तदा ॥ नूनंतत्रागतोदेवोयथातैर्वागुदीरिता ॥ ४७ ॥ वयंत्वेनंनपश्यामोमोहितास्तस्यमायया ॥ मारुतेसन्निवृत्तेचबलौचप्रतिपादिते ॥ ४८ ॥

* पुरुषव्यत्ययआर्षः एवमग्रेपिददृशिरेइत्यादौ

* पंचकालज्ञैःपंचरात्रज्ञैः तत्रापिरात्रिपदेनदीक्षानित्यनैमित्तिककाम्यपूजाप्रतिष्ठाकालालक्ष्यंते पंचयज्ञानांकालविद्भिर्वा

चिंताव्याकुलितात्मानोजाताःस्मोंगिरसांवर॥ मानवानांसहस्रेषुतेषुवैशुद्धयोनिषु॥ ४९ ॥ अस्मान्नकश्चिन्मनसाचक्षुषावाप्यपूजयत् ॥ तेपिस्वस्थामुनि
॥२५५॥ गणाएकभावमनुव्रताः ॥ ५० ॥ नास्मासुदधिरेभावंब्रह्मभावमनुष्ठिताः॥ ततोस्मान्सुपरिश्रांतांस्तपसाचातिकर्शितान्॥ ५१ ॥ उवाचखस्थंकिमपिभूतंत १२
त्राशरीरकं॥ देवउवाच दृष्टावःपुरुषाःश्वेताःसर्वेंद्रियविवर्जिताः॥ ५२ ॥ दृष्टोभवतिदेवेशएभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः॥ गच्छध्वंमुनयःसर्वेयथागतमितोचिरा
त्॥ ५३ ॥ नसशक्यस्त्वभक्तेनद्रष्टुंदेवःकथंचन॥ कामंकालेनमहताएकांतित्वमुपागतैः ॥ ५४ ॥ शक्योद्रष्टुंसभगवान्प्रभामंडलदुर्दृशः॥ महत्कार्यंचकर्तव्यं
युष्माभिर्द्विजसत्तमाः॥ ५५ ॥ इतःकृतयुगेतीतेविपर्यासंगतेपिच॥ वैवस्वतेंतरेविप्राःप्राप्तेत्रेतायुगेपुनः ॥५६॥ सुराणांकार्यसिद्ध्यर्थंसहायावैभविष्यथ॥ तत
स्तदद्भुतंवाक्यंनिशम्यैवामृतोपमं॥ ५७॥ तस्यप्रसादात्प्राप्ताःस्मोदेशमीप्सितमंजसा॥ एवंसुतपसाचैवहव्यकव्यैस्तथैवच॥ ५८॥ देवोऽस्माभिर्नदृष्टःसक
थंत्वंद्रष्टुमर्हसि॥ नारायणोमहद्भूतंविश्वसृग्घव्यकव्यभुक्॥ ५९ ॥ अनादिनिधनोव्यक्तोदेवदानवपूजितः ॥ एवमेकतवाक्येनद्वितत्रितमतेनच ॥ ६० ॥ अ
नुनीतःसदस्यैश्चबृहस्पतिरुदारधीः॥ समापयत्ततोयज्ञंदैवतंसमपूजयत्॥ ६१ ॥ समाप्तयज्ञोराजापिप्रजांपालितवान्वसुः ॥ ब्रह्मशापाद्दिवोभ्रष्टःप्रविवेश
महींततः॥६२॥ सराजाराजशार्दूलसत्यधर्मपरायणः॥ अंतर्भूमिगतश्चैवसततंधर्मवत्सलः॥६३॥ नारायणपरोभूत्वानारायणजपंजपन्॥ तस्यैवचप्रसादेन
पुनरेवोत्थितस्तुसः॥६४॥ महीतलाद्गतःस्थानंब्रह्मणःसमनंतरं॥ परांगतिमनुप्राप्तइतिनैष्ठिकमंजसा॥६५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०नारायणीये
षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३३६॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच यदाभागवतोत्यर्थमासीद्राजामहान्वसुः॥किमर्थंसपरिभ्रष्टोविवेशविवरंभुवः॥१॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ ऋषीणांचैवसंवादंत्रिदशानांचभारत॥ २ ॥ अजेनयष्टव्यमितिप्राहुर्देवाद्विजोत्तमान्॥ सचच्छागो
प्यजोज्ञेयोनान्यःपशुरितिस्थितिः॥ ३ ॥

यदाभागवतोत्यर्थमित्यादिरध्यायोवैष्णवानांहिंस्रयज्ञवर्जनार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥२५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अजसंज्ञानिबीजानि तस्मादेषएतेषांपशूनांप्रयुक्ततमोयदजस्तेजमालभंतसोजादालब्धादुदक्रामत्सइमांप्राविशत्तस्मादियंमेध्याभवत्तमस्यामन्ववायन्सोनुगतोव्रीहिरभवदितिबह्वृचब्राह्मणं सर्वेषांपशूनां स यज्ञोमेध्यताख्यः इमांपृथिवींप्रविष्टः अन्ववायन्अन्वेषितवंतः इयंश्रुतिःपुरोडाशस्तुतिमात्रपरानतुपशूनाममेध्यत्वप्रतिपादनपरा नहिनिंदानिंद्यंनिंदितुंप्रवर्ततेअपितुविधेयंस्तोतुमितिन्यायात् इतिभोगलोलुपानांदेवानांमतं वीतरागाणामृषीणांतुमानांतराविसंवादादहिंसाशास्त्रानुग्रहाच्चअवांतरतात्पर्येणप्रतीयमानोर्थोयथाभूतएवनतुसस्वार्थेअप्रमाणं यथाहुःसंप्रदायविदः विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोऽवधारिते

ऋषयऊचुः बीजैर्यज्ञेषुयष्टव्यमितिवैवैदिकीश्रुतिः॥ अजसंज्ञानिबीजानिच्छागंनोहंतुमर्हथ॥ ४॥ नैषधर्मःसतांदेवायत्रवध्येतवैपशुः॥ इदंकृतयुगंश्रेष्ठं कथंवध्येतवैपशुः॥ ५॥ भीष्मउवाच तेषांसंवदतामेवमृषीणांविबुधैःसह॥ मार्गागतोनृपश्रेष्ठस्तंदेशंप्राप्तवान्वसुः॥ ६॥ अंतरिक्षचरःश्रीमान्समग्रबलवाहनः॥ तंदृष्ट्वासहसायांतंवसुंतेत्वंतरिक्षगं॥ ७॥ ऊचुर्द्विजातयोदेवानेषच्छेत्स्यतिसंशयं॥ यज्वादानपतिःश्रेष्ठःसर्वभूतहितप्रियः॥ ८॥ कथंस्विदन्यथाब्रूयादेषवाक्यंमहान्वसुः॥ एवंतेसंविदंकृत्वाविबुधाऋषयस्तथा॥ ९॥ अपृच्छन्सहिताभ्येत्यवसुंराजानमंतिकात्॥ भोराजन्केनयष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः॥ ॥ १०॥ एतन्नःसंशयंछिंधिप्रमाणंनोभवान्मतः॥ सतान्कृतांजलिर्भूत्वापरिपप्रच्छवैवसुः॥ ११॥ कस्यवैकोमतःकामोब्रूतसत्यंद्विजोत्तमाः॥ ऋषयऊचुः धान्यैर्यष्टव्यमित्येवपक्षोस्माकंनराधिप॥ १२॥ देवानांतुपशुःपक्षोमतोराजन्वदस्वनः॥ भीष्मउवाच देवानांतुमतंज्ञात्वावसुनापक्षसंश्रयात्॥ १३॥ छागेनाजेनयष्टव्यमेवमुक्तंवचस्तदा॥ कुपितास्तेततःसर्वेमुनयःसूर्यवर्चसः॥ १४॥ ऊचुर्वसुंविमानस्थंदेवपक्षार्थवादिनं॥ सुरपक्षोगृहीतस्तेयस्मात्तस्माद्दिवःपत॥ १५॥ अद्यप्रभृतितेराजन्नाकाशेविहतागतिः॥ अस्मच्छापाभिघातेनमहींभित्वाप्रवेक्ष्यसि॥ १६॥ ततस्तस्मिन्मुहूर्तेथराजोपरिचरस्तदा॥ अधोवैसंबभूवाशुभूमेर्विवरगोनृप॥ १७॥ स्मृतिस्त्वेवंनविजहौतदानारायणाज्ञया॥ देवास्तुसहिताःसर्वेवसोःशापविमोक्षणं॥ १८॥

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतइति तत्रयजमानःप्रस्तरइत्यादिःप्रस्तरयजमानयोरभेदस्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरस्तुत्यर्थंगुणवादोयं अग्निर्हिमस्यभेषजमितिलोकावगतार्थत्वादनुवादः मेधातिथिहकाण्वायनंमेषोभूत्वेंद्रोजहारेत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावात्भूतार्थवादइतिवृद्धश्लोकार्थः नचात्रापिकृत्वर्थेनालंभविधिनापुरुषार्थनिषेधस्यविरोधोस्ति अतोर्थवादोप्ययंस्वार्थेऽवांतरतात्पर्यविषयादेवताधिकरणन्यायेनप्रामाण्यमश्नुवीत अन्यथाभारतरामायणादीनामपिस्वार्थेप्रामाण्यंविहन्येतेति तस्मादजस्थस्यमेधस्यबीजेषुसंक्रमाद्बीजान्येवाजसंज्ञानीतियुक्तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अत्रराज्ञःशापहेतुत्वात्‌हिंस्रयज्ञोऽधर्मोपिवसोर्धाराभागप्रापकदेवानुग्रहवशात्किंचित्फलमपिजनयतीत्यत्रैवसूचितं वसोर्धारेत्यलुक्समासः ॥ २४ ॥

चिंतयामासुरव्यग्राःसुकृतंहिनृपस्यतत्‌ ॥ अनेनास्मत्कृतेराज्ञाशापःप्राप्तोमहात्मना ॥ १९ ॥ अस्यप्रतिप्रियंकार्यंसहितैर्नोदिवौकसः ॥ इतिबुध्याव्यवस्याशुगत्वानिश्चयमीश्वराः ॥ २० ॥ ऊचुःसंहृष्टमनसोराजोपरिचरंतदा ॥ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वंसुरासुरगुरुर्हरिः ॥ २१ ॥ कामंसतवतुष्टात्माकुर्याच्छापविमोक्षणं ॥ माननातुद्विजातीनांकर्तव्यावैमहात्मनां ॥ २२ ॥ अवश्यंतपसातेषांफलितव्यंनृपोत्तम ॥ यतस्त्वंसहसाभ्रष्टआकाशान्मेदिनीतलं ॥ २३ ॥ एकंत्वनुग्रहंतुभ्यंदद्मोवैनृपसत्तम ॥ यावत्त्वंशापदोषेणकालमासिष्यसेनघ ॥ २४ ॥ भूमेर्विवरगोभूत्वातावत्त्वंकालमाप्स्यसि ॥ यज्ञेषुसुहुतांविप्रैर्वसोर्धारांसमाहितैः ॥ २५ ॥ प्राप्स्यसेस्मदनुध्यानान्माचत्वांग्लानिरस्पृशत्‌ ॥ नक्षुत्पिपासेराजेंद्रभूमेश्छिद्रेभविष्यतः ॥ २६ ॥ वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेनच ॥ सदेवोस्मद्वरात्प्रीतोब्रह्मलोकंहिनेष्यति ॥ २७ ॥ एवंदत्वावरंराज्ञेसर्वेतेचदिवौकसः ॥ गताःस्वभवनंदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ २८ ॥ चक्रेवसुस्ततःपूजांविष्वक्सेनायभारत ॥ जप्यंजगौचसततंनारायणमुखोद्गतं ॥ २९ ॥ तत्रापिपंचभिर्यज्ञैःपंचकालानरिंदम ॥ अयजद्धरिंसुरपतिंभूमेर्विवरगोपिसन्‌ ॥ ३० ॥ ततोस्यतुष्टोभगवान्भक्त्यानारायणोहरिः ॥ अनन्यभक्तस्यसतस्तत्परस्यजितात्मनः ॥ ३१ ॥ वरदोभगवान्विष्णुःसमीपस्थंद्विजोत्तमं ॥ गरुत्मंतंमहावेगमाबभाषेप्सितंतदा ॥ ३२ ॥ द्विजोत्तममहाभागपश्यतांवचनान्मम ॥ सम्राड्राजावसुर्नामधर्मात्मासंशितव्रतः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणानांप्रकोपेनप्रविष्टोवसुधातलं ॥ मानितास्तेतुविप्रेंद्रास्त्वंतुगच्छद्विजोत्तम ॥ ३४ ॥ भूमेर्विवरसंगुप्तंगरुडेहममाज्ञया ॥ अधश्चरंनृपश्रेष्ठंखेचरंकुरुमाचिरं ॥ ३५ ॥ गरुत्मानथविक्षिप्यपक्षौमारुतवेगवान्‌ ॥ विवेशविवरंभूमेर्यत्रास्तेपार्थिवोवसुः ॥ ३६ ॥ ततएनंसमुत्क्षिप्यसहसाविनतासुतः ॥ उत्पपातनभस्तूर्णंतत्रचैनममुंचत ॥ ३७ ॥ अस्मिन्मुहूर्तेसंजज्ञेराजोपरिचरःपुनः ॥ सशरीरोगतश्चैवब्रह्मलोकंनृपोत्तमः ॥ ३८ ॥ एवंतेनापिकौंतेयवाग्दोषाद्देवताज्ञया ॥ प्राप्तागतिरधस्तात्तुद्विजशापान्महात्मना ॥ ३९ ॥ केवलंपुरुषस्तेनसेवितोहरिरीश्वरः ॥ ततःशीघ्रंजहौशापंब्रह्मलोकमवापच ॥ ४० ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अध्यायतात्पर्यमाह केवलमिति ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ ७ ॥ प्राप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ देवैरिंद्रियैर्दीव्यतीतिजीवोदेवदेवस्तस्येशोंतर्यामी १ निष्क्रियःव्यापकत्वात् २ निर्गुणःअसंगत्वात् ३ लोकसाक्षीउदासीनबोधरूपत्वात् ४ क्षेत्रज्ञःदेहद्वयप्रकाशकोजीवः ५ पुरुषोत्तमःशरीरजीवेशेभ्योज्यायान् ६ अतएवानंतोदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदशून्यः ७ पुराणिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणिओषतिदहतीतिपुरुषः अतएवानंतइत्युक्तं ८ महापुरुषसमष्टिस्थूलादिदाहकत्वात् ९ अतएवपुरुषेषुअन्नमयादिषुउत्तमःसत्यज्ञानानंतानंदरूपः १० त्रिगुणेत्यादिनामायिकंरूपंस्तौति सत्वरजस्तमोरूप ११ प्रधानतत्संघातरूप १२ अमृतंसुधा १३ अमृतादेवास्तदाख्य १४ अनंताख्यशेषशर्मन् १५ व्योमअव्याकृताख्य १६ सनातनोनादिः १७ सदसतोःकार्यकारणयोःरूपेणव्यक्तोऽव्यक्तश्चग्राह्योऽग्राह्यश्चेत्यर्थः १८ ऋतंसत्यंअविकारंधामप्रकाशोयस्य १९ आदिदेवोनारायणः २० वसुप्रदःकर्मफलदाता २१ प्रजापतिर्दक्षादिः २२ सुप्रजापतिःसन

भीष्मउवाच एतत्तेसर्वमाख्यातंसंभूतामानवायथा ॥ नारदोपियथाश्वेतंद्वीपंसगतवानृषिः ॥ तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिश्रृणुष्वैकमनानृप ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०नारायणीयेसप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंनारदोभगवानृषिः ॥ ददर्शतानेवनरान्श्वेतांश्चंद्रसमप्रभान् ॥ १ ॥ पूजयामासशिरसामनसातैश्चपूजितः ॥ दिदृक्षुर्जप्यपरमःसर्वकृच्छ्रगतःस्थितः ॥ २ ॥ भूत्वैकाग्रमनाविप्रऊर्ध्वबाहुःसमाहितः ॥ स्तोत्रंजगौसविश्वायनिर्गुणायगुणात्मने ॥ ३ ॥ नारदउवाच नमस्तेदेवदेवेश १ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षिन् ४ क्षेत्रज्ञ ५ पुरुषोत्तम ६ अनंत ७ पुरुष ८ महापुरुष ९ पुरुषोत्तम १० त्रिगुण ११ प्रधान १२ अमृत १३ अमृताख्या १४ अनंताख्य १५ व्योम १६ सनातन १७ सदसद्व्यक्ताव्यक्त १८ ऋतधाम १९ आदिदेव २० वसुप्रद २१ प्रजापते २२ सुप्रजापते २३ वनस्पते २४ महाप्रजापत २५ ऊर्जस्पते २६ वाचस्पते २७ जगत्पते २८ मनस्पते २९ दिवस्पते ३० मरुत्पते ३१ सलिलपते ३२ पृथिवीपते ३३ दिक्पते ३४ पूर्वनिवास ३५ गुह्य ३६ ब्रह्मपुरोहित ३७ ब्रह्मकायिक ३८ महाराजिक ३९ चातुर्महाराजिका ४० भासुर ४१ महाभासुर ४२ सप्तमहाभाग ४३ याम्य ४४ महायाम्य ४५ संज्ञासंज्ञ ४६ तुषित ४७ महातुषित ४८

कादिः मोक्षगुरुत्वात् २३ वनस्पतिःअश्वत्थादिः २४ महाप्रजापतिःचतुर्मुखः २५ ऊर्जस्पतेऊर्जःब्रह्मादयोजीवरूपाःपशवस्तेषांपते अलुक्समासः एकत्वंजात्यभिप्रायं २६ वाचस्पतिःवाचःप्रवर्तकोदेवाचार्योवा २७ जगत्पतिरिंद्रः २८ मनस्पतिःसूत्रात्मा २९ दिवस्पतिःसूर्यः ३० मरुत्पतिःप्राणवायुः ३१ सलिलपतिर्वरुणः ३२ पृथिवीपतिःराजा ३३ दिक्पतिःइंद्राग्न्यादिः ३४ पूर्वनिवासमहाप्रलयेजगदाधार ३५ गुह्यअप्रकाश्य ३६ ब्रह्मपुरोहितब्रह्मणेवेदप्रद योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ३७ ब्रह्मकायिकब्राह्मणशरीरसाध्ययज्ञाध्ययनादिरूप ३८ महाराजिकादयश्चत्वारोदेवानांगणविशेषाः ३९ ४० ४१ ४२ सप्तभिर्गायत्र्यादिभिरर्पणीयाःसप्तैवमहांतोयज्ञभागायस्यससप्तमहाभागः ४३ याम्ययमगण ४४ महायाम्यचित्रगुप्तादिरूप ४५ संज्ञायमपत्नीतन्नामक ४६ तुषितमहातुषितौदेवगणविशेषौ ४७ ४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रमर्दनोमृत्युः ४९ परिनिर्मितंमृत्युसहायत्वेनकल्पितंकामरोगादि ५० अपरिनिर्मितंतदन्यत्शमारोग्यादि ५१ वशवर्तीकामादिग्रस्तः ५२ अपरिनिंदितःशमादिमत्त्वात् ५३ अपरिमितःसर्वजातीयेष्वपिरूपेषुअनंतः ५४ वशवर्तीशास्यः ५५ अवशवर्तीशास्ता ५६ यज्ञोग्निहोत्रादिः ५७ महायज्ञोब्रह्मयज्ञादिः ५८ यज्ञसंभवोऋत्विगादिः ५९ यज्ञयोनिर्वेदः ६० यज्ञगर्भोऽग्निः ६१ यज्ञहृदयंयज्ञांगोपासनारूपः ६२ ६३ ६४ ६५ पंचकालाअहोरात्रमासर्त्वयनसंवत्सराः पंचकर्तारः अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधं विविधाचपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमं शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवइतिगीतोक्तास्तेषांपते ६६ पंचरात्रागमगम्य ६७ वैकुंठअकुंठित विकुंठायाःपुत्रेतिवा ६८६९ मानसिकमनउपाधिक ७० नामनामिकनाम्निनाम्निविदित नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिश्रुतेः ७१ परोब्रह्मातस्यस्वामी ७२ सुस्नातसमाप्तवेदव्रत ७३ हंसस्त्रिदंडी ७४ परमहंसएकदंडी ७५ महाहंसोदंडादिहीनः ७६ ७७ ७८ ७९ अमृतंजीवः हिरण्यंहृदयं देवाइंद्रियाणि कुशंसमुद्रजलं ब्रह्मवेदःपद्मंब्रह्मांडंएतेषुशयनादमृतेशयादिषट्संज्ञकः ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ विष्वक्सर्वतोगमनशीलाभक्तपालनार्थंसेनायस्य ८७ जगतिसत्तारूपेणान्वयोयस्य ८८ ८९ ९० वडवामुखजोग्निस्त्वमेव ९१ ९२ सारथिरग्निश्चत्वं सारथिरस्यकेशीतिमंत्रवर्णात् अग्निर्वायुःसूर्यश्चकेशिनइतिस्मृतौसत्यामप्यत्राग्निरेवप्रकरणाद्ग्राह्यः ९३९४९५९६ ९७९८ चक्षुराज्यं अवेक्षणेनसंस्कृतंयज्ञियंसर्पिः ९९ १०० १०१ भानुर्भासकः १०२ विदिक्दिक्कोणः १०३ १०४ ब्रह्ममेतुमामित्यादीनित्रीणिसुपर्णानितैत्तिरीयोपनिषदिपठ्यंते तत्रप्रथमंसवितृदैवत्यंत्वंजगत्कर्तेत्यर्थः चतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाइत्यादिऋग्वेदमंत्रत्रयंवाप्रथमत्रिसुपर्णं ५ वर्णाःब्राह्मणादयस्तेषांधारकः ६ पंचगार्हपत्यदक्षिणाहव्यावनीयसभ्यावसथ्याख्याग्निरूप ७ त्रिणाचिकेतनाचिकेताख्योग्निःत्रिवारंचितोयेनसत्रिणाचिकेतसंज्ञ ८ षडंगानिशिक्षादीनिनिधीयंतेस्मिन्निितिसांगवेदरूप ९ प्राग्ज्योतिषंज्येष्ठसामेतिचद्वेसामनीताभ्यांगेय जोतोवाहायीतिसामप्राग्ज्योतिः मूर्द्धानंदिवइत्यस्यामृचिगीयमानंसामज्येष्ठसाम १० ११ सामिकानांसामगानांव्रतंवेदव्रतंधारयतीतिसामिकव्रतधर १२ अथर्वशिरःसंज्ञाउपनिषत्तद्रूप १३

प्रमर्दन ४९ परिनिर्मिता ५० परिनिर्मित ५१ वशवर्त्ति ५२ न्नपरिनिंदिता ५३ परिमित ५४ वशवर्त्ति ५५ न्नवशवर्त्तिन् ५६ यज्ञ ५७ महायज्ञ ५८ यज्ञसंभव ५९ यज्ञयोने ६० यज्ञगर्भ ६१ यज्ञहृदय ६२ यज्ञस्तुत ६३ यज्ञभागहर ६४ पंचयज्ञ ६५ पंचकालकर्तृपते ६६ पांचरात्रिक ६७ वैकुंठ ६८ अपराजित ६९ मानसिक ७० नामनामिक ७१ परस्वामिन् ७२ सुस्नात ७३ हंस ७४ परमहंस ७५ महाहंस ७६ परमयाज्ञिक ७७ सांख्ययोग ७८ सांख्यमूर्त्तेऽ ७९ मृतेशय ८० हिरण्येशय ८१ देवेशय ८२ कुशेशय ८३ ब्रह्मेशय ८४ पद्मेशय ८५ विश्वेश्वर ८६ विष्वक्सेन ८७ त्वंजगदन्वय ८८ त्वं जगत्प्रकृति ८९ त्ववाग्निरास्यं ९० वडवामुखोग्नि ९१ त्वमाहुतिः ९२ सारथि ९३ त्वंवषट्कार ९४ त्वमोंकार ९५ त्वंतप ९६ त्वंमन ९७ त्वंचंद्रमा ९८ त्वंचक्षुराज्यं ९९ त्वंसूर्य १०० त्वंदिशांगज १०१ त्वंदिग्भानो १०२ विदिग्भानो १०३ हयशिरः १०४ प्रथमत्रिसौपर्णो ५ वर्णधरः ६ पंचाग्ने ७ त्रिणाचिकेत ८ षडंगनिधान ९ प्राग्जोतिष १० ज्येष्ठसामग ११ सामिकव्रतधरा १२ थर्वशिराः १३

पंचमहाकल्पाःसौरशाक्तगाणेशशैववैष्णवागमास्तत्प्रतिपाद्य १४ १५ १६ १७ १८ परिसंख्यानंविचारः १९ २० २१ युगनिधनंयुगांतः २२ आखंडलइंद्रः २३ प्राचीनगर्भकौशिकौमुनी २४ २५ पुरुबहु २६२७२८२९ ३० भोगःशरीरं ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ सर्वच्छंदकसर्वमनोरथप्रद ४८ हरिःकपिःसएवरामावतारेहयो श्वोयस्य ४९ हरिमेधअश्वमेध ५० महायज्ञोयोगःतत्रभागोह्यौम्यंद्रव्यंजीवःतस्यहर्त्तः ५१ ५२ ५३ ५४ हरौमेधाबुद्धिर्यस्यहरिभक्त ५५ ५६ ५७ महानियमोयमादीनामेवपराकाष्ठा ५८ ५९ ६०

पंचमहाकल्प १४ फेनपाचार्य १५ वालखिल्य १६ वैखानसा १७ भग्नयोगा १८ भग्नपरिसंख्यान १९ युगादे २० युगमध्य २१ युगनिधना २२ खंडल २३ प्राचीनगर्भ २४ कौशिक २५ पुरुष्टुत २६ पुरुहूत २७ विश्वक्र २८ द्विश्वरूपा २९ नंतगते ३० नंतभोगा ३१ नंता ३२ नादे ३३ ऽमध्या ३४ व्यक्तमध्या ३५ व्यक्तनिधन ३६ व्रतावास ३७ समुद्राधिवास ३८ यशोवास ३९ तपोवास ४० दमावास ४१ लक्ष्म्यावास ४२ विद्यावास ४३ कीर्त्यावास ४४ श्रीवास ४५ सर्वावास ४६ वासुदेव ४७ सर्वच्छंदक ४८ हरिहय ४९ हरिमेध ५० महायज्ञभागहर ५१ वरप्रद ५२ सुखप्रद ५३ धनप्रद ५४ हरिमेध ५५ यम ५६ नियम ५७ महानियम ५८ कृच्छ्रा ५९ तिकृच्छ्र ६० महाकृच्छ्र ६१ सर्वकृच्छ्र ६२ नियमधर ६३ निवृत्तभ्रम ६४ प्रवचनगत ६५ पृश्निगर्भप्रवृत्त ६६ प्रवृत्तवेदक्रिया ६७ ज ६८ सर्वगते ६९ सर्वदर्शि ७० न्नग्राह्या ७१ चल ७२ महाविभूते ७३ माहात्म्यशरीर ७४ पवित्र ७५ महापवित्र ७६ हिरण्मय ७७ बृहद ७८ प्रतर्क्या ७९ विज्ञेय ८० ब्रह्माग्र्य ८१ प्रजासर्गकर ८२ प्रजानिधनकर ८३ महामायाधर ८४ चित्रशिखंडिन् ८५ वरप्रद ८६ पुरोडाशभागहर ८७ गताध्वर ८८ च्छिन्नतृष्ण ८९ च्छिन्नसंशय ९० सर्वतोवृत्त ९१ निवृत्तरूप ९२ ब्राह्मणरूप ९३ ब्राह्मणप्रिय ९४ विश्वमूर्त्ते ९५ महामूर्त्ते ९६ बांधव ९७ भक्तवत्सल ९८ ब्रह्मण्यदेव ९९ भक्तोहंत्वांदिदृक्षुरेकांतदर्शनायनमोनमः॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मो० अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३८॥

६१ ६२ ६३ ६४ प्रवचनेअध्ययनेगतःस्थितोब्रह्मचारी ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ महतीवियदादिसृष्टिरूपाविभूतिरस्य ७३ माहात्म्ययुक्तंविराडाख्यंशरीरमस्य ७४ पवित्राणिशुक्रियारण्यकादीनि महापवित्राणिपावमानीसूक्तादीनिहिरण्मयानिमंडलब्राह्मणादीनि बृहद्वेदाख्यंब्रह्मइतिजप्यचतुष्टयात्मकेत्यर्थः ७५ ७६ ७७ ७८ अप्रतर्क्यस्तर्कागम्यः ७९ अविज्ञेयोरूपादिहीनत्वात् ८० ब्रह्मणांकार्यकारणमहाकारणानांमध्येअग्र्यंश्रेष्ठंमहाकारणं ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ गताध्वरप्राप्तयज्ञ ८८ ८९ ९० सर्वतोवृत्तंवृत्तिर्वर्तनंयस्य ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ दिदृक्षुरस्मिएकमेवज्ञेयज्ञानज्ञातृविभागहीनंवस्तुअस्यतेगम्यतेयस्मिन्तत्निर्विकल्पकंदर्शनंतस्मैमोक्षायेत्यर्थः॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३८॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमिति विश्वानिसर्वाणिरूपाणिधारयतीतिविश्वरूपधृत् ॥ १ ॥ एतदेवस्पष्टयति किंचिदित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ जातरूपस्वर्णयोरवांतरवैजात्यकृतोभेदोज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सहस्रनयनइत्यादिनाविश्वंवे

भीष्मउवाच एवंस्तुतःसभगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्चनामभिः॥ तंमुनिंदर्शयामासनारदंविश्वरूपधृत् ॥ १ ॥ किंचिच्चंद्राद्विशुद्धात्माकिंचिच्चंद्राद्विशेषवान् ॥ कृशानुवर्णःकिंचिच्चकिंचिद्धिष्ण्याकृतिःप्रभुः ॥२॥ शुकपत्रनिभःकिंचित्किंचित्स्फटिकसन्निभः॥ नीलांजनचयप्रख्योजातरूपप्रभःक्वचित् ॥३॥ प्रवालांकुरवर्णश्चश्वेतवर्णस्तथाक्वचित् ॥क्वचित्सुवर्णवर्णाभोवैदूर्यसदृशःक्वचित् ॥४॥ नीलवैदूर्यसदृशइंद्रनीलनिभःक्वचित् ॥मयूरग्रीववर्णाभोमुक्ताहारनिभःक्वचित्॥ ॥५॥ एतान्बहुविधान्वर्णान्रूपैर्बिभ्रत्सनातनः॥ सहस्रनयनःश्रीमाञ्छतशीर्षःसहस्रपात् ॥६॥सहस्रोदरबाहुश्चअव्यक्तइतिचक्वचित् ॥ओंकारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रींचतदन्वयां ॥ ७॥ शेषेभ्यश्चैववक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान्गिरन्बहून् ॥ आरण्यकंजगौदेवोहरिर्नारायणोवशी॥८॥ वेदिंकमंडलुंशुभ्रान्मणीनुपानहौकुशान्॥ अजिनंदंडकाष्ठंचज्वलितंचहुताशनं॥ ९ ॥ धारयामासदेवेशोहस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ तंप्रसन्नंप्रसन्नात्मानारदोद्विजसत्तमः ॥ १० ॥ वाग्यतःप्रणतोभूत्वाववंदेपरमेश्वरं॥ तमुवाचनतंमूर्ध्नादेवानामादिरव्ययः॥११॥ श्रीभगवानुवाच एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः॥ इमंदेशमनुप्राप्तामामदर्शनलालसाः ॥ १२ ॥ नचमांतेददृशिरेनचद्रक्ष्यतिकश्चन ॥ ऋतेत्ह्यैकांतिकश्रेष्ठात्त्वंचैवैकांतिकोत्तम ॥ १३ ॥ ममैतास्तनवःश्रेष्ठाजाताधर्मगृहेद्विज ॥ तास्त्वंभजस्वसततंसाधयस्वयथागतं॥ १४ ॥वृणीष्वचवरंविप्रमत्तस्त्वंयदिहेच्छसि ॥ प्रसन्नोहंतवाद्येहविश्वमूर्त्तिरिहाव्ययः ॥ १५॥ नारदउवाच अद्यमेतपसोदेवयमस्यनियमस्यच॥ सद्यःफलमवाप्तंवैदृष्टोयद्भगवान्मया ॥ १६ ॥ वरएषममात्यंतंदृष्टस्त्वंयत्सनातनः॥ भगवन्विश्वदृक्सिंहःसर्वमूर्त्तिर्महान्प्रभुः॥ १७॥ भीष्मउवाच एवंसंदर्शयित्वातुनारदंपरमेष्ठिनं॥ उवाचवचनंभूयोगच्छनारदमाचिरं॥ १८ ॥ इमेत्ह्यनिंद्रियाहारामद्भक्ताश्चंद्रवर्चसः ॥ एकाग्राश्चिंतयेयुर्मांनैषांविघ्नोभवेदिति॥ १९ ॥ सिद्धात्ह्येतेमहाभागाःपुरात्ह्येकांतिनोभवन्॥ तमोरजोभिर्निर्मुक्तामांप्रवेक्ष्यंत्यसंशयं॥ २० ॥ नदृश्यश्चक्षुषायोसौनस्पृश्यःस्पर्शनेनच॥ नघ्रेयश्चैवगंधेनरसेनचविवर्जितः॥ २१ ॥ सत्वंरजस्तमश्चैवनगुणास्तंभजंतिवै॥ यश्चसर्वगतःसाक्षीलोकस्यात्मेतिकथ्यते॥ २२॥

दायज्ञाश्चममतनुरितिदर्शितं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददृशिरेददृशुःपदव्यत्ययआर्षः ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२० ॥ मांप्रवेक्ष्यंतीत्युक्तंतत्रप्रवेशार्हंआत्मस्वरूपमाह नदृश्यइत्यादिना नघ्रेयःचात्रसनीयत्वादिवर्जितः यतोगंधादिनाविवर्जितः ॥२१॥ रूपाद्यभावमुक्त्वासत्वाद्यभावमाह सत्वमिति कार्यकारणातीतमित्यर्थः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्योपाधिधर्मास्पर्शित्वमाह भूतेति अजोनित्यइतिजन्मादिसर्वभावविकारनिषेधः शाश्वतइतिप्रकृतिवत्परिणामराहित्यं यतोनिर्गुणः चलंगुणवृत्तमितिन्यायेनसाम्यदशायामपिगुणानांपरिणामरूपत्वा परित्यागात् गुणाअपिगुणवंतोनभवंत्यनवस्थापातादतआह निष्कलइति एकगुणशरीरेगुणांतरस्यापिउपसर्जनत्वेनप्रवेशसत्त्वान्नगुणानांनिष्कलत्वलक्षणंनिरवयवत्वमस्तीतितोप्यन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २३ ॥ द्विर्द्वादशेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यःसूक्ष्मबुद्धिग्राह्यः दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेः ॥ २४ ॥ प्रवेशार्हंरूपमुपपाद्योपसंहरति यमिति तंप्रविष्टोयः सनलिप्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गुणाधिकः गुणेभ्योतिरिक्तः ॥ २८ ॥ निर्गुणत्वंवक्तुमव्यक्तस्यकार्यस्यप्रलयमाह जगदित्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ अव्यक्तमिति अव्यक्तस्यापिलयंवदतासांख्यमतमपास्तं ॥ ३१ ॥ एतदेवव्यतिरेकमुखेनद्रढयति

भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुनविनश्यति॥ अजोनित्यःशाश्वतश्चनिर्गुणोनिष्कलस्तथा॥ २३॥ द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यःख्यातोयःपंचविंशकः ॥ पुरुषोनिष्क्रियश्चै वज्ञानदृश्यश्चकथ्यते॥ २४॥ यंप्रविश्यभवंतीहमुक्तावैद्विजसत्तमाः॥ सवासुदेवोविज्ञेयःपरमात्मासनातनः ॥ २५॥ पश्यदेवस्यमाहात्म्यंमहिमानंचनार द॥ शुभाशुभैःकर्मभिर्योनलिप्यतिकदाचन॥ २६॥ सत्वंरजस्तमश्चेतिगुणानेतान्प्रचक्षते॥ यत्तेसर्वशरीरेषुतिष्ठंतिविचरंतिच ॥ २७॥ एतान्गुणांस्तुक्षेत्र ज्ञोभुंक्तेनैभिःसभुज्यते॥ निर्गुणोगुणभुक्चैवगुणस्रष्टागुणाधिकः ॥ २८॥ जगत्प्रतिष्ठादेवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयते॥ ज्योतिष्यापःप्रलीयंतेज्योतिर्वायौप्रलीय ते॥ २९॥ खेवायुःप्रलयंयातिमनस्याकाशमेवच॥ मनोहिपरमंभूतंतदव्यक्तेप्रलीयते॥ ३०॥ अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्क्रियेसंप्रलीयते॥ नास्तितस्मात्परतरः पुरुषाद्वैसनातनात्॥ ३१॥ नित्यंहिनास्तिजगतिभूतंस्थावरजंगमं॥ ऋतेतमेकंपुरुषंवासुदेवंसनातनं॥ ३२॥ सर्वभूतात्मभूतोहिवासुदेवोमहाबलः॥ पृथि वीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं॥ ३३॥ तेसमेतामहात्मानःशरीरमितिसंज्ञितं॥ तदाविशतियोब्रह्मन्नदृश्योलघुविक्रमः ॥ ३४॥ उत्पन्नएवभवतिशरी रंचेष्टयन्प्रभुः॥ नविनाधातुसंघातंशरीरंभवतिक्वचित्॥ ३५॥ नचजीवंविनाब्रह्मन्वायवश्चेष्टयंत्युत॥ सजीवःपरिसंख्यातःशेषःसंकर्षणःप्रभुः॥ ३६॥ त स्मात्सनत्कुमारत्वंयोलभत्स्वेनकर्मणा॥ यस्मिंश्चसर्वभूतानिप्रलयंयांतिसंक्षयं॥ ३७॥

नित्यमिति नित्यंअविनाशिभूतंनित्यसिद्धंपरस्मादन्यन्नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवंतत्पदार्थस्वरूपमुक्त्वात्वंपदार्थस्वरूपमाह सर्वेति सर्वेषांभूतानामात्मभूतःप्रत्यग्रूपोवासुदेवः एतदेवकथमित्यतआह पृथिवी त्यादिना ॥ ३३ ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति तदिति आविशतीतिप्रवेशोक्त्यापांचरात्राभिमतोजीवोत्पत्तिपक्षोपास्तः लघुविक्रमःशीघ्रकारी एतेनदृष्टिसृष्टिरुक्ता ॥ ३४ ॥ घटा काशवदुपाध्युत्पत्त्याउत्पन्नइति एवशब्दोनवधारणे प्रवेशाभावेचेष्टानुपपत्तिमाह नविनेति ॥ ३५ ॥ सइति योयंप्रविष्टःसजीवःसंकर्षणाख्योविश्वविधारकोभगवतोव्यूहः ॥ ३६ ॥ सजीवएवसनत्कुमा रत्वंजीवन्मुक्तत्वंस्वेनध्यानार्चनादिकर्मणालभते एवमविद्योपाधिकंजीवमुपपाद्यतस्मादेवजीवात्प्रद्युम्नाख्यंमनउत्पद्यतेइत्याह यस्मिन्नित्याद्यर्धद्वयेन प्रद्युम्नसंज्ञकेमनसिसर्वेषांभूतानांलयोदयौउक्तौअ तोमानस्येवइयंसृष्टिरितिभावः ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मात्प्रसूतइति तच्छब्देनसंकर्षणःपरामृश्यते ॥ ३८ ॥ तस्मात्सर्वमितितच्छब्देनप्रद्युम्नः सएवचानिरुद्धाख्योहंकारः ॥ ३९ ॥ एवंत्वंपदार्थंप्रद्युम्नादिजनकंजीवमुक्त्वास्यपूर्वोक्तेनतत्पदार्थेनाभेदमाह योवासुदेवइति ॥ ४० ॥४१॥ परमकारणत्वंस्वस्यैवाह मत्तइति अक्षरंजीवः क्षरंप्रकृतिमहदहंकारादि सत्कारणं ॥ ४२ ॥ मांप्रविश्येत्युक्तःप्रवेशोनदीसमुद्रदृष्टांतेनमाभूदितिस्वस्यउपाधिशबलत्वंनिराच ष्टेऽहंहीति पुरुषश्चिन्मात्रःनिष्क्रियःकूटस्थः ज्ञेयएवनतुप्राप्यः सर्वभूतप्रत्यगात्मत्वात् ॥ ४३ ॥ निर्गुणत्वात्सुषुप्ताविववासनाशेषवतीप्राप्तिःनिष्कलत्वान्नसंयोगरूपा अतएवनिर्द्वंद्वः महाकाशघटाकाश योरिवोपाध्यपगममात्रकृतत्वादभेदस्य अतएवोपाध्यभावाद्वासनादिरूपःपरिग्रहोपिनास्ति ननुविश्वरूपस्यतवकथंनिष्कलत्वमतआह एतदिति अयंरूपवानिति यत्एतत्त्वयानज्ञातव्यं ॥ ४४ ॥ यतोहं

समनःसर्वभूतानांप्रद्युम्नःपरिपठ्यते॥ तस्मात्प्रसूतोयःकर्ताकारणंकार्यमेवच ॥३८॥ तस्मात्सर्वंसंभवतिजगत्स्थावरजंगमं ॥ सोनिरुद्धःसईशानोव्यक्तःसस र्वकर्मसु ॥ ३९ ॥ योवासुदेवोभगवान्क्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः ॥ ज्ञेयःसएवराजेंद्रजीवःसंकर्षणःप्रभुः ॥ ४० ॥ संकर्षणाच्चप्रद्युम्नोमनोभूतःसउच्यते ॥ प्रद्युम्ना द्योनिरुद्धस्तुसोहंकारःसईश्वरः॥ ४१ ॥ मत्तःसर्वंसंभवतिजगत्स्थावरजंगमं ॥ अक्षरंचक्षरंचैवसच्चासच्चैवनारद ॥ ४२ ॥ मांप्रविश्यभवंतीहमुक्ताभक्तास्तुये मम॥ अहंहिपुरुषोज्ञेयोनिष्क्रियःपंचविंशकः॥४३॥ निर्गुणोनिष्कलश्चैवनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः॥एतत्त्वयानविज्ञेयंरूपवानितिदृश्यते॥४४॥ इच्छन्मुहूर्तान्नश्येय मीशोहंजगतोगुरुः॥ मायाह्येषामयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद ॥ ४५ ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवंत्वंज्ञातुमर्हसि ॥ मयैतत्कथितंसम्यक्तवमूर्तिचतुष्टयं ॥ ४६ ॥ अ हंहिजीवसंज्ञातोमयिजीवःसमाहितः ॥ नैवंतेबुद्धिरत्राभूद्दृष्टोजीवोमयेतिवै ॥ ४७ ॥ अहंसर्वत्रगोब्रह्मन्भूतग्रामांतरात्मकः ॥ भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुननशा म्यह ॥ ४८ ॥ सिद्धाहितेमहाभागानराह्येकांतिनोभवन् ॥ तमोरजोभ्यांनिर्मुक्ताःप्रवेक्ष्यंतिचमांमुने ॥ ४९ ॥ हिरण्यगर्भोलोकादिश्चतुर्वक्त्रोनिरुक्तगः ॥ ब्रह्मा सनातनोदेवोममबह्वर्थचिंतकः ॥ ५० ॥ ललाटाच्चैवमेरुद्रोदेवःक्रोधाद्विनिःसृतः ॥ पश्यैकादशमेरुद्रान्दक्षिणंपार्श्वमास्थितान् ॥ ५१ ॥

मुहूर्तान्नश्येयंअदृश्योभवेयं इच्छन्निितिमदीक्षामात्रंसृष्टिसंहारावित्यर्थः देवतादिवद्दर्शनेपिविश्वरूपत्वंनापैतीत्याशंक्याह मायेति निष्कलस्यममवैश्वरूप्यमेवमायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सर्वभूतगुणैःस्वरूपादि भिरेवंप्रकारेणयुक्तंमांज्ञातुंनार्हसिनिर्गुणत्वान्ममेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ संज्ञातःजीवत्वेनसम्यक्ज्ञातः पाठांतरेजीवस्योपकरणभूतःसंघातःजडवर्गोप्यहमेव जीवलयाधिष्ठानत्वाज्जीवोप्यहमेवेतिभावः यतःजडा जडवर्गात्माऽहमेवततोहेतोश्चक्षुषामांदृष्ट्वासोपाधिकःसमष्टिजीवएवमयादृष्टोनत्वीश्वरइतिनमंतव्यंजीवादिरूपेणममैवावस्थानादित्याह नैवमिति ॥ ४७ ॥ स्पष्टार्थोध्यायशेषः ॥ ४८ ॥ ४९॥५०॥५१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्वादशैवतथादित्यान्वामपार्श्वेसमास्थितान्॥ अग्रतश्चैवमेपश्यवसूनष्टौसुरोत्तमान् ॥ ५२ ॥ नासत्यंचैवदस्रंचभिषजौपश्यपृष्ठतः॥ सर्वान्प्रजापतीन्पश्यप
श्यसप्तऋषींस्तथा॥ ५३ ॥ वेदान्यज्ञांश्चशतशःपश्यामृतमथौषधीः॥ तपांसिनियमांश्चैवयमानपिपृथग्विधान् ॥ ५४ ॥ तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थंपश्यमूर्ति
मत्॥ श्रियंलक्ष्मींचकीर्तिंचपृथिवींचककुद्मिनीं॥५५॥ वेदानांमातरंपश्यमत्स्थांदेवींसरस्वतीं॥ ध्रुवंचज्योतिषांश्रेष्ठंपश्यनारदखेचरं ॥५६॥ अंभोधरान्समु
द्रांश्चसरांसिसरितस्तथा॥ मूर्तिमंतःपितृगणांश्चतुरःपश्यसत्तम॥ ५७॥ त्रींश्चैवेमान्गुणान्पश्यमत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान्॥ देवकार्यादपिमुनेपितृकार्यंविशि
ष्यते॥ ५८ ॥ देवानांचपितॄणांचपितात्येकोहमादितः॥ अहंहयशिराभूत्वासमुद्रेपश्चिमोत्तरे॥ ५९ ॥ पिबामिसुहुतंहव्यंकव्यंचश्रद्धयान्वितं॥ मयास्रष्टःपुरा
ब्रह्मामांयज्ञमयजत्स्वयं॥ ६० ॥ ततस्तस्मिन्वरान्प्रीतोदत्तवानस्म्यनुत्तमान्॥ मत्पुत्रत्वंचकल्पादौलोकाध्यक्षत्वमेवच ॥ ६१ ॥ अहंकारकृतंचैवनामपर्याय
वाचकं॥ त्वयाकृतांचमर्यादांनातिक्रंस्यतिकश्चन॥ ६२ ॥ त्वंचैववरदोब्रह्मन्वरेप्सूनांभविष्यसि ॥ सुरासुरगणानांचऋषीणांचतपोधन ॥ ६३ ॥ पितॄणां
चमहाभागसततंसंशितव्रत ॥ विविधानांचभूतानांत्वमुपास्योभविष्यसि ॥ ६४ ॥ प्रादुर्भावगतश्चाहंसुरकार्येषुनित्यदा ॥ अनुशास्यस्त्वयाब्रह्मन्नियोज्य
श्चसुतोयथा॥ ६५॥ एतांश्चान्यांश्चरुचिरान्ब्रह्मणेमिततेजसे॥ अहंदत्वावरान्प्रीतोनिवृत्तिपरमोऽभवं॥६६॥ निर्वाणंसर्वधर्माणांनिवृत्तिःपरमास्मृता॥ त
स्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वांगनिर्वृतः॥ ६७॥ विद्यासहायवंतंचआदित्यस्थंसमाहितं॥ कपिलंप्राहुराचार्याःसांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६८ ॥ हिरण्यगर्भो
भगवानेषच्छंदसिसुष्टुतः॥ सोहंयोगरतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषुशब्दितः ॥ ६९ ॥ एषोहंव्यक्तिमागत्यतिष्ठामिदिविशाश्वतः॥ ततोयुगसहस्रांतेसंहरिष्येजगत्पुनः
॥ ७० ॥ कृत्वात्मस्थानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ एकाकीविद्ययासार्धंविहरिष्येजगत्पुनः ॥ ७१ ॥ ततोभूयोजगत्सर्वंकरिष्यामीहविद्यया॥ अस्मिन्मू
र्तिश्चतुर्थीयासास्रजच्छेषमव्ययं॥ ७२ ॥ सहिसंकर्षणःप्रोक्तःप्रद्युम्नंसोप्यजीजनत्॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धोहंसर्गोममपुनःपुनः॥ ७३॥ अनिरुद्धात्तथाब्रह्मातन्ना
भिकमलोद्भवः॥ ब्रह्मणःसर्वभूतानिचराणिस्थावराणिच॥ ७४ ॥ एतांसृष्टिंविजानीहिकल्पादिषुपुनःपुनः॥ यथासूर्यस्यगगनादुदयास्तमनेइह॥ ७५॥ नष्टे
पुनर्बलात्कालआनयत्यमितद्युतिः॥ तथाबलादहंपृथ्वींसर्वभूतहितायवै॥ ७६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्वैराक्रांतसर्वांगांनष्टांसागरमेखलां ॥ आनयिष्यामिस्वस्थानंवाराहंरूपमास्थितः ॥ ७७ ॥ हिरण्याक्षंवधिष्यामिदैतेयंबलगर्वितं ॥ नारसिंहंवपुःकृत्वाहिर
ण्यकशिपुंपुनः ॥ ७८ ॥ सुरकार्येहनिष्यामियज्ञघ्नंदितिनंदनं ॥ विरोचनस्यबलवान्बलिःपुत्रोमहासुरः ॥ ७९ ॥ अवध्यःसर्वलोकानांसदेवासुररक्षसां ॥ भ
विष्यतिसशक्रंचस्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ८० ॥ त्रैलोक्येपहृतेतेनविमुखेचशचीपतौ ॥ अदित्यांद्वादशादित्यःसंभविष्यामिकश्यपात् ॥ ८१ ॥ ततोराज्यंप्रदा
स्यामिशक्रायामिततेजसे ॥ देवताःस्थापयिष्यामिस्वस्वस्थानेषुनारद ॥ ८२ ॥ बलिंचैवकरिष्यामिपातालतलवासिनं ॥ दानवंचबलिश्रेष्ठमवध्यंसर्वदैवतैः
॥ ८३ ॥ त्रेतायुगेभविष्यामिरामोभृगुकुलोद्वहः ॥ क्षत्रंचोत्सादयिष्यामिसमृद्धबलवाहनं ॥ ८४ ॥ संध्यांशेसमनुप्राप्तेत्रेतायाद्वापरस्यच ॥ अहंदाशरथीरामो
भविष्यामिजगत्पतिः ॥ ८५ ॥ त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोथद्वितस्तथा ॥ प्राप्स्येतेवानरत्वंहिप्रजापतिसुतावृषी ॥ ८६ ॥ तयोर्येत्वन्वयेजाताभविष्यंतिवनौकसः ॥
महाबलामहावीर्याःशक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ८७ ॥ तेसहायाभविष्यंतिसुरकार्येममद्विज ॥ ततोरक्षःपतिंघोरंपुलस्त्यकुलपांसनं ॥ ८८ ॥ हरिष्येरावणंरौद्रंसगणं
लोककंटकं ॥ द्वापरस्यकलेश्चैवसंधौपार्यवसानिके ॥ ८९ ॥ प्रादुर्भावःकंसहेतोर्मथुरायांभविष्यति ॥ तत्राहंदानवान्हत्वासुबहून्देवकंटकान् ॥ ९० ॥ कुशस्थ
लींकरिष्यामिनिवेशंद्वारकांपुरीं ॥ वसानस्तत्रवैपुर्यामदितेर्विप्रियंकरं ॥ ९१ ॥ हनिष्येनरकंभौमंमुरुंपीठंचदानवं ॥ प्राग्ज्योतिषंपुरंरम्यंनानाधनसमन्वितं ॥
॥ ९२ ॥ कुशस्थलींनयिष्यामिहत्वावैदानवोत्तमं ॥ महेश्वरमहासेनौबाणप्रियहितैषिणौ ॥ ९३ ॥ पराजेष्याम्यथोद्युक्तौदेवौलोकनमस्कृतौ ॥ ततःसुतंबलेर्जि
त्वाबाणंबाहुसहस्रिणं ॥ ९४ ॥ विनाशयिष्यामिततःसर्वान्सौभनिवासिनः ॥ यःकालयवनःख्यातोगर्गतेजोभिसंवृतः ॥ ९५ ॥ भविष्यतिवधस्तस्यमत्तएव
द्विजोत्तम ॥ जरासंधश्चबलवान्सर्वराजविरोधनः ॥ ९६ ॥ भविष्यत्यसुरःस्फीतोभूमिपालोगिरिव्रजे ॥ ममबुद्धिपरिस्पंदाद्वधस्तस्यभविष्यति ॥ ९७ ॥ शिशु
पालंवधिष्यामियज्ञेधर्मसुतस्यवै ॥ समागतेषुबलिषुपृथिव्यांसर्वराजसु ॥ ९८ ॥ वासविःसुसहायोवैममत्वेकोभविष्यति ॥ युधिष्ठिरंस्थापयिष्येस्वराज्येभ्रा
तृभिःसह ॥ ९९ ॥ एवंलोकावदिष्यंतिनरनारायणावृषी ॥ उद्युक्तौदहतःक्षत्रंलोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ १०० ॥ कृत्वाभारावतरणंवसुधायायथेप्सितं ॥ सर्वसा
त्वतमुख्यानांद्वारकायाश्चसत्तम ॥ १०१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

करिष्येप्रलयंघोरमात्मज्ञानाभिसंहितः॥ कर्माण्यपरिमेयानिचतुर्मूर्तिधरोव्ह्यहं ॥ १०२ ॥ कृत्वालोकान्गमिष्यामिस्वानहंब्रह्मसत्कृतान्॥ हंसःकूर्मश्चमत्स्य
श्चप्रादुर्भावाद्विजोत्तम ॥ १०३ ॥ वराहोनरसिंहश्चवामनोरामएवच ॥ रामोदाशरथिश्चैवसात्वतःकल्किरेवच ॥ १०४ ॥ यदावेदश्रुतिर्नष्टामयाप्रत्याहतापु
नः॥ सवेदाःसश्रुतीकाश्चकृताःपूर्वंकृतेयुगे ॥ १०५ ॥ अतिक्रांताःपुराणेषुश्रुतास्तेयदिवाक्वचित्॥ अतिक्रांताश्चबहवःप्रादुर्भावाममोत्तमाः ॥ १०६ ॥ लोक
कार्याणिकृत्वाचपुनःस्वांप्रकृतिंगताः॥ नह्येतद्ब्रह्मणाप्राप्तमीदृशंममदर्शनं ॥ १०७॥ यत्त्वयाप्राप्तमद्येहएकांतगतबुद्धिना ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंब्रह्मन्भक्ति
मतोमया॥८॥ पुराणंचभविष्यंचसरहस्यंचसत्तम॥ भीष्मउवाच एवंसभगवान्देवोविश्वमूर्तिधरोव्ययः॥९॥ एतावदुक्त्वावचनंतत्रैवांतर्दधेपुनः॥ ना
रदोपिमहातेजाःप्राप्यानुग्रहमीप्सितं ॥ १० ॥ नरनारायणौद्रष्टुंबदर्याश्रममाद्रवत्॥ इदंमहोपनिषदंचतुर्वेदसमन्वितं ॥ ११ ॥ सांख्ययोगकृतंतेनपंचरात्रानु
शब्दितं ॥ नारायणमुखोद्गीतंनारदोश्रावयत्पुनः ॥ ११ ॥ ब्रह्मणःसदनेतातयथादृष्टंयथाश्रुतं ॥ युधिष्ठिरउवाच एतदाश्चर्यभूतंहिमाहात्म्यंतस्यधीमतः
॥ १२ ॥ किंवैब्रह्मानजानीतेयतःशुश्रावनारदात्॥ पितामहोपिभगवांस्तस्माद्देवादनंतरः॥ १३ ॥ कथंसनविजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥ भीष्मउवा
च महाकल्पसहस्राणिमहाकल्पशतानिच ॥ १४ ॥ समतीतानिराजेंद्रसर्गाश्चप्रलयाश्चह ॥ सर्गस्यादौस्मृतोब्रह्माप्रजासर्गकरःप्रभुः ॥ १५ ॥ जानातिदेव
प्रवरंभूयश्चातोधिकंनृप ॥ परमात्मानमीशानमात्मनःप्रभवंतथा॥ १६॥ येत्वन्येब्रह्मसदनेसिद्धसंघाःसमागताः ॥ तेभ्यस्तच्छ्रावयामासपुराणंवेदसंमितं
॥ १७॥ तेषांसकाशात्सूर्यस्तुश्रुत्वावैभावितात्मनां ॥ आत्मानुगामिनांराजन्श्रावयामासवैततः॥१८॥ षट्षष्टिर्हिसहस्राणिऋषीणांभावितात्मनां ॥ सूर्यस्य
तपतोलोकान्निर्मितायेपुरःसराः॥ १९ ॥ तेषामकथयत्सूर्यःसर्वेषांभावितात्मनां ॥ सूर्यानुगामिभिस्तातऋषिभिस्तैर्महात्मभिः ॥ २० ॥ मेरौसमागतादेवाः
श्राविताश्चेदमुत्तमं ॥ देवानांतुसकाशाद्वैततःश्रुत्वासितोद्विजः॥ २१ ॥ श्रावयामासराजेंद्रपितॄणांमुनिसत्तमः ॥ ममचापिपितातातकथयामासशांतनुः॥
॥ २२ ॥ ततोमयापिश्रुत्वाचकीर्तितंतवभारत॥ सुरैर्वामुनिभिर्वापिपुराणंयैरिदंश्रुतं॥ १२३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥१४०॥ इतिशांति० मो० नै० भा० ऊनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३३९॥ ॥७॥ कथंसइति

सर्वैतेपरमात्मानंपूजयंतेसमंततः॥ इदमाख्यानमार्षेयंपारंपर्यागतंनृप॥२४॥ नावासुदेवभक्तायत्वयादेयंकथंचन॥ मत्तोन्यानिचतेराजन्नुपाख्यानशतानि वै॥ २५॥ यानिश्रुतानिसर्वाणितेषांसारोयमुद्धृतः॥ सुरासुरैर्यथाराजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतं॥ २६॥ एवमेतत्पुराविप्रैःकथामृतमिहोद्धृतं॥ यश्चेदंपठतेनित्यंय श्चेदंशृणुयान्नरः॥ २७॥ एकांतभावोपगतएकांतेषुसमाहितः॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंभूत्वाचंद्रप्रभोनरः॥२८॥ ससहस्रार्चिषंदेवंप्रविशेन्नात्रसंशयः॥ मुच्ये दार्तस्तथारोगाच्छ्रुत्वेमामादितःकथां॥ २९॥ जिज्ञासुर्लभतेकामान्भक्तोभक्तगतिंव्रजेत्॥ त्वयापिसततंराजन्नभ्यर्च्यःपुरुषोत्तमः॥ ३०॥ सहिमातापिता चैवकृत्स्नस्यजगतोगुरुः॥ ब्रह्मण्यदेवोभगवान्प्रीयतांतेसनातनः॥ ३१॥ युधिष्ठिरमहाबाहोमहाबुद्धिर्जनार्दनः॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतदाख्यानव रंधर्मराड्जनमेजय॥ ३२॥ भ्रातरश्चास्यतेसर्वेनारायणपराभवन्॥ जितंभगवतातेनपुरुषेणेतिभारत॥ ३३॥ नित्यंजप्यपराभूत्वासरस्वतीमुदीरयन्॥ यो ह्यस्माकंगुरुश्रेष्ठःकृष्णद्वैपायनोमुनिः॥ ३४॥ जगौपरमकंजप्यंनारायणमुदीरयन्॥ गत्वांतरिक्षात्सततंक्षीरोदममृताशयं॥ ३५॥ पूजयित्वाचदेवेशंपुन रायात्स्वमाश्रमं॥ भीष्मउवाच एतत्तेसर्वमाख्यातंनारदोक्तंमयेरितं॥ ३६॥ पारंपर्यागतंह्येतत्पित्रामेकथितंपुरा॥ सौतिरुवाच एतत्तेसर्वमा ख्यातंवैशंपायनकीर्तितं॥ ३७॥ जनमेजयेनतच्छ्रुत्वाकृतंसम्यग्यथाविधि॥ यूयंहितप्ततपसःसर्वेचचरितव्रताः॥३८॥ सर्ववेदविदोमुख्यानैमिषारण्यवासि नः॥ शौनकस्यमहासत्रंप्राप्ताःसर्वेद्विजोत्तमाः॥३९॥ यजध्वंसुहुतैर्यज्ञैःशाश्वतंपरमेश्वरं॥ पारंपर्यागतंह्येतत्पित्रामेकथितंपुरा॥ १४०॥ इतिश्रीमहा भारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेऊनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३३९॥ ॥७॥ शौनकउवाच कथंसभगवान्देवोयज्ञेष्वग्रहरःप्रभुः॥ यज्ञधारीचसततंवेदवेदांगवित्तथा॥१॥ निवृत्तंचास्थितोधर्मंक्षमीभागवतःप्रभुः॥ निवृत्तिधर्मान्विदधेसएवभगवान्प्रभुः॥२॥ कथंप्रवृत्तिधर्मेषुभागार्हादेव ताःकृताः॥ कथंनिवृत्तिधर्माश्चकृताव्यावृत्तबुद्धयः॥ ३॥ एतंनःसंशयंसौतेछिंधिगुह्यंसनातनं॥ त्वयानारायणकथाःश्रुतावैधर्मसंहिताः॥४॥ सौतिरुवा च जनमेजयेनयत्पृष्टःशिष्योव्यासस्यधीमतः॥ तत्तेहंकथयिष्यामिपौराणंशौनकोत्तम॥ ५॥ यज्ञधारीयज्ञकृत् एकस्यैवयज्ञभोक्तृत्वंयज्ञकर्तृत्वंचवि रुद्धमित्यर्थः तथापरस्परविरुद्धयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोःएकस्यशास्त्रत्वंविरुद्धंप्रतारकत्वापत्तेरितिप्रश्नार्थः एतेनजीवेशयोरभेदस्तत्प्रतिपच्यर्थोनिवृत्तिधर्मश्चाक्षिप्तइतिज्ञेयं ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देहिनांपरमात्मनःआंतरात्मनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहस्रार्चिषंसूर्यांतर्यामिणं अनंतचिद्रूपंवा ॥ ९॥ यमिति निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयांस्तर्हियेऽस्मदपेक्षयाजगत्तत्त्वमधिकंजानंतितेपिब्रह्मरुद्रादयःसृष्टिसंहारादौनप्रवर्तेयुरतःप्रतारणामात्रंनिवृत्तिधर्मइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ कथमिति यथादेवादेवांतराभावादितरेभ्योभागमदत्वास्वयंसुखमेधंतेएवंवयमपिसुखंस्थास्यामइतिप्रवृत्तिमार्गोप्याक्षिप्तः ॥

श्रुत्वामाहात्म्यमेतस्यदेहिनांपरमात्मनः॥ जनमेजयोमहाप्राज्ञोवैशंपायनमब्रवीत्॥ ६॥ जनमेजयउवाच इमेसब्रह्मकालोकाःससुरासुरमानवाः॥ क्रियास्वभ्युदयोक्तासुसक्तादृश्यंतिसर्वशः॥ ७॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वयाब्रह्मन्निर्वाणंपरमंसुखं॥ येतुमुक्ताभवंतीहपुण्यपापविवर्जिताः ॥ ८॥ तेसहस्रार्चिषंदेवंप्रविशंतीहशुश्रुम॥ अयंहिदुरनुष्ठेयोमोक्षधर्मःसनातनः ॥ ९ ॥ यंहित्वादेवताःसर्वाहव्यकव्यभुजोभवन्॥ किंचब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चबलभित्प्रभुः ॥ १० ॥ सूर्यस्ताराधिपोवायुरग्निर्वरुणएवच॥ आकाशंजगतीचैवयेचशेषादिवौकसः॥ ११ ॥ प्रलयंनविजानंतिआत्मनःपरिनिर्मितं ॥ ततस्तेनास्थितामार्गंध्रुवमक्षरमव्ययं॥ १२ ॥ स्मृतिकालपरीमाणंप्रवृत्तिंयेसमास्थिताः॥ दोषःकालपरीमाणेमहानेषक्रियावतां ॥ १३ ॥ एतन्मेसंशयंविप्रहृदिशल्यमिवार्पितं॥ छिंधीतिहासकथनात्परंकौतूहलंहिमे ॥ १४॥ कथंभागहराःप्रोक्तादेवताःक्रतुषुद्विज॥ किमर्थंचाध्वरेब्रह्मन्निज्यंतेत्रिदिवौकसः ॥ १५॥ येचभागंप्रगृह्णंतियज्ञेषुद्विजसत्तम॥ तेयजंतोमहायज्ञैःकस्यभागंददंतिवै॥ १६॥ वैशंपायनउवाच अहोगूढतमःप्रश्नस्त्वयापृष्टोजनेश्वर॥ नातप्ततपसाह्येषनावेदविदुषाप्यथा॥ १७॥ नापुराणविदाचैवशक्योव्याहर्तुमंजसा॥ हंततेकथयिष्यामियन्मेपृष्टःपुरागुरुः॥ १८॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासोवेदव्यासोमहानृषिः॥ सुमंतुर्जैमिनिश्चैवपैलश्चसुदृढव्रतः॥ १९॥ अहंचतुर्थःशिष्योवैपंचमश्चशुकःस्मृतः॥ एतान्समागतान्सर्वान्पंचशिष्यान्दमान्वितान्॥ २०॥ शौचाचारसमायुक्ताञ्जितक्रोधान्जितेंद्रियान्॥ वेदानध्यापयामासमहाभारतपंचमान्॥ २१॥ मेरौगिरिवरेरम्येसिद्धचारणसेविते॥ तेषामभ्यस्यतांवेदान्कदाचित्संशयोभवत्॥ २२॥ एषवैयस्त्वयापृष्टस्तेनतेषांप्रकीर्तितः॥ ततःश्रुतोमयाचापितवाख्येयोद्यभारत॥ २३॥ शिष्याणांवचनंश्रुत्वासर्वाज्ञानतमोनुदः॥ पराशरसुतःश्रीमान्व्यासोवाक्यमथाब्रवीत्॥ २४॥ मयाहिसुमहत्तप्तंतपःपरमदारुणं॥ भूतंभव्यंभविष्यंचजानीयामितिसत्तमाः॥ २५॥ तस्यमेतप्ततपसोनिगृहीतेंद्रियस्यच॥ नारायणप्रसादेनक्षीरोदस्यानुकूलतः॥ २६॥ त्रैकालिकमिदंज्ञानंप्रादुर्भूतंयथेप्सितं॥ तच्छृणुध्वंयथान्यायंवक्ष्येसंशयमुत्तमं॥ २७॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ मयेति श्रुत्यनुमानाभ्यांपारोक्ष्येणगृहीतार्थोयोगिनांप्रत्यक्षः अतोयोगजंप्रत्यक्षंप्रकृत्योक्तंयोगभाष्ये तत्परंप्रत्यक्षंतच्चश्रुतानुमानयोर्बीजमितियोगसिद्ध्यभावेतुआत्मागमगम्यएवायमर्थइत्याशयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमात्मनःप्रतिबिंबभूतादेवाबिंबभूतंपरमात्मानंयेनरूपेणमहीचक्रुस्तेनतेनरूपेणस्वयंपूजांयज्ञभागादिरूपांलब्धवंतः यथोक्तंभागवते यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनःप्रतिमुखस्ययथामुखश्रीरिति
अतः फलावस्थांस्वयमकुर्वतोपिदेवाअस्मद्दत्तान्यज्ञभागान्भुंजते अस्माकंचतेभ्योऽप्रदानेमहान्दोषः इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसइतिगीतावचनात् अतः

यथावत्तंहिकल्पादौदृष्टंमेज्ञानचक्षुषा ॥ परमात्मेतियंप्राहुःसांख्ययोगविदोजनाः ॥ २८ ॥ महापुरुषसंज्ञांसलभतेस्वेनकर्मणा ॥ तस्मात्प्रसूतमव्यक्तंप्रधानं
तंविदुर्बुधाः ॥ २९ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नंलोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ अनिरुद्धोहिलोकेषुमहानात्मेतिकथ्यते ॥ ३० ॥ योसौव्यक्तत्वमापन्नोनिर्ममेचपितामहं ॥
सोहंकारइतिप्रोक्तःसर्वतेजोमयोहिसः ॥ ३१ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ अहंकारप्रसूतानिमहाभूतानिपंचधा ॥ ३२ ॥ महाभूतानिसृष्ट्वैवतान्गु
णान्निर्ममेपुनः ॥ भूतेभ्यश्चैवनिष्पन्नामूर्तिमंतश्चतान्शृणु ॥ ३३ ॥ मरीचिरंगिराश्चात्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहात्मावैमनुःस्वायंभुवस्तथा ॥ ३४ ॥
ज्ञेयाःप्रकृतयोष्टौतायासुलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ वेदवेदांगसंयुक्तान्यज्ञयज्ञांगसंयुतान् ॥ ३५ ॥ निर्ममेलोकसिद्ध्यर्थंब्रह्मालोकपितामहः ॥ अष्टाभ्यःप्रकृतिभ्यश्च
जातंविश्वमिदंजगत् ॥ ३६ ॥ रुद्रोरोषात्मकोजातोदशान्यान्सोसृजत्स्वयं ॥ एकादशैतेरुद्रास्तुविकारपुरुषाःस्मृताः ॥ ३७ ॥ तेरुद्राःप्रकृतिश्चैवसर्वेचैवसुर
र्षयः ॥ उत्पन्नालोकसिद्ध्यर्थंब्रह्माणंसमुपस्थिताः ॥ ३८ ॥ वयंसृष्टाहिभगवंस्त्वयाचप्रभविष्णुना ॥ येनयस्मिन्नधीकारेवर्तितव्यंपितामह ॥ ३९ ॥ योसौत्व
याभिनिर्दिष्टोह्यधिकारोर्थचिंतकः ॥ परिपाल्यःकथंतेनसाहंकारेणकर्तृणा ॥ ४० ॥ प्रदिशस्वबलंतस्ययोधिकारार्थचिंतकः ॥ एवमुक्तोमहादेवोदेवांस्तानि
दमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मोवाच साध्वहंज्ञापितोदेवायुष्माभिर्भद्रमस्तुवः ॥ ममाप्येषासमुत्पन्नाचिंतायाभवतांमता ॥ ४२ ॥ लोकत्रयस्यकृत्स्नस्यकथं
कार्यःपरिग्रहः ॥ कथंबलक्षयोनस्याद्युष्माकंह्यात्मनश्चमे ॥ ४३ ॥ इतःसर्वेपिगच्छामःशरणंलोकसाक्षिणं ॥ महापुरुषमव्यक्तंसनोवक्ष्यतियद्धितं ॥ ४४ ॥
ततस्तेब्रह्मणासार्धमृषयोविबुधास्तथा ॥ क्षीरोदस्योत्तरंकूलंजग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥ ४५ ॥ तेतपःसमुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तंवेदकल्पितं ॥ समहानियमोनामतपश्च
र्यासुदारुणः ॥ ४६ ॥ ऊर्ध्वांदृष्टिर्बाहवश्चएकाग्रंचमनोभवत् ॥ एकपादाःस्थिताःसर्वेकाष्ठभूताःसमाहिताः ॥ ४७ ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंतेतपस्तप्त्वासुदारुणं ॥ शु
श्रुवुर्मधुरांवाणींवेदवेदांगभूषितां ॥ ४८ ॥

प्रवृत्तिमार्गोवश्यमनुसरणीयइत्याह परमात्मेतियंप्राहुरित्यादिनासनःसनत्सुजातश्चेत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१ ॥४२॥४३॥४४॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीभगवानुवाच भोभोःसब्रह्मकादेवाऋषयश्वतपोधनाः ॥ स्वागतेनार्च्यवःसर्वान्श्रावयेवाक्यमुत्तमं ॥ ४९ ॥ विज्ञातंवोमयाकार्यंतच्चलोकहितंमह
त् ॥ प्रवृत्तियुक्तंकर्तव्यंयुष्मत्प्राणोपबृंहणं ॥ ५० ॥ सुतप्तंचतपोदेवाममाराधनकाम्यया ॥ भोक्ष्यथास्यमहासत्वास्तपसःफलमुत्तमं ॥ ५१ ॥ एषब्रह्मालोक
गुरुर्महान्लोकपितामहः ॥ यूयंचविबुधश्रेष्ठामांयजध्वंसमाहिताः ॥ ५२ ॥ सर्वेभागान्कल्पयध्वंयज्ञेषुममनित्यशः ॥ तथाश्रेयोभिधास्यामियथाधीकार
मीश्वराः ॥ ५३ ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतद्देवदेवस्यवाक्यंहृष्टतनूरुहाः ॥ ततस्तेविबुधाःसर्वेब्रह्मातेचमहर्षयः ॥ ५४ ॥ वेददृष्टेनविधिनावैष्णवंक्रतुमाह
रन् ॥ तस्मिन्सत्रेसदाब्रह्मास्वयंभागमकल्पयत् ॥ ५५ ॥ देवादेवर्षयश्चैवस्वंस्वंभागमकल्पयन् ॥ तेकार्तयुगधर्माणोभागाःपरमसत्कृताः ॥ ५६ ॥ प्राहुरादित्य
वर्णंतंपुरुषंतमसःपरं ॥ बृहंतंसर्वगंदेवमीशानंवरदंप्रभुं ॥ ५७ ॥ ततोथवरदोदेवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ॥ अशरीरोबभाषेदंवाक्यंखस्थोमहेश्वरः ॥ ५८ ॥
येनयःकल्पितोभागःसतथामामुपागतः ॥ प्रीतोहंप्रदिशाम्यद्यफलमावृत्तिलक्षणं ॥ ५९ ॥ एतद्वोलक्षणंदेवामत्प्रसादसमुद्भवं ॥ स्वयंयज्ञैर्यजमानाःसमाप्त
वरदक्षिणैः ॥ ६० ॥ युगेयुगेभविष्यध्वंप्रवृत्तिफलभागिनः ॥ यज्ञैर्येचापियक्ष्यंतिसर्वलोकेषुवैसुराः ॥ ६१ ॥ कल्पयिष्यंतिवोभागांस्तेनरावेदकल्पितान् ॥ योमे
यथाकल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ॥ ६२ ॥ सतथायज्ञभागार्होवेदसूत्रेमयाकृतः ॥ यूयंलोकान्भावयध्वंयज्ञभागफलोचिताः ॥ ६३ ॥ सर्वार्थचिंतका
लोकेयथाधीकारनिर्मिताः ॥ याःक्रियाःप्रचरिष्यंतिप्रवृत्तिफलसत्कृताः ॥ ६४ ॥ आभिराप्यायितबलालोकान्वैधारयिष्यथ ॥ यूयंहिभाविताःयज्ञैःसर्वयज्ञे
षुमानवैः ॥ ६५ ॥ मांततोभावयिष्यध्वमेषावोभावनामम ॥ इत्यर्थंनिर्मितावेदायज्ञाश्चौषधिभिःसह ॥ ६६ ॥ एभिःसम्यक्प्रयुक्तैर्हिप्रीयंतेदेवताःक्षितौ ॥
निर्माणमेतद्युष्माकंप्रवृत्तिगुणकल्पितं ॥ ६७ ॥ मयाकृतंसुरश्रेष्ठायावत्कल्पक्षयादिह ॥ चिंतयध्वंलोकहितंयथाधीकारमीश्वराः ॥ ६८ ॥ मरीचिरंगिराश्चा
त्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठइतिसप्तैतेमानसानिर्मिताहिते ॥ ६९ ॥ एतेवेदविदोमुख्यावेदाचार्याश्चकल्पिताः ॥ प्रवृत्तिधर्मिणश्चैवप्राजापत्येचकल्पि
ताः ॥ ७० ॥ अयंक्रियावतांपंथाव्यक्तीभूतःसनातनः ॥ अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकसर्गकरःप्रभुः ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंरजःप्रधानानांप्रवृत्तिमार्गमुक्त्वासत्वप्रधानानांयोग्यंनिवृत्तिमार्गमाह सनइति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ कुतएवंमार्गभेदोधिकारिभेदश्चेत्याशंक्याह यतोहमिति अहंकारोयतस्त्रिगुणःसात्विकोराजस स्तामसश्चातःसृष्टिस्त्रैविध्यंजातं येऽत्यंतंसात्विकास्तेधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यबलेनाहंकारात्परंक्षेत्रज्ञंसंहारक्रमेणप्रविशंति येराजसास्तेऽहंकारात्पराचीनमेवशब्दादिकंपुरुषार्थत्वेनपश्यंतःप्रवृत्तावधिक्रियंतइत्य

सनःसनत्सुजातश्चसनकःससनंदनः॥ सनत्कुमारःकपिलःसप्तमश्चसनातनः॥ ७२ ॥ सप्तैतेमानसाःप्रोक्ताऋषयोब्रह्मणःसुताः॥ स्वयमागतविज्ञानानिवृ त्तिधर्ममास्थिताः॥ ७३ ॥ एतेयोगविदोमुख्याःसांख्यज्ञानविशारदाः॥ आचार्याधर्मशास्त्रेषुमोक्षधर्मप्रवर्तकाः॥ ७४ ॥ यतोहंप्रसृतःपूर्वमव्यक्तात्रिगुणो महान्॥ तस्मात्परतरोयोसौक्षेत्रज्ञइतिकल्पितः॥ ७५ ॥ सोहंक्रियावतांपंथाःपुनरावृत्तिदुर्लभः॥ योयथानिर्मितोजंतुर्यस्मिन्यस्मिंश्चकर्मणि॥ ७६॥ प्रवृ त्तौवानिवृत्तौवातत्फलंसोश्नुतेमहत्॥ एषलोकगुरुर्ब्रह्माजगदादिकरःप्रभुः॥ ७७॥ एषमातापिताचैवयुष्माकंचपितामहः॥ मयानुशिष्टोभवितासर्वभूतवर प्रदः॥७८॥ अस्यचैवात्मजोरुद्रोललाटाद्यःसमुत्थितः॥ ब्रह्मानुशिष्टोभवितासर्वभूतधरःप्रभुः॥७९॥ गच्छध्वंस्वानधीकारांश्चिंतयध्वंयथाविधि॥ प्रवर्ततां क्रियाःसर्वाःसर्वलोकेषुमाचिरं॥८०॥ प्रदिश्यंतांचकर्माणिप्राणिनांगतयस्तथा॥ परिनिष्ठितकालानिआयूंषीहसुरोत्तमाः॥८१॥ इदंकृतयुगंनामकालःश्रे ष्ठःप्रवर्तितः॥ अहिंस्यायज्ञपशवोयुगेस्मिन्नतदन्यथा॥ ८२ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मोभविष्यत्यत्रवैसुराः॥ ततस्त्रेतायुगंनामत्रयीयत्रभविष्यति॥ ८३॥ प्रो क्षितायत्रपशवोवधंप्राप्स्यंतिवैमखे॥ यत्रपादश्चतुर्थोवैधर्मस्यनभविष्यति॥ ८४ ॥ ततोवैद्वापरंनाममिश्रःकालोभविष्यति॥ द्विपादहीनोधर्मश्चयुगेत स्मिन्भविष्यति॥ ८५॥ ततस्तिष्येथसंप्राप्तेयुगेकलिपुरस्कृते॥ एकपादस्थितोधर्मोयत्रतत्रभविष्यति॥ ८६ ॥ देवादेवर्षयश्चोचुस्तमेवंवादिनंगुरुं॥ एक पादस्थितेधर्मेयत्रक्वचनगामिनि॥ ८७ ॥ कथंकर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्वनः॥ श्रीभगवानुवाच यत्रवेदाश्चयज्ञाश्चतपःसत्यंदमस्तथा॥८८॥ अहिंसाधर्मसंयुक्ताःप्रचरेयुःसुरोत्तमाः॥ सवोदेशःसेवितव्योमावोऽधर्मःपदास्पृशेत्॥ ८९॥ व्यासउवाच तेनुशिष्टाभगवतादेवाःसर्षिगणास्त था॥ नमस्कृत्वाभगवतेजग्मुर्देशान्यथेप्सितान्॥ ९०॥ गतेषुत्रिदिवौकःसुब्रह्मैकःपर्यवास्थितः॥ दिदृक्षुर्भगवंतंतमनिरुद्धतनौस्थितं॥ ९१ ॥ तंदेवोदर्शया मासकृत्वाहयशिरोमहत्॥ सांगानावर्तयन्वेदान्कमंडलुत्रिदंडधृत्॥ ९२॥

र्थः ॥ ७५ ॥ सोहमिति सोहंनिवृत्तिमार्गरूपःआत्यंतिकीनिवृत्तिरात्ममात्रावशेषैवेत्यात्मैवनिवृत्तिरूपःपंथाः सक्रियवतांपुनरावृत्तिमतांदुर्लभःपुनरावृत्तिदुर्लभः मध्यमपदलोपीसमासः मार्गद्वैविध्या दिकमुपसंहरति योयथेति ॥ ७६ ॥ एषलोकगुरुरित्यादिस्पष्टार्थं ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ एवमुक्त्वेत्यादिव्यासवाक्यं ॥ ९७ ॥ प्रश्नानांक्रमेणोत्तराण्युक्त्वाउपसंहरति एवमेषइत्यादिना ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ भक्त्यतिशयात्प्रश्नोत्तरमुक्त्वास्वतंपरमात्मानंस्तौति

ततोश्वशिरसंदृष्ट्वातंदेवममितौजसं ॥ लोककर्ताप्रभुर्ब्रह्मालोकानांहितकाम्यया ॥ ९३॥ मूर्ध्नाप्रणम्यवरदंतस्थौप्रांजलिरग्रतः ॥ सपरिष्वज्यदेवेनवचनंश्रा
वितस्तदा ॥ ९४ ॥ भगवानुवाच लोककार्यगतीःसर्वास्त्वंचिंतययथाविधि ॥ धातात्वंसर्वभूतानांत्वंप्रभुर्जगतोगुरुः ॥ ९५॥ त्वय्यावेशितभारोहंधृतिंप्रा
प्स्याम्यथांजसा ॥ यदाचसुरकार्यंतेअविषह्यंभविष्यति ॥ ९६ ॥ प्रादुर्भावंगमिष्यामितदात्मज्ञानदैशिकः ॥ एवमुक्त्वाहयशिरास्तत्रैवांतरधीयत ॥ ९७ ॥
तेनानुशिष्टोब्रह्मापिस्वंलोकमचिराद्गतः ॥ एवमेषमहाभागपद्मनाभःसनातनः ॥ ९८ ॥ यज्ञेष्वग्रहरःप्रोक्तोयज्ञधारीचनित्यदा ॥ निवृत्तिंचास्थितोधर्मंगति
मक्षयधर्मिणां ॥ प्रवृत्तिधर्मान्विदधेकृत्वालोकस्यचित्रतां ॥ ९९ ॥ सआदिःसमध्यःसचांतःप्रजानांसधातासधेयंसकर्तासकार्यं ॥ युगांतेप्रसुप्तःसुसंक्षिप्य
लोकान्युगादौप्रबुद्धोजगत्यूत्ससर्ज ॥ १०० ॥ तस्मैनमध्वंदेवायनिर्गुणायमहात्मने ॥ अजायविश्वरूपायधाम्नेसर्वदिवौकसां ॥ १ ॥ महाभूताधिपतयेरुद्रा
णांपतयेतथा ॥ आदित्यपतयेचैववसूनांपतयेतथा ॥ २ ॥ अश्विभ्यांपतयेचैवमरुतांपतयेतथा ॥ वेदयज्ञाधिपतयेवेदांगपतयेपिच ॥ ३ ॥ समुद्रवासिनेनित्यंहर
येमुंजकेशिने ॥ शांतायसर्वभूतानांमोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ४ ॥ तपसांतेजसांचैवपतयेयशसामपि ॥ वचसांपतयेनित्यंसरितांपतयेतथा ॥ ५ ॥ कपर्दिनेवरा
हायएकशृंगायधीमते ॥ विवस्वतेश्वशिरसेचतुर्मूर्तिधृतेसदा ॥ ६ ॥ गुह्यायज्ञानदृश्यायअक्षरायक्षरायच ॥ एषदेवःसंचरतिसर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ७ ॥ एषचै
तत्परंब्रह्मज्ञेयोविज्ञानचक्षुषा ॥ एवमेतत्पुरादृष्टंमयावैज्ञानचक्षुषा ॥ ८ ॥ कथितंतच्चवैसर्वंमयापृष्टेनतत्त्वतः ॥ क्रियतांमद्वचःशिष्याःसेव्यतांहरिरीश्वरः ॥
गीयतांवेदशब्दैश्चपूज्यतांचयथाविधि ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तास्तुवयंतेनवेदव्यासेनधीमता ॥ सर्वेशिष्याःसुतश्चास्यशुकःपरमधर्मवित् ॥
॥ १० ॥ सचास्माकमुपाध्यायःसहास्माभिर्विशांपते ॥ चतुर्वेदोद्गताभिस्तमृग्भिःसमभितुष्टुवे ॥ ११ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ एवंमेऽक
थयद्राजन्पुराद्वैपायनोगुरुः ॥ १२ ॥ यश्चेदंशृणुयान्नित्यंयश्चैनंपरिकीर्तयेत् ॥ नमोभगवतेकृत्वासमाहितमतिर्नरः ॥ १३ ॥ भवत्यरोगोमतिमान्बलरूपस
मन्वितः ॥ आतुरोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबंधनात् ॥ १४ ॥

सआदिरिति धातादधातिधारयतिपोषयतिवाधेयंधारणीयंपोषणीयंच ॥ १०० ॥ नाम्नांनिर्वचनंतुस्वयमेवकरिष्यतीतिनव्याख्यायंते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥ ॥ ७ ॥ अस्तौषीदिति निरुक्तं

॥२६४॥ कामान्कामीलभेत्कामंदीर्घंचायुरवाप्नुयात् ॥ ब्राह्मणःसर्ववेदीस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ १५ ॥ वैश्योविपुललाभःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात् ॥ अपुत्रो
लभतेपुत्रंकन्याचैवेप्सितंपतिं ॥ १६ ॥ लग्नगर्भाविमुच्येतगर्भिणीजनयेत्सुतं ॥ वंध्याप्रसवमाप्नोतिपुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १७॥ क्षेमेणगच्छेदध्वानमिदंयः १२
पठतेपथि ॥ योयंकामंकामयतेसतमाप्नोतिचध्रुवं ॥ १८ ॥ इदंमहर्षेर्वचनंविनिश्चितंमहात्मनःपुरुषवरस्यकीर्तितं ॥ समागमंचर्षिदिवौकसामिमंनिशम्यभ
क्ताःसुसुखंलभंते ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउ
वाच अस्तौषीद्यैरिमंव्यासःसशिष्योमधुसूदनं ॥ नामभिर्विविधैरेषांनिरुक्तंभगवन्मम ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसिशुश्रूषोःप्रजापतिपतेर्हरेः ॥ श्रुत्वाभवेयंयत्पूतः
शरच्चंद्रइवामलः ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच शृणुराजन्यथाचष्टफाल्गुनस्यहरिःप्रभुः ॥ प्रसन्नात्मात्मनोनाम्नांनिरुक्तंगुणकर्मजं ॥ ३ ॥ नामभिःकीर्ति
तैस्तस्यकेशवस्यमहात्मनः ॥ पृष्टवान्केशवंराजन्फाल्गुनःपरवीरहा ॥ ४ ॥ अर्जुनउवाच भगवन्भूतभव्येशसर्वभूतसृगव्यय ॥ लोकधामजगन्ना
थलोकानामभयप्रद ॥ ५ ॥ यानिनामानितेदेवकीर्तितानिमहर्षिभिः ॥ वेदेषुसपुराणेषुयानिगुह्यानिकर्मभिः ॥ ६ ॥ तेषांनिरुक्तंत्वत्तोहंश्रोतुमिच्छामिके
शव ॥ नह्यन्योवर्णयेन्नाम्नांनिरुक्तंत्वामृतेप्रभो ॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच ऋग्वेदेसयजुर्वेदेतथैवाथर्वसामसु ॥ पुराणेसोपनिषदेतथैवज्योतिषेऽर्जुन ॥
॥ ८ ॥ सांख्येचयोगशास्त्रेचआयुर्वेदेतथैवच ॥ बहूनिममनामानिकीर्तितानिमहर्षिभिः ॥ ९ ॥ गौणानितत्रनामानिकर्मजानिचकानिचित् ॥ निरुक्तंकर्म
जानांत्वंशृणुष्वप्रयतोनघ ॥ १० ॥ कथ्यमानंमयातातत्वंहिमेर्द्धंस्मृतःपुरा ॥ नमोतियशसेतस्मैदेहिनांपरमात्मने ॥ ११ ॥ नारायणायविश्वायनिर्गुणाय
गुणात्मने ॥ यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रश्चक्रोधसंभवः ॥ १२ ॥ योसौयोनिर्हिसर्वस्यस्थावरस्यचरस्यच ॥ अष्टादशगुणंयत्तत्सत्वंसत्ववतांवर ॥ १३ ॥ ॥२६४॥

निर्वचनं ॥ १ ॥ २ ॥ गुणकर्मजंगुणःसर्वज्ञत्वादिस्तज्जं कर्मजगत्स्रष्ट्यादितज्जं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अष्टादशगुणंसत्वं प्रीतिःप्राकाश्यमुद्रेकोलघुतासुखमेव
च अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःश्रद्धधानता क्षमाधृतिरहिंसाचशौचमक्रोधएवच आर्जवंसमतासत्यमनसूयातथैवचेति तत्तद्गुणोपाधिःप्रीत्यादिशब्दितोभवतीतिगौणनामनिर्वचनं ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साष्टादशगुणमयीमन्नंममपराप्रकृतिःस्वरूपं रोदसीद्यावापृथिव्यात्मिका योगेनलोकान्धारयतीतियोगधारिणी ऋताकर्मफलभूताब्रह्मलोकांता सत्याअबाधितचिन्मात्ररूपा ॥ १४ ॥ तस्मात्ऋताद्यात्मका त्परमात्मन्यध्यस्तात्सत्वात् तपआदिरूपोऽनिरुद्धएव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ चतुर्वि

प्रकृतिःसापरामव्द्यंरोदसीयोगधारिणी ॥ ऋतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञिता ॥ १४ ॥ तस्मात्सर्वाःप्रवर्ततेसर्गप्रलयविक्रियाः॥ तपोयज्ञश्चयष्टाच पुराणःपुरुषोविराट्॥ १५॥ अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवाप्ययः॥ ब्राह्मेरात्रिक्षयेप्राप्तेतस्यव्द्यमिततेजसः॥ १६॥ प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मंपद्मनिभेक्षण॥ ततोब्रह्मासमभवत्सतस्यैवप्रसादजः॥ १७॥ अह्नःक्षयेललाटाच्चसुतोदेवस्यवैतथा ॥ क्रोधाविष्टस्यसंजज्ञेरुद्रःसंहारकारकः ॥ १८ ॥ एतौद्वौविबुधश्रेष्ठौप्र सादक्रोधजावुभौ॥ तदादेशितपंथानौसृष्टिसंहारकारकौ॥ १९॥ निमित्तमात्रंतावत्रसर्वप्राणिवरप्रदौ॥ कपर्दीजटिलोमुंडःश्मशानगृहसेवकः ॥ २० ॥ उ ग्रव्रतचरोरुद्रोयोगीपरमदारुणः॥ दक्षक्रतुहरश्चैवभगनेत्रहरस्तथा॥ २१॥नारायणात्मकोज्ञेयःपांडवेययुगेयुगे॥तस्मिन्हिपूज्यमानेवैदेवदेवेमहेश्वरे॥ २२॥ संपूजितोभवेत्पार्थदेवोनारायणःप्रभुः॥ अहमात्माहिलोकानांविश्वेषांपांडुनंदन॥ २३॥ तस्मादात्मानमेवाग्रेरुद्रंसंपूजयाम्यहं ॥ यद्यहंनार्चयेयंवैईशानंव रदंशिवं॥ २४॥ आत्मानंनार्चयेत्कश्चिदितिमेभावितात्मनः॥ मयाप्रमाणंहिकृतंलोकःसमनुवर्तते॥ २५ ॥ प्रमाणानिहिपूज्यानिततस्तंपूजयाम्यहं॥ यस्तं वेत्तिसमांवेत्तियोनुतंसहिमामनु॥ २६॥ रुद्रोनारायणश्चैवसत्वमेकंद्विधाकृतं ॥ लोकेचरतिकौंतेयव्यक्तिस्थंसर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ नहिमेकेनचिद्देयोवरःपां डवनंदन॥ इतिसंचिंत्यमनसापुराणंरुद्रमीश्वरं॥ २८॥ पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना॥ नहिविष्णुःप्रणमतिकस्मैचिद्विबुधायच ॥ २९॥ ऋतेआ त्मानमेवेतिततोरुद्रंभजाम्यहं॥ सब्रह्मकाःसरुद्राश्चसेंद्रादेवाःसहर्षिभिः॥ ३०॥ अर्चयंतिसुरश्रेष्ठंदेवंनारायणंहरिं ॥ भविष्यतांवर्ततांचभूतानांचैवभारत॥ ॥ ३१ ॥ सर्वेषामग्रणीर्विष्णुःसेव्यःपूज्यश्चनित्यशः॥ नमस्वहव्यदंविष्णुंतथाशरणदंनमः॥ ३२॥ वरदंनमस्वकौंतेयहव्यकव्यभुजंनमः॥ चतुर्विधाममजना भक्ताएवहिमेश्रुतं॥ ३३॥ तेषामेकांतिनःश्रेष्ठायेचैवानन्यदेवताः॥ अहमेवगतिस्तेषांनिराशीःकर्मकारिणां ॥ ३४॥

धाःआर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचेतिगीतोक्ताः ॥ ३३ ॥ अन्याआत्मातिरिक्तादेवतास्यास्तीत्यन्यदेवतः तथाचश्रुतिः अथयोन्यांदेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवसदेवानामितिअन्यो पास्तिनिंदति अनन्यात्मैवदेवतायेषां आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतेः तेज्ञानिनइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतिज्ञातंनाम निर्वचनंकरोति नराणामित्यादिना नराजीवाःबिंबेप्रतिबिंबमिवयत्राध्यस्ताः अतस्तेषामयनंनरायणः स्वार्थेतद्धितइत्येकोर्थः दर्पणादिस्वच्छंद्रव्यंप्राप्यरबिरश्मिवत्प्रतिस्रोतःप्रवृत्तैर्नयनरश्मिभिर्मीवास्थमेवमुखंपूर्वप्रवृत्तपराक्संस्कारात्प्रत्यङ्मुखत्वाद्युपाधिधर्मविशिष्टंगृह्यते अन्यथात्यंताननुभूतपुरुषादिदर्शनंदर्पणेनस्यात् तद्विषयकसंस्काराभावात् योयंदर्पणेदृष्टःसएवायमित्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाच्चनदर्पणेभिनवमुखाध्यासइतिव्युत्पादितंवेदांतकतकेस्माभिः श्रुतिश्चईशजीवयोर्बिंबप्रतिबिंबभावंदर्शयति यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति तस्माद्ब्रिह्मचैतन्येध्यस्तस्यजीवाख्यप्रतिबिंबस्याविद्यादर्पणापनयेतत्रैवविलयइतियुक्तं ॥३९॥ तस्यनारायणत्वेनिर्वचनांतरमाह आपइति नरोजीवस्तदविद्याकल्पितंअंबुप्रधानत्वादापःपुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतेश्चापइतिशरीरमुच्यते तदस्यपूर्वमयनंप्रवेशस्थानं उपाधिसृष्टिसमकालंहिघटाकाशवदुपाधौचितेःप्रवेशः उपाध्यभिमानानंतरंचजीवत्व

येचशिष्टास्त्रयोभक्ताःफलकामाहितेमताः॥ सर्वेच्यवनधर्मास्तेप्रतिबुद्धस्तुश्रेष्ठभाक्॥ ३५ ॥ ब्रह्माणंशितिकंठंचयाश्चान्यादेवताःस्मृताः॥ प्रबुद्धचर्याःसेवंतोमामेवैष्यंतियत्परं॥ ३६ ॥ भक्तंप्रतिविशेषस्तेएषपार्थानुकीर्तितः॥ त्वंचैवाहंचकौंतेयनरनारायणौस्मृतौ ॥ ३७॥ भारावतरणार्थंतुप्रविष्टौमानुषींतनुं ॥ जानाम्यध्यात्मयोगांश्चयोहंयस्माच्चभारत ॥ ३८ ॥ निवृत्तिलक्षणोधर्मस्तथाभ्युदयिकोपिच ॥ नराणामयनंख्यातमहमेकःसनातनः ॥ ३९ ॥ आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः॥ अयनंममतत्पूर्वमतोनारायणोह्यहं ॥ ४० ॥ छादयामिजगद्विश्वंभूत्वासूर्यइवांशुभिः॥ सर्वभूताधिवासश्चवासुदेवस्ततोह्यहं॥ ॥ ४१ ॥ गतिश्चसर्वभूतानांप्रजनश्चापिभारत॥ व्याप्तामेरोदसीपार्थकांतिश्चाभ्यधिकामम ॥ ४२ ॥ अधिभूतानिचांतेषुतदिच्छंश्चास्मिभारत ॥ क्रमणाच्चाप्यहंपार्थविष्णुरित्यभिसंज्ञितः॥ ४३॥ दमात्सिद्धिंपरीप्संतोमांजनाःकामयंतिह॥ दिवंचोर्वींचमध्यंचतस्माद्दामोदरोह्यहं॥ ४४॥

मितिविवेकः अतउक्तंममतत्पूर्वमयनमिति ॥ ४० ॥ वासयत्याच्छादयतिविश्वंवसत्यस्मिन्विश्वमितिवावासुः वसआच्छादनेवसनिवासेइत्यनयोरूपे सचासौदेवश्चेतिवासुदेवइत्यर्थः एतेनईशावास्यमिदंसर्वंकर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासइतिश्रुत्योरर्थःसंगृहीतः ॥ ४१ ॥ विच्छगतौतुदादिः विच्छदीप्तौचुरादिः विषुसेचनेभ्वादिः विष्लृव्याप्तौजुहोत्यादिः विशप्रवेशनेतुदादिः ष्णुप्रस्रवणेऽदादिः एतेषामन्यतमस्यरूपंविष्णुरित्यभिप्रेत्याह गतिरिति विच्छंतिगच्छंतिलीयंतेस्मिन्विच्छंत्यस्माल्लोकाइतिवावेवेष्टिव्याप्नोतीतिवाविच्छयतिदीप्यतइतिवा ॥४२॥ अधिभूतानिसर्वाणिप्राणिजातानिदिव्यादिव्यानिअंतेषुदेहावसानेषुयद्ब्रह्मइच्छन्एेच्छन् अडभावआर्षः इच्छितवंति तदस्मिसर्वकामप्रपूरकमिति विशेषेणस्नौतिप्रस्रवतिकामक्षीरमितिवाचकारात्सिचतिजीवनंप्रविशतिह्रदयंक्रामतिकार्यमितिवाविष्णुरित्यर्थः एतेनगच्छंत्यस्मिन्नागच्छंतिचयस्मात्प्रजाः येनावृतंखंचदिवंमहींचतस्यभासासर्वमिदंविभाति यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितद्भावतोन्यानत्येतीति अन्नादोवसुदानइत्यादिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ ४३ ॥ दमनंदामस्तेनउत्उत्कर्षेणऋच्छंतिप्राप्नुवंतिस्वर्गादिकंयस्मादितिदामोदरइत्यभिप्रेत्याह दमादिति ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृच्छंत्येनंजिज्ञासवोधर्मजातमितिवापृच्छंत्येनंक्षुधितादयइतिवापृश्निर्वेदोऽन्नादिवागर्भोगर्भस्थानिअतःपृश्निगर्भोहमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ऋषयइतिद्वौएतन्नामजपफलमाहतुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ केशैःकेशवत्सूक्ष्मैःसूर्यादिरश्मिभिस्तद्रूपेणवावातिगच्छतीतिकेशवइत्याह सूर्यस्येति यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिभगवद्वचनार्थःकेशवपदव्युत्पत्त्युक्त्यासिद्धः ॥ ॥ ४८ ॥ केशवशब्दजपफलमंधस्यचक्षुःप्राप्तिरित्याह स्वपत्न्यामित्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ गोतमः गोशब्देनचक्षुरुच्यते चक्षुष्मत्तमइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तापना

पृश्निरित्युच्यतेचान्नंवेदआपोमृतंतथा ॥ ममैतानिसदागर्भःपृश्निगर्भस्ततोह्यहं ॥ ४५ ॥ ऋषयःप्राहुरेवंमांत्रितंकूपनिपातितं ॥ पृश्निगर्भत्रितंपाहीत्येकतद्वितपातितं ॥ ४६ ॥ ततःसब्रह्मणःपुत्रआद्योत्यृषिवरस्त्रितः ॥ उत्ततारोदपानाद्वैपृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ४७ ॥ सूर्यस्यतपतोलोकानग्नेःसोमस्यचाप्युत ॥ अंशवोयत्प्रकाशंतेममैतेकेशसंज्ञिताः ॥ ४८ ॥ सर्वज्ञाःकेशवंतस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ स्वपत्न्यामाहितोगर्भउतथ्येनमहात्मना ॥ ४९ ॥ उतथ्येंतर्हितेचैवकदाचिद्देवमायया ॥ बृहस्पतिरथाविंदत्पत्नींतस्यमहात्मनः ॥ ५० ॥ ततोवैतमृषिश्रेष्ठंमैथुनोपगतंतथा ॥ उवाचगर्भःकौंतेयपंचभूतसमन्वितः ॥ ५१ ॥ पूर्वागतोहंवरदनार्हस्यंबांप्रबाधितुं ॥ एतद्बृहस्पतिःश्रुत्वाचुक्रोधचशशापच ॥ ५२ ॥ मैथुनायागतोयस्मात्त्वयाहंविनिवारितः ॥ तस्मादंधोयास्यसित्वंमच्छापान्नात्रसंशयः ॥ ५३ ॥ सशापादृषिमुख्यस्यदीर्घतमउपेयिवान् ॥ सहिदीर्घतमानामनाम्नाह्यासीदृषिःपुरा ॥ ५४ ॥ वेदानवाप्यचतुरःसांगोपांगान्सनातनान् ॥ प्रयोजयामासतदानामगुह्यमिदंमम ॥ ५५ ॥ आनुपूर्व्येणविधिनाकेशवेतिपुनःपुनः ॥ सचक्षुष्मान्समभवद्गोतमश्चाभवत्पुनः ॥ ५६ ॥ एवंहिवरदंनामकेशवेतिममार्जुन ॥ देवानामथसर्वेषामृषीणांचमहात्मनां ॥ ५७ ॥ अग्निःसोमेनसंयुक्तएकयोनित्वमागतः ॥ अग्नीषोममयंतस्माज्जगत्कृत्स्नंचराचरं ॥ ५८ ॥ अपिहिपुराणेभवतिएकयोन्यात्मकावग्नीषोमौदेवाश्चाग्निमुखाइति ॥ एकयोनित्वाच्चपरस्परमर्हंतोलोकान्धारयंतइति ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेएकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

दाप्यायनाच्चलोकंहर्षयतइतिहृषीअग्नीषोमौजाठरान्नरूपौतौकेशाइवकेशायस्येतिहृषीकेशइत्येतमर्थंव्युत्पादयितुमग्नीषोमयोर्भोक्तृभोग्ययोरेकयोनित्वमाह देवानामित्यादिना ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ एकयोनित्वंविनाभोक्तृभोग्यभावासंभवः अन्यथावाय्वग्नियोन्योःस्पर्शचक्षुषोरपिभोग्यभोक्तृभावःस्यादित्याशयेनाह परस्परमर्हंतइति भोक्तृभोग्यत्वमितिशेषः ॥ ५९ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अग्नीषोमाविति ॥१॥ तेजोद्भवंसंधिरार्षः ॥२॥ संप्रक्षालनकालेप्रलयकाले चतुर्युगानांसहस्रांतदंतजलैकार्णवेसलिलवच्चिदेकसमुद्रे ॥३॥ आपइत्येवमिति सलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवतीतिश्रुतौब्रह्मभूतस्यअप्पर्यायसलिलशब्देनोपादानात् एकार्णववदद्वितीयेइत्यर्थः प्रतिष्ठितेस्वमहिम्नीतिशेषः ॥ ४ ॥ नराज्याअह्नआसीत्प्रकेतः नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयदित्येतावतःश्रुतिभागस्यार्थंसंगृह्णाति वैराज्यामिति सतिप्रधाने असतिशून्ये व्यक्तेपरमाण्वादौ अव्यक्तेमायाशबले परव्योमाख्ये ॥५॥ एवंनिर्विशेषसन्मात्रेब्रह्मणिव्यवस्थितेसत्यनिर्वचनीयात्तमसःसृष्टिमाह एवमस्यामित्यादिना नारायणगुणानामैश्वर्यादीनामाश्रयात् अजरामरत्वंभूताकाशेस्तिनतुतस्यश्रोत्रेंद्रियात्मनोनिरिंद्रियत्वमस्तीत्यतउक्तमनिंद्रियादिति तदपिकालेस्तीत्यतआह अग्राह्यादिति कालस्यापिषडिंद्रियवेद्यत्वमस्ति इदानींघटंपश्यामीत्याद्यनुभवात् विशिष्टप्रत्यक्षस्यचविशेषणप्रत्यक्षंविनाऽसंभवादित्यर्थः अथवातार्किकाभिमतमनःप्रत्यक्षात्मव्यावृत्त्यर्थमिदं तटस्थेश्वरेवारणार्थमाह असंभवादिति तस्यहिक्षित्यादिकंसक

अर्जुनउवाच अग्नीषोमौकथंपूर्वमेकयोनीप्रवर्तितौ॥ एषमेसंशयोजातस्तंछिंधिमधुसूदन ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच हंततेवर्तयिष्यामिपुराणंपांडुनंदन॥ आत्मतेजोद्भवंपार्थश्रृणुष्वैकमनामम ॥ २ ॥ संप्रक्षालनकालेतिक्रांतेचतुर्युगसहस्रांते ॥ अव्यक्तेसर्वभूतेप्रलयेसर्वभूतस्थावरजंगमे ॥ ज्योतिर्धरणिवायुरहितेअंधेतमसिजलैकार्णवेलोके ॥ ३ ॥ आपइत्येवंब्रह्मभूतसंज्ञकेऽद्वितीयेप्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ नवैरात्र्यांनदिवसेनसतिनासतिनव्यक्तेनचाप्यव्यक्तेव्यवस्थिते ॥ ५ ॥ एवमस्यांव्यवस्थायांनारायणगुणाश्रयादजरामरादनिंद्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषाद्वैरादक्षयादमरादजरादमूर्तितःसर्वव्यापिनःसर्वकर्तुःशाश्वतस्तमसःपुरुषःप्रादुर्भूतोहरिरव्ययः॥ ६ ॥ निदर्शनमपिह्यत्रभवति ॥ ७ ॥ नासीदहोनरात्रिरासीन्नसदासीन्नासदासीत्तमएवपुरस्ताद्भवद्विश्वरूपं॥ साविश्वरूपस्यरजनीहिएवमस्यार्थोनुभाष्यः॥८॥

र्तृकंकार्यत्वात्संमतवदित्यनुमानतःसंभवोस्ति नचैतत्तथास्यजडत्वाभ्युपगमात् सत्यात्व्यवहारतइतिशेषः नतुपरीक्षातःसत्यत्वमस्यास्ति तत्रहेतुः अहिंस्रादिति स्वमव्याघ्रोहिनिद्रादोषेणोपप्लुतंभीषयत्येवनतुहिनस्तितद्वदेतत् सत्यत्वेअहिंस्रत्वंनोपपद्यतेत्यर्थः नन्वेवंनामांतरेणअसदेवोक्तंनेत्याह ललामादिति चिंतामणिरत्नवद्भावरूपादित्यर्थः अतएवविविधाःप्रवृत्तिविशेषायस्मात् भावरूपत्वेपिजडत्वात्तुच्छत्वाच्चवैरक्षयजरामृत्युमूर्तयोस्यनसंभवंति ईदृशमपिसर्वव्यापकंसर्वकर्तृचेतिशश्वद्भवंअनादि पंचम्यर्थेप्रथमा तमसःसकाशाच्चिदात्माप्रादुर्भूतोव्यक्ततांगतः अहंप्रत्ययविषयत्वंगतःहरिरव्ययः ॥ ६ ॥ निदर्शनंश्रुतिरूपंप्रमाणं ॥ ७ ॥ तदेवपठति नासीदिति तमएवपुरस्ताद्भवद्विश्वरूपमित्यस्मिन्नर्थेश्रुत्यंतरमप्यस्ति तमआसीत्तमसागूळ्हमग्रेऽप्रकेतंसलिलंसर्वमाइदंतुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकमितिएषाश्रुतिःप्राग्व्याख्याता एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः अग्नीषोमयोरेकयोनित्वंभाषितमेवशुद्धात्मावशेषोक्त्या पुनरप्यनुभाष्यः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह तस्येदानीमित्यादिना सपुरुषः ब्रह्मणाब्राह्मणेनमंत्रवादोपिब्राह्मणमाहात्म्यप्रख्यापकः ॥ ९ ॥ हेअग्नेत्वंदेवादीनांहितोसि यतस्त्वंयज्ञानांहोताहोतृस्वरूपोऋत्विगसि होतृत्वेनाग्निस्तुवन्नग्नितोपिहो ताब्रांह्मणोधिकइतिदर्शितं ॥ १० ॥ संक्षिप्यमंत्रंव्याचष्टे निदर्शनमिति ॥ ११ ॥ विस्तरेणव्याचष्टे अग्निर्हीति होताऋत्विक् कर्तायजमानः उभौहोतृशब्दार्थःउभयरूपीअग्निर्ब्रह्मब्राह्मणः ॥ १२ ॥

तस्येदानींतमसःसंभवस्यपुरुषस्यब्रह्मयोनेर्ब्रह्मणःप्रादुर्भावेसपुरुषःप्रजाःसिसृक्षमाणोनेत्राभ्यामग्नीषोमौससर्ज ॥ततोभूतसर्गेषुसृष्टेषुप्रजाक्रमवशाद्ब्रह्म क्षत्रमुपातिष्ठत् ॥यःसोमस्तद्ब्रह्मयद्ब्रह्मतेब्राह्मणायोग्निस्तत्क्षत्रंक्षत्राद्ब्रह्मबलवत्तरं ॥कस्मादितिलोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा॥ब्राह्मणेभ्यःपरंभूतंनोत्पन्नपूर्वंदी प्यमानेग्नौजुहोतियोब्राह्मणमुखेजुहोतीतिकृत्वाब्रवीमिभूतसर्गःकृतोब्रह्मणाभूतानिचप्रतिष्ठाप्यत्रैलोक्यंधार्यतइतिमंत्रवादोपिहिभवति ॥ ९॥ त्वमग्नेय ज्ञानांहोताविश्वेषांहितोदेवानांमानुषाणांचजगतइति ॥ १० ॥ निदर्शनंचात्रभवतिविश्वेषामग्नेयज्ञानांत्वंहोतेति ॥ त्वंहितोदेवैर्मनुष्यैर्जगतइति ॥ ११ ॥ अ ग्निर्हियज्ञानांहोताकर्तासचाग्निर्ब्रह्म ॥ १२ ॥ नह्यृतेमंत्राणांहवनमस्तिनविनापुरुषंतपःसंभवति ॥हविर्मंत्राणांसंपूजाविद्यतेदेवमानुषऋषीणामनेनत्वंहो तेतिनियुक्तः ॥ येचमानुषहोत्राधिकारास्तेचब्राह्मणस्यहियाजनंविधीयतेनक्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योस्तस्माद्ब्राह्मणाह्यग्निभूतायज्ञानुद्वहंति ॥ यज्ञास्तेदेवांस्तर्प यंतिदेवाःपृथिवींभावयंतिशतपथेपिहिब्राह्मणमुखेभवति ॥ १३ ॥ अग्नौसमिद्धेसजुहोतियोविद्वान्ब्राह्मणमुखेनाहुतिंजुहोति ॥ १४॥ एवमप्यग्निभूताब्रा ह्मणाविद्वांसोऽग्निंभावयंति ॥ अग्निर्विष्णुःसर्वभूतान्यनुप्रविश्यप्राणान्धारयंति ॥ १५ ॥ अपिचात्रसनत्कुमारगीताःश्लोकाभवंति ॥ब्रह्माविश्वंसृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्कृतं ॥ ब्रह्मघोषैर्दिवंगच्छंत्यमराब्रह्मयोनयः ॥ १६॥ब्राह्मणानांमतिर्वाक्यंकर्मश्रद्धातपांसिच॥धारयंतिमहींद्यांचशैक्योवागमृतंतथा ॥ १७॥ नास्तिसत्यात्परोधर्मोनास्तिमातृसमोगुरुः॥ ब्राह्मणेभ्यःपरंनास्तिप्रेत्यचेहचभूतये ॥ १८॥ नैषामुक्षावहतिनोतवाहानगर्गरोमथ्यतिसंप्रदाने॥ अपध्वस्ताद स्युभूताभवंतियेषांराष्ट्रेब्राह्मणावृत्तिहीनाः ॥ १९॥ वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्भताःसर्वात्मानःसर्वकर्तारःसर्वभावाश्चब्राह्मणाश्च ॥ २०॥

ब्राह्मणस्यवेदधारित्वेनब्रह्मभावमुपपादयति नहीत्यादिना ॥ १३ ॥ अग्नाविति अग्नौहुतेसतिब्राह्मणोनतृप्यति ब्राह्मणमुखेहुतंचेदग्न्यादयोदेवताब्राह्मणशरीरंप्रविश्यधारयंत्यस्तत्तृप्त्यातृप्यंतीतिशतपथवा क्यार्थः ॥ १४ ॥ १५॥ १६॥ शैक्यइवशैक्यःशिक्यसमुदायः यथाशिक्यंगव्यादीन्धारयति एवंब्राह्मणोमत्यादीनिइत्यर्थः ॥ १७॥ १८॥ गर्गरःदधीक्षुतैलादिनिपीडनयंत्रं येषांराज्ञांकृष्यादिहीनत्वात्ता दृशाराजानो नष्टाश्वोराश्चभवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाक्संयमकालेहितस्यवरप्रदस्यदेवदेवस्यब्राह्मणाःप्रथमंप्रादुर्भूताब्राह्मणेभ्यश्चशेषावर्णाःप्रादुर्भूताः ॥ २१ ॥ इत्थंचसुरासुरविशिष्टाब्राह्मणायएवमे
याब्रह्मभूतेनपुरास्वयमेवोत्पादिताःसुरासुरमहर्षयोभूतविशेषाःस्थापितानिगृहीताश्च ॥ २२ ॥ अहल्याधर्षणनिमित्तंहिगौतमाद्धरिश्मश्रुतामिंद्रःप्राप्तः॥
कौशिकनिमित्तंचेंद्रोमुष्कवियोगंमेषवृषत्वंचावाप ॥२३॥ अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्यपुरंदरस्यच्यवनेनस्तंभितौबाहू ॥ २४॥ क्रतुवधप्राप्तमन्युना
चदक्षेणभूयस्तपसाचात्मानंसंयोज्यनेत्राकृतिरन्याललाटेरुद्रस्योत्पादिता ॥ २५ ॥ त्रिपुरवधार्थंदीक्षामुपगतस्यरुद्रस्यउशनसाजटाःशिरसउत्कृत्यप्र
युक्तास्ततःप्रादुर्भूताभुजगास्तैरस्यभुजगैःपीड्यमानःकंठोनीलतामुपगतः ॥ पूर्वंचमन्वंतरेस्वायंभुवेनारायणहस्तग्रहणान्नीलकंठत्वमेवच ॥ २६॥ अमृतो
त्पादनपुरश्चरणतामुपगतस्यांगिरसोबृहस्पतेरुपस्पृशतोनप्रसादंगतवत्यःकिलापः॥अथबृहस्पतिरपांचुक्रोधयस्मान्ममोपस्पृशतःकलुषीभूतानचप्रसादमु
पगतास्तस्मादद्यप्रभृतिझषमकरकच्छपजंतुभिःकलुषीभवितेति॥तदाप्रभृत्यापोयादोभिःसंकीर्णाःसंप्रवृत्ताः॥ २७॥ विश्वरूपोहिवैत्वाष्ट्रःपुरोहितोदेवाना
मासीत्॥ स्वस्रीयोसुराणांसप्रत्यक्षंदेवेभ्योभागमदात्परोक्षमसुरेभ्यः ॥ २८ ॥ अथहिरण्यकशिपुंपुरस्कृत्यविश्वरूपमातरंस्वसारमसुरावरमयाचंतहेस्वस
रयंतेपुत्रस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपस्त्रिशिरादेवानांपुरोहितःप्रत्यक्षंदेवेभ्योभागमदात्परोक्षमस्माकंततोदेवावर्धंतेवयंक्षीयामस्तदेनंत्वंवारयितुमर्हसितथायथास्मा
न्भजेदिति ॥ २९ ॥ अथविश्वरूपंनंदनवनमुपगतंमातोवाचपुत्रकिंपरपक्षवर्धनस्त्वंमातुलपक्षंनाशयसि ॥ नार्हस्येवंकर्तुमितिसविश्वरूपोमातुर्वाक्य
मनतिक्रमणीयमितिमत्वासंपूज्यहिरण्यकशिपुमगात् ॥ ३० ॥ हैरण्यगर्भाच्चवसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुःशापंप्राप्तवान्यस्मात्त्वयान्योवृतोहोतातस्मादस
माप्तयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्वजाताद्वधंप्राप्स्यसीतितच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुःप्राप्तवान्वधं ॥ ३१ ॥ अथविश्वरूपोमातृपक्षवर्धनोत्यर्थंतपस्यभवत्तस्यव्रतभं
गार्थमिंद्रोबह्वीःश्रीमत्योप्सरसोनियुयोजताश्चदृष्ट्वामनःक्षुभितंतस्याभवत्तासुचाप्सरःसुनचिरादेवसक्तोभवत्सक्तंचैनंज्ञात्वाअप्सरसऊचुर्गच्छामहेवयं
यथागतमिति॥ ३२ ॥ तास्त्वाष्ट्रउवाचक्वगमिष्यथास्यतांतावन्मयासहश्रेयोभविष्यतीतितास्तमब्रुवन्वयंदेवस्त्रियोप्सरसइंद्रंदेवंवरदंपुराप्रभविष्णुंवृणी
महइति॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अथताविश्वरूपोऽब्रवीद्द्यैवसेंद्रादेवानभविष्यंतीतिततोमंत्रान्जजापतैर्मंत्रैरवर्धतत्रिशिराएकेनास्येनसर्वलोकेषुयथावद्द्विजैःक्रियावद्भिर्यज्ञेषुसुहुतंसोमं
पपावेकेनान्नमेकेनसेंद्रान्देवानथेंद्रस्तंविवर्धमानंसोमपानाप्यायितसर्वगात्रंदृष्ट्वाचिंतामापेदेसहदेवैः ॥ ३४ ॥ तेदेवाःसेंद्राब्रह्माणमभिजग्मुस्तऊचुर्विश्व
रूपेणसर्वयज्ञेषुसुहुतःसोमःपीयतेवयमभागाःसंवृत्ताअसुरपक्षोवर्धतेवयंक्षीयामस्तदर्हसिनोविधातुंश्रेयोनंतरमिति ॥ ३५ ॥ तान्ब्रह्मोवाचऋषिर्भार्ग
वस्तपस्तप्यतेदधीचःसयाच्यतांवरंसयथाकलेवरंजह्यात्तथाविधीयतांतस्यास्थिभिर्वज्रंक्रियतामिति ॥ ३६ ॥ ततोदेवास्तत्रागच्छन्यत्रदधीचोभगवा
नृषिस्तपस्तेपेसेंद्रादेवास्तंतथाभिगम्योचुर्भगवंस्तपःसुकुशलमभिन्नंचेति ॥ ३७ ॥ तान्दधीचउवाचस्वागतंभवद्भ्यउच्यतांकिंक्रियतामितियद्वक्ष्यथत
त्करिष्यामि ॥ ३८ ॥ तेतमब्रुवन्शरीरपरित्यागंलोकहितार्थंभगवान्कर्तुमर्हतीति ॥ ३९ ॥ अथदधीचस्तथैवाविमनाःसुखदुःखसमोमहायोगीआ
त्मानंसमाधायशरीरपरित्यागंचकार ॥ ४० ॥ तस्यपरमात्मन्यपसृतेतान्यस्थीनिधातासंगृह्यवज्रमकरोत्तेनवज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येणब्रह्मास्थिसंभूतेनवि
ष्णुप्रविष्टेनेंद्रोविश्वरूपंजघानशिरसांचास्यच्छेदनमकरोत्तस्मादनंतरंविश्वरूपगात्रमथनसंभवंत्वाष्ट्रोत्पादितमेवारिंवृत्रमिंद्रोजघान ॥ ४१ ॥ तस्यां
द्वैधीभूतायांब्रह्मवध्यायांभयादिंद्रोदेवराज्यंपर्यत्यजदप्सुसंभवांचशीतलांमानससरोगतांनलिनींप्रतिपेदेतत्रचैश्वर्ययोगादणुमात्रोभूत्वाबिसग्रंथिंप्रवि
वेश ॥ ४२ ॥ अथब्रह्मवध्याभयप्रनष्टेत्रैलोक्यनाथेशचीपतौजगदनीश्वरंबभूवदेवान्रजस्तमश्चाविवेशमंत्रानप्रावर्तंतमहर्षीणांरक्षांसिप्रादुरभवन्
ब्रह्मचोत्सादनंजगामानिंद्राश्चाबलालोकाःसुप्रधृष्याबभूवुः ॥ ४३ ॥ अथदेवाऋषयश्चायुषःपुत्रंनहुषंनामदेवराज्येभिषिषिचुर्नहुषःपंचभिःशतैर्ज्योतिषांल
लाटेज्वलद्भिःसर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपंपालयांबभूव ॥ ४४ ॥ अथलोकाःप्रकृतिमापेदिरेस्वस्थाश्चहृष्टाश्चबभूवुः ॥ ४५ ॥ अथोवाचनहुषःसर्वंमांशक्रोपभुक्तमु
पस्थितमृतेशचीमितिसएवमुक्त्वाशचीसमीपमगमदुवाचैनांसुभगेहमिंद्रोदेवानांभजस्वमामिति तंशचीप्रत्युवाचप्रकृत्यात्वंधर्मवत्सलःसोमवंशोद्भवश्च
नार्हसिपरपत्नीधर्षणंकर्तुमिति ॥ ४६ ॥ तामथोवाचनहुषऐंद्रंपदमध्यास्यतेमयाऽहमिंद्रस्यराज्यरत्नहरोनात्राधर्मःकश्चित्त्वमिंद्रोपभुक्तेतिसातमुवाचा
स्तिममकिंचिद्व्रतमपर्यवसितंतस्यावभृथेत्वामुपगमिष्यामिकैश्चिदेवाहोभिरितिसशच्यैवमभिहितोजगाम ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथशचीदुःखशोकार्ताभर्तृदर्शनलालसानहुषभयगृहीताबृहस्पतिमुपागच्छत्सचतामत्युद्विग्नांदृष्ट्वैवध्यानंप्रविश्यभर्तृकार्यतत्परांज्ञात्वाबृहस्पतिरुवाचा
नेनैवव्रतेनतपसाचान्वितादेवींवरदामुपश्रुतिमाह्वय तदासातेइंद्रंदर्शयिष्यतीतिसाथमहानियमस्थितादेवींवरदामुपश्रुतिंमंत्रैराह्वयतिसोपश्रुतिःशचीस
मीपमगादुवाचचैनामियमस्मीतित्वयाहूतोपस्थिताकिंतेप्रियंकरवाणीतितांमूर्ध्नाप्रणम्योवाचशचीभगवत्यर्हसिमेभर्तारंदर्शयितुंत्वंसत्याऋताचेतिसैनां
मानसंसरोनयत्तत्रेंद्रंबिसग्रंथिगतमदर्शयत् ॥ ४८ ॥ तामथपत्नींकृशांग्लानांचेंद्रोदृष्ट्वाचिंतयांबभूवअहोममदुःखमिदमुपगतंनष्टंहिमामियमन्वि
ष्यत्यभ्यगमद्दुःखार्तेतितामिंद्रउवाचकथंवर्तयसीतिसातमुवाचनहुषोमामाह्वयतिपत्नींकर्तुंकालश्चास्यमयाकृतइतितामिंद्रउवाचगच्छनहुषस्त्वया
वाच्योऽपूर्वेणमामृषियुक्तेनयानेनत्वमधिरूढउद्वहस्वेति ॥ इंद्रस्यमहांतिवाहनानिसंतिमनःप्रियाण्यधिरूढानिमयात्वमन्येनोपयातुमर्हसीतिसैवमुक्ताहृष्टा
जगामेंद्रोपिबिसग्रंथिमेवाविवेशभूयः ॥ ४९ ॥ अथेंद्राणीमभ्यागतांदृष्ट्वातामुवाचनहुषःपूर्णःसकालइतितंशच्यब्रवीच्छक्रेणयथोक्तंसमहर्षियुक्तंवा
हनमधिरूढःशचीसमीपमुपागच्छत् ॥ ५० ॥ अथमैत्रावरुणिःकुंभयोनिरगस्त्यऋषिवरोमहर्षीन्धिक्क्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत्पद्भ्यांचतमस्पृशत्त
तःसनहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्तपापपतस्वमहींसर्पोभवयावद्भूमिर्गिरयश्चतिष्ठेयुस्तावदितिसमहर्षिवाक्यसमकालमेवतस्माद्यानादवापतत् ॥ ५१ ॥ अ
थानिंद्रंपुनस्त्रैलोक्यमभवत्ततोदेवाऋषयश्चभगवंतंविष्णुंशरणमिंद्रार्थेभिजग्मुरूचुश्चैनंभगवन्निंद्रंब्रह्महत्याभिभूतंत्रातुमर्हसीतिततःसवरदस्तानब्रवीदश्व
मेधंयज्ञंवैष्णवंशक्रोभियजतांततःस्वस्थानंप्राप्स्यतीतिततोदेवाऋषयश्चेंद्रंनापश्यन्यदातदाशचीमूचुर्गच्छसुभगेइंद्रमानयस्वेतिसापुनस्तत्सरःसमभ्यग
च्छदिंद्रश्चतस्मात्सरसःप्रत्युत्थायबृहस्पतिमभिजगामबृहस्पतिश्चाश्वमेधंमहाक्रतुंशक्रायाहरत्तत्रकृष्णसारंगंमेध्यमश्वमुत्सृज्यवाहनंतमेवकृत्वाइंद्रंमरु
त्पतिंबृहस्पतिःस्वंस्थानंप्रापयामास॥ ५२ ॥ ॥२६८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःसदेवराट्देवैर्ऋषिभिःस्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थोनिष्कल्मषोबभूवहब्रह्मवध्यांचतुर्षुस्थानेषुवनिताग्निवनस्पतिगोषुव्यभजदेवमिंद्रोब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहितःशत्रुवधंकृत्वास्वंस्थानंप्रापितः॥५३॥ आकाशगंगागतश्चपुराभरद्वाजोमहर्षिरुपास्पृशत्त्रीन्क्रमान्क्रमताविष्णुनाभ्यासादितःसभरद्वाजेनससलिलेनपाणिनोरसिताडितःसलक्षणोरस्कःसंवृत्तः॥५४॥ भृगुणामहर्षिणाशप्तोग्निःसर्वभक्षत्वमुपानीतः॥५५॥ अदितिर्वैदेवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वाऽसुरान्हनिष्यंतीतितत्रबुधोव्रतचर्यासमाप्तावागच्छददितिंचावोचद्भिक्षांदेहीतितत्रदेवैःपूर्वमेतत्प्राश्यंनान्येनेत्यदितिर्भिक्षांनादादथभिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेनबुधेनब्रह्मभूतेनादितिःशप्ताअदितेरुदरेभविष्यतिव्यथाविवस्वतोद्वितीयजन्मन्यंडसंज्ञितस्यअंडंमातुरदित्यामारितंसमार्तंडोविवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः॥५६॥ दक्षस्ययावैदुहितरःषष्टिरासंस्ताभ्यःकश्यपायत्रयोदशप्रादाद्दशधर्मायदशमनवेसप्तविंशतिमिंदवेतासुतुल्यासुनक्षत्राख्यांगतासुसोमोरोहिण्यामभ्यधिकंप्रीतिमानभूत्ततस्ताःशिष्टाःपत्न्यईर्ष्यावत्यःपितुःसमीपंगत्वेममर्थंशशंसुर्भगवन्नस्मासुतुल्यप्रभावासुसोमोरोहिणींप्रत्यधिकंभजतीतिसोब्रवीद्यक्ष्मैनमाविश्यतेतिदक्षशापात्सोमंराजानंयक्ष्माविवेशसयक्ष्मणाविष्टोदक्षमगाद्दक्षश्चैनमब्रवीन्नसमंवर्तयसीतितत्रर्षयःसोममब्रुवन्क्षीयसेयक्ष्मणापश्चिमायांदिशिसमुद्रेहिरण्यसरस्तीर्थंतत्रगत्वाआत्मानमभिषेचयस्वेत्यथागच्छत्सोमस्तत्रहिरण्यसरस्तीर्थंगत्वाचात्मनःसेचनमकरोत्स्नात्वाचात्मानंपाप्मनोमोक्षयामासतत्रचावभासितस्तीर्थंयदासोमस्तदाप्रभृतिचतीर्थंतत्प्रभासमितिनाम्नाख्यातंबभूव॥५७॥ तच्छापादद्यापिक्षीयतेसोमोऽमावास्यांतरस्थःपौर्णमासीमात्रेधिष्ठितोमेघलेखाप्रतिच्छन्नंवपुर्दर्शयतिमेघसदृशंवर्णमगमत्तदस्यशशलक्ष्मविमलमभवत्॥५८॥ स्थूलशिरामहर्षिर्मेरोःप्रागुत्तरेदिग्विभागेतपस्तेपेततस्तस्यतपस्तप्यमानस्यसर्वगंधवहःशुचिर्वायुर्वायमानःशरीरमस्पृशत्सतपसातापितशरीरःकृशोवायुनोपवीज्यमानोहृदयेपरितोषमगमत्तत्रकिलतस्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्यसद्योवनस्पतयःपुष्पशोभांनिदर्शितवंतइतिसएतान्शशापनसर्वकालंपुष्पवंतोभविष्यथेति॥५९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणमाहात्म्यकथनपरोयंग्रंथःस्पष्टार्थः ॥ ६३ ॥ क्षत्रियमाहात्म्यमप्याह क्षत्रमिति ॥ ६४ ॥ उपसंहरति यदेतदिति यदेतद्ब्रह्मक्षत्रगतंतेजोऽग्नीषोमीयमतस्तेनैवतेजसाज गद्धार्यतेऽतोजगद्व्याग्नीषोमीयमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ सूर्याचंद्रमसौ अग्नीषोमौचक्षुः परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पन्नत्वात् केशाः अंशवःकिरणाः बोधयंश्चंद्रः तापयन्सूर्यः ॥ ६६ ॥ तौजगत्हर्षयतः यस्मात्तस्मा त्तौहृषी हृष्यतेरिन् तस्यइगुपधात्किदितिकित्वं अलुक्समासः हृषीअग्नीषोमौकेशौअंशूइवांशूयस्यसः हृषीकेशइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ हरिनामनिर्वक्ति इलेति इळोपहूतासहदिवेत्यादिमंत्रेणाहूतोहंतद्योगात्

नारायणोलोकहितार्थंवडवामुखोनामपुरामहर्षिर्बभूवतस्यमेरौतपस्तप्यतःसमुद्रआहूतोनागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणासमुद्रःस्तिमितजलःकृतःस्वेद प्रस्यंदनसदृशश्चास्यलवणभावोजनितः ॥ ६० ॥ उक्तश्चाप्यपेयोभविष्यस्येतच्चतेतोयंवडवामुखसंज्ञितेनपेपीयमानंमधुरंभविष्यतितदेतदद्यापिवडवामुख संज्ञितेनानुवर्तिनातोयंसमुद्रात्पीयते ॥ ६१ ॥ हिमवतोगिरेर्दुहितरमुमांकन्यांरुद्रश्चकमेभृगुरपिचमहर्षिर्हिमवंतमागत्याब्रवीत्कन्यामिमांमेदेहीतितमब्र वीद्धिमवानभिलक्षितोवरोरुद्रइतितमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहंकन्यावरणकृतभावःप्रत्याख्यातस्तस्मान्नरत्नानांभवान्भाजनंभविष्यतीति ॥ ६२ ॥ अद्यप्रभृ त्येतदवस्थितमृषिवचनंतदेवंविधंमाहात्म्यंब्राह्मणानां ॥ ६३ ॥ क्षत्रमपिचब्राह्मणप्रसादादेवशाश्वतीमव्ययांचपृथिवींपत्नीमभिगम्यबुभुजे ॥ ६४ ॥ यदेतद्ब्र ह्माग्नीषोमीयंतेनजगद्धार्यते ॥ ६५ ॥ उच्यतेसूर्याचंद्रमसौचक्षुःकेशाश्चैवांशवःस्मृताः ॥ बोधयंस्तापयंश्चैवजगदुत्तिष्ठतेपृथक् ॥ ६६ ॥ बोधनात्तापनाच्चैव जगतोहर्षणंभवेत् ॥ अग्नीषोमकृतैरेभिःकर्मभिःपांडुनंदन ॥ हृषीकेशोहमीशानोवरदोलोकभावनः ॥ ६७ ॥ इलोपहूतयोगेनहरेभागंक्रतुष्वहं ॥ वर्णश्चमेहरिः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहंस्मृतः ॥ ६८ ॥ धामसारोहिभूतानामृतंचैवविचारितं ॥ ऋतधामाततोविप्रैःसद्यश्चाहंप्रकीर्तितः ॥ ६९ ॥ नष्टांचधरणींपूर्वमविंदंवैगुहाग तां ॥ गोविंदइतितेनाहंदेवैर्वाग्भिरभिष्टुतः ॥ ७० ॥ शिपिविष्टेतिचाख्यायांहीनरोमाचयोभवेत् ॥ तेनाविष्टंतुयत्किंचिच्छिपिविष्टेतिचस्मृतः ॥ ७१ ॥ यास्को मामृषिरव्यग्रोनैकयज्ञेषुगीतवान् ॥ शिपिविष्टइतिह्यस्माद्गुह्यनामधरोह्यहं ॥ ७२ ॥ स्तुत्वामांशिपिविष्टेतियास्कऋषिरुदारधीः ॥ मत्प्रसादादधोनष्टंनिरु क्तमभिजग्मिवान् ॥ ७३ ॥

यज्ञभागंहरेहरणंकुर्वेऽतोहंहरिरित्यर्थः वर्णश्चहरिर्हरिन्मणितुल्यस्तस्माद्धरिरिति ॥ ६८ ॥ ऋतधामशब्दंनिर्वक्ति धामेति धामशब्दोलोकसारवाचीऋतमबाधितंधामसत्तास्फूर्तिरूपंयस्यसऋतधामेत्यर्थः ॥ ॥ ६९ ॥ नष्टांजलेमग्नांगांधरणींविंदतिलभतइतिगोविंदइत्यर्थः ॥ ७० ॥ हीनानित्यक्तानिरोमाणीवरोमाणिअंशवःअवयवाःयेनसशिपिर्निष्कलइत्यर्थः तेन शिपिनारूपेणयत्किंचित्आविष्टंयेनअतोयं शिपिविष्टइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अधोनष्टंवेदहरणवेलायांपातालेंतर्हितं ॥ ७३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अजशब्दंनिर्वक्ति नहीति ॥ ७४ ॥ नोक्तेति सत्यभाषित्वात् ॥ ७५ ॥ पृथिव्यप्तेजांसिसत्वाय्वाकाशौत्यत्तदुभयात्मत्वाद्वासत्त्यनामाहमित्यर्थः पौष्करेमन्नाभिकमलोत्थे ॥ ७६ ॥ सत्वेनतायतेपालय तेवासत्वंतनोतिविस्तारयतिवासत्वतःसत्वमस्यस्मिन्नितिसत्वतः सत्वपूर्वकमेवसर्वंकर्माचरतीतिसत्वतः सत्वतएवसात्वतः तायृसंतानपालनयोस्तनुविस्तारेआभ्यांसत्वशब्दपूर्वाभ्यांडः तप्पर्वमरुद्भ्यामित्यत्रश्रु तोमत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययोबाहुलकात्सत्वशब्दादपि अंतेतैं*द्धितांतानुकरणमेवप्रातिपदिकं सत्ब्रह्मतद्वंतःसत्वंतः आँ*र्षभत्वं तेषामिदंतंत्रंसात्वतंपांचरात्रादितज्जन्यज्ञानेनदृष्टोहंसात्वतोवेत्यभिप्रेत्याह सत्वादिति ॥ ॥ ७७ ॥ निराशीःकर्मनिष्कामकर्म ॥ ७८ ॥ कृषामीति कृष्णायसोलांगलकीलरूपी ॥ ७९ ॥ विशब्दःपक्षिवाचीव्योमचारित्वसामान्याद्वायुतेजसोर्मेघरूपास्वप्सुचवर्तते कुःपृथ्वीठशब्दआकाशवच

नहिजातोनजायेयंनजनिष्येकदाचन ॥ क्षेत्रज्ञःसर्वभूतानांतस्मादहमजःस्मृतः॥७४॥ नोक्तपूर्वंमयाक्षुद्रमश्लीलंवाकदाचन ॥ ऋताब्रह्मसुतासामेसत्यादे वीसरस्वती ॥ ७५ ॥ सच्चासच्चैवकौंतेयमयावेशितमात्मनि ॥ पौष्करेब्रह्मसदनेसत्यंमामृषयोविदुः ॥ ७६ ॥ सत्वान्नच्युतपूर्वोहंसत्वंवैविद्धिमत्कृतं ॥ जन्मनी हाभवेत्सत्वंपौर्विकंमेधनंजय ॥ ७७ ॥ निराशीःकर्मसंयुक्तःसत्वतश्चाप्यकल्मषः ॥ सात्वतज्ञानदृष्टोहंसत्वतामितिसात्वतः ॥ ७८ ॥ कृषामिमेदिनींपार्थभूत्वा कार्ष्णायसोमहान् ॥ कृष्णोवर्णश्चमेयस्मात्तस्मात्कृष्णोहमर्जुन ॥ ७९ ॥ मयासंश्लेषिताभूमिरद्भिर्व्योमचवायुना ॥ वायुश्चतेजसासार्धंवैकुंठत्वंततोमम ॥ ॥ ८० ॥ निर्वाणंपरमंब्रह्मधर्मोसौपरउच्यते ॥ तस्मान्नच्युतपूर्वोहमच्युतस्तेनकर्मणा ॥ ८१ ॥ पृथिवीनभसीचोभेविश्रुतेविश्वतोमुखे ॥ तयोःसंधारणार्थंहि मामधोक्षजमंजसा ॥ ८२ ॥ निरुक्तंवेदविदुषोवेदशब्दार्थचिंतकाः ॥ तेमांगायंतिप्राग्वंशेअधोक्षजइतिस्थितिः ॥ ८३ ॥ शब्दएकपदैरेषव्याहृतःपरमर्षिभिः ॥ नान्योह्यधोक्षजोलोकेकृतेनारायणंप्रभुं ॥ ८४ ॥ घृतंममार्चिषोलोकेजंतूनांप्राणधारणं ॥ घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैःपरिकीर्तितः ॥ ८५ ॥ त्रयोहिधातवःख्याता ताःकर्मजाइतियेस्मृताः ॥ पित्तंश्लेष्माचवायुश्चएषसंघातउच्यते ॥ ८६ ॥ एतैश्चधार्यतेजंतुरेतैःक्षीणैश्चक्षीयते ॥ आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुंमांप्रचक्षते ॥ ॥ ८७ ॥ वृषोहिभगवान्धर्मःख्यातोलोकेषुभारत ॥ नैघंटुकपदाख्यानेविद्धिमांवृषमुत्तमं ॥ ८८ ॥

नः एतेषांसमाहारोविकुठं वर्णागमेनविकुंठशब्दउत्पन्नः विकुंठानामयंश्लेषणकर्तावैकुंठइत्यभिसंधायाह मयेति विगताकुंठापंचानांभूतानांमेलनेअसामर्थ्यंयस्यसःविकुंठः स्वार्थेतद्धितः इतिस्पष्टोर्थः ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ अधइतिपृथिवी अक्षूव्याप्तौइत्यतोऽक्आकाशः तेउभेसंजयतिसंगेनधारयतीतिअधोक्षजइत्याह पृथिवीति अधोक्शब्दपूर्वात्संजेःकः अनिदितामितिनकारलोपः* ॥ ८२ ॥ निर्वचनांतरमाह निरुक्तमिति ॥ ८३ ॥ एकपदैःपृथक्पदैः प्राग्वंशेयज्ञशालैकदेशेअतंतिसततंगच्छंत्यस्मिन्नितिअः अतसातत्यगमनेऽस्माड्डः धोक्षः दुहप्रपूरणेऽस्मात्औणादिकःसः गुणभषभावौ जायतेस्मात्सर्वमितिजः जगल्लयस्थितिजन्मस्थानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ ममवन्हिस्वरूपस्यार्चिषोवर्धकमितिशेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ त्रयोधातवउपाधिभूताःसंत्यस्यसत्रिधातुः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ * सुषामादित्वात्षत्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८९ ॥ विभुपदंव्याचष्टे नचादिमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ त्रीणिककुदानिउच्चप्रदेशाःस्कंधपोत्रदंष्ट्रायस्यत्रिककुदःशरीरस्येतिसामानाधिकरण्यं ॥ ९३ ॥ विशेषेणरिणक्तितत्त्वानांपरिसंख्यानाख्यं प्रविलयंकरोतीतिविरिंचइत्यर्थः रेचनादितिपाठेरेचनद्वारातत्साध्यंचेतनमेवलक्षणीयं ॥ ९४ ॥ कपिलंपीतं आदित्यपुरुषंप्रकृत्यच्छांदोग्ये आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुतेः ॥ ९५ ॥ छंदसिसमष्टिलिंगा

कपिर्वराहःश्रेष्ठश्चधर्मश्चवृषउच्यते ॥ तस्माद्वृषाकपिंप्राहकश्यपोमांप्रजापतिः ॥८९ ॥ नचादिंनमध्यंतथाचैवनांतंकदाचिद्विदंतंसुराश्चासुराश्च ॥ अनाद्यो ह्यमध्यस्तथाचाप्यनंतःप्रगीतोहमीशोविभुर्लोकसाक्षी ॥ ९० ॥ शुचीनिश्रवणीयानिशृणोमीहधनंजय ॥ नचपापानिगृह्णामिततोहंवैशुचिश्रवाः ॥ ९१ ॥ एकशृंगःपुराभूत्वावराहोनंदिवर्धनः ॥ इमांचोद्धृतवान्भूमिमेकशृंगस्ततोह्यहं ॥ ९२ ॥ तथैवासंत्रिककुदोवाराहंरूपमास्थितः ॥ त्रिककुत्तेनविख्यातःशरीरस्यतुमापनात् ॥ ९३ ॥ विरिंचइतियस्प्रोक्तःकापिलज्ञानचिंतकैः ॥ सप्रजापतिरेवाहंचेतनात्सर्वलोककृत् ॥ ९४ ॥ विद्यासहायवंतंमामादित्यस्थंसनातनं ॥ कपिलंप्राहुराचार्याःसांख्यानिश्चितनिश्चयाः ॥ ९५ ॥ हिरण्यगर्भोद्युतिमान्यएषच्छंदसिस्तुतः ॥ योगैःसंपूज्यतेनित्यंसएवाहंभुविस्मृतः ॥९६॥ एकविंशतिसाहस्रंऋग्वेदंमांप्रचक्षते ॥ सहस्रशाखंयत्सामयेवैवेदविदोजनाः ॥ ९७ ॥ गायंत्यारण्यकेविप्रामद्भक्तास्तेहिदुर्लभाः ॥ षट्पंचाशतमष्टौचसप्तत्रिंशतमित्युत ॥ ९८ ॥ यस्मिन्शाखायजुर्वेदेसोहमाध्वर्यवेस्मृतः ॥ पंचकल्पमथर्वाणंकृत्याभिःपरिबृंहितं ॥ ९९ ॥ कल्पयंतिहिमांविप्राअथर्वाणविदस्तथा ॥ शाखाभेदाश्चयेकेचिद्याश्चशाखासुगीतयः ॥ १०० ॥ स्वरवर्णसमुच्चाराःसर्वांस्तान्विद्धिमत्कृतान् ॥ यत्तद्धयशिरःपार्थसमुदेतिवरप्रदं ॥ १०१ ॥ सोहमेवोत्तरेभागेक्रमाक्षरविभागवित् ॥ वामादेशितमार्गेणमत्प्रसादान्महात्मना ॥ १०२ ॥ पांचालेनक्रमःप्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ॥ बाभ्रव्यगोत्रःसबभौप्रथमंक्रमपारगः ॥३॥ नारायणाद्वरंलब्ध्वाप्राप्ययोगमनुत्तमं ॥ क्रमंप्रणीयशिक्षांचप्रणयित्वासगालवः ॥४॥ कंडरीकोथराजाचब्रह्मदत्तःप्रतापवान् ॥ जातीमरणजंदुःखंस्मृत्वास्मृत्वापुनःपुनः ॥ ५ ॥ सप्तजातिषुमुख्यत्वाद्योगानांसंपदंगतः ॥ पुराहमात्मजःपार्थप्रथितःकारणांतरे ॥ ६ ॥

भिमानीसूत्रात्माभुविचतुर्मुखः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥१०१॥ क्रमविभागःपदद्वयमादायपूर्वंविसृज्यउत्तरमुत्तरेणसंदध्यात् यथा अग्निमीळेइळेपुरोहितंपुरोहितंयज्ञस्येत्यादि अक्षरविभाग.पदविभागः वामेति वामदेवादिष्टेनध्यानमार्गेणमामाराधयतापांचालेनमुनिनेतिसंबंधः ॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कंडरीकइतिकुलनाम सप्तजन्मिकंजन्मादिदुःखंस्मृत्वातीव्रतमवैराग्याच्छीघ्रंयोगिनांसंपदंऐश्वर्यंगतःप्राप्तइतिसार्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ अपाहरत्नाशितवान्रुद्रइतिशेषः ॥ ९ ॥ तत्शूलंकर्तृ ॥१०॥ आवयोर्नरनारायणयोरंतिकात्आगच्छत्आगतं ॥ ११ ॥ तत्तेजसाशूलतेजसा ॥१२॥१३॥ एनंसमुद्धतंउड्डीयागतंरुद्रं ॥ १४॥

धर्मस्यकुरुशार्दूलततोहंधर्मजःस्मृतः॥नरनारायणौपूर्वंतपस्तेपतुरव्ययं ॥७॥ धर्मयानंसमारूढौपर्वतेगंधमादने ॥ तत्कालसँमयेचैवदक्षयज्ञोबभूवह ॥८॥ नचैवाकल्पयद्भागंदक्षोरुद्रस्यभारत ॥ ततोदधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ॥ ९ ॥ ससर्जशूलंकोपेनप्रज्वलंतंमुहुर्मुहुः ॥ तच्छूलंभस्मसात्कृत्वादक्षयज्ञं सविस्तरं ॥ १० ॥ आवयोःसहसागच्छद्बदर्याश्रममंतिकात् ॥ वेगेनमहतापार्थपतन्नारायणोरसि ॥ ११ ॥ ततस्तत्तेजसाविष्टाःकेशानारायणस्यह ॥ बभूवुर्मुंजवर्णास्तुततोहंमुंजकेशवान् ॥ १२ ॥ तच्चशूलंविनिर्धूतंहुंकारेणमहात्मना॥ जगामशंकरकरंनारायणसमाहतं ॥ १३ ॥ अथरुद्रउपाधावत्तावृषीतपसान्वितौ ॥ ततएनंसमुद्धूतंकंठेजग्राहपाणिना ॥ १४ ॥ नारायणःसविश्वात्मातेनास्यशितिकंठता ॥ अथरुद्रविघातार्थमिषीकांनरउद्धरन् ॥१५॥ मंत्रैश्चसंयुयोजाशुसोभवत्परशुर्महान् ॥ क्षिप्तश्चसहसातेनखंडनंप्राप्तवांस्तदा ॥ १६ ॥ ततोहंखंडपरशुःस्मृतःपरशुखंडनात् ॥ अर्जुनउवाच अस्मिन्युद्धेतुवार्ष्णेयत्रैलोक्यशमनेतदा ॥ १७॥ कोजयंप्राप्तवांस्तत्रशंसैतन्मेजनार्दन॥ श्रीभगवानुवाच तयोःसंलग्नयोर्युद्धेरुद्रनारायणात्मनोः ॥१८॥ उद्विग्नाःसहसाकृत्स्नाःसर्वेलोकास्तदाभवन् ॥ नागृह्णात्पावकःशुभ्रंमखेषुसुहुतंहविः ॥ १९ ॥ वेदानप्रतिभांतिस्मऋषीणांभावितात्मनां ॥ देवान्रजस्तमश्चैवसमाविविशतुस्तदा ॥ २० ॥ वसुधासंचकंपेचनभश्चविपफालह॥ निष्प्रभाणिचतेजांसिब्रह्माचैवासनच्युतः ॥ २१ ॥ अगाच्छोषंसमुद्रश्चहिमवांश्चव्यशीर्यत ॥ तस्मिन्नेवंसमुत्पन्नेनिमित्तेपांडुनंदन ॥ २२ ॥ ब्रह्मावृतोदेवगणैर्ऋषिभिश्चमहात्मभिः ॥ आजगामाशुतंदेशंयत्रयुद्धमवर्त्तत ॥ २३ ॥ सोंजलिप्रग्रहोभूत्वाचतुर्वक्रोनिरुक्तगः ॥ उवाचवचनंरुद्रंलोकानामस्तुवैशिवं ॥ २४॥ न्यस्यायुधानिविश्वेशजगतोहितकाम्यया ॥ यदक्षरमथाव्यक्तमीशंलोकस्यभावनं ॥ २५॥ कूटस्थंकर्तृनिर्द्वंद्वमकर्त्तेतिचयंविदुः ॥ व्यक्तिभावगतस्यास्यएकामूर्त्तिरियंशुभा ॥ २६ ॥ नरोनारायणश्चैवजातौधर्मकुलोद्वहौ ॥ तपसामहतायुक्तौदेवश्रेष्ठौमहाव्रतौ ॥ २७॥ अहंप्रसादजस्तस्यकुतश्चित्कारणांतरे ॥ त्वंचैवक्रोधजस्तातपूर्वसर्गेसनातनः ॥ २८ ॥ मयाचसार्द्धंवरदविबुधैश्चमहर्षिभिः ॥ प्रसादयाशुलोकानांशांतिर्भवतुमाचिरं ॥ २९ ॥

शितिकंठताकृष्णवर्णस्यनारायणस्यसंबंधान्नीलकंठत्वंरुद्रेगतइत्यर्थः ॥१५॥ इषीकैवपरशुतांप्राप्ता क्षिप्तः आक्षिप्तःतेनरुद्रशूलेनरुद्रेणवा ॥ १६ ॥ रुद्रस्यखंडपरशुत्वप्रसिद्धिस्तुमदनन्यत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥१४१॥ इतिशांति०नै०भा० द्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४२ ॥ ॥ ७ ॥ सौतेइति ॥१॥ २ ॥ ३ ॥

ब्रह्मणात्वेवमुक्तस्तुरुद्रःक्रोधाग्निमुत्सृजन्॥ प्रसादयामासततोदेवंनारायणंप्रभुं॥ शरणंचजगामाद्यंवरेण्यंवरदंप्रभुं ॥ ३० ॥ ततोथवरदोदेवोजितक्रोधो
जितेंद्रियः॥ प्रीतिमानभवत्तत्ररुद्रेणसहसंगतः॥ ३१ ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मणाचैवविबुधैश्चसुपूजितः ॥ उवाचदेवमीशानमीशःसजगतोहरिः ॥ ३२ ॥ यस्त्वांवे
त्तिसमांवेत्तियस्त्वामनुसमामनु॥ नावयोरंतरंकिंचिन्मातेभूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ३१ ॥ अद्यप्रभृतिश्रीवत्सःशूलांकोमेभवत्वयं ॥ ममपाण्यंकितश्चापिश्रीकंठ
स्त्वंभविष्यसि॥ ३३॥ श्रीभगवानुउवाच एवंलक्षणमुत्पाद्यपरस्परकृतंतदा॥ सख्यंचैवातुलंकृत्वारुद्रेणसहितावृषी ॥ ३४ ॥ तपस्तेपतुरव्यग्रौविसृ
ज्यत्रिदिवौकसः ॥ एषतेकथितःपार्थनारायणजयोमृधे ॥ ३५ ॥ नामानिचैवगुह्यानिनिरुक्तानिचभारत ॥ ऋषिभिःकथितानीहयानिसंकीर्त्तितानिते॥
॥ ३६ ॥ एवंबहुविधैरूपैश्चरामीहवसुंधरां॥ ब्रह्मलोकंचकौंतेयगोलोकंचसनातनं॥३७॥ मयात्वंरक्षितोयुद्धेमहांतंप्राप्तवान्जयं ॥ यस्तुतेसोग्रतोयातियुद्धे
संप्रत्युपस्थिते॥ ३८ ॥ तंविद्धिरुद्रंकौंतेयदेवदेवंकपर्दिनं॥ कालःसएवकथितःक्रोधजेतिमयातव ॥ ३९ ॥ निहतास्तेनवैपूर्वंहतवानसियान्रिपून्॥ अप्रमे
यप्रभावंतंदेवदेवमुमापतिं॥ नमस्वदेवंप्रयतोविश्वेशंहरमक्षयं॥१४०॥ यश्चतेकथितःपूर्वंक्रोधजेतिपुनःपुनः॥ तस्यप्रभावएवाग्रेयच्छ्रुतंतेधनंजय ॥४१॥
इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प० नारायणीयेद्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३४२॥ ॥७॥ शौनकउवाच सौतेसुमहदाख्यानंभवता
परिकीर्त्तितं॥ यच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेविस्मयंपरमंगताः॥ १ ॥ सर्वाश्रमाभिगमनंसर्वतीर्थावगाहनं॥ नतथाफलदंसौतेनारायणकथायथा ॥ २ ॥ पाविताँगाः
स्मसंवृत्ताःश्रुत्वेमामादितःकथां॥ नारायणाश्रयांपुण्यांसर्वपापप्रमोचनीं॥३॥ दुर्दर्शोभगवान्देवःसर्वलोकनमस्कृतः॥ सब्रह्मकैःसुरैःकृत्स्नैरन्यैश्चैवमहर्षि
भिः॥ ४ ॥ दृष्टवान्नारदोयत्तुदेवंनारायणंहरिं॥ नूनमेतद्ध्यनुमतंतस्यदेवस्यसूतज ॥ ५॥ यद्दृष्टवाञ्जगन्नाथमनिरुद्धतनौस्थितं॥ यत्प्राद्रवत्पुनर्भूयोनारदोदेव
सत्तमौ॥ ६ ॥ नरनारायणौद्रष्टुंकारणंतद्ब्रवीहिमे॥ सौतिरुवाच तस्मिन्यज्ञेवर्त्तमानेराज्ञःपारिक्षितस्यवै॥७॥ कर्मांतरेषुविधिवद्वर्तमानेषुशौनक॥ कृ
ष्णद्वैपायनंव्यासमृषिंवेदनिधिंप्रभुं॥ ८ ॥ परिपप्रच्छराजेंद्रःपितामहपितामहं॥ जनमेजयउवाच श्वेतद्वीपान्निवृत्तेननारदेनसुरर्षिणा॥ ९॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ध्यायताभगवद्वाक्यंचेष्टितंकिमतःपरं ॥ बदर्याश्रममागम्यसमागम्यचतावृषी ॥ १० ॥ कियंतंकालमवसत्कांकथांपृष्टवांश्चसः ॥ इदंशतसहस्राद्धिभारता
ख्यानविस्तरात् ॥ ११ ॥ आमंथ्यमतिमंथेनज्ञानोदधिमनुत्तमं ॥ नवनीतंयथादध्नोमलयाच्चंदनंयथा ॥ १२ ॥ आरण्यकंचवेदेभ्यओषधिभ्योमृतंयथा ॥ स
मुद्धृतमिदंब्रह्मन्कथामृतमिदंतथा ॥ १३ ॥ तपोनिधेत्वयोक्तंहिनारायणकथाश्रयं ॥ सईशोभगवान्देवःसर्वभूतात्मभावनः ॥ १४ ॥ अहोनारायणंतेजोदुर्द
र्शंद्विजसत्तम ॥ यत्राविशंतिकल्पांतेसर्वेब्रह्मादयःसुराः ॥ १५ ॥ ऋषयश्चसगंधर्वायच्चकिंचिच्चराचरं ॥ नततोस्तिपरंमन्येपावनंदिविचेहच ॥ सर्वाश्रमाभिग
मनंसर्वतीर्थावगाहनं ॥ नतथाफलदंचापिनारायणकथायथा ॥ १७ ॥ सर्वथापाविताःस्मेहश्रुत्वेमामादितःकथां ॥ हरेर्विश्वेश्वरस्येहसर्वपापप्रणाशनीं ॥ १८ ॥
नचित्रंकृतवांस्तत्रयदार्योमेधनंजयः ॥ वासुदेवसहायोयःप्राप्तवाञ्जयमुत्तमं ॥ १९ ॥ नचास्यकिंचिदप्राप्यंमन्येलोकेष्वपित्रिषु ॥ त्रैलोक्यनाथोविष्णुःसय
थासीत्साह्यकृत्सवै ॥ २० ॥ धन्याश्चसर्वएवासन्ब्रह्मंस्तेममपूर्वजाः ॥ हितायश्रेयसेचैवयेषामासीज्जनार्दनः ॥ २१ ॥ तपसाथसुदृश्योहिभगवान्लोकपूजि
तः ॥ यंदृष्टवंतस्तेसाक्षाच्छ्रीवत्सांकविभूषणं ॥ २२ ॥ तेभ्योधन्यतरश्चैवनारदःपरमेष्ठिजः ॥ नचाल्पतेजसमृषिंवेद्मिनारदमव्ययं ॥ २३ ॥ श्वेतद्वीपंसमासाद्य
येनदृष्टःस्वयंहरिः ॥ देवप्रसादानुगतंव्यक्तंतत्तस्यदर्शनं ॥ २४ ॥ यद्दृष्टवांस्तदादेवमनिरुद्धतनौस्थितं ॥ बदरीमाश्रमंयत्तुनारदःप्राद्रवत्पुनः ॥ २५ ॥ नरनारा
यणौद्रष्टुंकिंतुतत्कारणंमुने ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्चनारदःपरमेष्ठिजः ॥ २६ ॥ बदरीमाश्रमंप्राप्यसमागम्यचतावृषी ॥ कियंतंकालमवसत्प्रश्नान्कान्पृष्टवांश्चह
॥ २७ ॥ श्वेतद्वीपादुपावृत्तेतस्मिन्वासुमहात्मनि ॥ किमब्रूतांमहात्मानौनरनारायणावृषी ॥ २८ ॥ तदेतन्मेयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ वैशंपायनउवा
च नमोभगवतेतस्मैव्यासायामिततेजसे ॥ २९ ॥ यस्यप्रसादाद्वक्ष्यामिनारायणकथामिमां ॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंदृष्ट्वाचहरिमव्ययं ॥ ३० ॥ निवृत्तोनार
दोराजंस्तरसामेरुमागमत् ॥ हृदयेनोद्वहन्भारंयदुक्तंपरमात्मना ॥ ३१ ॥ पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनःसाध्वसंमहत् ॥ यद्गत्वादूरमध्वानंक्षेमीपुनरिहागतः
॥ ३२ ॥ मेरोःप्रचक्रामततःपर्वतंगंधमादनं ॥ निपपातचखात्तूर्णंविशालांबदरीमनु ॥ ३३ ॥ ततःसददृशेदेवौपुराणावृषिसत्तमौ ॥ तपश्चरंतौसुमहदात्मनि
ष्ठौमहाव्रतौ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ जालपादाहंसास्तदंकितभुजौहंसपादांकितभुजौ चक्रलक्षणौचक्रांकितपादौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तेजसाभ्यधिकौसूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ॥ श्रीवत्सलक्षणौपूज्यौजटामंडलधारिणौ ॥ ३५ ॥ जालपादभुजौतौतुपादयोश्चक्रलक्षणौ ॥ व्यूढोरस्कौदीर्घभुजौतथामुष्कचतुष्किणौ ॥ ३६ ॥ षष्टिदंतावष्टदंष्ट्रौमेघौघसदृशस्वनौ ॥ स्वास्यौपृथुललाटौचसुभ्रूसुहनुनासिकौ ॥ ३७ ॥ आतपत्रेणसदृशेशिरसीदेवयोस्तयोः ॥ एवंलक्षणसंपन्नौमहापुरुषसंज्ञितौ ॥ ३८ ॥ तौदृष्ट्वानारदोहृष्टस्ताभ्यांचप्रतिपूजितः ॥ स्वागतेनाभिभाष्याथपृष्टश्चानामयंतथा ॥ ३९ ॥ बभूवांतर्गतमतिर्निरीक्ष्यपुरुषोत्तमौ ॥ सदोगतास्तत्रयेवैसर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४० ॥ श्वेतद्वीपेमयादृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ॥ इतिसंचिंत्यमनसाकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥ ॥ ४१ ॥ सचोपविविशेतत्रपीठेकुशमयेशुभे ॥ ततस्तौतपसांवासौयशसांतेजसामपि ॥ ४२ ॥ ऋषीशमदमोपतौकृत्वापौर्वाह्णिकंविधिं ॥ पश्चान्नारदमव्यग्रौपाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतः ॥ ४३ ॥ पीठयोश्चोपविष्टौतौकृतातिथ्याह्निकौनृपौ ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुसदेशोभिव्यराजत ॥ ४४ ॥ आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवाटोयथाग्निभिः ॥ अथनारायणस्तत्रनारदंवाक्यमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ सुखोपविष्टंविश्रांतंकृतातिथ्यंसुखस्थितं ॥ नरनारायणावूचतुः अपीदानींसभगवान्परमात्मासनातनः ॥ ४६ ॥ श्वेतद्वीपेत्वयादृष्टआवयोःप्रकृतिःपरा ॥ नारदउवाच दृष्टोमेपुरुषःश्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ॥ ४७ ॥ सर्वेलोकाहितत्रस्थास्तथादेवाःसहर्षिभिः ॥ अद्यापिचैनंपश्यामियुवांपश्यन्सनातनौ ॥ ४८ ॥ यैर्लक्षणैरुपेतःसहरिरव्यक्तरूपधृत् ॥ तैर्लक्षणैरुपेतौहिव्यक्तरूपधरौयुवां ॥ ४९ ॥ दृष्टौयुवांमयातत्रतस्यदेवस्यपार्श्वतः ॥ इहैवचागतोस्म्यद्यविसृष्टःपरमात्मना ॥ ५० ॥ कोहिनामभवेत्तस्यतेजसायशसाश्रिया ॥ सदृशस्त्रिषुलोकेषुऋतेधर्मात्मजौयुवां ॥ ५१ ॥ तेनमेकथितःकृत्स्नोधर्मःक्षेत्रज्ञसंज्ञितः ॥ प्रादुर्भावाश्चकथिताभविष्याइहयेयथा ॥ ५२ ॥ तत्रयेपुरुषाःश्वेताःपंचेंद्रियविवर्जिताः ॥ प्रतिबुद्धाश्चतेसर्वेभक्ताश्चपुरुषोत्तमं ॥ ५३ ॥ तेर्चयंतिसदादेवंतैःसार्धंरमतेचसः ॥ प्रियभक्तोहिभगवान्परमात्माद्विजप्रियः ॥ ५४ ॥ रमतेसोर्च्यमानोहिसदाभागवतप्रियः ॥ विश्वभुक्सर्वगोदेवोमाधवोभक्तवत्सलः ॥ ५५ ॥ सकर्त्ताकारणंचैवकार्यंचातिबलद्युतिः ॥ हेतुश्चाज्ञाविधानंचतत्त्वंचैवमहायशाः ॥ ५६ ॥ तपसायोज्यसोत्मानंश्वेतद्वीपात्परंहियत् ॥ तेजइत्यभिविख्यातंस्वयंभासावभासितं ॥ ५७ ॥ शांतिःसात्रिषुलोकेषुविहिताभावितात्मना ॥ एतयाशुभयाबुद्ध्यानैष्ठिकंव्रतमास्थितः ॥ ५८ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५९ ॥ अष्टनलोत्सेधामित्यत्रनलवत्पर्वयुक्तत्वान्नलशब्देनअंगुलंग्राह्यं तलेतिपाठेपिहस्तस्यतलमंगुलोच्छ्रायमेवभवति ॥६०॥६१॥६२॥६३॥ एकांतगतबुद्धिभिःअव्यभिचरितबुद्धिभिः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष०प०नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ ॥ ७ ॥ धन्योसीत्यध्यायेभूतपंचकात्मकंशरीरं समनस्कंयेनसृष्टंयोविद्यासहायोविद्यैकलभ्यस्तंसूर्यद्वारेणविशंतीत्युक्तंतत्रायमर्थः आदित्यमंडलांतःस्थेनारायणेसम्यग्दत्तदृष्टिःपुरुषस्तदेकायतयायदाशरीरंसर्वात्मनाविस्मरतितदादग्धसर्वांगोभवति तत

नतत्रसूर्यस्तपतिनसोमोभिविराजते॥ नवायुर्वातिदेवेशेतपश्चरतिदुश्चरं॥ ५९ ॥ वेदीमष्टनलोत्सेधांभूमावास्थायविश्वकृत्॥ एकपादस्थितोदेवऊर्ध्वबाहु रुदङ्मुखः॥ ६० ॥ सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपेसुदुश्चरं ॥ यद्ब्रह्माऋषयश्चैवस्वयंपशुपतिश्चयत्॥ ६१ ॥ शेषाश्चविबुधश्रेष्ठादैत्यदानवराक्षसाः॥ नागाःसु पर्णागंधर्वाःसिद्धाराजर्षयश्चये॥ ६२ ॥ हव्यंकव्यंचसततंविधियुक्तंप्रयुंजते॥ कृत्स्नंतुतस्यदेवस्यचरणावुपतिष्ठतः॥ ६३ ॥ याःक्रियाःसंप्रयुक्ताश्चएकांतग तबुद्धिभिः॥ ताःसर्वाःशिरसादेवःप्रतिगृह्णातिवैस्वयं॥ ६४ ॥ नतस्यान्यःप्रियतरःप्रतिबुद्धैर्महात्मभिः॥ विद्यतेत्रिषुलोकेषुततोस्यैकांतिकंगतः ॥ ६५ ॥ इह चैवागतस्तेनविसृष्टःपरमात्मना॥ एवंमेभगवान्देवःस्वयमाख्यातवान्हरिः॥ ६६ ॥ आसिष्येतत्परोभूत्वायुवाभ्यांसहनित्यशः ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमहाभार तेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप०नारायणीयेत्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नरनारायणावूचतुः धन्योस्य नुगृहीतोसियत्तेदृष्टःस्वयंप्रभुः ॥ नहितंदृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपिस्वयं ॥ १ ॥ अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शःपुरुषोत्तमः ॥ नारदैतद्धिनौसत्यंवचनंसमुदा हृतं॥ २ ॥ नास्यभक्तात्प्रियतरोलोकेकश्चनविद्यते॥ ततःस्वयंदर्शितवान्स्वमात्मानंद्विजोत्तम ॥ ३ ॥ तपोहितप्यतस्तस्ययत्स्थानंपरमात्मनः ॥ नतत्संप्राप्नुते कश्चिदृतेह्यावांद्विजोत्तम॥४॥ याहिसूर्यसहस्रस्यसमस्तस्यभवेद्द्युतिः॥ स्थानस्यसाभवेत्तस्यस्वयंतेनविराजता॥ ५॥तस्माद्रुत्तिष्ठतेविप्रदेवाद्विश्वभुवःपतेः॥ क्षमाक्षमावतांश्रेष्ठययाभूमिस्तुयुज्यते॥ ६॥ तस्माच्चोत्तिष्ठतेदेवात्सर्वभूतहिताद्रसः॥ आपोहितेनयुज्यंतेद्रवत्वंप्राप्नुवंतिच॥ ७॥

आदित्यपुरुषाकारंमनःक्रमेणपुरुषाकृतिंपरित्यज्यअणुःस्मितमात्राकारोनखचंद्रमात्राकारोवाभवेत् एवंसूक्ष्मीकृतंमनःअकारार्थेविराजिअनिरुद्धाख्येहंकारेप्रवेशयेत्तदपिअनिरुद्धाकारतांपरित्यज्यउका रार्थेसूत्रात्मनिप्रद्युम्नाख्येमनसितदपिमकारार्थेअंतर्यामिसंकर्षणाख्येजीवेशुद्धत्वंपदार्थेप्रविशतितमपिपरित्यज्यचतुर्थेर्धमात्रार्थेशुद्धेब्रह्मणिवासुदेवाख्येमहाकाशकल्पेघटाकाशवत्प्रविशेदिति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विशालांबदरीं ॥ २० ॥ भगवदवताराणांस्वस्तीत्याशिषातत्पालनीयस्यविश्वस्यकल्याणंचिंतितंभवति ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्माद्देवसमुद्भूतंतेजोरूपगुणात्मकं॥ येनसंयुज्यतेसूर्यस्ततोलोकेविराजते ॥ ८ ॥ तस्माद्देवात्समुद्भूतःस्पर्शस्तुपुरुषोत्तमात् ॥ येनस्मयुज्यतेवायुस्ततोलोका
॥२७३॥ न्विवात्यसौ ॥ ९ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठतेशब्दःसर्वलोकेश्वरात्प्रभोः॥ आकाशंयुज्यतेयेनततस्तिष्ठत्यसंवृतं ॥ १० ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठतेदेवात्सर्वभूतगतंमनः ॥ चंद्र १२
मायेनसंयुक्तःप्रकाशगुणधारणः॥ ११ ॥ सद्भूतोत्पादकंनामतत्स्थानंवेदसंज्ञितं॥ विद्यासहायोयत्रास्तेभगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ १२॥ येहिनिष्कलुषालोके
पुण्यपापविवर्जिताः॥ तेषांवैक्षेममध्वानंगच्छतांद्विजसत्तम ॥ १३ ॥ सर्वलोकेतमोहंताआदित्योद्वारमुच्यते॥ आदित्यदग्धसर्वांगाअदृश्याःकेनचित्कचि
त्॥ १४ ॥ परमाणुभूताभूत्वातुतंदेवंप्रविशंत्युत॥ तस्मादपिचनिर्मुक्ताअनिरुद्धतनौस्थिताः ॥ १५ ॥ मनोभूतास्ततोभूत्वाप्रद्युम्नंप्रविशंत्युत॥ प्रद्युम्नाच्चापि
निर्मुक्ताजीवंसंकर्षणंततः ॥ १६ ॥ विशंतिविप्रप्रवराःसांख्याभागवतैःसह ॥ ततस्त्रैगुण्यहीनास्तेपरमात्मानमंजसा ॥ १७॥ प्रविशंतिद्विजश्रेष्ठाःक्षेत्रज्ञंनि
र्गुणात्मकं॥ सर्वावासंवासुदेवंक्षेत्रज्ञंविद्धितत्त्वतः ॥ १८ ॥ समाहितमनस्काश्चनियताःसंयतेंद्रियाः ॥ एकांतभावोपगतावासुदेवंविशंतिते ॥ १९ ॥ आ
वामपिचधर्मस्यगृहेजातौद्विजोत्तम॥ रम्यांविशालामाश्रित्यतपउग्रंसमास्थितौ ॥ २० ॥ येतुतस्यैवदेवस्यप्रादुर्भावाःसुरप्रियाः ॥ भविष्यंतित्रिलोकस्था
स्तेषांस्वस्तीत्यथोद्विज॥ २१ ॥ विधिनास्वेनयुक्ताभ्यांयथापूर्वंद्विजोत्तम ॥ आस्थिताभ्यांसर्वकृच्छ्रंव्रतंसम्यगनुत्तमं ॥ २२ ॥ आवाभ्यामपिदृष्टस्त्वंश्वेतद्वीपे
तपोधन॥ समागतोभगवतासंकल्पंकृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ सर्वंहिनौसंविदितंत्रैलोक्येसचराचरे॥ यद्भविष्यतिवृत्तंवावर्ततेवाशुभाशुभं ॥ सर्वंसतेकथितवा
न्देवदेवोमहामुने॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातयोर्वाक्यंतपस्युग्रेचवर्ततोः ॥ नारदःप्रांजलिर्भूत्वानारायणपरायणः ॥ २५॥ जजापविधि
वन्मंत्रान्नारायणगतान्बहून्॥ दिव्यंवर्षसहस्रंहिनरनारायणाश्रमे ॥ २६ ॥ अवसत्समहातेजानारदोभगवानृषिः ॥ तमेवाभ्यर्चयन्देवंनरनारायणौचतौ ॥
॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेचतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच
कस्यचित्त्वथकालस्यनारदःपरमेष्ठिजः ॥ दैवंकृत्वायथान्यायंपित्र्यंचक्रेततःपरं ॥ १ ॥ ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ इतिशांति० मोक्ष० प० नै० ॥२७३॥

भा० चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ७ ॥ देवतांकांयजेतेत्यादिप्रश्नजातस्योत्तरमुक्तंविधिनाकेनजुहुयाद्दैवंपित्र्यंतथैवचेत्यस्योत्तरमाहकस्यचित्त्वथेत्यादिना ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ममपितरंप्रजापतिं ब्रह्मापरमेष्ठीतिसंबंधः नारदोदक्षशापात्प्रजापतेःसकाशात्पुनर्जन्मप्राप्तेतिहरिवंशेस्ति तस्यब्रह्मणः ॥ ६ ॥ नारायणविधौतांत्रिकेपूजादौ ॥ ७ ॥ श्रुतिश्चेति अग्निष्वात्तादीन्पुत्रान्पितरोदेवाअध्याप्यासुरैःसहयुद्धार्थंगतास्ततश्चिरोषितानांतेषांश्रुतिःप्रनष्टाप्रतिभातिततस्तेपुत्रेभ्यएववेदमधीतवंतइत्याख्यायिकापुराणांतरप्रसिद्धासूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पूर्वंपृ

ततस्तंवचनंप्राहज्येष्ठोधर्मात्मजःप्रभुः ॥ कइज्यतेद्विजश्रेष्ठदैवेपित्र्येचकल्पिते ॥ २ ॥ त्वयामतिमतांश्रेष्ठतन्मेशंसयथागमं ॥ किमेतत्क्रियतेकर्मफलंवास्यकिमिष्यते ॥ ३ ॥ नारदउवाच त्वयैतत्कथितंपूर्वंदैवंकर्तव्यमित्यपि ॥ दैवतंचपरोयज्ञःपरमात्मासनातनः ॥ ४ ॥ ततस्तद्भावितोनित्यंयजेवैकुंठमव्ययं ॥ तस्माच्चप्रसृतःपूर्वंब्रह्मालोकपितामहः ॥ ५ ॥ ममवैपितरंप्रीतःपरमेष्ठ्यप्यजीजनत् ॥ अहंसंकल्पजस्तस्यपुत्रःप्रथमकल्पितः ॥ ६ ॥ यजामिवैपितॄन्साधोनारायणविधौकृते ॥ एवंसएवभगवान्पितामातापितामहः ॥ ७ ॥ इज्यतेपितृयज्ञेषुतथानित्यंजगत्पतिः ॥ श्रुतिश्चाप्यपरादेवीपुत्रान्हिपितरोयजन् ॥ ८ ॥ वेदश्रुतिःप्रनष्टाचपुनरध्यापितासुतैः ॥ ततस्तेमंत्रदाःपुत्राःपितृत्वमुपपेदिरे ॥ ९ ॥ नूनंसुरैस्तद्विदितंयुवयोर्भावितात्मनोः ॥ पुत्राश्चपितरश्चैवपरस्परमपूजयन् ॥ १० ॥ त्रीन्पिंडान्न्यस्यवैपृथ्व्यांपूर्वंदत्वाकुशानिति ॥ कथंतुपिंडसंज्ञांतेपितरोलेभिरेपुरा ॥ ११ ॥ नरनारायणावूचतुः इमांहिधरणींपूर्वंनष्टांसागरमेखलां ॥ गोविंदउज्जहाराशुवाराहंरूपमास्थितः ॥ १२ ॥ स्थापयित्वातुधरणींस्वेस्थानेपुरुषोत्तमः ॥ जलकर्दमलिप्तांगोलोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १३ ॥ प्राप्तेचाह्निककालेतुमध्यदेशगतेरवौ ॥ दंष्ट्राविलग्नांस्त्रीन्पिंडान्विधूयसहसाप्रभुः ॥ १४ ॥ स्थापयामासवैपृथ्व्यांकुशानास्तीर्यनारद ॥ सतेष्वात्मानमुद्दिश्यपित्र्यंचक्रेयथाविधि ॥ ॥ १५ ॥ संकल्पयित्वात्रीन्पिंडान्स्वेनैवविधिनाप्रभुः ॥ आत्मगात्रोष्मसंभूतैःस्नेहगर्भैस्तिलैरपि ॥ १६ ॥ प्रोक्ष्या*पवर्गंदेवेशःप्राङ्मुखःकृतवान्स्वयं ॥ मर्यादास्थापनार्थंचततोवचनमुक्तवान् ॥ १७ ॥ वृषाकपिरुवाच अहंहिपितरःस्रष्टुमुद्यतोलोककृत्स्वयं ॥ यस्यचिंतयतःसद्यःपितृकार्यविधीन्परान् ॥ १८ ॥ दंष्ट्राभ्यांप्रविनिर्धूताममैतेदक्षिणांदिशं ॥ आश्रिताधरणींपिंडास्तस्मात्पितरएवते ॥ १९ ॥ त्रयोमूर्तिविहीनावैपिंडमूर्तिधरास्त्विमे ॥ भवंतुपितरोलोकेमयास्रष्टाःसनातनाः ॥ २० ॥

थ्व्यांकुशान्दत्वातत्रपित्राद्युद्देशेनपिंडान्न्यस्यअपूजयन्निति संबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अहंहीति पितरःपितॄन् ॥ १८ ॥ विष्णोःशालग्रामइवपितॄणांमूर्तयःपिंडाएवेत्याह दंष्ट्राभ्यामिति ॥ १९ ॥ २० ॥

* पिंडत्यागं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२७४॥ पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः॥ अहमेवात्रविज्ञेयस्त्रिषुपिंडेषुसंस्थितः॥ २१ ॥ नास्तिमत्तोधिकःकश्चित्कोवान्योर्च्योमयास्वयं॥ कोवाममपितालो १२
केअहमेवपितामहः॥ २२॥ पितामहपिताचैवअहमेवात्रकारणं॥ इत्येतदुक्त्वावचनंदेवदेवोवृषाकपिः॥ २३॥ वराहपर्वतेविप्रदत्वापिंडान्सविस्तरान्॥ आ
त्मानंपूजयित्वैवतत्रैवादर्शनंगतः॥ २४॥ एषातस्यस्थितिर्विप्रपितरःपिंडसंज्ञिताः॥ लभंतेसततंपूजांवृषाकपिवचोयथा॥ २५॥ येयजंतिपितॄन्देवान्गुरूं
श्चैवातिथींस्तथा॥ गाश्चैवद्विजमुख्यांश्चपृथिवींमातरंयथा॥ २६॥ कर्मणामनसावाचाविष्णुमेवयजंतिते॥ अंतर्गतःसभगवान्सर्वसत्वशरीरगः॥ २७॥
समःसर्वेषुभूतेषुईश्वरःसुखदुःखयोः॥ महान्महात्मासर्वात्मानारायणइतिश्रुतः॥ २८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेपंचचत्वारिंश
दधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३४५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतन्नारदोवाक्यंनरनारायणेरितं॥ अत्यंतंभक्तिमान्दे
वेएकांतित्वमुपेयिवान्॥ १॥ प्रोष्यवर्षसहस्रंतुनरनारायणाश्रमे॥ श्रुत्वाभगवदाख्यानंदृष्ट्वाचहरिमव्ययं॥ २॥ हिमवंतंजगामाशुयत्रास्यस्वकआश्रमः॥
तावपिख्याततपसौनरनारायणावृषी॥ ३॥ तस्मिन्नेवाश्रमेरम्येतेपतुस्तपउत्तमं॥ त्वमप्यमितविक्रांतःपांडवानांकुलोद्वहः॥ ४॥ पावितात्माद्यसंवृत्तःश्रुत्वे
मांमादितःकथां॥ नैवतस्यापरोलोकोनायंपार्थिवसत्तम॥ ५॥ कर्मणामनसावाचायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययं॥ मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाः॥ ६॥
योद्विष्याद्विबुधश्रेष्ठंदेवंनारायणंहरिं॥ कथंनामभवेद्वेष्यआत्मालोकस्यकस्यचित्॥ ७॥ आत्माहिपुरुषव्याघ्रज्ञेयोविष्णुरितिस्थितिः॥ यएषगुरुरस्माकंऋ
षिर्गंधवतीसुतः॥ ८॥ तेनैतत्कथितंतातमाहात्म्यंपरमव्ययं॥ तस्माच्छ्रुतंमयाचेदंकथितंचतवानघ॥ ९॥ नारदेनतुसंप्राप्तःसरहस्यःससंग्रहः॥ एषधर्मो
जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप॥ १०॥ एवमेषमहान्धर्मःसतेपूर्वंनृपोत्तम॥ कथितोहरिगीतासुसमासविधिकल्पितः॥ ११॥ कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धि ॥२७५॥
नारायणंभुवि॥ कोह्यन्यःपुरुषव्याघ्रमहाभारतकृद्भवेत्॥ १२॥ धर्मान्नानाविधांश्चैवकोब्रूयात्तमृतेप्रभुं॥ १३॥

पंचचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३४५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति अस्यतात्पर्यंसर्वभूतात्मकेविष्णौद्रोहमकुर्वाणेनपरमेश्वरःसम्यगाराधनीयइति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥
॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गुरवेबृहस्पतये ॥ १७ ॥ सहीति सनारायणः शमस्यनियमोनिग्रहस्तत्परः यमाःनियमाश्वपंचपंचअहिंसादयःसत्यादयश्व ॥ १८ ॥ कृतधर्मःकृतयुगधर्मःसत्यादिस्तद्विदां ॥ १९ ॥ चत्वारोवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याआत्मानस्तान्धारयतिसतथा पूर्तंवाप्यादि इष्टमग्निहोत्रादि आत्मगांप्रत्यक्त्वगामिनीं ॥ २० ॥ सलिलंउद्भवोयस्यनारायणःशेषशायीतमृषिंवासुदे

वर्ततांतेमहायज्ञोयथासंकल्पितस्त्वया ॥ संकल्पिताश्वमेधस्त्वंश्रुतधर्मश्वतत्त्वतः ॥ १४ ॥ सौतिरुवाच एतत्तुमहदाख्यानंश्रुत्वापार्थिवसत्तमः ॥ ततो यज्ञसमाप्त्यर्थंक्रियाःसर्वाःसमारभत् ॥ १५ ॥ नारायणीयमाख्यानमेतत्तेकथितंमया ॥ पृष्टेनशौनकाद्येहनैमिषारण्यवासिषु ॥ १६ ॥ नारदेनपुरायद्वैगुरवे तुनिवेदितं ॥ ऋषीणांपांडवानांचश्रृण्वतोःकृष्णभीष्मयोः ॥ १७ ॥ सहिपरमर्षिर्जनभुवनपतिःपृथुधरणिधरःश्रुतिविनयविधिः ॥ शमनियमनिधिर्यमनि यमपरोद्विजवरसहितस्तवचभवतुगतिर्हरिरमरहितः ॥ १८ ॥ असुरवधकरस्तपसांनिधिःसुमहतांयशसांचभाजनं ॥ मधुकैटभहाकृतधर्मविदांगतिदोभयदो मखभागहरोस्तुशरणंसते ॥ १९ ॥ त्रिगुणोविगुणश्वतुरात्मधरःपूर्तेष्टयोश्वफलभागहरः ॥ विदधातुनित्यमजितोतिचलोगतिमात्मगांसुकृतिनामृषीणां ॥ ॥ २० ॥ तंलोकसाक्षिणमजंपुरुषंपुराणंरविवर्णमीश्वरंगतिंबहुशः ॥ प्रणमध्वमेकमनसोयतःसलिलोद्भवोपितमृषिंप्रणतः ॥ २१ ॥ सहिलोकयोनिरमृत स्यपदंसूक्ष्मंपरायणमचलंहिपदं ॥ तत्सांख्ययोगिभिरुदारधृतंबुद्ध्यायतात्मभिरिदंसनातनं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मोक्ष० प० नारायणीये षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शौनकउवाच श्रुतंभगवतस्तस्यमाहात्म्यंपरमात्मनः ॥ जन्मधर्मगृहेचैवनर नारायणात्मकं ॥ १ ॥ महावराहस्त्रष्टाचपिंडोत्पत्तिःपुरातनी ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचयोयथापरिकल्पितः ॥ २ ॥ तथाचनःश्रुतोब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ हव्य कव्यभुजोविष्णुरुदक्पूर्वेमहोदधौ ॥ ३ ॥ यच्चतत्कथितंपूर्वंत्वयाहयशिरोमहत् ॥ तच्चदृष्टंभगवताब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ ४ ॥ किंतदुत्पादितंपूर्वंहरिणालोकधारि णा ॥ रूपं*प्रभावंमहतामपूर्वंधीमतांवर ॥ ५ ॥

वं ॥ २१ ॥ लोकस्याव्यक्तादेर्योनि अमृतस्यमोक्षस्यपदंस्थानंपदंपदनीयं हेउदारतत्वृतं धृतमितिपाठांतरेध्यातं यतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतंभगवतस्तस्येत्यादिरध्यायोहयग्रीवावतारस्यप्रयोजनंमाहात्म्यंचप्रतिपादयति तस्यतात्पर्यंरजस्तमोभ्यांवेदानष्टा स्तिरोहितार्थाभवंति सत्वेनत्वर्थतःसम्यक्प्रकाशंतइति ॥ १ ॥ २ ॥ हव्यकव्यभुजःमूलविभुजादित्वात्कः अकारांतःशब्दः उदक्पूर्वेऐशानकोणे महोदधौतत्समीपेइदमुत्तरान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥ अपूर्वंप्रागदृष्टं ॥ ५ ॥

* अर्शआद्यच्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपूर्वंअद्भुतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दर्शितवान्तत्अश्वशिरोरूपं ॥ १० ॥ वेदोवेदहर्तावेदाध्यायीवेदहरणमित्यादिकंसर्वंभगवल्लीलामात्रमितिपृष्टस्योत्तरंवक्ष्यंस्तज्जत्वेनसृष्टिमेवतावदुपक्रमते
यत्किंचिदिति ॥ ॥ ११ ॥ ईश्वरबुद्धिभिःईश्वरसंकल्पमात्रैः ॥ १२ ॥ लयमाह भूतेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यक्तेमहत्तत्त्वेमनोलीनंतत्व्यक्तेपिअव्यक्ततांगुणसाम्यावस्थांगतेसति ॥ १५ ॥
पुरुषंत्वमर्थं पुंसिसर्वगतेब्रह्मणिलीनेसति प्रलयावस्थायां तमएवाभवत्सर्वंविशेषविज्ञानंसर्वंलुप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तमसःसकाशात् ब्रह्मजगत्कारणंपरव्योमाख्यमुत्पन्नं तमःकुतउत्पन्नमित्याकांक्षाया

दृष्ट्वाहिविबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसं॥ तदश्वशिरसंपुण्यंब्रह्माकिमकरोन्मुने ॥ ६ ॥ एतन्नःसंशयंब्रह्मन्पुराणंज्ञानसंभवं ॥ कथयस्वोत्तममतेमहापुरुषनिर्मि
तं॥ ७॥ पाविताःस्मत्वयाब्रह्मन्पुण्यांकथयतांकथां॥ सौतिरुवाच कथयिष्यामितेसर्वंपुराणंवेदसंमितं ॥ ८॥ जगौयद्भगवान्व्यासोराज्ञःपारिक्षि
तस्यवै॥ श्रुत्वाश्वशिरसोमूर्तिंदेवस्यहरिमेधसः॥ ९॥ उत्पन्नसंशयोराजाएतदेवमचोदयत्॥ जनमेजयउवाच यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मादेवंहयशिरोध
रं॥ १०॥ किमर्थंतत्समभवत्तन्ममाचक्ष्वसत्तम॥ वैशंपायनउवाच यत्किंचिदिहलोकेवैदेहसत्त्वंविशांपते ॥ ११ ॥ सर्वंपंचभिराविष्टंभूतैरीश्वरबुद्धि
भिः॥ ईश्वरोहिजगत्स्रष्टाप्रभुर्नारायणोविराट् ॥ १२ ॥ भूतांतरात्मावरदःसगुणोनिर्गुणोपिच ॥ भूतप्रलयमत्यंतंशृणुष्वनृपसत्तम॥ १३॥ धरण्यामथली
नायामप्सुचैकार्णवेपुरा॥ ज्योतिर्भूतेजलेचापिलीनेज्योतिषिचानिले ॥ १४ ॥ वायौचाकाशसंलीनेआकाशेचमनोनुगे॥ व्यक्तेमनसिसंलीनेव्यक्तेचाव्य
क्ततांगते॥ १५॥ अव्यक्तेपुरुषंयातेपुंसिसर्वगतेपिच ॥ तमएवाभवत्सर्वंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ १६ ॥ तमसोब्रह्मसंभूतंतमोमूलामृतात्मकं॥ तद्विश्वभावसं
ज्ञांतंपौरुषींतनुमाश्रितं॥ १७॥ सोनिरुद्धइतिप्रोक्तस्तत्प्रधानंप्रचक्षते ॥ तदव्यक्तमितिज्ञेयंत्रिगुणंनृपसत्तम॥ १८॥ विद्यासहायवान्देवोविष्वक्सेनोहरिः
प्रभुः॥ अप्स्वेवशयनंचक्रेनिद्रायोगमुपागतः ॥ १९ ॥ जगतश्चिंतयन्सृष्टिंचित्रांबहुगुणोद्भवां॥ तस्यचिंतयतःसृष्टिंमहानात्मगुणःस्मृतः॥ २०॥ अहंकार
स्ततोजातोब्रह्मासतुचतुर्मुखः ॥ हिरण्यगर्भोभगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ २१ ॥ पद्मेनिरुद्धात्संभूतस्तदापद्मनिभेक्षणः ॥ सहस्रपत्रेद्युतिमानुपविष्टःसना
तनः॥ २२॥ ददृशेद्भुतसंकाशोलोकानापोमयान्प्रभुः॥ सत्वस्थःपरमेष्ठीसततोभूतगणान्सृजन्॥ २३ ॥

माह ततोमूलामृतात्मकमिति अधिष्ठानमात्रात्मकंउरगइवरज्जुमात्रात्मकः तन्मूलामृतंस्वाध्यस्ततमसाउपेतंसद्विश्वेभावाः सर्वंरूपंसंज्ञानामतदंतंप्रपंचात्मकमित्यर्थः पौरुषींवैराजीं ॥ १७ ॥ अनिरुद्धए
वसूक्ष्मरूपोऽव्यक्तसंज्ञितोज्ञेयः ॥ १८ ॥ विद्यानिर्विशेषचिन्मात्राकाराचेतोवृत्तिः अप्सुनिर्विशेषेब्रह्मणिशयनंचक्रेविलयंजगाम ॥ १९ ॥ सएवचिद्रूपोजगतःसृष्टिंचिंतयन् बहुस्यांप्रजायेयेतीक्षणंकु
र्वन् ॥ २० ॥ २१ ॥ पद्मेब्रह्मांडे अनिरुद्धादहंकारात् संभूतंआविर्भूतोब्रह्मा ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पद्मस्यपत्रेअंडैकदेशे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रजस्तमोभ्यामभिभूतैर्नष्टज्ञानैरीश्वरएवजपध्यानादिनाज्ञानला
भार्थमनुसरणीयइत्याशयेनाह ओंनमस्तेइति ॥ ३८ ॥ तुभ्यंतव लोकधामप्रकाशकःसचासौस्वयंभूश्चतस्य ॥ ३९ ॥ त्वत्तोमइति ननुज्ञानमप्रतिमंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतु
ष्टयमितिस्मृत्यासहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतिकस्मात्ध्यभेष्यत्द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुत्यातद्वाष्र्येणचब्रह्मणःस्वतःसिद्धज्ञानत्वमुक्तं सतिचज्ञानेजन्मांतरंनास्तीतिकथंतस्यसप्तजन्मा

पूर्वमेवचपद्मस्यपत्रेसूर्यांशुसप्रभे॥ नारायणकृतौबिंदूअपामास्तांगुणोत्तरौ ॥ २४ ॥ तावपश्यत्सभगवाननादिनिधनोच्युतः ॥ एकस्तत्राभवद्बिंदुर्मध्वा
भोरुचिरप्रभः॥ २५ ॥ सतामसोमधुर्जातस्तदानारायणाज्ञया ॥ कठिनस्त्वपरोबिंदुःकैटभोराजसस्तुसः॥ २६ ॥ तावभ्यधावतांश्रेष्ठौतमोरजगुणान्वितौ
बलवंतौगदाहस्तौपद्मनालानुसारिणौ ॥ २७॥ ददृशातेरविंदस्थंब्रह्माणममितप्रभं ॥ सृजंतंप्रथमंवेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान्॥ २८॥ ततोविग्रहवंतौतौवेदान्दृ
ष्ट्वासुरोत्तमौ॥ सहसाजगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणःपश्यतस्तदा॥ २९ ॥ अथतौदानवश्रेष्ठौवेदान्गृह्यसनातनान्॥ रसांविविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वेमहोदधौ ॥ ३० ॥ ततो
हृतेषुवेदेषुब्रह्माकश्मलमाविशत्॥ ततोवचनमीशानंप्राहवेदैर्विनाकृतः ॥३१॥ ब्रह्मोवाच वेदामेपरमंचक्षुर्वेदामेपरमंबलं॥ वेदामेपरमंधामवेदामे
ब्रह्मचोत्तरं॥ ३२ ॥ ममवेदाहृताःसर्वेदानवाभ्यांबलादितः॥ अंधकाराहिमेलोकाजातावेदैर्विनाकृताः ॥ ३३॥ वेदानृतेहिकिंकुर्यांलोकानांस्रष्टिमुत्तमां॥
अहोबतमहद्दुःखंवेदनाशनजंमम ॥ ३४॥ प्राप्तंदुनोतिहृदयंतीव्रंशोकपरायणं॥ कोहिशोकार्णवेमग्नंमामितोद्यसमुद्धरेत्॥ ३५॥ वेदांस्तांश्चानयेन्नष्टान्क
स्यचाहंप्रियोभवे ॥ इत्येवंभाषमाणस्यब्रह्मणोनृपसत्तम ॥ ३६ ॥ हरेस्तोत्रार्थमुद्भूताबुद्धिर्बुद्धिमतांवर ॥ ततोजगौपरंजप्यंसांजलिप्रग्रहःप्रभुः ॥ ३७॥
ब्रह्मोवाच ॐनमस्तेब्रह्महृदयनमस्तेममपूर्वज ॥ लोकाद्यभुवनश्रेष्ठसांख्ययोगनिधेप्रभो ॥ ३८॥ व्यक्ताव्यक्तकराचिंत्यक्षेमंपंथानमास्थित ॥ विश्वभु
क्सर्वभूतानामंतरात्मन्नयोनिज॥ अहंप्रसादजस्तुभ्यंलोकधामस्वयंभुवः॥ ३९ ॥ त्वत्तोमेमानसंजन्मप्रथमंद्विजपूजितं॥ चाक्षुषंवैद्वितीयंमेजन्मचासीत्पु
रातनं॥ ४० ॥ त्वत्प्रसादात्तुमेजन्मतृतीयंवाचिकंमहत्॥ त्वत्तःश्रवणजंचापिचतुर्थंजन्ममेविभो ॥ ४१ ॥

न्युच्यंते अभ्युपगमेत्वाजानसिद्धज्ञानस्यवैफल्यं अतोव्यर्थंमोक्षधर्मान्वाख्यानमितिचेदत्रब्रूमः अत्रह्यहंकारादुत्पन्नश्चतुर्मुखः स्वस्यवैराजंरूपंसर्वनामरूपात्मकमनुसंदधानोमन्यतेयदायदायद्यत्प्रकाशते
तत्तद्दैवोत्पन्नमितितावंतिवैराजानिजन्मानीति स्थूलप्रपंचात्मकंमानसंभोगद्वारामनस्तृप्तिकरंप्रथमंवैराजंजन्म रूपप्रपंचात्मकंचाक्षुषंततोपिबाह्यत्वाद्द्वितीयं ॥ ४० ॥ वचनमात्रापस्थापितमेरुस्वर्गाद्या
त्मकंततोपिबाह्यत्वात्तृतीयं अस्यभोग्यतयांऽतरंगस्योपस्थापकोवेदात्मानामप्रपंचस्ततोपिबाह्यत्वाच्चतुर्थः ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नासत्यमिति अश्विदैवत्यघ्राणजंजन्मगंधप्रपंचात्मकंनामोल्लेखपूर्वकरूपस्मारकतयाततोपिबहिरंगत्वात्पंचमं अंडंब्रह्मांडंतद्दर्शनसंस्कारजंवासनात्मकंस्वाप्नप्रपंचमयंततोपिबाह्यंषष्ठं ॥ ४२ ॥ ततोपिबा ह्यंपद्यतेगम्यतइतिवापदनीयंवापाद्मंसर्वप्राणिधीवासनोद्बोधकंकारणात्मकमिदंसप्तमं इतोपिबाह्यस्त्वंशुद्धचिन्मात्रोष्टमः सर्वेषुकार्येष्वनुगतत्वात्पिताहंचत्वत्सत्तयैवकार्यसप्तकरूपेणमानसतयात्वत्पुत्रोस्मी

नासत्यंचापिमेजन्मत्वत्तःपरममुच्यते॥ अंडजंचापिमेजन्मत्वत्तःषष्ठंविनिर्मितं ॥४२॥ इदंचसप्तमंजन्मपद्मजन्मेतिवैप्रभो ॥ सर्गेसर्गेह्यहंपुत्रस्तवत्रिगुणव र्जित ॥ ४३ ॥ प्रथमंपुंडरीकाक्षःप्रधानगुणकल्पितः॥ त्वमीश्वरःस्वभावश्चकर्मबंधःस्वयंभुवः॥ ४४ ॥ त्वयाविनिर्मितोहंवैवेदचक्षुर्वयोतिगः॥ तेमेवेदाहृता श्चक्षुरंधोजातोस्मिजागृहि॥ ४५ ॥ ददस्वचक्षूंषिममप्रियोहंतेप्रियोसिमे ॥ एवंस्तुतःसभगवान्पुरुषःसर्वतोमुखः ॥ ४६ ॥ जहौनिद्रामथतदावेदकार्यार्थमु द्यतः॥ ऐश्वर्येणप्रयोगेणद्वितीयांतनुमास्थितः ॥ ४७ ॥ सुनासिकेनकायेनभूत्वाचंद्रप्रभस्तदा॥ कृत्वाहयशिरःशुभ्रंवेदानामालयंप्रभुः ॥ ४८ ॥ तस्यमूर्धा समभवद्यौःसनक्षत्रतारका॥ केशाश्चास्याभवन्दीर्घारवेरंशुसमप्रभाः॥४९॥ कर्णावाकाशपातालेललाटंभूतधारिणी ॥ गंगासरस्वतीश्रोण्यौभ्रुवावास्तां महोदधी॥ ५० ॥ चक्षुषीसोमसूर्यौतेनासासंध्यापुनःस्मृता ॥ ॐकारस्त्वथसंस्कारोविद्युज्जिह्वाचनिर्मिता॥५१॥ दंताश्चपितरोराजन्सोमपाइतिविश्रुताः॥ गोलोकोब्रह्मलोकश्चओष्ठावास्तांमहात्मनः ॥ ५२ ॥ ग्रीवाचास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ एतद्धयशिरःकृत्वानानामूर्तिभिरावृतं ॥ ५३ ॥ अंतर्द धौसविश्वेशोविवेशचरसांप्रभुः ॥ रसांपुनःप्रविष्टश्चयोगंपरममास्थितः ॥ ५४ ॥ शैक्ष्यंस्वरंसमास्थायउद्गीतंप्रासृजत्स्वरं॥ सस्वरःसानुनादीचसर्वशःस्नि ग्धएवच॥ ५५॥ बभूवांतर्महीभूतःसर्वभूतगुणोहितः॥ ततस्तावसुरौकृत्वावेदान्समयबंधनान् ॥ ५६ ॥ रसातलेविनिक्षिप्ययतःशब्दस्ततोद्रुतौ॥ एतस्मि न्नंतरेराजन्देवोहयशिरोधरः॥ ५७ ॥जग्राहवेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः॥ प्रादाच्चब्रह्मणेभूयस्ततःस्वांप्रकृतिंगतः ॥ ५८ ॥ स्थापयित्वाहयशिरउदक्पूर्वे महोदधौ॥ वेदानामालयंचापिबभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ५९ ॥

त्याह सर्गेसर्गेइति ॥ ४३ ॥ प्रधानंमुख्योगुणः सत्वंतेनकल्पितःशुद्धसत्वमयशरीरइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यतोवेदचक्षुरहंअतोवयोतिगःकालजित् अध्यायशेषःस्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

* छांदसःपूर्वसवर्णः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अथकिंचिदपश्यंतौदानवौमधुकैटभौ ॥ पुनराजग्मतुस्तत्रवेगितौपश्यतांचतौ ॥ ६० ॥ यत्रवेदाविनिक्षिप्तास्तत्स्थानंशून्यमेवच ॥ ततउत्तममास्थायवेगंब
लवतांवरौ ॥ ६१ ॥ पुनरुत्तस्थतुःशीघ्रंरसानामालयात्तदा ॥ ददृशातेचपुरुषंतमेवादिकरंप्रभुं ॥ ६२ ॥ श्वेतंचंद्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौस्थितं ॥ भूयोप्यमित
विक्रांतंनिद्रायोगमुपागतं ॥ ६३ ॥ आत्मप्रमाणरचितेअपामुपरिकल्पिते ॥ शयनेनागभोगाढ्येज्वालामालासमावृते ॥ ६४ ॥ निष्कल्मषेणसत्वेनसंपन्नंरु
चिरप्रभं ॥ तंदृष्ट्वादानवेंद्रौतौमहाहासममुंचतां ॥ ६५ ॥ ऊचतुश्चसमाविष्टौरजसातमसाचतौ ॥ अयंसपुरुषःश्वेतःशेतेनिद्रामुपागतः ॥ ६६ ॥ अनेननूनंवेदा
नांकृतमाहरणंरसात् ॥ कस्यैषकोनुखल्वेषकिंचस्वपितिभोगवान् ॥ ६७ ॥ इत्युच्चारितवाक्यौतौबोधयामासतुर्हरिं ॥ युद्धार्थिनौहिविज्ञायविबुद्धःपुरुषोत्तमः
॥ ६८ ॥ निरीक्ष्यचासुरेंद्रौतौततोयुद्धेमनोदधे ॥ अथयुद्धंसमभवत्तयोर्नारायणस्यवै ॥ ६९ ॥ रजस्तमोविष्टतनूतावुभौमधुकैटभौ ॥ ब्रह्मणोपचितिंकुर्वन्ज
घानमधुसूदनः ॥ ७० ॥ ततस्तयोर्वधेनाशुवेदापहरणेनच ॥ शोकापनयनंचक्रेब्रह्मणःपुरुषोत्तमः ॥ ७१ ॥ ततःपरिवृतोब्रह्माहरिणावेदसत्कृतः ॥ निर्ममेस
तदालोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान् ॥ ७२ ॥ दत्वापितामहायाग्र्यांमतिंलोकविसर्गिकीं ॥ तत्रैवांतर्दधेदेवोयतएवागतोहरिः ॥ ७३ ॥ तौदानवौहरिर्हत्वाकृत्वा
हयशिरस्तनुं ॥ पुनःप्रवृत्तिधर्मार्थंतामेवविदधेतनुं ॥ ७४ ॥ एवमेवमहाभागोबभूवाश्वशिराहरिः ॥ पौराणमेतत्प्रख्यातंरूपंवरदमैश्वरं ॥ ७५ ॥ योह्येतद्ब्राह्म
णोनित्यंशृणुयाद्धारयीतवा ॥ नतस्याध्ययनंनाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७६ ॥ आराध्यतपसोग्रेणदेवंहयशिरोधरं ॥ पंचालेनक्रमःप्राप्तोदेवेनपथिदेशिते ॥
॥ ७७ ॥ एतद्धयशिरोराजन्नाख्यानंतवकीर्तितं ॥ पुराणंवेदसमितंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ७८ ॥ यांयामिच्छेत्तनुंदेवःकर्तुंकार्यविधौक्वचित् ॥ तांतांकुर्याद्विकुर्वा
णःस्वयमात्मानमात्मना ॥ ७९ ॥ एषवेदनिधिःश्रीमानेषवैतपसोनिधिः ॥ एषयोगश्चसांख्यंचब्रह्मचाग्र्यंहविर्विभुः ॥ ८० ॥ नारायणपरावेदायज्ञानारा
यणात्मकाः ॥ तपोनारायणपरंनारायणपरागतिः ॥ ८१ ॥ नारायणपरंसत्यमृतंनारायणात्मकं ॥ नारायणपरोधर्मःपुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५॥ ९६॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥ ॥ ७ ॥

यान्येतानिब्रह्मणःसप्तजन्मान्युक्तानिमानसंचाक्षुषंवाचिकंश्रावणंनासत्यमंडजंपाद्मंचेतितान्येवपरब्रह्मणःस्वरूपाणितेषामेकोपास्तिस्तुतिद्वाराचरमस्तुतयेऽयमध्यायआरभ्यते अहोह्येकांतिनइत्यादि सर्वा

प्रवृत्तिलक्षणश्चैवधर्मोनारायणात्मकः ॥ नारायणात्मकोगंधोभूमौश्रेष्ठतमःस्मृतः ॥ ८३ ॥ अपांचापिगुणाराजन्रसानारायणात्मकाः ॥ ज्योतिषांचपरं रूपंस्मृतंनारायणात्मकं ॥ ८४ ॥ नारायणात्मकश्चापिस्पर्शोवायुगुणःस्मृतः ॥ नारायणात्मकश्चैवशब्दआकाशसंभवः ॥ ८५ ॥ मनश्चापिततोभूतमव्यक्तगु णलक्षणं ॥ नारायणपरःकालोज्योतिषामयनंचयत् ॥ ८६ ॥ नारायणपराकीर्तिःश्रीश्चलक्ष्मीश्चदेवताः ॥ नारायणपरंसांख्यंयोगोनारायणात्मकः ॥ ८७ ॥ कारणंपुरुषोह्येषांप्रधानंचापिकारणं ॥ स्वभावश्चैवकर्माणिदैवंयेषांचकारणं ॥ ८८ ॥ अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधं ॥ विविधाचतथाचेष्टादैवंचैवा त्रपंचमं ॥ ८९ ॥ पंचकारणसंख्यातोनिष्ठासर्वत्रवैहरिः ॥ तत्त्वंजिज्ञासमानानांहेतुभिःसर्वतोमुखैः ॥ ९० ॥ तत्त्वमेकोमहायोगीहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ ब्रह्मादी नांसलोकानामृषीणांचमहात्मनां ॥ ९१ ॥ सांख्यानांयोगिनांचापियतीनामात्मवेदिनां ॥ मनीषितंविजानातिकेशवोनतुतस्यते ॥ ९२ ॥ येकेचित्सर्वलोके षुदैवंपित्र्यंचकुर्वते ॥ दानानिचप्रयच्छंतितप्यंतेचतपोमहत् ॥ ९३ ॥ सर्वेषामाश्रयोविष्णुरैश्वरंविधिमास्थितः ॥ सर्वभूतकृतावासोवासुदेवेतिचोच्यते ॥ ९४ ॥ अयंहिनित्यःपरमोमहर्षिर्महाविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः ॥ गुणैश्चसंयोगमुपैतिशीघ्रंकालोयथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ९५ ॥ नैवास्यविंदंतिगतिंमहात्मनोनचाग तिंकश्चिदिहानुपश्यति ॥ ज्ञानात्मकाःसंतिहियेमहर्षयःपश्यंतिनित्यंपुरुषंगुणाधिकं ॥ ९६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेसप्तचत्वारिंश दधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच अहोह्येकांतिनःसर्वान्प्रीणातिभगवान्हरिः ॥ विधिप्रयुक्तांपूजांचगृह्णातिभगवान्स्व यं ॥ १ ॥ येतुदग्धेंधनालोकेपुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषांत्वयाभिनिर्दिष्टापारंपर्यागतागतिः ॥ २ ॥ चतुर्थ्यांचैवतेगत्यांगच्छंतिपुरुषोत्तमं ॥ एकांतिनस्तुपुरुषा गच्छंतिपरमंपदं ॥ ३ ॥ नूनमेकांतधर्मोयंश्रेष्ठोनारायणप्रियः ॥ अगत्वागतयस्तिस्रोयद्गच्छत्यव्ययंहरिं ॥ ४ ॥

न्सप्तविधब्रह्मणोव्यस्तोपासकान्समस्तोपासकांश्च ॥ १ ॥ दग्धेंधनाःनष्टवासनाः पारंपर्यागतागुरुसंप्रदायागता गतिर्ज्ञानं ॥ २ ॥ चतुर्थ्यांअनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणानपेक्ष्यचतुर्थ्यांवासुदेवाख्यायां हरिभक्ता नांविशेषमाह एकांतिनस्त्विति एकांतिनोनिष्कामभक्ताः ॥ ३ ॥ गतयःगतीः अनिरुद्धादींस्त्रीननुपास्यैववासुदेवंगच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जापकेभ्योपिभक्तानांश्रेष्ठांगतिमाह सहेति ॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ अगतिर्गतिशून्योज्ञानधर्मः गतिर्गतिमानुपासनाधर्मः ॥ ८ ॥ सामवेदेनसामवेदोक्तंतत्त्वमसीतिवाक्यंयथाधिकारिणःसद्योज्ञानजनकंएवंवैष्ण वधर्मोपिशमादिमतांसद्यःकैवल्यहेतुरित्यर्थः तथाचयोगशास्त्रेतीव्रवैराग्यवतामासन्नंसमाधिलाभंप्रस्तुत्यमृदुमध्यातिमात्रत्वात्ततोपिविशेषइतिमृदुतीव्रमध्यतीव्रातिमात्रतीव्रवैराग्यवतामासन्नआसन्नतरआ सन्नतमःसमाधिलाभइत्युक्त्वाईश्वरप्रणिधानाद्वेतिईश्वरप्रणिधानस्यसर्वाधिक्यमुच्यते ईशेनमहादेवेन ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदासीदिति अत्रमानसादीनांसप्तानांपूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरेषांसर्वेषामनुगमोस्तिन तूत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्पूर्वपूर्वस्य कारणंहिकार्येनुगतंनतुकार्यस्यकारणेनुगमोस्तीतिप्रसिद्धंलोके तत्रमानसंनामस्थूलंसमित्कुशाज्यगंधपुष्पधूपदीपाद्युपकरणंशालग्रामब्राह्मणादिप्रतिमालंबनंदैवंपित्र्यंचधर्मं

सहोपनिषदान्वेदान्येविप्राःसम्यगास्थिताः॥पठंतिविधिमास्थाययेचापियतिधर्मिणः॥५॥ तेभ्योविशिष्टांजानामिगतिमेकांतिनांनृणां॥ केनैषधर्मःकथितो देवेनऋषिणापिवा॥ ६ ॥ एकांतिनांचकाचर्याकदाचोत्पादिताविभो॥ एतन्मेसंशयंछिंधिपरंकौतूहलंहिमे ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच समुपोढेष्वनीके षुकुरुपांडवयोर्मृधे ॥ अर्जुनेविमनस्केचगीताभगवतास्वयं ॥ ८ ॥ अगतिश्चगतिश्चैवपूर्वंतेकथितामया ॥ गहनोह्येषधर्मोवैदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः॥ ९॥ संमि तःसामवेदेनपुरैवादियुगेकृतः ॥ धार्यतेस्वयमीशेनराजन्नारायणेनच ॥ १० ॥ एतदर्थंमहाराजपृष्टःपार्थेननारदः ॥ ऋषिमध्येमहाभागःशृण्वतोःकृष्णभी ष्मयोः॥ ११ ॥ गुरुणाचमयाप्येषकथितोनृपसत्तम॥ यथातत्कथितंतत्रनारदेनतथाशृणु॥ १२ ॥ यदासीन्मानसंजन्मनारायणमुखोद्गतं ॥ ब्रह्मणःपृथिवी पालतदानारायणःस्वयं॥ १३॥ तेनधर्मेणकृतवान्दैवंपित्र्यंचभारत॥ फेनपाऋषयश्चैवतंधर्मंप्रतिपेदिरे॥ १४॥ वैखानसाःफेनपेभ्योधर्मंतंप्रतिपेदिरे॥ वैखा नसेभ्यःसोमस्तुततःसोंतर्दधेपुनः॥ १५॥ यदासीच्चाक्षुषंजन्मद्वितीयंब्रह्मणोनृप॥ यदापितामहेनैवसोमाद्धर्मःपरिश्रुतः॥ १६॥

नारायणेनोपदिष्टंफेनपादयोनुवर्ततेइतिश्लोकत्रयार्थः अयंभावः अग्न्यर्कतोयशालग्रामप्रतिमादिषुस्थूलालंबनेष्वैकाग्र्येणादरनैरंतर्यदीर्घकालोपोद्बलितांदृष्टिंदत्वोपासीनस्याग्न्यादीनांचेतनंरूपंदृष्टिगोचरंभ वति तत्रहिजडमध्यस्तंरज्वामिवसर्पःसयथाचिरंनिरीक्ष्यमाणोलीयतेरज्जुश्चप्रकाशतेतद्वदिहाप्यग्न्यादीनांतीव्राभिनिवेशेननिरीक्ष्यमाणानांजाड्यंलीयतेचैतन्यंचप्रकाशते सेयंमहाविदेहानामधारणा यांप्रकृ त्योक्तंयोगसूत्रकृता बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहातत्सयंमात्प्रकाशावरणक्षयइति देहविस्मरणेसतियाबाह्याकारावृत्तिःसाअकल्पिताअन्याकल्पिता अस्यांसिद्धायामेवप्रतिमादीनांजाड्यंतिरोधीयतेनान्यथा तद्वदनंतेचैतन्येपरिच्छेदोध्यस्तस्तथैवेक्षणेनप्रविलापनीयस्तेनतदीयमानंत्यंप्रकाशते यत्कृष्णशरीरेयशोदयार्जुनेनचदृष्टं तस्यापिसविशेषत्वमेवप्रविलाप्यनिर्विशेषचिन्मात्रात्मनातिष्ठेदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५॥ यदासीच्चाक्षुषमिति चाक्षुषंचक्षुर्ग्राह्यंतेजःसूर्यादिरश्मिरूपंतत्रनिबिडतरशुक्लभास्वरांधकारकल्पेप्रत्यस्तमितसमस्तविशेषरूपेदृष्टिंधारयतोपिपूर्ववद्देहविस्मरणेसतितत्रैवविश्वरूपंप्रकाशते ततश्चिन्मात्र मितिद्वितीयोयोगप्रकारः एतौद्वौबाह्यालंबनौयोगौ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ आंतरालंबनंतृतीयमाह तृतीयमिति वाचिकंवाङ्निर्वर्त्यंमंत्रार्थचिंतनपूर्वकंजपंतत्रापिमातृकास्मरणमतीत्यमंत्रार्थमात्रंध्यायतस्तदाकारायांचित्तवृत्तौपुनःपूर्ववद्वैश्वरूप्याधिगमद्वाराचिन्मा

नारायणात्मकोराजन्रुद्रायप्रददौचतं ॥ ततोयोगस्थितोरुद्रःपुराकृतयुगेनृप ॥ १७॥ वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतदपाठयत् ॥ अंतर्दधेततोभूयस्तस्यदेवस्य मायया ॥ १८ ॥ तृतीयंब्रह्मणोजन्मयदासीद्वाचिकंमहत् ॥ तत्रैषधर्मःसंभूतःस्वयंनारायणान्नृप ॥ १९ ॥ सुपर्णोनामतमृषिःप्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ॥ तपसावै सुतप्तेनदमेननियमेनच ॥ २० ॥ त्रिःपरिक्रांतवानेतत्सुपर्णोधर्ममुत्तमं ॥ यस्मात्तस्माद्व्रतंह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ २१ ॥ ऋग्वेदपाठपठितंव्रतमेतद्धिदुश्च रं ॥ सुपर्णाच्चाप्यधिगतोधर्मएषसनातनः ॥ २२ ॥ वायुनाद्विपदांश्रेष्ठकथितोजगदायुषा ॥ वायोःसकाशात्प्राप्तश्चऋषिभिर्विघसाशिभिः ॥ २३ ॥ ततोमहोद धिश्चैवप्राप्तवान्धर्ममुत्तमं ॥ अंतर्दधेततोभूयोनारायणसमाहितः ॥ २४ ॥ यदाभूयःश्रवणजास्तृष्टिरासीन्महात्मनः ॥ ब्रह्मणःपुरुषव्याघ्रतत्रकीर्तयतःशृणु ॥ ॥ २५ ॥ जगत्स्रष्टुमनादेवोहरिर्नारायणःस्वयं ॥ चिंतयामासपुरुषंजगत्सर्गकरंप्रभुं ॥ २६ ॥ अथचिंतयतस्तस्यकर्णाभ्यांपुरुषःस्मृतः ॥ प्रजासर्गकरोब्रह्मात मुवाचजगत्पतिः ॥ २७॥ सृजप्रजाःपुत्रसर्वामुखतःपादतस्तथा ॥ श्रेयस्तवविधास्यामिबलंतेजश्चसुव्रत ॥ २८ ॥ धर्मंचमत्तोगृह्णीष्वसात्वतंनामनामतः ॥ तेनसृष्टंकृतयुगंस्थापयस्वयथाविधि ॥ २९ ॥ ततोब्रह्मानमश्चक्रेदेवायहरिमेधसे ॥ धर्मंचाग्र्यंसजग्राहसरहस्यंससंग्रहं ॥ ३० ॥ आरण्यकेनसहितंनारायणमु खोद्भवं ॥ उपदिश्यततोधर्मंब्रह्मणेमिततेजसे ॥ ३१ ॥ त्वंकर्तायुगधर्माणांनिराशीःकर्मसंज्ञितं ॥ जगामतमसःपारंयत्राव्यक्तंव्यवस्थितं ॥ ३२ ॥ ततोथवर दोदेवोब्रह्मालोकपितामहः ॥ असृजत्सततोलोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान् ॥ ३३ ॥ ततःप्रावर्ततदाआदौकृतयुगंशुभं ॥ ततोहिसात्वतोधर्मोव्याप्यलोकान वस्थितः ॥ ३४ ॥ तेनैवाद्येनधर्मेणब्रह्मालोकविसर्गकृत् ॥ पूजयामासदेवेशंहरिंनारायणंप्रभुं ॥ ३५ ॥ धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्चमनुंस्वारोचिषंततः ॥ अध्याप यामासतदालोकानांहितकाम्यया ॥ ३६ ॥

त्रेणावस्थानं ॥ १८ ॥ १९ ॥ त्रिःपरिक्रांतवान्त्रिरावर्तितवान्प्रत्यहमितिशेषः ॥ २० ॥ ऋग्वेदपाठपठितंत्रिसौपर्णंचतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाइत्यादिसुपर्णलिंगकंमंत्रत्रयं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदाभूयइति श्रव णजाअनाहतध्वनिरूपा एतदेवनादब्रह्महंसोपनिषत्प्रसिद्धं ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदुपासनाज्जगत्स्रष्ट्यादिसामर्थ्यंभवतीत्याह अथेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नासत्येजन्मनीति नासत्येतिपूर्वोक्तरीत्यागंधसंवित् सारसादिसंविदांप्रागुक्तानामुपलक्षणं अनाहतध्वनिश्चित्तैकाग्र्याभावेपिगुरूक्तयुक्त्यास्फुरति गंधादिसंविदस्तुचित्तवैय
ग्र्यक्षणेनस्फुरंतीतिपूर्वस्मात्सूक्ष्माः तत्रापिगंधांशंत्यक्त्वासंविन्मात्रेस्थेयमितियोगः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अंडजेजन्मनिसूत्रात्मनिअत्रधारणायांसिद्धायामहंब्रह्मास्मीतिवाक्यश्रवणमा

ततःस्वारोचिषःपुत्रंस्वयंशंखपदंनृप ॥ अध्यापयत्पुराव्यग्रःसर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३७ ॥ ततःशंखपदश्चापिपुत्रमात्मजमौरसं ॥ दिशांपालंसुवर्णाभमध्या
पयतभारत ॥ सोंतर्दधेततोभूयःप्राप्तेत्रेतायुगेपुनः ॥ ३८ ॥ नासत्येजन्मनिपुराब्रह्मणःपार्थिवोत्तम ॥ धर्ममेतंस्वयंदेवोहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ ३९ ॥ तज्जगा
दारविंदाक्षोब्रह्मणःपश्यतस्तदा ॥ सनत्कुमारोभगवांस्ततःप्राधीतवान्नृप ॥ ४० ॥ सनत्कुमारादपिचवीरणोवैप्रजापतिः ॥ कृतादौकुरुशार्दूलधर्ममेतदधी
तवान् ॥ ४१ ॥ वीरणश्चाप्यधीत्यैनंरैभ्यायमुनयेददौ ॥ रैभ्यःपुत्रायशुद्धायसुव्रतायसुवेधसे ॥ ४२ ॥ कुक्षिनाम्नेसप्रददौदिशांपालायधर्मिणे ॥ ततोप्यंतर्द
धेभूयोनारायणमुखोद्भवः ॥ ४३ ॥ अंडजेजन्मनिपुनर्ब्रह्मणेहरियोनये ॥ एषधर्मःसमुद्भूतोनारायणमुखात्पुनः ॥ ४४ ॥ गृहीतोब्रह्मणाराजन्प्रयुक्तश्चय
थाविधि ॥ अध्यापिताश्चमुनयोनाम्नाबर्हिषदोनृप ॥ ४५ ॥ बर्हिषद्भ्यश्चसंप्राप्तःसामवेदांतगंद्विजं ॥ ज्येष्ठंनामाभिविख्यातंज्येष्ठसामव्रतोहरिः ॥ ४६ ॥ ज्येष्ठा
च्चाप्यनुसंक्रांतोराजानमविकंपनं ॥ अंतर्दधेततोराजन्नेषधर्मःप्रभोहरेः ॥ ४७ ॥ यदिदंसप्तमंजन्मपद्मजंब्रह्मणोनृप ॥ तत्रैषधर्मःकथितःस्वयंनारायणेनह ॥
॥ ४८ ॥ पितामहायशुद्धाययुगादौलोकधारिणे ॥ पितामहश्चदक्षायधर्ममेतंपुराददौ ॥ ४९ ॥ ततोज्येष्ठेतुदौहित्रेप्रादाद्दक्षोनृपोत्तम ॥ आदित्येसवितुर्ज्येष्ठेविव
स्वान्जगृहेततः ॥ ५० ॥ त्रेतायुगादौचततोविवस्वान्मनवेददौ ॥ मनुश्चलोकभूत्यर्थंसुतायेक्ष्वाकवेददौ ॥ ५१ ॥ इक्ष्वाकुनाचकथितोव्याप्यलोकानवस्थितः ॥
गमिष्यतिक्षयांतेचपुनर्नारायणंनृप ॥ ५२ ॥ यतीनांचापियोधर्मःसतेपूर्वंनृपोत्तम ॥ कथितोहरिगीतासुसमासविधिकल्पितः ॥ ५३ ॥ नारदेनसुसंप्राप्तः
सरहस्यःससंग्रहः ॥ एषधर्मोजगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५४ ॥ एवमेषमहान्धर्मआद्योराजन्सनातनः ॥ दुर्विज्ञेयोदुष्करश्चसात्वतैर्धार्यतेसदा ॥ ५५ ॥

त्रात्कृतकृत्यतेतिननिर्विकल्पापेक्षापीत्ययंसर्वापेक्षयाश्रेयान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यदिदंसप्तममिति अंतर्यामिरूपंजन्म इदमेवसमुपोढेष्वनीकेषुइत्यादिनाउपक्रांतंगीतायामुक्तमितिप्रत्यभिज्ञा
नार्थंइमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेब्रवीदितितत्रत्यवंशकीर्तनेनद्रढयति विवस्वान्जगृहेततइत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५६ ॥ एकव्यूहेति अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतः प्रद्युम्नस्त्रितयानुगतः संकर्षणो द्वितयानुगतो वासुदेव एक एव एतदेवव्युत्क्रमेणात्रोक्तं अधिकारतारतम्यादेषामुपासनानांव्यवस्था ॥ ५७॥ जीवश्चहरिरेवेतिसं
बंधः ॥५८॥ मनश्चादहंकारोपिहरिरेवेत्यन्वयः एषहरिःलोकविधिःलोकप्रवर्तकोंतर्यामी ॥५९॥६०॥ एकांतधर्मःनिष्कामानांभक्तानांधर्मः ॥६१॥६२॥ आशीःकर्मकाम्यंकर्म ॥ ६३ ॥ ६४॥ ६५ ॥

धर्मज्ञानेनचैतेनसुप्रयुक्तेनकर्मणा॥ अहिंसाधर्मयुक्तेनप्रीयतेहरिरीश्वरः ॥ ५६॥ एकव्यूहविभागोवाक्वचिद्द्विर्व्यूहसंज्ञितः ॥ त्रिर्व्यूहश्चापिसंख्यातश्चतुर्व्यूहश्चदृश्यते॥ ५७॥ हरिरेवहिक्षेत्रज्ञोनिर्ममोनिष्कलस्तथा॥ जीवश्चसर्वभूतेषुपंचभूतगुणातिगः॥ ५८॥ मनश्चप्रथितंराजन्पंचेंद्रियसमीरणं॥ एषलोकविधिर्धीमानेषलोकविसर्गकृत्॥ ५९॥ अकर्ताचैवकर्ताचकार्यंकारणमेवच॥ यथेच्छतितथाराजन्क्रीडतेपुरुषोव्ययः ॥ ६० ॥ एषएकांतधर्मस्तेकीर्तितोनृपसत्तम॥ मयागुरुप्रसादेनदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः॥ ६१ ॥ एकांतिनोहिपुरुषादुर्लभाबहवोनृप॥ यद्येकांतिभिराकीर्णंजगत्स्यात्कुरुनंदन ॥६२॥ अहिंसकैरात्मविद्भिःसर्वभूतहितेरतैः॥ भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जिता॥६३॥ एवंसभगवान्व्यासोगुरुर्ममविशांपते॥कथयामासधर्मज्ञोधर्मराज्ञेद्विजोत्तमः॥ ॥ ६४॥ ऋषीणांसंनिधौराजन्शृण्वतोःकृष्णभीष्मयोः॥ तस्याप्यकथयत्पूर्वंनारदःसुमहातपाः॥ ६५॥ देवंपरमकंब्रह्मश्वेतंचंद्राभमच्युतं॥ यत्रचैकांतिनोयांतिनारायणपरायणाः॥ ६६॥ जनमेजयउवाच एवंबहुविधंधर्मंप्रतिबुद्धैर्निषेवितं॥ नकुर्वंतिकथंविप्राअन्येनानाव्रतेस्थिताः॥ ६७॥ वैशंपायनउवाच तिस्रःप्रकृतयोराजन्देहबंधेषुनिर्मिताः॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचैवभारत॥ ६८॥ देहबंधेषुपुरुषःश्रेष्ठःकुरुकुलोद्वह॥ सात्विकःपुरुषव्याघ्रभवेन्मोक्षायनिश्चितः॥ ६९॥ अत्रापिसविजानातिपुरुषंब्रह्मवित्तमं॥ नारायणपरोमोक्षस्ततोवैसात्विकःस्मृतः ॥ ७० ॥ मनीषितंचप्राप्नोतिचिंतयन्पुरुषोत्तमं॥ एकांतभक्तिःसततंनारायणपरायणः॥ ७१ ॥ मनीषिणोहियेकेचिद्यतयोमोक्षधर्मिणः॥ तेषांविच्छिन्नतृष्णानांयोगक्षेममवहोहरिः॥७२॥ जायमानंहिपुरुषंयंपश्येन्मधुसूदनः॥ सात्विकस्तुसविज्ञेयोभवेन्मोक्षेचनिश्चितः ॥ ७३ ॥ सांख्ययोगेनतुल्योहिधर्मएकांतसेवितः ॥ नारायणात्मकेमोक्षेततोयांतिपरांगतिं॥ ७४॥ नारायणेनदृष्टस्तुप्रतिबुद्धोभवेत्पुमान्॥ एवमात्मेच्छयाराजन्प्रतिबुद्धोनजायते ॥ ७५ ॥

॥ ६६ ॥ योगधर्मानादरहेतुमविद्यांदर्शयति एवमित्यादिना ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ देहबंधेषुदेहएवबंधोयेषांतेषुजीवेषु पुरुषःसात्विकःश्रेष्ठइतियोजना ॥ ६९ ॥ सात्विकलक्षणमाह अत्रापीत्यादिना ॥ ७०॥
॥ ७१ ॥ ७२ ॥ जायमानमिति जन्ममरणादिदुःखभाजंपश्येत् कृपयेतिशेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ईशकृपयैवज्ञानंजायतेनत्वात्मेच्छयेत्याह नारायणेनेति तस्माद्भक्तिरास्थेयेतिभावः ॥ ७५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्त्यभावेदोषमाह राजसीति व्यामिश्रेसदोषे ॥ ७६ ॥ एनंराजसंब्रह्मापश्यतिप्रवृत्तिमार्गेनियोजयतीत्यर्थः ॥७७॥७८॥ वैकारिकाःसात्विकाहंकारजाः सूक्ष्मेणापिसत्त्वेनत्यक्ताःसंतःकदाचिन्मुच्यंतइ
त्यर्थः अतएवइंद्रादीनांतत्त्वज्ञानंश्रूयतेछांदोग्यादिषु वैकारिकोहंकारःजीवःपुरुषोत्तमंकथंगच्छेत् अन्यस्यान्यात्मताऽयोगान्नजीवस्यब्रह्मभावोघटतइत्यर्थः ॥७९॥ अत्रानुभवएवमानमित्याह सुसूक्ष्म
मिति सुसूक्ष्मंदुर्ग्राह्यं तत्त्वेनअनारोपितेनरूपेणसंयुक्तंअधिष्ठानमात्रं अथवाब्रह्मैवचतुर्विंशतितत्त्वरूपोपाधियुतं तदेवत्रिभिरक्षरैरकारोकारमकारैःसंयुक्तंसम्यक्समाहितंउपाधित्यागेन ॥८०॥ एतदेवपु

राजसीतामसीचैवव्यामिश्रेप्रकृतीस्मृते॥ तदात्मकंहिपुरुषंजायमानंविशांपते॥ ७६ ॥ प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तंनावेक्षतिहरिःस्वयं॥ पश्यत्येनंजायमानंब्रह्मालो
कपितामहः॥ ७७॥ रजसातमसाचैवमानसंसमभिप्लुतं ॥ कामंदेवाऋषयश्चसत्वस्थानृपसत्तम ॥ ७८ ॥ हीनाःसत्वेनसूक्ष्मेणततोवैकारिकाःस्मृताः॥
जनमेजयउवाच कथंवैकारिकोगच्छेत्पुरुषःपुरुषोत्तमं॥ ७९॥ वदसर्वंयथादृष्टंप्रवर्त्तिंचयथाक्रमं॥ वैशंपायनउवाच सुसूक्ष्मंतत्त्वसंयुक्तंसंयुक्तंत्रि
भिरक्षरैः॥ ८० ॥ पुरुषःपुरुषंगच्छेन्निष्क्रियःपंचविंशकः॥ एवमेकंसांख्ययोगंवेदारण्यकमेवच ॥ ८१ ॥ परस्परांगान्येतानिपांचरात्रंचकथ्यते॥ एषएकां
तिनांधर्मोनारायणपरात्मकः ॥ ८२ ॥ यथासमुद्रात्प्रसृताजलौघास्तमेवराजन्पुनराविशंति ॥ इमेतथाज्ञानमहाजलौघानारायणंवैपुनराविशंति ॥ ८३ ॥
एषतेकथितोधर्मःसात्वतःकुरुनंदन ॥ कुरुष्वैनंयथान्यायंयदिशक्तोसिभारत ॥ ८४ ॥ एवंहिसमहाभागोनारदोगुरवेमम ॥ श्वेतानांयतिनांचाहएकांतग
तिमव्ययां॥ ८५ ॥ व्यासश्चाकथयत्प्रीत्याधर्मपुत्रायधीमते ॥ सएवायंमयातुभ्यमाख्यातःप्रसृतोगुरोः ॥ ८६ ॥ इत्थंहिदुश्चरोधर्मएषपार्थिवसत्तम ॥ यथै
वत्वंतथैवान्येभवंतीहविमोहिताः॥ ८७॥ कृष्णएवहिलोकानांभावनोमोहनस्तथा ॥ संहारकारकश्चैवकारणंचविशांपते ॥ ८८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति
पर्वणिमोक्षधर्मप०नारायणीयेएकांतिकभावेअष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रुषःपुरुषंगच्छेदित्युच्यतेनतत्रप्राप्यप्राप्तृत्वलक्षणोनगरनरवद्भेदोस्ति किंतूपाधिवियोगएवतत्प्राप्तिरित्यर्थः एवमेकंसमुच्चितं सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः वेदारण्यकंजीवब्रह्माभेदपरंतत्त्व
मस्यादिवाक्यजंज्ञानं ॥ ८१ ॥ पांचरात्रंभक्तिमार्गःपरमगुरौकृतानांवैदिकानांकर्मणामर्पणं एतत्सर्वमेककार्यकारित्वात्समुच्चितमेवनतुविकल्पितमित्यर्थः उपसंहरति एषइति नारायणपरात्मकः नाराय
णनिष्ठः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ श्वेतानांगृहस्थादीनां यतिनांकाषायधारिणां ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कृष्णाद्वैतंप्रतिपादितंनिगमयति कृष्णएवेति भावनःपालकः ॥ ८८ ॥ इतिशांतिपर्वणि
मोक्षधर्मप०अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृष्णाद्वैतमुक्तंतत्सांख्यादिभिःसर्वैःप्राप्यमेकमेवेतिचोक्तं तत्रैतैःसमुच्चितैर्विकल्पितैर्वाप्राप्यंतदितिसंदिहानःपृच्छति सांख्यमिति ॥१॥२॥ अज्ञानतमोनुदायेतिच्छेदः ॥ ३ ॥ पितामहस्यआद्योनारायणस्तं यंषष्ठंनारायणावतारंवदंतीत्यर्थः तथाहि कार्यस्यकारणानन्यत्वाद्वाआत्मावैपुत्रनामासीतिगौणाभेदाद्वाव्यासस्यनारायणांशत्वाद्वाषष्ठेनारायणत्वं ऋषिर्हिरण्यगर्भस्तदीयैश्वर्ययुक्तंनारायणस्यांशजं कृष्ण

जनमेजयउवाच सांख्यंयोगःपांचरात्रंवेदारण्यकमेवच ॥ ज्ञानान्येतानिब्रह्मर्षेलोकेषुप्रचरंतिह ॥ १ ॥ किमेतान्येकनिष्ठानिपृथङ्निष्ठानिवामुने ॥ प्रब्रूहिवैमयापृष्टःप्रवृत्तिंचयथाक्रमं ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच जज्ञेबहुज्ञंपरमत्युदारंयंद्वीपमध्येसुतमात्मयोगात् ॥ पराशरात्सत्यवतीमहर्षितस्मैनमोऽज्ञानतमोनुदाय ॥ ३ ॥ पितामहाद्यंप्रवदंतिषष्ठंमहर्षिमार्षेयविभूतियुक्तं ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रंद्वैपायनंवेदमहानिधानं ॥ ४ ॥ तमादिकालेषुमहाविभूतिर्नारायणोब्रह्ममहानिधानं ॥ ससर्जपुत्रार्थमुदारतेजाव्यासंमहात्मानमजंपुराणं ॥५॥ जनमेजयउवाच त्वयैवकथितंपूर्वंसंभवेद्विजसत्तम ॥ वसिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तिपुत्रःपराशरः ॥ ६ ॥ पराशरस्यदायादःकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥ भूयोनारायणसुतंत्वमेवैनंप्रभाषसे ॥ ७ ॥ किमतःपूर्वजंजन्मव्यासस्यामिततेजसः ॥ कथयस्वोत्तममतेजन्मनारायणोद्भवं ॥ ८ ॥ वैशंपायनउवाच वेदार्थान्वेत्तुकामस्यधर्मिष्ठस्यतपोनिधेः ॥ गुरोर्मेज्ञाननिष्ठस्यहिमवत्पादआसतः ॥ ९ ॥ कृत्वाभारतमाख्यानंतपःश्रांतस्यधीमतः ॥ शुश्रूषांतत्पराराजन्कृतवंतोवयंतदा ॥ १० ॥ सुमंतुर्जैमिनिश्चैवपैलश्चसुदृढव्रतः ॥ अहंचतुर्थःशिष्योवैशुकोव्यासात्मजस्तथा ॥ ११ ॥ एभिःपरिवृतोव्यासःशिष्यैःपंचभिरुत्तमैः ॥ शुशुभेहिमवत्पादेभूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२ ॥ वेदानावर्तयन्सांगान्भारतार्थांश्चसर्वशः ॥ तमेकमनसंदांतंयुक्तावयमुपास्महे ॥ १३ ॥ कथांतरेथकस्मिंश्चित्पृष्टोस्माभिर्द्विजोत्तमः ॥ वेदार्थान्भारतार्थांश्चजन्मनारायणात्तथा ॥ १४ ॥ सपूर्वमुक्त्वावेदार्थान्भारतार्थांश्चतत्त्ववित् ॥ नारायणादिदंजन्मव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ शृणुध्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमं ॥ आदिकालोद्भवंविप्रास्तपसाधिगतंमया ॥ १६ ॥ प्राप्तेप्रजाविसर्गेवैसप्तमेपद्मसंभवे ॥ नारायणोमहायोगीशुभाशुभविवर्जितः ॥ १७ ॥ सस्रजेनाभितःपूर्वंब्रह्माणममितप्रभः ॥ ततःसप्रादुरभवदथैनंवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

द्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणांशजमितिस्मृतेः पितामहाद्यमारभ्ययंषष्ठंवदंतीतिवायस्मात्पितामहाद्यंषष्ठंवदंतीतिवाऽध्याहृत्ययोज्यं सर्वथापिपितामहाद्यमित्येकंपदं ॥४॥५॥ नारायणःपुत्रार्थंव्यासंससर्जेत्येतदाक्षिपति त्वयैवेति अतआरभ्यभक्तानांस्नेहतोमयेत्यंतोग्रंथःस्पष्टार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ममत्वंनाभितोजातःप्रजासर्गकरःप्रभुः॥ सृजप्रजास्त्वंविविधाब्रह्मन्सजडपंडिताः ॥ १९ ॥ सएवमुक्तोविमुखश्चिंताव्याकुलमानसः॥ प्रणम्यवरदंदेवमु
वाचहरिमीश्वरं॥ २० ॥ काशक्तिर्ममदेवेशप्रजाःस्रष्टुंनमोस्तुते॥ अप्रज्ञावानहंदेवविधत्स्वयदनंतरं ॥ २१ ॥ सएवमुक्तोभगवान्भूत्वाथांतर्हितस्ततः॥ चिंत
यामासदेवेशोबुद्धिंबुद्धिमतांवरः॥ २२ ॥ स्वरूपिणीततोबुद्धिरुपतस्थेहरिंप्रभुं॥ योगेनचैनांनिर्योगःस्वयंनियुयुजेतदा ॥ २३ ॥ सतामैश्वर्ययोगस्थांबुद्धिं
गतिमतींसतीं॥ उवाचवचनंदेवोबुद्धिंवैप्रभुरव्ययः॥ २४ ॥ब्रह्माणंप्रविशस्वेतिलोकस्रष्ट्यर्थसिद्धये ॥ ततस्तमीश्वरादिष्टाबुद्धिःक्षिप्रंविवेशसा ॥२५॥ अ
थैनंबुद्धिसंयुक्तंपुनःसददृशेहरिः॥ भूयश्चैववचःप्राहसृजेमाविविधाःप्रजाः॥ २६॥ बाढमित्येवकृत्वासौयथाज्ञांशिरसाहरेः॥ एवमुक्त्वासभगवांस्तत्रैवांत
र्धीयत॥ २७॥ प्रापचैनंमुहूर्तेनसंस्थानंदेवसंज्ञितं॥ तांचैवप्रकृतिंप्राप्यएकीभावगतोभवत्॥ २८॥ अथास्यबुद्धिरभवत्पुनरन्यातदाकिल॥ सृष्टाःप्रजाइ
माःसर्वाब्रह्मणापरमेष्ठिना॥ २९ ॥दैत्यदानवगंधर्वरक्षोगणसमाकुला॥ जाताहीयंवसुमतीभाराक्रांतातपस्विनी॥३०॥बहवोबलिनःपृथ्व्यांदैत्यदानवरा
क्षसाः॥ भविष्यंतितपोयुक्तावरान्प्राप्स्यंतिचोत्तमान्॥ ३१ ॥ अवश्यमेवतैःसर्वैर्वरदानेनदर्पितैः॥ बाधितव्याःसुरगणाऋषयश्चतपोधनाः ॥ ३२॥ तत्र
न्याय्यमिदंकर्तुंभारावतरणंमया॥ अथनानासमुद्भूतैर्वसुधायांयथाक्रमं॥ ३३ ॥ निग्रहेणचपापानांसाधूनांप्रग्रहेणच ॥ इयंतपस्विनीसत्याधारयिष्यति
मेदिनी॥ ३४॥ मयाह्येषाहिध्रियतेपातालस्थेनभोगिना॥ मयाधृताधारयतिजगद्विश्वंचराचरं ॥ ३५ ॥ तस्मात्पृथ्व्याःपरित्राणंकरिष्येसंभवंगतः॥ एवंस
चिंतयित्वातुभगवान्मधुसूदनः॥ ३६॥ रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावेभवायसः॥ वाराहंनारसिंहंचवामनंमानुषंतथा ॥ ३७॥ एभिर्मयानिहंतव्यादुर्विनी
ताःसुरारयः॥ अथभूयोजगत्स्रष्टाभोःशब्देनानुनादयन्॥ ३८॥ सरस्वतीमुच्चचारतत्रसारस्वतोभवत्॥ अपांतरतमानामसुतोवाक्संभवःप्रभुः ॥ ३९॥ भू
तभव्यभविष्यज्ञःसत्यवादीदृढव्रतः॥ तमुवाचनतंमूर्ध्नादेवानामादिरव्ययः ॥ ४० ॥ वेदाख्यानेश्रुतिःकार्यात्वयामतिमतांवर॥ तस्मात्कुरुयथाज्ञप्तंममैतद्व
चनंमुने॥ ४१ ॥ तेनभिन्नास्तदावेदामनोःस्वायंभुवेंतरे॥ ततस्तुतोषभगवान्हरिस्तेनास्यकर्मणा ॥ ४२॥ तपसाचसुतप्तेनयमेननियमेनच॥ मन्वंतरेषुपुत्र
त्वमेवमेवप्रवर्त्तकः॥ ४३॥

* इदंपूर्वान्वयि

भविष्यस्यचलोब्रह्मन्नप्रधृष्यश्चनित्यशः ॥ पुनस्तिष्येचसंप्राप्तेकुरवोनामभारताः ॥ ४४ ॥ भविष्यंतिमहात्मानोराजानःप्रथिताभुवि ॥ तेषांत्वत्तःप्रसूतानां
॥२८१॥ कुलभेदोभविष्यति ॥४५॥ परस्परविनाशार्थंत्वामृतेद्विजसत्तम ॥ तत्राप्यनेकधावेदान्भेत्स्यसेतपसान्वितः ॥४६॥ कृष्णेयुगेचसंप्राप्तेकृष्णवर्णोभविष्यसि॥ १२
धर्माणांविविधानांचकर्ताज्ञानकरस्तथा ॥ ४७ ॥ भविष्यसितपोयुक्तोनचरागाद्विमोक्ष्यसे ॥ वीतरागश्चपुत्रस्तेपरमात्माभविष्यति ॥ महेश्वरप्रसादेननैतद्वच
नमन्यथा ॥ ४८ ॥ यंमानसंवैप्रवदंतिविप्राःपितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तं ॥ वसिष्ठमग्र्यंचतपोनिधानंयस्यातिसूर्यंव्यतिरिच्यतेभाः ॥ ४९ ॥ तस्यान्वयेचापि
ततोमहर्षिःपराशरोनाममहाप्रभावः ॥ पितासतेवेदनिधिर्वरिष्ठोमहातपावैतपसोनिवासः ॥ ५० ॥ कानीनगर्भःपितृकन्यकायांतस्माद्दषेस्त्वंभविताचपुत्रः
॥ ५१ ॥ भूतभव्यभविष्याणांछिन्नसर्वार्थसंशयः ॥ येह्यतिक्रांतकाःपूर्वंसहस्रयुगपर्ययाः ॥ ५२ ॥ तांश्चसर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसेतपसान्वितः ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि
चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५३ ॥ अनादिनिधनंलोकेचक्रहस्तंचमांमुने ॥ अनुध्यानान्ममुनेनैतद्वचनमन्यथा ॥ ५४ ॥ भविष्यतिमहासत्वख्यातिश्चाप्यतु
लातव ॥ शनैश्चरःसूर्यपुत्रोभविष्यतिमनुर्महान् ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मन्वंतरेचैवमन्वादिगणपूर्वकः ॥ त्वमेवभवितावत्समत्प्रसादान्नसंशयः ॥ ५६ ॥ यत्किंचिद्वि
द्यतेलोकेसर्वंतन्मद्विचेष्टितं ॥ अन्योन्यन्यंचिंतयतिस्वच्छंदंविदधाम्यहं ॥ ५७ ॥ एवंसारस्वतमृषिमपांतरतमंतथा ॥ उक्त्वावचनमीशानःसाधयस्वेत्यथाब्रवी
त् ॥ सोहंतस्यप्रसादेनदेवस्यहरिमेधसः ॥ ५८ ॥ अपांतरतमानामततोजातोज्ञयाहरेः ॥ पुनश्चजातोविख्यातोवसिष्ठकुलनंदनः ॥ ५९ ॥ तदेतत्कथितंजन्मम
यापूर्वकमात्मनः ॥ नारायणप्रसादेनतथानारायणांशजं ॥ ६० ॥ मयाहिसुमहत्तप्तंतपःपरमदारुणं ॥ पुरामतिमतांश्रेष्ठाःपरमेणसमाधिना ॥ ६१ ॥ एतद्वःक
थितंसर्वंयन्मांपृच्छतपुत्रकाः ॥ पूर्वजन्मभविष्यंचभक्तानांस्नेहतोमया ॥ ६२ ॥ वैशंपायनउवाच एषतेकथितःपूर्वसंभवोस्मद्गुरोर्नृप ॥ व्यासस्या
क्लिष्टमनसोयथापृष्टःपुनःशृणु ॥ ६३ ॥

हारपूर्वकंप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते एषतइति ॥ ६३ ॥

* शनैश्चरभ्राता

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि ॥ ६४ ॥ सर्वेषांप्रामाण्यसिद्धयेविशिष्टकर्तृकत्वेनसर्वाणिस्तौति सांख्यस्येत्यादिना ॥६५॥६६॥६७॥ ६८ ॥ आगमंवेदंज्ञानमनुभवंचानतिक्रम्यएतेषांसर्वेषांनिष्ठापरमता त्पर्यविषयीभूतोर्थस्तुनारायणःपरमात्मैवेतिदृश्यतइत्यर्थः अत्रभिन्नप्रस्थानत्वाभिमानोमूढानामेवेत्याह नचेति ॥ ६९ ॥ स्वमतमाह तमेवेति ॥ ७० ॥ निःसंशयेषुश्रुत्यनुभवबलादितिशेषः हेतुबलात्कु तर्कबलात्ससंशयान् ॥ ७१ ॥ ईदृशाएवपांचरात्राअपिमुच्यंतइत्याह पांचरात्रेति ॥ ७२ ॥ सनातनेश्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यंतशून्येउभेअपि तेनपांचरात्रस्यपुंप्रणीतत्वंवेदविरुद्धत्वंचसूचितंतथापिअवां तरतात्पर्यभेदेपिपरमतात्पर्यैत्वेकमेवेत्याह सर्वैरिति इदंविश्वंनारायणइतिइदंसर्वंयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेरर्थोब्रह्माद्वैतरूपोदर्शितः ॥ ७३ ॥ शुभाशुभमिति सर्वत्रनारायणएवप्रवर्तकोंतर्यामीत्यर्थः

सांख्यंयोगःपांचरात्रंवेदाःपाशुपतंतथा॥ज्ञानान्येतानिराजर्षेविद्धिनानामतानिवै ॥ ६४॥ सांख्यस्यवक्ताकपिलःपरमर्षिःसउच्यते ॥ हिरण्यगर्भोयोगस्य वेत्तानान्यःपुरातनः ॥ ६५॥ अपांतरतमाश्चैववेदाचार्यःसउच्यते ॥ प्राचीनगर्भंतमृषिंप्रवदंतीहकेचन ॥६६॥ उमापतिर्भूतपतिःश्रीकंठोब्रह्मणःसुतः॥ उक्त वानिदमव्यग्रोज्ञानंपाशुपतंशिवः ॥ ६७॥ पांचरात्रस्यकृत्स्नस्यवेत्तातुभगवान्स्वयं॥ सर्वेषुचनृपश्रेष्ठज्ञानेष्वेतेषुदृश्यते ॥ ६८ ॥ यथागमंयथाज्ञानंनिष्ठाना रायणःप्रभुः ॥ नचैनमेवंजानंतितमोभूताविशांपते ॥ ६९ ॥ तमेवशास्त्रकर्तारःप्रवदंतिमनीषिणः ॥ निष्ठांनारायणमृषिंनान्योस्तीतिवचोमम ॥ ७० ॥ निः संशयेषुसर्वेषुनित्यंवसतिवैहरिः ॥ ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसतिमाधवः ॥ ७१॥ पांचरात्रविदोयेतुयथाक्रमपरानृप ॥ एकांतभावोपगतास्तेहरिंप्रविशंति वै ॥ ७२ ॥ सांख्यंचयोगंचसनातनेद्वेवेदाश्चसर्वेनिखिलेनराजन् ॥ सर्वैःसमस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तोनारायणोविश्वमिदंपुराणं ॥ ७३ ॥ शुभाशुभंकर्मसमीरितं यत्प्रवर्ततेसर्वलोकेषुकिंचित् ॥तस्मादृषेस्तद्भवतीतिविद्याद्दिव्यंतरिक्षेभुविचाप्सुचेति॥७४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०द्वैपायनोत्पत्तौएकोनपंचा शदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३४९॥ ॥ ५॥ जनमेजयउवाच बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु ॥ कोह्यत्रपुरुषःश्रेष्ठःकोवायोनिरिहोच्यते ॥१॥

समीरितंवेदेविहितं तस्मादृषेर्नारायणात् ॥ ७४ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥ ॥ ५ ॥ पुरुषभेदमंतरेणबंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेःश्रूयमाणस्या त्मैक्यस्यचानतिलंघनीयत्वात्संदिहानःपृच्छति बहवइति नन्वेकस्मिन्नाकाशेकर्णशष्कुलीरूपोपाधिभेदात्श्रोत्रभेदःकल्पितोबाधिर्यसुश्रवस्त्वादिव्यवहारहेतुःशब्दग्रहासंकरहेतुश्चएवमेकस्मिन्नात्मनिअंतः करणभेदाज्जीवभेदःकल्पितोबद्धमुक्तव्यवहारहेतुर्भोगासंकरहेतुश्चभविष्यतीतिव्यवहारपरमार्थदृष्ट्यापुरुषबहुत्वैकत्वेसंभवतइतिनतत्रप्रष्टव्यमस्तीत्याशंक्याह कोह्यत्रेति योषावावगौतमाग्निरितिवदात्मैवेदंस र्वमित्यात्माभेदश्रुतेरुपासनार्थंगौणाभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेरात्मैक्यासिद्धौशष्कुलीदृष्टांतेनापिउक्तव्यवस्थाकल्पनस्यनिर्मूलत्वात्मानांतरेणचाद्वैतासिद्धेःकःश्रेष्ठःपुरुषोस्तिकोवायोनिरस्तिनकोपीत्यर्थः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकेव्यवहारेएतदेतस्मिन्व्यवहारेबहवएवपुरुषानत्वेकइत्यर्थः परमार्थतस्त्वेकएवनबहवइतिभावः ॥२॥ स्वमतमाह बहूनामिति पूर्षुउपाधिषुवसतांपुरुषाणांघटमठाकाशदर्पणमणिकृपाणप्रतिबिंबाद्यात्मनां
यथैकायोनिर्महाकाशबिंबपुरुषादिरूपातथैवतंअस्मदादीनांयोनिंएकंपुरुषंव्याख्यास्यामीत्यर्थः अयंभावः ऐकात्म्यंश्रुतेस्तात्पर्याभावाद्वामानांतरविरोधाद्वात्यज्येत नांत्यः एकस्मादपिप्राणिकर्मवास
नागर्भिताज्ञानसहायात्स्वमवद्विियदाद्युत्पत्तेरविरोधात् शष्कुलीन्यायेनैकस्मिन्नप्यौपाधिकभेदकल्पनयाबंधमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेश्च नाद्यः उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं अर्थवादोपपत्तीचलिंगंता
त्पर्यनिर्णयेइत्येतैर्लिंगैःश्रुतेरैकात्म्येएवतात्पर्यदर्शनात् तथाहि सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिचोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं ऐतदात्म्य

वैशंपायनउवाच बहवःपुरुषालोकेसांख्ययोगविचारणे ॥ नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह ॥ २ ॥ बहूनांपुरुषाणांचयथैकायोनिरुच्यते ॥ तथातंपुरुषं
विश्वंव्याख्यास्यामिगुणाधिकं ॥३॥ नमस्कृत्वाचगुरवेव्यासायविदितात्मने ॥ तपोयुक्तायदांतायवंद्यायपरमर्षये॥४॥ इदंपुरुषसूक्तंहिसर्ववेदेषुपार्थिव ॥ ऋ
तंसत्यंचविख्यातमृषिसिंहेनचिंतितं ॥ ५ ॥ उत्सर्गेणापवादेनऋषिभिःकपिलादिभिः ॥ अध्यात्मचिंतामाश्रित्यशास्त्राण्युक्तानिभारत ॥ ६ ॥ समासतस्तुयद्व्या
सःपुरुषैकत्वमुक्तवान् ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिप्रसादादमितौजसः ॥ ७॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्रह्मणासहसंवादंत्र्यंबकस्यविशांपते ॥ ८॥ क्षी
रोदस्यसमुद्रस्यमध्येहाटकसप्रभः ॥ वैजयंतइतिख्यातःपर्वतप्रवरोनृप ॥ ९ ॥ तत्राध्यात्मगतिंदेवएकाकीप्रविचिंतयन् ॥ वैराजसदनान्नित्यंवैजयंतंनिषेव
ते ॥ १० ॥ अथतत्रासतस्तस्यचतुर्वक्त्रस्यधीमतः ॥ ललाटप्रभवःपुत्रःशिवआगाद्यदृच्छया ॥ ११ ॥ आकाशेनमहायोगीपुरात्रिनयनःप्रभुः ॥ ततःखान्निप
पाताशुधरणीधरमूर्धनि ॥ १२ ॥ अग्रतश्चाभवत्प्रीतोववंदेचापिपादयोः ॥ तंपादयोर्निपतितंदृष्ट्वासव्येनपाणिना ॥ १३ ॥ उत्थापयामासतदाप्रभुरेकःप्रजा
पतिः ॥ उवाचचैनंभगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ॥ १४ ॥

मित्यादेरसकृत्श्रवणमभ्यासः मानांतरानवगतत्वादात्मैकत्वस्यअपूर्वता उततमादेशमप्राक्षीर्येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंफलं यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञा
तंस्यादितिदृष्टांताउपपत्तयः लवणमेतदुदकेऽवधायन्यग्रोधफलमतआहरेतीत्यादिरर्थवादः लवणोदकन्यायेनब्रह्मणिजगल्लयंन्यग्रोधकणिकान्यायेनततोजगदुदयंचप्रतिपादयंस्तस्यैकाद्वितीयत्वमवगमयति
एवमैकात्म्यंप्रतिपाद्य घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयतेनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमः एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेप्रकाशते एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् अहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविंदंत्यनृ
तेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिभिर्घटाकाशजलचंद्रादिदृष्टांतपूर्वकंबंधस्याज्ञानकार्यत्वंप्रतिपाद्यतेऽतोनश्रुतेरुपासनायांतात्पर्यमस्ति प्रत्युतऐकात्म्येएवेतिव्यक्तमाकरे ॥ ३ ॥ इदमेवगुरुनमस्कारपूर्वकमाख्यायि
कामुखेनोपपादयति नमस्कृत्वेत्यादिना आख्यायिकास्पष्टार्था ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ बहवःपुरुषाब्रह्मन्निति पुरुषाणांस्रष्टापिपुरुषांतरंप्रणमतीत्याश्चर्यं संघातादन्यःपुरुषोनास्तीतिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ बहवःपुरुषाःपुत्रे
ति येसंघातात्मानस्त्वयाउदाहृताः एतदतिक्रांतंप्रत्यक्षेणैवापह्नतविषयंवेदाप्रतिपाद्यंनैतद्द्रष्टव्यमित्यर्थः अनधिगतार्थज्ञापकंहिप्रमाणं आत्मभेदश्चाधिगतएवेतिनशास्त्रस्यविषयः तत्परत्वेग्निर्हिमस्यभेषजमि
तिवत्शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यंनगौणभेदपरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ आधारोऽधिष्ठानं एकस्यविराजः सोपाधिकत्वेपिपुरुषस्यैकत्वमस्तिकिमुतनिरुपाधिकत्वेइतिभावः ॥ २६ ॥ वि

पितामहउवाच स्वागतंतेमहाबाहोदिष्ट्याप्राप्तोसिमेंतिकं ॥ कच्चित्तेकुशलंपुत्रस्वाध्यायतपसोःसदा ॥ १५ ॥ नित्यमुग्रतपास्त्वंहिततःपृच्छामितेपुनः ॥
॥ १६ ॥ रुद्रउवाच त्वत्प्रसादेनभगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ॥ कुशलंचाव्ययंचैवसर्वस्यजगतस्तथ ॥ १७ ॥ चिरदृष्टोहिभगवान्वैराजसदनेमया ॥ ततोहं
पर्वतंप्राप्तस्त्विमंत्वत्पादसेवितं ॥ १८ ॥ कौतूहलंचापिहिमेएकांतगमनेनते ॥ नैतत्कारणमल्पंहिभविष्यतिपितामह ॥ १९ ॥ किंनुतत्सदनंश्रेष्ठंक्षुत्पिपासावि
वर्जितं ॥ सुरासुरैरध्युषितंऋषिभिश्चामितप्रभैः ॥ २० ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्चसततंसंनिषेवितं ॥ उत्सृज्येमंगिरिवरमेकाकीप्राप्तवानसि ॥ २१ ॥ ब्रह्मोवाच
वैजयंतोगिरिवरःसततंसेव्यतेमया ॥ अत्रैकाग्रेणमनसापुरुषश्चिंत्यतेविराट् ॥ २२ ॥ रुद्रउवाच बहवःपुरुषाब्रह्मंस्त्वयास्रष्टाःस्वयंभुवा ॥ सृज्यंतेचा
परेब्रह्मन्सचैकःपुरुषोविराट् ॥ २३ ॥ कोह्यसौचिंत्यतेब्रह्मंस्त्वयैकःपुरुषोत्तमः ॥ एतन्मेसंशयंब्रूहिमहत्कौतूहलंहिमे ॥ २४ ॥ ब्रह्मोवाच बहवःपुरुषा
पुत्रत्वयासमुदाहृताः ॥ एवमेतदतिक्रांतंद्रष्टव्यंनैवमित्यपि ॥ २५ ॥ आधारंतुप्रवक्ष्यामिएकस्यपुरुषस्यते ॥ बहूनांपुरुषाणांसयथैकायोनिरुच्यते ॥ २६ ॥
तथातंपुरुषंविश्वंपरमंसुमहत्तमं ॥ निर्गुणंनिर्गुणाभूत्वाप्रविशंतिसनातनं ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मोक्ष०प०नारायणीयेब्रह्मरुद्रसंवादेपंचा
शदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच शृणुपुत्रयथाह्येषपुरुषःशाश्वतोव्ययः ॥ अ
क्षयश्चाप्रमेयश्चसर्वगश्चनिरुच्यते ॥ १ ॥ नसशक्यस्त्वयाद्रष्टुंमयान्यैर्वापिसत्तम ॥ सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वोज्ञानदृश्योह्यसौस्मृतः ॥ २ ॥

श्वंविराजं परमंसूत्रात्मानं सुमहत्तमंकारणं निर्गुणंशुद्धं अनेनानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाःक्रमेणोक्ताः तत्रनिर्गुणस्यैवनिर्गुणेवासुदेवेप्रवेशइत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष०प०पंचा
शदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इदमेवपुरुषैकत्वंदृष्टांतैरुपपादयन्कृत्स्नस्यमोक्षशास्त्रस्यार्थमुपसंहरति शृणुपुत्रेत्यादिना पुरुषः
पूर्णत्वात् शाश्वतःआद्यंतशून्यत्वात् अव्ययःअपरिणामित्वात् अतएवअक्षयःअपचयहीनः अप्रमेयःवाङ्मनसातीतत्वात् सर्वगःसर्वोपादानत्वात् ॥ १ ॥ सगुणैःबुद्धींद्रियादिसहितैः निर्गुणैःशमादिहीनैर्मूढैः
विश्वोविश्वात्माज्ञानेनचिन्मात्रेणैवदृश्यः स्वयंप्रकाशइत्यर्थः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्विरहितः नलिप्यतिनलिप्यते आकाशइवघटांतर्गतैर्दोषैर्दैत्त्वादिभिर्गत्यादिभिर्वा ॥ ३॥ अस्यतटस्थतांवारयति ममेति अंतरात्मापिनग्राह्यः उपाध्यभिनिवेशात् ॥ ४ ॥
अयमेवविश्वरूपइत्याह विश्वेति सर्वेषांशरीरैरयमेवशरीरीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंसनिरुक्तमाह क्षेत्राणीति ॥ ६ ॥ नन्वयमेवक्षेत्रज्ञश्चेदुत्क्रांतिगत्यागत्यादिकमस्यैवप्रसक्तमित्याशंक्याह नागतिरि
ति घटाकाशस्यैवाप्रतीतितोऽगत्यादिमत्त्वेपिवस्तुतोनैवास्ति अतोनैवसाज्ञेया आत्मनिगतिरस्तीतिनज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥कातर्हिगतिप्रतीतेर्गतिरित्याशंक्यानिर्वचनीयास्मिन्गतिप्रतीतिरित्याह चिंतयामी
ति गतेर्निर्वचनंसत्त्वेनासत्त्वेनवादुर्निरूपं पुरुषंयथाज्ञानंश्रुतियुक्त्यनुभूतीरनतिक्रम्यवक्ष्यामि यतःसनातनंनित्यैकरूपं यद्भिनानारूपंतदिदमित्थमेवेतिदुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्यमहापुरुषत्वंनिर्वक्ति
तस्येति पुरुषांतरसत्त्वेएकस्यमहत्त्वंनस्यात् समत्वात्पुरुषाणां ॥ ९ ॥ ननुक्लेशादिभिरपरामृष्टईश्वरइतियोगावदंतिसचमहानित्याशंक्यैकस्यैवोपाध्यावेशात्संसारस्तटस्थेश्वरस्यपूर्वमेवनिरस्तत्वादित्याश

अशरीरःशरीरेषुसर्वेषुनिसवत्यसौ॥ वसन्नपिशरीरेषुनसलिप्यतिकर्मभिः ॥ ३॥ ममांतरात्मातवचयेचान्येदेहसंज्ञिताः॥ सर्वेषांसाक्षिभूतोसौनग्राह्यःके
नचित्कचित्॥ ४ ॥ विश्वमूर्धाविश्वभुजोविश्वपादाक्षिनासिकः॥ एकश्चरतिक्षेत्रेषुस्वैरचारीयथासुखं॥ ५ ॥ क्षेत्राणिहिशरीराणिबीजंचापिशुभाशुभं॥
तानिवेत्तिसयोगात्माततःक्षेत्रज्ञउच्यते॥६॥ नागतिर्नगतिस्तस्यज्ञेयाभूतेषुकेनचित् ॥ सांख्येनविधिनाचैवयोगेनचयथाक्रमं ॥ ७॥ चिंतयामिगतिंचा
स्यनगतिंवेद्मिचोत्तरां॥ यथाज्ञानंतुवक्ष्यामिपुरुषंतुसनातनं ॥ ८ ॥ तस्यैकत्वंमहत्त्वंचसचैकःपुरुषःस्मृतः ॥ महापुरुषशब्दंसबिभर्त्येकःसनातनः ॥ ९॥
एकोहुताशोबहुधासमिध्यतेएकःसूर्यस्तपसोयोनिरेका॥ एकोवायुर्बहुधावातिलोकेमहोदधिश्चांभसांयोनिरेकः ॥ पुरुषश्चैकोनिर्गुणोविश्वरूपस्तंनिर्गुणं
पुरुषंचाविशंति॥ १० ॥ हित्वागुणमयंसर्वंकर्महित्वाशुभाशुभं॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाएवंभवतिनिर्गुणः ॥ ११ ॥

येनाह एकइति आद्योदृष्टांतउपाधितादात्म्येज्ञेयः द्वितीयस्त्वौपाधिकधर्माणामुपहितेप्रतिबिंबेजलचांचल्यवत्प्रतीतावसंगित्वेप्युपाधिप्रकाशकत्वेच तपसःप्रकाशस्य श्रुतौतु एकएवाग्निर्बहुधासमिद्धएकः
सूर्योविश्वमनुप्रभूतः एकैवोषाःसर्वमिदंविभात्येकंवाइदंविबभूवसर्वमिति दृष्टांतत्रयंपृथगुक्तं सर्वेप्येकस्यानेकत्वेदृष्टांताएते वायुदृष्टांतोप्यसंगत्वएव समुद्रदृष्टांतस्तूत्पत्तिलयस्थानत्वेइतिविवेकः दृष्टांतानु
क्त्वादार्ष्टांतिकमाहार्धेन पुरुषश्चेति निर्गुणोपिमाययाविश्वरूपोभवति विश्वानिचरूपाणितमेवाविशंति समुद्राडुद्भूताआपःसमुद्रमिवेत्यर्थः ॥ १० ॥कदानिर्गुणंपुरुषंविशंतीत्यतआह हित्वेति गुणमयंदेहेंद्रिया
द्यहंकारांतंहित्वातद्धानाच्चशुभाशुभंकर्मत्यक्त्वाततःसत्यानृतेसत्यमक्षरंजीवाख्यंअनृतंप्रधानं भोक्तारंभोग्यंचत्यक्त्वेत्यर्थः क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइति अमृतोक्षरइतिवक्तव्येअमृता
क्षरमितिच्छांदसउत्वाद्यभावः ॥ ११ ॥ * इदंचभाष्यविरुद्धं तत्रअमृतंचतदक्षरंचेतिविग्रहपूर्वकंव्याख्यानात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंनिर्गुणमचिंत्यंमनोतीतंज्ञात्वासाक्षात्कृत्यचतुष्टयंभावसूक्ष्मंविचरेत् भावस्यसत्तामात्रस्यसूक्ष्मंसूक्ष्मरूपभूतंचतुष्टयमनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवापरपर्यायमधिदैवंविराट्सूत्रांतर्यामिशुद्धब्रह्मरूपमध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयंयः संचरेत् स्थूलसूक्ष्मप्रविलापनक्रमेणयोनित्यंसमाधिमनुतिष्ठेदित्यर्थः तस्यलक्षणंअसमुन्नद्धः अत्यंतंशांतः सएवपरमंपुरुषंगच्छेन्नान्यइत्यर्थः॥ १२॥एवंयोगमार्गेण केचित्योगाः अपरेसांख्याः आत्मानंप्रत्यंचमेकात्मानंब्रह्माभिन्नमिच्छंति ॥१३॥ पक्षद्वयेपिपरमात्मशब्दार्थमाहसार्धेन तत्रेति॥१४॥ आत्मशब्दार्थमाह कर्मेति ॥ १५॥ सप्तदशकेनराशिनालिंगशरीरेणसः सोपाधिरात्माजीवः सचकर्मभेदाद्देवतिर्यगादिभावमापन्नोबहुविधइत्याह एवमिति एवमौपाधिकेपुरुषबहुत्वेसतियेस्वतएवपुंबहुत्वंप्राहुर्निरीश्वरसांख्यादयस्तेभ्रांताइत्यर्थः ॥१६॥ एवंबहवःपुरुषाराजन्नुताहोएकएवचेत्यस्यप्रश्नस्योत्तरंसिद्धांतेपुरुषैक्यमुक्तं संप्रतिब्रह्मविद्यासमाप्तौमंगलार्थंतदेवानुसंदधानोभोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतदितिश्रुतेरर्थंभोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्माभेदंदर्शयति यत्तदि

अचिंत्यंचापितंज्ञात्वाभावसूक्ष्मंचतुष्टयं ॥ विचरेद्योऽसमुन्नद्धःसगच्छेत्पुरुषंशुभं॥ १२ ॥ एवंहिपरमात्मानंकेचिदिच्छंतिपंडिताः॥ एकात्मानंतथात्मानमपरेज्ञानचिंतकाः॥ १३ ॥ तत्रयःपरमात्माहिसनित्यंनिर्गुणःस्मृतः॥ सहिनारायणोज्ञेयःसर्वात्मापुरुषोहिसः ॥ १४ ॥ नलिप्यतेफलैश्चापिपद्मपत्रमिवांभसा॥ कर्मात्मात्वपरोयोसौमोक्षबंधैःसयुज्यते॥१५॥ ससप्तदशकेनापिराशिनायुज्यतेचसः॥ एवंबहुविधःप्रोक्तःपुरुषस्तेयथाक्रमं॥१६॥ यत्तत्कृत्स्नंलोकतंत्रस्यधामवेद्यंपरंबोधनीयःसबोद्धा ॥ मंतामंतव्यंप्राशिताप्राशनीयंघ्राताघ्रेयंस्पर्शितास्पर्शनीयं ॥ १७॥ द्रष्टाद्रष्टव्यंश्राविताश्रावणीयंज्ञाताज्ञेयंसगुणंनिर्गुणंच॥ यद्वैप्रोक्तंतातसम्यक्प्रधानंनित्यंचैतच्छाश्वतंचाव्ययंच॥१८॥ यद्वैसूतेधातुराद्यंविधानंतद्वैविप्राःप्रवदंतेनिरुद्धं॥ यद्वैलोकेवैदिकंकर्मसाधुआशीर्युक्तंतद्धितस्यैवभाव्यं॥ १९ ॥ देवाःसर्वेमुनयःसाधुशांतास्तंप्राग्वंशेयज्ञभागंभजंते॥ अहंब्रह्माआद्यईशःप्रजानांतस्माज्जातस्त्वंचमत्तःप्रसूतः॥ २० ॥

त्यादिना धामप्रकाशकंचिज्ज्योतिः तदेवपरंवेद्यंतदेवचबोद्धायोयंबोद्धाजीवःसएवबोधनीयईश्वरइत्यर्थः यथोक्तंवृद्धैः अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः अन्विष्टःस्यात्प्रमातैवपाप्मदोषादिवर्जित इति नकेवलंआत्मनएवमंतृमंतव्यत्वादिकंअपितुघ्रेयत्वादिकमपितस्यैवेत्याह घ्रातेत्यादिना ॥१७॥ किंबहुनायत्प्रधानंअनात्मत्वेनप्रसिद्धंघ्रेयादीनामुपादानंतदपिआत्मैवेत्याह यद्वैप्रोक्तमिति यत्प्रधानमितिप्रोक्तंयदपिधातुःआद्यंविधानंमहत्तत्वंसूतेतदपिएतदेवेत्यन्वयः एतदेवविशिनष्टि नित्यंध्वंसहीनं अतएवशाश्वतंअनादि अव्ययंअपरिणामि परिणामिनोहिविकारवत्त्वादाद्यंतवत्त्वंप्रधानस्ययुज्यतेनत्वतादृशस्यपुरुषस्य ॥१८॥ तदेवंपरेषांमहत्तत्वेनाभिमतं विप्राःपूर्णज्ञानाब्राह्मणाअनिरुद्धमहंकाराख्यमाहुः अयमेववैदिककर्मणामधिष्ठात्रीदेवतेत्याह यद्वैलोकेइति आशीर्युक्तंकाम्यंतस्यैवतादर्थ्येनैवभाव्यं चिंतनीयं अनेनाग्निहोत्रेणअनिरुद्धात्मावासुदेवःप्रीयतामितिकर्मावसरेऽनुसंधानंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमेवसदाचारप्रदर्शनेनद्रढयति देवाइत्यादिना ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मत्तइति मम आराध्यादेवतामङ्गैरपिस्थावरजंगमात्मकैर्जीवैराराधनीयेत्यर्थः ॥२१॥ पांचरात्रमार्गमुपसंहरति चतुर्विभक्तइति चतुर्विभक्तःचतुर्धावासुदेवादिरूपेणविभक्तःक्रीडति शास्यशासितृभावेन भोग्यभोक्तृभावेनचेत्यर्थः एवंसभगवान्वासुदेवउपाध्यावेशाद्बुद्धइवसन्स्वेनस्वरूपाभिन्नेनज्ञानेनप्रतिबोधितःसन्जीवत्वंपरित्यज्यवासुदेवएवभवतीत्यर्थः ननुचतुर्विभक्तइत्युपसंहारोनयुज्यते पांचरात्रम तस्यावैदिकस्यश्रौतेसांख्ययोगमतेऽनुपसंहार्यत्वादितिचेत् कृत्स्नभावादितिब्रूमः तथाहि भगवदाराधनंविनासंन्यासपूर्वकंसांख्यमनुतिष्ठतश्चित्तैकाग्र्यस्याभावाद्बुद्धिर्भ्रश्यतिततश्चारूढपतितास्तेउभयभ्रष्टा भवंति यथोक्तंश्रीभागवते श्रेयःस्रुतिंभक्तिमुदस्यतेविभोक्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धये तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषावघातिनां येन्येरविंदाक्षविमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः आरुह्यकृच्छ्रेणपरंपदंततःपतंत्यधोनादृतयुष्मदंघ्रयइति यथायोगिनामपिप्रत्यक्त्वाधिगमोंतरायाभावश्चनभगवदाराधनंविनाभवतीतिस्मर्यते ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोंतरायाभावश्च अंतरायास्तुयोगैरेवोक्ताः व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकात्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेंऽतरायाः दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवइति तथानतेमाधवतावकाःक्वचिद्भ्रश्यंति

मत्तोजगज्जंगमंस्थावरंचसर्वेवेदाःसरहस्याहिपुत्र ॥ २१ ॥ चतुर्विभक्तःपुरुषःसक्रीडतियथेच्छति ॥ एवंसभगवान्स्वेनज्ञानेनप्रतिबोधितः ॥ २२ ॥ एतत्ते कथितंपुत्रयथावदनुपृच्छतः ॥ सांख्यज्ञानेतथायोगेयथावदनुवर्णितं ॥ २३ ॥ इतिश्रीम० शांति० मोक्ष० प० नारायणीयसमाप्तौएकपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माःपितामहेनोक्तामोक्षधर्माश्रिताःशुभाः ॥ धर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हतिमेभवान् ॥ ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वत्रविहितोधर्मःस्वर्गःसत्यफलंमहत् ॥ बहुद्वारस्यधर्मस्यनेहास्तिविफलाक्रिया ॥ २ ॥

मार्गास्त्वयिबद्धसौहृदाः त्वयाभिगुप्ताविचरंतिनिर्भयाविनायकानीकपमूर्धसुप्रभोइति तस्माद्भक्तौकृत्स्नस्यशास्त्रफलस्यांतर्भावोस्तिअतस्तयैवोपसंहारोयुक्तः ॥ २२ ॥ परमप्रकृतौसांख्ययोगावुपसंहरति एतत्तइति तथाचज्ञानस्यैवप्राकरणिकत्वात्तत्प्रकरणेपठिताभक्तिस्तदंगभावंभजतइतिभावः तथाचोक्तंभगवता भक्त्यामामभिजानातीति श्रुतिरपि यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाः प्रकाशंतेमहात्मनइतिभक्तेर्ज्ञानांगत्वंदर्शयति तदयंसंग्रहः कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भक्त्येश्वरकृपातया ज्ञानंतेनविमुक्तिश्चमोक्षधर्मार्थसंग्रहः ॥२३॥ इतिशांति० मोक्ष० प० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ ५ ॥ यद्यपिसुलभाजनकसंवादेसंन्यासस्यैवश्रैष्ठ्यंस्थितं तथापिसर्वैःप्रकारैःसुखहेतुत्वेनश्रेष्ठतरःकोवाआश्रमइतिजिज्ञासयापृच्छति धर्माइति आश्रमिणां आश्रमवतांमध्येश्रेष्ठंप्रशस्यतमंधर्मंआश्रमधर्मंवक्तुमर्हतिभवान् अयंभावः संन्यासःश्रेष्ठोपितद्धर्माणामत्यंतंदुरनुष्ठेयत्वात् यथोक्तंतत्रैवसुलभाजनकसंवादे आधिपत्येतथातुल्येनिग्रहानुग्रहात्मके राजभिर्भिक्षुकास्तुल्यामुच्यंतेकेनहेतुनेति तत्रारूढपातित्यंकलौसंभावितमतोनशयानःपतत्यधइतिन्यायेनयत्रपातित्यंनास्तिऊर्ध्वगतिश्चसर्वैःप्रकारैःसंभाव्यतेतादृशआश्रमःप्रशस्ततरःकइतिप्रष्टुरभिप्रायइति ॥ १ ॥ सर्वत्राश्रमेषुविहितोधर्मः स्वर्गःस्वर्गसाधनंसत्यफलंअबाधितमोक्षाख्यफलसाधनंचभवति साधनेसाध्योपचारः बहूनियज्ञदानादीनिद्वाराणियस्य ॥ २ ॥ ॥२८४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यस्मिन्निति सर्वेष्वाश्रमेषुस्वर्गोमोक्षश्चास्तितेषुयत्रयस्यरुचिस्तेनसकृतकृत्योनान्यंधर्मंबहुमन्यतेइतिश्लोकद्वयार्थः ॥३॥ एवंसत्यपिन्यायागतधनस्यगृहस्थस्यश्रेष्ठतमत्वंप्रतिपादयितुमुंछवृत्त्युपाख्यानमा

यस्मिन्यस्मिंश्चविषयेयोयोयातिविनिश्चयं ॥सतमेवाभिजानातिनान्यंभरतसत्तम ॥ ३ ॥इमांचत्वंनरव्याघ्रश्रोतुमर्हसिमेकथां॥ पुराशक्रस्यकथितांना
रदेनमहर्षिणा ॥ ४ ॥ महर्षिर्नारदोराजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ॥ पर्येतिक्रमशोलोकान्वायुरव्याहतोयथा ॥ ५ ॥ सकदाचिन्महेष्वासदेवराजालयंगतः ॥ स
त्कृतश्चमहेंद्रेणप्रत्यासन्नगतोभवत् ॥ ६ ॥ तंकृतक्षणमासीनंपर्यपृच्छच्छचीपतिः॥ महर्षेकिंचिदाश्चर्यमस्तिदृष्टंत्वयानघ॥ ७॥ यदात्वमपिविप्रर्षेत्रैलोक्यंस
चराचरं॥ जातकौतूहलोनित्यंसिद्धश्चरसिसाक्षिवत् ॥ ८ ॥ नह्यस्त्यविदितंलोकेदेवर्षेतवकिंचन ॥ श्रुतंवाप्यनुभूतंवादृष्टंवाकथयस्वमे ॥९॥ तस्मैराजन्सुरेंद्रा
यनारदोवदतांवरः ॥ आसीनायोपपन्नायप्रोक्तवान्विपुलांकथां ॥ १० ॥ यथायेनच*कल्पेनसतस्मैद्विजसत्तमः ॥ कथांकथितवान्पृष्टस्तथात्वमपिमेशृणु ॥
॥११॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०उंछवृत्यु०द्विपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३५२॥ ॥छ॥ भीष्मउवाच आसीत्किलनरश्रेष्ठमहा
पद्मेपुरोत्तमे ॥ गंगायादक्षिणेतीरेकश्चिद्विप्रःसमाहितः॥ १ ॥ सौम्यःसोमान्वयेवेदेगताध्वाछिन्नसंशयः॥ धर्मनित्योजितक्रोधोनित्यतृप्तोजितेंद्रियः ॥ २ ॥
तपःस्वाध्यायनिरतःसत्यःसज्जनसंमतः॥ न्यायप्राप्तेनवित्तेनस्वेनशीलेनचान्वितः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसंबंधिविपुलेसत्वाद्याश्रयसंमिते ॥ कुलेमहतिविख्यातेविशि
ष्टांवृत्तिमास्थितः॥ ४ ॥ सपुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वाविपुलेकर्मणिस्थितः॥ कुलधर्माश्रितोराजन्धर्मचर्यास्थितोभवत् ॥ ५ ॥ ततःसधर्मवेदोक्तंतथाशास्त्रोक्तमेवच ॥
शिष्टाचीर्णंचधर्मंचत्रिविधंचिंत्यचेतसा ॥ ६ ॥ किन्नुमेस्याच्छुभंकृत्वाकिंकृतंकिंपरायणं ॥ इत्येवंखिद्यतेनित्यंनचयातिविनिश्चयं ॥ ७ ॥ तस्यैवंखिद्यमान
स्यधर्मंपरममास्थितः ॥ कदाचिदतिथिःप्राप्तोब्राह्मणःसुसमाहितः ॥८॥ सतस्मैसत्क्रियांचक्रेक्रियायुक्तेनहेतुना ॥ विश्रांतंसुसमासीनमिदंवचनमब्रवीत् ॥
॥ ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०उंछवृत्युपाख्यानेत्रिपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥छ॥

रभते इमांचत्वंनरव्याघ्रेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०द्विपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
आसीदिति ॥ १ ॥ सोमान्वयेअत्रिगोत्रे गताध्वाज्ञातमार्गः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्रिपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥छ॥

* कल्पेनन्यायेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समुत्पन्नेति आभिधानीबंधनरज्जुः अश्वाभिधानीमादत्तइतिब्राह्मणात् तेनाभिधानशब्दोपिबंधनवाची जातबंधनइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ आत्मानंअवस्थायआलंब्यएकएवआत्मनिस्थितिंआत्मज्ञानार्थमे काकितयास्थातुंसंन्यासंकर्तुमिच्छामि गुणैर्विषयपाशैर्निबद्धश्वतंनेच्छामि यथामंदाग्निर्बह्वाहारंकामयानोप्यौदर्यदोषेणभोक्तुंनेच्छतितद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कुतोधर्ममयःप्लवः कुतःकुत्राश्रमे प्लवःसंसारा

ब्राह्मणउवाच समुत्पन्नाभिधानोस्मिवाङ्माधुर्येणतेनघ ॥ मित्रत्वमभिपन्नस्त्वंकिंचिद्वक्ष्यामितच्छृणु ॥ १ ॥ गृहस्थधर्मंविप्रेंद्रकृत्वापुत्रगतंत्वहं ॥ धर्मंप रमकंकुर्यांकोहिमार्गोभवेद्द्विज ॥ २ ॥ अहमात्मानमास्थायएकएवात्मनिस्थितिं ॥ कर्तुंकांक्षामिनेच्छामिबद्धःसाधारणैर्गुणैः ॥ ३ ॥ यावदेतदतीतंमेवयःपु त्रफलाश्रितं ॥ तावदिच्छामिपाथेयमादातुंपारलौकिकं ॥ ४ ॥ अस्मिन्हिलोकसंभारेपरंपारमभीप्सतः ॥ उत्पन्नामेमतिरियंकुतोधर्ममयःप्लवः ॥ ५ ॥ संयुज्य मानानिनिशम्यलोकेनिर्यात्यमानानिचसात्विकानि ॥ दृष्ट्वातुधर्मध्वजकेतुमालांप्रकीर्यमाणामुपरिप्रजानां ॥ ६ ॥ नमेमनोरज्यतिभोगकालेदृष्ट्वायतीन्प्रा र्थयतःपरत्र ॥ तेनातिथेबुद्धिबलाश्रयेणधर्मेणधर्मेविनियुंक्ष्वमांत्वं ॥ ७ ॥ सोतिथिर्वचनंतस्यश्रुत्वाधर्माभिभाषिणः ॥ प्रोवाचवचनंश्लक्ष्णंप्राज्ञोमधुरया गिरा ॥ ८ ॥ अतिथिरुवाच अहमप्यत्रमुह्यामिममाप्येषमनोरथः ॥ नचसंनिश्चयंयामिबहुद्वारेत्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ केचिन्मोक्षंप्रशंसंतिकेचिद्यज्ञफलंद्वि जाः ॥ वानप्रस्थाश्रयाःकेचिद्गार्हस्थ्यंकेचिदास्थिताः ॥ १० ॥ राजधर्माश्रयंकेचित्केचिदात्मफलाश्रयं ॥ गुरुधर्माश्रयंकेचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयं ॥ ११ ॥ मातरंपितरंकेचिच्छुश्रूषंतोदिवंगताः ॥ अहिंसयापरेस्वर्गंसत्येनचतथापरे ॥ १२ ॥ आहवेभिमुखाःकेचिन्निहतास्त्रिदिवंगताः ॥ केचिदुंछव्रतैःसिद्धाःस्वर्ग मार्गसमाश्रिताः ॥ १३ ॥ केचिदध्ययनेयुक्तावेदव्रतपराःशुभाः ॥ बुद्धिमंतोगताःस्वर्गंतुष्टात्मानोजितेंद्रियाः ॥ १४ ॥ आर्जवेनापरेयुक्तानिहतानार्जवैर्ज नैः ॥ ऋजवोनाकपृष्ठेवैशुद्धात्मानःप्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ एवंबहुविधैर्लोकेधर्मद्वारैरनावृतैः ॥ ममापिमतिराविग्नामेघलेखेववायुना ॥ १६ ॥ इतिश्रीम हाभारतेशांति० मोक्ष० प० उंछवृत्त्युपाख्यानेचतुःपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ ७ ॥

ब्धितरणसाधनं ॥ ५ ॥ धर्मप्लवापेक्षायांहेतुमाह संयुज्यमानानीति निशम्यआलोच्य निर्यात्यमानानिनिपीड्यमानानि सात्विकानिदेवादीनि धर्मस्ययमस्यध्वजाःकेतवःपताकादंडोपमारोगादयस्तेषांमा लासंततिस्तांदृष्ट्वामेमनोभोगकालेनरज्यतीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ६ ॥ तर्हिकिंभोगत्यागेरज्यतिनेत्याह यतीन्परिव्राजकानपिपरत्रगृहेवस्त्रान्नादिकंप्रार्थयतःप्रार्थयमानान्दृष्ट्वाचयतिधर्मेपिमेमनोनरज्यति अतःदोलायमानंमांधर्मेनियुंक्ष्व ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० चतुष्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उपदेशंत्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चक्षुःश्रवाःसर्पः ॥ ४ ॥ त्रिविधेकर्मज्ञानोपास्त्यात्मके ॥ ५ ॥ चक्षुःचक्षुरादि ध्यानेनवस्तुतत्त्वानुसंधानेन ॥ ६ ॥ अतिक्रम्यउपगम्य ॥ ७ ॥ आभिकामिकैःअभीप्सितैः ॥

अतिथिरुवाच उपदेशंतुतेविप्रकरिष्येहंयथाक्रमं ॥ गुरुणामेयथाख्यातमर्थतत्त्वंतुमेशृणु ॥ १ ॥ यत्रपूर्वाभिसर्गेवैधर्मचक्रंप्रवर्त्तितं ॥ नैमिषेगोमतीतीरे
तत्रनागाव्हयंपुरं ॥ २ ॥ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्रइष्टमासीद्द्विजर्षभ ॥ यत्रेंद्रातिक्रमंचक्रेमांधाताराजसत्तमः ॥ ३ ॥ कृताधिवासोधर्मात्मातत्रचक्षुःश्रवामहान् ॥ प
द्मनाभोमहानागःपद्मइत्येवविश्रुतः ॥ ४ ॥ सवाचाकर्मणाचैवमनसाचद्विजर्षभ ॥ प्रसादयतिभूतानित्रिविधेवर्त्मनिस्थितः ॥ ५ ॥ साम्नाभेदेनदानेनदंडेने
तिचैंतुर्विधं ॥ विषमस्थंसमस्थंचचक्षुर्ध्यानेनरक्षति ॥ ६ ॥ तमतिक्रम्यविधिनाप्रष्टुमर्हसिकांक्षितं ॥ सतेपरमकंधर्मंनमिथ्यादर्शयिष्यति ॥ ७ ॥ सहिसर्वाति
थिर्नागोबुद्धिशास्त्रविशारदः ॥ गुणैरनुपमैर्युक्तःसमस्तैराभिकामिकैः ॥ ८ ॥ प्रकृत्यानित्यसलिलोनित्यमध्ययनेरतः ॥ तपोदमाभ्यांसंयुक्तोवृत्तेनानवरेणच
॥ ९ ॥ यज्वादानपतिःक्षांतोवृत्तेचपरमेस्थितः ॥ सत्यवागनसूयुश्वशीलवान्नियतेंद्रियः ॥ १० ॥ शेषान्नभोक्तावचनानुकूलोहितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ॥ अ
वैरकृद्भूतहितेनियुक्तोगंगाव्हदांभोभिजनोपपन्नः ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० उंछवृत्त्यु० पंचपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥
ब्राह्मणउवाच अतिभारोद्यतस्यैवभारावतरणंमहत् ॥ पराश्वासकरंवाक्यमिदंमेभवतःश्रुतं ॥ १ ॥ अध्वक्लांतस्यशयनंस्थानक्लांतस्यचासनं ॥ तृषितस्य
चपानीयंक्षुधार्त्तस्यचभोजनं ॥ २ ॥ ईप्सितस्येवसंप्राप्तिरन्नस्यसमयेतिथेः ॥ एषितस्यात्मनःकालेवृद्धस्यैवसुतोयथा ॥ ३ ॥ मनसाचिंतितस्येवप्रीतिस्निग्ध
स्यदर्शनं ॥ प्रल्हादयतिमांवाक्यंभवतायदुदीरितं ॥ ४ ॥ दत्तचक्षुरिवाकाशेपश्यामिविमृशामिच ॥ प्रज्ञानवचनाद्योयमुपदेशोहिमेकृतः ॥ ५ ॥ बाढमेवंक
रिष्यामियथामेभाषतेभवान् ॥ इमांहिरजनींसाधोनिवसस्वमयासह ॥ ६ ॥ प्रभातेयास्यतिभवान्पर्याश्वस्तःसुखोषितः ॥ असौहिभगवान्सूर्योमंदरश्मिर
वाङ्मुखः ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततस्तेनकृतातिथ्यःसोतिथिःशत्रुसूदन ॥ उवासकिलतांरात्रिंसहतेनद्विजेनवै ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्मसंयुक्तंतयोःकथयतोस्तदा ॥
व्यतीतासानिशाकृत्स्नासुखेनदिवसोपमा ॥ ९ ॥

॥ ८ ॥ नित्यंसलिलवन्निर्मलोनित्यसलिलः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अतिभारेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्मोमोक्षधर्मस्तेनसंयुक्तं ॥ ९ ॥ * चतुर्विधंयथास्यात्तथाप्रसादयतीतिपूर्वेणान्वयः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२८६॥ ॥ १० ॥ ११॥ इतिशांति०मो०नै०भा०षट्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥ ॥ ७ ॥ सवनानीति ॥ १॥२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विवासकरणंप्रवासकार १२

ततःप्रभातसमयेसोतिथिस्तेनपूजितः ॥ ब्राह्मणेनयथाशक्त्यास्वकार्यमभिकांक्षता ॥ १० ॥ ततःसविप्रःकृतकर्मनिश्चयःकृताभ्यनुज्ञःस्वजनेनधर्मकृत् ॥ यथोपदिष्टंभुजगेंद्रसंश्रयं*जगामकालेसुकृतैकनिश्चयः ॥ ११ ॥ इतिश्रीम०शां०मोक्ष०प०उंछवृत्त्युपाख्यानेषट्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

भीष्मउवाच सवनानिविचित्राणितीर्थानिचसरांसिच ॥ अभिगच्छन्क्रमेणस्मकंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १ ॥ तंसतेनयथोद्दिष्टंनागंविप्रेणब्राह्मणः ॥ पर्यपृच्छद्यथान्यायंश्रुत्वैवचजगामसः ॥ २ ॥ सोभिगम्ययथान्यायंनागायतनमर्थवित् ॥ प्रोक्तवानहमस्मीतिभोःशब्दालंकृतंवचः ॥ ३ ॥ ततस्तस्यवचनंश्रुत्वारूपिणीधर्मवत्सला ॥ दर्शयामासतंविप्रंनागपत्नीपतिव्रता ॥ ४ ॥ सातस्मैविधिवत्पूजांचक्रेधर्मपरायणा ॥ स्वागतेनागतंकृत्वाकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणउवाच विश्रांतोभ्यर्चितश्चास्मिभवत्याश्लक्ष्णयागिरा ॥ द्रष्टुमिच्छामिभवतिदेवंनागमनुत्तमं ॥ ६ ॥ एतद्धिपरमंकार्यमेतन्मेपरमेप्सितं ॥ अनेनचार्थेनास्म्यद्यसंप्राप्तःपन्नगाश्रमं ॥ ७ ॥ नागभार्योवाच आर्यःसूर्यरथंवोढुंगतोसौमासचारिकः ॥ सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्रदर्शयिष्यत्यसंशयं ॥ ८ ॥ एतद्विदितमार्यस्यविवासकरणंतव ॥ भर्तुर्भवतुकिंचान्यत्क्रियतांतद्वदस्वमे ॥ ९ ॥ ब्राह्मणउवाच अनेननिश्चयेनाहंसाध्विसंप्राप्तवानिह ॥ प्रतीक्षन्नागमंदेविवत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ १० ॥ संप्राप्तस्यैवचाव्यग्रमावेद्योहमिहागतः ॥ ममाभिगमनंप्राप्तोवाच्यश्चवचनंत्वया ॥ ११ ॥ अहमप्यत्रवत्स्यामिगोमत्याःपुलिनेशुभे ॥ कालंपरिमिताहारोयथोक्तंपरिपालयन् ॥ १२ ॥ ततःसविप्रस्तांनागींसमाधायपुनःपुनः ॥ तदेवपुलिनंनद्याःप्रययौब्राह्मणर्षभः ॥ १३ ॥ इतिश्रीम०शांमोक्ष०प०उंछवृत्त्युपाख्यानेसप्तपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच अथतेननरश्रेष्ठब्राह्मणेनतपस्विना ॥ निराहारेणवसतादुःखितास्तेभुजंगमाः ॥ १ ॥ सर्वेसंभूयसहितास्तस्यनागस्यबांधवाः ॥ भ्रातरस्तनयाभार्याययुस्तंब्राह्मणंप्रति ॥ २ ॥ तेपश्यन्पुलिनेतंवैविविक्तेनियतव्रतं ॥ समासीनंनिराहारंद्विजंजप्यपरायणं ॥ ३ ॥ तेसर्वेसमतिक्रम्यविप्रमभ्यर्च्यचासकृत् ॥ ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्यबांधवाः ॥ ४ ॥ षष्ठोहिदिवसस्तेद्यप्राप्तस्येहतपोधन ॥ नचाभिभाषसेकिंचिदाहारंधर्मवत्सल ॥ ५ ॥ ॥२८६॥

णं ॥ ९॥१०॥११॥१२॥१३॥ इतिशांति०मो०नै०भा०सप्तपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ ॥७॥ अथेति ॥१॥२॥३॥ समतिक्रम्यउपेत्य ॥ ४ ॥५ ॥ * संश्रयंगहं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥

अस्मानभिगतश्चासिवयंचत्वामुपस्थिताः ॥ कार्यंचातिथ्यमस्माभिर्वयंसर्वेकुटुंबिनः ॥ ६ ॥ मूलंफलंवापर्णंवापयोवाद्विजसत्तम ॥ आहारहेतोरन्नंवाभो
क्तुमर्हसिब्राह्मण ॥ ७ ॥ त्यक्ताहारेणभवतावनेनिवसतात्वया ॥ बालवृद्धमिदंसर्वंपीड्यतेधर्मसंकरात् ॥ ८ ॥ नहिनोभ्रूणहाकश्चिज्जातापद्यनृतोपिवा ॥ पूर्वाशी
वाकुलेत्यस्मिन्देवतातिथिबंधुषु ॥ ९ ॥ ब्राह्मणउवाच उपदेशेनयुष्माकमाहारोयंकृतोमया ॥ द्विरूनंदशरात्रंवैनागस्यागमनंप्रति ॥ १० ॥ यद्यष्टरात्रेऽति
क्रांतेनागमिष्यतिपन्नगः ॥ तदाहारंकरिष्यामितन्निमित्तमिदंव्रतं ॥ ११ ॥ कर्तव्योनचसंतापोगम्यतांचयथागतं ॥ तन्निमित्तमिदंसर्वंनैतद्भेत्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥
तेतेनसमनुज्ञाताब्राह्मणेनभुजंगमाः ॥ स्वमेवभवनंजग्मुरकृतार्थानरर्षभ ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उंछवृत्त्युपाख्यानेअष्टपंचाशदधिकत्रि
शततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अथकालेबहुतिथेपूर्णेप्राप्तोभुजंगमः ॥ दत्ताभ्यनुज्ञःस्वंवेश्मकृतकर्माविवस्वता ॥ १ ॥ तंभार्याप्युपच
क्रामपादशौचादिभिर्गुणैः ॥ उपपन्नांचतांसाध्वींपन्नगःपर्यपृच्छत ॥ २ ॥ अथत्वमसिकल्याणिदेवतातिथिपूजने ॥ पूर्वमुक्तेनविधिनायुक्तियुक्तेनतत्समं ॥
॥ ३ ॥ नखल्वस्यकृतार्थेनस्त्रीबुद्ध्यामार्दवीकृता ॥ मद्वियोगेनसुश्रोणिविमुक्ताधर्मसेतुना ॥ ४ ॥ नागभार्योवाच शिष्याणांगुरुशुश्रूषाविप्राणांवेदधा
रणं ॥ भृत्यानांस्वामिवचनंराज्ञोलोकानुपालनं ॥ ५ ॥ सर्वभूतपरित्राणंक्षत्रधर्मइहोच्यते ॥ वैश्यानांयज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६ ॥ विप्रक्षत्रियवैश्यानां
शुश्रूषाशूद्रकर्मतत् ॥ गृहस्थधर्मोनागेंद्रसर्वभूतहितैषिता ॥ ७ ॥ नियताहारतानित्यंव्रतचर्यायथाक्रमं ॥ धर्मोहिधर्मसंबंधादिंद्रियाणांविशेषतः ॥ ८ ॥ अहंक
स्यकुतोवापिकःकोमेहभवेदिति ॥ प्रयोजनमतिर्नित्यमेवंमोक्षाश्रमेवसेत् ॥ ९ ॥ पतिव्रतात्वंभार्यायाःपरमोधर्मउच्यते ॥ तवोपदेशान्नागेंद्रतच्चतत्त्वेनवेद्मि
वै ॥ १० ॥ साहंधर्मंविजानंतीधर्मनित्येत्वयिस्थिते ॥ सत्पथंकथमुत्सृज्ययास्यामिविपथंपथः ॥ ११ ॥ देवतानांमहाभागधर्मचर्यानहीयते ॥ अतिथीनांचस
त्कारेनित्ययुक्तास्म्यतंद्रिता ॥ १२ ॥ सप्ताष्टदिवसास्त्वद्यविप्रस्येहागतस्यवै ॥ तच्चाकार्यंनमेख्यातिदर्शनंतवकांक्षति ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ अकृतार्थेनधर्मसेतुना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मेमांप्रति ख्यातिकथयति ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 वर्तयन्आवर्तयन् ब्रह्मवेदं ॥ १४ ॥ १५ ॥ दर्शनश्रवःहेसर्प ॥ १६ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०ऊनषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ सौरभेयाःदिव्यगं

 गोमत्यास्त्वेषपुलिनेत्वद्दर्शनसमुत्सुकः॥ आसीनोवर्तयन्ब्रह्मब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ १४ ॥ अहंत्वनेननागेंद्रसत्यपूर्वंसमाहिता ॥ प्रस्थाप्योमत्सकाशंससंप्रा
प्तोभुजगोत्तमः ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वामहाप्राज्ञतत्रगंतुंत्वमर्हसि ॥ दातुमर्हसिवातस्यदर्शनंदर्शनश्रवः ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०उंछवृत्त्यु
पाख्यानेऊनषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ ७ ॥ नागउवाच अथब्राह्मणरूपेणकंतंसमनुपश्यसि ॥ मानुषंकेवलंविप्रंदेवंवाथशुचि
स्मिते ॥ १ ॥ कोहिमांमानुषःशक्तोद्रष्टुकामोयशस्विनि ॥ संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वंवदिष्यति ॥ २ ॥ सुरासुरगणानांचदेवर्षीणांचभाविनि ॥ ननुनागाम
हावीर्याःसौरभेयास्तरस्विनः ॥ ३ ॥ वंदनीयाश्चवरदावयमप्यनुयायिनः ॥ मनुष्याणांविशेषेणनावेक्ष्याइतिमेमतिः ॥ ४ ॥ नागभार्योवाच आर्जवेन
विजानामिनासौदेवोनिलाशन ॥ एकंतस्मिन्विजानामिभक्तिमानतिरोषण ॥ ५ ॥ सहिकार्यांतराकांक्षीजलेप्सुःस्तोककोयथा ॥ वर्षंवर्षप्रियःपक्षीदर्शनंत
वकांक्षति ॥ ६ ॥ हित्वात्वद्दर्शनंकिंचिद्विघ्नंनप्रतिपालयेत् ॥ तुल्योप्यभिजनेजातोनकश्चित्पर्युपासते ॥ ७ ॥ तद्रोषंसहजंत्यक्त्वात्वमेनंद्रष्टुमर्हसि ॥ आशाच्छेदे
नतस्याद्यनात्मानंदग्धुमर्हसि ॥ ८ ॥ आशयाह्यभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनं ॥ राजावाराजपुत्रोवाभ्रूणहत्यैवयुज्यते ॥ ९ ॥ मौनेज्ञानफलावाप्तिर्दानेनचय
शोमहत् ॥ वाग्मित्वंसत्यवाक्येनपरत्रचमहीयते ॥ १० ॥ भूप्रदानेनचगतिंलभत्याश्रमसंमितां ॥ न्याय्यस्यार्थस्यसंप्राप्तिंकृत्वाफलमुपाश्नुते ॥ ११ ॥ अभि
प्रेतामसंश्लिष्टांकृत्वाचात्महितांक्रियां ॥ नयातिनिरयंकश्चिदितिधर्मविदोविदुः ॥ १२ ॥ नागउवाच अभिमानैर्नमानोमेजातिदोषेणवैमहान् ॥ रो
षःसंकल्पजःसाध्विदग्धोवागग्निनात्वया ॥ १३ ॥

धवहाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्तोककःचातकः ॥ ६ ॥ हित्वाविना प्रतिपालयेत्प्राप्नुयात् त्वद्दर्शनंविनास्यकोपिविघ्नोमाभूदित्यर्थः अभिजनेसद्वंशेजातस्तुल्योपिअन्योनागोपिकश्चित्नपर्युपासतेपरित्यज्य
नआस्ते अतिथिंत्यक्त्वानकश्चित्स्वकुलेआस्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ सहजंसर्पत्वजातिजं ॥ ८ ॥ भ्रूणहत्यैवभ्रूणहत्ययैव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांति० नै० भा० षष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥ ॥ ७ ॥ सपन्नगपतिरिति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षाम्यक्षमापनंकृत्वा

नचरोषादहंसाध्विपश्येयमधिकंतमः॥ तस्यँवक्तव्यतांयातिविशेषेणभुजंगमाः॥ १४॥ रोषस्यहिवशंगत्वादशग्रीवःप्रतापवान्॥ तथाशक्रप्रतिस्पर्धीहतोरामे
णसंयुगे॥ १५ ॥ अँतःपुरगतंवत्संश्रुत्वारामेणनिर्हृतं ॥ धर्षणारोषसंविग्नाःकार्तवीर्यसुताहताः ॥ १६ ॥ जामदग्न्येनरामेणसहस्रनयनोपमः ॥ संयुगेनिहतो
रोषात्कार्तवीर्योमहाबलः ॥ १७॥ तदेषतपसांशत्रुःश्रेयसांविनिपातकः ॥ निगृहीतोमयारोषःश्रुत्वैवंवचनंतव ॥ १८ ॥ आत्मानंचविशेषेणप्रशंसाम्यनपा
यिनि ॥ यस्यमेत्वंविशालाक्षिभार्यागुणसमन्विता ॥ १९ ॥ एषतत्रैवगच्छामियत्रतिष्ठत्यसौद्विजः ॥ सर्वथाचोक्तवान्वाक्यंसकृतार्थःप्रयास्यति ॥ २० ॥ इ
तिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उंछवृत्त्युपाख्यानेषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६० ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच सपन्नगपतिस्तत्रप्रययौब्राह्मणंप्र
ति ॥ तमेवमनसाध्यायन्कार्यवत्तांविचारयन् ॥ १ ॥ तमतिक्रम्यनागेंद्रोमतिमान्सनरेश्वर ॥ प्रोवाचमधुरंवाक्यंप्रकृत्याधर्मवत्सलः ॥ २ ॥ भोभोक्षाम्याभि
भाषेत्वांनरोषंकर्तुमर्हसि ॥ इहत्वमभिसंप्राप्तःकस्यार्थेकिंप्रयोजनं ॥ ३ ॥ आभिमुख्यादभिक्रम्यस्नेहात्पृच्छामितेद्विज ॥ विविक्तेगोमतीतीरेकंवात्वंपर्युपास
से ॥ ४ ॥ ब्राह्मणउवाच धर्मारण्यंहिमांविद्धिनागंद्रष्टुमिहागतं ॥ पद्मनाभंद्विँजश्रेष्ठतत्रमेकार्यमाहितं ॥ ५ ॥ तस्यचाहमसान्निध्येश्रुतवानस्मितंगतं ॥
स्वजनात्तंप्रतीक्षामिपर्जन्यमिवकर्षकः ॥ ६ ॥ तस्यचाक्लेशकरणंस्वस्तिकारसमाहितं ॥ आवर्तयामितद्ब्रह्मयोगयुक्तोनिरामयः॥ ७॥ नागउवाच अहो
कल्याणवृत्तस्त्वंसाधुःसज्जनवत्सलः ॥ अवाच्यस्त्वांमहाभागपरंस्नेहेनपश्यसि ॥८ ॥ अहंसनागोविप्रर्षेयथामांविंदतेभवान् ॥ आज्ञापययथास्वैरंकिंकरोमि
प्रियंतव ॥ ९ ॥ भवंतंस्वजनादस्मिसंप्राप्तंश्रुतवानहं ॥ अतस्त्वांस्वयमेवाहंद्रष्टुमभ्यागतोद्विज ॥ १० ॥ संप्राप्तश्चभवानद्यकृतार्थःप्रतियास्यति ॥ विस्रब्धोमां
द्विजश्रेष्ठविषयेयोक्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ वयंहिभवतासर्वेगुणक्रीताविशेषतः ॥ यस्त्वमात्महितंत्यक्त्वामामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मारण्यंमुनिंमांविद्धि पद्मनाभंनागंद्रष्टुमागतं ॥ ५ ॥ ६ ॥ अक्लेशकरणंक्लेशनिवारकं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

* तस्यरोषस्यविशेषेणाधिक्येन

* द्विजानामंडजानांसर्पाणांश्रेष्ठ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनर्थज्ञःअर्थानभिज्ञः ॥ १३ ॥ आत्मानंब्रह्मआत्मनोजीवस्यगतिंविश्रांतिस्थानं आत्मस्थोविषयेभ्योव्यावृत्तः एवंविधोपिचलच्चित्तंवासार्थिनंगृहासक्तमपिमहाप्रज्ञंगृहदोषदर्शिनंउपास्मिह तथाचनर क्कोनापिविरक्तोस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥ ॥ ७ ॥ विवस्वतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तंवातंपुरोवातादि

ब्राह्मणउवाच आगतोहंमहाभागतवदर्शनलालसः ॥ कंचिदर्थमनर्थज्ञःप्रष्टुकामोभुजंगम ॥ १३ ॥ अहमात्मानमात्मस्थोमार्गमाणोत्मनोगतिं ॥ वासा र्थिनंमहाप्रज्ञंचलच्चित्तमुपास्मिह ॥ १४ ॥ प्रकाशितस्त्वंसगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ॥ शशांककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५ ॥ तस्यमेप्रश्नमुत्पन्नंछिंधि त्वमनिलाशन ॥ पश्चात्कार्यंवदिष्यामिश्रोतुमर्हतितद्भवान् ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०उंछ०एकषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥

ब्राह्मणउवाच विवस्वतोगच्छतिपर्यायेणवोढुंभवांस्तंरथमेकचक्रं ॥ आश्चर्यभूतंयदितत्रकिंचिद्दृष्टंत्वयाशंसितुमर्हसित्वं ॥ १ ॥ नागउवाच आश्च र्याणामनेकानांप्रतिष्ठाभगवान्रविः ॥ यतोभूताःप्रवर्तंतेसर्वेत्रैलोक्यसंमताः ॥ २ ॥ यस्यरश्मिसहस्रेषुशाखास्विवविहंगमाः ॥ वसंत्याश्रित्यमुनयःसंसिद्धा दैवतैःसह ॥ ३ ॥ यतोवायुर्विनिःसृत्यसूर्यरश्म्याश्रितोमहान् ॥ विजृंभत्यंबरेतत्रकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ४ ॥ विभज्यतंतुविप्रर्षेप्रजानांहितकाम्यया ॥ तोयंसृजति वर्षासुकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ५ ॥ यस्यमंडलमध्यस्थोमहात्मापरमत्विषा ॥ दीप्तःसमीक्षतेलोकान्किमाश्चर्यमतःपरं ॥ ६ ॥ शुक्रोनामासितःपादोयश्चवारिधरों बरे ॥ तोयंसृजतिवर्षासुकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ७ ॥ योष्टमासांस्तुशुचिनाकिरणेनोक्षितंपयः ॥ प्रत्यादत्तेपुनःकालेकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ८ ॥ यस्यतेजोविशेषे षुस्वयमात्माप्रतिष्ठितः ॥ यतोबीजंमहीचेयंधार्यतेसचराचरं ॥ ९ ॥ यत्रदेवोमहाबाहुःशाश्वतःपुरुषोत्तमः ॥ अनादिनिधनोविप्रकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ १० ॥ आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकंतुमेशृणु ॥ विमलेयन्मयादृष्टमंबरेसूर्यसंश्रयात् ॥ ११ ॥ पुरामध्यान्हसमयेलोकांस्तपतिभास्करे ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशःसर्व तःसमदृश्यत ॥ १२ ॥ सलोकांस्तेजसासर्वान्स्वभासानिर्विभासयन् ॥ आदित्याभिमुखोभ्येतिगगनंपाटयन्निव ॥ १३ ॥

रूपेणविभज्यपरिणामंनीत्वा ॥ ५ ॥ महात्मांतर्यामी ॥ ६ ॥ पादइवपादोऽवयवःनीलमेघरूपेणाप्ययमेववर्षतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतःसूर्यात् बीजंऔषधं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशः आदित्यांतरतुल्यतेजस्कः समदृश्यतदृष्टः ॥ १२ ॥ सइति तदेवभूतंपराम्रश्यते ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०द्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६२ ॥ ॥ ७ ॥ नैषइति अनिलसखोवन्हिः॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥५॥६॥ इतिशां

हुताहुतिरिवज्योतिर्व्याप्यतेजोमरीचिभिः॥ अनिर्देश्येनरूपेणद्वितीयइवभास्करः॥ १४॥ तस्याभिगमनप्राप्तौहस्तौदत्तौविवस्वता ॥ तेनापिदक्षिणोहस्तो
दत्तःप्रत्यर्चितार्थिना॥ १५॥ ततोभित्वैवगगनंप्रविष्टोरश्मिमंडलं॥ एकीभूतंचतत्तेजःक्षणेनादित्यतांगतं ॥ १६॥ तत्रनःसंशयोजातस्तयोस्तेजःसमाग
मे॥ अनयोःकोभवेत्सूर्योरथस्थोयोयमागतः ॥ १७ ॥ तेवयंजातसंदेहाःपर्यपृ*च्छामहेरविं ॥ कएषदिवमाक्रम्यगतःसूर्यइवापरः ॥ १८॥ इतिश्रीमहा
भारतेशां०मोक्ष०पर्वणिउंछवृत्त्युपाख्यानेद्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोध्यायः॥ ३६२ ॥ ॥ ७॥ सूर्यउवाच नैषदेवोनिलसखोनासुरोनचप
न्नगः॥ उंछवृत्तिव्रतेसिद्धोमुनिरेषदिवंगतः ॥ १ ॥ एषमूलफलाहारःशीर्णपर्णाशनस्तथा॥ अब्भक्षोवायुभक्षश्चआसीद्विप्रःसमाहितः ॥ २॥ भवश्चानेन
विप्रेणसंहिताभिरभिष्टुतः ॥ स्वर्गद्वारेकृतोद्योगोयेनासौत्रिदिवंगतः ॥ ३ ॥ असंगतिरनाकांक्षीनित्यमुंछशिलाशनः ॥ सर्वभूतहितेयुक्तएषविप्रोभुजंग
माः॥ ४॥ नहिदेवानगंधर्वानासुरानचपन्नगाः ॥ प्रभवंतीहभूतानांप्राप्तानामुत्तमांगतिं ॥ ५ ॥ एतदेवंविधंदृष्टमाश्चर्यंतत्रमेद्विज ॥ संसिद्धोमानुषःकामं
योसौसिद्धगतिंगतः॥सूर्येणसहितोब्रह्मन्पृथिवींपरिवर्तते॥ ६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०उंछवृत्त्युपाख्यानेत्रिषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः३६३॥
ब्राह्मणउवाच आश्चर्यंनात्रसंदेहःसुप्रीतोस्मिभुजंगम ॥ अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैःपंथानंचास्मिदर्शितः ॥ १ ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिसाधोभुजग
सत्तम॥ स्मरणीयोस्मिभवतासंप्रेषणनियोजनैः॥ २॥ नागउवाच अनुक्त्वाहृद्गतंकार्यंक्केदानींप्रस्थितोभवान्॥ उच्यतांद्विजयत्कार्यंयदर्थंत्वमिहागतः
॥ ३॥ उक्तानुक्तेकृतेकार्येमामामंत्र्यद्विजर्षभ॥ मयाप्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततोयास्यसिसुव्रत॥ ४॥ नहिमांकेवलंदृष्ट्वात्यक्त्वाप्रणयवानिह॥ गंतुमर्हसिविप्रर्षेवृक्ष
मूलगतोयथा॥ ५॥

ति०मो०नै०भा०त्रिषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६३ ॥ ॥ ७ ॥ आश्चर्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तानुक्तेपृष्टेअपृष्टेपिमयैववात्सल्यात्कृतेसति ॥ ४ ॥ ५ ॥

* हेब्राह्मणरविंपर्यपृच्छामेत्यन्वयः

अहंत्वयिभक्तिमानितिशेषः मयिमित्रेसतिकाचिंतानकापीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सएवत्वमिति यत्रदेवोमहाबाहुःशाश्वतःपुरुषोत्तमः अनादिनिधनोविप्रकिमाश्चर्यमतःपरमितियःपूर्वमादित्यांतर्वर्त्तीपुरुषो
त्तमउक्तःसएवत्वंसएवचाहं सयश्चायंपुरुषे यश्चासावादित्ये सएकइतिहृदयादित्यपुरुषयोरभेदावगमात्कारणात्मनाऽभेदेपिकार्यात्मनाआवयोर्भेदोभविष्यतीत्याशंक्याह योहंसएवभवानपि तुशब्दोवधारणे
एतेनभेदाभेदपक्षोनिरस्तः भूतानिवियदादीनि सर्वैयत्रगताःप्रलयकालेतदेवब्रह्मस्मइत्यर्थः एतच्चउंछवृत्तेःसूर्यप्रवेशमात्रश्रवणेनैवज्ञातंनिश्चितंचवेदवाक्यादितिभावः ॥ ८ ॥ भोगपतेभोगोहिकुलंतत्पते भो
गिपतेइतिस्वच्छःपाठः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ ७ ॥ सचेतिदीक्षाक्षौरप्रायश्चित्तादिपूर्वमुंछव्रतस्वीकारस्तदर्थी ॥१॥ तदनेनप्रबं

त्वयिचाहंद्विजश्रेष्ठभवान्मयिनसंशयः ॥ लोकोयंभवतःसर्वःकाचिंतामयितेनघ ॥६॥ ब्राह्मणउवाच एवमेतन्महाप्राज्ञविदितात्मन्भुजंगम ॥ नातिरिक्ता
स्त्वयादेवाःसर्वथैवयथातथं ॥ ७॥ सएवत्वंसएवाहंयोहंसतुभवानपि ॥ अहंभवांश्चभूतानिसर्वेयत्रगताःसदा ॥ ८ ॥ आसीत्तुमेभोगपतेसंशयःपुण्यसंचये ॥
सोहमुंछव्रतंसाधोचरिष्याम्यर्थसाधनं ॥ ९ ॥ एषमेनिश्चयःसाधोकृतंकारणमुत्तमं ॥ आमंत्रयामिभद्रंतेकृतार्थोस्मिभुजंगम ॥ १० ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति०मोक्ष०उंछवृत्त्युपाख्यानेचतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच सचामंत्र्योरगश्रेष्ठंब्राह्मणःकृतनि
श्चयः ॥ दीक्षाकांक्षीतदाराजंश्च्यवनंभार्गवंश्रितः ॥ १ ॥ सतेनकृतसंस्कारोधर्ममेवाधितस्थिवान् ॥ तथैवचकथामेतांराजन्कथितवांस्तदा ॥ २ ॥ भार्गवेणा
पिराजेंद्रजनकस्यनिवेशने ॥ कथैषाकथितापुण्यानारदायमहात्मने ॥ ३ ॥ नारदेनापिराजेंद्रदेवेंद्रस्यनिवेशने ॥ कथिताभरतश्रेष्ठपृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४ ॥
देवराजेनचपुराकथितैषाकथाशुभा ॥ समस्तेभ्यःप्रशस्तेभ्योविप्रेभ्योवसुधाधिप ॥ ५ ॥

धेनयद्यपिसर्वेष्वाश्रमेषुमोक्षोस्तितथापिगार्हस्थ्यमेवस्वाध्यायव्रतयमनियमशमदमाद्युपेतमाश्रमांतरधर्माणामाश्रयइतितत्रैवकात्स्र्न्येनसर्वेधर्माः संभवंतीतितेनैवोपसंहारःकृतः यथाछांदोग्येब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व
मेतीतिसंन्यासोत्कर्षप्रतिपादकेवाक्येसत्यपिआचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानंगुरोःकर्मातिशेषेणाभिसमावृत्यकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानोधार्मिकान्विदधदात्मनिसर्वेंद्रियाणिप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वा
णिभूतान्यत्रतीर्थेभ्यःसखल्वेवंवर्तयन्यावदायुषंब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेनचपुनरावर्त्ततेनचपुनरावर्त्ततइतिगृहिणैवोपसंहारःकृतःतत्रैवकृत्स्नाश्रमधर्मसमाप्तेः यथोक्तंभगवताबादरायणेन कृत्स्नभावात्तुगृहिणोप
संहारइति तथेहापिसुलभाजनकसंवादेसंन्यासस्याधिक्येसिद्धेपिउंछवृत्त्युपाख्यानेनगृहिणैवोपसंहारःप्रदर्शितः अतिशेषेणनिःशेषेणकृत्वेत्यध्याहारः धार्मिकान्पुण्यावहान्धर्मान् सर्वेंद्रियाणिप्रतिष्ठाप्ये
त्यनेनयोगउक्तः तीर्थेभ्यःयज्ञेभ्यइतिश्रुतिपदानामर्थः यत्रकुत्राप्याश्रमेजितेंद्रियोध्याननिष्ठोमुच्यतइत्युक्तंभवति तथैवचकथामेतामित्यादिनावंशउक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ परकृतिस्वरूपेणार्थवादेन निष्कामस्वकर्मैवजितेंद्रियेणकर्त्तव्यंतदेवगोचरमित्याशयेनार्द्धेनाहासीदिति ॥ ८ ॥ उपसंहरति सचेति यमाःअहिंसादयः नियमाःशौचादयः वनांतरंवनमध्यंप्रवि
ष्टः उंछःकणशआदानंकणिशाद्यर्जनंशिलं परिगणितंपरिमितमुंछशिलार्जितमन्नमश्नन्फणिपत्युक्तामुंछवृत्तेर्गतिंप्रापेतिशेषः ॥ ९॥ वेदांतेलक्ष्मणार्यंक्रतुविधिविदृतौतीर्थनारायणार्यंतर्केधीरेशमिश्रानूफणि

यदाचममरामेणयुद्धमासीत्सुदारुणं ॥ वसुभिश्चतदाराजन्कथेयंकथितामम ॥ ६ ॥ पृच्छमानायतत्त्वेनमयाचैवोत्तमातव ॥ कथेयंकथितापुण्याधर्म्याधर्म
भृतांवर ॥ ७॥ यदयंपरमोधर्मोयन्मांपृच्छसिभारत ॥ आसीद्धीरोत्यनाकांक्षीधर्मार्थकरणेनृप ॥ ८॥ सचकिलकृतनिश्चयोद्विजोभुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृ
त्यः ॥ यमनियमसहोवनांतरंपरिगणितोंछशिलाशनःप्रविष्टः॥ ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांशांति० मोक्ष० उंछवृत्त्युपाख्या
नेपंचषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ अस्यानंतरमनुशासनपर्वभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः॥ युधिष्ठिरउवा
च शमोबहुविधाकारःसूक्ष्मउक्तःपितामह ॥ नचमेहृदयेशांतिरस्तिश्रुत्वेदमीदृशं ॥ १ ॥

पतिभणितौपोलगंगाधरार्यं ॥ वेदेसांगेपितृव्यंशिवमथपितरंदक्षिणामूर्त्युपास्तौश्रौतेचिंतामणिंयःशरणमुपगतोभूम्निगोपालदेवं ॥१॥ व्याकरोन्मोक्षधर्मान्सनीलकंठःसमासतः ॥ अनेनप्रीयतांदेवोगिरिजाप
तिरव्ययः ॥२॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोःश्रीनीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेमोक्षधर्मपर्वार्थप्रकाशेपंचषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५॥ ॥छ॥
समाप्तेयंटीका शुभमस्तु ॥ १ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणिव्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यंचेल्लिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं ॥

इदंशांतिपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वं समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुशासनपर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ यज्ज्योतिस्तमसःपरंमहदहोनिर्मायरूपाणितन्नामानिप्रविभज्यचव्यवहरत्येतैर्गुहायांगतं आनंदैकरसंतदद्वयमथोतन्मायायादेवकीकुंतीसत्यवतीषुजन्मधृतवत्कृष्णत्रयंपातुनः ॥ १ ॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्यान्धीरेशगंगाधरनीलकंठान् चिंतामणिंसांबशिवंचनत्वाव्याकुर्महेभारतदानधर्मान् ॥ २ ॥ धर्मंत्रिषुद्रविणमष्टसुकाममोक्षावेकत्रपर्वणिनिरूपितवान्मुनींद्रः तत्साधनानिसुबहूनिसहप्रमाणान्यत्रानुशासनिकपर्वणिवर्णितानि ॥ ३ ॥ तत्रपूर्वस्मिन्पर्वणिशोकतरणोपायःसम्यङ्निरूपितस्तथापिदृष्टदुःखंनिदिध्यासनमंतरेणननिवर्ततइतितत्प्रधानंप्रकरणमारभमाणःपूर्वंतावत्कृताकृतसंतापनिमित्तंकर्तृत्वाभिमानंत्याजयितुंप्रथममध्यायमारभते तत्रापियुक्तिशतेनापिकर्तृत्वाभिमानस्यदुस्त्यजत्वंयुधिष्ठिरप्रश्नमुखेनावतारयति युधिष्ठिरउवाचशमोबहुविधाकारइत्यादिना शमःशोकतरणोपायः बहुविधःकालादृष्टेश्वराद्यधीनोऽयंलोकोनकिंचित्कर्तुमीष्टइत्यादिविवेकप्रकारःबह्वाकारः सर्वसंकल्पसंन्यासादिस्वरूपःसूक्ष्मोनिर्विकल्पकउक्तः तथापितत्साक्षात्काराभावात्कृतंगोत्रवधाख्यंपापंमांतप

श्रीगोपालकृष्णायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ १॥ युधिष्ठिरउवाच शमोबहुविधाकारःसूक्ष्मउक्तःपितामह ॥ नचमेहृदयेशांतिरस्तिश्रुत्वेदमीदृशं ॥ २॥ अस्मिन्नर्थेबहुविधाशांतिरुक्तापितामह ॥ स्वकृतेकानुशांतिःस्याच्छमाद्बहुविधादपि ॥ ३॥ शराचितशरीरंहितीव्रव्रणमुदीक्ष्यच ॥ शर्मनोपलभेवीरदुष्कृतान्येवचिंतयन् ॥ ३॥ रुधिरेणावसिक्तांगंप्रस्रवंतंयथाचलं ॥ त्वांदृष्ट्वापुरुषव्याघ्रसीदेवर्षास्विवांबुजं॥ ४॥ अतःकष्टतरंकिंनुमत्कृतेयत्पितामहः ॥ इमामवस्थांगमितःप्रत्यमित्रैरणाजिरे ॥ ५॥ तथाचान्येनृपतयःसहपुत्राःसबांधवाः ॥ मत्कृतेनिधनंप्राप्ताःकिंनुकष्टतरंततः ॥६॥ वयंहिधार्तराष्ट्राश्चकालमन्युवशंगताः॥ कृत्वेदंनिंदितंकर्मप्राप्स्यामःकांगतिंनृप ॥७॥ इदंतुधार्तराष्ट्रस्यश्रेयोमन्येजनाधिप॥ इमामवस्थांसंप्राप्तंयदसौत्वांनपश्यति ॥८॥ सोऽहंतववधांतकरःसुहृद्वधकरस्तथा ॥ नशांतिमधिगच्छामिपश्यंस्त्वांदुःखितंक्षितौ॥ ९ ॥ दुर्योधनोहिसमरेसहसैन्यःसहानुजः॥ निहतःक्षत्रधर्मेस्मिन्दुरात्माकुलपांसनः॥ १० ॥ नसपश्यतिदुष्टात्मात्वामद्यपतितंक्षितौ ॥ अतःश्रेयोमृतंमन्येनेहजीवितमात्मनः॥ ११ ॥

त्येवतस्मात्कर्तृत्वादिदोषमपनेतुंनिदिध्यासनाधिकारसिद्ध्यर्थंचेतःशुद्धिकरान्धर्मान्ब्रूहि यैर्विनापूर्वोक्तंसर्वंहृदयेनावतिष्ठतइत्यभिप्रायः॥ १॥ अस्मिन्निति यद्धिअचिंतितमेवजायतेतत्कालादिकृतमितिमत्वानधीमतांशोकायभवति यत्तुबुद्धिपूर्वंपापंकृतंतत्कथंमादृशान्आस्तिकान्शाब्दिकविवेकमात्रेणनतपेत् अपरोक्षस्यकर्तृत्वादिप्रत्ययस्यपरोक्षेणाकर्तृत्वादिज्ञानेननिवर्तयितुमशक्यत्वादितिभावः॥ २ ॥एतदेवशोककारणंविवृणोति शरेति त्वामितिशेषः ॥ ३ ॥ सीदेसीदामि ॥ ४ ॥ मत्कृतेमन्निमित्तं प्रत्यमित्रैः अमित्राणांप्रतिकूलैरस्मदीयैरर्जुनशिखंडिप्रभृतिभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वयंहीति हिश्वार्थे कालईश्वरः मन्युःक्रोधः कांगतिमूर्ध्वलोकंप्राप्स्यामोनकामपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अयशोग्रस्तानामस्माकंत्वयमपिलोकोनष्टोनतुपरेषामित्याह इदंत्विति त्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभविष्यंईश्वरश्चेत्स्यां ॥ १२ ॥ १ ३ ॥ अन्यस्मिन्निति जन्मांतरेपियेनकिल्बिषात्रागादिदोषान्मुच्येमतादृशंधर्मंब्रूहि शोकनाशकस्यतत्त्वज्ञानस्यानेकजन्मसाध्यत्वादितिभावः ॥ १ ४ ॥ यदुक्तंस्वकृतेकानुशांति रितितत्राह परेति परतंत्रंकालादृष्टेश्वराधीनमात्मानंत्वंकथंकर्मणांहेतुंपुण्यपापयोःकारणंअनुपश्यसि नकथंचिदात्मनःकर्तृत्वंसंभवतीतिभावः कुतस्तर्ह्यहंकरोमीत्यनुभवइत्याशंक्याह सूक्ष्मंहीति आत्मनः कर्तृत्ववदकर्तृत्वंनमानसप्रत्यक्षंकिंत्वतींद्रियं मनस्तुचक्षुरादिवद्दुष्टंसदन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यतइतिभावः ॥ १ ५ ॥ कर्मप्रयोजकंदेहेंद्रियादिसंघातःप्रयोज्यस्तयोश्वबीजांकुरवदन्योन्यजन्यजन

अहंहिसमरेवीरगमितःशत्रुभिःक्षयं ॥ अभविष्यंयदिपुरासहभ्रातृभिरच्युत ॥ १ २ ॥ नत्वामेवंसुदुःखार्तमद्राक्षंसायकार्दितं ॥ नूनंहिपापकर्माणोधात्रास्सृष्टाः स्महेनृप ॥ १ ३ ॥ अन्यस्मिन्नपिलोकेवैयथामुच्येमकिल्बिषात् ॥ तथाप्रशाधिमांराजन्ममचेदिच्छसिप्रियं ॥ १ ४ ॥ भीष्मउवाच परतंत्रंकथंहेतुमा त्मानमनुपश्यसि ॥ कर्मणांहिमहाभागसूक्ष्मंत्वेतदतींद्रियं ॥ १ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंमृत्युगौतम्योःकाललुब्धकपन्नगैः ॥ १ ६ ॥ गौतमीनामकौंतेयस्थविराशमसंयुता ॥ सर्पेणदष्टंस्वंपुत्रमपश्यद्गतचेतनं ॥ १ ७ ॥ अथतंस्नायुपाशेनबध्वासर्पममर्षितः ॥ लुब्धकोर्जुनकोनामगौतम्याःसमु पानयत् ॥ १ ८ ॥ सचाब्रवीदयंतेसपुत्रहापन्नगाधमः ॥ ब्रूहिक्षिप्रंमहाभागेवध्यतांकेनहेतुना ॥ १ ९ ॥ अग्नौप्रक्षिप्यतामेषच्छिद्यतांखंडशोपिवा ॥ नह्ययंबाल हापापश्चिरंजीवितुमर्हति ॥ २ ० ॥ गौतम्युवाच विसृजैनमबुद्धिस्त्वमवध्योर्जुनकत्वया ॥ कोह्यात्मानंगुरुंकुर्यात्प्राप्तव्यमविचिंतयन् ॥ २ १ ॥ प्लवंतेधर्मलघ वोलोकेऽभसियथाप्लुवाः ॥ मज्जंतिपापगुरवःशस्त्रंस्कन्नमिवोदके ॥ २ २ ॥ हत्वाचैनंनामृतःस्यादयंमेजीवत्यस्मिन्कोत्ययःस्यादयंते ॥ अस्योत्सर्गेप्राणयुक्तस्य जंतोर्मृत्योर्लोकंकोनुगच्छेदनंतं ॥ २ ३ ॥ लुब्धकउवाच जानाम्यहंदेविगुणागुणज्ञेसर्वार्तियुक्तागुरवोभवंति ॥ स्वस्थस्यैतेतूपदेशाभवंतितस्मात्क्षुद्रंसर्पमे नंहनिष्ये ॥ २ ४ ॥ शमार्थिनःकालगतिंवदंतिसद्यःशुचंत्वर्थविदस्त्यजंति ॥ श्रेयःक्षयंशोचतिनित्यमोहात्तस्माच्छुचंमुंचहतेभुजंगे ॥ २ ५ ॥ गौतम्युवाच आर्तिर्नैवंविद्यतेऽस्मद्विधानांधर्मात्मानःसर्वदासज्जनाहि ॥ नित्यायस्तोबालकोऽप्यस्यतस्मादीशेनाहंपन्नगस्यप्रमाथे ॥ २ ६ ॥

कत्वं परिशेषात्तुआत्मनोऽकर्तृत्वंसिध्यतीत्यस्मिन्नर्थेआख्यायिकामाह अत्रापीति ॥ १ ६ ॥ १ ७ ॥ १ ८ ॥ १ ९ ॥ हेतुमेवाह अग्नाविति ॥ २ ० ॥ गुरुंपापभारेणनरकेमज्जनयोग्यं प्राप्तव्यंलोकं ॥ २ १ ॥ प्लवंते दुःखार्णवंतरंति मज्जंतिचतत्रैव ॥ २ २ ॥ हत्वेति करणत्वंक्त्वार्थः भुक्त्वैवहितृप्तोनतुपीत्वेतिवत् एनंहत्वाएतस्यहननेनायंमेपुत्रोनामृतःस्यात्किंतुमृतःसमृतएव अस्मिन्जीवतितेतवकोयंअत्ययोनाशःस्यान्नको पीत्यर्थः उत्सर्गेप्राणोत्सर्गे मृत्योर्लोकंनरकं ॥ २ ३ ॥ सर्वार्तियुक्ताःसर्वेषांपीडयापीडिताः स्वस्थस्यैवनतुदुःखितस्य ॥ २ ४ ॥ शमेति शमयुक्ताःकालेनैवायंनाशितइतिमत्वाशोकंत्यजंति अर्थविदःप्रतीकार ज्ञाःशत्रुंहत्वैवसद्यःशोकंत्यजंतीत्यर्थः अन्यस्तुश्रेयःक्षयंसुखनाशंनित्यंमोहाच्छोचति ॥ २ ५ ॥ आर्तिःपुत्रशोकजापीडा नित्यायस्तोनित्यमृतः नईशेनसमर्थास्मि ॥ २ ६ ॥

॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यातनांपीडांपरस्यतेकुतःकुर्युर्नकुतश्चिदित्यर्थः मार्दवात्मार्दवमवलंब्य ॥ २७ ॥ श्रेयःपरलोकहितंतदेवअव्ययोलाभःसचशत्रून्हत्वैवलभ्यइत्यध्याहृत्ययोज्यं यथायजमानःपशुंनिघ्नन्पशुमात्मानंच स्वर्गंनयत्येवंशूरःपरंस्वंचेत्यर्थः ततश्चलाभ्योलाभार्हः पुमांश्चबलिभ्यःसर्वेभ्यःप्रशस्तःश्रेष्ठश्चस्यात् शत्रुवधाल्लोकत्रयेपिमान्योभवतीत्यर्थः यस्तुअस्मिन्सर्पेकुत्सितेबह्वपकारिणिहंतव्येकालाल्लाभोऽस्यमरणादिष्टसिद्धिःसएवसत्यःशाश्वतःश्रेयोलाभः सचतेतवएनंहंतुमनिच्छंत्या नस्यात् तस्माद्धंतव्यएवायमित्यर्थः ॥ २८ ॥ गृह्यनिगृह्य कामाप्तिःइष्टलाभः नमुक्त्वादृढंबध्वा नोऽस्माकमशत्रौभुजंगेकस्माद

नब्राह्मणानांकोपोऽस्तिकुतःकोपाच्चयातनां॥ मार्दवात्क्षम्यतांसाधोमुच्यतामेषपन्नगः॥ २७॥ लुब्धकउवाच हत्वालाभःश्रेयएवाव्ययःस्याल्लुभ्योलाभ्यःस्याद्बलिभ्यःप्रशस्तः॥ कालाल्लाभोयस्तुसत्योभवेतश्रेयोलाभःकुत्सितेऽस्मिन्नतेस्यात्॥ २८॥ गौतम्युवाच कानुप्राप्तिर्गृह्यशत्रुंनिहत्यकाकामाप्तिःप्राप्यशत्रुंनमुक्त्वा॥ कस्मात्सौम्याहंनक्षमेनोभुजंगेमोक्षार्थंवाकस्यहेतोर्नकुर्यां॥ २९॥ लुब्धकउवाच अस्मादेकाद्बहवोरक्षितव्यानैकोबहुभ्योगौतमिरक्षितव्यः॥ कृतागसंधर्मविदस्त्यजंतिसरीसृपंपापमिमंजहित्वं॥ ३०॥ गौतम्युवाच नास्मिन्हतेपन्नगेपुत्रकोमेसंप्राप्स्यतेलुब्धकजीवितंवै॥ गुणंचान्यंनास्यवधेप्रपश्येतस्मात्सर्पंलुब्धकमुंचजीवं॥ ३१॥ लुब्धकउवाच वृत्रंहत्वादेवराट्श्रेष्ठभाग्वैयज्ञंहत्वाभागमवापचैव॥ शूलीदेवोदेववृत्तंचरत्वंक्षिप्रंसर्पंजहिमाभूत्तेविशंका॥ ३२॥ भीष्मउवाच असकृत्प्रोच्यमानापिगौतमीभुजगंप्रति॥ लुब्धकेनमहाभागापापेनैवाकरोन्मतिं॥ ३३॥ ईषदुच्छ्वसमानस्तुकृच्छ्रात्संस्तभ्यपन्नगः॥ उत्ससर्जगिरंमंदांमानुषींपाशपीडितः॥ ३४॥ सर्पउवाच कोन्वर्जुनकदोषोत्रविद्यतेममबालिश॥ अस्वतंत्रंहिमांमृत्युर्विवशंयदचूचुदत्॥ ३५॥ तस्यायंवचनाद्दष्टोनकोपेननकाम्यया॥ तस्यतत्किल्बिषंलुब्धविद्यतेयदिकिल्बिषं॥ ३६॥ लुब्धकउवाच यद्यन्यवशगेनेदंकृतंतेपन्नगाशुभं॥ कारणंवैत्वमप्यत्रतस्मात्त्वमपिकिल्बिषी॥ ३७॥ मृत्पात्रस्यक्रियायांहिदंडचक्रादयोयथा॥ कारणत्वेप्रकल्प्यंतेतथात्वमपिपन्नग॥ ३८॥ किल्बिषीचापिमेवध्यःकिल्बिषीचासिपन्नग॥ आत्मानंकारणंह्यत्रत्वमाख्यासिभुजंगम॥ ३९॥

हंनक्षमेअपितुक्षमेएव मोक्षेणार्थंश्रेयःकुर्यामेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ त्यजंतिनाशयंति ॥ ३० ॥ मेपुत्रकोजीवितंनसंप्राप्स्यते गुणंपुण्यं जीवंजीवंतं ॥ ३१ ॥ शूलीयज्ञंहत्वेतिसंबंधः ॥ ३२ ॥ ३३ संस्तभ्य धैर्यमालंब्य ॥ ३४ ॥ अचूचुदत् प्रेरितवान् ॥ ३५ ॥ किल्बिषंचेदस्तितर्हिप्रयोक्तुरेवनप्रयोज्यस्यममशरस्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यदीति प्रयोजकवत्प्रयोज्योपिवधकारणत्वाद्वध्यएवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मृदिति यद्यपिदंडादिवत्त्वंअन्यवशस्तथाऽपिचेतनत्वात्किल्बिषीत्यवश्यंवध्योसीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वइति चेतनत्वेपिगजादिवत्परप्रेर्यत्वेनावशत्वाद्दंडादितुल्यत्वमेवममेत्यर्थः॥४०॥ अथवेति तेपिआयुधादयोपि अयमर्थः आयुधंहिअयस्कांतवत्प्रहर्तारंप्रयोजयति तेनायुधकर्तापिप्रयोजकस्तस्यचायं कारयिताप्रहर्तुकामःप्रयोजकइत्यन्योऽन्यप्रयोज्यत्वान्नकस्यचिद्धंतृत्वमित्यर्थः ॥ ४१॥ फलितमाह एवमिति चेतनत्वाद्वध्यत्वंममचेन्मन्यसेतर्ह्येकस्मिन्वधकार्येसाक्षात्परंपरयाबहूनांप्रयोजकत्वमस्तीति सर्वेषुयथाविभागंकिल्बिषंनमय्येवेत्यर्थः समवायेसमुदाये ॥ ४२ ॥ कर्ताप्रस्तुतक्रियायां त्वमेववध्योसीत्यर्थः॥४३ ॥ असतीति यतःकृतेऽपिअसतिदुष्टेकार्येदोषेहेतुःकर्तानलिप्यतेतवमते तस्मात्चोरादि रत्रैवराज्ञांवध्यःप्रायश्चित्तीचनस्यात् तथाचशास्त्रानर्थक्यंप्रेत्यखादंतितेचतानित्यादेरप्रामाण्यंचस्यादितिभावः ॥ ४४ ॥ कार्येति कारणेकर्त्तरिसतिकुठारोद्यमनादिकार्येणछिदिक्रियाजायतेअसत्यपिक र्तरितरुशाखांतनिघर्षेणकार्येणतज्जेनाग्निनावनदाहक्रियाजायते तस्माच्छाखायाइवममापिकर्तृत्वंअप्रयोजकत्वान्नदोषहेतुः विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ यदीतिकारणत्वेनप्रयोज्यकर्तृत्वेनतवमतोहंत

सर्पउवाच सर्वएतेह्यस्ववशादंडचक्रादयोयथा॥ तथाहमपितस्मान्मेनैषदोषोमतस्तव॥ ४०॥ अथवामतमेतत्तेतेप्यन्योऽन्यप्रयोजकाः॥ कार्यकारण संदेहोभवत्यन्योन्यचोदनात्॥ ४१॥ एवंसतिनदोषोमेनास्मिवध्योनकिल्बिषी॥ किल्बिषंसमवायेस्यान्मन्यसेयदिकिल्बिषं॥ ४२॥ लुब्धकउवाच कार णंयदिनस्याद्वैनकर्तास्यास्त्वमप्युत॥ विनाशकारणंत्वंचतस्माद्वध्योऽसिमेमतः॥ ४३॥ असत्यपिकृतेकार्येनेहपन्नगलिप्यते॥ तस्मान्नात्रैवहेतुःस्याद्वध्यः किंबहुमन्यसे॥४४॥ सर्पउवाच कार्याभावेक्रियानस्यात्सत्यसत्यपिकारणे॥ तस्मात्समेस्मिन्हेतौमेवाच्योहेतुर्विशेषतः॥ ४५॥ यद्यहंकारणत्वेनमतोलुब्ध कतत्त्वतः॥ अन्यःप्रयोगेस्यादत्रकिल्बिषीजंतुनाशने॥ ४६॥ लुब्धकउवाच वध्यस्त्वंममदुर्बुद्धेबालघातीनृशंसकृत्॥ भाषसेकिंबहुपुनर्वध्यःसन्पन्नगाध म॥४७॥ सर्पउवाच यथाहवींषिजुह्वानामखेवैलुब्धकर्त्विजः॥ नफलंप्राप्नुवंत्यत्रफलयोगेतथाह्यहं॥४८॥ भीष्मउवाच तथाब्रुवतितस्मिंस्तुपन्नगेमृत्यु चोदिते॥आजगामततोमृत्युःपन्नगंचाब्रवीदिदं॥४९॥ मृत्युरुवाच प्रचोदितोहंकालेनपन्नगत्वामचूचुदं॥विनाशहेतुर्नास्यत्वमहंनप्राणिनःशिशोः॥ ५०

हिंशाखायावायुरिवममापिप्रयोगेप्रवर्तनेऽन्योस्तिकर्तासएवजंतुनाशनेकिल्बिषीभवेत् वस्तुतस्तुवायोरिवतस्यापिनकिल्बिषित्वमितिभावः ॥ ४६ ॥ वध्यइतिधीपूर्वकारीहिंस्रस्वभावस्त्वंकुतर्कैर्दक्षसाधर्म्य मात्मनोब्रुवाणोदुर्बुद्धित्वाद्धत्वध्योसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवमृत्विगादिवदन्यप्रेर्यत्वान्नाहंकिल्बिषीकिंतुममप्रयोजकएव शास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिन्यायादितिसर्पउवाच यथेति ॥ ४८ ॥ यथास्तेनंगजोहंतिग जंचभहामात्रःप्रेरयतिमहामात्रंचप्रभुःप्रयुंक्तेप्रभुंचस्तेनापराधइतिस्तेनःस्वापराधेनैवहन्यतेनतत्रराजमहामात्रगजानांदोषगंधोऽस्ति एवंभीष्मादीन्निघ्नतोपितवगजस्येवनदोषोऽस्तीतिशेषयंथतात्पर्यं मृत्युः प्राणानामपहर्त्रीदेवता ॥ ४९ ॥ कालेनईश्वरेण ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५१ ॥ कालात्मकाःकालस्येवआत्मास्वभावोयेषांते कालानुसारिणइत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ भावाभावौऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ आ त्विज्यमित्यौडुलोमिरितिन्यायेनआत्मनेचयजमानायचयंकामंकामयतेतमागायतीतिश्रुतेश्चात्मवदृत्विजोपिफलांशभाक्त्वमतोमृत्युसर्पौवधस्यकारणंसंतौनअकारणंभवतइत्याह मृत्युरिति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आवांदोषेणद्वेषादिनायुक्तौत्वयानमंतव्यौकिंतुविवशौअतःप्नतोरप्यावयोर्गजमहामात्रयोरिवनकिल्बिषमस्तीत्याहतुः विवशाविति ऋत्विजोऽपिफलरागिणएवफलमस्तिनविरक्तस्येतिभावः ॥ ६५ ॥

यथावायुर्जलधरान्विकर्षतिततस्ततः ॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्याहंवशानुगः ॥ ५१ ॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसायेचकेचन ॥ भावाःकालात्मकाःसर्वेप्रवर्तं तेहजंतुषु ॥ ५२ ॥ जंगमाःस्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि ॥ सर्वेकालात्मकाःसर्पकालात्मकमिदंजगत् ॥ ५३ ॥ प्रवृत्तयश्चलोकेस्मिंस्तथैवचनिवृत्तयः ॥ तासांविकृतयोयाश्चसर्वंकालात्मकंस्मृतं ॥ ५४ ॥ आदित्यश्चंद्रमाविष्णुरापोवायुःशतक्रतुः ॥ अग्निःखंपृथिवीमित्रःपर्जन्योवसवोदितिः ॥ ५५ ॥ सरितःसा गराश्चैवभावाभावौचपन्नग ॥ सर्वेकालेनसृज्यंतेन्हियंतेचपुनःपुनः ॥ ५६ ॥ एवंज्ञात्वाकथंमांत्वंसदोषंसर्पमन्यसे ॥ अथचैवंगतेदोषेमयित्वमपिदोषवान् ॥ ५७ ॥ सर्पउवाच निर्दोषंदोषवंतंवानत्वांमृत्योब्रवीम्यहं ॥ त्वयाहंचोदितइतिब्रवीम्येतावदेवतु ॥ ५८ ॥ यदिकालेतुदोषोस्तियदितत्रापिनेष्यते ॥ दो षोनैवपरीक्ष्योमेनह्यत्राधिकृतावयं ॥ ५९ ॥ निर्मोक्षस्त्वस्यदोषस्यमयाकार्योयथातथा ॥ मृत्योरपिनदोषस्यादितिमेत्रप्रजोजनं ॥ ६० ॥ भीष्मउवाच सर्पोथार्जुनकंप्राहश्रुतंतेमृत्युभाषितं ॥ नानागसंमांपाशेनसंतापयितुमर्हसि ॥ ६१ ॥ लुब्धकउवाच मृत्योःश्रुतंमेवचनंतवचैवभुजंगम ॥ नैवतावददो षत्वंभवतित्वयिपन्नग ॥ ६२ ॥ मृत्युस्त्वंचैवहेतुर्हिबालस्यास्यविनाशने ॥ उभयंकारणंमन्येनकारणमकारणं ॥ ६३ ॥ धिङ्मृत्युंचदुरात्मानंक्रूरंदुःखकरंस तां ॥ त्वांचैवाहंवधिष्यामिपापंपापस्यकारणं ॥ ६४ ॥ मृत्युरुवाच विवशौकालवशगावावांनिर्दिष्टकारिणौ ॥ नावांदोषेणगंतव्यौयदिसम्यक्प्रपश्य सि ॥ ६५ ॥ लुब्धकउवाच युवामुभौकालवशौयदिमेमृत्युपन्नगौ ॥ हर्षक्रोधौयथास्यातामेतदिच्छामिवेदितुं ॥ ६६ ॥ मृत्युरुवाच याकाचिदे वचेष्टास्यात्सर्वाकालप्रचोदिता ॥ पूर्वमेवैतदुक्तंहिमयालुब्धककालतः ॥ ६७ ॥

युवामिति भोमृत्युपन्नगौयदियुवांकालवशौतर्हिमेममतटस्थस्यपरोपकर्तरिहर्षःअपकर्त्रोश्चयुवयोरुपरिद्वेषोवायथास्यातांतथाब्रूतं एतत्अहंवेदितुमिच्छामीत्यध्याहारपूर्वकंयोज्यं एवंसर्वस्यपरवशत्वेउप कर्त्रपकर्त्रोःस्तुतिनिंदेनस्यातामितिभावः ॥ ६६ ॥ परमार्थतःपरिहारमाह येति ईश्वराधीनोजनःसदसद्वाकुर्वाणोनस्तुत्योनवानिंद्यइतिभावः ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यवहारतस्तुमृत्युः पूर्वोक्तमेवपरिहारमाह तस्मादिति दोषेणयुक्ताविविशेषः गंतव्यौज्ञातव्यौ योहिरागादिमान्हंतिसपापेनलिप्यतेतंप्रतिशास्त्रंप्रवर्तते यस्तुनतथानासौदोषभाग्भवति यथोक्तंभगवता यस्य नाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्यनलिप्यते हत्वापिसइमाँल्लोकान्नहंतिननिबध्यतइति ॥ ६८ ॥ प्राणिकर्मानुरोधात्सदसद्वाफलंददतईश्वरस्तत्प्रयुक्ताअन्येवानवैषम्यादिभाजोभवंतीत्याह अथेत्यादिना धर्मस्यार्थः फलंतत्रविषयेसर्वस्यकर्तुःपरवशत्वादधर्मवद्धर्मोपिकिंफलंददातिनवेतिसंशयेच्छेत्तव्येअब्रवीत्कालः ॥ ६९ ॥ संगिनामेवधर्माधर्मफलंभवतिनत्वसंगानामस्माकमित्याशयवानाह नहीति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तस्माद्भौकालवशावावांनिर्दिष्टकारिणौ ॥ नावांदोषेणगंतव्यौत्वयालुब्धककर्हिचित् ॥ ६८ ॥ भीष्मउवाच अथोपगम्यकालस्तुतस्मिन्धर्मार्थसंशये ॥ अब्रवीत्पन्नगंमृत्युंलुब्धंचार्जुनकंतथा ॥ ६९ ॥ कालउवाच नह्यहंनाप्ययंमृत्युर्नायंलुब्धकपन्नगः ॥ किल्बिषीजंतुमरणेनवयंहिप्रयोजकाः ॥ ७० ॥ अकरोद्यदयंकर्मतन्नोर्जुनकचोदकं ॥ विनाशहेतुर्नान्योस्यवध्यतेयंस्वकर्मणा ॥ ७१ ॥ यदनेनकृतंकर्मतेनायंनिधनंगतः ॥ विनाशहेतुःकर्मास्यसर्वेकर्मवशावयं ॥ ७२ ॥ कर्मदायादवाँल्लोकःकर्मसंबंधलक्षणः ॥ कर्माणिचोदयंतीहयथान्योन्यंतथावयं ॥ ७३ ॥ यथामृत्पिंडतःकर्ताकुरुतेयद्यदिच्छति ॥ एवमात्मकृतंकर्ममानवःप्रतिपद्यते ॥ ७४ ॥ यथाच्छायातपौनित्यंसुसंबद्धौनिरंतरं ॥ तथाकर्मचकर्ताचसंबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ७५ ॥ एवंनाहंनवैमृत्युर्नसर्पोनतथाभवान् ॥ नचेयंब्राह्मणीवृद्धाशिशुरेवात्रकारणं ॥ ७६ ॥ तस्मिंस्तथाब्रुवाणेतुब्राह्मणीगौतमीनृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्मत्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७७ ॥ गौतम्युवाच नैवकालोनभुजगोनमृत्युरिहकारणं ॥ स्वकर्मभिरयंबालःकालेननिधनंगतः ॥ ७८ ॥ मयाचतत्कृतंकर्मयेनायंमेमृतःसुतः ॥ यातुकालस्तथामृत्युर्मुंचार्जुनकपन्नगं ॥ ७९ ॥ भीष्मउवाच ततोयथागतंजग्मुर्मृत्युःकालोथपन्नगः ॥ अभूद्विशोकोर्जुनकोविशोकाचैवगौतमी ॥ ८० ॥ एतच्छ्रुत्वाशमंगच्छमाभूःशोकपरोनृप ॥ स्वकर्मप्रत्ययाँल्लोकान्सर्वेगच्छंतिवैनृप ॥ ८१ ॥ नैवत्वयाकृतंकर्मनापिदुर्योधनेनवै ॥ कालेनैतत्कृतंविद्धिनिहतायेनपार्थिवाः ॥ ८२ ॥ वैशंपायनउवाच इत्येतद्वचनंश्रुत्वाबभूवविगतज्वरः ॥ युधिष्ठिरोमहातेजाःपप्रच्छेदंचधर्मवित् ॥ ८३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशासनप० दानधर्मेगौतमीलुब्धकव्यालमृत्युकालसंवादेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥

॥ ७२ ॥ कर्मैवदायादःपुत्रवत्तारकंतद्वान् कर्मसंबंधःकर्मफलयोगःतदेवलक्षणंपुण्यपापवत्ताज्ञापकंयस्यतथा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ कर्मैवप्रत्ययःकारणंयेषांतान्लोकान्स्वर्गनरकादीन् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तत्कर्मपुत्रशोकप्रदं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ आख्यायिकाफलमाहद्वाभ्यां एतदिति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इत्यानुशास० नैल० भारतभाव० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनिवार्यस्यापिमृत्योर्जयमूर्ध्वरेताःकरोति गृहस्थस्त्वतिथिभक्त्यैवतंजयतीत्यातिथ्यप्रशंसार्थोऽयमध्यायःपितामहेत्यादिः ॥१॥ धर्मेणैवअर्थःप्रयोजनंयत्रतादृशयाकथयासहितंकिंचिदाख्यानंश्रोतुमिच्छामी

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रुतंमेमहदाख्यानमिदंमतिमतांवर ॥ १ ॥ भूयस्तुश्रोतुमिच्छामिधर्मार्थसहितंनृप ॥ कथ्यमानं त्वयाकिंचित्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ केनमृत्युर्गृहस्थेनधर्ममाश्रित्यनिर्जितः ॥ इत्येतत्सर्वमाचक्ष्वतत्त्वेनापिचपार्थिव ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्यु दाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यथामृत्युर्गृहस्थेनधर्ममाश्रित्यनिर्जितः ॥ ४ ॥ मनोःप्रजापतेराजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ॥ तस्यपुत्रशतंजज्ञेनृपतेःसूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥ दशमस्तस्यपुत्रस्तुदशाश्वोनामभारत ॥ माहिष्मत्यामभूद्राजाधर्मात्मासत्यविक्रमः ॥ ६ ॥ दशाश्वस्यसुतस्त्वासीद्राजापरमधार्मिकः ॥ सत्येतपसि दानेचयस्यनित्यंरतंमनः ॥ ७ ॥ मदिराश्वइतिख्यातःपृथिव्यांपृथिवीपतिः ॥ धनुर्वेदेचवेदेचनिरतोयोभवत्सदा ॥ ८ ॥ मदिराश्वस्यपुत्रस्तुद्युतिमान्नामपा र्थिवः ॥ महाभागोमहातेजामहासत्वोमहाबलः ॥ ९ ॥ पुत्रोद्युतिमतस्त्वासीद्राजापरमधार्मिकः ॥ सर्वलोकेषुविख्यातःसुवीरोनामनामतः ॥ १० ॥ धर्मात्मा कोषवांश्चापिदेवराजइवापरः ॥ सुवीरस्यतुपुत्रोभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ ११ ॥ सदुर्जयइतिख्यातःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ दुर्जयस्येंद्रवपुषःपुत्रोऽग्निसदृशद्युतिः ॥ १२ ॥ दुर्योधनोनाममहान्राजाराजर्षिसत्तमः ॥ तस्येंद्रसमवीर्यस्यसंग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ १३ ॥ विषयेवासवस्तस्यसम्यगेवप्रवर्षति ॥ रत्नैर्धनैश्चपशुभिः सस्यैश्चापिपृथग्विधैः ॥ १४ ॥ नगरंविषयश्चास्यप्रतिपूर्णस्तदाभवत् ॥ नतस्यविषयेचाभूत्कृपणोनापिदुर्गतः ॥ १५ ॥ व्याधितोवाकृशोवाऽपितस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ॥ सुदक्षिणोमधुरवागनसूयुर्जितेंद्रियः ॥ धर्मात्माचानृशंसश्चविक्रांतोथाविकत्थनः ॥ १६ ॥ यज्वाचदांतोमेधावीब्रह्मण्यःसत्यसंगरः ॥ नचावमंतादा ताचवेदवेदांगपारगः ॥ १७ ॥ तंनर्मदादेवनदीपुण्याशीतजलाशिवा ॥ चकमेपुरुषव्याघ्रंस्वेनभावेनभारत ॥ १८ ॥ तस्यांजज्ञेतदानद्यांकन्याराजीवलोचना ॥ नाम्नासुदर्शनाराजन्रूपेणचसुदर्शना ॥ १९ ॥ तादृग्रूपाननारीषुभूतपूर्वायुधिष्ठिर ॥ दुर्योधनसुतायादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥ तामग्निश्चकमेसाक्षाद्राजक न्यांसुदर्शनां ॥ भूत्वाचब्राह्मणोराजन्वरयामासतंनृपं ॥ २१ ॥ दरिद्रश्चासवर्णश्चममायमितिपार्थिवः ॥ नदित्सतिसुतांतस्मैतांविप्रायसुदर्शनां ॥ २२ ॥ ततो स्यविततेयज्ञेनष्टोभूद्धव्यवाहनः ॥ ततःसुदुःखितोराजावाक्यमाहद्विजांस्तदा ॥ २३ ॥ त्यर्थः ॥२॥ तत्त्वेनयाथातथ्येन नत्वाल्मवपोत्खननादिवदभूतार्थत्वेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दुर्गतःदरिद्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ चकमेकामयामास ॥ २१ ॥ असवर्णःअक्षत्रियः नदित्सतिनदातुमिच्छति ॥ २२ ॥ विततेत्रेताग्निसाध्ये नष्टःअदर्शनंगतः ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कल्यंप्रातः ॥२९ ॥३०॥३१॥३२॥ दिशंदक्षिणांविजयताविजेतुमिच्छता आह्रतंनवंवासोयस्यास्तां ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वसोर्धारांसंततांघृतधारां ॥ ३५ ॥ गर्भे

दुष्कृतंममकिंनुस्याद्भवतांवाद्विजर्षभाः ॥ येननाशंजगामाग्निःकृतंकुपुरुषेष्विव ॥ २४ ॥ नह्यल्पंदुष्कृतंनोस्तियेनाग्निर्नाशमागतः॥ भवतांचाथवामह्यंतत्त्वे नैतद्विमृश्यतां ॥ २५ ॥ तत्रराज्ञोवचःश्रुत्वाविप्रास्तेभरतर्षभ ॥ नियतावाग्यताश्चैवपावकंशरणंययुः ॥ २६ ॥ तान्दर्शयामासतदाभगवान्हव्यवाहनः ॥ स्वं रूपंदीप्तिमत्कृत्वाशरदर्कसमद्युतिः ॥ २७॥ ततोमहात्मातानाहदहनोब्राह्मणर्षभान् ॥ वरयाम्यात्मनोर्थायदुर्योधनसुतामिति ॥ २८ ॥ ततस्तेकल्यमुत्थायत स्मैराज्ञेन्यवेदयन् ॥ ब्राह्मणाविस्मिताःसर्वेयदुक्तंचित्रभानुना ॥२९॥ ततःसराजातच्छ्रुत्वावचनंब्रह्मवादिनां ॥ अवाप्यपरमंहर्षंतथेतिप्राहबुद्धिमान् ॥३०॥ अयाचतचतंशुल्कंभगवंतंविभावसुं ॥ नित्यंसान्निध्यमिहतेचित्रभानोभवेदिति ॥ ३१ ॥ तमाहभगवानग्निरेवमस्त्वितिपार्थिवं ॥ ततःसान्निध्यमद्यापिमाहि ष्मत्यांविभावसोः ॥ ३२ ॥ दृष्टंहिसहदेवेनदिशंविजयतातदा ॥ ततस्तांसमलंकृत्यकन्यामाह्रतवाससं ॥ ३३ ॥ ददौदुर्योधनोराजापावकायमहात्मने ॥ प्रति जग्राहचाग्निस्तुराजकन्यांसुदर्शनां ॥ ३४ ॥ विधिनावेददृष्टेनवसोर्धारामिवाध्वरे ॥ तस्यारूपेणशीलेनकुलेनवपुषाश्रिया ॥ ३५॥ अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भे चास्यामनोदधे ॥ तस्याःसमभवत्पुत्रोनाम्नाग्नेयःसुदर्शनः॥ ३६॥ सुदर्शनस्तुरूपेणपूर्णेंदुसदृशोपमः॥ शिशुरेवाध्यगात्सर्वंपरंब्रह्मसनातनं॥ ३७॥ अथौघवा न्नामनृपोनृगस्यासीत्पितामहः ॥ तस्याथौघवतीकन्यापुत्रश्चौघरथोभवत् ॥ ३८ ॥ तामोघवान्ददौतस्मैस्वयमोघवतींसुतां ॥ सुदर्शनायविदुषेभार्यार्थेदे वरूपिणीं ॥ ३९ ॥ सगृहस्थाश्रमरतस्तयासहसुदर्शनः ॥ कुरुक्षेत्रेवसद्राजन्नोघवत्यासमन्वितः ॥ ४० ॥ गृहस्थश्चावजेष्यामिमृत्युमित्येवसप्रभो ॥ प्रतिज्ञाम करोद्धीमान्दीप्ततेजाविशांपते ॥ ४१ ॥ तामथौघवतींराजन्सपावकसुतोऽब्रवीत् ॥ अतिथेःप्रतिकूलंतेनकर्तव्यंकथंचन ॥ ४२ ॥ येनयेनचतुष्येतनित्यमेव त्वयातिथिः ॥ अप्यात्मनःप्रदानेननतेकार्याविचारणा ॥ ४३ ॥ एतद्व्रतंममसदाहृदिसंपरिवर्तते ॥ गृहस्थानांचसुश्रोणिनातिथेर्विद्यतेपरं ॥ ४४ ॥ प्रमाणंय दिवामोरुवचस्तेममशोभने ॥ इदंवचनमव्यग्राहृदित्वंधारयेःसदा ॥४५॥

पुत्रप्रदाने ॥३६ ॥ दृशाभ्यांदृग्भ्यांसहितंसदृशंवक्त्रंपूर्णेंदोरेववक्त्रेउपमासादृश्यंयस्यपूर्णेंदुसदृशोपमः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ गृहस्थश्चगृहस्थएव ॥ ४१ ॥ प्रतिज्ञामेवाह अतिथेरिति ॥ ४२ ॥ आत्मनःशरीरस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रमाणंहितज्ज्ञापकं ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४६॥ किंचिन्नकर्तव्यमितिनअपितुकर्तव्यमेव ॥४७॥ पृष्ठतःतस्याप्रत्यक्षंगृहेन्वगमत् सदागार्हस्थ्यकाले तदाइध्माहरणकाले ॥४८॥ ब्राह्मणस्तद्रूपीमृत्युः ॥ ४९ ॥५०॥५१ ॥ ५२ ॥तामिति एतत्रतप्रदानं
॥५३॥ राज्ञिराजकन्ये ॥५४॥ छंद्यमानःप्रलोभ्यमानः ॥५५॥ भर्तुर्वचनं येनयेनतुतुष्येतनित्यमेवसदातिथिः अप्यात्मनःप्रदानेननतेकार्याविचारणेतिपूर्वोक्तं ॥५६॥ विवेशगृहमितिशेषः विहस्येत्यत्ररहः

निष्क्रांतेमयिकल्याणितथासंनिहितेऽनघे ॥नातिथिस्तेवमंतव्यःप्रमाणंयद्यहंतव॥४६॥तमब्रवीदोघवतीतथामूर्ध्निकृतांजलिः॥ नमेत्वद्वचनात्किंचिन्नकर्तव्यंकथंचन॥४७॥ जिगीषमाणस्तुगृहेतदामृत्युःसुदर्शनं॥ पृष्ठतोऽन्वगमद्राजन्रंध्रान्वेषीतदासदा ॥ ४८॥इध्मार्थंतुगतेतस्मिन्नग्निपुत्रेसुदर्शने॥ अतिथिर्ब्राह्मणःश्रीमांस्तामाहौघवतींतदा ॥ ४९॥ आतिथ्यंकृतमिच्छामित्वयाद्यवरवर्णिनि॥प्रमाणंयदिधर्मस्तेगृहस्थाश्रमसंमतः॥५०॥इत्युक्तातेनविप्रेणराजपुत्रीयशस्विनी॥ विधिनाप्रतिजग्राहवेदोक्तेनविशांपते ॥५१॥आसनंचैवपाद्यंचतस्मैदत्वाद्विजातये ॥ प्रोवाचौघवतीविप्रंकेनार्थःकिंददामिते॥ ५२॥ तामब्रवीत्ततोविप्रोराजपुत्रींसुदर्शनां ॥त्वयाममार्थःकल्याणिनिर्विशंकैतदाचर ॥ ५३ ॥ यदिप्रमाणंधर्मस्तेगृहस्थाश्रमसंमतः ॥ प्रदानेनात्मनोराज्ञिकर्तुमर्हसिमेप्रियं॥ ५४ ॥ सतयाछंद्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया॥ नान्यमात्मप्रदानात्सतस्यावब्रेवरंद्विजः॥५५॥ सातुराजसुतास्मृत्वाभर्तुर्वचनमादितः॥ तथेतिलज्जमानासातमुवाचद्विजर्षभं ॥ ५६ ॥ ततोविहस्यविप्रर्षिःसाचैवाथविवेशह ॥ संस्मृत्यभर्तुर्वचनंगृहस्थाश्रमकांक्षिणः ॥ ५७॥ अथेध्मानमुपादायसपावकिरुपागमत्॥ मृत्युनारौद्रभावेननित्यंबंधुरिवान्वितः॥५८॥ ततस्त्वाश्रममागम्यसपावकसुतस्तदा॥ तांव्याजहारौघवतींक्वासियातेतिचासकृत्॥ ५९ ॥ तस्मैप्रतिवचःसातुभर्त्रेनप्रददौतदा ॥ कराभ्यांतेनविप्रेणस्पृष्टाभर्तृव्रतासती ॥ ६० ॥ उच्छिष्टास्मीतिमन्वानालज्जिताभर्तुरेवच ॥ तूष्णींभूताभवत्साध्वीनचोवाचाथकिंचन ॥ ६१ ॥ अथतांपुनरेवेदंप्रोवाचससुदर्शनः॥ क्वसासाध्वीक्वसायातागरीयःकिमतोमम ॥ ६२ ॥ पतिव्रतासत्यशीलानित्यंचैवार्जवेरता॥ कथंनप्रत्युदेत्यद्यस्मयमानायथापुरा॥ ६३ ॥ उटजस्थस्तुतंविप्रःप्रत्युवाचसुदर्शनं ॥ अतिथिंविद्धिसंप्राप्तंब्राह्मणंपावकेचमां ॥ ६४ ॥ अनयाछंद्यमानोहंभार्ययातवसत्तम॥ तैस्तैरतिथिसत्कारैर्ब्रह्मन्नेषावृतामया॥६५॥ अनेनविधिनासेयंमामर्च्छतिशुभानना॥ अनुरूपंयदत्रान्यत्तद्भवान्कर्तुमर्हति॥ ६६॥ कूटमुद्गरहस्तस्तुमृत्युस्तंवैसमन्वगात्॥ हीनप्रतिज्ञमत्रैनंवधिष्यामीतिचिंतयन्॥६७॥ सइतिपाठःस्पष्टार्थः ॥५७॥ ऋषेरपीर्ष्यानासीदित्याह अथेति॥ ५८॥५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२ ॥
॥६३॥६४॥ अनयात्वद्भार्ययाछंद्यमानःप्रार्थ्यमानइतिवैपरीत्योक्तिः ॥६५॥ अनेनमैथुनरूपेणमामर्च्छतिमांआयाति अनुरूपंस्त्रीदूषणानुगुणंदंडं ॥६६॥ कूटमुद्गरोलोहदंडः हीनप्रतिज्ञंत्यक्तातिथिव्रतं ॥६७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ गुणाःइंद्रियाणितदभिमानिन्योदेवताःपृथिव्याद्याइत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ शैक्षेणउदात्तादिधर्मवता ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अर्धेनेति ओघवती
नामनदीभविष्यतीतिशेषः योगोहीति योगसिद्धेयमतःशरीरद्वयंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पंचेतिस्थूलभूतान्यतिक्रम्य आतिवाहिकान्सूक्ष्मभूतमयान्लोकान्प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ८७ ॥ राज

सुदर्शनस्तुमनसाकर्मणाचक्षुषागिरा ॥ त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्चस्मयमानोब्रवीदिदं ॥ ६८ ॥ सुरतंतेस्तुविप्राग्र्यप्रीतिर्हिपरमामम ॥ गृहस्थस्यहिधर्मोग्र्यःसंप्रा
प्तातिथिपूजनं ॥ ६९ ॥ अतिथिःपूजितोयस्यगृहस्थस्यतुगच्छति ॥ नान्यस्तस्मात्परोधर्मइतिप्राहुर्मनीषिणः ॥ ७० ॥ प्राणाहिममदाराश्चयच्चान्यद्विद्यतेव
सु ॥ अतिथिभ्योमयादेयमितिमेव्रतमाहितं ॥ ७१ ॥ निःसंदिग्धंयथावाक्यमेतन्मेसमुदाहृतं ॥ तेनाहंविप्रसत्येनस्वयमात्मानमालभे ॥ ७२ ॥ पृथिवीवायुरा
काशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ बुद्धिरात्मामनःकालोदिशश्चैवगुणादश ॥ ७३ ॥ नित्यमेवहिपश्यंतिदेहिनांदेहसंश्रिताः ॥ सुकृतंदुष्कृतंचापिकर्मधर्मभृतांवर
७४ ॥ यथैषानानृतावाणीमयाद्यसमुदीरिता ॥ तेनसत्येनमांदेवाःपालयंतुदहंतुवा ॥ ७५ ॥ ततोनादःसमभवद्दिक्षुसर्वासुभारत ॥ असकृत्सत्यमित्येवंनैत
न्मिथ्येतिसर्वतः ॥ ७६ ॥ उटजात्तुततस्तस्मान्निश्चक्रामसवैद्विजः ॥ वपुषाद्यांचभूमिंचव्याप्यवायुरिवोद्यतः ॥ ७७ ॥ स्वरेणविप्रःशैक्षेणत्रीन्लोकाननुनादय
न् ॥ उवाचचैनंधर्मज्ञंपूर्वमामंत्र्यनामतः ॥ ७८ ॥ धर्मोहमस्मिभद्रंतेजिज्ञासार्थंतवानघ ॥ प्राप्तःसत्यंचतेज्ञात्वाप्रीतिर्मेपरमात्वयि ॥ ७९ ॥ विजितश्चत्वया
मृत्युर्योयंत्वामनुगच्छति ॥ रंध्रान्वेषीतवसदात्वयाधृत्यावशीकृतः ॥ ८० ॥ नचास्तिशक्तिस्त्रैलोक्येकस्यचित्पुरुषोत्तम ॥ पतिव्रतामिमांसाध्वींतवोद्वीक्षितुम
प्युत ॥ ८१ ॥ रक्षितात्वद्गुणैरेषापतिव्रतगुणैस्तथा ॥ अधृष्यायदियंब्रूयात्तथातन्नान्यथाभवेत् ॥ ८२ ॥ एषाहितपसास्वेनसंयुक्ताब्रह्मवादिनी ॥ पावनार्थंचलोक
स्यसरिच्छ्रेष्ठाभविष्यति ॥ ८३ ॥ अर्धेनौघवतीनामत्वामर्धेनानुयास्यति ॥ शरीरेणमहाभागायोगोह्यस्यावशेस्थितः ॥ ८४ ॥ अनयासहलोकांश्चगंतासितपसा
र्जितान् ॥ यत्रनावृत्तिमभ्येतिशाश्वतांस्तान्सनातनान् ॥ ८५ ॥ अनेनचैवदेहेनलोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ॥ निर्जितश्चत्वयामृत्युरैश्वर्यंचतवोत्तमं ॥ ८६ ॥ पंचभू
तान्यतिक्रांतःस्ववीर्याच्चमनोजवः ॥ गृहस्थधर्मेणानेनकामक्रोधौचतेजितौ ॥ ८७ ॥ स्नेहोरागश्चतंद्रीचमोहोद्रोहश्चकेवलः ॥ तवशुश्रूषयाराजन्राजपुत्र्या
विनिर्जिताः ॥ ८८ ॥ भीष्मउवाच शुक्लानांतुसहस्रेणवाजिनांरथमुत्तमं ॥ युक्तंप्रगृह्यभगवान्वासवोप्याजगामतं ॥ ८९ ॥ मृत्युरात्माचलोकाश्च
जिताभूतानिपंचच ॥ बुद्धिःकालोमनोव्योमकामक्रोधौतथैवच ॥ ९० ॥ न्नित्यृषिराजत्वात् राजजामातृत्वाद्वासंबोधनं ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ बुद्धिरित्यादावपिजितेत्यनुषंगः ॥ ९० ॥

॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आख्यायिकातात्पर्यमाह तस्मादिति ॥९१॥ क्रतुशतेनापिनतुल्यं किंतुततोप्यधिकमित्यर्थः यद्वातत्क्रतुशतेनेतिप्रथमातृतीययोर्व्यत्यासः तेनक्रतुशतमपिनतुल्यमित्यर्थः ॥९२॥ सअतिथिः योनपूजयेत्तस्मैदु
ष्कृतंदत्वा ॥ ९३॥ ९४॥ बुभूषताभूतिमिच्छता ॥९५॥९६॥ इत्यानुशासनिकेपर्वणिनै० भा० द्वितीयोध्यायः ॥२॥ ॥ ४ ॥ ब्राह्मण्यमिति ॥१॥ २ ॥३॥४॥ ५॥ ऋचीकस्यात्मजइत्यत्रअजीग
र्तात्मजइतिबोध्यं सोजीगर्तसौयवसिमृषिमशनयापरीतंतस्यहत्रयःपुत्राआसुःशुनःपुच्छःशुनःशेपःशुनोलांगूलइतिश्रुतेःशुनःशेपस्यपिताऽजीगर्तइत्यवगमात् कल्पांतराभिप्रायेणवाइदंज्ञेयं ॥६॥ देवांस्तोषयि

तस्माद्गृहाश्रमस्थस्यनान्यद्दैवतमस्तिवै ॥ कृतेतिथिंनरव्याघ्रमनसैतद्विचारय ॥ ९१॥ अतिथिःपूजितोयद्धिध्यायतेमनसाशुभं ॥ नतत्क्रतुशतेनापितुल्यमा
हुर्मनीषिणः ॥ ९२॥ पात्रंत्वतिथिमासाद्यशीलाढ्यंयोनपूजयेत् ॥ सदत्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति ॥ ९३॥ एतत्तेकथितंपुत्रमयाख्यानमनुत्तमं ॥ य
थाहिविजितोमृत्युर्गृहस्थेनपुराभवत् ॥ ९४॥ धन्यंयशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमं ॥ बुभूषताभिमंतव्यंसर्वदुश्चरितापहं ॥ ९५॥ इदंयःकथयेद्विद्वानहन्य
हनिभारत ॥ सुदर्शनस्यचरितंपुण्यॉंल्लोकानवाप्नुयात् ॥ ९६॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशासनप० दानधर्मेसुदर्शनोपाख्यानेद्विती
योध्यायः ॥ २॥ ॥ ४॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मण्यंयदिदुष्प्राप्यंत्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ॥ कथंप्राप्तंमहाराजक्षत्रियेणमहात्मना ॥ १॥ विश्वामित्रे
णधर्मात्मन्ब्राह्मणत्वंनरर्षभ ॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनतन्मेब्रूहिपितामह ॥२॥ तेनह्यमितवीर्येणवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ हतंपुत्रशतंसद्यस्तपसापिपितामह ॥३॥
यातुधानाश्चबहवोराक्षसास्तिग्मतेजसः ॥ मन्युनाविष्टदेहेनसृष्टाःकालांतकोपमाः ॥ ४॥ महान्कुशिकवंशश्चब्रह्मर्षिशतसंकुलः ॥ स्थापितोनरलोकेस्मिन्वि
द्वद्ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५॥ ऋचीकस्यात्मजश्चैवशुनःशेपोमहातपाः ॥ विमोक्षितोमहासत्रात्पशुतामप्युपागतः ॥६॥ हरिश्चंद्रक्रतौदेवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ॥ पु
त्रतामनुसंप्राप्तोविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ ७॥ नाभिवादयतेज्येष्ठंदेवरातंनराधिप ॥ पुत्राःपंचाशदेवापिशप्ताःश्वपचतांगताः ॥ ८ ॥ त्रिशंकुर्बंधुभिर्मुक्तऐ
क्ष्वाकःप्रीतिपूर्वकं ॥ अवाक्शिरादिवंनीतोदक्षिणामाश्रितोदिशं ॥ ९॥ विश्वामित्रस्यविपुलानदीदेवर्षिसेविता ॥ कौशिकीचशिवापुण्याब्रह्मर्षिसुरसेविता
॥ १० ॥ तपोविघ्नकरीचैवपंचचूडासुसंमता ॥ रंभानामाप्सराःशापाद्यस्यशैलत्वमागता ॥११॥

त्वातैर्मोक्षितःसन्पुत्रतांविश्वामित्रस्यानुसंप्राप्तइतिसंबंधः ॥७॥ नाभिवादयतेननमस्कुर्वंति अनुस्वारलोपआर्षः देवरातंदेवैर्विश्वामित्रायदत्तंतेनचज्येष्ठंकृतंसंतं शप्तायेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ बंधुभिर्मुक्तः वसिष्ठशा
पेनचांडालतांगतत्वात् दिवंयेननीतः ॥ ९ ॥ १० ॥ पंचचूडाःवलयभेदायस्याःसा चूडावलयभेदेस्यादितिमेदिनी ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ वाग्भिरिति त्रिशंकुंयाजयन्विश्वामित्रोवसिष्ठपुत्रैःशप्तःश्वपचस्ययाजकस्त्वंश्वपचोभविष्यसीति तंशापमृतंकर्तुंविश्वामित्रःकस्यांचिदापदिश्वजाघनींचौर्येणार्जयित्वापक्तुमारेभे तामिंद्रःश्येनरूपेणहृतवान् तावतैवायंशापान्मुक्तोववर्षचेंद्रइति देवसेनानामग्रगःश्रेष्ठःइंद्रः ॥ १४ ॥ ज्वलतितारारूपेण ॥ १५ ॥ १६ ॥१७ ॥ मतंगस्यब्राह्मण्यांशूद्राज्जातस्यचांडालस्ययथामहतापितपसाब्राह्मण्यमप्राप्यंजातंतथैवैतन्ममभाति त्वंतुयथाजातंतथावदस्व ॥ १८ ॥ स्थानेयुक्तं कथंब्राह्मण्यंप्राप्तवान्विश्वामित्रइतिशेषः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनु०नै०भा०

तथैवास्यभयाद्बध्वावसिष्ठःसलिलेपुरा ॥ आत्मानंमज्जयन्श्रीमान्विपाशःपुनरुत्थितः ॥ १२ ॥ तदाप्रभृतिपुण्याहिविपाशाभून्महानदी ॥ विख्याताकर्मणा तेनवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ १३ ॥ वाग्भिश्चभगवान्येनदेवसेनाग्रगःप्रभुः ॥ स्तुतःप्रीतमनाश्चासीच्छापाच्चैनममुंचत ॥ १४ ॥ ध्रुवस्यौत्तानपादस्यब्रह्मर्षीणां तथैवच ॥ मध्येज्वलतियोनित्यमुदीचीमाश्रितोदिशं ॥ १५॥ तस्यैतानिचकर्माणितथान्यानिचकौरव ॥ क्षत्रियस्येत्यतोजातमिदंकौतूहलंमम ॥ १६॥ किमेतदितितत्त्वेनप्रब्रूहिभरतर्षभ ॥ देहांतरमनासाद्यकथंसब्राह्मणोभवत् ॥ १७॥एतत्तत्त्वेनमेतातसर्वमाख्यातुमर्हसि॥मतंगस्ययथातत्त्वंतथैवैतद्वदस्वमे॥ १८॥ स्थानेमतंगोब्राह्मण्यंनालभद्भरतर्षभ ॥ चंडालयोनौजातोहिकथंब्राह्मण्यमाप्तवान् ॥ १९॥इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेप० अनुशासनप० विश्वामित्रोपाख्यानेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥४ भीष्मउवाच श्रूयतांपार्थतत्त्वेनविश्वामित्रोयथापुरा ॥ ब्राह्मणत्वंगतस्तातब्रह्मर्षित्वंतथैवच ॥ १ ॥ भरतस्यान्वयेचैवाजमीढोनामपार्थिवः ॥ बभूवभरतश्रेष्ठयज्वाधर्मभृतांवरः ॥ २ ॥ तस्यपुत्रोमहानासीज्जह्नुर्नामनरेश्वरः ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्तागंगायस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ तस्यात्मजस्तुल्यगुणःसिंधुद्वीपोमहायशाः ॥ सिंधुद्वीपाच्चराजर्षिर्बलाकाश्वोमहाबलः ॥ ४ ॥ वल्लभस्तस्यतनयःसाक्षाद्धर्मइवापरः ॥ कुशिकस्तस्यतनयःसहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५ ॥ कुशिकस्यात्मजःश्रीमान्गाधिर्नामजनेश्वरः ॥ अपुत्रःप्रसवेनार्थीवनवासमुपावसत् ॥ ६॥ कन्याजज्ञेसुतातस्यवनेनिवसतःसतः ॥ नाम्नासत्यवतीनामरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ ७॥ तांवव्रेभार्गवःश्रीमांश्च्यवनस्यात्मसंभवः ॥ ऋचीकइतिविख्यातोविपुलेतपसिस्थितः ॥ ८॥ सतांनप्रददौतस्मैऋचीकायमहात्मने ॥ दरिद्रइतिमत्वावैगाधिःशत्रुनिबर्हणः ॥ ९॥ ॥६॥

तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ श्रूयतामिति ब्राह्मणेष्वपिऋषित्वंमंत्रद्रष्टृत्वंगोत्रप्रवर्त्तकत्वंवा ॥१ ॥ २ ॥३ ॥ ४॥ वल्लभोनाम ॥५॥ प्रसवेनसोमाभिषवनिमित्तेन अर्थीपुत्रार्थी ॥ ६ ॥ सुतात् सोमाभिषवोपलक्षिताद्यज्ञात् वन्यद्रव्यविहितात्तादृशीवनवासयोग्यैवकन्याजज्ञे ॥ ७॥ भार्गवोभृगोर्गोत्रापत्यं ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वत्स्यसिउद्वाहेनप्राप्स्यसि ॥ १० ॥ असंसक्तोनिःसंशयः ॥ ११ ॥ एकतःएकं ॥ १२ ॥ आदित्यंअदितेःपुत्रं ॥ १३ ॥ १४ ॥ छंदंइच्छा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वरेणपुत्रंतेदास्यामीत्यनुग्रहेण ॥ २१ ॥

प्रत्याख्यायपुनर्यातमब्रवीद्राजसत्तमः ॥ शुल्कंप्रदीयतांमह्यंततोवत्स्यसिमेसुतां ॥ १० ॥ ऋचीकउवाच किंप्रयच्छामिराजेंद्रतुभ्यंशुल्कमहंनृप ॥ दुहितुर्ब्रूह्यसंसक्तोमाभूत्तत्रविचारणा ॥ ११ ॥ गाधिरुवाच चंद्ररश्मिप्रकाशानांहयानांवातरंहसां ॥ एकतःश्यामकर्णानांसहस्रंदेहिभार्गव ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच ततःसभृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजःप्रभुः ॥ अब्रवीद्वरुणंदेवमादित्यंपतिमंभसां ॥ १३ ॥ एकतःश्यामकर्णानांहयानांचंद्रवर्चसां ॥ सहस्रंवातवेगानांभिक्षेत्वांदेवसत्तम ॥ १४ ॥ तथेतिवरुणोदेवआदित्योभृगुसत्तमं ॥ उवाचयत्रतेच्छंदस्तत्रोत्थास्यंतिवाजिनः ॥ १५ ॥ ध्यातमात्रंऋचीकेनहयानांचंद्रवर्चसां ॥ गंगाजलात्समुत्तस्थौसहस्रंविपुलौजसां ॥ १६ ॥ अदूरेकान्यकुब्जस्यगंगायास्तीरमुत्तमं ॥ अश्वतीर्थंतदद्यापिमानवैःपरिचक्ष्यते ॥ १७ ॥ ततोवैगाधयेतातसहस्रंवाजिनांशुभं ॥ ऋचीकःप्रददौप्रीतःशुल्कार्थंतपतांवरः ॥ १८ ॥ ततःसविस्मितोराजागाधिःशापभयेनच ॥ ददौतांसमलंकृत्यकन्यांभृगुसुतायवै ॥ १९ ॥ जग्राहविधिवत्पाणिंतस्याब्रह्मर्षिसत्तमः ॥ साचतंपतिमासाद्यपरंहर्षमवापह ॥ २० ॥ सतुतोषचब्रह्मर्षिस्तस्यावृत्तेनभारत ॥ छंदयामासचैवैनांवरेणवरवर्णिनीं ॥ २१ ॥ मात्रेतत्सर्वमाचख्यौसाकन्याराजसत्तम ॥ अथतामब्रवीन्मातासुतांकिंचिदवाङ्मुखीं ॥ २२ ॥ ममापिपुत्रिभर्त्तातिप्रसादंकर्त्तुमर्हति ॥ अपत्यस्यप्रदानेनसमर्थश्चमहातपाः ॥ २३ ॥ ततःसात्वरितंगत्वातत्सर्वंप्रत्यवेदयत् ॥ मातुश्चिकीर्षितंराजन्ऋचीकस्तामथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ गुणवंतमपत्यंसाअचिराज्जनयिष्यति ॥ ममप्रसादात्कल्याणिमाभूत्तेप्रणयोन्यथा ॥ २५ ॥ तवचैवगुणश्लाघीपुत्रउत्पत्स्यतेमहान् ॥ अस्मद्वंशकरःश्रीमान्सत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ २६ ॥ ऋतुस्नाताचसाश्वत्थंत्वंचवृक्षमुदुंबरं ॥ परिष्वजेथाःकल्याणिततएवमवाप्स्यथः ॥ २७ ॥ चरुद्वयमिदंचैवमंत्रपूतंशुचिस्मिते ॥ त्वंचसाचोपभुंजीतंततःपुत्राववाप्स्यथः ॥ २८ ॥ ततःसत्यवतीहृष्टामातरंप्रत्यभाषत ॥ यदृचीकेनकथितंतच्चाचख्यौचरुद्वयं ॥ २९ ॥ तामुवाचततोमातासुतांसत्यवतींतदा ॥ पुत्रिपूर्वोपपन्नायाःकुरुष्ववचनंमम ॥ ३० ॥ भर्त्रायएषदत्तस्तेचरुर्मंत्रपुरस्कृतः ॥ एनंप्रयच्छमह्यंत्वंमदीयंत्वंगृहाणच ॥ ३१ ॥ व्यत्यासंवृक्षयोश्चापिकरवामशुचिस्मिते ॥ यदिप्रमाणंवचनंममामातुरनिंदिते ॥ ३२ ॥ स्वमपत्यंविशिष्टंहिसर्वइच्छत्यनाविलं ॥ व्यक्तंभगवताचात्रकृतमेवंभविष्यति ॥ ३३ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पूर्वोपपन्नायाःभर्त्तुःसंबंधात्पूर्वंउपपन्नायाःगुरुत्वेनप्राप्तायाःतवभर्त्रपेक्षयाहंगरीयसीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७॥ ततोमेत्वच्चरौभावःपादपेचसुमध्यमे ॥ कथंविशिष्टोभ्रातामेभवेदित्येवचिंतय ॥ ३४ ॥ तथाचकृतवत्यौतेमातासत्यवतीचसा ॥ अथगर्भावनुप्राप्तेउभेतेवै युधिष्ठिर ॥३५॥ दृष्ट्वागर्भमनुप्राप्तांभार्यांसचमहानृषिः ॥ उवाचतांसत्यवतींदुर्मनाभृगुसत्तमः ॥ ३६॥ व्यत्यासेनोपयुक्तस्तेचरुर्व्यक्तंभविष्यति ॥ व्यत्यासः १३

पादपेचापिसुव्यक्तंतेकृतःशुभे ॥ ३७ ॥ मयाहिविश्वंयद्ब्रह्मत्वच्चरौसन्निवेशितं ॥ क्षत्रवीर्यंचसकलंचरौतस्यानिवेशितं ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यविख्यातगुणंत्वंवि प्रंजनयिष्यसि ॥ साचक्षत्रंविशिष्टंवैततएतत्कृतंमया ॥ ३९ ॥ व्यत्यासस्तुकृतोयस्मात्त्वयामात्राचतेशुभे ॥ तस्मात्साब्राह्मणंश्रेष्ठंमातातेजनयिष्यति ॥४० ॥ क्षत्रियंतूग्रकर्माणंत्वंभद्रेजनयिष्यसि ॥ नहितेतत्कृतंसाधुमातृस्नेहेनभाविनी ॥ ४१ ॥साश्रुत्वाशोकसंतप्तापपातवरवर्णिनी ॥ भूमौसत्यवतीराजंश्छिन्नेवरु चिरालता ॥ ४२ ॥ प्रतिलभ्यचसासंज्ञाशिरसाप्रणिपत्यच ॥ उवाचभार्याभर्त्तारंगाधेयीभार्गवर्षभं ॥ ४३ ॥ प्रसादयंत्यांभार्यायांमयिब्रह्मविदांवर ॥ प्रसा दंकुरुविप्रर्षेनमेस्यात्क्षत्रियःसुतः ॥ ४४ ॥ कामंममोग्रकर्मावैपौत्रोभवितुमर्हति ॥ नतुमेस्यात्सुतोब्रह्मन्नेषमेदीयतांवरः ॥ ४५ ॥ एवमस्त्वितिहोवाचस्वां भार्यांसुमहातपाः ॥ ततःसाजनयामासजमदग्निंसुतंशुभं ॥ ४६ ॥ विश्वामित्रंचाजनयद्गाधिभार्यायशस्विनी ॥ ऋषेःप्रसादाद्राजेंद्रब्रह्मर्षेर्ब्रह्मवादिनं ॥४७॥ ततोब्राह्मणतांयातोविश्वामित्रोमहातपाः ॥ क्षत्रियःसोप्यथतथाब्रह्मवंशस्यकारकः ॥४८॥ तस्यपुत्रामहात्मानोब्रह्मवंशविवर्धनाः ॥ तपस्विनोब्रह्मविदोगो त्रकर्त्तारएवच ॥ ४९ ॥ मधुच्छंदश्चभगवान्देवरातश्चवीर्यवान् ॥ अक्षीणश्चशकुंतश्चबभ्रुःकालपथस्तथा ॥ ५० ॥ याज्ञवल्क्यश्वविख्यातस्तथास्थूणोमहा व्रतः ॥ उलूकोयमदूतश्चतथर्षिःसैंधवायनः ॥ ५१ ॥ वल्गुजंघश्चभगवान्गालवश्चमहानृषिः ॥ ऋषिर्वज्रस्तथाख्यातःसालंकायनएवच ॥ ५२ ॥ लीलाढ्यो नारदश्चैवतथाकूर्चामुखःस्मृतः ॥ वादुलिर्मुसलश्चैववक्षोग्रीवस्तथैवच ॥ ५३ ॥ आंघ्रिकोनैकदृक्चैवशिलायूपःशितःशुचिः ॥ चक्रकोमारुतंतव्योवातघ्नोथा श्वलायनः ॥ ५४ ॥ श्यामायनोथगार्ग्यश्चजाबालिःसुश्रुतस्तथा ॥ कारीषिरथसंश्रुत्यःपरपौरवतंतवः ॥ ५५ ॥ महानृषिश्चकपिलस्तथर्षिस्ताडकायनः ॥ तथै ॥७॥

वचोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणः ॥ ५६ ॥ मार्दमर्षिर्हिरण्याक्षोजंगारिर्बाभ्रवायणिः ॥ भूतिर्विभूतिःसूतश्चसुरकृत्तुतथैवच ॥ ५७ ॥ अरालिर्नाचिकश्चैवचांपे योज्जयनौतथा ॥ नवतंतुर्बकनखःसेयनोयतिरेवच ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५९ ॥ ६० ॥ विश्वामित्रात्मजाइतिक्षत्रियात्ब्रह्मवादिनःकथमुत्पन्नाइत्याशंक्याह ऋचीकेनेति चरौपूर्वंब्रह्मैवाहितं अतःक्षत्रबीजोद्भवस्यापिब्राह्मण्यलाभोजातः बीजापेक्षयासंस्कारस्यबलवत्त्वात् तथाहि दावाग्निदग्धेभ्योवेत्रबीजेभ्यःकदलीकांडोत्पत्तिमुदाहरंति नब्राह्मण्यंक्षत्रियाद्यैस्तपःकोट्यापिलभ्यते विश्वामित्रस्यतत्प्राप्तिर्मात्राब्रह्मौदनाशनात् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इतिआनुशासनिकेपर्वणि नै०भा०चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ एवंदुष्प्रापमपिब्राह्मण्यमानृशंस्यंविनाव्यर्थमित्याशयवानानृशंस्याध्यायमारभते आनृशंस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ विषयेदेशे कांडंबा

अंभोरुहश्चारुमत्स्यःशिरीषीचाथगार्दभिः॥ऊर्जयोनिरुदापेक्षीनारदीचमहानृषिः॥५९॥विश्वामित्रात्मजाःसर्वेमुनयोब्रह्मवादिनः॥तथैवक्षत्रियोराजन्वि
श्वामित्रोमहातपाः॥ ६० ॥ऋचीकेनाहितंब्रह्मपरमेतद्युधिष्ठिर॥एतत्तेसर्वमाख्यातंतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ ६१ ॥ विश्वामित्रस्यवैजन्मसोमसूर्याग्नितेजसः॥ य
त्रयत्रचसंदेहोभूयस्तेराजसत्तम॥तत्रतत्रचमांब्रूहिच्छेतास्मितवसंशयान्॥६२॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनिकेप०आनुशासनप०दानधर्मेविश्वामि
त्रोपाख्यानेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४ ॥ ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच आनृशंस्यस्यधर्मज्ञगुणान्भक्तजनस्यच॥श्रोतुमिच्छामिधर्मज्ञतन्मेब्रूहिपितामह
॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ वासवस्यचसंवादंशुकस्यचमहात्मनः ॥ २ ॥ विषयेकाशिराजस्यग्रामान्निष्क्रम्यलुब्धकः
॥सविषंकांडमादायमृगयामासवैमृगं॥ ३ ॥तत्रचामिषलुब्धेनलुब्धकेनमहावने॥अविदूरेमृगान्दृष्ट्वाबाणःप्रतिसमाहितः॥ ४ ॥तेनदुर्वारितास्त्रेणनिमि
त्तचपलेषुणा॥महान्वनतरुस्तत्रविद्धोमृगजिघांसया॥ ५ ॥सतीक्ष्णविषदिग्धेनशरेणातिबलात्क्षतः॥ उत्सृज्यफलपत्राणिपादपःशोषमागतः॥ ६ ॥ तस्मि
न्वृक्षेतथाभूतेकोटरेषुचिरोषितः॥नजहातिशुकोवासंतस्यभक्त्यावनस्पतेः ॥ ७ ॥ निष्प्रचारोनिराहारोग्लानःशिथिलवागपि ॥ कृतज्ञःसहवृक्षेणधर्मात्मा
सोप्यशुष्यत ॥ ८ ॥ तमुदारंमहासत्वमतिमानुषचेष्टितं ॥ समदुःखसुखंदृष्ट्वाविस्मितःपाकशासनः॥ ९ ॥ ततश्चिंतामुपगतःशक्रःकथमयंद्विजः॥ तिर्यग्यो
नावसंभाव्यमानृशंस्यमवस्थितः॥ १० ॥अथवानात्रचिंत्यंहिअभवद्वासवस्यतु ॥प्राणिनामपिसर्वेषांसर्वंसर्वत्रदृश्यते ॥ ११ ॥ ततोब्राह्मणवेषेणमानुषं
रूपमास्थितः ॥ अवतीर्यमहींशक्रस्तंपक्षिणमुवाचह॥ १२ ॥

णं ॥ ३ ॥ तत्रमृगयायां ॥ ४ ॥ दुर्वारितास्त्रेणदुर्वार्यशस्त्रेण निमित्ताल्लक्ष्याच्चपलश्चलितइषुर्यस्यतेन ॥ ५ ॥ दिग्धेनलिप्तेन ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विजःपक्षी आनृशंस्यंपरदुःखेनदुःखित्वं ॥ १० ॥ चिंत्यंआश्चर्यं सर्वेषांनृतिर्यगादीनां सर्वत्रजातौ सर्वंकृपानैष्ठुर्यादिकं ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दाक्षेयीदक्षदौहित्रीशुकीनाम ॥ १३ ॥ तपसाज्ञानदृष्ट्या ॥ १४ ॥ १५ ॥ तांप्रीतिंवृक्षेतत्सौहार्दं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अनुक्रोश्यकृपायित्वा वैफल्यंजन्मनइतिशेषः

शुकभोपक्षिणांश्रेष्ठदाक्षेयीसुप्रजात्वया ॥ पृच्छेत्वांशुकमेनंत्वंकस्मान्नत्यजसिद्रुमं ॥ १३ ॥ अथपृष्टःशुकःप्राहमूर्ध्नासमभिवाद्यतं ॥ स्वागतंदेवराजत्वं
॥८॥ विज्ञातस्तपसामया ॥ १४ ॥ ततोदशशताक्षेणसाधुसाध्वितिभाषितं ॥ अहोविज्ञानमित्येवंमनसापूजितस्ततः ॥ १५ ॥ तमेवंशुभकर्माणंशुकंपरम १३
धार्मिकं ॥ विजानन्नपितांप्रीतिंपप्रच्छबलसूदनः ॥ १६ ॥ निष्पत्रमफलंशुष्कमशरण्यंपतत्रिणां ॥ किमर्थंसेवसेवृक्षंयदामहदिदंवनं ॥ १७ ॥ अन्ये
पिबहवोवृक्षाःपत्रसंछन्नकोटराः ॥ शुभाःपर्याप्तसंचाराविद्यंतेस्मिन्महावने ॥ १८ ॥ गतायुषमसामर्थ्यंक्षीणसारंहतश्रियं ॥ विमृश्यप्रज्ञयाधीरजहीमंस्थवि
रंद्रुमं ॥ १९ ॥ भीष्मउवाच तदुपश्रुत्यधर्मात्माशुकःशक्रेणभाषितं ॥ सुदीर्घमतिनिःश्वस्यदीनोवाक्यमुवाचह ॥ २० ॥ अनतिक्रमणीयानिदैवतानि
शचीपते ॥ यत्राभवत्तवप्रश्नस्तन्निबोधसुराधिप ॥ २१ ॥ अस्मिन्नहंद्रुमेजातःसाधुभिश्चगुणैर्युतः ॥ बालभावेनसंगुप्तःशत्रुभिश्चनधर्षितः ॥ २२ ॥ किमनुक्रो
श्यवैफल्यमुत्पादयसिमेनघ ॥ आनृशंस्याभियुक्तस्यभक्तस्यानन्यगस्यच ॥ २३ ॥ अनुक्रोशोहिसाधूनांमहद्धर्मस्यलक्षणं ॥ अनुक्रोशश्चसाधूनांसदाप्रीतिं
प्रयच्छति ॥ २४ ॥ त्वमेवदैवतैःसर्वैःपृच्छ्यसेधर्मसंशयात् ॥ अतस्त्वंदेवदेवानामाधिपत्येप्रतिष्ठितः ॥ २५ ॥ नार्हसेमांसहस्राक्षद्रुमंत्याजयितुंचिरात् ॥ सम
र्थमुपजीव्येमंत्यजेयंकथमद्यवै ॥ २६ ॥ तस्यवाक्येनसौम्येनहर्षितःपाकशासनः ॥ शुकंप्रोवाचधर्मात्माआनृशंस्येनतोषितः ॥ २७ ॥ वरंवृणीष्वेतितदासच
वव्रेवरंशुकः ॥ आनृशंस्यपरोनित्यंतस्यवृक्षस्यसंभवं ॥ २८ ॥ विदित्वाचदृढांभक्तिंतांशुकेशीलसंपदं ॥ प्रीतःक्षिप्रमथोवृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २९ ॥ त
तःफलानिपत्राणिशाखाश्चापिमनोहराः ॥ शुकस्यदृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्तांप्रापसद्रुमः ॥ ३० ॥ शुकश्चकर्मणातेनआनृशंस्यकृतेनवै ॥ आयुषोंतेमहाराजप्रा
पशक्रसलोकतां ॥ ३१ ॥ एवमेवमनुष्येंद्रभक्तिमंतंसमाश्रितः ॥ सर्वार्थसिद्धिंलभतेशुकंप्राप्ययथाद्रुमः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीम० अनुशा० आनुशा० दानधर्मे ॥८॥
शुकवासवसंवादेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ संशयात्संशयंप्राप्य अतःसंशयच्छेत्तृत्वात् ॥ २५ ॥ अथअसामर्थ्यकाले ॥ २६ ॥ २७ ॥ संभवंसम्यगैश्वर्यवरंवव्रे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ आनृशंस्यफलमाह शुकश्चेति ॥ ३१ ॥ आख्यायिकातात्पर्यमाह एवमिति ॥ ३२ ॥ इतिआनुशासनिकेप० नै० भा० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पितामहेत्यादिरध्यायोदैवमूलमपीदंसर्वंपुरुषकारादृतेनसिध्यतीत्यवश्यंपुरुषकारेभोगमोक्षार्थिनायतितव्यमित्येवंपरः द्वयोःश्रेष्ठयोर्मध्येकिमतिश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ दैवंप्राक्कर्म मानुषंसांप्रतिकंक
र्म ॥ ३ ॥ ४ ॥ दैवश्रैष्ठ्यमाह नाबीजमिति ॥ ५ ॥ सुकृतेबीजभूतेसति ॥ ६ ॥ पुरुषकारश्रैष्ठ्यमाह यथेति ॥ ७ ॥ उद्यमापेक्षायामाह क्षेत्रमिति ॥ ८ ॥ सिद्धांतः कर्मणइत्यादिना निर्वृत्तिसिद्धिः ॥ ९॥

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ दैवेपुरुषकारेचकिंस्विच्छ्रेष्ठतरंभवेत् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरा
तनं ॥ वसिष्ठस्यचसंवादंब्रह्मणश्चयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ दैवमानुषयोःकिंस्वित्कर्मणोःश्रेष्ठमित्युत ॥ पुरावसिष्ठोभगवान्पितामहमपृच्छत ॥ ३ ॥ ततःपद्मोद्भवोरा
जन्देवदेवःपितामहः ॥ उवाचमधुरंवाक्यमर्थवद्धेतुभूषितं ॥ ४ ॥ ब्रह्मोवाच नाबीजंजायतेकिंचिन्नबीजेनविनाफलं ॥ बीजाद्बीजंप्रभवतिबीजादेव
फलंस्मृतं ॥ ५ ॥ यादृशंवपतेबीजंक्षेत्रमासाद्यकर्षकः ॥ सुकृतेदुष्कृतेवापितादृशंलभतेफलं ॥ ६ ॥ यथाबीजंविनाक्षेत्रमुप्तंभवतिनिष्फलं ॥ तथापुरुषकारे
णविनादैवंनसिध्यति ॥ ७ ॥ क्षेत्रंपुरुषकारस्तुदैवंबीजमुदाहृतं ॥ क्षेत्रबीजसमायोगात्ततःसस्यंसमृध्यते ॥ ८ ॥ कर्मणःफलनिर्वृत्तिंस्वयमश्नातिकारकः ॥
प्रत्यक्षंदृश्यतेलोकेकृतस्यापकृतस्यच ॥ ९ ॥ शुभेनकर्मणासौख्यंदुःखंपापेनकर्मणा ॥ कृतंफलतिसर्वत्रनाकृतंभुज्यतेक्वचित् ॥ १० ॥ कृतीसर्वत्रलभतेप्रति
ष्ठांभाग्यसंयुतां ॥ अकृतीलभतेभ्रष्टःक्षतेक्षारावसेचनं ॥ ११ ॥ तपसारूपसौभाग्यंरत्नानिविविधानिच ॥ प्राप्यतेकर्मणासर्वंनदैवादकृतात्मना ॥ १२ ॥ त
थास्वर्गश्चभोगश्चनिष्ठायाचमनीषिता ॥ सर्वंपुरुषकारेणकृतेनेहोपलभ्यते ॥ १३ ॥ ज्योतींषित्रिदशानागायक्षाश्चंद्रार्कमारुताः ॥ सर्वेपुरुषकारेणमानुष्याद्दे
वतांगताः ॥ अर्थोवामित्रवर्गोवाऐश्वर्यंवाकुलान्वितं ॥ श्रीश्चापिदुर्लभाभोक्तुंतथैवाकृतकर्मभिः ॥ १५ ॥ शौचेनलभतेविप्रःक्षत्रियोविक्रमेणतु ॥ वैश्यःपुरु
षकारेणशूद्रःशुश्रूषयाश्रियं ॥ १६ ॥ नादातारंभजंत्यर्थानक्लीबंनापिनिष्क्रियं ॥ नाकर्मशीलंनाशूरंतथानैवातपस्विनं ॥ १७ ॥ येनलोकास्त्रयःसृष्टादैत्याःस
र्वाश्चदेवताः ॥ सएषभगवान्विष्णुःसमुद्रेतप्यतेतपः ॥ १८ ॥ स्वंचेत्कर्मफलंनस्यात्सर्वमेवाफलंभवेत् ॥ लोकोदैवंसमालक्ष्यउदासीनोभवेन्ननु ॥ १९ ॥ अकृ
त्वामानुषंकर्मयोदैवमनुवर्तते ॥ वृथाश्राम्यतिसंप्राप्यपतिंक्लीबमिवांगना ॥ २० ॥ नतथामानुषेलोकेभयमस्तिशुभाशुभे ॥ यथात्रिदशलोकेहिभयमन्येन
जायते ॥ २१ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ कर्मदैवयोःप्राबल्यदौर्बल्येउपसंहरति प्राप्यतइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मानुष्यात्मानुष्यमुल्लंघ्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ लभतेश्रियमितिसर्वत्रसंबंधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शिष्टाचारोपिकर्मणां
प्राबल्येमानमित्याह येनेति ॥ १८ ॥ ननुनिश्चितं ॥ १९ ॥ अकृत्वेति केवलंदैवंनिष्फलमित्यर्थः ॥ २० ॥ नतथेति दैवदौस्थ्येऐहिकीहानिःसुसहा पुरुषकारदौस्थ्येतुपरलोकहानिर्दुरंतेत्यर्थः अन्येनपापेन ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकृतेकर्माभावेसति आकस्मिकनिधिलाभादावपिकिंचित्कर्मास्त्येवेतिभावः ॥ २२ ॥ यथेति स्थानानिइंद्रादिलोकाअप्यनित्याःदृश्यंते ताराख्पिणांदेवानामधःपातदर्शनादित्यर्थः कर्मविनापुण्येनकर्मणाविनादैवंदेवसमूहःकथंस्थास्यति दैवमपिकर्ममूलमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ व्यापारंपुण्यरूपंयांतिअनुमोदंते उग्रंधर्मविघ्नकरं ॥२४॥ विग्रहोवैरं तथाहिऋषीणांतपसिदेवाविघ्नमाचरंति ऋषयश्चच्यवनादयइंद्रादीनामभिभवंकुर्वंतीतिसौकन्येप्रसिद्धं यद्यप्येवंकर्मपरत्वंदेवर्षीणामस्तितथापिअदैवंदैवाभावोनवक्तुंशक्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ अत्रमानमाह कथमिति यतोयस्माद्दैवंप्रवर्त्ततेतस्यकर्मणोपिदैवंविनाकथमुत्पत्तिःस्यान्नकथमपिपुण्यवंतएवधर्मेप्रवर्त्ततेधर्माच्चपुण्यंवर्द्धते अन्यथासर्वेपिधर्मेप्रवर्त्तेरन्नित्यर्थः एवंलोकवद्देवस्वर्गेपिगुणाःभोगाःयथाबहुधनोभूयसावाणिज्येनभूयांसंलाभंलभतेनेतरइतिवदेतदितिभावः

कृतःपुरुषकारस्तुदैवमेवानुवर्त्तते ॥ नदैवमकृतेकिंचित्कस्यचिद्दातुमर्हति ॥ २२ ॥ यथास्थानान्यनित्यानिदृश्यंतेदैवतेष्वपि ॥ कथंकर्मविनादैवंस्थास्यतिस्थापयिष्यतः॥ २३ ॥ नदैवतानिलोकेस्मिन्व्यापारंयांतिकस्यचित् ॥ व्यासंगंजनयंत्युग्रमात्माभिभवशंकया ॥ २४ ॥ ऋषीणांदेवतानांचसदाभवतिविग्रहः॥ कस्यवाचात्यदैवंस्याद्यतोदैवंप्रवर्त्तते॥ २५॥ कथंतस्यसमुत्पत्तिर्यतोदैवंप्रवर्त्तते ॥ एवंत्रिदशलोकेपिप्राप्यंतेबहवोगुणाः॥ २६॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः॥आत्मैवह्यात्मनःसाक्षीकृतस्याप्यकृतस्यच॥ २७॥ कृतंचाप्यकृतंकिंचित्कृतेकर्मणिसिद्ध्यति॥सुकृतंदुष्कृतंकर्मनयथार्थंप्रपद्यते॥ २८ देवानांशरणंपुण्यंसर्वंपुण्यैरवाप्यते॥ पुण्यशीलंनरंप्राप्यकिंदैवंप्रकरिष्यति॥ २९॥ पुराययातिर्विभ्रष्टश्च्यावितःपतितःक्षितौ॥ पुनरारोपितःस्वर्गंदौहित्रैःपुण्यकर्मभिः॥ ३० ॥ पुरूरवाश्चराजर्षिर्द्विजैरभिहितःपुरा॥ ऐलइत्यभिविख्यातःस्वर्गंप्राप्तोमहीपतिः ॥ ३१ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैःसत्कृतःकोसलाधिपः॥ महर्षिशापात्सौदासःपुरुषादत्वमागतः॥ ३२ ॥ अश्वत्थामाचरामश्चमुनिपुत्रौधनुर्धरौ ॥ नगच्छतःस्वर्गलोकंसुकृतेनेहकर्मणा ॥ ३३ ॥ वसुर्यज्ञशतैरिष्ट्वाद्वितीयइववासवः॥ मिथ्याभिधानेनैकेनरसातलतलंगतः॥ ३४ ॥ बलिर्वैरोचनिर्बद्धोधर्मपाशेनदैवतैः ॥ विष्णोःपुरुषकारेणपातालसदनःकृतः॥ ३५ ॥ शक्रस्योद्गम्यचरणंप्रस्थितोजनमेजयः॥ द्विजस्त्रीणांवधंकृत्वाकिंदैवेननवारितः॥ ३६॥

॥ २६ ॥ आत्मेति एवंप्रवृत्तेरपिदैवाधीनत्वेपिकर्मैवकर्त्तव्यमित्यर्थः कृतस्यपुण्यपापादेः ॥ २७ ॥ कृतमिति पुण्यमपिपापेनप्रतिहन्यतेपापमपिपुण्येनेतितयोःफलंयथोक्तंस्वर्गंनरकंवानप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ शरणंगृहं यथाग्रस्तनोऽपराधःश्वस्तनेनसत्कारेणापनीयतेएवंदैवमपिपुण्यातिशयात्प्रतिहन्यतेइत्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्रैवार्थेदृष्टांतानाह पुरेत्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विपर्ययेपिदृष्टांतमाह अश्वेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मिथ्याभिधानेनपशुयज्ञश्रुतिरप्रमाणमित्येवंरूपेण रसातलस्यभूमेस्तलमधोभागं ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पापमपितेजीयसांनदोषायेत्याह शक्रस्येतिद्वाभ्यां चरणंद्विजस्त्रीदूषणरूपंकर्मकृत्वाप्रस्थितइतिसंबंधः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३७ ॥ पुण्यमपिकेषांचिन्नत्राणायेत्याह गोप्रदानेनेति कृकलासत्वंसरठत्वं ॥ ३८ ॥ प्रीतिदायंदैवैर्दत्तंवरं सुष्वापसत्रफलंनाप्तवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नदैवात्प्रत्याहृतमपितुभुजसंश्रयादेवेत्यर्थः ॥४०॥ किंदैवबलाच्छापमुत्सृजंतेकर्मणानअपितुकर्मणैवोत्सृजंतेनतुदैवबलादित्यर्थः ॥ ४१॥ पापंपापिनंप्रतिसर्वंऐश्वर्यादिकंगुणजातंलोकेप्राप्यउपेत्यापितंउत्सृजतेइतियोजना तथाचाभाणकः दैवेनदत्तंकर्मणा नाशितमिति एतदेवस्पष्टयति लोभेति ॥ ४२ ॥ दैवस्यकर्माधीनत्वमाहद्वाभ्यां यथेति ॥ ४३॥ ४४ ॥ कर्महीनःपाकरत्यादावप्रवृत्तः सुनिहितंपातालस्थंनिधिं मित्ययुक्तःअंजनादिसाधनोयुक्तः ॥४५॥ व्ययएवगुणःस्वभावोयस्यतंरिक्तं व्ययगतमितिपाठेपिसएवार्थः निर्धनत्वान्नरैस्त्यक्तमपिसाधुंकर्मणासदाचारेणनिमित्तेनश्रद्धैकप्रियादेवाःसंश्रयंते स्वस्वभागार्थमुपजीवंतीत्यर्थः ततश्चश्रेष्ठैःफलैरेतंयोजयंती

अज्ञानाद्ब्राह्मणंहत्वास्पृष्टोबालवधेनच ॥ वैशंपायनविप्रर्षिःकिंदैवेननवारितः ॥ ३७ ॥ गोप्रदानेनमिथ्याचब्राह्मणेभ्योमहामखे ॥ पुरानृगश्चराजर्षिःकृकला सत्वमागतः ॥ ३८॥ धुंधुमारश्चराजर्षिःसत्रेष्वेवजरांगतः ॥ प्रीतिदायंपरित्यज्यसुष्वापसगिरिव्रजे ॥ ३९॥ पांडवानांहृतंराज्यंधार्त्तराष्ट्रैर्महाबलैः ॥ पुनःप्रत्या हृतंचैवनदैवाद्भुजसंश्रयात् ॥ ४० ॥ तपोनियमसंयुक्तामुनयःसंशितव्रताः ॥ किंतेदैवबलाच्छापमुत्सृजंतेनकर्मणा ॥ ४१ ॥ पापमुत्सृजतेलोकेसर्वंप्राप्यसु दुर्लभं ॥ लोभमोहसमापन्नंनदैवंत्रायतेनरं ॥ ४२ ॥ यथाग्निःपवनोद्धूतःसुसूक्ष्मोपिमहान्भवेत् ॥ तथाकर्मसमायुक्तंदैवंसाधुविवर्धते ॥ ४३ ॥ यथातैलक्षया द्दीपःप्रह्रासमुपगच्छति ॥ तथाकर्मक्षयाद्दैवंप्रह्रासमुपगच्छति ॥ ४४ ॥ विपुलमपिधनौघंप्राप्यभोगान्स्त्रियोवापुरुषइहनशक्तःकर्महीनोहिभोक्तुं ॥ सुनि हितमपिचार्थंदैवतैरक्ष्यमाणंपुरुषइहमहात्माप्राप्नुतेनित्ययुक्तः ॥ ४५ ॥ व्ययगुणमपिसाधुंकर्मणासंश्रयंतेभवतिमनुजलोकाद्देवलोकोविशिष्टः ॥ बहुतरसु समृद्ध्यामानुषाणांगृहाणिपितृवनभवनाभंदृश्यतेचामराणां ॥ ४६ ॥ नचफलतिविकर्माजीवलोकेनदैवंव्यपनयतिविमार्गंनास्तिदैवेप्रभुत्वं ॥ गुरुमिवकृत मग्र्यंकर्मसंयातिदैवंनयतिपुरुषकारःसंचितस्तत्रतत्र ॥ ४७॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयावैमुनिसत्तम ॥ फलंपुरुषकारस्यसदासंदृश्यतत्त्वतः ॥ ४८ ॥

त्याह भवतीति विशिष्टत्वमेवाह बह्विति समृध्याउपेतं गृहाणिगृहं बहुत्वमार्षं पितृवनभवनाभंश्मशानगृहतुल्यं अमराणांअमरैः ॥ ४६ ॥ विकर्माकर्महीनः नचफलतिफलंतुष्ट्यादिकंनप्राप्नोति नापि केवलंदैवंविमार्गगामिनंनरंव्यपनयतिविमार्गादन्यत्रनयति अतएवदैवेप्रभुत्वंनास्ति किंतुदैवंकर्तृकर्मसंयातिपुरुषकारमनुसरति गुरुंशिष्यइवेत्यर्थः अतएवपुरुषकारोयत्रयत्रविषयेसंचितःसम्यगनुष्ठि तस्तत्रतत्रदैवंनयतिआविर्भावयति पुरुषकारेणसिद्धेर्थेलोकोदैवानुकूल्यादेतत्सिद्धमितिवदतीत्यर्थः गुरुमित्यत्रअनुपहतमदीनंकामकारेणदैवमितिपाठेकामकारेणइच्छयायत्रपुरुषकारःसंचितस्तत्रैवदैवंअ दीनमनुपहतंचेतिनयतिज्ञापयतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ संदृश्यसम्यक्योगजदृष्ट्याऽनुभूय ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ननुकृषिपर्जन्यन्यायेनदैवापेक्षाकर्मसिद्धिर्नकर्मापेक्षंदैवमितिप्रत्यक्षंतत्कथंविपरीतमुच्यतइत्याशंक्याह अभीति दैवस्यप्राक्कर्मणःअभ्युत्थानंव्यापारोद्विविधः संचितरूपेणावस्थानंएकः भोगार्थंसमारंभरूपोद्वितीयः तत्रसमारब्धेनउत्थानेनतदनुकूलेनकर्मणाचऐहिकंफलमाप्नुयात् विधिनाशास्त्रेणकर्मणाचतदनुसारिणास्वर्गमार्गमवाप्नुयात् दैवाधीनोभोगःकर्माधीनःसंचयइतिनिष्कर्षः कृष्यादावपिदैवप्रतीक्षणंकापुरुषकर्म सेचनादिनापिफलस्योत्पादयितुंशक्यत्वादितिभावः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीम०अनुशास०नै०भा०षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ अद्विषन्गौतमीवारीन्ज्ञात्वादुःखंस्वदोषजंदत्वापिदारानतिथीन्सुदर्शनइवार्चयन् ॥ १ ॥ ब्राह्मण्यंदुर्लभंजानन्विश्वामित्रनिदर्शनात् आनृशंस्यपरोधर्मइतियःशुकवत्स्थितः ॥ २॥ दैवेनरक्ष्यतेदेहइतिधर्मेऽतियत्नवान् धर्माधिकारीषट्सूक्तोधर्मोऽथ

अभ्युत्थानेनदैवस्यसमारब्धेनकर्मणा ॥ विधिनाकर्मणाचैवस्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशास० आनुशा० दानधर्मेदैवपुरुषकारनिर्देशेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कर्मणांचसमस्तानांशुभानांभरतर्षभ ॥ फलानिमहतांश्रेष्ठप्रब्रूहिपरिपृच्छतः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच हंततेकथयिष्यामियन्मांपृच्छसिभारत ॥ रहस्यंयदृषीणांतुतच्छृणुष्वयुधिष्ठिर ॥ यागतिःप्राप्यतेयेनप्रेत्यभावेचिरेप्सिता ॥ २ ॥ येनयेनशरीरेणयद्यत्कर्मकरोतियः ॥ तेनतेनशरीरेणतत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ३ ॥ यस्यांयस्यामवस्थायांयत्करोतिशुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायांभुंक्तेजन्मनिजन्मनि ॥ ४ ॥ ननश्यतिकृतंकर्मसदापंचेंद्रियैरिह ॥ तेह्यस्यसाक्षिणोनित्यंषष्ठआत्मातथैवच ॥ ५ ॥ चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचंदद्याच्चसूनृतां ॥ अनुव्रजेदुपासीतसयज्ञःपंचदक्षिणः ॥ ६ ॥ योदद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनिवर्त्तते ॥ श्रांतायादृष्टपूर्वायतस्यपुण्यफलंमहत् ॥ ७ ॥ स्थंडिलेषुशयानानांगृहाणिशयनानिच ॥ चीरवल्कलसंवीतेवासांस्याभरणानिच ॥ ८ ॥ वाहनानिचयानानियोगात्मनितपोधने ॥ अग्नीनुपशयानस्यराज्ञःपौरुषमेवच ॥ ९ ॥ रसानांप्रतिसंहारेसौभाग्यमनुगच्छति ॥ आमिषप्रतिसंहारेपशून्पुत्रांश्चविंदति ॥ १० ॥ अवाक्शिरास्तुयोलंबेदुदवासंचयोवसेत् ॥ सततंचैकशायीयःसलभेतेप्सितांगतिं ॥ ११ ॥ पाद्यमासनमेवाथदीपमन्नंप्रतिश्रयं ॥ दद्यादतिथिपूजार्थंसयज्ञःपंचदक्षिणः ॥ १२ ॥ ॥ १० ॥

मुनिनोच्यते ॥ ३॥ धर्मात्सुखंभवतीत्युक्तंतत्रकोधर्मःकिंफलमितिजिज्ञासुर्युधिष्ठिरउवाच कर्मणामिति ॥ १॥ गतिःफलं येनकर्मणा प्रेत्यभावेमरणोत्तरंदेहांतरप्राप्तौ ॥ २ ॥ येनेति मनसाकृतस्यकर्मणःफलंमनसैवस्वप्नादौभुंक्ते कायेनकृतस्यफलंकायेनैवभुंक्तेजाग्रदादावित्यर्थः ॥ ३॥ अवस्थायांबाल्ययौवनादिरूपायां आपद्यनापदिवा ॥ ४॥ नेति नाशोनैष्फल्यं अस्यकर्तुःसाक्षिणामभावेहिकृतंवृथैवस्यान्नतुतत्सत्त्वेइतिभावः ॥ ५॥ दद्यादभ्यागतायेतिशेषः ॥ ६॥ महत् अपरिमितं ७॥ वानप्रस्थधर्माणांफलान्याह स्थंडिलेष्वित्यादिना ॥ ८॥ योगात्मनियोगयुक्तचित्ते ॥ ९॥ १०॥ एकशायीब्रह्मचर्यवान् ॥ ११॥ १२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वीराआसतेस्मिन्निति वीरासनंरणदेशंउपेत्यवीरशय्यांतत्रदीर्घनिद्रांचप्राप्य वीरस्थानंस्वर्गलोकं यउपागतोभवति तस्याक्षयालोकाइत्यर्थः ॥ १३ ॥ आज्ञांअविच्छिन्नामितिशेषः तपसाकृच्छ्रादिना जीवितंआयुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ शाकदीक्षायांशाकमात्राशननियमे ॥ १६ ॥ त्रियःत्रियंत्यक्त्वेत्यर्थः क्रतुंसंकल्पंसत्यसंकल्पत्वमितियावत् दीक्षयायज्ञेन ॥ १७ ॥ सदाग्निःअविच्छिन्नाग्निहोत्रः मनुं गायत्र्यादिमंत्रं पाठांतरेमेरुसाधनंतपोविशेषः अनाशकेहितमितमेध्याशनेऽनशनेवा॥१८॥ द्वादशवार्षिक्यांदीक्षायांउपवासंव्रतार्थंक्षीराद्याहारं व्रतंच पयोब्राह्मणस्यव्रतंयवागूराजन्यस्यामिक्षावैश्यस्येति

वीरासनंवीरशय्यांवीरस्थानमुपागतः॥ अक्षयास्तस्यवैलोकाःसर्वकामगमास्तथा॥ १३॥ धनंलभेतदानेनमौनेनाज्ञांविशांपते ॥ उपभोगांश्चतपसाब्रह्मचर्येणजीवितं॥ १४॥ रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते ॥ फलमूलाशिनोराज्यंस्वर्गःपर्णाशिनांभवेत् ॥ १५॥ प्रायोपवेशिनोराजन्सर्वत्रसुखमुच्यते॥ गवाढ्यःशाकदीक्षायांस्वर्गगामीतृणाशनः॥१६॥ त्रियत्रिषवणंस्नात्वावायुंपीत्वाक्रतुंलभेत् ॥ स्वर्गंसत्येनलभतेदीक्षयाकुलमुत्तमं॥ १७॥ सलिलाशीभवेद्यस्तुसदाग्निःसंस्कृतोद्विजः॥ मनुंसाधयतोराज्यंनाकपृष्ठमनाशके ॥ १८ ॥ उपवासंचदीक्षायामभिषेकंचपार्थिव॥ कृत्वाद्वादशवर्षाणिवीरस्थानाद्विशिष्यते॥ १९॥ अधीत्यसर्ववेदान्वैसद्योदुःखाद्विमुच्यते॥ मानसंहिचरन्धर्मंस्वर्गलोकमुपाश्नुते ॥ २० ॥ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः॥ योसौप्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं॥ २१ ॥ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं ॥ एवंपूर्वकृतंकर्मकर्त्तारमनुगच्छति॥ २२॥ अचोद्यमानानियथापुष्पाणिचफलानिच॥ स्वकालंनातिवर्तंतेतथाकर्मपुराकृतं॥ २३ ॥ जीर्यंतिजीर्यतःकेशादंताजीर्यंतिजीर्यतः ॥ चक्षुःश्रोत्रेचजीर्येतेतृष्णैकानतुजीर्यते॥ २४ ॥ येनप्रीणातिपितरंतेनप्रीतःप्रजापतिः ॥ प्रीणातिमातरंयेनपृथिवीतेनपूजिता ॥ येनप्रीणात्युपाध्यायंतेनस्याद्ब्रह्मपूजितं ॥ २५ ॥ सर्वेतस्यादृताधर्मायस्यैतेत्रयआदृताः॥ अनादृतास्तुयस्यैतेसर्वास्तस्याफलाःक्रियाः॥२६॥ वैशंपायनउवाच भीष्मस्यैतद्वचःश्रुत्वाविस्मिताःकुरुपुंगवाः॥ आसन्प्रहृष्टमनसःप्रीतिमंतोभवंस्तदा॥२७॥ यन्मंत्रेभवतिवृथोपयुज्यमानेयत्सोमेभवतिवृथाभिषूयमाणे॥ यच्चाग्नौभवतिवृथाभिहूयमानेतत्सर्वंभवतिवृथाभिधीयमाने॥२८॥

श्रुतिप्रसिद्धं अभिषेकंद्वादशवार्षिकंतीर्थाटनंवा वीरस्थानात्स्वर्गादपिविशिष्यते ब्रह्मलोकप्रदमेतत्द्वयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ कायिकंधर्ममुक्त्वावाचिकमाह अधीत्येति ॥ २० ॥ मानसंधर्मंविवृणोति येति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मंत्रोच्चारणंजिगीषाद्यर्थंवृथा सोमाभिषवोदक्षिणांविनावृथा होमोमंत्रंविनावृथा एतैस्त्रिभिर्यत्पापंतत्सर्वंमिथ्यावादिनोभवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राप्तौप्राप्त्यर्थं ॥ २९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै०भा०सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ केपूज्याइत्यादिनापूर्वोक्तधर्मान्विवृणोति तत्रापिचक्षुर्दद्यादित्यादिनाआतिथ्यकर्त्तव्यमुक्तंतद्विवृणोत्य
ध्यायेन ॥ १ ॥ यदमुत्रेहचहितंतद्वदेतिशेषः ॥ २ ॥ ब्रह्मआनंदात्मा स्वर्गःसत्यसंकल्पत्वादिसिद्धिः तपःस्वाध्यायौसाधनंयस्यस्वर्गस्य यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिसर्वांश्चलोकानामोतिसर्वांश्च
कामानितिश्रुतेःसत्वप्रत्ययः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अक्षरंब्रह्मतद्विदां ॥ ५ ॥ हंससादृश्यंक्षीरनीरयोरिवात्मानात्मनोर्विवेचनात् ॥ ६ ॥ नृपतौनृपतेःसमीपेउच्चरिताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अनसूयितंअसूयाव

॥ ११ ॥ इत्येतदृषिणाप्रोक्तमुक्तवानस्मियद्विभो ॥ शुभाशुभफलप्राप्तौकिमतःश्रोतुमिच्छसि ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशास० आनुशासनि० दानधर्मेकर्मफलि
कोपाख्यानेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच केपूज्याःकेनमस्कार्याःकान्नमस्यसिभारत ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयेभ्यःस्पृहयसेनृप
॥ १ ॥ उत्तमापद्गतस्यापियत्रतेवर्त्ततेमनः ॥ मनुष्यलोकेसर्वस्मिन्यदमुत्रेहचाप्युत ॥ २ ॥ भीष्मउवाच स्पृहयामिद्विजातिभ्योयेषांब्रह्मपरंधनं ॥ येषां
स्वप्रत्ययःस्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनं ॥ ३ ॥ येषांबालाश्चवृद्धाश्चपितृपैतामहींधुरं ॥ उद्वहंतिनसीदंतितेभ्योवैस्पृहयाम्यहं ॥ ४ ॥ विद्यास्वभिविनीतानांदांतानां
मृदुभाषिणां ॥ श्रुतवृत्तोपपन्नानांसदाक्षरविदांसतां ॥ ५ ॥ संसत्सुवदतांतातहंसानामिवसंघशः ॥ मंगल्यरूपारुचिरादिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥ ६ ॥ सम्यगु
च्चरितावाचःश्रूयंतेहियुधिष्ठिर ॥ शुश्रूषमाणेनृपतौप्रेत्यचेहसुखावहाः ॥ ७ ॥ येचापितेषांश्रोतारःसदासदसिसंमताः ॥ विज्ञानगुणसंपन्नास्तेभ्यश्चस्पृहया
म्यहं ॥ ८ ॥ सुसंस्कृतानिप्रयताःशुचीनिगुणवंतिच ॥ ददत्यन्नानितृप्त्यर्थंब्राह्मणेभ्योयुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ येचापिसततंराजंस्तेभ्यश्चस्पृहयाम्यहं ॥ शक्यंह्येवाहवेयो
द्धुंनदातुमनसूयितं ॥ १० ॥ शूरावीराश्चशतशःसंतिलोकेयुधिष्ठिर ॥ येषांसंख्यायमानानांदानशूरोविशिष्यते ॥ ११ ॥ धन्यःस्यांयद्यहंभूयःसौम्यब्राह्मणको
पिवा ॥ कुलेजातोधर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ १२ ॥ नमेत्वत्तःप्रियतरोलोकेस्मिन्पांडुनंदन ॥ त्वत्तश्चापिप्रियतराब्राह्मणाभरतर्षभ ॥ १३ ॥ यथामम
प्रियतमास्त्वत्तोविप्राःकुरूत्तम ॥ तेनसत्येनगच्छेयंलोकान्यत्रसशांतनुः ॥ १४ ॥ नमेपिताप्रियतरोब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् ॥ नमेपितुःपितावापियेचान्येपि
सुहृज्जनाः ॥ १५ ॥ नहिमेवृजिनंकिंचिद्विद्यतेब्राह्मणेष्विह ॥ अणुवायदिवास्थूलंविद्यतेसाधुकर्मसु ॥ १६ ॥ ॥ ११ ॥

र्ज्यंयथास्यात्तथा ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणकःकुत्सितब्राह्मणोपियद्यहंस्यांतर्हिधन्यःकिमुतकुलेजातः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृजिनंसंकटं फलाशेतियावत् पूज्यत्वादेवता
न्पूजयामि नतुफलायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेनब्राह्मणाराधनेन अद्यशरपंजरस्थोपिनतपामिनव्यथांप्राप्नोमीतिस्वानुभवंदर्शयति ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्योब्रह्मजातौआसक्तः ॥ १८ ॥ यायिनोऽनुचरस्यमे ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेजसइति ब्राह्मणाद्बिभ्येत् नतुतत्रतेजस्तपसीस्वीयेप्रकाशयेदित्यर्थः तेजःक्रोधबलं तपोयोगबलं ॥ २५ ॥ तयोस्तपस्तेजसोर्ब्राह्मणक्षत्रियस्थयोर्व्यवसायःफलंअभिभवरूपंशीघ्रंतीव्रंतथापितपस्विनएवेतरान्हन्युर्नतेजस्विनइत्यर्थः ॥ २६ ॥ भूयइति ल्यब्लोपेपंचमी अकोपनंब्राह्मणंप्राप्य यद्भूयःबहुतरंउभयंतपस्तेजआख्यंस्यात् तद्दत्तंखंडितंभवतीतिशेषः क्षमावत्सुप्रयुक्तंतत्तेजोबव्हपितूलराशिवत्स

कर्मणामनसावापिवाचावापिपरंतप ॥ यन्मेकृतंब्राह्मणेभ्यस्तेनाद्यनतपाम्यहं ॥ १७ ॥ ब्रह्मण्यइतिमामाहुस्तयावाचास्मितोषितः ॥ एतदेवपवित्रेभ्यःसर्वेभ्यःपरमंस्मृतं ॥ १८ ॥ पश्यामिलोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणयायिनः ॥ तेषुमेतातगंतव्यमन्हायचचिरायच ॥ १९ ॥ यथाभर्त्राश्रयोधर्मःस्त्रीणांलोकेयुधिष्ठिर ॥ सदेवःसागतिर्नान्याक्षत्रियस्यतथाद्विजाः ॥ २० ॥ क्षत्रियःशतवर्षीचदशवर्षीद्विजोत्तमः ॥ पितापुत्रौचविज्ञेयौतयोर्हिब्राह्मणोगुरुः ॥ २१ ॥ नारीतुपत्यभावेवैदेवरंकुरुतेपतिं ॥ पृथिवीब्राह्मणालाभेक्षत्रियंकुरुतेपतिं ॥ २२ ॥ पुत्रवच्चततोरक्ष्याउपास्यागुरुवच्चते ॥ अग्निवच्चोपचर्यावैब्राह्मणाःकुरुसत्तम ॥ २३ ॥ ऋजून्सतःसत्यशीलान्सर्वभूतहितेरतान् ॥ आशीविषानिवक्रुद्धान्द्विजान्परिचरेत्सदा ॥ २४ ॥ तेजसस्तपसश्चैवनित्यंबिभ्येद्युधिष्ठिर ॥ उभेचैतेपरित्याज्येतेजश्चैवतपस्तथा ॥ २५ ॥ व्यवसायस्तयोःशीघ्रमुभयोरेवविद्यते ॥ हन्युःक्रुद्धामहाराजब्राह्मणायेतपस्विनः ॥ २६ ॥ भूयःस्यादुभयंदत्तंब्राह्मणाद्यदकोपनात् ॥ कुर्यादुभयतःशेषंदत्तशेषंनशेषयेत् ॥ २७ ॥ दंडपाणिर्यथागोषुपालोनित्यंहिरक्षयेत् ॥ ब्राह्मणाब्रह्मचतथाक्षत्रियःपरिपालयेत् ॥ २८ ॥ पितेवपुत्रान्रक्षेथाब्राह्मणान्धर्मचेतसः ॥ गृहेचैषामवेक्षेथाःकिंस्विदस्तीतिजीवनं ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणानांतुयेलोकाःप्रतिश्रुत्यपितामह ॥ नप्रयच्छंतिमोहात्तेकेभवंतिमहाद्युते ॥ १ ॥ एतन्मेतत्त्वतोब्रूहिधर्मंधर्मभृतांवर ॥ प्रतिश्रुत्यदुरात्मानोनप्रयच्छंतियेनराः ॥ २ ॥ भीष्मउवाच योनदद्यात्प्रतिश्रुत्यस्वल्पंवायदिवाबहु ॥ आशास्तस्यहताःसर्वाःक्लीबस्येवप्रजाफलं ॥ ३ ॥ यांरात्रिंजायतेजीवोयांरात्रिंचविनश्यति ॥ एतस्मिन्नंतरेयद्यत्सुकृतंतस्यभारत ॥ ४ ॥

द्योनश्यतीत्यर्थः उभयतउभयंचेत्शेषंकुर्यात्नतद्दत्तशेषंशेषयेदित्यन्वयः द्वाभ्यांअन्योन्यस्मिन्प्रयुक्तंतेजआदिद्वयंननिःशेषंनश्यतिकिंतुशेषं क्षमावताखंडितस्यतस्यावशिष्टंतुनशेषयेन्नशिष्यते अपितुनिःशेषमेवनश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अस्तीति अभावेतद्द्वयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै०भा०अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ब्राह्मणानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ निशम्यविचार्य ॥ ६ ॥ अपिचेति तत्रप्रायश्चित्तंसहस्रश्यामकर्णदानंअशक्यमनुष्ठातुमतएततूपापंदुर्जरमितिभावः ॥ ७ ॥ अत्रैवप्रतिश्रुतस्यअप्रदानेविषये ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

यच्चतस्यहुतंकिंचिद्दत्तंवाभरतर्षभ ॥ तपस्तप्तमथोवापिसर्वंतस्योपहन्यते ॥ ५ ॥ अथैतद्वचनंप्राहुर्धर्मशास्त्रविदोजनाः ॥ निशम्यभरतश्रेष्ठबुद्ध्यापरमयुक्तया
॥ ६ ॥ अपिचोदाहरंतीमंधर्मशास्त्रविदोजनाः ॥ अश्वानांश्यामकर्णानांसहस्रेणसमुच्यते ॥ ७ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शृगालस्यचसंवादंवा
नरस्यचभारत ॥ ८ ॥ तौसखायौपुराह्यास्तांमानुषत्वेपरंतप ॥ अन्यांयोनिंसमापन्नौशार्गालींवानरींतथा ॥ ९ ॥ ततःपरासून्खादंतंशृगालंवानरोब्रवीत् ॥ श्म
शानमध्येसंप्रेक्ष्यपूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ १० ॥ किंत्वयापापकंपूर्वंकृतंकर्मसुदारुणं ॥ यस्त्वंश्मशानेम्टतकान्पूतिकानत्सिकुत्सितान् ॥ ११ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाच
शृगालोवानरंतदा ॥ ब्राह्मणस्यप्रतिश्रुत्यनमयातदुपाहृतं ॥ १२ ॥ तत्कृतेपापकींयोनिमापन्नोस्मिप्लवंगम ॥ तस्मादेवंविधंभक्ष्यंभक्षयामिबुभुक्षितः ॥ १३ ॥
भीष्मउवाच शृगालोवानरंप्राहपुनरेवनरोत्तम ॥ किंत्वयापातकंकर्मकृतंयेनासिवानरः ॥ १४ ॥ वानरउवाच सदाचाहंफलाहारोब्राह्मणानांप्लवं
गमः ॥ तस्मान्नब्राह्मणस्वंतुहर्त्तव्यंविदुषासदा ॥ समंविवादोमोक्तव्योदातव्यंचप्रतिश्रुतं ॥ १५ ॥ भीष्मउवाच इत्येतद्ब्रुवतोराजन्ब्राह्मणस्यमयाश्रुतं ॥
कथांकथयतःपुण्यांधर्मज्ञस्यपुरातनीं ॥ १६ ॥ श्रुतश्चापिमयाभूयःकृष्णस्यापिविशांपते ॥ कथांकथयतःपूर्वंब्राह्मणंप्रतिपांडव ॥ १७ ॥ नहर्तव्यंविप्रधनंक्षं
तव्यंतेषुनित्यशः ॥ बालाश्चनावमंतव्यादरिद्राःकृपणाअपि ॥ १८ ॥ एवमेवचमांनित्यंब्राह्मणाःसंदिशंतिवै ॥ प्रतिश्रुत्यभवेद्देयंनाशाकार्याद्विजोत्तमे ॥ १९ ॥
ब्राह्मणोह्याशयापूर्वंकृतयापृथिवीपते ॥ सुसमिद्धोयथादीप्तःपावकस्तद्विधःस्मृतः ॥ २० ॥ यंनिरीक्षेतसंक्रुद्धआशयापूर्वजातया ॥ प्रदहेच्चहितंराजन्कक्षमक्ष
य्यभुग्यथा ॥ २१ ॥ सएवहियदातुष्टोवचसाप्रतिनंदति ॥ भवत्यगदसंकाशोविषयेतस्यभारत ॥ २२ ॥ पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैवबांधवान्सचिवांस्तथा ॥ पुरं
जनपदंचैवशांतिरिष्टेनपोषयेत् ॥ २३ ॥ एतद्धिपरमंतेजोब्राह्मणस्येहदृश्यते ॥ सहस्रकिरणस्येवसवितुर्धरणीतले ॥ २४ ॥ तस्माद्दातव्यमेवेहप्रतिश्रुत्ययुधि
ष्ठिर ॥ यदीच्छेच्छोभनांजातिंप्राप्तुंभरतसत्तम ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्यहिदत्तेनध्रुवंस्वर्गोह्यनुत्तमः ॥ शक्यःप्राप्तुंविशेषेणदानंहिमहतीक्रिया ॥ २६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्रुवतोध्यापकस्यकथांकथयतोमुखात्श्रुतं ॥ १६ ॥ श्रुतश्चायमितिहासः कृष्णस्यव्यासस्य नृगकथांकथयतोवासुदेवस्यवामुखात्श्रुतोयमर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आशावंध्याशा ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ अक्षय्यंपित्रर्थमुद्दिष्टंदानंभुंक्तेइत्यक्षय्यभुगग्निः ॥ २१ ॥ अगदसंकाशःचिकित्सकतुल्यः ॥ २२ ॥ शांतिरिष्टेनशांत्याहितेनक्षेमेण रिष्टंक्षेमेइतिमेदिनी ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतःअस्मिन्लोकेब्राह्मणएवदानपात्रमितिप्रघट्टकार्थः ॥ २७ ॥ तीर्थमपिब्राह्मणएवेत्याह महदिति ॥२८॥ इति० अनुशास० नै० भा० नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ मित्रसौहार्देत्यध्यायेननी
चायधर्मरहस्यंनदद्यादित्युक्तं मित्रंउपकारमपेक्ष्यउपकर्त्ता सुहृत्उपकारमनपेक्ष्योपकर्त्ता लोभात्कृपयावेत्यर्थः ॥ १॥२॥३॥ उपाध्यायस्यउपदेशकर्तुः भाष्यतेनशूद्रायमतिंदद्यादित्यादिशास्त्रेण ॥४॥

इतोदत्तेनजीवंतिदेवताःपितरस्तथा ॥ तस्माद्दानानिदेयानिब्राह्मणेभ्योविजानता ॥ २७ ॥ महद्भिभरतश्रेष्ठब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ॥ वेलायांनतुकस्यांचिद्गच्छे
द्विप्रोत्थपूजितः ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासन० आनु० दानधर्मेश्टगालवानरसंवादेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच मि
त्रसौहार्दयोगेनउपदेशंकरोतियः॥ जात्याऽधरस्यराजर्षेदोषस्तस्यभवेन्नवा ॥१॥ एतदिच्छामितत्त्वेनव्याख्यातुंवैपितामह॥ सूक्ष्मागतिर्हिधर्मस्ययत्रमुह्यंति
मानवाः ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिश्टणुराजन्यथाक्रमं ॥ ऋषीणांवदतांपूर्वंश्रुतमासीद्यथापुरा ॥ ३ ॥ उपदेशोनकर्त्तव्योजातिहीनस्य
कस्यचित् ॥ उपदेशेमहान्दोषउपाध्यायस्यभाष्यते ॥ ४ ॥ निदर्शनमिदंराजन्श्टणुमेभरतर्षभ ॥ दुरुक्तवचनेराजन्यथापूर्वंयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ ब्रह्माश्रमपदेवृत्तं
पार्श्वेहिमवतःशुभे ॥ तत्राश्रमपदंपुण्यंनानावृक्षगणायुतं ॥ ६ ॥ नानागुल्मलताकीर्णंमृगद्विजनिषेवितं ॥ सिद्धचारणसंयुक्तंरम्यंपुष्पितकाननं ॥ ७ ॥ व्रति
भिर्बहुभिःकीर्णंतापसैरुपसेवितं ॥ ब्राह्मणैश्चमहाभागैःसूर्यज्वलनसन्निभैः ॥ ८ ॥ नियमव्रतसंपन्नैःसमाकीर्णंतपस्विभिः ॥ दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठयताहारैःकृता
त्मभिः ॥ ९ ॥ तपोध्ययनघोषैश्चनादितंभरतर्षभ ॥ वालखिल्यैश्चबहुभिर्यतिभिश्चनिषेवितं ॥ १० ॥ तत्रकश्चित्समुत्साहंकृत्वाशूद्रोदयान्वितः ॥ आगतोह्या
श्रमपदंपूजितश्चतपस्विभिः ॥ ११ ॥ तांस्तुदृष्ट्वामुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ॥ विविधांवहतोदीक्षांसंप्राहृष्यतभारत ॥ १२ ॥ अथास्यबुद्धिरभवत्तपस्येभर
तर्षभ ॥ ततोब्रवीत्कुलपतिंपादौसंगृह्यभारत ॥ १३ ॥ भवत्प्रसादादिच्छामिधर्मंवक्तुंद्विजर्षभ ॥ तन्मांत्वंभगवन्वक्तुंप्रव्राजयितुमर्हसि ॥ १४ ॥ वर्णावरोऽहं
भगवन्शूद्रोजात्यास्मिसत्तम ॥ शुश्रूषांकर्त्तुमिच्छामिप्रपन्नायप्रसीदमे ॥ १५ ॥ कुलपतिरुवाच नशक्यमिहशूद्रेणलिंगमाश्रित्यवर्त्तितुं ॥ आस्यतां
यदितेबुद्धिःशुश्रूषानिरतोभव ॥ १६ ॥ शुश्रूषयापरांल्लोकानवाप्स्यसिनसंशयः ॥ १७ ॥

दुरुक्तंदुःखस्थंनीचंप्रतिउक्तंवचनं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्रतिभिर्ब्रह्मचारिभिः तापसैर्वानप्रस्थैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ यतिभिःसंन्यासिभिः ॥ १० ॥ दयान्वितःसर्वभूताभयदानेनप्रव्रज्यांकृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ दीक्षांनियमं
॥ १२ ॥ तपस्येतपःकरिष्ये ॥ १३ ॥ वक्तुंअधिगंतुं वजगतावित्यस्यरूपं प्रव्राजयितुंविधिवत्स्वोचितंकर्मत्याजयितुं ॥ १४ ॥ १५ ॥ लिंगंसंन्यासिचिन्हं सेवकस्यतवप्रव्रज्यानधिकारान्नयुक्तं ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ आत्मनः प्रियं विक्षेपकस्य शुश्रूषाख्यस्य स्वधर्मस्य त्यागं लिंगधारणानधिकारेपि त्यागमात्रे सर्वस्याधिकारात् उटजं पर्णशालां ॥ १९ ॥ वेदीं पूजार्थं भूमिं शयनाद्यर्थं ॥ २० ॥ अभिषेकान्

भीष्मउवाच एवमुक्तस्तु मुनिना सशूद्रोचिंतयन्नृप ॥ कथमत्रमयाकार्यंश्रद्धाधर्मपराचमे ॥ १८ ॥ विज्ञातमेवंभवतुकरिष्येप्रियमात्मनः ॥ गत्वाश्रमपदाद्दू
रमुटजंकृतवांस्तुसः ॥ १९ ॥ तत्रवेदींचभूमिंचदेवतायतनानिच ॥ निवेश्यभरतश्रेष्ठनियमस्थोभवन्मुनिः ॥ २० ॥ अभिषेकांश्चनियमान्देवतायतनेषुच ॥
बलिंचकृत्वाहुत्वाचदेवतांचाप्यपूजयत् ॥ २१ ॥ संकल्पनियमोपेतः फलाहारोजितेंद्रियः ॥ नित्यंसन्निहिताभिस्तुओषधीभिःफलैस्तथा ॥ २२ ॥ अतिथीन्पूज
यामासयथावत्समुपागतान् ॥ एवंहिसुमहान्कालोव्यत्यक्रामततस्यवै ॥ २३ ॥ अथास्यमुनिरागच्छत्संगत्यावैतमाश्रमं ॥ संपूज्यस्वागतेनर्षिंविधिवत्समतो
षयत् ॥ २४ ॥ अनुकूलाःकथाःकृत्वायथागतमपृच्छत ॥ ऋषिःपरमतेजस्वीधर्मात्मासंशितव्रतः ॥ २५ ॥ एवंसुबहुशस्तस्यशूद्रस्यभरतर्षभ ॥ सोगच्छदाश्र
मऋषिःशूद्रंद्रष्टुंनरर्षभ ॥ २६ ॥ अथतंतापसंशूद्रःसोब्रवीद्भरतर्षभ ॥ पितृकार्यंकरिष्यामितत्रमेनुग्रहंकुरु ॥ २७ ॥ बाढमित्येवतंविप्रउवाचभरतर्षभ ॥ शुचि
र्भूत्वासशूद्रस्तुतस्यर्षेःपाद्यमानयत् ॥ २८ ॥ अथदर्भांश्चवन्यांश्चओषधीर्भरतर्षभ ॥ पवित्रमासनंचैवबृसींचसमुपानयत् ॥ २९ ॥ अथदक्षिणमावृत्यबृसीं
चरमशीर्षिकीं ॥ कृतामन्यायतोदृष्ट्वातंशूद्रमृषिरब्रवीत् ॥ ३० ॥ कुरुष्वैतांपूर्वशीर्षांभवांश्चोदङ्मुखःशुचिः ॥ सचतत्कृतवान्शूद्रःसर्वंयदृषिरब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यथो
पदिष्टंमेधावीदर्भार्घादियथातथं ॥ हव्यकव्यविधिंकृत्स्नमुक्तंतेनतपस्विना ॥ ३२ ॥ ऋषिणापितृकार्येचसचधर्मपथेस्थितः ॥ पितृकार्येकृतेचापिविसृष्टःस
जगामह ॥ ३३ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यसतप्यन्शूद्रतापसः ॥ वनेपंचत्वमगमत्सुकृतेनचतेनवै ॥ अजायतमहाराजवंशेसचमहाद्युतिः ॥ ३५ ॥ तथैवसऋ
षिस्तातकालधर्ममवापह ॥ ३६ ॥ पुरोहितकुलेविप्रआजातोभरतर्षभ ॥ एवंतौतत्रसंभूतावुभौशूद्रमुनीतदा ॥ ३७ ॥ क्रमेणवर्धितौचापिविद्यासुकुशलावु
भौ ॥ अथर्ववेदेवेदेचबभूवर्षिःसुनिष्ठितः ॥ कल्पप्रयोगेचोत्पन्नेज्योतिषेचपरंगतः ॥ ३८ ॥ सांख्येचैवपराप्रीतिस्तस्यचैवंव्यवर्धत ॥ पितर्युपरतेचापिकृतशौच
स्तुपार्थिवः ॥ ३९ ॥ अभिषिक्तःप्रकृतिभीराजपुत्रःसपार्थिवः ॥ अभिषिक्तेनसऋषिरभिषिक्तःपुरोहितः ॥ ४० ॥

त्रिसंध्यंस्नानानि ॥ २१ ॥ संकल्पस्यनियमोनिग्रहः चित्तवृत्तिनिरोधइतियावत् तेनउपेतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ बृसींचरमशीर्षिकीं आसनकूर्चंपश्चिमाग्रं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वेदेऋग्वेदादित्रये कल्पप्रयोगेसूत्रोक्तयज्ञप्रयोगे ॥ ३८ ॥ ३९ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मत्कृतस्यमत्संकृतस्य ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ विपर्य

सतंपुरोधायसुखमवसद्भरतर्षभ॥ राज्यंशशासधर्मेणप्रजाश्चपरिपालयन् ॥ ४१ ॥ पुण्याहवाचनेनित्यंधर्मकार्येषुचासकृत्॥ उत्स्मयन्प्राहसच्चापिदृष्ट्वारा
जापुरोहितं॥ ४२॥ एवंसबहुशोराजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ लक्षयित्वापुरोधास्तुबहुशस्तंनराधिपं ॥ ४३ ॥ उत्स्मयंतंचसततंदृष्ट्वासौमन्युमाविशत्॥ अथ
शून्येपुरोधास्तुसहराज्ञासमागतः॥ ४४॥ कथाभिरनुकूलाभीराजानंचाभ्यरोचयत् ॥ ततोब्रवीन्नरेंद्रंसपुरोधाभरतर्षभ॥ ४५॥ वरमिच्छाम्यहंत्वेकंत्वयाद
त्तंमहाद्युते॥ ४६॥ राजोवाच वराणांतेशतंदद्यांकिंबतैकंद्विजोत्तम ॥ स्नेहाच्चबहुमानाच्चनास्त्यदेयंहिमेतव॥ ४७॥ पुरोहितउवाच एकंवैवर
मिच्छामियदितुष्टोसिपार्थिव॥ प्रतिजानीहितावत्त्वंसत्यंयद्वदनानृतं ॥ ४८॥ भीष्मउवाच बाढमित्येवतंराजाप्रत्युवाचयुधिष्ठिर॥ यदिज्ञास्यामिव
क्ष्यामिअजानन्नतुसंवदे॥ ४९॥ पुरोहितउवाच पुण्याहवाचनेनित्यंधर्मकृत्येषुचासकृत् ॥ शांतिहोमेषुचसदाकिंत्वंहससिवीक्ष्यमां॥ ५० ॥ सव्रीडंवै
भवतिहिमनोमेहसताल्वया॥ कामयाशापितोराजन्नान्यथावक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥ सुव्यक्तंकारणंह्यत्रनतेहास्यमकारणं॥ कौतूहलंमेसुभृशंतत्त्वेनकथयस्वमे
॥ ५२॥ राजोवाच एवमुक्तेत्वयाविप्रयदवाच्यंभवेदपि ॥ अवश्यमेववक्तव्यंशृणुष्वैकमनाद्विज ॥ ५३ ॥ पूर्वदेहेयथावृत्तंतन्निबोधद्विजोत्तम॥ जा
तिंस्मराम्यहंब्रह्मन्नवधानेनमेशृणु ॥ ५४॥ शूद्रोहमभवंपूर्वंतापसोभृशसंयुतः ॥ ऋषिरुग्रतपास्त्वंचतदाभूर्द्विजसत्तम ॥ ५५ ॥ प्रीयताहितदाब्रह्मन्ममानुग्र
हबुद्धिना॥ पितृकार्येत्वयापूर्वमुपदेशःकृतोनघ॥ ५६ ॥ बृस्यांदर्भेषुहव्येचकव्येचमुनिसत्तम ॥ एतेनकर्मदोषेणपुरोधास्त्वमजायथाः॥ ५७ ॥ अहंराजाच
विप्रेंद्रपश्यकालस्यपर्ययं॥ मत्कृतस्योपदेशस्यत्वयावाप्तमिदंफलं ॥ ५८ ॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसेत्वांद्विजोत्तम ॥ नत्वांपरिभवन्ब्रह्मन्प्रहसामिगुरुर्भवा
न्॥५९॥ विपर्ययेणमेमन्युस्तेनसंतप्यतेमनः॥ जातिंस्मराम्यहंतुभ्यमतस्त्वांप्रहसामिवै॥६०॥ एवंतवोग्रंहितपउपदेशेननाशितं॥ पुरोहितत्वमुत्सृज्ययतस्व
त्वंपुनर्भवे॥ ६१ ॥ इतस्त्वमधमामन्यांमायोनिंप्राप्स्यसेद्विज ॥ गृह्यतांद्रविणंविप्रपूतात्माभवसत्तम॥ ६२॥ भीष्मउवाच ततोविसृष्टोराज्ञातुविप्रो
दानान्यनेकशः॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंभूमिंग्रामांश्चसर्वशः॥ ६३॥

येणशूद्रोप्यहंजातिस्मरोजातःमुनिरपित्वंपुरोहितोजातइतिवैपरीत्येन मन्युर्दैन्यं ॥ ६० ॥ भवेभवनिमित्तं ॥ ६१॥ ६२ ॥ ६३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ सत्यानृतेनवाणिज्येनधनलोभेनेत्यर्थः सत्यानृतंतुवाणिज्यमितिस्मृतिः ॥ ७३ ॥ विनिश्चयंनिश्चेतव्यं ॥ ७४ ॥
॥ ७५ ॥ इतिअनुशासनप० नै० भा० दशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ९ ॥ कीदृशेइति श्रीमानेवददातीतिश्रीकरान्योगान्कथयितुमध्यायः श्रीःरूपौदार्यादिशोभातद्युतापद्माधनसमृद्धिः

कृच्छ्राणिचीर्त्वाचततोयथोक्तानिद्विजोत्तमैः ॥ तीर्थानिचापिगत्वावैदानानिविविधानिच ॥ ६४ ॥ दत्वागाश्चैवविप्रेभ्यःपूतात्माभवदात्मवान् ॥ तमेवचाश्र
मंगत्वाचचारविपुलंतपः ॥ ६५ ॥ ततःसिद्धिंपरांप्राप्तोब्राह्मणोराजसत्तम ॥ संमतश्चाभवत्तेषामाश्रमेतन्निवासिनां ॥ ६६ ॥ एवंप्राप्तोमहत्कृच्छ्रमृषिःसन्नृ
पसत्तम ॥ ब्राह्मणेननवक्तव्यंतस्माद्वर्णावरेजने ॥ ६७ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ एतेषुकथयन्राजन्ब्राह्मणोनप्रदुष्यति ॥ ६८ ॥ तस्मा
त्सद्भिर्नवक्तव्यंकस्यचित्किंचिदग्रतः ॥ सूक्ष्मागतिर्हिधर्मस्यदुर्ज्ञेयाह्यकृतात्मभिः ॥ ६९ ॥ तस्मान्मौनेनमुनयोदीक्षांकुर्वंतिचादृताः ॥ दुरुक्तस्यभयाद्राज
न्नाभाषंतेचकिंचन ॥ ७० ॥ धार्मिकागुणसंपन्नाःसत्यार्जवसमन्विताः ॥ दुरुक्तवाचाभिहितैःप्राप्नुवंतीहदुष्कृतं ॥ ७१ ॥ उपदेशोनकर्त्तव्यःकदाचिदपिकस्य
चित् ॥ उपदेशाद्धितत्पापंब्राह्मणःसमवाप्नुयात् ॥ ७२ ॥ विमृश्यतस्मात्प्राज्ञेनवक्तव्यंधर्ममिच्छता ॥ सत्यानृतेनहिकृतउपदेशोहिनस्तिहि ॥ ७३ ॥ वक्तव्यमि
हपृष्टेनविनिश्चित्यविनिश्चयं ॥ सचोपदेशःकर्त्तव्योयेनधर्ममवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातमुपदेशकृतेमया ॥ महान्क्लेशोहिभवतितस्मान्नोपदिशे
दिह ॥ ७५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासन० आनुशास० दानधर्मेशूद्रमुनिसंवादेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ९ युधिष्ठिरउवाच कीदृशेपुरुषेतातस्त्रीषुवाभ
रतर्षभ ॥ श्रीःपद्मावसतेनित्यंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंयथाश्रुतं ॥ रुक्मिणीदेवकीपुत्रसन्निधौपर्यपृच्छत
॥ २ ॥ नारायणस्यांकगतांज्वलंतींदृष्ट्वाश्रियंपद्मसमानवर्णां ॥ कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रापप्रच्छमातामकरध्वजस्य ॥ ३ ॥ कानीहभूतान्युपसेवसेत्वंसंतिष्ठसे
कानिवसेवसेत्वं ॥ तानित्रिलोकेश्वरभूतकांततत्त्वेनमेब्रूहिमहर्षिकल्पे ॥ ४ ॥ एवंतदाश्रीरभिभाष्यमाणादेव्यासमक्षंगरुडध्वजस्य ॥ उवाचवाक्यंमधुराभिधानं
मनोहरंचंद्रमुखीप्रसन्ना ॥ ५ ॥ श्रीरुवाच वसामिनित्यंसुभगेप्रगल्भेदक्षेनरेकर्मणिवर्त्तमाने ॥ अक्रोधनेदेवपरेकृतज्ञेजितेंद्रियेनित्यमुदीर्णसत्वे ॥ ६ ॥

श्रीःपद्मेत्युच्यते ॥ १ ॥ पर्यपृच्छतश्रियमित्यपकृष्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ उपसेवसेगजतुरगादिरूपेण संतिष्ठसेधैर्यौदार्यसौंदर्यशौर्यादिरूपेणपुरुषेवससि ॥ ४ ॥ देव्यारुक्मिण्या ॥ ५ ॥ प्रग
ल्भेवाग्मिनि दक्षेअनलसे देवपरेदेवाराधननिष्ठे ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नृशंसवर्णेनिष्ठुराक्षरभाषिणि असूयेअसूयावति ॥ ७ ॥ तेजःशौर्यं सत्वंबुद्धिःयत्रतत्रविशिष्टपुरुषे संगुप्तमनोरथेषुअन्यत्ध्यायंत्यन्यद्दर्शयंतितादृशेषु ॥ ८ ॥ स्वभावेत्यादेमौढ्योपहतचित्तइत्यर्थः ॥ ९ ॥
स्वधर्मेतिसार्द्धःश्लोकः ॥ १० ॥ ११ ॥ पापांनिर्दयां अचोक्षांअशुचिंअवलेहिनीं सृक्किणीलेलिहानांसदाक्रुद्धामित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यानादिषुरमणीयेषुसर्वेषुवसामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यस्मिन्नि

नाकर्मशीलेपुरुषेवसामिननास्तिकेसांकरिकेकृतघ्ने ॥ नभिन्नवृत्तेननृशंसवर्णेनचापिचौरेनगुरुष्वसूये ॥ ७ ॥ येचाल्पतेजोबलसत्वमानाःक्लिश्यंतिकुप्यंति
चयत्रतत्र ॥ नचैवतिष्ठामितथाविधेषुनरेषुसंगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ ॥ यश्चात्मनिप्रार्थयतेनकिंचिद्यश्चस्वभावोपहतांतरात्मा ॥ तेष्वल्पसंतोषपरेषुनित्यंनरेषु
नाहंनिवसामिसम्यक् ॥ ९ ॥ स्वधर्मशीलेषुचधर्मवित्सुवृद्धोपसेवानिरतेचदांते ॥ कृतात्मनिक्षांतिपरेसमर्थेक्षांतासुदांतासुतथाऽबलासु ॥ १० ॥ सत्यस्वभा
वार्जवसंयुतासुवसामिदेवद्विजपूजिकासु ॥ प्रकीर्णभांडामनपेक्ष्यकारिणींसदाचभर्त्तुःप्रतिकूलवादिनीं ॥ ११ ॥ परस्यवेश्माभिरतामलज्जामेवंविधांतां
परिवर्जयामि ॥ पापामचोक्षामवलेहिनींचव्यपेतधैर्यांकलहप्रियांच ॥ १२ ॥ निद्राभिभूतांसततंशयानामेवंविधांतांपरिवर्जयामि ॥ सत्यासुनित्यंप्रियद
र्शनासुसौभाग्ययुक्तासुगुणान्वितासु ॥ १३ ॥ वसामिनारीषुपतिव्रतासुकल्याणशीलासुविभूषितासु ॥ यानेषुकन्यासुविभूषणेषुयज्ञेषुमेघेषुचवृष्टिमत्सु
॥ १४ ॥ वसामिफुल्लासुचपद्मिनीषुनक्षत्रवीथीषुचशारदीषु ॥ गजेषुगोष्ठेषुतथासनेषुसरःसुफुल्लोत्पलपंकजेषु ॥ १५ ॥ नदीषुहंसस्वननादितासुक्रौंचावघुष्ट
स्वरशोभितासु ॥ विकीर्णकूलद्रुमराजितासुतपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ॥ १६ ॥ वसामिनित्यंसुबहूदकासुसिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ॥ मत्तेगजेगोवृषभेन
रेंद्रेसिंहासनेसत्पुरुषेषुनित्यं ॥ १७ ॥ यस्मिन्जनोहव्यभुजंजुहोतिगोब्राह्मणंचार्चतिदेवताश्च ॥ कालेचपुष्पैर्बलयःक्रियंतेतस्मिन्गृहेनित्यमुपैमिवासं ॥ १८ ॥
स्वाध्यायनित्येषुसदाद्विजेषुक्षत्रेचधर्माभिरतेसदैव ॥ वैश्येचकृष्याभिरतेवसामिशूद्रेचशुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १९ ॥ नारायणेत्वेकमनावसामिसर्वेणभावेनश
रीरभूता ॥ तस्मिन्हिधर्मःसुमहान्निविष्टोब्रह्मण्यताचात्रतथाप्रियत्वं ॥ २० ॥ नाहंशरीरेणवसामिदेविनैवंमयाशक्यमिहाभिधातुं ॥ भावेनयस्मिन्निवसा
मिपुंसिसवर्धतेधर्मयशोर्थकामैः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप० आनुशास ० दानधर्मेश्रीरुक्मिणीसंवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥
युधिष्ठिरउवाच स्त्रीपुंसयोःसंप्रयोगेस्पर्शःकस्याधिकोभवेत् ॥ एतस्मिन्संशयेराजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥

ति लक्ष्मींप्राप्तुमुपायाएतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ भा
वेनआदरेणशरीरभूताशरीरवती ॥ २० ॥ नाहमिति नारायणादन्यत्रधर्मादिवृद्धिरूपेणैववसामिनशरीरेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिअनु० नै० भा० एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ९ ॥ स्त्रीपुंसयोरिति पूर्वाध्यायांतेसवर्द्ध
तेधर्मयशोर्थकामैरितिकामसुखवृद्धिरपिलक्ष्मीवत्स्वस्तीत्युक्तंतत्रस्त्रीषुपुमर्थेक्षयाकामसुखवृद्धिरस्तीतिलक्ष्मीकामेनकामिन्यःप्रीतिमत्योलक्ष्मीबुद्ध्यापूजनीयाइत्यध्यायतात्पर्यं स्पर्शःवैषयिकंसुखं ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ वैरमूलमाहाग्निष्टुतमिति त्रिगुणितोग्निष्टोमोऽग्निष्टुत् तत्रह्यग्निरेवस्तूयते सचपुत्रंददातिदाशुषइतिमंत्रवर्णात्पुत्रप्रदःक्रतुः सचेंद्रद्विष्टस्तत्रेंद्रस्यप्राधान्याभावात् ॥ ४ ॥ यज्ञंकृतमितिशेषः ॥ ५ ॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भंगास्वनेनशक्रस्ययथावैरमभूत्पुरा ॥ २ ॥ पुराभंगास्वनोनामराजर्षिरतिधार्मिकः ॥ अपुत्रःपुरुष
॥१५॥ व्याघ्रपुत्रार्थंयज्ञमाहरत् ॥ ३ ॥ अग्निष्टुतंसराजर्षिरिंद्रद्विष्टंमहाबलः ॥ प्रायश्चित्तेषुमर्त्यानांपुत्रकामेषुचेष्यते ॥ ४ ॥ इंद्रोज्ञात्वातुतंयज्ञंमहाभागःसुरेश्वरः ॥ १३
अंतरंतस्यराजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥ ५ ॥ नचैवास्यांतरंराजन्सददर्शमहात्मनः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यमृगयांगतवान्नृपः ॥ ६ ॥ इदमंतरमित्येवशक्रोनृ
पममोहयत् ॥ एकाश्वेनचराजर्षिर्भ्रांतइंद्रेणमोहितः ॥ ७ ॥ नदिशोऽविंदतनृपःक्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥ इतश्चेतश्चवैराजन्श्रमतृष्णान्वितोनृप ॥ ८ ॥ सरोपश्य
त्सुरुचिरंपूर्णपरमवारिणा ॥ सोवगाह्यसरस्तातपाययामासवाजिनं ॥ ९ ॥ अथपीतोदकंसोश्वंवृक्षेबध्वानृपोत्तमः ॥ अवगाह्यततःस्नातस्तत्रस्त्रीत्वमवाप्तवा
न् ॥ १० ॥ आत्मानंस्त्रीकृतंदृष्ट्वाव्रीडितोनृपसत्तमः ॥ चिंतानुगतसर्वात्माव्याकुलेंद्रियचेतनः ॥ ११ ॥ आरोहिष्येकथंत्वश्वंकथंयास्यामिवैपुरं ॥ इष्टेनाग्निष्टुताचा
पिपुत्राणांशतमौरसं ॥ १२ ॥ जातंमहाबलानांमेतान्प्रवक्ष्यामिकिंत्वहं ॥ दारेषुचात्मकीयेषुपौरजानपदेषुच ॥ १३ ॥ मृदुत्वंचतनुत्वंचविक्लवत्वंतथैवच ॥ स्त्रीगु
णाऋषिभिःप्रोक्ताधर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ १४ ॥ व्यायामेकर्कशत्वंचवीर्यंचपुरुषेगुणाः ॥ पौरुषंविप्रनष्टंवैस्त्रीत्वंकेनापिमेभवत् ॥ १५ ॥ स्त्रीभावात्पुनरश्वंतंकथ
मारोढुमुत्सहे ॥ महतात्वथयत्नेनआरुह्याश्वंनराधिपः ॥ १६ ॥ पुनरायात्पुरंतातस्त्रीकृतोनृपसत्तमः ॥ पुत्रादाराश्चभृत्याश्चपौरजानपदाश्चते ॥ १७ ॥ किंत्विदंत्वि
तिविज्ञायविस्मयंपरमंगताः ॥ अथोवाचसराजर्षिःस्त्रीभूतोवदतांवरः ॥ १८ ॥ मृगयामस्मिनिर्यातोबलैःपरिवृतोदृढं ॥ उद्भ्रांतःप्राविशंघोरामटवींदैवचो
दितः ॥ १९ ॥ अटव्यांचसुघोरायांतृष्णार्त्तोनष्टचेतनः ॥ सरःसुरुचिरप्रख्यमपश्यंपक्षिभिर्वृतं ॥ २० ॥ तत्रावगाढःस्त्रीभूतोदैवेनाहंकृतःपुरा ॥ नामगोत्राणि
चाभाष्यदाराणांमंत्रिणांतथा ॥ २१ ॥ आहपुत्रांस्ततःसोथस्त्रीभूतःपार्थिवोत्तमः ॥ संप्रीत्याभुज्यतांराज्यंवनंयास्यामिपुत्रकाः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वापुत्रशतं
वनमेवजगामह ॥ गत्वाचैवाश्रमंसातुतापसंप्रत्यपद्यत ॥ २३ ॥ तापसेनास्यपुत्राणामाश्रमेष्वभवच्छतं ॥ अथसादायतान्सर्वान्पूर्वपुत्रानभाषत ॥ २४ ॥ ॥१५॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मृदुत्वादयःस्त्रीगुणाआगताः ॥ १४ ॥ कर्कशत्वादयःपुरुषगुणाःनष्टाः केननिमित्तेनमेममस्त्रीत्वमभवदितिसंबंधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्त्रीकृतः इंद्रेणस्त्रीत्वंप्रापितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रत्यपद्यत भर्तृत्वेनस्वीकृतवती ॥ २३ ॥ २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२५॥२६॥ स्त्रीत्वदानेनद्विगुणितपुत्रप्राप्तिरूपउपकारएवजातोनस्त्रीत्वकृतोपकारइत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३ ॥३४॥ स्वरूपाणांस्वस्येवरूपंयेषांतेषां ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पुरुषत्वेसुतायूयंस्त्रीत्वेचेमेशतंसुताः ॥ एकत्रभुज्यतांराज्यंभ्रातृभावेनपुत्रकाः ॥ २५ ॥ सहिताभ्रातरस्तेथराज्यंबुभुजिरेतदा ॥ तान्दृष्ट्वाभ्रातृभावेनभुंजाना
न्राज्यमुत्तमं ॥२६॥ चिंतयामासदेवेंद्रोमन्युनाथपरिप्लुतः॥ उपकारोस्यराजर्षेःकृतोनापकृतंमया ॥२७॥ ततोब्राह्मणरूपेणदेवराजःशतक्रतुः॥ भेदयामास
तान्गत्वानगरंवैनृपात्मजान् ॥ २८ ॥ भ्रातॄणांनास्तिसौभ्रात्रंयेप्येकस्यपितुःसुताः ॥ राज्यहेतोर्विवदिताःकश्यपस्यसुरासुराः ॥ २९ ॥ यूयंभंगास्वनापत्या
स्तापसस्येतरेसुताः ॥ कश्यपस्यसुराश्चैवअसुराश्चसुतास्तथा ॥ ३० ॥ युष्माकंपैतृकंराज्यंभुज्यतेतापसात्मजैः ॥ इंद्रेणभेदितास्तेतुयुद्धेन्योन्यमपातयन्
॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वातापसीचापिसंतप्ताप्ररुरोदह ॥ ब्राह्मणच्छद्मनाभ्येत्यतामिंद्रोथान्वपृच्छत ॥ ३२ ॥ केनदुःखेनसंतप्तारोदिषित्वंवरानने ॥ ब्राह्मणंतंततोदृ
ष्ट्वासास्त्रीकरुणमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ पुत्राणांद्वेशतेब्रह्मन्कालेनविनिपातिते ॥ अहंराजाभवंविप्रतत्रपूर्वंशतंमम ॥ ३४ ॥ समुत्पन्नंस्वरूपाणांपुत्राणांब्राह्मणो
त्तम ॥ कदाचिन्मृगयांयातउद्भ्रांतोगहनेवने ॥ ३५ ॥ अवगाढश्चसरसिस्त्रीभूतोब्राह्मणोत्तम ॥ पुत्रान्राज्येप्रतिष्ठाप्यवनमास्मिततोगतः ॥ ३६ ॥ स्त्रियाश्चमे
पुत्रशतंतापसेनमहात्मना ॥ आश्रमेजनितंब्रह्मन्नीतंतन्नगरंमया ॥ ३७ ॥ तेषांचवैरमुत्पन्नंकालयोगेनवैद्विज ॥ एतच्छोचाम्यहंब्रह्मन्दैवेनसमभिप्लुता
॥ ३८ ॥ इंद्रस्तांदुःखितांदृष्ट्वाअब्रवीत्परुषंवचः ॥ पुरासुदुःसहंभद्रेममदुःखंत्वयाकृतं ॥ ३९ ॥ इंद्रद्विष्टेनयजतामामनाहूयधिष्ठितं ॥ इंद्रोहमस्मिदुर्बुद्धेवैरंतेपा
तितंमया ॥ ४० ॥ इंद्रंदृष्ट्वातुराजर्षिःपादयोःशिरसागतः ॥ प्रसीदत्रिदशश्रेष्ठपुत्रकामेनसक्रतुः ॥ ४१ ॥ इष्टस्त्रिदशशार्दूलतत्रमेक्षंतुमर्हसि ॥ प्रणिपातेनत
स्येंद्रःपरितुष्टोवरंददौ ॥ ४२ ॥ पुत्रास्तेकमतेराजन्जीवंत्वेतत्प्रचक्ष्वमे ॥ स्त्रीभूतस्यहियेजाताःपुरुषस्याथयेभवन् ॥ ४३ ॥ तापसीतुततःशक्रमुवाचप्रयतांज
लिः ॥ स्त्रीभूतस्यहियेपुत्रास्तेमेजीवंतुवासव ॥ ४४ ॥ इंद्रस्तुविस्मितोदृष्ट्वास्त्रियंपप्रच्छतांपुनः ॥ पुरुषोत्पादितायेतेकथंद्वेष्याःसुतास्तव ॥ ४५ ॥ स्त्रीभूतस्यहिये
जाताःस्नेहस्तेभ्योधिकःकथं ॥ कारणंश्रोतुमिच्छामितन्मेवक्तुमिहार्हसि ॥ ४६ ॥ स्त्र्युवाच स्त्रियास्त्वभ्यधिकःस्नेहोनतथापुरुषस्यवै ॥ तस्मात्तेशक्रजी
वंतुयेजाताःस्त्रीकृतस्यवै ॥ ४७ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्ततस्त्विंद्रःप्रीतोवाक्यमुवाचह ॥ सर्वएवेहजीवंतुपुत्रास्तेसत्यवादिनि ॥ ४८ ॥

स्त्रियाःस्त्रीभूतस्यमेमम ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इंद्रद्विष्टेनअग्निष्टुतायज्ञेन धिष्ठितं अधिष्ठितं क्रतूनितिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४९॥५०॥५१॥ अध्यायतात्पर्यमाह स्त्रियाइति ॥ ५२॥५३॥५४॥ इतिअनुशासन०नै०भा०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ तदेवंगौतमीसुदर्शनशुकप्रभृतीनामाख्यानैर्यदृच्छोपगतेषुदुःखेषुअनुद्विग्नमनाअतिथिभक्तआनृशंस्यादिधर्मवान्श्रियंप्राप्नोति तस्याश्चफलंकामःइंद्रियप्रीतिरूपःसाचस्त्रीणामेवभूयसीपुंसस्त्वल्पतरेत्येतावतायंथेनोक्तं तमिमंकामंतुच्छीकृत्यपरमसुखावाप्तिकामस्यपूर्वोक्तानुद्वेगादीनुपासीनस्यवक्ष्यमाणविधिनापरमेश्वरमाराधयिष्यतोहेयंदोषजातंवक्तुमयमध्यायआरभ्यते किमिति लोकयात्राऐहिकशिष्टव्यवहारःहितंचपारलौकिकंश्रेयस्तदर्थिनाकिंकर्तव्यंकिमवश्य

वरंचवृणुराजेंद्रयंत्वमिच्छसिसुव्रत॥पुरुषत्वमथस्त्रीत्वंमत्तोयदभिकांक्षसे॥ ४९ ॥ स्त्र्युवाच स्त्रीत्वमेववृणेशक्रपुंस्त्वंनेच्छामिवासव॥ एवमुक्तस्तुदे
वेंद्रस्तांस्त्रियंप्रत्युवाचह॥ ५० ॥ पुरुषत्वंकथंत्यक्त्वास्त्रीत्वंचोदयसेविभो॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचस्त्रीभूतोराजसत्तमः॥ ५१ ॥ स्त्रियाःपुरुषसंयोगेप्रीतिरभ्यधिका
सदा॥ एतस्मात्कारणाच्छक्रस्त्रीत्वमेववृणोम्यहं॥ ५२ ॥ रमिताभ्यधिकंस्त्रीत्वेसत्यंवैदेवसत्तम ॥ स्त्रीभावेनहितुष्यामिगम्यतांत्रिदशाधिप ॥ ५३ ॥ एवम
स्त्वितिचोक्त्वातामापृच्छ्यत्रिदिवंगतः॥ एवंस्त्रियामहाराजअधिकाप्रीतिरुच्यते॥ ५४॥ इतिश्रीम० अनुशासन० आनुशास० दानधर्मेभंगास्वनोपाख्याने
द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच किंकर्तव्यंमनुष्येणलोकयात्राहितार्थिना ॥ कथंवैलोकयात्रांतुकिंशीलश्चसमाचरेत् ॥ १॥ भीष्मउ
वाच कायेनत्रिविधंकर्मवाचाचापिचतुर्विधं॥ मनसात्रिविधंचैवदशकर्मपथांस्त्यजेत्॥ २॥ प्राणातिपातःस्तैन्यंचपरदारानथापिच॥ त्रीणिपापानिका
येनसर्वतःपरिवर्जयेत्॥ ३॥ असत्प्रलापंपारुष्यंपैशुन्यमनृतंतथा ॥ चत्वारिवाचाराजेंद्रनजल्पेन्नानुचिंतयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्यापरस्वेषुसर्वसत्वेषुसौहृदं॥
कर्मणांफलमस्तीतित्रिविधंमनसाचरेत्॥ ५॥ तस्माद्वाक्कायमनसानाचरेदशुभंनरः॥ शुभाशुभान्याचरन्हितस्यतस्याश्नुतेफलं ॥ ६॥ इतिश्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेलोकयात्राकथनेत्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ ॥ ७॥

मनुष्येयंलोकयात्रांलोकद्वयश्रेयःसाधनं ॥ १ ॥ कर्मपथान्स्वाभाविककर्ममार्गान् ॥ २ ॥ प्राणातिपातोहिंसा ॥ ३ ॥ असत्प्रलापंग्राम्यवार्त्तादिं पारुष्यंनिष्ठुरभाषणं पैशुन्यंराजद्वारादौपरदोषसूचनं अनृतंमिथ्यावादःपरपीडाकरः मनसाप्येवंवदिष्यामीतिनानुचिंतयेत् ॥ ४ ॥ अनभिध्येतिश्लोकेनपरद्रव्येष्वभिध्यानंपरस्यानिष्टचिंतनंवेदवादेषुनास्तिक्यमितित्रीणित्याज्यानिलक्षयेत् दशत्यजेदित्युपक्रमात् ॥ ५ ॥ शुभंअहिंसादिआस्तिक्यांतं अशुभंहिंसादिनास्तिक्यांतं फलंअभयदुःखादिस्वर्गनरकांतं ॥ ६ ॥ इतिअनुशास०नै०भा०त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अशुभानिपरित्यज्यशुभान्याचरतायज्ज्ञातव्यंतज्ज्ञानतृस्वयमेवपृच्छति त्वयेति आपगेयगांगेय पितामहस्यापिईशायअंतर्यामिणे सर्वत्रषष्ठ्यर्थेचतुर्थी शंसुखंभवत्यस्मादित्यानंदायेत्यर्थः ॥ १ ॥ बभ्रवेवि शालाय बभ्रुर्वैश्वानरइत्यादिर्विशालेपिंगलेन्यवदितिमेदिनी महाभाग्यंऐश्वर्यं गुरावित्यादिःसप्तम्यपिषष्ठ्यर्थे अव्यक्तंजगत्कारणंअव्याकृताख्यंतस्ययोनयेउत्पत्तिप्रलयस्थानाय ॥ २ ॥ योहीति सर्व गतःसर्वोपादानत्वात् सर्वत्रनदृश्यतेदृङ्मात्रशरीरत्वादात्मत्वाच्च ॥ ३ ॥ ब्रह्माविराट्विष्णुःसूत्रात्मासुरेशःप्राज्ञःतेषांस्रष्टाउपादानंप्रभुर्निमित्तं उपासतेस्वस्वोपाधित्यागेनअधिगच्छंति ॥ ४ ॥ प्रकृतीनांपंच तन्मात्राहंकारमहदव्यक्तानांविश्वकारणानांपुरुषस्यजीवात्भोक्तुरित्यर्थः पंचम्यर्थेषष्ठी इंद्रियाणिपराण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरिति आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिचश्रुतेभ्यस्तत्त्वेभ्यःपरःनिष्कलः चिंत्यतेनकिंचिदपिचिंतयेदितिस्मृतेःसर्वचितात्यागेनप्राप्यतेयोगविद्भिःयोगोबुध्या

युधिष्ठिरउवाच त्वयापगेयनामानिश्रुतानीहजगत्पतेः ॥ पितामहेशायविभोनामान्याचक्ष्वशंभवे ॥ १ ॥ बभ्रवेविश्वरूपायमहाभाग्यंचतत्त्वतः ॥ सुरासुरगुरौदेवेशंकरेव्यक्तयोनये ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अशक्तोहंगुणान्वक्तुंमहादेवस्यधीमतः ॥ योहिसर्वगतोदेवोनचसर्वत्रदृश्यते ॥ ३ ॥ ब्रह्मविष्णुसुरेशानांस्रष्टाचप्रभुरेवच ॥ ब्रह्मादयःपिशाचांतायंहिदेवाउपासते ॥ ४ ॥ प्रकृतीनांपरत्वेनपुरुषस्यचयःपरः ॥ चिंत्यतेयोयोगविद्भिर्ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ अक्षरंपरमंब्रह्मअसच्चसदसच्चयः ॥ ५ ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षोभयित्वास्वतेजसा ॥ ब्रह्माणमसृजत्तस्माद्देवदेवःप्रजापतिः ॥ ६ ॥ कोहिशक्तोगुणान्वक्तुंदेवदेवस्यधीमतः ॥ गर्भजन्मजरायुक्तोमर्त्योमृत्युसमन्वितः ॥ ७ ॥ कोहिशक्तोभवंज्ञातुंमद्विधःपरमेश्वरं ॥ ऋतेनारायणात्पुत्रशंखचक्रगदाधरात् ॥ ८ ॥ एषविद्वान्गुणश्रेष्ठोविष्णुःपरमदुर्जयः ॥ दिव्यचक्षुर्महातेजावीक्ष्यतेयोगचक्षुषा ॥ ९ ॥ रुद्रभक्त्यातुकृष्णेनजगद्व्याप्तंमहात्मना ॥ तंप्रसाद्यतदादेवंबदर्यांकिलभारत ॥ १० ॥

द्यसंगस्तद्विद्भिः अक्षरंअपरिणामिपरमंब्रह्म अत्यंतंपरिच्छेदत्रयशून्यं तदेवअसत्अव्याकृतद्रव्यंकारणं सत्रज्जुसर्पवद्भासमानमप्यसदनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतिंमायां पुरुषंतत्रप्रतिबिंबितंचैतन्यं मायाशबलमव्याकृतमित्यर्थः क्षोभयित्वाप्राणिकर्मानुरोधेनसाम्यावस्थातःप्रच्याव्यस्वतेजसास्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेनब्रह्माणंमहांतमसृजत् तस्मान्महतःसकाशात्देवानांसूर्यादीनांदेवःस्वामीप्रजापतिश्चतुर्मुखःअभवदितिशेषः ॥ ६ ॥ यःअसृजत्तस्यगुणान्वक्तुंकःशक्तइतियोजना धीमतः धियाबुद्ध्याहमितिमतोज्ञातोऽहंप्रत्ययगम्योजीवइत्यर्थः नहिबुद्ध्यादिपरिच्छिन्नस्तदगोचरंब्रह्मपरिच्छेत्तुमीष्टेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भक्त्याआराधनेनव्योमाद्यष्टमूर्त्तेर्ध्यानेनतद्भावंगत्वाजगद्व्याप्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अर्थादिति अर्थ्यतइत्यर्थोभोग्यवस्तुजातं तावत्प्रियंततोपिप्रियतरःप्रत्यगात्मातत्त्वंसर्वेषामंतरात्मत्वंप्राप्तइत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेस्तादात्म्यंप्राप्तइतिभावः अन्नादितिपाठेपिसएवार्थः सुवर्णाक्षात्दि व्यदृष्टेः ॥ ११ ॥ शिवंप्रसाद्यतप्तवान् तपोपिशिवप्रसादंविनाकर्त्तुंदुःशकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तोषोऽलंबुद्धिःप्रीतिःप्रसादोन्मुखत्वंतदुभयंप्रापितः ॥ १३ ॥ पुत्रःसांबःतत्प्राप्त्यर्थंतपस्यन् ॥ १४ ॥ यस्मात् ऐश्वर्यात् नमंत्येभिरीश्वरंभक्ताइतिनामानि शांभवान्मंत्रान् व्याख्यातुंअर्थतोविवरीतुं तत्रहेतुः ॥ १५ ॥ यतोगुणान्वक्तुंशक्तइति विभूतिंऐश्वर्यं कात्स्र्न्येनगुणज्ञानंत्वात्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमितिश्रुतेरात्मज्ञस्यैवभवति तथाविधोयमेवनत्वन्यइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विष्णुरूपायेत्यनेनशिवाभिन्नोविष्णुरेवशिवस्यगुणान्वक्तुमीष्टे तयोरैकात्म्यात् भिन्नत्वेतुलोकेपीतरगुणानितरोनजानातिकिमुतईश्वरस्येतिभावः विश्वरूपायेतिपाठेपिविश्वंविष्णुरेव नारायणःसर्वमिदंपुराणः नारायणएवेदंसर्वं विश्वंविष्णुरित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः पृच्छत्अपृच्छत् ॥१८॥नाम्नामिति यद्यपिमोक्षधर्मे

अर्थात्प्रियतरत्वंचसर्वलोकेषुवैतदा ॥ प्राप्तवानेवराजेंद्रसुवर्णाक्षान्महेश्वरात् ॥ ११ ॥ पूर्णंवर्षसहस्रंतुतप्तवानेषमाधवः ॥ प्रसाद्यवरदंदेवंचराचरगुरुंशिवं ॥ १२ ॥ युगेयुगेतुकृष्णेनतोषितोवैमहेश्वरः ॥ भक्त्यापरमयाचैवप्रीतश्चैवमहात्मनः ॥ १३ ॥ ऐश्वर्यंयादृशंतस्यजगद्योनेर्महात्मनः ॥ तदयंदृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थेहरिरच्युतः ॥ १४ ॥ यस्मात्परतरंचैवनान्यंपश्यामिभारत ॥ व्याख्यातुंदेवदेवस्यशक्तोनामान्यशेषतः ॥ १५ ॥ एषशक्तोमहाबाहुर्वक्तुंभगवतोगुणान् ॥ विभूतिंचैवकात्स्र्न्येनसत्यांमाहेश्वरींनृप ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातदाभीष्मोवासुदेवंमहायशाः ॥ भवमाहात्म्यसंयुक्तमिदमाहपितामहः ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच सुरासुरगुरोदेवविष्णोत्वंवक्तुमर्हसि ॥ शिवायविष्णुरूपाययन्मांपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ नाम्नांसहस्रंदेवस्यतंडिनाब्रह्मयोनिना ॥ निवेदितंब्रह्मलोकेब्रह्मणोयत्पुराभवत् ॥ १९ ॥ द्वैपायनप्रभृतयस्तथाचेमेतपोधनाः ॥ ऋषयःसुव्रतादांताःशृण्वंतुगदतस्तव ॥ २० ॥

षुशिवसहस्रनामस्तोत्रमुक्तमतएतत्कथनमनर्थकप्रायंतथापितत्रचतुरधिकानिषट्शतानिनामानिसंतितेषामुक्तसंख्यापूरणमपितत्रैवत्रिसुपर्णंतथाब्रह्मयजुषांशतरुद्रियमितिवाक्यात्तत्रैवश्रुतात्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यामुक्तंअतस्तत्स्तोत्रंमोक्षाधिकारपाठात्वेदमंत्रगर्भितत्वाच्चनात्रैवर्णिकस्यब्रह्मलोकांतफलार्थिनोध्येयंयुक्तमितिएतद्दानधर्मप्रसंगात्काम्यं वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणःप्राप्नुयात्तुजपेन्नृपःपार्थमहींचकृत्स्नां ॥१७॥
वैश्योलाभंप्राप्नुयान्नैपुणंचशूद्रोगतिंप्रेत्यतथासुखंचेत्युपसंहारात्सर्ववर्णाधिकारिकंचततःपृथक्पठितं एवंविश्वंविष्णुर्वषट्कारइत्यादिविष्णुसहस्रनामापिज्ञेयंतत्रापिशूद्रःसुखमवाप्नुयादित्यंतेस्मरणात् नतेनैतद्गतार्थमितिपुनरत्रापिशिवाराधनमुक्तमित्याशयः ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्रुवायकूटस्थाय नंदिनेआनंदमयाय होत्रेकर्तृरूपायविज्ञानमयाय गोप्त्रेकर्मफलप्रदानद्वारारक्षित्रे विश्वसृजेदक्षादिरूपाय अग्नयेगार्हपत्यादिरूपाय षष्ठ्यर्थेचतुर्थ्यः महाभाग्यंऐश्वर्यंमुंडिनेवस्तुतोनिश्चूडाय कपर्दिनेउपाधितश्चूडावते अयंभावः तदाद्रष्टुःस्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेतियोगसूत्राभ्यांयदासर्वासांचित्तवृत्तीनामभावस्तदाचितिर्निश्चूडेवस्वरूपमात्रेणावतिष्ठते यदातुतत्तद्वृत्तिसारूप्यंभजतेत दाचूडावतीविशेषविज्ञानरूपाभवतीतितदिदमुक्तंमुंडिनेथकपर्दिनेइति ॥२१॥२२॥ भवनंहार्दाकाशाख्यं शंभुराकाशमध्यइतिश्रुतेः आदित्याःइंद्रियाख्यादेवाः निधनमादिंवेतिपाठेलयमुदयंचेत्यर्थः ॥२३॥ व्रतेशायव्रतपूर्वकाणांयज्ञादीनांफलप्रदात्रे ॥ २४॥ धीमतःधियाब्रह्मविद्ययामतोज्ञातः २५॥ गीतासु तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येतमेवशरणंगच्छेतिप्रोक्तायकपर्दिनेसगुणायैव निर्गुणस्यतुगौणानांनाम्नामभावादि

ध्रुवायनंदिनेहोत्रेगोप्त्रेविश्वसृजेग्नये॥ महाभाग्यंविभोर्ब्रूहिमुंडिनेथकपर्दिने॥ २१॥ वासुदेवउवाच नगतिःकर्मणांशक्यावेत्तुमीशस्यतत्त्वतः॥ हिरण्यगर्भप्रमुखादेवाःसेंद्रामहर्षयः॥ २२॥ नविदुर्यस्यभवनमादित्याःसूक्ष्मदर्शिनः॥ सकथंनरमात्रेणशक्योज्ञातुंसतांगतिः॥ २३॥ तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतोगुणान्॥ भवतांकीर्त्तयिष्यामिव्रतेशाययथातथं॥ २४॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वातुभगवान्गुणांस्तस्यमहात्मनः॥ उपस्पृश्यशुचिर्भूत्वाकथयामासधीमतः॥ २५॥ वासुदेवउवाच शुश्रूषध्वंब्राह्मणेंद्रास्त्वंचतातयुधिष्ठिर॥ त्वंचापगेयनामानिश्रृणुष्वेहकपर्दिने॥ २६॥ यदवाप्तंचमेपूर्वंसांबहेतोःसुदुष्करं॥ यथावद्भगवान्दृष्टोमयापूर्वंसमाधिना॥ २७॥ शंबरेनिहतेपूर्वंरौक्मिणेयेनधीमता॥ अतीतेद्वादशेवर्षेजांबवत्यब्रवीद्धिमां ॥ २८॥ प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्रुक्मिण्यावीक्ष्यपुत्रकान्॥ पुत्रार्थिनीमामुपेत्यवाक्यमाहयुधिष्ठिर॥ २९॥ शूरंबलवतांश्रेष्ठंकांतरूपमकल्मषं॥ आत्मतुल्यंममसुतंप्रयच्छाच्युतमाचिरं॥ ३०॥ नहितेऽप्राप्यमस्तीहत्रिषुलोकेषुकिंचन॥ लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्यदुकुलोद्वह॥ ३१॥ त्वयाद्वादशवर्षाणिव्रतीभूतेनशुष्यता॥ आराध्यपशुभर्त्तारंरुक्मिण्यांजनिताःसुताः॥ ३२॥ चारुदेष्णःसुचारुश्चचारुवेशोयशोधरः॥ चारुश्रवाश्चारुयशाःप्रद्युम्नःशंभुरेवच॥ ३३॥

त्यर्थः ॥ २६ ॥ यद्दर्शनं सुदुष्करंदुर्लभं समाधिनायोगेन ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आराध्येतिआराध्यस्यमाहात्म्यंवासुदेवउवाचशुश्रूषध्वमित्यादिना ननुमन्मनाभवमामेवशरणंव्रजेति स्वस्यैवोपेयत्वंवदतःकथमन्यआराध्यःस्यादितिचेन्न मामेवविजानीहीतिवत्शास्त्रदृष्ट्यापरमात्मनोप्यस्मदर्थत्वोपपत्तेर्मामुपास्वेतिवदतइंद्रस्येवदेवस्योपेयत्वाभावात् उपाधिनिष्कृष्टस्योपेयत्वंत्वस्मदादिसाधारणंनवासुदेवस्योत्कर्षमर्हतीतिशैवाः वस्तुतस्तुयत्सर्वोपाधिशून्यंब्रह्मअस्मदाद्यंतरतरंतदेवमुख्यमस्मच्छब्दालंबनंवासुदेवशब्दितंमाययामानुषवद्भूत्वास्वप्राप्त्युपायभूतमुपास्यरूपमात्मनःस्वशास्त्रतत्वंस्वयमेवलोकानुग्रहार्थमुपदिशतीतिनतयोर्भेदगंधोपीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेत्वया ॥३४॥३५॥३६॥ यज्ञवाहाइतिच्छंदसामेवविशेषणं छंदांसिवैदेवेभ्योहव्यमूढ्वेतिब्राह्मणात् तेषांयज्ञवाहत्वसिद्धिः स्तोभाःसामपूरणान्यक्षराणिहुंमाइत्यादीनि ॥३७॥३८॥३९॥४०॥ नरेंद्रपुत्रीं

यथातेजनिताःपुत्रारुक्मिण्यांचारुविक्रमाः॥ तथाममापितनयंप्रयच्छमधुसूदन॥ ३४॥ इत्येवंचोदितोदेव्यातामवोचंसुमध्यमां॥ अनुजानीहिमांराज्ञि
करिष्येवचनंतव॥ ३५॥ साचमामब्रवीद्गच्छशिवायविजयायच ॥ ब्रह्माशिवःकाश्यपश्चनद्योदेवामनोनुगाः॥ ३६॥ क्षेत्रौषध्योयज्ञवाहाश्छंदांस्यृषिग
णाध्वराः॥ समुद्रादक्षिणास्तोभाऋक्षाणिपितरोग्रहाः॥ ३७॥ देवपत्न्योदेवकन्यादेवमातरएवच॥ मन्वंतराणिगावश्चचंद्रमाःसविताहरिः॥ ३८॥ सावित्री
ब्रह्मविद्याचऋतवोवत्सरास्तथा॥ क्षणालवामुहूर्त्ताश्चनिमेषायुगपर्ययाः॥३९॥ रक्षंतुसर्वत्रगतंत्वांयादवसुखायच॥ अरिष्टंगच्छपंथानमप्रमत्तोभवानघ
॥ ४०॥ एवंकृतस्वस्त्ययनस्तयाहंततोभ्यनुज्ञायनरेंद्रपुत्रीं॥ पितुःसमीपंनरसत्तमस्यमातुश्चराज्ञश्चतथाहुकस्य ॥ ४१॥ गत्वासमावेद्ययदब्रवीन्मांविद्याध
रेंद्रस्यसुताभृशार्त्ता॥ तानभ्यनुज्ञायतदातिदुःखाद्गदंतथैवातिबलंचरामं ॥ अथोचतुःप्रीतियुतौतदानींतपःसमृद्धिर्भवतोस्त्वविघ्नं॥ ४२ ॥ प्राप्यानुज्ञांगुरु
जनादहंतार्क्ष्यमचिंतयं॥ सोवहद्धिमवंतमांप्राप्यचैनंव्यसर्जयं॥४३॥ तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यंगिरिसत्तमे॥ क्षेत्रंचतपसांश्रेष्ठंपश्याम्यद्भुतमुत्तमं॥४४॥
दिव्यंवैयाघ्रपद्यस्यउपमन्योर्महात्मनः॥ पूजितंदेवगंधर्वैर्ब्राह्म्यालक्ष्म्यासमावृतं॥४५॥ धवककुभकदंबनारिकेलैःकुरबककेतकजंबुपाटलाभिः॥ वटवरुण
कवत्सनाभबिल्वैःसरलकपित्थप्रियालसालतालैः॥ ४६ ॥ बदरीकुंदपुन्नागैरशोकाम्रातिमुक्तकैः॥ मधूकैःकोविदारैश्चचंपकैःपनसैस्तथा॥४७॥ वन्यैर्बहु
विधैर्वृक्षैःफलपुष्पप्रदैर्युतं॥ पुष्पगुल्मलताकीर्णंकदलीषंडशोभितं॥ ४८॥ नानाशकुनिसंभोज्यैःफलैर्वृक्षैरलंकृतं॥ यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितंभस्मराशि
भिः॥ ४९॥ रुरुवानरशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलं॥ कुरंगबर्हिणाकीर्णंमार्जारभुजगावृतं ॥ पूगैश्चमृगजातीनांमहिषर्क्षनिषेवितं॥ ५०॥ सकृत्प्रभिन्नैश्चगजै
र्विभूषितंप्रहृष्टनानाविधपक्षिसेवितं॥ सुपुष्पितैरंबुधरप्रकाशैर्महीरुहाणांचवनैर्विचित्रैः॥५१॥ नानापुष्परजोमिश्रोगजदानाधिवासितः॥ दिव्यस्त्रीगीत
बहुलोमारुतोभिमुखोववौ॥ ५२॥ धारानिनादैर्विहगप्रणादैःशुभैस्तथाबृंहितैःकुंजराणां॥ गीतैस्तथाकिन्नराणामुदारैःशुभैःस्वनैःसामगानांचवीर॥५३॥
अचिंत्यंमनसाप्यन्यैःसरोभिःसमलंकृतं॥ विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितंकुसुमावृतैः॥५४॥ ऋक्षराजस्यजांबवतोदुहितरं कपींद्रेत्यपिपाठः पत्नीमितिपाठेहेनरेंद्रेतिसंबोधनं॥ ४१॥
अभ्यनुज्ञायस्थितंमामितिशेषः अथोचतुरित्यर्धः॥ ४२॥४३॥ तपसांधर्माणांतपस्विनांवा॥४४॥ ४५॥४६॥ ४७॥४८॥ भस्मराशिभिरितिभस्मच्छन्नैरग्निभिः॥ ४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५५ ॥ संप्रक्षालैःमैत्र्यादिभिश्चित्तशोधनंकुर्वद्भिः ॥ ५६ ॥ गोचारिणःगोवन्मुखेनैवचरंतःहस्तव्यापारशून्याइत्यर्थः मरीचिपाश्चंद्ररश्मिपानेनैवजीवंतः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तांस्तान्महतइतिपाठेवह
तइत्यध्याहारः ॥५९॥६०॥ क्रीडंतीति अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सन्निधौवैरत्यागइतियोगसूत्रात्सर्पनकुलादीनांवैरत्यागलिंगेनतत्रस्थानांमुनीनांअत्यंतअहिंसादियमनियमनिष्ठावत्त्वंदर्शितं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

विभूषितंपुण्यपवित्रतोययासदाचजुष्टंनृपजन्हुकन्यया ॥ विभूषितंधर्मभृतांवरिष्ठैर्महात्मभिर्वन्हिसमानकल्पैः ॥ ५५ ॥ वाय्वाहारैरंबुपैर्जप्यनित्यैःसंप्रक्षालै
र्योगिभिर्ध्याननित्यैः ॥ धूमप्राशैरूष्मपैःक्षीरपैश्चसंजुष्टंचब्राह्मणेंद्रैःसमंतात् ॥ ५६ ॥ गोचारिणोथाश्मकुट्टादंतोलूखलिकास्तथा ॥ मरीचिपाःफेनपाश्चतथै
वमृगचारिणः ॥ ५७ ॥ अश्वत्थफलभक्षाश्चतथाह्युदकशायिनः ॥ चीरचर्मांबरधरास्तथावल्कलधारिणः ॥ ५८ ॥ सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतःसुतपोधना
न् ॥ पश्यन्मुनीन्बहुविधान्प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ५९ ॥ सुपूजितंदेवगणैर्महात्मभिःशिवादिभिर्भारतपुण्यकर्मभिः ॥ रराजतच्चाश्रममंडलंसदादिवीवराजन्
शशिमंडलंयथा ॥ ६० ॥ क्रीडंतिसर्पैर्नकुलाम्मृगैर्व्याघ्राश्चमित्रवत् ॥ प्रभावाद्दीप्ततपसांसन्निकर्षान्महात्मनां ॥ ६१ ॥ तत्राश्रमपदेश्रेष्ठेसर्वभूतमनोरमे ॥
सेवितेद्विजशार्दूलैर्वेदवेदांगपारगैः ॥ ६२ ॥ नानानियमविख्यातैर्ऋषिभिःसुमहात्मभिः ॥ प्रविशन्नेवचापश्यंजटाचीरधरंप्रभुं ॥ ६३ ॥ तेजसातपसाचैव
दीप्यमानंयथानलं ॥ शिष्यैरनुगतंशांतंयुवानंब्राह्मणर्षभं ॥ ६४ ॥ शिरसावंदमानंमामुपमन्युरभाषत ॥ ६५ ॥ स्वागतंपुंडरीकाक्षसफलानितपांसिनः ॥
यःपूज्यःपूजयसिमांद्रष्टव्योद्रष्टुमिच्छसि ॥ ६६ ॥ तमहंप्रांजलिर्भूत्वामृगपक्षिष्वथाग्निषु ॥ धर्मेचशिष्यवर्गेचसमपृच्छमनामयं ॥ ६७ ॥ ततोमांभगवानाहसा
म्नापरमवल्गुना ॥ लप्स्यसेतनयंकृष्णआत्मतुल्यमसंशयं ॥ ६८ ॥ तपःसुमहदास्थायतोषयेशानमीश्वरं ॥ इहदेवःसपत्नीकःसमाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ६९ ॥
इहैनंदैवतश्रेष्ठंदेवाःसर्षिगणाःपुरा ॥ तपसाब्रह्मचर्येणसत्येनचदमेनच ॥ ७० ॥ तोषयित्वाशुभान्कामान्प्राप्तवंतोजनार्दन ॥ तेजसांतपसांचैवनिधिःसभ
गवानिह ॥ ७१ ॥ शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्संक्षिपन्नपि ॥ आस्तेदेव्यासदाचिंत्योयंप्रार्थयसिशत्रुहन् ॥ ७२ ॥ हिरण्यकशिपुर्योभूद्दानवोमेरुकंप
नः ॥ तेनसर्वामरैश्वर्यंशर्वात्प्राप्तंसमार्बुदं ॥ ७३ ॥ तस्यैवपुत्रप्रवरोमंदारोनामविश्रुतः ॥ महादेववराच्छक्रंवर्षार्बुदमयोधयत् ॥ ७४ ॥

नियमाःअंबुपानादयस्तैरेवांबुपैःक्षीरपैरित्यादिनामभिःख्यातैः प्रविशन्नेवापश्यंउपमन्युमितिशेषः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ पूज्यःसगुणः द्रष्टव्योनिर्गुणः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥
भावान्शमकामादीन्चित्ताभिप्रायान् सृजन्नित्यनेनांतर्यामित्वंदर्शितं ॥ ७२ ॥ समानांसंवत्सराणामर्बुदंसमार्बुदं ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्रहस्यमंदारनाम्नः ॥७५॥ भगवतामहादेवेन ॥७६॥ उत्पादितंतस्यैवदैत्यस्यहननार्थं ॥७७ ॥ नद्रष्टुंशक्यंदुर्दर्शत्वात् ॥७८॥ जीर्णंजीर्णतृणवद्व्यर्थमित्यर्थः ॥७९ ॥ वरदत्तस्यसर्वशस्त्रावध्यस्त्वंभवेतिदत्तव
रस्य॥८०॥ अर्द्यमानाः सुराअसुरेंद्रान्जघ्नुःतेऽन्योन्यंकलहमकुर्वन्नित्यर्थः॥ ८१॥८२॥८३॥८४॥८५ ॥ योगः चंद्रसूर्यपर्जन्यपृथिव्यादिसृष्टिसामर्थ्यं शाश्वतंबलंब्रह्मविद्योत्थं ॥८६॥८७ ॥ आत्मानंहि

विष्णोश्चक्रंचतद्घोरंवज्रमाखंडलस्यच ॥ शीर्णंपुराभवत्तातग्रहस्यांगेषुकेशव ॥ ७५ ॥ यत्तद्भगवतापूर्वंदत्तंचक्रंतवानघ ॥ जलांतरचरंहत्वादैत्यंचबलगर्वितं
॥१९॥ ॥ ७६ ॥ उत्पादितंवृषांकेनदीप्तज्वलनसन्निभं ॥ दत्तंभगवतातुभ्यंदुर्धर्षंतेजसाद्भुतं ॥ ७७ ॥ नशक्यंद्रष्टुमन्येनवर्जयित्वापिनाकिनं ॥ सुदर्शनंभवत्येवंभवेनो १३
क्तंतदातुतत् ॥ ७८ ॥ सुदर्शनंतदातस्यलोकेनामप्रतिष्ठितं ॥ तज्जीर्णमभवत्तातग्रहस्यांगेषुकेशव ॥ ७९ ॥ ग्रहस्यातिबलस्यांगेवरदत्तस्यधीमतः ॥ नशस्त्रा
णिवहंत्यंगेचक्रवज्रशतान्यपि ॥ ८० ॥ अर्द्यमानाश्चविबुधाग्रहेणसुबलीयसा ॥ शिवदत्तवरान्जघ्नुरसुरेंद्रान्सुराभृशं ॥ ८१ ॥ तुष्टोविद्युत्प्रभस्यापित्रिलो
केश्वरतांददौ ॥ शतंवर्षसहस्राणांसर्वलोकेश्वरोभवत् ॥ ८२ ॥ ममैवानुचरोनित्यंभवितासीतिचाब्रवीत् ॥ तथापुत्रसहस्राणामयुतंचददौप्रभुः ॥ ८३ ॥ कुश
द्वीपंचसददौराज्येनभगवानजः ॥ तथाशतमुखोनामधात्रासृष्टोमहासुरः ॥ ८४ ॥ येनवर्षशतंसाग्रमात्ममांसैर्हुतोनलः ॥ तंप्राहभगवांस्तुष्टःकिंकरोमीति
शंकरः ॥ ८५ ॥ तंवैशतमुखःप्राहयोगोभवतुमेद्भुतः ॥ बलंचदैवतश्रेष्ठशाश्वतंसंप्रयच्छमे ॥ ८६ ॥ तथेतिभगवानाहतस्यतद्वचनंप्रभुः ॥ स्वायंभुवःक्रतुश्चा
पिपुत्रार्थमभवत्पुरा ॥ ८७ ॥ आविश्ययोगेनात्मानंत्रीणिवर्षशतान्यपि ॥ तस्यचोपददौपुत्रान्सहस्रंक्रतुसंमितान् ॥ ८८ ॥ योगेश्वरंदेवगीतंवेत्थकृष्णनसं
शयः ॥ याज्ञवल्क्यइतिख्यातऋषिःपरमधार्मिकः ॥ ८९ ॥ आराध्यसमहादेवंप्राप्तवानतुलंयशः ॥ वेदव्यासश्चयोगात्मापराशरसुतोमुनिः ॥ ९० ॥ सोपिशं
करमाराध्यप्राप्तवानतुलंयशः ॥ वालखिल्यामघवताह्यवज्ञाताःपुराकिल ॥ ९१ ॥ तैःक्रुद्धैर्भगवान्रुद्रस्तपसातोषितोह्यभूत् ॥ तांश्चापिदैवतश्रेष्ठःप्राहप्री
तोजगत्पतिः ॥ ९२ ॥ सुपर्णंसोमहर्त्तारंतपसोत्पादयिष्यथ ॥ महादेवस्यरोषाच्चआपोनष्टाःपुराभवन् ॥ ९३ ॥ ताश्चसप्तकपालेनदेवैरन्याःप्रवर्त्तिताः ॥ ततःपा
नीयमभवत्प्रसन्नेत्र्यंबकेभुवि ॥ ९४ ॥

रण्यगर्भआविश्याभवत्आविष्टोभूत् सूत्रात्मनोध्यानंकुर्वन्नित्यर्थः ॥८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ९२ ॥ ९३॥ सप्तकपालेनत्र्यंबकदैवत्येनहेतुना देवैःसप्तकपालेनरुद्रमिष्ट्वाआपोनिर्मितास्इत्यर्थः ॥१९॥
देवेनेतिपाठेइंद्रेण॥ ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रेरिति पतिद्वेषिण्योपिस्त्रियोमहादेवंप्राप्यकृतकृत्याभवंतीतिभावः ॥ ९५॥ ९६ ॥ मुसलेषुअयोग्रेषुकाष्ठकीलेषु अयोग्रेमुसलंमतमितिविश्वलोचनः॥ ९७ ॥ विनेति चरुद्रःचरोर्द्रवःमंडइतियावत्

अत्रेर्भार्यापिभर्त्तारंसंत्यज्यब्रह्मवादिनी ॥ नाहंतस्यमुनेर्भूयोवशगास्यांकथंचन ॥ ९५ ॥ इत्युक्त्वासामहादेवमगच्छच्छरणंकिल ॥ निराहाराभयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ९६ ॥ अशेतमुसलेष्वेवप्रसादार्थंभवस्यसा ॥ तामब्रवीद्धसन्देवोभवितावैसुतस्तव ॥ ९७ ॥ विनाभर्त्राचरुद्रेणभविष्यतिनसंशयः ॥ वंशेत वैवनाम्नातुख्यातिंयास्यतिचेप्सितां ॥ ९८ ॥ विकर्णश्चमहादेवंतथाभक्तसुखावहं ॥ प्रसाद्यभगवान्सिद्धिंप्राप्तवान्मधुसूदन ॥ ९९ ॥ शाकल्यःसंशितात्मावै नववर्षशतान्यपि ॥ आराधयामासभवंमनोयज्ञेनकेशव ॥ १०० ॥ तंचाहभगवांस्तुष्टोग्रंथकारोभविष्यसि ॥ वत्साक्षयाचतेकीर्त्तिस्त्रैलोक्येवैभविष्यति ॥ १०१ ॥ अक्षयंचकुलंतेस्तुमहर्षिभिरलंकृतं ॥ भविष्यतिद्विजश्रेष्ठःसूत्रकर्त्तासुतस्तव ॥ १०२ ॥ सावर्णिश्चापिविख्यातऋषिरासीत्कृतेयुगे ॥ इहतेनतपस्तप्तंषष्टिवर्षशतान्यथ ॥ १०३ ॥ तमाहभगवान्रुद्रःसाक्षात्तुष्टोस्मितेनघ ॥ ग्रंथकृल्लोकविख्यातोभवितास्यजरामरः ॥ १०४ ॥ शक्रेणतुपुरादेवोवाराणस्यां जनार्दन ॥ आराधितोभूद्भक्तेनदिग्वासाभस्मगुंठितः ॥ १०५ ॥ आराध्यसमहादेवंदेवराजमवाप्तवान् ॥ नारदेनतुभक्त्यासौभवआराधितःपुरा ॥ ६ ॥ तस्य तुष्टोमहादेवोजगौदेवगुरुर्गुरुः ॥ तेजसातपसाकीर्त्यात्वत्समोनभविष्यति ॥ ७ ॥ गीतेनवादितव्येननित्यंमामनुयास्यसि ॥ मयापिचयथादृष्टोदेवदेवःपुरा विभो ॥ ८ ॥ साक्षात्पशुपतिस्तातत्तच्चापिश्रृणुमाधव ॥ यदर्थंचमयादेवःप्रयतेनतथाविभो ॥ ९ ॥ प्रबोधितोमहातेजास्तंचापिश्रृणुविस्तरं ॥ यदवाप्तंचमेपूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ॥ १० ॥ तत्सर्वंनिखिलेनाद्यकथयिष्यामितेनघ ॥ पुराकृतयुगेतातऋषिरासीन्महायशाः ॥ ११ ॥ व्याघ्रपादइतिख्यातोवेदवेदांगपारगः ॥ तस्याहमभवंपुत्रोधौम्यश्चापिममानुजः ॥ १२ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यधौम्येनसहमाधव ॥ आगच्छमाश्रमंक्रीडन्मुनीनांभावितात्मनां ॥ १३ ॥ तत्रापिच मयादृष्टादुह्यमानापयस्विनी ॥ लक्षितंचमयाक्षीरंस्वादुतोह्यमृतोपमं ॥ १४ ॥ ततोहमब्रुवंबाल्याज्जननीमात्मनस्तथा ॥ क्षीरोदनसमायुक्तंभोजनंहिप्रय च्छमे ॥ १५ ॥ अभावाच्चैवदुग्धस्यदुःखिताजननीतदा ॥ ततःपिष्टंसमालोड्यतोयेनसहमाधव ॥ १६ ॥ आवयोःक्षीरमित्येवपानार्थंसमुपानयत् ॥ अथगव्यं पयस्तातकदाचित्प्राशितंमया ॥ १७ ॥

चरुशब्दपूर्वाद्द्रवतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिडः भर्त्तारंविनापिचरुद्रवपानमात्रे णतवपुत्रोभविष्यतीत्यर्थः तवैवनाम्नाआनसूयवइति ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥२२ ॥ २३ ॥ पावनानांपवनाशिनां वनाशानांअब्भक्षाणां ॥ २४ ॥२५ ॥२६ ॥ २७॥ प्रपद्यप्रपन्नोभव ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ ३३ ॥ दुर्विज्ञेयःशास्त्रतोपिज्ञातु
मशक्यः दुराधारःशास्त्रात्ज्ञातोपिमनसिधर्त्तुमशक्यः दुराबाधःध्रियमाणोपिलयविक्षेपादिविघ्नैःसंकटः यतोदुरंतकःदुष्टानिअंतकानिबंधकानियस्मिन् विघ्नाभावेपिदुर्ग्राह्यःदिव्यविषयवैवश्येनपरवैराग्या

पित्राहंयज्ञकालेहिनीतोज्ञातिकुलंमहत् ॥ तत्रसाक्षरतेदेवीदिव्यागौःसुरनंदिनी ॥ १८ ॥तस्याहंतत्पयःपीत्वारसेनह्यमृतोपमं ॥ ज्ञात्वाक्षीरगुणांश्चैवउपल
भ्यहिसंभवं ॥ १९ ॥ सचपिष्टरसस्तातनमेप्रीतिमुपावहत् ॥ ततोहमब्रुवंबाल्याज्जननीमात्मनस्तदा ॥ २० ॥ नेदंक्षीरोदनंमातर्यत्त्वंमेदत्तवत्यसि ॥ ततोमाम
ब्रवीन्माताादुःखशोकसमन्विता ॥ २१ ॥ पुत्रस्नेहात्परिष्वज्यमूर्ध्निचाघ्रायमाधव ॥ कुतःक्षीरोदनंवत्समुनीनांभावितात्मनां ॥ २२ ॥ वनेनिवसतांनित्यंकंद
मूलफलाशिनां ॥ आस्थितानांनदींदिव्यांवालखिल्यैर्निषेवितां ॥ २३ ॥ कुतःक्षीरंवनस्थानांमुनीनांगिरिवासिनां ॥ पावनानांवनाशानांवनाश्रमनिवासि
नां ॥ २४ ॥ ग्राम्याहारनिवृत्तानामारण्यफलभोजिनां ॥नास्तिपुत्रपयोरण्येसुरभीगोत्रवर्जिते ॥ २५॥ नदीगह्वरशैलेषुतीर्थेषुविविधेषुच ॥ तपसाजप्यनित्या
नांशिवोनःपरमागतिः ॥ २६ ॥ अप्रसाद्यविरूपाक्षंवरदंस्थाणुमव्ययं ॥ कुतःक्षीरोदनंवत्ससुखानिवसनानिच ॥ २७ ॥ तंप्रपद्यसदावत्ससर्वभावेनशंकरं ॥
तत्प्रसादाच्चकामेभ्यःफलंप्राप्स्यसिपुत्रक ॥ २८ ॥ जनन्यास्तद्वचःश्रुत्वातदाप्रभृतिशत्रुहन् ॥ प्रांजलिःप्रणतोभूत्वाइदमंबामचोदयं ॥ २९ ॥ कोयमंबमहादे
वःसकथंचप्रसीदति ॥ कुत्रवावसतेदेवोद्रष्टव्योवाकथंचन ॥ ३० ॥ तुष्यतेवाकथंशर्वोरूपंतस्यचकीदृशं ॥ कथंज्ञेयःप्रसन्नोवादर्शयेज्जननीमम ॥ ३१ ॥
एवमुक्तातदाकृष्णमातामेसुतवत्सला ॥ मूर्धन्याघ्रायगोविंदसबाष्पाकुललोचना ॥ ३२ ॥ प्रमार्जंतीचगात्राणिममवैमधुसूदन ॥ दैन्यमालंब्यजननीइदमा
हसुरोत्तम ॥ ३३ ॥ अंबोवाच दुर्विज्ञेयोमहादेवोदुराधारोदुरंतकः ॥ दुराबाधश्चदुर्ग्राह्योदुर्दृश्योह्यकृतात्मभिः ॥ ३४ ॥ यस्यरूपाण्यनेकानिप्रवदंतिम
नीषिणः ॥ स्थानानिचविचित्राणिप्रसादाश्चाप्यनेकशः ॥ ३५ ॥ कोहितत्त्वेनतद्वेदईशस्यचरितंशुभं ॥ कृतवान्यानिरूपाणिदेवदेवःपुराकिल ॥ क्रीडतेचतथा
शर्वःप्रसीदतियथाचवै ॥ ३६ ॥ हृदिस्थःसर्वभूतानांविश्वरूपोमहेश्वरः ॥ भक्तानामनुकंपार्थंदर्शनंचयथाश्रुतं ॥ ३७ ॥ मुनीनांब्रुवतांदिव्यमीशानचरितंशु
भं ॥ कृतवान्यानिरूपाणिकथितानिदिवौकसैः ॥ १३८ ॥

भावात् सत्यपिवैराग्येदुर्दृश्यःआत्मनीवप्रकृतावपिचेतसोलयस्यसंभवात् ॥ ३४ ॥एवंनिर्विशेषरूपस्यदुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वासविशेषमेवरूपमाह यस्यरूपाण्यनेकानीत्यादिना ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७॥दिवौकसैर्देवैः ॥ १३८॥

॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुग्रहार्थमेवनीरूपस्यापिरूपधारणंनस्वतः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मादिपुत्रिकांतमस्यैवरूपमित्याह ब्रह्मेत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ कूर्मोमत्स्यइति अवतारांतराणामुपलक्षणं प्रवालांकुरभूषणोवसंतःतेनकालो

अनुग्रहार्थंविप्राणांश्रृणुवत्ससमासतः॥ तानितेकीर्त्तयिष्यामियन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ ३९॥ अंबोवाच ब्रह्मविष्णुसुरेंद्राणांरुद्रादित्याश्विनामपि॥ वि
श्वेषामपिदेवानांवपुर्धारयतेभवः॥ ४० ॥ नराणांदेवनारीणांतथाप्रेतपिशाचयोः॥ किरातशबराणांचजलजानामनेकशः ॥ ४१ ॥ करोतिभगवान्रूपमा
टव्यशबराण्यपि॥ कूर्मोमत्स्यस्तथाशंखःप्रवालांकुरभूषणः॥ ४२ ॥ यक्षराक्षससर्पाणांदैत्यदानवयोरपि॥ वपुर्धारयतेदेवोभूयश्चबिलवासिनां॥४३॥ व्या
घ्रसिंहमृगाणांचतरक्ष्वृक्षपतत्रिणां॥ उलूकश्वश्रृगालानांरूपाणिकुरुतेपिच॥४४॥हंसकाकमयूराणांकृकलासकसारसां॥ रूपाणिचबलाकानांगृध्रचक्रांग
योरपि॥ ४५॥ करोतिवासरूपाणिधारयत्यपिपर्वतं ॥ गोरूपंचमहादेवोहस्त्यश्वोष्ट्रखराकृतिः ॥ ४६॥ छागशार्दूलरूपश्चअनेकमृगरूपधृत्॥ अंडजानांचदि
व्यानांवपुर्धारयतेभवः॥ ४७॥ दंडीछत्रीचकुंडीचद्विजानांवारणस्तथा॥ षण्मुखोवैबहुमुखस्त्रिनेत्रोबहुशीर्षकः ॥ ४८॥ अनेककटिपादश्चअनेकोदरवक्त्रधृ
त्॥ अनेकपाणिपार्श्वश्चअनेकगणसंवृतः॥ ४९ ॥ ऋषिगंधर्वरूपश्चसिद्धचारणरूपधृत् ॥भस्मपांडुरगात्रश्चचंद्रार्धकृतभूषणः॥ ५० ॥ अनेकरावसंघुष्टश्चा
नेकस्तुतिसंस्तुतः॥सर्वभूतांतकःसर्वःसर्वलोकप्रतिष्ठितः॥५१॥ सर्वलोकांतरात्माचसर्वगःसर्ववाद्यपि॥ सर्वत्रभगवान्ज्ञेयोहृदिस्थःसर्वदेहिनां॥ ५२॥ यो
हियंकामयेत्कामंयस्मिन्नर्थेर्च्यतेपुनः॥तत्सर्ववेत्तिदेवेशस्तंप्रपद्ययदीच्छसि॥५३॥ नंदतेकुप्यतेचापितथाहुंकारयत्यपि॥ चक्रीशूलीगदापाणिर्मुसलीखड्गप
ट्टिशी॥ ५४॥ भूधरोनागमौंजीचनागकुंडलकुंडली॥ नागयज्ञोपवीतीचनागचर्मोत्तरच्छदः ॥ ५५ ॥ हसतेगायतेचैवनृत्यतेचमनोहरं ॥ वादयत्यपिवाद्या
निविचित्राणिगणैर्युतः॥ ५६॥ वल्गतेजृंभतेचैवरुदतेरोदयत्यपि॥ उन्मत्तमत्तरूपंचभाषतेचापिसुस्वरः॥ ५७॥ अतीवहसतेरौद्रस्त्रासयन्नयनैर्जनं॥ जाग
र्त्तिचैवस्वपितिजृंभतेचयथासुखं॥ ५८॥ जपतेजप्यतेचैवतपतेतप्यतेपुनः ॥ ददातिप्रतिगृह्णातियुंजतेध्यायतेपिच ॥ ५९ ॥ वेदीमध्येतथायूपेगोष्ठमध्येहु
ताशने॥ दृश्यतेदृश्यतेचापिबालोवृद्धोयुवातथा॥ ६० ॥ क्रीडतेऋषिकन्याभिर्ऋषिपत्नीभिरेवच॥ ऊर्ध्वकेशोमहाशेफोनग्नोविकृतलोचनः॥ ६१॥

प्ययमेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नंदते आनंदयते कुप्यतेकोपंकरोति मित्रामित्ररूपेणाप्ययमेवानुगृह्णातिनिगृह्णा
तिचेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ भूधरःशेषनागः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ महाशेफोमहालिंगः ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्ववासकः सर्वस्याच्छादकः ॥ ६२ ॥ अरूपस्यनिष्कलस्य आद्यरूपस्यमायाविनः अतिरूपस्यनानाकार्याकारस्य आद्यरूपिणोहिरण्यगर्भस्य अनाद्यंकारणशून्यं अजस्यअंतंकोवेदनकोपीत्यर्थः तस्यनाशकाभावादंतोनास्तीत्यर्थः ॥ ६३॥ अयमेवप्रत्यगात्मेत्याह हृदीति अत्रहृदादिशब्दैःक्रमेणान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाःकोशाउच्यंते योगश्चिदचिद्ग्रंथिस्तदात्माआनंदमयः सएवयोगसंज्ञितोयोगीयुक्तःशुद्धस्त्वंपदार्थइत्यर्थः ध्यानंयोगः तत्परंशुद्धत्वंपदार्थावसानं महेश्वरःमायावीतत्पदार्थः भावेनसूक्ष्मयाचेतोवृत्त्याग्राह्यः किंदृश्यत्वेननेत्याह आत्माप्रत्यग्रूपइत्यर्थः एतेनायमात्माब्रह्मेतिमहावा

गौरःश्यामस्तथाकृष्णःपांडुरोधूमलोहितः ॥ विकृताक्षोविशालाक्षोदिग्वासाःसर्ववासकः॥६२॥ अरूपस्याद्यरूपस्यअतिरूपाद्यरूपिणः॥ अनाद्यंतमजस्यांतं वेत्स्यतेकोस्यतत्त्वतः ॥ ६३ ॥ हृदिप्राणोमनोजीवोयोगात्मायोगसंज्ञितः॥ ध्यानंतत्परमात्माचभावग्राह्योमहेश्वरः ॥ ६४ ॥ वादकोगायनश्चैवसहस्रशतलोचनः॥ एकवक्त्रोद्विवक्त्रश्चत्रिवक्त्रोनेकवक्त्रकः ॥ ६५ ॥ तद्भक्तस्तद्गतोनित्यंतन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ भजपुत्रमहादेवंततःप्राप्स्यसिचेप्सितं ॥ ६६॥ जनन्यास्तद्वचःश्रुत्वातदाप्रभृतिशत्रुहन्॥ ममभक्तिर्महादेवेनैष्ठिकीसमपद्यत ॥६७॥ ततोहंतपआस्थायतोषयामासशंकरं ॥ एकंवर्षसहस्रंतुवामांगुष्ठाग्रविष्ठितः॥६८॥ एकंवर्षशतंचैवफलाहारस्ततोभवं ॥ द्वितीयंशीर्णपर्णाशीतृतीयंचांबुभोजनः॥६९॥ शतानिसप्तचैवाहंवायुभक्षस्तदाभवं॥एकंवर्षसहस्रंतुदिव्यमाराधितोमया॥ ७० ॥ ततस्तुष्टोमहादेवःसर्वलोकेश्वरःप्रभुः॥ एकभक्तइतिज्ञात्वाजिज्ञासांकुरुतेतदा ॥ ७१ ॥ शक्ररूपंसकृत्वातुसर्वैर्देवगणैर्वृतः॥ सहस्राक्षस्तदाभूत्वावज्रपाणिर्महायशाः॥ ७२ ॥ सुधावदातंरक्ताक्षंस्तब्धकर्णमदोत्कटं ॥ आवेष्टितकरंघोरंचतुर्दंष्ट्रंमहागजं ॥ ७३ ॥ समास्थितःसभगवान्दीप्यमानःस्वतेजसा॥ आजगामकिरीटीतुहारकेयूरभूषितः॥ ७४ ॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ सेव्यमानोप्सरोभिश्चदिव्यगंधर्वनादितैः॥ ७५॥ ततोमामाहदेवेंद्रस्तुष्टस्तेहंद्विजोत्तम॥ वरंवृणीष्वमत्तस्त्वंयत्तेमनसिवर्त्तते॥ ७६ ॥ शक्रस्यतुवचःश्रुत्वानाहंप्रीतमनाऽभवं॥ अब्रुवंश्चतदाहृष्टोदेवराजमिदंवचः॥ ७७॥ नाहंत्वत्तोवरंकांक्षेनान्यस्मादपिदैवतात्॥ महादेवादृतेसौम्यसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥ ७८॥

क्यार्थोदर्शितः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाइत्यादिश्रुतेरर्थमाह वादकइति वादकादिःसर्वोपिजीवोब्रह्मैवेत्यर्थः एकवक्त्रःआनंदभुक्चेतोमुखःप्राज्ञस्तृतीयःपादइत्यर्थः द्विवक्त्रःलिंगदेहोजीवश्चेतिद्वेवक्त्रेसुखग्राहकेयस्यसतैजसः त्रिवक्त्रःस्थूलदेहेनसार्द्धंपूर्वेद्वेचेतित्रीणिवक्त्राणियस्यसविश्वःअनेकवक्त्रकोविराट् सएवसहस्रंशतानिलक्षंअनंतमितियावत् तावंतिलोचनानियस्य ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ एकभक्तःमुख्योभक्तः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ अभवंसंधिरार्षः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७९ ॥ पशुपतिवचनादित्यादेर्ग्रंथस्यतात्पर्यं परमकारणस्यभगवतोमहादेवस्यानुग्रहेसतितिर्यग्योनिशाम्नावपिभयंनास्तियथाकाकस्यभुशुंडस्य इंद्रेणतुस्वयंनष्टप्रायेणदत्तंत्रैलोक्यराज्यमपिमहाभयजनकंयथानहुषस्येति ॥ ८० ॥ मावामैव भवानिभूयासं ॥८१॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अनार्जवंवक्रं युगंकलियुगं ॥८४॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ असारंनास्तिसारोयस्मादन्यःकेवलानंदइत्यर्थस्तं ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कइति ईशेईशस्य भवनेसत्तायां कोहेतुःकायुक्तिः ईशसत्त्वेप्रमाणंनास्तीत्यर्थः तत्रहेतुः कारणकारणेइति कारणंहिकलशस्यकपालकुलालादिवत्जगतःपरमाणुमहेश्वरादिकंवा

सत्यंसत्यंहिनःशक्रवाक्यमेतत्सुनिश्चितं॥ नयन्महेश्वरंमुक्त्वाकथान्याममरोचते॥ ७९॥ पशुपतिवचनाद्भवामिसद्यःकृमिरथवातरुरप्यनेकशाखः॥ अपशुपतिवरप्रसादजामेत्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ ८० ॥ जन्मश्वपाकमध्येऽपिमेस्तुहरचरणवंदनरतस्य ॥ मावानीश्वरभक्तोभवानिभवनेपिशक्रस्य ॥ ८१ ॥ वाय्वंबुभुजोपिसतोनरस्यदुःखक्षयःकुतस्तस्य॥भवतिहिसुरासुरगुरौयस्यनविश्वेश्वरेभक्तिः ॥ ८२ ॥ अलमन्याभिस्तेषांकथाभिरप्यन्यधर्मयुक्ताभिः॥ येषांनक्षणमपिरुचितोहरचरणस्मरणविच्छेदः॥ ८३ ॥ हरचरणनिरतमतिनाभवितव्यमनार्जवंयुगंप्राप्य ॥ संसारभयंनभवतिहरभक्तिरसायनंपीत्वा॥ ८४॥ दिवसंदिवसार्धंवामुहूर्तंवाक्षणंलवं॥ नह्यलब्धप्रसादस्यभक्तिर्भवतिशंकरे॥ ८५ ॥ अपिकीटःपतंगोवाभवेयंशंकराज्ञया॥ नतुशक्रत्वयादत्तंत्रैलोक्यमपिकामये॥ ८६॥ श्वापिमहेश्वरवचनाद्भवामिसहिनःपरःकामः ॥ त्रिदशगणराज्यमपिखलुनेच्छाम्यमहेश्वराज्ञप्तं॥ ८७॥ ननाकपृष्ठंनचदेवराज्यंनब्रह्मलोकंनचनिष्कलत्वं॥ नसर्वकामानखिलान्वृणोमिहरस्यदासत्वमहंवृणोमि ॥ ८८ ॥ यावच्छशांकधवलामलबद्धमौलिर्नप्रीयतेपशुपतिर्भगवान्ममेशः॥ तावज्जरामरणजन्मशताभिघातैर्दुःखानिदेहविहितानिसमुद्वहामि॥ ८९॥ दिवसकरशशांकवह्निदीप्तंत्रिभुवनसारमसारमाद्यमेकं॥ अजरममरमप्रसाद्यरुद्रंजगतिपुमानिहकोलभेतशांतिं ॥ ९० ॥ यदिनामजन्मभूयोभवतिमदीयैःपुनर्दोषैः ॥ तस्मिंस्तस्मिन्जन्मनिभवेभवेन्मेक्षयाभक्तिः॥ ९१ ॥
शक्रउवाच कःपुनर्भवनेहेतुरीशेकारणकारणे॥ येनशर्वादृतेन्यस्मात्प्रसादंनाभिकांक्षसि॥ ९२ ॥

त्रिगुणात्मकंप्रधानंवाक्षीरादिवज्जगदाकारेणपरिणममाणंतादृशकार्यद्वाराऽनुमातुंशक्यं कारणकारणंतुनक्कचित्प्रसिद्धंनापिकल्पयितुंशक्यंकारणकल्पनयैवअर्थापत्तिपरिक्षयादितिभावः पुनःशब्दोवाक्यालंकारेसप्तमीषष्ठ्यर्थे भवनेइतिभावेल्युट् येनयतोहेतोःशर्वात्भ्रणातिहिनस्तिप्रलयकालेकृत्स्नंसंहरतितस्मात् वरंकांक्षसि तस्मात्दाहापशांत्यैववन्हिमिवसंहर्त्तारंवरार्थमाराधयन्मूढोसीतिभावः ॥ ९२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतद्दूषयत्युपमन्युः सदसदिति सदितिप्रवाहानादित्वंमीमांसकमतं असदितिशून्यंमाध्यमिकमतं व्यक्तंपरमाणवःतार्किकमतं अव्यक्तंप्रधानंसांख्यमतं एतच्चतुष्कमपियदभिन्नमाहुःतत्नित्यंअविनाशि एकंअसंहतंपरमशिवाख्यं अनेकंकार्यकारणात्मकं तस्माद्वरंवृणीमहे अयंभावः यथाबीजशक्तेर्विलसितंअंकुरकांडस्कंधशाखापल्लवपत्रपुष्पफलबीजांतंविकारउत्पत्तिप्रलयवान्तस्यचप्रकृतिरेकानित्यासर्वविशेषशून्याम्रृदस्तिसाचबीजशक्त्यस्पृष्टाऽनेकरूपाचभवति एवंअव्यक्तादिकंसर्वंबीजादिस्थानीयंयत्रलीयतेतत्परमशिवाख्यंतत्त्वंकारणकारणमस्तीतिनतदपन्होतुंशक्यमिति ॥ १३ ॥ अचिंतितंचिंतयानिर्वृत्तं ज्ञेयंईशितव्यंचताभ्यांरहितंस्वरूपभूतमेवज्ञानैश्वर्यं परमंचआत्मानं यस्मात्तमाहुर्ब्रह्मवादिनोतस्तस्माद्वरंवृणीमहे इतरत्ज्ञानैश्वर्यंत्वनात्मभूतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ एतदेवाह ऐश्वर्यमिति बीजंमायाशक्त्यवच्छिन्नंचैतन्यंतस्माज्जातंसकलंऐश्वर्यंबीजसंभूतंईशेशितव्यसापेक्षं तच्चाव्ययं संसारप्रवाहाविच्छेदात् अतएतत्यस्मात्शिवात्अबीजात्बीजादन्यस्मान्मृत्सामान्यस्थानीयात् अनुत्पादितं तस्मादीश्वरयासस्तुरीयइतिश्रुतिप्रसिद्धात्वरंवृणीमहे तथाचश्रुतौ सर्वंह्येतद्ब्रह्मायमात्माब्रह्मेति समष्टिव्यष्टिब्रह्मणीउपक्षिप्यस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधित्वसामान्यात् व्यष्टौसमष्टिमंतर्भाव्यविश्वतैजसप्राज्ञान्चतुष्पदआत्मनःत्रीन्पादान्निरूप्यप्राज्ञंतृतीयंपादंप्रक्रम्यएषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञएषोंतर्याम्येषयोनिःसर्वस्यप्रभवाप्ययौहिभूतानामितिप्राज्ञस्यैवंयोन्यपरपर्यायंबीजत्वमुक्तं तथाचतुर्थंपादंअबीजंसर्वोपाध्युपहि

उपमन्युरुवाच सदसद्व्यक्तमव्यक्तंयमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ नित्यमेकमनेकंचवरंतस्माद्वृणीमहे ॥ १३ ॥ अनादिमध्यपर्यंतंज्ञानैश्वर्यमचिंतितं ॥ आत्मानंपरमंयस्माद्वरंतस्माद्वृणीमहे ॥ १४ ॥ ऐश्वर्यंसकलंयस्मादनुत्पादितमव्ययं ॥ अबीजाद्बीजसंभूतंवरंतस्माद्वृणीमहे ॥ १५ ॥ तमसःपरमंज्योतिस्तपस्तद्वृत्तिनांपरं ॥ यंज्ञात्वानानुशोचंतिवरंतस्माद्वृणीमहे ॥ १६ ॥

तभिन्नंपंचदशभिर्विशेषणैःपृथग्दर्शयतिश्रुतिः नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंनोभयतःप्रज्ञंनप्रज्ञंनाप्रज्ञंनप्रज्ञाघनंअदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यंएकात्मप्रत्ययसारंप्रपंचोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइति अत्रजलचंद्रन्यायेनषडुपहितचैतन्यानिषडुपाधयश्चतेषांमध्येनांतःप्रज्ञमितिसमष्टिसूक्ष्मोपाध्युपहितस्यसूत्रात्मनोनिरासः नबहिःप्रज्ञमितिविराजः नोभयतःप्रज्ञमित्यात्मनोनिष्कलत्वंसकलत्वंचजानतईश्वरस्य नप्रज्ञमितिविशेषविज्ञानवतोविश्वस्य नाप्रज्ञमितिप्रज्ञभिन्नत्वेपितत्सदृशस्यतैजसस्य नप्रज्ञानघनमितिप्राज्ञस्य तथाअदृष्टमितिसर्वेंद्रियग्राह्यस्यविराडुपाधेः अव्यवहार्यमितिवाचिकव्यवहारार्हस्यसूत्रोपाधेः अग्राह्यमितियोगिग्राह्यस्यईश्वरोपाधेः अलक्षणमितिशिरःपाण्यादिलक्षणवतोविश्वोपाधेः अचिंत्यमितिचिंतनमात्रनिर्वृत्तस्यतैजसोपाधेः अव्यपदेश्यमितिअहमज्ञइतिव्यपदेशार्हस्यज्ञानस्यप्राज्ञोपाधेश्चनिरासः एकात्मप्रत्ययसारमितिषण्णामुपहितानांप्रपंचोपशमइतिषण्णामुपाधीनांअद्वैतमितिसर्वेषांनिरासः शिवंसर्वबाधावधिभूतमानंदमात्रंपरिशिनष्टितस्मायुक्तमुक्तंसकलमैश्वर्यंअबीजादनुत्पादितंबीजसंभूतंचेति तस्मात्कारणकारणस्यशिवस्यसत्त्वेयुक्तिःश्रुतिश्चप्रमाणमस्तीतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमीशस्यकारणकारणत्वंनिरूप्यइदानींकारणत्वंकार्यत्वंचनिरूपयति भूतभावनेत्यादिना भूतानांखादीनांजीवानांचभावनंरचनंभावमभिप्रायंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यत्पुनरुक्तंईशसत्तायां कोहेतुरितितत्राह हेत्विति कारणात्मापिश्रुतिंविनायुक्तिमात्रेणनसिध्यतिकिंपुनःकारणकारणमित्याशयः सांख्ययोगयोःसम्यगालोचनंसांख्यंवृत्तिनिरोधोयोगस्तयोरर्थःप्रयोजनंतत्त्वसाक्षात्कारस्तत्प्रदं अतएवउपास्यं ॥ १८ ॥ मघवतस्तवैव आत्मानंजीवानामंतरात्मानमित्यर्थः मघवात्मानमितिवर्णलोपआर्षः नांतमेववाप्रातिपदिकं ॥ १९ ॥ यत्वस्तुमृत्स्थानीयंतदेवआकाशंबीजभूतमव्याकृतंआपूर्य स्वसत्तयाव्याप्यतद्द्वारापांचभौतिकंअंडंब्रह्मांडंस्रष्टातदंतर्ब्रह्माणमसृजदित्यन्वयः ॥ २०० ॥ अंडसृष्टिक्रममेवाह अग्निरिति अग्न्यादिशब्दैरत्रपंचतन्मात्राणिशब्दतन्मात्रादीनिसूक्ष्मभूतान्युच्यंते बुद्धिरि त्यहंकारः मनइत्यव्यक्तं एषांअंडोपादानभूतानां ॥१॥ यत्रमनःशब्दितमव्यक्तमुक्तंतदेवमहच्छब्दितामतिरहंकारादिकंचतदेवेत्यर्थः एषांमनआदीनांपरमंपरायणंयःभवेत्सशिवादन्यःकोस्तीतियोजना य

भूतभावनभावज्ञंसर्वभूताभिभावनं ॥ सर्वगंसर्वदंदेवंपूजयामिपुरंदर ॥ १७ ॥ हेतुवादैर्विनिर्मुक्तंसांख्ययोगार्थदंपरं ॥ यमुपासंतितत्त्वज्ञावरंतस्माद्वृणीमहे॥ १८ ॥ मघवन्मघवात्मानंयंवदंतिसुरेश्वरं ॥ सर्वभूतगुरुंदेवंवरंतस्माद्वृणीमहे॥ १९ ॥ यत्पूर्वमसृजद्देवंब्रह्माणंलोकभावनं॥ अंडमाकाशमापूर्यवरंतस्माद्वृणीमहे ॥ २०० ॥ अग्निरापोनिलःपृथ्वीखंबुद्धिश्चमनोमहान्॥ स्रष्टाचैषांभवेद्योन्योब्रूहिकःपरमेश्वरात् ॥ १ ॥ मनोमतिरहंकारस्तन्मात्राणींद्रियाणि च॥ ब्रूहिचैषांभवेच्छक्रकोन्योस्तिपरमंशिवात्॥ २ ॥ स्रष्टारंभुवनस्येहवदंतीहपितामहं॥ आराध्यसतुदेवेशमश्नुतेमहतींश्रियं॥ ३ ॥ भगवत्युत्तमैश्वर्यंब्रह्मविष्णुपुरोगमं॥ विद्यतेवैमहादेवाद्ब्रूहिकःपरमेश्वरात्॥ ४ ॥ दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनात्॥ कोन्यःशक्नोतिदेवेशाद्दितेःसंपादितुंसुतान्॥ ५॥ दिक्कालसूर्यतेजांसिग्रहवाय्विंदुतारकाः ॥ विद्धित्वेतेमहादेवाद्ब्रूहिकःपरमेश्वरात् ॥ ६ ॥ अथोत्पत्तिविनाशेवायज्ञस्यत्रिपुरस्यवा ॥ दैत्यदानवमुख्यानामाधिपत्यारिमर्दनः॥ ७॥ किंचात्रबहुभिःसूक्तैर्हेतुवादैःपुरंदर॥ सहस्रनयनंदृष्ट्वात्वामेवसुरसत्तम ॥८॥

थाबीजशक्त्युपहितान्मृदेववृक्षः एवमज्ञानशक्त्युपहितःशिवएवसर्वं अतोवृक्षस्यमृदिवसर्वस्यशिवएवपरायणमपीतिभावः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिष्वपिजगत्कर्तृत्वसिद्धिःशिवप्रसादायत्तैवेत्याह स्रष्टारमिति एतेनभौतिकार्थस्रष्टृत्वमपिशिवस्यैवेतिदर्शितं ॥ ३ ॥ भगवतिएकैकगुणप्रधानोपाधीनांब्रह्मविष्णुरुद्राणांस्रष्टरिसर्वगुणोपाधौतुर्यमूर्त्तौमहेश्वरेपियदुत्तममैश्वर्यंविद्यतेतदपिमहादेवादेवतेनप्राप्तमतःकस्त स्मात्परमेश्वरादन्यईश्वरोस्तीतिब्रूहि नकोप्यस्तीतिभावः ॥४ ॥ दितेःसुतान्हिरण्याक्षादीन् संपादितुंऐश्वर्येणयोजयितुं दैत्यादीनांचयत्परपीडानुग्रहसामर्थ्यंतत्सर्वमीश्वरायत्तमेवेतिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञ त्रिपुरयोरुत्पत्तौविनाशेचतथादैत्यादीनामुपरिआधिपत्यएत्यजित्वाअरिमर्दनःपरमेश्वरादन्यःकोस्तीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ७ ॥ किंचेति देवप्रसादाद्देवैःपूजितंत्वांदृष्ट्वाबहुभिःसूक्तैःकिमितिद्वयोःसंबंधः ॥८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ अव्यक्केति एषुलोकेषुसर्वगस्यव्यापकस्यइदमात्मकंव्याप्यंकृत्स्नंदृश्यंचेतनाचेतनादिसजीवंनिर्जीवंआदिपदात्परोक्षंस्वर्गादिअहमर्थश्चदेहेंद्रियादिःएतत्सर्वंभोग्यं महेश्वरात्महेश्वरानुग्रहात् अ
व्यक्तमुक्तकेशायजीवायजीवार्थं तस्यभोगायभवतीतिविद्धि हेशक्र अव्यक्तंअस्पष्टंयथास्यात्तथामुक्तः भ्रांतितिरोहितंनित्यमुक्तत्वमस्येत्यर्थः सचासौकेशइवकेशःशिवांशइतिअव्यक्तमुक्तकेशः यत्किं
चिद्भोग्यंयःकश्चनजंतुःशिवादेवाप्नोतिनान्योभवदादिस्तत्प्रदइतिभावः ॥ १० ॥ एष्विितिपदंव्याचष्टे भुवाद्येष्विति भूरादिष्विितिद्रष्टव्यं तेनभूर्भुवःस्वर्महःशब्दितालोकाःभूरितिवाअयंलोकइत्यादिश्रुतिप्रसि
द्धाः तथाआलोकाःभूरितिवाअग्निःभूरितिवाऋचइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः तथाअंतराःभूरितिवैप्राणइत्याद्याःसूर्यचंद्रब्रह्मान्नांतास्तेषुविभवेषुदिव्यप्रदेषु अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यतेविश्वतःपृष्ठेषुसर्वतः

पूजितंसिद्धगंधर्वैर्देवैश्चऋषिभिस्तथा॥ देवदेवप्रसादेनतत्सर्वंकुशिकोत्तम ॥९॥ अव्यक्तमुक्तकेशायसर्वगस्येदमात्मकं॥ चेतनाचेतनाद्येषुशक्रविद्धिमहेश्व
रात्॥१०॥ भुवाद्येषुमहांतेषुलोकालोकांतरेषुच॥ द्वीपस्थानेषुमेरोश्चविभवेष्वंतरेषुच ॥ ११ ॥ भगवन्मघवन्देवंवदंतेतत्त्वदर्शिनः॥ यदिदेवाःसुराःशक्रपश्यं
त्यन्यांभवाकृतिं ॥ १२॥ किंनगच्छंतिशरणंमर्दिताश्चासुरैःसुराः॥ अभिघातेषुदेवानांसयक्षोरगरक्षसां॥१३॥ परस्परविनाशेषुस्वस्थानैश्वर्यदोभवः॥ अं
धकस्याथशुक्रस्यदुंदुभेर्महिषस्यच॥१४॥ यक्षेंद्रबलरक्षःसुनिवातकवचेषुच ॥ वरदानावघातायब्रूहिकोन्योमहेश्वरात् ॥ १५॥ सुरासुरगुरोर्वक्त्रेकस्यरे
तःपुराहुतं॥ कस्यवान्यस्यरेतस्तद्येनहैमोगिरिःकृतः॥१६॥ दिग्वासाःकीर्त्यतेकोन्योलोकेकश्चोर्ध्वरेतसः॥ कस्यचार्धेस्थिताकांताअनंगःकेननिर्जितः॥१७॥
ब्रूहींद्रपरमंस्थानंकस्यदेवैःप्रशस्यते॥ श्मशानेकस्यक्रीडार्थंनृत्तेवाकोभिभाष्यते॥१८॥ कस्यैश्वर्यंसमानंचभूतैःकोवापिक्रीडते॥ कस्यतुल्यबलादेवगणा
श्चैश्वर्यदर्पिताः॥१९॥ घुष्यतेह्यचलंस्थानंकस्यत्रैलोक्यपूजितं॥ वर्षतेतपतेकोन्योज्वलतेतेजसाचकः ॥ २० ॥ कस्मादोषधिसंपत्तिःकोवाधारयतेवसु॥
प्रकामंक्रीडतेकोवात्रैलोक्येसचराचरे॥ २१ ॥ ज्ञानसिद्धिक्रियायोगैःसेव्यमानश्चयोगिभिः॥ ऋषिगंधर्वसिद्धैश्चविहितंकारणंपरं॥ २२ ॥

पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषुलोकेष्विितिश्रुतंज्योतिःशब्दितंदेवंवदंतेतत्त्वदर्शिनोवैदिकाइत्यर्थः सार्धःश्लोकः ॥ ११ ॥ भवाकृतिंभवतुल्यांमूर्त्तिंशरणं तामेवेतिशेषः ॥ १२ ॥ अभिघातेषुयुद्धेषुअन्योन्यंविनाश
वत्सुऐश्वर्यंनास्तिकिंतुविनाशएवास्तीत्यर्थः अतःस्वस्थानेवाभिलक्ष्यभवऐश्वर्यदोभवतीतिभावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वरदानसहितोऽवघातोऽवमर्दनंतस्मैसमर्थइतिशेषः ॥ १५ ॥ सुरेति रुद्रस्यरेतोवन्हौस्क
न्नंतेनचदूरीकृतंसत्कनकत्वंप्राप्तमितिपुराणांतरस्थाकथासूचिता ॥१६॥ दिग्वासाइति विग्रहवतोपिशिवस्यचरितंनिरुपमंकिमुताविग्रहस्येतिशेषयंथतात्पर्यं ॥१७॥ श्मशानेह्वेअविमुक्तेमुक्तिस्थाने अधि
लोकंवाराणसीअध्यात्मंभ्रूघ्राणमध्येकस्यक्रीडार्थंशास्त्रेक्लृप्तेइतिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ घुष्यतेइति अचलंकैलासं ॥ २० ॥ २१॥ विहितंअज्ञातंसत्ज्ञापितं परंकारणंअव्यक्तस्यापिकारणं ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्मफलैः शरीरैस्तत्संबंधिभिः सुखदुःखैश्वहीनं अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुत्युक्तोयमर्थः ॥ २३ ॥ गुणिनईश्वरात्परंश्रेष्ठंअतएवगुणहीनं तथापिअयस्कांतन्यायेनगुणाध्यक्षंगुणानांनियामकं माहेश्वरंमहेश्वरस्यापिपदंपदनीयं ईश्वरयासइतिश्रुतेः ॥२४ ॥ कारणस्यईश्वरस्यगुरुंनियंतारंलोकश्चलोकांतश्चतयोःकारणं अभूतंवर्त्तमानं ॥ २५ ॥ अक्षरंजीवस्ततोप्यक्षरंशिवःसएवाक्षराक्षरंअव्यक्तंप्रधानं यतउपादानादक्षरादिकंभवतितमहंकारणंब्रुवे ॥२६॥ प्रत्यक्षमिति लिंगंशिवमूर्त्तेर्ज्ञापकंविग्रहंभगेनअंकितंप्रत्यक्षंपश्य पिंडिकालिंगाकाराजलधाराचभगाकारेतिलौकिकंप्रत्यक्षं शास्त्रीयंप्रत्यक्षंतुश्रुतिःप्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात्तच्च पदंयद्विष्णोरुपमंनिधायितेनपासिगुह्यंनामगोनामिति अस्यार्थः यत्यतोहेतोःविष्णोःपदंस्थानंप्रतिमेतियावत् ततःरूयुपस्थंविष्णुर्योनिंकल्पयत्विति मंत्रवर्णात् उपमंनिकटेस्थित्वामातिवेष्टयतीत्युपमंकृत्वानिधायिनिहितं अडभावश्छांदसः तेनहेतुनात्वंगोनांइंद्रियाणांमध्येयद्गोप्यमवाच्यमिद्रियंभगंलिंगंपासिरक्षसितन्नामचपासि तत्रापिभगसंयोगात्भगवानितिनामधारयसिलिंगरूप

कर्मयज्ञक्रियायोगैःसेव्यमानःसुरासुरैः॥ नित्यंकर्मफलैर्हीनंतमहंकारणंवदे॥२३॥ स्थूलंसूक्ष्ममनौपम्यमग्राह्यंगुणगोचरं॥ गुणहीनंगुणाध्यक्षंपरंमाहेश्वरंपदं॥२४॥ विश्वेशंकारणगुरुंलोकालोकांतकारणं॥ भूताभूतभविष्यच्चजनकंसर्वकारणं॥२५॥ अक्षराक्षरमव्यक्तंविद्याविद्येकृताकृते॥ धर्माधर्मौयतःशक्रतमहंकारणंब्रुवे ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षमिहदेवेंद्रपश्यलिंगंभगांकितं॥ देवदेवेनरुद्रेणसृष्टिसंहारहेतुना॥२७॥ मात्रापूर्वममाख्यातंकारणंलोकलक्षणं॥ नास्तिचेशात्परंशक्रतंप्रपद्ययदीच्छसि ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षंननुतेसुरेशविदितंसंयोगलिंगोद्भवंत्रैलोक्यंसविकारनिर्गुणगणंब्रह्मादिरेतोद्भवं ॥ यद्ब्रह्मेंद्रहुताशविष्णुसहितादेवाश्चदैत्येश्वरानान्यत्कामसहस्रकल्पितधियःशंसंतिईशात्परं॥ तंदेवंसचराचरस्यजगतोव्याख्यातवेद्योत्तमंकामार्थीवरयामिसंयतमनामोक्षायसद्यःशिवं ॥२९॥ हेतुभिर्वाकिमन्यैस्तैरीशःकारणकारणं॥ नशुश्रुमयदन्यस्यलिंगमभ्यर्चितंसुरैः॥ ३० ॥

त्वाच्चलिंगमितिविवेकः भगलिंगसमुदायेपिलिंगमितिनामच्छत्रिणोयांतीतिवल्लिंगसमवायादेवज्ञेयं तच्चभगांकितंलिंगंरुद्रेणरुद्रात्मनाविर्भूतं ॥२७॥ एतदेवविवृणोति मात्रेत्यादिना लोकोभगलिंगसंयोगजोयस्माद्दृश्यतेतस्मादस्यकारणमपिताटशमेवानुमेयमित्यर्थः लक्षणंज्ञापकं ॥ २८ ॥ प्रत्यक्षमितिसार्धं संयोगलिंगोद्भवं भगलिंगयोःसंयोगात्मकंयल्लिंगंतदुद्भवं विकारोमायाभगंनिर्गुणंचैतन्यंतयोर्गणःसमुदायईश्वरस्तत्सहितंसविकारनिर्गुणं त्रैलोक्यंब्रह्मादीनांरेतसाउद्भवोयस्यतत्तथा संधिरार्षः ननुमनोःप्राक्सांकल्पिकीसृष्टिस्ततऊर्ध्वंमैथुनीस्मर्यतेतत्कथंब्रह्मादिरेतोद्भवमितितत्राह कामसहस्रकल्पितधियइति तत्रापिकामइच्छातयासहसंभूयइच्छावताब्रह्ममहेंद्रादिनापुरुषेणधियोमात्राःपुत्रादयःकल्पिताइतिकामोयोनिःकामीबीजप्रदइतिअस्तिलिंगोद्भवत्वमित्यर्थः अतस्तेब्रह्मादयोपिईशाद्भगलिंगसंघातरूपात्परंकारणंस्वरूपमात्रंनशंसंति असंधिरार्षः फलितमाह तमिति ॥ २९ ॥ शिष्टैरभ्यर्चनीयत्वादपिलिंगस्यकारणत्वमित्याह हेतुभिरिति ॥३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३१॥३२॥ उक्तमर्थंनिगमयति नेति ननुभगलिंगवत्पद्मचक्रवज्राणांशरीरावयवत्वाभावात्तदंकितत्वंप्रजासुअसक्तमेवकथंनिषिध्यतेइतिचेत् शृणु एवंहिपुराणांतरेउपाख्यायते कामंवध्वादिगंबरेभवानी
शेभिक्षामटतिसतिकदाचिदृषिपत्न्यापतत्वेतत्तवलिंगमप्रच्छादितमिति उक्तेशिवस्यलिंगंपतितं तेनचत्रैलोक्येव्याकुलीकृतेसतिचिर कामप्रतप्तयादेव्यायोनिरूपंगृहीत्वातल्लिंगंरुद्धमिति तेनतयोरपिपद्मादिव

कस्यान्यस्यसुरैःसर्वैर्लिंगंमुक्त्वामहेश्वरं ॥ अर्च्यतेर्चितपूर्वंवाब्रूहियद्यस्तितेश्रुतिः ॥ ३१ ॥ यस्यब्रह्माचविष्णुश्चत्वंचापिसहदैवतैः ॥ अर्चयध्वंसदालिंगंतस्मा
॥२४॥ च्छ्रेष्ठतमोहिसः ॥ ३२ ॥ नपद्मांकानचक्रांकानवज्रांकायतःप्रजाः ॥ लिंगांकाचभगांकाचतस्मान्माहेश्वरीप्रजा ॥ ३३ ॥ देव्याःकारणरूपभावजनिताःस १३
र्वाभगांकाःस्त्रियोलिंगेनापिहरस्यसर्वपुरुषाःप्रत्यक्षचिह्नीकृताः ॥ योन्यत्कारणमीश्वरात्प्रवदतेदेव्याचयन्नांकितंत्रैलोक्येसचराचरेसतुपुमान्बाह्योभवेद्दु
र्मतिः ॥ ३४ ॥ पुल्लिंगंसर्वमीशानंस्त्रीलिंगंविद्धिचाप्युमां ॥ द्वाभ्यांतनुभ्यांव्याप्तंहिचराचरमिदंजगत् ॥ ३५ ॥ तस्माद्वरमहंकांक्षेनिधनंवापिकौशिक ॥ गच्छ
वातिष्ठवाशक्रयथेष्टंबलसूदन ॥ ३६ ॥ काममेषवरोमेस्तुशापोवाथमहेश्वरात् ॥ नचान्यांदेवतांकांक्षेसर्वकामफलामपि ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वातुदेवेंद्रंदुःखादा
कुलितेंद्रियः ॥ नप्रसीदतिमेदेवःकिमेतदितिचिंतयन् ॥ ३८ ॥ अथापश्यंक्षणेनैवतमेवैरावतंपुनः ॥ हंसकुंदेंदुसदृशंमृणालरजतप्रभं ॥ ३९ ॥ वृषरूपधरंसा
क्षात्क्षीरोदमिवसागरं ॥ कृष्णपुच्छंमहाकायंमधुपिंगललोचनं ॥ ४० ॥ वज्रसारमयैःशृंगैर्निष्टप्तकनकप्रभैः ॥ सुतीक्ष्णैर्मृदुरक्ताग्रैरुत्किरंतमिवावनिं
॥ ४१ ॥ जांबूनदेनदाम्नाचसर्वतःसमलंकृतं ॥ सुवक्त्रखुरनासंचसुकर्णसुकटीतटं ॥ ४२ ॥ सुपार्श्वविपुलस्कंधंसुरूपंचारुदर्शनं ॥ ककुदंतस्यचाभातिस्कंध
मापूर्यधिष्ठितं ॥ ४३ ॥ तुषारगिरिकूटाभंसिताभ्रशिखरोपमं ॥ तमास्थितश्चभगवान्देवदेवःसहोमया ॥ ४४ ॥ अशोभतमहादेवःपौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥
तस्यतेजोभवोवह्निःसमेघःस्तनयित्नुमान् ॥ ४५ ॥ सहस्रमिवसूर्याणांसर्वमापूर्यधिष्ठितः ॥ ईश्वरःसुमहातेजाःसंवर्त्तकइवानलः ॥ ४६ ॥ युगांतेसर्वभूतानां
दिधक्षुरिवचोद्यतः ॥ तेजसातुतदाव्याप्तंदुर्निरीक्ष्यंसमंततः ॥ ४७ ॥ पुनरुद्विग्नहृदयःकिमेतदितिचिंतयं ॥ मुहूर्त्तमिवतत्तेजोव्याप्यसर्वादिशोदश ॥ ४८ ॥ प्र
शांतंदिक्षुसर्वासुदेवदेवस्यमायया ॥ अथापश्यंस्थितंस्थाणुंभगवंतंमहेश्वरं ॥ ४९ ॥ नीलकंठंमहात्मानमसक्तंतेजसांनिधिं ॥ अष्टादशभुजंस्थाणुंसर्वाभर
णभूषितं ॥ ५० ॥ शुक्लांबरधरंदेवंशुक्लमाल्यानुलेपनं ॥ शुक्लध्वजमनाधृष्यंशुक्लयज्ञोपवीतिनं ॥ ५१ ॥ ॥२४॥

त्पृथग्भूतत्वाविशेषात्तदंकिताप्रजामाहेश्वर्येव अयंचभगलिंगयोःपृथग्भावःशूलंशूलाद्विनिष्कृष्येतिवद्दोषः अन्यथानिर्लिंगत्वमन्यजन्यत्वंवा प्रजायाआपद्येतेतिदिक् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ समेघइति मेघादीन्व्याप्यस्थितइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ भूतानामितिकर्मणिषष्ठी ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ शुक्लध्वजंशुक्लवृषभध्वजं ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अस्त्राणिअष्टादशभुजस्थानितावंत्येवायुधानितेषांमध्येधनुःशरौशूलसर्पौपरशुश्चकंठोक्ताःखट्वांगखड्गचर्मपाशांकुशडमरुगदाशक्तिभिंदिपालतोमरमुसलमुद्गरादीनियथासं

गायद्भिर्नृत्यमानैश्चवादयद्भिश्चसर्वशः ॥ वृतंपार्श्वचरैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ५२ ॥ बालेंदुमुकुटंपांडुंशरच्चंद्रमिवोदितं ॥ त्रिभिर्नेत्रैःकृतोद्योतंत्रिभिःसू
र्यैरिवोदितैः ॥ ५३ ॥ अशोभतास्यदेवस्यमालागात्रेसितप्रभे ॥ जातरूपमयैःपद्मैर्ग्रथितारत्नभूषिता ॥ ५४ ॥ मूर्त्तिमंतितथास्त्राणिसर्वतेजोमयानिच ॥ मया
दृष्टानिगोविंदभवस्यामिततेजसः ॥ ५५ ॥ इंद्रायुधसवर्णाभंधनुस्तस्यमहात्मनः ॥ पिनाकमितिविख्यातमभवत्पन्नगोमहान् ॥ ५६ ॥ सप्तशीर्षोमहाकाय
स्तीक्ष्णदंष्ट्रोविषोल्बणः ॥ ज्यावेष्टितमहाग्रीवःस्थितःपुरुषविग्रहः ॥ ५७ ॥ शरश्चसूर्यसंकाशःकालानलसमद्युतिः ॥ एतदस्त्रंमहाघोरंदिव्यंपाशुपतंमहत्
॥ ५८ ॥ अद्वितीयमनिर्देश्यंसर्वभूतभयावहं ॥ सस्फुलिंगंमहाकायंविसृजंतमिवानलं ॥ ५९ ॥ एकपादंमहादंष्ट्रंसहस्रशिरसोदरं ॥ सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरंत
मिवानलं ॥ ६० ॥ ब्राह्मान्नारायणाच्चैंद्रादाग्नेयादपिवारुणात् ॥ यद्विशिष्टंमहाबाहोसर्वशस्त्रविघातनं ॥ ६१ ॥ येनतत्त्रिपुरंदग्ध्वाक्षणाद्भस्मीकृतंपुरा ॥ शरे
णैकेनगोविंदमहादेवेनलीलया ॥ ६२ ॥ निर्ददहेतचयत्कृत्स्नंत्रैलोक्यंसचराचरं ॥ महेश्वरभुजोत्सृष्टंनिमेषार्धान्नसंशयः ॥ ६३ ॥ नावध्योयस्यलोकेस्मिन्ब्रह्म
विष्णुसुरेष्वपि ॥ तदहंदृष्टवांस्तत्रआश्चर्यमिदमुत्तमं ॥ ६४ ॥ गुह्यमस्त्रवरंनान्यत्तत्तुल्यमधिकंहिवा ॥ यत्तच्छूलमितिख्यातंसर्वलोकेषुशूलिनः ॥ ६५ ॥ दा
रयेद्यांमहींकृत्स्नांशोषयेद्वामहोदधिं ॥ संहरेद्वाजगत्कृत्स्नंविसृष्टंशूलपाणिना ॥ ६६ ॥ यौवनाश्वोहतोयेनमांधातासबलःपुरा ॥ चक्रवर्त्तीमहातेजास्त्रिलोकवि
जयीनृपः ॥ ६७ ॥ महाबलोमहावीर्यःशक्रतुल्यपराक्रमः ॥ करस्थेनैवगोविंदलवणस्येहरक्षसः ॥ ६८ ॥ तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रंसुभीमंलोमहर्षणं ॥ त्रिशिखां
भ्रुकुटिंकृत्वातर्जमानमिवस्थितं ॥ ६९ ॥ विधूमंसार्चिषंकृष्णंकालसूर्यमिवोदितं ॥ सर्पहस्तमनिर्देश्यंपाशहस्तमिवांतकं ॥ ७० ॥ दृष्टवानस्मिगोविंदतदस्त्रंरु
द्रसन्निधौ ॥ परशुस्तीक्ष्णधारश्चदत्तोरामस्ययःपुरा ॥ ७१ ॥ महादेवेनतुष्टेनक्षत्रियाणांक्षयंकरः ॥ कार्त्तवीर्योहतोयेनचक्रवर्त्तीमहामृधे ॥ ७२ ॥ त्रिःसप्त
कृत्वःपृथिवीयेननिःक्षत्रियाकृता ॥ जामदग्न्येनगोविंदरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७३ ॥ दीप्तधारःसुरौद्रास्यःसर्पकंठाग्रधिष्ठितः ॥ अभवच्छूलिनोभ्याशेदीप्त
वन्हिशतोपमः ॥ ७४ ॥ असंख्येयानिचास्त्राणितस्यदिव्यानिधीमतः ॥ प्राधान्यतोमयैतानिकीर्त्तितानितवानघ ॥ ७५ ॥

भवंग्रंथांतरतोवगम्यानि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ रथंतरज्येष्ठेसामनी ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ शुक्लंकर्महिंसारहितोध्यानादिधर्मः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

सव्यदेशेतुदेवस्यब्रह्मालोकपितामहः ॥ दिव्यंविमानमास्थायहंसयुक्तंमनोजवं ॥ ७६ ॥ वामपार्श्वगतश्चापितथानारायणःस्थितः ॥ वैनतेयंसमारुह्यशंख
चक्रगदाधरः ॥ ७७ ॥ स्कंदोमयूरमास्थायस्थितोदेव्याःसमीपतः ॥ शक्तिंघंटेसमादायद्वितीयइवपावकः ॥ ७८ ॥ पुरस्ताच्चैवदेवस्यनंदिंपश्याम्यवस्थितं ॥
शूलंविष्टभ्यतिष्ठंतंद्वितीयमिवशंकरं ॥ ७९ ॥ स्वायंभुवाद्यामनवोभृग्वाद्याऋषयस्तथा ॥ शक्राद्यादेवताश्चैवसर्वएवसमभ्ययुः ॥ ८० ॥ सर्वभूतगणाश्चैवमा
तरोविविधाःस्थिताः ॥ तेभिवाद्यमहात्मानंपरिवार्यसमंततः ॥ ८१ ॥ अस्तुवन्विविधैःस्तोत्रैर्महादेवंसुरास्तदा ॥ ब्रह्माभवंतदास्तौषीद्रथंतरमुदीरयन् ॥ ८२ ॥
ज्येष्ठसाम्नाचदेवेशंजगौनारायणस्तदा ॥ ८३ ॥ गृणन्ब्रह्मपरंशक्रःशतरुद्रियमुत्तमं ॥ ब्रह्मानारायणश्चैवदेवराजश्चकौशिकः ॥ ८४ ॥ अशोभंतमहात्मानस्त्रय
स्त्रयइवाग्नयः ॥ तेषांमध्यगतोदेवोरराजभगवाञ्छिवः ॥ ८५ ॥ शरदभ्रविनिर्मुक्तःपरिधिस्थइवांशुमान् ॥ अयुतानिचचंद्रार्कानपश्यंदिविकेशव ॥ ८६ ॥ त
तोहमस्तुवंदेवंविश्वस्यजगतःपतिं ॥ उपमन्युरुवाच नमोदेवाधिदेवायमहादेवायतेनमः ॥ ८७ ॥ शक्ररूपायशक्रायशक्रवेषधरायच ॥ नमस्तेवज्रह
स्तायपिंगलायारुणायच ॥ ८८ ॥ पिनाकपाणयेनित्यंशंखशूलधरायच ॥ नमस्तेकृष्णवासायकृष्णकुंचितमूर्धजे ॥ ८९ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयायकृष्णाष्टमि
रतायच ॥ शुक्लवर्णायशुक्लायशुक्लांबरधरायच ॥ ९० ॥ शुक्लभस्मावलिप्तायशुक्लकर्मरतायच ॥ नमोस्तुरक्तवर्णायरक्तांबरधरायच ॥ ९१ ॥ रक्तध्वजपता
कायरक्तस्रगनुलेपिने ॥ नमोस्तुपीतवर्णायपीतांबरधरायच ॥ ९२ ॥ नमोस्तूच्छ्रितच्छत्रायकिरीटवरधारिणे ॥ अर्धहारार्धकेयूरअर्धकुंडलकर्णिने ॥ ९३ ॥
नमःपवनवेगायनमोदेवायवैनमः ॥ सुरेंद्रायमुनींद्रायमहेंद्रायनमोस्तुते ॥ ९४ ॥ नमःपद्मार्धमालायउत्पलैर्मिश्रितायच ॥ अर्धचंदनलिप्तायअर्धस्रगनुले
पिने ॥ ९५ ॥ नमआदित्यवक्त्रायआदित्यनयनायच ॥ नमआदित्यवर्णायआदित्यप्रतिमायच ॥ ९६ ॥ नमःसोमायसौम्यायसौम्यवक्त्रधरायच ॥ सौम्यरू
पायमुख्यायसौम्यदंष्ट्राविभूषिणे ॥ ९७ ॥ नमःश्यामायगौरायअर्धपीतार्धपांडवे ॥ नारीनरशरीरायस्त्रीपुंसायनमोस्तुते ॥ ९८ ॥ नमोवृषभवाहायगजेंद्रग
मनायच ॥ दुर्गमायनमस्तुभ्यमगम्यागमनायच ॥ ९९ ॥ नमोस्तुगणगीतायगणवृंदरतायच ॥ गणानुयातमार्गायगणनित्यव्रतायच ॥ ३०० ॥ नमःश्वेता
भ्रवर्णायसंध्यारागप्रभायच ॥ अनुद्दिष्टाभिधानायस्वरूपायनमोस्तुते ॥ १ ॥

॥ ९४ ॥ मिश्रितायमिश्रितमालाय ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ३०० ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अधिवासेनपुष्पादिवासनावासिततयासुवाससे प्रतिपत्तिर्ज्ञानंसुखंचतदुभयात्मने ॥ ६ ॥ मुकुटेमुकुटाय ॥ ७ ॥ त्रीणिनेत्राणीवनेत्राणिलोकयात्रानिर्वाहकानि अग्निचंद्रसूर्याख्या

नमोरक्ताग्रवासायरक्तसूत्रधरायच ॥ रक्तमालाविचित्रायरक्तांबरधरायच ॥ २ ॥ मणिभूषितमूर्द्धायनमश्चंद्रार्धभूषिणे ॥ विचित्रमणिमूर्द्धायकुसुमाष्टधरायच ॥ ३ ॥ नमोग्निमुखनेत्रायसहस्रशशिलोचने ॥ अग्निरूपायकांतायनमोस्तुगहनायच ॥ ४ ॥ खचरायनमस्तुभ्यंगोचराभिरतायच ॥ भूचरायभुवनायअनंतायशिवायच ॥ ५ ॥ नमोदिग्वाससेनित्यमधिवाससुवाससे ॥ नमोजगन्निवासायप्रतिपत्तिसुखायच ॥ ६ ॥ नित्यमुद्बद्धमुकुटेमहाकेयूरधारिणे ॥ सर्पकंठोपहारायविचित्राभरणायच ॥ ७ ॥ नमस्त्रिनेत्रनेत्रायसहस्रशतलोचने ॥ स्त्रीपुंसायनपुंसायनमःसांख्याययोगिने ॥ ८ ॥ शंयोरभिस्रवंतायअथर्वायनमोनमः ॥ नमःसर्वार्त्तिनाशायनमःशोकहरायच ॥ ९ ॥ नमोमेघनिनादायबहुमायाधरायच ॥ बीजक्षेत्राभिपालायस्रष्टारायनमोनमः ॥ १० ॥ नमःसुरासुरेशायविश्वेशायनमोनमः ॥ नमःपवनवेगायनमःपवनरूपिणे ॥ ११ ॥ नमःकांचनमालायगिरिमालायवैनमः ॥ नमःसुरारिमालायचंडवेगायवैनमः ॥ १२ ॥ ब्रह्मशिरोपहर्त्तायमहिषघ्नायवैनमः ॥ नमःस्त्रीरूपधाराययज्ञविध्वंसनायच ॥ १३ ॥ नमस्त्रिपुरहर्त्तायज्ञविध्वंसनायच ॥ नमःकामांगनाशायकालदंडधरायच ॥ १४ ॥ नमस्कंदविशाखायब्रह्मदंडायवैनमः ॥ नमोभवायशर्वायविश्वरूपायवैनमः ॥ १५ ॥ ईशानायभवघ्नायनमोस्त्वंधकघातिने ॥ नमोविश्वायमायायचिंत्याचिंत्यायवैनमः ॥ १६ त्वंनोगतिश्चश्रेष्ठश्चत्वमेवहृदयंतथा ॥ त्वंब्रह्मासर्वदेवानांरुद्राणांनीललोहितः ॥ १७ ॥ आत्माचसर्वभूतानांसांख्येपुरुषउच्यते ॥ ऋषभस्त्वंपवित्राणांयोगिनांनिष्कलःशिवः ॥ १८ ॥ गृहस्थस्त्वमाश्रमिणामीश्वराणांमहेश्वरः ॥ कुबेरःसर्वयक्षाणांक्रतूनांविष्णुरुच्यते ॥ १९ ॥ पर्वतानांभवान्मेरुर्नक्षत्राणांचचंद्रमाः ॥ वसिष्ठस्त्वमृषीणांचग्रहाणांसूर्यउच्यते ॥ २० ॥ आरण्यानांपशूनांचसिंहस्त्वंपरमेश्वरः ॥ ग्राम्याणांगोवृषश्चासिभवाँल्लोकप्रपूजितः ॥ २१ ॥ आदित्यानांभवान्विष्णुर्वसूनांचैवपावकः ॥ पक्षिणांवैनतेयस्त्वमनंतोभुजगेषुच ॥ २२ ॥ सामवेदश्चवेदानांयजुषांशतरुद्रियं ॥ सनत्कुमारोयोगानांसांख्यानांकपिलोस्यसि ॥ २३ ॥

निनेत्राणियस्यतस्मैत्रिनेत्रनेत्राय लोचनेलोचनाय ॥ ८ ॥ शंयोर्यज्ञसादुण्यकर्त्र्यादेवतायाः अभिस्रवंतायप्रसादरूपाय ॥ ९ ॥ स्रष्टाराय औणादिकःसृजेस्तारन् स्रष्टेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ गिरिमालाय गिरौक्रीडापराय ॥ १२ ॥ १३ ॥ हर्तायहर्त्रे ॥ १४ ॥ १५ ॥ मायायमायाविने ॥ १६ ॥ गतिःप्राप्यंस्थानं श्रेष्ठःपूज्यतमः ब्रह्मादिस्तवविभूतिर्विशेषाभिव्यक्तिस्थानं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४॥२५ ॥२६॥२७ ॥२८॥२९ ॥३०॥ ३१॥३२ ॥३३॥ ३४ ॥३५ ॥३६ ॥ कामेभ्यःकामान्काम्यमानान्अर्थान् ॥ ३७॥३८ ॥३९॥४० ॥४१॥ ४२॥४३ ॥४४॥ एवंपुरोवर्त्तिमूर्त्तिरूपं यत्

शक्रोसिमरुतांदेवपितॄणांहव्यवाडसि ॥ ब्रह्मलोकश्चलोकानांगतीनांमोक्षउच्यसे॥ २४॥ क्षीरोदःसागराणांचशैलानांहिमवान्गिरिः॥ वर्णानांब्राह्मणश्चा
सिविप्राणांदीक्षितोद्विजः ॥ २५ ॥ आदिस्त्वमसिलोकानांसंहर्त्ताकालएवच ॥ यच्चान्यदपिलोकेवैसर्वतेजोधिकंस्मृतं॥ २६ ॥ तत्सर्वंभगवानेवइतिमेनि
श्चितामतिः॥ नमस्तेभगवन्देवनमस्तेभक्तवत्सल॥ २७॥ योगेश्वरनमस्तेस्तुनमस्तेविश्वसंभव॥ प्रसीदममभक्तस्यदीनस्यकृपणस्यच ॥ २८ ॥ अनैश्वर्ये
णयुक्तस्यगतिर्भवसनातन ॥ यच्चापराधंकृतवानज्ञात्वापरमेश्वर ॥ २९ ॥ मद्भक्तइतिदेवेशतत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ मोहितश्चास्मिदेवेशत्वयारूपविपर्ययात्
॥३०॥ नार्घ्यंतेनमयादत्तंपाद्यंचापिमहेश्वर॥ एवंस्तुत्वाहमीशानंपाद्यमर्घ्यंचभक्तितः॥ ३१ ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वासर्वंतस्मैन्यवेदयं ॥ ततःशीतांबुसंयुक्तादि
व्यगंधसमन्विता॥ ३२ ॥ पुष्पवृष्टिःशुभातातपपातममूर्धनि॥ दुंदुभिश्चतदादिव्यस्ताडितोदेवकिंकरैः॥ ववौचमारुतःपुण्यःशुचिगंधःसुखावहः॥३३॥
ततःप्रीतोमहादेवःसपत्नीकोवृषध्वजः॥ अब्रवीत्त्रिदशांस्तत्रहर्षयन्निवमांतदा ॥ ३४ ॥ पश्यध्वंत्रिदशाःसर्वेउपमन्योर्महात्मनः॥ मयिभक्तिपरांनित्यमेक
भावादवस्थितां ॥ ३५ ॥ एवमुक्तास्तदाकृष्णसुरास्तेशूलपाणिना॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेनमस्कृत्वावृषध्वजं॥ ३६ ॥ भगवन्देवदेवेशलोकनाथजगत्पते ॥
लभतांसर्वकामेभ्यःफलंत्वत्तोद्विजोत्तमः॥ ३७॥ एवमुक्तस्ततःशर्वःसुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा॥ आहमांभगवानीशःप्रहसन्निवशंकरः॥ ३८॥ भगवानुवाच
वत्सोपमन्योतुष्टोस्मिपश्यमांमुनिपुंगव ॥ दृढभक्तोसिविप्रर्षेमयाजिज्ञासितोह्यसि ॥ ३९ ॥ अनयाचैवभक्त्यातेअत्यर्थंप्रीतिमानहं ॥ तस्मात्सर्वान्ददाम्य
द्यकामांस्तवयथेप्सितान्॥ ४० ॥ एवमुक्तस्यचैवाथमहादेवेनधीमता॥ हर्षादश्रूण्यवर्त्तंतरोमहर्षस्त्वजायत॥ ४१॥ अब्रुवंचतदादेवंहर्षगद्गदयागिरा ॥ जा
नुभ्यामवनींगत्वाप्रणम्यचपुनःपुनः॥४२ ॥ अद्यजातोह्यहंदेवसफलंजन्मचाद्यमे॥ सुरासुरगुरुर्देवोयत्तिष्ठतिममाग्रतः॥ ४३॥ यंनपश्यंतिचैवाद्धादेवात्य
मितविक्रमं ॥ तमहंदृष्टवान्देवंकोन्योधन्यतरोमया ॥ ४४॥ एवंध्यायंतिविद्वांसःपरंतत्त्वंसनातनं ॥ तद्विशेषमतिख्यातंयदजंज्ञानमक्षरं॥ ४५॥ सएषभग
वान्देवःसर्वसत्त्वादिरव्ययः॥ सर्वतत्त्वविधानज्ञःप्रधानपुरुषःपरः ॥ ४६॥

अजंअनाविर्भूतंअक्षरंव्यापकंज्ञानंतदेवइति एवंप्रकारेणख्यातंप्रथांगतंविशेषंविशिष्टंदेवतांतरापेक्षया सनातनमितिमूर्त्तेरपिनित्यत्वंव्यवहारापेक्षयाप्रोक्तं ॥ ४५॥ ४६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

योसृजद्दक्षिणादंगाद्ब्रह्माणंलोकसंभवं ॥ वामपार्श्वात्तथाविष्णुंलोकरक्षार्थमीश्वरः ॥ ४७ ॥ युगांतेचैवसंप्राप्तेरुद्रमीशोसृजत्प्रभुः ॥ सरुद्रःसंहरन्कृत्स्नंजग
त्स्थावरजंगमं ॥ ४८ ॥ कालोभूत्वामहातेजाःसंवर्त्तकइवानलः ॥ युगांतेसर्वभूतानिग्रसन्निवव्यवस्थितः ॥ ४९ ॥ एषदेवोमहादेवोजगत्सृष्ट्वाचराचरं ॥ क
ल्पांतेचैवसर्वेषांस्मृतिमाक्षिप्यतिष्ठति ॥ ५० ॥ सर्वगःसर्वभूतात्मासर्वभूतभवोद्भवः ॥ आस्तेसर्वगतोनित्यमदृश्यःसर्वदैवतैः ॥ ५१ ॥ यदिदेयोवरोमह्यंय
दितुष्टोसिमेप्रभो ॥ भक्तिर्भवतुमेनित्यंत्वयिदेवसुरेश्वर ॥ ५२ ॥ अतीतानागतंचैववर्त्तमानंचयद्विभो ॥ जानीयामितिमेबुद्धिःप्रसादात्सुरसत्तम ॥ ५३ ॥
क्षीरोदनंचभुंजीयामक्षयंसहबांधवैः ॥ आश्रमेचसदास्माकंसान्निध्यंपरमस्तुते ॥ ५४ ॥ एवमुक्तःसमांप्राहभगवाँल्लोकपूजितः ॥ महेश्वरोमहातेजाश्चराच
रगुरुःशिवः ॥ ५५ ॥ श्रीभगवानुवाच अजरश्चामरश्चैवभवत्वंदुःखवर्जितः ॥ यशस्वीतेजसायुक्तोदिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ५६ ॥ ऋषीणामभिगम्य
श्चमत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ शीलवान्गुणसंपन्नःसर्वज्ञःप्रियदर्शनः ॥ ५७ ॥ अक्षयंयौवनंतेस्तुतेजश्चैवानलोपमं ॥ क्षीरोदःसागरश्चैवयत्रयत्रेच्छसिप्रियं
॥ ५८ ॥ तत्रतेभविताकामंसान्निध्यंपयसोनिधेः ॥ क्षीरोदनंचभुंक्ष्वत्वममृतेनसमन्वितं ॥ ५९ ॥ बंधुभिःसहितःकल्पंततोमामुपयास्यसि ॥ अक्षयाबांधवा
श्चैवकुलंगोत्रंचतेसदा ॥ ६० ॥ भविष्यतिद्विजश्रेष्ठमयिभक्तिश्चशाश्वती ॥ सान्निध्यंचाश्रमेनित्यंकरिष्यामिद्विजोत्तम ॥ ६१ ॥ तिष्ठवत्सयथाकामंनोत्कंठां
चकरिष्यसि ॥ स्मृतस्त्वयापुनर्विप्रकरिष्यामिचदर्शनं ॥ ६२ ॥ एवमुक्त्वासभगवान्सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ ईशानःसवरान्दत्वातत्रैवांतरधीयत ॥ ६३ ॥ एवं
दृष्टोमयाकृष्णदेवदेवःसमाधिना ॥ तदवाप्तंचमेसर्वंयदुक्तंतेनधीमता ॥ ६४ ॥ प्रत्यक्षंचैवतेकृष्णपश्यसिद्धान्व्यवस्थितान् ॥ ऋषीन्विद्याधरान्यक्षान्गंध
र्वाप्सरसस्तथा ॥ ६५ ॥ पश्यवृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ॥ सर्वर्त्तुकुसुमैर्युक्तान्सुखपत्रान्सुगंधिनः ॥ ६६ ॥ सर्वमेतन्महाबाहोदिव्यभावसमन्वितं ॥
प्रसादाद्देवदेवस्यईश्वरस्यमहात्मनः ॥ ६७ ॥ वासुदेवउवाच एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रत्यक्षमिवदर्शनं ॥ विस्मयंपरमंगत्वाअब्रुवंतंमहामुनिं ॥ ६८ ॥
धन्यस्त्वमसिविप्रेंद्रकस्त्वदन्योस्तिपुण्यकृत् ॥ यस्यदेवाधिदेवस्तेसान्निध्यंकुरुतेश्रमे ॥ ६९ ॥ अपितावन्ममाप्येवंदद्यात्सभगवाञ्छिवः ॥ दर्शनंमुनिशार्दूल
प्रसादंचापिशंकरः ॥ ७० ॥ उपमन्युरुवाच द्रक्ष्यसेपुंडरीकाक्षमहादेवंनसंशयः ॥ अचिरेणैवकालेनयथादृष्टोमयानघ ॥ ७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षोडशवरान्सपत्नीकात्महेश्वरात् तत्रापिअष्टौमहेश्वरात् परिशेषादष्टौपत्नीतइतिषोडशेत्यर्थः यद्वाऽष्टौपत्नीतःप्रार्थिताः अष्टौतयास्वयंदत्ताइतिषोडशअष्टौचेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एतान्इहस्थान्मुनीन्समनुध्यातवान्कृपयाअलोचितवान् एतेष्वपिदयावांस्त्वयिआत्मनिदयांकथंनकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ तेजोवर्णयति इंद्रेति यस्यतेजसोमध्येऽनेका

चक्षुषाचैवदिव्येनपश्याम्यमितविक्रमं ॥ षष्ठेमासिमहादेवंद्रक्ष्यसेपुरुषोत्तम ॥ ७२॥ षोडशाष्टौवरांश्चापिप्राप्स्यसित्वंमहेश्वरात् ॥ सपत्नीकाद्यदुश्रेष्ठसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ७३ ॥ अतीतानागतंचैववर्त्तमानंचनित्यशः ॥ विदितंमेमहाबाहोप्रसादात्तस्यधीमतः ॥ ७४ ॥ एतान्सहस्रशश्चान्यान्समनुध्यातवान्हरः ॥ कस्मात्प्रसादंभगवान्नकुर्यात्तवमाधव ॥ ७५ ॥ त्वादृशेनहिदेवानांश्लाघनीयःसमागमः ॥ ब्रह्मण्येनानृशंसेनश्रद्दधानेनचाप्युत ॥ ७६ ॥ जप्यंतुतेप्रदास्यामि येनद्रक्ष्यसिशंकरं ॥ श्रीकृष्णउवाच अब्रुवंतमहंब्रह्मन्त्वत्प्रसादान्महामुने ॥ ७७ ॥ द्रक्ष्येदितिजसंघानांमर्दनंत्रिदशेश्वरं ॥ एवंकथयतस्तस्यमहादेवाश्रितांकथां ॥ ७८ ॥ दिनान्यष्टौततोजग्मुर्मुहूर्तमिवभारत ॥ दिनेष्टमेतुविप्रेणदीक्षितोहंयथाविधि ॥ ७९ ॥ दंडीमुंडीकुशीचीरीघृताक्तोमेखलीकृतः ॥ मासमेकंफलाहारोद्वितीयंसलिलाशनः ॥ ८० ॥ तृतीयंचचतुर्थंचपंचमंचानिलाशनः ॥ एकपादेनतिष्ठंश्चऊर्ध्वबाहुरतंद्रितः ॥ ८१ ॥ तेजःसूर्यसहस्रस्यअपश्यंदिविभारत ॥ तस्यमध्यगतंचापितेजसःपांडुनंदन ॥ ८२ ॥ इंद्रायुधपिनद्धांगंविद्युन्मालागवाक्षकं ॥ नीलशैलचयप्रख्यंबलाकाभूषितांबरं ॥ ८३ ॥ तत्रस्थितश्चभगवान्देव्यासहमहाद्युतिः ॥ तपसातेजसाकांत्यादीप्तयासहभार्यया ॥ ८४ ॥ रराजभगवांस्तत्रदेव्यासहमहेश्वरः ॥ सोमेनसहितःसूर्योयथामेघस्थितस्तथा ॥ ८५ ॥ संहृष्टरोमाकौंतेयविस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ अपश्यंदेवसंघानांगतिमार्त्तिहरंहरं ॥ ८६ ॥ किरीटिनंगदिनंशूलपाणिंव्याघ्राजिनंजटिलंदंडपाणिं ॥ पिनाकिनंवज्रिणंतीक्ष्णदंष्ट्रंशुभांगदंव्यालयज्ञोपवीतं ॥ ८७ ॥ दिव्यांमालामुरसानेकवर्णांसमुद्वहंतंगुल्फदेशावलंबां ॥ चंद्रंयथापरिविष्टंससंध्यंवर्षात्ययेतद्वदपश्यमेनं ॥ ८८ ॥ प्रमथानांगणैश्चैवसमंतात्परिवारितं ॥ शरदीवसुदुष्प्रेक्ष्यंपरिविष्टंदिवाकरं ॥ ८९ ॥ एकादशशतान्येवंरुद्राणांवृषवाहनं ॥ अस्तुवंनियतात्मानंकर्मभिःशुभकर्मिणं ॥ ९० ॥ आदित्यावसवःसाध्याविश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥ विश्वाभिस्तुतिभिर्देवंविश्वदेवंसमस्तुवन् ॥ ९१ ॥

निइंद्रधनूंषिविद्युतोनीलमेघाःश्वेतमेघाश्चपर्वतबलाकाकाराभांतितादृशंचित्ररूपंतेजइत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ रराजेति नीलेतेजसिसोमसूर्यप्रभौभवानीशंकरौप्रतिभातइत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ परिविष्टंपरिवेषवंतं ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ विश्वाभिः ब्रह्मपरत्वेनस्तुतिरेवकृत्स्नस्तुतिः इतरातुएकदेशस्तुतिरित्यर्थः विश्वदेवंसर्वेश्वरं ॥ ९० ॥ ९१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥९२॥९३॥पृथिव्यादयोत्रमूर्त्तिमंतोज्ञेयाः॥९४॥९५॥९६॥९७॥९८॥९९॥४००॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥शाश्वतोपरिणामीसनूसर्वयोनिः ब्रह्मणोवेदस्याधिपःस्तव्यः तपःचित्तेंद्रियाणामैकाग्र्यं॥७॥धाता ईश्वरः त्वष्टारूपनिर्माता विधाताधर्माधर्मरूपंकर्म ॥८ ॥स्थावराणिचिरकालस्थायीनिमहदादीनि चराणिस्थूलभूतादीनि चराचरंलोकप्रसिद्धं॥ ९ ॥वायवःपंचप्राणाः सप्ताग्नयःगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहव

शतक्रतुश्चभगवान्विष्णुश्चादितिनंदनौ ॥ ब्रह्मारथंतरंसामईर्यंतिभवांतिके ॥ ९२ ॥ योगीश्वराःसुबहवोयोगदंपितरंगुरुं ॥ ब्रह्मर्षयश्चससुतास्तथादेवर्षयश्चवै ॥ ९३ ॥ पृथिवीचांतरिक्षंचनक्षत्राणिग्रहास्तथा ॥ मासार्धमासाऋतवोरात्रिःसंवत्सराःक्षणाः॥९४॥ मुहूर्त्ताश्चनिमेषाश्चतथैवयुगपर्ययाः॥ दिव्याराजन्नमस्यंतिविद्याःसत्वविदस्तथा ॥ ९५॥ सनत्कुमारोदेवाश्चइतिहासास्तथैवच ॥ मरीचिरंगिराअत्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ ९६ ॥ मनवःसप्तसोमश्चअथर्वासबृहस्पतिः॥ भृगुर्दक्षःकश्यपश्चवसिष्ठःकाश्यएवच॥ ९७ ॥ छंदांसिदीक्षायज्ञाश्चदक्षिणाःपावकोहविः ॥ यज्ञोपगानिद्रव्याणिमूर्त्तिमंतियुधिष्ठिर॥ ९८॥ प्रजानांपालकाःसर्वेसरितःपन्नगानगाः॥ देवानांमातरःसर्वादेवपत्न्यःसकन्यकाः॥ ९९ ॥ सहस्राणिमुनीनांचअयुतान्यर्बुदानिच ॥ नमस्यंतिप्रभुंशांतंपर्वताःसागरादिशः॥ ४०० ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवगीतवादित्रकोविदाः॥ दिव्यतालेषुगायंतःस्तुवंतिभवमद्भुतं॥ १ ॥ विद्याधरादानवाश्चगुह्यकाराक्षसास्तथा ॥ सर्वाणिचैवभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ नमस्यंतिमहाराजवाङ्मनःकर्मभिर्विभुं २॥ पुरस्तात्धिष्ठितःशर्वोममासीत्रिदशेश्वरः ॥पुरस्ताधिष्ठितंदृष्ट्वाममेशानंचभारत॥ ३॥ सप्रजापतिशक्रांतंजगन्मामभ्युदैक्षत ॥ईक्षितुंचमहादेवंनमेशक्तिरभूत्तदा ॥ ४ ॥ ततोमामब्रवीद्देवःपश्यकृष्णवदस्वच ॥त्वयाह्याराधितश्चाहंशतशोथसहस्रशः ॥ ५ ॥ त्वत्समोनास्तिमेकश्चित्रिषुलोकेषुवैप्रियः॥ शिरसावंदितेदेवेदेवीप्रीताह्युमातदा ॥ ततोहमब्रुवंस्थाणुंस्तुतंब्रह्मादिभिःसुरैः ॥ ६ ॥ कृष्णउवाच नमोस्तुतेशाश्वतसर्वयोनेब्रह्माधिपंत्वामृषयोवदंति ॥ तपश्चसत्वंचरजस्तमश्चत्वामेवसत्यंचवदंतिसंतः ॥ ७॥ त्वंवैब्रह्माचरुद्रश्चवरुणोग्निर्मनुर्भवः॥ धातात्वष्टाविधाताचत्वंप्रभुःसर्वतोमुखः ॥८॥ त्वत्तोजातानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ त्वयासृष्टमिदंकृत्स्नंत्रैलोक्यंसचराचरं॥ ९ ॥ यानींद्रियाणीहमनश्चकृत्स्नंयेवायवःसप्ततथैवचाग्नयः॥ येदेवसंस्थास्तवदेवताश्चतस्मात्परंत्वामृषयोवदंति॥ १०॥

नीयसभ्यावसथ्याःपंचश्रौताःस्मार्त्तःषष्ठःलौकिकःसप्तमः यद्वासप्तवायवआवहाद्याःअंतरिक्षेयेभुवआदीन्सत्यांतान्लोकान्धारयंति अग्नयआदित्यादिज्योतींषि एतेसर्वेन्येचयेदेवसंस्थाःदेवेसूत्रात्मनि संस्थासमाप्तिर्येषांतेतथा स्तवदेवताःस्तुतियोग्याःदेवाःतस्मात्एतेषांसमुदायात्परंवाचामगोचरंरूपादिहीनंत्वांऋषयोवदंति ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रुक्स्रुवसमित्कुशदेशकालादिकंयज्ञोपगंयज्ञोपयोगि ॥ ११ ॥ सिद्धिर्योगपरिपाकः तदर्पणीतस्यत्वत्स्वरूपप्रापिका ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतिःक्रिया विकारस्तत्फलभूतोहर्षादिःप्रणयस्तदभावःप्रधीयतेस्मि न्सर्वमितिप्रधानंवासनाबीजंअज्ञानंतदेवाव्ययंमनसोयोनिश्च अन्नमयꣳहिसौम्यमनइतिश्रुतेरन्नस्यापिमनोयोनित्वंउपष्टंभकत्वमात्रेणनतुमुख्यमितिवक्तुंपरमेतियोनिविशेषणं प्रभावऐश्वर्यं शाश्वतःअकर्म जः ॥ १४ ॥ हिरण्मयःचिज्ज्योतीरूपःगण्यंतेसंख्यायंतइतिगणास्तत्त्वानिअव्यक्तादीनितेषामादिःजीविताश्रयःनदीसमुद्रवज्जीवस्यप्राप्यंस्थानं ॥ १५ ॥ महानितिमहदाद्यैश्चतुर्दशभिःपर्यायशब्दैःवेदे

वेदाश्चयज्ञाःसोमश्चदक्षिणापावकोहविः ॥ यज्ञोपगंचयत्किंचिद्भगवांस्तदसंशयं ॥ ११ ॥इष्टंदत्तमधीतंचव्रतानिनियमाश्चये ॥ ह्रीःकीर्तिःश्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैवतदर्पणी ॥ १२ ॥ कामःक्रोधोभयंलोभोमदःस्तंभोथमत्सरः ॥ आधयोव्याधयश्चैवभगवंस्तनवस्तव ॥ १३ ॥ कृतिर्विकारःप्रणयःप्रधानंबीजम व्ययं ॥ मनसःपरमायोनिःप्रभावश्चापिशाश्वतः ॥ १४ ॥ अव्यक्तःपावनोचिंत्यःसहस्रांशुर्हिरण्मयः ॥ आदिर्गणानांसर्वेषांभवान्वैजीविताश्रयः ॥ १५ ॥ महानात्मामतिर्ब्रह्माविश्वःशंभुःस्वयंभुवः ॥ बुद्धिःप्रज्ञोपलब्धिश्चसंवित्ख्यातिर्धृतिःस्मृतिः ॥ १६ ॥ पर्यायवाचकैःशब्दैर्महानात्माविभाव्यते ॥ त्वांबुध्वाब्रा ह्मणोवेदात्प्रमोहंविनियच्छति ॥ १७ ॥ हृदयंसर्वभूतानांक्षेत्रज्ञस्त्वमृषिस्तुतः ॥ सर्वतःपाणिपादस्त्वंसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ १८ ॥ सर्वतःश्रुतिमाँल्लोकेसर्व मावृत्यतिष्ठसि ॥ फलंत्वमसितिग्मांशोर्निमेषादिषुकर्मसु ॥ १९ ॥ त्वंवैप्रभार्चिःपुरुषःसर्वस्यहृदिसंश्रितः ॥ अणिमामहिमाप्राप्तिरीशानोज्योतिरव्ययः ॥ २० ॥ त्वयिबुद्धिर्मतिर्लोकाःप्रपन्नाःसंश्रिताश्चये ॥ ध्यानिनोनित्ययोगाश्चसत्यसत्वाजितेंद्रियाः ॥ २१ ॥ यस्त्वांध्रुवंवेदयतेगुहाशयंप्रभुंपुराणंपुरुषंचवि ग्रहं ॥ हिरण्मयंबुद्धिमतांपरांगतिंसबुद्धिमान्बुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥ २२ ॥

महानात्माभवानेवविभाव्यतेविचार्यतेवेदार्थविद्भिः एतैःशब्दैस्त्वांवेदाद्बुध्वामोहंसंसारमूलंअज्ञानंनियच्छतिनितरांनाशयति ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृदयंहृदयस्थः क्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतज्ज्ञस्तत्प्रकाशकः ऋषि भिर्मंत्रैः स्तुतःस्तुतिमेवाह सर्वतइति ॥ १८ ॥ तिग्मांशोःकर्मसुफलंस्वर्गसुखंचत्वमसि ॥ १९ ॥ तिग्मांशोःप्रभार्चिश्चअणिमादुर्लक्ष्यसन्मात्रं महिमात्रिविधपरिच्छेदशून्यंसत्तामात्रंअत्रप्रकृत्यर्थौदुर्ल क्ष्यत्वादिःप्रत्ययार्थःसत्तेतिविवेकः ॥ २० ॥ सत्यसत्वाःसत्यसंकल्पाः ॥ २१ ॥ यइति वेदयतेजानातिज्ञात्वाशिष्यान्ज्ञापयतीतिवा विग्रहंविशिष्टानुभवरूपंनिष्कलज्ञप्तिमात्रमित्यर्थः ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विदित्वाउपास्य सप्तसूक्ष्माणिमहदहंकारपंचतन्मात्राणि षडंगं सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्चविभोर्विभुज्ञाःषडाहुरंगानिमहेश्वरस्येतिअंगषट्कमुक्तं प्रधानंचित्तसत्वं तस्यआत्माभिमतत्वेननित्यंगृहीतस्यपृथक्त्वेनाज्ञातस्यज्ञापनंविधिःसत्वस्यपुरुषात्भिन्नत्वेनज्ञानंतद्यस्मात्तादृशोयोयोगोवृत्तिनिरोधस्तत्रस्थस्तन्मात्रनिष्ठस्त्वांनिष्कलंविशतेआरोहक्रमेणयोगीभूम्यादीनिमहदं तानितत्त्वानिजित्वाजयसाधनंधीसत्त्वमप्यात्मनःपृथक्त्वेनज्ञात्वाप्रत्यक्तत्त्वमात्रनिष्ठोनिलीनेसत्वेपरंब्रह्मसंपद्यतइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मेघवाहनइंद्ररूपीमहादेवःत

विदित्वासप्तसूक्ष्माणिषडंगंत्वांचमूर्त्तितः॥ प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेवविशतेबुधः ॥ २३ ॥ एवमुक्तेमयापार्थभवेचार्त्तिविनाशने॥ चराचरंजगत्सर्वंसिंहनादंतदाकरोत्॥ २४॥ तंविप्रसंघाश्चसुरासुराश्चनागाःपिशाचाःपितरोवयांसि ॥ रक्षोगणाभूतगणाश्चसर्वेमहर्षयश्चैवतदाप्रणेमुः॥ २५॥ ममभूर्ध्निच दिव्यानांकुसुमानांसुगंधिनां॥ राशयोनिपतंतिस्मवायुश्चसुसुखोववौ ॥ २६॥ निरीक्ष्यभगवान्देवींह्युमांमांचजगद्धितः॥ शतक्रतुंचाभिवीक्ष्यस्वयंमामाहशंकरः॥ २७॥ विद्मःकृष्णपरांभक्तिमस्मासुतवशत्रुहन्॥ क्रियतामात्मनःश्रेयःप्रीतिर्हित्वयिमेपरा॥ २८॥ वृणीष्वाष्टौवरान्कृष्णदातास्मितवसत्तम॥ ब्रूहियादवशार्दूलयानिच्छसिसुदुर्लभान् ॥ ४२९॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशा० आनुशा० मेघवाहनपर्वाख्यानेचतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥ ॥ ७५ ॥

कृष्णउवाच मूर्ध्नानिपत्यनियतस्तेजःसन्निचयेततः॥ परमंहर्षमागत्यभगवंतमथाब्रुवं॥ १ ॥ धर्मेदृढत्वंयुधिशत्रुघातंयशस्तथाग्र्यंपरमंबलंच॥ योगप्रियत्वंतवसन्निकर्षंवृणेसुतानांचशतंशतानि॥ २॥ एवमस्त्वितितद्वाक्यंमयोक्तःप्राहशंकरः॥ ततोमांजगतोमाताधारिणीसर्वपावनी॥ ३॥ उवाचोमाप्रणिहिताशर्वाणीतपसांनिधिः॥ दत्तोभगवतापुत्रःसांबोनामतवानघ॥ ४ ॥ मत्तोप्यष्टौवरानिष्टान्गृहाणत्वंददामिते ॥ प्रणम्यशिरसासाचमयोक्तापांडुनंदन ॥ ५॥ द्विजेष्वकोपंपितृतःप्रसादंशतंसुतानांपरमंचभोगं ॥ कुलेप्रीतिंमातृतश्चप्रसादंशमप्राप्तिंप्रवृणेचापिदाक्ष्यं॥ ६॥ उमोवाच एवंभविष्यत्यमरप्रभावनाहंमृषाजातुवदेकदाचित् ॥ भार्यासहस्राणिचषोडशैवतासुप्रियत्वंचतथाक्षयंच ॥ ७॥

स्यमाहात्म्यप्रतिपादकंपर्वमेघवाहनपर्वतत्रायमध्यायः इतिअनुशासनपर्वणिनै० भा० चतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७५ ॥ मूर्ध्नेति सन्निचयेस्थितमितिशेषः ॥ १ ॥ योगेनसहितंप्रियत्वंइतिद्वौवरौ ॥ २ ॥ धारिणीपोषिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवंभविष्यतीतिप्रार्थितान्वरानभ्यनुज्ञायस्वयंभवानीवराष्टकंददाति तत्रामरप्रभावेतिसंबोधनेनैकोवरःसूचितः नाहंमृषाजातुवदेइतित्वमपिमृषामावदेतिद्वितीयः षोडशसहस्रभार्याइतितृतीयः तासुप्रियत्वमितिचतुर्थः पूर्वोक्तात्सर्वप्रियत्वादन्यः अक्षयंधनधान्यादीत्यर्थादितिपंचमः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्यत्त्रयंस्पष्टार्थं एवंच उपक्रमस्थानांषोडशाष्टानांवचनमुपपद्यते ॥८॥९॥१०॥११॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै० भा० पंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ऋषिरिति अय
मध्यायोयत्पूर्वमुपमन्युनाकृष्णंप्रत्युक्तंजप्यंतुतेप्रदास्यामीतितत्जप्यंशिवसहस्रनामस्तोत्रंविवक्षुरुपमन्युमुखेनतदुपोद्घातार्थमारभ्यते समाधिनाध्यानयोगेन ॥१॥ उदर्कंफलोदयं॥२ ॥ इदंवक्ष्यमाणप्रकारे

प्रीतिंचाग्र्यांबांधवानांसकाशाद्ददामितेहंवपुषःकाम्यतांच ॥ भोक्ष्यंतेवैसप्ततिंवैशतानिगृहेतुभ्यमतिथीनांचनित्यं ॥८॥ वासुदेवउवाच एवंदत्वावरा
न्देवोममदेवीचभारत ॥ अंतर्हितःक्षणेतस्मिन्सगणोभीमपूर्वज ॥ ९ ॥ एतदत्यद्भुतंपूर्वंब्राह्मणायातितेजसे ॥ उपमन्यवेमयाकृत्स्नंव्याख्यातंपार्थिवोत्तम ॥
नमस्कृत्वातुसप्राहदेवदेवायसुव्रत ॥ १० ॥ उपमन्युरुवाच नास्तिशर्वसमोदेवोनास्तिशर्वसमागतिः ॥ नास्तिशर्वसमोदानेनास्तिशर्वसमोरणे ॥ ११ ॥
इतिश्रीमहाभारतेअनुशा० आनुशा० मेघवाहनपर्वाख्यानेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उपमन्युरुवाच ऋषिरासी
त्कृतेताततंडिरित्येवविश्रुतः ॥ दशवर्षसहस्राणितेनदेवःसमाधिना ॥१ ॥ आराधितोभूद्भक्तेनतस्योदर्कंनिशामय ॥ सदृष्टवान्महादेवमस्तौषीच्चस्तवैर्विभुं ॥
॥ २ ॥ इतितंडिस्तपोयोगात्परमात्मानमव्ययं ॥ चिंतयित्वामहात्मानमिदमाहसुविस्मितः ॥ ३ ॥ यंपठंतिसदासांख्याश्चिंतयंतिचयोगिनः ॥ परंप्रधानंपुरु
षमधिष्ठातारमीश्वरं ॥ ४ ॥ उत्पत्तौचविनाशेचकारणंयंविदुर्बुधाः ॥ देवासुरमुनीनांचपरंयस्मान्नविद्यते ॥ ५ ॥ अजंतमहमीशानमनादिनिधनंप्रभुं ॥ अ
त्यंतसुखिनंदेवमनघंशरणंव्रजे ॥ ६ ॥ एवंब्रुवन्नेवतदाददर्शतपसांनिधिं ॥ तमव्ययमनौपम्यमचिंत्यंशाश्वतंध्रुवं ॥ ७ ॥ निष्कलंसकलंब्रह्मनिर्गुणंगुणगोच
रं ॥ योगिनांपरमानंदमक्षरंमोक्षसंज्ञितं ॥ ८ ॥ मनोरिंद्राग्निमरुतांविश्वस्यब्रह्मणोगतिं ॥ अग्राह्यमचलंशुद्धंबुद्धिग्राह्यंमनोमयं ॥ ९ ॥ दुर्विज्ञेयमसंख्येयं
दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ योनिंविश्वस्यजगतस्तमसःपरतःपरं ॥ १० ॥ यःप्राणवंतमात्मानंज्योतिर्जीवस्थितंमनः ॥ तंदेवंदर्शनाकांक्षीबहून्वर्षगणानृषिः
तपस्युग्रेस्थितोभूत्वादृष्ट्वातुष्टावचेश्वरं ॥ ११ ॥ तंडिरुवाच पवित्राणांपवित्रस्त्वंगतिर्गतिमतांवर ॥ १२ ॥ अत्युग्रंतेजसांतेजस्तपसांपरमंतपः ॥ विश्वा
वसुर्हिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ॥ १३ ॥ ण ॥३॥४॥५॥६ ॥ यंपठंतीत्यादिश्लोकत्रयंध्यानबलात्तंडिनादृष्टंतदुच्चारणस्यफलमाह एवमिति अन्योप्येतैःश्लोकैःस्तुवन्वक्ष्यमाणरूपमीश्वरंपश्यती
तिभावः शाश्वतंशश्वद्भवं ध्रुवंकूटस्थं ॥७॥ निष्कलत्वादेर्व्याख्यानंनिर्गुणत्वादि अक्षरंअविनाशि ॥८॥ मनोमयंमनसोधर्मैःकर्तृत्वादिभिर्वशीकृतंजलचंद्रवत् ॥ ९॥१० ॥ यइतिसार्धःश्लोकः योदेवआत्मानं
प्राणवंतंजीवरूपिणंकृत्वानत्र आवृत्तेजीवेमनोरूपंज्योतिर्भूत्वाजीवस्थितंबभूव तंदेवंदृष्ट्वातुष्टावेतिसंबंधः॥११॥ पवित्राणांपावनानांगंगादीनामपिपावनं॥१२॥ तेजसांचक्षुरादीनामपितेजःप्रकाशकं॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूरिकल्याणंमोक्षस्तत्पद परंसत्यंअत्यंतंअबाध्यं ॥१४॥१५॥१६॥ तिस्रस्तनवःकालाद्याएवब्रह्मविष्णुरुद्रावा॥१७॥अधीति अत्रसप्तभिरधिपौरुषादिसंहिताभिःकृत्स्नंहेयमुपादेयंचत्वमेवेतिकथ्यते तथाहि पुरुषःशिरःपाण्यादिमान्देहस्तमधिकृत्यप्रवृत्तंविज्ञानंअधिपौरुषं तत्रचमातापूर्वरूपं पितोत्तररूपं प्रजासंधिः प्रजननꣳसंधानमितिश्रुतौक्षेत्रबीजरूपाभ्यांमातापितृभ्यांसकाशादन्योन्यमिथुनीभावेननि मित्तेनअंकुररूपाप्रजाजायतेएवंप्रकृतिपुरुषाभ्यांजगदिति तत्रमिथुनीभावस्याभावेनब्रह्मचर्येणप्रजावज्जगन्नोत्पद्यतइतिपुंप्रकृत्योर्विवेकमिच्छताउपस्थनिग्रहःकर्त्तव्यइतिविधीयते एवंअध्यात्मंआत्मनि देहे अधराहनुःपूर्वरूपं उत्तराहनुरुत्तररूपं वाक्संधिः जिव्हासंधानमितिश्रुतौजिव्हानिग्रहेणतूष्णींभावोपिपूर्वोक्तविवेकार्थंविधीयते अन्यथावागादीन्प्रवर्त्तयतोविवेकोनसंपद्यतेऽपितुसंसारएवानवच्छि न्नोनुतन्यतेइतिएताःसंहितावेदितव्याः तथाअधिभूताधिदैवतंभूतानांदेहाद्यारंभकाणांदेवतानांप्राणचक्षुराद्यधिष्ठात्रीणांभूतदेवतानांचान्योन्याश्रयेणमिथुनीभावेनावस्थानंसंसारःतन्मूलंचअधिलोकाधिवि

भूरिकल्याणदविभोपरंसत्यंनमोस्तुते॥ जातीमरणभीरूणांयतीनांयततांविभो ॥ १४ ॥ निर्वाणदसहस्रांशोनमस्तेस्तुसुखाश्रय॥ ब्रह्माशतक्रतुर्विष्णुर्विश्वे देवामहर्षयः॥ १५॥ नविदुस्त्वांतुतत्त्वेनकुतोवेत्स्यामहेवयं॥ त्वत्तःप्रवर्त्ततेसर्वंत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ १६ ॥ कालाख्यःपुरुषाख्यश्चब्रह्माख्यश्चत्वमेवहि॥ तन वस्तेस्मृतास्तिस्रःपुराणज्ञैःसुरर्षिभिः॥ १७॥ अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतं ॥ अधिलोकाधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेवहि॥ १८॥ त्वांविदित्वात्मदेह स्थंदुर्विदंदैवतैरपि ॥ विद्वांसोयांतिनिर्मुक्ताःपरंभावमनामयं ॥ १९ ॥ अनिच्छतस्तवविभोजन्ममृत्युरनेकतः ॥ द्वारंतुस्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्तात्वंददासिच ॥ २० ॥ त्वंवैस्वर्गश्चमोक्षश्चकामःक्रोधस्त्वमेवच ॥ सत्त्वंरजस्तमश्चैवअधश्चोर्ध्वंत्वमेवहि ॥ २१ ॥ ब्रह्माभवश्चविष्णुश्चस्कंदेंद्रौसवितायमः॥ वरुणेंदूमनु र्धाताविधातात्वंधनेश्वरः॥ २२॥ भूर्वायुःसलिलाग्निश्चखंवाग्बुद्धिःस्थितिर्मतिः॥ कर्मसत्यानृतेचोभेत्वमेवास्तिचनास्तिच॥ २३ ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च प्रकृतिभ्यःपरंध्रुवं॥ विश्वाविश्वपरोभावश्चित्याचिंत्यस्त्वमेवहि॥ २४॥

ज्ञानंलोक्यतइतिलोकोभूतमात्रादशशब्दादयोविषयाःविज्ञानंप्रज्ञामात्राःदशश्रोत्रादीनींद्रियाणिज्ञानकरणानिउभयेषांमिथुनीभावोयदिभूतमात्रानस्युर्नप्रज्ञामात्राःस्युर्यदिप्रज्ञामात्रानस्युर्नभूतमात्राःस्युर्नह्य न्यतरतोरूपंकिंचनसित्ध्यतीतिश्रुतिप्रसिद्धः ततश्चब्रह्मचर्यपूर्वकंवागादिनिग्रहेक्रियमाणेजीवब्रह्मणोर्भेदहेतूनामधिभूताधिदैवानामनुत्पत्तेरधियज्ञोघटनाशेघटाकाशमहाकाशयोरिवतयोःसंगतिकरणेएकी भावलक्षणोयज्ञोमोक्षापरनामासिध्यतिएतत्सर्वंत्वमेवेतिश्लोकार्थः ॥१८॥१९॥तवत्वांअनिच्छतःज्ञातुमितिशेषः जन्ममृत्युश्चअनेकतोअनंतःपुनःपुनर्भवतीत्यर्थः॥२०॥२१॥ अस्तिचनास्तिचेतिरज्जुभुजं गाभंप्रतीतितोस्तिस्वतोनास्तितादृशंजगत्कारणमज्ञानमुच्यते॥२२॥२३॥ विश्वाविश्वपरःकार्यकारणाभ्यामन्यः भावःसत्तामात्ररूपः चित्याचिंत्यश्च चित्यःसोपाधिकरूपेणअचिंत्योनिरुपाधिकेन ॥२४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२५॥२६॥ अचेतसाअज्ञानेनयत्परंदेवंनविद्मःअतोमूढाःस्मः ॥२७॥२८॥२९॥३० ॥ देहकृत्यज्ञादिः देहभृत्देहपोषकोऽन्नादिः देहीजीवःदेह भुक्देहसंहर्त्ताप्राणोलिंगशरीरंतस्यानादित्वेपितत्कर्तृत्वं
तदाविर्भावनिमित्तत्वंदृष्टिसृष्टिन्यायेनमुख्यंवाज्ञेयं ॥ ३१ ॥३२॥३३॥अष्टाभिःभूम्यंबुवन्हिवायुव्योमसूर्यचंद्रयजमानाख्याभिः॥३४॥३५॥ अयमिति सत्यंअव्यभिचारिवेदोक्तंकर्मफलंस्वर्गःसतांऊर्ध्वरे
तसांपरंस्वर्लोकादुपरिमहर्लोकादि अपवर्गःक्रममुक्तिस्थानंब्रह्मलोकाख्यं मुक्तानांविदेहाख्यानांयोगिविशेषाणांकैवल्यंमुख्यामुक्तिः ॥३६॥ गुहायांशास्त्रेगोपितःतत्रहेतुमाह देवेति उक्तोपिसुखज्ञेयोमाभू

यच्चैतत्परमंब्रह्मयच्चतत्परमंपदं॥ यागतिःसांख्ययोगानांसभवान्नात्रसंशयः ॥ २५ ॥ नूनमद्यकृतार्थाःस्मनूनंप्राप्ताःसतांगतिं ॥ यांगतिंप्रार्थयंतीहज्ञाननि
र्मलबुद्धयः॥ २६॥ अहोमूढाःस्मसुचिरमिमंकालमचेतसा॥ यन्नविद्मःपरंदेवंशाश्वतंयंविदुर्बुधाः ॥ २७ ॥ सेयमासादितासाक्षात्त्वद्भक्तिर्जन्मभिर्मया॥
भक्तानुग्रहकृद्देवोयंज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २८ ॥ देवासुरमुनीनांतुयच्चगुह्यंसनातनं ॥ गुहायांनिहितंब्रह्मदुर्विज्ञेयंमुनेरपि ॥ २९ ॥ सएषभगवान्देवःसर्वकृ
त्सर्वतोमुखः॥ सर्वात्मासर्वदर्शीचसर्वगःसर्ववेदिता ॥ ३० ॥ देहकृद्देहभृद्देहीदेहभुग्देहिनांगतिः ॥ प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणीप्राणदःप्राणिनांगतिः ॥ ३१ ॥ अ
ध्यात्मगतिरिष्टानांध्यायिनामात्मवेदिनां॥ अपुनर्भवकामानांयागतिःसोयमीश्वरः ॥ ३२ ॥ अयंचसर्वभूतानांशुभाशुभगतिप्रदः॥ अयंचजन्ममरणेवि
दध्यात्सर्वजंतुषु ॥ अयंसंसिद्धिकामानांयागतिःसोयमीश्वरः ॥ ३३ ॥ भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्यसदिवौकसः ॥ दधातिदेवस्तनुभिरष्टाभिर्योबिभर्त्तिच
॥ ३४ ॥ अतःप्रवर्त्ततेसर्वमस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं॥ अस्मिंश्चप्रलयंयातिअयमेकःसनातनः॥ ३५ ॥ अयंससत्यकामानांसत्यलोकःपरंसतां॥ अपवर्गश्चमुक्ता
नांकैवल्यंचात्मवेदिनां॥ ३६ ॥ अयंब्रह्मादिभिःसिद्धैर्गुहायांगोपितःप्रभुः॥ देवासुरमनुष्याणामप्रकाशोभवेदिति॥ ३७॥ तंत्वांदेवासुरनरास्तत्त्वेननविदु
र्भवं ॥ मोहिताःखल्वनेनैवहृदिस्थेनाप्रकाशिना॥३८॥ येचैनंप्रतिपद्यंतेभक्तियोगेनभाविताः॥ तेषामेवात्मनात्मानंदर्शयत्येषहृच्छयः॥३९ ॥ यंज्ञात्वान
पुनर्जन्ममरणंचापिविद्यते॥ यंविदित्वापरंवेद्यंवेदितव्यंनविद्यते॥४०॥

दितिभंग्यंतरेणनिरूपितः ब्रह्माद्यैर्मंत्रव्याख्यातृभिः तथाहिचत्वा
रिश्रृंगेतिमंत्रोयास्केनयज्ञपरतयापतंजलिनाशब्दपरतयागौतमेनतटस्थेश्वरपरतयाचव्याख्यातः वस्तुतस्त्वध्यात्मपरोस्तीतिस्पष्टं॥३७॥ अनेनअहंकारेण अप्रकाशिनाजडेन जडावृतरूपस्याप्यस्यचित्सद्रूपे
णत्वय्यैवप्रकाशःसत्ताचभवतीतिभावः तथाचमंत्रवर्णः अयंरोचयदरुचोरुचानोऽयंवासयद्व्यृतेनपूर्वीरिति अयंआत्मारोचयत्प्रकाशयति अरुचःअप्रकाशान्अहंकारादीन् रुचानःस्वयंप्रकाशमानःअयं
आत्मापूर्वीःअहमादिसृज्यानिविविशेषतःपृथक्विविक्ततयाऋतेनस्वसत्तयावासयत्आच्छादयति अनृतानप्येतान्स्वसत्तयैवसत्तावतःकरोतिरज्जुरिवसर्पादीनितिमंत्रपदानामर्थः ॥॥३८॥३९॥ ४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गच्छनूगच्छतितंबुधः ॥ ४१ ॥ सूक्ष्मंलिंगंज्ञानेनतरंतिअतिक्रम्यगच्छंतितेसूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्माज्ञानेतिपाठेप्रकृतितीर्त्वागताइत्यर्थः सूक्ष्मंपुरुषं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दिव्योलाभऐंद्रं अदिव्योलाभःसार्व भौमत्वं ॥ ४६ ॥ अनुशंसंतीतिपाठःस्वच्छः तत्त्वेअनारोपितेरूपेविषयेकथयंति ॥ ४७ ॥ त्रिधापाकयज्ञत्रयेश्रौतस्मार्त्तध्यानयज्ञैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ऋतंयज्ञः सत्यंतत्फलं योनिःश्रद्धासत्ये ॥ ४९ ॥ यज्ञपतेःश्रो त्रादिभावेनरात्र्यादीनिनिरूपयतिरात्रीति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कालस्ययोनिमेवाहचंद्रेति ॥ ५२ ॥ सत्भूम्यंबुतेजांसि असत्वाय्वाकाशौ ॥ ५३ ॥ अष्टौभूमिरापोनलोवायुःखंमनोबुद्धिरहंकारश्चपरःमायावीअस्य

यंलब्ध्वापरमंलाभंनाधिकंमन्यतेबुधः ॥ यांसूक्ष्मांपरमांप्राप्तिंगच्छन्नव्ययमक्षयं ॥ ४१ ॥ यंसांख्यागुणतत्त्वज्ञाःसांख्यशास्त्रविशारदाः ॥ सूक्ष्मज्ञानतराः सूक्ष्मंज्ञात्वामुच्यंतिबंधनैः ॥ ४२ ॥ यंचवेदविदोवेद्यंवेदांतेचप्रतिष्ठितं ॥ प्राणायामपरानित्यंयंविशंतिजपंतिच ॥ ४३ ॥ ओंकाररथमारुह्यतेविशंतिमहेश्व रं ॥ अयंसदेवयानानामादित्योद्वारमुच्यते ॥ ४४ ॥ अयंचपितृयानानांचंद्रमाद्वारमुच्यते ॥ एषकाष्ठादिशश्चैवसंवत्सरयुगादिच ॥ ४५ ॥ दिव्यादिव्यःपरो लाभअयनेदक्षिणोत्तरे ॥ एनंप्रजापतिःपूर्वमाराध्यबहुभिःस्तवैः ॥ ४६ ॥ प्रजार्थंवरयामासनीललोहितसंज्ञितं ॥ ऋग्भिर्यमनुशासंतितत्त्वेकर्मणिबह्वृचाः ॥ ४७ ॥ यजुर्भिर्यंत्रिधावेद्यंजुह्वत्यध्वर्यवोध्वरे ॥ सामभिर्यंचगायंतिसामगाःशुद्धबुद्धयः ॥ ४८ ॥ ऋतंसत्यंपरंब्रह्मस्तुवंत्याथर्वणाद्विजाः ॥ यज्ञस्यपरमायो निःपतिश्चायंपरःस्मृतः ॥ ४९ ॥ रात्र्यहःश्रोत्रनयनःपक्षमासशिरोभुजः ॥ ऋतुवीर्यस्तपोधैर्योह्यब्दगुह्योरुपादवान् ॥ ५० ॥ मृत्युर्यमोहुताशश्चकालःसंहार वेगवान् ॥ कालस्यपरमायोनिःकालश्चायंसनातनः ॥ ५१ ॥ चंद्रादित्यौसनक्षत्रौग्रहाश्चसहवायुना ॥ ध्रुवःसप्तर्षयश्चैवभुवनाःसप्तएवच ॥ ५२ ॥ प्रधानं महदव्यक्तंविशेषांतंसवैकृतं ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतंभूतादिसदसच्चयत् ॥ ५३ ॥ अष्टौप्रकृतयश्चैवप्रकृतिभ्यश्चयःपरः ॥ अस्यदेवस्ययद्भागंकृत्स्नंसंपरिवर्त्तते ॥ ५४ ॥ एतत्परममानंदंयत्तच्छाश्वतमेवच ॥ एषागतिर्विरक्तानामेषभावःपरःसतां ॥ ५५ ॥ एतत्पदमनुद्विग्नमेतद्ब्रह्मसनातनं ॥ शास्त्रवेदांगविदुषामेतद्ध्यानं परंपदं ॥ ५६ ॥ इयंसापरमाकाष्ठाइयंसापरमाकला ॥ इयंसापरमासिद्धिरियंसापरमागतिः ॥ ५७ ॥ इयंसापरमाशांतिरियंसानिर्वृतिःपरा ॥ यंप्राप्यकृतकृ त्याःस्मइत्यमन्यंतयोगिनः ॥ ५८ ॥ इयंतुष्टिरियंसिद्धिरियंश्रुतिरियंस्मृतिः ॥ अध्यात्मगतिरिष्टानांविदुषांप्राप्तिरव्यया ॥ ५९ ॥

मायाविनः भागंअंशं कृत्स्नंप्रपंचजातं ॥ ५४ ॥ एतस्मात्परमंआनंदमयादीश्वरादपिपरंशुद्धंआनंदंआनंदमात्रंतदेवशाश्वतंतेनपूर्वेषामशाश्वतत्वंदर्शितं ॥ ५५ ॥ ध्यानंपरंपदंपदप्रापकं ॥ ५६ ॥ सेति साकाष्ठासापरागतिरितिश्रुतिप्रसिद्धा ॥ ५७ ॥ निर्वृतिःसुखं ॥ ५८ ॥ श्रुतिरितिश्रोत्रादिजन्याऽनुभूतिः इष्टानांयोगिनां अध्यात्मगतिःप्रत्यक्प्रावण्यरूपागतिः विदुषांअहंब्रह्मास्मीतिजानतां अव्ययाअपुनरावर्त्तिनीप्राप्तिः ॥ ५९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परमांगतिमपरमांगतिपूर्विकांव्याचष्टेयजतामितियज्ञशीलानांगतिःस्वर्गादिलोकः ॥ ६० ॥ योगजपादिपराणांतपस्विनांनक्षत्रलोकाख्यापरमाभास्वतीगतिर्द्वितीया ॥ ६१ ॥ संन्यासिनांब्रह्मलोकःपुनरावृ
त्तिरूपागतिस्तृतीया ॥ ६२ ॥ प्रकृतीनांयेलयमभ्यस्यंतितेषांदहरादिरूपकारणब्रह्मोपासकानांअपुनरावृत्तिरूपागतिश्चतुर्थी ॥६३॥ ज्ञानेति निष्कलब्रह्मविदांमोक्षाख्यायागतिःसाभवान् पूर्वास्तुगतयोऽना

॥३१॥ यजतांकामयानानांमखैर्विपुलदक्षिणैः॥ यागतिर्यज्ञशीलानांसागतिस्त्वंनसंशयः॥६०॥ सम्यक्र्योगजपैःशांतिर्नियमैर्देहतापनैः॥ तप्यतांयागतिर्देवपर १३
मासागतिर्भवान्॥६१॥ कर्मन्यासकृतानांचविरक्तानांततस्ततः॥ यागतिर्ब्रह्मसदनेसागतिस्त्वंसनातन ॥ ६२ ॥ अपुनर्भवकामानांवैराग्येवर्ततांचया॥
प्रकृतीनांलयानांचसागतिस्त्वंसनातन ॥ ६३॥ ज्ञानविज्ञानयुक्तानांनिरुपाख्यानिरंजना ॥ कैवल्यांयागतिर्देवपरमासागतिर्भवान् ॥ ६४ ॥ वेदशास्त्रपु
राणोक्ताःपंचैतागतयःस्मृताः॥ त्वत्प्रसादाद्धिलभ्यंतेनलभ्यंतेन्यथाविभो॥ ६५ ॥ इतितंडिस्तपोराशिस्तुष्टावेशानमात्मना॥ जगौचपरमंब्रह्मयत्पुरालोककृ
ज्जगौ॥६६॥ उपमन्युरुवाच एवंस्तुतोमहादेवस्तंडिनाब्रह्मवादिना ॥ उवाचभगवान्देवउमयासहितःप्रभुः॥ ६७॥ ब्रह्माशतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवामहर्ष
यः॥ नविदुस्त्वामितिततस्तुष्टःप्रोवाचतंशिवः॥६८॥ श्रीभगवानुवाच अक्षयश्चाव्ययश्चैवभवितादुःखवर्जितः॥ यशस्वीतेजसायुक्तोदिव्यज्ञानसमन्वि
तः॥ ६९ ॥ ऋषीणामभिगम्यश्चसूत्रकर्तासुतस्तव॥ मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठभविष्यतिनसंशयः॥ ७० ॥ कंवाकामंददाम्यद्यब्रूहियद्वत्सकांक्षसे॥ प्रांजलिःसउवा
चेदंत्वयिभक्तिर्दृढास्तुमे ॥ ७१ ॥ उपमन्युरुवाच एतान्दत्वावरान्देवोवंद्यमानःसुरर्षिभिः॥ स्तूयमानश्चविबुधैस्तत्रैवांतरधीयत॥ ७२ ॥ अंतर्हितेभग
वतिसानुगेयादवेश्वर॥ ऋषिराश्रममागम्यममैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ७३ ॥ यानिचप्रथितान्यादौतंडिराख्यातवान्मम॥ नामानिमानवश्रेष्ठतानित्वंशृणुसिद्ध
ये॥ ७४ ॥ दशनामसहस्राणिदेवेष्वाहपितामहः॥ सर्वस्यशास्त्रेषुतथादशनामशतानिच ॥ ७५ ॥ गुह्यानीमानिनामानितंडिर्भगवतोच्युत ॥ देवप्रसादाद्दे
वेशःपुराप्राहमहात्मने॥ ७६॥ इतिश्रीम० अनुशास० आनुशा० मेघवाहनपर्वाख्यानेषोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥ ७॥

लभूताइतिभावः॥६४॥६५॥६६॥
॥६७॥ ततःब्रह्मादयस्त्वांनविदुरितिवाक्यात् ॥६८॥६९॥ सूत्रकर्तातांडिनइतियजुर्वेदेशाखाविशेषस्तत्रकल्पसूत्रकर्त्ता ॥७०॥७१॥७२॥७३॥ प्रथितानिमयातुभ्यं येषांमध्येएकंउपदिष्टंतानिसर्वाणित्वं ॥३१॥
शृणु सिद्धयेमोक्षांतसकलप्राप्तये ॥७४॥७५॥ देवेशोब्रह्मायानिनामानिमहात्मनेपुराप्राहगुह्यानितानीमानिनामानिदेवप्रसादात्तंडिःप्राहमह्यमितिशेषः ॥ ७६ ॥ इतिअनु० नै० भा० षोडशोध्यायः ॥१६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥१॥ २॥ सत्यैरन्वर्थैः वेदेकृतात्मनादत्तचित्तेनकृतैःवेदात्पृथक्कृतैः ॥३ ॥ यथोक्तैरिति स्तुत्यंसिंहावलोकनन्यायेनविशिनष्टि प्रवरमित्यर्धेन ॥४ ॥ श्रुतैरिति ब्रह्मप्रोक्तैःवेदोक्तैः ॥५॥ वरयप्रार्थयउप
सन्नोभव एनंमंत्रात्मकमीश्वरंलब्धुं ॥६॥ तेनविधिना ॥७॥ युक्तेनसन्नद्धेन ॥८॥९॥ १०॥११॥ योनिनःयोनेःब्रह्मणइतिशेषः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ इदमिति एतज्जपएवध्यानादिफ

वासुदेवउवाच ततःसप्रयतोभूत्वाममतातयुधिष्ठिर ॥ प्रांजलिःप्राहविप्रर्षिर्नामसंग्रहमादितः॥ १ ॥ उपमन्युरुवाच ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैर्वेदवे
दांगसंभवैः॥ सर्वलोकेषुविख्यातंस्तुत्यंस्तोष्यामिनामभिः॥ २ ॥ महद्भिर्विहितैःसत्यैःसिद्धैःसर्वार्थसाधकैः ॥ ऋषिणातंडिनाभक्त्याकृतैर्वेदकृतात्मना ॥३॥
यथोक्तैःसाधुभिःख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ प्रवरंप्रथमंस्वर्ग्यंसर्वभूतहितंशुभं ॥ ४ ॥ श्रुतैःसर्वत्रजगतिब्रह्मलोकावतारितैः ॥ सत्यैस्तत्परमंब्रह्मब्रह्मप्रो
क्तंसनातनं ॥५॥ वक्ष्येयदुकुलश्रेष्ठशृणुष्वावहितोमम ॥ वरयैनंभवंदेवंभक्तस्त्वंपरमेश्वरं ॥६॥ तेनतेश्रावयिष्यामियत्तद्ब्रह्मसनातनं ॥ नशक्यंविस्तरात्कृत्स्नं
वक्तुंसर्वस्यकेनचित् ॥ ७॥ युक्तेनापिविभूतीनामपिवर्षशतैरपि ॥ यस्यादिर्मध्यमंतंचसुरैरपिनगम्यते ॥ ८ ॥ कस्तस्यशक्नुयाद्वक्तुंगुणान्कात्स्न्येनमाधव ॥
किंतुदेवस्यमहतःसंक्षिप्तार्थपदाक्षरं ॥ ९ ॥ शक्तितश्चरितंवक्ष्येप्रसादात्तस्यधीमतः॥ अप्राप्यतुततोऽनुज्ञांनशक्यःस्तोतुमीश्वरः ॥ १० ॥ यदातेनाभ्यनुज्ञा
तःस्तुतोवैसतदामया ॥ अनादिनिधनस्याहंजगद्योनेर्महात्मनः॥ ११ ॥ नाम्नांकंचित्समुद्देशंवक्ष्याम्यव्यक्तयोनिनः ॥ वरदस्यवरेण्यस्यविश्वरूपस्यधीमतः
॥ १२ ॥ शृणुनाम्नांचयंकृष्णयदुक्तंपद्मयोनिना ॥ दशनामसहस्राणियान्याहप्रपितामहः ॥ १३ ॥ तानिनिर्मथ्यमनसादध्नोघृतमिवोद्धृतं ॥ गिरेःसारंयथा
हेमपुष्पसारंयथामधु ॥ १४ ॥ घृतात्सारंयथामंडस्तथैतत्सारमुद्धृतं ॥ सर्वपापापहमिदंचतुर्वेदसमन्वितं ॥ १५ ॥ प्रयत्नेनाधिगंतव्यंधार्यंचप्रयतात्मना ॥ मांग
ल्यंपौष्टिकंचैवरक्षोघ्नंपावनंमहत् ॥ १६ ॥ इदंभक्तायदातव्यंश्रद्दधानास्तिकायच ॥ नाश्रद्दधानरूपायनास्तिकायाजितात्मने ॥ १७॥ यश्चाभ्यसूयतेदेवंका
रणात्मानमीश्वरं ॥ सकृष्णनरकंयातिसहपूर्वैःसहात्मजैः॥ १८ ॥ इदंध्यानमिदंयोगमिदंध्येयमनुत्तमं ॥ इदंजप्यमिदंज्ञानंरहस्यमिदमुत्तमं ॥ १९ ॥ यंज्ञा
त्वाअंतकालेपिगच्छेतपरमांगतिं ॥ पवित्रंमंगलंमेध्यंकल्याणमिदमुत्तमं ॥२० ॥ इदंब्रह्मापुराकृत्वासर्वलोकपितामहः॥ सर्वस्तवानांराजत्वेदिव्यानांसमक
ल्पयत् ॥ २१ ॥ तदाप्रभृतिचैवायमीश्वरस्यमहात्मनः॥ स्तवराजइतिख्यातोजगत्यमरपूजितः॥ २२ ॥

लप्रदइत्यर्थः ॥ १९ ॥ यंस्तवं सकृदधिगमेनाप्यस्यपरमांगतिंगच्छेत्तैवेत्यर्थः पवित्रंपापनाशकं मेध्यंयज्ञादिफलप्रदं मंगलंअभ्युदयकरं उत्तमंकल्याणंपरमानंदरूपं ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ ब्रह्मणांवेदानांवाचामपियोवागित्यर्थः पराणामिंद्रियार्थमनोबुद्धिमहदव्यक्तानामपियःपरःपुरुषइत्यर्थः ॥ २५ ॥ तेजसांचक्षुरादीनामपियच्चक्षुः तपसांपुण्यानांगंगादीनामपियत्पुण्यं
शांतानांउपरतचित्तानामपिआत्यंतिकीउपरतिर्मोक्षाख्या द्युतीनांज्ञानानांवृत्तिरूपाणामपिज्ञानंसाक्षिरूपंअनुव्यवसायापरपर्यायं ॥ २६ ॥ दांतानांजितेंद्रियाणांमध्येऽत्यंतंजितेंद्रियःधीमतांज्ञानिनांधीः

ब्रह्मलोकादयंस्वर्गेस्तवराजोवतारितः ॥ यतस्तंडिःपुराप्रापतेनतंडिकृतोभवत् ॥ २३ ॥ स्वर्गाच्चैवात्रभूर्लोकंतंडिनाह्यवतारितः ॥ सर्वमंगलमांगल्यंसर्वपाप
प्रणाशनं ॥ २४ ॥ निगदिष्येमहाबाहोस्तवानामुत्तमंस्तवं ॥ ब्रह्मणामपियद्ब्रह्मपराणामपियत्परं ॥ २५ ॥ तेजसामपियत्तेजस्तपसामपियत्तपः ॥ शांताना
मपियःशांतोद्युतीनामपियाद्युतिः ॥ २६ ॥ दांतानामपियोदांतोधीमतामपियाचधीः ॥ देवानामपियोदेवऋषीणामपियस्त्वृषिः ॥ २७ ॥ यज्ञानामपियो
यज्ञःशिवानामपियःशिवः ॥ रुद्राणामपियोरुद्रःप्रभाप्रभवतामपि ॥ २८ ॥ योगिनामपियोयोगीकारणानांचकारणं ॥ यतोलोकाःसंभवंतिनभवंतियतः
पुनः ॥ २९ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यहरस्यामिततेजसः ॥ अष्टोत्तरसहस्रंतुनाम्नांशर्वस्यमेशृणु ॥ यच्छ्रुत्वामनुजव्याघ्रसर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ३० ॥

आत्माअनुभवरूपंज्ञानं देवानांपूज्यानामपिपूज्यः ऋषीणांकाव्यकर्तॄणामपिकाव्यकर्त्तावेदकर्तृत्वात् ॥ २७॥ यज्ञानांयज्ञभोक्तॄणांयज्ञःयज्ञस्यआराधनस्यभोक्ता शिवानांकल्याणानामपिकल्याणं रुण
द्धियेनमितिवारोदित्यनेनवारौत्यनेनवारवणंवारुत्अज्ञानंवा विपर्ययोवाशोकोवादुःखंवारुत्तांद्रावयतीतिरुद्रःज्ञानंआनंदोवातेषामप्यानंदः प्रभवतामीश्वराणामपिप्रभाऐश्वर्यं ॥ २८ ॥ योगिनांब्रह्मादीनाम
पियोयोगीध्येयसंकल्पमात्रेणस्रष्टा कारणानांअव्यक्तादीनांकारणंनिष्कलं ॥ २९ ॥३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यप्यत्रसहस्रनामस्तोत्रेनाम्नांशब्दतोर्थतश्चपौनरुक्त्यमस्तितथापिअर्थैक्येपिशब्दभेदात्कचित्कचित्शब्दैक्येप्यर्थभेदाच्चापौनरुक्त्यंद्रष्टव्यंअपूर्वार्थत्वात् नहिसर्वात्मपदोच्चारणजन्यमपूर्वंविश्वात्मपदोच्चारणादुत्पद्यते अन्यथाअग्नयेजुष्टंनिर्वपामीत्यत्रवन्हयेजुष्टमितिउच्चारणेपितदपूर्वोत्पत्त्यापत्तेर्विधिगतएवशब्दःप्रयोक्तव्यइतिमीमांसकमुद्राभंगःस्यात् अर्थभेदेपिशब्दैक्यंनपौनरुक्त्यावहंइंद्रशब्दस्यान्यार्थस्यापिऐंन्द्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतेतिविधानाद्योगेनाग्निपरत्वप्रदर्शनात् तथाचशब्दैक्येप्यर्थैक्यंनास्तितथावयमस्यांव्याख्यायांप्रदर्शयिष्यामः तिष्ठतीतिस्थिरः तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थाणुश्चअजिरशिशिरेत्यादिना स्थाणुरितिचतिष्ठतेःकिरच् टिलोपौनुप्रत्ययश्चविधीयतेस्थिरःअचंचलःकूटस्थःनित्यः १ स्थाणुःगृहस्तंभवत्सर्वाश्रयः यथोक्तं संसारमंडपस्यास्यमूलस्तंभायशंभवइति २ प्रभुःईश्वरोंतर्यामीत्यर्थः प्रकृष्टंभवनंसत्तायस्येतिवापरमार्थसत्यइत्यर्थः प्रकर्षेणभावयतिविश्वंचरयतिजानातिवाविश्वकर्त्तासर्वज्ञोवेत्यर्थः विप्रसंभ्योड्डुसंज्ञायामितिप्रपूर्वाद्भवतेर्डुः पाचकपाठकादिवद्गुणशब्दोयंनतुसंज्ञाशब्दः एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं ३ भीमःसंहर्त्ताबिभेत्यस्माज्जगदितिव्युत्पत्तेः भीमादयोपादानेइतिसूत्रात्सिद्धिः ४ प्रवरःश्रेष्ठः प्रकर्षेणभोगमोक्षकामैर्वरणीयः ५ अतएववरदःइष्टप्रदः आतोनुपसर्गेकइतिसुपूर्वाद्ददातेःकः ६ वरः वृणोतिआ

स्थिरःस्थाणुःप्रभुर्भीमःप्रवरोवरदोवरः॥ सर्वात्मासर्वविख्यातःसर्वःसर्वकरोभवः १२॥३१॥
जटीचर्मीशिखंडीचसर्वांगःसर्वभावनः॥ हरश्चहरिणाक्षश्चसर्वभूतहरःप्रभुः ९॥३२॥

च्छादयतिसर्वमितिवरः पचाद्यच् ७ सर्वात्मा सतमनेनेतिसर्वःसचात्माचेतिसर्वात्माव्यापकःप्रत्यग्रूपःप्राणभृन्मात्रस्यांतरात्मेत्यर्थः सर्वनिघृष्वेत्यादिनासर्त्तेर्वन्नंतत्वंनिपात्यते आप्नोतिसर्वंभोग्यंस्वार्थत्वेनलभतेआदत्तेस्वीकरोतिअत्तिभुंक्तेअततिसततमेकरूपेणवर्त्ततइतिचआत्मा तथाचस्मृतिः यच्चाप्नोतियदादत्तेयच्चात्तिविषयानयं यच्चास्यसंततोभावस्तस्मादात्मेतिगीयतइति ८ सर्वविख्यातः सर्वत्रदेशेकालेचसर्वेषांप्राणिनांवाविख्यातः प्रत्यक्त्वेनप्रसिद्धः ९ सर्वःव्यापकः सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिभगवद्वचनात् १० सर्वंकरोतीतिसर्वकरःविश्वस्यकर्ता एतेननामद्वयेनउपादानत्वंनिमित्तत्वंचोक्तं ११ अतएवभवत्यस्मादनन्यापेक्षाद्विश्वमितिभवत्यस्मिन्प्रलयइतिवाभवः सर्वस्योत्पत्तिप्रलयस्थानं ऋदोरबित्यप् भवतिअस्तीतिसत्तार्थाद्भवतेःपचाद्यच् सत्तामात्रस्वरूपइत्यर्थः १२ ॥ ३१॥ जटी जटझटसंघातेऽस्मात्पचाद्यचिकेशानांसंघातोजटातद्वान् १३ चर्मीचर्मव्याघ्रस्यगजस्यवाकृत्तिस्तद्वान् १४ शिखंडी मयूरशिखावत्जटासंनिवेशोपरिकृतोजटाग्रगुच्छःशिखंडस्तद्वान् १५ सर्वंजगदंगंअवयवभूतंयस्यससर्वांगःविराडित्यर्थः १६ सर्वभावनोविश्वकर्त्ता १७ हरः हरतिसर्वंसंहरतीतिहरः हरतेःपचाद्यच् १८ हरिणाक्षःमृगनेत्रः १९ सर्वाणिभूतानिहरतीतिसर्वभूतहरः हरतेरनुद्यमनेजित्यच् २० ॥ प्रभुःप्रकर्षेणभवतेप्राप्नोतिविश्वंभोग्यत्वेनेतिसर्वभोक्तापूर्ववत्डुः २१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रवृत्तिः प्रकर्षेणकुर्वद्रूपतयावर्त्तनंप्रवृत्तिः २२ निकर्षेणनिरुद्यमतयावर्त्तनंनिवृत्तिः निपूर्वात्वृतुवर्त्तनेऽस्मात्स्त्रियांक्तिन् २३ यततेविषयग्रहणायस्वयंप्रवर्त्ततेता नियतानिइंद्रियाणि यतीप्रयत्नेस्मात्पचा द्यच् निगृहीतानियतानियेनसः नियतस्तपस्वीत्यर्थः २४ शाश्वतःशश्वद्भवः नित्यइत्यर्थः २५ ध्रुवःअचलः २६ श्मशानवासी श्मानःशवाःमृतजीवाःशेरतेस्मिन् पुनरुत्थानवर्जितंशयनंकुर्वंत्यस्मिन्निति श्मशानंवाराणसीतत्रवस्तुंशीलमस्यसश्मशानवासी शवदाहस्थलेतुश्मशानशब्दोगौणः नहितत्मृतानांदेहानांदेहिनांवाभ्रस्मीभूतानांयातनावशानांवासुषुप्तिवद्विश्रांतिस्थानं देहानांजडत्वेनविश्रांत्य
॥३३॥ नर्हत्वात् देहिनांशरीरांतरधारिणांविश्रांत्यभावात् वाराणस्यांमृतास्तुनपुनःसंसरंतीतिसहस्रशःप्रमाणान्यस्मत्कृतेअविमुक्तनिरुक्तिसारेद्रष्टव्यानि २७ भगवान् ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतींगनेतिस्मृता निभगानिविद्यंतेस्मिन्निति भगवान् २८ खचरःहार्दाकाशचारी दहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंशंभुराकाशमध्यइतिश्रुतिप्रसिद्धःचरेष्टः २९ गोचरः गोषुइंद्रियेषुविषयतयाचरतीतिवागोभिःकरणैर्वाचरतिविषयान्भुंक्तइतिवागोचरः सर्वात्मत्वात्सर्वेंद्रियगम्यःइंद्रियद्वाराविषयभुगितिवार्थः ३० अर्दयतिजनंपापिनंपीडयतिकालांतकरूपेणेत्यर्दनः नंद्यादिल्युः ३१ ॥ ३३ ॥ अभिवाद्यःसर्वेषांनमस्कार्यःस्तुत्योवा ३२ महत्सृष्ट्यादिकंकर्मास्येतिमहाकर्मा ३३ तपएवस्वंधनंतद्वान्तपस्वी ३४ भूतानिखादीनिभावयतिसंकल्पमात्रेणसृजतीतिभूतभावनः

प्रवृत्तिश्चनिवृत्तिश्चनियतःशाश्वतोध्रुवः ॥ श्मशानवासीभगवान्खचरोगोचरोर्दनः १० ॥ ३३ ॥ अभिवाद्योमहाकर्मातपस्वीभूतभावनः ॥ उन्मत्तवेषप्रच्छन्नःसर्वलोकप्रजापतिः ६ ॥ ३४ ॥ महारूपोमहाकायोवृषरूपोमहायशाः ॥ महात्मासर्वभूतात्माविश्वरूपोमहाहनुः ८॥ ३५ ॥ लोकपालोंतर्हितात्माप्रसादोहयगर्दभिः ॥ पवित्रंचमहांश्चैवनियमोनियमाश्रितः ८ ॥ ३६ ॥

३५ उन्मत्तवेषेणदिग्वासस्त्वादिरूपेणप्रच्छन्नोदुर्ज्ञेयः ३६ लोकाःस्थानानिप्रजास्तत्रनिवसंतश्चेतनाःसर्वासांलोकप्रजानांपतिःस्वामी ३७ ॥ ३४ ॥ महत्अपरिच्छेद्यंरूपमस्यसमहारूपः ३८ महान्कायःस्थूलंरूपंवैराजंयस्यसमहाकायः ३९ वृषोधर्मस्तद्रूपोवृषरूपः ४० महच्चतद्यशश्चमहायशाः तस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेः परमेश्वरः ४१ महात्मामहामनाः ४२ सर्वाणिभूतानिआत्मामनःसंकल्पमात्रंयस्यससर्वभूतात्मातदीक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य ४३ विश्वंरूपमस्यविश्वस्मिन्रूप्यतेप्रकटीभवतीतिवाविश्वरूपः ४४ महाहनुःमहत्यौविश्वग्रासंसमर्थेहनूअधरोत्तरेमुखफलकेयस्यसमहाहनुः ४५॥ ३५॥ लोकपालःइंद्रादिरूपः ४६ अंतर्हितात्मा अविद्याकल्पितेनअहंकारादिनातिरोहिताखंडैकरसस्वभावः सर्पेणेवरज्जुः ४७ प्रसादःअभिरतिरानंदइतियावत् ४८ हयगर्दभिःहयंअश्वंगर्दभींचस्वयोनित्वेन आचक्षतेताअश्वगर्दभ्यःअश्वतर्यःताःरथस्थंवहंत्येनमितिहयगर्दभिः क्विबंतात्कर्त्तरिक्विप् ततऋइवत्ध्यभावश्चार्षः रुद्रोवाएषयदग्निःअश्वतरीरथेनाग्निराजिमधावदितिश्रुतिभ्यांअग्निरूपीदेवोश्वतरीरथवाहन इतिगम्यते ४९ पवित्रं पवेरिवपवेःसंसारवज्रपातात्त्रायतइतिपवित्रं ५० अतएवमहान्पूज्यः ५१ नियमः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैर्नियमैःप्राप्यतेइतिनियमः ५२ नियमैस्तैरेवआश्रि ॥३३॥
तःनारायणदक्षिणामूर्त्यादिरूपेणनियमानामाश्रयभूतइत्यर्थः ५३ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वकर्मासकलशिल्पाचार्योविश्वकर्मा ५४ स्वयंभूतःनित्यसिद्धः ५५ अतएवआदिःसर्वस्मात्प्रथमः ५६ आदिकरःहिरण्यगर्भस्रष्टा सवैशरीरीप्रथमइतिश्रुतेस्तस्यादित्वं ५७ निधिःपद्मशंखादिरूपोऽ
क्षयैश्वर्यइत्यर्थः ५८ सहस्राक्षःअनंतकरचरणादिमान् सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखमित्यादिशास्त्रात् देवेंद्रोवा सर्वस्यतदभिन्नत्वात् ब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेः ५९ विशालानिअतीतादिप्रकाश
कत्वेनविपुलान्यक्षाणिइंद्रियाणियस्यसःविशालाक्षः ६० सोमश्चंद्रःलतारूपंयज्ञियंहविर्वा यत्पुरुषेणहविषेतितस्यैवहविष्ट्वदर्शनात् ६१ नक्षत्रसाधकःसुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीतिश्रुतेरा
काशेदीप्यमानानिशरीराणिनक्षत्राणितेषांसाधकः इष्टादिकारिणांसोमलोकेदिव्यशरीरलाभस्यदर्शनात् ६२ ॥ ३७ ॥ चंद्रः ६३ सूर्यः ६४ शनिः ६५ केतुश्चप्रसिद्धः ६६ चंद्रार्कौगृह्णातीतिग्रहो
राहुः ६७ ग्रहाणांपतिःकूरत्वात्मंगलः ६८ वरोवरणीयःपूज्योबृहस्पतिःसएवशुक्रःबृहस्पतिर्हिशुक्रोभूत्वेतिमैत्रायणीयश्रुतौशुक्रस्यबृहस्पत्यवतारत्वश्रवणात् ६९ अत्रिःअत्रिगोत्रापत्यत्वाद्बुधःतेनसर्वग्रहस्व
रूपीत्यर्थः ७० अत्र्याःअत्रिपत्न्याअनसूयायाःनमस्कर्तादत्तदुर्वासोरूपेणतत्पुत्रत्वात् ७१ मृगबाणार्पणःमृगरूपधारिणियज्ञेबाणंअर्पयतीतितथा ७२ अनघःयज्ञघ्नोपिनिष्पापः तेजीयस्त्वात्स्वतंत्रत्वाच्च

सर्वकर्मास्वयंभूतआदिरादिकरोनिधिः॥ सहस्राक्षोविशालाक्षःसोमोनक्षत्रसाधकः ९ ॥ ३७॥ चंद्रःसूर्यःशनिःकेतुर्ग्रहोग्रहपतिर्वरः ॥ अत्रिर
त्र्यानमस्कर्त्तामृगबाणार्पणोनघः ११ ॥ ३८ ॥ महातपाघोरतपाअदीनोदीनसाधकः॥ संवत्सरकरोमंत्रःप्रमाणंपरमंतपः ८ ॥ ३९ ॥ योगीयो
ज्योमहाबीजोमहारेतामहाबलः॥ सुवर्णरेताःसर्वज्ञःसुबीजोबीजवाहनः ९ ॥ ४० ॥

७३ ॥३८॥ महत्विश्वसृष्टिक्षमंतपआलोचनंयस्यसमहातपाः सएक्षतलोकानुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ७४ घोरंविश्वसंहारक्षमंतपोयस्येतिघोरतपाःयोह्येवप्रभवःसएवाप्ययइतिश्रुतेः ७५ अ
दीनःमहामनाः सुग्रीवविभीषणादिभ्यःप्रणतिमात्रेणराज्यप्रदः ७६ दीनसाधकःदीनानांशरणागतानांइष्टसाधकः ७७ संवत्सरस्यकरःकर्ताकालचक्रप्रवर्त्तकोध्रुवादिज्योतिर्गणरूपः ७८ मंत्रःमननात्त्राय
तइतिप्रणवादिरूपः ७९ प्रमाणंवेदशास्त्रादिरूपः ८० परमंतपः अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमितियाज्ञवल्क्योक्तोधर्मः ८१ ॥ ३९ ॥ योगीयोगनिष्ठः ८२ योज्योयोगेब्रह्मणिप्रविलापनीयः ८३
महाबीजःकारणस्यापिकारणं ८४ महारेताः महत्जडानृतस्यापिअव्यक्तस्यस्फूर्त्तिसत्ताप्रदंरेतःप्रतिबिंबोयस्यसमहारेताः ८५ अतएवमहाबलःउत्कृष्टसामर्थ्यः ८६ सुवर्णरेताः अपएवससर्जादौतासुवी
र्यमवासृजत् तदंडमभवद्धैमंसहस्रांशुसमप्रभमितिस्कांदात्हिरण्मयब्रह्मांडस्रष्टाअग्निरूपेणसुवर्णरेताएववा ८७ सर्वज्ञःमायावृत्त्यासर्वंजानन्सर्वश्चासौज्ञश्चेतिवा ८८ सुबीजःसुष्ठुअविकारीबीजभूतःसर्वकारणं
भवतीत्यर्थः ८९ बीजवाहनःबीजंअविद्याकामकर्मात्मकंतदेववाहनंइहलोकपरलोकेसंचारार्थंयस्येतितथा यथोक्तं आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवत्विति शरीरपदमत्राव्यक्तपरमितिसिद्धांतः ९०॥४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशबाहुःस्पष्टं ९१ अनिमिषोनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वादितिश्रुतेःक्षणमपिदृग्लोपहीनः ९२ नीलकंठःत्रैलोक्यसंहारक्षमस्यहालाहलस्यकंठेधारणान्नीलकंठःपरमकारुणिकः ९३ अ
तएवउमापतिःउमाहैमवतीतिकेनोपनिषत्प्रसिद्धाब्रह्मविद्याउमातस्याःपतिःप्रदातापक्षेपार्वतीशः ९४ विश्वानिरूपाणियस्माज्जायंतेसविश्वरूपः ९५ स्वयंश्रेष्ठःस्वयंअनागंतुकंश्रेष्ठत्वंप्रशस्यतमत्वंयस्यसत
था ९६ बलवीरःबलेनसामर्थ्येनवीरोविक्रांतःत्रिपुरपातनाद्यनन्यसाध्यकर्मकर्ता ९७ अबलःनिःसामर्थ्यःचेतनप्रयुक्तिविनाचलनाक्षमः गण्यतेसंख्यायतइतिगणस्तत्त्वसमूहः पंचविंशतिजडतत्वात्मेत्य
र्थः स्वयंतुषड्विंशःतत्त्वानिचसांख्यसम्मत्यां अव्यक्तंमहान्अहंकारःपंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानिपंचविंशोभोक्तेति ९८ ॥ ४१ ॥ एवंभूतस्यापिगणस्यकर्तापतिर्नियंताचेतिगणकर्ता ९९
गणपतिश्चउच्यते १०० इतिप्रथमंशतं दिग्वासाः दारुकावनेमुनिपत्नीमोहनार्थंनग्नत्वंधृतमितिज्ञेयं वस्तुतस्तुदिशांअनंतानामपिवासइववासअच्छादकः तथाचश्रुतिःईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचजगत्यांज
गदिति ईशाईश्वरेणावास्यमाच्छादनीयमिति १०१ कामःस्मरोऽभिलाषोवातद्रूपः १०२ मंत्रान्इषेत्वादीन्पाठतोर्थतश्चवेत्तीतिवातैर्वित्वेदनमस्येतिवामंत्रवित् यस्यज्ञानमयंतपः नावेदविन्मनुतेतंबृहंतमि

दशबाहुस्त्वनिमिषोनीलकंठउमापतिः॥ विश्वरूपःस्वयंश्रेष्ठोबलवीरोबलोगणः ८ ॥ ४१ ॥ गणकर्तागणपतिर्दिग्वासाःकामएवच॥ मंत्रवित्प
रमोमंत्रःसर्वभावकरोहरः ८ ॥ ४२ ॥ कमंडलुधरोधन्वीबाणहस्तःकपालवान्॥ अशनीशतघ्नीखड्गीपट्टिशीचायुधीमहान् १० ॥ ४३॥ स्रुवहस्तः
सुरूपश्चतेजस्तेजस्करोनिधिः॥ उष्णीषीचसुवक्त्रश्चउदग्रोविनतस्तथा ८ ॥ ४४ ॥

तिश्रुतिभ्यां १०३ परमोमंत्रःआत्मतत्त्वालोचनरूपोविचारः १०४ तस्यअध्यारोपापवादात्मकत्वात्तदनुगुणंनामद्वयं सर्वभावकरःजगत्कारणमित्यर्थः १०५ हरःतत्प्रविलापनस्थानं सर्वभावनःहरइतिचपूर्वं
कालरूपेणसर्वकर्तृत्वसंहर्तृत्वेउक्ते इदानींतत्त्वदृष्ट्येतिभेदः तथाहिचतुर्विधःप्रलयःप्राकृतोब्रह्मावसानेमहदंतानांकार्याणांनाशः दैनंदिनोब्रह्मदिनावसानेत्रैलोक्यनाशः नित्योस्मदादिसुषुप्तौसर्वनाशः एतेत्रयःस
बीजाइतिउत्पत्तिमंतः आत्यंतिकस्तुतत्त्वज्ञानेनसकारणस्यकार्यस्यनाशःपुनरुत्पत्तिहीनोमोक्षाख्यइतिशास्त्रप्रसिद्धिः १०६ ॥ ४२ ॥ दशबाहुरित्युक्तानांबाहूनामायुधान्याह कमंडलुधरः १०७ ध
न्वीधनुष्मान् १०८ बाणहस्तः १०९ कपालवान् ब्रह्मणःशिरश्छित्वातत्कपालंधारयतीत्यर्थः ११० अशनिर्वज्रंतद्वान् ११ शतघ्नीशक्तिस्तद्वान् १२ उभयत्रव्रीह्यादिभ्यश्चेतिमत्वर्थीयइनिः खड्गी
१३ पट्टिशःखड्गविशेषस्तद्वान् १४ आयुधंस्वस्यअसाधारणंशूलंतद्वान्शूलीत्यर्थः १५ महान्पूज्यः १६ ॥ ४३ ॥ स्रुवोयज्ञपात्रंतद्धस्तः १७ सुरूपःशोभनरूपः १८ तेजस्तेजस्वी १९ तेजस्करोनि
धिःभक्तानांकांतिप्रदोनिधिरिवनिधिरनुच्छेद्यः २० उष्णीषीशिरोवेष्टनवान् २१ सुवक्त्रः २२ उदग्रःऊर्जितरूपः २३ विनतःविनयवान् २४ ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दीर्घःअत्युच्चः २५ हरिकेशःहरयइंद्रियाण्येवकेशाइवकेशारश्मयोयस्यसहरिकेशः इंद्रियद्वारातत्तदर्थप्रकाशकर्ता यद्वाहरिश्चकश्चईशश्चतेषांसमाहारःत्रिमूर्त्तिरित्यर्थः २६ शोभनश्चासौतीर्थंचसुतीर्थः महागुरुः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरस्तस्यवाचकःप्रणवःसपूर्वेषामपिगुरुरितिपतंजलिस्मरणात् २७ कृष्णः कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः तयोरैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतइतिश्रुतेरानंदसन्मात्रइत्यर्थः ब्रह्मोत्तरखंडेवागोपशिशुंप्रतिमहादेवेनतवान्वयेसप्तमोहंभविष्यामितिवरदानान्महादेवस्यैवावतारःकृष्णइत्यवगमात् २८ श्रृगालरूपःवणिजाऽवमानितंब्राह्मणंप्रायोपविष्टंसांत्वितुमिंद्रेणैतद्रूपंधृतमितिमोक्षधर्मेषूपाख्यायतेतेनश्रृगालरूपइंद्रस्तदभिन्नइत्यर्थः २९ सिद्धार्थःसिद्धाएवनतुसाध्याअर्थाअर्थनीयाःपदार्थायस्य ३० मुंडःपरिव्राट् ३१ अतएवसर्वशुभंकरःसर्वभूताभयप्रदः ३२ ॥ ४५ अजःअजातः ब्रह्मादिष्वजत्वंआपेक्षिकंदेवेष्वमरत्ववत् हिरण्यगर्भःसमवर्ततायेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् विष्णुरित्थापरममस्यविद्वान्जातोबृहन्नभिपातितृतीयमितिब्रह्मविष्वादिषुजातइतिविशेषणात् अजातइत्येनंकश्चिद्भीरुःप्रपद्यतेरुद्रयत्तेदक्षिणंमुखंतेनमांपाहीतिरुद्रेएवाजातत्वदर्शनात् ३३ बहुरूपःस्पष्टं ३४ गंधधारीकुंकुमकस्तूर्यादिसुरभिद्रव्यधर्ता ३५ कपर्दीकंजलंपि

दीर्घश्चहरिकेशश्चसुतीर्थःकृष्णएवच ॥ श्रृगालरूपःसिद्धार्थोमुंडःसर्वशुभंकरः ८ ॥ ४५ ॥ अजश्चबहुरूपश्चगंधधारीकपर्द्यपि ॥ ऊर्ध्वरेताऊर्ध्वलिंगऊर्ध्वशायीनभःस्थलः ८ ॥ ४६ ॥ त्रिजटीचीरवासाश्चरुद्रःसेनापतिर्विभुः ॥ अहश्चरोनक्तंचरस्तिग्ममन्युःसुवर्चसः ९ ॥ ४७ ॥

बतीतिकपः कृतिःसौत्रोधातुःस्पर्धायामैश्वर्येचास्ति कृत्स्पर्धनैश्ययोरितिवोपदेवः अस्मात्भावेक्विप्कृतंऐश्वर्यंददातीतिकृद्ः कपश्चासौकृद्श्चेतिसमासः आद्गुणः कपर्द्दःमहादेवस्यहिजटाजूटेनस्वर्गात्पतंतीगंगाप्रथमंपीतापश्चाद्भगीरथप्रार्थनयातस्यानिर्गमनसामर्थ्यंचदत्तमतःसकपर्द्दःतद्वान्महेश्वरःकपर्द्दी ३६ ऊर्ध्वरेताःअविप्लुतब्रह्मचर्यः ३७ तत्रहेतुःऊर्ध्वलिंगः अधोलिंगोहिरेतःसिंचतिनतूर्ध्वलिंगः ३८ अत्रापिहेतुःऊर्ध्वशायीउत्तानशयः ३९ एतेननामत्रयेणउमयाशिबोनग्रस्तोनचस्पृष्टःयतःअसंगइत्यर्थत्रयंदर्शितं एवंसत्यपिनभएवआकाशशब्दिताशक्तिरेवस्थलंआवासोयस्यसनभःस्थलः यथोक्तमभियुक्तैः शक्तिःशरीरमधिदैवतमंतरात्माज्ञानंक्रियाकरणमासनजालमिच्छा ऐश्वर्यमायतनमावरणानिचत्वंकिंकिंनयद्भवसिदेविशशांकमौलेरिति ४० ॥ ४६ ॥ त्रिजटी ४१ चीरवासाःस्पष्टेद्वे ४२ रुद्रः प्राणावावरुद्राएतेहीदंसर्वंरोदयंतीतिश्रुतेः सर्वेषांप्राणरूपः ४३ सेनापतिः४४ विभुर्व्यापी ४५ अहश्चरोदेवादिः ४६ नक्तंचरोराक्षसादिस्तदुभयरूपः ४७ तिग्ममन्युः तीक्ष्णक्रोधः ४८ सुवर्चसःसुतरांवर्चोध्ययनतपआदिजंतेजोयस्मिन् समासांतोचूआर्षः ४९ ॥४७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गजहा वाराणस्यांपुरायातोगजरूपीमहासुरः जघ्नेतंकुंजरंभीममधृष्यमपिशंकरइतिस्कांदेउपाख्यानात् गजासुरहंता ५० दैत्यहा ५१ कालःमृत्युःसंवत्सरादिर्वा ५२ लोकधातालोकानामीश्वरः ५३ गुणानांदीनदयालुत्वज्ञानैश्वर्यादीनामाकरःखनिः ५४ सिंहशार्दूलरूपःसर्वहिंस्रपशुरूपः ५५ आर्द्रचर्मगजकृत्तिस्तदेवांबरंतेनावृतः ५६ ॥ ४८ ॥ कालवंचकोयोगीकालयोगी ५७ महानादःअनाहतध्वनिरूपःसचहंसोपनिषत्प्रसिद्धः ५८ सर्वेकामाविषयाअस्मिन्निति सर्वकामः अस्मिन्सर्वेकामाःसमाहिताइतिश्रुतिः ५९ चतुष्पथःचत्वारःउपासनार्थंपंथानोस्यसतथा तेचविश्वतैजसप्राज्ञशिवध्यानरूपाः ६० निशाचरःवेतालादिः ६१ प्रेतैर्भूतैश्चसहचरतीतिप्रेतचारी ६२ भूतचारी ६३ महेश्वरःइंद्रादिभ्यईश्वरेभ्योमहान् ६४ ॥ ४९ ॥ बहुभूतःसच्चत्यच्चाभवदिति सत्यंचानृतंचसत्यमभवदित्यंतेनश्रुतमस्यबहुभवनं ६५ बहुधरःमहतःप्रपंचस्यधर्ता ६६ स्वर्भानुःमूलाज्ञानरूपस्तमःशब्दितोराहुः ६७ अमितःअनंतःभूमेत्यर्थः ६८ गतिःमुक्तप्राप्यः ६९ नृत्यप्रियःतांडवेश्वरश्चिदंबरमूर्त्तिः ७० नित्यःसंततःनर्तोनर्तनंयस्यनित्यनर्तः ७१ नर्तकःनर्तयिता ७२ सर्वेषुलालसाप्रीतिरस्य विश्वबंधुरित्यर्थः ७३ ॥ ५० ॥ घोरःशिवस्यद्वेतन्वौघोरान्याक्षुत्तृषादिरघोरान्यासंतोषादिस्तद्रूपत्वाद्घोरः ७४ महातपाः

गजहादैत्यहाकालोलोकधातागुणाकरः॥ सिंहशार्दूलरूपश्चआर्द्रचर्मांबरावृतः ७॥ ४८॥ कालयोगीमहानादःसर्वकामश्चतुष्पथः॥ निशाचरः
प्रेतचारीभूतचारीमहेश्वरः ८॥ ४९ ॥ बहुभूतोबहुधरःस्वर्भानुरमितोगतिः॥ नृत्यप्रियोनित्यनर्तोनर्तकःसर्वलालसः ९ ॥ ५० ॥ घोरोमहातपाः
पाशोनित्योगिरिरुहोनभः॥ सहस्रहस्तोविजयोव्यवसायोह्यतंद्रितः १० ॥ ५१ ॥ अधर्षणोधर्षणात्मायज्ञहाकामनाशकः॥ दक्षयागापहारीच
सुसहोमध्यमस्तथा ७॥ ५२ ॥ तेजोपहारीबलहामुदितोर्थोजितोवरः॥ गंभीरघोषोगंभीरोगंभीरबलवाहनः ९ ॥ ५३ ॥

महत्सृष्टिसंहारक्षमंतपआलोचनंयस्य ७५ पाशयतिस्वमाययाबध्नातीतिपाशः ७६ नित्यःध्वंसरहितः ७७ गिरिरुहःपर्वतारूढःकैलासवासीत्यर्थः ७८ नभःव्योमवदसंगः ७९ सहस्रहस्तः ८० विजयः ८१ व्यवसायोनिश्चयउद्योगोवाजयहेतुः ८२ अतएवातंद्रितःतंद्रातमोमयीवृत्तिःप्रवृत्तिनिरोधिनीतद्रहितः अनिंदितइतिपाठेव्यवसायस्यविशेषणं ८३ ॥ ५१ ॥ अधर्षणःअप्रकंप्यः ८४ धर्षणात्माभयरूपः ८५ यज्ञहाबलियज्ञघ्नः बौद्धावताररूपेणवायज्ञघ्नः विश्वंभूतंभुवनंचित्रंबहुधाजातंजायमानंचयत् सर्वोह्येषरुद्रस्तस्मैरुद्रायनमोअस्त्विति मंत्रवर्णेन विष्णवाद्यनन्यत्वाच्छिवस्यतद्विवक्षयेदमुक्तं ८६ कामनाशकःस्मरस्यभक्तकामप्रदत्वेनइच्छायावानाशकः ८७ दक्षयागापहारी स्पष्टं ८८ सुसहःसौम्यः ८९ मध्यमईषत्सौम्यः ९० ॥ ५२ ॥ तेजोपहारीअतिक्रूरः ९१ बलहाइंद्ररूपेणबलनामानंदैत्यंहंतीतितथा ९२ मुदितःकारणरूपेणनित्यमानंदयुक्तः ९३ अर्थःधनरूपेणार्थनीयः ९४ अजितःसंग्रामादौकृष्णेनतुबाणासुरयुद्धेशिवाज्ञयैवशिवोजितोनस्वबलेन यथाभीष्मेणकृष्णःस्वप्रतिज्ञांसमर्थयताऽनृतःकृतःभक्तपारवश्यदर्शनायतद्वत् एतच्चपुराणेप्रसिद्धं ९५ अवरःनास्तिवरोवरणीयोयस्मादन्यइत्यवरः ९६ गंभीरघोषोदुंदुभिसमुद्रादिरूपेण ९७ गंभीरोदुरवगाहतात्पर्योवेदरूपेण ९८ गंभीरंअगाधंपरैरनासादिततलंबलंसेनाशारीरंसामर्थ्यंवावाहनंवृषभश्चधर्मरूपीयस्यसः गंभीरबलवाहनः ९९ ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

न्यग्रोधरूपःन्यक्नीचैःरोहतीतिऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखःएषोऽश्वत्थःसनातनइतिश्रुतिप्रसिद्धःसंसारवृक्षः २०० इतिद्वितीयंशतं न्यग्रोधःवटरूपः वटनिकटवासीदक्षिणामूर्तिरूपइत्यर्थः मार्कंडेयदृष्टोवाएकार्णवस्थोवटस्तच्छायीबालकृष्णरूपीमहाविष्णुर्वा १ वृक्षस्यकर्णइवकर्णःएकदेशःपर्णंतत्रस्थितिर्यस्यसवृक्षकर्णस्थितिः वृक्षकल्पस्थितिरितिपाठेयथैकस्माद्बीजादेकोवटस्ततोनंतानिबीजानितेभ्यस्तावंतोवटाइतिउत्तरोत्तरवृद्धिमतःकार्यस्यानंत्यंतत्कल्पाततईषन्न्यूनास्थितिःसंसारवृक्षपालनंयस्यसः न्यूनत्वंज्ञानेन भर्जितेबीजेपुनःप्ररोहासंभवात् अभर्जितेचतस्यानिवार्यत्वादितिसूचयितुंकल्पप् मार्कंडेयस्यापिएकार्णवेब्रह्मण्येकदेशेसंसारवटोल्पोप्यनंतप्ररोहोस्तीतिभगवतास्वमायारूपंवटव्याजेनप्रदर्शितं अत्र शिवोमहेश्वरश्चैवरुद्रोविष्णुःपितामहः संसारबंधुःसर्वज्ञःपरमात्मेतिमुख्यतः नामाष्टकमिदंतस्यप्रतिपादकमीशितुरितिशैवे विष्णुपितामहयोरपिशिवादनन्यत्वात्तद्वाचिभिरपिशब्दैःशिवएवाभिधीयतइतिदर्शनात् हरिवंशेकैलासयात्रायां नामानितवगोविंदयानिलोकेमहांतिच तान्येवममनामानिनात्रकार्याविचारणेतिशिववचनाच्च सर्वस्मिन्पुराणेशिवपर्यायैर्विष्णुपर्यायैर्वाएकएवईश्वरोभिधीयते शिवविष्णवोर्भेदमुत्तमानुत्तमभावंचकल्पयतःपाषंडिनःशिरसिपततुवज्रपातः यथोक्तंसूतसंहितायां ब्रह्माणंकेशवंविष्णुंभेदभावेनमोहिताः पश्यंत्येकंनजानंतिपाषंडोपहताजनाइतिअतएवमाताधातापितामहःरुद्रोबहुशिराबभ्रुरितिविष्णुनामसुब्रह्मरुद्रनामानिपठ्यंते तथामहादेवोऽव्ययोहरिः गणनाथःप्रजापतिरितिशिवनामसुविष्णुप्रजापतिनामानि इतरेषामितरत्रगौणमुख्यवृत्तिभेदेनप्रवृत्तिरितिकल्पनायाउदाहृतशैवस्कांदवाक्यबाधितत्वेनानुत्थानात् योदेवानांनामधाएकएवनामानिसर्वाणियमाविशंति एकंसंतंबहुधाकल्पयंति एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंयममातरिश्वानमाहुरित्याद्यागमबहिर्भूतत्वाच्चैतेउपेक्ष्याएवेतिदिक् निपुणतरमुपपादितमेतदादिपर्वण्युपोद्घाते २ विभुःविविधरूपेणहरिहरदुर्गागणेशार्काग्निवाय्वादिरूपेणभक्तानामनुग्रहायभवतीतिविभुः ३ सुतीक्ष्णाःअनेकब्रह्मांडचणकचर्वणक्षमादशनायस्यसुतीक्ष्णदशनः ४ महाकायः ५ महाननइतितदनुगुणेशरीरमुखेअनुवर्णिते ६॥ ५४॥ विष्वक्विषुसर्वतःअंचंतिपलायंतेयस्यप्रयाणोद्योगेदैत्यानांसेनाइतिविष्वक्सेनःसर्वतःपूज्यतेसेनायस्येतिवा अंचुगतिपूजनयोरितिधातुः ७ हरिःगजेंद्रमोक्षणेआपदंहरतीतिहरिःसर्वसंहर्तावा ८ यज्ञःसृष्टिबीजभूतः तथाचश्रुतिः अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ९ संयुगेसंग्रामेआपीडइवआपीडोध्वजभूतंवाहनंवृषरूपंयस्यवृषरूपोध्वजएववाहनमपीत्यर्थः १० तीक्ष्णतापोग्निःतदात्मा ११ हरयःअतिवेगवाहिनःअश्वायस्यसहर्यश्वःसूर्यस्तदात्मा १२ सहायःजीवस्यसखा द्वासुपर्णासयुजासखायेतिमंत्रवर्णात् १३ कर्मणांदर्शादीनांकालंयथोक्तंवेत्तीतिकर्मकालवित् १४॥५५॥

न्यग्रोधरूपोन्यग्रोधोवृक्षकर्णस्थितिर्विभुः ॥ सुतीक्ष्णदशनश्चैवमहाकायोमहाननः ७॥५४॥
विष्वक्सेनोहरिर्यज्ञःसंयुगापीडवाहनः ॥ तीक्ष्णतापश्चहर्यश्वःसहायःकर्मकालवित् ८॥५५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विष्णुनाप्रसादितश्चक्रलाभार्थमितिविष्णुप्रसादितः १५ यज्ञःविष्णुरूपी यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः १६ समुद्रः १७ वडवामुखःवन्हिविशेषोयःसामुद्रंजलंनित्यंशोषयति १८ हुताशनसहायःवायुः १९ प्रशांतात्मानिस्तरंगसागरस्वरूपः २० हुताशनोऽग्निः २१ ॥ ५६ ॥ सएवउग्रतेजाःदुःसहस्पर्शः २२ महातेजाःविश्वतःप्रकाशः २३ जन्येसंग्रामेसाधुर्जन्यः २४ यतोविजयकालवित् तेनशूरोपिकालज्ञानाभावेपराजितोभवतीतिगम्यते २५ ज्योतिषांग्रहनक्षत्राणामयनंगमनंवर्ण्यतेतच्छास्त्रंज्योतिषामयनं कालवित्कालरूपश्चेतिनामद्वयार्थः २६ सिद्धिर्जयरूपा २७ सर्वंकालादिकंविग्रहोदेहोयस्यससर्वविग्रहः संधीतिपाठेसंधिविग्रहयानासनादिरूपः २८ ॥ ५७ ॥ शिखीशिखावान्गृहस्थः २९ मुंडीतद्रहितःसंन्यासी एतेननैष्ठिकब्रह्मचारिणोपिग्रहणं दंडीतिपाठेपिपालाशंवैणवंचदंडंधारयतस्तावेव ३० जटीजटावान्वानप्रस्थः ३१ ज्वालीज्वालावान्अर्चिरादिमार्गःशिखिप्रभृतिभिःप्रार्थ्यः ३२ मूर्तौशरीरेजायतेआविर्भवतीतिमूर्तिजः ३३ मूर्धगःमूर्धनिसहस्रारेवागच्छतीतिमूर्धगः ३४ बलीबलवान् वलीतिपाठेवलिमान्वृद्धः ३५ वेणुपणवतालाख्यावाद्यविशेषास्तद्वान्वेणवी ३६ पणवी ३७ताली ३८ खलंधान्यस्थानंतद्वान् ३९ कालकटंकटः कालस्ययमस्यकटोवेष्टकःआवरणमीश्वरीयामायातामपिकटत्यावृणोतीतिकालकटंकटः कटेवर्षावरणयोरितिधातुः शालेतिपाठेवृक्षाणामावरकोवायुस्तस्याप्यावरकोव्योमरूपी ४० ॥ ५८ ॥ नक्षत्रविग्रहंग्रहतारादिशरीरंकालचक्रंतदनुसारिणीमतिर्यस्य

विष्णुप्रसादितोयज्ञःसमुद्रोवडवामुखः ॥ हुताशनसहायश्चप्रशांतात्माहुताशनः ७ ॥ ५६ ॥ उग्रतेजामहातेजाजन्योविजयकालवित् ॥ ज्योतिषामयनंसिद्धिःसर्वविग्रहएवच ७ ॥ ५७ ॥ शिखीमुंडीजटीज्वालीमूर्तिजोमूर्द्धगोबली ॥ वेणवीपणवीतालीखलीकालकटंकटः १२ ॥ ५८ ॥ नक्षत्रविग्रहमतिर्गुणबुद्धिर्लयोगमः ॥ प्रजापतिर्विश्वबाहुर्विभागःसर्वगोमुखः ९ ॥ ५९ ॥ विमोचनःसुसरणोहिरण्यकवचोद्भवः ॥ मेढ्रजोबलचारीचमहीचारीस्रुतस्तथा ७ ॥ ६० ॥

सदैवज्ञोवा पाठांतरेगमयतिचालयतिवानक्षत्रविग्रहगमःमतिर्वा ४१ गुणेषुगुणकार्येषुविषयेषुबुद्धिर्यस्यजीवरूपीत्यर्थः ४२ लीयतेस्मिन्सर्वमितिलयईश्वरः ४३ अगमःअचंचलःकूटस्थश्चिन्मात्रः यमइतिपाठेपितयोर्यमयिताऽयस्कांततुल्यःसएव ४४ प्रजापतिःविराट् ४५ अतएवविश्वबाहुःविश्वेषांबाहवएवबाहवोयस्यसतथा ४६ विभागःविभज्यतेपृथक्क्रियतइतिव्यष्टिकार्यरूपः ४७ सर्वगःसमष्टिकार्यरूपः ४८ अतएवअमुखःभोगसाधनहीनःअभोक्तेतियावत् सर्वतोमुखइतिपाठेत्वेकंनाम ४९ ॥ ५९ ॥ विमोचनःसंसारमोचकः ५० सुसरणःसुप्रापः सुशरणइतिपाठेशोभनंशरणंरक्षितृत्वंयस्यअपुनरावृत्तिगृहमित्यर्थः ५१ हिरण्यकवचःहरतीतिहिरण्यंमायातद्विकारभूतंकवचमिवकवचंआवरकंशरीरं हिरण्मयेनपात्रेणसत्यस्यापिहितंमुखमितिश्रुतेस्तत्रउद्भवआविर्भावोयस्यसहिरण्यकवचोद्भवः ५२ मेढ्रजःमेढ्रेलिंगेआविर्भवतीतिमेढ्रजः ५३ बलचारीवनेचरःशबरः देवावैबलेगाःपर्यपश्यन्नितिब्राह्मणाद्बलशब्दस्यवनवाचित्वं ५४ महींकृत्स्नांचरतीतिमहीचारी ५५ स्रुतःसर्वत्रगतःप्राप्तःकर्मणिक्तः ५६ ॥ ६० ॥

॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वतूर्यनिनादीस्पष्टं ५७ सर्वातोद्यपरिग्रहःआतोद्याप्रतोदनार्हाजीवपशवस्तेएवसर्वेपरिग्रहःकुटुंबंयस्यपशुपतिरित्यर्थः ५८ व्यालरूपःशेषात्मा ५९ गुहावासीयोगीजैगीषव्यादिः ६० गुहःकार्तिकेयः ६१ मालीवनमालाधारी ६२ तरंगवित्तरंगतुल्यानिविषयसुखानिविंदतिलभतेइतितथातरंगवित् ६३ ॥ ६१ ॥ त्रिदशःतिस्रोदशाःजन्मस्थितिनाशाःप्राणिनांयस्मादिति ६४ त्रिकालजातंवस्तुधारयतीतित्रिकालधृत् यथोक्तंअनागतमतीतंचभविष्यत्स्थूलमण्वपि तथादूरमदूरंचनिमेषःकल्पइत्यपि चिदात्मनिस्थितान्येवपश्यमायाविजृंभितमिति ६५ कर्माणिसंचितक्रियमाणानिबंधाश्चाविद्याकामात्मकाःतेभ्योमोचयतीतिकर्मसर्वबंधविमोचनः ६६ बंधनस्त्वसुरेंद्राणांवामनरूपेणबलेर्बंधकर्ताबहुवचनंकल्पभेदाभिप्रायं ६७ युधिशत्रुविनाशनःस्पष्टार्थं ६८ ॥ ६२ ॥ सांख्यप्रसादःआत्मानात्मविवेकःसांख्यंतेनैवप्रसीदतिज्ञानैकलभ्यइत्यर्थःअथवासांख्यज्ञानप्रदोदत्तात्रेयइत्यर्थः ६९ दुर्वासास्तस्यैवसोदर्योरुद्रांशः ७० सर्वसाधुनिषेवितइतिब्राह्मणानांराजासोमउक्तः ७१ प्रस्कंदनःब्रह्मादीनामपिच्यावयिता मन्येत्वाच्यवनमच्युतानामितिमंत्रवर्णः ७२ विभागज्ञःप्राणिनांयथोचितंतत्तत्कर्मफलानांविभाजकः ७३ अतएवअतुल्यःनत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यइतिगीतावचनात् ७४ यज्ञविभागवित्यज्ञियानांहविषांविभागाभिज्ञः ७५ ॥ ६३ ॥ सर्वत्रवासोवसतिस्थानमस्यसर्ववासः ७६ सर्वचारी ७७ दुर्वासाःदुस्थंआर्द्रगजकृत्तिरूपंवासोयस्यदुर्लभंवावासोयस्यअनंतपारत्वादितिदुर्वासाः

सर्वतूर्यनिनादीचसर्वातोद्यपरिग्रहः ॥ व्यालरूपोगुहावासीगुहोमालीतरंगवित् ७॥ ६१ ॥ त्रिदशस्त्रिकालधृत्कर्मसर्वबंधविमोचनः ॥ बंधनस्त्वसुरेंद्राणांयुधिशत्रुविनाशनः ५॥ ६२॥ सांख्यप्रसादोदुर्वासाःसर्वसाधुनिषेवितः ॥ प्रस्कंदनोविभागज्ञोअतुल्योयज्ञभागवित् ७ ॥ ६३॥ सर्ववासःसर्वचारीदुर्वासावासवोमरः॥ हैमोहेमकरोयज्ञःसर्वधारीधरोत्तमः ९ ॥ ६४॥ लोहिताक्षोमहाक्षश्चविजयाक्षोविशारदः॥ संग्रहोनिग्रहःकर्त्तासर्पचीरनिवासनः ८॥ ६५॥ मुख्योमुख्यश्चदेहश्चकाहलिःसर्वकामदः॥ सर्वकालप्रसादश्चसुबलोबलरूपधृत् ८॥ ६६॥

७८ वासवः ७९ अमरः ८० हैमोहिमस्यायंसमूहोहैमोहिमालयरूपी ८१ हेमकरोजांबूनदस्यसुवर्णस्यकर्ताजंबूद्वीपचिन्हभूतोजंबूवृक्षःतस्यहिफलंप्रस्कन्नंसुवर्णत्वंभजतीत्युपाख्यायतेपुराणेषु ८२ अयज्ञःनिष्कर्मा ८३ अथचसर्वधारीसकलकर्मफलधर्ता ८४ धराणांदिग्गजशेषकूर्मादीनामप्युत्तमःअनन्याधारःसन्तैःसर्वैःसहितस्यब्रह्मांडस्यधर्ता ८५ ॥ ६४ ॥ लोहिताक्षःरक्तनेत्रः ८६ महांतिविश्वव्यापकानिअक्षराणिइंद्रियाणियस्यसमहाक्षः ८७ विजयावहःअक्षोपलक्षितोरथोयस्यसविजयाक्षः ८८ विशारदःपंडितः ८९ संग्रहःसंगृह्णातिबाणादीन्दासान्स्वीकरोतीतिसंग्रहः ९० निग्रहःनिगृह्णातिइंद्रादीनुत्सिक्तान्दंडयतीतिनिग्रहः ९१ अतएवकर्ता ९२ सर्पाएवचीरस्यवस्त्रस्यनिवासनंविष्टंभकंयस्यससर्पचीरनिवासनः वसुस्तंभेऽस्यरूपं ९३॥ ६५ ॥ मुख्यःपरमः ९४ अमुख्यःअवमःदेवानामित्यर्थः अग्निर्वैदेवानामवमोविष्णुःपरमस्तदंतरेणसर्वाअन्यादेवताइतिब्राह्मणात्सर्वदेवतामयइत्यर्थः ९५ देहःउपचितःअत्यंतपुष्टइतियावत् ९६ काहलावाद्यविशेषस्तद्वान्काहलिः अर्षत्वादिन्प्रत्ययः देहारिरित्यपिपठंति ९७ सर्वकामदः ९८ सर्वकालप्रसादः ९९ सुबलःशोभनंपरपीडापहारिबलंसामर्थ्यंयस्यदयानिधिरित्यर्थः ३०० इतितृतीयशतकं बलोबलरामस्तद्रूपधारीबलरूपधृत्बलंचरूपंचतयोर्धर्तावा १ ॥ ६६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वंकामवरःसर्वेषांकाम्यमानानांवरःश्रेष्ठःमोक्षइत्यर्थः २ सर्वदःस्पष्टं ३ सर्वतोमुखइतिसर्वतःपाणिपादत्वादेरुपलक्षणं ४ आकाशनिर्विरूपश्चआकाशादिवनिर्गच्छंतिविविधानिरूपाण्यस्मादितिसतथाअ
नेनवायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीरीण्येतानितद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थायपरंज्योतिरूपंसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यंतएवमेवैषसंप्रवादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरूपंसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते
सउत्तमःपुरुषइतिश्रुतेरर्थोदर्शितः सचयथाआकाशतादात्म्यंप्राप्तावाय्वादयोऽशरीराअविभाव्यमानस्वरूपाःसंतोपिप्रावृडारंभेततःपृथग्भूयस्वेनरूपेणोपसंपन्नाभूत्वानिर्वाणदीपवत्परंज्योतिरात्मनाभिनिष्प
न्नाभवंतिएवंदेहतादात्म्यापन्नःसंप्रसादाख्योजीवोदेहात्पृथगविभाव्यमानस्वरूपोपिध्यानकालेदेहांतरवद्देहाद्युत्थायस्वेनापहतपाप्मादिगुणाष्टकयुक्तेनरूपेणाभिनिष्पन्नस्तद्वदेवपरंज्योतिर्निर्विशेषंब्रह्माभिमु
ख्येनप्रत्यगभेदेननिष्पद्यतइति ५ देहगर्तेनिपतितुंतत्तादात्म्यंप्राप्तुंशीलमस्येतिनिपाती ६ अतएवावशःदेहसंबंधादपरिहार्यदुःखादिसंबंधः ७ खगःहार्दाकाशगःशुद्धेनरूपेणेत्यर्थः हार्दाकाशएवतावद
संगस्तदंतर्गतस्तुसुतरामसंगःसन्निपातीअवशश्चभवत्यहोमोहस्यमाहात्म्यमपारमितिभावः ८॥ ६७॥ रौद्ररूपोमहाभैरवः ९ अंशुर्देवताभेदः १० आदित्यस्तत्सहचारीभगापरनामादेवः तस्याअंशुश्चभग
श्चाजायेतामितिब्राह्मणात् ११ बहुरश्मिःसूर्यएव १२ शोभनंवर्चस्तेजःसुवर्चसंतद्वान्सुवर्चसी १३ वसुवेगःवासयतिस्थापयत्येतत्सर्वंआत्मनीतिवसुर्वायुःवायुर्ह्येवैतान्संवृङ्क्तेइतिश्रुतेःतस्यवेगइववेगोयस्य

सर्वकामवरश्चैवसर्वदःसर्वतोमुखः ॥ आकाशनिर्विरूपश्चनिपातीह्यवशःखगः ७॥ ६७॥ रौद्ररूपोंशुरादित्योबहुरश्मिःसुवर्चसी॥ वसुवेगो
महावेगोमनोवेगोनिशाचरः ९॥ ६८॥ सर्ववासीश्रियावासीउपदेशकरोकरः॥ मुनिरात्मनिरालोकःसंभग्नश्चसहस्रदः ८॥ ६९॥ पक्षीचपक्ष
रूपश्चअतिदीप्तोविशांपतिः॥ उन्मादोमदनःकामोह्यश्वत्थोर्थकरोयशः १०॥ ७०॥

सतथा १४ महावेगस्ततोप्यधिकवेगः १५ मनोवेगःमनसोप्यधिकवेगः मनसोजवीयइतिमंत्रवर्णात् १६ निशाचरःनिशेवनिशाअविद्यातयाचरतिविषयान्भुंक्तेसतथा १७ ॥ ६८॥ सर्वेषुशरीरेषुवसतीतिस
र्ववासी १८ श्रियासहवसतीतिश्रियावासी अलुक्समासः श्रीरत्रऋचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिश्रुत्युक्तविद्याग्राह्या १९ अतएवउपदेशकरः २० अकरःउपदेशमपितूष्णींभावेनास्थानं यथो
क्तं चित्रंवटतरोर्मूलेवृद्धाःशिष्यागुरुर्युवा गुरोस्तुमौनंव्याख्यानंशिष्यास्तुच्छिन्नसंशयाइति बाष्कलिनाचवाध्वःपृष्टःपुनःपुनस्तूष्णींभूतएवस्थित्वातृतीयेप्रश्नेप्राहब्रूमःखलुत्वंतुनविजानास्युपशांतोयमात्मे
ति २१ अकरत्वादेवमुनिर्मौनवान् २२ आत्मनिजीवेनिश्चित्यदेहादुपाधेर्वानिर्गत्यआलोचयतीत्यात्मनिरालोकः २३ संभग्नःसम्यक्सेवितः भजसेवायामित्यस्यरूपंनतुभंजेः २४ अतएवसहस्रदः
अनंतस्यधनादेर्दाता २५ ॥ ६९ ॥ पक्षीगरुत्मान् २६ पक्षरूपःमित्ररूपेणसहायः २७ अतिदीप्तःकोटिसूर्यप्रतीकाशःशत्रुतेजोभिभावकः २८ अतएवसर्वासांविशांप्रजानांपतिःसार्वभौमः २९ उन्मा
दयतीत्युन्मादःमोहकः ३० यतःमदनःअनंगः ३१ कामःकाम्यमानःस्त्र्यादिविषयरूपः ३२ अश्वत्थःसंसारवृक्षःकामप्रदोवावृक्षएव ३३ अर्थकरःधनादिप्रदः ३४ यशःकीर्तिप्रदश्च ३५ ॥७०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वामदेवः वामानांकर्मफलानांदेवइवदेवोराजाविभाजकः ३६ वामःकर्मफलरूपःविषयसंपर्कजानंदमात्रस्वरूपइत्यर्थः ३७ प्राक्सर्वेषामाद्यः ३८ दक्षिणश्चत्रैलोक्याक्रमणसमर्थः ३९ वामनः बलिबंधनकर्त्ता ४० सिद्धयोगीसनत्कुमारादिः ४१ महर्षिर्वसिष्ठादिः ४२ सिद्धार्थः ऋषभदत्तात्रेयादिः ४३ सिद्धश्चासौसाधकश्चज्ञानोत्तरंसंन्यासमभीप्सन् याज्ञवल्क्यादिर्विद्वत्संन्यासी ४४ ॥ ७१ ॥ भिक्षुर्लिंगधारीहंसः ४५ भिक्षुरूपःअलिंगःपरमहंसः ४६ अतएवविपणोनिर्व्यवहारःदंडादिरहितः ४७ मृदुःसर्वभूताभयदाता ४८ अव्ययःनिर्विकारःमानापमानादिप्राप्तावपिहर्षविषादशून्यः ४९ महासेनःकार्तिकेयोदेवसेनापतिः ५० विशाखस्ततएवइंद्रेणवज्रप्रहारेकृतेजातस्तत्सहायः ५१ षष्टिभागः षष्टिस्तत्त्वानियस्यभागोभोज्यंअतिथिभागइतिवत्सषष्टिभागः तानिचजागरितस्थानइत्यादिनामांडूक्यादौप्रसिद्धानि यथाजाग्रदवस्था बहिर्मुखंप्रज्ञानं सप्तशब्दादयः पंचमंतव्यबोद्धव्याभ्यांसहिताःस्वसंकल्पोत्थाविषयाः एकोनविंशतिभोगद्वाराणिदशेंद्रियाणिपंचप्राणमनोबुध्यहंकारचित्तानिचेतिस्थूलंभोग्यंशब्दाद्याश्रयभूतमितिएकोनत्रिंशत् तथास्वप्नावस्थाअंतर्मुखंप्रज्ञानंवासनामयाश्चइतरेसर्वेसूक्ष्मभोग्यांताएकोनत्रिंशदेव तथासुषुप्तंस्थानंचेतश्चसूक्ष्मतरंमुखंइतिषष्टिःभोग्यवर्गः यस्तु

वामदेवश्चवामश्चप्राग्दक्षिणश्चवामनः ॥ सिद्धयोगीमहर्षिश्चसिद्धार्थःसिद्धसाधकः ९ ॥ ७१ ॥ भिक्षुश्चभिक्षुरूपश्चविपणोमृदुरव्ययः ॥ महासेनोविशाखश्चषष्टिभागोगवांपतिः ९ ॥ ७२ ॥ वज्रहस्तश्चविष्कंभीचमूस्तंभनएवच ॥ वृत्तावृत्तकरस्तालोमधुर्मधुकलोचनः ७ ॥ ७३ ॥ वाचस्पत्योवाजसनोनित्यमाश्रमपूजितः ॥ ब्रह्मचारीलोकचारीसर्वचारीविचारवित् ७ ॥ ७४ ॥

भोक्तासससाक्षीआनंदरूपोस्यामवस्थायांप्रत्यगानंदसूक्ष्माभिश्चेतोवृत्तिभिर्भुंक्तेइतिषष्टिभागः ५२ गवामिंद्रियाणांपतिश्चालकः ५३ ॥ ७२ ॥ वज्रहस्तःपर्वतभेत्ताशक्रः ५४ विष्कंभोविस्तारस्तद्वान्विष्कंभी ५५ चमूस्तंभनोदैत्यसेनास्तंभनकृत् ५६ वृत्तंयुद्धेरथेनमंडलानांकरणंआवृत्तंपरसेनांभित्वापुनरक्षतेनआगमनंतयोःकरःकर्त्तावृत्तावृत्तकरः ऋतावृत्तेतिपाठेनिष्कपटमावृत्तकर्त्ता ५७ तालःसंसारसिंधोस्तलंआधारंस्थानंवेत्तीतितालःशुद्धब्रह्मवित् ५८ मधुर्वसंतः ५९ मधुकःकोयष्टिकाख्यःपक्षीतद्वल्लोचनेयस्यसमधुकलोचनः मध्वेवमधुकंक्षौद्रंतद्वत्पिंगनेत्रइतिवा ६० ॥ ७३ ॥ वाचस्पतिंदेवपुरोहितंअनुजातःवाचस्पत्यःपुरोहितकर्मकर्त्ता बृहस्पतिर्हवैदेवानांपुरोहितस्तमन्वन्येमनुष्यराज्ञांपुरोहिताइतिब्राह्मणेबृहस्पतिंयःसुभृतंबिभर्त्तीतिमंत्रस्थबृहस्पतिपदस्यव्याख्यानात् ६१ वाजसनःशाखाविशेषप्रवर्तकोध्वर्युकर्मकर्त्ता ६२ नित्यमाश्रमपूजितःस्पष्टं ६३ ब्रह्मचारीब्रह्मणिचरतीतिब्रह्मनिष्ठः ६४ लोकेषुब्राह्मणादिगृहेषुचरतिभक्षयतीतिलोकचारीभिक्षुः ६५ सर्वचारीसर्वगः यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिश्रुतेरात्मज्ञानात्सार्वात्म्यंप्राप्तइत्यर्थः ६६ विचारवित्विपरीतंचरणंअंतर्मुखतयागमनंतद्वेत्ता ६७ ॥ ७४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ईष्टेइतीशानोनियंतांतर्यामीत्यर्थः लटःशानच् ६८ ईश्वरःअश्नोतिव्याप्नोतीति अश्नोतेराशुकर्मणिवरट्चेत्युणादिसूत्रेणअशूङ्व्याप्तावित्यस्मात्वरट्चात्क्षिशोरीच्चोपधायाइतिपूर्वसूत्रादनुवृत्त्याउपधायाई त्वंच ६९ कालःकलयतिसर्वेषांपुण्यपापादिकंतत्तत्फलप्रदानार्थंसंख्यातीतिकालःचित्रगुप्तात्मा ७० निशाचारीब्राह्म्यांनिशायांमहाप्रलयरूपायामपिचरतिप्रत्यगानंदंअनुभवतीतिनिशाचारी ७१ पाति रक्षतीतिपिनाकोधनुर्विशेषस्तद्वान्पिनाकी पिनाकादयश्चेतिपातेरित्वमाकप्रत्ययोनुडागमश्चनिपात्यते ७२ निमित्तंलक्ष्यंदैत्यादिःतत्रस्थस्तदंतर्यामी ७३ निमित्तंतद्रूपश्चविश्वरूपत्वात् ७४ नंदिःसमृद्धिः एषास्यपरमासंपदितिश्रुतेर्ज्ञानसंपद्रूपः ७५ नंदिकरःसंपत्करः ७६ हरिर्हनुमान्रामरूपस्यविष्णोःसहायः ७७ ॥ ७५ ॥ नंदीशिवस्यगणोवाहनंवातस्येश्वरः ७८ नंदीगणरूपश्च ७९ नंदनआनंदयिता ८० नंदिवर्धनःदत्तायाअपिसंपदश्छेदकः ८१ भगानिइंद्रादीनामैश्वर्याणितान्यपिहरतीतिभगहारी ८२ निहंतामृत्युरूपेण ८३ कालःकलानांचतुःषष्टिसंमितानांनिवासःकालः ८४ अतएवब्रह्माअतिशये

ईशानईश्वरःकालोनिशाचारीपिनाकवान्॥ निमित्तस्थोनिमित्तंचनंदिर्नंदिकरोहरिः॥ १० ॥ ७५ ॥ नंदीश्वरश्चनंदीचनंदनोनंदिवर्द्धनः॥ भग
हारीनिहंताचकालोब्रह्मापितामहः ९॥ ७६॥ चतुर्मुखोमहालिंगश्चारुलिंगस्तथैवच॥ लिंगाध्यक्षःसुराध्यक्षोयोगाध्यक्षोयुगावहः ७ ॥ ७७ ॥
बीजाध्यक्षोबीजकर्त्ताअध्यात्मानुगतोबलः ॥ इतिहासःसकल्पश्चगौतमोथनिशाकरः ८॥ ७८॥

नमहान् ८५ पितामहःपितुर्विष्णोरपिपिता इंदिरालोकमातामेतिलक्ष्म्यालोकमातृत्वस्यप्रसिद्धत्वेनतद्भर्त्तुर्विष्णोर्लोकपितृत्वात् ८६ ॥ ७६ ॥ चतुर्मुखःविधाता ८७ महत्सर्वदेवासुरादिपूज्यंलिंगम स्यसमहालिंगः ८८ चारुलिंगःरमणीयवेषः ८९ लिंगाध्यक्षः लीनमावृतमर्थंगमयंतीतिलिंगानिप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानितेषामध्यक्षःप्रवृत्तिनिवृत्तिनियामकः ९० सुराध्यक्षः चक्षुरादिप्रमाणानामधिष्ठातारः सुरास्तेषामप्यध्यक्षः ९१ योगाध्यक्षःतेषामेवेंद्रियदेवतानांहार्दाकाशेएकीकरणंयोगः अत्रह्येतेसर्वेएकंभवंतीतिश्रुतेः तस्याप्यध्यक्षःएतत्कृपयैवयोगःप्राप्यइत्यर्थः ९२ युगावहःयुगानिपुण्यपापतारतम्यवं तिकृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञानिआवहतिनिर्वर्त्तयतीतितथा ९३॥ ७७ ॥ बीजंधर्माधर्मौतयोरध्यक्षःफलदाताबीजाध्यक्षः ९४ बीजकर्तास्पष्टं ९५ अध्यात्मानुगतःआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तंशास्त्रंअनुसरन्सा धकइत्यर्थः ९६ बलःबलानिधृत्यादीनिवर्त्तंतेस्मिन्नितिबल. मत्वर्थीयार्शआद्यजंत ९७ इतिहासोभारतादिः ९८ सकल्पःयज्ञकल्पकेनप्रयोगविधिविचारेणसहितोमीमांसान्यायसंघः ९९ गौतमस्ता र्कशास्त्रप्रणेता ४०० इतिचतुर्थंशतकं निशाकरश्चंद्रश्चांद्रव्याकरणप्रणेता १ ॥ ७८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दंभःदम्नातिशत्रून्दमयतीतितथा २ अदंभः नास्तिदंभोदमकोयस्य ३ वैदंभः दंभोधर्मध्वजित्वंतद्विरहिताविदंभास्तेषामयंस्वभूतोवैदंभः ४ वश्योभक्तपराधीनः ५ वशकरः अन्यान्वशेकर्त्तुंसमर्थः वंश्योवंशकरइतिपाठेस्पष्टोर्थः ६ कलिःअन्योन्यंदेवासुरादीनांवैरकर्त्ता ७ लोककर्त्ताभौतिकचतुर्दशभुवननिर्माता ८ पशुपतिःब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानांजीवपशूनांपतिःपालकः ९ महाकर्त्तापंचभूतानामपिस्रष्टा १० अनौषधःव्रीह्याद्यन्नजातीयरहितःअभोक्तेतियावत् ११ ॥ ७९ ॥ अक्षरंअव्ययं १२ परमंब्रह्मअन्नाद्यवरब्रह्मापेक्षयापरमंउत्कृष्टंआनंदमात्रस्वरूपं १३ बलवत्बलाभिमानीदेवतारूपं १४ अतएवशक्रोतीतिशक्रः शतक्रतुशब्दावयवयोरंत्यवर्णयोर्लोपेनवाशक्रः १५ नीतिर्दंड्येषुदंडप्रणयनादिः १६ अनीतिस्तद्विपर्ययः १७ शुद्धात्माविमलचित्तः १८ शुद्धःदोषास्पर्शी १९ मान्यःमानार्हः २० गतागतःयातायातवान्संसारः २१ ॥ ८० ॥ बहुप्रसादः २२ सुस्वमःस्वमावस्थाभिमानीतैजसोप्ययमेव २३ दर्पणःदर्पणइवविश्वप्रतिबिंबदर्शनास्पदं २४ अमित्रजित्बाह्याभ्यंतरशत्रुजित् २५ वेदकारोनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतेर्वेदानांकर्त्ता २६ मंत्रावेदादन्येतांत्रिकपौराणिकादेशभाषामयाःतेषांकर्त्तामंत्रकर्त्ता २७ विद्वान् २८ समरमर्दनःसमरेशत्रूणांमर्दनः

दंभोह्यदंभोवैदंभोवश्योवशकरःकलिः॥ लोककर्तापशुपतिर्महाकर्त्ताह्यनौषधः १० ॥ ७९ ॥ अक्षरंपरमंब्रह्मबलवच्छक्रएवच॥ नीतिर्ह्यनीतिःशुद्धात्माशुद्धोमान्योगतागतः १० ॥ ८० ॥ बहुप्रसादःसुस्वप्नोदर्पणोथत्वमित्रजित् ॥ वेदकारोमंत्रकारोविद्वान्समरमर्दनः ८ ॥ ८१ ॥ महामेघनिवासीचमहाघोरोवशीकरः॥ अग्निज्वालोमहाज्वालोअतिधूम्रोहुतोहविः ९ ॥ ८२ ॥ वृषणःशंकरोनित्यंवर्चस्वीधूमकेतनः ॥ नीलस्तथांगलुब्धश्चशोभनोनिरवग्रहः ८ ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदःस्वस्तिभावश्चभागीभागकरोलघुः ॥ उत्संगश्चमहांगश्चमहागर्भपरायणः ८ ॥ ८४ ॥

२९ ॥ ८१ ॥ महांतोमेघाः प्रलयकालिकास्तेषुतदधिष्ठातृदेवतात्वेनवसतीतिमहामेघनिवासी ३० महाघोरःप्रलयकर्तृत्वात् ३१ वशेसर्वमस्यास्तीतिवशी ३२ कृणोतिहिनस्तिजगदितिकरःसंहारकर्त्ता ३३ अग्नेरिवज्वालातेजोयस्यसोऽग्निज्वालः ३४ ततोपिमहाज्वालः ३५ अतिधूम्रःकालाग्निरूपेणसर्वदाहकालेऽत्यंतंधूम्रमयः ३६ हुतः आदिकर्मणिक्तः होमेनप्रीतः ३७ हविःपयआदिरूपः ३८ ॥ ८२ ॥ वृषणःवर्षतिकर्मफलानीतिवृषणोधर्मः गुणाभावआर्षः यद्वावृषोधर्मोस्यास्मिन्निितिवृषणः पामादित्वान्नप्रत्ययः ३९ शंकरःसुखप्रदः ४० नित्यंवर्चस्वी ४१ धूमकेतनःवन्हिरूपः ४२ नीलःमरकतवर्णः ४३ तथेतितत एवहेतोःअंगलुब्धः अंगस्त्रीयोवयवः लिंगमितियावत् तत्रलुब्धः नीलेऽनिलेवालिंगेनित्यंसन्निहितइत्यर्थः ४४ शोभनःकल्याणहेतुः ४५ निरवग्रहःप्रतिबंधशून्योमनोरथदृष्टिकर्त्ता ४६ ॥ ८३ ॥ स्वस्तिदः ४७ स्वस्तिभावःसुतरांअस्तिभावःसत्ताऽस्येतिस्वस्तिभावः ४८ भागीयज्ञेभागवान् ४९ भागकरःयज्ञियहविषांविभाजकः ५० लघुःशीघ्रः ५१ उत्संगःअसंगः ५२ महांगःमहालिंगः ५३ महान्गर्भउत्पादनीयत्वेपरायणंअवश्यंगम्यंयस्यसमहागर्भपरायणः प्रजननात्मकःकंदर्पइत्यर्थः ५४ ॥ ८४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृष्णवर्णोविष्णुरूपेण ५५ सुवर्णःश्वेतवर्णःसांबरूपेण ५६ सर्वदेहिनामिंद्रियंसर्वेंद्रियरूपः ५७ महापादः ५८ महाहस्तः ५९ महाकायः ६० महायशाः ६१ ॥ ८५ ॥ महामूर्धा ६२ महामात्रःमहाप्रमाणः ६३ महानेत्रः ६४ निशालयःनिशेवनिशाअविद्यातस्यालयोयत्र ६५ महांतकःमृत्युमृत्युः ६६ महाकर्णः ६७महोष्ठः ६८ महाहनुः ६९॥८६॥ महानासः ७० महाकंबुर्महाकंठः ७१ महाग्रीवः ७२ श्मशानभाक् श्मनांशरीराणांशानंतनूकरणंभजतीतिश्मशानभाक्देहबंधच्छेत्तेतियावत् ७३ महावक्षाः रक्षइतिपाठेमहतीरक्षारक्षणंयस्यसतथा ७४ महोरस्कः ७५ अंतरात्मा ७६ मृगालयःअंकाधिरोपितमृगइत्यर्थः ७७ ॥ ८७ ॥ लंबंतेस्मिन्ननेकानितरौफलानीवब्रह्मांडानीतिलंबनः ७८ लंबितोष्ठःप्रलयकालेविश्वंग्रसितुंलंबितौदीर्घीकृतौओष्ठौयेनसः ७९ महतीब्रह्मादिभिरप्यजय्यामायायस्यसमहामायः ८० पयोनिधिःक्षीरसमुद्रः ८१ महादंतः ८२ महादंष्ट्रः ८३ महाजिव्हः ८४ महामुखः ८५ ॥ ८८ ॥ महानखःनृसिंहः ८६ महारोमावराहः ८७ महाकोशःमहोदरः ८८ महाजटः ८९ प्रस

कृष्णवर्णःसुवर्णश्चइंद्रियंसर्वदेहिनां ॥ महापादोमहाहस्तोमहाकायोमहायशाः ७॥ ८५ ॥ महामूर्धामहामात्रोमहानेत्रोनिशालयः॥ महांतको महाकर्णोमहोष्ठश्चमहाहनुः ८ ॥ ८६ ॥ महानासोमहाकंबुर्महाग्रीवःश्मशानभाक्॥ महावक्षामहोरस्कोह्यंतरात्मामृगालयः ८॥ ८७॥ लंबनो लंबितोष्ठश्चमहामायःपयोनिधिः ॥ महादंतोमहादंष्ट्रोमहाजिव्होमहामुखः ८ ॥ ८८ ॥ महानखोमहारोमामहाकेशोमहाजटः ॥ प्रसन्नश्चप्रसादश्चप्रत्ययोगिरिसाधनः ८ ॥ ८९ ॥ स्नेहनोऽस्नेहनश्चैवअजितश्चमहामुनिः॥ वृक्षाकारोवृक्षकेतुरनलोवायुवाहनः ८॥ ९० ॥ गंडलीमेरुधामाचदेवाधिपतिरेवच॥ अथर्वशीर्षःसामास्यऋक्सहस्रामितेक्षणः ८ ॥ ९१ ॥

न्नः ९० प्रसादःप्रसन्नता ९१ प्रत्ययोनुभवः ९२ गिरिसाधनःपर्वतएवसाधनंरणेजयहेतुर्यस्यगिरिधन्वेत्यर्थः ९३ ॥ ८९ ॥ स्निह्यतीतिस्नेहनःपितृवत्प्रजासुस्नेहवान् ९४ अस्नेहनस्तद्विपरीतः ९५ अजितः ९६ महामुनिःअत्यंतंमौनवान्मननशीलोवा ९७ वृक्षाकारःसंसारवृक्षएवाकारोयस्य ९८ वृक्षकेतुःसंसारवृक्षएवकेतुर्ज्ञापकोयस्य नहिदेहेंद्रियाण्यनुपादायब्रह्मजिज्ञासितुंशक्यं ९९ अनलोनास्तिअलंपूर्तिर्यस्यभुंजानस्यसोनलोऽग्निः ५०० वायुरेववाहनंदेशाद्देशांतरंप्रतिगतेःसाधनंसवायुवाहनः १ ॥ ९० ॥ गंडइवगंडोभूमेरुच्छूनप्रदेशःक्षुद्रशैलास्तेषुलीयतेगच्छतीतिगंडलीः गंडशब्दपूर्वात्लीगतावस्मात्क्विप् विभक्तिलोपःसुपांसुलुगितिपूर्वसवर्णोवाआर्षः २ मेरुधामा ३ देवाधिपतिः ४ अथर्वशीर्षः ५ सामास्यः ६ ऋक्सहस्रामितेक्षणः ७ ॥ ९१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यजुः पादभुजः ८ गुह्यः उपनिषद्देशः ९ प्रकाशः कर्मकांडः १० जंगमः नृपश्वादिरूपः ११ अर्थोऽर्थनंयाज्ञा अमोघोऽर्थोयत्रसःअमोघार्थः १२ प्रसादः प्रसीदतीतिदयालुः १३ अभिगम्यःसुखप्राप्यः १४ सुदर्शनःमंगलावहंदर्शनंयस्य १५ ॥ ९२ ॥ उपकारः प्रीणनरूपः १६ प्रियःसुखदायी १७ सर्वःसरत्यभिमुखआयातीतिसर्वः १८ कनकःस्वर्णादिप्रियवस्तुरूपः १९ कांचनच्छविः २० नाभिः भुवनस्यमध्यदेशः अयंयज्ञोभुवनस्यनाभिर्यज्ञरूपः अत्यूर्ध्वगतिहेतुत्वाभावाद्यज्ञस्यनाभित्वं २१ नंदिकरः यज्ञफलसमृद्धिकर्त्ता २२ भावःक्रतुश्रद्धारूपः २३ पुष्करस्यब्रह्मांडस्यस्थपतिःस्वामी २४ स्थिरःस्थावरःपर्वतादिरूपः २५ ॥ ९३ ॥ द्वादशः नृणांदशगर्भवासादयोदशास्तासांमृत्युर्दशमीस्वर्गएकादशीमोक्षोद्वादशीति द्वादशइतिसंसारापेक्षमोक्षउच्यते २६ त्रासनःआंतरालिकदशारूपेणभयजननः २७ आद्यःसंसारात्प्राचीनःशुद्धःआद्यंतमध्यरूपइतिनामत्रयार्थः २८ यज्ञःजीवेशयोःसंगतिकरणरूपोयोगः २९ अतएवयज्ञसमाहितःतत्रस्थस्तदेकलभ्यइत्यर्थः ३० नक्तमिवनक्तंअप्रकाशात्मामहामोहः ३१ कलिस्तत्कार्यभूतःकामक्रोधलोभादिरूपः ३२ कालस्तस्यापिकार्यंजन्ममरणप्रवाहःकालयतिसंवलयतीतियोगात् ३३ मकरःमकराकारंशिशुमारचक्रंकालस्यज्ञापकंतत्स्वरूपः ३४ कालेन

यजुःपादभुजोगुह्यःप्रकाशोजंगमस्तथा ॥ अमोघार्थःप्रसादश्चअभिगम्यःसुदर्शनः ८ ॥ ९२ ॥ उपकारःप्रियःसर्वःकनकःकांचनच्छविः ॥ नाभिर्नंदिकरोभावःपुष्करस्थपतिःस्थिरः १० ॥ ९३ ॥ द्वादशस्त्रासनश्चाद्योयज्ञोयज्ञसमाहितः ॥ नक्तंकलिश्चकालश्चमकरःकालपूजितः १० ॥ ९४ ॥ सगणोगणकारश्चभूतवाहनसारथिः ॥ भस्मशयोभस्मगोप्ताभस्मभूतस्तरुर्गणः ८ ॥ ९५ ॥

मृत्युनापूजितःकालपूजितः ३५ ॥ ९४ ॥ सगणःप्रमथादियुक्तः ३६ गणकारःबाणादीन्भक्तान्स्वगणान्करोतीतिगणकारः ३७ भूतानांवाहनोयोगक्षेमनिर्वाहकोब्रह्मासारथिर्यस्यभूतवाहनसारथिः ३८ भस्मशयः भसभर्त्सनदीप्त्योरितिजौहोत्यादिकाद्धातोरन्येभ्योपिदृश्यतइतिमनिन् बभस्तिभर्त्सयतिदोषान्भासयतिवाआत्मानमितिभस्म तथाचोक्तंवासिष्ठलैंगे भर्त्सनात्सर्वपापानांपाशानांचमहामुने भस्मेतिकीर्त्यतेरक्षारोगाणांचापिभर्त्सनादिति तत्रैवबाह्यमोक्षेणकिंभस्मधारणंमोक्षलक्षणं भस्मनानित्ययुक्तस्यज्ञानमुत्पद्यतेऽचिरादितिश्रुतावप्यथर्वशिरसि अग्निरित्यादिनाभस्मगृहीत्वाभिमृज्यांगानिसंस्पृशेद्व्रतमेतत्पाशुपतंपशुपाशविमोक्षायेति भस्मनिशेतेभस्मशयःतेनउद्धूलनादिकमपिकर्त्तव्यं यथाहवृद्धशातातपः स्तेयंकृत्वागुरुदारांश्चगत्वामद्यंपीत्वाब्रह्महत्यांचकृत्वा भस्मच्छन्नोभस्मशय्यांशयानोरुद्राध्यायीमुच्यतेसर्वपापैरिति ३९ भस्मगोप्ताभस्मनागोपायतिजगदितिभस्मगोप्ता वक्ष्यतिचात्रैव रक्षार्थंमंगलार्थंचपवित्रार्थंचभामिनि लांछनार्थंचभक्तानांभस्मदत्तंमयापुरेति ४० भस्मभूतःएतच्चमंकणकनाम्निमुनौकरात्च्युतंशाकरसंदृष्ट्वानृत्यतिसतितन्नृत्योपशमार्थंमहादेवेनस्वमंगुलिंभित्वातज्जंभस्मदर्शिततेनस्वस्यवपुःकेवलंभस्ममयमितिज्ञाप्यते ४१ तरुःकल्पवृक्षादिः ४२ गणःभृंगिरिटिनंदिकेश्वरादिस्तद्रूपः ४३ ॥ ९५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लोकाश्चतुर्दशभुवनानितेषांपालोलोकपालः ४४ अलोकःलोकातीतः ४५ महात्मापूर्णः ४६ सर्वपूजितः ४७ शुक्लःशुद्धः ४८ त्रिशुक्लःत्रीणिकायवाङ्मनांसिशुक्लानियस्य ४९ अतएवसंपन्नः कैवल्यंप्राप्तः ५० शुचिःआगंतुकमपिमलंनस्पृशतिअसंगइत्यर्थः ५१ भूतैःपूर्वाचार्यैर्निषेवितःभूतनिषेवितः ५२ ॥ ९६ ॥ आश्रमेषुचतुर्षुधर्मरूपेणतिष्ठतीत्याश्रमस्थः ५३ क्रियावस्थःधर्मस्यैवपूर्वंरूपं क्रियायागादिस्तदवस्थापन्नः ५४ विश्वकर्ममतिःदेवशिल्पिनोयत्कौशलंतद्रूपइत्यर्थः ५५ वरःव्रियतइतिवरोलक्ष्म्यादिरूपः ५६ विशालशाखःदीर्घबाहुः शाखापक्षांतरेबाहौइतिमेदिनी ५७ ताम्रोष्ठः ५८ अंबुजालःजलसमूहः सागरइत्यर्थः जालंगवाक्षआनायेक्षारकेदंभवृंदयोरितिमेदिनी ५९ सुनिश्चलःपर्वतादिरूपः ६० ॥ ९७ ॥ कपिलः ६१ कपिशः ६२ शुक्लइतित्रयोपिवर्णवाचिनस्तद्वान् ६३ आयुर्जीवनकालः ६४ परःप्राचीनः ६५ अपरोऽर्वाचीनः ६६ गंधर्वश्चित्ररथादिः ६७ अदितिर्देवमाताइयंवाअदितिरितिश्रुतेःपृथ्वीवा ६८ तार्क्ष्यःवैनतेयः ६९ सुविज्ञेयः सुखेनज्ञातुंयोग्यः ७० सुशारदः शोभनवाक् ७१ ॥ ९८ ॥ परश्वधायुधः ७२ देवःविजिगीषुः ७३ अनुकारीभीष्मंहंतुंआयुधंप्रक्षेप्तुमनुकरोतिवासोनुकारी ७४ शोभनश्चासौबांधवश्चसुबांधवोऽर्जुनसखा ७५ तुंबवीणःतुंबीफलद्वययुक्तावीणायस्यसैवरुद्रवीणेतिलोकेप्रसिद्धा ७६ महाक्रोधःप्रलयकाले ७७ ऊर्ध्वरेताःऊर्ध्वंदेवमनुष्येभ्यउपर्यपिरेतःप्रजाब्रह्मविष्ण्वादिरूपायस्यसः ७८ जलेशयःविष्णुरूपीशेषपर्यंकेजलशायी ७९॥ ९९ ॥ उग्रःउत्कर्षेणग्रसतीत्युग्रः ८० वंशकरः ८१ वंशश्चप्रसिद्धः ८२ वंशनादः ८३ अनिंदितः ८४ सर्वांगरूपःसर्वेष्वंगेषुरूपंसौंदर्यमस्यास्तीति रूपंस्वभावेसौंदर्येइतिमेदिनी ८५ मायावीमायाविशिष्टः मायिनंतुमहेश्वरमितिप्रसिद्धः ८६ सुहृदःअदंतत्वमार्षं प्रत्युपकारमनपेक्ष्यउपकर्ता ८७ अनिलःवायुः ८८ अनलोऽग्निः ८९॥ १०० ॥ बध्नात्यनेनेतिबंधनःसंसारपाशः ९० बंधककर्तासंसारनिर्माता ९१ सुबंधनविमोचनः सुतरांबंधनस्यमायापाशस्यमोचनकर्ता ९२ यज्ञारयोदैत्यास्तैःसहापिवसतीतिसयज्ञारिः ९३ कामारयोजितकामाःयोगिनः तैश्चसहास्तीतिसकामारिः ९४ महादंष्ट्रः ९५ महायुधः ९६ ॥ १०१ ॥

लोकपालस्तथालोकोमहात्मासर्वपूजितः॥शुक्लस्त्रिशुक्लःसंपन्नःशुचिर्भूतनिषेवितः९॥९६॥आश्रमस्थःक्रियावस्थोविश्वकर्ममतिर्वरः॥ विशालशाखस्ताम्रोष्ठोह्यंबुजालःसुनिश्चलः८॥९७कपिलःकपिशःशुक्लआयुश्चैवपरोपरः॥गंधर्वोह्यदितिस्तार्क्ष्यःसुविज्ञेयःसुशारदः११॥ ९८॥ परश्वधायुधोदेवअनुकारीसुबांधवः ॥ तुंबवीणोमहाक्रोधऊर्ध्वरेताजलेशयः ८ ॥ ९९ ॥ उग्रोवंशकरोवंशोवंशनादोह्यनिंदितः ॥ सर्वांगरूपोमायावीसुहृदोह्यनिलोनलः १०॥ १०० ॥ बंधनोबंधकर्ताचसुबंधनविमोचनः ॥ सयज्ञारिःसकामारिर्महादंष्ट्रोमहायुधः ७॥ १०१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बहुधानिंदितः दारुकावनेअतिकमनीयंरूपंधृत्वानग्नःसन्नयंपापिष्ठोऽस्मत्पत्नीनांचित्तंमोहयितुमागतोस्तीतिसर्वैर्ऋषिभिर्निंदितः ९७ शृणातिहिनस्तिदारुकावनस्थान्मुनीन्मोहयतीतिशर्वः ९८ शंकरस्ते षामपिकुशलंकरेयस्यस्वाधीनंयस्येत्यर्थः ९९ शंकानांसमूहःशंकंतस्यरइवरःशंकरः सर्वसंशयदाहकः रोर्केकामानिलेवन्हाविति विश्वलोचनः यैर्मुनिभिर्दारुकावनस्थैर्निंदितोयांश्चमोहितवान्तेषामेवका रुण्यात्कल्याणंसर्वसंशयोच्छेदंचतत्त्वज्ञानदानेनकृतवानितिनामचतुष्कतात्पर्यं ६०० इतिषष्ठंशतकं अधनःदिगंबरत्वात् १ एवमप्यमराणांईशःअमरेशः २ महादेवोदेवेंद्रादीनामपिपूज्यः यथोक्तंसांबपुराणे पूज्यतेयःसुरैःसर्वैर्महांश्चैवप्रमाणतः महेतिधातुःपूजायांमहादेवस्ततःस्मृतइति ३ विश्वदेवः विश्वंविष्णुर्वषट्कारइतिवक्ष्यमाणत्वाद्विश्वंविष्णुः तस्यापिदेवआराध्यः ४ सुरारिहा ५॥१०२॥ अहिर्बुध्न्यःअहिः सर्पः तस्यविशेषणंबुध्न्यःबुध्नेमूलेसाधुरितिब्रह्मांडमूलंपातालंतत्रवर्ततइतियावत् शेषस्वरूपइत्यर्थः यथोक्तंविष्णुपुराणे संकर्षणात्मकोरुद्रोनिष्क्रम्यात्तिजगत्रयमितिपदद्वयात्मकमेकंनाम ६ अनिलाभः वायु र्यथाअप्रत्यक्षोपिस्पर्शेनज्ञायतेएवमयंविषयसंस्पर्शजन्यानुभवरूपः यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतः ७ चेकितानः कितज्ञानेअदादिः अस्मात्यङ्लुकिशानच्

बहुधानिंदितःशर्वःशंकरःशंकरोऽधनः॥ अमरेशोमहादेवोविश्वदेवःसुरारिहा ९॥ १०२॥ अहिर्बुध्न्योनिलाभश्चचेकितानोहविस्तथा॥ अजैकपाच्चकापालीत्रिशंकुरजितःशिवः ९ ॥ ३ ॥ धन्वंतरिर्धूमकेतुःस्कंदोवैश्रवणस्तथा॥ धाताशक्रश्चविष्णुश्चमित्रस्त्वष्टाध्रुवोधरः ११॥ ४॥

अतिशयेनचिकेत्तिजानातीतिचेकितानः युगपदशेषविशेषविज्ञानवानित्यर्थः ८ हविरिवहविस्तस्यैवभोक्तुर्भोग्यजातं हरिरितिपाठेपितस्यैवहर्तव्यंवस्त्विति सएवार्थः त्वत्रऔणादिकःसर्वधातुभ्यइतिकर्म णिबाहुलकादिन् ९ अजैकपात्एकादशसुरुद्रेषुकश्चित् १० कापालीकपालाभ्यांद्युपृथिवीरूपाभ्यांनिर्वर्त्तंकापालंब्रह्मांडंतदस्यास्तीतिकापालीब्रह्मांडाधीशः ११ त्रिशंकुः त्रयोगुणाःशंकवःकीलाइवय स्यविष्टंभकाःसत्रिशंकुःसंसारी नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवापुनः सत्वंप्रकृतिजैर्मुक्तंयदेभिःस्यात्रिभिर्गुणैरितिगीतावचनात् सर्वजीवरूपइत्यर्थः १२ अजितःतैरेवशंकुभिरवशीकृतः १३ अतएव शिवःशुद्धःनिरुपाधिरित्यर्थः यथोक्तंवायुसंहितायां विशुद्धिःशिवतास्वतइति १४ ॥ १०३॥ धन्वंतरिःमहावैद्यःभिषक्तमंत्वाभिषजांशृणोमीतिमंत्रप्रसिद्धः १५ धूमकेतुःउत्पातविशेषः १६ स्कंदः १७ वैश्रवणः १८ धाता १९ शक्रः २० विष्णुः २१ मित्रः २२ त्वष्टा २३ ध्रुवः २४ धरः २५॥ १०४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रभावःप्रभावाख्योवसुः २६ सर्वगोवायुःसूत्रात्मा वायुनावैगौतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतेः पदद्वयात्मकमेकंनाम २७ अर्यमा २८ सविता २९ रविः ३० उषंगुर्नृपविशेषःमांधातृसाहचर्यात् यद्वाउषदाहेऽस्मान्इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकप्रत्ययेउषंदाहकंगावःकिरणायस्येत्युषंगुः विभक्त्यलोपआर्षः वेदाःप्रमाणमितिवल्लिंगवचनभेदेपिपदयोःसामानाधिकरण्यं धन्वंतर्यादयःशब्दादेवताविशेषवाचिनःशिवेसार्वात्म्योपपादानार्थाएवेतिसर्वत्रज्ञेयं पुनरुक्तानामपितत्तद्यौगिकार्थभेदादपौनरुक्त्यंज्ञेयं सत्यपिपौनरुक्त्येस्तुत्यर्थत्वान्नदोषः ३१ विधाताविविधप्रकारेणपोषकः ३२ मांधाताअस्मच्छब्दार्थंजीवंधयतिपाययतीतिमांधाताजीवस्यतृप्तिकरः ३३ भूतानांभावनंरज्ज्वामुरगस्येवास्मिन्नितिभूतभावनः ३४ ॥ १०५ ॥ विभुःविविधरूपेणभवतिअस्तीतिविभुः भवतेःसत्तार्थत्वात्पूर्ववत्डुप्रत्ययः ३५ वर्णान्श्वेतपीतादीन्विविधरूपेणभावयतीतिवर्णविभावी तस्मिन्शुक्लमुतनीलमाहुरित्यादिश्रुतेः एतदंतर्मुखानांनाडीमार्गगतंप्रत्यक्षम् श्रुत्यंतरंच नीहारधूमार्कानिलानलानांखद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां एतानिरूपाणिपुरःसराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगइति ३६ सर्वकामगुणावहःतत्रैवअंतर्मुखत्वकालेसर्वान्कामान्काम्यमानान्विषयान्गुणांश्चशांतघोरमूढान्योगविघ्नकरान्सुखा

प्रभावःसर्वगोवायुरर्यमासवितारविः ॥ उषंगुश्चविधाताचमांधाताभूतभावनः ९ ॥ १०५ ॥ विभुर्वर्णविभावीचसर्वकामगुणावहः ॥ पद्मनाभोमहागर्भश्चंद्रवक्त्रोनिलोनलः ८॥१०६॥ बलवांश्चोपशांतश्चपुराणःपुण्यचंचुरी ॥ कुरुकर्त्ताकुरुवासीकुरुभूतोगुणौषधः ९॥१०७॥ सर्वाशयोदर्भचारीसर्वेषांप्राणिनांपतिः ॥ देवदेवःसुखासक्तःसदसत्सर्वरत्नवित् ७॥ १०८॥

स्वादविक्षेपलयापरनामधेयान्ध्यायिभ्यआवहतिसाकल्येनप्रापयनीतितथा ३७ पद्मनाभःपद्मंविश्वस्यायतनंनाभौतत्रस्थेमणिपूरचक्रेऽस्यास्तीतिपद्मनाभः नाभ्यामुपरितिष्ठतिविश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः ३८ महागर्भःमहांतोब्रह्मादयोगर्भाउदरांतर्गतायस्यसतथा ३९ चंद्रवक्त्रःरम्यरूपः ४० अनिलः ४१ अनलश्च ४२ पूर्वंभूतरूपेणोक्तावत्रतदभिमानिदेवतारूपावितिविशेषः ॥१०६॥ बलवान् ४३ उपशांतः ४४ पुराणः ४५ स्पष्टार्थंनामत्रयं पुण्यचंचुःपुण्येनज्ञातः तेनवित्तश्चंचुप्चणपावितिचंचुप् ४६ ईलक्ष्मीरित्येकाक्षरंनाम ईविषादेऽनुकंपायांलक्ष्म्यांपुनरनव्ययमितिमेदिनी ४७ कुरुकर्ताअत्रनामैकदेशग्रहणेननामग्रहणंभामासत्यभामेतिवत्कुरुपदेनकुरुक्षेत्रमुच्यते तेनअविमुक्तंवैकुरुक्षेत्रमितिश्रुतेःसर्वलोकप्रसिद्धेश्चतद्द्विविधंतयोःकर्मोपास्तिस्थानयोर्निर्माता ४८ कुरुवासीकुरुक्षेत्रद्वयवासी ४९ कुरुभूतःकुरुक्षेत्रद्वयात्मा ५० गुणौषधःऐश्वर्यज्ञानवैराग्यधर्मादीनामौषधवदुद्दीपकः ५१ ॥ १०७ ॥ सर्वाशयःसर्वेआशेरतेस्मिन्निति अत्रह्येतेसर्वएकंभवंतीतिश्रुतेःसर्वस्यसुषुप्तिस्थानंप्राज्ञइत्यर्थः ५२ दर्भेषुअंतर्वेदिस्थबर्हिरूपेषुआसादितानिहवींषिचरतिभक्षयतीतिदर्भचारी ५३ सर्वेषांप्राणिनांपतिः ५४ देवदेवः ५५ सुखासक्तः ५६ सत्कार्यं ५७ असत्कारणं ५८ सर्वरत्नवित्सर्वाणिरत्नानितत्तज्जातिषूत्कृष्टवस्तूनिविंदतेलभतेइतितथा ५९ ॥ १०८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कैलासगिरिवासी ६० हिमवद्गिरिसंश्रयः ६१ कूलहारीमहाप्रवाहरूपेणतीरस्थद्रुमहारी ६२ कूलकर्तापुष्करादीनांमहातटाकानांकर्ता कूलंप्रतीरेसैन्यस्यपृष्ठेकूपतटाकयोरितिविश्वलोचनः ६३ बहुविघः ६४ बहुप्रदः ६५ ॥ ९ ॥ वणिजोवणिक् अकारांतत्वंआर्षं ६६ वर्धकीतक्षा ६७ वृक्षस्तक्षणीयःसंसारवृक्षः ६८ बकुलःवृक्षविशेषः ६९ चंदनः ७० छद्ःसप्तपर्णः ७१ सारग्रीवःदृढकंधरः ७२ महाजत्रुःजत्रुरत्रकंठस्कंधयोरधोऽस्थि ७३ अलोलः ७४ महौषधःव्रीहियवरूपः ७५ ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारी ७६ सिद्धार्थःपूर्वपक्षंनिरस्ययोनिष्पन्नोर्थःससिद्धार्थउच्यतेसएवसिद्धांतइतिप्रसिद्धस्तस्यैवविशेषणंछंदोव्याकरणोत्तरइतिवेदव्याख्यानोपबृंहितइत्यर्थः ७७ सिंहनादः ७८ सिंहदंष्ट्रः ७९ सिंहगःसिंहारूढः ८० सिंहवाहनःसिंहयुक्तंवाहनंरथोस्य ८१ ॥ १११ ॥ प्रभावाल्माप्रकृष्टोभावःसत्तातद्रूपइत्यर्थः प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितिश्रुतेःसत्यस्यसत्यइत्यर्थः ८२ जगतःकालःग्रासकर्ताजगत्कालःसएवस्थालोभोजनपात्रंयस्य ८३ लोकहितः ८४ तरुस्तारकः ८५ सारंगःप

कैलासगिरिवासीचहिमवद्गिरिसंश्रयः ॥ कूलहारीकूलकर्त्ताबहुविद्योबहुप्रदः ६ ॥ १०९ ॥ वणिजोवर्धकीवृक्षोबकुलश्चंदनश्छदः ॥ सारग्रीवो
महाजत्रुरलोलश्चमहौषधः १० ॥ ११० ॥ सिद्धार्थकारीसिद्धार्थश्छंदोव्याकरणोत्तरः ॥ सिंहनादःसिंहदंष्ट्रःसिंहगःसिंहवाहनः ६ ॥ १११ ॥ प्रभा
वात्माजगत्कालस्थालोलोकहितस्तरुः ॥ सारंगोनवचक्रांगःकेतुमालीसभावनः ८ ॥ ११२ ॥ भूतालयोभूतपतिरहोरात्रमनिंदितः ४ ॥ ११३ ॥ वाहि
तासर्वभूतानांनिलयश्चविभुर्भवः ॥ अमोघःसंयतोह्यश्वोभोजनःप्राणधारणः ९ ॥ ११४ ॥ धृतिमान्मतिमान्दक्षःसत्कृतश्चयुगाधिपः ॥ गोपा
लिर्गोपतिर्ग्रामोगोचर्मवसनोहरिः १० ॥ ११५ ॥ हिरण्यबाहुश्चतथागुहापालःप्रवेशिनां ॥ प्रकृष्टारिर्महाहर्षोजितकामोजितेंद्रियः ६ ॥ ११६ ॥

क्षिविशेषः ८६ नवश्वासौचक्रांगोहंसश्चनवचक्रांगः ८७ केतुरिवकेतुःशिखातयामालतेशोभतेइतिकेतुमालीमयूरकुक्कुटादिपक्षिरूपः ८८ सभांधर्मपरीक्षास्थानंअवतीतिसभावनः ८९ ॥ ११२ ॥ भूतालयः ९० भूतपतिः ९१ अहोरात्रं ९२ अनिंदितः ९३ ॥ ११३ ॥ वाहितावोढासर्वभूतानामित्युभयत्रसंबध्यतेसर्वभूतानांवाहितेत्येकंनाम ९४ सर्वभूतानांनिलयःसदनमित्यपरम् ९५ विभुःविगतंभूर्भुवनंयस्मादित्यजन्मा भावार्थेपूर्ववत्भवतेर्डुः ९६ भवःअस्तीतिभवःअस्तेःपचाद्यचिभूभावः ९७ अमोघःनैष्फल्यरहितः ९८ संयतःधारणाध्यानसमाधिमान् ९९ अश्वउच्चैःश्रवादिरूपः ७०० इतिसप्तमशतकं भोजयतीतिभोजनोऽन्नदाता १ अतएवप्राणधारणः २ ॥ १४ ॥ धृतिमान् ३ मतिमान् ४ दक्षःउत्साही ५ सत्कृतःआदृतः ६ युगाधिपःयुगशब्देनधर्माधर्मौलक्ष्येतेतयोःफलदः ७ गोपालिःइंद्रियाणांपालयिता ८ गोपतिःरश्मीनांपतिःसूर्यादिः ९ ग्रामःसमूहः १० गोचर्मवसनः ११ हरिःहरतिभक्तानांदुःखमितिहरिः १२ ॥ ११५ ॥ हिरण्यबाहुःरमणीयबाहुः १३ प्रवेशिनांअंतःप्रवेशशीलानांयोगिनांचिरकालंकाष्ठवत्स्थायिनांगुहाशरीरंतस्यरक्षकः १४ प्रकृष्टाःप्रकर्षेणतनूकृताःअरयःकामादयोयेनसप्रकृष्टारिःसाधकोत्तमः १५ महाहर्षः १६ जितकामः १७ जितेंद्रियः १८ ॥ ११६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गांधारःस्वरविशेषः १९ सुवासःशोभनंवसतिस्थानंकैलासाख्यमस्य २० तपःसक्तः २१ रतिःप्रीतिरूपः २२ नरःनयतिप्रापयतिब्रह्मांडमितिनरोविराट् २३ महागीतः २४ महान्नृत्यः २५ अप्सरोगण सेवितः २६ ॥ १७ ॥ महान्केतुर्वृषरूपीयस्यसमहाकेतुः २७ महाधातुःमेरुपर्वतः २८ तस्यैवनैकसानुचरः अनेकशिखरसंचारी २९ चलःदुर्ग्रहः ३० आवेदनीयःवाचामगोचरोपिगुरुभिरुपदेष्टुंश क्यः ३१ आदेशःसाक्षादुपदेशरूपः ३२ सर्वगंधसुखावहः युगपत्सर्वेषांगंधानांविषयस्पर्शानांसुखंआवहतीतितथा ३३ ॥ १८ ॥ तोरणःपुरद्वारादिरूपः ३४ तारणःपरिखादींस्तारयतिजिगीषून् ३५ वातः ३६ परिधीपरिधिरस्यास्तीतिपरिधीदुर्गरूपः ३७ पतिश्चासौखेचरश्चेतिखेचरेश्वरोगरुडः ३८ संयोगोवर्धनःवृद्धिहेतुभूतःसंयोगःस्त्रीपुंसयोःसंबंधः प्रजनश्चास्मिकंदर्पइत्युक्तः ३९ वृद्धोगुणाधि कःगुणैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिरधिकत्वेनवृद्धइत्यर्थः नतुवलीपलितादिना यथोक्तं विप्राणांज्ञानतोज्यैष्ठ्यंक्षत्रियाणांतुशौर्यतः वैश्यानांधनबाहुल्याच्छूद्राणांवयसाधिकइति ४० अतिवृद्धः ४१ गुणाधिकः ४२ ॥१९॥ नित्यआत्मसहायश्चेत्येकंनामनित्यश्चासावात्मसहायश्चेतिसमासेविभक्त्यलोपआर्षः ४३ देवासुरपतिः ४४ पतिरर्थात्सर्वस्य ४५ युक्तःसन्नद्धःसंग्रामादौ ४६ युक्तबाहुःशत्रुमर्दनयोग्यौबाहूयस्य

गांधारश्चसुवासश्चतपःसक्तोरतिर्नरः ॥ महागीतोमहान्नृत्योह्यप्सरोगणसेवितः ८ ॥ १७॥ महाकेतुर्महाधातुर्नैकसानुचरश्चलः॥ आवेदनीय आदेशःसर्वगंधसुखावहः ७॥ ११८॥ तोरणस्तारणोवातःपरिधीपतिखेचरः॥ संयोगोवर्धनोवृद्धोअतिवृद्धोगुणाधिकः ९ ॥११९॥ नित्यआ त्मसहायश्चदेवासुरपतिःपतिः॥ युक्तश्चयुक्तबाहुश्चदेवोदिविसुपर्वणः ६॥ १२० ॥ आषाढश्चसुषाढश्चध्रुवोथहरिणोहरः ॥ वपुरावर्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठोमहापथः ८॥ १२१ ॥ शिरोहारीविमर्शश्चसर्वलक्षणलक्षितः॥ अक्षश्चरथयोगीचसर्वयोगीमहाबलः ५॥ १२२॥

४७ देवोदिविसुपर्वणःदिविस्वर्गेयःसुपर्वाइंद्रसंज्ञोमहान्तस्यदेवआराधनीयः ४८॥२०॥ आषाढः साहयतेःकर्तरिनिष्ठा आसमंतात्सर्वंसाहयतिसहनंकारयतीत्याषाढःसर्वसहनसामर्थ्यप्रदइत्यर्थः ४९ सुषा ढःईषत्करंपूर्वोक्तंयस्यसःसुषाढः ५० ध्रुवःअचंचलः ५१ हरिणःश्वेतःशुद्धइत्यर्थः ५२ हरःहंतीतिहाशूलस्तंरातिआदत्तेसहरः हंतेःकर्तरिक्विपूतत्पूर्वात्रातेःआतोनुपसर्गेकइतिकः हरःशूलीत्यर्थः ५३ वपुः वपुःप्रदाता आवर्तमानेभ्यःस्वर्गच्युतेभ्यः वसुरितिपाठेसेवकेभ्योधनप्रदइत्यर्थः ५४ वसुश्रेष्ठःधनादप्यधिकः प्रेयोवित्तादितिश्रुतेः ५५ महापथःशिष्टाचाररूपः ५६ ॥२१॥ शिरोहारीब्रह्मणःशिरश्छेत्ता विमर्शःविशेषेणविचारवान् विवेकेनैवब्रह्मशिरश्छिन्नंनतुक्रोधमात्रेणेतिभावः पदद्वयात्मकमेकंनाम ५७ सर्वलक्षणलक्षितःसामुद्रिकोक्तशुभलक्षणयुक्तः सर्वाणिलक्ष्यंतेज्ञायंतेर्थजातानिएतैरितिप्रमाणा निलक्षणान्युच्यंते तैर्लक्ष्यतेनतुसाक्षात्क्रियतइत्यर्थः ५८ अक्षःरथसंधानदारु अतएवरथयोगीरथेनसंबद्धः ५९ सर्वयोगीसर्वसंस्पर्शीविभुत्वात् ६० महाबलःमहांश्चासौबलश्चमहाबलः बलशब्दान्म त्वर्थीयोऽर्शआद्यच्प्रत्ययः बलवान्वीरइत्यर्थः ६१ ॥ १२२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समाम्नायोवेदः ६२ असमाम्नायस्तदन्यःस्मृतीतिहासपुराणागमादिः ६३ तीर्थदेवः ६४ महारथःपृथिवीस्यंदनः ६५ निर्जीवःअचेतनप्रपंचात्मा ६६ जीवनःअचेतनस्यापिदेहादेश्चैतन्यप्रदाता ६७
मंत्रःप्रणवादिर्मृतसंजीवनोवा ६८ शुभाक्षःशांतदृष्टिः ६९ बहुकर्कशःसंहर्तृत्वात् ७० ॥ १२३ ॥ रत्नप्रभूतःप्रभूतानिबहूनिरत्नानिउत्तमवस्तून्यस्मिन्रत्नप्रभूतः आहिताग्न्यादिवत्पूर्वनिपातः ७१ रक्तां
गः ७२ महार्णवनिपानवित् निपानंकूपाद्बहिःपशूनांपानार्थंकृतंकुंडं महार्णवाएवसर्वेयस्यनिपानभूतास्तान्शोषणीयान्विदतिलभतेइति ७३ मूलंसंसारतरोरधिष्ठानं ७४ विशालःअत्यंतंशोभमानः ७५
अमृतःसुधारूपः ७६ व्यक्ताव्यक्तःकार्यकारणात्मा ७७ तपोनिधिर्महामुनिः ७८ ॥ १२४ ॥ आरोहणःपरंपदंआरुरुक्षुः ७९ अधिरोहःतदेवअधिरूढः ८० शीलधारीसदाचारः ८१ महायशाःपुण्य
कीर्तिः ८२ सेनाकल्पःसेनायाआकल्पःअलंकारःपराक्रमइत्यर्थः ८३ महाकल्पःदिव्यभूषणः ८४ योगःचित्तवृत्तिनिरोधः ८५ युगानिकल्पादीनिकरेयस्यकल्पादिप्रदः ८६ हरतिशरीरंदेशाद्देशांतरंप्र
तिनयतीतिहरिःपादाभिमानिनीदेवतात्रिविक्रमइत्यर्थः ८७ ॥ १२५॥ युगरूपःधर्माधर्मतत्संकररूपः ८८ महारूपःमहांश्चासौअरूपश्चेतितथा ८९ महानागहनःगजासुरघ्नः ९० वधःमृत्युः ९१ न्यायनि

समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवोमहारथः॥ निर्जीवोजीवनोमंत्रःशुभाक्षोबहुकर्कशः ९ ॥ २३॥ रत्नप्रभूतोरक्तांगोमहार्णवनिपानवित् ॥ मूलंविशालोह्य
मृतोव्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ८॥ २४॥ आरोहणोधिरोहश्चशीलधारीमहायशाः॥ सेनाकल्पोमहाकल्पोयोगोयुगकरोहरिः ९॥२५॥ युगरूपोमहारूपोमहा
नागहनोवधः॥ न्यायनिर्वपणःपादःपंडितोह्यचलोपमः ८ ॥ २६॥ बहुमालोमहामालःशशीहरसुलोचनः ॥ विस्तारोलवणःकूपस्त्रियुगःसफलोदयः॥
६॥ २७॥ त्रिलोचनोविषण्णांगोमणिविद्धोजटाधरः ॥ बिंदुर्विसर्गःसुमुखःशरःसर्वायुधःसहः १० ॥ २८॥

र्वपणःन्याययुक्तंनिर्वपणंदानंयस्ययथाधर्मंमनोरथप्रदः ९२ पादःपद्यतइतिगम्यः ९३ पंडितःपरोक्षज्ञानी ९४ अचलोपमोनिश्चलःतत्त्वज्ञानीत्यर्थः ९५॥ १२६ ॥ बहुनिरवधिमालतेशोभतेइतिअनंत
लीलः ९६ महामालःमहतीआपादलंबिनीअम्लानत्वादिगुणयुक्तावामालायस्य ९७ शशीचंद्रःसएवहरसुलोचनः महादेवस्यशांतदृष्टिरूपः ९८ विस्तारोलवणःकूपः विशिष्टस्तारआच्छादनंयस्यसो
तिविस्तीर्णःलवणःक्षाररसःतादृशःकूपइवकूपःमहाकूपतुल्यःक्षारसमुद्ररूपीत्यर्थः त्रिपदमेकंनाम ९९ त्रियुगःकलिबहिर्भूतः ८०० इत्यष्टमंशतकं अतएवसफलोदयः १ ॥ २७ ॥ त्रिलोचनःत्रीणिशा
स्त्राचार्यध्यानानिलोचनानिदर्शनसाधनानियस्यसत्रिलोचनः २ विषण्णांगःविशेषेणसन्नाःनिरन्वयमुच्छिन्नाःअंगाख्याभूम्यादयोष्टौमूर्तयोयस्यअमूर्त्तेहिसूक्ष्मरूपेणमूर्तीनामन्वयोस्तिततोप्ययमंतरंगःशु
द्धोभूमेत्यर्थः ३ मणिविद्धःमणिपिधानार्थंकर्णदेशेविद्धःकृतच्छिद्रःकुंडलीत्यर्थः ४ जटाधरः ५ बिंदुरनुस्वारः ६ विसर्गःविसर्जनीयः ७ सुमुखःव्यक्तवर्णः ८ शरःबाणः ९ सर्वायुधः१०सहःसर्वंसह
तेमर्षयतीतिसहः ११ ॥ १२८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निवेदनः निहीनंसर्वद्वन्द्वपरमेणवेदनंज्ञानंयस्य १२ सुखाजातः सुखरूपेणआजातः वृत्तिविलयेसतिआविर्भूतः १३ सुगंधारः शोभनोगंधारदेशोद्भवः १४ महाधनुः पिनाकधन्वा १५ गंधपालीगंधाः लेशाः सूक्ष्माः प्रपंचवासनाः ताः पालयतीतिगंधपालीसर्वप्राणिधीवासनामयइत्यर्थः सएवभगवानीश्वरः एकंनाम १६ उत्थानः सर्वकर्मणांउत्तिष्ठंत्यस्मादित्युत्थानः १७ ॥१२९॥ मंथानोविश्वविलोडनसमर्थोबहुलोनिरवधिर्वायुः महान्प्रलयानिलइत्येकंनामत्रिपदं १८ सकलः पूर्णः १९ सर्वलोचनः सर्वद्रष्टा २० तलस्तालः करतलोत्थएवतालवाद्यविशेषः २१ करावेवस्थालीभोजनभाजनंतदस्यास्तीतिकरस्थाली २२ ऊर्ध्वसंहननः श्रेष्ठोदृढशरीरश्चेत्यर्थः २३ महान्अत्युच्चः २४ ॥१३०॥ छत्रं २५ सुच्छत्रः २६ विख्यातोलोकः प्राणिभृन्मात्रप्रसिद्धः प्रकाशः २७ सर्वाश्रयः क्रमः सर्वस्यआश्रयः आधारभूतः क्रमः पादविक्षेपः त्रैविक्रमेणरूपेणपादाक्रांतजगत्त्रयइत्यर्थः २८ मुंडः मुंडितशिराः २९ अतएवविरूपः विकटरूपः ३० विकृतः सर्वाविक्रियांप्राप्तः ३१ दंडी ३२ कुंडी ३३ विकुर्वणः करोतीतिकुर्वाविगतः कुर्वायस्मात् विकुर्वणः कर्माप्राप्यइत्यर्थः समासांतआर्षः ३४॥१३१॥ हर्यक्षः सिंहः ३५ ककुभः सर्वदिग्रूपः ३६ वज्री ३७ शतजिह्वः ३८ सहस्रपात् सहस्रमूर्धा ३९ देवेंद्रः ४० सर्वदेवमयः ४१ गुरुः ४२॥१३२॥ सहस्रबाहुः ४३ सर्वांगः सर्वअंगतिप्राप्नोतीतिसर्वांगः ४४ शरण्यः शरणायसाधुः ४५ सर्वलोककृत् ४६ पवित्रंपावनस्तीर्थादिरूपः ४७ त्रिककुन्मंत्रः त्रीणिककुंदीवककुंदिउच्चस्थानानिबीजशक्तिकीलका

निवेदनः सुखाजातः सुगंधारोमहाधनुः ॥ गंधपालीचभगवानुत्थानः सर्वकर्मणां ४ ॥ २९ ॥ मंथानोबहुलोवायुः सकलः सर्वलोचनः ॥ तलस्तालः करस्थालीऊर्ध्वसंहननोमहान् ७॥३०॥ छत्रंसुच्छत्रोविख्यातोलोकः सर्वाश्रयः क्रमः ॥ मुंडोविरूपोविकृतोदंडीकुंडीविकुर्वणः १० ॥ ३१ ॥ हर्यक्षः ककुभोवज्रीशतजिह्वः सहस्रपात् ॥ सहस्रमूर्धादेवेंद्रः सर्वदेवमयोगुरुः ९ ॥ ३२ ॥ सहस्रबाहुः सर्वांगः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ पवित्रंत्रिककुन्मंत्रः कनिष्ठः कृष्णपिंगलः ८ ॥३३॥

नियस्यतादृशोमंत्रः ४८ कनिष्ठः अदितिपुत्राणांमध्येयः कनिष्ठोवामनरूपीविष्णुस्तद्रूपः ४९ कृष्णपिंगलः हरिहरमूर्तिः विष्णुर्नारायणः कृष्णइतिकृष्णशब्दस्यहरौ निधिभेदेकपौरुद्रेपिंगलः कपिलेन्यवदिति नानार्थकोशात् पिंगलशब्दस्यहरेचप्रसिद्धिदर्शनात् पुरुषंकृष्णपिंगलं दरिद्रंनीललोहितेत्यादिश्रुतेरप्ययमेवार्थः नीलग्रीवोविलोहितइतिलोहितपदेनरुद्रस्यापिग्रहणात् यदितुनीललोहितत्वंरुद्रस्यपूर्वंलोहितः पश्चान्नीलइतिकालभेदेनवाकंठेनीलः सर्वांगेलोहितइतिवावामांगेनीलोदक्षिणांगेलोहितइतिदेशभेदेनवाआवरकप्रकृत्यंशेननीलस्तत्प्रवर्तकपुरुषांशेनलोहितइतिगुणभेदेनवागृह्यते तदागुणवाचिनोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वंतद्वत्त्वाच्चतदेकदेशवाचित्वमितिविप्रकृष्टार्थकल्पना अस्माकंतुविलोहितकृष्णपदयोर्मुख्यवृत्त्यैवशिवकेशववाचित्वंदृष्टं तेनतत्पर्याययोर्नीलपिंगलपदयोरपिहरिहरवाचित्वंवक्तुंयुज्यते तथाच कृष्णपिंगलपदेननीललोहितपदेनवाहरिहरावेवग्राह्यौ निर्णीतार्थकपदांतरसमभिव्याहारसामर्थ्यादनिर्णीतार्थकस्यापिपदस्यार्थोव्यवस्थापयितुंशक्यएवेतियुक्तमुत्पश्यामः यद्यपिपूर्ववायुक्तेष्वप्यर्थेषुकुशकाशावलंबने नकिंचित्प्रमाणमुन्नेतुंशक्यंतथापिऋजुमार्गेणसिद्ध्यत्यर्थेवक्रेणसाधनायोगात् शिवविष्णुनाम्नामन्योन्यस्मिन्प्रयोगदर्शनाच्चतयोरेकस्यैवव्यूहद्वयात्मत्वादत्रइदमेवव्याख्यानमिष्टं नचैवमिंद्राग्निपदवत्द्विवचनेनभाव्यं तत्पुरुषादिपदेष्विवकृष्णश्चासौपिंगलश्चेत्यभेदेनैवपदयोरन्वयोपपत्तौभेदसूचकद्विवचनायोगात् हरिहरयोरभेदस्यचप्रागेवप्रतिपादितत्वादितिदिक् तदयंसंग्रहः ५० ॥१३३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्रह्मदंडविनिर्माता ५१ शतघ्नीपाशशक्तिमान् ५२ पद्मगर्भोब्रह्मा ५३ महागर्भोमहान्गर्भोंतरवकाशोयस्य ५४ ब्रह्मगर्भोवेदगर्भितः ५५ जलोद्भवःजलेसलिलएकोऽद्रष्टेतिश्रुतेरेकार्णवेउद्भवआविर्भावो यस्यमायावीत्यर्थः ५६ ॥ १३४ ॥ गभस्तिःरश्मिमान् ५७ ब्रह्मकृत्वेदकर्ता ५८ ब्रह्मीवेदाध्यायी ५९ ब्रह्मवित्वेदार्थवित् ६० ब्राह्मणःब्रह्मिष्ठः ६१ गतिःब्रह्मिष्ठानामेवपरायणं ६२ अनंतरूपमस्य सोऽनंतरूपः ६३ अतएवनैकात्माअनेकशरीरधारी ६४ तिग्मतेजाःस्वयंभुवः ब्रह्मणोदृष्ट्यातिग्मतेजाःदुःसहपराक्रमःस्वशिरश्छेदकत्वात् ६५ ॥ १३५ ॥ ऊर्ध्वगात्माउपाधित्रयादुपरिगतआत्मास्वरूपं यस्य सभूमिसर्वतोवृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशांगुलमितिश्रुतेः ६६ ॥ पशुपतिःजीवानामीश्वरः ६७ वातरंहाः ६८ मनोजवः ६९ चंदनीचंदनालिप्तगात्रः ७० पद्मनालाग्रःपद्मनालमस्याग्रेस्तीतितथा कदाचिद्ब्रह्मास्वाश्रयभूतपद्मनालस्यांतंद्रक्ष्येइतिबुध्यानालमार्गेणगच्छंस्तदादिनप्राप्तवान्अतोर्वाचीनस्यापिनालस्यांतोनदृष्टःकिमुतनालक्षेत्रस्यभूस्थानीयस्येतिभावः ७१ सुरभ्युत्तरणः कदाचिद्विष्णुस्पर्धयाब्रह्माशिवस्यशिरोदेशोमयादृष्टस्तत्रत्वयासाक्ष्यंदेयमितिकामधेनुमुक्तवान्साचब्रह्मभयादनृतंसाक्ष्यंदत्तवतीततोमहादेवेनशप्ताऽमेध्याशिनीतेसंततिर्भविष्यतीतितदिदमुक्तं सुरभिंकामधेनुंऊर्ध्वपदादधउत्तारयतीति

ब्रह्मदंडविनिर्माताशतघ्नीपाशशक्तिमान्॥ पद्मगर्भोमहागर्भोब्रह्मगर्भोजलोद्भवः ६ ॥ ३४ ॥ गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मीब्रह्मविद्ब्राह्मणोगतिः ॥ अनंतरूपोनैकात्मातिग्मतेजाःस्वयंभुवः ९ ॥ ३५ ॥ ऊर्ध्वगात्मापशुपतिर्वातरंहामनोजवः ॥ चंदनीपद्मनालाग्रःसुरभ्युत्तरणोनरः ८ ॥ ३६ ॥ कर्णिकारमहास्रग्वीनीलमौलिःपिनाकधृत् ॥ उमापतिरुमाकांतोजान्हवीधृदुमाधवः ७ ॥ ३७ ॥ वरोवराहोवरदोवरेण्यःसुमहास्वनः ॥ महाप्रसादोदमनःशत्रुहाश्वेतपिंगलः ८ ॥ ३८ ॥

सुरभ्युत्तरणः ७२ एवंमूर्तिद्वयस्याप्यंतोयेननदृष्टःसोप्ययमेवेत्याह नरइति नरातिआदत्तेप्राप्नोत्यंतमितिनरः आतोनुपसर्गेकः ७३ ॥ १३६ ॥ कर्णिकारपुष्पमयीमहतीस्रक्मालातद्वान्कर्णिकारमहास्रग्वी ७४ नीलमौलिःनीलमणिमयंकिरीटंमौलौयस्य ७५ पिनाकधृत् पितःप्राप्तःनाकोयैर्येनसपिनाकःपिगतावित्यतोनिष्ठातस्यलोपः त्रिपुरासुरेणत्दतःस्वर्गोदेवैर्यद्बलात्प्राप्तस्तन्महादेवस्यशैलेंद्ररूपंधनुःपिनाकस्तस्यधर्तापिनाकधृत् यथानमुचिफेनेननिघ्नतइंद्रस्यफेनेयथावज्रप्रवेशएवंशैलेपिपिनाकप्रवेशात्सोपिपिनाकइत्यर्थः ७६ उमाब्रह्मविद्यातस्याःपतिर्यथेष्टविनियोगात्स्वामी ७७ उमयातयैवब्रह्मविद्ययाकांतःकामितःवशीकृतः ७८ जान्हवीधृत् ७९ उमायाःशैलपुत्र्याःधवोभर्ताउमाधवः ८० ॥ १३७ ॥ वरोवराहः आद्योभूमेरुद्धर्त्तायज्ञरूपीवराहः ८१ वरैःश्रेष्ठैरूपैर्दयतेनानावतारैर्जगत्पालयतीतिवरदः ८२ अतएववरेण्यःवरणीयः ८३ सुमहास्वनःवेदगर्जितोहयग्रीवः ८४ महाप्रसादः ८५ दमनइवसुरभित्वाद्दमनःतत्पूज्यत्वाद्वा ८६ शत्रून्कामादीन्हंतीतिशत्रुहा ८७ श्वेतपिंगलः अर्द्धनारीनटेश्वरोदक्षिणार्द्धेकर्पूरगौरः वामार्द्धेकनकपिंगलः येतुश्वेतपिंगलपदस्यार्थंकृष्णपिंगलपदेनब्रुवतेतेश्वेतमपिकृष्णीकर्तुंसमर्थामहांतोभवंतीति ८८ ॥ १३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पीतात्मासुवर्णवर्णशरीरः यएषोंतरादित्योहिरण्मयःपुरुषोदृश्यतेहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशआप्रणखात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुत्युक्तः ८९ परमात्माअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेभ्यःपंचभ्योऽपरमेभ्यआत्मभ्योऽन्यःषष्ठआनंदमात्रस्वरूपः ९० प्रयतात्माशुद्धचित्तः ९१ प्रधानधृत्त्रिगुणात्मकंजगत्कारणंप्रधानाख्यमज्ञानंतदधिष्ठानभूतः ९२ सर्वपार्श्वमुखःचतसृषुदिक्षुऊर्ध्वंचमुखंयस्येतिपंचवक्त्रउक्तः ९३ त्र्यक्षःत्रीणिसोमसूर्याग्निरूपाणिअक्षाणिनेत्राणियस्य ९४ धर्मसाधारणोवरःपुण्यानुरूपप्रसादात्मा ९५ ॥ १३९ ॥ चराचरात्मारलयोरैक्यात् चलाचलात्मा दिविपंथाश्चलाचलइतिश्रुत्युक्तौयावावृत्त्यनावृत्तिमार्गौतद्रूपश्चराचरात्मा कर्मानुरूपःप्रसादानुरूपोमार्गोप्ययमेवेतिनामद्वयार्थः ९६ सूक्ष्मात्मामार्गद्वयागोचरस्वरूपः ९७ अमृतोमरणवर्जितोनिष्कामःगोवृषःपृथिवीपतिर्धर्मःतस्यईश्वरः निष्कामधर्मस्यामृतंमोक्षरूपंफलंदातुंसमर्थः ९८ साध्याःदेवानामपिदेवाःतेषामपिऋषिःआचार्यःसाध्यर्षिः ९९ वसुःदेवताविशेषः उपरिचरस्यराज्ञोव्यावृत्त्यर्थंतस्यैवविशेषणंआदित्यइतिअदितेःपुत्रोवसुर्नामेत्यर्थः १०० इतिनवमंशतकं विवस्वान्विशेषेणवस्तेआच्छादयत्यनेनभुवनमितिविवःअंशुजालंतद्वान् सूयतेइतिसविता कृतोबहुलमितिवार्तिकात्कर्मणितृच्बाहुलकात् यज्ञेऽभिषूयमाणःअमृतःसोमः

पीतात्मापरमात्माचप्रयतात्माप्रधानधृत् ॥ सर्वपार्श्वमुखस्त्र्यक्षोधर्मसाधारणोवरः ७ ॥ ३९ ॥ चराचरात्मासूक्ष्मात्माअमृतोगोवृषेश्वरः ॥ साध्यर्षिर्वसुरादित्योविवस्वान्सवितामृतः ६ ॥ ४० ॥ व्यासःसर्गःसुसंक्षेपोविस्तरःपर्ययोनरः ॥ ऋतुःसंवत्सरोमासःपक्षःसंख्यासमापनः ८ ॥ ४१ ॥ कलाकाष्ठालवामात्रा मुहूर्ताहःक्षपाःक्षणाः ॥ विश्वक्षेत्रंप्रजाबीजंलिंगमाद्यस्तुनिर्गमः ५ ॥ ४२ ॥

अंशुरंशुष्टेदेवसोमेतिमंत्रलिंगात् अपामसोमममृताअभूमेतिअमृतत्वसाधनत्वश्रुतेश्चसोमस्यविवस्वत्त्वममृतत्वंचज्ञेयं तेनत्रिपदमेकंनाम १ ॥ १४० ॥ व्यासःपुराणेतिहासादेःस्रष्टा २ सर्गःतस्यैवसृज्यंपुराणादिअस्यविशेषणेसुसंक्षेपोविस्तरइतिचसूत्रादिरूपोभाष्यादिरूपइत्यर्थः इदमपित्रिपदंनाम एवंसतिहोमेएकैकनामजपेवाएवंमंत्रऊह्यःओंसर्गायसुसंक्षेपायविस्तरायस्वाहेतिओंनमःसर्गायसुसंक्षेपायविस्तरायेतिच भूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहेतिवदनेकपदतोप्येकनामत्वंज्ञेयं ३ पर्ययोनरःपरितःअयतेव्याप्नोतीतिपर्ययःसचनरोजीवःसमष्टिजीवोवैश्वानरइत्यर्थः ४ ऋतुः ५ संवत्सरः ६ मासः ७ पक्षः ८ संख्यासमापनःकृत्वादिसंख्यासमाप्तिरूपःसंक्रातिदर्शपूर्णमासादिरूपः ९ ॥ १४१ ॥ कलाः १० काष्ठा ११ लवाः १२ मात्रा १३ मुहूर्ताहःक्षपाइतिसमस्तंनाम १४ क्षणाःकृत्वाद्याःकालावयवाःस्पष्टार्थाः १५ विश्वक्षेत्रंब्रह्मांडवृक्षस्यालवालंचिन्मात्रं १६ प्रजाबीजंप्रजानांबीजंमायाविशिष्टचैतन्यरूपंअव्यक्तं १७ लिंगंमहत्तत्त्वं १८ आद्योनिर्गमःअंकुररूपीअहमितिप्रथमोध्यासः १९ ॥ १४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्कार्यं २० असत्कारणं २१ व्यक्तंइंद्रियग्राह्यं २२ अव्यक्तंअहंनजानामीत्यनुभवैकवेद्यमज्ञानं २३ पिता २४ माता २५ पितामहः २६ स्वर्गद्वारंतपः २७ प्रजाद्वाररंरागः २८ मोक्षद्वारंवैराग्यं २९ त्रिविष्टपंस्वर्गसाधनधर्मः ३० ॥ १४३ ॥ निर्वाणंमोक्षः ३१ ल्हादनःआनंदयिता एषह्येवानंदयातीतिश्रुतेः ३२ ब्रह्मलोकःसत्यलोकः ३३ परागतिःततोप्यधिकागतिर्गंतव्यः ३४ देवासुरविनिर्माता ३५ देवासुरपरायणः पुंस्त्वमार्षं ३६॥४४॥देवासुरगुरुःबृहस्पतिशुक्ररूपः ३७ देवोविजिगीषुः ३८ देवासुरनमस्कृतः ३९ देवासुरमहामात्रःमहामात्रःश्रेष्ठः ४० देवासुरगणाश्रयःआश्रयणीयः ४१ ॥ १४५ ॥ देवासुरगणाध्यक्षइंद्रविरोचनादिरूपः ४२ देवासुरगणाग्रणीःस्वामिकार्तिकेयकेशिदैत्यरूपः ४३ देवातिदेवःइंद्रियाण्यतिक्रम्यस्वयमेवप्रकाशमानः ४४ देवर्षिर्नारदादिरूपः ४५ देवासुरवरप्रदोब्रह्मरुद्रादिरूपेण ४६ ॥ १४६ ॥ देवासुरेश्वरस्तेषामंतर्यामी ४७ विश्वःविशत्यस्मिन्निति विश्वःजगद्गर्भेशयः ४८ देवासुरमहेश्वरःअंतर्यामिणईश्वरस्याप्यधिष्ठानंअतोमहेश्वरः ४९ सर्वदेवमयः अ

सदसद्व्यक्तमव्यक्तंपितामातापितामहः॥ स्वर्गद्वारंप्रजाद्वारंमोक्षद्वारंत्रिविष्टपम् ११ ॥४३॥ निर्वाणंह्लादनश्चैवब्रह्मलोकःपरागतिः॥ देवासुरविनिर्मातादेवासुरपरायणः ६॥ ४४॥ देवासुरगुरुर्देवोदेवासुरनमस्कृतः॥ देवासुरमहामात्रोदेवासुरगणाश्रयः ५॥ १४५ ॥ देवासुरगणाध्यक्षोदेवासुरगणाग्रणीः॥ देवातिदेवोदेवर्षिर्देवासुरवरप्रदः ५ ॥ १४६ ॥ देवासुरेश्वरोविश्वोदेवासुरमहेश्वरः॥ सर्वदेवमयोचिंत्योदेवतात्मात्मसंभवः ७॥ १४७॥ उद्भित्त्रिविक्रमोवैद्योविरजोनीरजोऽमरः॥ ईड्योहस्तीश्वरोव्याघ्रोदेवसिंहोनरर्षभः ८॥ १४८ ॥ विबुधोग्रवरःसूक्ष्मःसर्वदेवस्तपोमयः॥ सुयुक्तःशोभनोवज्रीप्रासानांप्रभवोव्ययः १०॥ १४९॥

ग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यावित्यादिश्रुतेः ५० अचिंत्यःनास्तिचिंत्योऽन्योयस्ययस्माद्वा ५१ देवतात्मादेवतानामंतरात्माप्रत्यग्रूपः ५२ आत्मसंभवःस्वतःसिद्धः ५३ ॥ १४७ ॥ उद्भित्उद्भिद्याविर्भवतीतिवाफलंउद्भिनत्तीतिवास्थावररूपोयज्ञादिरूपोवा ५४ त्रिविक्रमःत्रीणिभुवनानिक्रमतइतिवामनः ५५ वैद्योविद्यावान् ५६ विरजःनिर्मलः ५७ नीरजःरजोगुणहीनः ५८ अमरःविनाशहीनः ५९ ईड्यःस्तुत्यः ६० हस्तीश्वरःकालहस्तीश्वराख्यवायव्यलिंगरूपः ६१ व्याघ्रोव्याघ्रेश्वरनामकलिंगरूपः ६२ देवसिंहःदेवेषुपराक्रमी ६३ नरर्षभःनरेष्वपिश्रेष्ठः ६४ ॥ १४८ ॥ विबुधःविशेषेणप्राज्ञः ६५ अग्रवरःअग्रेवृणोतियज्ञभागादिकमित्यग्रवरः ६६ सूक्ष्मःदुर्लक्ष्यः ६७ सर्वदेवःतत्तद्देवतासुकात्स्र्न्येनपरिसमाप्तः ६८ तपोमयःतपःप्रधानः ६९ सुयुक्तःसुतरांयुक्तःसन्नद्धः ७० शोभनःकल्याणः ७१ वज्रीवज्रायुधः ७२ प्रासानांआयुधविशेषाणांप्रभवउत्पत्तिस्थानं ७३ अव्ययःनविविधेनरूपेणएतिप्राप्नोत्येनंसाधकइत्यव्ययःएकाग्रचित्तप्राप्यः एरच्प्रत्ययांतोयं ७४ ॥ १४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुहःकुमारः ७५ कांतःकस्यसुखस्यअंतःसीमाआनंदस्यपराकाष्ठेत्यर्थः ७६ निजःसर्गःसृज्यतइतिसर्गस्तस्यविशेषणंनिजःस्वस्मादनन्यः ७७ पवित्रं पविर्वज्रंतत्तुल्यंमृत्युदुःखंतस्मात्त्रायतइतिपवित्रं ७८ अतएवसर्वपावनःसर्वेषांब्रह्मादीनामपिशुद्धिकरः ७९ शृंगीवृषभादिरूपः ८० शृंगप्रियःपर्वतशिखराश्रयः ८१ बभ्रुःशनैश्वरः ८२ राजराजःकुबेरः ८३ निरामयःनिर्दोषः ८४ ॥१५०॥ अभिरामःप्रीतिजनकः ८५ सुरगणःदेवसंघरूपः ८६ विरामःसर्वोपरमरूपः ८७ सर्वसाधनःसर्वाणिआश्रमकर्माणियदवाप्तयेसाधनानियस्मिन्निति ८८ ललाटाक्षः ८९ विश्वदेवःविश्वैर्ब्रह्मांडकंदुकैर्दीव्यतिक्रीडतइति ९० हरिणःमृगरूपः ९१ ब्रह्मवर्चसंविद्यातपःसमुद्भवंतेजःतद्वान् अर्शआद्यच्प्रत्ययांतोयं ९२ ॥ १५१ ॥ स्थावराणांपतिःहिमाचलादिरूपः ९३ नियमेंद्रियवर्धनःनियमैर्निग्रहैःकृत्वाइंद्रियाणांसमनस्कानांवर्धनोहिंसकःक्षीणमनालब्धसमाधिरित्यर्थः ९४ सिद्धार्थःनित्यसिद्धएवमोक्षोज्ञानापगममात्रेणकंठगतविस्मृतचामीकरवदर्थोऽर्थनीयोयस्यससिद्धार्थःतत्त्वज्ञानार्थी ९५ अतएवसिद्धभूतार्थःपूर्वसिद्धःपश्चाद्भूतःसाधितःसिद्धभूतः पूर्वकालैकेतिसमासः सचासौअर्थश्चसिद्धभूतार्थःउक्तविधोमोक्षः ९६ अतएव अचिंत्यःचिंत्यादुपास्यादन्यःप्रत्यगात्मत्वात् तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं यदिदमुपासतेइतिश्रुतेश्च ९७ सत्यव्रतःसत्यंब्रह्मतदर्थान्येवव्रतानितपांसियस्य ९८ शुचिःनिर्मलचित्तः ९९॥१५२॥ व्रताधिपःतत्तद्व्रतफलप्रदः १००० इतिदशमंशतकं परंविश्वतैजसप्राज्ञेभ्योऽपरब्रह्मभ्यः

गुहःकांतोनिजःसर्गःपवित्रंसर्वपावनः॥शृंगीशृंगप्रियोबभ्रूराजराजोनिरामयः ११ ॥ १५० ॥ अभिरामःसुरगणोविरामःसर्वसाधनः॥ ललाटाक्षोविश्वदेवोहरिणोब्रह्मवर्चसः ८॥ १५१ ॥ स्थावराणांपतिश्चैवनियमेंद्रियवर्धनः॥ सिद्धार्थःसिद्धभूतार्थोऽचिंत्यःसत्यव्रतःशुचिः ७॥१५२॥ व्रताधिपःपरंब्रह्मभक्तानांपरमागतिः॥ विमुक्तोमुक्ततेजाश्चश्रीमान्श्रीवर्धनोजगत् ९॥ १५३॥

परंतुरीयंशिवाख्यं शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतिप्रसिद्धं १ अतएवब्रह्मदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेदशून्यं नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेर्विश्वादीनामनृतत्वेनस्वगतभेदस्याप्यभावादखंडैकरसंवस्तुतन्मात्रं २ भक्तानांपरमागतिः भंजोआमर्दनेऽस्यरूपं भक्तानांविश्वादिषुपूर्वपूर्वस्यउत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्प्रविलापनलक्षणंआमर्दनंसैंधवखिल्यसलिलन्यायेनकुर्वतांपरमानिरतिशयागतिःकैवल्यरूपाविश्रांतिः ३ विमुक्तःदेहांतेविशेषेणमुक्तः ४ कुतोविमुक्तत्वमतआह मुक्ततेजाइति तेजःपदेनात्रलिंगशरीरमुच्यते तत्मुक्तंतेजोऽनेनेतितथा ५ मुक्ततेजस्त्वमपिकुतःयतःश्रीमान्योगैश्वर्यवान् तथाहि योगीजितमृत्युर्यथाकामंभीष्मवदिहैवतिष्ठतिब्रह्मलोकंवामूर्धन्यनाड्यागच्छति इहैवलिंगशरीरंकवचवद्वात्यक्त्वाविशुद्धंकैवल्यमाप्नोति ६ श्रीमत्त्वमपिकुतःयतःश्रीवर्धनःऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामिति श्रुतेर्वेदत्रयरूपांश्रियंकर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मिकांवर्धयतितत्तदुक्तार्थानुष्ठानेनसम्यक्परिपोषयतिसश्रीवर्धनः ७ जगत्अव्याकृतादिघटांतनश्वरवस्तुरूपः गच्छतिनित्यंरूपांतरंप्राप्नोतीतिजगदितिव्युत्पत्तेःप्रधानादीनामपिजगत्त्वं चलंगुणवृत्तमितिकापिलसिद्धांताच्च एवंचयआदौस्थिरउक्तःसएवजगदित्युक्तेस्थिरेभूमात्मनिजगत्कल्पितमित्युक्तंभवति ततश्चात्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वंतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्म्ययमात्मेत्यादिशास्त्रसिद्धंब्रह्माद्वैतंप्रतिपादितंभवतीतिशिवं १००८ ॥ १५३ ॥इतिनाम्नामष्टाधिकंदशमंशतंसमाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथेति बहूनांमध्येसहस्रंप्रधानानिनामान्युद्धृत्यस्तुतोसीत्यर्थस्यार्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ एतद्धीति परमंब्रह्मउत्कृष्टाब्रह्मप्राप्तिसाधनभूताविद्या एतांजपन्परंब्रह्मकैवल्यंअधिगच्छतीत्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ ५८ ॥ आत्मसंस्थाकरःआत्मनिप्रतीचिसंस्थानन्यव्यापाररूपापरिसमाप्तिः तांकरोति मोक्षप्रदइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तथैवेति बहुभिर्जन्मभिरीशानंस्तवैःस्तुवंतस्तुष्यंतिचरमंतिचेतिप्रथमद्वितीयचतुर्थस्थैरन्वयः ॥ ६० ॥ भक्त्याआराध्योयमितिनिश्चयेन भावेनप्रीत्या ॥ ६१ ॥ व्रजन्नित्याद्येकवचनानिबहुवचनार्थानि सुपांसुलुगितिवाविभक्तेरार्षःसुः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अनन्यआ

यथाप्रदानंभगवानितिभक्त्यास्तुतोमया ॥ यन्नब्रह्मादयोदेवाविदुस्तत्त्वेननर्षयः ॥ १५४ ॥ स्तोतव्यमर्च्यंवंद्यंचकःस्तोष्यतिजगत्पतिम् ॥ भक्त्यात्वेवंपुरस्कृत्यमयायज्ञपतिर्विभुः ॥ ५५ ॥ ततोभ्यनुज्ञांसंप्राप्यस्तुतोमतिमतांवरः ॥ शिवमेभिःस्तुवन्देवंनामभिःपुष्टिवर्धनैः ॥ ५६ ॥ नित्ययुक्तःशुचिर्भक्तःप्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ ५७ ॥ एतद्धिपरमंब्रह्मपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चस्तुवंत्येतेनतत्परम् ॥ ५८ ॥ स्तूयमानोमहादेवस्तुष्यतेनियतात्मभिः ॥ भक्तानुकंपीभगवानात्मसंस्थाकरोविभुः ॥ ५९ ॥ तथैवचमनुष्येषुयेमनुष्याःप्रधानतः ॥ आस्तिकाःश्रद्दधानाश्चबहुभिर्जन्मभिःस्तवैः ॥ ६० ॥ भक्त्याह्यनन्यमीशानंपरंदेवंसनातनम् ॥ कर्मणामनसावाचाभावेनामिततेजसः ॥ ६१ ॥ शयानाजाग्रमाणाश्चव्रजन्नुपविशंस्तथा ॥ उन्मिषन्निमिषंश्चैवचिंतयंतःपुनःपुनः ॥ ॥ ६२ ॥ शृण्वंतःश्रावयंतश्चकथयंतश्चतेभवम् ॥ स्तुवंतःस्तूयमानाश्चतुष्यंतिचरमंतिच ॥ ६३ ॥ जन्मकोटिसहस्रेषुनानासंसारयोनिषु ॥ जंतोर्विगतपापस्यभवेभक्तिःप्रजायते ॥ ६४ ॥ उत्पन्नाचभवेभक्तिरनन्यासर्वभावतः ॥ भाविनःकारणेचास्यसर्वयुक्तस्यसर्वथा ॥ ६५ ॥ एतद्देवेषुदुष्प्रापंमनुष्येषुनलभ्यते ॥ निर्विघ्नानिश्चलारुद्रेभक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ६६ ॥ तस्यैवचप्रसादेनभक्तिरुत्पद्यतेनृणाम् ॥ येनयांतिपरांसिद्धिंतद्भागवतचेतसः ॥ ६७ ॥ येसर्वभावानुगताःप्रपद्यंतेमहेश्वरम् ॥ प्रपन्नवत्सलोदेवःसंसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ ६८ ॥ एवमन्येविकुर्वंतिदेवाःसंसारमोचनम् ॥ मनुष्याणाम्रतेदेवंनान्याशक्तिस्तपोबलम् ॥ ॥ ६९ ॥ इतितेनेंद्रकल्पेनभगवान्सदसत्पतिः ॥ कृत्तिवासाःस्तुतःकृष्णतंडिनाशुभबुद्धिना ॥ ७० ॥ स्तवमेतंभगवतोब्रह्मास्वयमधारयत् ॥ गीयतेचसबुद्ध्येतब्रह्माशंकरसन्निधौ ॥ १७१ ॥

भेदेनशिवोहमस्मीतिभावनया तथाचश्रुतिः अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमितिनसवेदयथापशुरेवसदेवतानामितिभेदेनोपासनंनिंदति भवेशिवेकारणेभक्तिरस्यपुंसःभाविनोभाग्यात्सर्वयुक्तस्यसर्वसाधनवतःसर्वथासर्वैःप्रकारैरुत्पन्नाभवतीतिसंबंधः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ एवमिति संसारमोचनंदेवंऋतेअन्येदेवाःमनुष्याणांतपोबलंविकुर्वंतिनाशयंतीतिसंबंधः तेषांयतोऽन्याशक्तिर्नास्ति ॥ ६९ ॥ इतिहेतोः तेनतंडिना ॥ ७० ॥ गीयतेचसंस्तवोब्रह्मणाशंकरसन्निधौअतस्तंब्रह्माब्राह्मणोबुध्येतजानीयात् ॥ १७१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्पष्टार्थोग्रंथशेषः ॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥१८२॥ इतिआनुशासनिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥७॥ महायोगीति पठस्वस्तवमि

इदंपुण्यंपवित्रंचसर्वदापापनाशनं ॥ योगदंमोक्षदंचैवस्वर्गदंतोषदंतथा ॥ ७२ ॥ एवमेतत्पठंतेयएकभक्त्यातुशंकरं ॥ यागतिःसांख्ययोगानांव्रजं
त्येतांगतिंतदा ॥ ७३ ॥ स्तवमेतंप्रयत्नेनसदारुद्रस्यसन्निधौ ॥ अब्दमेकंचरेद्भक्तःप्राप्नुयादीप्सितंफलं ॥ ७४ ॥ एतद्रहस्यंपरमंब्रह्मणोहृदिसंस्थितं ॥ ब्रह्मा
प्रोवाचशक्रायशक्रःप्रोवाचमृत्यवे ॥७५॥ मृत्युःप्रोवाचरुद्रेभ्योरुद्रेभ्यस्तंडिमागमत् ॥ महतातपसाप्राप्तस्तंडिनाब्रह्मसद्मनि ॥ ७६ ॥ तंडिःप्रोवाचशुक्राय
गौतमायचभार्गवः ॥ वैवस्वतायमनवेगौतमःप्राहमाधव ॥ ७७ ॥ नारायणायसाध्यायसमाधिष्ठायधीमते ॥ यमायप्राहभगवान्साध्योनारायणोच्युतः
॥ ७८ ॥ नाचिकेतायभगवानाहवैवस्वतोयमः ॥ मार्कंडेयायवार्ष्णेयनाचिकेतोभ्यभाषत ॥ ७९ ॥ मार्कंडेयान्मयाप्राप्तोनियमेनजनार्दन ॥ तवाप्यहममि
त्रघ्नस्तवंदद्यांह्यविश्रुतं ॥ ८० ॥ स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यंधन्यंवेदेनसंमितं ॥ नास्यविघ्नंविकुर्वंतिदानवायक्षराक्षसाः ॥८१॥ पिशाचायातुधानावागुह्यकाभुज
गाअपि ॥ यःपठेतशुचिःपार्थब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥ अभग्नयोगोवर्षंतुसोश्वमेधफलंलभेत् ॥१८२॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशासन
प० दानधर्मेमहादेवसहस्रनामस्तोत्रेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥७॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच महायोगीततःप्राहकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥
पठस्वपुत्रभद्रंतेप्रीयतांतेमहेश्वरः ॥ १ ॥ पुरापुत्रमयामेरौतप्यतापरमंतपः ॥ पुत्रहेतोर्महाराजस्तवएषोनुकीर्तितः ॥ २ ॥ लब्धवानीप्सितान्कामानहंवैपांडु
नंदन ॥ तथात्वमपिशर्वाद्धिसर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ कपिलश्चततःप्राहसांख्यर्षिर्देवसंमतः ॥ मयाजन्मान्यनेकानिभक्त्याचाराधितोभवः ॥ ४ ॥ प्री
तश्चभगवान्ज्ञानंददौममभवांतकं ॥ चारुशीर्षस्ततःप्राहशक्रस्यदयितःसखा ॥ आलंबायनइत्येवंविश्रुतःकरुणात्मकः ॥ ५ ॥ मयागोकर्णमासाद्यतपस्त
प्त्वाशतंसमाः ॥ अयोनिजानांदांतानांधर्मज्ञानांसुवर्चसां ॥ ६ ॥ अजराणामदुःखानांशतवर्षसहस्रिणां ॥ लब्धंपुत्रशतंशर्वात्पुरापांडुनृपात्मज ॥ ७ ॥ वा
ल्मीकिश्चाहभगवान्युधिष्ठिरमिदंवचः ॥ विवादेसाग्निमुनिभिर्ब्रह्मघ्नोवैभवानिति ॥ ८ ॥ उक्तःक्षणेनचाविष्टस्तेनाधर्मेणभारत ॥ सोहमीशानमनघममो
घंशरणंगतः ॥ ९ ॥ मुक्तश्चास्मिततःपापैस्ततोदुःखविनाशनः ॥ आहमांत्रिपुरघ्नोवैयशस्तेग्र्यंभविष्यति ॥ १० ॥

तिशेषः हेपुत्रयुधिष्ठिर ॥१॥२॥३॥४॥ आलंबायनआलंबगोत्रः ॥५॥६॥ हेपुत्र शतंपुत्राणामितिशेषः ॥७॥ विवादेवेदविपरीतवादे अग्निसहितैर्मुनिभिरुक्तइतिसंबंधः ॥८॥ तेनवेदविरोधजेन॥९॥१०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ पितृतुल्याविप्राज्येष्ठोभ्रातापितुःसमइतिस्मृतेर्ज्येष्ठाभ्रातरस्तेषांवधेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिखंडीकपर्दी शिवविग्रहः कल्याणशरीरः॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शक्रस्यधर्मशालेकेचिदन्यथाकरणात्कुपितस्य प्रभुःप्रार्थितःसन्निति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥उच्चारितेअन्यथेतिशेषः ॥ २१ ॥ पापंवितथाभिनिवेशं त्यक्त्वासमीक्षस्वविचारय अयज्ञवाहिनंनयज्ञंवहतितंपापंअवाक्षरपाठजम

जामदग्न्यश्चकौंतेयमिदंधर्मभृतांवरः ॥ ऋषिमध्येस्थितःप्राहज्वलन्निवदिवाकरः ॥ ११ ॥ पितृविप्रवधेनाहमार्तोवैपांडवाग्रज ॥ शुचिर्भूत्वामहादेवंगतोस्मिशरणंनृप ॥ १२॥ नामभिश्चास्तुवंदेवंततस्तुष्टोभवद्भवः॥ परशुंचततोदेवोदिव्यान्यस्त्राणिचैवमे॥ १३॥ पापंचतेनभविताअजेयश्चभविष्यसि ॥ नतेप्रभविताम्रत्युरजरश्चभविष्यसि ॥ १४ ॥ आहमांभगवानेवंशिखंडीशिवविग्रहः ॥ तदवाप्तंचमेसर्वंप्रसादात्तस्यधीमतः ॥१५॥ विश्वामित्रस्तदोवाचक्षत्रियोहंतदाभवं ॥ ब्राह्मणोहंभवानीतिमयाचाराधितोभवः ॥ १६॥ तत्प्रसादान्मयाप्राप्तंब्राह्मण्यंदुर्लभंमहत् ॥ असितोदेवलश्चैवप्राहपांडुसुतंनृपं ॥ १७॥ शापाच्छक्रस्यकौंतेयविभोधर्मोनशत्तदा ॥ तन्मेधर्मंयशश्चाग्र्यमायुश्चैवाददत्प्रभुः ॥ १८ ॥ ऋषिर्गृत्समदोनामशक्रस्यदयितःसखा ॥ प्राहाजमीढंभगवान्बृहस्पतिसमद्युतिः ॥ १९ ॥ वरिष्ठोनामभगवांश्चाक्षुषस्यमनोःसुतः ॥ शतक्रतोरचिंत्यस्यसत्रेवर्षसहस्त्रिके ॥ २० ॥ वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यंसाम्निह्युच्चारितेमया ॥ रथंतरेद्विजश्रेष्ठनसम्यगितिवर्तते ॥ २१ ॥ समीक्षस्वपुनर्बुद्ध्यापापंत्यक्त्वाद्विजोत्तम ॥ अयज्ञवाहिनंपापमकार्षीस्त्वंसुदुर्मते ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वामहाक्रोधःप्राहशंभुंपुनर्वचः ॥ प्रज्ञयारहितोदुःखीनित्यभीतोवनेचरः ॥ २३ ॥ दशवर्षसहस्राणिदशाष्टौचशतानिच ॥ नष्टपानीयपवनेमृगैरन्यैश्चवर्जिते ॥ २४ ॥ अयज्ञीयद्रुमेदेशेरुरुसिंहनिषेविते ॥ भवितात्वंमृगःक्रूरोमहादुःखसमन्वितः ॥ २५ ॥ तस्यवाक्यस्यनिधनेपार्थजातोह्यहंमृगः ॥ ततोमांशरणंप्राप्तंप्राहयोगीमहेश्वरः॥ २६॥अजरश्चामरश्चैवभविताढुःखवर्जितः॥साम्यंममास्तुतेसौख्यंयुवयोर्वर्धतांक्रतुः॥ २७॥अनुग्रहानेवमेषकरोतिभगवान्विभुः॥परंधाताविधाताचसुखदुःखेचसर्वदा ॥ २८॥ अचिंत्यएषभगवान्कर्मणामनसागिरा ॥ नमेतातयुधिश्रेष्ठविद्ययापंडितःसमः ॥ २९॥ वासुदेवस्तदोवाचपुनर्मतिमतांवरः ॥ सुवर्णाक्षोमहादेवस्तपसातोषितोमया ॥ ३० ॥ ततोथभगवानाहप्रीतोमांवैयुधिष्ठिर ॥ अर्थात्प्रियतरःकृष्णमत्प्रसादाद्भविष्यसि ॥ ३१ ॥

पराधं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निधनेअंतेसद्यएवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ साम्यंअवैषम्यं युवयोःगृत्समदशतक्रत्वोः ॥ २७ ॥ परंउत्कृष्टंयथास्यात्तथा ॥ २८ ॥ नमेमयासमःपंडितोस्तिविद्ययाहेतुना ॥ २९ ॥ ३० ॥ अर्थात्धर्मस्यफलंकामस्यमूलंचार्थःसर्वस्मात्प्रियस्ततोपिप्रियोऽतरात्मातत्तुल्यःसर्वेषांभविष्यसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ पुरापूर्वावतारे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥ ३७॥ चतुःषष्टिःअंगानिअवयवायस्यकलासमूहज्ञानस्यतत् मनोयज्ञेनमानसेनपूजनेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिममत्वद्दिस्थितंमतंम

अपराजितश्चयुद्धेषुतेजश्चैवानलोपमम् ॥ एवंसहस्रशश्चान्यान्महादेवोवरंददौ ॥ ३२ ॥ मणिमंथेथशैलेवैपुरासंपूजितोमया ॥ वर्षायुतसहस्राणांसहस्रंशत
॥४७॥ मेवच ॥ ३३ ॥ ततोमांभगवान्प्रीतइदंवचनमब्रवीत् ॥ वरंवृणीष्वभद्रंतेयस्तेमनसिवर्तते ॥ ३४ ॥ ततःप्रणम्यशिरसाइदंवचनमब्रुवम् ॥ यदिप्रीतोमहादेवो १३
भक्त्यापरमयाप्रभुः ॥ ३५॥ नित्यकालंतवेशानभक्तिर्भवतुमेस्थिरा ॥ एवमस्त्वितिभगवांस्तत्रोक्त्वांतरधीयत ॥ ३६॥ जैगीषव्यउवाच ममाष्टगुणमै
श्वर्यंदत्तंभगवतापुरा ॥ यत्नेनान्येनबलिनावाराणस्यांयुधिष्ठिर ॥ ३७॥ गर्गउवाच चतुःषष्ट्यंगमददत्कलाज्ञानंममाद्भुतम् ॥ सरस्वत्यास्तटेतुष्टो
मनोयज्ञेनपांडव ॥ ३८ ॥ तुल्यंममसहस्रंतुसुतानांब्रह्मवादिनां ॥ आयुश्चैवसपुत्रस्यसंवत्सरशतायुतम् ॥ ३९॥ पराशरउवाच प्रसाद्येहपुराश
र्वंमनसाचिंतयंनृप ॥ महातपामहातेजामहायोगीमहायशाः ॥ ४० ॥ वेदव्यासःश्रियावासोब्राह्मणःकरुणान्वितः ॥ अप्यसावीप्सितःपुत्रोममस्यात्वैमहेश्व
रात् ॥ ४१ ॥ इतिमत्वाल्हदिमतंप्राहमांसुरसत्तमः॥मयिसंभावनायास्याःफलात्कृष्णोभविष्यति ॥ ४२ ॥सावर्णस्यमनोःसर्गेसप्तर्षिश्चभविष्यति ॥ वेदानांच
सवैवक्ताकुरुवंशकरस्तथा ॥ ४३ ॥ इतिहासस्यकर्ताचपुत्रस्तेजगतोहितः ॥ भविष्यतिमहेंद्रस्यदयितःसमहामुनिः ॥ ४४ ॥ अजरश्चामरश्चैवपराशरसुतस्त
व ॥ एवमुक्त्वासभगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरमहायोगीवीर्यवानक्षयोव्ययः ॥ मांडव्यउवाच अचौरश्चौरशंकायांशूलेभिन्नोत्यहंतदा
॥ ४६ ॥ तत्रस्थेनस्तुतोदेवःप्राहमांवैनरेश्वर ॥ मोक्षंप्राप्स्यसिशूलाच्चजीविष्यसिसमार्बुदं ॥ ४७ ॥ रुजाशूलकृताचैवनतेविप्रभविष्यति ॥ आधिभिर्व्याधि
भिश्चैववर्जितस्त्वंभविष्यसि ॥ ४८ ॥ पादाच्चतुर्थात्संभूतआत्मायस्मान्मुनेतव ॥ त्वंभविष्यस्यनुपमोजन्मवैसफलंकुरु ॥ ४९ ॥ तीर्थाभिषेकंसकलंत्वमवि
घ्नेनचाप्स्यसि ॥ स्वर्गंचैवाक्षयंविप्रविदधामितवोर्जितं ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वातुभगवान्वरेण्योवृषवाहनः ॥ महेश्वरोमहाराजकृत्तिवासामहाद्युतिः ॥ ५१ ॥ स
गणोदैवतश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ गालवउवाच विश्वामित्राभ्यनुज्ञातोत्यहंपितरमागतः ॥ ५२ ॥

त्वासुरसत्तमःमांप्राह यातवमयिसंभावनाएतस्मात्फलमहंप्राप्स्येइतिअस्याःफलात् पुण्यात्तवकृष्णोनामपुत्रोभविष्यति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पादाच्चतुर्थात् तपःशौचं दयास ॥४७॥
त्यमितिचत्वारोधर्मस्यपादास्तेषांचतुर्थात्सत्यादेवतवात्माशरीरं ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पितरंद्रक्ष्येइतिबुद्ध्यागृहमागतः ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुःखितावैधव्यदुःखेन ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ क्षयेगृहेविशप्रविश ॥ ५६ ॥ शरणाकुरून् वाय्वाघातेनवास्वयंवापक्वतयाफलानामधःपतनेनविशरणंशरणातत्प्रधानाःकुरवोऽन्यानिशरणाकुरवस्तान् शॄविशरणेऽस्माद्वावेल्युः कुरुर्नृपांतरेभक्तेइतिमेदिनी भक्तओदनः ॥ ५७ ॥ सास्रत्वादाविलेईक्षणेयस्य॥५८॥ ५९ ॥६०॥ ईश्वरोविष्णुः॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥ कूलानि गृहतटाकादीनि गृहेकू

अब्रवीन्मांततोमाताहुःखितारुदतीभृशम्॥ कौशिकेनाभ्यनुज्ञातंपुत्रंवेदविभूषितम् ॥ ५३ ॥ नताततरुणंदांतंपितात्वांपश्यतेनघ ॥ श्रुत्वाजनन्यावचनंनिराशोगुरुदर्शने ॥ ५४ ॥ नियतात्मामहादेवमपश्यंसोब्रवीच्चमाम् ॥ पितामाताचतेत्वंचपुत्रमृत्युविवर्जिताः ॥ ५५ ॥ भविष्यथविशक्षिप्रंद्रष्टासिपितरंक्षये ॥ अनुज्ञातोभगवतागृहंगत्वायुधिष्ठिर ॥ ५६ ॥ अपश्यंपितरंतातइष्टिंकृत्वाविनिःसृतम् ॥ उपस्पृश्यगृहीत्वेध्मंकुशांश्चशरणाकुरून्॥ ५७॥ तान्विसृज्यचमांप्राहपितासास्राविलेक्षणः॥ प्रणमंतंपरिष्वज्यमूर्ध्न्युपाघ्रायपांडव ॥५८॥ दिष्ट्याद्दृष्टोसिमेपुत्रकृतविद्यइहागतः॥ वैशंपायनउवाच एतान्यत्यद्भुतान्येवकर्माण्यथमहात्मनः॥ ५९ ॥ प्रोक्तानिमुनिभिःश्रुत्वाविस्मयामासपांडवः॥ ततःकृष्णोब्रवीद्वाक्यंपुनर्मतिमतांवरः॥ ६० ॥ युधिष्ठिरंधर्मनिधिंपुरुहूतमिवेश्वरः॥ वासुदेवउवाच उपमन्युर्मयिप्राहतपन्निवदिवाकरः ॥ ६१ ॥ अशुभैःपापकर्माणोयेनराःकलुषीकृताः ॥ईशानंनप्रपद्यंतेतमोराजसवृत्तयः॥ ६२ ॥ ईश्वरंसंप्रपद्यंतेद्विजाभावितभावनाः॥ सर्वथावर्त्तमानोपियोभक्तःपरमेश्वरे॥ ६३॥ सदृशोरण्यवासीनांमुनीनांभावितात्मनाम्॥ ब्रह्मत्वंकेशवत्वंवाशक्रत्वंवासुरैःसह ॥ ६४ ॥ त्रैलोक्यस्याधिपत्यंवातुष्टोरुद्रःप्रयच्छति ॥ मनसापिशिवंतातयेप्रपद्यंतिमानवाः ॥ ६५ ॥ विधूयसर्वपापानिदेवैःसहवसंतिते॥ भित्वाभित्वाचकूलानिहुत्वासर्वमिदंजगत् ॥ ६६ ॥ यजेद्देवंविरूपाक्षंनसपापेनलिप्यते ॥ सर्वलक्षणहीनोपियुक्तोवासर्वपातकैः॥ ६७॥ सर्वंतुदतितत्पापंभावयञ्छिवमात्मना॥ कीटपक्षिपतंगानांतिरश्चामपिकेशव॥ ६८ ॥ महादेवप्रपन्नानांनभयंविद्यतेक्वचित्॥ एवमेवमहादेवंभक्तायेमानवाभुवि॥ ६९॥ नतेसंसारवशगाइतिमेनिश्चितामतिः॥ ततःकृष्णोब्रवीद्वाक्यंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरम्॥ ७० ॥ विष्णुरुवाच आदित्यचंद्रावनिलानलौचद्यौर्भूमिरापोवसवोथविश्वे॥ धातार्यमाशुक्रबृहस्पतीचरुद्राःससाध्यावरुणोथगोपः॥ ७१ ॥ ब्रह्माशक्रोमारुतोब्रह्मसत्यंवेदायज्ञादक्षिणावेदवाहाः ॥ सोमोयष्टायच्चहव्यंहविश्वरक्षादीक्षासंयमायेचकेचित्॥ ७२ ॥

लंतटेकूपेसैन्यपृष्ठतटाकयोरितिमेदिनी ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ आत्मनाचित्तेन ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ आदित्यचंद्राविल्यादिसर्वंशर्वाज्जातंविद्धीतिसप्तमस्थेनान्वयः ॥ ७१ ॥ सत्यंब्रह्मतत्त्वावेदकोवेदउपनिषत् प्राधान्यात्पृथक्कीर्तनं वेदवाहाः वेदपाठकाःहव्यंहविर्दैवोभागः ॥ ७२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७३ ॥ अग्न्यासूक्ष्माब्रह्माकाराधीवृत्तिः ॥ ७४ ॥ धूमपाःधूमेनैवतृप्यंतः वाचाविरुद्धाःवाङ्नियमनशीलाः निर्माणंअनेकधाभवनंयोगेनानेकशरीरधारणंतत्ररताः ॥ ७५ ॥ चिंत्यद्योताःसंकल्पितमात्रं
वस्तुयेषांसद्यःपुरतःप्रकाशतेतादृशाः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तत्संभूताइति भूमेःसकाशाद्बीजानीवाव्याकृताकाशाख्याईश्वराः भूतकृतोवियदादिस्रष्टारस्ततएवानंदमात्रशरीराच्चतुर्थात्संभूताः तेचवरेण्याःउपास

कैःशुद्धतत्त्वप्रेप्सुभिर्वरणीयाः पूर्वबीजाद्बीजांतरमिवानादौसृष्टिप्रवाहेपूर्वपूर्वस्मादीशादुत्तरउत्तरईशोभूमभूमौउत्पद्यतेइत्याशयेनोक्तं पुरातनीमिति यथाबीजशक्त्याशुद्धायांभुविविद्यमानयामृत्वृक्षीक्रि
यतएवंईश्वरशक्त्याआनंदचिन्मात्रंवस्तुविश्वाकारंक्रियतइतितेनशक्तिंविनाकथंकेवलादुत्पत्तिरित्यपास्तं शक्त्यनादित्वस्याभ्युपगमात् एतेनबीजशक्तेर्भर्जनेनेवज्ञानेनजीवगताविद्याशक्तेर्विद्याग्निनादाहेसति

स्वाहावौषट्ब्राह्मणाःसौरभेयीधर्मंचाग्र्यंकालचक्रंबलंच ॥ यशोदमोबुद्धिमतांस्थितिश्चशुभाशुभंयेमुनयश्चसप्त ॥ ७३ ॥ अग्न्याबुद्धिर्मनसादर्शनेचस्पर्श
श्चाग्र्यःकर्मणांयाचसिद्धिः॥गणादेवानामूष्मपाःसोमपाश्चलेखाःसुयामास्तुषिताब्रह्मकायाः ॥ ७४ ॥ आभासुरागंधपाधूमपाश्चवाचाविरुद्धाश्चमनोविरु
द्धाः॥शुद्धाश्चनिर्माणरताश्चदेवाःस्पर्शाशनादर्शपाआज्यपाश्च॥७५॥चिंत्यद्योतायेचदेवेषुमुख्यायेचाप्यन्येदेवताश्चाजमीढ॥सुपर्णगंधर्वपिशाचदानवा
यक्षास्तथाचारणपन्नगाश्च॥७६॥स्थूलंसूक्ष्मंमृदुचाप्यसूक्ष्मंदुःखंसुखंदुःखमनंतरंच॥सांख्यंयोगंतत्पराणांपरंचशर्वाज्जातंविद्धियत्कीर्तितंमे॥७७॥तत्संभू
ताभूतकृतोवरेण्याःसर्वेदेवाभुवनस्यास्यगोपाः॥आविश्येमांधरणींयेभ्यरक्षन्पुरातनींतस्यदेवस्यसृष्टिं ॥७८ ॥ विचिन्वंतस्तपसातत्स्थवीयःकिंचित्तत्त्वंप्रा
णहेतोर्नतोस्मि॥ददातुवेदःसवरानिहेष्टानभिष्टुतोनःप्रभुरव्ययःसदा॥७९॥इमंस्तवंसन्नियतेंद्रियश्चभूत्वाशुचिर्यःपुरुषःपठेत॥अभग्नयोगोनियतोमासमे
कंसंप्राप्नुयादश्वमेधफलंयत् ॥ ८० ॥ वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणःप्राप्नुयात्तुजयेन्नृपःपार्थमहींचकृत्स्नां॥ वैश्योलाभंप्राप्नुयान्नैपुण्यंचशूद्रोगतिंप्रेत्यतथासुखंच॥
॥ ८१ ॥ स्तवराजमिमंकृत्वारुद्रायदधिरेमनः ॥ सर्वदोषापहंपुण्यंपवित्रंचयशस्विनः॥ ८२ ॥ यावंत्यस्यशरीरेषुरोमकूपाणिभारत॥तावंत्यब्दसहस्राणि
स्वर्गेवसतिमानवः॥८३॥ इतिश्रीमहाभारतेआनुशासनिकेपर्वणिअनुशा॰दानधर्मेमेघवाहनपर्वाख्यानेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥छ॥छ॥

मुक्तानांपुनरनुत्पत्तिःकेवलीभावश्चव्याख्यातः॥७८॥यत्तपसाध्यानेनविचिन्वंतःविचिन्वंतिआलोचयंतिईश्वरंसूत्रंविराजंवातत्सर्वंततःस्थवीयःस्थूलतरमेव अतःकारणात्प्राणहेतोःजीवनार्थंमोक्षार्थंकिंचि
द्वाङ्मनसयोरगोचरंतत्त्वंनतोस्मिशरणीभूयप्राप्तोस्मि सएवईश्वरोभूत्वावरान्ददातु भूमिर्बीजाद्यात्मतांगत्वाजनांस्तर्पयतितद्वत् ॥ ७९ ॥ इमंभीष्मवाक्यादारभ्यएतावत्पर्यंतं ॥ ८० ॥ ८१ ॥ कृत्वाशरणीकृ
त्य रुद्रायरुद्रे निदधिरेप्रविलापितवंतः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ नामूर्तंमूर्तिभेदःकखमिवलिपिभिद्धेत्तुमीष्टेकथंचिद्बीजंचामूर्तभेदोध्वनिमिवकखभिद्यंजकान्यत्वजन्मा कोभिद्याद्बीजबीजंखमिवलिपिभिदामू
र्तिभेदेनमंदस्तेनाद्वैतंचतुर्थंशिवमुपनिषदिज्ञातमात्मानमीहे १ ॥ इतिआनुशासनिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेदानधर्मेषुमेघवाहनोपाख्यानेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमेवशरणंव्रजेत्यथतमेवचाद्यंपरंप्रपद्यइतिसूचितंविद्वतवान्हरिःपूरुषम् अथैतदुपलब्धयेविविधधर्मजातंवदन्विकुत्सयतियोषितःपरविरक्ततावाप्तये ज्ञेयंवस्तुश्रुत्वातज्ज्ञानसाधनंधर्मंशुश्रूषुःसहोभौचरतांधर्मं क्षौमेवसानौजायापतीअग्निमादधीयातामितिधर्मपत्नीसाहित्यंशास्त्रेदृश्यमानमाक्षिपति यदिदमिति पाणिग्रहणात्प्राक्साहित्याभावात्सहोभाविविवाक्यंव्याकुप्येतेतिभावः ॥ १ ॥ धर्मविशेषेएवसाहित्यमपे क्ष्यतेनसर्वत्रेत्याशंक्यधर्मंविकल्पयति आर्षइति ऋषिभिर्मंत्रैःप्रकाशितःश्रौतस्मार्तक्रियारूपआर्षः केवलंवेदविहितत्वाद्वा प्राजापत्यःप्रजापतिनासंतानकर्मणाप्रथितः नापुत्रस्यलोकोस्तीतिश्रुतत्वादक रणेऽनिष्टदर्शनाद्वा आसुरःअसुषुरमंतेतेऽसुरास्तेषामयमासुरःकेवलमिंद्रियप्रीतिदर्शनाद्वासाहित्यमुक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ आद्यमाक्षिप्यसंदेहमाहार्धेन संदेहइति अत्रदोषंस्पष्टयति इहैवसाहित्यंदंपत्योर्दृश्यतेपर लोकेतयोःसाहित्यंक्वनुनक्वापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेवोपपादयति पूर्वमितिसार्धेन सत्यपिकर्मणिसाहित्येदंपत्योःस्वस्ववासनाभेदकृतोधर्मभेदोदुर्वारइत्यार्षंप्रमाणंनिर्युक्तिकमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

युधिष्ठिरउवाच   यदिदंसहधर्मेतिप्रोच्यतेभरतर्षभ ॥ पाणिग्रहणकालेतुस्त्रीणामेतत्कथंस्मृतम् ॥ १ ॥ आर्षएषभवेद्धर्मःप्राजापत्योथवासुरः ॥ यदेतत्सह धर्मेतिपूर्वमुक्तंमहर्षिभिः ॥ २ ॥ संदेहःसुमहानेषविरुद्धइतिमेमतिः ॥ इहयःसहधर्मोवैप्रेत्यायंविहितःक्वनु ॥ ३ ॥ स्वर्गोमृतानांभवतिसहधर्मःपितामह ॥ पूर्वमेकस्तुम्रियतेक्वचैकस्तिष्ठतेवद ॥ ४ ॥ नानाधर्मफलोपेतानानाकर्मनिवासिताः ॥ नानानिरयनिष्ठांतामानुषाबहवोयदा ॥ ५ ॥ अनृताःस्त्रियइत्येवंसूत्रकारोव्यवस्यति ॥ यदानृताःस्त्रियस्तातसहधर्मःकुतःस्मृतः ॥ ६ ॥ अनृताःस्त्रियइत्येवंवेदेष्वपिहिपठ्यते ॥ धर्मोयंपूर्विकासंज्ञाउपचारःक्रियाविधिः ॥ ७ ॥ गह्वरंप्रतिभात्येतन्ममचिंतयतोनिशम् ॥ निःसंदेहमिदंसर्वंपितामहयथाश्रुति ॥ ८ ॥ यदेतद्यादृशंचैतद्यथाचैतत्प्रवर्तितम् ॥ निखिलेनमहाप्राज्ञभवानेतद्ब्रवीतुमे ॥ ९ ॥   भीष्मउवाच   अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ अष्टावक्रस्यसंवादंदिशायासहभारत ॥ १० ॥

प्रजार्थंसाहित्यमितिद्वितीयंपक्षंदूषयति अनृताःस्त्रियइति सूत्रकारोधर्मप्रवक्ताऽनृतंसाहसंमायामूर्खत्वमतिलोभतेतिस्त्रीधर्मानाह एवंचप्रजार्थंसाहित्यमप्यनुपपन्नं कुंडगोलकादीनामप्युत्पत्तिदर्शनात् ॥ ६ ॥ पूर्विकापूर्ववर्तीगौणीधर्मसंज्ञादांपत्यविधौ यथाभिक्षुकाणामयंधर्मोधूलिःपरगृहादितिवद्धर्मेपिधर्मपदप्रयोगइत्यर्थः तत्रचपाणिग्रहणादेर्वेदविहितत्वमपिश्येनादिवत्पुरुषेच्छामनुरुध्यैवनतुवस्तुतस्तस्यध र्मत्वमित्याह उपचारःक्रियाविधिरिति ॥ ७ ॥ गह्वरंगहनंदुर्बोधमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कामुकयोःरागतःप्राप्तोमिथुनीभावइतिनतत्रविधिरित्याख्यायिकामुखेनाह अत्रेत्यादिना अयंभावः यथादर्शपूर्ण मासात्पूर्वप्रयुक्तमपांप्रणयनमाश्रित्यगोदोहनेनपशुकामस्यप्रणयेदित्यादिविधयःप्रवर्तंते एवंरागप्रयुक्तंदारसंग्रहमाश्रित्यधर्मप्रजाविधयःप्रवर्तंते नीरागस्यतुनदारसंग्रहोविधीयतेनतरांतदुत्तरकालीनाधर्मप्र जादिविधयइति दिशयादिगभिमानिदेवतया ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निर्वेष्टुकामः दारसंग्रहार्थी ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मनोजहारेत्यनेनभर्तुःकामुकत्वंप्रदर्श्यस्त्रियाःकामुकत्वंविवरीतुंकथामाह ऋषिरित्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तालैःकांस्यमयैर्वाद्यभांडैः शं

निर्वेष्टुकामस्तुपुराअष्टावक्रोमहातपाः ॥ ऋषेरथवदान्यस्यववेकन्यांमहात्मनः ॥ ११ ॥ सुप्रभांनामवैनाम्नारूपेणाप्रतिमांभुवि ॥ गुणप्रभावशीलेनचा
रित्रेणचशोभनाम्॥ १२॥ सातस्यदृष्ट्वैवमनोजहारशुभलोचना॥ वनराजीयथाचित्रावसंतेकुसुमाचिता ॥ १३ ॥ ऋषिस्तमाहदेयामेसुतातुभ्यंहितच्छृ
णु॥ गच्छतावद्दिशंपुण्यामुत्तरांद्रक्ष्यसेततः॥ १४॥ अष्टावक्रउवाच किंद्रष्टव्यंमयातत्रवक्तुमर्हतिमेभवान्॥तथेदानींमयाकार्ययथावक्ष्यतिमांभवा
न्॥ १५॥ वदान्यउवाच धनदंसमतिक्रम्यहिमवंतंचपर्वतम्॥ रुद्रस्यायतनंदृष्ट्वासिद्धचारणसेवितम्॥ १६ ॥ संहृष्टैःपार्षदैर्जुष्टंनृत्यद्भिर्विविधान
नैः॥ दिव्यांगरागैःपैशाचैरन्यैर्नानाविधैःप्रभोः॥ १७॥ पाणितालसुतालैश्चशंपातालैःसमैस्तथा॥ संप्रहृष्टैःप्रनृत्यद्भिःशर्वस्तत्रनिषेव्यते॥ १८॥ इष्टंकिल
गिरौस्थानंतद्दिव्यमितिशुश्रुम ॥ नित्यंसंनिहितोदेवस्तथातेपार्षदाःस्मृताः॥ १९ ॥ तत्रदेव्यातपस्तप्तंशंकरार्थंसुदुश्चरम्॥ अतस्तदिष्टंदेवस्यतथोमायाइति
श्रुतिः॥ २० ॥ पूर्वेतत्रमहापार्श्वेदेवस्योत्तरतस्तथा॥ ऋतवःकालरात्रिश्चयेदिव्यायेचमानुषाः ॥ २१ ॥ देवंचोपासतेसर्वेरूपिणःकिलतत्रह ॥ तदतिक्रम्य
भवनंत्वयायातव्यमेवहि॥ २२॥ ततोनीलंवनोद्देशंद्रक्ष्यसेमेघसन्निभम्॥ रमणीयंमनोग्राहितत्रवैद्रक्ष्यसेस्त्रियम्॥ २३॥ तपस्विनींमहाभागांवृद्धांदीक्षाम
नुष्ठिताम्॥ द्रष्टव्यासात्वयातत्रसंपूज्याचैवयत्नतः ॥ २४ ॥ तांदृष्ट्वाविनिवृत्तस्त्वंततःपाणिंग्रहीष्यसि ॥ यद्येषसमयःसर्वःसाध्यतांतत्रगम्यताम्॥ २५ ॥
अष्टावक्रउवाच तथास्तुसाधयिष्यामितत्रयास्याम्यसंशयम्॥ यत्रत्वंवदसेसाधोभवान्भवतुसत्यवाक्॥ २६॥ भीष्मउवाच ततोगच्छत्सभग
वानुत्तरामुत्तरांदिशम्॥ हिमवंतंगिरिश्रेष्ठंसिद्धचारणसेवितम्॥ २७॥ सगत्वाद्विजशार्दूलोहिमवंतंमहागिरिम्॥ अभ्यगच्छन्नदींपुण्यांबाहुदांधर्मशालि
नीम्॥ २८॥ अशोकेविमलेतीर्थेस्नात्वावैतर्प्यदेवताः॥ तत्रवासायशयनेकौशेसुखमुवासह॥ २९॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरुत्थायसद्विजः॥ स्नात्वाप्रा
दुश्चकाराग्निस्तुत्वाचैनंप्रधानतः ॥ ३० ॥ रुद्राणींरुद्रमासाद्यन्हृदेतत्रसमाश्वसत्॥ विश्रांतश्चसमुत्थायकैलासमभितोययौ ॥ ३१ ॥ सोपश्यत्कांचनद्वारंदी
प्यमानमिवश्रिया॥ मंदाकिनींचनलिनींधनदस्यमहात्मनः॥ ३२ ॥

पातालैःविद्युद्वदतिचपलैर्भ्रमणादिघटितैःगीतनृत्यक्रियामानविशेषैः समैर्भ्रमणादिरहितैस्तैरेव ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महापार्श्वेपर्वते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उत्तरांश्रेष्ठां ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रधानतःप्रधानैर्वेदमंत्रैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३॥३४॥३५॥३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१ ॥ भवच्छंदंभवदिच्छां॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रनृत्ताप्सरसःपदार्थाभिनयोवाक्यार्थाभिनयश्चयत्रवर्ततेतत्प्रनृत्तं तत्प्रियाःअप्सरसः

अथतेराक्षसाःसर्वेयेभिरक्षंतिपद्मिनीम्॥ प्रत्युत्थिताभगवंतंमणिभद्रपुरोगमाः ॥ ३३ ॥ सतान्प्रत्यर्चयामासराक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ निवेदयतमांक्षि
प्रंधनदायेतिचाब्रवीत्॥ ३४॥ तेराक्षसास्तथाराजन्भगवंतमथाब्रुवन् ॥ असौवैश्रवणोराजास्वयमायातितेंतिकम् ॥ ३५॥ विदितोभगवानस्यकार्यमा
गमनस्ययत्॥ पश्यैनंत्वंमहाभागंज्वलंतमिवतेजसा ॥ ३६॥ ततोवैश्रवणोभ्येत्यअष्टावक्रमनिंदितम्॥ विधिवत्कुशलंपृष्ट्वाततोब्रह्मर्षिमब्रवीत्॥ ३७॥ सु
खंप्राप्तोभवान्कच्चित्किंवामत्तश्चिकीर्षति॥ ब्रूहिसर्वंकरिष्यामियन्मांवक्ष्यसिवैद्विज॥ ३८॥ भवनंप्रविशत्वंमेयथाकामंद्विजोत्तम ॥ सत्कृतःकृतकार्यश्च
भवान्यास्यत्यविघ्नतः॥ ३९ ॥प्राविशद्भवनंस्वंवैगृहीत्वातंद्विजोत्तमम्॥ आसनंस्वंददौचैवपाद्यमर्घ्यंतथैवच ॥ ४० ॥ अथोपविष्टयोस्तत्रमणिभद्रपुरोग
माः॥ निषेदुस्तत्रकौबेरायक्षगंधर्वकिन्नराः॥ ४१ ॥ ततस्तेषांनिषण्णानांधनदोवाक्यमब्रवीत् ॥ भवच्छंदंसमाज्ञायनृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ ४२॥ आतिथ्यं
परमंकार्यंशुश्रूषाभवतस्तथा॥ संवर्ततामित्युवाचमुनिर्मधुरयागिरा॥ ४३ ॥ अथोर्वरामिश्रकेशीरंभाचैवोर्वशीतथा॥ अलंबुषाघृताचीचचित्राचित्रांग
दारुचिः॥ ४४ ॥ मनोहरासुकेशीचसुमुखीहासिनीप्रभा ॥ विद्युताप्रशमीदांताविद्योतारतिरेवच ॥ ४५ ॥ एताश्चान्याश्चवैबह्व्यःप्रनृत्ताप्सरसःशुभाः ॥
अवादयंश्चगंधर्वावाद्यानिविविधानिच ॥ ४६॥ अथप्रवृत्तेगांधर्वेदिव्येऋषिरुपाविशत्॥ दिव्यंसंवत्सरंतत्रारमतैषमहातपाः ॥ ४७॥ ततोवैश्रवणोराजा
भगवंतमुवाचह॥ साग्रःसंवत्सरोजातोविप्रेहतवपश्यतः॥ ४८॥ हार्योयंविषयोब्रह्मन्गांधर्वोनामनामतः ॥ छंदतोवर्ततांविप्रयथावदतिथिर्भवान्॥ ४९॥
अतिथिःपूजनीयस्त्वमिदंचभवतोगृहम्॥ सर्वमाज्ञाप्यतामाशुपरवंतोवयंत्वयि॥ ५०॥ अथवैश्रवणंप्रीतोभगवान्प्रत्यभाषत॥ अर्चितोस्मियथान्यायंग
मिष्यामिधनेश्वर॥ ५१॥ प्रीतोस्मिसदृशंचैवतवसर्वंधनाधिप॥ तवप्रसादाद्भगवन्महर्षेश्चमहात्मनः॥ ५२॥ नियोगादद्ययास्यामिवृद्धिमानृद्धिमान्भ
व॥ अथनिष्क्रम्यभगवान्प्रययावुत्तरामुखः॥ ५३॥ कैलासंमंदरंहैमंसर्वाननुचचारह॥ ताननतीत्यमहाशैलान्कैरातंस्थानमुत्तमम्॥ ५४॥

प्रनृत्ताप्सरसः मध्यमपदलोपीसमासः ॥४६ ॥ ४७॥४८॥ हार्यःहरतीतिहार्यः ॥ ४९॥ ५० ॥ भगवान्अष्टावक्रः उत्पत्तिंचनिरोधंचभूतानामागतिंगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति दिव्यै
र्भोगैरजितोपिसर्वज्ञोपिवदान्यकन्यालाभार्थंदिगंतंप्रतिगतइतिअहोकष्टंकामपिशाचोदुर्जयइतिभावः॥५१॥५२॥ वृद्धिरुपचयस्तद्वान् ऋद्धिःसंपत्तद्वान्॥५३॥ कैरातंकिरातवेषधारिणोमहादेवस्य॥५४॥

धरणीमवतीर्येत्यनेनाकाशमार्गेणाष्टावक्रोगच्छतीतिगम्यते ॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥ सप्तइतरदिग्देवताः ॥६८॥६९॥७०॥ उत्तराधिष्ठात्रीतुदेवतामुख्या

प्रदक्षिणंतथाचक्रेप्रयतःशिरसानतः ॥ धरणीमवतीर्याथपूतात्मासौतदाभवत् ॥ ५५ ॥ सतंप्रदक्षिणंकृत्वात्रिःशैलंचोत्तरामुखः ॥ समेनभूमिभागेनययौप्री
तिपुरस्कृतः ॥ ५६ ॥ ततोपरंवनोद्देशंरमणीयमपश्यत ॥ सर्वर्तुभिर्मूलफलैःपक्षिभिश्चसमन्वितैः ॥ ५७ ॥ रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्रतत्रविभूषितम् ॥ तत्राश्रमप
दंदिव्यंददर्शभगवानथ ॥ ५८ ॥ शैलांश्चविविधाकारान्कांचनान्रत्नभूषितान् ॥ मणिभूमौनिविष्टाश्चपुष्करिण्यस्तथैवच ॥ ५९ ॥ अन्यान्यपिसुरम्याणिप
श्यतःसुबहून्यथ ॥ भृशंतस्यमनोरेमेमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ ६० ॥ सतत्रकांचनंदिव्यंसर्वरत्नमयंगृहम् ॥ ददर्शाद्भुतसंकाशंधनदस्यगृहाद्वरम् ॥ ६१ ॥ महांतो
यत्रविविधामणिकांचनपर्वताः ॥ विमानानिचरम्याणिरत्नानिविविधानिच ॥ ६२ ॥ मंदारपुष्पैःसंकीर्णांतथामंदाकिनींनदीम् ॥ स्वयंप्रभाश्चमणयोवज्रै
र्भूमिश्चभूषिता ॥ ६३ ॥ नानाविधैश्चभवनैर्विचित्रमणितोरणैः ॥ मुक्ताजालविनिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ॥ ६४ ॥ मनोदृष्टिहरैरम्यैःसर्वतःसंवृतंशुभैः ॥ ऋषिभि
श्चावृतंतत्रआश्रमंतंमनोहरम् ॥ ६५ ॥ ततस्तस्याभवच्चिंताकुत्रवासोभवेदिति ॥ अथद्वारंसमभितोगत्वास्थित्वाततोब्रवीत् ॥ ६६ ॥ अतिथिंसमनुप्राप्तमभिजा
नंतुयेत्रवै ॥ अथकन्याःपरिवृतागृहात्तस्माद्विनिर्गताः ॥ ६७ ॥ नानारूपाःसप्तविभोकन्याःसर्वामनोहराः ॥ यांयामपश्यत्कन्यांवैसासातस्यमनोऽहरत् ॥
॥ ६८ ॥ नचशक्तोवारयितुंमनोस्याथावसीदति ॥ ततोधृतिःसमुत्पन्नातस्यविप्रस्यधीमतः ॥ ६९ ॥ अथतंप्रमदाःप्राहुर्भगवान्प्रविशत्विति ॥ सचतासांसु
रूपाणांतस्यैवभवनस्यहि ॥ ७० ॥ कौतूहलंसमाविष्टःप्रविवेशगृहंद्विजः ॥ तत्रापश्यज्जरायुक्तामरजोंबरधारिणीम् ॥ ७१ ॥ वृद्धांपर्यंकमासीनांसर्वाभरणभू
षिताम् ॥ स्वस्तीतितेनचैवोक्तासास्त्रीप्रत्यवदत्तदा ॥ ७२ ॥ प्रत्युत्थायचतंविप्रमास्यतामित्युवाचह ॥ अष्टावक्रउवाच सर्वाःस्वानालयान्यांतुएकामा
मुपतिष्ठतु ॥ ७३ ॥ प्रज्ञाताया प्रशांतायाशेषागच्छंतुच्छंदतः ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यकन्यास्तास्तमृषिंतदा ॥ ७४ ॥ निश्चक्रमुर्गृहात्तस्मात्सावृद्धाथव्यतिष्ठत ॥
अथतांसंविशन्प्राहशयनेभास्वरेतदा ॥ ७५ ॥ त्वयापिसुप्यतांभद्रेरजनीव्यतिवर्तते ॥ संलापात्तेनविप्रेणतथासातत्रभाषिता ॥ ७६ ॥ द्वितीयेशयनेदिव्येसंवि
वेशमहाप्रभे ॥ अथसावेपमानांगीनिमित्तंशीतजंतदा ॥ ७७ ॥

ऽष्टमीसैवजरायुक्ता ॥७१॥७२॥७३॥ प्रज्ञाताअत्यंतंज्ञानवती प्रशांतानिर्जितचित्ता ॥७४॥७५॥७६॥ अथेति अतिवृद्धायाअपिस्त्रियइयंगतिःकिमुवक्तव्यंयुवत्याअधैर्यमिति ॥ ७७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७८ ॥ उपागूहत्आलिंगितवती ॥ ७९ ॥ अकामतोऽनिच्छातःस्वभावतइत्यर्थः पुरुषतःपुरुषंप्राप्यस्त्रीणांधृतिर्धैर्यंअन्यापरकीयास्ति पुंयोगेस्त्रीणांधृतिःस्वकीयासर्वथानास्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥ प्रहृष्टःकामुकोभव ॥ ८१ ॥ उपगूहआलिंगस्व ॥ ८२ ॥८३॥८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ अनभिज्ञोऽप्रीतिमान् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ एकारतिशीलेतिशेषः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ लीलायंत्यःलीलांरतिं

व्यपदिश्यमहर्षेर्वैशयनंव्यवरोहत ॥ स्वागतेनागतांतांतुभगवानभ्यभाषत ॥ ७८ ॥ सोपागूहद्भुजाभ्यांतुऋषिंप्रीत्यानरर्षभ ॥ निर्विकारमृषिंचापिकाष्ठकुड्योपमंतदा ॥ ७९ ॥ दुःखिताप्रेक्ष्यसंजल्पमकार्षीदृषिणासह ॥ ब्रह्मन्नकामतोन्यास्तिस्त्रीणांपुरुषतोधृतिः ॥ ८० ॥ कामेनमोहिताचाहंत्वांभजंतीभजस्वमाम् ॥ प्रहृष्टोभवविप्रर्षेसमागच्छमयासह ॥ ८१ ॥ उपगूहचमांविप्रकामार्ताहंभृशंत्वयि ॥ एतद्धितवधर्मात्मंस्तपसःपूज्यतेफलम् ॥ ८२ ॥ प्रार्थितंदर्शनादेव भजमानांभजस्वमाम् ॥ ममचेदंधनंसर्वंयच्चान्यदपिपश्यसि ॥ ८३ ॥ प्रभुस्त्वंभवसर्वत्रमयिचैवनसंशयः ॥ सर्वान्कामान्विधास्यामिरमस्वसहितोमया ॥ ८४ ॥ रमणीयेवनेविप्रसर्वकामफलप्रदे ॥ त्वद्वशाहंभविष्यामिरंस्यसेचमयासह ॥ ८५ ॥ सर्वान्कामानुपाश्नीमोयेदिव्यायेचमानुषाः ॥ नातःपरंहिनारीणांविद्यते चकदाचन ॥ ८६ ॥ यथापुरुषसंसर्गःपरमेतद्धिनःफलम् ॥ आत्मच्छंदेनवर्ततेनार्योमन्मथचोदिताः ॥ ८७ ॥ नचदह्यंतिगच्छंत्यःसुतप्तैरपिपांसुभिः ॥ अष्टावक्रउवाच परदारानहंभद्रेनगच्छेयंकथंचन ॥ ८८ ॥ दूषितंधर्मशास्त्रज्ञैःपरदाराभिमर्शनम् ॥ भद्रेनिर्वेष्टुकामंमांविद्धिसत्येनवैशपे ॥ ८९ ॥ विषयेष्वनभिज्ञोहंधर्मार्थंकिलसंततिः ॥ एवंलोकान्गमिष्यामिपुत्रैरितिनसंशयः ॥ ९० ॥ भद्रेधर्मंविजानीहिज्ञात्वाचोपरमस्वह ॥ स्त्र्युवाच नानिलोग्निर्नवरुणोनचान्येत्रिदशाद्विज ॥ ९१ ॥ प्रियाःस्त्रीणांयथाकामोरतिशीलाहियोषितः ॥ सहस्रेकिलनारीणांप्राप्यैतैकाकदाचन ॥ ९२ ॥ तथाशतसहस्रेषुयदिकाचित्पतिव्रता ॥ नैताजानंतिपितरंनकुलंनचमातरम् ॥ ९३ ॥ नभ्रातॄन्नचभर्तारंनचपुत्रान्नदेवरान् ॥ लीलायंत्यःकुलंघ्नंतिकूलानीवसरिद्वराः ॥ दोषान्सर्वांश्चमत्वाशुप्रजापतिरभाषत ॥ ९४ ॥ भीष्मउवाच ततःसऋषिरेकाग्रस्तांस्त्रियंप्रत्यभाषत ॥ आस्यतांरुचितश्छंदःकिंचकार्यंब्रवीहिमे ॥ ९५ ॥ सास्त्रीप्रोवाचभगवन्द्रक्ष्यसेदेशकालतः ॥ वसतावन्महाभागकृतकृत्योभविष्यसि ॥ ९६ ॥ ब्रह्मर्षिस्तामथोवाचसतथेतियुधिष्ठिर ॥ वत्स्येहंयावदुत्साहोभवत्यानात्रसंशयः ॥ ९७ ॥ अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्यस्त्रियंतांजरयार्दितां ॥ चिंतांपरमिकांभेजेसंतप्तइवचाभवत् ॥ ९८ ॥

आत्मनइच्छंत्यःअभाषतनैताइत्यादिसार्धश्लोकं ॥ ९४ ॥ एकाग्रःस्त्रीदोषान्अनुसंदधानःस्त्रियंप्रतिआस्यतांतूष्णींस्थीयतां रुचितःरुचिंप्राप्यछंदःइच्छाभवतीतिअभाषत त्वंरुचिज्ञामामिच्छसि अहंत्वरुचिज्ञोनत्वांस्प्रष्टुमिच्छामीतिभावः एवमपियत्कार्यंकर्तव्यंनवतन्मेब्रवीहि ॥ ९५ ॥ द्रक्ष्यसेस्पर्शसुखंज्ञास्यसे ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रूपेविरागितावैराग्यवतीदृष्टिर्नारमत्नरेमे ॥ ९९ ॥१००॥१०१ ॥१०२॥ १०३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
अथसाब्रीत्यादेरध्यायस्यतात्पर्यंकुत्सितायाजीर्णायाअपिस्त्रियाःकरस्पर्शमात्रेणविरक्तोपिविज्ञानवानप्यष्टावक्रोऽतीतंकालंनबुबुधेकाकथायुवत्यांरतिसक्तामूढागतमायुरवभोत्स्यंतइति ॥ १ ॥ अभ्यमृक्ष

यद्यदंगंहिसोपश्यत्तस्याविप्रर्षभस्तदा ॥ नारमत्तत्रतत्रास्यदृष्टीरूपविरागिता ॥ ९९ ॥ देवतेयंगृहस्यास्यशापात्किंनुविरूपिता ॥ अस्याश्चकारणंवेत्तुंनयुक्तं
सहसामया ॥ १०० ॥ इतिचिंताविविक्तस्यतमर्थंज्ञातुमिच्छतः ॥ व्यगच्छत्तदहःशेषंमनसाव्याकुलेनतु ॥ १०१ ॥ अथसाब्रीतथोवाचभगवन्पश्यवैर
वेः ॥ रूपंसंध्याभ्रसंरक्तंकिमुपस्थाप्यतांतव ॥ २ ॥ सउवाचततस्तांत्रींस्नानोदकमिहानय ॥ उपासिष्येततःसंध्यांवाग्यतोनियतेंद्रियः ॥ ३॥ इतिश्रीमहा
भारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०अष्टावक्रदिक्संवादेऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच अथसाब्री
तमुवाचबाढमेवंभवत्विति ॥ तैलंदिव्यमुपादायस्नानशाटीमुपानयत् ॥ १ ॥ अनुज्ञाताचमुनिनासाब्रीतेनमहात्मना ॥ अथास्यतैलेनांगानिसर्वाण्येवाभ्यमृ
क्षत ॥ २ ॥ शनैश्चोत्सादितस्तत्रस्नानशालामुपागमत् ॥ भद्रासनंततश्चित्रंऋषिरन्वगमन्नवम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टश्चयदातस्मिन्भद्रासनेतदा ॥ स्नापयामा
सशनकैस्तमृषिंसुखहस्तवत् ॥ ४ ॥ दिव्यंचविधिवच्चक्रेसोपचारंमुनेस्तदा ॥ सतेनसुसुखोष्णेनतस्याहस्तसुखेनच ॥ ५ ॥ व्यतीतांरजनींकृत्स्नांनाजानत्सम
हाव्रतः ॥ ततउत्थायसमुनिस्तदापरमविस्मितः ॥६॥ पूर्वस्यांदिशिसूर्यंचसोपश्यदुदितंदिवि ॥ तस्यबुद्धिरियंकिंतुमोहस्तत्त्वमिदंभवेत् ॥ ७॥ अथोपास्यसहस्रां
शुंकिंकरोमीत्युवाचतां ॥ साचामृतरसप्रख्यंऋषेरन्नमुपाहरत् ॥ ८ ॥ तस्यस्वादुतयान्नस्यनप्रभूतंचकारसः ॥ व्यगमच्चाप्यहःशेषंततःसंध्यागमत्पुनः ॥ ९ ॥
अथसाब्रीभगवंतंसुप्यतामित्यचोदयत् ॥ तत्रवैशयनेदिव्येतस्यतस्याश्चकल्पिते ॥ १० ॥ पृथक्चैवतथासुप्तौसाब्रीसचमुनिस्तदा ॥ तथार्धरात्रेसाब्रीतुशयनं
तदुपागमत् ॥ ११ ॥ अष्टावक्रउवाच नभद्रेपरदारेषुमनोमेसंप्रसज्जति ॥ उत्तिष्ठभद्रेभद्रंतेस्वयंवैविरमस्वच ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच सातदातेन
विप्रेणतथातेननिवर्तिता ॥ स्वतंत्रास्मीत्युवाचर्षिंनधर्मच्छलमस्तिते ॥ १३ ॥

तअभ्यंजितवती ॥ २ ॥ उत्सादितःचालितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नाजानत्नज्ञातवान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नप्रभूतंचकारपूर्णमितिनाभ्यवददित्यर्थः स्पर्शासक्तोगतांरात्रिमिवरसासक्तोगतंदिनमपिनाबुध्यतेति
भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सेति स्वातंत्र्यान्मम नतवपारदार्यदोषोस्तीत्यर्थः धर्मच्छलंपरपुरुषप्रलोभनं ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नास्तीति अप्रदत्तांत्वांनकामयेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ दोषाःकामक्रोधादयः यथेच्छकंस्वैरिणं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वतंत्रांआत्मप्रदानेइतिशेषः योधर्मःपाणिग्रहणादिसंस्कारःमयिमन्निमित्तंसो स्तु ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विजहिमामानाशय ॥ २२ ॥ यथेति अहंआत्मदृष्टांतेनत्वांस्मरातुरांवेद्मित्वमपित्वदृष्टांतेनमांतथाभूतंविद्धीतिभावः तुभ्यंतवसंगमश्रद्धेतिउभयत्रशेषः किंतस्यमयाकन्या र्थिनाप्रार्थितस्यतत्कर्तृकाइयंजिज्ञासाममपरीक्षाकिमयंसाधुरसाधुर्वेतिउतकिंनेतिकाकुः विघ्नएवायंकिंनभवेत्अपितुविघ्नएवेत्यर्थः ॥२३॥विघ्नत्वमेवाह आश्चर्यमिति पूर्वंअतिजीर्णत्वेनदृष्ट्वापुनःकन्येवदृ

अष्टावक्रउवाच नास्तिस्वतंत्रतास्त्रीणामस्वतंत्राहियोषितः ॥ प्रजापतिमतंत्वेतन्नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ स्त्र्युवाच बाधतेमैथुनंविप्रममभ क्तिंचपश्यवै ॥ अधर्मंप्राप्स्यसेविप्रयन्मांत्वंनाभिनंदसि ॥ १५ ॥ अष्टावक्रउवाच हरंतिदोषजातानिनरंजातंयथेच्छकम् ॥ प्रभवामिसदाधृत्या भद्रेस्वशयनंव्रज ॥ १६ ॥ स्त्र्युवाच शिरसाप्रणमेविप्रप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ भूमौनिपतमानायाःशरणंभवमेनघ ॥ १७ ॥ यदिवादोषजातंत्वं परदारेषुपश्यसि ॥ आत्मानंस्पर्शयाम्यद्यपाणिंगृह्णीष्वमेद्विज ॥ १८ ॥ नदोषोभविताचैवसत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ॥ स्वतंत्रांमांविजानीहियोऽधर्मःसोस्तुवैमयि ॥ त्वय्यावेशितचित्ताचस्वतंत्रास्मिभजस्वमाम् ॥ १९ ॥ अष्टावक्रउवाच स्वतंत्रात्वंकथंभद्रेब्रूहिकारणमत्रवै ॥ नास्तित्रिलोकेस्त्रीकाचिद्यावैस्वातंत्र्य मर्हति ॥ २० ॥ पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने ॥ पुत्राश्चस्थाविरेकालेनास्तिस्त्रीणांस्वतंत्रता ॥ २१ ॥ स्त्र्युवाच कौमारंब्रह्मचर्यंमेकन्यैवास्मिन संशयः ॥ पत्नींकुरुष्वमांविप्रश्रद्धांविजहिमामम ॥ २२ ॥ अष्टावक्रउवाच यथाममतथातुभ्यंयथातुभ्यंतथामम ॥ जिज्ञासेयमृषेस्तस्यविघ्नःसत्यं नकिंभवेत् ॥ २३ ॥आश्चर्यंपरमंहीदंकिंतुश्रेयोहिमेभवेत् ॥ दिव्याभरणवस्त्राहिकन्येयंमामुपस्थिता ॥ २४ ॥ किंत्वस्याःपरमंरूपंजीर्णमासीत्कथंपुनः ॥ कन्या रूपमिहाद्यैवंकिमिवात्रोत्तरंभवेत् ॥ २५ ॥ यथापरंशक्तिधृतेर्नव्युत्थास्येकथंचन ॥ नरोचतेहिव्युत्थानंसत्येनासादयाम्यहम् ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणिआनुशास० अष्टावक्रदिक्संवादेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच नबिभेतिकथंसास्त्री शापाच्चपरमद्युतेः ॥ कथंनिवृत्तोभगवांस्तद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ १ ॥

श्यतइतिमायारूपमाश्चर्यम् ॥ २४ ॥ एतदेवाह किमिति अत्रअस्मिन्विषयेकिंउत्तरंश्रेष्ठतरं पूर्वपरिगृहीतस्यात्यागःउतएतस्याःस्वीकारःकर्तव्यइतिभावः ॥ २५ ॥ स्वमतमाह यथेति शक्तिःकामदमन सामर्थ्यं धृतिःपूर्वप्राप्तस्यात्यागः तदुभयंधृत्वानव्युत्थास्येअस्याःस्वीकारंनकरिष्ये व्युत्थानंधर्मातिक्रमं ममनरोचतेकिंतुसत्येनासादयाम्यहं दारानितिशेषः ॥२६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठी येभारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ नबिभेतीति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विकुरुषेऽन्यथान्यथाकरोषि ब्राह्मणकाम्यया ब्राह्मणमानलिप्सया॥२॥द्यावापृथिव्योःदिविपृथिव्यांचयत्रस्थीयतेतत्रएषाकाम्यात्स्त्रीपुंसयोःअन्योन्याभिलाषरूपाइच्छास्ति मोक्षादन्यन्निष्कामंपदंनास्ती

भीष्मउवाच अष्टावक्रोऽन्वपृच्छत्तांरूपंविकुरुषेकथम् ॥ नचानृतंतेवक्तव्यंब्रूहिब्राह्मणकाम्यया ॥ २ ॥ स्त्र्युउवाच द्यावापृथिव्योर्यत्रैषाकाम्याब्राह्मणसत्तम ॥ शृणुष्वावहितःसर्वंयदिदंसत्यविक्रम ॥ ३ ॥ जिज्ञासेयंप्रयुक्तामेस्थिरीकर्तुंतवानघ॥ अव्युत्थानेनतेलोकाजिताःसत्यपराक्रम ॥ ४ ॥ उत्तरांमांदिशंविद्धिदृष्टंस्त्रीचापलंचते ॥ स्थविराणामपिस्त्रीणांबाधतेमैथुनज्वरः ॥ ५ ॥ तुष्टःपितामहस्तेद्यतथादेवाःसवासवाः ॥ सत्वंयेनचकार्येणसंप्राप्तोभगवानिह ॥ ६ ॥ प्रेषितस्तेनविप्रेणकन्यापित्राद्द्विजर्षभ ॥ तवोपदेशंकर्तुंवैतच्चसर्वंकृतंमया ॥ ७॥ क्षेमैर्गमिष्यसिगृहंश्रमश्चनभविष्यति ॥ कन्यांप्राप्स्यसितांविप्रपुत्रिणीचभविष्यति ॥ ८ ॥ काम्ययापृष्टवांस्त्वंमांततोव्याहृतमुत्तमम्॥ अनतिक्रमणीयासाकृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिःसदा ॥ ९ ॥ गच्छस्वसुकृतंकृत्वाकिंचान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ यावद्ब्रवीमि विप्रर्षेअष्टावक्रयथातथम् ॥ १० ॥ ऋषिणाप्रसादिताचास्मितवहेतोर्द्विजर्षभ ॥ तस्यसंमाननार्थंमेत्वयिवाक्यंप्रभाषितम् ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच श्रुत्वातुवचनंतस्याःसविप्रःप्रांजलिःस्थितः ॥ अनुज्ञातस्तयाचापिस्वगृहंपुनराव्रजत् ॥ १२ ॥ गृहमागत्यविश्रांतःस्वजनंपरिपृच्छ्यच ॥ अभ्यगच्छत्ततंविप्रंन्यायतःकुरुनंदन ॥ १३ ॥ पृष्टश्चतेनविप्रेणदृष्टंत्वेतन्निदर्शनम् ॥ प्राहविप्रंतदाविप्रःसुप्रीतेनांतरात्मना ॥ १४ ॥ भवतासमनुज्ञातःप्रास्थितोगंधमादनम् ॥ तस्यचोत्तरतोदेशेदृष्टंमेदैवतंमहत् ॥ १५ ॥ तयाचाहमनुज्ञातोभवांश्चापिप्रकीर्तितः ॥ श्रावितश्चापितद्वाक्यंगृहंचाभ्यागतःप्रभो ॥ १६ ॥ तमुवाचतदाविप्रःसुतांप्रतिगृहाणमे ॥ नक्षत्रविधियोगेनपात्रंहिपरमंभवान् ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वाप्रतिगृह्यचतांप्रभो ॥ कन्यांपरमधर्मात्माप्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८ ॥ कन्यांतांप्रतिगृह्यैवभार्यांपरमशोभनाम् ॥ उवासमुदितस्तत्रस्वाश्रमेविगतज्वरः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनि० अष्टावक्रदिक्संवादेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

त्यर्थः ॥ ३ ॥ मेमया तवत्वां ॥४॥५॥६॥७॥८ ॥ साकाम्याऽनतिक्रमणीया ॥ ९ ॥ १० ॥ ऋषिणावदान्येन ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥ यथाऋषिकृतामेवराजदेयंभवत्येवंस्त्रीमतामेवदैवंपित्र्यंचऋणमापतति स्त्रीमत्त्वंतुकामकृतंचनवैधमितितदभावेऽयंकस्यापिऋणीनभवतीतिप्रघट्टकार्थः ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंगार्हस्थ्यहेतुंकाममुक्त्वागृहस्थोचितान्दानधर्मान्वक्तुंश्रोतुंपात्रादिगुणान्पृच्छति किमित्यादिना ब्राह्मणंब्रह्मविदंलिंगिनं ब्रह्मचारिणंसंन्यासिनंचदंडादिलिंगवंतं ॥ १ ॥ स्ववृत्तिजीवनार्थंस्वोचितांवृत्तिअभिपन्नायशरणीकुर्वते लिंगीअलिंगीवास्वधर्मसेवीयःसएवतपस्वीपात्रंचेत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वधर्मनिष्ठत्वंपात्रगुणमुक्त्वाश्रद्धावत्त्वंदातृगुणमाह श्रद्धयेतिद्वाभ्यां अपूतोपिपरयाश्रद्धयायदिप्रयच्छतितर्हितस्यदातुरपूतत्वप्रयुक्तःकोदोषःस्यात्तंवद ॥ ३ ॥ श्रद्धेति श्रद्धैवास्यपूतत्वंकरोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ नेति श्रद्धैवपूतत्वकर्त्रीचेत्कव्येपात्रपरीक्षानविधेयास्यादित्याशयः ॥ ५ ॥ देवानांसमूहोदैवात्श्रद्धादिभ्यइत्यर्थः हव्यंदैवंकर्म सिध्यतिफलदंभवति नतुब्राह्मणगुणादितिभावः इज्यंतेदेवाइतिशेषः दैवंकर्मदेवानुग्रहादेवपूर्णंभवति श्रद्धामात्रप्रियत्वाद्देवानामितिभावः ॥ ६ ॥ पित्र्यंतुकर्मब्राह्मणानुग्रहादेवपू

युधिष्ठिरउवाच किमाहुर्भरतश्रेष्ठपात्रंविप्राःसनातनाः॥ब्राह्मणंलिंगिनंचैवब्राह्मणंवाप्यलिंगिनम्॥१॥ भीष्मउवाच स्ववृत्तिमभिपन्नायलिंगिनेचेतरायच ॥देयमाहुर्महाराजउभावेतौतपस्विनौ ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच श्रद्धयापरयाऽपूतोयःप्रयच्छेद्द्विजातये॥हव्यंकव्यंतथादानंकोदोषःस्यात्पितामह॥३॥ भीष्मउवाच श्रद्धापूतोनरस्तातदुर्दांतोपिनसंशयः॥पूतोभवतिसर्वत्रकिमुतत्वंमहाद्युते॥४॥ युधिष्ठिरउवाच नब्राह्मणंपरीक्षेतदैवेषुसततंनरः॥कव्यप्रदानेतुबुधाःपरीक्ष्यंब्राह्मणंविदुः॥५॥ भीष्मउवाच नब्राह्मणःसाधयतेहव्यंदैवात्प्रसिद्ध्यति॥देवप्रसादादिज्यंतेयजमानैर्नसंशयः॥६॥ब्राह्मणान्भरतश्रेष्ठसततंब्रह्मवादिनः ॥ मार्कंडेयःपुराप्राहइतिलोकेषुबुद्धिमान् ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अपूर्वोप्यथवाविद्वान्संबंधीवायथाभवेत्॥ तपस्वीयज्ञशीलोवाकथंपात्रंभवेत्तुसः॥८॥ भीष्मउवाच कुलीनःकर्मकृद्वैद्यस्तथैवाप्यानृशंस्यवान्॥ह्रीमानृजुःसत्यवादीपात्रंपूर्वेचयेत्रयः॥९॥तत्रेमंशृणुमेपार्थचतुर्णांतेजसांमतम्॥पृथिव्याःकाश्यपस्याग्नेर्मार्कंडेयस्यचैवहि॥ १० ॥

र्णंभवतीतितत्रानुग्रहकर्तरितपोबलमावश्यकमित्याशयेनाह ब्राह्मणानिति लोकेषुपितृपितामहादिषुपूजनीयेषुब्रह्मिष्ठेष्वेवब्राह्मण्यमस्तीतिविद्यादित्यर्थः अग्निमुखावैदेवाःपाणिमुखाःपितरइत्याश्वलायनोदाहृतश्रुतेःश्रौतःस्मार्तऔदर्योवाग्निःस्वतःशुद्धोदेवांस्तर्पयति पाणिस्तुसत्कर्मवानेवपितॄंस्तर्पयितुंशक्नोतिनान्यथेतिकव्येष्वावश्यकीपात्रपरीक्षेतिभावः ॥ ७ ॥ कथंकेनहेतुनाऽपूर्वादीनांपंचानांपात्रत्वमितिप्रश्नार्थः ॥ ८ ॥ उत्तरेतु त्रयःअपूर्वसंबंधितपस्विनःकुलीनत्वादिगुणसप्तकयुक्ताएवपात्रत्वंभजंतेपरिशेषात् यज्ञशीलविद्वांसौकर्मकृद्वैद्यपदोदितौकुलीनत्वादिगुणपंचकयुक्तावेव एतेषांगुणानामभावेपात्रत्वंनकस्यापीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदेववशिष्टसंमत्याद्रढयति तत्रेति तेजसांतेजस्विनांसर्वज्ञानामितियावत् ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेष्टुःपांसुपिंडः त्रिभिरेववृत्तिःजीवनंयस्यांसाब्राह्मीसंपत्तस्यांत्रिवृत्यां याजनाध्यापनप्रतिग्रहैरेवजीवतिसमहान् एतेनकुलीनत्ववैद्यत्वंचसंगृहीतम् ॥११॥ न्हीमत्त्वऋजुत्वेशीलपदेनसंगृह्णाति सर्वेचेति ॥ १२ ॥ आनृशंस्यंकर्मकृत्त्वंचसंगृह्णाति अधीयानइति सत्यंयज्ञादिकमव्यभिचरितफलंकर्मनचरतेनकरोति ॥ १३ ॥ अश्वमेधेतिसत्यसंग्रहः एतेषांगुणानामेकतमस्याप्यभावेपात्रत्वंनभवतीतिचतुर्णा मपिमतं नतुचत्वारिपृथङ्मतानि उपक्रमेतेजसांमतमित्येकवचनादंतेचविसंवादादर्शनादितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्रतिनःब्रह्मचारिणः कथंतत्सुकृतमितितदीयव्रतनाशात्स्वीयंश्राद्धंदुष्यतिनवेतिप्रश्नः

पृथिव्युवाच यथामहार्णवेक्षिप्तःक्षिप्रंलेष्टुर्विनश्यति ॥ तथादुश्चरितंसर्वंत्रिवृत्यांचनिमज्जति ॥ ११ ॥ काश्यपउवाच सर्वेचवेदाःसहषड्भिरंगैः सांख्यंपुराणंचकुलेचजन्म ॥ नैतानिसर्वाणिगतिर्भवंतिशीलव्यपेतस्यनृपद्विजस्य ॥ १२ ॥ अग्निरुवाच अधीयानःपंडितंमन्यमानोयोविद्ययाहंति यशःपरेषां ॥ प्रभ्रश्यतेसौचरतेनसत्यंलोकास्तस्यत्वंतवंतोभवंति ॥ १३॥ मार्कंडेयउवाच अश्वमेधसहस्रंचसत्यंचतुलयाधृतम् ॥ नाभिजानामियद्यस्यसत्यस्यार्धमवाप्नुयात्॥ १४॥ भीष्मउवाच इत्युक्तातेजग्मुराशुचत्वारोमिततेजसः ॥ पृथिवीकाश्यपोग्निश्चप्रकृष्टायुश्चभार्गवः ॥ १५॥ युधिष्ठिरउवाच यदितेब्राह्मणालोकेव्रतिनोभुंजतेहविः ॥ दत्तंब्राह्मणकामायकथंतत्सुकृतंभवेत् ॥ १६॥ भीष्मउवाच आदिष्टिनोयेराजेंद्रब्राह्मणावेदपारगाः ॥ भुंजतेब्रह्मकामायव्रतलुप्ताभवंतिते ॥ १७॥ युधिष्ठिरउवाच अनेकांतंबहुद्वारंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ किंनिमित्तंभवेदत्रतन्मेब्रूहिपितामह॥ ॥ १८॥ भीष्मउवाच अहिंसासत्यमक्रोधआनृशंस्यंदमस्तथा ॥ आर्जवंचैवराजेंद्रनिश्चितंधर्मलक्षणम् ॥ १९॥ येतुधर्मंप्रशंसंतश्चरंतिपृथिवीमिमां ॥ अनाचरंतस्तद्धर्मंसंकरेभिरताःप्रभो ॥ २० ॥ तेभ्योहिरण्यंरत्नंवागामश्वंवाददातियः ॥ दशवर्षाणिविष्ठांसभुंक्तेनिरयमास्थितः ॥ २१ ॥

॥ १६ ॥ आदिष्टंद्वादशवर्षाणिब्रह्मचर्यंचरेतिगुर्वादेशस्तद्वंतः भोक्तुरेवव्रतंलुप्यते नतुदाताप्रत्यवैति अपितु कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाःपंचाग्निब्रह्मचारिणः पितृमातृपराश्चैवब्राह्मणाःश्राद्धसंपदइति व्रतस्थमपि दौहित्रंश्राद्धेयत्नेनभोजयेदितिचस्मरणात्पुण्यभागेवभवतीतिभावः एतेनश्राद्धादन्यत्रलोभादिप्रदर्शनेनपरव्रतंनाशयतोदानेपिकिंचिद्वैगुण्यंजायतइतिगम्यते अतएव मनसापात्रमुद्दिश्यजलमध्येजलंक्षिपेत् दातातत्फलमाप्नोतिप्रतिग्राहीनदोषभागितिपात्रादरार्थंकल्पांतरंस्मर्यते अन्यथैतन्नस्मर्येतनाप्येवंयुधिष्ठिरेणाशंक्येतेतिदिक् ॥ १७ ॥ अंतोनिष्ठा अनेकांतंअनेकफलाकारमित्यर्थः पात्रगुणानामनंतत्वात्केगुणानियमेनपात्रतायानिमित्तंतानेवसंक्षेपेणब्रूहीतिप्रश्नार्थः ॥ १८ ॥ उत्तरमाहत्रिभिः अहिंसेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेदादीनांसविष्ठांभुंक्तेइतिसंबंधः मेदागोमहिष्यादीनांमृतानांमांसमश्नंतः पुल्कसाःयेब्राह्मणादीनपिस्वभावादेवहिंसंति अंतेवसायिनश्चर्मकारादयः कृतमकृतंवापरकीयंपापंकर्मयेप्रकाशयंतिब्राह्मणादयो पितेमेदादितुल्याएवेतितेषामपीतिपदार्थः ॥ २२ ॥ वैश्वदेवंतत्संबंधिनंहंतकारं ब्रह्मचारिणेइतिसंन्यासिनोप्युपलक्षणम् यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभावितिस्मृतेः अशुभानितिच्छेदः ॥ २३ ॥ परं

मेदानांपुल्कसानांचतथैवांतेवसायिनाम् ॥ कृतंकर्माकृतंवापिरागमोहेनजल्पतां ॥ २२ ॥ वैश्वदेवंचयेमूढाविप्रायब्रह्मचारिणे ॥ ददतेनेहराजेंद्रतेलोकान्भुंजतेऽशुभान् ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंपरंब्रह्मचर्यंचकिंपरंधर्मलक्षणं ॥ किंचश्रेष्ठतमंशौचंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ २४ ॥ भीष्मउवाच ब्रह्मचर्यात्परंतातमधुमांसस्यवर्जनं ॥ मर्यादायांस्थितोधर्मःशमश्चैवास्यलक्षणं ॥ २५ ॥ युधिष्ठिरउवाच कस्मिन्कालेचरेद्धर्मंकस्मिन्कालेर्थमाचरेत् ॥ कस्मिन्कालेसुखीचस्यात्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ २६ ॥ भीष्मउवाच कल्यमर्थंनिषेवेतततोधर्ममनंतरं ॥ पश्चात्कामंनिषेवेतनचगच्छेत्प्रसंगितां ॥ २७ ॥ ब्राह्मणांश्चैवमन्येतगुरूंश्चाप्यभिपूजयेत् ॥ सर्वभूतानुलोमश्चमृदुशीलःप्रियंवदः ॥ २८ ॥ अधिकारेयदनृतंयच्चराजसुपैशुनं ॥ गुरोश्चालीककरणंतुल्यंतद्ब्रह्महत्यया ॥ २९ ॥ प्रहरेन्ननरेंद्रेषुनहन्याद्गांतथैवच ॥ भ्रूणहत्यासमंचैवउभयंयोनिषेवते ॥ ३० ॥ नाग्निंपरित्यजेज्जातुनचवेदान्परित्यजेत् ॥ नचब्राह्मणमाक्रोशेत्समंतद्ब्रह्महत्यया ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशाःसाधवोविप्राःकेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ कीदृशानांचभोक्तव्यंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ३२ ॥ भीष्मउवाच अक्रोधनाधर्मपराःसत्यनित्यादमेरताः ॥ तादृशाःसाधवोविप्रास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ३३ ॥ अमानिनःसर्वसहादृढार्थाविजितेंद्रियाः ॥ सर्वभूतहितामैत्रास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ३४ ॥ अलुब्धाःशुचयोवैद्यान्ह्रीमंतःसत्यवादिनः ॥ स्वकर्मनिरतायेचतेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ३५ ॥ सांगांश्चचतुरोवेदानधीतेयोद्विजर्षभः ॥ षड्भ्यःप्रवृत्तःकर्मभ्यस्तंपात्रमृषयोविदुः ॥ ३६ ॥ येत्वेवंगुणजातीयास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ सहस्रगुणमाप्नोतिगुणार्हायप्रदायकः ॥ ॥ ३७ ॥ प्रज्ञाश्रुताभ्यांवृत्तेनशीलेनचसमन्वितः ॥ तारयेतकुलंसर्वमेकोपीहद्विजर्षभः ॥ ३८ ॥

श्रेष्ठं ॥ २४ ॥ शमःविषयेभ्यइंद्रियाणांनिवृत्तिरेतदेवश्रेष्ठतरंशौचंधर्मस्यलक्षणंमर्यादांतर्गतम् ॥ २५ ॥ कल्यंपूर्वाण्हे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ षड्भ्यःअनुपदोक्तैःमधुमांसवर्जनमर्यादापालनशौचैःसहाध्ययनयागदानेभ्यः तान्यनुष्ठातुंप्रवृत्तइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नशोचतिप्रतिपादयन् ॥ ३९॥ द्विजोत्तमःनिर्दोषः एतेपूर्वोक्तागुणाश्वतत्रयदिलभ्यंतेतर्हितारयेतेतिकिमु ॥ ४०॥ निशम्यज्ञात्वा ईदृशपात्रप्राप्तौसमीपस्थस्याल्पगुणस्यातिक्रमेपिदोषोनास्तीतिभावः ॥४१॥
इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ श्राद्धेति कालादौविहितंविशेषमितिशेषः॥ १ ॥ २ ॥ उपपत्तिभिःआदरादिभिर्युक्तःसन् ॥३॥४॥ ५ ॥ क्षुतंक्षुते

गामश्वंवित्तमन्नंवातद्विधेप्रतिपादयेत् ॥ द्रव्याणिचान्यानितथाप्रेत्यभावेनशोचति ॥ ३९ ॥ तारयेतकुलंसर्वमेकोपीहद्विजोत्तमः ॥ किमंगपुनरेवैतेतस्मा
त्पात्रंसमाचरेत् ॥ ४० ॥ निशम्यचगुणोपेतंब्राह्मणंसाधुसंमतं ॥ दूरादानाय्यसत्कृत्यसर्वतश्चापिपूजयेत् ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्व
णिआनुशास०बहुप्राश्निकेद्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच श्राद्धकालेचदैवेचपित्र्येपिचपितामह ॥ इच्छामीह
त्वयाख्यातंविहितंयत्सुरर्षिभिः॥ १ ॥ भीष्मउवाच दैवंपौर्वाह्णिकंकुर्यादपराह्णेतुपैतृकम् ॥ मंगलाचारसंपन्नःकृतशौचःप्रयत्नवान् ॥ २ ॥ मनुष्याणां
तुमध्याह्नेप्रदद्यादुपपत्तिभिः॥ कालहीनंतुयद्दानंतंभागंरक्षसांविदुः ॥ ३ ॥ लंघितंचावलीढंचकलिपूर्वंचयत्कृतम् ॥ रजस्वलाभिर्दृष्टंचतंभागंरक्षसांविदुः॥
॥ ४ ॥ अवघुष्टंचयद्भुक्तमव्रतेनचभारत ॥ परामृष्टंशुनाचैवतंभागंरक्षसांविदुः ॥ ५ ॥ केशकीटावपतितंक्षुतंश्वभिरवेक्षितम् ॥ रुदितंचावधूतंचतंभागंरक्ष
सांविदुः॥ ६ ॥ निरोंकारेणयद्भुक्तंसशस्त्रेणचभारत ॥ दुरात्मनाचयद्भुक्तंतंभागंरक्षसांविदुः ॥ ७ ॥ परोच्छिष्टंचयद्भुक्तंपरिभुक्तंचयद्भवेत् ॥ दैवेपित्र्येचस
ततंतंभागंरक्षसांविदुः ॥ ८ ॥ मंत्रहीनंक्रियाहीनंयच्छ्राद्धंपरिविष्यते ॥ त्रिभिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठतंभागंरक्षसांविदुः ॥ ९ ॥ आज्याहुतिंविनाचैवयत्किंचित्परिवि
ष्यते ॥ दुराचारैश्चयद्भुक्तंतंभागंरक्षसांविदुः ॥ १० ॥ येभागारक्षसांप्रोक्तास्तउक्ताभरतर्षभ ॥ अतऊर्ध्वंविसर्गस्यपरीक्षांब्राह्मणेशृणु ॥ ११ ॥ यावंतःपतिता
विप्राजडोन्मत्तास्तथैवच ॥ दैवेवाप्यथपित्र्येवाराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ १२ ॥ श्वित्रीक्लीबश्चकुष्ठीचतथायक्ष्महतश्चयः ॥ अपस्मारीचयश्चांधोराजन्नार्हंतिकेत
नं ॥ १३ ॥ चिकित्सकादेवलकावृथानियमधारिणः ॥ सोमविक्रयिणश्चैवराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ १४ ॥

नदूषितं ॥ ६ ॥ निरोंकारेणअननुज्ञातेनशूद्रेणवा ॥ ७ ॥ परिभुक्तंदेवातिथिपितृबालकादीनवर्जयित्वाभुक्तंस्वेनैव ॥ ८ ॥ ९ ॥ आज्याहुतिपात्राभिघारणंविना ॥ १० ॥ विसर्गस्यब्राह्मणेदानस्य
पात्रभूते ॥ ११ ॥ पतिताःमहापातकेनजातिबहिर्भूताः केतनंनिमंत्रणं ॥ १२ ॥ श्वित्रीश्वेतकुष्ठी कुष्ठीमंडलकुष्ठी यक्ष्महतोमहारोगी अपस्मारीग्रहग्रस्तः ॥ १३ ॥ देवलकादेवार्चनवृत्तिजीविनः वृथा
नियमधारिणोदंभवंतः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्लवकाःकूर्दनपराः कथकाःवृथालापिनः योधकाःमल्लाः ॥ १५ ॥ वृषलानांशूद्राणांहोतारोयाजकाः वृषलशिष्याःशूद्रदासाः ॥ १६ ॥ अनुयोक्ताभृतकाध्यापकः अनुयुक्तःभृतकाध्येता ॥ १७ ॥ वर्णावरपरिग्रहःशूद्रापतिः ॥ १८ ॥ अनग्नयःश्रौतस्मार्तकर्मरहिताः येचापेताःस्वकर्मभ्यःस्तेनास्तेपरिकीर्तिताः कर्मणादेहदोषैश्चयोनितश्चैवकुत्सिताः पतितांस्तान्विजानीयान्महापातकिनश्चयेइतिस्तेनपतितौयमोक्तौवाग्राह्यौ ॥ १९ गणपूर्वाग्रामण्यः पुत्रिकापूर्वपुत्राः अस्यामुत्पन्नःपुत्रोमदीयइतिनियमेनयादीयतेतस्यांचयोजातःसपुत्रिकापूर्वपुत्रः सपितृगोत्राद्भ्रष्टोमातृगोत्रोपजीवित्वान्निंद्यः ॥ २० ॥ ऋणकर्तावृत्यर्थंधनप्रयोक्ताकुसीदीनामा वार्धुषिकः समर्घंधान्यमादायमहर्घंयःप्रयच्छति सवैवार्धुषिकोनामहव्यकव्यबहिष्कृतइतिस्मृतिप्रसिद्धः ॥ २१ ॥ स्त्रीपूर्वाःस्त्रीजिताः स्त्रीपण्योपजीविनोवा

गायनानर्तकाश्चैवप्लवकावादकास्तथा ॥ कथकायोधकाश्चैवराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ १५ ॥ होतारोवृषलानांचवृषलाध्यापकास्तथा ॥ तथावृषलशिष्याश्चराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ १६ ॥ अनुयोक्ताचयोविप्रोअनुयुक्तश्चभारत ॥ नार्हतस्तावपिश्राद्धंब्रह्मविक्रयिणौहितौ ॥ १७ ॥ अग्रणीर्यःकृतःपूर्वंवर्णावरपरिग्रहः ॥ ब्राह्मणःसर्वविद्योपिराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ १८ ॥ अनग्नयश्चयेविप्रामृतनिर्यातकाश्चये ॥ स्तेनाश्चपतिताश्चैवराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ १९ ॥ अपरिज्ञातपूर्वाश्चगणपूर्वाश्चभारत ॥ पुत्रिकापूर्वपुत्राश्चश्राद्धेनार्हंतिकेतनं ॥ २० ॥ ऋणकर्ताचयोराजन्यश्चवार्धुषिकोनरः ॥ प्राणिविक्रयवृत्तिश्चराजन्नार्हंतिकेतनं ॥ २१ ॥ स्त्रीपूर्वाःकांडपृष्ठाश्चयावंतोभरतर्षभ ॥ अजपाब्राह्मणाश्चैवश्राद्धेनार्हंतिकेतनं ॥ २२ ॥ श्राद्धेदैवेचनिर्दिष्टोब्राह्मणोभरतर्षभ ॥ दातुःप्रतिग्रहीतुश्चशृणुष्वानुग्रहंपुनः ॥ २३ ॥ चीर्णव्रतागुणैर्युक्ताभवेयुर्येपिकर्षकाः ॥ सावित्रीज्ञाःक्रियावंतस्तेराजन्केतनक्षमाः ॥ २४ ॥ क्षात्रधर्मिणमप्याजौकेतयेत्कुलजंद्विजं ॥ नत्वेववणिजंतातश्राद्धेचपरिकल्पयेत् ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रीचयोविप्रोग्रामवासीचयोभवेत् ॥ अस्तेनश्चातिथिज्ञश्चसराजन्केतनक्षमः ॥ २६ ॥ सावित्रींजपतेयस्तुत्रिकालंभरतर्षभ ॥ भिक्षावृत्तिःक्रियावांश्चसराजन्केतनक्षमः ॥ २७ ॥ उदितास्तमितोयश्चतथैवास्तमितोदितः ॥ अहिंस्रश्चाल्पदोषश्चसराजन्केतनक्षमः ॥ २८ ॥ अकल्ककोह्यतर्कश्चब्राह्मणोभरतर्षभ ॥ संसर्गेभैक्ष्यवृत्तिश्चसराजन्केतनक्षमः ॥ २९ ॥

कांडपृष्ठोवेश्यापतिःकांडपृष्ठःसद्भिरेवनिगद्यतइतियमेनव्याख्यातः अजपाःसंध्यावंदनहीनाः ॥ २२ ॥ अनुग्रहंनिषिद्धानामपिकेनचिद्गुणेनाभ्यनुज्ञानं ॥ २३ ॥ २४ ॥ वणिजंवणिग्वृत्तिं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ उदितःआढ्यःअस्तमितःदरिद्रःपूर्वाह्णेलाभकालेआढ्यःसद्यस्तस्यव्ययेदरिद्रःएवंप्रातरलाभकालेऽस्तमितःमध्यान्हेलाभेसतिउदितः अल्पदोषोविद्वत्त्वादिविशेषगुणरहितःअदातावा ॥ २८ ॥ अकल्ककः अदांभिकः अपापोवा कल्कःपापेचदंभेचेतिकोशः अकल्पकइतिपाठेस्वेच्छयाधर्माधर्मकल्पकः अतर्कःअहैतुकःशुष्कतर्कपरः संसर्गेसंगत्यहैंगृहेज्ञातेभैक्ष्यवृत्तिः ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कितवोधूर्तः ॥ ३० ॥ सर्वंदेवतादिकंअतिथिरेवयस्यससर्वातिथिः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मवेदः क्लैब्यात्दीनभाषणेनमिथ्याशपथादिनावा ॥ ३२ ॥ अपवर्गेश्राद्धसमाप्तौ न्हीयमाणइतिपाठेलज्जमानः युक्तंअ स्तुस्वधेत्यादिवचनंगवानृतंअनृतगोशपथस्यपापं ॥३३॥ सोमक्षयोदर्शः आरण्यंमृगादिमांसंचयदाप्राप्तंतदैवश्राद्धस्यकालः ॥३४॥ स्वधोच्यतामितिप्रदात्राउक्तेअस्तुस्वधेतिब्राह्मणोवदेत् एवमुत्तरत्रमुदिता प्रीतिकरीपितॄणामित्यर्थात् ॥३५॥३६॥ पुण्येति पुण्याहंभवंतोब्रुवंत्वितियजमानेनप्रोक्ते ओंपुण्याहमस्त्वितिब्राह्मणाब्रूयुः दैवंसोंकारं ॥३७॥ दैवेओंकारस्थाने प्रीयंतांदेवताःपुण्याहमस्त्वितिप्रतिवदेदित्य

अव्रतीकितवःस्तेनःप्राणिविक्रयिकोवणिक् ॥ पश्चाच्चपीतवान्सोमंसराजन्केतनक्षमः ॥ ३० ॥ अर्जयित्वाधनंपूर्वंदारुणैरपिकर्मभिः ॥ भवेत्सर्वातिथिःप श्चात्सराजन्केतनक्षमः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टंस्त्रियायच्चार्जितंधनं ॥ अदेयंपितृविप्रेभ्योयच्चक्लैब्यादुपार्जितं ॥ ३२ ॥ क्रियमाणेपवर्गेचयोद्विजोभरतर्ष भ ॥ नव्याहरतियद्युक्तंतस्याधर्मोगवानृतं ॥ ३३ ॥ श्राद्धस्यब्राह्मणःकालःप्राप्तंदधिघृतंतथा ॥ सोमक्षयश्चमांसंचयदारण्यंयुधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ श्राद्धापवर्गेवि प्रस्यस्वधावैमुदिताभवेत् ॥ क्षत्रियस्यापियोब्रूयात्प्रीयंतांपितरस्त्विति ॥ ३५ ॥ अपवर्गेतुवैश्यस्यश्राद्धकर्मणिभारत ॥ अक्षय्यमभिधातव्यंस्वस्तिशूद्रस्य भारत ॥ ३६ ॥ पुण्याहवाचनंदैवंब्राह्मणस्यविधीयते ॥ एतदेवनिरोंकारंक्षत्रियस्यविधीयते ॥ ३७ ॥ वैश्यस्यदैवेवक्तव्यंप्रीयंतांदेवताइति ॥ कर्मणामानुपू र्व्येणविधिपूर्वंकृतंशृणु ॥३८॥ जातकर्मादिकाःसर्वास्त्रिषुवर्णेषुभारत ॥ ब्रह्मक्षत्रेहिमंत्रोक्तावैश्यस्यचयुधिष्ठिर ॥३९॥ विप्रस्यरशनामौंजीमौर्वीराजन्यगा मिनी ॥ बाल्वजीत्येववैश्यस्यधर्मएषयुधिष्ठिर ॥४०॥ दातुःप्रतिग्रहीतुश्चधर्माधर्माविमौशृणु ॥ ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मःप्रोक्तःपातकसंज्ञितः ॥ चतुर्गुणःक्षत्रिय स्यवैश्यस्याष्टगुणःस्मृतः ॥ ४१ ॥ नान्यत्रब्राह्मणोश्नीयात्पूर्वंविप्रेणकेतितः ॥ यवीयान्पशुहिंसायांतुल्यधर्मोभवेत्सहि ॥ ४२ ॥ तथाराजन्यवैश्याभ्यांयद्यश्नी यात्तुकेतितः ॥ यवीयान्पशुहिंसायांभागार्धसमवाप्नुयात् ॥४३॥ दैवंवाप्यथवापित्र्यंयोश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु ॥ अस्नातोब्राह्मणोराजंस्तस्याधर्मोगवानृतं ॥४४॥

र्थः कृतंक्रियांअनुष्ठानक्रममितियावत् वैश्यस्यचमंत्रोक्ताइत्यनुषंगः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रशनामेखला मौंजीमुंजमयी मौर्वीधनुर्ज्या बाल्वजीबल्वजस्तृणविशेषस्तन्मयी ॥ ४० ॥ धर्मोदातुःअधर्मःप्र तिग्रहीतुरितितावुभौशृणु तत्राधर्ममेवसामान्यतआह ब्राह्मणस्येति एककार्षापणार्थेअनृतवक्तुर्ब्राह्मणस्ययावानधर्मोभवतिसएवचतुर्गुणःक्षत्रियस्याष्टगुणोवैश्यस्यतावन्मात्रार्थेभवतीत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४१ ॥ नेति यःपूर्वस्यनिमंत्रयितुरश्नातिसज्यायान् परस्याश्नन्यवीयान् तत्रब्राह्मणेनकेतितःसन्यदियवीयान्भवेत्तर्हिवृथापशुहिंसायाःपूर्णपापंप्राप्नुयात् क्षत्रियादिनाकेतितःसन्यदियवीयान्स्यात्तर्हि वृथापशुहिंसायाअर्धपापंप्राप्नुयादितिश्लोकद्वयार्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आशौचः जननमरणाशौचवान् ॥ ४५ ॥ अर्थेनप्रयोजनेनतीर्थयात्राव्यपदेशेनजीविकाद्यर्थीयोधनंलिप्सेत्योवाकर्मार्थंमेभिक्षांदेहीत्यामंत्रयतिदातारमभिमुखीकरोतितस्यापिअनृतंगवानृतमेवस्मृतं ॥ ४६ ॥ वेदव्रतंचारित्रंचयेषांनास्तिते येनमंत्रवत्मंत्रयुक्तंयथास्यात्तथाश्राद्धेपरिविष्यंतेतस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ भोजनपात्रेऽवशिष्टमुच्छेषःतेनसहितंपरिशेषंस्थाल्यामवशिष्टंप्रतीक्षंते येषांपाकपर्याप्तमेवधान्यादिकमस्तिनकुसूलादौतान्भोजय ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तद्भक्ताःचारित्रमेवभक्तोऽन्नंतद्वज्जीवनंयेषांते तद्गृहाःतदेवगृहेस्थयादौयेषांते बलंइहलोकेदोषाभिभवसामर्थ्यं अपाश्रयःपरलोकगमनालंबनं

आशौचोब्राह्मणोराजन्योश्नीयाद्ब्राह्मणादिषु॥ ज्ञानपूर्वमथोलोभात्तस्याधर्मोगवानृतं ॥ ४५॥ अर्थेनान्येनयोलिप्सेत्कर्मार्थंचैवभारत ॥ आमंत्रयतिराजेंद्रतस्याधर्मोनृतंस्मृतम् ॥ ४६ ॥ अवेदव्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ॥ मंत्रवत्परिविष्यंतेतस्याधर्मोगवानृतम् ॥ ४७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पित्र्यंवाप्यथवादैवंदीयतेयत्पितामह॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंदत्तंकेषुमहाफलम् ॥ ४८ ॥ भीष्मउवाच येषांदाराःप्रतीक्षंतेसुवृष्टिमिवकर्षकाः ॥ उच्छेषपरिशेषंहितान्भोजययुधिष्ठिर ॥ ४९ ॥ चारित्रनिरताराजन्येकृशाःकृशवृत्तयः ॥ अर्थिनश्चोपगच्छंतितेषुदत्तंमहाफलम् ॥ ५० ॥ तद्भक्तास्तद्गृहाराजंस्तद्बलास्तदपाश्रयाः॥ अर्थिनश्चभवंत्यर्थेतेषुदत्तंमहाफलम् ॥ ५१ ॥ तस्करेभ्यःपरेभ्योवायेभयार्तायुधिष्ठिर॥ अर्थिनोभोक्तुमिच्छंतितेषुदत्तंमहाफलम् ॥ ५२ ॥ अकल्ककस्यविप्रस्यरौक्ष्यात्करकृतात्मनः॥ बटवोयस्यभिक्षंतितेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ५३ ॥ हृतस्वाहृतदाराश्चयेविप्रादेशसंप्लवे ॥ अर्थार्थमभिगच्छंतितेभ्योदत्तंमहाफलम् ॥ ५४ ॥ व्रतिनोनियमस्थाश्चयेविप्राःश्रुतसंमताः ॥ तत्समाप्त्यर्थमिच्छंतितेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ५५ ॥ अत्युत्क्रांताश्चधर्मेषुपाषंडसमयेषुच ॥ कृशप्राणाःकृशधनास्तेभ्योदत्तंमहाफलं ॥ ५६ ॥ कृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाःप्रभविष्णुभिः ॥ स्पृहयंतिचभुक्त्वान्नंतेषुदत्तंमहाफलं ॥ ५७॥ तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषांभैक्षचराश्चये॥ अर्थिनःकिंचिदिच्छंतितेषुदत्तंमहाफलं ॥५८॥ महाफलविधिर्दानेश्रुतस्तेभरतर्षभ॥ निरयंयेनगच्छंतिस्वर्गंचैवहितच्छृणु ॥ ५९ ॥ गुर्वर्थमभयार्थंवावर्जयित्वायुधिष्ठिर॥ येनृतंकथयंतिस्मतेवैनिरयगामिनः ॥ ६० ॥

अर्थेप्रयोजनेसत्येवार्थिनोभवंतिनसंग्रहार्थं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रौक्ष्यात् दारिद्र्यात् करेकृतःआत्मेबात्माजीवनमन्नं हस्तेगृहीतान्नस्यबटवःक्षुधार्ताःमह्यंदेहिमह्यंदेहीतियाचंतेतेभ्योऽतिदरिद्रेभ्यः ॥५३॥ कृतेतिपाठेपिकृतंहिंसितंदूरीकृतंहृतमित्येवार्थः ॥ ५४ ॥ ५५॥ चःपादपूरणार्थः पाषंडानांसमयोमर्यादायेषुधर्मेषुतत्रअत्युत्क्रांताःअत्यंततत्तोदूरेस्थिताः ॥ ५६ ॥ भुक्त्वान्नमेवस्पृहयंतिनस्वादु अतएवनचतुर्थी स्वादुत्वेनानीप्सितत्वादन्नस्य किंतुगर्तापूरणंयथाकथंचित्कर्तव्यंतच्चस्वयमेवेश्वरेणकर्तव्यमित्याशयवंतइत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अभयार्थंभयनिवृत्तिरूपंप्रयोजनम् ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभिमर्शिनोजाराः प्रयोक्तारःहर्त्रभिमर्शिनोर्दूताः ॥ ६१ ॥ परेषांदोषस्येतिशेषः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आशायाश्छेदमित्येकदेशानुषंगः कुर्वंतीतिशेषः ॥ ६५ ॥ सूचकाःराजगामिपैशुन्यवादिनः सेतुःआर्यमर्यादा ॥६६॥ पाषंडाःवेदविरोधिनःशाक्यादयः दूषकाःसतांनिंदकाः समयानांधर्मसंकेतानां प्रत्यवसिताःआरूढपतिताः ॥६७॥ विषमाःजनविरोधिनोव्यवहारादयोयेषांते ॥६८॥६९॥ कृता

॥५६॥ परदाराभिहर्तारःपरदाराभिमर्शिनः॥ परदारप्रयोक्तारस्तेवैनिरयगामिनः ॥ ६१ ॥ येपरस्वापहर्तारःपरस्वानांचनाशकाः॥ सूचकाश्वपरेषांयेतेवैनिरयगा १३
मिनः॥ ६२ ॥ प्रपाणांचसभानांचसंक्रमाणांचभारत॥ अगाराणांचभेत्तारोनरानिरयगामिनः॥ ६३ ॥ अनाथांप्रमदांबालांवृद्धांभीतांतपस्विनीं॥ वंचयं
तिनरायेचतेवैनिरयगामिनः॥ ६४ ॥ वृत्तिच्छेदंगृहच्छेदंदारच्छेदंचभारत॥ मित्रच्छेदंतथाशायास्तेवैनिरयगामिनः ॥ ६५ ॥ सूचकाःसेतुभेत्तारःपरवृ
त्त्युपजीवकाः॥ अकृतज्ञाश्वमित्राणांतेवैनिरयगामिनः॥ ६६ ॥ पाषंडादूषकाश्वैवसमयानांचदूषकाः॥ येप्रत्यवसिताश्वैवतेवैनिरयगामिनः ॥ ६७॥ वि
षमव्यवहाराश्वविषमाश्वैववृद्धिषु॥ लाभेषुविषमाश्वैवतेवैनिरयगामिनः॥ ६८ ॥ दूतसंव्यवहाराश्वनिष्परीक्षाश्वमानवाः ॥ प्राणिहिंसाप्रवृत्ताश्वतेवैनि
रयगामिनः॥ ६९ ॥ कृताशंकृतनिर्दैशंकृतभक्तंकृतश्रमं ॥ भेदैर्येव्यपकर्षंतितेवैनिरयगामिनः ॥ ७० ॥ पर्यश्नंतिचयेदारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ॥ उत्सन्न
पितृदेवेज्यास्तेवैनिरयगामिनः॥ ७१ ॥ वेदविक्रयिणश्वैववेदानांचैवदूषकाः॥ वेदानांलेखकाश्वैवतेवैनिरयगामिनः॥ ७२ ॥ चातुराश्रम्यबाह्याश्वश्रुतिबा
ह्याश्वयेनराः॥ विकर्मभिश्वजीवंतितेवैनिरयगामिनः॥ ७३ ॥ केशविक्रयिकाराजन्विषविक्रयिकाश्वये॥ क्षीरविक्रयिकाश्वैवतेवैनिरयगामिनः ॥ ७४॥
ब्राह्मणानांगवांचैवकन्यानांचयुधिष्ठिर॥ येंतरंयांतिकार्येषुतेवैनिरयगामिनः॥७५॥ शस्त्रविक्रयिकाश्वैवकर्तारश्वयुधिष्ठिर ॥ शल्यानांधनुषांचैवतेवैनिरय
गामिनः॥ ७६ ॥ शिलाभिःशंकुभिर्वापिश्वभ्रैर्वाभरतर्षभ॥ येमार्गमनुरुंधंतितेवैनिरयगामिनः ॥ ७७॥ उपाध्यायांश्वभृत्यांश्वभक्तांश्वभरतर्षभ ॥ येत्यजं
त्यविकारांस्त्रींस्तेवैनिरयगामिनः॥ ७८ ॥ अप्रान्तदमकाश्वैवनासानांवेधकाश्वये॥ बंधकाश्वपशूनांयेतेवैनिरयगामिनः॥ ७९ ॥

शंदासमर्थिनंवा कृतनिर्देशंनिर्देशःतुभ्यमिदंदास्यामीतिप्रतिज्ञासाकृतायस्मैइतिसमासः भक्तंवेतनं व्यपकर्षंतिपत्युःसकाशाद्दूरीकुर्वंति ॥७०॥ पर्यश्नंति परित्यज्याश्नंति ॥७१॥७२॥ विकर्मभिःस्वस्यनि ॥५६॥
षिद्धैःकर्मभिः ॥ ७३ ॥ केशाश्वामरकंबलादयः ॥ ७४ ॥ अंतरंयांतिअंतरायाभवंति ॥ ७५ ॥ कर्तारःशस्त्रशल्यादीनां ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ अप्रान्तःअदांतः प्रान्तंलब्धेसमंजसेइतिमेदिनी पशू
नांयुगेनगोण्याअंडमर्दनेनवाबलवीर्ययोर्नाशकाअप्रान्तदमकाः ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ सर्वेष्विति येब्राह्मणातिक्रमंनकुर्वंतितेस्वर्गगामिनइत्यर्थः ॥८४॥८५॥८६॥ आबाधात्संकटात् ॥८७॥८८॥ मधुक्षौद्रं ॥ ८९ ॥ कर्तारःपालनकर्तारः ॥ ९० ॥ कुटुंबा

अगोप्तारश्चराजानोबलिषड्भागतस्कराः ॥ समर्थाश्चाप्यदातारस्तेवैनिरयगामिनः ॥ ८० ॥ क्षांतान्दांतांस्तथाप्राज्ञान्दीर्घकालंसहोषितान् ॥ त्यजंतिकृ
तकृत्यायेतेवैनिरयगामिनः ॥ ८१ ॥ बालानामथवृद्धानांदासानांचैवयेनराः ॥ अदत्वाभक्षयंत्यग्रेतेवैनिरयगामिनः ॥ ८२ ॥ एतेपूर्वविनिर्दिष्टाःप्रोक्ता
निरयगामिनः ॥ भागिनःस्वर्गलोकस्यवक्ष्यामिभरतर्षभ ॥८३॥ सर्वेष्वेवतुकार्येषुदैवपूर्वेषुभारत ॥ हंतिपुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमःकृतः ॥ ८४ ॥ दाने
नतपसाचैवसत्येनचयुधिष्ठिर ॥ येधर्ममनुवर्ततेतेनराःस्वर्गगामिनः ॥८५॥ शुश्रूषाभिस्तपोभिश्चविद्यामादायभारत ॥ येप्रतिग्रहनिःस्नेहास्तेनराःस्वर्गगामि
नः ॥ ८६ ॥ भयात्पापात्तथाबाधाद्दारिद्र्याद्व्याधिधर्षणात् ॥ यत्कृतेप्रतिमुच्यंतेतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ८७ ॥ क्षमावंतश्चधीराश्चधर्मकार्येषुचोत्थिताः ॥ मंग
लाचारसंपन्नाःपुरुषाःस्वर्गगामिनः ॥ ८८ ॥ निवृत्तामधुमांसेभ्यःपरदारेभ्यएवच ॥ निवृत्ताश्चैवमद्येभ्यस्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ८९ ॥ आश्रमाणांचकर्तारः
कुलानांचैवभारत ॥ देशानांनगराणांचतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९० ॥ वस्त्राभरणदातारोभक्तपानान्नदास्तथा ॥ कुटुंबानांचदातारःपुरुषाःस्वर्गगामिनः ॥
॥ ९१ ॥ सर्वहिंसानिवृत्ताश्चनराःसर्वसहाश्चये ॥ सर्वस्याश्रयभूताश्चतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९२ ॥ मातरंपितरंचैवशुश्रूषंतिजितेंद्रियाः ॥ भ्रातॄणांचैवसस्ने
हास्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९३ ॥ आढ्याश्चबलवंतश्चयौवनस्थाश्चभारत ॥ येवैजितेंद्रियाधीरास्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९४ ॥ अपराधिषुसस्नेहामृदवोमृदुव
त्सलाः ॥ आराधनसुखाश्चापिपुरुषाःस्वर्गगामिनः ॥ ९५ ॥ सहस्रपरिवेष्टारस्तथैवचसहस्रदाः ॥ त्रातारश्चसहस्राणांतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९६ ॥ सुवर्णस्य
चदातारोगवांचभरतर्षभ ॥ यानानांवाहनानांचतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९७ ॥ वैवाहिकानांद्रव्याणांप्रेष्याणांचयुधिष्ठिर ॥ दातारोवाससांचैवतेनराःस्वर्ग
गामिनः ॥ ९८ ॥ विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रपाः ॥ वप्राणांचैवकर्तारस्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ९९ ॥ निवेशनानांक्षेत्राणांवसतीनांचभारत ॥ दातारः
प्रार्थितानांचतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ १०० ॥ रसानांचाथबीजानांधान्यानांचयुधिष्ठिर ॥ स्वयमुत्पाद्यदातारःपुरुषाःस्वर्गगामिनः ॥ १ ॥ यस्मिंस्तस्मिन्कु
लेजाताबहुपुत्राःशतायुषः ॥ सानुक्रोशाजितक्रोधाःपुरुषाःस्वर्गगामिनः ॥ २ ॥

नांदातारःपरविवाहकर्तारः ॥९१॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ आराधनेनइतरान्सुखयंतितेतथा ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ द्रव्याणांवध्वलंकारादीनां प्रेष्याणांदासीदासानां ॥९८॥ ९९॥ १००॥ १०१॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दानस्यप्रत्यर्पणस्य दानंचतद्धर्मंचेतिशोधकोधर्मः स्याद्धर्ममस्त्रियामित्यमरः अमुत्रार्थंपरलोकफलं ॥ ३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥

एतदुक्तममुत्रार्थंदैवंपित्र्यंचभारत ॥ दानधर्मंचदानस्ययत्पूर्वमृषिभिःकृतं ॥ १०३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मे
 स्वर्गनरकगामिवर्णनेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच इदंमेतत्त्वतोराजन्वक्तुमर्हसिभारत ॥ अहिंसयित्वापिकथं
ब्रह्महत्याविधीयते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच व्यासमामंत्र्यराजेंद्रपुरायत्पृष्टवानहं ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामितदिहैकमनाःशृणु ॥ २ ॥ चतुर्थस्त्वंवसिष्ठस्यतत्त्व
माख्याहिमेमुने ॥ अहिंसयित्वाकेनेहब्रह्महत्याविधीयते ॥ ३ ॥ इतिपृष्टोमयाराजन्पराशरशरीरजः ॥ अब्रवीन्निपुणोधर्मेनिःसंशयमनुत्तमं ॥ ४ ॥ ब्राह्मणं
स्वयमाहूयभिक्षार्थेकृशवृत्तिनं ॥ ब्रूयान्नास्तीतियःपश्चात्तंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ५ ॥ मध्यस्थस्येहविप्रस्ययोनूचानस्यभारत ॥ वृत्तिंहरतिदुर्बुद्धिस्तंविद्याद्ब्रह्म
घातिनं ॥ ६ ॥ गोकुलस्यतृषार्तस्यजलार्थेवसुधाधिप ॥ उत्पादयतियोविघ्नंतंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ७ ॥ यःप्रवृत्तांश्रुतिंसम्यक्शास्त्रंवामुनिभिःकृतं ॥ दूषयत्य
नभिज्ञायतंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ८ ॥ आत्मजांरूपसंपन्नांमहतींसदृशेवरे ॥ नप्रयच्छतियःकन्यांतंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ९ ॥ अधर्मनिरतोमूढोमिथ्यायोवैद्वि
जातिषु ॥ दद्यान्मर्मातिगंशोकंतंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ १० ॥ चक्षुषाविप्रहीणस्यपंगुलस्यजडस्यवा ॥ हरेतयोवैसर्वस्वंतंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ ११ ॥ आश्रमेवा
वनेवापिग्रामेवायदिवापुरे ॥ अग्निंसमुत्सृजेन्मोहात्तंविद्याद्ब्रह्मघातिनं ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेब्रह्मघ्नकथ
नेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच तीर्थानांदर्शनंश्रेयःस्नानंचभरतर्षभ ॥ श्रवणंचमहाप्राज्ञश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥
॥ १ ॥ पृथिव्यांयानितीर्थानिपुण्यानिभरतर्षभ ॥ वक्तुमर्हसिमेतानिश्रोतास्मिनियतंप्रभो ॥ २ ॥ भीष्मउवाच इममंगिरसाप्रोक्तंतीर्थवंशंमहाद्युते ॥
श्रोतुमर्हसिभद्रंतेप्राप्स्यसेधर्ममुत्तमं ॥ ३ ॥ तपोवनगतंविप्रमभिगम्यमहामुनिम् ॥ पप्रच्छांगिरसंधीरंगौतमःसंशितव्रतः ॥ ४ ॥ अस्तिमेभगवन्कश्चित्ती
र्थेभ्योधर्मसंशयः ॥ तत्सर्वंश्रोतुमिच्छामितन्मेशंसमहामुने ॥ ५ ॥

इदंमेइत्यध्यायःस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ तीर्थाना
मित्यध्यायस्यतात्पर्यंदरिद्राणांबाह्यंधर्मसाधनंतीर्थाटनादन्यन्नास्तीति श्रोतुमिच्छामितीर्थानीत्यर्थात् ॥ १ ॥ २ ॥ तीर्थवंशंतीर्थसंघं ॥ ३ ॥ ४ ॥ तीर्थेभ्यःतीर्थान्युद्दिश्यपावनानिनवेतिधर्मसंशयोस्ति ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रेत्यभावेजन्मांतरे॥६॥मुनिवत्भवेत्मुनीनांगतिंलभेतेत्यर्थः॥७॥नदंसिंधुं॥८॥९॥१०॥ ११॥ १२ ॥ गंगाद्वारादयोऽत्रब्रह्मगिरौगोदावर्यनुगताएवग्राह्याःभागीरथीमाहात्म्यस्यअग्रेस्वातंत्र्येणवर्ण्यमानत्वात्

उपस्पृश्यफलंकिंस्यात्तेषुतीर्थेषुवैमुने ॥ प्रेत्यभावेमहाप्राज्ञतद्यथास्तितथावद ॥ ६ ॥ अंगिराउवाच सप्ताहंचंद्रभागांवैवितस्तामूर्मिमालिनीं ॥ विगाह्यवैनिराहारोनिर्मलोमुनिवद्भवेत् ॥ ७॥ काश्मीरमंडलेनद्योयाःपतंतिमहानदं॥ तानदीःसिंधुमासाद्यशीलवान्स्वर्गमाप्नुयात्॥ ८ ॥ पुष्करंचप्रभासंचनैमिषंसागरोदकं ॥ देविकामिंद्रमार्गंचस्वर्णबिंदुंविगाह्यच ॥ ९ ॥ विबोध्यतेविमानस्थःसोप्सरोभिरभिष्टुतः॥ हिरण्यबिंदुंविक्षोभ्यप्रयतश्चाभिवाद्यच ॥ १०॥ कुशेशयंचदेवंतंधूयतेतस्यकिल्बिषम्॥ इंद्रतोयांसमासाद्यगंधमादनसन्निधौ ॥ ११ ॥ करतोयांकुरंगेचत्रिरात्रोपोषितोनरः॥ अश्वमेधमवाप्नोतिविगाह्यप्रयतःशुचिः ॥ १२ ॥ गंगाद्वारेकुशावर्तेबिल्वकेनीलपर्वते॥ तथाकनखलेस्नात्वाधूतपाप्मादिवंव्रजेत्॥ १३॥ अपांह्रदउपस्पृश्यवाजिमेधफलंलभेत्॥ ब्रह्मचारीजितक्रोधःसत्यसंधस्त्वहिंसकः॥ १४॥ यत्रभागीरथीगंगापततेदिशमुत्तराम्॥ महेश्वरस्यत्रिस्थानेयोनरस्त्वभिषिच्यते॥ १५॥ एकमासंनिराहारःसपश्यतिहिदेवताः ॥ सप्तगंगेत्रिगंगेचइंद्रमार्गेचतर्पयन्॥ १६॥ सुधांवैलभतेभोक्तुंयोनरोजायतेपुनः॥ महाश्रमउपस्पृश्ययोग्निहोत्रपरःशुचिः ॥ १७॥ एकमासंनिराहारःसिद्धिंमासेनसव्रजेत्॥ महाह्रदउपस्पृश्यभृगुतुंगेत्वलोलुपः ॥ १८ ॥ त्रिरात्रोपोषितोभूत्वामुच्यतेब्रह्महत्यया॥ कन्याकूपउपस्पृश्यबलाकायांकृतोदकः॥ १९॥ देवेषुलभतेकीर्तिंयशसाचविराजते॥ २० ॥ देविकायामुपस्पृश्यतथासुंदरिकाह्रदे॥ अश्विन्यांरूपवर्चस्कंप्रेत्यवैलभतेनरः ॥ २१ ॥ महागंगामुपस्पृश्यकृत्तिकांगारकेतथा॥ पक्षमेकंनिराहारःस्वर्गमाप्नोतिनिर्मलः॥ २२॥ वैमानिकउपस्पृश्यकिंकिणीकाश्रमेतथा॥ निवासेप्सरसांदिव्येकामचारीमहीयते॥ २३॥ कालिकाश्रममासाद्यविपाशायांकृतोदकः ॥ ब्रह्मचारीजितक्रोधस्त्रिरात्रंमुच्यतेभवात्॥ २४ ॥ आश्रमेकृत्तिकानांतुस्नात्वायस्तर्पयेत्पितॄन्॥ तोषयित्वामहादेवंनिर्मलःस्वर्गमाप्नुयात्॥ २५॥ महापुरउपस्पृश्यत्रिरात्रोपोषितःशुचिः॥ त्रसानांस्थावराणांचद्विपदानांभयंत्यजेत्॥ २६ ॥ देवदारुवनेस्नात्वाधूतपाप्माकृतोदकः ॥ देवलोकमवाप्नोतिसप्तरात्रोषितःशुचिः ॥ २७॥ शरस्तंबेकुशस्तंबेद्रोणशर्मपदेतथा ॥ अपांप्रपतनासेवीसेव्यतेसोप्सरोगणैः॥ २८॥ चित्रकूटेजनस्थानेतथामंदाकिनीजले॥ विगाह्यवैनिराहारोराजलक्ष्म्यानिषेव्यते॥ २९॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ त्रिस्थानेस्वर्गमृत्युपाताले ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥ रूपवर्चसोःसमाहारःरूपवर्चस्कं वर्चस्तेजः ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ त्रसानांजंगमानां॥२६॥२७॥२८॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंतर्धानफलं गंधर्वादिभोगम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ गयायांगयांतर्गतेऽश्मपृष्ठेप्रेतशिलायांएकांब्रह्महत्यांव्यपोह्य निरविंदेनिश्वि

श्यामायास्त्वाश्रमंगत्वाउषित्वाचाभिषिच्यच ॥ एकपक्षंनिराहारस्त्वंतर्धानफलंलभेत् ॥ ३० ॥ कौशिकींतुसमासाद्यवायुभक्षस्त्वलोलुपः ॥ एकविंशतिरात्रे
णस्वर्गमारोहतेनरः ॥ ३१ ॥ मतंगवाप्यांयःस्नायादेकरात्रेणसिध्यति ॥ विगाहतिह्यनालंबमंधकंवैसनातनं ॥ ३२ ॥ नैमिषेस्वर्गतीर्थेचउपस्पृश्यजितेंद्रियः ॥
फलंपुरुषमेधस्यलभेन्मासंकृतोदकः ॥ ३३ ॥ गंगाह्रदउपस्पृश्यतथाचैवोत्पलावने ॥ अश्वमेधमवाप्नोतितत्रमासंकृतोदकः ॥ ३४ ॥ गंगायमुनयोस्तीर्थेतथाका
लंजरेगिरौ ॥ दशाश्वमेधानाप्नोतितत्रमासंकृतोदकः ॥ ३५ ॥ षष्टिह्रदउपस्पृश्यचान्नदानाद्विशिष्यते ॥ दशतीर्थसहस्राणितिस्रःकोट्यस्तथापराः ॥ ३६ ॥ स
मागच्छंतिमाघ्यांतुप्रयागेभरतर्षभ ॥ माघमासंप्रयागेतुनियतःसंशितव्रतः ॥ ३७ ॥ स्नात्वातुभरतश्रेष्ठनिर्मलःस्वर्गमाप्नुयात् ॥ मरुद्गणउपस्पृश्यपितॄणामा
श्रमेशुचिः ॥ ३८ ॥ वैवस्वतस्यतीर्थेचतीर्थभूतोभवेन्नरः ॥ तथाब्रह्मसरोगत्वाभागीरथ्यांकृतोदकः ॥ ३९ ॥ एकमासंनिराहारःसोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
उत्पातकेनरःस्नात्वाअष्टावक्रेकृतोदकः ॥ द्वादशाहंनिराहारोनरमेधफलंलभेत् ॥ ४१ ॥ अश्मपृष्ठेगयायांचनिरविंदेचपर्वते ॥ तृतीयांक्रौंचपद्यांचब्रह्महत्यां
विशुध्यते ॥ ४२ ॥ कलविंकउपस्पृश्यविद्याच्चबहुशोजलं ॥ अग्नेःपुरेनरःस्नात्वाअग्निकन्यापुरेवसेत् ॥ ४३ ॥ करवीरपुरेस्नात्वाविशालायांकृतोदकः ॥ देवह्रद
उपस्पृश्यब्रह्मभूतोविराजते ॥ ४४ ॥ पुनरावर्तनंदांचमहानंदांचसेव्यवै ॥ नंदनेसेव्यतेदांतस्त्वप्सरोभिरहिंसकः ॥ ४५ ॥ उर्वशींकृत्तिकायोगेगत्वाचैवसमा
हितः ॥ लौहित्येविधिवत्स्नात्वापुंडरीकफलंलभेत् ॥ ४६ ॥ रामह्रदउपस्पृश्यविपाशायांकृतोदकः ॥ द्वादशाहंनिराहारःकल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४७ ॥ महाह्र
दउपस्पृश्यशुद्धेनमनसानरः ॥ एकमासंनिराहारोजमदग्निगतिंलभेत् ॥ ४८ ॥ विंध्येसंताप्यचात्मानंसत्यसंधस्त्वहिंसकः ॥ विनयात्तपआस्थायमासेनैके
नसिध्यति ॥ ४९ ॥ नर्मदायामुपस्पृश्यतथाशूर्पारकोदके ॥ एकपक्षंनिराहारोराजपुत्रोविधीयते ॥ ५० ॥ जंबूमार्गेत्रिभिर्मासैःसंयतःसुसमाहितः ॥ अहोरा
त्रेणचैकेनसिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ५१ ॥ कोकामुखेविगाह्याथगत्वाचांजलिकाश्रमं ॥ शाकभक्षश्चीरवासाःकुमारीर्विंदतेदश ॥ ५२ ॥

तोऽविंदोऽलाभोयत्रतस्मिन्नुसुखगंधहीनेप्रेतपर्वतेद्वितीयांब्रह्महत्यांनिरस्यक्रौंचपदीतिसर्वेषांविष्णुपदादीनामुपलक्षणं तेषुतृतीयांब्रह्महत्यांसकृद्गयांगतएवविशुध्यतेहत्यांनाशयित्वापूतोभवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उर्वशींउर्वशीतीर्थं कृत्तिकायोगेकार्तिक्यांपौर्णमास्यां ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कुमारीःकुमारीसंज्ञकंतीर्थं ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शरीरमिति विधिपूर्वकंआत्मश्राद्धादिकंकृत्वाअनाशकेअनशनव्रतेकृतेसतिबुद्धिपूर्वकंअत्रैवशरीरमुत्सृजेत् तीव्ररोगाद्य
नभिभूतस्याप्येतन्मरणंविधीयते अध्रुवमितिवाक्यशेषात् तदपिवेदांतगस्यज्ञाततत्त्वस्यशरीरधारणेप्रयोजनमपश्यतएव इतरेषांत्विहमरणंरोगादिमहानिमित्तेसत्येवमहापातकप्रायश्चित्तार्थंवाउचितंनान्य

वैवस्वतस्यसदनंनसगच्छेत्कदाचन ॥ यस्यकन्याह्रदेवासोदेवलोकंसगच्छति ॥ ५३ ॥ प्रभासेत्वेकरात्रेणअमावास्यांसमाहितः ॥ सिध्यतेतुमहाबाहोयो
नरोजायतेमरः ॥ ५४ ॥ उज्जानकउपस्पृश्यआर्ष्टिषेणस्यचाश्रमे ॥ पिंगायाश्चाश्रमेस्नात्वासर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ कुल्यायांसमुपस्पृश्यजप्त्वाचैवाघम
र्षणं ॥ अश्वमेधमवाप्नोतित्रिरात्रोपोषितोनरः ॥ ५६ ॥ पिंडारकउपस्पृश्यएकरात्रोषितोनरः ॥ अग्निष्टोममवाप्नोतिप्रभातांशर्वरींशुचिः ॥ ५७ ॥ तथाब्रह्मस
रोगत्वाधर्मारण्योपशोभितं ॥ पुंडरीकमवाप्नोतिउपस्पृश्यनरःशुचिः ॥ ५८ ॥ मैनाकेपर्वतेस्नात्वातथासंध्यामुपास्यच ॥ कामंजित्वाचवैमासंसर्वयज्ञफलंलभे
त् ॥ ५९ ॥ कालोदकंनंदिकुंडंतथाचोत्तरमानसं ॥ अभ्येत्ययोजनशताद्भ्रूणहाविप्रमुच्यते ॥ ६० ॥ नंदीश्वरस्यमूर्तिंतुदृष्ट्वामुच्येतकिल्बिषैः ॥ स्वर्गमार्गेनरः
स्नात्वाब्रह्मलोकंसगच्छति ॥ ६१ ॥ विख्यातोहिमवान्पुण्यःशंकरश्वशुरोगिरिः ॥ आकरःसर्वरत्नानांसिद्धचारणसेवितः ॥ ६२ ॥ शरीरमुत्सृजेत्तत्रविधिपूर्व
मनाशके ॥ अध्रुवंजीवितंज्ञात्वायोवैवेदांतगोद्विजः ॥ ६३ ॥ अभ्यर्च्यदेवतास्तत्रनमस्कृत्यमुनींस्तथा ॥ ततःसिद्धोदिवंगच्छेद्ब्रह्मलोकंसनातनं ॥ ६४ ॥ का
मंक्रोधंचलोभंचयोजित्वातीर्थमावसेत् ॥ नतेनकिंचिन्नप्राप्तंतीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६५ ॥ यान्यगम्यानितीर्थानिदुर्गाणिविषमाणिच ॥ मनसातानिग
म्यानिसर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ६६ ॥ इदंमेध्यमिदंपुण्यमिदंस्वर्ग्यमनुत्तमं ॥ इदंरहस्यंवेदानामाप्लाव्यंपावनंतथा ॥ ६७ ॥ इदंदद्याद्द्विजातीनांसाधोरात्महि
तस्यच ॥ सुहृदांचजपेत्कर्णेशिष्यस्यानुगतस्यच ॥ ६८ ॥ दत्तवान्गौतमस्यैतदंगिरावैमहातपाः ॥ अंगिराःसमनुज्ञातःकाश्यपेनचधीमता ॥ ६९ ॥ महर्षी
णामिदंजप्यंपावनानांतथोत्तमं ॥ जपंश्चाभ्युत्थितःशश्वन्निर्मलःस्वर्गमाप्नुयात् ॥ ७० ॥ इदंयश्चापिशृणुयाद्रहस्यंत्वंगिरोमतं ॥ उत्तमेचकुलेजन्मलभेज्जा
तीश्चसंस्मरेत् ॥ ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेआंगिरसतीर्थयात्रायांपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

थेतिव्याख्यातंप्रागेववनपर्वणि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इदंतीर्थसेवनं मेध्यंयज्ञफलप्रदं पुण्यंपापघ्नं अतएवस्वर्ग्यं आप्लाव्यंआप्लवःस्नानमित्यर्थः आभाष्यमितिपाठेरहस्यत्वादवाच्यं स्वार्थेष्यञ्
॥ ६७ ॥ ६८ ॥ समनुज्ञातःप्रार्थितः काश्यपेनएतद्विज्ञातुकामेनेतिशेषः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बृहस्पतीत्यध्यायःसर्वतीर्थश्रेष्ठांगंगांकथयितुंप्रवर्ततेइतोन्यत्तीर्थांतरंनास्तीतिस्पष्टयन् ॥१॥ यदाऽपृच्छत्तदैवाजग्मुरितिद्वितीयेनयत्तदोरध्याहारेणान्वयः यस्यप्रश्नमात्रेणसिद्धानांदर्शनंभवतिकिमुततद्दर्शना

वैशंपायनउवाच बृहस्पतिसमंबुद्ध्याक्षमयाब्रह्मणःसमं ॥ पराक्रमेशक्रसममादित्यसमतेजसं ॥ १ ॥ गांगेयमर्जुनेनाजौनिहतंभूरितेजसं ॥ भ्रातृभिः
सहितोन्यैश्चपर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २ ॥ शयानंवीरशयनेकालाकांक्षिणमच्युतं ॥ आजग्मुर्भरतश्रेष्ठंद्रष्टुकामामहर्षयः ॥ ३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठोथभृगुःपुलस्त्यः
पुलहःक्रतुः ॥ अंगिरागौतमोगस्त्यःसुमतिःसुयतात्मवान् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रःस्थूलगिराःसंवर्तःप्रमतिर्दमः ॥ बृहस्पत्युशनोव्यासाश्च्यवनःकाश्यपोध्रुवः ॥
॥ ५ ॥ दुर्वासाजमदग्निश्चमार्कंडेयोथगालवः ॥ भरद्वाजोथरैभ्यश्चयवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६ ॥ स्थूलाक्षःशबलाक्षश्चकण्वोमेधातिथिःकृशः ॥ नारदःपर्वतश्चै
वसुधन्वाथैकतोद्विजः ॥ ७ ॥ नितंभूर्भुवनोधौम्यःशतानंदोकृतव्रणः ॥ जामदग्न्यस्तथारामःकचश्चेत्येवमादयः ॥ ८ ॥ समागतामहात्मानोभीष्मंद्रष्टुंमहर्ष
यः ॥ तेषांमहात्मनांपूजामागतानांयुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ भ्रातृभिःसहितश्चक्रेयथावदनुपूर्वशः ॥ तेपूजिताःसुखासीनाःकथाश्चक्रुर्महर्षयः ॥ १० ॥ भीष्माश्रि
ताःसुमधुराःसर्वेंद्रियमनोहराः ॥ भीष्मस्तेषांकथाःश्रुत्वाऋषीणांभावितात्मनां ॥ ११ ॥ मेनेदिविष्ठमात्मानंतुष्ट्यापरमयायुतः ॥ ततस्तेभीष्ममामंत्र्यपांड
वांश्चमहर्षयः ॥ १२ ॥ अंतर्धानंगताःसर्वेसर्वेषामेवपश्यतां ॥ तानृषीन्सुमहाभागानंतर्धानगतानपि ॥ १३ ॥ पांडवास्तुष्टुवुःसर्वेप्रणेमुश्चमुहुर्मुहुः ॥ प्रसन्न
मनसःसर्वेगांगेयंकुरुसत्तमं ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्यथोद्यंतमादित्यंमंत्रकोविदाः ॥ प्रभावात्तपसस्तेषामृषीणांवीक्ष्यपांडवाः ॥ १५ ॥ प्रकाशंतोदिशःसर्वाविस्म
यंपरमंययुः ॥ महाभाग्यंपरंतेषामृषीणामनुचिंत्यते ॥ पांडवाःसहभीष्मेणकथाश्चक्रुस्तदाश्रयाः ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच कथांतेशिरसापादौस्पृ
ष्ट्वाभीष्मस्यपांडवः ॥ धर्म्यंधर्मसुतःप्रश्नंपर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच केदेशाःकेजनपदाआश्रमाःकेचपर्वताः ॥ प्रकृष्टाःपुण्यतःकाश्च
ज्ञेयानद्यःपितामह ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ शिलोंछवृत्तेःसंवादंसिद्धस्यचयुधिष्ठिर ॥ १९ ॥ इमांकश्चित्परिक्र
म्यपृथिवींशैलभूषणाम् ॥ असकृद्द्विपदांश्रेष्ठःश्रेष्ठस्यगृहमेधिनः ॥ २० ॥

दिनेतिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ महाभाग्यंयोगैश्वर्यंखेचरत्वांतर्धानशक्त्यादिसिद्धिमत्त्वं ॥ १६ ॥ १७ ॥ देशाःभूमिभागाः
जनपदाःमहाजननिवासस्थानानि आश्रमाःऋषिस्थानानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आश्रमाइत्याकारस्यपूर्वरूपमार्षम् ॥ २५ ॥ तेदेशाइतिप्रकृष्टाःपुण्यतइत्यनुषंगः ॥ २६ ॥ २७ ॥ गात्राणिअस्थीनि न्यस्तानिगंगायाम् ॥ २८ ॥

शिलवृत्तेर्गृहंप्राप्तःसतेनविधिनार्चितः॥ उवासरजनींतत्रसुमुखःसुखभाग्गृषिः ॥ २१ ॥ शिलवृत्तिस्तुयत्कृत्यंप्रातस्तत्कृतवाञ्छुचिः॥ कृतकृत्यमुपातिष्ठ
त्सिद्धंतमतिथिंतदा॥ २२॥ तौसमेत्यमहात्मानौसुखासीनौकथाःशुभाः॥ चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः॥२३॥ शिलवृत्तिःकथांतेतुसिद्धमामंत्र्य
यत्नतः॥ प्रश्नंपप्रच्छमेधावीयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २४ ॥ शिलवृत्तिरुवाच केदेशाःकेजनपदाःकेश्रमाःकेचपर्वताः॥ प्रकृष्टाःपुण्यतःकाश्चज्ञेयान
द्यस्तदुच्यताम्॥२५॥ सिद्धउवाच तेदेशास्तेजनपदास्तेश्रमास्तेचपर्वताः॥ येषांभागीरथीगंगामध्येनैतिसरिद्वरा॥२६॥ तपसाब्रह्मचर्येणयज्ञैस्त्यागे
नवापुनः॥ गतिंतांनलभेज्जंतुर्गंगांसंसेव्ययांलभेत्॥ २७॥ स्पृष्टानियेषांगांगेयैस्तोयैर्गात्राणिदेहिनाम्॥ न्यस्तानिनपुनस्तेषांत्यागःस्वर्गाद्विधीयते॥ २८॥
सर्वाणियेषांगांगेयैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम्॥ गांत्यक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठंतितेजनाः॥ २९॥ पूर्वेवयसिकर्माणिकृत्वापापानियेनराः॥ पश्चाद्गंगांनिषेवं
तेतेपियांत्युत्तमांगतिम्॥ ३० ॥ स्नातानांशुचिभिस्तोयैर्गांगेयैःप्रयतात्मनाम् ॥ व्युष्टिर्भवतियापुंसांनसाक्रतुशतैरपि ॥ ३१ ॥ यावदस्थिमनुष्यस्यगंगातो
येषुतिष्ठति॥ तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ३२ ॥ अपहत्यतमस्तीव्रंयथाभात्युदयेरविः॥ तथापहत्यपाप्मानंभातिगंगाजलोक्षितः॥ ३३ ॥ विसोमा
इवशर्वर्योविपुष्पास्तरवोयथा॥ तद्वद्देशादिशश्चैवहीनागंगाजलैःशिवैः॥ ३४॥ वर्णाश्रमायथासर्वेधर्मज्ञानविवर्जिताः ॥ क्रतवश्चयथाऽसोमास्तथागंगां
विनाजगत्॥ ३५॥ यथाहीनंनभोर्केणभूःशैलैःखंचवायुना॥ तथादेशादिशश्चैवगंगाहीनानसंशयः॥ ३६ ॥ त्रिषुलोकेषुयेकेचित्प्राणिनःसर्वएवते॥ तर्प्य
माणाःपरांतृप्तिंयांतिगंगाजलैःशुभैः॥ ३७॥ यस्तुसूर्येणनिष्टप्तंगांगेयंपिबतेजलम्॥ गवांनिर्हारनिर्मुक्तायावकात्तद्विशिष्यते॥ ३८॥ इंदुव्रतसहस्रंतुयश्चरे
त्कायशोधनम्॥ पिबेद्यश्चापिगंगांभःसमौस्यातांनवासमौ॥ ३९ ॥ तिष्ठेद्युगसहस्रंतुपदेनैकेनयःपुमान्॥ मासमेकंतुगंगायांसमौस्यातांनवासमौ॥ ४० ॥
लंबतेऽवाक्शिरायस्तुयुगानामयुतंपुमान्॥ तिष्ठेद्यथेष्टंयश्चापिगंगायांसविशिष्यते॥ ४१॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ व्युष्टिःपुण्यवृद्धिः व्युष्टिःफलेसमृद्धौचेतिमेदिनी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गवांनिर्हारआहारनिर्गमनमार्गस्ततोनिर्मुक्तंयावकंयवविकारस्त
स्मात् गांयवानादयित्वातच्छकृदंतर्गतान्यवान्पक्त्वाभुंजानोयावकव्रतीत्युच्यते ॥ ३८ ॥ इंदुव्रतंचांद्रायणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धूयतेदूरेजायतेभस्मीभूयापिनशिष्यतेइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सोमसंस्थानिअमृतानिदेवाउपजीवंतीति प्रथमांपिबतेवन्हिर्द्वितीं

अग्नौप्रास्तंप्रधूयेतयथातूलंद्विजोत्तम ॥ तथागंगावगाढस्यसर्वपापंप्रधूयते ॥ ४२ ॥ भूतानामिहसर्वेषांदुःखोपहतचेतसाम् ॥ गतिमन्वेषमाणानांनगंगासदृशीगतिः ॥ ४३ ॥ भवंतिनिर्विषाःसर्पायथाताक्ष्र्यस्यदर्शनात् ॥ गंगायादर्शनात्तद्वत्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ अप्रतिष्ठाश्चयेकेचिदधर्मशरणाश्चये ॥ तेषांप्रतिष्ठागंगेहशरणंशर्मवर्मच ॥ ४५ ॥ प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्तानेकैःपुरुषाधमान् ॥ पततोनरकेगंगासंश्रितान्प्रेत्यतारयेत् ॥ ४६ ॥ तेसंविभक्तामुनिभिर्नूनंदेवैःसवासवैः ॥ येभिगच्छंतिसततंगंगांमतिमतांवर ॥ ४७ ॥ विनयाचारहीनाश्चअशिवाश्चनराधमाः ॥ तेभवंतिशिवाविप्रयेवैगंगामुपाश्रिताः ॥ ४८ ॥ यथासुराणाममृतंपितृणांचयथास्वधा ॥ सुधायथाचनागानांतथागंगाजलंनृणाम् ॥ ४९ ॥ उपासतेयथाबालामातरंक्षुधयार्दिताः ॥ श्रेयस्कामास्तथागंगामुपासंतीहदेहिनः ॥ ५० ॥ स्वायंभुवंयथास्थानंसर्वेषांश्रेष्ठमुच्यते ॥ स्नातानांसरितांश्रेष्ठागंगातद्वदिहोच्यते ॥ ५१ ॥ यथोपजीविनांधेनुर्देवादीनांधरास्मृता ॥ तथोपजीविनांगंगासर्वप्राणभृतामिह ॥ ५२ ॥ देवाःसोमार्कसंस्थानियथासत्रादिभिर्मखैः ॥ अमृतान्युपजीवंतितथागंगाजलंनराः ॥ ५३ ॥ जान्हवीपुलिनोत्थाभिःसिकताभिःसमुक्षितम् ॥ आत्मानंमन्यतेलोकोदिविष्ठमिवशोभितम् ॥ ५४ ॥ जान्हवीतीरसंभूतांमृदंमूर्ध्नाबिभर्तियः ॥ बिभर्तिरूपंसोर्कस्यतमोनाशायनिर्मलम् ॥ ५५ ॥ गंगोर्मिभिरथोदिग्धःपुरुषंपवनोयदा ॥ स्पृशतेसोस्यपाप्मानंसद्यएवापकर्षति ॥ ५६ ॥ व्यसनैरभितप्तस्यनरस्यविनशिष्यतः ॥ गंगादर्शनजाप्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५७ ॥ हंसारावैःकोकरवैरवैरन्यैश्चपक्षिणाम् ॥ पस्पर्धगंगागंधर्वान्पुलिनैश्चशिलोच्चयान् ॥ ५८ ॥ हंसादिभिःसुबहुभिर्विविधैःपक्षिभिर्वृताम् ॥ गंगांगोकुलसंबाधांदृष्ट्वास्वर्गोपिविस्मृतः ॥ ५९ ॥ नसाप्रीतिर्दिविष्ठस्यसर्वकामानुपाश्नतः ॥ संभवेद्यापराप्रीतिर्गंगायाःपुलिनेनृणाम् ॥ ६० ॥ वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तःपापैरपिपुमानिह ॥ वीक्ष्यगंगांभवेत्पूतोअत्रमेनास्तिसंशयः ॥ ६१ ॥ सप्तावरान्सप्तपरान्पितॄंस्तेभ्यश्चयेपरे ॥ पुमांस्तारयतेगंगांवीक्ष्यस्पृष्ट्वावगाह्यच ॥ ६२ ॥ श्रुताभिलषितापीतास्पृष्टादृष्टावगाहिता ॥ गंगातारयतेनृणामुभौवंशौविशेषतः ॥ ६३ ॥

यांपिबतेरविरित्यादिनास्पष्टं अर्कसंस्थानीत्यपिच्छांदोग्येरोहितादीनिपंचामृतानिआस्वाद्यउपजीवंतीतिप्रसिद्धम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ व्यसनैःद्यूतपानादिव्यसनजैर्दुःखैः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ कामान्भोगान् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उपस्थितांनित्यंसेवितां ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ भयेभ्यःघोरेभ्योव्याघ्रादिभ्यःपिशाचादिभ्योवा पापेभ्यःब्रह्मवधादिभ्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दिविदेवानामिति शेषः देवेशःराजेंद्रः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ आरश्चण्यश्चारण्यौतृतीयस्यामितोदिवीतिश्रुतेररण्याख्यसरोद्वयवान्ब्रह्मलोकःअरण्यस्तत्रभवैरारण्यैर्विषयैः इष्टंयागादितत्प्राप्यैरिष्टविषयैःस्वर्ग्यैः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथागंगेतिकीर्तनात् ॥ पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्छतशोथसहस्रशः ॥ ६४ ॥ यइच्छेत्सफलंजन्मजीवितंश्रुतमेवच ॥ सपितॄंस्तर्पयेद्गंगामभिगम्यसुरांस्तथा ॥ ६५ ॥ नसुतैर्नचवित्तेनकर्मणानचतत्फलम् ॥ प्राप्नुयात्पुरुषोत्यंतंगंगांप्राप्ययदाप्नुयात् ॥ ६६ ॥ जात्यंधैरिहतुल्यास्तेमृतैःपंगुभिरेवच ॥ समर्थायेनपश्यंतिगंगांपुण्यजलांशिवाम् ॥ ६७ ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ॥ देवैःसेंद्रैश्चकोगंगांनोपसेवेतमानवः ॥ ६८ ॥ वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्चयतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ॥ विद्यावद्भिःश्रितांगंगांपुमान्कोनामनाश्रयेत् ॥ ६९ ॥ उत्क्रामद्भिश्चयःप्राणैःप्रयतःशिष्टसंमतः ॥ चिंतयेन्मनसागंगांसगतिंपरमांलभेत् ॥ ७० ॥ नभयेभ्योभयंतस्यनपापेभ्योनराजतः ॥ आदेहपतनाद्गंगामुपास्तेयःपुमानिह ॥ ७१ ॥ महापुण्यांचगगनात्पतंतींवैमहेश्वरः ॥ दधारशिरसागंगांतामेवदिविसेवते ॥ ७२ ॥ अलंकृतास्त्रयोलोकाःपथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ॥ यस्तुतस्याजलंसेवेत्कृतकृत्यःपुमान्भवेत् ॥ ७३ ॥ दिविज्योतिर्यथादित्यःपितॄणांचैवचंद्रमाः ॥ देवेशश्चतथानॄणांगंगाचसरितांतथा ॥ ७४ ॥ मात्रापित्रासुतैर्दारैर्विमुक्तस्यधनेनवा ॥ नभवेद्धितथादुःखंयथागंगावियोगजं ॥ ॥ ७५ ॥ नारण्यैर्नेष्टविषयैर्नसुतैर्नधनागमैः ॥ तथाप्रसादोभवतिगंगांवीक्ष्ययथाभवेत् ॥ ७६ ॥ पूर्णमिंदुंयथादृष्ट्वानॄणांदृष्टिःप्रसीदति ॥ तथात्रिपथगांदृष्ट्वानॄणांदृष्टिःप्रसीदति ॥ ७७ ॥ तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ॥ गंगांयोनुगतोभक्त्यासतस्याःप्रियतांव्रजेत् ॥ ७८ ॥ भूस्थैःखस्थैर्दिविष्ठैश्चभूतैरुच्चावचैरपि ॥ गंगाविगाह्यासततमेतत्कार्यतमंसतां ॥ ७९ ॥ विश्वलोकेषुपुण्यत्वाद्गंगायाःप्रथितंयशः ॥ यत्पुत्रान्सगरस्येतोभस्माख्याननयद्दिवं ॥ ८० ॥ वाय्वीरिताभिःसुमनोहराभिर्द्रुताभिरत्यर्थसमुत्थिताभिः ॥ गंगोर्मिभिर्भानुमतीभिरिद्धाःसहस्ररश्मिप्रतिमाभवंति ॥ ८१ ॥

तद्भावःतस्यामेवभावःश्रद्धायस्यसतथा धर्मेश्रद्धावानपिस्त्रीपुत्रादिमनाभवतितद्यावत्स्यर्थंतद्गतमनाइति श्रद्धामनश्चकादाचित्केपियागादौभवतिनत्वाराध्यदेवतायामिवतत्रनैरंतर्येणनितरांस्थितिर्भवतितदर्थं तन्निष्ठइति त्रयमपिस्वर्गाद्यर्थंकस्यचिद्भवतितथानभवतिकिंतुपरायणंप्राप्यमपिगंगैवयस्यसतत्परायणः एवंभूत्वायोनुगतःअनुसृतःभक्त्याआराध्यत्वज्ञानेनसगंगायाःप्रियोभवेत् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ भस्माख्यान्भस्मीभूतान् ॥ ८० ॥ इद्धाःनिर्दोषत्वेनदीप्ताः ॥ ८१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पयोघृतेयागीयेहविषीसमृद्धिर्योगफलंतद्वतीं यागादिजंपुण्यंतत्फलंस्वर्गादिचगंगाप्राप्त्यैवलभ्यतइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ बृहतीश्रेष्ठा विश्वंदेवादीनांरूपंसौभाग्यंययाप्राप्यतेसाविश्वरूपा ॥ ८३ ॥ ऊर्क्अन्नपश्वा दिः ऊर्जेतिभागुरिमताट्टाप् तत्प्रदामित्यर्थः मधुकर्मफलंब्रह्मवातत्प्रदांमधुमतीं ॥८४ ॥ योगंगामितिशेषः तयागंगयाभाविताःमहत्त्वंगताःदेवाः स्पर्शनदर्शनेनगंगायाएव ॥ ८५ ॥ दक्षांतारणसमर्थां पृश्निंवि ष्णुमातरं बृहतींवाचं वाग्वैबृहतीतिश्रुतेः भागिनींभगानामैश्वर्यादीनांषण्णांसमूहोभागंतद्वतीं विभावरींप्रकाशिकां ॥८६॥ ख्यातिःपुण्यत्वकीर्तिः सेव्यनिषेव्य ॥ ८७ ॥ गंगांदृष्ट्वाइयंगंगेतिअन्यान्गंगांदर्श यतःपुरुषस्यनियतंनियमेनगंगैवप्रतिष्ठासंसारावसानहेतुर्भवति गुहस्यकार्तिकेयस्यरुक्मस्यस्वर्णस्यचगर्भयोषागर्भधारिणीस्त्री वियतःसकाशात्प्रातरवतीर्णा तेनास्यांप्रातःस्नानंअतिप्रशस्तमितिसूचितं

पयस्विनींघृतिनीमत्युदारांसमृद्धिनींवेगिनींदुर्विगाह्यां ॥ गंगांगत्वायैःशरीरंविसृष्टंगताधीरास्तेविबुधैःसमत्वं ॥ ८२ ॥ अंधान्जडान्द्रव्यहीनांश्चगंगायश स्विनीबृहतीविश्वरूपा ॥ देवैःसेंद्रैर्मुनिभिर्मानवैश्चनिषेवितासर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८३ ॥ ऊर्जावतींमहापुण्यांमधुमतींत्रिवर्त्मगां ॥ त्रिलोकगोप्त्रींयेगंगांसंश्रि तास्तेदिवंगताः ॥ ८४ ॥ योवत्स्यतिद्रक्ष्यतिवापिमर्त्यस्तस्मैप्रयच्छंतिसुखानिदेवाः ॥ तद्भाविताःस्पर्शनदर्शनेनइष्टांगतिंतस्यसुरादिशंति ॥ ८५ ॥ दक्षांपृ श्निंबृहतींविप्रकृष्टांशिवामृद्धांभागिनींसप्रसन्नां ॥ विभावरींसर्वभूतप्रतिष्ठांगंगांगतायेत्रिदिवंगतास्ते ॥ ८६ ॥ ख्यातिर्यस्याःखंदिवंगांचनित्यंपुरादिशो विदिशश्चावतस्थे ॥ तस्याजलंसेव्यसरिद्वरायामर्त्याःसर्वेकृतकृत्याभवंति ॥ ८७ ॥ इयंगंगेतिनियतंप्रतिष्ठागुहस्यरुक्मस्यचगर्भयोषा ॥ प्रातस्त्रिवर्गाघृतवहा विपाप्मागंगावतीर्णावियतोविश्वतोया ॥ ८८ ॥ सुतावनीध्रस्यहरस्यभार्यादिवोभुवश्चापिकृतानुरूपा ॥ भव्यापृथिव्यांभागिनीचापिराजन्गंगालोकानां पुण्यदावैत्रयाणां ॥ ८९ ॥ मधुस्रवाघृतधाराघृतार्चिर्महोर्मिभिःशोभिताब्राह्मणैश्च ॥ दिवश्च्युताशिरसात्ताशिवेनगंगावनीध्रात्रिदिवस्यमाता ॥ ९० ॥ योनिर्वरिष्ठाविरजावितन्वीशय्याचिरावारिवहायशोदा ॥ विश्वावतीचाकृतिरिष्टसिद्धागंगोक्षितानांभुवनस्यपंथाः ॥ ९१ ॥

त्रिवर्गाधर्मार्थकामदा घृतवहाजलवाहिनी विश्वतोयाविश्वप्रियतोया ॥८८॥ अवनीध्रस्यमेरोःहिमवतोवापर्वतस्य कृतंअनुरूपंअलंकारोययासाकृतानुरूपा ॥८९॥ मधुस्रवाधर्मद्रवा घृतधारातेजोधाराघृ तार्चिःआज्यस्येवअर्चिर्वर्चोयस्याःसा घृतंदीप्त्याज्यवारिष्विति विश्वलोचनः अवनीध्रात्पृथिवींप्राप्तेतिशेषः ॥९०॥ वरिष्ठायोनिःपरमकारणं विरजानिर्मला वितन्वीविशेषेणतन्वीसूक्ष्मा शय्यादीर्घनिद्रा तल्पः मरणंजान्हवीतटइतिवचनात् अचिराशीघ्रा विश्वावतीविश्वंअवंतीपालयंती नुमभावआर्षः आकृतिःसत्तासामान्यरूपा आकृतिस्तुस्त्रियांरूपेसामान्यवपुषोरपीतिमेदिनी इष्टसिद्धाइष्टाःसिद्धाः यस्याःसासिद्धानामिष्टाइतिवा उक्षितानांस्नातानां भुवनस्यस्वर्गस्य ॥ ९१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षांत्यादित्रयेमह्यातुल्येतिसंबंधः गुहस्यकुमारस्यसंमता ब्रह्मण्यतयाब्राह्मणजात्यनुग्राहकतया ॥ ९२ ॥ मनसापिप्रपन्नाःकिमुतसाक्षात् ॥९३॥ जननीवोपास्येतिसंबंधः अवेक्ष्यनश्वरानितिशेषः ॥ ९४ ॥ उस्रांधेनुंअमृतदुघामितियावत् मिषतींपश्यंतींसर्वज्ञामित्यर्थः इरावतींअन्नवतीं इरातुमदिरावारिभारत्यशनभूमिषुइतिविश्वलोचनः धारिणीमित्यत्ररेवतीमितिपाठेमातरं रेवतीहरिभार्यायांताराभिन्मातृभेद

क्षांत्यामत्यागोपनेधारणेचदीप्त्याकृशानोस्तपनस्यचैव ॥ तुल्यागंगासंमताब्राह्मणानांगुहस्यब्रह्मण्यतयाचनित्यं ॥ ९२ ॥ ऋषिष्टुतांविष्णुपदींपुराणांसुपुण्यतोयांमनसापिलोके ॥ सर्वात्मनाजान्हवींयेप्रपन्नास्तेब्रह्मणःसदनंसंप्रयाताः ॥ ९३ ॥ लोकानवेक्ष्यजननीवपुत्रान्सर्वात्मनासर्वगुणोपपन्नान् ॥ तत्स्थानकंब्राह्ममभीप्समानैर्गंगासदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ९४ ॥ उस्रांपुष्टांमिषतींविश्वभोज्यामिरावतींधारिणींभूधराणाम् ॥ शिष्टाश्रयाममृतांब्रह्मकांतांगंगांश्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ ९५ ॥ प्रसाद्यदेवान्सविभून्समस्तान्भगीरथस्तपसोग्रेणगंगाम् ॥ गामानयत्तामभिगम्यशश्वत्पुंसांभयंनेहचामुत्रविद्यात् ॥ ९६ ॥ उदाहृतःसर्वथातेगुणानांमयैकदेशःप्रसमीक्ष्यबुद्ध्या ॥ शक्तिर्नमेकाचिदिहास्तिवक्तुंगुणान्सर्वान्परिमातुंतथैव ॥ ९७ ॥ मेरोःसमुद्रस्यचसर्वरत्नैःसंख्योपलानामुदकस्यवापि ॥ शक्यंवक्तुंनेहगंगाजलानांगुणाख्यानंपरिमातुंतथैव ॥ ९८ ॥ तस्मादेतान्परयाश्रद्धयोक्तान्गुणान्सर्वान्जान्हवीयान्सदैव ॥ भवेद्वाचामनसाकर्मणाचभक्त्यायुक्तःश्रद्धयाश्रद्दधानः ॥ ९९ ॥ लोकानिमांस्त्रीन्यशसाविततत्यसिद्धिंप्राप्यमहतींतांदुरापाम् ॥ गंगाकृतानचिरेणैवलोकान्यथेष्टमिष्टान्विहरिष्यसित्वम् ॥ १०० ॥ तवममचगुणैर्महानुभावाजुषतुमतिंसततंस्वधर्मयुक्तैः ॥ अभिमतजनवत्सलाहिगंगाजगतियुनक्तिसुखैश्चभक्तिमंतम् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच इतिपरममतिर्गुणानशेषान्शिलरतयेत्रिपथानुयोगरूपान् ॥ बहुविधमनुशास्यतथ्यरूपान्गगनतलंद्युतिमान्विवेशसिद्धः ॥ २ ॥ शिलवृत्तिस्तुसिद्धस्यवाक्यैःसंबोधितस्तदा ॥ गंगामुपास्यविधिवत्सिद्धिंप्रापसुदुर्लभाम् ॥ ३ ॥ तथात्वमपिकौंतेयभक्त्यापरमयायुतः ॥ गंगामभ्येहिसततंप्राप्स्यसेसिद्धिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वेतिहासंभीष्मोक्तंगंगायाःस्तवसंयुतम् ॥ युधिष्ठिरःपरांप्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिःसह ॥ ५ ॥

योरितिमेदिनी ब्रह्मणोपिकांतांचेतोहरां सिद्धिर्मोक्षः ॥ ९५ ॥ सविभून्सेश्वरान् गांपृथ्वीम् ॥ ९६ ॥ गुणानांगंगायाइतिशेषः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ मदुक्तान्गंगागुणान्ज्ञात्वावागादिभिःस्तोत्रध्यानस्नानादिषुश्रद्दधानोभवेदितिसंबंधः ॥ ९९ ॥ गंगाकृतान्गंगासेवनप्राप्तान् इष्टान्संकल्पसिद्धान् पाठांतरंयथेष्टंमृष्टंमधुरंयथास्यात्तथा ॥ १०० ॥ महानुभावागंगामतिंजुषतुप्रीणातु गंगादर्शनादिनामतिःप्रसीदत्वित्यर्थः अभिमतःश्रद्धालुः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ तुल्यागंगासंमताब्राह्मणानामितिब्रह्मविदांकृतकृत्यानामपिगंगापूज्यत्वेनसंमतेत्युक्तंतेनब्राह्मण्यं
महदितिमत्वापृच्छति प्रज्ञेति वृत्तमाचारः शीलंविनयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चेदिच्छेत्तर्हिकेनप्राप्नुयात्तदितिअनुषज्यव्याख्येयोयमर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्यायेआवृत्तौजन्मनाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तुल्यवर्णःअन्यवर्ण

 इतिहासमिमंपुण्यंशृणुयाद्यःपठेतवा ॥ गंगायाःस्तवसंयुक्तंसमुच्येत्सर्वकिल्बिषैः ॥ १०६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दान १३
धर्मेगंगामाहात्म्यकथनेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच प्रज्ञाश्रुताभ्यांवृत्तेनशीलेनचयथाभवान् ॥ गुणैश्चविविधैःसव
र्वयसाचसमन्वितः ॥ १ ॥ भवान्विशिष्टोबुद्ध्याचप्रज्ञयातपसातथा ॥ तस्माद्भवंतंपृच्छामिधर्मंधर्मभृतांवर ॥ २ ॥ नान्यस्त्वदन्योलोकेषुप्रष्टव्योस्तिनराधि
प ॥ क्षत्रियोयदिवावैश्यःशूद्रोवाराजसत्तम ॥ ३ ॥ ब्राह्मण्यंप्राप्नुयाद्येनतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ तपसावासुमहताकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ ब्राह्मण्यमथचेदि
च्छेत्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मण्यंतातदुष्प्राप्यंवर्णैःक्षत्रादिभिस्त्रिभिः ॥ परंहिसर्वभूतानांस्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ बह्वीस्तुसंसरन्
योनीर्जायमानःपुनःपुनः ॥ पर्यायेतातकस्मिंश्चिद्ब्राह्मणोनामजायते ॥ ६ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ मतंगस्यचसंवादंगर्दभ्याश्चयुधिष्ठिर ॥
॥ ७ ॥ द्विजातेःकस्यचित्ताततुल्यवर्णःसुतस्त्वभूत् ॥ मतंगोनामनाम्नावैसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ ८ ॥ सयज्ञकारःकौंतेयपित्रोत्सृष्टःपरंतप ॥ प्रायाद्गर्दभयुक्तेन
रथेनाप्याशुगामिना ॥ ९ ॥ सबालंगर्दभंराजन्वहंतंमातुरंतिके ॥ निरविध्यत्प्रतोदेननासिकायांपुनःपुनः ॥ १० ॥ तत्रतीव्रंव्रणंदृष्ट्वागर्दभीपुत्रगृद्धिनी ॥ उ
वाचमाशुचःपुत्रचांडालस्त्वधितिष्ठति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणेदारुणंनास्तिमैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ आचार्यःसर्वभूतानांशास्ताकिंप्रहरिष्यति ॥ १२ ॥ अयंतुपापप्रकृ
तिर्बालेनकुरुतेदयाम् ॥ स्वयोनिंमानयत्येषभावोभावंनियच्छति ॥ १३ ॥ एतच्छ्रुत्वामतंगस्तुदारुणंरासभीवचः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंरासभींप्रत्यभाषत ॥
॥ १४ ॥ ब्रूहिरासभिकल्याणिमातामेयेनदूषिता ॥ कथंमांवेत्सिचंडालंक्षिप्रंरासभिशंसमे ॥ १५ ॥

जोपिजातकर्मादिसंस्कारयोगात्तुल्यवर्णत्वंगतः नामप्रसिद्धं ॥ ८ ॥ यज्ञकारःयज्ञंकारयन्आर्त्विज्यंकुर्वन्नित्यर्थः प्रायात्अग्निचयनार्थमिष्टकाआनेतुमित्यर्थाद्गम्यते ॥ ९ ॥ बालंअशिक्षितम् ॥ १० ॥ ११ ॥
आवापइतिपाठेआलवालं पितृमातृतुल्यइत्यर्थः आवापोभांडचयनेपरिक्षेपालवालयोरितिमेदिनी ॥ १२ ॥ बालेत्वयि भावःजातिस्वभावः भावंबुद्धिंनियच्छतिमार्गांतरादपकर्षति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्राह्मण्यंलोकदृश्यंनश्यतेअंतर्धीयते येनलक्षणेन तत्कथंयतःमांचंडालंवेत्सि ॥ १६ ॥ अनशत्नष्टंक्रूरत्वलिंगेन ॥ १७॥१८॥ संसिद्धौसंसिसित्यर्थं ॥ १९ ॥ अंत्ययोनिश्चंडालजातिः अयोनिस्तदन्यःकुत्सितयोनिः तयोर्हीनकर्मतयाकुशलित्वंनास्तीत्यर्थः ॥ २०॥२१॥२२ ॥ सुचरितात्तपसश्वहेतोःस्थानंब्राह्मण्यंसुखेनप्रेप्सुःविबुधांस्तापयामासेतिसंबंधः ॥ २३ ॥ हरिवाहनइंद्रः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कथंमांवेत्सिचंडालंब्राह्मण्यंयेननश्यते ॥ तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञेब्रूहिसर्वमशेषतः ॥ १६ ॥ गर्दभ्युवाच ब्राह्मण्यांवृषलेनत्वंमत्तायांनापितेनह ॥ जातस्त्वमसिचांडालोब्राह्मण्यंतेनतेऽनशत् ॥ १७ ॥ एवमुक्तोमतंगस्तुप्रतिप्रायाद्गृहंप्रति ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यपितावाक्यमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ मयात्वंयज्ञसंसिद्धौनियुक्तोगुरुकर्मणि ॥ कस्मात्प्रतिनिवृत्तोसिकच्चिन्नकुशलंतव ॥ १९ ॥ मतंगउवाच अंत्ययोनिरयोनिर्वाकथंसकुशलीभवेत् ॥ कुशलंतुकुतस्तस्ययस्येयंजननीपितः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यांवृषलाज्जातंपितर्वेदयतीवमाम् ॥ अमानुषीगर्दभीयंतस्मात्तप्स्येतपोमहत् ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वासपितरंप्रतस्थेकृतनिश्चयः ॥ ततोगत्वामहारण्यमतपत्सुमहत्तपः ॥ २२ ॥ ततःसतापयामासविबुधांस्तपसान्वितः ॥ मतंगःसुखसंप्रेप्सुःस्थानंसुचरितादपि ॥ २३ ॥ तंतथातपसायुक्तमुवाचहरिवाहनः ॥ मतंगतप्स्यसेकिंत्वंभोगानुत्सृज्यमानुषान् ॥ २४ ॥ वरंददामितेहंतवृणीष्वत्वंयदिच्छसि ॥ यच्चाप्यवाप्यंत्वदितेसर्वंतद्ब्रूहिमाचिरम् ॥ २५ ॥ मतंगउवाच ब्राह्मण्यंकामयानोहमिदमारब्धवांस्तपः ॥ गच्छेयंतदवाप्येहवरएषवृतोमया ॥ २६ ॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वातुवचनंतमुवाचपुरंदरः ॥ मतंगदुर्लभमिदंविप्रत्वंप्रार्थ्यतेत्वया ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यंप्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ॥ विनशिष्यसिदुर्बुद्धेतदुपारममाचिरं ॥ २८ ॥ श्रेष्ठतांसर्वभूतेषुतपोर्थंनातिवर्त्तते ॥ तदग्र्यंप्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ २९ ॥ देवतासुरमर्त्येषुयत्पवित्रंपरंस्मृतम् ॥ चंडालयोनौजातेननतत्प्राप्यंकथंचन ॥ ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेइंद्रमतंगसंवादेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच एवमुक्तोमतंगस्तुसंशितात्मायतव्रतः ॥ अतिष्ठदेकपादेनवर्षाणांशतमच्युतः ॥ १ ॥ तमुवाचततःशक्रःपुनरेवमहायशाः ॥ ब्राह्मण्यंदुर्लभंतातप्रार्थयानोनलप्स्यसे ॥ २ ॥ मतंगपरमंस्थानंप्रार्थयन्विनशिष्यसि ॥ माकृथाःसाहसंपुत्रनैषधर्मपथस्तव ॥ ३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ श्रेष्ठतारूपमर्थंब्राह्मण्यंतपःनातिवर्ततेनवशीकर्तुमर्हति ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
एवमुक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥६३॥ १३

नहिशक्यंत्वयाप्राप्तुंब्राह्मण्यमिहदुर्मते ॥ अप्राप्यंप्रार्थयानोहिनचिराद्विनशिष्यसि ॥ ४॥ मतंगपरमंस्थानंवार्यमाणोसकृन्मया ॥ चिकीर्षस्येवतपसासर्वथानभविष्यसि ॥ ५ ॥ तिर्यग्योनिगतःसर्वोमानुष्यंयदिगच्छति ॥ सजायतेपुल्कसोवाचंडालोवाप्यसंशयः ॥ ६ ॥ पुल्कसःपापयोनिर्वायःकश्चिदिहलक्ष्यते॥ सतस्यामेवसुचिरंमतंगपरिवर्तते ॥ ७॥ ततोदशशतेकालेलभतेशूद्रतामपि॥ शूद्रयोनावपिततोबहुशःपरिवर्तते ॥ ८ ॥ ततस्त्रिंशद्गुणेकालेलभतेवैश्यतामपि॥ वैश्यतायांचिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते॥ ९ ॥ ततःषष्टिगुणेकालेराजन्योनामजायते॥ ततःषष्टिगुणेकालेलभतेब्रह्मबंधुतां ॥ १० ॥ब्रह्मबंधुश्चिरंकालंततस्तुपरिवर्तते॥ ततस्तुद्विशतेकालेलभतेकांडपृष्ठतां ॥ ११ ॥ कांडपृष्ठश्चिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ततस्तुत्रिशतेकालेलभतेजपतामपि ॥ १२ ॥ तंचप्राप्यचिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ततश्चतुःशतेकालेश्रोत्रियोनामजायते॥ श्रोत्रियत्वेचिरंकालंतत्रैवपरिवर्तते॥ १३॥ तदेवंशोकहर्षौतुकामद्वेषौचपुत्रक॥ अतिमानातिवादौचप्रविशेतेद्विजाधमम्॥ १४॥ तांश्चेज्जयतिशत्रूंस्तदाप्राप्नोतिसद्गतिम्॥ अथतेवैजयंत्येनंतालाग्रादिवपात्यते॥ १५ ॥ मतंगसंप्रधार्यैवंयदहंत्वामचूचुदं॥ वृणीष्वकाममन्यंत्वंब्राह्मण्यंहिसुदुर्लभं ॥ १६॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेइंद्रमतंगसंवादेअष्टाविंशोऽध्यायः॥ २८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच एवमुक्तोमतंगस्तुसंशितात्मायतव्रतः ॥ सहस्रमेकपादेनततोध्यानेव्यतिष्ठत ॥ १॥ तंसहस्रावरेकालेशक्रोद्रष्टुमुपागमत्॥ तदेवचपुनर्वाक्यमुवाचबलवृत्रहा॥ २॥ मतंगउवाच इदंवर्षसहस्रंवैब्रह्मचारीसमाहितः ॥ अतिष्ठमेकपादेनब्राह्मण्यंनाप्नुयांकथं॥ ३॥ शक्रउवाच चंडालयोनौजातेननावाप्यंवैकथंचन॥ अन्यंकामंवृणीष्वत्वंमावृथातेस्त्वयंश्रमः॥ ४॥ एवमुक्तोमतंगस्तुभृशंशोकपरायणः॥ अध्यतिष्ठद्गयांगत्वासोंगुष्ठेनशतंसमाः॥५॥ सुदुर्वहंवहन्योगंकृशोधमनिसंततः॥ त्वगस्थिभूतोधर्मात्मासपपातेतिनःश्रुतं ॥ ६॥ तंपतंतमभिद्रुत्यपरिजग्राहवासवः॥ वराणामीश्वरोदातासर्वभूतहितेरतः ॥ ७॥

श्रोत्रियःअधीतवेदः ॥ १३ ॥ तत्तदाश्रोत्रियत्वलाभेपि ॥ १४ ॥ तेशोकादयः एनंश्रोत्रियं पात्यतेअत्यंतंनीचयोनिंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुक्तइति सहस्रंवत्सरान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अभिद्रुत्यगत्वा ॥ ७ ॥

॥६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुर्लभतरमपिपरिपंथिभिःकामाद्यैश्चोरैःसंवृतमतोदुःसंरक्ष्यमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ पूजयन्ब्राह्मणमितिशेषः ॥९॥ब्राह्मणेभ्यस्तद्द्वारादेवादयस्तृप्यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ यद्यद्वांच्छतितत्तत्कुरुते ॥११॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ लब्ध्वापिनबुभूषसेनप्राप्नोषिमादृशोपितपस्विनिकारुण्याभावात्तन्नाशयसीतिभावः ॥ १४ ॥ दुर्लभंब्राह्मण्यंप्राप्यापिनानुतिष्ठंतितदुचितान् शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ज्ञानंविज्ञान

शक्रउवाच मतंगब्राह्मणत्वंतेविरुद्धमिहदृश्यते॥ ब्राह्मण्यंदुर्लभतरंसंवृतंपरिपंथिभिः ॥८॥ पूजयन्सुखमाप्नोतिदुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ब्राह्मणःसर्वभूतानांयोगक्षेमसमर्पिता॥ ९॥ब्राह्मणेभ्योनुतृप्यंतेपितरोदेवतास्तथा ॥ ब्राह्मणःसर्वभूतानांमतंगपरउच्यते॥ १० ॥ ब्राह्मणःकुरुतेतद्धियथायद्यच्चवांच्छति॥ बह्वीस्तुसंविशन्योनीर्जायमानःपुनःपुनः॥ ११ ॥ पर्यायेतातकस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिहविंदति॥ तदुत्सृज्येहदुष्प्रापंब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ अन्यंवरंवृणीष्वत्वंदुर्लभोयंहितेवरः॥ मतंगउवाच किंमांतुदसिदुःखार्तंमृतंमारयसेचमां ॥ १३ ॥ त्वांतुशोचामियोलब्ध्वाब्राह्मण्यंनबुभूषसे॥ ब्राह्मण्यंयदिदुष्प्रापंत्रिभिर्वर्णैःशतक्रतो॥ १४॥ सुदुर्लभंसदावाप्यनानुतिष्ठंतिमानवाः॥ यःपापेभ्यःपापतमस्तेषामधमएवसः ॥ १५॥ ब्राह्मण्यंयोनजानीतेधनंलब्ध्वेवदुर्लभं॥ दुष्प्रापंखलुविप्रत्वंप्राप्तंदुरनुपालनं॥ १६॥ दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठंतिमानवाः ॥ एकारामोत्व्यहंशक्रनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः॥ १७॥ अहिंसादममास्थायकथंनार्हामिविप्रताम्॥ दैवंतुकथमेतद्वैयदहंमातृदोषतः॥ १८॥ एतामवस्थांसंप्राप्तोधर्मज्ञःसन्पुरंदर॥ नूनंदैवंनशक्यंहिपौरुषेणातिवर्तितुम्॥ ॥ १९ ॥ यदर्थंयत्नवानेवनलभेविप्रतांविभो ॥ एवंगतेतुधर्मज्ञदातुमर्हसिमेवरम् ॥ २० ॥ यदितेहमनुग्राह्यःकिंचिद्वासुकृतंमम ॥ वैशंपायनउवाच वृणीष्वेतितदाप्राहततस्तंबलवृत्रहा॥ २१॥ चोदितस्तुमहेंद्रेणमतंगःप्राब्रवीदिदम् ॥ यथाकामविहारीस्यांकामरूपीविहंगमः ॥ २२॥ ब्रह्मक्षत्राविरोधेनपूजांचप्राप्नुयामहम्॥ यथाममाक्षयाकीर्तिर्भवेच्चापिपुरंदर॥ २३॥ कर्तुमर्हसितद्देवशिरसात्वांप्रसादये॥ शक्रउवाच छंदोदेवइतिख्यातःस्त्रीणांपूज्योभविष्यसि॥ २४॥ कीर्तिश्चतेऽतुलावत्सत्रिषुलोकेषुयास्यति॥ एवंतस्मैवरंदत्वावासवोंतरधीयत॥ २५॥

मास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजमितिभगवदुक्तान्नसेवंतेऽतःप्राप्तमपिदुःसंरक्ष्यमितिभावः ॥ १५ ॥ नजानीतेरक्षितुमितिशेषः ॥ १६॥ १७॥ दैवंप्राक्कर्म यत्यतः ॥ १८ ॥ एतांअब्राह्मणत्वरूपाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतत्परंएतस्माद्दैवताभावात्परंश्रेष्ठं तपसादेवभावोपिलब्धुंशक्योनविप्रता इत्येतत्कथयामासमतंगकथयामुनिरिति॥ २६॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९॥ ७ ॥
श्रुतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥६ ॥ तस्यशर्यातेरन्ववायेवत्सस्यपुत्रौद्वौराजानावितियोजना ॥ ७ ॥ ८ ॥९ ॥ १० ॥ वीतहव्यदायादैः हैहयस्यैवनामांतरंवीतहव्यइतितत्पुत्रैः॥ ११ ॥ वत्सानां

प्राणांस्त्यक्त्वामतंगोपिसंप्राप्तःस्थानमुत्तमं ॥ एवमेतत्परंस्थानंब्राह्मण्यंनामभारत॥ तच्चदुष्प्रापमिहवैमहेंद्रवचनंयथा॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशा
सनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेइंद्रमतंगसंवादेएकोनत्रिंशोऽध्यायः॥ २९॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंमेमहदाख्या
नमेतत्कुरुकुलोद्वह॥ सुदुष्प्रापंयद्ब्रवीषिब्राह्मण्यंवदतांवर॥ १॥ विश्वामित्रेणचपुराब्राह्मण्यंप्राप्तमित्युत ॥ श्रूयतेवदसेतच्चदुष्प्रापमितिसत्तम॥ २॥ वीतह
व्यश्चनृपतिःश्रुतोमेविप्रतांगतः॥ तदेवतावद्गांगेयश्रोतुमिच्छाम्यहंविभो ॥ ३॥ सकेनकर्मणाप्राप्तोब्राह्मण्यंराजसत्तमः ॥ वरेणतपसावापितन्मेव्याख्यातु
मर्हसि॥ ४॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्यथाराजावीतहव्योमहायशाः॥ राजर्षिर्दुर्लभंप्राप्तोब्राह्मण्यंलोकसत्कृतं ॥ ५ ॥ मनोर्महात्मनस्तातप्रजाधर्मे
णशासतः॥ बभूवपुत्रोधर्मात्माशर्यातिरितिविश्रुतः॥ ६॥ तस्यान्ववायेद्वौराजन्राजानौसंबभूवतुः॥ हैहयस्तालजंघश्चवत्सस्यजयतांवर ॥ ७॥ हैहयस्यतु
राजेंद्रदशसुस्त्रीषुभारत॥ शतंबभूवपुत्राणांशूराणामनिवर्तिनाम्॥ ८॥ तुल्यरूपप्रभावानांबलिनांयुद्धशालिनाम्॥ धनुर्वेदेचवेदेचसर्वत्रैवकृतश्रमाः॥ ९॥
काशिष्वपिनृपोराजन्दिवोदासपितामहः॥ हर्यश्वइतिविख्यातोबभूवजयतांवरः ॥ १० ॥ सवीतहव्यदायादैरागत्यपुरुषर्षभ॥ गंगायमुनयोर्मध्येसंग्रामे
विनिपातितः॥ ११ ॥ तंतुहत्वानरपतिंहैहयास्तेमहारथाः ॥ प्रतिजग्मुःपुरींरम्यांवत्सानामकुतोभयाः ॥ १२ ॥ हर्यश्वस्यचदायादःकाशिराजोभ्यषिच्यत॥
सुदेवोदेवसंकाशःसाक्षाद्धर्मइवापरः॥ १३॥ सपालयामासमहींधर्मात्माकाशिनंदनः ॥ तैर्वीतहव्यैरागत्ययुधिसर्वैर्विनिर्जितः॥ १४॥ तमथाजौविनिर्जि
त्यप्रतिजग्मुर्यथागतम्॥ सौदेवस्त्वथकाशीशोदिवोदासोभ्यषिच्यत ॥ १५॥ दिवोदासस्तुविज्ञायवीर्यंतेषांयतात्मनाम् ॥ वाराणसींमहातेजानिर्ममेशक्र
शासनात्॥ १६॥ विप्रक्षत्रियसंबाधांवैश्यशूद्रसमाकुलाम्॥ नैकद्रव्योच्चयवतींसमृद्धविपणापणाम्॥ १७॥ गंगायाउत्तरेकूलेवप्रांतेराजसत्तम॥ गोम
त्यादक्षिणेकूलेशक्रस्येवामरावतीम् ॥ १८॥ तत्रतंराजशार्दूलंनिवसंतंमहीपतिम्॥ आगत्यहैहयाभूयःपर्यधावंतभारत॥ १९॥

वत्सवंश्यानांराज्ञां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वप्रांतेतटसमीपे वप्रस्थानेपुमानस्त्रीरेणुक्षेत्रेचयेतटेइतिमेदिनी ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२०॥दशतीर्दशसहस्रमित्यर्थः षष्टिसप्तनिनवतिवद्दशतिशब्दोपिदशगुणितान्दशब्रूते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिद्यूनःसर्वतोनिरस्तः ॥ २६ ॥२७॥२८॥२९॥३०॥ सद्योवद्धेत्रयोदशवा

सनिष्क्रम्यददौयुद्धंतेभ्योराजामहाबलः॥देवासुरसमंघोरंदिवोदासोमहाद्युतिः॥ २० ॥ सतुयुद्धेमहाराजदिनानांदशतीर्दश॥हतवाहनभूयिष्ठस्ततोदैन्यमुपा
गमत्॥२१॥हतयोधस्ततोराजन्क्षीणकोशश्चभूमिपः॥दिवोदासःपुरींत्यक्त्वापलायनपरोभवत्॥२२॥गत्वाश्रमपदंरम्यंभरद्वाजस्यधीमतः॥जगामशरणंरा
जाकृतांजलिररिंदम ॥ २३ ॥ तमुवाचभरद्वाजोज्येष्ठःपुत्रोबृहस्पतेः॥ पुरोधाःशीलसंपन्नोदिवोदासंमहीपतिं ॥ २४ ॥ किमागमनकृत्यंतेसर्वंप्रब्रूहिमेनृप ॥
यत्तेप्रियंतत्करिष्येनमेत्रास्तिविचारणा॥ २५॥ राजोवाच भगवन्वैतहव्यैर्मेयुद्धेवंशःप्रणाशितः ॥ अहमेकःपरिद्यूनोभवंतंशरणंगतः ॥ २६ ॥ शि
ष्यस्नेहेनभगवंस्त्वंमांरक्षितुमर्हसि ॥ एकशेषःकृतोवंशोममतैःपापकर्मभिः॥२७॥ तमुवाचमहाभागोभरद्वाजःप्रतापवान् ॥ नभेतव्यंनभेतव्यंसौदेवव्येतुते
भयं ॥ २८ ॥ अहमिष्टिंकरिष्यामिपुत्रार्थंतेविशांपते ॥ वीतहव्यसहस्राणियेनत्वंप्रहरिष्यसि ॥ २९ ॥ ततइष्टिंचकारर्षिस्तस्यवैपुत्रकामिकीं ॥ अथास्यतनयो
जज्ञेप्रतर्दनइतिश्रुतः ॥ ३० ॥ सजातमात्रोववृधेसमाःसद्यस्त्रयोदश ॥ वेदंचापिजगौकृत्स्नंधनुर्वेदंचभारत ॥ ३१ ॥ योगेनचसमाविष्टोभरद्वाजेनधीमता ॥
तेजोलोक्यंससंगृह्यतस्मिन्देशेसमाविशत् ॥ ३२ ॥ ततःसकवचीधन्वीस्तूयमानःसुरर्षिभिः ॥ बंदिभिर्वंद्यमानश्चबभौसूर्यइवोदितः ॥ ३३ ॥ सरथीबद्धनि
स्त्रिंशोबभौदीप्तइवानलः ॥ प्रययौसधनुर्धुन्वन्खड्गीचर्मीशरासनी ॥ ३४ ॥ तंदृष्ट्वापरमंहर्षंसुदेवतनयोययौ ॥ मेनेचमनसादग्धान्वैतहव्यान्सपार्थिवः ॥
॥ ३५ ॥ ततोसौयौवराज्येचस्थापयित्वाप्रतर्दनम् ॥ कृतकृत्यंतदात्मानंसराजाअभ्यनंदत ॥ ३६ ॥ ततस्तुवैतहव्यानांवधायसमहीपतिः ॥ पुत्रंप्रस्थापया
मासप्रतर्दनमरिंदमम् ॥ ३७ ॥ सरथःसतुसंतीर्यगंगामाशुपराक्रमी ॥ प्रययौवीतहव्यानांपुरींपरपुरंजयः ॥ ३८ ॥ वैतहव्यास्तुसंश्रुत्यरथघोषंसमुद्धतम् ॥ नि
र्ययुर्नगराकारैरथैःपररथारुजैः ॥ ३९ ॥ निष्क्रम्यतेनरव्याघ्रादंशिताश्चित्रयोधिनः ॥ प्रतर्दनंसमाजग्मुःशरवर्षैरुदायुधाः ॥ ४० ॥ शस्त्रैश्चविविधाकारैरथौघै
श्चयुधिष्ठिर ॥ अभ्यवर्षतराजानंहिमवंतमिवांबुदाः ॥ ४१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यतेषांराजाप्रतर्दनः ॥ जघानतान्महातेजावज्रानलसमैःशरैः ॥ ४२ ॥

र्षिकोऽभूत्सद्यश्चवेदान्जगौ ॥ ३१ ॥ योगेनयोगबलेन लोक्यंलोकेषुसर्वेषुविद्यमानं तस्मिन्देशेप्रतर्दनदेहेसमाविशत्समावेशितवान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्यतंप्रतिमांआगतंआचक्षतकथयत ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आख्यायिकातात्पर्यमाह भृगोरिति ॥ ५७ ॥

कृत्तोत्तमांगास्तेराजन्भल्लैःशतसहस्रशः ॥ अपतन्रुधिरार्द्रांगानिकृत्ताइवकिंशुकाः ॥ ४३ ॥ हतेषुतेषुसर्वेषुवीतहव्यःसुतेष्वथ॥ प्राद्रवन्नगरंहित्वाभृगोराश्र
ममप्युत ॥ ४४ ॥ ययौभृगुंचशरणंवीतहव्योनराधिपः ॥ अभयंचददौतस्मैराज्ञेराजन्भृगुस्तदा ॥ ४५ ॥ अथानुपदमेवाशुतत्रागच्छत्प्रतर्दनः ॥ सम्प्राप्य
चाश्रमपदंदिवोदासात्मजोब्रवीत् ॥ ४६ ॥ भोभोकेत्राश्रमेसंतिभृगोःशिष्यामहात्मनः ॥ द्रष्टुमिच्छेमुनिमहंतस्याचक्षतमामिति ॥ ४७ ॥ सतंविदित्वातुभृ
गुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ॥ पूजयामासचततोविधिनानृपसत्तमम् ॥ ४८ ॥ उवाचचैनंराजेंद्रकिंकार्यंब्रूहिपार्थिव ॥ सचोवाचनृपस्तस्मैयदागमनकारण
म् ॥ ४९ ॥ राजोवाच अयंब्रह्मन्नितोराजावीतहव्योविसर्ज्यताम् ॥ तस्यपुत्रैर्हिमेकृत्स्नोब्रह्मन्वंशःप्रणाशितः ॥ ५० ॥ उत्सादितश्चविषयःकाशीनां
रत्नसंचयः ॥ एतस्यवीर्यदृप्तस्यहतंपुत्रशतंमया ॥ ५१ ॥ अस्येदानींवधाद्ब्रह्मन्भविष्याम्यनृणःपितुः ॥ तमुवाचकृपाविष्टोभृगुर्धर्मभृतांवरः ॥ ५२ ॥ नेहास्तिक्ष
त्रियःकश्चित्सर्वेहीमेद्विजातयः ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वाभृगोस्तथ्यंप्रतर्दनः ॥ ५३ ॥ पादावुपस्पृश्यशनैःप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ एवमप्यस्मिभगवन्कृतकृत्योनसंश
यः ॥ ५४ ॥ यएषराजावीर्येणस्वजातिंत्याजितोमया ॥ अनुजानीहिमांब्रह्मन्ध्यायस्वचशिवेनमाम् ॥ ५५ ॥ त्याजितोहिमयाजातिमेवराजाभृगूद्वह ॥ तत
स्तेनाभ्यनुज्ञातोययौराजाप्रतर्दनः ॥ ५६ ॥ यथागतंमहाराजमुक्त्वाविषमिवोरगः ॥ भृगोर्वचनमात्रेणसचब्रह्मर्षितांगतः ॥ ५७ ॥ वीतहव्योमहाराजब्रह्म
वादित्वमेवच ॥ तस्यगृत्समदःपुत्रोरूपेणेंद्रइवापरः ॥ ५८ ॥ शक्रस्त्वमितियोदैत्यैर्निगृहीतःकिलाभवत् ॥ ऋग्वेदेवर्ततेचाग्र्याश्रुतिर्यस्यमहात्मनः ॥ ५९ ॥ य
त्रगृत्समदोराजन्ब्राह्मणैःसमहीयते ॥ सब्रह्मचारीविप्रर्षिःश्रीमान्गृत्समदोभवत् ॥ ६० ॥ पुत्रोगृत्समदस्यापिसुचेताअभवद्द्विजः ॥ वर्चाःसुतेजसःपुत्रोवि
हव्यस्तस्यचात्मजः ॥ ६१ ॥ विहव्यस्यतुपुत्रस्तुवितत्यस्तस्यचात्मजः ॥ वितत्यस्यसुतःसत्यःसंतःसत्यस्यचात्मजः ॥ ६२ ॥ श्रवास्तस्यसुतश्चर्षिःश्रवसश्चाभ
वत्तमः ॥ तमसश्चप्रकाशोभूत्तनयोद्विजसत्तमः ॥ प्रकाशस्यचवागिंद्रोबभूवजयतांवरः ॥ ६३ ॥ तस्यात्मजश्चप्रमितिर्वेदवेदांगपारगः ॥ घृताच्यांतस्यपुत्र
स्तुरुरुर्नामोदपद्यत ॥ ६४ ॥ प्रमद्वरायांतुरुरोःपुत्रःसमुदपद्यत ॥ शुनकोनामविप्रर्षिर्यस्यपुत्रोथशौनकः ॥ ६५ ॥

॥ ५८ ॥ श्रुतिः तदुगार्त्समदमेतेनवैगृत्समदइंद्रस्यप्रियंधामोपागच्छदित्यादिका ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ केपूज्याइति ब्राह्मण्यस्यदुष्प्रापत्वंविप्रानुग्रहैकलभ्यत्वंचोक्त्वापूज्यत्वहेतून्सा धारणा
नसाधारणान्स्वधर्मानाहानेनाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तेषुमानवेषुबहुमानपरःसन्कान्नमस्यसीतियोज्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ महार्हान्महान्अर्हःपूजायेषाम् अतिपूज्यानित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविक

एवंविप्रत्वमगमद्वीतहव्योनराधिपः ॥ भृगोःप्रसादाद्राजेंद्रक्षत्रियःक्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ तथैवकथितोवंशोमयागार्त्समदस्तव ॥ विस्तरेणमहाराजकिमन्यद
नुपृच्छसि ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेवीतहव्योपाख्यानंनामत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच केपूज्यावैत्रिलोकेस्मिन्मानवाभरतर्षभ ॥ विस्तरेणतदाचक्ष्वनहितृप्यामिकथ्यतः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममिति
हासंपुरातनम् ॥ नारदस्यचसंवादंवासुदेवस्यचोभयोः ॥ २ ॥ नारदंप्रांजलिंदृष्ट्वापूजयानंद्विजर्षभान् ॥ केशवःपरिपप्रच्छभगवन्कान्नमस्यसि ॥ ३ ॥ बहु
मानपरस्तेषुभगवन्यान्नमस्यसि ॥ शक्यंचेच्छ्रोतुमस्माभिर्ब्रूह्येतद्धर्मवित्तम ॥ ४ ॥ नारदउवाच शृणुगोविंदयानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ॥ त्वत्तोन्यः
कःपुमाँल्लोकेश्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५ ॥ वरुणंवायुमादित्यंपर्जन्यंजातवेदसम् ॥ स्थाणुंस्कंदंतथालक्ष्मींविष्णुंब्रह्माणमेवच ॥ ६ ॥ वाचस्पतिंचंद्रमसमपःपृ
थ्वींसरस्वतीम् ॥ सततंयेनमस्यंतितान्नमस्याम्यहंविभो ॥ ७ ॥ तपोधनान्वेदविदोनित्यंवेदपरायणान् ॥ महार्हान्वृष्णिशार्दूलसदासंपूजयाम्यहम् ॥ ८ ॥
अभुक्त्वादेवकार्याणिकुर्वतेयेऽविकत्थनाः ॥ संतुष्टाश्चक्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहंविभो ॥ ९ ॥ सम्यग्यजंतियेचेष्टीःक्षांतादांताजितेंद्रियाः ॥ सत्यंधर्मंक्षितिं
गाश्चतान्नमस्यामियादव ॥ १० ॥ येवैतपसिवर्ततेवनेमूलफलाशनाः ॥ असंचयाःक्रियावंतस्तान्नमस्यामियादव ॥ ११ ॥ येभृत्यभरणेशक्ताःसततंचाति
थिव्रताः ॥ भुंजतेदेवशेषाणितान्नमस्यामियादव ॥ १२ ॥ येवेदंप्राप्यदुर्धर्षावाग्मिनोब्रह्मचारिणः ॥ याजनाध्यापनेयुक्तानित्यंतान्पूजयाम्यहम् ॥ १३ ॥ प्र
सन्नहृदयाश्चैवसर्वसत्वेषुनित्यशः ॥ आपृष्ठतापात्स्वाध्यायेयुक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥ १४ ॥ गुरुप्रसादेस्वाध्यायेयतंतोयेस्थिरव्रताः ॥ शुश्रूषवोनसूयंतस्ता
न्नमस्यामियादव ॥ १५ ॥ सुव्रतामुनयोयेचब्राह्मणाःसत्यसंगराः ॥ वोढारोहव्यकव्यानांतान्नमस्यामियादव ॥ १६ ॥

त्थनाःश्लाघाहीनाः ॥ ९ ॥ सत्यंधर्मंचयजंतिपूजयंति क्षितिंगाश्चयजंतिब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छंति यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु एतेर्थायथासंभवमिहग्राह्याः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आपृष्ठतापात्
यावन्मध्यान्हम् ॥ १४ ॥ स्वाध्यायेब्रह्मयज्ञेमंत्रजपेवा ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७॥ निर्ह्रीकाः दिगंबराः कौपीनमात्रमपिपरिग्रहंनकुर्वंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कपोतवृत्तयःकणशआदाययेसंग्रहंनकुर्वंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ त्रिवर्गोधर्मार्थकामाःकृत्येषुकर्तुंयोग्येषुकर्मसुवर्ततेउत्त
ममध्यमाधमभावेनवर्ततेनतुहीयतेअधममध्यमोत्तमभावेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥अलोलुपाइत्यनेनधर्ममपेक्ष्यअर्थानादरउक्तः पुण्यशीलाइत्यनेनधर्मव्यतिरिक्तकामपरिहारउक्तः ऋतौभार्यामुपेयादित्येतावाने

भैक्ष्यचर्यासुनिरताःकृशागुरुकुलाश्रयाः ॥ निःसुखानिर्धनायेतुतान्नमस्यामियादव ॥ १७॥ निर्ममानिष्प्रतिद्वंद्वानिर्ह्रीकानिष्प्रयोजनाः॥ येवेदंप्राप्यदु
र्धर्षावाग्मिनोब्रह्मवादिनः ॥१८॥ अहिंसानिरतायेचयेचसत्यव्रतानराः॥ दांताःशमपराश्चैवतान्नमस्यामिकेशव ॥ १९ ॥ देवतातिथिपूजायांयुक्तायेगृहमे
धिनः॥ कपोतवृत्तयोनित्यंतान्नमस्यामियादव ॥ २० ॥ येषांत्रिवर्गःकृत्येषुवर्ततेनोपहीयते ॥ शिष्टाचारप्रवृत्ताश्चतान्नमस्याम्यहंसदा ॥ २१ ॥ ब्राह्मणाः
श्रुतसंपन्नायेत्रिवर्गमनुष्ठिताः ॥अलोलुपाःपुण्यशीलास्तान्नमस्यामिकेशव ॥ २२ ॥ अब्भक्षावायुभक्षाश्चसुधाभक्षाश्चयेसदा ॥ व्रतैश्चविविधैर्युक्तास्ता
न्नमस्यामिमाधव ॥ २३ ॥ अयोनीनग्नियोनींश्चब्रह्मयोनींस्तथैवच ॥ सर्वभूतात्मयोनींश्चतान्नमस्याम्यहंसदा ॥ २४ ॥ नित्यमेतान्नमस्यामिकृष्णलोकक
रानृषीन् ॥ लोकज्येष्ठान्कुलज्येष्ठांस्तमोघ्नान्लोकभास्करान् ॥ २५ ॥ तस्मात्त्वमपिवार्ष्णेयद्विजान्पूजयनित्यदा ॥ पूजिताःपूजनार्हाहिसुखंदास्यंतितेनघ
॥ २६ ॥ अस्मिन्लोकेसदाह्येतेपरत्रचसुखप्रदाः ॥ चरंतेमान्यमानावैप्रदास्यंतिसुखंतव ॥ २७ ॥ येसर्वातिथयोनित्यंगोषुचब्राह्मणेषुच ॥ नित्यंसत्येचा
भिरतादुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २८ ॥ नित्यंशमपरायेचतथायेचानसूयकाः ॥ नित्यस्वाध्यायिनोयेचदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २९ ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतियेचै
कंवेदमाश्रिताः ॥ श्रद्दधानाश्चदांताश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३० ॥ तथैवविप्रप्रवरान्नमस्कृत्ययतव्रताः ॥ भवंतियेदानरतादुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३१ ॥ तप
स्विनश्चयेनित्यंकौमारब्रह्मचारिणः ॥ तपसाभावितात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३२ ॥ देवतातिथिभृत्यानांपितॄणांचार्चनेरताः ॥ शिष्टान्नभोजिनोयेचदुर्गा
ण्यतितरंतिते ॥ ३३ ॥ अग्निमाधायविधिवत्प्रणताधारयंतिये ॥ प्राप्ताःसोमाहुतिंचैवदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३४ ॥ मातापित्रोर्गुरुषुचसम्यग्वर्ततियेसदा ॥
यथात्वंवृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवंविरराम सः ॥ ३५ ॥

वकामोधर्ममयोनान्यः ॥ २२ ॥ सुधावैश्वदेवशेषः ॥ २३ ॥ अयोनीन्अकृतदारान् अग्नियोनीन्दाराग्निहोत्रयुतान् ब्रह्मणोवेदस्ययोनीन्आश्रयभूतान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
सर्वानिति स्वाध्यायेसर्वेयज्ञाअंतर्भवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ (भिक्षुचर्येतिद्वौश्लोकौपुनःपाठादुपेक्षितौगौडैः) ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ पितामहेत्यादेरध्यायस्यपक्षिमात्रस्यापिस्वशरीरदानेनरक्षणंकार्यंकिमुतपूर्वोक्तानांपूज्यानामर्थादिनेतितात्पर्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रपात्यमानःआकाशादितिशेषः वृषदर्भंऔशीनरंशिबिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नवंनीलंचयदुत्पलंतस्यआपीडइवालंकारभूतश्चारुर्वर्णोयस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्मात्त्वमपिकौंतेयपितृदेवद्विजातिथीन् ॥ सम्यक्पूजयसेनित्यंगतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेकृष्णनारदसंवादेएकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ त्वत्तोहंश्रोतुमिच्छामिधर्मंभरतसत्तम ॥ १ ॥ शरणागतंयेरक्षंतिभूतग्रामंचतुर्विधम् ॥ किंतस्यभरतश्रेष्ठफलंभवतितत्त्वतः ॥ २ ॥ भीष्मउवाच इदंशृणुमहाप्राज्ञधर्मपुत्रमहायशः ॥ इतिहासंपुरावृत्तंशरणार्थंमहाफलम् ॥ ३ ॥ प्रपात्यमानःश्येनेनकपोतःप्रियदर्शनः ॥ वृषदर्भंमहाभागंनरेंद्रंशरणंगतः ॥ ४ ॥ सतंदृष्ट्वाविशुद्धात्मात्रासादंकमुपागतम् ॥ आश्वास्याश्वसिहीत्याहनतेस्तिभयमंडज ॥ ५ ॥ भयंतेसुमहत्कस्मात्कुत्रकिंवाकृतंत्वया ॥ येनत्वमिहसंप्राप्तोविसंज्ञोभ्रांतचेतनः ॥ ६ ॥ नवनीलोत्पलापीडचारुवर्णसुदर्शन ॥ दाडिमाशोकपुष्पाक्षमात्रसस्वाभयंतव ॥ ७ ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तंनत्वांकश्चित्समुत्सहेत् ॥ मनसाग्रहणंकर्तुंरक्षाध्यक्षपुरस्कृतम् ॥ ८ ॥ काशिराज्यंतदद्यैवत्वदर्थंजीवितंतथा ॥ त्यजेयंभवविस्रब्धःकपोतनभयंतव ॥ ९ ॥ श्येनउवाच ममैतद्विहितंभक्ष्यंनराजंस्त्रातुमर्हसि ॥ अतिक्रांतंचप्राप्तंचप्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥ १० ॥ मांसंचरुधिरंचास्यमज्जामेदश्चमेहितम् ॥ परितोषकरोह्येषममास्याग्रतोभव ॥ ११ ॥ तृष्णामेबाधतेत्युग्राक्षुधानिर्दहतीवमाम् ॥ मुंचैनंनहिशक्ष्यामिराजन्मंदयितुंक्षुधाम् ॥ १२ ॥ मयाह्यनुसृतोह्येषमत्पक्षनखविक्षतः ॥ किंचिदुच्छ्वासनिःश्वासंनराजन्गोप्तुमर्हसि ॥ १३ ॥ यदिस्वविषयेराजन्प्रभुस्त्वंरक्षणेनृणाम् ॥ खेचरस्यतृषार्तस्यनत्वंप्रभुरथोत्तम ॥ १४ ॥ यदिवैरिषुभृत्येषुस्वजनव्यवहारयोः ॥ विषयेष्विंद्रियाणांचआकाशेमापराक्रम ॥ १५ ॥ प्रभुत्वंहिपराक्रम्यसम्यक्पक्षहरेषुते ॥ यदित्वमिहधर्मार्थीमामपिद्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥ भीष्मउवाच श्रुत्वाश्येनस्यतद्वाक्यंराजर्षिर्विस्मयंगतः ॥ संभाव्यचैनंतद्वाक्यंतदर्थीप्रत्यभाषत ॥ १७ ॥

अतिक्रांतंगतप्रायजीवितं ॥ १० ॥ अस्यमदन्नस्यायतोंतरायभूतोमाभव ॥ ११ ॥ तृष्णाएतद्रुधिरपिपासा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदिवैर्यादिषुपराक्रमसेतद्युक्तं नत्वाकाशेआकाशचारिषु ॥ १५ ॥ पक्षहरेषुआज्ञाभंगिषुशत्रुषु मांअशत्रुमपिजीवनहरणेनबाधमानस्यतवधर्मार्थिनोप्यधर्मोभविष्यतीतिभावः ॥ १६ ॥ एनंश्येनं तद्वाक्यंचसंभाव्यस्तुत्वा तदर्थीकपोतार्थी ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥२६॥२७॥ अशनैःशीघ्रं ॥ २८ ॥ मांसक्षयंमांसालयंशरीरम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नृत्तःनृत्येनतोषितः एवमुपगीतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

राजोवाच गोवृषोवावराहोवामृगोवामहिषोपिवा ॥ त्वदर्थमद्यक्रियतांक्षुधाप्रशमनायते ॥ १८ ॥ शरणागतंनत्यजेयमितिमेव्रतमाहितम् ॥ नमुंचति
॥६७॥ ममांगानिद्विजोयंपश्यवैद्विज ॥ १९ ॥ श्येनउवाच नवराहंनचोक्षाणंनचान्यान्विविधान्द्विजान् ॥ भक्षयामिमहाराजकिमन्नाद्येनतेनमे ॥ २० ॥ य १३
स्तुमेविहितोभक्ष्यःस्वयंदेवैःसनातनः ॥ श्येनाःकपोतान्खादंतिस्थितिरेषासनातनी ॥ २१ ॥ उशीनरकपोतेतुयदिस्नेहस्तवानघ ॥ ततस्त्वंमेप्रयच्छाद्यस्वमां
संतुलयाधृतम् ॥ २२ ॥ राजोवाच महाननुग्रहोमेद्ययस्त्वमेवमिहात्थमाम् ॥ बाढमेवकरिष्यामीत्युक्त्वासौराजसत्तमः ॥ २३ ॥ उत्कृत्योत्कृत्यमांसानि
तुलयासमतोलयत् ॥ अंतःपुरेततस्तस्यस्त्रियोरत्नविभूषिताः ॥ २४ ॥ हाहाभूताविनिष्क्रांताःश्रुत्वापरमदुःखिताः ॥ तासांरुदितशब्देनमंत्रिभृत्यजनस्यच ॥
॥ २५ ॥ बभूवसुमहान्नादोमेघगंभीरनिःस्वनः ॥ निरुद्धंगगनंसर्वंव्यभ्रंमेघैःसमंततः ॥ २६ ॥ महीप्रचलिताचासीत्तस्यसत्येनकर्मणा ॥ सराजापार्श्वतश्चैव
बाहुभ्यामूरुतश्चयत् ॥ २७ ॥ तानिमांसानिसंछिद्यतुलांपूरयतेऽशनैः ॥ तथापिनसमस्तेनकपोतेनबभूवह ॥ २८ ॥ अस्थिभूतोयदाराजानिर्मांसोरुधिरस्र
वः ॥ तुलांततःसमारूढःस्वंमांसक्षयमुत्सृजन् ॥ २९ ॥ ततःसेंद्रास्त्रयोलोकास्तंनरेंद्रमुपस्थिताः ॥ भेर्यश्चाकाशगैस्तत्रवादितादेवदुंदुभिः ॥ ३० ॥ अमृतेनाव
सिक्तश्चवृषदर्भोनरेश्वरः ॥ दिव्यैश्चसुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टःपुनःपुनः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंघातैरप्सरोभिश्चसर्वतः ॥ नृत्तश्चैवोपगीतश्चपितामहइवप्रभुः ॥ ३२ ॥
हेमप्रासादसंबाधंमणिकांचनतोरणम् ॥ सवैदूर्यमणिस्तंभंविमानंसमधिष्ठितः ॥ ३३ ॥ सराजर्षिर्गतःस्वर्गंकर्मणातेनशाश्वतम् ॥ शरणागतेषुचैवंत्वंकुरुस
र्वंयुधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ भक्तानामनुरक्तानामाश्रितानांचरक्षिता ॥ दयावान्सर्वभूतेषुपरत्रसुखमेधते ॥ ३५ ॥ साधुवृत्तोहियोराजासद्वृत्तमनुतिष्ठति ॥ किंनप्रा
संभवेत्तेनस्वव्याजेनेहकर्मणा ॥ ३६ ॥ सराजर्षिर्विशुद्धात्माधीरःसत्यपराक्रमः ॥ काशीनामीश्वरःख्यातस्त्रिषुलोकेषुकर्मणा ॥ ३७ ॥ योप्यन्यःकारयेदेवंशर
णागतरक्षणम् ॥ सोपिगच्छेत्ततामेवगतिंभरतसत्तम ॥ ३८ ॥ ॥६७॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ साधुवृत्तःसुशीलः सद्वृत्तंशिष्टाचारं स्वव्याजेनसुतरांनिष्कपटेन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्यांकथायांविधेयमाह योपीति ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ किंराज्ञइत्यध्यायस्यतात्पर्यंस्पष्टं ॥ १ ॥ अनुष्ठानंआराधनं ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एषांब्राह्मणानांमध्ये ॥ ६ ॥ वासवेपर्जन्ये ॥ ७ ॥ अभिचारैःश्येनादिभिः उपायैःकौलिकशास्त्रप्रसिद्धैः चेतसासंकल्पमात्रेण ॥ ८ ॥ अंतंनाशकरं दिशश्चैषांनअपावृताः सर्वत्राकुं
ठितागतिरेतेषामित्यर्थः अग्निशिखाइवदहंतः ॥ ९ ॥ एषांएभ्यःसाहसिकाअकार्यकारिणोपिबिभ्यतिकिमुतविवेकिनः छन्नाःकेचिज्जडभरतादयः अपरेवसिष्ठादयः ॥ १० ॥ प्रसह्यकारिणःदुर्वासःप्रभृ

इदंवृत्तंहिराजर्षेर्वृषदर्भस्यकीर्त्तयन् ॥ पूतात्मावैभवेल्लोकेशृणुयाद्यश्चनित्यशः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मे
श्येनकपोताख्यानेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंराज्ञःसर्वकृत्यानांगरीयःस्यात्पितामह ॥ कुर्वन्किं
कर्मनृपतिरुभौलोकौसमश्नुते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच एतद्राज्ञःकृत्यतममभिषिक्तस्यभारत ॥ ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यंतंसुखमिच्छता ॥ २ ॥ कर्तव्यंपा
र्थिवेंद्रेणतथैवभरतर्षभ ॥ श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धान्नित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ ३ ॥ पौरजानपदांश्चापिब्राह्मणांश्चबहुश्रुतान् ॥ सांत्वेनभोगदानेननमस्कारै
स्तथार्चयेत् ॥ ४ ॥ एतत्कृत्यतमंराज्ञोनित्यमेवोपलक्षयेत् ॥ यथात्मानंयथापुत्रांस्तथैतान्प्रतिपालयेत् ॥ ५ ॥ येचाप्येषांपूज्यतमास्तान्दृढंप्रतिपूजयेत् ॥ तेषु
शांतेषुतद्राष्ट्रंसर्वमेवविराजते ॥ ६ ॥ तेपूज्यास्तेनमस्कार्यामान्यास्तेपितरोयथा ॥ तेष्वेवयात्रालोकानांभूतानामिववासवे ॥ ७॥ अभिचारैरुपायैश्चदहेयुर
पिचेतसा ॥ निःशेषंकुपिताःकुर्युरुग्राःसत्यपराक्रमाः ॥ ८ ॥ नांतमेषांप्रपश्यामिनदिशश्चाप्यपावृताः ॥ कुपिताःसमुदीक्षंतेदावेष्वग्निशिखाइव ॥ ९ ॥ बि
भ्यत्येषांसाहसिकागुणास्तेषामतीवहि ॥ कूपाइवतृणच्छन्नाविशुद्धाद्यौरिवापरे ॥ १० ॥ प्रसह्यकारिणःकेचित्कार्पासमृदवोपरे ॥ संतिचैषामतिशठास्तथैवा
न्येतपस्विनः ॥ ११ ॥ कृषिगोरक्ष्यमप्येकेभैक्ष्यमन्येप्यनुष्ठिताः ॥ चौराश्चान्येनृताश्चान्येतथान्येनटनर्तकाः ॥ १२ ॥ सर्वकर्मसहाश्चान्येपार्थिवेष्वितरेषुच ॥
विविधाकारयुक्ताश्चब्राह्मणाभरतर्षभ ॥ १३ ॥ नानाकर्मसुरक्तानांबहुकर्मोपजीविनाम् ॥ धर्मज्ञानांसतांतेषांनित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १४ ॥ पितॄणांदेवतानां
चमनुष्योरगरक्षसाम् ॥ पुराप्येतेमहाभागाब्राह्मणावैजनाधिप ॥ १५ ॥

तयः मृदवोगौतमादयःयेपादचारेपिहिंसाभयात्पादयोरेवाक्षिचक्रुरित्यक्षपादत्वंगताः अतिशठाअगस्त्यादयः वातापिंजरयितुंमांसेलोलुपतांदर्शयंतः ॥ ११ ॥ कृषिंकुर्वंतःउद्दालकगुर्वादयः गोरक्षंगुरोरेवउप
मन्युप्रभृतयः भैक्ष्यंदत्तात्रेयादयः चौराःवाल्मीकिविश्वामित्रादयः अनृताःकलहप्रियानारदादयः नटनर्तकाःभरतादयः ॥ १२ ॥ सर्वकर्मसहाःसमुद्रशोषणादावपिसमर्थाः ॥ १३ ॥ नानेति स्वरूपप्र
च्छादनार्थंलोकरक्षार्थंवानिषिद्धेनापिकर्मणावर्तमानाः वस्तुतस्तुधर्मज्ञास्तेषांतान्नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १४ ॥ एतेपूज्याइतिशेषःयतोमहाभागाः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ परायणाःहेतवः ॥ १९ ॥ २० ॥ अदर्शनात्अननुग्रहात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिंशोऽ

नैतेदेवैर्नपितृभिर्नगंधर्वैर्नराक्षसैः ॥ नासुरैर्नपिशाचैश्चशक्याजेतुंद्विजातयः ॥ १६ ॥ अदैवंदैवतंकुर्युर्दैवतंचाप्यदैवतम् ॥ यमिच्छेयुःसराजास्याद्योनेष्टःसप
राभवेत् ॥ १७ ॥ परिवादंचयेकुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ॥ सत्यंब्रवीमितेराजन्विनश्येयुर्नसंशयः ॥ १८ ॥ निंदाप्रशंसाकुशलाःकीर्त्यकीर्तिपरायणाः ॥ परिकुप्यंति
तेराजन्सततंद्विषतांद्विजाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणायंप्रशंसंतिपुरुषःसप्रवर्धते ॥ ब्राह्मणैर्यःपराकृष्टःपराभूयात्क्षणाद्धिसः ॥ २० ॥ शकायवनकांबोजास्तास्ताःक्षत्रि
यजातयः ॥ वृषलत्वंपरिगताब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ २१ ॥ द्राविडाश्चकलिंगाश्चपुलिंदाश्चाप्युशीनराः ॥ कोलिसर्पामहिषकास्तास्ताःक्षत्रियजातयः ॥ २२ ॥ वृष
लत्वंपरिगताब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ श्रेयान्पराजयस्तेभ्योनजयोजयतांवर ॥ २३ ॥ यस्तुसर्वमिदंहन्यात्ब्राह्मणंचनतत्समम् ॥ ब्रह्मवध्यामहान्दोषइत्याहुः
परमर्षयः ॥ २४ ॥ परिवादोद्विजातीनांनश्रोतव्यःकथंचन ॥ आसीताधोमुखस्तूष्णींसमुत्थायव्रजेच्चवा ॥ २५ ॥ नसजातोजनिष्यद्वापृथिव्यामिहकश्चन ॥ यो
ब्राह्मणविरोधेनसुखंजीवितुमुत्सहेत् ॥ २६ ॥ दुर्ग्राह्योमुष्टिनावायुर्दुःस्पर्शःपाणिनाशशी ॥ दुर्धरापृथिवीराजन्दुर्जयाब्राह्मणाभुवि ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेब्राह्मणप्रशंसानामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्म
णानेवसततंभृशंसंपरिपूजयेत् ॥ एतेहिसोमराजानईश्वराःसुखदुःखयोः ॥ १ ॥ एतेभोगैरलंकारैरन्यैश्चैवकिमिच्छकैः ॥ सदापूज्यानमस्कारैरक्ष्याश्चपितृवन्नृ
पैः ॥ २ ॥ ततोराष्ट्रस्यशांतिर्हिभूतानामिववासवात् ॥ जायतांब्रह्मवर्चस्वीराष्ट्रेवैब्राह्मणःशुचिः ॥ ३ ॥ महारथश्चराजन्यएष्टव्यःशत्रुतापनः ॥ ब्राह्मणंजातिसंपन्नं
धर्मज्ञंसंशितव्रतम् ॥ ४ ॥ वासयेतगृहेराजन्नतस्मात्परमस्तिवै ॥ ब्राह्मणेभ्योहविर्दत्तंप्रतिगृण्हंतिदेवताः ॥ ५ ॥ पितरःसर्वभूतानांनैतेभ्योविद्यतेपरम् ॥ आदि
त्यश्चंद्रमावायुरापोभूरंबरंदिशः ॥ ६ ॥ सर्वेब्राह्मणमाविश्यसदान्नमुपभुंजते ॥ नतस्याश्नंतिपितरोयस्यविप्रानभुंजते ॥ ७ ॥ देवाश्चाप्यस्यनाश्नंतिपापस्यब्रा
ह्मणद्विषः ॥ ब्राह्मणेषुतुतुष्टेषुप्रीयंतेपितरःसदा ॥ ८ ॥ तथैवदेवताराजन्नात्रकार्याविचारणा ॥ तथैवतेपिप्रीयंतेयेषांभवतितद्धविः ॥ ९ ॥

ध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मणानित्याद्यध्यायत्रयेणदानपात्रत्वंब्राह्मणानामुच्यते सोमोराजायेषांतेसोमराजानः ॥ १ ॥ किमिच्छसीतिप्रश्नपूर्वकंयत्तदिष्टंदीयतेतत्किमि
च्छकं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेपिदातारोपि तत्प्रदेयंद्रव्यं ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ तत्यज्ञादिकं भूतमुत्पन्नं अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइतिस्मृतेः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ भूतात्मानःभूतःप्राप्तोवशीकृतआत्माचित्तं यैस्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रक्षिप्येति कुंपृथिवींब्राह्मणायप्रक्षिप्यदत्वापारगामिनंपरलोकहितंकर्मआरभेदाचरेत् भान्दीप्तिंकुर्वन्नुभयलोकेइतिशेषः ॥ १८ ॥ यत्किंचिदतीतानागतंव्यवहितंस्थूल

नचप्रेत्यविनश्यंतिगच्छंतिचपरांगतिम् ॥ येनयेनैवहविषाब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ॥ १० ॥ तेनतेनैवप्रीयंतेपितरोदेवतास्तथा ॥ ब्राह्मणादेवतद्भूतंप्रभवंतियतःप्रजाः ॥ ११ ॥ यतश्चायंप्रभवतिप्रेत्ययत्रचगच्छति ॥ वेदैषमार्गंस्वर्गस्यतथैवनरकस्यच ॥ १२ ॥ अगतानागतेचोभेब्राह्मणोद्विपदांवरः ॥ ब्राह्मणोभरतश्रेष्ठस्वधर्मंचैववेदयः ॥ १३ ॥ येचैनमनुवर्ततेतेनयांतिपराभवम् ॥ नतेप्रेत्यविनश्यंतिगच्छंतिनपराभवम् ॥ १४ ॥ यद्ब्राह्मणमुखात्प्राप्तंप्रतिगृह्णंतिवैवचः ॥ भूतात्मानोमहात्मानस्तेनयांतिपराभवम् ॥ १५ ॥ क्षत्रियाणांप्रतपतांतेजसाचबलेनच ॥ ब्राह्मणेष्वेवशाम्यंतितेजांसिचबलानिच ॥ १६ ॥ भृगवस्तालजंघांश्चनीपानांगिरसोजयन् ॥ भरद्वाजोवैतहव्यानैलांश्चभरतर्षभ ॥ १७ ॥ चित्रायुधांश्चाप्यजयन्नेतेकृष्णाजिनध्वजाः ॥ प्रक्षिप्याथचकुंभान्वैपारगामिनमारभेत् ॥ ॥ १८ ॥ यत्किंचित्कथ्यतेलोकेश्रूयतेपठ्यतेपिवा ॥ सर्वंतद्ब्राह्मणेष्वेवगूढोग्निरिवदारुषु ॥ १९ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ संवादंवासुदेवस्यपृथ्व्याश्चभरतर्षभ ॥ २० ॥ वासुदेवउवाच मातरंसर्वभूतानांपृच्छेत्वांसंशयंशुभे ॥ केनस्वित्कर्मणापापंव्यपोहतिनरोगृही ॥ २१ ॥ पृथिव्युवाच ब्राह्मणानेवसेवेतपवित्रंह्येतदुत्तमम् ॥ ब्राह्मणान्सेवमानस्यरजःसर्वंप्रणश्यति ॥ अतोभूतिरतःकीर्तिरतोबुद्धिःप्रजायते ॥ २२ ॥ महारथश्चराजन्यएष्टव्यःशत्रुतापनः ॥ इतिमांनारदःप्राहसततंसर्वभूतये ॥ २३ ॥ ब्राह्मणंजातिसंपन्नंधर्मज्ञंसंशितंशुचिम् ॥ अपरेषांपरेषांचपरेभ्यश्चैवयेऽपरे ॥ २४ ॥ ब्राह्मणायंप्रशंसंतिसमनुष्यःप्रवर्धते ॥ अथयोब्राह्मणान्क्रुष्टःपराभवतिसोचिरात् ॥ २५ ॥ यथामहार्णवेक्षिप्तासीतानेष्टुर्विनश्यति ॥ तथादुश्चरितंसर्वंपराभावायकल्पते ॥ २६ ॥

सूक्ष्मंब्राह्मणेहार्दाकाशाख्यब्रह्मविदिकाष्ठाग्निवत्ध्याननिर्मथनादभिव्यज्यतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ रजःध्यानेंऽतरायभूतोविक्षेपः भूतिरैश्वर्यं बुद्धिरात्मज्ञानं सार्धश्लोकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अपरेब्राह्मणंसर्वभूतयेइच्छेदित्याद्धुरितिविपरिणामेनानुषंगः ॥ २४ ॥ क्रुष्टःक्रोशति कर्तरिक्तः ॥ २५ ॥ सीतानेष्टुर्लांगलपद्धतिगतःपांसुपिंडः लोष्टोलेष्टुरितिकोशकाराअंतस्थादिमिमंशब्दंपठंति दुश्चरितं ब्राह्मणद्रोहः ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८ ॥ विधेयमाह ब्राह्मणेत्यर्धेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ जन्मनेति जन्मनैवसंस्काराद्य
भावेपिब्राह्मणोनमस्यएव प्रस्तुतंप्रश्रितंपक्वमन्नंतत्स्वाग्रेभोक्तुमर्हःप्रस्तुताग्रभुक् ॥ १ ॥ सर्वेअर्थाःधर्मादयोयेभ्यस्ते सुमनसांदेवानांमुखमिवभूताःसुमनोमुखाः ॥ २ ॥ नोऽस्माकंद्विषतःशत्रून् तैरपूजिताब्रा

पश्यचंद्रेकृतंलक्ष्मसमुद्रोलवणोदकः ॥ तथाभगसहस्रेणमहेंद्रःपरिचिन्हितः ॥ २७॥ तेषामेवप्रभावेनसहस्रनयनोह्यसौ ॥ शतक्रतुःसमभवत्पश्यमाधव
यादृशम्॥ २८॥ इच्छन्कीर्तिंचभूतिंचलोकांश्चमधुसूदन॥ ब्राह्मणानुमतेतिष्ठेत्पुरुषःशुचिरात्मवान्॥ २९॥ भीष्मउवाच इत्येतद्वचनंश्रुत्वामेदिन्या
मधुसूदनः॥ साधुसाध्वितिकौरव्यमेदिनींप्रत्यपूजयत् ॥ ३० ॥ एतांश्रुत्वोपमांपार्थप्रयतोब्राह्मणर्षभान्॥ सततंपूजयेथास्त्वंततःश्रेयोभिपत्स्यसे॥ ३१ ॥
इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेपृथिवीवासुदेवसंवादेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥ ॥७॥ ॥७॥ भीष्मउवाच
जन्मनैवमहाभागोब्राह्मणोनामजायते॥ नमस्यःसर्वभूतानामतिथिःप्रस्तुताग्रभुक्॥ १ ॥ सर्वार्थाःसुहृदस्तातब्राह्मणाःसुमनोमुखाः ॥ गीर्भिर्मंगलयुक्ता
भिरनुध्यायंतिपूजिताः॥ २॥ सर्वान्नोद्विषतस्तातब्राह्मणाजातमन्यवः ॥ गीर्भिर्दारुणयुक्ताभिरभिध्यासुरपूजिताः ॥ ३ ॥ अत्रगाथाःपुरागीताःकीर्तयंतिपु
राविदः॥ सृष्ट्वाद्विजातीन्धाताहियथापूर्वंसमादधत्॥ ४॥ नचान्यदिहकर्तव्यंकिंचिदूर्ध्वंयथाविधि॥ गुप्तोगोपायतेब्रह्माश्रेयोवस्तेनशोभनम् ॥ ५॥ स्वमे
वकुर्वतांकर्मश्रीर्वोब्राह्मीभविष्यति ॥ प्रमाणंसर्वभूतानांप्रग्रहाश्चभविष्यथ ॥ ६ ॥ नशौद्रंकर्मकर्तव्यंब्राह्मणेनविपश्चिता॥ शौद्रंहिकुर्वतःकर्मधर्मःसमु
परुध्यते ॥ ७॥ श्रीश्चबुद्धिश्चतेजश्चविभूतिश्चप्रतापिनी ॥ स्वाध्यायेचैवमाहात्म्यंविपुलंप्रतिपत्स्यते ॥ ८ ॥ हुत्वाचाहवनीयस्थंमहाभाग्येप्रतिष्ठिताः ॥
अग्रभोज्याःप्रसूतीनांश्रियाब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥ ९ ॥ श्रद्धयापरयायुक्ताह्यनभिद्रोहलब्धया ॥ दमस्वाध्यायनिरताःसर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ १० ॥ यच्चै
वमानुषेलोकेयच्चदेवेषुकिंचन॥ सर्वंतुतपसासाध्यंज्ञानेननियमेनच॥ ११॥

ह्मणादारुणयुक्ताभिःतवशत्रवोनश्यंत्वित्यादिभिर्गीर्भिः अभिध्यासुःअभिध्यायंतु अभिहन्युरितिस्पष्टार्थःपाठः ॥ ३ ॥ समादधत्समाधिंनियमंकृतवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्माब्राह्मणः वःशोभनंश्रेयस्तेनैव ॥ ५ ॥
स्वंकर्मब्राह्मणगोपनं प्रग्रहाःदमनक्षमारज्जवइव ॥ ६ ॥ शौद्रंकर्मसेवा कर्तव्यंकारयितव्यं कुर्वतःकारयतः ॥ ७ ॥ श्रीश्चेत्यादेःश्रियमित्यर्थः ॥ ८ ॥ आहवनीयस्थंदेवतागणं प्रसूतीनांशिशुभ्योप्यग्रेभो
ज्यंयेषांते ब्राह्म्याश्रिया विद्यया ऽनुकल्पिताःपात्रीभूताः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ भूयइति चंडत्वादिदोषवंतोपिपूज्याएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अमर्षणात्ब्राह्मणकोपासहनात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तेभ्योरक्ष्यंस्वकुलमितिशेषः

इत्येवंब्रह्मगीतास्तेसमाख्यातामयानघ ॥ विप्राणामनुकंपार्थंतेनप्रोक्तंहिधीमता ॥ १२ ॥ भूयस्तेषांबलंमन्येयथाराज्ञस्तपस्विनः॥ दुरासदाश्चचंडाश्चरभसाःक्षिप्रकारिणः ॥ १३ ॥ संत्येषांसिंहसत्वाश्चव्याघ्रसत्वास्तथापरे॥ वराहमृगसत्वाश्चजलसत्वास्तथापरे॥ १४ ॥ सर्पस्पर्शसमाःकेचित्तथान्येमकरस्पृशः ॥ विभाष्यघातिनःकेचित्तथाचक्षुर्हणोपरे॥ १५ ॥ संतिचाशीविषसमाःसंतिमंदास्तथापरे ॥ विविधानीहवृत्तानिब्राह्मणानांयुधिष्ठिर ॥ १६॥ मेकलाद्राविडालाटाःपौंड्राःकान्वशिरास्तथा॥ शौंडिकाद्दरदादार्वाश्चौराःशबरबर्बराः॥ १७ ॥ किरातायवनाश्चैवतास्ताःक्षत्रियजातयः॥ वृषलत्वमनुप्राप्ताब्राह्मणानाममर्षणात्॥ १८ ॥ ब्राह्मणानांपरिभवादसुराःसलिलेशयाः॥ ब्राह्मणानांप्रसादाच्चदेवाःस्वर्गनिवासिनः॥ १९ ॥ अशक्यंस्प्रष्टुमाकाशमचाल्योहिमवान्गिरिः॥ अधार्यासेतुनागंगादुर्जयाब्राह्मणाभुवि॥ २० ॥ नब्राह्मणविरोधेनशक्याशास्तुंवसुंधरा॥ ब्राह्मणाहिमहात्मानोदेवानामपिदेवताः॥ २१ ॥ तान्पूजयस्वसततंदानेनपरिचर्यया॥ यदीच्छसिमहींभोक्तुमिमांसागरमेखलाम्॥ २२ ॥ प्रतिग्रहेणतेजोहिविप्राणांशाम्यतेऽनघ ॥ प्रतिग्रहंयेनेच्छेयुस्तेभ्योरक्ष्यंत्वयानृप॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेब्राह्मणप्रशंसायांपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम्॥शक्रशंबरसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर॥ १ ॥ शक्रोत्त्वज्ञातरूपेणजटीभूत्वारजोगुणः॥ विरूपंरथमास्थायप्रश्नंपप्रच्छशंबरम्॥ २ ॥ शक्रउवाच केनशंबरवृत्तेनस्वजात्यानधितिष्ठसि ॥ श्रेष्ठंत्वांकेनमन्यंतेतद्वैप्रब्रूहितत्त्वतः ॥ ३ ॥ शंबरउवाच नासूयामियदाविप्रान्ब्राह्ममेवचमेमतम् ॥ शास्त्राणिवदतोविप्रान्संमन्यामियथासुखम्॥ ४ ॥ श्रुत्वाचनावजानामिनापराध्यामिकर्हिचित्॥ अभ्यर्च्याभ्यनुपृच्छामिपादौगृह्णामिधीमताम् ॥ ५ ॥ तेविश्रब्धाःप्रभाषंतेसंपृच्छंतेचमांसदा॥ प्रमत्तेष्वप्रमत्तोस्मिसदासुप्तेषुजागृमि ॥ ६ ॥ तेमांशास्त्रपथेयुक्तंब्रह्मण्यमनसूयकम्॥समासिंचंतिशास्तारःक्षौद्रंमध्विवमक्षिकाः॥ ७॥ यच्चभाषंतिसंतुष्टास्तच्चगृह्णामिमेधया॥समाधिमात्मनोनित्यमनुलोममचिंतयम्॥८॥

॥ २३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रापीत्यध्यायस्यतात्पर्यंअसुराणामपिश्रीर्ब्राह्मणप्रसादलभ्यैवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मांमयिमधुंअमृततुल्यांविद्यांसमासिंचंति क्षौद्रंमधुपटलं मक्षिकामध्विवेत्यावृत्यायोज्यं ॥ ७ ॥ समाधिंब्राह्मणेषुनिष्ठाम् ॥८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वागग्रेजिह्वाग्रेमृष्टंविद्यामृतंयेषांब्राह्मणानां रसानामुक्तिसुधानां ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्राह्मीर्वेदार्थाःदुर्वसतीःगुरुकुलवासक्लेशात् अपिअपिवा सतिवैराग्येयतिःस्यात् नैष्ठिकब्रह्मचर्यात्पा रिव्राज्यमेवकुर्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ पितुर्गृहेवेदाध्ययनंनिंदति अपीति ॥ १५ ॥ अप्रवासिनंवेदार्थंयामांतरेवासमकुर्वाणं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥१९॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदी पेषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥७॥ अपूर्वश्चेत्यध्यायोब्राह्मणेष्वपिपात्रविशेषपरीक्षार्थः ॥१॥तत्रअपूर्वश्चिरोषितोदूरादागतश्चपात्रंतेषांमध्येकश्चिद्यज्ञार्थंकश्चित्गुरुदक्षिणार्थंकश्चित्कुटुंबभरणार्थमि

सोहंवागग्रमृष्टानांरसानामवलेहकः॥ स्वजात्यानधितिष्ठामिनक्षत्राणीवचंद्रमाः ॥ ९ ॥ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ॥ यद्ब्राह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वाप्रवर्तते ॥ १० ॥ एतत्कारणमाज्ञायदृष्ट्वादेवासुरंपुरा ॥ युद्धंपितामेत्दृष्टात्माविस्मितःसमपद्यत॥ ११ ॥दृष्ट्वाचब्राह्मणानांतुमहिमानंमहात्मनाम् ॥ पर्य पृच्छत्कथममीसिद्धाइतिनिशाकरम् ॥ १२ ॥ सोमउवाच ब्राह्मणास्तपसासर्वेसिध्यंतेवाग्बलाःसदा ॥ भुजवीर्याश्चराजानोवागस्त्राश्चद्विजातयः ॥१३॥प्रणवंचाप्यधीयीतब्राह्मीर्दुर्वसतीर्वसन्॥निर्मन्युरपिनिर्वाणोयतिःस्यात्समदर्शनः॥१४॥ अपिचज्ञानसंपन्नःसर्वान्वेदान्पितुर्गृहे॥ श्लाघमानइवा धीयाद्ग्राम्यइत्येवतंविदुः ॥ १५ ॥ भूमिरेतौनिगिरतिसर्पोबिलशयानिव ॥ राजानंचाप्ययोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनम्॥ १६ ॥अभिमानःश्रियंहंतिपुरुषस्या ल्पमेधसः॥ गर्भेणदुष्यतेकन्यागृहवासेनचद्विजः॥१७॥ इत्येतन्मेपिताश्रुत्वासोमादद्भुतदर्शनात्॥ब्राह्मणान्पूजयामासतथैवाहंमहाव्रतान्॥ १८॥ भीष्मउ वाच श्रुत्वैतद्वचनंशक्रोदानवेंद्रमुखाच्च्युतम् ॥ द्विजान्संपूजयामासमहेंद्रत्वमवापच ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिके प०दानधर्मेब्राह्मणप्रशंसायामिंद्रशंबरसंवादेषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अपूर्वंश्चभवेत्पात्रमथवापि चिरोषितः ॥ दूरादभ्यागतंचापिकिंपात्रंस्यात्पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच क्रियाभवतिकेषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ॥ योयोयाचेतयत्किंचित्सर्वंदद्या मइत्यपि ॥ २ ॥ अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम ॥ पीडयन्भृत्यवर्गंहिआत्मानमपकर्षति ॥ ३ ॥ अपूर्वंभावयेत्पात्रंयच्चापिस्याच्चिरोषितम्॥ दूरा दभ्यागतंचापितत्पात्रंचविदुर्बुधाः ॥ ४॥ युधिष्ठिरउवाच अपीडयाचभूतानांधर्मस्याहिंसयातथा॥ पात्रंविद्यात्तुतत्त्वेनयस्मैदत्तंनसंतपेत् ॥ ५ ॥

तिएवंरूपाक्रियाकेषांचित्पात्रत्वेप्रधानंभवतिकेषांचिदुपांशुव्रतंमौनंपारिव्राज्यमिति तथाक्रियामौनयोस्तारतम्यादेषांतारतम्यंनस्वरूपतइत्याह क्रियेति दद्यामःददामइत्येववक्तव्यंनत्वेतेषुकंचित्प्रत्याचक्षी तेत्यर्थः॥२॥३॥४॥दत्तंप्रदेयवस्त्वभिमानिनीदेवतानसंतपेत्यथातादृशायदेयंनान्यस्मै स्मर्यतेहि नष्टशौचेव्रतभ्रष्टेविप्रेवेदविवर्जिते दीयमानंरुदत्यन्नंकिंमयादुष्कृतंकृतमिति अतःकस्तादृशइतिप्रश्नः॥ ५ ॥

॥७०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुख्यंपात्रविशेषेणश्रुतवंतोऽनसूयकाइति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथाअक्रोधादिगुणविशिष्टं ॥ १० ॥ अपात्रताबीजमाह अप्रामाण्यमिति आत्मनःपात्रतायाइतिशेषः ॥ ११ ॥ निरर्थिकांश्रुतिवि
रोधित्वेनमोक्षानुपयोगिनीम् ॥ १२ ॥ हेतुवादान्ब्रुवन्युक्त्याजगत्कारणगोष्टीःकुर्वन्नपि अहेतुवादिकःशास्त्रोक्तहेतुवादविरोधात् ॥ १३ ॥ बोद्धव्यः अस्पृश्यत्वेनेतिशेषः तत्रहेतुमाह श्वानंहितंविदुः शि

भीष्मउवाच ऋत्विक्पुरोहिताचार्याःशिष्यसंबंधिबांधवाः ॥ सर्वेपूज्याश्चमान्याश्चश्रुतवंतोनसूयकाः ॥ ६ ॥ अतोन्यथावर्तमानाःसर्वेनार्हंतिसत्क्रियां ॥
तस्मान्नित्यंपरीक्षेतपुरुषान्प्रणिधायवै ॥ ७ ॥ अक्रोधःसत्यवचनमहिंसादमआर्जवं ॥ अद्रोहोनभिमानश्चह्रीस्तितिक्षादमःशमः ॥ ८ ॥ यस्मिन्नेतानिदृश्यं
तेनचाकार्याणिभारत ॥ स्वभावतोनिविष्टानितत्पात्रंमानमर्हति ॥ ९ ॥ तथाचिरोषितंचापिसंप्रत्यागतमेवच ॥ अपूर्वंचैवपूर्वंचतत्पात्रंमानमर्हति ॥ १० ॥ अ
प्रामाण्यंचवेदानांशास्त्राणांचाभिलंघनं ॥ अव्यवस्थाचसर्वत्रएतन्नाशनमात्मनः ॥ ११ ॥ भवेत्पंडितमानीयोब्राह्मणोवेदनिंदकः ॥ आन्वीक्षिकींतर्कवि
द्यामनुरक्तोनिरर्थिकां ॥ १२ ॥ हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सुविजेताऽहेतुवादिकः ॥ अक्रोष्टाचातिवक्ताचब्राह्मणानांसदैवहि ॥ १३ ॥ सर्वाभिशंकीमूढश्चबालःकटुक
वागपि ॥ बोद्धव्यस्तादृशस्तातनरश्वानंहितंविदुः ॥ १४ ॥ यथाश्वाभषितुंचैवहंतुंचैवावसज्जते ॥ एवंसंभाषणार्थायसर्वशास्त्रवधायच ॥ १५ ॥ लोकयात्रा
चद्रष्टव्याधर्मश्चात्महितानिच ॥ एवंनरोवर्तमानःशाश्वतीर्वर्धतेसमाः ॥ १६ ॥ ऋणमुन्मुच्यदेवानामृषीणांचतथैवच ॥ पितॄणामथविप्राणामतिथीनांचपंच
मं ॥ १७ ॥ पर्यायेणविशुद्धेनसुविनीतेनकर्मणा ॥ एवंगृहस्थःकर्माणिकुर्वन्धर्मान्नहीयते ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनि०
दानधर्मेपात्रपरीक्षायांसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ष्टाइतिशेषः ॥ १४ ॥ एतदेवोपपादयतियथेति ॥ १५ ॥ लोकयात्राशिष्टाचारादिव्यवहारः धर्मःश्रुतिस्मृत्युक्तः आत्महितानिशमदमादीनि ॥ १६ ॥ देवानामृणंयज्ञेनऋषीणांवेदाधिगमेनपितॄणांप्रजो
त्पादनेनविप्राणांदानमानेनअतिथीनांवैश्वदेवांतेआगतानांसम्यगातिथ्येनचउन्मुच्यअपाकृत्यकर्माणिकुर्वन्नित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ पर्यायेणयथाक्रमेणसुविनीतेनसुशिक्षितेनकर्मणायत्नेन कर्माणियज्ञा
दीनि ॥ १८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वंमेघवाहनपर्वणिवेद्यंवस्तूक्तंतद्वेदनंधर्मबलादेवभवतीतियज्ञादिधर्मोवक्तव्यःसचकामकारविहितदारपरिग्रहाधीनइत्यष्टावक्रदिक्संवादेप्रदर्शितः तत्रापिऋत्विगात्माधनंजायाशुद्धंयस्यचतुष्टयं तस्याग्निहोत्रं

युधिष्ठिरउवाच स्त्रीणांस्वभावमिच्छामिश्रोतुंभरतसत्तम॥ स्त्रियोहिमूलंदोषाणांलघुचित्ताहिताःस्मृताः॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममि
तिहासंपुरातनम्॥ नारदस्यचसंवादंपुंश्चल्यापंचचूडया ॥ २ ॥ लोकाननुचरन्सर्वान्देवर्षिर्नारदःपुरा॥ ददर्शाप्सरसंब्राह्मींपंचूडामनिंदिताम्॥ ३॥ तांदृ
ष्ट्वाचारुसर्वांगींपप्रच्छाप्सरसंमुनिः॥ संशयोहृदिकश्चिन्मेब्रूहितन्मेसुमध्यमे॥ ४ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्ताथसाविप्रंप्रत्युवाचाथनारदम्॥ विषयेस
तिवक्ष्यामिसमर्थांमन्यसेचमाम्॥ ५॥ नारदउवाच नत्वामविषयेभद्रेनियोक्ष्यामिकथंचन॥ स्त्रीणांस्वभावमिच्छामित्वत्तःश्रोतुंवरानने॥ ६॥ भीष्म
उवाच एतच्छ्रुत्वावचस्तस्यदेवर्षेरप्सरोत्तमा॥ प्रत्युवाचनशक्ष्यामिस्त्रीसतीनिंदितुंस्त्रियः॥ ७॥ विदितास्तेस्त्रियोयाश्चयादृशाश्चस्वभावतः॥ नमामर्हसि
देवर्षेनियोक्तुंकार्यईदृशे॥८॥ तामुवाचसदेवर्षिःसत्यंवदसुमध्यमे॥ मृषावादेभवेद्दोषःसत्येदोषोनविद्यते ॥९॥ इत्युक्तासाकृतमतिरभवच्चारुहासिनी॥ स्त्री
दोषाञ्छाश्वतान्सत्यान्भाषितुंसंप्रचक्रमे॥ १०॥ पंचचूडोवाच कुलीनारूपवत्यश्चनाथवत्यश्चयोषितः॥ मर्यादासुनतिष्ठंतिसदोषःस्त्रीषुनारद॥ ११॥
नस्त्रीभ्यःकिंचिदन्यद्वैपापीयस्तरमस्तिवै॥ स्त्रियोहिमूलंदोषाणांतथात्वमपिवेत्थह॥ १२॥ समाज्ञातानृद्धिमतःप्रतिरूपान्वशेस्थितान्॥ पतीनंतरमासाद्यनालं
नार्यःप्रतीक्षितुम्॥ १३॥ असद्धर्मस्त्वयंस्त्रीणामस्माकंभवतिप्रभो॥ पापीयसोनरान्यद्वैलज्जांत्यक्त्वाभजामहे॥ १४॥ स्त्रियंहियःप्रार्थयतेसन्निकर्षंचग
च्छति॥ ईषच्चकुरुतेसेवांतमेवेच्छंतियोषितः॥ १५॥ अनर्थित्वान्मनुष्याणांभयात्परिजनस्यच॥ मर्यादायाममर्यादाःस्त्रियस्तिष्ठंतिभर्तृषु॥ १६॥ नासांक
श्चिदगम्योस्तिनासांवयसिनिश्चयः॥ विरूपंरूपवंतंवापुमानित्येवभुंजते॥ १७॥ नभयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोःकथंचन॥ नज्ञातिकुलसंबंधास्त्रियस्ति
ष्ठंतिभर्तृषु॥ १८॥ यौवनेवर्तमानानांमृष्टाभरणवाससाम्॥ नारीणांस्वैरवृत्तीनांस्पृहयंतिकुलस्त्रियः॥ १९॥ याश्चशश्वद्बहुमतारक्ष्यंतेदयिताःस्त्रियः॥ अपि
ताःसंप्रसज्जंतेकुब्जांधजडवामनैः॥ २०॥ पंगुष्वथचदेवर्षेयेचान्येकुत्सितानराः॥ स्त्रीणामगम्योलोकेस्मिन्नास्तिकश्चिन्महामुने॥ २१॥ स्वर्गायनरकायेतरस्यचे

तिस्मृतेर्यज्ञांगभूतात्मशुद्धिःऋत्विक्शुद्धिश्चतीर्थब्राह्मणमाहात्म्याभ्यांउक्ता अथस्त्रीशुद्धिर्द्रव्यशुद्धिश्चमहताप्रबंधेनप्रस्तूयते तत्रतावदस्मिन्नध्यायेस्त्रीदोषानेवदर्शयति स्त्रीणामित्यादिना लघुचित्ताःवायुवत्
चलचित्ताः ॥१॥२॥ ब्राह्मींब्रह्मलोकस्थां॥३॥४॥ विषयेवक्तुंयोग्यत्वे ॥५॥६॥७॥८॥९॥ कृतमतिःवक्ष्यामीतिकृतनिश्चयाऽभवत् ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गतिःप्राप्तिः अन्योन्यंकृत्रिमलिंगधारिण्योभूत्वामैथुनार्थंप्रवर्तंते एतच्चलोकप्रसिद्धं भर्तृषुदूरस्थेषुइतिशेषः नहितिष्ठंतिधैर्येइतिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ चलस्वभावाःसालावृकाणांहृदयान्येताइतिश्रुतेर्यथावृ कविशेषाःप्रत्यहंनवंनवंमांसमिच्छंतिस्वस्तनेनरमंतएवंस्त्रियःपुरुषमित्यर्थः ॥ २४ ॥ काष्ठानांकाष्ठैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अंतकादिवत्सद्योनाशकाइत्यर्थः ॥ २९ ॥ यतइति वन्हौष्ण्यवत्स्वा

यदिपुंसांगतिर्ब्रह्मन्कथंचिन्नोपपद्यते॥अप्यन्योन्यंप्रवर्ततेनहितिष्ठंतिभर्तृषु॥२२॥अलाभात्पुरुषाणांहिभयात्परिजनस्यच॥ वधबंधभयाच्चापिस्वयंगुप्ताभ वंतिताः ॥ २३ ॥ चलस्वभावादुःसेव्यादुर्ग्राह्याभावतस्तथा ॥ प्राज्ञस्यपुरुषस्येहयथावाचस्तथास्त्रियः ॥ २४ ॥ नाग्निस्तृप्यतिकाष्ठानांनापगानांमहोदधिः॥ नांतकःसर्वभूतानांनपुंसांवामलोचनाः ॥ २५॥ इदमन्यच्चदेवर्षेरहस्यंसर्वयोषिताम्॥दृष्ट्वैवपुरुषंहृद्यंयोनिःप्रक्लिद्यतेस्त्रियाः॥ २६॥ कामानामपिदातारंक र्तारंमनसांप्रियम्॥ रक्षितारंनमृष्यंतिस्वभर्तारमलंस्त्रियः ॥ २७॥ नकामभोगान्विपुलान्नालंकारान्नसंश्रयान्॥ तथैवबहुमन्यंतेयथारत्यामनुग्रहम्॥२८॥ अंतकःपवनोमृत्युःपातालंवडवामुखम्॥क्षुरधाराविषंसर्पोवन्हिरित्येकतःस्त्रियः ॥ २९ ॥ यतश्चभूतानिमहांतिपंचयतश्चलोकाविहिताविधात्रा॥ यतःपु मांसःप्रमदाश्चनिर्मितास्तदैवदोषाःप्रमदासुनारद॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेपंचचूडानारदसंवादेअष्टत्रिं शोऽध्यायः॥ ३८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच इमेवैमानवालोकेस्त्रीषुसज्जंत्यभीक्ष्णशः ॥ मोहेनपरमाविष्टादेवसृष्टेनपार्थिव॥१॥स्त्रिय श्चपुरुषेष्वेवप्रत्यक्षंलोकसाक्षिकम् ॥ अत्रमेसंशयस्तीव्रोहृदिसंपरिवर्तते ॥ २ ॥ कथमासांनराःसंगंकुर्वतेकुरुनंदन ॥ स्त्रियोवाकेषुरज्यंतेविरज्यंतेचताः पुनः॥ ३ ॥ इतिताःपुरुषव्याघ्रकथंशक्यास्तुरक्षितुम् ॥ प्रमदाःपुरुषेणेहतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ एताहिरममाणास्तुवंचयंतीहमानवान्॥ नचासांमुच्य तेकश्चित्पुरुषोहस्तमागतः॥ ५ ॥ गावोनवतृणानीवगृह्णंत्येतानवंनवम् ॥ शंबरस्यचयामायामायायानमुचेरपि ॥ ६॥ बलेःकुंभीनसेश्चैवसर्वास्तायोषि तोविदुः॥ हसंतंप्रहसंत्येतारुदंतंप्ररुदंतिच ॥ ७॥ अप्रियंप्रियवाक्यैश्चगृह्णतेकालयोगतः॥ उशनावेदयच्छास्त्रंयच्चवेदबृहस्पतिः॥ ८ ॥

भाविकाएतेस्त्रीणांदोषाइत्यर्थः यथोक्तंनीतौ अनृतंसाहसंमायामूर्खत्वमतिलोभता अशौचंनिर्दयत्वंचस्त्रीणांदोषाःस्वभावजाइति कामश्चाष्टगुणःस्मृतइतिच॥ ३० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इमइति एवंस्वभावदुष्टाअपिस्त्रियःपरेभ्योदुःसंरक्ष्याइत्याख्यायिकातात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥५॥६॥७॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ स्त्रीणामिति स्त्रीबुद्धिमनुसृत्यैवबृहस्पत्यादिभिर्वंचनाशास्त्रंप्रवर्तितमित्यत्युक्तिः ॥ १० ॥ एताःपूजिताधिकृतावातुल्यवद्विकारंजनयंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदेवाह इमाइति इमाःस्त्रीरूपाःधार्मिक्यइतिश्रुति

स्त्रीबुद्ध्यानविशिष्येततास्तुरक्ष्याःकथंनरैः ॥ अनृतंसत्यमित्याहुःसत्यंचापितथानृतम् ॥ ९ ॥ इतियास्ताःकथंवीरसंरक्ष्याःपुरुषैरिह ॥ स्त्रीणांबुद्ध्यर्थनिष्कर्षादर्थ
शास्त्राणिशत्रुहन् ॥ १० ॥ बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्येसद्भिःकृतानिवै ॥ संपूज्यमानाःपुरुषैर्विकुर्वंतिमनोनृषु ॥ ११ ॥ अपास्ताश्चतथाराजन्विकुर्वंतिमनःस्त्रि
यः ॥ इमाःप्रजामहाबाहोधार्मिक्यइतिनःश्रुतम् ॥ १२ ॥ सत्कृतासत्कृताश्चापिविकुर्वंतिमनःसदा ॥ कस्ताःशक्तोरक्षितुंस्यादितिमेसंशयोमहान् ॥ १३ ॥
तथाब्रूहिमहाभागकुरूणांवंशवर्धन ॥ यदिशक्याकुरुश्रेष्ठरक्षातासांकदाचन ॥ कर्तुंवाकृतपूर्ववातन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशा
सनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेस्त्रीस्वभावकथनेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एवमेवमहाबाहोनात्रमिथ्या
स्तिकिंचन ॥ यथाब्रवीषिकौरव्यनारींप्रतिजनाधिप ॥ १ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनम् ॥ यथारक्षाकृतापूर्वविपुलेनमहात्मना ॥ २ ॥ प्रमदाश्चयथा
स्पृष्टाब्रह्मणाभरतर्षभ ॥ यदर्थंतच्चतेतातप्रवक्ष्यामिनराधिप ॥ ३ ॥ नहिस्त्रीभ्यःपरंपुत्रपापीयःकिंचिदस्तिवै ॥ अग्निर्हिप्रमदादीप्तोमायाश्चमयजाविभो ॥
॥ ४ ॥ क्षुरधाराविषंसर्पोवह्निरित्येकतःस्त्रियः ॥ प्रजाइमामहाबाहोधार्मिक्यइतिनःश्रुतम् ॥ ५ ॥ स्वयंगच्छंतिदेवत्वंततोदेवानियाद्भयम् ॥ अथाभ्यगच्छन्
देवास्तेपितामहमरिंदम ॥ ६ ॥ निवेद्यमानसंचापितूष्णीमासन्नधोमुखाः ॥ तेषामंतर्गतंज्ञात्वादेवानांसपितामहः ॥ ७ ॥ मानवानांप्रमोहार्थंकृत्यानार्योऽसृज
त्प्रभुः ॥ पूर्वसर्गेतुकौंतेयसाध्व्योनार्यइहाभवन् ॥ ८ ॥ आसाध्व्यस्तुसमुत्पन्नाःकृत्याःसर्गात्प्रजापतेः ॥ ताभ्यःकामान्यथाकामंप्रादाद्धिसपितामहः ॥ ९ ॥
ताःकामलुब्धाःप्रमदाःप्रबाधंतेनरान्सदा ॥ क्रोधंकामस्यदेवेशःसहायंचासृजत्प्रभुः ॥ १० ॥ असज्जंतप्रजाःसर्वाःकामक्रोधवशंगताः ॥ नचस्त्रीणांक्रियाः
काश्चिदितिधर्मोव्यवस्थितः ॥ ११ ॥ निरिंद्रियाह्यशास्त्राश्चस्त्रियोनृतमितिश्रुतिः ॥ शय्यासनमलंकारमन्नपानमनार्यताम् ॥ १२ ॥

मात्रंसाविन्त्र्यादिषुदृष्टम् ॥ १२ ॥ अनुभवस्तुनतथेत्याह सत्कृतेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
एवमेवेत्यध्यायस्यतात्पर्यंनानारूपेभ्योविटेभ्योयोगबलेनैवस्वभावचपलाःस्त्रियःसंरक्षितुंशक्यानान्यथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

दुर्वाग्भावंरतिंचैवददौस्त्रीभ्यःप्रजापतिः ॥ नतासांरक्षणंशक्यंकर्तुंपुंसाकथंचन ॥ १३ ॥ अपिविश्वकृतातातकुतस्तुपुरुषैरिह ॥ वाचाचवधबंधैर्वाक्लेशैर्वाविविधैस्तथा ॥ १४ ॥ नशक्यारक्षितुंनार्यस्ताहिनित्यमसंयताः ॥ इदंतुपुरुषव्याघ्रपुरस्ताच्छ्रुतवानहं ॥ १५ ॥ यथारक्षाकृतापूर्वंविपुलेनगुरुस्त्रियाः ॥ ऋषिरासीन्महाभागोदेवशर्मेतिविश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्यभार्यारुचिर्नामरूपेणासदृशीभुवि ॥ तस्यारूपेणसंमत्तादेवगंधर्वदानवाः ॥ १७ ॥ विशेषेणतुराजेंद्रवृत्रहापाकशासनः ॥ नारीणांचरितज्ञश्चदेवशर्मामहामुनिः ॥ १८ ॥ यथाशक्तियथोत्साहंभार्यांतामभ्यरक्षत ॥ पुरंदरंचजानीतेपरस्त्रीकामचारिणं ॥ १९ ॥ तस्माद्यत्नेनभार्यायारक्षणंसचकारह ॥ सकदाचिदृषिस्तातयज्ञंकर्तुमनास्तदा ॥ २० ॥ भार्यासंरक्षणंकार्यंकथंस्यादित्यचिंतयत् ॥ रक्षाविधानंमनसाससंचिंत्यमहातपाः ॥ २१ ॥ आहूयदयितंशिष्यंविपुलंप्राहभार्गवम् ॥ देवशर्मोवाच यज्ञकारोगमिष्यामिरुचिंचेमांसुरेश्वरः ॥ २२ ॥ यतःप्रार्थयतेनित्यंतांरक्षस्वयथाबलं ॥ अप्रमत्तेनतेभाव्यंसदाप्रतिपुरंदरम् ॥ २३ ॥ सहिरूपाणिकुरुतेविविधानिभृगूत्तम ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोविपुलस्तेनतपस्वीनियतेंद्रियः ॥ ॥ २४ ॥ सदैवोग्रतपाराजन्नग्न्यर्कसदृशद्युतिः ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचतथेतिप्रत्यभाषत ॥ २५ ॥ पुनश्चेदंमहाराजपप्रच्छप्रस्थितंगुरुम् ॥ विपुलउवाच कानिरूपाणिशक्रस्यभवंत्यागच्छतोमुने ॥ २६ ॥ वपुस्तेजश्चकीदृग्वैतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ भीष्मउवाच ततःसभगवांस्तस्मैविपुलायमहात्मने ॥ २७ ॥ आचचक्षेयथातत्त्वंमायांशक्रस्यभारत ॥ देवशर्मोवाच बहुमायःसविप्रर्षेभगवान्पाकशासनः ॥ २८ ॥ तांस्तान्विकुरुतेभावान्बहूनथमुहुर्मुहुः ॥ किरीटीवज्रधृग्धन्वीमुकुटीबद्धकुंडलः ॥ २९ ॥ भवत्यथमुहूर्तेनचंडालसमदर्शनः ॥ शिखीजटीचीरवासाःपुनर्भवतिपुत्रक ॥ ३० ॥ बृहच्छरीरश्चपुनश्चीरवासाःपुनःकृशः ॥ गौरंश्यामंचकृष्णंचवर्णंविकुरुतेपुनः ॥ ३१ ॥ विरूपोरूपवांश्चैवयुवावृद्धस्तथैवच ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियश्चैववैश्यःशूद्रस्तथैवच ॥ ३२ ॥ प्रतिलोमोनुलोमश्चभवत्यथशतक्रतुः ॥ शुकवायसरूपीचहंसकोकिलरूपवान् ॥ ३३ ॥ सिंहव्याघ्रगजानांचरूपंधारयतेपुनः ॥ दैवंदैत्यमथोराज्ञांवपुर्धारयतेपिच ॥ ३४ ॥ अकृशोवायुभग्नांगःशकुनिर्विकृतस्तथा ॥ चतुष्पाद्बहुरूपश्चपुनर्भवतिबालिशः ॥ ३५ ॥ मक्षिकामशकादीनांवपुर्धारयतेपिच ॥ नशक्यमस्यग्रहणंकर्तुंविपुलकेनचित् ॥ ३६ ॥ अपिविश्वकृतातातयेनसृष्टमिदंजगत् ॥ पुनरंतर्हितःशक्रोदृश्यतेज्ञानचक्षुषा ॥ ३७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिअनु

वायुभूतश्चसपुनर्देवराजोभवत्युत ॥ एवंरूपाणिसततंकुरुतेपाकशासनः ॥३८॥ तस्माद्विपुलयत्नेनरक्षेमांतनुमध्यमां ॥ यथारुचिंनावलिहेद्देवेंद्रोध्वगुसत्त
 म ॥ ३९ ॥ क्रतावुपहितेन्यस्तंहविःश्वेवदुरात्मवान् ॥ एवमाख्यायसमुनिर्यज्ञकारोगमत्तदा ॥ ४० ॥ देवशर्मामहाभागस्ततोभरतसत्तम ॥ विपुलस्तुवचः
श्रुत्वागुरोश्चितामुपेयिवान् ॥ ४१ ॥ रक्षांचपरमांचक्रेदेवराजान्महाबलात् ॥ किंनुशक्यंमयाकर्तुंगुरुदाराभिरक्षणे ॥ ४२ ॥ मायावीहिसुरेंद्रोसौदुर्धर्षश्चा
पिवीर्यवान् ॥ नापिधायाश्रमंशक्योरक्षितुंपाकशासनः ॥ ४३ ॥ उटजंवातथाह्यस्यनानाविधसरूपता ॥ वायुरूपेणवाशक्रोगुरुपत्नींप्रधर्षयेत् ॥ ४४ ॥ त
स्मादिमांसंप्रविश्यरुचिंस्थास्येहमद्यवै ॥ अथवापौरुषेणेयंनशक्यारक्षितुंमया ॥ ४५ ॥ बहुरूपोहिभगवाञ्छ्रूयतेपाकशासनः ॥ सोहंयोगबलादेनांरक्षिष्ये
पाकशासनात् ॥ ४६ ॥ गात्राणिगात्रैरस्याहंसंप्रवेक्ष्येहिरक्षितुम् ॥ यद्युच्छिष्टामिमांपत्नीमद्यपश्यतिमेगुरुः ॥ ४७ ॥ शप्स्यत्यसंशयंकोपाद्दिव्यज्ञानोमहात
पाः ॥ नचेयंरक्षितुंशक्यायथान्याप्रमदानृभिः ॥४८॥ मायावीहिसुरेंद्रोसावहोप्राप्तोस्मिसंशयम् ॥ अवश्यंकरणीयंहिगुरोरिहहिशासनम् ॥ ४९ ॥ यदित्वेत
दहंकुर्यामाश्चर्यंस्यात्कृतंमया ॥ योगेनाथप्रवेशोहिगुरुपत्न्याःकलेवरे ॥ एवमेवशरीरेस्यानिवत्स्यामिसमाहितः ॥५०॥ अशक्तःपद्मपत्रस्थोजलबिंदुर्यथाच
लः ॥ ५१ ॥ निर्मुक्तस्यरजोरूपान्नापराधोभवेन्मम ॥ यथाहिशून्यांपथिकःसभामध्यावसेत्पथि ॥ ५२ ॥ तथाद्यावासयिष्यामिगुरुपत्न्याःकलेवरम् ॥ एवमे
वशरीरेस्यानिवत्स्यामिसमाहितः ॥ ५३ ॥ इत्येवंधर्ममालोक्यवेदवेदांश्चसर्वशः ॥ तपश्चविपुलंदृष्ट्वागुरोरात्मनएवच ॥ ५४ ॥ इतिनिश्चित्यमनसारक्षांप्रति
सभार्गवः ॥ अन्वतिष्ठत्परंयत्नंयथातच्छृणुपार्थिव ॥ ५५ ॥ गुरुपत्नींसमासीनोविपुलःसमहातपाः ॥ उपासीनामनिंद्यांगींयथार्थैसमलोभयत् ॥ ५६ ॥ नेत्रा
भ्यांनेत्रयोरस्यारश्मिंसंयोज्यरश्मिभिः ॥ विवेशविपुलःकायमाकाशंपवनोयथा ॥ ५७ ॥ लक्षणंलक्षणेनैववदनंवदनेनच ॥ अविचेष्टन्नतिष्ठद्वैछायेवांतर्हि
तोमुनिः ॥ ५८ ॥ ततोविष्टभ्यविपुलोगुरुपत्न्याःकलेवरम् ॥ उवासरक्षणेयुक्तोनचसातमबुध्यत ॥ ५९ ॥ यंकालंनागतोराजन्गुरुस्तस्यमहात्मनः ॥ क्रतुंस
माप्यस्वगृहंतंकालंसोभ्यरक्षत ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेविपुलोपाख्यानेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

शासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ २२ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीष्मउवाच ततःकदाचिद्देवेंद्रोदिव्यरूपवपुर्धरः॥ इदमंतरमित्येवमभ्यगात्तमथाश्रमम् ॥ १ ॥ रूपमप्रतिमंकृत्वालोभनीयंजनाधिपः॥ दर्शनीयतमो
भूत्वाप्रविवेशतमाश्रमं ॥ २ ॥ सददर्शतमासीनंविपुलस्यकलेवरं॥ निश्चेष्टंस्तब्धनयनंयथालेख्यगतंतथा॥ ३ ॥ रुचिंचरुचिरापांगींपीनश्रोणिपयोधराम्॥
पद्मपत्रविशालाक्षींसंपूर्णेंदुनिभाननाम्॥ ४ ॥ सातमालोक्यसहसाप्रत्युत्थातुमियेषह॥ रूपेणविस्मिताकोसीत्यथवक्तुमिवेच्छती ॥ ५ ॥ उत्थातुकामातुस
तीविष्टब्धाविपुलेनसा॥ निगृहीतामनुष्येंद्रनशशाकविचेष्टितुम् ॥ ६ ॥ तामाबभाषेदेवेंद्रःसाम्नापरमवल्गुना॥ त्वदर्थमागतंविद्धिदेवेंद्रंमांशुचिस्मिते॥ ७॥
क्लिश्यमानमनंगेनत्वत्संकल्पभवेनह॥ तत्संप्राप्तंहिमांसुभ्रुपुराकालोतिवर्तते॥ ८ ॥ तमेवंवादिनंशक्रंशुश्रावविपुलोमुनिः॥ गुरुपत्न्याःशरीरस्थोददर्शत्रिद
शाधिपम्॥ ९ ॥ नशशाकचसाराजन्प्रत्युत्थातुमनिंदिता॥ वक्तुंचनाशकद्राजन्विष्टब्धाविपुलेनसा ॥ १० ॥ आकारंगुरुपत्न्यास्तुसविज्ञायभृगूद्वहः॥ निज
ग्राहमहातेजायोगेनबलवत्प्रभो॥ ११ ॥ बबंधयोगबंधैश्चतस्याःसर्वेंद्रियाणिसः॥ तांनिर्विकारांदृष्ट्वातुपुनरेवशचीपतिः ॥ १२ ॥ उवाचव्रीडितोराजंस्तांयो
गबलमोहितां ॥ एह्येहीतिततःसातुप्रतिवक्तुमियेषतं॥ १३ ॥ सतांवाचंगुरोःपत्न्याविपुलःपर्यवर्तयत् ॥ भोःकिमागमनेकृत्यमितितस्यास्तुनिःसृता॥ १४॥
वक्राच्छशांकसदृशाद्वाणीसंस्कारभूषणा॥ व्रीडितासातुतद्वाक्यमुक्त्वापरवशातदा ॥ १५ ॥ पुरंदरश्चतत्रस्थोबभूवविमनाभृशं ॥ सतद्वैकृतमालक्ष्यदेवरा
जोविशांपते॥ १६ ॥ अवैक्षतसहस्राक्षस्तदादिव्येनचक्षुषा ॥ सददर्शमुनिंतस्याःशरीरांतरगोचरं ॥ १७॥ प्रतिबिंबमिवादर्शेगुरुपत्न्याःशरीरगं॥ सतंघोरे
णतपसायुक्तंदृष्ट्वापुरंदरः ॥ १८ ॥ प्रावेपतसुसंत्रस्तःशापभीतस्तदाविभो ॥ विमुच्यगुरुपत्नींतुविपुलःसुमहातपाः ॥ स्वकलेवरमाविश्यशक्रंभीतमथाब्र
वीत् ॥ १९॥ विपुलउवाच अजितेंद्रियदुर्बुद्धेपापात्मकपुरंदर ॥ नचिरंपूजयिष्यंतिदेवास्त्वांमानुषास्तथा ॥ २० ॥ किंनुतद्विस्मृतंशक्रनतन्मनसिते
स्थितं॥ गौतमेनासियन्मुक्तोभगांकपरिचिन्हितः॥ २१॥ जानेत्वांबालिशमतिमकृतात्मानमस्थिरम्॥ मयेयंरक्ष्यतेमूढगच्छपापयथागतं॥ २२॥ नाहंत्वाम
द्यमूढात्मन्दहेयंहिस्वतेजसा॥ कृपायमानस्तुनतेदग्धुमिच्छामिवासव ॥ २३ ॥ सचघोरतमोधीमान्गुरुस्त्वंपापचेतसं ॥ दृष्ट्वात्वांनिर्दहेदद्यक्रोधदीप्तेनचक्षु
षा॥ २४॥ नैवंतुशक्रकर्तव्यंपुनर्मान्याश्चतेद्विजाः॥ मागमःस्वसुतामात्यःक्षयंब्रह्मबलार्दितः ॥ २५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अमरोस्मीतियद्बुद्धिंसमास्थायप्रवर्तसे॥ मावमंस्थानतपसानसाध्यंनामकिंचन ॥ २६॥ भीष्मउवाच तच्छ्रुत्वावचनंशक्रोविपुलस्यमहात्मनः॥ अ
॥ ७४ ॥ किंचिदुक्त्वाव्रीडार्तस्तत्रैवांतरधीयत ॥ २७॥ मुहूर्तयातेतस्मिंस्तुदेवशर्मामहातपाः॥ कृत्वायज्ञंयथाकाममाजगामस्वमाश्रमम् ॥ २८॥ आगतेथगुरौराज १३
न्विपुलःप्रियकर्मकृत्॥ रक्षितांगुरवेभार्यान्यवेदयदनिंदितां ॥ २९ ॥ अभिवाद्यचशांतात्मासगुरुंगुरुवत्सलः॥ विपुलःपर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशंकितः॥३०॥
विश्रांतायततस्तस्मैसहासीनायभार्यया ॥ निवेदयामासतदाविपुलःशक्रकर्मतत् ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वासमुनिस्तुष्टोविपुलस्यप्रतापवान्॥ बभूवशीलवृत्ता
भ्यांतपसानियमेनच ॥ ३२ ॥ विपुलस्यगुरौवृत्तिंभक्तिमात्मनितत्प्रभुः॥ धर्मेचस्थिरतांदृष्ट्वासाधुसाध्वित्यभाषत ॥ ३३॥ प्रतिलभ्यचधर्मात्माशिष्यंधर्मप
रायणं॥ वरेणच्छंदयामासदेवशर्मामहामतिः॥ ३४ ॥ स्थितिंचधर्मेजग्राहसतस्माद्गुरुवत्सलः॥ अनुज्ञातश्चगुरुणाचचारानुत्तमंतपः ॥ ३५॥ तथैवदेवश
र्मापिसभार्यःसमहातपाः॥ निर्भयोबलवृत्रघ्नाच्चचारविजनेवने ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेविपुलोपाख्यानेएक
चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४१ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच विपुलस्त्वकरोत्तीव्रंतपःकृत्वागुरोर्वचः ॥ तपोयुक्तमथात्मानममन्यतसवीर्य
वान् ॥ १ ॥ सतेनकर्मणास्पर्धन्पृथिवींपृथिवीपते॥चचारगतभीःप्रीतोलब्धकीर्तिवरोनृप॥२॥उभौलोकौजितौचापितथैवामन्यतप्रभुः॥कर्मणातेनकौरव्य
तपसाविपुलेनच॥ ३ ॥ अथकालेव्यतिक्रांतेकस्मिंश्चित्कुरुनंदन॥ रुच्याभगिन्याआदानंप्रभूतधनधान्यवत् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदिव्याकाचिद्वरांग
ना॥ बिभ्रतीपरमंरूपंजगामाथविहायसा॥ ५॥ तस्याःशरीरात्पुष्पाणिपतितानिमहीतले ॥ तस्याश्रमस्याविदूरेदिव्यगंधानिभारत॥ ६॥ तान्यगृह्णात्ततो
राजन्रुचिर्ललितलोचना ॥ तदानिमंत्रकस्तस्याअंगेभ्यःक्षिप्रमागमत् ॥ ७॥ तस्याहिभगिनीतातज्येष्ठानाम्नाप्रभावती ॥ भार्याचित्ररथस्याथबभूवांगे
श्वरस्यवै ॥ ८ ॥ पिनह्यतानिपुष्पाणिकेशेषुवरवर्णिनी॥ आमंत्रितातततोगच्छद्द्रुचिरंगपतेर्गृहं॥ ९॥ ॥७४॥

विपुलस्त्वित्यध्यायस्यतात्पर्यंपद्मपत्रांबुवदसंगस्यापियोगिनोमातुरपिस्पर्शमात्राद्दोषोभवतीतिगुरावशुभमपिकर्मानिवेद्यनस्थातव्यमितिच ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आदीयतेऽस्मिन्बांधवैर्दत्तंउपायनादिकंसआ
दानंविवाहाद्युत्सवः प्रभूतंबहुधनादिकंयत्र ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निमंत्रकःआकारणार्थदूतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चोदयामासमदर्थमप्येतानिपुष्पाणिआनयेतिप्रेरितवती ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ परिवर्तंतमितिपुंस्त्वमात्मनेपदाभावश्चार्षः ॥ १७ ॥ तत्पदेइतरस्यपदेपांसुषुव्यक्तेआकर्षणे नविवर्तयन्विषमतांनयन् ॥ १८ ॥ नेतिनेतिअन्योन्यवचनंदूषयंतावित्यर्थः अयंभावः मिथुनस्थेऽकैंशीघ्रंगच्छंतींरात्रिमहर्दैवताशीघ्रंगच्छसीतिलोकदृष्ट्यापर्यनुयुंक्ते रात्रिस्तुस्वमानेनैवाहंगच्छामिनशी

पुष्पाणितानिदृष्ट्वातुतदागेंद्रवरांगना ॥ भगिनींचोदयामासपुष्पार्थेचारुलोचना ॥ १० ॥ साभर्त्रेसर्वमाचष्टरुचिःसुरुचिरानना ॥ भगिन्याभाषितंसर्वमृषिस्तच्चाभ्यनंदत ॥ ११ ॥ ततोविपुलमानाय्यदेवशर्मामहातपाः ॥ पुष्पार्थेचोदयामासगच्छगच्छेतिभारत ॥ १२ ॥ विपुलस्तुगुरोर्वाक्यमविचार्यमहातपाः ॥ सतथेत्यब्रवीद्राजंस्तंचदेशंजगामह ॥ १३ ॥ यस्मिन्देशेतुतान्यासन्पतितानिनभस्तलात् ॥ अम्लानान्यपितत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४ ॥ सततस्तानिजग्राहदिव्यानिरुचिराणिच ॥ प्राप्तानिस्वेनतपसादिव्यगंधानिभारत ॥ १५ ॥ संप्राप्यतानिप्रीतात्मागुरोर्वचनकारकः ॥ तदाजगामतूर्णंचचंपांचंपकमालिनीम् ॥ १६ ॥ सवनेनिर्जनेतातददर्शमिथुनंनृणाम् ॥ चक्रवत्परिवर्तंतंगृहीत्वापाणिनाकरम् ॥ १७ ॥ तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदेचविवर्तयन् ॥ एकस्तुनतदाराजंश्चक्रतुःकलहंततः ॥ १८ ॥ त्वंशीघ्रंगच्छसीत्येकोब्रवीन्नेतितथापरः ॥ नेतिनेतिचतौराजन्परस्परमथोचतुः ॥ १९ ॥ तयोर्विस्पर्धतोरेवंशपथोयमभूत्तदा ॥ सहसोद्दिश्यविपुलंततोवाक्यमथोचतुः ॥ २० ॥ आवयोरनृतंप्राहयस्तस्याभूद्द्विजस्यवै ॥ विपुलस्यपरेलोकेयागतिःसाभवेदिति ॥ २१ ॥ एतच्छ्रुत्वातुविपुलोविषण्णवदनोभवत् ॥ एवंतीव्रतपाश्चाहंकष्टश्चायंपरिश्रमः ॥ २२ ॥ मिथुनस्यास्यकिंमेस्यात्कृतंपापंयथागतिः ॥ अनिष्टासर्वभूतानांकीर्तितानेनमेद्यवै ॥ २३ ॥ एवंसंचिंतयन्नेवविपुलोराजसत्तम ॥ अवाङ्मुखोदीनमनाद्ध्यौदुष्कृतमात्मनः ॥ २४ ॥ ततःषडन्यान्पुरुषानक्षैःकांचनराजतैः ॥ अपश्यद्दीव्यमानान्वैलोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५ ॥ कुर्वतःशपथंतेनयःकृतोमिथुनेनतु ॥ विपुलंवैसमुद्दिश्यतेपिवाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६ ॥ लोभमास्थाययोस्माकंविषमंकर्तुमुत्सहेत् ॥ विपुलस्यपरेलोकेयागतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुविपुलोनापश्यद्धर्मसंकरं ॥ जन्मप्रभृतिकौरव्यकृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८ ॥

घ्रमितिपरिहरति एवमुभावपिसत्यवादिनौनानृतंशपथंचक्रतुरिति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अयंमिथुनस्यपरिश्रमःकष्टइत्यन्वयः गतिरनिष्टेतिसार्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ षड्कृतवोदीव्यमानान् अन्योन्यंजेतुमिच्छतः वसंतादयोहिवृषादीन्समराशीनभिसंधायायंमदीयोयंमदीयइतिविवदंतेतेपिमतभेदान्नानृतवादिनः मीनादिर्वसंतइतिपक्षेहिवृषोग्रीष्मांतर्गतः मेषादिपक्षेवसंतांतर्गतइति ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ रुच्याःगुरुभार्यायाः ॥ ३० ॥ लक्षणंस्त्रीपुंसयोरसाधारणंचिन्हंविधायएकीकृत्य पिधायेतिपाठेपिसएवार्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ तमागतमित्यध्यायेनपूर्वोक्तार्थविवरणपूर्वकमाख्यायिकार्थमुपसंहरति ॥ १ ॥ तेत्वया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सप्रदध्यौतथाराजन्नग्नावग्निरिवाहितः॥ दह्यमानेनमनसाशापंश्रुत्वातथाविधम् ॥ २९ ॥ तस्यांचिंतयतस्तातबह्वोदिननिशाययुः ॥ इदमासीन्मनसिच रुच्यारक्षणकारितं॥ ३० ॥ लक्षणंलक्षणेनैववदनंवदनेनच ॥ विधायनमयाचोक्तंसत्यमेतद्गुरोस्तथा॥ ३१ ॥ एतदात्मनिकौरव्यदुष्कृतंविपुलस्तदा॥ अमन्यतमहाभागतथातच्चनसंशयः॥ ३२॥ सचंपांनगरीमेत्यपुष्पाणिगुरवेददौ ॥ पूजयामासचगुरुंविधिवत्सगुरुप्रियः ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेविपुलोपाख्यानेद्विचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४२॥ ॥७॥ ॥७॥ भीष्मउवाच तमागतमभिप्रेक्ष्यशिष्यंवाक्यमथाब्रवीत्॥ देवशर्मामहातेजायत्तच्छृणुजनाधिप ॥ १ ॥ देवशर्मोवाच किंतेविपुलदृष्टंवैतस्मिन्शिष्यमहावने ॥ तेत्वांजानंतिविपुलआत्माचरुचिरेवच॥ २॥ विपुलउवाच ब्रह्मर्षेमिथुनंकिंतत्केचतेपुरुषाविभो॥ येमांजानंतितत्त्वेनयन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥३॥ देवशर्मोवाच यद्वैतन्मिथुनंब्रह्मन्नहोरात्रंहिविद्धितत् ॥ चक्रवत्परिवर्ततत्तेजानातिदुष्कृतं॥ ४॥ येचतेपुरुषाविप्रअक्षैर्दीव्यंतिलक्षवत् ॥ ऋतूंस्तानभिजानीहितेतेजानंतिदुष्कृतम्॥ ५॥ नमांकश्चिद्विजानीतइतिकृत्वानविश्वसेत्॥ नरोरहसिपापात्मापापकंकर्मवैद्विज ॥ ६ ॥ कुर्वाणंहिनरंकर्मपापंरहसिसर्वदा॥ पश्यंतिऋतवश्चापितथादिननिशेप्युत ॥ ७ ॥ तथैवहिभवेयुस्तेलोकाःपापकृतोयथा ॥ कृत्वानाचक्षतःकर्ममतच्चयथाकृतं ॥ ८ ॥ तेत्वांहर्षस्मितंदृष्ट्वागुरोःकर्मानिवेदकम्॥ स्मारयंतस्तथाप्राहुस्तेयथाश्रुतवान्भवान्॥ ९ ॥ अहोरात्रंविजानातिऋतवश्चापिनित्यशः ॥ पुरुषेपापकंकर्मशुभंवाशुभकर्मिणः॥ १० ॥ तत्त्वयाममयत्कर्मव्यभिचाराद्भयात्मकं॥ नाख्यातमितिजानंतस्तेत्वामाहुस्तथाद्विज ॥ ११ ॥ तेनैवहिभवेयुस्तेलोकाःपापकृतोयथा॥ कृत्वानाचक्षतःकर्ममममयच्चत्वयाकृतम्॥ १२ ॥ त्वयाशक्याचदुर्वृत्त्यारक्षितुंप्रमदाद्विज॥ नचत्वंकृतवान्किंचिदतःप्रीतोस्मितेनते॥ १३॥

त्वयायथागुरुपत्नीरक्षणंकृतंतथानकल्पितमितिपापकृतोयथालोकास्तथातवभविष्यंतीत्याह तथैवेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ हर्षस्मितंहर्षेणगर्वितं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उपसंहारमुखेनाह तेनेति तेनैवअनाख्यानेनैव ॥ १२ ॥ अशक्येतिच्छेदः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सहजैःपाणिपादरेखादिभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यःसंगमेतिसएवप्रियोनामनास्तीतियोजना ॥ २३ ॥ कृत्याःप्राणग्राहिदेवतारूपाः कार्याःकृताश्च पूर्वमेकेनकृताः स्वीकृताअपिपश्चादन्येनापिकर्तुंयोग्याः व्यभिचारिण्यः प्राणग्राहिण्यश्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ खेदमास्थायअप्रीत्याविष्टिगृहीतवत्भुंजीतनतुप्रीत्या धर्मंऋतुकालानुरोधं ॥ २५॥ निहन्यात्

यदित्वहंत्वांदुर्वृत्तमद्राक्षंद्विजसत्तम ॥ शपेयंत्वामहंक्रोधान्नमेत्रास्तिविचारणा ॥ १४ ॥ सज्जंतिपुरुषेनार्यःपुंसांसोर्थश्चपुष्कलः ॥ अन्यथारक्षतःशापोऽभ्र विष्यत्तेमतिश्चमे ॥ १५ ॥ रक्षिताचत्वयापुत्रममचापिनिवेदिता ॥ अहंतेप्रीतिमांस्तातस्वस्थःस्वर्गंगमिष्यसि ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वाविपुलंप्रीतोदेवशर्मामहानृषिः ॥ मुमोदस्वर्गमास्थायसहभार्यःसशिष्यकः ॥ १७ ॥ इदमाख्यातवांश्चापिममाख्यानंमहामुनिः ॥ मार्कंडेयःपुराराजन्गंगाकूलेकथांतरे ॥ १८ ॥ तस्माद्ब्रवीमि पार्थत्वांस्त्रियोरक्ष्याःसदैवच ॥ उभयंदृश्यतेतासुसततंसाध्वसाधुच ॥ १९ ॥ स्त्रियःसाध्व्योमहाभागाःसंमतालोकमातरः ॥ धारयंतिमहींराजन्निमांसवनका ननाम् ॥ २० ॥ असाध्व्यश्चापिदुर्वृत्ताःकुलघ्नाःपापनिश्चयाः ॥ विज्ञेयालक्षणैर्दुष्टैःस्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २१ ॥ एवमेतासुरक्षावैशक्याकर्तुंमहात्मभिः ॥ अन्य थाराजशार्दूलनशक्यारक्षितुंस्त्रियः ॥ २२ ॥ एताहिमनुजव्याघ्रतीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ॥ नासामस्तिप्रियोनाममैथुनेसंगमेतियः ॥ २३ ॥ एताःकृत्याश्च कार्याश्चकृताश्चभरतर्षभ ॥ नचैकस्मिन्रमंत्येताःपुरुषेपांडुनंदन ॥ २४ ॥ नासांस्नेहोनरैःकार्यस्तथैवेर्ष्याजनेश्वर ॥ खेदमास्थायभुंजीतधर्ममास्थायचैवह ॥ २५ ॥ निहन्यादन्यथाकुर्वन्नरःकौरवनंदन ॥ सर्वथाराजशार्दूलमुक्तिःसर्वत्रपूज्यते ॥ २६ ॥ तेनैकेनतुरक्षावैविपुलेनकृतास्त्रियाः ॥ नान्यःशक्तस्त्रिलोकेस्मि न्रक्षितुंनृपयोषितम् ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनि०दानधर्मेविपुलोपाख्यानेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच यन्मूलंसर्वधर्माणांस्वजनस्यगृहस्यच ॥ पितृदेवातिथीनांचतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ अयंहिसर्वधर्माणांधर्मश्चिंत्यतमोमतः ॥ कीदृशस्य प्रदेयास्यात्कन्येतिवसुधाधिप ॥ २ ॥ भीष्मउवाच शीलवृत्तेसमाज्ञायविद्यांयोनिंचकर्मच ॥ सद्भिरेवंप्रदातव्याकन्यागुणयुतेवरे ॥ ३ ॥

वधंप्राप्नुयात् मुक्तिःअनासक्तिः युक्तिरितिपाठेसमाधिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
यन्मूलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ योनिंमातृतःपितृतश्चशुद्धिं ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रब्राह्मइत्यनेनार्षदैवयोरपिग्रहणं ब्राह्मणयोग्याएतेविवाहाः यदाहाश्वलायनः अलंकृत्यकन्यामुदकपूर्वांदद्यादेषब्राह्मोविवाहः ऋत्विजेवितते कर्मणिदद्यादलंकृत्यसदैवः गोमिथुनंदत्वोपयच्छेतसआर्षइ
ति एवंउक्तगुणवंतंआवाह्यंविवाहयोग्यंआवहेत्आकारयेत् ततश्चअनुकूलतोधनदानादिनाअभिमुखीकृतायदद्यात् अयंचतुर्थःप्राजापत्योब्राह्मणानांक्षत्रियाणांचप्रशस्ततरोद्वितीयत्वेनात्रगण्यते ॥ ४ ॥ व
रवध्वोरन्योन्यप्रीत्यायोविवाहःसगांधर्वस्तृतीयः आत्मेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ आसुरंचतुर्थमाह धनेनेति ॥ ७ ॥ हत्वेतिराक्षसःपंचमः अत्रैवप्रमत्तानांबंधूनांकन्याहरणात्पैशाचोहरणसामान्यादं
तर्भवति ॥ ८ ॥ त्रयःब्राह्मक्षात्रगांधर्वाः द्वौआसुरराक्षसौ तत्रापिआसुरःस्वरूपेणराक्षसांतर्गतःपैशाचश्चात्यंतंनकर्तव्यौ अर्थाद्राक्षसःकर्तव्यःक्षत्रियाणामित्यर्थः ॥ ९ ॥ दमयंतीस्वयंवरेब्राह्मक्षात्रयोर्मि

ब्राह्मणानांसतामेषब्राह्मोधर्मोयुधिष्ठिर॥ आवाह्यमावहेदेवंयोदद्यादनुकूलतः॥४॥ शिष्टानांक्षत्रियाणांचधर्मएषसनातनः॥ आत्माभिप्रेतमुत्सृज्यकन्या
भिप्रेतएवयः॥५॥ अभिप्रेताचयायस्यतस्मैदेयायुधिष्ठिर॥ गांधर्वमितितंधर्मप्राहुर्वेदविदोजनाः ॥६॥ धनेनबहुधाक्रीत्वासंप्रलोभ्यचबांधवान्॥ असु
राणांनृपैतंवैधर्ममाहुर्मनीषिणः॥ ७॥ हत्वाछित्वाचशीर्षाणिरुदतांरुदतींगृहात् ॥ प्रसह्यहरणंतातराक्षसोविधिरुच्यते ॥ ८ ॥ पंचानांतुत्रयोधर्म्याद्वावध
र्म्यौयुधिष्ठिर॥ पैशाचश्चासुरश्चैवनकर्तव्यौकथंचन ॥ ९॥ ब्राह्मःक्षात्रोथगांधर्वएतेधर्म्यानरर्षभ॥ पृथग्वायदिवामिश्राःकर्तव्यानात्रसंशयः ॥ १० ॥ ति
स्रोभार्याब्राह्मणस्यद्वेभार्येक्षत्रियस्यतु॥ वैश्यःस्वजात्यांविंदेततास्वपत्यंसमंभवेत्॥ ११॥ ब्राह्मणीतुभवेज्ज्येष्ठाक्षत्रियाक्षत्रियस्यतु॥ रत्यर्थमपिशूद्रास्यान्ने
त्याहुरपरेजनाः॥ १२ ॥ अपत्यजन्मशूद्रायांनप्रशंसंतिसाधवः॥ शूद्रायांजनयन्विप्रःप्रायश्चित्तीविधीयते॥ १३॥ त्रिंशद्वर्षोदशवर्षांभार्यांविंदेतनग्निकां॥
एकविंशतिवर्षोवासप्तवर्षामवाप्नुयात्॥ १४॥ यस्यास्तुनभवेद्भ्रातापितावाभरतर्षभ॥ नोपयच्छेततांजातुपुत्रिकाधर्मिणीहिसा॥ १५॥

श्रत्वं रुक्मिणीविवाहोराक्षसगांधर्वमिश्रः सुभद्रायास्तुक्षात्रराक्षसमिश्रइत्याद्यूह्यं ॥ १० ॥ तिस्रइति सर्वेषांशूद्रावर्ज्याइतरयोरुत्कृष्टवर्णाचवर्ज्येतिज्ञेयम् ॥ ११ ॥ वैश्यस्यत्वेकैवभार्येतिसैवज्येष्ठाउक्ताभ्यो
ऽधिका शूद्रापिचतुर्णामपिस्यात् साचरत्यर्थमेवनतुधर्मप्रजार्थं अपरेयाज्ञवल्क्यादयोनेत्याहुः यथा यदुच्यतेद्विजातीनांशूद्रादारोपसंग्रहः नैतन्ममतंयस्मात्तत्रात्माजायतेस्फुटमितितदुक्तेः ॥ १२ ॥ स्वम
तंतिस्रइत्यत्रसूचितंस्फुटीकरोति अपत्येति ॥ १३ ॥ नग्निकांएकवाससं अजातस्त्रीव्यंजनामितियावत् नग्नःस्यादेकवासाइतिस्मृतिः यस्यादशमेपिवर्षेकुचोद्भेदस्तत्प्रतिषेधार्थमेतद्विशेषणम् ॥ १४ ॥ पुत्रि
काधर्मिणीहिसाइत्यत्रपुत्रिकाधर्मशंकयेतिमनुःपपाठ यस्याःपिताइयमेवदुहिताममपुत्रस्थानेइत्यभिप्रायवान्नवेतिनज्ञायते तांनोपयच्छेदितितद्व्याख्यातारः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ वाच्यानिंद्याभवेत् ॥ १७ ॥ असपिंडेति अत्रचकारद्वयादुभयमुभयत्रानुषज्यव्याचक्षते यामातुरसपिंडाअसगोत्राचेतिकेचित् अन्येतु एकत्वंसागताभर्तुःपिंडेगोत्रेचसूतकेइतिवचनान्मातुर्गोत्रां तराभावाद्यामातुरसपिंडाइत्येवग्राह्यं नत्वत्राप्यसगोत्रेतिविशेषणंयोज्यमिति अन्येतुयस्यामातास्वपित्रापुत्रत्वेनकल्पितातस्यामातुरसगोत्रत्वविवक्षयाएतद्व्याख्यानमिति तत्रसापिंड्यनिवृत्तिसंग्रहश्लोकः वध्वावरस्यवातातःकूटस्थाद्यदिसप्तमः पंचमीचेत्तयोर्मातातत्सापिंड्यंनिवर्ततइति असगोत्रामित्यत्रअसमानार्षगोत्रामितिद्रष्टव्यं असमानार्षगोत्रजामितिस्मृतेः आर्षविषयेप्रतिप्रसवश्चस्मर्यते पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवारयेदिति अनुगच्छेत विवाहमनुमैथुनायएतामेवगच्छेत् एतेनास्यश्लोकस्यमनुपठितमुत्तरार्धंसाप्रशस्ताद्विजातीनांदारकर्मणिमैथुनेइतितद्व्या

त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेतकन्याऋतुमतीसती ॥ चतुर्थेत्वथसंप्राप्तेस्वयंभर्तारमर्जयेत् ॥ १६ ॥ प्रजानहीयतेतस्यारतिश्चभरतर्षभ ॥ अतोन्यथावर्तमानाभवेद्वाच्याप्रजापतेः ॥ १७ ॥ असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुः ॥ इत्येतामनुगच्छेततंधर्मंमनुरब्रवीत् ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरउवाच शुल्कमन्येनदत्तंस्याद्दानीत्याहचापरः ॥ बलादन्यःप्रभाषेतधनमन्यःप्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥ पाणिग्रहीताचान्यःस्यात्कस्यभार्यापितामह ॥ तत्त्वंजिज्ञासमानानांचक्षुर्भवतुनोभवान् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच यत्किंचित्कर्ममानुष्यंसंस्थानायप्रदृश्यते ॥ मंत्रवन्मंत्रितंतस्यमृषावादस्तुपातकः ॥ २१ ॥ भार्यापत्यृत्विगाचार्याःशिष्योपाध्यायएवच ॥ मृषोक्तेदंडमर्हंतिनेत्याहुरपरेजनाः ॥ २२ ॥ नह्यकामेनसंवासंमनुरेवंप्रशंसति ॥ अयशस्यमधर्म्यंचयन्मृषाधर्मकोपनम् ॥ २३ ॥

ख्यातं अत्रमातृपितृसंबंधात्सवर्णैवदारकर्मणियज्ञादौमैथुनेचप्रशस्ता एवंसतिपुनर्मैथुनग्रहणंस्मृत्यंतरेदृष्टार्थत्वान्मैथुनेस्मृतंसर्वासांसाधारण्यंनिवर्तितुं मैथुनेपियज्ञादाविवसवर्णैवमुख्यानतुतस्याइतरसाधारण्यमिति एतदेवाभिसंधायात्रोक्तमित्येतामनुगच्छेतेति येतुमैथुनस्यपृथग्ग्रहणाद्दारकर्मपदेनतद्व्यतिरिक्तेयज्ञादावेवसवर्णायाःप्राधान्यंमैथुनेत्वितरसाधारण्यमितिव्याचक्षतेतदनेनविरुध्यते हीनवर्णायांजातस्यात्मनोपिहीनत्वापत्तेश्च तत्रात्माजायतेस्वयमितिवचनात्॥ १८ ॥शुल्कमितिपंचानांपक्षाणामुपन्यासः॥ १९॥ २० ॥ तत्रतृतीयचतुर्थौदातुर्नदोषावहावित्युपेक्ष्यद्वितीयेभार्यात्वानुत्पत्तिर्वक्तुर्दोषमात्रंचाह यत्किंचिदिति मानुष्यंमानुषाणांहितंसांबंधिकंसंस्थानाय इयमस्यभार्येत्यादिव्यवस्थार्थं मंत्रवन्मंत्रितंचारवद्भिःसर्वैरेकीभूयमंत्रितंइयमस्मैदेयेतिविचारितं तस्यमृषाकरणंपातकःपातयितुंभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥मृषोक्तेतवाहंभार्येत्याद्युक्त्वापरावृत्तौदंडंप्रायश्चित्तं ॥ २२ ॥ तत्रनेतिपक्षंनिंदन्स्यागमंगीकरोति नहीति ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेति प्रथमचरमपक्षयोर्यथेष्टंएकेनेतरबाधेपिनदोषोस्तीत्यर्थः धर्मतःपाणिग्रहणविधितः प्रयच्छंतिबांधवाइतिशेषः तस्याहरणेनात्यंतंदोषःनापिगृहीतशुल्कायाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ तत्राद्यमुपपादयति बंधुभि रिति क्रीतायास्तुहरणेदोषाभावमग्रेवक्ष्यति ॥ २५ ॥ उभयसन्निपातेसिद्धांतमाह यस्त्विति यद्यपिज्ञातिभिःकृतःसमयोगुरुस्तथापिमंत्रपूर्वकःसमयोगुरुतरइत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्रागमंमानमाह देवेति देवः प्राक्कर्मईश्वरोवा वेत्तिलभते॥ २७ ॥ २८ ॥ उभयतोदोषेशिष्टातिक्रमात्बंधुसंमतिपूर्वकविक्रयातिक्रमाच्चदोषेसतिकुर्वन्कर्ताश्रेयःप्रशस्ततरंकिंसमाचरेदित्यध्याहृत्ययोज्यं चिंत्यतमःसंदिग्धत्वेनविचार्यत मः ॥ २९ ॥ आचक्ष्व यतोनहितृप्यामितस्मात्कथ्यतामित्यादरसूचनार्थापुनरुक्तिः ॥ ३० ॥ नैवेति तेनकेनाशुल्कंमौल्यंनिष्ठाकरंस्त्रीत्वनिश्चयकरमितिज्ञात्वानाहृतंकिंतुक्रयार्थं नक्रयमात्रेणभार्या

नैकांतोदोषएकस्मिंस्तदाकेनोपपद्यते॥ धर्मतोयांप्रयच्छंतियांचक्रीणंतिभारत॥ २४ ॥ बंधुभिःसमनुज्ञातेमंत्रहोमौप्रयोजयेत्॥ तथासिध्यंतितेमंत्रानादत्तायाःकथंचन॥ २५॥ यस्त्वत्रमंत्रसमयोभार्यापत्योर्मिथःकृतः॥ तमेवाहुर्गरीयांसंयश्चासौज्ञातिभिःकृतः॥ २६॥ देवदत्तांपतिर्भार्यांवेत्तिधर्मस्यशासनात्॥ सदैवींमानुषींवाचमनृतांपर्युदस्यति ॥ २७॥ युधिष्ठिरउवाच कन्यायांप्राप्तशुल्कायांज्यायांश्चेदाव्रजेद्वरः॥ धर्मकामार्थसंपन्नोवाच्यमत्रानृतंनवा॥ २८॥ तस्मिन्नुभयतोदोषेकुर्वञ्छ्रेयःसमाचरेत्॥ अयंनःसर्वधर्माणांधर्मश्चिंत्यतमोमतः ॥ २९॥ तत्त्वंजिज्ञासमानानांचक्षुर्भवतुनोभवान्॥ तदेतत्सर्वमाचक्ष्वनहितृप्यामिकथ्यताम् ॥ ३० ॥ भीष्मउवाच नैवनिष्ठाकरंशुल्कंज्ञात्वासीत्तेननाहृतम् ॥ नहिशुल्कपराःसंतःकन्यांददतिकर्हिचित्॥ ३१ ॥ अन्यैर्गुणैरुपेतंतुशुल्कंयाचंतिबांधवाः॥ अलंकृत्वावहस्वेतियोदद्यादनुकूलतः ॥ ३२ ॥ यच्चतांचददत्येवंनशुल्कंविक्रयोनसः ॥ प्रतिगृह्यभवेद्देयमेषधर्मःसनातनः॥ ३३॥ दास्यामिभवतेकन्यामितिपूर्वंनभाषितम् ॥ येचाहुर्येचनाहुर्येयेचावश्यंवदंत्युत॥ ३४॥ तस्मादाग्रहणात्पाणेर्याचयंतिपरस्परम्॥ कन्यावरःपुरादत्तोमरुद्भिरितिनःश्रुतम्॥ ३५॥ नानिष्टायप्रदातव्याकन्याइत्यृषिचोदितम्॥ तन्मूलंकाममूलस्यप्रजनस्येतिमेमतिः ॥ ३६ ॥

त्वंसिध्यतीत्यर्थः नापिशुल्कपराःददतिदानंकुर्वंतिअपितुविक्रीणंतितस्मायाद्दच्छिकेस्मिन्क्रयविक्रयव्यवहारेकन्यापहारजोदोषोनास्तीत्यर्थः॥ ३१॥ गुणैर्वयोधिकत्वादिभिः कन्यार्थालंकारग्रहणेनदोषोस्तीत्याहसार्धेन अलंकृत्वेति॥ ३२॥ ३३ ॥ नभाषितमित्येकंपदं येपूर्वंदास्यामीत्याहुर्येचनदास्यामीत्याहुर्येचअवश्यंदास्यामीतिवदंतितत्सर्वंनभाषितंअनुक्तवदेवेत्यर्थः ॥ ३४॥ यस्मादेवंतस्मात्आपाणिग्रहणात्कन्यांयाचेतेतिमरुतांवरस्तेनततःपूर्वंविशिष्टवरार्थमपहारेपिनदोषइतिभावः यथोक्तं दत्तामपिहरेत्कन्यांश्रेयांश्चेद्वरआव्रजेदिति ॥ ३५ ॥ तत्कन्या कामोमूलंयस्य तस्मादुत्तमदौहित्रार्थिनाश्रेयसेएवकन्याप्रदेयेतिभावः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संवासात्चिरपरिचयात् पाणयोःक्रयविक्रययोः ॥ ३७ ॥ वीर्यमपिशुल्कंभवतीत्यभिप्रायेणाह अहमिति अंबिकांबालिकयोरेकत्वविवक्षयाद्देइत्युक्तं ॥ ३८ ॥ प्राप्तशुल्कावीर्येणनिर्जितापिकन्याअ
गृहीताअप्राप्तपाणिग्रहाइयंअंबाविसर्ज्याउत्स्रष्टुंयोग्याइतिपितापितृव्योबाल्हीकोऽब्रवीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३९ ॥ अनुपप्रच्छअनुपृष्टवानहं शंकमानइतिवैचित्त्यात्पारोक्ष्यमभिसंधायोत्तमपुरुषप्रयोगः
बहुजगदकिलाहंतस्यमत्तापुरस्तादितिवत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ यदीति प्राप्तंशुल्कंयेन पाठांतरेयस्याःसाकन्यापिताकन्यावालाजांतरंवरांतरमुपासीतइतियास्मृतिस्तर्हिबाध्येतेत्यध्याहृत्ययोजना

समीक्ष्यचबहून्दोषान्संवासाद्दिद्विपाणयोः ॥ यथानिष्ठाकरंशुल्कंनजात्वासीत्तथाशृणु ॥ ३७॥ अहंविचित्रवीर्यस्यद्वेकन्येसमुदावहं ॥ जित्वाचमागधान्सर्वान्काशीनथचकोसलान् ॥ ३८ ॥ गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत् ॥ कन्यागृहीतातत्रैवविसर्ज्याइतिमेपिता ॥ ३९ ॥ अब्रवीदितरांकन्यामावहेतिसकौरवः ॥ अप्यन्याननुपप्रच्छशंकमानःपितुर्वचः ॥४०॥ अतीवह्यस्यधर्मेच्छापितुर्मेभ्यधिकाभवत् ॥ ततोहमब्रुवंराजन्नाचारेप्सुरिदंवचः ॥ आचारंतत्त्वतोवेत्तुमिच्छामिचपुनःपुनः ॥ ४१ ॥ ततोमयैवमुक्तेतुवाक्येधर्मभृतांवरः ॥ पितामममहाराजबाल्हीकोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ यदिवःशुल्कतोनिष्ठानपाणिग्रहणात्तथा ॥ लाजांतरमुपासीतप्राप्तशुल्कइतिस्मृतिः ॥ ४३ ॥ नहिधर्मविदःप्राहुःप्रमाणंवाक्यतःस्मृतं ॥ येषांवैशुल्कतोनिष्ठानपाणिग्रहणात्तथा ॥ ४४ ॥ प्रसिद्धंभाषितंदानेनैषांप्रत्यायकंपुनः ॥ येमन्यंतेक्रयंशुल्कंनतेधर्मविदोनराः ॥ ४५॥ नचैतेभ्यःप्रदातव्यानवोढव्यातथाविधा ॥ नह्येवभार्याक्रेतव्यानविक्रय्याकथंचन ॥ ४६ ॥ येचक्रीणंतिदासींचविक्रीणंतितथैवच ॥ भवेत्तेषांतथानिष्ठालुब्धानांपापचेतसाम् ॥ ५७॥ अस्मिन्नर्थेसत्यवंतंपर्यपृच्छंतवैजनाः ॥ कन्यायाःप्राप्तशुल्कायाःशुल्कदःप्रशमंगतः ॥४८॥ पाणिग्रहीतावान्यःस्यादत्रनोधर्मसंशयः ॥ तन्नश्छिंधिमहाप्राज्ञत्वंहिवैप्राज्ञसंमतः ॥ ४९ ॥ तत्त्वंजिज्ञासमानानांचक्षुर्भवतुनोभवान् ॥ तानेवंब्रुवतःसर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५० ॥ यत्रेष्टंतत्रदेयास्यान्नात्रकार्याविचारणा ॥ कुर्वंतेजीवतोप्येवंमृतेनैवास्तिसंशयः ॥ ५१ ॥

लाजाःविद्यंतेहौम्यद्रव्यमस्यसइतिलाजशब्दोऽर्शआद्यच्प्रत्ययांतः ॥ ४३ ॥ येषांशुल्कतोनिष्ठातेषांवाक्यतः वाक्यंप्रमाणंस्मृतमितिधर्मविदोनहिआहुरित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ एवंबाधकसद्भावंसाधकाभा
वंचोक्त्वालोकेविरोधमप्याहार्धेन प्रसिद्धमिति कन्यायादानंइत्येवोच्यते नतुक्रयोजयोवेति एषांशुल्कवादिनांप्रत्यायकंभार्यात्वज्ञापकंकिमपिनास्ति परिणयनादेवभार्याभवतिनशुल्कमात्रादितिलोक
व्यवहारस्यस्पष्टत्वादित्यर्थः एतदेवोपपादयति यइति क्रयमितिजयस्याप्युपलक्षणं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ जीवतइत्यनादरेषष्ठीजीवंतमपिशुल्कदंअनादृत्य शिष्टाएवंयथे
ष्टदानंकुर्वंतइत्यर्थः ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवरमितियुगांतरधर्मः कलौदेवरात्सुतोत्पत्तेर्निषेधात् ॥ ५२ ॥ लिखंतीति केषांचिन्मतेदेवरादयःअलिखितांभ्रातृभार्यांलिखंत्येवसुरतेनयोजयंत्येव अपरेषांमतेशनैर्मंथराइयंप्रवृत्तिः ऐच्छिकीनतुवैधीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अस्मिन्पक्षद्वयेनियममाह तदिति सर्वाणिमंगलानिहरिद्रास्नानादीनिमंत्राश्चप्राक्पाणिग्रहणीयायत्रनिष्पन्नास्तादृशमप्यंतरंकालव्यवधानंयत्रवर्ततेतत्रैवपूर्वोक्तौनियमविकल्पौप्रवर्तेतेनतुपाणिग्रहणादूर्ध्वं तत्रसंकल्पपूर्वकंदत्तायाअपिकन्यायायोऽपहारस्तज्जन्योमृषावादःपातकोभवतिदातुर्नतुतावन्मात्रेणतस्यांभार्यात्वमुत्पन्नमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ कदातर्हितदुत्पद्यतेऽतआह पाणीति यत्रतुदानादूर्ध्वंसप्तमपदात्प्राक्भर्तुर्मरणंसगोत्रत्वादिज्ञानंवाजातंतत्रान्यस्मैदानेमृषावाददोषोपिनास्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ देयंदानं एनंवक्ष्यमाणं तमेवाह अनुकूलामिति अनुवंशांस्ववंशानुरूपां अयंभावः यथाऽधानपावमानेष्टिभ्यांसमुच्चिताभ्यामग्नयउत्पद्यंतेनत्वेकैकेन एवंदानपाणिग्रहाभ्यांभार्यात्वमुत्पद्यते तत्राद्याभावेचौर्येणाहृतायानधर्मपत्नीत्वं परस्याभावेतुतस्यादासीत्वान्नकर्मसंबंधइति ॥ ५६ ॥

देवरंप्रविशेत्कन्यातप्येद्वापितपःपुनः॥ तमेवानुगताभूत्वापाणिग्राहस्यकाम्यया॥५२॥ लिखंत्येवतुकेषांचिदपरेषांशनैरपि ॥ इतियेसंवदंत्यत्रतएतंनिश्चयंविदुः॥५३॥ तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमंतरंयत्रवर्तते॥ सर्वमंगलमंत्रंवैमृषावादस्तुपातकः॥५४॥ पाणिग्रहणमंत्राणांनिष्ठास्यात्सप्तमेपदे ॥ पाणिग्रहस्यभार्यास्याद्यस्यचाद्भिःप्रदीयते॥५५॥ इतिदेयंवदंत्यत्रतएनंनिश्चयंविदुः॥ अनुकूलामनुवंशांभ्रात्रादत्तामुपाग्निकाम्॥ परिक्रम्ययथान्यायंभार्यांविंदेद्द्विजोत्तमः॥५६॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेविवाहधर्मकथनेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४४॥ ॥७॥ ॥७॥

युधिष्ठिरउवाच कन्यायाःप्राप्तशुल्कायाःपतिश्चेन्नास्तिकश्चन॥ तत्रकाप्रतिपत्तिःस्यात्तन्मेब्रूहिपितामह॥१॥ भीष्मउवाच यापुत्रकस्यऋद्धस्यप्रतिपाल्यातदाभवेत्॥ अथचेन्नाहरेच्छुल्कंक्रीताशुल्कप्रदस्यसा॥२॥ तस्यार्थेपत्यमीहेतयेनन्यायेनशक्नुयात्॥ नतस्मान्मंत्रवत्कार्यंकश्चित्कुर्वीतकिंचन॥३॥ स्वयंवृतेनसाज्ञप्तापित्रावैप्रत्यपद्यत॥ तत्तस्यान्येप्रशंसंतिधर्मज्ञानेतरेजनाः॥४॥

इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ कन्यायाइति शुल्कदश्चेत्प्रोषितस्तद्भयादन्यश्चनवृणुतेतदातत्पित्राकिंकर्तव्यमितिप्रश्नार्थः ॥ १ ॥ याकन्यापितुःप्रतिपाल्यापिताचयदितत्शुल्कंपरपक्षीयेभ्यःपरावृत्यनदद्यात्तर्हिसाकन्याशुल्कप्रदस्यैवज्ञेयानतुपितुस्तस्याअन्यस्मैदातुमधिकारोस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ तस्यशुल्कदस्यार्थेन्यायेनउत्तमात्रेतसःक्रमेणपुत्रंईहेत सचास्यापुत्रस्यशुल्कदस्यचोपकारायभवति नतुतस्मात्शुल्कदादन्यःकश्चिन्मंत्रवत्कार्यंविधितस्तस्याःपाणिग्रहणंकुर्वीत॥ ३ ॥ एवंप्राप्तशुल्कायाःकर्तव्यमुक्त्वाअप्राप्तशुल्कायास्तादृश्याःकागतिरित्यतआह स्वयमिति पित्राआज्ञप्तासतीस्वयंवृतेनैवभर्त्रायोगंप्रत्यपद्यत तच्चइतरेधर्मज्ञानप्रशंसंति ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्रहेतुः एतत्तुनापरेजातुचक्रुरिति अपरेपुनःशिष्टाचारत्वादिदमपिगरीयइत्याहुः ॥ ५ ॥ नेतरइत्यस्मिन्पक्षेशिष्टाचारंप्रमाणयति अस्मिन्निति ॥ ६ ॥ नसद्भिराचरितेमार्गेसतिपितरियत्कन्यावरमन्वेषय तिइदंवचनंनस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीतिशास्त्रविरुद्धं कथमत्रशास्त्रार्थोवक्तव्यःप्रश्नःसंशयोवाअसंदिग्धत्वादस्यार्थस्यनायंसंशयउत्तिष्ठतीत्यर्थः उपालभेत्उपालंभंकथंकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मस्यस्त्रीणाम स्वातंत्र्यलक्षणस्यधर्मस्यप्रदानंखंडनंयत्सआसुरोधर्मः एतांपद्धतिं पूर्वेषुवृद्धेषु कर्मसुविवाहेषु ॥ ८ ॥ स्वल्पोऽदृष्टसंधानरूपःसूक्ष्मःशास्त्रैकगम्यःसचसर्वांगोपसंहारमंतरेणनसिध्यति अतस्तंविनाकेवल रत्यर्थंयथाकथंचिद्दारान्नोद्वहेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ पुंसांपुरुषैः तस्यअपुत्रस्य ॥ १० ॥ अन्योभ्रात्रादिः एतच्चासत्यांमातरिज्ञेयम् ॥ ११ ॥ मातुरिति सतिअसतिवापुत्रेमातुर्यौतकंपृथक्कृतंधनंतत्पित्रादि

एतत्तुनापरेचक्रुरपरेजातुसाधवः॥ साधूनांपुनराचारोगरीयान्धर्मलक्षणः॥ ५ ॥ अस्मिन्नेवप्रकरणेसुक्रतुर्वाक्यमब्रवीत्॥ नप्ताविदेहराजस्यजनकस्यम हात्मनः॥ ६॥ असदाचरितेमार्गेकथंस्यादनुकीर्तनम्॥ अत्रप्रश्नःसंशयोवासतामेवमुपालभेत्॥ ७॥ असदेवहिधर्मस्यप्रदानंधर्मआसुरः॥ नानुशुश्रुम जात्वेतामिमांपूर्वेषुकर्मसु॥ ८॥ भार्यापत्योर्हिसंबंधःस्त्रीपुंसोःस्वल्पएवतु॥ रतिःसाधारणोधर्मइतिचाहसपार्थिवः॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच अथकेनप्र माणेनपुंसामादीयतेधनम्॥ पुत्रवद्धिपितुस्तस्यकन्याभवितुमर्हति॥ १० ॥ भीष्मउवाच यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेणदुहितासमा॥ तस्यामात्मनितिष्ठं त्यांकथमन्योधनंहरेत्॥ ११ ॥ मातुश्चयौतकंयत्स्यात्कुमारीभागएवसः॥ दौहित्रएवतद्रिक्थमपुत्रस्यपितुर्हरेत्॥ १२ ॥ ददातिहिसपिंडान्वैपितुर्मातामहस्य च॥ पुत्रदौहित्रयोरेवविशेषोनास्तिधर्मतः॥ १३॥ अन्यत्रजामयासार्धंप्रजानांपुत्रईहते॥ दुहितान्यत्रजातेनपुत्रेणापिविशिष्यते॥ १४॥ दौहित्रकेणधर्मेण नात्रपश्यामिकारणम्॥ विक्रीतासुहियेपुत्राभवंतिपितुरेवते॥ १५॥ असूयवस्त्वधर्मिष्ठाःपरस्वादायिनःशठाः॥ आसुरादधिसंभूताधर्माद्विषमवृत्तयः॥ १६॥

भिर्दत्तंविवाहकालेवातस्यैयच्छ्वशुरादिभिर्दत्तंभर्त्रावातवेदमितिपृथग्दत्तंकर्तनाद्यर्जितंवातत्सर्वंकुमारीभागएवनपुत्राणामित्यर्थः तद्रिक्थंधनं मातुःपितुःमातामहस्य ॥ १२ ॥ अत्रहेतुमाह ददातीति यःपिं डदःसरिक्थहारीत्यर्थः पिंडार्थेइतिपाठेपिंडःअर्थ्यतेस्मिंस्तत्रश्राद्धे ॥ १३ ॥ अन्यत्रेति पुत्रवतोधनेविभजनीये जामयाकन्ययापितामपेक्ष्येत्यर्थः तत्रकन्यापूर्वंपुत्रीकृताततःपुत्रोपिजातस्तत्रपंचधाविभक्त स्यधनस्यद्वौकन्याऽर्हतित्रीन्पुत्रस्ततश्चकन्यामपेक्ष्यपुत्रःसार्धंअंशंईहते अन्यत्रजातेनऔरसादन्येनदत्तक्रीतादिनास्वयंसंस्कृतेनपुत्रेणतमपेक्ष्यऔरसीकन्याविशिष्यते अत्रापिपंचानामंशानांत्रीन्कन्याहरे त्द्वौपुत्रइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अत्रवक्ष्यमाणस्थले कारणंनिमित्तं तदेवस्थलमाह विक्रीतास्विति अयमर्थः विक्रीतायाःकन्यायाःपुत्रोऽनौरसेपिपुत्रेसतिनदायभाग्भवतीति ॥ १५ ॥ आसुराद्वि वाहात्कन्याक्रयपूर्वात् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रआसुरविवाहनिंदायां ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालसाह्वयेकालसूत्राख्ये ॥ १९ ॥ २० ॥ अन्येषांबलात्कन्याहरणशीलानांराक्षसानां ॥२१॥ एतानपिनिंदति वश्यामिति बलतोवश्यांनतुस्वच्छंदंदतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ अन्योपिपशुरपि ॥ २३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ प्राचेतसस्यदक्षस्य ज्ञातयःकन्यापक्षीयाः स्वयंनाददतेऽथ

अत्रगाथायमोद्गीताःकीर्तयंतिपुराविदः॥ धर्मज्ञाधर्मशास्त्रेषुनिबद्धाधर्मसेतुषु॥ १७॥ योमनुष्यःस्वकंपुत्रंविक्रीयधनमिच्छति॥ कन्यांवाजीवितार्थाययः
॥७९॥ शुल्केनप्रयच्छति॥ १८॥ सप्तावरेमहाघोरेनिरयेकालसाह्वये॥ स्वेदंमूत्रंपुरीषंचतस्मिन्मूढःसमश्नुते॥ १९॥ आर्षेगोमिथुनंशुल्कंकेचिदाहुर्मृषैवतत्॥ अ १३
ल्पोवाबहुवाराजन्विक्रयस्तावदेवसः॥ २०॥ यद्यप्याचरितःकैश्चिन्नैषधर्मःसनातनः॥ अन्येषामपिदृश्यंतेलोकतःसंप्रवृत्तयः॥ २१॥ वश्यांकुमारींबलतो
येतांसमुपभुंजते॥ एतेपापस्यकर्तारस्तमस्यंधेचशेरते॥ २२॥ अन्योप्यथनविक्रेयोमनुष्यःकिंपुनःप्रजाः॥ अधर्ममूलैर्हिधनैस्तैर्नधर्मोथकश्चन॥२३॥ इति
श्रीमहा०अनुशा०आनुशासनिकेप०दानधर्मेविवाहधर्मेयमगाथानामपंचचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥ ॥७॥ भीष्मउवाच प्राचेतसस्यवचनंकी
र्तयंतिपुराविदः॥ यस्याःकिंचिन्नाददतेज्ञातयोनसविक्रयः॥ १॥ अर्हणंतत्कुमारीणामानृशंस्यतमंचतत्॥ सर्वंचप्रतिदेयंस्यात्कन्यायैतदशेषतः॥२॥ पितृ
भिर्भ्रातृभिश्चापिश्वशुरैरथदेवरैः॥ पूज्याभूषयितव्याश्चबहुकल्याणमीप्सुभिः॥ ३॥ यदिवैस्त्रीनरोचेतपुमांसंनप्रमोदयेत्॥ अप्रमोदात्पुनःपुंसःप्रजनोनप्र
वर्धते॥ ४॥ पूज्यालालयितव्याश्चस्त्रियोनित्यंजनाधिप॥ स्त्रियोयत्रचपूज्यंतेरमंतेतत्रदेवताः॥ ५॥ अपूजिताश्चयत्रैताःसर्वास्तत्राफलाःक्रियाः॥ तदाचै
तत्कुलंनास्तियदाशोचंतिजामयः॥ ६॥ जामीशप्तानिगेहानिनिकृत्तानीवकृत्यया॥ नैवभांतिनवर्धंतेश्रियाहीनानिपार्थिव॥ ७॥ स्त्रियःपुंसांपरिददेमनुर्जि
गमिषुर्दिवम्॥ अबलाःस्वल्पकौपीनाःसुहृदःसत्यजिष्णवः॥ ८॥ ईर्षवोमानकामाश्चचंडाश्चसुहृदोऽबुधाः॥ स्त्रियस्तुमानमर्हंतितामानयतमानवाः॥ ९॥
स्त्रीप्रत्ययोहिवैधर्मोरतिभोगाश्चकेवलाः॥ परिचर्यानमस्कारास्तदायत्ताभवंतुवः॥ १०॥ उत्पादनमपत्यस्यजातस्यपरिपालनम्॥ प्रीत्यर्थंलोकयात्रायाः
पश्यतस्त्रीनिबंधनम्॥ ११॥ संमान्यमानाश्चैताहिसर्वकार्याण्यवाप्स्यथ॥ विदेहराजदुहिताचात्रश्लोकमगायत॥ १२॥ नास्तियज्ञक्रियाकाचिन्नश्राद्धं
नोपवासकम्॥ धर्मःस्वभर्तृशुश्रूषातयास्वर्गंजयंत्युत॥ १३॥

चकन्यालंकारार्थमिच्छंतिसविक्रयोनभवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नरोचेतनकामयेत नप्रमोदयेत्कामुकंनकुर्यात् प्रजनःसंततिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वल्पईषदायासेनअपनेयःकौपीनोगुह्याच्छादनपटोयासां सद्योहार्याइत्यर्थः सुहृदःसौहार्दयुक्ताः नबुध्यंतइत्यबुधाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्त्रीप्रत्ययःस्त्रीहेतुकः ॥ १० ॥ ११ ॥ अत्रस्त्रीधर्मविषये ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ एवमृत्विगात्मस्त्रीशुद्धिमुक्त्वाधनशुद्ध्यर्थंदायविभागंप्रस्तौति ॥ ३ ॥ रतिमिच्छतएवविहितानतुधर्मं शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिं अपत्यंजनयित्वास्यांब्राह्मण्यादेवहीयतइतिनिंदास्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंकियत्प्रमाणं ॥ ६ ॥ ७ ॥ दृष्टांततःशास्त्रतः

पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने ॥ पुत्राश्चस्थाविरेभावेनस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हति ॥ १४ ॥ श्रियएताःस्त्रियोनामसत्कार्याभूतिमिच्छता ॥ पालितानिगृहीताच श्रीःस्त्रीभवतिभारत ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेविवाहधर्मेस्त्रीप्रशंसानामषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच सर्वशास्त्रविधानज्ञराजधर्मविदुत्तम ॥ अतीवसंशयच्छेत्ताभवान्वैप्रथितःक्षितौ ॥ १ ॥ कश्चित्तुसंशयोमेस्तितन्मेब्रूहिपितामह ॥ जातेस्मिन्संशयेराजन्नान्यंपृच्छेमकंचन ॥ २ ॥ यथानरेणकर्तव्यंधर्ममार्गानुवर्तिना ॥ एतत्सर्वंमहाबाहोभवान्व्याख्यातुमर्हति ॥ ३ ॥ चतस्रोविहिताभार्याब्राह्मणस्यपितामह ॥ ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याशूद्राचरतिमिच्छतः ॥ ४ ॥ तत्रजातेषुपुत्रेषुसर्वासांकुरुसत्तम ॥ आनुपूर्व्येणकस्तेषांपित्र्यंदायादमर्हति ॥ ५ ॥ केनवाकिंततोहार्यंपितृवित्तात्पितामह ॥ एतदिच्छामिकथितंविभागस्तेषुयःस्मृतः ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ एतेषुविहितोधर्मोब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ॥ ७ ॥ वैषम्यादथवालोभात्कामाद्वापिपरंतप ॥ ब्राह्मणस्यभवेच्छूद्रानतुदृष्टांततःस्मृता ॥ ८ ॥ शूद्रांशयनमारोप्यब्राह्मणोयात्यधोगतिम् ॥ प्रायश्चित्तीयतेचापिविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ ९ ॥ तत्रजातेष्वपत्येषुद्विगुणंस्याद्युधिष्ठिर ॥ आपद्यमानमृक्थंतुसंप्रवक्ष्यामिभारत ॥ १० ॥ लक्षण्यंगोवृषोयानंयत्प्रधानतमंभवेत् ॥ ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्रएकांशंवैपितुर्धनात् ॥ ११ ॥ शेषंतुदशधाकार्यंब्राह्मणस्वंयुधिष्ठिर ॥ तत्रतेनैवहर्तव्याश्चत्वारोंशाःपितुर्धनात् ॥ १२ ॥ क्षत्रियायास्तुयःपुत्रोब्राह्मणःसोप्यसंशयः ॥ सतुमातुर्विशेषेणत्रीनंशान्हर्तुमर्हति ॥ १३ ॥ वर्णेतृतीयेजातस्तुवैश्यायांब्राह्मणादपि ॥ द्विरंशस्तेनहर्तव्योब्राह्मणस्वाद्युधिष्ठिर ॥ १४ ॥

॥ ८ ॥ अविहितमप्यनिषिद्धंचेत्तत्राह शूद्रामिति कूष्मांडैर्जुहुयाद्योऽपूतइवमन्येतयथास्तेनोयथाभ्रूणहैवमेषभवतियोऽयोनौरेतःसिंचतीतिक्षत्रियायांवैश्यायांचोत्पन्नस्यसाक्षाद्वाकतिपयपुरुषव्यवधानाद्वाब्राह्मण्यलाभोदृश्यतेइतितयोरस्तियोनित्वं शूद्रायास्त्वतथात्वादयोनित्वं ततस्तस्यांरेतःसेकेप्रायश्चित्तीभवत्येव कूष्मांडैःयद्देवादेवहेडनमितियजुर्वेदप्रसिद्धैर्मंत्रविशेषैः अनेनैवविधिनावेदेनदृष्टेनकर्मणाप्रायश्चित्तमात्मनइच्छतिप्रायश्चित्तीयते अन्यथाऽधोगतिंयातीत्यर्थः ॥ ९ ॥ द्विगुणंप्रायश्चित्तं ॥ १० ॥ एकांशंमुख्यांशं ॥ ११ ॥ तेनैवब्राह्मणीपुत्रेणैव ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नित्यंसर्वथाअदेयंधनमस्यसनित्यादेयधनः अथापिअल्पंएकोंशः ॥ १५॥१६॥ अब्राह्मणंत्विति दीर्घतमसःपुत्रेषुशूद्रायां जातेषुकाक्षीवदादिषुब्राह्मण्यादर्शनादितिभावः एवंचतस्यअमंत्रकाःसंस्काराअपि भवंति त्रिषुक्षत्रियादिषु एतच्चदायार्थंअवध्यत्वार्थंचोक्तं विप्रात्वैश्यायांशूद्रायांचजातस्यमातृजातीयत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ समुत्पन्नंआनृशंस्यं ॥ २० ॥ यद्यपीति एतेनबंधु

शूद्रायांब्राह्मणाज्जातोनित्यादेयधनःस्मृतः ॥ अल्पंचापिप्रदातव्यंशूद्रापुत्रायभारत ॥ १५॥ दशधाप्रविभक्तस्यधनस्यैषभवेत्क्रमः ॥ सवर्णासुतुजातानां समान्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ १६ ॥ अब्राह्मणंतुमन्यंतेशूद्रापुत्रमनैपुणात् ॥ त्रिषुवर्णेषुजातोहिब्राह्मणाद्ब्राह्मणोभवेत् ॥ १७॥ स्मृताश्चवर्णाश्चत्वारःपंचमोनाधिगम्यते ॥ हरेच्चदशमंभागंशूद्रापुत्रःपितुर्धनात् ॥ १८ ॥ तत्तुदत्तंहरेत्पित्रानादत्तंहर्तुमर्हति॥ अवश्यंहिधनंदेयंशूद्रापुत्रायभारत ॥ १९॥ आनृशंस्यंपरोधर्मइति तस्मैप्रदीयते ॥ यत्रतत्रसमुत्पन्नंगुणायैवोपपद्यते ॥ २० ॥ यद्यप्येषसपुत्रःस्यादपुत्रोयदिवाभवेत् ॥ नाधिकंदशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्रायभारत ॥ २१ ॥ त्रैवार्षिकाद्यदाभक्तादधिकंस्याद्द्विजस्यतु ॥ यजेततेनद्रव्येणनवृथासाधयेद्धनम् ॥ २२ ॥ त्रिसहस्रपरोदायःस्त्रियैदेयोधनस्यवै ॥ भर्त्रातच्चधनंदत्तंयथार्हंभोक्तुमर्हति ॥ २३ ॥ स्त्रीणांतुपतिदायाद्यमुपभोगफलंस्मृतं ॥ नापहारंस्त्रियःकुर्युःपतिवित्तात्कथंचन ॥ २४ ॥ स्त्रियास्तुयद्भवेद्वित्तंपित्रादत्तंयुधिष्ठिर ॥ ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्यायथापुत्रस्तथाहिसा ॥ २५॥ साहिपुत्रसमाराजन्विहिताकुरुनंदन ॥ एवमेवसमुद्दिष्टोधर्मोवैभरतर्षभ ॥ एवंधर्ममनुस्मृत्यनवृथासाधयेद्धनम् ॥ २६॥ युधिष्ठिरउवाच शूद्रायांब्राह्मणाज्जातोयद्यदेयधनःस्मृतः ॥ केनप्रतिविशेषेणदशमोप्यस्यदीयते ॥ २७ ॥ ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणःस्यान्नसंशयः ॥ क्षत्रियायांतथैवस्याद्वैश्यायामपिचैवहि ॥ २८॥ कस्मात्तुविषमंभागंभजेरन्नृपसत्तम ॥ यदासर्वेत्रयोवर्णास्त्वयोक्ताब्राह्मणाइति ॥ २९ ॥

षुअपुत्रात्सपुत्रोधिकंभागमर्हतीतिज्ञायते ॥ २१ ॥ वृथायज्ञादिप्रयोजनंविनानसाधयेत् प्रतिग्रहादिनावादायहरणेनवानलिप्सेत् ॥ २२ ॥ त्रीति सहस्रत्रयाद्बहुवित्तवतापिस्त्रियोधिकोदायोनदेयइत्यर्थः तदपितथादत्तंचेत्भर्त्राभोक्तुंशक्नोतिनत्वदत्तं ॥ २३ कुर्युः पुत्राइतिशेषः पतिवित्तात्पत्यादत्ताद्वित्तात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ धर्मोविभागप्रकारः वृथाअन्यायेनसाधितैर्द्रव्यैःकृतमपियागादिनिष्फलंभवतीतिभावः ॥ २६॥ शूद्रायामिति तस्यप्रागुक्तनित्यादेयधनत्वंतच्चानंतरोक्तदशमांशदानविधिनाविरुद्धमित्यर्थः ॥ २७॥ यदातिसृणामपिपुत्राब्राह्मणाएवतदाकिमर्थमेषांभागवैषम्यमितिद्वितीयआक्षेपः ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आद्रियंतेत्रिवर्गार्थिभिरितिदारपदप्रवृत्तिनिमित्तंआदरःसचभोगार्थायांशूद्रायामप्यस्तिअतस्तत्पुत्रोपिदायमर्हति यतश्चभर्तुरादरस्ताभिर्वर्णक्रमेणयथायोग्यंतारतम्यक्रमेणक्रियतइतितत्पुत्राणांभागवैषम्यं चास्तीत्यभिप्रायवानाह प्रोक्तेनचैवेति नामनिर्वचनमपेक्ष्यैवायंविशेषोस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ विशेषमेवाह तिस्रइति पश्चात्परिणीतापिवयसाकनिष्ठापिपितृगौरवाद्ब्राह्मणीमेवसर्वेषुलौकिकवैदिकेषुकार्येष्वा

भीष्मउवाच दाराइत्युच्यतेलोकेनाम्नैकेनपरंतप ॥ प्रोक्तेनचैवनाम्नायंविशेषःसुमहान्भवेत् ॥ ३० ॥ तिस्रःकृत्वापुरोभार्याःपश्चाद्विंदेतब्राह्मणीम् ॥ साज्येष्ठासाचपूज्यास्यात्साचभार्यागरीयसी ॥ ३१ ॥ स्नानंप्रसाधनंभर्तुर्दंतधावनमंजनम् ॥ हव्यंकव्यंचयच्चान्यद्धर्मयुक्तंगृहेभवेत् ॥ ३२ ॥ नतस्यांजातुतिष्ठंत्यामन्यातत्कर्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणीत्वेवकुर्याद्वाब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ अन्नंपानंचमाल्यंचवासांस्याभरणानिच ॥ ब्राह्मण्यैतानिदेयानिभर्तुःसाहिगरीयसी ॥ ३४ ॥ मनुनाभिहितंशास्त्रंयच्चापिकुरुनंदन ॥ तत्राप्येषमहाराजदृष्टोधर्मःसनातनः ॥ ३५ ॥ अथचेदन्यथाकुर्याद्यदिकामाद्युधिष्ठिर ॥ यथाब्राह्मणचांडालःपूर्वदृष्टस्तथैवसः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण्याःसदृशःपुत्रःक्षत्रियायाश्चयोभवेत् ॥ राजन्विशेषोयस्त्वत्रवर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७ ॥ नतुजात्यासमालोकेब्राह्मण्याःक्षत्रियाभवेत् ॥ ब्राह्मण्याःप्रथमःपुत्रोभूयान्स्याद्राजसत्तम ॥ ३८ ॥ भूयोभूयोपिसंहार्यःपितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ यथानसदृशीजातुब्राह्मण्याःक्षत्रियाभवेत् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियायास्तथावैश्यानजातुसदृशीभवेत् ॥ श्रीश्चराज्यंचकोशश्चक्षत्रियाणांयुधिष्ठिर ॥ ४० ॥ विहितंदृश्यतेराजन्सागरांतांचमेदिनीं ॥ क्षत्रियोहिस्वधर्मेणश्रियंप्राप्नोतिभूयसीम् ॥ ४१ ॥ राजादंडधरोराजन्रक्षानान्यत्रक्षत्रियात् ॥ ब्राह्मणाहिमहाभागादेवानामपिदेवताः ॥ तेषुराजन्प्रवर्तेतपूजयाविधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥ प्रणीतमृषिभिर्ज्ञात्वाधर्मंशाश्वतमव्ययम् ॥ लुप्यमानंस्वधर्मेणक्षत्रियोह्येषरक्षति ॥ ४३ ॥ दस्युभिर्ह्रियमाणंचधनंदारांश्चसर्वशः ॥ सर्वेषामेववर्णानांत्राताभवतिपार्थिवः ॥ ४४ ॥ भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रोवैश्यापुत्रान्नसंशयः ॥ भूयस्तेनापिहर्तव्यंपितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरउवाच उक्तंतेविधिवद्राजन्ब्राह्मणस्यपितामह ॥ इतरेषांतुवर्णानांकथंवैनियमोभवेत् ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच क्षत्रियस्यापिभार्येद्वेविहितेकुरुनंदन ॥ तृतीयाचभवेच्छूद्रानतुदृष्टांततःस्मृता ॥ ४७ ॥

द्रियेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणचांडालःब्राह्मणक्षेत्रेशूद्राज्जातःपूर्वोक्तोमातंगस्तद्वत्सतेनकर्मणाज्ञेयइत्यर्थः कर्मणाज्ञायतेजातिर्भोगेनज्ञायतेकृतमितिन्यायात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भूयोभूयोपिअधिकमधिकंसंहार्यःसंविभजनीयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ उक्तंदायविभागादि नियमोदायविभागे अत्रापिक्षत्रियस्यषोढावैश्यस्यत्रेधाचधनंविभज्यैकैकांशहीनाइतरभागाउतविशेषोस्तीतिप्रष्टुरभिप्रायः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

क्षत्रियाणांक्षत्रियस्त्रीणां एषएवक्रमोभर्तुःस्नानादिप्रदाने तस्यांसवर्णायांसत्यांहीनवर्णातन्नकुर्यादित्यर्थः॥ ४८ ॥ युद्धेऽवध्रियतेतद्रथगजायुधकवचादिकंयुद्धावहारिकम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शूद्रस्यअदेयधनत्वेहेतुस्त्रिभिर्वर्णैर्जातइति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

एषएवक्रमोहिस्यात्क्षत्रियाणांयुधिष्ठिर॥ अष्टधातुभवेत्कार्यंक्षत्रियस्वंजनाधिप ॥ ४८ ॥ क्षत्रियायाहरेत्पुत्रश्चतुरोंशान्पितुर्धनात् ॥ युद्धावहारिकंयच्चपि
तुःस्यात्सहरेत्तुतत् ॥ ४९ ॥ वैश्यापुत्रस्तुभागांस्त्रीन्शूद्रापुत्रस्तथाष्टमम्॥ सोपिदत्तंहरेत्पित्रानादत्तंहर्तुमर्हति ॥ ५० ॥ एकैवहिभवेद्भार्यावैश्यस्यकुरुनंदन॥
द्वितीयातुभवेच्छूद्रानतुदृष्टांततःस्मृता ॥ ५१ ॥ वैश्यस्यवर्तमानस्यवैश्यायांभरतर्षभ ॥ शूद्रायांचापिकौंतेयतयोर्विनियमःस्मृतः ॥ ५२ ॥ पंचधातुभवेत्कार्यं
वैश्यस्वंभरतर्षभ ॥ तयोरपत्येवक्ष्यामिविभागंचजनाधिप ॥ ५३ ॥ वैश्यापुत्रेणहर्तव्याश्चत्वारोंशाःपितुर्धनात् ॥पंचमस्तुस्मृतोभागःशूद्रापुत्रायभारत॥५४॥
सोपिदत्तंहरेत्पित्रानादत्तंहर्तुमर्हति॥त्रिभिर्वर्णैःसदाजातःशूद्रोदेयधनोभवेत्॥५५॥ शूद्रस्यस्यात्सवर्णैवभार्यानान्याकथंचन ॥ समभागाश्चपुत्राःस्युर्यदिपु
त्रशतंभवेत्॥५६॥जातानांसमवर्णायाःपुत्राणामविशेषतः॥ सर्वेषामेववर्णानांसमभागोधनात्स्मृतः ॥ ५७ ॥ ज्येष्ठस्यभागोज्येष्ठःस्यादेकांशोयःप्रधान
तः॥ एषदायविधिःपार्थपूर्वमुक्तःस्वयंभुवा ॥ ५८॥ समवर्णासुजातानांविशेषोस्त्यपरोनृप ॥ विवाहवैशिष्ट्यकृतःपूर्वपूर्वोविशिष्यते ॥ ५९ ॥ हरेज्ज्येष्ठःप्रधा
नांशमेकंतुल्यासुतेष्वपि ॥ मध्यमोमध्यमंचैवकनीयांस्तुकनीयसम् ॥ ६० ॥ एवंजातिषुसर्वासुसवर्णःश्रेष्ठतांगतः ॥ महर्षिरपिचैतद्वैमारीचःकाश्यपोब्रवीत्
॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेविवाहधर्मेरिक्थविभागोनामसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७॥ ॥ ७॥ यु
धिष्ठिरउवाच अर्थाल्लोभाद्वाकामाद्वावर्णानांचाप्यनिश्चयात् ॥अज्ञानाद्वापिवर्णानांजायतेवर्णसंकरः॥ १ ॥ तेषामेतेनविधिनाजातानांवर्णसंकरे॥ को
धर्मःकानिकर्माणितन्मेब्रूहिपितामह॥ २॥ भीष्मउवाच चातुर्वर्ण्यस्यकर्माणिचातुर्वर्ण्यंचकेवलम् ॥ असृजत्सहियज्ञार्थेपूर्वमेवप्रजापतिः ॥ ३ ॥

एवमनुलोमजातिजानांपुत्राणांतारतम्यमुक्त्वाविलोमजातिजानामपितदाहाध्यायेन अर्थादिति लोभात्कामाद्वाउत्तमवर्णास्त्रीहीनवर्णानुगाभवतीतिप्रसिद्धंतेनगूढोत्पत्तिसंभवात्वर्णानांनिश्चयोनजायते ननु
कर्मणाज्ञायतेजातिरित्यभियुक्तैरुच्यतेएव ननिषेककालेदुर्मुहूर्तदुष्टवस्तुस्मरणादिनापिनिमित्तेनअसतउत्पत्तिसंभवात् प्रच्छन्नविलोमजेष्वपिक्वचित्सदाचारदर्शनेनवर्णानामज्ञानाच्चावश्यंवर्णसंकरोभवत्येवे
त्यर्थः ॥ १ ॥ एतेनउक्तेन विधिनाप्रकारेण ॥ २ ॥ तत्रप्रथमंचत्वारएववर्णायज्ञार्थंसृष्टास्तत्रशूद्राणांसेवाद्वारायज्ञार्थत्वंनतुसाक्षात् तस्माच्छूद्रोयज्ञेनवक्लृप्तइतिश्रुतेः ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्माब्राह्मणएवक्षत्रियायामपिजायतइत्यर्थः सचकिंचिन्नीचः यदाहमनुः स्त्रीष्वनंतरजातासुद्विजैरुत्पादितान्सुतान् सदृशानेवतानाहुर्मातृदोषविगर्हितानिति मातृजात्यौवैश्यायांवैश्यों ऽबष्ठोनाम शूद्रायां शूद्रोनिषादोनामपारशवाख्योभवति मनुः ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबष्ठोनामजायते निषादःशूद्रकन्यायांयःपारशवउच्यतइति ॥४॥ एतद्व्याचष्टे परमिति शवात्पद्युवाएतत्श्मशानंयच्छूद्रइतिश्रुतेः शवस्थान तुल्यात्शूद्रात्परंउत्कृष्टं पद्यायुतंपद्युपादयुक्तंजंगमंश्मशानंशूद्रइतिश्रुत्यर्थः॥५॥तंत्रंउपकरणं वयसाज्येष्ठोपिपारशवोद्विजस्यत्रिवर्णजस्ययवीयान्कनीयानेवेतिसंबंधः॥६॥वैश्यायामपिक्षत्रियात्क्षत्रियएव भवतीत्याह द्वयोरिति उग्राःशूद्रविशेषाः ॥ ७ ॥ वैश्यात्शूद्रायामपिवैश्यएवभवतीत्याह द्वेइति ॥ ८ ॥ अतःस्वपितुरविशिष्टोनाधिकःसन्नधमःशूद्रोगुरूणांब्राह्मणादीनांदारप्रधर्षकश्चेत् बाह्यंचांडालादिं॥९॥ विप्रायामिति सूतःसारथिःजातितःकर्मतश्च सूतानामश्वसारथ्यमित्युक्तेः स्तोमक्रियास्तोत्रकरणंचराजादीनां यथोक्तं सूताःपौराणिकामताइति मौद्गल्यंस्त्रीकार्यमंतःपुररक्षणादितत्कारित्वं वैदेहकानां

भार्याश्चतस्रोविप्रस्यद्वयोरात्माप्रजायते ॥ आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौमातृजात्यौप्रसूयतः ॥ ४ ॥ परंशवाद्ब्राह्मणस्यैवपुत्रःशूद्रापुत्रंपा*रशवंतमाहुः ॥ शुश्रूषकः स्वस्यकुलस्यसस्यात्स्वचारित्रंनित्यमथोनजत्यात् ॥ ५ ॥ सर्वानुपायानथसंप्रधार्यसमुद्धरेत्स्वस्यकुलस्यतंत्रम् ॥ ज्येष्ठोयवीयानपियोद्विजस्यशुश्रूषयादान परायणःस्यात् ॥ ६ ॥ तिस्रःक्षत्रियसंबंधाद्द्वयोरात्मास्यजायते ॥ हीनवर्णास्तृतीयायांशूद्राउग्रा*इतिस्मृतिः ॥ ७ ॥ द्वेचापिभार्येवैश्यस्यद्वयोरात्मास्यजायते ॥ शूद्राशूद्रस्यचाप्येकाशूद्रमेवप्रजायते ॥ ८ ॥ अतोऽविशिष्टस्त्वधमोगुरुदारप्रधर्षकः ॥ बाह्यंवर्णंजनयतिचातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९ ॥ विप्रायांक्षत्रियोबाह्यं सूतंस्तोमक्रियापरम् ॥ वैश्योवैदेहकंचापिमौद्गल्यमपवर्जितं ॥ १० ॥ शूद्रश्चांडालमत्युग्रंवध्यघ्नंबाह्यवासिनम् ॥ ब्राह्मण्यांसंप्रजायंतइत्येतेकुलपांसनाः ॥ एतेमतिमतांश्रेष्ठवर्णसंकरजाःप्रभो ॥ ११ ॥ बंदीतुजायतेवैश्यान्मागधोवाक्यजीवनः ॥ शूद्रान्निषादोमत्स्यघ्नःक्षत्रियायांव्यतिक्रमात् ॥ १२ ॥ शूद्रादायोगवश्चापिवैश्यायांग्राम्यधर्मिणः ॥ ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तक्षास्वधनजीवनः ॥ १३ ॥

स्त्रीकार्यमित्युक्तेः अपवर्जितंसंस्कारानर्हं ॥ १० ॥ वध्यानांचोरादीनांशिरश्छेदादिकार्यकारिणंवध्यघ्नं ॥ ११ ॥ बंदीति मागधानांवणिक्पथइतिमनुः वाक्यंप्रस्तावसदृशीउक्तिः निषादस्तथाक्षत्ता नाम यदाहमनुः शूद्रादायोगवःक्षत्ताचंडालश्चाधमोनृणां वैश्यराजन्यविप्रासुजायंतेवर्णसंकराइति अस्यवृत्तिंमनुरन्यामाह क्षत्त्रुग्रपुल्कसानांतुबिलौकोवधबंधनमिति अत्रमनुनानिषादोऽनुलोमजेषु क्षत्ताचप्रतिलोमजेषूक्तः व्यासेनतुविपरीतमुक्तं विदुरेक्षत्तृशब्दंतत्रतत्रप्रयुंजानेन अतएवशूद्र्यांनिषादोजातःपारशवोपिवा क्षत्रियामागधंवैश्यात्शूद्रात्क्षत्तारमेववेतियाज्ञवल्क्यउभयत्रवाशब्दंपठन्नयो निषादत्वक्षत्तृत्वेसूचयति तेनविप्रात्शूद्रायांक्षत्ताशूद्रात्क्षत्रियायांनिषादइत्यपिसाधु ॥ १२ ॥ ग्राम्यधर्मिणःग्राम्यधर्मोमैथुनंतद्वतः तक्षावर्धकिः ॥ १३ ॥

* स्वर्णकारं * राउतइतिभाषायांप्रसिद्धाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेनवअंबष्ठपारशवोग्राःसूतवैदेहकचंडालाःमागधनिषादायोगवाःतेषांस्वयोनौअनंतरयोनौचस्वात्मैवजायतेपूर्ववत् व्यवहितनीचयोनौतुमातृजातीयाइतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेचापिसंकरजाअपिविगर्हितान्अधमादुत्तमायांउत्तमादधमायांवासूतांबष्ठादिवद्विगर्हितानेवजनयंतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पंचदशबाह्याउक्तास्तान्व्याचष्टे बाह्यानामित्यादिना मागधेषुसैरंध्यामित्यभेदेनान्वयः सैरंध्यकर्मव्याचष्टे प्रसाधनेति प्रसाधनंराजादीनांपुंसांअलंकरणं पुरुषैःसैरंध्रैः राजस्त्रीणांचसैरंध्रीभिःउपचारस्तेषांदिव्यांगरागाद्यर्पणेनस्तवादिनाचसंतोषणंतदभिज्ञं अदासमितिसामान्येनपुंसकं ॥ १९ ॥ अतःअत्रमागधविशेषेसैरंध्रयोनौआयोगवंआयोगवस्यापत्यंसैरंध्रंनामसूतेऽर्थादायोगवंसैरंध्रंवागुरावृत्तीतिमनुः तस्यामेवमागध्यंमैरेयकंनामतःमाधुकंमद्यकरंकर्मतश्चपुत्रंवैदेहःसूते॥२०॥ मद्गुरंम

एतेपिसदृशान्वर्णान्जनयंतिस्वयोनिषु॥ मातृजात्याःप्रसूयंतेत्ववराहीनयोनिषु॥ १४॥ यथाचतुर्षुवर्णेषुद्वयोरात्मास्यजायते॥आनंतर्यात्स्वजायंतेतथाबाह्याःप्रधानतः॥१५॥ तेचापिसदृशंवर्णंजनयंतिस्वयोनिषु॥परस्परस्यदारेषुजनयंतिविगर्हितान्॥१६॥यथाशूद्रोपिब्राह्मण्यांजंतुंबाह्यंप्रसूयते॥ एवंबाह्यतराद्बाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रजायते॥१७॥ प्रतिलोमंतुवर्धंतेबाह्याद्बाह्यतरात्पुनः॥ हीनाद्धीनाःप्रसूयंतेवर्णाःपंचदशैवतु॥१८॥ अगम्यागमनाच्चैवजायतेवर्णसंकरः॥ बाह्यानामनुजायंतेसैरंध्र्यांमागधेषुच॥ प्रसाधनोपचारज्ञमदासंदासजीवनं॥१९॥ अतश्चायोगवंसूतेवागुराबंधजीवनं॥ मैरेयकंचवैदेहःसंप्रसूतेथमाधुकं॥२०॥ निषादोमद्गुरंसूतेदासंनावोपजीविनं॥ मृतपंचापिचांडालःश्वपाकमितिविश्रुतं॥२१॥ चतुरोमागधीसूतेक्रूरान्मायोपजीविनः॥ मांसंस्वादुकरंक्षौद्रंसौगंधमितिविश्रुतं॥२२॥ वैदेहकाच्चपापिष्ठाक्रूरंमायोपजीविनं॥ निषादान्मद्रनाभंचखरयानप्रयायिनम्॥२३॥ चांडालात्पुल्कसंचापिखराश्वगजभोजिनं॥ मृतचैलप्रतिच्छन्नंभिन्नभाजनभोजिनं॥२४॥ आयोगवीषुजायंतेहीनवर्णास्तुतेत्रयः॥क्षुद्रोवैदेहकादंध्रोबहिर्ग्रामप्रतिश्रयः॥२५॥ कारावरोनिषाद्यांतुचर्मकारःप्रसूयते॥ चांडालात्पांडुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्॥२६॥ आहिंडकोनिषादेनवैदेह्यांसंप्रसूयते॥ चंडालेनतुसौपाकश्चंडालसमवृत्तिमान्॥२७॥ निषादीचापिचांडालात्पुत्रमंतेवसायिनं॥ श्मशानगोचरंसूतेबाह्यैरपिबहिष्कृतं॥२८॥

द्गून्मीनविशेषान्रातिआदत्तेतंमद्गुरं दासंनामतः मृतपंश्मशानाधिकारिणं २१॥एतेमागध्यांआयोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यःक्रमाज्जायंतेइत्युपसंहरति चतुरइति एतेचत्वारोवागुरादिनाजीवंतीतिमायोपजीविनः अन्येपिचत्वारोमागध्यांविश्रुताःसजातीयाउत्पद्यंतेतेषांनामानि मांसमित्यादि मांसंमांसविक्रेतारंस्वादुकरंमांसस्यैवसंस्कारकं क्षौद्रंसूदंशूद्रमितिपाठत्रयेपिशाकाद्यन्नपाककरं सौगंधंउक्तलक्षणंसैरंध्रं एकस्यैवमागधस्यैतद्वृत्तिचतुष्टयमुक्तमितिज्ञेयं ॥ २२ ॥ आयोगव्यांवैदेहकादिभ्योजातांस्त्रीन्भेदानाह सार्धद्वयेन वैदेहकादिति ॥२३॥२४॥ क्षुद्रइति निषाद्यांवैदेहकात्क्षुद्रोमेदः अंध्रश्चआरण्यपशुहिंसकौ कारावराख्यश्चर्मकारश्चेतित्रयोभवंतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ चंडालात्निषाद्यामेव त्वक्सारोवेणुः ॥ २६ ॥ आहिंडकइतिस्पष्टार्थौश्लोकौ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतीति अत्रमागध्यांआयोगववैदेहकनिषादचंडालैश्चत्वारस्तैरेवायोगव्यांस्वीयवर्जितैस्त्रयोनिषाद्यांचंडालवैदेहाभ्यांद्वौवैदेह्यांचंडालनिषादाभ्यांद्वौनिषाद्यांचंडालाच्चैकइतिद्वादशभेदाउक्ताः शूद्राज्जातोनि षाद्यांतुसवैकुक्कुटकःस्मृतः वैदेहकेनत्वंबष्ठ्यामुत्पन्नोवेनउच्यतइतिद्वौ द्विजातयःसवर्णासुजनयंत्यव्रतांस्तुयान् तान्सावित्रीपरिभ्रष्टान्व्रात्यानित्यभिनिर्दिशेदितिव्रात्यजातीयएकइत्येवंमनूक्तैस्त्रिभिःसहपंच दशसंकरजाताः व्रात्यस्यापिधर्मसांकर्यादेतेष्वेवगणना प्रच्छन्नाअज्ञातयोनयोपिपूर्वोक्तैःकर्मभिस्तेऽमुकयोनयइतिवेदितव्याः॥२९॥ चातुर्वर्ण्यस्यैवधर्माःशास्त्रेविहिताः इतरेषांतुजातिभेदानांधर्मनियमइय त्ताचनास्ति तथाहि चतुर्भ्योवर्णेभ्यःषडनुलोमजाःषड्विलोमजाश्चेतिद्वादश तेभ्योपिषट्षष्टिरनुलोमजाःषट्षष्टिर्विलोमजाइतिद्वात्रिंशदधिकंशतंतेभ्यएवंप्रातिलोम्यानुलोम्यगणनायांतेभ्यस्तेभ्यश्चैवमनं

इत्येतेसंकरेजाताःपितृमातृव्यतिक्रमात् ॥ प्रच्छन्नावाप्रकाशावावेदितव्याःस्वकर्मभिः ॥ २९ ॥ चतुर्णामेववर्णानांधर्मोनान्यस्यविद्यते ॥ वर्णानांधर्महीने षुसंख्यानास्तीहकस्यचित् ॥ ३० ॥ यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ॥ बाह्याबाह्यैश्चजायंतेयथावृत्तियथाश्रयम् ॥ ३१ ॥ चतुष्पथश्मशानानिशैलांश्चा न्यान्वनस्पतीन् ॥ कार्ष्णायसमलंकारंपरिगृह्यचनित्यशः ॥ ३२ ॥ वसेयुरेतेविज्ञातावर्तयंतःस्वकर्मभिः ॥ युंजंतोवाप्यलंकारांस्तथोपकरणानिच ॥ ३३ ॥ गोब्राह्मणायसाहाय्यंकुर्वाणावैनसंशयः ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशःसत्यवाक्यंतथाक्षमा ॥ ३४ ॥ स्वशरीरैरपित्राणंबाह्यानांसिद्धिकारणम् ॥ भवंतिमनुजव्या घ्रतत्रमेनास्तिसंशयः ॥ ३५ ॥ यथोपदेशंपरिकीर्तितासुनरःप्रजायेतविचार्यबुद्धिमान् ॥ निहीनयोनिर्हिसुतोऽवसादयेत्तित्तीर्षमाणंहियथोपलोजले ॥ ३६ ॥ अविद्वांसमलंलोकेविद्वांसमपिवापुनः ॥ नयंतिह्युत्पथंनार्यःकामक्रोधवशानुगम् ॥ ३७ ॥ स्वभावश्चैवनारीणांनराणामिहदूषणम् ॥ अत्यर्थंनप्रसज्जंतेप्रम दासुविपश्चितः ॥ ३८ ॥ युधिष्ठिरउवाच वर्णापेतमविज्ञायनरंकलुषयोनिजम् ॥ आर्यरूपमिवानार्यंकथंविद्यामहेवयम् ॥ ३९ ॥ भीष्मउवाच योनिसंकलुषेजातंनानाभावसमन्वितम् ॥ कर्मभिःसज्जनाचीर्णैर्विज्ञेयायोनिशुद्धता ॥ ४० ॥

ताभेदाभवंति तेचसर्वेपंचदशस्वेवांतर्भवंतीतितावतामेवपरिगणनंकृतमित्यर्थः ॥३०॥ यदृच्छयाजात्यनियमेनउपसंपन्नैर्मिथुनीभावंगतैर्यज्ञेभ्यःसाधुभ्यश्चबहिष्कृतैःयथावृत्तियथाश्रयंजीविकांजातिविशेषं चयदृच्छयातत्तत्कर्मणाप्राप्ताइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेषांसाधारणान्धर्मानाह गविति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ यथेति निहीनासुरेतःसेकंनकुर्यादितिभावः ॥ ३६ ॥ तदर्थमेवचौरेभ्यइवस्त्रीभ्यआत्मानं रक्षेदित्याहद्वाभ्यां अविद्वांसमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कलुषयोनिजंसंकरयोनिजं आर्यगृहेजातत्वादार्यरूपमिवभासमानमपिउत्पत्तितोऽनार्यं ॥ ३९ ॥ नानाभावैःआर्येभ्यःपृथग्भूताभिश्चेष्टाभिः समन्वितंनरंसंकरयोनिजंजानीयात् ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनार्यत्वादिष्वेकैकमपिकलुषयोनित्वव्यंजकंकिमुतद्वेत्रीणिसर्वाणिचेतिभावः ॥ ४१ ॥ प्रकृतिंयोनिं नियच्छतिगूहितुंशक्नोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ व्याघ्रइत्युपलक्षणंबीजादेरपि यथातिर्यक्स्थावरादिकंबीजगुणंनत्यजत्येवंमनुष्योपीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ संच्छन्नेसुगुप्तेपियस्यजन्मनीतिशेषः सःतच्छीलंसंकरकर्तुःस्वभावं ॥ ४४ ॥ स्वस्यशीलंस्वभावोनिश्चयेकार्यस्य निष्ठायांसुवर्णंशोभनवर्णंअन्यवर्णंवापुरुषंशास्तिकथयति सुवर्णोबहिःक्रूरोपिकार्यकालेदयालुर्भवति दुर्वर्णश्चनित्यंमृदुरपिफलकालेदारुणोभवतीतिभावः ॥ ४५ ॥ सुश्लिष्टंशोभनवृत्तेननविरज्यतेउपचितंवृत्तंविहायजन्मान्यथातिष्ठतीत्यर्थः ॥ ॥ ४६ ॥ तस्यसंकरजस्यशरीरंसत्वेनशास्त्रीयबुद्ध्यानपरिकृष्यतेननीचमार्गादपकृष्यते बीजगुणस्यप्राबल्यात् सत्त्वस्यकालभेदेनज्येष्ठत्वादिभावेपियत्तुल्यसत्वंशरीरारंभकंयत्सत्वंज्येष्ठाद्यन्यतमंतदेवप्रमो

अनार्यत्वमनाचारःक्रूरत्वंनिष्क्रियात्मता॥ पुरुषंव्यंजयंतीहलोकेकलुषयोनिजम्॥ ४१ ॥ पित्र्यंवाभजतेशीलंमातृजंवातथोभयम्॥ नकथंचनसंकीर्णःप्रकृतिंस्वांनियच्छति ॥ ४२॥ यथैवसदृशोरूपेमातापित्रोर्हिजायते॥ व्याघ्रश्चित्रैस्तथायोनिंपुरुषःस्वांनियच्छति॥ ४३ ॥ कुलेस्रोतसिसंच्छन्नेयस्यस्याद्योनिसंकरः॥ संश्रयत्येवतच्छीलंनरोल्पमथवाबहु॥ ४४॥ आर्यरूपसमाचारंचरंतंकृतकेपथि ॥ सुवर्णमन्यवर्णंवास्वशीलंशास्तिनिश्चये॥ ४५॥ नानावृत्तेषुभूतेषुनानाकर्मरतेषुच ॥ जन्मवृत्तसमंलोकेसुश्लिष्टंनविरज्यते॥ ४६॥ शरीरमिहसत्वेननतस्यपरिकृष्यते ॥ ज्येष्ठमध्यावरंसत्वंतुल्यसत्वंप्रमोदते ॥ ४७॥ ज्यायांसमपिशीलेनविहीनंनैवपूजयेत्॥ अपिशूद्रंचधर्मज्ञंसद्वृत्तमभिपूजयेत्॥ ४८ ॥ आत्मानमाख्यातिहिकर्मभिर्नरःसुशीलचारित्रकुलैःशुभाशुभैः ॥ प्रनष्टमप्याशुकुलंतथानरःपुनःप्रकाशंकुरुतेस्वकर्मतः॥ ४९ ॥ योनिष्वेतासुसर्वासुसंकीर्णास्वितरासुच॥ यत्रात्मानंनजनयेद्बुधस्तांपरिवर्जयेत् ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेविवाहधर्मेवर्णसंकरकथनेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्रूहितातकुरुश्रेष्ठवर्णानांत्वंपृथक्पृथक्॥ कीदृश्यांकीदृशाश्चापिपुत्राःकस्यचकेचते॥ १ ॥

दतेअन्यत्तुउत्पन्नमपिसत्वंशारदिकाभ्रवल्लीयतइतिभावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वंक्षत्विक्शुद्धिज्ञानार्थमनार्यत्वमनाचारःक्रूरत्वंनिष्क्रियात्मतेतिसंकरजस्यलक्षणान्युक्तानि इदानींयन्मेमाताप्रममादयच्चचारानुव्रतंतन्मेरेतःपितावृङ्क्तामितिमंत्रलिंगात् माताप्रमादात्कामकाराद्वायदननुव्रतंप्रतिकूलंपरस्यरेतसोधारणंचचारकृतवती तद्रेतःमेममपितावृङ्क्तांस्वीयंकरोतु पालनसंस्कारादिकर्तृत्वात् यथाउत्पततःपक्षिणोमुखात्पतितंबीजंपरक्षेत्रेअधिरूढंक्षेत्रपतेरेवनतुबीजपतेस्तद्वत् तथाअप्रमत्तारक्षततंतुमेतंमावःक्षेत्रेपरबीजान्यवाप्सुः जनयितुःपुत्रोभवतिसांपरायेमोघंवेत्ताकुरुतेतंतुमेतमितिद्विविधशास्त्रश्रवणात् क्षेत्रजःपुत्रःसंस्कार्योनवेतिसंदिहानःपृच्छति ब्रूहीति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विप्रवादाःविविधाःप्रवादाःपूर्वोक्ताएव ॥ २ ॥ अत्रोत्तरमाह आत्मेति अनंतरजःऔरसः निरुक्तजःस्वक्षेत्रेअन्योरेतःसेकार्थमुक्तस्तज्जः प्रसृतःअनिरुक्तोपियोलौल्यात्परक्षेत्रेरेतःसिंचतितज्जःप्रसृतजः ॥ ३ ॥ तथापतितात्स्वभार्यायामेवजातः भार्यायाःतृतीयार्थेषष्ठी दत्तःपंचमः कृतःक्रीतःस्वयमुपायगम्योवाषष्ठः अध्यूढःयस्यमातागर्भवत्येवऊढातादृशःसप्तमः ॥ ४ ॥ षडपध्वंसजावक्ष्यमाणाः कानीनःकन्यायांविवाहात्प्राक्उत्पन्नश्चतुर्दशः अपसदाःवक्ष्यमाणाःषट् एतेविंशतिः तान्सर्वान्पुत्रानितिविजानीहि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ परवर्णासुअनुलोमजाःषट्अपध्वंसजाः विलोमजाअपसदाःषडितिज्ञे

विप्रवादाःसुबहवःश्रूयंतेपुत्रकारिताः॥ अत्रनोमुह्यतांराजन्संशयंछेत्तुमर्हसि॥ २॥ भीष्मउवाच आत्मापुत्रश्चविज्ञेयस्तस्यानंतरजश्चयः॥ निरुक्तजश्चविज्ञेयःसुतःप्रसृतजस्तथा॥ ३॥ पतितस्यतुभार्यायाभर्त्रासुसमवेतया॥ तथादत्तकृतौपुत्रावध्यूढश्चतथापरः॥ ४ ॥ षडपध्वंसजाश्चापिकानीनापसदास्तथा॥इत्येतेवैसमाख्यातास्तान्विजानीहिभारत॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच षडपध्वंसजाःकेस्युःकेवाप्यपसदास्तथा॥ एतत्सर्वंयथातत्त्वंव्याख्यातुंमेत्वमर्हसि॥ ६॥ भीष्मउवाच त्रिषुवर्णेषुयेपुत्राब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर॥ वर्णयोश्चद्वयोःस्यातांयौराजन्यस्यभारत॥ ७॥ एकोविड्वर्णएवाथतथात्रैवोपलक्षितः॥ षडपध्वंसजास्तेहितथैवापसदान्शृणु॥ ८॥ चांडालोव्रात्यवैद्यौचब्राह्मण्यांक्षत्रियासुच॥ वैश्यायांचैवशूद्रस्यलक्ष्यंतेपसदास्त्रयः ॥ ९ ॥ मागधोवामकश्चैवद्वौवैश्यस्योपलक्षितौ॥ ब्राह्मण्यांक्षत्रियायांचक्षत्रियस्यैकएवतु॥ १०॥ ब्राह्मण्यांलक्ष्यतेसूतइत्येतेपसदाःस्मृताः॥ पुत्राह्येतेनशक्यंतेमिथ्याकर्तुंनराधिप॥ ११॥ युधिष्ठिरउवाच क्षेत्रजंकेचिदेवाहुःसुतंकेचित्तुशुक्रजम्॥तुल्यावेतौसुतौकस्यतन्मेब्रूहिपितामह॥ १२॥ भीष्मउवाच रेतजोवाभवेत्पुत्रस्त्यक्तोवाक्षेत्रजोभवेत्॥ अध्यूढःसमयंभित्वेत्येतदेवनिबोधमे॥ १३ ॥ युधिष्ठिरउवाच रेतजंविद्मवैपुत्रंक्षेत्रजस्यागमःकथम्॥ अध्यूढंविद्मवैपुत्रंभित्वातुसमयंकथम्॥ १४॥ भीष्मउवाच आत्मजंपुत्रमुत्पाद्ययस्त्यजेत्कारणांतरे॥ नतत्रकारणंरेतःसक्षेत्रस्वामिनोभवेत्॥ १५॥ ॥

यं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मिथ्याकर्तुंएतेपुत्रानभवंतीतिवक्तुंनशक्यंतइत्यर्थः अयंभावः अप्रमत्तेतिश्रुतिरनौरसस्याप्राशस्त्यमात्रपरा यन्मेमातेतिश्रुतिस्तुअनौरसस्यापिपुत्रत्वमस्तीत्येवंपरेतिनकश्चिद्विरोधः तथाचअनौरसऔरसोवासुशीलःश्राद्धपरःपितॄणांस्वर्गायभवतिविपरीतस्तुनरकायेति ॥ ११ ॥ कस्यद्वयोःपित्रोःक्षेत्रपतिनिषेक्त्रोर्मध्येकस्यायंपुत्रः उभयोःपितृत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ १२ ॥ यथारेतोजऔरसःपुत्रएवंक्षेत्रजोपिबीजदेनत्यक्तश्चेत्स्वीयएवभवति एवमध्यूढोपिरेतःपतिनात्यक्तश्चेद्वोढुरेव अत्यक्तौतुद्वावपिरेतःप्रदस्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ एतदेवप्रश्नोत्तराभ्यांव्याचष्टे रेतजमिति आगमःपुत्रत्वप्रापकंशास्त्रंकथंकीदृशंसमयभेदश्चकथमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारणांतरेलोकापवादादिभयेसति ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आगममुक्त्वासमयभेदमाह पुत्रेति यांगर्भवतींकन्यांवृणीतेतत्रसपुत्रोवोढुरेवक्षेत्रजोनतुससेकुरात्मजः ॥१६॥ अन्यत्रेतित्रल्अनर्थकः परक्षेत्रेजातःपुत्रोऽमुकसदृशोअमुकसदृशोयमितितदीयत्वेनलक्ष्यते हंतुंगूहितुं दृष्टांतंप्रत्यक्षमेवोपगतोज्ञातः दृश्यतेचापिसारूप्यमितिस्मृतेः एवंचाध्यूढोवोढुःपुत्रकाम्याभावेरेतःपतेरेवभवतीत्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुक्रक्षेत्रयोरन्यतरदपियत्रपुत्रत्वेप्रमाणंनलक्ष्यंभवतिसकृत कःपुत्रःकीदृशइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यपोषयितुःपुत्रः सतद्वर्णःपोषयितृवर्णः ॥ २१ ॥ कथंकेनप्रकारेणकस्यवायमितिज्ञातव्यंकथंवास्यसंस्कारःप्रयोक्तव्यइतिप्रश्नः ॥ २२ ॥ सस्वामिवद्वर्णंप्रति

पुत्रकामोहिपुत्रार्थेयांवृणीतेविशांपते॥ क्षेत्रजंतुप्रमाणंस्यान्नवैतत्रात्मजःसुतः॥१६॥ अन्यत्रक्षेत्रजःपुत्रोलक्ष्यतेभरतर्षभ॥ नह्यात्माशक्यतेहंतुंदृष्टांतोपगतोह्यसौ॥१७॥ क्वचिच्चकृतकःपुत्रःसंग्रहादेवलक्ष्यते॥ नतत्ररेतःक्षेत्रंवायत्रलक्ष्येतभारत॥१८॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशःकृतकःपुत्रःसंग्रहादेवलक्ष्यते॥ शुक्रंक्षेत्रंप्रमाणंवायत्रलक्ष्यंनभारत॥१९॥ भीष्मउवाच मातापितृभ्यांयस्त्यक्तःपथियस्तंप्रकल्पयेत्॥ नचास्यमातापितरौज्ञायेतांसहिकृत्रिमः ॥२०॥ अस्वामिकस्यस्वामित्वंयस्मिन्संप्रतिलक्ष्यते॥ योवर्णःपोषयेत्तंचतद्वर्णस्तस्यजायते ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथमस्यप्रयोक्तव्यःसंस्कारःकस्यवाकथम्॥ देयाकन्याकथंचेतितन्मेब्रूहिपितामह॥ २२ ॥ भीष्मउवाच आत्मवत्तस्यकुर्वीतसंस्कारंस्वामिवत्तथा ॥ त्यक्तोमातापितृभ्यांयःसवर्णप्रतिपद्यते॥ २३ ॥ तद्गोत्रबंधुजंतस्यकुर्यात्संस्कारमच्युत॥ अथदेयातुकन्यास्यात्तद्वर्णस्ययुधिष्ठिर॥ २४॥ संस्कर्तुर्वर्णगोत्रंचमातृवर्णविनिश्चये॥ कानीनाध्यूढजौवापिविज्ञेयौपुत्रकिल्बिषौ॥ २५॥ तावपिस्वाविवसुतौसंस्कार्यावितिनिश्चयः॥ क्षेत्रजोवाप्यपसदोयेध्यूढास्तेषुचाप्युत॥ २६॥ आत्मवद्वैप्रयुंजीरन्संस्कारान्ब्राह्मणादयः॥ धर्मशास्त्रेषुवर्णानांनिश्चयोयंप्रदृश्यते ॥ २७ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २८॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेविवाहधर्मेपुत्रप्रतिनिधिकथनेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ४९॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच दर्शनेकीदृशःस्नेहःसंवासेचपितामह॥ महाभाग्यंगवांचैवतन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ १॥

पद्यतेअतःस्वामीतस्यात्मवत्संस्कारंकरोति ॥ २३ ॥ ननुअन्यवर्णत्वशंकायांकथमेतत्स्यादित्याशंक्याह तदिति अन्यवर्णत्वनिश्चयेतद्गोत्रवर्णजेषुगोत्रादियोग्यमेवतस्यसंस्कारंस्वामीकुर्यात् अनिश्चयेतुयेन संस्कृतस्तस्यैववर्णोगोत्रंचसंस्कारसामर्थ्याद्भवतीत्यर्थः अन्यगोत्रोप्यन्यवर्णोपिसंस्कर्तुरेववर्णगोत्रेभजतइतिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ एवंयज्ञांगानांस्त्रीधनर्त्विगात्मनांशुद्धिमुक्त्वायज्ञेदक्षिणात्वेनोपस्थितानांगवांमाहात्म्यंपृच्छति दर्शनेइति परपीडादर्शनेपरैःसह संवासेचकीदृशःस्नेहआनृशंस्यंचकर्तव्यं गवांमाहात्म्यंचब्रूहीतिप्रश्नद्वयम् ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्योत्तरंतंत्रेणाह हंतइत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वस्थितःउपविष्टः ॥ ९ ॥ १० ॥ आसतःआसीनस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अभ्यकिरन्व्याप्तवंतः ॥ १५ ॥

भीष्मउवाच हंततेकथयिष्यामिपुरावृत्तंमहाद्युते ॥ नहुषस्यचसंवादंमहर्षेश्च्यवनस्यच ॥ २ ॥ पुरामहर्षिश्च्यवनोभार्गवोभरतर्षभ ॥ उदवासकृतारंभोबभू
वसमहाव्रतः ॥ ३ ॥ निहत्यमानंक्रोधंचप्रहर्षंशोकमेवच ॥ वर्षाणिद्वादशमुनिर्जलवासेधृतव्रतः ॥ ४ ॥ आदधत्सर्वभूतेषुविश्रंभंपरमंशुभम् ॥ जलेचरेषुसर्वे
षुशीतरश्मिरिवप्रभुः ॥ ५ ॥ स्थाणुभूतःशुचिर्भूत्वादैवतेभ्यःप्रणम्यच ॥ गंगायमुनयोर्मध्येजलंसंप्रविवेशह ॥ ६ ॥ गंगायमुनयोर्वेगंसुभीमंभीमनिःस्वनम् ॥
प्रतिजग्राहशिरसावातवेगसमंजवे ॥ ७ ॥ गंगाचयमुनाचैवसरितश्चसरांसिच ॥ प्रदक्षिणमृषिंचक्रुर्नचैनंपर्यपीडयन् ॥ ८ ॥ अंतर्जलेषुसुष्वापकाष्ठभूतोमहा
मुनिः ॥ ततश्चोर्ध्वस्थितोधीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९ ॥ जलौकसांससत्वानांबभूवप्रियदर्शनः ॥ उपाजिघ्रंतचतदातस्योष्ठंहृष्टमानसाः ॥ १० ॥ तत्रतस्यासतः
कालःसमतीतोभवन्महान् ॥ ततःकदाचित्समयेकस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ॥ ११ ॥ तंदेशंसमुपाजग्मुर्जालहस्तामहाद्युते ॥ निषादाबहवस्तत्रमत्स्योद्धरणनि
श्चयाः ॥ १२ ॥ व्यायताबलिनःशूराःसलिलेष्वनिवर्तिनः ॥ अभ्याययुश्चतंदेशंनिश्चिताजालकर्मणि ॥ १३ ॥ जालंतेयोजयामासुर्निःशेषेणजनाधिप ॥ म
त्स्योदकंसमासाद्यतदाभरतसत्तम ॥ १४ ॥ ततस्तेबहुभिर्योगैःकैवर्तामत्स्यकांक्षिणः ॥ गंगायमुनयोर्वारिजालैरभ्यकिरंस्ततः ॥ १५ ॥ जालंसुविततंतेषां
नवसूत्रकृतंतथा ॥ विस्तारायामसंपन्नंयत्तत्रसलिलेऽक्षिपन् ॥ १६ ॥ ततस्तेसुमहच्चैवबलवच्चसुवर्तितम् ॥ अवतीर्यततःसर्वेजालंचकृषिरेतदा ॥ १७ ॥ अभी
तरूपाःसंहृष्टाअन्योन्यवशवर्तिनः ॥ बबंधुस्तत्रमत्स्यांश्चतथान्यान्जलचारिणः ॥ १८ ॥ तथामत्स्यैःपरिवृतंच्यवनंभृगुनंदनम् ॥ आकर्षयन्महाराजजालेना
थयदृच्छया ॥ १९ ॥ नदीशैवलदिग्धांगंहरिश्मश्रुजटाधरम् ॥ लग्नैःशंखनखैर्गात्रेक्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम् ॥ २० ॥ तंजालेनोद्धृतंदृष्ट्वातेतदावेदपारगम् ॥ सर्वे
प्रांजलयोदाशाःशिरोभिःप्रापतन्भुवि ॥ २१ ॥ परिखेदपरित्रासाज्जालस्याकर्षणेनच ॥ मत्स्याबभूवुर्व्यापन्नाःस्थलसंस्पर्शनेनच ॥ २२ ॥ समुनिस्तत्तदादृ
ष्ट्वामत्स्यानांकदनंकृतम् ॥ बभूवकृपयाविष्टोनिःश्वसंश्चपुनःपुनः ॥ २३ ॥ निषादाऊचुः अज्ञानाद्यत्कृतंपापंप्रसादंतत्रनःकुरु ॥ करवामप्रियंकिंतेत
न्नोब्रूहिमहामुने ॥ २४ ॥ इत्युक्तोमत्स्यमध्यस्थश्च्यवनोवाक्यमब्रवीत् ॥ योमेद्यपरमःकामस्तंशृणुध्वंसमाहिताः ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शंखानांजलजंतुविशेषाणांनखानितैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राणोत्सर्गंविसर्गंवामत्स्यैर्यास्याम्यहंसह ॥ संवासान्नोत्सहेत्यक्तुंसलिलेध्युषितानहम् ॥ २६ ॥ इत्युक्तास्तेनिषादास्तुसुभृशंभयकंपिताः ॥ सर्वेविवर्णवदनान
॥८५॥ हुषायन्यवेदयन् ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेच्यवनोपाख्यानेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच नहुषस्तुततःश्रुत्वाच्यवनंतंतथागतम् ॥ त्वरितःप्रययौतत्रसहामात्यपुरोहितः ॥ १ ॥ शौचंकृत्वायथान्यायंप्रांजलिःप्रयतोनृपः ॥ आत्मान १३
माचचक्षेचच्यवनायमहात्मने ॥ २ ॥ अर्चयामासतंचापितस्यराज्ञःपुरोहितः ॥ सत्यव्रतंमहात्मानंदेवकल्पंविशांपते ॥ ३ ॥ नहुषउवाच करवाणिप्रि
यंकिंतेतन्मेब्रूहिद्विजोत्तम ॥ सर्वंकर्तास्मिभगवन्यद्यपिस्यात्सुदुष्करम् ॥ ४ ॥ च्यवनउवाच श्रमेणमहतायुक्ताःकैवर्तामत्स्यजीविनः ॥ ममभूल्यंप्रय
च्छैभ्योमत्स्यानांविक्रयैःसह ॥ ५ ॥ नहुषउवाच सहस्रंदीयतांमूल्यंनिषादेभ्यःपुरोहित ॥ निष्क्रयार्थंभगवतोयथाहभृगुनंदनः ॥ ६ ॥ च्यवनउवाच
सहस्रंनाहमर्हामिकिंवात्वंमन्यसेनृप ॥ सदृशंदीयतांमूल्यंस्वबुद्ध्यानिश्चयंकुरु ॥ ७ ॥ नहुषउवाच सहस्राणांशतंविप्रनिषादेभ्यःप्रदीयताम् ॥ स्यादि
दंभगवन्मूल्यंकिंवान्यन्मन्यतेभवान् ॥ ८ ॥ च्यवनउवाच नाहंशतसहस्रेणनिमेयःपार्थिवर्षभ ॥ दीयतांसदृशंमूल्यममात्यैःसहचिंतय ॥ ९ ॥ नहु
षउवाच कोटिःप्रदीयतांमूल्यंनिषादेभ्यःपुरोहित ॥ यदेतदपिनोमूल्यमतोभूयःप्रदीयताम् ॥ १० ॥ च्यवनउवाच राजन्नार्हाम्यहंकोटिंभूयोवापि
महाद्युते ॥ सदृशंदीयतांमूल्यंब्राह्मणैःसहचिंतय ॥ ११ ॥ नहुषउवाच अर्धराज्यंसमग्रंवानिषादेभ्यःप्रदीयताम् ॥ एतन्मूल्यमहंमन्येकिंवान्यन्मन्यसेद्वि
ज ॥ १२ ॥ च्यवनउवाच अर्धराज्यंसमग्रंचमूल्यंनार्हामिपार्थिव ॥ सदृशंदीयतांमूल्यमृषिभिःसहचिंत्यताम् ॥ १३ ॥ भीष्मउवाच महर्षेर्वच
नंश्रुत्वानहुषोदुःखकर्शितः ॥ सचिंतयामासतदासहामात्यपुरोहितः ॥ १४ ॥ तत्रत्वन्योवनचरःकश्चिन्मूलफलाशनः ॥ नहुषस्यसमीपस्थोगविजातोभव
न्मुनिः ॥ १५ ॥ सतमाभाष्यराजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ॥ तोषयिष्याम्यहंक्षिप्रंयथातुष्टोभविष्यति ॥ १६ ॥ नाहंमिथ्यावचोब्रूयांस्वैरेष्वपिकुतोन्यथा ॥ भव
तोयदहंब्रूयांतत्कार्यमविशंकया ॥ १७ ॥ ॥८५॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

नहुषउवाच ब्रवीतुभगवान्मूल्यंमहर्षेःसदृशंभृगोः ॥ परित्रायस्वमामस्माद्विषयंचकुलंचमे ॥ १८ ॥ हन्याद्धिभगवान्क्रुद्धस्त्रैलोक्यमपिकेवलम् ॥ किंपु
नर्मांतपोहीनंबाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९ ॥ अगाधांभसिमग्नस्यसामात्यस्यसऋत्विजः ॥ प्लवोभवमहर्षेत्वंकुरुमूल्यविनिश्चयम् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच नहु
षस्यवचःश्रुत्वागविजातःप्रतापवान् ॥ उवाचहर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवंचतम् ॥ २१ ॥ अनर्घेयामहाराजद्विजावर्णेषुचोत्तमाः ॥ गावश्चपुरुषव्याघ्रगौर्मू
ल्यंपरिकल्प्यताम् ॥ २२ ॥ नहुषस्तुततःश्रुत्वामहर्षेर्वचनंनृप ॥ हर्षेणमहतायुक्तःसहामात्यपुरोहितः ॥ २३ ॥ अभिगम्यभृगोःपुत्रंच्यवनंसंशितव्रतम् ॥ इदं
प्रोवाचनृपतेवाचासंतर्पयन्निव ॥ २४ ॥ नहुषउवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठविप्रर्षेगवाक्रीतोसिभार्गव ॥ एतन्मूल्यमहंमन्येतवधर्मभृतांवर ॥ २५ ॥ च्यवनउ
वाच उत्तिष्ठाम्येषराजेंद्रसम्यक्क्रीतोस्मितेनघ ॥ गोभिस्तुल्यंनपश्यामिधनंकिंचिदिहाच्युत ॥ २६ ॥ कीर्तनंश्रवणंदानंदर्शनंचापिपार्थिव ॥ गवांप्रशस्य
तेवीरसर्वपापहरंशिवम् ॥ २७ ॥ गावोलक्ष्म्याःसदामूलंगोषुपाप्मानविद्यते ॥ अन्नमेवसदागावोदेवानांपरमंहविः ॥ २८ ॥ स्वाहाकारवषट्कारौगोषुनित्य
प्रतिष्ठितौ ॥ गावोयज्ञस्यनेत्र्योवैतथायज्ञस्यतामुखम् ॥ २९ ॥ अमृतंह्यव्ययंदिव्यंक्षरंतिचवहंतिच ॥ अमृतायतनंचैताःसर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३० ॥ तेज
सावपुषाचैवगावोवन्हिसमाभुवि ॥ गावोहिसुमहत्तेजःप्राणिनांचसुखप्रदाः ॥ ३१ ॥ निविष्टंगोकुलंयत्रश्वासंमुंचतिनिर्भयम् ॥ विराजयतितंदेशंपापंचा
स्यापकर्षति ॥ ३२ ॥ गावःस्वर्गस्यसोपानंगावःस्वर्गेपिपूजिताः ॥ गावःकामदुहोदेव्योनान्यत्किंचित्परंस्मृतम् ॥ ३३ ॥ इत्येतद्गोषुमेप्रोक्तंमाहात्म्यंभरतर्षभ ॥
गुणैकदेशवचनंशक्यंपारायणंनतु ॥ ३४ ॥ निषादाऊचुः दर्शनंकथनंचैवसहास्माभिःकृतंमुने ॥ सतांसाप्तपदंमैत्रंप्रसादंनःकुरुप्रभो ॥ ३५ ॥ हवींषिस
र्वाणियथाह्युपभुंक्तेहुताशनः ॥ एवंत्वमपिधर्मात्मन्पुरुषाग्निःप्रतापवान् ॥ ३६ ॥ प्रसादयामहेविद्वन्भवंतंप्रणतावयम् ॥ अनुग्रहार्थमस्माकमियंगौःप्र
तिगृह्यताम् ॥ ३७ ॥ च्यवनउवाच कृपणस्यचयच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्यच ॥ नरंसमूलंदहतिकक्षमग्निरिवज्वलन् ॥ ३८ ॥ प्रतिगृह्णामिवोधेनुंकैवर्ता
मुक्तकिल्बिषाः ॥ दिवंगच्छतवैक्षिप्रंमत्स्यैःसहजलोद्भवैः ॥ ३९ ॥ भीष्मउवाच ततस्तस्यप्रभावात्तेमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ निषादास्तेनवाक्येनसहम
त्स्यैर्दिवंययुः ॥ ४० ॥ ततःसराजानहुषोविस्मितःप्रेक्ष्यधीवरान् ॥ आरोहमाणांस्त्रिदिवंमत्स्यांश्चभरतर्षभ ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिअनुशासनप०नै०भा०एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संशयोमेइत्यादिग्रंथस्यकुशिकवद्ब्राह्मण

ततस्तौगविजश्चैवच्यवनश्चभृगूद्वहः ॥ वराभ्यामनुरूपाभ्यांछंदयामासतुर्नृपम् ॥ ४२ ॥ ततोराजामहावीर्योनहुषःपृथिवीपतिः ॥ परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा
 भरतसत्तम ॥ ४३ ॥ ततोजग्राहधर्मेसस्थितिमिंद्रनिभोनृपः ॥ तथेतिचोदितःप्रीतस्तावृषीप्रत्यपूजयत् ॥ ४४ ॥ समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोगच्छत्स्वमाश्रमं ॥
गविजश्चमहातेजाःस्वमाश्रमपदंययौ ॥ ४५ ॥ निषादाश्चदिवंजग्मुस्तेचमत्स्याजनाधिप ॥ नहुषोपिवरंलब्ध्वाप्रविवेशस्वकंपुरम् ॥ ४६ ॥ एतत्तेकथितंतात
यन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ दर्शनेयादृशःस्नेहःसंवासेवायुधिष्ठिर ॥ ४७ ॥ महाभाग्यंगवांचैवतथाधर्मविनिश्चयं ॥ किंभूयःकथ्यतांवीरकिंतेहृदिविवक्षितम् ॥
॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेच्यवनोपाख्यानेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच संशयोमेमहाप्राज्ञसुमहान्सागरोपमः ॥ तंमेशृणुमहाबाहोश्रुत्वाव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ कौतूहलंमेसुमहज्जामदग्न्यंप्रतिप्रभो ॥ रामंधर्म
भृतांश्रेष्ठंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ कथमेषसमुत्पन्नोरामःसत्यपराक्रमः ॥ कथंब्रह्मर्षिवंशोयंक्षत्रधर्माव्यजायत ॥ ३ ॥ तदस्यसंभवंराजन्निखिलेनानुकी
र्तय ॥ कौशिकाच्चकथंवंशात्क्षत्राद्वैब्राह्मणोभवेत् ॥ ४ ॥ अहोप्रभावःसुमहानासीद्वैसुमहात्मनः ॥ रामस्यचनरव्याघ्रविश्वामित्रस्यचैवहि ॥ ५ ॥ कथंपु
त्रानतिक्रम्यतेषांनप्तृष्वथाभवत् ॥ एषदोषःसुतान्हित्वातत्त्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ च्यवनस्य
चसंवादंकुशिकस्यचभारत ॥ ७ ॥ एतंदोषंपुराद्दृष्ट्वाभार्गवश्च्यवनस्तदा ॥ आगामिनंमहाबुद्धिःस्ववंशेमुनिसत्तमः ॥ ८ ॥ निश्चित्यमनसासर्वंगुणदोषबलाबल
म् ॥ दग्धुकामःकुलंसर्वंकुशिकानांतपोधनः ॥ ९ ॥ च्यवनःसमनुप्राप्यकुशिकंवाक्यमब्रवीत् ॥ वस्तुमिच्छासमुत्पन्नात्वयासहममानघ ॥ १० ॥ कुशिकउ
वाच भगवन्सं*हधर्मोयंपंडितैरिहधार्यते ॥ प्रदानकालेकन्यानामुच्यतेचसदाबुधैः ॥ ११ ॥ यत्तु*तावदतिक्रांतंधर्मद्वारंतपोधन ॥ तत्कार्यंप्रकरिष्यामितद
नुज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच अथासनमुपादायच्यवनस्यमहामुनेः ॥ कुशिकोभार्ययासार्धमाजगामयतोमुनिः ॥ १३ ॥

भक्तिमतोवंशेदिव्याब्राह्मणाउत्पद्यंतइतितात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

* अतिथिसेवाधर्मएवसहधर्मःस्त्रीसहितधर्मः * एतावत्पर्यंतमेतन्मत्तोनजातंपरंतुइदानींकरिष्यामीत्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्रगृह्यराजाभृंगारंपाद्यमस्मैन्यवेदयत् ॥ कारयामाससर्वाश्चक्रियास्तस्यमहात्मनः ॥ १४ ॥ ततःसराजाच्यवनंमधुपर्कंयथाविधि ॥ ग्राहयामासचाव्यग्रो
महात्मानियतव्रतः ॥ १५ ॥ सत्कृत्यतंतथाविप्रमिदंपुनरथाब्रवीत् ॥ भगवन्परवंतौस्वोब्रूहिकिंकरवावहे ॥ १६ ॥ यदिराज्यंयदिधनंयदिगाःसंशितव्रत ॥ यज्ञ
दानानिचतथाब्रूहिसर्वंददामिते ॥ १७ ॥ इदंगृहमिदंराज्यमिदंधर्मासनंचते ॥ राजात्वमसिशाध्युर्वीमहंतुपरवांस्त्वयि ॥ १८ ॥ एवमुक्तेततोवाक्येच्यवनो
भार्गवस्तदा ॥ कुशिकंप्रत्युवाचेदंमुदापरमयायुतः ॥ १९ ॥ नराज्यंकामयेराजन्नधनंनचयोषितः ॥ नचगानचवैदेशान्नयज्ञंश्रूयतामिदम् ॥ २० ॥ निय
मंकिंचिदारप्स्येयुवयोर्यदिरोचते ॥ परिचर्योस्मियत्ताभ्यांयुवाभ्यामविशंकया ॥ २१ ॥ एवमुक्तेतदातेनदंपतीतौजहर्षतुः ॥ प्रत्यब्रूतांचतमृषिमेवमस्त्विति
भारत ॥ २२ ॥ अथतंकुशिकोहृष्टःप्रावेशयदनुत्तमं ॥ गृहोद्देशंततस्तस्यदर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३ ॥ इयंशय्याभगवतोयथाकाममिहोष्यतां ॥ प्रयतिष्यावहे
प्रीतिमाहर्तुंतेतपोधन ॥ २४ ॥ अथसूर्योतिचक्रामतेषांसंवदतांतथा ॥ अथर्षिश्चोदयामासपानमन्नंतथैवच ॥ २५ ॥ तमपृच्छत्ततोराजाकुशिकःप्रणतस्त
दा ॥ किमन्नजातमिष्टंतेकिमुपस्थापयाम्यहं ॥ २६ ॥ ततःसपरयाप्रीत्याप्रत्युवाचनराधिपं ॥ औपपत्तिकमाहारंप्रयच्छस्वेतिभारत ॥ २७ ॥ तद्वचःपूजयि
त्वातुतथेत्याहसपार्थिवः ॥ यथोपपन्नमाहारंतस्मैप्रादाज्जनाधिप ॥ २८ ॥ ततःसभुक्त्वाभगवान्दंपतीप्राहधर्मवित् ॥ स्वप्तुमिच्छाम्यहंनिद्राबाधतेमामितिप्र
भो ॥ २९ ॥ ततःशय्यागृहंप्राप्यभगवानृषिसत्तमः ॥ संविवेशनरेशस्तुसपत्नीकःस्थितोभवत् ॥ ३० ॥ नप्रबोध्योस्मिसंसुप्तइत्युवाचाथभार्गवः ॥ संवाहितव्यौमे
पादौजागृतव्यंचतेनिशं ॥ ३१ ॥ अविशंकस्तुकुशिकस्तथेत्येवाहधर्मवित् ॥ नप्रबोधयतांतौचदंपतीरजनीक्षये ॥ ३२ ॥ यथादेशंमहर्षेस्तुशुश्रूषापरमौतदा ॥
बभूवतुर्महाराजप्रयतावथदंपती ॥ ३३ ॥ ततःसभगवान्विप्रःसमादिश्यनराधिपं ॥ सुष्वापैकेनपार्श्वेनदिवसानेकविंशतिम् ॥ ३४ ॥ सतुराजानिराहारःस
भार्यःकुरुनंदन ॥ पर्युपासततंहृष्टश्च्यवनाराधनेरतः ॥ ३५ ॥ भार्गवस्तुसमुत्तस्थौस्वयमेवतपोधनः ॥ अकिंचिदुक्त्वातुगृहान्निश्चक्राममहातपाः ॥ ३६ ॥
तमन्वगच्छतांतौचक्षुधितौश्रमकर्शितौ ॥ भार्यापतीमुनिश्रेष्ठस्तावेतौनावलोकयत् ॥ ३७ ॥ तयोस्तुप्रेक्षतोरेवभार्गवाणांकुलोद्वहः ॥ अंतर्हितोभूद्राजेंद्रततोरा
जापतत्क्षितौ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समुहूर्तंसमाश्वस्यसहदेव्यामहाद्युतिः ॥ पुनरन्वेषणेयत्नमकरोत्परमंतदा ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेच्यवनकु
॥८७॥ शिकसंवादेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच तस्मिन्नंतर्हितेविप्रेराजाकिमकरोत्तदा ॥ भार्याचास्यमहा १३
भागातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अदृष्ट्वासमहीपालस्तमृषिंसहभार्यया ॥ परिश्रांतोनिववृतेव्रीडितोनष्टचेतनः ॥ २ ॥ सप्रविश्यपुरींदीनो
नाभ्यभाषतकिंचन ॥ तदेवचिंतयामासच्यवनस्यविचेष्टितं ॥ ३ ॥ अथशून्येनमनसाप्रविश्यस्वगृहंनृपः ॥ ददर्शशयनेतस्मिन्शयानंभृगुनंदनं ॥ ४ ॥ वि
स्मितौतमृषिंदृष्ट्वातदाश्चर्यंविचिंत्यच ॥ दर्शनात्तस्यतुतदाविश्रांतौसंबभूवतुः ॥ ५ ॥ यथास्थानंचतौस्थित्वाभूयस्तंसंववाहतुः ॥ अथापरेणपार्श्वेनसुष्वाप
समहामुनिः ॥ ६ ॥ तेनैवचसकालेनप्रत्यबुध्यतवीर्यवान् ॥ नचतौचक्रतुःकिंचिद्विकारंभयशंकितौ ॥ ७ ॥ प्रतिबुद्धस्तुसमुनिस्तौप्रोवाचविशांपते ॥ तैला
भ्यंगोदीयतांमेस्नास्येहमितिभारत ॥ ८ ॥ तौतथेतिप्रतिश्रुत्यक्षुधितौश्रमकर्शितौ ॥ शतपाकेनतैलेनमहार्हेणोपस्थतुः ॥ ९ ॥ ततःसुखासीनमृषिंवाग्यतौसं
ववाहतुः ॥ नचपर्याप्तमित्याहभार्गवःसुमहातपाः ॥ १० ॥ यदातौनिर्विकारौतुलक्षयामासभार्गवः ॥ ततउत्थायसहसास्नानशालांविवेशह ॥ ११ ॥ कॢप्तमे
वतुतत्रासीत्स्नानीयंपार्थिवोचितं ॥ असत्कृत्यचतत्सर्वंतत्रैवांतरधीयत ॥ १२ ॥ समुनिःपुनरेवाथनृपतेःपश्यतस्तदा ॥ नासूयांचक्रतुस्तौचदंपतीभरतर्ष ॥
भ ॥ १३ ॥ अथस्नातःसभगवान्सिंहासनगतःप्रभुः ॥ दर्शयामासकुशिकंसभार्यंकुरुनंदन ॥ १४ ॥ संहृष्टवदनोराजासभार्यःकुशिकोमुनिम् ॥ सिद्धमन्नमि
तिप्रह्वोनिर्विकारोन्यवेदयत् ॥ १५ ॥ आनीयतामितिमुनिस्तंचोवाचनराधिपम् ॥ सराजासमुपाजह्रेतदन्नंसहभार्यया ॥ १६ ॥ मांसप्रकारान्विविधान्शा
कानिविविधानिच ॥ वेसवारविकारांश्चपानकानिलघूनिच ॥ १७ ॥ रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथखांडवान् ॥ रसान्नानाप्रकारांश्चवन्यंचमुनिभोजन
म् ॥ १८ ॥ फलानिचविचित्राणिराजभोज्यानिभूरिशः ॥ बदरेंगुदकाश्मर्यभल्लातकफलानिच ॥ १९ ॥ ॥८७॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

* व्यंजनंज्ञेयंवेसवारउपस्करइतिहलायुधः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

गृहस्थानांचयद्भोज्यंयच्चापिवनवासिनाम् ॥ सर्वमाहारयामासराजाशापभयात्ततः ॥ २० ॥ अथसर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्यतत् ॥ ततःसर्वंसमानी
यतच्चशय्यासनंमुनिः ॥ २१ ॥ वस्त्रैःशुभ्रैरवच्छाद्यभोजनोपस्करैःसह ॥ सर्वमादीपयामासच्यवनोभृगुनंदनः ॥ २२ ॥ नचतौचक्रतुःक्रोधंदंपतीसुमहाम
ती ॥ तयोःसंप्रेक्षतोरेवपुनरंतर्हितोभवत् ॥ २३ ॥ तथैवचसराजर्षिस्तस्थौतांरजनींतदा ॥ सभार्योवाग्यतःश्रीमान्नचकोपंसमाविशत् ॥ २४ ॥ नित्यसंस्कृ
तमन्नंतुविविधंराजवेश्मनि ॥ शयनानिचमुख्यानिपरिषेकाँश्चपुष्कलाः ॥ २५ ॥ वस्त्रंचविविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ॥ नशशाकततोद्रष्टुमंतरंच्यवन
स्तदा ॥ २६ ॥ पुनरेवचविप्रर्षिःप्रोवाचकुशिकंनृपम् ॥ सभार्योमांरथेनाशुवहयत्रब्रवीम्यहम् ॥ २७ ॥ तथेतिचप्राहनृपोनिर्विशंकस्तपोधनम् ॥ क्रीडारथो
स्तुभगवन्नुतसांग्रामिकोरथः ॥ २८ ॥ इत्युक्तःसमुनीराज्ञातेनहृष्टेनतद्वचः ॥ च्यवनःप्रत्युवाचेदंहृष्टःपरपुरंजयम् ॥ २९ ॥ सज्जीकुरुरथंक्षिप्रंयस्तेसांग्रामि
कोमतः ॥ सायुधःसपताकश्चशक्तीकनकयष्टिमान् ॥ ३० ॥ किंकिणीस्वननिर्घोषोयुक्तस्तोरणकल्पनैः ॥ जांबूनदनिबद्धश्चपरमेषुशतान्वितः ॥ ३१ ॥ ततः
सतंतथेत्युक्त्वाकल्पयित्वामहारथम् ॥ भार्यांवामेधुरितदाचात्मानंदक्षिणेतथा ॥ ३२ ॥ त्रिदंडंवज्रसूच्यग्रंप्रतोदंतत्रचादधत् ॥ सर्वमेतत्तथादत्वानृपोवाक्यम
थाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ भगवन्क्वरथोयातुब्रवीतुभृगुनंदन ॥ यत्रवक्ष्यसिविप्रर्षेतत्रयास्यतितेरथः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्प्रत्युवाचाथतंनृपम् ॥ इतःप्रभृति
यातव्यंपदकंपदकंशनैः ॥ ३५ ॥ श्रमोममयथानस्यात्तथामच्छंदचारिणौ ॥ सुसुखंचैववोढव्योजनःसर्वश्चपश्यतु ॥ ३६ ॥ नोत्सार्याःपथिकाःकेचित्तेभ्यो
दास्येवसुत्वहम् ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चयेकामानर्थयिष्यंतिमांपथि ॥ ३७ ॥ सर्वान्दास्याम्यशेषेणधनंरत्नानिचैवहि ॥ क्रियतांनिखिलेनैतन्माविचारयपार्थिव ॥
॥ ३८ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजाभृत्यांस्तथाब्रवीत् ॥ यद्यद्ब्रूयान्मुनिस्तत्तत्सर्वंदेयमशंकितैः ॥ ३९ ॥ ततोरत्नान्यनेकानिस्त्रियोयुग्यमजाविकम् ॥ कृताकृतंचक
नकंगजेंद्राश्चाचलोपमाः ॥ ४० ॥ अन्वगच्छंततमृषिंराजामात्याश्चसर्वशः ॥ हाहाभूतंचतत्सर्वमासीन्नगरमार्तवत् ॥ ४१ ॥ तौतीक्ष्णाग्रेणसहसाप्रतोदेन
प्रतोदितौ ॥ पृष्ठेविद्धौकटेचैवनिर्विकारौतमूहतुः ॥ ४२ ॥ वेपमानौनिराहारौपंचाशद्रात्रकर्शितौ ॥ कथंचिदूहतुर्वीरौदंपतीतंरथोत्तमम् ॥ ४३ ॥

* परिषेचनपात्रविशेषाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बहुशोभृशविद्धौतौस्रवंतौचक्षतोद्भवम् ॥ ददृशातेमहाराजपुष्पिताविवकिंशुकौ ॥ ४४ ॥ तौदृष्ट्वापौरवर्गस्तुभृशंशोकसमाकुलः ॥ अभिशापभयत्रस्तोन
॥८८॥ चकिंचिदुवाचह ॥ ४५ ॥ द्वंद्वशश्चाब्रुवन्सर्वेपश्यध्वंतपसोबलम् ॥ क्रुद्धाअपिमुनिश्रेष्ठंवीक्षितुंनेहशक्नुमः ॥ ४६ ॥ अहोभगवतोवीर्यंमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ १३
राज्ञश्चापिसभार्यस्यधैर्यंपश्यतयादृशम् ॥ ४७ ॥ श्रांतावपिहिकृच्छ्रेणरथमेनंसमूहतुः ॥ नचैतयोर्विकारंवैददर्शभृगुनंदनः ॥ ४८ ॥ भीष्मउवाच त
तःसनिर्विकारौतुदृष्ट्वाभृगुकुलोद्वहम् ॥ वसुविश्राणयामासयथावैश्रवणस्तथा ॥ ४९ ॥ तत्रापिराजाप्रीतात्मायथादिष्टमथाकरोत् ॥ ततोस्यभगवान्प्रीतो
बभूवमुनिसत्तमः ॥ ५० ॥ अवतीर्यरथश्रेष्ठाद्दंपतीतौमुमोचह ॥ विमोच्यचैतौविधिवत्ततोवाक्यमुवाचह ॥ ५१ ॥ स्निग्धगंभीरयावाचाभार्गवःसुप्रसन्न
या ॥ ददानिवांवरंश्रेष्ठंतंब्रूतामितिभारत ॥ ५२ ॥ सुकुमारौचतौविद्धौकराभ्यांमुनिसत्तमः ॥ पस्पर्शामृतकल्पाभ्यांस्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५३ ॥ अथाब्रवीन्नृ
पोवाक्यंश्रमोनास्त्यावयोरिह ॥ विश्रांतौचप्रभावात्तेऊचतुस्तौतुभार्गवम् ॥ ५४ ॥ अथतौभगवान्प्राहप्रहृष्टश्च्यवनस्तदा ॥ नवृथाव्याहृतंपूर्वंयन्मयातद्भवि
ष्यति ॥ ५५ ॥ रमणीयःसमुद्देशोगंगातीरमिदंशुभम् ॥ किंचित्कालंव्रतपरोनिवत्स्यामीहपार्थिव ॥ ५६ ॥ गम्यतांस्वपुरंपुत्रविश्रांतःपुनरेष्यसि ॥ इहस्थंमां
सभार्यस्त्वंद्रष्टासिश्वोनराधिप ॥ नचमन्युस्त्वयाकार्यःश्रेयस्तेसमुपस्थितम् ॥ ५७ ॥ यत्कांक्षितंहृदिस्थंतेतत्सर्वंहिभविष्यति ॥ इत्येवमुक्तःकुशिकःप्रहृष्टे
नांतरात्मना ॥ ५८ ॥ प्रोवाचमुनिशार्दूलमिदंवचनमर्थवत् ॥ नमेमन्युर्महाभागपूतौस्वोभगवंस्त्वया ॥ ५९ ॥ संवृत्तौयौवनस्थौस्वोवपुष्मंतौबलान्वितौ ॥ प्र
तोदेनव्रणायेमेसभार्यस्यत्वयाकृताः ॥ ६० ॥ तान्नपश्यामिगात्रेषुस्वस्थोस्मिसहभार्यया ॥ इमांचदेवींपश्यामिवपुषाप्सरसोपमाम् ॥ ६१ ॥ श्रियापरमयायु
क्तातथादृष्टापुरामया ॥ तवप्रसादसंवृत्तमिदंसर्वंमहामुने ॥ ६२ ॥ नैतच्चित्रंतुभगवंस्त्वयिसत्यपराक्रम ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचैनंकुशिकंच्यवनस्तदा ॥ ६३ ॥ आ
गच्छेथाःसभार्यश्चत्वमिहेतिनराधिप ॥ इत्युक्तःसमनुज्ञातोराजर्षिरभिवाद्यतम् ॥ ६४ ॥ प्रययौवपुषायुक्तोनगरंदेवराजवत् ॥ ततएनमुपाजग्मुरमात्याःस
पुरोहिताः ॥ ६५ ॥ बलस्थागणिकायुक्ताःसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ तैर्वृतःकुशिकोराजाश्रियापरमयाज्वलन् ॥ ६६ ॥ प्रविवेशपुरंहृष्टःपूज्यमानोथबंदिभिः ॥ ॥८८॥
ततःप्रविश्यनगरंकृत्वापौर्वाह्णिकीःक्रियाः ॥ भुक्त्वासभार्योरजनीमुवाससमहाद्युतिः ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ततस्तुतौनवमभिवीक्ष्ययौवनंपरस्परंविगतरुजाविवामरौ ॥ ननंदतुःशयनगतौवपुर्धरौश्रियायुतौद्विजवरदत्तयातदा ॥ ६७ ॥ अथाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिव
र्धनस्तपोधनोवनमभिराममृद्धिमत् ॥ मनीषयाबहुविधरत्नभूषितंससर्जयन्नपुरिशतक्रतोरपि ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास
निकेप० दानधर्मेच्यवनकुशिकसंवादेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततःसराजाराञ्यंतेप्रतिबुद्धोमहामनाः ॥
कृतपूर्वाह्निकःप्रायात्सभार्यस्तद्वनंप्रति ॥ १ ॥ ततोददर्शनृपतिःप्रासादंसर्वकांचनम् ॥ मणिस्तंभसहस्राढ्यंगंधर्वनगरोपमम् ॥ तत्रदिव्यानभिप्रायान्ददर्श
कुशिकस्तदा ॥ २ ॥ पर्वतान्रूप्यसानूंश्चनलिनीश्चसपंकजाः ॥ चित्रशालाश्चविविधास्तोरणानिचभारत ॥ शाद्वलोपचितांभूमिंतथाकांचनकुट्टिमाम् ॥ ३ ॥
सहकारान्प्रफुल्लांश्चकेतकोद्दालकान्वरान् ॥ अशोकान्सहकुंदांश्चफुल्लांश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ४ ॥ चंपकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्वंजुलानपि ॥ पुष्पितान्कर्णि
कारांश्चतत्रतत्रददर्शह ॥ ५ ॥ श्यामान्वारणपुष्पांश्चतथाष्टपदिकालताः ॥ तत्रतत्रपरिक्लृप्तादददर्शसमहीपतिः ॥ ६ ॥ रम्यान्पद्मोत्पलधरान्सर्वर्तुकुसुमांस्तथा ॥
विमानप्रतिमांश्चापिप्रासादान्शैलसन्निभान् ॥ ७ ॥ शीतलानिचतोयानिक्वचिदुष्णानिभारत ॥ आसनानिविचित्राणिशयनप्रवराणिच ॥ ८ ॥ पर्यंकान्
रत्नसौवर्णान्पराध्यास्तरणावृतान् ॥ भक्ष्यंभोज्यमनंतंचतत्रतत्रोपकल्पितम् ॥ ९ ॥ वाणीवादाञ्छुकांश्चैवसारिकान्भृंगराजकान् ॥ कोकिलाञ्छतपत्रां
श्चसकोयष्टिककुक्कुभान् ॥ १० ॥ मयूरान्कुक्कुटांश्चापिदात्यूहान्जीवजीवकान् ॥ चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रसाह्वयान् ॥ ११ ॥ समंततःप्रमुदितान्दद
र्शसुमनोहरान् ॥ क्वचिदप्सरसांसंघान्गंधर्वाणांचपार्थिव ॥ १२ ॥ कांताभिरपरांस्तत्रपरिष्वक्तान्ददर्शह ॥ नददर्शचतान्भूयोददर्शचपुनर्नृपः ॥ १३ ॥ गी
तध्वनिंसुमधुरंतथैवाध्यापनध्वनिम् ॥ हंसान्सुमधुरांश्चापितत्रशुश्रावपार्थिवः ॥ १४ ॥ तंदृष्ट्वात्यद्भुतंराजामनसाचिंतयत्तदा ॥ स्वप्नोयंचित्तविभ्रंशउताहो
सत्यमेवतु ॥ १५ ॥ अहोसहशरीरेणप्राप्तोस्मिपरमांगतिम् ॥ उत्तरान्वाकुरून्पुण्यानथवाप्यमरावतीम् ॥ १६ ॥ किंचेदंमहदाश्चर्यंसंपश्यामीत्यचिंतयत् ॥
एवंसंचिंतयन्नेवददर्शमुनिपुंगवम् ॥ १७ ॥ तस्मिन्विमानेसौवर्णेमणिस्तंभसमाकुले ॥ महार्हेशयनेदिव्येशयानंभृगुनंदनम् ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तमभ्ययात्प्रहर्षेणनरेंद्रःसहभार्यया ॥ अंतर्हितस्ततोभूयश्च्यवनःशयनंचतत् ॥ १९ ॥ ततोन्यस्मिन्वनोद्देशेपुनरेवददर्शतम् ॥ कौश्यांबृस्यांसमासीनंजपमा
॥८९॥ नंमहाव्रतम् ॥ २० ॥ एवंयोगबलाद्विप्रोमोहयामासपार्थिवम् ॥ क्षणेनतद्वनंचैवतेचैवाप्सरसांगणाः ॥ २१ ॥ गंधर्वाःपादपाश्चैवसर्वमंतरधीयत ॥ निः १३
शब्दमभवच्चापिगंगाकूलंपुनर्नृप ॥ २२ ॥ कुशवल्मीकभूयिष्ठंबभूवचयथापुरा ॥ ततःसराजाकुशिकःसभार्यस्तेनकर्मणा ॥ २३ ॥ विस्मयंपरमंप्राप्तस्तद्दृष्ट्वा
महदद्भुतम् ॥ ततःप्रोवाचकुशिकोभार्यांहर्षसमन्वितः ॥ २४ ॥ पश्यभद्रेयथाभावाश्चित्राद्दृष्टाःसुदुर्लभाः ॥ प्रसादाद्भृगुमुख्यस्यकिमन्यत्रतपोबलात् ॥
॥ २५ ॥ तपसातदवाप्यंहियत्तुशक्यंमनोरथैः ॥ त्रैलोक्यराज्यादपिहितपएवविशिष्यते ॥ २६ ॥ तपसाहिसुतप्तेनशक्योमोक्षस्तपोबलात् ॥ अहोप्रभावोब्र
ह्मर्षेश्च्यवनस्यमहात्मनः ॥ २७ ॥ इच्छयैषतपोवीर्यादन्याँल्लोकान्सृजेदपि ॥ ब्राह्मणाएवजायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ॥ २८ ॥ उत्सहेदिहकृत्वैवकोन्योवैच्य
वनादृते ॥ ब्राह्मण्यंदुर्लभंलोकेराज्यंहिसुलभंनरैः ॥ २९ ॥ ब्राह्मण्यस्यप्रभावाद्धिरथेयुक्तौस्वधुर्यवत् ॥ इत्येवंचिंतयानःसविदितश्च्यवनस्यवै ॥ ३० ॥ संप्रेक्ष्यो
वाचनृपतिंक्षिप्रमागम्यतामिति ॥ इत्युक्तःसहभार्यस्तुसोभ्यगच्छन्महामुनिम् ॥ ३१ ॥ शिरसावंदनीयंतमवंदतचपार्थिवः ॥ तस्याशिषःप्रयुज्याथसमुनि
स्तंनराधिपं ॥ निषीदेत्यब्रवीद्धीमान्सांत्वयन्पुरुषर्षभः ॥ ३२ ॥ ततःप्रकृतिमापन्नोभार्गवोनृपतेनृपं ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचातर्पयन्निवभारत ॥ ३३ ॥ राजन्स
म्यग्जितानीहपंचपंचस्वयंत्वया ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिकृच्छ्रान्मुक्तोसितेनवै ॥ ३४ ॥ सम्यगाराधितःपुत्रत्वयाप्रवदतांवर ॥ नहितेवृजिनंकिंचित्सुसूक्ष्मम
पिविद्यते ॥ ३५ ॥ अनुजानीहिमांराजन्गमिष्यामियथागतं ॥ प्रीतोस्मितवराजेंद्रवरश्चप्रतिगृह्यतां ॥ ३६ ॥ कुशिकउवाच अग्निमध्येगतेनेवभगव
न्सन्निधौमया ॥ वर्तितंभृगुशार्दूलयन्नदग्धोस्मितद्बहु ॥ ३७ ॥ एषएववरोमुख्यःप्राप्तोमेभृगुनंदन ॥ यत्प्रीतोसिमयाब्रह्मन्कुलंत्रातंचमेनघ ॥ ३८ ॥ एषमे
नुग्रहोविप्रजीवितेचप्रयोजनं ॥ एतद्राज्यफलंचैवतपसश्चफलंमम ॥ ३९ ॥ यदित्वंप्रीतिमान्विप्रमयिवैभृगुनंदन ॥ अस्तिमेसंशयःकश्चित्तन्मेव्याख्यातु
मर्हसि ॥ ४० ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दान० च्यवनकुशिकसंवादेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥८९॥

णिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वरश्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

च्यवनउवाच वरश्चगृह्यतांमत्तोयश्चतेसंशयोहृदि ॥ तंप्रब्रूहिनरश्रेष्ठसर्वंसंपादयामिते ॥ १ ॥ कुशिकउवाच यदिप्रीतोसिभगवंस्ततोमेवदभार्गव ॥
कारणंश्रोतुमिच्छामिमद्गृहेवासकारितं ॥ २ ॥ शयनंचैकपार्श्वेनदिवसानेकविंशतिम् ॥ अकिंचिदुक्त्वागमनंबहिश्चमुनिपुंगव ॥ ३ ॥ अंतर्धानमकस्माच्चपुन
रेवचदर्शनम् ॥ पुनश्चशयनंविप्रदिवसानेकविंशतिम् ॥ ४ ॥ तैलाभ्यक्तस्यगमनंभोजनंचगृहेमम ॥ समुपानीयविविधंयद्दग्धंजातवेदसा ॥ ५ ॥ निर्याणं
चरथेनाशुसहसायत्कृतंत्वया ॥ धनानांचविसर्गस्यवनस्यापिचदर्शनं ॥ ६ ॥ प्रासादानांबहूनांचकांचनानांमहामुने ॥ मणिविद्रुमपादानांपर्यंकाणांचदर्श
नं ॥ ७ ॥ पुनश्चादर्शनंतस्यश्रोतुमिच्छामिकारणम् ॥ अतीवह्यत्रमुह्यामिचिंतयानोभृगूद्वह ॥ ८ ॥ नचैवात्राधिगच्छामिसर्वस्यास्यविनिश्चयं ॥ एतदि
च्छामिकार्त्स्न्येनसत्यंश्रोतुंतपोधन ॥ ९ ॥ च्यवनउवाच शृणुसर्वमशेषेणयदिदंयेनहेतुना ॥ नहिशक्यमनाख्यातुमेवंपृष्टेनपार्थिव ॥ १० ॥ पितामह
स्यवदतःपुरादेवसमागमे ॥ श्रुतवानस्मियद्राजंस्तन्मेनिगदतःशृणु ॥ ११ ॥ ब्रह्मक्षत्रविरोधेनभविताकुलसंकरः ॥ पौत्रस्तेभविताराजंस्तेजोवीर्यसमन्वि
तः ॥ १२ ॥ ततस्तेकुलनाशार्थमहंत्वांसमुपागतः ॥ चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदंसंदिधक्षुःकुलंतव ॥ १३ ॥ ततोहमागम्यपुरेत्वामवोचंमहीपते ॥ नियमंकंचिदार
प्स्येशुश्रूषाक्रियतामिति ॥ १४ ॥ नचतेदुष्कृतंकिंचिदहमासादयंगृहे ॥ तेनजीवसिराजर्षेनभवेथास्त्वमन्यथा ॥ १५ ॥ एवंबुद्धिंसमास्थायदिवसानेकविं
शतिम् ॥ सुप्तोस्मियदिमांकश्चिद्बोधयेदितिपार्थिव ॥ १६ ॥ यदात्वयासभार्येणसंसुप्तोनप्रबोधितः ॥ अहंतदैवतेप्रीतोमनसाराजसत्तम ॥ १७ ॥ उत्थायचा
स्मिनिष्क्रांतोयदिमांत्वंमहीपते ॥ पृच्छेःक्वयास्यसीत्येवंशपेयंत्वामितिप्रभो ॥ १८ ॥ अंतर्हितःपुनश्चास्मिपुनरेवचतेगृहे ॥ योगमास्थायसंसुप्तोदिवसाने
कविंशतिं ॥ १९ ॥ क्षुधितौमामसूयेथांश्रमाद्वेतिनराधिप ॥ एवंबुद्धिंसमास्थायकर्शितौवांक्षुधामया ॥ २० ॥ नचतेभूत्सुसूक्ष्मोपिमन्युर्मनसिपार्थिव ॥ स
भार्यस्यनरश्रेष्ठतेनतेप्रीतिमानहम् ॥ २१ ॥ भोजनंचसमानाय्ययत्तदादीपितंमया ॥ क्रुद्ध्येथायदिमात्सर्यादितितन्मर्षितंचमे ॥ २२ ॥ ततोहंरथमारुह्य
त्वामवोचंनराधिप ॥ सभार्योमांवहस्वेतितच्चत्वंकृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ अविशंकोनरपतेप्रीतोहंचापितेनह ॥ धनोत्सर्गेपिचकृतेनत्वांक्रोधःप्रधर्षयत्* ॥ २४ ॥

* अडभावआर्षः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥२५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

ततःप्रीतेनतेराजन्पुनरेतत्कृतंतव ॥ सभार्यस्यवनंभूयस्तद्विद्धिमनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थंतवचैतन्मेस्वर्गसंदर्शनंकृतं ॥ यत्तेवनेस्मिन्नृपतेदृष्टंदिव्यंनिद
 र्शनं ॥ २६॥ स्वर्गोद्देशस्त्वयाराजन्सशरीरेणपार्थिव ॥ मुहूर्तमनुभूतोसौसभार्येणनृपोत्तम ॥ २७॥ निदर्शनार्थंतपसोधर्मस्यचनराधिप ॥ तत्रयासीत्स्पृ
हाराजंस्तच्चापिविदितंमया ॥ २८॥ ब्राह्मण्यंकांक्षसेहित्वंतपश्चपृथिवीपते ॥ अवमन्यनरेंद्रत्वंदेवेंद्रत्वंचपार्थिव ॥ २९॥ एवमेतद्यथात्थत्वंब्राह्मण्यंतातदुर्ल
भं ॥ ब्राह्मणेसतिचर्षित्वमृषित्वेचतपस्विता ॥ ३०॥ भविष्यत्येषतेकामःकुशिकात्कौशिकोद्विजः ॥ तृतीयंपुरुषं*तुभ्यंब्राह्मणत्वंगमिष्यति ॥ ३१॥ वंशस्तेपा
र्थिवश्रेष्ठभृगूणामेवतेजसा ॥ पौत्रस्तेभवितावि प्रतपस्वीपावकद्युतिः ॥ ३२॥ यःसदेवमनुष्याणांभयमुत्पादयिष्यति ॥ त्रयाणामेवलोकानांसत्यमेतद्ब्रवीमि
ते ॥ ३३॥ वरंगृहाणराजर्षेयत्तेमनसिवर्तते ॥ तीर्थयात्रांगमिष्यामिपुराकालोभिवर्तते ॥ ३४॥ कुशिकउवाच एषएववरोमेद्ययस्त्वंप्रीतोमहामुने ॥ भ
वत्वेतद्यथात्थत्वंभवेत्पौत्रोममानघ ॥ ३५॥ ब्राह्मण्यंमेकुलस्यास्तुभगवन्नेषमेवरः ॥ पुनश्चाख्यातुमिच्छामिभगवन्विस्तरेणवै ॥ ३६॥ कथमेष्यतिविप्रत्वं
कुलंमेभृगुनंदन ॥ कश्चासौभवितावंधुर्ममकश्चापिसंमतः ॥ ३७॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेच्यवनकुशिकसंवा
देपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ च्यवनउवाच अवश्यंकथनीयंमेतवैतन्नरपुंगव ॥ यदर्थंत्वाहमुच्छेत्तुंसंप्राप्तोमनुजा
धिप ॥ १ ॥ भृगूणांक्षत्रियायाज्यानित्यमेतज्जनाधिप ॥ तेचभेदंगमिष्यंतिदैवयुक्तेनहेतुना ॥ २ ॥ क्षत्रियाश्चभृगून्सर्वान्वधिष्यंतिनराधिप ॥ आगर्भादनुकृं
तंतोदैवदंडनिपीडिताः ॥ ३ ॥ ततउत्पत्स्यतेस्माकंकुलेगोत्रविवर्धनः ॥ ऊर्वोनाममहातेजाज्वलनार्कसमद्युतिः ॥४॥ सत्रैलोक्यविनाशायकोपाग्निंजनयिष्य
ति ॥ महींसपर्वतवनांयःकरिष्यतिभस्मसात् ॥ ५॥ कंचित्कालंतुवह्निंचसएवशमयिष्यति ॥ समुद्रेवडवावक्त्रेप्रक्षिप्यमुनिसत्तमः ॥ ६॥ पुत्रंतस्यमहाराज
ऋचीकंभृगुनंदनं ॥ साक्षात्कृत्स्नोधनुर्वेदःसमुपस्थास्यतेनघ ॥ ७॥ क्षत्रियाणामभावायदैवयुक्तेनहेतुना ॥ सतुतंप्रतिगृह्यैवपुत्रेसंक्रामयिष्यति ॥ ८॥

अवश्यमिति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥

* त्वत्तः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंगृह्णाति यथोक्तमिति ब्राह्मणस्यापिरामस्यक्रौर्यंक्षत्रियस्यापिविश्वामित्रस्यब्राह्मण्यमितिवैपरीत्यंप्राक्तनऋषिसंकल्पानुसारादेवनत्वन्यथास्वभावविपर्ययोस्तीतिभावः ॥ २१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

जमदग्नौमहाभागेतपसाभावितात्मनि ॥ सचापिभृगुशार्दूलस्तंवेदंधारयिष्यति ॥ ९ ॥ कुलात्तुतवधर्मात्मन्कन्यांसोधिगमिष्यति ॥ उद्भावनार्थंभवतोवंशस्यभरतर्षभ ॥ १० ॥ गाधेर्दुहितरंप्राप्यपौत्रींतवमहातपाः ॥ ब्राह्मणंक्षत्रधर्माणंपुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ११ ॥ क्षत्रियंविप्रकर्माणंबृहस्पतिमिवौजसा ॥ विश्वामित्रंतवकुलेगाधेःपुत्रंसुधार्मिकं ॥ १२ ॥ तपसामहतायुक्तंप्रदास्यतिमहाद्युते ॥ स्त्रियौतुकारणंतत्रपरिवर्तेभविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामहनियोगाद्वैनान्यथैतद्भविष्यति ॥ तृतीयेपुरुषेतुभ्यंब्राह्मणत्वमुपैष्यति ॥ भवितात्वंचसंबंधीभृगूणांभावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच कुशिकस्तुमुनेर्वाक्यंच्यवनस्यमहात्मनः ॥ श्रुत्वाहृष्टोभवद्राजावाक्यंचेदमुवाचह ॥ १५ ॥ [illegible]त्रमस्त्वितिधर्मात्मातदाभरतसत्तम ॥ च्यवनस्तुमहातेजाःपुनरेवनराधिपं ॥ १६ ॥ वरार्थंचोदयामासतमुवाचसपार्थिवः ॥ बाढमेवंकरिष्यामिकामं[illegible] मुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतंकुलंमेस्तुधर्मेचास्यमनोभवेत् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्येवंप्रत्युक्त्वाच्यवनोमुनिः ॥ अभ्यनुज्ञायनृपतिंतीर्थयात्रांययौतद[illegible]तेकथितंसर्वमशेषेणमयानृप ॥ भृगूणांकुशिकानांचअभिसंबंधकारणम् ॥ २० ॥ यथोक्तमृषिणाचापितदातदभवन्नृप ॥ जन्मरामस्यचमुनो[illegible]श्चैवहि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनि० दानधर्मेच्यवनकुशिकसंवादेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५६॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच मुह्यामीवनिशम्याद्यचिंतयानःपुनःपुनः ॥ हीनांपार्थिवसंघातैःश्रीमद्भिःपृथिवीमिमाम् ॥ १ ॥ प्राप्यराज्यानिशतशोमहींजित्वाथभारत ॥ कोटिशःपुरुषान्हत्वापरितप्येपितामह ॥ २ ॥ कानुतासांवरस्त्रीणांसमवस्थाभविष्यति ॥ याहीनाःपतिभिःपुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३ ॥ वयंहितान्कुरून्हत्वाज्ञातींश्चसुहृदोपिवा ॥ अवाक्शीर्षाःपतिष्यामोनरकेनात्रसंशयः ॥ ४ ॥ शरीरंयोक्तुमिच्छामितपसोग्रेणभारत ॥ उपदिष्टमिहेच्छामितत्त्वतोहंविशांपते ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाभीष्मोमहामनाः ॥ परीक्ष्यनिपुणंबुध्यायुधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥ रहस्यमद्भुतंचैवशृणुवक्ष्यामियत्त्वयि ॥ यागतिःप्राप्यतेयेनप्रेत्यभावेविशांपते ॥ ७ ॥

एवंब्राह्मण्यस्यातिश्रेष्ठत्वेपिदौर्लभ्यंक्षत्रियधर्मस्यहिंस्रत्वेनस्वस्यनिंद्यत्वंमन्वानःशंकते मुह्यामीत्यादिना त्वदुक्तंनिशम्यतस्यतात्पर्यंचिंतयानः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीरधर्मस्यश्रैष्ठ्यंविवक्षुस्तपआदीनांतावत्प्राशस्त्यंदर्शयन्भीष्मउवाच रहस्यमित्यादिना यागतिःफलं येनसाधनेन प्रेत्यभावेमरणानंतरं ॥ ६ ॥ ७ ॥

त॥१८॥ नानेनतथ्यं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःप्रीतेनतेराजन्पुनरेतत्कृतंतव ॥ सभार्यस्यवनंभूयस्तद्विद्धिमनुजाधिप ॥ २५ ॥ प्रीत्यर्थंतवचैतन्मेस्वर्गसंदर्शनंकृतं ॥ यत्तेवनेस्मिन्नृपतेदृष्टंदिव्यंनिद
॥९०॥ र्शनं ॥ २६ ॥ स्वर्गोद्देशस्त्वयाराजन्सशरीरेणपार्थिव ॥ मुहूर्तमनुभूतोसौसभार्येणनृपोत्तम ॥ २७ ॥ निदर्शनार्थंतपसोधर्मस्यचनराधिप ॥ तत्रयासीत्स्पृ १३
हाराजंस्तच्चापिविदितंमया ॥ २८ ॥ ब्राह्मण्यंकांक्षसेहित्वंतपश्चपृथिवीपते ॥ अवमन्यनरेंद्रत्वंदेवेंद्रत्वंचपार्थिव ॥ २९ ॥ एवमेतद्यथात्थत्वंब्राह्मण्यंताततदुर्ल
भं ॥ ब्राह्मणेसतिचर्षित्वमृषित्वेचतपस्विता ॥ ३० ॥ भविष्यत्येषतेकामःकुशिकात्कौशिकोद्विजः ॥ तृतीयंपुरुषंतु*भ्यंब्राह्मणत्वंगमिष्यति ॥ ३१ ॥ वंशस्तेपा
र्थिवश्रेष्ठभृगूणामेवतेजसा ॥ पौत्रस्तेभविताविप्रतपस्वीपावकद्युतिः ॥ ३२ ॥ यःसदेवमनुष्याणांभयमुत्पादयिष्यति ॥ त्रयाणामेवलोकानांसत्यमेतद्ब्रवीमि
ते ॥ ३३ ॥ वरंगृहाणराजर्षेयत्तेमनसिवर्तते ॥ तीर्थयात्रांगमिष्यामिपुराकालोभिवर्तते ॥ ३४ ॥ कुशिकउवाच एषएववरोमेद्ययस्त्वंप्रीतोमहामुने ॥ भ
वत्वेतद्यथात्थत्वंभवेत्पौत्रोममानघ ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण्यंमेकुलस्यास्तुभगवन्नेषमेवरः ॥ पुनश्चाख्यातुमिच्छामिभगवन्विस्तरेणवै ॥ ३६ ॥ कथमेष्यतिविप्रत्वं
कुलंमेभृगुनंदन ॥ कश्चासौभविताबंधुर्ममकश्चापिसंमतः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेच्यवनकुशिकसंवा
देपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ च्यवनउवाच अवश्यंकथनीयंमेतवैतन्नरपुंगव ॥ यदर्थंत्वाहमुच्छेत्तुंसंप्राप्तोमनुजा
धिप ॥ १ ॥ भृगूणांक्षत्रियायाज्यानित्यमेतज्जनाधिप ॥ तेचभेदंगमिष्यंतिदैवयुक्तेनहेतुना ॥ २ ॥ क्षत्रियाश्चभृगून्सर्वान्वधिष्यंतिनराधिप ॥ आगर्भादनुकृं
तंतोदैवदंडनिपीडिताः ॥ ३ ॥ ततउत्पत्स्यतेस्माकंकुलेगोत्रविवर्धनः ॥ ऊर्वोनाममहातेजाज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ४ ॥ सत्रैलोक्यविनाशायकोपाग्निंजनयिष्य
ति ॥ महींसपर्वतवनांयःकरिष्यतिभस्मसात् ॥ ५ ॥ कंचित्कालंतुवह्निंचसएवशमयिष्यति ॥ समुद्रेवडवावक्त्रेप्रक्षिप्यमुनिसत्तमः ॥ ६ ॥ पुत्रंतस्यमहाराज
ऋचीकंभृगुनंदनं ॥ साक्षात्कृत्स्नोधनुर्वेदःसमुपस्थास्यतेनघ ॥ ७ ॥ क्षत्रियाणामभावायदैवयुक्तेनहेतुना ॥ सतुतंप्रतिगृह्यैवपुत्रेसंक्रामयिष्यति ॥ ८ ॥ ॥९०॥

अवश्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

* त्वत्तः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ आख्यायिकातात्पर्यंसंगृह्णाति यथोक्तमिति ब्राह्मणस्यापिरामस्यक्रौर्यंक्षत्रियस्यापिविश्वामित्रस्यब्राह्म
ण्यमितिवैपरीत्यंप्राक्तनऋषिसंकल्पानुसारादेवनत्वन्यथास्वभावविपर्ययोस्तीतिभावः ॥ २१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

जमदग्नौमहाभागेतपसाभावितात्मनि ॥ सचापिभृगुशार्दूलस्तंवेदंधारयिष्यति ॥ ९ ॥ कुलात्तुतवधर्मात्मन्कन्यांसोधिगमिष्यति ॥ उद्भावनार्थंभवतोवंश
स्यभरतर्षभ ॥ १० ॥ गाधेर्दुहितरंप्राप्यपौत्रींतवमहातपाः ॥ ब्राह्मणंक्षत्रधर्माणंपुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ११ ॥ क्षत्रियंविप्रकर्माणंबृहस्पतिमिवौजसा ॥ वि
श्वामित्रंतवकुलेगाधेःपुत्रंसुधार्मिकं ॥ १२ ॥ तपसामहतायुक्तंप्रदास्यतिमहाद्युते ॥ स्त्रियौतुकारणंतत्रपरिवर्तेभविष्यतः ॥ १३ ॥ पितामहनियोगाद्वैनान्यथै
तद्भविष्यति ॥ तृतीयेपुरुषेतुभ्यंब्राह्मणत्वमुपैष्यति ॥ भवितात्वंचसंबंधीभृगूणांभावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच कुशिकस्तुमुनेर्वाक्यंच्यवनस्य
महात्मनः ॥ श्रुत्वाहृष्टोभवद्राजावाक्यंचेदमुवाचह ॥ १५ ॥ [illegible]मस्त्वितिधर्मात्मातदाभरतसत्तम ॥ च्यवनस्तुमहातेजाःपुनरेवनराधिपं ॥ १६ ॥ वरार्थंचो
दयामासतमुवाचसपार्थिवः ॥ बाढमेवंकरिष्यामिकामं[illegible]मुने ॥ १७ ॥ ब्रह्मभूतंकुलंमेस्तुधर्मेचास्यमनोभवेत् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्येवंप्रत्युक्त्वा
च्यवनोमुनिः ॥ अभ्यनुज्ञायनृपतिंतीर्थयात्रांययौतद[illegible]नेकथितंसर्वमशेषेणमयानृप ॥ भृगूणांकुशिकानांचअभिसंबंधकारणम् ॥ २० ॥ यथो
क्तमृषिणाचापितदातदभवन्नृप ॥ जन्मरामस्यचमुनेर्[illegible]मित्रस्यचैवहि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनि० दानधर्मेच्यवन
कुशिकसंवादेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच मुह्यामीवनिशम्याद्यचिंतयानःपुनःपुनः ॥ हीनांपार्थिवसं
घातैःश्रीमद्भिःपृथिवीमिमाम् ॥ १ ॥ प्राप्यराज्यानिशतशोमहींजित्वाथभारत ॥ कोटिशःपुरुषान्हत्वापरितप्येपितामह ॥ २ ॥ कानुतासांवरस्त्रीणांसमव
स्थाभविष्यति ॥ याहीनाःपतिभिःपुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३ ॥ वयंहितान्कुरून्हत्वाज्ञातींश्चसुहृदोपिवा ॥ अवाक्शीर्षाःपतिष्यामोनरकेनात्रसंशयः ॥ ४ ॥
शरीरंयोक्तुमिच्छामितपसोग्रेणभारत ॥ उपदिष्टमिहेच्छामितत्त्वतोहंविशांपते ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाभीष्मोमहामनाः ॥
परीक्ष्यनिपुणंबुद्ध्यायुधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥ रहस्यमद्भुतंचैवशृणुवक्ष्यामियत्त्वयि ॥ यागतिःप्राप्यतेयेनप्रेत्यभावेविशांपते ॥ ७ ॥

एवंब्राह्मण्यस्यातिश्रेष्ठत्वेपिदौर्लभ्यंक्षत्रियधर्मस्यहिंस्रत्वेनस्वस्यनिंद्यत्वंमन्वानःशंकते मुह्यामीत्यादिना त्वदुक्तंनिशम्यतस्यतात्पर्यंचिंतयानः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीरधर्मस्यश्रैष्ठ्यंविवक्षुस्तप
आदीनांतावत्प्राशस्त्यंदर्शयन्भीष्मउवाच रहस्यमित्यादिना यागतिःफलं येनसाधनेन प्रेत्यभावेमरणानंतरं ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपसाप्राप्यतेस्वर्गस्तपसाप्राप्यतेयशः ॥ आयुःप्रकर्षोभोगाश्चलभ्यंतेतपसाविभो ॥ ८ ॥ ज्ञानंविज्ञानमारोग्यंरूपंसंपत्तथैवच ॥ सौभाग्यंचैवतपसाप्राप्य
॥९१॥ तेभरतर्षभ ॥ ९ ॥ धनंप्राप्नोतितपसामौनेनाज्ञांप्रयच्छति ॥ उपभोगांस्तुदानेनब्रह्मचर्येणजीवितम् ॥ १० ॥ अहिंसायाःफलंरूपंदीक्षायाजन्मवैकुले ॥ फ १३
लमूलाशिनांराज्यंस्वर्गःपर्णाशिनांभवेत् ॥ ११ ॥ पयोभक्षोदिवंयातिदानेनद्रविणाधिकः ॥ गुरुशुश्रूषयाविद्यानित्यश्राद्धेनसंततिः ॥ १२ ॥ गवाढ्यःशाक
दीक्षाभिःस्वर्गमाहुस्तृणाशिनाम् ॥ स्त्रियस्त्रिषवणंस्नात्वावायुंपीत्वाक्रतुंलभेत् ॥ १३ ॥ नित्यस्नायीभवेद्दक्षःसंध्येतुद्वेजपन्द्विजः ॥ मरुंसाधयतोराजन्नाकपृ
ष्ठमनाशके ॥ १४ ॥ स्थंडिलेशयमानानांगृहाणिशयनानिच ॥ चीरवल्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानिच ॥ १५ ॥ शय्यासनानियानानियोगयुक्तेतपोध
ने ॥ अग्निप्रवेशेनियतंब्रह्मलोकेमहीयते ॥ १६ ॥ रसानांप्रतिसंहारात्सौभाग्यमिहविंदति ॥ आमिषप्रतिसंहाराप्रजात्यायुष्मतीभवेत् ॥ १७ ॥ उदवासंवसेद्य
स्तुसनराधिपतिर्भवेत् ॥ सत्यवादीनरश्रेष्ठदैवतैःसहमो[illegible]कीर्तिर्भवतिदानेनतथारोग्यमहिंसया ॥ द्विजशुश्रूषयाराज्यंद्विजत्वंचापिपुष्कलं ॥ १९ ॥
पानीयस्यप्रदानेनकीर्तिर्भवतिशाश्वती ॥ अन्नस्यतुप्रद[illegible]कामभोगतः ॥ २० ॥ सांत्वदःसर्वभूतानांसर्वशोकैर्विमुच्यते ॥ देवशुश्रूषयाराज्यंदिव्यं
रूपंनियच्छति ॥ २१ ॥ दीपालोकप्रदानेनचक्षुष्मान्भवतेनरः [illegible]प्रेक्षणीयप्रदानेनस्मृतिंमेधांचविंदति ॥ २२ ॥ गंधमाल्यप्रदानेनकीर्तिर्भवतिपुष्कला ॥ के
शश्मश्रुधारयतामग्र्याभवतिसंततिः ॥ २३ ॥ उपवासंचदीक्षांचअभिषेकंचपार्थिव ॥ कृत्वाद्वादशवर्षाणिवीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४ ॥ दासीदासमलंकारा
न्क्षेत्राणिचगृहाणिच ॥ ब्रह्मदेयांसुतांदत्वाप्राप्नोतिमनुजर्षभ ॥ २५ ॥ क्रतुभिश्चोपवासैश्चत्रिदिवंयातिभारत ॥ लभतेचशिवंज्ञानंफलपुष्पप्रदोनरः ॥ २६ ॥
सुवर्णश्रृंगैस्तुविराजितानांगवांसहस्रस्यनरःप्रदानात् ॥ प्राप्नोतिपुण्यंदिविदेवलोकमित्येवमाहुर्दिविदेवसंघाः ॥ २७ ॥ प्रयच्छतेयःकपिलांसवत्सांकांस्यो
पदोहांकनकाग्रश्रृंगीम् ॥ तैस्तैर्गुणैःकामदुहास्यभूत्वानरंप्रदातारमुपैतिसागौः ॥ २८ ॥

॥९१॥ नाहारः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रतिसंहाराच्त्यागात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपवासःसर्वभोगत्यागः दीक्षाजपादिनियमस्वीकारः अभिषेकस्त्रिषवणस्नानं त्रयाणांसमु
च्चयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ शिवंबंधविच्छेदहेतुर्ज्ञानं फलपुष्पादिनापरमेश्वराराधनात्प्राप्यतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नैवेशिकंगृहोपस्करंशय्यादि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उपानहेत्वदंतत्वमार्षं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अधिष्ठानवरंध्रुवपदं ॥ ३९ ॥ पक्षवतींमहाकुलोद्भवां ॥ ४० ॥ तात्पर्य

यावंतिरोमाणिभवंतिधेन्वास्तावत्कालंप्राप्यसगोप्रदानात् ॥ पुत्रांश्चपौत्रांश्चकुलंचसर्वमासप्तमंतारयतेपरत्र ॥ २९ ॥ सदक्षिणांकांचनचारुशृंगींकांस्योपदोहांद्रविणोत्तरीयाम् ॥ धेनुंतिलानांददतोद्विजायलोकावसूनांसुलभाभवंति ॥ ३० ॥ स्वकर्मभिर्मानवंसंनिरुद्धंतीव्रांधकारेनरकेपतंतं ॥ महार्णवेनौरिववायुयुक्तादानंगवांतारयतेपरत्र ॥ ३१ ॥ योब्रह्मदेयांतुददातिकन्यांभूमिप्रदानंचकरोतिविप्रे ॥ ददातिचान्नंविधिवच्चयश्चसलोकमाप्नोतिपुरंदरस्य ॥ ३२ ॥ नैवेशिकंसर्वगुणोपपन्नंददातिवैयस्तुनरोद्विजाय ॥ स्वाध्यायचारित्र्यगुणान्वितायतस्यापिलोकाःकुरुषूत्तरेषु ॥ ३३ ॥ धुर्यप्रदानेनगवांतथावैलोकानवाप्नोतिनरोवसूनाम् ॥ स्वर्गायचाहुस्तुहिरण्यदानंततोविशिष्टंकनकप्रदानम् ॥ ३४ ॥ छत्रप्रदानेनगृहंवरिष्ठंयानंतथोपानहसंप्रदाने ॥ वस्त्रप्रदानेनफलंस्वरूपंगंधप्रदानात्सुरभिर्नरःस्यात् ॥ ३५ ॥ पुष्पोपगंवाथफलोपगंवायःपादपंस्पर्शयतेद्विजाय ॥ सस्त्रीकमृद्धंबहुरत्नपूर्णंलभत्ययत्नोपगतंगृहंवै ॥ ३६ ॥ भक्ष्यान्नपानीयरसप्रदातासर्वान्समाप्नोतिरसान्प्रकामं ॥ प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाताप्राप्नोतितान्येवनसंशयोत्र ॥ ३७ ॥ स्रग्धूपगंधाननुलेपनानिस्नानानिमाल्यानिचमानवोयः ॥ दद्याद्द्विजेभ्यःसभवेदरोगस्तथाभिरूपश्चनरेंद्रलोके ॥ ३८ ॥ बीजैरशून्यंशयनैरुपेतंदद्याद्गृहंयःपुरुषोद्विजाय ॥ पुण्याभिरामंबहुरत्नपूर्णंलभत्यधिष्ठानवरंसराजन् ॥ ३९ ॥ सुगंधचित्रास्तरणोपधानंदद्यान्नरोयःशयनंद्विजाय ॥ रूपान्वितांपक्षवतींमनोज्ञांभार्यामयत्नोपगतांलभेत्सः ॥ ४० ॥ पितामहस्यानवरोवीरशायीभवेन्नरः ॥ नाधिकंविद्यतेयस्मादित्याहुःपरमर्षयः ॥ ४१ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रीतात्माकुरुनंदनः ॥ नाश्रमेरोचयद्वासंवीरमार्गाभिकांक्षया ॥ ४२ ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्राहपांडवान्पुरुषर्षभ ॥ पितामहस्ययद्वाक्यंतद्वोरोचत्विितिप्रभुः ॥ ४३ ॥ ततस्तुपांडवाःसर्वेद्रौपदीचयशस्विनी ॥ युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंबाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भीष्मउवाच आरामाणांतडागानांयत्फलंकुरुपुंगव ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामित्वत्तोद्यभरतर्षभ ॥ १ ॥

माह पितामहस्येति अनवरःसमानः यस्मात्पितामहात् ॥ ४१ ॥ तस्येति यज्ञादिष्वरुचिंवीरमार्गेचापेक्षांलेभेइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंविशोकीकृतःस्वस्थश्चराजासर्ववर्णसाधारणान्धनसाध्यान्धर्मांस्तावत्पृच्छति आरामाणामिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बलवतीबहुसस्योत्पादिका ॥ २ ॥ औदकानिखातानितडागानि ॥३॥ त्रिषुपृथिव्यंतरिक्षस्वर्गेषु तडागवान्तडागकृत् ॥ ४ ॥ मित्राणांसदनमिवोपकारकंसस्योत्पादनादिना मैत्रंमित्रस्यसूर्यस्येदंप्रीतिक

भीष्मउवाच सुप्रदर्शाबलवतीचित्राधातुविभूषिता ॥ उपेतासर्वभूतैश्चश्रेष्ठाभूमिरिहोच्यते ॥ २ ॥ तस्याःक्षेत्रविशेषाश्चतडागानांचबंधनं ॥ औदकानि चसर्वाणिप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥ तडागानांचवक्ष्यामिकृतानांचापियेगुणाः ॥ त्रिषुलोकेषुसर्वत्रपूजनीयस्तडागवान् ॥ ४ ॥ अथवामित्रसदनंमैत्रंमित्र विवर्धनं ॥ कीर्तिसंजननंश्रेष्ठंतडागानांनिवेशनम् ॥५॥ धर्मस्यार्थस्यकामस्यफलमाहुर्मनीषिणः ॥ तडागसुकृतंदेशेक्षेत्रमेकंमहाश्रयं ॥ ६॥ चतुर्विधानांभू तानांतडागमुपलक्षयत् ॥ तडागानिचसर्वाणिदिशंतिश्रियमुत्तमाम् ॥ ७ ॥ देवामनुष्यगंधर्वाःपितरोरगराक्षसाः ॥ स्थावराणिचभूतानिसंश्रयंतिजलाश यं ॥ ८ ॥ तस्मात्तांस्तेप्रवक्ष्यामितडागेयेगुणाःस्मृताः ॥ याचतत्रफलावाप्तिर्ऋषिभिःसमुदाहृता ॥ ९ ॥ वर्षाकालेतडागेतुसलिलंयस्यतिष्ठति ॥ अग्निहोत्र फलंतस्यफलमाहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ शरत्कालेतुसलिलंतडागेयस्यतिष्ठति ॥ गोसहस्रस्यसप्रेत्यलभतेफलमुत्तमं ॥ ११ ॥ हेमंतकालेसलिलंतडागेयस्यति ष्ठति ॥ सवैबहुसुवर्णस्ययज्ञस्यलभतेफलं ॥ १२ ॥ यस्यवैशैशिरेकालेतडागेसलिलंभवेत् ॥ तस्याग्निष्टोमयज्ञस्यफलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ॥ तडागंसुकृतं यस्यवसंतेतुमहाश्रयम् ॥ अतिरात्रस्ययज्ञस्यफलंससमुपाश्नुते ॥ १४ ॥ निदाघकालेपानीयंतडागेयस्यतिष्ठति ॥ वाजिमेधफलंतस्यफलंवैमुनयोविदुः ॥ ॥ १५ ॥ सकुलंतारयेत्सर्वंयस्यखातेजलाशये ॥ गावःपिबंतिसलिलंसाधवश्चनराःसदा ॥ १६ ॥ तडागेयस्यगावस्तुपिबंतितृषिताजलं ॥ मृगपक्षिमनुष्याश्चसो ऽश्वमेधफलंलभेत् ॥ १७ ॥ यत्पिबंतिजलंतत्रस्नायंतेविश्रमंतिच ॥ तडागेयस्यतत्सर्वंप्रेत्यानंत्यायकल्पते ॥ १८ ॥ दुर्लभंसलिलंतातविशेषेणपरत्रवै ॥ पानी यस्यप्रदानेनप्रीतिर्भवतिशाश्वती ॥ १९ ॥ तिलान्ददतपानीयंदीपान्ददतजाग्रत ॥ ज्ञातिभिःसहमोदध्वमेतत्प्रेत्यसुदुर्लभं ॥ २० ॥ सर्वदानैर्गुरुतरंसर्वदानैर्वि शिष्यते ॥ पानीयंनरशार्दूलतस्माद्दातव्यमेवहि ॥ २१ ॥ एवमेतत्तडागस्यकीर्तितंफलमुत्तमं ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिवृक्षाणामवरोपणं ॥ २२ स्थावराणांच भूतानांजातयःषट्प्रकीर्तिताः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ २३ ॥

रं मित्राणांदेवानांविवर्धनंपोषकं ॥ ५ ॥ क्षेत्रवृद्धिहेतुत्वात्तडागंमहाश्रयमुपलक्षयेदित्युत्तरेणापिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ वृक्षाःवटादयः गुल्माःकुशस्तंबादयः लताःवृक्षाद्यारूढाःपाटल्यादयः वल्यःभूम्यांप्रतताःकूश्मांडादयः त्वक्सारावेण्वादयः तृणजातयःउलपादयः ॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुत्रास्तेधर्मतःस्मृताइति अपुत्रेणावश्यंपुत्रफलार्थिनातडागाआरामाश्चकर्तव्याइतिदर्शितं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणि नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दातारंकथंदानमन्वेतीतिपृच्छति यानीति दातृप्रतिग्रहीत्रोःपरलोकेसंबंधाभावादितिभावः ॥ १ ॥ २ ॥

एताजात्यस्तुवृक्षाणांतेषांरोपेगुणास्त्विमे ॥ कीर्तिश्चमानुषेलोकेप्रेत्यचैवफलंशुभं ॥ २४ ॥ लभतेनामलोकेचपितृभिश्चमहीयते ॥ देवलोकेगतस्यापिनामत स्यननश्यति ॥ २५ ॥ अतीतानागतेचोभेपितृवंशंचभारत ॥ तारयेद्वृक्षरोपीचतस्माद्वृक्षांश्चरोपयेत् ॥ २६ ॥ तस्यपुत्राभवंत्येतेपादपानात्रसंशयः ॥ परलोक गतःस्वर्गलोकांश्चाप्नोतिसोऽव्ययान् ॥ २७ ॥ पुष्पैःसुरगणान्वृक्षाःफलैश्चापितथापितॄन् ॥ छाययाचातिथिंतातपूजयंतिमहीरुहः ॥ २८ ॥ किन्नरोरगरक्षां सिदेवगंधर्वमानवाः ॥ तथाऋषिगणाश्चैवसंश्रयंतिमहीरुहान् ॥ २९ ॥ पुष्पिताःफलवंतश्चतर्पयंतीहमानवान् ॥ वृक्षदंपुत्रवद्वृक्षास्तारयंतिपरत्रतु ॥ ३० ॥ तस्मात्तडागेसद्वृक्षारोप्याःश्रेयोर्थिनासदा ॥ पुत्रवत्परिपाल्याश्चपुत्रास्तेधर्मतःस्मृताः ॥ ३१ ॥ तडागकृद्वृक्षरोपीइष्टयज्ञश्चयोद्विजः ॥ एतेस्वर्गेमहीयंतेयेचा न्येसत्यवादिनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्तडागंकुर्वीतआरामांश्चैवरोपयेत् ॥ यजेच्चविविधैर्यज्ञैःसत्यंचसततंवदेत् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि आनुशा०दानधर्मेआरामतडागवर्णनंनामअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच यानीमानिबहिर्वेद्यांदानानिपरिचक्षते ॥ तेभ्योविशिष्टंकिंदानंमतंतेकुरुपुंगव ॥ १ ॥ कौतूहलंहिपरमंतत्रमेविद्यतेप्रभो ॥ दातारंदत्तमन्वेतियद्दानंतत्प्रचक्ष्वमे ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अभयंसर्व भूतेभ्योव्यसनेचाप्यनुग्रहः ॥ यच्चाभिलषितंदद्यात्तृषिताय्याभियाचते ॥ ३ ॥ दत्तंमन्येतयद्दत्वातद्दानंश्रेष्ठमुच्यते ॥ दत्तंदातारमन्वेतियद्दानंभरतर्षभ ॥ ४ ॥ हिरण्यदानंगोदानंपृथिवीदानमेवच ॥ एतानिवैपवित्राणितारयंत्यपिदुष्कृतम् ॥ ५ ॥ एतानिपुरुषव्याघ्रसाधुभ्योदेहिनित्यदा ॥ दानानिहिनरंपापान्मोक्षयं तिनसंशयः ॥ ६ ॥ यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चास्यदयितंगृहे ॥ तत्तद्गुणवतेदेयंतदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७ ॥ प्रियाणिलभतेनित्यंप्रियदःप्रियकृत्तथा ॥ प्रियोभवति भूतानामिहचैवपरत्रच ॥ ८ ॥ याचमानमभीमानादनासक्तमकिंचनम् ॥ योनार्चतियथाशक्तिसनृशंसोयुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ अमित्रमपिचेद्दीनंशरणैषिणमा गतम् ॥ व्यसनेयोनुगृह्णातिसवैपुरुषसत्तमः ॥ १० ॥

अभयमिति यथास्वयंकस्मैचिदभयंदीयतेव्यसनेवानुग्रहःक्रियतेसपुनःकालेसतिसामर्थ्येआनृण्यार्थंस्वस्मैअभयंददात्यनुग्रहंचकरोतिएवंपरत्रापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ यद्दत्वादत्तंमन्येतनत्विदंमदीयंदानमिति मन्यतेसआस्तिकःश्रद्धावान्दानफलंलभतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभीमानात्अतिसमर्थोयमित्यभिमानंस्वमनस्येवकृत्वायाचमानं ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृशायेत्यादिचतुर्थीषष्ठ्यर्थे ॥११॥ क्रियानियमितान्स्वधर्मयंत्रितान् ॥१२॥१३॥ येन्नार्थंदेवादीन्नार्थयंतेतेभ्यआत्मानंरक्षस्वेत्युक्तं तत्ररक्षणप्रकारमाह तानिति युक्तैश्चारैः मुक्तैरितिपाठेनिसृष्टैर्नरैः उपजि
ज्ञास्यः निमंत्रयेथाइतिसंबंधः ॥१४॥ आवसथैरावसथादिसमर्पणेन ॥१५॥ कार्यमिति धर्मार्थमेवधर्मंकुर्वंतिनतुफलांतरार्थमितिभावः ॥१६॥ व्यपाश्रित्यप्रभोराश्रयमकृत्वाजीवितुंस्वभावाः ॥१७॥१८॥
॥१९॥ ददतःदातुस्तववर्ततांसर्वदास्तु ॥२०॥ यज्ञविशेषणंनिवापदानसलिलइति निवापःपितृतर्पणंतद्वद्देवदानादियस्मिन्सतथा तादृशेषुनिवसन्तानाश्रित्यस्थितःसन् आनृण्यंदेवादीनां निवापोदानसदृश

कृशायकृतविद्यायवृत्तिक्षीणायसीदते ॥ अपहन्यात्क्षुधांयस्तुनतेनपुरुषःसमः ॥ ११ ॥ क्रियानियमितान्साधून्पुत्रदारैश्चकर्शितान् ॥ अयाचमानान्कौंते
यसर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ॥ १२ ॥ आशिषंयेनदेवेषुनचमर्त्येषुकुर्वते ॥ अर्हंतोनित्यसंतुष्टास्तथालब्धोपजीविनः ॥ १३ ॥ आशीविषसमेभ्यश्चतेभ्योरक्षस्वभा
रत ॥ तान्युक्तैरुपजिज्ञास्यस्तथाद्विजवरोत्तमान् ॥ १४॥ कृतैरावसथैर्नित्यंसप्रेष्यैःसपरिच्छदैः ॥ निमंत्रयेथाःकौरव्यसर्वकामसुखावहैः ॥ १५ ॥ यदितेप्रति
गृह्णीयुःश्रद्धापूतंयुधिष्ठिर ॥ कार्यमित्येवमन्वानाधार्मिकाःपुण्यकर्मिणः ॥ १६ ॥ विद्यास्नाताव्रतस्नातायेव्यपाश्रित्यजीविनः ॥ गूढस्वाध्यायतपसोब्राह्मणाः
संशितव्रताः ॥ १७॥ तेषुशुद्धेषुदांतेषुस्वदारपरितोषिषु ॥ यत्करिष्यसिकल्याणंतत्तेलोकेयुधांपते ॥ १८ ॥ यथाग्निहोत्रंसुहुतंसायंप्रातर्द्विजातिना ॥ तथादत्तं
द्विजातिभ्योभवत्यथयतात्मसु ॥ १९ ॥ एषतेविततोयज्ञःश्रद्धापूतःसदक्षिणः ॥ विशिष्टःसर्वयज्ञेभ्योददतस्तातवर्तताम् ॥ २० ॥ निवापदानसलिलस्तादृशेषु
युधिष्ठिर ॥ निवसन्पूजयंश्चैवतेष्वानृण्यंनियच्छति ॥ २१ ॥ यएवंनैवकुप्यंतेनलुभ्यंतितृणेष्वपि ॥ तएवनःपूज्यतमायेचापिप्रियवादिनः ॥ २२ ॥ एते
नबहुमन्यंतेनप्रवर्तंतिचापरे ॥ पुत्रवत्परिपाल्यास्तेनमस्तेभ्यस्तथाभयं ॥ २३ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्मृदुब्रह्मधराहिते ॥ क्षात्रेणापिहिसंसृष्टंतेजःशाम्य
तिवैद्विजे ॥ २४॥ अस्तिमेबलवानस्मिराजास्मीतियुधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणान्माचपर्यश्नीर्वासोभिरशनेनच ॥ २५ ॥ यच्छोभार्थंबलार्थंवावित्तमस्तितवानघ ॥ तेनते
ब्राह्मणाःपूज्याःस्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ २६ ॥ नमस्कार्यास्तथाविप्रावर्तमानायथातथं ॥ यथासुखंयथोत्साहंललंतुत्वयिपुत्रवत् ॥ २७ ॥ कोह्यक्षयप्रसादानां
सुहृदामल्पतोषिणां ॥ वृत्तिमर्हत्यवक्षेप्तुंत्वदन्यःकुरुसत्तम ॥ २८ ॥

इतिपाठेदानंमहादानं ॥२१॥२२॥ एतेदातारंनबहुमन्यंतेनिःस्पृहत्वात् तेभ्योनमोस्तुतथाऽभयमस्तु तथोभयमितिपाठेतेभ्यस्तुष्टेभ्योरुष्टेभ्यश्चउभयंस्वर्गोनरकश्चभवतीतिशेषः ॥२३॥ मृदवःशिष्येषुस्नेहवत्त्वा
त्तेचतेब्रह्मधराश्चवेदधराः क्षात्रेणसंसृष्टमपिब्राह्मंतेजःशाम्यतिशांतेद्विजेऽदीप्यमानंअस्त्वेवेत्यर्थः ॥२४॥ मापर्यश्नीःपरित्यज्यमाभुंक्ष्व ॥२५॥ तेत्वया ॥२६॥ ललंतुरमंतां ॥२७॥ अवक्षेप्तुंसमर्पितुं ॥२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ अवर्तिनांअवृत्तीनां आर्योगुणः अकीर्तिनामितिपाठेव्रीह्यादित्वादिनिः अकीर्तिमतां ॥३१॥ पुरापूर्वं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

यथापत्याश्रयोधर्मस्त्रीणांलोकेसनातनः ॥ सदैवसागतिर्नान्यातथास्माकंद्विजातयः ॥ २९ ॥ यदिनोब्राह्मणास्तातसंत्यजेयुरपूजिताः ॥ पश्यंतोदारुणं कर्मसततंक्षत्रियेस्थितं ॥ ३० ॥ अवेदानामयज्ञानामलोकानामवर्तिनां ॥ कस्तेषांजीवितेनार्थस्त्वांविनाब्राह्मणाश्रयं ॥ ३१ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामियथाधर्मंसनातनं ॥ राजन्योब्राह्मणान्राजन्पुरापरिचचारह ॥ ३२ ॥ वैश्योराजन्यमित्येवशूद्रोवैश्यमितिश्रुतिः ॥ दूराच्छूद्रेणोपचर्योब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् ॥ ३३ ॥ संस्पर्शपरिचर्यस्तुवैश्येनक्षत्रियेणच ॥ मृदुभावान्सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ॥ ३४ ॥ आशीविषानिवक्रुद्धांस्तानुपाचरतद्विजान् ॥ अपरेषांपरेषांचपरेभ्यश्चापियेपरे ॥ ३५ ॥ क्षत्रियाणांप्रतपतांतेजसाचबलेनच ॥ ब्राह्मणेष्वेवशाम्यंतितेजांसिचतपांसिच ॥ ३६ ॥ नमेपिताप्रियतरोनत्वंतातततथाप्रियः ॥ नमेपितुःपिताराजन्नचात्मानचजीवितं ॥ ३७ ॥ त्वत्तश्चमेप्रियतरःपृथिव्यांनास्तिकश्चन ॥ त्वत्तोपिमेप्रियतराब्राह्मणाभरतर्षभ ॥ ३८ ॥ ब्रवीमिसत्यमेतच्चयथाहंपांडुनंदन ॥ तेनसत्येनगच्छेयंलोकान्यत्रचशांतनुः ॥ ३९ ॥ पश्येयंचसतांलोकाञ्छुचीन्ब्रह्मपुरस्कृतान् ॥ तत्रमेतातगंतव्यमन्हायचचिरायच ॥ ४० ॥ सोहमेतादृशाल्लोँकान्दृष्ट्वाभरतसत्तम ॥ यन्मेकृतंब्राह्मणेषुनतप्येतेनपार्थिव ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ६९ ॥ युधिष्ठिरउवाच यौचस्यातांचरणेनोपपन्नौयौविद्ययासदृशौजन्मनाच ॥ ताभ्यांदानंकतमस्मैविशिष्टमयाचमानायचयाचतेच ॥ १ ॥ भीष्मउवाच श्रेयोवैयाचतःपार्थदानमाहुरयाचते ॥ अर्हत्तमोवैधृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियोरक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ॥ ब्राह्मणोधृतिमान्विद्वान्देवान्प्रीणातितुष्टिमान् ॥ ३ ॥ याच्यमाहुरनीशस्यअभिहारंचभारत ॥ उद्वेजयंतियाचंतिसदाभूतानिदस्युवत् ॥ ४ ॥ म्रियतेयाचमानोवैनजातुम्रियतेददत् ॥ ददत्संजीवयत्येनमात्मानंचयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आनृशंस्यंपरोधर्मोयाचतेयत्प्रदीयते ॥ अयाचतःसीदमानान्सर्वोपायैर्निमंत्रयेत् ॥ ६ ॥ यदिवैतादृशाराष्ट्रान्वसेयुस्तेद्विजोत्तमाः ॥ भस्मच्छन्नानिवाग्नींस्तान्बुध्येथास्त्वंप्रयत्नतः ॥ ७ ॥

इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ६९ ॥ यौचेति चरणेनाचरणेन ॥ १ ॥ अयाचतःश्रैष्ठ्यमाहद्वाभ्यां श्रेयइति ॥ २ ॥ अनर्थनाअयाञ्चा ॥ ३ ॥ याच्यंयाचनारूपंकर्म अनीशस्यदरिद्रस्यअभिहारंतिरस्कारमाहुः यदायतःयाचंतियाचमानानिभूतानिदस्युवल्लोकानुद्वेजयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ राष्ट्रान्राष्ट्रं ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ ददद्दित्यर्धः अयाचतांअयाचमानानां उपागच्छन्समीपमुपसर्पन्‌दायान्धनादीनददत्‌दाताभवेतिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अपीति सोद्धरणान्स्वामिन्यागतेदास्यामीतियाचमाने भ्योबालकेभ्यआशाप्रदर्शनमुद्धरणंतत्सहितान् अतएवदारास्तेषांप्रतीक्षंतइत्युक्तं ॥ १४ ॥ एषतेविततोयज्ञइतिप्रागुक्तंयज्ञंसवनत्रयकल्पनयाव्याचष्टे अन्नानीत्यादिना ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥

तपसादीप्यमानास्तेदहेयुःपृथिवीमपि ॥ अपूज्यमानाःकौरव्यपूजार्हास्तुतथाविधाः ॥ ८ ॥ पूज्याहिज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ तेभ्यःपूजांप्रयुंजीथा ब्राह्मणेभ्यःपरंतप ॥ ९ ॥ ददद्बहुविधान्दायानुपागच्छन्नयाचताम् ॥ यदग्निहोत्रेसुहुतेसायंप्रातर्भवेत्फलम् ॥ १० ॥ विद्यावेदव्रतवतितद्दानफलमुच्यते ॥ वि द्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ॥ ११ ॥ गूढस्वाध्यायतपसोब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ कृतैरावसथैर्हृद्यैःसप्रेष्यैःसपरिच्छदैः ॥ १२ ॥ निमंत्रयेथाःकौ रव्यकामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ अपितेप्रतिगृह्णीयुःश्रद्धोपेतंयुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ कार्यमित्येवमन्वानाधर्मज्ञाःसूक्ष्मदर्शिनः ॥ अपितेब्राह्मणाभुक्त्वागताःसोद्ध रणान्गृहान् ॥ १४ ॥ येषांदाराःप्रतीक्षंतेपर्जन्यमिवकर्षकाः ॥ अन्नानिप्रातःसवनेनियताब्रह्मचारिणः ॥ १५ ॥ ब्राह्मणास्तातभुंजानास्त्रेताग्निंप्रीणयंत्युत ॥ माध्यंदिनंतेसवनंददतस्तातवर्ततां ॥ १६ ॥ गोहिरण्यानिवासांसितेनेंद्रःप्रीयतांतव ॥ तृतीयंसवनंतेवैवैश्वदेवंयुधिष्ठिर ॥ १७ ॥ यद्देवेभ्यःपितृभ्यश्चविप्रे भ्यश्चप्रयच्छसि ॥ अहिंसासर्वभूतेभ्यःसंविभागश्चभागशः ॥ १८ ॥ दमस्त्यागोधृतिःसत्यंभवत्ववभृथायते ॥ एषतेविततोयज्ञःश्रद्धापूतःसदक्षिणः ॥ १९ ॥ विशिष्टःसर्वयज्ञानांनित्यंतातप्रवर्ततां ॥ २० ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनु० दान० षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

युधिष्ठिरउवाच दानंयज्ञःक्रियाचेहकिंस्वित्प्रेत्यमहाफलं ॥ कस्यज्यायःफलंप्रोक्तंकीदृशेभ्यःकथंकदा ॥ १ ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंयाथातथ्येनभारत ॥ विद्वन्जिज्ञासमानायदानधर्मान्प्रचक्ष्वमे ॥ २ ॥ अंतर्वेद्यांचयद्दत्तंश्रद्धयाचानृशंस्यतः ॥ किंस्विन्निःश्रेयसंतातततन्मेब्रूहिपितामह ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच रौद्रंकर्मक्षत्रियस्यसततंतातवर्तते ॥ तस्यवैतानिकंकर्मदानंचैवेहपावनम् ॥ ४ ॥ नतुपापकृतांराज्ञांप्रतिगृह्णंतिसाधवः ॥ एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्रद क्षिणैः ॥ ५ ॥ अथचेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ॥ श्रद्धामास्थायपरमांपावनंह्येतदुत्तमं ॥ ६ ॥ ॥९४॥

॥ २० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ॥ दानमिति यज्ञःक्रियेत्येकं यज्ञरूपाक्रियेत्यर्थः कीदृशेभ्योदानंकथंयज्ञक्रियेति कदेत्युभयत्रसंबं धः ॥ १ ॥ २ ॥ आनृशंस्यतोबहिर्वेद्यांदानं ॥ ३ ॥ ४ ॥ यज्ञाद्दानस्याधिक्यंवर्णयति नत्वितिद्वाभ्यां ॥ ५ ॥ एतद्दानम् ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपोर्जितान् संधिरार्षः ॥ ७ ॥ यद्यदितेब्राह्मणास्तेतवनकरिष्यंतिप्रतिग्रहमितिशेषः तर्हिकृतंसुकृतंतेतवनभविष्यति तदासुकृतोत्पत्त्यर्थंयज्ञान्साधय ॥ ८ ॥ इष्टमिति दानेयज्ञादिकमंतर्भवति याज्ञिकेभ्यो दत्तंचेत्तत्कृतस्ययज्ञस्यश्रेयोंशस्तवापिभविष्यतीतिनयज्ञार्थमत्युत्सुकोभूरित्यर्थः ॥ ९ ॥ जनयिताप्रजापतिः ॥ १० ॥ धर्मान्पंचातिथिभिःसमेतएवभोक्ष्येइत्यादीन्येसंतःसंवर्धयंति तेसर्वस्त्वैर्भर्तव्याराज्ञा तस्यराज्ञस्तेसंतोबहुकारिणोऽत्यंतमुपकर्तारोभवंति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देयाःदानानि व्युष्टिः समृद्धिः ॥१४॥१५॥१६ ॥ ब्रह्मणोभूयंभावोस्यास्तिसब्राह्मणोब्रह्मभूयस्तस्यभावोब्रह्मभूयत्वंब्राह्मणत्वं

ब्राह्मणांस्तर्पयन्द्रव्यैस्ततोयज्ञेयतव्रतः॥ मैत्रान्साधून्वेदविदःशीलवृत्ततपोर्जितान्॥ ७॥ यत्तेतेनकरिष्यंतिकृतंतेनभविष्यति ॥ यज्ञान्साधयसाधुभ्यःस्वाद्वन्नान्दक्षिणावतः॥ ८॥ इष्टंदत्तंचमन्येथाआत्मानंदानकर्मणा॥ पूजयेथायायजूकांस्तवाप्यंशोभवेद्यथा ॥ ९॥ प्रजावतोभरेथाश्वब्राह्मणान्बहुकारिणः॥ प्रजावांस्तेनभवतियथाजनयितातथा ॥ १० ॥ यावतःसाधुधर्मान्वैसंतःसंवर्धयंत्युत॥ सर्वस्वैश्चापिभर्तव्यानरायेबहुकारिणः ॥ ११ ॥ समृद्धःसंप्रयच्छत्वंब्राह्मणेभ्योयुधिष्ठिर॥ धेनूरनडुहोन्नानिच्छत्रंवासांस्युपानहौ॥ १२॥ आज्यानियजमानेभ्यस्तथान्नानिचभारत॥ अश्ववंतिचयानानिवेश्मानिशयनानिच॥ १३॥ एतेदेयाव्युष्टिमंतोलघूपायाश्चभारत ॥ अजुगुप्सांश्चविज्ञायब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ॥ १४ ॥ उपच्छन्नंप्रकाशंवावृत्त्यातान्प्रतिपालयेत्॥ राजसूयाश्वमेधाभ्यांश्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति॥ १५॥ एवंपापैर्विनिर्मुक्तस्त्वंपूतःस्वर्गमाप्स्यसि॥ संचयित्वापुनःकोशंयद्राष्ट्रंपालयिष्यसि ॥ १६॥ तेनत्वंब्रह्मभूयत्वमवाप्स्यसिधनानिच॥ आत्मनश्चपरेषांचवृत्तिंसंरक्षभारत॥ १७॥ पुत्रवच्चापिभृत्यान्स्वान्प्रजाश्चपरिपालय॥ योगःक्षेमश्चतेनित्यंब्राह्मणेष्वस्तुभारत॥॥ १८॥ तदर्थंजीवितंतेस्तुमातेभ्योप्रतिपालनं ॥ अनर्थोब्राह्मणस्यैषयद्वित्तनिचयोमहान्॥ १९॥ श्रियात्वभीक्ष्णंसंवासोदर्पयेत्संप्रमोहयेत्॥ ब्राह्मणेषुप्रमूढेषुधर्मोविप्रणशेद्ध्रुवं॥ धर्मप्रणाशेभूतानामभावःस्यान्नसंशयः ॥ २० ॥ योरक्षिभ्यःसंप्रदायराजाराष्ट्रंविलुंपति ॥ यज्ञेराष्ट्राद्धनंतस्मादानयध्वमितिब्रुवन्॥ २१ ॥ यच्चादायतदाज्ञप्तंभीतंदत्तंसुदारुणं ॥ यजेद्राजानतंयज्ञंप्रशंसंत्यस्यसाधवः॥ २२॥ अपीडिताःसुसंवृद्धायेददत्यनुकूलतः ॥ तादृशेनाप्युपायेनयष्टव्यंनोद्यमाहृतैः ॥ २३॥ यदापरिनिषिच्येतनिहितोवैयथाविधि ॥ तदाराजामहायज्ञैर्यजेतबहुदक्षिणैः ॥ २४॥ वृद्धबालधनंरक्ष्यमंधस्यकृपणस्यच ॥ नखातपूर्वंकुर्वीतनरुदंतीधनंहरेत्॥ २५॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥ यइतियुग्मं योराजारक्षिभ्यःसंग्रहपरेभ्योधनंदत्वायज्ञेयज्ञार्थंधनमानयध्वमिति ब्रुवन्राष्ट्रंविलुंपति ॥२१॥ यच्चासौतत्धनिभिर्भीतंभययुक्तंयथास्यात्तथादत्तंप्रजाभ्यआदायसुदारुणंयथास्यात्तथायजेत्तंयज्ञंनप्रशंसंति ॥ २२ ॥ उद्यमःप्रजापीडनात्मकोऽतियत्नः ॥ २३ ॥ निहितः प्रजानांनितरांहितोराजायदाप्रजाभिःपूर्णोद्रिक्ताभिर्निषिच्येतधनैरभिषिच्येत ॥ २४ ॥ खातपूर्वंधनंनकुर्वीत अनावृष्टौकूपोदकनिष्पादितैर्धान्यैर्जीवतांधनंस्वाधीनंनकुर्वीतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ समवेक्ष्यंत्येव नतुलभंते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सहयुगपत् राजकंराजसमूहंप्रतिपक्षभूतंविंदते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वंपापंएतिराजानं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

त्वतंकृपणवित्तंहिराष्ट्रंहंतिनृपश्रियं ॥ दद्याच्चमहतोभोगान्क्षुद्भयंप्रणुदेत्सतां ॥२६॥ येषांस्वादूनिभोज्यानिसमवेक्ष्यंतिबालकाः ॥ नाश्नंतिविधिवत्तानिकिंनु
पापतरंततः ॥ २७॥ यदितेतादृशोराष्ट्रेविद्वान्सीदेत्क्षुधाद्विजः ॥ भ्रूणहत्यांचगच्छेथाःकृत्वापापमिवोत्तमं ॥ २८ ॥ धिक्तस्यजीवितंराज्ञोराष्ट्रेयस्यावसीदति ॥
द्विजोन्योवामनुष्योपिशिबिराहवचोयथा ॥ २९ ॥ यस्यस्मविषयेराज्ञःस्नातकःसीदतिक्षुधा ॥ अवृद्धिमेतितद्राष्ट्रंविंदतेसहराजकं ॥ ३० ॥ क्रोशंत्योयस्यवैरा
ष्ट्राद्ध्रियंतेतरसास्त्रियः ॥ क्रोशतांपतिपुत्राणांमृतोसौनचजीवति ॥ ३१ ॥ अरक्षितारंहर्तारंविलोप्तारमनायकं ॥ तंवैराजकलिंहन्युःप्रजाःसन्नह्यनिर्घृणं ॥
॥ ३२ ॥ अहंवोरक्षितेत्युक्त्वायोनरक्षतिभूमिपः ॥ ससंहत्यनिहंतव्यःश्वेवसोन्मादआतुरः ॥ ३३॥ पापंकुर्वंतियत्किंचित्प्रजाराज्ञाह्यरक्षिताः ॥ चतुर्थंतस्यपाप
स्यराजाविंदतिभारत ॥ ३४ ॥ अथाहुःसर्वमेवैतिभूयोर्धमितिनिश्चयः ॥ चतुर्थंमतमस्माकंमनोःश्रुत्वानुशासनं ॥ ३५ ॥ शुभंवायच्चकुर्वंतिप्रजाराज्ञासुर
क्षिताः ॥ चतुर्थंतस्यपुण्यस्यराजाचाप्नोतिभारत ॥ ३६ ॥ जीवंतंत्वानुजीवंतुप्रजाःसर्वायुधिष्ठिर ॥ पर्जन्यमिवभूतानिमहाद्रुममिवांडजाः ॥ ३७॥ कुबेरमि
वरक्षांसिशतक्रतुमिवामराः ॥ ज्ञातयस्त्वानुजीवंतुसुहृदश्चपरंतप ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनि० दानधर्मेएकषष्टितमोऽ
ध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच इदंदेयमिदंदेयमितीयंश्रुतिरादरात् ॥ बहुदेयाश्चराजानःकिंस्विद्दानमनुत्तमं ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच अतिदानानिसर्वाणिपृथिवीदानमुच्यते ॥ अचलाह्यक्षयाभूमिर्दोग्ध्रीकामानिहोत्तमान् ॥ २ ॥ दोग्ध्रीवासांसिरत्नानिपशून्व्रीहियवांस्तथा ॥ भूमि
दःसर्वभूतेषुशाश्वतीरेधतेसमाः ॥ ३ ॥ यावद्भूमेरायुरिहतावद्भूमिदएधते ॥ नभूमिदानादस्तीहपरंकिंचिद्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ अप्यल्पंप्रददुःसर्वेपृथिव्याइतिनःश्रुत
म् ॥ भूमिमेवददुःसर्वेभूमिंतेभुंजतेजनाः ॥ ५ ॥ स्वकर्मैवोपजीवंतिनराइहपरत्रच ॥ भूमिर्भूतिर्महादेवीदातारंकुरुतेप्रियं ॥ ६ ॥ यएतांदक्षिणांदद्यादक्षयांराज
सत्तम ॥ पुनर्नरत्वंसंप्राप्यभवेत्सपृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ यथादानंतथाभोगइतिधर्मेषुनिश्चयः ॥ संग्रामेवातनुंजह्याद्दद्याच्चपृथिवीमिमां ॥ ८ ॥ इत्येतत्क्षत्रबंधू
नांवदंतिपरमांश्रियं ॥ पुनातिदत्तापृथिवीदातारमितिशुश्रुम ॥ ९ ॥

इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ इदमिति ॥ १ ॥ २ ॥ कामानेवाह दोग्ध्रीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रियंस्वपतिं ॥ ६ ॥ तदेवाह यइति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ प्रियेणप्रियायवादत्तेतियोगात्तस्याःदानमादानंवाकुर्वन्प्रिय दत्तायाअस्याः प्रियोभवतीत्यर्थः नामेतिनामार्थउभयरूपउच्यते ॥ १२ ॥ एतत्पृथ्वीदानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ दत्तदानेदत्तदेशेनचाचरेन्नसंचरेत् नवागूहेदंतर्धानेनचाचरेदितिपाठेतुभूमिदानंदानांतरवन्नगूहनीयंकिंतुप्रख्यापयेदेवेत्याह नचेति अंतर्धानेनचाचरेत्भूमिमुपविश्यदानमाचरेत् ॥ १५॥ १६ ॥ १७॥ शंसंतिअमुकदत्तेगृहेति

अपिपापसमाचारंब्रह्मघ्नमपिचानृतं ॥ सैवपापंप्लावयतिसैवपापात्प्रमोचयेत् ॥ १० ॥ अपिपापकृतांराज्ञांप्रतिगृह्णंतिसाधवः ॥ पृथिवींनान्यदिच्छंतिपावनं जननीयथा ॥ ११ ॥ नामास्याःप्रियदत्तेतिगुह्यंदेव्याःसनातनं ॥ दानंवाप्यथवादानंनामास्याःप्रथमप्रियं ॥ १२ ॥ यएतांविदुषेदद्यात्पृथिवींपृथिवीपतिः ॥ पृथिव्यामेतदिष्टंसराजाराज्यमितोव्रजेत् ॥ १३ ॥ पुनश्चासौजनिंप्राप्यराजवत्स्यान्नसंशयः ॥ तस्मात्प्राप्यैवपृथिवींदद्याद्विप्रायपार्थिवः ॥ १४ ॥ नाभूमिपति नाभूमिरधिष्ठेयाकथंचन ॥ नचापात्रेणवाग्राह्यादत्तदानेनवाचरेत् ॥ १५ ॥ येचान्येभूमिमिच्छेयुःकुर्युरेवंनसंशयः ॥ यःसाधोर्भूमिमादत्तेनभूमिंविंदतेतुसः ॥ १६ ॥ भूमिंदत्वातुसाधुभ्योविंदतेभूमिमुत्तमां ॥ प्रेत्यचेहचधर्मात्मासंप्राप्नोतिमहद्यशः ॥ १७ ॥ यस्यविप्रास्तुशंसंतिसाधोर्भूमिंसदैवहि ॥ नतस्यशत्रवो राजन्प्रशंसंतिवसुंधरां ॥ १८ ॥ यत्किंचित्पुरुषःपापंकुरुतेवृत्तिकर्शितः ॥ अपिगोचर्ममात्रेणभूमिदानेनपूयते ॥ १९ ॥ येपिसंकीर्णकर्माणोराजानोरौद्रक र्मिणः ॥ तेभ्यःपवित्रमाख्येयंभूमिदानमनुत्तमं ॥ २० ॥ अल्पांतरमिदंशश्वत्पुराणामेनिरेजनाः ॥ योयजेताश्वमेधेनदद्याद्वासाधवेमहीं ॥ २१ ॥ अपिचेत्सुकृतंकृत्वाशंकेरन्नापिपंडिताः ॥ अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमं ॥ २२ ॥ सुवर्णरजतंवस्त्रंमणिमुक्तावसूनिच ॥ सर्वमेतन्महाप्राज्ञोददातिवसुधांददत् ॥ ॥ २३ ॥ तपोयज्ञःश्रुतंशीलमलोभःसत्यसंधता ॥ गुरुदैवतपूजाचएतावर्ततिभूमिदं ॥ २४ ॥ भर्तृनिःश्रेयसेयुक्तास्त्यक्तात्मानोरणेहताः ॥ ब्रह्मलोकगताःसिद्धानातिक्रामंतिभूमिदं ॥ २५ ॥ यथाजनित्रीस्वंपुत्रंक्षीरेणभरतेसदा ॥ अनुगृह्णातिदातारंतथासर्वरसैर्मही ॥ २६ ॥ मृत्युर्वैकिंकरोदंडस्तमोवह्निःसुदारुणः ॥ घोराश्चदारुणाःपाशानोपसर्पंतिभूमिदं ॥ २७ ॥ पितृंश्चपितृलोकस्थान्देवलोकाच्चदेवताः ॥ संतर्पयतिशांतात्मायोददातिवसुंधरां ॥ २८ ॥ कृशायम्रियमाणायवृत्तिग्लानायसीदते ॥ भूमिंवृत्तिकरींदत्वासत्रीभवतिमानवः ॥ २९ ॥

ष्ठामइतिकथयंति ॥ १८ ॥ सप्तहस्तेनदंडेनत्रिंशद्दंडा निवर्तनं दशतान्येवगोचर्मदत्वास्वर्गेमहीयते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अर्पितदानांतरवद्भूमिदानेपुण्योत्पत्तौशंकैवनास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एताएतानि सुपोडादेशः वर्ततिअनुसरंति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वैकिंकरःविपरीतंकुत्सितंचकरोतीतिविकिंकरःकालस्तत्संबंधीकालमृत्युरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सत्रीसत्रकृत् ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ३० ॥ उदीर्णमहत्शरणंगृहं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ब्रह्मभूयंबृहत्त्वंफलमितियावत् गच्छतिप्राप्नोति ॥ ३६ ॥ कृत्यानांमंत्रमयीनांमारणार्थशक्तीनां अधिशस्तानांप्रबलानांसंबंधियदरिष्टंत

यथाधावतिगौर्वत्संस्रवंतीवत्सलापयः ॥ एवमेवमहाभागभूमिर्भवतिभूमिदं ॥ ३० ॥ फालकृष्टांमहींदत्वासबीजांसफलामपि ॥ उदीर्णंवापिशरणंयथाभव
 तिकामदः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणंवृत्तिसंपन्नमाहिताग्निंशुचिव्रतं ॥ नरःप्रतिग्राह्यमहींनयातिपरमापदं ॥ ३२ ॥ यथाचंद्रमसोवृद्धिरहन्यहनिजायते ॥ तथाभूमिकृतं
दानंसस्येसस्येविवर्धते ॥ ३३ ॥ अत्रगाथाभूमिगीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ याःश्रुत्वाजामदग्न्येनदत्ताभूःकाश्यपायवै ॥ ३४ ॥ मामेवादत्तमांदत्तमांदत्वामाम
वाप्स्यथ ॥ अस्मिन्लोकेपरेचैवतद्दत्तंजायतेपुनः ॥ ३५ ॥ यइमांव्याहृतिंवेदब्राह्मणोवेदसंमितां ॥ श्राद्धस्यक्रियमाणस्यब्रह्मभूयंसगच्छति ॥ ३६ ॥ कृत्या
नामधिशस्तानामरिष्टशमनंमहत् ॥ प्रायश्चित्तंमहींदत्वापुनात्युभयतोदश ॥ ३७ ॥ पुनातियइदंवेदवेदवादंतथैवच ॥ प्रकृतिःसर्वभूतानांभूमिर्वैश्वानरीम
ता ॥ ३८ ॥ अभिषिच्यैवनृपतिंश्रावयेदिममागमं ॥ यथाश्रुत्वामहींदद्यान्नादद्यात्साधुतश्चताम् ॥ ३९ ॥ सोऽयंकृत्स्नोब्राह्मणार्थोराजार्थश्चाप्यसंशयः ॥ राजा
हिधर्मकुशलःप्रथमंभूतिलक्षणं ॥ ४० ॥ अथयेषामधर्मज्ञोराजाभवतिनास्तिकः ॥ नतेसुखंप्रबुध्यंतिनसुखंप्रस्वपंतिच ॥ ४१ ॥ सदाभवंतिचोद्विग्नास्तस्यदु
श्चरितैर्नराः ॥ योगक्षेमाहिबहवोराष्ट्रंनास्याविशंतितत् ॥ ४२ ॥ अथयेषांपुनःप्राज्ञोराजाभवतिधार्मिकः ॥ सुखंतेप्रतिबुध्यंतेसुसुखंप्रस्वपंतिच ॥ ४३ ॥ तस्य
राज्ञःशुभैराज्येःकर्मभिर्निर्वृतानराः ॥ योगक्षेमेणवृष्ट्याचविवर्धंतेस्वकर्मभिः ॥ ४४ ॥ सकुलीनःसपुरुषःसबंधुःसचपुण्यकृत् ॥ सदातासचविक्रांतोयोददा
तिवसुंधराम् ॥ ४५ ॥ आदित्याइवदीप्यंतेतेजसाभुविमानवाः ॥ ददंतिवसुधांस्फीतांयेवेदविदुषिद्विजे ॥ ४६ ॥ यथासस्यानिरोहंतिप्रकीर्णानिमहीतले ॥
तथाकामाःप्ररोहंतिभूमिदानसमार्जिताः ॥ ४७ ॥ आदित्योवरुणोविष्णुर्ब्रह्मासोमोहुताशनः ॥ शूलपाणिश्चभगवान्प्रतिनंदंतिभूमिदम् ॥ ४८ ॥ भूमौजा
यंतिपुरुषाभूमौनिष्ठांव्रजंतिच ॥ चतुर्विधोहिलोकोयंयोयंभूमिगुणात्मकः ॥ ४९ ॥ एषामातापिताचैवजगतःपृथिवीपते ॥ नानयासदृशंभूतंकिंचिदस्तिजना
धिप ॥ ५० ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्चसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ ५१ ॥

च्छमनं ॥ ३७ ॥ इदंभूमिदानंयोवेद वादंभूमिवाक्यंयोवेद सोपिपुनातिदशपुरुषानितिशेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भूतिलक्षणंऐश्वर्यसूचकं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इक्ष्वाकुतुशतेनाथमहतादक्षिणावता ॥ मघवावाग्विदांश्रेष्ठंपप्रच्छेदंबृहस्पतिं ॥ ५२ ॥ मघवोवाच भगवन्केनदानेनस्वर्गतःसुखमेधते ॥ यदक्षयं महार्घंचतद्ब्रूहिवदतांवर ॥ ५३ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःससुरेंद्रेणततोदेवपुरोहितः ॥ बृहस्पतिर्बृहत्तेजाःप्रत्युवाचशतक्रतुं ॥ ५४ ॥ बृहस्पतिरुवाच सुवर्णदानंगोदानंभूमिदानंचवृत्रहन् ॥ दददेतान्महाप्राज्ञःसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ५५ ॥ नभूमिदानाद्देवेंद्रपरंकिंचिदितिप्रभो ॥ विशिष्टमितिमन्यामियथाप्राहुर्मनीषिणः ॥ ५६ ॥ येशूरानिहतायुद्धेस्वर्यातारणगृद्धिनः ॥ सर्वेतेविबुधश्रेष्ठनातिक्रामंतिभूमिदं ॥ ५७ ॥ भर्तुर्निःश्रेयसेयुक्तास्त्यक्तात्मानोरणेहताः ॥ ब्रह्मलोकगतायुक्तानातिक्रामंतिभूमिदं ॥ ५८ ॥ पंचपूर्वाहिपुरुषाःषडन्येवसुधांगताः ॥ एकादशददद्भूमिंपरित्रातीहमानवः ॥ ५९ ॥ रत्नोपकीर्णांवसुधांयोददातिपुरंदर ॥ समुक्तःसर्वकलुषैःस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ६० ॥ महींस्फीतांददद्राजन्सर्वकामगुणान्वितां ॥ राजाधिराजोभवतितद्धिदानमनुत्तमं ॥ ६१ ॥ सर्वकामसमायुक्तांकाश्यपींयःप्रयच्छति ॥ सर्वभूतानिमन्यंतेमांददातीतिवासव ॥ ६२ ॥ सर्वकामदुघांधेनुंसर्वकामगुणान्वितां ॥ ददातियःसहस्राक्षस्वर्गंयातिसमानवः ॥ ६३ ॥ मधुसर्पिःप्रवाहिण्यःपयोदधिवहास्तथा ॥ सरितस्तर्पयंतीहसुरेंद्रवसुधाप्रदं ॥ ६४ ॥ भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यतेसर्वकिल्बिषात् ॥ नहिभूमिप्रदानेनदानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६५ ॥ ददातियःसमुद्रांतांपृथिवींशस्त्रनिर्जितां ॥ तंजनाःकथयंतीहयावद्भवतिगौरियं ॥ ६६ ॥ पुण्यामृद्धिरसांभूमिंयोददातिपुरंदर ॥ नतस्यलोकाःक्षीयंतेभूमिदानगुणान्विताः ॥ ६७ ॥ सर्वदापार्थिवेनेहसततंभूतिमिच्छता ॥ भूर्देयाविधिवच्छक्रपात्रेसुखमभीप्सुना ॥ ६८ ॥ अपिकृत्वानरःपापंभूमिंदत्वाद्विजातये ॥ समुत्सृजतितत्पापंजीर्णांत्वचमिवोरगः ॥ ६९ ॥ सागरान्सरितःशैलान्काननानिचसर्वशः ॥ सर्वमेतन्नरःशक्रददातिवसुधांददत् ॥ ७० ॥ तडागान्युदपानानिस्रोतांसिचसरांसिच ॥ स्नेहान्सर्वरसांश्चैवददातिवसुधांददत् ॥ ७१ ॥ ओषधीर्वीर्यसंपन्नानगान्पुष्पफलान्वितान् ॥ काननोपलशैलांश्चददातिवसुधांददत् ॥ ७२ ॥ अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वाचस्वाप्तदक्षिणैः ॥ नतत्फलमवाप्नोतिभूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ७३ ॥ दाताद्दशानुगृह्णातिदशहंतितथाक्षिपन् ॥ पूर्वदत्तांहरन्भूमिंनरकायोपगच्छति ॥ ७४ ॥ नददातिप्रतिश्रुत्यदत्वापिचहरेत्तुयः ॥ सबद्धोवारुणैःपाशैस्तप्यतेमृत्युशासनात् ॥ ७५ ॥ आहिताग्निंसदायज्ञंकृशवृत्तिंप्रियातिथिं ॥ येभजंतिद्विजश्रेष्ठंनोपसर्पंतितेयमं ॥ ७६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥९७॥ ब्राह्मणेष्वनृणीभूतःपार्थिवःस्यात्पुरंदर ॥ इतरेषांतुवर्णानांतारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ ७७ ॥ नाच्छिंद्यात्स्पर्शितांभूमिंपरेणत्रिदशाधिप ॥ ब्राह्मणस्यसुरश्रेष्ठकृश वृत्तेःकदाचन॥ ७८॥ यथाश्रुपतितंतेषांदीनानामथसीदतां ॥ ब्राह्मणानांहतेक्षेत्रेहन्यात्रिपुरुषंकुलं ॥ ७९ ॥ भूमिपालंच्युतंराष्ट्राद्यस्तुसंस्थापयेन्नरः॥ तस्य १३

वासःसहस्राक्षनाकपृष्ठेमहीयते ॥ ८० ॥ इक्षुभिःसंततांभूमिंयवगोधूमशालिनीं ॥ गोअश्ववाहनपूर्णांवाबाहुवीर्यादुपार्जितां॥ ८१ ॥ निधिगर्भांददद्भूमिंसर्वर त्नपरिच्छदां ॥ अक्षयाँल्लभतेलोकान्भूमिसत्रंहितस्यतत् ॥ ८२ ॥ विधूयकलुषंसर्वंविरजाःसंमतःसतां ॥ लोकेमहीयतेसद्भिर्योददातिवसुंधरां॥ ८३ ॥ यथा प्सुपतितःशक्रतैलबिंदुर्विसर्पति ॥ तथाभूमिकृतंदानंसस्येसस्येविवर्धते॥ ८४ ॥ येरणाग्रेमहीपालाःशूराःसमितिशोभनाः ॥ वध्यंतेभिमुखाःशक्रब्रह्मलोकं व्रजंतिते॥ ८५॥ नृत्यगीतपरानार्योदिव्यमाल्यविभूषिताः॥ उपतिष्ठंतिदेवेंद्रतथाभूमिप्रदंदिवि॥ ८६ ॥ मोदतेचसुखंस्वर्गेदेवगंधर्वपूजितः ॥ योददातिमहीं सम्यग्विधिनेहद्विजातये॥ ८७॥ शतमप्सरसश्चैवदिव्यमाल्यविभूषिताः॥ उपतिष्ठंतिदेवेंद्रब्रह्मलोकेधराप्रदं ॥ ८८॥ उपतिष्ठंतिपुण्यानिसदाभूमिप्रदंनरं॥ शंखभद्रासनंछत्रंवराश्वावरवाहनं ॥ ८९ ॥ भूमिप्रदानात्पुष्पाणिहिरण्यनिचयास्तथा ॥ आज्ञासदाप्रतिहताजयशब्दावसूनिच ॥ ९० ॥ भूमिदानस्यपु ण्यानिफलंस्वर्गःपुरंदर॥ हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यःकुशकांचनशाद्वलाः॥ ९१ ॥ अमृतप्रसवांभूमिंप्राप्नोतिपुरुषोददत्॥ नास्तिभूमिसमंदानंनास्तिमातृसमोगु रुः॥ नास्तिसत्यसमोधर्मोनास्तिदानसमोनिधिः ॥ ९२ ॥ एतदांगिरसाच्छ्रुत्वावासवोवसुधामिमां ॥ वसुरत्नसमाकीर्णांददावांगिरसेतदा ॥ ९३ ॥ यइदं श्रावयेच्छ्राद्धेभूमिदानस्यसंभवं॥ नतस्यरक्षसांभागोनासुराणांभवत्युत ॥ ९४ ॥ अक्षयंचभवेद्दत्तंपितृभ्यस्तन्नसंशयः ॥ तस्माच्छ्राद्धेष्विदंविद्वान्भुंजतः श्रावयेद्द्विजान्॥ ९५॥ इत्येतत्सर्वदानानांश्रेष्ठमुक्तंतवानघ॥ मयाभरतशार्दूलकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ९६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनु शास० दानधर्मेइंद्रबृहस्पतिसंवादेद्विषष्टितमोऽध्यायः॥ ६२॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥ युधिष्ठिरउवाच कानिदानानिलोकेस्मिन्दातुकामोमही ॥९७॥

पतिः॥ गुणाधिकेभ्योविप्रेभ्योदद्याद्भरतसत्तम॥ १ ॥ केनतुष्यंतितेसद्यःकिंतुष्टाःप्रदिशंतिच ॥ शंसमेतन्महाबाहोफलंपुण्यकृतंमहत्॥ २ ॥

नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ कानीति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ संज्ञाःबुद्धयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दत्तंकिंफलवद्राजन्निहलोकेपरत्रच ॥ भवतःश्रोतुमिच्छामितन्मेविस्तरतोवद ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच इममर्थंपुरापृष्टोनारदोदेवदर्शनः ॥ यदुक्तवानसौ
वाक्यंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ ४ ॥ नारदउवाच अन्नमेवप्रशंसंतिदेवाऋषिगणास्तथा ॥ लोकतंत्रंहिसंज्ञाश्चसर्वमन्नेप्रतिष्ठितं ॥ ५ ॥ अन्नेनसदृशंदानं
नभूतंनभविष्यति ॥ तस्मादन्नंविशेषेणदातुमिच्छंतिमानवाः ॥ ६ ॥ अन्नमूर्जस्करंलोकेप्राणाश्चान्नेप्रतिष्ठिताः ॥ अन्नेनधार्यतेसर्वंविश्वंजगदिदंप्रभो ॥ ७ ॥
अन्नाद्गृहस्थालोकेस्मिन्भिक्षवस्तापसास्तथा ॥ अन्नाद्भवंतिवैप्राणाःप्रत्यक्षंनात्रसंशयः ॥ ८ ॥ कुटुंबिनेसीदतेचब्राह्मणायमहात्मने ॥ दातव्यंभिक्षवेचा
न्नमात्मनोभूतिमिच्छता ॥ ९ ॥ ब्राह्मणायाभिरूपाययोदद्यादन्नमर्थिने ॥ विदधातिनिधिंश्रेष्ठंपारलौकिकमात्मनः ॥ १० ॥ श्रांतमध्वनिवर्तंतंवृद्धमर्हमुपस्थितं ॥
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थोगृहमागतं ॥ ११ ॥ क्रोधमुत्पतितंहित्वासुशीलोवीतमत्सरः ॥ अन्नदःप्राप्नुतेराजन्दिविचेहचयत्सुखं ॥ १२ ॥ नावमन्येदभिग
तंनप्रणुद्यात्कदाचन ॥ अपिश्वपाकेशुनिवानदानंविप्रणश्यति ॥ १३ ॥ योदद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनिवर्तते ॥ आर्तायादृष्टपूर्वायसमहद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४ ॥
पितॄन्देवानृषीन्विप्रानतिथींश्चजनाधिप ॥ योनरःप्रीणयत्यन्नैस्तस्यपुण्यफलंमहत् ॥ १५ ॥ कृत्वातिपातकंकर्मयोदद्यादन्नमर्थिने ॥ ब्राह्मणायविशेषेणनस
पापेनमुच्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणेष्वक्षयंदानमन्नंशूद्रेमहाफलं ॥ अन्नदानंहिशूद्रेचब्राह्मणेचविशिष्यते ॥ १७ ॥ नपृच्छेद्गोत्रचरणंस्वाध्यायंदेशमेवच ॥ भिक्षि
तोब्राह्मणेनेहदद्यादन्नंप्रयाचितः ॥ १८ ॥ अन्नदस्यान्नवृक्षाश्चसर्वकामफलप्रदाः ॥ भवंतिचेहचामुत्रनृपतेर्नात्रसंशयः ॥ १९ ॥ आशंसंतेहिपितरःसुवृष्टि
मिवकर्षकाः ॥ अस्माकमपिपुत्रोवापौत्रोवान्नंप्रदास्यति ॥ २० ॥ ब्राह्मणोहिमहद्भूतंस्वयंदेहीतियाचति ॥ अकामोवासकामोवादत्वापुण्यमवाप्नुयात् ॥
॥ २१ ॥ ब्राह्मणःसर्वभूतानामतिथिःप्रसृताग्रभुक् ॥ विप्रायदधिगच्छंतिभिक्षमाणागृहंसदा ॥ २२ ॥ सत्कृताश्चनिवर्तंतेतदतीवप्रवर्धते ॥ महाभागेकुले
प्रेत्यजन्मचाप्नोतिभारत ॥ २३ ॥ दत्वात्वन्नंनरोलोकेतथास्थानमनुत्तमं ॥ नित्यंमिष्टान्नदायीतुस्वर्गेवसतिसत्कृतः ॥ २४ ॥ अन्नंप्राणानराणांहिसर्वमन्नेप्र
तिष्ठितं ॥ अन्नदःपशुमान्पुत्रीधनवान्भोगवानपि ॥ २५ ॥ प्राणवांश्चापिभवतिरूपवांश्चतथानृप ॥ अन्नदःप्राणदोलोकेसर्वदःप्रोच्यतेतुसः ॥ २६ ॥ अन्नंहि
दत्वातिथयेब्राह्मणाययथाविधि ॥ प्रदातासुखमाप्नोतिदैवतैश्चापिपूज्यते ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्राह्मणोहिमहद्भूतंक्षेत्रभूतंयुधिष्ठिर॥ उप्यतेतत्रयद्बीजंतद्धिपुण्यफलंमहत्॥ २८॥ प्रत्यक्षंप्रीतिजननंभोक्तुर्दातुर्भवत्युत ॥ सर्वाण्यन्यानिदानानिपरोक्षफ
लवंत्युत ॥ २९ ॥ अन्नाद्धिप्रसवंयांतिरतिरन्नाद्धिभारत॥ धर्मार्थावन्नतोविद्धिरोगनाशंतथान्नतः ॥ ३० ॥ अन्नंह्यमृतमित्याहपुराकल्पेप्रजापतिः ॥ अन्नं
भुवंदिवंखंचसर्वमन्नेप्रतिष्ठितं॥ ३१ ॥ अन्नप्रणाशेभिद्यंतेशरीरेपंचधातवः॥ बलंबलवतोपीहप्रणश्यत्यन्नहानितः ॥३२॥आवाहाश्चविवाहाश्चयज्ञाश्चान्न
मृतेतथा॥ निवर्ततेनरश्रेष्ठब्रह्म*चात्रप्रलीयते ॥ ३३ ॥ अन्नतःसर्वमेतद्धियत्किंचित्स्थाणुजंगमं॥ त्रिषुलोकेषुधर्मार्थमन्नंदेयमतोबुधैः ॥ ३४॥ अन्नदस्यम
नुष्यस्यबलमोजोयशांसिच ॥ कीर्तिश्चवर्धतेशश्वत्त्रिषुलोकेषुपार्थिव ॥ ३५॥ मेघेपूर्ध्वंसन्निधत्तेप्राणानांपवनःपतिः॥ तच्चमेघगतंवारिशक्रोवर्षतिभारत ॥
॥३६॥ आदत्तेचरसान्भौमानादित्यःस्वगभस्तिभिः॥ वायुरादित्यतस्तांश्चरसान्देवःप्रवर्षति ॥ ३७॥ तद्यदामेघतोवारिपतितंभवतिक्षितौ ॥ तदावसुमती
देवीस्निग्धाभवतिभारत ॥३८॥ ततःसस्यानिरोहंतियेनवर्तयतेजगत्॥ मांसमेदोस्थिशुक्राणांप्रादुर्भावस्ततःपुनः ॥ ३९॥ संभवंतिततःशुक्रात्प्राणिनःपृथि
वीपते॥अग्नीषोमौहितच्छुक्रंस्रजतःपुष्यतश्चह ॥४०॥ एवमन्नाद्धिसूर्यश्चपवनःशुक्रमेवच ॥ एकएवस्मृतोराशिस्ततोभूतानिजज्ञिरे ॥४१॥ प्राणान्ददातिभू
तानांतेजश्चभरतर्षभ॥ गृहमभ्यागतायाथयोदद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२॥ भीष्मउवाच नारदेनैवमुक्तोहमदामन्नंसदानृप ॥ अनसूयुस्त्वमप्यन्नंतस्माद्देहिग
तज्वरः ॥४३॥ दत्वान्नंविधिवद्राजन्विप्रेभ्यस्त्वमितिप्रभो ॥ यथावदनुरूपेभ्यस्ततःस्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ४४ ॥ अन्नदानांहियेलोकास्तांस्त्वंशृणुजनाधिप॥
भवनानिप्रकाशंतेदिवितेषांमहात्मनां॥ ४५ ॥ तारासंस्थानिरूपाणिनानास्तंभान्वितानिच॥ चंद्रमंडलशुभ्राणिकिंकिणीजालवंतिच ॥ ४६॥ तरुणादित्य
वर्णानिस्थावराणिचराणिच॥ अनेकशतभौमानिसांतर्जलचराणिच ॥ ४७॥ वैदूर्यार्कप्रकाशानिरौप्यरुक्ममयानिच॥ सर्वकामफलाश्चापिवृक्षाभवनसं
स्थिताः ॥ ४८ ॥ वाप्योवीथ्यःसभाःकूपादीर्घिकाश्चैवसर्वशः॥ घोषवंतिचयानानियुक्तान्यथसहस्रशः ॥ ४९ ॥ भक्ष्यभोज्यमयाःशैलावासांस्याभरणानि
च ॥ क्षीरंस्रवंतिसरितस्तथाचैवान्नपर्वताः॥ ५० ॥ प्रासादाःपांडुराभ्राभाःशय्याश्चकांचनोज्ज्वलाः॥ तान्यन्नदाःप्रपद्यंतेतस्मादन्नप्रदोभव ॥ ५१ ॥

* वेदः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५२ ॥ इत्यनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३॥ ॥ ७ ॥ श्रुतंमेइति॥१॥२॥३॥४॥५॥मार्गैर्मृगसंबंधिभिः॥६॥ सौम्यनक्षत्रेमृगशिरसि॥७॥८॥पूपान्पिष्टमया

एतेलोकाःपुण्यकृताअन्नदानांमहात्मनां॥ तस्मादन्नंप्रयत्नेनदातव्यंमानवैर्भुवि॥५२॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानध
र्मेअन्नदानप्रशंसायांत्रिषष्टितमोऽध्यायः॥६३॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंमेभवतोवाक्यमन्नदानस्ययोविधिः॥ नक्षत्रयोगस्ये
दानींदानकल्पंब्रवीहिमे॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ देवक्याश्चैवसंवादंमहर्षेर्नारदस्यच॥२॥ द्वारकामनुसंप्राप्तंनारदंदे
वदर्शनं॥ पप्रच्छेदंवचःप्रश्नंदेवकीधर्मदर्शनं॥ ३॥ तस्याःसंपृच्छमानायादेवर्षिर्नारदस्ततः॥ आचष्टविधिवत्सर्वंतच्छृणुष्वविशांपते॥ ४॥ नारदउवाच
कृत्तिकासुमहाभागेपायसेनससर्पिषा॥ संतर्प्यब्राह्मणान्साधूँल्लोकानाप्नोत्यनुत्तमान्॥ ५ ॥ रोहिण्यांप्रसृतैर्मार्गैर्मांसैरन्नेनसर्पिषा॥ पयोन्नपानंदातव्यमनृ
णार्थंद्विजातये॥ ६ ॥ दोग्ध्रींदत्वासवत्सांतुनक्षत्रेसोमदैवते॥ गच्छंतिमानुषाल्लोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमं ॥ ७॥ आर्द्रायांकृसरंदत्वातिलमिश्रमुपोषितः॥ नरस्त
रतिदुर्गाणिक्षुरधारांश्चपर्वतान्॥ ८ ॥ पूपान्पुनर्वसौदत्वातथैवान्नानिशोभने ॥ यशस्वीरूपसंपन्नोबह्वन्नोजायतेकुले॥ ९ ॥ पुष्येणकनकंदत्वाकृतंवाकृतमे
वच॥ अनालोकेषुलोकेषुसोमवत्सविराजते ॥ १० ॥ आश्लेषायांतुयोरूप्यमृषभंवाप्रयच्छति॥ ससर्वभयनिर्मुक्तःसंभवानधितिष्ठति ॥ ११ ॥ मघासुतिल
पूर्णानिवर्धमानानिमानवः॥ प्रदायपुत्रपशुमानिहप्रेत्यचमोदते ॥ १२ ॥ फल्गुनीपूर्वसमयेब्राह्मणानामुपोषितः॥ भक्ष्यान्फाणितसंयुक्तान्दत्वासौभाग्यमृ
च्छति॥ १३॥ घृतक्षीरसमायुक्तंविधिवत्षष्टिकौदनं॥ उत्तराविषयेदत्वास्वर्गलोकेमहीयते ॥ १४ ॥ यद्यत्प्रदीयतेदानमुत्तराविषयेनरैः॥ महाफलमनंतंतद्भ
वतीतिविनिश्चयः॥ १५॥ हस्तेहस्तिरथंदत्वाचतुर्युक्तमुपोषितः॥ प्राप्नोतिपरमाँल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान्॥१६॥चित्रायांवृषभंदत्वापुण्यगंधांश्चभारत॥
चरंत्यप्सरसांलोकेरमंतेनंदनेतथा॥ १७॥ स्वात्यामथधनंदत्वायदिष्टतममात्मनः॥ प्राप्नोतिलोकान्सशुभानिहचैवमहद्यशः॥१८॥विशाखायामनड्वाहंधेनुं
दत्वाचदुग्धदां॥ सप्रासंगंचशकटंसधान्यंवस्त्रसंयुतं ॥ १९ ॥ पितॄन्देवांश्चप्रीणातिप्रेत्यचानंत्यमश्नुते॥ नचदुर्गाण्यवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति॥ २०॥

नृघृतपाचितपिंडान्॥९॥अनालोकेषुआलोकांतरवर्जितेषुस्वयंप्रकाशेष्वित्यर्थः॥१०॥११॥१२॥फाणितंगोरसविकारः॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥प्रासंगोधान्यादिपिधानयोग्यंचतुरस्रं॥१९॥२०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दत्वायथोक्तंविप्रेभ्योवृत्तिमिष्टांसविंदति ॥ नरकादींश्चसंक्लेशान्नाप्नोतीतिविनिश्चयः ॥ २१ ॥ अनुराधासुप्रावारंवरान्नंसमुपोषितः ॥ दत्वायुगशतंचापि
नरःस्वर्गेमहीयते ॥ २२ ॥ कालशाकंतुविप्रेभ्योदत्वामर्त्यःसमूलकं ॥ ज्येष्ठायामृद्धिमिष्टांवैगतिमिष्टांसगच्छति ॥ २३ ॥ मूलेमूलफलंदत्वाब्राह्मणेभ्यःसमा
हितः ॥ पितॄन्प्रीणयतेचापिगतिमिष्टांचगच्छति ॥ २४ ॥ अथपूर्वास्वषाढासुदधिपात्राण्युपोषितः ॥ कुलवृत्तोपसंपन्नेब्राह्मणेवेदपारगे ॥ २५ ॥ पुरुषोजायते
प्रेत्यकुलेसुबहुगोधने ॥ उदमंथंससर्पिष्कंप्रभूतमधिफाणितं ॥ २६ ॥ दत्वोत्तरास्वषाढासुसर्वकामानवाप्नुयात् ॥ दुग्धंत्वभिजितेयोगेदत्वामधुघृतप्लुतं ॥ धर्म
नित्योमनीषिभ्यःस्वर्गलोकेमहीयते ॥ २७ ॥ श्रवणेकंबलंदत्वावस्त्रांतरितमेववा ॥ श्वेतेनयातियानेनस्वर्गलोकानसंवृतान् ॥ २८ ॥ गोप्रयुक्तंधनिष्ठासुयानं
दत्वासमाहितः ॥ वस्त्रराशिधनंसद्यःप्रेत्यराज्यंप्रपद्यते ॥ २९ ॥ गंधाञ्छतभिषायोगेदत्वासागुरुचंदनान् ॥ प्राप्नोत्यप्सरसांसंघान्प्रेत्यगंधांश्चशाश्वतान् ॥ ३० ॥
पूर्वाभाद्रपदायोगेराजमाषान्प्रदायतु ॥ सर्वभक्षफलोपेतःसवैप्रेत्यसुखीभवेत् ॥ ३१ ॥ औरभ्रमुत्तरायोगेयस्तुमांसंप्रयच्छति ॥ सपितॄन्प्रीणयतिवैप्रेत्यचानं
त्यमश्नुते ॥ ३२ ॥ कांस्योपदोहनांधेनुंरेवत्यांयःप्रयच्छति ॥ साप्रेत्यकामानादायदातारमुपतिष्ठति ॥ ३३ ॥ रथमश्वसमायुक्तंदत्वाश्विन्यांनरोत्तमः ॥ हस्त्य
श्वरथसंपन्नेवर्चस्वीजायतेकुले ॥ ३४ भरणीषुद्विजातिभ्यस्तिलधेनुं*प्रदायवै ॥ गाःसुप्रभूताःप्राप्नोतिनरःप्रेत्ययशस्तथा ॥ ३५ ॥ भीष्मउवाच इत्येषल
क्षणोद्देशःप्रोक्तोनक्षत्रयोगतः ॥ देवक्यानारदेनेहसास्नुषाभ्योब्रवीदिदं ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिके० दानधर्मेनक्षत्रयो
गदानंनामचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच सर्वान्कामान्प्रयच्छंतियेप्रयच्छंतिकांचनं ॥ इत्येवंभगवानत्रिः
पितामहसुतोब्रवीत् ॥ १ ॥ पवित्रमथचायुष्यंपितॄणामक्षयंचतत् ॥ सुवर्णमनुजेंद्रेणहरिश्चंद्रेणकीर्तितं ॥ २ ॥

अनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ॥९९॥

* यावतावस्त्रेणकृत्स्नाधेनुराच्छादिताभवतितद्वस्त्रपूरिततिलास्तिलधेनुः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सोपच्छंदःसोपकरणः करकान्पात्रविशेषान् ॥ १२ ॥ अयंदत्तिक्षेत्रादितदर्थं उत्कोचंविना उपस्पर्शनंदानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पानीयंपरमंदानंदानानांमनुरब्रवीत् ॥ तस्मात्कूपांश्चवापीश्चतडागानिचखानयेत् ॥३॥ अर्धंपापस्यहरतिपुरुषस्येहकर्मणः ॥ कूपःप्रवृत्तपानीयःसुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ ४ ॥ सर्वंतारयतेवंशंयस्यखातेजलाशये ॥ गावःपिबंतिविप्राश्चसाधवश्चनराःसदा ॥ ५ ॥ निदाघकालेपानीयंयस्यतिष्ठत्यवारितं ॥ सदुर्गंविषमं कृत्स्नंनकदाचिदवाप्नुते ॥ ६ ॥ बृहस्पतेर्भगवतःपूष्णश्चैवभगस्यच ॥ अश्विनोश्चैववन्हेश्चप्रीतिर्भवतिसर्पिषा ॥ ७ ॥ परमंभेषजंह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमं ॥ रसानामुत्तमंचैतत्फलानांचैतदुत्तमं ॥ ८ ॥ फलकामोयशस्कामःपुष्टिकामश्चनित्यदा ॥ घृतंदद्याद्द्विजातिभ्यःपुरुषःशुचिरात्मवान् ॥ ९ ॥ घृतंमासेआश्वयुजिविप्रेभ्योयःप्रयच्छति ॥ तस्मैप्रयच्छतोरूपंप्रीतौदेवाविहाश्विनौ ॥ १० ॥ पायसंसर्पिषामिश्रंद्विजेभ्योयःप्रयच्छति ॥ गृहंतस्यनरक्षांसिधर्षयंतिकदाचन ॥ ११ ॥ पिपासयानम्रियतेसोपच्छंदश्चजायते ॥ नप्राप्नुयाच्चव्यसनंकरकान्यःप्रयच्छति ॥ १२ ॥ प्रयतोब्राह्मणाग्रेयःश्रद्धयापरयायुतः ॥ उपस्पर्शनषड्भागंलभतेपुरुषःसदा ॥ १३ ॥ यःसाधनार्थंकाष्ठानिब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति ॥ प्रतापनार्थंराजेंद्रवृत्तवद्भ्यःसदानरः ॥ १४ ॥ सिध्यंत्यर्थाःसदातस्यकार्याणिविविधानिच ॥ उपर्युपरिशत्रूणांवपुषादीप्यतेचसः ॥ १५ ॥ भगवांश्चापिसंप्रीतोवन्हिर्भवतिनित्यशः ॥ नतंत्यजंतिपशवःसंग्रामेचजयत्यपि ॥ १६ ॥ पुत्राञ्छ्रियंचलभतेयश्छत्रंसंप्रयच्छति ॥ नचक्षुर्व्याधिंलभतेयज्ञभागमथाश्नुते ॥ १७ ॥ निदाघकालेवर्षेवायश्छत्रंसंप्रयच्छति ॥ नास्यकश्चिन्मनोदाहःकदाचिदपिजायते ॥ १८ ॥ कृच्छ्रात्सविषमाच्चैवक्षिप्रंमोक्षमवाप्नुते ॥ प्रदानंसर्वदानानांशकटस्यविशांपते ॥ एवमाहमहाभागःशांडिल्योभगवानृषिः ॥ १९ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच दह्यमानायविप्राययःप्रयच्छत्युपानहौ ॥ यत्फलंतस्यभवतितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच उपानहौप्रयच्छेद्योब्राह्मणेभ्यःसमाहितः ॥ मर्दतेकंटकान्सर्वान्विषमान्निस्तरत्यपि ॥ २ ॥ सशत्रूणामुपरिचसंतिष्ठतियुधिष्ठिर ॥ यानंचाश्वतरीयुक्तंतस्यशुभ्रंविशांपते ॥ ३ ॥ उपतिष्ठतिकौंतेयरौप्यकांचनभूषितं ॥ शकटंदम्यसंयुक्तंदत्तंभवतिचैव हि ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच यत्फलंतिलदानेचभूमिदानेचकीर्तितं ॥ गोदानेचान्नदानेचभूयस्तद्ब्रूहिकौरव ॥ ५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दह्यमानायेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इमंहिमवत्सन्निहितं ॥ २३ ॥ २४ ॥ हिमवतिहिमवत्समी

भीष्मउवाच श्रृणुष्वममकौंतेयतिलदानस्ययत्फलं॥ निशम्यचयथान्यायंप्रयच्छकुरुसत्तम ॥ ६॥ पितॄणांपरमंभोज्यंतिलाःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ तिलदाने
 नवैतस्मात्पितृपक्षःप्रमोदते ॥ ७ ॥ माघमासेतिलान्यस्तुब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति ॥ सर्वसत्वसमाकीर्णंनरकंसनपश्यति ॥ ८ ॥ सर्वसत्रैश्चयजतेयस्तिलैर्यजते
पितॄन्॥ नचाकामेनदातव्यंतिलश्राद्धंकदाचन ॥ ९ ॥ महर्षेःकश्यपस्यैतेगात्रेभ्यःप्रसृतास्तिलाः ॥ ततोदिव्यंगताभावंप्रदानेषुतिलाःप्रभो ॥ १० ॥ पौष्टिका
रूपदाश्चैवतथापापविनाशनाः॥ तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानंविशिष्यते ॥ ११ ॥ आपस्तंबश्चमेधावीशंखश्चलिखितस्तथा ॥ महर्षिर्गौतमश्चापितिल
दानैर्दिवंगताः॥ १२ ॥ तिलहोमरताविप्राःसर्वेसंयतमैथुनाः ॥ समागव्येनहविषाप्रवृत्तिषुचसंस्थिताः ॥ १३ ॥ सर्वेषामितिदानानांतिलदानंविशिष्यते॥
अक्षयंसर्वदानानांतिलदानमिहोच्यते ॥ १४ ॥ उच्छिन्नेतुपुराहव्येकुशिकर्षिःपरंतपः ॥ तिलैरग्नित्रयंहुत्वाप्राप्तवान्गतिमुत्तमां ॥ १५ ॥ इतिप्रोक्तंकुरुश्रेष्ठ
तिलदानमनुत्तमं ॥ विधानंयेनविधिनातिलानामिहशस्यते ॥ १६ ॥ अतऊर्ध्वंनिबोधेदंदेवानांयष्टुमिच्छतां ॥ समागमेमहाराजब्रह्मणावैस्वयंभुवा ॥ १७॥
देवाःसमेत्यब्रह्माणंभूमिभागेयियक्षवः ॥ शुभंदेशमयाचंतयजेमइतिपार्थिव ॥ १८॥ देवाऊचुः भगवंस्त्वंप्रभुर्भूमेःसर्वस्यत्रिदिवस्यच ॥ यजेमहिम
हाभागयज्ञंभवदनुज्ञया ॥ १९ ॥ नाननुज्ञातभूमिर्हियज्ञस्यफलमश्नुते ॥ त्वंहिसर्वस्यजगतःस्थावरस्यचरस्यच ॥ २० ॥ प्रभुर्भवसितस्मात्त्वंसमनुज्ञातुमर्ह
सि॥ ब्रह्मोवाच ददानिमेदिनीभागंभवद्भ्योहंसुरर्षभाः ॥ २१ ॥ यस्मिन्देशेकरिष्यध्वंयज्ञान्काश्यपनंदनाः ॥ देवाऊचुः भगवन्कृतकार्याःस्मय
क्ष्महेस्वाप्तदक्षिणैः ॥ २२ ॥ इमंतुदेशंमुनयःपर्युपासंतिनित्यदा ॥ ततोगस्त्यश्चकण्वश्चभृगुरत्रिर्वृषाकपिः ॥ २३ ॥ असितोदेवलश्चैवदेवयज्ञमुपागमन्॥ त
तोदेवामहात्मानईजिरेयज्ञमच्युतं ॥ २४ ॥ तथासमापयामासुर्यथाकालंसुरर्षभाः ॥ तइष्टयज्ञास्त्रिदशाहिमवत्यचलोत्तमे ॥ २५ ॥ षष्ठमंशंक्रतोस्तस्यभूमि
दानंप्रचक्रिरे ॥ प्रादेशमात्रंभूमेस्तुयोदद्यादनुपस्कृतं ॥ २६ ॥ नसीदतिसकृच्छ्रेषुनचदुर्गाण्यवाप्नुते ॥ शीतवातातपसहांगृहभूमिंसुसंस्कृतां ॥ २७॥ प्रदायसुर
लोकस्थःपुण्यांतेपिनचाल्यते ॥ मुदितोवसतिप्राज्ञःशक्रेणसहपार्थिव ॥ २८ ॥

पेकुरुक्षेत्रे येषांकुरुक्षेत्रंवेदिरासीदितिश्रुतेः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रतिश्रयोवासार्थंस्थलं ॥२९॥ प्रधानंलोकंब्रह्मलोकं ॥ ३० ॥३१॥ ३२॥ ३३॥ तद्भूमिंपरकीयांभूमिंवायोनिर्वपेत्पितृभिःपितृभ्योदद्यात्तर्हितच्छ्राद्धंतद्भूमिदानाख्यंकर्मचउभयंनिहन्यतेव्यथाभवति ॥ ३४॥

प्रतिश्रयप्रदानाच्चसोपिस्वर्गेमहीयते ॥ अध्यापककुलेजातःश्रोत्रियोनियतेंद्रियः ॥ २९ ॥ गृहेयस्यवसेत्तुष्टःप्रधानंलोकमश्नुते ॥ तथागवार्थेशरणंशीतवर्ष
सहंदृढम् ॥ ३० ॥ आसप्तमंतारयतिकुलंभरतसत्तम ॥ क्षेत्रभूमिंददल्लोकेशुभांश्रियमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥ रत्नभूमिंप्रदद्यात्तुकुलवंशंप्रवर्धयेत् ॥ नचोषरांननि
र्दग्धांमहींदद्यात्कथंचन ॥ ३२ ॥ नश्मशानपरीतांचनचपापनिषेवितां ॥ पारक्येभूमिदेशेतुपितॄणांनिर्वपेत्तुयः ॥ ३३ ॥ तद्भूमिंवापिपितृभिःश्राद्धकर्मविह
न्यते ॥ तस्मात्क्रीत्वामहींदद्यात्स्वल्पामपिविचक्षणः ॥ ३४ ॥ पिंडःपितृभ्योदत्तोवैतस्यांभवतिशाश्वतः ॥ अटवीपर्वताश्चैवनद्यस्तीर्थानियानिच ॥३५॥ सर्वा
ण्यस्वामिकान्याहुर्नहितत्रपरिग्रहः ॥ इत्येतद्भूमिदानस्यफलमुक्तंविशांपते ॥ ३६ ॥ अतःपरंतुगोदानंकीर्तयिष्यामितेनघ ॥ गावोधिकास्तपस्विभ्योयस्मात्स
र्वेभ्यएवच ॥ ३७॥ तस्मान्महेश्वरोदेवस्तपस्ताभिःसहास्थितः ॥ ब्राह्मेलोकेवसंत्येताःसोमेनसहभारत ॥ ३८॥ यांतांब्रह्मर्षयःसिद्धाःप्रार्थयंतिपरांगतिं ॥ पय
साहविषादध्नाशकृताचाथचर्मणा ॥ ३९ ॥ अस्थिभिश्चोपकुर्वंतिशृंगैर्वालैश्चभारत ॥ नासांशीतातपौस्यातांसदैताःकर्मकुर्वते ॥ ४० ॥ नवर्षंविषयंवापिदुः
खमासांभवत्युत ॥ ब्राह्मणैःसहितायांतितस्मात्पारमकंपदं ॥ ४१ ॥ एकंगोब्राह्मणंतस्मात्प्रवदंतिमनीषिणः ॥ रंतिदेवस्ययज्ञेताःपशुत्वेनोपकल्पिताः ॥४२॥
अतश्चर्मण्वतीराजन्गोचर्मभ्यःप्रवर्तिता ॥ पशुत्वाच्चविनिर्मुक्ताःप्रदानायोपकल्पिताः ॥ ४३ ॥ ताइमाविप्रमुख्येभ्योयोददातिमहीपते ॥ निस्तरेदापदंकृ
च्छ्रांविषमस्थोपिपार्थिव ॥ ४४ ॥ गवांसहस्रदःप्रेत्यनरकंनप्रपद्यते ॥ सर्वत्रविजयंचापिलभतेमनुजाधिप ॥४५॥ अमृतंवैगवांक्षीरमित्याहत्रिदशाधिपः ॥
तस्माद्ददातियोधेनुममृतंसप्रयच्छति ॥ ४६ ॥ अग्नीनामव्ययंह्येतद्धौम्यंवेदविदोविदुः ॥ तस्माद्ददातियोधेनुंसहौम्यंसंप्रयच्छति ॥ ४७॥ स्वर्गोवैमूर्तिमानेष
वृषभंयोगवांपतिं ॥ विप्रेगुणयुतेदद्यात्सवैस्वर्गेमहीयते ॥ ४८ ॥ प्राणावैप्राणिनामेतेप्रोच्यंतेभरतर्षभ ॥ तस्माद्ददातियोधेनुंप्राणानेषप्रयच्छति ॥ ४९ ॥ गा
वःशरण्याभूतानामितिवेदविदोविदुः ॥ तस्माद्ददातियोधेनुंशरणंसंप्रयच्छति ॥ ५० ॥ नवधार्थंप्रदातव्यानकीनाशेननास्तिके ॥ गोजीविनेनदातव्यातथा
गौर्भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ ददत्सतादृशानांवैनरोगांपापकर्मणां ॥ अक्षयंनरकंयातीत्येवमाहुर्महर्षयः ॥ ५२ ॥

तस्यांक्रीतायां ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकृशांनापवत्सांवावंध्यांरोगान्वितांतथा ॥ नव्यंगांनपरिश्रांतांदद्याद्गांब्राह्मणायवै ॥ ५३ ॥ दशगोसहस्रदोहिशक्रेणसहमोदते ॥ अक्षयाँल्लभतेलोकान्नरः शतसहस्रशः ॥ ५४ ॥ इत्येतद्गोप्रदानंचतिलदानंचकीर्तितं ॥ तथाभूमिप्रदानंचशृणुष्वान्नेचभारत ॥ ५५ ॥ अन्नदानंप्रधानंहिकौंतेयपरिचक्षते ॥ अन्नस्य हिप्रदानेनरंतिदेवोदिवंगतः ॥ ५६ ॥ श्रांतायक्षुधितायान्नंयःप्रयच्छतिभूमिप ॥ स्वायंभुवंमहत्स्थानंसगच्छतिनराधिप ॥ ५७ ॥ नहिरण्यैर्नवासोभिर्नान्यदानेनभारत ॥ प्राप्नुवंतिनराःश्रेयोयथाह्यन्नप्रदाःप्रभो ॥ ५८ ॥ अन्नंवैप्रथमंद्रव्यमन्नंश्रीश्चपरामता ॥ अन्नात्प्राणःप्रभवतितेजोवीर्यबलंतथा ॥ ५९ ॥ सद्योददातियश्चान्नंसदैकाग्रमनानरः ॥ नसदुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाहपराशरः ॥ ६० ॥ अर्चयित्वायथान्यायंदेवेभ्योन्नंनिवेदयेत् ॥ यदन्नाहिनराराजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ६१ ॥ कौमुदेशुक्लपक्षेतुयोन्नदानंकरोत्युत ॥ ससंतरतिदुर्गाणिप्रेत्यचानंत्यमश्नुते ॥ ६२ ॥ अभुक्त्वातिथयेचान्नंप्रयच्छेद्यःसमाहितः ॥ सवैब्रह्मविदांलोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६३ ॥ सुकृच्छ्रामापदंप्राप्तश्चान्नदःपुरुषस्तरेत् ॥ पापंतरतिचैवेहदुष्कृतंचापकर्षति ॥ ६४ ॥ इत्येतदन्नदानस्यतिलदानस्यचैवह ॥ भूमिदानस्यचफलंगोदानस्यचकीर्तितं ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच श्रुतंदानफलंतातयत्त्वयापरिकीर्तितं ॥ अन्नदानंविशेषेणप्रशस्तमिहभारत ॥ १ ॥ पानीयदानमेवैतत्कथंचेहमहाफलं ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामिविस्तरेणपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच हंततेवर्तयिष्यामियथावद्भरतर्षभ ॥ गदतस्तन्ममाद्येहशृणुसत्यपराक्रम ॥ ३ ॥ पानीयदानात्प्रभृतिसर्वंवक्ष्यामितेनघ ॥ यदन्नंयच्चपानीयंसंप्रदायाश्नुतेनरः ॥ ४ ॥ नतस्मात्परमंदानंकिंचिदस्तीतिमेमनः ॥ अन्नात्प्राणभृतस्तातप्रवर्तंतेहिसर्वशः ॥ ५ ॥ तस्मादन्नंपरंलोकेसर्वलोकेषुकथ्यते ॥ अन्नाद्बलंचतेजश्चप्राणिनांवर्धतेसदा ॥ ६ ॥ अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाहप्रजापतिः ॥ सावित्र्याह्यपिकौंतेयश्रुतंतेवचनंशुभं ॥ ७ ॥ यतश्चयद्यथाचैवदेवसत्रेमहामते ॥ अन्नेदत्तेनरेणेहप्राणादत्ताभवंत्युत ॥ ८ ॥ प्राणदानाद्धिपरमंनदानमिहविद्यते ॥ श्रुतंहितेमहाबाहोलोमशस्यापितद्वचः ॥ ९ ॥ प्राणान्दत्वाकपोताययत्प्राप्तंशिबिनापुरा ॥ तांगतिंलभतेदत्वाद्विजस्यान्नंविशांपते ॥ १० ॥ ॥१०१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीरजातेनजलोद्भवेनधान्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥६७॥ ॥ ७ ॥

तस्माद्विशिष्टांगच्छंतिप्राणदाइतिनःश्रुतं ॥ अन्नंवापिप्रभवतिपानीयात्कुरुसत्तम ॥ नीरजातेनहिविनानकिंचित्संप्रवर्तते ॥ ११ ॥ नीजरातश्चभगवान्सो
मोग्रहगणेश्वरः ॥ अमृतंचसुधाचैवसुधाचैवामृतंतथा ॥ १२ ॥ अन्नौषध्योमहाराजवीरुधश्चजलोद्भवाः ॥ यतःप्राणभृतांप्राणाःसंभवंतिविशांपते ॥ १३ ॥ दे
वानाममृतंत्वन्नंनागानांचसुधातथा ॥ पितॄणांचस्वधाप्रोक्तापशूनांचापिवीरुधः ॥ १४ ॥ अन्नमेवमनुष्याणांप्राणानाहुर्मनीषिणः ॥ तच्चसर्वंनरव्याघ्रपानी
यात्संप्रवर्तते ॥ १५ ॥ तस्मात्पानीयदानाद्वैनपरंविद्यतेक्वचित् ॥ तच्चदद्यान्नरोनित्यंयदीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६ ॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंजलदानमिहोच्यते ॥ श
त्रूंश्चाप्यधिकौंतेयसदातिष्ठतितोयदः ॥ १७ ॥ सर्वकामानवाप्नोतिकीर्तिंचैवहिशाश्वतीं ॥ प्रेत्यचानंत्यमश्नातिपापेभ्यश्चप्रमुच्यते ॥ १८ ॥ तोयदोमनुजव्या
घ्रस्वर्गंगत्वामहाद्युते ॥ अक्षयान्समवाप्नोतिलोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप० आनुशास० दानधर्मेपानीयदानमाहात्म्ये
सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच तिलानांकीदृशंदानमथदीपस्यचैवहि ॥ अन्नानांवाससांचैवभूयएवब्रवी
हिमे ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्राह्मणस्यचसंवादंयमस्यचयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ मध्यदेशेमहान्ग्रामोब्राह्मणानांबभूवह ॥
गंगायमुनयोर्मध्येयामुनस्यगिरेरधः ॥ ३ ॥ पर्णशालेतिविख्यातोरमणीयोनराधिप ॥ विद्वांसस्तत्रभूयिष्ठाब्राह्मणाश्चावसंस्तथा ॥ ४ ॥ अथप्राहयमःकंचि
त्पुरुषंकृष्णवाससं ॥ रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणंकाकजंघाक्षिनासिकं ॥ ५ ॥ गच्छत्वंब्राह्मणग्रामंततोगत्वातमानय ॥ अगस्त्यंगोत्रतश्चापिनामतश्चापिशर्मिणं ॥
॥ ६ ॥ शमेनिविष्टंविद्वांसमध्यापकमनावृतं ॥ माचान्यमानयेथास्त्वंसगोत्रंतस्यपार्श्वतः ॥ ७ ॥ सहितादृग्गुणस्तेनतुल्योध्ययनजन्मना ॥ अपत्येषुतथावृत्ते
समस्तेनैवधीमता ॥ ८ ॥ तमानययथोद्दिष्टंपूजाकार्याहितस्यवै ॥ सगत्वाप्रतिकूलंतच्चकारयमशासनं ॥ ९ ॥ तमाक्रम्यानयामासप्रतिषिद्धोयमेनयः ॥ तस्मै
यमःसमुत्थायपूजांकृत्वाचवीर्यवान् ॥ १० ॥ प्रोवाचनीयतामेषसोन्यआनीयतामिति ॥ एवमुक्तेतुवचनेधर्मराजेनसद्विजः ॥ ११ ॥ उवाचधर्मराजानंनिर्वि
णोध्ययनेनवै ॥ योमेकालोभवेच्छेषस्तंवसेयमिहाच्युत ॥ १२ ॥

तिलानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इहयमलोके ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कालस्य विहितंआयुःप्रमाणंनप्रामोमिनजानामि कालेनाप्रवर्तितंत्वामिहस्थापयितुंनशक्नोमीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ब्रूहिपृच्छ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निर्वर्तयंतिसाधयंति ॥ १७ ॥ १८ ॥ आलंभनंसर्वतः

यमउवाच नाहंकालस्यविहितंप्राप्नोमीहकथंचन ॥ योहिधर्मंचरतिवैतंतुजानामिकेवलं ॥ १३ ॥ गच्छविप्रत्वमद्यैवआलयंस्वंमहाद्युते ॥ ब्रूहिसर्वंयथास्वैरं करवाणिकिमच्युत॥१४॥ ब्राह्मणउवाच यत्तत्रकृत्वासुमहत्पुण्यंस्यात्तद्ब्रवीहिमे ॥ सर्वस्यहिप्रमाणंत्वंत्रैलोक्यस्यापिसत्तम ॥१५॥ यमउवाच शृणुत त्वेनविप्रर्षेप्रदानविधिमुत्तमं ॥ तिलाःपरमकंदानंपुण्यंचैवेहशाश्वतं ॥ १६ ॥ तिलाश्चसंप्रदातव्यायथाशक्तिद्विजर्षभ॥ नित्यदानात्सर्वकामांस्तिलानिर्वर्तयं त्युत ॥१७॥ तिलान्श्राद्धेप्रशंसंतिदानमेतध्द्यनुत्तमं ॥ तान्प्रयच्छस्वविप्रेभ्योविधिदृष्टेनकर्मणा ॥१८॥ वैशाख्यांपौर्णमास्यांतुतिलान्दद्याद्द्विजातिषु ॥ तिला भक्षयितव्याश्चसदात्वालंभनंचतैः ॥ १९ ॥ कार्यंसततमिच्छद्भिःश्रेयःसर्वात्मनागृहे ॥ तथापःसर्वदादेयाःपेयाश्चैवनसंशयः ॥ २० ॥ पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्रखानयेत् ॥ एतत्सुदुर्लभतरमिहलोकेद्विजोत्तम ॥ २१ ॥ आपोनित्यंप्रदेयास्तेपुण्यंह्येतदनुत्तमं ॥ प्रपाश्चकार्यादानार्थंनित्यंतेद्विजसत्तम ॥ भुक्तेप्य न्नंप्रदेयंतुपानीयंवैविशेषतः ॥ २२ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तेसतदातेनयमदूतेनवैगृहान् ॥ नीतश्चकारयामाससर्वंतद्यमशासनं ॥ २३ ॥ नीत्वातंयमदू तोपिगृहीत्वाशर्मिणंतदा ॥ ययौसधर्मराजायन्यवेदयतचापितं ॥ २४ ॥ तंधर्मराजोधर्मज्ञंपूजयित्वाप्रतापवान् ॥ कृत्वाचसंविदंतेनविससर्जयथागतं ॥ २५ ॥ तस्यापिचयमःसर्वमुपदेशंचकारह ॥ प्रेत्यैत्यचततःसर्वंचकारोक्तंयमेनतत् ॥ २६ ॥ तथा प्रशंसतेदीपान्यमःपितृहितेप्सया ॥ तस्माद्दीपप्रदोनित्यंसंतारयति वैपितॄन् ॥ २७ ॥ दातव्याःसततंदीपास्तस्माद्भरतसत्तम ॥ देवतानांपितॄणांचचक्षुष्यंचात्मनांविभो ॥ २८ ॥ रत्नदानंचसुमहत्पुण्यमुक्तंजनाधिप ॥ यस्तान्वि क्रीययजतेब्राह्मणोह्यभयंकरं ॥ २९ ॥ यद्वैददातिविप्रेभ्योब्राह्मणःप्रतिगृह्यवै ॥ उभयोःस्यात्तदक्षय्यंदातुरादातुरेवच ॥ ३० ॥ योददातिस्थितःस्थित्यांताद्द शायप्रतिग्रहं ॥ उभयोरक्षयंधर्मंतंमनुःप्राहधर्मवित् ॥ ३१ ॥ वाससांसंप्रदानेनस्वदारनिरतोनरः ॥ सुवस्त्रश्चसुवेषश्चभवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ३२ ॥ गावःसुवर्णं चतथातिलाश्चैवानुवर्णिताः ॥ बहुशःपुरुषव्याघ्रवेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥

स्पर्शनंउद्वर्तनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रत्नेति तस्मैरत्नदानंकर्तव्यंयस्तानृतानिविक्रीययज्ञंकरोति एतद्धितस्याभयंकरंप्रतिग्रह विक्रयजदोषघ्नं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ भूयइति ॥ १ ॥ इष्टिकर्मिणेयाज्ञिकाय ॥ २ ॥ ३ ॥ तुल्यनामानि गोपदवाच्यानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ देयंदानयोग्यम् परंश्रेष्ठं ॥६॥७॥८॥ प्रचोदनमिति गवांबलिवर्दानांकर्मसुयज्ञाद्यर्थेषुकृष्याद्यर्थेषुकर्षणादिषुवर्ततांप्रचोदनंप्रतोदेनप्रेरणंदेवैःकृतमितिनतत्रदोषइतिभावः तथापिपूर्वंयज्ञार्थमेव

विवाहांश्चैवकुर्वीतपुत्रानुत्पादयेतच ॥ पुत्रलाभोहिकौरव्यसर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ३४ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनप० आनुशासनिकेप० दानधर्मेयमब्राह्मणसंवादेअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ युधिष्ठिरउवाच भूयएवकुरुश्रेष्ठदानानांविधिमुत्तमं ॥ कथयस्वमहाप्राज्ञभूमिदानंविशेषतः ॥ १ ॥ पृथिवींक्षत्रियोदद्याद्ब्राह्मणायेष्टिकर्मिणे ॥ विधिवत्प्रतिगृह्णीयान्नत्वन्योदातुमर्हति ॥ २ ॥ सर्ववर्णैस्तुयच्छक्यंप्रदातुंफलकांक्षिभिः ॥ वेदेवायत्समाख्यातंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच तुल्यनामानिदेयानित्रीणितुल्यफलानिच ॥ सर्वकामफलानीहगावःपृथ्वीसरस्वती ॥ ४ ॥ योब्रूयाच्चापिशिष्यायधर्म्यांब्राह्मींसरस्वतीं ॥ पृथिवीगोप्रदानाभ्यांतुल्यंसफलमश्नुते ॥ ५ ॥ तथैवगाःप्रशंसंतिनतुदेयंततःपरं ॥ सन्निकृष्टफलास्ताहिलघ्वर्थाश्चयुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ मातरःसर्वभूतानांगावःसर्वसुखप्रदाः ॥ वृद्धिमाकांक्षतानित्यंगावःकार्याःप्रदक्षिणाः ॥ ७ ॥ संताड्यानतुपादेनगवांमध्येनचव्रजेत् ॥ मंगलायतनंदेव्यस्तस्मात्पूज्याःसदैवहि ॥ ८ ॥ प्रचोदनंदेवकृतंगवांकर्मसुवर्ततां ॥ पूर्वमेवाक्षरंचान्यदभिधेयंततःपरं ॥ ९ ॥ प्रचारेवानिवातेवाबुधोनोद्वेजयेतगाः ॥ तृषिताह्यभिवीक्षंत्योनरंहन्युःसबांधवं ॥ १० ॥ पितृसद्मानिसततंदेवतायतनानिच ॥ पूयंतेशकृतायासांपूतंकिमधिकंततः ॥ ११ ॥ घासमुष्टिंपरगवेदद्यात्संवत्सरंतुयः ॥ अकृत्वास्वयमाहारंव्रतंतत्सार्वकामिकं ॥ १२ ॥ सहिपुत्रान्यशोर्थंचश्रियंचाप्यधिगच्छति ॥ नाशयत्यशुभंचैवदुःस्वप्नंचाप्यपोहति ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरउवाच देयाःकिंलक्षणागावःकाश्चापिपरिवर्जयेत् ॥ कीदृशायप्रदातव्यानदेयाःकीदृशायच ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच असद्वृत्तायपापायलुब्धायानृतवादिने ॥ हव्यकव्यव्यपेतायनदेयागौःकथंचन ॥ १५ ॥ भिक्षवेबहुपुत्रायश्रोत्रियायाहिताग्नये ॥ दत्वादशगवांदातालोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥ १६ ॥ यश्चैवधर्मंकुरुतेतस्यधर्मफलंचयत् ॥ सर्वस्यैवांशभाग्दातातंनिमित्तंप्रवृत्तयः ॥ १७ ॥ यश्चैनमुत्पादयतेयश्चैनंत्रायतेभयात् ॥ यश्चास्यकुरुतेवृत्तिंसर्वेतेपितरस्त्रयः ॥ १८ ॥

चोदनंअक्षरंश्रेयस्करं अन्यत्कृष्याद्यर्थंतुततःपरंवैदिककर्षणमनुप्रवृत्तंअभिधेयंवाच्यंनियममित्यर्थःतथाचस्मृतिः हलांतंब्रह्मवर्चसमिति तेनगोद्रोहकारित्वात्कृष्यर्थंकर्षणंदोषावहमित्यथः ॥ ९ ॥ प्रचारेपलायने निवातेकठिनोपवेशने अभिवीक्षंत्योजलमलभमानाः ॥ १० ॥ ११ ॥ आहारंतदीयतत्काद्याहरणमकृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ वेदांतनिष्ठस्यवृत्तिंअतिसृजेतेत्युत्तरेणान्वयःचतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ २० ॥ यइति ब्राह्मणोयदिक्षुद्भयाद्विकर्मकरोतितर्हिराज्ञस्तत्पापमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै

कल्मषंगुरुशुश्रूषाहंतिमानोमहद्यशः॥ अपुत्रतांत्रयःपुत्राअवृत्तिंदशधेनवः॥ १९॥ वेदांतनिष्ठस्यबहुश्रुतस्यप्रज्ञानतृप्तस्यजितेंद्रियस्य॥ शिष्टस्यदांतस्य
 यतस्यचैवभूतेषुनित्यंप्रियवादिनश्च॥ २०॥ यःक्षुद्भयाद्दैनविकर्मकुर्यान्मृदुश्चशांतोह्यतिथिप्रियश्च॥ वृत्तिंद्विजायातिसृजेततस्मैयस्तुल्यशीलश्चसपुत्रदा
रः॥ २१॥ शुभेपात्रेयेगुणागोप्रदानेतावान्दोषोब्राह्मणस्वापहारे॥ सर्वावस्थंब्राह्मणस्वापहारोदाराश्चैषांदूरतोवर्जनीयाः॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु
शासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेगोदानमा०एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ ॥७॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्रैवकीर्त्यतेसद्भिर्ब्राह्मण
स्वाभिमर्शणे॥ नृगेणसुमहत्कृच्छ्रंयदवाप्तंकुरूद्वह ॥ १ ॥ निविशंत्यांपुरापार्थद्वारवत्यामितिश्रुतिः॥ अदृश्यतमहाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः॥ २॥ प्रयत्नंतत्र
कुर्वाणास्तस्मात्कूपाज्जलार्थिनः॥ श्रमेणमहतायुक्तास्तस्मिंस्तोयेसुसंवृते॥ ३॥ ददृशुस्तेमहाकायंकृकलासमवस्थितं॥ तस्यचोद्धरणेयत्नमकुर्वंस्तेसहस्रशः
॥ ४॥ प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्चतंबध्वापर्वतोपमं॥ नाशक्नुवन्समुद्धर्तुंततोजग्मुर्जनार्दनं॥ ५॥ खमावृत्योदपानस्यकृकलासःस्थितोमहान्॥ तस्यनास्तिसमुद्धर्ते
त्येतत्कृष्णेन्यवेदयन्॥ ६॥ सवासुदेवेनसमुद्धृतश्चपृष्टश्चकार्यंनिजगादराजा॥ नृगस्तदात्मानमथोन्यवेदयत्पुरातनंयज्ञसहस्रयाजिनं॥ ७॥ तथाब्रुवाणं
तुतमाहमाधवःशुभंत्वयाकर्मकृतंनपापकं॥ कथंभवान्दुर्गतिमीदृशींगतोनरेंद्रतद्ब्रूहिकिमेतदीदृशं॥ ८॥ शतंसहस्राणिगवांशतंपुनःपुनःशतान्यष्टशतायुता
नि॥ त्वयापुरादत्तमितीहशुश्रुमनृपद्विजेभ्यःक्वनुतद्गतंतव ॥ ९॥ नृगस्ततोब्रवीत्कृष्णंब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः॥ प्रोषितस्यपरिभ्रष्टागौरेकाममगोधने॥ १०॥
गवांसहस्रेसंख्याताताःदासापशुपैर्मम॥ साब्राह्मणायमेदत्ताप्रेत्यार्थमभिकांक्षता॥ ११॥ अपश्यत्परिमार्गंश्चतांगांपरगृहेद्विजः॥ ममेयमितिचोवाचब्राह्म
णोयस्यसाभवत्॥ १२॥ तावुभौसमनुप्राप्तौविवदंतौभृशज्वरौ॥ भवान्दाताभवान्हर्तेत्यथतौमामवोचतां॥ १३॥ शतेनशतसंख्येनगवांविनिमयेनवै॥ या
चेप्रतिगृहीतारंसतुमामब्रवीदिदं॥ १४॥ देशकालोपसंपन्नादोग्ध्रीशांतातिवत्सला॥ स्वादुक्षीरप्रदाधन्याममनित्यंनिवेशने॥ १५॥ कृशंचभरतेसागौर्मं
मपुत्रमपस्तनम्॥ नसाशक्यामयादातुमित्युक्त्वासजगामह॥१६॥ लकंठीयेभारतभावदीपेएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥७॥ अत्रैवेति ॥ १ ॥ २ ॥

जलार्थिनःतस्मिन्कृकलासंददृशुरित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अनृताब्राह्मणधेनोर्नाशात्तस्याएवत्वयाआदानात् ॥ २३ ॥ कृच्छ्रंचरिष्येपापफलंभोक्ष्ये ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्मानंआत्मानंसधिरार्षः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततस्तमपरंविप्रंयाचेविनिमयेनवै ॥ गवांशतसहस्रंहितत्कृतेगृह्यतामिति ॥ १७ ॥ ब्राह्मणउवाच नराज्ञांप्रतिगृह्णामिशक्तोऽहंस्वस्यमार्गणे ॥ सैवगौर्दीयतांशीघ्रंममेतिमधुसूदन ॥ १८ ॥ रुक्ममश्वांश्चददतोरजतस्यंदनांस्तथा ॥ नजग्राहययौचापितदासब्राह्मणर्षभः ॥ १९ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचोदितःकालधर्मणा ॥ पितृलोकमहंप्राप्यधर्मराजमुपागमं ॥ २० ॥ यमस्तुपूजयित्वामांततोवचनमब्रवीत् ॥ नांतःसंख्यायतेराजंस्तवपुण्यस्यकर्मणः ॥ २१ ॥ अस्तिचैवकृतंपापमज्ञानात्तदपित्वया ॥ चरस्वपापंपश्चाद्वापूर्वंवात्वंयथेच्छसि ॥ २२ ॥ रक्षितास्मीतिचोक्तंतेप्रतिज्ञाचानृतातव ॥ ब्राह्मणस्वस्यचादानंद्विविधस्तेव्यतिक्रमः ॥ २३ ॥ पूर्वंकृच्छ्रंचरिष्येहंपश्चाच्छुभमितिप्रभो ॥ धर्मराजंब्रुवन्नेवंपतितोस्मिमहीतले ॥ २४ ॥ अश्रौषंपतितश्चाहंयमस्योच्चैःप्रभाषतः ॥ वासुदेवःसमुद्धर्ताभवितातेजनार्दनः ॥ २५ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रांतेक्षीणेकर्मणिदुष्कृते ॥ प्राप्स्यसेशाश्वतान्लोकान्जितान्स्वेनैवकर्मणा ॥ २६ ॥ कूपेत्मानमधःशीर्षमपश्यंपतितश्चह ॥ तिर्यग्योनिमनुप्राप्तंनचमामजहात्स्मृतिः ॥ २७ ॥ त्वयातुतारितोस्म्यद्यकिमन्यत्रतपोबलात् ॥ अनुजानीहिमांकृष्णगच्छेयंदिवमद्यवै ॥ २८ ॥ अनुज्ञातःसकृष्णेननमस्कृत्यजनार्दनं ॥ दिव्यमास्थायपंथानंययौदिवमरिंदमः ॥ २९ ॥ ततस्तस्मिन्दिवंयातेनृगेभरतसत्तम ॥ वासुदेवइमंश्लोकंजगादकुरुनंदन ॥ ३० ॥ ब्राह्मणस्वंनहर्तव्यंपुरुषेणविजानता ॥ ब्राह्मणस्वंहृतंहंतिनृगंब्राह्मणगौरिव ॥ ३१ ॥ सतांसमागमःसद्भिर्नाफलःपार्थविद्यते ॥ विमुक्तंनरकात्पश्यनृगंसाधुसमागमात् ॥ ३२ ॥ प्रदानफलवत्तत्रद्रोहस्तत्रतथाफलः ॥ अपचारंगवांतस्माद्वर्जयेतयुधिष्ठिर ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशास०आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेनृगोपाख्यानेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ युधिष्ठिरउवाच दत्तानांफलसंप्राप्तिंगवांप्रब्रूहिमेनघ ॥ विस्तरेणमहाबाहोनहितृप्यामिकथ्यतां ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ऋषेरुद्दालकेर्वाक्यंनाचिकेतस्यचोभयोः ॥ २ ॥ ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षामुपगम्यततःसुतं ॥ त्वंमामुपचरस्वेतिनाचिकेतमभाषत ॥ ३ ॥ समाप्तेनियमेतस्मिन्महर्षिःपुत्रमब्रवीत् ॥ उपस्पर्शनसक्तस्यस्वाध्यायाभिरतस्यच ॥ ४ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७१ ॥ दत्तानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिभोजनंभोजनसामयिकंशाकादि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ गतसत्वोमृतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सस्यंशुष्यमाणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ योजनेतिलुमतृतीयांतंपदं योजनैःसहस्रशःसंमितामिति

इध्मादर्भाःसुमनसःकलशश्चातिभोजनं॥ विस्मृतंमेतदादायनदीतीरादिहाव्रज ॥ ५ ॥ गत्वानवाप्यतत्सर्वंनदीवेगसमाप्लुतं॥ नपश्यामितदित्येवंपितरंसोब्र
वीन्मुनिः॥ ६॥ क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टोमुनिरुद्दालकिस्तदा॥ यमंपश्येतितंपुत्रमशपत्समहातपाः॥ ७॥ तथासपित्राभिहतोवाग्वज्रेणकृतांजलिः॥ प्रसीदेति
ब्रुवन्नेवगतसत्वोपतद्भुवि ॥ ८ ॥ नाचिकेतंपितादृष्ट्वापतितंदुःखमूर्च्छितः ॥ किंमयाकृतमित्युक्त्वानिपपातमहीतले ॥ ९ ॥ तस्यदुःखपरीतस्यस्वंपुत्रमनु
शोचतः॥ व्यतीतंतदहःशेषंसाचोग्रातत्रशर्वरी॥ १०॥ पित्र्येणाश्रुप्रपातेननाचिकेतःकुरूद्वह॥ प्रास्पंदच्छयनेकौश्येवृष्ट्यासस्यमिवाप्लुतं ॥ ११ ॥ सपर्यपृ
च्छत्तंपुत्रंक्षीणंपर्यागतंपुनः॥ दिव्यैर्गंधैःसमादिग्धंक्षीणस्वप्नमिवोत्थितं॥ १२ ॥ अपिपुत्रजितालोकाःशुभास्तेस्वेनकर्मणा ॥ दिष्ट्याचासिपुनःप्राप्तोनहिते
मानुषंवपुः॥ १३॥ प्रत्यक्षदर्शीसर्वस्यपित्रापृष्टोमहात्मना ॥ सतांवार्तांपितुर्मध्येमहर्षीणांन्यवेदयत् ॥ १४ ॥ कुर्वन्भवच्छासनमाशुयातोह्यहंविशालांरु
चिरप्रभावां॥ वैवस्वतींप्राप्यसभामपश्यंसहस्रशोयोजनहेमभासं ॥ १५ ॥ दृष्ट्वैवमामभिमुखमापतंतंदेहीतिसत्यासनमादिदेश ॥ वैवस्वतोर्घ्यादिभिरर्हणै
श्चभवत्कृतेपूजयामाससमांसः ॥ १६ ॥ ततस्त्वहंतंशनकैरवोचंवृतःसदस्यैरभिपूज्यमानः ॥ प्राप्तोस्मितेविषयंधर्मराजलोकानर्होयानहंतान्विधत्स्व॥ १७॥
यमोब्रवीन्मांनमृतोसिसौम्ययमंपश्येत्याहसत्वांतपस्वी॥ पिताप्रदीप्ताग्निसमानतेजानतच्छक्यमनृतंविप्रकर्तुं ॥ १८॥ दृष्टस्तेहंप्रतिगच्छस्वताततशोचत्यसौत
वदेहस्यकर्ता॥ ददानिकिंचापिमनःप्रणीतंप्रियातिथेस्तवकामान्वृणीष्व॥ १९॥ तेनैवमुक्तस्तमहंप्रत्यवोचंप्राप्तोस्मितेविषयंदुर्निवर्त्यं॥ इच्छाम्यहंपुण्यकृ
तांसमृद्धांल्लोकान्द्रष्टुंयतेहंवरार्हः ॥ २० ॥ यानंसमारोप्यतुमांसदेवोवाहैर्युक्तंसुप्रभंभानुमत्तत् ॥ संदर्शयामासतदात्मलोकान्सर्वांस्तथापुण्यकृतांद्विजेंद्र॥
॥ २१ ॥ अपश्यंतत्रवेश्मानितैजसानिमहात्मनां॥ नानासंस्थानरूपाणिसर्वरत्नमयानिच ॥ २२॥ चंद्रमंडलशुभ्राणिकिंकिणीजालवंतिच॥ अनेकशतभौ
मानिसांतर्जलवनानिच॥ २३॥ वैदूर्यार्कप्रकाशानिरूप्यरुक्ममयानिच॥ तरुणादित्यवर्णानिस्थावराणिचराणिच ॥ २४॥ भक्ष्यभोज्यमयान्शैलान्वासां
सिशयनानिच॥ सर्वकामफलांश्चैववृक्षान्भवनसंस्थितान्॥ २५॥

शेषः ॥ १५ ॥ अस्मैआसनंदेहीतिस्वभृत्यमादिदेश ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अनेकशतानिभौमानिउपर्युपरिभूमिसमुहायेषुतानिप्रासादमंडलानि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥२७॥२८॥२९॥ गवामंतरंअन्योन्यंतारतम्यंअवङ ॥३०॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाःसंकटात्निरोधात्मुक्ताः पोषणार्थंदरिद्रागारादागताः तादृशीनांपालनंप्रशस्ततरमित्यर्थः ॥३१॥ तिस्रइति त्र्यहमम्मात्रा हारोभूमिशायीभूत्वाचतुर्थदिनमारभ्यत्र्यहमेकैकांगांदत्वागोरसैर्वर्त्तिकुर्यात् एवंव्रतपूर्वकंगोत्रयंददतउक्तंवक्ष्यमाणंचफलंभवतीत्यर्थः ॥३२॥३३॥३४॥ वृद्धेग्लानेरोगिणिपथ्याशनार्थे संभ्रमेदुर्भिक्षे महा

नद्योवीथ्यःसभावाप्योदीर्घिकाश्चैवसर्वशः॥ घोषवंतिचयानानियुक्तान्यथसहस्रशः ॥ २६॥ क्षीरस्रवावैसरितोगिरींश्चसर्पिस्तथाविमलंचापितोयं॥ वैव
स्वतस्यानुमतांश्चदेशानदृष्टपूर्वान्सुबहूनपश्यं॥ २७ ॥ सर्वान्दृष्ट्वातदहंधर्मराजमवोचंवैप्रभविष्णुंपुराणं ॥ क्षीरस्यैताःसर्पिषश्चैवनद्यःशश्वत्स्रोताःकस्यभो
ज्याःप्रदिष्टाः॥ २८ ॥ यमोब्रवीद्विद्धिभोज्यास्त्वमेतायेदातारःसाधवोगोरसानां ॥ अन्येलोकाःशाश्वतावीतशोकैःसमाकीर्णागोप्रदानेरतानां ॥ २९॥ नत्वे
तासांदानमात्रंप्रशस्तंपात्रंकालोगोविशेषोविधिश्च॥ ज्ञात्वादेयंविप्रगवांतरंहिदुःखंज्ञातुंपावकादित्यभूतं॥३०॥ स्वाध्यायवान्योतिमात्रंतपस्वीवैतानस्थो
ब्राह्मणःपात्रमासां॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाःपोषणाभ्यागताश्चद्वारैरेतैर्गोविशेषाःप्रशस्ताः ॥ ३१ ॥ तिस्रोरात्र्यस्त्वद्भिरुपोष्यभूमौतृप्तागावस्तर्पितेभ्यःप्रदेयाः॥ वत्सैः
प्रीताःसुप्रजाःसोपचारास्त्र्यहंदत्वागोरसैर्वर्तितव्यं॥ ३२ ॥ दत्वाधेनुंसुव्रतांकांस्यदोहांकल्याणवत्सामपलायिनींच ॥ यावंतिरोमाणिभवंतितस्यास्तावद्वर्षा
ण्यश्नुतेस्वर्गलोकं॥ ३३ ॥ तथानड्वाहंब्राह्मणेभ्यःप्रदायदांतंधुर्यंबलवंतंयुवानं॥ कुलानुजीव्यंवीर्यवंतंबृहंतंभुंक्तेलोकान्संमितान्धेनुदस्य ॥ ३४ ॥ गोषुक्षांतं
गोशरण्यंकृतज्ञंवृत्तिग्लानंतादृशंपात्रमाहुः ॥ वृद्धेग्लानेसंभ्रमेवामहार्थेकृष्यर्थंवाहोम्यहेतोःप्रसूत्यां॥३५॥गुर्वर्थंवाबालपुष्ट्याभिषंगांगांवैदातुंदेशकालोऽ
विशिष्टः॥ अंतर्ज्ञाताःसक्रयज्ञानलब्धाःप्राणक्रीतानिर्जितायौतकाश्च॥३६॥ नाचिकेतउवाच श्रुत्वावैवस्वतवचस्तमहंपुनरब्रुवं॥ अभावेगोप्रदातॄणां
कथंलोकान्हिगच्छति ॥ ३७॥ ततोब्रवीद्यमोधीमान्गोप्रदानपरांगतिं॥ गोप्रदानानुकल्पंतुगामृतेसंतिगोप्रदाः ॥ ३८ ॥ अलाभेयोगवांदद्याद्घृतधेनुं
यतव्रतः॥ तस्यैताघृतवाहिन्यःक्षरंतेवत्सलाइव॥ ३९॥ घृतालाभेतुयोदद्यात्तिलधेनुंयतव्रतः॥ सदुर्गात्तारितोधेन्वाक्षीरनद्यांप्रमोदते ॥ ४० ॥ तिलालाभेतु
योदद्याज्जलधेनुंयतव्रतः॥ सकामप्रवहांशीतांनदीमेतामुपाश्नुते॥ ४१ ॥ एवमेतानिमेतत्रधर्मराजोन्यदर्शयत् ॥ दृष्ट्वाचपरमंहर्षमवापमहमच्युत ॥ ४२॥
निवेदयेचाहमिमंप्रियंतेक्रतुर्महानल्पधनप्रचारः॥ प्राप्तोमयातातसमत्प्रसूतःप्रपत्स्यतेवेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४३॥

र्थेयज्ञाद्यर्थेच प्रसूत्यांपुत्रजन्मनि॥३५॥बालपुष्ट्याबालपुष्ट्यभिप्रायेणवा अंतःबहुदुग्धाःशांतेत्यादिगुणवत्वेनज्ञाताः क्रयलब्धाःज्ञानलब्धाः प्राणव्यत्ययेनक्रीताः यौतकाःपाणिग्रहणादिकालेश्वशुरादि भ्यःप्राप्ताः ॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ क्रतुःगोदानरूपः ॥ ४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ ४५॥ ४६॥४७॥४८॥ प्रापणीयंगोःआहारादि ॥४९ ॥ गोप्रयुक्तंरथशकटादि ॥५०॥५१॥ हार्दंत्हृस्थं भक्ष्यपानकंडूयनादिकंकर्तुंनएतिनानुसरति ॥५२॥५३॥ गवांसूर्यरश्मिसाम्याद्गोदःसूर्य

शापोह्ययंभवतोनुग्रहायप्राप्तोमयायत्रदृष्टोयमोवै ॥ दानव्युष्टिंतत्रदृष्ट्वामहात्मन्निःसंदिग्धान्दानधर्मांश्चरिष्ये ॥ ४४ ॥ इदंचमामब्रवीद्धर्मराजःपुनः
॥१०५॥ पुनःसंप्रहृष्टोमहर्षे॥ दानेनयःप्रयतोभूत्सदैव विशेषतोगोप्रदानंचकुर्यात् ॥ ४५ ॥ शुद्धोह्यर्थोनावमन्यस्वधर्मान्पात्रेदेयंदेशकालोपपन्ने॥ तस्माद्गावस्तेनि १३
त्यमेवप्रदेयामाभूच्चतेसंशयःकश्चिदत्र ॥ ४६ ॥ एताःपुराह्यददन्नित्यमेवशांतात्मानोदानपथेनिविष्टाः ॥ तपांस्युग्राण्यप्रतिशंकमानास्तेवैदानंप्रददुश्चैवश
क्त्या ॥ ४७॥ कालेचशक्त्यामत्सरंवर्जयित्वाशुद्धात्मानःश्रद्धिनःपुण्यशीलाः॥ दत्वागावैलोकममुंप्रपन्नादेदीप्यंतेपुण्यशीलास्तुनाके॥ ४८॥ एतद्दानंन्याय
लब्धंद्विजेभ्यःपात्रेदत्तंप्रापणीयंपरीक्ष्य ॥ काम्यां*ष्टम्यांवर्तितव्यंदशाहंरसैर्गवांशकृताप्रस्नवैर्वा॥ ४९ ॥ देवव्रतीस्याद्वृषभप्रदानैर्वेदावाप्तिर्गोयुगस्यप्रदाने॥
तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदानेपापोत्सर्गःकपिलायाःप्रदाने॥ ५० ॥ गामप्येकांकपिलांसंप्रदायन्यायोपेतांकलुषाद्विप्रमुच्येत्॥ गवांरसात्परमंनास्तिकिंचिद्गवां
प्रदानंसुमहद्वदंति॥ ५१ ॥ गावोलोकांस्तारयंतिक्षरंत्योगावश्चान्नंसंजनयंतिलोके॥ यस्तंजानन्नगवांहार्दमेतिसवैगंतानिरयंपापचेताः ॥५२॥ यैस्तद्दत्तं
गोसहस्रंशतंवादशार्धंवादशवासाधुवत्सं॥ अप्येकावैसाधवेब्राह्मणायसास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्थानदीवै ॥ ५३ ॥ प्राप्त्यापुष्ट्यालोकसंरक्षणेनगावस्तुल्याःसूर्य
पादैःपृथिव्यां॥ शब्दश्चैकःसंनतिश्चोपभोगास्तस्माद्गोदःसूर्यइवावभाति॥ ५४॥ गुरुंशिष्योवरयेद्गोप्रदानेसवैगंतानियतंस्वर्गमेव॥ विधिज्ञानांसुमहान्धर्म
एषोविधिंह्याद्यंविधयःसंविशंति॥ ५५॥ इदंदानंन्यायलब्धंद्विजेभ्यःपात्रेदत्वाप्रापयेथाःपरीक्ष्य॥ त्वय्याशंसंत्यमरामानवाश्चवयंचापिप्रसृतेपुण्यशीले॥
॥५६ ॥ इत्युक्तोहंधर्मराजंद्विजर्षेधर्मात्मानंशिरसाभिप्रणम्य ॥ अनुज्ञातस्तेनवैवस्वतेनप्रत्यागमंभगवत्पादमूलं ॥ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशास
नपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेयमवाक्यंनामएकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥

इत्याह प्राप्त्येति ॥ ५४ ॥ विधिंगुर्वाराधनपरंविधयोगोदानविधयःसंविशतीतिपुण्यद्वैगुण्यमुक्तं ॥ ५५ ॥ द्विजेभ्यस्त्रैवर्णिकेभ्योन्यायलब्धंदत्वासमर्प्यप्रापयेथाःनतुपोषणमात्रार्थंप्रापयेथाइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ॥१०५॥
॥ ५७ ॥ इतिअनुशासनप०नै०भा०एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७ ॥

* कामेइच्छापूरणेसाधुःकाम्यायाअष्टमीशुक्लकृष्णान्यतरातस्यामितिमिश्राः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पश्येपश्यामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ कोगुणःसचकिंस्वित्परमःकातस्याःपराकाष्ठेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारत

युधिष्ठिरउवाच उक्तंतेगोप्रदानंवैनाचिकेतमृषिंप्रति ॥ माहात्म्यमपिचैवोक्तमुद्देशेनगवांप्रभो ॥ १ ॥ नृगेणचमहद्दुःखमनुभूतंमहात्मना ॥ एकापराधाद
ज्ञानात्पितामहमहामते ॥ २ ॥ द्वारवत्यांयथाचासौनिविशंत्यांसमुध्दृतः ॥ मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतंमया ॥ ३ ॥ किंत्वस्तिममसंदेहोगवांलोकंप्रतिप्रभो
तत्त्वतःश्रोतुमिच्छामिगोदायत्रवसंत्युत ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यथापृच्छत्पद्मयोनिमेतदेवशतक्रतुः ॥ ५ ॥ श
क्रउवाच स्वर्लोकवासिनांलक्ष्मीमभिभूयस्वयार्चिषा ॥ गोलोकवासिनःपश्येव्रजतःसंशयोत्रमे ॥ ६ ॥ कीदृशाभगवँल्लोकागवांतद्ब्रूहिमेनघ ॥ यानावसं
तिदातारएतदिच्छामिवेदितुं ॥ ७ ॥ कीदृशाःकिंफलाःकिंस्वित्परमस्तत्रकोगुणः ॥ कथंचपुरुषास्तत्रगच्छंतिविगतज्वराः ॥ ८ ॥ कियत्कालंप्रदानस्यदाताचफल
मश्नुते ॥ कथंबहुविधंदानंस्यादल्पमपिवाकथं ॥ ९ ॥ बह्वीनांकीदृशंदानमल्पानांवापिकीदृशं ॥ अदत्वागोप्रदाःसंतिकेनवातच्चशंसमे ॥ १० ॥ कथंवाबहुदाता
स्यादल्पदात्रासमःप्रभो ॥ अल्पप्रदाताबहुदःकथंस्वित्स्यादिहेश्वर ॥ ११ ॥ कीदृशीदक्षिणाचैवगोप्रदानेविशिष्यते ॥ एतत्तथ्येनभगवन्ममशंसितुमर्हसि ॥
॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेगोप्रदानिकेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ पिता
महउवाच योयंप्रश्नस्त्वयापृष्टोगोप्रदानादिकारितः ॥ नास्तिप्रष्टास्तिलोकेस्मिंस्त्वत्तोन्योहिशतक्रतो ॥ १ ॥ संतिनानाविधालोकायांस्त्वंशक्रनपश्यसि ॥
पश्यामियानहंलोकानेकपत्न्यश्चयाःस्त्रियः ॥ २ ॥ कर्मभिश्चापिसुशुभैःसुव्रताऋषयस्तथा ॥ सशरीराहितान्यांतिब्राह्मणाःशुभबुद्धयः ॥ ३ ॥ शरीरन्यासमोक्षे
णमनसानिर्मलेनच ॥ स्वप्नभूतांश्चतॉंल्लोकान्पश्यंतीहापिसुव्रताः ॥ ४ ॥ तेतुलोकाःसहस्राक्षशृणुयादृग्गुणान्विताः ॥ नतत्रक्रमतेकालोनजरानचपावकः ॥ ५ ॥
तथानास्त्यशुभंकिंचिन्नव्याधिस्तत्रनक्लमः ॥ यद्यच्चगावोमनसातस्मिन्वांछंतिवासव ॥ ६ ॥ तत्सर्वंप्राप्नुवंतिस्ममप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ कामगाःकामचारि
ण्यःकामात्कामांश्चभुंजते ॥ ७ ॥ वाप्यःसरांसिसरितोविविधानिवनानिच ॥ गृहाणिपर्वताश्चैवयावद्द्रव्यंचकिंचन ॥ ८ ॥

भावदीपेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ योयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शरीरस्यन्यासःसमाधिकाले मोक्षःमरणे निर्मलेनमनसायोगिनोन्यासेमोक्षेचतॉंल्लोकान्पश्यंति ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नैकृतिकोवंचकः शठःसमर्थोपिदारिन्द्र्यभाषी ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गुरूणांद्विजानांवापराधंसहतेइतिगुरुद्विजसहः ॥ २१ ॥

मनोज्ञंसर्वभूतेभ्यःसर्वतंत्रंप्रदृश्यते ॥ ईदृशाद्विपुलाल्लोकान्नास्तिलोकस्तथाविधः ॥ ९ ॥ तत्रसर्वसहाःक्षांतावत्सलागुरुवर्तिनः ॥ अहंकारैर्विरहितायांतिशक्र नरोत्तमाः ॥ १० ॥ यःसर्वमांसानिनभक्षयीतपुमान्सदाभावितोधर्मयुक्तः ॥ मातापित्रोरर्चितासत्ययुक्तःशुश्रूषिताब्राह्मणानामनिंद्यः ॥ ११ ॥ अक्रोधनो गोषुतथाद्विजेषुधर्मेरतोगुरुशुश्रूषकश्च ॥ यावज्जीवंसत्यवृत्तेरतश्चदानेरतोयःक्षमीचापराधे ॥ १२ ॥मृदुर्दांतोदेवपरायणश्चसर्वातिथिश्चापितथादयावान् ॥ ईदृग्गुणोमानवस्तंप्रयातिलोकंगवांशाश्वतंचाव्ययंच ॥ १३ ॥ नपारदारीपश्यतिलोकमेतंनवैगुरुघ्नोनमृषासंप्रलापी ॥ सदाप्रवादीब्राह्मणेष्वात्तवैरोदोषैरेतै र्यश्चयुक्तोदुरात्मा ॥ १४ ॥ नमित्रध्रुङ्नैकृतिकःकृतघ्नःशठोनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ॥ नब्रह्महामनसापिप्रपश्येद्गवांलोकंपुण्यकृतांनिवासं ॥ १५ ॥ एतत्तेसर्वमा ख्यातंनिपुणेनसुरेश्वर ॥ गोप्रदानरतानांतुफलंशृणुशतक्रतो ॥ १६ ॥ दायाद्यलब्धैरर्थैर्योगाःक्रीत्वासंप्रयच्छति ॥ धर्मार्जितान्धनैःक्रीतान्सलोकानाप्नुतेक्ष यान् ॥ १७ ॥ योवैद्यूतेधनंजित्वागाःक्रीत्वासंप्रयच्छति ॥ सदिव्यमयुतंशक्रवर्षाणांफलमश्नुते ॥ १८ ॥ दायाद्याद्याःस्मवैगावोन्यायपूर्वैरुपार्जिताः ॥ प्रदद्या त्ताःप्रदातॄणांसंभवंत्यपिचध्रुवाः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतुयोदद्याद्गाःसंशुद्धेनचेतसा ॥ तस्यापीहाक्षयाल्लोकान्ध्रुवान्विद्धिशचीपते ॥ २० ॥ जन्मप्रभृतिसत्यंचयो ब्रूयान्नियतेंद्रियः ॥ गुरुद्विजसहःक्षांतस्तस्यगोभिःसमागतिः ॥ २१ ॥ नजातुब्राह्मणोवाच्योयदवाच्यंशचीपते ॥ मनसागोषुनद्रुह्येद्गोवृत्तिर्गोनुकल्पकः ॥ ॥ २२ ॥ सत्येधर्मेचनिरतस्तस्यशक्रफलंशृणु ॥ गोसहस्रेणसमितातस्यधेनुर्भवत्युत ॥ २३ ॥ क्षत्रियस्यगुणैरेतैरपितुल्यफलंशृणु ॥ तस्यापिद्विजतुल्यागौर्भ वतीतिविनिश्चयः ॥ २४ ॥ वैश्यस्यैतेयदिगुणास्तस्यपंचशतंभवेत् ॥ शूद्रस्यापिविनीतस्यचतुर्भागफलंस्मृतं ॥ २५ ॥ एतच्चैनंयोनुतिष्ठेतयुक्तःसत्येरतोगुरुशु श्रूषयाच ॥ दक्षःक्षांतोदेवतार्थीप्रशांतःशुचिर्बुद्धोधर्मशीलोनहंवाक् ॥ २६ ॥ महत्फलंप्राप्यतेसद्विजायदत्वादोग्ध्रींविधिनानेनधेनुं ॥ नित्यंदद्यादेकभक्तःस दाचसत्येस्थितोगुरुशुश्रूषिताच ॥ २७ ॥ वेदाध्यायीगोषुयोभक्तिमांश्चनित्यंदत्त्वायोभिनंदेतगाश्च ॥ आजातितोयश्चगवांनमेतइदंफलंशक्रनिबोधतस्य ॥ ॥ २८ ॥ यत्स्यादिष्ट्वाराजसूयेफलंतुयत्स्यादिष्ट्वाबहुनाकांचनेन ॥ एतत्तुल्यंफलमप्याहुरग्र्यंसर्वेसंतस्त्वृषयोयेचसिद्धाः ॥ २९ ॥

गोवृत्तिरसंग्रहपरः गवांघासादेरनुकल्पकःसंपादकोगोनुकल्पकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संदर्शयेत्पश्येत् यावद्ब्रह्मांडेगोजातीयमस्तितावत्तत्रवसेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अर्जुनीनांगवां

योग्रंभक्तंकिंचिदप्राश्यदद्याद्गोभ्योनित्यंगोव्रतीसत्यवादी॥शांतोलुब्धोगोसहस्रस्यपुण्यंसंवत्सरेणाप्नुयात्सत्यशीलः॥३०॥ यदेकभक्तमश्नीयाद्दद्यादेकंगवां
चयत्॥ दशवर्षाण्यनंतानिगोव्रतीगोनुकंपकः॥ ३१॥ एकेनैवचभक्तेनयःक्रीत्वागांप्रयच्छति॥यावंतितस्यारोमाणिसंभवंतिशतक्रतो॥३२॥ तावत्प्रदाना
त्सगवांफलमाप्नोतिशाश्वतं॥ ब्राह्मणस्यफलंहीदंक्षत्रियस्यतुवैश्टणु॥३३॥ पंचवार्षिकमेवंतुक्षत्रियस्यफलंस्मृतं॥ ततोर्धेनतुवैश्यस्यशूद्रोवैश्यार्धतःस्मृतः॥
॥ ३४॥ यश्चात्मविक्रयंकृत्वागाःक्रीत्वासंप्रयच्छति॥ यावत्संदर्शयेद्गांवैसतावत्फलमश्नुते ॥ ३५॥ रोम्णिरोम्णिमहाभागलोकाश्चास्याक्षयाःस्मृताः॥संग्रा
मेष्वर्जयित्वातुयोवैगाःसंप्रयच्छति॥ आत्मविक्रयतुल्यास्ताःशाश्वताविद्धिकौशिक॥ ३६॥ अभावेयोगवांदद्यात्तिलधेनुंयतव्रतः॥ दुर्गात्सतारितोधेन्वाक्षी
रनद्यांप्रमोदते॥३७॥ नत्वेवासांदानमात्रंप्रशस्तंपात्रंकालोगोविशेषोविधिश्च॥कालज्ञानंविप्रगवांतरंहिदुःखंज्ञातुंपावकादित्यभूतं॥३८॥ स्वाध्यायाढ्यंशु
द्धयोनिंप्रशांतंवैतानस्थंपापभीरुंबहुज्ञं॥ गोषुक्षांतंनातितीक्ष्णंशरण्यंवृत्तिग्लानंतादृशंपात्रमाहुः ॥ ३९॥ वृत्तिग्लानेसीदतिचातिमात्रंकृष्यर्थेवाहोम्यहेतो
प्रसूतेः ॥ गुर्वर्थंवाबालसंवृद्धयेवाधेनुंदद्याद्देशकालेविशिष्टे॥ ४० ॥ अंतर्ज्ञाताःसक्रयज्ञानलब्धाःप्राणैःक्रीतास्तेजसायौतकाश्च ॥ कृच्छ्रोत्सृष्टाःपोषणाभ्या
गताश्चद्वारैरेतैर्गोविशेषाःप्रशस्ताः ॥ ४१ ॥ बलान्विताःशीलवयोपपन्नाःसर्वाःप्रशंसंतिसुगंधवत्यः ॥ यथाहिगंगासरितांवरिष्ठातथार्जुनीनांकपिलावरि
ष्ठा॥ ४२॥ तिस्रोरात्रीस्त्वद्भिरुपोष्यभूमौतृप्तागावस्तर्पितेभ्यःप्रदेयाः ॥ वत्सैःपुष्टैःक्षीरपैःसुप्रचाराःत्र्यहंदत्वागोरसैर्वर्तितव्यं॥ ४३॥ दत्वाधेनुंसुव्रतांसाधुदो
हांकल्याणवत्सामपलायिनींच॥ यावंतिरोमाणिभवंतितस्यास्तावंतिवर्षाणिभवंत्यमुत्र ॥ ४४॥ तथानड्वाहंब्राह्मणायप्रदायधुर्यंयुवानंबलिनंविनीतं॥ हल
स्यवोढारमनंतवीर्यंप्राप्नोतिलोकान्दशधेनुदस्य॥ ४५॥ कांतारेब्राह्मणान्गाश्चयःपरित्रातिकौशिक ॥क्षणेनविप्रमुच्येततस्यपुण्यफलंश्टणु ॥ ४६॥ अश्व
मेधक्रतोस्तुल्यंफलंभवतिशाश्वतं॥ मृत्युकालेसहस्राक्षयांवृत्तिमनुकांक्षते ॥ ४७॥ लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यच्चास्यहृदिवर्तते ॥ तत्सर्वंसमवाप्नोतिकर्मणै
तेनमानवः॥ ४८॥ गोभिश्चसमनुज्ञातःसर्वत्रचमहीयते॥ यस्त्वेतेनैवकल्पेनगांवनेष्वनुगच्छति ॥ ४९॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जानन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ विक्रयार्थंयोनियुंक्तेइतिशेषः ॥ ३ ॥

तृणगोमयपर्णाशीनिस्पृहोनियतःशुचिः ॥ अकामंतेनवस्तव्यंमुदितेनशतक्रतो ॥ ५० ॥ ममलोकेसुरैःसार्धंलोकेयत्रापिचेच्छति ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेपितामहेंद्रसंवादेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ इंद्रउवाच जानन्योगामपहरेद्विक्रीयाच्चार्थकारणात् ॥ एतद्विज्ञातुमिच्छामिकिन्नुतस्यगतिर्भवेत् ॥ १ ॥ पितामहउवाच भक्षार्थंविक्रयार्थंवायेपहारंहिकुर्वते ॥ दानार्थंब्राह्मणार्थायतत्रेदंश्रूयतांफलं ॥ २ ॥ विक्रयार्थंहियोहिंस्याद्भक्षयेद्वानिरंकुशः ॥ घातयानंहिपुरुषंयेनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ३ ॥ घातकःखादकोवापितथायश्चानुमन्यते ॥ यावंतितस्यारोमाणितावद्वर्षाणिमज्जति ॥ ४ ॥ येदोषायादृशाश्चैवद्विजयज्ञोपघातके ॥ विक्रयेचापहारेचतेदोषावैस्मृताःप्रभो ॥ ५ ॥ अपहृत्यतुयोगांवैब्राह्मणायप्रयच्छति ॥ यावद्दानफलंतस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ६ ॥ सुवर्णंदक्षिणामाहुर्गोप्रदानेमहाद्युते ॥ सुवर्णंपरमित्युक्तंदक्षिणार्थमसंशयं ॥ ७ ॥ गोप्रदानात्तारयतेसप्तपूर्वांस्तथापरान् ॥ सुवर्णंदक्षिणांकृत्वातावद्द्विगुणमुच्यते ॥ ८ ॥ सुवर्णंपरमंदानंसुवर्णंदक्षिणापरा ॥ सुवर्णंपावनंशक्रपावनानांपरंस्मृतं ॥ ९ ॥ कुलानांपावनंप्राहुर्जातरूपंशतक्रतो ॥ एषामेदक्षिणाप्रोक्तासमासेनमहाद्युते ॥ १० ॥ भीष्मउवाच एतत्पितामहेनोक्तमिंद्रायभरतर्षभ ॥ इंद्रोदशरथायाहरामायाहपितातथा ॥ ११ ॥ राघवोपिप्रियभ्रात्रेलक्ष्मणाययशस्विने ॥ ऋषिभ्योलक्ष्मणेनोक्तमरण्येवसताप्रभो ॥ १२ ॥ पारंपर्यागतंचेदमृषयःसंशितव्रताः ॥ दुर्धरंधारयामासूराजानश्चैवधार्मिकाः ॥ १३ ॥ उपाध्यायेनगदितंममचेदंयुधिष्ठिर ॥ यइदंब्राह्मणोनित्यंवदेद्ब्राह्मणसंसदि ॥ १४ ॥ यज्ञेषुगोप्रदानेषुद्वयोरपिसमागमे ॥ तस्यलोकाःकिलाक्षय्यादैवतैःसहनित्यदा ॥ १५ ॥ इतिब्रह्मासभगवानुवाचपरमेश्वरः ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच विस्रंभितोहंभवताधर्मान्प्रवदताविभो ॥ प्रवक्ष्यामितुसंदेहंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ व्रतानांकिंफलंप्रोक्तंकीदृशंवामहाद्युते ॥ नियमानांफलंकिंचस्वधीतस्यचकिंफलं ॥ २ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ विस्रंभितइति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनुक्रोशःपरदुःखेनदुःखितत्वं अनुकंपातत्प्रतीकारकरणं ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्रतंएकभक्तादिनियमं ॥ ८ ॥ फलंऐश्वर्यमेवप्रत्यक्षं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

दत्तस्येहफलंकिंचवेदानांधारणेचकिं ॥ अध्यापनेफलंकिंचसर्वमिच्छामिवेदितुं ॥ ३ ॥ अप्रतिग्राहकेकिंचफलंलोकेपितामह ॥ तस्यकिंचफलंदृष्टंश्रुतंयस्तु
प्रयच्छति ॥ ४ ॥ स्वकर्मनिरतानांचशूराणांचापिकिंफलं ॥ शौचेचकिंफलंप्रोक्तंब्रह्मचर्येचकिंफलं ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषणेकिंचमातृशुश्रूषणेतथा ॥ आचार्यगु
रुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकंपने ॥ ६ ॥ एतत्सर्वमशेषेणपितामहयथातथं ॥ वेत्तुमिच्छामिधर्मज्ञपरंकौतूहलंहिमे ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच योव्रतंवैयथोद्दिष्टंत
थासंप्रतिपद्यते ॥ अखंडंसम्यगारभ्यतस्यलोकाःसनातनाः ॥ ८ ॥ नियमानांफलंराजन्प्रत्यक्षमिहदृश्यते ॥ नियमानांक्रतूनांचत्वयावाप्तमिदंफलं ॥ ९ ॥ स्व
धीतस्यापिचफलंदृश्यतेमुत्रचेहच ॥ इहलोकेथवानित्यंब्रह्मलोकेचमोदते ॥ १० ॥ दमस्यतुफलंराजञ्छृणुत्वंविस्तरेणमे ॥ दांताःसर्वत्रसुखिनोदांताःसर्वत्र
निर्वृताः ॥ ११ ॥ यत्रेच्छागामिनोदांताःसर्वशत्रुनिषूदनाः ॥ प्रार्थयंतिचयद्दांतालभंतेतन्नसंशयः ॥ १२ ॥ युज्यंतेसर्वकामैर्हिदांताःसर्वत्रपांडव ॥ स्वर्गेयथा
प्रमोदंतेतपसाविक्रमेणच ॥ १३ ॥ दानैर्यज्ञैश्चविविधैस्तथादांताःक्षमान्विताः ॥ दानाद्दमोविशिष्टोहिददत्किंचिद्द्विजातये ॥ १४ ॥ दाताकुप्यतिनोदांतस्तस्मा
द्दानात्परंदमः ॥ यस्तुदद्यादकुप्यन्हितस्यलोकाःसनातनाः ॥ १५ ॥ क्रोधोहंतिहियद्दानंतस्माद्दानात्परंदमः ॥ अदृश्यानिमहाराजस्थानान्ययुतशोदिवि ॥ १६ ॥
ऋषीणांसर्वलोकेषुयानीतोयांतिदेवताः ॥ दमेनयानिनृपतेगच्छंतिपरमर्षयः ॥ १७ ॥ कामयानामहत्स्थानंतस्माद्दानात्परंदमः ॥ अध्यापकःपरिक्लेशादक्षयं
फलमश्नुते ॥ १८ ॥ विधिवत्पावकंहुत्वाब्रह्मलोकेनराधिप ॥ अधीत्यापिहियोवेदान्न्यायविद्भ्यःप्रयच्छति ॥ १९ ॥ गुरुकर्मप्रशंसीतुसोपिस्वर्गेमहीयते ॥ क्षत्रियो
ध्ययनेयुक्तोयजनेदानकर्मणि ॥ युद्धेयश्चपरित्रातासोपिस्वर्गेमहीयते ॥ २० ॥ वैश्यःस्वकर्मनिरतःप्रदानाल्लभतेमहत् ॥ शूद्रःस्वकर्मनिरतःस्वर्गंशुश्रूषयाच्छे
ति ॥ २१ ॥ शूराबहुविधाःप्रोक्तास्तेषामर्थांस्तुमेशृणु ॥ शूरान्वयानांनिर्दिष्टंफलंशूरस्यचैवहि ॥ २२ ॥ यज्ञशूरादमेशूराःसत्यशूरास्तथापरे ॥ युद्धशूरास्तथैवो
क्तादानशूराश्चमानवाः ॥ २३ ॥ सांख्यशूराश्चबहवोयोगशूरास्तथापरे ॥ अरण्येगृहवासेचत्यागेशूरास्तथापरे ॥ २४ ॥ आर्जवेचतथाशूराःशमेवर्तंतिमान
वाः ॥ तैस्तैश्चनियमैःशूराबहवःसंतिचापरे ॥ वेदाध्ययनशूराश्चशूराश्चाध्यापनेरताः ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गुरुशुश्रूषयाशूराःपितृशुश्रूषयापरे॥ मातृशुश्रूषयाशूराभैक्ष्यशूरास्तथापरे ॥ २६ ॥ अरण्येगृहवासेचशूराश्चातिथिपूजने ॥ सर्वेयांतिपरान्लोकान्स्वकर्म
॥१०८॥ फलनिर्जितान्॥ २७॥ धारणंसर्ववेदानांसर्वतीर्थावगाहनं॥ सत्यंचब्रुवतोनित्यंसमंवास्यान्नवासमं ॥ २८ ॥ अश्वमेधसहस्रंचसत्यंचतुलयाधृतं॥ अश्वमे १३
धसहस्राद्धिसत्यमेवविशिष्यते॥ २९॥ सत्येनसूर्यस्तपतिसत्येनाग्निःप्रदीप्यते॥ सत्येनमरुतोवांतिसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं ॥ ३० ॥ सत्येनदेवाःप्रीयंतेपितरोब्रा
ह्मणास्तथा॥ सत्यमाहुःपरोधर्मस्तस्मात्सत्यंनलंघयेत् ॥ ३१ ॥ मुनयःसत्यनिरतामुनयःसत्यविक्रमाः॥ मुनयःसत्यशपथास्तस्मात्सत्यंविशिष्यते॥ ३२॥
सत्यवंतःस्वर्गलोकेमोदंतेभरतर्षभ॥ दमःसत्यफलावाप्तिरुक्तासर्वात्मनामया॥ ३३ ॥ असंशयंविनीतात्मासवैस्वर्गेमहीयते॥ ब्रह्मचर्यस्यचगुणंशृणुत्वंवसु
धाधिप॥ ३४॥ आजन्ममरणाद्यस्तुब्रह्मचारीभवेदिह ॥ नतस्यकिंचिदप्राप्यमितिविद्धिनराधिप ॥ ३५॥ बह्व्यःकोट्यस्त्वृषीणांतुब्रह्मलोकेवसंत्युत॥ सत्ये
रतानांसततंदांतानामूर्ध्वरेतसां॥ ३६॥ ब्रह्मचर्यंदहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितं॥ ब्राह्मणेनविशेषेणब्राह्मणोह्यग्निरुच्यते ॥ ३७॥ प्रत्यक्षंहितथाह्येतद्ब्राह्मणेषु
तपस्विषु॥ बिभेतिहियथाशक्रोब्रह्मचारिप्रधर्षितः॥३८॥ तद्ब्रह्मचर्यस्यफलमृषीणामिहदृश्यते॥ मातापित्रोःपूजनेयोधर्मस्तमपिमेशृणु ॥ ३९॥ शुश्रूषतेयः
पितरंनचासूयेत्कदाचन॥ मातरंभ्रातरंवापिगुरुमाचार्यमेवच॥ ४०॥ तस्यराजन्फलंविद्धिस्वर्लोकेस्थानमर्चितं ॥ नचपश्येतनरकंगुरुशुश्रूषयात्मवान्॥
॥ ४१॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशा०आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेपंचसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७५॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच वि
धिंगवांपरंश्रोतुमिच्छामिनृपतत्त्वतः॥ येनतान्शाश्वतांल्लोकानर्थिनांप्राप्नुयादिह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच नगोदानात्परंकिंचिद्विद्यतेवसुधाधिप॥ गौर्हि
न्यायागतादत्तासद्यस्तारयतेकुलं ॥ २ ॥ सतामर्थेसम्यगुत्पादितोयःसवैकॢप्तःसम्यगाभ्यःप्रजाभ्यः ॥ तस्मात्पूर्वंह्यादिकालप्रवृत्तंगोदानार्थंशृणुराजन्वि
धिंमे॥ ३॥पुरागोषूपनीतासुगोषुसंदिग्धदर्शिना॥ मांधात्राप्रकृतंप्रश्नंबृहस्पतिरभाषत ॥ ४॥ ॥१०८॥

ध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विधिमिति ॥ १ ॥ २ ॥ योविधिरुत्पादितः ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वकालमितिपाठेस्वकालंस्वस्यमृत्युंआकस्मिकंज्ञात्वा रोहिणींलोहितवर्णां ॥ ५ ॥ बह्वुलेइतिच्छेदः संधिरार्षः ॥ ६ ॥ दिवंस्वर्गंशर्मऐहिकंसुखंप्रयच्छत्वितिशेषः जगतीगौः पशवोजगतीतिश्रुतेः एवमनेन मंत्रेणगोष्ठंप्रपद्यगत्वामौनेनतत्रवासंकृत्वाद्वितीयेऽन्हिगोप्रदानकालएववाचंविसृजेत् इदंगोप्रदानस्यपूर्वांगंव्रतं ॥ ७ ॥ समसख्योगाअनिवारयन् समव्रतःभूतलशायित्वदंशाद्यनिवारकत्वादिगुणयुक्तः ॥ ८ ॥ उत्सृष्टःवृषवत्सोययासार्धंसाउत्सृष्टवृषवत्सेतिगौडाः त्वयादात्राप्रदेयात्रिदिवंचप्रतिपत्तव्यंगंतव्यं अर्थवादमंत्रोक्ताआशिषश्वतवभविष्यंतीतियोज्यं ॥ ९ ॥ आशिषमेवाह ऊर्जस्विन्यइति ऊर्ज स्तुकार्तिकोत्साहबलेषुप्राणनेपिचेतिमेदिनी बलवत्यःउत्साहवत्योवाऊर्जस्विन्यःऊर्जमेधाःउपगतप्रज्ञाः यज्ञेअमृतस्यतत्साधनस्यहविषोगर्भइवगर्भःक्षेत्रभूताः क्षितेःऐश्वर्यस्यरोहः शश्वत्शाश्वतः क्षितेः

द्विजातिमतिसत्कृत्यश्वःकालमभिवेद्यच॥ गोदानार्थेप्रयुंजीतरोहिणींनियतव्रतः॥५॥ आव्हानंचप्रयुंजीतसमंगेबह्वुलेतिच ॥ प्रविश्यचगवांमध्यमिमांश्रुतिमुदाहरेत्॥६॥ गौर्मेमातावृषभःपितामेदिवंशर्मजगतीमेप्रतिष्ठा॥ प्रपद्यैवंशर्वरीमुष्यगोषुपुनर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने॥ ७॥ सतामेकांनिशांगोभिःसमसख्यःसमव्रतः॥ ऐकात्म्यगमनात्सद्यःकलुषाद्विप्रमुच्यते॥८॥ उत्सृष्टवृषवत्साहिप्रदेयासूर्यदर्शने॥ त्रिदिवंप्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषस्तव ॥ ९ ॥ ऊर्जस्विन्यऊर्जमेधाश्चयज्ञेगर्भोमृतस्यजगतोस्यप्रतिष्ठा ॥ क्षितेरोहःप्रवहःशश्वदेवप्राजापत्याःसर्वमित्यर्थवादाः ॥ १० ॥ गावोममैनःप्रणुदंतुसौर्यास्तथासौम्याःस्वर्गयानायसंतु॥ आत्मानंमेमातृवच्चाश्रयंतुतथानुक्ताःसंतुसर्वाशिषोमे॥ ११ ॥ शेषोत्सर्गेकर्मभिर्देहमोक्षेसरस्वत्यःश्रेयसेसंप्रवृत्ताः॥ यूयंनित्यंसर्वपुण्योपवाह्यांदिशध्वंमेगतिमिष्टांप्रसन्नाः॥१२॥ यावैयूयंसोहमद्यैवभावोयुष्मान्दत्वाचाहमात्मप्रदाता ॥ मनश्च्युतामनएवोपपन्नाःसंधुक्षध्वंसौम्यरूपोग्ररूपाः॥१३॥ एवंतस्याग्रेपूर्वमर्धंवदेतगवांदाताविधिवत्पूर्वदृष्टः ॥ प्रतिब्रूयाच्छेषमर्धंद्विजातिःप्रतिगृण्हन्वैगोप्रदानेविधिज्ञः ॥१४॥ गोप्रदानीतिवक्तव्यमर्घ्यवस्त्रवसुप्रदः॥ ऊर्ध्वास्याभवितव्याचवैष्णवीतिचचोदयेत्॥ १५॥

प्रवहःप्रवाहरूपाश्च ॥१०॥ अनुक्ताःमंत्रद्वयेनउक्ताश्चआशिषोमेसंतु ॥११॥ शोषोत्सर्गेक्षयरोगोपतापापनये शोषोयक्ष्मणिशोषणेइतिमेदिनी क्षयरोगादिनिवृत्तौदेहमोक्षेचकर्मभिःपंचगव्यादिभिःसेविताः सत्यःसरस्वत्योनद्यइवश्रेयसेसंप्रवृत्ताः ॥ १२ ॥ येति गवांस्वस्यचाभेदेनगोदानात्आत्मदानफलंलभ्यमित्यर्थः मनश्च्युताःदातुर्ममत्वाभिमानात्च्युताः मनएवउपपन्नाः मदीयममतास्पदीभूताः संधुक्षध्वं दातारंमांचइष्टैर्भोगैःप्रकाशयध्वं ॥१३॥ एवमिति अयंश्लोकोदातृप्रतिगृहीतृभ्यांक्रमेणार्धशःपठनीयइत्यर्थः ॥ १४ ॥ गोप्रदानीतीति अर्घ्यवस्त्रवसुप्रदोपिगोप्रदानीतिवक्तव्यमितियोजना योगोःप्रतिनिधित्वेनअर्घ्यवस्त्रंसुवर्णंवाप्रयच्छतिसोपिगोप्रदानीभवतीत्यर्थः अर्घ्यंअर्घोव्यावहारिकंगोमूल्यं वस्त्रमपिआधानप्रकरणेबौधायनेनगोप्रतिनिधित्वेनोक्तं यावतीर्गादद्यात्तावंतिवासांसितावदोदनान्वादद्यात्इति सुवर्णंतुगोस्तुमात्रानविद्यतइतिश्रुतेरपरिमितं अर्घादिकंयावच्छक्तिदेयं तत्रअर्घगोप्रदानेइमांऊर्ध्वास्यांपाठांतरेऊधस्यांतुभ्यंसंप्रददेत्वंगृहाणेतिचोदयेत् वस्त्रधेनुंभवितव्येतिपाठांतरेनमितव्येतिवावसुधेनुंवैष्णवीतिकीर्तयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६॥ गवादीनांगोप्रतिनिधीनांएवतत्फलं प्रत्यक्षगोदानेगोप्रतिग्रहीतुर्गृहंगच्छंत्याअष्टमेपदेभवंतिकिमुतद्गृहगमनेतदीयबालकातिथ्यग्निहोत्रादीनांचिरकालनिर्वाहइतिभावः ॥ १७॥ गोदइति शीलीशीलवा नूअर्घदातानिर्भयइतिसंबंधः निकृष्टत्वाद्वस्त्रदातुःफलंनोक्तं एवंत्रयाणामैहिकंफलमुक्त्वाआमुष्मिकंफलमाह उषस्योढेति उषस्यंप्रातःस्नानादिकर्मऊढंप्राप्तंयैः उषस्योढःसविज्ञेयोब्रह्मदेयायुतस्तुयः भारते

नामसंकीर्तयेत्तस्यायथासंख्योत्तरंसवै ॥ फलंषट्त्रिंशदष्टौचसहस्राणिचविंशतिः॥१६॥ एवमेतान्गुणान्विद्याद्गवादीनांयथाक्रमं ॥ गोप्रदातासमाप्नोतिस मस्तानष्टमेक्रमे॥ १७॥ गोदःशीलीनिर्भयश्चार्घदातानस्याद्दुःखीवसुदाताचकामं ॥ उषस्योढाभारतेयश्चविद्वान्विख्यातास्तेवैष्णवाश्चंद्रलोकाः ॥ १८ ॥ गावैदत्वागोव्रतीस्यात्त्रिरात्रंनिशांचैकांसंवसेतेहताभिः॥ कामाष्टम्यांवर्तितव्यंत्रिरात्रंरसैर्वागोःशकृताप्रस्नवैर्वा ॥ १९ ॥ देवव्रतीस्याद्वृषभप्रदानेवेदावाप्ति र्गोयुगस्यप्रदाने॥ तथागवांविधिमासाद्ययज्वालोकानग्र्यान्विंदतेनाविधिज्ञः ॥ २० ॥ कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्थान्योवैदद्यात्कामदुघांचधेनुं ॥ सम्य क्ताःस्युर्हव्यकव्यौघवत्यस्तासामुक्ष्णांज्यायसांसंप्रदानं ॥ २१ ॥ नचाशिष्यायाव्रतायोपकुर्यान्नाश्रद्दधानायनवक्रबुद्धये ॥ गुह्योह्ययंसर्वलोकस्यधर्मोनेमं धर्मंयत्रतत्रप्रजल्पेत्॥ २२॥ संतिलोकेश्रद्दधानामनुष्याःसंतिक्षुद्राराक्षसमानुषेषु ॥ एषामेतद्दीयमानंह्यनिष्टंयेनास्तिक्यंचाश्रयंतेल्पपुण्याः ॥ २३ ॥ बार्ह स्पत्यंवाक्यमेतन्निशम्ययेराजानोगोप्रदानानिदत्वा॥ लोकान्प्राप्ताःपुण्यशीलाःप्रवृत्तास्तान्मेराजन्कीर्त्यमानान्निबोध॥ २४॥ उशीनरोविश्वगश्वोनृगश्चभ गीरथोविश्रुतोयौवनाश्वः॥मांधातावैमुचुकुंदश्चराजाभूरिद्युम्नोनैषधःसोमकश्च॥ २५॥ पुरूरवाभरतश्चक्रवर्तीयस्यान्ववायेभरताःसर्वएव॥ तथावीरोदाशर थिश्चरामोयेचाप्यन्येविश्रुताःकीर्तिमंतः ॥ २६॥ तथाराजापृथुकर्मादिलीपोदिवंप्राप्तोगोप्रदानैर्विधिज्ञः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपसाराजधर्मैर्मांधाताभूद्गोप्रदानै श्चयुक्तः॥ २७॥ तस्मात्पार्थत्वमपीमांमयोक्तांबार्हस्पतींभारतींधारयस्व ॥ द्विजाग्र्येभ्यःसंप्रयच्छस्वप्रीतोगाःपुण्यावैप्राप्यराज्यंकुरूणां ॥ २८ ॥ वैशंपा यनउवाच तथासर्वंकृतवान्धर्मराजोभीष्मेणोक्तोविधिवद्गोप्रदाने॥ समांधातुर्वेददेवोपदिष्टंसम्यग्धर्मंधारयामासराजा ॥ २९॥ इतिनृपसततंगवांप्रदा नेयवशकलान्सहगोमयैःपिबानः ॥ क्षितितलशयनःशिखीयतात्माव्रृषइवराजवृषस्तदाबभूव॥ ३० ॥

विद्वान्भारतवेत्ता वैष्णवाःविष्णुभक्ताः चंद्रवत्लोकआलोकोयेषांएवंविख्याताः कथिताइतिकेचित् त्रयोपिवैष्णवाःविष्णुदत्ताश्चंद्रवदमृतस्रवाःलोकाः विदोविद्यंतेऽस्मिन्सविद्वान् ॥१८॥१९॥ देवव्रतीब्रह्म चारीसूर्यमंडलभेत्ता ॥ २० ॥ एकसंस्थान् एकीकृतान् गजग्रामादिसर्वदानतुल्यमेकधेनुदानंकिमुतबह्व्योहव्यादिमत्योदेयाः तासांताभ्योधिकमितिशेषः उक्ष्णां व्र्यवराणां ॥२१॥ उपकुर्यात्एतत्कथनेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नरपतिरभवत्सदैवताभ्यःप्रयतमनास्त्वभिसंस्तुवंश्चताःस्म ॥ नृपतिधुरिचगामयुक्तभूपस्तुरगवरैरगमच्चयत्रतत्र ॥ ३१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिआनुशा
स० दानधर्मेगोदानकथनेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ततोयुधिष्ठिरोराजाभूयःशांतनवंनृपं ॥ गोदा
नविस्तरंधीमान्पप्रच्छविनयान्वितः ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच गोप्रदानगुणान्सम्यक्पुनर्मेब्रूहिभारत ॥ नहितृप्याम्यहंवीरशृण्वानोऽमृतमीदृशं ॥ २ ॥
वैशंपायनउवाच इत्युक्तोधर्मराजेनतदाशांतनवोनृपः ॥ सम्यगाहगुणांस्तस्मैगोप्रदानस्यकेवलान् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच वत्सलांगुणसंपन्नांतरु
णींवस्त्रसंयुतां ॥ दत्वेदृशींगांविप्रायसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ४ ॥ असुर्यानामतेलोकागांदत्वातान्नगच्छति ॥ पीतोदकांजग्धतृणांनष्टक्षीरांनिरिंद्रियां ॥ ५ ॥ जरारो
गोपसंपन्नांजीर्णांवापीमिवाजलां ॥ दत्वातमःप्रविशतिद्विजंक्लेशेनयोजयेत् ॥ ६ ॥ रुष्टादुष्टाव्याधितादुर्बलावानोदातव्यायाश्चमूल्यैरदत्तैः ॥ क्लेशैर्विप्रंयोऽ
फलैःसंयुनक्तितस्यावीर्याश्चाफलाश्चैवलोकाः ॥ ७ ॥ बलान्विताःशीलवयोपपन्नाःसर्वेप्रशंसंतिसुगंधवत्यः ॥ यथाहिगंगासरितांवरिष्ठातथार्जुनीनांकपिला
वरिष्ठा ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच कस्मात्समानेबहुलाप्रदानेसद्भिःप्रशस्तंकपिलाप्रदानं ॥ विशेषमिच्छामिमहाप्रभावंश्रोतुंसमर्थोस्मिभवान्प्रवक्तुं ॥
॥ ९ ॥ भीष्मउवाच वृद्धानांब्रुवतांतातश्रुतंमेयत्पुरातनं ॥ वक्ष्यामितदशेषेणरोहिण्योनिर्मितायथा ॥ १० ॥ प्रजाःसृजेतिचादिष्टःपूर्वंदक्षःस्वयंभुवा ॥ अ
सृजद्वृत्तिमेवाग्रेप्रजानांहितकाम्यया ॥ ११ ॥ यथाह्यमृतमाश्रित्यवर्तयंतिदिवौकसः ॥ तथावृत्तिंसमाश्रित्यवर्तयंतिप्रजाविभो ॥ १२ ॥ अचरेभ्यश्चभूते
भ्यश्चराःश्रेष्ठाःसदानराः ॥ ब्राह्मणाश्चततःश्रेष्ठास्तेषुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः ॥ १३ ॥ यज्ञैरवाप्यतेसोमःसचगोषुप्रतिष्ठितः ॥ ततोदेवाःप्रमोदंतेपूर्ववृत्तिस्ततःप्रजाः
॥ १४ ॥ प्रजातान्येवभूतानिप्राक्रोशन्वृत्तिकांक्षया ॥ वृत्तिदंचान्वपद्यंततृषिताःपितृमातृवत् ॥ १५ ॥ इतीदंमनसागत्वाप्रजासर्गार्थमात्मनः ॥ प्रजापति
स्तुभगवानमृतंप्रापिबत्तदा ॥ १६ ॥ सगतस्तस्यतृप्तिंतुगंधंसुरभिमुद्गिरन् ॥ ददर्शोद्गारसंवृत्तांसुरभिंमुखजांसुतां ॥ १७ ॥ सासृजत्सौरभेयीस्तुसुरभिर्लोकमा
तृकाः ॥ सुवर्णवर्णाःकपिलाःप्रजानांवृत्तिधेनवः ॥ १८ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभार

तासामम्‍तवर्णानांक्षरंतीनांसमंततः ॥ बभूवामृतजःफेनःस्रवंतीनामिवोर्मिजः ॥ १९ ॥ सवत्समुखविभ्रष्टोभवस्यभुवितिष्ठतः ॥ शिरस्यवापतत्क्रुद्धःसतदैक्ष

तचप्रभुः ॥ २० ॥ ललाटप्रभवेणाक्ष्णारोहिणींप्रदहन्निव ॥ तत्तेजस्तुततोरौद्रंकपिलास्ताविशांपते ॥ २१ ॥ नानावर्णत्वमनयन्मेघानिवदिवाकरः ॥ यास्तुत

 स्मादपक्रम्यसोममेवाभिसंश्रिताः ॥ २२ ॥ यथोत्पन्नाःस्ववर्णास्थास्तानीताश्चान्यवर्णतां ॥ अथक्रुद्धंमहादेवंप्रजापतिरभाषत ॥ २३ ॥ अमृतेनावसिक्त

स्त्वंनोच्छिष्टंविद्यतेगवां ॥ यथाह्यमृतमादायसोमोविस्यंदतेपुनः ॥ २४ ॥ तथाक्षीरंक्षरंत्येतारोहिण्योमृतसंभवं ॥ नदुष्यत्यनिलोनाग्निर्नसुवर्णंनचोदधिः ॥

॥ २५ ॥ नामृतेनामृतंपीतंवत्सपीतानवत्सला ॥ इमान्लोकान्भरिष्यंतिहविषाप्रस्रवेणच ॥ २६ ॥ आसामैश्वर्यमिच्छंतिसर्वेमृतमयंशुभं ॥ वृषभंचददौतस्मै

सहगोभिःप्रजापतिः ॥ २७ ॥ प्रसादयामासमनस्तेनरुद्रस्यभारत ॥ प्रीतश्चापिमहादेवश्चकारवृषभंतदा ॥ २८ ॥ ध्वजंचवाहनंचैवतस्मात्सवृषभध्वजः ॥ ततोदे

वैर्महादेवस्तदापशुपतिःकृतः ॥ ईश्वरःसगवांमध्येवृषभांकःप्रकीर्तितः ॥ २९ ॥ एवमव्यग्रवर्णानांकपिलानांमहौजसां ॥ प्रदानेप्रथमःकल्पःसर्वासामेवकीर्ति

तः ॥ ३० ॥ लोकज्येष्ठालोकवृत्तिप्रवृत्तारुद्रोपेताःसोमविष्यंदभूताः ॥ सौम्याःपुण्याःकामदाःप्राणदाश्चगावैदत्वासर्वकामप्रदःस्यात् ॥ ३१ ॥ इदंगवांप्रभव

विधानमुत्तमंपठन्सदाशुचिरपिमंगलप्रियः ॥ विमुच्यतेकलिकलुषेणमानवःश्रियंसुतान्धनपशुमाप्नुयात्सदा ॥ ३२ ॥ हव्यंकव्यंतर्पणंशांतिकर्मयानंवासो

वृद्धबालस्यतुष्टिः ॥ एतान्सर्वान्गोप्रदानेगुणान्वैदाताराजन्नाप्नुयाद्वैसदैव ॥ ३३ ॥ वैशंपायनउवाच पितामहस्याथनिशम्यवाक्यंराजासहभ्रातृभिरा

जमीढः ॥ सुवर्णवर्णानडुहस्तथागाःपार्थोददौब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४ ॥ तथैवतेभ्योपिददौद्विजेभ्योगवांसहस्राणिशतानिचैव ॥ यज्ञान्समुद्दिश्यचदक्षिणा

र्थेलोकान्विजेतुंपरमांचकीर्तिं ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनप० आनुशासनिके० दानधर्मेगोप्रभवकथनेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥

भीष्मउवाच एतस्मिन्नेवकालेतुवसिष्ठमृषिसत्तमं ॥ इक्ष्वाकुवंशजोराजासौदासोवदतांवरः ॥ १ ॥ सर्वलोकचरंसिद्धंब्रह्मकोशंसनातनं ॥ पुरोहितमभि

प्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २ ॥ सौदासउवाच त्रैलोक्येभगवन्किंस्वित्पवित्रंकथ्यतेनघ ॥ यत्कीर्तयन्सदामर्त्यःप्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमं ॥ ३ ॥

तभावदीपेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७८ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कीनाशःकर्षकःकृपणोवा ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ गोसमृद्धिकरंकर्मव्रतपूर्वकमाह सार्द्रेति चर्मणिगोरेवसार्द्रेप्रोक्षणेनार्द्रीकृतेउ

भीष्मउवाच तस्मैप्रोवाचवचनंप्रणतायहितंतदा ॥ गवामुपनिषद्विद्वान्नमस्कृत्यगवांशुचिः ॥ ४ ॥ गावःसुरभिगंधिन्यस्तथागुग्गुलगंधयः ॥ गावःप्रति
ष्ठाभूतानांगावःस्वस्त्ययनंमहत् ॥५॥ गावोभूतंचभव्यंचगावःपुष्टिःसनातनी ॥ गावोलक्ष्म्यास्तथामूलंगोषुदत्तंननश्यति ॥६॥ अन्नंहिपरमंगावोदेवानांपरमं
हविः ॥ स्वाहाकारवषट्कारौगोषुनित्यंप्रतिष्ठितौ ॥ ७॥ गावोयज्ञस्यहिफलंगोषुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः ॥ गावोभविष्यंभूतंचगोषुयज्ञाःप्रतिष्ठिताः ॥ ८ ॥ सायंप्रा
तश्चसततंहोमकालेमहाद्युते ॥ गावोददतिवैहौम्यमृषिभ्यःपुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ यानिकानिचदुर्गाणिदुष्कृतानिकृतानिच ॥ तरंतिचैवपाप्मानंधेनुंयेददतिप्रभो ॥
॥ १० ॥ एकांचदशगुर्दद्याद्दशदद्याच्चगोशती ॥ शतंसहस्रगुर्दद्यात्सर्वेतुल्यफलाहिते ॥ ११ ॥ अनाहिताग्निःशतगुरयज्वाचसहस्रगुः ॥ समृद्धोयश्चकीनाशो
नार्घमर्हंतितेत्रयः ॥ १२ ॥ कपिलांयेप्रयच्छंतिसवत्सांकांस्यदोहनां ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतामुभौलोकौजयंतिते ॥ १३ ॥ युवानमिंद्रियोपेतंशतेनशतयू
थपं ॥ गवेंद्रंब्राह्मणेंद्रायभूरिशृंगमलंकृतं ॥ १४ ॥ वृषभंयेप्रयच्छंतिश्रोत्रियायपरंतप ॥ ऐश्वर्यंतेधिगच्छंतिजायमानाःपुनःपुनः ॥ १५ ॥ नाकीर्तयित्वागाः
सुप्यात्तासांसंस्मृत्यचोत्पतेत् ॥ सायंप्रातर्नमस्येच्चगास्ततःपुष्टिमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ गवांमूत्रपुरीषस्यनोद्विजेतकथंचन ॥ नचासांमांसमश्नीयाद्गवांपुष्टिंतथाप्नु
यात् ॥ १७ ॥ गाश्चसंकीर्तयेन्नित्यंनावमन्येततास्तथा ॥ अनिष्टंस्वप्नमालक्ष्यगांनरःसंप्रकीर्तयेत् ॥ १८ ॥ गोमयेनसदास्नायात्करीषेचापिसंविशेत् ॥ श्ले
ष्ममूत्रपुरीषाणिप्रतिघातंचवर्जयेत् ॥ १९ ॥ सार्द्रेचर्मणिभुंजीतनिरीक्षेद्वारुणींदिशं ॥ वाग्यतःसर्पिषाभूमौगवांपुष्टिंसदाश्नुते ॥ २० ॥ घृतेनजुहुयादग्निंघृते
नस्वस्तिवाचयेत् ॥ घृतंदद्याद्घृतंप्राशेद्गवांपुष्टिंसदाश्नुते ॥ २१ ॥ गोमत्याविद्ययाधेनुंतिलानामभिमंत्र्ययः ॥ सर्वरत्नमयींदद्यान्नसशोचेत्कृताकृते ॥ २२ ॥
गावोमामुपतिष्ठंतुहेमशृंग्यःपयोमुचः ॥ सुरभ्यःसौरभेय्यश्चसरितःसागरंयथा ॥ २३ ॥ गावैपश्याम्यहंनित्यंगावःपश्यंतुमांसदा ॥ गावोस्माकंवयंतासांय
तोगावस्ततोवयं ॥ २४ ॥ एवंरात्रौदिवाचापिसमेषुविषमेषुच ॥ महाभयेषुचनरःकीर्तयन्मुच्यतेभयात् ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआ
नुशास०दानधर्मेगोप्रदानिकेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥

पविश्येतिशेषः भूमावितिकांस्यनिवृत्तिः ॥ २० ॥ जुहुयाद्गो
मत्येत्यपकृष्यते गोमाँअग्नेविमाँअश्वीतिमंत्रोगोमती ॥२१॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिअनुशासनप०नै०भा०अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ लोकपरायणावभूवुरितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिकंठांप्रलंबगलकंबलां ॥ १८ ॥

वसिष्ठउवाच शतंवर्षसहस्राणांतपस्तप्तंसुदुष्करं ॥ गोभिःपूर्वविसृष्टाभिर्गच्छेमश्रेष्ठतामिति ॥ १ ॥ लोकेस्मिन्दक्षिणानांचसर्वासांवयमुत्तमाः ॥ भवेम
 नचलिप्येमदोषेणेतिपरंतप ॥ २ ॥ अस्मत्पुरीषस्नानेनजनःपूयेतसर्वदा ॥ शकृताचपवित्रार्थंकुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३ ॥ तथासर्वाणिभूतानिस्थावराणिचरा
णिच ॥ प्रदातारश्चलोकान्नोगच्छेयुरितिमानद ॥ ४ ॥ ताभ्योवरंददौब्रह्मातपसोंऽतेस्वयंप्रभुः ॥ एवंभवत्वितिप्रभुर्लोकांस्तारयतेतिच ॥ ५ ॥ उत्तस्थुःसिद्धकामा
स्ताभूतभव्यस्यमातरः ॥ प्रातर्नमस्यास्तागावस्ततःपुष्टिमवाप्नुयात् ॥ ६ ॥ तपसोंऽतेमहाराजगावोलोकपरायणाः ॥ तस्माद्गावोमहाभागाःपवित्रंपरमुच्यते ॥
॥ ७ ॥ तथैवसर्वभूतानांसमतिष्ठंतमूर्धनि ॥ समानवत्सांकपिलांधेनुंदत्वापयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतांब्रह्मलोकेमहीयते ॥ ८ ॥ लोहितांतुल्यवत्सांतुधेनुंदत्वा
पयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतांसूर्यलोकेमहीयते ॥ ९ ॥ समानवत्सांशबलांधेनुंदत्वापयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतांसोमलोकेमहीयते ॥ १० ॥ समानवत्सांश्वे
तांतुधेनुंदत्वापयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतामिंद्रलोकेमहीयते ॥ ११ ॥ समानवत्सांकृष्णांतुधेनुंदत्वापयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतामग्निलोकेमहीयते ॥
॥ १२ ॥ समानवत्सांधूम्रांतुधेनुंदत्वापयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतांयाम्यलोकेमहीयते ॥ १३ ॥ अपांफेनसवर्णांतुसवत्सांकांस्यदोहनां ॥ प्रदायवस्त्रसंवीतां
वारुणंलोकमाप्नुते ॥ १४ ॥ वातरेणुसवर्णांतुसवत्सांकांस्यदोहनां ॥ प्रदायवस्त्रसंवीतांवायुलोकेमहीयते ॥ १५ ॥ हिरण्यवर्णांपिंगाक्षींसवत्सांकांस्यदोहनां ॥
प्रदायवस्त्रसंवीतांकौबेरंलोकमश्नुते ॥ १६ ॥ पलालधूम्रवर्णांतुसवत्सांकांस्यदोहनां ॥ प्रदायवस्त्रसंवीतांपितृलोकेमहीयते ॥ १७ ॥ सवत्सांपीवरींदत्वाद्दतिकं
ठामलंकृतां ॥ वैश्वदेवमसंबाधंस्थानंश्रेष्ठंप्रपद्यते ॥ १८ ॥ समानवत्सांगौरींतुधेनुंदत्वापयस्विनीं ॥ सुव्रतांवस्त्रसंवीतांवसूनांलोकमाप्नुयात् ॥ १९ ॥ पांडुकंब
लवर्णाभांसवत्सांकांस्यदोहनां ॥ प्रदायवस्त्रसंवीतांसाध्यानांलोकमाप्नुते ॥ २० ॥ वैराटपृष्ठमुक्षाणंसर्वरत्नैरलंकृतं ॥ प्रददन्मरुतांलोकान्सराजन्प्रतिपद्यते ॥
॥ २१ ॥ वयोपपन्नंलीलांगंसर्वरत्नसमन्वितं ॥ गंधर्वाप्सरसांलोकान्दत्वाप्राप्नोतिमानवः ॥ २२ ॥ द्दतिकंठमनड्वाहंसर्वरत्नैरलंकृतं ॥ दत्वाप्रजापतेर्लोकान्वि
शोकःप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ गोप्रदानरतोयातिभित्वाजलदसंचयान् ॥ विमानेनार्कवर्णेनदिविराजन्विराजते ॥ २४ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ वैराटंवद्धंपृष्ठंयस्य रटतिक्रंदत्यनेनेतिराटंक्षतंविगतंराटंयस्मात्तद्विराटं स्वार्थेतद्धितः ॥ २१ ॥ लीलांगंविलसितांगं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ६ ॥ घृतेति घृतयोन्यःघृतयोनयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वसोर्धारामंदाकिनी

तंचोरुवेषाःसुश्रोण्यःसहस्रंसुरयोषितः ॥ रमयंतिनरश्रेष्ठंगोप्रदानरतंनरं ॥ २५ ॥ वीणानांवल्लकीनांचनूपुराणांचसिंजितैः ॥ हासैश्चहरिणाक्षीणांसुप्तःसप्रतिबोध्यते ॥ २६ ॥ यावंतिरोमाणिभवंतिधेन्वास्तावंतिवर्षाणिमहीयतेसः ॥ स्वर्गच्युतश्चापिततोनृलोकेप्रसूयतेवैविपुलेगृहेसः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेगोप्रदानिकेएकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ६ ॥ वसिष्ठउवाच घृतक्षीरप्रदागावोघृतयोन्योघृतोद्भवाः ॥ घृतनद्योघृतावर्तास्तामेसंतुसदागृहे ॥ १ ॥ घृतंमेहृदयेनित्यंघृतंनाभ्यांप्रतिष्ठितं ॥ घृतंसर्वेषुगात्रेषुघृतंमेमनसिस्थितं ॥ २ ॥ गावोममाग्रतोनित्यंगावःपृष्ठतएवच ॥ गावोमेसर्वतश्चैवगवांमध्येवसाम्यहं ॥ ३ ॥ इत्याचम्यजपेत्सायंप्रातश्चपुरुषःसदा ॥ यदन्हाकुरुतेपापंतस्मात्सपरिमुच्यते ॥ ४ ॥ प्रासादायत्रसौवर्णावसोर्धाराचयत्रसा ॥ गंधर्वाप्सरसोयत्रतत्रयांतिसहस्रदाः ॥ ५ ॥ नवनीतपंकाःक्षीरोदादधिशैवलसंकुलाः ॥ वहंतियत्रवैनद्यस्तत्रयांतिसहस्रदाः ॥ ६ ॥ गवांशतसहस्रंतुयःप्रयच्छेद्यथाविधि ॥ परांवृद्धिमवाप्याथस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ७ ॥ दशचोभयतःपुत्रोमातापित्रोःपितामहान् ॥ दधातिसुकृताल्लोकान्पुनातिचकुलंनरः ॥ ८ ॥ धेन्वाःप्रमाणेनसमप्रमाणांधेनुंतिलानामपिचप्रदाय ॥ पानीयदाताचयमस्यलोकेनयातनांकांचिदुपैतितत्र ॥ ९ ॥ पवित्रमग्र्यंजगतःप्रतिष्ठादिवौकसांमातरोथाप्रमेयाः ॥ अन्वालभेद्दक्षिणतोव्रजेच्चदद्याच्चपात्रेप्रसमीक्ष्यकालं ॥ १० ॥ धेनुंसवत्सांकपिलांभूरिशृंगींकांस्योपदोहांवसनोत्तरीयां ॥ प्रदायतांगाहतिदुर्विगाह्यांयाम्यांसभांवीतभयोमनुष्यः ॥ ११ ॥ सुरूपाबहुरूपाश्चविश्वरूपाश्चमातरः ॥ गावोमामुपतिष्ठंतामितिनित्यंप्रकीर्तयेत् ॥ १२ ॥ नातःपुण्यतरंदानंनातःपुण्यतरंफलं ॥ नातोविशिष्टंलोकेषुभूतंभवितुमर्हति ॥ १३ ॥ त्वचालोम्नाथशृंगैर्वावालैःक्षीरेणमेदसा ॥ यज्ञंवहतिसंभूयकिमस्त्यभ्यधिकंततः ॥ १४ ॥ययासर्वमिदंव्याप्तंजगत्स्थावरजंगमं ॥ तांधेनुंशिरसावंदेभूतभव्यस्यमातरं ॥ १५ ॥ गुणवचनसमुच्चयैकदेशोनृवरमयैषगवांप्रकीर्तितस्ते ॥ नचपरमिहदानमस्तिगोभ्योभवतिनचापिपरायणंतथान्यत् ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पानीयदाताजलधेनुदाता ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूमिदःसौदासोनामराजा ॥१७॥ इतिअनु० नैलकंठीयेभारतभावदीपेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥८१॥ पवित्राणामिति शिष्टंउक्तादन्यत् ॥१॥२॥३॥४॥५॥ पुरागीतांपौराणींकथां॥६॥आ

भीष्मउवाच वरमिदमितिभूमिदोविचिंत्यप्रवरमृषेर्वचनंततोमहात्मा ॥ व्यसृजतनियतात्मवान्द्विजेभ्यःसुबहुचगोधनमाप्तवांश्चलोकान् ॥ १७ ॥
इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेगोप्रदानिकेऽशीतितमोऽध्यायः॥८०॥ ॥८१॥ ॥८१॥ युधिष्ठिरउवाच पवित्राणांपवि
त्रंयच्छिष्टंलोकेचयद्भवेत्॥पावनंपरमंचैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच गावोमहार्थाःपुण्याश्चतारयंतिचमानवान् ॥ धारयंतिप्रजाश्चेमाह
विषापयसातथा॥ २ ॥ नहिपुण्यतमंकिंचिद्गोभ्योभरतसत्तम ॥एताःपुण्याःपवित्राश्चत्रिषुलोकेषुसत्तमाः ॥ ३ ॥ देवानामुपरिष्टाच्चगावःप्रतिवसंतिवै॥द
त्वाचैतास्तारयतेयांतिस्वर्गंमनीषिणः॥ ४ ॥ मांधातायौवनाश्वश्चययातिर्नहुषस्तथा॥ गावैददंतःसततंसहस्रशतसंमिताः ॥ ५ ॥ गताःपरमकंस्थानंदेवैरपि
सुदुर्लभं॥ अपिचात्रपुरागीतांकथयिष्यामितेनघ॥ ६॥ ऋषीणामुत्तमंधीमान्कृष्णद्वैपायनंशुकः ॥ अभिवाद्याह्निककृतःशुचिःप्रयतमानसः॥ ७॥ पितरं
परिपप्रच्छदृष्टलोकपरावरं॥ कोयज्ञःसर्वयज्ञानांवरिष्ठोऽभ्युपलक्ष्यते॥८॥ किंचकृत्वापरंस्थानंप्राप्नुवंतिमनीषिणः॥केनदेवाःपवित्रेणस्वर्गमश्नंतिवाविभो॥
॥ ९ ॥ किंचयज्ञस्ययज्ञत्वंक्वचयज्ञःप्रतिष्ठितः ॥देवानामुत्तमंकिंचकिंचसत्रमितःपरं ॥ १० ॥ पवित्राणांपवित्रंचयत्तद्ब्रूहिपितर्मम ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंव्या
सःपरमधर्मवित्॥पुत्रायाकथयत्सर्वंतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ ११ ॥ व्यासउवाच गावःप्रतिष्ठाभूतानांतथागावःपरायणं ॥ गावःपुण्याःपवित्राश्चगोधनं
पावनंतथा॥ १२ ॥पूर्वमासन्नशृंगावैगावइत्यनुशुश्रुम॥ शृंगार्थेसमुपासंतताःकिलप्रभुमव्ययं ॥ १३ ॥ ततोब्रह्मातुगाःप्रायमुपविष्टाःसमीक्ष्यह॥ ईप्सितं
प्रददौताभ्योगोभ्यःप्रत्येकशःप्रभुः॥ १४ ॥ तासांशृंगाण्यजायंतयस्यायादृङ्मनोगतं॥ नानावर्णाःशृंगवंत्यस्ताव्यरोचंतपुत्रक॥ १५॥ ब्रह्मणावरदत्तास्ताह
व्यकव्यप्रदाःशुभाः॥ पुण्याःपवित्राःसुभगादिव्यसंस्थानलक्षणाः॥१६॥ गावस्तेजोमहद्दिव्यंगवांदानंप्रशस्यते ॥ येचैताःसंप्रयच्छंतिसाधवोवीतमत्सराः
॥ १७॥ तेवैसुकृतिनःप्रोक्ताःसर्वदानप्रदाश्चते॥ गवांलोकंतथापुण्यमाप्नुवंतिचतेनघ॥१८॥ यत्रवृक्षामधुफलादिव्यपुष्पफलोपगाः॥पुष्पाणिचसुगंधीनि
दिव्यानिद्विजसत्तम ॥ १९ ॥ सर्वामणिमयीभूमिःसर्वकांचनवालुका॥सर्वर्तुसुखसंस्पर्शानिष्पंकानिरजाःशुभाः॥ २० ॥ ॥११२॥

क्लिककृतःकृताह्निकः ॥७॥ ८॥९॥

॥१०॥ ११॥ १२॥ अशृंगाइत्यखुराइत्यस्याप्युपलक्षणं गावोवैसत्रमासतशफान्शृंगाणिसिषासंत्यस्तासांदशमेमासिशफाःशृंगाण्यजायंतेतिश्रुतेः ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ उद्धूतपुलिनाः अंकुरिततीराः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ नगाः वृक्षाः पत्ररथाः पक्षिणः ॥ २७॥२८॥२९॥३०॥ नाममात्रंजपेदितिसंबंधः युगंधराःसत्यादियुगंधारयंतिताः ॥ ३१ ॥

रक्तोत्पलवनैश्चैवमणिखंडैर्हिरण्मयैः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्भांतितत्रजलाशयाः ॥ २१ ॥ महार्हमणिपत्रैश्चकांचनप्रभकेसरैः ॥ नीलोत्पलविमिश्रैश्चसरोभि
र्बहुपंकजैः ॥ २२ ॥ करवीरवनैःफुल्लैःसहस्रावर्तसंवृतैः ॥ संतानकवनैःफुल्लैर्वृक्षैश्चसमलंकृताः ॥ २३ ॥ निर्मलाभिश्चमुक्ताभिर्मणिभिश्चमहाप्रभैः ॥ उद्धूतपु
लिनास्तत्रजातरूपैश्चनिम्नगाः ॥ २४ ॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढाद्रुमोत्तमैः ॥ जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ २५ ॥ सौवर्णागिरयस्तत्रमणिरत्नशि
लोच्चयाः ॥ सर्वरत्नमयैर्भांतिश्रृंगैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ २६ ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्रनगाःपत्ररथाकुलाः ॥ दिव्यगंधरसैःपुष्पैःफलैश्चभरतर्षभ ॥ २७ ॥ रमंतेपुण्य
कर्माणस्तत्रनित्यंयुधिष्ठिर ॥ सर्वकामसमृद्धार्थानिःशोकागतमन्यवः ॥ २८ ॥ विमानेषुविचित्रेषुरमणीयेषुभारत ॥ मोदंतेपुण्यकर्माणोविहरंतोयशस्वि
नः ॥ २९ ॥ उपक्रीडंतितान्राजन्शुभाश्चाप्सरसांगणाः ॥ एतान्लोकानवाप्नोतिगांदत्वावैयुधिष्ठिर ॥ ३० ॥ येषामधिपतिःपूषामारुतोबलवान्बली ॥ ऐश्वर्ये
वरुणोराजानाममात्रंयुगंधराः ॥ ३१ ॥ सुरूपाबहुरूपाश्चविश्वरूपाश्चमातरः ॥ प्राजापत्यमितिब्रह्मन्जपेन्नित्यंयतव्रतः ॥ ३२ ॥ गाश्चशुश्रूषतेयश्चसमन्वेति
चसर्वशः ॥ तस्मैतुष्टाःप्रयच्छंतिवरानपिसुदुर्लभान् ॥ ३३ ॥ द्रुह्येन्नमनसावापिगोषुनित्यंसुखप्रदः ॥ अर्चयेतसदाचैवनमस्कारैश्चपूजयेत् ॥ ३४ ॥ दांतः
प्रीतमनानित्यंगवांव्युष्टिंतथाश्नुते ॥ त्र्यहमुष्णंपिबेन्मूत्रंत्र्यहमुष्णंपिबेत्पयः ॥ ३५ ॥ गवामुष्णंपयःपीत्वात्र्यहमुष्णंघृतंपिबेत् ॥ त्र्यहमुष्णंघृतंपीत्वावायुभक्षो
भवेत्र्यहं ॥ ३६ ॥ येनदेवाःपवित्रेणभुंजतेलोकमुत्तमं ॥ यत्पवित्रंपवित्राणांतद्धृतंशिरसावहेत् ॥ ३७ ॥ घृतेनजुहुयादग्निंघृतेनस्वस्तिवाचयेत् ॥ घृतंप्राशेद्धृतं
दद्याद्गवांपुष्टिंतथाश्नुते ॥ ३८ ॥ निर्हृतैश्चयवैर्गोभिर्मासंप्रश्रितयावकः ॥ ब्रह्महत्यासमंपापंसर्वमेतेनशुध्यते ॥ ३९ ॥ पराभवाच्चदैत्यानांदेवैःशौचमिदंकृतं ॥
तेदेवत्वमपिप्राप्ताःसंसिद्धाश्चमहाबलाः ॥ ४० ॥ गावःपवित्राःपुण्याश्चपावनंपरमंमहत् ॥ ताश्चदत्वाद्विजातिभ्योनरःस्वर्गमुपाश्नुते ॥ ४१ ॥ गवांमध्येशुचिर्भूत्वा
गोमतींमनसाजपेत् ॥ पूताभिरद्भिराचम्यशुचिर्भवतिनिर्मलः ॥ ४२ ॥ अग्निमध्येगवांमध्येब्राह्मणानांचसंसदि ॥ विद्यावेदव्रतस्नाताब्राह्मणाःपुण्यकर्मिणः ॥
॥ ४३ ॥ अध्यापयेरन्शिष्यान्वैगोमतींयज्ञसंमितां ॥ त्रिरात्रोपोषितोभूत्वागोमतींलभतेवरं ॥ ४४ ॥

प्राजापत्यंप्रजापतिनोक्तं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥३५॥३६॥३७॥ जुहुयात्पूर्वोक्तगोमत्या॥३८॥निर्हृतैःगोमयनिर्गतैः॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥गोमतींगोमत्याऋचाप्रकाशितमर्थंवरंलभते ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुत्रकामश्चलभतेपुत्रंधनमथापिवा॥पतिकामाचभर्तारंसर्वकामांश्चमानवः॥गावस्तुष्टाःप्रयच्छंतिसेवितावैनसंशयः॥४५॥एवमेतामहाभागायज्ञियाःसर्व
॥११३॥ कामदाः ॥ रोहिण्यइतिजानीहिनैताभ्योविद्यतेपरं ॥ ४६ ॥ इत्युक्तःसमहातेजाःशुकःपित्रामहात्मना ॥ पूजयामासगांनित्यंतस्मात्त्वमपिपूजय ॥ ४७ ॥ १३
इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेगोप्रदानिकेएकाशीतितमोऽध्यायः॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच
मयागवांपुरीषेवैश्रियाजुष्टमितिश्रुतं॥एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंसंशयोत्रपितामह॥१॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गोभिर्नृपेहसं
वादंश्रियाभरतसत्तम ॥ २ ॥ श्रीःकृत्वेहवपुःकांतंगोमध्येषुविवेशह॥गावोथविस्मितास्तस्यादृष्ट्वारूपस्यसंपदं ॥ ३ ॥ गावऊचुः कासिदेविकुतोवात्वंरूपे
णाप्रतिमाभुवि ॥ विस्मिताःस्ममहाभागेतवरूपस्यसंपदा ॥ ४ ॥ इच्छामत्वांवयंज्ञातुंकात्वंक्वचगमिष्यसि ॥ तत्त्वेनवरवर्णाभेसर्वमेतद्ब्रवीहिनः ॥५॥ श्रीरु
वाच लोककांतास्मिभद्रंवःश्रीर्नामाहंपरिश्रुता ॥ मयादैत्याःपरित्यक्ताविनष्टाःशाश्वतीःसमाः ॥ ६ ॥ मयाभिपन्नादेवाश्चमोदंतेशाश्वतीःसमाः ॥ इंद्रोविव
स्वान्सोमश्चविष्णुरापोग्निरेवच ॥ ७ ॥ मयाभिपन्नाःसिध्यंतेऋषयोदेवतास्तथा ॥ यान्नाविशाम्यहंगावस्तेविनश्यंतिसर्वशः ॥ ८ ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चमया
जुष्टाःसुखान्विताः ॥ एवंप्रभावांमांगावोविजानीतसुखप्रदाः॥ ९ ॥इच्छामिचापियुष्मासुवस्तुंसर्वासुनित्यदा ॥ आगत्यप्रार्थयेयुष्माञ्छ्रीजुष्टाभवताथवै॥
॥ १० ॥ गावऊचुः अध्रुवाचपलाचत्वंसामान्याबहुभिःसह ॥ नत्वामिच्छामभद्रंतेगम्यतांयत्ररंस्यसे ॥ ११ ॥ वपुष्मंत्योवयंसर्वाःकिमस्माकंत्वयाद्यवै॥
यथेष्टंगम्यतांतत्रकृतकार्यावयंत्वया ॥ १२ ॥ श्रीरुवाच किमेतद्वःक्षमंगावोयन्मांनेहाभिनंदथ ॥ नमांसंप्रतिगृह्णीध्वंकस्माद्वैदुर्लभांसतीं ॥ १३ ॥ सत्यं
चलोकवादोयंलोकेचरतिसुव्रताः ॥ स्वयंप्राप्तेपरिभवोभवतीतिविनिश्चयः ॥ १४ ॥ महदुग्रंतपःकृत्वामांनिषेवंतिमानवाः ॥ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगरा
क्षसाः ॥ १५ ॥ प्रभावएषवोगावःप्रतिगृह्णीतमामिह ॥ नावमन्यात्म्यहंसौम्यास्त्रैलोक्येसचराचरे ॥ १६ ॥ गावऊचुः नावमन्यामहेदेविनत्वांपरिभवाम ॥११३॥
हे ॥ अध्रुवाचलचित्तासिततस्त्वांवर्जयामहे ॥ १७ ॥ बहुनाचकिमुक्तेनगम्यतांयत्रवांछसि ॥ वपुष्मंत्योवयंसर्वाःकिमस्माकंत्वयानघे ॥ १८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ एकाअहम् अंगेषुमध्येकुत्सिते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यशीतित

श्रीरुवाच अवज्ञाताभविष्यामिसर्वलोकस्यमानदाः ॥ प्रत्याख्यानेनयुष्माकंप्रसादःक्रियतांमम ॥ १९ ॥ महाभागाभवत्योवैशरण्याःशरणागतां ॥ परित्रायंतुमांनित्यंभजमानामनिंदितां ॥ २० ॥ माननामहमिच्छामिभवत्यःसततंशिवाः ॥ अप्येकांगेष्वधोवस्तुमिच्छामिचसुकुत्सिते ॥ २१ ॥ नवोस्तिकुत्सितंकिंचिदंगेष्वालक्ष्यतेनघाः ॥ पुण्याःपवित्राःसुभगाममादेशंप्रयच्छथ ॥ २२ ॥ वसेयंयत्रवोदेहेतन्मेव्याख्यातुमर्हथ ॥ एवमुक्तास्ततोगावःशुभाःकरुणवत्सलाः ॥ संमंत्र्यसहिताःसर्वाःश्रियमूचुर्नराधिप ॥ २३ ॥ अवश्यंमाननाकार्यातवास्माभिर्यशस्विनि ॥ शकृन्मूत्रेनिवसत्वंपुण्यमेतद्धिनःशुभे ॥ २४ ॥ श्रीरुवाच दिष्ट्याप्रसादोयुष्माभिःकृतोमेनुग्रहात्मकः ॥ एवंभवतुभद्रंवःपूजितास्मिसुखप्रदाः ॥ २५ ॥ एवंकृत्वातुसमयंश्रीर्गोभिःसहभारत ॥ पश्यंतीनांततस्तासांतत्रैवांतरधीयत ॥ २६ ॥ एवंगोशकृतःपुत्रमाहात्म्यंतेतुवर्णितं ॥ माहात्म्यंचगवांभूयःश्रूयतांगदतोमम ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास॰दानधर्मेश्रीगोसंवादोनामद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच येचगांसंप्रयच्छंतिहुतशिष्टाशिनश्चये ॥ तेषांसत्राणियज्ञाश्चनित्यमेवयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ ऋतेदधिघृतेनेहनयज्ञःसंप्रवर्तते ॥ तेनयज्ञस्ययज्ञत्वमतोमूलंचकथ्यते ॥ २ ॥ दानानामपिसर्वेषांगवांदानंप्रशस्यते ॥ गावःश्रेष्ठाःपवित्राश्चपावनंह्येतदुत्तमं ॥ ३ ॥ पुष्ट्यर्थमेताःसेवेतशांत्यर्थमपिचैवह ॥ पयोदधिघृतंचासांसर्वपापप्रमोचनं ॥ ४ ॥ गावस्तेजःपरंप्रोक्तमिहलोकेपरत्रच ॥ नगोभ्यःपरमंकिंचित्पवित्रंभरतर्षभ ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पितामहस्यसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ पराभूतेषुदैत्येषुशक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ प्रजाःसमुदिताःसर्वाःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ७ ॥ अथर्षयःसगंधर्वाःकिन्नरोरगराक्षसाः ॥ देवासुरसुपर्णाश्चप्रजानांपतयस्तथा ॥ ॥ ८ ॥ पर्युपासंतकौंतेयकदाचिद्वैपितामहं ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ ९ ॥ दिव्यतानेषुगायंतःपर्युपासंततंप्रभुं ॥ तत्रदिव्यानिपुष्पाणिप्रावहत्पवनस्तदा ॥ १० ॥ आजह्रुर्ऋतवश्चापिसुगंधीनिपृथक्पृथक् ॥ तस्मिन्देवसमावायेसर्वभूतसमागमे ॥ ११ ॥ दिव्यवादित्रसंघुष्टेदिव्यस्त्रीचारणावृते ॥ इंद्रःपप्रच्छदेवेशमभिवाद्यप्रणम्यच ॥ १२ ॥ देवानांभगवन्कस्माल्लोकेशानांपितामह ॥ उपरिष्टाद्गवांलोकएतदिच्छामिवेदितुं ॥ १३ ॥

मोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ येचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वासवअकूटवाहिन्यःअमायाव्यवहरिण्यः २१ ॥ निवासार्थंकृतंनिवासकृतम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

किंतपोब्रह्मचर्यंवागोभिःकृतमहेश्वर ॥ देवानामुपरिष्टाद्यद्वसंत्यरजसःसुखं ॥ १४ ॥ ततःप्रोवाचब्रह्मातंशक्रंबलनिषूदनं ॥ अवज्ञातास्त्वयानित्यंगावोबल
॥११४॥ निषूदन ॥ १५ ॥ तेनत्वमासांमाहात्म्यंनवेत्सिशृणुयत्प्रभो ॥ गवांप्रभावंपरमंमाहात्म्यंचसुरर्षभ ॥ १६ ॥ यज्ञांगंकथितागावोयज्ञएवचवासव ॥ एताभि
श्चविनायज्ञोनवर्ततेकथंचन ॥ १७ ॥ धारयंतिप्रजाश्चैवपयसाहविषातथा ॥ एतासांतनयाश्चापिकृषियोगमुपासते ॥ १८ ॥ जनयंतिचधान्यानिबीजानि
विविधानिच ॥ ततोयज्ञाःप्रवर्ततेहव्यंकव्यंचसर्वशः ॥ १९ ॥ पयोदधिघृतंचैवपुण्याश्चैताःसुराधिप ॥ वहंतिविविधान्भारान्क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ २० ॥
मुनींश्चधारयंतीहप्रजाश्चैवापिकर्मणा ॥ वासवाकूटवाहिन्यःकर्मणासुकृतेनच ॥ २१ ॥ उपरिष्टात्ततोस्माकंवसंत्येताःसदैवहि ॥ एवंतेकारणंशक्रनिवासकृ
तमघवै ॥ २२ ॥ गवांदेवोपरिष्टाद्धिसमाख्यातंशतक्रतो ॥ एताहिवरदत्ताश्चवरदाश्चापिवासव ॥ २३ ॥ सुरभ्यःपुण्यकर्मिण्यःपावनाःशुभलक्षणाः ॥ यदर्थं
गांगताश्चैवसुरभ्यःसुरसत्तम ॥ २४ ॥ तच्चमेशृणुकार्त्स्न्येनवदतोबलसूदन ॥ पुरादेवयुगेतातदेवेंद्रेषुमहात्मसु ॥ २५ ॥ त्रींल्लोकाननुशासत्सुविष्णौगर्भत्व
मागते ॥ अदित्यास्तप्यमानायास्तपोघोरंसुदुश्चरं ॥ २६ ॥ पुत्रार्थममरश्रेष्ठपादेनैकेननित्यदा ॥ तांतुदृष्ट्वामहादेवींतप्यमानांमहत्तपः ॥ २७ ॥ दक्षस्यदुहि
तादेवीसुरभीनामनामतः ॥ अतप्यततपोघोरंहृष्टाधर्मपरायणा ॥ २८ ॥ कैलासशिखरेरम्येदेवगंधर्वसेविते ॥ व्यतिष्ठदेकपादेनपरमंयोगमास्थिता ॥ २९ ॥
दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ संतप्तास्तपसातस्यादेवाःसर्षिमहोरगाः ॥ ३० ॥ तत्रगत्वामयासार्धंपर्युपासंततांशुभां ॥ अथाहमब्रुवंतत्रदेवींतांतपसा
न्वितां ॥ ३१ ॥ किमर्थंतप्यसेदेवितपोघोरमनिंदिते ॥ प्रीतस्तेहंमहाभागेतपसानेनशोभने ॥ ३२ ॥ वरयस्ववरंदेविदातास्मीतिपुरंदर ॥ ३३ ॥ सुरभ्युवाच
वरेणभगवन्मह्यंकृतंलोकपितामह ॥ एषएववरोमेद्ययत्प्रीतोसिममानघ ॥ ३४ ॥ ब्रह्मोवाच तामेवंब्रुवतींदेवींसुरभिंत्रिदशेश्वर ॥ प्रत्यब्रुवंयद्देवेंद्रत
न्निबोधशचीपते ॥ ३५ ॥ अलोभकाम्ययादेवितपसाचशुभानने ॥ प्रसन्नोहंवरंतस्माद्मरत्वंददामिते ॥ ३६ ॥ ॥११४॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रयाणामुपरिष्टात्‌ब्रह्मलोकेइत्यर्थः ततःपरस्यतपःफलस्याभावात्‌ तत्रैवचगोलोकःश्रूयते तावांवास्तून्युश्मसिगमध्यैयत्रगावोभूरिशृंगाअयासः अत्राहतदुरुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरीतितानिवां युवयोरिंद्राविष्णवोर्नरनारायणयोःप्रसादाद्वास्तूनिस्थानानिउश्मसिकामयामहे गमध्यैगंतुंयत्रयेषुस्थानेषुगावःभूरिशृंगाअत्यंतंमानवत्यःअयासःगतवत्यःअत्रअस्मिन्‌गोलोकेअहएवतत्प्रसिद्धंउरुगायस्यवि

त्रयाणामपिलोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि ॥ मत्प्रसादाच्चविख्यातोगोलोकःसंभविष्यति ॥ ३७ ॥ मानुषेषुचकुर्वाणाःप्रजाःकर्मशुभास्तव ॥ निवत्स्यंतिमहाभागेसर्वादुहितरश्चते ॥ ३८ ॥ मनसाचिंतिताभोगास्त्वयावैदिव्यमानुषाः ॥ यच्चसर्वंसुखंदेवितत्तेसंपत्स्यतेशुभे ॥ ३९ ॥ तस्यालोकाःसहस्राक्षसर्वकामसमन्विताः ॥ नतत्रक्रमतेमृत्युर्नजरानचपावकः ॥ ४० ॥ नदैवंनाशुभंकिंचिद्विद्यतेतत्रवासव ॥ तत्रदिव्यान्यरण्यानिदिव्यानिभवनानिच ॥ ४१ ॥ विमानानिसुयुक्तानिकामगानिचवासव ॥ ब्रह्मचर्येणतपसासत्येनचदमेनच ॥ ४२ ॥ दानैश्चविविधैःपुण्यैस्तथातीर्थानुसेवनात्‌ ॥ तपसामहताचैवसुकृतेनचकर्मणा ॥ ॥ ४३ ॥ शक्यःसमासादयितुंगोलोकःपुष्करेक्षण ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंमयाशक्रानुपृच्छते ॥ ४४ ॥ नतेपरिभवःकार्योगवामसुरसूदन ॥ ४५ ॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वासहस्राक्षःपूजयामासनित्यदा ॥ गाश्चक्रेबहुमानंचतासुनित्यंयुधिष्ठिर ॥ ४६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंपावनंचमहाद्युते ॥ पवित्रंपरमंचापिगवांमाहात्म्यमुत्तमं ॥ ४७ ॥ कीर्तितंपुरुषव्याघ्रसर्वपापविमोचनं ॥ यइदंकथयेन्नित्यंब्राह्मणेभ्यःसमाहितः ॥ ४८ ॥ हव्यकव्येषुयज्ञेषुपितृकार्येषुचैवह ॥ सार्वकामिकमक्षय्यंपितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥ ४९ ॥ गोषुभक्तश्चलभतेयद्यदिच्छतिमानवः ॥ स्त्रियोपिभक्तायागोषुताश्चकाममवाप्नुयुः ॥ ५० ॥ पुत्रार्थीलभतेपुत्रंकन्यार्थीतामवाप्नुयात्‌ ॥ धनार्थीलभतेवित्तंधर्मार्थीधर्ममाप्नुयात्‌ ॥ ५१ ॥ विद्यार्थीचाप्नुयाद्विद्यांसुखार्थीप्राप्नुयात्सुखं ॥ नकिंचिद्दुर्लभंचैवगवांभक्तस्यभारत ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेगोलोकवर्णनेत्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच उक्तंपितामहेनेदंगवांदानमनुत्तमं ॥ विशेषेणनरेंद्राणामिहधर्ममवेक्षतां ॥ १ ॥ राज्यंहिसततंदुःखंदुर्धरंचाकृतात्मभिः ॥ भूयिष्ठंचनरेंद्राणांविद्यतेनशुभागतिः ॥ २ ॥ पूयंतेतत्रनियतंप्रयच्छंतोवसुंधरां ॥ सर्वेचकथिताधर्मास्त्वयामेकुरुनंदन ॥ ३ ॥

ष्णोःवृष्णःकामपूरकस्यपरमंपदंसर्वोत्कृष्टंस्थानं अवभातिअल्पमिवभातिभूरिअत्यंतं सर्वेभ्योलोकेभ्यउपरिगोलोकइतिसिद्धं अन्यथाचतुर्थोमहर्लोकएवाम्नोतिनचतस्यपरमपरत्वमस्तीतिमंत्रानुसाराद्ब्रह्मलोकएवगावःसंतीतिज्ञेयं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिअनु० नै० भा० त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तमिति ॥ १ ॥ नशुभाअशुभा ॥ २ ॥ पूयंतेशुद्ध्यंति ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवमेवगवामुक्तंप्रदानंतेनृगेणह ॥ ऋषिणानाचिकेतेनपूर्वमेवनिदर्शितं ॥ ४ ॥ वेदोपनिषदश्चैवसर्वकर्मसुदक्षिणाः ॥ सर्वक्रतुषुचोद्दिष्टंभूमिर्गावोथकांच
नं ॥ ५ ॥ तत्रश्रुतिस्तुपरमासुवर्णंदक्षिणेतिवै ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपितामहयथातथं ॥ ६ ॥ किंसुवर्णंकथंजातंकस्मिन्कालेकिमात्मकं ॥ किंदैवंकिंफलंचैव
कस्माच्चपरमुच्यते ॥ ७ ॥ कस्माद्दानंसुवर्णस्यपूजयंतिमनीषिणः ॥ कस्माच्चदक्षिणार्थंतद्यज्ञकर्मसुशस्यते ॥ ८ ॥ कस्माच्चपावनंश्रेष्ठंभूमेर्गोभ्यश्चकांचनं ॥
परमंदक्षिणार्थेचतद्ब्रवीहिपितामह ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्नवहितोबहुकारणविस्तरं ॥ जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतंचयन्मया ॥ १० ॥ पितामममहा
तेजाःशांतनुर्निधनंगतः ॥ तस्यदित्सुरहंश्राद्धंगंगाद्वारमुपागमं ॥ ११ ॥ तत्रागम्यपितुःपुत्रश्राद्धकर्मसमारभं ॥ मातामेजाह्नवीचात्रसाहाय्यमकरोत्तदा ॥
॥ १२ ॥ ततोग्रतस्ततःसिद्धानुपवेश्यबहूनृषीन् ॥ तोयप्रदानात्प्रभृतिकार्याण्यहमथारभं ॥ १३ ॥ तत्समाप्ययथोद्दिष्टंपूर्वकर्मसमाहितः ॥ दातुंनिर्वपणंसम्य
ग्यथावदहमारभं ॥ १४ ॥ ततस्तंदर्भविन्यासंभित्त्वासुरुचिरांगदः ॥ प्रलंबाभरणोबाहुरुदतिष्ठद्विशांपते ॥ १५ ॥ तमुत्थितमहंदृष्ट्वापरंविस्मयमागमं ॥ प्रतिग्र
हीतासाक्षान्मेपितेतिभरतर्षभ ॥ १६ ॥ ततोमेपुनरेवासीत्संज्ञासंचिंत्यशास्त्रतः ॥ नायंवेदेषुविहितोविधिर्हस्तइतिप्रभो ॥ १७ ॥ पिंडोदेयोनरेणेहततोमतिरभून्म
म ॥ साक्षान्नेहमनुष्यस्यपिंडंहिपितरःक्वचित् ॥ १८ ॥ गृह्णंतिविहितंचेत्थंपिंडोदेयःकुशेष्विति ॥ ततोहंतदनादृत्यपितुर्हस्तनिदर्शनं ॥ १९ ॥ शास्त्रप्रामाण्यसू
क्ष्मंतुविधिंपिंडस्यसंस्मरन् ॥ ततोदर्भेषुतत्सर्वमददंभरतर्षभ ॥ २० ॥ शास्त्रमार्गानुसारेणतद्विद्धिमनुजर्षभ ॥ ततःसोंतर्हितोबाहुःपितुर्ममजनाधिप ॥ २१ ॥
ततोमांदर्शयामासुःस्वप्नांतेपितरस्तथा ॥ प्रीयमाणास्तुमामूचुःप्रीताःस्मभरतर्षभ ॥ २२ ॥ विज्ञानेनतवानेनयन्नमुह्यसिधर्मतः ॥ त्वयाहिकुर्वताशास्त्रंप्रमा
णमिहपार्थिव ॥ २३ ॥ आत्माधर्मःश्रुतंवेदाःपितरश्चर्षिभिःसह ॥ साक्षात्पितामहोब्रह्मागुरवोथप्रजापतिः ॥ २४ ॥ प्रमाणमुपनीतावैस्थिताश्चनविचालि
ताः ॥ तदिदंसम्यगारब्धंत्वयाद्यभरतर्षभ ॥ २५ ॥ किंतुभूमेर्गवांचार्थेसुवर्णंदीयतामिति ॥ एवंवयंचधर्मज्ञसर्वेचास्मत्पितामहाः ॥ २६ ॥ पाविताविभविष्यं
तिपावनंहिपरंहितत् ॥ दशपूर्वान्दशैवान्यांस्तथासंतारयंतिते ॥ २७ ॥ सुवर्णंयेप्रयच्छंतिएवंमत्पितरोब्रुवन् ॥ ततोहंविस्मितोराजन्प्रतिबुद्धोविशांपते ॥ २८ ॥
सुवर्णदानेकरवंमतिंचभरतर्षभ ॥ इतिहासमिमंचापिशृणुराजन्पुरातनं ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३०॥३१॥३२॥३३॥ लघुतांनिष्पापतां ॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ अजइति अजादीनामग्न्यादिरूपत्वात्तद्दानंतल्लोकप्रदम् असुरराक्षसपदाभ्याम

जामदग्न्यंप्रतिविभोधन्यमायुष्यमेवच ॥ जामदग्न्येनरामेणतीव्ररोषान्वितेनवै ॥ ३० ॥ त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ ततोजित्वामहींकृत्स्नांरा
मोराजीवलोचनः ॥ ३१ ॥ आजहारक्रतुंवीरोब्रह्मक्षत्रेणपूजितं ॥ वाजिमेधंमहाराजसर्वकामसमन्वितं ॥ ३२ ॥ पावनंसर्वभूतानांतेजोद्युतिविवर्धनं ॥ वि
पाप्माचसतेजस्वीतेनक्रतुफलेनच ॥ ३३ ॥ नैवात्मनोथलघुतांजामदग्न्योध्यगच्छत ॥ सतुक्रतुवरेणेष्ट्वामहात्मादक्षिणावता ॥३४॥ पप्रच्छागमसंपन्नानृषी
न्देवांश्चभार्गव ॥ पावनंयत्परंनृणामुग्रेकर्मणिवर्ततां ॥ ३५॥तद्वच्यतांमहाभागाइतिजातघृणोब्रवीत् ॥ इत्युक्तावेदशास्त्रज्ञास्तमूचुस्तेमहर्षयः ॥ ३६ ॥ राम
विप्राःसत्क्रियंतांवेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ भूयश्चविप्रर्षिगणाःप्रष्टव्याःपावनंप्रति ॥ ३७॥ तेयत्ब्रूयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैवसमुदाचर ॥ ततोवसिष्ठंदेवर्षिमगस्त्यम
थकाश्यपं ॥ ३८ ॥ तमेवार्थंमहातेजाःपप्रच्छभृगुनंदनः॥जातामतिर्मेविप्रेंद्राःकथंपूयेयमित्युत॥३९॥केनवाकर्मयोगेनप्रदानेनेहकेनवा ॥ यदिवोनुग्रहकृता
बुद्धिर्मांप्रतिसत्तमाः ॥ प्रब्रूतपावनंकिंमेभवेदितितपोधनाः ॥ ४० ॥ ऋषयऊचुः गाश्चभूमिंचवित्तंचदत्त्वेहभृगुनंदन॥ पापकृत्पूयतेमर्त्यइतिभार्गव
शुश्रुम ॥ ४१ ॥ अन्यद्दानंतुविप्रर्षेश्रूयतांपावनंमहत् ॥ दिव्यमत्यद्भुताकारमपत्यंजातवेदसः ॥ ४२ ॥ दग्ध्वालोकान्पुरावीर्यात्संभूतमिहशुश्रुम ॥ सुवर्णमिति
विख्यातंतद्ददत्सिद्धिमेष्यसि ॥४३॥ ततोब्रवीद्वसिष्ठस्तंभगवान्संशितव्रतः ॥श्रृणुरामयथोत्पन्नंसुवर्णमनलप्रभं ॥ ४४ ॥ फलंदास्यतितेयत्तुदानेपरमिहो
च्यते ॥ सुवर्णंयच्चयस्माच्चयथाचगुणवत्तमं ॥ ४५ ॥ तन्निबोधमहाबाहोसर्वंनिगदतोमम ॥ अग्नीषोमात्मकमिदंसुवर्णंविद्धिनिश्चये ॥ ४६ ॥ अजोग्निर्वरु
णोमेषःसूर्योश्वइतिदर्शनं ॥ कुंजराश्चमृगानागामहिषाश्चासुराइति ॥ ४७ ॥ कुक्कुटाश्चवराहाश्चराक्षसाभृगुनंदन ॥ इडागावःपयःसोमोभूमिरित्येवचस्मृ
तिः ॥ ४८ ॥ जगत्सर्वंचनिर्मथ्यतेजोराशिःसमुत्थितः ॥ सुवर्णमेभ्योविप्रर्षेरत्नंपरममुत्तमं ॥ ४९ ॥ एतस्मात्कारणाद्देवागंधर्वोरगराक्षसाः ॥ मनुष्याश्चपि
शाचाश्चप्रयताधारयंतितत् ॥ ५० ॥ मुकुटैरंगदयुतैरलंकारैःपृथग्विधैः ॥ सुवर्णविकृतैस्तत्रविराजंतेभृगूत्तम ॥ ५१ ॥ तस्मात्सर्वपवित्रेभ्यःपवित्रंपरमं
स्मृतं ॥ भूमेर्गोभ्योथरत्नेभ्यस्तद्विद्धिमनुजर्षभ ॥ ५२ ॥ पृथिवींगाश्चदत्वेहयच्चान्यदपिकिंचन ॥ विशिष्यतेसुवर्णस्यदानंपरमकंविभो ॥ ५३ ॥

पितल्लोकः॥ ४७ ॥ वराहश्चनिर्ऋतिः अस्यदानंअल्पफलं इडादयोभूमिरूपाइतितद्दानंमहाफलं इडेतिइडावान्यज्ञः ॥४८॥ जगदिति सुवर्णदानंब्रह्मांडदानतुल्यमितिभावः ॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अक्षयंपावनंचैवसुवर्णममरद्युते॥ प्रयच्छद्विजमुख्येभ्यःपावनंह्येतदुत्तमं ॥ ५४ ॥ सुवर्णमेवसर्वासुदक्षिणासुविधीयते ॥ सुवर्णयेप्रयच्छंतिसर्वदास्तेभ
॥११६॥ वंत्युत ॥ ५५ ॥ देवतास्तेप्रयच्छंतियेसुवर्णंददत्यथ ॥ अग्निर्हिदेवताःसर्वाःसुवर्णंचतदात्मकं ॥ ५६ ॥ तस्मात्सुवर्णंददतादत्ताःसर्वाःस्मदेवताः॥ भवंतिपुरुष १२
व्याघ्रनह्यतःपरमंविदुः ॥ ५७ ॥ भूयएवचमाहात्म्यंसुवर्णस्यनिबोधमे ॥ गदतोममविप्रर्षेसर्वशस्त्रभृतांवर ॥५८॥ मयाश्रुतमिदंपूर्वंपुराणेभृगुनंदन॥ प्रजा
पतेःकथयतोयथान्यायंतुतस्यवै ॥ ५९ ॥ शूलपाणेर्भगवतोरुद्रस्यचमहात्मनः ॥ गिरौहिमवतिश्रेष्ठेतदाभृगुकुलोद्वह ॥ ६० ॥ देव्याविवाहेनिर्वृत्तेरुद्राण्याभृ
गुनंदन ॥ समागमेभगवतोदेव्यासहमहात्मनः ॥ ६१ ॥ ततःसर्वेसमुद्विग्नादेवारुद्रमुपागमन् ॥ तेमहादेवमासीनंदेवींचवरदामुमां॥ ६२ ॥ प्रसाद्यशिरसास
र्वेरुद्रमूचुर्भृगूद्वह॥अयंसमागमोदेवोदेव्यासहतवानघ॥६३॥तपस्विनस्तपस्विन्यातेजस्विन्यातितेजसः॥अमोघतेजास्त्वंदेवदेवीचेयमुमातथा ॥ ६४॥अप
त्यंयुवयोर्देवबलवद्भविताविभो॥तन्नूनंत्रिषुलोकेषुनकिंचिच्छेषयिष्यति॥६५॥तदेभ्यःप्रणतेभ्यस्त्वंदेवेभ्यःपृथुलोचन ॥ वरंप्रयच्छलोकेशत्रैलोक्यहितका
म्यया ॥ ६६ ॥ अपत्यार्थंनिगृण्हीष्वतेजःपरमकंविभो॥त्रैलोक्यसारौहियुवांलोकंसंतापयिष्यथ॥६७॥तदपत्यंहियुवयोर्देवानभिभवेद्ध्रुवं॥नहितेपृथिवीदे
वीनचद्यौर्नदिवंविभो॥६८॥ नेदंधारयितुंशक्ताःसमस्ताइतिमेमतिः ॥ तेजःप्रभावनिर्दग्धंतस्मात्सर्वमिदंजगत् ॥ ६९ ॥ तस्मात्प्रसादंभगवन्कर्तुमर्हसिनःप्र
भो ॥ नदेव्यांसंभवेत्पुत्रोभवतःसुरसत्तम॥धैर्याद्देवनिगृण्हीष्वतेजोज्वलितमुत्तमं ॥७० ॥इतितेषांकथयतांभगवान्वृषभध्वजः ॥एवमस्त्वितिदेवांस्तान्विप्रर्षे
प्रत्यभाषत ॥ ७१ ॥ इत्युक्त्वाचोर्ध्वमनयद्रेतोवृषभवाहनः॥ ऊर्ध्वरेताःसमभवत्ततःप्रभृतिचापिसः ॥ ७२ ॥ रुद्राणीतिततःक्रुद्धाप्रजोच्छेदेतदाकृते ॥ देवान
थाब्रवीत्तत्रस्त्रीभावात्परुषंवचः ॥ ७३ ॥ यस्मादपत्यकामोवैभर्तामेविनिवर्तितः ॥ तस्मात्सर्वेसुरायूयमनपत्याभविष्यथ ॥ ७४ ॥ प्रजोच्छेदोममकृतोय
स्माद्युष्माभिरद्यवै ॥ तस्मात्प्रजावःखगमाःसर्वेषांनभविष्यति ॥ ७५ ॥ पावकस्तुनतत्रासीच्छापकालेभृगूद्वह ॥ देवादेव्यास्तथाशापादनपत्यास्ततोभवन्
॥ ७६ ॥ रुद्रस्तुतेजोप्रतिमंधारयामासवैतदा ॥ प्रस्कन्नंतुततस्तस्मात्किंचित्तत्रापतद्भुवि ॥ ७७॥ उत्पपाततदावन्हौववृधेचाद्भुतोपमं॥ तेजस्तेजसिसंयुक्तमा ॥११६॥
त्मयोनित्वमागतं ॥ ७८ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ असुरस्तारकोनामतेनसंतापिताभृशं ॥ ७९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ असुरइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

आदित्यावसवोरुद्रामरुतोथाश्विनावपि ॥ साध्याश्चसर्वेसंत्रस्तादैतेयस्यपराक्रमात् ॥ ८० ॥ स्थानानिदेवतानांहिविमानानिपुराणिच ॥ ऋषीणांचाश्रमा
श्चैवबभूवुरसुरैर्हृताः ॥ ८१ ॥ तेदीनमनसःसर्वेदेवताऋषयश्चये ॥ प्रजग्मुःशरणंदेवंब्रह्माणमजरंविभुं ॥ ८२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिके
पर्वणिदानधर्मेसुवर्णोत्पत्तिर्नामचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ देवाऊचुः असुरस्तारकोनामत्वयादत्तवरःप्रभो ॥ सु
रान्ऋषींश्चक्लिश्नातिवधस्तस्यविधीयतां ॥ १ ॥ तस्माद्भयंसमुत्पन्नमस्माकंवैपितामह ॥ परित्रायस्वनोदेवनत्वन्यागतिरस्तिनः ॥ २ ॥ ब्रह्मोवाच समो
हंसर्वभूतानामधर्मंनेहरोचये ॥ हन्यतांतारकःक्षिप्रंसुरर्षिगणबाधिता ॥ ३ ॥ वेदाधर्माश्चनोच्छेदंगच्छेयुःसुरसत्तमाः ॥ विहितंपूर्वमेवात्रमयावैव्येतुवोज्वरः ॥
॥ ४ ॥ देवाऊचुः वरदानाद्भगवतोदैतेयोबलगर्वितः ॥ देवैर्नशक्यतेहंतुंसकथंप्रशमंव्रजेत् ॥ ५ ॥ सहिनैवस्मदेवानांनासुराणांनरक्षसां ॥ वध्यःस्यामि
तिजग्राहवरंत्वत्तःपितामह ॥ ६ ॥ देवाश्चशप्तारुद्राण्याप्रजोच्छेदेपुराकृते ॥ नभविष्यतिवोपत्यमितिसर्वेजगत्पते ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच हुताशनोनतत्रा
सीच्छापकालेसुरोत्तमाः ॥ सउत्पादयिताऽपत्यंवधायत्रिदशद्विषां ॥ ८ ॥ तद्वैसर्वानतिक्रम्यदेवदानवराक्षसान् ॥ मानुषानथगंधर्वान्नागानथचपक्षिणः ॥ ९ ॥
अस्त्रेणामोघपातेनशक्त्यातंघातयिष्यति ॥ यतोवोभयमुत्पन्नंयेचान्येसुरशत्रवः ॥ १० ॥ सनातनोहिसंकल्पःकामइत्यभिधीयते ॥ रुद्रस्यतेजःप्रस्कन्नमग्नौ
निपतितंचयत् ॥ ११ ॥ तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतंद्वितीयमितिपावकं ॥ वधार्थंदेवशत्रूणांगंगायांजनयिष्यति ॥ १२ ॥ सतुनावाप्तंशापंनष्टःसहुतभुक्तदा ॥ तस्मा
द्वोभयहृद्देवाःसमुत्पत्स्यतिपावकिः ॥ १३ ॥ अन्विष्यतांवैज्वलनस्तथाचाद्यनियुज्यतां ॥ तारकस्यवधोपायःकथितोवैमयानघाः ॥ १४ ॥ नहितेजस्विनांशापा
स्तेजःसुप्रभवंतिवै ॥ बलान्यतिबलंप्राप्यदुर्बलानिभवंतिवै ॥ १५ ॥ हन्यादवध्यान्वरदानपिचैवतपस्विनः ॥ संकल्पाभिरुचिःकामःसनातनतमोभवत् ॥
॥ १६ ॥ जगत्पतिरनिर्देश्यःसर्वगःसर्वभावनः ॥ हृच्छयःसर्वभूतानांज्येष्ठोरुद्रादपिप्रभुः ॥ १७ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ नष्टःअदर्शनंगतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननुसर्वेसुराइत्युद्दिश्यदेव्याःशापात्कथंवह्नेर्नशापःसतत्रनासीदितिचेत्तेनकिमित्यतआह नहीति वह्नेस्तेजस्वित्वान्नशापोदृश्यतेइतिभावः ॥ १५ ॥
कामःकाम्यमानोवह्निःसंकल्पःअपत्यविषयस्तदर्थंअभिरुचिः सर्वतोरोचमानोभवत्अस्तु ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नष्टंअदर्शनंगतं आत्मनिजलेजलस्यतेजोजन्यत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरसानिति रसनेंद्रियहीनोभविष्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

अन्विष्यतांसतुक्षिप्रंतेजोराशिर्हुताशनः ॥ सवोमनोगतंकामंदेवःसंपादयिष्यति ॥ १८ ॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्यततोदेवामहात्मनः ॥ जग्मुःसंसिद्धसंकल्पाःपर्यैषंतोविभावसुम् ॥ १९ ॥ ततस्त्रैलोक्यमृषयोव्यचिन्वंतसुरैःसह ॥ कांक्षंतोदर्शनंवह्नेःसर्वेतद्गतमानसाः ॥ २० ॥ परेणतपसायुक्ताःश्रीमंतोलोकविश्रुताः ॥ लोकानन्वचरन्सिद्धाःसर्वएवभृगूत्तम ॥ २१ ॥ नष्टमात्मनिसंलीनंनाभिजग्मुर्हुताशनं ॥ ततःसंजातसंत्रासानग्निदर्शनलालसान् ॥ २२ ॥ जलेचरःक्लांतमनास्तेजसाग्नेःप्रदीपितः ॥ उवाचदेवान्मंडूकोरसातलतलोत्थितः ॥ २३ ॥ रसातलतलेदेवावसत्यग्निरितिप्रभो ॥ संतापादिहसंप्राप्तःपावकप्रभवादहं ॥ २४ ॥ ससंसुप्तोजलेदेवाभगवान्हव्यवाहनः ॥ अपःसंसृज्यतेजोभिस्तेनसंतापितावयं ॥ २५ ॥ तस्यदर्शनमिष्टंवोयदिदेवाविभावसोः ॥ तत्रैवमधिगच्छध्वंकार्यंवोयदिवन्हिना ॥ २६ ॥ गम्यतांसाधयिष्यामोवयंह्यग्निभयात्सुराः ॥ एतावदुक्त्वामंडूकस्त्वरितोजलमाविशत् ॥ २७ ॥ हुताशनस्तुबुबुधेमंडूकस्यचपैशुनं ॥ शशापसतमासाद्यनरसान्वेत्स्यसीतिवै ॥ २८ ॥ तंवैसंयुज्यशापेनमंडूकंत्वरितोययौ ॥ अन्यत्रवासायविभुर्नचात्मानमदर्शयत् ॥ २९ ॥ देवास्त्वनुग्रहंचक्रुर्मंडूकानांभृगूत्तम ॥ यत्तच्छृणुमहाबाहोगदतोममसर्वशः ॥ ३० ॥ देवाऊचुः अग्निशापादजिह्वापिरसज्ञानबहिष्कृताः ॥ सरस्वतींबहुविधांयूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३१ ॥ बिलवासंगतांश्चैवनिराहारानचेतसः ॥ गतासूनपिसंशुष्कान्भूमिःसंतारयिष्यति ॥ ३२ ॥ तमोघनायामपिवैनिशायांविचरिष्यथ ॥ इत्युक्त्वातांस्ततोदेवाःपुनरेवमहीमिमां ॥ ३३ ॥ परीयुर्ज्वलनस्यार्थेनचाविंदन्हुताशनं ॥ अथतान्द्विरदःकश्चित्सुरेंद्रद्विरदोपमः ॥ ३४ ॥ अश्वत्थस्थोग्निरित्येवमाहदेवान्भृगूद्वह ॥ शशापज्वलनःसर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्छितः ॥ ३५ ॥ प्रतीपाभवतांजिव्हाभवित्रीतिभृगूद्वह ॥ इत्युक्त्वानिःसृतोश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः ॥ प्रविवेशशमीगर्भमथवन्हिःसुषुप्सया ॥ ३६ ॥ अनुग्रहंतुनागानांयंचक्रुःशृणुतंप्रभो ॥ देवाभृगुकुलश्रेष्ठप्रीत्यासत्यपराक्रमाः ॥ ३७ ॥ देवाऊचुः प्रतीपयाजिव्हयापिसर्वाहारंकरिष्यथ ॥ वाचंचोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यंजिताक्षरां ॥ ३८ ॥ इत्युक्त्वापुनरेवाग्निमनुसस्रुर्दिवौकसः ॥ अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निःशमीगर्भमुपाविशत् ॥ ३९ ॥ शुकेनख्यापितोविप्रतंदेवाःसमुपाद्रवन् ॥ शशापशुकमग्निस्तुवाग्विहीनोभविष्यसि ॥ ४० ॥

॥ ३० ॥ अजिह्वाअपीतिच्छेदः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ऊष्मांऊष्माणं डाबुभाभ्यामितिमन्नंतात्डाप् अधिशयता अधिशयानेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

जिव्हामावर्तयामासतस्यापिद्रुतभुक्तथा ॥ दृष्ट्वातुज्वलनंदेवाःशुकमूचुर्दयान्विताः ॥ ४१ ॥ भवितानत्वमत्यंतंशुकत्वेनष्टवागिति ॥ आवृत्तजिह्वस्यसतो वाक्यंकांतंभविष्यति ॥ ४२ ॥ बालस्येवप्रवृद्धस्यकलमव्यक्तमद्भुतं ॥ इत्युक्तातंशमीगर्भेवन्हिमालक्ष्यदेवताः ॥ ४३ ॥ तदेवायतनंचक्रुःपुण्यंसर्वक्रियास्व पि ॥ ततःप्रभृतिचाप्यग्निःशमीगर्भेषुदृश्यते ॥ ४४ ॥ उत्पादनेतथोपायमभिजग्मुश्चमानवाः ॥ आपोरसातलेयास्तुसंस्पृष्टाश्चित्रभानुना ॥ ४५ ॥ ताःपर्वतप्र स्रवणैरूष्मांमुंचतिभार्गव ॥ पावकेनाधिशयतासंतप्तास्तस्यतेजसा ॥ ४६ ॥ अथाग्निर्देवताद्दृष्ट्वाबभूवव्यथितस्तदा ॥ किमागमनमित्येवंतानपृच्छतपावकः ॥ ४७ ॥ तमूचुर्विबुधाःसर्वेतेचैवपरमर्षयः ॥ त्वांनियोक्ष्यामहेकार्येतद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ कृतेचतस्मिन्भवितातवापिसुमहान्गुणः ॥ ४९ ॥ अग्निरुवाच ब्रूतयद्भवतांकार्यंकर्तास्मितदहंसुराः ॥ भवतांतुनियोज्योस्मिमावोत्रास्तुविचारणा ॥ ५० ॥ देवाऊचुः असुरस्तारकोनामब्रह्मणोवरदर्पितः ॥ अस्मा न्प्रबाधतेवीर्याद्वधस्तस्यविधीयतां ॥ ५१ ॥ इमान्देवगणांस्तातप्रजापतिगणांस्तथा ॥ ऋषींश्चापिमहाभागपरित्रायस्वपावक ॥ ५२ ॥ अपत्यंतेजसायुक्तंप्रवी रंजनयप्रभो ॥ यद्भयंनोसुरात्तस्मान्नाशयेद्धव्यवाहन ॥ ५३ ॥ शप्तानांनोमहादेव्यानान्यदस्तिपरायणं ॥ अन्यत्रभवतोवीर्यंतस्मात्त्रायस्वनःप्रभो ॥ ५४ ॥ इत्युक्तःसतथेत्युक्ताभगवान्हव्यवाहनः ॥ जगामाथदुराधर्षोगंगांभागीरथींप्रति ॥ ५५ ॥ तयाचाप्यभवन्मिश्रोगर्भंचास्यादधेतदा ॥ ववृधेसतदागर्भःकक्षेकृ ष्णगतिर्यथा ॥ ५६ ॥ तेजसातस्यदेवस्यगंगाविह्वलचेतना ॥ संतापमगमत्तीव्रंसोढुंसानशशाकह ॥ ५७ ॥ आहितेज्वलनेनाथगर्भेतेजःसमन्विते ॥ गंगा यामसुरःकश्चिद्भैरवंनादमानदत् ॥ ५८ ॥ अबुद्धिपतितेनथनादेनविपुलेनसा ॥ वित्रस्तोद्भ्रांतनयनागंगाविस्रुतलोचना ॥ ५९ ॥ विसंज्ञानाशकद्गर्भंवोढुमा त्मानमेवच ॥ सातुतेजःपरीतांगीकंपयंतीवजान्हवी ॥ ६० ॥ उवाचज्वलनंविप्रतदागर्भबलोद्धुता ॥ तेनशक्तास्मिभगवंस्तेजसोस्यविधारणे ॥ ६१ ॥ विमूढा स्मिकृतानेननमेस्वास्थ्यंयथापुरा ॥ विह्वलाचास्मिभगवंश्चेतोनष्टंचमेनघ ॥ ६२ ॥ धारणेनास्यशक्ताहंगर्भस्यतपतांवर ॥ उत्स्रक्ष्येहमिमंदुःखान्नतुकामात्क थंचन ॥ ६३ ॥ नतेजसोस्तिसंस्पर्शोममदेवविभावसो ॥ आपदर्थेहिसंबंधःसुसूक्ष्मोपिमहाद्युते ॥ ६४ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ अबुद्धिपतितेनअकस्माज्जातेन ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ रुद्रस्यअग्नेस्तेजस्तेनप्रधर्षिता रुद्रोवाएषयदग्निरितिश्रुतेः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ कदंबानांकदंबपुष्पाणां ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

यदत्रगुणसंपन्नमितरद्वाहुताशन॥ त्वय्येवतदहंमन्येधर्माधर्मौचकेवलौ॥६५॥ तामुवाचततोवह्निर्धार्यतांधार्यतामिति ॥ गर्भोमत्तेजसायुक्तोमहागुणफलोदयः ॥६६॥ शक्तात्वसिमहींकृत्स्नांवोढुंधारयितुंतथा ॥ नहितेकिंचिदप्राप्यमन्यतोधारणादृते॥६७॥सावह्निनावार्यमाणादेवैरपिसरिद्वरा ॥ समुत्ससर्जतंगर्भंमेरौगिरिवरेतदा ॥ ६८ ॥ समर्थाधारणेचापिरुद्रतेजःप्रधर्षिता ॥ नाशकत्तंतदागर्भंसंधारयितुमोजसा ॥ ६९ ॥ सासमुत्सृज्यतंदुःखाद्दीप्तवैश्वानरप्रभं ॥ दर्शयामासचाग्निस्तंतदागंगांभृगूद्वह ॥७० ॥ पप्रच्छसरितांश्रेष्ठांकच्चिद्गर्भःसुखोदयः ॥ कीदृग्वर्णोपिवादेविकीदृग्रूपश्चदृश्यते ॥ तेजसाकेनवायुक्तःसर्वमेतद्ब्रवीहिमे ॥ ७१ ॥ गंगोवाच जातरूपःसगर्भोवैतेजसात्वमिवानघ ॥ सुवर्णोविमलोदीप्तःपर्वतंचावभासयत् ॥ ७२ ॥ पद्मोत्पलविमिश्राणांह्रदानामिवशीतलः ॥ गंधोस्यसकदंबानांतुल्योवैतपतांवर ॥ ७३ ॥ तेजसातस्यगर्भस्यभास्करस्येवरश्मिभिः ॥ यद्द्रव्यंपरिसंस्पृष्टंपृथिव्यांपर्वतेषुच ॥ ७४ ॥ तत्सर्वंकांचनीभूतंसमंतात्प्रत्यदृश्यत ॥ पर्यधावतशैलांश्चनदीःप्रस्रवणानिच ॥ ७५ ॥ व्यादीपयंस्तेजसाचत्रैलोक्यंसचराचरं ॥ एवंरूपःसभगवान्पुत्रस्तेहव्यवाहन ॥ सूर्यवैश्वानरसमःकांत्यासोमइवापरः ॥ ७६ ॥ एवमुक्त्वातुसादेवीतत्रैवांतरधीयत ॥ पावकश्चापितेजस्वीकृत्वाकार्यंदिवौकसां ॥ ७७ ॥ जगामेष्टंततोदेशंतदाभार्गवनंदन ॥ एतैःकर्मगुणैर्लोकेनामाग्नेःपरिगीयते ॥ ७८ ॥ हिरण्यरेताइतिवैऋषिभिर्विबुधैस्तथा ॥ पृथिवीचतदादेवीख्यातावसुमतीतिवै ॥७९॥ सतुगर्भोमहातेजागांगेयःपावकोद्भवः ॥ दिव्यंशरवणंप्राप्यववृधेद्भुतदर्शनः ॥ ८० ॥ ददृशुःकृत्तिकास्तंतुबालार्कसदृशद्युतिं ॥ पुत्रंवैताश्चतंबालंपुपुषुःस्तन्यविस्रवैः ॥ ॥ ८१ ॥ ततःसकार्तिकेयत्वमवापपरमद्युतिः ॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतांचापिगुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ८२ ॥ एवंसुवर्णमुत्पन्नमपत्यंजातवेदसः ॥ तत्रजांबूनदंश्रेष्ठंदेवानामपिभूषणं ॥ ८३ ॥ ततःप्रभृतिचाप्येतज्जातरूपमुदाहृतं ॥ रत्नानामुत्तमंरत्नंभूषणानांतथैवच ॥ ८४ ॥ पवित्रंचपवित्राणांमंगलानांचमंगलं ॥ यत्सुवर्णंसभगवानग्निरीशःप्रजापतिः ॥ ८५ ॥ पवित्राणांपवित्रंहिकनकंद्विजसत्तमाः ॥ अग्नीषोमात्मकंचैवजातरूपमुदाहृतम् ॥ ८६ ॥ वसिष्ठउवाच अपिचेदंपुरारामश्रुतंमेब्रह्मदर्शनं ॥ पितामहस्ययद्वृत्तंब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ ८७ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवस्यमहतइतिरुद्रस्येत्यर्थः ॥८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५॥ ९६ ॥ ९७॥ ९८ ॥ विस्पंदान्‌कणान्‌ ताभिःपतिताभीरेतःकणिकाभिःसह पांसून्‌संगृह्य ॥ ९९ ॥ प्रादुर्भाव श्चरमधातुः ॥ १०० ॥ १०१ ॥ भूतग्रामंचतुर्विधंतत्तेजसस्तस्य त्रिगुणमयस्यरेतसःसंबंधीयस्तेजोंशोरजोंशस्तस्मात्तैजसंप्रवृत्तिप्रधानंजंगममभूत्‌ ॥ २ ॥ तमसस्तमोंशात्तामसंस्थावरं सत्वांशस्तूभयत्रा नुगतउभयेषुसात्विकानांभावानांधर्महेतुत्वादीनांदर्शनात्‌ सइति ससत्वगुणस्तेजसः प्रकाशरूपायाबुद्धेःस्वरूपमित्यर्थः बुद्धेस्तेजस्त्वंप्रकाशकत्वसाम्यान्मनोज्योतिरितिमंत्रलिंगाच्च तस्यधीसत्वस्यचआकाशं

देवस्यमहतस्तातवारुणींबिभ्रतस्तनुं ॥ ऐश्वर्यैर्वारुणेरामरुद्रस्येशस्यवैप्रभो॥८८॥ आजग्मुर्मुनयःसर्वेदेवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ यज्ञांगानिचसर्वाणिवषट्का रश्चमूर्तिमान्‌ ॥८९ ॥ मूर्तिमंतिचसामानियजूंषिचसहस्रशः ॥ ऋग्वेदश्चागमत्तत्रपदक्रमविभूषितः ॥ ९० ॥ लक्षणानिस्वरास्तोभानिरुक्तंसुरपंक्तयः ॥ ओंकारश्चावसन्नेत्रेनिग्रहप्रग्रहौतथा ॥ ९१ ॥ वेदाश्चसोपनिषदोविद्यासावित्र्यथापिच ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचदधारभगवाञ्छिवः॥९२॥ संजुहावात्मनात्मा नंस्वयमेवतदाप्रभो ॥ यज्ञंचशोभयामासबहुरूपंपिनाकधृत्‌ ॥ ९३ ॥ द्यौर्नभःपृथिवीखंचतथाचैवैषभूपतिः ॥ सर्वविद्येश्वरःश्रीमानेषचापिविभावसुः ॥ ॥ ९४ ॥ एषब्रह्माशिवोरुद्रोवरुणोग्निःप्रजापतिः ॥ कीर्त्यतेभगवान्देवःसर्वभूतपतिःशिवः ॥ ९५ ॥ तस्ययज्ञःपशुपतेस्तपःक्रतवएवच ॥ दीक्षादीप्तव्रतादेवी दिशश्चसदिगीश्वराः॥ ९६॥ देवपत्न्यश्चकन्याश्चदेवानांचैवमातरः॥ आजग्मुःसहितास्तत्रतदाभृगुकुलोद्वह॥ ९७॥ यज्ञंपशुपतेःप्रीतावरुणस्यमहात्मनः॥ स्व यंभुवस्तुताद्दृष्ट्वारेतःसमपतद्भुवि ॥ ९८ ॥ तस्यशुक्रस्यविस्पंदान्पांसून्संगृह्यभूमितः॥ प्रास्यत्पूषाकराभ्यांवैतस्मिन्नेवहुताशने॥ ९९॥ ततस्तस्मिन्संप्रवृत्तेस त्रेज्वलितपावके ॥ ब्रह्मणोजुह्वतस्तत्रप्रादुर्भावोबभूवह॥ १००॥ स्कन्नमात्रंचतच्छुक्रंस्रुवेणपरिगृह्यसः ॥ आज्यवन्मंत्रतश्चापिसोजुहोद्भृगुनंदन॥ १०१॥ ततःसजनयामासभूतग्रामंचवीर्यवान्‌॥ तस्यतत्तेजसस्तस्माज्जज्ञेलोकेषुतैजसं ॥ २ ॥ तमसस्तामसाभावाव्यापिसत्वंतथोभयं ॥ सगुणस्तेजसोनित्यस्त स्यचाकाशमेवच ॥ ३ ॥ सर्वभूतेषुचतथासत्वंतेजस्तथोत्तमं ॥ शुक्रेहुतेग्नौतस्मिंस्तुप्रादुरासंत्रयःप्रभो ॥ ४ ॥ पुरुषावपुषायुक्ताःस्वैःस्वैःप्रसवजैर्गुणैः ॥ भृ गित्येवभृगुःपूर्वमंगारेभ्योंगिराभवत्‌॥ ५॥ अंगारसंश्रयाच्चैवकविरित्यपरोऽभवत्‌॥ सहज्वालाभिरुत्पन्नोभृगुस्तस्माद्भृगुःस्मृतः ॥ ६॥

आकाशादिकृत्स्नंविश्वंस्वरूपंतद्धिलब्धसत्वात्मकंतदात्मनापरिणमतइतिभावः॥३॥तस्मात्सर्वेषुभूतेषुतमोमयेषुजडेषुशरीरेषुसत्वंप्रकाशःउत्तमंतेजःधर्मप्रवृत्तिश्च तत्सर्वंतस्माद्ब्रह्मकर्तृहुतात्प्रजापतिशुक्राज्जज्ञिरेइ त्यर्थः॥४॥प्रसवजैःकारणजैर्गुणैः तानेवाह भृगितिभृज्जतिपावयतीतिभृक्ज्वाला साक्षाज्ज्वालाइत्येवभृगुरितिनाम॥५॥अंगाराश्रिताअल्पज्वालानिर्धूमास्ताभ्यःकविरभूदित्यर्थः भृगितिव्याचष्टे सहेति ॥६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ अत्रैवकुशोच्चये अत्रअत्रैवेतिसंबंधः व्यपोहेभ्यःसमूहेभ्यः ॥ ८ ॥ अश्रुतःअश्रुसकाशात् ॥ ९ ॥ स्रोतोभ्यःश्रोत्रादींद्रियेभ्यःबलात्वीर्यात् ॥ १० ॥ एतस्मादग्निजत्वात् ॥ ११ ॥ निर्यासादा

मरीचिभ्योमरीचिस्तुमारीचःकश्यपोह्यभूत् ॥ अंगारेभ्योंगिरास्तातवालखिल्याःकुशोच्चयात् ॥ ७ ॥ अत्रैवात्रेतिचविभोजातमत्रिंवदंत्यपि ॥ तथाभस्मव्य
पोहेभ्योब्रह्मर्षिगणसंमताः ॥ ८ ॥ वैखानसाःसमुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेप्सवः ॥ अश्रुतोस्यसमुत्पन्नावश्विनौरूपसंमतौ ॥ ९ ॥ शेषाःप्रजानांपतयःस्रोतोभ्यस्त
स्यजज्ञिरे ॥ ऋषयोरोमकूपेभ्यःस्वेदाच्छंदोबलान्मनः ॥ १० ॥ एतस्मात्कारणादाहुरग्निःसर्वास्तुदेवताः ॥ ऋषयःश्रुतसंपन्नावेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ११ ॥
यानिदारूणिनिर्यासास्तेमासाःपक्षसंज्ञिताः ॥ अहोरात्रामुहूर्ताश्चपित्तंज्योतिश्चदारुणं ॥ १२ ॥ रौद्रंलोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकंस्मृतं ॥ तन्मैत्रमितिविज्ञे
यंधूमाच्चवसवःस्मृताः ॥ १३ ॥ अर्चिषोयाश्चतेरुद्रास्तथादित्यामहाप्रभाः ॥ उद्दिष्टास्तेतथांगारायेधिष्ण्येषुदिविस्थिताः ॥ १४ ॥ आदिकर्ताचलोकस्यतत्परंब्र
ह्मतद्ध्रुवं ॥ सर्वकामदमित्याहुस्तद्रहस्यमुवाचह ॥ १५ ॥ ततोऽब्रवीन्महादेवोवरुणःपवनात्मकः ॥ ममसत्रमिदंदिव्यमहंगृहपतिस्त्विह ॥ १६ ॥ त्रीणिपूर्वा
ण्यपत्यानिममतानिनसंशयः ॥ इतिजानीतखगमाममयज्ञफलंहितत् ॥ १७ ॥ अग्निरुवाच मदंगेभ्यःप्रसूतानिमदाश्रयकृतानिच ॥ ममैवतान्यप
त्यानिवरुणोह्यवशात्मकः ॥ १८ ॥ अथाब्रवील्लोकगुरुर्ब्रह्मालोकपितामहः ॥ ममैवतान्यपत्यानिमशुक्रंहुतंहितत् ॥ १९ ॥ अहंकर्ताहिसत्रस्यहोताशुक्र
स्यचैवह ॥ यस्यबीजंफलंतस्यशुक्रंचेत्कारणंमतं ॥ २० ॥ ततोऽब्रुवन्देवगणाःपितामहमुपेत्यवै ॥ कृतांजलिपुटाःसर्वेशिरोभिरभिवंद्यच ॥ २१ ॥ वयंचभ
गवन्सर्वेजगच्चसचराचरं ॥ तवैवप्रसवाःसर्वेतस्मादग्निर्विभावसुः ॥ २२ ॥ वरुणश्चेश्वरोदेवोलभतांकाममीप्सितं ॥ निसर्गाद्ब्रह्मणश्चापिवरुणोयादसांप
तिः ॥ २३ ॥ जग्राहवैभृगुंपूर्वमपत्यंसूर्यवर्चसं ॥ ईश्वरोंगिरसंचाग्नेरपत्यार्थमकल्पयत् ॥ २४ ॥ पितामहस्त्वपत्यंवैकविंजग्राहतत्त्ववित् ॥ तदासवारुणःख्यातो
भृगुःप्रसवकर्मकृत् ॥ २५ ॥ आग्नेयस्त्वंगिराःश्रीमान्कविर्ब्राह्मोमहायशाः ॥ भार्गवांगिरसौलोकेलोकसंतानलक्षणौ ॥ २६ ॥ एतेहिप्रसवाःसर्वेप्रजानांपत
यस्त्रयः ॥ सर्वंसंतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ २७ ॥ भृगोस्तुपुत्राःसप्तासन्सर्वेतुल्याभृगोर्गुणैः ॥ च्यवनोवज्रशीर्षश्चशुचिरौर्वस्तथैवच ॥ २८ ॥

रुगतालाक्षादयोवृक्षरसाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ दिविस्थिताःग्रहतारादयःधिष्ण्येषुस्थानेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्रीणिभृग्वंगिरःकविसंज्ञानि ॥ १७ ॥ अवशःआत्माचित्तंयस्यसोऽवशात्मकः भ्रांतइत्यर्थः
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कवेःपुत्रावारुणाइत्यनेनस्वीयभागोपिकविर्ब्रह्मणावरुणायसमर्पितइत्युन्नेयं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नःअस्मान्संतरिष्यंतिसंतारयिष्यंति ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ विदुषःविद्वांसः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ क्षमयामस्वोत्कर्षार्थं अन्योन्याभिभवायनयतामहइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तेअनेनक्षमावता आदिनिधनेउत्पत्तिप्रलययोरंतराले ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देव

शुक्रोवरेण्यश्चविभुःसवनश्चेतिसप्तते ॥ भार्गवावारुणाःसर्वेयेषांवंशेभवानपि ॥ २९ ॥ अष्टौचांगिरसःपुत्रावारुणास्तेप्युदाहृताः ॥ बृहस्पतिरुतथ्यश्चप यस्यःशांतिरेवच ॥ ३० ॥ घोरोविरूपःसंवर्तःसुधन्वाचाष्टमःस्मृतः ॥ एतेष्टौवह्निजाःसर्वेज्ञाननिष्ठानिरामयाः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मणस्तुकवेःपुत्रावारुणास्तेप्युदा हृताः ॥ अष्टौप्रसवजैर्युक्तागुणैर्ब्रह्मविदःशुभाः ॥ ३२ ॥ कविःकाव्यश्चधृष्णुश्चबुद्धिमानुशनास्तथा ॥ भृगुश्चविरजाश्चैवकाशीचोग्रश्चधर्मवित् ॥ ३३ ॥ अ ष्टौकविसुताह्येतेसर्वमेभिर्जगत्ततं ॥ प्रजापतयएतेहिप्रजाभागैरिहप्रजाः ॥ ३४ ॥ एवमंगिरसश्चैवकवेश्चप्रसवान्वयैः ॥ भृगोश्चभृगुशार्दूलवंशजैःसततंज गत् ॥ ३५ ॥ वरुणश्चादितोविप्रजग्राहप्रभुरीश्वरः ॥ कविंतातभृगुंचापितस्मात्तौवारुणौस्मृतौ ॥ ३६ ॥ जग्राहांगिरसंदेवःशिखीतस्माद्धुताशनः ॥ तस्मादां गिरसाज्ञेयाःसर्वएवतदन्वयाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मापितामहःपूर्वंदेवताभिःप्रसादितः ॥ इमेनःसंतरिष्यंतिप्रजाभिर्जगतीश्वराः ॥ ३८ ॥ सर्वेप्रजानांपतयःसर्वेचाति तपस्विनः ॥ त्वत्प्रसादादिमंलोकंतारयिष्यंतिसांप्रतं ॥ ३९ ॥ तथैववंशकर्तारस्तवतेजोविवर्धनाः ॥ भवेयुर्वेदविदुषःसर्वेचकृतिनस्तथा ॥ ४० ॥ देवपक्षचराः सौम्याःप्राजापत्यामहर्षयः ॥ आप्नुवंतितपश्चैवब्रह्मचर्यंपरंतथा ॥ ४१ ॥ सर्वेहिवयमेतेचतवैवप्रसवःप्रभो ॥ देवानांब्राह्मणानांचत्वंहिकर्तापितामह ॥ ४२ ॥ मारीचमादितःकृत्वासर्वेचैवाथभार्गवाः ॥ अपत्यानीतिसंप्रेक्ष्यक्षमयामपितामह ॥ ४३ ॥ तेत्वनेनैवरूपेणप्रजनिष्यंतिवैप्रजाः ॥ स्थापयिष्यंतिचात्मानंयुगा दिनिधनेतथा ॥ ४४ ॥ इत्युक्तःसतदातैस्तुब्रह्मालोकपितामहः ॥ तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तेपिजग्मुर्यथागतं ॥ ४५ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंतस्ययज्ञेमहात्मनः ॥ देवश्रेष्ठ स्यलोकादौवारुणींबिभ्रतस्तनुं ॥ ४६ ॥ अग्निर्ब्रह्मापशुपतिःशर्वोरुद्रःप्रजापतिः ॥ अग्नेरपत्यमेतद्वैसुवर्णमितिधारणा ॥ ४७ ॥ अग्न्यभावेचकुरुतेवह्निस्थाने षुकांचनं ॥ जामदग्न्यःप्रमाणज्ञोवेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४८ ॥ कुशस्तंबेजुहोत्यग्निंसुवर्णेतत्रचस्थिते ॥ वल्मीकस्यवपा*यांचकर्णेवाजस्यदक्षिणे ॥ ४९ ॥

श्रेष्ठस्यरुद्रस्य ॥ ४६ ॥ धारणानिश्चयः ॥ ४७ ॥ वेदश्रुतिरिति अग्नावनुगतेंतराआहुतीहिरण्यउत्तरांजुहुयादितिकल्पकारेणदर्शिता ॥ ४८ ॥ वल्मीकवपायांसान्नाय्यमितिदधिपयसोःसहहोमउक्तः ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तंबाप्सुकाष्ठेष्वित्येतानिश्रुतौदृश्यंते ॥ ४९ ॥

* रंध्रेरंध्रंश्वभ्रंवपासुषिरित्यमरः

शकटोर्वीतुश्रुत्यंतरात्ज्ञेया परस्यतीर्थादेरप्सु ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ राजराज्येनकुबेरत्वेन ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तेभ्योलोकेभ्योनचक्षरति ॥ ५९ ॥ अग्निश्रौतंस्मार्तंवा संजनयित्वाप्रातःप्रादुष्कृत्यउदयकालेदद्यात् ॥ ६० ॥ अग्निमिति अग्न्यादित्ययोःप्रादुर्भूतयोरंतरालेकालेसुवर्णदानं इष्टेनगुणेनभुविदिविप्रकाशमानेनरूपेणमयास्थेयमित्येवंरूपेणगुणेनअंतरालकाले

शकटोर्व्यांपरस्याप्सुब्राह्मणस्यकरेतथा ॥ हुतेप्रीतिकरीमृद्धिंभगवांस्तत्रमन्यते ॥ ५० ॥ तस्मादग्निपराःसर्वेदेवताइतिशुश्रुम ॥ ब्रह्मणोहिप्रभूतोग्निरग्नेरपि चकांचनं ॥ ५१ ॥ तस्माद्येवैप्रयच्छंतिसुवर्णंधर्मदर्शिनः ॥ देवतास्तेप्रयच्छंतिसमस्ताइतिनःश्रुतं ॥ ५२ ॥ तस्यचातमसोलोकागच्छतःपरमांगतिं ॥ स्वर्लोकेराजराज्येनसोभिषिच्येतभार्गव ॥ ५३ ॥ आदित्योदयसंप्राप्तेविधिमंत्रपुरस्कृतं ॥ ददातिकांचनंयोवैदुःस्वप्नंप्रतिहंतिसः ॥ ५४ ॥ ददात्युदितमात्रेयस्तस्य पाप्माविधूयते ॥ मध्याह्नेददतोरुक्मंहंतिपापमनागतं ॥ ५५ ॥ ददातिपश्चिमांसंध्यांयःसुवर्णंयतव्रतः ॥ ब्रह्मवाय्वग्निसोमानांसालोक्यमुपयातिसः ॥ ५६ ॥ सेंद्रेषुचैवलोकेषुप्रतिष्ठांविंदतेशुभां ॥ इहलोकेयशःप्राप्यशांतपाप्माचमोदते ॥ ५७ ॥ ततःसंपद्यतेन्येषुलोकेष्वप्रतिमःसदा ॥ अनावृतगतिश्चैवकामचारोभवत्युत ॥ ५८ ॥ नचक्षरतितेभ्यश्चयशश्चैवाप्नुतेमहत् ॥ सुवर्णमक्षयंदत्वालोकांश्चाप्नोतिपुष्कलान् ॥ ५९ ॥ यस्तुसंजनयित्वाग्निमादित्योदयनंप्रति ॥ दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्यसर्वकामान्समश्नुते ॥ ६० ॥ अग्निमित्येवतत्प्राहुःप्रदानंचसुखावहं ॥ यथेष्टगुणसंवृत्तंप्रवर्तकमितिस्मृतं ॥ ६१ ॥ एषासुवर्णस्योत्पत्तिःकथितातेमयानघ ॥ कार्तिकेयस्यचविभोतद्विद्धिभृगुनंदन ॥ ६२ ॥ कार्तिकेयस्तुसंवृद्धोकालेनमहतातदा ॥ देवैःसेनापतित्वेनवृतःसेंद्रैर्भृगूद्वह ॥ ६३ ॥ जघानतारकं चापिदैत्यमन्यांस्तथासुरान् ॥ त्रिदशेंद्राज्ञयाब्रह्मँल्लोकानांहितकाम्यया ॥ ६४ ॥ सुवर्णदानेचमयाकथितास्तेगुणाविभो ॥ तस्मात्सुवर्णंविप्रेभ्यःप्रयच्छददतांवर ॥ ६५ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसवसिष्ठेनजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ ददौसुवर्णंविप्रेभ्योव्यमुच्यतचकिल्बिषात् ॥ ६६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंसुवर्णस्यमहीपते ॥ प्रदानस्यफलंचैवजन्मचास्ययुधिष्ठिर ॥ १६७ ॥

नचगुणेनसंवृत्तंसमानंजातं एतच्चगुणज्ञानंप्रवर्तकं अग्निजत्वाद्धिरण्यमग्निः इतिशब्दःप्रकारार्थः हिरण्यंपुरस्कृत्यसायमुद्धरेदितिसायमुद्धरणकालातिक्रमेसूर्यस्यहिरण्यपुरस्कारवचनाद्धिरण्यमादित्यत्वेनापिजानीयात् अतस्तयोरंतरालेसुवर्णंददत्तादृशमेवफलंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ एषेति यथाकार्तिकेयःसर्वदेवानामजेयंदैत्यंनिहतवान् एवंतत्सोदरंसुवर्णमपिसर्वेषांधर्माणामजय्यंदुरितंनाशयतिलोकंचतादृशंजयतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ १६७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७९ ॥ उक्ताइति श्रुतिर्वेदःलक्षणंज्ञापकंयेषांतेश्रुतिलक्षणाः श्रुत्युक्ताइत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मात्त्वमपिविप्रेभ्यःप्रयच्छकनकंबहु ॥ ददत्सुवर्णंनृपतेकिल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसि ॥ १६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेसुवर्णोत्पत्तिर्नामपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिरउवाच उक्ताःपितामहेनेहसुवर्णस्यविधानतः ॥ विस्तरेणप्रदानस्ययेगुणाःश्रुतिलक्षणाः ॥ १ ॥ यत्तुकारणमुत्पत्तेःसुवर्णस्यप्रकीर्तितं ॥ सकथंतारकःप्राप्तोनिधनंतद्ब्रवीहिमे ॥ २ ॥ उक्तंसदैवतानांहिअवध्यइतिपार्थिव ॥ कथंतस्याभवन्मृत्युर्विस्तरेणप्रकीर्तय ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंत्वत्तःकुरुकुलोद्वह ॥ कार्त्स्न्येनतारकवधंपरंकौतूहलंहिमे ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच विपन्नकृत्याराजेंद्रदेवताऋषयस्तथा ॥ कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणायवै ॥ ५ ॥ नदेवतानांकाचिद्धिसमर्थाजातवेदसः ॥ एताहिशक्तास्तंगर्भंसंधारयितुमोजसा ॥ ६ ॥ षण्णांतासांततःप्रीतःपावकोगर्भधारणात् ॥ स्वेनतेजोविसर्गेणवीर्येणपरमेणच ॥ ७ ॥ तास्तुषट्कृत्तिकागर्भंपुपुषुर्जातवेदसः ॥ षट्सुवर्त्मसुतेजोग्नेःसकलंनिहितंप्रभो ॥ ८ ॥ ततस्तावर्धमानस्यकुमारस्यमहात्मनः ॥ तेजसाभिपरीतांग्योनक्वचिच्छर्मलेभिरे ॥ ९ ॥ ततस्तेजःपरीतांग्यःसर्वाःकालउपस्थिते ॥ समंगर्भंसुषुविरेकृत्तिकास्तंनरर्षभ ॥ १० ॥ ततस्तंषडधिष्ठानंगर्भमेकत्वमागतं ॥ पृथिवीप्रतिजग्राहकार्तस्वरसमीपतः ॥ ११ ॥ सगर्भोदिव्यसंस्थानोदीप्तिमान्पावकप्रभः ॥ दिव्यंशरवणंप्राप्यववृधेप्रियदर्शनः ॥ १२ ॥ ददृशुःकृत्तिकास्तंतुबालमर्कसमद्युतिम् ॥ जातस्नेहाश्चसौहार्दात्पुपुषुःस्तन्यविस्रवैः ॥ १३ ॥ अभवत्कार्तिकेयःसत्रैलोक्येसचराचरे ॥ स्कन्नत्वात्स्कंदतांप्राप्तोगुहावासाद्गुहोभवत् ॥ १४ ॥ ततोदेवास्त्रयस्त्रिंशद्दिशश्चसदिगीश्वराः ॥ रुद्रोधाताचविष्णुश्चयमःपूषार्यमाभगः ॥ १५ ॥ अंशोमित्रश्चसाध्याश्चवासवोवसवोऽश्विनौ ॥ आपोवायुर्नभश्चंद्रोनक्षत्राणिग्रहारविः ॥ १६ ॥ पृथग्भूतानिचान्यानियानिदेवार्पणानिवै ॥ आजग्मुस्तेद्भुतंद्रष्टुंकुमारंज्वलनात्मजं ॥ १७ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैवगंधर्वाश्चजगुस्तथा ॥ षडाननंकुमारंतुद्विषडक्षंद्विजप्रियं ॥ १८ ॥ पीनांसंद्वादशभुजंपावकादित्यवर्चसं ॥ शयानंशरगुल्मस्थंदृष्ट्वादेवाःसहर्षिभिः ॥ १९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ विपन्नंकृत्यंयेषांते गंगयागर्भेत्यक्तेसतिनष्टकार्याः ॥ ५ ॥ चोदयामासुरित्यत्रहेतुमाह नेति गर्भंसंधारयितुमित्यपकृष्यतेपूर्वार्धेपि ॥ ६ ॥ प्रीतस्ताभिर्गरुडीरूपेणतद्रेतःपीत्वाषोढागर्भेधृतेसतीतिशेषः ॥ ७ ॥ वर्त्मसुगर्भागमनमार्गेषुयोनिष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवेभ्योऽर्प्यंतेयैस्तानिऋग्यजुःसामानिमूर्तिमंतिदेवार्पणानि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लेभिरेपरमंहर्षमेनिरेचासुरंहतं॥ ततोदेवाःप्रियाण्यस्यसर्वएवसमाहरन् ॥ २० ॥ क्रीडतःक्रीडनीयानिदद्दुःपक्षिगणाश्चह॥ सुपर्णोस्यददौपुत्रंमयूरंचित्र
॥१२१॥ बर्हिणं॥ २१ ॥ राक्षसाश्वददुस्तस्मैवराहमहिषावुभौ ॥ कुक्कुटंचाग्निसंकाशंप्रददावरुणःस्वयं॥ २२॥ चंद्रमाःप्रददौमेषमादित्योरुचिरांप्रभां॥ गवांमाताच
गादेवीददौशतसहस्रशः॥ २३॥ छागमग्निर्गुणोपेतमिलापुष्पफलंबहु॥ सुधन्वाशकटंचैवरथंचामितकूबरं ॥ २४ ॥ वरुणोवारुणान्दिव्यान्सगजान्प्रददौ १२
शुभान्॥ सिंहान्सुरेंद्रोव्याघ्रांश्चद्विपानन्यांश्चपक्षिणः॥ २५॥ श्वापदांश्चबहून्घोरांश्छत्राणिविविधानिच॥ राक्षसासुरसंघाश्चअनुजग्मुस्तमीश्वरं॥ २६ ॥
वर्धमानंतुतंदृष्ट्वाप्रार्थयामासतारकः॥ उपायैर्बहुभिर्हंतुंनाशकच्चापितंविभुं॥ २७॥ सैनापत्येनतंदेवाःपूजयित्वागुहालयं॥ शशंसुर्विप्रकारंतंतस्मैतारकका
रितं॥ २८॥ सविवृद्धोमहावीर्योदेवसेनापतिःप्रभुः॥ जघानामोघयाशक्त्यादानवंतारकंगुहः॥२९॥ तेनतस्मिन्कुमारेणक्रीडतानिहतेऽसुरे॥ सुरेंद्रःस्थापि
तोराज्येदेवानांपुनरीश्वरः॥ ३०॥ ससेनापतिरेवाथबभौस्कंदःप्रतापवान्॥ ईशोगोप्ताचदेवानांप्रियकृच्छंकरस्यच ॥ ३१ ॥ हिरण्यमूर्तिर्भगवानेषएवच
पावकिः॥ सदाकुमारोदेवानांसैनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात्सुवर्णंमंगल्यंरत्नमक्षय्यमुत्तमं ॥ सहजंकार्तिकेयस्यवह्नेस्तेजःपरंमतं॥ ३३॥ एवंरामा
यकौरव्यवसिष्ठोऽकथयत्पुरा॥ तस्मात्सुवर्णदानायप्रयतस्वनराधिप॥ ३४॥ रामःसुवर्णंदत्वाहिविमुक्तःसर्वकिल्बिषैः॥ त्रिविष्टपेमहत्स्थानमवापासुलभंन
रैः॥ ३५॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेतारकवधोपाख्यानंनामषडशीतितमोऽध्यायः॥ ८६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥
युधिष्ठिरउवाच चातुर्वर्ण्यस्यधर्मात्मन्धर्माःप्रोक्तायथात्वया॥ तथैवमेश्राद्धविधिंकृत्स्नंप्रब्रूहिपार्थिव ॥ १॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिरेणैवमुक्तो
भीष्मःशांतनवस्तदा ॥ इमंश्राद्धविधिंकृत्स्नंवक्तुंसमुपचक्रमे ॥ २ ॥ भीष्मउवाच शृणुष्वावहितोराजञ्छ्राद्धकर्मविधिंशुभं ॥ धन्यंयशस्यंपुत्रीयं
पितृयज्ञंपरंतप ॥ ३॥ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसां ॥ पिशाचकिन्नराणांचपूज्यावैपितरःसदा ॥ ४॥ पितॄन्पूज्यादितःपश्चाद्देवतास्तर्पयंतिवै॥ तस्मा
त्तान्सर्वयज्ञेनपुरुषःपूजयेत्सदा॥ ५॥ ॥१२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्वाहार्यंपश्चात्कर्तव्यमपि यस्मादेवंतस्मात्प्रथमकल्पितःसामान्यविधिः अमावास्यायांयदहश्चंद्रमसंनपश्यतितदहरपराह्णेपिंडपितृयज्ञंकुरुतइतिविशेषविधिनाबाध्यतइतिअन्वाहार्यत्वमपिपितृयज्ञस्य भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तिथीनांअतिथीनांचगुणानगुणांश्चप्रवक्ष्यामि ॥ ७ ॥ ८ ॥ सुगृहेस्त्रियोभार्याः ॥ ९ ॥ स्त्रियःदुहितरः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कुप्यंवस्त्रपात्रादि ॥ १४ ॥ १५ ॥ चतु

अन्वाहार्यंमहाराजपितॄणांश्राद्धमुच्यते ॥ तस्माद्विशेषविधिनाविधिःप्रथमकल्पितः ॥ ६ ॥ सर्वेष्वहःसुप्रीयंतेकृतेश्राद्धेपितामहाः ॥ प्रवक्ष्यामितुतेसर्वांस्तिथ्यातिथ्यगुणागुणान् ॥ ७ ॥ येष्वहःसुकृतैःश्राद्धैर्यत्फलंप्राप्यतेनघ ॥ तत्सर्वंकीर्तयिष्यामियथावत्तन्निबोधमे ॥ ८ ॥ पितॄनर्च्यप्रतिपदिप्राप्नुयात्सुगृहेस्त्रियः ॥ अभिरूपप्रजायिन्योदर्शनीयाबहुप्रजाः ॥ ९ ॥ स्त्रियोद्वितीयांजायंतेतृतीयायांतुवाजिनः ॥ चतुर्थ्यांक्षुद्रपशवोभवंतिबहवोगृहे ॥ १० ॥ पंचम्यांबहवःपुत्राजायंतेकुर्वतांनृप ॥ कुर्वाणास्तुनराःषष्ठ्यांभवंतिद्युतिभागिनः ॥ ११ ॥ कृषिभागीभवेच्छ्राद्धंकुर्वाणःसप्तमींनृप ॥ अष्टम्यांतुप्रकुर्वाणोवाणिज्येलाभमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ नवम्यांकुर्वतःश्राद्धंभवत्येकशफंबहु ॥ विवर्धंतेतुदशमींगावःश्राद्धानिकुर्वतः ॥ १३ ॥ कुप्यभागीभवेन्मर्त्यःकुर्वन्नेकादशींनृप ॥ ब्रह्मवर्चस्विनःपुत्राजायंतेतस्यवेश्मनि ॥ १४ ॥ द्वादश्यामीहमानस्यनित्यमेवप्रदृश्यते ॥ रजतंबहुवित्तंचसुवर्णंचमनोरमं ॥ १५ ॥ ज्ञातीनांतुभवेच्छ्रेष्ठःकुर्वञ्छ्राद्धंत्रयोदशीं ॥ अवश्यंतुयुवानोस्यप्रमीयंतेनरागृहे ॥ १६ ॥ युद्धभागीभवेन्मर्त्यःकुर्वञ्छ्राद्धंचतुर्दशीं ॥ अमावास्यांतुनिर्वापात्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ १७ ॥ कृष्णपक्षेदशम्यादौवर्जयित्वाचतुर्दशीं ॥ श्राद्धकर्मणितिथ्यस्तुप्रशस्तानतथेतराः ॥ १८ ॥ यथाचैवापरःपक्षःपूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥ तथाश्राद्धस्यपूर्वाह्णादपराह्णोविशिष्यते ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेश्राद्धकल्पेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच किंस्विद्दत्तंपितृभ्योवैभवत्यक्षयमीश्वर ॥ किंहविश्चिररात्रायकिमानंत्यायकल्पते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच हवींषिश्राद्धकल्पेतुयानिश्राद्धविदोविदुः ॥ तानिमेशृणुकाम्यानिफलंचैवयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ॥ दत्तेनमासंप्रीयंतेश्राद्धेनपितरोनृप ॥ ३ ॥ वर्धमानतिलंश्राद्धमक्षयंमनुरब्रवीत् ॥ सर्वेष्वेवतुभोज्येषुतिलाःप्राधान्यतःस्मृताः ॥ ४ ॥ द्वौमासौतुभवेत्तृप्तिर्मत्स्यैःपितृगणस्यह ॥ त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चतुर्मासंशशेनह ॥ ५ ॥

र्दशीश्राद्धंनिंदत्यवश्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ दशम्यादौतिथिषट्के ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
किंस्विदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ पृषतश्चित्रमृगस्तदीयंपार्षतं रुरुःकृष्णमृगस्तदीयंरौरवम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ वाध्रीणसःवध्र्यास्यूतनासिकोमहोक्षः पक्षिविशेषोऽजविशेषश्चेत्यन्ये ॥ ९॥ पितृक्षयेमृततिथौ कालशाकंचुकाइतिभाषया

आजेनमासान्प्रीयंतेपंचैवपितरोनृप ॥ वाराहेणतुषण्मासान्सप्तवैशाकुलेनतु ॥६॥ मासानष्टौपार्षतेनरौरवेणनवप्रभो ॥ गवयस्यातुमांसेनतृप्तिःस्याद्दशमा
सिकी ॥ ७ ॥ मांसेनेकादशप्रीतिःपितॄणांमाहिषेणतु ॥ गव्येनदत्तेश्राद्धेतुसंवत्सरमिहोच्यते ॥ ८ ॥ यथागव्यंतथायुक्तंपायसंसर्पिषासह ॥ वाध्रीणसस्य
मांसेनतृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ९ ॥ आनंत्यायभवेद्दत्तंखड्गमांसंपितृक्षये ॥ कालशाकंचलौहंचाप्यानंत्यंछागउच्यते ॥ १० ॥ गाथाश्चाप्यत्रगायंतिपितृगीता
युधिष्ठिर ॥ सनत्कुमारोभगवान्पुरामय्यभ्यभाषत ॥ ११ ॥ अपिनःस्वकुलेजायाद्योनोदद्यात्त्रयोदशीं ॥ मघासुसर्पिःसंयुक्तंपायसंदक्षिणायने ॥ १२ ॥ आ
जेनवापिलौहेनमघास्वेवयतव्रतः ॥ हस्तिच्छायासुविधिवत्कर्णव्यजनवीजितं ॥ १३ ॥ एष्टव्याबहवःपुत्रायद्येकोपिगयांव्रजेत् ॥ यत्रासौप्रथितोलोकेष्वक्षय्य
करणोवटः ॥ १४ ॥ आपोमूलंफलंमांसमन्नंवापिपितृक्षये ॥ यत्किंचिन्मधुसंमिश्रंतदानंत्यायकल्पते ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि
आनुशासनिकेप० दानधर्मेश्राद्धकल्पेऽष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच यमस्तुयानिश्राद्धानिप्रोवाचशश
बिंदवे ॥ तानिमेशृणुकाम्यानिनक्षत्रेषुपृथक्पृथक् ॥ १ ॥ श्राद्धंयःकृत्तिकायोगेकुर्वीतसततंनरः ॥ अग्नीनाधायसापत्योयजेतविगतज्वरः ॥ २ ॥ अपत्यका
मोरोहिण्यांतेजस्कामोमृगोत्तमे ॥ क्रूरकर्मादद्च्छ्राद्धमार्द्रायांमानवोभवे ॥ ३ ॥ धनकामोभवेन्मर्त्यःकुर्वञ्छ्राद्धंपुनर्वसौ ॥ पुष्टिकामोथपुष्येणश्राद्धमीहेत
मानवः ॥ ४ ॥ आश्लेषायांददच्छ्राद्धंधीरान्पुत्रान्प्रजायते ॥ ज्ञातीनांतुभवेच्छ्रेष्ठोमघासुश्राद्धमावपन् ॥ ५ ॥ फल्गुनीषुददच्छ्राद्धंसुभगःश्राद्धदोभवेत् ॥
अपत्यभागुत्तरासुहस्तेनफलभाग्भवेत् ॥ ६ ॥ चित्रायांतुददत्श्राद्धंलभेद्रूपवतःसुतान् ॥ स्वातियोगेपितॄनर्च्यवाणिज्यमुपजीवति ॥ ७ ॥ बहुपुत्रोविशाखा
सुपुत्रमीहन्भवेन्नरः ॥ अनुराधासुकुर्वाणोराजचक्रंप्रवर्तयेत् ॥ ८ ॥ आधिपत्यंव्रजेन्मर्त्योज्येष्ठायामपवर्जयन् ॥ नरःकुरुकुलश्रेष्ठऋद्धोदमपुरःसरः ॥ ९ ॥
मूलेत्वारोग्यमृच्छेतयशोषाढासुचोत्तमं ॥ उत्तरासुत्वषाढासुवीतशोकश्चरेन्महीं ॥ १० ॥

प्रसिद्धं तत्सदृशमेवतदन्यदित्यन्ये लौहंकांचनवृक्षजंपुष्पादिशाकं छागोपिआनंत्यंतत्फलमितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वीजितंपायसादिकंदद्यादितिपूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिअनु
शासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ यमस्त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ फलभाक्इष्टार्थभाक् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ वारुणेशतभिषजि ॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इतिअनुशासन०नै०भा०एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ७ ॥ कीदृशेइति ॥१॥२॥ देवताइति अभाग्याद्देवतापूजनेषुश्रद्धांनकुर्वंती त्यर्थः विप्रान्पूजयंति उपेत्यउपस्थाय देवेभ्योदेवान्उद्दिश्य सर्वेभ्योविप्रेभ्यः ॥३॥४॥ पंक्तिदूषाःकाणादयःअपांक्तेयाःदुष्कर्माणःपंक्त्ययोग्याः ॥ ५ ॥ निराकृतिः अध्ययनादिशून्यः वार्धुषिकोवृत्यर्थं

श्राद्धंत्वभिजिताकुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ श्रवणेषुददच्छ्राद्धंप्रेत्यगच्छेत्सतद्गतिं ॥ ११ ॥ राज्यभागीधनिष्ठायांभवेतनियतंनरः ॥ नक्षत्रेवारुणेकुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ पूर्वप्रोष्ठपदाःकुर्वन्बहून्विंदत्यजाविकान् ॥ उत्तरासुप्रकुर्वाणोविंदतेगाःसहस्रशः ॥ १३ ॥ बहुकुप्यकृतंवित्तंविंदतेरेवतींश्रितः ॥ अश्विनीष्वश्वान्विंदेतभरणीष्वायुरुत्तमं ॥ १४ ॥ इमंश्राद्धविधिंश्रुत्वाशशबिंदुस्तथाकरोत् ॥ अक्लेशेनाजयच्चापिमहींसोनुशशासह ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेश्राद्धकल्पेएकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशेभ्यःप्रदातव्यंभवेत्श्राद्धंपितामह ॥ द्विजेभ्यःकुरुशार्दूलतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणान्नपरीक्षेतक्षत्रियोदानधर्मवित् ॥ दैवेकर्मणिपित्र्येतुन्याय्यमाहुःपरीक्षणं ॥ २ ॥ देवताःपूजयंतीहदैवेनैवेहतेजसा ॥ उपेत्यतस्माद्देवेभ्यःसर्वेभ्योदापयेन्नरः ॥ ३ ॥ श्राद्धेत्वथमहाराजपरीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ॥ कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेनच ॥ ४ ॥ तेषामन्येपंक्तिदूषास्तथान्येपंक्तिपावनाः ॥ अपांक्तेयास्तुयेराजन्कीर्तयिष्यामितान्शृणु ॥ ५ ॥ कितवोभ्रूणहायक्ष्मीपशुपालोनिराकृतिः ॥ ग्रामप्रेष्योवार्धुषिकोगायनःसर्वविक्रयी ॥ ६ ॥ अगारदाहीगरदःकुंडाशीसोमविक्रयी ॥ सामुद्रिकोराजभृत्यस्तैलिकःकूटकारकः ॥ ७ ॥ पित्राविवदमानश्चयस्यचोपपतिर्गृहे ॥ अभिशस्तस्तथास्तेनःशिल्पंयश्चोपजीवति ॥ ८ ॥ पर्वकारश्चसूचीचमित्रध्रुक्पारदारिकः ॥ अव्रतानामुपाध्यायःकांडपृष्ठस्तथैवच ॥ ९ ॥ श्वभिश्चयःपरिक्रामेद्यःशुनादष्टएवच ॥ परिवित्तिश्चयश्चस्याद्दुश्चर्मागुरुतल्पगः ॥ १० ॥ कुशीलवोदेवलकोनक्षत्रैर्यश्चजीवति ॥ ईदृशैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमपांक्तेयैर्युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ रक्षांसिगच्छतेहव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ श्राद्धंभुक्त्वाधीयीतवृषलीतल्पगश्चयः ॥ ॥ १२ ॥ पुरीषेतस्यतेमासंपितरस्तस्यशेरते ॥ सोमविक्रयिणेविष्ठाभिषजेपूयशोणितं ॥ १३

धनप्रयोक्ता ॥ ६ ॥ कुंडाशीभगभक्षःतैलिकस्तत्कर्मकृत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ पर्वकारः वेषांतरधारी पर्वक्लीबंमहाग्रंथप्रस्तावेलक्षणांतरेइतिमेदिनी सूचीपिशुनः अव्रतानांशूद्राणां कांडपृष्ठःशस्त्राजीवी ॥ ९ ॥ श्वभिःपरिक्रामेत्मृगयांकुर्वन् ॥ १० ॥ कुशीलवःकुशीफालःतेनकर्षणंलक्ष्यतेकृषीवलः लवश्छेदनंतदुपजीवीकाष्ठच्छेदनोपजीवी कुशीफालेइतिमेदिनी ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यैवपुरीषेतस्यपितरःशेरतेनत्वन्यस्यपुरीषे ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ षष्टिशतंपुरुषानितिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ असुरेंद्रायबलये ॥ २० ॥ परिस्तेआवृतदेशे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिणाचिकेतःत्रिणाचिकेताख्यमंत्रा

नष्टंदेवलकेदत्तमप्रतिष्ठंचवार्धुषे ॥ यत्तुवाणिजकेदत्तंनेहनामुत्रतद्भवेत् ॥ १४ ॥ भस्मनीवहुतंहव्यंतथापौनर्भवेद्विजे ॥ येतुधर्मव्यपेतेषुचारित्रापगतेषुच ॥ हव्यंकव्यंप्रयच्छंतितेषांतत्प्रेत्यनश्यति ॥ १५ ॥ ज्ञानपूर्वंतुयेतेभ्यःप्रयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ पुरीषंभुंजतेतस्यपितरःप्रेत्यनिश्चयः ॥ एतानिमान्विजानीयादपांक्तेयान्द्विजाधमान् ॥ शूद्राणामुपदेशंचयेकुर्वंत्यल्पचेतसः ॥ १७ ॥ षष्टिंकाणःशतंषंढःश्वित्रीयावत्प्रपश्यति ॥ पंक्त्यांसमुपविष्टायांतावद्दूषयतेनृप ॥ १८ ॥ यद्वेष्टितशिराभुंक्तेयद्भुंक्तेदक्षिणामुखः ॥ सोपानत्कश्चयद्भुंक्तेसर्वंविद्यात्तदासुरं ॥ १९ ॥ असूयताचयद्दत्तंयच्चश्रद्धाविवर्जितं ॥ सर्वंतदसुरेंद्रायब्रह्माभागमकल्पयत् ॥ २० ॥ श्वानश्चपंक्तिदूषाश्चनावेक्षेरन्कथंचन ॥ तस्मात्परिस्तेदद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ २१ ॥ तिलैर्विरहितंश्राद्धंकृतंक्रोधवशेनच ॥ यातुधानाःपिशाचाश्चविप्रलुंपंतितद्धविः ॥ २२ ॥ अपांक्तोयावतःपांक्तान्भुंजानाननुपश्यति ॥ तावत्फलाद्भ्रंशयतिदातारंतस्यबालिशम् ॥ २३ ॥ इमेतुभरतश्रेष्ठविज्ञेयाःपंक्तिपावनाः ॥ येत्वतस्तान्प्रवक्ष्यामिपरीक्षस्वेहतान्द्विजान् ॥ २४ ॥ विद्यावेदव्रतस्नाताब्राह्मणाःसर्वएवहि ॥ सदाचारपराश्चैवविज्ञेयाःसर्वपावनाः ॥ ॥ २५ ॥ पांक्तेयांस्तुप्रवक्ष्यामिज्ञेयास्तेपंक्तिपावनाः ॥ त्रिणाचिकेतःपंचाग्निस्त्रिसुपर्णःषडंगवित् ॥ २६ ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानश्छंदोगोज्येष्ठसामगः ॥ मातापित्रोर्यश्चवश्यःश्रोत्रियोदशपूरुषः ॥ २७ ॥ ऋतुकालाभिगामीचधर्मपत्नीषुयःसदा ॥ वेदविद्याव्रतस्नातोविप्रःपंक्तिंपुनात्युत ॥ २८ ॥ अथर्वशिरसोध्येताब्रह्मचारीयतव्रतः ॥ सत्यवादीधर्मशीलःस्वकर्मनिरतश्चसः ॥ २९ ॥ येचपुण्येषुतीर्थेषुअभिषेककृतश्रमाः ॥ मखेषुचसमंत्रेषुभवंत्यवभृथप्लुताः ॥ ३० ॥ अक्रोधनाह्यचपलाःक्षांतादांताजितेंद्रियाः ॥ सर्वभूतहितायेचश्राद्धेष्वेतान्निमंत्रयेत् ॥ ३१ ॥ एतेषुदत्तमक्षय्यमेतेवैपंक्तिपावनाः ॥ इमेपरेमहाभागाविज्ञेयाःपंक्तिपावनाः ॥ ३२ ॥ यतयोमोक्षधर्मज्ञायोगाःसुचरितव्रताः ॥ येचेतिहासंप्रयताःश्रावयंतिद्विजोत्तमान् ॥ ३३ ॥ येचभाष्यविदःकेचिद्येचव्याकरणेरताः ॥ अधीयतेपुराणंयेधर्मशास्त्राण्यथापिच ॥ ३४ ॥ अधीत्यचयथान्यायंविधिवत्तस्यकारिणः ॥ उपपन्नोगुरुकुलेसत्यवादीसहस्रशः ॥ ३५ ॥

ध्येता पंचगार्हपत्यादयआवसथ्यांताअग्नयोयस्य त्रिसुपर्णंचतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाइतिबह्वृचानांमंत्रत्रयंवाब्रह्ममेतुमामित्यादितैत्तिरीयप्रसिद्धंवा षडंगानिशिक्षादीनि ॥ २६ ॥ ब्रह्मदेयइति ब्रह्मवेदःपरविद्यावातदेवदेयंयेषांतेषामनुसंतानःपरंपरायामुत्पन्नःस्वयंचब्रह्मविदध्यापकोवाब्रह्मदेयानुसंतानः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अयंऋत्विक्त्वादिगुणहीनोपिपंक्तिपावनएवेत्याह अनृत्विगिति ॥ ३८॥ ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञातइति ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञेयएवसनत्वनृत्विक्त्वेनानुपाध्यायत्वेनोपेक्षणीयः यतःसपंक्त्याःदुष्कृतं हरति अननुज्ञातइतिपाठेभिमानवशादननुज्ञातोपीतिज्ञेयं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मित्रमेवप्रधानंनयोग्यत्वादिकंयेषुतानि मित्रेष्वपियोग्यताचेत्तत्परित्यागेदोषएवेतिभावः ॥ ४१ ॥ श्राद्धेननिमित्तेनसंगतानि

अग्र्याःसर्वेषुवेदेषुसर्वप्रवचनेषुच ॥ यावदेतेप्रपश्यंतिपंक्त्यास्तावत्पुनंत्युत ॥ ३६ ॥ ततोहिपावनात्पंक्त्याःपंक्तिपावनउच्यते ॥ क्रोशादर्धतृतीयाच्चपावयेदेकएवहि ॥ ३७ ॥ ब्रह्मदेयानुसंतानइतिब्रह्मविदोविदुः ॥ अनृत्विगनुपाध्यायःसचेदग्रासनंव्रजेत् ॥ ३८ ॥ ऋत्विग्भिरभ्यनुज्ञातःपंक्त्याहरतिदुष्कृतं ॥ अथचेद्वेदवित्सर्वैःपंक्तिदोषैर्विवर्जितः ॥ ३९ ॥ नचस्यात्पतितोराजन्पंक्तिपावनएवसः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनपरीक्ष्यामंत्रयेद्द्विजान् ॥ ४० ॥ स्वकर्मनिरतानन्यान्कुलेजातान्बहुश्रुतान् ॥ यस्यमित्रप्रधानानिश्राद्धानिचहवींषिच ॥ नप्रीणंतिपितॄन्देवान्स्वर्गंचनसगच्छति ॥ ४१ ॥ यश्चश्राद्धेकुरुतेसंगतानिनदेवयानेनपथासयाति ॥ सवैमुक्तःपिप्पलंबंधनाद्वास्वर्गाल्लोकाच्च्यवतेश्राद्धमित्रः ॥ ४२ ॥ तस्मान्मित्रंश्राद्धकृन्नाद्रियेतदद्यान्मित्रेभ्यःसंग्रहार्थंधनानि ॥ यन्मन्यतेनैवशत्रुंनमित्रंतंमध्यस्थंभोजयेद्धव्यकव्ये ॥ ४३ ॥ यथोषरेबीजमुप्तंनरोहेन्नचावप्ताप्राप्नुयाद्बीजभागं ॥ एवंश्राद्धंभुक्तमनर्हमाणैर्नचेहनामुत्रफलंददाति ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणोत्वनधीयानस्तृणाग्निरिवशाम्यति ॥ तस्मैश्राद्धंनदातव्यंनहिभस्मनिहूयते ॥ ४५ ॥ संभोजनीनामपिशाचदक्षिणासानैवदेवान्नपितॄनुपैति ॥ इहैवसाभ्राम्यतिहीनपुण्याशालांतरेगौरिवनष्टवत्सा ॥ ४६ ॥ यथाग्नौशांतेघृतमाजुहोतितन्नैवदेवान्नपितॄनुपैति ॥ तथादत्तंनर्तनेगायनेचयांचानृतेदक्षिणामावृणोति ॥ ४७ ॥ उभौहिनस्तिनभुनक्तिचैषायाचानृतेदक्षिणादीयतेवै ॥ आघातिनीगर्हितैषापतंतीतेषांप्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४८ ॥ ऋषीणांसमयेनित्यंयेचरंतियुधिष्ठिर ॥ निश्चिताःसर्वधर्मज्ञास्तान्देवाब्राह्मणान्विदुः ॥ ४९ ॥ स्वाध्यायनिष्ठाऋषयोज्ञाननिष्ठास्तथैवच ॥ तपोनिष्ठाश्चबोद्धव्याःकर्मनिष्ठाश्चभारत ॥ ५० ॥ कव्यानिज्ञाननिष्ठेभ्यःप्रतिष्ठाप्यानिभारत ॥ तत्रयेब्राह्मणान्केचिन्ननिंदंतिहितेनराः ॥ ५१ ॥ येतुनिंदंतिजल्पेषुनताञ्छ्राद्धेषुभोजयेत् ॥ ब्राह्मणानिंदिताराजन्हन्युस्त्रैपुरुषंकुलं ॥ ५२ ॥ वैखानसानांवचनमृषीणांश्रूयतेनृप ॥ दूरादेवपरीक्षेतब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ५३ ॥

सख्यानि पिप्पलंबंधनाद्वाबंधनादिव कर्मफलोपनिबंधनभूतात्स्वर्गाच्च्यवतेतत्रनगच्छतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संभोजनीअन्योन्यंदीयमानासापिशाचदक्षिणापिशाचदानतुल्या पिशाचाःस्वस्वभोजकायभोजयंतितद्वत् ॥ ४६ ॥ यांचदक्षिणांअनृतेअपात्रेआवृणोतिप्रयच्छतिआपृइतिसुपठं ॥ ४७ ॥ नभुनक्तिनपालयति आघातिनीहंत्री ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ केनेति भृग्वंगिरसकेयदाभृगवोंगिरसश्चवर्तंतेनान्ये॥ १ ॥ श्राद्धानिश्राद्धेषुकानिकर्माणि

प्रियोवायदिवाद्वेष्यस्तेषांतुश्राद्धमावपेत् ॥ यःसहस्रंसहस्राणांभोजयेदनृतान्नरः ॥ एकस्तान्मंत्रवित्प्रीतःसर्वानर्हतिभारत ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनु० दानधर्मेश्राद्धकल्पेनवतितमोऽध्यायः॥९०॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच केनसंकल्पितंश्राद्धंकस्मिन्कालेकिमात्मकम् ॥ भृग्वंगिरसिकेकालेमुनिनाकतरेणवा ॥ १ ॥ कानिश्राद्धानिवर्ज्यानिकानिमूलफलानिच ॥ धान्यजात्यश्चकावर्ज्यास्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच यथाश्राद्धंसंप्रवृत्तंयस्मिन्कालेसदात्मकं ॥ येनसंकल्पितंचैवतन्मेशृणुजनाधिप ॥ ३ ॥ स्वायंभुवोत्रिःकौरव्यपरमर्षिःप्रतापवान् ॥ तस्यवंशेमहाराजदत्तात्रेयइतिस्मृतः ॥ ४ ॥ दत्तात्रेयस्यपुत्रोभून्निमिर्नामतपोधनः ॥ निमेश्चाप्यभवत्पुत्रःश्रीमान्नामश्रियावृतः ॥ ५ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रांतेसकृत्वादुष्करंतपः ॥ कालधर्मपरीतात्मानिधनंसमुपागतः ॥ ६ ॥ निमिस्तुकृत्वाशौचानिविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ संतापमगमत्तीव्रंपुत्रशोकपरायणः ॥ ७ ॥ अथकृत्वोपहार्याणिचतुर्दश्यांमहामतिः ॥ तमेवगणयन्शोकंविरात्रेप्रत्यबुध्यत ॥ ८ ॥ तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्यशोकेनव्यथितात्मनः ॥ मनःसंहृत्यविषयेबुद्धिर्विस्तारगामिनी ॥ ९ ॥ ततःसंचिंतयामासश्राद्धकल्पंसमाहितः ॥ यानितस्यैवभोज्यानिमूलानिचफलानिच ॥ १० ॥ उक्तानियानिचान्नानियानिचेष्टानितस्यह ॥ तानिसर्वाणिमनसाविनिश्चित्यतपोधनः ॥ ११ ॥ अमावास्यांमहाप्राज्ञोविप्रानानाय्यपूजितान् ॥ दक्षिणावर्तिकाःसर्वाबृसीःस्वयमथाकरोत् ॥ १२ ॥ सप्तविप्रांस्ततोभोज्येयुगपत्समुपानयत् ॥ ऋतेचलवणंभोज्यंश्यामाकान्नंददौप्रभुः ॥ १३ ॥ दक्षिणाग्रास्ततोदर्भाविष्टरेषुनिवेशिताः ॥ पादयोश्चैवविप्राणांयेत्वन्नमुपभुंजते ॥ १४ ॥ कृत्वाचदक्षिणाग्रान्वैदर्भान्सप्रयतःशुचिः ॥ प्रददौश्रीमतःपिंडान्नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५ ॥ तत्कृत्वासमुनिश्रेष्ठोधर्मसंकरमात्मनः ॥ पश्चात्तापेनमहतातप्यमानोभ्यचिंतयत् ॥ १६ ॥ अकृतंमुनिभिःपूर्वंकिंमयेदमनुष्ठितं ॥ कथंनुशापेननमांदहेयुर्ब्राह्मणाइति ॥ १७ ॥ ततःसंचिंतयामासवंशकर्तारमात्मनः ॥ ध्यातमात्रस्तथाचात्रिराजगामतपोधनः ॥ १८ ॥

वर्ज्यानि ॥ २ ॥ ३॥४॥५॥६॥७॥ कृत्वाउपकल्प्य उपहार्याणिमृष्टान्नकशिपूपबर्हणादीनि विरात्रेप्रभाते ॥ ८ ॥ विषयेअत्यंतबंधकेशोकेविषये मनःसंहृत्यशोकंत्यक्त्वेत्यर्थः तस्यबुद्धिर्विस्तारगामिनी आसीत्इतिसंबंधः ॥९॥१०॥११॥ दक्षिणावर्तिकाःप्रदक्षिणावर्तिताः बृसीःआसनानि ॥१२॥१३॥१४॥१५॥श्रौतेपित्राद्युद्देशेनदृष्टोधर्मोलोकेपुत्रोद्देशेनापिस्वेच्छयाकल्पितइतिसंकरः॥१६॥१७॥१८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६॥२७ ॥ तेप्रसिद्धाःपित्रादयः विमुच्यंतेकिल्बिषात् नरकादिरूपात् ॥ २८॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथात्रिस्तंतथादृष्ट्वापुत्रशोकेनकर्षितं ॥ भृशमाश्वासयामासवाग्भिरिष्टाभिरव्ययः ॥ १९ ॥ निमेसंकल्पितस्तेऽयंपितृयज्ञस्तपोधन ॥ मातेभूद्भीः पूर्वदृष्टोध
र्मोयंब्रह्मणास्वयं ॥ २० ॥ सोयंस्वयंभुविहितोधर्मःसंकल्पितस्त्वया ॥ ऋतेस्वयंभुवःकोन्यःश्राद्धेयंविधिमाहरेत् ॥ २१ ॥ अथाख्यास्यामितेपुत्रश्राद्धेयंविधि
मुत्तमं ॥ स्वयंभुविहितंपुत्रतत्कुरुष्वनिबोधमे ॥ २२ ॥ कृत्वाग्नौकरणंपूर्वंमंत्रपूर्वंतपोधन ॥ ततोग्नयेथसोमायवरुणायचनित्यशः ॥ २३ ॥ विश्वेदेवाश्चयेनि
त्यंपितृभिःसहगोचराः॥तेभ्यःसंकल्पिताभागाःस्वयमेवस्वयंभुवा ॥ २४॥ स्तोतव्याचेहपृथिवीनिवापस्येहधारिणी ॥ वैष्णवीकाश्यपीचेतितथैवेहाक्षयेतिच॥
॥ २५ ॥ उदकानयनेचैवस्तोतव्योवरुणोविभुः ॥ ततोग्निश्चैवसोमश्चआप्याय्याविहतेनघ ॥ २६ ॥ देवास्तुपितरोनामनिर्मितायेस्वयंभुवा ॥ उष्णपायेम
हाभागास्तेषांभागःप्रकल्पितः ॥ २७ ॥ तेश्राद्धेनार्च्यमानावैविमुच्यंतेहकिल्बिषात् ॥ सप्तकःपितृवंशस्तुपूर्वदृष्टःस्वयंभुवा ॥ २८ ॥ विश्वेचाग्निमुखादेवाःसं
ख्याताःपूर्वमेवते ॥ तेषांनामानिवक्ष्यामिभागार्हाणांमहात्मनां ॥ २९ ॥ बलंधृतिर्विपाप्माचपुण्यकृत्पावनस्तथा ॥ पार्ष्णिक्षेमासमूहश्चदिव्यसानुस्तथैवच
॥ ३० ॥ विवस्वान्वीर्यवान्ह्रीमान्कीर्तिमान्कृतएवच ॥ जितात्मामुनिवीर्यश्चदीप्तरोमाभयंकरः॥ ३१॥अनुकर्माप्रतीतश्चप्रदाताप्यंशुमांस्तथा ॥ शैलाभःप
रमक्रोधीधीरोष्णीभूपतिस्तथा ॥ ३२ ॥ स्रजोवज्रीवरीचैवविश्वेदेवाःसनातनाः ॥ विद्युद्वर्चाःसोमवर्चाःसूर्यश्रीश्चेतिनामतः ॥ ३३ ॥ सोमपःसूर्यसावित्रो
दत्तात्मापुंडरीयकः ॥ उष्णीनाभोनभोदश्चविश्वायुर्दीप्तिरेवच ॥ ३४ ॥ चमूहरःसुरेशश्चव्योमारिःशंकरोभवः ॥ईशःकर्ताकृतिर्दक्षोभुवनोदिव्यकर्मकृत् ॥
॥ ३५ ॥ गणितःपंचवीर्यश्चआदित्योरश्मिवांस्तथा ॥ सप्तकृत्सोमवर्चाश्चविश्वकृत्कविरेवच ॥ ३६ ॥ अनुगोप्तासुगोप्ताचनप्ताचेश्वरएवच ॥ कीर्तितास्तेमहा
भागाःकालस्यगतिगोचराः ॥ ३७॥ अश्राद्धेयानिधान्यानिकोद्रवाःपुलकास्तथा ॥ हिंगुद्रव्येषुशाकेषुपलांडुंलशुनंतथा ॥ ३८ ॥ सौभांजनःकोविदारस्तथा
गृंजनकादयः ॥ कूश्मांडजात्यलाबुंचकृष्णंलवणमेवच ॥ ३९ ॥

॥ ३७ ॥ पुलकाःअसंपूर्णतंडुलयुक्तधान्यानि हिंगुद्रव्येषुशाकादिसंस्कारकद्रव्येषु पलांडुंलशुनंचशाकेषु ॥ ३८ ॥ सौभांजनादीन्वर्जयति सौभांजनःशिग्रुः गृंजनंविषदिग्धशस्त्रहतपशुमांसं अथगृंजनं विषदिग्धपशोर्मांसइतिमेदिनी कृष्णंलवणंगंधविडं॥ ३९ ॥

कृष्णाजाजीकृष्णजीरकं विडःविड्लवणं शीतपाकीशाकविशेषः अंकुराद्यावंशकरीरादयः शृंगाटकंशिंघाडाइतिप्रसिद्धं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुदर्शनंशाकविशेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ग्राम्यवाराहमांसंचयच्चैवाप्रोक्षितंभवेत् ॥ कृष्णाजाजीविडश्चैवशीतपाकीतथैवच ॥ अंकुराद्यास्तथावर्ज्याइहशृंगाटकानिच ॥ ४० ॥ वर्जयेल्लवणंसर्वंतथा
॥१२५॥ जंबूफलानिच ॥ अवक्षुतावरुदितंतथाश्राद्धेचवर्जयेत् ॥ ४१ ॥ निवापेहव्यकव्येवागर्हितंचसुदर्शनं ॥ पितरश्चहिदेवाश्चनाभिनंदंतितद्धविः॥४२॥ चांडाल १३
श्वपचौवर्ज्यौनिवापेसमुपस्थिते ॥ काषायवासाःकुष्ठीवापतितोब्रह्महापिवा ॥ ४३ ॥ संकीर्णयोनिर्विप्रश्चसंबंधीपतितश्चयः ॥ वर्जनीयाबुधैरेतेनिवापेसमु
पस्थिते ॥ ४४ ॥ इत्येवमुक्त्वाभगवान्स्ववंश्यंतमृषिंपुरा ॥ पितामहसभांदिव्यांजगामात्रिस्तपोधनः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेप
र्वणिदानधर्मेश्राद्धकल्पेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच तथानिमौप्रवृत्तेतुसर्वएवमहर्षयः ॥ पितृयज्ञंतुकुर्वंतिविधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ १ ॥ ऋषयोधर्मनित्यास्तुकृत्वानिवपनान्युत ॥ तर्पणंचाप्यकुर्वंततीर्थांभोभिर्यतव्रताः ॥ २ ॥ निवापैर्दीयमानैश्चचातुर्वर्ण्येनभारत ॥ तर्पिताःपित
रोदेवास्तत्रान्नंजरयंतिवै ॥ ३ ॥ अजीर्णेनत्वभिहन्यंतेतेदेवाःपितृभिःसह ॥ सोममेवाभ्यपद्यंततदाह्यन्नाभिपीडिताः ॥ ४ ॥ तेऽब्रुवन्सोममासाद्यपितरोजीर्ण
पीडिताः ॥ निवापान्नेनपीड्यामःश्रेयोनोत्रविधीयतां ॥ ५ ॥ तान्सोमःप्रत्युवाचाथश्रेयश्चेदीप्सितंसुराः ॥ स्वयंभूसदनंयातसवःश्रेयोभिधास्यति ॥ ६ ॥ ते
सोमवचनाद्देवाःपितृभिःसहभारत ॥ मेरुशृंगेसमासीनंपितामहमुपागमन् ॥ ७ ॥ पितरऊचुः निवापान्नेनभगवन्भृशंपीड्यामहेवयं ॥ प्रसादंकुरुनोदे
वश्रेयोनःसंविधीयतां ॥ ८ ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वास्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ एषमेपार्श्वतोवह्निर्युष्मच्छ्रेयोभिधास्यति ॥ ९ ॥ अग्निरुवाच सहितास्तातभो
क्ष्यामोनिवापेसमुपस्थिते ॥ जरयिष्यथचाप्यन्नंमयासार्धंनसंशयः ॥ १० ॥ एतच्छ्रुत्वातुपितरस्ततस्तेविज्वराभवन् ॥ एतस्मात्कारणाच्चाग्नेःप्राक्तावद्दीयतेनृ
प ॥ ११ ॥ निवप्तेचाग्निपूर्वंवैनिवापेपुरुषर्षभ ॥ नब्रह्मराक्षसास्तंवैनिवापंधर्षयंत्युत ॥ १२ ॥ रक्षांसिचापवर्तंतेस्थितेदेवेहुताशने ॥ पूर्वंपिंडंपितुर्दद्यात्ततोद
द्यात्पितामहे ॥ १३ ॥ प्रपितामहायचततएषश्राद्धविधिःस्मृतः ॥ ब्रूयात्श्राद्धेचसावित्रींपिंडेपिंडेसमाहितः ॥ १४ ॥ ॥१२५॥

इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंश्राद्धोत्पत्तिमुक्त्वातदंगभूतस्याग्नौकरणस्योत्पत्तिमाह तथेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निवप्तेदत्ते संप्रसारणाभावआर्षः औणादिकस्तन्प्रत्ययोवा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यंगितात्रुटितानोपतिष्ठेत तयानिवापोनद्रष्टव्यइत्यर्थः तथाअन्यवंशजापिपाकार्थंनसंग्राह्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कल्माषेति चित्रवर्णबलीवर्दपुच्छमाश्रित्यनदींतरतःसकाशात्तत्पुच्छेनतर्पणंपितरोभिलषंते युक्तेनशकटेन ॥ १८ ॥ मासार्धेअमावास्यायांकृष्णपक्षस्येत्युक्तेर्नात्रशुक्लादिमासोविवक्षितः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ द्विजातयइति दशाहादौव्रतोपेताब्राह्मणाब्राह्मणकामाययजमानस्यार्थेयदिभुंजतेतत्कथं स्वस्यव्रतलोपोवागरीयानुतब्राह्मणस्यकामभंगोवेतिप्रश्नार्थः ॥ १ ॥

सोमायेतिचवक्तव्यंतथापितृमतेतिच ॥ रजस्वलाचयानारीव्यंगिताकर्णयोश्चया ॥ निवापेनोपतिष्ठेतसंग्राह्यानान्यवंशजा ॥ १५ ॥ जलंप्रतरमाणश्चकीर्तयेतपितामहान् ॥ नदीमासाद्यकुर्वीतपितॄणांपिंडतर्पणं ॥ १६ ॥ पूर्वंस्ववंशजानांतुकृत्वाद्भिस्तर्पणंपुनः ॥ सुहृत्संबंधिवर्गाणांततोदद्याज्जलांजलिं ॥ १७ ॥ कल्माषगोयुगेनाथयुक्तेनतरतोजलं ॥ पितरोभिलषंतेवैनावंचाप्यधिरोहिताः ॥ १८ ॥ सदानाविजलंतज्ज्ञाःप्रयच्छंतिसमाहिताः ॥ मासार्धेकृष्णपक्षस्यकुर्यान्निर्वपणानिवै ॥ १९ ॥ पुष्टिरायुस्तथावीर्यंश्रीश्चैवपितृभक्तितः ॥ पितामहःपुलस्त्यश्चवसिष्ठःपुलहस्तथा ॥ २० ॥ अंगिराश्चक्रतुश्चैवकश्यपश्चमहानृषिः ॥ एतेकुरुकुलश्रेष्ठमहायोगेश्वराःस्मृताः ॥ २१ ॥ एतेचपितरोराजन्नेषश्राद्धविधिःपरः ॥ प्रेतास्तुपिंडसंबंधान्मुच्यंतेतेनकर्मणा ॥ २२ ॥ इत्येषापुरुषश्रेष्ठश्राद्धोत्पत्तिर्यथागमं ॥ व्याख्यातापूर्वनिर्दिष्टादानंवक्ष्याम्यतःपरं ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेश्राद्धकल्पेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९३ ॥ युधिष्ठिरउवाच द्विजातयोव्रतोपेताहविस्तेयदिभुंजते ॥ अन्नंब्राह्मणकामायकथमेतत्पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अवेदोक्तव्रताश्चैवभुंजानाःकामकारणे ॥ वेदोक्तेषुतुभुंजानाव्रतलुप्तायुधिष्ठिर ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंतपइत्याहुरुपवासंपृथग्जनाः ॥ तपःस्यादेतदेवेहतपोन्यद्वापिकिंभवेत् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच मासार्धमासोपवासाद्यत्तपोमन्यतेजनः ॥ आत्मतंत्रोपघातीयोनतपस्वीनधर्मवित् ॥ ४ ॥ त्यागस्यचापिसंपत्तिःशिष्यतेतपउत्तमं ॥ सदोपवासीचभवेद्ब्रह्मचारीतथैवच ॥ ५ ॥ मुनिश्चस्यात्सदाविप्रोवेदांश्चैवसदाजपेत् ॥ कुटुंबिकोधर्मकामःसदास्वप्नश्चमानवः ॥ ६ ॥ अमांसाशीसदाचस्यात्पवित्रंचसदापठेत् ॥ ऋतवादीसदाचस्यान्नियतश्चसदाभवेत् ॥ ७ ॥

वेदोक्तंयागांगभूतंव्रतंतेनरहिताःकामकारणेइच्छयाहेतुनाभुंजानाःभोजनंकुर्वंतुनाम येतुव्रतोपेताभुंजतेतेलुप्तव्रताभवंति तेषांव्रतलोपप्रायश्चित्तंव्रातपतीष्टिरूपंकर्तव्यंभवति इतरस्यालाभेव्रतवंतोपिभुक्त्वाप्रायश्चित्तंकुर्वीरन्नतुश्राद्धंलुंपेरन्निितिभावः ॥ २ ॥ तपस्विनःपात्रत्वमुक्तंतत्रतपसोरूपंपृच्छति यदिदमिति ॥ ३ ॥ आत्मतंत्रंशरीररूपंकुटुंबरूपंवातदुपघाती ॥ ४ ॥ त्यागस्येति दानंवेदजपश्चपरमंतपइतिश्लोकद्वयार्थः ॥ ५ ॥ अस्वप्नःस्वधर्मेजागरूकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ यथोक्तभोजनद्वयव्यतिरेकेणमध्येयोनभुंक्तेससदोपवासीत्याह अंतरेति ॥ १० ॥ ११ ॥ वृथायज्ञादिनिमित्तंविना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणवति

विघसाशीकथंचस्यात्सदाचैवातिथिप्रियः ॥ अमृताशीसदाचस्यात्पवित्रीचसदाभवेत् ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंसदोपवासीस्याद्ब्रह्मचारीचपार्थिव ॥ विघसाशीकथंचस्यात्कथंचैवातिथिप्रियः ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच अंतरासायमाशंचप्रातराशंचयोनरः ॥ सदोपवासीभवतियोनभुंक्तेंतरापुनः ॥ १० ॥ भार्यांगच्छन्ब्रह्मचारीऋतौभवतिचैवह ॥ ऋतवादीसदाचस्याद्दानशीलस्तुमानवः ॥ ११ ॥ अभक्षयन्वृथामांसममांसाशीभवत्युत ॥ दानंददत्पवित्रीस्यादस्वप्नश्चदिवाऽस्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिषुयोभुंक्तेभुक्तवत्सुनरःसदा ॥ अमृतंकेवलंभुंक्तेइतिविद्धियुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सुनाश्नातिब्राह्मणेषुतुयोनरः ॥ अभोजनेनतेनास्यजितःस्वर्गोभवत्युत ॥ १४ ॥ देवेभ्यश्चपितृभ्यश्चसंश्रितेभ्यस्तथैवच ॥ अवशिष्टानियोभुंक्तेतमाहुर्विघसाशिनं ॥ १५ ॥ तेषांलोकाह्यपर्यंताःसदनेब्रह्मणःस्मृताः ॥ उपस्थिताह्यप्सरसोगंधर्वैश्चजनाधिप ॥ १६ ॥ देवतातिथिभिःसार्धंपितृभिश्चोपभुंजते ॥ रमंतेपुत्रपौत्रेणतेषांगतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छंतिदानानिविविधानिच ॥ दातृप्रतिगृहीत्रोर्वैकोविशेषःपितामह ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच साधोर्यःप्रतिगृण्हीयात्तथैवासाधुतोद्विजः ॥ गुणवत्यल्पदोषःस्यान्निर्गुणेतुनिमज्जति ॥ १९ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ वृषादर्भेश्चसंवादंसप्तर्षीणांचभारत ॥ २० ॥ कश्यपोत्रिर्वसिष्ठश्चभरद्वाजोथगौतमः ॥ विश्वामित्रोजमदग्निःसाध्वीचैवाप्यरुंधती ॥ २१ ॥ सर्वेषामथतेषांतुगंडाभूत्कर्मकारिका ॥ शूद्रःपशुसखश्चैवभर्ताचास्याबभूवह ॥ २२ ॥ तेचसर्वेतपस्यंतःपुराचेरुर्महीमिमां ॥ समाधिनोपशिक्षंतोब्रह्मलोकंसनातनं ॥ २३ ॥ अथाभवदनावृष्टिर्महतीकुरुनंदन ॥ कृच्छ्रप्राणोभवद्यत्रलोकोयंवैक्षुधान्वितः ॥ २४ ॥ कस्मिंश्चिच्चपुरायज्ञेशैब्येनशिबिसूनुना ॥ दक्षिणार्थेथऋत्विग्भ्योदत्तःपुत्रःपुराकिल ॥ २५ ॥ अस्मिन्कालेथसोल्पायुर्दिष्टांतमगमत्प्रभुः ॥ तेतंक्षुधाभिसंतप्ताःपरिवार्योपतस्थिरे ॥ २६ ॥ याज्यात्मजमथोदृष्ट्वागतासुमृषिसत्तमाः ॥ अपचंततदास्थाल्यांक्षुधार्ताःकिलभारत ॥ २७ ॥ निरन्नेमर्त्यलोकेस्मिन्नात्मानंतेपरीप्सवः ॥ कृच्छ्रामापेदिरेवृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ २८ ॥ अटमानोथतान्मार्गेपचमानान्महीपतिः ॥ राजाशैब्योवृषादर्भिःक्लिश्यमानान्ददर्शह ॥ २९ ॥

दातरिप्रतिग्रहीतुरल्पोदोषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गंडेतिनामतः ॥ २२ ॥ उपशिक्षंतःअर्जयंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ दिष्टांतंमरणं ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मानंशरीरंपरीप्सवःरक्षितुकामाः ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुष्टिःपुष्टिहेतुः॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणान्क्षेत्रंब्राह्मणस्वरूपस्थानंदेवतासमूहः यावतीर्वैदेवतास्ताःसर्वावेदविदिब्राह्मणेवसंतीतिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अन्येनपथा ॥ ३७॥३८॥

वृषादर्भिरुवाच प्रतिग्रहस्तारयतिपुष्टिर्वैप्रतिगृह्यतां॥ मयियद्विद्यतेवित्तंतद्वृणुध्वंतपोधनाः ॥ ३० ॥ प्रियोहिमेब्राह्मणोयाच्यमानोदद्यामहंवोश्वतरीसहस्रं॥ एकैकशःसवृषाःसंप्रसूताःसर्वेषांवैशीघ्रगाःश्वेतरोमाः ॥ ३१ ॥ कुलंभराननडुहःशतंशतान्धुर्यान्श्वेतान्सर्वशोहंददामि ॥ पष्ठौहीनांपीवराणांचतावद्ग्याःगृष्ट्योधेनवःसुव्रताश्च ॥ ३२॥ वरान्ग्रामान्व्रीहिरसंयवांश्चरत्नंचान्यद्दुर्लभंकिंददानि ॥ नास्मिन्नभक्ष्येभावमेवंकुरुध्वंपुष्ट्यर्थंवःकिंप्रयच्छाम्यहंवै ॥ ॥ ३३ ॥ ऋषयऊचुः राजन्प्रतिग्रहोराज्ञांमध्वास्वादोविषोपमः ॥ तज्जानमानःकस्मात्त्वंकुरुषेनःप्रलोभनं ॥ ३४ ॥ क्षेत्रंहिदैवतमिदंब्राह्मणान्समुपाश्रितं॥ अमलोह्येषतपसाप्रीतःप्रीणातिदेवताः॥ ३५॥ अह्नापीहतपोजातुब्राह्मणस्योपजायते ॥ तद्दावइवनिर्दह्यात्प्राप्तोराजप्रतिग्रहः॥ ३६॥ कुशलंसहदानेनराजन्नस्तुसदातव॥ अर्थिभ्योदीयतांसर्वमित्युक्त्वान्येनतेययुः॥ ३७॥ अपक्वमेवतन्मांसमभूत्तेषांमहात्मनां ॥ अथहित्वाययुःसर्वेवनमाहारकांक्षिणः॥ ३८॥ ततःप्रचोदिताराज्ञावनंगत्वास्यमंत्रिणः॥ प्रचीयोदुंबराणिस्मदातुंतेषांप्रचक्रिरे॥ ३९॥ उदुंबराण्यथान्यानिहेमगर्भाण्युपाहरन्॥ भृत्यास्तेषांततस्तानिप्रग्राहितुमुपाद्रवन्॥ ४०॥ गुरूणीतिविदित्वाथनग्राह्याण्यत्रिरब्रवीत्॥ नस्महेमंदविज्ञानानस्महेमंदबुद्धयः॥ ४१॥ हैमानीमानिजानीमःप्रतिबुद्धाःस्मजागृम॥ इहह्येतदुपादत्तंप्रेत्यस्यात्कटुकोदयं॥ अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्येहचसुखेप्सुना॥ ४२॥ वसिष्ठउवाच शतेननिष्कगणितंसहस्रेणचसंमितं॥तथाबहुप्रतीच्छन्वैपापिष्ठांपततेगतिं॥४३॥ कश्यपउवाच यत्पृथिव्यांव्रीहियवंहिरण्यंपशवस्त्रियः॥ सर्वंतन्नालमेकस्यतस्माद्विद्वाञ्छमंचरेत्॥ ॥४४॥ भरद्वाजउवाच उत्पन्नस्यरुरोःशृंगंवर्धमानस्यवर्धते॥ प्रार्थनापुरुषस्येवतस्यमात्रानविद्यते॥ ४५॥ गौतमउवाच नतल्लोकेद्रव्यमस्तियल्लोकंप्रतिपूरयेत्॥ समुद्रकल्पःपुरुषोनकदाचनपूर्यते॥४६॥ विश्वामित्रउवाच कामंकामयमानस्ययदाकामःसमृध्यते॥ अथैनमपरःकामस्तृष्णाविध्यतिबाणवत्॥ ४७॥ जमदग्निरुवाच प्रतिग्रहेसंयमोवैतपोधारयतेध्रुवं॥ तद्धनंब्राह्मणस्येहलुभ्यमानस्यविस्रवेत्॥४८॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ नस्महेनस्मःअस्तेरार्षस्तङ् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रतीच्छन्प्रतिगृह्णन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तस्यलाभसुखस्यमात्राइयत्ता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कामस्तृष्णारूपः ॥ ४७ ॥ तद्धनंतपोधनम् ॥ ४८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पक्षसंमतःपाक्षिकत्वेनमतः ॥ ४९॥ ५०॥ यदिति यत्यतोहेतोः वैधर्मेविधर्मएववैधर्मःतस्मिँल्लोभादिदोषेसतिपरंउत्कृष्टंपदंनास्तिनलभ्यतेतत्तस्तदलोभाख्यमेवधनंब्राह्मणाविदुः विनयःशिक्षातदर्थंशिक्षितुमिति

अरुंधत्युवाच धर्मार्थसंचयोयोवैद्रव्याणांपक्षसंमतः ॥ तपःसंचयएवेहविशिष्टोद्रव्यसंचयात् ॥ ४९॥ गंडोवाच उग्रादितोभयाद्यस्माद्बिभ्यतीमेम मेश्वराः ॥ बलीयांसोदुर्बलवद्बिभेम्यहमतःपरं ॥ ५० ॥ पशुसखउवाच यद्वैधर्मेपरंनास्तिब्राह्मणास्तद्धनंविदुः ॥ विनयार्थंसुविद्वांसमुपासेयंयथातथं ॥ ॥ ५१ ॥ ऋषयऊचुः कुशलंसहदानेनतस्मैयस्यप्रजाइमाः ॥ फलान्युपधियुक्तानियएवंनःप्रयच्छति ॥ ५२ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्त्वाहेमगर्भाणि हित्वातानिफलानिवै ॥ ऋषयोजग्मुरन्यत्रसर्वएवधृतव्रताः ॥ ५३ ॥ मंत्रिणऊचुः उपधिंशंकमानास्तेहित्वातानिफलानिवै ॥ ततोन्येनैवगच्छंतिवि दितंतेस्तुपार्थिव ॥ ५४ ॥ इत्युक्तःसतुभृत्यैस्तैर्वृषादर्भिश्चुकोपह ॥ तेषांवैप्रतिकर्तुंचसर्वेषामगमद्गृहं ॥ ५५ ॥ सगत्वाहवनीयेग्नौतीव्रंनियममास्थितः ॥ जुहाव संस्कृतैर्मंत्रैरेकैकामाहुतिंनृपः ॥ ५६ ॥ तस्मादग्नेःसमुत्तस्थौकृत्यालोकभयंकरी ॥ तस्यानामवृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ५७॥ साकृत्याकालरात्री वत्कृतांजलिरुपस्थिता ॥ वृषादर्भिंनरपतिंकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ॥ ५८॥ वृषादर्भिरुवाच ऋषीणांगच्छसप्तानामरुंधत्यास्तथैवच ॥ दासीभर्तुश्चदा स्याश्चमनसानामधारय ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वानामानिचैवैषांसर्वानेतान्विनाशय ॥ विनष्टेषुतथास्वैरंगच्छयत्रेप्सितंतव ॥ ६० ॥ सातथेतिप्रतिश्रुत्ययातुधानीस्व रूपिणी ॥ जगामतद्वनंयत्रविचेरुस्तेमहर्षयः ॥ ६१ ॥ भीष्मउवाच अथात्रिप्रमुखाराजन्वनेतस्मिन्महर्षयः ॥ व्यचरन्भक्षयंतोवैमूलानिचफलानि च ॥ ६२ ॥ अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरं ॥ परिव्रजंतंस्थूलांगंपरिव्राजंशुनासह ॥ ६३ ॥ अरुंधतीतुतंदृष्ट्वासर्वांगोपचितंशुभं ॥ भवितारोभवंतोवै नैवमित्यब्रवीदृषीन् ॥ ६४॥ वसिष्ठउवाच नैतस्येहयथास्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतं ॥ सायंप्रातश्चहोतव्यंतेनपीवाञ्छुनासह ॥ ६५॥ अत्रिरुवाच नैत स्येहयथास्माकंक्षुधावीर्यंसमाहतं ॥ कृच्छ्राधीतंप्रनष्टंचतेनपीवाञ्छुनासह ॥ ६६ ॥ विश्वामित्रउवाच नैतस्येहयथास्माकंशश्वच्छास्त्रंजरद्गवः ॥ अ लसःक्षुत्परोमूर्खस्तेनपीवाञ्छुनासह ॥ ६७॥ जमदग्निरुवाच नैतस्येहयथास्माकंभक्तमिंधनमेवच ॥ संचिंत्यंवार्षिकंचित्तेतेनपीवाञ्छुनासह ॥ ६८॥

यावत् ॥ ५१ ॥ उपधिश्छलम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नामार्थमेवधारय ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वानामानुरूपंतेषांसामर्थ्यंपरीक्ष्यतान् विनाशय अन्यथात्वामेवतेविनाशयिष्यंतीतिभावः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कार्श्यस्यकारणंनित्यकर्मलोपइतिवसिष्ठस्यभावः ॥ ६५ ॥ क्षुद्दुःखंअधीतनाशनंचेत्यत्रेः ॥ ६६ ॥ शास्त्रप्रतिपादितोजरन्क्षीयमाणोधर्मइतिविश्वामित्रस्य ॥ ६७ ॥ अन्नादिचिंतेतिजमदग्नेः ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बहुकुटुंबितेतिकश्यपस्य ॥ ६९ ॥ भार्यापवादःकृत्तिकास्वभिशापादितिभरद्वाजस्य ॥ ७० ॥ हीनवस्त्रत्वंगोतमस्यचमतं त्रिकौशेयं कुशारज्जुःतयानिर्वृत्तंकौशेयंपाटितसंधानं त्रीणिकौशेयानियस्मिन्

कश्यपउवाच नैतस्येहयथास्माकंचत्वारश्चसहोदराः ॥ देहिदेहीतिभिक्षंतितेनपीवाञ्छुनासह ॥ ६९ ॥ भरद्वाजउवाच नैतस्येहयथास्माकंब्रह्मबं
धोरचेतसः ॥ शोकोभार्यापवादेनतेनपीवाञ्छुनासह ॥ ७० ॥ गोतमउवाच नैतस्येहयथास्माकंत्रिकौशेयंचरांकवं ॥ एकैकंवैत्रिवर्षीयंतेनपीवाञ्छु
नासह ॥ ७१ ॥ भीष्मउवाच अथदृष्ट्वापरिव्राट्सतान्महर्षीन्शुनासह ॥ अभिगम्ययथान्यायंपाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ७२ ॥ परिचर्यांवनेतांतुक्षुत्प्रती
घातकारिकां ॥ अन्योन्येननिवेद्याथप्रातिष्ठंतसहैवते ॥ ७३ ॥ एकनिश्चयकार्याश्चव्यचरंतवनानिते ॥ आददानाःसमुद्धृत्यमूलानिचफलानिच ॥ ७४ ॥ क
दाचिद्विचरंतस्तेवृक्षैरविरलैर्वृतां ॥ शुचिवारिप्रसन्नोदांददृशुःपद्मिनींशुभां ॥ ७५ ॥ बालादित्यवपुःप्रख्यैःपुष्करैरुपशोभितां ॥ वैदूर्यवर्णसदृशैःपद्मपत्रैरथा
वृतां ॥ ७६ ॥ नानाविधैश्चविहगैर्जलप्रकरसेविभिः ॥ एकद्वारामनादेयांसूपतीर्थामकर्दमां ॥ ७७ ॥ वृषादर्भिप्रयुक्तातुकृत्याविकृतदर्शना ॥ यातुधानीति
विख्यातापद्मिनींतामरक्षत ॥ ७८ ॥ पशुसखसहायास्तुबिसार्थंतेमहर्षयः ॥ पद्मिनीमभिजग्मुस्तेसर्वेकृत्याभिरक्षितां ॥ ७९ ॥ ततस्तेयातुधानींतांदृष्ट्वाविकृत
दर्शनां ॥ स्थितांकमलिनीतीरेकृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ ८० ॥ एकातिष्ठसिकाचत्वंकस्यार्थेकिंप्रयोजनं ॥ पद्मिनीतीरमाश्रित्यब्रूहित्वंकिंचिकीर्षसि ॥ ८१ ॥
यातुधान्युवाच यास्मिसास्म्यनुयोगोमेनकर्तव्यःकथंचन ॥ आरक्षिणींमांपद्मिन्यावित्तसर्वेतपोधनाः ॥ ८२ ॥ ऋषयऊचुः सर्वएवक्षुधार्ताःस्मन
चान्यत्किंचिदस्तिनः ॥ भवत्याःसंमतेसर्वेगृह्णीयामबिसान्युत ॥ ८३ ॥ यातुधान्युवाच समयेनबिसानीतोगृह्णीध्वंकामकारतः ॥ एकैकोनाममेप्रो
क्त्वाततोगृह्णीतमाचिरं ॥ ८४ ॥ भीष्मउवाच विज्ञाययातुधानींतांकृत्यामृषिवधैषिणीम् ॥ अत्रिःक्षुधापरीतात्माततोवचनमब्रवीत् ॥ ८५ ॥

कुशीफालेकुशारज्जुरितिमेदिनी रांकवंरंकोर्मृगविशेषस्यचर्मतदपित्रिवर्षीयंअतिजीर्णं ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ परिचर्यांकरिष्यामिकुर्वित्यन्योन्यमुक्त्वेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एकरूपएवनिश्चयःकार्यंचयेषांते ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उपतीर्थमवतरणमार्गः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ नामार्थद्वारासामर्थ्यंज्ञात्वाअस्माकंवधैषिणीयमितिविज्ञायेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अरात्रिरिति यदिदंसर्वंपाप्मनोऽत्रायततदिदंकिंचतत्तस्मादत्रयइतिश्रुतौपाप्मनस्त्राताऽत्रिरित्यत्रिशब्दस्यनिर्वचनंतदेवशब्दांतरेणप्रदर्शयतियातुधानींविमोहयिष्यन् अरात्रिः अरयःकामादयःसंत्यस्मिन्नित्यरंपापंतस्मात्रायतइत्यरात्रिः अरशब्दादलुप्तपंचमीकात्परस्यत्रायतेरुपरिक्किप्प्रत्ययः अरिशब्दान्मत्वर्थीयेऽर्शआद्यचियस्येतीकारलोपेअरमितिसिध्यति यस्मादरात्रिस्तस्मादत्रिः अत्तीत्यद्मृत्युस्तस्मात्त्रायतइत्यत्रिरित्यत्रापिअवयवार्थेनपाप्मानं मृत्युमन्ववायानित्यादौमृत्युशब्दस्यपाप्मनिप्रयोगदर्शनात् धर्मेणपापमपनुदतीतिधर्मोप्यत्रिःस्यादतआह सारात्रिर्यांनाधीतेत्रिरद्यवाइति वैनिश्चितंअद्यवर्तमानकालेयांत्रिःत्रिवारंनाधीतेनाधिगच्छति अतीतस्यहिपुत्रादेरनुत्पत्तौअनागतत्वेन उत्पत्तौवर्तमानत्वेननाशेअतीतत्वेननान्वेतित्रिरधिगमोस्तितद्यत्रनास्तिसर्वंवर्तमानमेवभवतियत्रावस्थायांसाहार्दाकाशाख्यजगत्कारणप्राप्तिःसर्वपाप्मोच्छेदिकासाऽरात्रिरुच्यते अत्रहिअतीतानागतंसर्वमस्तीतिश्रूयते यच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइति अत्रहिसर्वेकामाःसमाहिताइति चयस्मादेवमरात्रिरस्मितस्मा

अत्रिरुवाच अरात्रिरत्रिःसारात्रिर्यानाधीतेत्रिरद्यवै॥ अरात्रिरत्रिरित्येवनाममेविद्धिशोभने॥८६॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहाद्युते॥ दुर्धार्यमेतन्मनसागच्छावतरपद्मिनीम्॥८७॥ वसिष्ठउवाच वसिष्ठोस्मिवरिष्ठोऽस्मिवसेवासगृहेष्वपि॥ वसिष्ठत्वाच्चवासाच्चवसिष्ठइतिविद्धिमां॥८८॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीम्॥८९॥

दत्रिरेवममनाम मंत्रोपि यंवैसूर्यंस्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः अत्रयस्तमन्वविंदन्नह्य१न्येअशक्नुवन्इतिसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिश्रुतेः सूर्यंपरंब्रह्मस्वर्भानुःराहुरूपोमृत्युःअविध्यत्व्याप्तवान्तमसाअनात्मनिआत्मबुद्धिरूपयाअविद्ययेतिमंत्रपदानामर्थः ॥८६॥ तदेतदत्रित्वंमनसापिदुर्धार्यमितिमत्वायातुधान्याह यथेति तेत्वया मयिमत्समीपे अतीतानागतयोरपिवर्तमानकालेएवदर्शनंकामाद्यनुदयश्चेतिद्वयंअत्यंतंतमःस्वभावयामयाप्राप्तुमशक्यमितिभावः त्वामहंधर्षितुमशक्तेतित्वंगच्छअवतर पद्मिनींसरसीं॥ ८७ ॥ वसिष्ठोस्मीति वसिष्ठःवायुश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचद्यौश्चादित्यश्चंद्रमाश्चनक्षत्राणिचेतिवसवएतेषुहीदंसर्वंवसुहितमेतिहीदंसर्वंवासयंतेइतिश्रुतिप्रसिद्धावसवस्तेयस्यस्वाधीनाभवंतिसवसुमान्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्योमहायोगी अतिशयेनवसुमानितिवसिष्ठस्तादृशोहमस्मि अतिशयेनउरुरस्मि वसुमच्छब्दादिष्ठन्प्रत्ययेपरेमतुब्लोपेटिलोपेचवसिष्ठः उरुशब्दस्येष्ठनिवरादेशश्चप्रियस्थिरादिसूत्रेणज्ञेयः सर्वंमद्वशेस्तिअहंतुनकस्यापिवशेस्मीतिनामद्वयार्थः वासगृहेषुवासयोग्येषुगृहस्थाश्रमेषुसर्वेषामुपजीव्येषु सेवसामिअतोऽहंवस्तॄणांमध्येअतिश्रेष्ठइतिवसिष्ठोऽस्मि वस्तृशब्दादिष्ठनितृन्लोपेचवसिष्ठः सर्वेषामाश्रयभूतत्वान्ममांदेवारक्षंतीतिभावः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

॥१२८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुलमिति कशाश्वताडनरज्जुस्तामर्हंतितेकश्याअश्वाः अत्रचप्रकरणादिंद्रियाणिहयानाहुरितिश्रुत्युक्तेरिंद्रियाण्येवाश्वाःकश्यास्तदाश्रयत्वाच्छरीराण्यपिकश्यानि कुलंकुलमितिवीप्सायांद्विर्वचनं सर्वशरीरेष्वहमेवैकःकश्यपोनामद्विजोऽस्मि कश्यानिशरीराणिपातिरक्षतिपिबतिभुंक्तेपाययतिशोषयतिवाकश्यपइतियोगात्सर्वाणिशरीराणिप्रविश्यांतर्यामिरूपेण पालयामिजीवरूपेण तद्द्वारासुखदुःखादिकंभुंजेब्रह्मरूपेणतानिसर्वाणिस्वात्मनिप्रविलापयामीत्यर्थः एवंसर्वमध्यात्मंमत्स्वरूपमित्युक्त्वाधिदैवमपिमत्स्वरूममेवेत्याह कुवमःकुवमइति कुःपृथिवीतस्यांवमतिवर्षतीतिकुवमआदित्यः आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिश्रुतेः पूर्ववद्द्विवचनं सर्वोप्यादित्योऽहमेव मत्पुत्रत्वात्सर्वेषामादित्यानामित्यर्थः पाठांतरेकुपपीः कुंपातीतियोगात्कुपपीःसूर्यएव यापोःकिद्द्वेचेतिसूत्रेणपातेरीप्रत्ययेप्रकृतेर्द्वित्वेप्रत्ययस्यकित्वेचपपीरितिरूपं कुपपिरितिह्रस्वपाठेतुआदृगमहनजनेतिकिप्रत्ययेलिड्वद्भावेचकुपपिरितिसूर्यएव कुपपइत्यकारांतपाठस्तुप्रामादिकः यद्वाकुंपृथिवींपातीतिकुपंजलंपिबतीतिकुपपःसूर्यएवेतिसमाधेयं काश्योदीप्तिमान् तत्रहेतुः काशनिकाशत्वात्बहुकालीनत्वेनकाशपुष्पसदृशः सर्वतःपलितश्चिरंतनस्तपसादीप्तोऽस्मीत्यर्थः ॥९०॥९१॥ प्रजावैवाजस्ताएषबिभर्तियद्बिभर्तितस्माद्भरद्वाजइतिश्रुत्यनुसारेणस्वनामाह भरेइति अ

कश्यपउवाच कुलंकुलंचकुवमःकुवमःकश्यपोद्विजः ॥ काश्यःकाशनिकाशत्वादेतन्मेनामधारय ॥ ९० ॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहाद्युते ॥ दुर्धार्यमेतन्मनसागच्छावतरपद्मिनीं ॥ ९१ ॥ भरद्वाजउवाच भरेऽसुतान्भरेऽशिष्यान्भरेदेवान्भरेद्विजान् ॥ भरेभार्याभरेद्वाजंभरद्वाजोऽस्मिशोभने ॥ ९२ ॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं ॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं ॥ ९३ ॥

शिष्यान्शासितुमयोग्यानपिराक्षसान्शत्रूंश्चवशेकृत्यकरुणयापालयामि तथाअसुतान् अपुत्रानुदासीनानपिदीनानदीनान्पालयामि भार्यांभार्यैतिपुत्रभृत्यादेरुपलक्षणं ईदृग्विधोऽन्योपिवाजंवेगंशत्रूणांसाहसंअन्नंवाभरेत्सपृथिवीवत्सर्वसहोन्नप्रदश्चभवतीतितस्मादहमपितथास्मीत्यर्थः द्वाजमितिच्छेदेतुद्वाभ्यांजातंसंकरजमित्यर्थः ननुमाताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसइतिस्मृतेश्चर्मकोशतुल्यामातेत्यतःसर्वोप्येकजएवेतिनास्तिकश्चिद्द्वाजः नहिद्वाभ्यांरेतःसेकाभ्यामेकोजायतइतिसंभवति सत्यं आहवनीयादीनामपिसंस्कारवतांसर्वेषांद्विविधंजन्मयोनितःसंस्कारतश्च तत्रसंकरोऽन्यस्माज्जातोऽन्येनस्वपुत्रइतिबुध्यासंस्कृतइतिसएवद्वाजः द्विर्जायतइतिद्विजोन्यः द्वाभ्यांस्त्रीपुरुषाभ्यांजायतइत्यर्थेद्वाजादयोनिपात्यंते ततएवद्वाजाअपिसंतीतिवशीवशंनयसएकजत्वमितिमंत्रेमन्योःसंकल्पस्यएकजेतिविशेषणं द्वाजेतुबीजसंस्कारसंकरादवश्यंसंकल्पयोर्वाङ्मनसयोर्वापौर्वापर्यविरोधोभवतीतिविश्वासघातकादयोद्वाजाइतिज्ञेयं तदयंसंग्रहः कौशिकेक्रौर्यंतपसीराधेयेशौर्यभीरुते खलेवाक्चित्तवैमत्येबीजसंस्कारसंकरादिति भार्यामनव्याजइतिपाठेअनव्याअजामायातयैवजातोस्मिलोकहितार्थंनतुकर्मणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोतमइति गोपदार्थंस्वर्गंभूमिंचदमयतिवशीकरोतीतिगोदमः तत्रहेतुः दमतइति दमेनइंद्रियजयेनदमयतीतिजितेंद्रियत्वात्गांद्यांचदमितुंशक्तोस्मीत्यर्थः अधूमःनिर्धूमाग्नितुल्यः अतएवादमःअन्येनदमितुम योग्यः तत्रहेतुः तेत्वयिसमदर्शनात्समस्यब्रह्मणोदर्शनात् निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिभगवद्वचनात् तस्यहदेवाश्चनाभूत्याईशतेआत्माह्येषांसभवतीतिश्रुतेः तस्यब्रह्मविदोऽनैश्वर्यायदेवाश्चनदेवाअपिनईशतेनसमर्थाभवं तिकिमुतनिःसारायातुधानाइतिश्रुत्यर्थः अत्रदकारस्थानेतकारंकृत्वागोतमइतिनिपात्यते गोभिस्तमोममध्वस्तंजातमात्रस्यदेहतइतिपाठे देहतोमातुर्देहाज्जातमात्रस्यअकृततपसोपिममसूर्यतुल्यस्यगोभोरश्मि भिस्तमोंधकारंध्वस्तं अतोहंगावःअतमाःतमोविरोधिनोयस्यसइतिव्युत्पत्त्यागोतमोस्मि त्वयावन्हिवद्दुःस्पर्शोहमित्यर्थः ॥९४॥९५॥ विश्वेइति विश्वशब्देनआधिदैवंब्रह्मांडस्थादेवाउच्यंते अध्यात्मंचपिंड स्थानींद्रियाणितान्युभयानिमित्रभूतानियस्यसविश्वामित्रः विश्वस्यहवैमित्रंविश्वामित्रआसेतिश्रुतेः मित्रेचर्षाविति विश्वपदांतस्यदीर्घः गवांइंद्रियाणां ॥९६॥९७॥ जाजमद्यइति भूयोभूयोऽतिशयेनज

गोतमउवाच गोदमोदमतोऽधूमोऽदमस्तेसमदर्शनात्॥ विद्धिमांगोतमंकृत्येयातुधानिनिबोधमां॥ ९४॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयि नाममहामुने॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥९५॥ विश्वामित्रउवाच विश्वेदेवाश्चमेमित्रंमित्रमस्मिगवांतथा॥ विश्वामित्रमितिख्यातंयातुधा निनिबोधमां॥ ९६॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥ ९७॥ जमदग्निरुवाच जा जमद्यजजानेहंजिजाहीहजिजायिषि॥ जमदग्निरितिख्यातस्ततोमांविद्धिशोभने॥ ९८॥ यातुधान्युवाच यथोदाहृतमेतत्तेमयिनाममहामुने॥ नैत द्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥ ९९॥ अरुंधत्युवाच धरान्धरित्रींवसुधांभर्तुस्तिष्ठाम्यनंतरं॥ मनोनुरुंधतीभर्तुरितिमांविद्ध्यरुंधतीं॥ १००॥

मंतियुगपदनेकेषुयज्ञादिष्वनेकवारंपुनःपुनर्भक्षयंतिहवींषितेजाजमंतोदेवाः जमुभक्षणेयङ्लुकिशत्रंतस्यरूपं इज्यंतेदेवताअस्मिन्नितियजोग्निः तेषांजानआविर्भावस्तस्मिन्जिजायिषिजातोऽस्मि जनेर्यङंतात्सनिलुङात्मनेपदेउत्तमपुरुषैकवचनं आर्षोऽडभावश्च इहलोकेअतोमांजिजाहिजानीहि अतोयोगात्मांजमदग्निरितिनामतोविद्धि जाजमदित्यत्राद्यपदेप्रथमाक्षरलोपेद्वितीयस्याग्नित्वेजमद ग्निरितिसिद्धं जिजाहीत्यपिज्ञाधातोर्यङ्लुकिजादेशेमध्यमैकवचनं ततोजाजमंतोग्निश्चास्मिन्संतीतिजमदग्निमान् ततोमतुब्लोपेनजमदग्निरितिपदं एतेनापिस्वस्याधर्षणीयत्वमुक्तं जाजमद्यजजानामन्त्र जामाहजिजायिषीतिपाठेजाजमद्यजेभ्योदेवाग्निभ्योजाताःसंपदोजाजमद्यजजास्ताश्चकृतकत्वात्नामनिश्चितं मृजाःमार्ज्यंतइतिमृजानश्वराइतिमामामाहउक्तवान्वेदः अतोहंताःजिजायिषिजितवान स्मि अस्मिन्पक्षेअभ्यासतद्धिकाराभावाद्यार्षं जितलोकोहंत्वयाजेतुमशक्यइतिभावः ॥ ९८॥ ९९॥ धरानिति धरान्पर्वतान् धरित्रींभुवं वसून्देवान्धत्तेइतिव्युत्पत्त्यावसुधांदिवंचतिष्ठामिअधितिष्ठामि तत्रहेतुः भर्तुर्वसिष्ठस्यानंतरंअव्यवधानेनमनोनुरुंधतीतिअरुषोअतिकठिनान्धरादीन्दधातीत्यरुंधतीतिदकारलोपेनमुमागमेनचसिद्धं अनुरुंधतीत्यत्रनुकारलोपेनवेति ॥ १००॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१०१॥ वक्रेति गंडेतिनुमासहितस्यानुकरणं मामांअनलसंभवेत्वमस्याद्दषादर्भिणास्वधनमप्रतिगृह्णतामृषीणांवधार्थंस्वजटामग्नौहुत्वाततोस्याउत्पादितत्वादितिज्ञेयं॥२॥३॥पशून्जीवान्रंजामिरंजयामि

यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं॥१०१॥ गंडोवाच वक्रैकदेशेगंडेतिधातुमेतंप्रचक्षते॥
तेनोन्नतेनगंडेतिविद्धिमानलसंभवे ॥ २ ॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्याभाषिताक्षरं ॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं ॥ ३ ॥
पशुसखउवाच पशून्रंजामिदृष्ट्वाहंपशूनांचसदासखा ॥ गौणंपशुसखेत्येवंविद्धिमामग्निसंभवे ॥ ४ ॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेदुःखव्या
भाषिताक्षरं॥ नैतद्धारयितुंशक्यंगच्छावतरपद्मिनीं ॥ ५ ॥ शुनःसखउवाच एभिरुक्तंयथानामनाहंवक्तुमिहोत्सहे ॥ शुनःसखसखायंमांयातुधान्यु
पधारय॥ ६॥ यातुधान्युवाच नामनैरुक्तमेतत्तेवाक्यंसंदिग्धयागिरा॥ तस्मात्पुनरिदानींत्वंब्रूहियन्नामतेद्विज ॥ ७॥ शुनःसखउवाच सकृदु
क्तंमयानामनगृहीतंत्वयायदि॥ तस्मात्त्रिदंडाभिहतागच्छभस्मेतिमाचिरं ॥८॥ साब्रह्मदंडकल्पेनतेनमूर्ध्निहतातदा॥ कृत्यापपातमेदिन्यांभस्मसाचजगा
म ह॥ ९॥ शुनःसखाचहत्वातांयातुधानींमहाबलां॥ भुवित्रिदंडंविष्टभ्यशाद्वलेसमुपाविशत् ॥ १० ॥ ततस्तेमुनयःसर्वेपुष्कराणिबिसानिच॥ यथाकाममु
पादायसमुत्तस्थुर्मुदान्विताः ॥ ११ ॥ श्रमेणमहताकृत्वातेबिसानिकलापशः ॥ तीरेनिक्षिप्यपद्मिन्यास्तर्पणंचक्रुरंभसा ॥ १२ ॥ अथोत्थायजलात्तस्मात्स
र्वेतेसमुपागमन्॥ नापश्यंश्चापितेतानिबिसानिपुरुषर्षभाः॥१३॥ ऋषयऊचुः केनक्षुधापरीतानामस्माकंपापकर्मणां ॥ नृशंसेनापनीतानिबिसान्या
हारकांक्षिणां ॥ १४॥ तेशंकमानास्त्वन्योन्यंपप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः॥ तऊचुःसमयंसर्वेकुर्मइत्यरिकर्शन ॥ १५ ॥ तउक्त्वाबाढमित्येवंसर्वएवतदासमं॥ क्षुधा
र्ताःसुपरिश्रांताःशपथायोपचक्रमुः ॥ १६॥ अत्रिरुवाच सगांस्पृशतुपादेनसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ अनध्यायेष्वधीयीतबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ १७॥
वसिष्ठउवाच अनध्यायेपठेल्लोकेशुनःसपरिकर्षतु॥ परिव्राट्कामवृत्तस्तुबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ १८ ॥ शरणागतंहंतुसवैस्वसुतांचोपजीवतु॥ अर्थान्कां
क्षतुकीनाशाद्बिसस्तैन्यंकरोतियः॥ १९॥ कश्यपउवाच सर्वत्रसर्वंलपतुन्यासलोपंकरोतुच॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतुबिसस्तैन्यंकरोतियः॥ २०॥

मांममनामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्वाधर्मःतत्सखायोमुनयःतेषांसखाशुनःसखसखःतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भस्मभस्मतां ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कलापशःसंघशः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समयंशपथं
अत्रशपथव्याजेननिषिद्धान्युच्यंते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शुनःसारमेयान्परिकर्षतुक्रीडार्थंमृगयार्थंवा ॥ १८ ॥ स्वसुतांशुल्कग्रहणेन कीनाशात्कर्षकात् ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृथायागादिनिमित्तंविना वृथानटनर्तकादौ ॥ २१ ॥ जयतांयुद्धेवादेवा ॥ २२ ॥ कक्षाग्नौ तत्रहिहुतंभस्मीभावमप्राप्यहोतुर्दोषकरमित्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उदपानप्लवेएककूपैक

वृथामांसाशनश्चास्तुवृथादानंकरोतुच ॥ यातुस्त्रियंदिवाचैवबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २१ ॥ भरद्वाजउवाच नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तुस्त्रीषुज्ञातिषुगोषुच ॥
॥१३०॥ ब्राह्मणंचापिजयतांबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २२ ॥ उपाध्यायमधःकृत्वाऋचोध्येतुयजूंषिच ॥ जुहोतुचसकक्षाग्नौबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २३ ॥ जमदग्निरुवाच १३
पुरीषमुत्सृजत्वप्सुहंतुगांचैवद्रुह्यतु ॥ अनृतौमैथुनंयातुबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २४ ॥ द्वेष्योभार्योपजीवीस्याद्दूरबंधुश्चवैरवान् ॥ अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तुबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २५ ॥ गोतमउवाच अधीत्यवेदांस्त्यजतुत्रीनग्नीनपविध्यतु ॥ विक्रीणातुतथासोमंबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २६ ॥ उदपानप्लवेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ तस्यसालोक्यतांयातुबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २७ ॥ विश्वामित्रउवाच जीवतोवैगुरून्भृत्यान्भरंत्वस्यपरेजनाः ॥ अगतिर्बहुपुत्रः स्याद्बिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २८ ॥ अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तुऋद्ध्याचैवाप्यहंकृतः ॥ कर्षकोमत्सरीचास्तुबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ २९ ॥ वर्षाचरोस्तुभृतकोराज्ञश्चास्तुपुरोहितः ॥ अयाज्यस्यभवेदृत्विग्बिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ ३० ॥ अरुंधत्युवाच नित्यंपरिभवेच्छ्वश्रूंभर्तुर्भवतुदुर्मनाः ॥ एकास्वादुसमाश्नातुबिसस्तैन्यंकरोतिया ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनांगृहमध्यस्थासक्तूनत्तुदिनक्षये ॥ अभोग्यावीरसूरस्तुबिसस्तैन्यंकरोतिया ॥ ३२ ॥ गंडोवाच अनृतंभाषतुसदाबंधुभिश्चविरुध्यतु ॥ ददातुकन्यांशुल्केनबिसस्तैन्यंकरोतिया ॥ ३३ ॥ साधयित्वास्वयंप्राशेद्दास्येजीर्यतुचैवह ॥ विकर्मणाप्रमीयेतबिसस्तैन्यंकरोतिया ॥ ३४ ॥ पशुसखउवाच दासएवप्रजायेतामप्रसूतिरकिंचनः ॥ दैवतेष्वनमस्कारोबिसस्तैन्यंकरोतियः ॥ ३५ ॥ शुनःसखउवाच अध्वर्यवेदुहितरंवाददातुच्छंदोगेवाचरितब्रह्मचर्ये ॥ आथर्वणंवेदमधीत्यविप्रःस्नायीतवायोहरतेबिसानि ॥ ३६ ॥ ऋषयऊचुः इष्टमेतद्द्विजातीनांयोयंतेशपथःकृतः ॥ त्वयाकृतंबिसस्तैन्यंसर्वेषांनःशुनःसख ॥ ३७ ॥ शुनःसखउवाच न्यस्तमद्यंनपश्यद्भिर्यदुक्तंकृतकर्मभिः ॥ सत्यमेतन्नमिथ्यैतद्बिसस्तैन्यंकृतंमया ॥ ३८ ॥ मयाह्यंतर्हितानीहबिसानीमानिपश्यत ॥ परीक्षार्थंभगवतांकृतमेवंमयानघाः ॥ ३९ ॥ ॥१३०॥

जीवने ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मकूटोवेदराशिस्तस्याशुचित्वंदोषःऋद्धिमतोगर्वोभवतु कर्षकश्चमत्सरीचास्तु ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्ञातीनांअनादरेषष्ठी ज्ञातीननादृत्येत्यर्थः अभोग्यायोनिदूषिता ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ साधयित्वाअन्नंपक्त्वा विकर्मणाजारजातेनगर्भादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अद्यंभक्ष्यं यदुक्तंतन्नमिथ्येतिसंबंधः ॥ ३८ ॥ अंतर्हितानिअंतर्धानंप्रापितानि ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३॥४४॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७॥ ४८ ॥ स्वधर्मनिष्ठःकुप्रतिग्रहपराङ्मुखोनिषिद्धवर्जितोमुख्यंपात्रमित्यध्यायतात्पर्यं ॥ १४९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाव

रक्षणार्थंचसर्वेषांभवतामहमागतः ॥ यातुधानीत्यतिक्रूराकृत्यैषावोवधैषिणी ॥ ४० ॥ वृषादर्भिप्रयुक्तैषानिहतामेतपोधनाः ॥ दुष्टाहिंस्यादियंपापायुष्मा
न्प्रत्यग्निसंभवा ॥ ४१ ॥ तस्मादस्म्यागतोविप्रावासवंमांनिबोधत ॥ अलोभादक्षयालोकाःप्राप्तावैसार्वकामिकाः ॥ ४२ ॥ उत्तिष्ठध्वमितःक्षिप्रंतानवाप्नुत
वैद्विजाः ॥ ४३ ॥ भीष्मउवाच ततोमहर्षयःप्रीतास्तथेत्युक्त्वापुरंदरं ॥ सहैवत्रिदशेंद्रेणसर्वेजग्मुस्त्रिविष्टपं ॥ ४४ ॥ एवमेतेमहात्मानोभोगैर्बहुविधैरपि ॥
क्षुधापरमयायुक्ताश्छंद्यमानामहात्मभिः ॥ ४५ ॥ नैवलोभंतदाचक्रुस्ततःस्वर्गमवाप्नुवन् ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुनरोलोभंविवर्जयेत् ॥ ४६ ॥ एषधर्मःपरो
राजंस्तस्माल्लोभंविवर्जयेत् ॥ ४७॥ इदंनरःसुचरितंसमवायेषुकीर्तयन् ॥ अर्थभागीचभवतिनचदुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ४८ ॥ प्रीयंतेपितरश्चास्यऋषयोदेवतास्त
था ॥ यशोधर्मार्थभागीचभवतिप्रेत्यमानवः ॥ १४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेबिसस्तैन्योपाख्यानेत्रिनवतित
मोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यद्वृत्तंतीर्थयात्रायांशपथंप्रतितच्छृणु ॥ १ ॥ पुष्क
रार्थंकृतंस्तैन्यंपुराभरतसत्तम ॥ राजर्षिभिर्महाराजतथैवचद्विजर्षिभिः ॥ २ ॥ ऋषयःसमेताःपश्चिमेवैप्रभासेसमागतामंत्रममंत्रयंत ॥ चरामसर्वांपृथिवींपुण्य
तीर्थांतन्नःकामंहंतगच्छामसर्वे ॥ ३ ॥ शुक्रोंगिराश्चैवकविश्चविद्वांस्तथात्यगस्त्योनारदपर्वतौच ॥ भृगुर्वसिष्ठःकश्यपोगोतमश्चविश्वामित्रोजमदग्निश्चराज
न् ॥ ४ ॥ ऋषिस्तथागालवोथाष्टकश्चभरद्वाजोरुंधतीवालखिल्याः ॥ शिबिर्दिलीपोनहुषोंबरीषोराजाययातिर्धुंधुमारोथपूरुः ॥ ५ ॥ जग्मुःपुरस्कृत्यमहानुभा
वंशतक्रतुंवृत्रहणंनरेंद्राः ॥ तीर्थानिसर्वाणिपरिभ्रमंतोमाघ्यांययुःकौशिकींपुण्यतीर्थां ॥ ६ ॥ सर्वेषुतीर्थेष्ववधूतपापाजग्मुस्ततोब्रह्मसरःसुपुण्यं ॥ देवस्यती
र्थेजलमग्निकल्पाविगाह्यतेभुक्तबिसप्रसूनाः ॥ ७ ॥ केचिद्बिसान्यखनंस्तत्रराजन्नन्येमृणालान्यखनंस्तत्रविप्राः ॥ अथापश्यन्पुष्करंतेह्रियंतंह्रदादगस्त्येन
समुद्धृतंतत् ॥ ८ ॥ तानाहसर्वानृषिमुख्यानगस्त्यःकेनादत्तंपुष्करंमेसुजातं ॥ युष्मान्शंकेपुष्करंदीयतांमेनवैभवंतोहर्तुमर्हंतिपद्मं ॥ ९ ॥

दीपेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रशपथेनैवनिषिद्धार्थप्रकाशने ॥ १ ॥ पुष्करार्थंइंद्रेणस्तैन्यंकृतं मुनिभिःशपथाःकृताइत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ बिस
मृणालयोःकमलकुमुदवद्वांतरभेदोज्ञेयः ह्रियंतंह्रियमाणं ॥ ८ ॥आदत्तंआत्तं ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अधर्मइतिच्छेदः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रत्यवरान्मध्यमान् तमःअज्ञानं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पृष्ठमांसानिपृष्ठवाहानांहयवृषभोष्ट्रादीनांमांसानि ॥ १६ ॥ भिक्षुःसंन्यासी ॥ १७ ॥

शृणोमिकालोहिंसतेधर्मवीर्यंसोयंप्राप्तोवर्ततेधर्मपीडा ॥ पुराऽधर्मोवर्ततेनेहयावत्तावद्गच्छामःसुरलोकंचिराय ॥ १० ॥ पुरावेदान्ब्राह्मणाग्राममध्येघुष्टस्व
राद्वृषलान्श्रावयंति ॥ पुराराजाव्यवहारेणधर्मान्पश्यत्यहंपरलोकंव्रजामि ॥ ११ ॥ पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसोयावन्नरानावमंस्यंतिसर्वे ॥ तमोत्तरंयावदिदं
नवर्ततेतावद्व्रजामिपरलोकंचिराय ॥ १२ ॥ पुराप्रपश्यामिपरेणमर्त्यान्बलीयसादुर्बलान्भुज्यमानान् ॥ तस्माद्यास्यामिपरलोकंचिरायनत्युत्सहेद्रष्टुमिहजी
वलोकं ॥ १३ ॥ तमाहुरार्ताऋषयोमहर्षिंनतेवयंपुष्करंचोरयामः ॥ मिथ्याभिषंगोभवतानकार्यःशपामतीक्ष्णैःशपथैर्महर्षे ॥ १४ ॥ तेनिश्चितास्तत्रमहर्षय
स्तुसंपश्यंतोधर्ममेतंनरेंद्राः ॥ ततोशपंतशपथान्पर्ययेणसहैवतेपार्थिवपुत्रपौत्रैः ॥ १५ ॥ भृगुरुवाच प्रत्याक्रोशेदिहाक्रुष्टस्ताडितःप्रतिताडयेत् ॥ खा
देच्चपृष्ठमांसानियस्तेहरतिपुष्करं ॥ १६ ॥ वसिष्ठउवाच अस्वाध्यायपरोलोकेश्वानंचपरिकर्षतु ॥ पुरेचभिक्षुर्भवतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ १७ ॥ कश्य
पउवाच सर्वत्रसर्वंपणतुन्यासेलोभंकरोतुच ॥ कूटसाक्षित्वमभ्येतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ १८ ॥ गोतमउवाच जीवत्वहंकृतोबुद्ध्याविषमेणासमेनसः ॥
कर्षकोमत्सरीचास्तुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ १९ ॥ अंगिराउवाच अशुचिर्ब्रह्मकूटोस्तुश्वानंचपरिकर्षतु ॥ ब्रह्महाऽनिकृतिश्चास्तुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २० ॥
धुंधुमारउवाच अकृतज्ञस्तुमित्राणांशूद्रायांचप्रजायतु ॥ एकःसंपन्नमश्नातुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २१ ॥ पूरुरुवाच चिकित्सायांप्रचरतुभार्ययाचैव
पुष्यतु ॥ श्वशुरात्तस्यवृत्तिःस्याद्यस्तेहरतिपुष्करं ॥ २२ ॥ दिलीपउवाच उदपानप्लवेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ तस्यलोकान्सव्रजतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥
॥ २३ ॥ शुक्रउवाच वृथामांसंसमश्नातुदिवागच्छतुमैथुनं ॥ प्रेष्योभवतुराज्ञश्चयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २४ ॥ जमदग्निरुवाच अनध्यायेष्वधीयीत
मित्रंश्राद्धेचभोजयेत् ॥ श्राद्धेशूद्रस्यचाश्नीयाद्यस्तेहरतिपुष्करं ॥ २५ ॥ शिबिरुवाच अनाहिताग्निर्म्रियतांयज्ञेविघ्नंकरोतुच ॥ तपस्विभिर्विरुध्येच्चय
स्तेहरतिपुष्करं ॥ २६ ॥ ययातिरुवाच अनृतौचव्रतीचैवभार्यायांसप्रजायतु ॥ निराकरोतुवेदांश्चयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २७ ॥

पणतुक्रयविक्रयंकरोतु सर्वंअपण्यमपि ॥ १८ ॥ विगतःसमभावोयस्मात्तेनासमेनकामक्रोधादिना ॥ १९ ॥ अनिकृतिः अकृतप्रायश्चित्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिथिर्यतिः गृहसंस्थोगृहवासी कामवृत्तःयथेष्टचेष्टावान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भृतोवित्तेनक्रीतः भृतकोधान्यविक्रीतः वैश्यै.क्रीतःसन्अवर्षाद्वृष्टिनिबंधंकरोतु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

नहुषउवाच अतिथिर्गृहसंस्थोस्तुकामवृत्तस्तुदीक्षितः ॥ विद्यांप्रयच्छतुभृतोयस्तेहरतिपुष्करं ॥ २८ ॥ अंबरीषउवाच नृशंसस्त्यक्तधर्मोस्तुस्त्रीषुज्ञा
तिषुगोषुच ॥ निहंतुब्राह्मणंचापियस्तेहरतिपुष्करं ॥ २९ ॥ नारदउवाच गृहज्ञानीबहिःशास्त्रंपठतांविस्वरंपदं ॥ गरीयसोवजानातुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३० ॥
नाभागउवाच अनृतंभाषतुसदासद्भिश्चैवविरुध्यतु ॥ शुल्केनतुददत्कन्यांयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३१ ॥ कविरुवाच पद्भ्यांसगांताडयतुसूर्यंचप्रतिमेह
तु ॥ शरणागतंसंत्यजतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रउवाच करोतुभृतकोऽवर्षाराज्ञश्चास्तुपुरोहितः ॥ ऋत्विगस्तुह्ययाज्यस्ययस्तेहरतिपुष्करं ॥
॥ ३३ ॥ पर्वतउवाच ग्रामेचाधिकृतःसोस्तुखरयानेनगच्छतु ॥ शुनःकर्षतुवृत्त्यर्थेयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३४ ॥ भरद्वाजउवाच सर्वपापसमादानंनृ
शंसेचानृतेचयत् ॥ तत्तस्यास्तुसदापापंयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३५ ॥ अष्टकउवाच सराजास्त्वकृतप्रज्ञःकामवृत्तश्चपापकृत् ॥ अधर्मेणाभिशास्तूर्वींयस्ते
हरतिपुष्करं ॥ ३६ ॥ गालवउवाच पापिष्ठेभ्योह्यनर्घार्हःसनरोस्तुस्वपापकृत् ॥ दत्वादानंकीर्तयतुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३७ ॥ अरुंधत्युवाच श्वश्र्वा
पवादंवदतुभर्तुर्भवतुदुर्मनाः ॥ एकास्वादुसमश्नातुयातेहरतिपुष्करं ॥ ३८ ॥ वालखिल्याऊचुः एकपादेनवृत्त्यर्थंग्रामद्वारेसतिष्ठतु ॥ धर्मज्ञस्त्यक्तधर्मास्तु
यस्तेहरतिपुष्करं ॥ ३९ ॥ शुनःसखउवाच अग्निहोत्रमनादृत्यससुखंस्वपतुद्विजः ॥ परिव्राट्कामवृत्तोस्तुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ४० ॥ सुरभ्युवाच बाल
जेननिदानेनकांस्यंभवतुदोहनं ॥ दुह्येतपरवत्सेनयातेहरतिपुष्करं ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच ततस्तुतैःशपथैःशप्यमानैर्नानाविधैर्बहुभिःकौरवेंद्र ॥ सहस्रा
क्षोदेवराट्संप्रहृष्टःसमीक्ष्यतंकोपनंविप्रमुख्यं ॥ ४२ ॥ अथाब्रवीन्मघवाप्रत्ययंस्वंसमाभाष्यतमृषिंजातरोषं ॥ ब्रह्मर्षिदेवर्षिनृपर्षिमध्येयंतंनिबोधेहममाद्यराज
न् ॥ ४३ ॥ शक्रउवाच अध्वर्यवेदुहितरंददातुछंदोगेवाचरितब्रह्मचर्ये ॥ अथर्वणंवेदमधीत्यविप्रःस्नायीतयःपुष्करमाददाति ॥ ४४ ॥ सर्वान्वेदानधीयी
तपुण्यशीलोस्तुधार्मिकः ॥ ब्रह्मणःसदनंयातुयस्तेहरतिपुष्करं ॥ ४५ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पापिष्ठाएवअनर्घार्हाःअपूज्याः अयंतुततोप्यपूज्योस्तु यतःस्वपापकृत्स्वेषुज्ञातिषुपापकृत्गराग्निदानादिनावधकृत् ॥ ३७ ॥ श्वश्र्वाअपवादमितिच्छेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
वालजेनवृकेशजेन बल्वजेनेतिपाठेबल्वजःबगईसंज्ञकस्तृणविशेषस्तज्जेन निदानंदोहनकालेगवांपादबंधनीरज्जुःतेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रत्ययं अभिप्रायं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अगस्त्यउवाच आशीर्वादस्त्वयाप्रोक्तःशपथोबलसूदन॥ दीयतांपुष्करंमह्यमेषधर्मःसनातनः॥ ४६ ॥ इंद्रउवाच नमयाभगवन्लोभाद्धृतंपुष्क
॥१३२॥ रमद्यवै॥ धर्मास्तुश्रोतुकामेनह्रतंनक्रोद्धुमर्हसि॥ ४७॥ धर्मश्रुतिसमुत्कर्षोधर्मसेतुरनामयः॥ आर्षोवैशाश्वतोनित्यमव्ययोयंमयाश्रुतः ॥ ४८ ॥ तदिदंगृ १३
ह्यतांविद्वन्पुष्करंद्विजसत्तम ॥ अतिक्रमंमेभगवन्क्षंतुमर्हस्यनिंदित ॥ ४९ ॥ इत्युक्तःसमहेंद्रेणतपस्वीकोपनोभृशं ॥ जग्राहपुष्करंधीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मु
निः॥ ५० ॥ प्रययुस्तेततोभूयस्तीर्थानिवनगोचराः॥ पुण्येषुतीर्थेषुतथागात्राण्याप्लावयंतते ॥ ५१ ॥ आख्यानंयइदंयुक्तःपठेत्पर्वणिपर्वणि ॥ नमूर्खंजनये
त्पुत्रंनभवेच्चनिराकृतिः॥ ५२॥ नतमापत्स्पृशेत्काचिद्विज्वरोनजरावहः॥ विरजाःश्रेयसायुक्तःप्रेत्यस्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ५३॥ यश्चशास्त्रमधीयीतऋषिभिः
परिपालितं॥ सगच्छेद्ब्रह्मणोलोकमव्ययंचनरोत्तम॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेशपथविधिर्नामचतुर्नवतित
मोऽध्यायः॥ ९४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंश्राद्धकृत्येषुदीयतेभरतर्षभ॥ छत्रंचोपानहौचैवकेनैतत्संप्रवर्तितं॥ १ ॥ क
थंचैतत्समुत्पन्नंकिमर्थंचैवदीयते॥नकेवलंश्राद्धकृत्येपुण्यकेष्वपिदीयते॥ २॥ बहुष्वपिनिमित्तेषुपुण्यमाश्रित्यदीयते॥ एतंद्विस्तरतोब्रह्मन्श्रोतुमिच्छामित
त्वतः॥ ३॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरं॥ यथैतत्प्रथितंलोकेयथाचैतत्प्रवर्तितं ॥ ४ ॥ यथाचाक्षय्यतांप्राप्तंपुण्यतांचयथाग
तं॥सर्वमेतदशेषेणप्रवक्ष्यामिनराधिप॥५॥जमदग्नेश्चसंवादंसूर्यस्यचमहात्मनः॥पुरासभगवान्साक्षाद्धनुषाक्रीडयत्प्रभो॥६॥संधायसंधायशरांश्चिक्षेपकि
लभार्गवः॥ तान्क्षिप्तान्रेणुकासर्वांस्तस्येषून्दीप्ततेजसः॥ ७॥ आनीयसातदातस्मैप्रादादसकृदच्युत ॥ अथतेनसशब्देनज्यायाश्चैवशरस्यच॥ ८॥ प्रहृष्टः
संप्रचिक्षेपसाचप्रत्याजहारतान्॥ ततोमध्याह्नमारूढेज्येष्ठामूलेदिवाकरे॥ ९॥ ससायकान्द्विजोमुक्त्वारेणुकामिदमब्रवीत्॥ गच्छानयविशालाक्षिशरानेता
न्धनुश्च्युतान्॥ १०॥ यावदेतान्पुनःसुभ्रुक्षिपामीतिजनाधिप॥सागच्छंत्यंतराछायांवृक्षमाश्रित्यभामिनी॥ ११॥ ॥१३२॥

तुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ यदिदमिति ॥ १ ॥ पुण्यकेषुस्त्रीणांव्रतोत्सवेषु ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ज्येष्ठामूलेदक्षिणावर्तेभ्रममाणेभचक्रेज्येष्ठानां
समसूत्रेपतितंरोहिणीनक्षत्रंतदेवज्येष्ठानांमूलं यथाश्रुतार्थग्रहणंतुन ज्येष्ठामूलस्थेर्केहेमंतेशिरःपाददाहस्यानवसरात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकं

तस्यौतस्याहिसंतप्तंशिरःपादौतथैवच ॥ स्थितासातुमुहूर्तंवैभर्तुःशापभयाच्छुभा ॥ १२ ॥ ययावानयितुंभूयःसायकानसितेक्षणा ॥ प्रत्याजगामचशरां
स्तानादाययशस्विनी ॥ १३ ॥ सावैखिन्नासुचार्वंगीपद्भ्यांदुःखंनियच्छती ॥ उपाजगामभर्तारंभयाद्भर्तुःप्रवेपती ॥ १४ ॥ सतामृषिस्तदाक्रुद्धोवाक्यमाहशु
भाननां ॥ रेणुकेकिंचिरेणत्वमागतेतिपुनःपुनः ॥ १५ ॥ रेणुकोवाच शिरस्तावत्प्रदीप्तंमेपादौचैवतपोधन ॥ सूर्यतेजोनिरुद्धाहंवृक्षच्छायांसमाश्रि
ता ॥ १६ ॥ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत्कृतंमया ॥ एतच्छ्रुत्वाममविभोमाक्रुधस्त्वंतपोधन ॥ १७ ॥ जमदग्निरुवाच अद्यैनंदीप्तकिरणंरेणुकेतवदुः
खदं ॥ शरैर्निपातयिष्यामिसूर्यमस्त्राग्नितेजसा ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच सविस्फार्यधनुर्दिव्यंगृहीत्वाचशरान्बहून् ॥ अतिष्ठत्सूर्यमभितोयतोयातिततोमु
खः ॥ १९ ॥ अथतंप्रेक्ष्यसन्नद्धंसूर्योऽभ्येत्यतथाऽब्रवीत् ॥ द्विजरूपेणकौंतेयकिंतेसूर्योऽपराध्यते ॥ २० ॥ आदत्तेरश्मिभिःसूर्योदिवितिष्ठंस्ततस्ततः ॥ रसंहृतंवै
वर्षासुप्रवर्षतिदिवाकरः ॥ २१ ॥ ततोऽन्नंजायतेविप्रमनुष्याणांसुखावहं ॥ अन्नंप्राणाइतियथावेदेषुपरिपठ्यते ॥ २२ ॥ अथाभ्रेषुनिगूढश्चरश्मिभिःपरि
वारितः ॥ सप्तद्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २३ ॥ ततस्तदौषधीनांचवीरुधांपुष्पपत्रजं ॥ सर्ववर्षाभिनिर्वृत्तमन्नंसंभवतिप्रभो ॥ २४ ॥ जातकर्माणि
सर्वाणिव्रतोपनयनानिच ॥ गोदानानिविवाहाश्चतथायज्ञसमृद्धयः ॥ २५ ॥ शास्त्राणिदानानितथासंयोगावित्तसंचयाः ॥ अन्नतःसंप्रवर्ततेयथात्वंवेत्थभा
र्गव ॥ २६ ॥ रमणीयानियावंतियावदारंभिकाणिच ॥ सर्वमन्नात्प्रभवतिविदितंकीर्तयामिते ॥ २७ ॥ सर्वंहिवेत्थविप्रत्वंयदेतत्कीर्तितंमया ॥ प्रसादयेत्वांविप्र
र्षेकिंतेसूर्यनिपात्यवै ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेछत्रोपानहोत्पत्तिर्नामपंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच एवंप्रयाचतितदाभास्करेमुनिसत्तमः ॥ जमदग्निर्महातेजाःकिंकार्यंप्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सतथायाचमानस्यमुनिरग्निस
मप्रभः ॥ जमदग्निःशमंनैवजगामकुरुनंदन ॥ २ ॥ ततःसूर्योमधुरयावाचातमिदमब्रवीत् ॥ कृतांजलिर्विप्ररूपीप्रणम्यैनंविशांपते ॥ ३ ॥ चलंनिमित्तंवि
प्रर्षेसदासूर्यस्यगच्छतः ॥ कथंचलंभेत्स्यसित्वंसदायांतंदिवाकरं ॥ ४ ॥

ठीयेभारतभावदीपेपंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदी

जमदग्निरुवाच स्थिरंचापिचलंचापिजानेत्वांज्ञानचक्षुषा ॥ अवश्यंविनयाधानंकार्यमद्यमयातव ॥ ५ ॥ मध्याह्नेवैनिमेषार्धंतिष्ठसित्वंदिवाकर ॥ तत्रभे

॥ १३३ ॥ त्स्यामिसूर्यत्वांनमेत्रास्तिविचारणा ॥ ६ ॥ सूर्यउवाच असंशयंमांविप्रर्षेभेत्स्यसेधन्विनांवर ॥ अपकारिणंमांविद्धिभगवञ्छरणागतं ॥ ७ ॥ भीष्म १३

उवाच ततःप्रहस्यभगवान्जमदग्निरुवाचतं ॥ नभीःसूर्यत्वयाकार्याप्रणिपातगतोह्यसि ॥ ८ ॥ ब्राह्मणेष्वार्जवंयच्चस्थैर्यंचधरणीतले ॥ सौम्यतांचैवसो

मस्यगांभीर्यंवरुणस्यच ॥ ९ ॥ दीप्तिमग्नेःप्रभांमेरोःप्रतापंतपनस्यच ॥ एतान्यतिक्रमेद्योवैसहन्याच्छरणागतं ॥ १० ॥ भवेत्सगुरुतल्पीचब्रह्महाचसवैभवे

त् ॥ सुरापानंसकुर्याच्चयोहन्याच्छरणागतं ॥ ११ ॥ एतस्य*त्वपनीतस्यसमाधिंतातचिंतय ॥ यथासुखगमःपंथाभवेत्त्वद्रश्मिभावितः ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच

एतावदुक्त्वासतदातूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ॥ अथसूर्योददत्तस्मैछत्रोपानहमाशुवै ॥ १३ ॥ सूर्यउवाच महर्षेशिरसस्त्राणंछत्रंमद्रश्मिवारणं ॥ प्रतिगृह्णी

ष्वपद्भ्यांचत्राणार्थंचर्मपादुके ॥ १४ ॥ अद्यप्रभृतिचैवेहलोकेसंप्रचरिष्यति ॥ पुण्यकेषुचसर्वेषुपरमक्षय्यमेवच ॥ १५ ॥ भीष्मउवाच छत्रोपानहमे

तत्तुसूर्येणैतत्प्रवर्तितं ॥ पुण्यमेतदभिख्यातंत्रिषुलोकेषुभारत ॥ १६ ॥ तस्मात्प्रयच्छविप्रेषुछत्रोपानहमुत्तमं ॥ धर्मस्तेषुमहान्भावीनमेत्रास्तिविचारणा ॥

॥ १७ ॥ छत्रंहिभरतश्रेष्ठयःप्रदद्याद्द्विजातये ॥ शुभ्रंशतशलाकंवैसप्रेत्यसुखमेधते ॥ १८ ॥ सशक्रलोकेवसतिपूज्यमानोद्विजातिभिः ॥ अप्सरोभिश्चसततं

देवैश्चभरतर्षभ ॥ १९ ॥ दह्यमानायविप्रायायःप्रयच्छत्युपानहौ ॥ स्नातकायमहाबाहोसंशितायद्विजातये ॥ २० ॥ सोपिलोकानवाप्नोतिदेवतैरभिपूजितान् ॥

गोलोकेसमुदायुक्तोवसतिप्रेत्यभारत ॥ २१ ॥ एतत्तेभरतश्रेष्ठमयाकार्त्स्न्येनकीर्तितं ॥ छत्रोपानहदानस्यफलंभरतसत्तम ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारते

अनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेछत्रोपानहदानप्रशंसानामषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९७ ॥ युधिष्ठिरउवाच गार्ह

स्थ्यंधर्ममखिलंप्रब्रूहिभरतर्षभ ॥ ऋद्धिमाप्नोतिकिंकृत्वामनुष्यइहपार्थिव ॥ १ ॥

पेषण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९७ ॥ गार्हस्थ्यंगृहस्थयोग्यं ॥ १ ॥ ॥ १३३ ॥

* एतस्यशरणागतस्यअपनीतस्यापराधवतः समाधिस्समाधानं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ बलिकर्मवैश्वदेवः तत्रप्रागन्नमेवग्राह्यं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिपुरावृत्तंजनाधिप ॥ वासुदेवस्यसंवादंपृथिव्याश्चैवभारत ॥ २ ॥ संस्तुत्यपृथिवींदेवींवासुदेवःप्रतापवान् ॥ पप्रच्छभरत
श्रेष्ठमांत्वंयत्पृच्छसेद्यवै ॥ ३ ॥ वासुदेवउवाच गार्हस्थ्यंधर्ममाश्रित्यमयावामद्विधेनवा ॥ किमवश्यंधरेकार्यंकिंवाकृत्वाकृतंभवेत् ॥ ४ ॥ पृथिव्यु
वाच ऋषयःपितरोदेवामनुष्याश्चैवमाधव ॥ इज्याश्चैवार्चनीयाश्चयथाचैवनिबोधमे ॥ ५ ॥ सदायज्ञेनदेवाश्चसदातिथ्येनमानुषाः ॥ छंदतश्चयथानित्यम
र्हान्भुंजीतनित्यशः ॥ ६ ॥ तेनत्वृषिगणाःप्रीताभवंतिमधुसूदन ॥ नित्यमग्निंपरिचरेदभुक्त्वाबलिकर्मच ॥ ७ ॥ कुर्यात्तथैवदेवावैप्रीयंतेमधुसूदन ॥ कुर्यादह
रहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनच ॥ ८ ॥ पयोमूलफलैर्वापिपितॄणांप्रीतिमाहरन् ॥ सिद्धान्नाद्वैश्वदेवंवैकुर्यादग्नौयथाविधि ॥ ९ ॥ अग्नीषोमंवैश्वदेवंधान्वंतर्यमनं
तरं ॥ प्रजानांपतयेचैवपृथग्घोमोविधीयते ॥ १० ॥ तथैवचानुपूर्व्येणबलिकर्मप्रयोजयेत् ॥ दक्षिणायांयमायेतिप्रतीच्यांवरुणायच ॥ ११ ॥ सोमायचा
प्युदीच्यांवैवास्तुमध्येप्रजापतेः ॥ धन्वंतरेःप्रागुदीच्यांप्राच्यांशक्रायमाधव ॥ १२ ॥ मनुष्येभ्यइतिप्राहुर्बलिंद्वारिगृहस्यवै ॥ मरुद्भ्योदैवतेभ्यश्चबलिमंतर्गृहेहरे
त् ॥ १३ ॥ तथैवविश्वेदेवेभ्योबलिमाकाशतोहरेत् ॥ निशाचरेभ्योभूतेभ्योबलिंनक्तंतथाहरेत् ॥ १४ ॥ एवंकृत्वाबलिंसम्यग्दद्याद्भिक्षांद्विजायवै ॥ अलाभेब्राह्म
णस्याग्नावग्रमुद्धृत्यनिक्षिपेत् ॥ १५ ॥ यदाश्राद्धंपितृभ्योपिदातुमिच्छेतमानवः ॥ तदापश्चात्प्रकुर्वीतनिवृत्तेश्राद्धकर्मणि ॥ १६ ॥ पितॄन्संतर्पयित्वातुबलिंकु
र्याद्विधानतः ॥ वैश्वदेवंततःकुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनं ॥ १७ ॥ ततोन्नेनविशेषेणभोजयेदतिथीनपि ॥ अर्चापूर्वंमहाराजततःप्रीणातिमानवान् ॥ १८ ॥ अनि
त्यंहिस्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ आचार्यस्यपितुश्चैवसख्युराप्तस्यचातिथेः ॥ १९ ॥ इदमस्तिगृहेमह्यमितिनित्यंनिवेदयेत् ॥ तेयद्वदेयुस्तत्कुर्यादितिध
र्मोविधीयते ॥ २० ॥ गृहस्थःपुरुषःकृष्णशिष्टाशीचसदाभवेत् ॥ राजर्त्विजंस्नातकंचगुरुंश्वशुरमेवच ॥ २१ ॥ अर्चयेन्मधुपर्केणपरिसंवत्सरोषितान् ॥ श्वभ्य
श्चश्वपचेभ्यश्चवयोभ्यश्चावपेद्भुवि ॥ २२ ॥ वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ एतांस्तुधर्मान्गार्हस्थ्यान्यःकुर्यादनसूयकः ॥ सइहर्षिवरान्प्राप्यप्रेत्यलोके
महीयते ॥ २३ ॥ भीष्मउवाच इतिभूमेर्वचःश्रुत्वावासुदेवःप्रतापवान् ॥ तथाचकारसततंत्वमप्येवंसदाचर ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ २५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ - आलोकेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्तांअभवतां ॥ ७ ॥

एतद्गृहस्थधर्मंत्वंचेष्टमानोजनाधिप ॥ इहलोकेयशःप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानध
 र्मेबलिदानविधिर्नामसप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच आलोकदानंनामैतत्कीदृशंभरतर्षभ ॥ कथमेत
त्समुत्पन्नंफलंवातद्ब्रवीहिमे ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मनोःप्रजापतेर्वादंसुवर्णस्यचभारत ॥ २ ॥ तपस्वीकश्चिदभव
त्सुवर्णोनामभारत ॥ वर्णतोहेमवर्णःससुवर्णइतिपप्रथे ॥ ३ ॥ कुलशीलगुणोपेतःस्वाध्यायेचपरंगतः ॥ बहून्सुवंशप्रभवान्समतीतःस्वकैर्गुणैः ॥ ४ ॥ सकदा
चिन्मनुंविप्रोददर्शोपससर्पच ॥ कुशलप्रश्नमन्योन्यंतौचोभौतत्रचक्रतुः ॥ ५ ॥ ततस्तौसत्यसंकल्पौमेरौकांचनपर्वते ॥ रमणीयेशिलापृष्ठेसहितौसंन्यषीदतां
॥ ६ ॥ तत्रतौकथयंतौस्तांकथानानाविधाश्रयाः ॥ ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानांपुराणानांमहात्मनां ॥ ७ ॥ सुवर्णस्त्वब्रवीद्वाक्यंमनुंस्वायंभुवंप्रति ॥ हितार्थंसर्वभूतानां
प्रश्नंमेवक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ सुमनोभिर्यदिज्यंतेदैवतानिप्रजेश्वर ॥ किमेतत्कथमुत्पन्नंफलंयोगंचशंसमे ॥ ९ ॥ मनुरुवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं ॥ शुक्रस्यचबलेश्चैवसंवादंवैमहात्मनोः ॥ १० ॥ बलेर्वैरोचनस्येहत्रैलोक्यमनुशासतः ॥ समीपमाजगामाशुशुक्रोभृगुकुलोद्वहः ॥ ११ ॥ तमर्घ्यादि
भिरभ्यर्च्यभार्गवंसोसुराधिपः ॥ निषसादासनेपश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ कथेयमभवत्तत्रत्वयायापरिकीर्तिता ॥ सुमनोधूपदीपानांसंप्रदानेफलं
प्रति ॥ १३ ॥ ततःपप्रच्छदैत्येंद्रःकवींद्रंप्रश्नमुत्तमं ॥ १४ ॥ बलिरुवाच सुमनोधूपदीपानांकिंफलंब्रह्मवित्तम ॥ प्रदानस्यद्विजश्रेष्ठतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥
॥ १५ ॥ शुक्रउवाच तपःपूर्वंसमुत्पन्नंधर्मस्तस्मादनंतरं ॥ एतस्मिन्नंतरेचैववीरुदोषध्यएवच ॥ १६ ॥ सोमस्यात्माचबहुधासंभूतःपृथिवीतले ॥ अमृतं
चविषंचैवयेचान्येतृणजातयः ॥ १७ ॥ अमृतंमनसःप्रीतिंसद्यस्तृप्तिंददातिच ॥ मनोग्लपयतेतीव्रंविषंगंधेनसर्वशः ॥ १८ ॥ अमृतंमंगलंविद्धिमहद्विषममं
गलं ॥ ओषध्योह्यमृतंसर्वाविषंतेजोग्निसंभवं ॥ १९ ॥ मनोह्लादयतेयस्माच्छ्रियंचापिदधातिच ॥ तस्मात्सुमनसःप्रोक्तानरैःसुकृतकर्मभिः ॥ २० ॥ देवता
भ्यःसुमनसोयोददातिनरःशुचिः ॥ तस्यतुष्यंतिवैदेवास्तुष्टाःपुष्टिंददत्यपि ॥ २१ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपःवर्णाश्रमधर्मः धर्मोदयादिः वीरुधोलताः ओषध्योव्रीह्यादयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्यासाःगुग्गुलुप्रभृतयः सारिणःकाष्ठाग्निसंयोगान्निःसरंतः कृत्रि

यंयमुद्दिश्यदीयेरन्देवंसुमनसःप्रभो॥ मंगलार्थंसतेनास्यप्रीतोभवतिदैत्यप॥ २२ ॥ ज्ञेयास्तूग्राश्वसौम्याश्वस्तेजस्विन्यश्वताःपृथक्॥ ओषध्योबहुवीर्याहि बहुरूपास्तथैवच॥ २३॥ यज्ञियानांचवृक्षाणामयज्ञीयान्निबोधमे॥ आसुराणिचमाल्यानिदैवतेभ्योहितानिच॥ २४॥ रक्षसामुरगाणांचयक्षाणांचतथा प्रियाः॥ मनुष्याणांपितॄणांचकांतायास्त्वनुपूर्वशः॥ २५॥ वन्याग्राम्याश्चेहतथाकृष्टोप्ताःपर्वताश्रयाः॥ अकंटकाःकंटकिनोगंधरूपरसान्विताः॥ २६॥ द्विविधोहिस्मृतोगंधइष्टोनिष्टश्चपुष्पजः॥ इष्टगंधानिदेवानांपुष्पाणीतिविभावय॥ २७॥ अकंटकानांवृक्षाणांश्वेतप्रायाश्ववर्णतः॥ तेषांपुष्पाणिदेवानामिष्टानि सततंप्रभो॥ २८॥ जलजानिचमाल्यानिपद्मादीनिचयानिवै॥ गंधर्वनागयक्षेभ्यस्तानिदद्याद्विचक्षणः॥ २९॥ओषध्योरक्तपुष्पाश्चकटुकाःकंटकान्विताः॥ शत्रूणामभिचारार्थमाथर्वेषुनिदर्शिताः॥ ३०॥ तीक्ष्णवीर्यास्तुभूतानांदुरालंभाःसकंटकाः॥ रक्तभूयिष्ठवर्णाश्चकृष्णाश्चैवोपहारयेत्॥ ३१ ॥ मनोहृदयनंदिन्योविशेषमधुराश्रयाः॥ चारुरूपाःसुमनसोमानुषाणांस्मृताविभो॥ ३२॥ नतुश्मशानसंभूतादेवतायतनोद्भवाः॥ सन्नयेत्पुष्टियुक्तेषुविवाहेषुरहःसुच॥ ॥ ३३॥ गिरिसानुरुहाःसौम्यादेवानामुपपादयेत्॥ प्रोक्षिताभ्युक्षिताःसौम्यायथायोग्यंयथास्मृति॥ ३४॥ गंधेनदेवास्तुष्यंतिदर्शनाद्यक्षराक्षसाः॥ नागाः समुपभोगेनत्रिभिरेतैस्तुमानुषाः॥ ३५॥ सद्यःप्रीणातिदेवान्वैतेप्रीताभावयंत्युत॥ संकल्पसिद्धामर्त्यानामीप्सितैश्चमनोरमैः॥ ३६ ॥ प्रीताःप्रीणंतिसततंमानितामानयंतिच॥ अवज्ञातावधूताश्चनिर्दहंत्यधमान्नरान्॥ ३७॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिधूपदानविधेःफलं॥ धूपांश्वविविधान्साधूनसाधूंश्चनिबोधमे॥ ॥ ३८॥ निर्यासाःसारिणश्चैवकृत्रिमाश्चैवतेत्रयः॥ इष्टोनिष्टोभवेद्गंधस्तन्मेविस्तरशःशृणु॥ ३९ ॥ निर्यासाःसल्लकीवर्ज्यादेवानांदयितास्तुते॥ गुग्गुलुप्रवरस्तेषांसर्वेषामितिनिश्चयः॥ ४०॥ अगुरुःसारिणांश्रेष्ठोयक्षराक्षसभोगिनां॥ दैत्यानांसल्लकीयश्चकांक्षितोयश्चतद्विधः॥ ४१॥ अथसर्जरसादीनांगंधैः पार्थिवदारवैः॥ फाणितासवसंयुक्तैर्मनुष्याणांविधीयते॥ ४२॥ देवदानवभूतानांसद्यस्तुष्टिकरःस्मृतः॥ येन्येवैहारिकास्तत्रमानुषाणामितिस्मृताः॥ ४३॥

माःअष्टगंधादयः॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ फाणिताश्वतेआसवेनतीव्रगंधेनसंयुक्ताःदेवदारुप्रभृतयस्तैः पाठांतरेफालिताविकसितामल्लिकादयस्तासांरसैर्मकरंदैःगंधरससंयुक्तैर्दारवैः॥ ४२ ॥ सद्यस्तुष्टिकरोगंधइतिशेषः वैहारिकाविहारमात्रोपयुक्ताः॥ ४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ज्योतिर्दीपादि तेजःकांतिः प्रकाशःकीर्तिः ॥ ४६ ॥ तमिस्रंअंधकारः अंधंतमोनामनरकरूपं तथादक्षिणायनमप्यंधंतमएव अतउत्तरायणेरात्रौतमोनाशकंज्योतिर्देयंनरकनिवृत्त्यर्थं

यएवोक्ताःसुमनसांप्रदानेगुणहेतवः॥ धूपेष्वपिपरिज्ञेयास्तएवप्रीतिवर्धनाः॥४४॥ दीपदानेप्रवक्ष्यामिफलयोगमनुत्तमं॥ यथायेनयदाचैवप्रदेयायादृशा
श्चते॥ ४५॥ ज्योतिस्तेजःप्रकाशंवाप्यूर्ध्वगंचापिवर्ण्यते॥ प्रदानंतेजसांतस्मात्तेजोवर्धयतेनृणां॥ ४६॥ अंधंतमस्तमिस्रंचदक्षिणायनमेवच॥ उत्तरायण
मेतस्माज्ज्योतिर्दानंप्रशस्यते॥ ४७॥ यस्मादूर्ध्वगमेतत्तुतमसश्चैवभेषजम्॥ तस्मादूर्ध्वगतेर्दाताभवेदत्रेतिनिश्चयः॥ ४८॥ देवास्तेजस्विनोयस्मात्प्रभावं
तःप्रकाशकाः॥ तामसाराक्षसाश्चैवतस्माद्दीपःप्रदीयते॥ ४९॥ आलोकदानाच्चक्षुष्मान्प्रभायुक्तोभवेन्नरः॥ तान्दत्वानोपहिंसेतनहरेन्नोपनाशयेत्॥५०॥
दीपहर्ताभवेदंधस्तमोगतिरसुप्रभः॥ दीपप्रदःस्वर्गलोकेदीपमालेवराजते॥ ५१॥ हविषाप्रथमःकल्पोद्वितीयश्चौषधीरसैः॥ वसामेदोस्थिनिर्यासैर्नकार्यः
पुष्टिमिच्छता॥ ५२॥ गिरिप्रपातेगहनेचैत्यस्थानेचतुष्पथे॥ दीपदानंभवेन्नित्यंयइच्छेद्भूतिमात्मनः॥ ५३॥ कुलोद्योतोविशुद्धात्माप्रकाशत्वंचगच्छति॥
ज्योतिषांचैवसालोक्यंदीपदातानरःसदा॥ ५४॥ बलिकर्मसुवक्ष्यामिगुणान्कर्मफलोदयान्॥ देवयक्षोरगनृणांभूतानामथरक्षसां॥ ५५॥ येषांनाग्रभुजो
विप्रादेवतातिथिबालकाः॥ राक्षसानेवतान्विद्धिनिर्विशंकानमंगलान्॥ ५६॥ तस्मादग्रंप्रयच्छेतदेवेभ्यःप्रतिपूजितं॥ शिरसाप्रयतश्चापिहरेद्बलिमतंद्रि
तः॥ ५७॥ गृह्णंतिदेवतानित्यमाशंसंतिसदागृहान्॥ बाह्याश्चागंतवोयेन्येयक्षराक्षसपन्नगाः॥ ५८॥ इतोदत्तेनजीवंतिदेवताःपितरस्तथा॥ तेप्रीताःप्रीणयं
त्येनमायुषायशसाधनैः॥ ५९॥ बलयःसहपुष्पैस्तुदेवानामुपहारयेत्॥ दधिदुग्धमयाःपुण्याःसुगंधाःप्रियदर्शनाः॥ ६०॥ कार्यारुधिरमांसाढ्याबलयो
यक्षरक्षसां॥ सुरासवपुरस्कारालाजोल्लापिकभूषिताः॥६१॥ नागानांदयितानित्यंपद्मोत्पलविमिश्रिताः॥तिलान्गुडसुसंपन्नान्भूतानामुपहारयेत्॥ ६२॥
अग्रदाताग्रभोगीस्याद्बलवीर्यसमन्वितः॥ तस्मादग्रंप्रयच्छेतदेवेभ्यःप्रतिपूजितं॥ ६३॥ ज्वलंत्यहरहोवेश्मयाश्चास्यगृहदेवताः॥ ताःपूज्याभूतिकामेनप्र
सृताग्रप्रदायिना॥ ६४॥ इत्येतदसुरेंद्रायकाव्यःप्रोवाचभार्गवः॥ सुवर्णायमनुःप्राहसुवर्णोनारदायच॥ ६५॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ हविषाघृतेनओषधीरसैःतिलसर्षपादिस्नेहैः वसामेदोस्थीनिप्राण्यवयवास्तेषांनिर्यासाःस्नेहाः वसादयःपृथग्वानिर्यासात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ लाजोल्लापिकभूषिताः उल्लापिकउपरिलापनं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥६ ॥ लाजाभिः आर्षस्त्रीत्वं॥७ ॥ ८ ॥

नारदोपिमयिप्राहगुणानेतान्महाद्युते ॥ त्वमप्येतद्विदित्वेहसर्वमाचरपुत्रक ॥ ६६॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेसुवर्णमनुसंवादो
नामाष्टनवतितमोऽध्यायः॥ ९८॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंमेभरतश्रेष्ठपुष्पधूपप्रदायिनां ॥ फलंबलिविधानेचतद्भूयोवक्तु
मर्हसि ॥ १ ॥ धूपप्रदानस्यफलंप्रदीपस्यतथैवच ॥ बलयश्चकिमर्थंवैक्षिप्यंतेगृहमेधिभिः ॥ २॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नहु
षस्यचसंवादमगस्त्यस्यभृगोस्तथा ॥ ३ ॥ नहुषोहिमहाराजराजर्षिःसुमहातपाः ॥ देवराज्यमनुप्राप्तःसुकृतेनेहकर्मणा ॥ ४ ॥ तत्रापिप्रयतोराजन्नहुषस्त्रिदि
वेवसन्॥ मानुषीश्चैवदिव्याश्चकुर्वाणोविविधाःक्रियाः ॥ ५ ॥ मानुष्यस्तत्रसर्वाःस्मक्रियास्तस्यमहात्मनः ॥ प्रवृत्तास्त्रिदिवेराजन्दिव्याश्चैवसनातनाः ॥ ६॥
अग्निकार्याणिसमिधःकुशाःसुमनसस्तथा ॥ बलयश्चान्नलाजाभिर्धूपनंदीपकर्मच ॥ ७॥ सर्वंतस्यगृहेराज्ञःप्रावर्ततमहात्मनः ॥ जपयज्ञान्मनोयज्ञांस्त्रिदिवे
पिचकारसः ॥ ८ ॥ देवानभ्यर्चयच्चापिविधिवत्ससुरेश्वरः॥सर्वानेवयथान्यायंयथापूर्वमरिंदम॥ ९॥अथेंद्रोहमितिज्ञात्वाअहंकारंसमाविशत्॥ सर्वाश्चैवक्रि
यास्तस्यपर्यहीयंतभूपतेः॥ १० ॥सऋषीन्वाहयामासवरदानमदान्वितः॥ परिहीनक्रियश्चैवदुर्बलत्वमुपेयिवान् ॥ ११ ॥ तस्यवाहयतःकालोमुनिमुख्यां
स्तपोधनान्॥ अहंकाराभिभूतस्यसुमहानभ्यवर्तत ॥ १२ ॥ अथपर्यायशःसर्वान्वाहनायोपचक्रमे॥पर्यायश्चाप्यगस्त्यस्यसमपद्यतभारत॥ १३॥अथागत्य
महातेजाभृगुर्ब्रह्मविदांवरः॥ अगस्त्यमाश्रमस्थंवैसमुपेत्येदमब्रवीत्॥ १४॥एवंवयमसत्कारंदेवेंद्रस्यास्यदुर्मतेः॥नहुषस्यकिमर्थंवैमर्षयाममहामुने ॥ १५॥
अगस्त्यउवाच कथमेषमयाशक्यःशप्तुंयस्यमहामुने॥ वरदेनवरोदत्तोभवतोविदितश्चसः ॥ १६ ॥ योमेदृष्टिपथंगच्छेत्समेवश्योभवेदिति ॥ इत्यनेनवरं
देवोयाचितोगच्छतादिवं ॥ १७॥ एवंनदग्धःसमयाभवताचनसंशयः॥ अन्येनाप्यृषिमुख्येननदग्धोनचपातितः ॥ १८ ॥ अमृतंचैवपानायदत्तमस्मैपुरा
विभो॥ महात्मनातदर्थंचनास्माभिर्विनिपात्यते॥ १९ ॥ प्रायच्छतवरंदेवःप्रजानांदुःखकारणं॥ द्विजेष्वधर्मयुक्तानिसकरोतिनराधमः॥ २०॥ तत्रयत्प्राप्त
कालंनस्तद्ब्रूहिवदतांवर॥ भवांश्चापियथाब्रूयात्तत्कर्तास्मिनसंशयः॥ २१ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥२४॥ २५ ॥ २६॥२७॥२८॥२९॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सकाःपुत्रादे

भृगुरुवाच पितामहनियोगेनभवंतंसोहमागतः॥ प्रतिकर्तुंबलवतिनहुषेदैवमोहिते ॥ २२ ॥ अद्यहित्वांसुदुर्बुद्धीरथेयोक्ष्यतिदेवराट् ॥ अद्यैनमहमुद्वृत्तं
करिष्येऽनिंद्रमोजसा ॥ २३ ॥ अद्येंद्रंस्थापयिष्यामिपश्यतस्तेशतक्रतुं ॥ संचाल्यपापकर्माणमैंद्रात्स्थानात्सुदुर्मतिं ॥ २४ ॥ अद्यचासौकुदेवेंद्रस्त्वांपदाधर्ष
 यिष्यति ॥ दैवोपहतचित्तत्वादात्मनाशायमंदधीः ॥ २५ ॥ व्युत्क्रांतधर्मंतमहंधर्षणामर्षितोभृशं ॥ अहिर्भवस्वेतिरुषाशप्स्येपापंद्विजद्रुहं ॥ २६ ॥ ततएनंसुदु
र्बुद्धिंधिक्शब्दाभिहतत्विषं ॥ धरण्यांपातयिष्यामिपश्यतस्तेमहामुने ॥ २७॥ नहुषंपापकर्माणमैश्वर्यबलमोहितं ॥ यथाचरोचतेतुभ्यंतथाकर्तास्म्यहंमुने ॥
॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तुभृगुणामैत्रावरुणिरव्ययः ॥ अगस्त्यःपरमप्रीतोबभूवविगतज्वरः ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०
दानधर्मेअगस्त्यभृगुसंवादोनामनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंवैसविपन्नश्चकथंवैपातितोभु
वि ॥ कथंचानिंद्रतांप्राप्तस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच एवंतयोःसंवदतोःक्रियास्तस्यमहात्मनः ॥ सर्वाएवप्रवर्ततेयादिव्यायाश्चमानुषीः ॥
॥ २ ॥ तथैवदीपदानानिसर्वोपकरणानिवै ॥ बलिकर्मचयच्चान्यद्वत्सकाश्चपृथग्विधाः ॥ ३ ॥ सर्वेतस्यसमुत्पन्नादेवेंद्रस्यमहात्मनः ॥ देवलोकेनृलोकेचसदा
चाराबुधाःस्मृताः ॥४॥ तेचेद्भवंतिराजेंद्रऋध्यंतेगृहमेधिनः ॥ धूपप्रदानैर्दीपैश्चनमस्कारैस्तथैवच ॥ ५ ॥ यथासिद्धस्यचान्नस्यग्रहायाग्रंप्रदीयते ॥ बलयश्च
गृहोद्देशेअतःप्रीयंतिदेवताः ॥ ६ ॥ यथाचगृहिणस्तोषोभवेद्वैबलिकर्मणि ॥ तथाशतगुणाप्रीतिर्देवतानांप्रजायते ॥ ७॥ एवंधूपप्रदानंचदीपदानंचसाधवः ॥
प्रयच्छंतिनमस्कारैर्युक्तमात्मगुणावहं ॥ ८ ॥ स्नानेनाद्भिश्चयत्कर्मक्रियतेवैविपश्चिता ॥ नमस्कारप्रयुक्तेनतेनप्रीयंतिदेवताः ॥ ९ ॥ पितरश्चमहाभागाऋष
यश्चतपोधनाः ॥ गृह्याश्चदेवताःसर्वाःप्रीयंतेविधिनार्चिताः ॥ १० ॥ इत्येतांबुद्धिमास्थायनहुषःसनरेश्वरः ॥ सुरेंद्रत्वंमहत्प्राप्यकृतवानेतदद्भुतं ॥ ११ ॥ कस्य
चित्त्वथकालस्यभाग्यक्षयउपस्थिते ॥ सर्वमेतदवज्ञायकृतवानिदमीदृशं ॥ १२ ॥ ततःसपरिहीणोभूत्सुरेंद्रोबलदर्पतः ॥ धूपदीपोदकविधिंनयथावच्चकारह ॥
॥ १३ ॥ ततोस्ययज्ञविषयोरक्षोभिःपर्यबध्यत ॥ अथागस्त्यमृषिश्रेष्ठंवाहनायाजुहावह ॥ १४ ॥

वार्षिकोत्सवाः वत्सःपुत्रादिकोत्सवेइतिमेदिनी ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ग्रहायअतिथये ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ पदाहतःपादेनहतवानसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

ह्रुतंसरस्वतीकूलात्स्मयन्निवमहाबलः॥ ततोभृगुर्महातेजामैत्रावरुणिमब्रवीत्॥ १५॥ निमीलयस्वनयनेजटांयावद्विशामिते॥ स्थाणुभूतस्यतस्याथजटां
प्राविशदच्युतः॥ १६॥ भृगुःससुमहातेजाःपातनायनृपस्यच॥ ततःसदेवराट्प्राप्तस्तमृषिंवाहनायवै॥ १७॥ ततोगस्त्यःसुरपतिंवाक्यमाहविशांपते॥ योज
यस्वेतिमांक्षिप्रंकंचदेशंवहामिते॥ १८॥ यत्रवक्ष्यसितत्रत्वांनयिष्यामिसुराधिप॥ इत्युक्तोनहुषस्तेनयोजयामासतंमुनिं॥ १९॥ भृगुस्तस्यजटांतस्थोबभूव
ह्रुषितोभृशं॥ नचापिदर्शनंतस्यचकारसभृगुस्तदा॥ २०॥ वरदानप्रभावज्ञोनहुषस्यमहात्मनः॥ नचुकोपतदागस्त्योयुक्तोपिनहुषेणवै॥ २१॥ तंतुराजाप्र
तोदेनचोदयामासभारत॥ नचुकोपसधर्मात्माततःपादेनदेवराट्॥ २२॥ अगस्त्यस्यतदाक्रुद्धोवामेनाभ्यहनच्छिरः॥ तस्मिन्शिरस्यभिहतेसजटांतर्गतो
भृगुः॥ २३॥ शशापबलवत्क्रुद्धोनहुषंपापचेतसं॥ यस्मात्पदाहतःक्रोधाच्छिरसीमंमहामुनिं॥ २४॥ तस्मादाशुमहींगच्छसर्पोभूत्वासुदुर्मते॥ इत्युक्तःसत
दातेनसर्पोभूत्वापपातह॥ २५॥ अदृष्टेनाथभृगुणाभूतलेभरतर्षभ॥ भृगुंहियदिसोद्रक्ष्यन्नहुषःपृथिवीपते॥ २६॥ नचशक्तोभविष्यद्वैपातनेतस्यतेजसा॥ सतु
तैस्तैःप्रदानैश्चतपोभिर्नियमैस्तथा॥ २७॥ पतितोपिमहाराजभूतलेस्मृतिमानभूत्॥ प्रसादयामासभृगुंशापांतोमेभवेदिति॥ २८॥ ततोगस्त्यःकृपाविष्टः
प्रासादयततंभृगुं॥ शापांतार्थंमहाराजसचप्रादात्कृपान्वितः॥ २९॥ भृगुरुवाच राजायुधिष्ठिरोनामभविष्यतिकुलोद्वहः॥ सत्वांमोक्षयिताशापादि
त्युक्त्वांतरधीयत॥ ३०॥ अगस्त्योपिमहातेजाःकृत्वाकार्यंशतक्रतोः॥ स्वमाश्रमपदंप्रायात्पूज्यमानोद्विजातिभिः॥ ३१॥ नहुषोपित्वयाराजंस्तस्माच्छापा
त्समुद्धृतः॥ जगामब्रह्मभवनंपश्यतस्तेजनाधिप॥ ३२॥ तदासपातयित्वातंनहुषंभूतलेभृगुः॥ जगामब्रह्मभवनंब्रह्मणेचन्यवेदयत्॥ ३३॥ ततःशक्रंसमाना
य्यदेवानाहपितामहः॥ वरदानान्ममसुरान्नहुषोराज्यमाप्तवान्॥ ३४॥ सचागस्त्येनक्रुद्धेनभ्रंशितोभूतलंगतः॥ नचशक्यंविनाराज्ञासुरावर्तयितुंक्वचित्॥
॥ ३५॥ तस्मादयंपुनःशक्रोदेवराज्येभिषिच्यतां॥ एवंसंभाषमाणंतुदेवाःपार्थपितामहं॥ ३६॥ एवमस्त्वितिसंहृष्टाःप्रत्यूचुस्तंनराधिप॥ सोभिषिक्तोभग
वतादेवराज्येचवासवः॥ ३७॥ ब्रह्मणाराजशार्दूलयथापूर्वंव्यरोचत॥ एवमेतत्पुरावृत्तंनहुषस्यव्यतिक्रमात्॥ ३८॥ सचतैरेवसंसिद्धोनहुषःकर्मभिःपुनः॥
तस्माद्दीपाःप्रदातव्याःसायंवैगृहमेधिभिः॥ ३९॥ दिव्यंचक्षुरवाप्नोतिप्रेत्यदीपस्यदायकः॥ पूर्णचंद्रप्रतीकाशादीपदाश्चभवंत्युत॥ ४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥ ॥५॥ ब्राह्मणस्वानीति ॥ १ ॥ २ ॥ रजःसेवीरजोगुंठितः ॥ ३ ॥ गोरजसागोपरागेण यथा पुष्पस्यपरागोरजःकणस्तदांदोलनेपरितःप्रसर्पति एवंप्रचलंत्याधेनोरूधसःसकाशात्प्रसरंत्यःक्षीरविप्रुषोत्रपरागपर्यायेणरजःपदेनोच्यंते तथाचमेदिनी रजःक्षीबंगुणांतरे आर्तवेचपरागेचरेणुमात्रेचद

यावदक्षिनिमेषाणिज्वलंतेतावतीःसमाः ॥ रूपवान्बलवांश्चापिनरोभवतिदीपदः ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० अगस्त्यभृगुसंवादोनामशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणस्वानियेमंदाहरंतिभरतर्षभ ॥ नृशंसकारिणो मूढाःक्वतेगच्छंतिमानवाः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ चांडालस्यचसंवादंक्षत्रबंधोश्चभारत ॥ २ ॥ राजन्यउवाच वृद्धरूपोसिचांडालबालवच्चविचेष्टसे ॥ श्वखराणांरजःसेवीकस्मादुद्विजसेगवां ॥ ३ ॥ साधुभिर्गर्हितंकर्मचांडालस्यविधीयते ॥ कस्माद्गोरजसाध्वस्तमपां कुंडेनिषिंचसि ॥ ४ ॥ चांडालउवाच ब्राह्मणस्यगवांराजन्ह्रियतीनांरजःपुरा ॥ सोममुध्वंसयामासतंसोमंयेपिबन्द्विजाः ॥ ५ ॥ दीक्षितश्चसराजापि क्षिप्रंनरकमाविशत् ॥ सहतैर्याजकैःसर्वैर्ब्रह्मस्वमुपजीव्यतत् ॥ ६ ॥ येपितत्रापिबन्क्षीरंघृतंदधिचमानवाः ॥ ब्राह्मणाःसहराजन्याःसर्वेनरकमाविशन् ॥ ७ ॥ जघ्नुस्ताःपयसापुत्रांस्तथापौत्रान्विधुन्वतीः ॥ पशूनवेक्षमाणाश्चसाधुवृत्तेनदंपती ॥ ८ ॥ अहंतत्रावसंराजन्ब्रह्मचारीजितेंद्रियः ॥ तासांमेरजसाध्वस्तंभैक्षमासीन्नराधिप ॥ ९ ॥ चांडालोहंततोराजन्भुक्त्वातदभवंनृप ॥ ब्रह्मस्वहारीचनृपःसोप्रतिष्ठांगतिंययौ ॥ १० ॥ तस्माद्धरेन्नविप्रस्वंकदाचिदपिकिंचन ॥ ब्रह्मस्वंरजसाध्वस्तंभुक्त्वामांपश्ययादृशं ॥ ११ ॥ तस्मात्सोमोप्यविक्रेयःपुरुषेणविपश्चिता ॥ विक्रयंत्विहसोमस्यगर्हयंतिमनीषिणः ॥ १२ ॥ येचैनंक्रीणतेतातयेचविक्रीणतेजनाः ॥ तेतुवैवस्वतंप्राप्यरौरवंयांतिसर्वशः ॥ १३ ॥ सोमंतुरजसाध्वस्तंविक्रीणन्विधिपूर्वकं ॥ श्रोत्रियोवार्धुषीभूत्वानचिरंसविनश्यति ॥ १४ ॥ नरकंत्रिंशतंप्राप्यस्वविष्ठामुपजीवति ॥ श्वचर्यामभिमानंचसखिदारेचविप्लवं ॥ १५ ॥

श्यतेइति ध्वस्तंव्याप्तंशरीरमितिशेषः विप्रुण्मात्रेणापिब्रह्मस्वेनदेहस्निग्धत्वंमाभूदितिभावः ॥ ४ ॥ ह्रियतीनांगोग्रहेकेनचिद्राज्ञाह्रियमाणानांरजःक्षीरंकर्तृमार्गस्थवल्लीरूपंसोममुध्वंसयामासनाशितवत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्रगोहर्तॄणांपुरे ॥ ७ ॥ ताह्यतागावोविधुन्वतीःस्वस्वस्वामिवत्सवियोगार्त्याशरीरंकंपयंत्यः परैःपीतेनस्वपयसातेषांपुत्रपौत्रान्दंपतीचजघ्नुःसद्योल्पायुषश्चक्रुः ॥ ८ ॥ तत्रदेशेकालेच ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रसंगात्सोमविक्रयंनिंदति तस्मादिति ॥ १२ ॥ एनंब्रह्मस्वसदृशं ॥ १३ ॥ चिरंनविनश्यतीतिनअपितुचिरंनरककवासान्नश्यत्येव ॥ १४ ॥ श्वचर्यानीचसेवां ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्वचर्यादित्रयंतुलयाधारयंस्तुल्यंमन्वानोभिमानीधर्ममतिक्रम्यरिच्यतेनीरिक्तोभवति अभिमानीइतरद्वयापेक्षयाअत्यंतंपापीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥ भूतानामुपरिसदासंरब्धएवकुपितएवेत्यन्वयः

तुलयाधारयन्धर्ममभिमान्यतिरिच्यते॥ श्वानंवैपापिनंपश्यविवर्णंहरिणंकृशं॥ १६ ॥ अभिमानेनभूतानामिमांगतिमुपागतं॥ अहंवैविपुलेतातकुलेधनस
मन्विते॥ १७॥ अन्यस्मिन्जन्मनिविभोज्ञानविज्ञानपारगः॥ अभवंतत्रजानानोत्थेतान्दोषान्मदात्सदा॥ १८ ॥ संरब्धएवभूतानांपृष्ठमांसमभक्षयं॥सो
ऽहंतेनचवृत्तेनभोजनेनचतेनवै॥ १९ ॥ इमामवस्थांसंप्राप्तःपश्यकालस्यपर्ययं॥ आदीप्तमिवचैलांतंभ्रमरैरिवचार्दितं ॥ २० ॥ धावमानंसुसंरब्धंपश्यमां
रजसान्वितं॥ स्वाध्यायैस्तुमहत्पापंहरंतिगृहमेधिनः॥ २१ ॥ दानैःपृथग्विधैश्चापियथाप्राहुर्मनीषिणः॥ तथापापकृतंविप्रमाश्रमस्थंमहीपते॥ २२॥ सर्व
संगविनिर्मुक्तंछंदांस्युत्तारयंत्युत॥ अहंहिपापयोन्यांवैप्रसूतःक्षत्रियर्षभ॥ निश्चयंनाधिगच्छामिकथंमुच्येयमित्युत॥ २३ ॥ जातिस्मरत्वंचममकेनचित्पू
र्वकर्मणा॥ शुभेनयेनमोक्षंवैप्राप्तुमिच्छाम्यहंनृप॥ २४ ॥ त्वमिमंसंप्रपन्नायसंशयंब्रूहिपृच्छते॥चांडालत्वात्कथमहंमुच्येयमितिसत्तम॥२५॥ राजन्यउ
वाच चांडालप्रतिजानीहियेनमोक्षमवाप्स्यसि॥ ब्राह्मणार्थेत्यजन्प्राणान्गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २६ ॥ दत्वाशरीरंक्रव्याद्भ्योरणाग्नौद्विजहेतुकं ॥ हुत्वा
प्राणान्प्रमोक्षस्तेनान्यथामोक्षमर्हसि॥ २७॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसतदातेनब्रह्मस्वार्थेपरंतप॥ हुत्वारणमुखेप्राणान्गतिमिष्टामवापह॥२८॥तस्मा
द्रक्ष्यंत्वयापुत्रब्रह्मस्वंभरतर्षभ॥ यदीच्छसिमहाबाहोशाश्वतींगतिमात्मनः॥ २९॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेराजन्यचांडा
लसंवादोनामैकोत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच एकेलोकाःसुकृतिनःसर्वेत्वाहोपितामह॥ तत्रतत्रापिभिन्नास्तेतन्मे
ब्रूहिपितामह॥ १ ॥ भीष्मउवाच कर्मभिःपार्थनानात्वंलोकानांयांतिमानवाः॥ पुण्यान्पुण्यकृतोयांतिपापान्पापकृतोनराः ॥ २॥ अत्राप्युदाहरंतीम
मितिहासंपुरातनं॥ गौतमस्यमुनेस्तातसंवादंवासवस्यच ॥ ३ ॥ ब्राह्मणोगौतमःकश्चिन्मृदुर्दांतोजितेंद्रियः ॥ महावनेहस्तिशिशुंपरिद्यूनममातृकं॥ ४॥
तंदृष्ट्वाजीवयामाससानुक्रोशोधृतव्रतः॥ सतुदीर्घेणकालेनबभूवातिबलोमहान्॥ ५॥

॥ १९ ॥ भ्रमरैस्तीक्ष्णतुंडैरर्द्यमानमिवचेलांतवद्दह्यमानमिवक्लिश्यंतंमांपश्य ॥ २० ॥ २१॥२२॥ २३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ रक्ष्यमेवनतुभक्ष्यं ॥ २९ ॥ इतिअनुशासनप० नै० भा० एकोत्तर
शततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ७ ॥ एकेइति विद्याभ्यासश्रद्धादितारतम्यात्कर्मफलतारतम्यमस्तिउतनेतिप्रश्नार्थः ॥१॥ कर्मभिरिति पुण्यपापयोरिवपुण्यानामवांतरभेदोस्तीत्यर्थः ॥२॥३॥४॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्यब्राह्मणसंबंधिनाधनेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ यातयिष्येहस्तिनं स्वीयंफलंत्वत्तोपहीष्येइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तंप्रभिन्नंमहानागंप्रस्नुतंपर्वतोपमं ॥ धृतराष्ट्रस्यरूपेणशक्रोजग्राहहस्तिनं ॥ ६ ॥ क्रियमाणंतुतंदृष्ट्वागौतमःसंशितव्रतः ॥ अभ्यभाषतराजानंधृतराष्ट्रंमहात
॥१३८॥ पाः ॥ ७॥ मामेहार्षीर्हस्तिनंपुत्रमेनंदुःखात्पुष्टंधृतराष्ट्राकृतज्ञ ॥ मैत्रंसतांसप्तपदंवदंतिमित्रद्रोहोमैवराजन्स्पृशेत्त्वां ॥ ८ ॥ इध्मोदकप्रदातारंशून्यपालंममा १३
श्रमे ॥ विनीतमाचार्यकुलेसुयुक्तंगुरुकर्मणि ॥ ९ ॥ शिष्टंदांतंकृतज्ञंचप्रियंचसततंमम ॥ नमेविक्रोशतोराजन्हर्तुमर्हसिकुंजरं ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रउवाच
गवांसहस्रंभवतेददानिदासीशतंनिष्कशतानिपंच ॥ अन्यच्चवित्तंविविधंमहर्षेकिंब्राह्मणस्येहगजेनकृत्यं ॥ ११ ॥ गौतमउवाच तवैवगावोहिभवंतुरा
जन्दास्यःसनिष्काविविधंचरत्नं ॥ अन्यच्चवित्तंविविधंनरेंद्रकिंब्राह्मणस्येहधनेनकृत्यं ॥ १२ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ब्राह्मणानांहस्तिभिर्नास्तिकृत्यंराजन्या
नांनागकुलानिविप्र ॥ स्ववाहनंनयतोनास्त्यधर्मोनागश्रेष्ठंगौतमास्मान्निवर्त ॥ १३ ॥ गौतमउवाच यत्रप्रेतोनंदतिपुण्यकर्मायत्रप्रेतःशोचतेपापक
र्मा ॥ वैवस्वतस्यसदनेमहात्मंस्तत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ १४ ॥ धृतराष्ट्रउवाच येनिष्क्रियानास्तिकाःश्रद्दधानाःपापात्मानइंद्रियार्थेनिविष्टाः ॥ यम
स्यतेयातनांप्राप्नुवंतिपरंगंताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ १५ ॥ गौतमउवाच वैवस्वतीसंयमनीजनानांयत्रानृतंनोच्यतेयत्रसत्यं ॥ यत्राबलाबलिनंयातयंतित
त्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ज्येष्ठांस्वसारंपितरंमातरंचयथाशत्रुंमदमत्ताश्चरंति ॥ तथाविधानामेषलोकोमहर्षेपरंगंताधृतराष्ट्रोन
तत्र ॥ १७ ॥ गौतमउवाच मंदाकिनीवैश्रवणस्यराज्ञोमहाभागाभोगिजनप्रवेश्या ॥ गंधर्वयक्षैरप्सरोभिश्चजुष्टातत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ १८ ॥
धृतराष्ट्रउवाच अतिथिव्रताःसुव्रतायेजनावैप्रतिश्रयंददतिब्राह्मणेभ्यः ॥ शिष्टाशिनःसंविभज्याश्रितांश्चमंदाकिनींतेपिविभूषयंति ॥ १९ ॥ गौतम
उवाच मेरोरग्रेयद्वनंभातिरम्यंसुपुष्पितंकिन्नरीगीतजुष्टं ॥ सुदर्शनायत्रजंबूर्विशालातत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रउवाच येब्राह्मणा
मृदवःसत्यशीलाबहुश्रुताःसर्वभूताभिरामाः ॥ येधीयतेसेतिहासंपुराणंमध्वाहुत्याजुह्वतिवैद्विजेभ्यः ॥ २१ ॥ तथाविधानामेषलोकोमहर्षेपरंगंताधृतराष्ट्रोन ॥१३८॥
तत्र ॥ यद्विद्यतेविदितंस्थानमस्तितद्ब्रूहित्वंत्वरितोह्येषयामि ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ अग्नियौनाधृष्टद्युम्नवदग्निरेवयौनंयोनिर्येषांते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ क्षंतारःक्षमिणः सत्रीभूताभूतानामाच्छादनवद्रक्षकाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गौतमउवाच सुपुष्पितंकिंनरराजजुष्टंप्रियंवनंनंदनंनारदस्य ॥ गंधर्वाणामप्सरसांचशश्वत्तत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच येनृत्यगीतेकुशलाजनाःसदाह्ययाचमानाःसहिताश्चरंति ॥ तथाविधानामेषलोकोमहर्षेपरंगताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ २४ ॥ गौतमउवाच यत्रोत्तराःकुरवोभांतिरम्यादेवैःसार्धमोदमानानरेंद्र ॥ यत्राग्नियौनाश्चवसंतिलोकाअब्योनयःपर्वतयोनयश्च ॥ २५ ॥ यत्रशक्रोवर्षतिसर्वकामान्यत्रस्त्रियःकामचाराभवंति ॥ यत्रचेर्ष्यानास्तिनारीनराणांतत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ २६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच येसर्वभूतेषुनिवृत्तकामाअमांसादान्यस्तदंडाश्चरंति ॥ नहिंसंतिस्थावरंजंगमंचभूतानांयेसर्वभूतात्मभूताः ॥ २७ ॥ निराशिषोनिर्ममावीतरागालाभालाभेतुल्यनिंदाप्रशंसाः ॥ तथाविधानामेषलोकोमहर्षेपरंगताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ २८ ॥ गौतमउवाच ततोपरेभांतिलोकाःसनातनाःसुपुण्यगंधाविरजावीतशोकाः ॥ सोमस्यराज्ञःसदनेमहात्मनस्तत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ २९ ॥ धृतराष्ट्रउवाच येदानशीलान्प्रतिगृण्हतेसदानचाप्यर्थांश्चाददतेपरेभ्यः ॥ येषामदेयमर्हतेनास्तिकिंचित्सर्वातिथ्याःसुप्रसादाजनाश्च ॥ ३० ॥ येक्षंतारोनाभिजल्पंतिचान्यान्सत्रीभूताःसततंपुण्यशीलाः ॥ तथाविधानामेषलोकोमहर्षेपरंगताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ ३१ ॥ गौतमउवाच ततोपरेभांतिलोकाःसनातनाविरजसोवितमस्काविशोकाः ॥ आदित्यदेवस्यपदंमहात्मनस्तत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ ३२ ॥ धृतराष्ट्रउवाच स्वाध्यायशीलागुरुशुश्रूषणेरतास्तपस्विनःसुव्रताःसत्यसंधाः ॥ आचार्याणामप्रतिकूलभाषिणोनित्योत्थितागुरुकर्मस्वचोद्याः ॥ ३३ ॥ तथाविधानामेषलोकोमहर्षेविशुद्धानांभावितोवाग्यतानां ॥ सत्येस्थितानांवेदविदांमहात्मनांपरंगताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ ३४ ॥ गौतमउवाच ततोपरेभांतिलोकाःसनातनाःसुपुण्यगंधाविरजाविशोकाः ॥ वरुणस्यराज्ञःसदनेमहात्मनस्तत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ ३५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच चातुर्मास्यैर्येयजंतेजनाःसदातथेष्टीनांदशशतंप्राप्नुवंति ॥ येचाग्निहोत्रंजुह्वतिश्रद्दधानायथाम्नायंत्रीणिवर्षाणिविप्राः ॥ ३६ ॥ सुधारिणांधर्मसुरेमहात्मनांयथोदितेवर्त्मनिसुस्थितानां ॥ धर्मात्मनामुद्वहतांगतिंतांपरंगताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ ३७ ॥ गौतमउवाच इंद्रस्यलोकाविरजाविशोकादुरन्वयाःकांक्षितामानवानां ॥ तस्याहंतेभवनेभूरितेजसोराजन्निमंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ ३८ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धर्मएवसुरःक्षुरस्तत्र सुष्ठुआत्मासंधारयंतितेसुधारिणस्तेषां धर्मधुरेइत्यपिपाठः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१३९॥ धृतराष्ट्रउवाच शतवर्षजीवीयश्चशूरोमनुष्योवेदाध्यायीयश्चयज्वाऽप्रमत्तः ॥ एतेसर्वेशक्रलोकंव्रजंतिपरंगंताधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ ३९ ॥ गौतमउवाच १३
प्राजापत्याःसंतिलोकामहांतोनाकस्यपृष्ठेपुष्कलावीतशोकाः ॥ मनीषिताःसर्वलोकोद्भवानांतत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ ४० ॥ धृतराष्ट्रउवाच येरा
जानोराजसूयाभिषिक्ताधर्मात्मानोरक्षितारःप्रजानां ॥ येचाश्वमेधावभृथेप्लुतांगास्तेषांलोकाधृतराष्ट्रोनतत्र ॥ ४१ ॥ गौतमउवाच ततःपरंभांतिलो
काःसनातनाःसुपुण्यगंधाविरजावीतशोकाः ॥तस्मिन्नहंदुर्लभेचाप्यधृष्येगवांलोकेहस्तिनंयातयिष्ये॥४२॥ धृतराष्ट्रउवाच योगोसहस्रीशतदःसमांसमां
गवांशतीदशदद्याच्चशक्त्या ॥ तथादशभ्योयश्चदद्यादिहैकांपंचभ्योवादानशीलस्तथैकां ॥४३॥ येजीर्यंतेब्रह्मचर्येणविप्राब्राह्मींवाचंपरिरक्षंतिचैव ॥ मनस्वि
नस्तीर्थयात्रापरायणास्तेतत्रमोदंतिगवांनिवासे ॥ ४४ ॥ प्रभासंमानसंतीर्थंपुष्कराणिमहत्सरः ॥पुण्यंचनैमिषंतीर्थंबाहुदांकरतोयिनीं ॥ ४५ ॥ गयांगयशि
रश्चैवविपाशांस्थूलवालुकां ॥ कृष्णांगंगांपंचनदंमहाह्रदमथापिच ॥४६॥ गोमतींकौशिकींपंपांमहात्मानोधृतव्रताः ॥ सरस्वतीदृषद्वत्यौयमुनांयेतुयांतिच ॥
॥ ४७॥ तत्रतेदिव्यसंस्थानादिव्यमाल्यधराःशिवाः ॥ प्रयांतिपुण्यगंधाढ्याधृतराष्ट्रोनतत्रवै ॥ ४८ ॥ गौतमउवाच यत्रशीतभयंनास्तिनचोष्णभयम
प्यपि ॥ नक्षुत्पिपासेनग्लानिर्नदुःखंनसुखंतथा ॥ ४९ ॥ नद्वेष्योनप्रियःकश्चिन्नबंधुर्नरिपुस्तथा ॥ नजरामरणेतत्रनपुण्यंनचपातकं ॥ ५० ॥ तस्मिन्विरज
सिस्फीतेप्रज्ञासत्वव्यवस्थिते ॥ स्वयंभुभवनेपुण्येहस्तिनंमेप्रदास्यसि ॥ ५१ ॥ धृतराष्ट्रउवाच निर्मुक्ताःसर्वसंगैर्येकृतात्मानोयतव्रताः ॥ अध्यात्मयो
गसंस्थानैर्युक्ताःस्वर्गगतिंगताः ॥ ५२ ॥ तेब्रह्मभवनंपुण्यंप्राप्नुवंतीहसात्विकाः ॥ नतत्रधृतराष्ट्रस्तेशक्योद्रष्टुंमहामुने ॥ ५३ ॥ गौतमउवाच रथंतरंयत्र
बृहच्चगीयतेयत्रवेदीपुंडरीकैस्तृणोति ॥ यत्रोपयातिहरिभिःसोमपीथीतत्रत्वाहंहस्तिनंयातयिष्ये ॥ ५४ ॥ बुध्यामित्वांवृत्रहणंशतक्रतुंव्यतिक्रमंतंभुवनानि ॥१३९॥
विश्वा ॥ कच्चिन्नवाचावृजिनंकदाचिदकार्षंतेमनसोभिषंगात् ॥ ५५ ॥ शतक्रतुरुवाच मघवाहंलोकपथंप्रजानामन्वागमंपरिवादेगजस्य ॥ तस्मा
द्भवान्प्रणतंमानुशास्तुब्रवीषियत्तत्करवाणिसर्वं ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ब्रह्मस्वंब्रह्मलोकेगतस्यापिनजीर्यतइत्यध्यायतात्पर्यम् ॥ ६३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यधिकशततमोध्यायः ॥ १०२ ॥

गौतमउवाच श्वेतंकरेणुंममपुत्रंहिनागंयंमेहार्षीर्दशवर्षाणिबालं॥ योमेवनेवसतोभूद्द्वितीयस्तमेवमेदेहिसुरेंद्रनागं ॥ ५७ ॥ शतक्रतुरुवाच अयं सुतस्तेद्विजमुख्यनागआगच्छतित्वामभिवीक्षमाणः ॥ पादौचतेनासिकयोपजिघ्रतेश्रेयोममाध्याहिनमश्चतेस्तु ॥ ५८ ॥ गौतमउवाच शिवंसदैवेहसुरेंद्रतुभ्यंध्यायामिपूजांचसदाप्रयुंजे॥ ममापित्वंशक्रशिवंददस्वत्वयादत्तंप्रतिगृह्णामिनागं॥ ५९॥ शतक्रतुरुवाच येषांवेदानिहितावैगुहायांमनीषिणांसत्यवतांमहात्मनां॥ तेषांत्वयैकेनमहात्मनास्मिवुद्धस्तस्मात्प्रीतिमांस्तेहमद्य॥ ६० ॥ हंतैहिब्राह्मणक्षिप्रंसहपुत्रेणहस्तिना॥ त्वंहिप्राप्नुंशुभाल्लोकानह्नायचचिरायच ॥ ६१ ॥ सगौतमंपुरस्कृत्यसहपुत्रेणहस्तिना॥ दिवमाचक्रमेवज्रीसद्भिःसहदुरासदं॥ ६२ ॥ इदंयःशृणुयान्नित्यंयःपठेद्वाजितेंद्रियः॥ सयातिब्रह्मणोलोकंब्राह्मणोगौतमोयथा॥ ६३॥ इतिश्रीम० अनु० आनुशासनिकेप० दानधर्मेहस्तिकूटोनामद्व्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १०२॥ ॥ ७१ ॥

युधिष्ठिरउवाच दानंबहुविधाकारंशांतिःसत्यमहिंसितं॥ स्वदारतुष्टिश्चोक्तातेफलंदानस्यचैवयत्॥ १॥ पितामहस्यविदितंकिमन्यत्तपसोबलात्॥ तपसोयत्परंतेद्यतन्नोव्याख्यातुमर्हसि॥ २॥ भीष्मउवाच तपःप्रचक्षतेयावत्तावल्लोकोयुधिष्ठिर॥ मतंममात्रकौंतेयतपोनानशनात्परं॥ ३॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ भगीरथस्यसंवादं ब्रह्मणश्चमहात्मनः ॥ ४ ॥ अतीत्यसुरलोकंचगवांलोकंचभारत ॥ ऋषिलोकंचसोगच्छत्भगीरथइतिश्रुतं॥ ५॥ तंतुदृष्ट्वावचःप्राहब्रह्माराजन्भगीरथं॥ कथंभगीरथागास्त्वमिमंलोकंदुरासदं॥ ६॥ नहिदेवानगंधर्वानमनुष्याभगीरथ॥ आयांत्यतप्ततपसःकथंवैत्वमिहागतः॥ ॥७॥ भगीरथउवाच निष्काणांवैत्वददंब्राह्मणेभ्यःशतंसहस्राणिसदैवदानं॥ ब्राह्मंव्रतंनित्यमास्थायविद्धन्नत्वेवाहंतस्यफलादिहागां॥ ८ ॥ दशैकरात्रान्दशपंचरात्रानेकादशैकादशकान्क्रतूंश्च॥ ज्योतिष्टोमानांचशतंयदिष्टंफलेनतेनापिचनागतोहं॥ ९॥ यच्चावसंजान्हवीतीरनित्यःशतंसमास्तप्यमानस्तपोहं॥ अदांचतत्राश्वतरीसहस्रंनारीपुरंनचतेनाहमागां॥ १० ॥ दशायुतानिचाश्वानांगोयुतानिचविंशतिं॥ पुष्करेषुद्विजातिभ्यःप्रादांशतसहस्रशः ॥ ११ ॥

दानमिति अहिंसितंअहिंसा ॥१॥ तपसःकृच्छ्रचांद्रायणादेर्बलादन्यत्किंबलवत्तरंविदितंनकिमपिअपितुतपसस्तपसांमध्येयत्परं ॥२॥ लोकोभोग्यप्रदेशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकरात्रादयःक्रतुविशेषाः ॥ ९ ॥ नारीपुरंकन्यासमूहमदां ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चंद्रोभूषणविशेषः नतेनाहमागामित्यनुवर्तते ॥ १२ ॥ एकैकशोब्राह्मणायदशगाः ॥ १३ ॥ आप्तोर्यामःसोमयागः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कर्कःकर्कोटकेवह्नौशुक्लाश्वेदर्पणेघटेइतिमेदिनी कर्काणांशुक्लाश्वानां

सुवर्णचंद्रोत्तमधारिणीनांकन्योत्तमानामददंसहस्रं॥ षष्टिंसहस्राणिविभूषितानांजांबूनदैराभरणैर्नतेन ॥ १२ ॥ दशार्बुदान्यददंगोसवेज्यास्वेकैकशोदश
 गालोकनाथ॥ समानवत्साःपयसासमन्विताःसुवर्णकांस्योपदुहानतेन॥ १३॥ आप्तोर्यामेषुनियतमेकैकस्मिन्दशाददं ॥ गृष्टीनांक्षीरदात्रीणांरोहिणीनां
शतानिच॥ १४॥ दोग्ध्रीणांवैगवांचापिप्रयुतानिदशैवह॥ प्रादांदशगुणंब्रह्मन्नतेनाहमिहागतः॥ १५॥ वाजिनांबाल्हिजातानामयुतान्यददंदश॥ कर्कानां
हेममालानांनचतेनाहमागतः॥ १६॥ कोटीश्चकांचनस्याष्टौप्रादांब्रह्मन्दशान्वहं॥ एकैकस्मिन्क्रतौतेनफलेनाहंनचागतः ॥ १७॥ वाजिनांश्यामकर्णानांह
रितानांपितामह॥ प्रादांहेमस्रजांब्रह्मन्कोटीर्दशचसप्तच॥ १८॥ ईषादंतान्महाकायान्कांचनस्रग्विभूषितान्॥ पद्मिनोवैसहस्राणिप्रादांदशचसप्तच॥ १९॥
अलंकृतानांदेवेशदिव्यैःकनकभूषणैः॥ रथानांकांचनांगानांसहस्राण्यददंदश॥ २०॥ सप्तचान्यानियुक्तानिवाजिभिःसमलंकृतैः॥ दक्षिणावयवाःकेचिद्वे
दैर्येसंप्रकीर्तिताः॥ २१॥ वाजपेयेषुदशसुप्रादांतेष्वपिचाप्यहं॥ शक्रतुल्यप्रभावाणामिज्ययाविक्रमेणह ॥ २२॥ सहस्रंनिष्ककंठानामददंदक्षिणामहं॥
विजित्यभूपतीन्सर्वानर्थैरिष्ट्वापितामह॥ २३॥ अष्टभ्योराजसूयेभ्योनचतेनाहमागतः॥ स्रोतश्चयावद्गंगायाश्छन्नमासीज्जगत्पते ॥ २४॥ दक्षिणाभिःप्र
वृत्ताभिर्ममनागांचतत्कृते ॥ वाजिनांचसहस्रेद्वेसुवर्णशतभूषिते॥ २५॥ वरंग्रामशतंचाहमेकैकस्यत्रिधाऽददं॥ तपस्वीनियताहारःशममास्थायवाग्यतः॥
॥ २६॥ दीर्घकालंहिमवतिगंगायाश्चदुरुत्सहां ॥ मूर्ध्नाधारांमहादेवःशिरसायामधारयत् ॥ नतेनाप्यहमागच्छंफलेनेहपितामह ॥ २७॥ शम्याक्षेपैरयजं
यच्चदेवान्साद्यस्कानामयुतैश्चापियत्तत् ॥ त्रयोदशद्वादशाहैश्चदेवसपौंडरीकान्नचतेषांफलेन ॥ २८॥ अष्टौसहस्राणिककुद्मिनामहंशुक्लर्षभाणामददंद्विजे
भ्यः॥ एकैकंवैकांचनंशृंगमेभ्यःपत्नीश्चैषामददंनिष्ककंठीः॥ २९॥ हिरण्यरत्ननिचयानददंरत्नपर्वतान्॥ धनधान्यैःसमृद्धाश्चग्रामाश्चान्येसहस्रशः॥ ३०॥
शतंशतानांगृष्टीनामददंचाप्यतंद्रितः॥ इष्ट्वानेकैर्महायज्ञैर्ब्राह्मणेभ्योनतेनच ॥ ३१॥

॥१६॥१७॥१८॥ पद्मिनःपद्मचिह्नान् ॥१९॥ २० ॥ दक्षिणारूपायज्ञांगभूतादक्षिणावयवाः ॥ २१ ॥ २२॥ निष्ककंठानांयुद्धेजितानांराज्ञांसहस्रंविप्रेभ्योविप्रवचनाद्दक्षिणाअददंउत्सृष्टवान् ॥२३॥
॥ २४ ॥ २५ ॥२६ ॥ २७ ॥ शम्यापृथुबुध्नःकाष्ठदंडः सबलेनाक्षिप्तोयावद्दूरंपततितावद्देशोयस्यवेदिकायाभवतिसशम्याक्षेपोयागः तथासाद्यस्कादयोयागविशेषाः ॥ २८ ॥२९ ॥३० ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ कांचनमयानांवृक्षाणांचूतानांनानावर्णरत्नखचितानांवनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥ अग्नीन्अग्निचयनानि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गुहायांनिहितंगोपितंगुह्यंयदनशनंतपसाअभ्यविंद

एकादशाहैरयजंसदक्षिणैर्द्विर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्चदेव ॥ आर्काायणैःषोडशभिश्चब्रह्मंस्तेषांफलेनेहनचागतोऽस्मि ॥ ३२॥ निष्कैककंठमददंयोजनायततंद्विस्ती
र्णंकांचनपादपानां ॥ वनंवृतानांरत्नविभूषितानांनचैवतेषामागतोहंफलेन ॥ ३३ ॥ तुरायणंहिव्रतमप्यधृष्यमक्रोधनोकरवंत्रिंशतोब्दान् ॥ शतंगवामष्टश
तानिचैवदिनेदिनेह्यददंब्राह्मणेभ्यः॥ ३४ ॥ पयस्विनीनामथरोहिणीनांतथैवान्याननडुहोलोकनाथ॥प्रादांनित्यंब्राह्मणेभ्यःसुरेशनेहागतस्तेनफलेनचाहं॥
॥ ३५॥ त्रिंशदग्नीनहंब्रह्मन्नयजंयच्चनित्यदा॥ अष्टाभिःसर्वमेधैश्चनरमेधैश्चसप्तभिः ॥ ३६ ॥ दशभिर्विश्वजिद्भिश्चशतैरष्टादशोत्तरैः ॥ नचैवतेषांदेवेशफ
लेनाहमिहागमं ॥ ३७॥ सरय्वांबाहुदायांचगंगायामथनैमिषे ॥ गवांशतानामयुतमददंनचतेनवै ॥ ३८॥ इंद्रेणगुह्यंनिहितंवैगुहायांयद्भार्गवस्तपसेहाभ्य
विंदत् ॥ जाज्वल्यमानमुशनस्तेजसेहतत्साधयामासमहंवरेण्य ॥३९॥ ततोमेब्राह्मणास्तुष्टास्तस्मिन्कर्मणिसाधिते ॥ सहस्रमृषयश्चासन्येवैतत्रसमागताः॥
॥ ४० ॥ उक्तस्तैरस्मिगच्छत्वंब्रह्मलोकमितिप्रभो ॥ प्रीतेनोक्तसहस्रेणब्राह्मणानामहंप्रभो ॥ इमंलोकमनुप्राप्तोमाभूत्तेत्रविचारणा॥ ४१ ॥ कामंयथाव
द्विहितंविधात्राप्रृष्टेनवाच्यंतुमयायथावत् ॥ तपोहिनान्यच्चानशनान्मतंमेनमोस्तुतेदेववरप्रसीद ॥ ४२॥ भीष्मउवाच इत्युक्तवंतंब्रह्मातुराजानंसभ
गीरथं॥ पूजयामासपूजार्हंविधिदृष्टेनकर्मणा॥४३॥ तस्मादनशनैर्युक्तोविप्रान्पूजयनित्यदा॥विप्राणांवचनात्सर्वंपरत्रेहचसिध्यति॥४४॥वासोभिरन्नैर्गो
भिश्चशुभ्रैर्नैवेशिकैरपि ॥ शुभैःसुरगणैश्चापिस्तोष्याएवद्विजास्तथा॥एतदेवपरंगुह्यमलोभेनसमाचर ॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनि
केपर्वणिदानधर्मेब्रह्मभगीरथसंवादेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच शतायुरुक्तःपुरुषःशतवीर्यश्चजायते॥ क
स्मान्म्रियंतेपुरुषाबालाअपिपितामह॥ १ ॥ आयुष्मान्केनभवतिअल्पायुर्वापिमानवः ॥ केनवालभतेकीर्तिंकेनवालभतेश्रियं॥ २ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणजप
होमैस्तथौषधैः॥ कर्मणामनसावाचातन्मेब्रूहिपितामह॥ ३॥

तुआज्ञासीत् उशनस्तेजसाशुक्रस्यबलेनजाज्वल्यमानं तच्चवाक्यशेषात्सर्वभोगत्यागात्मकमनशनंसर्वभोगैर्ब्राह्मणानांसंतर्पणंच साधयामासमित्यार्षं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५॥
इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ७ ॥ शतायुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ वर्तयन्अनुतिष्ठन् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अलक्षणंकुष्ठापस्मारादिविरुद्धंलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रवात्श्रवणात् तंपुरुषम् जनाःसाधवः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ संकुसुकोदुर्जनःअ

भीष्मउवाच अत्रतेहंप्रवक्ष्यामियन्मांत्वमनुपृच्छसि ॥ अल्पायुर्येनभवतिदीर्घायुर्वापिमानवः ॥ ४ ॥ येनवालभतेकीर्तिंयेनवालभतेश्रियं ॥ यथावर्तय
न्पुरुषःश्रेयसासंप्रयुज्यते ॥ ५ ॥ आचाराल्लभतेह्यायुराचाराल्लभतेश्रियं ॥ आचारात्कीर्तिमाप्नोतिपुरुषःप्रेत्यचेहच ॥ ६ ॥ दुराचारोहिपुरुषोनेहायुर्विंदतेमह १३
त् ॥ त्रसंतियस्माद्भूतानितथापरिभवंतिच ॥ ७ ॥ तस्मात्कुर्यादिहाचारंयदिच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ अपिपापशरीरस्यआचारोहंत्यलक्षणं ॥ ८ ॥ आचारलक्षणो
धर्मःसंतश्चारित्रलक्षणाः ॥ साधूनांचयथावृत्तमेतदाचारलक्षणं ॥ ९ ॥ अप्यदृष्टंश्रवादेवपुरुषंधर्मचारिणं ॥ भूतिकर्माणिकुर्वाणंतंजनाःकुर्वतेप्रियं ॥ १० ॥
येनास्तिकानिष्क्रियाश्चगुरुशास्त्राभिलंघिनः ॥ अधर्मज्ञादुराचारास्तेभवंतिगतायुषः ॥ ११ ॥ विशीलाभिन्नमर्यादानित्यंसंकीर्णमैथुनाः ॥ अल्पायुषोभवंती
हनरानिरयगामिनः ॥ १२ ॥ सर्वलक्षणहीनोपिसमुदाचारवान्नरः ॥ श्रद्दधानोनसूयुश्चशतंवर्षाणिजीवति ॥ १३ ॥ अक्रोधनःसत्यवादीभूतानामविहिंसकः ॥
अनसूयुरजिह्मश्चशतंवर्षाणिजीवति ॥ १४ ॥ लोष्ठमर्दीतृणच्छेदीनखखादीचयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टःसंकुसुकोनेहायुर्विंदतेमहत् ॥ १५ ॥ ब्राह्मेमुहूर्तेबुध्येतधर्मा
र्थौचानुचिंतयेत् ॥ उत्थायाचम्यतिष्ठेतपूर्वांसंध्यांकृतांजलिः ॥ १६ ॥ एवमेवापरांसंध्यांसमुपासीतवाग्यतः ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतंनास्तंयांतंकदाचन ॥ १७ ॥
नोपसृष्टंनवारिस्थंनमध्यंनभसोगतं ॥ ऋषयोनित्यसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ॥ १८ ॥ तस्मात्तिष्ठेत्सदापूर्वांपश्चिमांचैववाग्यतः ॥ येनपूर्वामुपासंतेद्विजाः
संध्यांनपश्चिमां ॥ १९ ॥ सर्वांस्तान्धार्मिकोराजाशूद्रकर्माणिकारयेत् ॥ परदारानगंतव्याःसर्ववर्णेषुकर्हिचित् ॥ २० ॥ नहीदृशमनायुष्यंलोकेकिंचनविद्य
ते ॥ यादृशंपुरुषस्येहपरदारोपसेवनं ॥ २१ ॥ यावंतोरोमकूपाःस्युःस्त्रीणांगात्रेषुनिर्मिताः ॥ तावद्वर्षसहस्राणिनरकंपर्युपासते ॥ २२ ॥ प्रसाधनंचकेशानामं
जनंदंतधावनं ॥ पूर्वाह्णएवकार्याणिदेवतानांचपूजनं ॥ २३ ॥ पुरीषमूत्रेनोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ॥ नातिकल्यंनातिसायंनचमध्यंदिनेस्थिते ॥ २४ ॥
नाज्ञातैःसहगच्छेतनैकोनवृषलैःसह ॥ पंथादेयोब्राह्मणायगोभ्योराजभ्यएवच ॥ २५ ॥ वृद्धायभारतप्तायगर्भिण्यैदुर्बलायच ॥ प्रदक्षिणंचकुर्वीतपरिज्ञा
तान्वनस्पतीन् ॥ २६ ॥ चतुष्पथान्प्रकुर्वीतसर्वानेवप्रदक्षिणान् ॥ मध्यंदिनेनिशाकालेअर्धरात्रेचसर्वदा ॥ २७ ॥

स्थिरश्च संकुसुकोस्थिरइत्यमरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपसृष्टंराहुग्रस्तं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ नरिष्यतेनहिंस्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्रीणिभोज्यानि अदृष्टंशूद्रोदक्यादिभिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चतुष्पथंनसेवेतउभेसंध्येतथैवच ॥ उपानहौचवस्त्रंचधृतमन्यैर्नधारयेत् ॥ ब्रह्मचारीचनित्यंस्यात्पादंपादेननाक्रमेत् ॥ २८ ॥ अमावास्यांपौर्णमास्यांचतुर्द
श्यांचसर्वशः ॥ अष्टम्यांसर्वपक्षाणांब्रह्मचारीसदाभवेत् ॥ २९ ॥ वृथामांसंनखादेतपृष्ठमांसंतथैवच ॥ आक्रोशंपरिवादंचपैशुन्यंचविवर्जयेत् ॥ ३० ॥ ना
रुंतुदःस्यान्ननृशंसवादीनहीनतःपरमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचापरउद्विजेतनतांवदेद्रुशतींपापलोक्यां ॥ ३१ ॥ वाक्सायकावदनान्निष्पतंतियैराहतःशोच
तिराव्यहानि ॥ परस्यवामर्मसुयेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेषु ॥ ३२ ॥ रोहतेसायकैर्विद्धंवनंपरशुनाहतं ॥ वाचादुरुक्तंबीभत्संनसंरोहतिवाक्क्षतं ॥ ३३ ॥
कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंतिशरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तुननिर्हर्तुंशक्योहृदिशयोहिसः ॥ ३४ ॥ हीनांगानतिरिक्तांगान्विद्याहीनान्विगर्हितान् ॥ रूपद्रविणहीनां
श्चसत्यहीनांश्चनाक्षिपेत् ॥ ३५ ॥ नास्तिक्यंवेदनिंदांचदेवतानांचकुत्सनं ॥ द्वेषस्तंभोभिमानंचतैक्ष्ण्यंचपरिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥ परस्यदंडंनोद्यच्छेत्क्रुद्धोनैनंनि
पातयेत् ॥ अन्यत्रपुत्राच्छिष्याच्चशिक्षार्थंताडनंस्मृतं ॥ ३७ ॥ नब्राह्मणान्परिवदेन्नक्षत्राणिननिर्दिशेत् ॥ तिथिंपक्षस्यनब्रूयात्तथास्यायुर्नरिष्यते ॥ ३८ ॥ कृ
त्वामूत्रपुरीषेतुरथ्यामाक्रम्यवापुनः ॥ पादप्रक्षालनंकुर्यात्स्वाध्यायेभोजनेतथा ॥ ३९ ॥ त्रीणिदेवाःपवित्राणिब्राह्मणानामकल्पयन् ॥ अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं
यच्चवाचाप्रशस्यते ॥ ४० ॥ संयावंकृसरंमांसंशष्कुलींपायसंतथा ॥ आत्मार्थंनप्रकर्तव्यंदेवार्थंतुप्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥ नित्यमग्निंपरिचरेद्भिक्षांदद्याच्चनित्यदा ॥
वाग्यतोदंतकाष्ठंचनित्यमेवसमाचरेत् ॥ ४२ ॥ नचाभ्युदितशायीस्यात्प्रायश्चित्तीतथाभवेत् ॥ मातापितरमुत्थायपूर्वमेवाभिवादयेत् ॥ ४३ ॥ आचार्यमथ
वाप्यन्यंतथायुर्विंदतेमहत् ॥ वर्जयेद्दंतकाष्ठानिवर्जनीयानिनित्यशः ॥ ४४ ॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानिपर्वस्वपिविवर्जयेत् ॥ उदङ्मुखश्चसततंशौचंकुर्यात्समाहि
तः ॥ ४५ ॥ अकृत्वादेवपूजांचनाचरेद्दंतधावनं ॥ अकृत्वादेवपूजांचनाभिगच्छेत्कदाचन ॥ अन्यत्रतुगुरुंवृद्धंधार्मिकंवाविचक्षणं ॥ ४६ ॥ अवलोक्योनचा
दर्शोमलिनोबुद्धिमत्तरैः ॥ नचाज्ञातांस्त्रियंगच्छद्गर्भिणींवाकदाचन ॥ ४७ ॥ उदक्शिरानस्वपेततथाप्रत्यक्शिरानच ॥ प्राक्शिरास्तुस्वपेद्विद्वानथवादक्षिणा
शिराः ॥ ४८ ॥ नभग्नेनावशीर्णेचशयनेप्रस्वपीतच ॥ नांतर्धानेनसंयुक्तेनचतिर्यक्कदाचन ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ नाभिगच्छेत्‌राजादीन्प्रति ॥ ४६ ॥ अज्ञातामृतुमतीत्वेनकामुकत्वेनवा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अंतर्धानेअत्यंतमंधकारे संयुक्तेइतरेणरुग्यादिना ॥ ४९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ प्रस्कंदयेदन्नशेषंकिंचित्त्यजेत् भुक्त्वाचमनसाग्निमुपस्पृशेत् ॥ ५६ ॥ ऋतंनिःश्रेयसमिच्छन्निविशेषः ॥ ५७ ॥ प्राणान्नासादीनूर्ध्वच्छिद्राणि ॥ ५८॥

नचापिगच्छेत्कार्येणसमयाद्वापिनास्तिकैः ॥ आसनंतुपदाकृष्यनप्रसज्जेत्तथानरः ॥५०॥ ननग्नःकर्हिचित्स्नायान्ननिशायांकदाचन ॥ स्नात्वाचनावमृज्ये
तगात्राणिसुविचक्षणः ॥ ५१ ॥ नचानुलिंपेदस्नात्वास्नात्वावासोननिर्धुनेत्॥ नचैवार्द्राणिवासांसिनित्यंसेवेतमानवः ॥५२॥स्रजश्चनावकृष्येतनबहिर्धारयी
तच ॥ उदक्ययाचसंभाषांनकुर्वीतकदाचन ॥ ५३ ॥ नोत्सृजेतपुरीषंचक्षेत्रेग्रामस्यचांतिके ॥ उभेमूत्रपुरीषेतुनाप्सुकुर्यात्कदाचन ॥ ५४ ॥ अन्नंबुभुक्षमाण
स्तुत्रिर्मुखेनस्पृशेदपः ॥ भुक्त्वाचान्नंतथैवत्रिर्द्विःपुनःपरिमार्जयेत् ॥ ५५ ॥ प्राङ्मुखोनित्यमश्नीयाद्वाग्यतोन्नमकुत्सयन्॥प्रस्कंदयेच्चमनसाभुक्त्वाचाग्निमुप
स्पृशेत्॥५६॥आयुष्यंप्राङ्मुखोभुंक्तेयशस्यंदक्षिणामुखः॥ धन्यंपश्चान्मुखोभुंक्तेऋतंभुंक्तेउदङ्मुखः ॥ ५७॥ अग्निमालभ्यतोयेनसर्वान्प्राणानुपस्पृशेत्॥गा
त्राणिचैवसर्वाणिनाभिंपाणितलेतथा ॥ ५८ ॥ नाधितिष्ठेत्तुषंजातुकेशभस्मकपालिकाः॥अन्यस्यचाप्यवस्नातंदूरतःपरिवर्जयेत्॥५९॥शांतिहोमांश्चकुर्वीत
सावित्राणिचधारयेत् ॥ निषण्णश्चापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन ॥ ६० ॥ मूत्रंनोत्तिष्ठताकार्यंनभस्मनिनगोव्रजे ॥ आर्द्रपादस्तुभुंजीतनार्द्रपादस्तुसंविशे
त् ॥ ६१ ॥ आर्द्रपादस्तुभुंजानोवर्षाणांजीवतेशतं ॥ त्रीणितेजांसिनोच्छिष्टआलभेतकदाचन ॥ ६२ ॥ अग्निंगांब्राह्मणंचैवतथाह्यायुर्नरिष्यते ॥ त्रीणितेजां
सिनोच्छिष्टउदीक्षेतकदाचन ॥ ६३ ॥ सूर्याचंद्रमसौचैवनक्षत्राणिचसर्वशः ॥ ऊर्ध्वंप्राणाह्युत्क्रामंतियूनःस्थविरआयति ॥ ६४ ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ अभिवादयीतवृद्धांश्चदद्याच्चैवासनंस्वयं ॥ ६५ ॥ कृतांजलिरुपासीतगच्छंतंपृष्ठतोन्वियात् ॥ नचासीतासनेभिन्नेभिन्नकांस्यंचवर्जये
त् ॥६६॥ नैकवस्त्रेणभोक्तव्यंननग्नःस्नातुमर्हति॥स्वप्तव्यंनैवनग्नेननचोच्छिष्टोपिसंविशेत्॥६७॥उच्छिष्टोनस्पृशेच्छीर्षंसर्वेप्राणास्तदाश्रयाः॥केशग्रहंप्रहारां
श्चशिरस्येतान्विवर्जयेत् ॥६८॥ नसंहताभ्यांपाणिभ्यांकंडूयेदात्मनःशिरः ॥ नचाभीक्ष्णंशिरःस्नायात्तथास्यायुर्नरिष्यते ॥ ६९ ॥ शिरस्नातस्तुतैलैश्चनांगं
किंचिदपिस्पृशेत् ॥ तिलसृष्टंनचाश्नीयात्तथास्यायुर्नरिष्यते ॥ ७० ॥ नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टोनाधीयीतकदाचन ॥ वातेचपूतिगंधेचमनसापिनचिंतयेत्॥
॥ ७१ ॥ अत्रगाथायमोद्गीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ आयुरस्यनिकृंतामिप्रजास्तस्याददेतथा ॥ ७२ ॥

अवस्नातंस्नानजलं ॥ ५९ ॥ सावित्राणिमंत्रविशेषान् ॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥ नरिष्यतेहिंस्यते ॥६९॥तिलसृष्टंतिलसंयुक्तंसृष्टंभक्ष्यं ॥ ७० ॥ नचिंतयेत्वेदं॥७१॥७२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥ मिथ्याप्रवृत्तेपिसम्यक्वर्तितव्यं ॥८१॥८२॥८३॥८४॥ विपर्ययंऔत्तराधर्यं॥८५॥ अपदशंदशाहीनं॥८६॥ प्रियंगुःराजिका प्रियंगुःस्त्रीराजिकाकणयो रपीतिमेदिनी ॥ ८७ ॥ पृथगिति राजिकयानुलेपनंकृत्वास्नात्वाचंदनाद्यन्यतमेनानुलेपनंकार्यमित्यर्थः तगरस्थगरंमहाराष्ट्राणांगांवबाणइतिप्रसिद्धं उपवासंब्रह्मचर्यं ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ आलीढयारजस्व

उच्छिष्टोयःप्राद्रवतिस्वाध्यायंचाधिगच्छति॥ यश्चानध्यायकालेपिमोहादभ्यस्यतिद्विजः॥७३॥ तस्यवेदःप्रणश्येतआयुश्चपरिहीयते॥ तस्माद्युक्तोप्यनध्या
येनाधीयीतकदाचन॥ ७४ ॥ प्रत्यादित्यंप्रत्यनलंप्रतिगांचप्रतिद्विजान् ॥ येमेहंतिचपंथानंतेभवंतिगतायुषः॥ ७५ ॥ उभेमूत्रपुरीषेतुदिवाकुर्यादुदङ्मुखः॥
दक्षिणाभिमुखोरात्रौतथाह्यायुर्नरिष्यते॥७६॥त्रीन्कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ ब्राह्मणंक्षत्रियंसर्पंसर्वेह्याशीविषास्त्रयः॥ ७७॥ दहत्याशीवि
षःक्रुद्धोयावत्पश्यतिचक्षुषा॥ क्षत्रियोपिदहेत्क्रुद्धोयावत्स्पृशतितेजसा॥ ७८॥ ब्राह्मणस्तुकुलंहन्याद्ध्यानेनावेक्षितेनच॥ तस्मादेतत्त्रयंयत्नादुपसेवेतपंडितः
॥ ७९ ॥ गुरुणाचैवनिर्बंधोनकर्तव्यःकदाचन॥ अनुमान्यःप्रसाद्यश्चगुरुःक्रुद्धोयुधिष्ठिर॥८०॥ सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेपिवर्तितव्यंगुराविह॥ गुरुनिंदादहत्यायु
र्मनुष्याणांनसंशयः ॥८१ ॥दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावसेचनं॥ उच्छिष्टोत्सर्जनंचैवदूरेकार्यंहितैषिणा॥ ८२ ॥ रक्तमाल्यंनधार्यंस्याच्छुक्लंधार्यंतुपंडितैः॥
वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो॥ ८३ ॥ रक्तंशिरसिधार्यंतुतथावानेयमित्यपि॥ कांचनीयापिमालायानसादुष्यतिकर्हिचित् ॥ ८४॥ स्नातस्यवर्णकं
नित्यमार्द्रंदद्याद्विशांपते॥ विपर्ययंनकुर्वीतवाससोबुद्धिमान्नरः॥ ८५॥ तथानान्यधृतंधार्यंनचापदशमेवच॥ अन्यदेवभवेद्वासःशयनीयेनरोत्तम॥ ८६॥
अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि॥ प्रियंगुचंदनाभ्यांचबिल्वेनतगरेणच॥ ८७॥ पृथगेवानुलिंपेतकेसरेणचबुद्धिमान्॥ उपवासंचकुर्वीतस्नातःशुचि
रलंकृतः॥ ८८ ॥ पर्वकालेषुसर्वेषुब्रह्मचारीसदाभवेत्॥ समानमेकपात्रेतुभुंजेन्नान्नंजनेश्वर ॥ ८९ ॥ नालीढयापरिहतंभक्षयीतकदाचन ॥ तथानोद्धृतसा
राणिप्रेक्षतेनाप्रदायच॥ ९० ॥ नसंनिकृष्टेमेधावीनाशुचेर्नचसत्सुच ॥ प्रतिषिद्धान्नधर्मेषुभक्ष्यान्भुंजीतपृष्ठतः॥ ९१ ॥ पिप्पलंचवटंचैवशणशाकंतथैव
च॥ उदुंबरंनखादेच्चभवार्थीपुरुषोत्तमः॥ ९२ ॥ आजंगव्यंतथामांसंमायूरंचैववर्जयेत्॥ वर्जयेच्छुष्कमांसंचतथापर्युषितंचयत्॥ ९३॥ नपाणौलवणंवि
द्यान्नाश्नीयान्नचरात्रिषु॥ दधिसक्तून्नभुंजीतवृथामांसंचवर्जयेत्॥ ९४॥

लया परिक्वतंसंपादितं नालीढंनापरिहितमितिपाठे आलीढंगवाद्याघ्रातंअपरिहितंपरिषेचनहीनं उद्धृतसाराणिक्षीरादीनि प्रेक्षतेयाचकाय॥ ९० ॥ मेधावीनापुरुषःअशुचेःसन्निकृष्टेनभुंजीत मेधावी अशुचेरितिगौडाः धर्मेषुश्राद्धादिषुप्रतिषिद्धान्भक्षान्पृष्ठतःश्राद्धाद्यभावेनभुंजीत ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वालेनकेशेनउपलक्षितं परश्राद्धंशत्रुश्राद्धं ॥ ९५ ॥ सदैवनसदानैवेतिसंबंधः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ निरस्यपानीयादीन्विहाय अन्येषांभक्षाणांशेषमन्यस्मैनदेयं पानीयादेरपिशेषंपुत्रादिभ्यएवदेयं पितुर्ज्येष्ठस्यचभ्रातुरुच्छिष्टंभोज्यमितिस्मरणात् अन्येषांतद्भोजनस्यनिषेधात् गौडास्तुनिरस्यशेषमेतेषांनप्रदेयमितिपठंति तत्परिसंख्यापत्तेरुपेक्ष्यते ॥ ९९ ॥ शंकांजीर्यतिनवेति अन्नस्यापूतत्वात्वाअ

सायंप्रातश्चभुंजीतनांतरालेसमाहितः ॥ वालेनतुनभुंजीतपरश्राद्धंतथैवच ॥ ९५ ॥ वाग्यतोनैकवस्त्रश्चनासंविष्टःकदाचन ॥ भूमौसदैवनाश्नीयान्नानासीनो नशब्दवत् ॥ ९६ ॥ तोयपूर्वंप्रदायान्नमतिथिभ्योविशांपते ॥ पश्चाद्भुंजीतमेधावीनचाप्यन्यमनानरः ॥ ९७ ॥ समानमेकपंक्त्यांतुभोज्यमन्नंनरेश्वर ॥ विषं हालाहलंभुंक्तेयोऽप्रदायसुहृज्जने ॥ ९८ ॥ पानीयंपायसंसक्तून्दधिसर्पिर्मधून्यपि ॥ निरस्यशेषमन्येषांनप्रदेयंतुकस्यचित् ॥ ९९ ॥ भुंजानोमनुजव्याघ्रनैव शंकांसमाचरेत् ॥ दधिचाप्यनुपानंवैनकर्तव्यंभवार्थिना ॥ १०० ॥ आचम्यचैकहस्तेनपरिप्लाव्यंतथोदकं ॥ अंगुष्ठंचरणस्याथदक्षिणस्यावसेचयेत् ॥ १ ॥ पाणिंमूर्ध्निसमाधायस्पृष्ट्वाचाग्निंसमाहितः ॥ ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोतिप्रयोगकुशलोनरः ॥ २ ॥ अद्भिःप्राणान्समालभ्यनाभिंपाणितलेतथा ॥ स्पृशंश्चैवप्रतिष्ठे तनचाप्यार्द्रेणपाणिना ॥ ३ ॥ अंगुष्ठस्यांतरालेचब्राह्मंतीर्थमुदाहृतं ॥ कनिष्ठिकायाःपश्चात्तुदेवतीर्थमिहोच्यते ॥ ४ ॥ अंगुष्ठस्यचयन्मध्यंप्रदेशिन्याश्चभारत ॥ तेनपित्र्याणिकुर्वीतस्पृष्ट्वापोन्यायतःसदा ॥ ५ ॥ परापवादंनब्रूयान्नाप्रियंचकदाचन ॥ नमन्युःकश्चिदुत्पाद्यःपुरुषेणभवार्थिना ॥ ६ ॥ पतितैस्तुकथांनेच्छे द्दर्शनंचविवर्जयेत् ॥ संसर्गंचनगच्छेततथायुर्विंदतेमहत् ॥ ७ ॥ नदिवामैथुनंगच्छेन्नकन्यांनचबंधकीं ॥ नचास्नातांस्त्रियंगच्छेत्तथायुर्विंदतेमहत् ॥ ८ ॥ स्वेस्वेतीर्थेसमाचम्यकार्येसमुपकल्पिते ॥ त्रिःपीत्वापोद्विःप्रमृज्यकृतशौचोभवेन्नरः ॥ ९ ॥ इंद्रियाणिसकृत्स्पृश्यत्रिरभ्युक्ष्यचमानवः ॥ कुर्वीतपित्र्यंदैवंचवे दृष्टेनकर्मणा ॥ १० ॥ ब्राह्मणार्थेचयच्छौचंतच्चमेशृणुकौरव ॥ पवित्रंचहितंचैवभोजनाद्यंतयोस्तथा ॥ ११ ॥ सर्वशौचेषुब्राह्मेणतीर्थेनसमुपस्पृशेत् ॥ नि ष्ठीव्यतुतथाक्षुत्वास्पृश्यापोहिशुचिर्भवेत् ॥ १२ ॥ वृद्धोज्ञातिस्तथामित्रंदरिद्रोयोभवेदपि ॥ गृहेवासयितव्यास्तेधन्यमायुष्यमेवच ॥ १३ ॥

धिकत्वाच्छंकयानैवभोक्तव्यमित्यर्थः दधीति तक्रंत्वनुपानंकर्तव्यमेव यथेष्टंभुंक्ष्वमाभैषीस्तक्रंसलवणंपिबेतितस्यदृष्टार्थत्वोक्तेः ॥ १०० ॥ कुत्रपरिप्लाव्यंतदाह अंगुष्ठमिति ॥ १०१ ॥ २ ॥ प्राणान्नासा दीन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतेतैलपायिकादिवन्नपापाय अभ्युदयायेत्यर्थः पारावतादयःसर्वेपक्षिविशेषाएव॥ १ ४॥ १ ५॥ १ ६ ॥शारणिकस्यरक्षणार्थिनः॥ १ ७॥ १ ८॥ १ ९॥प्रसाधनंकेशानांसंस्कारादिकं॥ २ ०॥ पानीयस्यक्रियास्नानं ननक्तंस्नायादितिगृहेरात्रौशिरःस्नाननिषेधः ॥ २ १ ॥ पानानिपातुंयोग्यानीत्यर्थः चावदातानिइतिगौडपाठः अवदातानिनिर्मलान्यपिशेषाणिवर्जनीयानीत्यर्थः सौहित्यमातृप्तिभोजनंपरस्यनकर्त

गृहेपारावताधन्याःशुकाश्चसहसारिकाः॥ गृहेष्वेतेनपापायतथावैतैल*पायिकाः॥ उद्दीपकाश्चगृध्राश्चकपोताभ्रमरास्तथा॥ १४ ॥ निविशेयुर्यदातत्रशांतिमेवतदाचरेत्॥ अमंगल्यानिचैतानितथाक्रोशोमहात्मनां ॥ १५ ॥ महात्मनोतिगुह्यानिनवक्तव्यानिकर्हिचित् ॥ अगम्याश्चनगच्छेतराज्ञःपत्नींसखीस्तथा॥ १६॥ वैद्यानांबालवृद्धानांभृत्यानांचयुधिष्ठिर॥ बंधूनांब्राह्मणानांचतथाशारणिकस्यच॥ १७॥ संबंधिनांचराजेंद्रतथायुर्विंदतेमहत्॥ ब्राह्मणस्थपतिभ्यांचनिर्मितंयन्निवेशनं॥ १८॥ तदावसेत्सदाप्राज्ञोभवार्थीमनुजेश्वर॥ संध्यायांनस्वपेद्राजन्विद्यांनचसमाचरेत् ॥ १९ ॥ नभुंजीतचमेधावीतथायुर्विंदतेमहत्॥ नक्तंनकुर्यात्पित्र्याणिभुक्त्वाचैवप्रसाधनं॥ २०॥ पानीयस्यक्रियानक्तंनकार्याभूतिमिच्छता॥ वर्जनीयाश्चैवनित्यंसक्तवोनिशिभारत॥ २१॥ शेषाणिचैवपानानिपानीयंचापिभोजने॥ सौहित्यंनचकर्तव्यंरात्रौनचसमाचरेत् ॥ २२ ॥ द्विजच्छेदंनकुर्वीतभुक्त्वानचसमाचरेत्॥ महाकुलेप्रसूतांचप्रशस्तांलक्षणैस्तथा॥ २३ ॥ वयस्थांचमहाप्राज्ञःकन्यामावोढुमर्हति॥ अपत्यमुत्पाद्यततःप्रतिष्ठाप्यकुलंतथा॥ २४॥ पुत्राःप्रदेयाज्ञानेषुकुलधर्मेषुभारत॥ कन्याचोत्पाद्यदातव्याकुलपुत्रायधीमते॥ २५॥ पुत्रानिवेश्याश्चकुलाद्भृत्यालभ्याश्चभारत॥ शिरस्नातोथकुर्वीतदैवंपित्र्यमथापिच ॥ २६ ॥ नक्षत्रेनचकुर्वीतयस्मिन्जातोभवेन्नरः॥ नप्रोष्ठपदयोःकार्यंतथाग्नेयेचभारत॥ २७॥ दारुणेषुचसर्वेषुप्रत्यरिंचविवर्जयेत् ॥ ज्योतिषेयानिचोक्तानितानिसर्वाणिवर्जयेत्॥ २८॥ प्राङ्मुखःश्मश्रुकर्माणिकारयेत्सुसमाहितः॥उदङ्मुखोवाराजेंद्रतथायुर्विंदतेमहत्॥ २९॥ परिवादंनचब्रूयात्परेषामात्मनस्तथा ॥ परिवादोह्यधर्मायप्रोच्यतेभरतर्षभ॥ ३०॥

व्यंआत्मनश्चनसमाचरेत् ॥२ २॥ द्विजच्छेदंपक्षिवधंनकुर्वीततर्हिपक्षिमांसमेवनभोक्तव्यमितिफलितमित्याशंक्याह भुक्त्वानसमाचरेदिति द्विजान्भुक्त्वापितच्छेदंनसमाचरेत् क्रयक्रीतमेवमांसंभक्ष्यंनतुस्वयंहिंसाकार्येत्यर्थः भुक्त्वापानंसमाचरेदितिपाठेभोजनांतेतक्रंजलंवापेयमित्यर्थः ॥२ ३॥२ ४॥ ज्ञानेषुबहुज्ञाननिमित्तंपुत्रादेयाविद्वत्सुसमर्पणीयाः ॥२ ५॥ कुलात्सत्कुलसंबंधेननिवेश्याविवाह्याः लभ्यालंभनीयाः ॥२ ६॥ आग्नेयेकृत्तिकायां ॥२ ७॥ प्रत्यरिःस्वनक्षत्राद्दिननक्षत्रंयावद्गणयित्वानवभिर्भागेहृतेपंचमीताराप्रत्यरिः ॥२ ८॥२ ९॥३ ०॥

* विष्ठामुखा वडवागुळइतिप्रसिद्धाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यंगिनींन्यूनांगीं व्यंगितांविरुद्धांगेनाधिकेनयुक्तां समार्षांसमानप्रवरां ॥३१॥३२॥ अयोनिंअज्ञातकुलां वियोनिंहीनकुलां ॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ प्रगेसंध्यायां ॥३९॥ नापितोच्छिष्ट

वर्जयेद्व्यंगिनींनारींतथाकन्यांनरोत्तम॥समार्षांव्यंगितांचैवमातुःस्वकुलजांतथा॥३१॥वृद्धांप्रव्रजितांचैवतथैवचपतिव्रतां॥तथानिकृष्टवर्णांचवर्णोत्कृष्टांच
वर्जयेत् ॥ ३२ ॥ अयोनिंचवियोनिंचनगच्छेतविचक्षणः ॥ पिंगलांकुष्ठिनींनारींनत्वमुद्वोढुमर्हसि ॥ ३३ ॥ अपस्मारिकुलेजातांनिहीनांचापिवर्जयेत् ॥ श्वि
त्रिणांचकुलेजातांक्षयिणांमनुजेश्वर ॥ ३४ ॥ लक्षणैरन्वितायाचप्रशस्तायाचलक्षणैः॥ मनोज्ञांदर्शनीयांचतांभवान्वोढुमर्हति ॥ ३५ ॥ महाकुलेनिवेष्टव्यं
सदृशेवायुधिष्ठिर ॥ अवरापतिताचैवनग्राह्याभूतिमिच्छता ॥ ३६ ॥ अग्नीनुत्पाद्ययत्नेनक्रियाःसुविहिताश्चयाः ॥ वेदेचब्राह्मणैःप्रोक्तास्ताश्चसर्वाःसमाचरे
त् ॥ ३७ ॥ नचेर्ष्यास्त्रीषुकर्तव्यारक्ष्यादाराश्चसर्वशः ॥ अनायुष्याभवेदीर्ष्यातस्मादीर्ष्यांविवर्जयेत् ॥ ३८ ॥ अनायुष्यंदिवास्वप्नंतथाभ्युदितशायिना ॥ प्रगे
निशामाशुतथानैवोच्छिष्टाःस्वपंतिवै ॥ ३९ ॥ पारदार्यमनायुष्यंनापितोच्छिष्टतातथा ॥ यत्नतोवैनकर्तव्यमभ्यासश्चैवभारत ॥ ४० ॥ संध्यायांचनभुंजी
तनस्नायेन्नतथापठेत् ॥ प्रयतश्चभवेत्तस्यांनचकिंचित्समाचरेत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणान्पूजयेच्चापितथास्नात्वानराधिप ॥ देवांश्चप्रणमेत्स्नातोगुरूंश्चाप्यभि
वादयेत् ॥ ४१ ॥ अनिमंत्रितोनगच्छेतयज्ञंगच्छेतदर्शकः ॥ अनर्चितेह्यनायुष्यंगमनंतत्रभारत ॥ ४३ ॥ नचैकेनपरिव्रज्यंनगंतव्यंतथानिशि ॥ अनागता
यांसंध्यायांपश्चिमायांगृहेवसेत् ॥ ४४ ॥ मातुःपितुर्गुरूणांचकार्यमेवानुशासनं ॥ हितंचाप्यहितंचापिनविचार्यंनरर्षभ ॥ ४५ ॥ धनुर्वेदेचवेदेचयत्नःकार्यो
नराधिप ॥ हस्तिपृष्ठेश्वपृष्ठेचरथचर्यासुचैवह ॥ ४६ ॥ यत्नवान्भवराजेंद्रयत्नवान्सुखमेधते ॥ अप्रधृष्यश्चशत्रूणांभृत्यानांस्वजनस्यच ॥ ४७॥ प्रजापालनयु
क्तश्चनक्षतिंलभतेक्वचित् ॥ युक्तिशास्त्रंचतेज्ञेयंशब्दशास्त्रंचभारत ॥ ४८ ॥ गांधर्वशास्त्रंचकलाःपरिज्ञेयानराधिप ॥ पुराणमितिहासाश्चतथाख्यानानिया
निच ॥ ४९ ॥ महात्मनांचचरितंश्रोतव्यंनित्यमेवते ॥ पत्नीरजस्वलायाचनाभिगच्छेन्नचाह्वयेत् ॥ ५० ॥ स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः ॥ पंचमे
दिवसेनारीषष्ठेहनिपुमान्भवेत् ॥ ५१ ॥ एतेनविधिनापत्नीमुपगच्छेतपंडितः ॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणिपूजनीयानिसर्वशः ॥ ५२ ॥ यष्टव्यंचयथाशक्तियज्ञै
र्विविधदक्षिणैः ॥ अतउर्ध्वमरण्यंचसेवितव्यंनराधिप ॥ ५३॥

तारुमश्रुकर्मोत्तरमस्नातता अभ्यासोध्ययनंच ॥४०॥४१॥४२॥ दर्शकोद्रष्टा ॥४३॥ परिव्रज्यंदेशांतरेगंतव्यं ॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आयुष्याणांआयुष्कराणांकर्मणां उद्देशःसंक्षेपः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एषतेलक्षणोद्देशआयुष्याणांप्रकीर्तितः ॥ शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यःप्रत्याहार्योयुधिष्ठिर ॥५४॥ आचारोभूतिजननआचारःकीर्तिवर्धनः ॥ आचाराद्वर्धतेह्यायुरा
चारोहंत्यलक्षणं ॥ ५५ ॥ आगमानांहिसर्वेषामाचारःश्रेष्ठउच्यते ॥ आचारप्रभवोधर्मोधर्मादायुर्विवर्धते ॥ ५६ ॥ एतद्यशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंस्वस्त्ययनंमहत् ॥
अनुकंप्यसर्ववर्णान्ब्रह्मणासमुदाहृतं ॥ १५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेआयुष्याख्यानेचतुरधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच यथाज्येष्ठःकनिष्ठेषुवर्तेतभरतर्षभ ॥ कनिष्ठाश्चयथाज्येष्ठेवर्तेरंस्तद्ब्रवीहिमे ॥ १ ॥
भीष्मउवाच ज्येष्ठवत्तातवर्तस्वज्येष्ठोसिसततंभवान् ॥ गुरोर्गरीयसीवृत्तिर्याचशिष्यस्यभारत ॥ २ ॥ नगुरावकृतप्रज्ञेशक्यंशिष्येणवर्तितुं ॥ गुरोर्हिदीर्घद
र्शित्वंयत्तच्छिष्यस्यभारत ॥ ३ ॥ अंधःस्यादंधवेलायांजडःस्यादपिवाबुधः ॥ परिहारेणतद्ब्रूयाद्यस्तेषांस्याद्व्यतिक्रमः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंभिन्नहृदयाभेदयेयुःकृतं
नराः ॥ श्रियाभितप्ताःकौंतेयभेदकामास्तथारयः ॥ ५ ॥ ज्येष्ठःकुलंवर्धयतिविनाशयतिवापुनः ॥ हंतिसर्वमपिज्येष्ठःकुलंयत्रावजायते ॥ ६ ॥ अथयोविनिकु
र्वीतज्येष्ठोभ्रातायवीयसः ॥ अज्येष्ठःस्यादभागश्चनियम्योराजभिश्चसः ॥ ७ ॥ निकृतीहिनरोलोकान्पापान्गच्छत्यसंशयं ॥ विदुलस्येवतत्पुष्पंमोघंजनयि
तुःस्मृतं ॥ ८ ॥ सर्वानर्थःकुलेयत्रजायतेपापपूरुषः ॥ अकीर्तिंजनयत्येवकीर्तिमंतर्दधातिच ॥ ९ ॥ सर्वेचापिविकर्मस्थाभागंनार्हंतिसोदराः ॥ नाप्रदायकनि
ष्ठेभ्योज्येष्ठःकुर्वीतयौतकं ॥ १० ॥ अनुपघ्नन्पितुर्दायंजंघाश्रमफलोध्वगः ॥ स्वयमीहितलब्धंतुनाकामोदातुमर्हति ॥ ११ ॥ भ्रातॄणामविभक्तानामुत्थानम
पिचेत्सह ॥ नपुत्रभागंविषमंपितादद्यात्कदाचन ॥ १२ ॥ नज्येष्ठोवावमन्येतदुष्कृतःसुकृतोपिवा ॥ यदिस्त्रीयद्यवरजःश्रेयश्चेत्तत्तदाचरेत् ॥ १३ ॥ धर्मंहिश्रे
यइत्याहुरितिधर्मविदोजनाः ॥ दशाचार्यानुपाध्यायउपाध्यायान्पितादश ॥ १४ ॥ दशचैवपितॄन्मातासर्वांवापृथिवीमपि ॥ गौरवेणाभिभवतिनास्तिमातृस
मोगुरुः ॥ १५ ॥ मातागरीयसीयच्चतेनैतांमन्यतेजनः ॥ ज्येष्ठोभ्रातापितृसमोमृतेपितरिभारत ॥ १६ ॥

यथेति ॥ १ ॥ याचशिष्यस्यगुरौवृत्तिस्तांवर्तस्व ॥ २ ॥ ३ ॥ तेषांगुरूणाम् ॥ ४ ॥ कृतंमित्रम् अरयःनराभेदयेयुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ यवीयसःकनिष्ठान् ॥ ७ ॥ विदुलस्यवेतसस्य विदुलस्तुपुमानम्लवेतसेवेतसेपिचेतिमेदिनी
जनयितुःपितुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जंघाश्रमएवफलंधनंयस्य अध्वगःप्रवासी ॥ ११ ॥ उत्थानंभोजनादौविभागेवा ॥ १२ ॥ यदिस्त्रीयदिवाकनिष्ठोदुष्कृतस्तथापितस्यश्रेयआचरेत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

सद्येषांवृत्तिदातास्यात्सचैतान्प्रतिपालयेत् ॥ कनिष्ठास्तंनमस्येरन्सर्वेछंदानुवर्तिनः ॥ १७ ॥ तमेवचोपजीवेरन्यथैवपितरंतथा ॥ शरीरमेतौसृजतःपितामाताचभारत ॥ १८ ॥ आचार्यशास्तायाजातिःसासत्यासाजराऽमरा ॥ ज्येष्ठामातृसमाचापिभगिनीभरतर्षभ ॥ १९ ॥ भ्रातुर्भार्याचतद्वत्स्याद्यस्याबाल्येस्तनंपिबेत् ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेज्येष्ठकनिष्ठवृत्तिर्नामपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच सर्वेषामेववर्णानांम्लेच्छानांचपितामह ॥ उपवासेमतिरियंकारणंचनविद्महे ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रेणनियमाश्चर्तव्याइतिनःश्रुतं ॥ उपवासेकथंतेषांकृत्यमस्तिपितामह ॥ २ ॥ नियमांश्चोपवासांश्चसर्वेषांब्रूहिपार्थिव ॥ आप्नोतिकांगतिंतातउपवासपरायणः ॥ ३ ॥ उपवासःपरंपुण्यमुपवासःपरायणं ॥ उपोष्येहनरश्रेष्ठकिंफलंप्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ अधर्मान्मुच्यतेकेनधर्ममाप्नोतिवाकथं ॥ स्वर्गंपुण्यंचलभतेकथंभरतसत्तम ॥ ५ ॥ उपोष्यचापिकिंतेनप्रदेयंस्यान्नराधिप ॥ धर्मेणचसुखानर्थाँल्लभेद्येनब्रवीहितं ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुवाणंकौंतेयंधर्मज्ञंधर्मतत्त्ववित् ॥ धर्मपुत्रमिदंवाक्यंभीष्मःशांतनवोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इदंखलुमयाराजन्श्रुतमासीत्पुरातनं ॥ उपवासविधौश्रेष्ठागुणायेभरतर्षभ ॥ ८ ॥ ऋषिमंगिरसंपूर्वंपृष्टवानस्मिभारत ॥ यथामांत्वंतथैवाहंपृष्टवांस्तंतपोधनं ॥ ९ ॥ प्रश्नमेतंमयापृष्टोभगवानग्निसंभवः ॥ उपवासविधिंपुण्यमाचष्टभरतर्षभ ॥ १० ॥ अंगिराउवाच ब्रह्मक्षत्रेत्रिरात्रंतुविहितंकुरुनंदन ॥ द्विस्त्रिरात्रमथैकाहंनिर्दिष्टंपुरुषर्षभ ॥ ११ ॥ वैश्याःशूद्राश्चयन्मोहादुपवासंप्रचक्रिरे ॥ त्रिरात्रंवाद्विरात्रंवातयोर्व्युष्टिर्नविद्यते ॥ १२ ॥ चतुर्थभक्तक्षपणंवैश्येशूद्रेविधीयते ॥ त्रिरात्रंनतुधर्मज्ञैर्विहितंधर्मदर्शिभिः ॥ १३ ॥ पंचम्यांवापिषष्ठ्यांचपौर्णमास्यांचभारत ॥ उपोष्यएकभक्तेननियतात्माजितेंद्रियः ॥ १४ ॥ क्षमावान्रूपसंपन्नःश्रुतवांश्चैवजायते ॥ नानपत्योभवेत्प्राज्ञोदरिद्रोवाकदाचन ॥ १५ ॥ यजिष्णुःपंचमींषष्ठींकुलेभोजयतेद्विजान् ॥ अष्टमीमथकौरव्यकृष्णपक्षेचतुर्दशीम् ॥ १६ ॥ उपोष्यव्याधिरहितोवीर्यवानभिजायते ॥ मार्गशीर्षंतुयोमासमेकभक्तेनसंक्षिपेत् ॥ १७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मक्षत्रेत्रिरात्राधिकमुपोषणंनेष्टं द्विस्त्रिरात्रंषड्रात्रंसर्वेषां अथआश्रमांतरेकचित्निर्दिष्टं ॥ ११ ॥ व्युष्टिःफलम् ॥ १२ ॥ दिनस्यद्वेभक्तेतत्रचतुर्थस्यभक्तस्यक्षपणं द्विरात्रमभोजनमित्यर्थः नतुत्रिरात्रंतेषामस्तिइत्याह त्रीति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यजिष्णुःदेवतापूजनशीलः कुलेसएवमहानन्नदाताभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ज्येष्ठामूलंज्येष्ठमासं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वेषुमासेषुएकैकस्मिन्पक्षेगतेद्वितीयपक्षेभक्तंएकभक्तंअ

भोजयेच्चद्विजान्शक्त्यासमुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णःसर्वौषधिसमन्वितः ॥ १८ ॥ उपोष्यव्याधिरहितोवीर्यवानभिजायते ॥ कृषिभागीबहुधनोबहुधान्यश्चजायते ॥ १९ ॥ पौषमासंतुकौंतेयभक्तेनैकेनयःक्षिपेत् ॥ सुभगोदर्शनीयश्चयशोभागीचजायते ॥ २० ॥ माघंतुनियतोमासमेकभक्तेन यःक्षिपेत् ॥ श्रीमत्कुलेज्ञातिमध्येसमहत्वंप्रपद्यते ॥ २१ ॥ भगदैवतमासंतुएकभक्तेनयःक्षिपेत् ॥ स्त्रीषुवल्लभतांयातिवश्याश्चास्यभवंतिताः ॥ २२ ॥ चैत्रंतु नियतोमासमेकभक्तेनयःक्षिपेत् ॥ सुवर्णमणिमुक्ताढ्येकुलेमहतिजायते ॥ २३ ॥ निस्तरेदेकभक्तेनवैशाखंयोजितेंद्रियः ॥ नरोवायदिवानारीज्ञातीनांश्रेष्ठतांव्रजेत् ॥ २४ ॥ ज्येष्ठामूलंतुयोमासमेकभक्तेनसंक्षिपेत् ॥ ऐश्वर्यमतुलंश्रेष्ठंपुमान्स्त्रीवाप्रपद्यते ॥ २५ ॥ आषाढमेकभक्तेनस्थित्वामासमतंद्रितः ॥ बहुधान्योबहुधनोबहुपुत्रश्चजायते ॥ २६ ॥ श्रावणंनियतोमासमेकभक्तेनयःक्षिपेत् ॥ यत्रतत्राभिषेकेणयुज्यतेज्ञातिवर्धनः ॥ २७ ॥ प्रोष्ठपदंतुयोमासमेकाहारोभवेन्नरः ॥ गवाढ्यंस्फीतमचलमैश्वर्यंप्रतिपद्यते ॥ २८ ॥ तथैवाश्वयुजंमासमेकभक्तेनयःक्षिपेत् ॥ मृजावान्वाहनाढ्यश्चबहुपुत्रश्चजायते ॥ २९ ॥ कार्तिकंतुनरोमासंयःकुर्यादेकभोजनं ॥ शूरश्चबहुभार्यश्चकीर्तिमांश्चैवजायते ॥ ३० ॥ इतिमासानरव्याघ्रक्षिपतांपरिकीर्तिताः ॥ तिथीनांनियमायेतुश्रृणुतानपिपार्थिव ॥ ३१ ॥ पक्षेपक्षेगतेयस्तुभक्तमश्नातिभारत ॥ गवाढ्योबहुपुत्रश्चबहुभार्यःसजायते ॥ ३२ ॥ मासिमासित्रिरात्राणिकृत्वावर्षाणिद्वादश ॥ गणाधिपत्यंप्राप्नोतिनिःसपत्नमनाविलं ॥ ३३ ॥ एतेतुनियमाःसर्वेकर्तव्याःशरदोदश ॥ द्वेचान्येभरतश्रेष्ठप्रवृत्तिमनुवर्तता ॥ ३४ ॥ यस्तुप्रातस्तथासायंभुंजानोनांतरापिबेत् ॥ अहिंसानिरतोनित्यंजुह्वानोजातवेदसं ॥ ३५ ॥ षड्भिःसवर्षैर्नृपतेसिध्यतेनात्रसंशयः ॥ अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ ३६ ॥ अधिवासेसोप्सरसांनृत्यगीतविनादिते ॥ रमतेस्त्रीसहस्राढ्येसुकृतीविरजोनरः ॥ ३७ ॥ तप्तकांचनवर्णाभंविमानमधिरोहति ॥ पूर्णंवर्षसहस्रंचब्रह्मलोकेमहीयते ॥ ॥ ३८ ॥ तत्क्षयादिहचागम्यमाहात्म्यंप्रतिपद्यते ॥ यस्तुसंवत्सरंपूर्णमेकाहारोभवेन्नरः ॥ ३९ ॥ अतिरात्रस्ययज्ञस्यसफलंसमुपाश्नुते ॥ दशवर्षसहस्राणिस्वर्गेचसमहीयते ॥ ४० ॥ तत्क्षयादिहचागम्यमाहात्म्यंप्रतिपद्यते ॥ यस्तुसंवत्सरंपूर्णंचतुर्थभक्तमश्नुते ॥ ४१ ॥

अश्नाति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥एकस्मिन्पक्षेगतेपरस्मिन्पक्षेश्नातिवर्षेचतदेवषण्मासाशनंभवति॥४७॥४८॥४९॥ संवत्सरमिति एकैकस्मिन्संवत्सरेएकमेकंमासंजलमात्राहारोभवेदितिवाक्यार्थः यथाश्रुतार्थ

अहिंसानिरतोनित्यंसत्यवाग्विजितेंद्रियः॥ वाजपेयस्ययज्ञस्यसफलंसमुपाश्नुते ॥ ४२ ॥ दशवर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते ॥ षष्ठेकालेतुकौंतेयनरःसंव
त्सरंक्षिपन्॥ ४३॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ चक्रवाकप्रयुक्तेनविमानेनसगच्छति ॥ ४४॥ चत्वारिंशत्सहस्राणिवर्षाणांदिविमोदते॥ अ
ष्टमेनतुभक्तेनजीवन्संवत्सरंनृप॥ ४५॥ गवामयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ हंससारसयुक्तेनविमानेनसगच्छति ॥ ४६ ॥ पंचाशतंसहस्राणिवर्षाणां
दिविमोदते॥ पक्षेपक्षेगतेराजन्योश्नीयाद्वर्षमेवतु॥ ४७॥ षण्मासानशनंतस्यभगवानंगिराब्रवीत्॥ षष्टिंवर्षसहस्राणिदिवमावसतेचसः ॥ ४८॥ वीणानां
वल्लकीनांचवेणूनांचविशांपते॥ सुघोषैर्मधुरैःशब्दैःसुप्तःसप्रतिबोध्यते॥ ४९॥ संवत्सरमिहैकंतुमासिमासिपिबेद्पः ॥ फलंविश्वजितस्तातप्राप्नोतिसनरो
नृप॥ ५०॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तेनविमानेनसगच्छति॥ सप्ततिंचसहस्राणिवर्षाणांदिविमोदते॥५१॥ मासादूर्ध्वंनरव्याघ्रनोपवासोविधीयते॥ विधिंत्वनशन
स्याहुःपार्थधर्मविदोजनाः॥ ५२॥ अनार्तोव्याधिरहितोगच्छेदनशनंतुयः॥ पदेपदेयज्ञफलंसप्राप्नोतिनसंशयः॥ ५३॥ दिवंहंसप्रयुक्तेनविमानेनसगच्छ
ति॥ शतंवर्षसहस्राणांमोदतेसदिविप्रभो ॥ ५४ ॥ शतंचाप्सरसःकन्यारमयंत्यपितंनरं॥ आर्तोवाव्याधितोवापिगच्छेदनशनंतुयः॥ ५५॥ शतंवर्षसहस्रा
णांमोदतेसदिविप्रभो॥ कांचीनूपुरशब्देनसुप्तश्चैवप्रबोध्यते॥ ५६॥ सहस्रहंसयुक्तेनविमानेनतुगच्छति ॥ सगत्वास्त्रीशताकीर्णेरमतेभरतर्षभ॥ ५७॥ क्षी
णस्याप्यायनंदृष्टंक्षतस्यक्षतरोहणं ॥ व्याधितस्यौषधग्रामःक्रुद्धस्यचप्रसादनं॥ ५८ ॥ दुःखितस्यार्थमानाभ्यांदुःखानांप्रतिषेधनं॥ नचैतेस्वर्गकामस्यरो
चंतेसुखमेधसः॥ ५९॥ अतःसकामसंयुक्तेविमानेहेमसन्निभे॥ रमतेस्त्रीशताकीर्णेपुरुषोलंकृतःशुचिः॥ ६०॥ स्वस्थःसफलसंकल्पःसुखीविगतकल्मषः॥
अनश्नन्देहमुत्सृज्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ ६१॥ बालसूर्यप्रतीकाशेविमानेहेमवर्चसि॥ वैदूर्यमुक्ताखचितेवीणामुरजनादिते॥ ६२॥ पताकादीपिकाकीर्णेदि
व्यघंटानिनादिते॥ स्त्रीसहस्रानुचरितेसनरःसुखमेधते ॥ ६३ ॥ यावंतिरोमकूपाणितस्यगात्रेषुपांडव॥ तावंत्येवसहस्राणिवर्षाणांदिविमोदते॥ ६४ ॥ ना
स्तिवेदात्परंशास्त्रंनास्तिमातृसमोगुरुः॥ नधर्मात्परमोलाभस्तपोनानशनात्परं॥ ६५॥

ग्रहणेजीवनाशप्रसंगात्॥५०॥५१॥ ५२॥
॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥ स्वर्गकामस्यक्षीणत्वाद्यवस्थांप्राप्तस्याप्यायनादयोनरोचंतेऽपितुतज्जंदुःखंसहमानएवसस्वतपोवर्धयतीत्यर्थः ॥५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥ वियोनिजानांपक्ष्यादीनांरुतंशब्दंविजानतेविजानीते ॥ ७२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६॥पितामहेनेति

ब्राह्मणेभ्यःपरंनास्तिपावनंदिविचेहच॥ उपवासैस्तथातुल्यंतपःकर्मनविद्यते॥ ६६॥ उपोष्यविधिवद्देवास्त्रिदिवंप्रतिपेदिरे ॥ ऋषयश्चपरांसिद्धिमुपवासैर वाप्नुवन्॥ ६७॥ दिव्यवर्षसहस्राणिविश्वामित्रेणधीमता॥ क्षांतमेकेनभक्तेनतेनविप्रत्वमागतः॥ ६८॥ च्यवनोजमदग्निश्चवसिष्ठोगौतमोभृगुः॥ सर्वएव दिवंप्राप्ताःक्षमावंतोमहर्षयः॥ ६९ ॥ इदमंगिरसापूर्वंमहर्षिभ्यःप्रदर्शितं॥ यःप्रदर्शयतेनित्यंनसदुःखमवाप्नुते॥ ७० ॥ इमंतुकौंतेययथाक्रमंविधिंप्रवर्तितं त्वंगिरसामहर्षिणा॥ पठेच्चयोवैश्टणुयाच्चनित्यदानविद्यतेतस्यनरस्यकिल्बिषं ॥ ७१ ॥ विमुच्यतेचापिससर्वसंकरैर्नचास्यदोषैरभिभूयतेमनः॥ वियोनि जानांचविजानतेरुतंध्रुवांचकीर्तिंलभतेनरोत्तमः॥ ७२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेउपवासविधौषडधिकशतत मोऽध्यायः॥ १०६॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहेनविधिवद्यज्ञाःप्रोक्तामहात्मना॥ गुणाश्चैषांयथातथ्यंप्रेत्यचेहचसर्वशः ॥ १ ॥ नतेशक्यादरिद्रेणयज्ञाःप्राप्तुंपितामह ॥ बहूपकरणायज्ञानानासंभारविस्तराः ॥ २ ॥ पार्थिवैराजपुत्रैर्वाशक्याःप्राप्तुंपितामह॥ नार्थन्यूनैरवगुणैरे कात्मभिरसंहतैः॥ ३ ॥ योदरिद्रैरपिविधिःशक्यःप्राप्तुंसदाभवेत्॥ अर्थन्यूनैरवगुणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ४ ॥ तुल्योयज्ञफलैरेतैस्तन्मेब्रूहिपितामह॥ भीष्म उवाच इदमंगिरसाप्रोक्तमुपवासफलात्मकं॥ ५ ॥ विधिंयज्ञफलैस्तुल्यंतन्निबोधयुधिष्ठिर॥ यस्तुकल्यंतथासायंभुंजानोनांतरापिबेत्॥ ६॥ अहिंसानि रतोनित्यंजुह्वानोजातवेदसं॥ षड्भिरेवसवर्षैस्तुसिध्यतेनात्रसंशयः॥ ७॥ तप्तकांचनवर्णंचविमानंलभतेनरः॥ देवस्त्रीणामधीवासेनृत्यगीतनिनादिते॥ ८॥ प्राजापत्येवसेत्पद्मंवर्षाणामग्निसंनिभे॥ त्रीणिवर्षाणियःप्राशेत्सततंत्वेकभोजनं॥ ९॥ धर्मपत्नीरतोनित्यमग्निष्टोमफलंलभेत् ॥ यज्ञंबहुसुवर्णंवावासवप्रि यमाचरेत्॥ १० ॥ सत्यवान्दानशीलश्चब्रह्मण्यश्चानसूयकः॥ क्षांतोदांतोजितक्रोधःसगच्छतिपरांगतिं ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रप्रतीकाशेविमानेहंसलक्षणे॥ द्वे समाप्तेततःपद्मेसोप्सरोभिर्वसेत्सह॥ १२ ॥ द्वितीयेदिवसेयस्तुप्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसं॥ १३ ॥ अग्निकार्यपरोनित्यंनि त्यंकल्यप्रबोधनः॥ अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः॥ १४॥

॥ १ ॥ २ ॥ अवगुणैर्निर्गुणैः एकात्मभिरेकाकिभिः अतएवासंहतैरसहायैः ॥ ३ ॥ ४॥५॥कल्यंप्रातः॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥ समाप्तेसंपूर्णेद्वेपद्मेवर्षाणीतिशेषः शतकोटयएकंपद्मं॥१२॥१३॥१४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ निवर्तनंनियमेनवर्तनं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ आवर्तनानिवर्षाणिचत्वारिद्वादशचेतिषोडशपद्मानि ॥२५॥ तथाशराग्निरितिपंचत्रिंशत् एवमेकपं

हंससारसयुक्तंचविमानंलभतेनरः ॥ इंद्रलोकेचवसतेवरस्त्रीभिःसमावृतः ॥ १५॥ तृतीयेदिवसेयस्तुप्राश्नीयादेकभोजनं ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजात वेदसं ॥ १६ ॥ अग्निकार्यपरोनित्यंनित्यंकल्यप्रबोधनः ॥ अतिरात्रस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ १७॥ मयूरहंसयुक्तंचविमानंलभतेनरः ॥ सप्तर्षीणांसदा लोकेसोप्सरोभिर्वसेत्सह ॥ १८ ॥ निवर्तनंचतत्रास्यत्रीणिपद्मानिवैविभुः ॥ दिवसेयश्चतुर्थेतुप्राश्नीयादेकभोजनं ॥ १९ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजात वेदसं ॥ वाजपेयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ २० ॥ इंद्रकन्याभिरूढंचविमानंलभतेनरः ॥ सागरस्यचपर्यंतेवासवंलोकमावसेत् ॥ २१ ॥ देवराजस्यच क्रीडांनित्यकालमवेक्षते ॥ दिवसेपंचमेयस्तुप्राश्नीयादेकभोजनं ॥ २२ ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसं ॥ अलुब्धःसत्यवादीचब्रह्मण्यश्चाविहिंसकः ॥ २३ ॥ अनसूयुरपापस्थोद्वादशाहफलंलभेत् ॥ जांबूनदमयंदिव्यंविमानंहंसलक्षणं ॥ २४ ॥ सूर्यमालासमाभासमारोहेत्पांडुरंगृहं ॥ आवर्तनानिचत्वारि तथापद्मानिद्वादश ॥ २५ ॥ शराग्निपरिमाणंचतत्रासौवसतेसुखं ॥ दिवसेयस्तुषष्ठेवैमुनिःप्राशेतभोजनं ॥ २६ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं ॥ सदात्रिषवणस्नायीब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ २७ ॥ गवांमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ अग्निज्वालासमाभासंहंसबर्हिणसेवितं ॥ २८ ॥ शातकुंभसमायुक्तं साधयेद्यानमुत्तमं ॥ तथैवाप्सरसामंकेप्रतिसुप्तःप्रबोध्यते ॥ २९ ॥ नूपुराणांनिनादेनमेखलानांचनिःस्वनैः ॥ कोटीसहस्रंवर्षाणांत्रीणिकोटिशतानिच ॥ ३० ॥ पद्मान्यष्टादशतथापताकेद्वेतथैवच ॥ अयुतानिचपंचाशदृक्षचर्मशतस्यच ॥ ३१ ॥ लोम्नांप्रमाणेनसमंब्रह्मलोकेमहीयते ॥ दिवसेसप्तमेयस्तुप्राश्नी यादेकभोजनं ॥ ३२ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं ॥ सरस्वतींगोपयानोब्रह्मचर्यंसमाचरन् ॥ ३३ ॥ सुमनोवर्णकंचैवमधुमांसंचवर्जयन् ॥ पुरुषो मरुतांलोकमिंद्रलोकंचगच्छति ॥ ३४ ॥ तत्रतत्रहिसिद्धार्थोदेवकन्याभिरर्च्यते ॥ फलंबहुसुवर्णस्ययज्ञस्यलभतेनरः ॥ ३५ ॥ संख्यामतिगुणांचापितेषुलोके षुमोदते ॥ यस्तुसंवत्सरंक्षांतोभुंक्तेऽह्न्यष्टमेनरः ॥ ३६ ॥ देवकार्यपरोनित्यंजुह्वानोजातवेदसं ॥ पौंडरीकस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३७ ॥ पद्मवर्णनिभं चैवविमानमधिरोहति ॥ कृष्णाःकनकगौर्यश्चनार्यःश्यामास्तथापराः ॥ ३८ ॥

चाशत्पद्मानि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वत्वसामान्यात्पताकामहापद्माख्यसंख्याविशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सुमनोवर्णकंस्रक्चंदनादि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वयोरूपविलासिन्योलभतेनात्रसंशयः॥ यस्तुसंवत्सरंभुंक्तेनवमेनवमेहनि ॥ ३९ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नो
त्यनुत्तमं ॥ ४० ॥ पुंडरीकप्रकाशंचविमानंलभतेनरः॥ दीप्तसूर्याग्नितेजोभिर्दिव्यमालाभिरेवच ॥ ४१ ॥ नीयतेरुद्रकन्याभिःसोंतरिक्षंसनातनं ॥ अष्टादश
सहस्राणिवर्षाणांकल्पमेवच ॥ ४२ ॥ कोटीशतसहस्रंचतेषुलोकेषुमोदते ॥ यस्तुसंवत्सरंभुंक्तेदशाहेवैगतेगते ॥४३॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं॥
ब्रह्मकन्यानिवासेचसर्वभूतमनोहरे ॥ ४४ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं॥ रूपवत्यश्वतंकन्यारमयंतिसनातनं ॥ ४५॥ नीलोत्पलनिभैर्वर्णैरक्तोत्प
लनिभैस्तथा॥ विमानंमंडलावर्तमावर्तगहनाकुलं ॥ ४६ ॥ सागरोर्मिप्रतीकाशंसलभेद्यानमुत्तमं ॥ विचित्रमणिमालाभिर्नादितंशंखनिःस्वनैः ॥ ४७॥
स्फाटिकैर्वज्रसारैश्वस्तंभैःसुकृतवेदिकं॥ आरोहतिमहद्यानंहंससारसनादितं ॥ ४८ ॥ एकादशेतुदिवसेयःप्राप्तेप्राशतेहविः ॥ सदाद्वाशमासांस्तुजुह्वानोजा
तवेदसं ॥ ४९ ॥ परस्त्रियंनाभिलषेद्वाचाथमनसापिवा ॥ अनृतंचनभाषेतमातापित्रोःकृतेपिवा ॥ ५० ॥ अभिगच्छेन्महादेवंविमानस्थंमहाबलं॥ अश्व
मेधसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ५१ ॥ स्वायंभुवंचपश्येतविमानंसमुपास्थितं॥ कुमार्यःकांचनाभासारूपवत्योनयंतितं॥ ५२ ॥ रुद्राणांतमधीवासंदिविदि
व्यंमनोहरं॥ वर्षाण्यपरिमेयानियुगांताग्निसमप्रभः॥ ५३ ॥ कोटीशतसहस्रंचदशकोटिशतानिच ॥ रुद्रंनित्यंप्रणमतेदेवदानवसंमतं॥ ५४॥ सतस्मैदर्श
नंप्राप्तोदिवसेदिवसेभवेत्॥ दिवसेद्वादशेयस्तुप्राप्तेवैप्राशतेहविः॥५५॥सदाद्वादशमासान्वैसर्वमेधफलंलभेत्॥आदित्यंद्वादशेतस्यविमानंसंविधीयते॥५६॥
मणिमुक्ताप्रवालैश्वमहार्हैरुपशोभितं॥ हंसभासापरिक्षिप्तंनागवीथीसमाकुलं ॥ ५७॥ मयूरैश्वचक्रवाकैश्वकूजद्भिरुपशोभितं॥ अट्टैर्महद्भिःसंयुक्तंब्रह्मलोके
प्रतिष्ठितं॥ ५८ ॥ नित्यमावसथंराजन्नरनारीसमावृतं॥ ऋषिरेवंमहाभागस्त्वंगिराप्राहधर्मवित्॥ ५९ ॥ त्रयोदशेतुदिवसेप्राप्तेयःप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादश
मासान्वैदेवसत्रफलंलभेत्॥ ६० ॥ रक्तपद्मोदयंनामविमानंसाधयेन्नरः ॥ जातरूपप्रयुक्तंचरत्नसंचयभूषितं॥ ६१ ॥ देवकन्याभिराकीर्णंदिव्याभरणभूषि
तं॥ पुण्यगंधोदयंदिव्यंवायव्यैरुपशोभितं॥ ६२ ॥ तत्र*शंकुपताकेद्वेयुगांतंकल्पमेवच॥ अयुतायुतंतथापद्मंसमुद्रंचतथावसेत्॥ ६३ ॥

* संख्याविशेषः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 गीतगंधर्वघोषैश्चभेरीपणवनिःस्वनैः ॥ सदाप्रल्हादितस्ताभिर्देवकन्याभिरिज्यते ॥ ६४ ॥ चतुर्दशेतुदिवसेयःपूर्णेप्राशतेहविः ॥ सदाद्वादशमासांस्तुमहामे
धफलंलभेत् ॥ ६५ ॥ अनिर्देश्यवयोरूपादेवकन्याःस्वलंकृताः ॥ मृष्टतप्तांगदधराविमानैरुपयांतितं ॥ ६६ ॥ कलहंसविनिर्घोषैर्नूपुराणांचनिःस्वनैः ॥ कांची
नांचसमुत्कर्षैस्तत्रतत्रनिबोध्यते ॥ ६७ ॥ देवकन्यानिवासेचतस्मिन्वसतिमानवः ॥ जाह्नवीवालुकाकीर्णपूर्णसंवत्सरंनरः ॥ ६८ ॥ यस्तुपक्षेगतेभुंक्तेएकभ
क्तंजितेंद्रियः ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसं ॥ ६९ ॥ राजसूयसहस्रस्यफलंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ यानमारोहतेदिव्यंहंसबर्हिणसेवितं ॥ ७० ॥ मणिमं
डलकैश्चित्रंजातरूपसमावृतं ॥ दिव्याभरणशोभाभिर्वरस्त्रीभिरलंकृतं ॥ ७१ ॥ एकस्तंभंचतुर्द्वारंसप्तभौमंसुमंगलं ॥ वैजयंतीसहस्रैश्चशोभितंगीतनिःस्वनैः
॥ ७२ ॥ दिव्यंदिव्यगुणोपेतंविमानमधिरोहति ॥ मणिमुक्ताप्रवालैश्चभूषितंवैद्युतप्रभं ॥ ७३ ॥ वसेद्युगसहस्रंचखड्गकुंजरवाहनः ॥ षोडशेदिवसेप्राप्तेयःकु
र्यादेकभोजनं ॥ ७४ ॥ सदाद्वादशमासान्वैसोमयज्ञफलंलभेत् ॥ सोमकन्यानिवासेषुसोध्यावसतिनित्यशः ॥ ७५ ॥ सौम्यगंधानुलिप्तश्चकामकारगतिर्भ
वेत् ॥ सुदर्शनाभिर्नारीभिर्मधुराभिस्तथैवच ॥ ७६ ॥ अर्च्यतेवैविमानस्थःकामभोगैश्चसेव्यते ॥ फलंपद्मशतप्रख्यंमहाकल्पंदशाधिकं ॥ ७७ ॥ आवर्तना
निचत्वारिसाधयेच्चाप्यसौनरः ॥ दिवसेसप्तदशमेयःप्राप्तेप्राशतेहविः ॥ ७८ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं ॥ स्थानंवारुणमैंद्रंचरौद्रंवाप्यधिग
च्छति ॥ ७९ ॥ मारुतौशनसेचैवब्रह्मलोकंसगच्छति ॥ तत्रदैवतकन्याभिरासनेनोपचर्यते ॥ ८० ॥ भूर्भुवंचापिदेवर्षिविश्वरूपमवेक्षते ॥ तत्रदेवाधिदेवस्य
कुमार्योरमयंतितं ॥ ८१ ॥ द्वात्रिंशद्रूपधारिण्योमधुराःसमलंकृताः ॥ चंद्रादित्यावुभौयावद्गगनेचरतःप्रभो ॥ ८२ ॥ तावच्चरत्यसौधीरःसुधामृतरसाशनः ॥
अष्टादशेयोदिवसेप्राश्नीयादेकभोजनं ॥ ८३ ॥ सदाद्वादशमासान्वैसप्तलोकान्सपश्यति ॥ रथैःसनंदिघोषैश्चपृष्ठतःसोनुगम्यते ॥ ८४ ॥ देवकन्याधिरूढैस्तु
भ्राजमानैःस्वलंकृतैः ॥ व्याघ्रसिंहप्रयुक्तंचमेघस्वननिनादितं ॥ ८५ ॥ विमानमुत्तमंदिव्यंसुसुखीत्यधिरोहति ॥ तत्रकल्पसहस्रंसकन्याभिःसहमोदते ॥ ८६ ॥
सुधारसंचभुंजीतअमृतोपममुत्तमं ॥ एकोनविंशतिदिनेयोभुंक्तेएकभोजनं ॥ ८७ ॥ सदाद्वादशमासान्वैसप्तलोकान्सपश्यति ॥ उत्तमंलभतेस्थानमप्सरोग
णसेवितं ॥ ८८ ॥ गंधर्वैरुपगीतंचविमानंसूर्यवर्चसं ॥ तत्रामरवरस्त्रीभिर्मोदतेविगतज्वरः ॥ ८९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

दिव्यांबरधरःश्रीमानयुतानांशतंशतं ॥ पूर्णेथविंशेदिवसेयोभुंक्तेत्वेकभोजनं ॥ ९० ॥ सदाद्वादशमासांस्तुसत्यवादीधृतव्रतः ॥ अमांसाशीब्रह्मचारीसर्व
भूतहितेरतः ॥ ९१ ॥ सलोकान्विपुलान्रम्यानादित्यानामुपाश्नुते ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्चदिव्यमाल्यानुलेपनैः ॥ ९२ ॥ विमानैःकांचनैर्दिव्यैःपृष्ठतश्चानुगम्यते ॥
एकविंशेतुदिवसेयोभुंक्तेत्वेकभोजनं ॥ ९३ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं ॥ लोकमौशनसंदिव्यंशक्रलोकंचगच्छति ॥ ९४ ॥ अश्विनोर्मरुतांचै
वसुखेष्वभिरतःसदा ॥ अनभिज्ञश्चदुःखानांविमानवरमास्थितः ॥ ९५ ॥ सेव्यमानोवरस्त्रीभिःक्रीडत्यमरवत्प्रभुः ॥ द्वाविंशेदिवसेप्राप्तेयोभुंक्तेत्वेकभोजनं ॥
॥ ९६ ॥ सदाद्वादशमासान्वैजुह्वानोजातवेदसं ॥ अहिंसानिरतोधीमान्सत्यवागनसूयकः ॥ ९७ ॥ लोकान्वसूनामाप्नोतिदिवाकरसमप्रभः ॥ कामचा
रीसुधाहारोविमानवरमास्थितः ॥ ९८ ॥ रमतेदेवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ त्रयोविंशेतुदिवसेप्राशेद्यस्त्वेकभोजनं ॥ ९९ ॥ सदाद्वादशमासांस्तुमिता
हारोजितेंद्रियः ॥ वायोरुशनसश्चैवरुद्रलोकंचगच्छति ॥ १०० ॥ कामचारीकामगमःपूज्यमानोप्सरोगणैः ॥ अनेकगुणपर्यंतंविमानवरमास्थितः ॥ १ ॥
रमतेदेवकन्याभिर्दिव्याभरणभूषितः ॥ चतुर्विंशेतुदिवसेयःप्राप्तेप्राशतेहविः ॥ २ ॥ सदाद्वादशमासांश्चजुह्वानोजातवेदसम् ॥ आदित्यानामधीवासेमोद
मानोवसेच्चिरं ॥ ३ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्यगंधानुलेपनः ॥ विमानेकांचनेदिव्येहंसयुक्तेमनोरमे ॥ ४ ॥ रमतेदेवकन्यानांसहस्रैरयुतैस्तथा ॥ पंचविंशेतु
दिवसेयःप्राशेदेकभोजनं ॥ ५ ॥ सदाद्वादशमासांस्तुपुष्कलंयानमारुहेत् ॥ सिंहव्याघ्रप्रयुक्तैस्तुमेघनिःस्वननादितैः ॥ ६ ॥ सरथैर्नंदिघोषैश्चपृष्ठतोह्यनुगम्य
ते ॥ देवकन्यासमारूढैःकांचनैर्विमलैःशुभैः ॥ ७ ॥ विमानमुत्तमंदिव्यमास्थायसुमनोहरं ॥ तत्रकल्पसहस्रंवैवसतेस्त्रीशतावृते ॥ ८ ॥ सुधारसंचोपजीवन्नमृ
तोपममुत्तमं ॥ षड्विंशेदिवसेयस्तुप्रकुर्यादेकभोजनं ॥ ९ ॥ सदाद्वादशमासांस्तुनियतोनियताशनः ॥ जितेंद्रियोवीतरागोजुह्वानोजातवेदसं ॥ १० ॥ सप्राप्नो
तिमहाभागःपूज्यमानोप्सरोगणैः ॥ सप्तानांमरुतांलोकान्वसूनांचापिसोश्नुते ॥ ११ ॥ विमानैःस्फाटिकैर्दिव्यैःसर्वरत्नैरलंकृतैः ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्चपूज्यमा
नःप्रमोदते ॥ १२ ॥ द्वेयुगानांसहस्रेतुदिव्येदिव्येनतेजसा ॥ सप्तविंशेथदिवसेयःकुर्यादेकभोजनं ॥ १३ ॥ सदाद्वादशमासांस्तुजुह्वानोजातवेदसं ॥ फलंप्राप्नो
तिविपुलंदेवलोकेचपूज्यते ॥ १४ ॥ अमृताशीवसंस्तत्रसवितृष्णःप्रमोदते ॥ देवर्षिचरितंराजन्राजर्षिभिरनुष्ठितं ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 अध्यावसतिदिव्यात्माविमानवरमास्थितः ॥ स्त्रीभिर्मनोभिरामाभीरममाणोमदोत्कटः॥१६॥ युगकल्पसहस्राणित्रीण्यावसतिवैसुखं॥ योष्टाविंशेतुदि
वसेप्राश्नीयादेकभोजनं॥१७॥ सदाद्वादशमासांस्तुजितात्माविजितेंद्रियः॥फलंदेवर्षिचरितंविपुलंसमुपाश्नुते॥१८॥ भोगवांस्तेजसाभातिसहस्रांशुरिवाम
लः॥ सुकुमार्यश्चनार्यस्तंरममाणाःसुवर्चसः॥ १९ ॥ पीनस्तनोरुजघनादिव्याभरणभूषिताः॥ रमयंतिमनःकांतेविमानेसूर्यसन्निभे ॥ २० ॥ सर्वकामगमे
दिव्येकल्पायुतशतंसमाः॥ एकोनत्रिंशेदिवसेयःप्राशेदेकभोजनं॥२१॥सदाद्वादशमासान्वैसत्यव्रतपरायणः॥तस्यलोकाःशुभादिव्यादेवराजर्षिपूजिताः॥
॥ २२ ॥ विमानंसूर्यचंद्राभंदिव्यंसमधिगच्छति ॥ जातरूपमयंयुक्तंसर्वरत्नसमन्वितं ॥ २३ ॥ अप्सरोगणसंपूर्णंगंधर्वैरभिनादितं॥ तत्रचैनंशुभानार्योदि
व्याभरणभूषिताः॥२४॥ मनोभिरामामधुरारमयंतिमदोत्कटाः॥ भोगवांस्तेजसायुक्तोवैश्वानरसमप्रभः॥२५॥ दिव्योदिव्येनवपुषाभ्राजमानइवामरः॥
वसूनांमरुतांचैवसाध्यानामश्विनोस्तथा॥ २६॥॥ रुद्राणांचतथालोकंब्रह्मलोकंचगच्छति ॥ यस्तुमासेगतेभुंक्तेएकभक्तंशमात्मकः ॥ २७ ॥ सदाद्वादश
मासान्वैब्रह्मलोकमवाप्नुयात्॥ सुधारसकृताहारःश्रीमान्सर्वमनोहरः॥ २८ ॥ तेजसावपुषालक्ष्म्याभ्राजतेरश्मिवानिव॥ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्यगंधानु
लेपनः॥ २९ ॥ सुखेष्वभिरतोभोगीदुःखानामविजानकः॥ स्वयंप्रभाभिर्नारीभिर्विमानस्थोमहीयते॥३०॥ रुद्रदेवर्षिकन्याभिःसततंचाभिपूज्यते॥ नाना
रमणरूपाभिर्नानारागाभिरेवच॥ ३१ ॥ नानामधुरभाषाभिर्नानारतिभिरेवच॥ विमानेगगनाकारेसूर्यवैदूर्यसन्निभे॥ ३२॥ पृष्ठतःसोमसंकाशेउदर्केचा
भ्रसन्निभे॥ दक्षिणायांतुरक्ताभेअधस्तान्नीलमंडले॥ ३३॥ ऊर्ध्वंविचित्रसंकाशेनैकोवसतिपूजितः॥ यावद्वर्षसहस्रंवैजंबुद्वीपेप्रवर्षति ॥ ३४ ॥ तावत्संव
त्सराःप्रोक्ताब्रह्मलोकेस्यधीमतः॥ विप्रुषश्चैवयावंत्योनिपतंतिनभस्तलात्॥ ३५॥ वर्षासुवर्षतस्तावन्निवसत्यमरप्रभः॥ मासोपवासीवर्षैस्तुदशभिःस्वर्ग
मुत्तमं॥ ३६॥ महर्षित्वमथासाद्यसशरीरगतिर्भवेत्॥ मुनिर्दांतोजितक्रोधोजितशिश्नोदरःसदा ॥ ३७॥ जुह्वन्नग्नींश्चनियतःसंध्योपासनसेविता॥ बहुभि
र्नियमैरेवंशुचिरश्नातियोनरः॥ ३८॥ अभ्रावकाशशीलश्चतस्यभानोरिवत्विषः॥ दिवंगत्वाशरीरेणस्वेनराजन्यथामरः॥ ३९॥ स्वर्गंपुण्यंयथाकाममुपभुं
क्तेतथाविधः॥ एषतेभरतश्रेष्ठयज्ञानांविधिरुत्तमः॥ ४०॥ व्याख्यातोह्यानुपूर्व्येणउपवासफलात्मकः॥ दरिद्रैर्मनुजैःपार्थप्राप्तंयज्ञफलंयथा॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ १४४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ यदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

उपवासानिमान्कृत्वागच्छेच्चपरमांगतिं ॥ देवद्विजातिपूजायांरतोभरतसत्तम ॥ ४२ ॥ उपवासविधिस्त्वेषविस्तरेणप्रकीर्तितः ॥ नियतेष्वप्रमत्तेषुशौचव
त्सुमहात्मसु ॥ ४३ ॥ दंभद्रोहनिवृत्तेषुकृतबुद्धिषुभारत ॥ अचलेष्वप्रकंपेषुमातेभूदत्रसंशयः ॥ १४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणि
दानधर्मेउपवासविधिर्नामसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच यद्वरंसर्वतीर्थानांतन्मेब्रूहिपितामह ॥ य
त्रचैवपरंशौचंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वाणिखलुतीर्थानिगुणवंतिमनीषिणः ॥ यत्तुतीर्थंचशौचंचतन्मेशृणुसमाहितः ॥ २ ॥ अ
गाधेविमलेशुद्धेसत्यतोयेधृतिह्रदे ॥ स्नातव्यंमानसेतीर्थेसत्वमालंब्यशाश्वतं ॥ ३ ॥ तीर्थशौचमनर्थित्वमार्जवंसत्यमार्दवं ॥ अहिंसासर्वभूतानामानृशंस्यं
दमःशमः ॥ ४ ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ शुचयस्तीर्थभूतास्तेयेभैक्ष्यमुपभुंजते ॥ ५ ॥ तत्त्ववित्त्वनहंबुद्धिस्तीर्थप्रवरमुच्यते ॥ शौचलक्षणमेत
त्तेसर्वत्रैवान्ववेक्षतः ॥ ६ ॥ रजस्तमःसत्वमथोयेषांनिर्धौतमात्मनः ॥ शौचाशौचसमायुक्ताःस्वकार्यपरिमार्गिणः ॥ ७ ॥ सर्वत्यागेष्वभिरताःसर्वज्ञाःसमद
र्शिनः ॥ शौचेनवृत्तशौचार्थास्तेतीर्थाःशुचयश्चये ॥ ८ ॥ नोदकक्लिन्नगात्रस्तुस्नातइत्यभिधीयते ॥ सस्नातोयोदमस्नातःसबाह्याभ्यंतरःशुचिः ॥ ९ ॥ अती
तेष्वनपेक्षायेप्राप्तेष्वर्थेषुनिर्ममाः ॥ शौचमेवपरंतेषांयेषांनोत्पद्यतेस्पृहा ॥ १० ॥ प्रज्ञानंशौचमेवेहशरीरस्यविशेषतः ॥ तथानिष्किंचनत्वंचमनसश्चप्रसन्न
ता ॥ ११ ॥ वृत्तशौचंमनःशौचंतीर्थशौचमतःपरं ॥ ज्ञानोत्पन्नंचयच्छौचंतच्छौचंपरमंस्मृतं ॥ १२ ॥ मनसाचप्रदीप्तेनब्रह्मज्ञानजलेनच ॥ स्नातियोमानसेतीर्थेत
त्स्नानंतत्त्वदर्शिनः ॥ १३ ॥ समारोपितशौचस्तुनित्यंभावसमाहितः ॥ केवलंगुणसंपन्नःशुचिरेवनरःसदा ॥ १४ ॥ शरीरस्थानितीर्थानिप्रोक्तान्येतानिभारत ॥
पृथिव्यांयानितीर्थानिपुण्यानिशृणुतान्यपि ॥ १५ ॥ शरीरस्ययथोद्देशाःशुचयःपरिकीर्तिताः ॥ तथापृथिव्याभागाश्चपुण्यानिसलिलानिच ॥ १६ ॥ कीर्त
नाच्चैवतीर्थस्यस्नानाच्चपितृतर्पणात् ॥ धुनंतिपापंतीर्थेषुतेप्रयांतिसुखंदिवं ॥ १७ ॥ परिग्रहाच्चसाधूनांपृथिव्याश्चैवतेजसा ॥ अतीवपुण्यभागास्तेसलिलस्य
चतेजसा ॥ १८ ॥ मनसश्चपृथिव्याश्चपुण्यास्तीर्थास्तथापरे ॥ उभयोरेवयःस्नायात्ससिद्धिंशीघ्रमाप्नुयात् ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वेषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ अर्च्यअभ्यर्च्य ॥३॥४॥५॥६॥७॥८ ॥

यथाबलंक्रियाहीनंक्रियावाबलवर्जिता ॥ नेहसाधयतेकार्यंसमायुक्तातुसिध्यति ॥ २० ॥ एवंशरीरशौचेनतीर्थशौचेनचान्वितः ॥ शुचिःसिद्धिमवाप्नोति
॥१५०॥ द्विविधंशौचमुत्तमं ॥ २१ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेशौचानुपृच्छानामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८॥ ॥ ७॥ १३
युधिष्ठिरउवाच सर्वेषामुपवासानांयच्छ्रेयःसुमहत्फलं ॥ यच्चाप्यसंशयंलोकेतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्यथागीतंस्वयमेवस्व
यंभुवा ॥ यत्कृत्वानिर्वृतोभूयात्पुरुषोनात्रसंशयः ॥ २ ॥ द्वादश्यांमार्गशीर्षेतुअहोरात्रेणकेशवं ॥ अर्च्याश्वमेधंप्राप्नोतिदुष्कृतंचास्यनश्यति ॥ ३ ॥ तथैवपौष
मासेतुपूज्योनारायणेतिच॥ वाजपेयमवाप्नोतिसिद्धिंचपरमांव्रजेत् ॥४॥अहोरात्रेणद्वादश्यांमाघमासेतुमाधवं॥ राजसूयमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत्॥५॥
तथैवफाल्गुनेमासिगोविंदेतिचपूजयन् ॥ अतिरात्रमवाप्नोतिसोमलोकंचगच्छति ॥ ६ ॥ अहोरात्रेणद्वादश्यांचैत्रेविष्णुरितिस्मरन् ॥ पौंडरीकमवाप्नोतिदे
वलोकंचगच्छति ॥ ७ ॥ वैशाखमासेद्वादश्यांपूजयन्मधुसूदनं ॥ अग्निष्टोममवाप्नोतिसोमलोकंचगच्छति ॥ ८ ॥ अहोरात्रेणद्वादश्यांज्येष्ठेमासित्रिविक्रमं ॥
गवांमेधमवाप्नोतिअप्सरोभिश्चमोदते ॥ ९ ॥ आषाढेमासिद्वादश्यांवामनेतिचपूजयन् ॥ नरमेधमवाप्नोतिपुण्यंचलभतेमहत् ॥ १० ॥ अहोरात्रेणद्वादश्यां
श्रावणेमासिश्रीधरं ॥ पंचयज्ञानवाप्नोतिविमानस्थश्चमोदते ॥ ११ ॥ तथाभाद्रपदेमासिहृषीकेशेतिपूजयन् ॥ सौत्रामणिमवाप्नोतिपूतात्माभवतेचहि ॥
॥ १२ ॥ द्वादश्यामाश्विनेमासिपद्मनाभेतिचार्चयन् ॥ गोसहस्रफलंपुण्यंप्राप्नुयान्नात्रसंशयः ॥ १३ ॥ द्वादश्यांकार्तिकेमासिपूज्यदामोदरेतिच ॥ गवांयज्ञम
वाप्नोतिपुमान्स्त्रीवानसंशयः॥ १४ ॥ अर्चयेत्पुंडरीकाक्षमेवंसंवत्सरंतुयः ॥ जातिस्मरत्वंप्राप्नोतिविंद्याद्बहुसुवर्णकं ॥ १५ ॥ अहन्यहनितद्भावमुपेंद्रंयोधिग
च्छति ॥ समाप्तेभोजयेद्विप्रानथवादापयेद्घृतं ॥ १६ ॥ अतःपरंनोपवासोभवतीतिविनिश्चयः ॥ उवाचभगवान्विष्णुःस्वयमेवपुरातनं ॥ १७ ॥ इतिश्री
महाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेविष्णोर्द्वादशकंनामनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपाय
नउवाच शरतल्पगतंभीष्मंवृद्धंकुरुपितामहं ॥ उपगम्यमहाप्राज्ञःपर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ ॥१५०॥

॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ तद्भावमुपेंद्रंउपेंद्रतादात्म्यंकीटभृंगन्यायेनध्यानेनाधिगच्छति॥ १६॥१७॥ इतिअ०नै०भा०नवाधिकशततमोऽध्यायः॥१०९॥ ॥ ७ ॥ शरतल्पगतमिति॥१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ इष्टकामनासिद्ध्यर्थंचांद्रव्रतमाह मार्गेति मार्गशीर्षशुक्लप्रतिपदिमूलनक्षत्रयोगेसतीदंचांद्रंव्रतमारभेत् तत्रचंद्रावयवेषुनक्षत्राणिन्यसेत्पादौमूलेनेत्यादिनास्वदेवतासहितेनमूलेनचंद्रस्यपादौकल्पयेदित्यर्थः एवंरोहिण्यादिभिःसदेवताभिर्जंघादयःकल्पनीयाः सर्वत्रविभक्तिव्यत्ययआर्षः ॥ ३ ॥ आषढयोरिति आषाढाद्वयंफाल्गुनीद्वयंभाद्रपदाद्वयंचज्ञेयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अत्रायंप्रयोगः पुण्याह

युधिष्ठिरउवाच अंगानांरूपसौभाग्यंप्रियंचैवकथंभवेत् ॥ धर्मार्थकामसंयुक्तःसुखभागीकथंभवेत् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच मार्गशीर्षस्यमासस्यचंद्रे मूलेनसंयुते ॥ पादौमूलेनराजेंद्रजंघायामथरोहिणीं ॥ ३ ॥ अश्विन्यांसक्थिनीचैवऊरूचाषाढयोस्तथा ॥ गुह्यंतुफाल्गुनीविद्यात्कृत्तिकाकटिकास्तथा ॥ ४ ॥ नाभिंभाद्रपदेविद्याद्रेवत्यामक्षिमंडलं ॥ पृष्ठमेवधनिष्ठासुअनुराधोत्तरास्तथा ॥ ५ ॥ बाहुभ्यांतुविशाखासुहस्तौहस्तेननिर्दिशेत् ॥ पुनर्वस्वंगुलीराजन्नाश्लेषासु नखास्तथा ॥ ६ ॥ ग्रीवांज्येष्ठाचराजेंद्रश्रवणेनतुकर्णयोः ॥ मुखंपुष्येणदानेनदंतोष्ठौस्वातिरुच्यते ॥ ७ ॥ हासंशतभिषांचैवमघांचैवाथनासिकां ॥ नेत्रेमृगशिरो विद्याल्ललाटेमित्रमेवतु ॥ ८ ॥ भरण्यांतुशिरोविद्यात्केशानार्द्रांनराधिप ॥ समाप्तेतुघृतंदद्याद्ब्राह्मणेवेदपारगे ॥ ९ ॥ सुभगोदर्शनीयश्चज्ञानभाग्यथजायते ॥ जायतेपरिपूर्णांगःपौर्णमास्येवचंद्रमाः ॥ १० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ श्रोतुमिच्छामिमर्त्यानांसंसारविधिमुत्तमं ॥ १ ॥ केनवृत्तेनराजेंद्रवर्तमानानराभुवि ॥ प्राप्नुवंत्युत्तमंस्वर्गंकथंचनरकंनृप ॥ २ ॥ मृतंशरीरमुत्सृज्यकाष्ठलोष्टसमंजनाः ॥ प्रयांत्यमुंलोकमितःकोवैताननुगच्छति ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच अयमायातिभगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ॥ पृच्छैनंसुमहाभागमेतद्गुह्यंसनातनं ॥ ४ ॥ नैतदन्येनशक्यंहिवक्तुंकेनचिदद्यवै ॥ वक्ताबृहस्पतिसमोनह्यन्योविद्यतेक्वचित् ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तयोःसंवदतोरेवंपार्थगांगेययोस्तदा ॥ आजगामविशुद्धात्मानाकपृष्ठाद्बृहस्पतिः ॥ ६ ॥ ततोराजासमुत्थायधृतराष्ट्रपुरोगमः ॥ पूजामनुपमांचक्रेसर्वेतेचसभासदः ॥ ७ ॥ ततोधर्मसुतोराजाभगवंतंबृहस्पतिं ॥ उपगम्ययथान्यायंप्रश्नंपप्रच्छतत्त्वतः ॥ ८ ॥

वाचनादिपूर्वकंइष्टकाम्यार्थंव्रतंस्वीकृत्यचंद्रमात्मानंचचंद्राभिन्नंध्यात्वातदवयवेषुतत्तद्देवतासहितानिनक्षत्राणिविन्यस्यतत्तन्मंत्रैस्तेषामाराधनंजपहोमादिनाप्रत्यहंकर्तव्यं एवंपौर्णमासीपर्यंतंकृत्वासमाप्तेव्रतेहोमशेषंघृतमाचार्यायनिवेदयेत् समाप्तेतुघृतंदद्यादित्यनेनघृतमेवहोमद्रव्यंज्ञायते ॥ ९ ॥ एवंकुर्वन्विकलांगोपिपौर्णमास्यांसकलांगोभवतिएतत्सदृष्टांतमाह परिपूर्णांगइति ॥ १० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शरीरस्यनिचयंसंचयंअवस्थितिमितियावत् ॥ २० ॥ अंतगोयमःअंतार्थंगच्छतीतियोगात् ॥ २१ ॥ आ

युधिष्ठिरउवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ मर्त्यस्यकःसहायोवैपितामातासुतोगुरुः ॥ ९ ॥ ज्ञातिसंबंधिवर्गश्चमित्रवर्गस्तथैवच ॥ मृतंशरीर
 मुत्सृज्यकाष्ठलोष्टसमंजनाः ॥ १० ॥ गच्छंत्यमुत्रलोकंवैकएनमनुगच्छति ॥ बृहस्पतिरुवाच एकःप्रसूयतेराजन्नेकएवविनश्यति ॥ ११ ॥ एकस्तर
तिदुर्गाणिगच्छत्येकस्तुदुर्गतिम् ॥ असहायःपितामातातथाभ्रातासुतोगुरुः ॥ १२ ॥ ज्ञातिसंबंधिवर्गश्चमित्रवर्गस्तथैवच ॥ मृतंशरीरमुत्सृज्यकाष्ठलोष्टस
मंजनाः ॥ १३ ॥ मुहूर्तमिवरोदित्वाततोयांतिपराङ्मुखाः ॥ तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टंधर्मएकोनुगच्छति ॥ १४ ॥ तस्माद्धर्मःसहायश्चसेवितव्यःसदानृभिः ॥ प्राणी
धर्मसमायुक्तोगच्छेत्स्वर्गगतिंपरां ॥ १५ ॥ तथैवाधर्मसंयुक्तोनरकंचोपपद्यते ॥ तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मंसेवेतपंडितः ॥ १६ ॥ धर्मएकोमनुष्याणांसहायःपा
रलौकिकः ॥ लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः ॥ १७ ॥ नरःकरोत्यकार्याणिपरार्थेलोभमोहितः ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चत्रितयंजीवितेफलं ॥ १८ ॥
एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्मपरिवर्जितं ॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंभगवतोवाक्यंधर्मयुक्तंपरंहितं ॥ १९ ॥ शरीरनिचयंज्ञातुंबुद्धिस्तुममजायते ॥ मृतंशरीरंहि
नृणांसूक्ष्ममव्यक्ततांगतं ॥ २० ॥ अचक्षुर्विषयंप्राप्तंकथंधर्मोनुगच्छति ॥ बृहस्पतिरुवाच पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिर्मनोंतगः ॥ २१ ॥ बुद्धि
रात्माचसहिताधर्मंपश्यंतिनित्यदा ॥ प्राणिनामिहसर्वेषांसाक्षिभूतानिशानिशं ॥ २२ ॥ एतैश्चसहधर्मोपितंजीवमनुगच्छति ॥ त्वगस्थिमांसंशुक्रंचशोणि
तंचमहामते ॥ २३ ॥ शरीरंवर्जयंत्येतेजीवितेनविवर्जितं ॥ ततोधर्मसमायुक्तःप्राप्नुतेजीवएवहि ॥ २४ ॥ ततोस्यकर्मपश्यंतिशुभंवायदिवाशुभं ॥ देवताःपं
चभूतस्थाःकिंभूयःश्रोतुमिच्छति ॥ २५ ॥ ततोधर्मसमायुक्तःसजीवःसुखमेधते ॥ इहलोकेपरेचैवकिंभूयःकथयामिते ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरउवाच तद्दर्शि
तंभगवतायथाधर्मोनुगच्छति ॥ एतत्तुज्ञातुमिच्छामिकथंरेतःप्रवर्तते ॥ २७ ॥

त्मासाक्षी निशेतिदिवसस्याप्युपलक्षणं ॥ २२ ॥ एतैःसहधर्मोऽपूर्वरूपोजीवमनुगच्छति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ननुभूतसूक्ष्मवत्फलसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वंजीवमनुगच्छतु रेतस्तुमूलएवस्थूलतरंकथ
मेनमावृणोतिइत्याशंकते तदिति ॥ २७ ॥

* परंलोकमितिशेषः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सजीवोपूर्वेणभूतैश्चमिश्रितोवायुद्वारावष्टित्वंप्राप्यान्नरूपेणपरिणम्यरेतोरूपीभवतीत्याह अन्नमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ कथंसूक्ष्मतमस्यपुरुषस्यस्थूलतरेणरेतसातादात्म्यं सत्यपिसंसर्गेअभ्रवाय्वोरिव भवतीत्याशंकते आख्यातमिति ॥ ३१ ॥ भूतावेशन्यायेनपुरुषस्तैस्तैर्भूतैरेतोद्वाराशरीराकारत्वंप्राप्तैः सहसंगमात्रेणाभिभूयतेतादात्म्येनचवर्धते संगाभावेतुनसुप्तसमाध्यादावित्याह आसन्नेति ॥ ३२ ॥ त

बृहस्पतिरुवाच अन्नमश्नंतियद्देवाःशरीरस्थानरेश्वर ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिर्मनस्तथा ॥ २८ ॥ ततस्त्वेतेषुराजेंद्रतेषुभूतेषुपंचसु ॥ मनःषष्ठेषु शुद्धात्मन्रेतःसंपद्यतेमहत् ॥ २९ ॥ ततोगर्भःसंभवतिश्लेषात्स्त्रीपुंसयोर्नृप ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंभूयःकिंश्रोतुमिच्छसि ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरउवाच आख्यातंमेभगवतागर्भःसंजायतेतथा ॥ यथाजातस्तुपुरुषःप्रपद्यतितदुच्यतां ॥ ३१ ॥ बृहस्पतिरुवाच आसन्नमात्रःपुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ॥ विप्रयुक्तश्चतैर्भूतैःपुनर्यात्यपरांगतिं ॥ ३२ ॥ सर्वभूतसमायुक्तःप्राप्नुतेजीवएवहि ॥ ततोस्यकर्मपश्यंतिशुभंवायदिवाशुभं ॥ देवताःपंचभूतस्थाःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ३३ ॥ युधिष्ठिरउवाच त्वगस्थिमांसमुत्सृज्यतैश्चभूतैर्विवर्जितः ॥ जीवःसभगवन्क्वस्थःसुखदुःखेसमश्नुते ॥ ३४ ॥ बृहस्पतिरुवाच जीवःकर्मसमायुक्तःशीघ्रंरेतस्त्वमागतः ॥ स्त्रीणांपुष्पंसमासाद्यसूतेकालेनभारत ॥ ३५ ॥ यमस्यपुरुषैःक्लेशंयमस्यपुरुषैर्वधं ॥ दुःखंसंसारचक्रंचनरःक्लेशंसविंदति ॥ ३६ ॥ इहलोकेसचप्राणीजन्मप्रभृतिपार्थिव ॥ सुकृतंकर्मवैभुंक्तेधर्मस्यफलमाश्रितः ॥ ३७ ॥ यदिधर्मंयथाशक्तिजन्मप्रभृतिसेवते ॥ ततःसपुरुषोभूत्वासेवतेनित्यदासुखं ॥ ३८ ॥ अथांतरातुधर्मस्याप्यधर्ममुपसेवते ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंसजीवोप्यधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अधर्मेणसमायुक्तोयमस्यविषयंगतः ॥ महद्दुःखंसमासाद्यतिर्यग्योनौप्रजायते ॥ ४० ॥ कर्मणायेनयेनेहयस्यांयोनौप्रजायते ॥ जीवोमोहसमायुक्तस्तन्मेनिगदतःशृणु ॥ ४१ ॥ यदेतदुच्यतेशास्त्रेसेतिहासेचच्छंदसि ॥ यमस्यविषयंघोरंमर्त्योलोकःप्रपद्यते ॥ ४२ ॥ इहस्थानानिपुण्यानिदेवतुल्यानिभूपते ॥ तिर्यग्योन्यतिरिक्तानिगतिमंतिचसर्वशः ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ यमस्यभवनेदिव्येब्रह्मलोकसमेगुणैः ॥ कर्मभिर्नियतैर्बद्धोजंतुर्दुःखान्युपाश्नुते ॥ ४४ ॥

तस्तादात्म्याभिमानरूपादभिभवादयंकर्तृत्वादिमान्भवति तदास्यकर्मादिकंदेवाःपश्यंति ॥ ३३ ॥ स्थूलदेहसंगाद्युज्यतामस्यकर्तृत्वंतद्दाहेतुकथमस्यसुखादिसंगइत्याशंकते त्वगिति ॥ ३४ ॥ स्थूलदेहनाशक्षणएवसरेतस्त्वंशुक्रक्रमेणसूक्ष्मशरीरभावमेति ततःस्त्रीणांपुष्पंसमासाद्येत्यादिस्पष्टं तद्यथातृणजलायूकाअन्यत्तृणमाक्रम्यपूर्वंजहातिएवमेतदितिज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ यमस्येति गर्भत्वमप्राप्तःसूक्ष्मशरीरावच्छिन्नस्तीव्रपापयोगाद्यातनांलभतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

येनयेनतुभावेनकर्मणापुरुषोगतिम् ॥ प्रयातिपरुषांघोरांतत्तेवक्ष्याम्यतःपरम् ॥ ४५ ॥ अधीत्यचतुरोवेदान्द्विजोमोहसमन्वितः ॥ पतितात्प्रतिगृह्याथखर
 योनौप्रजायते ॥४६॥ खरोजीवतिवर्षाणिदशपंचचभारत ॥ खरोमृतोबलीवर्दःसप्तवर्षाणिजीवति ॥ ४७ ॥ बलीवर्दोमृतश्चापिजायतेब्रह्मराक्षसः ॥ ब्रह्मर
क्षश्चमासांस्त्रींस्ततोजायतिब्राह्मणः ॥ ४८ ॥ पतितंयाजयित्वातुकृमियोनौप्रजायते ॥ तत्रजीवतिवर्षाणिदशपंचचभारत ॥ ४९ ॥ कृमिभावाद्विमुक्तस्तुततो
जायतिगर्दभः ॥ गर्दभःपंचवर्षाणिपंचवर्षाणिसूकरः ॥ ५९ ॥ कुक्कुटःपंचवर्षाणिपंचवर्षाणिजंबुकः ॥ श्वावर्षमेकंभवतिततोजायतिमानवः ॥ ५१ ॥ उपा
ध्यायस्ययःपापंशिष्यःकुर्यादबुद्धिमान् ॥ सजीवइहसंसारांस्त्रीनाप्नोतिनसंशयः ॥५२॥ प्राक्श्वाभवतिराजेंद्रततःक्रव्यात्ततःखरः ॥ ततःप्रेतःपरिक्लिष्टःपश्चा
ज्जायतिब्राह्मणः ॥ ५३ ॥ मनसापिगुरोर्भार्यांयःशिष्योयातिपापकृत् ॥ सउग्रान्प्रैतिसंसारानधर्मेणेहचेतसा ॥ ५४ ॥ श्वयोनौतुससंभूतस्त्रीणिवर्षाणिजीव
ति ॥ तत्रापिनिधनंप्राप्तःकृमियोनौप्रजायते ॥ ५५ ॥ कृमिभावमनुप्राप्तोवर्षमेकंतुजीवति ॥ ततस्तुनिधनंप्राप्तोब्रह्मयोनौप्रजायते ॥ ५६ ॥ यदिपुत्रसमं
शिष्यंगुरुर्हन्यादकारणे ॥ आत्मनःकामकारेणसोपिहिंस्रःप्रजायते ॥ ५७ ॥ पितरंमातरंचैवयस्तुपुत्रोवमन्यते ॥ सोपिराजन्मृतोजंतुःपूर्वंजायेतगर्दभः ॥
॥ ५८ ॥ गर्दभत्वंतुसंप्राप्यदशवर्षाणिजीवति ॥ संवत्सरंतुकुंभीरस्ततोजायेतमानवः ॥ ५९ ॥ पुत्रस्यमातापितरौयस्यरुष्टावुभावपि ॥ गुर्वपध्यानतःसोपिमृ
तोजायतिगर्दभः ॥ ६० ॥ खरोजीवतिमासांस्तुदशश्वाचचतुर्दश ॥ बिडालःसप्तमासांस्तुततोजायतिमानवः ॥ ६१ ॥ मातापितरावाक्रुश्यसारिकःसंप्रजाय
ते ॥ ताडयित्वातुतावेवजायतेकच्छपोनृप ॥ ६२ ॥ कच्छपोदशवर्षाणित्रीणिवर्षाणिशल्यकः ॥ व्यालोभूत्वाचषण्मासांस्ततोजायतिमानुषः ॥ ६३ ॥ भर्तृपिं
डमुपाश्नन्योराजद्विष्टानिसेवते ॥ सोपिमोहसमापन्नोमृतोजायतिवानरः ॥ ६४ ॥ वानरोदशवर्षाणिपंचवर्षाणिमूषिकः ॥ श्वाथभूत्वातुषण्मासांस्ततोजाय
तिमानुषः ॥ ६५ ॥ न्यासापहर्तातुनरोयमस्यविषयंगतः ॥ संसाराणांशतंगत्वाकृमियोनौप्रजायते ॥ ६६ ॥

* नक्रस्तुकुंभीरइत्यमरः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥

तत्रजीवतिवर्षाणिदशपंचचभारत॥ दुष्कृतस्यक्षयंकृत्वाततोजायतिमानुषः ॥ ६७॥ असूयकोनरश्चापिमृतोजायतिशार्ङ्गकः ॥ विश्वासहर्तातुनरोमीनो
जायतिदुर्मतिः॥ ६८॥ भूत्वामीनोष्टवर्षाणिमृतोजायतिभारत॥ मृगस्तुचतुरोमासांस्ततश्छागःप्रजायते॥६९॥ छागस्तुनिधनंप्राप्यपूर्णेसंवत्सरेततः॥ की
टःसंजायतेजंतुस्ततोजायतिमानुषः ॥ ७० ॥ धान्यान्यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान्॥ कलापानथमुद्गांश्चगोधूमानतसीस्तथा ॥ ७१ ॥ सस्यस्या
न्यस्यहर्ताचमोहाज्जंतुरचेतनः ॥ सजायतेमहाराजमूषिकोनिरपत्रपः ॥ ७२ ॥ ततःप्रेत्यमहाराजमृतोजायतिसूकरः ॥ सूकरोजातमात्रस्तुरोगेणम्रिय
तेनृप ॥ ७३ ॥ श्वाततोजायतेमूढःकर्मणातेनपार्थिव॥ भूत्वाश्वापंचवर्षाणिततोजायतिमानवः ॥ ७४॥ परदाराभिमर्शंतुकृत्वाजायतिवैवृकः॥ श्वाशृगा
लस्ततोगृध्रोव्यालःकंकोबकस्तथा॥ ७५॥ भ्रातुर्भार्यांतुपापात्मायोधर्षयतिमोहितः॥ पुंस्कोकिलत्वमाप्नोतिसोपिसंवत्सरंनृप ॥ ७६ ॥ सखिभार्यांगुरोर्भा
र्यांराजभार्यांतथैवच॥ प्रधर्षयित्वाकामायमृतोजायतिसूकरः ॥ ७७॥ सूकरःपंचवर्षाणिदशवर्षाणिश्वाविधः ॥ बिडालःपंचवर्षाणिदशवर्षाणिकुक्कुटः ॥
॥ ७८ ॥ पिपीलिकस्तुमासांस्त्रीन्कीटःस्यान्मासमेवतु॥ एतानासाद्यसंसारान्कृमियोनौप्रजायते ॥ ७९॥ तत्रजीवतिमासांस्तुकृमियोनौचतुर्दश॥ ततोऽध
र्मक्षयंकृत्वापुनर्जायतिमानवः॥ ८० ॥ उपस्थितेविवाहेतुयज्ञेदानेपिवाविभो॥ मोहात्करोतियोविघ्नंसमृतोजायतेकृमिः ॥ ८१ ॥ कृमिर्जीवतिवर्षाणिदश
पंचचभारत॥ अधर्मस्यक्षयंकृत्वाततोजायतिमानवः ॥ ८२॥ पूर्वंदत्वातुयःकन्यांद्वितीयेदातुमिच्छति ॥ सोपिराजन्मृतोजंतुःकृमियोनौप्रजायते॥ ८३॥
तत्रजीवतिवर्षाणित्रयोदशयुधिष्ठिर ॥ अधर्मसंक्षयेयुक्तस्ततोजायतिमानवः ॥ ८४ ॥ देवकार्यमकृत्वातुपितृकार्यमथापिवा॥ अनिर्वाप्यसमश्नन्वैमृतो
जायतिवायसः॥ ८५॥ वायसःशतवर्षाणिततोजायतिकुक्कुटः॥ जायतेव्यालकश्चापिमासंतस्मात्तुमानुषः॥ ८६॥ ज्येष्ठंपितृसमंचापिभ्रातरंयोवमन्यते॥
सोपिमृत्युमुपागम्यक्रौंचयोनौप्रजायते ॥ ८७॥ क्रौंचोजीवतिवर्षंतुततोजायतिचीरकः ॥ ततोनिधनमापन्नोमानुषत्वमुपाश्नुते ॥ ८८ ॥ वृषलोब्राह्मणीं
गत्वाकृमियोनौप्रजायते ॥ ततःसंप्राप्यनिधनंजायतेसूकरःपुनः ॥ ८९ ॥ सूकरोजातमात्रस्तुरोगेणम्रियतेनृप॥ श्वाततोजायतेमूढःकर्मणातेनपार्थिव॥
॥ ९० ॥ श्वाभूत्वाकृतकर्मासौजायतेमानुषस्ततः॥ तत्रापत्यंसमुत्पाद्यमृतोजायतिमूषिकः ॥ ९१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ निष्पावंराजमाषं हलगोलकःदीर्घपुच्छोगोलरूपीकीटविशेषः ॥ १०० ॥ कुंभोलूकउलूकजातिभेदः ॥ १ ॥ हारितःपक्षिवि

कृतघ्नस्तुमृतोराजन्यमस्यविषयंगतः ॥ यमस्यपुरुषैःक्रुद्धैर्वधंप्राप्नोतिदारुणं ॥ ९२ ॥ दंडंसमुद्गरंशूलमग्निकुंभंचदारुणं ॥ असिपत्रवनंघोरवालुकंकूटशाल्मलीं ॥ ९३ ॥ एताश्चान्याश्चबह्वीश्चयमस्यविषयंगतः ॥ यातनाःप्राप्यतत्रोग्रास्ततोवध्यतिभारत ॥ ९४ ॥ ततोहतःकृतघ्नःसतत्रोग्रैर्भरतर्षभ ॥ संसारचक्रमासाद्यकृमियोनौप्रजायते ॥ ९५ ॥ कृमिर्भवतिवर्षाणिदशपंचचभारत ॥ ततोगर्भंसमासाद्यतत्रैवम्रियतेशिशुः ॥ ९६ ॥ ततोगर्भशतैर्जंतुर्बहुभिःसंप्रपद्यते ॥ संसारांश्चबहून्गत्वाततस्तिर्यक्षुजायते ॥ ९७ ॥ ततोदुःखमनुप्राप्यबहुवर्षगणानिह ॥ अपुनर्भवसंयुक्तस्ततःकूर्मःप्रजायते ॥ ९८ ॥ दधिहृत्वाबकश्चापिप्लवोमत्स्यानसंस्कृतान् ॥ चोरयित्वातुदुर्बुद्धिर्मधुदंशःप्रजायते ॥ ९९ ॥ फलंवामूलकंहृत्वाअपूपंवापिपीलिकाः ॥ चोरयित्वाचनिष्पावंजायतेहलगोलकः ॥ १०० ॥ पायसंचोरयित्वातुतित्तिरित्वमवाप्नुते ॥ हृत्वापिष्टमयंपूपंकुंभोलूकःप्रजायते ॥ १०१ ॥ अयोहृत्वातुदुर्बुद्धिर्वायसोजायतेनरः ॥ कांस्यंहृत्वातुदुर्बुद्धिर्हारितोजायतेनरः ॥ २ ॥ राजतंभाजनंहृत्वाकपोतःसंप्रजायते ॥ हृत्वातुकांचनंभांडंकृमियोनौप्रजायते ॥ ३ ॥ पत्रोर्णंचोरयित्वातुकृकलत्वंनिगच्छति ॥ कौशिकंतुततोहृत्वानरोजायतिवर्तकः ॥ ४ ॥ अंशुकंचोरयित्वातुशुकोजायतिमानवः ॥ चोरयित्वादुकूलंतुमृतोहंसःप्रजायते ॥ ५ ॥ क्रौंचःकार्पासिकंहृत्वामृतोजायतिमानवः ॥ चोरयित्वानरःपट्टंत्वाविकंचैवभारत ॥ ६ ॥ क्षौमंचवस्त्रमादायशशोजंतुःप्रजायते ॥ वर्णान्हृत्वातुपुरुषोमृतोजायतिबर्हिणः ॥ ७ ॥ हृत्वारक्तानिवस्त्राणिजायतेजीवजीवकः ॥ वर्णकादींस्तथागंधांश्चोरयित्वेहमानवः ॥ ८ ॥ छुच्छुंदरित्वमाप्नोतिराजन्लोभपरायणः ॥ तत्रजीवतिवर्षाणिततोदशचपंचच ॥ ९ ॥ अधर्मस्यक्षयंगत्वाततोजायतिमानुषः ॥ चोरयित्वापयश्चापिबलाकासंप्रजायते ॥ ११० ॥ यस्तुचोरयतेतैलंनरोमोहसमन्वितः ॥ सोपिराजन्मृतोजंतुस्तैलपायीप्रजायते ॥ ११ ॥ अशस्त्रंपुरुषंहत्वासशस्त्रःपुरुषाधमः ॥ अर्थार्थीयदिवावैरीसमृतोजायतेखरः ॥ १२ ॥ खरोजीवतिवर्षेद्वेततःशस्त्रेणवध्यते ॥ समृतोमृगयोनौतुनित्योद्विग्नोभिजायते ॥ १३ ॥ मृगोवध्यतिशस्त्रेणगतेसंवत्सरेतुसः ॥ हतोमृगस्ततोमीनःसोपिजालेनबध्यते ॥ १४ ॥ मासेचतुर्थेसंप्राप्तेश्वापदःसंप्रजायते ॥ श्वापदोदशवर्षाणिद्वीपीवर्षाणिपंचच ॥ ११५ ॥

शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ पत्रोर्णंधौतकौशेयं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वर्णान्हरितालादीन् ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ११५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ २१ ॥ काकमद्गुःश्रृंगवान्‌जलपक्षी ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ १३३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैल

ततस्तुनिधनंप्राप्तःकालपर्यायचोदितः ॥ अधर्मस्यक्षयंकृत्वाततोजायतिमानुषः ॥ १६ ॥ स्त्रियंहत्वातुदुर्बुद्धिर्यमस्यविषयंगतः ॥ बहून्क्लेशान्समासाद्यसंसा
रांश्चैवविंशतिं ॥ १७ ॥ ततःपश्चान्महाराजकृमियोनौप्रजायते ॥ कृमिर्विंशतिवर्षाणिभूत्वाजायतिमानुषः ॥ १८ ॥ भोजनंचोरयित्वातुमक्षिकाजायतेन
रः ॥ मक्षिकासंघवशगोबहून्मासान्भवत्युत ॥ १९ ॥ ततःपापक्षयंकृत्वामानुषत्वमवाप्नुते ॥ धान्यंहृत्वातुपुरुषोलोमशःसंप्रजायते ॥ २० ॥ तथापिण्या
कसंमिश्रमशनंचोरयेन्नरः ॥ सजायतेबभ्रुसमोदारुणोमूषिकोनरः ॥ २१ ॥ दशन्वैमानुषान्नित्यंपापात्मासविशांपते ॥ घृतंहृत्वातुदुर्बुद्धिःकाकमद्गुःप्र
जायते ॥ २२ ॥ मत्स्यमांसमथोहृत्वाकाकोजायतिदुर्मतिः ॥ लवणंचोरयित्वातुचिरिकाकःप्रजायते ॥ २३ ॥ विश्वासेनतुनिक्षिप्तंयोविनिन्होतिमानवः ॥
सगतायुर्नरस्तातमत्स्ययोनौप्रजायते ॥ २४ ॥ मत्स्ययोनिमनुप्राप्यमृतोजायतिमानुषः ॥ मानुषत्वमनुप्राप्यक्षीणायुरुपपद्यते ॥ २५ ॥ पापानितुनराःकृ
त्वातिर्यग्जायंतिभारत ॥ नचात्मनःप्रमाणंतेधर्मंजानंतिकिंचन ॥ २६ ॥ येपापानिनराःकृत्वानिरस्यंतिव्रतैःसदा ॥ सुखदुःखसमायुक्ताव्यथितास्तेभवं
त्युत ॥ २७ ॥ असंवासाःप्रजायंतेम्लेच्छाश्चापिनसंशयः ॥ नराःपापसमाचारालोभमोहसमन्विताः ॥ २८ ॥ वर्जयंतिचपापानिजन्मप्रभृतियेनराः ॥ अरो
गारूपवंतस्तेधनिनश्चभवंत्युत ॥ २९ ॥ स्त्रियोप्येतेनकल्पेनकृत्वापापमवाप्नुयुः ॥ एतेषामेवजंतूनांभार्यात्वमुपयांतिताः ॥ ३० ॥ परस्वहरणेदोषाःसर्वएवप्रकी
र्तिताः ॥ एतद्विलेशमात्रेणकथितंतेमयानघ ॥ ३१ ॥ अपरस्मिन्कथायोगेभूयःश्रोष्यसिभारत ॥ एतन्मयामहाराजब्रह्मणोवदतःपुरा ॥ ३२ ॥ सुरर्षीणांश्रु
तंमध्येपृष्टश्चापियथातथं ॥ मयापितच्चकार्त्स्न्येनयथावदनुवर्णितं ॥ एतच्छ्रुत्वामहाराजधर्मेकुरुमनःसदा ॥ १३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्व
णिआनुशासनिकेप०दानधर्मेसंसारचक्रंनामएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच अधर्मस्यगतिं
र्ब्रह्मन्कथितामेत्वयानघ ॥ धर्मस्यतुगतिंश्रोतुमिच्छामिवदतांवर ॥ १ ॥ कृत्वाकर्माणिपापानिकथंयांतिशुभांगतिं ॥ कर्मणाचकृतेनेहकेनयांतिशुभांगतिं ॥
॥ २ ॥ बृहस्पतिरुवाच कृत्वापापानिकर्माणिअधर्मवशमागतः ॥ मनसाविपरीतेननिरयंप्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

कंठीयेभारतभावदीपेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अधर्मस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मोहादधर्मंयः कृत्वापुनःसमनुतप्यते ॥ मनःसमाधिसंयुक्तोनससेवेतदुष्कृतं ॥ ४ ॥ यथायथामनस्तस्यदुष्कृतंकर्मगर्हते ॥ तथातथाशरीरंतुतेनाधर्मेणमुच्य
ते ॥ ५ ॥ यदिव्याहरतेराजन्विप्राणांधर्मवादिनां ॥ ततोऽधर्मकृतात्क्षिप्रमपवादात्प्रमुच्यते ॥ ६ ॥ यथायथानरःसम्यगधर्ममनुभाषते ॥ समाहितेनमनसावि १३
॥१५४॥ मुच्येततथातथा ॥ ७ ॥ भुजंगइवनिर्मोकात्पूर्वभुक्ताज्जरान्वितात् ॥ दत्वाविप्रस्यदानानिविविधानिसमाहितः ॥ ८ ॥ मनःसमाधिसंयुक्तःसुगतिंप्रतिपद्यते ॥
प्रदानानितुवक्ष्यामियानिदत्वायुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ नरःकृत्वाप्यकार्याणिततोधर्मेणयुज्यते ॥ सर्वेषामेवदानानामन्नंश्रेष्ठमुदाहृतं ॥ पूर्वमन्नंप्रदातव्यमृजुनाध
र्ममिच्छता ॥ १० ॥ प्राणाह्यन्नंमनुष्याणांतस्माज्जंतुश्चजायते ॥ अन्नेप्रतिष्ठितोलोकस्तस्मादन्नंप्रशस्यते ॥ ११ ॥ अन्नमेवप्रशंसंतिदेवर्षिपितृमानवाः ॥
अन्नस्यहिप्रदानेनरंतिदेवोदिवंगतः ॥ १२ ॥ न्यायलब्धंप्रदातव्यंद्विजातिभ्योन्नमुत्तमं ॥ स्वाध्यायंसमुपेतेभ्यःप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १३ ॥ यस्यह्यन्नमुपाश्नं
तिब्राह्मणानांशतंदश ॥ हृष्टेनमनसादत्तंनसतिर्यग्गतिर्भवेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणानांसहस्राणिदशभोज्यनरर्षभ ॥ नरोऽधर्मात्प्रमुच्येतयोगेष्वभिरतःसदा ॥
॥ १५ ॥ भैक्ष्येणान्नंसमाहृत्यविप्रोवेदपुरस्कृतः ॥ स्वाध्यायनिरतेविप्रेदत्वेहसुखमेधते ॥ १६ ॥ अहिंसन्ब्राह्मणस्वानिन्यायेनपरिपाल्यच ॥ क्षत्रियस्तरसाप्रा
प्तमन्नंयोवैप्रयच्छति ॥ १७ ॥ द्विजेभ्योवेदवृद्धेभ्यःप्रयतःसुसमाहितः ॥ तेनापोहतिधर्मात्मन्दुष्कृतंकर्मपांडव ॥ १८ ॥ षड्भागपरिशुद्धंचकृषेर्भागमुपार्जितं ॥
वैश्योददद्द्विजातिभ्यःपापेभ्यःपरिमुच्यते ॥ १९ ॥ अवाप्यप्राणसंदेहंकार्कश्येनसमार्जितं ॥ अन्नंदत्वाद्विजातिभ्यःशूद्रःपापात्प्रमुच्यते ॥ २० ॥ औरसेनब
लेनान्नमर्जयित्वाऽविहिंसकः ॥ यःप्रयच्छतिविप्रेभ्योनसदुर्गाणिपश्यति ॥ २१ ॥ न्यायेनैवाप्तमन्नंतुनरोहर्षसमन्वितः ॥ द्विजेभ्योवेदवृद्धेभ्योदत्वापापात्प्रमु
च्यते ॥ २२ ॥ अन्नमूर्जस्करंलोकेदत्वोर्जस्वीभवेन्नरः ॥ सतांपंथानमावृत्यसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ २३ ॥ दानवद्भिःकृतःपंथायेनयांतिमनीषिणः ॥ तेहिप्राण
स्यदातारस्तेभ्योधर्मःसनातनः ॥ २४ ॥ सर्वावस्थंमनुष्येणन्यायेनान्नमुपार्जितं ॥ कार्यंपात्रागतंनित्यमन्नंहिपरमागतिः ॥ २५ ॥ अन्नस्यहिप्रदानेननरोरौ ॥१५४॥
द्रंनसेवते ॥ तस्मादन्नंप्रदातव्यमन्यायपरिवर्जितं ॥ २६ ॥ यतेद्ब्राह्मणपूर्वंहिभोक्तुमन्नंगृहीसदा ॥ अवंध्यंदिवसंकुर्यादन्नदानेनमानवः ॥ २७ ॥ भोजयित्वा
दशशतंनरोवेदविदांनृप ॥ न्यायविद्धर्मविदुषामितिहासविदांतथा ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ अहिंसेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्रीन्दोषान्कामक्रोधलोभान्लोकेषु निधायनतुस्वात्मनि कामक्रोधौचाल्लोभं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वेषांभूतानामात्मभूतस्यआत्मदुःखेनेवपरदुःखेनापिउद्विजतःसर्वभूतानिआत्मत्वेनतत्त्वदृशापश्यतःमार्गेदेवाःमुह्यंति सव्यापकोभूत्वामुच्य

नयातिनरकंघोरंसंसारांश्चनसेवते॥ सर्वकामसमायुक्तःप्रेत्यचाप्यश्नुतेसुखं॥ २९ ॥ एवंखलुसमायुक्तोरमतेविगतज्वरः॥ रूपवान्कीर्तिमांश्चैवधनवांश्चो पपद्यते॥ ३० ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातमन्नदानफलंमहत्॥ मूलमेतत्तुधर्माणांप्रदानानांचभारत॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदा नधर्मेसंसारचक्रेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अहिंसावैदिकंकर्मध्यानमिंद्रियसंयमः॥ तपोथगुरुशुश्रूषा किंश्रेयःपुरुषंप्रति ॥ १ ॥ बृहस्पतिरुवाच सर्वाण्येतानिधर्म्याणिपृथग्द्वाराणिसर्वशः॥ शृणुसंकीर्त्यमानानिषडेवभरतर्षभ ॥ २॥ हंतनिःश्रेयसंजंतोर हंवक्ष्याम्यनुत्तमं॥ अहिंसापाश्रयंधर्मंयःसाधयतिवैनरः॥ ३ ॥ त्रीन्दोषान्सर्वभूतेषुनिधायपुरुषःसदा ॥ कामक्रोधौचसंयम्यततःसिद्धिमवाप्नुते॥ ४ ॥ अ हिंसकानिभूतानिदंडेनविनिहंतियः॥ आत्मनःसुखमन्विच्छन्सप्रेत्यनसुखीभवेत् ॥ ५ ॥ आत्मोपमस्तुभूतेषुयोवैभवतिपूरुषः ॥ न्यस्तदंडोजितक्रोधःसप्रे त्यसुखमेधते॥ ६॥ सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः ॥ देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदैषिणः ॥ ७ ॥ नतत्परस्यसंदध्यात्प्रतिकूलंयदात्मनः॥ एषसंक्षे पतोधर्मःकामादन्यःप्रवर्तते॥ ८॥ प्रत्याख्यानेचदानेचसुखदुःखेप्रियाप्रिये॥ आत्मौपम्येनपुरुषःप्रमाणमधिगच्छति॥ ९ ॥ यथापरःप्रक्रमतेपरेषुतथाप रेप्रक्रमंतेपरस्मिन्॥ तथैवतेऽस्तूपमाजीवलोकेयथाधर्मोनैपुणेनोपदिष्टः॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्त्वातंसुरगुरुर्धर्मराजंयुधिष्ठिरं॥ दिवमाच क्रमेधीमान्पश्यतामेवनस्तदा ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेसंसारचक्रसमाप्तौत्रयोदशाधिकशततमोऽ ध्यायः॥ ११३॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोयुधिष्ठिरोराजाशरतल्पेपितामहं॥ पुनरेवमहातेजाःपप्रच्छवदतांवरः॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच ऋषयोब्राह्मणादेवाःप्रशंसंतिमहामते ॥ अहिंसालक्षणंधर्मंवेदप्रामाण्यदर्शनात्॥ २ ॥

तइत्यर्थः अपदस्यगत्यागतिहीनत्वान्मार्गसूचकपदरहितस्यपदैषिणःस्थानैषिणःबहिर्मुखाइत्यर्थः ॥७॥८॥९॥ यथेति हिंसितोहिनस्तिपालितःपालयतितस्मात्पालयेदेवनोहिंसयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३॥मनसावचसाकर्मणाभक्षणेनेतिचतुर्विधाहिंसा तत्रएकेनत्यक्तासर्वात्मनात्यक्तानभवति नह्यभक्षयतःअसंकल्पयतःअन्यमांसंभोक्ष्येइत्यवदतःअकुर्वतोवाहिंसाकेनचिदंशेनभवति॥ ४॥तत्रदृष्टांतमाह यथे
ति एकेनपादेनविनात्रिभिःपादैःपशुरिवेयमप्येकेनांशेनहीनाअंशत्रयेणनतिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथेति नागपदेगजपदेक्षुद्रपदानामिवसर्वेषांधर्माणांसमावेशोभवतिअहिंसायां कौंजरेपदेदत्तेसतिसर्वाणिप

कर्मणामनुजःकुर्वन्हिंसांपार्थिवसत्तम ॥ वाचाचमनसाचैवकथंदुःखात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच चतुर्विधेयंनिर्दिष्टात्यहिंसाब्रह्मवादिभिः ॥
एकैकतोपिविभ्रष्टानभवत्यरिसूदन ॥ ४ ॥ यथासर्वश्चतुष्पाद्वैत्रिभिःपादैर्नतिष्ठति ॥ तथैवेयंमहीपालकारणैःप्रोच्यतेत्रिभिः ॥ ५ ॥ यथानागपदेन्यानिपदा
निपदगामिनां ॥ सर्वाण्येवापिधीयंतेपद्जातानिकौंजरे ॥ ६ ॥ एवंलोकेष्वहिंसातुनिर्दिष्टाधर्मतःपुरा ॥ कर्मणालिप्यतेजंतुर्वाचाचमनसापिच ॥ ७॥ पूर्वंतु
मनसात्यक्त्वातथावाचाथकर्मणा॥नभक्षयतियोमांसंत्रिविधंसविमुच्यते॥८॥त्रिकारणंतुनिर्दिष्टंश्रूयतेब्रह्मवादिभिः॥मनोवाचितथास्वादेदोषात्येषुप्रतिष्ठि
ताः॥ ९॥ नभक्षयंत्यतोमांसंतपोयुक्तामनीषिणः॥ दोषांस्तुभक्षणेराजन्मांसस्येहनिबोधमे॥ १०॥ पुत्रमांसोपमंजानन्खादतेयोविचक्षणः ॥ मांसंमोहस
मायुक्तःपुरुषःसोऽधमःस्मृतः॥ ११॥ पितृमातृसमायोगेपुत्रत्वंजायतेयथा॥ हिंसांकृत्वावशःपापोभूयिष्ठंजायतेतथा ॥ १२ ॥ रसंचप्रतिजिह्वायाज्ञानंप्र
ज्ञायतेयथा॥ तथाशास्त्रेषुनियतंरागोत्यास्वादिताद्भवेत्॥ १३॥ संस्कृतासंस्कृताःपक्कालवणालवणास्तथा॥प्रजायंतेयथाभावास्तथाचित्तंनिरुध्यते॥१४॥
भेरीमृदंगशब्दांश्चतंत्रीशब्दांश्चपुष्कलान्॥ निषेविष्यंतिवैमंदामांसभक्षाःकथंनराः॥ १५॥ अचिंतितमनिर्दिष्टमसंकल्पितमेवच॥ रसगृध्याभिभूतायेप्र
शंसंतिफलार्थिनः॥ १६॥ प्रशंसात्येवमांसस्यदोषकर्मफलान्विता॥ जीवितंहिपरित्यज्यबहवःसाधवोजनाः॥ १७॥ स्वमांसैःपरमांसानिपरिपाल्यदिवंग
ताः॥ १८॥ एवमेषामहाराजचतुर्भिःकारणैर्वृता॥ अहिंसातवनिर्दिष्टासर्वधर्मानुसंहिता॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानध
र्मेमांसवर्जनकथनेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११४॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच अहिंसापरमोधर्मइत्युक्तंबहुशस्त्वया॥ श्राद्धेषुचभवाना
हपितॄनामिषकांक्षिणः॥ १॥ मांसैर्बहुविधैःप्रोक्तस्त्वयाश्राद्धविधिःपुरा॥ अहत्वाचकुतोमांसमेवमेतद्विरुध्यते॥ २॥ ॥१५५॥

दानियथापिधीयंतेएवंहिंसायांसर्वेधर्माःपिधीयंते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥ पित्रिति यथास्त्रीपुंयोगेनांतरीयकंपुत्रजन्मएवंहिंसकस्यभूयिष्ठंपापयोनौजन्मेत्यर्थः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६ ॥
जीवितंहीति यथास्वमांसार्पणात्शिबिरूर्ध्वंगतःएवंपरमांसादनादधोगच्छतीत्यर्थः ॥१७॥१८॥१९॥ इतिअनु० नै० भा० चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ७ ॥ अहिंसेति ॥ १ ॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वैइति नहिकृत्स्नोवेदःतथातद्बोधितायज्ञाश्चपुरुषंहिंसायांप्रवर्तयंति किंतुपरिसंख्याविधयानिवृ

जातोनःसंशयोधर्मेमांसस्यपरिवर्जने॥ दोषोभक्षयतःकःस्यात्कश्चाभक्षयतोगुणः॥ ३ ॥ हत्वाभक्षयतोवापिपरेणोपहृतस्यवा॥ हन्याद्वायःपरस्यार्थेक्रीत्वा वाभक्षयेन्नरः॥ ४ ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनकथ्यमानंत्वयानघ॥निश्चयेनचिकीर्षामिधर्ममेतंसनातनं॥ ५ ॥ कथमायुरवाप्नोतिकथंभवतिसत्ववान्॥ कथम व्यंगतामेतिलक्षण्योजायतेकथं॥ ६॥ भीष्मउवाच मांसस्याभक्षणाद्राजन्योधर्मःकुरुनंदन॥ तन्मेशृणुयथातत्त्वंयथास्यविधिरुत्तमः॥ ७ ॥ रूपम व्यंगतामायुर्बुद्धिंसत्वंबलंस्मृतिं॥ प्राप्तुकामैर्नरैर्हिंसावर्जितावैमहात्मभिः॥८ ॥ ऋषीणामत्रसंवादोबहुशःकुरुनंदन॥ बभूवतेषांतुमतंयत्तच्छृणुयुधिष्ठिर॥ ॥ ९ ॥ योयजेताश्वमेधेनमासिमासियतव्रतः॥ वर्जयेन्मधुमांसंचसममेतद्युधिष्ठिर॥१०॥ सप्तर्षयोवालखिल्यास्तथैवचमरीचिपाः॥ अमांसभक्षणंराजन्प्र शंसंतिमनीषिणः॥ ११ ॥ नभक्षयतियोमांसंनचहन्यान्नघातयेत्॥ तन्मित्रंसर्वभूतानांमनुःस्वायंभुवोब्रवीत्॥ १२॥ अधृष्यःसर्वभूतानांविश्वास्यःसर्वजं तुषु॥ साधूनांसंमतोनित्यंभवेन्मांसंविवर्जयन्॥ १३ ॥ स्वमांसंपरमांसेनयोवर्धयितुमिच्छति॥ नारदःप्राहधर्मात्मानियतंसोवसीदति॥ १४ ॥ददातिय जतेचापितपस्वीचभवत्यपि॥ मधुमांसनिवृत्त्येतिप्राहचैवंबृहस्पतिः॥ १५॥ मासिमास्यश्वमेधेनयोयजेतशतंसमाः॥ नखादतिचयोमांसंसममेतन्मतंमम ॥ १६॥ सदायजतिसत्रेणसदादानंप्रयच्छति॥ सदातपस्वीभवतिमधुमांसविवर्जनात्॥ १७ ॥ सर्वेवेदानतत्कुर्युःसर्वेयज्ञाश्चभारत॥ योभक्षयित्वामांसा निपश्चादपिनिवर्तते॥ १८॥ दुष्करंचरसज्ञानेमांसस्यपरिवर्जनं॥ चर्तुंव्रतमिदंश्रेष्ठंसर्वप्राण्यभयप्रदं॥ १९ ॥ सर्वभूतेषुयोविद्वान्ददात्यभयदक्षिणां॥ दा ताभवतिलोकेसप्राणानांनात्रसंशयः॥ २० ॥ एवंवैपरमंधर्मंप्रशंसंतिमनीषिणः॥ प्राणायथात्मनोभीष्टाभूतानामपिवैतथा॥ २१ ॥ आत्मौपम्येनमंतव्यं बुद्धिमद्भिःकृतात्मभिः॥ मृत्युतोभयमस्तीतिविदुषांभूतिमिच्छतां॥ २२ ॥ किंपुनर्हन्यमानानांतरसाजीवितार्थिनां॥ अरोगाणामपापानांपापैर्मांसोपजी विभिः॥ २३ ॥ तस्माद्विद्धिमहाराजमांसस्यपरिवर्जनं॥ धर्मस्यायतनंश्रेष्ठंस्वर्गस्यचसुखस्यच॥ २४ ॥ अहिंसापरमोधर्मस्तथाऽहिंसापरंतपः॥ अहिंसापर मंसत्यंयतोधर्मःप्रवर्तते॥ २५॥ नहिमांसंतृणात्काष्ठादुपलाद्वापिजायते॥ हत्वाजंतुंततोमांसंतस्माद्दोषस्तुभक्षणे॥ २६॥

त्तिमेवबोधयंतीत्यर्थः॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७॥ २८ ॥ २९॥ ३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ व्यालमृगाःमांसादपशवः ॥ ३४ ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हन्यंतंहन्यमानं ॥ ४१ ॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५ ॥ ४६ ॥

स्वाहास्वधामृतभुजोदेवाःसत्यार्जवप्रियाः॥ क्रव्यादान्राक्षसान्विद्धिजिह्मानृतपरायणान्॥ २७॥ कांतारेष्वथघोरेषुदुर्गेषुगहनेषुच ॥ रात्रावहनिसंध्यासु
चत्वरेषुसभासुच॥ २८॥ उद्यतेषुचशस्त्रेषुमृगव्यालहतेषुच ॥ अमांसभक्षणेराजन्भयमन्यैर्नगच्छति॥ २९॥ शरण्यःसर्वभूतानांविश्वास्यःसर्वजंतुषु॥ अ
नुद्वेगकरोलोकेनचाप्युद्विजतेसदा॥ ३० ॥ यदिचेत्खादकोनस्यान्नतदाघातकोभवेत् ॥ घातकःखादकार्थायतद्घातयतिवैनरः ॥ ३१ ॥ अभक्ष्यमेतदितिवै
इतिहिंसानिवर्तते॥ खादकार्थमतोहिंसामृगादीनांप्रवर्तते॥ ३२ ॥ यस्माद्ग्रसतिचैवायुर्हिंसकानांमहाद्युते॥ तस्माद्विवर्जयेन्मांसंयइच्छेद्भूतिमात्मनः॥३३॥
त्रातारंनाधिगच्छंतिरौद्राःप्राणिविहिंसकाः॥ उद्वेजनीयाभूतानांयथाव्यालमृगास्तथा॥ ३४॥ लोभाद्वाबुद्धिमोहाद्वाबलवीर्यार्थमेवच॥ संसर्गाद्थपापाना
मधर्मरुचितानृणां॥ ३५॥ स्वमांसंपरमांसेनयोवर्धयितुमिच्छति॥ उद्विग्नवासोवसतियत्रयत्राभिजायते॥३६॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंस्वस्त्ययनंमहत्॥
मांसस्याभक्षणंप्राहुर्नियताःपरमर्षयः॥ ३७॥ इदंतुखलुकौंतेयश्रुतमासीत्पुरामया॥ मार्कंडेयस्यवदतोयेदोषामांसभक्षणे ॥ ३८ ॥ योहिखादतिमांसानि
प्राणिनांजीवितैषिणां॥ हतानांवामृतानांवायथाहंतातथैवसः॥ ३९॥ धनेनक्रयिकोहंतिखादकश्चोपभोगतः॥ घातकोवधबंधाभ्यामित्येषत्रिविधोवधः॥
॥ ४० ॥ अखादन्ननुमोदंश्चभावदोषेणमानवः॥ योनुमोदतिहन्यंतंसोऽपिदोषेणलिप्यते॥ ४१ ॥ अधृष्यःसर्वभूतानामायुष्मान्निरुजःसदा॥ भवत्यभक्षय
न्मांसंदयावान्प्राणिनामिह॥ ४२॥ हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्चसर्वशः॥ मांसस्याभक्षणेधर्मोविशिष्टइतिनःश्रुतिः॥ ४३॥ अप्रोक्षितंवृथामांसंविधिही
नंनभक्षयेत्॥ भक्षयन्निरयंयातिनरोनास्त्यत्रसंशयः ॥ ४४ ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितंमांसंतथाब्राह्मणकाम्यया ॥ अल्पदोषमिहज्ञेयंविपरीतेतुलिप्यते॥ ४५॥
खादकस्यकृतेजंतून्योहन्यात्पुरुषाधमः॥ महादोषतरस्तत्रघातकोनतुखादकः॥ ४६ ॥इज्यायज्ञश्रुतिकृतैर्योमार्गैरबुधोधमः॥ हन्याज्जंतून्मांसगृध्नुःसवैनर
कभाङ्नरः॥ ४७॥ भक्षयित्वापियोमांसंपश्चादपिनिवर्तते ॥ तस्यापिसुमहान्धर्मोयःपापाद्विनिवर्तते ॥ ४८ ॥ आहर्ताचानुमंताचविशस्ताक्रयविक्रयी॥ सं
स्कर्ताचोपभोक्ताचखादकाःसर्वएवते॥ ४९ ॥ इदमन्यत्तुवक्ष्यामिप्रमाणंविधिनिर्मितं॥ पुराणमृषिभिर्जुष्टंवेदेषुपरिनिष्ठितं॥ ५०॥

इज्यादेवपूजायज्ञोऽश्वमेधादिस्तदर्थंश्रुतिकृतैर्मार्गैरुपायैरबुधोयज्ञोपनिषदमजानन्मांसगृध्नुःकेवलंयज्ञव्याजेनमांसंभोक्तुकामः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥व्रीहिमयःपशुःपुरोडाशादिरूपः तएतदुत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइत्युक्त्वातस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्यमितिब्राह्मणात् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अभक्ष्यमपिमांसंभक्ष्यमित्याहातःपपाते

प्रवृत्तिलक्षणोधर्मःप्रजार्थिभिरुदाहृतः ॥ यथोक्तंराजशार्दूलनतुतन्मोक्षकांक्षिणां ॥ ५१ ॥ हविर्यत्संस्कृतंमंत्रैःप्रोक्षिताभ्युक्षितंशुचि ॥ वेदोक्तेनप्रमाणेन पितॄणांप्रक्रियासुच ॥ ५२ ॥ अतोन्यथावृथामांसमभक्ष्यंमनुरब्रवीत् ॥ अस्वर्ग्यमयशस्यंचरक्षोवद्भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ विधिहीनंनरःपूर्वंमांसंराजन्नभक्षयेत् ॥ अप्रोक्षितंवृथामांसंविधिहीनंनभक्षयेत् ॥ ५४ ॥ यइच्छेत्पुरुषोत्यंतमात्मानंनिरुपद्रवं ॥ सवर्जयेतमांसानिप्राणिनामिहसर्वशः ॥ ५५ ॥ श्रूयतेहि पुराकल्पेनृणांव्रीहिमयःपशुः ॥ येनायजंतयज्वानःपुण्यलोकपरायणाः ॥ ५६ ॥ ऋषिभिःसंशयंपृष्टोवसुश्चेदिपतिःपुरा ॥ अभक्ष्यमपिमांसंयःप्राहभक्ष्यमिति प्रभो ॥ ५७ ॥ आकाशादवनिंप्राप्तस्ततःसपृथिवीपतिः ॥ एतदेवपुनश्चोक्त्वाविवेशधरणीतलं ॥ ५८ ॥ प्रजानांहितकामेनत्वगस्त्येनमहात्मना ॥ आरण्याःसर्वदैवत्याःप्रोक्षितास्तपसामृगाः ॥ ५९ ॥ क्रियाह्येवंनहीयंतेपितृदैवतसंश्रिताः ॥ प्रीयंतेपितरश्चैवन्यायतोमांसतर्पिताः ॥ ६० ॥ इदंतुशृणुराजेंद्रकीर्त्यमानंमयानघ ॥ अभक्षणेसर्वसुखंमांसस्यमनुजाधिप ॥ ६१ ॥ यस्तुवर्षशतंपूर्णंतपस्तप्येत्सुदारुणं ॥ यश्चैववर्जयेन्मांसंसममेतन्मतंमम ॥ ६२ ॥ कौमुदेतुविशेषेणशुक्लपक्षेनराधिप ॥ वर्जयेन्मधुमांसानिधर्मोह्यत्रविधीयते ॥ ६३ ॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्योमांसंपरिवर्जयेत् ॥ चत्वारिभद्राण्याप्नोतिकीर्तिमायुर्यशोबलं ॥ ६४ ॥ अथवामासमेकंवैसर्वमांसान्यभक्षयन् ॥ अतीत्यसर्वदुःखानिसुखंजीवेन्निरामयः ॥ ६५ ॥ वर्जयंतिहिमांसानिमासशःपक्षशोपिवा ॥ तेषांहिंसानिवृत्तानांब्रह्मलोकोविधीयते ॥ ६६ ॥ मांसंतुकौमुदंपक्षंवर्जितंपार्थराजभिः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्थैर्विदितार्थपरावरैः ॥ ६७ ॥ नाभागेनांबरीषेणगयेनच महात्मना ॥ आयुनाथानरण्येनदिलीपरघुपूरुभिः ॥ ६८ ॥ कार्तवीर्यानिरुद्धाभ्यांनहुषेणययातिना ॥ नृगेणविष्वगश्वेनतथैवशशबिंदुना ॥ ६९ ॥ युवनाश्वेनचतथाशिबिनौशीनरेणच ॥ मुचुकुंदेनमांधात्राहरिश्चंद्रेणवाविभो ॥ ७० ॥ सत्यंवदतमासत्यंसत्यंधर्मःसनातनः ॥ हरिश्चंद्रश्चरतिवैदिविसत्येनचंद्रवत् ॥ ७१ ॥ श्येनचित्रेणराजेंद्रसोमकेनवृकेणच ॥ रैवतेरंतिदेवेनवसुनासृंजयेनच ॥ ७२ ॥ एतैश्चान्यैश्चराजेंद्रकृपेणभरतेनच ॥ दुष्यंतेनकरूषेणरामालर्कनरैस्तथा ॥ विरूपाश्वेननिमिनाजनकेनचधीमता ॥ ७३ ॥

त्यर्थः ॥ ५८ ॥ आरण्याःप्रोक्षिताइतिपर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीतिश्रुतेरारण्यैर्यज्ञंकृत्वाषितेषांवधोनकृतइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ७॥

ऐलेनपृथुनाचैववीरसेनेनचैवह ॥ इक्ष्वाकुणाशंभुनाचश्वेतेनसगरेणच ॥ ७४ ॥ अजेनधुंधुनाचैवतथैवचसुबाहुना ॥ हर्यश्वेनचराजेंद्रक्षुपेणभरतेनच ॥
॥ ७५ ॥ एतैश्चान्यैश्चराजेंद्रपुरामांसंनभक्षितं ॥ शारदंकौमुदंमासंततस्तेस्वर्गमाप्नुवन्॥ ७६॥ ब्रह्मलोकेचतिष्ठंतिज्वलमानाःश्रियान्विताः ॥ उपास्यमानागं
धर्वैःस्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥ ७७॥ तदेतदुत्तमंधर्ममहिंसाधर्मलक्षणं ॥ येचरंतिमहात्मानोनाकपृष्ठेवसंतिते ॥७८ ॥ मधुमांसंचयेनित्यंवर्जयंतीहधार्मिकाः ॥
जन्मप्रभृतिमद्यंचसर्वेतेमुनयःस्मृताः ॥ ७९ ॥ इमंधर्ममममांसादंयश्चरेच्छ्रावयीतवा ॥ अपिचेत्सुदुराचारोनजातुनिरयंव्रजेत् ॥ ८० ॥ पठेद्वायइदंराजञ्छृ
णुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः ॥ अमांसभक्षणविधिंपवित्रमृषिपूजितं ॥ ८१ ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्यःसर्वकामैर्महीयते ॥ विशिष्टतांज्ञातिषुचलभतेनात्रसंशयः ॥८२॥
आपन्नश्चापदोमुच्येद्बद्धोमुच्येतबंधनात् ॥ मुच्येत्तथातुरोरोगाद्दुःखान्मुच्येतदुःखितः ॥ ८३ ॥ तिर्यग्योनिंनगच्छेतरूपवांश्चभवेन्नरः ॥ ऋद्धिमान्वैकुरुश्रेष्ठ
प्राप्नुयाच्चमहद्यशः ॥ ८४ ॥ एतत्तेकथितंराजन्मांसस्यपरिवर्जने ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचविधानमृषिनिर्मितं ॥ ८५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणि
आनुशास०दानधर्मेमांसभक्षणनिषेधेपंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच इमेवैमानवालोकेनृशं
सामांसगृद्धिनः ॥ विसृज्यविविधान्भक्ष्यान्महारक्षोगणाइव ॥ १ ॥ अपूपान्विविधाकारान्शाकानिविविधानिच ॥ खांडवान्रसयोगान्नतथेच्छंतियथामि
षं ॥ २ ॥ तत्रमेबुद्धिरत्रैवविषयेपरिमुह्यते ॥ नमन्येरसतःकिंचिन्मांसतोस्तीतिकिंचन ॥ ३ ॥ तदिच्छामिगुणान्श्रोतुंमांसस्याभक्षणेप्रभो ॥ भक्षणेचैवयेदो
षास्तांश्चैवपुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ सर्वंतत्त्वेनधर्मज्ञयथावदिहधर्मतः ॥ किंचाभक्ष्यमभक्ष्यंवासर्वमेतद्वदस्वमे ॥ ५ ॥ यथैतद्यादृशंचैवगुणायेचास्यवर्जने ॥ दोषाभक्ष
यतोयेपितन्मेब्रूहिपितामह॥६॥ भीष्मउवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत॥नमांसात्परमंकिंचिद्रसतोविद्यतेभुवि॥७॥क्षतक्षीणाभितप्तानांग्रा
म्यधर्मरतात्मनां॥ अध्वनाकर्शितानांचनमांसाद्विद्यतेपरं ॥ ८ ॥ सद्योवर्धयतिप्राणान्पुष्टिमग्र्यांदधातिच ॥ नभक्ष्योभ्यधिकःकश्चिन्मांसादस्तिपरंतप ॥ ॥१५७॥
॥ ९ ॥ विवर्जितेतुबहवोगुणाःकौरवनंदन ॥ येभवंतिमनुष्याणांतान्मेनिगदतःशृणु ॥ १० ॥

इमेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरण्याइति यजमानेनउत्सृष्टानामप्यारण्यानांराज्ञांमृगयायांवधोन्याय्यएव उत्सृष्टपशोर्जीवनेतत्तद्देवतायास्तृप्त्ययोगात् अतएवकपिंजलानालभेतेत्यत्राधिकानामालंभेदोषप्रसंगात्रितयेनैवशास्त्रार्थस्यानुष्ठितत्वाद्बहुत्वस्यत्रित्वेपर्यवसानमुक्तम् अन्यथाकपिंजलानामारण्यत्वेनपर्यग्निकरणांतेउत्सृष्टानांवधस्याप्रसक्तेरधिकानामालंभेदोषोनप्रसज्येत तथाचयदित्र्यधिकानुत्सृजेत्तर्हितद्वधेउत्स्रष्टुःपापंयदित्रीनेवतर्ह्यधिकवधेहंतुःपापमितिसिद्धेतदिदमुक्तम् आरण्याःसर्वदैवत्याःसर्वशःप्रोक्षितामृगाः अगस्त्येनपुराराजन्मृगयायेनपूज्यतइति सर्वशइतिउत्पन्नमात्रस्यग्रहणम् ॥ १६ ॥ किंचहन्यमानात्पशोःस्ववधस्यापिसंभवात्प्राणपणेनेयंक्रियमाणामृगयानदोषायेत्याह नात्मानमिति ॥ १७ ॥ हन्यतेभूतमनेनभूतंचैनंहंति ॥ १८ ॥ एवंप्रवृत्तिमार्गमुक्त्वावस्तुतत्त्वमाह नहीति नहिअगस्त्यवद्युगपत्सर्वेषांपशूनामालंभप्रोक्षणादिकमिदानींतनेनकर्तुंशक्यंअतोऽप्रोक्षितानांवधेदोषएव नापिप्राणपणत्वेनमृगयायाअदोषत्वं तस्कराणामपितथानिर्दोषत्वप्रसंगादितिहिशब्देनसूचितं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वमांसंपरमांसेनयोवर्धयितुमिच्छति ॥ नास्तिक्षुद्रतरस्तस्मात्सनृशंसतरोनरः ॥ ११ ॥ नहिप्राणात्प्रियतरंलोकेकिंचनविद्यते ॥ तस्माद्दयांनरःकुर्याद्यथात्मनितथापरे ॥ १२ ॥ शुक्राच्चतातसंभूतिर्मांसस्येहनसंशयः ॥ भक्षणेतुमहान्दोषोनिवृत्त्यापुण्यमुच्यते ॥ १३ ॥ विधिनावेददृष्टेनतद्भुक्त्वेहनदुष्यति ॥ यज्ञार्थेपशवःसृष्टाइत्यपिश्रूयतेश्रुतिः ॥ १४ ॥ अतोन्यथाप्रवृत्तानांराक्षसोविधिरुच्यते ॥ क्षत्रियाणांतुयोदृष्टोविधिस्तमपिमेशृणु ॥ १५ ॥ वीर्येणोपार्जितंमांसंयथाभुंजन्नदुष्यति ॥ आरण्याःसर्वदैवत्याःसर्वशःप्रोक्षितामृगाः ॥ १६ ॥ अगस्त्येनपुराराजन्मृगयायेनपूज्यते ॥ नात्मानमपरित्यज्यमृगयानामविद्यते ॥ १७ ॥ समतामुपसंगम्यभूतंहन्यतिहंतिवा ॥ अतोराजर्षयःसर्वेमृगयांयांतिभारत ॥ १८ ॥ नहिलिप्यंतिपापेननचैतत्पातकंविदुः ॥ नह्यतःसदृशंकिंचिदिहलोकेपरत्रच ॥ १९ ॥ यत्सर्वेष्विहभूतेषुदयाकौरवनंदन ॥ नभयंविद्यतेजातुनरस्येहदयावतः ॥ २० ॥ दयावतामिमेलोकाःपरेचापितपस्विनां ॥ अहिंसालक्षणोधर्मइतिधर्मविदोविदुः ॥ २१ ॥ यदहिंसात्मकंकर्मतत्कुर्यादात्मवान्नरः ॥ पितृदैवतयज्ञेषुप्रोक्षितंहविरुच्यते ॥ २२ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योयोददातिदयापरः ॥ अभयंतस्यभूतानिददतीत्यनुशुश्रुम ॥ २३ ॥ क्षतंचस्खलितंचैवपतितंकृष्टमाहतं ॥ सर्वभूतानिरक्षंतिसमेषुविषमेषुच ॥ २४ ॥ नैनंव्यालमृगाघ्नंतिनपिशाचानराक्षसाः ॥ मुच्यतेभयकालेषुमोक्षयेद्योभयेपरान् ॥ २५ ॥ प्राणदानात्परंदानंनभूतंनभविष्यति ॥ नह्यात्मनःप्रियतरंकिंचिदस्तीहनिश्चितं ॥ २६ ॥ अनिष्टंसर्वभूतानांमरणंनामभारत ॥ मृत्युकालेहिभूतानांसद्योजायतिवेपथुः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातिर्गर्भेजन्म ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मांसःपूर्वजन्मनिभक्षितवानतएवतस्यमांसमहंभक्षयिष्यामीतिव्यवहारान्मांसपदनिरुक्तिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥

जातिजन्मजरादुःखैर्नित्यंसंसारसागरे ॥ जंतवःपरिवर्ततेमरणादुद्विजंतिच ॥ २८ ॥ गर्भवासेषुपच्यंतेक्षाराम्लकटुकैरसैः ॥ मूत्रस्वेदपुरीषाणांपरुषैर्भृशदारु
णैः ॥२९॥ जाताश्चाप्यवशास्तत्रच्छिद्यमानाःपुनःपुनः ॥ याच्यमानाश्चदृश्यंतेविवशामांसगृद्धिनः ॥३०॥ कुंभीपाकेचपच्यंतेतांतांयोनिमुपागताः ॥ आक्र
म्यमार्यमाणाश्चभ्राम्यंतेवैपुनःपुनः ॥ ३१ ॥ नात्मनोस्तिप्रियतरःपृथिवीमनुसृत्यह ॥ तस्मात्प्राणिषुसर्वेषुदयावानात्मवान्भवेत् ॥३२॥ सर्वमांसानियोराज
न्यावज्जीवंनभक्षयेत् ॥ स्वर्गेसविपुलंस्थानंप्राप्नुयान्नात्रसंशयः ॥ ३३ ॥ येभक्षयंतिमांसानिभूतानांजीवितैषिणां ॥ भक्ष्यंतेतेपिभूतैस्तैरितिमेनास्तिसंश
यः ॥ ३४ ॥ मांसंभक्षयतेयस्माद्भक्षयिष्येतमप्यहं ॥ एतन्मांसस्यमांसत्वमनुबुद्ध्यस्वभारत॥३५॥घातकोवध्यतेनित्यंतथावध्यतिभक्षिता ॥ आक्रोष्टाक्रुध्यते
राजंस्तथाद्वेष्यत्वमाप्नुते॥३६॥येनयेनशरीरेणयद्यत्कर्मकरोतियः॥तेनतेनशरीरेणतत्तत्फलमुपाश्नुते॥३७॥ अहिंसापरमोधर्मस्तथाहिंसापरोदमः ॥ अहिंसा
परमंदानमहिंसापरमंतपः॥ ३८ ॥ अहिंसापरमोयज्ञस्तथाहिंसापरंफलं ॥ अहिंसापरमंमित्रमहिंसापरमंसुखं ॥ ३९ ॥ सर्वयज्ञेषुवादानंसर्वतीर्थेषुवाप्लुतं ॥
सर्वदानफलंवापिनैतत्तुल्यमहिंसया ॥ ४० ॥ अहिंसस्यतपोक्षय्यमहिंस्रोयजतेसदा ॥ अहिंस्रःसर्वभूतानांयथामातायथापिता ॥ ४१ ॥ एतत्फलमहिंसाया
भूयश्चकुरुपुंगव ॥ नहिशक्यागुणावक्तुमपिवर्षशतैरपि ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेअहिंसाफलकथनेषोडशाधिक
शततमोध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अकामाश्चसकामाश्चयेहताःस्ममहामृधे ॥ कांगतिंप्रतिपन्नास्तेतन्मेब्रूहिपि
तामह ॥ १ ॥ दुःखंप्राणपरित्यागःपुरुषाणांमहामृधे ॥ जानासित्वंमहाप्राज्ञप्राणत्यागंसुदुष्करं ॥ २ ॥ समृद्धौवाऽसमृद्धौवाशुभेवायदिवाशुभे ॥ कारणंतत्र
मेब्रूहिसर्वज्ञोह्यसिमेमतः ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच समृद्धौवासमृद्धौवाशुभेवायदिवाशुभे ॥ संसारेस्मिन्समायाताःप्राणिनःपृथिवीपते ॥ ४ ॥ निरतायेन
भावेनतत्रमेशृणुकारणं ॥ सम्यक्चायमनुप्रश्नस्त्वयोक्तस्तुयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिपुराकृत्तमिदंनृप ॥ द्वैपायनस्यसंवादंकीटस्यचयुधिष्ठिर ॥६॥
ब्रह्मभूतश्चरन्विप्रःकृष्णद्वैपायनःपुरा ॥ ददर्शकीटंधावंतंशीघ्रंशकटवर्त्मनि ॥७॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अकामाइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इहेति मानुषाणांस्थैर्यजानांस्थावराणांचविशेषतोभोगाःसंति जंगमानांतुसाधारण्येनैवसर्वविषयजंसुखंदुःखंवास्तीत्यर्थः

गतिज्ञःसर्वभूतानांभाषाज्ञश्चशरीरिणां॥ सर्वज्ञःसतदादृष्ट्वाकीटंवचनमब्रवीत् ॥ ८॥ व्यासउवाच कीटसंत्रस्तरूपोसित्वरितश्चैवलक्ष्यसे॥ क्वधावसि
तदाचक्ष्वकुतस्तेभयमागतं॥ ९॥ कीटउवाच शकटस्यास्यमहतोघोषंश्रुत्वाभयंमम ॥ आगतंवैमहाबुद्धेस्वनएषहिदारुणः ॥ १० ॥ श्रूयतेनचमां
हन्यादितिव्यस्मादपक्रमे॥ श्वसतांचशृणोम्येनंगोपुत्राणांप्रतोद्यतां ॥ ११ ॥ वहतांसुमहाभारंसन्निकर्षेस्वनंप्रभो॥ नृणांचसंवाहयतांश्रूयतेविविधःस्वनः
॥ १२ ॥ श्रोतुमस्मद्विधेनैषनशक्यःकीटयोनिना॥ तस्मादतिक्रमाम्येषभयादस्मात्सुदारुणात् ॥ १३ ॥ दुःखंहिमृत्युर्भूतानांजीवितंचसुदुर्लभं॥ अतोभीतः
पलायामिगच्छेयंनासुखंसुखात्॥ १४॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसतुतंप्राहकुतःकीटसुखंतव॥ मरणंतेसुखंमन्येतिर्यग्योनौतुवर्तसे॥ १५॥ शब्दंस्पर्शं
रसंगंधंभोगांश्चोच्चावचान्बहून् ॥ नाभिजानासिकीटत्वंश्रेयोमरणमेवते ॥ १६ ॥ कीटउवाच सर्वत्रनिरतोजीवइतश्चापिसुखंमम॥ चिंतयामिम
हाप्राज्ञतस्मादिच्छामिजीवितुं॥ १७॥ इहापिविषयःसर्वोयथादेहंप्रवर्तितः ॥ मानुषाःस्थैर्यजाश्चैवपृथग्भोगाविशेषतः ॥ १८ ॥ अहमासंमनुष्योवैशूद्रोब
हुधनःप्रभो॥ अब्रह्मण्योनृशंसश्चकदर्योवृद्धिजीवनः॥ १९॥ वाक्तीक्ष्णोनिकृतिप्रज्ञोद्वेष्टाविश्वस्यसर्वशः॥ मिथ्याकृतोपिविधिनापरस्वहरणेरतः॥ २०॥
भृत्यातिथिजनश्चापिगृहेपर्यशितोमया॥ मात्सर्यात्स्वादुकामेननृशंसेनबुभुक्षता ॥ २१ ॥ देवार्थंपितृयज्ञार्थमन्नंश्रद्धाहृतंमया ॥ नदत्तमर्थकामेनदेयम
न्नंपुराकिल॥ २२॥ गुप्तंशरणमाश्रित्यभयेषुशरणागताः॥ अकस्मात्तेमयात्यक्तानत्राताअभयैषिणः॥ २३॥ धनंधान्यंप्रियान्दारान्यानंवासस्तथाद्भुतं॥ श्रि
यंदृष्ट्वामनुष्याणामसूयामिनिरर्थकं॥ २४॥ ईर्ष्युःपरसुखंदृष्ट्वाअन्यस्यनबुभूषकः॥ त्रिवर्गहंताचान्येषामात्मकामानुवर्तकः ॥ २५॥ नृशंसगुणभूयिष्ठंपुरा
कर्मकृतंमया॥ स्मृत्वातदनुतप्येहंहित्वाप्रियमिवात्मजं ॥ २६ ॥ शुभानांनाभिजानामिकृतानांकर्मणांफलं ॥ माताचपूजितावृद्धाब्राह्मणश्चार्चितोमया॥
॥ २७॥ सकृज्जातिगुणोपेतःसंगत्यागृहमागतः॥ अतिथिःपूजितोब्रह्मंस्तेनमांनाजहात्स्मृतिः ॥ २८॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्यशितःभृत्यादीन्परित्यज्याशनंकृतवानस्मीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नबुभूषकः अनैश्वर्यमिच्छन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शुभेनयेननमुच्यसेतन्ममैवकर्म ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तिर्यगाइत्य
त्रवर्णलोपआर्षः सिद्धाइत्यर्थः धर्मोपिमनुष्येषुमूढेषुकामार्थःकाम्यएवास्तिनतुनिष्कामः एवंगुणाअपिकामार्थाएव ॥ ४ ॥ वागितिकर्मणिषष्ठी वागादिहीनंबुधमबुधंवाजीवंतंनरंकिंहास्यतिकिंत्यक्ष्य

कर्मणापुनरेवाहंसुखमागामिलक्षये ॥ तच्छ्रोतुमहमिच्छामित्वत्तःश्रेयस्तपोधन ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेकी
टोपाख्यानेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ॥ व्यासउवाच शुभेनकर्मणायद्वैतिर्यग्योनौनमुच्यसे ॥ ममैवकीटतत्कर्मयेनत्वंन
प्रमुच्यसे ॥ १ ॥ अहंत्वांदर्शनादेवतारयामितपोबलात् ॥ तपोबलाद्धिबलवद्बलमन्यन्नविद्यते ॥ २ ॥ जानामिपापैःस्वकृतैर्गतंत्वांकीटकीटतां ॥ अवाप्स्यसिपुन
र्धर्मंधर्मंतुयदिमन्यसे ॥ ३ ॥ कर्मभूमिकृतंदेवाभुंजतेतिर्यगाश्चये ॥ धर्मोपिहिमनुष्येषुकामार्थश्चतथागुणाः ॥ ४ ॥ वाग्बुद्धिपाणिपादैश्चव्यपेतस्यविपश्चि
तः ॥ किंहास्यतिमनुष्यस्यमंदस्यापिहिजीवतः ॥ ५ ॥ जीवन्हिकुरुतेपूजांविप्राग्र्यःशशिसूर्ययोः ॥ ब्रुवन्नपिकथांपुण्यांतत्रकीटत्वमेष्यसि ॥ ६ ॥ गुणभूतानि
भूतानितत्रत्वमुपभोक्ष्यसे ॥ तत्रतेहंविनेष्यामिब्रह्मत्वंयत्रवैष्यसि ॥ ७ ॥ सतथेतिप्रतिश्रुत्यकीटोवर्त्मन्यतिष्ठत ॥ शकटोव्रजंश्चसुमहानागतश्चयदृच्छया ॥
॥ ८ ॥ चक्राक्रमेणभिन्नश्चकीटःप्राणान्मुमोचह ॥ संभूतःक्षत्रियकुलेप्रसादादमितौजसः ॥ ९ ॥ तमृषिंद्रष्टुमगमत्सर्वास्वन्यासुयोनिषु ॥ श्वाविद्गोधावराहा
णांतथैवमृगपक्षिणां ॥ १० ॥ श्वपाकशूद्रवैश्यानांक्षत्रियाणांचयोनिषु ॥ सकीटएवमाभाष्यऋषिणासत्यवादिना ॥ प्रतिस्मृत्याथजग्राहपादौमूर्ध्निकृतां
जलिः ॥ ११ ॥ कीटउवाच इदंतदतुलंस्थानमीप्सितंदशभिर्गुणैः ॥ यदहंप्राप्यकीटत्वमागतोराजपुत्रतां ॥ १२ ॥ वहंतिमामतिबलाःकुंजराहेममा
लिनः ॥ स्यंदनेषुचकांबोजायुक्ताःपरमवाजिनः ॥ १३ ॥ उष्ट्राश्वतरयुक्तानियानानिचवहंतिमां ॥ सबांधवःसहामात्यश्चाश्नामिपिशितौदनम् ॥ १४ ॥
गृहेषुस्वनिवासेषुसुखेषुशयनेषुच ॥ वरार्हेषुमहाभागस्वपामिचसुपूजितः ॥ १५ ॥ सर्वेष्वपररात्रेषुसूतमागधबंदिनः ॥ स्तुवंतिमांयथादेवामहेंद्रंप्रियवा
दिनः ॥ १६ ॥ प्रसादात्सत्यसंधस्यभवतोमिततेजसः ॥ यदहंकीटतांप्राप्यसंप्राप्तोराजपुत्रतां ॥ १७ ॥

तिनकिमपि सर्वैःपुरुषार्थैरयंत्यक्तइत्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवन्हीति हेकीटयत्रविप्राग्र्यस्तत्रत्वमेष्यसि ॥ ६ ॥ गुणेति तत्रविप्रत्वेत्वंभूतानिभोक्ष्यसे तत्रयोनौतेतुभ्यंअहंब्रह्मविनेष्यामिब्रह्मविद्यांदास्यामि यत्र ॥१५९॥
वात्वंएष्यसिवांच्छसितत्रत्वांनेष्यामीतियोजना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सइति यत्रयत्रगंतुंमनसाइच्छितवान्तत्रतत्रऋषिमेवददर्शेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गोब्राह्मणकृतेप्राणान्हित्वाब्राह्मण्यमवाप्स्यसीतियोजना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशाधिकशतत

नमस्तेस्तुमहाप्राज्ञकिंकरोमिप्रशाधिमाम् ॥ त्वत्तपोबलनिर्दिष्टमिदंत्व्यधिगतंमया ॥ १८ ॥ व्यासउवाच अर्चितोहंत्वयाराजन्वाग्भिरद्ययदृच्छया ॥
अद्यतेकीटतांप्राप्यस्मृतिर्जाताजुगुप्सिता ॥ १९ ॥ नतुनाशोस्तिपापस्ययस्त्वयोपचितःपुरा ॥ शूद्रेणार्थप्रधानेननृशंसेनाततायिना ॥ २० ॥ ममतेदर्शनं
प्राप्तंतच्चवैसुकृतंत्वया ॥ तिर्यग्योनौस्मजातेनममचाभ्यर्चनात्तथा ॥ २१ ॥ इतस्त्वंराजपुत्रत्वाद्ब्राह्मण्यंसमवाप्स्यसि ॥ गोब्राह्मणकृतेप्राणान् हुत्वात्मानंर
णाजिरे ॥ २२ ॥ राजपुत्रसुखंप्राप्यक्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् ॥ अथमोदिष्यसेस्वर्गेब्रह्मभूतोव्ययःसुखी ॥ २३ ॥ तिर्यग्योन्याःशूद्रतामभ्युपैतिशूद्रोवैश्यंक्षत्रि
यत्वंचवैश्यः ॥ वृत्तश्लाघीक्षत्रियोब्राह्मणत्वंस्वर्गंपुण्यंब्राह्मणःसाधुवृत्तः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेकीटोपाख्याने
अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच क्षत्रधर्ममनुप्राप्तःस्मरन्नेवचवीर्यवान् ॥ त्यक्त्वासकीटतांराजं
श्चचारविपुलंतपः ॥ १ ॥ तस्यधर्मार्थविदुषोदृष्ट्वातद्विपुलंतपः ॥ आजगामद्विजश्रेष्ठःकृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ २ ॥ व्यासउवाच क्षात्रंदेवव्रतंकीटभूतानां
परिपालनं ॥ क्षात्रंदेवव्रतंध्यायंस्ततोविप्रत्वमेष्यसि ॥ ३ ॥ पाहिसर्वाःप्रजाःसम्यक्शुभाशुभविदात्मवान् ॥ शुभैःसंविभजन्कामैरशुभानांचपावनैः ॥ ४ ॥
आत्मवान्भवसुप्रीतःस्वधर्माचरणेरतः ॥ क्षात्रींतनुंसमुत्सृज्यततोविप्रत्वमेष्यसि ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच सोप्यरण्यमनुप्राप्यपुनरेवयुधिष्ठिर ॥ महर्षेर्व
चनंश्रुत्वाप्रजाधर्मेणपाल्यच ॥ ६ ॥ अचिरेणैवकालेनकीटःपार्थिवसत्तम ॥ प्रजापालनधर्मेणप्रेत्यविप्रत्वमागतः ॥ ७ ॥ ततस्तंब्राह्मणंदृष्ट्वापुनरेवमहाय
शाः ॥ आजगाममहाप्राज्ञःकृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ८ ॥ व्यासउवाच भोभोब्रह्मर्षभश्रीमन्माव्यथिष्ठाःकथंचन ॥ शुभकृच्छुभयोनीषुपापकृत्पापयोनि
षु ॥ ९ ॥ उपपद्यतिधर्मज्ञयथापापफलोपगं ॥ तस्मान्मृत्युभयात्कीटमाव्यथिष्ठाःकथंचन ॥ १० ॥ धर्मलोपभयंतेस्यात्तस्माद्धर्मंचरोत्तमं ॥ कीटउवाच
सुखात्सुखतरंप्राप्तोभगवंस्त्वत्कृतेह्यहं ॥ ११ ॥ धर्ममूलांश्रियंप्राप्यपाप्मानष्टइहाद्यमे ॥ भीष्मउवाच भगवद्वचनात्कीटोब्राह्मण्यंप्राप्यदुर्लभं ॥ १२ ॥
अकरोत्पृथिवींराजन्यज्ञयूपशतांकितां ॥ ततःसालोक्यमगमद्ब्रह्मणोब्रह्मवित्तमः ॥ १३ ॥

मोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ५ ॥ क्षत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ७ ॥ विद्यातपोभ्यामिति ॥ १ ॥ २ ॥ मैत्रेयमपिअज्ञातचरितंचरंतमि त्यर्थः स्वंईरयतिधर्मायप्रेरयतिस्वैरिणीमुनिश्रेणीतस्याःकुलेगृहे ॥३॥४॥ अस्मयतविस्मयंप्राप्तवान् ॥ ५ ॥ कुतश्चतेप्रमोदइतिसंबंधः ॥६॥ एतत्आत्मनस्तपोभाग्यंतवमहाभाग्यंतेत्वांपृच्छामि आश्चर्यद र्शनंविनाविस्मयोनभवतीतिभावः ॥ ७ ॥ पृथगिति पृथगात्माउपाधिपरिच्छिन्नोजीवः सुखात्माअनुपाधिकंब्रह्म पंचम्यर्थेषष्ठी ततःपृथगाचरतस्तवजीवन्मुक्तस्यमुक्तामुक्तोभयात्मनःअपेक्षयाहमात्मानम

अवापचपदंकीटःपार्थब्रह्मसनातनं ॥ स्वकर्मफलनिर्वृत्तंव्यासस्यवचनात्तदा ॥ १४ ॥ तेपियस्मात्प्रभावेणहताःक्षत्रियपुंगवाः ॥ संप्राप्तास्तेगतिंपुण्यांतस्मा न्माशोचपुत्रक ॥ १५ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेकीटोपाख्यानेएकोनविंशत्यधिकशततमोध्यायः ॥ ११९ ॥ ॥ ॥

युधिष्ठिरउवाच विद्यातपोभ्यांदानाच्चकिमेतेषांविशिष्यते ॥ पृच्छामित्वांसतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममिति हासंपुरातनं ॥ मैत्रेयस्यचसंवादंकृष्णद्वैपायनस्यच ॥ २ ॥ कृष्णद्वैपायनोराजन्नज्ञातचरितंचरन् ॥ वाराणस्यामुपातिष्ठन्मैत्रेयंस्वैरिणीकुले ॥ ३ ॥ तमुपस्थि तमासीनंज्ञात्वासमुनिसत्तमं ॥ अर्चित्वाभोजयामासमैत्रेयोऽशनमुत्तमं ॥ ४ ॥ तदन्नमुत्तमंभुक्त्वागुणवत्सार्वकामिकं ॥ प्रतिष्ठमानोऽस्मयतप्रीतःकृष्णो महामनाः ॥ ५ ॥ तमुत्स्मयंतंसंप्रेक्ष्यमैत्रेयःकृष्णमब्रवीत् ॥ कारणंब्रूहिधर्मात्मन्व्यस्मयिष्ठाःकुतश्चते ॥ ६ ॥ तपस्विनोधृतिमतःप्रमोदःसमुपागतः ॥ एतत्पृ च्छामितेविद्वन्नभिवाद्यप्रणम्यच ॥ आत्मनश्चतपोभाग्यंमहाभाग्यंतवेहच ॥ ७ ॥ पृथगाचरतस्तातपृथगात्मसुखात्मनोः ॥ अल्पांतरमहंमन्येविशिष्टमपि चान्वयात् ॥ ८ ॥ व्यासउवाच अतिच्छेदातिवादाभ्यांस्मयोयंसमुपागतः ॥ असत्यंवेदवचनंकस्माद्वेदोनृतंवदेत् ॥ ९ ॥ त्रीण्येवतुपदान्याहुःपुरुष स्योत्तमंव्रतं ॥ नद्रुह्येच्चैवदद्याच्चसत्यंचैवपरंवदेत् ॥ १० ॥ इतिवेदोक्तमृषिभिःपुरस्तात्परिकल्पितं ॥ इदानींचैवनःकृत्यंपुरस्ताच्चपरिश्रुतं ॥ ११ ॥ अल्पोपिता दृशोदायोभवत्युतमहाफलः ॥ तृषितायचतेदत्तंहृदयेनानसूयता ॥ १२ ॥

ल्पांतरंमन्ये यतस्त्वंमद्भाग्यंदृष्ट्वाविस्मितोसि अतोहंत्वत्तोल्पांतरोस्मीत्यात्मानमनुमिनोमीत्यर्थः अन्वयात् मित्रवंश्यत्वात् विशिष्टमपीतरेभ्यः ॥८ ॥ अतिच्छेदोऽत्यंतमंतरंमशकेनसमुद्रशोषणमिव अतिच्छंदइ तिपाठेपिस एवार्थः अतिवादस्तस्यैवार्थस्यकथनंलोकेताभ्यांविस्मयोमेभवत् इदंस्थानंक्रतुशतंविनानप्राप्यतइतिवेदवचनमसत्यं जलमात्रदानेनतवतत्प्राप्तिदर्शनात् देशकालपात्रश्रद्धाविशेषादल्पमपिमह त्तमत्वंजलमौक्तिकन्यायेनप्राप्नोतीतिदर्शनात् कस्माद्वेदोनृतंवदेदितिउक्तं ॥ ९ ॥ पदानिपदनीयानि एतदेवत्रयमुत्तमंव्रतं ॥ १० ॥ नअस्माभिरपिकृत्यंअवश्यकर्तव्यम् ॥ ११ ॥ दायोदानं ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वंमहतोलोकानजैषीरित्येतन्ममदर्शनंप्रत्यक्षंतेनाहंविस्मितोस्मीतिभावः एतदर्शनमितिपाठेस्पष्टार्थः ॥ १३ ॥ धर्मतपोदानानिपुण्यत्रयेदृष्टांताइत्याह पुण्यस्यैवेति ॥ १४ ॥ मार्जनात्तीर्थस्नानात् अनुले
पनात् वेदव्रतसमापनात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिविधानीत्यस्यांत्यंपादंव्याचष्टे नवृत्तमिति तस्यब्रह्मनिष्ठस्ययज्ञादीनिपुण्यंद्रोहादीनिपापंततोन्यन्नपु

तृषितस्तृषितायत्वंदत्वैतद्दर्शनंमम ॥ अजैषीर्महतोलोकान्महायज्ञैरिवप्रभो ॥ १३ ॥ ततोदानपवित्रेणप्रीतोस्मितपसैवच ॥ पुण्यस्यैवहितेसत्वंपुण्यस्यैव
चदर्शनं ॥ १४ ॥ पुण्यस्यैवाभिगंधस्तेमन्येकर्मविधानजं ॥ अधिकंमार्जनात्तातततथाचैवानुलेपनात् ॥ १५ ॥ शुभंसर्वपवित्रेभ्योदानमेवपरंद्विज ॥ नोचेत्स
र्वपवित्रेभ्योदानमेवपरंभवेत् ॥ १६ ॥ यानीमान्युत्तमानीहवेदोक्तानिप्रशंससि ॥ तेषांश्रेष्ठतरंदानमितिमेनात्रसंशयः ॥ १७ ॥ दानकृद्भिःकृतःपंथायेनयांति
मनीषिणः ॥ तेहिप्राणस्यदातारस्तेषुधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥ यथावेदाःस्वधीताश्चयथाचेंद्रियसंयमः ॥ सर्वत्यागोयथाचेहतथादानमनुत्तमं ॥ १९ ॥ त्वंहि
तातमहाबुद्धेसुखमेष्यसिशोभनं ॥ सुखात्सुखतरप्राप्तिमाप्नुतेमतिमान्नरः ॥ २० ॥ तन्नःप्रत्यक्षमेवेदमुपलभ्यमसंशयं ॥ श्रीमंतःप्राप्नुवंत्यर्थान्दानंयज्ञंतथा
सुखं ॥ २१ ॥ सुखादेवपरंदुःखंदुःखादप्यपरंसुखं ॥ दृश्यतेहिमहाप्राज्ञनियतंवैस्वभावतः ॥ २२ ॥ त्रिविधानीहवृत्तानिनरस्याहुर्मनीषिणः ॥ पुण्यमन्यत्पा
पमन्यन्नपुण्यंनचपापकं ॥ २३ ॥ नवृत्तंमन्यतेतस्यमन्यतेनचपातकं ॥ तथास्वकर्मनिर्वृत्तंनपुण्यंनचपापकं ॥ २४ ॥ यज्ञदानतपःशीलानरावैपुण्यकर्मिणः ॥
येभिद्रुह्यंतिभूतानितेवैपापकृतोजनाः ॥ २५ ॥ द्रव्याण्याददतेचैवदुःखंयांतिपतंतिच ॥ ततोन्यत्कर्मयत्किंचिन्नपुण्यंनचपातकं ॥ २६ ॥ रमस्वैधस्वमोदस्वदे
हिचैवयजस्वच ॥ नत्वामभिभविष्यंतिवैद्यानचतपस्विनः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेमैत्रेयभिक्षायांविंशत्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तःप्रत्युवाचमैत्रेयःकर्मपूजकः ॥ अत्यंतश्रीमतिकुलेजातःप्राज्ञोबहुश्रुतः ॥
॥ १ ॥ मैत्रेयउवाच असंशयंमहाप्राज्ञयथैवात्थतथैवतत् ॥ अनुज्ञातश्चभवताकिंचिद्ब्रूयामहंविभो ॥ २ ॥ व्यासउवाच यद्यदिच्छसिमैत्रेययथा
वद्यावद्यथायथा ॥ ब्रूहितत्त्वंमहाप्राज्ञशुश्रूषेवचनंतव ॥ ३ ॥

ण्यंनचपापकमिति स्वकर्मनिर्वृत्तंपुण्यंपापंचनमन्यतइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ त्वंतुपुण्यस्यैवाधिकारीत्याह रमस्वेति ॥ २७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशत्यधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पात्रगुणाद्दानस्यमहाफलत्वंमैत्रेयआह निर्दोषमितिद्वाभ्यां ॥४॥५॥ भवतोदर्शनान्नोऽस्माकमभ्युदयोभवेदितियोजना ॥६॥ श्रुतंशास्त्रज्ञानं ॥ ७ ॥ ब्राह्मणादृतेइदमंधंतमएवस्यात्रनोवर्णधर्मादिकंतेनविना नप्रज्ञायेतेतिसंबंधः ॥८॥९॥१०॥११॥ अदन्निति तमदंतं सःअबुधः अदतोऽन्नस्यचतादृशस्यहंता स्वयमपिहन्यते दोषेणेत्यर्थः तञ्चान्नंपातियच्चान्नमितिपाठेतच्चान्नमघमानंसत्तमत्तारंहंतीतिपूर्वेणान्वयः यच्चान्नंसचतस्यहंतामूर्खस्ताभ्यांहताभ्यामयमबुधोदाताहन्यतइत्यर्थः ॥ १२॥ प्रभुरिति यतिश्वब्रह्मचारीचपक्कान्नस्वामिनावुभावितिस्मृतेर्विद्वानन्नमदंस्तस्यप्रभुर्भवति ईश्वरत्वाच्चक्षेत्रभूतःसन्पुनर्जनयति

मैत्रेयउवाच निर्दोषंनिर्मलंचैवंवचनंदानसंहितं ॥ विद्यातपोभ्यांहिभवान्भावितात्मानसंशयः ॥ ४ ॥ भवतोभावितात्मत्वाल्लाभोयंसुमहान्मम ॥ भूयो बुद्ध्यानुपश्यामिसुसमृद्धतपाइव ॥ ५ ॥ अपिनोदर्शनादेवभवतोभ्युदयोभवेत् ॥ मन्येभवत्प्रसादोयंतद्धिकर्मस्वभावतः ॥ ६ ॥ तपःश्रुतंचयोनिश्चाप्येतद्ब्राह्म ण्यकारणं ॥ त्रिभिर्गुणैःसमुदितस्ततोभवतिवैद्विजः ॥ ७ ॥ अस्मिंस्तृप्तेचतृप्यंतेपितरोदैवतानिच ॥ नहिश्रुतवतांकिंचिदधिकंब्राह्मणादृते ॥ १८ ॥ अंधंस्या त्तमएवेदंनप्रज्ञायेतकिंचन ॥ चातुर्वर्ण्यंनवर्तेतधर्माधर्मावृतानृते ॥ ९ ॥ यथाहिसुलभेक्षेत्रेफलंविंदतिमानवः ॥ एवंदत्वाश्रुतवतिफलंदातासमश्नुते ॥ ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेन्नविंदेतश्रुतवृत्तोपसंहितः ॥ प्रतिग्रहीतादानस्यमोघंस्याद्धनिनांधनं ॥ ११ ॥ अदन्नविद्वान्हंत्यन्नमद्यमानंचहंतितं ॥ तंचान्नंपातियश्चान्नं सहंताहन्यतेऽबुधः ॥ १२ ॥ प्रभुर्ह्यन्नमदन्विद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ॥ सचान्नाज्जायतेतस्मात्सूक्ष्मएषव्यतिक्रमः ॥ १३ ॥ यदेवददतःपुण्यंतदेवप्रतिगृह्णतः ॥ नह्येकचक्रंवर्ततइत्येवमृषयोविदुः ॥ १४ ॥ यत्रवैब्राह्मणाःसंतिश्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥ तत्रदानफलंपुण्यमिहचामुत्रचाश्नुते ॥ १५ ॥ येयोनिशुद्धाःसततंतप स्यभिरताभृशं ॥ दानाध्ययनसंपन्नास्तेवैपूज्यतमाःसदा ॥ १६ ॥ तैर्हिसद्भिःकृतःपंथास्तेनयातोनमुह्यते ॥ तेहिस्वर्गस्यनेतारोयज्ञवाहाःसनातनाः ॥ १७ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेमैत्रेयभिक्षायांएकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तःसभगवान्मैत्रेयंप्रत्यभाषत ॥ दिष्ट्यैवंत्वंविजानासिदिष्ट्यातेबुद्धिरीदृशी ॥ १ ॥

दात्रेअनेकगुणितंप्रयच्छतीत्यर्थः सचदातुरन्नाज्जायतेप्रजारूपेणगृहस्थश्चेत्तत्रयस्यान्नंतस्यसंततिरितिसूक्ष्मोव्यतिक्रमोस्ति तेनगृहस्थःपरपाकंनाश्नीयादितिगम्यते ॥ १३ ॥ यदेवेति प्रतिग्रहीत्रभावेअन्न स्यवृद्धिर्नस्यात् वृत्त्यभावेदातुर्दानेप्रवृत्तिर्नस्यादितिदातृप्रतिग्रहीतारौचक्रवल्लोकतंत्रंवहतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशत्यधिकशत तमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आर्यगुणान्प्रभुगुणान् ॥२॥ वर्तयिष्यामिकथयिष्यामि ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ असंमतादायीयथाचपरप्रतिग्रहमभिमन्यतेस्तेनोभवतीतिस्मृतेःस्तेनः ॥ ९ ॥ यःसर्वंवित्सचक्षुष्मान्याद्दशताद्दशमपितपस्वि

लोकोत्थ्यार्यगुणानेवभूयिष्ठंतुप्रशंसति ॥ रूपमानवयोमानश्रीमानाश्चाप्यसंशयं ॥ २ ॥ दिष्ट्यानाभिभवंतित्वांदैवस्तेयमनुग्रहः ॥ यत्तेभ्रशतरंदानाद्वर्तयि
ष्यामितच्छृणु ॥ ३ ॥ यानीहागमशास्त्राणियाश्चकाश्चित्प्रवृत्तयः ॥ तानिवेदंपुरस्कृत्यप्रवृत्तानियथाक्रमं ॥ ४ ॥ अहंदानंप्रशंसामिभवानपितपःश्रुते ॥
तपःपवित्रंवेदस्यतपःस्वर्गस्यसाधनं ॥ ५ ॥ तपसामहदाप्नोतिविद्ययाचेतिनःश्रुतं ॥ तपसैवचापनुदेद्यच्चान्यदपिदुष्कृतं ॥ ६ ॥ यद्यद्धिकिंचित्संधायपुरुषस्त
प्यतेतपः ॥ सर्वमेतदवाप्नोतिविद्ययाचेतिनःश्रुतं ॥ ७॥ दुरन्वयंदुष्प्रधर्षंदुरापंदुरतिक्रमं ॥ सर्वंवैतपसाभ्येतितपोहिबलवत्तरं ॥ ८ ॥ सुरापोसंमतादायीभ्रूण
हागुरुतल्पगः ॥ तपसातरतेसर्वमेनसश्चप्रमुच्यते ॥ ९ ॥ सर्वविद्यस्तुचक्षुष्मानपियादृशतादृशं ॥ तपस्विनंतथैवाहुस्ताभ्यांकार्यंसदानमः ॥ १० ॥ सर्वेपूज्याः
श्रुतधनास्तथैवचतपस्विनः ॥ दानप्रदाःसुखंप्रेत्यप्राप्नुवंतीहचश्रियं ॥ ११ ॥ इमंचब्रह्मलोकंचलोकंचबलवत्तरं ॥ अन्नदानैःसुकृतिनःप्रतिपद्यंतिलौकिकाः
॥ १२ ॥ पूजिताःपूजयंत्येतेमानितामानयंतिच ॥ सदातायत्रयत्रैतिसर्वतःसंप्रणूयते ॥ १३ ॥ अकर्ताचैवकर्ताचलभतेयस्ययादृशं ॥ यदिचोर्ध्वंयद्यधोवा
स्वान्लोकानभियास्यति ॥ १४॥ प्राप्स्यसित्वन्नपानानियानिवांछसिकानिचित् ॥ मेधाव्यसिकुलेजातःश्रुतवानानृशंसवान् ॥ १५ ॥ कौमारचारीव्रतवान्मै
त्रेयनिरतोभव ॥ एतद्गृहाणप्रथमंप्रशस्तंगृहमेधिनां ॥ १६ ॥ योभर्तावासितातुष्टोभर्तुस्तुष्टाचवासिता ॥ यस्मिन्नेवंकुलेसर्वंकल्याणंतत्रवर्तते ॥ १७॥ अद्भि
र्गात्रान्मलमिवतमोग्निप्रभयायथा ॥ दानेनतपसाचैवसर्वपापमपोहति ॥ १८॥ स्वस्तिप्राप्नुहिमैत्रेयगृहान्साधुव्रजाम्यहं ॥ एतन्मनसिकर्तव्यंश्रेयएवंभविष्य
ति ॥ १९ ॥ तंप्रणम्याथमैत्रेयःकृत्वाचापिप्रदक्षिणं ॥ स्वस्तिप्राप्नोतुभगवानित्युवाचकृतांजलिः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशा
स० दानधर्मेमैत्रेयभिक्षायांद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच सत्स्त्रीणांसमुदाचारंसर्वधर्मविदांवर ॥ श्रोतु
मिच्छाम्यहंत्वत्तस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वज्ञांसर्वतत्त्वज्ञांदेवलोकेमनस्विनीं ॥ कैकेयीसुमनानामशांडिलींपर्यपृच्छत ॥ २॥

नंतथैवचक्षुष्मंतमेवाहुः ताभ्यांसर्ववित्तपस्विभ्यां ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ कौमारचारीप्रथमवयाः ॥१६॥ वासितास्वस्त्री ॥१७॥१८॥१९॥२० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभा
रतभावदीपेद्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२२॥ ॥७॥ ॥७॥ सत्स्त्रीणामिति ॥१॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥मंगलैर्नियतेतिमंगलसूत्रमात्रंधारयामिनतुतांबूलादीनित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिअनुशासनपर्व

केनवृत्तेनकल्याणिसमाचारेणकेनवा ॥ विधूयसर्वपापानिदेवलोकंत्वमागता ॥ ३ ॥ हुताशनशिखेवत्वंज्वलमानास्वतेजसा ॥ सुताताराधिपस्येवप्रभया दिवमागता ॥ ४ ॥ अरजांसिचवस्त्राणिधारयंतीगतक्लमा ॥ विमानस्थाशुभाभासिसहस्रगुणमोजसा ॥ ५ ॥ नत्वमल्पेनतपसादानेननियमेनवा ॥ इमंलोकमनुप्राप्तात्वंहितत्त्वंवदस्वमे ॥ ६ ॥ इतिपृष्टासुमनयामधुरंचारुहासिनी ॥ शांडिलीनिभृतंवाक्यंसुमनामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ नाहंकाषायवसनानापिवल्कलधारिणी ॥ नचमुंडाचजटिलाभूत्वादेवत्वमागता ॥ ८ ॥ अहितानिचवाक्यानिसर्वाणिपरुषाणिच ॥ अप्रमत्ताचभर्तारंकदाचिन्नाहमब्रुवं ॥ ९ ॥ देवतानांपितॄणांचब्राह्मणानांचपूजने ॥ अप्रमत्तासदायुक्ताश्वश्रूश्वशुरवर्तिनी ॥ १० ॥ पैशुन्येनप्रवर्तामिनममैतन्मनोगतं ॥ अद्वारिनचतिष्ठामिचिरंनकथयामिच ॥ ॥ ११ ॥ असद्वाहसितंकिंचिदहितंवापिकर्मणा ॥ रहस्यमरहस्यंवानप्रवर्तामिसर्वथा ॥ १२ ॥ कार्यार्थेनिर्गतंचापिभर्तारंगृहमागतं ॥ आसनेनोपसंयोज्यपूजयामिसमाहिता ॥ १३ ॥ यदन्नंनाभिजानातियद्भोज्यंनाभिनंदति ॥ भक्ष्यंवायदिवालेह्यंतत्सर्वंवर्जयाम्यहं ॥ १४ ॥ कुटुंबार्थेसमानीतंयत्किंचित्कार्यमेवतु ॥ प्रातरुत्थायतत्सर्वंकारयामिकरोमिच ॥ १५ ॥ प्रवासंयदिमेयातिभर्ताकार्येणकेनचित् ॥ मंगलैर्बहुभिर्युक्ताभवामिनियतातदा ॥ १६ ॥ अंजनंरोचनांचैवस्नानंमाल्यानुलेपनं ॥ प्रसाधनंचनिष्क्रांतेनाभिनंदामिभर्तरि ॥ १७ ॥ नोत्थापयामिभर्तारंसुखसुप्तमहंसदा ॥ आंतरेष्वपिकार्येषुतेनतुष्यतिमेमनः ॥ ॥ १८ ॥ नायासयामिभर्तारंकुटुंबार्थेपिसर्वदा ॥ गुप्तगुह्यासदाचास्मिसुसंमृष्टनिवेशना ॥ १९ ॥ इमंधर्मपथंनारीपालयंतीसमाहिता ॥ अरुंधतीवनारीणांस्वर्गलोकेमहीयते ॥ २० ॥ भीष्मउवाच एतदाख्यायसादेवीसुमनायैतपस्विनी ॥ पतिधर्मंमहाभागाजगामादर्शनंतदा ॥ २१ ॥ यश्चेदंपांडवाख्यानंपठेत्पर्वणिपर्वणि ॥ सदेवलोकंसंप्राप्यनंदनेससुखीवसेत् ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेशांडिलीसुमनासंवादेत्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच साम्निचापिप्रदानेचज्यायःकिंभवतोमतं ॥ प्रब्रूहिभरतश्रेष्ठयदत्रव्यतिरिच्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच साम्नाप्रसाद्यतेकश्चिद्दानेनचतथापरः ॥ पुरुषप्रकृतिंज्ञात्वातयोरेकतरंभजेत् ॥ २ ॥

णिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥ ७ ॥ साम्नीति ॥१॥२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हरिणःपांडुरवर्णः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

गुणांस्तुश्टणुमेराजन्सांत्वस्यभरतर्षभ ॥ दारुणान्यपिभूतानिसांत्वेनाराधयेद्यथा ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गृहीत्वारक्षसामुक्तोद्विजा
तिःकाननेयथा ॥ ४ ॥ कश्चिद्वाग्बुद्धिसंपन्नोब्राह्मणोविजनेवने ॥ गृहीतःकृच्छ्रमापन्नोरक्षसाभक्षयिष्यता ॥ ५ ॥ सबुद्धिश्रुतिसंपन्नस्तंदृष्ट्वातीवभीषणं ॥
सामैवास्मिन्प्रयुयुजेनमुमोहनविव्यथे ॥ ६ ॥ रक्षस्तुवाचंसंपूज्यप्रश्नंपप्रच्छतंद्विजं ॥ मोक्ष्यसेब्रूहिमेप्रश्नंकेनास्मिहरिणःकृशः ॥ ७ ॥ मुहूर्तमथसंचिंत्यब्रा
ह्मणस्तस्यरक्षसः ॥ आभिर्गाथाभिरव्यग्रःप्रश्नंप्रतिजगादह ॥ ८ ॥ ब्राह्मणउवाच विदेशस्थोविलोकस्थोविनानूनंसुहृज्जनैः ॥ विषयानतुलान्भुंक्षेतेना
सिहरिणःकृशः ॥ ९ ॥ नूनंमित्राणितेरक्षःसाधूपचरितान्यपि ॥ स्वदोषादपरज्यंतेतेनासिहरिणःकृशः ॥ १० ॥ धनैश्वर्याधिकाःस्तब्धास्त्वद्गुणैःपरमावराः ॥
अवजानंतिनूनंत्वांतेनासिहरिणःकृशः ॥ ११ ॥ गुणवान्विगुणानन्यान्नूनंपश्यसिसत्कृतान् ॥ प्राज्ञोऽप्राज्ञान्विनीतात्मातेनासिहरिणःकृशः ॥ १२ ॥ अवृत्त्या
क्लिश्यमानोपिवृत्त्युपायान्विगर्हयन् ॥ माहात्म्याद्व्यथसेनूनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ १३ ॥ संपीड्यात्मानमार्यत्वात्त्वयाकश्चिदुपस्कृतः ॥ जितंत्वांमन्यतेसाधो
तेनासिहरिणःकृशः ॥ १४ ॥ क्लिश्यमानान्विमार्गेषुकामक्रोधावृतात्मनः ॥ मन्येत्वंध्यायसिजनांस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ १५ ॥ प्रज्ञासंभावितोनूनमप्रज्ञैरु
पसंहितः ॥ ह्रीयमानोसिदुर्वृत्तैस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ १६ ॥ नूनंमित्रमुखःशत्रुःकश्चिदार्यवदाचरन् ॥ वंचयित्वागतस्त्वांवैतेनासिहरिणःकृशः ॥ १७ ॥
प्रकाशार्थगतिर्नूनंरहस्यकुशलःकृती ॥ तज्ज्ञैर्नपूज्यसेनूनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ १८ ॥ असत्स्वपिनिविष्टेषुब्रुवतोमुक्तसंशयं ॥ गुणास्तेनविराजंतेतेनासिहरि
णःकृशः ॥ १९ ॥ धनबुद्धिश्रुतैर्हीनःकेवलंतेजसान्वितः ॥ महत्प्रार्थयसेनूनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ २० ॥ तपःप्रणिहितात्मानंमन्येत्वारण्यकांक्षिणं ॥ बांधवा
नाभिनंदंतितेनासिहरिणःकृशः ॥ २१ ॥ इष्टभार्यस्यतेनूनंप्रातिवेश्योमहाधनः ॥ युवासुललितःकामीतेनासिहरिणःकृशः ॥ २२ ॥ नूनमर्थवतांमध्येतववा
क्यमनुत्तमं ॥ नभातिकालेभिहितंतेनासिहरिणःकृशः ॥ २३ ॥ दृढपूर्वंश्रुतंमूर्खंकुपितंहृदयप्रियं ॥ अनुनेतुंनशक्नोषितेनासिहरिणःकृशः ॥ २४ ॥ नूनमासं
जयित्वात्वांकृत्येकस्मिंश्चिदीप्सिते ॥ कश्चिदर्थयतेनित्यंतेनासिहरिणःकृशः ॥ २५ ॥ नूनंत्वांसुगुणैर्युक्तंपूजयानंसुहृद्ध्रुवं ॥ ममार्थइतिजानीतेतेनासिहरि
णःकृशः ॥ २६ ॥ अंतर्गतमभिप्रायंनूनंनेच्छसिलज्जया ॥ विवेक्तुंप्राप्तिशैथिल्यात्तेनासिहरिणःकृशः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥२८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ अनात्मविषयिणीचिंतापांडुत्वकृशत्वहेतुः दानाभावेसामैवजीवनोपायइत्यध्यायतात्पर्यं ॥ ३९॥ इतिअनुशा

नानाबुद्धिरुचोलोकेमनुष्यान्नूनमिच्छसि ॥ ग्रहीतुंस्वगुणैःसर्वांस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ २८॥ अविद्वान्भीरुरल्पार्थैर्विद्याविक्रमदानजं॥ यशःप्रार्थयसेनूनं
॥१६३॥ तेनासिहरिणःकृशः ॥ २९॥ चिराभिलषितंकिंचित्फलमप्राप्तमेवते ॥ कृतमन्यैरपहृतंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३०॥ नूनमात्मकृतंदोषमपश्यन्किंचिदात्म १३
नः॥ अकारणेभिशस्तोसितेनासिहरिणःकृशः ॥ ३१॥ साधून्गृहस्थान्दृष्ट्वाचतथासाधून्वनेचरान् ॥ मुक्तांश्चावसथेसक्तांस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ ३२॥ सु
हृदांदुःखमार्तानांनप्रमोक्ष्यसिहानिजं॥ अलमर्थगुणैर्हीनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३३॥ धर्म्यमर्थ्यंचकाम्यंचकालेचाभिहितंवचः ॥ नप्रतीयंतितेनूनंतेना
सिहरिणःकृशः॥ ३४॥ दत्तानकुशलैरर्थान्मनीषीसंजिजीविषुः॥ प्राप्यवर्तयसेनूनंतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३५॥ पापान्प्रवर्धतोदृष्ट्वाकल्याणानावसीदतः॥
ध्रुवंगर्हयसेनित्यंतेनासिहरिणःकृशः॥ ३६॥ परस्परविरुद्धानांप्रियंनूनंचिकीर्षसि॥ सुहृदामुपरोधेनतेनासिहरिणःकृशः ॥ ३७॥ श्रोत्रियांश्चविकर्मस्था
न्प्राज्ञांश्चाप्यजितेंद्रियान्॥ मन्येनुध्यायसिजनांस्तेनासिहरिणःकृशः ॥ ३८॥ एवंसंपूजितंरक्षोविप्रंतंप्रत्यपूजयत् ॥ सखायमकरोच्चैनंसंयोज्यार्थैर्मुमोच
ह॥ ३९॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेहरिणकृशकाख्यानेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १२४॥ ॥ ॥ ॥ ॥
युधिष्ठिरउवाच जन्ममानुष्यकंप्राप्यकर्मक्षेत्रंसुदुर्लभं॥ श्रेयोर्थिनादरिद्रेण किंकर्तव्यंपितामह ॥ १॥ दानानामुत्तमंयच्चदेयंयच्चयथायथा॥ मान्यान्पू
ज्यांश्चगांगेयरहस्यंवक्तुमर्हसि॥ २॥ वैशंपायनउवाच एवंपृष्टोनरेंद्रेणपांडवेनयशस्विना॥ धर्माणांपरमंगुह्यंभीष्मःप्रोवाचपार्थिवं ॥ ३॥ भीष्म
उवाच शृणुष्वावहितोराजन्धर्मगुह्यानिभारत॥ यथाहिभगवान्व्यासःपुराकथितवान्मयि॥ ४॥ देवगुह्यमिदंराजन्यमेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ नियमस्थेनयु
क्तेनतपसोमहतःफलं ॥ ५॥ येनयःप्रीयतेदेवःप्रीयंतेपितरस्तथा ॥ ऋषयःप्रमथाःश्रीश्चचित्रगुप्तोदिशांगजाः ॥ ६॥ ऋषिधर्मःस्मृतोयत्रसरहस्योमहाफ
लः॥ महादानफलंचैवसर्वयज्ञफलंतथा ॥ ७॥ यश्चैतदेवंजानीयाज्ज्ञात्वावाकुरुतेनघ॥ सदोषोऽदोषवांश्चेहतैर्गुणैःसहयुज्यते॥ ८॥ ॥१६३॥

सनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४॥ ॥ ॥ जन्मेति ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ यमेनप्राप्तमितिशेषः ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दशानांपशूनांसूनावधोयत्रसापशुघ्नजातिर्दशसूना चक्रंचक्रवान्तैलिकः ध्वजःसुरापायी नृपःक्षुद्रोराजा ॥ ९ ॥ अधिकोनृपतिस्तुएतानिसर्वाणिअर्धेनतुलयन्कथ्यते एतच्चतारतम्यंप्रतिग्रहार्थमुच्यते एवं दुष्प्रतिग्रहपराङ्मुखेनत्रिवर्गशास्त्रंधर्मार्थकामशास्त्राणिज्ञेयानि॥ १ ०॥तत्राप्यर्थकामयोःप्रसिद्धत्वाद्धर्मशास्त्राण्येवश्रोतव्यानीत्याह धर्मेत्यादिना॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पठंतिशास्त्रं उपतिष्ठतिसम्यक्स्फुर

दशसूनासमंचक्रंदशचक्रसमोध्वजः ॥ दशध्वजसमावेश्यादशवेश्यासमोनृपः॥ ९ ॥ अर्धेनैतानिसर्वाणिनृपतिःकथ्यतेधिकः ॥ त्रिवर्गसहितंशास्त्रंपवित्रं पुण्यलक्षणं॥ १०॥ धर्मंव्याकरणंपुण्यंरहस्यश्रवणंमहत्॥ श्रोतव्यंधर्मसंयुक्तंविहितंत्रिदशैःस्वयं॥ ११॥ पितॄणांयत्रगुह्यानिप्रोच्यंतेश्राद्धकर्मणि॥ देवता नांचसर्वेषांरहस्यंकथ्यतेखिलं॥ १२॥ ऋषिधर्मःस्मृतोयत्रसरहस्योमहाफलः॥ महायज्ञफलंचैवसर्वदानफलंतथा ॥ १३ ॥ येपठंतिसदामर्त्यायेषांचैवोप तिष्ठति ॥ श्रुत्वाचफलमाचष्टेस्वयंनारायणःप्रभुः ॥ १४ ॥ गवांफलंतीर्थफलंयज्ञानांचैवयत्फलं॥ एतत्फलमवाप्नोतियोनरोतिथिपूजकः ॥ १५॥ श्रो तारःश्रद्दधानाश्चयेषांशुद्धंचमानसं॥ तेषांव्यक्तंजितालोकाःश्रद्दधानेनसाधुना॥ १६॥ मुच्यतेकिल्बिषाच्चैवनसपापेनलिप्यते॥ धर्मंचलभतेनित्यंप्रेत्यलो कगतोनरः॥ १७॥ कस्यचित्त्वथकालस्यदेवदूतोयदृच्छया ॥ स्थितोह्यंतर्हितोभूत्वापर्यभाषतवासवं ॥ १८ ॥ यौतौकामगुणोपेतावश्विनौभिषजांवरौ॥ आज्ञयाहंतयोःप्राप्तःसनरान्पितृदैवतान्॥ १९॥ कस्माद्धिमैथुनंश्राद्धेदातुर्भोक्तुश्चवर्जितं॥ किमर्थंचत्रयःपिंडाःप्रविभक्ताःपृथक्पृथक् ॥ २० ॥ प्रथमः कस्यदातव्योमध्यमःक्वचगच्छति॥ उत्तरश्चस्मृतःकस्यएतदिच्छामिवेदितुं ॥ २१ ॥ श्रद्दधानेनदूतेनभाषितंधर्मसंहितं ॥ पूर्वस्थास्त्रिदशाःसर्वेपितरःपूज्य खेचरं॥ २२॥ पितरऊचुः स्वागतंतेस्तुभद्रंतेश्रूयतांखेचरोत्तम॥ गूढार्थःपरमःप्रश्नोभवतासमुदीरितः॥ २३॥ श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचपुरुषोयःस्त्रियंव्रजे त्॥ पितरस्तस्यतंमासंतस्मिन्रेतसिशेरते॥ २४॥ प्रविभागंतुपिंडानांप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ पिंडोह्यधस्ताद्गच्छंस्तुअपआविश्यभावयेत्॥ २५॥ पिंडंतुमध्य मंतत्रपत्नीत्वेकासमश्नुते॥ पिंडस्तृतीयोयस्तेषांतंदद्याज्जातवेदसि ॥ २६ ॥ एषश्राद्धविधिःप्रोक्तोयथाधर्मोनलुप्यते॥ पितरस्तस्यतुष्यंतिप्रहृष्टमनसःसदा ॥ २७॥ प्रजाविवर्धतेचास्यअक्षयंचोपतिष्ठति॥ देवदूतउवाच आनुपूर्व्येणपिंडानांप्रविभागःपृथक्पृथक्॥ २८ ॥ पितॄणांत्रिषुसर्वेषांनिरुक्तंकथि तंत्वया॥ एकःसमुद्धृतःपिंडोह्यधस्तात्कस्यगच्छति॥ २९ ॥ कंवाप्रीणयतेदेवंकथंतारयतेपितॄन्॥ मध्यमंतुतदापत्नीभुंक्तेनुज्ञातमेवहि ॥ ३० ॥

तिआचष्टेचयःसस्वयंनारायणएवेतिज्ञातव्यः॥ १४॥एवंस्तुत्वाशास्त्रमारभते गवांफलमितिशास्त्रसंक्षेपः॥ १५॥श्रोतारइतिद्वाभ्यांश्रद्धाप्रशंसा ॥ १६॥ १७॥ १८॥सनरान्सहर्षीन्प्राप्तःप्रष्टुमितिशेषः॥ १९॥ २०॥ ॥ २१॥पूज्यसंपूज्य॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥२२॥२३॥२४॥चिरजीविनंमार्कंडेयं॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥४०॥यतः ऋत्विकूश्राद्धभोक्तायजमानस्यपितृत्वंगच्छतितस्मादन्यालतांगतःस्वस्त्रियंनगच्छेत्पारदार्यदोषतुल्यंह्येतदित्यर्थः॥४१॥

किमर्थंपितरस्तस्यकव्यमेवचभुंजते॥ अत्रयस्त्वंतिमःपिंडोगच्छतेजातवेदसं॥३१॥भवतेकागतिस्तस्यकंवासमनुगच्छति॥एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपिंडेषुत्रिषु
यागतिः॥ ३२ ॥ फलंवृत्तिंचमार्गंचयश्चैनंप्रतिपद्यते॥ पितरऊचुः सुमहानेषप्रश्नोवैयस्त्वयासमुदीरितः॥ ३३ ॥ रहस्यमद्भुतंचापिपृष्टाःस्मगगनेच
र॥ एतदेवप्रशंसंतिदेवाश्चमुनयस्तथा ॥ ३४ ॥ तेप्येवंनाभिजानंतिपितृकार्यविनिश्चयं॥ वर्जयित्वामहात्मानंचिरजीविनमुत्तमं ॥ ३५ ॥ (पितृभ
क्तस्तुयोविप्रोवरलब्धोमहायशाः॥ त्रयाणामपिपिंडानांश्रुत्वाभगवतोगतिं॥३६॥ देवदूतेनयःपृष्टःश्राद्धस्यविधिनिश्चयः)॥ गतिंत्रयाणांपिंडानांशृणुष्वा
वहितोमम॥३७॥ अपोगच्छतियोत्र्यत्रशशिनंत्वेषप्रीणयेत्॥ शशीप्रीणयतेदेवान्पितॄंश्चैवमहामते॥ ३८ ॥ भुंक्तेतुपत्नीयंचैषामनुज्ञातातुमध्यमं॥ पुत्रका
मायपुत्रंतुप्रयच्छंतिपितामहाः॥ ३९ ॥ हव्यवाहेतुयःपिंडोदीयतेतन्निबोधमे ॥ पितरस्तेनतृप्यंतिप्रीताःकामान्दिशंतिच ॥ ४० ॥ एतत्तेकथितंसर्वंत्रिषुपिं
डेषुयागतिः॥ ऋत्विग्योयजमानस्यपितृत्वमनुगच्छति॥ ४१ ॥ तस्मिन्नहनिमन्यंतेपरिहार्यंहिमैथुनं॥ शुचिनातुसदाश्राद्धंभोक्तव्यंखेचरोत्तम॥ ४२॥ ये
मयाकथितादोषास्तेतथास्युर्नचान्यथा॥ तस्मात्स्नातःशुचिःक्षांतःश्राद्धंभुंजीतवैद्विजः॥ ४३॥ प्रजाविवर्धतेचास्ययश्चैवंसंप्रयच्छति ॥ ततोविद्युत्प्रभोना
मऋषिराहमहातपाः॥ ४४॥ आदित्यतेजसातस्यतुल्यंरूपंप्रकाशते॥ सचधर्मरहस्यानिश्रुत्वाशक्रमथाब्रवीत्॥ ४५॥ तिर्यग्योनिगतान्सत्वान्मर्त्याहिंसंति
मोहिताः॥ कीटान्पिपीलिकान्सर्पान्मेषान्समृगपक्षिणः॥ ४६॥ किल्बिषंसुबहुप्राप्ताःकिंस्विदेषांप्रतिक्रिया॥ ततोदेवगणाःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः॥४७॥
पितरश्चमहाभागाःपूजयंतिस्मतंमुनिम्॥ शक्रउवाच कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंपुष्कराणिच॥ ४८ ॥ एतानिमनसाध्यात्वाअवगाहेत्ततोजलम्॥
तथामुच्यतिपापेनराहुणाचंद्रमायथा॥ ४९ ॥ त्र्यहंस्नातःसभवतिनिराहारश्चवर्तते॥ स्पृशतेयोगवांपृष्ठंवालधिंचनमस्यति॥ ५० ॥ ततोविद्युत्प्रभोवाक्यम
भ्यभाषतवासवं॥ अयंसूक्ष्मतरोधर्मस्तंनिबोधशतक्रतो॥ ५१ ॥ घृष्टोवटकषायेणअनुलिप्तःप्रियंगुणा॥ क्षीरेणषष्टिकान्भुक्त्वासर्वपापैःप्रमुच्यते॥५२॥ श्रू
यतांचापरंगुह्यंरहस्यमृषिचिंतितम्॥ श्रुतंमेभाषमाणस्यस्थाणोःस्थानेबृहस्पतेः॥ ५३॥

एतच्चवरणमारभ्यद्रष्टव्यमित्याशयेनाह शुचिनेति ॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ वटकषायेणवटजटाकषायेण प्रियंगुःराजसर्षपः षष्टिकान्षष्टिरात्रेणपक्वधान्यं ॥५२॥५३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रुद्रेणसहदेवेशतन्निबोधशचीपते ॥ पर्वतारोहणंकृत्वाएकपादोविभावसुं ॥ ५४ ॥ निरीक्षेतनिराहारऊर्ध्वबाहुःकृतांजलिः ॥ तपसामहतायुक्तउपवासफलं
लभेत् ॥ ५५ ॥ रश्मिभिस्तापितोर्कस्यसर्वपापमपोहति ॥ ग्रीष्मकालेथवाशीतेएवंपापमपोहति ॥ ५६ ॥ ततःपापात्प्रमुक्तस्यद्युतिर्भवतिशाश्वती ॥ तेजसा
सूर्यवद्दीप्तोभ्राजतेसोमवत्पुनः ॥ ५७ ॥ मध्येत्रिदशवर्गस्यदेवराजःशतक्रतुः ॥ उवाचमधुरंवाक्यंबृहस्पतिमनुत्तमं ॥ ५८ ॥ धर्मगुह्यंतुभगवन्मानुषाणांसु
खावहं ॥ सरहस्याश्चयेदोषास्तान्यथावदुदीरय ॥ ५९ ॥ बृहस्पतिरुवाच प्रतिमेहंतियेसूर्यमनिलंद्विषतेचये ॥ हव्यवाहेप्रदीप्तेचसमिधंयेनजुह्वति ॥ ६० ॥
बालवत्सांचयेधेनुंदुहंतिक्षीरकारणात् ॥ तेषांदोषान्प्रवक्ष्यामितान्निबोधशचीपते ॥ ६१ ॥ भानुमाननिलश्चैवहव्यवाहश्चवासव ॥ लोकानांमातरश्चैवगा
वःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ ६२ ॥ लोकांस्तारयितुंशक्तामर्त्येष्वेतेषुदेवताः ॥ सर्वेभवंतःशृण्वंतुएकैकंधर्मनिश्चयं ॥ ६३ ॥ वर्षाणिषडशीतिंतुदुर्वृत्ताःकुलपांसनाः ॥
स्त्रियःसर्वाश्चदुर्वृत्ताःप्रतिमेहंतियारविं ॥ ६४ ॥ अनिलद्वेषिणःशक्रगर्भस्थाच्यवतेप्रजा ॥ हव्यवाहस्यदीप्तस्यसमिधंयेनजुह्वति ॥ ६५ ॥ अग्निकार्येषुवै
तेषांहव्यंनाश्नातिपावकः ॥ क्षीरंतुबालवत्सानांयेपिबंतीहमानवाः ॥ ६६ ॥ नतेषांक्षीरपाःकेचिज्जायंतेकुलवर्धनाः ॥ प्रजाक्षयेणयुज्यंतेकुलवंशक्षयेणच ॥
॥ ६७ ॥ एवमेतत्पुरादृष्टंकुलवृद्धैर्द्विजातिभिः ॥ तस्माद्वर्ज्यानिवर्ज्यानिकार्यंकार्यंचनित्यशः ॥ ६८ ॥ भूतिकामेनमर्त्येनसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ततःसर्वामहाभाग
देवताःसमरुद्गणाः ॥ ६९ ॥ ऋषयश्चमहाभागाःपृच्छंतिस्मपितॄंस्ततः ॥ पितरःकेनतुष्यंतिमर्त्यानामल्पचेतसां ॥ ७० ॥ अक्षयंचकथंदानंभवेच्चैवौर्ध्वदेहिकं ॥
आनृण्यंवाकथंमर्त्यागच्छेयुःकेनकर्मणा ॥ ७१ ॥ एतदिच्छामहेश्रोतुंपरंकौतूहलंहिनः ॥ पितरऊचुः न्यायतोवैमहाभागाःसंशयःसमुदाहृतः ॥ ७२ ॥ श्रूय
तांयेनतुष्यामोमर्त्यानांसाधुकर्मणां ॥ नीलषंडप्रमोक्षेणअमावास्यांतिलोदकैः ॥ ७३ ॥ वर्षासुदीपकैश्चैवपितॄणामनृणोभवेत् ॥ अक्षयंनिर्व्यलीकंचदानमे
तन्महाफलं ॥ ७४ ॥ अस्माकंपरितोषश्चअक्षयःपरिकीर्त्यते ॥ श्रद्दधानाश्चयेमर्त्याआहरिष्यंतिसंततिम् ॥ ७५ ॥ दुर्गात्तेतारयिष्यंतिनरकात्प्रपितामहान् ॥
पितॄणांभाषितंश्रुत्वाहृष्टरोमातपोधनः ॥ ७६ ॥ वृद्धगार्ग्योमहातेजास्तानेवंवाक्यमब्रवीत् ॥ केगुणानीलषंडस्यप्रमुक्तस्यतपोधनाः ॥ ७७ ॥ वर्षासुदीपदाने
नतथैवचतिलोदकैः ॥ पितरऊचुः नीलषंडस्यलांगूलंतोयमभ्युद्धरेद्यदि ॥ ७८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

षष्टिंवर्षसहस्राणिपितरस्तेनतर्पिताः ॥ यस्तुशृंगगतंपंककूलादुद्धृत्यतिष्ठति ॥ ७९ ॥ पितरस्तेनगच्छंतिसोमलोकमसंशयम् ॥ वर्षासुदीपदानेनशशीव
च्छोभतेनरः ॥ ८० ॥ तमोरूपंनतस्यास्तिदीपकंयःप्रयच्छति ॥ अमावास्यांतुयेमर्त्याःप्रयच्छंतितिलोदकम् ॥ ८१ ॥ पात्रमौदुंबरंगृह्यमधुमिश्रंतपोधन ॥ १३
॥१६५॥ कृतंभवतितैःश्राद्धंसरहस्यंयथार्थवत् ॥ ८२ ॥ हृष्टपुष्टमनास्तेषांप्रजाभवतिनित्यदा ॥ कुलवंशस्यवृद्धिस्तुपिंडदस्यफलंभवेत् ॥ श्रद्दधानस्तुयःकुर्यात्पितॄणा
मनृणोभवेत् ॥ ८३ ॥ एवमेषसमुद्दिष्टःश्राद्धकालक्रमस्तथा ॥ विधिःपात्रंफलंचैवयथावदनुकीर्तितं ॥ ८४ ॥ इतिश्रीम० अनु० आनुशास० दानधर्मे
पितृरहस्यंनामपंचविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच केनतेचभवेत्प्रीतिःकथंतुष्टिंतुगच्छसि ॥ इतिपृष्टःसुरेंद्रेणप्रोवाच
हरिरीश्वरः ॥ १ ॥ विष्णुरुवाच ब्राह्मणानांपरीवादोममविद्वेषणंमहत् ॥ ब्राह्मणैःपूजितैर्नित्यंपूजितोहंनसंशयः ॥ २ ॥ नित्याभिवाद्याविप्रेंद्राभुक्त्वापादौ
तथात्मनः ॥ तेषांतुष्यामिमर्त्यानांयश्चक्रेचबलिंहरेत् ॥ ३ ॥ वामनंब्राह्मणंदृष्ट्वावराहंचजलोत्थितम् ॥ उद्धृतांधरणींचैवमूर्ध्नाधारयतेतुयः ॥ ४ ॥ नतेषामशु
भंकिंचित्कल्मषंचोपपद्यते ॥ अश्वत्थंरोचनांगांचपूजयेद्योनरःसदा ॥ ५ ॥ पूजितंचजगत्तेनसदेवासुरमानुषं ॥ तेनरूपेणतेषांचपूजांगृह्णामितत्त्वतः ॥ ६ ॥
पूजाममैषानास्त्यन्यायावल्लोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ अन्यथाहिवृथामर्त्याःपूजयंत्यल्पबुद्धयः ॥ ७ ॥ नाहंतत्प्रतिगृह्णामिनसातुष्टिकरीमम ॥ ८ ॥ इंद्रउवाच च
क्रंपादौवराहंचब्राह्मणंचापिवामनं ॥ उद्धृतांधरणींचैवकिमर्थंत्वंप्रशंससि ॥ ९ ॥ भवान्सृजतिभूतानिभवान्संहरतिप्रजाः ॥ प्रकृतिःसर्वभूतानांसमर्त्यानांस
नातनी ॥ १० ॥ भीष्मउवाच संप्रहस्यततोविष्णुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ चक्रेणनिहतादैत्याःपद्भ्यांक्रांतावसुंधरा ॥ ११ ॥ वाराहंरूपमास्थायहिरण्याक्षोनिपा
तितः ॥ वामनंरूपमास्थायजितोराजामयाबलिः ॥ १२ ॥ परितुष्टोभवाम्येवंमानुषाणांमहात्मनां ॥ तन्मांयेपूजयिष्यंतिनास्तितेषांपराभवः ॥ १३ ॥ अपिवा
ब्राह्मणंदृष्ट्वाब्रह्मचारिणमागतं ॥ ब्राह्मणाग्र्याहुतिंदत्वाअमृतंतस्यभोजनं ॥ १४ ॥ ऐंद्रींसंध्यामुपासित्वाआदित्याभिमुखःस्थितः ॥ सर्वतीर्थेषुसस्नातोमुच्य ॥१६५॥
तेसर्वकिल्बिषैः ॥ १५ ॥ एतद्वःकथितंगुह्यमखिलेनतपोधनाः ॥ संशयंपृच्छमानानांकिंभूयःकथयाम्यहं ॥ १६ ॥

यावप्यभिवाद्यौसंध्यायांशिष्टाचारात् चक्रेगोमयोपलिप्तेमंडलेसुदर्शनमंत्रेणपूजिते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

बलदेवउवाच श्रूयतांपरमंगुह्यंमानुषाणांसुखावहं ॥ अजानंतोयदबुधाःक्लिश्यंतेभूतपीडिताः ॥ १७ ॥ कल्यउत्थाययोमर्त्यःस्पृशेद्गांवैघृतंदधि ॥ सर्षपंचप्रि
यंगुंचकल्मषात्प्रतिमुच्यते ॥ १८ ॥ भूतानिचैवसर्वाणिअग्रतःपृष्ठतोपिवा ॥ उच्छिष्टंवापिच्छिद्रेषुवर्जयंतितपोधनाः ॥ १९ ॥ देवाऊचुः प्रगृह्यौदुंबरंपात्रं
तोयपूर्णंउदङ्मुखः ॥ उपवासंतुगृह्णीयाद्यद्वासंकल्पयेद्व्रतं ॥ २० ॥ देवतास्तस्यतुष्यंतिकामिकंचापिसिध्यति ॥ अन्यथाहिवृथामर्त्याःकुर्वतेस्वल्पबुद्धयः ॥ २१ ॥
उपवासेबलौचापिताम्रपात्रंविशिष्यते ॥ बलिर्भिक्षातथार्घ्यंचपितॄणांचतिलोदकं ॥ २२ ॥ ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथाल्पफलंभवेत् ॥ गुह्यमेतत्समुद्दिष्टंयथा
तुष्यंतिदेवताः ॥ २३ ॥ धर्मउवाच राजपौरुषिकेविप्रेघांटिकेपरिचारिके ॥ गोरक्षकेवाणिजकेतथाकारुकुशीलवे ॥ २४ ॥ मित्रद्रुह्यनधीयानेयश्चस्या
द्वृषलीपतिः ॥ एतेषुदैवंपित्र्यंवानदेयंस्यात्कथंचन ॥ २५ ॥ पिंडदास्तस्यहीयंतेनचप्रीणातिवैपितॄन् ॥ अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ २६ ॥ पितर
स्तस्यदेवाश्चअग्नयश्चतथैवहि ॥ निराशाःप्रतिगच्छंतिअतिथेरप्रतिग्रहात् ॥ २७ ॥ स्त्रीघ्नैर्गोघ्नैःकृतघ्नैश्चब्रह्मघ्नैर्गुरुतल्पगैः ॥ तुल्यदोषोभवत्येभिर्यस्यातिथिर
नर्चितः ॥ २८ ॥ अग्निरुवाच पादमुद्यम्ययोमर्त्यःस्पृशेद्गाश्चसुदुर्मतिः ॥ ब्राह्मणंवामहाभागंदीप्यमानंतथानलम् ॥ २९ ॥ तस्यदोषान्प्रवक्ष्यामितच्छृ
णुध्वंसमाहिताः ॥ दिवंस्पृशत्यशब्दोस्यत्रस्यंतिपितरश्चवै ॥ ३० ॥ वैमनस्यंचदेवानांकृतंभवतिपुष्कलम् ॥ पावकश्चमहातेजाहव्यंनप्रतिगृह्णति ॥ ३१ ॥
आजन्मनांशतंचैवनरकेपच्यतेतुसः ॥ निष्कृतिंचनतस्यापिअनुमन्यंतिकर्हिचित् ॥ ३२ ॥ तस्माद्गावोनपादेनस्प्रष्टव्यावैकदाचन ॥ ब्राह्मणश्चमहातेजादी
प्यमानस्तथानलः ॥ ३३ ॥ श्रद्दधानेनमर्त्येनआत्मनोहितमिच्छता ॥ एतेदोषामयाप्रोक्तास्त्रिषुयःपादमुत्सृजेत् ॥ ३४ ॥ विश्वामित्रउवाच श्रूयतांप
रमंगुह्यंरहस्यंधर्मसंहितं ॥ परमान्नेनयोदद्यात्पितॄणामौपहारिकं ॥ ३५ ॥ गजच्छायायांपूर्वस्यांकुतपेदक्षिणामुखः ॥ यदाभाद्रपदेमासिभवतेबहुलेमघा ॥
॥ ३६ ॥ श्रूयतांतस्यदानस्ययादृशोगुणविस्तरः ॥ कृतंतेनमहच्छ्राद्धंवर्षाणीहत्रयोदश ॥ ३७ ॥ गावऊचुः बहुलेसमंगेत्यकुतोभयेचक्षेमेचसख्येवहिभू
यसीच ॥ यथापुराब्रह्मपुरेसवत्साशतक्रतोर्वज्रधरस्ययज्ञे ॥ ३८ ॥ भूयश्चयाविष्णुपदेस्थितायाविभावसोश्चापिपथेस्थिताया ॥ देवाश्चसर्वेसहनारदेनप्रकु
र्वतेसर्वसहेतिनाम ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ५ ॥ सलिल

मंत्रेणैतेनाभिवंदेतयोवैविमुच्यतेपापकृतेनकर्मणा ॥ लोकानवाप्नोतिपुरंदरस्यगवांफलंचंद्रमसोद्युतिंच ॥ ४० ॥ एतंहिमंत्रंत्रिदशाभिजुष्टंपठेतयःपर्वसुगो
 ष्ठमध्ये ॥ नतस्यपापंनभयंनशोकःसहस्रनेत्रस्यचयातिलोकं ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच अथसप्तमहाभागाऋषयोलोकविश्रुताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेब्र
ह्माणंपद्मसंभवं ॥ ४२ ॥ प्रदक्षिणमभिक्रम्यसर्वेप्रांजलयःस्थिताः ॥ उवाचवचनंतेषांवसिष्ठोब्रह्मवित्तमः ॥ ४३ ॥ सर्वप्राणिहितंप्रश्नंब्रह्मक्षत्रेविशेषतः ॥
द्रव्यहीनाःकथंमर्त्यादरिद्राःसाधुवर्तिनः ॥ ४४ ॥ प्राप्नुवंतीहयज्ञस्यफलंकेनचकर्मणा ॥ एतच्छ्रुत्वावचस्तेषांब्रह्मावचनमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ ब्रह्मोवाच
अहोप्रश्नोमहाभागागूढार्थःपरमःशुभः ॥ सूक्ष्मःश्रेयांश्चमर्त्यानांभवद्भिःसमुदाहृतः ॥ ४६ ॥ श्रूयतांसर्वमाख्यास्येनिखिलेनतपोधनाः ॥ यथायज्ञफलंम
र्त्योलभतेनात्रसंशयः ॥ ४७ ॥ पौषमासस्यशुक्लेवैयदायुज्येतरोहिणी ॥ तेननक्षत्रयोगेनआकाशशयनोभवेत् ॥ ४८ ॥ एकवस्त्रःशुचिःस्नातःश्रद्दधानःस
माहितः ॥ सोमस्यरश्मयः*पीत्वामहायज्ञफलंलभेत् ॥ ४९ ॥ एतद्वःपरमंगुह्यंकथितंद्विजसत्तमाः ॥ यन्मांभवंतःपृच्छंतिसूक्ष्मतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ५० ॥ इति
श्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेदेवरहस्येषड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ५ ॥ विभावसुरुवाच सलिलस्यांज
लिंपूर्णमक्षताश्चघृतोत्तराः ॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्यतज्जलंचाक्षतांश्चतान् ॥ १ ॥ स्थितोह्यभिमुखोमर्त्यःपौर्णमास्यांबलिंहरेत् ॥ अग्निकार्यंकृतंतेनहुताश्चा
स्याग्नयस्त्रयः ॥ २ ॥ वनस्पतिंचयोहन्यादमावास्यामबुद्धिमान् ॥ अपित्येकेनपत्रेणलिप्यतेब्रह्महत्यया ॥ ३ ॥ दंतकाष्ठंतुयःखादेदमावास्यामबुद्धिमान् ॥ हिं
सितश्चंद्रमास्तेनपितरश्चोद्विजंतिच ॥ ४ ॥ हव्यंनतस्यदेवाश्चप्रतिगृह्णंतिपर्वसु ॥ कुप्यंतेपितरश्चास्यकुलेवंशोस्यहीयते ॥ ५ ॥ श्रीरुवाच प्रकीर्णभा
जनंयत्रभिन्नभांडमथासनं ॥ योषितश्चैवहन्यंतेकश्मलोपहतेगृहे ॥ ६ ॥ देवताःपितरश्चैवउत्सवेपर्वणीषुवा ॥ निराशाःप्रतिगच्छंतिकश्मलोपहताद्गृहात् ॥
॥ ७ ॥ अंगिराउवाच यस्तुसंवत्सरंपूर्णंदद्याद्दीपंकरंजके ॥ सुवर्चलामूलहस्तःप्रजातस्यविवर्धते ॥ ८ ॥

स्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ करंजसुवर्चलेवृक्षवल्लिविशेषौ ॥ ८ ॥

* द्वितीयार्थेप्रथमा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपुत्रिकेतिच्छेदः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्वंदृश्चिकसर्पादि नरोपयेत्गृहेइतिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे

गार्ग्यउवाच आतिथ्यंसततंकुर्याद्दीपंदद्यात्प्रतिश्रये ॥ वर्जयानोदिवास्वापंनचमांसानिभक्षयेत् ॥९॥ गोब्राह्मणंनहिंस्याच्चपुष्कराणिचकीर्तयेत् ॥ एषश्रेष्ठतमोधर्मःसरहस्योमहाफलः ॥ १० ॥ अपिक्रतुशतैरिष्ट्वाक्षयंगच्छतितद्धविः ॥ नतुक्षीयंतितेधर्माःश्रद्दधानैःप्रयोजिताः ॥ ११ ॥ इदंचपरमंगुह्यंसरहस्यंनिबोधत ॥ श्राद्धकल्पेचदैवेचतैर्थिकेपर्वणीषुच ॥ १२ ॥ रजस्वलाचयानारीश्वित्रिकाऽपुत्रिकाचया ॥ एताभिश्चक्षुषादृष्टंहविर्नाश्नंतिदेवताः ॥ १३ ॥ पितरश्चनतुष्यंतिवर्षाण्यपित्रयोदश ॥ शुक्लवासाःशुचिर्भूत्वाब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयेत् ॥ कीर्तयेद्भारतंचैवतथास्यादक्षयंहविः ॥ १४ ॥ धौम्यउवाच भिन्नभांडंचखट्वांचकुक्कुटंशुनकंतथा ॥ अप्रशस्तानिसर्वाणियश्चवृक्षोगृहेरुहः ॥ १५ ॥ भिन्नभांडेकलिंप्राहुःखट्वायांतुधनक्षयः ॥ कुक्कुटेशुनकेचैवहविर्नाश्नंतिदेवताः ॥ वृक्षमूलेध्रुवंसत्वंतस्माद्वृक्षंनरोपयेत् ॥ १६ ॥ जमदग्निरुवाच योयजेदश्वमेधेनवाजपेयशतेनह ॥ अवाक्शिरावालंबेतसत्रंवास्फीतमाहरेत् ॥ १७ ॥ नयस्यहृदयंशुद्धंनरकंसध्रुवंव्रजेत् ॥ तुल्यंयज्ञश्चसत्यंचहृदयस्यचशुद्धता ॥ १८ ॥ शुद्धेनमनसादत्वासक्तुप्रस्थंद्विजातये ॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्तःपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदेवरहस्येसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ वायुरुवाच किंचिद्धर्मंप्रवक्ष्यामिमानुषाणांसुखावहं ॥ सरहस्याश्चयेदोषास्तान्शृणुध्वंसमाहिताः ॥ १ ॥ अग्निकार्यंचकर्तव्यंपरमान्नेनभोजनं ॥ दीपकश्चापिकर्तव्यःपितॄणांसतिलोदकः ॥ २ ॥ एतेनविधिनामर्त्यःश्रद्दधानःसमाहितः ॥ चतुरोवार्षिकान्मासान्योददातितिलोदकं ॥ ३ ॥ भोजनंचयथाशक्त्याब्राह्मणेवेदपारगे ॥ पशुबंधशतस्येहफलंप्राप्नोतिपुष्कलं ॥ ४ ॥ इदंचैवापरंगुह्यमप्रशस्तंनिबोधत ॥ अग्नेस्तुवृषलोनेताहविर्मूढाश्चयोषितः ॥ ५ ॥ मन्यतेधर्मएवेतिसचाधर्मेणलिप्यते ॥ अग्नयस्तस्यकुप्यंतिशूद्रयोनिंसगच्छति ॥ ६ ॥ पितरश्चनतुष्यंतिसहदेवैर्विशेषतः ॥ प्रायश्चित्तंतुयत्तत्रब्रुवतस्तन्निबोधमे ॥ ७ ॥ यत्कृत्वातुनरःसम्यक्सुखीभवतिविज्वरः ॥ गवांमूत्रपुरीषेणपयसाचघृतेनच ॥ ८ ॥

सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ किंचिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्नेररणीस्थस्यप्रत्यक्षस्यवावैदिकस्यनेतादेशांतरप्रापकोयदिशूद्रःस्यात्यदियोषितःहविषासोमाज्यपयःप्रभृतिनायज्ञावशिष्टेनइडादिस्थानीयेनमूढाःस्युस्तर्हितस्यदोषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तंचवक्ष्यामीतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ७ ॥ परदारेष्विति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अग्निकार्यंव्यहंकुर्यान्निराहारःसमाहितः ॥ ततःसंवत्सरेपूर्णेप्रतिगृह्णंतिदेवताः ॥ ९ ॥ तृप्यंतिपितरश्चास्यश्राद्धकालउपस्थिते ॥ एषत्वधर्मोधर्मश्चसरहस्यःप्र
 कीर्तितः॥ १०॥मर्त्यानांस्वर्गकामानांप्रेत्यस्वर्गसुखावहः॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदेवरहस्येअष्टाविंशाधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १२८॥ ॥ ॥ लोमशउवाच परदारेषुयेसक्ताअकृत्वादारसंग्रहं॥ निराशाःपितरस्तेषांश्राद्धकालेभवंतिवै ॥ १ ॥ परदाररतिर्यश्चयश्चवं
ध्यामुपासते॥ ब्रह्मस्वंहरतेयश्चसमदोषाभवंतिते ॥ २ ॥ असंभाष्याभवंत्येतेपितृणांनात्रसंशयः ॥ देवताःपितरश्चैषांनाभिनंदंतितद्धविः ॥ ३ ॥ तस्मात्परस्य
वैदारांस्त्यजेद्वंध्यांचयोषितं ॥ ब्रह्मस्वंहिनहर्तव्यमात्मनोहितमिच्छता ॥ ४ ॥ श्रूयतांचापरंगुह्यंरहस्यंधर्मसंहितं ॥ श्रद्दधानेनकर्त्तव्यंगुरूणांवचनंसदा ॥ ५॥
द्वादश्यांपौर्णमास्यांचमासिमासिघृताक्षतं ॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छेततस्यपुण्यंनिबोधत ॥ ६ ॥ सोमश्चवर्धतेतेनसमुद्रश्चमहोदधिः* ॥ अश्वमेधचतुर्भागंफलं
सृजतिवासवः॥ ७॥ दानेनैतेनतेजस्वीवीर्यवांश्चभवेन्नरः॥ प्रीतश्चभगवान्सोमइष्टान्कामान्प्रयच्छति ॥ ८ ॥ श्रूयतांचापरोधर्मःसरहस्योमहाफलः॥ इदंक
लियुगंप्राप्यमनुष्याणांसुखावहः ॥ ९ ॥ कल्यमुत्थाययोमर्त्यःस्नातःशुक्लेनवाससा॥ तिलपात्रंप्रयच्छेतब्राह्मणेभ्यःसमाहितः॥ १० ॥ तिलोदकंचयोदद्यात्पि
तृणांमधुनासह॥ दीपकंकृसरंचैवश्रूयतांतस्ययत्फलं ॥ ११ ॥ तिलपात्रेफलंप्राहभगवान्पाकशासनः ॥ गोप्रदानंचयःकुर्याद्भूमिदानंचशाश्वतं ॥ १२ ॥ अ
ग्निष्टोमंचयोयज्ञंयजेतबहुदक्षिणं ॥ तिलपात्रंसहैतेनसमंमन्यंतिदेवताः ॥ १३ ॥ तिलोदकंसदाश्राद्धेमन्यंतेपितरोऽक्षयं ॥ दीपेचकृसरेचैवतुष्यंतेस्यपिता
महाः ॥ १४ ॥स्वर्गेचपितृलोकेचपितृदेवाभिपूजितं ॥ एवमेतन्मयोद्दिष्टमृषिदृष्टंपुरातनं॥ १५॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेलो
मशरहस्येऊनत्रिंशाधिकशततमोध्यायः ॥ १२९॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततस्त्वृषिगणाःसर्वेपितरश्चसदेवताः ॥ अरुंधतींतपोवृद्धा
मपृच्छंतसमाहिताः ॥ १ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥

* महांत्युदकानिधीयंतेस्मिन्निति यद्वामहानामुत्सवानामुदधिरिव महोत्साहवांश्चभवति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ प्रयोक्तव्याःधर्मावाच्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रतिजानातिअर्पयति उपयुज्यतेपुण्यपापकर्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समानशीलांवीर्येणवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ त्वत्तोधर्मरहस्यानिश्रोतुमिच्छामहेवयं ॥ यत्तेगुह्यतमंभद्रेतत्प्रभाषितुमर्हसि ॥ २ ॥ अरुंधत्युवाच तपोवृ
द्धिर्मयाप्राप्ताभवतांस्मरणेनवै ॥ भवतांचप्रसादेनधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ ३ ॥ सगुह्यान्सरहस्यांश्वतान्शृणुध्वमशेषतः ॥ श्रद्दधानेप्रयोक्तव्यायस्य
शुद्धंतथामनः ॥ ४ ॥ अश्रद्दधानोमानीचब्रह्महागुरुतल्पगः ॥ असंभाष्याहिचत्वारोनैषांधर्मंप्रकाशयेत् ॥ ५ ॥ अहन्यहनियोदद्यात्कपिलांद्वादशीःसमाः ॥
मासिमासिचसत्रेणयोयजेतसदानरः ॥ ६ ॥ गवांशतसहस्रंचयोदद्याज्ज्येष्ठपुष्करे ॥ नतद्धर्मफलंतुल्यमतिथिर्यस्यतुष्यति ॥ ७ ॥ श्रूयतांचापरोधर्मोमनुष्या
णांसुखावहः ॥ श्रद्दधानेनकर्तव्यःसरहस्योमहाफलः ॥ ८ ॥ कल्यमुत्थायगोमध्येगृह्यदर्भान्सहोदकान् ॥ निषिंचेतगवांशृंगेमस्तकेनचतज्जलं ॥ ९ ॥ प्रती
च्छेतनिराहारस्तस्यधर्मफलंशृणु ॥ श्रूयंतेयानितीर्थानित्रिषुलोकेषुकानिचित् ॥ १० ॥ सिद्धचारणजुष्टानिसेवितानिमहर्षिभिः ॥ अभिषेकःसमस्तेषांगवां
शृंगोदकस्यच ॥ ११ ॥ साधुसाध्वितिचोद्दिष्टंदैवतैःपितृभिस्तथा ॥ भूतैश्चैवसुसंहृष्टैःपूजितासाप्यरुंधती ॥ १२ ॥ पितामहउवाच अहोधर्मोमहाभा
गेसरहस्यउदाहृतः ॥ वरंददामितेधन्येतपस्तेवर्धतांसदा ॥ १३ ॥ यमउवाच रमणीयाकथादिव्यायुष्मत्तोयामयाश्रुता ॥ श्रूयतांचित्रगुप्तस्यभाषितंमम
चप्रियं ॥ १४ ॥ रहस्यंधर्मसंयुक्तंशक्यंश्रोतुंमहर्षिभिः ॥ श्रद्दधानेनमर्त्येनआत्मनोहितमिच्छता ॥ १५ ॥ नहिपुण्यंतथापापंकृतंकिंचिद्विनश्यति ॥ पर्वकाले
चयत्किंचिदादित्यंचाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ प्रेतलोकंगतेमर्त्येतत्तत्सर्वंविभावसुः ॥ प्रतिजानातिपुण्यात्मातच्चतत्रोपयुज्यते ॥ १७ ॥ किंचिद्धर्मंप्रवक्ष्यामिचित्र
गुप्तमतंशुभं ॥ पानीयंचैवदीपंचदातव्यंसततंतथा ॥ १८ ॥ उपानहौचच्छत्रंचकपिलाचयथातथं ॥ पुष्करेकपिलादेयाब्राह्मणेवेदपारगे ॥ १९ ॥ अग्निहोत्रं
चयत्नेनसर्वशःप्रतिपालयेत् ॥ अयंचैवापरोधर्मश्चित्रगुप्तेनभाषितः ॥ २० ॥ फलमस्यपृथक्त्वेनश्रोतुमर्हंतिसत्तमाः ॥ प्रलयंसर्वभूतैस्तुगंतव्यंकालपर्यया
त् ॥ २१ ॥ तत्रदुर्गमनुप्राप्ताःक्षुत्तृष्णापरिपीडिताः ॥ दह्यमानाविपच्यंतेनतत्रास्तिपलायनं ॥ २२ ॥ अंधकारंतमोघोरंप्रविशंत्यल्पबुद्धयः ॥ तत्रधर्मंप्रव
क्ष्यामियेनदुर्गाणिसंतरेत् ॥ २३ ॥ अल्पव्ययंमहार्थंचप्रेत्यचैवसुखोदयं ॥ पानीयस्यगुणादिव्याःप्रेतलोकेविशेषतः ॥ २४ ॥ तत्रपुण्योदकानामनदीतेषांवि
धीयते ॥ अक्षयंसलिलंतत्रशीतलंह्यमृतोपमं ॥ २५ ॥

॥ २० ॥ प्रकृष्टोलयःअदर्शनंयस्मात्तत्प्रलयंमरणं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सतत्रतोयंपिबतिपानीयंयःप्रयच्छति ॥ प्रदीपस्यप्रदानेनश्रूयतांगुणविस्तरः ॥ २६ ॥ तमोंधकारंनियतंदीपदोनप्रपश्यति ॥ प्रभांचास्यप्रयच्छंतिसो
 मभास्करपावकाः॥२७॥ देवताश्चानुमन्यंतेविमलाःसर्वतोदिशः॥ द्योततेचयथादित्यःप्रेतलोकगतोनरः॥ २८॥ तस्माद्दीपःप्रदातव्यःपानीयंचविशेषतः॥
कपिलांयेप्रयच्छंतिब्राह्मणेवेदपारगे॥ २९॥ पुष्करेचविशेषेणश्रूयतांतस्ययत्फलं ॥ गोशतंसवृषंतेनदत्तंभवतिशाश्वतं ॥ ३० ॥ पापंकर्मचयत्किंचिद्ब्रह्मह
त्यासमंभवेत्॥ शोधयेत्कपिलात्येकाप्रदत्तंगोशतंयथा॥ ३१ ॥ तस्मात्तुकपिलादेयाकौमुद्यांज्येष्ठपुष्करे॥ नतेषांविषमंकिंचिन्नदुःखंनचकंटकाः ॥ ३२ ॥
उपानहौचयोदद्यात्पात्रभूतेद्विजोत्तमे ॥ छत्रदानेसुखांछायांलभतेपरलोकगः ॥ ३३ ॥ नहिदत्तस्यदानस्यनाशोस्तीहकदाचन ॥ चित्रगुप्तमतंश्रुत्वाह
ष्टरोमाविभावसुः॥ ३४॥ उवाचदेवताःसर्वाःपितॄंश्चैवमहाद्युतिः॥श्रुतंहिचित्रगुप्तस्यधर्मगुह्यंमहात्मनः॥३५॥श्रद्दधानाश्चयेमर्त्याब्राह्मणेषुमहात्मसु॥दान
मेतत्प्रयच्छंतिनतेषांविद्यतेभयं॥ ३६॥ धर्मदोषास्त्विमेपंचयेषांनास्तीहनिष्कृतिः॥ असंभाष्याअनाचारावर्जनीयानराधमाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्महाचैवगोघ्नश्च
परदाररतश्चयः॥ अश्रद्दधानश्चनरःस्त्रियंयश्चोपजीवति॥ ३८॥ प्रेतलोकगतात्येतेनरकेपापकर्मिणः॥पच्यंतेवैयथामीनाःपूयशोणितभोजनाः॥ ३९ ॥ अ
संभाष्याःपितॄणांचदेवानांचैवपंचते॥ स्नातकानांचविप्राणांयेचान्येचतपोधनाः ॥ ४० ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणि आनु० दानधर्मेअरुंधतीचित्र
गुप्तरहस्येत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१३०॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ततःसर्वेमहाभागादेवाश्चपितरश्चह॥ ऋषयश्चमहाभागाःप्रमथान्वाक्यमब्रुवन्
॥१॥भवंतोवैमहाभागाअपरोक्षनिशाचराः॥ उच्छिष्टानशुचीन्क्षुद्रान्कथंहिंसथमानवान्॥ २॥ केचस्मृताःप्रतीघातायेनमर्त्यान्नहिंसथ॥रक्षोघ्नानिचकानि
स्युर्यैर्गृहेषुप्रणश्यथ॥ श्रोतुमिच्छामयुष्माकंसर्वमेतन्निशाचराः॥ ३ ॥ प्रमथाऊचुः मैथुनेनसदोच्छिष्टाःकृतेचैवाधरोत्तरे ॥ मोहान्मांसानिखादे
त्वृक्षमूलेचयःस्वपेत्॥ ४॥ आमिषंशीर्षतोयस्यपादतोयश्चसंविशेत्॥ ततउच्छिष्टकाःसर्वेबहुच्छिद्राश्चमानवाः ॥५॥ उदकेचाप्यमेध्यानिश्लेष्माणंचप्र
मुंचति॥ एतेभक्ष्याश्चवध्याश्चमानुषानात्रसंशयः॥ ६॥ एवंशीलसमाचारान्धर्षयामोहिमानवान्॥ श्रूयतांचप्रतीघातान्यैर्नशक्नुमहिंसितुं॥ ७॥

ततःसर्वेइति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अधरोत्तरेवांते अधरउत्तरःश्रेष्ठोयत्रश्रेष्ठस्यावमानेकृतेसति ॥ ५॥ आमिषंमांसंशिरसिदधानः पादतःशय्यायांपादस्थानेशिरःकृत्वायःसंविशेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥ तरक्षोर्व्याघ्रस्य गिरिकच्छपः पर्वतदरीशायीस्थलकूर्मः ॥ ११ ॥ १२॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ७॥ ॥७॥

गोरोचनासमालंभोवचाहस्तश्चयोभवेत् ॥ घृताक्षतंचयोदद्यान्मस्तकेतत्परायणः ॥ ८ ॥ येचमांसंनखादंतितान्नशक्रुमहिंसितुं ॥ यस्यचाग्निर्गृहेनित्यंदिवा
रात्रौचदीप्यते ॥ ९ ॥ तरक्षोश्चर्मदंष्ट्राश्चतथैवगिरिकच्छपः ॥ आज्यधूमोबिडालश्चच्छागःकृष्णोथपिंगलः ॥ १० ॥ येषामेतानितिष्ठंतिगृहेषुगृहमेधिनां ॥ ता
न्यधृष्याण्यगाराणिपिशिताशैःसुदारुणैः ॥ ११ ॥ लोकानस्मद्विधायेचविचरंतियथासुखं ॥ तस्मादेतानिगेहेषुरक्षोघ्नानिविशांपते ॥ एतद्वःकथितंसर्वंयत्र
वःसंशयोमहान् ॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेप्रमथरहस्येएकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ॥
भीष्मउवाच ततःपद्मप्रतीकाशःपद्मोद्भूतःपितामहः ॥ उवाचवचनंदेवान्वासवंचशचीपतिं ॥ १ ॥ अयंमहाबलोनागोरसातलचरोबली ॥ तेजस्वीरेणुको
नाममहासत्वपराक्रमः ॥ २ ॥ अतितेजस्विनःसर्वेमहावीर्यामहागजाः ॥ धारयंतिमहींकृत्स्नांसशैलवनकाननां ॥ ३ ॥ भवद्भिःसमनुज्ञातोरेणुकस्तान्महा
गजान् ॥ धर्मगुह्यानिसर्वाणिगत्वापृच्छतुतत्रवै ॥ ४ ॥ पितामहवचःश्रुत्वातेदेवारेणुकंतदा ॥ प्रेषयामासुरव्यग्रायत्रतेधरणीधराः ॥ ५ ॥ रेणुकउवाच
अनुज्ञातोस्मिदेवैश्चपितृभिश्चमहाबलाः ॥ धर्मगुह्यानियुष्माकंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ कथयध्वंमहाभागायद्वस्तत्त्वंमनीषितं ॥ ६ ॥ दिग्गजाऊचुः का
र्तिकेमासिचाश्लेषाबहुलस्याष्टमीशिवा ॥ तेननक्षत्रयोगेनयोददातिगुडौदनं ॥ ७ ॥ इमंमंत्रंजपञ्छ्राद्धेयताहारोह्यकोपनः ॥ बलदेवप्रभृतयोयेनागाब
लवत्तराः ॥ ८ ॥ अनंताद्यक्षयानित्यंभोगिनःसुमहाबलाः ॥ तेषांकुलोद्भवायेचमहाभूताभुजंगमाः ॥ ९ ॥ तेमेबलिंप्रयच्छंतुबलतेजोभिवृद्धये ॥ यदा
नारायणःश्रीमानुज्जहारवसुंधरां ॥ १० ॥ तद्बलंतस्यदेवस्यधरामुद्धरतस्तथा ॥ एवमुक्त्वाबलिंतत्रवल्मीकेतुनिवेदयेत् ॥ ११ ॥ गजेंद्रकुसुमाकीर्णंनीलव
स्त्रानुलेपनं ॥ निर्वपेत्तंतुवल्मीकेअस्तंयातेदिवाकरे ॥ १२ ॥ एवंतुष्टास्ततःसर्वेअधस्ताद्भारपीडिताः ॥ श्रमंतंनावबुध्यामोधारयंतोवसुंधरां ॥ १३ ॥ एवंमन्या
महेसर्वेभारार्तानिरपेक्षिणः ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवाययुपोषितः ॥ १४ ॥ एवंसंवत्सरंकृत्वादानंबहुफलंलभेत् ॥ वल्मीकेबलिमादायतन्नोबहुफलं
मतं ॥ १५ ॥ येचनागामहावीर्यास्त्रिषुलोकेषुकृत्स्नशः ॥ कृतातिथ्याभवेयुस्तेशतंवर्षाणितत्त्वतः ॥ १६ ॥

ततइति ॥ १ ॥ नागोगजः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७ ॥ सारमिति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतिअनु

दिग्गजानांचतच्छ्रुत्वादेवताःपितरस्तथा॥ ऋषयश्चमहाभागाःपूजयंतिस्मरेणुकं॥ १७॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदिग्ग

 जानांरहस्येद्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ महेश्वरउवाच सारमुद्धृत्ययुष्माभिःसाधुधर्मउदाहृतः॥ धर्म

गुह्यमिदंमत्तःशृणुध्वंसर्वएवह ॥ १ ॥ येषांधर्माश्रिताबुद्धिःश्रद्दधानाश्चयेनराः॥ तेषांस्यादुपदेष्टव्यःसरहस्योमहाफलः ॥ २ ॥ निरुद्विग्नस्तुयोदद्यान्मासमे

कंगवाह्निकं॥ एकभक्तंतथाश्नीयाच्छ्रूयतांतस्ययत्फलं॥ ३ ॥ इमागावोमहाभागाःपवित्रंपरमंस्मृताः॥ त्रीन्लोकान्धारयंतिस्मसदेवासुरमानुषान् ॥ ४ ॥

तासुचैवमहापुण्यंशुश्रूषाचमहाफलं॥ अहन्यहनिधर्मेणयुज्यतेवैगवाह्निकः॥ ५॥ मयाह्येताह्यनुज्ञाताःपूर्वमासन्कृतेयुगे॥ ततोहमनुनीतोवैब्रह्मणापद्मयो

निना॥ ६॥ तस्माद्व्रजस्थानगतस्तिष्ठत्युपरिमेवृषः॥ रमेहंसहगोभिश्चतस्मात्पूज्याःसदैवताः ॥ ७॥ महाप्रभावावरदावरंदद्युरुपासिताः॥ तागावोस्यानुम

न्यंतेसर्वकर्मसुयत्फलं॥ ८॥ तस्यतत्रचतुर्भागोयोददातिगवाह्निकं॥ ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेमहादेवरहस्येत्रयस्त्रिं

शदधिकशततमोऽध्यायः॥ १३३॥ ॥ ७॥ ॥ ॥ ॥ ७॥ स्कंदउवाच ममाप्यनुमतोधर्मस्तंशृणुध्वंसमाहिताः॥ नीलषंडस्यशृंगाभ्यां

गृहीत्वामृत्तिकांतुयः॥ १ ॥ अभिषेकंत्र्यहंकुर्यात्तस्यधर्मंनिबोधत॥ शोधयेदशुभंसर्वमाधिपत्यंपरत्रच॥ २ ॥ यावच्चजायतेमर्त्यस्तावच्छूरोभविष्यति॥ इ

दंचाप्यपरंगुह्यंसरहस्यंनिबोधत ॥ ३ ॥ प्रगृह्यौदुंबरंपात्रंपक्वान्नंमधुनासह॥ सोमस्योत्तिष्ठमानस्यपौर्णमास्यांबलिंहरेत्॥ ४ ॥ तस्यधर्मफलंनित्यंश्रद्दधाना

निबोधत॥ साध्यारुद्रास्तथादित्याविश्वेदेवास्तथाश्विनौ॥ ५॥ मरुतोवसवश्चैवप्रतिगृह्णंतितंबलिम्॥ सोमश्चवर्धतेतेनसमुद्रश्चमहोदधिः॥ ६ ॥ एषधर्मो

मयोद्दिष्टःसरहस्यःसुखावहः॥ ७॥ विष्णुरुवाच धर्मगुह्यानिसर्वाणिदेवतानांमहात्मनां॥ ऋषीणांचैवगुह्यानियःपठेदाह्निकंसदा॥ ८ ॥ शृणुयाद्वा

नसूयुर्यःश्रद्दधानःसमाहितः॥ नास्यविघ्नःप्रभवतिभयंचास्यनविद्यते॥ ९ ॥ येचधर्माःशुभाःपुण्याःसरहस्याउदाहृताः॥ तेषांमर्मफलंतस्ययःपठेतजितेंद्रि

यः॥ १०॥ नास्यपापंप्रभवतिनचपापेनलिप्यते॥ पठेद्वाश्रावयेद्वापिश्रुत्वावालभतेफलं॥ ११ ॥

शासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ ममापीति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ इतिअनु॰नै॰भा॰चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ॐ॥ केभोज्याःभोज्यान्नाः ॥१॥२॥३॥ वैश्याःभोज्याःभोजनीयाः ॥४॥५॥६॥ नकेवलं

भुंजतेपितरोदेवाहव्यंकव्यमथाक्षयं ॥ श्रावयंश्चापिविप्रेंद्रान्पर्वसुप्रयतोनरः ॥ १२ ॥ ऋषीणांदेवतानांचपितॄणांचैवनित्यदा ॥ भवत्यभिमतःश्रीमान्धर्मेषु
प्रयतःसदा ॥ १३ ॥ कृत्वापिपापकंकर्ममहापातकवर्जितं ॥ रहस्यधर्मंश्रुत्वेमंसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच एतद्धर्मरहस्यंवैदेवतानांनराधि
प ॥ व्यासोद्दिष्टंमयाप्रोक्तंसर्वदेवनमस्कृतं ॥ १५ ॥ पृथिवीरत्नसंपूर्णाज्ञानंचेदमनुत्तमं ॥ इदमेवततःश्राव्यमितिमन्येतधर्मवित् ॥ १६ ॥ नाश्रद्दधानायननास्ति
कायननष्टधर्मायननिर्घृणाय ॥ नहेतुदुष्टायगुरुद्विषेवानानात्मभूतायनिवेद्यमेतत् ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास॰दानधर्मेस्कं
ददेवरहस्येचतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ॐ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच केभोज्याब्राह्मणस्येहकेभोज्याःक्षत्रियस्यह ॥
तथावैश्यस्यकेभोज्याःकेशूद्रस्यचभारत ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणाब्राह्मणस्येहभोज्यायेचैवक्षत्रियाः ॥ वैश्याश्चापितथाभोज्याःशूद्राश्चपरिवर्जि
ताः ॥ २ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याभोज्यावैक्षत्रियस्यह ॥ वर्जनीयास्तुवैशूद्राःसर्वभक्षाविकर्मिणः ॥ ३ ॥ वैश्यास्तुभोज्याविप्राणांक्षत्रियाणांतथैवच ॥ नि
त्याग्नयोविविक्ताश्चचातुर्मास्यरताश्चये ॥ ४ ॥ शूद्राणामथयोभुंक्तेसभुंक्तेपृथिवीमलं ॥ मलंनृणांसपिबतिमलंभुंक्तेजनस्यच ॥ ५ ॥ शूद्राणांयस्तथाभुंक्तेस
भुंक्तेपृथिवीमलं ॥ पृथिवीमलमश्नंतियेद्विजाःशूद्रभोजिनः ॥ ६ ॥ शूद्रस्यकर्मनिष्ठायांविकर्मस्थोपिपच्यते ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्योविकर्मस्थश्चपच्यते ॥ ७ ॥
स्वाध्यायनिरताविप्रास्तथास्वस्त्ययनेनृणां ॥ रक्षणेक्षत्रियंप्राहुर्वैश्यंपुष्ट्यर्थमेवच ॥ ८ ॥ करोतिकर्मयद्वैश्यस्तद्गत्वाह्युपजीवति ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमकुत्सा
वैश्यकर्मणि ॥ ९ ॥ शूद्रकर्मतुयःकुर्यादवहायस्वकर्मच ॥ सविज्ञेयोयथाशूद्रोनचभोज्यःकदाचन ॥ १० ॥ चिकित्सकःकांडपृष्ठःपुराध्यक्षःपुरोहितः ॥ सां
वत्सरोवृथाध्यायीसर्वेतेशूद्रसंमिताः ॥ ११ ॥ शूद्रकर्मस्वथैतेषुयोभुंक्तेनिरपत्रपः ॥ अभोज्यभोजनंभुक्त्वाभयंप्राप्नोतिदारुणं ॥ १२ ॥ कुलंवीर्यंचतेजश्चतिर्य
ग्योनित्वमेवच ॥ सप्रयातियथाश्वावैनिष्क्रियोधर्मवर्जितः ॥ १३ ॥ भुंक्तेचिकित्सकस्यान्नंतदन्नंचपुरीषवत् ॥ पुंश्चल्यन्नंचमूत्रंस्यात्कारुकान्नंचशोणितं ॥
॥ १४ ॥ विद्योपजीविनोन्नंचयोभुंक्तेसाधुसंमतः ॥ तदप्यन्नंयथाशौद्रंतत्साधुःपरिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

शूद्रान्नमेववर्ज्यंकिंतुशूद्रस्यकर्मनिष्ठायांसेवायांवर्तमानोविकर्मस्थोविशिष्टकर्मस्थःसंध्यावंदनादियुक्तोपिपच्यतेनरकेइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कांडपृष्ठःअधमः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पिशुनंतत्संबंधि ॥ १६ ॥ १७ ॥ नगरींरक्षतितस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिअनु॰नै॰भा॰पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७ ॥ उक्ताइति ॥ १ ॥ २ ॥

वचनीयस्ययोभुंक्तेतमाहुःशोणितंह्रदं ॥ पिशुनंभोजनंभुंक्तेब्रह्महत्यासमंविदुः ॥ १६ ॥ असत्कृतमवज्ञातंनभोक्तव्यंकदाचन ॥ १७ ॥ व्याधिंकुलक्षयंचैव क्षिप्रंप्राप्नोतिब्राह्मणः ॥ नगरीरक्षिणोभुंक्तेश्वपचप्रवणोभवेत् ॥ १८ ॥ गोघ्नेचब्राह्मणघ्नेचसुरापेगुरुतल्पगे ॥ भुक्त्वान्नंजायतेविप्रोरक्षसांकुलवर्धनः ॥ १९ ॥ न्यासापहारिणोभुक्त्वाकृतघ्नेक्लीबवर्तिनि ॥ जायतेशबरावासेमध्यदेशबहिष्कृते ॥ २० ॥ अभोज्याश्चैवभोज्याश्चमयाप्रोक्तायथाविधि ॥ किमन्यदद्यकौंतेयमत्तस्त्वंश्रोतुमिच्छसि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु॰आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेभोज्याभोज्यान्नकथनंनामपंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच उक्तास्तुभवताभोज्यास्तथाऽभोज्याश्चसर्वशः ॥ अत्रमेप्रश्नसंदेहस्तन्मेवदपितामह ॥ १ ॥ ब्राह्मणानांविशेषेणहव्यकव्यप्रतिग्रहे ॥ नानाविधेषुभोज्येषुप्रायश्चित्तानिशंसमे ॥ २ ॥ भीष्मउवाच हंतवक्ष्यामितेराजन्ब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ प्रतिग्रहेषुभोज्येचमुच्यतेयेनपाप्मनः ॥ ३ ॥ घृतप्रतिग्रहेचैवसावित्रीसमिदाहुतिः ॥ तिलप्रतिग्रहेचैवसममेतद्युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ मांसप्रतिग्रहेचैवमधुनोलवणस्यच ॥ आदित्योदयनंस्थित्वापूतोभवतिब्राह्मणः ॥ ५ ॥ कांचनंप्रतिगृह्याथजपमानोगुरुश्रुतिम् ॥ कृष्णायसंचविवृतंधारयन्मुच्यतेद्विजः ॥ ६ ॥ एवंप्रतिगृहीतेथधनेवस्त्रेतथास्त्रियां ॥ एवमेवनरश्रेष्ठसुवर्णस्यप्रतिग्रहे ॥ ७ ॥ अन्नप्रतिग्रहेचैवपायसेक्षुरसेतथा ॥ इक्षुतैलपवित्राणांत्रिसंध्येप्सुनिमज्जनं ॥ ८ ॥ व्रीहौपुष्पेफलेचैवजलेपिष्टमयेतथा ॥ यावकेदधिदुग्धेचसावित्रींशतशोन्वितां ॥ ९ ॥ उपानहौचच्छत्रंचप्रतिगृह्यौर्ध्वदेहिके ॥ जपेच्छतंसमायुक्तस्तेनमुच्येतपाप्मना ॥ ॥ १० ॥ क्षेत्रप्रतिग्रहेचैवग्रहसूतकयोस्तथा ॥ त्रीणिरात्राण्युपोषित्वातेनपापाद्विमुच्यते ॥ ११ ॥ कृष्णपक्षेतुयःश्राद्धंपितॄणामश्नुतेद्विजः ॥ अन्नमेतदहोरात्रात्पूतोभवतिब्राह्मणः ॥ १२ ॥ नचसंध्यामुपासीतनचजाप्यंप्रवर्तयेत् ॥ नसंकिरेत्तदन्नंचततःपूयेतब्राह्मणः ॥ १३ ॥ इत्यर्थमपराह्णेतुपितॄणांश्राद्धमुच्यते ॥ यथोक्तानांयदश्नीयुर्ब्राह्मणाःपूर्वकेतिताः ॥ १४ ॥ मृतकस्यतृतीयाहेब्राह्मणोयोन्नमश्नुते ॥ सत्रिवेलंसमुन्मज्यद्वादशाहेनशुध्यति ॥ १५ ॥ ॥१७०॥

॥ ३ ॥ सावित्रीसमिदाहुतिरितिसर्वत्रसंबध्यते ॥ ४ ॥ आदित्योदयनंतत्पर्यंतंस्थित्वा ॥ ५ ॥ विवृतंलोकप्रत्यक्षंधारयन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रहसूतकयोःकारागारस्थाशौचवतोः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ नचसंध्यामुपासीतेत्यत्रअस्नातइतिशेषः नसंकिरेदितिपुनर्भोजनंनकुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ अश्नीयुरित्यर्थमितिसंबंधेअपराण्हेक्षुद्बोधात्सम्यगन्नमश्नंत्वित्यर्थः केतिताःनिमंत्रिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हविः अन्नं ॥ १६ ॥ दशरात्रेदशरात्रावधिमृतस्याश्नतः एवमेवप्रायश्चित्तानीत्यर्थः सावित्रींजपन् रैवतीमितिरैवतंसाम इष्टिंपवित्रेष्टिं कूश्मांडंयद्देवादेवहेडनमित्यनुवाकपंचकं अघमर्षणंजलेमज्जंश्चदश
प्रणवसंयुक्तगायत्र्याःकृतंचेतितृचस्यवात्रिर्जपः प्रायश्चित्तानीतिबहुवचनात्सर्वेषांसमुच्चयः ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥ अशौचंप्रायश्चित्ताभावएव ॥२१॥२२॥२३॥२४॥ विरजादूर्वा रात्रिर्हरिद्रेतिविश्वः

द्वादशाहेव्यतीतेतुकृतशौचोविशेषतः ॥ ब्राह्मणेभ्योहविर्दत्वामुच्यतेतेनपाप्मना ॥ १६ ॥ मृतस्यदशरात्रेणप्रायश्चित्तानिदापयेत् ॥ सावित्रींरैवतीमिष्टिंकू
श्मांडमघमर्षणं ॥ १७॥ मृतकस्यत्रिरात्रेयःसमुद्दिष्टेसमश्नुते ॥ सप्तत्रिषवणंस्नात्वापूतोभवतिब्राह्मणः ॥ १८ ॥ सिद्धिमाप्नोतिविपुलामापदंचैवनाप्नुया
त् ॥ १९ ॥ यस्तुशूद्रैःसमश्नीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ अशौचंविधिवत्तस्यशौचमत्रविधीयते ॥ २० ॥ यस्तुवैश्यैःसहाश्नीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ सवैत्रि
रात्रंदीक्षित्वामुच्यतेतेनकर्मणा ॥ २१ ॥ क्षत्रियैःसहयोश्नीयाद्ब्राह्मणोप्येकभोजने ॥ आप्लुतःसहवासोभिस्तेनमुच्येतपाप्मना ॥ २२ ॥ शूद्रस्यतुकुलंहंतिवैश्य
स्यपशुबांधवान् ॥ क्षत्रियस्यश्रियंहंतिब्राह्मणस्यसुवर्चसं ॥ २३ ॥ प्रायश्चित्तंचशांतिंचजुहुयात्तेनमुच्यते ॥ सावित्रींरैवतीमिष्टिंकूश्मांडमघमर्षणं ॥ २४ ॥
तथोच्छिष्टमथान्योन्यंसंप्राशेन्नात्रसंशयः ॥ रोचनाविरजारात्रिर्मंगलालंभनानिच* ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मे
प्रायश्चित्तविधिर्नामषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच दानेनवर्ततेत्याहतपसाचैवभार
त ॥ तदेतन्मेमनोदुःखंव्यपोहत्वंपितामह ॥ किंस्वित्पृथिव्यांह्येतन्मेभवाञ्छंसितुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच शृणुयैर्धर्मनिरतैस्तपसाभावितात्मभिः ॥
लोकाह्यसंशयंप्राप्तादानपुण्यरतैर्नृपैः ॥ २ ॥ सत्कृतश्चतथात्रेयःशिष्येभ्योब्रह्मनिर्गुणं ॥ उपदिश्यतदाराजन्गतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३ ॥ शिबिरौशीनरःप्रा
णान्प्रियस्यतनयस्यच ॥ ब्राह्मणार्थमुपाकृत्यनाकपृष्ठमितोगतः ॥ ४ ॥ प्रतर्दनःकाशिपतिःप्रदायतनयंस्वकं ॥ ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचामुत्रचाश्नुते ॥ ५ ॥
रंतिदेवश्चसांकृत्योवसिष्ठायमहात्मने ॥ अर्घ्यंप्रदायविधिवल्लेभेलोकाननुत्तमान् ॥ ६ ॥ दिव्यंशतशलाकंचयज्ञार्थंकांचनंशुभं ॥ छत्रंदेवावृधोदत्वाब्राह्म
णायास्थितोदिवं ॥ ७ ॥ भगवानंबरीषश्चब्राह्मणायामितौजसे ॥ प्रदायसकलंराष्ट्रंसुरलोकमवाप्तवान् ॥ ८ ॥

॥ २५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दानतपसोर्मध्येपृथिव्यांकिंश्रेष्ठमितिपृच्छति
दानेनेतिसार्धेन वर्ततेस्वर्गेइतिशेषःसंधिरार्षः ॥ १ ॥ तयोर्दानमेवप्रशंसति शृण्वित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सावित्रःकुंडलंदिव्यंयानंचजनमेजयः ॥ ब्राह्मणायचगादत्वागतोलोकाननुत्तमान् ॥ ९ ॥ वृषादर्भिश्चराजर्षीरत्नानिविविधानिच ॥ रम्यांश्चावसथान्दत्वाद्वि
॥१७१॥ जेभ्योदिवमागतः ॥ १० ॥ निमीराष्ट्रंचवैदर्भिःकन्यांदत्वामहात्मने ॥ अगस्त्यायगतःस्वर्गंसपुत्रपशुबांधवः ॥ ११ ॥ जामदग्न्यश्चविप्रायभूमिंदत्वामहाय १३
शाः ॥ रामोऽक्षयांस्तथालोकान्जगाममनसोधिकान् ॥ १२ ॥ अवर्षतिचपर्जन्येसर्वभूतानिदेवराट् ॥ वसिष्ठोजीवयामासयेनयातोऽक्षयांगतिम् ॥ १३ ॥
रामोदाशरथिश्चैवहुत्वायज्ञेषुवैवसु ॥ सगतोह्यक्षयान्लोकान्यस्यलोकेमहद्यशः ॥ १४ ॥ कक्षसेनश्चराजर्षिर्वसिष्ठायमहात्मने ॥ न्यासंयथावत्संन्यस्य
जगामसुमहायशाः ॥ १५ ॥ करंधमस्यपौत्रस्तुमरुत्तोऽविक्षितःसुतः ॥ कन्यामांगिरसेदत्वादिवमाशुजगामसः ॥ १६ ॥ ब्रह्मदत्तश्चपांचाल्योराजाधर्म
भृतांवरः ॥ निधिंशंखमनुज्ञाप्यजगामपरमांगतिम् ॥ १७ ॥ राजामित्रसहश्चैववसिष्ठायमहात्मने ॥ मदयंतींप्रियांभार्यांदत्वाचत्रिदिवंगतः ॥ १८ ॥ मनोः
पुत्रश्चसुद्युम्नोलिखितायमहात्मने ॥ दंडमुद्धृत्यधर्मेणगतोलोकाननुत्तमान् ॥ १९ ॥ सहस्रचित्योराजर्षिःप्राणानिष्टान्महायशाः ॥ ब्राह्मणार्थेपरित्यज्यगतो
लोकाननुत्तमान् ॥ २० ॥ सर्वकामैश्चसंपूर्णंदत्वावेश्महिरण्मयं ॥ मौद्गल्यायगतःस्वर्गंशतद्युम्नोमहीपतिः ॥ २१ ॥ भक्ष्यभोज्यस्यचकृतान्राशीन्*यःपर्वतो
पमान् ॥ शांडिल्यायपुरादत्वासुमन्युर्दिवमास्थितः ॥ २२ ॥ नाम्नाचद्युतिमान्नामशाल्वराजोमहाद्युतिः ॥ दत्वाराज्यमृचीकायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ २३ ॥
मदिराश्वश्चराजर्षिर्दत्वाकन्यांसुमध्यमां ॥ हिरण्यहस्तायगतोलोकान्देवैरधिष्ठितान् ॥ २४ ॥ लोमपादश्चराजर्षिःशांतांदत्वासुतांप्रभुः ॥ ऋश्यशृंगायविपु
लैःसर्वैःकामैरयुज्यत ॥ २५ ॥ कौत्सायदत्वाकन्यांतुहंसींनामयशस्विनीम् ॥ गतोऽक्षयानतोलोकान्राजर्षिश्चभगीरथः ॥ २६ ॥ दत्वाशतसहस्रंतुगवांराजाभगी
रथः ॥ सवत्सानांकोहलायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवोदानेनतपसाचह ॥ युधिष्ठिरगताःस्वर्गंनिवर्ततेपुनःपुनः ॥ २८ ॥ तेषांप्रतिष्ठिता
कीर्तिर्यावत्स्थास्यतिमेदिनी ॥ गृहस्थैर्दानतपसायैर्लोकावैविनिर्जिताः ॥ २९ ॥ ॥१७१॥

दंडंचोरयोग्यंहस्तच्छेदरूपं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

* राशीनित्यर्थः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७॥ ॥ ७ ॥ श्रुतमिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥ धर्माद्दानंव्याचष्टे इहेति ॥ ६ ॥
अर्थादित्यस्यलक्षणमाह ददातीति ॥७॥८॥९॥१०॥११॥ इतिअनु०नै०भा०अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१३८॥ ॥ ७ ॥ पितामहेत्यध्यायद्वयंस्पष्टार्थं तस्यतात्पर्यंएकएवप्रभुःपर्वतस्यदा

शिष्टानांचरितंह्येतत्कीर्तितंमेयुधिष्ठिर ॥ दानयज्ञप्रजासर्गैरेतेहिदिवमास्थिताः ॥ ३० ॥ दत्वा*तुसततंतेऽस्तुकौरवाणांधुरंधर ॥ दानयज्ञक्रियायुक्ताबुद्धिर्धर्मोपचायिनी ॥ ३१ ॥ यत्रतेनृपशार्दूलसंदेहोवैभविष्यति ॥ श्वःप्रभातेहिवक्ष्यामिसंध्याहिसमुपस्थिता ॥ ३२ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंमेभवतस्तातसत्यव्रतपराक्रम ॥ दानधर्मेणमहतायेप्राप्तास्त्रिदिवंनृपाः ॥ १ ॥ इमांस्तुश्रोतुमिच्छामिधर्मान्धर्मभृतांवर ॥ दानंकतिविधंदेयंकिंतस्यचफलंलभेत् ॥ २ ॥ कथंकेभ्यश्चधर्म्यंचदानंदातव्यमिष्यते ॥ कैःकारणैःकतिविधंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच शृणुतत्त्वेनकौंतेयदानंप्रतिममानघ ॥ यथादानंप्रदातव्यंसर्ववर्णेषुभारत ॥ ४ ॥ धर्मादर्थाद्भयात्कामात्कारुण्यादितिभारत ॥ दानंपंचविधंज्ञेयंकारणैर्यैर्निबोधतत् ॥ ५ ॥ इहकीर्तिमवाप्नोतिप्रेत्यचानुत्तमंसुखं ॥ इतिदानंप्रदातव्यंब्राह्मणेभ्योनसूयता ॥ ६ ॥ ददातिवादास्यतिवामह्यंदत्तमनेनवा ॥ इत्यर्थिभ्योनिशम्यैवसर्वंदातव्यमर्थिने ॥ ७ ॥ नास्याहंनमदीयोयंपापंकुर्याद्विमानितः ॥ इतिदद्याद्भयादेवदृढंमूढायपंडितः ॥ ८ ॥ प्रियोमेयंप्रियोस्याहमितिसंप्रेक्ष्यबुद्धिमान् ॥ वयस्यायैवमक्लिष्टंदानंदद्यादतंद्रितः ॥ ९ ॥ दीनश्चयाचतेचायमल्पेनापिहितुष्यति ॥ इतिदद्याद्दरिद्रायकारुण्यादितिसर्वथा ॥ १० ॥ इतिपंचविधंदानंपुण्यकीर्तिविवर्धनं ॥ यथाशक्त्याप्रदातव्यमेवमाहप्रजापतिः ॥ ११ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेअष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ आगमैर्बहुभिःस्फीतोभवान्नःप्रवरेकुले ॥ १ ॥ त्वत्तोधर्मार्थसंयुक्तमायत्यांचसुखोदयं ॥ आश्चर्यभूतंलोकस्यश्रोतुमिच्छाम्यरिंदम ॥ २ ॥ अयंचकालःसंप्राप्तोर्दुलभोज्ञातिबांधवैः ॥ शास्ताचनहिनःकश्चित्त्वामृतेपुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ यदितेहमनुग्राह्योभ्रातृभिःसहितोनघ ॥ वक्तुमर्हसिनःप्रश्नंयत्त्वांपृच्छामिपार्थिव ॥ ४ ॥ अयंनारायणःश्रीमान्सर्वपार्थिवसंमतः ॥ भवंतंबहुमानेनप्रश्रयेणचसेवते ॥ ५ ॥ अस्यचैवसमक्षंत्वंपार्थिवानांचसर्वशः ॥ भ्रातृणांचप्रियार्थंमेस्नेहाद्भाषितुमर्हसि ॥ ६ ॥

हकउल्लासकश्चसएववैष्णवैर्विष्णुरित्यधिगतःपूर्वाध्याये माहेश्वरैर्महेश्वरइत्युत्तराध्याये अत्रैव नेत्रेमेसंवृतेदेवित्वयाबाल्यादनिंदिते नष्टालोकस्तदालोकःक्षणेनसमपद्यतेतिमहेश्वरवचनेनशिवमूर्तेर्ब्रह्मांडस्य
चाभेदोदर्शितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

* वर्ततइतिशेषः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ दंपत्योःरुद्राणीरुद्रयोःतंसंवादं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वास्नेहादागतसंभ्रमः॥ भीष्मोभागीरथीपुत्रइदंवचनमब्रवीत्॥ ७॥ भीष्मउवाच अहंतेकथयिष्यामिकथामति
मनोहरां॥ अस्यविष्णोःपुराराजन्प्रभावोयोमयाश्रुतः॥ ८॥ यश्चगोवृषभांकस्यप्रभावस्तंचमेशृणु॥ रुद्राण्याःसंशयोयश्चदंपत्योस्तंचमेशृणु॥ ९॥ व्रतंच
चारधर्मात्माकृष्णोद्वादशवार्षिकं॥ दीक्षितंचागतौद्रष्टुमुभौनारदपर्वतौ॥ १०॥ कृष्णद्वैपायनश्चैवधौम्यश्चजपतांवरः॥ देवलःकाश्यपश्चैवहस्तिकाश्यपएवच
॥ ११ ॥ अपरेचर्षयःसंतोदीक्षादमसमन्विताः॥ शिष्यैरनुगताःसिद्धैर्देवकल्पैस्तपोधनैः॥ १२॥ तेषामतिथिसत्कारमर्चनीयंकुलोचितं॥ देवकीतनयःप्रीतो
देवकल्पमकल्पयत्॥ १३॥ हरितेषुसुवर्णेषुबर्हिष्केषुनवेषुच॥ उपोपविविशुःप्रीताविष्टरेषुमहर्षयः॥ १४॥ कथाश्चक्रुस्ततस्तेतुमधुराधर्मसंहिताः॥ राजर्षी
णांसुराणांचयेवसंतितपोधनाः॥ १५॥ ततोनारायणंतेजोव्रतचर्येंधनोत्थितं॥ वक्रान्निःसृत्यकृष्णस्यवह्निरद्भुतकर्मणः॥ १६॥ सोग्निर्ददाहतंशैलंसद्रुमंसल
ताक्षुपं॥ सपक्षिमृगसंघातंसश्वापदसरीसृपम्॥ १७॥ मृगैश्चविविधाकारैर्हाहाभूतमचेतनम्॥ शिखरंतस्यशैलस्यमथितंदीनदर्शनं॥ १८॥ सतुवह्निर्महा
ज्वालोदग्ध्वासर्वमशेषतः॥ विष्णोःसमीपआगम्यपादौशिष्यवदस्पृशत्॥ १९॥ ततोविष्णुर्गिरिंदृष्ट्वानिर्दग्धमरिकर्शनः॥ सौम्यैर्दृष्टिनिपातैस्तंपुनःप्रकृति
मानयत्॥ २०॥ तथैवसगिरिर्भूयःप्रपुष्पितलताद्रुमः॥ सपक्षिगणसंघुष्टःसश्वापदसरीसृपः॥ २१॥ तमद्भुतमचिंत्यंचदृष्ट्वामुनिगणस्तदा॥ विस्मितोहृष्ट
रोमाचबभूवास्राविलेक्षणः॥ २२॥ ततोनारायणोदृष्ट्वातानृषीन्विस्मयान्वितान्॥ प्रश्रितंमधुरंस्निग्धंपप्रच्छवदतांवरः॥ २३॥ किमर्थमृषिपूगस्यत्यक्तसं
गस्यनित्यशः॥ निर्ममस्यागमवतोविस्मयःसमुपागतः॥ २४॥ एतन्मेसंशयंसर्वंयाथातथ्यमनिंदिताः॥ ऋषयोवक्तुमर्हंतिनिश्चितार्थंतपोधनाः॥ २५॥
ऋषयऊचुः भवान्विसृजतेलोकान्भवान्संहरतेपुनः॥ भवान्शीतंभवानुष्णंभवानेवचवर्षति॥ २६॥ पृथिव्यांयानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ तेषां
पितात्वंमातात्वंप्रभुःप्रभवएवच॥ २७॥ एवंनोविस्मयकरंसंशयंमधुसूदन॥ त्वमेवार्हसिकल्याणवक्तुंवन्हेर्विनिर्गमं॥ २८॥ ततोविगतसंत्रासावयमप्य
रिकर्शन॥ यच्छ्रुतंयच्चदृष्टंनस्तत्प्रवक्ष्यामहेहरे॥ २९॥ वासुदेवउवाच एतद्वैवैष्णवंतेजोममवक्राद्विनिःसृतं॥ कृष्णवर्त्मायुगांताभोयेनायंमथितो ॥१७२॥
गिरिः॥ ३०॥ ऋषयश्चार्तिमापन्नाजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥ भवंतोव्यथिताश्चासन्देवकल्पास्तपोधनाः॥ ३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्रतचर्यापरीतस्यतपस्विव्रतसेवया ॥ ममवह्निःसमद्भूतोनवैव्यथितुमर्हथ ॥ ३२ ॥ व्रतंचर्तुमिहायातस्त्वहंगिरिमिमंशुभं ॥ पुत्रंचात्मसमंवीर्येतपसालब्धु
मागतः ॥ ३३ ॥ ततोममात्मायोदेहेसोग्निर्भूत्वाविनिःसृतः ॥ गतश्चवरदंद्रष्टुंसर्वलोकपितामहं ॥ ३४ ॥ तेनचात्मानुशिष्टोमेपुत्रत्वेमुनिसत्तमाः ॥ तेजसोर्धे
नपुत्रस्तेभवितेतिवृषध्वजः ॥ ३५ ॥ सोयंवह्निरुपागम्यपादमूलेममांतिकं ॥ शिष्यवत्परिचर्यार्थंशांतःप्रकृतिमागतः ॥ ३६ ॥ एतदेवरहस्यंवःपद्मनाभस्यधी
मतः ॥ मयाप्रोक्तंसमासेननभीःकार्यातपोधनाः ॥ ३७ ॥ सर्वत्रगतिरव्यग्राभवतांदीर्घदर्शनात् ॥ तपस्विव्रतसंदीप्ताज्ञानविज्ञानशोभिताः ॥ ३८ ॥ यच्छ्रुतं
यच्चवोदृष्टंदिविवायदिवाभुवि ॥ आश्चर्यंपरमंकिंचित्तद्भवंतोब्रुवंतुमे ॥ ३९ ॥ तस्यामृतनिकाशस्यवाङ्मधोरस्तिमेस्पृहा ॥ भवद्भिःकथितस्येहतपोवनिनि
वासिभिः ॥ ४० ॥ यद्यप्यहमदृष्टंवोदिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ दिविवाभुविवाकिंचित्पश्याम्यमरदर्शनाः ॥ ४१ ॥ प्रकृतिःसाममपरानक्वचित्प्रतिहन्यते ॥ नचात्मगत
मैश्वर्यमाश्चर्यंप्रतिभातिमे ॥ ४२ ॥ श्रद्धेयःकथितोह्यर्थःसज्जनश्रवणंगतः ॥ चिरंतिष्ठतिमेदिन्यांशैलेलेख्यमिवार्पितं ॥ ४३ ॥ तदहंसज्जनमुखान्निःसृतंत
त्समागमे ॥ कथयिष्याम्यहमहोबुद्धिदीपकरंनृणां ॥ ४४ ॥ ततोमुनिगणाःसर्वेविस्मिताःकृष्णसन्निधौ ॥ नेत्रैःपद्मदलप्रख्यैरपश्यंस्तंजनार्दनं ॥ ४५ ॥ वर्धयं
तस्तथैवान्येपूजयंतस्तथापरे ॥ वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिःस्तुवंतोमधुसूदनं ॥ ४६ ॥ ततोमुनिगणाःसर्वेनारदंदेवदर्शनं ॥ तदानियोजयामासुर्वचनेवाक्यकोवि
दं ॥ ४७ ॥ मुनयऊचुः यदाश्चर्यमचिंत्यंचगिरौहिमवतिप्रभो ॥ अनुभूतंमुनिगणैस्तीर्थयात्रापरैर्मुने ॥ ४८ ॥ तद्भवान्नृषिसंघस्यहितार्थंसर्वमादितः ॥
यथादृष्टंहृषीकेशेसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ४९ ॥ एवमुक्तःसमुनिभिर्नारदोभगवान्मुनिः ॥ कथयामासदेवर्षिःपूर्ववृत्तामिमांकथां ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभा
रतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिके० दानधर्मेऊनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततोनारायणसु
हृन्नारदोभगवानृषिः ॥ शंकरस्योमयासार्धंसंवादंप्रत्यभाषत ॥ १ ॥ नारदउवाच तपश्चचारधर्मात्मावृषभांकःसुरेश्वरः ॥ पुण्येगिरौहिमवतिसिद्ध
चारणसेविते ॥ २ ॥ नानौषधियुतेरम्येनानापुष्पसमाकुले ॥ अप्सरोगणसंकीर्णेभूतसंघनिषेविते ॥ ३ ॥

तत्रदेवोमुदायुक्तोभूतसंघशतैर्वृतः॥ नानारूपैर्विरूपैश्चदिव्यैरद्भुतदर्शनैः॥ ४ ॥ सिंहव्याघ्रगजप्रख्यैःसर्वजातिसमन्वितैः॥ क्रोष्टुकद्वीपिवदनैर्ऋक्षर्षभमुखै
॥१७३॥ स्तथा॥ ५॥ उलूकवदनैर्भीमैर्वृकश्येनमुखैस्तथा॥ नानावर्णैर्मृगमुखैःसर्वजातिसमन्वितैः॥ ६ ॥ किंनरैर्यक्षगंधर्वैरक्षोभूतगणैस्तथा॥ दिव्यपुष्पसमाकी १३
र्णंदिव्यज्वालासमाकुलं॥ ७॥ दिव्यचंदनसंयुक्तंदिव्यधूपेनधूपितं॥ तत्सदोवृषभांकस्यदिव्यवादित्रनादितं॥ ८॥ मृदंगपणवोद्घुष्टंशंखभेरीनिनादितं॥ नृत्य
द्भिर्भूतसंघैश्चबर्हिणैश्चसमंततः॥९॥ प्रनृत्ताप्सरसंदिव्यंदेवर्षिगणसेवितं॥ दृष्टिकांतमनिर्देश्यंदिव्यमद्भुतदर्शनं॥१०॥ सगिरिस्तपसातस्यगिरिशस्यव्यरोच
त॥ स्वाध्यायपरमैर्विप्रैर्ब्रह्मघोषोनिनादितः॥११॥ षट्पदैरुपगीतैश्चमाधवाप्रतिमोगिरिः॥ तन्महोत्सवसंकाशंभीमरूपधरंततः॥१२॥ दृष्ट्वामुनिगणस्यासी
त्पराप्रीतिर्जनार्दन॥ मुनयश्चमहाभागाःसिद्धाश्चैवोर्ध्वरेतसः ॥ १३ ॥ मरुतोवसवःसाध्याविश्वेदेवाःसवासवाः॥ यक्षानागाःपिशाचाश्चलोकपालाहुता
शनाः॥१४॥ वाताःसर्वेमहाभूतास्तत्रैवासन्समागताः॥ऋतवःसर्वपुष्पैश्चव्यकिरंतमहाद्भुतैः॥१५॥ ओषध्योज्वलमानाश्चद्योतयंतिस्मतद्वनं॥ विहंगाश्चमु
दायुक्ताःप्रानृत्यन्व्यनदंश्चह॥ १६॥ गिरिपृष्ठेषुरम्येषुव्याहरंतोजनप्रियाः॥ तत्रदेवोगिरितटेदिव्यधातुविभूषिते॥ १७॥ पर्यंकइवविभ्राजन्नुपविष्टोमहा
मनाः॥ व्याघ्रचर्मांबरधरःसिंहचर्मोत्तरच्छदः॥ १८॥ व्यालयज्ञोपवीतीचलोहितांगदभूषणः॥ हरिश्मश्रुर्जटीभीमोभयकर्तासुरद्विषां॥ १९ ॥ अभयःसर्व
भूतानांभक्तानांवृषभध्वजः॥ दृष्ट्वामहर्षयःसर्वेशिरोभिरवनिंगताः॥ २० ॥ विमुक्ताःसर्वपापेभ्यःक्षांताविगतकल्मषाः॥ तस्यभूतपतेःस्थानंभीमरूपधरं
बभौ॥ २१ ॥ अप्रधृष्यतरंचैवमहोरगसमाकुलं॥ क्षणेनैवाभवत्सर्वमद्भुतंमधुसूदन॥ २२ ॥ तत्सदोवृषभांकस्यभीमरूपधरंबभौ॥ तमभ्ययाच्छैलसुताभू
तस्त्रीगणसंवृता॥२३॥हरतुल्यांबरधरासमानव्रतधारिणी॥बिभ्रतीकलशंरौक्मंसर्वतीर्थजलोद्भवं॥ २४ ॥ गिरिस्रवाभिःसर्वाभिःपृष्ठतोनुगताशुभा॥पुष्पवृ
ष्ट्याभिवर्षंतीगंधैर्बहुविधैस्तथा॥सेवंतीहिमवत्पार्श्वंहरपार्श्वमुपागमत्॥२५॥ततःस्मयंतीपाणिभ्यांनर्मार्थंचारुहासिनी॥हरनेत्रेशुभेदेवीसहसासासमावृणो ॥१७३॥
त्॥ २६॥ संवृताभ्यांतुनेत्राभ्यांतमोभूतमचेतनं॥ निर्होमंनिर्वषट्कारंजगद्वैसहसाभवत्॥ २७ ॥जनश्चविमनाःसर्वोभवत्त्रासससमन्वितः॥ निमीलितेभूत
पतौनष्टसूर्यइवाभवत्॥ २८॥ ततोवितिमिरोलोकःक्षणेनसमपद्यत॥ ज्वालाचमहतीदीप्ताललाटात्तस्यनिःसृता॥ २९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिं

तृतीयंचास्यसंभूतंनेत्रमादित्यसन्निभं॥ युगांतसदृशंदीप्तंयेनासौमथितोगिरिः॥३०॥ ततोगिरिसुतादृष्ट्वादीप्ताग्निसदृशेक्षणं॥ हरंप्रणम्यशिरसाददर्शाय
तलोचना॥ ३१॥ दह्यमानेवनेतस्मिन्ससालसरलद्रुमे॥ सचंदनवरेरम्येदिव्यौषधिविदीपिते॥ ३२॥ मृगयूथैर्द्रुतैर्भीतैर्हरपार्श्वमुपागतैः॥ शरणंचाप्यविं
दद्भिस्तत्सदःसंकुलंबभौ॥३३॥ततोनभस्पृश्ज्वालोविद्युल्लोलाग्निरुल्बणः॥ द्वादशादित्यसदृशोयुगांताग्निरिवापरः॥३४॥क्षणेनतेननिर्दग्धोहिमवानभवन्न
गः॥ सधातुशिखराभोगोदीप्तदग्धलतौषधिः॥ ३५॥ तंदृष्ट्वामथितंशैलंशैलराजसुताततः॥ भगवंतंप्रपन्नावैसांजलिप्रग्रहास्थिता॥ ३६॥ उमांशर्वस्तदा
दृष्ट्वास्त्रीभावगतमार्दवां॥ पितुर्दैन्यमनिच्छंतीप्रीत्यापश्यत्तदागिरिं॥ ३७॥ क्षणेनहिमवान्सर्वःप्रकृतिस्थःसुदर्शनः॥ प्रहृष्टविहगश्चैवसुपुष्पितवनद्रुमः॥
॥ ३८॥ प्रकृतिस्थंगिरिंदृष्ट्वाप्रीतादेवंमहेश्वरं॥ उवाचसर्वलोकानांपतिंशिवमनिंदिता॥ ३९॥ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेशशूलपाणेमहाव्रत॥ सं
शयोमेमहान्जातस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ ४०॥ किमर्थंतेललाटेवैतृतीयंनेत्रमुत्थितं॥ किमर्थंचगिरिर्दग्धःसपक्षिगणकाननः॥ ४१॥ किमर्थंचपुनर्देवप्र
कृतिस्थस्त्वयाकृतः॥ तथैवद्रुमसंच्छन्नःकृतोयंतेपितामम॥ ४२॥ महेश्वरउवाच नेत्रेमेसंवृतेदेवित्वयाबाल्यादनिंदिते॥ नष्टालोकस्तदालोकःक्ष
णेनसमपद्यत॥ ४३॥ नष्टादित्येतथालोकेतमोभूतेनगात्मजे॥ तृतीयंलोचनंदीप्तंसृष्टंमेरक्षताप्रजाः॥ ४४॥ तस्यचाक्ष्णोमहत्तेजोयेनायंमथितोगिरिः॥
त्वत्प्रियार्थंचमेदेविप्रकृतिस्थःपुनःकृतः॥ ४५॥ उमोवाच भगवन्केनतेवक्त्रंचंद्रवत्प्रियदर्शनं॥ पूर्वंतथैवश्रीकांतमुत्तरंपश्चिमंतथा॥ ४६॥ दक्षिणंच
मुखंरौद्रंकेनोर्ध्वंकपिलाजटाः॥ केनकंठश्चतेनीलोबर्हिबर्हनिभःकृतः॥ ४७॥ हस्तेदेवपिनाकंतेसततंकेनतिष्ठति॥ जटिलोब्रह्मचारीचकिमर्थमसिनित्यदा॥
॥ ४८॥ एतन्मेसंशयंसर्ववक्तुमर्हसिवैप्रभो॥ सधर्मचारिणीचाहंभक्ताचेतिवृषध्वज॥ ४९॥ भीष्मउवाच एवमुक्तःसभगवान्शैलपुत्र्यापिनाकधृत्॥
तस्याधृत्याचबुद्ध्याचप्रीतिमानभवत्प्रभुः॥ ५०॥ ततस्तामब्रवीद्देवःसुभगेश्रूयतामिति॥ हेतुभिर्यैर्ममैतानिरूपाणिरुचिराननने॥ ५१॥ इतिश्रीमहाभा
रतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिके०दानधर्मेउमामहेश्वरसंवादोनामचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४०॥ ॥७॥ ॥ ॥

शदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४०॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंशंभोःकृष्णादनन्यत्वंजगदात्मत्वंचोक्त्वाचतुर्मुखादनन्यत्वंचाह तिलोत्तमेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पूर्वेणवदनेनेत्यादिनासकलदिक्पालात्माप्यहमेवैकः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवंभूतोपिस्वात्मभूतलो
करक्षार्थंतपआयुधंचधारयामीत्याह जटिलइति ॥ ७ ॥ इंद्रेणेति एवमहंदासानामतिक्रमंसोढ्वातत्कीर्त्यर्थंनीलंकंठमपिधारयामीतिस्वस्यपरमकारुणिकत्वंचदर्शितं ॥ ८ ॥ ९ ॥ सुरभीमिति वाचंधे
नुमुपासीततस्याश्चत्वारःस्तनाःस्वाहाकारःस्वधाकारोहंतकारोवषट्कारइतिवाग्धेनोश्चतुर्भिःस्तनैःपुष्टोधर्मोगोवृषस्तस्यफलभूतंपरंवैराग्यविवेकादिकंफेनस्थानीयंयदाप्रत्यक्तत्वोपगंभवतितदावाग्धेनोःपा

श्रीभगवानुवाच तिलोत्तमानामपुराब्रह्मणायोषिदुत्तमा ॥ तिलंतिलंसमुद्धृत्यरत्नानांनिर्मिताशुभा ॥ १ ॥ साभ्यगच्छतमांदेविरूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ प्र
दक्षिणंलोभयंतीमांशुभेरुचिरानना ॥ २ ॥ यतोयतःसासुदतीमामुपाधावदंतिके ॥ ततस्ततोमुखंचारुममदेविविनिर्गतं ॥ ३ ॥ तांदिदृक्षुरहंयोगाच्चतुर्मू
र्तित्वमागतः ॥ चतुर्मुखश्चसंवृत्तोदर्शयन्योगमुत्तमं ॥ ४ पूर्वेणवदनेनाहमिंद्रत्वमनुशास्मिह ॥ उत्तरेणत्वयासार्धंरमाम्यहमनिंदिते ॥ पश्चिमंमेमुखंसौम्यंस
र्वप्राणिसुखावहं ॥ दक्षिणंभीमसंकाशंरौद्रंसंहरतिप्रजाः ॥ ६ ॥ जटिलोब्रह्मचारीचलोकानांहितकाम्यया ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थंपिनाकंमेकरेस्थितं ॥ ७ ॥ इं
द्रेणचपुरावज्रंक्षिप्तंश्रीकांक्षिणामम ॥ दग्ध्वाकंठंतुतद्यातंतेनश्रीकंठतामम ॥ ८ ॥ उमोवाच वाहनेष्वत्रसर्वेषुश्रीमत्स्वन्येषुसत्तम ॥ कथंचवृषभोदेव
वाहनत्वमुपागतः ॥ ९ ॥ महेश्वरउवाच सुरभीमसृजद्ब्रह्मादेवधेनुंपयोमुचं ॥ सासृष्टाबहुधाजाताक्षरमाणापयोमृतं ॥ १० ॥ तस्यावत्समुखोत्सृष्टःफे
नोमद्गात्रमागतः ॥ ततोदग्धामयागावोनानावर्णत्वमागताः ॥ ११ ॥ ततोहंलोकगुरुणाशमंनीतोर्थवेदिना ॥ वृषंचैनंध्वजार्थंमेददौवाहनमेवच ॥ १२ ॥
उमोवाच निवासाबहुरूपास्तेदिविसर्वगुणान्विताः ॥ तांश्चसंत्यज्यभगवन्श्मशानेरमसेकथं ॥ १३ ॥ केशास्थिकलिलेभीमेकपालघटसंकुले ॥ गृध्रगो
मायुबहुलेचिताग्निशतसंकुले ॥ १४ ॥ अशुचौमांसकलिलेवसाशोणितकर्दमे ॥ विकीर्णान्त्रास्थिनिचयेशिवानादविनादिते ॥ महेश्वरउवाच मेध्या
न्वेषीमहींकृत्स्नांविचराम्यनिशंसदा ॥ नचमेध्यतरंकिंचित्श्मशानादिहलक्ष्यते ॥ १६ ॥

रमार्थिकंप्रामाण्यमपन्हूयतेव्यावहारिकमेवतत्स्थाप्यतेसोयंगवांविवर्णभावः धर्मश्चएवंभूतस्यजीवन्मुक्तस्वरूपसूचकोध्वजइवतत्त्वविदिदृश्यतइतिप्रघट्टकार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ निवासाइति पूर्वंमैत्रेय
भिक्षायांवाराणस्यामज्ञातैर्मुमुक्षुभिर्वस्तव्यमितिव्यासवाक्येनसूचितं अग्रेचकाश्यांशवदर्शनाच्छिवदर्शनंसंवर्तवासेनसूच्यते पूर्वत्रअल्पयाभिक्षयादत्तयामैत्रेयस्यानंतपुण्योत्पत्तिवचनेनवाराणस्याःपुण्यक्षे
त्रत्वमुक्तं अग्रेचकाश्यांशवदर्शनाच्छिवदर्शनस्यान्यथासिद्धिसूचनेनात्रमृतानांशरीरंशिवलिंगमयंभवतीतिचोक्तं संप्रतिरूढ्यामहाश्मशानत्वेनावगतमत्रपवित्रत्वेनतदेवप्रदृश्यतेमेध्यान्वेषीत्यादिना मे
धायांधीवृत्तौविदितंमेध्यंब्रह्मतत्प्राप्तिकामैःइदंश्मशानंउपास्यतइतिवचनान्नान्यत्श्मशानंरुद्रावासइतिज्ञेयं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१६॥१७॥१८॥१९॥ योगजधर्मंदृष्ट्वंवाराणसींश्मशानंचसेवितुमशक्तानांतपआदिकंविधातुंभगवन्नित्यादिर्ग्रंथःप्रवर्तते ॥२०॥ तपोवेषःतपःसूचकोवेषोनखलोमजटाधारित्वादिः ॥२१॥२२॥२३॥

तेनमेसर्ववासानांश्मशानेरमतेमनः ॥ न्यग्रोधशाखासंछन्नेनिर्भुग्नस्रग्विभूषिते॥ १७॥ तत्रचैवरमंतीमेभूतसंघाःशुचिस्मिते ॥ नचभूतगणैर्देविविनाहं
वस्तुमुत्सहे॥१८॥ एषवासोहिमेमेध्यःस्वर्गीयश्चमतःशुभे॥ पुण्यःपरमकश्चैवमेध्यकामैरुपास्यते॥ १९॥ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेशसर्वधर्मविदांवर॥
पिनाकपाणेवरदसंशयोमेमहानयं॥२०॥ अयंमुनिगणःसर्वस्तपस्तेपइतिप्रभो॥ तपोवेषकरोलोकेभ्रमतेविविधाकृतिः॥२१॥ अस्यचैवर्षिसंघस्यममच
प्रियकाम्यया॥ एतंममेहसंदेहंवक्तुमर्हस्यरिंदम॥ २२॥ धर्मःकिंलक्षणःप्रोक्तःकथंवाचरितुंनरैः ॥ शक्योधर्ममविंदद्भिर्धर्मज्ञवदमेप्रभो ॥ २३॥ नारद
उवाच ततोमुनिगणःसर्वस्तांदेवींप्रत्यपूजयत् ॥ वाग्भिर्ऋग्भूषितार्थाभिःस्तवैश्चार्थविशारदैः॥ २४॥ महेश्वरउवाच अहिंसासत्यवचनंसर्वभूता
नुकंपनं॥ शमोदानंयथाशक्तिगार्हस्थ्योधर्मउत्तमः॥ २५॥ परदारेष्वसंसर्गोन्यासस्त्रीपरिरक्षणं॥ अदत्तादानविरमोमधुमांसस्यवर्जनं॥ २६॥ एषपंचवि
धोधर्मोबहुशाखःसुखोदयः॥ देहिभिर्धर्मपरमैश्चर्तव्योधर्मसंभवः॥ २७॥ उमोवाच भगवन्संशयःपृष्टस्तन्मेशंसितुमर्हसि ॥ चातुर्वर्ण्यस्ययोधर्मः
स्वेस्वेवर्णेगुणावहः॥ २८॥ ब्राह्मणेकीदृशोधर्मःक्षत्रियेकीदृशोऽभवत्॥ वैश्येकिंलक्षणोधर्मःशूद्रेकिंलक्षणोभवेत्॥ २९॥ महेश्वरउवाच न्यायतस्ते
महाभागेसर्वशःसमुदीरितः॥ भूमिदेवामहाभागाःसदालोकेद्विजातयः॥ ३०॥ उपवासःसदाधर्मोब्राह्मणस्यनसंशयः॥ सहिधर्मार्थसंपन्नोब्रह्मभूयायक
ल्पते॥ ३१॥ तस्यधर्मक्रियादेविब्रह्मचर्याचन्यायतः॥ व्रतोपनयनंचैवद्विजोयेनोपपद्यते॥ ३२॥ गुरुदैवतपूजार्थंस्वाध्यायाभ्यसनात्मकः॥ देहिभिर्धर्मपर
मैश्चर्तव्योधर्मसंभवः॥ ३३॥ उमोवाच भगवन्संशयोमेस्तितन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ चातुर्वर्ण्यस्यधर्मंवैनैपुण्येनप्रकीर्तय॥ ३४॥ महेश्वरउवाच
रहस्यश्रवणंधर्मोवेदव्रतनिषेवणं॥ अग्निकार्यंतथाधर्मोगुरुकार्यप्रसाधनं॥ ३५॥ भैक्षचर्यापरोधर्मोनित्ययज्ञोपवीतिता॥ नित्यंस्वाध्यायिताधर्मोब्रह्मच
र्याश्रमस्तथा॥ ३६॥ गुरुणाचाभ्यनुज्ञातःसमावर्तेतवैद्विजः॥ विंदेतानंतरंभार्यामनुरूपांयथाविधि ॥ ३७॥ शूद्रान्नवर्जनंधर्मस्तथासत्पथसेवनं॥ धर्मो
नित्योपवासित्वंब्रह्मचर्यंतथैवच॥ ३८॥ आहिताग्निरधीयानोजुह्वानःसंयतेंद्रियः॥ विघसाशीयताहारोगृहस्थःसत्यवाक्शुचिः॥ ३९॥

॥२४॥२५॥२६॥ पंचविधः अहिंसादिविशिष्टोगार्हस्थ्यधर्मादिः धर्मस्यपुण्यस्यसंभवोयोनिः॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ उपवासःइंद्रियजयः॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ अपूर्वभोजनंपूर्वभोजनंप्राक्भोजनंतदभावःसकृद्भोजनमित्यर्थः ॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥ निर्दिष्टःषड्भागः ॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ आर्तहस्तेतिआर्तप्रियइत्यर्थः आर्द्रेतिपाठे

अतिथिव्रतताधर्मोधर्मस्त्रेताग्निधारणं ॥ इष्टीश्चपशुबंधांश्चविधिपूर्वंसमाचरेत् ॥ ४० ॥ यज्ञश्चपरमोधर्मस्तथाऽहिंसाचदेहिषु ॥ अपूर्वभोजनंधर्मोविघसाशि

॥१७५॥ त्वमेवच ॥४१॥ भुंक्तेपरिजनेपश्चाद्भोजनंधर्मउच्यते ॥ ब्राह्मणस्यगृहस्थस्यश्रोत्रियस्यविशेषतः ॥४२॥ दंपत्योःसमशीलत्वंधर्मःस्याद्गृहमेधिनः ॥ गृह्याणां १३

चैवदेवानांनित्यपुष्पबलिक्रिया ॥ ४३ ॥ नित्योपलेपनंधर्मस्तथानित्योपवासिता ॥ सुसंमृष्टोपलिप्तेचसाज्यधूमोभवेद्गृहे ॥ ४४ ॥ एषद्विजजनेधर्मोगार्हस्थो

लोकधारणः ॥ द्विजानांचसतांनित्यंसदैवैषप्रवर्तते ॥ ४५ ॥ यस्तुक्षत्रगतोदेविमयाधर्मउदीरितः ॥ तमहंतेप्रवक्ष्यामितन्मेश्टणुसमाहिता ॥ ४६ ॥ क्षत्रियस्य

स्मृतोधर्मःप्रजापालनमादितः ॥ निर्दिष्टफलभोक्ताहिराजाधर्मेणयुज्यते ॥ ४७॥ प्रजाःपालयतेयोहिधर्मेणमनुजाधिपः ॥ तस्यधर्मार्जितालोकाःप्रजापाल

नसंचिताः ॥४८॥ तस्यराज्ञःपरोधर्मोदमःस्वाध्यायएवच ॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदोदानाध्ययनमेवच ॥४९॥ यज्ञोपवीतधरणंयज्ञोधर्मक्रियास्तथा ॥ भृत्यानां

भरणंधर्मःकृतेकर्मण्यमोघता ॥५०॥ सम्यग्दंडेस्थितिर्धर्मोधर्मोवेदक्रतुक्रियाः ॥व्यवहारस्थितिर्धर्मःसत्यवाक्यरतिस्तथा ॥५१॥ आर्तहस्तप्रदोराजाप्रेत्यचे

हमहीयते ॥ गोब्राह्मणार्थेविक्रांतःसंग्रामेनिधनंगतः ॥ ५२ ॥ अश्वमेधजिताँल्लोकानाप्नोतित्रिदिवालये ॥ ५३ ॥ वैश्यस्यसततंधर्मःपाशुपाल्यंकृषिस्तथा ॥

अग्निहोत्रपरिस्पंदोदानाध्ययनमेवच ॥ ५४ ॥ वाणिज्यंसत्पथस्थानमातिथ्यंप्रशमोदमः ॥ विप्राणांस्वागतंत्यागोवैश्यधर्मःसनातनः ॥ ५५ ॥ तिलान्गंधा

न्रसांश्चैवविक्रीणीयान्नचैवहि ॥ वणिक्पथमुपासीनोवैश्यःसत्पथमाश्रितः ॥ ५६ ॥ सर्वातिथ्यंत्रिवर्गस्ययथाशक्तियथार्हतः ॥ शूद्रधर्मःपरोनित्यंशुश्रूषा

चद्विजातिषु ॥ ५७॥ सशूद्रःसंशिततपाःसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ शुश्रूषुरतिथिंप्राप्तंतपःसंचिनुतेमहत् ॥ ५८ ॥ नित्यंसहिशुभाचारोदेवताद्विजपूजकः ॥ शूद्रो

धर्मफलैरिष्टैःसंप्रयुज्येतबुद्धिमान् ॥ ५९ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंचातुर्वर्ण्यस्यशोभने ॥ एकैकस्येहसुभगेकिमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ६० ॥ उमोवाच उक्त

स्त्वयापृथग्धर्मश्चातुर्वर्ण्यहितःशुभः ॥ सर्वव्यापीतुयोधर्मोभगवंस्तद्ब्रवीहिमे ॥६१ ॥ महेश्वरउवाच ब्राह्मणालोकसारेणसृष्टाधात्रागुणार्थिना ॥ लोकां ॥१७५॥

स्तारयितुंकृत्स्नान्मर्त्येषुक्षितिदेवताः ॥ ६२॥ तेषामपिप्रवक्ष्यामिधर्मकर्मफलोदयं ॥ ब्राह्मणेषुहियोधर्मःसधर्मःपरमोमतः ॥ ६३ ॥

सजलेनहस्तेनददाति ॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥ सर्वप्रकारेणातिथ्यंसर्वातिथ्यं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रयोधर्माः सर्जनेसर्जनकाले ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ त्रिकर्मादानाध्ययनयजनकर्मा त्रीन्कामक्रोधलोभान्परिक्रांतःपरित्यज्यगतः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अजिह्मइतिच्छेदः

इमेतेलोकधर्मार्थंत्रयःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ पृथिव्यांसर्जनेनित्यंसृष्टांस्तानपिमेशृणु ॥ ६४ ॥ वेदोक्तःपरमोधर्मःस्मृतिशास्त्रगतोपरः ॥ शिष्टाचीर्णोपरःप्रोक्तस्त्र
योधर्माःसनातनाः ॥ ६५ ॥ त्रैविद्योब्राह्मणोविद्वान्नचाध्ययनजीवकः ॥ त्रिकर्मात्रिपरिक्रांतोमैत्रएषस्मृतोद्विजः ॥ ६६ ॥ षडिमानितुकर्माणिप्रोवाचभु
वनेश्वरः ॥ वृत्त्यर्थंब्राह्मणानांवैशृणुधर्मान्सनातनान् ॥ ६७ ॥ यजनंयाजनंचैवतथादानप्रतिग्रहौ ॥ अध्यापनंचाध्ययनंषट्कर्माधर्मभाग्द्विजः ॥ ६८ ॥ नित्यः
स्वाध्यायितावधर्मोधर्मोयज्ञःसनातनः ॥ दानंप्रशस्यतेचास्ययथाशक्तियथाविधि ॥ ६९ ॥ शमस्तूपरमोधर्मःप्रवृत्तःसत्सुनित्यशः ॥ गृहस्थानांविशुद्धानांधर्म
स्यनिचयोमहान् ॥ ७० ॥ पंचयज्ञविशुद्धात्मासत्यवागनसूयकः ॥ दाताब्राह्मणसत्कर्तासुसंसृष्टनिवेशनः ॥ ७१ ॥ अमानीचसदाजिह्मःस्निग्धवाणीप्रदस्त
था ॥ अतिथ्यभ्यागतरतिःशेषान्नकृतभोजनः ॥ ७२ ॥ पाद्यमर्घ्यंयथान्यायमासनंशयनंतथा ॥ दीपंप्रतिश्रयंचैवयोददातिसधार्मिकः ॥ ७३ ॥ प्रातरुत्था
यचाचम्यभोजनेनोपमंत्र्यच ॥ सत्कृत्यानुव्रजेद्यस्तुतस्यधर्मःसनातनः ॥ ७४ ॥ सर्वातिथ्यंत्रिवर्गस्ययथाशक्तिनिशानिशं ॥ शूद्रधर्मःसमाख्यातस्त्रिवर्गप
रिचारणं ॥ ७५ ॥ प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोगृहस्थेषुविधीयते ॥ तमहंवर्तयिष्यामिसर्वभूतहितंशुभं ॥ ७६ ॥ दातव्यमसकृच्छक्त्यायष्टव्यमसकृत्तथा ॥ पुष्टिकर्मवि
धानंचकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ ७७ ॥ धर्मेणार्थःसमाहार्योधर्मलब्धंत्रिधाधनं ॥ कर्तव्यंधर्मपरमंमानवेनप्रयत्नतः ॥ ७८ ॥ एकेनांशेनधर्मार्थौकर्तव्यौभूतिमि
च्छता ॥ एकेनांशेनकामार्थएकमंशंविवर्धयेत् ॥ ७९ ॥ निवृत्तिलक्षणस्त्वन्योधर्मोमोक्षायतिष्ठति ॥ तस्यवृत्तिंप्रवक्ष्यामिशृणुमेदेवितत्त्वतः ॥ ८० ॥ सर्वभू
तदयाधर्मोनचैकग्रामवासिता ॥ आशापाशविमोक्षश्चशस्यतेमोक्षकांक्षिणां ॥ ८१ ॥ नकुट्यांनोदकेसंगोनवाससिनचासने ॥ नत्रिदंडेनशयनेनाग्नौन
शरणालये ॥ ८२ ॥ अध्यात्मगतिचित्तोयस्तन्मनास्तत्परायणः ॥ युक्तोयोगंप्रतिसदाप्रतिसंख्यानमेवच ॥ ८३ ॥ वृक्षमूलपरोनित्यंशून्यागारनिवेशनः ॥
नदीपुलिनशायीचनदीतीररतिश्चयः ॥ ८४ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेषुस्नेहबंधेषुचद्विजः ॥ आत्मन्येवात्मनोभावंसमासज्जेतवैद्विजः ॥ ८५ ॥ स्थाणुभूतोनिराहा
रोमोक्षदृष्टेनकर्मणा ॥ परिव्रजतियोयुक्तस्तस्यधर्मःसनातनः ॥ ८६ ॥ नचैकत्रसमासक्तोनचैकग्रामगोचरः ॥ मुक्तोव्यटतिनिर्मुक्तोनचैकपुलिनेशयः ॥ ८७ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८८ ॥ कूटीचकबहूदकौत्रिदंडिनौएकोगृहेवसतिअपरस्तीर्थान्यटतिइतरौएकदंडिनौतयोराद्यःआश्रमधर्मनियतःपरोनिस्त्रैगुण्यइतितेषांभेदः ॥ ८९ ॥ अतःपारमहंस्येनात्माधिगमात्परंश्रेष्ठंनास्तिनापि
अवरादिसर्वस्यात्रैवांतर्भूतत्वात् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ मुनयःसंन्यासिनः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ब्राह्म्यंब्रह्मसजातीयसंबंधिफेनोत्करंअयान्नसमूहंउंच्छंतिअल्पशआददतेतदिदममृतंब्रह्मणा

एषमोक्षविदांधर्मोवेदोक्तःसत्पथःसतां ॥ योमार्गमनुयातीमंपदंतस्यचविद्यते ॥ ८८ ॥ चतुर्विधाभिक्षवस्तेकुटीचकबहूदकौ ॥ हंसःपरमहंसश्चयोयःपश्चा
त्सउत्तमः ॥ ८९ ॥ अतःपरतरंनास्तिनावरंनतिरोग्रतः ॥ अदुःखमसुखंसौम्यमजरामरमव्ययम् ॥ ९० ॥ उमोवाच गार्हस्थ्योमोक्षधर्मश्चसज्जनाच
रितस्त्वया ॥ भाषितोजीवलोकस्यमार्गःश्रेयस्करोमहान् ॥ ९१ ॥ ऋषिधर्मंतुधर्मज्ञश्रोतुमिच्छाम्यतःपरं ॥ स्पृहाभवतिमेनित्यंतपोवननिवासिषु ॥ ९२ ॥
आज्यधूमोद्भवोद्गंधोरुणद्धीवतपोवनं ॥ तंदृष्ट्वामेमनःप्रीतंमहेश्वरसदाभवेत् ॥ ९३ ॥ एतन्मेसंशयंदेवमुनिधर्मकृतंविभो ॥ सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञदेवदेववदस्व
मे ॥ निखिलेनमयापृष्टंमहादेवयथातथं ॥ ९४ ॥ श्रीभगवानुवाच हंततेहंप्रवक्ष्यामिमुनिधर्ममनुत्तमं ॥ यंकृत्वामुनयोयांतिसिद्धिंस्वतपसाशुभे ॥
॥ ९५ ॥ फेनपानामृषीणांयोधर्मोधर्मविदांसतां ॥ तन्मेशृणुमहाभागेधर्मज्ञेधर्ममादितः ॥ ९६ ॥ उंच्छंतिसततंयेतेब्राह्म्यंफेनोत्करंशुभं ॥ अमृतंब्रह्मणापी
तमध्वरेप्रसृतंदिवि ॥ ९७ ॥ एषतेषांविशुद्धानांफेनपानांतपोधने ॥ धर्मचर्याकृतोमार्गोवालखिल्यगणैःशृणु ॥ ९८ ॥ वालखिल्यास्तपःसिद्धामुनयःसूर्य
मंडले ॥ उंच्छेतिष्ठंतिधर्मज्ञाःशाकुनींवृत्तिमास्थिताः ॥ ९९ ॥ मृगनिर्मोकवसनाश्चीरवल्कलवाससः ॥ निर्द्वंद्वाःसत्पथंप्राप्तावालखिल्यास्तपोधनाः ॥ १०० ॥
अंगुष्ठपर्वमात्रायेभूत्वास्वेस्वेव्यवस्थिताः ॥ तपश्चरणमीहंतेतेषांधर्मफलंमहत् ॥ १०१ ॥ तेसुरैःसमतांयांतिसुरकार्यार्थसिद्धये ॥ द्योतयंतिदिशःसर्वास्तप
सादग्धकिल्बिषाः ॥ २ ॥ येत्वन्येशुद्धमनसोदयाधर्मपरायणाः ॥ संतश्चक्रचराःपुण्याःसोमलोकचराश्चये ॥ ३ ॥ पितृलोकसमीपस्थास्तउंच्छंतियथाविधि ॥
संप्रक्षालाश्मकुट्टाश्चदंतोलूखलिकाश्चते ॥ ४ ॥ सोमपानांचदेवानामूष्मपाणांतथैवच ॥ उंच्छंतियेसमीपस्थाःसदारानियतेंद्रियाः ॥ ५ ॥ तेषामग्निपरिस्पं
दःपितॄणांचार्चनंतथा ॥ यज्ञानांचैवपंचानांयजनंधर्मउच्यते ॥ १०६ ॥

साधकावस्थायांपीतंअध्वरेवृष्ट्यादिद्वारायज्ञांगरूपेणदिविदिव्यभोगात्मनाचप्रसृतम् ॥ ९७ ॥ मार्गउक्तइतिशेषः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ स्वेस्वेधर्मइतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ चक्रचराःचक्रवच्चरंतिवासर
हिताइत्यर्थः ॥ ३ ॥ उंच्छंतिअर्थात्सोमकिरणान् संप्रक्षालाःसम्यक्पात्रादिकंप्रक्षालयंतिनतुश्वोऽर्थेकिंचित्स्थापयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ १०६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७॥८॥ धर्मरात्रिर्धर्मसत्रंतेनसम्यगासनंसमासनं धर्मचक्रंसनातनमितिगौडाः ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः

एषचक्रचरैर्दैविदेवलोकचरैर्द्विजैः ॥ ऋषिधर्मःसदाचीर्णोयोन्यस्तमपिमेशृणु ॥ ७॥ सर्वेष्वेवर्षिधर्मेषुज्ञेयोत्मासंयतेंद्रियैः॥ कामक्रोधौततःपश्चाज्जेतव्याविति
मेमतिः॥८॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदोधर्मरात्रिसमासनं॥ सोमयज्ञाभ्यनुज्ञानंपंचमीयज्ञदक्षिणा ॥ ९ ॥ नित्यंयज्ञक्रियाधर्मःपितृदेवार्चनेरतिः ॥ सर्वाति
थ्यंचकर्तव्यमन्नेनोंच्छार्जितेनवै ॥ १०॥ निवृत्तिरुपभोगेषुगोरसानांशमेरतिः॥ स्थंडिलेशयनेयोगःशाकपर्णनिषेवणं॥११॥ फलमूलाशनंवायुरापःशै
वलभक्षणं॥ ऋषीणांनियमात्र्येतेयैर्जयंत्यजितांगतिं॥१२॥ वि धूमेसन्नमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने॥ अतीतपात्रसंचारेकालेविगतभिक्षुके ॥१३॥ अतिथिं
कांक्षमाणोवैशेषान्नकृतभोजनः॥ सत्यधर्मरतःशांतोमुनिधर्मेणयुज्यते ॥ १४ ॥ नस्तंभीनचमानीस्यान्नाप्रसन्नोनविस्मितः॥ मित्रामित्रसमोमैत्रोयःस
धर्मविदुत्तमः॥१५॥ इतिश्रीमहाभारतेअनु० आनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेएकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४१॥ ॥७॥ ॥७॥
उमोवाच देशेषुरमणीयेषुनदीनांनिर्झरेषुच ॥ स्रवंतीनांनिकुंजेषुपर्वतेषुवनेषुच ॥ १ ॥ देशेषुचपवित्रेषुफलवत्सुसमाहिताः ॥ मूलवत्सुचमेध्येषुव
संतिनियतव्रताः॥ २ ॥ तेषामपिविधिंपुण्यंश्रोतुमिच्छामिशंकर ॥ वानप्रस्थेषुदेवेशस्वशरीरोपजीविषु ॥ ३ ॥ महेश्वरउवाच वानप्रस्थेषुयो
धर्मस्तंमेशृणुसमाहिता ॥ श्रुत्वाचैकमनादेविधर्मबुद्धिपराभव ॥४ ॥ संसिद्धैर्नियमैःसद्भिर्वनवासमुपागतैः ॥ वानप्रस्थैरिदंकर्मकर्तव्यंशृणुयादृशं ॥५॥
त्रिकालमभिषेकंचपितृदेवार्चनंतथा॥ अग्निहोत्रपरिस्पंदइष्टिहोमविधिस्तथा ॥६॥ नीवारग्रहणंचैवफलमूलनिषेवणं ॥ इंगुदैरंडतैलानांस्नेहार्थेचनिषेव
णं॥ ७॥ योगचर्याकृतैःसिद्धैःकामक्रोधविवर्जितैः॥ वीरशय्यामुपासद्भिर्वीरस्थानोपसेविभिः ॥ ८ ॥ युक्तैर्योगवहैःसद्भिर्ग्रीष्मेपंचतपैस्तथा॥ मंडूकयोग
नियतैर्यथान्यायंनिषेविभिः॥ ९ ॥ वीरासनरतैर्नित्यंस्थंडिलेशयनंतथा॥ शीततोयाग्नियोगश्चचर्तव्योधर्मबुद्धिभिः॥ १० ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चशैवलोत्तर
भोजनैः॥ अश्मकुट्टैस्तथादांतैःसंप्रक्षालैस्तथापरैः ॥ ११ ॥ चीरवल्कलसंवीतैर्मृगचर्मनिवासिभिः ॥ कार्यायात्रायथाकालंयथाधर्मंयथाविधि ॥ १२॥

॥१४१॥ ॥७॥ देशेष्विति ॥१॥ २ ॥ स्वशरीरमेवोपजीवंतिनतुभृत्यादि स्वयंदासाइत्यर्थः ॥३॥४॥५॥६॥७॥ वीरशय्यांवीरासनं वीरस्थानंमहारण्यंभीरुभिरप्रवेश्यं ॥८॥ मंडूकयोगोहठशास्त्रप्र
सिद्धः ॥९॥ वीरासनंसदोपवेशनं शीतंवर्षास्वासारशायी तोयंहेमंतेजलवासी अग्निःग्रीष्मेपंचाग्निमध्यस्थः एवंशीततोयाग्नियोगः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सिद्धिवादेषुज्ञानगोष्ठीषु ॥ २० ॥ संसिद्धाःसंपन्नाः तेकदाचित्स्वैरिणः कदाचिद्दारसंयुक्ताः ॥२१॥ तत्रस्वैरिणांमौंज्यंकषायश्चकारणंज्ञापकंदा

वननित्यैर्वनचरैर्वनस्थैर्वनगोचरैः॥ वनंगुरुमिवासाद्यवस्तव्यंवनजीविभिः ॥ १३॥ तेषांहोमक्रियाधर्मःपंचयज्ञनिषेवणं ॥ भागंचपंचयज्ञस्यवेदोक्तस्या

 नुपालनं॥ १४॥ अष्टमीयज्ञपरताचातुर्मास्यनिषेवणं॥ पौर्णमासादयोयज्ञानित्ययज्ञस्तथैवच॥ १५॥ विमुक्तादारसंयोगैर्विमुक्ताःसर्वसंकरैः॥ विमुक्ताः

सर्वपापैश्चचरंतिमुनयोवने॥ १६॥ स्रुग्भांडपरमानित्यंत्रेताग्निशरणाःसदा॥ संतःसत्पथनित्यायेतेयांतिपरमांगतिं॥ १७॥ ब्रह्मलोकंमहापुण्यंसोमलोकं

चशाश्वतं॥ गच्छंतिमुनयःसिद्धाःसत्यधर्मव्यपाश्रयाः॥ १८॥ एषधर्मोमयादेविवानप्रस्थाश्रितःशुभः॥ विस्तरेणाथसंपन्नोयथास्थूलमुदाहृतः ॥ १९॥

उमोवाच भगवन्सर्वभूतेशसर्वभूतनमस्कृत॥ योधर्मोमुनिसंगस्यसिद्धिवादेषुतंवद ॥ २० ॥ सिद्धिवादेषुसंसिद्धास्तथावननिवासिनः॥ स्वैरिणोदारसं

युक्तास्तेषांधर्मःकथंस्मृतः॥ २१॥ महेश्वरउवाच स्वैरिणस्तपसादेविसर्वेदारविहारिणः॥ तेषांमौंज्यंकषायश्चवासेरात्रिश्चकारणं॥ २२ ॥ त्रिकालम

भिषेकश्चहोत्रंत्वृषिकृतंमहत्॥ समाधिसत्पथस्थानंयथोद्दिष्टनिषेवणं ॥ २३ ॥ येचतेपूर्वकथिताधर्मास्तेवनवासिनां ॥ यदिसेवंतिधर्मास्तानाप्नुवंतितपः

फलं ॥ २४ ॥ येचदंपतिधर्माणःस्वदारनियतेंद्रियाः ॥ चरंतिविधिदृष्टंतदृनुकालाभिगामिनः ॥ २५ ॥ तेषामृषिकृतोधर्मोधर्मिणामुपपद्यते॥ नकामका

रात्कामोन्यःसंसेव्योधर्मदर्शिभिः॥२६॥ सर्वभूतेषुयःसम्यग्ददात्यभयदक्षिणां॥ हिंसादोषविमुक्तात्मासवैधर्मेणयुज्यते॥२७॥ सर्वभूतानुकंपीयःसर्वभूता

र्जवव्रतः॥ सर्वभूतात्मभूतश्चसवैधर्मेणयुज्यते॥ २८॥ सर्ववेदेषुवास्नानंसर्वभूतेषुचार्जवं॥ उभेएतेसमेस्यातामार्जवंवाविशिष्यते॥ २९॥ आर्जवंधर्ममि

त्याहुरधर्मोजिह्मउच्यते॥ आर्जवेनेहसंयुक्तोनरोधर्मेणयुज्यते ॥ ३०॥ आर्जवेतुरतोनित्यंवसत्यमरसन्निधौ॥ तस्मादार्जवयुक्तःस्याद्यइच्छेद्धर्ममात्मनः॥

॥ ३१॥ क्षांतोदांतोजितक्रोधोधर्मभूतोविहिंसकः॥ धर्मेरतमनानित्यंनरोधर्मेणयुज्यते ॥ ३२ ॥ व्यपेततंद्रिर्धर्मात्माशक्त्यासत्पथमाश्रितः॥ चारित्रपरमो

बुद्धोब्रह्मभूयायकल्पते॥ ३३॥ उमोवाच आश्रमाभिरतादेवतापसायेतपोधनाः॥ दीप्तिमंतःकयाचैवचर्ययाथभवंतिते॥ ३४॥

रसंयुक्तानांरात्रिर्वासेकारणं नस्वैरिणामिवतेषांयथेष्टविहारोस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ त्रिकालमभिषेकउभयेषां दारवतामृषिकृतंहोत्रंवन्यांबुफलादिनाहोमः एवंयथायोग्यंधर्मसंबंधऊह्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मरुर्नागिरिधन्वनोरितिमेदिनी मरुसाधनंमेरुसाधनमितिपर्यायः जलाहारमपित्यक्त्वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ शुद्धमिति आसनंविनोपवि

राजानोराजपुत्राश्चनिर्धनायेमहाधनाः ॥ कर्मणाकेनभगवन्प्राप्नुवंतिमहाफलं ॥ ३५ ॥ नित्यंस्थानमुपागम्यदिव्यचंदनभूषिताः ॥ केनवाकर्मणादेवभवं
तिवनगोचराः ॥ ३६ ॥ एतन्मेसंशयंदेवतपश्चर्याश्रितंशुभं ॥ शंससर्वमशेषेणत्र्यक्षत्रिपुरनाशन ॥ ३७ ॥ महेश्वरउवाच उपवासव्रतैर्दांतात्यहिंस्राःस
त्यवादिनः ॥ संसिद्धाःप्रेत्यगंधर्वैःसहमोदंत्यनामयाः ॥ ३८ ॥ मंडूकयोगशयनोयथान्यायंयथाविधि ॥ दीक्षांचरतिधर्मात्मासनागैःसहमोदते ॥ ३९ ॥ श
ष्पंमृगमुखोच्छिष्टंयोमृगैःसहभक्षति ॥ दीक्षितोवैमुदायुक्तःसगच्छत्यमरावतीं ॥ ४० ॥ शैवालंशीर्णपर्णवातद्व्रतीयोनिषेवते ॥ शीतयोगवहोनित्यंसगच्छे
त्परमांगतिं ॥ ४१ ॥ वायुभक्षोंबुभक्षोवाफलमूलाशनोपिवा ॥ यक्षेष्वैश्वर्यमाधायमोदतेप्सरसांगणैः ॥ ४२ ॥ अग्नियोगवहोग्रीष्मेविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ चीर्त्वा
द्वादशवर्षाणिराजाभवतिपार्थिवः ॥ ४३ ॥ आहारनियमंकृत्वामुनिर्द्वादशवार्षिकं ॥ मरुंसंसाध्ययत्नेनराजाभवतिपार्थिवः ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेशुद्धमाका
शंपरिगृह्यसमंततः ॥ प्रविश्यचमुदायुक्तोदीक्षांद्वादशवार्षिकीं ॥ ४५ ॥ देहंचानशनेत्यक्त्वासस्वर्गेसुखमेधते ॥ स्थंडिलस्यफलान्याहुर्यानानिशयनानिच ॥
॥ ४६ ॥ गृहाणिचमहार्हाणिचंद्रशुभ्राणिभामिनि ॥ आत्मानमुपजीवन्योनियतोनियताशनः ॥ ४७ ॥ देहंवानशनेत्यक्त्वासस्वर्गंसमुपाश्नुते ॥ आत्मानमुप
जीवन्योदीक्षांद्वादशवार्षिकीं ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वामहार्णवेदेहंवारुणंलोकमश्नुते ॥ आत्मानमुपजीवन्योदीक्षांद्वादशवार्षिकीं ॥ ४९ ॥ अश्मनाचरणौभित्वागु
ह्यकेषुसमोदते ॥ साधयित्वात्मनात्मानंनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ ५० ॥ चीर्त्वाद्वादशवर्षाणिदीक्षामेतांमनोगतां ॥ स्वर्गलोकमवाप्नोतिदेवैश्चसहमोदते ॥ ५१ ॥
आत्मानमुपजीवन्योदीक्षांद्वादशवार्षिकीं ॥ हुत्वाग्नौदेहमुत्सृज्यवन्हिलोकेमहीयते ॥ ५२ ॥ यस्तुदेवियथान्यायंदीक्षितोनियतोद्विजः ॥ आत्मन्यात्मानमा
धायनिर्ममोधर्मलालसः ॥ ५३ ॥ चीर्त्वाद्वादशवर्षाणिदीक्षामेतांमनोगतां ॥ अरणीसहितंस्कंधेबध्वागच्छत्यनावृतः ॥ ५४ ॥ वीराध्वानगतोनित्यंवीरासनर
तस्तथा ॥ वीरस्थायीचसततंसवीरगतिमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ सशक्रलोकगोनित्यंसर्वकामपुरस्कृतः ॥ दिव्यपुष्पसमाकीर्णोदिव्यचंदनभूषितः ॥ ५६ ॥

श्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अरणीसहितंअग्निस्कंधेतरुप्रकांडेबध्वाविलाप्य तरावग्निविसृज्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥ वीरोदेहत्यागोत्सुकः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सुखंवसतिधर्मात्मादिविदेवगणैःसह ॥ वीरलोकगतोनित्यंवीरयोगसहःसदा ॥ ५७॥ सत्वस्थःसर्वमुत्सृज्यदीक्षितोनियतःशुचिः ॥ वीराध्वानंप्रपद्येद्यस्तस्य

॥१७८॥ लोकाःसनातनाः ॥ ५८ ॥ कामगेनविमानेनसवैचरतिच्छंदतः ॥ शक्रलोकगतःश्रीमान्मोदतेचनिरामयः ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्व १३

णिआनुशास०दानधर्मेउमामहेश्वरसंवादेद्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ उमोवाच भगवन्भगनेत्रघ्नपू

ष्णोदंतनिपातन॥ दक्षक्रतुहरत्र्यक्षसंशयोमेमहानयं॥ १ ॥ चातुर्वर्ण्यंभगवतापूर्वंसृष्टंस्वयंभुवा ॥ केनकर्मविपाकेनवैश्योगच्छतिशूद्रतां ॥ २ ॥ वैश्योवा

क्षत्रियःकेनद्विजोवाक्षत्रियोभवेत् ॥ प्रतिलोमःकथंदेवशक्योधर्मोनिवर्तितुं ॥३॥ केनवाकर्मणाविप्रःशूद्रयोनौप्रजायते ॥ क्षत्रियःशूद्रतामेतिकेनवाकर्म

णाविभो ॥ ४ ॥ एतन्मेसंशयंदेववदभूतपतेनघ ॥ त्रयोवर्णाःप्रकृत्येहकथंब्राह्मण्यमाप्नुयुः ॥ ५ ॥ महेश्वरउवाच ब्राह्मण्यंदेविदुष्प्रापंनिसर्गाद्ब्राह्मणः

शुभे॥ क्षत्रियोवैश्यशूद्रौवानिसर्गादितिमेमतिः ॥ ६ ॥ कर्मणादुष्कृतेनेहस्थानाद्भ्रश्यतिवैद्विजः ॥ ज्येष्ठंवर्णमनुप्राप्यतस्माद्रक्षेतवैद्विजः॥ ७ ॥ स्थितोब्रा

ह्मणधर्मेणब्राह्मण्यमुपजीवति ॥ क्षत्रियोवाथवैश्योवाब्रह्मभूयंसगच्छति ॥८॥ यस्तुविप्रत्वमुत्सृज्यक्षात्रंधर्मंनिषेवते ॥ ब्राह्मण्यात्सपरिभ्रष्टःक्षत्रयोनौप्रजा

यते ॥ ९ ॥ वैश्यकर्मचयोविप्रोलोभमोहव्यपाश्रयः ॥ ब्राह्मण्यंदुर्लभंप्राप्यकरोत्यल्पमतिःसदा ॥ १० ॥ सद्विजोवैश्यतामेतिवैश्योवाशूद्रतामियात् ॥ स्वध

र्मात्प्रच्युतोविप्रस्ततःशूद्रत्वमाप्नुते ॥ ११ ॥ तत्रासौनिरयंप्राप्तोवर्णभ्रष्टोबहिष्कृतः॥ ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्टःशूद्रःसमुपजायते ॥ १२॥ क्षत्रियोवामहाभागेवैश्यो

वाधर्मचारिणि ॥ स्वानिकर्माण्यपाहायशूद्रकर्मनिषेवते ॥ १३ ॥ स्वस्थानात्सपरिभ्रष्टोवर्णसंकरतांगतः ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रत्वंयातितादृशः ॥ १४॥

यस्तुबुद्धःस्वधर्मेणज्ञानविज्ञानवान्शुचिः ॥ धर्मज्ञोधर्मनिरतःसधर्मफलमश्नुते ॥ १५॥ इदंचैवापरंदेविब्रह्मणासमुदाहृतं ॥ अध्यात्मंनैष्ठिकंसद्भिर्धर्मकामै

र्निषेव्यते ॥ १६॥ उग्रान्नंगर्हितंदेविगणान्नंश्राद्धसूतकं ॥ दुष्टान्नंनैवभोक्तव्यंशूद्रान्नंनैवकर्हिचित् ॥ १७॥ शूद्रान्नंगर्हितंदेविसदादेवैर्महात्मभिः ॥ पितामह ॥१७८॥

मुखोत्सृष्टंप्रमाणमितिमेमतिः ॥ १८ ॥ शूद्रान्नेनावशेषेणजठरेयोम्रियेद्द्विजः ॥ आहिताग्निस्तथायज्वासशूद्रगतिभाग्भवेत् ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ नसज्जंतिसक्तानभवंति प्राणातिपातात्इंद्रियाणांविषयाभिमुख्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अकषायकृतःरागद्वेषाद्यभावार्थंनिर्मितः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नाधर्मेणनधर्मेणबध्यंतेछिन्नसंशयाः ॥ प्रलयोत्पत्तितत्त्वज्ञाःसर्वज्ञाःसर्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ वीतरागाविमुच्यंतेपुरुषाःकर्मबंधनैः ॥ कर्मणामनसावाचायेन
हिंसंतिकिंचन ॥ ७ ॥ येनसज्जंतिकस्मिंश्चित्तेनबध्यंतिकर्मभिः ॥ प्राणातिपाताद्विरताःशीलवंतोदयान्विताः ॥ ८ ॥ तुल्यद्वेष्यप्रियादांतामुच्यंतेकर्मबंधनैः ॥
सर्वभूतदयावंतोविश्वास्याःसर्वजंतुषु ॥ ९ ॥ त्यक्तहिंसासमाचारास्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ परस्वेनिर्ममानित्यंपरदारविवर्जकाः ॥ १० ॥ धर्मलब्धान्नभोक्ता
रस्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ मातृवत्स्वसृवच्चैवनित्यंदुहितृवच्चये ॥ ११ ॥ परदारेषुवर्ततेतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ स्तैन्यान्निवृत्ताःसततंसंतुष्टाःस्वधनेनच ॥ १२ ॥
स्वभाग्यान्युपजीवंतितेनराःस्वर्गगामिनः ॥ स्वदारनिरतायेचऋतुकालाभिगामिनः ॥ १३ ॥ अग्राम्यसुखभोगाश्चतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ परदारेषुयेनित्यंच
रित्रावृतलोचनाः ॥ १४ ॥ यतेंद्रियाःशीलपरास्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ एषदेवकृतोमार्गःसेवितव्यःसदानरैः ॥ १५ ॥ अकषायकृतश्चैवमार्गःसेव्यःसदाबु
धैः ॥ दानधर्मतपोयुक्तःशीलशौचदयात्मकः ॥ १६ ॥ वृत्त्यर्थंधर्महेतोर्वासेवितव्यःसदानरैः ॥ स्वर्गवासमभीप्सद्भिर्नसेव्यस्त्वतउत्तरः ॥ १७ ॥ उमोवाच
वाचातुबध्यतेयेनमुच्यतेप्यथवापुनः ॥ तानिकर्माणिमेदेववदभूतपतेनघ ॥ १८ ॥ महेश्वरउवाच आत्महेतोःपरार्थेवानर्महास्याश्रयात्तथा ॥ येमृषा
नवदंतीहतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ १९ ॥ वृत्त्यर्थंधर्महेतोर्वाकामकारात्तथैवच ॥ अनृतंयेनभाषंतेतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ २० ॥ श्लक्ष्णांवाणींनिराबाधांमधुरां
पापवर्जितां ॥ स्वागतेनाभिभाषंतेतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ २१ ॥ परुषंयेनभाषंतेकटुकंनिष्ठुरंतथा ॥ अपैशुन्यरताःसंतस्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ २२ ॥ पिशुनां
नप्रभाषंतेमित्रभेदकरींगिरं ॥ ऋतंमैत्रंतुभाषंतेतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ २३ ॥ येवर्जयंतिपरुषंपरद्रोहंचमानवाः ॥ सर्वभूतसमादांतास्तेनराःस्वर्गगामि
नः ॥ २४ ॥ शठप्रलापाद्विरताविरुद्धपरिवर्जकाः ॥ सौम्यप्रलापिनोनित्यंतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ २५ ॥ नकोपाद्व्याहरंतेयेवाचंहृदयदारणीम् ॥ सांत्वंवदंति
क्रुद्धापितेनराःस्वर्गगामिनः ॥ २६ ॥ एषवाणीकृतोदेविधर्मःसेव्यःसदानरैः ॥ शुभःसत्यगुणोनित्यंवर्जनीयोमृषाबुधैः ॥ २७ ॥ उमोवाच मनसाव
ध्यतेयेनकर्मणापुरुषःसदा ॥ तन्मेब्रूहिमहाभागदेवदेवपिनाकधृत् ॥ २८ ॥

॥ १८ ॥ नर्मकौटिल्यंविनास्रगादौसर्पभ्रमोत्पादनं हास्यंतादृशमेवमात्रादिषुदोषारोपपूर्वकंगालनं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ नहिंसंतिआदानेनतत्स्वामिनंनपीडयंति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥

महेश्वरउवाच मानसेनेहधर्मेणसंयुक्ताःपुरुषाःसदा ॥ स्वर्गंगच्छंतिकल्याणितन्मेकीर्तयतःशृणु ॥ २९ ॥ दुष्प्रणीतेनमनसादुष्प्रणीततराकृतिः ॥ मनोब
ध्यतियेनेहशृणुवाक्यंशुभानने ॥ ३० ॥ अरण्येविजनेन्यस्तंपरस्वंदृश्यतेयदा ॥ मनसापिनहिंसंतितेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३१ ॥ ग्रामेगृहेवायेद्रव्यंपारक्यंवि
जनेस्थितं ॥ नाभिनंदंतिवैनित्यंतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३२ ॥ तथैवपरदारान्येकामवृत्तान्रहोगतान् ॥ मनसापिनहिंसंतितेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३३ ॥ शत्रुं
मित्रंचयेनित्यंतुल्येनमनसानराः ॥ भजंतिमैत्राःसंगम्यतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३४ ॥ श्रुतवंतोदयावंतःशुचयःसत्यसंगराः ॥ स्वैरर्थैःपरिसंतुष्टास्तेनराःस्वर्ग
गामिनः ॥ ३५ ॥ अवैरायेत्वनायासामैत्रीचित्तरताःसदा ॥ सर्वभूतदयावंतस्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३६ ॥ श्रद्धावंतोदयावंतश्चोक्षाश्चोक्षजनप्रियाः ॥ ध
र्माधर्मविदोनित्यंतेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३७ ॥ शुभानामशुभानांचकर्मणांफलसंचये ॥ विपाकज्ञाश्चयेदेवितेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३८ ॥ न्यायोपेतागुणो
पेतादेवद्विजपराःसदा ॥ समुत्थानमनुप्राप्तास्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ३९ ॥ शुभैःकर्मफलैर्देविमयैतेपरिकीर्तिताः ॥ स्वर्गमार्गपराभूयःकिंत्वंश्रोतुमिहेच्छ
सि ॥ ४० ॥ उमोवाच महान्मेसंशयःकश्चिन्मर्त्यान्प्रतिमहेश्वर ॥ तस्मात्त्वंनैपुणेनाद्यममव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४१ ॥ केनायुर्लभतेदीर्घंकर्मणापुरुषः
प्रभो ॥ तपसावापिदेवेशकेनायुर्लभतेमहत् ॥ ४२ ॥ क्षीणायुःकेनभवतिकर्मणाभुविमानवः ॥ विपाकंकर्मणांदेववक्तुमर्हस्यनिंदित ॥ ४३ ॥ अपरेचमहा
भाग्यामंदभाग्यास्तथापरे ॥ अकुलीनास्तथाचान्येकुलीनाश्चतथापरे ॥ ४४ ॥ दुर्दर्शाःकेचिदाभांतिनराःकाष्ठमयाइव ॥ प्रियदर्शास्तथाचान्येदर्शनादेवमा
नवाः ॥ ४५ ॥ दुष्प्रज्ञाःकेचिदाभांतिकेचिदाभांतिपंडिताः ॥ महाप्राज्ञास्तथैवान्येज्ञानविज्ञानभाविनः ॥ ४६ ॥ अल्पाबाधास्तथाकेचिन्महाबाधास्तथाप
रे ॥ दृश्यंतेपुरुषादेवतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४७ ॥ महेश्वरउवाच हंततेऽहंप्रवक्ष्यामिदेविकर्मफलोदयं ॥ मर्त्यलोकेनरःसर्वोयेनस्वफलमश्नुते ॥ ४८ ॥
प्राणातिपातेयोरौद्रोदंडहस्तोद्यतःसदा ॥ नित्यमुद्यतशस्त्रश्चहंतिभूतगणान्नरः ॥ ४९ ॥ निर्दयःसर्वभूतानांनित्यमुद्वेगकारकः ॥ अपिकीटपिपीलानामशर
ण्यःसुनिर्घृणः ॥ ५० ॥ एवंभूतोनरोदेविनिरयंप्रतिपद्यते ॥ विपरीतस्तुधर्मात्मारूपवानभिजायते ॥ ५१ ॥ पापेनकर्मणादेविवध्योहिंसारतिर्नरः ॥ अप्रियः
सर्वभूतानांहीनायुरुपजायते ॥ ५२ ॥ निरयंयातिहिंसात्मायातिस्वर्गमहिंसकः ॥ यातनांनिरयेरौद्रांसकृच्छ्रांलभतेनरः ॥ ५३ ॥ ॥१८०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कुंडेपाकपात्रेअश्नातीतिकुंडाशी ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ चोक्षःशुद्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तेनशूद्रान्नशेषेणब्रह्मस्थानादपाकृतः॥ ब्राह्मणःशूद्रतामेतिनास्तितत्रविचारणा॥ २०॥ यस्यान्नेनावशेषेणजठरेयोम्रियेद्द्विजः॥ तांतांयोनिंव्रजेद्विप्रोयस्यान्न
मुपजीवति ॥ २१॥ ब्राह्मणत्वंशुभंप्राप्यदुर्लभंयोवमन्यते॥ अभोज्यान्नानिचाश्नातिसद्विजत्वात्पतेतवै ॥ २२॥ सुरापोब्रह्महाक्षुद्रश्चोरोभग्नव्रतोशुचिः॥ स्वा
ध्यायवर्जितःपापोलुब्धोनैकृतिकःशठः॥ २३॥ अव्रतीवृषलीभर्ताकुंडाशीसोमविक्रयी॥ निहीनसेवीविप्रोहिपततिब्रह्मयोनितः॥ २४ ॥ गुरुतल्पीगुरुद्रोही
गुरुकुत्सारतिश्चयः॥ ब्रह्मविच्चापिपततिब्राह्मणोब्रह्मयोनितः॥ २५॥ एभिस्तुकर्मभिर्देविशुभैराचरितैस्तथा॥ शूद्रोब्राह्मणतांयातिवैश्यःक्षत्रियतांव्रजेत्॥
॥ २६॥ शूद्रकर्माणिसर्वाणियथान्यायंयथाविधि॥ शुश्रूषांपरिचर्यांचज्येष्ठेवर्णेप्रयत्नतः॥ २७॥ कुर्यादविमनाःशूद्रःसततंसत्पथेस्थितः॥ देवद्विजातिस
त्कर्तासर्वातिथ्यकृतव्रतः॥ २८॥ ऋतुकालाभिगामीचनियतोनियताशनः॥ चोक्षश्चोक्षजनान्वेषीशेषान्नकृतभोजनः॥ २९॥ वृथामांसंनभुंजीतशूद्रोवैश्य
त्वमृच्छति॥ ऋतवागनहंवादीनिर्द्वंद्वःशमकोविदः॥ ३०॥ यजतेनित्ययज्ञैश्चस्वाध्यायपरमःशुचिः॥ दांतोब्राह्मणसत्कर्तासर्ववर्णबुभूषकः॥ ३१॥ गृहस्थव्र
तमातिष्ठन्द्विकालकृतभोजनः॥ शेषाशीविजिताहारोनिष्कामोनिरहंवदः॥ ३२॥ अग्निहोत्रमुपासंश्चजुह्वानश्चयथाविधि॥ सर्वातिथ्यमुपातिष्ठन्शेषान्न
कृतभोजनः॥ ३३॥ त्रेताग्निमंत्रविहितोवैश्योभवतिवैद्विजः॥ सवैश्यःक्षत्रियकुलेशुचौमहतिजायते॥ ३४॥ सवैश्यःक्षत्रियोजातोजन्मप्रभृतिसंस्कृतः॥
उपनीतोव्रतपरोद्विजोभवतिसत्कृतः॥ ३५॥ ददातियजतेयज्ञैःसमृद्धैराप्तदक्षिणैः॥ अधीत्यस्वर्गमन्विच्छंस्त्रेताग्निशरणःसदा॥ ३६॥ आर्तहस्तप्रदोनित्यंप्र
जाधर्मेणपालयन्॥ सत्यःसत्यानिकुरुतेनित्यंयःसुखदर्शनः॥ ३७॥ धर्मदंडोननिर्दंडोधर्मकार्यानुशासकः॥ यंत्रितःकार्यकरणैःषड्भागकृतलक्षणः॥ ३८॥
ग्राम्यधर्मंनसेवेतस्वच्छंदेनार्थकोविदः॥ ऋतुकालेतुधर्मात्मापत्नीमुपशयेत्सदा॥ ३९॥ सदोपवासीनियतःस्वाध्यायनिरतःशुचिः॥ बर्हिष्कांतरितेनित्यंश
यानोग्निगृहेसदा॥ ४०॥ सर्वातिथ्यंत्रिवर्गस्यकुर्वाणःसुमनाःसदा॥ शूद्राणांचान्नकामानांनित्यंसिद्धमितिब्रुवन्॥ ४१॥ अर्थाद्वायदिवाकामान्नकिंचि
दुपलक्षयेत्॥ पितृदेवातिथिकृतेसाधनंकुरुतेचयः॥ ४२॥ स्ववेश्मनियथान्यायमुपास्तेभैक्ष्यमेवच॥ त्रिकालमग्निहोत्रंचजुह्वानोवैयथाविधि॥ ४३॥

॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४४॥ ४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ पादवत्गतिमत् ॥५४॥५५॥५६॥५७॥ ब्राह्मण्यमिति कुयोनिसंबंधात्कुप्रतिग्रहात्आदानाच्चब्राह्मण्यंनश्यतीतिभावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

गोब्राह्मणहितार्थायरणेचाभिमुखोहतः ॥ त्रेताग्निमंत्रपूतात्मासमाविश्यद्विजोभवेत् ॥ ४४ ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नःसंस्कृतोवेदपारगः ॥ विप्रोभवतिधर्मा त्माक्षत्रियःस्वेनकर्मणा ॥ ४५ ॥ एतैःकर्मफलैर्देविन्यूनजातिकुलोद्भवः ॥ शूद्रोप्यागमसंपन्नोद्विजोभवतिसंस्कृतः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणोवाप्यसद्वृत्तःसर्वसंकर भोजनः ॥ ब्राह्मण्यंससमुत्सृज्यशूद्रोभवतितादृशः ॥ ४७ ॥ कर्मभिःशुचिभिर्देविशुद्धात्माविजितेंद्रियः ॥ शूद्रोपिद्विजवत्सेव्यइतिब्रह्माऽब्रवीत्स्वयं ॥ ४८ ॥ स्वभावःकर्मचशुभंयत्रशूद्रेपितिष्ठति ॥ विशिष्टःसद्विजातेर्वैविज्ञेयइतिमेमतिः ॥ ४९ ॥ नयोनिर्नापिसंस्कारोनश्रुतंनचसंततिः ॥ कारणानिद्विजत्वस्यवृत्त मेवतुकारणं ॥ ५० ॥ सर्वोयंब्राह्मणोलोकेवृत्तेनतुविधीयते ॥ वृत्तेस्थितस्तुशूद्रोपिब्राह्मणत्वंनियच्छति ॥ ५१ ॥ ब्राह्मःस्वभावःसुश्रोणिसमःसर्वत्रमेमतिः ॥ निर्गुणंनिर्मलंब्रह्मयत्रतिष्ठतिसद्विजः ॥ ५२ ॥ एतेयोनिफलादेविस्थानभागनिदर्शकाः ॥ स्वयंचवरदेनोक्ताब्रह्मणासृजताप्रजाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणोपिमहत्क्षे त्रंलोकेचरतिपादवत् ॥ यत्तत्रबीजंवपतिसाकृषिःप्रेत्यभाविनि ॥ ५४ ॥ विघसाशिनासदाभाव्यंसत्पथालंबिनातथा ॥ ब्राह्मंहिमार्गमाक्रम्यवर्तितव्यंबुभू षता ॥ ५५ ॥ संहिताध्यायिनाभाव्यंगृहेवैगृहमेधिना ॥ नित्यंस्वाध्यायिनाभाव्यंनचाध्ययनजीविना ॥ ५६ ॥ एवंभूतोहियोविप्रःसत्पथंसत्पथेस्थितः ॥ आ हिताग्निरधीयानोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५७ ॥ ब्राह्मण्यंदेविसंप्राप्यरक्षितव्यंयतात्मना ॥ योनिप्रतिग्रहादानैःकर्मभिश्चशुचिस्मिते ॥ ५८ ॥ एतत्तेगुह्यमाख्या तंयथाशूद्रोभवेद्द्विजः ॥ ब्राह्मणोवाच्युतोधर्माद्यथाशूद्रत्वमाप्नुते ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेउमामहेश्वरसंवादेत्रि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेशदेवासुरनमस्कृत ॥ धर्माधर्मौनृणांदेवब्रूहिमेऽसं शयंविभो ॥ १ ॥ कर्मणामनसावाचात्रिविधंहिनरःसदा ॥ बध्यतेबंधनैःपाशैर्मुच्यतेप्यथवापुनः ॥ २ ॥ केनशीलेनवृत्तेनकर्मणाकीदृशेनवा ॥ समाचारैर्गुणैः कैर्वास्वर्गंयांतीहमानवाः ॥ ३ ॥ महेश्वरउवाच देविधर्मार्थतत्त्वज्ञेधर्मनित्येदमेरते ॥ सर्वप्राणिहितःप्रश्नःश्रूयतांबुद्धिवर्धनः ॥ ४ ॥ सत्यधर्मरताःसंतः सर्वलिंगविवर्जिताः ॥ धर्मलब्धार्थभोक्तारस्तेनराःस्वर्गगामिनः ॥ ५ ॥

इतिअनुशासनप०नै०भा०त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४३॥ ॥ छ ॥ भगवन्निति॥१॥२॥३॥४॥सर्वेषामाश्रमाणांलिंगैर्विवर्जिताः ॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६०॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४४॥ ॥ ७ ॥ किमिति ॥ १ ॥ २ ॥ नैत्यकानिनित्यदेयानि

यःकश्चिन्निरयात्तस्मात्समुत्तरतिकर्हिचित् ॥ मानुष्यंलभतेचापिहीनायुस्तत्रजायते ॥ ५४ ॥ पापेनकर्मणादेविबद्धोहिंसारतिर्नरः ॥ अप्रियःसर्वभूतानांही
नायुरुपजायते ॥ ५५ ॥ यस्तुशुक्लाभिजातीयःप्राणिघातविवर्जकः ॥ निक्षिप्तशस्त्रोनिर्दंडोनहिंसतिकदाचन ॥ ५६ ॥ नघातयतिनोहंतिघ्नंतंनैवानुमोदते ॥
सर्वभूतेषुसस्नेहोयथात्मनितथापरे ॥ ५७ ॥ ईदृशःपुरुषोत्कर्षोदेविदेवत्वमश्नुते ॥ उपपन्नान्सुखान्भोगानुपाश्नातिमुदायुतः ॥ ५८ ॥ अथचेन्मानुषेलोकेकदा
चिदुपपद्यते ॥ तत्रदीर्घायुरुत्पन्नःसनरःसुखमेधते ॥ ५९ ॥ एषदीर्घायुषांमार्गःसुवृत्तानांसुकर्मिणां ॥ प्राणिहिंसाविमोक्षेणब्रह्मणासमुदीरितः ॥ ६० ॥
इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेउमामहेश्वरसंवादेचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
उमोवाच किंशीलःकिंसमाचारःपुरुषःकैश्चकर्मभिः ॥ स्वर्गंसमभिपद्येतसंप्रदानेनकेनवा ॥ १ ॥ महेश्वरउवाच दाताब्राह्मणसत्कर्तादीनार्तकृप
णादिषु ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानानांवाससांचप्रदायकः ॥ २ ॥ प्रतिश्रयान्सभाःकूपान्प्रपाःपुष्करिणीस्तथा ॥ नैत्यकानिचसर्वाणिकिमिच्छकमतीवच ॥ ३ ॥
आसनंशयनंयानंगृहंरत्नंधनंतथा ॥ सस्यजातानिसर्वाणिगाःक्षेत्राण्यथयोषितः ॥ ४ ॥ सुप्रतीतमनानित्यंयःप्रयच्छतिमानवः ॥ एवंभूतोनरोदेविदेवलो
केभिजायते ॥ ५ ॥ तत्रोष्यसुचिरंकालंभुक्त्वाभोगाननुत्तमान् ॥ सहाप्सरोभिर्मुदितोरमतेनंदनादिषु ॥ ६ ॥ तस्मात्स्वर्गाच्च्युतोलोकान्मानुषेषुप्रजायते ॥ म
हाभोगकुलेदेविधनधान्यसमन्वितः ॥ ७ ॥ तत्रकामगुणैःसर्वैःसमुपेतोमुदायुतः ॥ महाभोगोमहाकोशोधनीभवतिमानवः ॥ ८ ॥ एतेदेविमहाभागाःप्राणि
नोदानशीलिनः ॥ ब्रह्मणावैपुराप्रोक्ताःसर्वस्यप्रियदर्शनाः ॥ ९ ॥ अपरेमानवादेविप्रदानकृपणाद्विजैः ॥ याचितानप्रयच्छंतिविद्यमानेप्यबुद्धयः ॥ १० ॥
दीनांधकृपणान्दृष्ट्वाभिक्षुकानतिथीनपि ॥ याच्यमानानिवर्तंतेजिह्वालोभसमन्विताः ॥ ११ ॥ नधनानिनवासांसिनभोगान्नचकांचनं ॥ नगावोनान्नवि
कृतिंप्रयच्छंतिकदाचन ॥ १२ ॥ अप्रवृत्ताश्चयेलुब्धानास्तिकादानवर्जिताः ॥ एवंभूतानरादेविनिरयंयांत्यबुद्धयः ॥ १३ ॥ तेवैमनुष्यतांयांतियदाकालस्यपर्य
यात् ॥ धनरिक्तेकुलेजन्मलभंतेस्वल्पबुद्धयः ॥ १४ ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्चसर्वलोकबहिष्कृताः ॥ निराशाःसर्वभोगेभ्योजीवंत्यधर्मजीविकां ॥ १५ ॥

किमिच्छसीतिपृष्ट्वायदीप्सितंदीयतेतत्किमिच्छकं ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ अतिथीनृदृष्ट्वातैर्याच्यमानाःसंतोनिवर्त्ततेनप्रयच्छंति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अल्पभोगकुलेजाताअल्पभोगरतानराः ॥ अनेनकर्मणादेविभवंत्यधनिनोनराः ॥ १६ ॥ अपरेस्तंभिनोनित्यंमानिनःपापतोरताः ॥ आसनार्हस्ययेपीठंनप्र
 यच्छंत्यचेतसः ॥ १७ ॥ मार्गार्हस्यचयेमार्गंनयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ पाद्यार्हस्यचयेपाद्यंनददत्यल्पबुद्धयः ॥ १८ ॥ अर्घार्हान्नचसत्कारैरर्चयंतियथाविधि ॥
अर्घ्यमाचमनीयंवानयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ १९ ॥ गुरुंचाभिगतंप्रेम्णागुरुवन्नबुभूषते ॥ अभिमानप्रवृत्तेनलोभेनसमवस्थिताः ॥ २० ॥ संमान्यांश्चावमन्यं
तेवृद्धान्परिभवंतिच ॥ एवंविधानरादेविसर्वेनिरयगामिनः ॥ २१ ॥ तेवैयदिनरास्तस्मान्निरयादुत्तरंतिवै ॥ वर्षपूगैस्ततोजन्मलभंतेकुत्सितेकुले ॥ २२ ॥ श्व
पाकपुल्कसादीनांकुत्सितानामचेतसां ॥ कुलेषुतेषुजायंतेगुरुवृद्धापचायिनः ॥ २३ ॥ नस्तंभीनचमानीयोदेवताद्विजपूजकः ॥ लोकपूज्योनमस्कर्ताप्रश्रि
तोमधुरंवचः ॥ २४ ॥ सर्ववर्णप्रियकरःसर्वभूतहितःसदा ॥ अद्वेषीसुमुखःश्लक्ष्णःस्निग्धवाणीप्रदःसदा ॥ २५ ॥ स्वागतेनैवसर्वेषांभूतानामविहिंसकः ॥
यथार्हसत्क्रियापूर्वमर्चयन्नवतिष्ठति ॥ २६ ॥ मार्गार्हायददन्मार्गंगुरुंगुरुवदर्चयन् ॥ अतिथिप्रग्रहरतस्तथाभ्यागतपूजकः ॥ २७ ॥ एवंभूतोनरोदेविस्वर्गंतिं
प्रतिपद्यते ॥ ततोमानुषतांप्राप्यविशिष्टकुलजोभवेत् ॥ २८ ॥ तत्रासौविपुलैर्भोगैःसर्वरत्नसमायुतः ॥ यथार्हदाताचार्हेषुधर्मचर्यापरोभवेत् ॥ २९ ॥ संमतः
सर्वभूतानांसर्वलोकनमस्कृतः ॥ स्वकर्मफलमाप्नोतिस्वयमेवनरःसदा ॥ ३० ॥ उदात्तकुलजातीयउदात्ताभिजनःसदा ॥ एषधर्मोमयाप्रोक्तोविधात्रास्वय
मीरितः ॥ ३१ ॥ यस्तुरौद्रसमाचारःसर्वसत्वभयंकरः ॥ हस्ताभ्यांयदिवापद्भ्यांरज्ज्वादंडेनवापुनः ॥ ३२ ॥ लोष्टैःस्तंभैरायुधैर्वाजंतून्बाधतिशोभने ॥ हिंसार्थं
निकृतिप्रज्ञःप्रोद्वेजयतिचैवह ॥ ३३ ॥ उपक्रामतिजंतूंश्चउद्वेगजननःसदा ॥ एवंशीलसमाचारोनिरयंप्रतिपद्यते ॥ ३४ ॥ सचेन्मनुष्यतांगच्छेद्यदिकालस्यपर्य
यात् ॥ बह्वाबाधपरिक्लिष्टेजायतेसोऽधमेकुले ॥ ३५ ॥ लोकद्वेष्योधमःपुंसांस्वयंकर्मफलैःकृतैः ॥ एषदेविमनुष्येषुबोद्धव्योज्ञातिबंधुषु ॥ ३६ ॥ अपरःसर्वभू
तानिदयावाननुपश्यति ॥ मैत्रदृष्टिःपितृसमोनिर्वैरोनियतेंद्रियः ॥ ३७ ॥ नोद्वेजयतिभूतानिनविघातयतेतथा ॥ हस्तपादैःसुनियतैर्विश्वास्यःसर्वजंतुषु ॥
॥ ३८ ॥ नरज्ज्वानचदंडेननलोष्टैर्नायुधेनच ॥ उद्वेजयतिभूतानिश्लक्ष्णकर्मादयापरः ॥ ३९ ॥

उदात्तंप्रशस्तं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ऊहःसिद्धांतःअपोहःपूर्वपक्षः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३॥

एवंशीलसमाचारःस्वर्गेसमुपजायते॥ तत्रासौभवनेदिव्येमुदावसतिदेववत् ॥ ४० ॥ सचेत्कर्मक्षयान्मर्त्योमनुष्येषूपजायते ॥ अल्पाबाधोनिरातंकःसजा
तःसुखमेधते॥ ४१ ॥ सुखभागीनिरायासोनिरुद्वेगःसदानरः ॥ एषदेविसतांमार्गोबाधायत्रनविद्यते ॥ ४२ ॥ उमोवाच इमेमनुष्यादृश्यंतेऊहापोह
विशारदाः॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नाःप्रज्ञावंतोर्थकोविदाः ॥ ४३॥ दुष्प्रज्ञाश्चापरेदेवज्ञानविज्ञानवर्जिताः ॥ केनकर्मविशेषेणप्रज्ञावान्पुरुषोभवेत् ॥ ४४ ॥
अल्पप्रज्ञोविरूपाक्षकथंभवतिमानवः॥ एतन्मेसंशयंछिंधिसर्वधर्मविदांवर ॥ ४५ ॥ जात्यंधाश्चापरेदेवरोगार्ताश्चापरेतथा॥ नराःक्लीबाश्चदृश्यंतेकारणंब्रू
हितत्रवै॥ ४६॥ महेश्वरउवाच ब्राह्मणान्वेदविदुषःसिद्धान्धर्मविदस्तथा॥ परिपृच्छंत्यहरहःकुशलाःकुशलंतथा ॥ ४७॥ वर्जयंतोऽशुभंकर्मसेवमा
नाःशुभंतथा ॥ लभंतेस्वर्गतिंनित्यमिहलोकेतथासुखं॥ ४८ ॥ सचेन्मानुषतांयातिमेधावीतत्रजायते॥ श्रुतंप्रज्ञानुगंयस्यकल्याणमुपजायते॥ ४९ ॥ परदा
रेषुयेचापिचक्षुर्दुष्टंप्रयुंजते॥ तेनदुष्टस्वभावेनजात्यंधास्तेभवंतिह ॥ ५० ॥ मनसातुप्रदुष्टेननग्नांपश्यंतियेस्त्रियं ॥ रोगार्त्तास्तेभवंतीहनरादुष्कृतकर्मिणः॥
॥ ५१ ॥ येतुमूढादुराचारावियोनौमैथुनेरताः ॥ पुरुषेषुसुदुष्प्रज्ञाःक्लीबत्वमुपयांतिते ॥ ५२ ॥ पशूंश्चयेघातयंतियेचैवगुरुतल्पगाः॥ प्रकीर्णमैथुनायेचक्ली
बाजायंतितेनराः॥ ५३॥ उमोवाच सावद्यंकिंतुवैकर्मनिरवद्यंतथैवच॥ श्रेयःकुर्वन्नवाप्नोतिमानवोदेवसत्तम ॥ ५४ ॥ महेश्वरउवाच श्रेयां
संमार्गमन्विच्छन्सदायःपृच्छतिद्विजान्॥ धर्मान्वेषीगुणाकांक्षीसस्वर्गसमुपाश्नुते ॥ ५५॥ यदिमानुषतांदेविकदाचित्सनिगच्छति॥ मेधावीधारणायुक्तः
प्रायस्तत्राभिजायते॥ ५६ ॥ एषदेविसतांधर्मोमंतव्योभूतिकारकः ॥ नृणांहितार्थायमयातववैसमुदाहृतः॥ ५७॥ उमोवाच अपरेस्वल्पविज्ञाना
धर्मविद्वेषिणोनराः॥ ब्राह्मणान्वेदविदुषोनेच्छंतिपरिसर्पितुं ॥ ५८ ॥ व्रतवंतोनराःकेचिच्छ्रद्धाधर्मपरायणाः ॥ अव्रताभ्रष्टनियमास्तथान्येराक्षसोपमाः॥
॥ ५९ ॥ यज्वानश्चतथैवान्येनिर्होमाश्चतथापरे॥ केनकर्मविपाकेनभवंतीहवदस्वमे ॥ ६० ॥ महेश्वरउवाच आगमालोकधर्माणांमर्यादाःसर्वनिर्मि
ताः॥ प्रामाण्येनानुवर्ततेदृश्यंतेचदृढव्रताः॥६१॥ अधर्मंधर्ममित्याहुर्येचमोहवशंगताः॥ अव्रतानष्टमर्यादास्तेप्रोक्ताब्रह्मराक्षसाः॥६२॥ तेचेत्कालकृतोद्यो
गात्संभवंतीहमानुषाः॥ निर्होमानिर्वषट्कारास्तेभवंतिनराधमाः ॥ ६३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एषदेविमयासर्वःसंशयच्छेदनायते॥ कुशलाकुशलोनॄणांव्याख्यातोधर्मसागरः॥६४॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेउमाम
हेश्वरसंवादेपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच एवमुक्त्वामहादेवःश्रोतुकामःस्वयंप्रभुः॥ अ
नुकूलांप्रियांभार्यांपार्श्वस्थांसमभाषत॥ १ ॥ महेश्वरउवाच परावरज्ञेधर्मज्ञेतपोवननिवासिनि ॥ साध्विसुभ्रुसुकेशांतेहिमवत्पर्वतात्मजे॥ २॥
दक्षेशमदमोपेतेनिर्ममेधर्मचारिणि॥ पृच्छामित्वांवरारोहेपृष्टावदममेप्सितं ॥ ३॥ सावित्रीब्रह्मणःसाध्वीकौशिकस्यशचीसती ॥ मार्कंडेयस्यधूमोर्णाऋ
द्धिर्वैश्रवणस्यच॥ ४॥ वरुणस्यतथागौरीसूर्यस्यचसुवर्चला॥ रोहिणीशशिनःसाध्वीस्वाहाचैवविभावसोः ॥ ५ ॥ अदितिःकश्यपस्याथसर्वास्ताःपतिदेव
ताः॥ पृष्टाश्चोपासिताश्चैवतास्त्वयादेविनित्यशः॥६॥ तेनत्वांपरिपृच्छामिधर्मज्ञेधर्मवादिनि॥ स्त्रीधर्मंश्रोतुमिच्छामित्वयोदाहृतमादितः॥७॥ सधर्मचारि
णीमेत्वंसमशीलासमव्रता॥ समानसारवीर्याचतपस्तीव्रंकृतंचते ॥ ८ ॥ त्वयाह्युक्तोविशेषेणगुणवान्सभविष्यति ॥ लोकेचैवत्वयादेविप्रमाणत्वमुपैष्य
ति॥ स्त्रियश्चैवविशेषेणस्त्रीजनस्यगतिःपरा॥ गौर्यांगच्छतिसुश्रोणिलोकेष्वेषागतिःसदा ॥ १० ॥ ममचार्धंशरीरस्यतवचार्धेननिर्मितं॥ सुरकार्यकरीचत्वं
लोकसंतानकारिणी॥ ११ ॥ तवसर्वःसुविदितःस्त्रीधर्मःशाश्वतःशुभे॥ तस्मादशेषतोब्रूहिस्त्रीधर्मंविस्तरेणमे ॥ १२॥ उमोवाच भगवन्सर्वभूतेशभू
तभव्यभवोत्तम ॥ त्वत्प्रभावादियंदेववाक्चैवप्रतिभातिमे ॥ १३ ॥ इमास्तुनद्योदेवेशसर्वतीर्थोदकैर्युताः॥ उपस्पर्शनहेतोस्त्वामुपयांतिसमीपतः॥ १४॥ ए
ताभिःसहसंमंत्र्यप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः॥ प्रभवन्योऽनहंवादीसवैपुरुषउच्यते ॥ १५॥ स्त्रीचभूतेशसततंस्त्रियमेवानुधावति॥ मयासंमानिताश्चैवभविष्यंतिस
रिद्वराः॥ १६॥ एषासरस्वतीपुण्यानदीनामुत्तमानदी॥ प्रथमासर्वसरितांनदीसागरगामिनी॥ १७॥ विपाशाचवितस्ताचचंद्रभागाइरावती॥ शतद्रूर्देवि
कासिंधुःकौशिकीगौतमीतथा ॥ १८ ॥ तथादेवनदीचेयंसर्वतीर्थाभिसंभृता॥ गगनाद्गांगतादेवीगंगासर्वसरिद्वरा॥ १९॥ इत्युक्त्वादेवदेवस्यपत्नीधर्मभृतां
वरा॥ स्मितपूर्वमथाभाष्यसर्वास्ताःसरितस्तथा॥ २०॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुणवान्सःस्त्रीधर्मः ॥ ९ ॥ गौर्यांभूमौगच्छतिअनादिपरंपरयाचलति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपृच्छद्देवमहिषीस्त्रीधर्मंधर्मवत्सला ॥ स्त्रीधर्मकुशलास्तावैगंगाद्याःसरितांवराः ॥ २१ ॥ उमोवाच अयंभगवताप्रोक्तःप्रश्नःस्त्रीधर्मसंश्रितः ॥ तंतु संमंत्र्ययुष्माभिर्वक्तुमिच्छामिशंकरं ॥ २२ ॥ नचैकसाध्यंपश्यामिविज्ञानंभुविकस्यचित् ॥ दिविवासागरगमास्तेनवोमानयाम्यहं ॥ २३ ॥ एवंसर्वाःसरिच्छ्रेष्ठाःपृष्टाःपुण्यतमाःशिवाः ॥ ततोदेवनदीगंगानियुक्ताप्रतिपूज्यच ॥ २४ ॥ बह्वीभिर्बुद्धिभिःस्फीतास्त्रीधर्मज्ञाशुचिस्मिता ॥ शैलराजसुतांदेवींपुण्यापापभयापहा ॥ २५ ॥ बुद्ध्याविनयसंपन्नासर्वधर्मविशारदा ॥ सस्मितंबहुबुद्ध्याढ्यागंगावचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ गंगोवाच धन्यास्म्यनुगृहीतास्मिदेविधर्मपरायणे ॥ यात्वंसर्वजगन्मान्यानदींमानयसेनघे ॥ २७ ॥ प्रभवन्पृच्छतेयोहिसंमानयतिवापुनः ॥ नूनंजनमदुष्टात्मापंडिताख्यांसगच्छति ॥ २८ ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ॥ प्रवक्तॄन्पृच्छतेयोन्यान्सवैनापदमृच्छति ॥ २९ ॥ अन्यथाबहुबुद्ध्याढ्योवाक्यंवदतिसंसदि ॥ अन्यथैवह्यहंवादीदुर्बलंवदतेवचः ॥ ३० ॥ दिव्यज्ञानेदिविश्रेष्ठेदिव्यपुण्यैःसहोत्थिते ॥ त्वमेवार्हसिनोदेविस्त्रीधर्माननुभाषितुं ॥ ३१ ॥ ततःसाराधितादेवीगंगयाबहुभिर्गुणैः ॥ प्राहसर्वमशेषेणस्त्रीधर्मंसुरसुंदरी ॥ ३२ ॥ उमोवाच स्त्रीधर्मोमांप्रतियथाप्रतिभातियथाविधि ॥ तमहंकीर्त्तयिष्यामितथैवप्रश्रिताभव ॥ ३३ ॥ स्त्रीधर्मःपूर्वएवायंविवाहेबंधुभिःकृतः ॥ सहधर्मचरीभर्त्तुर्भवत्यग्निसमीपतः ॥ ३४ ॥ सुस्वभावासुवचनासुवृत्तासुखदर्शना ॥ अनन्यचित्तासुमुखीभर्तुःसाधर्मचारिणी ॥ ३५ ॥ साभवेद्धर्मपरमासाभवेद्धर्मभागिनी ॥ देववत्सततंसाध्वीयाभर्तारंप्रपश्यति ॥ ३६ ॥ शुश्रूषांपरिचारंचदेववद्याकरोतिच ॥ नान्यभावाह्यविमनाःसुव्रतासुखदर्शना ॥ ३७ ॥ पुत्रवक्त्रमिवाभीक्ष्णंभर्तुर्वदनमीक्षते ॥ यासाध्वीनियताहारासाभवेद्धर्मचारिणी ॥ ३८ ॥ श्रुत्वादंपतिधर्मंवैसहधर्मकृतंशुभं ॥ याभवेद्धर्मपरमानारीभर्तृसमव्रता ॥ ३९ ॥ देववत्सततंसाध्वीभर्तारमनुपश्यति ॥ दंपत्योरेषवैधर्मःसहधर्मकृतःशुभः ॥ ४० ॥ शुश्रूषांपरिचारंचदेवतुल्यंप्रकुर्वती ॥ वश्याभावेनसुमनाःसुव्रतासुखदर्शना ॥ अनन्यचित्तासुमुखीभर्तुःसाधर्मचारिणी ॥ ४१ ॥ परुषाण्यपिचोक्तायादृष्टादुष्टेनचक्षुषा ॥ सुप्रसन्नमुखीभर्तुर्यानारीसापतिव्रता ॥ ४२ ॥

वश्याभावेनमंत्रादिनावशीकरणंविना ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चंद्रसूर्यौतरुमपियापुरुषनामत्वान्ननिरीक्षतेकिमुनरंपशुंवेतिभावः ॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ सुसंमृष्टक्षयाशोधितगृहा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५०॥५१॥५२॥ लघुसत्वयाशीघ्रमर्यादावबोधिन्याबुध्या

नचंद्रसूर्यौनतरुंपुंनाम्नायानिरीक्षते ॥ भर्तृवर्जंवरारोहासाभवेद्धर्मचारिणी ॥ ४३ ॥ दरिद्रंव्याधितंदीनमध्वनापरिकर्शितं ॥ पतिंपुत्रमिवोपास्तेसानारीधर्मभागिनी ॥ ४४ ॥ यानारीप्रयतादक्षायानारीपुत्रिणीभवेत्॥ पतिप्रियापतिप्राणासानारीधर्मभागिनी ॥४५॥ शुश्रूषांपरिचर्यांचकरोत्यविमनाःसदा॥ सुप्रतीताविनीताचसानारीधर्मभागिनी ॥ ४६ ॥ नकामेषुनभोगेषुनैश्वर्येनसुखेतथा ॥ स्पृहायस्यायथापत्यौसानारीधर्मभागिनी॥ ४७॥ कल्योत्थानरतिनित्यंगृहशुश्रूषणेरता॥ सुसंमृष्टक्षयाचैवगोशकृत्कृतलेपना ॥४८॥ अग्निकार्यपरानित्यंसदापुष्पबलिप्रदा॥ देवतातिथिभृत्यानांनिर्वाप्यपतिनासह॥४९॥ शेषान्नमुपभुंजानायथान्यायंयथाविधि॥ तुष्टपुष्टजनानित्यंनारीधर्मेणयुज्यते॥ ५० ॥ श्वश्रूश्वशुरयोःपादौजोषयंतीगुणान्विता॥ मातापितृपरानित्यंयानारीसातपोधना॥ ५१ ॥ ब्राह्मणान्दुर्बलानाथान्दीनांधकृपणांस्तथा॥ बिभर्त्यन्नेनयानारीसापतिव्रतभागिनी ॥ ५२॥ व्रतंचरतियानित्यंदुश्चरंलघुसत्वया॥ पतिचित्तापतिहितासापतिव्रतभागिनी॥ ५३॥ पुण्यमेतत्तपश्चैतत्स्वर्गश्चैषसनातनः॥ यानारीभर्तृपरमाभवेद्भर्तृव्रतासती ॥ ५४ ॥ पतिर्हिदेवोनारीणांपतिर्बंधुःपतिर्गतिः॥ पत्यासमागतिर्नास्तिदैवतंवायथापतिः॥ ५५॥ पतिप्रसादःस्वर्गोवातुल्योनार्यानवाभवेत्॥ अहंस्वर्गंनहीच्छेयंत्वय्यप्रीतेमहेश्वरे॥ ॥ ५६॥ यद्यकार्यमधर्मंवायदिवाप्राणनाशनं॥ पतिर्ब्रूयाद्दरिद्रोवाव्याधितोवाकथंचन ॥ ५७॥ आपन्नोरिपुसंस्थोवाब्रह्मशापार्दितोपिवा ॥ आपद्धर्माननुप्रेक्ष्यतत्कार्यमविशंकया॥ ५८॥एषदेवमयाप्रोक्तःस्त्रीधर्मोवचनात्तव॥ यात्वेवंभाविनीनारीसापतिव्रतभागिनी ॥ ५९ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसतुदेवेशःप्रतिपूज्यगिरेःसुतां॥ लोकान्विसर्जयामाससर्वैरनुचरैर्वृतान्॥ ६० ॥ ततोययुर्भूतगणाःसरितश्चयथागतं॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवप्रणम्यशिरसाभवं॥ ॥ ६१ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मे उमामहेश्वरसंवादेस्त्रीधर्मकथनेषट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४६॥ ॥ ७॥

ऋषयऊचुः पिनाकिन्भगनेत्रघ्नसर्वलोकनमस्कृत॥ माहात्म्यंवासुदेवस्यश्रोतुमिच्छामिशंकर ॥ १ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
पिनाकिन्निति अस्मिन्नध्यायेयोहिमांद्रष्टुमिच्छेतेतिश्लोकद्वयेनब्रह्मविष्णुरुद्राणामैकात्म्यंदर्शितं यत्प्रागुपदर्शितंतदेवात्रोपसंहृतमितिबोध्यं ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

ईश्वरउवाच पितामहादपिवरःशाश्वतःपुरुषोहरिः॥ कृष्णोजांबूनदाभासोव्यभ्रेसूर्यइवोदितः॥ २ ॥ दशबाहुर्महातेजादेवतारिनिषूदनः ॥ श्रीवत्सांकोहृ
षीकेशःसर्वदैवतपूजितः ॥ ३ ॥ ब्रह्मातस्योदरभवस्तस्याहंचशिरोभवः॥ शिरोरुहेभ्योज्योतींषिरोमभ्यश्चसुराऽसुराः ॥ ४ ॥ ऋषयोदेहसंभूतास्तस्यलोकाश्च
शाश्वताः॥ पितामहगृहंसाक्षात्सर्वदेवगृहंचसः ॥५॥ सोस्याःपृथिव्याःकृत्स्नायाःस्रष्टात्रिभुवनेश्वरः॥ संहर्ताचैवभूतानांस्थावरस्यचरस्यच ॥६॥ सहिदेवव
रःसाक्षाद्देवनाथःपरंतपः॥ सर्वज्ञःसर्वसंश्लिष्टःसर्वगःसर्वतोमुखः॥७॥ परमात्माहृषीकेशःसर्वव्यापीमहेश्वरः॥ नतस्मात्परमंभूतंत्रिषुलोकेषुकिंचन ॥८॥
सनातनोवैमधुहागोविंदइतिविश्रुतः॥ ससर्वान्पार्थिवान्संख्येघातयिष्यतिमानदः॥ ९ ॥ सुरकार्यार्थमुत्पन्नोमानुषंवपुरास्थितः॥ नहिदेवगणाःशक्तास्त्रिवि
क्रमविनाकृताः॥ १० ॥ भुवनेदेवकार्याणिकर्तुंनायकवर्जिताः ॥ नायकःसर्वभूतानांसर्वदेवनमस्कृतः ॥ ११ ॥ एतस्यदेवनाथस्यदेवकार्यपरस्यच ॥ ब्रह्म
भूतस्यसततंब्रह्मर्षिशरणस्यच ॥ १२ ॥ ब्रह्मावसतिगर्भस्थःशरीरेसुखसंस्थितः॥ शर्वःसुखंसंश्रितश्चशरीरेसुखसंस्थितः॥ १३ ॥ सर्वाःसुखंसंश्रिताश्चशरी
रेतस्यदेवताः॥ सदेवःपुंडरीकाक्षःश्रीगर्भःश्रीसहोषितः॥ १४ ॥ शार्ङ्गचक्रायुधःखड्गीसर्वनागरिपुध्वजः ॥ उत्तमेनसशीलेनदमेनचशमेनच ॥ १५॥ पराक्र
मेणवीर्येणवपुषादर्शनेनच॥ आरोहेणप्रमाणेनधैर्येणार्जवसंपदा ॥ १६ ॥ आनृशंस्येनरूपेणबलेनचसमन्वितः॥ अस्त्रैःसमुदितःसर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः॥
॥१७॥ योगमायःसहस्राक्षोनिरपायोमहामनाः॥ वीरोमित्रजनश्लाघीज्ञातिबंधुजनप्रियः॥१८॥ क्षमावांश्चानहंवादीब्रह्मण्योब्रह्मनायकः॥ भयहर्ताभया
र्तानांमित्राणांनंदिवर्धनः॥ १९ ॥ शरण्यःसर्वभूतानांदीनानांपालनेरतः ॥ श्रुतवानर्थसंपन्नःसर्वभूतनमस्कृतः॥ २० ॥ समाश्रितानांवरदःशत्रूणामपिध
र्मवित्॥ नीतिज्ञोनीतिसंपन्नोब्रह्मवादीजितेंद्रियः॥ २१ ॥ भवार्थमिहदेवानांबुद्ध्यापरमयायुतः॥ प्राजापत्येशुभेमार्गेमानवेधर्मसंस्कृते॥ २२ ॥ समुत्पत्स्य
तिगोविंदोमनोर्वंशेमहात्मनः॥ अंगोनाममनोःपुत्रोअंतर्धामाततःपरः ॥ २३ ॥ अंतर्धाम्नोहविर्धामाप्रजापतिरनिंदितः॥ प्राचीनबर्हिर्भविताहविर्धाम्नःसु
तोमहान्॥ २४ ॥ तस्यप्रचेतःप्रमुखाभविष्यंतिदशात्मजाः॥ प्राचेतसस्तथादक्षोभवितेहप्रजापतिः ॥ २५ ॥ दाक्षायण्यास्तथादित्योमनुरादित्यतस्तथा॥
मनोश्चवंशजइलासुद्युम्नश्चभविष्यति॥ २६॥ बुधात्पुरूरवाश्चापितस्मादायुर्भविष्यति॥ नहुषोभवितातस्माद्ययातिस्तस्यचात्मजः॥ २७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अर्हितःपुष्पधूपादिनार्चितः पूजितःवाचाचमहीकृतः

यदुस्तस्मान्महासत्वःक्रोष्टातस्माद्भविष्यति ॥ क्रोष्टुश्चैवमहान्पुत्रोर्वृजिनीवान्भविष्यति ॥ २८ ॥ वृजिनीवतश्चभविताउषंगुरपराजितः॥ उषंगोर्भवितापुत्रःशूरश्चित्ररथस्तथा॥ २९ ॥तस्यत्ववरजःपुत्रःशूरोनामभविष्यति ॥ तेषांविख्यातवीर्याणांचरित्रगुणशालिनां ॥ ३० ॥ यज्वनांसुविशुद्धानांवंशेब्राह्मणसंमते॥ सशूरःक्षत्रियश्रेष्ठोमहावीर्योमहायशाः ॥ स्ववंशविस्तरकरंजनयिष्यतिमानदः ॥ ३१ ॥ वसुदेवइतिख्यातंपुत्रमानकदुंदुभिं॥ तस्यपुत्रश्चतुर्बाहुर्वासुदेवोभविष्यति॥ ३२ ॥ दाताब्राह्मणसत्कर्ताब्रह्मभूतोद्विजप्रियः॥राज्ञोमागधसंरुद्धान्मोक्षयिष्यतियादवः ॥ ३३ ॥ जरासंधंतुराजानंनिर्जित्यगिरिगह्वरे॥ सर्वपार्थिवरत्नाढ्योभविष्यतिसवीर्यवान्॥३४॥ पृथिव्यामप्रतिहतोवीर्येणचभविष्यति॥ विक्रमेणचसंपन्नःसर्वपार्थिवपार्थिवः॥ ३५॥ शूरसेनेषुभूत्वासद्वारकायांवसन्प्रभुः ॥ पालयिष्यतिगांदेवींविजित्यनयवित्सदा॥ ३६॥ तंभवंतःसमासाद्यवाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैः ॥ अर्चयंतुयथान्यायंब्रह्माणमिवशाश्वतं॥ ३७॥ योहिमांद्रष्टुमिच्छेतब्रह्माणंचपितामहं॥द्रष्टव्यस्तेनभगवान्वासुदेवःप्रतापवान्॥ ३८ ॥ दृष्टेतस्मिन्नहंदृष्टोनमेत्रास्तिविचारणा ॥ पितामहोवादेवेशइतिवित्ततपोधनाः॥ ३९ ॥सयस्यपुंडरीकाक्षःप्रीतियुक्तोभविष्यति ॥ तस्यदेवगणःप्रीतोब्रह्मपूर्वोभविष्यति॥ ४० ॥ यश्चतंमानवेलोकेसंश्रयिष्यतिकेशवं॥ तस्यकीर्तिर्जयश्चैवस्वर्गश्चैवभविष्यति॥ ४१ ॥ धर्माणांदेशिकःसाक्षात्सभविष्यतिधर्मभाक् ॥ धर्मवद्भिःसदेवेशोनमस्कार्यःसदोद्यतैः ॥ ४२॥ धर्मएवपरोहिस्यात्तस्मिन्नभ्यर्चितेविभौ॥ सहिदेवोमहातेजाःप्रजाहितचिकीर्षया ॥ ४३ ॥ धर्मार्थंपुरुषव्याघ्रऋषिकोटीःससर्जह ॥ ताःसृष्टास्तेनविभुनापर्वतेगंधमादने॥ ४४॥ सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठंतितपसान्विताः॥ तस्मात्सवाग्मीधर्मज्ञोनमस्योद्विजपुंगवाः ॥ ४५॥ दिविश्रेष्ठोहिभगवान्हरिर्नारायणःप्रभुः॥ वंदितोहिसवंदेतमानितोमानयीतच॥ अर्हितश्चार्हयेन्नित्यंपूजितःप्रतिपूजयेत्॥४६॥ दृष्टःपश्येदहरहःसंश्रितःप्रतिसंश्रयेत्॥ अर्चितश्चार्चयेन्नित्यंसदेवोद्विजसत्तमाः॥ ४७॥एतत्तस्यानवद्यस्यविष्णोर्वैपरमंव्रतं॥ आदिदेवस्यमहतःसज्जनाचरितंसदा॥ ४८॥ भुवनेभ्यर्चितोनित्यंदेवैरपिसनातनः ॥ अभयेनानुरूपेणयुज्यंतेतमनुव्रताः॥ ४९ ॥ कर्मणामनसावाचासनमस्योद्विजैःसदा॥ यत्नवद्भिरुपस्थायद्रष्टव्योदेवकीसुतः ॥५०॥

॥ ४६ ॥ अर्चितःमनसाध्यातः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एषवोभिहितोमार्गोमयावैमुनिसत्तमाः॥ तंदृष्ट्वासर्वशोदेवंदृष्टाःस्युःसुरसत्तमाः॥५१॥ महावराहंतंदेवंसर्वलोकपितामहं॥ अहंचैवनमस्यामिनित्यमेवजग
त्पतिम्॥ ५२॥ तत्रचत्रितयंदृष्टंभविष्यतिनसंशयः॥ समस्ताहिवयंदेवास्तस्यदेहेवसामहे ५३॥॥ तस्यचैवाग्रजोभ्रातासिताद्रिनिचयप्रभः ॥ हलीबलइति
ख्यातोभविष्यतिधराधरः॥ ५४॥ त्रिशिरास्तस्यदिव्यश्चशातकुंभमयोद्रुमः॥ ध्वजस्तृणेंद्रोदेवस्यभविष्यतिरथाश्रितः ॥ ५५॥ शिरोनागैर्महाभोगैःपरिकी
र्णमहात्मभिः॥ भविष्यतिमहाबाहोःसर्वलोकेश्वरस्यच ॥ ५६॥ चिंतितानिसमेष्यंतिशस्त्राण्यस्त्राणिचैवह ॥ अनंतश्चसएवोक्तोभगवान्हरिरव्ययः ॥ ५७॥
समादिष्टश्चविबुधैर्दर्शयत्वमितिप्रभो ॥ सुपर्णोयस्यवीर्येणकश्यपस्यात्मजोबली॥ अंतंनैवाशकद्द्रष्टुंदेवस्यपरमात्मनः॥५८॥ सचशेषोविचरतेपरयावैमुदा
युतः॥अंतर्वसतिभोगेनपरिरभ्यवसुंधरां॥५९॥ यएवविष्णुःसोनंतोभगवान्वसुधाधरः॥ योरामःसहृषीकेशोयोच्युतःसधराधरः॥६०॥ तावुभौपुरुषव्याघ्रौ
दिव्यौदिव्यपराक्रमौ॥ द्रष्टव्यौमाननीयौचचक्रलांगलधारिणौ॥६१॥ एषवोनुग्रहःप्रोक्तोमयापुण्यस्तपोधनाः॥ यद्भवंतोयदुश्रेष्ठंपूजयेयुःप्रयत्नतः॥६२॥
इतिश्रीम० अनु० आनुशासनि० दानधर्मेपुरुषमाहात्म्येसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४७॥ ॥७॥ नारदउवाच अथव्योम्निमहाञ्छब्दः
सविद्युत्स्तनयित्नुमान्॥ मेघैश्चगगनंनीलंसंरुद्धमभवद्घनैः ॥ १ ॥ प्रावृषीवचपर्जन्योववर्षेनिर्मलंपयः ॥ तमश्चैवाभवद्घोरंदिशश्चनचकाशिरे॥ २॥ ततो
देवगिरौतस्मिन्रम्येपुण्येसनातने ॥ नशर्वंभूतसंघंवाददृशुर्मुनयस्तदा ॥ ३ ॥ व्यभ्रंचगगनंसद्यःक्षणेनसमपद्यत॥ तीर्थयात्रांततोविप्राजग्मुश्चान्येयथा
गतं॥ ४॥ तदद्भुतमचिंत्यंचदृष्ट्वातेविस्मिताभवन्॥ शंकरस्योमयासार्धंसंवादंत्वत्कथाश्रयं ॥ ५॥ सभवान्पुरुषव्याघ्रब्रह्मभूतःसनातनः॥ यदर्थमनुशिष्टाः
स्मोगिरिपृष्ठेमहात्मना॥६॥ द्वितीयंत्वद्भुतमिदंत्वत्तेजःकृतमद्यवै॥ दृष्ट्वाचविस्मिताःकृष्णसाचनःस्मृतिरागता॥ ७॥ एतत्तेदेवदेवस्यमाहात्म्यंकथितंप्रभो॥
कपर्दिनोगिरीशस्यमहाबाहोजनार्दन॥ ८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्युक्तःसतदाकृष्णस्तपोवननिवासिभिः ॥ मानयामासतान्सर्वानृषीन्देवकिनंदनः ॥ ९ ॥ अथर्षयःसंप्रहृष्टाःपुनस्तेकृष्णमब्रुवन् ॥ पुनःपुनर्दर्शयास्मान्सदै
॥१८५॥ वमधुसूदन ॥ १० ॥ नहिनःसारतिःस्वर्गेयाचत्वद्दर्शनेविभो ॥ तदृतंचमहाबाहोयदाहभगवान्भवः ॥ ११ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंरहस्यमरिकर्शन ॥ त्वमेवह्य १३
र्थतत्त्वज्ञःपृष्टोस्मान्पृच्छसेयदा ॥ १२ ॥ तदस्माभिरिदंगुह्यंत्वत्प्रियार्थमुदाहृतं ॥ नचतेविदितंकिंचित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ १३ ॥ जन्मचैवप्रसूतिश्चयच्चान्य
त्कारणंविभो ॥ वयंतुबहुचापल्यादशक्तागुह्यधारणे ॥ १४ ॥ ततःस्थितेत्वयिविभोलघुत्वात्प्रलपामहे ॥ नहिकिंचित्तदाश्चर्यंयन्नवेत्तिभवानिह ॥ १५ ॥ दिवि
वाभुविवादेवसर्वंहिविदितंतव ॥ साधयामवयंकृष्णबुद्धिंपुष्टिमवाप्नुहि ॥ १६ ॥ पुत्रस्तेसदृशस्तातविशिष्टोवाभविष्यति ॥ महाप्रभावसंयुक्तोदीप्तिकीर्तिक
रःप्रभुः ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच ततःप्रणम्यदेवेशंयादवंपुरुषोत्तमं ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यप्रजग्मुस्तेमहर्षयः ॥ १८ ॥ सोयंनारायणःश्रीमान्दीप्त्यापरम
यायुतः ॥ व्रतंयथावत्तच्चीर्त्वाद्वारकांपुनरागमत् ॥ १९ ॥ पूर्णेचदशमेमासिपुत्रोस्यपरमाद्भुतः ॥ रुक्मिण्यांसंमतोजज्ञेशूरोवंशधरःप्रभो ॥ २० ॥ सकामःस
र्वभूतानांसर्वभावगतोनृप ॥ असुराणांसुराणांचचरत्यंतर्गतःसदा ॥ २१ ॥ सोयंपुरुषशार्दूलोमेघवर्णश्चतुर्भुजः ॥ संश्रितःपांडवान्प्रेम्णाभवंतश्चैनमाश्रि
ताः ॥ २२ ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैवस्वर्गमार्गस्तथैवच ॥ यत्रैषसंस्थितस्तत्रदेवोविष्णुस्त्रिविक्रमः ॥ २३ ॥ सेंद्रादेवास्त्रयस्त्रिंशदेषनात्रविचारणा ॥ आदिदेवो
महादेवःसर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ २४ ॥ अनादिनिधनोव्यक्तोमहात्मामधुसूदनः ॥ अयंजातोमहातेजाःसुराणामर्थसिद्धये ॥ २५ ॥ सुदुस्तरार्थतत्त्वस्यवक्ताक
र्ताचमाधवः ॥ तवपार्थजयःकृत्स्नस्तवकीर्तिस्तथातुला ॥ २६ ॥ तवेयंपृथिवीदेवीकृत्स्नानारायणाश्रयात् ॥ अयंनाथस्तवाचिंत्योयस्यनारायणोगतिः ॥
॥ २७ ॥ सभवांस्त्वमुपाध्वर्यूरणाग्नौहुतवान्नृपान् ॥ कृष्णस्रुवेणमहतायुगांताग्निसमेनवै ॥ २८ ॥ दुर्योधनश्चशोच्योसौसपुत्रभ्रातृबांधवः ॥ कृतवान्यो
ऽबुधःक्रोधाद्धरिगांडीविविग्रहं ॥ २९ ॥ दैतेयादानवेंद्राश्चमहाकायामहाबलाः ॥ चक्राग्नौक्षयमापन्नादावाग्नौशलभाइव ॥ ३० ॥ प्रतियोद्धुंनशक्योहिमानु
षैरेषसंयुगे ॥ विहीनैःपुरुषव्याघ्रसत्त्वशक्तिबलादिभिः ॥ ३१ ॥ जयोयोगीयुगांताभःसव्यसाचीरणाग्रगः ॥ तेजसाहतवान्सर्वंसुयोधनबलंनृप ॥ ३२ ॥ ॥१८५॥
यत्तुगोवृषभांकेनमुनिभ्यःसमुदाहृतं ॥ पुराणंहिमवत्पृष्ठेतन्मेनिगदतःशृणु ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

यावत्तस्यभवेत्पुष्टिस्तेजोदीप्तिःपराक्रमः॥ प्रभावःसन्नतिर्जन्मकृष्णेतत्रिगुणंविभो ॥ ३४ ॥ कःशक्नोत्यन्यथाकर्तुंतद्यदिस्यात्तथाशृणु॥ यत्रकृष्णोहिभग
वांस्तत्रपुष्टिरनुत्तमा ॥ ३५॥ वयंत्विहाल्पमतयःपरतंत्राःसुविक्लवाः ॥ ज्ञानपूर्वप्रपन्नाःस्मोमृत्योःपंथानमव्ययं॥ ३६ ॥ भवांश्चाप्यार्जवपरःपूर्वंकृत्वाप्रति
श्रयं॥ राजवृत्तंनलभतेप्रतिज्ञापालनेरतः॥ ३७॥ अप्यैवात्मवधंलोकेराजंस्त्वंबहुमन्यसे॥ नहिप्रतिज्ञायादत्तातांप्रहातुमरिंदम ॥ ३८॥ कालेनायंजनःस
र्वोनिहतोरणमूर्धनि॥ वयंचकालेनहताःकालोहिपरमेश्वरः॥ ३९ ॥ नहिकालेनकालज्ञःस्पृष्टःशोचितुमर्हसि ॥ कालोलोहितरक्ताक्षःकृष्णोदंडीसनातनः॥
॥४०॥ तस्मात्कुंतीसुतज्ञातीन्नेहशोचितुमर्हसि॥ व्यपेतमन्युर्नित्यंत्वंभवकौरवनंदन॥४१॥ माधवस्यास्यमाहात्म्यंश्रुतंयत्कथितंमया॥ तदेवतावत्पर्याप्तंस
ज्जनस्यनिदर्शनं॥ ४२ ॥ व्यासस्यवचनंश्रुत्वानारदस्यचधीमतः॥ स्वयंचैवमहाराजकृष्णस्यार्हतमस्यवै॥ ४३ ॥ प्रभावश्चर्षिपूगस्यकथितःसुमहान्मया॥
महेश्वरस्यसंवादंशैलपुत्र्याश्चभारत ॥ ४४॥ धारयिष्यतियश्चैनंमहापुरुषसंभवं॥ शृणुयात्कथयेद्वायःसश्रेयोलभतेपरं॥ ४५॥ भवितारश्चतस्याथसर्वेका
मायथेप्सिताः॥ प्रेत्यस्वर्गंचलभतेनरोनास्त्यत्रसंशयः ॥ ४६॥ न्याय्यंश्रेयोभिकामेनप्रतिपत्तुंजनार्दनः॥ एषएवाक्षयोविप्रैःस्तुतोराजन्जनार्दनः॥ ४७॥
महेश्वरमुखोत्सृष्टायेचधर्मगुणाःस्मृताः॥ तेत्वयामनसाधार्याःकुरुराजदिवानिशं॥ ४८ ॥ एवंतेवर्तमानस्यसम्यग्दंडधरस्यच॥ प्रजापालनदक्षस्यस्वर्गलो
कोभविष्यंति॥ ४९॥ धर्मेणापिसदाराजन्प्रजारक्षितुमर्हसि ॥ यस्तस्यविपुलोदंडःसम्यग्धर्मःसकीर्त्यते ॥५०॥ यएषकथितोराजन्मयासज्जनसन्निधौ॥शं
करस्योमयासार्धंसंवादोधर्मसंहितः॥ ५१ ॥ श्रुत्वावाश्रोतुकामोवाप्यर्चयेद्वृषभध्वजं ॥ विशुद्धेनेहभावेनयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२॥ एषतस्यानवद्यस्य
नारदस्यमहात्मनः॥ संदेशोदेवपूजार्थंतंतथाकुरुपांडव॥ ५३॥ एतदत्यद्भुतंवृत्तंपुण्येहिभवतिप्रभो ॥ वासुदेवस्यकौंतेयस्थाणोश्चैवस्वभावजं॥५४॥ दश
वर्षसहस्राणिबदर्यामेषशाश्वतः॥ तपश्चचारविपुलंसहगांडीवधन्वना ॥ ५५ ॥ त्रियुगौपुंडरीकाक्षौवासुदेवधनंजयौ॥ विदितौनारदादेतौममव्यासाच्चपा
र्थिव॥ ५६॥ बालएवमहाबाहुश्चकारकदनंमहत्॥ कंसस्यपुंडरीकाक्षोज्ञातित्राणार्थकारणात्॥ ५७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५॥६६॥ इतिअनुशासन०नै०भा० अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ ७॥ विश्वंविष्णुरित्यतःप्राक्तनोग्रंथःस्पष्टार्थः नामपदानामव

कर्मणामस्यकौंतेयनांतंसंख्यातुमुत्सहे॥शाश्वतस्यपुराणस्यपुरुषस्ययुधिष्ठिर॥५८॥ध्रुवंश्रेयःपरंतातभविष्यतितवोत्तमं॥यस्यतेपुरुषव्याघ्रःसखाचायंजना
र्दनः॥५९॥ दुर्योधनंतुशोचामिप्रेत्यलोकेपिदुर्मतिं ॥ यत्कृतेपृथिवीसर्वाविनष्टासहयद्विपा ॥ ६०॥ दुर्योधनापराधेनकर्णस्यशकुनेस्तथा ॥ दुःशासनचतुर्था
नांकुरवोनिधनंगताः ॥ ६१ ॥ वैशंपायनउवाच एवंसंभाषमाणेतुगांगेयेपुरुषर्षभे ॥ तुष्णींबभूवकौरव्योमध्येतेषांमहात्मनां ॥ ६२ ॥ तच्छ्रुत्वाविस्मयं
जग्मुर्धृतराष्ट्रादयोनृपाः ॥ संपूज्यमनसाकृष्णंसर्वेप्रांजलयोभवन् ॥ ६३ ॥ ऋषयश्चापितेसर्वेनारदप्रमुखास्तदा॥ प्रतिगृह्याभ्यनंदंततद्वाक्यंप्रतिपूज्यच ॥
॥६४॥ इत्येतदखिलंसर्वैःपांडवोभ्रातृभिःसह॥ श्रुतवान्सुमहाश्चर्यंपुण्यंभीष्मानुशासनं॥६५॥ युधिष्ठिरस्तुगांगेयंविश्रांतंभूरिदक्षिणं॥ पुनरेवमहाबुद्धिःप
र्यपृच्छन्महीपतिः॥ ६६॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेमहापुरुषप्रस्तावेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४८॥ ॥ ७॥
वैशंपायनउवाच श्रुत्वाधर्मानशेषेणपावनानिचसर्वशः ॥ युधिष्ठिरःशांतनवंपुनरेवाभ्यभाषत ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच किमेकंदैवतंलोकेकिंवा
प्येकंपरायणं॥ स्तुवंतःकंकमर्चंतःप्राप्नुयुर्मानवाःशुभं ॥२॥ कोधर्मःसर्वधर्माणांभवतःपरमोमतः॥ किंजपन्मुच्यतेजंतुर्जन्मसंसारबंधनात्॥ ३॥ भीष्मउ
वाच जगत्प्रभुंदेवदेवमनंतंपुरुषोत्तमं॥ स्तुवन्नामसहस्रेणपुरुषःसततोत्थितः॥ ४॥ तमेवचार्चयन्नित्यंभक्त्यापुरुषमव्ययं॥ ध्यायंस्तुवन्नमस्यंश्चयजमा
नस्तमेवच ॥ ५ ॥ अनादिनिधनंविष्णुंसर्वलोकमहेश्वरं ॥ लोकाध्यक्षंस्तुवन्नित्यंसर्वदुःखातिगोभवेत् ॥ ६ ॥ ब्रह्मण्यंसर्वधर्मज्ञंलोकानांकीर्तिवर्धनं॥
लोकनाथंमहद्भूतंसर्वभूतभवोद्भवं ॥ ७ ॥ एषमेसर्वधर्माणांधर्मोधिकतमोमतः॥ यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरःसदा॥ ८॥ परमंयोमहत्तेजःपरमंयोमह
त्तपः॥ परमंयोमहद्ब्रह्मपरमंयःपरायणं॥९॥ पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलं॥ दैवतंदेवतानांचभूतानांयोऽव्ययःपिता॥ १०॥ यतःसर्वाणिभूतानिभ
वंत्यादियुगागमे॥ यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षये॥ ११॥ तस्यलोकप्रधानस्यजगन्नाथस्यभूपते॥ विष्णोर्नामसहस्रंमेशृणुपापभयापहं॥ १२॥ यानि
नामानिगौणानिविख्यातानिमहात्मनः॥ ऋषिभिःपरिगीतानितानिवक्ष्यामिभूतये॥ १३॥

यवार्थस्तुश्रीशंकराचार्यभगवत्पादीयभाष्यादेवावगंतव्यः शूद्रःसुखमवाप्नुयादित्यनेनशूद्रस्याप्येतज्जपेऽधिकारोस्तिइतिदर्शितं शेषंसुगमं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४॥ १५॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ओंविश्वंविष्णुर्वषट्कारोभूतभव्यभवत्प्रभुः॥ भूतकृद्भूतभृद्भावोभूतात्माभूतभावनः ॥१४॥ पूतात्मापरमात्माचमुक्तानांपरमागतिः॥ अव्ययःपुरुषःसाक्षी
क्षेत्रज्ञोक्षरएवच॥१५॥ योगोयोगविदांनेताप्रधानपुरुषेश्वरः ॥ नरसिंहवपुःश्रीमान्केशवःपुरुषोत्तमः॥१६॥ सर्वःशर्वःशिवःस्थाणुर्भूतादिर्निधिरव्ययः॥
संभवोभावनोभर्ताप्रभवःप्रभुरीश्वरः॥१७॥ स्वयंभूःशंभुरादित्यःपुष्कराक्षोमहास्वनः॥ अनादिनिधनोधाताविधाताधातुरुत्तमः ॥ १८ ॥ अप्रमेयोहृषीके
शःपद्मनाभोमरप्रभुः॥ विश्वकर्मामनुस्त्वष्टास्थविष्ठःस्थविरोध्रुवः ॥ १९ ॥ अग्राह्यःशाश्वतःकृष्णोलोहिताक्षःप्रतर्दनः॥ प्रभूतस्त्रिककुब्धामपवित्रंमंगलंप
रं॥ २० ॥ ईशानःप्राणदःप्राणोज्येष्ठःश्रेष्ठःप्रजापतिः॥ हिरण्यगर्भोभूगर्भोमाधवोमधुसूदनः॥ २१ ॥ ईश्वरोविक्रमीधन्वीमेधावीविक्रमःक्रमः॥ अनुत्तमो
दुराधर्षःकृतज्ञःकृतिरात्मवान्॥२२॥ सुरेशःशरणंशर्मविश्वरेताःप्रजाभवः॥ अहःसंवत्सरोव्यालःप्रत्ययःसर्वदर्शनः॥२३॥ अजःसर्वेश्वरःसिद्धःसिद्धिःस
र्वादिरच्युतः॥१०० वृषाकपिरमेयात्मासर्वयोगविनिःसृतः॥ २४ ॥ वसुर्वसुमनाःसत्यःसमात्मासंमितःसमः॥ अमोघःपुंडरीकाक्षोवृषकर्मावृषाकृतिः॥
॥ २५ ॥ रुद्रोबहुशिराबभ्रुर्विश्वयोनिःशुचिश्रवाः॥ अमृतःशाश्वतःस्थाणुर्वरारोहोमहातपाः॥ २६॥ सर्वगःसर्वविद्भानुर्विष्वक्सेनोजनार्दनः॥ वेदोवेदवि
दव्यंगोवेदांगोवेदवित्कविः॥ २७॥ लोकाध्यक्षःसुराध्यक्षोधर्माध्यक्षःकृताकृतः ॥ चतुरात्माचतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ २८ ॥ भ्राजिष्णुर्भोजनंभोक्ता
सहिष्णुर्जगदादिजः ॥ अनघोविजयोजेताविश्वयोनिःपुनर्वसुः ॥ २९ ॥ उपेंद्रोवामनःप्रांशुरमोघःशुचिरूर्जितः ॥ अतींद्रःसंग्रहःसर्गोधृतात्मानियमोय
मः॥॥ ३० ॥ वेद्योवैद्यःसदायोगीवीरहामाधवोमधुः ॥ अतींद्रियोमहामायोमहोत्साहोमहाबलः॥ ३१ ॥ महाबुद्धिर्महावीर्योमहाशक्तिर्महाद्युतिः॥ अनिर्दे
श्यवपुःश्रीमानमेयात्मामहाद्रिधृत्॥ ३२ ॥ महेष्वासोमहीभर्ताश्रीनिवासःसतांगतिः ॥ अनिरुद्धःसुरानंदोगोविंदोगोविदांपतिः ॥ ३३॥ मरीचिर्दमनोहं
सःसुपर्णोभुजगोत्तमः॥ हिरण्यनाभःसुतपाःपद्मनाभःप्रजापतिः ॥ ३४ ॥ अमृत्युःसर्वदृक्सिंहः २०० संधातासंधिमान्स्थिरः ॥ अजोदुर्मर्षणःशास्ता
विश्रुतात्मासुरारिहा ॥ ३५ ॥ गुरुर्गुरुतमोधामसत्यःसत्यपराक्रमः॥ निमिषोनिमिषःस्रग्वीवाचस्पतिरुदारधीः॥ ३६॥ अग्रणीर्ग्रामणीःश्रीमान्न्यायोने
तासमीरणः॥ सहस्रमूर्धाविश्वात्मासहस्राक्षःसहस्रपात् ॥ ३७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

आवर्तनोनिवृत्तात्मासंवृतःसंप्रमर्दनः ॥ अहःसंवर्तकोवह्निरनिलोधरणीधरः ॥ ३८ ॥ सुप्रसादःप्रसन्नात्माविश्वधृग्*विश्वभुग्विभुः ॥ सत्कर्तासत्कृतःसाधुर्जन्हुर्नारायणोनरः॥ ३९॥ असंख्येयोप्रमेयात्माविशिष्टःशिष्टकृच्छुचिः॥ सिद्धार्थःसिद्धसंकल्पःसिद्धिदःसिद्धिसाधनः॥ ४०॥ वृषाहीवृषभोविष्णुर्वृषपर्वावृषोदरः॥ वर्धनोवर्धमानश्चविविक्तःश्रुतिसागरः ॥ ४१ ॥ सुभुजोदुर्धरोवाग्मीमहेंद्रोवसुदोवसुः ॥ नैकरूपोबृहद्रूपःशिपिविष्टःप्रकाशनः ॥ ४२ ॥ ओजस्तेजोद्युतिधरःप्रकाशात्माप्रतापनः ॥ ऋद्धःस्पष्टाक्षरोमंत्रश्चंद्रांशुर्भास्करद्युतिः ॥ ४३ ॥ अमृतांशूद्भवोभानुःशशबिंदुःसुरेश्वरः ॥ औषधंजगतःसेतुःसत्यधर्मपराक्रमः ॥ ४४ ॥ भूतभव्यभवन्नाथःपवनःपावनोनलः ॥ कामहाकामकृत्कांतःकामःकामप्रदःप्रभुः ॥ ४५ ॥ युगादिकृ ३०० द्युगावर्तोनैकमायोमहाशनः ॥ अदृश्योव्यक्तरूपश्चसहस्रजिदनंतजित् ॥ ४६॥ इष्टोविशिष्टःशिष्टेष्टःशिखंडीनहुषोवृषः ॥ क्रोधहाक्रोधकृत्कर्ताविश्वबाहुर्महीधरः ॥ ४७॥ अच्युतःप्रथितःप्राणःप्राणदोवासवानुजः ॥ अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तःप्रतिष्ठितः ॥ ४८॥ स्कंदःस्कंदधरोधुर्योवरदोवायुवाहनः ॥ वासुदेवोबृहद्भानुरादिदेवःपुरंदरः ॥ ४९ ॥ अशोकस्तारणस्तारःशूरःशौरिर्जनेश्वरः ॥ अनुकूलःशतावर्तःपद्मीपद्मनिभेक्षणः ॥ ५० ॥ पद्मनाभोरविंदाक्षःपद्मगर्भःशरीरभृत् ॥ महर्धिर्ऋद्धोवृद्धात्मामहाक्षोगरुडध्वजः ॥ ५१ ॥ अतुलःशरभोभीमःसमयज्ञोहविर्हरिः ॥ सर्वलक्षणलक्षण्योलक्ष्मीवान्समितिंजयः ॥ ५२ ॥ विक्षरोरोहितोमार्गोहेतुर्दामोदरःसहः ॥ महीधरोमहाभागोवेगवानमिताशनः ॥ ५३ ॥ उद्भवःक्षोभणोदेवःश्रीगर्भःपरमेश्वरः ॥ करणंकारणंकर्ताविकर्तागहनोगुहः ॥ ५४ ॥ व्यवसायोव्यवस्थानःसंस्थानःस्थानदोध्रुवः ॥ परर्धिःपरमस्पष्टस्तुष्टःपुष्टःशुभेक्षणः ॥ ५५॥ रामोविरामोविरजोमार्गोनेयोनयोऽनयः ४०० ॥ वीरःशक्तिमतांश्रेष्ठोधर्मोधर्मविदुत्तमः ॥ ५६ ॥ वैकुंठःपुरुषःप्राणःप्राणदःप्रणवःपृथुः ॥ हिरण्यगर्भःशत्रुघ्नोव्याप्तोवायुरधोक्षजः ॥ ५७॥ ऋतुःसुदर्शनःकालःपरमेष्ठीपरिग्रहः ॥ उग्रःसंवत्सरोदक्षोविश्रामोविश्वदक्षिणः ॥ ५८ ॥ विस्तारःस्थावरःस्थाणुःप्रमाणंबीजमव्ययं ॥ अर्थोनर्थोमहाकोशोमहाभोगोमहाधनः ॥ ५९ ॥ अनिर्विण्णःस्थविष्ठोभूर्धर्मयूपोमहामखः ॥ नक्षत्रनेमिर्नक्षत्रीक्षमःक्षामःसमीहनः ॥ ६० ॥

* विश्वंधृष्णातीतिविश्वधृगितिभाष्ये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

यज्ञइज्योमहेज्यश्चक्रतुःसत्रंसतांगतिः ॥ सर्वदर्शीविमुक्तात्मासर्वज्ञोज्ञानमुत्तमं ॥ ६१ ॥ सुव्रतःसुमुखःसूक्ष्मःसुघोषःसुखदःसुहृत् ॥ मनोहरोजितक्रोधो
वीरबाहुर्विदारणः ॥ ६२ ॥ स्वापनःस्ववशोव्यापीनैकात्मानैककर्मकृत् ॥ वत्सरोवत्सलोवत्सीरत्नगर्भोधनेश्वरः ॥ ६३ ॥ धर्मगुब्धर्मकृद्धर्मीसदसत्क्षरमक्ष
रं ॥ अविज्ञातासहस्रांशुर्विधाताकृतलक्षणः ॥ ६४ ॥ गभस्तिनेमिःसत्वस्थःसिंहोभूतमहेश्वरः ॥ आदिदेवोमहादेवोदेवेशोदेवभृद्गुरुः ॥ ६५ ॥ उत्तरोगोपति
र्गोप्ताज्ञानगम्यःपुरातनः ॥ शरीरभूतभृद्भोक्ता ५०० कपींद्रोभूरिदक्षिणः ॥ ६६ ॥ सोमपोमृतपःसोमःपुरुजित्पुरुसत्तमः ॥ विनयोजयःसत्यसंधोदाशार्हः
सात्वतांपतिः ॥ ६७ ॥ जीवोविनयितासाक्षीमुकुंदोमितविक्रमः ॥ अंभोनिधिरनंतात्मामहोदधिशयोंतकः ॥ ६८ ॥ अजोमहार्हःस्वाभाव्योजितामित्रःप्रमो
दनः ॥ आनंदोनंदनोनंदःसत्यधर्मात्रिविक्रमः ॥ ६९ ॥ महर्षिःकपिलाचार्यःकृतज्ञोमेदिनीपतिः ॥ त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षोमहाशृंगःकृतांतकृत् ॥ ७० ॥ महाव
राहोगोविंदःसुषेणःकनकांगदी ॥ गुह्योगभीरोगहनोगुप्तश्चक्रगदाधरः ॥ ७१ ॥ वेधाःस्वांगोजितःकृष्णोदृढःसंकर्षणोच्युतः ॥ वरुणोवारुणोवृक्षःपुष्कराक्षो
महामनाः ॥ ७२ ॥ भगवान्भगहानंदीवनमालीहलायुधः ॥ आदित्योज्योतिरादित्यःसहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥ ७३ ॥ सुधन्वाखंडपरशुर्दारुणोद्रविणप्रदः ॥ दिवस्पृ
क्सर्वदृग्व्यासोवाचस्पतिरयोनिजः ॥ ७४ ॥ त्रिसामासामगःसामनिर्वाणंभेषजंभिषक् ॥ संन्यासकृच्छमःशांतोनिष्ठाशांतिःपरायणं ॥ ७५ ॥ शुभांगःशांति
दःस्रष्टाकुमुदःकुवलेशयः ॥ गोहितोगोपतिर्गोप्तावृषभाक्षोवृषप्रियः ॥ ७६ ॥ अनिवर्तीनिवृत्तात्मासंक्षेप्ताक्षेमकृच्छिवः ६०० ॥ श्रीवत्सवक्षाःश्रीवासःश्री
पतिःश्रीमतांवरः ॥ ७७ ॥ श्रीदःश्रीशःश्रीनिवासःश्रीनिधिःश्रीविभावनः ॥ श्रीधरःश्रीकरःश्रेयःश्रीमाँल्लोकत्रयाश्रयः ॥ ७८ ॥ स्वक्षःस्वंगःशतानंदोनंदिर्ज्यो
तिर्गणेश्वरः ॥ विजितात्माविधेयात्मासत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥ उदीर्णःसर्वतश्चक्षुरनीशःशाश्वतःस्थिरः ॥ भूशयोभूषणोभूतिर्विशोकःशोकनाश
नः ॥ ८० ॥ अर्चिष्मानर्चितःकुंभोविशुद्धात्माविशोधनः ॥ अनिरुद्धोप्रतिरथःप्रद्युम्नोमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ कालनेमिनिहावीरःशूरःशौरिर्जनेश्वरः ॥ त्रिलोका
त्मात्रिलोकेशःकेशवःकेशिहाहरिः ॥ ८२ ॥ कामदेवःकामपालःकामीकांतःकृतागमः ॥ अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोनंतोधनंजयः ॥ ८३ ॥ ब्रह्मण्योब्रह्मकृद्ब्रह्मा
ब्रह्मब्रह्मविवर्धनः ॥ ब्रह्मविद्ब्राह्मणोब्रह्मीब्रह्मज्ञोब्राह्मणप्रियः ॥ ८४ ॥ महाक्रमोमहाकर्मामहातेजामहोरगः ॥ महाक्रतुर्महायज्वामहायज्ञोमहाहविः ॥ ८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तव्यःस्तवप्रियःस्तोत्रंस्तुतिस्तोतारणप्रियः ॥ पूर्णःपूरयितापुण्यःपुण्यकीर्तिरनामयः ॥ ८६ ॥ मनोजवस्तीर्थकरोवसुरेतावसुप्रदः ॥ वसुप्रदोवासुदेवो
॥१८८॥ वसुर्वसुमनाहविः ॥८७॥ सद्गतिःसत्कृतिः७००सत्तासद्भूतिःसत्परायणः ॥ शूरसेनोयदुश्रेष्ठःसन्निवासःसुयामुनः ॥ ८८ ॥ भूतावासोवासुदेवःसर्वासुनि १२
लयोनलः ॥ दर्पहादर्पदोदृप्तोदुर्धरोथापराजितः ॥ ८९ ॥ विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ अनेकमूर्तिरव्यक्तःशतमूर्तिःशताननः ॥ ९० ॥ एकोनैकः
सवःकःकिंयत्तत्पदमनुत्तमं ॥ लोकबंधुर्लोकनाथोमाधवोभक्तवत्सलः ॥ ९१ ॥ सुवर्णवर्णोहेमांगोवरांगश्चंदनांगदी ॥ वीरहाविषमःशून्योघृताशीरचलश्च
लः ॥ ९२ ॥ अमानीमानदोमान्योलोकस्वामीत्रिलोकधृत् ॥ सुमेधामेधजोधन्यःसत्यमेधाधराधरः ॥ ९३ ॥ तेजोवृषोद्युतिधरःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ प्रग्रहो
निग्रहोव्यग्रोनैकशृंगोगदाग्रजः ॥ ९४ ॥ चतुर्मूर्तिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः ॥ चतुरात्माचतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥ ९५ ॥ समावर्तोनिवृत्तात्मादुर्जयो
दुरतिक्रमः ॥ दुर्लभोदुर्गमोदुर्गोदुरावासोदुरारिहा ॥ ९६ ॥ शुभांगोलोकसारंगःसुतंतुस्तंतुवर्धनः ॥ इंद्रकर्मामहाकर्माकृतकर्माकृतागमः ॥ ९७ ॥ उद्भवःसुं
दरःसुंदोरत्ननाभःसुलोचनः ॥ अर्कोवाजसनःशृंगीजयंतःसर्वविज्जयी ॥ ९८ ॥ सुवर्णबिंदुर ८०० क्षोभ्यःसर्ववागीश्वरेश्वरः ॥ महाह्रदोमहागर्तोमहाभू
तोमहानिधिः ॥ ९९ ॥ कुमुदःकुंदरःकुंदःपर्जन्यःपवनोनिलः ॥ अमृताशोमृतवपुःसर्वज्ञःसर्वतोमुखः ॥ १०० ॥ सुलभःसुव्रतःसिद्धःशत्रुजिच्छत्रुतापनः ॥
न्यग्रोधोदुंबरोश्वत्थश्चाणूरांध्रनिषूदनः ॥ १०१ ॥ सहस्रार्चिःसप्तजिह्वःसप्तैधाःसप्तवाहनः ॥ अमूर्तिरनघोचिंत्योभयकृद्भयनाशनः ॥ २ ॥ अणुर्बृहत्कृशः
स्थूलोगुणभृन्निर्गुणोमहान् ॥ अधृतःस्वधृतःस्वास्यःप्राग्वंशोवंशवर्धनः ॥ ३ ॥ भारभृत्कथितोयोगीयोगीशःसर्वकामदः ॥ आश्रमःश्रमणःक्षामःसुपर्णो
वायुवाहनः ॥ ४ ॥ धनुर्धरोधनुर्वेदोदंडोदमयितादमः ॥ अपराजितःसर्वसहोनियंतानियमोयमः ॥ ५ ॥ सत्ववान्सात्विकःसत्यःसत्यधर्मपरायणः ॥ अभि
प्रायःप्रियार्होर्हःप्रियकृत्प्रीतिवर्धनः ॥ ६ ॥ विहायसगतिर्ज्योतिःसुरुचिर्हुतभुग्विभुः ॥ रविर्विरोचनःसूर्यःसवितारविलोचनः ॥ ७ ॥ अनंतोहुतभुग्भोक्ता
सुखदोनैकदोग्रजः ॥ अनिर्विण्णःसदामर्षीलोकाधिष्ठानमद्भुतः ॥ ८ ॥ सनात्सनातनतमःकपिलःकपिरप्ययः ९०० ॥ स्वस्तिदःस्वस्तिकृत्स्वस्तिस्वस्तिभुक्स्व ॥१८८॥
स्तिदक्षिणः ॥ ९ ॥ अरौद्रःकुंडलीचक्रीविक्रम्यूर्जितशासनः ॥ शब्दातिगःशब्दसहःशिशिरःशर्वरीकरः ॥ ११० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अक्रूरःपेशलोदक्षोदक्षिणःक्षमिणांवरः॥ विद्वत्तमोवीतभयःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ ११ ॥ उत्तारणोदुष्कृतिहापुण्योदुःस्वप्ननाशनः॥ वीरहारक्षणःसंतोजी
वनःपर्यवस्थितः॥ १२ ॥ अनंतरूपोनंतश्रीर्जितमन्युर्भयापहः ॥ चतुरस्रोगभीरात्माविदिशोव्यादिशोदिशः ॥ १३ ॥ अनादिर्भूर्भुवोलक्ष्मीःसुवीरोरुचिरां
गदः॥ जननोजनजन्मादिर्भीमोभीमपराक्रमः॥ १४ ॥ आधारनिलयोधातापुष्पहासःप्रजागरः ॥ ऊर्ध्वगःसत्पथाचारःप्राणदःप्रणवःपणः॥ १५ ॥ प्रमा
णंप्राणनिलयःप्राणभृत्प्राणजीवनः॥ तत्त्वंतत्त्वविदेकात्माजन्ममृत्युजरातिगः॥ १६॥ भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारःसपिताप्रपितामहः॥ यज्ञोयज्ञपतिर्यज्वायज्ञांगो
यज्ञवाहनः॥ १७॥ यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञीयज्ञभुग्यज्ञसाधनः ॥ यज्ञांतकृद्यज्ञगुह्यमन्नमन्नादएवच ॥ १८ ॥ आत्मयोनिःस्वयंजातोवैखानःसामगायनः॥ दे
वकीनंदनःस्रष्टाक्षितीशःपापनाशनः॥ १९॥ शंखभृन्नंदकीचक्रीशार्ङ्गधन्वागदाधरः॥ रथांगपाणिरक्षोभ्यःसर्वप्रहरणायुधः॥ सर्वप्रहरणायुधओंनमइति॥
॥ १००० ॥ १२० ॥ इतिदंकीर्तनीयस्यकेशवस्यमहात्मनः ॥ नाम्नांसहस्रंदिव्यानामशेषेणप्रकीर्तितं॥ २१ ॥ यइदंश्रृणुयान्नित्यंयश्चापिपरिकीर्तयेत्॥ नाशु
भंप्राप्नुयात्किंचित्सोमुत्रेहचमानवः॥ २२॥ वेदांतगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ वैश्योधनसमृद्धःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात्॥ २३॥ धर्मार्थीप्रा
प्नुयाद्धर्ममर्थार्थीचार्थमाप्नुयात्॥ कामानवाप्नुयात्कामीप्रजार्थीप्राप्नुयात्प्रजां॥ २४ ॥ भक्तिमान्यःसदोत्थायशुचिस्तद्गतमानसः॥ सहस्रंवासुदेवस्यनाम्ना
मेतत्प्रकीर्तयेत्॥ २५॥ यशःप्राप्नोतिविपुलंज्ञातिप्राधान्यमेवच॥ अचलांश्रियमाप्नोतिश्रेयःप्राप्नोत्यनुत्तमं॥ २६॥ नभयंक्वचिदाप्नोतिवीर्यंतेजश्चविंदति॥
भवत्यरोगोद्युतिमान्बलरूपगुणान्वितः॥ २७॥ रोगार्तोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबंधनात्॥ भयान्मुच्येतभीतस्तुमुच्येदापन्नआपदः ॥ २८॥ दुर्गाण्यतितरत्या
शुपुरुषःपुरुषोत्तमं ॥ स्तुवन्नामसहस्रेणनित्यंभक्तिसमन्वितः ॥ २९ ॥ वासुदेवाश्रयोमर्त्योवासुदेवपरायणः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मायातिब्रह्मसनातनं॥
॥ १३० ॥ नवासुदेवभक्तानामशुभंविद्यतेक्वचित्॥ जन्ममृत्युजराव्याधिभयंनैवोपजायते॥ ३१ ॥ इमंस्तवमधीयानःश्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥ युज्येतात्मसु
खक्षांतिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः॥ ३२ ॥ नक्रोधोनचमात्सर्यंनलोभोनाशुभामतिः ॥ भवंतिकृतपुण्यानांभक्तानांपुरुषोत्तमे॥ ३३॥ द्यौःसचंद्रार्कनक्षत्राखं
दिशोभूर्महोदधिः॥ वासुदेवस्यवीर्येणविधृतानिमहात्मनः॥ ३४॥ ससुरासुरगंधर्वंसयक्षोरगराक्षसं ॥ जगद्वशेवर्ततेदंकृष्णस्यसचराचरं ॥ ३५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसत्वंतेजोबलंधृतिः ॥ वासुदेवात्मकान्याहुःक्षेत्रंक्षेत्रज्ञएवच ॥ ३६ ॥ सर्वागमानामाचारःप्रथमंपरिकल्प्यते॥ आचारःप्रथमोधर्मो
॥१८९॥ धर्मस्यप्रभुरच्युतः ॥ ३७ ॥ ऋषयःपितरोदेवामहाभूतानिधातवः ॥ जंगमाजंगमंचेदंजगन्नारायणोद्भवं ॥ ३८ ॥ योगोज्ञानंतथासांख्यंविद्याःशिल्पा १३
दिकर्मच ॥ वेदाःशास्त्राणिविज्ञानमेतत्सर्वंजनार्दनात् ॥ ३९ ॥ एकोविष्णुर्महद्भूतंपृथग्भूतान्यनेकशः॥ त्रीन्लोकान्व्याप्यभूतात्माभुंक्तेविश्वभुगव्ययः॥
॥ १४० ॥ इमंस्तवंभगवतोविष्णोर्व्यासेनकीर्तितं॥ पठेद्यइच्छेत्पुरुषःश्रेयःप्राप्तुंसुखानिच ॥ १४१ ॥ विश्वेश्वरमजंदेवंजगतःप्रभवाप्ययं॥ भजंतियेपुष्क
राक्षंनतेयांतिपराभवं॥ १४२॥ इतिश्रीम०शतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेविष्णुसहस्रनामकथनेएकोनपंचा
शदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४९॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद॥ किंजप्यंजपतोनित्यंभ
वेद्धर्मफलंमहत्॥ १ ॥ प्रस्थानेवाप्रवेशेवाप्रवृत्तेवापिकर्मणि॥ दैवेवाश्राद्धकालेवाकिंजप्यंकर्मसाधनं॥ २॥ शांतिकंपौष्टिकंरक्षाशत्रुघ्नंभयनाशनं॥ जप्यं
यद्ब्रह्मसमितंतद्भवान्वक्तुमर्हति॥ ३॥ भीष्मउवाच व्यासप्रोक्तमिमंमंत्रंश्रृणुष्वैकमनानृप ॥ सावित्र्याविहितंदिव्यंसद्यःपापविमोचनं ॥ ४ ॥ श्रृणु
मंत्रविधिंकृत्स्नंप्रोच्यमानंमयानघ॥ यंश्रुत्वापांडवश्रेष्ठसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ५॥ रात्रावहनिधर्मज्ञजपन्पापैर्नलिप्यते॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिश्रृणुष्वैकमनानृ
प॥ ६॥ आयुष्मान्भवतेचैवयंश्रुत्वापार्थिवात्मज ॥ पुरुषस्तुसुसिद्धार्थःप्रेत्यचेहचमोदते ॥ ७ ॥ सेवितंसततंराजन्पुराराजर्षिसत्तमैः॥ क्षत्रधर्मपरैर्नित्यं
सत्यव्रतपरायणैः॥८॥ इदमाह्निकमव्यग्रंकुर्वद्भिर्नियतैःसदा॥ नृपैर्भरतशार्दूलप्राप्यतेश्रीरनुत्तमा॥ ९॥ नमोवसिष्ठायमहाव्रतायपराशरंवेदनिधिंनमस्ये॥
नमोस्त्वनंतायमहोरगायनमोस्तुसिद्धेभ्यइहाक्षयेभ्यः ॥ १० ॥ नमोस्त्वृषिभ्यःपरमंपरेषांदेवेषुदेवं*वरंदंवराणां ॥ सहस्रशीर्षायनमःशिवायसहस्रनामाय
जनार्दनाय॥ ११॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यःपिनाकीचापराजितः॥ ऋतश्चपितृरूपश्चत्र्यंबकश्चमहेश्वरः॥ १२॥ ॥१८९॥

पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विहितंइष्टसिध्यर्थंजप्तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आह्निकंअहरहःकर्तव्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

* नमस्येइतिशेषः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ संज्ञाया:अश्वारूपायाः नासातःनासिकायाःसकाशाद्विनिर्गतौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

वृषाकपिश्चशंभुश्चहवनोथेश्वरस्तथा ॥ एकादशैतेप्रथितारुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ १३ ॥ शतमेतत्समाम्नातंशतरुद्रेमहात्मनां ॥ अंशोभगश्चमित्रश्चवरुणश्च
जलेश्वरः ॥ १४ ॥ तथाधातार्यमाचैवजयंतोभास्करस्तथा ॥ त्वष्टापूषातथैवेंद्रोद्वादशोविष्णुरुच्यते ॥ १५ ॥ इत्येतेद्वादशादित्याःकाश्यपेयाइतिश्रुतिः ॥ धरो
ध्रुवश्चसोमश्चसावित्रोथानिलोनलः ॥ १६ ॥ प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः ॥ नासत्यश्चापिदस्रश्चस्मृतौद्वावश्विनावपि ॥ १७ ॥ मार्तंडस्यात्मजा
वेतौसंज्ञानासाविनिर्गतौ ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिलोकानांकर्मसाक्षिणः ॥ १८ ॥ अपियज्ञस्यवेत्तारोदत्तस्यसुकृतस्यच ॥ अदृश्याःसर्वभूतेषुपश्यंतित्रिदशेश्व
राः ॥ १९ ॥ शुभाशुभानिकर्माणिमृत्युःकालश्चसर्वशः ॥ विश्वेदेवाःपितृगणामूर्तिमंतस्तपोधनाः ॥ २० ॥ मुनयश्चैवसिद्धाश्चतपोमोक्षपरायणाः ॥ शुचि
स्मिताःकीर्तयतांप्रयच्छंतिशुभंनृणां ॥ २१ ॥ प्रजापतिकृतानेतान्लोकान्दिव्येनतेजसा ॥ वसंतिसर्वलोकेषुप्रयताःसर्वकर्मसु ॥ २२ ॥ प्राणानामीश्वरा
नेतान्कीर्तयन्प्रयतोनरः ॥ धर्मार्थकामैर्विपुलैर्युज्यतेसहनित्यशः ॥ २३ ॥ लोकांश्चलभतेपुण्यान्विश्वेश्वरकृताञ्छुभान् ॥ एतेदेवास्त्रयस्त्रिंशत्सर्वभूतगणेश्व
राः ॥ २४ ॥ नंदीश्वरोमहाकायोग्रामणीर्वृषभध्वजः ॥ ईश्वराःसर्वलोकानांगणेश्वरविनायकाः ॥ २५ ॥ सौम्यारौद्रागणाश्चैवयोगभूतगणास्तथा ॥ ज्योतीं
षिसरितोव्योमसुपर्णःपतगेश्वरः ॥ २६ ॥ पृथिव्यांतपसासिद्धाःस्थावराश्चचराश्चह ॥ हिमवान्गिरयःसर्वेचत्वारश्चमहार्णवाः ॥ २७ ॥ भवस्यानुचराश्चैव
हरतुल्यपराक्रमाः ॥ विष्णुर्देवोथजिष्णुश्चस्कंदश्चांबिकयासह ॥ २८ ॥ कीर्तयन्प्रयतःसर्वान्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिमानवानृषिसत्तमान् ॥
॥ २९ ॥ यवक्रीतश्चरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू ॥ औशिजश्चैवकक्षीवान्बलश्चांगिरसःसुतः ॥ ३० ॥ ऋषिर्मेधातिथेःपुत्रःकण्वोबर्हिषदस्तथा ॥ ब्रह्मतेजोमयाः
सर्वेकीर्तितालोकभावनाः ॥ ३१ ॥ लभंतेहिशुभंसर्वेरुद्रानलवसुप्रभाः ॥ भुविकृत्वाशुभंकर्ममोदंतेदिविदैवतैः ॥ ३२ ॥ महेंद्रगुरवःसप्तप्राचींवैदिशमाश्रि
ताः ॥ प्रयतःकीर्तयेदेतान्शक्रलोकेमहीयते ॥ ३३ ॥ उन्मुचुःप्रमुचुश्चैवस्वस्त्यात्रेयश्चवीर्यवान् ॥ दृढव्यश्चोर्ध्वबाहुश्चतृणसोमांगिरास्तथा ॥ ३४ ॥ मित्रा
वरुणयोःपुत्रस्तथागस्त्यःप्रतापवान् ॥ धर्मराजर्त्विजःसप्तदक्षिणांदिशमाश्रिताः ॥ ३५ ॥ दृढेयुश्चऋतेयुश्चपरिव्याधश्चकीर्तिमान् ॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रि
तश्चादित्यसन्निभाः ॥ ३६ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रेःपुत्रश्चधर्मात्माऋषिःसारस्वतस्तथा ॥ वरुणस्यर्त्विजःसप्तपश्चिमांदिशमाश्रिताः ॥ ३७ ॥ अत्रिर्वसिष्ठोभगवान्कश्यपश्चमहानृषिः ॥ गौतमश्चभर
 द्वाजोविश्वामित्रोथकौशिकः ॥ ३८ ॥ ऋचीकतनयश्चोग्रोजमदग्निःप्रतापवान् ॥ धनेश्वरस्यगुरवःसप्तैतेउत्तराश्रिताः ॥ ३९ ॥ अपरेमुनयःसप्तदिक्षुसर्वास्व
धिष्ठिताः ॥ कीर्तिस्वस्तिकरानृणांकीर्तितालोकभावनाः ॥ ४० ॥ धर्मःकामश्चकालश्चवसुर्वासुकिरेवच ॥ अनंतःकपिलश्चैवसप्तैतेधरणीधराः ॥ ४१ ॥
रामोव्यासस्तथाद्रौणिरश्वत्थामाचलोमशः ॥ इत्येतेमुनयोदिव्याएकैकःसप्तसप्तधा ॥ ४२ ॥ शांतिस्वस्तिकरालोकेदिशांपालाःप्रकीर्तिताः ॥ यस्यांयस्यां
दिशित्येतेतन्मुखःशरणंव्रजेत् ॥ ४३ ॥ स्रष्टारःसर्वभूतानांकीर्तितालोकपावनाः ॥ संवर्तोमेरुसावर्णोमार्कंडेयश्चधार्मिकः ॥ ४४ ॥ सांख्ययोगौनारदश्च
दुर्वासाश्चमहानृषिः ॥ अत्यंततपसोदांतास्त्रिषुलोकेषुविश्रुताः ॥ ४५ ॥ अपरेरुद्रसंकाशाःकीर्तिताब्रह्मलौकिकाः ॥ अपुत्रोलभतेपुत्रंदरिद्रोलभतेधनं ॥
॥ ४६ ॥ तथाधर्मार्थकामेषुसिद्धिंचलभतेनरः ॥ पृथुंवैन्यंनृपवरंपृथ्वीयस्याभवत्सुता ॥ ४७ ॥ प्रजापतिंसार्वभौमंकीर्तयेद्वसुधाधिपं ॥ आदित्यवंशप्रभवं
महेंद्रसमविक्रमं ॥ ४८ ॥ पुरूरवसमैलंचत्रिषुलोकेषुविश्रुतं ॥ बुधस्यदयितंपुत्रंकीर्तयेद्वसुधाधिपं ॥ ४९ ॥ त्रिलोकविश्रुतंवीरंभरतंचप्रकीर्तयेत् ॥ गवामये
नयज्ञेनयेनेष्टंवैकृतेयुगे ॥ ५० ॥ रंतिदेवंमहादेवंकीर्तयेत्परमद्युतिं ॥ विश्वजित्तपसोपेतंलक्षण्यंलोकपूजितं ॥ ५१ ॥ तथाश्वेतंचराजर्षिंकीर्तयेत्परमद्युतिं ॥
सगरस्यात्मजायेनप्लावितास्तारितास्तथा ॥ ५२ ॥ हुताशनसमानेतान्महारूपान्महौजसः ॥ उग्रकायान्महासत्वान्कीर्तयेत्कीर्तिवर्धनान् ॥ ५३ ॥ देवानृषि
गणांश्चैवनृपांश्चजगतीश्वरान् ॥ सांख्यंयोगंचपरमंहव्यंकव्यंतथैवच ॥ ५४ ॥ कीर्तितंपरमंब्रह्मसर्वश्रुतिपरायणं ॥ मंगल्यंसर्वभूतानांपवित्रंबहुकीर्तितं ॥
॥ ५५ ॥ व्याधिप्रशमनंश्रेष्ठंपौष्टिकंसर्वकर्मणां ॥ प्रयतःकीर्तयेच्चैतान्कल्यंसायंचभारत ॥ ५६ ॥ एतेवैयांतिवर्षंतिभांतिवांतिसृजंतिच ॥ एतेविनाय
काःश्रेष्ठादक्षाःक्षांताजितेंद्रियाः ॥ ५७ ॥ नराणामशुभंसर्वंव्यपोहंतिप्रकीर्तिताः ॥ साक्षिभूतामहात्मानःपापस्यसुकृतस्यच ॥ ५८ ॥ एतान्वैकल्यमुत्था
यकीर्तयन्शुभमश्नुते ॥ नाग्निचौरभयंतस्यनमार्गप्रतिरोधनं ॥ ५९ ॥ एतान्कीर्तयतांनित्यंदुःस्वप्नोनश्यतेनृणां ॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्यःस्वस्तिमांश्चगृहान्
व्रजेत् ॥ ६० ॥ दीक्षाकालेषुसर्वेषुयःपठेन्नियतोद्विजः ॥ न्यायवानात्मनिरतःक्षांतोदांतोनसूयकः ॥ ६१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रोगार्तोव्याधियुक्तोवापठन्पापात्प्रमुच्यते ॥ वास्तुमध्येतुपठतःकुलेस्वस्त्ययनंभवेत् ॥ ६२ ॥ क्षेत्रमध्येतुपठतःसर्वंसस्यंप्ररोहति ॥ गच्छतःक्षेममध्वानंग्रामां
तरगतःपठन् ॥ ६३ ॥ आत्मनश्चसुतानांचदाराणांचधनस्यच ॥ बीजानामोषधीनांचरक्षामेतांप्रयोजयेत् ॥ ६४ ॥ एतान्संग्रामकालेतुपठतःक्षत्रियस्यतु ॥
व्रजंतिरिपवोनाशंक्षेमंचपरिवर्तते ॥ ६५ ॥ एतान्दैवेचपित्र्येचपठतःपुरुषस्यहि ॥ भुंजतेपितरःकव्यंहव्यंचत्रिदिवौकसः ॥ ६६ ॥ नव्याधिश्वापदभयंनद्विपा
न्नहितस्करात् ॥ कश्मलंलघुतांयातिपाप्मनाचप्रमुच्यते ॥ ६७ ॥ यानपात्रेचयानेचप्रवासेराजवेश्मनि ॥ परांसिद्धिमवाप्नोतिसावित्रींह्युत्तमांपठन् ॥
॥ ६८ ॥ नचराजभयंतेषांनपिशाचान्नराक्षसात् ॥ नाग्न्यंबुपवनव्यालाद्भयंतस्योपजायते ॥ ६९ ॥ चतुर्णामपिवर्णानामाश्रमस्यविशेषतः ॥ करोतिसततंशां
तिंसावित्रीमुत्तमांपठन् ॥ ७० ॥ नाग्निर्दहतिकाष्ठानिसावित्रीयत्रपठ्यते ॥ नतत्रबालोम्रियतेनचतिष्ठंतिपन्नगाः ॥ ७१ ॥ नतेषांविद्यतेदुःखंगच्छंतिपरमां
गतिं ॥ येशृण्वंतिमहद्ब्रह्मसावित्रीगुणकीर्तनं ॥ ७२ ॥ गवांमध्येतुपठतोगावोस्यबहुवत्सलाः ॥ प्रस्थानेवाप्रवासेवासर्वावस्थांगतःपठेत् ॥ ७३ ॥ जपतांजु
ह्वतांचैवनित्यंचप्रयतात्मनां ॥ ऋषीणांपरमंजप्यंगुह्यमेतन्नराधिप ॥ ७४ ॥ याथातथ्येनसिद्धस्यइतिहासंपुरातनं ॥ पराशरमतंदिव्यंशक्रायकथितंपुरा ॥
॥ ७५ ॥ तदेतत्तेसमाख्यातंतथ्यंब्रह्मसनातनं ॥ हृदयंसर्वभूतानांश्रुतिरेषासनातनी ॥ ७६ ॥ सोमादित्यान्वयाःसर्वेराघवाःकुरवस्तथा ॥ पठंतिशुचयोनित्यं
सावित्रींप्राणिनांगतिं ॥ ७७ ॥ अभ्यासेनित्यंदेवानांसप्तर्षीणांध्रुवस्यच ॥ मोक्षणंसर्वकृच्छ्राणांमोचयत्यशुभात्सदा ॥ ७८ ॥ वृद्धैःकाश्यपगौतमप्रभृ
तिभिर्भृग्वंगिरोऽत्र्यादिभिःशुक्रागस्त्यबृहस्पतिप्रभृतिभिर्ब्रह्मर्षिभिःसेवितं ॥ भारद्वाजमतंऋचीकतनयैःप्राप्तंवसिष्ठात्पुनःसावित्रीमधिगम्यशक्रवसुभिःकृ
त्स्नाजितादानवाः ॥ ७९ ॥ योगोशतंकनकशृंगमयंददातिविप्रायवेदविदुषेचबहुश्रुताय ॥ दिव्यांचभारतकथांकथयेच्चनित्यंतुल्यंफलंभवतितस्यचतस्यचैव
॥ ८० ॥ धर्मोविवर्धतिभृगोःपरिकीर्तनेनवीर्यंविवर्धतिवसिष्ठनमोनतेन ॥ संग्रामजिद्भवतिचैवरघुंनमस्यन्स्यादश्विनौचपरिकीर्तयतोनरोगः ॥ ८१ ॥
एषातेकथिताराजन्सावित्रीब्रह्मशाश्वती ॥ विवक्षुरसियच्चान्यत्तत्तेवक्ष्यामिभारत ॥ ८२ ॥ इतिश्रीम० अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेसावित्री
व्रतोपाख्यानेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥७॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युधिष्ठिरउवाच केपूज्याःकेनमस्कार्याःकथंवर्तेतकेषुच ॥ किमाचारःकीदृशेषुपितामहनरिष्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणानांपरिभवःसादयेद
पिदेवताः ॥ ब्राह्मणांस्तुनमस्कृत्ययुधिष्ठिरनरिष्यते ॥ २ ॥ तेपूज्यास्तेनमस्कार्यावर्तेथास्तेषुपुत्रवत् ॥ तेहिलोकानिमान्सर्वान्धारयंतिमनीषिणः ॥ ३ ॥ ब्राह्म
णाःसर्वलोकानांमहांतोधर्मसेतवः ॥ धनत्यागाभिरामाश्ववाक्संयमरताश्वये ॥ ४ ॥ रमणीयाश्वभूतानांनिधानंचधृतव्रताः ॥ प्रणेतारश्वलोकानांशास्त्रा
णांचयशस्विनः ॥ ५ ॥ तपोयेषांधनंनित्यंवाक्चैवविपुलंबलं ॥ प्रभवश्चैवधर्माणांधर्मज्ञाःसूक्ष्मदर्शिनः ॥ ६ ॥ धर्मकामाःस्थिताधर्मेसुकृतैर्धर्मसेतवः ॥ यान्स
माश्रित्यजीवंतिप्रजाःसर्वाश्वतुर्विधाः ॥ ७ ॥ पंथानःसर्वनेतारोयज्ञवाहाःसनातनाः ॥ पितृपैतामहींगुर्वीमुद्वहंतिधुरंसदा ॥ ८ ॥ धुरियेनावसीदंतिविषयेस
द्वाइव ॥ पितृदेवातिथिमुखाहव्यकव्याग्रभोजिनः ॥ ९ ॥ भोजनादेवलोकांस्त्रींस्त्रायंतेमहतोभयात् ॥ दीपःसर्वस्यलोकस्यचक्षुश्चक्षुष्मतामपि ॥ १० ॥ स
र्वशिक्षाश्रुतिधनानिपुणामोक्षदर्शिनः ॥ गतिज्ञाःसर्वभूतानामध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ ११ ॥ आदिमध्यावसानानांज्ञातारश्छिन्नसंशयाः ॥ परावरविशे
षज्ञागंतारःपरमांगतिं ॥ १२ ॥ विमुक्ताधूतपाप्मानोनिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ मानार्हामानितानित्यंज्ञानविद्भिर्महात्मभिः ॥ १३ ॥ चंदनेमलपंकेचभोजनेऽ
भोजनेसमाः ॥ समंयेषांदुकूलंचतथाक्षौमाजिनानिच ॥ १४ ॥ तिष्ठेयुरप्यभुंजानाबहूनिदिवसान्यपि ॥ शोषयेयुश्वगात्राणिस्वाध्यायैःसंयतेंद्रियाः ॥ १५ ॥
अदैवंदैवतंकुर्युर्दैवतंचाप्यदैवतं ॥ लोकानन्यान्सृजेयुस्तेलोकपालांश्वकोपिताः ॥ १६ ॥ अपेयःसागरोयेषामभिशापान्महात्मनां ॥ येषांकोपाग्निरद्यापिदंड
केनोपशाम्यति ॥ १७ ॥ देवानामपियेदेवाःकारणंकारणस्यच ॥ प्रमाणस्यप्रमाणंचकस्तानभिभवेद्बुधः ॥ १८ ॥ येषांवृद्धश्वबालश्वसर्वःसंमानमर्हति ॥ त
पोविद्याविशेषात्तुमानयंतिपरस्परं ॥ १९ ॥ अविद्वान्ब्राह्मणोदेवःपात्रंवैपावनंमहत् ॥ विद्वान्भूयस्तरोदेवःपूर्णसागरसन्निभः ॥ २० ॥ अविद्वांश्चैवविद्वांश्वब्रा
ह्मणोदैवतंमहत् ॥ प्रणीतश्चाप्रणीतश्चयथाग्निर्दैवतंमहत् ॥ २१ ॥ श्मशानेष्वपितेजस्वीपावकोनैवदुष्यति ॥ हविर्यज्ञेचविधिवद्गृहएवातिशोभते ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ५ ॥ कांत्विति व्युष्टिंसमृद्धिंफलंवा व्युष्टिःफ

एवंयद्यप्यनिष्टेषुवर्ततेसर्वकर्मसु ॥ सर्वथाब्राह्मणोमान्योदैवतंविद्धितत्परं ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेब्राह्म
णप्रशंसायांद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच कांतुब्राह्मणपूजायांव्युष्टिंदृष्ट्वाजनाधिप ॥ कंवाकर्मोदयं
मत्वातानर्चसिमहामते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पवनस्यचसंवादमर्जुनस्यचभारत ॥ २ ॥ सहस्रभुजभृच्छ्रीमा
न्कार्तवीर्योभवत्प्रभुः ॥ अस्यलोकस्यसर्वस्यमाहिष्मत्यांमहाबलः ॥ ३ ॥ सतुरत्नाकरवतींसद्वीपांसागरांबरां ॥ शशासपृथिवींसर्वांहैहयःसत्यविक्रमः ॥ ४ ॥
स्ववित्तंतेनदत्तंतुदत्तात्रेयायकारणे ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यविनयंश्रुतमेवच ॥ ५ ॥ आराधयामासचतंकृतवीर्यात्मजोमुनिं ॥ न्यमंत्रयतसंतुष्टोद्विजश्चैनंवरैस्त्रिभिः
॥ ६ ॥ सवरैश्छंदितस्तेननृपोवचनमब्रवीत् ॥ सहस्रबाहुर्भूयांवैचमूमध्येगृहेऽन्यथा ॥ ७ ॥ ममबाहुसहस्रंतुपश्यतांसैनिकारणे ॥ विक्रमेणमहींकृत्स्नांजयेयंसंशि
तव्रत ॥ ८ ॥ तांचधर्मेणसंप्राप्यपालयेयमतंद्रितः ॥ चतुर्थंतुवरंयाचेत्वामहंद्विजसत्तम ॥ ९ ॥ तंममानुग्रहकृतेदातुमर्हस्यनिंदित ॥ अनुशासंतुमांसंतोमिथ्यो
द्वृत्तंत्वदाश्रयं ॥ १० ॥ इत्युक्तःसद्विजःप्राहतथास्त्वितिनराधिपं ॥ एवंसमभवंस्तस्यवरास्तेदीप्ततेजसः ॥ ११ ॥ ततःसरथमास्थायज्वलनार्कसमद्युतिं ॥ अब्र
वीद्वीर्यसंमोहात्कोवास्तिसदृशोमम ॥ १२ ॥ धैर्यैर्वीर्यैर्यशःशौर्यैर्विक्रमेणौजसापिवा ॥ तद्वाक्यांतेचांतरिक्षेवागुवाचाशरीरिणी ॥ १३ ॥ नत्वंमूढविजानी
षेब्राह्मणंक्षत्रियाद्वरं ॥ सहितोब्राह्मणेनेहक्षत्रियःशास्तिवैप्रजाः ॥ १४ ॥ अर्जुनउवाच कुर्यांभूतानितुष्टोहंक्रुद्धोनाशंतथानये ॥ कर्मणामनसावाचा
नमत्तोस्तिवरोद्विजः ॥ १५ ॥ पूर्वोब्रह्मोत्तरोवादोद्वितीयःक्षत्रियोत्तरः ॥ त्वयोक्तौहेतुयुक्तौतौविशेषस्तत्रदृश्यते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणाःसंश्रिताःक्षत्रंनक्षत्रंब्राह्म
णाश्रितं ॥ श्रिताब्रह्मोपधाविप्राःखादंतिक्षत्रियान्भुवि ॥ १७ ॥ क्षत्रियेष्वाश्रितोधर्मःप्रजानांपरिपालनं ॥ क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानांतैःकथंब्राह्मणोवरः ॥ १८ ॥
सर्वभूतप्रधानांस्तान्भैक्षवृत्तीनहंसदा ॥ आत्मसंभावितान्विप्रान्स्थापयाम्यात्मनोवशे ॥ १९ ॥

लेसमृद्धौचेत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पूर्वोवादोब्रह्मोत्तरःब्राह्मणाधिक्यवचनंपूर्वपक्षः क्षत्रियाधिक्यंसिद्धांतइत्यर्थः हे
तुयुक्तौप्रजापालनेनहेतुनायुक्तौसहितौतौब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ १६ ॥ ब्रह्मवेदोयज्ञोवाअध्यापनयजनार्थएवउपधाच्छलंयेषांतेतथाक्षत्रियान्खादंतिउपजीवंति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गायत्र्यासरस्वत्याअसत्यंकथितं चर्मवाससःअजिनवस्त्रान् ॥ २० ॥ २१ ॥ ब्रह्मोत्तरंसंतं ॥ २२ ॥ निशाचरीअंतर्हितासरस्वती यद्वानिशाचरीराक्षस्यपिवित्रस्ताभूत्किमुतान्येआस्तिकाइतिभावः

कथितंत्वनयाऽसत्यंगायत्र्याकन्ययादिवि ॥ विजेष्याम्यवशान्सर्वान्ब्राह्मणांश्चर्मवाससः ॥ २० ॥ नचमांच्यावयेद्राष्ट्रात्त्रिषुलोकेषुकश्चन ॥ देवोवामानुषो वापितस्माज्ज्येष्ठोद्विजादहं ॥ २१ ॥ अद्यब्रह्मोत्तरंलोकंकरिष्येक्षत्रियोत्तरं ॥ नहिमेसंयुगेकश्चित्सोढुमुत्सहतेबलं ॥ २२ ॥ अर्जुनस्यवचःश्रुत्वावित्रस्ताभून्नि शाचरी ॥ अथैनमंतरिक्षस्थस्ततोवायुरभाषत ॥ २३ ॥ त्यजैनंकलुषंभावंब्राह्मणेभ्योनमस्कुरु ॥ एतेषांकुर्वतःपापंराष्ट्रक्षोभोभविष्यति ॥ २४ ॥ अथवात्वां महीपालशमयिष्यंतिवैद्विजाः ॥ निरसिष्यंतितेराष्ट्राद्धतोत्साहामहाबलाः ॥ २५ ॥ तंराजाकस्त्वमित्याहततस्तंप्राहमारुतः ॥ वायुर्वैदेवदूतोस्मिहितंत्वांप्रब्रवी म्यहं ॥ २६ ॥ अर्जुनउवाच अहोत्वयायंविप्रेषुभक्तिरागःप्रदर्शितः ॥ यादृशंपृथिवीभूतंतादृशंब्रूहिमेद्विजं ॥ २७ ॥ वायोर्वासदृशंकिंचिद्ब्रूहित्वंब्राह्म णोत्तमं ॥ अपांवैसदृशंवह्नेःसूर्यस्यनभसोपिवा ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेपवनार्जुनसंवादेब्राह्मणमाहा त्म्येत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वायुरुवाच शृणुमूढगुणान्कांश्चिद्ब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ येत्वयाकीर्ति ताराजंस्तेभ्योथब्राह्मणोवरः ॥ १ ॥ त्यक्त्वामहीत्वंभूमिस्तुस्पर्धयांगनृपस्यह ॥ नाशंजगामतांविप्रोव्यस्तंभयतकश्यपः ॥ २ ॥ अजेयाब्राह्मणाराजन्दिवि चेहचनित्यदा ॥ अपिबत्तेजसात्द्यापःस्वयमेवांगिराःपुरा ॥ ३ ॥ सताःपिबन्क्षीरमिवनातृप्यतमहामनाः ॥ अपूरयन्महौघेनमहींसर्वांचपार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मि न्नहंचक्रुद्धेवैजगत्त्यक्त्वाततोगतः ॥ व्यतिष्ठमग्निहोत्रेचचिरमंगिरसोभयात् ॥ ५ ॥ अथशप्तश्चभगवान्गौतमेनपुरंदरः ॥ अहल्यांकामयानोवैधर्मार्थंचनहिंसि तः ॥ ६ ॥ तथासमुद्रोनृपतेपूर्णोमृष्टस्यवारिणः ॥ ब्राह्मणैरभिशप्तश्चबभूवलवणोदकः ॥ ७ ॥ सुवर्णवर्णोनिर्धूमःसंगतोर्ध्वशिखःकविः ॥ क्रुद्धेनांगिरसाश प्तोगुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ ८ ॥ महतश्चूर्णितान्पश्ययेहासंतमहोदधिम् ॥ सुवर्णधारिणानित्यमवशप्ताद्विजातिना ॥ ९ ॥ समोनत्वंद्विजातिभ्यःश्रेयोविद्धिन राधिप ॥ गर्भस्थान्ब्राह्मणान्सम्यङ्नमस्यतिकिलप्रभुः ॥ १० ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथिवीभूतंपृथिव्यात्मकंभूतं ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिअनुशासन० नै० भा० त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ७ ॥ शृण्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ४ अहंवायुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कविःअग्निः ॥ ८ ॥ महतःसगरपुत्रान् आसंतउपासंत सुवर्णधारिणाशोभनोब्राह्मणवर्णस्तस्यधारिणाधर्त्राद्विजातिनाकपिलेन ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निंब्राह्मणमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अनुभूतंप्रतिभूतं अनुपालकंपोषकं ॥ १४ ॥ १५ ॥ ननुब्रह्मांडेजातत्वात्कथमंडमजनयदित्यत्राह अंडेति केचिदितितन्नेत्यर्थः ॥१६ ॥ दूषयति द्रष्टव्यमिति अजत्वादेवब्रह्मानअंडजातः अंडजत्ववचनंत्वस्यप्रकारांतरेणेत्याह स्मृतमिति आकाशंअव्याकृतं ॥ १७ ॥ आकाशजःपितामहःकिमाश्रयेणतिष्ठेदितिचेत्कश्चिद्ब्रूयात्तंप्रतिब्रूहितदानकिंचि द्भवेदिति पितामहस्यनिरधिष्ठानत्वेसतितज्जमिदंसर्वंशून्यमेवस्यान्नकिंचिद्ब्रूयादित्यर्थः ननुकोयंप्रजापतिपदेनोच्यतेअतआह अहंकारइतिप्रोक्तइति प्रभुःव्यापकः यतःसर्वतेजोगतःजलचंद्रन्यायेनक

दंडकानांमहद्राज्यंब्राह्मणेनविनाशितं ॥ तालजंघंमहाक्षत्रमौर्वेणैकेननाशितं ॥ ११ ॥ त्वयाचविपुलंराज्यंबलंधर्मंश्रुतंतथा ॥ दत्तात्रेयप्रसादेनप्राप्तंपरम दुर्लभं ॥ १२ ॥ अग्निंत्वंयजसेनित्यंकस्माद्ब्राह्मणमर्जुन ॥ सहिसर्वस्यलोकस्यहव्यवाट्किंनवेत्सितं ॥ १३ ॥ अथवाब्राह्मणश्रेष्ठमनुभूतानुपालकं ॥ कर्तारं जीवलोकस्यकस्माज्जानन्विमुह्यसे ॥ १४ ॥ तथाप्रजापतिर्ब्रह्माअव्यक्तःप्रभुरव्ययः ॥ येनेदंनिखिलंविश्वंजनितंस्थावरंचरं ॥ १५ ॥ अंडजातंतुब्रह्माणंके चिदिच्छंत्यपंडिताः ॥ अंडाद्भिन्नाद्बभुःशैलादिशोंभःपृथिवीदिवं ॥ १६ ॥ द्रष्टव्यंनैतदेवंहिकथंजायेदजोहिसः ॥ स्मृतमाकाशमंडंतुतस्माज्जातःपितामहः ॥ ॥ १७ ॥ तिष्ठेत्कथमितिब्रूहिनकिंचिद्धितदाभवेत् ॥ अहंकारइतिप्रोक्तःसर्वतेजोगतःप्रभुः ॥ १८ ॥ नास्त्यंडमस्तितुब्रह्मासराजालोकभावनः ॥ इत्युक्तःसत दातूष्णीमभूद्वायुस्ततोब्रवीत् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेपवनार्जुनसंवादेचतुष्पंचाशदधिकशततमो ध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वायुरुवाच इमांभूमिंद्विजातिभ्योदित्सुर्वैदक्षिणांपुरा ॥ अंगोनामनृपोराजंस्ततश्चिंतांमहीययौ ॥ १ ॥ धारिणींसर्वभूतानामयंप्राप्यवरोनृपः ॥ कथमिच्छतिमांदातुंद्विजेभ्योब्रह्मणःसुतां ॥ २ ॥ साहंत्यक्त्वागमिष्यामिभूमित्वंब्रह्मणःपदं ॥ अयंसराष्ट्रोनृपतिर्मा भूदितिततोऽगमत् ॥ ३ ॥ ततस्तांकश्यपोदृष्ट्वाव्रजंतींपृथिवींतदा ॥ प्रविवेशमहींसद्योमुक्त्वात्मानंसमाहितः ॥ ४ ॥

त्स्नंचैतन्यज्योतिःप्राप्तः द्वितीयाश्रितेतिसमासः अयंभावः सुषुप्तिसदृशादव्याकृताकाशादुत्थितोहंकाररूपउपाधिस्तेनसाक्षीसर्वात्मनाऽवच्छिन्नःसोयमहंकारविशिष्टोब्राह्मंव्योमादिकंकल्पितवान् एवं शास्त्रानुभवाभ्यांजानातिसब्राह्मणोजगत्कर्तातेनतवसाम्यंसमुद्रेणतरंगस्येवकदाचिदपिनसंभवतीति ॥ १८ ॥ अतएवअंडंनास्ति रज्जूरगवत्कल्पनामात्रत्वात् कल्पकस्तुसब्रह्माब्राह्मणोस्तीत्युक्तं सराजा र्जुनइतिवायुनोक्तःसंस्तूष्णीमभूत्ततोवायुरब्रवीद्वक्ष्यमाणमर्थमितिशेषः ॥ १९ ॥ इतिअनुशासनप०नै०भा० चतुष्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ इमामिति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ भूमित्वंत्यक्त्वाब्रह्मणःपदंगमिष्यामीतिसंबंधः ॥ ३ ॥ आत्मानंदेहंत्यक्त्वानिर्जीवंमहीदेहंप्रविश्यसजीवंयोगबलेनकृतवान् ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूमिस्तु धर्मोत्तरा स्वधर्मबलेन ब्रह्मलोकं गत्वा नष्टभयासीदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कश्यपो भूमिर्भूत्वासीदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सोत्रिः सोमपिता उतथ्यमाहूय तां तस्मै ददौ सोतथ्यमिति सं

ऋद्धासा सर्वतो जज्ञे तृणौषधिसमन्विता ॥ धर्मोत्तरा नष्टभया भूमिरासीत्ततो नृप ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दिव्यानि विपुलव्रतः ॥ त्रिंशतः कश्यपो राजन्भूमिरा
सीदतंद्रितः ॥ ६ ॥ अथागम्य महाराज नमस्कृत्य च कश्यपं ॥ पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ एष राजन्नीदृशो वै ब्राह्मणः कश्यपोभवत् ॥ अन्यं
प्रब्रूहि वायो त्वं च कश्यपात्क्षत्रियं वरं ॥ ८ ॥ तूष्णीं बभूव नृपतिः पवनस्त्वब्रवीत्पुनः ॥ शृणु राजन्नुतथ्यस्य जातस्यांगिरसे कुले ॥ ९ ॥ भद्रा सोमस्य दुहिता रूपेण पर
मा मता ॥ तस्यास्तुल्यं पतिं सोम उतथ्यं समपश्यत ॥ १० ॥ सा च तीव्रं तपस्तेपे महाभागा यशस्विनी ॥ उतथ्यार्थे तु चार्वंगी परं नियममास्थिता ॥ ११ ॥ तत आ
हूय सोतथ्यं ददावत्रिर्यशस्विनीं ॥ भार्यार्थे स च जग्राह विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२ ॥ तां त्वकामयत श्रीमान्वरुणः पूर्वमेव ह ॥ स चागम्य वनप्रस्थं यमुनायां जहा
र तां ॥ १३ ॥ जलेश्वरस्तु हृत्वा तामनयत्स्वं पुरं प्रति ॥ परमाद्भुतसंकाशं षट्सहस्रशतह्रदं ॥ १४ ॥ न हि रम्यतरं किंचित्तस्मादन्यत्पुरोत्तमं ॥ प्रासादैरप्सरोभिश्च
दिव्यैः कामैश्च शोभितं ॥ १५ ॥ तत्र देवस्तया सार्धं रेमे राजन्जलेश्वरः ॥ अथाख्यातमुतथ्याय ततः पत्न्यवमर्दनं ॥ १६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदात्सर्वमुतथ्यो नारदं तदा ॥
प्रोवाच गच्छ ब्रूहि त्वं वरुणं परुषं वचः ॥ १७ ॥ मद्वाक्यान्मुंच मे भार्यां कस्मात्तां हृतवानसि ॥ लोकपालोसि लोकानां न लोकस्य विलोपकः ॥ १८ ॥ सोमेन द
त्ता भार्या मे त्वया चापहृताद्य वै ॥ इत्युक्तो वचनात्तस्य नारदेन जलेश्वरः ॥ १९ ॥ मुंच भार्यामुतथ्यस्य कस्मात्त्वं हृतवानसि ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य सोथ तं वरु
णोब्रवीत् ॥ २० ॥ ममैषा सुप्रिया भार्या नैनामुत्स्रष्टुमुत्सहे ॥ इत्युक्तो वरुणेनाथ नारदः प्राप्य तं मुनिम् ॥ उतथ्यमब्रवीद्वाक्यं नातिहृष्टमना इव ॥ २१ ॥ गले गृही
त्वा क्षिप्तोस्मि वरुणेन महामुने ॥ न प्रयच्छति ते भार्यां यत्ते कार्यं कुरुष्व तत् ॥ २२ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा क्रुद्धः प्राज्वलदंगिराः ॥ अपिबत्तेजसा वारि विष्टभ्य सुमहा
तपाः ॥ २३ ॥ पीयमाने तु सर्वस्मिंस्तोयेपि सलिलेश्वरः ॥ सुहृद्भिर्भिक्षमाणोपि नैवामुंचत तां तदा ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धोब्रवीद्भूमिमुतथ्यो ब्राह्मणोत्तमः ॥ दर्शय
स्वस्थलं भद्रे षट्सहस्रशतह्रदं ॥ २५ ॥ ततस्तदीरिणं* जातं समुद्रस्यावसर्पतः ॥ तस्माद्देशान्नदीं चैव प्रोवाचासौ द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥

धिरार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ देवो वरुणः तया भद्रया ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

* ऊषरप्रदेशः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८ ॥ जगद्वरुणंचदुःखान्मुमोचमोचयामास ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिअनुशास० नै० भा० पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ७ ॥ इत्युक्तइति ॥ १ ॥

अदृश्यागच्छभीरुत्वंसरस्वतिमरूंप्रति ॥ अपुण्यएषभवतुदेशस्त्यक्तस्त्वयाशुभे ॥ २७ ॥ तस्मिन्संशोषितेदेशेभद्रामादायवारिपः ॥ अददाच्छरणंगत्वाभा
र्यामांगिरसायवै ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्यतुतांभार्यामुतथ्यःसुमनाभवत् ॥ मुमोचचजगद्दुःखाद्वरुणंचैवहैहय ॥ २९ ॥ ततःसलब्ध्वातांभार्यांवरुणंप्राहधर्मवित् ॥
उतथ्यःसुमहातेजायत्तच्छृणुनराधिप ॥ ३० ॥ मयैषातपसाप्राप्ताक्रोशतस्तेजलाधिप ॥ इत्युक्त्वातामुपादायस्वमेवभवनंययौ ॥ ३१ ॥ एषराजन्नीदृशोवैउ
तथ्योब्राह्मणर्षभः ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वमुतथ्यात्क्षत्रियंवरं ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप० दानधर्मेपवनार्जुनसंवादोना
मपंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसन्नृपस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोब्रवीत् ॥ शृणुराजन्नग
स्त्यस्यमाहात्म्यंब्राह्मणस्यह ॥ १ ॥ असुरैर्निर्जितादेवानिरुत्साहाश्चतेकृताः ॥ यज्ञाश्चैषांहृताःसर्वेपितॄणांचस्वधास्तथा ॥ २ ॥ कर्मेज्यामानवानांचदानवैर्हैह
यर्षभ ॥ भ्रष्टैश्वर्यास्ततोदेवाश्चेरुःपृथ्वीमितिश्रुतिः ॥ ३ ॥ ततःकदाचित्तेराजन्दीप्तमादित्यवर्चसं ॥ ददृशुस्तेजसायुक्तमगस्त्यंविपुलव्रतं ॥ ४ ॥ अभिवाद्यतु
तंदेवाःपृष्ट्वाकुशलमेवच ॥ इदमूचुर्महात्मानंवाक्यंकालेजनाधिप ॥ ५ ॥ दानवैर्युधिभग्नाःस्मतथैश्वर्याच्चभ्रंशिताः ॥ तदस्मान्नोभयात्तीव्रात्त्राहित्वंमुनिपुं
गव ॥ ६ ॥ इत्युक्तःसतदादेवैरगस्त्यःकुपितोभवत् ॥ प्रजज्वालचतेजस्वीकालाग्निरिवसंक्षये ॥ ७ ॥ तेनदीप्तांशुजालेननिर्दग्धादानवास्तदा ॥ अंतरिक्षान्महा
राजनिपेतुस्तेसहस्रशः ॥ ८ ॥ दह्यमानास्तुतेदैत्यास्तस्यागस्त्यस्यतेजसा ॥ उभौलोकौपरित्यज्यगताःकाष्ठांतुदक्षिणां ॥ ९ ॥ बलिस्तुयजतेयज्ञमश्वमेधंमहींग
तः ॥ येऽन्येऽधस्थामहीस्थाश्चतेनदग्धामहासुराः ॥ १० ॥ ततोलोकाःपुनःप्राप्ताःसुरैःशांतभयैर्नृप ॥ अथैनमब्रुवन्देवाभूमिष्ठानसुरान्जहि ॥ ११ ॥ इत्युक्तः
प्राहदेवान्सनशक्तोस्मिमहीगतान् ॥ दग्धुंतपोहिक्षीयेन्मेनशक्ष्यामीतिपार्थिव ॥ १२ ॥ एवंदग्धाभगवतादानवाःस्वेनतेजसा ॥ अगस्त्येनतदाराजंस्तपसा
भावितात्मना ॥ १३ ॥ ईदृशश्चाप्यगस्त्योहिकथितस्तेमयानघ ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वमगस्त्यात्क्षत्रियंवरं ॥ १४ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसतदातूष्णीमभूद्वायु
स्ततोब्रवीत् ॥ शृणुराजन्वसिष्ठस्यमुख्यंकर्मयशस्विनः ॥ १५ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ७ ॥

आदित्याःसत्रमासंतसरोवैमानसंप्रति ॥ वसिष्ठंमनसागत्वाज्ञात्वातत्तस्यगौरवं ॥ १६ ॥ यजमानांस्तुतान्दृष्ट्वासर्वान्दीक्षानुकर्शितान् ॥ हंतुमैच्छंतशैला

 भाःखलिनोनामदानवाः ॥ १७ ॥ अदूरात्तुततस्तेषांब्रह्मदत्तवरंसरः ॥ हताहतावैतत्रैतेजीवंत्याप्लुत्यदानवाः ॥ १८ ॥ तेप्रगृह्यमहाघोरान्पर्वतान्परिघान्द्रुमा

न् ॥ विक्षोभयंतःसलिलमुत्थितंशतयोजनं ॥ १९ ॥ अभ्यद्रवंतदेवांस्तेसहस्राणिदशैवहि ॥ ततस्तैरर्दितादेवाःशरणंवासवंययुः ॥ २० ॥ सचतैर्व्यथितःशक्रो

वसिष्ठंशरणंययौ ॥ ततोऽभयंददौतेभ्योवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ २१ ॥ तदातान्दुःखितान्ज्ञात्वाआनृशंस्यपरोमुनिः ॥ अयत्नेनादहत्सर्वान्खलिनःस्वेनतेज

सा ॥ २२ ॥ कैलासंप्रस्थितांचैवनदींगंगांमहातपाः ॥ आनयत्तत्सरोदिव्यंतयाभिन्नंचतत्सरः ॥ २३ ॥ सरोभिन्नंतयानद्यासरयूःसाततोभवत् ॥ हताश्चखलि

नोयत्रसदेशःखलिनोभवत् ॥ २४ ॥ एवंसेंद्रावसिष्ठेनरक्षितास्त्रिदिवौकसः ॥ ब्रह्मदत्तवराश्चैवहतादैत्यामहात्मना ॥ २५ ॥ एतत्कर्मवसिष्ठस्यकथितंहिमया

नघ ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वंवसिष्ठात्क्षत्रियंवरं ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०दानधर्मेपवनार्जुनसंवादेषट्पंचाशदधिक

शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्तमब्रवीत् ॥ शृणुमेहैहयश्रेष्ठकर्मात्रेःसुमहात्मनः ॥ १ ॥

घोरेतमस्ययुध्यंतसहितादेवदानवाः ॥ अविध्यतशरैस्तत्रस्वर्भानुःसोमभास्करौ ॥ २ ॥ अथतेतमसाग्रस्तानिहन्यंतेस्मदानवैः ॥ देवान्नृपतिशार्दूलसहैवबलि

भिस्तदा ॥ ३ ॥ असुरैर्वध्यमानास्तेक्षीणप्राणादिवौकसः ॥ अपश्यंततपस्यंतमत्रिंविप्रंतपोधनं ॥ ४ ॥ अथैनमब्रुवन्देवाःशांतक्रोधंजितेंद्रियं ॥ असुरैरिषुभि

र्विद्धौचंद्रादित्याविमावुभौ ॥ ५ ॥ वयंवध्यामहेचापिशत्रुभिस्तमसावृते ॥ नाधिगच्छामशांतिंचभयात्त्रायस्वनःप्रभो ॥ ६ ॥ अत्रिरुवाच कथंरक्षामिभ

वतस्तेब्रुवंश्चंद्रमाभव ॥ तिमिरघ्नश्चसवितादस्युहंताचनोभव ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तदात्रिर्वैतमोनुदभवच्छशी ॥ अपश्यत्सौम्यभावाच्चसोमवत्प्रियदर्शनः ॥ ८ ॥

दृष्ट्वानातिप्रभंसोमंतथासूर्यंचपार्थिव ॥ प्रकाशमकरोदत्रिस्तपसास्वेनसंयुगे ॥ ९ ॥ जगद्वितिमिरंचापिप्रदीप्तमकरोत्तदा ॥ १० ॥ व्यजयच्छत्रुसंघांश्चदेवानां

स्वेनतेजसा ॥ अत्रिणादह्यमानांस्तान्दृष्ट्वादेवामहासुरान् ॥ ११ ॥ पराक्रमैस्तेपितदात्र्यभिघ्नन्त्रिसुरक्षिताः ॥ उद्भासितश्चसवितादेवास्त्राताहतासुराः ॥ १२ ॥

इत्युक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अत्रिणात्वथसामर्थ्यंकृतमुत्तमतेजसा ॥ द्विजेनाग्निद्वितीयेनजपताचर्मवाससा ॥ १३ ॥ फलभक्षेणराजर्षेंपश्यकर्मात्रिणाकृतं ॥ तस्यापिविस्तरेणोक्तंक
र्मात्रेःसुमहात्मनः ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वमत्रितःक्षत्रियंवरं ॥ १४ ॥ इत्युक्तस्त्वर्जुनस्तूष्णीमभूद्वायुस्ततोऽब्रवीत् ॥ शृणुराजन्महत्कर्मच्यवनस्यमहात्मनः ॥
॥ १५ ॥ अश्विनोःप्रतिसंश्रुत्यच्यवनःपाकशासनं ॥ प्रोवाचसहितोदेवैःसोमपावश्विनौकुरु ॥ १६ ॥ इंद्रउवाच अस्माभिर्निंदितावेतौभवेतांसोम
पौकथं ॥ देवैर्नसंमितावेतौतस्मान्मैवंवदस्वनः ॥ १७ ॥ अश्विभ्यांसहनेच्छामःसोमंपातुंमहाव्रत ॥ यदन्यद्वक्ष्यसेविप्रतत्करिष्यामतेवचः ॥ १८ ॥ च्यवन
उवाच पिबेतामश्विनौसोमंभवद्भिःसहिताविमौ ॥ उभावेतावपिसुरौसूर्यपुत्रौसुरेश्वर ॥ १९ ॥ क्रियतांमद्वचोदेवायथावैसमुदाहृतं ॥ एतद्वःकुर्वतांश्रेयो
भवेन्नैतदकुर्वतां ॥ २० ॥ इंद्रउवाच अश्विभ्यांसहसोमंवैनपास्यामिद्विजोत्तम ॥ पिबंत्वन्येयथाकामंनाहंपातुमिहोत्सहे ॥ २१ ॥ च्यवनउवाच न
चेत्करिष्यसिवचोमयोक्तंबलसूदन ॥ मयाप्रमथितःसद्यःसोमंपास्यसिवैमखे ॥ २२ ॥ वायुरुवाच ततःकर्मसमारब्धंहितायसहसाश्विनोः ॥ च्यवने
नततोमंत्रैरभिभूताःसुराभवन् ॥ २३ ॥ तत्तुकर्मसमारब्धंदृष्ट्वेंद्रःक्रोधमूर्छितः ॥ उद्यम्यविपुलंशैलंच्यवनंसमुपाद्रवत् ॥ २४ ॥ तथावज्रेणभगवानमर्षाकुल
लोचनः ॥ तमापतंतंदृष्ट्वैवच्यवनस्तपसान्वितः ॥ २५ ॥ अद्भिःसिक्त्वाऽस्तंभयत्तंसवज्रंसहपर्वतं ॥ अथेंद्रस्यमहाघोरंसोसृजच्छत्रुमेवहि ॥ २६ ॥ मदंना
माहुतिमयंव्यादितास्यंमहामुनिः ॥ तस्यदंतसहस्रंतुबभूवशतयोजनं ॥ २७ ॥ द्वियोजनशतास्तस्यदंष्ट्राःपरमदारुणाः ॥ हनुस्तस्याभवद्भूमावास्यंचास्यास्पृ
शद्दिवं ॥ २८ ॥ जिह्वामूलेस्थितास्तस्यसर्वेदेवाःसवासवाः ॥ तिमेरास्यमनुप्राप्तायथामत्स्यामहार्णवे ॥ २९ ॥ तेसंमंत्र्यततोदेवामदस्यास्यसमीपगाः ॥ अ
ब्रुवन्सहिताःशक्रंप्रणमास्मैद्विजातये ॥ ३० ॥ अश्विभ्यांसहसोमंचपिबामविगतज्वराः ॥ ततःसप्रणतःशक्रश्चकारच्यवनस्यतत् ॥ ३१ ॥ च्यवनःकृतवानेता
वश्विनौसोमपायिनौ ॥ ततःप्रत्याहरत्कर्ममदंचव्यभजन्मुनिः ॥ ३२ ॥ अक्षेषुमृगयायांचपानेस्त्रीषुचवीर्यवान् ॥ एतैर्दोषैर्नराराजन्क्षयंयांतिनसंशयः ॥
॥ ३३ ॥ तस्मादेतान्नरोनित्यंदूरतःपरिवर्जयेत् ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ तूष्णीमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ कपैः

एतत्तेच्यवनस्यापिकर्मराजन्प्रकीर्तितं ॥ ब्रवीम्यहंब्रूहिवात्वंक्षत्रियंब्राह्मणाद्वरं ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेपवना
॥१९५॥ र्जुनसंवादेसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ भीष्मउवाच तूष्णीमासीदर्जुनस्तुपवनस्त्वब्रवीत्पुनः ॥ १३
शृणुमेब्राह्मणेष्वेवमुख्यंकर्मजनाधिप ॥ १ ॥ मदस्यास्यमनुप्राप्तायदासेंद्रादिवौकसः ॥ तदैवच्यवनेनेहहृतातेषांवसुंधरा ॥ २ ॥ उभौलोकौहृतौमत्वातेदेवा
दुःखिताभवन् ॥ शोकार्ताश्चमहात्मानंब्रह्माणंशरणंययुः ॥ ३ ॥ देवाऊचुः मदास्यव्यतिषिक्तानामस्माकंलोकपूजित ॥ च्यवनेनहृताभूमिःकपैश्चैव
दिवंप्रभो ॥ ४ ॥ ब्रह्मोवाच गच्छध्वंशरणंविप्रानाशुसेंद्रादिवौकसः ॥ प्रसाद्यतानुभौलोकाववाप्स्यथयथापुरा ॥ ५ ॥ तेययुःशरणंविप्रानूचुस्तेकान्
जयामहे ॥ इत्युक्तास्तेद्विजान्प्राहुर्जयतेहकपानिति ॥ ६ ॥ भूगतान्हिविजेतारोवयमित्यब्रुवन्द्विजाः ॥ ततःकर्मसमारब्धंब्राह्मणैःकपनाशनं ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वाप्रे
षितोदूतोब्राह्मणेभ्योधनीकपैः ॥ सचतान्ब्राह्मणानाहधनीकपवचोयथा ॥ ८ ॥ भवद्भिःसदृशाःसर्वेकपाःकिमिहवर्तते ॥ सर्वेवेदविदःप्राज्ञाःसर्वेचक्रतुयाजि
नः ॥ ९ ॥ सर्वेसत्यव्रताश्चैवसर्वेतुल्यामहर्षिभिः ॥ श्रीश्चैवरमतेतेषुधारयंतिश्रियंचते ॥ १० ॥ वृथादारान्नगच्छंतिवृथामांसंनभुंजते ॥ दीप्तमग्निंजुह्वतेचगु
रूणांवचनेस्थिताः ॥ ११ ॥ सर्वेचनियतात्मानोबालानांसंविभागिनः ॥ उपेत्यशनकैर्यांतिनसेवंतिरजस्वलां ॥ स्वर्गतिंचैवगच्छंतितथैवशुभकर्मिणः ॥
॥ १२ ॥ अभुक्तवत्सुनाश्नंतिगर्भिणीवृद्धकादिषु ॥ पूर्वाह्णेषुनदीव्यंतिदिवाचैवनशेरते ॥ १३ ॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्गुणैर्युक्तान्कथंकपान् ॥ विजेष्यथनि
वर्तध्वंनिवृत्तानांसुखंहिवः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणाऊचुः कपान्वयंविजेष्यामोयेदेवास्तेवयंस्मृताः ॥ तस्माद्वध्याःकपास्माकंधनिन्याहियथागतं ॥ १५ ॥
धनीगत्वाकपानाहनवोविप्राःप्रियंकराः ॥ गृहीत्वास्त्राण्यतोविप्रान्कपाःसर्वेसमाद्रवन् ॥ १६ ॥ समुदग्रध्वजान्दृष्ट्वाकपान्सर्वेद्विजातयः ॥ व्यसृजन्ज्वलि
तानग्नीन्कपानांप्राणनाशनान् ॥ १७ ॥ ब्रह्मसृष्टाहव्यभुजःकपान्हत्वासनातनाः ॥ नभसीवयथाभ्राणिव्यराजंतनराधिप ॥ १८ ॥ हत्वावैदानवान्देवाः
सर्वेसंभूयसंयुगे ॥ तेनाभ्यजानन्हितदाब्राह्मणैर्निहतान्कपान् ॥ १९ ॥ ॥१९५॥

सुरविशेषैः दिवंद्यौः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ धनीनामकोदूतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथागम्यमहातेजानारदोकथयद्विभो ॥ यथाहृतामहाभागैस्तेजसाब्राह्मणैःकपाः ॥ २० ॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाप्रीताःसर्वेदिवौकसः ॥ प्रशशंसुर्द्विजांश्चापि
ब्राह्मणांश्चयशस्विनः ॥ २१ ॥ तेषांतेजस्तथावीर्यंदेवानांववृधेततः ॥ अवाप्नुवंश्चामरत्वंत्रिषुलोकेषुपूजितं ॥ २२ ॥ इत्युक्तवचनंवायुमर्जुनःप्रत्युवाचह ॥
प्रतिपूज्यमहाबाहोयत्तच्छृणुयुधिष्ठिर ॥ २३ ॥ अर्जुनउवाच जीवाम्यहंब्राह्मणार्थंसर्वथासततंप्रभो ॥ ब्रह्मण्योब्राह्मणेभ्यश्चप्रणमामिचनित्यशः ॥
॥ २४ ॥ दत्तात्रेयप्रसादाच्चमयाप्राप्तमिदंबलं ॥ लोकेचपरमाकीर्तिर्धर्मश्चाचरितोमहान् ॥ २५ ॥ अहोब्राह्मणकर्माणिमयामारुततत्त्वतः ॥ त्वयाप्रोक्तानि
कार्त्स्न्येनश्रुतानिप्रयतेनच ॥ २६ ॥ वायुरुवाच ब्राह्मणान्क्षात्रधर्मेणपालयस्वेंद्रियाणिच ॥ भृगुभ्यस्तेभयंघोरंतत्तुकालाद्भविष्यति ॥ २७ ॥
इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेपवनार्जुनसंवादेअष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणानर्चसेराजन्सततंसंशितव्रतान् ॥ कंतुकर्मोदयंदृष्ट्वातानर्चसिजनाधिप ॥ १ ॥ कांवाब्राह्मणपूजायांव्युष्टिंदृष्ट्वामहाव्रत ॥ तान
र्चसिमहाबाहोसर्वमेतद्वदस्वमे ॥ २ ॥ भीष्मउवाच एषतेकेशवःसर्वमाख्यास्यतिमहामतिः ॥ व्युष्टिंब्राह्मणपूजायांदृष्टव्युष्टिर्महाव्रतः ॥ ३ ॥ बलंश्रोत्रे
वाङ्मनश्चक्षुषीचज्ञानंतथासविशुद्धंममाद्य ॥ देहन्यासोनातिचिरान्मतोमेनचातितूर्णंसवितावयाति ॥ ४ ॥ उक्ताधर्मायेपुराणेमहांतोराजन्विप्राणांक्षत्रि
याणांविशांच ॥ तथाशूद्राणांधर्ममुपासतेचशेषंकृष्णादुपशिक्षस्वपार्थ ॥ ५ ॥ अहंह्येनंवेद्मितत्त्वेनकृष्णंयोयंहियच्चास्यबलंपुराणं ॥ अमेयात्माकेशवःकौ
रवेंद्रसोयंधर्मंवक्ष्यतिसंशयेषु ॥ ६ ॥ कृष्णःपृथ्वीमसृजत्खंदिवंचकृष्णस्यदेहान्मेदिनीसंबभूव ॥ वराहोयंभीमबलःपुराणःसपर्वतान्व्यसृजद्वैदिशश्च ॥ ७ ॥
अस्यचाधोथांतरिक्षंदिवंचदिशश्चतस्रोविदिशश्चतस्रः ॥ सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूतासनिर्ममेविश्वमिदंपुराणं ॥ ८ ॥ अस्यनाभ्यांपुष्करंसंप्रसूतंयत्रोत्पन्नःस्व
यमेवामितौजाः ॥ येनाच्छिन्नंतत्तमःपार्थघोरंयत्तत्तिष्ठत्यर्णवंतर्जयानं ॥ ९ ॥ कृतेयुगेधर्मआसीत्समग्रस्त्रेताकालेज्ञानमनुप्रपन्नः ॥ बलंत्वासीद्द्वापरेपार्थकृ
ष्णःकलौत्वधर्मःक्षितिमेवाजगाम ॥ १० ॥

ब्राह्मणानिति कर्मोदयंफलोदयं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नचेति दुःखितस्यदिनंमहद्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्यचाधइत्याकाशादेरुपर्युपरिअयमेवास्तीत्युक्तं ॥ ८ ॥ अर्णवंतर्जयानमित्य
गाधत्वमपारत्वंचोक्तं ॥ ९ ॥ कृतइति ज्ञानंअकर्तव्यकोटेरपिउपस्थानात्त्रेतायांविवेकआसीत् द्वापरेतुद्वितीयकोटेःसाम्याद्बलंप्रधानमासीत्नधर्मः कलौत्वधर्मएवबलवानितिभावः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सएवपूर्वदेवआदिदेवोदैत्यान्निजघान सएवसम्राट् बलिरूपीपूर्वदेवोदैत्योबभूव ॥ ११ ॥ ग्लातिग्लायति ॥ १२ ॥ एवमेनंराद्धंसोमंशक्रंचविद्धि ॥ १३ ॥ शोणितभृच्छरीरी ॥ १४ ॥ रायःधनस्यपोषःपोषकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ महीसत्रंपृथिव्याश्छादनंमज्जनमितियावत् सत्रंयज्ञेमहादानाच्छादनारण्यकैतवेइतिमेदिनी ॥ १७ ॥ घोषार्थेगोवर्द्धनोद्धरणकालेघोषोंबुनादोवाटव्यर्थमित्यर्थः

सएवपूर्वंनिजघानदैत्यान्सपूर्वदेवश्चबभूवसम्राट् ॥ सभूतानांभावनोभूतभव्यःसविश्वस्यास्यजगतश्चाभिगोप्ता ॥ ११ ॥ यदाधर्मोग्लातिवंशेसुराणांतदा कृष्णोजायतेमानुषेषु ॥ धर्मेस्थित्वासतुवैभावितात्मापरांश्चलोकानपरांश्चपाति ॥ १२ ॥ त्याज्यंत्यक्त्वाचासुराणांवधायकार्याकार्येकारणंचैवपार्थ ॥ कृतंकरिष्यत्क्रियतेचदेवोराद्धंसोमंविद्धिचशक्रमेनं ॥ १३ ॥ सविश्वकर्मासहिविश्वरूपःसविश्वभुग्विश्वसृग्विश्वजिच्च ॥ सशूलभृच्छोणितभृत्करालस्तंकर्मभिर्विदितंवैस्तुवंति ॥ १४ ॥ तंगंधर्वाणामप्सरसांचनित्यमुपतिष्ठंतेविबुधानांशतानि ॥ तंराक्षसाश्चपरिसंवदंतिरायस्पोषःसविजिगीषुरेकः ॥ १५ ॥ तमध्वरेशंसितारःस्तुवंतिरथंतरेसामगाश्चस्तुवंति ॥ तंब्राह्मणाब्रह्ममंत्रैस्तुवंतितस्मैहविरध्वर्यवःकल्पयंति ॥ १६ ॥ सपौराणींब्रह्मगुहांप्रविष्टोमहीसत्रंभारताग्रेददर्श ॥ सचैवगामुद्दधाराग्र्यकर्माविक्षोभ्यदैत्यानुरगान्दानवांश्च ॥ १७ ॥ तंघोषार्थेगीर्भिरिंद्राःस्तुवंतिसचापीशोभारतैकःपशूनां ॥ तस्यभक्षान्विविधान्वेदयंतितमेवाजौवाहनंवेदयंति ॥ १८ ॥ तस्यांतरिक्षंपृथिवीदिवंचसर्वंवशेतिष्ठतिशाश्वतस्य ॥ सकुंभेरेतःससृजेसुराणांयत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठं ॥ १९ ॥ समातरिश्वाविभुरश्ववाजीसरश्मिवान्सविताचादिदेवः ॥ तेनासुराविजिताःसर्वएवतद्विक्रांतैर्विजितानीहत्रीणि ॥ २० ॥ सदेवानांमानुषाणांपितॄणांतमेवाहुर्यज्ञविदांवितानं ॥ सएवकालंविभजन्नुदेतितस्योत्तरंदक्षिणंचायनेद्वे ॥ २१ ॥ तस्यैवोर्ध्वंतिर्यगधश्चरंतिगभस्तयोमेदिनींभासयंतः ॥ तंब्राह्मणावेदविदोजुषंतितस्यादित्योभामुपयुज्यभाति ॥ २२ ॥ समासिमास्यध्वरकृद्विधत्तेतमध्वरेवेदविदःपठंति ॥ सएवोक्तश्चक्रमिदंत्रिनाभिसप्ताश्वयुक्तंवहतेवैत्रिधाम ॥ २३ ॥ महातेजाःसर्वगःसर्वसिंहःकृष्णोलोकान्धारयतेयथैकः ॥ हंसंतमोघ्नंचतमेववीरकृष्णंसदापार्थकर्तारमेहि ॥ २४ ॥ सएकदाकक्षगतोमहात्मातुष्टोविभुःखांडवेधूमकेतुः ॥ सराक्षसानुरगांश्चावजित्यसर्वत्रगःसर्वमग्नौजुहोति ॥ २५ ॥

पशूनांगवांजीवानांच वाहनंजयप्रापकं ॥ १८ ॥ सुराणांमित्रावरुणयोरेतःकुंभेससृजे ॥ १९ ॥ विक्रांतैःपादविक्षेपैः त्रीणिभुवनानि ॥ २० ॥ देवानांआलेतिशेषः ॥ २१ ॥ जुषंतिसेवंते ॥ २२ ॥ विधत्तेऽध्वरमित्यर्थात् त्रिनाभिशीतोष्णवृष्टिकालगर्भं चक्रंसंवत्सरं त्रिधामेतिवर्षवातोष्णप्रकारं ॥ २३ ॥ हंसंसूर्यं ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बंधुरःतस्यसंसाररथस्ययोक्ता त्रिचक्रःसत्वरजस्तमोमयः त्रिवृच्छिराःऊर्ध्वमध्याधोगतिफलः चतुरश्वःकालादृष्टेश्वरेच्छात्मसंकल्पाश्चत्वारोऽश्वायस्य त्रिनाभिःशुक्लंकृष्णंशुक्लकृष्णंचेति त्रिविधकर्मगर्भः

सएवपार्थायश्वेतमश्वंप्रायच्छत्सएवाश्वानथसर्वांश्चकार ॥ सबंधुरस्तस्यरथस्त्रिचक्रस्त्रिवृच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिनाभिः ॥ २६ ॥ सविहायोव्यदधात्पंचनाभिः
सनिर्ममेगांदिवमंतरिक्षं ॥ सोरण्यानिव्यसृजत्पर्वतांश्चहृषीकेशोमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ २७ ॥ अलंघयद्वैसरितोजिघांसन्शक्रंवज्रंप्रहरंतंनिरास ॥ समहें
द्रःस्तूयतेवैमहाध्वरेविप्रैरेकोऋक्सहस्रैःपुराणैः ॥ २८ ॥ दुर्वासावैतेननान्येनशक्योगृहेराजन्वासयितुंमहौजाः ॥ तमेवाहुर्ऋषिमेकंपुराणंसविश्वकृद्विदधा
त्यात्मभावान् ॥ २९ ॥ वेदांश्चयोवेदयतेधिदेवोविधींश्चयश्चाश्रयतेपुराणान् ॥ कामेवेदेलौकिकेयत्फलंचविष्वक्सेनःसर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३० ॥ ज्योतींषिशु
क्लानिहिसर्वलोकेत्रयोलोकालोकपालास्त्रयश्च ॥ त्रयोग्नयोव्याहृतयश्चतिस्रःसर्वेदेवादेवकीपुत्रएव ॥ ३१ ॥ सवत्सरःसऋतुःसोर्धमासःसोहोरात्रःसकला
वैसकाष्ठा ॥ मात्रामुहूर्ताश्चलवाःक्षणाश्चविष्वक्सेनःसर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ३२ ॥ चंद्रादित्यौग्रहनक्षत्रताराःसर्वाणिदर्शान्यथपौर्णमासं ॥ नक्षत्रयोगाऋतवश्च
पार्थविष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतं ॥ ३३ ॥ रुद्रादित्यावसवोथाश्विनौचसाध्याश्चविश्वेमरुतांगणाश्च ॥ प्रजापतिर्देवमातादितिश्चसर्वेकृष्णादृषयश्चैवसप्त ॥ ३४ ॥
वायुर्भूत्वाविक्षिपतेचविश्वमग्निर्भूत्वादहतेविश्वरूपः ॥ आपोभूत्वामज्जयतेचसर्वंब्रह्माभूत्वासृजतेविश्वसंघान् ॥ ३५ ॥ वेद्यंचयद्वेदयतेचवेद्यंविधिश्चयश्च
श्रयतेविधेयं ॥ धर्मेचवेदेचबलेचसर्वंचराचरंकेशवंत्वंप्रतीहि ॥ ३६ ॥ ज्योतिर्भूतःपरमोसौपुरस्तात्प्रकाशतेयत्प्रभयाविश्वरूपः ॥ अपःसृष्ट्वासर्वभूतात्मयो
निःपुराऽकरोत्सर्वमेवाथविश्वं ॥ ३७ ॥ ऋतूनुत्पातान्विविधान्यद्भुतानिमेघान्विद्युत्सर्वमैरावतंच ॥ सर्वंकृष्णात्स्थावरंजंगमंचविश्वात्मानंविष्णुमेनंप्रतीहि ॥
॥ ३८ ॥ विश्वावासंनिर्गुणंवासुदेवंसंकर्षणंजीवभूतंवदंति ॥ ततःप्रद्युम्नमनिरुद्धंचतुर्थमाज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ३९ ॥ सपंचधापंचजनोपपन्नंसंचो
दयन्विश्वमिदंसिसृक्षुः ॥ ततश्चकारावनिमारुतौचखंज्योतिरंभश्चतथैवपार्थ ॥ ४० ॥ सस्थावरंजंगमंचैवमेतच्चतुर्विधंलोकमिमंचकृत्वा ॥ ततोभूमिंव्यद
धात्पंचबीजांद्यौःपृथिव्यांधास्यतिभूरिवारि ॥ ४१ ॥

॥ २६ ॥ पंचनाभिःपंचभूतानांनाभिराश्रयइत्यर्थः ॥ २७ ॥ निरासपराभूतवान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ विधीन्अग्निहोत्रादीन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वेद्यंवेदप्रतिपाद्यं वेद्यंज्ञेयं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनिरुद्धंअहंकारं ॥ ३९ ॥ पंचधापंचप्रकारंदेवासुरमनुष्यश्वापदतिर्यग्रूपेण पंचजनाःपंचभूतानितैरुपपन्नंविश्वंसिसृक्षुराज्ञापयतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥ चतुर्विधंजरायुजादि पंचबीजांचतुर्विधभूतग्रामःकर्मचतेषांबीजभूतां ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१९७॥ तेनविश्वंकृतमेतद्धिराजन्सजीवयत्यात्मनैवात्मयोनिः ॥ ततोदेवानसुरान्मानवांश्चलोकानृषींश्चापिपितॄन्प्रजाश्च ॥ समासेनविधिवत्प्राणिलोकान्सर्वान्स
दाभूतपतिःसिसृक्षुः ॥ ४२ ॥ शुभाशुभंस्थावरंजंगमंचविष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ यद्वर्ततेयच्चभविष्यतीहसर्वंह्येतत्केशवंत्वंप्रतीहि ॥ ४३ ॥ मृत्युश्चैवप्रा १३
णिनामंतकालेसाक्षात्कृष्णःशाश्वतोधर्मवाहः ॥ भूतंचयच्चेहनविद्मकिंचिद्विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ४४ ॥ यत्प्रशस्तंचलोकेषुपुण्यंयच्चशुभाशुभं ॥ तत्स
र्वंकेशवोऽचिंत्योविपरीतमतःपरं ॥ ४५ ॥ एतादृशःकेशवोऽतश्चभूयोनारायणःपरमश्चाव्ययश्च ॥ मध्याद्यंतस्यजगतस्तस्थुषश्चबुभूषतांप्रभवश्चाव्ययश्च ॥
॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेमहापुरुषमाहात्म्येएकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच ब्रूहिब्राह्मणपूजायांव्युष्टिंत्वंमधुसूदन ॥ वेत्तात्वमस्यचार्थस्यवेदत्वांहिपितामहः ॥ १ ॥ वासुदेवउवाच शृणुष्वावहितोराजन्द्वि
जानांभरतर्षभ ॥ यथातत्त्वेनवदतोगुणान्वैकुरुसत्तम ॥ २ ॥ द्वारवत्यांसमासीनंपुरामांकुरुनंदन ॥ प्रद्युम्नःपरिपप्रच्छब्राह्मणैःपरिकोपितः ॥ ३ ॥ किंफलंब्रा
ह्मणेष्वस्तिपूजायांमधुसूदन ॥ ईश्वरत्वंकुतस्तेषामिहैवचपरत्रच ॥ ४ ॥ सदाद्विजातीन्संपूज्यकिंफलंतत्रमानद ॥ एतद्ब्रूहिस्फुटंसर्वंसुमहान्संशयोत्रमे ॥ ५ ॥
इत्युक्तेवचनेतस्मिन्प्रद्युम्नेनतथात्वहं ॥ प्रत्यब्रुवंमहाराजयत्तच्छृणुसमाहितः ॥ ६ ॥ व्युष्टिंब्राह्मणपूजायांरौक्मिणेयनिबोधमे ॥ एतेहिसोमराजानईश्वराःसु
खदुःखयोः ॥ ७ ॥ अस्मिँल्लोकेरौक्मिणेयतथामुष्मिंश्चपुत्रक ॥ ब्राह्मणप्रमुखंसौम्यंनमेत्रास्तिविचारणा ॥ ८ ॥ ब्राह्मणप्रतिपूजायामायुःकीर्तिर्यशोबलं ॥
लोकालोकेश्वराश्चैवसर्वेब्राह्मणपूजकाः ॥ ९ ॥ त्रिवर्गेचापवर्गेचयशःश्रीरोगशांतिषु ॥ देवतापितृपूजासुसंतोष्याश्चैवनोद्विजाः ॥ १० ॥ तत्कथंवैनाद्रियेय
मीश्वरोस्मीतिपुत्रक ॥ मातेमन्युर्महाबाहोभवत्वत्रद्विजान्प्रति ॥ ११ ॥ ब्राह्मणाहिमहद्भूतमस्मिँल्लोकेपरत्रच ॥ भस्मकुर्युर्जगदिदंक्रुद्धाःप्रत्यक्षदर्शिनः ॥
॥ १२ ॥ अन्यानपिसृजेयुश्चलोकाँल्लोकेश्वरांस्तथा ॥ कथंतेषुनवर्तेरन्सम्यग्ज्ञानात्सुतेजसः ॥ १३ ॥ अवसन्मद्गृहेतातब्राह्मणोहरिपिंगलः ॥ चीरवासाबिल्वदं ॥१९७॥
डीदीर्घश्मश्रुःकृशोमहान् ॥ १४ ॥ दीर्घेभ्यश्चमनुष्येभ्यःप्रमाणादधिकोभुवि ॥ सस्वैरंचरतेलोकान्येदिव्यायेचमानुषाः ॥ १५ ॥

ब्रूहीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सौम्यंकल्याणं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इमांगाथांगायमानश्चत्वरेषुसभासुच ॥ दुर्वाससंवासयेत्कोब्राह्मणंसत्कृतंगृहे ॥ १६ ॥ रोषणःसर्वभूतानांसूक्ष्मेप्यपकृतेकृते ॥ परिभाषांचमेश्रुत्वाकोनुद
द्यात्प्रतिश्रयं ॥ १७ ॥ योमांकश्चिद्वासयीतनसमांकोपयेदिति ॥ यस्मान्नाद्रियतेकश्चित्ततोहंसमवासयं ॥ १८ ॥ ससंभुंक्तेसहस्राणांबहूनामन्नमेकदा ॥ ए
कदासोल्पकंभुंक्तेनचैवैतिपुनर्गृहान् ॥ १९ ॥ अकस्माच्चप्रहसतितथाकस्मात्प्ररोदिति ॥ नचास्यवयसातुल्यःपृथिव्यामभवत्तदा ॥ २० ॥ अथस्वावसथंग
त्वासशय्यास्तरणानिच ॥ कन्याश्चालंकृतादग्ध्वाततोव्यपगतःपुनः ॥ २१ ॥ अथमामब्रवीद्भूयःसमुनिःसंशितव्रतः ॥ कृष्णपायसमिच्छामिभोक्तुमित्येव
सत्वरः ॥ २२ ॥ तदैवतुमयातस्यचित्तज्ञेनगृहेजनः ॥ सर्वाण्यन्नानिपानानिभक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा ॥ २३ ॥ भवंतुसत्कृतानीहपूर्वमेवप्रचोदितः ॥ ततोहं
ज्वलमानंवैपायसंप्रत्यवेदयं ॥ २४ ॥ तंभुक्त्वैवसतुक्षिप्रंततोवचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमंगानिलिंपस्वपायसेनेतिसस्मह ॥ २५ ॥ अविमृश्यैवचततःकृतवान
स्मितत्तथा ॥ तेनोच्छिष्टेनगात्राणिशिरश्चैवाभ्यं*म्रक्षयं ॥ २६ ॥ सददर्शतदाभ्याशेमातरंतेशुभाननां ॥ तामपिस्मयमानांसपायसेनाभ्यलेपयं ॥ २७ ॥ मु
निःपायसदिग्धांगींरथेतूर्णमयोजयत् ॥ तमारुह्यरथंचैवनिर्ययौसगृहान्मम ॥ २८ ॥ अग्निवर्णोज्वलन्धीमान्सद्विजोरथधुर्यवत् ॥ प्रतोदेनातुदद्बालांरुक्मि
णींममपश्यतः ॥ २९ ॥ नचमेस्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतंतदा ॥ तथासराजमार्गेणमहतानिर्ययौबहिः ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वामहदाश्चर्यंदाशार्हाजातमन्यवः ॥
तत्राजल्पन्मिथःकेचित्समाभाष्यपरस्परं ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणाएवजायेरन्नान्योवर्णःकथंचन ॥ कोह्येनंरथमास्थायजीवेदन्यःपुमानिह ॥ ३२ ॥ आशीविषवि
षंतीक्ष्णंततस्तीक्ष्णतरोद्विजः ॥ ब्रह्माशीविषदग्धस्यनास्तिकश्चिच्चिकित्सकः ॥ ३३ ॥ तस्मिन्व्रजतिदुर्धर्षेप्रास्खलद्रुक्मिणीपथि ॥ तन्नामर्षयतश्रीमांस्ततस्तू
र्णमचोदयत् ॥ ३४ ॥ ततःपरमसंक्रुद्धोरथात्प्रस्कंद्यसद्विजः ॥ पदातिरुत्पथेनैवप्राद्रवद्दक्षिणामुखः ॥ ३५ ॥ तमुत्पथेनधावंतमन्वधावंद्विजोत्तमं ॥ तथैवपा
यसादिग्धःप्रसीदभगवन्निति ॥ ३६ ॥ ततोविलोक्यतेजस्वीब्राह्मणोमामुवाचह ॥ जितःक्रोधस्त्वयाकृष्णप्रकृत्यैवमहाभुज ॥ ३७ ॥ नतेऽपराधमिहवैदृष्टवान
स्मिसुव्रत ॥ प्रीतोस्मितवगोविंदवृणुकामान्यथेप्सितान् ॥ ३८ ॥ प्रसन्नस्यचमेतातपश्यव्युष्टिंयथाविधि ॥ यावदेवमनुष्याणामन्नेभावोभविष्यति ॥ ३९ ॥
यथैवान्नेतथातेषांत्वयिभावोभविष्यति ॥ यावच्चपुण्यालोकेषुत्वयिकीर्तिर्भविष्यति ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठ्य

त्रिषुलोकेषुतावच्चवैशिष्ट्यंप्रतिपत्स्यसे ॥ सुप्रियःसर्वलोकस्यभविष्यसिजनार्दन ॥ ४१ ॥ यत्तेभिन्नंचदग्धंचयच्चकिंचिद्विनाशितं ॥ सर्वंतथैवद्रष्टासिविशि
 ष्टंवाजनार्दन ॥ ४२ ॥ यावदेतत्प्रलिप्तंतेगात्रेषुमधुसूदन ॥ अतोमृत्युभयंनास्तियावदिच्छसिचाच्युत ॥ ४३ ॥ नतुपादतलेलिप्तेकस्मात्तेपुत्रकाद्यवै ॥ नैतन्मेप्रि
यमित्येवंसमांप्रीतोब्रवीत्तदा ॥ ४४ ॥ इत्युक्तोहंशरीरंस्वंददर्शश्रीसमायुतं ॥ रुक्मिणींचाब्रवीत्प्रीतःसर्वस्त्रीणांवरंयशः ॥ ४५ ॥ कीर्तिंचानुत्तमांलोकेसमवा
प्स्यसिशोभने ॥ नत्वांजरावारोगोवावैवर्ण्यंचापिभाविनि ॥ ४६ ॥ स्प्रक्ष्यंतिपुण्यगंधाचकृष्णमाराधयिष्यसि ॥ षोडशानांसहस्राणांवधूनांकेशवस्यह ॥
॥ ४७ ॥ वरिष्ठाचसलोक्याचकेशवस्यभविष्यसि ॥ तवमातरमित्युक्त्वाततोमांपुनरब्रवीत् ॥ ४८ ॥ प्रस्थितःसुमहातेजादुर्वासाग्निरिवज्वलन् ॥ एषैवतेबुद्धि
रस्तुब्राह्मणान्प्रतिकेशव ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वासतदापुत्रतत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्नंतर्हितेचाहमुपांशुव्रतमाचरं ॥ ५० ॥ यत्किंचिद्ब्राह्मणोब्रूयात्सर्वंकुर्यामिति
प्रभो ॥ एतद्व्रतमहंकृत्वामात्रातेसहपुत्रक ॥ ५१ ॥ ततःपरमहृष्टात्माप्राविशंगृहमेवच ॥ प्रविष्टमात्रश्चगृहेसर्वंपश्यामितन्नवं ॥ ५२ ॥ यद्भिन्नंयच्चवैदग्धंतेन
विप्रेणपुत्रक ॥ ततोहंविस्मयंप्राप्तःसर्वंदृष्ट्वानवंदृढं ॥ ५३ ॥ अपूजयंचमनसारौक्मिणेयसदाद्विजान् ॥ इत्यहंरौक्मिणेयस्यपृच्छतोभरतर्षभ ॥ ५४ ॥ माहा
त्म्यंद्विजमुख्यस्यसर्वमाख्यातवांस्तदा ॥ तथात्वमपिकौंतेयब्राह्मणान्सततंप्रभो ॥ ५५ ॥ पूजयस्वमहाभागान्वाग्भिर्दानैश्चनित्यदा ॥ एवंव्युष्टिमहंप्राप्तोब्रा
ह्मणस्यप्रसादजां ॥ यच्चमामाहभीष्मोयंतत्सत्यंभरतर्षभ ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेपर्वणिदानधर्मेदुर्वासोभिक्षाना
मषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच दुर्वाससःप्रसादात्तेयत्तदामधुसूदन ॥ अवाप्तमिहविज्ञानंत
न्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ महाभाग्यंचयत्तस्यनामानिचमहात्मनः ॥ तत्त्वतोज्ञातुमिच्छामिसर्वंमतिमतांवर ॥ २ ॥ वासुदेवउवाच हंततेकीर्तयिष्या
मिनमस्कृत्यकपर्दिने ॥ यदवाप्तंमयाराजञ्छ्रेयोयच्चार्जितंयशः ॥ ३ ॥

धिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दुर्वाससइति अत्रत्रिपुरदाहःश्रद्धारहितानांनिंदार्थः उपासकानांस्थूलसूक्ष्मकारणदेहत्रयरूपाणांतिसृणांपुरांदाहेनसंसारा
नर्थनिवृत्तिर्महादेवस्यत्रिपुरहंतुःप्रसादादेवभवतीतिप्रदर्शनार्थश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्रयतःप्रातरुत्थाययदधीयेविशांपते ॥ प्रांजलिःशतरुद्रीयंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ ४ ॥ प्रजापतिस्तत्सस्रजेतपसोंतेमहातपाः ॥ शंकरस्त्वस्रजत्तातप्रजाःस्था
वरजंगमाः ॥ ५ ॥ नास्तिकिंचित्परंभूतंमहादेवाद्विशांपते ॥ इहत्रिष्वपिलोकेषुभूतानांप्रभवोहिसः ॥ ६ ॥ नचैवोत्सहतेस्थातुंकश्चिदग्रेमहात्मनः ॥ नहिभूतं
समंतेनत्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ ७ ॥ गंधेनापिहिसंग्रामेतस्यक्रुद्धस्यशत्रवः ॥ विसंज्ञाहतभूयिष्ठावेपंतेचपतंतिच ॥ ८ ॥ घोरंचनिनदंतस्यपर्जन्यनिनदोपमं ॥
श्रुत्वाविशीर्येत्हृदयंदेवानामपिसंयुगे ॥ ९ ॥ यांश्चघोरेणरूपेणपश्येत्क्रुद्धःपिनाकधृत् ॥ नसुरानासुरालोकेनगंधर्वानपन्नगाः ॥ १० ॥ कुपितेसुखमेधंतेत
स्मिन्नपिगुहागताः ॥ प्रजापतेश्चदक्षस्ययजतोविततेक्रतौ ॥ ११ ॥ विव्याधकुपितोयज्ञंनिर्भयस्तुभवस्तदा ॥ धनुषाबाणमुत्सृज्यसघोषंविननादच ॥ १२ ॥
तेनशर्मकुतःशांतिंविषादंलेभिरेसुराः ॥ विद्धेचसहसायज्ञेकुपितेचमहेश्वरे ॥ १३ ॥ तेनज्यातलघोषेणसर्वेलोकाःसमाकुलाः ॥ बभूवुरवशाःपार्थविषेदुश्च
सुरासुराः ॥ १४ ॥ आपश्चुक्षुभिरेचैवचकंपेचवसुंधरा ॥ व्यद्रवन्गिरयश्चापिद्यौःपफालचसर्वशः ॥ १५ ॥ अंधेनतमसालोकाःप्रावृतानचकाशिरे ॥ प्र
नष्टाज्योतिषांभाश्चसहसूर्येणभारत ॥ १६ ॥ भृशंभीतास्ततःशांतिंचक्रुःस्वस्त्ययनानिच ॥ ऋषयःसर्वभूतानामात्मनश्चहितैषिणः ॥ १७ ॥ ततःसोभ्यद्रव
द्देवान्रुद्रोरौद्रपराक्रमः ॥ भगस्यनयनेक्रुद्धःप्रहारेणव्यशातयत् ॥ १८ ॥ पूषणंचाभिदुद्रावपादेनचरुषान्वितः ॥ पुरोडाशंभक्षयतोदशनान्वैव्यशातयत् ॥
॥ १९ ॥ ततःप्रणेमुर्देवास्तेवेपमानाःस्मशंकरं ॥ पुनश्चसंदधेरुद्रोदीप्तंसुनिशितंशरं ॥ २० ॥ रुद्रस्यविक्रमंदृष्ट्वाभीतादेवाःसहर्षिभिः ॥ ततःप्रसादयामासुः
शर्वंतेविबुधोत्तमाः ॥ २१ ॥ जेपुश्चशतरुद्रीयंदेवाःकृत्वांजलिंतदा ॥ संस्तूयमानस्त्रिदशैःप्रससादमहेश्वरः ॥ २२ ॥ रुद्रस्यभागंयज्ञेचविशिष्टंतेत्वकल्पयन् ॥
भयेनत्रिदशाराजञ्छरणंचप्रपेदिरे ॥ २३ ॥ तेनचैवहितुष्टेनसयज्ञःसंधितोभवत् ॥ यद्यच्चापहृतंतत्रतत्तथैवान्वजीवयत् ॥ २४ ॥ असुराणांपुराण्यासंस्त्रीणि
वीर्यवतांदिवि ॥ आयसंराजतंचैवसौवर्णमपिचापरं ॥ २५ ॥ नाशकत्तानिमघवाजेतुंसर्वायुधैरपि ॥ अथसर्वेऽमरारुद्रंजग्मुःशरणमर्दिताः ॥ २६ ॥ ततऊ
चुर्महात्मानोदेवाःसर्वेसमागताः ॥ रुद्ररौद्राभविष्यंतिपशवःसर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ जहिदैत्यान्सहपुरैर्लोकांस्त्रायस्वमानद ॥ सतथोक्तस्तथेत्युक्त्वाकृत्वाविष्णुंश
रोत्तमं ॥ २८ ॥ शल्यमग्निंतथाकृत्वापुंखंवैवस्वतंयमं ॥ वेदान्कृत्वाधनुःसर्वान्ज्यांचसावित्रिमुत्तमां ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ तंचैवेति एवमध्यात्मंत्रिपुरदाहेपिसंसारात्मकःसूक्ष्मःप्रपंचोयावद्देहपातंबाधितानुवृत्त्यानुवर्ततएव तंबालंहिरण्यगर्भाख्यंसूक्ष्मसमष्टिरूपंपुरदग्धुरंकगतंजीवन्मुक्तप्रतीतिगोचरंजिज्ञासमा नाउमाब्रह्मविद्यामयाकृत्स्नबाधेकृतेपिअयंकोऽवशिष्टइत्यब्रवीत्पृष्टवती तत्रमहादेवस्तस्यप्रत्यगनन्यत्वादनुत्तरमेवोत्तरंददौ अतएवतंसूक्ष्मसमष्टिंकइतिवेदेवदंति प्रजापतिर्वैकइति तस्यनामैवकइतिश्रुति

ब्रह्माणंसारथिंकृत्वाविनियुज्यचसर्वशः ॥ त्रिपर्वणात्रिशल्येनतेनतानिबिभेदसः ॥ ३० ॥ शरेणादित्यवर्णेनकालाग्निसमतेजसा ॥ तेसुराःसपुरास्तत्रद
ग्धारुद्रेणभारत ॥ ३१ ॥ तंचैवांकगतंदृष्ट्वाबालंपंचशिखंपुनः ॥ उमाजिज्ञासमानावैकोयमित्यब्रवीत्तदा ॥ ३२ ॥ असूयतश्चशक्रस्यवज्रेणप्रहरिष्यतः ॥
सवज्रंस्तंभयामासतंबाहुंपरिघोपमं ॥ ३३ ॥ नसंबुबुधिरेचैवदेवास्तंभुवनेश्वरं ॥ सप्रजापतयःसर्वेतस्मिन्मुमुहुरीश्वरे ॥ ३४ ॥ ततोध्यात्वाचभगवान्ब्र
ह्मातममितौजसं ॥ अयंश्रेष्ठइतिज्ञात्वाववंदेतमुमापतिं ॥ ३५ ॥ ततःप्रसादयामासुरुमांरुद्रंचतेसुराः ॥ बभूवसतदाबाहुर्बलहंतुर्यथापुरा ॥ ३६॥ सचापिब्रा
ह्मणोभूत्वादुर्वासानामवीर्यवान् ॥ द्वारवत्यांममगृहेचिरंकालमुपावसन् ॥ ३७॥ विप्रकारान्प्रयुंक्तेस्मसुबहून्ममवेश्मनि ॥ तानुदारतयाचाहंचक्षमेचातिदुः
सहान् ॥ ३८॥ सवैरुद्रःसचशिवःसोग्निःसर्वःससर्वजित् ॥ सचैवेंद्रश्चवायुश्चसोश्विनौसचविद्युतः ॥ ३९ ॥ सचंद्रमाःसचेशानःससूर्योवरुणश्चसः ॥ स
कालःसोंतकोमृत्युःसयमोराज्यहानिच ॥ ४० ॥ मासार्धमासाऋतवःसंध्येसंवत्सरश्चसः ॥ सधातासविधाताचविश्वकर्मासससर्ववित् ॥ ४१ ॥ नक्षत्राणि
ग्रहाश्चैवदिशोथप्रदिशस्तथा ॥ विश्वमूर्तिरमेयात्माभगवान्परमद्युतिः ॥ ४२ ॥ एकधाचद्विधाचैवबहुधाचसएवहि ॥ शतधासहस्रधाचैवतथाशतसहस्र
धा ॥४३॥ ईदृशःसमहादेवोभूयश्चभगवानतः ॥ नहिशक्यागुणावक्तुमपिवर्षशतैरपि ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशासनिकेप०
दानधर्मेईश्वरप्रशंसानामएकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७॥ वासुदेवउवाच युधिष्ठिरमहाबाहोमहाभाग्यंमहात्म
नः ॥ रुद्रायबहुरूपायबहुनाम्नेनिबोधमे ॥ १ ॥ वदंत्यग्निंमहादेवंतथास्थाणुंमहेश्वरं ॥ एकाक्षंत्र्यंबकंचैवविश्वरूपंशिवंतथा ॥ २ ॥ द्वेतनूतस्यदेवस्यवेदज्ञाब्राह्म
णाविदुः ॥ घोरामन्यांशिवामन्यांतेतनूबहुधापुनः ॥ ३ ॥

ष्ठितं एवंसर्वत्राख्यानतात्पर्यंज्ञेयं तथाशक्रबाहुस्तंभाख्यायिकयात्रिपुरघ्नंबाहुकृतंकर्मनस्पृशतीतिदर्शितं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एकधा ब्रह्मरूपेण द्विधाब्रह्मभेदेन बहुधेत्यादिप्रपंचरूपेण ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै०भा०एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

उग्राघोरातनुर्यास्यसोग्निर्विद्युत्सभास्करः ॥ शिवासौम्याचयात्वस्यधर्मस्त्वापोथचंद्रमाः ॥ ४ ॥ आत्मनोर्धंतुतस्याग्निःसोमोर्धंपुनरुच्यते ॥ ब्रह्मचर्यं
चरत्येकाशिवाचास्यतनुस्तथा ॥ ५ ॥ यास्यघोरतमामूर्तिर्जगत्संहरतेतथा ॥ ईश्वरत्वान्महत्त्वाच्चमहेश्वरइतिस्मृतः ॥६॥ यन्निर्दहतियत्तीक्ष्णोयदुग्रोयत्प्र
तापवान् ॥ मांसशोणितमज्जादोयत्ततोरुद्रउच्यते ॥ ७ ॥ देवानांसुमहान्यच्चयच्चास्यविषयोमहान् ॥ यच्चविश्वंमहत्पातिमहादेवस्ततःस्मृतः ॥८॥ धूम्ररूपं
चयत्तस्यधूर्जटीत्यतउच्यते ॥ समेधयतियन्नित्यंसर्वान्वैसर्वकर्मभिः ॥९॥ मनुष्यान्शिवमन्विच्छंस्तस्मादेषशिवःस्मृतः ॥ दहत्यूर्ध्वंस्थितोयच्चप्राणान्नृणां
स्थिरश्चयत् ॥१०॥ स्थिरलिंगश्चयन्नित्यंतस्मात्स्थाणुरितिस्मृतः ॥ यदस्यबहुधारूपंभूतंभव्यंभवत्तथा ॥ ११ ॥ स्थावरंजंगमंचैवबहुरूपस्ततःस्मृतः ॥ विश्वे
देवाश्चयत्तस्मिन्विश्वरूपस्ततःस्मृतः ॥ १२ ॥ सहस्राक्षोयुताक्षोवासर्वतोक्षिमयोपिवा ॥ चक्षुषःप्रभवेत्तेजोनास्त्यंतोथास्यचक्षुषां ॥ १३ ॥ सर्वथायत्पशू
न्पातितैश्चयद्रमतेसह ॥ तेषामधिपतिर्यच्चतस्मात्पशुपतिःस्मृतः ॥ १४ ॥ नित्येनब्रह्मचर्येणलिंगमस्ययदास्थितं ॥ महयत्यस्यलोकश्चप्रियंह्येतन्महात्मनः ॥
॥ १५ ॥ विग्रहंपूजयेद्योवैलिंगंवापिमहात्मनः ॥ लिंगंपूजयितानित्यंमहतींश्रियमश्नुते ॥ १६ ॥ ऋषयश्चापिदेवाश्चगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ लिंगमेवार्चयंतिस्म
यत्तदूर्ध्वंसमास्थितं ॥ १७ ॥ पूज्यमानेततस्तस्मिन्मोदतेसमहेश्वरः ॥ सुखंददातिप्रीतात्माभक्तानांभक्तवत्सलः ॥ १८ ॥ एषएवश्मशानेषुदेवोवसतिनिर्दहन् ॥
यजंतेयेजनास्तत्रवीरस्थाननिषेविणः ॥ १९ ॥ विषयस्थःशरीरेषुसमृत्युःप्राणिनामिह ॥ सचवायुःशरीरेषुप्राणापानशरीरिणां ॥ २० ॥ तस्यघोराणिरूपा
णिदीप्तानिचबहूनिच ॥ लोकेयान्यस्यपूज्यंतेविप्रास्तानिविदुर्बुधाः ॥ २१ ॥ नामधेयानिदेवेषुबहून्यस्ययथार्थवत् ॥ निरुच्यंतेमहत्त्वाच्चविभुत्वात्कर्मभिस्त
था ॥ २२ ॥ वेदेचास्यविदुर्विप्राःशतरुद्रीयमुत्तमं ॥ व्यासेनोक्तंचयच्चापिउपस्थानंमहात्मनः ॥ २३ ॥ प्रदातासर्वलोकानांविश्वंचाप्युच्यतेमहत् ॥ ज्येष्ठभू
तंवदंत्येनंब्राह्मणाऋषयोपरे ॥ २४ ॥ प्रथमोह्येषदेवानांमुखादग्निमजीजनत् ॥ ग्रहैर्बहुविधैःप्राणान्संरुद्धानुत्सृजत्यपि ॥ २५ ॥ विमुंचतिनपुण्यात्माशर
ण्यःशरणागतान् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यंवित्तंकामांश्चपुष्कलान् ॥ २६ ॥ सददातिमनुष्येभ्यःसएवाक्षिपतेपुनः ॥ शक्रादिषुचदेवेषुतस्यैश्वर्यमिहोच्यते ॥
॥ २७ ॥ सएवव्यापृतोनित्यंत्रैलोक्यस्यशुभाशुभे ॥ ऐश्वर्याच्चैवकामानामीश्वरःपुनरुच्यते ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ इत्युक्तवतीति ॥ १ ॥ श्रुतिप्रत्यक्षयोःकिंबलवदितिप्रश्नः ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ दृष्टमिति अनंतंक्वचित्श्रुत्यपेक्षयाप्रत्यक्षंप्रबलंक्वचित्प्रत्यक्षापेक्षयाश्रुतिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ केचित्प्रत्यक्षंप्रबलंमत्वाहैतुकास्तार्किकाःपरमाण्वादीन्प्रज्ञयानित्यत्वादिगुणयुक्तान्कल्पयंतःसत्यमबाधितं
वाङ्मनसातीतंवस्तुनास्तीत्येवनिश्चयंकुर्वंति परेवैदिकैरुपालब्धाःसंतस्तत्रसंशयंकुर्वंति ॥ ५ ॥ अथेत्यादिसार्धः यदित्वमपिएकमसंहतंब्रह्मकारणंकथंभवेदितिसंशयवानसितर्हिदीर्घकालसेवनादिनायम
र्थोयुक्तेनयोगेनवेदितुंशक्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एतस्यसत्यवस्तुनः हेतूनामंतं सर्वसंशयोच्छेदेसतिकल्पनासंज्ञाहेतवोनिवर्तंते ॥ ८ ॥ संशयोच्छेदश्चयदाज्योतिःप्रत्यक्चैतन्यंविपुलमनंतंप्रतिपद्यतेतदैवभवति

महेश्वरश्चलोकानांमहतामीश्वरश्चसः ॥ बहुभिर्विविधैरूपैर्विश्वंव्याप्तमिदंजगत् तस्यदेवस्ययद्वक्रंसमुद्रेवडवामुखं ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासन
पर्वणिआनुशास०दानधर्मेमहेश्वरमाहात्म्यंनामद्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्त
वतिवाक्येतुकृष्णेदेवकिनंदने ॥ भीष्मंशांतनवंभूयःपर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ निर्णयेवामहाबुद्धेसर्वधर्मविदांवर ॥ प्रत्यक्षमागमोवेतिकिंतयोःकारणंभवे
त् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच नास्त्यत्रसंशयःकश्चिदितिमेवर्ततेमतिः ॥ शृणुवक्ष्यामितेप्राज्ञसम्यक्त्वंमेनुपृच्छसि ॥ ३ ॥ संशयःसुगमस्तत्रदुर्गमस्तस्यनि
र्णयः ॥ दृष्टंश्रुतमनंतंहियत्रसंशयदर्शनं ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंकारणंदृष्ट्वाहैतुकाःप्राज्ञमानिनः ॥ नास्तीत्येवंव्यवस्यंतिसत्यंसंशयमेवच ॥ ५ ॥ तदयुक्तंव्यवस्यंति
बालाःपंडितमानिनः ॥ अथचेन्मन्यसेचैकंकारणंकिंभवेदिति ॥ ६ ॥ शक्यंदीर्घेणकालेनयुक्तेनातंद्रितेनच ॥ प्राणयात्रामनेकांचकल्पमानेनभारत ॥ ७ ॥
तत्परेणैवनान्येनशक्यंह्येतस्यदर्शनं ॥ हेतूनामंतमासाद्यविपुलंज्ञानमुत्तमं ॥ ८ ॥ ज्योतिःसर्वस्यलोकस्यविपुलंप्रतिपद्यते ॥ नत्वेवगमनंराजन्हेतुतोगमनं
तथा ॥ अग्राह्यमनिबद्धंचवाचासंपरिवर्जयेत् ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच प्रत्यक्षंलोकतःसिद्धिर्लोकश्चागमपूर्वकः ॥ शिष्टाचारोबहुविधस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥
भीष्मउवाच धर्मस्यह्रियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ संस्थायत्नैरपिकृताकालेनप्रतिभिद्यते ॥ ११ ॥

हेतुतस्तर्काद्यद्वस्त्वधिगमनंतत्अधिगमनंनभवति तर्केणापिहिशून्यप्रधानपरमाणवःकारणत्वेनप्रतिपाद्यंतेतच्चअग्राह्यं यतःयद्वाचावेदेनअनिबद्धंअप्रतिपादितंतद्वर्जयेदितिन्यायईक्षतेर्नाशब्दमितिप्रतिपादना
त् एतेनसर्वप्रमाणापेक्षयाश्रुतेर्बलीयस्त्वंसिद्धं ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षमिति लोकतःसिद्धिरनुमानं आगमपूर्वःशिष्टाचारश्चेतिप्रमाणानिएतेषांमध्येकिंप्रबलमितिप्रश्नार्थः ॥ १० ॥ शिष्टाचारस्यदुरात्मभिरुच्छेदित ॥२००॥
त्वाद्वेदएवमुख्यंप्रमाणं प्रत्यक्षानुमानयोर्व्यभिचारित्वेनाविश्वसनीयत्वादित्याह धर्मस्येत्यादिना ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्तंशिष्टाचारः ॥१२॥ भिंदंतिवृत्तं तेषुप्रत्यक्षानुमानाचारेषु ॥१३॥ अतृप्यंतःनित्यंसोत्कंठाः आगमजन्याःबुद्धयोयेषांतेएवपरंश्रेष्ठंप्रमाणमित्यन्वयः ॥१४॥१५॥ नेति वृत्तंप्रत्यक्षदृष्टंशीलं आचारःशौचादिः कारणंवेदः त्रयंमिलित्वाएकोधर्मः सधर्मःसाधनीयइत्यर्थः स्वाध्यायकर्मवेदरक्षार्थमाचारांतर्गतमेवज्ञेयं ॥ १६ ॥ १७ ॥ वेदइति प्रमाणभेदात्प्रमेयधर्मैरपित्रिभिर्भवितव्यं ॥ १८ ॥ कथमेको

अधर्मोधर्मरूपेणतृणैःकूपइवावृतः ॥ ततस्तैर्भिद्यतेवृत्तंशृणुचैवयुधिष्ठिर ॥ १२ ॥ अवृत्तायेतुभिंदंतिश्रुतित्यागपरायणाः ॥ धर्मविद्वेषिणोमंदाइत्युक्तस्तेषुसंशयः ॥ १३ ॥ अतृप्यंतस्तुसाधूनांयएवागमबुद्धयः ॥ परमित्येवसंतुष्टास्तानुपास्वचपृच्छच ॥ १४ ॥ कामार्थौपृष्ठतःकृत्वालोभमोहानुसारिणौ ॥ धर्मइत्येवसंबुद्धस्तानुपास्वचपृच्छच ॥ १५ ॥ नतेषांभिद्यतेवृत्तंयज्ञाःस्वाध्यायकर्मच ॥ आचारःकारणंचैवधर्मश्चैकस्त्रयंपुनः ॥ १६ ॥ युधिष्ठिरउवाच पुनरेवहिमेबुद्धिःसंशयेपरिमुह्यति ॥ अपारेमार्गमाणस्यपरंतीरमपश्यतः ॥ १७ ॥ वेदःप्रत्यक्षमाचारःप्रमाणंतत्त्रयंयदि ॥ पृथक्त्वंलभ्यतेचैषांधर्मश्चैकस्त्रयंकथं ॥ ॥ १८ ॥ भीष्मउवाच धर्मस्यक्रियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यद्येवंमन्यसेराजंस्त्रिधाधर्मविचारणा ॥ १९ ॥ एकएवेतिजानीहित्रिधाधर्मस्यदर्शनं ॥ पृथक्त्वेचनमेबुद्धिस्त्रयाणामपिवैतथा ॥ २० ॥ उक्तोमार्गस्त्रयाणांचतत्तथैवसमाचर ॥ जिज्ञासानतुकर्तव्याधर्मस्यपरितर्कणात् ॥ २१ ॥ सदैवभरतश्रेष्ठमातेभूदत्रसंशयः ॥ अंधोजडइवाशंकीयद्ब्रवीमितदाचर ॥ २२ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधोदानमेतच्चतुष्टयं ॥ अजातशत्रोसेवस्वधर्मएषसनातनः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेषुचवृत्तिर्यापितृपैतामहोचिता ॥ तामन्वेहिमहाबाहोधर्मस्यैतेहिदेशिकाः ॥ २४ ॥ प्रमाणमप्रमाणंवैयःकुर्यादबुधोजनः ॥ नसप्रमाणतामर्होविवादजननोहिसः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणानेवसेवस्वसत्कृत्यबहुमन्यच ॥ एतेष्वेवत्विमेलोकाःकृत्स्नाइतिनिबोधतान् ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरउवाच येचधर्ममसूयंतेयेचैनंपर्युपासते ॥ ब्रवीतुमेभवानेतत्क्वतेगच्छंतिताहृशाः ॥ २७ ॥ भीष्मउवाच रजसातमसाचैवसमवस्तीर्णचेतसः ॥ नरकंप्रतिपद्यंतेधर्मविद्वेषिणोजनाः ॥ २८ ॥ येतुधर्ममहाराजसततंपर्युपासते ॥ सत्यार्जवपराःसंतस्तेवैस्वर्गभुजोनराः ॥ २९ ॥

धर्मस्त्रितयप्रतिपाद्यइत्याशंक्याह धर्मस्येति हेराजन्यद्येवंधर्मत्रयंमन्यसेतन्नेतिशेषःकिंतुक्रियमाणस्यैकस्यैवधर्मस्यत्रिधात्रिप्रकाराविचारणा एकएवप्रमाणत्रयसंवादेनपरीक्षणीयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ त्रिधेत्यस्यव्याख्यानं एकएवेति त्रयाणांप्रमाणानांपृथक्त्वेप्रत्येकंस्वातंत्र्येणधर्मप्रतिपादकत्वेममबुद्धिर्नच ॥ २० ॥ उक्तइति प्रत्यक्षस्यातींद्रियेधर्मेप्रमाणाभावात् आचारस्यचप्रध्वंसितत्वात् त्रयाणांप्रमाणानांमध्येपरिशेषात्यउक्तोवेदेसएवमार्गः नतुपरितर्कणात्धर्मस्यविचारःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ २१ ॥ अत्रवेदे अशंकीशंकाशून्यः ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ आशयोभोक्तुर्मनः ॥ ३२ ॥ कीदृशाःकिंलक्षणाःकिंकर्माणश्च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्गउत्सर्गः ॥ ३५ ॥ पंचानांदेवपितृभूतातिथिकुटुंबानां ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चक्रधरस्यभुजंग

धर्मएवगतिस्तेषामाचार्योपासनाद्भवेत् ॥ देवलोकंप्रपद्यंतेयेधर्मंपर्युपासते ॥ ३० ॥ मनुष्यायदिवादेवाःशरीरमुपताप्यवै ॥ धर्मिणःसुखमेधंतेलोभद्वेषविवर्जिताः ॥ ३१ ॥ प्रथमंब्रह्मणःपुत्रधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ धर्मिणःपर्युपासंतेफलंपक्वमिवाशयः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच असतांकीदृशंरूपंसाधवः किंचकुर्वते ॥ ब्रवीतुमेभवानेतत्संतोऽसंतश्चकीदृशाः ॥ ३३ ॥ भीष्मउवाच दुराचाराश्चदुर्धर्षादुर्मुखाश्चाप्यसाधवः ॥ साधवःशीलसंपन्नाःशिष्टाचारस्यलक्षणं ॥ ३४ ॥ राजमार्गेगवांमध्येधान्यमध्येचधर्मिणः ॥ नोपसेवंतिराजेंद्रसर्गंमूत्रपुरीषयोः ॥ ३५ ॥ पंचानामशनंदत्वाशेषमश्नंतिसाधवः ॥ नजल्पंतिचभुंजानानिद्रांत्यार्द्रपाणयः ॥ ३६ ॥ चित्रभानुमनड्वाहंदेवंगोष्ठंचतुष्पथं ॥ ब्राह्मणंधार्मिकंवृद्धंयेकुर्वंतिप्रदक्षिणं ॥ ३७ ॥ वृद्धानांभारतप्तानांस्त्रीणांचक्रधरस्यच ॥ ब्राह्मणानांगवांराज्ञांपंथानंददतेचये ॥ ३८ ॥ अतिथीनांचसर्वेषांप्रेष्याणांस्वजनस्यच ॥ तथाशरणकामानांगोप्तास्यात्स्वागतप्रदः ॥ ३९ ॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंदेवनिर्मितं ॥ नांतराभोजनंदृष्टमुपवासविधिर्हिसः ॥ ४० ॥ होमकालेयथावह्निःकालमेवप्रतीक्षते ॥ ऋतुकालेतथानारीऋतुमेवप्रतीक्षते ॥ ४१ ॥ नान्यदागच्छतेयस्तुब्रह्मचर्यंचतत्स्मृतं ॥ अमृतंब्राह्मणागावइत्येतत्त्रयमेकतः ॥ ४२ ॥ तस्माद्गोब्राह्मणंनित्यमर्चयेतयथाविधि ॥ यजुषासंस्कृतंमांसमुपभुंजन्नदुष्यति ॥ पृष्ठमांसंवृथामांसंपुत्रमांसंचतत्समं ॥ ४३ ॥ स्वदेशेपरदेशेवाप्यतिथिंनोपवासयेत् ॥ कर्मवैसफलंकृत्वागुरूणांप्रतिपादयेत् ॥ ॥ ४४ ॥ गुरुभ्यस्त्वासनंदेयमभिवाद्याभिपूज्यच ॥ गुरुमभ्यर्च्यवर्धंतेआयुषायशसाश्रिया ॥ ४५ ॥ वृद्धान्नाभिभवेज्जातुनचैतान्प्रेषयेदिति ॥ नासीनःस्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्यनरिष्यते ॥ ४६ ॥ ननग्नामीक्षतेनारींननग्नान्पुरुषानपि ॥ मैथुनंसततंगुप्तमाहारंचसमाचरेत् ॥ ४७ ॥ तीर्थानांगुरवस्तीर्थंचोक्षाणांहृदयंशुचि ॥ दर्शनानांपरंज्ञानंसंतोषःपरमंसुखं ॥ ४८ ॥ सायंप्रातश्चवृद्धानांशृणुयात्पुष्कलागिरः ॥ श्रुतमाप्नोतिहिनरःसततंवृद्धसेवया ॥ ४९ ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीनित्यमिंद्रियाणितथैवच ॥ ५० ॥

स्यबहुग्रामाधिपतेर्वा भवेच्चक्रधरोविष्णौभुजंगेग्रामजालिनीतिविश्वलोचनः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कर्मअध्ययनं प्रतिपादयेत् दक्षिणामितिशेषः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ दक्षिणंपाणिंउद्धरेत्यज्ञोपवीतीभवेत् ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अभिपूजनंपायसादिभिः ॥ ५१ ॥ मंगल्यंमंगलवचनं अभिनंदनंशतंजीवेतिवचनेनसुखोत्पादनंच कुर्यादितिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ समाचरेदभिनंदनं पापकर्मिणःस्वहृदयंपापिष्ठमित्याचक्षते क

संस्कृतंपायसंनित्यंयवागूंकृसरंहविः॥ अष्टकाःपितृदैवत्याग्रहाणामभिपूजनं ॥ ५१ ॥ श्मश्रुकर्मणिमंगल्यंक्षुतानामभिनंदनं ॥ व्याधितानांचसर्वेषामा
युषामभिनंदनं॥ ५२ ॥ नजातुत्वमितिब्रूयादापन्नोपिमहत्तरं ॥ त्वंकारोवावधोवेतिविद्वत्सुनविशिष्यते॥ ५३॥ अवराणांसमानानांशिष्याणांचसमाचरे
त्॥ पापमाचक्षतेनित्यंहृदयंपापकर्मिणः ॥ ५४ ॥ ज्ञानपूर्वकृतंकर्मच्छादयंतेह्यसाधवः ॥ ज्ञानपूर्वंविनश्यंतिगूहमानामहाजने ॥ ५५॥ नमांमनुष्याःप
श्यंतिनमांपश्यंतिदेवताः॥ पापेनाभिहितःपापःपापमेवाभिजायते॥ ५६ ॥ यथावार्धुषिकोवृद्धिंदिनभेदेप्रतीक्षते॥ धर्मेणपिहितंपापंधर्ममेवाभिवर्धयेत्॥
॥ ५७॥ यथालवणमंभोभिराप्लुतंप्रविलीयते॥ प्रायश्चित्तहतंपापंतथासद्यःप्रणश्यति ॥ ५८ ॥ तस्मात्पापंनगूहेतगूहमानंविवर्धयेत्॥ कृत्वातत्साधुष्वाख्ये
यंतेतत्प्रशमयंत्युत ॥ ५९ ॥ आशयासंचितंद्रव्यंकालेनैवोपभुज्यते ॥ अन्येचैतत्प्रपद्यंतेवियोगेतस्यदेहिनः ॥ ६० ॥ मानसंसर्वभूतानांधर्ममाहुर्मनीषि
णः॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिधर्ममेवसमासते ॥ ६१ ॥ एकएवचरेद्धर्मंनधर्मध्वजिकोभवेत् ॥ धर्मवाणिजकाह्येतेयेधर्ममुपभुंजते॥ ६२ ॥ अर्चेद्देवानदंभे
नसेवेतामाययागुरून् ॥ निधिंनिदध्यात्पारत्र्यंयात्रार्थंदानशब्दितं ॥ ६३ ॥ इतिश्रीम० अनु० आनुशासनि० दानधर्मेधर्मप्रमाणकथनेत्रिषष्ट्यधिकश
ततमोऽध्यायः॥ १६३॥ युधिष्ठिरउवाच नाभागधेयःप्राप्नोतिधनंसुबलवानपि ॥ भागधेयान्वितस्त्वर्थान्कृशोबालश्चविंदति ॥ १ ॥ नालाभकाले
लभतेप्रयत्नेपिकृतेसति ॥ लाभकालेऽप्रयत्नेनलभतेविपुलंधनं ॥ २॥ कृतयत्नाफलाश्चैवदृश्यंतेशतशोनराः॥ अयत्नेनैधमानाश्चदृश्यंतेबहवोजनाः ॥ ३ ॥ यदि
यत्नोभवेन्मर्त्यःससर्वंफलमाप्नुयात् ॥ नालभ्यंचोपलभ्येतनृणांभरतसत्तम ॥ ४ ॥ प्रयत्नंकृतवंतोपिदृश्यंतेह्यफलानराः॥ मार्गत्यायशतैरर्थानमार्गश्चापरःसु
खी ॥ ५ ॥ अकार्यमसकृत्कृत्वादृश्यंतेह्यधनानराः॥ धनयुक्ताःस्वकर्मस्थादृश्यंतेचापरेऽधनाः ॥ ६ ॥ अधीत्यनीतिशास्त्राणिनीतियुक्तोनदृश्यते ॥ अनभिज्ञश्च
साचिव्यंगमितःकेनहेतुना ॥ ७॥ विद्यायुक्तोह्यविद्यश्चधनवान्दुर्मतिस्तथा ॥ यदिविद्यामुपाश्रित्यनरःसुखमवाप्नुयात् ॥ ८॥

र्मणैवतेषांहृदयंज्ञायतइत्यर्थः ॥ ५४॥ ५५॥ ५६ ॥ ५७॥ ५८ ॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ धर्मध्वजिकः तत्प्रकाशकः ॥ ६२ ॥ पारत्र्यंपरलोकहितं ॥ ६३ ॥ इतिअनुशास० नै० भारतभावदीपेत्रिषष्ट्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ७ ॥ नाभागधेयइति ॥ १ ॥ २ ॥ कृतोयत्नोऽफलोयेषांतेकृतयत्नाफलाः ॥ ३ ॥ भवेत्समर्थःस्यात् ॥ ४ ॥ आयशतैःउपायशतैः सुखीधनेन ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥

॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ प्रसवःप्रसवकारणंकर्मैव दंशादीनांसुखाद्याप्तौप्रमाणंनियामकं एवंस्वस्यापिज्ञात्वास्थिरोऽचंचलोभव ॥ १४ ॥ इतिअनुशासनप० नैलकं० भारतभावदीपेचतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७ ॥ कार्यतइति ॥१॥ प्रवर्ततेप्रवर्तयति ॥२॥ धर्मार्थस्यधर्मफलस्यप्रदर्शनात् यदाधर्मएवश्रेयस्करइतिबुद्धिर्भवेत्तदायंधर्मात्माधर्मचित्तःधर्मेआश्वसीतविश्वासंकुर्वीत अदृढबुद्धिस्तुनविश्वसेत्धर्मफले ॥३॥ एतावद्धर्मेविश्वासवत्त्वं उभयवित्कर्तव्याकर्तव्यवित् ॥ ४ ॥ राजसामलिनाः ॥५॥ धर्मःकदाप्यधर्मोनभवेदित्याह नहीति अधर्मतयादुःखहेतुतया ॥६॥७॥

॥२०२॥ नविद्वान्विद्ययाहीनंवृत्त्यर्थमुपसंश्रयेत् ॥ यथापिपासांजयतिपुरुषःप्राप्यवैजलं ॥ ९ ॥ इष्टार्थौविद्ययात्वेवनविद्यांप्रजहेन्नरः ॥ नाप्राप्तकालोम्रियतेविद्धः १३
शरशतैरपि ॥ तृणाग्रेणापिसंस्पृष्टःप्राप्तकालोनजीवति ॥ १० ॥ भीष्मउवाच ईहमानःसमारंभान्यदिनासादयेद्धनं ॥ उग्रंतपःसमारोहेन्नह्यनुप्तंप्र
रोहति ॥ ११ ॥ दानेनभोगीभवतिमेधावीवृद्धसेवया ॥ अहिंसयाचदीर्घायुरितिप्राहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥ तस्माद्दद्यान्नयाचेतपूजयेद्धार्मिकानपि ॥ सुभाषी
प्रियकृच्छांतःसर्वसत्वाविहिंसकः ॥ १३ ॥ यदाप्रमाणंप्रसवःस्वभावश्चसुखासुखे ॥ दंशकीटपिपीलानांस्थिरोभवयुधिष्ठिर ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारते
अनुशासनपर्वणिआनुशास० दानधर्मेधर्मप्रशंसायांचतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच कार्यतेय
च्चक्रियतेसच्चासच्चकृताकृतं ॥ तत्राश्वसीतसत्कृत्वाअसत्कृत्वानविश्वसेत् ॥ १ ॥ कालएवसर्वकालेनिग्रहानुग्रहौददत् ॥ बुद्धिमाविश्यभूतानांधर्माधर्मौप्रव
र्तते ॥ २ ॥ यदात्वस्यभवेद्बुद्धिर्धर्मार्थस्यप्रदर्शनात् ॥ तदाश्वसीतधर्मात्मादृढबुद्धिर्नविश्वसेत् ॥ ३ ॥ एतावन्मात्रमेतद्धिभूतानांप्राज्ञलक्षणं ॥ कालयुक्तोप्युभ
यविच्छेषंयुक्तंसमाचरेत् ॥ ४ ॥ यथाह्युपस्थितैश्वर्याःप्रजायंतेनराजसाः ॥ एवमेवात्मनात्मानंपूजयंतीहधार्मिकाः ॥ ५ ॥ नह्यधर्मतयाऽधर्मंदद्यात्कालःक
थंचन ॥ तस्माद्विशुद्धमात्मानंजानीयाद्धर्मचारिणं ॥ ६ ॥ स्प्रष्टुमप्यसमर्थौहिज्वलंतमिवपावकं ॥ अधर्मःसंततोधर्मंकालेनपरिरक्षितं ॥ ७ ॥ कार्यावेतौहि
धर्मेणधर्मोहिविजयावहः ॥ त्रयाणामपिलोकानामालोकःकारणंभवेत् ॥८॥ नतुकश्चिन्नयेत्प्राज्ञोगृहीत्वैवकरेनरं ॥ उच्यमानस्तुधर्मेणधर्मलोकभयच्छले ॥
॥ ९ ॥ शूद्रोहंनाधिकारोमेचातुराश्रम्यसेवने ॥ इतिविज्ञानमपरेनात्मन्युपदधत्युत ॥ १० ॥

एतौविशुद्धताऽधर्मास्पर्शौ ॥ ८ ॥ नयेत्धर्ममितिशेषः धर्मेणधर्मानुष्ठानार्थंइतरैरुच्यमानःप्रेर्यमाणःसन्सर्वलोकभयच्छलेतेषांप्रतारणेप्रवर्तते यद्वास्वंनिस्तारंस्वयमेवाचरेदित्याह नत्विति नयेत्ऊर्ध्वमितिशेषः ॥२०२॥
किंतुधर्मभयलोकभययोश्छलेछलनेनिवृत्तिनिमित्तंधर्मेणहेतुनाअर्थात्प्राज्ञेनउच्यमानएवनरःऊर्ध्वंगच्छतीतिशेषः शूद्रोहमित्यादिवदन्नितिशेषपूरणेनयोज्यं ॥ ९ ॥ अपरेसाधवःनउपदधतिनच्छलंकुर्वंति
यथाधिकारंधर्मंकुर्वंति नच्छलमित्यर्थः तस्मात्प्रवर्तनासर्वाप्यर्थैवेतिभावः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशेषेणेतियुग्मं सर्वेषांप्राणिनांपुरुषाणांवापांचभौतिकत्वेप्रत्यक्षेपिविशेषकरणंइदंपवित्रमिदमपवित्रमितिव्यवस्थापनंलोकधर्मैशास्त्रीयधर्मैचनिमित्तेसतिकृतं पशुपामरपंडितानांयथापुनर्विहितैर्नेते एकत्वंप्राकृतंगच्छेयुरितिशास्त्रेणधर्मनियमःकृतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अत्रशंकते अध्रुवइति लोकस्यधर्मस्यचकार्यकारणभावात्कार्यस्याध्रुवत्वंकारणस्यध्रुवत्वंचनयुक्तंतंतुनाशमंतरेणपटनाशायोगादित्यर्थः उत्तरमाह कालःसंकल्पः निष्कामधर्मएवध्रुवस्तत्फलंनतुसकामइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वेषामिति धर्मसंयुक्तःसंकल्पएवशेषःशिष्यतेनान्यः सचकथमुदेष्यतीत्यत्राह स्वयंगुरुरिति धर्मबलात्स्वयमेवचस

विशेषेणचवक्ष्यामिचातुर्वर्ण्यस्यलिंगतः ॥ पंचभूतशरीराणांसर्वेषांसदृशात्मनाम् ॥ ११ ॥ लोकधर्मेचधर्मेचविशेषकरणंकृतं ॥ यथैकत्वंपुनर्यांतिप्राणिनस्तत्रविस्तरः ॥ १२ ॥ अध्रुवोहिकथंलोकःस्मृतोधर्मःकथंध्रुवः ॥ यत्रकालोध्रुवस्तातत्तत्रधर्मःसनातनः ॥ १३ ॥ सर्वेषांतुल्यदेहानांसर्वेषांसदृशात्मनां ॥ कालोधर्मेणसंयुक्तःशेषएवस्वयंगुरुः ॥ १४ ॥ एवंसतिनदोषोस्तिभूतानांधर्मसेवने ॥ तिर्यग्योनावपिसतांलोकएवमतोगुरुः ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेधर्मप्रशंसायांपंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच शरतल्पगतंभीष्मंपांडवोथकुरूद्वहः ॥ युधिष्ठिरोहितंप्रेप्सुरपृच्छत्कल्मषापहं ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंश्रेयःपुरुषस्येहकिंकुर्वन्सुखमेधते ॥ विपाप्मासभवेत्केनकिंवाकल्मषनाशनं ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच तस्मैशुश्रूषमाणायभूयःशांतनवस्तदा ॥ दैववंशंयथान्यायमाचष्टपुरुषर्षभ ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच अयंदैवतवंशोवैऋषिवंशसमन्वितः ॥ त्रिसंध्यंपठितःपुत्रकल्मषापहरःपरः ॥ ४ ॥ यदह्नाकुरुतेपापमिंद्रियैःपुरुषश्चरन् ॥ बुद्धिपूर्वमबुद्धिर्वारात्रौयच्चापिसंध्ययोः ॥ ५ ॥ मुच्यतेसर्वपापेभ्यःकीर्तयन्वैशुचिःसदा ॥ नांधोनबधिरःकालेकुरुतेस्वस्तिमान्सदा ॥ ६ ॥ तिर्यग्योनिंनगच्छेच्चनरकंसंकराणिच ॥ नचदुःखभयंतस्यमरणेसनमुह्यति ॥ ७ ॥ देवासुरगुरुर्देवःसर्वभूतनमस्कृतः ॥ अचिंत्योथाप्यनिर्देश्यःसर्वप्राणोह्ययोनिजः ॥ ८ ॥ पितामहोजगन्नाथःसावित्रीब्रह्मणःसती ॥ वेदभूरथकर्ताचविष्णुर्नारायणःप्रभुः ॥ ९ ॥ उमापतिर्विरूपाक्षःस्कंदःसेनापतिस्तथा ॥ विशाखोहुतभुग्वायुश्चंद्रसूर्यौप्रभाकरौ ॥ १० ॥

उदेतिनशिक्षयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमिति यदाभूतानांप्राक्कर्मैवतत्रतत्रसुखदुःखसाधनेप्रवर्तकंअतोधर्मसेवनेकर्मफलभोगेअसमंजसेपिभूतानांदोषोनास्ति यतःतिर्यग्योनावपिसतांविद्यमानानांभूतानां सदसत्प्रवृत्तौपूर्वकर्मानुसाराल्लोकएवगुरुर्दृष्टः विधिनियंत्रितोलोकदृष्टांतेनैवसाधुन्यसाधुनिवाकर्मणिप्रवर्ततेइत्यर्थः ॥ १५ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ शरतल्पगतमित्यध्यायद्वयंस्पष्टार्थं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शक्रःशचीपतिर्देवोयमोधूमोर्णयासह ॥ वरुणःसहगौर्याचसहऋद्ध्याधनेश्वरः ॥ ११ ॥ सौम्यागौःसुरभिर्देवीविश्रवाश्चमहानृषिः ॥ संकल्पःसागरोगंगा
॥२०३॥ स्रवंत्योथमरुद्गणः ॥ १२ ॥ बालखिल्यास्तपःसिद्धाःकृष्णद्वैपायनस्तथा ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ १३ ॥ तुंबुरुश्चित्रसेनश्चदेवदूतश्चविश्रुतः ॥ १३
देवकन्यामहाभागादिव्याश्चाप्सरसांगणाः ॥ १४ ॥ उर्वशीमेनकारंभामिश्रकेशीत्यलंबुषा ॥ विश्वाचीचघृताचीचपंचचूडातिलोत्तमा ॥ १५ ॥ आदित्याव
सवोरुद्राःसाश्विनःपितरोपिच ॥ धर्मःश्रुतंतपोदीक्षाव्यवसायःपितामहः ॥ १६ ॥ शर्वर्योदिवसाश्चैवमारीचःकश्यपस्तथा ॥ शुक्रोबृहस्पतिर्भौमोबुधोराहुः
शनैश्वरः ॥ १७ ॥ नक्षत्राण्यृतवश्चैवमासाःपक्षाःसवत्सराः ॥ वैनतेयाःसमुद्राश्चकद्रुजाःपन्नगास्तथा ॥ १८ ॥ शतद्रुश्चविपाशाचचंद्रभागासरस्वती ॥ सिंधु
श्चदेविकाचैवप्रभासंपुष्कराणिच ॥ १९ ॥ गंगामहानदीवेणाकावेरीनर्मदातथा ॥ कुलंपुनाविशल्याचकरतोयांबुवाहिनी ॥ २० ॥ सरयूर्गंडकीचैवलोहित
श्चमहानदः ॥ताम्रारुणावेत्रवतीपर्णाशागौतमीतथा ॥ २१ ॥ गोदावरीचवेण्याचकृष्णवेणातथाद्रिजा ॥ दृषद्वतीचकावेरीचक्षुर्मंदाकिनीतथा ॥ २२ ॥ प्रया
गंचप्रभासंचपुण्यंनैमिषमेवच ॥तच्चविश्वेश्वरस्थानंयत्रतद्विमलंसरः ॥ २३ ॥ पुण्यतीर्थंसुसलिलंकुरुक्षेत्रंप्रकीर्तितं ॥ सिंधूत्तमंतपोदानंजंबूमार्गमथापि
च ॥ २४ ॥ हिरण्वतीवितस्ताचतथाप्लक्षवतीनदी ॥ वेदस्मृतिर्वेदवतीमालवाथाश्ववत्यपि ॥ २५ ॥ भूमिभागास्तथापुण्यागंगाद्वारमथापिच ॥ ऋषिकुल्या
स्तथामेध्यानद्यःसिंधुवहास्तथा ॥ २६ ॥ चर्मण्वतीनदीपुण्याकौशिकीयमुनातथा ॥ नदीभीमरथीचैवबाहुदाचमहानदी ॥ २७ ॥ माहेंद्रवाणीत्रिदिवानी
लिकाचसरस्वती ॥ नंदाचापरनंदाचतथातीर्थमहाह्रदः ॥ २८ ॥ गयाथफल्गुतीर्थंचधर्मारण्यंसुरैर्वृतं ॥ तथादेवनदीपुण्यासरश्चब्रह्मनिर्मितं ॥ २९ ॥ पुण्यं
त्रिलोकविख्यातंसर्वपापहरंशिवं ॥ हिमवान्पर्वतश्चैवदिव्यौषधिसमन्वितः ॥ ३० ॥ विंध्योधातुविचित्रांगस्तीर्थवानौषधान्वितः ॥ मेरुर्महेंद्रोमलयःश्वेतश्च
रजतावृतः ॥ ३१ ॥ शृंगवान्मंदरोनीलोनिषधोदर्दुरस्तथा ॥ चित्रकूटोजनाभश्चपर्वतोगंधमादनः ॥ ३२ ॥ पुण्यःसोमगिरिश्चैवतथैवान्येमहीधराः ॥ दिश
श्वविदिशश्चैवक्षितिःसर्वेमहीरुहाः ॥ ३३ ॥ विश्वेदेवानभश्चैवनक्षत्राणिग्रहास्तथा ॥ पांतुनःसततंदेवाःकीर्तिताऽकीर्तितामया ॥ ३४ ॥ कीर्तयानोनरोत्ये ॥२०३॥
तान्मुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ स्तुवंश्चप्रतिनंदंश्चमुच्यतेसर्वतोभयात् ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

सर्वसंकरपापेभ्योदेवतास्तवनंदकः ॥ देवतानंतरंविप्रांस्तपःसिद्धांस्तपोधिकान् ॥ ३६ ॥ कीर्तितान्कीर्तयिष्यामिसर्वपापप्रमोचनान् ॥ यवक्रीतोथरैभ्य
श्वकक्षीवानौशिजस्तथा ॥ ३७॥ भृग्वंगिरास्तथाकण्वोमेधातिथिरथप्रभुः ॥ बर्हीचगुणसंपन्नःप्राचींदिशमुपाश्रिताः ॥ ३८ ॥ भद्रांदिशंमहाभागाउल्मुचुः
प्रमुचुस्तथा ॥ मुमुचुश्वमहाभागःस्वस्त्यात्रेयश्ववीर्यवान् ॥ ३९ ॥ मित्रावरुणयोःपुत्रस्तथागस्त्यःप्रतापवान् ॥ दृढायुश्चोर्ध्वबाहुश्वविश्रुतावृषिसत्तमौ ॥
॥४० ॥ पश्चिमांदिशमाश्रित्ययएधंतेनिबोधतान् ॥ उषंगुःसहसोदर्यैःपरिव्याधश्ववीर्यवान् ॥ ४१ ॥ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैवगौतमःकाश्यपस्तथा ॥ एकतश्वद्वि
तश्चैवत्रितश्चैवमहानृषिः ॥ ४२ ॥ अत्रेःपुत्रश्वधर्मात्मातथासारस्वतःप्रभुः ॥ उत्तरांदिशमाश्रित्ययएधंतेनिबोधतान् ॥ ४३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठःशक्तिश्वपाराश
र्यश्ववीर्यवान् ॥ विश्वामित्रोभरद्वाजोजमदग्निस्तथैवच ॥ ४४ ॥ ऋचीकपुत्रोरामश्चऋषिरौद्दालकिस्तथा ॥ श्वेतकेतुःकोहलश्वविपुलोदेवलस्तथा ॥ ४५ ॥
देवशर्माचधौम्यश्वहस्तिकाश्यपएवच ॥ लोमशोनाचिकेतश्वलोमहर्षणएवच ॥ ४६ ॥ ऋषिरुग्रश्रवाश्चैवभार्गवश्च्यवनस्तथा ॥ एषवैसमवायश्चऋषिदे
वसमन्वितः ॥ ४७ ॥ आद्यःप्रकीर्तितोराजन्सर्वपापप्रमोचनः ॥ नृगोययातिर्नहुषोयदुःपूरुश्ववीर्यवान् ॥ ४८ ॥ धुंधुमारोदिलीपश्वसगरश्वप्रतापवान् ॥
कृशाश्वोयौवनाश्वश्वचित्राश्वःसत्यवांस्तथा ॥ ४९ ॥ दुष्यंतोभरतश्चैवचक्रवर्तीमहायशाः ॥ पवनोजनकश्चैवतथादृष्टरथोनृपः ॥ ५० ॥ रघुर्नरवरश्चैवत
थादशरथोनृपः ॥ रामोराक्षसहावीरःशशबिंदुर्भगीरथः ॥ ५१ ॥ हरिश्चंद्रोमरुत्तश्वतथादृढरथोनृपः ॥ महोदर्योह्यलर्कश्वऐलश्चैवनराधिपः ॥ ५२ ॥ करंधमो
नरश्रेष्ठःकध्मोरश्वनराधिपः ॥ दक्षोंबरीषःकुकुरोरैवतश्वमहायशाः ॥ ५३ ॥ कुरुःसंवरणश्चैवमांधातासत्यविक्रमः ॥ मुचुकुंदश्वराजर्षिर्जन्हुर्जान्हविसेवि
तः ॥ ५४ ॥ आदिराजःपृथुर्वैन्योमित्रभानुःप्रियंकरः ॥ त्रसद्दस्युस्तथाराजाश्वेतोराजर्षिसत्तमः ॥ ५५ ॥ महाभिषश्वविख्यातोनिमीराजातथाष्टकः ॥ आयुः
क्षुपश्वराजर्षिःकक्षेयुश्वनराधिपः ॥ ५६ ॥ प्रतर्दनोदिवोदासःसुदासःकोसलेश्वरः ॥ ऐलोनलश्वराजर्षिर्मनुश्चैवप्रजापतिः ॥ ५७ ॥ हविध्रश्वपृषध्रश्वप्रती
पःशांतनुस्तथा ॥ अजःप्राचीनबर्हिश्वतथेक्ष्वाकुर्महायशाः ॥ ५८ ॥ अनरण्योनरपतिर्जानुजंघस्तथैवच ॥ कक्षसेनश्वराजर्षिर्येचान्येचानुकीर्तिताः ॥ ५९ ॥
कल्यमुत्थाययोनित्यंसंध्येद्वेस्तमयोदये ॥ पठेच्छुचिरनावृत्तःसधर्मफलभाग्भवेत् ॥ ६० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

देवादेवर्षयश्चैवस्तुताराजर्षयस्तथा ॥ पुष्टिमायुर्यशःस्वर्गंविधास्यंतिममेश्वराः ॥ ६१ ॥ माविघ्नंमाचमेपापंमाचमेपरिपंथिनः ॥ ध्रुवोजयोमेनित्यःस्यात्पर
॥२०४॥ त्रचशुभागतिः ॥ ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिआनुशास०दानधर्मेवंशानुकीर्तनंनामषट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ ॥ ५ ॥ १३
जनमेजयउवाच शरतल्पगतेभीष्मेकौरवाणांधुरंधरे ॥ शयानेवीरशयनेपांडवैःसमुपस्थिते ॥ १ ॥ युधिष्ठिरोमहाप्राज्ञोममपूर्वपितामहः ॥ धर्माणामा
गमंश्रुत्वाविदित्वासर्वसंशयान् ॥ २ ॥ दानानांचविधिंश्रुत्वाच्छिन्नधर्मार्थसंशयः ॥ यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेशंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच अभू
न्मुहूर्तंस्तिमितंसर्वंतद्राजमंडलं ॥ तूष्णींभूतेततस्तस्मिन्पटेचित्रमिवार्पितं ॥ ४ ॥ मुहूर्तमिवचध्यात्वाव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ नृपंशयानंगांगेयमिदमाहवचस्त
दा ॥ ५ ॥ राजन्प्रकृतिमापन्नःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ सहितोभ्रातृभिःसर्वैःपार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ ६ ॥ उपास्तेत्वांनरव्याघ्रसहकृष्णेनधीमता ॥ तमिमंपुरया
नायसमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तोभगवताव्यासेनपृथिवीपतिः ॥ युधिष्ठिरंसहामात्यमनुजज्ञेनदीसुतः ॥ ८ ॥ उवाचचैनंमधुरंनृपंशांतनवोनृपः ॥ प्रवि
शस्वपुरींराजन्व्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ९ ॥ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्बह्वन्नैःस्वाप्तदक्षिणैः ॥ ययातिरिवराजेंद्रश्रद्धादमपुरःसरः ॥ १० ॥ क्षत्रधर्मरतःपार्थपितॄन्देवांश्च
तर्पय ॥ श्रेयसायोक्ष्यसेचैवव्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ११ ॥ रंजयस्वप्रजाःसर्वाःप्रकृतीःपरिसांत्वय ॥ सुहृदःफलसत्कारैरर्चयस्वयथार्हतः ॥ १२ ॥ अनुत्वांतात
जीवंतुमित्राणिसुहृदस्तथा ॥ चैत्यस्थानेस्थितंवृक्षंफलवंतमिवद्विजाः ॥ १३ ॥ आगंतव्यंचभवतासमयेममपार्थिव ॥ विनिवृत्तेदिनकरेप्रवृत्तेचोत्तराय
णे ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वाचकौंतयःसोभिवाद्यपितामहं ॥ प्रययौसपरीवारोनगरंनागसाह्वयं ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यगांधारींचपतिव्रतां ॥ सहतैर्ऋषिभिःस
र्वैर्भ्रातृभिःकेशवेनच ॥ १६ ॥ पौरजानपदैश्चैवमंत्रिवृद्धैश्चपार्थिव ॥ प्रविवेशकुरुश्रेष्ठःपुरंवारणसाह्वयं ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्व
णिआनुशास०दानधर्मेभीष्मानुज्ञायांसप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ समाप्तमानुशासनिकंपर्व अथ
भीष्मस्वर्गारोहणपर्व वैशंपायनउवाच ततःकुंतीसुतोराजापौरजानपदंजनं ॥ पूजयित्वायथान्यायमनुजज्ञेगृहान्प्रति ॥ १ ॥ ॥२०४॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिअनुशासनपर्वणिनै०भा०सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ततइति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भीष्मस्याग्नीनिति तेनैतस्यापि पत्नीआसीत् यद्वासंस्कारकानग्नीन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सांत्वयामासनारीश्चहतवीराहतेश्वराः ॥ विपुलैरर्थदानैःसतदापांडुसुतोनृपः ॥ २ ॥ सोभिषिक्तोमहाप्राज्ञःप्राप्यराज्यंयुधिष्ठिरः ॥ अवस्थाप्यनरश्रेष्ठःस
र्वाःस्वप्रकृतीस्तथा ॥ ३ ॥ द्विजेभ्योगुणमुख्येभ्योनैगमेभ्यश्चसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याशिषोमुख्यास्तथाधर्मभृतांवरः ॥४॥ उषित्वाशर्वरीःश्रीमान्पंचाशन्नगरोत्त
मे ॥ समयंकौरवाग्र्यस्यसस्मारपुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ सनिर्ययौगजपुराद्याजकैःपरिवारितः ॥ दृष्ट्वानिवृत्तमादित्यंप्रवृत्तंचोत्तरायणं ॥६॥ घृतंमाल्यंचगंधांश्चक्षौ
माणिचयुधिष्ठिरः ॥ चंदनागुरुमुख्यानितथाकालीयकान्यपि ॥ ७ ॥ प्रस्थाप्यपूर्वंकौंतेयोभीष्मसंस्करणायवै ॥ माल्यानिचवरार्हाणिरत्नानिविविधानिच ॥
॥ ८ ॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यगांधारींचयशस्विनीं ॥ मातरंचपृथांधीमान्भ्रातॄंश्चपुरुषर्षभान् ॥ ९ ॥ जनार्दनेनानुगतोविदुरेणचधीमता ॥ युयुत्सुनाचकौरव्योयुयु
धानेनवाविभो ॥ १० ॥ महताराजभोगेनपरिबर्हेणसंवृतः ॥ स्तूयमानोमहातेजाभीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥ ११ ॥ निश्चक्रामपुरात्तस्माद्यथादेवपतिस्तथा ॥
आससादकुरुक्षेत्रेततःशांतनवंनृपः ॥ १२ ॥ उपास्यमानंव्यासेनपाराशर्येणधीमता ॥ नारदेनचराजर्षेदेवलेनासितेनच ॥ १३ ॥ हतशिष्टैर्नृपैश्चान्यैर्नाना
देशसमागतैः ॥ रक्षिभिश्चमहात्मानंरक्ष्यमाणंसमंततः ॥ १४ ॥ शयानंवीरशयनेददर्शनृपतिस्ततः ॥ ततोरथादवातीर्यभ्रातृभिःसहधर्मराट् ॥ १५ ॥ अभि
वाद्याथकौंतेयःपितामहमरिंदमं ॥ द्वैपायनादीन्विप्रांश्चतैश्चप्रत्यभिनंदितः ॥ १६ ॥ ऋत्विग्भिर्ब्रह्मकल्पैश्चभ्रातृभिःसहधर्मजः ॥ आसाद्यशरतल्पस्थमृषि
भिःपरिवारितं ॥ १७ ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ भ्रातृभिःसहकौरव्यःशयानंनिम्नगासुतं ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरोहंनृपतेनमस्तेजाह्नवीसुत ॥ शृणोषि
चेन्महाबाहोब्रूहिकिंकरवाणिते ॥ १९ ॥ प्राप्तोस्मिसमयेराजन्नग्नीनादायतेविभो ॥ आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैवऋत्विजोभ्रातरश्चमे ॥ २० ॥ पुत्रश्चतेमहाते
जाधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ उपस्थितःसहामात्योवासुदेवश्चवीर्यवान् ॥ २१ ॥ हतशिष्टाश्चराजानःसर्वेचकुरुजांगलाः ॥ तान्पश्यनरशार्दूलसमुन्मीलयलोच
ने ॥ २२ ॥ यच्चेहकिंचित्कर्तव्यंतत्सर्वंप्रापितंमया ॥ यथोक्तंभवताकालेसर्वमेवचतत्कृतं ॥ २३ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुगांगेयःकुंतीपुत्रेणधी
मता ॥ ददर्शभारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्यह ॥ २४ ॥ ततश्चतंबलीभीष्मःप्रगृह्यविपुलंभुजं ॥ उद्यन्मेघस्वरोवाग्मीकालेवचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ माघोयमिति सौम्यश्चांद्रः मासस्यचतुर्भागकरणेसार्धसप्ततिर्भागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेनप्रथमभागस्यविद्यमानत्वात्त्रिभागशेषोभवितुमर्हतीत्यर्थः तेनाद्याष्टमीत्यर्थः ॥ २८ ॥

दिष्ट्याप्राप्तोसिकौंतेयसहामात्योयुधिष्ठिर ॥ परिवृत्तोहिभगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ २६ ॥ अष्टपंचाशतंरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताः ॥ शरेषुनिशिताग्रेषु यथावर्षशतंतथा ॥ २७ ॥ माघोयंसमनुप्राप्तोमासःसौम्योयुधिष्ठिर ॥ त्रिभागशेषःपक्षोयंशुक्लोभवितुमर्हति ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वातुगांगेयोधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ धृतराष्ट्रमथामंत्र्यकालेवचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ भीष्मउवाच राजन्विदितधर्मोसिसुनिर्णीतार्थसंशयः ॥ बहुश्रुताहितेविप्राबहवःपर्युपासिताः ॥ ॥ ३० ॥ वेदशास्त्राणिसर्वाणिधर्मांश्चमनुजेश्वर ॥ वेदांश्चचतुरःसर्वान्निखिलेनानुबुध्यसे ॥ ३१ ॥ नशोचितव्यंकौरव्यभवितव्यंहितत्तथा ॥ श्रुतंदेवरहस्यं तेकृष्णद्वैपायनादपि ॥ ३२ ॥ यथापांडोःसुताराजंस्तथैवतवधर्मतः ॥ तान्पालयस्थितोधर्मेगुरुशुश्रूषणेरतान् ॥ ३३ ॥ धर्मराजोहिशुद्धात्मानिदेशेस्थास्यते तव ॥ आनृशंस्यपरंह्येनंजानामिगुरुवत्सलं ॥ ३४ ॥ तवपुत्रादुरात्मानःक्रोधलोभपरायणाः ॥ ईर्ष्याभिभूतादुर्वृत्तास्तान्नशोचितुमर्हसि ॥ ३५ ॥ वैशंपायनउवाच एतावदुक्त्वावचनंधृतराष्ट्रंमनीषिणं ॥ वासुदेवंमहाबाहुमभ्यभाषतकौरवः ॥ ३६ ॥ भीष्मउवाच भगवन्देवदेवेशसुरासुरनमस्कृत ॥ त्रिविक्रमनमस्तुभ्यंशंखचक्रगदाधर ॥ ३७ ॥ वासुदेवोहिरण्यात्मापुरुषःसविताविराट् ॥ जीवभूतोनुरूपस्त्वंपरमात्मासनातनः ॥ ३८ ॥ त्रायस्वपुंडरीकाक्षपुरुषोत्तमनित्यशः ॥ अनुजानीहिमांकृष्णवैकुंठपुरुषोत्तम ॥ ३९ ॥ रक्ष्याश्चतेपांडवेयाभवान्येषांपरायणं ॥ उक्तवानस्मिदुर्बुद्धिंमंदंदुर्योधनंतदा ॥ ४० ॥ यतःकृष्णस्ततोधर्मोयतोधर्मस्ततोजयः ॥ वासुदेवेनतीर्थेनपुत्रसंशाम्यपांडवैः ॥ ४१ ॥ संधानस्यपरःकालस्तवेतिचपुनःपुनः ॥ नचमेतद्वचोमूढःकृतवान्ससुमंदधीः ॥ घातयित्वेहपृथिवींततःसनिधनंगतः ॥ ४२ ॥ त्वांतुजानाम्यहंदेवंपुराणमृषिसत्तमं ॥ नरेणसहितंदेवबदर्यांसुचिरोषितं ॥ ४३ ॥ तथामेनारदःप्राह व्यासश्चसुमहातपाः ॥ नरनारायणावेतौसंभूतौमनुजेष्विति ॥ ४४ ॥ समांत्वमनुजानीहिकृष्णमोक्ष्येकलेवरं ॥ त्वयाहंसमनुज्ञातोगच्छेयंपरमांगतिं ॥ ४५ ॥ वासुदेवउवाच अनुजानामिभीष्मत्वांवसून्प्राप्नुहिपार्थिव ॥ नतेस्तिवृजिनंकिंचिदिहलोकेमहाद्युते ॥ ४६ ॥ पितृभक्तोसिराजर्षेमार्कंडेयइवापरः ॥ तेनमृत्युस्तववशेस्थितोभृत्यइवानतः ॥ ४७ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुगांगेयःपांडवानिदमब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रमुखांश्चापिसर्वांश्चसुहृदस्तथा ॥ ४८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९॥५०॥५१॥५२॥ इतिअनुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८॥ ॥७॥ एवमुक्केति ॥ १॥ धारणासुआधारादिषुस्थानेषुयथाक्रमंमूलाधारात्स्वाधि

प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामितत्रानुज्ञातुमर्हथ ॥ सत्येषुयतितव्यंवःसत्यंहिपरमंबलं ॥ ४९ ॥ आनृशंस्यपरैर्भाव्यंसदैवनियतात्मभिः ॥ ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्चतपोनित्यैश्चभारताः॥५०॥ इत्युक्त्वासुहृदःसर्वान्संपरिष्वज्यचैवह ॥ पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदंवचः ॥५१॥ ब्राह्मणाश्चैवतेनित्यंप्राज्ञाश्चैवविशेषतः ॥ आचार्याऋत्विजश्चैवपूजनीयाजनाधिप ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेअनुशासनपर्वणिभीष्मस्वर्गारोहणपर्वणिदानधर्मेअष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८॥ ॥७॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्त्वाकुरून्सर्वान्भीष्मःशांतनवस्तदा ॥ तूष्णींबभूवकौरव्यःसमुहूर्तमरिंदम ॥ १॥ धारयामासचात्मानंधारणासुयथाक्रमं ॥ तस्योर्ध्वमगमन्प्राणाःसन्निरुद्धामहात्मनः ॥ २ ॥ इदमाश्चर्यमासीच्चमध्येतेषांमहात्मनां ॥ सहितैर्ऋषिभिःसर्वैस्तदाव्यासादिभिःप्रभो ॥ ३ ॥ यद्यन्मुंचतिगात्रंहिसशांतनुसुतस्तदा ॥ तत्तद्विशल्यंभवतियोगयुक्तस्यतस्यवै ॥ ४ ॥ क्षणेनप्रेक्षतांतेषांविशल्यःसोभवत्तदा ॥ तद्दृष्ट्वाविस्मिताःसर्वेवासुदेवपुरोगमाः ॥ ५ ॥ सहतैर्मुनिभिःसर्वैस्तदाव्यासादिभिर्नृप ॥ सन्निरुद्धस्तुतेनात्मासर्वेष्वायतनेषुच ॥ ६ ॥ जगामभित्वामूर्धानंदिवमभ्युत्पपातह ॥ देवदुंदुभिनादश्चपुष्पवर्षैःसहाभवत् ॥ ७ ॥ सिद्धाब्रह्मर्षयश्चैवसाधुसाध्वितिहर्षिताः ॥ महोल्केवचभीष्मस्यमूर्धदेशाज्जनाधिप ॥ ८ ॥ निःसृत्याकाशमाविश्यक्षणेनांतरधीयत ॥ एवंसराजशार्दूलनृपःशांतनवस्तदा ॥ ९ ॥ समयुज्यतकालेनभरतानांकुलोद्वहः ॥ ततस्त्वादायदारूणिगंधांश्चविविधान्बहून् ॥ १० ॥ चितांचक्रुर्महात्मानःपांडवाविदुरस्तथा ॥ युयुत्सुश्चापिकौरव्यंप्रेक्षकास्त्वितरेभवन् ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरश्चगांगेयंविदुरश्चमहामतिः ॥ छादयामासतुरुभौक्षौमैर्माल्यैश्चकौरवं ॥ १२ ॥ धारयामासतस्याथयुयुत्सुश्छत्रमुत्तमं ॥ चामरव्यजनेशुभ्रेभीमसेनार्जुनावुभौ ॥ १३ ॥ उष्णीषेपरिगृह्णीतांमाद्रीपुत्रावुभौतथा ॥ स्त्रियःकौरवनाथस्यभीष्मंकुरुकुलोद्वहं ॥ १४ ॥ तालवृंतान्युपादायपर्यवीजंतसर्वशः ॥ ततोस्यविधिवच्चक्रुःपितृमेधंमहात्मनः ॥ ॥ १५ ॥ यजनंबहुशश्चाग्नौजगुःसामानिसामगाः ॥ ततश्चंदनकाष्ठैश्चतथाकालीयकैरपि ॥ १६ ॥ कालागुरुप्रभृतिभिर्गंधैश्चोच्चावचैस्तथा ॥ समवच्छाद्यगांगेयंसंप्रज्वाल्यहुताशनं ॥ १७ ॥ अपसव्यमकुर्वंतधृतराष्ट्रमुखाश्चिताम् ॥ संस्कृत्यचकुरुश्रेष्ठंगांगेयंकुरुसत्तमाः ॥ १८ ॥

ष्ठानं ततोमणिपूरं ततोनाहतं ततोविशुद्धिंततआज्ञामेवंक्रमेणमनःसहितंवायुंनिरुंधन्नुपर्युपर्यानीतवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यद्यदिति प्राणेनमुक्तंगात्रंप्रशिथिलावयवसंयोगंसत्मग्नमपिशरंधारयितुमक्षममभूत्अतस्तत्तदंगंविशल्यमभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आत्माप्राणसंयुक्तंमनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उष्णीषेकिरीटशिरोवेष्टे उष्णीषंतुशिरोवेष्टेकिरीटेलक्षणांतरेइतिमेदिनी ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ २८ ॥ २९॥ ३० ॥ मरणजंशोकमपनयति वसुरेषइति देवस्यमानुषत्वंनरकतुल्यंअतोयंहीनस्थानादुत्तमंलोकंगतोनशोच्यइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नी

॥२०६॥ जग्मुर्भागीरथींपुण्यामृषिजुष्टांकुरूद्वहाः॥ अनुगम्यमानाव्यासेननारदेनासितेनच ॥१९॥ कृष्णेनभरतस्त्रीभिर्येचपौराःसमागताः॥ उदकंचक्रिरेचैवगांगे १२
यस्यमहात्मनः॥ २० ॥ विधिवत्क्षत्रियश्रेष्ठाःसचसर्वोजनस्तदा॥ ततोभागीरथीदेवीतनयस्योदकेकृते ॥२१॥ उत्थायसलिलात्तस्माद्रुदतीशोकविह्वला॥
परिदेवयतीतत्रकौरवानभ्यभाषत॥ २२॥ निबोधतयथावृत्तमुच्यमानंमयानघाः॥ राजवृत्तेनसंपन्नःप्रज्ञयाभिजनेनच ॥ २३ ॥ सत्कर्ताकुरुवृद्धानांपि
तृभक्तोमहाव्रतः॥ जामदग्न्येनरामेणयःपुरानपराजितः ॥ २४ ॥ दिव्यैरस्त्रैर्महावीर्यःसहतोद्यशिखंडिना ॥ अश्मसारमयंनूनंहृदयंममपार्थिवाः॥ २५॥
अपश्यंत्याःप्रियंपुत्रंयन्नदीर्यतिमेद्यवै॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिपुर्यांस्वयंवरे॥ २६॥ विजित्यैकरथेनैवकन्याश्चायंजहारह॥ यस्यनास्तिबलेतुल्यःपृथिव्या
मपिकश्चन॥ २७॥ हतंशिखंडिनाश्रुत्वानविदीर्येतयन्मनः॥ जामदग्न्यःकुरुक्षेत्रेयुधियेनमहात्मना॥ २८॥ पीडितोनातियत्नेनसहतोद्यशिखंडिना ॥ एवं
विधंबहुतदाविलपंतींमहानदीं ॥ २९ ॥ आश्वासयामासतदागंगांदामोदरोविभुः॥ समाश्वसिहिभद्रेत्वंमाशुचःशुभदर्शने ॥ ३० ॥ गतःसपरमंलोकंतवपु
त्रोनसंशयः॥ वसुरेषमहातेजाःशापदोषेणशोभने ॥ ३१ ॥ मानुषत्वमनुप्राप्तोनैनंशोचितुमर्हसि॥ सएषक्षत्रधर्मेणअयुध्यतरणाजिरे ॥ ३२ ॥ धनंजये
ननिहतोनैषदेविशिखंडिना॥ भीष्मंहिकुरुशार्दूलमुद्यतेषुंमहारणे ॥ ३३ ॥ नशक्तःसंयुगेहंतुंसाक्षादपिशतक्रतुः॥ स्वच्छंदतस्तवसुतोगतःस्वर्गंशुभानने॥
॥ ३४ ॥ नशक्ताविनिहंतुंहिरणेतंसर्वदेवताः ॥ तस्मान्मात्वंसरिच्छ्रेष्ठेशोचस्वकुरुनंदनं॥ वसूनेषगतोदेविपुत्रस्तेविज्वराभव॥ ३५॥ वैशंपायनउवाच
इत्युक्तासातुकृष्णेनव्यासेनतुसरिद्वरा॥ त्यक्त्वाशोकंमहाराजस्वंवार्यवततारह॥ ३६॥

॥२०६॥

चहस्तेनमरणजातंशोकंदूरीकरोति सएषइति ॥ ३२ ॥ अर्जुनमपिशप्स्यतीतिशंकयातस्यमृत्युभयमेवनास्तीत्याह भीष्मंहीति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३७॥३८॥ गोपालंभूम्निनेदेशिवमुपनिषदिब्रह्मविल्लक्ष्मणार्यंतर्केधीरेशमिश्रान्फणिपतिभणितौपोलगंगाधरार्यं ॥ भाट्टेनारायणंयोगुरुमकृततंदक्षिणामूर्त्युपास्तौश्रौतेचिंतामणिंचव्यभजतसमहाभारते

सत्कृत्यतेतांसरितंततःकृष्णमुखान्नृप ॥ अनुज्ञातास्तयासर्वेन्यवर्तंतजनाधिपाः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांअनुशास नपर्वणिभीष्मस्वर्गारोहणपर्वणिदानधर्मेभीष्मयुधिष्ठिरसंवादेभीष्ममुक्तिर्नामएकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इतिअनुशासनपर्वसमाप्तं ॥ अतःपरमाश्वमेधिकंपर्वभविष्यति ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः वैशंपायनउवाच कृतोदकंतुराजानंधृतराष्ट्रंयुधिष्ठि रः ॥ पुरस्कृत्यमहाबाहुरुत्तताराकुलेंद्रियः ॥ १ ॥

दानधर्मान् ॥१॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेअनुशासनपर्वणिएकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १६९॥ ॥ ७ ॥

॥ अस्मिन्पर्वण्यादिपर्वोक्ताध्यायश्लोकपर्वसंख्यावैषम्यमुपलभ्यमानंलिपिकरादिप्रमादकृतमित्यवसेयं ॥

॥ इदमनुशासनपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः १७८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीमद्गोपालमानम्यप्राचीनाचार्यवर्त्मना आश्वमेधिकभावार्थःश्रीकृष्णेनप्रकाश्यते ॥ १ ॥ अश्विस्तुत्यूर्ध्वयायाताष्टावक्रीयेषुसूत्रितं सानत्सुजातेविवृतंगीतायांविपुलीकृतं ॥ २ ॥ मो
क्षधर्मेषुचपुनर्नानाख्यानोपबृंहणैः अतीवव्याकृतंप्रत्यगात्मतत्त्वमनाकुलं ॥ ३ ॥ यज्जिज्ञासोदयायैवजपदानादयःस्मृताः आनुशासनिकेसम्यक्छित्तदोषविनाशकाः ॥ ४ ॥ यत्रप्रावण्यलाभायवैराग्योदय
सिद्धये कुरुक्षयादिकोलोकवृत्तांतउपवर्णितः ॥ ५ ॥ तदेवस्पष्टमत्रोपसंहारव्यपदेशतः आत्मतत्त्वंविवृणुतेमुनिराख्यानकैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ आख्यानत्रयंच संवर्त्तमरुत्तीयं कृष्णधर्मसंवादः कृष्णार्जुनसंवा
दश्च तत्राद्येकाश्यांमृतस्यमुक्तिलिंगेनैवसूचयित्वाईश्वराराधनादिनाधर्मेणैवधनंलब्ध्वात्मशुद्धयेयष्टव्यमित्युक्तं द्वितीयेशास्त्रार्थसूत्रणं तृतीयेतद्विवरणंचेति तदूर्ध्वमुत्तंकोंच्छवृत्त्याद्याख्यानैर्ज्ञानोपयोगि

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच कृतोदकंतुराजानंधृतराष्ट्रंयुधिष्ठिरः ॥ पुरस्कृत्यमहा
बाहुरुत्ततााराकुलेंद्रियः ॥ २ ॥ उत्तीर्यतुमहाबाहुर्बाष्पव्याकुललोचनः ॥ पपाततीरेगंगायाव्याधविद्धइवद्विपः ॥ ३ ॥ तंसीदमानंजग्राहभीमःकृष्णेनचोदितः ॥
मैवमित्यब्रवीच्चैनंकृष्णःपरबलार्दनः ॥ ५ ॥ तमार्त्तंपतितंभूमौश्वसंतंचपुनःपुनः ॥ ददृशुःपार्थिवाराजन्धर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ ५ ॥ तंदृष्ट्वादीनमनसंगतसत्वंनरे
श्वरं ॥ भूयःशोकसमाविष्टाःपांडवाःसमुपाविशन् ॥ ६ ॥ राजातुधृतराष्ट्रस्तंपुत्रशोकाभिपीडितः ॥ वाक्यमाहमहाबुद्धिःप्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरं ॥ ७ ॥ उत्तिष्ठकुरुशा
र्दूलकुरुकार्यमनंतरं ॥ क्षत्रधर्मेणकौंतेयजितेयमवनीत्वया ॥ ८ ॥ भुंक्ष्वभोगान्भ्रातृभिश्चसुहृद्भिश्चमनोनुगान् ॥ शोचितव्यंनपश्यामित्वयाधर्मभृतांवर ॥
॥ ९ ॥ शोचितव्यंमयाचैवगांधार्याचमहीपते ॥ ययोःपुत्रशतंनष्टंस्वप्नलब्धंयथाधनं ॥ १० ॥ अश्रुत्वाहितकामस्यविदुरस्यमहात्मनः ॥ वाक्यानिसुमहार्थानि
परितप्यामिदुर्मतिः ॥ ११ ॥ उक्तवान्विदुरोयन्मांधर्मात्मादिव्यदर्शनः ॥ दुर्योधनापराधेनकुलंतेविनशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वस्तिचेदिच्छसेराजन्कुलस्यकुरुमे
वचः ॥ वध्यतामेषदुष्टात्मामंदोराजासुयोधनः ॥ १३ ॥ कर्णश्चशकुनिश्चैवनैनंपश्यतुकर्हिचित् ॥ द्यूतसंघातमप्येषामप्रमादेनवारय ॥ १४ ॥

गुरुशुश्रूषामाहात्म्यहिंसात्मकयज्ञनिंदादिचयथायथंतात्पर्यविषयतयाज्ञेयं तत्रायमाद्यःश्लोकः नारायणमिति आपोनाराइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः अयनंतस्यताःप्रोक्तंतेननारायणःस्मृतइतिस्मृतेरापः
पुरुषवचसइतिश्रुतेश्चांभःप्रधानंभूतपंचकंनरेणांतर्यामिणासृष्टंनारं तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः स्रष्टाप्रवेष्टाचनारायणईश्वरः सएवप्रविश्योपाधिधर्मानभिमन्यमानोनरोजीवः ताभ्यामुत्तमोनरोत्तमः
कार्यकारणोपाधिद्वयनिर्मुक्तःपरमात्मा एतत्त्रयंतत्स्वरूपप्रकाशिकांसरस्वतींदेवींचप्रणम्यजयंमहाभारताख्यमितिहासंसर्वश्रुतिस्मृतिसारभूतमुदीरयेदितितस्यार्थः एतेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोजीवब्रह्माभे
दोग्रंथप्रतिपाद्योदर्शितः कृतोदकंतुराजानमिति उत्ततारगंगातइतिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंशोकाक्रांतोवैराग्यमिच्छतीतिस्पष्टयति एवमुक्त

अभिषेचयराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ सपालयिष्यतिवशीधर्मेणपृथिवीमिमां ॥ १५ ॥ अथनेच्छसिराजानंकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ मेढीभूतःस्वयंराज्यंप्रतिगृ
॥१॥ ह्णीष्वपार्थिव ॥ १६ ॥ समंसर्वेषुभूतेषुवर्त्तमानंनराधिप ॥ अनुजीवंतुसर्वेत्वांज्ञातयोभ्रातृभिःसह ॥ १७ ॥ एवंब्रुवतिकौंतेयविदुरेदीर्घदर्शिनि ॥ दुर्योधनमहं
पापमन्ववर्त्तंवृथामतिः ॥ १८ ॥ अश्रुत्वातस्यधीरस्यवाक्यानिमधुराण्यहं ॥ फलंप्राप्यमहद्दुःखंनिमग्नःशोकसागरे ॥ १९ ॥ वृद्धौहितेऽद्यपितरौपश्यनौदुःखि
तौनृप ॥ नशोचितव्यंभवतापश्यामीहजनाधिप ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन
उवाच एवमुक्तस्तुराज्ञासधृतराष्ट्रेणधीमता ॥ तूष्णींबभूवमेधावीतमुवाचाथकेशवः ॥ १ ॥ अतीवमनसाशोकःक्रियमाणोजनाधिप ॥ संतापयतिचैतस्य
पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ २ ॥ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्बहुभिःस्वाप्तदक्षिणैः ॥ देवांस्तर्पयसोमेनस्वधयाचपितॄनपि ॥ ३ ॥ अतिथीनन्नपानेनकामैरन्यैरकिंचनान् ॥
विदितंवेदितव्यंतेकर्त्तव्यमपितेकृतं ॥ ४ ॥ श्रुताश्चराजधर्मास्तेभीष्माद्भागीरथीसुतात् ॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैवनारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५ ॥ नेमामर्हसिमूढानांवृत्तिं
त्वमनुवर्त्तितुं ॥ पितृपैतामहंवृत्तमास्थायधुरमुद्वह ॥ ६ ॥ युक्तंहियशसाक्षात्रंस्वर्गंप्राप्तुमसंशयं ॥ नहिकश्चिद्धिशूराणांनिहतोत्रपराङ्मुखः ॥ ७ ॥ त्यजशोकंमहा
राजभवितव्यंहितत्तथा ॥ नशक्यास्तेपुनर्द्रष्टुंत्वयायेस्मिन्रणेहताः ॥ ८ ॥ एतावदुक्त्वागोविंदोधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ विरराममहातेजास्तमुवाचयुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
युधिष्ठिरउवाच गोविंदमयियाप्रीतिस्तवसाविदितामम ॥ सौहृदेनतथाप्रेम्णासदामय्यनुकंपसे ॥ १० ॥ प्रियंतुमेस्यात्सुमहत्कृतंचक्रगदाधर ॥ श्रीमन्प्री
तेनमनसासर्वंयादवनंदन ॥ ११ ॥ यदिमामनुजानीयाद्भवान्गंतुंतपोवनं ॥ नहिशांतिंप्रपश्यामिपातयित्वापितामहं ॥ १२ ॥ कर्णंचपुरुषव्याघ्रंसंग्रामेष्वपला
यिनं ॥ कर्मणायेनमुच्येयमस्मात्क्रूरादरिंदम ॥ १३ ॥ कर्मणातद्विधत्स्वेहयेनशुध्यतिमेमनः ॥ तमेवंवादिनंपार्थंव्यासःप्रोवाचधर्मवित् ॥ १४ ॥ सांत्वयन्सुम
हातेजाःशुभंवचनमर्थवत् ॥ अकृतातेमतिस्तातपुनर्बाल्येनमुह्यसे ॥ १५ ॥ किमाकाशवयंतातप्रलपामोमुहुर्मुहुः ॥ विदिताःक्षत्रधर्मास्तेयेषांयुद्धेनजीविका ॥१॥
॥ १६ ॥ तथाप्रवृत्तोनृपतिर्नाधिबंधेनयुज्यसे ॥ मोक्षधर्माश्चनिखिलायाथातथ्येनतेश्रुताः ॥ १७ ॥

स्वित्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥ मौढ्यप्रयुक्ताद्वैराग्याच्छास्त्रीयकर्माचरणमेवश्रेयइत्युक्तं युधिष्ठि

असकृच्चापिसंदेहाश्छिन्नास्तेकामजामया ॥ अश्रद्दधानोदुर्मेधालुप्तस्मृतिरसिध्रुवं ॥ १८ ॥ मैवंभवनतेयुक्तमिदमज्ञानमीदृशं ॥ प्रायश्चित्तानिसर्वाणिवि
दितानिचतेनघ ॥ १९ ॥ राजधर्माश्चतेसर्वेदानधर्माश्चतेश्रुताः ॥ सकथंसर्वधर्मज्ञःसर्वागमविशारदः ॥ परिमुह्यसिभूयस्त्वमज्ञानादिवभारत ॥ २० ॥ इति
श्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप० द्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ ३॥ व्यासउवाच युधिष्ठिरतवप्रज्ञानसम्यगितिमेमतिः ॥ नहिकश्चित्स्वयं
मर्त्यःस्ववशःकुरुतेक्रियां ॥ १ ॥ ईश्वरेणचयुक्तोयंसाध्वसाधुचमानवः ॥ करोतिपुरुषःकर्मतत्रकापरिदेवना ॥ २ ॥ आत्मानंमन्यसेचाथपापकर्माणमंततः ॥
शृणुतत्रयथापापमपकृष्येतभारत ॥ ३ ॥ तपोभिःक्रतुभिश्चैवदानेनचयुधिष्ठिर ॥ तरंतिनित्यंपुरुषायेस्मपापानिकुर्वते ॥ यज्ञेनतपसाचैवदानेनचनराधिप ॥
पूयंतेनरशार्दूलनरादुष्कृतकारिणः ॥ ५ ॥ असुराश्चसुराश्चैवपुण्यहेतोर्मखक्रियां ॥ प्रयतंतेमहात्मानस्तस्माद्यज्ञाःपरायणं ॥ ६ ॥ यज्ञैरेवमहात्मानोबभूवुर
धिकाःसुराः ॥ ततोदेवाःक्रियावंतोदानवानभ्यधर्षयन् ॥ ७ ॥ राजसूयाश्वमेधौचसर्वमेधंचभारत ॥ नरमेधंचनृपतेत्वमाहरयुधिष्ठिर ॥ ८ ॥ यजस्ववाजिमेधेन
विधिवद्दक्षिणावता ॥ बहुकामान्नवित्तेनरामोदाशरथिर्यथा ॥ ९ ॥ यथाचभरतोराजादौष्यंतिःपृथिवीपतिः ॥ शाकुंतलोमहावीर्यस्तवपूर्वपितामहः ॥ १० ॥
युधिष्ठिरउवाच असंशयंवाजिमेधःपावयेत्पृथिवीमपि ॥ अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तंत्वंश्रोतुमिहार्हसि ॥ ११ ॥ इमंज्ञातिवधंकृत्वासुमहांतंद्विजोत्तम ॥ दान
मल्पंनशक्नोमिदातुंवित्तंचनास्तिमे ॥ १२ ॥ नतुबालानिमान्दीनानुत्सहेवसुयाचितुं ॥ तथैवार्द्रव्रणान्कृच्छ्रेवर्त्तमानान्नृपात्मजान् ॥ १३ ॥ स्वयंविनाश्यपृ
थिवींयज्ञार्थेद्विजसत्तम ॥ करमाहारयिष्यामिकथंशोकपरायणः ॥ १४ ॥ दुर्योधनापराधेनवसुधावसुधाधिपाः ॥ प्रनष्टायोजयित्वास्मानकीर्त्यामुनिसत्त
म ॥ १५ ॥ दुर्योधनेनपृथिवीक्षयितावित्तकारणात् ॥ कोशश्चापिविशीर्णोसौधार्त्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ॥ १६ ॥ पृथिवीदक्षिणाचात्रविधिःप्रथमकल्पितः ॥ विद्व
द्भिःपरिदृष्टोयंशिष्टोविधिविपर्ययः ॥ १७ ॥ नचप्रतिनिधिंकर्त्तुंचिकीर्षामितपोधन ॥ अत्रमेभगवन्सम्यक्साचिव्यंकर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनकृ
ष्णद्वैपायनस्तदा ॥ मुहूर्त्तमनुसंचिंत्यधर्मराजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ कोशश्चापिविशीर्णोयंपरिपूर्णोभविष्यति ॥ विद्यतेद्रविणंपार्थगिरौहिमवतिस्थितं ॥ २० ॥

रतवप्रज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिनिधिमनुकल्पं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ शुश्रूषेइति ॥ १ ॥ मरुत्तयज्ञप्रशंसाप्रसंगात्तद्वंश्यान्स्तौति आसीत्कृतयुगइत्या

उत्सृष्टंब्राह्मणैर्यज्ञेमरुत्तस्यमहात्मनः ॥ तदानयस्वकौंतेयपर्याप्तंतद्भविष्यति ॥ २१ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंयज्ञेमरुत्तस्यद्रविणंतत्समाचितं ॥ कस्मिंश्च
कालेसनृपोबभूववदतांवर ॥ २२ ॥ व्यासउवाच यदिशुश्रूषसेपार्थश्टणुकारंधमंनृपं ॥ यस्मिन्कालेमहावीर्यःसराजासीन्महाधनः ॥ २३ ॥ इतिश्री
॥२॥ महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप०संवर्त्तमरुत्तीयेतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥४॥ युधिष्ठिरउवाच शुश्रूषेतस्यधर्मज्ञराजर्षेःपरिकीर्त्तनं ॥ द्वैपा
यनमरुत्तस्यकथांप्रब्रूहिमेनघ ॥ १ ॥ व्यासउवाच आसीत्कृतयुगेतातमनुर्दंडधरःप्रभुः ॥ तस्यपुत्रोमहाबाहुःप्रसंधिरितिविश्रुतः ॥ २ ॥ प्रसंधेरभवत्पु
त्रःक्षुपइत्यभिविश्रुतः ॥ क्षुपस्यपुत्रइक्ष्वाकुर्महीपालोभवत्प्रभुः ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रशतंराजन्नासीत्परमधार्मिकं ॥ तांस्तुसर्वान्महीपालानिक्ष्वाकुरकरोत्प्रभुः ॥४॥
तेषांज्येष्ठस्तुविंशोभूत्प्रतिमानंधनुष्मतां ॥ विंशस्यपुत्रःकल्याणोविविंशोनामभारत ॥ ५ ॥ विविंशस्यसुताराजन्बभूवुर्दशपंचच ॥ सर्वेधनुषिविक्रांताब्रह्म
ण्याःसत्यवादिनः ॥ ६ ॥ दानधर्मरताःशांताःसततंप्रियवादिनः ॥ तेषांज्येष्ठःखनीनेत्रःसतान्सर्वानपीडयत् ॥ ७ ॥ खनीनेत्रस्तुविक्रांतोजित्वाराज्यमकंटकं ॥
नाशकद्रक्षितुंराज्यंनान्वरज्यंततंप्रजाः ॥ ८ ॥ तमपास्यचतद्राज्येतस्यपुत्रंसुवर्चसं ॥ अभ्यषिंचंतराजेंद्रमुदिताह्यभवंस्तदा ॥ ९ ॥ सपितुर्विक्रियांदृष्ट्वाराज्या
न्निरसनंचतत् ॥ नियतोवर्त्तयामासप्रजाहितचिकीर्षया ॥ १० ॥ ब्रह्मण्यःसत्यवादीचशुचिःशमदमान्वितः ॥ प्रजास्तंचान्वरज्यंतधर्मनित्यंमनस्विनं ॥ ११ ॥
तस्यधर्मप्रवृत्तस्यव्यशीर्यत्कोशवाहनं ॥ तंक्षीणकोशंसामंताःसमंतात्पर्यपीडयन् ॥ १२ ॥ सपीड्यमानोबहुभिःक्षीणकोशाश्ववाहनः ॥ आर्त्तिमार्च्छत्परांरा
जासहभृत्यैःपुरेणच ॥ १३ ॥ नचैनमभिहंतुंतेशक्नुवंतिबलक्षये ॥ सम्यग्वृत्तोहिराजासधर्मनित्योयुधिष्ठिर ॥ १४ ॥ यदातुपरमामार्तिंगतोसौसपुरोनृपः ॥ ततः
प्रदध्मौसकरंप्रादुरासीत्ततोबलं ॥ १५ ॥ ततस्तानजयत्सर्वान्प्रातिसीमान्नराधिपान् ॥ एतस्मात्कारणाद्राजन्विश्रुतःसकरंधमः ॥ १६ ॥ तस्यकारंधमःपुत्रस्त्रे
तायुगमुखेभवत् ॥ इंद्रादनवरःश्रीमान्देवैरपिसुदुर्जयः ॥ १७ ॥ तस्यसर्वेमहीपालावर्त्तंतेस्मवशेतदा ॥ सहिसम्राडभूत्तेषांवृत्तेनचबलेनच ॥ १८ ॥ अविक्षि
न्नामधर्मात्माशौर्येणेंद्रसमोभवत् ॥ यज्ञशीलोधर्मरतिर्धृतिमान्संयतेंद्रियः ॥ १९ ॥ ॥२॥

दिनाअध्यायद्वयेन अत्यंतंमहांतोपिकर्मैवानुतिष्ठंतीतिकर्ममाहात्म्यख्यापनार्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तेजसादित्यसदृशःक्षमयापृथिवीसमः॥ बृहस्पतिसमोबुद्ध्याहिमवानिवसुस्थिरः ॥ २० ॥ कर्मणामनसावाचादमेनप्रशमेनच ॥ मनांस्याराधयामासप्रजा
नांसमहीपतिः ॥ २१ ॥ यईजेहयमेधानांशतेनविधिवत्प्रभुः ॥ याजयामासयंविद्वान्स्वयमेवांगिराःप्रभुः ॥ २२ ॥ तस्यपुत्रोतिचक्रामपितरंगुणवत्तया ॥ मरु
त्तोनामधर्मज्ञश्चक्रवर्त्तीमहायशाः ॥ २३ ॥ नागायुतसमप्राणःसाक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ सयक्ष्यमाणोधर्मात्माशातकुंभमयान्युत॥ २४॥ कारयामासशुभ्राणि
भाजनानिसहस्रशः ॥ मेरुंपर्वतमासाद्यहिमवत्पार्श्वउत्तरे ॥ २५॥ कांचनःसुमहान्पादस्तत्रकर्मचकारसः ॥ ततःकुंडानिपात्रीश्चपिठराण्यासनानिच ॥ २६॥
चक्रुःसुवर्णकर्त्तारोयेषांसंख्यानविद्यते ॥ तस्यैवचसमीपेतुयज्ञवाटोबभूवह॥ २७ ॥ ईजेतत्रसधर्मात्माविधिवत्पृथिवीपतिः ॥ मरुत्तःसहितैःसर्वैःप्रजापालै
र्नराधिपः ॥२८॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप० संवर्त्तमरुत्तीयेचतुर्थोऽध्यायः॥४॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंवीर्यःसमभव
त्सराजावदतांवर ॥ कथंचजातरूपेणसमयुज्यतसद्विज॥ १ ॥ क्वचतत्सांप्रतंद्रव्यंभगवन्नवतिष्ठते ॥ कथंचशक्यमस्माभिस्तदवाप्तुंतपोधन॥ २॥ व्यासउवाच
असुराश्चैवदेवाश्चदक्षस्यासन्प्रजापतेः ॥ अपत्यंबहुलंतातसंस्पर्धंतपरस्परं ॥ ३ ॥ तथैवांगिरसःपुत्रौव्रततुल्यौबभूवतुः ॥ बृहस्पतिर्बृहत्तेजाःसंवर्त्तश्चतपोधनः
॥ ४ ॥ तावतिस्पर्धिनौराजन्पृथगास्तांपरस्परं ॥ बृहस्पतिःससंवर्त्तंबाधतेस्मपुनःपुनः ॥ ५ ॥ सबाध्यमानःसततंभ्रात्राज्येष्ठेनभारत ॥ अर्थानुत्सृज्यदिग्वासा
वनवासमरोचयत् ॥६ ॥ वासवोप्यसुरान्सर्वान्विजित्यचनिपात्यच ॥ इंद्रत्वंप्राप्यलोकेषुततोवव्रेपुरोहितं ॥ ७॥ पुत्रमंगिरसोज्येष्ठंविप्रज्येष्ठंबृहस्पतिं ॥ याज्य
स्त्वंगिरसःपूर्वमासीद्राजाकरंधमः ॥ ८॥ वीर्येणाप्रतिमोलोकेवृत्तेनचबलेनच ॥ शतक्रतुरिवौजस्वीधर्मात्मासंशितव्रतः ॥ ९॥ वाहनंयस्ययोधाश्चमित्राणिवि
विधानिच॥ शयनानिचमुख्यानिमहार्हाणिचसर्वशः ॥ १० ॥ ध्यानादेवाभवद्राजन्मुखवातेनसर्वशः ॥ सगुणैःपार्थिवान्सर्वान्वशेचक्रेनराधिपः ॥ ११ ॥ सं
जीव्यकालमिष्टंचसशरीरोदिवंगतः ॥ बभूवतस्यपुत्रस्तुययातिरिवधर्मवित् ॥ १२ ॥ अविक्षिन्नामशत्रुंजित्सवशेकृतवान्महीं ॥ विक्रमेणगुणैश्चैवपितेवासी
त्सपार्थिवः॥ १३ ॥ तस्यवासवतुल्योभून्मरुत्तोनामवीर्यवान् ॥ पुत्रस्तमनुरक्ताभूत्पृथिवीसागरांबरा ॥ १४ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

स्पर्धतेसस्मसततंदेवराजेननित्यदा ॥ वासवोपिमरुत्तेनस्पर्धतेपांडुनंदन ॥ १५ ॥ शुचिःसगुणवानासीन्मरुत्तःपृथिवीपतिः ॥ यतमानोपियंशक्रोनविशेष
॥३॥ यतिस्मह ॥ १६ ॥ सोशक्नुवन्विशेषायसमाहूयबृहस्पतिं ॥ उवाचेदंवचोदेवैःसहितोहरिवाहनः ॥ १७ ॥ बृहस्पतेमरुत्तस्यमास्मकार्षीःकथंचन ॥ दैवंकर्माथ
पित्र्यंवाकर्त्तासिममचेत्प्रियं ॥ १८ ॥ अहंहित्रिषुलोकेषुसुराणांचबृहस्पते ॥ इंद्रत्वंप्राप्तवानेकोमरुत्तस्तुमहीपतिः ॥ १९ ॥ कथंह्यमर्त्यंब्रह्मंस्त्वंयाजयित्वासुरा
धिपं ॥ याजयेर्मृत्युसंयुक्तंमरुत्तमविशंकया ॥ २० ॥ मांवावृणीष्वभद्रंतेमरुत्तंवामहीपतिं ॥ परित्यज्यमरुत्तंवायथाजोषंभजस्वमां ॥ २१ ॥ एवमुक्तःसकौर
व्यदेवराज्ञाबृहस्पतिः ॥ मुहूर्त्तमिवसंचिंत्यदेवराजानमब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वंभूतानामधिपतिस्त्वयिलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ नमुचेर्विश्वरूपस्यनिहंतात्वंबलस्यच ॥
॥ २३ ॥ त्वमाजहर्थदेवानामेकोवीरश्रियंपरां ॥ त्वंबिभर्षिभुवंद्यांचसदैवबलसूदन ॥ २४ ॥ पौरोहित्यंकथंकृत्वातवदेवगणेश्वर ॥ याजयेयमहंमर्त्यंमरुत्तंपा
कशासन ॥ २५ ॥ समाश्वसिहिदेवेंद्रनाहंमर्त्यस्यकर्हिचित् ॥ ग्रहीष्यामिस्रुवंयज्ञेशृणुचेदंवचोमम ॥ २६ ॥ हिरण्यरेतानोष्णःस्यात्परिवर्त्तेतमेदिनी ॥ भासं
तुनरविःकुर्यान्नतुसत्यंचलेन्मयि ॥ २७ ॥ वैशंपायनउवाच बृहस्पतिवचःश्रुत्वाशक्रोविगतमत्सरः ॥ प्रशस्यैनंविवेशाथस्वमेवभवनंतदा ॥ २८ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीयेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीम
मितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्वसंवादंमरुत्तस्यचधीमतः ॥ १ ॥ देवराजस्यसमयंकृतमांगिरसेनह ॥ श्रुत्वामरुत्तोनृपतिर्यज्ञमाहारयत्परं ॥ २ ॥ संकल्प्यमनसाय
ज्ञंकरंधमसुतात्मजः ॥ बृहस्पतिमुपागम्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ भगवन्यन्मयापूर्वमभिगम्यतपोधन ॥ कृतोऽभिसंधिर्यज्ञस्यभवतोवचनाद्गुरो ॥ ४ ॥ त
महंयष्टुमिच्छामिसंभाराःसंभृताश्चमे ॥ याज्योस्मिभवतःसाधोतत्प्राप्नुहिविधत्स्वच ॥ ५ ॥ बृहस्पतिरुवाच नकामयेयाजयितुंत्वामहंपृथिवीपते ॥ वृतो
स्मिदेवराजेनप्रतिज्ञातंचतस्यमे ॥ ६ ॥ मरुत्तउवाच पित्र्यमस्मितवक्षेत्रंबहुमन्येचतेभृशं ॥ तवास्मियाज्यतांप्राप्तोभजमानंभजस्वमां ॥ ७ ॥ बृह
स्पतिरुवाच अमर्त्यंयाजयित्वाहंयाजयिष्येकथंनरं ॥ मरुत्तगच्छवामावानिवृत्तोस्म्यद्ययाजनात् ॥ ८ ॥ ॥३॥

संवर्त्तमरुत्तयोःसंयोगंकथयन्नारदमुखेनवाराणसीमाहात्म्यंसूचयति व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उन्मत्तवेषमिति अत्रकुणपदर्शनेनमहेश्वरदर्शनसिद्धिंदर्शयताकुणपस्यमहेश्वरप्रतिमात्वंसूचितं त

नत्वांयाजयितास्म्यद्यशृणुयंत्वमिहेच्छसि ॥ उपाध्यायंमहाबाहोयस्तेयज्ञंकरिष्यति ॥ ९ ॥ व्यासउवाच एवमुक्तस्तुनृपतिर्मरुत्तोव्रीडितोभवत् ॥ प्रत्या
गच्छन्सुसंविग्नोददर्शपथिनारदं ॥ १० ॥ देवर्षिणासमागम्यनारदेनसपार्थिवः ॥ विधिवत्प्रांजलिस्तस्थावथैनंनारदोब्रवीत् ॥ ११ ॥ राजर्षेनातिहृष्टोसिक
च्चित्क्षेमंतवानघ ॥ क्वगतोसिकुतश्चेदमप्रीतिस्थानमागतं ॥ १२ ॥ श्रोतव्यंचेन्मयाराजन्ब्रूहिमेपार्थिवर्षभ ॥ व्यपनेष्यामितेमन्युंसर्वयत्नैर्नराधिप ॥ १३ ॥
एवमुक्तोमरुत्तःसनारदेनमहर्षिणा ॥ विप्रलंभमुपाध्यायात्सर्वमेवन्यवेदयत् ॥ १४ ॥ मरुत्तउवाच गतोस्म्यंगिरसःपुत्रंदेवाचार्यंबृहस्पतिं ॥ यज्ञार्थ
मृत्विजंद्रष्टुंसचमांनाभ्यनंदत ॥ १५ ॥ प्रत्याख्यातश्चतेनाहंजीवितुंनाद्यकामये ॥ परित्यक्तश्चगुरुणादूषितश्चास्मिनारद ॥ १६ ॥ व्यासउवाच एवमुक्त
स्तुराज्ञासनारदःप्रत्युवाचह ॥ आविक्षितंमहाराजवाचासंजीवयन्निव ॥ १७ ॥ नारदउवाच राजन्नंगिरसःपुत्रःसंवर्त्तोनामधार्मिकः ॥ चंक्रमीतिदि
शःसर्वादिग्वासामोहयन्प्रजाः ॥ १८ ॥ तंगच्छयदियाज्यंत्वांनवांछतिबृहस्पतिः ॥ प्रसन्नस्त्वांमहातेजाःसंवर्त्तोयाजयिष्यति ॥ १९ ॥ मरुत्तउवाच संजीवि
तोहंभवतावाक्येनानेननारद ॥ पश्येयंक्वनुसंवर्त्तंशंसमेवदतांवर ॥ २० ॥ कथंचतस्मैवर्त्तेयंकथंमांनपरित्यजेत् ॥ प्रत्याख्यातश्चतेनापिनाहंजीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
नारदउवाच उन्मत्तवेषंबिभ्रत्सचंक्रमीतियथासुखं ॥ वाराणस्यांमहाराजदर्शनेप्सुर्महेश्वरं ॥ २२ ॥ तस्याद्वारंसमासाद्यन्यसेथाःकुणपंक्वचित् ॥ तंदृष्ट्वा
योनिवर्त्तेतसंवर्त्तःसमहीपते ॥ २३ ॥ तंपृष्ठतोनुगच्छेथायत्रगच्छेत्सवीर्यवान् ॥ तमेकांतेसमासाद्यप्रांजलिःशरणंव्रजेः ॥ २४ ॥ पृच्छेत्त्वांयदिकेनाहंतवाख्या
तइतिस्मह ॥ ब्रूयास्त्वंनारदेनेतिसंवर्त्तकथितोसिमे ॥ २५ ॥ सचेत्त्वामनुयुंजीतममानुगमनेप्सया ॥ शंसेथावह्निमारूढंमामपित्वमशंकया ॥ २६ ॥ व्या
सउवाच सतथेतिप्रतिश्रुत्यपूजयित्वाचनारदं ॥ अभ्यनुज्ञायराजर्षिर्ययौवाराणसींपुरीं ॥ २७ ॥ तत्रगत्वायथोक्तंसपुर्याद्वारेमहायशाः ॥ कुणपंस्थापया
मासनारदस्यवचःस्मरन् ॥ २८ ॥ यौगपद्येनविप्रश्चपुरीद्वारमथाविशत् ॥ ततःसकुणपंदृष्ट्वासहसासंन्यवर्त्तत ॥ २९ ॥

थाचाविमुक्तंप्रकृत्यअत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिसिद्धः कुणपाभिमानिनोजीवस्यब्रह्मभावोऽपूर्वोज्ञापितः एवंचोपरिधारणाविधिवद्विधिरेवायमित्यु
पपादितमुत्तरयायाते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ कथमस्मीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सत्रिणंकपटवेषच्छन्नं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सतंनिवृत्तमालक्ष्यप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात् ॥ आविक्षितोमहीपालःसंवर्त्तमुपशिक्षितुं ॥ ३० ॥ सचतंविजनेदृष्ट्वापांसुभिःकर्दमेनच ॥ श्लेष्मणाचैवराजानं
॥४॥ ष्ठीवनैश्चसमाकिरत् ॥ ३१ ॥ सतथाबाध्यमानोवैसंवर्त्तेनमहीपतिः॥ अन्वगादेवतमृषिंप्रांजलिःसंप्रसादयन् ॥ ३२ ॥ ततोनिवर्त्यसंवर्त्तःपरिश्रांतउपाविशत् ॥
शीतलच्छायमासाद्यन्यग्रोधंबहुशाखिनं ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीयेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥

संवर्त्तउवाच कथमस्मित्वयाज्ञातःकेनवाकथितोस्मिते ॥ एतदाचक्ष्वमेतत्त्वमिच्छसेचेन्ममप्रियं ॥ १ ॥ सत्यंतेब्रुवतःसर्वेसंपत्स्यंतेमनोरथाः ॥ मिथ्या
चब्रुवतोमूर्धाशतधातेस्फुटिष्यति ॥ २ ॥ मरुत्तउवाच नारदेनभवान्मह्यमाख्यातोह्यटतापथि ॥ गुरुपुत्रोममेतित्वंततोमेप्रीतिरुत्तमा ॥ ३ ॥ संवर्त्तउ
वाच सत्यमेतद्भवानाहसमांजानातिसत्रिणं ॥ कथयस्वतदेतन्मेक्कनुसंप्रतिनारदः ॥ ४ ॥ मरुत्तउवाच भवंतंकथयित्वातुममदेवर्षिसत्तमः ॥ ततो
मामभ्यनुज्ञायप्रविष्टोहव्यवाहनं ॥ ५ ॥ व्यासउवाच श्रुत्वातुपार्थिवस्यैतत्संवर्त्तःप्रमुदंगतः ॥ एतावदहमप्येवंशक्नुयामितिसोब्रवीत् ॥ ६ ॥ ततोमरुत्त
मुन्मत्तोवाचानिर्भर्त्सयन्निव ॥ रूक्षयाब्राह्मणोराजन्पुनःपुनरथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ वातप्रधानेनमयास्वचित्तवशवर्त्तिना ॥ एवंविकृतरूपेणकथंयाजितुमिच्छसि
॥ ८ ॥ भ्राताममसमर्थश्चवासवेनचसंगतः ॥ वर्त्ततेयाजनेचैवतेनकर्माणिकारय ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्यंचैवयाज्याश्चसर्वागृह्याश्चदेवताः ॥ पूर्वजेनममाक्षिप्तंशरी
रंवर्जितंत्विदं ॥ १० ॥ नाहंतेनाननुज्ञातस्त्वामाविक्षितकर्हिचित् ॥ याजयेयंकथंचिद्वैसहिपूज्यतमोमम ॥ ११ ॥ सत्वंबृहस्पतिंगच्छतमनुज्ञाप्यचाव्रज ॥ ततो
हंयाजयिष्येत्वांयदियष्टुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥ मरुत्तउवाच बृहस्पतिंगतःपूर्वमहंसंवर्त्ततच्छृणु ॥ नमांकामयतेयाज्यमसौवासवकाम्यया ॥ १३ ॥ अमरं
याज्यमासाद्ययाजयिष्येनमानुषं ॥ शक्रेणप्रतिषिद्धोहंमरुत्तंमास्मयाजयेः ॥ १४ ॥ स्पर्धतेहिमयाविप्रसदाहिसतुपार्थिवः ॥ एवमस्त्वितिचाप्युक्तोभ्रात्राते
वलसूदनः ॥ १५ ॥ समामधिगतंप्रेम्णायाज्यत्वेनबुभूषति ॥ देवराजंसमाश्रित्यतद्विद्धिमुनिपुंगव ॥ १६ ॥ सोहमिच्छामिभवतासर्वस्वेनापियाजितुं ॥ कामये
समतिक्रांतुंवासवंत्वत्कृतैर्गुणैः ॥ १७ ॥ नहिमेवर्त्ततेबुद्धिर्गंतुंब्रह्मन्बृहस्पतिं ॥ प्रत्याख्यातोहितेनास्मितथानपकृतेसति ॥ १८ ॥ ॥४॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥८॥ गिरेर्हिमवतइत्यष्टमेतस्मैभगवतेकृत्वानमइत्यादित

संवर्त्तउवाच चिकीर्षसियथाकामंसर्वमेतत्त्वयिध्रुवं ॥ यदिसर्वानभिप्रायान्कर्त्तासिममपार्थिव॥ १९॥ याज्यमानंमयाहित्वांबृहस्पतिपुरंदरौ ॥ द्विषेतांसम
भिक्रुद्धावेतदेकंसमर्थये: ॥ २० ॥स्थैर्यमत्रकथंमेस्यात्सत्वंनिःसंशयंकुरु ॥ कुपितस्त्वांनहीदानींभस्मकुर्यांसबांधवं ॥ २१ ॥ मरुत्तउवाच यावत्तपेत्सहस्रां
शुस्तिष्ठेरंश्चापिपर्वताः ॥ तावल्लोकान्नलभेयंत्यजेयंसंगतंयदि॥ २२॥ माचापिशुभबुद्धित्वंलभेयमिहकर्हिचित् ॥ विषयैःसंगतंचास्तुत्यजेयंसंगतंयदि ॥ २३॥
संवर्त्तउवाच आविक्षितशुभाबुद्धिर्वर्त्ततांतवकर्मसु ॥ याजनंहिममाप्येववर्त्ततेत्द्धदिपार्थिव ॥ २४ ॥ अभिधास्येचतेराजन्नक्षयंद्रव्यमुत्तमं ॥ येनदेवान्स
गंधर्वान्शक्रंचाभिभविष्यसि ॥ २५ ॥ नतुमेवर्त्ततेबुद्धिर्धनेयाज्येषुवापुनः ॥ विप्रियंतुकरिष्यामिभ्रातुश्चेंद्रस्यचोभयोः ॥ २६ ॥ गमयिष्यामिशक्रेणसमता
मपितेध्रुवं ॥ प्रियंचतेकरिष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीयेसप्तमोऽध्यायः॥७॥ ८
संवर्त्तउवाच गिरेर्हिमवतःपृष्ठेमुंजवान्नामपर्वतः ॥ तप्यतेयत्रभगवांस्तपोनित्यमुमापतिः ॥ १ ॥ वनस्पतीनांमूलेषुशृंगेषुविषमेषुच ॥ गुहासुशैलराजस्य
यथाकामंयथासुखं ॥ २ ॥ उमासहायोभगवान्यत्रनित्यंमहेश्वरः ॥ आस्तेशूलीमहातेजानानाभूतगणावृतः ॥ ३ ॥ तत्ररुद्राश्चसाध्याश्चविश्वेथवसवस्तथा ॥
यमश्ववरुणश्चैवकुबेरश्चसहानुगः ॥ ४ ॥ भूतानिचपिशाचाश्चनासत्यावपिचाश्विनौ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवयक्षादेवर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ आदित्यामरुतश्चैवयातु
धानाश्चसर्वशः ॥ उपासंतेमहात्मानंबहुरूपमुमापतिं ॥ ६ ॥ रमतेभगवांस्तत्रकुबेरानुचरैःसह ॥ विकृतैर्विकृताकारैःक्रीडद्भिःपृथिवीपते ॥ ७॥ श्रियाज्वलन्दृ
श्यतेवैबालादित्यसमद्युतिः ॥ नरूपंशक्यतेतस्यसंस्थानंवाकदाचन ॥ ८ ॥ निर्देष्टुंप्राणिभिःकैश्चित्प्राकृतैर्मांसलोचनैः ॥ नोष्णंनशिशिरंतत्रनवायुर्नचभास्क
रः ॥ ९ ॥ नजराक्षुत्पिपासेवानमृत्युर्नभयंनृप ॥ तस्यशैलस्यपार्श्वेषुसर्वेषुजयतांवर ॥ १० ॥ धातवोजातरूपस्यरश्मयःसवितुर्यथा ॥ रक्ष्यंतेतेकुबेरस्यसहायै
रुद्यतायुधैः ॥ ११ ॥ चिकीर्षद्भिःप्रियंराजन्कुबेरस्यमहात्मनः ॥ तस्मैभगवतेकृत्वानमःशर्वायवेधसे ॥ १२ ॥ रुद्रायशितिकंठायपुरुषायसुवर्चसे ॥ कपर्दिने
करालायहर्यक्षणेवरदायच ॥ १३ ॥ त्र्यक्ष्णेपूष्णोदंतभिदेवामनायशिवायच ॥ याम्यायाव्यक्तरूपायसद्वृत्तेशंकरायच ॥ १४ ॥

सुवर्णमवाप्स्यसीत्यंतंसुवर्णकामस्यजप्यंस्तोत्रं तस्यसंवर्त्तऋषिः हिरण्यबाहुरुग्रोदेवता अनुष्टुप्छंदः अत्रशतंनामानिचतुर्थ्यंतानि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥

क्षेम्यायहरिकेशायस्थाणवेपुरुषायच॥ हरिनेत्रायमुंडायकुद्धायोत्तरणायच॥ १५ ॥भास्करायसुतीर्थायदेवदेवायरंहसे ॥ उष्णीषिणेसुवक्रायसहस्राक्षा
॥५॥ यमीढुषे॥ १६॥ गिरिशायप्रशांताययतयेचीरवाससे॥ बिल्वदंडायसिद्धायसर्वदंडधरायच ॥ १७ ॥ मृगव्याधायमहतेधन्विनेथभवायच ॥ वरायसोमव
क्रायसिद्धमंत्रायचक्षुषे॥ १८॥ हिरण्यबाहवेराजन्नुग्रायपतयेदिशां॥ लेलिहानायगोष्ठायसिद्धमंत्रायवृष्णये॥ १९॥ पशूनांपतयेचैवभूतानांपतयेनमः ॥
वृषायमातृभक्तायसेनान्येमध्यमायच॥ २०॥ स्रुवहस्तायपतयेधन्विनेभार्गवायच॥ अजायकृष्णनेत्रायविरूपाक्षायचैवह ॥ २१ ॥ तीक्ष्णदंष्ट्रायतीक्ष्णाय
वैश्वानरमुखायच ॥ महाद्युतयेऽनंगायसर्वायपतयेविशां ॥ २२॥ विलोहितायदीप्तायदीप्ताक्षायमहौजसे ॥ वसुरेतःसुवपुषेपृथवेकृत्तिवाससे ॥ २३ ॥
कपालमालिनेचैवसुवर्णमुकुटायच॥ महादेवायकृष्णायत्र्यंबकायानघायच॥ २४॥ क्रोधनायानृशंसायमृदवेबाहुशालिने ॥ दंडिनेतप्ततपसेतथैवाक्रूरक
र्मणे॥ २५॥ सहस्रशिरसेचैवसहस्रचरणायच॥ नमःस्वधास्वरूपायबहुरूपायदंष्ट्रिणे॥ २६ ॥ पिनाकिनंमहादेवंमहायोगिनमव्ययं ॥ त्रिशूलहस्तंवरदंत्र्यंब
कंभुवनेश्वरं॥ २७॥ त्रिपुरघ्नंत्रिनयनंत्रिलोकेशंमहौजसं॥ प्रभवंसर्वभूतानांधारणंधरणीधरं॥ २८॥ ईशानंशंकरंसर्वंशिवंविश्वेश्वरंभवं ॥ उमापतिंपशुप
तिंविश्वरूपंमहेश्वरं॥ २९॥ विरूपाक्षंदशभुजंदिव्यगोवृषभध्वजं॥ उग्रंस्थाणुंशिवंरौद्रंशर्वंगौरीशमीश्वरं॥ ३०॥ शितिकंठमजंशुक्रंपृथुंपृथुहरंवरं॥ विश्वरूपंवि
रूपाक्षंबहुरूपमुमापतिं॥ ३१ ॥ प्रणम्यशिरसादेवमनंगांगहरंहरं॥ शरण्यंशरणंयाहिमहादेवंचतुर्मुखं॥ ३२ ॥ एवंकृत्वानमस्तस्मैमहादेवायरंहसे ॥ महात्म
नेक्षितिपतेतत्सुवर्णमवाप्स्यसि॥ ३३॥ सुवर्णमाहरिष्यंतस्तत्रगच्छंतुतेनराः ॥ इत्युक्तःसवचस्तेनचक्रेकारंधमात्मजः ॥ ३४ ॥ ततोऽतिमानुषंसर्वंचक्रेयज्ञ
स्यसंविधिं॥ सौवर्णानिचभांडानिसंचक्रुस्तत्रशिल्पिनः॥ ३५॥ बृहस्पतिस्तुतांश्रुत्वामरुत्तस्यमहीपतेः॥ समृद्धिमतिदेवेभ्यःसंतापमकरोद्भृशं॥ ३६ ॥ सत
प्यमानोवैवर्ण्यंकृशत्वंचागमत्परं॥ भविष्यतिहिमेशत्रुःसंवर्त्तोवसुमानिति ॥ ३७॥ तंश्रुत्वाभृशसंतप्तंदेवराजोबृहस्पतिं ॥ अधिगम्यामरवृतःप्रोवाचेदंवच
स्तदा॥ ३८॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीये अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥५॥

इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः॥ ८ ॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इंद्रउवाच कच्चित्सुखंस्वपिषित्वंबृहस्पतेकच्चिन्मनोज्ञाःपरिचारकास्ते ॥ कच्चिद्देवानांसुखकामोसिविप्रकच्चिद्देवास्त्वांपरिपालयंति॥१॥ बृहस्पतिरुवाच सुखंशयेशयनेदेवराजतथामनोज्ञाःपरिचारकामे ॥ तथादेवानांसुखकामोऽस्मिनित्यंदेवाश्चमांसुभृशंपालयंति ॥ २॥ इंद्रउवाच कुतोदुःखंमानसंदेहजंवापांडुर्विवर्णश्चकुतस्त्वमद्य ॥ आचक्ष्वमेब्राह्मणयावदेतान्निहन्मिसर्वांस्तवदुःखकर्तॄन् ॥ ३॥ बृहस्पतिउवाच मरुत्तमाहुर्मघवन्यक्ष्यमाणंमहायज्ञेनोत्तमदक्षिणेन ॥ संवर्त्तोयाजयतीतिमेश्रुतंतदिच्छामिनसतंयाजयेत ॥ ४॥ इंद्रउवाच सर्वान्कामाननुयातोसिविप्रयस्त्वंदेवनांमंत्रवित्सुपुरोधाः ॥ उभौचतेजरामृत्यूव्यतीतौकिंसंवर्त्तस्तवकर्त्ताद्यविप्र ॥ ५॥ बृहस्पतिरुवाच देवैःसहत्वमसुरान्प्रणुद्यजिघांससेचाप्युतसानुबंधान् ॥ यंयंसमृद्धंपश्यसितत्रतत्रदुःखंसपत्नेषुसमृद्धिभावः ॥ ६॥ अतोस्मिदेवेंद्रविवर्णरूपःसपत्नोमेवर्धतेतन्निशम्य ॥ सर्वोपायैर्मघवन्संनियच्छसंवर्त्तंवापार्थिवंवामरुत्तं ॥ ॥ ७॥ इंद्रउवाच एहिगच्छप्रहितोजातवेदोबृहस्पतिंपरिदातुंमरुत्ते ॥ अयंवैत्वांयाजयिताबृहस्पतिस्तथाऽमरंचैवकरिष्यतीति ॥८॥ अग्निरुवाच अहंगच्छामिमघवन्दूतोद्यबृहस्पतिंपरिदातुंमरुत्ते ॥ वाचंसत्यांपुरुहूतस्यकर्त्तुंबृहस्पतेश्चापचितिंचिकीर्षुः ॥ ९॥ व्यासउवाच ततःप्रायाद्धूमकेतुर्महात्मावलानिसर्वाणिवीरुधश्चाप्यमृद्नन् ॥ कामाद्धिमांतेपरिवर्त्तमानःकाष्ठातिगोमातरिश्वेवनर्दन् ॥ १० ॥ मरुत्तउवाच आश्चर्यमद्यपश्यामिरूपिणंवह्निमागतं ॥ आसनंसलिलंपाद्यंगांचोपानयवैमुने ॥ ११॥ अग्निरुवाच आसनंसलिलंपाद्यंप्रतिनंदामितेनघ ॥ इंद्रेणतुसमादिष्टंविद्धिमांदूतमागतं ॥ १२ ॥ मरुत्तउवाच कच्चिच्छ्रीमान्देवराजःसुखीचकच्चिच्चास्मान्प्रीयतेधूमकेतो ॥ कच्चिद्देवाअस्यवशेयथावत्तद्ब्रूहित्वंममकार्त्स्न्येनदेव ॥ १३॥ अग्निरुवाच शक्रोभृशंसुसुखीपार्थिवेंद्रप्रीतिंचेच्छत्यजरांवैत्वयासः ॥ देवाश्चसर्वेवशगास्तस्यराजन्संदेशंत्वंशृणुमेदेवराज्ञः ॥ १४ ॥ यदर्थंमांप्राहिणोत्त्वत्सकाशंबृहस्पतिंपरिदातुंमरुत्ते ॥ अयंगुरुर्याजयतांनृपत्वांमर्त्यंसंतममरंत्वांकरोतु ॥ १५॥ मरुत्तउवाच संवर्त्तोयंयाजयिताद्विजोमांबृहस्पतेरंजलिरेषतस्य ॥ नचैवासौयाजयित्वामहेंद्रंमर्त्यंसंतंयाजयन्नद्यशोभेत् ॥ १६॥ अग्निरुवाच येवैलोकादेवलोकेमहांतःसंप्राप्स्यसेतान्देवराजप्रसादात् ॥ त्वांचेदसौयाजयेद्वैबृहस्पतिर्नूनंस्वर्गंत्वंजयेःकीर्त्तियुक्तः ॥ १७॥

कच्चिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ ब्रह्मविदांमाहात्म्यंतदनुग्रहेणदेवाअपिदासाभवंतीतिनवमदशमयोरुक्तं तत्रनवमेनाहंदौर्बल्याद्वृत्रेणजितइतिवक्तुंस्वसामर्थ्यमिंद्रो वन्हिंप्रतिवदति नगंडिकाकारयोगंकरेणुं नगंपर्वतं डीयतेविहायसागच्छतीतिडीः पक्षीअल्पोडीर्डिकामक्षिकामशकादिस्तस्याआकारेणयोगोस्यास्तीत्येवंरूपंअणुंसूक्ष्मंकरेकुर्वे कृत्रश्छांदसंभौवादिकत्वं करे णेतिपाठेकरोमीत्यध्याहारः पाथोधिकरेकर्त्तुमगस्त्यइवाहंपर्वतमपिमशकीकर्त्तुंसमर्थोस्मीत्यर्थः कुतस्तर्हिवृत्रस्त्वांनाराधितवानित्यतआह नचारिसोमंप्रपिबामिवज्रे अरिसोमंशत्रुदत्तंसोमं त्वयैवसकृतोननि

॥६॥

तथालोकामानुषायेचदिव्याःप्रजापतेश्चापियेवैमहांतः॥ तेतेजितादेवराज्यंचकृत्स्नंबृहस्पतिर्याजयेच्चेन्नरेंद्र॥ १८॥ संवर्त्तउवाच मास्मैवत्वंपुनरागाः कथंचित्बृहस्पतिंपरिदातुंमरुत्ते॥ मात्वांधक्ष्येचक्षुषादारुणेनसंक्रुद्धोहंपावकत्वंनिबोध॥ १९॥ व्यासउवाच ततोदेवानगमद्धूमकेतुर्दाहाद्भीतोव्य थितोश्वत्थपर्णवत्॥ तंवैदृष्ट्वाप्राहशक्रोमहात्माबृहस्पतेःसन्निधौहव्यवाहं॥ २०॥ यस्त्वंगतःप्रहितोजातवेदोबृहस्पतिंपरिदातुंमरुत्ते॥ तत्किंप्राहसनृपोय क्ष्यमाणःकच्चिद्वचःप्रतिगृह्णातितच्च॥ २१॥ अग्निरुवाच नतेवाचंरोचयतेमरुत्तोबृहस्पतेरंजलिंप्राहिणोत्सः॥ संवर्त्तोमांयाजयितेत्युवाचपुनःपुनःस मयायाच्यमानः॥ २२॥ उवाचेदंमानुषायेचदिव्याःप्रजापतेर्येचलोकामहांतः॥ तांश्चेल्लभेयंसंविदंतेनकृत्वातथापिनेच्छेयमितिप्रतीतः॥ २३॥ इंद्रउ वाच पुनर्गत्वापार्थिवंत्वंसमेत्यवाक्यंमदीयंप्रापयस्वार्थयुक्तं॥ पुनर्यद्युक्तोनकरिष्यतेवचस्त्वत्तोवज्रंसंप्रहर्त्तास्मितस्मै॥ २४॥ अग्निरुवाच गंधर्व राड्यात्वयंतत्रदूतोबिभेम्यहंवासवतत्रगंतुं॥ संरब्धोमामब्रवीत्तीक्ष्णरोषःसंवर्त्तोवाक्यंचरितब्रह्मचर्यः॥ २५॥ यद्यागच्छेःपुनरेवंकथंचिद्बृहस्पतिंपरिदातुंम रुत्ते॥ दहेयंत्वांचक्षुषादारुणेनसंक्रुद्धइत्येतदवैहिशक्र॥ २६॥ शक्रउवाच त्वमेवान्यान्दहसेजातवेदोनहित्वदन्योविद्यतेभस्मकर्त्ता॥ त्वत्संस्पर्शात्स र्वलोकोबिभेतिअश्रद्धेयंवदसेहव्यवाह॥ २७॥ अग्निरुवाच दिवंदेवेंद्रपृथिवींचसर्वांसंवेष्टयेस्त्वंस्वबलेनैवशक्र॥ एवंविधस्येहसतस्तवासौकथंवृत्र स्त्रिदिवंप्राग्जहार॥ २८॥ इंद्रउवाच नगंडिकाकारयोगंकरेणुंनचारिसोमंप्रपिबामिवन्हे॥ नक्षीणशक्तौप्रहरामिवज्रंकोमेसुखायप्रहरेतमर्त्यः॥ २९॥ प्रव्राजयेयंकालकेयान्पृथिव्यामपाकर्षन्दानवानंतरिक्षात्॥ दिवःप्रह्लादमवसानमानयंकोमेसुखायप्रहरेतमानवः॥ ३०॥

जितइत्यतआह नक्षीणशक्तौप्रहरामिवज्रमित्यादिना नशंडिकांजंगमोनोकरेणुरितिपाठेतुकरेणुर्हस्तीममऐरावतः शंडिकायुद्धंद्रविडभाषाप्रसिद्धेः तांप्रतिजंगमोगतिशीलोनभवतीतिनोअस्ति ऐरावतवाहन स्यमेशत्रुजयईषत्करइत्यर्थः शंडिकाशब्दस्तालव्यादिरिहज्ञेयः इंद्रोहंतिवृषभंशंडिकानामितिमंत्रवर्णात् दशमस्तूक्ततात्पर्यः शेषमतिरोहितार्थं॥ २९॥ ३०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अग्निरुवाच यत्रशर्यातिंच्यवनोयाजयिष्यन्सहाश्विभ्यांसोममगृह्णदेकः ॥ तंत्वंक्रुद्धःप्रत्यषेधीःपुरस्ताच्छर्यातियज्ञंस्मरस्तंमहेंद्र ॥ ३१ ॥ वज्रंगृहीत्वाचपुरं
दरत्वंसंप्रहार्षीश्च्यवनस्यातिघोरं ॥ सतेविप्रःसहवज्रेणबाहुमपागृह्णात्तपसाजातमन्युः ॥ ३२ ॥ ततोरोषात्सर्वतोघोररूपंसपत्नंतेजनयामासभूयः ॥ मदंना
मासुरंविश्वरूपंयंत्वंदृष्ट्वाचक्षुषीसंन्यमीलः ॥ ३३ ॥ हनुरेकाजगतीस्थातथैकादिवंगतामहतोदानवस्य ॥ सहस्रंदंतानांशतयोजनानांसुतीक्ष्णानांघोररूपंब
भूव ॥ ३४ ॥ वृत्ताःस्थूलारजतस्तंभवर्णादंष्ट्राश्चतस्रोद्वेशतेयोजनानां ॥ सत्वांदंतान्विदशन्नभ्यधावज्जिघांसयाशूलमुद्यम्यघोरं ॥ ३५ ॥ अपश्यस्त्वंतंतदाघोर
रूपंसर्वेस्त्वांददृशुर्दर्शनीयं ॥ यस्माद्भीतःप्रांजलिस्त्वंमहर्षिमागच्छेथाःशरणंदानवघ्न ॥ ३६ ॥ क्षात्राद्बलाद्ब्रह्मबलंगरीयोनब्रह्मतःकिंचिदन्यद्गरीयः ॥ सोहंजानन्
ब्रह्मतेजोयथावन्नसंवर्त्तंजेतुमिच्छामिशक्र ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप० संवर्त्तमरुत्तीयेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७ ॥
इंद्रउवाच एवमेतद्ब्रह्मबलंगरीयोनब्राह्मणात्किंचिदन्यद्गरीयः ॥ आविक्षितस्यतुबलंनमृष्येवज्रमस्मैप्रहरिष्यामिघोरं ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रप्रहितोगच्छमरुत्तं
संवर्त्तेनसंगतंतंवदस्व ॥ बृहस्पतिंत्वमुपशिक्षस्वराजन्वज्रंवातेप्रहरिष्यामिघोरं ॥ २ ॥ व्यासउवाच ततोगत्वाधृतराष्ट्रोनरेंद्रंप्रोवाचेदंवचनंवासवस्य
॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच गंधर्वंमांधृतराष्ट्रंनिबोधत्वामागतंवक्तुकामंनरेंद्र ॥ ऐंद्रंवाक्यंशृणुमेराजसिंहयत्प्राहलोकाधिपतिर्महात्मा ॥ ४ ॥ बृहस्पतिंयाजकंत्वं
वृणीष्ववज्रंवातेप्रहरिष्यामिघोरं ॥ वचश्चेदेतन्नकरिष्यसेमेप्राहैतदेतावदचिंत्यकर्मा ॥ ५ ॥ मरुत्तउवाच त्वंचैवैतद्वेत्थपुरंदरश्चविश्वेदेवावसवश्चाश्वि
नौच ॥ मित्रद्रोहेनिष्कृतिर्नास्तिलोकेमहत्पापंब्रह्महत्यासमंतत् ॥ ६ ॥ बृहस्पतिर्याजयतांमहेंद्रंदेवश्रेष्ठंवज्रभृतांवरिष्ठं ॥ संवर्त्तोमांयाजयिताद्यराजन्नतेवाक्यं
तस्यवारोचयामि ॥ ७ ॥ गंधर्वउवाच घोरोनादःश्रूयतांवासवस्यनभस्तलेगर्जतोराजसिंह ॥ व्यक्तंवज्रंमोक्ष्यतेतेमहेंद्रःक्षेमंराजंश्चिंत्यतामेषकालः ॥
॥ ८ ॥ व्यासउवाच इत्येवमुक्तोधृतराष्ट्रेणराजन्श्रुत्वानादंनदतोवासवस्य ॥ तपोनित्यंधर्मविदांवरिष्ठंसंवर्त्तंज्ञापयामासकार्यं ॥ ९ ॥ मरुत्तउवा
च इममात्मानंप्लवमानमाराद्ध्वादूरंतेननदृश्यतेद्य ॥ प्रपद्येहंशर्मविप्रेंद्रत्वत्तःप्रयच्छतस्मादभयंविप्रमुख्य ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयमायातिवैवज्री दिशोविद्योतयन्दश ॥ अमानुषेणघोरेणसदस्यास्त्रासिताहिनः ॥ ११ ॥ संवर्त्तउवाच भयंशक्राद्व्येतुतेराजसिंहप्रणोत्स्येहंभयमेत
त्सुघोरं ॥ संस्तंभिन्याविद्ययाक्षिप्रमेवमाभैस्त्वमस्याभिभवात्प्रतीतः ॥ १२ ॥ अहंसंस्तंभयिष्यामिमाभैस्त्वंशक्रतोनृप ॥ सर्वेषामेवदेवानांक्षयितान्यायुधा
निमे ॥ १३ ॥ दिशोवज्रंव्रजतांवायुरेतुवर्षंभूत्वावर्षतांकाननेषु ॥ आपःप्लवंत्वंतरिक्षेवृथाचसौदामनीदृश्यतेमापिभैस्त्वं ॥ १४ ॥ वह्निर्देवस्त्रातुवासर्वतस्तेका
मान्सर्वान्वर्षतुवासवोवा ॥ वज्रंतथास्थापयतांवधायमहाघोरंप्लवमानंजलौघैः ॥ १५ ॥ मरुत्तउवाच घोरःशब्दःश्रूयतेवैमहास्वनोवज्रस्यैषसहितो
मारुतेन ॥ आत्माहिमेप्रव्यथतेमुहुर्मुहुर्नमेस्वास्थ्यंजायतेचाद्यविप्र ॥ १६ ॥ संवर्त्तउवाच वज्रादुग्राद्व्येतुभयंतवाद्यवातोभूत्वाहन्मिनरेंद्रवज्रं ॥ भयं
त्यक्त्वावरमन्यंवृणीष्वकंतेकामंमनसासाधयामि ॥ १७ ॥ मरुत्तउवाच इंद्रःसाक्षात्सहसाभ्येतुविप्रहविर्यज्ञेप्रतिगृह्णातुचैव ॥ स्वंस्वंधिष्ण्यंचैवजुषंतुदे
वाहुतंसोमंप्रतिगृह्णंतुचैव ॥ १८ ॥ संवर्त्तउवाच अयमिंद्रोहरिभिरायातिराजन्देवैःसर्वैस्त्वरितैःस्तूयमानः ॥ मंत्राहूतोयज्ञमिमंमयाद्यपश्यस्वैनंमंत्रवि
स्रस्तकायं ॥ १९ ॥ ततोदेवैःसहितोदेवराजोरथेयुंक्त्वातान्हरीन्वाजिमुख्यान् ॥ आयाद्यज्ञमथराज्ञःपिपासुराविक्षितस्याप्रमेयस्यसोमं ॥ २० ॥ तमायांतंसहि
तंदेवसंघैःप्रत्युद्ययौसपुरोधामरुत्तः ॥ चक्रेपूजांदेवराजायचाग्र्यांयथाशास्त्रंविधिवत्प्रीयमाणः ॥ २१ ॥ संवर्त्तउवाच स्वागतंतेपुरुहूतेहविद्वन्यज्ञोप्ययंस
न्निहितेत्वयींद्र ॥ शोशुभ्यतेबलवृत्रघ्नभूयःपिबस्वसोमंसुतमुद्यतंमया ॥ २२ ॥ मरुत्तउवाच शिवेनमांपश्यनमश्चतेस्तुप्राप्तोयज्ञःसफलंजीवितंमे ॥
अयंयज्ञंकुरुतेमेसुरेंद्रबृहस्पतेरवरजोविप्रमुख्यः ॥ २३ ॥ इंद्रउवाच जानामितेगुरुमेनंतपोधनंबृहस्पतेरनुजंतिग्मतेजसं ॥ यस्याह्वानादागतोहंनरें
द्रप्रीतिर्मेद्यत्वयिमन्युःप्रनष्टः ॥ २४ ॥ संवर्त्तउवाच यदिप्रीतस्त्वमसिवैदेवराजतस्मात्स्वयंशाधियज्ञेविधानं ॥ स्वयंसर्वान्कुरुभागान्सुरेंद्रजानात्वयं
सर्वलोकश्चदेव ॥ २५ ॥ व्यासउवाच एवमुक्तस्त्वांगिरसेनशक्रःसमादिदेशस्वयमेवदेवान् ॥ सभाःक्रियंतामावसथाश्चमुख्याःसहस्रशश्चित्रभूताःस
मृद्धाः ॥ २६ ॥ कॢप्ताःस्थूणाःकुरुतारोहणानिगंधर्वाणामप्सरसांचशीघ्रं ॥ यत्रनृत्येरन्नप्सरसःसमस्ताःस्वर्गोपमःक्रियतांयज्ञवाटः ॥ २७ ॥ इत्युक्तास्तेचक्रुरा
शुप्रतीतादिवौकसःशक्रवाक्यान्नरेंद्र ॥ ततोवाक्यंप्राहराजानमिंद्रःप्रीतोराजन्पूज्यमानोमरुत्तं ॥ २८ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ इत्युक्तेनृपतौतस्मिन्नित्य ध्यायत्रयंकृष्णयुधिष्ठिरसंवादोब्रह्मविद्यासूत्रं ॥ १ ॥ उपप्लुतंराहुग्रस्तं ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्रह्मज्ञानैकनाश्यःशोकोवृद्धोक्तिसहस्रेणवाक्रतुसहस्रेणवानत्रश्यतीत्यभिसंदधानोभगवान्वासुदेवउवाच सर्वंजिह्ममिति

एषत्वयाहमिहराजन्समेत्ययेचाप्यन्येतवपूर्वेनरेंद्र ॥ सर्वाश्चान्यादेवताःप्रीयमाणाहविस्तुभ्यंप्रतिगृह्णंतुराजन् ॥ २९ ॥ आग्नेयंवैलोहितमालभंतांवैश्वदेवंबहु रूपंहिराजन् ॥ नीलंचोक्षाणंमेध्यमप्यालभंतांचलच्छिश्नंसंप्रदिष्टंद्विजाग्र्याः ॥ ३० ॥ ततोयज्ञोववृधेतस्यराजन्यत्रदेवाःस्वयमन्नानिजह्रुः ॥ यस्मिन्शक्रो ब्राह्मणैःपूज्यमानःसदस्योभूद्धरिमान्देवराजः ॥ ३१ ॥ ततःसंवर्त्तश्चैत्यगतोमहात्मायथावह्निःप्रज्वलितोद्वितीयः ॥ हवींष्युच्चैराह्वयन्देवसंघान्जुहावाग्नौमंत्रव त्सुप्रतीतः ॥ ३२ ॥ ततःपीत्वाबलभित्सोममग्र्यंयेचाप्यन्येसोमपादेवसंघाः ॥ सर्वेनुज्ञाताःप्रययुःपार्थिवेनयथाजोषंतर्पिताःप्रीतिमंतः ॥ ३३ ॥ ततोराजाजा तरूपस्यराशीन्पदेपदेकारयामाससंहृष्टः ॥ द्विजातिभ्योविसृजन्भूरिवित्तंरराजवित्तेशइवारिहंता ॥ ३४ ॥ ततोवित्तंविविधंसन्निधाययथोत्साहंकारयित्वाच कोषं ॥ अनुज्ञातोगुरुणासंनिवृत्यशशासगामखिलांसागरांतां ॥ ३५ ॥ एवंगुणःसंबभूवेहराजायस्यक्रतौतत्सुवर्णप्रभूतं ॥ तत्त्वंसमादायनरेंद्रवित्तंयजस्वदे वांस्तर्पयानोनिवापैः ॥ ३६ ॥ वैशंपायनउवाच ततोराजापांडवोहृष्टरूपःश्रुत्वावाक्यंसत्यवत्याःसुतस्य ॥ मनश्चक्रेतेनवित्तेनयष्टुंततोऽमात्यैर्मंत्रयामा सभूयः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिसंवर्त्तमरुत्तीयेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच इत्युक्तेनृपतौतस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ वासुदेवोमहातेजास्ततोवचनमाददे ॥ १ ॥ तंनृपंदीनमनसंनिहतज्ञातिबांधवं ॥ उपप्लुतमिवा दित्यंसधूममिवपावकं ॥ २ ॥ निर्विण्णमनसंपार्थंज्ञात्वावृष्णिकुलोद्वहः ॥ आश्वासयन्धर्मसुतंप्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ वासुदेवउवाच सर्वंजिह्मंमृत्युपद मार्जवंब्रह्मणःपदं ॥ एतावान्ज्ञानविषयःकिंप्रलापःकरिष्यति ॥ ४ ॥ नैवतेनिष्ठितंकर्मनैवतेशत्रवोजिताः ॥ कथंशत्रुंशरीरस्थमात्मनोनावबुध्यसे ॥ ५ ॥ अ त्रतेवर्त्तयिष्यामियथाधर्मंयथाश्रुतं ॥ इंद्रस्यसहवृत्रेणयथायुद्धमवर्त्तत ॥ ६ ॥

जिह्मंकामादि मृत्युपदंसंसारप्रापकं आर्जवंशमादि ब्रह्मणःपदंमोक्षस्यप्रापकं ज्ञानविषयःहेयोपादेयतयाज्ञातव्योर्थः ॥ ४ ॥ शत्रुंनाशयितारमात्माज्ञानरूपं ॥ ५ ॥ तदेवाह अत्रतेइति इंद्रस्यचिदात्मनः वृत्रेणकामादिधर्मिणाचिदचिद्ग्रंथिरूपेणाहंकारेण ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पृथिवीस्थूलंशरीरं यच्छरीरंसापृथिवीतिश्रुतेः व्याप्तंआत्मत्वेनगृहीतं गंधस्यविषयेप्रदेशेपिंडेह्वतेसति ॥ ७ ॥ तेनदुर्गंधअनात्मभूतंविषयोब्रह्मांडंजातं एकदेशस्यात्मत्वेनपरिग्रहात् इदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुते
श्चिन्मात्रंसदप्येतत्एतस्यदृष्ट्याऽनित्यत्वाद्घ्राघ्रातमभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ वज्रंविवेकंवक्ष्यमाणं ॥ ९ ॥ तोयंकर्मसमवेतैःसोमाज्यपयःप्रभृतिभिर्बहुलैर्द्रव्यैश्चंद्रलोकेभोगायारब्धंशरीरं आपःपुरुषवचसइतिश्रुतेः
मानुषाद्देहाद्व्युत्थापितोदिव्यंदेहमात्मत्वेनगृहीतवानित्यर्थः रसेदिव्यलोकेह्वतेममतयागृहीते ॥ १० ॥ ११ ॥ एवंस्थूलदेहद्वयाद्व्युत्थापितोज्योतिस्तैजसप्रपंचंविवेश ततस्तत्रकिंचिद्रूपंदृश्यंआत्मत्वेनजग्राह
किंचिन्ममतयाह्वतवान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ वायुंसमष्टिलिंगं वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरितिश्रुतेः ततःतत्रप्रवेशरूपयातदुपास्त्याब्रह्मलोकेपिसंकल्पमात्रोत्थितेषुविषयेषुपूर्ववदात्मत्वेनात्मायत्तत्वेनचजग्राहेत्य

वृत्रेणपृथिवीव्याप्तापुराकिलनराधिप ॥ ह्वासपृथिवींव्याप्तांगंधस्यविषयेह्वते ॥ ७ ॥ धराहरणदुर्गंधोविषयःसमपद्यत ॥ शतक्रतुश्चुकोपाथगंधस्यविषयेह्व
ते ॥ ८ ॥ वृत्रस्यसततःक्रुद्धोघोरंवज्रमवासृजत् ॥ सवध्यमानोवज्रेणसुभृशंभूरितेजसा ॥ ९ ॥ विवेशसहसातोयंजग्राहविषयंततः ॥ अप्सुवृत्रगृहीतासुरसे
चविषयेह्वते ॥ १० ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्रवज्रमवासृजत् ॥ सवध्यमानोवज्रेणतस्मिन्नमिततेजसा ॥ ११ ॥ विवेशसहसाज्योतिर्जग्राहविषयंततः ॥ व्याप्ते
ज्योतिषिवृत्रेणरूपेऽथविषयेह्वते ॥ १२ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्रवज्रमवासृजत् ॥ सवध्यमानोवज्रेणतस्मिन्नमिततेजसा ॥ १३ ॥ विवेशसहसावायुंजग्राह
विषयंततः ॥ व्याप्तेवायौतुवृत्रेणस्पर्शेऽथविषयेह्वते ॥ १४ ॥ शतक्रतुरतिक्रुद्धस्तत्रवज्रमवासृजत् ॥ सवध्यमानोवज्रेणतस्मिन्नमिततेजसा ॥ १५ ॥ आकाश
मभिदुद्रावजग्राहविषयंततः ॥ आकाशेवृत्रभूतेथशब्देचविषयेह्वते ॥ ॥ १६ ॥ शतक्रतुरभिक्रुद्धस्तत्रवज्रमवासृजत् ॥ सवध्यमानोवज्रेणतस्मिन्नमिततेज
सा ॥ १७ ॥ विवेशसहसाशक्रंजग्राहविषयंततः ॥ तस्यवृत्रगृहीतस्यमोहःसमभवन्महान् ॥ १८ ॥ रथंतरेणतंतातवसिष्ठःप्रत्यबोधयत् ॥ ततोवृत्रंशरीरस्थंज
घानभरतर्षभ ॥ शतक्रतुरदृश्येनवज्रेणेतीहनःश्रुतं ॥ १९ ॥

र्थः स्पर्शेमानसविषयसंगे ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्विविधादपिसूक्ष्माद्व्युत्थापितआकाशंअव्याकृतंसुषुप्त्याख्यंजाड्यं तेनशब्देशब्दादौविषयेह्वतेगिलितेसति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततोव्युत्थापितःशक्रंचिदात्मानमे
वत्रोजग्राह चिदात्मैश्वर्याभिमानवानभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ रथोमायारूपोविग्रहःतंतरत्यनेनतद्रथंतरंअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यं तेनवसिष्ठोगुरुस्तंप्रत्यबोधयत् द्वैतदर्शननिषेधेन द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः अत
एवादृश्येनदृश्यशून्येन एवंद्विविधादपिकारणोपाधेर्व्युत्थापितःपरानंदेप्रतिष्ठांप्रापदित्यर्थः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वज्रशब्दोक्तंविवेकंदर्शयतिस्थूलसूक्ष्मदेहयोर्वैधर्म्यप्रदर्शनेन द्विविधोहीत्यादिना पर
स्परमिति सत्वादिगुणजंसूक्ष्मंलिंगंतद्रहितस्यनस्थूलंशरीरमस्तिनचैतद्विनातेषांउपलंभस्थानमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ शीतोष्णेकफपित्ते वायुर्वातः तेषांसाम्येस्वास्थ्यं वैषम्येव्याधिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
उष्णेनेति शीतोष्णयोरन्यतराधिक्यजंदोषमितरवर्धकेनौषधादिनापनयेदित्यर्थः सत्वमिति आत्मगुणाः लिंगधर्माः ॥ ४ ॥ साम्यंसुप्तिप्रलययोः विधानंउपायः ॥ ५ ॥ हर्षशोकयोःसत्वरजःकार्ययोःप
रस्परबाधकत्वमुक्त्वातमस्तयोर्बाधकंताभ्यांबाध्यतेचेत्याह कश्चिदिति दुःखकालेप्यतीतंसुखंस्मृत्वाप्यतीवव्यामुह्यतिनतुतदेवविवेकेनतितिक्षते एवंसुखकालेप्यतीतंपुत्रमरणादिदुःखंस्मृत्वासिद्धमपिसुखं

इदंधर्म्यंरहस्यंवैशक्रेणोक्तंमहर्षिषु ॥ ऋषिभिश्चममप्रोक्तंतन्निबोधजनाधिप ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिकृष्णधर्म
संवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ वासुदेवउवाच द्विविधोजायतेव्याधिःशारीरोमानसस्तथा ॥ परस्परंतयोर्जन्मनिर्द्वंद्वंनोपपद्य
ते ॥ १ ॥ शरीरेजायतेव्याधिःशारीरःसनिगद्यते ॥ मानसेजायतेव्याधिर्मानसस्तुनिगद्यते ॥ २ ॥ शीतोष्णेचैववायुश्चगुणाराजन्शरीरजाः ॥ तेषांगुणानांसा
म्यंचेत्तदाहुःस्वस्थलक्षणं ॥ ३ ॥ उष्णेनबाध्यतेशीतंशीतेनोष्णंचबाध्यते ॥ सत्वंरजस्तमश्चेतित्रयआत्मगुणाःस्मृताः ॥ ४ ॥ तेषांगुणानांसाम्यंचेत्तदाहुःस्वस्थल
क्षणं ॥ तेषामन्यतमोत्सेकेविधानमुपदिश्यते ॥ ५ ॥ हर्षेणबाध्यतेशोकोहर्षःशोकेनबाध्यते ॥ कश्चिद्दुःखेवर्त्तमानःसुखस्यस्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चित्सुखेवर्त्तमा
नोदुःखस्यस्मर्त्तुमिच्छति ॥ ६ ॥ सत्वंनदुःखीदुःखस्यनसुखीसुसुखस्यच ॥ स्मर्तुमिच्छसिकौंतेयकिमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ७ ॥ अथवातेस्वभावोयंयेनपा
र्थावकृष्यसे ॥ दृष्ट्वासभागतांकृष्णामेकवस्त्रांरजस्वलां ॥ मिषतांपांडवेयानांनतस्यस्मर्तुमिच्छसि ॥ ८ ॥ प्रव्राजनंचनगरादजिनैश्चविवासनं ॥ महारण्यनिवा
सश्चनतस्यस्मर्त्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥ जटासुरात्परिक्लेशश्चित्रसेनेनचाहवः ॥ सैंधवाच्चपरिक्लेशोनतस्यस्मर्तुमिच्छसि ॥ १० ॥ पुनरज्ञातचर्यायांकीचकेनपदाव
धः ॥ याज्ञसेन्यास्तथापार्थनतस्यस्मर्त्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥ यच्चतेद्रोणभीष्माभ्यांयुद्धमासीदरिंदम ॥ मनसैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ १२ ॥ तस्मादभ्यु
पगंतव्यंयुद्धायभरतर्षभ ॥ परमव्यक्तरूपस्यपारंयुक्त्यास्वकर्मभिः ॥ १३ ॥

नाशयतीतिभावः ॥ ६ ॥ सइति त्वंतुउक्तविधद्विविधव्याधिहीनःनसुखंदुःखंवास्मर्त्तुमिच्छसिनेच्छेरि
त्यर्थः किंतुदुःखविभ्रमात्यत्अन्यत्अकाममशोकंब्रह्मतदेवस्मर्त्तुमनुसंधातुमिच्छसिइच्छेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ अथवेति अयंदुःखित्वादिः तत्स्वभावस्यापितवशोकोनयुक्तोतीतत्वाद्दुःखस्येतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ मनसाहंकारेण ॥ १२ ॥ अभ्युपगंतव्यंअभिमुखीभवितव्यं अव्यक्तरूपस्यमायामात्रस्यमनसः परंपारंब्रह्मयुक्त्यायोगेनकर्मभिश्चशोधकैःप्रामुहीतिशेषः मनोनाशेननिःशोकोभविष्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मनामनसा ॥ १४ ॥ तस्मिन्मनसि कांदुःखबहुबलामवस्थां एतन्मनसोमायामात्रत्वं ॥ १५ ॥ आगतिंउत्पत्तिंगतिंप्रलयं मायामात्रत्वेनज्ञात्वासुखंवर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ननुकामत्यागेनैवमनोजेतव्यमतोयत्पूर्वंमयायदिमामनुजानीयाद्भवान्गंतुंतपोवनमितिराज्यत्यागःप्रार्थितःसएवतर्हियुक्तस्तत्रकथंशाधिराज्यंयथोचितमितिवदसीत्याशंक्याह नबाह्यमिति नबाह्यस्यराज्यादेरर्थस्यत्यागात्त्यागीभवति किंतुशारीरंलिंगशरीरोत्थंकामादिकंत्यक्त्वैव सिद्धिर्मोक्षः नवेतिशुष्कवैराग्यवतोविवेकशून्यस्यसिद्ध्यभावंसूचयति ॥ १ ॥ बाह्येति गृध्यतःसक्तस्य योधर्मःसःअधर्मएव यत्सुखंतद्दुःखमेव मौढ्यस्यानपायात् अतस्तद्विषतामेवास्तु तुच्छमित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यक्षरइति ममत्वंसंसारहेतुः तदभावोब्रह्म

यत्रनैवशरैःकार्यंनभृत्यैर्नचबंधुभिः ॥ आत्मनैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ १४ ॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेकामवस्थांगमिष्यसि ॥ एतज्ज्ञात्वातुकौंतेयकृतकृत्योभविष्यसि ॥ १५ ॥ एतांबुद्धिंविनिश्चित्यभूतानामागतिंगतिं ॥ पितृपैतामहेवृत्तेशाधिराज्यंयथोचितं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेप० अश्वमेधिकेपर्वणिकृष्णधर्मसंवादेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वासुदेवउवाच नबाह्यंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिभारत ॥ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिवानवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्यशारीरेषुचगृध्यतः ॥ योधर्मोयत्सुखंचैवद्विषतामस्तुतत्तथा ॥ २ ॥ द्व्यक्षरस्तुभवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरंब्रह्मशाश्वतं ॥ ममेतिचभवेन्मृत्युर्नममेतिचशाश्वतं ॥ ३ ॥ ब्रह्ममृत्यूततोराजन्नात्मन्येवव्यवस्थितौ ॥ अदृश्यमानौभूतानियोधयेतामसंशयं ॥ ४ ॥ अविनाशोस्यसत्वस्यनियतोयदिभारत ॥ भित्वाशरीरंभूतानामहिंसांप्रतिपद्यते ॥ ५ ॥ लब्ध्वाहिपृथिवींकृत्स्नांसहस्थावरजंगमां ॥ ममत्वंयस्यनैवस्यात्किंतयासकरिष्यति ॥ ६ ॥ अथवावसतःपार्थवनेवन्येनजीवतः ॥ ममतायस्यद्रव्येषुमृत्योरास्येसवर्त्तते ॥ ७ ॥ बाह्यांतराणांशत्रूणांस्वभावंपश्यभारत ॥ यन्नपश्यतितद्भूतंमुच्यतेसमहाभयात् ॥ ८ ॥

प्राप्तिहेतुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ब्रह्ममृत्यूनिःसंगत्वससंगत्वे आत्मनिचित्ते एकस्मिन्वस्तुनिबहूनांममत्वंचेत्तेयुत्ध्यंतएव ॥ ४ ॥ एवंनिर्ममोप्यसमाप्ताधिकारश्चित्तस्वाभाव्यादस्मदादिवद्युत्ध्यन्नपिनेतरवल्लिप्यतइत्याह अविनाशइति अस्यजगतःसत्त्वस्यसत्तायाःअविनाशोऽधिष्ठानसत्तानतिरिक्तत्वान्नाशाभावः नियतोनिश्चितोयदि जगतोबाध्यत्वंजानन्स्वमकृतपापेनेवसर्वभूतशरीरोच्छेदंकुर्वन्नपिअहिंसामहिंसकत्वमेवप्रतिपद्यते हत्वापिसइमान्लोकान्नहंतिननिबत्ध्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ लब्ध्वाहीति स्वप्नोपलब्धधनेष्विवबुद्धस्यममत्वाभावःस्वतःसिद्धइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ बाह्यांतराणामिति स्वभावंआत्ममायामात्रत्वलक्षणंतत्त्वंपश्यध्यानेनसाक्षात्कुरु तेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतेः एवंद्रष्टाचयत्यतःतत्तमपिस्वभावंभूतमनादिंनपश्यति मायामपिबाधित्वाचिन्मात्रेणरूपेणयोवतिष्ठतेसमहाभयात्संसारान्मुच्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वैश्वर्यमेववरंकिंसुषुप्तिसमेनमोक्षेणेत्यतआह कामात्मानमिति अथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पमितिश्रुतेरैश्वर्यमपितुच्छमेवातोनप्रशंसंतिसंतः मनसःकामोदयस्ततःप्रवृत्तिस्ततोदुःखमतोमनएवनिरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ९॥ एतच्चानेकजन्मसाध्यमित्याह भूयोभूयइति विच्छिद्यविच्छिद्योत्तरोत्तरभूमिलाभरूपंजन्मयस्यसःभूयोभूयोजन्मातस्मादेवाभ्यासयोगात्शुद्धचित्तःसन्सारमार्गंमोक्षमार्गंविचिंत्यकामान्संहरतइतिपूर्वेणान्वयः कोसौइत्याह दानंचेति ॥ १०॥ योदानादिध्यानयोगांतान्कामेनकामपूर्वकंनारभतेयच्चायंकामयतेसधर्मोनेतिविदित्वेतिसंबंधः फलितमाह योधर्मोनियमस्तस्यमूलमिति तस्यकामस्ययोनियमोनिग्रहःसधर्मःसचमूलंमोक्षबीजं॥ ११॥कामस्यदुरुच्छेद्यत्वंकामोक्तिभिरेवाह अत्रगाथाइत्यादिना अनुपायेनानिर्ममत्वंयोगाभ्यासश्चकामजयोपायउक्तस्तव्द्यतिरेकेणेत्यर्थः॥ १२॥योमामिति प्रहरणेवागादींद्रियसाध्येजपादिशास्त्रे प्रादुर्भवामिअहमेवसर्वोत्कृष्टोजपादिकर्त्तेत्यभिमानरूपेणाविर्भवामि तेनजपादिकंविफलंकरोमीत्यर्थः द्वितीयेयोमामितिश्लोकेप्रहरणेमनसि श्मशानवैराग्यन्यायेनजितोम

कामात्मानंनप्रशंसंतिलोकेनेहाकामाकाचिदस्तिप्रवृत्तिः॥ सर्वेकामामनसोंगप्रभूतायान्पंडितःसंहरतेविचिंत्य ॥ ९॥ भूयोभूयोजन्मनोभ्यासयोगाद्योगी योगंसारमार्गंविचिंत्य॥ दानंचवेदाध्ययनंतपश्चकाम्यानिकर्माणिचवैदिकानि ॥ १० ॥ व्रतंयज्ञान्नियमान्ध्यानयोगान्कामेनयोनारभतेविदित्वा ॥ यद्यच्चायंकामयतेसधर्मोनयोधर्मोनियमस्तस्यमूलं॥ ११ ॥ अत्रगाथाःकामगीताःकीर्त्तयंतिपुराविदः॥ शृणुसंकीर्त्यमानास्ताअखिलेनयुधिष्ठिर॥ नाहंशक्योनुपायेनहंतुंभूतेनकेनचित्॥ १२॥ योमांप्रयततेहंतुंज्ञात्वाप्रहरणेबलं॥ तस्यतस्मिन्प्रहरणेपुनःप्रादुर्भवाम्यहं ॥ १३॥ योमांप्रयततेहंतुंयज्ञैर्विविधदक्षिणैः॥ जंगमेष्विवधर्मात्मापुनःप्रादुर्भवाम्यहं॥ १४॥ योमांप्रयततेनित्यंवेदैर्वेदांतसाधनैः॥स्थावरेष्विवभूतात्मातस्यप्रादुर्भवाम्यहं॥ १५॥ योमांप्रयततेहंतुंधृत्यासत्यपराक्रमः॥भावोभवामितस्याहंसचमांनावबुध्यते॥ १६॥ योमांप्रयततेहंतुंतपसासंशितव्रतः॥ ततस्तपसितस्याथपुनःप्रादुर्भवाम्यहं ॥ १७॥ योमांप्रयततेहंतुंमोक्षमास्थायपंडितः॥ तस्यमोक्षरतिस्थस्यनृत्यामिचहसामिच॥ अवध्यःसर्वभूतानामहमेकःसनातनः ॥ १८॥

याकामइतिनिश्चित्यप्रयततेसंन्यासादिकंकरोति तस्यमनस्येवपुनरहंप्रादुर्भवामि यदाहुरभियुक्ताः प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाः संन्यासिनोपिदृश्यंतेदेवसंदूषिताशयाइति ॥ १३ ॥ योयज्ञैःकामंजिघांसति तस्यचेतसियथाधर्मात्माजंगमेषुउत्तमयोनौउदाररूपेणाविर्भवति तद्वत्तस्यचेतसिअहंदंभादिरूपेणाविर्भवामि ॥ १४ ॥ स्थावरेषुअनभिव्यक्तरूपेणभूतात्माजीवः धर्मात्मेत्यत्रापिपठंतिकेचित् यायजूकापेक्षयावेदवेदांतसाधनेष्वल्पाकामाभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ धृत्यासंग्रामेविपदिचधैर्यतः भावश्चित्तं धैर्यबलेनैवलोकद्वयंजेष्यामीत्यभिमानवंतंकरोमीत्यर्थः सचइममेवाभिमानंकामत्वेनबंधकत्वेननावबुध्यते ॥ १६ ॥ तपसायोगबलेन तत्रापियोगोपसर्गरूपेणमधुमत्याद्यैश्वर्यभूमिषुस्पृहारूपेणाविर्भवामि ॥ १७ ॥ मोक्षमास्थाय नित्यमुक्तमात्मानमज्ञात्वामोक्षार्थंयस्तपआदिकरोतितमज्ञंप्राप्यनृत्यामिचहसामिचेत्यर्थः ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मादिति यस्मान्निर्ममत्वपूर्वकयोगाभ्यासमंतरेणअन्यःकामजयोपायोनास्ति निर्ममत्वंचयज्ञादिजन्यांचित्तशुद्धिंविनानसंभवति तस्मात्निष्कामान्यज्ञादीननुतिष्ठतस्तेतवश्रेयःसिद्धिरितिशेषः ॥१९॥

तस्मात्त्वमपितंकामंयज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ धर्मंकुरुमहाराजतत्रतेसभ्भविष्यति ॥ १९ ॥ यजस्ववाजिमेधेनविधिवद्दक्षिणावता ॥ अन्यैश्चविविधैर्यज्ञैःसमृद्धै
राप्तदक्षिणैः ॥ २० ॥ मातेव्यथास्तुनिहतान्बंधून्वीक्ष्यपुनःपुनः ॥ नशक्यास्तेपुनर्द्रष्टुंयेहतास्मिन्रणाजिरे ॥ २१ ॥ सत्वमिष्ट्वामहायज्ञैःसमृद्धैराप्तदक्षि
णैः ॥ कीर्त्तिंलोकेपरांप्राप्यगतिमग्र्यांगमिष्यसि ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिकृष्णधर्मसंवादेत्रयोदशोऽध्यायः ॥
॥१३॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच एवंबहुविधैर्वाक्यैर्मुनिभिस्तैस्तपोधनैः ॥ समाश्वस्यतराजर्षिर्हतबंधुर्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
सोनुनीतोभगवताविष्टरश्रवसास्वयं ॥ द्वैपायनेनकृष्णेनदेवस्थानेनवाविभुः ॥ २ ॥ नारदेनाथभीमेननकुलेनचपार्थिव ॥ कृष्णयासहदेवेनविजयेनचधीम
ता ॥ ३ ॥ अन्यैश्चपुरुषव्याघ्रैर्ब्राह्मणैःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ व्यजहाच्छोकजंदुःखंसंतापंचैवमानसं ॥ ४ ॥ अर्चयामासदेवांश्चब्राह्मणांश्चयुधिष्ठिरः ॥ कृत्वाथप्रेत
कार्याणिबंधूनांसपुनर्नृपः ॥ अन्वशासच्चधर्मात्मापृथिवींसागरांबरां ॥ ५ ॥ प्रशांतचेताःकौरव्यःस्वराज्यंप्राप्यकेवलं ॥ व्यासंचनारदंचैवतांश्चान्यानब्रवीन्नृ
पः ॥ ६ ॥ आश्वासितोहंप्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुंगवैः ॥ नसूक्ष्ममपिमेकिंचिद्व्यलीकमिहविद्यते ॥ ७ ॥ अर्थश्चसुमहान्प्राप्तोयेनयक्ष्यामिदेवताः ॥ पुरस्कृत्याद्यभ
वतःसमानेष्यामहेमखं ॥ ८ ॥ हिमवंतंत्वयागुप्तागमिष्यामःपितामह ॥ बह्वाश्चर्योहिदेशःसश्रूयतेद्विजसत्तम ॥ ९ ॥ तथाभगवताचित्रंकल्याणंबहुभाषितं ॥
देवर्षिणानारदेनदेवस्थानेनचैवह ॥ १० ॥ नाभागधेयःपुरुषःकश्चिदेवंविधान्गुरुन् ॥ लभतेव्यसनंप्राप्यसुहृदःसाधुसंमतान् ॥ ११ ॥ एवमुक्तास्तुतेराज्ञा
सर्वएवमहर्षयः ॥ अभ्यनुज्ञाप्यराजानंतथोभौकृष्णफाल्गुनौ ॥ १२ ॥ पश्यतामेवसर्वेषांतत्रैवादर्शनंययुः ॥ ततोधर्मसुतोराजातत्रैवोपाविशत्प्रभुः ॥ १३ ॥
एवंनातिमहान्कालःसतेषांसंन्यवर्त्तत ॥ कुर्वतांशौचकार्याणिभीष्मस्यनिधनेतदा ॥ १४ ॥ महादानानिविप्रेभ्योददतामौर्ध्वदेहिकं ॥ भीष्मकर्णपुरोगाणांकु
रूणांकुरुसत्तम ॥ १५ ॥ सहितोधृतराष्ट्रेणसददावौर्ध्वदेहिकं ॥ ततोदत्वाबहुधनंविप्रेभ्यःपांडवर्षभः ॥ १६ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ आख्यायिकामनुसरत्यध्यायद्वयेन एवंबहुविधैर्वाक्यैरित्यादिना ॥ १॥ ॥१०॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कृत्वाथेति पुनरितिमासिकादीनिप्रेतकार्याणि पूर्वकृतानामेवानुवादोवा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विजितेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यविवेशगजसाह्वयं ॥ ससमाश्वास्यपितरंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं ॥ अन्वशाद्वैसधर्मात्मापृथिवींभ्रातृभिःसह ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआ
श्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेपर्वणिचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच विजितेपांडवेयैस्तुप्रशांतेचद्विजो
त्तम ॥ राष्ट्रेकिंचक्रतुर्वीरौवासुदेवधनंजयौ ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच विजितेपांडवैराजन्प्रशांतेचविशांपते ॥ राष्ट्रेबभूवतुर्हृष्टौवासुदेवधनंजयौ ॥ २ ॥
विजह्रातेमुदायुक्तौदिविदेवेश्वराविव ॥ तौवनेषुविचित्रेषुपर्वतेषुससानुषु ॥ ३ ॥ तीर्थेषुचैवपुण्येषुपल्वलेषुनदीषुच ॥ चंक्रम्यमाणौसंहृष्टावश्विनाविवनंदने
॥४॥ इंद्रप्रस्थेमहात्मानौरेमतुःकृष्णपांडवौ ॥ प्रविश्यतांसभांरम्यांविजह्रातेचभारत ॥ ५ ॥ तत्रयुद्धकथाश्चित्राःपरिक्लेशांश्चपार्थिव ॥ कथायोगेकथायोगेक
थयामासतुःसदा ॥ ६ ॥ ऋषीणांदेवतानांचवंशांस्तावाहतुःसदा ॥ प्रीयमाणौमहात्मानौपुराणावृषिसत्तमौ ॥ ७ ॥ मधुरास्तुकथाश्चित्राश्चित्रार्थपदनिश्च
याः ॥ निश्चयज्ञःसपार्थायकथयामासकेशवः ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंज्ञातीनांचसहस्रशः ॥ कथाभिःशमयामासपार्थंशौरिर्जनार्दनः ॥ ९ ॥ सतमाश्वास्य
विधिवद्विज्ञानज्ञोमहातपाः ॥ अपहृत्यात्मनोभारंविशश्रामेवसात्वतः ॥ १० ॥ ततःकथांतेगोविंदोगुडाकेशमुवाचह ॥ सांत्वयन्श्लक्ष्णयावाचाहेतुयुक्तमि
दंवचः ॥ ११ ॥ वासुदेवउवाच विजितेयंधराकृत्स्नासव्यसाचिन्परंतप ॥ त्वद्बाहुबलमाश्रित्यराज्ञाधर्मसुतेनह ॥ १२ ॥ असपत्नांमहींभुंक्तेधर्मराजोयु
धिष्ठिरः ॥ भीमसेनानुभावेनयमयोश्चनरोत्तम ॥ १३ ॥ धर्मेणराज्ञाधर्मज्ञप्राप्तंराज्यमकंटकं ॥ धर्मेणनिहतःसंख्येसचराजासुयोधनः ॥ १४ ॥ अधर्मरुचयो
लुब्धाःसदाचाप्रियवादिनः ॥ धार्त्तराष्ट्रादुरात्मानःसानुबंधानिपातिताः ॥ १५ ॥ प्रशांतामखिलांपार्थपृथिवींपृथिवीपतिः ॥ भुंक्तेधर्मसुतोराजात्वयागुप्तःकु
रूद्वह ॥ १६ ॥ रमेचाहंत्वयासार्धमरण्येष्वपिपांडव ॥ किमुयत्रजनोयंवैपृथाचामित्रकर्षण ॥ १७ ॥ यत्रधर्मसुतोराजायत्रभीमोमहाबलः ॥ यत्रमाद्रवतीपु
त्रौरतिस्तत्रपराममम ॥ १८ ॥ तथैवस्वर्गकल्पेषुसभोद्देशेषुकौरव ॥ रमणीयेषुपुण्येषुसहितस्यत्वयाऽनघ ॥ १९ ॥ कालोमहांस्त्वतीतोमेशूरसूनुमपश्यतः ॥ बल
देवंचकौरव्यतथान्यान्वृष्णिपुंगवान् ॥ २० ॥ सोहंगंतुमभीप्सामिपुरींद्वारावतींप्रति ॥ रोचतांगमनंमह्यंतवापिपुरुषर्षभ ॥ २१ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥

उक्तोबहुविधंराजातत्रतत्रयुधिष्ठिरः ॥ सहभीष्मेणयद्युक्तमस्माभिःशोककारिते ॥ २२ ॥ शिष्टोयुधिष्ठिरोऽस्माभिःशास्तासन्नपिपांडवः ॥ तेनतत्तुवचःसम्य
ग्गृहीतंसुमहात्मना ॥ २३ ॥ धर्मपुत्रेहिधर्मज्ञेकृतज्ञेसत्यवादिनि ॥ सत्यंधर्मोमतिश्चाग्र्यास्थितिश्चसततंस्थिरा ॥ २४ ॥ तत्रगत्वामहात्मानंयदितेरोचतेऽर्जुन ॥
अस्मद्गमनसंयुक्तंवचोब्रूहिजनाधिपं ॥ २५ ॥ नहितस्याप्रियंकुर्यांप्राणत्यागेप्युपस्थिते ॥ कुतोगंतुंमहाबाहोपुरींद्वारावतींप्रति ॥ २६ ॥ सर्वंत्विदमहंपार्थत्वत्प्री
तिहितकाम्यया ॥ ब्रवीमिसत्यंकौरव्यनमिथ्यैतत्कथंचन ॥ २७ ॥ प्रयोजनंचनिर्वृत्तमिहवासेममार्जुन ॥ धार्त्तराष्ट्रोहतोराजासबलःसपदानुगः ॥ २८ ॥ पृथि
वीचवशेतातधर्मपुत्रस्यधीमतः ॥ स्थितासमुद्रवलयासशैलवनकानना ॥ २९ ॥ चितारत्नैर्बहुविधैःकुरुराजस्यपांडव ॥ धर्मेणराजाधर्मज्ञःपातुसर्वांवसुंधरां
॥ ३० ॥ उपास्यमानोबहुभिःसिद्धैश्चापिमहात्मभिः ॥ स्तूयमानश्चसततंबंदिभिर्भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ तंमयासहगत्वाद्यराजानंकुरुवर्धनं ॥ आपृच्छकुरुशार्दूलग
मनंद्वारकांप्रति ॥ ३२ ॥ इदंशरीरंवसुयच्चमेगृहेनिवेदितंपार्थसदायुधिष्ठिरे ॥ प्रियश्चमान्यश्चहिमेयुधिष्ठिरःसदाकुरूणामधिपोमहामतिः ॥ ३३ ॥ प्रयोजनं
चापिनिवासकारणेनविद्यतेमेत्वदृतेनृपात्मज ॥ स्थिताहिपृथ्वीतवपार्थशासनेगुरोःसुवृत्तस्ययुधिष्ठिरस्यच ॥ ३४ ॥ इतीदमुक्तःसतदामहात्मनाजनार्दनेना
मितविक्रमोर्जुनः ॥ तथेतिदुःखादिववाक्यमैरयज्जनार्दनंसंप्रतिपूज्यपार्थिव ॥ ३५ ॥ इतिश्रीम० आश्वमेधिकेपर्वणिअश्वमेधिकेप० पंचदशोऽध्यायः
॥ १५ ॥ ॥ ५ ॥ समाप्तंचअश्वमेधिकपर्व ॥ अथानुगीतापर्व ॥ जनमेजयउवाच सभायांवसतोस्तत्रनिहत्यारीन्महात्मनोः ॥ केशवार्जुनयोःकानु
कथासमभवद्द्विज ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच कृष्णेनसहितःपार्थःस्वंराज्यंप्राप्यकेवलं ॥ तस्यांसभायांदिव्यायांविजहारमुदायुतः ॥ २ ॥ तत्रकंचित्सभो
द्देशंस्वर्गोद्देशसमंनृप ॥ यदृच्छयातौमुदितौजग्मतुःस्वजनावृतौ ॥ ३ ॥ ततःप्रतीतःकृष्णेनसहितःपांडवोर्जुनः ॥ निरीक्ष्यतांसभांरम्यामिदंवचनमब्रवीत् ॥
॥ ४ ॥ विदितंमेमहाबाहोसंग्रामेसमुपस्थिते ॥ माहात्म्यंदेवकीमातस्तच्चतेरूपमैश्वरं ॥ ५ ॥ यत्तद्भगवताप्रोक्तंपुराकेशवसौहृदात् ॥ तत्सर्वंपुरुषव्याघ्रनष्टंमेभ्र
ष्टचेतसः ॥ ६ ॥ ममकौतूहलंत्वस्तितेष्वर्थेषुपुनःपुनः ॥ भवांस्तुद्वारकांगंतानचिरादिवमाधव ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुतंकृष्णःफाल्गुनंप्रत्यभा ॥११॥
षत ॥ परिष्वज्यमहातेजावचनंवदतांवरः ॥ ८ ॥ सभायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शोडशेतन्मायामित्यादिनाप्रस्तूयानुगीतामारभते मोक्षधर्ममित्यादिना भूतानामेवनखस्य विभोपरमालन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ आगतागमंप्राप्त

वासुदेवउवाच श्राविततस्त्वंमयागुह्यंज्ञापितश्चसनातनं ॥ धर्मस्वरूपिणंपार्थसर्वलोकांश्चशाश्वतान् ॥ ९ ॥ अबुद्ध्यानाग्रहीर्यस्त्वंतन्मेसुमहदप्रियं ॥ नच साद्यपुनर्भूयःस्मृतिर्मेसंभविष्यति ॥ १० ॥ नूनमश्रद्दधानोसिदुर्मेधाह्यसिपांडव ॥ नचशक्यंपुनर्वक्तुमशेषेणधनंजय ॥ ११ ॥ सहिधर्मःसुपर्याप्तोब्रह्मणःपद वेदने ॥ नशक्यंतन्मयाभूयस्तथावक्तुमशेषतः ॥ १२ ॥ परंहिब्रह्मकथितंयोगयुक्तेनतन्मया ॥ इतिहासंतुवक्ष्यामितस्मिन्नर्थेपुरातनं ॥ १३ ॥ यथातांबुद्धिमा स्थायगतिमग्र्यांगमिष्यसि ॥ शृणुधर्मभृतांश्रेष्ठगदितंसर्वमेवमे ॥ १४ ॥ आगच्छद्ब्राह्मणःकश्चित्स्वर्गलोकादरिंदम ॥ ब्रह्मलोकाच्चदुर्धर्षःसोस्माभिःपूजितो भवत् ॥ १५ ॥ अस्माभिःपरिपृष्टश्चयदाहभरतर्षभ ॥ दिव्येनविधिनापार्थतच्छृणुष्वाविचारयन् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणउवाच मोक्षधर्मंसमाश्रित्यकृष्णय न्मामपृच्छथाः ॥ भूतानामनुकंपार्थंयन्मोहच्छेदनंविभो ॥ १७ ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामियथावन्मधुसूदन ॥ शृणुष्वावहितोभूत्वागदतोमममाधव ॥ १८ ॥ कश्चि द्विप्रस्तपोयुक्तःकाश्यपोधर्मवित्तमः ॥ आससादद्विजंकंचिद्धर्माणामागतागमं ॥ १९ ॥ गतागतेसुबहुशोज्ञानविज्ञानपारगं ॥ लोकतत्त्वार्थकुशलंज्ञातार्थंसु खदुःखयोः ॥ २० ॥ जातीमरणतत्त्वज्ञंकोविदंपापपुण्ययोः ॥ द्रष्टारमुच्चनीचानांकर्मभिर्देहिनांगतिं ॥ २१ ॥ चरंतंमुक्तवत्सिद्धंप्रशांतंसंयतेंद्रियं ॥ दीप्यमानं श्रियाब्राह्म्याक्रममाणंचसर्वशः ॥ २२ ॥ अंतर्धानगतिज्ञंचश्रुत्वातत्त्वेनकाश्यपः ॥ तथैवांतर्हितैःसिद्धैर्यांतंचक्रधरैःसह ॥ २३ ॥ संभाषमाणमेकांतेसमासी नंचतैःसह ॥ यदृच्छयाचगच्छंतमसक्तंपवनंयथा ॥ २४ ॥ तंसमासाद्यमेधावीसतदाद्विजसत्तमः ॥ चरणौधर्मकामोस्यतपस्वीसुसमाहितः ॥ प्रतिपेदेयथान्या यंदृष्ट्वातन्महदद्भुतं ॥ २५ ॥ विस्मितश्चाद्भुतंदृष्ट्वाकाश्यपस्तंद्विजोत्तमं ॥ परिचारेणमहतागुरुंतंपर्यतोषयत् ॥ २६ ॥ उपपन्नंचतत्सर्वंश्रुतचारित्रसंयुतं ॥ भावेन तोषयच्चैनंगुरुवृत्त्यापरंतपः ॥ २७ ॥ तस्मैतुष्टःसशिष्यायप्रसन्नोवाक्यमब्रवीत् ॥ सिद्धिंपरामभिप्रेक्ष्यशृणुमत्तोजनार्दन ॥ २८ ॥ सिद्धउवाच विविधैः कर्मभिस्तातपुण्ययोगैश्चकेवलैः ॥ गच्छंतीहगतिंमर्त्यादेवलोकेचसंस्थितिं ॥ २९ ॥

शास्त्ररहस्यंऊहापोहकुशलमित्यर्थः ॥ १९ ॥ गतागतेमरणसंसरणेविषये ज्ञानंशास्त्रानुमानजं विज्ञानंयोगजप्रत्यक्षं अस्यैवव्याख्यानंलोकतत्त्वेतिसार्धेन ॥ २० ॥ जातीजन्म ॥ २१ ॥ मुक्तवत्नित्यमुक्तस्या पिमृषाबंधाभिप्रायंवत्करणं ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्यात्मनोधर्माद्यतीतत्वाद्धर्माधर्मावेवकृतोनिंदतिवैराग्याय विविधैरित्यादिना ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ततःकदाचिदिति निर्वेदाख्यवैराग्यदौर्लभ्यमुक्तं निराकाराश्रितेनअसंप्रज्ञातसमाधिसमधिगम्यब्रह्मभावाश्रितेन लोक्यतइतिलोकोद्वैतंतत्तं
त्रंतज्जंदुःखं ॥ ३८ ॥ इमंमार्गंयोगमार्गंअनुभूयज्ञात्वा अनुष्ठितःअनुष्ठानुष्ठानंअभ्यासःसंजातोस्यसोनुष्ठितः ततोऽनुष्ठानात् इयंपूर्वोक्ताअंतर्धानादिशक्तिर्ज्ञानविज्ञानादिरूपा आत्मनःमनसःमनसोहिप्र

नक्वचित्सुखमत्यंतंनक्वचिच्छाश्वतीस्थितिः ॥ स्थानाच्चमहतोभ्रंशोदुःखलब्धात्पुनःपुनः ॥ ३० ॥ अशुभागतयःप्राप्ताःकष्टामेपापसेवनात् ॥ काममन्युपरीते
नतृष्णयामोहितेनच ॥ ३१ ॥ पुनःपुनश्चमरणंजन्मचैवपुनःपुनः ॥ आहाराविविधाभुक्ताःपीतानानाविधाःस्तनाः ॥ ३२ ॥ मातरोविविधादृष्टाःपितरश्चपृथ
ग्विधाः ॥ सुखानिचविचित्राणिदुःखानिचमयानघ ॥ ३३ ॥ प्रियैर्विवासोबहुशःसंवासश्चाप्रियैःसह ॥ धननाशश्चसंप्राप्तोलब्ध्वादुःखेनतद्धनं ॥ ३४ ॥ अ
वमानाःसुकष्टाश्चराजतःस्वजनात्तथा ॥ शारीरामानसावापिवेदनाभृशदारुणाः ॥ ३५ ॥ प्राप्ताविमाननाश्चोग्रावधबंधाश्चदारुणाः ॥ पतनंनिरयेचैवयात
नाश्चयमक्षये ॥ ३६ ॥ जरारोगाश्चसततंव्यसनानिचभूरिशः ॥ लोकेस्मिन्ननुभूतानिद्वंद्वजानिभृशंमया ॥ ३७ ॥ ततःकदाचिन्निर्वेदान्निराकाराश्रितेनच ॥
लोकतंत्रंपरित्यक्तंदुःखार्त्तेनभृशंमया ॥ ३८ ॥ लोकेस्मिन्ननुभूयाहमिमंमार्गमनुष्ठितः ॥ ततःसिद्धिरियंप्राप्ताप्रसादादात्मनोमया ॥ ३९ ॥ नाहंपुनरिहागंता
लोकानालोकयाम्यहं ॥ आसिद्धेराप्रजासर्गादात्मनोपिगतीःशुभाः ॥ ४० ॥ उपलब्ध्वाद्विजश्रेष्ठतथेयंसिद्धिरुत्तमा ॥ इतःपरंगमिष्यामिततःपरतरंपुनः ॥ ४१ ॥
ब्रह्मणःपदमव्यक्तंमातेभूदत्रसंशयः ॥ नाहंपुनरिहागंतामर्त्यलोकंपरंतप ॥ ४२ ॥ प्रीतोस्मितेमहाप्राज्ञब्रूहिकिंकरवाणिते ॥ यदीप्सुरुपपन्नस्त्वंतस्यकालोय
मागतः ॥ ४३ ॥ अभिजानेचतदहंयदर्थंमामुपागतः ॥ अचिरात्तुगमिष्यामितेनाहंत्वामचूचुदं ॥ ४४ ॥ भृशंप्रीतोस्मिभवतश्चारित्रेणविचक्षण ॥ परिपृच्छ
स्वकुशलंभाषेयंयत्तवेप्सितं ॥ ४५ ॥ बहुमन्येचतेबुद्धिंभृशंसंपूजयामिच ॥ येनाहंभवताबुद्धोमेधावीत्यसिकाश्यप ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधि
केपर्वणिअनुगीतापर्वणिषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सादेनहंतिकर्मशुभाशुभं प्रसन्नात्मनिसंस्थित्वासुखमक्षय्यमश्नुतेइतिश्रुतेः ॥ ३९ ॥ विद्याफलंअपुनरावृत्तिःसर्वज्ञत्वंचाह नाहमित्यादिना आसिद्धेःआमोक्षात् आप्रजासृष्टेःआत्मनःअपिशब्दाल्लोकानां
चगतीरालोकयामीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ इतःपरंसत्यलोकं परतरंकैवल्यं यदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यमितियोगिनामिच्छयासद्योवाक्रमिकंवाकैवल्यमस्तीतिस्मरणात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
बहुमन्येभृशंपूजये अहमंतर्धानगतोपियतस्त्वयाज्ञातः ॥ ४६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥ १ ॥ एवंनित्यानित्यविवेकवैराग्यादयःशिष्यगुणाज्ञानविज्ञानादयोगुरुगुणाश्चोक्ताः ततःपुनःपुनश्चमरणंजन्मचैवपुनःपुनरित्युक्तं तयोःप्राप्तिप्रकारौपृच्छति कथमिति नाहंपुनरिहागंतेत्युक्तंतस्या
प्तिप्रकारंपृच्छति कथंकष्टाच्चेति ॥ २ ॥ इतःपरंगमिष्यामिततःपरतरंपुनरित्युक्तंतत्रापिपृच्छति आत्माचेति आत्माजीवः प्रकृतिंमूलाविद्यां तच्छरीरंतज्जंस्थूलपिंडंमुक्त्वाकथंपरंप्राप्नोतीत्यर्थः शरीरात्प

वासुदेवउवाच ततस्तस्योपसंगृह्यपादौप्रश्नान्सुदुर्वचान् ॥ पप्रच्छतांश्चधर्मान्सप्राहधर्मभृतांवरः ॥ १ ॥ काश्यपउवाच कथंशरीरंच्यवतेकथंचैवोपपद्यते ॥
कथंकष्टाच्चसंसारात्संसरन्परिमुच्यते ॥ २ ॥ आत्माचप्रकृतिंमुक्त्वातच्छरीरंविमुंचति ॥ शरीरतश्चनिर्मुक्तःकथमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३ ॥ कथंशुभाशुभेचायंकर्मणी
स्वकृतेनरः ॥ उपभुंक्तेक्ववाकर्मविदेहस्यावतिष्ठते ॥ ४ ॥ ब्राह्मणउवाच एवंसंचोदितःसिद्धःप्रश्नांस्तान्प्रत्यभाषत ॥ आनुपूर्व्येणवार्ष्णेयतन्मेनिगदतःशृणु
॥ ५ ॥ सिद्धउवाच आयुःकीर्त्तिकराणीहयानिकृत्यानिसेवते ॥ शरीरग्रहणेयस्मिंस्तेषुक्षीणेषुसर्वशः ॥ ६ ॥ आयुःक्षयपरीतात्माविपरीतानिसेवते ॥ बुद्धि
र्व्यावर्त्ततेचास्यविनाशेप्रत्युपस्थिते ॥ ७ ॥ सत्त्वंबलंचकालंचविदित्वाचात्मनस्तथा ॥ अतिवेलमुपाश्नातिस्वविरुद्धान्यनात्मवान् ॥ ८ ॥ यदायमतिकष्टानिस
र्वाण्युपनिषेवते ॥ अत्यर्थमपिवाभुंक्तेनवाभुंक्तेकदाचन ॥ ९ ॥ दुष्टान्नामिषपानंचयदन्योन्यविरोधिच ॥ गुरुचाप्यमितंभुंक्तेनातिजीर्णेपिवापुनः ॥ १० ॥
व्यायाममतिमात्रंचव्यवायंचोपसेवते ॥ सततंकर्मलोभाद्वाप्राप्तंवेगंविधारयेत् ॥ ११ ॥ रसाभियुक्तमन्नंवादिवास्वप्नंचसेवते ॥ अपक्वानागतेकालेस्वयंदोषा
न्प्रकोपयेत् ॥ १२ ॥ स्वदोषकोपनाद्रोगंलभतेमरणांतिकं ॥ अपिवोद्बंधनादीनिपरीतानिव्यवस्यति ॥ १३ ॥ तस्यतैःकारणैर्जंतोःशरीरंच्यवतेतदा ॥ जीवितं
प्रोच्यमानंतद्यथावदुपधारय ॥ १४ ॥ ऊष्माप्रकुपितःकायेतीव्रवायुसमीरितः ॥ शरीरमनुपर्येत्यसर्वान्प्राणान्रुणद्धिवै ॥ १५ ॥ अत्यर्थंबलवानूष्माशरीरेप
रिकोपितः ॥ भिनत्तिजीवस्थानानिमर्माणिविद्धितत्त्वतः ॥ १६ ॥ ततःसवेदनःसद्योजीवःप्रच्यवतेक्षरात् ॥ शरीरंत्यजतेजंतुश्छिद्यमानेषुमर्मसु ॥ १७ ॥ वेद
नाभिःपरीतात्मातद्विद्धिद्विजसत्तम ॥ जातीमरणसंविग्नाःसततंसर्वजंतवः ॥ १८ ॥

रस्मात्कथंअन्यत्परतरंब्रह्मप्रपद्यतइतिपंचमःप्रश्नः ॥ ३ ॥ कथंशुभाशुभे
इति एवंभूतस्यजीवतःकथंकर्मफलभोगइतिषष्ठः विदेहस्यसंसारबीजभूतंकर्मक्ववातिष्ठतीतिसप्तमः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्रआद्यस्यप्रश्नस्यायेनाध्यायेनोत्तरंततोद्वितीयस्यद्वितीयेनशेषाणांतृतीयेनसिद्धउवाच
आयुःकीर्त्तिकराणीहेत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वेगंमलमूत्रादीनां ॥ ११ ॥ रसाभियुक्तंपरिणामेबहुरसकरंरसबाहुल्यस्याजीर्णहेतुत्वात् ॥ १२ ॥ अपिवाअथवा परीतानिविपरीतानि
व्यवस्यतिकरोति तेननीरुजोपिम्रियतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्षरात्जडाच्छरीरात् ॥ १७ ॥ जातीजन्म ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गर्भसंक्रमणेपारलौकिकदेहत्यागेनैहिकगर्भस्थदेहप्रवेशे ॥ १९ ॥ अद्भिःक्लेदंजलेनवैक्लव्यं ॥ २० ॥ संभूतत्वंसंहतत्वं नियच्छतिनाशयति यथाभूतानिपृथग्भवंतीत्यर्थः तीव्रेणवायुनान्येनसमीरितः प्राणा

दृश्यंतेसंत्यजंतश्चशरीराणिद्विजर्षभ ॥ गर्भसंक्रमणेचापिमर्मणामतिसर्पणे ॥ १९ ॥ तादृशीमेवलभतेवेदनांमानवःपुनः ॥ भिन्नसंधिरथक्लेदमद्भिःसलभते
नरः ॥ २० ॥ यथापंचसुभूतेषुसंभूतत्वंनियच्छति ॥ शैत्यात्प्रकुपितःकायेतीव्रवायुसमीरितः ॥ २१ ॥ यःसपंचसुभूतेषुप्राणापानेव्यवस्थितः ॥ सगच्छत्यूर्ध्व
गोवायुःकृच्छ्रान्मुक्त्वाशरीरिणः ॥ २२ ॥ शरीरंचजहात्येवंनिरुच्छ्वासश्चदृश्यते ॥ सनिरूष्मानिरुच्छ्वासोनिःश्रीकोहतचेतनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मणासंपरित्यक्तोमृतइत्यु
च्यतेनरः ॥ स्रोतोभिर्यैर्विजानातिइंद्रियार्थान्शरीरभृत् ॥ २४ ॥ तैरेवनविजानातिप्राणानाहारसंभवान् ॥ तत्रैवकुरुतेकायेयःसजीवःसनातनः ॥ २५ ॥ तथा
यद्यद्भवेद्युक्तंसन्निपातेक्वचित्क्वचित् ॥ तत्तन्मर्मविजानीहिशास्त्रदृष्टंहितत्तथा ॥ २६ ॥ तेषुमर्मसुभिन्नेषुततःससमुदीरयन् ॥ आविश्यहृदयंजंतोःसत्त्वंचाशुरु
णद्धिवै ॥ ततःसचेतनोजंतुर्नाभिजानातिकिंचन ॥ २७ ॥ तमसासंवृतज्ञानःसंवृतेष्वेवमर्मसु ॥ सजीवोनिरधिष्ठानश्चाल्यतेमातरिश्वना ॥ २८ ॥ ततःस
तंमहोच्छ्वासंभृशमुच्छ्वस्यदारुणं ॥ निष्क्रामन्कंपयत्याशुतच्छरीरमचेतनं ॥ २९ ॥ सजीवःप्रच्युतःकायात्कर्मभिःस्वैःसमावृतः ॥ अभितःस्वैःशुभैःपुण्यैःपापै
र्वाप्युपपद्यते ॥ ३० ॥ ब्राह्मणाज्ञानसंपन्नायथावच्छ्रुतनिश्चयाः ॥ इतरंकृतपुण्यंवातंविजानंतिलक्षणैः ॥ ३१ ॥ यथांधकारेखद्योतंलीयमानंततस्ततः ॥ चक्षु
ष्मंतःप्रपश्यंतितथाचज्ञानचक्षुषः ॥ ३२ ॥ पश्यंत्येवंविधंसिद्धाजीवंदिव्येनचक्षुषा ॥ च्यवंतंजायमानंचयोनिंचानुप्रवेशितं ॥ ३३ ॥ तस्यस्थानानिदृष्टानि
त्रिविधानीहशास्त्रतः ॥ कर्मभूमिरियंभूमिर्यत्रतिष्ठंतिजंतवः ॥ ३४ ॥ ततःशुभाशुभंकृत्वालभंतेसर्वदेहिनः ॥ इहैवोच्चावचान्भोगान्प्राप्नुवंतिस्वकर्मभिः ॥
॥ ३५ ॥ इहैवाशुभकर्माणःकर्मभिर्निरयंगताः ॥ अवाग्गतिरियंकष्टायत्रपच्यंतिमानवाः ॥ तस्मात्सुदुर्लभोमोक्षोरक्ष्यश्चात्माततोभृशं ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वंतुजंत
वोगत्वायेषुस्थानेष्ववस्थिताः ॥ कीर्त्यमानानितानीहतत्त्वतःसंनिबोधमे ॥ ३७ ॥ तच्छ्रुत्वानैष्ठिकींबुद्धिंबुद्ध्येथाःकर्मनिश्चयं ॥ तारारूपाणिसर्वाणियत्रैतच्चंद्र
मंडलं ॥ ३८ ॥ यत्रविभ्राजतेलोकेस्वभासासूर्यमंडलं ॥ स्थानान्येतानिजानीहिजनानांपुण्यकर्मणां ॥ ३९ ॥ कर्मक्षयाच्चतेसर्वेच्यवंतेवैपुनःपुनः ॥ तत्रापिच
विशेषोस्तिदिविनीचोच्चमध्यमः ॥ ४० ॥ नचतत्रापिसंतोषोदृष्ट्वादीप्ततरांश्रियं ॥ इत्येतागतयःसर्वाःपृथक्तेसमुदीरिताः ॥ ४१ ॥

पानस्थानेव्यवस्थितोयोवायुरित्युत्तरेणसंबंधः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्रोतोभिरिंद्रियैः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शुभानामिति क्षेत्रंक्षेत्रंदेहंदेहंप्राप्यप्राप्यासाद्यासाद्यपच्यंतेफलं प्रयच्छंति ॥ १ ॥ चित्तशुध्यशुद्धितारतम्येनाल्पादपिपुण्यात्पापाद्वाफलंबहुस्तीत्याहसार्धेन यथेति फलीवृक्षः ॥ २ ॥ पुरोधायेति तस्मान्मनएवप्रधानंनकर्मेतिभावः ॥ ३ ॥ यथाकर्मेति मन्युरविद्यासंकल्पोवा तच्चापितत्रापिप्रश्ने ॥ ४ ॥ तदाह शुक्रमिति ॥ ५ ॥ क्षेत्रंप्राप्तस्यनरस्यतात्विकंरूपमाह सौक्ष्म्यादिति ब्राह्मणोब्रह्मवित् तस्मात्तत्शाश्वतंब्रह्मज्ञात्वाकामंईप्सितंप्राप्यासंगोभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ तद्बीजंब्रह्मैवकारणं तेनेति एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः सब्रह्मैवसन्जीवःचेतसाउपाधिभूतेनप्राणस्थानेषुइंद्रियगोलकेषुदधातिधारयतेअभिमानमित्यर्थइत्युत्तरश्लोकार्धेनसहान्वयः ॥ ७ ॥ ततोधारणात् ॥ ८ ॥

उपपत्तिंतुवक्ष्यामिगर्भस्याहमतःपरं ॥ तथातन्मेनिगदतःश्टणुष्वावहितोद्विज ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच शुभानामशुभानांचनेहनाशोऽस्तिकर्मणां ॥ प्राप्यप्राप्यानुपच्यंतेक्षेत्रंक्षेत्रंतथातथा ॥ १ ॥ यथाप्रसूयमानस्तुफलीदद्यात्फलंबहु ॥ तथास्याद्विपुलंपुण्यंशुद्धेनमनसाकृतं ॥ २ ॥ पापंचापितथैवस्यात्पापेनमनसाकृतं ॥ पुरोधायमनोहीदंकर्मण्यात्माप्रवर्त्तते ॥ ३ ॥ यथाकर्मसमाविष्टःकाममन्युसमावृतः ॥ नरोगर्भंप्रविशतितच्चापिश्टणुचोत्तरं ॥ ४ ॥ शुक्रंशोणितसंसृष्टंस्त्रियागर्भाशयंगतं ॥ क्षेत्रंकर्मजमाप्नोतिशुभंवायदिवाशुभं ॥ ५ ॥ सौक्ष्म्यादव्यक्तभावाच्चनचक्वचनसज्जति ॥ संप्राप्यब्राह्मणःकामंतस्मात्तद्ब्रह्मशाश्वतं ॥ ६ ॥ तद्बीजंसर्वभूतानांतेनजीवंतिजंतवः ॥ सजीवःसर्वगात्राणिगर्भस्याविश्यभागशः ॥ ७ ॥ दधातिचेतसासद्यःप्राणस्थानेष्ववस्थितः ॥ ततःस्पंदयतेंगानिसगर्भश्चेतनान्वितः ॥ ८ ॥ यथालोहस्यनिःस्यंदोनिषिक्तोबिंबविग्रहं ॥ उपैतितद्वज्जानीहिगर्भेजीवप्रवेशनं ॥ ९ ॥ लोहपिंडंयथावह्निःप्रविश्यत्यतितापयेत् ॥ तथात्वमपिजानीहिगर्भेजीवोपपादनं ॥ १० ॥ यथाचदीपःशरणेदीप्यमानःप्रकाशते ॥ एवमेवशरीराणिप्रकाशयतिचेतना ॥ ११ ॥ यद्यच्चकुरुतेकर्मशुभंवायदिवाऽशुभं ॥ पूर्वदेहकृतंसर्वमवश्यमुपभुज्यते ॥ १२ ॥

ननुकथंसूक्ष्मोपिदेहंव्याप्नुयादव्यक्तोवाव्यक्तिंअसंगोवासंगमित्याशंक्य त्रिभिःपरिहरति यथालोहस्येत्यादिभिः यथास्वर्णद्रवःस्वल्पोपिकृत्स्नांतामप्रतिमांस्वर्णमयीमिव करोतिएवंगर्भेजीवप्रवेशनंशरीरे सूक्ष्मस्यापिचैतन्यस्यव्याप्तिरित्याद्यस्यपरिहारःयथैवबिंबंमृदयोपलिप्तमित्यादिश्रुत्यनुसारी ॥ ९ ॥ यथास्वयमव्यक्तोपिवह्निःकाष्ठलोहाद्युपाधावेवाभिव्यज्यतेएवंगर्भेजीवोपपादनं देहेचैतन्यस्याभिव्यक्तिरितिद्वितीयस्यपरिहारःअरणीषुचाग्निरित्यादिश्रुत्यनुसारी ॥ १० ॥ तृतीयस्यपरिहारमाह यथाचेति शरणेगृहे शरीराणिस्थूलसूक्ष्मकारणानि ॥ ११ ॥ दीपवदसंगायाअपिचेतनायाःदुःखादिसंप्रतीतौहेतुमाह यद्यच्चेति यथाप्रकाशः अतदाकारोपिअंगुल्याद्युपाधिनाऋजुवक्राद्याकारइवप्रतीयतेएवंकर्मजदुःखप्रकाशिकायांचितिदुःखाकारतेवभातिवस्तुतस्तुनास्ति असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः अवस्थांतरगतस्यदुःखस्यावस्थांतरेनुवृत्त्यदर्शनाच्चेतिभावः ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःउपभोगात् ॥ १३ ॥ कथंकष्टाच्चसंसारान्मुच्यतइत्यस्योत्तरमाह तत्रकर्मेत्यादिना जातीषुयोनिषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ संयमश्चित्तैकाग्र्यं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यश्चयोगीति सर्पदंशो विषविद्याविदमिवकर्मसंगःप्रतीयमानोपियोगिनंनबाधते योगीइतरेभ्यःश्रेष्ठइत्यर्थः यतोयोगीअतोमुक्तः चस्त्वर्थे परौचशब्दौहेत्ववधारणार्थौ यस्तुयोगीसहियोगबलान्मुक्तएवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्मिणां विलंबेनमुक्तिरित्याह वर्त्तमानस्येति ॥ २२ ॥ एवमिति अयंआत्माब्रह्मसन्विकृतः जीवत्वंप्राप्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ननुस्वतंत्राएवबहवश्चेतनाःनब्रह्मविकाराइत्याशंक्यशरीरमात्मनइत्यादिनापौर्विकीश्रुतिरि

ततस्तुक्षीयतेचैवपुनश्चान्यत्प्रचीयते॥ यावत्तन्मोक्षयोगस्थंधर्मंनैवावबुध्यते॥ १३॥ तत्रकर्मप्रवक्ष्यामिसुखीभवतियेनवै ॥ आवर्त्तमानोजातीषुयथान्योन्यासुसत्तम॥ १४॥ दानंव्रतंब्रह्मचर्ययथोक्तंब्रह्मधारणं॥ दमःप्रशांतताचैवभूतानांचानुकंपनं॥ १५॥ संयमश्चानृशंस्यंचपरस्वादानवर्जनं ॥ व्यलीकानामकरणंभूतानांमनसाभुवि॥ १६॥ मातापित्रोश्चशुश्रूषादेवतातिथिपूजन॥ गुरुपूजाघृणाशौचंनित्यमिंद्रियसंयमः॥ १७॥ प्रवर्त्तनंशुभानांचतत्सतांवृत्तमुच्यते॥ ततोधर्मःप्रभवतियःप्रजाःपातिशाश्वतीः॥१८॥ एवंसत्सुसदापश्येत्तत्राप्येषाध्रुवास्थितिः॥ आचारोधर्ममाचष्टेयस्मिन्शांताव्यवस्थिताः॥ १९॥ तेषुतत्कर्मनिक्षिप्तंयःसधर्मःसनातनः ॥ यस्तंसमभिपद्येतनसदुर्गतिमाप्नुयात् ॥ २० ॥ अतोनियम्यतेलोकःप्रच्यवन्धर्मवर्त्मसु॥ यश्चयोगीचमुक्तश्चसएतेभ्योविशिष्यते॥ २१ ॥ वर्त्तमानस्यधर्मेणशुभंयत्रयथातथा॥ संसारतारणंह्यस्यकालेनमहताभवेत्॥ २२॥ एवंपूर्वकृतंकर्मनित्यंजंतुःप्रपद्यते॥ सर्वंतत्कारणंयेनविकृतोयमिहागतः॥ २३॥ शरीरग्रहणंचास्यकेनपूर्वंप्रकल्पितं॥ इत्येवंसंशयोलोकेतच्चवक्ष्याम्यतःपरं॥ २४॥ शरीरमात्मनःकृत्वासर्वलोकपितामहः॥ त्रैलोक्यमसृजद्ब्रह्माकृत्स्नंस्थावरजंगमं॥ २५॥ ततःप्रधानमसृजत्प्रकृतिंसशरीरिणां॥ ययासर्वमिदंव्याप्तंयांलोकेपरमांविदुः ॥ २६॥ इदंतत्क्षरमित्युक्तंपरंत्वमृतमक्षरं॥ त्रयाणांमिथुनंसर्वमेकैकस्यपृथक्पृथक्॥ २७॥

त्यंतैःश्लोकैःप्रत्याचष्टे सर्वलोकःकार्यसमष्टिःतस्याःपितामायाशबलंब्रह्म पितामहःशुद्धंततआत्मनःशुद्धस्यशरीरंअव्याकृताकाशं आकाशशरीरंब्रह्मेतिश्रुतेः मायांकृत्वाउत्पाद्य तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेतितदुत्पत्तिस्मृतेः नोव्योमापरोयदितिसृष्टेःप्राक्तदभावश्रुतेश्चकृत्स्नंसूत्रात्मकंत्रैलोक्यं ॥ २५ ॥ ततःप्रधानंसर्वेषुकार्येषुप्रधीयमानंतेजोबन्नात्मकंजीवानांप्रकृतिंअभिव्यक्तिस्थानंदेहाद्याकारं ययाप्रकृत्या ॥ २६ ॥ क्षरंजडं अक्षरंतदवच्छिन्नंचैतन्यंजीवेशभावाक्रांतं त्रयाणांक्षराक्षरशुद्धानांमध्येमिथुनंक्षराक्षरंसर्वंप्रतिपूरुषंपृथक्पृथगस्तितत्तन्मुक्तौतत्तत्कल्पितंतद्रज्जुसर्पवद्बाध्यतइत्यर्थः ॥ २७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तोर्थः श्रौतएवेत्याह अस्तृजदिति पूर्वदृष्टः स्तृष्टेः प्राक् सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतौदृष्टः सर्वभूतानिवियदादीनि स्थावराणिचाज्जंगमानि ऐतदात्म्यमितिश्रुतेः प्रत्यगात्मैवसर्वदृश्यरूपेणभाती त्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंश्रुतिबलेनचेतनभेदंनिरस्यब्रह्मविकारस्यजीवस्यविकारत्वंनित्यंचेत्कृतंसाधनैरित्याशंक्यतदनित्यत्वमाह तस्यकालेति तस्यशरीरग्रहणस्यकालेत्यनेनांतवत्त्वं परिवृत्तिंसुरनरतिर्यगादि देहेषुभ्रमणं ॥ २९ ॥ यथात्रेति अत्रसंसारस्यांतवत्त्वेविषये वदेत्तद्वदहंजातिस्मरोयत्प्रवक्ष्यामीत्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ चेतनावत्सुदेहेषुसमंएकं ॥ ३३ ॥ ऐकात्म्यदृष्ट्यानिर्विद्यतइत्य

अस्तृजत्सर्वभूतानिपूर्वदृष्टःप्रजापतिः॥ स्थावराणिचभूतानिइत्येषापौर्विकीश्रुतिः ॥ २८ ॥ तस्यकालपरीमाणमकरोत्सपितामहः॥ भूतेषुपरिवृत्तिंचपुनरावृत्तिमेवच ॥ २९ ॥ यथात्रकश्चिन्मेधावीदृष्टात्मापूर्वजन्मनि ॥ यत्प्रवक्ष्यामितत्सर्वंयथावदुपपद्यते ॥ ३० ॥ सुखदुःखेयथासम्यगनित्येयःप्रपश्यति ॥ कायंचामेध्यसंघातंविनाशंकर्मसंहितं॥ ३१ ॥ यच्चकिंचित्सुखंतच्चदुःखंसर्वमितिस्मरन्॥ संसारसागरंघोरंतरिष्यतिसुदुस्तरं॥ ३२ ॥ जातीमरणरोगैश्चसमाविष्टःप्रधानवित्॥ चेतनावत्सुचैतन्यंसमंभूतेषुपश्यति॥ ३३ ॥ निर्विद्यतेततःकृत्स्नंमार्गमाणःपरंपदं ॥ तस्योपदेशंवक्ष्यामियाथातथ्येनसत्तम॥ ३४ ॥ शाश्वतस्याव्ययस्याथयदस्यज्ञानमुत्तमं॥ प्रोच्यमानंमयाविप्रनिबोधेदमशेषतः॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअष्टादशोऽध्यायः॥ ॥१८॥ ॥७॥ ॥७॥ ब्राह्मणउवाच यःस्यादेकायनेलीनस्तूष्णींकिंचिदचिंतयन्॥ पूर्वंपूर्वंपरित्यज्यसतीर्णोबंधनाद्भवेत्॥१॥ सर्वमित्रःसर्वसहःशमेरक्तोजितेंद्रियः ॥ व्यपेतभयमन्युश्चआत्मवान्मुच्यतेनरः ॥ २ ॥ आत्मावत्सर्वभूतेषुयश्चरेन्नियतःशुचिः ॥ अमानीनिरभीमानःसर्वतोमुक्तएवसः॥ ३ ॥ जीवितंमरणंचोभेसुखदुःखेतथैवच ॥ लाभालाभेप्रियद्वेष्येयःसमःसचमुच्यते ॥ ४ ॥ नकस्यचित्स्पृहयतेनावजानातिकिंचन॥ निर्द्वंद्वोवीतरागात्मासर्वथामुक्तएवसः॥ ५॥ अनमित्रश्चनिर्बंधुरनपत्यश्चयःक्वचित्॥ त्यक्तधर्मार्थकामश्चनिराकांक्षीचमुच्यते॥ ६॥

र्थः स्पष्टार्थमन्यत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७ ॥ शरीरस्यनाशोत्पत्तिप्रकारावुक्त्वापूर्वोपक्रांतंततोमुक्तिप्रकारंप्रपंचयति यःस्यादिति तद्यथासर्वासामपांसमुद्रएकायनमित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणसर्वलयाधिष्ठानंब्रह्मएकायनंतस्मिन्लीनःसयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयतेइतिश्रुत्युक्तरीत्याऐक्यंप्राप्तःतूष्णीं अहमेवेदंसर्वोस्मीत्यभिमानमप्यकुर्वन् किंचिदचिंतयन्नित्यनेनास्मीत्यपिवारयति पूर्वंपूर्वंस्थूलसूक्ष्मकारणेषुपरित्यज्यउत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्प्रविलाप्य ॥१॥ सर्वमित्रःअद्रोही सर्वसहःक्षमी शमेचित्तनिग्रहे भयंयोगासिद्धौकर्मसंन्यासिनःकर्मब्रह्मोभयभ्रष्टताप्रयुक्तं मन्युरियतापिकालेननयोगःसिद्धइतिदैन्यंतत्रद्वेषोवा आत्मवान्जितचित्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनमित्रःशत्रुहीनः ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञानफलमाह नैवेति धर्माधर्मशून्यः पूर्वोपचितंप्रारब्धकर्मतस्यहायकःत्यापकः धातुक्षयेणशरीरारंभकभूतविनाशेनैवप्रशांतःअत्यंतसमुच्छिन्नआत्माचित्तंयस्यसः अतएवनिर्द्वंद्वःअद्वैतः यत्रत्वस्यसर्वमा त्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेः ॥ ७ ॥ अकर्मवान्संन्यासी ॥ ८ ॥ ९ ॥ अगंधंगंधादिहीनंचिन्मात्रं ॥ १० ॥ पंचभूतगुणैर्हीनमितिस्थूलनिरासः अमूर्त्तिमदितिसूक्ष्मस्य अहेतुकमितिकारणस्य अतएव अगुणं गुणभोक्तृपूर्वैस्त्रिभीरूपैः गुणाविषयादयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ एवंध्यानजसंस्कारैर्बाह्यसंस्कारानश्यंति तज्जःसंस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधीतियोगसूत्रादित्याह सर्वसंस्कारेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अतःप

॥१५॥ नैवधर्मीनचाधर्मीपूर्वोपचितहायकः॥ धातुक्षयप्रशांतात्मानिर्द्वंद्वःसविमुच्यते॥ ७॥ अकर्मवान्विकांक्षश्चपश्येज्जगदशाश्वतं ॥ अश्वत्थसदृशंनित्यंजन्मम्
त्युजरायुतं॥८॥ वैराग्यबुद्धिःसततमात्मदोषव्यपेक्षकः॥ आत्मबंधविनिर्मोक्षंसकरोत्यचिरादिव॥९॥ अगंधमरसस्पर्शमशब्दमपरिग्रहं॥अरूपमनभिज्ञेयंदृ
ष्ट्वात्मानंविमुच्यते॥ १० ॥ पंचभूतगुणैर्हीनममूर्त्तिमदहेतुकं॥ अगुणंगुणभोक्तारंयःपश्यतिसमुच्यते॥ ११ ॥ विहायसर्वसंकल्पान्बुद्ध्याशारीरमानसान्॥
शनैर्निर्वाणमाप्नोतिनिरिंधनइवानलः॥ १२॥ सर्वसंस्कारनिर्मुक्तोनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ तपसाइंद्रियग्रामंयश्चरेन्मुक्तएवसः ॥ १३ ॥ विमुक्तःसर्वसंस्कारै
स्ततोब्रह्मसनातनं॥ परमाप्नोतिसंशांतमचलंनित्यमक्षरं॥ १४॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामियोगशास्त्रमनुत्तमं ॥ युंजतःसिद्धमात्मानंयथापश्यंतियोगिनः॥ १५॥
तस्योपदेशंवक्ष्यामियथावत्तन्निबोधमे॥ यैर्द्वारैश्चारयन्नित्यंपश्यत्यात्मानमात्मनि॥ १६॥ इंद्रियाणितुसंहृत्यमनआत्मनिधारयेत् ॥ तीव्रंतप्त्वातपःपूर्वंमो
क्षयोगंसमाचरेत्॥ १७॥ तपस्वीसततंयुक्तोयोगशास्त्रमथाचरेत्॥ मनीषीमनसाविप्रःपश्यन्नात्मानमात्मनि॥ १८॥ सचेच्छक्नोत्ययंसाधुर्योक्तुमात्मानमा
त्मनि॥ ततएकांतशीलःसपश्यत्यात्मानमात्मनि॥ १९॥ संयतःसततंयुक्तआत्मवान्विजितेंद्रियः ॥ तथायआत्मनात्मानंसंप्रयुक्तःप्रपश्यति॥ २०॥ यथाहि
पुरुषःस्वप्नेदृष्ट्वापश्यत्यसाविति॥ तथारूपमिवात्मानंसाधुयुक्तःप्रपश्यति॥ २१ ॥इषीकांचयथामुंजात्कश्चिन्निष्कृष्यदर्शयेत् ॥ योगीनिष्कृष्यचात्मानंतथा
पश्यतिदेहतः॥ २२॥

रंप्रवक्ष्यामीतिसंक्षेपोक्त्यनंतरंविस्तरेणवक्ष्यामि युंजतःध्यायतःसिद्धंआविद्यकभ्रांतिनिवृत्तौस्वतःसिद्धंनतुकीटभ्रमरन्यायेनध्यानसाध्यं ॥ १५ ॥ यैर्द्वारैःचि त्तनिग्रहोपायैःआत्मानंचित्तंआत्मनिदेहेचारयन्अंतर्मुखंकुर्वन् नित्यंआद्यंतशून्यंवस्तुपश्यतितानिनिबोधेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ संहृत्यस्वस्वविषयेभ्यःप्रत्यावर्त्य आत्मनिक्षेत्रज्ञे एतच्चतपआख्यस्वधर्मा नुष्ठानेनशुद्धेचेतस्येवभवतीत्याह तीव्रमिति ॥ १७ ॥ एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांद्रढयति तपस्वीत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यथाहीति यथास्वप्नेस्थूलदेहासंगेनस्थितःसन्कंचिददृष्टचरंपुरुषंपश्य ति उखेवअनिरुद्धं प्रबुद्धश्चपुनस्तंदृष्ट्वासोयमितिप्रत्यभिजानाति तथात्मानंविश्वरूपंसमाधौदृष्ट्वाव्युत्थानेपिविश्वमात्मत्वेनैवपश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकांधैर्येणेतिदेहासंगेश्रौ तंदृष्टांतमाह इषीकामिति ॥ २२ ॥

॥१५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृष्टांतंदार्ष्टांतिकेयोजयति मुंजमिति आत्मनिश्रितांमायांजगदाकारेणभासमानामितिशेषः ॥ २३ ॥ यतोयंसबाह्याभ्यंतरंप्रत्यगनन्यत्वेनवीक्षतेऽतएवचानन्याधिपतिरयमित्याह यदाहीति ॥ २४ ॥ सए कधाभवतित्रिधाभवतीत्यादिकायव्यूहकरणं नतस्यरोगोनजरानमृत्युःसर्वस्यवशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंयोगफलमाह अन्यान्याइति अन्यान्यादेवगंधर्वमनुष्याद्याः तनवस्तनूः कामरूपीभवती त्यर्थः ॥ २५ ॥ विदेहकैवल्यावधिकमेवैश्वर्यमित्याह ब्रह्मचेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ विनश्यत्स्विति विदेहमुक्तस्यनक्लेशाःसंतीत्युक्तंतत्कैमुतिकन्यायेनदृढयितुंसदेहमुक्तस्यापितेनसंतीत्याह दुःखशोकेत्यादि ना ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्यान्याश्चेतिपूर्वोक्तस्यविवरणं देहानिति भुंजानेनयोगैश्वर्यमितिशेषः निर्वेदोयोगाद्वैराग्यंनकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ वस्तुतस्तुयोगजसंस्कारप्राबल्याद्योगिनोभोगेच्छैवन

मुंजंशरीरमित्याहुरिषीकामात्मनिश्रितां ॥ एतन्निदर्शनंप्रोक्तंयोगविद्भिरनुत्तमं ॥ २३ ॥ यदाहियुक्तमात्मानंसम्यक्पश्यतिदेहभृत् ॥ नतस्येहेश्वरःकश्चित्त्रैलो क्यस्यापियःप्रभुः ॥ २४ ॥ अन्यान्याश्चैवतनवोयथेष्टंप्रतिपद्यते ॥ विनिवृत्यजरांमृत्युंनशोचतिनहृष्यति ॥ २५ ॥ देवानामपिदेवत्वंयुक्तःकारयतेवशी ॥ ब्र ह्मचाव्ययमाप्नोतिहित्वादेहमशाश्वतं ॥ २६ ॥ विनश्यत्सुचभूतेषुनभयंतस्यजायते ॥ क्लिश्यमानेषुभूतेषुनसक्लिश्यतिकेनचित् ॥ २७ ॥ दुःखशोकमयैर्घोरैःसं गस्नेहसमुद्भवैः ॥ नविचाल्यतियुक्तात्मानिस्पृहःशांतमानसः ॥ २८ ॥ नैनंशस्त्राणिविध्यंतेनमृत्युश्चास्यविद्यते ॥ नातःसुखतरंकिंचिल्लोकेक्वचनदृश्यते ॥ २९ ॥ सम्यग्युक्त्वासआत्मानमात्मन्येवप्रतिष्ठते ॥ विनिवृत्तजरादुःखःसुखंस्वपितिचापिसः ॥ ३० ॥ देहान्यथेष्टमभ्येतिहित्वेमांमानुषींतनुं ॥ निर्वेदस्तुनकर्त्तव्यो भुंजानेनकथंचन ॥ ३१ ॥ सम्यग्युक्तोयदात्मानमात्मन्येवप्रपश्यति ॥ तदैवनस्पृहयतेसाक्षादपिशतक्रतोः ॥ ३२ ॥ योगमेकांतशीलस्तुयथाविंदतितच्छृणु ॥ दृष्टपूर्वांदिशंचिंत्ययस्मिन्संनिवसेत्पुरे ॥ ३३ ॥ पुरस्याभ्यंतरेतस्यमनःस्थाप्यंनबाह्यतः ॥ पुरस्याभ्यंतरेतिष्ठन्यस्मिन्नावसथेवसेत् ॥ तस्मिन्नावसथेधार्यंस बाह्याभ्यंतरमनः ॥ ३४ ॥ प्रचिंत्यावसथेकृत्स्नंयस्मिन्कालेसपश्यति ॥ तस्मिन्कालेमनश्चास्यनचकिंचनबाह्यतः ॥ ३५ ॥ सन्नियम्येंद्रियग्रामंनिर्घोषेनिर्ज नेवने ॥ कायमभ्यंतरंकृत्स्नमेकाग्रःपरिचिंतयेत् ॥ ३६ ॥

भवतीत्याह सम्यगिति असम्यग्योगिविषयैवभोगेच्छोक्तिरितिभावः ॥ ३२ ॥ एकांतशीलःएकंब्रह्मअम्यतेप्राप्यतेनेनेतिएकांतोध्यानंतच्छीलः ततस्तुतंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रुतेः दृष्टपूर्वांदिशं दृ ष्टंश्रुतिः प्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात् वेदांतश्रवणपूर्विकांदिशंउपदेशंचिंत्ययुक्त्यापिपर्यालोच्य श्रोतव्योमंतव्यइतिश्रुतेः यस्मिन्पुरेदेहे ॥ ३३ ॥ आवसथेमूलाधाराद्यन्यतमस्मिंश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तदेवकृत्स्नंसर्वा त्मकंयदापश्यतितदास्यबाह्यतःप्रत्यग्रूपादन्यन्नकिंचनअस्ति यत्रास्यमनःसज्जेत् अतोनिर्वासनत्वान्मुच्यतइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ उपसंहरति सन्नियम्येति कायमभिदेहस्याभितोबहिःअंतरंमध्येचकृत्स्नंपरिपूर्णं ब्रह्मैवचिंतयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्ययोगस्यसाधनान्याह दंतानित्यादि दंतान्दंतैरवरवंद्यावरवंद्यगृह्यमाणानाहारान्चिंतयेत् आहारशुद्धौसत्वशुद्धिःसत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिःस्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतिआहारशुद्धेर्मोक्षहेतुत्वश्रुतेः तथा तालुआधारं जिह्वांतत्राधेयां यथोक्तमीश्वरप्रोक्ते लंबिकोर्ध्वेस्थितेगर्त्तेरसनांविपरीतगां संयोजयेत्प्रयत्नेनमुद्रासाखेचरीमतेति दत्तात्रेयः अंतःकपालविवरेजिह्वांव्यावृत्यचार्पयेत् भ्रूमध्यदृष्टिरप्येषामुद्राभवतिखेचरीति भ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्य प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणाविति चैतदेवोक्तं गलंजिह्वामूलादधोभागः ग्रीवातदधःकंठनालं ताभ्यांकंठकूपस्ततोप्यधस्थितोलक्ष्यते तत्रधारणासद्यःफलायत्नादभ्यसनीयायोगेविश्वासोत्पत्त्यर्थं तथाचसूत्रं कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरिति भाष्यमपिआसामेकस्याःफलंयावन्नानुभवतितावद्योगधर्मेनश्रद्धत्तेइति हृदयंहृदयायतनं ब्रह्म हृदयबंधनंशतंचैका

दंतांस्तालुचजिह्वांचगलंग्रीवांतथैवच॥हृदयंचिंतयेच्चापितथाहृदयबंधनं॥३७॥इत्युक्तःसमयाशिष्योमेधावीमधुसूदन॥ पप्रच्छपुनरेवेमंमोक्षधर्मंसुदुर्वचं॥३८॥भुक्तंभुक्तमिदंकोष्ठेकथमन्नंविपच्यते॥ कथंरसत्वंव्रजतिशोणितत्वंकथंपुनः॥३९॥तथामांसंचमेदश्चस्नाय्वस्थीनिचयोषिति॥ कथमेतानिसर्वाणिशरीराणिशरीरिणां॥४०॥ वर्धतेवर्धमानस्यवर्धतेचकथंबलं॥ निरोधानांनिर्गमनंमलानांचपृथक्पृथक्॥४१॥ कुतोवायंप्रश्वसितिउच्छ्वसित्यपिवापुनः॥ कंचदेशमधिष्ठायतिष्ठत्यात्मायमात्मनि॥४२॥जीवःकथंवहतिचचेष्टमानःकलेवरं॥ किंवर्णंकीदृशंचैवनिवेशयतिवैपुनः॥४३॥याथातथ्येनभगवन्वक्तुमर्हसिमेनघ॥इतिसंपरिपृष्टोहंतेनविप्रेणमाधव॥४४॥प्रत्यब्रुवंमहाबाहोयथाश्रुतमरिंदम॥ यथास्वकोष्ठेप्रक्षिप्यभांडंभांडमनाभवेत्॥४५॥ तथास्वकायेप्रक्षिप्यमनोद्वारैरनिश्चलैः॥आत्मानंतत्रमार्गेतप्रमादंपरिवर्जयेत्॥४६॥एवंसततमुद्युक्तःप्रीतात्मानचिरादिव॥ आसादयतितद्ब्रह्मयद्दृष्ट्वास्यात्प्रधानवित्॥४७॥ नत्वसौचक्षुषाग्राह्योनचसर्वैरपींद्रियैः॥ मनसैवप्रदीपेनमहानात्माप्रदृश्यते॥४८॥

चहृदयस्यनाड्यइतिश्रूयमाणंनाडीमार्गंतत्तल्लोकगत्युपयोगि ॥ ३७ ॥ मेधावीदंतादिशब्दैःपारोक्ष्येणोक्तमर्थंज्ञातवान् ॥ ३८ ॥ पंचस्वर्थेषुआद्यंविहृत्यपृच्छतित्रिभिः भुक्तंभुक्तमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ द्वितीयमर्द्धेन कुतोवेति तृतीयंयोगानुपकारित्वादपृष्ट्वाचतुर्थमेवपृच्छति कंचेति ॥ ४२ ॥ पंचमंपृच्छति जीवइति कथंजीवोनाडीमार्गैःसूक्ष्मंकलेवरंवहति किंवर्णावातेनाडीमार्गाःतैश्चकीदृशंपुनर्वपुःप्राप्यमितिप्रश्नार्थः एतेषांमध्येआद्ययोर्विवरणार्थाब्राह्मणगीता इतरयोर्गुरुशिष्यसंवादःप्राधान्येन अन्यत्तुतत्रतत्रोपसर्जनत्वेनप्रतिपाद्यतइतिविभागः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कोष्ठेधान्यगृहेभांडंगृहोपस्करंनिक्षिप्तंयथागृहंप्रविष्टोविविच्यजानाति ॥ ४५ ॥ एवंस्वकायेदेहांतर्मनःप्रक्षिप्यअनिश्चलैःअनिश्चरद्भिर्द्वारैरिंद्रियैः सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यचेतिस्मृतेः त्वयायत्पृष्टंतद्वस्तुयोगबलेनज्ञेयमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेवोपपादयति एवमिति प्रधानवित्प्रकृतिवित्सर्वविकारविद्भवति विकाराणांप्रकृतेरनन्यत्वादिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चक्षुराद्यग्राह्यस्यामूर्त्तस्यरूपंसर्वतःपाणिपादांतइत्यादिलक्षणं ॥ ४९ ॥ तदेवजीवस्यस्वात्मभूतदेहात्निष्क्रांतंपृथग्भूतंमुंजेषीकावत्पश्यतिसंप्रज्ञाते तंसर्वतइत्युक्तलक्षणंकारणंउत्सृज्यप्रविलाप्य देहेस्वंस्वरूपं
धारयन्मनोनिगृह्णन्केवलंनिर्गुणंब्रह्मपश्यति सएवंविद्वानसमाच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवदितिदेहाभिमानकृतंभेदंत्यक्त्वा ऊर्ध्वंकारणब्रह्मभावंप्राप्तं तत्रैवसर्वका
मभुग्भूत्वामृताख्यंकैवल्यमश्नुतइतिश्रवणात् ॥ ५० ॥ प्रहसन्निवअहोव्यथैवमरीचिकोदकतुल्येनसंसारेणाहंभ्रामितइतिविस्मयेनेतिभावः तदेवं तत्ब्रह्म एवंउक्तरीत्या ॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥ व्यामि

सर्वतःपाणिपादांतःसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिमाँल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ ४९ ॥ जीवोनिष्क्रांतमात्मानंशरीरात्संप्रपश्यति ॥ सतमुत्सृज्यदेहेस्वं
धारयन्ब्रह्मकेवलं ॥५०॥ आत्मानमालोकयतिमनसाप्रहसन्निव ॥ तदेवमाश्रयंकृत्वामोक्षंयातिततोमयि॥५१॥ इदंसर्वरहस्यंतेमयाप्रोक्तंद्विजोत्तम ॥ आपृ
च्छेसाधयिष्यामिगच्छविप्रयथासुखं ॥५२॥ इत्युक्तःसतदाकृष्णमयाशिष्योमहातपाः ॥ अगच्छतयथाकामंब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥५३॥ वासुदेवउवा
च इत्युक्त्वासतदावाक्यंमांपार्थद्विजसत्तमः ॥ मोक्षधर्माश्रितःसम्यक्तत्रैवांतरधीयत ॥ ५४॥ कच्चिदेतत्त्वयापार्थश्रुतमेकाग्रचेतसा ॥ तदापिहिरथस्थ
स्त्वंश्रुतवानेतदेवहि ॥ ५५ ॥ नैतत्पार्थसुविज्ञेयंव्यामिश्रेणेतिमेमतिः ॥ नरेणाकृतसंज्ञेनविशुद्धेनांतरात्मना ॥ ५६ ॥ सुरहस्यमिदंप्रोक्तंदेवानांभरतर्षभ ॥
कच्चिन्नेदंश्रुतंपार्थमनुष्येणेहकर्हिचित् ॥ ५७ ॥ नह्येतच्छ्रोतुमर्होन्योमनुष्यस्त्वामृतेऽनघ ॥ नैतदद्यसुविज्ञेयंव्यामिश्रेणांतरात्मना ॥ ५८ ॥ क्रियावद्भिर्हिकौं
तेयदेवलोकःसमावृतः ॥ नचैतदिष्टंदेवानांमर्त्यरूपनिवर्त्तनं ॥ ५९ ॥ पराहिसागतिःपार्थयत्तद्ब्रह्मसनातनं ॥ यत्रामृतत्वंप्राप्नोतित्यक्त्वादेहंसदासुखी ॥ ६० ॥
इमंधर्मंसमास्थाययेपिस्युःपापयोनयः ॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं ॥ ६१ ॥ किंपुनर्ब्राह्मणाःपार्थक्षत्रियावाबहुश्रुताः ॥ स्वधर्मरतयोनित्यं
ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ६२ ॥ हेतुमच्चैतदुद्दिष्टमुपायाश्चास्यसाधने ॥ सिद्धिःफलंचमोक्षश्चदुःखस्यचविनिर्णयः ॥ ६३ ॥ नातःपरंसुखंत्वन्यत्किंचित्स्याद्भरतर्ष
भ ॥ बुद्धिमान्श्रद्दधानश्चपराक्रांतश्चपांडव ॥ ६४ ॥ यःपरित्यज्यतेमर्त्योलोकसारमसारवत् ॥ एतैरुपायैःसक्षिप्रंपरांगतिमवाप्नुते ॥ ६५ ॥ एतावदेववक्तव्यं
नांतोभूयोस्तिकिंचन ॥ षण्मासान्नित्ययुक्तस्ययोगःपार्थप्रवर्त्तते ॥ ६६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीताप० ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥

श्रेणव्यग्रेण अकृतसंज्ञेनअज्ञातविद्यासंप्रदायेन ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इमंधर्मंआत्मदर्शनाख्यं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ लोकसारंधनादि असारवत्तृणादिवत् यःपरित्यज्यतेविवेकादिनापरित्या
गवान्क्रियते उपायैःशमादिभिः ॥ ६५ ॥ षण्मासानिति षड्भिर्मासैस्तुयुक्तस्यनित्ययुक्तस्यदेहिनः आनंदःपरमोगुह्यःसम्यग्योगःप्रवर्त्ततइतिमैत्रायणीयश्रुतेः सुखसाध्यत्वादादरणीयोयोगइत्यर्थः ॥ ६६ ॥
इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भुक्तंभुक्तमिदंकोष्ठेइत्यादिनाकृतस्यप्रश्नस्यउत्तरंअहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंचतुर्विधमितिगीतोक्तमेवविवृणोति अत्रापीत्यादिना अत्रप्रश्नेविषयेइतिहासमपीति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ कर्मअग्निहोत्रादिकंन्यस्तंयेनतं कीनाशंकर्कशंममयिनिरनुक्रोशं अविचक्षणंममअनन्यगतिकत्वमजानंतं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ याज्ञंदीक्षाव्रतादिकं अतएवदृश्यंलोकैःस्थूलत्वाद्द्रष्टुंयोग्यं ॥ ६ ॥ कर्मणाशरीरायासेन ॥ ७ ॥ जन्मादिजन्मस्थितिभंगं मूर्त्तिभेदोयोनिनानात्वं ॥ ८ ॥ दृश्यानिसोमाज्यादीनिद्रव्याणियेषु वर्त्मसुकर्ममार्गेषुरक्षोभिर्दुर्जनैर्वध्यमानेषुनाश्यमानेषुसत्सुतेभ्योविरक्तेन

वासुदेवउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ दंपत्योःपार्थसंवादोयोभवद्भरतर्षभ ॥ १ ॥ ब्राह्मणीब्राह्मणंकंचिज्ज्ञानविज्ञानपारगं ॥ दृष्ट्वाविविक्तआसीनंभार्याभर्त्तारमब्रवीत् ॥ २ ॥ कंनुलोकंगमिष्यामित्वामहंपतिमाश्रिता ॥ न्यस्तकर्माणमासीनंकीनाशमविचक्षणं ॥ ३ ॥ भार्याःपतिकृतांल्लोकानाप्नुवंतीति नःश्रुतं ॥ त्वामहंपतिमासाद्यकांगमिष्यामिवैगतिं ॥ ४ ॥ एवमुक्तःसशांतात्मातामुवाचहसन्निव ॥ सुभगेनाभ्यसूयामिवाक्यस्यास्यतवानघे ॥ ५ ॥ ग्राह्यंदृश्यंचसत्यंवायदिदंकर्मविद्यते ॥ एतदेवव्यवस्यंतिकर्मकर्मेतिकर्मिणः ॥ ६ ॥ मोहमेवनियच्छंतिकर्मणाज्ञानवर्जिताः ॥ नैष्कर्म्यंनचलोकेस्मिन्मुहूर्त्तमपिलभ्यते ॥ ७ ॥ कर्मणामनसावाचाशुभंवायदिवाऽशुभं ॥ जन्मादिमूर्त्तिभेदांतंकर्मभूतेषुवर्त्तते ॥ ८ ॥ रक्षोभिर्वध्यमानेषुदृश्यद्रव्येषुवर्त्मसु ॥ आत्मस्थमात्मनातेभ्योदृष्टमायतनंमया ॥ ९ ॥ यत्रतद्ब्रह्मनिर्द्वंद्वंयत्रसोमःसहाग्निना ॥ व्यवायंकुरुतेनित्यंधीरोभूतानिधारयन् ॥ १० ॥ यत्रब्रह्मादयोयुक्तास्तदक्षरमुपासते ॥ विद्वांसःसुव्रतायत्रशांतात्मानोजितेंद्रियाः ॥ ११ ॥ घ्राणेननतदाघ्रेयंनास्वाद्यंचैवजिह्वया ॥ स्पर्शनेनतदस्पृश्यंमनसात्ववगम्यते ॥ १२ ॥ चक्षुषामविषह्यंचयत्किंचिच्छ्रवणात्परं ॥ अगंधमरसस्पर्शमरूपाशब्दलक्षणं ॥ १३ ॥ यतःप्रवर्त्ततेतंत्रंयत्रचप्रतितिष्ठति ॥ प्राणोपानःसमानश्चव्यानश्चोदानएवच ॥ १४ ॥ ततएवप्रवर्त्ततेतदेवप्रविशंतिच ॥ समानव्यानयोर्मध्येप्राणापानौविचेरतुः ॥ १५ ॥

मयेतिशेषः आयतनंभ्रूघ्राणमध्यस्थमविमुक्तारव्यं ॥ ९ ॥ सोमःइडा अग्निःपिंगला वरणानासीसंज्ञे सोविमुक्तेप्रतिष्ठितः सोविमुक्तःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिवरणायांचनास्यांमध्येप्रतिष्ठितइत्यादिभ्रुवोर्घ्राणस्य चयःसंधिरितिजाबालश्रुतिप्रसिद्धेः व्यवायंसंचारं धीरोबुद्धिप्रेरकोभूतानिधारयन्वायुः ॥ १० ॥ ११ ॥ नतदाघ्रेयं तत्अक्षरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ तंत्रंस्पृह्यादिव्यापारः एतदेवाह प्राणोपानइत्यादिना ॥ ॥ १४ ॥ प्राणापानयोःप्रवृत्तिरेवसृष्टिःप्रवेशएवप्रलयश्चेतिभावः समानेति नाभिमंडलस्थःसमानः कृत्स्नदेहव्यापीव्यानः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्मिन् अपानसहितेप्राणेलीनेभ्रूघ्राणमध्येनिरुद्धेसति उदानःसर्वसंधिस्थइतिवचनात्शंकुभिश्चमैवउदानेनप्राणापानावायतौयस्मात्कृतौतस्मात् अनुक्रांतेउदानेशयानंपुरुषंप्राणापानौनमुंचतः विमुंचतइतिपाठेशयानमित्यस्यमृतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राणानामिति यतःप्राणानामायतत्वंउदानाधीनंअतस्तंउदानंउत्कर्षेणआनयतिचेष्टयतेप्राणानितिनिर्वचनात्प्रचक्षते यस्मात्प्राणानांजीवोपाधीनांएकस्मिन् उदानेऽतर्भावःतस्मात् तपःप्राणजयाख्यंभ्रुवोर्मध्येप्राणमावेश्यत्येवंरूपं आलोचनंवाआत्मनस्तत्तद्देहादिव्यतिरिक्तत्वस्य ब्रह्मवादिनोमद्गतंमयिमनश्चालकेगतंनिष्ठांप्राप्तं परात्मप्रापकंव्यवस्यंतितिनिश्चिन्वंतीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥ मद्गतमित्यत्रमच्छब्दार्थंवैश्वानरंदर्शयति तेषामिति तेषांमध्येसमानस्थानेनाभिमंडले अंतरातस्यापिमध्ये ॥ १८ ॥ घ्राणघ्रेयघ्रात्रादयःसप्तसप्तकरणविषयकर्तृरूपाः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तस्मिन्लीनेप्रलीयेतसमानोव्यानएवच ॥ अपानप्राणयोर्मध्येउदानोव्याप्यतिष्ठति ॥ तस्माच्छयानंपुरुषंप्राणापानौनमुंचतः ॥ १६ ॥ प्राणानामायतत्वेनतमुदानंप्रचक्षते ॥ तस्मात्तपोव्यवस्यंतिमद्गतंब्रह्मवादिनः ॥ १७ ॥ तेषामन्योन्यभक्षाणांसर्वेषांदेहचारिणां ॥ अग्निर्वैश्वानरोमध्येसप्तधादीव्यतेंऽतरा ॥ १८ ॥ घ्राणंजिह्वाचचक्षुश्चत्वक्चश्रोत्रंचपंचमं ॥ मनोबुद्धिश्चसप्तैताजिह्वावैश्वानरार्चिषः ॥ १९ ॥ घ्रेयंदृश्यंचपेयंचस्पृश्यंश्रव्यंतथैवच ॥ मंतव्यमथबोद्धव्यंताःसप्तसमिधोमम ॥ २० ॥ घ्राताभक्षयिताद्रष्टास्प्रष्टाश्रोताचपंचमः ॥ मंताबोद्धाचसप्तैतेभवंतिपरमर्त्विजः ॥ २१ ॥ घ्रेयेपेयेचदृश्येचस्पृश्येश्रव्येतथैवच ॥ मंतव्येप्यथबोद्धव्येसुभगेपश्यसर्वदा ॥ २२ ॥ हवींष्यग्निषुहोतारःसप्तधासप्तसप्तसु ॥ सम्यक्प्रक्षिप्यविद्वांसोजनयंतिस्वयोनिषु ॥ २३ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ मनोबुद्धिश्चसप्तैतायोनिरित्येवशब्दिताः ॥ २४ ॥ हविर्भूतागुणाःसर्वेप्रविशंत्यग्निजंगुणं ॥ अंतर्वासमुषित्वाचजायंतेस्वासुयोनिषु ॥ २५ ॥ तत्रैवचनिरुध्यंतेप्रलयेभूतभावने ॥ ततःसंजायतेगंधस्ततःसंजायतेरसः ॥ २६ ॥ ततःसंजायतेरूपंततःस्पर्शोभिजायते ॥ ततःसंजायतेशब्दःसंशयस्तत्रजायते ॥ ततःसंजायतेनिष्ठाजन्मैतत्सप्तधाविदुः ॥ २७ ॥

॥ २२ ॥ तेषांमध्येअग्निषुघ्राणाद्यभिमानिदेवतासु हवींषिघ्रेयादीनि होतारोविषयाणामाघ्रातारस्तत्कल्पकाइत्यर्थः अमुमावहामुमावहेत्यावाहयतितदेवहोतुर्होतृत्वमितिश्रौतनिर्वचनात् घ्राताहमित्यादयोभिमानाः तान्सर्वान्प्रक्षिप्यगुणागुणेषुवर्त्तंतइतिमत्वायेनसज्जंतेतेविद्वांसोब्रह्मीभूताःजनयंतिपृथिव्यादीन्वक्ष्यमाणान् स्वयोनिषुस्वंब्रह्मतदेवयोनिर्येषांतेषुअग्निषु ॥ २३ ॥ पृथिव्यादयोपिसंघातापन्नाः योनिश्चैतन्याभिव्यक्तिस्थानं ॥ २४ ॥ हविर्भूतगुणाःघ्रेयादयोविषयाः अग्निजंगुणंगंधादिज्ञानरूपांधीवृत्तिंप्रविशंति अंतर्वासमितिणमुलंतं साद्वत्तिश्चसंस्कारात्मनाचेतसिउषित्वास्वासुयोनिषुघ्राणादिषुजायते दृष्टंरूपादिकंसुषुप्त्यादौवासनारूपेणचित्तेस्थितंपुनर्जागरेउत्पद्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेवाह तत्रैवअंतरेव ततःअंतरएव ॥ २६ ॥ संशयःसंशयात्मकंमनः निष्ठानिश्चयात्मिकाबुद्धिः ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनेनेति अनेनप्रकारेणरूपादिग्रहतत्संस्कारपरंपरयाप्रगृहीतंघ्राणादीनांरूपंपुरातनैर्ऋषिभिः वेदादितिशेषः त्रिभिर्मानमेयमातृभिः पूर्णंब्रह्मतस्यआहुतिराव्हानं आहुतयोवैनामैतायदाहुतयएताभिर्वैदेवान्य जमानोह्वयतीतिश्रुतेः तत्रयैस्तैःउपाधिभूतैर्दर्पणैरिवब्रह्मप्रज्ञापकैरित्यर्थः आपूर्णाःसर्वेलोकाइतिशेषः तेचत्रयःतेजसास्वात्मज्योतिषापूर्यंतितेनैवसत्तावंतोभवंतीत्यर्थः एवंदृष्टिस्रष्टिरनेनश्लोकेनसूचिता ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वत्रघ्राणाद्युपाधिर्भूतात्माघ्राताहमित्याद्यभिमानवान्घ्रेयादीन्प्रकल्प्यघ्राणादींस्तर्पयतीत्यु क्तं इदानींप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिश्रुत्यनुसारादिंद्रियाण्येवस्वकल्पितेषुदेवेषुदेवद्वारास्वकल्पितान्लोकांस्तर्पयंतीत्युक्त्याभूतात्मनिकल्पकत्वंनास्तिअपितुजडस्यैवतदितिविविनक्ति अत्रापीति अत्रदृ ष्टिस्रष्टिप्रकारेविवेचनीये ॥ १ ॥ श्रोत्रमिति अथातोविभूतयोस्यपुरुषस्यतस्यवाचास्रष्टौपृथिवीचाग्निश्चेत्याद्यैतरेयकेश्रोत्रेणस्रष्टादिशश्चचंद्रमाश्चेतिवचनात्श्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतीतिकौषीतकिवचना

अनेनैवप्रकारेणप्रगृहीतंपुरातनैः ॥ पूर्णाहुतिभिरापूर्णास्त्रिभिःपूर्यंतितेजसा ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्रह्मगीतासु विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ निबोधदशहोतॄणांविधानमथयादृशं ॥ १ ॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचरणौकरौ ॥ उपस्थंवायुरितिवाहोतॄणिदशभामिनि ॥ २ ॥ शब्दस्पर्शौरूपरसौगंधोवाक्यंक्रियागतिः ॥ रेतोमूत्रपुरीषाणांत्यागो दशहवींषिच ॥ ३ ॥ दिशोवायूरविश्चंद्रःपृथ्व्यग्नीविष्णुरेवच ॥ इंद्रःप्रजापतिर्मित्रमग्नयोदशभामिनि ॥ ४ ॥ दशेंद्रियाणिहोतॄणिहवींषिदशभाविनि ॥ विष यानामसमिधोहूयंतेतुदशाग्निषु ॥ ५ ॥ चित्तंस्रुवश्चवित्तंचपवित्रंज्ञानमुत्तमं ॥ सुविभक्तमिदंसर्वंजगदासीदितिश्रुतं ॥ ६ ॥ सर्वमेवाथविज्ञेयंचित्तंज्ञानमवे क्षते ॥ रेतःशरीरभृत्कायेविज्ञातातुशरीरभृत् ॥ ७ ॥

त्त्वदिगाद्यात्मकेसूत्रात्मनिसविषयाणिश्रोत्रादीनिप्रविलापयेदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ चित्तमिति एतत्प्रविलापनंस्रुवस्थानीयेनचित्तेनैवकर्त्तव्यंनवायुनिरोधादिनाहठेन मनसैवेंद्रियग्रामंविनियम्ये तिगीताषष्ठोक्तेः वित्तंसंस्काराःपुण्यपापेवा यथास्रुवेणाज्यमग्नौहुत्वास्रुवमग्निदक्षिणार्थंवित्तंचत्यजंतिएवंमनसासविषयाणींद्रियाणिकारणेप्रविलाप्यमनःकारणंसुकृतदुष्कृतेचत्यजेदितिरूपकद्वाराप्रपंचितं एवंकृतेयदवशिष्यतेतदाह पवित्रंज्ञानमुत्तममिति पवित्रंअसंगं उत्तमंचरमं नातःपरतरंकिंचिदस्ति पुरुषान्नपरंकिंचिदितिश्रुतेः सुविभक्तंज्ञानात्पृथग्भूतं इदंचित्तादिशब्दार्थतं ॥ ६ ॥ सर्वमिति अथेतिप क्षांतरे विज्ञेयंसर्वंचित्तमेवेतिसंबंधः ज्ञानंतुतत्प्रकाशकंअवेक्षतएवकेवलंनसज्जतइत्यर्थः नन्वेवंकथंसुविभक्तानामपिज्ञानज्ञेयानांअविभागप्रत्ययइत्याशंक्यतत्प्रायःपिंडवत्सान्निध्यमात्रादित्याह रेतइत्यादिना रेतोजन्येशरीरेभिमानवान्तस्यकायेषाट्कौशिकेविज्ञाताजीवःसूक्ष्मशरीरभृत्लिंगाभिमानीअस्ति ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सोपिशरीरभृद्गार्हपत्यः हृदयं हृदयंगार्हपत्यइतिगृहपतेःक्षेत्रज्ञस्यायंदेशइतिव्युत्पन्नगार्हपत्यशब्देनहृदयशब्दस्यसामानाधिकरण्यश्रुतेः तस्मात्हृदयादन्योमनआख्यः हृदयंनिरभिद्यतहृदयान्मनोमन सश्चंद्रमाइतिश्रुतेः आहवनीयोमनआयतनंतच्चमुखमेव आस्यमाहवनीयइतिश्रुतेः हविःतेजोबन्नात्मकमदनीयं अन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवागितिश्रुतेर्हविषस्तेजोंशोजाठरंतेजःप्राप्यसद्योवायूरेणपरिणमते ॥ ८ ॥ ततोवाचस्पतिःवेदःप्रथमंजज्ञेमनःपार्थिवंतदनंतरंजज्ञे अतोमनोमयःसूत्रात्मावाचमवेक्षतेसिसृक्षुःसन् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्येमनसावाचंमिथुनंसमभवदितिश्रुतेः ततइत्यनुषज्यतेमने।नंतरंरूपंभवति रूप्यतेस्पर्शेनैवप्रथतेइतिरूपंप्राणवायुद्रव्यंउत्पद्यते अन्नापेक्षयाअपांजाड्यप्राधान्येनचिरपाकित्वात् तच्चरूपंवैवर्णंवर्णोनीलपीतादिस्तद्रहितं स्वार्थेतद्धितः तद्रूपंकर्तृमनःप्रतिसमनुद्रवति विपरीतंवा रुद्धेचित्तेनिलोरुद्धोरुद्धंरुद्धेनिलेमनइत्युक्तेः ॥ ९ ॥ अत्रमनएवपूर्वंरूपंवागुत्तररूपंमनसावाइषितावाग्वद

शरीरभृद्गार्हपत्यस्तस्मादन्यःप्रणीयते ॥ मनश्चाहवनीयस्तुतस्मिन्प्रक्षिप्यतेहविः ॥ ८ ॥ ततोवाचस्पतिर्जज्ञेतंमनःपर्यवेक्षते ॥ रूपंभवतिवैवर्णंसमनुद्रवते मनः ॥ ९ ॥ ब्राह्मण्युवाच कस्माद्वागभवत्पूर्वंकस्मात्पश्चान्मनोभवत् ॥ मनसाचिंतितंवाक्यंयदासमभिपद्यते ॥ १० ॥ केनविज्ञानयोगेनमतिश्चित्तंसमास्थिता ॥ समुन्नीतानाध्यगच्छत्कोवैतांप्रतिबाधते ॥ ११ ॥ ब्राह्मणउवाच तामपानःपतिर्भूत्वातस्मात्प्रेषत्यपानतां ॥ तांगतिंमनसःप्राहुर्मनस्तस्मादपेक्षते ॥ १२ ॥ प्रश्नंतुवाङ्मनसोर्मांयस्मात्त्वमनुपृच्छसि ॥ तस्मात्तेवर्त्तयिष्यामितयोरेवसमाह्वयं ॥ १३ ॥ उभेवाङ्मनसीगत्वाभूतात्मानमपृच्छतां ॥ आवयोःश्रेष्ठमाचक्ष्वच्छिंधिनौसंशयंविभो ॥ १४ ॥ मनइत्येवभगवांस्तदाप्राहसरस्वती ॥ अहंवैकामधुक्तुभ्यमितितंप्राहवागथ ॥ १५ ॥ ब्राह्मणउवाच स्थावरंजंगमंचैवविध्द्युभेमनसीमम ॥ स्थावरंमत्सकाशेवैजंगमंविषयेतव ॥ १६ ॥

तीतिश्रुतिंलौकिकमनुभवंचानुरुध्यशंकते कस्मादिति ॥ १० ॥ विज्ञानयोगेनप्रमाणेन मतिःप्राणः समुन्नीतासुषुप्तौउद्रिक्तासतीविषयान्कुतोनाध्यगच्छत् कोवैतांप्रतिबाधतेसुषुप्तौकोवाप्राणस्यज्ञानशक्तिमपहरतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वल्पत्वात्केनेत्यस्योत्तरमादावाह तामपानइति अपानवशगःप्राणोनसुषुप्तौमनोलयाल्लीयते अपानंतुस्ववशेकृत्वासमाधौमनोलयेसतिलीयतएवेत्यर्थः तस्मात्पतिभावाद्धेतोःप्रेषतिनयति तांगतिमितितांप्राणाख्यांगतिंमनसोगतिंबहिर्गमनसाधनंप्राहुः नहिवायुबलेनानुन्मीलितेनयनेमनोवृत्तिर्ध्रुवमंडलपर्यंतंगंतुंसमर्था तांमतिमित्यपपाठः ॥ १२ ॥ कस्मादित्यस्योत्तरमाख्यायिकामुखेनाह प्रश्नंत्वित्यादिना समाह्वयंसम्यक्सुखंआह्वयंतेविजिगीषवोस्मिन्निति समाह्वयःसंवादस्तं ॥ १३ ॥ भूतात्मानंजीवं ॥ १४ ॥ तन्मतेमनःश्रैष्ठ्यमनुभवसिद्धं वाचोमतेदृष्टादृष्टेष्टफलोपायोमयैवबोद्धुंशक्यइतिस्वस्यैवश्रैष्ठ्यं ॥ १५ ॥ द्वयोर्विषयविभागेनसाम्यमापादयन्मनआख्योब्राह्मणउवाच स्थावरंबाह्येंद्रियग्राह्यं जंगमंअतींद्रियंस्वर्गादि ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यद्यपिस्वर्गादिकमपिमनसोविषयःतथापिवाचमेवद्वारीकृत्यतस्यतथात्वमस्तिअतोवागेवगरीयसीत्याह यस्त्विति मंत्रादिप्रकाशितंविषयंगच्छन्मनोपिजंगमंभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ समाधिःकामधुगस्मीति स्वपक्षपुष्टिः तेनाहंमूर्छितइवास्मियस्मात्तस्मादुच्छ्वासमासाद्येतियोजना ॥ १८ ॥ तथापिमनोवृत्तिविशेषयोःप्राणापानयोरंतरेववागस्ति स्वपितिवाप्राणेतदावाक्भवतिप्राणस्तदावाचंरेल्हीतिश्रुतेरित्याह प्राणापानेति रेल्हिलेढि अपानती प्राणेनअनाप्यायितासतीतारमंद्रत्वादिभावंव्युत्सृज्यात्यंतंनीचैस्तराभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह ततइति तस्मादप्राणवनपानन्वाचमभिव्याहरतीतिश्रुतेर्यस्मादेवंतस्मादुच्छ्वासंप्राणव्यापारमासाद्यनवाग्वदति ॥२०॥ घोषिणीस्थूलघोषवती जातःनिर्घोषोघोषाभावोयस्याःसाअघोषेतियावत् तयोर्घोषिणीप्राणाप्यायनमपेक्षतेतद्विनाविच्छिद्यते निर्घोषातुहंसमंत्ररूपासर्वास्वप्यवस्थासुप्रवर्त्ततइतिगरीयसी ॥ २१ ॥ घोषिण्यपिगुर्वीत्याह गौरिवेति वाचंधेनुमुपासीततस्याश्चत्वारःस्तनाःस्वाहाकारःस्वधाकारोहंतकारोवषट्कारइतिश्रुतेः स्तनैस्तत्तत्कर्मफलरूपंरसं

यस्तुतंविषयंगच्छेन्मंत्रोवर्णःस्वरोपिवा॥ तन्मनोजंगमंनामतस्मादसिगरीयसी॥ १७॥ यस्मादपिसमाधिस्तेस्वयमभ्येत्यशोभने॥ तस्मादुच्छ्वासमासाद्य प्रवक्ष्यामिसरस्वति॥ १८॥ प्राणापानांतरेदेवीवाग्वैनित्यंस्मतिष्ठति॥ प्रेर्यमाणामहाभागेविनाप्राणमपानती॥ प्रजापतिमुपाधावत्प्रसीदभगवन्निति॥ ॥ १९॥ ततःप्राणःप्रादुरभूद्वाचमाप्याययन्पुनः॥ तस्मादुच्छ्वासमासाद्यनवाग्वदतिकर्हिचित्॥ २०॥ घोषिणीजातनिर्घोषानित्यमेवप्रवर्त्तते॥ तयोरपिच घोषिण्यानिर्घोषैवगरीयसी॥ २१॥ गौरिवप्रस्रवत्यर्थान्रसमुत्तमशालिनी॥ सततंस्यंदतेह्येषाशाश्वतंब्रह्मवादिनी॥ २२॥ दिव्यादिव्यप्रभावेनभारतीगौः शुचिस्मिते॥ एतयोरंतरंपश्यसूक्ष्मयोःस्यंदमानयोः॥ २३॥ ब्राह्मण्युवाच अनुत्पन्नेषुवाक्येषुचोद्यमानाविवक्षया॥ किन्नुपूर्वंतदादेवीव्याजहारसरस्वती॥ २४॥ ब्राह्मणउवाच प्राणेनयासंभवतेशरीरेप्राणादपानंप्रतिपद्यतेच॥ उदानभूताचविसृज्यदेहंव्यानेनसर्वंदिवमावृणोति॥ २५॥

अर्थान्रसमितिसमानाधिकरणेद्वितीये प्रस्रवति ब्रह्मवादिनीउपनिषद्वाक्तुशाश्वतंमोक्षंस्यंदतेप्रस्रवति सततंनित्यसिद्धं ॥ २२ ॥ दिव्यंदेवताद्याकर्षणादि अदिव्यंव्यवहारादिसामर्थ्यं तदुभयरूपोयःप्रभावस्तेन एतयोःवाङ्मनसयोः ॥ २३ ॥ व्याजहारस्वस्यवृत्तिलाभार्थंकिंनुतत्त्वंविशेषेणआजहार आव्हृतवती ॥ २४ ॥ आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षया मनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतमितिशिक्षोक्तेर्मनःप्रवर्त्तिताःप्राणाद्याएववाचंनिर्वर्त्तयंतीत्याह प्राणेनेति श्रांतोहिविवक्षुर्बाह्यंवायुमाचामति सपुनर्नाभिस्थानेप्राणापानग्रंथ्याधारेअपानेनसहैक्यंप्राप्यमनयामनोभिहतकायाग्निप्रेरितऊर्ध्वमुत्प्लुत्यउरःकंठशिरःस्थानेष्वभिघातंप्राप्यमंद्रमध्यमतारभेदेनध्वनिमुत्पाद्याधस्तान्मुखबिलमेत्यताल्वादिस्थानानुरोधीमंद्रध्वनिधर्मवतोवर्णानभिव्यज्यवेगवत्त्वस्वाभाव्याद्बहिःप्रस्थितःश्रोत्रस्थानानिसंस्कृत्यवर्णाननुभाव्यवेगक्षयेपुनःसमानस्थानमेवपूर्ववत्प्रतिपद्यते सोयमर्थःश्रीभागवतेप्युक्तः सएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठइति ॥ २५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्येवइत्थमेवपूर्वंवाणीस्वोत्पत्तिप्रकारंप्रजजल्प वाचःप्राणाधीनत्वमपिवाचःप्रभावादेवविदितमित्यर्थः यत्रसोमःसहाग्निनेत्युक्तौसोमाग्नीइडापिंगलाधिपतीमनोवाक्शब्दाभ्यामुपसंहरति तस्मादिति किम
र्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहेवाचिहिप्राणंजुहुमःप्राणोवावयोर्द्वयोःप्रभवःसएवाप्ययइतिश्रुतेः यथास्थंडिलस्थोवह्निर्वायुनास्थालीस्थोवायुश्चवह्निनासमिध्यते अन्यतरनाशेचद्वयोरपिनाशः
एवंस्वर्गाद्यर्थवादैर्मनःसंधुक्ष्यतेततोवागादीन्व्यापारयति तत्रवाचःप्रवर्त्तकस्यवायोर्निरोधेमनोरोधेवावाङ्निरुध्यतेतावतैवसंसारादर्शनरूपेष्टार्थसिद्धौकिंयज्ञादिना श्रुतौतुवाक्शब्देनतत्कारणंमनोज्ञेयं एवंच

ततःसमानेप्रतितिष्ठतीहइत्येवपूर्वंप्रजजल्पवाणी॥ तस्मान्मनःस्थावरत्वाद्विशिष्टंतथादेवीजंगमत्वाद्विशिष्टा ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्व
णिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुएकविंशोऽध्यायः॥ २१॥ ॥७॥ ॥७॥ ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ सुभगेसप्तहोतॄ
णांविधानमिहयादृशं ॥ १ ॥ घ्राणश्चक्षुश्चजिह्वाचत्वक्श्रोत्रंचैवपंचमं॥ मनोबुद्धिश्चसप्तैतेहोतारःपृथगाश्रिताः॥२॥ सूक्ष्मेऽवकाशेतिष्ठंतोनपश्यंतीतरेतरं॥
एतान्वैसप्तहोतॄंस्त्वंस्वभावाद्विद्धिशोभने॥ ३॥ ब्राह्मण्युवाच सूक्ष्मेऽवकाशेसंतस्तेकथंनान्योन्यदर्शिनः॥ कथंस्वभावाभगवन्नेतदाचक्ष्वमेप्रभो॥ ४॥
ब्राह्मणउवाच गुणाज्ञानमविज्ञानंगुणज्ञानमभिज्ञता॥ परस्परंगुणानेतेनाभिजानंतिकर्हिचित् ॥ ५ ॥ जिह्वाचक्षुस्तथाश्रोत्रंवाङ्मनोबुद्धिरेवच ॥ नगं
धानधिगच्छंतिघ्राणस्तानधिगच्छति॥ ६ ॥ घ्राणंचक्षुस्तथाश्रोत्रंवाङ्मनोबुद्धिरेवच॥ नरसानधिगच्छंतिजिह्वातानधिगच्छति॥ ७॥ घ्राणंजिह्वातथाश्रो
त्रंवाङ्मनोबुद्धिरेवच॥ नरूपाण्यधिगच्छंतिचक्षुस्तान्यधिगच्छति॥ ८ ॥ घ्राणंजिह्वाततश्चक्षुःश्रोत्रंबुद्धिर्मनस्तथा॥ नस्पर्शानधिगच्छंतित्वक्तानधिगच्छ
ति॥ ९ ॥ घ्राणंजिह्वाचचक्षुश्चवाङ्मनोबुद्धिरेवच॥ नशब्दानधिगच्छंतिश्रोत्रंतानधिगच्छति॥ १०॥ घ्राणंजिह्वाचचक्षुश्चत्वक्श्रोत्रंबुद्धिरेवच॥ संशयंना
धिगच्छंतिमनस्तमधिगच्छति ॥ ११॥ घ्राणंजिह्वाचचक्षुश्चत्वक्श्रोत्रंमनएवच॥ ननिष्ठामधिगच्छंतिबुद्धिस्तामधिगच्छति ॥ १२॥ अत्राप्युदाहरंतीम
मितिहासंपुरातनं॥ इंद्रियाणांचसंवादंमनसश्चैवभामिनि॥ १३॥

वाङ्मनसयोःप्रत्येकंपुरुषार्थहेतुत्वाद्विशिष्टत्वमविशिष्टं ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ इदानींपूर्वोक्तघ्राणादिसप्तकस्यअ
न्वयव्यतिरेकाभ्यामितरेतरकार्यकारित्वंनास्तीत्युक्त्वाबुद्धिमनस्यंतर्भाव्यइतरेषांपंचानांमनोधीनत्वंमनसोपिव्यावहारिकार्थप्रकाशकत्वमितराधीनमितींद्रियमनःसंवादेनतेषामन्योन्याव्यतिरेकमुक्त्वापूर्वोक्त
मेवान्यतरजयेनोभयजयफलंसिध्यतीतिप्रतिपादनार्थोयंसप्तहोत्राध्यायआरभ्यते अत्रापीति अत्रवाङ्मनसयोःसमप्राधान्येविवेचनीये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ दुर्बलीयसामस्माकंनियमाबलवंतःश्रेष्ठाः अनियमाअपराधीनाः ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ अगारंहार्दाकाशंसुषुप्तौमोक्षे चप्रविश्य यएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेते त्रिपादस्यामृतंदिवीतिश्रुतिभ्यां अद्वारमिवबाह्येंद्रियवर्जितमिव स्वप्नसंप्रज्ञातयोरिवव्युत्थानेपिइंद्रियाणांवासनामात्ररूपत्वेपिभ्रांतिसिद्धंस्थौल्यमपेक्ष्यइव

॥२०॥ मनउवाच नाघ्रातिमामृतेघ्राणंरसंजिह्वानवेत्तिच ॥ रूपंचक्षुर्नगृह्णातित्वक्स्पर्शंनावबुध्यते ॥ १४ ॥ नश्रोत्रंबुध्यतेशब्दंमयाहीनंकथंचन ॥ प्रवरंसर्वभू
तानामहमस्मिसनातनं ॥ १५ ॥ अगाराणीवशून्यानिशांतार्चिषइवाग्नयः ॥ इंद्रियाणिनभासंतेमयाहीनानिनित्यशः ॥ १६ ॥ काष्ठानीवार्द्रशुष्काणियत
मानैरपींद्रियैः ॥ गुणार्थान्नाधिगच्छंतिमामृतेसर्वजंतवः ॥ १७ ॥ इंद्रियाण्यूचुः एवमेतद्भवेत्सत्यंयथैतन्मन्यतेभवान् ॥ ऋतेस्मानस्मदर्थांस्त्वंभोगान्
भुंक्तेभवान्यदि ॥ १८ ॥ यद्यस्मासुप्रलीनेषुतर्पणंप्राणधारणं ॥ भोगान्भुंक्तेभवान्सत्यंयथैतन्मन्यतेतथा ॥ १९ ॥ अथवास्मासुलीनेषुतिष्ठत्सुविषयेषुच ॥
यदिसंकल्पमात्रेणभुंक्तेभोगान्यथार्थवत् ॥ २० ॥ अथचेन्मन्यसेसिद्धिमस्मदर्थेषुनित्यदा ॥ घ्राणेनरूपमादत्स्वरसमादत्स्वचक्षुषा ॥ २१ ॥ श्रोत्रेणगंधानाद
त्स्वस्पर्शानादत्स्वजिह्वया ॥ त्वचाचशब्दमादत्स्वबुद्ध्यास्पर्शमथापिच ॥ २२ ॥ बलवंतोह्यनियमानियमादुर्बलीयसां ॥ भोगानपूर्वानादत्स्वनोच्छिष्टंभोक्तुम
र्हति ॥ २३ ॥ यथाहिशिष्यःशास्तारंश्रुत्यर्थमभिधावति ॥ ततःश्रुतमुपादायश्रुत्यर्थमुपतिष्ठति ॥ २४ ॥ विषयानेवमस्माभिर्दर्शितानभिमन्यसे ॥ अनागता
नतीतांश्चस्वप्नेजागरणेतथा ॥ २५ ॥ वैमनस्यंगतानांचजंतूनामल्पचेतसां ॥ अस्मदर्थेकृतेकार्येदृश्यतेप्राणधारणं ॥ २६ ॥ बहूनपिहिसंकल्पान्मत्वास्वप्नानु
पास्यच ॥ बुभुक्षयापीड्यमानोविषयानेवधावति ॥ २७ ॥ अगारमद्वारमिवप्रविश्यसंकल्पभोगान्विषयेनिबद्धान् ॥ प्राणक्षयेशांतिमुपैतिनित्यंदारुक्षयेऽग्नि
र्ज्वलितोयथैव ॥ २८ ॥ कामंतुनःस्वेषुगुणेषुसंगःकामंचनान्योन्यगुणोपलब्धिः ॥ अस्मान्विनानास्तितपोपलब्धिस्तावदृतेत्वांनभजेत्प्रहर्षः ॥ २९ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥२०॥ शब्दः संकल्पजान्भोगान्विषयेनिबद्धान्विषयवासनानुविद्धान्भुक्त्वाप्राणक्षयेमनःप्रक्षयेसुषुप्तावसंप्रज्ञातेवाशांतिमुपैति एवंदंतानित्यादिश्लोकेसूत्रितंआहारशुद्धेःसत्वशुद्धिहेतुत्वंतत्आदितः एवंस्वस्याकर्तृ त्वभावनयान्नमश्नतः सिध्यतिशुद्धचित्तस्यत्वयमेवबोधप्रकारइत्युक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तालुजिह्वांचेत्यत्रसूत्रितमर्थंव्याकरोत्यध्यायद्वयेन अत्रापीति अत्रप्राणक्षयेवक्तव्ये तत्रछांदोग्येप्राणाग्निहोत्रविद्यायांप्राणापानव्यानोदानसमानाःक्रमेणाधिलोकंद्युभूमिदिगाकाशविद्युद्रूपाःसमाम्नाताः तेषांप्राणापानौअन्योन्याधीनौ पूरकेरेचकेवाक्रियमाणेअपानक्रियानिरोधात् अपानेचविरेच्यमानेप्राणगतिनिरोधात् पार्ष्णिभागेनसंपीड्ययोनिमाकुंचयेद्दृढमित्यादिप्रकारेणमूलबंधेनतयोरेकीकृतयोरूर्ध्वा गतिर्भवति तदेतत्प्राणापानयोरुदानाधीनत्वंप्रागेवोक्तं अपानप्राणयोर्मध्येउदानोव्याप्यतिष्ठतीति एवंद्युभुवोःपर्जन्ययज्ञद्वारापरस्पराश्रितयोरपिआकाशाश्रितत्वं तथानाभिदेशमात्रवर्त्तीसमानःसर्वांगव्यापि नोव्यानस्यवशेस्ति व्यानोपिसर्वसंधिव्यापिन्युदानेसमुच्चलत्वादुच्चलतितव्द्याप्यत्वात्समानोप्युच्चलति एवंविद्युद्दिगाश्रितादिक्कआकाशाश्रिता इदमेवसर्वेषामुदानाधीनत्वंश्रुत्यातद्यथासुँहयपड्वीशशंकून्मरवीदे

ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ सुभगेपंचहोतॄणांविधानमिहयादृशं॥ १ ॥ प्राणापानावुदानश्चसमानोव्यानएवच॥ पंचहोतॄंस्तथै तान्वैपरंभावंविदुर्बुधाः॥ २॥ ब्राह्मण्युवाच स्वभावात्सप्तहोतारइतिमेपूर्विकामतिः॥ यथावैपंचहोतारःपरोभावस्तदुच्यतां॥ ३॥ ब्राह्मणउवाच प्रा णेनसंभृतोवायुरपानोजायतेततः ॥ अपानेसंभृतोवायुस्ततोव्यानःप्रवर्त्तते॥ ४॥ व्यानेनसंभृतोवायुस्ततोदानःप्रवर्त्तते ॥ उदानेसंभृतोवायुःसमानोनाम जायते॥५॥ तेऽपृच्छंतपुरासंतःपूर्वजातंपितामहं॥ योनःश्रेष्ठस्तमाचक्ष्वसनःश्रेष्ठोभविष्यति॥ ६॥ ब्रह्मोवाच यस्मिन्प्रलीनेप्रलयंव्रजंतिसर्वेप्राणाःप्राण भृतांशरीरे ॥ यस्मिन्प्रचीर्णेचपुनश्चरंतिसवैश्रेष्ठोगच्छतयत्रकामः॥ ७॥ प्राणउवाच मयिप्रलीनेप्रलयंव्रजंतिसर्वेप्राणाःप्राणभृतांशरीरे॥ मयिप्र चीर्णेचपुनश्चरंतिश्रेष्ठोप्यहंपश्यतमांप्रलीनं॥ ८॥ ब्राह्मणउवाच प्राणःप्रालीयततःपुनश्चप्रचचारह॥ समानश्चाप्युदानश्चवचोब्रूतांपुनःशुभे॥ ९॥ नत्वंसर्वमिदंव्याप्यतिष्ठसीहयथावयं ॥ नत्वंश्रेष्ठोहिनःप्राणअपानोहिवशेतव ॥ प्रचचारपुनःप्राणस्तमपानोभ्यभाषत॥ १०॥ अपानउवाच मयिप्र लीनेप्रलयंव्रजंतिसर्वेप्राणाःप्राणभृतांशरीरे॥ मयिप्रचीर्णेचपुनश्चरंतिश्रेष्ठोप्यहंपश्यतमांप्रलीनं॥ ११ ॥ ब्राह्मणउवाच व्यानश्चतमुदानश्चभाषमा णमथोचतुः॥ अपाननत्वंश्रेष्ठोसिप्राणोहिवशगस्तव॥ १२॥ अपानःप्रचचाराथव्यानस्तंपुनरब्रवीत्॥ श्रेष्ठोहमस्मिसर्वेषांश्रूयतांयेनहेतुना॥ १३ ॥

दितिदृष्टांतेनोपपादितं उदानोपिभ्रूघ्राणसंधौनिरुध्यतेयदातदातत्स्थोब्रह्मणिद्युभूम्यादिसहितआकाशोनिरुध्यते एवंचतस्यामवस्थायांसर्वप्रपंचप्रविलयाद्योगीकृतकृत्योभवतीतिप्रघट्टकतात्पर्यं तत्रैवंसतित्रे धाभावनाप्रवर्त्तते प्राणायस्वाहेत्यादिभिर्मंत्रैःप्राणाग्निहोत्रंकुर्वन्ननेनावदानेनसर्वंद्युप्रभृतितृप्यतीतिभावनयाशुद्धचित्तोभवत्यन्नदोषैश्चनलिप्यतेइत्येकःप्रकारः चपलंमनःपूर्वोक्तखेचरीमुद्रयाहठयोगेननिरो द्धव्यमितिद्वितीयः अनुपदोक्तःकृत्स्नप्रपंचविलयस्तृतीयः एतेषामधिकारिभेदाव्द्यवस्था एवंसर्वापिविद्याधिदेवाधिभूताध्यात्मभेदेनत्रिविधाधिकारभेदात्ज्ञेया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अक्षरार्थःस्पष्टएव पंचानामप्येषामेकस्यापिनिरन्वयोच्छेदेसर्वेषामुच्छेदोभवतीतिसर्वेषांप्रत्येकंमयिप्रलीनेप्रलयंव्रजंतीत्युक्तिःसंगच्छते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२१॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवमेषांसत्यपिप्रत्येकंश्रैष्ठ्येस्वातंत्र्याभावादश्रैष्ठ्यमप्यस्तीत्याशयेनाह सर्वेश्रेष्ठानवाश्रेष्ठाइति ॥ २१ ॥ २२ ॥ वस्तुतस्तुमनोमात्रत्वमेवप्राणाना
मित्याह एकएवममैवात्मेति ॥ २३ ॥ आख्यायिकातात्पर्यंतुयथाएकएवप्राणोध्यात्ममुपाधिभेदात्पंचधाभूतोन्योन्यस्माद्यावर्त्ततेएवंपरमात्मापिऔपाधिकमनेकधाभावंप्राप्यमिथोहर्षविषादभोक्तृभोग्य

मयिप्रलीनेप्रलयंव्रजंतिसर्वेप्राणाःप्राणभृतांशरीरे॥ मयिप्रचीर्णेचपुनश्चरंतिश्रेष्ठोप्यहंपश्यतमांप्रलीनं॥ १४ ॥ ब्राह्मणउवाच प्रालीयततोव्यानः
पुनश्चप्रचचारह॥ प्राणापानावुदानश्चसमानश्चतमब्रुवन्॥ १५ ॥ नत्वंश्रेष्ठोसिनोव्यानसमानस्तुवशेतव॥ प्रचचारपुनर्व्यानःसमानःपुनरब्रवीत्॥ श्रेष्ठोह
मस्मिसर्वेषांश्रूयतांयेनहेतुना॥ १६॥ मयिप्रलीनेप्रलयंव्रजंतिसर्वेप्राणाःप्राणभृतांशरीरे॥ मयिप्रचीर्णेचपुनश्चरंतिश्रेष्ठोप्यहंपश्यतमांप्रलीनं॥ १७॥ समानः
प्रचचाराथउदानस्तमुवाचह॥ श्रेष्ठोहमस्मिसर्वेषांश्रूयतांयेनहेतुना॥ १८॥ मयिप्रलीनेप्रलयंव्रजंतिसर्वेप्राणाःप्राणभृतांशरीरे ॥ मयिप्रचीर्णेचपुनश्चरंति
श्रेष्ठोप्यहंपश्यतमांप्रलीनं ॥ १९ ॥ ततःप्रालीयतोदानःपुनश्चप्रचचारह ॥ प्राणापानौसमानश्चव्यानश्चैवतमब्रुवन्॥ उदाननत्वंश्रेष्ठोसिव्यानएववशेतव॥
॥ २०॥ ब्राह्मणउवाच ततस्तानब्रवीद्ब्रह्मासमवेतान्प्रजापतिः॥ सर्वेश्रेष्ठानवाश्रेष्ठाःसर्वेचान्योन्यधर्मिणः॥ २१ ॥ सर्वेस्वविषयेश्रेष्ठाःसर्वेचान्योन्य
धर्मिणः॥ इतितानब्रवीत्सर्वान्समवेतान्प्रजापतिः॥ २२॥ एकःस्थिरश्चास्थिरश्चविशेषात्पंचवायवः॥ एकएवममैवात्माबहुधाप्युपचीयते॥ २३॥ परस्परस्य
सुहृदोभावयंतःपरस्परं॥ स्वस्तिव्रजतभद्रंवोधारयध्वंपरस्परं॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीताप० ब्राह्मणगीतासुत्रयोविंशोऽध्यायः
॥ २३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ नारदस्यचसंवादमृषेर्देवमतस्यच ॥ १ ॥ देवमतउवाच जं
तोःसंजायमानस्यकिंनुपूर्वंप्रवर्त्तते॥ प्राणोपानःसमानोवाव्यानोवोदानएवच॥ २॥ नारदउवाच येनायंसृज्यतेजंतुस्ततोन्यःपूर्वमेतितं॥ प्राणद्वंद्वं
हिविज्ञेयंतिर्यगूर्ध्वमधश्चयत्॥ ३॥ देवमतउवाच केनायंसृज्यतेजंतुःकश्चान्यःपूर्वमेतितं॥ प्राणद्वंद्वंचमेब्रूहितिर्यगूर्ध्वमधश्चयत्॥ ४॥

भावंभजतइति तस्मादैकात्म्यबुध्यासर्वैःसर्वत्रानुकंपाकार्येत्युपसंहरति धारयध्वंपरस्परमिति ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥
॥२१॥ उक्तमैकात्म्यमध्यारोपापवादाभ्यांप्रपंचयति अत्रेति ॥ १ ॥ जंतोःसमष्टिव्यष्टिशरीरिणः ॥ २ ॥ येननिमित्तेनकारणेन ततोनिमित्तादन्योपि तंतप्रति पूर्वंप्राक्निमित्तत्वेनएति किंतद्द्वयं प्राणद्वंद्वंचकिं
तिर्यङ्मनुष्यादिऊर्ध्वंदेवादिअधःपश्वादि एतेषांरूपंचयत्तद्विज्ञेयं यद्वातिर्यगित्यादिनाविभुत्वमेवोच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्तरं संकल्पाज्जायतेहर्षइति हर्षःआनंदःसएवसंकल्पात् जंतुरित्यनुकृष्यते जंतुरूपेणाविर्भवतीत्यर्थः आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिसच्चत्यच्चाभवदित्यादिश्रुतिभ्यः आनंदमात्रंब्रह्मैवमाययाईक्षणपूर्वकंब्रह्मांडपिंडाकारत्वंप्रामोति रविरिवसूर्यकांतद्वारावह्निप्रदीपाकारत्वमितिभावः शब्दादपिचजायते वैदिकशब्दपूर्विकापिप्रलयाग्निदग्धभौतिकसृष्टिःप्रजापतिद्वाराजायते एतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजतेत्यादिश्रुतेस्तक्षकदग्धोवटइवकाश्यपमंत्रादित्यर्थः रसात्रूपात्तत्तद्विषयवासनातः इदंचपर्जन्यवदीश्वरस्यसाधारणेपिकारणत्वेबीजवदसाधारणंज्ञेयं ॥ ५ ॥ शुक्रंअदृष्टं शोणितंरागादि वासनामिश्रमदृष्टमवष्टभ्यप्राणोलिंगात्माप्रवर्त्ततेस्रष्टुं तेनप्राणेनविकृतेजन्माद्यपक्षयांतान्विकारान्प्रापितेशुक्रेसवासनकर्मजेदेहेअपानोमृत्युश्चरमभावविकारोनाशाख्यःप्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ एवंसतिपुनस्तस्मिन्जन्मन्युपचितात्शुक्रात्रसाच्चयथोक्ताज्जायते एतद्रूपंउदानस्यब्रह्मणःआरोपितंरूपमित्यर्थः किंतदतआह हर्षोमिथुनमंतरेति मिथुनंउक्तरूपंकारणंकार्यंचअंतरातयोर्मध्येहर्षोव्याप्यतिष्ठती

नारदउवाच संकल्पाज्जायतेहर्षःशब्दादपिचजायते ॥ रसात्संजायतेचापिरूपादपिचजायते ॥५॥ शुक्राच्छोणिलसंसृष्टात्पूर्वंप्राणःप्रवर्त्तते ॥ प्राणेनविकृतेशुक्रेततोऽपानःप्रवर्त्तते ॥ ६ ॥ शुक्रात्संजायतेचापिरसादपिचजायते ॥ एतद्रूपमुदानस्यहर्षोमिथुनमंतरा ॥ ७ ॥ कामात्संजायतेशुक्रंशुक्रात्संजायतेरजः ॥ समानव्यानजनितेसामान्येशुक्रशोणिते ॥ ८ ॥ प्राणापानाविदंद्वंद्वमवाक्चोर्ध्वंचगच्छतः ॥ व्यानःसमानश्चैवोभौतिर्यग्द्वंद्वत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ अग्निर्वैदेवताःसर्वाइतिदेवस्यशासनं ॥ संजायतेब्राह्मणस्यज्ञानंबुद्धिसमन्वितं ॥ १० ॥ तस्यधूमस्तमोरूपंरजोभस्मसुतेजसः ॥ सर्वंसंजायतेतस्ययत्रप्रक्षिप्यतेहविः ॥ ११ ॥

त्यर्थः तेयदंतरातद्ब्रह्मेतिश्रुतेः तेनामरूपे ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिमूलात्कामात्शुक्रंअदृष्टंअदृष्टाच्चरजःप्रवृत्तिरितिकामकर्मणीप्रवाहेणवर्त्तेतेइत्यर्थः एतयोर्मूलंसमानव्यानौताभ्यांतदात्मकेविद्युत्श्रोत्रेलक्ष्यते ततश्चदृष्टानुश्रविकविषयंविज्ञानंकामप्रवृत्त्योर्बीजमित्यर्थः तथाचाहुः जानातीच्छतिप्रयततइति ॥८॥ प्राणापानाविति इदमेवकामप्रवृत्त्याख्यंद्वंद्वंप्राप्यप्राणापानावेवजीवोपाधिभूतौऊर्ध्वाधोगतिंगच्छतोनतुजीवः घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमइतिश्रुतेः विभोश्चिद्रूपस्यजीवस्याकाशवद्गत्ययोगात् समानव्यानौउक्तरीत्यादृष्टंश्रुतंच तावुभौतिर्यक्अनूर्ध्वंअब्रह्म अतत्प्रापकत्वात्अतएवद्वंद्वत्वंद्वंद्वंद्वैतंतद्भावइतिउच्यतेवेदे ॥ ९ ॥ ननुसर्वंदृष्टंश्रुतंचतिर्यग्द्वंद्वंनेत्याह अग्निर्वाइति अग्निःपरमात्मा तस्यैवदेवस्यशासनंआज्ञा निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइतिश्रुतेः श्रुतिस्मृतिममैवाज्ञेइतिस्मृतेश्चतदाज्ञारूपोवेदःइदंसर्वंयदयमात्मासर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिरैकात्म्यंप्रतिपादयतीत्यर्थः तस्यचदेवस्यज्ञानंबुद्धिसमन्वितंचपरमधीवृत्तियुक्तंततएववेदाज्जायतइत्यर्थः॥ १० ॥तदेवाह तस्येति यथाधूमभस्मनीअग्निरूपबहिर्भूतेएवंतमोरजसीलयविक्षेपहेतुतयाचिद्रूपाद्बहिर्भूतेइत्यर्थः सर्वमिति तस्यतस्मात् यत्रअग्नौमुख्येभोक्तरिहविर्भोग्यंतस्मात्सर्वंसंजायते इदंसर्वमित्याद्युदाहृतश्रुतेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सत्वादिति यज्ञोजीवब्रह्मणोःसंगतिकारणरूपोयोगःसमानव्यानाख्यंसर्वंदृष्टंश्रुतंचबुद्धिसत्त्वादेवभवतीतियोगिनामनुभवसिद्धमित्यर्थः अयंभावः वेदेश्येनज्योतिष्टोमदहरोपासनादीनितमोरजःसत्वप्रधानपुरु
षयोग्यानिवर्त्ततेतेषुतेषुयज्ञविदांसात्विकमेवसाधनंबहुमतंनेतरदिति प्राणापानाविति यथाग्निराज्यभागाभ्यामुद्दीप्यतेएवंपूर्वोपाधिप्रविलापनरूपप्राणापानजयेनउदानाख्यंपरंब्रह्मभ्रूमध्येदृष्वाप्रकाशतइत्य
र्थः एवंचकेनायंसृज्यतइत्यस्योत्तरंसंकल्पादिति कश्चान्यइत्यस्यतन्मूलभूतेकामकर्मणी प्राणद्वंद्वंचसात्विकंतत्द्वयंसमानव्यानाख्यं तिर्यगित्यादेरुत्तरंहर्षोमिथुनमंतरेतिचव्यक्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहोरा
त्रंविद्याविद्ये सुप्तिजागरौ उत्पत्तिप्रलयौवा ॥ १४ ॥ सत्कार्यं असत्कारणं हुताशनःहुतेप्रविलापितेकार्यकारणे अश्नातिनिरन्वयंनिगिलतिनतुराहुवत्पुनरुद्गिरतीतिहुताशनः शुद्धंब्रह्म उदानस्यउत्कर्षे
णआनयतिचेष्टयतीत्युदानःपरमआनंदः कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुतेः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वमिति ततऊर्ध्वंब्रह्मलयेनहेतुनासंकल्पाख्येनसमानोव्यानश्चभवतिव्यानेनसर्वांदिवमा

सत्वात्समानोव्यानश्चइतियज्ञविदोविदुः ॥ प्राणापानावाज्यभागौतयोर्मध्येहुताशनः ॥ १२ ॥ एतद्रूपमुदानस्यपरमंब्राह्मणाविदुः ॥ निर्द्वंद्वमितियत्त्वेतत्त
न्मेनिगदतःशृणु ॥ १३ ॥ अहोरात्रमिदंद्वंद्वंतयोर्मध्येहुताशनः ॥ एतद्रूपमुदानस्यपरमंब्राह्मणाविदुः ॥ १४ ॥ सच्चासच्चैवतद्द्वंद्वंतयोर्मध्येहुताशनः ॥ एतद्रूप
मुदानस्यपरमंब्राह्मणाविदुः ॥ १५ ॥ ऊर्ध्वंसमानोव्यानश्चव्यस्यतेकर्मतेनतत् ॥ तृतीयंतुसमानेनपुनरेवव्यवस्यते ॥ १६ ॥ शांत्यर्थंव्यानमेकंचशांतिर्ब्रह्मस
नातनं ॥ एतद्रूपमुदानस्यपरमंब्राह्मणाविदुः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥
ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ चातुर्होत्रविधानस्यविधानमिहयादृशं ॥ १ ॥ तस्यसर्वस्यविधिवद्विधानमुपदिश्यते ॥ शृणुमेगदतो
भद्रेरहस्यमिदमद्भुतं ॥ २ ॥ करणंकर्मकर्त्ताचमोक्षइत्येवभाविनि ॥ चत्वारएतेहोतारोयैरिदंजगदावृतं ॥ ३ ॥

वृणोतिततःसमानेप्रतितिष्ठतीत्युक्तेः कारणंकार्यंचभवति तेनैवहेतुनाकर्मव्यस्यतेविस्तार्यते तस्मात्संकल्पोनिरोद्धव्यः निःसंकल्पस्तटस्थस्तिष्ठेदेवतन्मोक्षलक्षणमितिश्रुतेरितिभावः ननुसुषुप्तावपिनिःसंकल्पता
स्तीत्यतआह तृतीयमिति तृतीयंऊर्ध्वं तुशब्दःसमानवैलक्षण्यार्थः समानेनउपलक्षणेनव्यवस्यतेनिश्चीयतेशाखयेवचंद्रः सौषुप्तात्कारणभावात्तद्विलक्षणमित्यर्थः तथाचश्रुतिः द्वैतस्याग्रहणंतुल्यमुभयोःप्राज्ञ
तुर्ययोः बीजनिद्रायुतःप्राज्ञःसातुतुर्येनविद्यतइति ॥ १६ ॥ निश्चयफलमाह शांतीति व्यानंचकारात्समानंसनातनंब्रह्मचएतत्त्रयंएकंशांतिशब्दार्थः कार्यकारणशुद्धानांसैंधवघनन्यायेनैक्यंमुक्तिर्नत्वाद्ययो
र्निरोधमात्रंसांख्याभिमतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमुपदेशप्राधान्येनब्र
ह्माद्वैतमुक्त्वाउपपत्तिप्राधान्येनतत्प्रसाधयितुमध्यायांतरमारभते अत्रापीति अत्रउदानस्वरूपेविवेक्तव्ये चातुर्होत्रविधानंइतिहासनाम तस्यविधानंअपूर्वतयाज्ञापनं ॥ १ ॥ शब्दतोज्ञातस्यपुनर्विधानंअनु
ष्ठानप्रकारं ॥ २ ॥ भाविनिविशुद्धभाववति हेबुद्धे ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हेतूनामिति घ्राणादयोयद्यपिदशसप्तहोत्रोरुक्तास्तथाप्येतेषांकःकस्यहेतुरितितत्रनोक्तंअत्रतुयुक्तिबलेनतत्साधनंअधिकमुच्यतइतिविशेषइतिभावः तत्रगंधाद्यनुभवेप्रीत्यप्रीतिविषादाःसत्वरजस्तमोगुणकार्यभूताउत्पद्यंते तेयद्यात्मधर्माःस्युर्नतर्हितत्स्वरूपोच्छेदंविनातस्यतद्वियोगआत्यंतिकोयुज्यते घटस्येवरूपसामान्येन यदिप्रकृतेस्तर्हिसापिआत्मसमसत्वाचेत् विभुनोर्द्वयोर्वियोगायोगात्पुरुषस्यचालुप्तदृग्रूपत्वादवश्यंभोगस्यप्राप्तेरनिर्मोक्षएव तस्माद्रज्जूरगतुल्याप्रकृतिस्तत्कार्यंचसर्वंतादृशमेवदृष्टिसमसमयोत्पत्तिकमित्याशयेनाह घ्राणमिति गुणाअविद्यासैवहेतुर्येषांतेगुणहेतवः घ्राणादिकंसप्तदशकस्यलिंगस्योपलक्षणं ॥ ४ ॥ गंधादयोपिगुणहेतुत्वमत्यजंतएवकर्महेतवःकर्मजाअपिभवंति स्थूलंसर्वकर्मणएवफलमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कर्मकर्त्तैवतत्तत्फलभोक्तृरूपेणघ्रात्रादिरूपोभवतीतिघ्रात्रादयःकर्तृहेतवः एतेनाकर्तुर्भोक्तृत्वंवांछन्सांख्योनिरस्तः भोक्तृत्वस्यापिभोगकर्तृरूपत्वात् ॥ ६ ॥ एतेषामभेदमाह स्वगुणमिति एतेघ्रात्रादयःगुणऔपाधिकंरूपंघ्राणादितद्युतस्तत्साधनाःसंतःस्वगुणंगंधादिकंभक्षयंतिभुंजते अयंभावः यथाआकाशःकर्णशष्कुलीरूपमुपाधिंप्राप्यश्रोत्रभावंगतस्तेनैवस्वगुणंशब्दंप्रकाशयति एवंघ्रात्रादयोपि अथयोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मागंधायघ्राणमितिश्रुतेः स्वोपादानकघ्राणादिमंतःस्वोपादानकमेवशब्दादिकंभुंजते तथाचप्रयोगः मेयमातारौएकोपादानकौभास्यभासकत्वात्शब्दश्रोत्रवदित्यात्माद्वैतसाधकःसूचितोभवति किंतन्मेयमात्रोर्गुणरूपयोरुपादानंतत्राह अहंचनिर्गुणोनंतइति अस्मदर्थ

हेतूनांसाधनंचैवशृणुसर्वमशेषतः ॥ घ्राणंजिह्वाचचक्षुश्चत्वक्श्रोत्रंचपंचमं ॥ मनोबुद्धिश्चसप्तैतेविज्ञेयागुणहेतवः ॥ ४ ॥ गंधोरसश्चरूपंचशब्दःस्पर्शश्च पंचमः ॥ मंतव्यमथबोद्धव्यंसप्तैतेकर्महेतवः ॥ ५ ॥ घ्राताभक्षयिताद्रष्टावक्ताश्रोताचपंचमः ॥ मंताबोद्धाचसप्तैतेविज्ञेयाःकर्तृहेतवः ॥ ६ ॥ स्वगुणंभक्षयंत्येते गुणवंतःशुभाशुभं ॥ अहंचनिर्गुणोनंतःसप्तैतेमोक्षहेतवः ॥ ७ ॥

एवघ्राणादिगुणरहितोगंधघ्रातृत्वादिपरिच्छेदरहितस्तयोरुपादानमित्यर्थः

एवंपृथिवीहोता द्यौरध्वर्युः रुद्रोग्नीत् बृहस्पतिरुपवक्तेतिचहोतृमंत्रोव्याख्यातः तथाहि पृथिवीशब्दोक्तंघ्राणादिकंअतींद्रियत्वसामान्यात्होतृप्रकाश्यदेवतातुल्यंहोतृशब्देनोक्तं सुखसाधनतयाद्युशब्दोक्तंगंधादिकंदृष्टार्थत्वसामान्यादध्वर्युकर्तृकनिर्वापावघातादितुल्यंअध्वर्युशब्देनोक्तं लब्धैरलब्धैश्चगंधादिभीरोध्यमानोरोद्यमानोवारुद्रशब्दोक्तोघ्रात्रादिःकामाग्नींधकत्वसामान्यादग्नीच्छब्देनोक्तः कारणब्रह्मणोप्यधिष्ठानत्वेनपालकत्वाद्बृहस्पतिशब्दोक्तोनिर्गुणःसाक्षिमात्ररूपत्वादुपवक्तानमुख्योवक्ताएतदुपद्रष्टृत्वादेरप्युपलक्षणं तेनसर्गादौईक्षणस्याप्ययंकर्त्तानभवति एवंचित्तिःस्रुगित्यादयोदशहोत्रादिमंत्राअपिव्याख्येयाः विस्तरभयात्तुनेहव्याख्यायंते चित्तिचित्तादिःसर्वोप्यात्मनएवव्यूहोदशहोत्रादिशब्दानामात्ममात्रवाचकत्वस्यआत्मन्नात्मन्नित्यामंत्रयत तस्मैदशमऽहूतःप्रत्यशृणोत् सदशहूतोभवत् दशहूतोहवैनामैषः तंवाएतंदशहूतंसंतं दशहोतेत्याचक्षतेपरोक्षेणइतिश्रवणात् आमंत्रणमनुसंधानं प्रतिश्रवणमुपवक्तुःसाक्षात्कारइतिदिक् कथंतर्हिनिर्गुणस्यानंतस्यप्रतिपत्तिरितितत्राह सप्तैतेमोक्षहेतवइति इंद्रियाणांविषयाणांचग्रहातिग्रहसंज्ञकबंधरूपत्वात्तेषांवियोगेशब्दशष्कुल्यभावेनभसःस्वतन्मात्रत्ववदात्मनोनिरुपाधेर्भेदकाभावाच्चिन्मात्ररूपेणावस्थिताएतेअव्यवहिताघ्रात्रादयएवमोक्षहेतवःस्युः घ्रातृत्वाद्यभिमानत्यागोमोक्षइत्यर्थः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्त्वविदांतुनभक्षणमस्तीत्याह विदुषामिति स्वंस्वंस्थानंघ्राणादीनामधिष्ठानंअविद्यादि गुणागुणेषुवर्त्ततइतिमत्वानसज्जतइत्युक्तेः घ्राणादयएवघ्रेयादिषुवर्त्ततेनत्वात्मेतिजानतांनघ्रातृत्वाद्यभिमानकृतोबंधो स्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अदन्निति अविद्वानितिछेदः अन्नानिघ्रेयादीनि अदन्भोक्तृत्वाभिमानंकुर्वन् भोग्येममत्वेनममतयोपपद्यतेयुज्यतेततश्चनश्यतीत्यर्थः अत्रकेवलाघोभवतिकेवलादीतिश्रौतंदृष्टांतमाह आत्मार्थेइति ॥ ९ ॥ एकाकीमिष्टभुक्केवलपापरूपएवभवतियस्मादतःसचान्नंहंतिनाशयति तंचान्नंहंतिमृत्युपरंपरया सहत्वान्नंहन्यतेऽन्नेन ॥ १० ॥ यइदंविद्वान्अन्नंहंताअन्नंभोक्ताअन्नोपलक्षितस्यकृत्स्नप्रपंचस्यात्मनिप्रविलापयितेत्यर्थः सईश्वरएवसन्पुनरन्नादेर्जनकोभवति यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मायस्मिन्संदेहेगहनेप्रविष्टः सविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्त्तातस्यलोकःसउलोकएवेतिश्रुतेः नचेति न कर्मणालिप्यतेपापकेनेतिश्रुतेः सर्वभोगभुजोपिविदुषोनभोगकृतोलेपोस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अन्नशब्दार्थमाह मनसेत्यादिना ॥ १२ ॥ मंतव्यादीनांहोमोमनआदिनिग्रहेणैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ होमाधिष्ठानं

विदुषांबुध्यमानानांस्वंस्वंस्थानंयथाविधि ॥ गुणास्तेदेवताभूताःसततंभुंजतेहविः ॥ ८ ॥ अदन्नन्नान्यथोऽविद्वान्ममत्वेनोपपद्यते ॥ आत्मार्थेपाचयन्नन्नंमम त्वेनोपहन्यते ॥ ९ ॥ अभक्ष्यभक्षणंचैवमद्यपानंचहंतितं ॥ सचान्नंहंतितंचान्नंसहत्वाहन्यतेपुनः ॥ १० ॥ हंताह्यन्नमिदंविद्वान्पुनर्जनयतीश्वरः ॥ नचान्ना ज्जायतेतस्मिन्सूक्ष्मोनामव्यतिक्रमः ॥ ११ ॥ मनसागम्यतेयच्चयच्चवाचानिगद्यते ॥ श्रोत्रेणश्रूयतेयच्चचक्षुषायच्चदृश्यते ॥ १२ ॥ स्पर्शेनस्पृश्यतेयच्चघ्राणे नघ्रायतेचयत् ॥ मनःषष्ठानिसंयम्यहवींष्येतानिसर्वशः ॥ १३ ॥ गुणवत्पावकोमह्यंदीप्यतेंतःशरीरगः ॥ योगयज्ञःप्रवृत्तोमेज्ञानवह्निप्रदोद्भवः ॥ प्राणस्तो त्रोपानशस्त्रःसर्वत्यागसुदक्षिणः ॥ १४ ॥ कर्त्तानुमंताब्रह्मात्माहोताऽध्वर्युःकृतस्तुतिः ॥ ऋतंप्रशास्तातच्छस्त्रमपवर्गोस्यदक्षिणा ॥ १५ ॥ ऋचश्चाप्यत्रशंसंति नारायणविदोजनाः ॥ नारायणायदेवाययदविंदन्पशून्पुरा ॥ १६ ॥ तत्रसामानिगायंतितत्रचाहुर्निदर्शनं ॥ देवंनारायणंभीरुसर्वात्मानंनिबोधतं ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेंआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गुणवत्पावकःकारणंब्रह्म मह्यंमम योगंयज्ञत्वेनस्तौति योगेति ज्ञानमेववह्निःसर्वकर्मदाहकत्वात्तत्प्रदउद्भवोयस्ययोगयज्ञस्यसतथा प्राणःस्तोत्रं अपानःशस्त्रं अपानसत्रइत्यपपाठः सर्वत्यागसुदक्षिणःसर्वत्यागे नैवसुतरांदक्षिणःफलजननसमर्थः ॥ १४ ॥ कर्त्ताहंकारः अनुमंतामनः आत्माबुद्धिः एतत्त्रयंब्रह्मैवसत्क्रमेणहोत्रध्वर्यूद्गातृरूपयोगिनइत्यर्थः प्रशास्ता तच्छस्त्रंप्रशास्तुःशंसनं ऋतंसत्यवचनमेवेत्यर्थः अपवर्गः कैवल्यं ॥ १५ ॥ ऋचःतपआसीद्गृहपतिरित्याद्याः चकारात्तस्यैवंविदुषोयज्ञस्यात्मायजमानःश्रद्धापत्नीशरीरमिध्ममुरोवेदिरित्यादिब्राह्मणंच शंसंतियोगयज्ञेप्रमाणत्वेनकथयंतितैत्तिरीयादयः नारायण विदःवेदविदआत्मविदोवा नारायणायआत्मप्राप्त्यर्थंयत्यदापशूनिंद्रियाणिअविंदन् वश्यत्वेनप्राप्तवंतः ॥ १६ ॥ तत्रतदासामानिगायंतिआत्मलाभेनहृष्टाःसंतः तत्रचाहुर्निदर्शनंतैत्तिरीयाः एतत्सामगाय न्नास्ते हा३वुहा३वुहा३वु अहमन्नमहमन्नमहमन्नमित्यादि यज्ज्ञानायपशुजयोयस्मिन्ज्ञातेसामानिगायंतितंनारायणंदेवंनिबोधजानीहि ॥ १८ ॥ इत्याश्व० नै० भारतभा० पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नारायणस्वरूपमेवकथयति एकइत्यादिना प्रवणादिवनीचादिव प्रणवादित्यपपाठः ॥ १ ॥ अंतर्यामिरूपेणतस्यशास्तृत्वमुक्त्वागुरुबंधुरूपेणापितदाह एकोगुरुरितिद्वाभ्यां द्विष्टाःद्वेषवंतः॥ २ ॥ ३ ॥ सएव शास्योपीत्याह एकःश्रोतेतिद्वाभ्यां अत्रएकस्मिन्नपिशास्तरिशास्यताबुद्धिभेदेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवाश्चऋषयश्चेतिद्वंद्वः ॥ ७ ॥ प्राद्रवन्प्रतिपेदिरे दिशोबहून्मार्गान् ॥ ८ ॥ आत्मनःस्वस्य उपदेशओ मित्येकाक्षरंब्रह्मेतिवाक्यंतस्यअर्थं प्रद्रवमाणानांतात्पर्येणानुसरतांतेषांमध्येसर्पाणांप्रणवोच्चारणेमुखस्यउन्मीलननिमीलनयोरेवदृष्टिंकृत्वास्वीयस्वभावानुकूलंमुखोन्मीलननिमीलनसाध्यंदंशनमेवश्रेयइ

ब्राह्मणउवाच एकःशास्तानद्वितीयोस्तिशास्तायोहृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि॥ तेनैवयुक्तःप्रवणादिवोदकंयथानियुक्तोस्मितथावहामि॥१॥एकोगुरुर्नास्ति ततोद्वितीयोयोहृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि॥तेनानुशिष्टागुरुणासदैवलोकेद्विष्टाःपन्नगाःसर्वएव॥ २॥एकोबंधुर्नास्तिततोद्वितीयोयोहृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि॥ तेनानुशिष्टाबांधवाबंधुमंतःसप्तर्षयःपार्थदिविप्रभांति॥३॥एकःश्रोतानास्तिततोद्वितीयोयोहृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि॥तस्मिन्गुरौगुरुवासंनिरुष्यशक्रोगतः सर्वलोकामरत्वं॥ ४ ॥एकोद्वेष्टानास्तिततोद्वितीयोयोहृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि॥ तेनानुशिष्टागुरुणासदैवलोकेद्विष्टाःपन्नगाःसर्वएव॥ ५॥ अत्राप्युदाहरंती ममितिहासंपुरातनं॥ प्रजापतौपन्नगानांदेवर्षीणांचसंविदं॥ ६॥ देवर्षयश्चनागाश्चाप्यसुराश्चप्रजापतिं॥ पर्यपृच्छन्नुपासीनाःश्रेयोनःप्रोच्यतामिति॥ ७॥ तेषांप्रोवाचभगवान्श्रेयःसमनुपृच्छतां॥ ओमित्येकाक्षरंब्रह्मतेश्रुत्वाप्राद्रवन्दिशः ॥ ८ ॥ तेषांप्रद्रवमाणानामुपदेशार्थमात्मनः॥ सर्पाणांदंशनेभावःप्रवृ त्तःपूर्वमेवतु ॥ ९ ॥असुराणांप्रवृत्तस्तुदंभभावःस्वभावजः॥ दानंदेवाव्यवसितादममेवमहर्षयः ॥ १० ॥ एकंशास्तारमासाद्यशब्देनैकेनसंस्कृताः॥ नानाव्य वसिताःसर्वेसर्पदेवर्षिदानवाः॥ ११ ॥ शृणोत्ययंप्रोच्यमानंगृह्णातिचयथातथं॥ पृच्छतस्तदतोभूयोगुरुरन्योनविद्यते॥ १२॥ तस्यचानुमतेकर्मततःपश्चा त्प्रवर्त्तते॥ गुरुर्बोद्धाचश्रोताचद्वेष्टाचहृदिनिःसृतः॥१३॥ पापेनविचरन्लोकेपापचारीभवत्ययं॥ शुभेनविचरन्लोकेशुभचारीभवत्युत॥१४॥ कामचारीतु कामेनयइंद्रियसुखेरतः॥ब्रह्मचारीसदैवैषयइंद्रियजयेरतः॥ १५॥

तिमन्वानानां ॥ ९ ॥ एवमसुराणामोष्ठचालनमात्रेदत्तदृष्टीनांदंभेजपाद्यभिनयप्रदर्शनरूपेभावोनिश्चयःप्रवृत्तः देवास्तुलोकेप्रार्थितंओमित्यनुजानंतीतिबुध्वादानंश्रेयइतिनिश्चिताः महर्षयस्तुओमित्यस्यो च्चारणेओष्ठप्रवृत्त्युपसंहारंदृष्ट्वासर्वप्रवृत्त्युपसंहाररूपंदमंश्रेयोमेनिरे ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्मात्स्वयमेवस्वस्यगुरुरित्याह शृणोतीति पृच्छतःशिष्यान्प्रतितत्श्रुतंगृहीतंचभूयःश्रावयतिग्राहयतीतिचविपरिणामे नानुषज्ययोज्यं यएवंविधःअतोन्योगुरुर्नविद्यतेइतिसंबंधः ॥ १२ ॥ अयमेवस्वसंस्कारवशात्पापचर्यादिरूपोभवतीत्याह गुरुरित्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ तत्रमुख्यब्रह्मचारिणआश्रमधर्मलोपेपिनदोषइत्याह ब्रह्मैवसमिधइति ॥ १७ ॥ क्षेत्रज्ञेनतत्त्वदर्शिनाअनुदर्शिताःअनुदर्शनंकारिताःअनुशिष्टाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठी
येभारतभावदीपेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ननुपापचर्यादिस्वभावएवात्मातर्हिकिंब्रह्मचर्येणेत्याशंक्यात्मनोऽसंगत्वंप्रतिपादयितुंवनाध्यायमाभरते संकल्पेति अध्वानंअतीत्यतन्म
हादुर्गंवनंप्रविष्टोस्मीत्यन्वयः ॥ १ ॥ विषयोविशेषेणबंधकःएकेनैवात्येतव्योनपुत्रधनादिसहायवतेत्येवंरूपोऽध्वासंसारमार्गस्तंविषयैकात्ययाध्वानं वनंब्रह्म किंस्विद्वनंकउसवृक्षआसेतिश्रुतौवनवृक्षशब्दयो
ब्रह्मदेहादिवाचित्वदर्शनात् ॥ २ ॥ वनोक्त्यैवाक्षिप्तावृक्षादयोपिपृच्छ्यंते केइति ॥ ३ ॥ षट्सुप्रश्नेषुआद्यस्योत्तरं नैतदिति ततःपृथक्‌भावोस्तीतियत्एतन्न ततोन्यत्किंचित्सुखमस्तीतियत्एतन्नेतियोजना
सत्तासुखंचसर्वंब्राह्ममेवकार्येषुदृश्यतेनतत्रतद्द्वयंपृथगस्तीत्यर्थः ननुब्रह्मैवकार्याकारमभून्नेत्याह नैतदिति ततःअपृथक्‌अभेदेनभावःवियदादिपदार्थोस्तीतियत्एतन्न ब्रह्मजगतोर्नमृद्घटवद्धेतुहेतुमद्भावोपितुशु

अपेतव्रतकर्मातुकेवलंब्रह्मणिस्थितः॥ब्रह्मभूतश्चरँल्लोकेब्रह्मचारीभवत्ययं॥१६॥ ब्रह्मैवसमिधस्तस्यब्रह्माग्निर्ब्रह्मसंभवः॥ आपोब्रह्मगुरुर्ब्रह्मसब्रह्मणिसमाहि
तः॥ १७॥ एतदेवेदृशंसूक्ष्मंब्रह्मचर्यंविदुर्बुधाः॥ विदित्वाचान्वपद्यंतक्षेत्रज्ञेनानुदर्शिताः॥ १८॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्रा
ह्मणगीतासुषड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥ ॥७॥ ॥७॥ ब्राह्मणउवाच संकल्पदंशमशकंशोकहर्षहिमातपं॥ मोहांधकारतिमिरंलोभव्याधिसरीसृपं॥
॥ १ ॥ विषयैकात्ययाध्वानंकामक्रोधविरोधकं॥ तदतीत्यमहादुर्गंप्रविष्टोस्मिमहद्वनं॥ २॥ ब्राह्मण्युवाच क्वतद्वनंमहाप्राज्ञकेवृक्षाःसरितश्चकाः॥ गि
रयःपर्वताश्चैवकियत्यध्वनितद्वनं॥ ३॥ ब्राह्मणउवाच नैतदस्तिपृथक्‌भावःकिंचिदन्यत्ततःसुखं॥ नैतदस्त्यपृथग्भावःकिंचिद्दुःखतरंततः॥ ४॥ त
स्माद्ध्रस्वतरंनास्तिनततोस्तिमहत्तरं॥ नास्तितस्मात्सूक्ष्मतरंनास्त्यन्यत्तत्समंसुखं॥ ५॥ नतत्राविश्यशोचंतिनप्रहृष्यंतिचद्विजाः॥ नचबिभ्यतिकेषांचित्तेभ्यो
बिभ्यतिकेचन॥ ६॥ तस्मिन्वनेसप्तमहाद्रुमाश्चफलानिसप्तातिथयश्चसप्त॥ सप्ताश्रमाःसप्तसमाधयश्चदीक्षाश्चसप्तैतदरण्यरूपं॥ ७॥

क्तिरजतवदित्यतस्तयोर्भेदएवनिषिध्यतेनत्वभेदोविधीयते नहिरजतंशुक्तेरतिरिक्तमस्ति नापितयासमानसत्ताकंयेनतदभिन्नंस्यादितिभावः तथाततोवनादन्यत्स्वर्गादिदुःखतरंदुःखतारकंकर्मास्तीतियत्एतन्न
आत्यंतिकदुःखनिवृत्तीप्सुनाश्रमेणापिसंसारमार्गमतीत्यतद्वनंप्रवेष्टव्यमितिभावः ॥ ४ ॥ ५॥ केषांचित्पंचम्यर्थेषष्ठी ॥६॥ ब्रह्मवनंब्रह्मसवृक्षआसीदितिवनवृक्षयोर्मुख्यामुख्यब्रह्मभावदृष्टेस्तयोरधिष्ठानाध्य
स्तभावंविवक्षन्नाह तस्मिन्वनेइति एतदरण्यरूपमितिच अत्रमहदहंकारपंचतन्मात्राणिसप्तद्रुमास्तैस्तत्संघातरूपोदेहोलक्ष्यते तस्यकारणंफलशब्दोदितंयागाद्यपूर्वं तस्यापिकारणंदेवतारूपातिथिप्रीतिसाध
नत्वादतिथिशब्दोक्तायागक्रिया तस्याःकारणमाश्रमशब्दोदितःक्रियाश्रयःकर्त्ता अस्यापिकारणंसमाधयः सम्यगाधीयंतेकर्मस्वभिनिवेश्यंतेजनायैस्तेतथाभूताःरागादयः तेषांमूलंधर्मांतरपरियहलक्षणादी
क्षादेहादिधर्मस्वीकाररूपोध्यासः एवंदेहपूर्वकोध्यासस्तत्पूर्वकाश्चरागादिदेहांताएवमिदंचक्रमनिशमावर्त्तमानमात्मसत्तयास्फूर्जदपिनात्मातद्धर्मैरनुरज्यतेइत्यर्थः ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पंचवर्णानिशब्दादिभेदात्पंचरूपाणि पुष्पाणिशब्दाद्यनुभवाः फलानितज्जाःप्रीत्यादयः पादपामनांसि जीवभेदाद्वृत्तिभेदाद्वाबहुवचनं ॥ ८ ॥ सुवर्णानिश्वेतपीतादिशोभनवर्णवंति द्विवर्णानिसुखदुःखोभ यहेतुत्वाद्विरूपाणि पादपाश्चक्षूंषि इंद्रियांतरेष्वप्येतत्तुल्यं ॥ ९ ॥ सुरभीणिस्वर्गादीनि द्विवर्णत्वंतत्राप्यविशिष्टं पादपाःयज्ञादयः ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानि सुखैकरूपाणि पादपाःध्यानादयः ॥ ११ ॥ बहूनिअतीतानागतवर्त्तमानानि अव्यक्तवर्णानि वर्णःस्वरूपं मूढानांमनोरथमात्राणि योगिनांतुसंकल्पात्प्रागव्यक्तवर्णानि महावृक्षौबुद्धिमनसी ॥ १२ ॥ वह्निरात्मा सुमनाइत्यत्रमनःशब्देनबुद्धिमनसी स्रुक्स्रुवस्थानीये इंद्रियाणिसमिधश्चहौम्यं यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमितिश्रुतेः सर्वेषांप्रविलापनंहोमः तेभ्योमनआदिभ्योहुतेभ्यःसप्तमोक्षाःमुक्तिः अपादा नबहुत्वस्यमोक्षेष्प्युपचारात्मोक्षाइतिबहुत्वं ननुमुक्तस्यदीक्षाख्योध्यासोस्तिनवा नांत्यः ज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तेः आद्येअध्यासवतउक्तक्रमेणदेहांतरोत्पत्तिरनिवार्येत्याशंक्याह फलंतिदीक्षाइति मु

पंचवर्णानिदिव्यानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ सृजंतःपादपास्तत्रव्याप्यतिष्ठंतितद्वनं ॥ ८ ॥ सुवर्णानिद्विवर्णानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ सृजंतःपादपास्तत्रव्याप्यतिष्ठंतितद्वनं ॥ ९ ॥ सुरभीणिद्विवर्णानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ सृजंतःपादपास्तत्रव्याप्यतिष्ठंतितद्वनं ॥ १० ॥ सुरभीण्येकवर्णानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ सृजंतःपादपास्तत्रव्याप्यतिष्ठंतितद्वनं ॥ ११ ॥ बहून्यव्यक्तवर्णानिपुष्पाणिचफलानिच ॥ विसृजंतौमहावृक्षौतद्वनंव्याप्यतिष्ठतः ॥ १२ ॥ एकोवह्निःसुमना ब्राह्मणोत्रपंचेंद्रियाणिसमिधश्चात्रसंति ॥ तेभ्योमोक्षाःसप्तफलंतिदीक्षागुणाःफलान्यतिथयःफलाशाः ॥ १३ ॥ आतिथ्यंप्रतिगृह्णंतितत्रतत्रमहर्षयः ॥ अ र्चितेषुप्रलीनेषुतेष्वन्यद्रोचतेवनं ॥ १४ ॥ प्रज्ञावृक्षंमोक्षफलंशांतिच्छायासमन्वितं ॥ ज्ञानाश्रयंतृप्तितोयमंतःक्षेत्रज्ञभास्करं ॥ १५ ॥ येधिगच्छंतितंसंत स्तेषांनास्तिभयंपुनः ॥ ऊर्ध्वंचाधश्चतिर्यक्चतस्यनांतोधिगम्यते ॥ १६ ॥ सप्तस्त्रियस्तत्रवसंतिसद्यस्त्ववाङ्मुखाभानुमत्योजनित्र्यः ॥ ऊर्ध्वंरसानाददतेप्रजाभ्यः सर्वान्यथासत्यमनित्यताच ॥ १७ ॥

क्तानांदीक्षाःफलंत्येवनतुदेहांतरमारभंते कुतएतत् यतोगुणाःफलानि विदुषःसत्यपिदेहादिप्रतिभासेकर्तृत्वाभिनिवेशाभावाद्दानादिनोत्प न्नमप्यपूर्वंनदेहांतरारंभकं अतएवगुणभूतान्येवापूर्वाणि कर्तर्हितेषामुपयोगः अतिथयःफलाशाःअतिथयोदेवताएवफलाशाः ईश्वरस्येवतेषांपरार्थैवक्रियानस्वार्थेत्यर्थः तथाचश्रुतिः तस्यपुत्रादायमुपयंति सुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामिति तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयेत्यादिः ॥ १३ ॥ महर्षयइंद्रियाधिष्ठातारोदेवाः अन्यत्तेभ्योविलक्षणं द्वैतदर्शनाभावात् रोचतेदीप्यते ॥ १४ ॥ प्रज्ञासाक्षात्कारः ज्ञानं आगमाचार्योपदेशजं ॥ १५ ॥ भयाभावेहेतुमाह ऊर्ध्वमिति तस्यप्रज्ञावृक्षस्य सर्वस्यचिन्मात्रत्वंपश्यन्भेददर्शनाभावान्नबिभेतीत्यर्थः द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः ॥ १६ ॥ जीवन्मुक्तस्यैश्वर्यमाह सप्त स्त्रियइति तत्रदक्षाधिगंतरि स्त्रियोघ्राणादिवृत्तयः सद्योजनित्र्यइत्यस्यसंकल्पसिद्धाइत्यर्थः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिश्रुतेः अवाङ्मुखाःपुरुषंवशीकर्त्तुमशक्तत्वेनलज्जिताः भानुमत्यश्चिज्ज्योतिर्म याः प्रजाभ्यऊर्ध्वंउत्कृष्टंयथास्यात्तथा सर्वान्रसान्विषयजाल्हादान् आददतेभुंजते ऊर्ध्वत्वमेवाहदृष्टांतेन यथासत्यमनित्यताचेति नित्यानित्ययोर्यावदंतरंतावद्बुद्धमूढसुखयोरित्यर्थः ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्राणावाक्रूषयइतिश्रुतेःसप्तर्षीणामिंद्रियाणांलयोदयस्थानंविद्वानेवेत्याह तत्रैवेति तत्रोपर्यतितत उद्यंति यःकश्चिद्भूतोभावीवर्त्तमानोवावसिष्ठोतिशयेनवसुमान् ॥ १८ ॥ यशोयशस्वी वर्चोदीप्तिस्तद्वानित्या
दि तेसर्वेएतंभास्करंक्षेत्रज्ञंभास्करंअनुवर्त्ततइत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्तुसर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यतीत्यस्याःश्रुतेरर्थंसंक्षिपति गिरयइत्यादिना ॥ २० ॥ वितानोयोगयज्ञविस्तारस्तस्येदंस्थानंवैतानंहार्दाका
शः समुपह्वरेअत्यंतगूढे ॥ २१ ॥ केयांतीत्यतआह कृशाशाइति ॥ २२ ॥ अरण्यंप्राप्यमभिप्रेत्यशमंशंसंतीतियोजना शममपिशममेव विद्यारण्यविदःविद्यैकप्राप्यब्रह्मविदः यथाधीरंबुद्धिगतिमनतिक्रम्ये
त्यर्थः ॥ २३ ॥ विदित्वाशास्त्रतोज्ञात्वाअनुतिष्ठंतिशमादिपराभवंति तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः एवंवित्शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदित्यादिश्रुतिभ्योनशुष्कज्ञाना

तत्रैवप्रतितिष्ठंतिपुनस्तत्रोपयंतिच ॥ सप्तसप्तर्षयःसिद्धावसिष्ठप्रमुखैःसह ॥ १८ ॥ यशोवर्चोभगश्चैवविजयःसिद्धतेजसः ॥ एतमेवानुवर्त्ततेसप्तज्योतींषि भास्करं ॥ १९ ॥ गिरयःपर्वताश्चैवसंतितत्रसमासतः ॥ नद्यश्चसरितोवारिवहंत्योब्रह्मसंभवं ॥ २० ॥ नदीनांसंगमश्चैववैतानेसमुपह्वरे ॥ स्वात्मतृप्तायतोयांतिसाक्षाद्देवपितामहं ॥ २१ ॥ कृशाशाःसुव्रताशाश्वतपसादग्धकिल्बिषाः ॥ आत्मन्यात्मानमाविश्यब्रह्माणंसमुपासते ॥ २२ ॥ शममप्यत्रशंसंतिविद्यारण्यविदोजनाः ॥ तदारण्यमभिप्रेत्ययथाधीरमजायत ॥ २३ ॥ एतदेवेदृशंपुण्यमरण्यंब्राह्मणाविदुः ॥ विदित्वाचानुतिष्ठंतिक्षेत्रज्ञेनानुदर्शिना ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुसप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच गंधान्नजिघ्रामिरसान्नवेद्मिरूपंनपश्यामिनचस्पृशामि ॥ नचापिशब्दान्विविधान्शृणोमिनचापिसंकल्पमुपैमिकंचित् ॥ १ ॥ अर्थानिष्टान्कामयतेस्वभावःसर्वान्द्वेष्यान्प्रद्विषतेस्वभावः ॥ कामद्वेषानुद्भवतःस्वभावात्प्राणापानौजंतुदेहान्निवेश्य ॥ २ ॥

त्कृतकृत्यतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ एकोवह्निरितिश्लोकेविदुषांकर्तृत्वाभिमानाभावात्कृतेनापिकर्मणाबं
धोनास्तीत्युक्तंतद्विवृणोति गंधानित्यादिना निवृत्तक्षेत्रस्वाम्यस्यक्षेत्रिकस्यक्षेत्रवृद्धिह्रासाभ्यांदृश्यमानाभ्यामपिनहर्षविषादौभवतएवंविविक्तात्मदर्शिनोगुणकृतैःकर्मभिर्नसंगोस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ अर्थानि
ति स्वभावोबुद्ध्यादीनां तत्रदृष्टांतः कामेति यथाकामद्वेषयोरुद्भवाभावेपिजंतूनांदेहान्प्राणापानौप्रवेश्यप्रवेशयितर्यननुसंदधानेपिसुषुप्त्यादौस्वभावादेवप्राणापानौस्वकार्यंअन्नपाकादिकुरुतः एवंबुद्ध्यादिरपि
जाग्रत्स्वप्नयोःस्वभावादेवअर्थेषुकामादिमान्भवतिनत्वहमित्यर्थः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेभ्यश्वेति बाह्यघ्राणघ्रेयादिभ्योन्यान्स्वामान्वासनामयान्घ्राणघ्रेयादीन् स्वरूपसाम्येप्येतेषामन्यत्वमेकत्रानुभूतस्यसुखादेरन्यत्राप्रसंगात्ज्ञेयं तेषुस्वामेषु नित्यानुगतान् अधिष्ठानगतान् भावान् तइमेसत्याःकामा इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धान् तेभ्योन्यान् तेभ्योप्यन्यंभूतात्मानंशरीरेयोगिनोलक्षयेरन् घ्राणादिदेवताभ्योप्यांतरमात्मानंजानंतःकथंबाह्यैर्घ्राणादिधर्मैर्लिप्येरन्नित्यर्थः एतदेवस्पष्टयति तस्मिन्भूतात्मनि तिष्ठन्सक्तोना स्मि असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एतस्यप्रतीचोज्ञातस्य सत्याःकामाइतिशेषः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतेः निरीक्ष्यमाणस्यदृश्यरूपस्यभोगजालंबहूनांघ्रात्रादीनांस्वभावभूतंसद्विदुषिनसज्ज तेसक्तंभवति कर्मसुक्रियमाणेष्वपिसत्स्वितिशेषः ॥ ५ ॥ अत्रात्मनोसंगत्वे ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रुतिःपशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकंगमिष्यामइतिसतथेत्यब्र

तेभ्यश्चान्यांस्तेषुनित्यांश्चभावान्भूतात्मानंलक्षयेरन्शरीरे॥ तस्मिंस्तिष्ठन्नास्मिसक्तःकथंचित्कामक्रोधाभ्यांजरयामृत्युनाच॥ ३ ॥ अकामयानस्यचसर्व कामानविद्विषाणस्यचसर्वदोषान्॥ नमेस्वभावेषुभवंतिलेपास्तोयस्यबिंदोरिवपुष्करेषु॥ ४ ॥ नित्यस्यचैतस्यभवंतिनित्यानिरीक्ष्यमाणस्यबहुस्वभावः॥ न सज्जतेकर्मसुभोगजालंदिवीवसूर्यस्यमयूखजालं॥ ५॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ अध्वर्युयतिसंवादंतंनिबोधयशस्विनि ॥ ६ ॥ प्रोक्ष्यमाणंप शुंदृष्ट्वायज्ञकर्मण्यथाब्रवीत्॥ यतिरध्वर्युमासीनोहिंसेयमितिकुत्सयन् ॥ ७॥ तमध्वर्युःप्रत्युवाचनायंछागोविनश्यति॥ श्रेयसायोक्ष्यतेजंतुर्यदिश्रुतिरियंत था ॥ ८ ॥ योह्यस्यपार्थिवोभागःपृथिवींसगमिष्यति॥ यदस्यवारिजंकिंचिदपस्तत्संप्रवेक्ष्यति ॥ ९ ॥ सूर्यंचक्षुर्दिशःश्रोत्रंप्राणोस्यदिवमेवच ॥ आगमेवर्त्त मानस्यनमेदोषोस्तिकश्चन॥ १० ॥ यतिरुवाच प्राणैर्वियोगेच्छागस्ययदिश्रेयःप्रपश्यसि ॥ छागार्थेवर्त्ततेयज्ञोभवतःकिंप्रयोजनं॥ ११ ॥ अत्रत्वां मन्यतांभ्रातापितामातासखेतिच ॥ मंत्रयस्वैनमुन्नीयपरवंतंविशेषतः ॥ १२ ॥ एवमेवानुमन्येरंस्तान्भवान्द्रष्टुमर्हति ॥ तेषामनुमतंश्रुत्वाशक्याकर्त्तुंवि चारणा॥ १३ ॥ प्राणाअप्यस्यच्छागस्यप्रापितास्तेस्वयोनिषु॥ शरीरंकेवलंशिष्टंनिश्चेष्टमितिमेमतिः ॥ १४ ॥ इंधनस्यतुतुल्येनशरीरेणविचेतसा ॥ हिंसा निर्वेष्टुकामानामिंधनंपशुसंज्ञितं॥ १५ ॥

वीदित्यादिः ॥ ८ ॥ योहीति हिशब्देनसूर्यंतेचक्षुः वातंप्राणः द्यांपृष्ठं अंतरिक्षमात्मा अंगैर्यज्ञं पृथिवींशरीरैरितिश्रौतींप्रसिद्धिंद्योतयति ॥ ९ ॥ आगमेअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यादौ विधिस्पृष्टेनिषेधा नवकाशान्नहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिशास्त्रंकामकृतहिंसाविषयमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्वेनंमातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भ्योनुसखासयूथ्यइतिमंत्रलिंगात्पशोर्मात्राद्यनुमतिरपेक्षितानचसासं भवतितदभावेचहिंसादोषःस्यादेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वयोनिषुसूर्यंचक्षुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववसृजतादितिलिंगात् ॥ १४ ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहिंसाप्यशक्यप्रतिज्ञासूक्ष्महिंसायाअपरिहार्यत्वात्तथापिदृष्टबीभत्सांहिंसांत्यजेदेवेत्याहद्वाभ्यां अहिंसेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपपातकमभ्यस्तंमहापातकतांव्रजेदितिस्मृतेःसूक्ष्मापिहिंसाऽभ्यासाद्ब हुलीभूयबाधेतैवेत्याशयनाध्वर्युराह भूमेरिति नानुपहत्यभूतानिभोगःसंभवतीतिन्यायाज्जीवतोऽपरिहार्यैवहिंसेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ किंकथंत्वंमन्यसेऽहिंसामितिशेषः ॥ २१ ॥ यतिरहिंसाप्रकारमसं

अहिंसासर्वधर्माणामितिवृद्धानुशासनं ॥ यदहिंस्रंभवेत्कर्मतत्कार्यमितिविद्महे ॥ १६ ॥ अहिंसेतिप्रतिज्ञेयंयदिवक्ष्याम्यतःपरं ॥ शक्यंबहुविधंकर्त्तुंभवताका र्यदूषणं ॥ १७ ॥ अहिंसासर्वभूतानांनित्यमस्मासुरोचते ॥ प्रत्यक्षतःसाधयामोनपरोक्षमुपास्महे ॥ १८ ॥ अध्वर्युरुवाच भूमेर्गंधगुणान्भुंक्षेपिबस्या पोमयान्रसान् ॥ ज्योतिषांपश्यसेरूपंस्पृशस्यनिलजान्गुणान् ॥ १९ ॥ शृणोष्याकाशजान्शब्दान्मनसामन्यसेमतिं ॥ सर्वाण्येतानिभूतानिप्राणाइतिचमन्य से ॥ २० ॥ प्राणादानेनिवृत्तोसिहिंसायांवर्त्ततेभवान् ॥ नास्तिचेष्टाविनाहिंसांकिंवात्वंमन्यसेद्विज ॥ २१ ॥ यतिरुवाच अक्षरंचक्षरंचैवद्वैधीभावोय मात्मनः ॥ अक्षरंतत्रसद्भावःस्वभावःक्षरउच्यते ॥ २२ ॥ प्राणोजिह्वामनःसत्त्वंसद्भावोरजसासह ॥ भावैरेतैर्विमुक्तस्यनिर्द्वंद्वस्यनिराशिषः ॥ २३ ॥ समस्यसर्वभू तेषुनिर्ममस्यजितात्मनः ॥ समंतात्परिमुक्तस्यनभयंविद्यतेक्वचित् ॥ २४ ॥ अध्वर्युरुवाच सद्भिरेवेहसंवासःकार्योमतिमतांवर ॥ भवतोहिमतंश्रुत्वाप्र तिभातिमतिर्मम ॥ २५ ॥ भगवन्भगवद्बुद्ध्याप्रतिपन्नोब्रवीम्यहं ॥ व्रतंमंत्रकृतंकर्तुर्नापराधोस्तिमेद्विज ॥ २६ ॥ ब्राह्मणउवाच उपपत्त्यायतिस्तूष्णींव र्त्तमानस्ततःपरं ॥ अध्वर्युरपिनिर्मोहःप्रचचारमहामखे ॥ २७ ॥ एवमेतादृशंमोक्षंसुसूक्ष्मंब्राह्मणाविदुः ॥ विदित्वाचानुतिष्ठंतिक्षेत्रज्ञेनार्थदर्शिना ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणउवाच अत्राप्युदाहरं तीममितिहासंपुरातनं ॥ कार्त्तवीर्यस्यसंवादंसमुद्रस्यचभाविनि ॥ १ ॥ कार्त्तवीर्यार्जुनोनामराजाबाहुसहस्रवान् ॥ येनसागरपर्यंताधनुषानिर्जितामही ॥ २ ॥ सकदाचित्समुद्रांतेविचरन्बलदर्पितः ॥ अवाकिरन्शरशतैःसमुद्रमितिनःश्रुतं ॥ ३ ॥

गितामाह सद्भावःसद्रूपंस्वभावःसुतरामभावःकालत्रयेप्यसत्त्वं ॥ २२ ॥ प्राणादिव्यवहारस्तुरजसामाययासहस्थितःसद्भावएव भ्रांतिविशिष्टंसदेवव्यवहाररूपमित्यर्थः एतैःप्राणादिभिर्मुक्तस्यअतएवनिर्द्वंद्व स्य ज्ञानेनद्वैतकल्पकभ्रांतिबाधात् ॥ २३ ॥ भयंप्रेत्यखादंतितेचतानितिशास्त्रोक्तं ॥ २४ ॥ त्वदुपदेशादहमपिमंत्रकृतंकुर्वन्नदुष्येइत्याह सद्भिरित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधि केपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ इंद्रियजयएवमहच्छौर्यमित्युपोद्घातयत्यध्यायेन अत्रापीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकविंशतिमेधांते. मेधोयुद्धयज्ञः यज्ञोवैमेधइतिश्रुतेः यान्येवसंग्रामनामानितानियज्ञनामानीतिनैरु

तंसमुद्रोनमस्कृत्यकृतांजलिरुवाचह ॥ मामुंचवीरनाराचान्ब्रूहिकिंकरवाणिते ॥४॥ मदाश्रयाणिभूतानित्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ॥ वध्यंतेराजशार्दूलतेभ्योदेह्यभ
यंविभो ॥५॥ अर्जुनउवाच मत्समोयदिसंग्रामेशरासनधरःक्वचित् ॥ विद्यतेतंसमाचक्ष्वयःसमासीतमांमृधे ॥६॥ समुद्रउवाच महर्षिर्जमद
ग्निस्तेयदिराजन्परिश्रुतः ॥ तस्यपुत्रस्तवातिथ्यंयथावत्कर्त्तुमर्हति ॥ ७ ॥ ततःसराजाप्रययौक्रोधेनमहतावृतः ॥ सतमाश्रममागम्यराममेवान्वपद्यत ॥ ८ ॥
सरामप्रतिकूलानिचकारसहबंधुभिः ॥ आयासंजनयामासरामस्यचमहात्मनः ॥ ९ ॥ ततस्तेजःप्रजज्वालरामस्यामिततेजसः ॥ प्रदहन्रिपुसैन्यानितदाकम
ललोचने ॥ १० ॥ ततःपरशुमादायसतंबाहुसहस्रिणं ॥ चिच्छेदसहसारामोबहुशाखमिवद्रुमं ॥ ११ ॥ तंहतंपतितंदृष्ट्वासमेताःसर्वबांधवाः ॥ असीनादाय
शक्तीश्चभार्गवंपर्यधावयन् ॥ १२ ॥ रामोपिधनुरादायरथमारुह्यसत्वरः ॥ विसृजन्शरवर्षाणिव्यधमत्पार्थिवंबलं ॥ १३ ॥ ततस्तुक्षत्रियाःकेचिज्जामदग्न्य
भयार्दिताः ॥ विविशुर्गिरिदुर्गाणिमृगाःसिंहार्दिताइव ॥ १४ ॥ तेषांस्वविहितंकर्मतद्भयान्नानुतिष्ठतां ॥ प्रजावृषलतांप्राप्ताब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १५ ॥ ए
वंतेद्रविडाभीराःपुंड्राश्चशबरैःसह ॥ वृषलत्वंपरिगताव्युत्थानात्क्षत्रधर्मिणः ॥ १६ ॥ ततश्चहतवीरासुक्षत्रियासुपुनःपुनः ॥ द्विजैरुत्पादितंक्षत्रंजामदग्न्योन्य
कृंतत ॥ १७ ॥ एकविंशतिमेधांतेरामंवागशरीरिणी ॥ दिव्याप्रोवाचमधुरासर्वलोकपरिश्रुता ॥ १८ ॥ रामरामनिवर्त्तस्वकंगुणंतातपश्यसि ॥ क्षत्रबंधूनिमा
न्प्राणैर्विप्रयोज्यपुनःपुनः ॥ १९ ॥ तथैवतंमहात्मानमृचीकप्रमुखास्तदा ॥ पितामहामहाभागनिवर्त्तस्वेत्यथाब्रुवन् ॥ २० ॥ पितुर्वधममृष्यंस्तुरामःप्रोवाचता
नृषीन् ॥ नार्हंतीहभवंतोमांनिवारयितुमित्युत ॥ २१ ॥ पितरऊचुः नार्हसेक्षत्रबंधूंस्त्वंनिहंतुंजयतांवर ॥ नेहयुक्तंत्वयाहंतुंब्राह्मणेनसतानृपान् ॥ २२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ पितरऊचुः अत्राप्युदाहरं
तीममितिहासंपुरातनं ॥ श्रुत्वाचतत्तथाकार्यंभवताद्विजसत्तम ॥ १ ॥ अलर्कोनामराजर्षिरभवत्सुमहातपाः ॥ धर्मज्ञःसत्यवादीचमहात्मासुदृढव्रतः ॥ २ ॥

क्तवचनात्युद्धस्यैवनाममेधइति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ अत्र
हिंसायाअकार्यत्वे ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सूक्ष्मेविचारे ॥ ३ ॥ कर्मशत्रुजयादिउत्सृज्यसूक्ष्मंब्रह्मप्रतिपत्तुंचिंताबभूवेतिसंबंधः ॥ ४ ॥ अन्यत्रबाह्यशत्रुभ्यइतिशेषः शत्रुभिरिंद्रियवैरिभिः ॥ ५ ॥ चिकीर्षतिविक्षेप्तुमिच्छतीत्यर्थः मनःप्रतिहठयोगे

ससागरांतांधनुषाविनिर्जित्यमहीमिमां ॥ कृत्वासुदुष्करंकर्ममनःसूक्ष्मेसमादधे ॥ ३ ॥ स्थितस्यवृक्षमूलेषुतस्यचिंताबभूवह ॥ उत्सृज्यसुमहत्कर्मसूक्ष्मंप्रति महामते ॥ ४ ॥ अलर्कउवाच मनसोमेबलंजातंमनोजित्वाध्रुवोजयः ॥ अन्यत्रबाणान्धास्यामिशत्रुभिःपरिवारितः ॥ ५ ॥ यदिदंचापलात्कर्मसर्वान्म र्त्यांश्चिकीर्षति ॥ मनःप्रतिसुतीक्ष्णाग्रानहंमोक्ष्यामिसायकान् ॥ ६ ॥ मनउवाच नेमेबाणास्तरिष्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नम र्मामरिष्यसि ॥ ७ ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वाप्यविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अलर्कउवाच आघ्रायसुबहून्गं धांस्तानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्मात्घ्राणंप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान् ॥ ९ ॥ घ्राणउवाच नेमेबाणास्तरिष्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यं तिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ १० ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अलर्कउवाच इयं स्वादून्रसान्भुक्त्वातानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्माज्जिह्वांप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान् ॥ १२ ॥ जिह्वोवाच नेमेबाणास्तरिष्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ १३ ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अल र्कउवाच स्पृष्ट्वात्वग्विविधान्स्पर्शांस्तानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्मात्त्वचंपाटयिष्येविविधैःकंकपत्रिभिः ॥ १५ ॥ त्वगुवाच नेमेबाणास्तरिष्यंतिमामल र्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ १६ ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ अलर्कउवाच श्रुत्वातुविविधान्शब्दांस्तानेवप्रतिगृध्यति ॥ तस्माच्छ्रोत्रंप्रतिशरान्प्रतिमुंचाम्यहंशितान् ॥ १८ ॥ श्रोत्रमुवाच नेमेबाणास्तरिष्यं तिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिततोहास्यसिजीवितं ॥ १९ ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि ॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ अलर्कउवाच दृष्ट्वारूपाणिबहुशस्तान्येवप्रतिगृध्यति ॥ तस्माच्चक्षुर्हनिष्यामिनिशितैःसायकैरहं ॥ २१ ॥ चक्षुरुवाच नेमेबाणास्तरिष्यं तिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ २२ ॥

नवायुनिरोधादिनाजेष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नेमेइति हठयोगेमृत्युरवश्यंसंभवतीतिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ एवंघ्राणादीनांहठेननियहेतत्तदिंद्रियविकलोवसीदत्येवनतुकृतकृत्योभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ तपआलोचनं ॥ २६ ॥ २७ ॥ योगात्राजयोगात्चित्तमात्रनियहरूपात्एकायं द्रष्टृदृश्यो परक्तंचित्तंसर्वार्थं तदभावेस्वरूपमात्रनिष्ठंत्वेकायं ॥ २८ ॥ आत्मानंपरंब्रह्म ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुजानीहिअस्मदुपदेशमनुसाक्षात्कुरुयोगबलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनै

अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि॥ तच्छ्रुत्वासविचिंत्याथततोवचनमब्रवीत्॥ २३॥ अलर्कउवाच इयंनिष्ठाबहुविधाप्रज्ञयात्वध्यवस्यति तस्माद्बुद्धिंप्रतिशरान्प्रतिमोक्ष्याम्यहंशितान्॥ २४॥ बुद्धिरुवाच नेमेबाणास्तरिष्यंतिमामलर्ककथंचन ॥ तवैवमर्मभेत्स्यंतिभिन्नमर्मामरिष्यसि ॥ अन्यान्बाणान्समीक्षस्वयैस्त्वंमांसूदयिष्यसि॥ २५॥ ब्राह्मणउवाच ततोलर्कस्तपोघोरंतत्रैवास्थायदुष्करं ॥ नाध्यगच्छत्परंशक्त्याबाणमेतेषुसप्तसु ॥ २६॥ सुसमाहितचेतास्तुसततोचिंतयत्प्रभुः॥ सविचिंत्यचिरंकालमलर्कोद्विजसत्तम॥ २७॥ नाध्यगच्छत्परंश्रेयोयोगान्मतिमतांवरः ॥ सएकाग्रंमनःकृ त्वानिश्चलोयोगमास्थितः॥ २८॥ इंद्रियाणिजघानाशुबाणेनैकेनवीर्यवान् ॥ योगेनात्मानमाविश्यसिद्धिंपरमिकांगतः ॥ २९ ॥ विस्मितश्चापिराजर्षिरि मांगाथांजगादह॥ अहोकष्टंयदस्माभिःसर्वंबाह्यमनुष्ठितं॥३०॥ भोगतृष्णासमायुक्तैःपूर्वंराज्यमुपासितं॥ इतिपश्चान्मयाज्ञातंयोगान्नास्तिपरंसुखं॥३१॥ इतित्वमनुजानीहिरामक्षत्रियान्जहि॥ तपोघोरमुपातिष्ठततःश्रेयोभिपत्स्यसे॥ ३२ ॥ इत्युक्तःसतपोघोरंजामदग्न्यःपितामहैः ॥ आस्थितःसुमहाभागो ययौसिद्धिंचदुर्गमां ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुत्रिंशोऽध्यायः॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्म णउवाच त्रयोवैरिपवोलोकेनवधागुणतःस्मृताः ॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदस्त्रयस्तेसात्विकागुणाः ॥ १ ॥ तृष्णाक्रोधोभिसंरंभोराजसास्तेगुणाःस्मृताः ॥ श्रमस्तं द्राचमोहश्चत्रयस्तेतामसागुणाः॥ २ ॥ एतान्निकृत्यधृतिमान्बाणसंघैरतंद्रितः॥ जेतुंपरानुत्सहतेप्रशांतात्माजितेंद्रियः ॥ ३ ॥ अत्रगाथाःकीर्त्तयंतिपुराकल्प विदोजनाः॥ अंबरीषेणयागीताराज्ञापूर्वंप्रशाम्यता ॥ ४ ॥ समुदीर्णेषुदोषेषुबाध्यमानेषुसाधुषु ॥ जग्राहतरसाराज्यमंबरीषोमहायशाः ॥ ५॥

लकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दंतांस्तालुचेतिश्लोकोक्तंहृदयाख्यंब्रह्मप्रतिपाद्यहृदयबंधनाख्यंगुणत्रयंमुमुक्षूणांहेयमाह त्रयइत्यादिना गुणाइतिशेषः गुणतःवृत्तिभेदात् इष्टप्राप्तिनिश्चयेयत्सुखंतत्प्रहर्षः इष्टप्राप्तौयत्तत्प्रीतिः इष्टभोगेयत्तत्आनंदः ॥ १ ॥ अभिसंरंभोद्वेषाभिनिवेशः ॥ २ ॥ निकृत्यच्छित्वा बाणसंघैःशमादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ दोषेषुरागा दिषुसाधुषुशमादिषु ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ निम्नानिनीचकर्माणि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ राज्यंआप्नोतिस्वाराज्यमितिश्रुतंस्वाराज्याख्यंपरमानंदं ॥ १२ ॥ १३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकत्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ममेतिद्व्यक्षरोमृत्युरित्युक्तंतत्रममतायाविषयएवनास्तीतिजनकब्राह्मणसंवादेनाहात्रापीत्यादिना अत्रलोभेनिकृंतनीये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥२८॥ सनिगृह्यात्मनोदोषान्साधून्समभिपूज्यच ॥ जगाममहतींसिद्धिंगाथाश्चेमाजगादह ॥ ६॥ भूयिष्ठंविजितादोषानिहताःसर्वशत्रवः ॥ एकोदोषोवरिष्ठश्चवध्यः
सनहतोमया ॥ ७॥ यत्प्रयुक्तोजंतुरयंवैतृष्ण्यंनाधिगच्छति ॥ तृष्णार्त्तइहनिम्नानिधावमानोनबुध्यते ॥ ८ ॥ अकार्यमपियेनेहप्रयुक्तःसेवतेनरः ॥ तंलोभम
सिभिस्तीक्ष्णैर्निकृंततंतंनिकृंतत ॥ ९ ॥ लोभाद्धिजायतेतृष्णाततश्चिताप्रवर्त्तते ॥ सलिप्समानोलभतेभूयिष्ठंराजसान्गुणान् ॥ तदवाप्तौतुलभतेभूयिष्ठंतामसा
न्गुणान् ॥ १० ॥ सतैर्गुणैःसंहतदेहबंधनःपुनःपुनर्जायतिकर्मचेहते ॥ जन्मक्षयेभिन्नविकीर्णदेहोमृत्युंपुनर्गच्छतिजन्मनैव ॥ ११ ॥ तस्मादेतंसम्यगवेक्ष्यलो
भंनिगृह्यधृत्यात्मनिराज्यमिच्छेत् ॥ एतद्राज्यंनान्यदस्तीहराज्यमात्मैवराजाविदितोयथावत् ॥ १२ ॥ इतिराज्ञांबरीषेणगाथागीतायशस्विना ॥ अधिराज्यं
पुरस्कृत्यलोभमेकंनिकृंतता ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रा
ह्मणउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्राह्मणस्यचसंवादंजनकस्यचभाविनि ॥ १ ॥ ब्राह्मणंजनकोराजासन्नंकस्मिंश्चिदागसि ॥ विषयेमेन
वस्तव्यमितिशिष्ट्यर्थमब्रवीत् ॥ २ ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचाथब्राह्मणोराजसत्तमं ॥ आचक्ष्वविषयंराजन्यावांस्तववशेस्थितः ॥ ३ ॥ सोऽन्यस्यविषयेराज्ञोवस्तु
मिच्छाम्यहंविभो ॥ वचस्तेकर्तुमिच्छामियथाशास्त्रंमहीपते ॥ ४ ॥ इत्युक्तस्तुतदाराजाब्राह्मणेनयशस्विना ॥ मुहुरुष्णंविनिःश्वस्यनकिंचित्प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥
तमासीनंध्यायमानंराजानममितौजसं ॥ कश्मलंसहसागच्छद्भानुमंतमिवग्रहः ॥ ६ ॥ समाश्वास्यततोराजाविगतेकश्मलेतदा ॥ ततोमुहूर्त्तादिवतंब्राह्मणंवा
क्यमब्रवीत् ॥ ७॥ जनकउवाच पितृपैतामहेराज्येवश्येजनपदेसति ॥ विषयंनाधिगच्छामिविचिन्वन्पृथिवीमहं ॥ ८ ॥ नाधिगच्छंयदापृथ्व्यांमिथि
लामार्गितामया ॥ नाध्यगच्छंयदातस्यांस्वप्रजामार्गितामया ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ पित्रिति विषयंविशेषेणसिनोतिबध्नातितंबंधकंममतास्पदंनाधिगच्छामिविचिन्वन्अन्वेषमाणोपि अयंभावः पृथिवीमिथिलाप्रजोपलक्षितंराज्यंशरीरसुखादिकंसर्वंअवस्थांतरेषुव्यभिचरन्नात्मसं ॥२८॥
बंधितामश्नुते यथानीलपीतलोहितोपाधिषुसंचरन्स्फटिकोनीलादिवर्जितस्तद्वत् तस्माद्विचारतोदृश्यत्वादिनास्वमवन्मिथ्यात्वाव्यभिचारित्वाच्चनात्मातैःसंबध्यतइति ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ आत्मापिदेहोपीतिप्राञ्चः वस्तुतस्तुअयमपिममआत्मानभवतीतिसंबंधः अयमितिसाभासोहंकारःसर्वेषामात्मत्वेनप्रसिद्धोममआत्मास्वरूपंनभवतिमुकुरमुखवत् आभासत्वात् सर्वावापृथिवी सर्वंदृश्यंममआत्मामदनन्यत्वात् मुकुरमुखवदेव ॥ ११ ॥ अयमेवन्यायोब्रह्मादिपुत्तिकांतेष्वित्याह यथेति मायामनइंद्रियवद्दर्पणेषुहिप्रतिबिंबितोप्यदृश्यआत्माईशसूत्रविराडात्मनादृश्योनात्माचभव

नाध्यगच्छंयदातस्यांतदामेकश्मलोभवत् ॥ ततोमेकश्मलस्यांतेमतिःपुनरुपस्थिता ॥ १० ॥ तदानविषयंमन्येसर्वोवाविषयोमम ॥ आत्मापिचायंनममस र्वावापृथिवीमम ॥ ११ ॥ यथाममतथान्येषामितिमन्येद्विजोत्तम ॥ उष्यतांयावदुत्साहोभुज्यतांयावदुष्यते ॥ १२ ॥ ब्राह्मणउवाच पितृपैतामहेराज्ये वश्येजनपदेसति ॥ ब्रूहिकांमतिमास्थायममत्वंवर्जितंत्वया ॥ १३ ॥ कांवैबुद्धिंसमाश्रित्यसर्वोवैविषयस्तव ॥ नावैषिविषयंयेनसर्वोवाविषयस्तव ॥ १४ ॥ जनकउवाच अंतवंत्यइहावस्थाविदिताःसर्वकर्मसु ॥ नाध्यगच्छमहंतस्मान्ममेदमितियद्भवेत् ॥ १५ ॥ कस्येदमितिकस्यस्वमितिवेदवचस्तथा ॥ नाध्यग च्छमहंबुद्ध्याममेदमितियद्भवेत् ॥ १६ ॥ एतांबुद्धिंसमाश्रित्यममत्वंवर्जितंमया ॥ शृणुबुद्धिंचयांज्ञात्वासर्वत्रविषयोमम ॥ १७ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामिगं धान्घ्राणगतानपि ॥ तस्मान्मेनिर्जिताभूमिर्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ १८ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामिरसानास्येपिवर्ततः ॥ आपोमेनिर्जितास्तस्माद्वशेतिष्ठंतिनि त्यदा ॥ १९ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामिरूपंज्योतिश्चचक्षुषः ॥ तस्मान्मेनिर्जितंज्योतिर्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २० ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामिस्पर्शांस्त्वचिगताश्च ये ॥ तस्मान्मेनिर्जितोवायुर्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २१ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामिशब्दान्श्रोत्रगतानपि ॥ तस्मान्मेनिर्जिताःशब्दावशेतिष्ठंतिनित्यदा ॥ २२ ॥ नाहमात्मार्थमिच्छामिमनोनित्यंमनोंतरे ॥ मनोमेनिर्जितंतस्माद्वशेतिष्ठतिनित्यदा ॥ २३ ॥ देवेभ्यश्चपितृभ्यश्चभूतेभ्योऽतिथिभिःसह ॥ इत्यर्थंसर्वएवेति समारंभाभवंतिवै ॥ २४ ॥ ततःप्रहस्यजनकंब्राह्मणःपुनरब्रवीत् ॥ त्वज्जिज्ञासार्थमद्येहविद्धिमांधर्ममागतं ॥ २५ ॥

तिनवस्तुनइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आढ्यत्वदरिद्रत्वादयोवस्थाः ॥ १५ ॥ कस्येदमिति नकस्यचिदित्यर्थः अत्रमागृधःकस्यस्विद्धनमितिश्रुतिंप्रमाणयति कस्यस्वमिति ॥ १६ ॥ आढ्यत्वा देरंतवत्त्वाद्धनादिषुममतामयात्यक्तेत्याह एतामिति देवाद्यर्थमेवविष्टिगृहीतस्येवममगंधादीनामिच्छानात्मभोगार्थंअतोभूम्यादयएवममवशेतिष्ठंतिनत्वहंतेषामित्याह शृणुइत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वमस्येति अस्यचक्रस्यआत्मापिचायंनममसर्वावापृथिवीममेत्येवंरूपस्यधीसाधनकलापस्यब्रह्मलाभस्यब्रह्मलाभहेतोः दुर्वारस्यअनैकांतिकस्य अनिवर्त्तिनःआत्यंतिकस्य सत्वनेमिनासत्वगुणरूपेणा वरणेनचक्रधारास्थानीयेननिरुद्धस्य प्रवर्त्तकोमुख्यानुष्ठाता ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्ताब्रह्मविद्यासस्साध नाथजीवन्मुक्त्यवस्थामाह नाहमित्यादिना तथेतियथादेहात्मवादिनः ॥ १ ॥ पश्यसे कर्मव्यतिहारेतङ् त्वद्दृष्टारंमांत्वंस्वदृत्त्यायथासंगिनंपश्यसितथानाहमस्मीत्यर्थः आत्मनःसर्वात्मत्वंसर्वस्यचात्ममात्र

त्वमस्यब्रह्मलाभस्यदुर्वारस्यानिवर्त्तिनः ॥ सत्वनेमिनिरुद्धस्यचक्रस्यैकःप्रवर्त्तकः ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच नाहंतथाभीरुचरामिलोकेयथात्वंमांतर्जयसेस्वबुद्ध्या ॥ विप्रोस्मिमुक्तोस्मिवनेचरोस्मिगृहस्थधर्मान्नतवांस्तथास्मि ॥ १ ॥ नाहमस्मियथामांत्वंपश्यसेचशुभाशुभे ॥ मयाव्याप्तमिदंसर्वंयत्किंचिज्जगतीगतं ॥ २ ॥ येकेचिज्जंतवोलोके जंगमाःस्थावराश्चह ॥ तेषांमामंतकंविद्धिदारूणामिवपावकं ॥ ३ ॥ राज्यंपृथिव्यांसर्वस्यामथवापित्रिविष्टपे ॥ तथाबुद्धिरियंवेत्तिबुद्धिरेवधनंमम ॥ ४ ॥ एकःपंथाब्राह्मणानांयेनगच्छंतितद्विदः ॥ गृहेषुवनवासेषुगुरुवासेषुभिक्षुषु ॥ ५ ॥ लिंगैर्बहुभिरव्यग्रैरेकाबुद्धिरुपास्यते ॥ नानालिंगाश्रमस्थानांयेषांबुद्धिःशमात्मिका ॥ ६ ॥ तेभावमेकमायांतिसरितःसागरंयथा ॥ बुद्ध्यायंगम्यतेमार्गःशरीरेणनगम्यते ॥ आद्यंतवंतिकर्माणिशरीरंकर्मबंधनं ॥ ७ ॥ तस्मात्तेसुभगेनास्तिपरलोककृतंभयं ॥ तद्भावभावनिरताममैवात्मानमेष्यसि ॥ ८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुत्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्युवाच नेदमल्पात्मनाशक्यंवेदितुंनाकृतात्मना ॥ बहुचाल्पंचसंक्षिप्तंविप्लुतंचमतंमम ॥ १ ॥ उपायंतंममब्रूहियेनैषालभ्यतेमतिः ॥ तन्मन्येकारणंत्वत्तोयतएषाप्रवर्त्तते ॥ २ ॥ ब्राह्मणउवाच अरणींब्राह्मणींविद्धिगुरुरस्योत्तरारणिः ॥ तपःश्रुतेभिमथ्नीतो ज्ञानाग्निर्जायतेततः ॥ ३ ॥

त्वंज्ञानफलंप्रतिपादयतिसार्द्धेन मयेति ॥ २ ॥ ३ ॥ आप्नोतिस्वराज्यमित्यादिश्रुत्यर्थंसंगृह्णाति राज्यमिति ॥ ४ ॥ एकःपंथाःज्ञानरूपोनान्यः ब्राह्मणानांब्रह्मविदां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ सुभगेईश्वरि शरीरबंधनिर्मुक्तत्वात् परलोकःअनात्मलोकः तद्भावोमदात्मभावःतस्यभावोभावना ॥ ८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपति नेदमिति ॥ १ ॥ मन्येजानीयां ॥ २ ॥ ब्राह्मणींबुद्धिं तपःमनननिदिध्यासनात्मकमालोचनं श्रुतंवेदांतश्रवणं आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिआत्मदर्शनानुवादेनश्रवणादिविधानात् ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आक्षेपपूर्वकंज्ञेयस्वरूपमाह यदिदंमित्यादिना यदिदमपरोक्षंक्षेत्रज्ञइतिसंज्ञितंजीवाख्यंससंगंरूपंततन्नब्रह्मणोऽसंगस्य लिंगंस्वरूपमितियत्तत्क्वनु नकथंचनजीवस्यब्रह्मभावःसंभवतीत्यर्थः अत्रोपपत्तिमा
ह ग्रहीतुमिति यत्‌येननिग्रहीतुंशक्यंतत्‌निग्राह्यंतस्यनिग्रहीतुर्लक्षणंस्वरूपंइतिक्वनुदृष्टंनक्कापीत्यर्थः आत्मानमंतरोयमयतीतिजीवेशयोर्नियम्यनियामकत्वश्रवणात्‌भृत्यभर्त्रोरिवनतयोरभेदसंभावनापी
तिभावः ॥ ४ ॥ उत्तरमाहालिंगइति योयंक्षेत्रज्ञउक्तःसलिंगएवंरूपइतिनिर्देशयोग्यंस्वरूपंतद्रहितः यतोनिर्गुणः अस्यसगुणत्वंसलिंगत्वंचविनैवकारणंभ्रांत्यैवभातिनसत्यंविद्यतइत्यर्थः भ्रांत्यपगमेनतद
धिगमेउपायमेववक्ष्यामि नवेतिचित्तशुद्ध्यभावे ॥ ५ ॥ सम्यगुपायोदृष्टश्च पूर्वोक्ताःश्रवणादयस्तैर्भ्रमरैरुपरिभ्रमद्भिरधःस्थमगृहीतमपिसुरभिद्रव्यंलक्ष्यते एवंश्रवणादिभिरात्मालक्षणाद्वारेणलक्ष्यतइत्य
र्थः कोसावुपायः कर्मबुद्धिः कर्मशोधितावुद्धिःकर्मबुद्धिः कर्मभिरशोधितायांबुद्धौश्रवणाद्यभ्याससहस्रेणापिनगम्यतइतिभावः अबुद्धित्वादुक्तविधबुद्धिराहित्यात्‌ मूढाअसंगमपि क्षेत्रज्ञंज्ञानलिं
गैर्बुद्ध्यादिभिराश्रितंसंगिनमिवमन्यंते तद्वस्तुउपायेनश्रवणादिजन्ययाबुद्ध्यालक्ष्यतइतिसंबंधः ॥ ६ ॥ नेदंब्रह्मज्ञानंविधिनिषेधप्रधानं अहेयानुपादेयप्रत्यगात्मविषयत्वात्‌ तथात्वेवास्वरूपनाशानित्य

ब्राह्मण्युवाच यदिदंब्राह्मणोलिंगंक्षेत्रज्ञइतिसंज्ञितं॥ग्रहीतुंयेनयच्छक्यंलक्षणंतस्यतत्क्वनु॥४॥ ब्राह्मणउवाच अलिंगोनिर्गुणश्चैवकारणंनास्य
लक्ष्यते॥उपायमेववक्ष्यामियेनगृह्येतवानवा॥५॥सम्यगुपायोदृष्टश्चभ्रमरैरिवलक्ष्यते॥ कर्मबुद्धिरबुद्धित्वाज्ज्ञानलिंगैरिवाश्रितं॥६॥इदंकार्यमिदंने
तिनमोक्षेषूपदिश्यते॥पश्यतःशृण्वतोबुद्धिरात्मनोयेषुजायते॥७॥यावंतइहशक्येरंस्तावतोंशान्प्रकल्पयेत्॥अव्यक्तान्व्यक्तरूपांश्चशतशोथसहस्रशः॥८॥
सर्वान्नानार्थयुक्तांश्चसर्वान्प्रत्यक्षहेतुकान्॥यतःपरंनविद्येतततोभ्यासेभविष्यति॥९॥ श्रीभगवानुवाच ततस्तुतस्याब्राह्मण्यामतिःक्षेत्रज्ञसंक्षये॥क्षे
त्रज्ञानेनपरतःक्षेत्रज्ञेभ्यःप्रवर्त्तते॥१०॥ अर्जुनउवाच क्वनुसाब्राह्मणीकृष्णक्वचासौब्राह्मणर्षभः॥याभ्यांसिद्धिरियंप्राप्तातावुभौवदमेऽच्युत॥११॥

त्वेदुरपन्हवेस्यातां अपितुरज्जुदर्शनदशमत्वश्रवणाभ्यांसर्पादशमत्वयोरिवबुद्ध्यावाक्येनवाऽविद्याध्यारोपितकार्यकारणप्रपंचस्यनिराकरणसापेक्षमित्याह इदंकार्यमिति मोक्षेष्वितिबहुवचनंमुक्त्यपादान
भूतबुद्ध्यादितत्त्वभेदात्‌ ॥ ७ ॥ तेचयावंतःपंचसप्तएकादशत्रयोदशवातेषांप्रत्येकंवृत्तिभेदात्‌शतशःसहस्रशोवाकल्पनीयाइत्याह यावंतइति अव्यक्तान्मायाविद्यादिरूपान्‌ व्यक्तरूपान्‌शब्दादीन्‌ उपेय
प्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिताइतिन्यायेनशिष्यबोधार्थंमंदमध्यमोत्तमाधिकारिभेदेनव्यष्टिमात्रकल्पनयावासमष्टिव्यष्टिद्वयकल्पनयावासमष्टिमात्रकल्पनयावातत्त्वार्थयोरभेदंप्रत्याययन्नात्रवस्तुसंतोऽ
नात्मपदार्थाःसंति येनमोक्षापादानानितार्किकादिवत्संख्ययापरिच्छिद्येरन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ ततइतिप्रथमार्थेतसिः यतःपरंअन्यन्नास्तितद्वस्तुभविष्यत्यधिकारी अभ्यासेशमाद्यभ्यासेपुष्कलेसति अत्रकंठग
तविस्मृतचामीकरवद्ब्रह्मप्राप्तिभवनंनोत्पाद्यत्वेनानित्यत्वापत्तेः ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतितत्त्वमसीत्यादिवाक्येभ्यःसिद्धवद्ब्रह्मभावश्रवणादित्यर्थः ॥ ९ ॥ क्षेत्रज्ञसंक्षयेजीवस्यपरमात्मनिप्रविलापने क्षेत्रज्ञानेनैवक्षे
त्रज्ञात्परंज्ञायतइत्याह क्षेत्रेति क्षेत्रज्ञएवोपाधिविलयाद्ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मनोमेचित्प्रतिबिंबगर्भंमनोजीवइत्यर्थः मनोमुक्तःक्षेत्रज्ञोहमेवब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वाध्यायांतेमनोमेब्राह्मणंविद्धिबुद्धिंमेविद्धिब्राह्मणीं क्षेत्रज्ञइतियश्चोक्तःसोहमेवधनंजयेतिमनोबुद्ध्योर्ब्रह्मवित्त्वेनतदुपलक्षितसकलकरणप्रकाश्यमर्थजातंब्रह्मेत्युक्तंयश्चतयोःसाक्षीसचिदात्माहमितिचदर्शितं तत्र प्रपंचःसाक्षीचेत्युभयमपिपरंब्रह्मउततयोरन्यतरद्यत्परंब्रह्मतन्मेवदेत्यर्जुनउवाच ब्रह्मयदिति आद्येपक्षेसप्रपंचंब्रह्मज्ञेयंद्वितीयेनिष्प्रपंचमितितत्रसूक्ष्मेनिष्प्रपंचएवमेमनोरमतइतिस्वतुष्टिंकथयति तेनसतां

श्रीभगवानुवाच मनोमेब्राह्मणंविद्धिबुद्धिंमेविद्धिब्राह्मणीं॥ क्षेत्रज्ञइतियश्चोक्तःसोहमेवधनंजय॥ १२॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिब्राह्मणगीतासुचतुस्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३४॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ अर्जुनउवाच ब्रह्मयत्परमंज्ञेयंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ भवतोहिप्रसादेनसूक्ष्मेमेरमतेमतिः॥१॥ वासुदेवउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ संवादंमोक्षसंयुक्तंशिष्यस्यगुरुणासह ॥ २॥ कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यंसंशितव्रतं॥ शिष्यःपप्रच्छमेधावीकिंस्विच्छ्रेयःपरंतप॥ ३॥ भगवंतंप्रपन्नोहंनिःश्रेयसपरायणः॥ याचेत्वांशिरसाविप्र यद्ब्रूयांब्रूहितन्मम॥ ४॥ तमेवंवादिनंपार्थशिष्यंगुरुरुवाचह॥ सर्वंतुतेप्रवक्ष्यामियत्रवैसंशयोद्विज॥ ५॥ इत्युक्तःसकुरुश्रेष्ठगुरुणागुरुवत्सलः॥ प्रांजलिःपरिपप्रच्छयत्तच्छृणुमहामते॥ ६॥ शिष्यउवाच कुतश्चाहंकुतश्चत्वंतत्सत्यंब्रूहियत्परं॥ कुतोजातानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ ७॥ केनजीवंतिभूतानितेषामायुश्चकिंपरं॥ किंसत्यंकिंतपोविप्रकेगुणाःसद्भिरीरिताः॥ ८॥ केपंथानःशिवाश्चस्युःकिंसुखंकिंचदुष्कृतं॥ एतान्मेभगवन्प्रश्नान्याथातथ्येन सुव्रत॥ ९॥ वक्तुमर्हसिविप्रर्षेयथावदिहतत्त्वतः॥ त्वदन्यःकश्चनप्रश्नानेतान्वक्तुमिहार्हति॥ १०॥ ब्रूहिधर्मविदांश्रेष्ठपरंकौतूहलंमम॥ मोक्षधर्मार्थकुशलोभवाँल्लोकेषुगीयते॥ ११॥ सर्वसंशयसंछेत्तात्वदन्योनचविद्यते॥ संसारभीरवश्चैवमोक्षकामास्तथावयं॥ १२॥ वासुदेवउवाच तस्मैसंप्रतिपन्नाय यथावत्परिपृच्छते॥ शिष्यायगुणयुक्तायशांतायप्रियवर्त्तिने॥ १३॥

हिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृत्तयइतिन्यायेननिष्प्रपंचमेवशास्त्रार्थइतिज्ञापयति ॥ १ ॥मोक्षसंयुक्तं यस्मिन्श्रुतेसद्योमुक्तिरेवलभ्यतइत्यर्थः॥ २ ॥३ ॥ ब्रूयांपृच्छामि॥ ४॥ ५॥६॥ अहंत्वमितिशास्यशासनकर्त्रोर्जीवेश्वरयोःप्रश्नः यच्चताभ्यांपरंअन्यत्सत्यमबाधितंवस्तुतदपिब्रूहि भूतानिवियदादीनि स्थावरादीनिभौतिकानि ॥ ७ ॥ भूतानिउभयविधानि किंपरमवसानंयस्यतत्किंतेषांलय स्थानमित्यर्थः किंसत्यंअबाधितफलंकर्म तपःक्रियारूपंकायिकादिभेदेनत्रिविधं गुणाःसत्त्वादयःकिंस्वरूपाइत्यर्थः ॥८॥ सुखंमुख्यं प्रश्नान्वक्तुमर्हसीतिसंबंधः ॥ ९॥ कश्चकोपि ॥१०॥११॥१२॥१३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ स्ववाक्येश्रद्धोत्पादनार्थमाख्यायिकामुखेनोत्तरयति ब्रह्मणेति इदंत्वयापृष्टंवेदविद्यांसमाश्रित्यआश्रित्यनतुस्वकल्पनां तत्त्वभूतस्यअबाधितस्यार्थस्यभावनंविचारोयस्मिन्तत् ॥ १५ ॥ ज्ञानं परं ब्रह्मविषयंउत्तमं तथातपःसंन्यासाख्यंउत्तमं ज्ञानतत्त्वंज्ञानस्यतत्त्वंयाथार्थ्यं घटादितत्त्वज्ञानव्यावृत्तयेनिराबाधमिति निर्गतःआसमंतात्बाधोयस्मात् तद्धिब्रह्मज्ञानबाध्यंनतथैतदित्यर्थः यश्वएतत्सर्वंसर्वभूतस्थंचआत्मानंसंप्रज्ञातावस्थायांवेदससर्वगतिःसर्वकामभाक्भवति तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेः सार्धश्लोकोवाक्यं ॥ १६ ॥ सहसंवासंचिज्जडयोरेकलोलीभावंसंप्रज्ञाते विवासंतयोःपृथक्त्वं शुद्धत्वंपदार्थदर्शने एकत्वंईश्वरादभेदंतस्यैव नानात्वंतयोर्भिन्नत्वंव्यवहारे ॥ १७॥ नकामयतइतिममकाराभावः नाभिमन्यतइत्यभिमानोहंकारस्तदभावः तयोःसतोर्जीवन्नेवमुच्यतइत्यर्थः ॥ १८॥ प्रधानंमा

छायाभूतायदांताययततेब्रह्मचारिणे॥तान्प्रश्नानब्रवीत्पार्थमेधावीसधृतव्रतः॥गुरुःकुरुकुलश्रेष्ठसम्यक्सर्वानरिंदम॥१४॥ गुरुरुवाच ब्रह्मणोक्तमिदंसर्वमृषिप्रवरसेवितं॥वेदविद्यांसमाश्रित्यतत्त्वभूतार्थभावनं॥१५॥ज्ञानंत्वेवपरंविद्मःसंन्यासंतपउत्तमं॥यस्तुवेदनिराबाधंज्ञानतत्त्वंविनिश्चयात्॥सर्वभूतस्थमात्मानंससर्वगतिरिष्यते॥१६॥योविद्वान्सहसंवासंविवासंचैवपश्यति॥ तथैवैकत्वनानात्वेसदुःखात्परिमुच्यते॥१७॥योनकामयतेकिंचिन्नकिंचिदभिमन्यते॥इहलोकस्थएवैषब्रह्मभूयायकल्पते॥१८॥ प्रधानगुणतत्त्वज्ञःसर्वभूतविधानवित्॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः॥१९॥अव्यक्तबीजप्रभवोबुद्धिस्कंधमयोमहान्॥ महाहंकारविटपइंद्रियांकुरकोटरः॥२०॥ महाभूतविशेषश्चविशेषप्रतिशाखवान्॥ सदापर्णःसदापुष्पःसदाशुभफलोदयः॥२१॥ आजीवःसर्वभूतानांब्रह्मबीजःसनातनः॥ एतज्ज्ञात्वाचतत्त्वानिज्ञानेनपरमासिना॥ छित्वाचामरतांप्राप्यजहातिमृत्युजन्मनी॥२२॥ भूतभव्यभविष्यादिधर्मकामार्थनिश्चयं॥ सिद्धसंघपरिज्ञातंपुराकल्पंसनातनं॥२३॥ प्रवक्ष्येहंमहाप्राज्ञपदमुत्तममद्यते॥ बुध्वायदिहसंसिद्धाभवंतीहमनीषिणः॥२४॥ उपगम्यर्षयःपूर्वंजिज्ञासंतःपरस्परं॥ प्रजापतिभरद्वाजौगौतमोभार्गवस्तथा॥ २५ ॥ वसिष्ठःकश्यपश्चैवविश्वामित्रोत्रिरेवच॥ मार्गान्सर्वान्परिक्रम्यपरिश्रांताःस्वकर्मभिः॥ २६॥

या गुणाःसत्वादयः तेषांतत्त्वंकल्पितत्वस्वरूपंयाथात्म्यं सर्वभूतानांविधानंविधीयतेउत्पाद्यतेनेनेतिकारणंतदुभयज्ञोमुच्यते ॥१९॥ अव्यक्तंअज्ञानंतदेवबीजप्रभवोमूलंअंकुरश्चयस्य बुद्धिर्महत्तत्त्वंतदेवस्कंधायस्य अहंकारोविटपाःपल्लवायस्य इंद्रियाण्येवअंकुराअनर्थवल्लीपूर्वरूपभूताःकोटरेषुछिद्रेषुयस्य ॥ २० ॥ महाभूतानिवियदादीनिविशेषस्तिलकःपुष्पकोरकस्थानीयोयस्य विशेषाःस्थूलकार्याणि तान्येवप्रतिशाखाउपशाखास्तद्वान् पर्णउत्पद्यपतनशीलःसंकल्पः पुष्पंकर्म फलंसुखादि ॥ २१ ॥ एतत्बीजभूतंब्रह्मज्ञात्वा तत्त्वानिअव्यक्तादीनिज्ञानेनछित्वेतितेषामज्ञानकार्यत्वंरज्जूरगवदुक्तं जहाति त्यजति सार्धश्लोकः एतेनऊर्ध्वमूलार्थःस्मारितः ॥ २२ ॥ भूतेति भूरादयआदिपदार्थः तेषामर्थांतानांनिश्चयःस्वरूपावधारणंयस्मिन्तं पुराकल्पंबहुकर्तृकमन्वाख्यानं ॥ २३ ॥ पदंपदनीयंअधिगंतव्यं संसिद्धाःमुक्ताः ॥ २४ ॥ पुराकल्पमेवाह उपगम्येति ॥ २५ ॥ मार्गान्कर्मगतीःपरिक्रम्यपुनःपुनर्गत्वा ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८ ॥ क्रियात्कुर्वीत केनोस्माकं ॥ २९ ॥ प्रलयोदैनंदिनादिर्भूतलयः अपवर्गःआत्यंतिकोभूतोच्छेदोमोक्षाख्यः प्रभवाप्ययौजन्ममृत्यू ॥ ३० ॥ यथागमंवेदानुसारि ॥ ३१ ॥ सत्यात्त्रैका लिकबाधरहितात्ब्रह्मणः भूतानिअव्यक्तादीनिस्थावराणिवियदादीनिचराणिजरायुजादीनि एतेनकुतश्चाहमितिश्लोकोक्तप्रश्नानामुत्तरमुक्तं तपसाकर्मणाजीवंतिइतिहेतोर्द्विजाः स्वांयोनिंब्रह्मसमतिक्रम्यध्यानच्युताःविक्षेपावस्थांप्राप्यस्वकर्मणावर्त्ततइतिसार्द्धःश्लोकः ॥ ३२ ॥ किंसत्यमित्यस्योत्तरमाह सत्यमिति गुणसंयुक्तमित्यनेननिर्गुणंसत्यंएकमेवतत्रभेदहेतोर्गुणस्यैवाभावादितिदर्शितं ॥ ३३ ॥

॥३१॥

ऋषिमांगिरसंवृद्धंपुरस्कृत्यतुतेद्विजाः ॥ ददृशुर्ब्रह्मभवनेब्रह्माणंवीतकल्मषं ॥ २७ ॥ तंप्रणम्यमहात्मानंसुखासीनंमहर्षयः ॥ पप्रच्छुर्विनयोपेतानैःश्रेयसमिदंपरं ॥ २८ ॥ कथंकर्मक्रियात्साधुकथंमुच्येतकिल्बिषात् ॥ केनोमार्गाःशिवाश्चस्युःकिंसत्यंकिंचदुष्कृतं ॥ २९ ॥ कौचोभौकर्मणांमार्गौप्राप्नुयुर्दक्षिणोत्तरौ ॥ प्रलयंचापवर्गंचभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ ३० ॥ इत्युक्तःसमुनिश्रेष्ठैर्यदाहप्रपितामहः ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिशृणुशिष्ययथागमं ॥ ३१ ॥ ब्रह्मोवाच सत्याद्भूतानिजातानिस्थावराणिचराणिच ॥ तपसातानिजीवंतिइतितद्वित्तसुव्रताः ॥ स्वांयोनिंसमतिक्रम्यवर्त्ततेस्वेनकर्मणा ॥ ३२ ॥ सत्यंहिगुणसंयुक्तंनियतंपंचलक्षणं ॥ ३३ ॥ ब्रह्मसत्यंतपःसत्यंसत्यंचैवप्रजापतिः ॥ सत्याद्भूतानिजातानिसत्यंभूतमयंजगत् ॥ ३४ ॥ तस्मात्सत्यमयाविप्रानित्यंयोगपरायणाः ॥ अतीतक्रोधसंतापानियताधर्मसेविनः ॥ ३५ ॥ अन्योन्यनियतान्वैद्यान्धर्मसेतुप्रवर्त्तकान् ॥ तानहंसंप्रवक्ष्यामिशाश्वतान्लोकभावनान् ॥ ३६ ॥ चातुर्विद्यंतथावर्णांश्चातुराश्रमिकान्पृथक् ॥ धर्ममेकंचतुष्पादंनित्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३७ ॥ पंथानंवःप्रवक्ष्यामिशिवंक्षेमकरंद्विजाः ॥ नियतंब्रह्मभावायगतंपूर्वंमनीषिभिः ॥ ३८ ॥ गदंतस्तंमयाद्येहपंथानंदुर्विदंपरं ॥ निबोधतमहाभागानिखिलेनपरंपदं ॥ ३९ ॥ ब्रह्मचारिकमेवाहुराश्रमंप्रथमंपदं ॥ गार्हस्थ्यंतुद्वितीयंस्याद्वानप्रस्थमतःपरं ॥ ततःपरंतुविज्ञेयमध्यात्मंपरमंपदं ॥ ४० ॥ ज्योतिराकाशमादित्योवायुरिंद्रःप्रजापतिः ॥ नोपैतियावदध्यात्मंतावदेतान्नपश्यति ॥ ४१ ॥ तस्योपायंप्रवक्ष्यामिपुरस्तात्तंनिबोधत ॥ फलमूलानिलभुजांमुनीनांवसतांवने ॥ ४२ ॥

ब्रह्मईश्वरः तपोधर्मः प्रजापतिर्जीवः भूतानिखादीनि जगत्जरायुजादि एतत् व्यावहारिकंगुणमयंसत्यपंचकं ॥ ३४ ॥ यस्मात्तस्मात्सत्यमयाःसत्यप्रधानाः धर्मसेविनोभवंति ॥ ३५ ॥ अन्योन्यनियतान्परस्परभयेनधर्मातिक्रमशून्यान् वैद्यान्विद्यावतः तान्विप्रान्प्रतीतिशेषः ॥ ३६ ॥ चतस्रोधर्मार्थकाममोक्षप्रदाविद्याश्चतुर्विद्यास्ताएवचातुर्विद्यं तच्चप्रतिवर्णंप्रत्याश्रमंचपृथक्प्रवक्ष्यामीत्यनुषज्यते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गदंतःओप्रवक्तारः मयावक्ष्यमाणंपंथानंनिबोधत तेनचपथापरंपदंनिबोधत ॥ ३९ ॥ आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तमाश्रममध्यात्मसंन्यासंपरंपदमाहुरितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४० ॥ ज्योतिरादिकंविश्वंतावत्पश्यति यावत्अध्यात्मसंन्यासपूर्वकमात्मदर्शनंनोपैतिनलभते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥३१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिःसैवधर्मस्यमुख्यंलक्षणंज्ञापकं श्रद्धाहीनंसर्वंव्यर्थमित्यर्थः देवयानाःदेवयानमार्गप्राप्त्युपायाः ॥ ४४ ॥ एतेषांअन्यतमंधर्मंयःपृथक्भिन्नंएकमेवअध्यास्तेदृढमाश्रयतिसःकालक्रमेणचित्तशुद्धिपरिपाकेसतिभूतानांप्रभवाप्ययौस्वनिष्ठावितिसदैवनिमेषोन्मेषमात्रेकालेऽनवरतंपश्यति एतेनदृष्टिरेवसृष्टिरित्युक्तंभवति ॥ ४५ ॥ हेतुनायुक्त्या विषयस्थानिबुद्धिगोचराणिबुद्धिस्थानि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ विशेषाःशब्दादयोविशेषगुणाः एकाचेतिपुरुषग्रहणं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सर्वलोकान्समश्नुतेसार्वात्म्यंलभते यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिश्रुतेः ॥ ५० ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तान्येवतत्त्वानिविवरीतुमुत्तरोग्रंथआरभ्यते तदिति तत्तत्रतेषुतत्त्वेषुव्याख्यातेषुमध्येअनुद्रिक्तंत्रिगुणमव्यक्तंवि

वानप्रस्थंद्विजातीनांत्रयाणामुपदिश्यते ॥ सर्वेषामेववर्णानांगार्हस्थ्यंतद्विधीयते ॥ ४३ ॥ श्रद्धालक्षणमित्येवंधर्मंधीराःप्रचक्षते ॥ इत्येवंदेवयानावःपंथानः परिकीर्त्तिताः ॥ सद्भिरध्यासिताधीरैःकर्मभिर्धर्मसेतवः ॥ ४४ ॥ एतेषांपृथगध्यास्तेयोधर्मंसंशितव्रतः ॥ कालात्पश्यतिभूतानांसदैवप्रभवाप्ययौ ॥ ४५ ॥ अतस्तत्त्वानिवक्ष्यामियाथातथ्येनहेतुना ॥ विषयस्थानिसर्वाणिवर्त्तमानानिभागशः ॥ ४६ ॥ महानात्मातथाव्यक्तमहंकारस्तथैवच ॥ इंद्रियाणिदशैकंचमहाभूतानिपंचच ॥ ४७ ॥ विशेषाःपंचभूतानामितिसर्गःसनातनः ॥ चतुर्विंशतिरेकाचतत्त्वसंख्याप्रकीर्त्तिता ॥ ४८ ॥ तत्वानामथयोवेदसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ सधीरःसर्वभूतेषुनमोहमधिगच्छति ॥ ४९ ॥ तत्त्वानियोवेदयतेयथातथंगुणांश्चसर्वानखिलाश्चदेवताः ॥ विधूतपाप्माप्रविमुच्यबंधनंससर्वलोकानमलान्समश्नुते ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच तदव्यक्तमनुद्रिक्तंसर्वव्यापिध्रुवंस्थिरं ॥ नवद्वारंपुरंविद्यात्त्रिगुणंपंचधातुकं ॥ १ ॥ एकादशपरिक्षेपंमनोव्याकरणात्मकं ॥ बुद्धिस्वामिकमित्येतत्परमेकादशंभवेत् ॥ २ ॥

द्यात्साम्योपेतंगुणत्रयमव्यक्तपदार्थः तच्चसर्वकार्यव्यापि ध्रुवंअविनाशि स्थिरंअचंचलंनिरारंभमितियावत् तदेवाव्यक्तमुद्रिक्तंसत्पंचधातुकंभूतपंचकंनवद्वारंपुरंचविद्यात्तेषांतत्कार्यत्वात् पंचखादीनि नवतुभोक्तारंप्रतिविषयप्रवेशद्वाराणि पंचश्रोत्रादीनिमनोबुद्धिप्राणोभिमानाख्योहंकारश्च पुरंशरीरं ॥ १ ॥ परितःक्षिप्यतेविषयभोगवासनयाजीवात्मायैस्तेपरिक्षेपाइंद्रियाणि मनसैवव्याकरणंव्यक्तीभावो येषांतेसंकल्पयोनयोविषयाःतदात्मकंपुरंबुद्धिस्वामिकंचपुरं एतदेवपुरंपरंब्रह्म तत्राध्यस्तत्वात् एकादशं इंद्रियंमनस्तन्मात्रंच नकेवलंभोग्यमेवमनःकल्पितंअपितुभोक्ताभोग्यंभोगोपकरणंचसर्वंमनोमात्रमित्यर्थः तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेतिश्रुतेः ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्रोतांसिचित्तनद्याःप्रवाहाः त्रीणि शुक्लंहिंसाशून्यधर्मप्रावण्यं कृष्णंहिंसाप्रावण्यं शुक्लकृष्णंहिंसायुक्तप्रवृत्तिधर्मप्रावण्यंचेति एतानियस्मिन्चित्तेविद्यमानानितिसृभिःप्रनाडीभिःसंस्काररूपाभिस्त्रिगुणात्मिकाभिराप्यायंतेपूर्यंतेताश्वतथैवपुनःपुनर्वर्धंते ॥३॥ तत्रत्रीन्गुणान्अव्यक्तावयवभूतान्व्याख्याति तमइत्यादि अन्योन्यमिथुनत्वंदंपतीवदेककार्योत्पादनं अन्योन्योपजीवित्वंबीजांकुरवत् ॥ ४॥ अन्योन्याश्रयत्वंत्रिदंडविष्टंभवत् अन्योन्यानुवर्त्तित्वंप्रधानगुणभावेनराजभृत्यवत् अन्योन्यव्यतिषक्तत्वंतेजोबन्नवत् त्रिगुणाःगुणत्रयमयाःपंचधातवःपंचमहाभूतानिभौतिकानिचेत्यर्थः ॥५॥ मिथुनंमश्नातीतियोगादभिभावकंतमसउद्रेकेसत्वंनश्यतिसत्वस्योद्रेकेतमः एवंरजसउद्रेकेसत्वंनिवर्त्ततेसत्वस्योद्रेकेरजइतिज्ञेयं रजस्तमसोस्तुपरस्परोद्दीपकत्वान्नान्योन्यमभिभावकत्वंभवतीतितन्मिथुनद्वयंनोक्तं ॥ ६ ॥ नियम्यते

त्रीणिस्रोतांसियान्यस्मिन्नाप्यायंतेपुनःपुनः ॥ प्रनाड्यस्तिस्रएवैताःप्रवर्त्तंतेगुणात्मिकाः ॥ ३ ॥ तमोरजस्तथासत्वंगुणानेतान्प्रचक्षते ॥ अन्योन्यमिथुनाःसर्वेतथान्योन्यानुजीविनः ॥ ४ ॥ अन्योन्यापाश्रयाश्चापितथान्योन्यानुवर्त्तिनः ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताश्चत्रिगुणाःपंचधातवः ॥५॥ तमसोमिथुनंसत्वंसत्वस्यमिथुनंरजः ॥ रजसश्चापिसत्वंस्यात्सत्वस्यमिथुनंतमः ॥ ६ ॥ नियम्यतेतमोयत्ररजस्तत्रप्रवर्त्तते ॥ नियम्यतेरजोयत्रसत्वंतत्रप्रवर्त्तते ॥ ७॥ नैशात्मकंतमोविद्यात्त्रिगुणंमोहसंज्ञितं ॥ अधर्मलक्षणंचैवनियतंपापकर्मसु ॥ तामसंरूपमेतत्तुदृश्यतेचापिसंगतं ॥८॥ प्रकृत्यात्मकमेवाहूरजःपर्यायकारकं ॥ प्रवृत्तंसर्वभूतेषुदृश्यमुत्पत्तिलक्षणं ॥ ९॥ प्रकाशंसर्वभूतेषुलाघवंश्रद्दधानता ॥ सात्विकंरूपमेवंतुलाघवंसाधुसंमितं ॥ १०॥ एतेषांगुणतत्त्वानिवक्ष्यंतेतत्त्वहेतुभिः ॥ समासव्यासयुक्तानितत्त्वतस्तानिबोधत ॥ ११ ॥ संमोहोज्ञानमत्यागःकर्मणामविनिर्णयः ॥ स्वप्नःस्तंभोभयंलोभःस्वतःसुकृतदूषणं ॥ १२॥ अस्मृतिश्चाविपाकश्चनास्तिक्यंभिन्नवृत्तिता ॥ निर्विशेषत्वमंधत्वंजघन्यगुणवृत्तिता ॥ १३ ॥ अकृतेकृतमानित्वमज्ञानेज्ञानमानिता ॥ अमैत्रीविकृताभावोह्यश्रद्धामूढभावना ॥ १४ ॥ अनार्जवमसंज्ञत्वंकर्मपापमचेतना ॥ गुरुत्वंसन्नभावत्वमवशित्वमवाग्गतिः ॥ १५॥

कर्मकर्त्तरिप्रयोगः तिरोधीयतेइत्यर्थः रजसस्तिरोधानेतुतमोनप्रवर्त्तते ऽपितुसत्वमेव अप्रवृत्तिर्हितमसःकार्यंनतुप्रवृत्तिनिरोधइत्यर्थः ॥ ७॥ नैशेति नैशात्मकंअंधकाररूपं त्रिगुणमितिइतरयोरपिविशेषणंत्रयाणामन्योन्यव्यतिषक्तत्वस्योक्तत्वात् ॥ ८ ॥ पर्यायोवैपरीत्यं ॥ ९ ॥ लाघवंधर्मज्ञानादिरूपंसौष्ठवं ॥ १० ॥ गुणतत्त्वानिकार्यस्वरूपाणि ॥ ११ ॥ स्वप्नोनिद्रा स्तंभोगर्वः ॥ १२ ॥ भिन्नवृत्तिताशीलभंगः निर्विशेषत्वंयुक्तायुक्तपरीक्षायाअभावः अंधत्वंसर्वेषांकरणानामयथावत्प्रतिपत्तिः जघन्यगुणश्चांडालादिधर्मोहिंस्रत्वाशुचित्वादिः विकृतस्यविविधक्रियारूपस्याभावःअप्रवृत्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अचेतनाअबोधः गुरुत्वंआलस्यादिनागात्राणांजडत्वं सन्नभावत्वंनष्टभक्तित्वंदेवादिषु अवशित्वंअजितेंद्रियत्वं अवाक्गतिर्नीचकर्मानुरागः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १६ ॥ नियम्यंतेनियमेनोपतिष्ठंते देवब्राह्मणवैदिकीदेवादिविषयिणी देवब्राह्मणनिंदिकाइतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ १७ ॥ अक्षमेतिछेदः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अवाक्स्रो
तसःअधोगमनार्हश्चित्तप्रवाहोयेषांतेतथा ॥ २५ ॥ उत्कर्षआरोहक्रमं उद्रेकंपुण्याविर्भावं ॥ २६ ॥ अन्यथाप्रतिपन्नाःतिर्यक्स्थावरादियोनिंप्राप्ताः ब्राह्मणानांब्राह्मणैः कर्मणःअग्निहोत्राद्यर्थंविद्वद्धाःहिं
सिताःसंतोवैदिकेनसंस्कारेणऊर्ध्वमायांति ततश्च्युताश्चब्राह्मणादिजातिंलब्ध्वायतमानाइत्यादिद्वयोःसंबंधः ॥ २७ ॥ २८ ॥ एतदेवस्पष्टयति अन्यथेति ॥ २९ ॥ चूचुकाःस्खलद्गिरः ॥ ३० ॥ शूद्रेति वै

सर्वएतेगुणावृत्तास्तामसाःसंप्रकीर्त्तिताः ॥ येचान्येविहिताभावालोकेस्मिन्भावसंज्ञिताः ॥ १६ ॥ तत्रतत्रनियम्यंतेसर्वेतेतामसागुणाः ॥ परिवादकथानित्यं देवब्राह्मणवैदिकी ॥ १७ ॥ अत्यागश्चाभिमानश्चमोहोमन्युस्तथाऽक्षमा ॥ मत्सरश्चैवभूतेषुतामसंवृत्तमिष्यते ॥ १८ ॥ वृथारंभाहियेकेचिद्वृथादानानियानि च ॥ वृथाभक्षणमित्येतत्तामसंवृत्तमिष्यते ॥ १९ ॥ अतिवादोऽतितिक्षाचमात्सर्यमभिमानिता ॥ अश्रद्दधानताचैवतामसंवृत्तमिष्यते ॥ २० ॥ एवंविधाश्चयेके चिल्लोकेस्मिन्पापकर्मिणः ॥ मनुष्याभिन्नमर्यादास्तेसर्वेतामसाःस्मृताः ॥ २१ ॥ तेषांयोनीःप्रवक्ष्यामिनियताःपापकर्मिणां ॥ अवाङ्गिरयभावायेतिर्यङ्गिरय गामिनः ॥ २२ ॥ स्थावराणिचभूतानिपशवोवाहनानिच ॥ क्रव्यादादंदशूकाश्चकृमिकीटविहंगमाः ॥ २३ ॥ अंडजाजंतवश्चैवसर्वेचापिचतुष्पदाः ॥ उन्मत्ताबधिरामूकायेचान्येपापरोगिणः ॥ २४ ॥ मग्नास्तमसिदुर्वृत्ताःस्वकर्मकृतलक्षणाः ॥ अवाक्स्रोतसइत्येतेमग्नास्तमसितामसाः ॥ २५ ॥ तेषामुत्कर्ष मुद्रेकंवक्ष्याम्यहमतःपरं ॥ यथातेसुकृताँल्लोकाँल्लभंतेपुण्यकर्मिणः ॥ २६ ॥ अन्यथाप्रतिपन्नास्तुविवृद्धायेचकर्मणः ॥ स्वकर्मनिरतानांचब्राह्मणानांशुभैषि णां ॥ २७ ॥ संस्कारेणोर्ध्वमायांतियतमानाःसलोकतां ॥ स्वर्गंगच्छंतिदेवानामित्येषावैदिकीश्रुतिः ॥ २८ ॥ अन्यथाप्रतिपन्नास्तेविबुद्धाःस्वेषुकर्मसु ॥ पुन रावृत्तिधर्माणस्तेभवंतीहमानुषाः ॥ २९ ॥ पापयोनिंसमापन्नाश्चंडालामूकचूचुकाः ॥ वर्णान्पर्यायशश्चापिप्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरं ॥ ३० ॥ शूद्रयोनिमतिक्रम्य येचान्येतामसागुणाः ॥ स्रोतोमध्येसमागम्यवर्त्ततेतामसेगुणे ॥ ३१ ॥ अभिष्वंगस्तुकामेषुमहामोहइतिस्मृतः ॥ ऋषयोमुनयोदेवामुह्यंत्यत्रसुखेप्सवः ॥ ॥ ३२ ॥ तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रःक्रोधसंज्ञितः ॥ मरणंत्वंधतामिस्रस्तामिस्रःक्रोधउच्यते ॥ ३३ ॥

श्यादियोनिप्राप्तौक्रोधादयस्तामसगुणास्तमोगुणस्रोतसिआ
यांति तेभ्यआत्मानंरक्षेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कामेषुस्त्र्याद्यर्थेषुअभिष्वंगआसक्तिः ॥ ३२ ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाअत्रतमआदिशब्दैरभिधीयंते तेषुतामिस्रश्चतुर्थःक्रोधसंज्ञितोनतुद्वेषइत्यर्थः
एवंअंधतामिस्रोपिनाभिनिवेशःकिंतुमरणमेव तामिस्रःक्रोधउच्यतइतिपुनर्वचनंपरपरिभाषितार्थनिराकरणार्थं तामिस्रांधतामिस्रपदाभ्यांक्रोधमरणेएवग्राह्येनतुराजसौद्वेषाभिनिवेशावित्यर्थः ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदेवाह वर्णतइति एतत्तमआदिशब्दितमविद्यादिकंसर्वंतमएवज्ञेयंनतुतत्ररजोंशोस्ति तत्रयथाअविद्याअतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपविपर्ययाख्यंतमः एवंतत्प्रभवाअस्मितादयोपितमएवतत्रापिअनात्मनिमहत्तत्वे ऽस्मीत्यात्मबुद्धेःसत्त्वात् एवंरागोप्यप्रियेप्रियत्वाध्यासः क्रोधःशांतेप्रतीचिअभिज्वलनाध्यासः एवंअमृतेनित्येमरिष्यामीतिबुद्धिरित्येते वर्णतःस्वरूपतः पाकतइतिपाठेफलतःगुणतःविपर्ययत्वतःयोनितस्ताम

॥३३॥ वर्णतोगुणतश्चैवयोनितश्चैवतत्त्वतः॥ सर्वमेतत्तमोविप्राःकीर्त्तितंवोयथाविधि॥३४॥ कोन्वेतद्बुध्यतेसाधुकोन्वेतत्साधुपश्यति॥ अतत्त्वेतत्त्वदर्शीयस्तमसस्त
त्वलक्षणं॥ ३५॥ तमोगुणाबहुविधाःप्रकीर्त्तितायथावदुक्तंचतमःपरावरं॥ नरोहियोवेदगुणानिमान्सदासतामसैःसर्वगुणैःप्रमुच्यते॥ ३६॥ इतिश्रीम
हाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेषट्त्रिंशोऽध्यायः॥ ३६॥ ॥९॥ ॥९॥ ब्रह्मोवाच रजोहंवःप्रवक्ष्यामियाथातथ्ये
नसत्तमाः॥ निबोधतमहाभागागुणवृत्तंचराजसं॥ १॥ संतापोरूपमायासःसुखदुःखेहिमातपौ॥ ऐश्वर्यंविग्रहःसंधिर्हेतुवादोऽरतिःक्षमा॥ २॥ बलंशौर्यंम
दोरोषोव्यायामकलहावपि॥ ईर्ष्येप्सापिशुनंयुद्धंममत्वंपरिपालनं॥ ३॥ वधबंधपरिक्लेशाःक्रयोविक्रयएवच॥ निकृंतछिंधिभिंधीतिपरवर्मावकर्त्तनं॥ ४॥
उग्रंदारुणमाक्रोशःपरच्छिद्रानुशासनं॥ लोकचिंतानुचिंताचमत्सरःपरिपालनं॥ ५॥ मृषावादोमृषादानंविकल्पःपरिभाषणं॥ निंदास्तुतिःप्रशंसाचप्रतापः
परिधर्षणं॥ ६॥ परिचर्यानुशुश्रूषासेवातृष्णाव्यपाश्रयः॥ व्यूहोनयःप्रमादश्चपरिवादःपरिग्रहः॥ ७॥ संस्कारायेचलोकेषुप्रवर्त्तंतेपृथक्पृथक्॥ नृषुनारीषु
भूतेषुद्रव्येषुशरणेषुच॥ ८॥ संतापोऽप्रत्ययश्चैवव्रतानिनियमाश्चये॥ आशीर्युक्तानिकर्माणिपौर्त्तानिविविधानिच॥ ९॥ स्वाहाकारोनमस्कारःस्वधाकारोव
षट्क्रिया॥ याजनाध्यापनेचोभेयजनाध्ययनेअपि॥ १०॥ दानंप्रतिग्रहश्चैवप्रायश्चित्तानिमंगलं॥ इदंमेस्यादिदंमेस्यात्स्नेहोगुणसमुद्भवः॥ ११॥ अभिद्रो
हस्तथामायानिकृतिर्मानएवच॥ स्तैन्यंहिंसाजुगुप्साचपरितापःप्रजागरः॥ १२॥ दंभोदर्पोथरागश्चभक्तिःप्रीतिःप्रमोदनं॥ द्यूतंचजनवादश्चसंबंधाःस्त्रीकृ
ताश्चये॥ १३॥ नृत्यवादित्रगीतानांप्रसंगायेचकेचन॥ सर्वएतेगुणाविप्राराजसाःसंप्रकीर्त्तिताः॥ १४॥

सत्वतश्चतमएव॥ ३४॥ एतद्दुर्बोधमित्युक्तिपूर्वकंसामान्यतस्तमसोलक्षणमाह कइति॥ ३५॥ तमोविकारागुणास्तमोगुणाः॥ ३६॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंशो ऽध्यायः॥ ३६॥ ॥९॥ ॥९॥ ॥९॥ रजोहमिति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ उग्रंनिष्ठुरंदारुणंहिंस्रत्वं॥ ५॥ परिभाषणंधिक्कृत्यभाषणं॥ ६॥ व्यूहःव्यवहाररचनाकौ शलं॥ ७॥ शरणेषुरक्षितृषु॥ ८॥ अप्रत्ययःअविश्वासः॥ ९॥ १०॥ ११॥ परितापःस्वजनवैकल्यनिमित्तोदाहः पाठांतरेपरिवादःसर्वनिंदा॥ १२॥ १३॥ १४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ अर्वाक्स्वर्गादधःभूमेरुपरिस्रोतःप्रवाहोयेषांतेतथा ॥१६॥ प्रेत्यभाविकंजन्मांतरीयंकुशलं ॥१७॥१८॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७ ॥ ॥३८॥ अतइति ॥१॥ उद्रेक उन्नतिः असंरंभोनिर्भयत्वं ॥२॥३॥ मुधेति शास्त्रीयज्ञानादेर्वैयर्थ्यंज्ञात्वायुक्तधर्मोयोगिधर्मायोभवतिसोमुत्रात्मनिअत्यंतंअविनाशिपदमश्नुते ॥४॥५॥६॥ हर्षःपुत्रजन्मादिजंसुखं तुष्टिःअलंबुद्धिः शांतिक

भूतभव्यभविष्याणांभावानांभुविभावनाः॥ त्रिवर्गनिरतानित्यंधर्मोर्थःकामइत्यपि ॥ १५ ॥ कामवृत्ताःप्रमोदंतेसर्वकामसमृद्धिभिः॥ अर्वाक्स्रोतसइत्येते मनुष्यारजसावृताः॥ १६॥ अस्मिँल्लोकेप्रमोदंतेजायमानाःपुनःपुनः ॥ प्रेत्यभाविकमीहंतेऐहलौकिकमेवच ॥ ददतिप्रतिगृह्णंतितर्पयंत्यथजुह्वति ॥ १७॥ रजोगुणावोबहुधानुकीर्तितायथावदुक्तंगुणवृत्तमेवच ॥ नरोपियोवेदगुणानिमान्सदासराजसैःसर्वगुणैर्विमुच्यते ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेसप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥ ॥३८॥ ॥ ३८॥ ब्रह्मोवाच अतःपरंप्रवक्ष्यामितृतीयंगुणमुत्तमं॥ सर्वभूतहितंलोकेसतांधर्ममनिंदितं॥ १ ॥ आनंदःप्रीतिरुद्रेकःप्राकाश्यंसुखमेवच ॥ अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःश्रद्दधानता ॥ २ ॥ क्षमाधृतिरहिंसाचसमतासत्यमार्जवं॥ अक्रोधश्चानसूयाचशौचंदाक्ष्यंपराक्रमः॥३॥ मुधाज्ञानंमुधावृत्तंमुधासेवामुधाश्रमः॥ एवंयोयुक्तधर्मःस्यात्सोमुत्रात्यंतमश्नुते ॥ ४॥ निर्ममोनिरहंकारोनिराशीःसर्वतःसमः॥ अकामभूतइत्येवसतांधर्मःसनातनः॥ ५॥ विश्रंभोह्रीस्तितिक्षाचत्यागःशौचमतंद्रिता ॥ आनृशंस्यमसंमोहोदयाभूतेष्वपैशुनं॥ ६॥ हर्षस्तुष्टिर्विस्मयश्चविनयःसाधुवृत्तिता॥ शांतिकर्मणिशुद्धिश्चशुभाबुद्धिर्विमोचनं ॥ ७॥ उपेक्षाब्रह्मचर्यंचपरित्यागश्चसर्वशः ॥ निर्ममत्वमनाशीष्वमपरिक्षतधर्मता॥ ८॥ मुधादानंमुधायज्ञोमुधाधीतंमुधाव्रतं ॥ मुधाप्रतिग्रहश्चैवमुधाधर्मोमुधातपः ॥ ९ ॥ एवंवृत्तास्तुयेकेचिल्लोकेस्मिन्सत्वसंश्रयाः॥ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थास्तेधीराःसाधुदर्शिनः॥ १० ॥ हित्वासर्वाणिपापानिनिःशोकाह्यथमानवाः॥ दिवंप्राप्यतुतेधीराःकुर्वतेवैततस्तनूः॥ ११ ॥ ईशित्वंचवशित्वंचलघुत्वंमनसश्चते ॥ विकुर्वंतेमहात्मानोदेवास्त्रिदिवगाइव ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतसइत्येतेदेवावैकारिकाःस्मृताः ॥ विकुर्वंतःप्रकृत्यावैदिवंप्राप्तास्ततस्ततः॥ १३॥ यद्यदिच्छंतितत्सर्वंभजंतेविभजंतिच॥ इत्येतत्सात्विकंवृत्तंकथितंवोद्विजर्षभाः ॥ एतद्विज्ञायलभतेविधिवद्यद्यदिच्छति ॥ १४॥

र्मणिमुक्त्युपायेशुद्धिःआर्जवेनप्रवृत्तिः ॥७॥ उपेक्षाऔदासीन्यं ॥८॥९॥ दानादीनांवैयर्थ्यंजानंतोयेब्रह्मयोनिस्थाःवेदकारणेब्रह्मणिनिष्ठावंतस्तएवसाधुदर्शिनोनान्ये ॥१०॥ पापानिकर्माणिराजसतामसानि तनूःशरीराणि कुर्वतेयोगबलेनानेकशरीरस्रष्टारोभवंति ॥११॥ ईशित्वादिकंअणिमादीनामप्युपलक्षणं मनसःमनःविकुर्वतेअनेकाकारंकुर्वंति नतुनिगृह्णंतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतसऊर्ध्वगमनपराः प्रकृत्याभोगजसंस्कारेणपुनर्भोगार्थंचित्तंविकुर्वतःनानाकारेणपरिणामयंतः भजंतेस्वयंप्राप्नुवंति विभजंतिसंकल्पितमन्येभ्योपिप्रयच्छंतिसार्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नैवेति अविच्छिन्नानिअपृथग्भूतानि इदंसात्विकमिदंराजसमिदंतामसंकार्यमितिव्यप देशस्तुतत्तद्गुणप्राधान्यमात्रादित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ यावदिति कियदपिविवृद्धंसत्वंतमसैवनियम्यतेऽतोनियम्यनियामकयोस्तयोःसाम्यंभवतीत्यर्थः एवंप्रवर्त्तनात्मकंरजोमोहप्रकाशात्मकाभ्यांतमःसत्वाभ्यामुद्रिक्तंसत्तेउभेरुणद्धि ॥ ३ ॥ संहत्यमिश्रीभूययात्रांव्यवहारंकुर्वते यतःसंघचारिणःसंहतस्वभावाश्चरंति एवंविधाअपिहेत्वहेतुभिर्वर्त्तंते वैषम्येणेतिशेषः ॥ ४ ॥ एतदेवाह उद्रेकेति उद्रेकउद्बोधकसाम

प्रकीर्त्तिताःसत्वगुणाविशेषतोयथावदुक्तंगुणवृत्तमेवच ॥ नरस्तुयोवेदगुणानिमान्सदागुणान्सभुंक्तेनगुणैःसयुज्यते ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच नैवशक्यागुणावक्तुंपृथक्त्वेनैवसर्वशः ॥ अविच्छिन्नानिदृश्यंतेरजःसत्वंतमस्तथा ॥ १ ॥ अन्योन्यमथरज्यंतेह्यन्योन्यंचार्थजीविनः ॥ अन्योन्यमाश्रयाःसर्वेतथान्योन्यानुवर्त्तिनः ॥ २ ॥ यावत्सत्वंरजस्तावद्वर्त्ततेनात्रसंशयः ॥ यावत्तमश्चसत्वंचरजस्तावदिहोच्यते ॥ ३ ॥ संहत्यकुर्वतेयात्रांसहिताःसंघचारिणः ॥ संघातवृत्तयोह्येतेवर्त्तंतेहेत्वहेतुभिः ॥ ४ ॥ उद्रेकव्यतिरिक्तानांतेषामन्योन्यवर्त्तिनां ॥ वक्ष्यतेतद्यथाऽन्यूनंव्यतिरिक्तंचसर्वशः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तंतमोयत्रतिर्यग्भावगतंभवेत् ॥ अल्पंतत्ररजोज्ञेयंसत्वमल्पतरंतथा ॥ ६ ॥ उद्रिक्तंचरजोयत्रमध्यस्रोतोगतंभवेत् ॥ अल्पंतत्रतमोज्ञेयंसत्वमल्पतरंतथा ॥ ७ ॥ उद्रिक्तंचयदासत्वमूर्ध्वस्रोतोगतंभवेत् ॥ अल्पंतत्रतमोज्ञेयंरजश्चाल्पतरंतथा ॥ ८ ॥ सत्वंवैकारिकीयोनिरिंद्रियाणांप्रकाशिका ॥ नहिसत्वात्परोधर्मःकश्चिदन्योविधीयते ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणसंयुक्तायांत्यधस्तामसाजनाः ॥ १० ॥ तमःशूद्रेरजःक्षत्रेब्राह्मणेसत्वमुत्तमं ॥ इत्येवंत्रिषुवर्णेषुविवर्त्ततेगुणात्रयः ॥ ११ ॥ दूरादपिहिदृश्यंतेसहिताःसंघचारिणः ॥ तमःसत्वंरजश्चैवपृथक्त्वेनानुशुश्रुम ॥ १२ ॥ दृष्ट्वात्वादित्यमुद्यंतंकुचराणांभयंभवेत् ॥ अध्वगाःपरितप्येयुरुष्णतोदुःखभागिनः ॥ १३ ॥ आदित्यःसत्वमुद्रिक्तंकुचरास्तुतथातमः ॥ परितापोध्वगानांचरजसोगुणउच्यते ॥ १४ ॥

ग्रीसत्त्वेयदाधिक्यंतदभावेअन्यूनंव्यतिरिक्तंअनधिकंचसर्वशःसर्वेषांरूपंसमानंभवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यतिरिक्तंअधिकं यत्रश्वशूकरादौ तिर्यग्भावंचआधिक्यंगतंप्राप्तं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सत्वंइंद्रियाणांयोनिःसाचवैकारिकीवैकारिकाहंकारसंबंधिनी प्रकाशिकाइंद्रियद्वाराशब्दादीनामितिशेषः धर्मोधर्महेतुः विधीयतेशास्त्रेप्रकाश्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ दूरादिति तामसेशूद्रेपिरजःसत्वयोर्दर्शनाद्गुणाःसंघचारिणएवएवमन्यत्र ॥ १२ ॥ स्वतःप्रकाशकस्याप्यादित्यादेस्तमोरजःकार्यभयसंतापहेतुत्वात्तत्रापित्रिगुणोद्दीपकत्वंवर्त्ततइत्यर्थः कुत्सितंकर्मचरंतितेकुचराश्चोराः ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्स्वरूपमपित्रिगुणात्मकमित्याह प्राकाश्यमिति ॥ १५ ॥ नतदस्तिपृथिव्यांचेत्यादिश्लोकस्यायंप्रपंचः एवमित्यादि ॥ १६ ॥ स्थावराणामतिमूढत्वात्तत्रतमस्तिर्यग्भावंआधिक्यंगतंदृश्यते राजसाःरम
णीयत्वकटूम्लत्वादयःविवर्त्ततेकालेनद्रव्यांतरयोगेनपाकादिनावा सात्विकस्तुस्नेहः वह्न्यादेरुद्दीपकत्वेनप्रकाशकत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तमआदीनिद्वाविंशतिर

प्राकाश्यंसत्वमादित्यःसंतापोरजसोगुणः ॥ उपप्लवस्तुविज्ञेयस्तामसस्तस्यपर्वसु ॥ १५ ॥ एवंज्योतिष्षुसर्वेषुनिवर्त्ततेगुणास्त्रयः ॥ पर्यायेणचवर्त्ततेतत्रतत्रत
थातथा ॥ १६ ॥ स्थावरेषुतुभावेषुतिर्यग्भावगतंतमः ॥ राजसास्तुविवर्त्ततेस्नेहभावस्तुसात्विकः ॥ १७ ॥ अहस्त्रिधातुविज्ञेयंत्रिधारात्रिर्विधीयते ॥ मासार्धमा
सवर्षाणिऋतवःसंधयस्तथा ॥ १८ ॥ त्रिधादानानिदीयंतेत्रिधायज्ञःप्रवर्त्तते ॥ त्रिधालोकास्त्रिधादेवास्त्रिधाविद्यास्त्रिधागतिः ॥ १९ ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचध
र्मोर्थःकामएवच ॥ प्राणापानावुदानश्चाप्येतएवत्रयोगुणाः ॥ २० ॥ पर्यायेणप्रवर्त्ततेतत्रतत्रतथातथा ॥ यत्किंचिदिहलोकेस्मिन्सर्वमेतेत्रयोगुणाः ॥ २१ ॥
त्रयोगुणाःप्रवर्त्ततेत्यव्यक्तानित्यमेवतु ॥ सत्वंरजस्तमश्चैवगुणसर्गःसनातनः ॥ २२ ॥ तमोव्यक्तंशिवंधामरजोयोनिःसनातनः ॥ प्रकृतिर्विकारःप्रलयः
प्रधानंप्रभवाप्ययौ ॥ २३ ॥ अनुद्रिक्तमनूनंवाप्यकंपमचलंध्रुवं ॥ सदसच्चैवतत्सर्वमव्यक्तंत्रिगुणंस्मृतं ॥ ज्ञेयानिनामधेयानिनरैरध्यात्मचिंतकैः ॥ २४ ॥
अव्यक्तनामानिगुणांश्चतत्त्वतोयोवेदसर्वाणिगतीश्चकेवलाः ॥ विमुक्तदेहःप्रविभागतत्त्ववित्समुच्यतेसर्वगुणैर्निरामयः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्व
मेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच अव्यक्तात्पूर्वमुत्पन्नोमहानात्मामहाम
तिः ॥ आदिर्गुणानांसर्वेषांप्रथमःसर्गउच्यते ॥ १ ॥ महानात्मामतिर्विष्णुर्जिष्णुःशंभुश्चवीर्यवान् ॥ बुद्धिःप्रज्ञोपलब्धिश्चतथाख्यातिर्धृतिःस्मृतिः ॥ २ ॥ पर्या
यवाचकैःशब्दैर्महानात्माविभाव्यते ॥ तंजानन्ब्राह्मणोविद्वान्प्रमोहंनाधिगच्छति ॥ ३ ॥ सर्वतःपाणिपादश्चसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिमाँल्लोकेसर्वं
व्याप्यसतिष्ठति ॥ ४ ॥ महाप्रभावःपुरुषःसर्वस्यहृदिनिश्रितः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानोज्योतिरव्ययः ॥ ५ ॥

व्यक्तस्यनामधेयानि ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंचतुर्भिरध्यायैर्व्यस्तसमस्तगुणनिरूपणद्वारात
त्साम्यावस्थारूपमव्यक्तंप्रपंचितं इदानींमहत्तत्त्वंनिरूपयति अव्यक्तादित्यध्यायेन गुणानांगुणकार्याणां ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वतइतिगीतासुयज्ज्ञेयमुक्तंतन्महानात्मैवेतिव्यनक्ति मुख्यंतुज्ञेयमव्यक्तात्पर
मेवेतिज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अयमेवदहराद्युपासकानामुपास्यइत्याह तत्रेत्यादिना तत्रमहत्यात्मनिलोकाअतीताअनागतावर्त्तमानाश्चसंति यच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइतिश्रुतेः सद्भावनिरताश्चयेतेमहत्त्वमुपयांतीतिवृती येनान्वयः ॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ ॥७॥ कार्यस्यकारणादनन्यत्वंवदन्महांतमेवाहंकारतामापन्नंविवृणोति य इति ॥ १ ॥ भूतादिरितितस्यैवाहंकारस्यतामसस्यान्वर्थासंज्ञा वैकारिकइतिविकारान्महतोजातइतिव्युत्पत्तेस्तस्यैवनाम सचतेजसःप्रवृत्त्यात्मकत्वस्यरजसोविकारः चेतनाधीयतेस्मिन्निति चेतनाधातुश्चेतनः

तत्रबुद्धिविदोलोकाःसद्भावनिरताश्चये॥ ध्यानिनोनित्ययोगाश्चसत्यसंधाजितेंद्रियाः ॥ ६ ॥ ज्ञानवंतश्चयेकेचिदलुब्धाजितमन्यवः॥ प्रसन्नमनसोधीरानि र्ममानिरहंकृताः॥ ७॥ विमुक्ताःसर्वएवैतेमहत्त्वमुपयांत्युत ॥ आत्मनोमहतोवेदयःपुण्यांगतिमुत्तमां ॥ ८ ॥ अहंकारात्प्रसूतानिमहाभूतानिपंचवै॥ पृथिवी वायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं॥ ९ ॥ तेषुभूतानियुज्यंतेमहाभूतेषुपंचसु॥ तेशब्दस्पर्शरूपेषुरसगंधक्रियासुच॥ १० ॥ महाभूतविनाशांतेप्रलयेप्रत्युपस्थि ते॥ सर्वप्राणभृतांधीरामहदुत्पद्यतेभयं ॥ ११ ॥ सधीरःसर्वलोकेषुनमोहमधिगच्छति ॥ विष्णुरेवादिसर्गेषुस्वयंभूर्भवतिप्रभुः ॥ १२ ॥ एवंहियोवेदगुहाशयं प्रभुंपरंपुराणंपुरुषंविश्वरूपं ॥ हिरण्मयंबुद्धिमतांपरांगतिंसबुद्धिमान्बुद्धिमतीत्यतिष्ठति ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि गुरुशिष्यसंवादेचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४०॥ ॥७॥ ॥७॥ ब्रह्मोवाच यउत्पन्नोमहान्पूर्वमहंकारःसउच्यते ॥ अहमित्येवसंभूतोद्वितीयःसर्गउ च्यते॥ १ ॥ अहंकारश्चभूतादिर्वैकारिकइतिस्मृतः ॥ तेजसश्चेतनाधातुःप्रजासर्गःप्रजापतिः ॥ २ ॥ देवानांप्रभवोदेवोमनसश्चत्रिलोककृत् ॥ अहमित्येवत त्सर्वमभिमंतासउच्यते॥ ३ ॥ अध्यात्मज्ञानतृप्तानांमुनीनांभावितात्मनां ॥ स्वाध्यायक्रतुसिद्धानामेषलोकःसनातनः॥ ४ ॥ अहंकारेणाहरतोगुणानिमान् भूतादिरेवंसृजतेसभूतकृत्॥ वैकारिकःसर्वमिदंविचेष्टतेस्वतेजसारंजयतेजगत्तथा॥५॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्य संवादेएकचत्वारिंशोऽध्यायः॥४१॥ ॥७॥ ॥७॥

पुरुषइत्यर्थः प्रजानांसर्गोयस्मात्अतःप्रजासर्गत्वात्प्रजापतिरप्ययमेव॥ २ ॥ देवानांइंद्रियाणांश्रोत्रादीनांमनसश्चप्रभवउत्पत्तिस्थानं स्वयमपिदेवोदीव्यन्क्रीडन्त्रिलोककृत् अहमितियोभिमन्यतेसोहंका रः॥३॥ एषःसमष्टिरूपोऽनिरुद्धाख्यःसर्वेषांसिद्धानांलोकःप्राप्यंस्थानं ॥४॥ अहंकारेणत्रिगुणमयेनगुणान्शब्दादीन्आहरतोभोक्तुमिच्छतःपुरुषस्यभूतादिस्तामसोहंकारःसृजतेभूतानिव्योमादीनिअतएव सभूतकृत् वैकारिकःसर्वाणींद्रियाणिसृष्ट्वातैर्दर्शनस्पर्शनादिकांक्रियांकरोति तैजसःकर्मेंद्रियाणिपंचप्राणांश्चसृष्ट्वातद्द्वारासर्वंभोक्तृवर्गंरंजयतीति॥५॥ इत्याश्वमे०नै०भारतभा०एकचत्वारिंशोध्यायः ॥४१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंकारात्तामसात् पृथिव्यादीनांपाठक्रमोनविवक्षितः ॥ १ ॥ एतेषुयेशब्दादयःसंतितेतुनिमित्तभूतेषुभूतानिमानुषादीनिमुह्यंति तेप्रसिद्धाःयोगिनोपिमुह्यंतीत्यध्याहृत्ययोज्यं ॥ २ ॥ महाभूतानांदेहाकाराणांविनाशोमरणंतदंतेभयंनारकं तथाप्रलयेचदैवंदिनादौप्रत्युपस्थितेदाहशोषादिजंमहत्प्राणभृतांप्राणिनांभयं ॥ ३ ॥ तत्रमरणस्यसर्वप्रत्यक्षत्वात्तदुपेक्ष्यप्रलयमाह यदिति उत्तरोत्तरंअनुलोमंआकाशवाय्वग्निसलिलपृथिवीक्रमेण ॥ ४ ॥ ततइति द्विविधानिभूतानिस्थूलानिसूक्ष्माणिचतत्रयैर्योगबलेनसूक्ष्मेषुस्थूलानांप्रविलापनंकृतंतेतन्मात्रशरीराःसंतोनस्थूलेषुभूतेषुनश्यत्सुविनश्यंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुकोशनाशेकोशकारइवस्थूलनाशेसूक्ष्माणिकथंननश्यंतीत्याशंक्याह शब्दइति शब्दादयोविषयाः क्रियाश्चतद्ग्रहणरूपाः करणनित्याःकरणात्मनामनोमात्रेणरूपेणनित्याःअविनाशिन्यः कारणनित्याइतिपाठेपिकारणंदहराकाशाख्यंसोपाधिब्रह्मतद्रूपेणनित्याः मोहसंज्ञिताःस्थूलाअनित्याअनृतत्वात् तइमेसत्याःकामाअनृतापिधानाइतिश्रुतिर्हिसूक्ष्माणांसत्यत्वंतत्पिधायकानांस्थूलानामनृतत्वंचाह तस्माद्युक्त

ब्रह्मोवाच अहंकारात्प्रसूतानिमहाभूतानिपंचवै ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ १ ॥ तेषुभूतानिमुह्यंतिमहाभूतेषुपंचसु ॥ शब्दस्पर्शनरूपेषुरसगंधक्रियासुच ॥ २ ॥ महाभूतविनाशांतेप्रलयेप्रत्युपस्थिते ॥ सर्वप्राणभृतांधीरामहदभ्युद्यतेभयं ॥ ३ ॥ यद्यस्माज्जायतेभूतंतत्रतत्प्रविलीयते ॥ लीयंतेप्रतिलोमानिजायंतेचोत्तरोत्तरं ॥ ४ ॥ ततःप्रलीनेसर्वस्मिन्भूतेस्थावरजंगमे ॥ स्मृतिमंतस्तदाधीरानलीयंतेकदाचन ॥ ५ ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंरसोगंधश्चपंचमः ॥ क्रियाःकरणनित्याःस्युरनित्यामोहसंज्ञिताः ॥ ६ ॥ लोभप्रजनसंभूतानिर्विशेषाह्यकिंचनाः ॥ मांसशोणितसंघाताअन्योन्यस्योपजीविनः ॥ ७ ॥ बहिरात्मानइत्येतेदीनाःकृपणजीविनः ॥ प्राणापानावुदानश्चसमानोव्यानएवच ॥ ८ ॥ अंतरात्मनिचाप्येतेनियताःपंचवायवः ॥ वाङ्मनोबुद्धिभिःसार्द्धमिदमष्टात्मकंजगत् ॥ ९ ॥ त्वक्घ्राणश्रोत्रचक्षूंषिरसनावाक्चसंयताः ॥ विशुद्धंचमनोयस्यबुद्धिश्चाव्यभिचारिणी ॥ १० ॥

मुक्तंधीरानलीयंतेकदाचनेति ॥ ६ ॥ अनित्यानांलक्षणमाहसार्द्धेन लोभेति लोभोलब्धुमिच्छातस्यप्रजनंप्रजाफललोभपूर्वकंकर्मेत्यर्थः तस्मात्संभूताः संयुक्ताइतिपाठेकर्मबद्धाः निर्विशेषाःसर्वेषांपांचभौतिकत्वाविशेषात् अकिंचनाःनास्तिकिंचनवस्तुसत्यासुताः रज्जूरगवत्तुच्छाइत्यर्थः अन्योन्येतुजीवोजीवस्यजीवनमित्यर्थान्नश्वराः ॥ ७ ॥ बहिरात्मानःस्थूलशरीराणि दीनाःक्षुधाद्युपद्रुताः कृपणजीविनःबाह्यसाधनजीवनाः नित्यानियावन्मोक्षस्थायीनिभूतान्याहसार्धेन प्राणेति ॥ ८ ॥ अंतरात्माचितिच्छायायुक्तोऽहंकाराख्योजीवःप्राणादिपंचकंवाङ्मनोबुद्धित्रयंचेत्यष्टावुपाधित्वेननियतानियमेनसंबद्धाः एतदष्टकात्मकंजगत् अयंभावः मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीत्यादिश्रुतेःचक्षुःश्रोत्रात्मकंमनएवसर्वकरणरूपं करणानांचप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिचक्षुरादिभ्यःसूर्यादीनांतेभ्योरूपादीनांचोत्पत्तिश्रवणेनसर्वहेतुतयासर्वात्मकत्वादेतावन्मात्रंजगदितियुक्तमेवोक्तंअष्टात्मकंजगदिति ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वगादयएतेयंनदहंतिसविद्वान्ब्रह्मयातियस्माद्न्यत्भूयोधिकतरंनास्ति ॥ ११ ॥ एतदेवविस्तरेणप्रपंचयति एकादशेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ उभयत्रउभयेष्वपिइंद्रियेषुमनोनुगतमितिशे

अष्टौयस्याग्नयोत्येतेनदहंतेमनःसदा ॥ सतद्ब्रह्मशुभंयातितस्माद्भूयोनविद्यते॥ ११॥ एकादशचयान्याहुरिंद्रियाणिविशेषतः ॥ अहंकाराप्रसूतानितानिवक्ष्याम्यहंद्विजाः॥ १२॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचैवपंचमी ॥ पादौपायुरुपस्थश्चहस्तौवाग्दशमीभवेत् ॥ १३॥इंद्रियग्रामइत्येषमनएकादशंभवेत् ॥ एतंग्रामंजयेत्पूर्वंततोब्रह्मप्रकाशते॥ १४॥ बुद्धींद्रियाणिपंचाहुःपंचकर्मेंद्रियाणिच ॥ श्रोत्रादीन्यपिपंचाहुर्बुद्धियुक्तानितत्त्वतः ॥ १५॥ अविशेषाणिचान्यानिकर्मयुक्तानियानितु ॥ उभयत्रमनोज्ञेयंबुद्धिस्तुद्वादशीभवेत् ॥ १६॥ इत्युक्तानींद्रियाण्येतान्येकादशयथाक्रमं ॥ मन्यंतेकृतमित्येवंविदित्वातानिपंडिताः॥ १७॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिसर्वंविविधमिंद्रियं ॥ आकाशंप्रथमंभूतंश्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ॥ १८ ॥ अधिभूतंतथाशब्दोदिशस्तत्राधिदैवतं ॥ द्वितीयंमारुतोभूतंत्वगध्यात्मंचविश्रुता ॥ १९ ॥ स्प्रष्टव्यमधिभूतंचविद्युत्तत्राधिदैवतं॥ तृतीयंज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते॥ २० ॥ अधिभूतंततोरूपंसूर्यस्तत्राधिदैवतं॥ चतुर्थमापोविज्ञेयंजिह्वाचाध्यात्ममुच्यते ॥ २१ ॥ अधिभूतंरसश्चात्रसोमस्तत्राधिदैवतं ॥ पृथिवीपंचमंभूतंघ्राणश्चाध्यात्ममुच्यते॥ २२ ॥ अधिभूतंतथागंधोवायुस्तत्राधिदैवतं॥ एषुपंचसुभूतेषुत्रिषुयश्चविधिःस्मृतः॥ २३॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिसर्वंविविधमिंद्रियं॥पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः॥ २४॥ अधिभूतंतुगंतव्यंविष्णुस्तत्राधिदैवतं ॥अवाग्गतिरपानश्चपायुरध्यात्ममुच्यते ॥ २५ ॥ अधिभूतंविसर्गश्चमित्रस्तत्राधिदैवतं ॥ प्रजनःसर्वभूतानामुपस्थोध्यात्ममुच्यते॥ २६॥ अधिभूतंतथाशुक्रंदैवतंचप्रजापतिः॥हस्तावध्यात्ममित्याहुरध्यात्मविदुषोजनाः॥ २७॥ अधिभूतंचकर्माणिशक्रस्तत्राधिदैवतं॥ वैश्वदेवीततःपूर्वावागध्यात्ममिहोच्यते॥ २८॥ वक्तव्यमधिभूतंचवह्निस्तत्राधिदैवतं ॥ अध्यात्मंमनइत्याहुःपंचभूतात्मचारकं ॥ २९ ॥ अधिभूतंचसंकल्पश्चंद्रमाश्चाधिदैवतं॥ अहंकारस्तथाध्यात्मंसर्वसंसारकारकं॥ ३० ॥ अभिमानोधिभूतंचरुद्रस्तत्राधिदैवतं॥ अध्यात्मंबुद्धिरित्याहुःषडिंद्रियविचारिणी ॥ ३१॥ अधिभूतंतुमंतव्यंब्रह्मातत्राधिदैवतं॥ त्रीणिस्थानानिभूतानांचतुर्थंनोपपद्यते॥ ३२॥

षः ॥ १६ ॥ मन्यंतेकृतकृत्याभवंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वंसर्वाणींद्रियाणिप्रत्येकंविविधानि भूतंआकाशादि इंद्रियमध्यात्मं भूतगुणःशब्दादिरधिभूतं इंद्रियानुग्राहिकादेवतादिगादिरधिदैवंसर्वत्रज्ञेयं ॥१८॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ त्रिषुअध्यात्माधिभूताधिदैवेषु ॥ २३ ॥ सर्वंकर्मेंद्रियं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ अपराणिअनुत्कृष्टानि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ब्रह्मयोनिःब्रह्मोपलब्धिस्थानं ब्राह्मणजन्मेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तत्रकर्त्तव्यमाह तपइति ॥ ३९ ॥ वेत्तिआपरोक्ष्येण ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इंद्रियाणीति संधायभूतादीनिइंद्रियेभ्योतिरिक्तानिनसंतीत्यनुसंधायतानिसर्वाणिमनसासंप्रधारयेन्मनोमात्रेणावतिष्ठेत् ॥ ४६ ॥ क्षीणेइति यद्येतानिमनोमात्रविलसि
तानिनस्युस्तर्हिस्वमसंप्रज्ञातयोर्नप्रतीयेरन् अतःक्षीणंमनःकृतंचेत् निर्विकल्पेसुखमनुभवतःपुंसोजन्मसुखंसंसारसुखंपुत्रकलत्रपरिष्वंगजंनइष्यतेनइष्टंभवति ज्ञानेनात्मानुभवेनसंपन्नंसंयुक्तंसत्वंबुद्धिर्येषांतेषां

स्थलमापस्तथाकाशंजन्मचापिचतुर्विधं ॥ अंडजोद्भिज्जसंस्वेदजरायुजमथापिच ॥ ३३ ॥ चतुर्धाजन्मइत्येतद्भूतग्रामस्यलक्ष्यते ॥ अपराण्यथभूतानिखेच
राणितथैवच ॥ ३४ ॥ अंडजानिविजानीयात्सर्वांश्चैवसरीसृपान् ॥ स्वेदजाःकृमयःप्रोक्ताजंतवश्चयथाक्रमं ॥ ३५ ॥ जन्मद्वितीयमित्येतज्जघन्यतरमुच्यते ॥
भित्वातुपृथिवींयानिजायंतेकालपर्ययात् ॥ ३६ ॥ उद्भिज्जानिचतान्याहुर्भूतानिद्विजसत्तमाः ॥ द्विपादबहुपादानितिर्यग्गतिमतीनिच ॥ ३७ ॥ जरायुजानि
भूतानिविकृतान्यपिसत्तमाः ॥ द्विविधाखलुविज्ञेयाब्रह्मयोनिःसनातनी ॥ ३८ ॥ तपःकर्मचयत्पुण्यमित्येषविदुषांनयः ॥ विविधंकर्मविज्ञेयमिज्यादानंचयत
न्मखे ॥ ३९ ॥ जातस्याध्ययनंपुण्यमितिवृद्धानुशासनं ॥ एतद्योवेत्तिविधिवद्युक्तःसस्याद्द्विजर्षभाः ॥ ४० ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्यइतिचैवनिबोधत ॥ आकाशं
प्रथमंभूतंश्रोत्रमध्यात्ममुच्यते ॥ ४१ ॥ अधिभूतंतथाशब्दोदिशश्चात्राधिदैवतं ॥ द्वितीयंमारुतंभूतंत्वगध्यात्मंचविश्रुतं ॥ ४२ ॥ स्प्रष्टव्यमधिभूतंतुविद्युत्त
त्राधिदैवतं ॥ तृतीयंज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममिष्यते ॥ ४३ ॥ अधिभूतंततोरूपंसूर्यस्तत्राधिदैवतं ॥ चतुर्थमापोविज्ञेयंजिह्वाचाध्यात्ममिष्यते ॥ ४४ ॥ चंद्रो
धिभूतंविज्ञेयमापस्तत्राधिदैवतं ॥ यथावदध्यात्मविधिरेषवःकीर्त्तितोमया ॥ ४५ ॥ ज्ञानमस्यहिधर्मज्ञाःप्राप्तंज्ञानवतामिह ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्चमहाभूता
निपंचच ॥ सर्वाण्येतानिसंधायमनसासंप्रधारयेत् ॥ ४६ ॥ क्षीणेमनसिसर्वस्मिन्नजन्मसुखमिष्यते ॥ ज्ञानसंपन्नसत्त्वानांतत्सुखंविदुषांमतं ॥ ४७ ॥ अतः
परंप्रवक्ष्यामिसूक्ष्मभावकरींशिवां ॥ निवृत्तिंसर्वभूतेषुमृदुनादारुणेनच ॥ ४८ ॥ गुणागुणमनासंगमेकचर्यमनंतरं ॥ एतद्ब्रह्ममयंवृत्तमाहुरेकपदंसुखं ॥
॥ ४९ ॥ विद्वान्कूर्मइवांगानिकामान्संहृत्यसर्वशः ॥ विरजाःसर्वतोमुक्तोयोनरःससुखीसदा ॥ ५० ॥

ज्ञानसंपन्नसत्वानां ॥ ४७ ॥ अतइति
मनसइतिशेषः सूक्ष्मभावकरींसूक्ष्मत्वकरीं निवृत्तिंवक्ष्यामि मृदुनाछंदतः दारुणेनदृढयोगेन सर्वभूतेषुब्राह्मणादिषुकर्तुंयोग्यामितिशेषः ॥ ४८ ॥ गुणाःशौर्यौदार्यविद्वत्त्वतपस्वित्वादयोदर्पहेतुत्वादगुणाइवय
स्मिन्वृत्तेतद्गुणागुणं अतएवअनासंगंअहंकर्त्तामभेदमर्जितमित्यभिमानशून्यं एकचर्यंएकांतवासः अनंतरंनिरस्तसमस्तभेदंअविच्छिन्नंवा ब्रह्ममयंब्राह्मणजातिप्रधानं एकपदंसर्वसुखगर्भं ॥ ४९ ॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५१ ॥ इंद्रियनिरोधंकुर्वताकृत्स्नंब्रह्मांडंत्यक्तमित्यर्थः अध्यात्माग्निर्विज्ञानं ॥ ५२ ॥ यथेति अग्निसादृश्याद्विज्ञानेप्यग्निपदप्रयोगःप्रकाशकत्वसामान्यादितिभावः ॥ ५३ ॥ प्रसन्नात्मानिर्मलचित्तः आत्मनःस्वस्य हृदियदाभूतानिपश्यतिसंप्रज्ञातावस्थायां नित्यंबहिर्मुखमनसइयमेवांतर्मुखत्वावस्थेत्याह तदेति यदैवंभवतितदायंस्वयंज्योतिर्भवति अतीतानागतव्यवहितादिदर्शनेसूर्यादिज्योतिषामभावात् तदासूक्ष्मात्हार्दात्ब्रह्मणोऽपेक्षयासूक्ष्मंपरंज्योतिःप्राप्नोति ॥ ५४ ॥ यन्नियहानियहाभ्यांमुक्तिसंसारौतन्नित्यंशरीरमुक्तं अथतस्यापिनियामकंनित्यंशरीरमाह अग्निरिति अत्रयत्रूपंकृष्णंगौरंवातदग्निः स्रोतःप्रवाहः तेनद्रवंलोहितादिकंग्राह्यं तत्पयःजलं स्पर्शनंवातः यत्तुपंककाष्ठादिस्थानीयघनमांसास्थ्यादिधरमिदंतत्मही घोरंबीभत्सं आकाशएवश्रवणरूपेणयत्रतत्तथा ॥ ५५॥ पंचस्रोतांसिइंद्रिय

कामानात्मनिसंयम्यक्षीणतृष्णःसमाहितः॥ सर्वभूतसुहृन्मित्रोब्रह्मभूयायकल्पते॥ ५१ ॥ इंद्रियाणांनिरोधेनसर्वेषांविषयैषिणां ॥ मुनेर्जनपदत्यागादध्यात्माग्निःसमिध्यते ॥ ५२ ॥ यथाग्निरिंधनैरिद्धोमहाज्योतिःप्रकाशते॥ तथेंद्रियनिरोधेनमहानात्माप्रकाशते ॥५३ ॥ यदापश्यतिभूतानिप्रसन्नात्मात्मनोहृदि॥ स्वयंज्योतिस्तदासूक्ष्मात्सूक्ष्मंप्राप्नोत्यनुत्तमं॥ ५४॥ अग्नीरूपंपयःस्रोतोवायुःस्पर्शनमेवच ॥ महीपंकधरंघोरमाकाशश्रवणंतथा ॥ ५५ ॥ रोगशोकसमाविष्टंपंचस्रोतःसमावृतं॥ पंचभूतसमायुक्तंनवद्वारंद्विदैवतं॥ ५६॥ रजस्वलमथादृश्यंत्रिगुणंचत्रिधातुकं॥ संसर्गाभिरतंमूढंशरीरमितिधारणा ॥५७ ॥ दुश्चरंसर्वलोकेस्मिन्सत्वंप्रतिसमाश्रितं॥ एतदेवहिलोकेस्मिन्कालचक्रंप्रवर्त्तते॥ ५८॥ एतन्महार्णवंघोरमगाधंमोहसंज्ञितं ॥ विक्षिपेत्संक्षिपेच्चैवबोधयेत्सामरंजगत् ॥ ५९॥ कामंक्रोधंभयंलोभमभिद्रोहमथानृतं॥ इंद्रियाणांनिरोधेनसतस्त्यजतिदुस्त्यजान् ॥ ६० ॥ यस्यैतेनिर्जितालोकेत्रिगुणाःपंचधातवः॥ व्योम्नितस्यपरंस्थानमानंत्यमथलभ्यते॥ ६१ ॥ पंचेंद्रियमहाकूलांमनोवेगमहोदकां ॥ नदींमोहह्रदांतीर्त्वाकामक्रोधावुभौजयेत्॥ ६२ ॥ ससर्वदोषनिर्मुक्तस्ततःपश्यतितत्परं॥ मनोमनसिसंधायपश्यन्नात्मानमात्मनि॥ ६३॥

गोलकानि नवद्वारंद्वेकर्णयोर्द्वेचक्षुषोर्द्वेनासिकयोरेकंमुखमधोद्वेचेति द्वेजीवपरमेश्वरौदैवतेयत्र ॥५६॥ अदृश्यममंगलत्वात् त्रिगुणंपरेषांदृष्टमात्रंसत्सुखदुःखमोहोत्पादकं त्रिधातुकंवातपित्तकफमयं संसर्गाभिरतंअन्नादिसंगेनैवअभिरमतेनान्यथा संशयाभिरुतमितिपाठेसंशयोद्घोषकं विनाशबीजमित्यर्थः मूढंअचेतनं एवंविधंशरीरमितिधारणानिश्चयः अत्रशरीरेशब्दादीनांदर्शनात्तदाश्रयाणामाकाशादीनां सत्वमनुमेयमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ दुश्चरंदुःसमाधेयंव्याध्याद्याक्रांतंचेत् सत्वंबुद्धिं एतदेवबाल्याद्यवस्थापन्नंकालः नतुकालोनामषष्ठःपदार्थःकश्चिदस्ति ॥ ५८॥ महार्णवंमहार्णवसमंघोरं एतदेवनिमित्तभूतंसत्सृष्टिसंहारबोधानांहेतुर्भवति ॥ ५९ ॥ इंद्रियाणांनिरोधेनइदंशरीरंत्यजन्सतःनित्यंविद्यमानानपिकामादींस्त्यजति ॥ ६० ॥ एतेस्थूलदेहरूपाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहनिमित्तत्वेनत्रिगुणाः निर्जिताःयोगबलेनातिक्रामिताः परंब्राह्मं ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मनसिहृदयपुंडरीकेआत्मनिशरीरे ॥ ६३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकधात्वंपदार्थसाक्षात्कारेण बहुधावैश्वरूप्येण ॥ ६४ ॥ रूपाणिस्वशरीराणिशतशःपश्यतिदीपाद्दीपशतंयथासद्यःप्रवर्त्तते एवंयोगिसंकल्पमात्रादनेकानिशरीराणिप्रवर्त्तंते सएकधाभवतित्रिधाभवतीत्या दिश्रुतेः प्रदीपवदावेशइतिन्यायाच्च ॥ ६५ ॥ कथमेवंयोगिनःसामर्थ्यमुदेतीत्याशंक्यतस्यैवेश्वरत्वान्नैवमित्याह सहीति अतएवचानन्याधिपतिरितिन्यायश्चात्रानुसंधेयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इत्याश्वमे०

सर्ववित्सर्वभूतेषुविंदत्यात्मानमात्मनि ॥ एकधाबहुधाचैवविकुर्वाणस्ततस्ततः ॥ ६४ ॥ ध्रुवंपश्यतिरूपाणिदीपाद्दीपशतंयथा ॥ सवैविष्णुश्चमित्रश्चवरुणोग्निः प्रजापतिः ॥ ६५ ॥ सहिधाताविधाताचसप्रभुःसर्वतोमुखः ॥ हृदयंसर्वभूतानांमहानात्माप्रकाशते ॥ ६६ ॥ तंविप्रसंघाश्चसुरासुराश्चयक्षाःपिशाचाःपित रोवयांसि ॥ रक्षोगणाभूतगणाश्चसर्वेमहर्षयश्चैवसदास्तुवंति ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेद्विचत्वारिं शोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७॥ ब्रह्मोवाच मनुष्याणांतुराजन्यःक्षत्रियोमध्यमोगुणः ॥ कुंजरोवाहनानांचसिंहश्चारण्यवासिनां ॥ १ ॥ अविःपशूनांस र्वेषामहिस्तुबिलवासिनां ॥ गवांगोवृषभश्चैवस्त्रीणांपुरुषएवच ॥ २ ॥ न्यग्रोधोजंबुवृक्षश्चपिप्पलःशाल्मलिस्तथा ॥ शिंशपामेषशृंगश्चतथाकीचकवेणवः ॥ ॥ ३ ॥ एतेद्रुमाणांराजानोलोकेस्मिन्नात्रसंशयः ॥ हिमवान्पारियात्रश्चसह्योविंध्यस्त्रिकूटवान् ॥ ४ ॥ श्वेतोनीलश्चभासश्चकोष्ठवांश्चैवपर्वतः ॥ गुरुस्कंधोमहें द्रश्चमाल्यवान्पर्वतस्तथा ॥ ५ ॥ एतेपर्वतराजानोगणानांमरुतस्तथा ॥ सूर्योग्रहाणामधिपोनक्षत्राणांचचंद्रमाः ॥ ६ ॥ यमःपितॄणामधिपःसरितामथसाग रः ॥ अंभसांवरुणोराजामरुतामिंद्रउच्यते ॥ ७ ॥ अर्कोधिपतिरुष्णानांज्योतिषामिंदुरुच्यते ॥ अग्निर्भूतपतिर्नित्यंब्राह्मणानांबृहस्पतिः ॥ ८ ॥ ओषधीनांप तिःसोमोविष्णुर्बलवतांवरः ॥ त्वष्टाधिराजोरूपाणांपशूनामीश्वरःशिवः ॥ ९ ॥ दीक्षितानांतथायज्ञोदेवानांमघवातथा ॥ दिशामुदीचीविप्राणांसोमोराजाप्र तापवान् ॥ १० ॥ कुबेरःसर्वरत्नानांदेवतानांपुरंदरः ॥ एषभूताधिपःसर्गःप्रजानांचप्रजापतिः ॥ ११ ॥ सर्वेषामेवभूतानामहंब्रह्ममयोमहान् ॥ भूतंपरतरंमत्तो विष्णोर्वापिनविद्यते ॥ १२ ॥ राजाधिराजःसर्वेषांविष्णुर्ब्रह्ममयोमहान् ॥ ईश्वरत्वंविजानीध्वंकर्त्तारमकृतंहरिं ॥ १३ ॥ नरकिन्नरयक्षाणांगंधर्वोरगरक्षसां ॥ देवदानवनागानांसर्वेषामीश्वरोहिसः ॥ १४ ॥ भगदेवानुयातानांसर्वासांवामलोचना ॥ माहेश्वरीमहादेवीप्रोच्यतेपार्वतीहिसा ॥ १५ ॥

नै० भारतभा० द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यैवानन्याधिपतेर्योगिनःईश्वरत्वसमर्थनार्थंविभूतीराह मनुष्याणामित्यादिनाब्राह्मणाधर्मसेतवइत्यंतेन मध्यमोगुणःरजोगुणप्रधानः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ईश्वरत्वंऐश्वर्यंनरादीनांहरिरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ भगदेवाःकामुकास्तैरनुयातानामनुसृतानांस्त्रीणांसर्वासांमध्येमाहेश्वरीवामलोचनेतिसंबंधः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रतीनांप्रीतिसुखानां वसुमत्यःधनवत्यः धनलाभगर्वितंयत्प्रीतिसुखंतदेवमहदित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवंविद्वान्विश्वैश्वर्यंप्राप्नोतीत्युक्तं इदानींविद्वत्त्वप्राप्तिसाधनान्याह अहिंसेति ॥ २१ ॥ शब्दलक्षणमित्यादयोदृष्टांताः ॥ २२ ॥ भारतीपरकीयाविद्यास्वरव्यंजनसंस्कारवतीशब्देनैवलक्ष्यते ॥ २३ ॥ विधेयमाह मनसइति इदंकर्त्तव्यंनवेत्यादिर्विचारश्चिंतातयामनोनामकंतत्त्वंलक्ष्यते चिंतापिबुद्ध्यापरीक्ष्यते व्यवस्यतिनिश्चिनोति ॥ २४ ॥ एतदेवाह बुद्धिर्हीति व्यवसायेनइदमित्थमेवेतिनिश्चयेन मनसश्चित्तस्य ध्यानंलोकतःशास्त्रतोवानुभूतस्यविषयस्यपुनःपुनरुद्बोधकेसत्यसतिवाय

उमांदेवींविजानीध्वंनारीणामुत्तमांशुभां ॥ रतीनांवसुमत्यस्तुस्त्रीणामप्सरसस्तथा ॥ १६ ॥ धर्मकामाश्चराजानोब्राह्मणाधर्मसेतवः ॥ तस्माद्राजाद्विजातीनांप्रयतेतस्मरक्षणे ॥ १७॥ राज्ञांहिविषयेयेषामवसीदंतिसाधवः ॥ हीनास्तेस्वगुणैःसर्वैःप्रेत्यचोन्मार्गगामिनः ॥ १८ ॥ राज्ञांहिविषयेयेषांसाधवःपरिरक्षिताः ॥ तेस्मिँल्लोकेप्रमोदंतेसुखंप्रेत्यचभुंजते ॥ १९ ॥ प्राप्नुवंतिमहात्मानइतिवित्तद्विजर्षभाः ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिनियतंधर्मलक्षणं ॥ २० ॥ अहिंसापरमोधर्मोहिंसाचाधर्मलक्षणा ॥ प्रकाशलक्षणादेवामनुष्याःकर्मलक्षणाः ॥ २१ ॥ शब्दलक्षणमाकाशंवायुस्तुस्पर्शलक्षणः ॥ ज्योतिषांलक्षणंरूपमापश्चरसलक्षणाः ॥ २२ ॥ धारिणीसर्वभूतानांपृथिवीगंधलक्षणा ॥ स्वरव्यंजनसंस्काराभारतीशब्दलक्षणा ॥ २३ ॥ मनसोलक्षणंचिंताचिंतोक्ताबुद्धिलक्षणा ॥ मनसाचिंतितानर्थान्बुद्ध्याचेहव्यवस्यति ॥ २४ ॥ बुद्धिर्हिव्यवसायेनलक्ष्यतेनात्रसंशयः ॥ लक्षणंमनसोध्यानमव्यक्तंसाधुलक्षणं ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिलक्षणोयोगोज्ञानंसंन्यासलक्षणं ॥ तस्माज्ज्ञानंपुरस्कृत्यसंन्यसेदिहबुद्धिमान् ॥ २६ ॥ संन्यासीज्ञानसंयुक्तःप्राप्नोतिपरमांगतिं ॥ अतीतोद्वंद्वमभ्येतितमोमृत्युजरातिगः ॥ २७ ॥ धर्मलक्षणसंयुक्तमुक्तंवोविधिवन्मया ॥ गुणानांग्रहणंसम्यग्वक्ष्याम्यहमतःपरं ॥ २८ ॥ पार्थिवोयस्तुगंधोवैघ्राणेनहिसगृह्यते ॥ घ्राणस्थश्चतथावायुर्गंधज्ञानेविधीयते ॥ २९ ॥ अपांधातूरसोनित्यंजिह्वयासतुगृह्यते ॥ जिह्वास्थश्चतथासोमोरसज्ञानेविधीयते ॥ ३० ॥ ज्योतिषश्चगुणोरूपंचक्षुषातच्चगृह्यते ॥ चक्षुःस्थश्चसदादित्योरूपज्ञानेविधीयते ॥ ३१ ॥ वायव्यस्तुसदास्पर्शस्त्वचाप्रज्ञायतेचसः ॥ त्वक्स्थश्चैवसदावायुःस्पर्शनेसविधीयते ॥ ३२ ॥

त्स्फुरणंतच्चित्तस्यलक्षणं एवंमनोबुद्धिचित्तानांव्यक्तानिलक्षणान्युक्तानि साध्नोतीतिसाधुःपुरुषस्तस्यलक्षणमव्यक्तंनकेनचिदसौव्यज्यतेऽपितुस्वयंप्रकाशइत्यर्थः ॥ २५ ॥ एवंमनआदिभ्योविवेचितस्य पुरुषस्याधिगमोपायमाहकर्मनिंदापूर्वकं प्रवृत्तीति योगःकर्माणि ॥ २६ ॥ द्वंद्वंमानापमानादि अतीतोतिक्रांतः ॥ २७ ॥ गुणानांभूतेंद्रियादीनांधर्मस्वरूपंलक्षणानिसंयुक्तंसंयोगाश्चतेषांसमाहारोधर्मलक्षणसंयुक्तं धर्मःसुषिरत्वादिकं लक्षणंशब्दादिकं संयुक्तंअन्योन्यव्यतिषक्तत्वं इदानींतेषांग्रहणंकयादेवतयानुगृहीतेनकेनकरणेनकोवागुणोगृह्यतेइतिवक्ष्यते ॥ २८ ॥ पार्थिवइति विधीयतेअनुगृह्णंकार्यते ॥ २९ ॥ धातुःसारःरसरूपः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३३ ॥ मनसइति यथातेजोगुणोरूपंस्वाश्रयसहितंसूर्यानुगृहीतेनचक्षुषागृह्यतेएवंमनोगुणश्चिंतास्वाश्रयसहिताचेतनाधातुनाजीवेनानुगृहीतयाप्रज्ञयाप्रकृष्टज्ञप्त्याधीवृत्तिविशेषेणगृह्यते मनोज्ञानेइतिगुणगुणिनोर्मनश्चित्तयोरभेदाभिप्रायेणोक्तं ॥ ३४ ॥ एवंबुद्धिरध्यवसायेनस्वरूपेणगृह्यते एवंमहान्ज्ञानेनशुद्धसत्वरूपेणस्वरूपेणैवगृह्यतेनतुकरणांतरेणइंद्रियवत् तत्रहेतुः निश्चित्यग्रहणादिति यथारूपदर्शनेनकार्येणचक्षुरिंद्रियमस्तीतिज्ञायतेनतुगृह्यतेऽतींद्रियत्वात् एवंबुद्धिमहांतौइदमित्थमेवेतिअस्मीतिचैवंरूपेणनिश्चयेनलिंगेनैवतयोःस्वरूपंव्यक्तंवस्तुतस्त्वव्यक्तमेवइंद्रियत्ववदतींद्रियत्वात् ॥ ३५ ॥ एवंबुद्धेश्चक्षुर्वदतींद्रियत्वंसूर्यवत्स्वप्रकाशत्वंचोक्तंयस्तुतांगृह्णातितमाह अलिंगेति लिंगद्वारायग्रहणंबुध्यादेरुक्तंक्षेत्रज्ञस्यतुनतथास्वयंज्योतिष्ट्वादित्यर्थः ज्ञानलक्षणउपलब्धिमात्रस्वरूपःनतूपलब्धिलिंगःअलिंग

आकाशस्यगुणोह्येषश्रोत्रेणचसगृह्यते॥ श्रोत्रस्थाश्चदिशःसर्वाःशब्दज्ञानेप्रकीर्त्तिताः॥३३॥ मनसश्चगुणश्चिंताप्रज्ञयासतुगृह्यते॥ हृदिस्थश्चेतनोधातुर्मनोज्ञानेविधीयते ॥ ३४॥ बुद्धिरध्यवसायेनज्ञानेनचमहांस्तथा॥ निश्चित्यग्रहणाद्व्यक्तमव्यक्तंनात्रसंशयः॥३५॥ अलिंगग्रहणोनित्यःक्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः ॥ तस्मादलिंगःक्षेत्रज्ञःकेवलंज्ञानलक्षणः॥ ३६॥ अव्यक्तंक्षेत्रमुद्दिष्टंगुणानांप्रभवाप्ययं ॥ सदापश्याम्यहंलीनोविजानामिशृणोमिच ॥ ३७॥ पुरुषस्तद्विजानीतेतस्मात्क्षेत्रज्ञउच्यते॥ गुणवृत्तंतथावृत्तंक्षेत्रज्ञःपरिपश्यति॥ ३८॥ आदिमध्यावसानांतंसृज्यमानमचेतनं ॥ नगुणाविदुरात्मानंसृज्यमानाःपुनःपुनः॥ ३९॥ नसत्यंविंदतेकश्चित्क्षेत्रज्ञस्त्वेवविंदति॥ गुणानांगुणभूतानांयत्परंपरमंमहत्॥ ४०॥ तस्माद्गुणांश्चसत्वंचपरित्यज्येहधर्मवित् ॥ क्षीणदोषोगुणातीतःक्षेत्रज्ञंप्रविशत्यथ॥ ४१॥ निर्द्वंद्वोनिर्नमस्कारोनिःस्वाहाकारएवच॥ अचलश्चानिकेतश्चक्षेत्रज्ञःसपरोविभुः॥ ४२॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः॥४३॥ ॥छ॥ ॥छ॥

त्वात् ॥३६॥ क्षेत्रज्ञपदमपिक्षेत्रोपलब्धिमात्रवाचिनतुतदुपलब्धृवाचीत्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तंउद्दिष्टमुपक्रांतंक्षेत्रं तथागुणानांकार्यरूपाणांउत्पत्तिप्रलयंच प्रभवाप्ययमितिसमाहारः अहंसाक्षी लीनःस्वाध्यस्तेनकर्त्राच्छादितत्वात्अग्राह्यः क्षेत्रलिंगस्थमितिपाठेक्षेत्रलिंगेस्थूलसूक्ष्मशरीरेस्थितंगुणानांसत्वादीनांउत्पत्त्यादिनाज्ञेयंअव्यक्तेलीनमप्यहंपश्यामि ॥ ३७ ॥ गुणवृत्तंप्रकाशप्रवृत्तिमोहादि ॥ ३८ ॥ तदेवआदिमध्यावसानांतंउत्पत्त्यादिनाबद्धं अंतशब्दोबद्धत्ववाची अतिअदिबंधनेइत्यस्यरूपं सृज्यमानंचगुणवृत्तमेव सृज्यमानाइति परिणामिनःकूटस्थंनपश्यंत्यपितुकूटस्थएवतान्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ सत्यंआत्मानं गुणभूतानांभोग्यानां पंचम्यर्थेषष्ठी तेभ्योयत्परंसत्यमितिसंबंधः ॥ ४० ॥ गुणान्दृश्यान् सत्वंबुद्धिंदर्शनेकरणभूतां परित्यज्यक्षेत्रज्ञंपरमात्मानंविशति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षेत्रज्ञप्रवेशरूपस्यमोक्षस्यनित्यत्वंस्वरूपनात्रत्वंचवकुंयज्जन्मादिमत्तदनित्यंकर्मप्राप्यंचेतितत्सर्वमनुक्रामति यदादीति आदिमध्यपर्यंतंजन्मादिमत् ग्रहणेउपायोऽस्यस्यतत्ग्रहणोपायंकर्मसाध्यं तत्सर्वंवक्ष्या
मि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्निर्जाठररूपीभूतानांजरायुजांडजानां ऊष्मरूपीप्रस्वेदद्दष्टिहेतुतयास्वेदजोद्भिज्जानां ॥ ५ ॥ सिंहावलोकनेनसावित्रींव्याचष्टेउपासनार्थं नियतंजप्यंब्राह्मणक्षत्रियादिम्ले

ब्रह्मोवाच यदादिमध्यपर्यंतंग्रहणोपायमेवच ॥ नामलक्षणसंयुक्तंसर्वंवक्ष्यामितत्त्वतः ॥ १ ॥ अहःपूर्वंततोरात्रिर्मासाःशुक्लादयःस्मृताः ॥ श्रवणादीनिऋ
क्षाणिऋतवःशिशिरादयः ॥ २ ॥ भूमिरादिस्तुगंधानांरसानामापएवच ॥ रूपाणांज्योतिरादित्यःस्पर्शानांवायुरुच्यते ॥ ३ ॥ शब्दस्यादिस्तथाकाशमेषभूतकृ
तोगुणः ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिभूतानामादिमुत्तमं ॥ ४ ॥ आदित्योज्योतिषामादिरग्निर्भूतादिरुच्यते ॥ सावित्रीसर्वविद्यानांदेवतानांप्रजापतिः ॥ ५ ॥ ओंका
रःसर्ववेदानांवचसांप्राणएवच ॥ यदस्मिन्नियतंलोकेसर्वंसावित्रिरुच्यते ॥६॥ गायत्रीच्छंदसामादिःप्रजानांसर्गउच्यते ॥ गावश्चतुष्पदामादिर्मनुष्याणांद्वि
जातयः ॥ ७ ॥ श्येनःपतत्रिणामादिर्यज्ञानांहुतमुत्तमं ॥ सरीसृपाणांसर्वेषांज्येष्ठःसर्पोद्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ कृतमादिर्युगानांचसर्वेषांनात्रसंशयः ॥ हिरण्यंस
र्वरत्नानामोषधीनांयवास्तथा ॥ ९ ॥ सर्वेषांभक्ष्यभोज्यानामन्नंपरममुच्यते ॥ द्रवाणांचैवसर्वेषांपेयानामापउत्तमाः ॥ १० ॥ स्थावराणांतुभूतानांसर्वेषाम
विशेषतः ॥ ब्रह्मक्षेत्रंसदापुण्यंप्लक्षःप्रथमतःस्मृतः ॥ ११ ॥ अहंप्रजापतीनांचसर्वेषांनात्रसंशयः ॥ ममविष्णुरचिंत्यात्मास्वयंभूरितिसस्मृतः ॥ १२ ॥ पर्वता
नांमहामेरुःसर्वेषामग्रजःस्मृतः ॥ दिशांचप्रदिशांचोर्ध्वदिक्पूर्वाप्रथमातथा ॥ १३ ॥ तथात्रिपथगागंगानदीनामग्रजास्मृता ॥ तथासरोदपानानांसर्वेषां
सागरोग्रजः ॥ १४ ॥ देवदानवभूतानांपिशाचोरगरक्षसां ॥ नरकिन्नरयक्षाणांसर्वेषामीश्वरःप्रभुः ॥ १५ ॥ आदिर्विश्वस्यजगतोविष्णुर्ब्रह्ममयोमहान् ॥ भू
तंपरतरंयस्मात्त्रैलोक्येनेहविद्यते ॥ १६ ॥ आश्रमाणांचसर्वेषांगार्हस्थ्यंनात्रसंशयः ॥ लोकानामादिरव्यक्तंसर्वस्यांतस्तदेवच ॥ १७ ॥ अहान्यस्तमयांतानि
उदयांताचशर्वरी ॥ सुखस्यांतंसदादुःखंदुःखस्यांतंसदासुखं ॥ १८ ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाश्चवियोगांतामरणांतंचजीवितं
॥ १९ ॥ सर्वंकृतंविनाशांतंजातस्यमरणंध्रुवं ॥ अशाश्वतंहिलोकेस्मिन्सदास्थावरजंगमं ॥ २० ॥ इष्टंदत्तंतपोधीतंव्रतानिनियमाश्चये ॥ सर्वमेतद्विनाशांतंज्ञा
नस्यांतोनविद्यते ॥ २१ ॥

च्छांतानांतत्सर्वंसावित्रीपदवाच्यं ॥ ६ ॥ सर्गःसृष्ट्यादिकालः ॥ ७ ॥ हुतंअग्नौब्राह्मणेवादेवतोद्देशे
नदत्तं सर्पोवासुकिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सरोदपानानांसरसांकूपादीनांच संधिरार्षः ॥ १४ ॥ ईश्वरःरुद्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ इत्याश्वमधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अध्यायद्वयेनज्ञानोपायान्धर्मान्विवक्षुरज्ञानांकालचक्राधीनत्वंदर्शयति बुद्धीत्या दिना अत्रनूतनत्वपुराणत्वादिवदतीतत्वानागतत्वादिरपिद्रव्यस्यैवधर्मइत्यतीतानागतादिव्यवहारहेतुर्द्रव्यमेवनतुकालोनामषष्ठःपदार्थस्तदर्थमेष्टव्यइतिमन्वानोदेहरूपंद्रव्यमेवकालचक्रत्वेनवर्णयति बुद्धि सारमित्यादिविशेषणयुक्तंकालचक्रंप्रवर्त्ततइतिनवमेनान्वयः बुद्धिरेवसारउपादेयांशोयस्मिन् मनस्तंभंमनसास्तंभेनेवधृतं महाभूतपरिस्कंधंपंचभूतसमूहात्मकं स्कंधःस्यान्नृपतौवंशेसांपरायसमूहयोरितिमे दिनी निवेशपरिवेशनंस्थेयेवयत्रनेमिवदावरणभूता ॥ १ ॥ संभवउत्पत्तिस्थानं देशकालाभ्यांविचरतितथा श्रमःखेदःव्यायामस्तद्धेतुर्गमनादिः ॥ २ ॥ परिक्षेपश्चालकः परिमंडलं परिवेषः अंतसंश्लेषः संधिः अवकीलकाःअंतःप्रविष्टाःशंकवः ॥ ३ ॥ छायातपौमेघसंतापौविलेखावुत्खातारौयत्रतत्छायातपविलेखं निमेषमात्रेणउन्मेषमात्रेणचविह्वलंव्याकुलंघोरंबीभत्संमोहजलंअश्रु शोकव्याप्तमित्यर्थः

तस्माज्ज्ञानेनशुद्धेनप्रशांतात्माजितेंद्रियः ॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेसर्वपाप्मभिः ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरु शिष्यसंवादेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच बुद्धिसारंमनस्तंभमिंद्रियग्रामबंधनं ॥ महाभूतपरिस्कंधंनिवेशपरिवे शनं ॥ १ ॥ जराशोकसमाविष्टंव्याधिव्यसनसंभवं ॥ देशकालविचारीदंश्रमव्यायामनिःस्वनं ॥ २ ॥ अहोरात्रपरिक्षेपंशीतोष्णपरिमंडलं ॥ सुखदुःखांतसं श्लेषंक्षुत्पिपासावकीलकं ॥ ३ ॥ छायातपविलेखंचनिमेषोन्मेषविह्वलं ॥ घोरमोहजलाकीर्णंवर्त्तमानमचेतनं ॥ ४ ॥ मासार्धमासगणितंविषमंलोकसंचरं ॥ तमोनियमपंकंचरजोवेगप्रवर्त्तकं ॥ ५ ॥ महाहंकारदीप्तंचगुणसंजातवर्त्तनं ॥ अरतिग्रहणानीकंशोकसंहारवर्त्तनं ॥ ६ ॥ क्रियाकारणसंयुक्तंरागविस्तारमा यतं ॥ लोभेप्सापरिविक्षोभंविचित्राज्ञानसंभवं ॥ ७ ॥ भयमोहपरीवारंभूतसंमोहकारकं ॥ आनंदप्रीतिचारंचकामक्रोधपरिग्रहं ॥ ८ ॥ महदादिविशेषांत मसक्तंप्रभवाव्ययं ॥ मनोजवंमनःकांतंकालचक्रंप्रवर्त्तते ॥ ९ ॥ एतद्द्वंद्वसमायुक्तंकालचक्रमचेतनं ॥ विसृजेत्संक्षिपेच्चापिबोधयेत्सामरंजगत् ॥ १० ॥

वर्त्तमानंसदागति अचेतनंजडं ॥ ४ ॥ मासादिनाकालेनपरिमितं विषमंकदाचिन्मनुष्याकारंकदाचित्पश्वाकारंकदाचिदन्याकारमिति लोकेषुऊर्ध्वमध्याधोगतेषुसंचरःसंचरणंयस्य तमोनियमपंकं तमो गुणेनयोनियमःकर्मज्ञानयोर्निरोधःसएवपंकवन्मालिन्याख्यपापहेतुर्यस्मिन् रजोवेगप्रवर्त्तकंतमःसत्वसंमिश्रस्यरजसोवेगःविहितनिषिद्धकर्मसुप्रवर्त्तकोयत्र ॥ ५ ॥ अहंकारोदर्पः सत्वाहंकारेतिपाठेबुध्य हंकाराभ्यांचेतितमित्यर्थः गुणैःसत्वादिभिःसंजातंवर्त्तनमवस्थानंयस्य पाठांतरेमंडलंसंघातः अरतयःइष्टालाभजाःपरितापाःतान्येवग्रहणानीकानिबंधपट्टिकासमूहोयत्र शोकःसंहारोमृत्युदुःखंताभ्यामेवव र्त्तनंजीवनंयस्य ॥ ६ ॥ लोभःइप्सातृष्णातेएवपरिविक्षोभोनिम्नोन्नतदेशस्थानीयश्चक्रस्यास्फालनहेतुर्यत्र विचित्रंत्रिगुणात्मकत्वात्तच्चतदज्ञानंमायाततःसंभवउत्पत्तिर्यस्य ॥ ७ ॥ आनंदप्रीतिचारंबाह्यसुखास त्याचरतीतितथा ॥ ८ ॥ विशेषाःस्थूलपिंडादयः असक्तंक्वचिदपिक्षणमनिरुद्धं प्रभवतिसंसरत्यनेनतत्प्रभवंतच्चतदव्ययंचेति अव्ययंसंसारकारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥ द्वंद्वानिमानापमानादीनितन्मयंदेहेंद्रिया दिसंघातचक्रंरजस्तमःसत्वप्रधानंसत्सृष्टिसंहारतत्त्वज्ञानानांहेतुर्भवति ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रवृत्तिप्रवृत्तिहेतुं निवृत्तिनिवृत्तिहेतुं वेद विदित्वाहानोपादानकृन्मुच्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आगमःविधिनिषेधशास्त्रं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ गोचरःविषयोलक्षणमितियावत् ॥ १८॥

कालचक्रप्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचैवतत्त्वतः॥ यस्तुवेदनरोनित्यंनसभूतेषुमुह्यति ॥ ११ ॥ विमुक्तःसर्वसंस्कारैःसर्वद्वंद्वविवर्जितः॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्यःप्राप्नोतिप
रमांगतिं॥ १२ ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचवानप्रस्थोथभिक्षुकः॥ चत्वारआश्रमाःप्रोक्ताःसर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः॥ १३ ॥ यःकश्चिदिहलोकेस्मिन्नागमःपरिकीर्त्ति
तः॥ तस्यांतगमनंश्रेयःकीर्त्तिरेषासनातनी॥ १४॥ संस्कारैःसंस्कृतःपूर्वंयथावच्चरितव्रतः ॥ जातौगुणविशिष्टायांसमावर्त्तेततत्त्ववित् ॥ १५॥ स्वदारनिरतो
नित्यंशिष्टाचारोजितेंद्रियः॥ पंचभिश्चमहायज्ञैःश्रद्दधानोयजेदिह॥ १६॥ देवतातिथिशिष्टाशीनिरतोवेदकर्मसु ॥ इज्याप्रदानयुक्तश्चयथाशक्तियथासुखं
॥ १७॥ नपाणिपादचपलोननेत्रचपलोमुनिः॥ नचवागंगचपलइतिशिष्टस्यगोचरः॥ १८ ॥ नित्यंयज्ञोपवीतीस्याच्छुक्लवासाःशुचिव्रतः॥ नियतोयमदा
नाभ्यांसदाशिष्टैश्चसंविशेत्॥ १९॥ जितशिश्नोदरोमैत्रःशिष्टाचारसमन्वितः॥ वैणवींधारयेद्यष्टिंसोदकंचकमंडलुं॥ २० ॥ अधीत्याध्यापनंकुर्यात्तथायज
नयाजने॥ दानंप्रतिग्रहंवापिषड्गुणांवृत्तिमाचरेत्॥ २१ ॥ त्रीणिकर्माणिजानीतब्राह्मणानांतुजीविका॥ याजनाध्यापनेचोभेशुद्धाच्चापिप्रतिग्रहः॥ २२॥ अ
थशेषाणिचान्यानित्रीणिकर्माणियानितु॥ दानमध्ययनंयज्ञोधर्मयुक्तानितानितु॥ २३॥ तेष्वप्रमादंकुर्वीतत्रिषुकर्मसुधर्मवित्॥ दांतोमैत्रःक्षमायुक्तःसर्वभू
तसमोमुनिः॥ २४॥ सर्वमेतद्यथाशक्तिविप्रोनिर्वर्त्तयन्शुचिः॥ एवंयुक्तोजयेत्स्वर्गंगृहस्थःसंशितव्रतः॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनु
गीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ब्रह्मोवाच एवमेतेनमार्गेणपूर्वोक्तेनयथाविधि ॥ अधीतवान्यथाश
क्तितथैवब्रह्मचर्यवान्॥ १ ॥ स्वधर्मनिरतोविद्वान्सर्वेंद्रिययतोमुनिः॥ गुरोःप्रियहितेयुक्तःसत्यधर्मपरःशुचिः॥ २॥ गुरुणासमनुज्ञातोभुंजीतान्नमकुत्सयन्॥
हविष्यभैक्ष्यभुक्चापिस्थानासनविहारवान्॥ ३ ॥ द्विकालमग्निंजुह्वानःशुचिर्भूत्वासमाहितः॥ धारयीतसदादंडंबैल्वंपालाशमेववा॥ ४॥ क्षौमंकार्पासिकं
चापिमृगाजिनमथापिवा॥ सर्वंकाषायरक्तंवावासोवापिद्विजस्यह॥ ५॥

संविदइतिपाठेकुर्यादितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ पाठांतरेआप्लवनंव्रतसमाप्तिस्नानंसमावर्त्तनाख्यं वृत्तिवर्त्तनं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० पंचचत्वारिंशोध्यायः
॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवमेतेनमार्गेणेत्यादिरध्यायोनिगदव्याख्यातः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

मेखलाचभवेन्मौंजीजटीनित्योदकस्तथा ॥ यज्ञोपवीतीस्वाध्यायीअलुब्धोनियतव्रतः ॥६॥ पूताभिश्चतथैवाद्भिःसदादैवततर्पणं ॥ भावेननियतःकुर्वन्ब्रह्मचा
रीप्रशस्यते ॥ ७॥ एवंयुक्तोजयेल्लोकान्वानप्रस्थोजितेंद्रियः ॥ नसंसरतिजातीषुपरमंस्थानमाश्रितः ॥ ८॥ संस्कृतःसर्वसंस्कारैस्तथैवब्रह्मचर्यवान् ॥ ग्रामा
न्निष्क्रम्यचारण्येमुनिःप्रव्रजितोवसेत् ॥ ९॥ चर्मवल्कलसंवासीसायंप्रातरुपस्पृशेत् ॥ अरण्यगोचरोनित्यंनग्रामंप्रविशेत्पुनः ॥ १० ॥ अर्चयन्नतिथीन्का
लेदद्याच्चापिप्रतिश्रयं ॥ फलपत्रावरैर्मूलैःश्यामाकेनचवर्त्तयन् ॥ ११॥ प्रवृत्तमुदकंवायुंसर्वंवानेयमाश्रयेत् ॥ प्राश्नीयादानुपूर्व्येणयथादीक्षमतंद्रितः ॥ १२॥
समूलफलभिक्षाभिरर्चेदतिथिमागतं ॥ यद्भक्ष्यंस्यात्ततोदद्याद्भिक्षांनित्यमतंद्रितः ॥ १३॥ देवतातिथिपूर्वंचसदाप्राश्नीतवाग्यतः॥ अस्पर्धितमनाश्चैवलघ्वा
शीदेवताश्रयः॥ १४॥ दांतोमैत्रःक्षमायुक्तःकेशान्श्मश्रुचधारयन् ॥ जुह्वन्स्वाध्यायशीलश्चसत्यधर्मपरायणः ॥ १५ ॥ शुचिदेहःसदादक्षोवननित्यःसमा
हितः॥ एवंयुक्तोजयेत्स्वर्गंवानप्रस्थोजितेंद्रियः ॥ १६॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचवानप्रस्थोथवापुनः ॥ यइच्छेन्मोक्षमास्थातुमुत्तमांवृत्तिमाश्रयेत् ॥ १७॥ अभ
यंसर्वभूतेभ्योदत्वानैष्कर्म्यमाचरेत् ॥ सर्वभूतसुखोमैत्रःसर्वेंद्रिययतोमुनिः ॥ १८ ॥ अयाचितमसंकॢप्तमुपपन्नंयदृच्छया ॥ कृत्वाप्राह्णेचरेद्भैक्ष्यंविधूमेभुक्त
वज्जने ॥ १९॥ वृत्तेशरावसंपातेभैक्ष्यंलिप्सेतमोक्षवित् ॥ लाभेनचनतुष्येतनालाभेविमनाभवेत् ॥ नचातिभिक्षांभिक्षेतकेवलंप्राणयात्रिकः ॥ २० ॥ यात्रा
र्थीकालमाकांक्षंश्चरेद्भैक्ष्यंसमाहितः ॥ लाभंसाधारणंनेच्छेन्नभुंजीताभिपूजितः ॥ २१ ॥ अभिपूजितलाभाद्धिविजुगुप्सेतभिक्षुकः ॥ भुक्तान्यन्नानितिक्ता
निकषायकटुकानिच ॥ २२ ॥ नास्वादयीतभुंजानोरसांश्चमधुरांस्तथा ॥ यात्रामात्रंचभुंजीतकेवलंप्राणधारणं ॥ २३ ॥ असंरोधेनभूतानांवृत्तिंलिप्सेतमो
क्षवित् ॥ नचान्यमन्नंलिप्सेतभिक्षमाणःकथंचन ॥ २४ ॥ नसन्निकाशयेद्धर्मंविविक्तेचारजाश्चरेत् ॥ शून्यागारमरण्यंवावृक्षमूलंनदींतथा ॥ २५ ॥ प्रतिश्र
यार्थंसेवेतपार्वतींवापुनर्गुहां ॥ ग्रामैकरात्रिकोग्रीष्मेवर्षास्वेकत्रवावसेत् ॥ २६ ॥ अध्वासूर्येणनिर्दिष्टःकीटवच्चचरेन्महीं ॥ दयार्थंचैवभूतानांसमीक्ष्यपृथिवीं
चरेत् ॥ २७॥ संचयांश्चनकुर्वीतस्नेहवासंचवर्जयेत् ॥ पूताभिरद्भिर्नित्यंवैकार्यंकुर्वीतमोक्षवित् ॥ २८॥ उपस्पृशेदुद्धृताभिरद्भिश्चपुरुषःसदा ॥ अहिंसाब्रह्म
चर्यंचसत्यमार्जवमेवच ॥ २९ ॥ अक्रोधश्चानसूयाचदमोनित्यमपैशुनं ॥ अष्टस्वेतेषुयुक्तःस्याद्व्रतेषुनियतेंद्रियः ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपापमशठंवृत्तमजिह्मंनित्यमाचरेत् ॥ जोषयेतसदाभोज्यंग्रासमागतमस्पृहः ॥ ३१ ॥ यात्रामात्रंचभुंजीतकेवलंप्राणयात्रिकं ॥ धर्मलब्धमथाश्नीयान्नका १४
॥४१॥ ममनुवर्त्तयेत् ॥ ३२ ॥ ग्रासादाच्छादनादन्यन्नगृह्णीयात्कथंचन ॥ यावदाहारयेत्तावत्प्रतिगृह्णीतनाधिकं ॥ ३३ ॥ परेभ्योनप्रतिग्राह्यंनचदेयंकदाचन ॥ दै
न्यभावाच्चभूतानांसंविभज्यसदाबुधः ॥ ३४ ॥ नाददीतपरस्वानिनगृह्णीयादयाचितः ॥ नकिंचिद्विषयंभुक्त्वास्पृहयेत्तस्यवैपुनः ॥ ३५ ॥ मृदमापस्तथान्नानि
पत्रपुष्पफलानिच ॥ असंवृतानिगृह्णीयात्प्रवृत्तानिचकार्यवान् ॥ ३६ ॥ नशिल्पजीविकांजीवेद्धिरण्यंनोतकामयेत् ॥ नद्वेष्टानोपदेष्टाचभवेच्चनिरुपस्कृतः
॥ ३७ ॥ श्रद्धापूतानिभुंजीतनिमित्तानिचवर्जयेत् ॥ सुधावृत्तिरसक्तश्चसर्वभूतैरसंविदं ॥ ३८ ॥ आशीर्युक्तानिसर्वाणिहिंसायुक्तानियानिच ॥ लोकसंग्रह
धर्मंचनैवकुर्यान्नकारयेत् ॥ ३९ ॥ सर्वभावानतिक्रम्यलघुमात्रःपरिव्रजेत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषुच ॥ ४० ॥ परंनोद्वेजयेत्कंचिन्नचकस्यचिदुद्विजे
त् ॥ विश्वास्यःसर्वभूतानामग्र्योमोक्षविदुच्यते ॥ ४१ ॥ अनागतंचनध्यायेन्नातीतमनुचिंतयेत् ॥ वर्त्तमानमुपेक्षेतकालाकांक्षीसमाहितः ॥ ४२ ॥ नचक्षुपा
नमनसानवाचादूषयेत्क्वचित् ॥ नप्रत्यक्षंपरोक्षंवाकिंचिद्दुष्टंसमाचरेत् ॥ ४३ ॥ इंद्रियाण्युपसंहृत्यकूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ क्षीणेंद्रियमनोबुद्धिर्निरीहःसर्वतत्त्व
वित् ॥ ४४ ॥ निर्द्वंद्वोनिर्नमस्कारोनिःस्वाहाकारएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारोनिर्योगक्षेमआत्मवान् ॥ ४५ ॥ निराशीर्निर्गुणःशांतोनिरासक्तोनिराश्रयः ॥ आ
त्मसंगीचतत्त्वज्ञोमुच्यतेनात्रसंशयः ॥ ४६ ॥ अपादपाणिपृष्ठंतदशिरस्कमनूदरं ॥ प्रहीणगुणकर्माणंकेवलंविमलंस्थिरं ॥ ४७ ॥ अगंधमरसस्पर्शमरूपा
शब्दमेवच ॥ अनुगम्यमनासक्तममांसमपिचैवयत् ॥ ४८ ॥ निश्चितमव्ययंदिव्यंगृहस्थमपिसर्वदा ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंयेपश्यंतिनतेमृताः ॥ ४९ ॥ नतत्र
क्रमतेबुद्धिर्नेंद्रियाणिनदेवताः ॥ वेदायज्ञाश्चलोकाश्चनतपोनव्रतानिच ॥ ५० ॥ यत्रज्ञानवतांप्राप्तिरलिंगग्रहणास्मृता ॥ तस्मादलिंगधर्मज्ञोधर्मतत्त्वमुपा
चरेत् ॥ ५१ ॥ गृहधर्माश्रितोविद्वान्विज्ञानचरितंचरेत् ॥ अमूढोमूढरूपेणचरेद्धर्ममदूषयन् ॥ ५२ ॥ यथैनमवमन्येरन्परेसततमेवहि ॥ तथावृत्तश्चरेच्छांतःस
तांधर्मानकुत्सयन् ॥ ५३ ॥ यएवंवृत्तसंपन्नःसमुनिःश्रेष्ठउच्यते ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्चमहाभूतानिपंचच ॥ ५४ ॥ मनोबुद्धिरहंकारमव्यक्तंपुरुषंतथा ॥ एत ॥४१॥
त्सर्वंप्रसंख्याययथावत्तत्त्वनिश्चयात् ॥ ५५ ॥ ततःस्वर्गमवाप्नोतिविमुक्तःसर्वबंधनैः ॥ एतावदंतवेलायांपरिसंख्यायतत्त्ववित् ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ संन्यासमित्यध्यायेपिमुच्यतेनात्रसंशयइत्यंतोग्रंथःपूर्वमेवग

ध्यायेदेकांतमास्थायमुच्यतेथनिराश्रयः ॥ निर्मुक्तःसर्वसंगेभ्योवायुराकाशगोयथा ॥ ५७ ॥ क्षीणकोशोनिरातंकस्तथेदंप्राप्नुयात्परं ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेषट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवाच संन्यासंतपइत्याहुर्वृद्धानिश्चितवादिनः ॥ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाज्ञानंब्रह्मपरंविदुः ॥ १ ॥ अतिदूरात्मकंब्रह्मवेदविद्याव्यपाश्रयं ॥ निर्द्वंद्वंनिर्गुणंनित्यमचिंत्यगुणमुत्तमं ॥ २ ॥ ज्ञानेनतपसाचैवधीराःपश्यंतितत्परं ॥ निर्णिक्तमनसःपूताव्युत्क्रांतरजसोमलाः ॥ ३ ॥ तपसाक्षेममध्वानंगच्छंतिपरमेश्वरं ॥ संन्यासनिरतानित्यंयेचब्रह्मविदोजनाः ॥ ४ ॥ तपःप्रदीपइत्याहुराचारोधर्मसाधकः ॥ ज्ञानंवैपरमंविद्यात्संन्यासंतपउत्तमं ॥ ५ ॥ यस्तुवेदनिराधारंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयात् ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंससर्वगतिरिष्यते ॥ ६ ॥ योविद्वान्सहवासंचविवासंचैवपश्यति ॥ तथैवैकत्वनानात्वेसदुःखात्प्रतिमुच्यते ॥ ७ ॥ योनकामयतेकिंचिन्नकिंचिदवमन्यते ॥ इहलोकस्थएवैषब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ८ ॥ प्रधानगुणतत्त्वज्ञःसर्वभूतप्रधानवित् ॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः ॥ ९ ॥ निर्द्वंद्वोनिर्नमस्कारोनिःस्वधाकारएवच ॥ निर्गुणंनित्यमद्वंद्वंप्रशमेनैवगच्छति ॥ १० ॥ हित्वागुणमयंसर्वंकर्मजंतुःशुभाशुभं ॥ उभेसत्यानृतेहित्वामुच्यतेनात्रसंशयः ॥ ११ ॥ अव्यक्तयोनिप्रभवोबुद्धिस्कंधमयोमहान् ॥ महाहंकारविटपइंद्रियांकुरकोटरः ॥ १२ ॥ महाभूतविशालश्चविशेषयतिशाखिनः ॥ सदापत्रःसदापुष्पःशुभाशुभफलोदयः ॥ १३ ॥ आजीव्यःसर्वभूतानांब्रह्मवृक्षःसनातनः ॥ एनंछित्वाचभित्वाचतत्त्वज्ञानासिनाबुधः ॥ १४ ॥ हित्वासंगमयान्पाशान्मृत्युजन्मजरोदयान् ॥ निर्ममोनिरहंकारोमुच्यतेनात्रसंशयः ॥ १५ ॥ द्वाविमौपक्षिणौनित्यौसंक्षेपौचाप्यचेतनौ ॥ एताभ्यांतुपरोयोन्यश्चेतनावान्सउच्यते ॥ १६ ॥

तार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ द्वाविमाविति पक्षिणौजीवेश्वरौ संक्षिप्येतेययोस्तौसंक्षेपौतयोरुपाधीबुद्धिमायेतौअचेतनौ सखायाविति पाठेतुअचेतनौप्रतिबिंबत्वेनदृश्यौयस्तुताभ्यांप्रतिबिंबरूपाभ्यामन्यःबिंबस्थानीयःसचेतनामात्रशरीरोपिचेतनावानित्युच्यते साक्ष्यसंसर्गात्साक्षीतिवत् ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अचेतनइति अचेतनइवाहंधीगम्योदृश्योजीवइतियावत् सत्वसंख्याविमुक्तः सत्वानिप्राणिनः संख्यायंतेपृथक्त्वेनगण्यंतेयैस्तेदेहाद्युपाधयस्तैर्विमुक्तः सन्सत्त्वात् बुद्धेः परंयद्वस्तुयच्चचेतयतेबुद्ध्यादीन् अचेतनानपिचैतन्ययुक्तान्कुरुते सएवक्षेत्रज्ञसंज्ञोंतरात्मा कोसौसर्वसंख्यातबुद्धिः सर्वाः संख्याताः बुद्धयोयेन सर्वासांबुद्धीनांसाक्षित्वेनसंख्यातापरिच्छेदकइत्यर्थः सएवगुणगुंफितः सन्सर्वैर्दोषैर्युज्यतेगुणातिगस्तुतैर्मुच्यतइति ॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ एवंससाधनांब्रह्मविद्यांसमाप्यशिष्यबुद्धिपरीक्षार्थंव्यामिश्रैर्वाक्यैस्तामेवानुवदति केचिदित्यादिना केचित्सप्रपंचंब्रह्मेतिवदंतोवृक्षंसंसारंब्रह्ममयंब्रह्मणोविकारमाहुः ब्रह्मैवजगदाकारेणपरिणमतेइति तदात्मानꣳस्वयमकुरुत सच्चत्यच्चाभवत् आत्मकृतेःपरिणामादित्यादिश्रुतयः स्मृतयश्च केचित्परंवस्तुअनामयंनिर्विकारं तत्रजगत्स्वप्नवत्कल्पितं सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येतिचक्षुः सर्वैरूपैः सहाप्येतिसयदाप्रतिबुध्येताथैतस्मादात्मनः सर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिसुप्तिप्रबोधयोर्नामरूपात्मकस्यात्मन्येवलयोदयौश्रूयेते मायामात्रंतुकात्स्न्र्येनआत्मनिचैवंविचित्राश्चहीतिस्मर्यतेच एवंश्रौतंमतद्वयमुक्त्वासांख्यमतमाह मन्यंतइति ॥

अचेतनः सत्वसंख्याविमुक्तः सत्वात्परंचेतयतेंतरात्मा ॥ सक्षेत्रवित्सर्वसंख्यातबुद्धिर्गुणातिगोमुच्यतेसर्वपापैः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच केचिद्ब्रह्ममयंवृक्षंकेचिद्ब्रह्मवनंमहत् ॥ केचित्तुब्रह्मचाव्यक्तंकेचित्परमनामयं ॥ मन्यंतेसर्वमप्येतदव्यक्तप्रभवाव्ययं ॥ १ ॥ उच्छ्वासमात्रमपिचेद्योंतकालेसमोभवेत् ॥ आत्मानमुपसंगम्यसोमृतत्वायकल्पते ॥ २ ॥ निमेषमात्रमपिचेत्संयम्यात्मानमात्मनि ॥ गच्छत्यात्मप्रसादेनविदुषांप्राप्तिमव्ययां ॥ ३ ॥ प्राणायामैरथप्राणान्संयम्यसपुनःपुनः ॥ दशद्वादशभिर्वापिचतुर्विंशात्परंततः ॥ ४ ॥ एवंपूर्वप्रसन्नात्मालभतेयद्यदिच्छति ॥ अव्यक्तात्सत्वमुद्रिक्तममृतत्वायकल्पते ॥ ५ ॥

ति ॥ १ ॥ तत्रप्रथमपक्षेउपासकानांआप्रायणादितिन्यायेनअंत्यप्रत्ययस्यावश्यकत्वमाह उच्छ्वासमात्रंतावन्मात्रकालं समोनिर्विशेषः सर्वोवा समशब्दस्यसर्वपर्यायत्वात् सइदंसर्वंभवतीतिश्रुतेश्च आत्मानंहार्दंब्रह्मसंगम्यउपास्यअमृतत्वायकल्पतेब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेत्यर्थः ॥ २ ॥ द्वितीयपक्षेअंतकालादन्यत्रापिक्षणिकनिर्विकल्पसाक्षात्कारान्मुच्यतइत्याह निमेषेति विदुषांप्राप्तिप्राप्यंकैवल्यं ॥ ३ ॥ तृतीयपक्षेपिमनोनिरोधेनमुच्यतइत्याह प्राणायामैरितिद्वाभ्यां प्राणाः इंद्रियाणिबुद्धिमनः सहितानिद्वादशतेआयम्यंतेनिगृह्यंतेयैस्तैः प्राणायामैः यमनियमादिभिः तेचयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयस्तर्कवैराग्याभ्यांसहदशवामैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाभिः सहद्वादशवा यमाः पंचनियमाः पंचप्राणायामादयः षट्मैत्र्यादयश्चतस्रस्तर्कोवैराग्यंचेतिद्वाविंशतिर्वा संयम्यनिरोध्य पुनः पुनरितियावज्जीवमेवंकार्यंनतुसकृत्प्रयत्नेनात्रसिद्धिरस्तीतिदर्शितं चतुर्विंशात् अव्यक्तात्परंअन्यंपंचविंशंपुरुषंलभते ॥ ४ ॥ यद्यदिच्छतितदपिलभतेयोगसामर्थ्यात् प्रसन्नात्मा विशुद्धसत्वः यदातुअव्यक्तात् अव्यक्तंप्राप्यसत्वंसत्वगुणः उद्रिक्तंउत्कृष्टतरंभवतिपुरुषमात्राकारंभवति तदाऽमृतत्वायकल्पते पूर्णंशतसहस्रंचतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाइत्यव्यक्तमात्रनिष्ठानांस्वर्गकालावधिस्मरणात् चतुर्विंशादव्यक्तात्परमितिवासंबंधः ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादीनांआत्मप्राप्तिसाधनानांसत्वोत्कर्षलभ्यत्वात्सत्वमेवस्तौतिसार्धेन सत्वादिति सत्वसंश्रयंतंपुरुषं अन्यथासत्वासंश्रयइतिगंतुंनशक्यमितियोजना ॥ ६ ॥ वृत्तंपरिपाकः ॥ ७ ॥ पुरुषवत्स्वच्छत्वात्पुरुषोपकारित्वाच्चसत्वंपुरुषादभिन्नमितिमन्यंतेतार्किकाः अतएवतेआत्मनिसत्वधर्मान्कर्तृत्वादीन्वास्तवान्मन्यंतेइत्याह एतेनेतिद्वाभ्यां तत्रापिमन्यंतेप्रातीतिकंएकत्वंसांख्यादयः तार्किकास्तुतदेववास्तवमित्याहुरितिविवेकः ॥ ८ ॥ एतद्दूषयति आहुरिति ॥ ९ ॥ सांख्यंप्रत्याह पृथगिति यदिसत्वंततःपुरुषात्पृथक्अन्यत्भूतंनित्यनिर्वृत्तंचस्यात्तर्हिमुक्तमप्यात्मानंनजह्यात् भूतत्वेतस्यनिरन्वयनाशायोगात् तस्मादनिर्मोक्षप्रसक्तेःइदंमतमविचारितं एकत्वपक्षोपिप्रत्युक्तएव कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वेधर्मिनाशमंतरेणानिवृत्तेर्नैरात्म्यमनिर्मोक्षोवाप्रसज्येतइतिभावः सिद्धांतमाह पृथग्भावश्चविज्ञेयःसहजश्चापितत्त्वतः सत्वपुरुषयोःसमुद्रतरंगयोरिवशब्दतःप्रतीतितश्चपृथग्भावोस्ति सत्वंचसमुद्रेतरंगइवपुरुषेसहजं एवंचविलीनतरंगस्येवमुक्तसत्वस्यपुनरुत्पत्त्ययोगान्नानिर्मोक्षइतिकल्पितभेदेनसंसारयात्रानिर्वाहः

सत्वात्परतरंनान्यत्प्रशंसंतीहतद्विदः ॥ अनुमानाद्विजानीमःपुरुषंसत्वसंश्रयं ॥ नशक्यमन्यथागंतुंपुरुषंद्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥ क्षमाधृतिरहिंसाचसमतासत्यमार्जवं ॥ ज्ञानंत्यागोथसंन्यासःसात्विकंवृत्तमिष्यते ॥ ७ ॥ एतेनैवानुमानेनमन्यंतेवैमनीषिणः ॥ सत्वंचपुरुषश्चैवतत्रनास्तिविचारणा ॥ ८ ॥ आहुरेकेचविद्वांसोयेज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ क्षेत्रज्ञसत्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९ ॥ पृथग्भूतंततःसत्वमित्येतदविचारितं ॥ पृथग्भावश्चविज्ञेयःसहजश्चापितत्त्वतः ॥ १० ॥ तथैवैकत्वनानात्वमिष्यतेविदुषांनयः ॥ मशकोदुंबरेचैक्यंपृथक्त्वमपिदृश्यते ॥ ११ ॥ मत्स्योयथान्यःस्यादप्सुसंप्रयोगस्तथातयोः ॥ संबंधस्तोयबिंदूनांपर्णेकोकनदस्यच ॥ १२ ॥ गुरुरुवाच इत्युक्तवंतस्तेविप्रास्तदालोकपितामहं ॥ पुनःसंशयमापन्नाःपप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ऋषयऊचुः कोवास्विदिहधर्माणामनुष्ठेयतमोमतः ॥ व्याहतामिवपश्यामोधर्मस्यविविधांगतिं ॥ १ ॥

अकल्पिताभेदेनमोक्षोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवमपिसत्वपुरुषयोरेकजात्यापत्तेर्जडाजडविभागोनस्यादित्याशंक्याह तथैवेति नयःयुक्तिः तपइतिपाठेआलोचनपूर्वकोनिश्चयः यथाउदुंबरफलोदरेबाह्यस्यान्यस्यप्रवेशायोगात्तदवयवएवमशकदेहस्ततोविजातीयःसन्नाविर्भवति एवंचिद्विलासएवसत्वंततःपृथग्भूयजडत्वेनाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्वपुरुषयोःसंबंधेदृष्टांतः पर्णेइति असंगत्वात्पुरुषःसत्वधर्मैर्नलिप्यतेतत्रलेपप्रतीतिस्त्वाध्यासिकीतिभावः ॥ १२ ॥ उक्तंविद्यतेयेषुतेउक्तवंतः उक्तमर्थंसम्यगवधृतवंतइत्यर्थः सहजस्यापिसत्वस्यपुरुषासंसर्गित्वंदुर्घटंब्रह्मणश्चवचनंनमिथ्येतितर्कश्रद्धाभ्यामुभयतोनिरुद्धत्वात्संशयमापन्नाः ॥ १३ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंसंदिहानाःप्रथमंवेदशास्त्रेषुमतभेदंदर्शयंति कोवेति निवृत्तिधर्मोवाप्रवृत्तिधर्मोवाऽनुष्ठेयः नकर्मणेति कुर्वन्नेवेहकर्माणीत्युभयविधश्रुतिदर्शनान्मुह्यामहेइतिभावः ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऊर्ध्वंदेहात् देहनाशादूर्ध्वमपिआत्मास्तीत्येकेवदंतीतिसंबंधः नैतदिति लोकायताःसर्वंसंशयितमितिस्याद्वादिनःसप्तभंगीनयज्ञाः निःसंशयमिति प्रातिस्विकंसर्वेतैर्थिकाः ॥ २ ॥ अनित्यंसर्वंसृष्टिप्रलययुक्त मितितार्किकादयः नित्यंप्रवाहनित्यमितिमीमांसकाः नास्तीतिशून्यवादिन. अस्तिपरंतुक्षणिकमितिसौगताः एकरूपंविज्ञानमेवद्विधाइदमर्थाकारमहमर्थाकारमितियोगाचाराः व्यामिश्रंभिन्नमभिन्नंचेत्यु डुलोमाः ॥ ३ ॥ एकेब्रह्मज्ञाःशास्त्रज्ञाःतत्त्वदर्शिनोऽपरोक्षज्ञानवंतःब्राह्मणास्तुब्रह्मैवैकमस्तीतिमन्यंतेसगुणोपासकाः पृथक्असाधारणानिकर्माण्येवकारणानीत्यन्येमीमांसकाः बहुत्वमपिकारणानांप्राहुःप रमाणुवादिनः ॥ ४ ॥ देशकालावितिज्योतिर्विदःएतत्दृश्यंसर्वंकालत्रयेपिनास्तिस्वप्नराज्यवच्चिद्विलासमात्रमितिवृद्धाः ॥ ५ ॥ अस्नानंनैष्ठिकब्रह्मचर्यं स्नानंगार्हस्थ्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ साधनंध्यानादिकमु

ऊर्ध्वंदेहाद्वदंत्येकेनैतदस्तीतिचापरे ॥ केचित्संशयितंसर्वंनिःसंशयमथापरे ॥ २ ॥ अनित्यंनित्यमित्येकेनास्त्यस्तीत्यपिचापरे ॥ एकरूपंद्विधेत्येकेव्यामिश्रमिति चापरे ॥ ३ ॥ मन्यंतेब्राह्मणाएवब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ एकमेकेपृथक्चान्येबहुत्वमितिचापरे ॥ ४ ॥ देशकालावुभौकेचिन्नैतदस्तीतिचापरे ॥ जटाजिनधराश्चा न्येमुंडाःकेचिदसंवृताः ॥ ५ ॥ अस्नानंकेचिदिच्छंतिस्नानमप्यपरेजनाः ॥ मन्यंतेब्राह्मणादेवाब्रह्मज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ६ ॥ आहारंकेचिदिच्छंतिकेचिच्चानश नेरताः ॥ कर्मकेचित्प्रशंसंतिप्रशांतिंचापरेजनाः ॥ ७ ॥ केचिन्मोक्षंप्रशंसंतिकेचिद्भोगान्पृथग्विधान् ॥ धनानिकेचिदिच्छंतिनिर्धनत्वमथापरे ॥ उपास्यसाध नंत्वेकेनैतदस्तीतिचापरे ॥ ८ ॥ अहिंसानिरताश्चान्येकेचिद्धिंसापरायणाः ॥ पुण्येनयशसाचान्येनैतदस्तीतिचापरे ॥ ९ ॥ सद्भावनिरताश्चान्येकेचित्संशयिते स्थिताः ॥ दुःखादन्येसुखादन्येध्यानमित्यपरेजनाः ॥ १० ॥ यज्ञमित्यपरेविप्राःप्रदानमितिचापरे ॥ तपस्त्वन्येप्रशंसंतिस्वाध्यायमपरेजनाः ॥ ११ ॥ ज्ञानं संन्यासमित्येकेस्वभावंभूतचिंतकाः ॥ सर्वमेकेप्रशंसंतिनसर्वमितिचापरे ॥ १२ ॥ एवंव्युत्थापितेधर्मेबहुधाविप्रबोधिते ॥ निश्चयंनाधिगच्छामःसंमूढाःसुर सत्तम ॥ १३ ॥ इदंश्रेयइदंश्रेयइत्येवंव्युत्थितोजनः ॥ योहियस्मिन्रतोधर्मेसतंपूजयतेसदा ॥ १४ ॥ तेननोऽविहिताप्रज्ञामनश्चबहुलीकृतं ॥ एतदाख्यातमि च्छामःश्रेयःकिमितिसत्तम ॥ १५ ॥ अतःपरंतुयद्गुह्यंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोश्चापिसंबंधःकेनहेतुना ॥ १६ ॥

पास्यकृत्वापिनैतदस्तीतिपश्चात्सर्वमपवदंति तथाचश्रुतिः ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेति ॥ ८ ॥ पुण्येनपुण्यार्थमेवयतंतेत्यन्ये एतत्पुण्यंनास्त्येवेत्यन्येलोकाय ताः ॥ ९ ॥ संशयितेकृतमस्तिनवेतिसंदिग्धेपथि दुःखात्दुःखनिवृत्त्यर्थंसुखात्सुखप्राप्त्यर्थंध्यानंकर्त्तव्यं निष्काममेवेत्यपरे ॥ १० ॥ ११ ॥ ज्ञानंसंन्यासंसंन्यासैकप्राप्यं भूतचिंतकाःवस्तुतत्त्वविचारकाः स्वभावंसाधनपौष्कल्यं साधनपौष्कल्यस्वाभाव्यादेवज्ञानमुत्पद्यतेआश्रमांतरेपिनसंन्यासमात्रेणेत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अविहिताअशिक्षिता आख्यातंत्वयेतिशेषः ॥ १५ ॥ मुख्यंप्रष्टव्यमाह अतः परमिति ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पृष्टेष्वेतेषुपक्षेषुयद्धेयमुपादेयंचतत्संक्षेपेणाह हंतवइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विषयविषयिभावोघटचक्षुषोरिवनकेवलंप्रकाश्यप्रकाशकभावःअपितुभोज्यभोक्तृभावोप्यस्तीत्याह व्याख्यातमितिसार्धेन उदुंबरवत्सत्वंस्वात्मानंभोक्तारंचनवेत्तिभोक्तातुमशक वदुभयंवेत्तीत्यर्थः योविजानीतेसक्षेत्रज्ञइत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९ ॥ सत्वपुरुषयोःसंबंधस्याध्यासिकत्वमाह नित्यमिति नित्यंसर्वदासत्वंद्वंद्वैःसुखदुःखादिपरिणामैर्युक्तंगुणात्मकत्वात्सुखदुःखमोहात्मकंसंहतंच तद्विपरीतत्वात्निर्द्वंद्वःनित्यःनिष्कलोनिर्गुणश्चपुरुषःअतस्तयोर्विषमस्वभावत्वान्नजतुकाष्ठादिवत्संबंधोयुज्यते यथोक्तं निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइति

एवमुक्तःसतैर्विप्रैर्भगवाँल्लोकभावनः ॥ तेभ्यःशशंसधर्मात्मायाथातथ्येनबुद्धिमान् ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरु
शिष्यसंवादेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच हंतवःसंप्रवक्ष्यामियन्मांपृच्छथसत्तमाः ॥ गुरुणाशिष्यमासाद्ययदु
क्तंतन्निबोधत ॥ १ ॥ समस्तमिहतच्छ्रुत्वासम्यगेवावधार्यतां ॥ अहिंसासर्वभूतानामेतत्कृत्यतमंमतं ॥ २ ॥ एतत्पदमनुद्विग्नंवरिष्ठंधर्मलक्षणं ॥ ज्ञानंनिःश्रेयइ
त्याहुर्वृद्धानिश्चितदर्शिनः ॥ ३ ॥ तस्माज्ज्ञानेनशुद्धेनमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ हिंसापराश्चयेकेचिद्येचनास्तिकवृत्तयः ॥ लोभमोहसमायुक्तास्तेवैनिरयगामि
नः ॥ ४ ॥ आशीर्युक्तानिकर्माणिकुर्वतेयेत्वतंद्रिताः ॥ तेस्मिन्लोकेप्रमोदंतेजायमानाःपुनःपुनः ॥ ५ ॥ कुर्वतेयेतुकर्माणिश्रद्दधानाविपश्चितः ॥ अनाशीर्यो
गसंयुक्तास्तेधीराःसाधुदर्शिनः ॥ ६ ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिसत्वक्षेत्रज्ञयोर्यथा ॥ संयोगोविप्रयोगश्चतन्निबोधतसत्तमाः ॥ ७ ॥ विषयोविषयित्वंचसंबंधोय
मिहोच्यते ॥ विषयीपुरुषोनित्यंसत्वंचविषयःस्मृतः ॥ ८ ॥ व्याख्यातंपूर्वकल्पेनमशकोदुंबरंयथा ॥ भुज्यमानंनजानीतेनित्यंसत्वमचेतनं ॥ यस्त्वेवंतंविजानी
तेयोभुंक्तेयश्चभुज्यते ॥ ९ ॥ नित्यंद्वंद्वसमायुक्तंसत्वमाहुर्मनीषिणः ॥ निर्द्वंद्वोनिष्कलोनित्यःक्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः ॥ १० ॥ समंसंज्ञानुगश्चैवससर्वत्रव्यवस्थि
तः ॥ उपभुंक्तेसदासत्वमपःपुष्करपर्णवत् ॥ ११ ॥ सर्वैरपिगुणैर्विद्वान्व्यतिषक्तोनलिप्यते ॥ जलबिंदुर्यथालोलःपद्मिनीपत्रसंस्थितः ॥ १२ ॥

॥ १० ॥ कथंतर्हितयोर्विषयविषयिभावसंबंधउक्तइत्याह सममिति यथासर्वत्रस्वममायेंद्रजालरज्जूरगादौअध्यस्तंअधिष्ठानेनसमंतुल्यंतदावरकमित्यर्थः अधिष्ठानंचाध्यस्तसंज्ञानुगतंतत्रस्वकीयसत्तास्फू र्त्तिसमर्पकतयातदीयांसंज्ञामनुसरत्दृश्यतेतथासत्वंपुरुषेणसमंसत्वसंज्ञानुगतःपुरुषःउपभुंक्ते तत्रदृष्टांतः अपइति यथापुष्करपर्णअद्भिरसंसक्तमपिअपोभुंक्तेताभिस्तस्याप्यायनात् एवंसत्वेनावृतःपुरुषःसत्व समानत्वंगतःसत्वधर्मान्आत्मन्यभिमन्वानःसत्वंभुंक्ते तथाचैवंकूटस्थविकारिणोरपिपुंप्रकृत्योराध्यासिकःसंबंधउपपादितोभवति ॥ ११ ॥ प्रकारांतरेणदृष्टांतंविवृणोति सर्वैरिति ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समत्वमुपपादयति एवमिति सर्पेणरज्जुरिवसत्वेनअसंयुक्तोपिपुरुषःसइतिनिश्चितमेव तथापिसत्वंपुरुषश्चउभयंमिलित्वाद्रव्यमात्रंसत्वमात्रमभूत् यथारज्जुभुजंगौमिलित्वाभुजंगमात्रंभवतितद्वत् इतिनिश्चयःइदमेवतत्त्वंकल्पनांतरंतुभ्रांतिमात्रमितिभावः ॥ १३ ॥ इदमेवद्वयोःसत्वमात्रत्वमनुसृत्यसत्वमेवात्मेतिमन्यमानाबौद्धाःपुरुषमपलपंतितत्राह यथेति सत्वंपुरुषश्चेत्युभयंयथाद्रव्यमात्रमभूत्तथाद्रव्यं इदमर्थःकर्त्ताहमर्थःतयोःसंयोगोदर्शनंचेतिकृत्स्नात्रिपुट्यपिद्रव्यमभूदित्यर्थः कुतस्तर्हिद्रव्यात्पुरुषस्यपृथक्त्वमतआह प्रदीपेति यथादीपेनैवदीपमन्यंचजानंतिएवंसत्वस्यपरिणामविशेषेणविद्याख्येनसत्वंपुरुषंचपृथक्जानीयादित्यर्थः ॥ १४ ॥ द्रव्यंतैलंगुणोवर्त्तिः ॥ १५ ॥ दार्ष्टांतिकमाह व्यक्तइति यथातैलवर्त्तिभ्यामवष्टब्धोदीपआत्मानंभवनाकाशंचव्याप्नोतितदभावेतुस्वयमेवांतर्धीयतेनतुभवनाकाशः

एवमेवाप्यसंयुक्तःपुरुषःस्यान्नसंशयः॥ द्रव्यमात्रमभूत्सत्वंपुरुषस्येतिनिश्चयः॥ १३॥ यथाद्रव्यंचकर्त्ताचसंयोगोप्यनयोस्तथा॥ यथाप्रदीपमादायकश्चित्तमसिगच्छति॥ तथासत्वप्रदीपेनगच्छंतिपरमैषिणः॥ १४॥ यावद्द्रव्यंगुणस्तावत्प्रदीपःसंप्रकाशते॥ क्षीणेद्रव्येगुणेज्योतिरंतर्धानायगच्छति॥ १५॥ व्यक्तःसत्वगुणस्त्वेवंपुरुषोव्यक्तइष्यते॥ एतद्विप्राविजानीतहंतभूयोब्रवीमिवः ॥ १६ ॥ सहस्रेणापिदुर्मेधानबुद्धिमधिगच्छति ॥ चतुर्थेनाप्यथांशेनबुद्धिमान्सुखमेधते॥ १७॥ एवंधर्मस्यविज्ञेयंसंसाधनमुपायतः॥ उपायज्ञोहिमेधावीसुखमत्यंतमश्नुते ॥ १८ ॥ यथाध्वानमपाथेयःप्रपन्नोमनुजःक्वचित्॥ क्लेशेनयातिमहताविनश्येदंतरापिच॥ १९॥ तथाकर्मसुविज्ञेयंफलंभवतिवानवा॥ पुरुषस्यात्मनिःश्रेयःशुभाशुभनिदर्शनं ॥ २०॥ यथाचदीर्घमध्वानंपद्भ्यामेवप्रपद्यते॥ अदृष्टपूर्वंसहसातत्त्वदर्शनवर्जितः॥ २१॥ तमेवचयथाध्वानंरथेनेहाशुगामिना ॥ गच्छत्यश्वप्रयुक्तेनतथाबुद्धिमतांगतिः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वंपर्वतमारुह्यनान्ववेक्षेतभूतलं॥ रथेनरथिनंपश्यक्लिश्यमानमचेतनं॥ २३॥ यावद्रथपथस्तावद्रथेनसतुगच्छति ॥ क्षीणेरथपदेविद्वान्रथमुत्सृज्यगच्छति॥ २४॥ एवंगच्छतिमेधावीतत्त्वयोगविधानवित्॥ परिज्ञायगुणज्ञश्चउत्तरादुत्तरोत्तरं ॥ २५ ॥ यथार्णवंमहाघोरमप्लवःसंप्रगाहते॥ बाहुभ्यामेवसंमोहाद्वधंवांछत्यसंशयं॥ २६॥ नावाचापियथाप्राज्ञोविभागज्ञःस्वरित्रया॥ अश्रांतःसलिलेगच्छेच्छीघ्रंसंतरतेह्रदं॥ २७॥

एवंकर्मावष्टब्धःसत्वगुणश्चरमवृत्तिरूपोऽभिव्यक्तःसन्स्वंचपुरुषंचपृथगवभासयति कर्मोपरमेतुस्वयमेवांतर्धीयतेपुरुषस्तुअव्यक्तःसमाधिसुषुप्तिसुखसाक्षीकेवलइष्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कर्मसुज्ञानसाधनेषु आत्मनिचित्ते श्रेयोविषयेशुभाशुभदृष्टांतः पूर्णेपुण्यपापेयःपूर्णयोगमाप्नोति अल्पपुण्यस्त्वंतराम्रियतेइतिभावः ॥ २० ॥ यथाचेति शास्त्ररथेनैवसंसाराध्वातिलंघनीयइतिभावः॥ २१॥ ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वमिति परंपदमारुह्यशास्त्रमपित्याज्यमितिभावः ॥ २३ ॥ यावदिति चित्तशुद्धिपर्यंतंविधिशास्त्रैकैंकर्यंततस्तुयोगतत्त्वंजानन्उत्तरोत्तरंहंसंपरमहंसंवाश्रमंसम्यगवबुध्यगच्छेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ आचार्यरूपांनावंश्रयेदित्याहत्रिभिः यथेति ॥ २६ ॥ स्वरित्रयाशोभनानिअरित्राणिकेनिपातनानियस्यांतया ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तीर्णइति समावृत्तवत्निदिध्यासनार्थीगुरुमपित्यजेदितिभावः तावद्गुरुंसेवेतयावद्योगारूढोनभवतिरथमिवपर्वतारूढइतिपूर्वदृष्टांतंस्मारयति व्याख्यातमिति पदातिदृष्टांतोपिगुर्वभावेमार्गप्राप्तिरेवनभवती त्यत्रबोध्यः ॥ २८ ॥ स्नेहादिति नात्यंतंगुरावेवस्थेयंसतिध्यानयोग्यत्वेइतिभावः ॥ २९ ॥ नावमिति कर्माधिकारिणायोगोयोगाधिकारिणाचकर्मनानुष्ठातुंयुक्तंइतिभावः ॥ ३० ॥ कर्मकृतंकर्मफलं चित्रंनानाविधंविषयस्थंपृथक्पृथक् एकमेवकर्मगृहस्थस्यश्लाघ्यंपरिव्राजकस्यपातित्यहेतुः एवंव्यतिरेकोपिज्ञेयः विषयआश्रमस्तत्स्थं एतान्कर्तॄन् ॥ ३१ ॥ एवंज्ञानसाधनान्युक्त्वाज्ञेयमाह यदिति गंधिगंधवत् रस्यंरसवत् ॥ ३२ ॥ गुणःकार्यं महद्रूपंयत्प्रधानभूतंप्रधानकार्यंतस्यापिगुणोहंकारः ॥ ३३ ॥ महाभूतकृतःवियदादिरूपत्वेनकल्पितः तेषांगुणास्तुविषयाःशब्दादयएव ॥ ३४ ॥ बीजधर्मत्वं

तीर्णोगच्छेत्परंपारंनावमुत्सृज्यनिर्ममः ॥ व्याख्यातंपूर्वकल्पेनयथारथपदातिनोः ॥ २८ ॥ स्नेहात्संमोहमापन्नोनाविदाशोयथातथा ॥ ममत्वेनाभिभूतःसंस्त त्रैवपरिवर्त्तते ॥ २९ ॥ नावंनशक्यमारुह्यस्थलेविपरिवर्त्तितुं ॥ तथैवरथमारुह्यनाप्सुचर्याविधीयते ॥ ३० ॥ एवंकर्मकृतंचित्रंविषयस्थंपृथक्पृथक् ॥ यथा कर्मकृतंलोकेतथैतानुपपद्यते ॥ ३१ ॥ यन्नैवगंधिनोरस्यंनरूपस्पर्शशब्दवत् ॥ मन्यंतेमुनयोबुद्ध्यातत्प्रधानंप्रचक्षते ॥ ३२ ॥ तत्रप्रधानमव्यक्तमव्यक्तस्यगु णोमहान् ॥ महत्प्रधानभूतस्यगुणोहंकारएवच ॥ ३३ ॥ अहंकारात्तुसंभूतोमहाभूतकृतोगुणः ॥ पृथक्त्वेनहिभूतानांविषयावैगुणाःस्मृताः ॥ ३४ ॥ बीजधर्मंत थाव्यक्तंप्रसवात्मकमेवच ॥ बीजधर्मामहानात्माप्रसवश्चेतिनःश्रुतं ॥ ३५ ॥ बीजधर्मस्त्वहंकारःप्रसवश्चपुनःपुनः ॥ बीजप्रसवधर्माणिमहाभूतानिपंचवै ॥ ॥ ३६ ॥ बीजधर्मिणइत्याहुःप्रसवंचप्रकुर्वते ॥ विशेषाःपंचभूतानांतेषांचित्तंविशेषणं ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमाकाशंद्विगुणोवायुरुच्यते ॥ त्रिगुणंज्योतिरित्या हुरापश्चापिचतुर्गुणाः ॥ ३८ ॥ पृथ्वीपंचगुणाज्ञेयाचरस्थावरसंकुला ॥ सर्वभूतकरीदेवीशुभाशुभनिदर्शिनी ॥ ३९ ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंरसोगंधश्चपंच मः ॥ एतेपंचगुणाभूमेर्विज्ञेयाद्विजसत्तमाः ॥ ४० ॥ पार्थिवश्चसदागंधोगंधश्चबहुधास्मृतः ॥ तस्यगंधस्यवक्ष्यामिविस्तरेणबहून्गुणान् ॥ ४१ ॥ इष्टश्चानिष्ट गंधश्चमधुरोम्लःकटुस्तथा ॥ निर्हारीसंहतःस्निग्धोरूक्षोविशदएवच ॥ ४२ ॥

कारणत्वंप्रसवात्मकत्वंकार्यरूपत्वं जीवेतिपाठेपिजीवतोधान्यादेरेवधर्मोबीजत्वंनतुभर्जितधान्यादे रितिसएवार्थः यद्यपितेषांमतेअव्यक्तस्यबीजत्वमेवास्तिनतुकार्यत्वंतथापिअद्वैतश्रुतिविरोधात्तदुपेक्ष्यमितिभावः ॥ ३५ ॥ पुनःपुनरितिदृष्टिस्सृष्टिरुक्ता ॥ ३६ ॥ बीजधर्मिणइतितामेवोपपादयति विशेषा शब्दादयःप्रसवंप्रकुर्वते भोगकालेकार्यरूपेणउपस्थिताअपिसंस्काररूपेणकालांतरेभोगंदातुंकारणात्मनाऽवतिष्ठंते अतएतेकारणरूपाश्चकार्यंसर्वदाकुर्वंति पूर्वेषांमृद्घटन्यायेनकार्यकारणभावः विशेषाणांतु बीजांकुरन्यायेनेतिभेदः तेषांविशेषाणामपिविशेषणंव्यावर्त्तकंचित्तमेव चित्तएवविशेषाःसर्वेसंतिनबहिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमित्यादियंथोव्याख्यातोमोक्षधर्मेषुस्पष्टार्थश्च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५०॥ ॥ ७ ॥
विशेषाःपंचभूतानामित्यत्रसूत्रितांसकलशास्त्ररहस्यभूतांदृष्टिसृष्टिंप्रपंचयति भूतानामित्यादिना नियमेसंहारेविसर्गेउत्पत्तौचभूतानांमनएवईश्वरंसमर्थंयथातथावक्ष्यतइतिशेषः भूतात्मास्थितिकालेपिमन

॥४५॥ एवंदशविधोज्ञेयःपार्थिवोगंधइत्युत ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंद्रवश्चापांगुणाःस्मृताः ॥ ४३ ॥ रसज्ञानंतुवक्ष्यामिरसस्तुबहुधास्मृतः ॥ मधुरोम्लःकटुस्तिक्तःकषा
योलवणस्तथा ॥ ४४ ॥ एवंषड्विधविस्तारोरसोवारिमयःस्मृतः ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंत्रिगुणंज्योतिरुच्यते ॥ ४५ ॥ ज्योतिषश्चगुणोरूपंरूपंचबहुधास्मृतं ॥
शुक्लंकृष्णंतथारक्तंनीलंपीतारुणंतथा ॥ ४६ ॥ ह्रस्वंदीर्घंकृशंस्थूलंचतुरस्रंतुवृत्तवत् ॥ एवंद्वादशविस्तारंतेजसोरूपमुच्यते ॥ ४७॥ विज्ञेयंब्राह्मणैर्वृद्धैर्धर्मज्ञैः
सत्यवादिभिः ॥ शब्दस्पर्शौचविज्ञेयौद्विगुणोवायुरुच्यते ॥ ४८ ॥ वायोश्चापिगुणःस्पर्शःस्पर्शश्चबहुधास्मृतः ॥ रूक्षःशीतस्तथैवोष्णःस्निग्धोविशदएवच ॥
॥ ४९ ॥ कठिनश्चिक्कणःश्लक्ष्णःपिच्छिलोदारुणोमृदुः ॥ एवंद्वादशविस्तारोवायव्योगुणउच्यते ॥ ५० ॥ विधिवद्ब्राह्मणैःसिद्धैर्धर्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥५१॥ त
त्रैकगुणमाकाशंशब्दइत्येवचस्मृतः ॥ तस्यशब्दस्यवक्ष्यामिविस्तरेणबहून्गुणान् ॥ ५२ ॥ षड्जर्षभःसगांधारोमध्यमःपंचमस्तथा ॥ अतःपरंतुविज्ञेयोनिषा
दोधैवतस्तथा ॥ इष्टश्चानिष्टशब्दश्चसंहतःप्रविभागवान् ॥ ५३ ॥ एवंदशविधोज्ञेयःशब्दआकाशसंभवः ॥ आकाशमुत्तमंभूतमहंकारस्ततःपरः ॥ ५४ ॥ अ
हंकारात्पराबुद्धिर्बुद्धेरात्माततःपरः ॥ तस्मात्तुपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः ॥ ५५ ॥ परापरज्ञोभूतानांविधिज्ञःसर्वकर्मणां ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मागच्छत्यात्मा
नमव्ययं ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मोवा
च भूतानामथपंचानांयथैषामीश्वरंमनः ॥ नियमेचविसर्गेचभूतात्मामनएवच ॥ १ ॥ अधिष्ठातामनोनित्यंभूतानांमहतांतथा ॥ बुद्धिरैश्वर्यमाचष्टेक्षे
त्रज्ञश्चसउच्यते ॥ २ ॥ इंद्रियाणिमनोयुंक्तेसदश्वानिवसारथिः ॥ इंद्रियाणिमनोबुद्धिःक्षेत्रज्ञेयुज्यतेसदा ॥ ३ ॥

एवभूतानामात्मास्वरूपंकनकमिवकुंडलादेः ॥ १ ॥ अधिष्ठातानिमित्तकारणमपिकुलालादिस्थानीयंमनएव क्षेत्रज्ञोजीवोपिमनएव एवंमनसऐश्वर्यंबुद्धिर्विवेकजाप्रज्ञैवआचष्टे स्वप्रतीतियाह्यंमनसऐश्व
र्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ मनसऐश्वर्ययोगैकगम्यमितितदधिगमार्थंयोगमाह इंद्रियाणीति मनःकर्तृ युंक्तेप्रयुंक्ते आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेतिश्रुतिंव्याचष्टे इंद्रियाणीति आत्मपदस्यप्रतिपदंबुद्धिपदं भोक्तेत्यस्य ॥४५॥
प्रतिपदंक्षेत्रज्ञइति ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महांतःइंद्रियाश्वास्तैःसमायुक्तं बुध्यासारथिभूतयासंयमनंनिग्रहोयस्यतं रथंब्रह्ममयंकारणविकारभूतंशरीररथं भूतात्मादेहाभिमानी सर्वतःसुखलिप्सुर्धावति ॥ ४ ॥ अयमेवरथइंद्रियग्रामेणवशीकृतेनसंयुक्तःसम्यक्समाहितः मनसाचसारथिनासंयुक्तः बुद्धिसंयमनःबुद्धिप्रतोदश्चेन्महान्भवति बहिर्मुखानींद्रियबुद्धिमनांसिआत्मनोजीवत्वमापादयंतिअंतर्मुखानित्वस्यब्रह्ममयत्वंआविष्कुर्वंतीत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥ एवंनिग्राह्यत्वेनयोवेत्तिवेद धीरोध्यानशीलः ॥ ६ ॥ अव्यक्ताद्यात्मकेब्रह्मवनेस्मिन्चेतनःसंचरतीत्याह अव्यक्तेतित्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अस्मिँल्लोकेआत्मलोके अयेनिमेषमात्रेणस्थावरादिकंबाह्यंसर्वंलीयते नेत्रनिमीलनमात्रेणभूतानिप्रलीयंते दृष्टिसृष्ट्यधिकारादित्यर्थः तदनंतरंभूतकृताःगुणाःशब्दादयोलीयंते नेत्रवत्श्रोत्रादीनामपिगुरूक्तयुक्त्यानिमीलनेकृतेसतीत्यर्थः गुणेभ्यःलीनेभ्योनंतरंपंचभूतानिसूक्ष्मदेहारंभकाणिप्रलीयंते स्थूलानांप्रत्याहारेणैवसंहृतत्वात् एषदेहद्वयरूपोभूतसमुच्छ्रयइतिपंचभूतानीत्यस्यव्याख्या भूतानांलयेतुनिर्विशेषचिन्मात्रेणैवरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः सार्द्धंश्लोकः ॥ १० ॥ देवादयःस्वामदेवादिवत्स्वभावतएवउत्पन्नाःनयज्ञादिनानापिब्रह्मादिनेत्याह देवाइति ॥ ११ ॥ विश्वसृजोमरीच्यादयोपिभौतिकत्वाद्भूतलयेलीयंतइत्याह एतइतिसार्धेन ॥ १२ ॥ विश्वसृग्भ्यःस्थूलभूतेभ्यःपरेमहाभूताःसूक्ष्मभूतानि तेभ्योपिपरांगतिंमुक्तोगच्छेत् पाठांतरेभूतानांयोविश्वसृक्विराट्सःस्वोपादानभूतानिमहाभूतानिप्रतिगच्छतीतिसएवार्थः ॥ १३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपइत्युक्तलक्षणतपोबलेनसर्वंमनसैवसृज्यतइत्याह प्रजापतिरित्यादिना ॥ १४ ॥ तपसःसंकल्पस्य आनुपूर्व्येणक्रमेण समाहिताःसमाधियुक्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥

महदश्वसमायुक्तंबुद्धिसंयमनंरथं॥ समारुह्यसभूतात्मासमंतात्परिधावति ॥ ४ ॥ इंद्रियग्रामसंयुक्तोमनःसारथिरेवच ॥ बुद्धिसंयमनोनित्यंमहान्ब्रह्ममयोरथः॥ ५॥ एवंयोवेत्तिविद्वान्वैसदाब्रह्ममयंरथं॥ सधीरःसर्वभूतेषुनमोहमधिगच्छति॥ ६॥ अव्यक्तादिविशेषांतंसहस्थावरजंगमं ॥ सूर्यचंद्रप्रभालोकंग्रहनक्षत्रमंडितं॥ ७॥ नदीपर्वतजालैश्चसर्वतःपरिभूषितं॥ विविधाभिस्तथाचाद्भिःसततंसमलंकृतं ॥ ८ ॥ आजीवंसर्वभूतानांसर्वप्राणभृतांगतिः ॥ एतद्ब्रह्मवनंनित्यंतस्मिंश्चरतिक्षेत्रवित् ॥ ९ ॥ लोकेस्मिन्यानिसत्वानित्रसानिस्थावराणिच ॥ तान्येवाग्रेप्रलीयंतेपश्चाद्भूतकृतागुणाः ॥ गुणेभ्यःपंचभूतानिएषभूतसमुच्छ्रयः ॥ १० ॥ देवामनुष्यागंधर्वाःपिशाचासुरराक्षसाः॥ सर्वेस्वभावतःसृष्टानक्रियाभ्योनकारणात् ॥ ११ ॥ एतेविश्वसृजोविप्राजायंतीहपुनःपुनः॥ तेभ्यःप्रसूतास्तेष्वेवमहाभूतेषुपंचसु॥ प्रलीयंतेयथाकालमूर्मयःसागरेयथा॥ १२॥ विश्वसृग्भ्यस्तुभूतेभ्योमहाभूतास्तुसर्वशः ॥ भूतेभ्यश्चापिपंचभ्योमुक्तोगच्छेत्परांगतिं॥ १३॥ प्रजापतिरिदंसर्वंमनसैवासृजत्प्रभुः॥ तथैवदेवानृषयस्तपसाप्रतिपेदिरे॥ १४॥ तपसश्चानुपूर्व्येणफलमूलाशिनस्तथा॥ त्रैलोक्यंतपसासिद्धाःपश्यंतीहसमाहिताः॥ १५॥ औषधान्यगदादीनिनानाविद्याश्चसर्वशः॥ तपसैवप्रसिद्ध्यंतितपोमूलंहिसाधनं॥ १६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दुरापंइंद्रपदादि दुराम्नायंवेदादि दुराधर्षवज्ञ्यादि दुरन्वयंअसमाधेयंमहांप्रलयादि ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ सुखोपचयं लौकिकानांसुखानांउपचयोवृद्धिर्यस्मात्तंसुखोपचयंअखंडमानंदंएत
स्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतिप्रसिद्धं ॥२३॥ उपागम्यपरावृत्त्यपूर्णध्यानयोगमप्राप्ययेम्रियंतेतेप्रकृतिलीनाभवंतीति ॥२४॥ समसंज्ञांगतःस्वयमव्यक्तत्वंप्राप्तइत्यर्थः ॥ २५॥ यःकार
णत्वंप्राप्तःसर्वंसृजतितमेवनिष्कलंक्षेत्रज्ञंईश्वरमितिविद्यात् ॥२६॥ चित्तंसम्यग्ज्ञानंचितीसंज्ञानइत्यस्माद्भावेनिष्ठा चित्तान्मनसाहेतुनाउपागम्यप्राप्यसंयतःसततंआसीत ततश्चयच्चित्तस्तन्मयोभवति कीट

यद्दुरापंदुराम्नायंदुराधर्षंदुरन्वयं ॥ तत्सर्वंतपसासाध्यंतपोहिदुरतिक्रमं ॥ १७ ॥ सुरापोब्रह्महास्तेयीभ्रूणहागुरुतल्पगः ॥ तपसैवसुतप्तेनमुच्यतेकिल्बिषात्त
तः ॥ १८ ॥ मनुष्याःपितरोदेवाःपशवोमृगपक्षिणः ॥ यानिचान्यानिभूतानित्रसानिस्थावराणिच ॥ १९ ॥ तपःपरायणानित्यंसिद्ध्यंतेतपसासदा ॥ तथैवतप
सादेवामहामायादिवंगताः ॥ २० ॥ आशीर्युक्तानिकर्माणिकुर्वतेयेत्वतंद्रिताः ॥अहंकारसमायुक्तास्तेसकाशेप्रजापतेः ॥ २१ ॥ ध्यानयोगेनशुद्धेननिर्म
मानिरहंकृताः ॥ आप्नुवंतिमहात्मानोमहांतंलोकमुत्तमं ॥ २२ ॥ ध्यानयोगमुपागम्यप्रसन्नमतयःसदा ॥ सुखोपचयमव्यक्तंप्रविशंत्यात्मवित्तमाः ॥ २३ ॥
ध्यानयोगादुपागम्यनिर्ममानिरहंकृताः ॥ अव्यक्तंप्रविशंतीहमहतांलोकमुत्तमं ॥ २४ ॥ अव्यक्तादेवसंभूतःसमसंज्ञांगतःपुनः ॥ तमोरजोभ्यांनिर्मुक्तःसत्व
मास्थायकेवलं ॥ २५ ॥ निर्मुक्तःसर्वपापेभ्यःसर्वंसृजतिनिष्कलं ॥ क्षेत्रज्ञइतितंविद्याद्यस्तंवेदसवेदवित् ॥ २६ ॥ चित्तंचित्तादुपागम्यमुनिरासीतसंयतः ॥
यच्चित्तंतन्मयोवश्यंगुह्यमेतत्सनातनं ॥ २७ ॥ अव्यक्तादिविशेषांतमविद्यालक्षणंस्मृतं ॥ निबोधततथाहीदंगुणैर्लक्षणमित्युत ॥ २८ ॥ द्व्यक्षरस्तुभवेन्मृत्यु
स्त्र्यक्षरंब्रह्मशाश्वतं ॥ ममेतिचभवेन्मृत्युर्नममेतिचशाश्वतं ॥ २९ ॥ कर्मकेचित्प्रशंसंतिमंदबुद्धिरतानराः ॥ येतुवृद्धामहात्मानोनप्रशंसंतिकर्मते ॥ ३० ॥ कर्म
णाजायतेजंतुर्मूर्त्तिमान्षोडशात्मकः ॥ पुरुषंग्रसतेविद्यातद्ग्राह्यममृताशिनां ॥ ३१ ॥ तस्मात्कर्मसुनिःस्नेहायेकेचित्पारदर्शिनः ॥ विद्यामयोयंपुरुषोनतुकर्म
मयःस्मृतः ॥ ३२ ॥ यएवममृतंनित्यमग्राह्यंशश्वदक्षरं ॥ वश्यात्मानमसंश्लिष्टंयोवेदनमृतोभवेत् ॥ ३३ ॥ अपूर्वमकृतंनित्यंयएनमविचारिणं ॥ यएवंवि
देदात्मानमग्राह्यममृताशनं ॥ अग्राह्योमृतोभवतिसएभिःकारणैर्ध्रुवः ॥ ३४ ॥ कभृंगन्यायेनयद्रूपंभावयतितदेवायंभवतीत्यर्थः (मनइतिपाठेयच्चित्तंतदेवईश्वरस्तद्ग्राह्यंदातुंस
मर्थइत्यर्थः) ॥२७॥तत्रहानार्थमहाव्यक्तादीति यत्किंचिन्मदीयत्वेनकल्पितंतत्सर्वमविद्याअतोनिष्कलमात्मानमेवध्यायेदित्यर्थः ॥२८॥२९॥३०॥षोडशात्मकःपंचमहाभूतानिएकादशविकाराश्चतदात्मकः
तमेवषोडशात्मकंपुरुषंविद्यायसते तदेवचग्राह्यंउपादेयं अमृतंदेवताविशेषंअश्नंतितेऽमृताशिनस्तेषांआशिताशितमितिपाठेतृप्तानामपितृप्तिकरं ॥३१॥३२॥ शश्वदक्षरंसर्वदाअपचयहीनंवश्यात्माजितचित्तः
असंश्लिष्टंअसंगं ॥३३॥अपूर्वमानांतरानवगतं अकृतंअकृत्रिमं अविचारिणंकूटस्थं अपराजितमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः अमृताशनं ईश्वरग्रासस्तुरीयइतिश्रुतेःईश्वरस्यापिसंहर्त्तारं एभिर्वक्ष्यमाणैःसार्द्धैः ॥३४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चेतसःसंस्कारामैत्र्यादयस्तान्आयोज्यदृढान्कृत्वा आत्मानंचित्तंआत्मनिहृदयपुंडरीकेसंयम्यनिरुध्य ॥ ३५ ॥ प्रसादेनैर्मल्येप्रसादंशांतिं चित्तप्रसादस्यलक्षणंतु यथास्वप्नेदेहासंगेनावस्थानमस्तितथायदा योगयुक्त्याचित्तंबहिःसंज्ञाशून्यमंतःप्रचारिभवतितदेवप्रसादचिह्नं ॥ ३६ ॥ एषाप्रसादरूपागतिर्मार्गः प्रवर्त्तंतेताःप्रवृत्तयःत्रैकालिकाःपदार्थास्तान्परिणामजान्अतीताननागतांश्चात्रपश्यंतियोगिनः ॥ ३७ ॥

आयोज्यसर्वसंस्कारान्संयम्यात्मानमात्मनि ॥ सतद्ब्रह्मशुभंवेत्तियस्माद्भूयोनविद्यते ॥ ३५ ॥ प्रसादेचैवसत्वस्यप्रसादंसमवाप्नुयात् ॥ लक्षणंहिप्रसादस्यय
थास्यात्स्वप्नदर्शनं ॥ ३६ ॥ गतिरेषातुमुक्तानांयेज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तयश्चयाःसर्वाःपश्यंतिपरिणामजाः ॥ ३७ ॥ एषागतिर्विरक्तानामेषधर्मःसनात
नः ॥ एषाज्ञानवतांप्राप्तिरेतद्वृत्तमनिंदितं ॥ ३८ ॥ समेनसर्वभूतेषुनिस्पृहेणनिराशिषा ॥ शक्यागतिरियंगंतुंसर्वत्रसमदर्शिना ॥ ३९ ॥ एतद्वःसर्वमाख्यातंम
याविप्रर्षिसत्तमाः ॥ एवमाचरतक्षिप्रंततःसिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ४० ॥ गुरुरुवाच इत्युक्तास्तेतुमुनयोगुरुणाब्रह्मणातथा ॥ कृतवंतोमहात्मानस्ततोलो
कमवाप्नुवन् ॥ ४१ ॥ त्वमप्येतन्महाभागमयोक्तंब्रह्मणोवचः ॥ सम्यगाचरशुद्धात्मंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ वासुदेवउवाच इत्युक्तःसतदाशि
ष्योगुरुणाधर्ममुत्तमं ॥ चकारसर्वंकौंतेयततोमोक्षमवाप्तवान् ॥ ४३ ॥ कृतकृत्यश्चसतदाशिष्यःकुरुकुलोद्वह ॥ तत्पदंसमनुप्राप्तोयत्रगत्वानशोचति ॥ ४४ ॥
अर्जुनउवाच कोन्वसौब्राह्मणःकृष्णकश्चशिष्योजनार्दन ॥ श्रोतव्यंचेन्मयैतद्वैतत्त्वमाचक्ष्वमेविभो ॥ ४५ ॥ वासुदेवउवाच अहंगुरुर्महाबाहोम
नःशिष्यंचविद्धिमे ॥ त्वत्प्रीत्यागुह्यमेतच्चकथितंतेधनंजय ॥ ४६ ॥ मयिचेदस्तितेप्रीतिर्नित्यंकुरुकुलोद्वह ॥ अध्यात्ममेतच्छ्रुत्वात्वंसम्यगाचरसुव्रत ॥ ४७ ॥
ततस्त्वंसम्यगाचीर्णेधर्मेस्मिन्नरिकर्षण ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोमोक्षंप्राप्स्यसिकेवलं ॥ ४८ ॥ पूर्वमप्येतदेवोक्तंयुद्धकालउपस्थिते ॥ मयातवमहाबाहोतस्मा
दत्रमनःकुरु ॥ ४९ ॥ मयातुभरतश्रेष्ठचिरदृष्टःपिताप्रभुः ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामिसंमतेतवफाल्गुन ॥ ५० ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तवचनंकृष्णंप्रत्युवाचध
नंजयः ॥ गच्छावोनगरंकृष्णगजसाह्वयमद्यवै ॥ ५१ ॥ समेत्यतत्रराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ समनुज्ञाप्यराजानंस्वांपुरींयातुमर्हसि ॥ ५२ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिगुरुशिष्यसंवादेएकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ गुरुशिष्यसंवादःसमाप्तः ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अहमिति अहंक्षेत्रज्ञोगुरुःमनोमदीयंमयाबोधनीयं एतेनआत्मनोगुरुरात्मैवेत्युक्तंभवति ॥ ४६ ॥ सम्यगाचरयमनियमादिनिष्ठोभव ॥ ४७ ॥ केवलमितिक्रममुक्तिव्यावृत्तिः ॥ ४८ ॥ प्रागुक्तंस्मारयतिअस्यचतस्यचएकवाक्यतांकारयितुं पूर्वमिति ॥ ४९ ॥ कथामनुसंधत्ते मयात्वित्यादिना ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति रथइतिरथमितिचार्धद्वयेपिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विश्वकर्मन्नित्यादिनास्वबोधमाविष्करोति ॥ ८ ॥ रतिःरमणंक्रीडामयीसर्गस्थित्यंतलीलारूपातुभ्यंतव रोदसीद्यावापृ

वैशंपायनउवाच ततोभ्यनोदयत्कृष्णोयुज्यतामितिदारुकं ॥ मुहूर्तादिवचाचष्टयुक्तमित्येवदारुकः ॥ १ ॥ तथैवचानुयात्रादिचोदयामासपांडवः ॥ स
ज्जयध्वंप्रयास्यामोनगरंगजसाह्वयं ॥ २॥ इत्युक्ताःसैनिकास्तेतुसज्जीभूताविशांपते॥ आचख्युःसज्जमित्येवंपार्थायामिततेजसे ॥ ३ ॥ ततस्तौरथमास्थाय
प्रयातौकृष्णपांडवौ॥ विकुर्वाणौकथाश्चित्राःप्रीयमाणौविशांपते ॥ ४ ॥ रथस्थंतुमहातेजावासुदेवंधनंजयः ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यमिदंभरतसत्तम ॥ ५ ॥ त्व
त्प्रसादाज्जयःप्राप्तोराज्ञावृष्णिकुलोद्वह॥ निहताःशत्रवश्चापिप्राप्तंराज्यमकंटकं॥ ६ ॥ नाथवंतश्चभवतापांडवामधुसूदन॥ भवंतंप्लवमासाद्यतीर्णाःस्मकुरु
सागरं॥ ७॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसत्तम॥ तथात्वामभिजानामियथाचाहंभवान्मतः॥ ८॥ त्वत्तेजःसंभवोनित्यंभूतात्मामधुसूदन ॥ रतिःक्री
डामयीतुभ्यंमायातेरोदसीविभो॥ ९॥ त्वयिसर्वमिदंविश्वंयदिदंस्थाणुजंगमं॥ त्वंहिसर्वंविकुरुषेभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ १० ॥ पृथिवींचांतरिक्षंचद्यांचैवमधु
सूदन॥ हसितंतेऽमलाज्योत्स्नाऋतवश्चेंद्रियाणिते॥ ११ ॥ प्राणोवायुःसततगःक्रोधोमृत्युःसनातनः ॥ प्रसादेचापिपद्माश्रीर्नित्यंत्वयिमहामते ॥ १२ ॥ र
तिस्तुष्टिर्धृतिःक्षांतिर्मतिःकांतिश्चराचरं॥ त्वमेवेहयुगांतेषुनिधनंप्रोच्यसेनघ ॥ १३ ॥ सुदीर्घेणापिकालेननतेशक्यागुणामया ॥ आत्माचपरमात्माचनम
स्तेनलिनेक्षण॥ १४॥ विदितोमेसुदुर्धर्षनारदाद्देवलात्तथा॥ कृष्णद्वैपायनाच्चैवतथाकुरुपितामहात् ॥ १५॥ त्वयिसर्वंसमासक्तंत्वमेवैकोजनेश्वरः॥ यच्चा
नुग्रहसंयुक्तमेतदुक्तंत्वयानघ॥ १६॥ एतत्सर्वमहंसम्यगाचरिष्येजनार्दन॥ इदंचाद्भुतमत्यंतंकृतमस्मत्प्रियेप्सया ॥ १७॥ यत्पापोनिहतःसंख्येकौरव्योधृत
राष्ट्रजः॥ त्वयादग्धंहितत्सैन्यंमयाविजितमाहवे॥ १८॥ भवतातत्कृतंकर्मयेनावाप्तोजयोमया ॥ दुर्योधनस्यसंग्रामेतवबुद्धिपराक्रमैः॥ १९ ॥ कर्णस्यचव
धोपायोयथावत्संप्रदर्शितः॥ सैंधवस्यचपापस्यभूरिश्रवसएवच॥ २० ॥ अहंचप्रीयमाणेनत्वयादेवकिनंदन ॥ यदुक्तस्तत्करिष्यामिनहिमेत्रविचारणा॥
॥ २१ ॥ राजानंचसमासाद्यधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ चोदयिष्यामिधर्मज्ञगमनार्थंतवानघ॥ २२ ॥ रुचितंहिममैतत्तेद्वारकागमनंप्रभो ॥ अचिराद्देवद्रष्टात्वं
मातुलंमेजनार्दन॥ २३॥ बलदेवंचदुर्धर्षंतथान्यान्वृष्णिपुंगवान्॥ एवंसंभाषमाणौतौप्राप्तौवारणसाह्वयं॥ २४॥

थिवीतेतवमाया ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनुग्रहःएतत्सम्यगाचरेत्याज्ञारूपः ॥ १६ ॥ दृष्टोपकारमप्यभिनंदति इदंचेति ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥४९॥५०॥

तथाविविशतुश्चोभौसंप्रहृष्टनराकुलं ॥ तौगत्वाधृतराष्ट्रस्यगृहंशक्रगृहोपमं ॥ २५ ॥ ददृशातेमहाराजधृतराष्ट्रंजनेश्वरं ॥ विदुरंचमहाबुद्धिंराजानंचयुधिष्ठि
रं॥ २६ ॥ भीमसेनंचदुर्धर्षंमाद्रीपुत्रौचपांडवौ॥ धृतराष्ट्रमुपासीनंयुयुत्सुंचापराजितं ॥ २७ ॥ गांधारींचमहाप्रज्ञांपृथांकृष्णांचभामिनीं॥ सुभद्राद्याश्चताः
सर्वाभरतानांस्त्रियस्तथा ॥ २८ ॥ ददृशातेस्त्रियःसर्वागांधारीपरिचारिकाः ॥ ततःसमेत्यराजानंधृतराष्ट्रमरिंदमौ॥ २९ ॥ निवेद्यनामधेयेस्वेतस्यपादावगृह्ण
तां॥ गांधार्याश्चपृथायाश्चधर्मराजस्यचैवहि॥ ३० ॥ भीमस्यचमहात्मानौतथापादावगृह्णतां ॥ क्षत्तारंचापिसंगृह्यपृष्ट्वाकुशलमव्ययं॥ ३१ ॥ तैःसार्धंनृप
तिंवृद्धंततस्तौपर्युपासतां॥ ततोनिशिमहाराजोधृतराष्ट्रःकुरूद्वहान् ॥ ३२ ॥ जनार्दनंचमेधावीव्यसर्जयतवैगृहान् ॥ तेनुज्ञातान्नृपतिनाययुःस्वंस्वंनिवेशनं॥
॥ ३३ ॥ धनंजयगृहानेवययौकृष्णस्तुवीर्यवान्॥ तत्रार्चितोयथान्यायंसर्वकामैरुपस्थितः ॥ ३४॥ कृष्णःसुष्वापमेधावीधनंजयसहायवान् ॥ प्रभातायांतु
शर्वर्यांकृत्वापौर्वाह्णिकींक्रियां॥ ३५॥ धर्मराजस्यभवनंजग्मतुःपरमार्चितौ॥ यत्रास्तेससहामात्योधर्मराजोमहाबलः ॥ ३६ ॥ तौप्रविश्यमहात्मानौतद्गृहं
परमार्चितं॥धर्मराजंददृशतुर्देवराजमिवाश्विनौ ॥ ३७॥ समासाद्यतुराजानंवार्ष्णेयकुरुपुंगवौ॥ निषीदतुरनुज्ञातौप्रीयमाणेनतेनतौ॥ ३८॥ ततःसराजामे
धावीविवक्षूप्रेक्ष्यतावुभौ॥ प्रोवाचवदतांश्रेष्ठोवचनंराजसत्तमः॥ ३९॥ युधिष्ठिरउवाच विवक्षूहियुवांमन्येवीरौयदुकुरूद्वहौ ॥ ब्रूतकर्त्तास्मिसर्ववां
नचिरान्माविचार्यतां॥ ४० ॥ इत्युक्तःफाल्गुनस्तत्रधर्मराजानमब्रवीत्॥ विनीतवदुपागम्यवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ४१ ॥ अयंचिरोषितोराजन्वासुदेवःप्र
तापवान्॥ भवंतंसमनुज्ञाप्यपितरंद्रष्टुमिच्छति ॥ ४२॥ सगच्छेदभ्यनुज्ञातोभवतायदिमन्यसे ॥ आनर्त्तनगरींवीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥ युधिष्ठि
रउवाच पुंडरीकाक्षभद्रंतेगच्छत्वंमधुसूदन ॥ पुरींद्वारवतीमद्यद्रष्टुंशूरसुतंप्रभो ॥ ४४ ॥ रोचतेमेमहाबाहोगमनंतवकेशव ॥ मातुलश्चिरदृष्टोमेत्वयादेवी
चदेवकी ॥ ४५॥ समेत्यमातुलंगत्वाबलदेवंचमानद ॥ पूजयेथामहाप्राज्ञमद्वाक्येनयथार्हतः ॥ ४६ ॥ स्मरेथाश्चापिमांनित्यंभीमंचबलिनांवरं ॥ फाल्गुनं
सहदेवंचनकुलंचैवमानद॥ ४७॥ आनर्त्तानवलोक्यत्वंपितरंचमहाभुज ॥ वृष्णींश्चपुनरागच्छेर्हयमेधेममानघ ॥ ४८ ॥ सगच्छरत्नान्यादायविविधानिव
सूनिच॥ यच्चाप्यन्यन्मनोज्ञंतेतदप्यादत्स्वसात्वत॥ ४९ ॥ इयंचवसुधाकृत्स्नाप्रसादात्तवकेशव॥ अस्मानुपगतावीरनिहताश्चापिशत्रवः॥ ५० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ तथाप्रयांतंवार्ष्णेयमित्यादि

एवंब्रुवतिकौरव्येधर्मराजेयुधिष्ठिरे॥ वासुदेवोवरःपुंसामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५१॥ तवैवरत्नानिधनंचकेवलंधरातुकृत्स्नातुमहाभुजाद्यवै ॥ यदस्तिचान्यद्द्रवि
णंगृहेममत्वमेवतस्येश्वरनित्यमीश्वरः ॥ ५२ ॥ तथेत्यथोक्तःप्रतिपूजितस्तदागदाग्रजोधर्मसुतेनवीर्यवान्॥ पितृष्वसारंत्ववदद्यथाविधिसंपूजितश्चाप्यगम
॥४८॥ त्प्रदक्षिणं॥ ५३॥ तयाससम्यक्प्रतिनंदितस्ततस्तथैवसर्वैर्विदुरादिभिस्तथा ॥ विनिर्ययौनागपुराद्गदाग्रजोरथेनदिव्येनचतुर्भुजःस्वयं ॥ ५४॥ रथेसुभद्रा
मधिरोप्यभाविनींयुधिष्ठिरस्यानुमतेजनार्दनः॥ पितृष्वसुश्चापितथामहाभुजोविनिर्ययौपौरजनाभिसंवृतः ॥ ५५ ॥ तमन्वयाद्वानरवर्यकेतनःससात्यकि
र्माद्रवतीसुतावपि॥ अगाधबुद्धिर्विदुरश्चमाधवंस्वयंचभीमोगजराजविक्रमः॥५६॥ निवर्त्तयित्वाकुरुराष्ट्रवर्धनांस्ततःससर्वान्विदुरंचवीर्यवान्॥ जनार्दनो
दारुकमाहसत्वरःप्रचोदयाश्वानितिसात्यकिंतथा ॥ ५७ ॥ ततोययौशत्रुगणप्रमर्दनःशिनिप्रवीरानुगतोजनार्दनः ॥ यथानिहत्यारिगणंशतक्रतुर्दिवं
तथानर्त्तपुरींप्रतापवान्॥ ५८॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिकृष्णप्रयाणेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५२॥ ॥छ॥ ॥छ॥

वैशंपायनउवाच तथाप्रयांतंवार्ष्णेयंद्वारकांभरतर्षभाः॥ परिष्वज्यन्यवर्त्तंतसानुयात्राःपरंतपाः ॥ १ ॥पुनःपुनश्चवार्ष्णेयंपर्यष्वजतफाल्गुनः ॥ आचक्षु
र्विषयाच्चैनंसददर्शपुनःपुनः॥ २ ॥ कृच्छ्रेणैवतुतांपार्थोगोविंदेविनिवेशितां ॥ संजहारततोदृष्टिंकृष्णश्चाप्यपराजितः॥ ३ ॥ तस्यप्रयाणेयान्यासन्निमित्तानि
महात्मनः॥ बहून्यद्भुतरूपाणितानिमेगदतःशृणु॥ ४॥ वायुर्वेगेनमहतारथस्यपुरतोववौ ॥ कुर्वन्निःशर्करंमार्गंविरजस्कमकंटकं ॥५॥ ववर्षवासवश्चैवतो
यंशुचिसुगंधिच॥ दिव्यानिचैवपुष्पाणिपुरतःशार्ङ्गधन्वनः ॥ ६ ॥सप्रयातोमहाबाहुःसमेषुमरुधन्वसु ॥ददर्शाथमुनिश्रेष्ठमुत्तंकममितौजसं॥ ७॥ सतंसं
पूज्यतेजस्वीमुनिंपृथुललोचनः॥ पूजितस्तेनचतदापर्यपृच्छदनामयं॥ ८॥ सपृष्टःकुशलंतेनसंपूज्यमधुसूदनं ॥ उत्तंकोब्राह्मणश्रेष्ठस्ततःपप्रच्छमाधवं॥९॥
कच्चिच्छौरेत्वयागत्वाकुरुपांडवसद्मतत्॥ कृतंसौभ्रात्रमचलंतन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ १० ॥

ग्रंथःपूर्वोक्तासूपनिषत्सुविद्याफलंविश्वरूपदर्शनंविद्यासाधनंगुरोराराधनंचेतिद्वयमिहोक्तंविवरीतुंउत्तंकोपाख्यानव्याजेनप्रवर्त्ततेततउपरिष्टादश्वमेधव्याजेनकर्मणामप्याराादुपकारकत्वंविद्यायामुच्यतइतिसं ॥४८॥
गतिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥ १०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सौशाम्येसौरस्ये ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मिथ्याचारेणकपटपूर्वकमविरोधच्छलेनविरोधंद्रढयता परीताःपरितःप्राप्ताः ॥ २२ ॥ अनु

अपिसंधायतान्वीरानुपावृत्तोसिकेशव ॥ संबंधिनःस्वदयितान्सततंवृष्णिपुंगव ॥ ११ ॥ कच्चित्पांडुसुताःपंचधृतराष्ट्रस्यचात्मजाः ॥ लोकेषुविहरिष्यंतित्वया सहपरंतप ॥ १२ ॥ स्वराष्ट्रेतेचराजानःकच्चित्प्राप्स्यंतिवैसुखं ॥ कौरवेषुप्रशांतेषुत्वयानाथेनकेशव ॥ १३ ॥ यामेसंभावनातातत्वयिनित्यमवर्त्तत ॥ अपिसा सफलातातकृतातेभरतान्प्रति ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच कृतोयत्नोमयापूर्वंसौशाम्येकौरवान्प्रति ॥ नाशक्यंतयदासाम्येतेस्थापयितुमंजसा ॥ १५ ॥ ततस्तेनिधनंप्राप्ताःसर्वेससुतबांधवाः ॥ नदिष्टमप्यतिक्रांतुंशक्यंबुद्ध्याबलेनवा ॥ १६ ॥ महर्षेविदितंभूयःसर्वमेतत्तवानघ ॥ तेऽत्यक्रामन्मतिंमत्थंभीष्मस्य विदुरस्यच ॥ १७ ॥ ततोयमक्षयंजग्मुःसमासाद्येतरेतरं ॥ पंचैवपांडवाःशिष्टाहतामित्राहतात्मजाः ॥ १८ ॥ धार्त्तराष्ट्राश्चनिहताःसर्वेससुतबांधवाः ॥ इत्युक्त वचनेकृष्णेभृशंक्रोधसमन्वितः ॥ उत्तंकइत्युवाचैनंरोषादुत्फुल्ललोचनः ॥ १९ ॥ उत्तंकउवाच यस्माच्छक्तेनतेकृष्णनत्राताःकुरुपुंगवाः ॥ संबंधिनः प्रियास्तस्माच्छप्स्येहंत्वामसंशयं ॥ २० ॥ नचतेप्रसभंयस्मात्तेनिगृह्यनिवारिताः ॥ तस्मान्मन्युपरीतस्त्वांशप्स्यामिमधुसूदन ॥ २१ ॥ त्वयाशक्तेनहिसता मिथ्याचारेणमाधव ॥ तेपरीताःकुरुश्रेष्ठानश्यंतःस्मत्युपेक्षिताः ॥ २२ ॥ वासुदेवउवाच शृणुमेविस्तरेणेदंयद्वक्ष्येभृगुनंदन ॥ गृहाणानुनयंचापितप स्वीह्यसिभार्गव ॥ २३ ॥ श्रुत्वाचमेतदध्यात्मंमुंचेथाःशापमद्यवै ॥ नचमांतपसाल्पेनशक्तोभिभवितुंपुमान् ॥ २४ ॥ नचतेतपसोनाशमिच्छामितपतांवर ॥ तपस्तेसुमहद्दीप्तंगुरवश्चापितोषिताः ॥ २५ ॥ कौमारंब्रह्मचर्यंतेजानामिद्विजसत्तम ॥ दुःखार्जितस्यतपसस्तस्मान्नेच्छामितेव्ययं ॥ २६ ॥ इतिश्रीम हाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेकृष्णोत्तंकसमागमेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तंकउवाच ब्रूहिकेशवतत्त्वेनत्वमध्यात्ममनिंदितं ॥ श्रुत्वाश्रेयोभिधास्यामिशापंवातेजनार्दन ॥ १ ॥ वासुदेवउवाच तमोरजश्चसत्वंचविद्धिभावान्मदाश्रयान् ॥ तथारुद्रान्वसूंश्चापिविद्धिमत्प्रभवान्द्विज ॥ २ ॥ मयिसर्वाणिभूतानिसर्वभूतेषुचाप्यहं ॥ स्थितइत्यभिजानीहिमातेभूदत्रसंशयः ॥ ३ ॥ तथादैत्यगणान्सर्वा न्यक्षगंधर्वराक्षसान् ॥ नागानप्सरसश्चैवविद्धिमत्प्रभवान्द्विज ॥ ४ ॥ सदसच्चैवयत्प्राहुरव्यक्तंव्यक्तमेवच ॥ अक्षरंचक्षरंचैवसर्वमेतन्मदात्मकं ॥ ५ ॥

नयंशिक्षां ॥ २३ ॥ मेमत्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रूहीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ असत् शशशृंगादि सदसत् घटादि सदसत्परं अव्यक्तं एतत्त्रयमपि तत्त्वतः मत्तः परं नास्तीत्यर्थः ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ अधर्मेणेतिच्छेदः

येचाश्रमेषुवैधर्माश्चतुर्धाविहितामुने॥ वैदिकानिचसर्वाणिविद्धिसर्वंमदात्मकं ॥ ६ ॥ असच्चसदसच्चैवयद्विश्वंसदसत्परं ॥ मत्तःपरतरंनास्तिदेवदेवात्सनातनात् ॥ ७॥ ओंकारप्रमुखान्वेदान्विद्धिमांत्वंभृगूद्वह ॥ यूपंसोमंचरुंहोमंत्रिदशाप्यायनंमखे ॥ ८ ॥ होतारमपिहव्यंचविद्धिमांभृगुनंदन॥ अध्वर्युःकल्पकश्चापिहविःपरमसंस्कृतं ॥ ९ ॥ उद्गाताचापिमांस्तौतिगीतघोषैर्महाध्वरे ॥ प्रायश्चित्तेषुमांब्रह्मन्शांतिमंगलवाचकाः ॥ १० ॥ स्तुवंतिविश्वकर्माणंसततंद्विजसत्तम ॥ ममविद्धिसुतंधर्ममग्रजंद्विजसत्तम ॥ ११॥ मानसंदयितंविप्रसर्वभूतदयात्मकं ॥ तत्राहंवर्त्तमानैश्चनिवृत्तैश्चैवमानवैः॥ १२॥बह्वीःसंसरमाणोवैयोनीर्वर्त्तामिसत्तम ॥ धर्मसंरक्षणार्थायधर्मसंस्थापनायच ॥ १३॥ तैस्तैर्वेषैश्चरूपैश्चत्रिषुलोकेषुभार्गव ॥ अहंविष्णुरहंब्रह्माशक्रोथप्रभवाप्ययः ॥१४॥ भूतग्रामस्यसर्वस्यस्रष्टासंहारएवच ॥ अधर्मेवर्त्तमानानांसर्वेषामहमच्युतः ॥१५॥ धर्मस्यसेतुंबध्नामिचलितेचलितेयुगे॥ तास्तायोनीःप्रविश्याहंप्रजानांहितकाम्यया ॥ १६॥ यदात्वहंदेवयोनौवर्त्तामिभृगुनंदन ॥ तदाहंदेववत्सर्वमाचरामिनसंशयः ॥ १७॥ यदागंधर्वयोनौवावर्त्तामिभृगुनंदन ॥ तदागंधर्ववत्सर्वमाचरामिनसंशयः॥१८॥नागयोनौयदाचैवतदावर्त्तामिनागवत्॥यक्षराक्षसयोन्योस्तुयथावद्विचराम्यहं॥ १९॥मानुष्येवर्त्तमानेतुकृपणंयाचितामया॥नचतेजातसंमोहावचोऽगृह्णंतमोहिताः॥२०॥भयंचमहदुद्दिश्यत्रासिताःकुरवोमया ॥ क्रुद्धेनभूत्वातुपुनर्यथावदनुदर्शिताः॥२१॥ तेऽधर्मेणेहसंयुक्ताःपरीताःकालधर्मणा ॥ धर्मेणनिहतायुद्धेगताःस्वर्गंनसंशयः ॥ २२ ॥ लोकेषुपांडवाश्चैवगताःख्यातिंद्विजोत्तम ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २३॥ इतिश्रीम० आश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेकृष्णवाक्येचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५४॥ ॥७॥ ॥७॥ उत्तंकउवाच अभिजानामिजगतःकर्त्तारंत्वांजनार्दन॥ नूनंभवत्प्रसादोयमितिमेनास्तिसंशयः ॥ १ ॥ चित्तंचसुप्रसन्नंमेत्वद्भावगतमच्युत॥ विनिवृत्तंचमेशापादितिविद्धिपरंतप ॥ २ ॥ यदित्वनुग्रहंकंचित्त्वत्तोर्हामिजनार्दन॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंतन्निदर्शय॥ ३॥ वैशंपायनउवाच ततःसतस्मैप्रीतात्मादर्शयामासतद्वपुः ॥ शाश्वतंवैष्णवंधीमान्ददृशेयद्धनंजयः॥ ४ ॥ सददर्शमहात्मानंविश्वरूपंमहाभुजं॥ सहस्रसूर्यप्रतिमंदीप्तिमत्पावकोपमं॥ ५॥

॥२२॥२३॥ इत्याश्वमेधिकेप० नैल० भा० चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥५४॥ ॥७॥ यद्भगवतास्वस्यविश्वरूपत्वमुक्तंतदेवद्रष्टुमिच्छन्नुत्तंकउवाच अभिजानामीत्यादिना ॥१॥२॥३॥४॥५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ एष्टव्येजलेऽपेक्षितेसति ॥ १४॥ १५॥ मातंगंचांडालविशेषं ॥ १६॥ अधःपाददेशेस्रोतसोद्दतेर्वारीतिसंबंधः तस्यसमीपेअधःस्रोतसोभोगवत्याइतिवा ॥

सर्वमाकाशमावृत्यतिष्ठंतंसर्वतोमुखं ॥ तदृष्ट्वापरमंरूपंविष्णोर्वैष्णवमद्भुतं ॥ विस्मयंचययौविप्रस्तंदृष्ट्वापरमेश्वरं ॥ ६॥ उत्तंकउवाच विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ पद्भ्यांतेपृथिवीव्याप्ताशिरसाचावृतंनभः ॥ ७ ॥ द्यावापृथिव्योर्यन्मध्यंजठरेणतवावृतं ॥ भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्वमिदंसर्वमच्युत ॥८॥ संहरस्वपुनर्देवरूपमक्षय्यमुत्तमं ॥ पुनस्त्वांस्वेनरूपेणद्रष्टुमिच्छामिशाश्वतं ॥९॥ वैशंपायनउवाच तमुवाचप्रसन्नात्मागोविंदोजनमेजय॥ वरंवृणीष्वेतितदातमुत्तंकोब्रवीदिदं ॥ १० ॥ पर्याप्तएषएवाद्यवरस्त्वत्तोमहाद्युते ॥ यत्तेरूपमिदंकृष्णपश्यामिपुरुषोत्तम ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्पुनःकृष्णोमात्वमत्रविचारय ॥ अवश्यमेतत्कर्त्तव्यममोघंदर्शनंमम ॥ १२ ॥ उत्तंकउवाच अवश्यंकरणीयंचयद्येतन्मन्यसेविभो ॥ तोयमिच्छामियत्रेष्टंमरुष्वेतद्धिदुर्लभं ॥ १३ ॥ ततःसंहृत्यतत्तेजःप्रोवाचोत्तंकमीश्वरः ॥ एष्टव्येसतिचिंत्योहमित्युक्त्वाद्वारकांययौ ॥ १४ ॥ ततःकदाचिद्भगवानुत्तंकस्तोयकांक्षया ॥ तृषितःपरिचक्राममरौसस्मारचाच्युतं ॥ १५ ॥ ततोदिग्वाससंधीमान्मातंगंमलपंकिनं ॥ अपश्यतमरौतस्मिन्श्वयूथपरिवारितं ॥ १६ ॥ भीषणंबद्धनिस्त्रिंशंबाणकार्मुकधारिणं ॥ तस्याधःस्रोतसोऽपश्यद्वारिभूरिद्विजोत्तमः ॥ १७॥ स्मरन्नेवचतंप्राहमातंगःप्रहसन्निव ॥ एह्युत्तंकप्रतीच्छस्वमत्तोवारिभृगूद्वह ॥ १८॥ कृपाहिमेसुमहतीत्वांदृष्ट्वातृट्समाश्रितं ॥ इत्युक्तस्तेनसमुनिस्तत्तोयंनाभ्यनंदत ॥ १९ ॥ चिक्षेपचसतंधीमान्वाग्भिरुग्राभिरच्युतं ॥ पुनःपुनश्चमातंगःपिबस्वेतितमब्रवीत् ॥ २० ॥ नचापिबत्ससक्रोधःक्षुभितेनांतरात्मना ॥ सतथानिश्चयात्तेनप्रत्याख्यातोमहात्मना ॥ २१ ॥ श्वभिःसहमहाराजतत्रैवांतरधीयत ॥ उत्तंकस्तंतथादृष्ट्वाततोव्रीडितमानसः ॥ २२ ॥ मेनेप्रलब्धमात्मानंकृष्णेनामित्रघातिना ॥ अथतेनैवमार्गेणशंखचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ आजगाममहाबुद्धिरुत्तंकश्चैनमब्रवीत् ॥ नयुक्तंतादृशंदातुंत्वयापुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलंविप्रमुख्येभ्योमातंगस्रोतसाविभो ॥ इत्युक्तवचनंतंतुमहाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ २५ ॥ उत्तंकंश्लक्ष्णयावाचासांत्वयन्निदमब्रवीत् ॥ यादृशेनेहरूपेणयोग्यंदातुंधृतेनवै ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चिक्षेपनिंदितवान् अच्युतंवरप्रदंकृष्णं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रलब्धंवंचितं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तादृशंखलुतेदत्तंयच्चत्वंनावबुध्यथाः ॥ मयात्वदर्थमुक्तोवैवज्रपाणिःपुरंदरः ॥ २७ ॥ उत्तंकायामृतंदेहितोयरूपमितिप्रभुः ॥ समामुवाचदेवेंद्रोनमर्त्योऽमर्त्
॥५०॥ तांव्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मैवरंदेहीत्यसकृद्भृगुनंदन ॥ अमृतंदेयमित्येवमयोक्तःसशचीपतिः ॥ २९ ॥ समांप्रसाद्यदेवेंद्रःपुनरेवेदमब्रवीत् ॥ यदिदेयमवश्यं
वैमातंगोहंमहामते ॥ ३० ॥ भूत्वाऽमृतंप्रदास्यामिभार्गवायमहात्मने ॥ यद्येवंप्रतिगृह्णातिभार्गवोऽमृतमद्यवै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेषगच्छामिभार्गवस्यामृतंविभो ॥
प्रत्याख्यातस्त्वहंतेनदास्यामिनकथंचन ॥ ३२ ॥ सतथासमयंकृत्वातेनरूपेणवासवः ॥ उपस्थितस्त्वयाचापिप्रत्याख्यातोऽमृतंददत् ॥ ३३ ॥ चांडालरूपीभग
वान्सुमहांस्तेव्यतिक्रमः ॥ यत्तुशक्यंमयाकर्तुंभूयएवतवेप्सितं ॥ ३४ ॥ तोयेप्सांतवदुर्धर्षांकरिष्येसफलामहं ॥ येष्वहःसुचतेब्रह्मन्सलिलेप्साभविष्यति ॥ ३५ ॥
तदामरौभविष्यंतिजलपूर्णाःपयोधराः ॥ रसवच्चप्रदास्यंतितेतोयंतेभृगुनंदन ॥ ३६ ॥ उत्तंकमेघाइत्युक्ताःख्यातिंयास्यंतिचापिते ॥ इत्युक्तःप्रीतिमान्विप्रः
कृष्णेनसबभूवह ॥ अद्याप्युत्तंकमेघाश्चमरौवर्षंतिभारत ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेपंचपंचाशत्तमो
ऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच उत्तंकःकेनतपसासंयुक्तोवैमहामनाः ॥ यःशापंदातुकामोभूद्विष्णवेप्रभविष्णवे ॥ १ ॥ वै
शंपायनउवाच उत्तंकोमहतायुक्तस्तपसाजनमेजय ॥ गुरुभक्तःसतेजस्वीनान्यत्किंचिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वेषामृषिपुत्राणामेषआसीन्मनोरथः ॥ औत्तं
कींगुरुवृत्तिंवैप्राप्नुयामेतिभारत ॥ गौतमस्यतुशिष्याणांबहूनांजनमेजय ॥ ३ ॥ उत्तंकेऽभ्यधिकाप्रीतिःस्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ सतस्यदमशौचाभ्यांविक्रांतेन
चकर्मणा ॥ ४ ॥ सम्यक्चैवोपचारेणगौतमःप्रीतिमानभूत् ॥ अथशिष्यसहस्राणिसमनुज्ञातवानृषिः ॥ ५ ॥ उत्तंकंपरयाप्रीत्यानाभ्यनुज्ञातुमैच्छत ॥ तंक्रमे
णजरातातप्रतिपेदेमहामुनिं ॥ ६ ॥ नचान्वबुध्यततदासमुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ततःकदाचिद्राजेंद्रकाष्ठान्यानयितुंययौ ॥ ७ ॥ उत्तंकःकाष्ठभारंचमहांतंसमुपान
यत् ॥ सतद्भाराभिभूतात्माकाष्ठभारमरिंदम ॥ ८ ॥ निचिक्षेपक्षितौराजन्परिश्रांतोबुभुक्षितः ॥ तस्यकाष्ठेविलग्नाभूज्जटारूप्यसमप्रभा ॥ ९ ॥ ततःकाष्ठैःसहत
दापपातधरणीतले ॥ ततःसभारनिष्पिष्टःक्षुधाविष्टश्चभारत ॥ १० ॥ दृष्ट्वातांवयसोवस्थांरुरोदार्तस्वरस्तदा ॥ ततोगुरुसुतातस्यपद्मपत्रनिभानना ॥ ११ ॥ ॥५०॥

उत्तंकइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ निचिक्षेपेत्यत्रनिष्पिपेषेतिपाठेपिसएवार्थः ॥ ९ ॥ निष्पिष्टःचूर्णीभूतइव ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अभ्यनुजानिथाःअभ्यनुजानीथाः अभ्यनुज्ञातवानसिअडभावोह्रस्वत्वंचार्षं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

जग्राहाश्रूणिसुश्रोणीकरेणपृथुलोचना ॥ पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञाशिरसाऽवनतातदा ॥ १२ ॥ तस्यानिपेततुर्दग्धौकरौतैरश्रुबिंदुभिः ॥ नहितानश्रुपातांस्तुश
क्ताधारयितुंमही ॥ १३ ॥ गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुत्तंकंप्रीतमानसः ॥ कस्मात्ताततवाद्येहशोकोत्तरमिदंमनः ॥ १४ ॥ सस्वैरंब्रूहिविप्रर्षेश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥
उत्तंकउवाच भवद्गतेनमनसाभवत्प्रियचिकीर्षया ॥ भवद्भक्तिगतेनेहभवद्भावानुगेनच ॥ १५ ॥ जरेयंनावबुद्धामेनाभिज्ञातंसुखंचमे ॥ शतवर्षोषितं
मांहिनत्वमभ्यनुजानिथाः ॥ १६ ॥ भवतात्वभ्यनुज्ञाताःशिष्याःप्रत्यवराममम ॥ उपपन्नाद्विजश्रेष्ठशतशोथसहस्रशः ॥ १७॥ गौतमउवाच त्वत्प्रीति
युक्तेनमयागुरुशुश्रूषयातव ॥ व्यतिक्रामन्महाकालोनावबुद्धोद्विजर्षभ ॥ १८ ॥ किंत्वद्ययदितेश्रद्धागमनंप्रतिभार्गव ॥ अनुज्ञांप्रतिगृह्यत्वंस्वगृहान्गच्छमा
चिरं ॥ १९ ॥ उत्तंकउवाच गुर्वर्थंकंप्रयच्छामिब्रूहित्वंद्विजसत्तम ॥ तमुपाहृत्यगच्छेयमनुज्ञातस्त्वयाविभो ॥ २० ॥ गौतमउवाच दक्षिणापरितो
षोवैगुरूणांसद्भिरुच्यते ॥ तवह्याचरतोब्रह्मंस्तुष्टोहंवैनसंशयः ॥ २१ ॥ इत्थंचपरितुष्टंमांविजानीहिभृगूद्वह ॥ युवाषोडशवर्षोहियद्यद्यभविताभवान् ॥ २२ ॥
ददानिपत्नींकन्यांचस्वांतेदुहितरंद्विज ॥ एतामृतेंऽगनानान्यात्वत्तेजोऽर्हतिसेवितुं ॥ २३ ॥ ततस्तांप्रतिजग्राहयुवाभूत्वायशस्विनीं ॥ गुरुणाचाभ्यनुज्ञातोगुरु
पत्नीमथाब्रवीत् ॥ २४ ॥ कंभवत्यैप्रयच्छामिगुर्वर्थंविनियुंक्ष्वमां ॥ प्रियंहितंचकांक्षामिप्राणैरपिधनैरपि ॥ २५ ॥ यद्दुर्लभंहिलोकेस्मिन्रत्नमत्यद्भुतंमहत् ॥
तदानयेयंतपसानहिमेत्रास्तिसंशयः ॥ २६ ॥ अहल्योवाच परितुष्टास्मितेविप्रनित्यंभक्त्यातवानघ ॥ पर्याप्तमेतद्भद्रंतेगच्छतातयथेप्सितं ॥ २७ ॥
वैशंपायनउवाच उत्तंकस्तुमहाराजपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ आज्ञापयस्वमांमातःकर्त्तव्यंचतवप्रियं ॥ २८ ॥ अहल्योवाच सौदासपत्न्याविधृतेदिव्येये
मणिकुंडले ॥ तेसमानयभद्रंतेगुर्वर्थःसुकृतोभवेत् ॥ २९ ॥ सतथेतिप्रतिश्रुत्यजगामजनमेजय ॥ गुरुपत्नीप्रियार्थंवैतेसमानयितुंतदा ॥ ३० ॥ सजगामततः
शीघ्रमुत्तंकोब्राह्मणर्षभः ॥ सौदासंपुरुषादंवैभिक्षितुंमणिकुंडले ॥ ३१ ॥ गौतमस्त्वब्रवीत्पत्नीमुत्तंकोनाद्यदृश्यते ॥ इतिपृष्टातमाचष्टकुंडलार्थंगतंचसा ॥ ३२ ॥
ततःप्रोवाचपत्नींसनतेसम्यगिदंकृतं ॥ शप्तःसपार्थिवोनूनंब्राह्मणंतंवधिष्यति ॥ ३३ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहल्योवाच अजानंत्यानियुक्तःसभगवन्ब्राह्मणोमया ॥ भवत्प्रसादान्नभयंकिंचित्तस्यभविष्यति ॥ ३४ ॥ इत्युक्तःप्राहतांपत्नीमेवमस्त्वितिगौतमः ॥ उत्तं १४
॥५१॥ कोपिवनेशून्येराजानंतंददर्शह ॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेकुंडलाहरणेषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥
॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सतंदृष्ट्वातथाभूतंराजानंघोरदर्शनं ॥ दीर्घश्मश्रुधरंनृणांशोणितेनसमुक्षितं ॥ १ ॥ चकारनव्यथांवि
प्रोराजात्वेनमथाब्रवीत् ॥ प्रत्युत्थायमहातेजाभयकर्त्तायमोपमः ॥ २ ॥ दिष्ट्यात्वमसिकल्याणषष्ठेकालेममांतिकं ॥ भक्ष्यंमृगयमाणस्यसंप्राप्तोद्विजसत्तम ॥
॥ ३ ॥ उत्तंकउवाच राजन्गुर्वर्थिनंविद्धिचरंतंमामिहागतं ॥ नचगुर्वर्थमुद्युक्तंहिंस्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ राजोवाच षष्ठेकालेममाहारोविहितो
द्विजसत्तम ॥ नशक्यस्त्वंसमुत्स्रष्टुंक्षुधितेनमयाद्यवै ॥ ५ ॥ उत्तंकउवाच एवमस्तुमहाराजसमयःक्रियतांतुमे ॥ गुर्वर्थमभिनिर्वर्त्यपुनरेष्यामितेवशं ॥ ६ ॥
संश्रुतश्चमयायोर्थोगुरवेराजसत्तम ॥ त्वदधीनःसराजेंद्रतंत्वांभिक्षेनरेश्वर ॥ ७ ॥ ददासिविप्रमुख्येभ्यस्त्वंहिरत्नानिनित्यदा ॥ दाताचत्वंनरव्याघ्रपात्रभूतः
क्षिताविह ॥ पात्रंप्रतिग्रहेचापिविद्धिमांनृपसत्तम ॥ ८ ॥ उपाहृत्यगुरोरर्थंत्वदायत्तमरिंदम ॥ समयेनेहराजेंद्रपुनरेष्यामितेवशं ॥ ९ ॥ सत्यंतेप्रतिजानामिना
त्रमिथ्याकथंचन ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेस्वैरेष्वपिकुतोन्यथा ॥ १० ॥ सौदासउवाच यदिमत्तस्त्वायत्तोगुर्वर्थःकृतएवसः ॥ यदिचास्मिप्रतिग्राह्यःसांप्र
तंतद्वदस्वमे ॥ ११ ॥ उत्तंकउवाच प्रतिग्राह्योमतोमेत्वंसदैवपुरुषर्षभ ॥ सोहंत्वामनुसंप्राप्तोभिक्षितुंमणिकुंडले ॥ १२ ॥ सौदासउवाच पत्न्यास्ते
ममविप्रर्षेउचितेमणिकुंडले ॥ वरयार्थत्वमन्यंवैतंतेदास्यामिसुव्रत ॥ १३ ॥ उत्तंकउवाच अलंतेव्यपदेशेनप्रमाणायदितेवयं ॥ प्रयच्छकुंडलेमह्यं
सत्यवाग्भवपार्थिव ॥ १४ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजातमुत्तंकंपुनर्वचः ॥ गच्छमद्वचनाद्देवींब्रूहिदेहीतिसत्तम ॥ १५ ॥ सैवमुक्तात्वया
नूनंमद्वाक्येनशुचिव्रता ॥ प्रदास्यतिद्विजश्रेष्ठकुंडलेतेनसंशयः ॥ १६ ॥ उत्तंकउवाच क्वपत्नीभवतःशक्यामयाद्रष्टुंनरेश्वर ॥ स्वयंवापिभवान्पत्नींकिम
र्थंनोपसर्पति ॥ १७ ॥ सौदासउवाच तांद्रक्ष्यतिभवानद्यकस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ॥ षष्ठेकालेनहिमयासाशक्याद्रष्टुमद्यवै ॥ १८ ॥ वैशंपायनउवाच उत्तं ॥५१॥
कस्तुतथोक्तःसजगामभरतर्षभ ॥ मदयंतींचदृष्ट्वासज्ञापयत्स्वप्रयोजनं ॥ १९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमेइतिपूर्वान्वयि नागानांनागैःक्रियेतइतिसंबंधः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमो

सौदासवचनंश्रुत्वाततःसापृथुलोचना॥प्रत्युवाचमहाबुद्धिमुत्तंकंजनमेजय॥२०॥एवमेतद्वद्ब्रह्मन्नानृतंवदसेनघ॥ अभिज्ञानंतुकिंचित्त्वंसमानयितुमर्ह
सि॥ २१ ॥इमेहिदिव्येमणिकुंडलेमेदेवाश्चयक्षाश्चमहर्षयश्च॥तैस्तैरुपायैरपहर्त्तुकामाश्छिद्रेषुनित्यंपरितर्कयंति ॥२२॥निक्षिप्तमेतद्भुविपन्नगास्तुरत्नंस
मासाद्यपराम्रुशेयुः॥ यक्षास्तथोच्छिष्टधृतंसुराश्चनिद्रावशाद्वापरिधर्षयेयुः॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमेनित्यंह्रियेतेद्विजसत्तम ॥ देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन
धार्यते॥ २४ ॥स्यंदेतेहिदिवारुक्मंरात्रौचद्विजसत्तम॥ नक्तंनक्षत्रताराणांप्रभामाक्षिप्यवर्त्ततः॥२५॥ एतेत्वामुच्यभगवन्क्षुत्पिपासाभयंकुतः ॥ विषाग्नि
श्वापदेभ्यश्चभयंजातुनविद्यते॥२६॥ ह्रस्वेनचैतेआमुक्तेभवतोह्रस्वकेतदा॥ अनुरूपेणचामुक्तेजायेतेतत्प्रमाणके॥२७॥ एवंविधेममैतेवैकुंडलेपरमार्चिते॥
त्रिषुलोकेषुविज्ञातेतदभिज्ञानमानय॥२८॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्यानेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५७॥ ॥७॥
वैशंपायनउवाच समित्रसहमासाद्यअभिज्ञानमयाचत॥तस्मैददावभिज्ञानंसचेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १॥ सौदासउवाच नचैवैषागतिःक्षेम्यानचा
न्याविद्यतेगतिः॥ एतन्मेमतमाज्ञायप्रयच्छमणिकुंडले॥ २॥इत्युक्तस्तामुत्तंकस्तुभर्त्तुर्वाक्यमथाब्रवीत्॥ श्रुत्वाचसातदाप्रादात्ततस्तेमणिकुंडले ॥ ३॥ अ
वाप्यकुंलडेतेतुराजानंपुनरब्रवीत्॥ किमेतद्गुह्यवचनंश्रोतुमिच्छामिपार्थिव॥४॥ सौदासउवाच प्रजानिसर्गाद्विप्रान्वैक्षत्रियाःपूजयंतिह॥ विप्रेभ्य
श्चापिबहवोदोषाःप्रादुर्भवंतिवै॥५॥ सोहंद्विजेभ्यःप्रणतोविप्राद्दोषमवाप्तवान्॥ गतिमन्यांनपश्यामिमदयंतीसहायवान्॥६॥ नचान्यामपिपश्यामिगतिं
गतिमतांवर॥ स्वर्गद्वारस्यगमनेस्थानेचेहद्विजोत्तम॥७॥ नहिराज्ञाविशेषेणविरुद्धेनद्विजातिभिः॥ शक्यंहिलोकेस्थातुंवैप्रेत्यवासुखमेधितुं ॥८॥ तदिष्टेते
मयादत्तेएतेस्वेमणिकुंडले॥ यःकृतस्तेऽद्यसमयःसफलंतंकुरुष्वमे॥९॥ उत्तंकउवाच राजंस्तथेहकर्त्तास्मिपुनरेष्यामितेवशं॥ प्रश्नंचकंचित्प्रष्टुंत्वांनिवृ
त्तोस्मिपरंतप॥१०॥ सौदासउवाच ब्रूहिविप्रयथाकामंप्रतिवक्तास्मितेवचः॥ छेत्तास्मिसंशयंतेद्यनमेत्रास्तिविचारणा॥११॥

ऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ समित्रेति मित्रसहःसौदासः अभिज्ञानंश्लोकरूपंज्ञापकं ॥ १ ॥ तदेवाह नचेति एषारक्षोयोनिरूपा अन्याइतोमुक्तिरूपा अतोममइतोगतेर्मुक्त्यर्थंप्रयच्छ
देहिमणिमयेकुंडले ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शाखांशाखायां ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आस्येनकुंडलेविदश्यधृत्वावल्मीकंविवेशेतिसंबंधः ॥ २६ ॥ २७ ॥

उत्तंकउवाच प्राड्डुर्वाक्संयतंविप्रंधर्मनैपुणदर्शिनः ॥ मित्रेषुयश्चविषमःस्तेनइत्येवतंविदुः ॥ १२ ॥ सभवान्मित्रतामद्यसंप्राप्तोममपार्थिव ॥ समेबुद्धिं प्रयच्छस्वसंमतांपुरुषर्षभ ॥ १३ ॥ अवाप्तार्थोहमद्येहभवांश्चपुरुषादकः ॥ भवत्सकाशमागंतुंक्षमंममनवेतिवै ॥ १४ ॥ सौदासउवाच क्षमंचेदिहवक्तव्यंतवद्विजवरोत्तम ॥ मत्समीपंद्विजश्रेष्ठनागंतव्यंकथंचन ॥ १५ ॥ एवंतवप्रपश्यामिश्रेयोभृगुकुलोद्वह ॥ आगच्छतोहितेविप्रभवेन्मृत्युर्नसंशयः ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतदाराज्ञाक्षमंबुद्धिमताहितं ॥ अनुज्ञाप्यसराजानमहल्यांप्रतिजग्मिवान् ॥ १७ ॥ गृहीत्वाकुंडलेदिव्येगुरुपत्न्याःप्रियंकरः ॥ जवेनमहताप्रायाद्गौतमस्याश्रमंप्रति ॥ १८ ॥ यथातयोरक्षणंचमदयंत्याभिभाषितं ॥ तथातेकुंडलेबध्वातदाकृष्णाजिनेऽनयत् ॥ १९ ॥ सकस्मिंश्चित्क्षुधाविष्टःफलभारसमन्वितं ॥ बिल्वंददर्शविप्रर्षिरारुरोहचतंततः ॥ २० ॥ शाखामासज्यतस्यैवकृष्णाजिनमरिंदम ॥ पातयामासबिल्वानितदासद्विजपुंगवः ॥ २१ ॥ अथपातयमानस्यबिल्वापहृतचक्षुषः ॥ न्यपतंस्तानिबिल्वानितस्मिन्नेवाजिनेविभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्तेकुंडलेबद्धेतदाद्विजवरेणवै ॥ बिल्वप्रहारैस्तस्याथव्यशीर्यद्बंधनंततः ॥ २३ ॥ सकुंडलंतदजिनंपपातसहसातरोः ॥ विशीर्णबंधनेतस्मिन्गतेकृष्णाजिनेमहीं ॥ २४ ॥ अपश्यद्भुजगःकश्चित्तेतत्रमणिकुंडले ॥ ऐरावतकुलोद्भूतःशीघ्रोभूत्वातदाहिसः ॥ २५ ॥ विदश्यास्येनवल्मीकंविवेशाथसकुंडले ॥ ह्रियमाणेतुदृष्ट्वासकुंडलेभुजगेनह ॥ २६ ॥ पपातवृक्षात्सोद्वेगोदुःखात्परमकोपनः ॥ सदंडकाष्ठमादायवल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥ अहानित्रिंशदव्यग्रःपंचचान्यानिभारत ॥ क्रोधामर्षाभिसंतप्तस्तदाब्राह्मणसत्तमः ॥ २८ ॥ तस्यवेगमसह्यंतमसहंतीवसुंधरा ॥ दंडकाष्ठाभिनुन्नांगीचचालभृशमाकुला ॥ ततःखनतएवाथविप्रर्षेर्धरणीतलं ॥ नागलोकस्यपंथानंकर्तुकामस्यनिश्चयात् ॥ २९ ॥ रथेनहरियुक्तेनतंदेशमुपजग्मिवान् ॥ वज्रपाणिर्महातेजास्तंददर्शद्विजोत्तमं ॥ ३० ॥ वैशंपायनउवाच सतुतंब्राह्मणोभूत्वातस्यदुःखेनदुःखितः ॥ उत्तंकमब्रवीद्वाक्यंनैतच्छक्यंत्वयेतिवै ॥ ३१ ॥ इतोहिनागलोकोवैयोजनानिसहस्रशः ॥ नदंडकाष्ठसाध्यंचमन्येकार्यमिदंतव ॥ ३२ ॥ उत्तंकउवाच नागलोकेयदिब्रह्मन्नशक्येकुंडलेमया ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामिपश्यतस्तेद्विजोत्तम ॥ ३३ ॥ वैशंपायनउवाच यदासनाशकत्तस्यनिश्चयंकर्तुमन्यथा ॥ वज्रपाणिस्तदादंडंवज्रास्त्रेणयुयोजह ॥ ३४ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ धम्यतोधम्यमानस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥५०॥ ५१ ॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥

ततोवज्रप्रहारैस्तैर्दार्यमाणावसुंधरा॥ नागलोकस्यपंथानमकरोज्जनमेजय ॥ ३५ ॥ सतेनमार्गेणतदानागलोकंविवेशह ॥ ददर्शनागलोकंचयोजनानि
सहस्रशः॥ ३६॥ प्राकारनिचयैर्दिव्यैर्मणिमुक्तास्वलंकृतैः॥ उपपन्नंमहाभागशातकुंभमयैस्तथा॥३७॥ वापीःस्फटिकसोपानानदीश्चविमलोदकाः॥ ददर्श
वृक्षांश्चबहून्नानाद्विजगणायुतान्॥ ३८॥ तस्यलोकस्यचद्वारंसददर्शभृगूद्वहः॥ पंचयोजनविस्तारमायतंशतयोजनं ॥ ३९॥ नागलोकमुत्तंकस्तुप्रेक्ष्यदीनो
भवत्तदा ॥ निराशश्चाभवत्तत्रकुंडलाहरणेपुनः ॥ ४० ॥ तत्रप्रोवाचतुरगस्तंकृष्णश्वेतवालधिः ॥ ताम्रास्यनेत्रःकौरव्यःप्रज्वलन्निवतेजसा ॥ ४१ ॥ धम
स्वापानमेतन्मेततस्त्वंविप्रलप्स्यसे ॥ ऐरावतसुतेनेहतवानीतेहिकुंडले ॥ ४२ ॥ माजुगुप्सांकृथाःपुत्रत्वमत्रार्थेकथंचन॥ त्वयैतद्धिसमाचीर्णंगौतमस्याश्रमे
तदा ॥ ४३ ॥ उत्तंकउवाच कथंभवंतंजानीयामुपाध्यायाश्रमंप्रति ॥ यन्मयाचीर्णपूर्वंहिश्रोतुमिच्छामितद्ध्यहं ॥ ४४ ॥ अश्वउवाच गुरोर्गु
रुंमांजानीहिज्वलनंजातवेदसं॥ त्वयाह्यहंसदाविप्रगुरोरर्थेभिपूजितः॥ ४५॥ विधिवत्सततंविप्रशुचिनाभृगुनंदन॥ तस्माच्छ्रेयोविधास्यामितवैवंकुरुमा
चिरं॥ ४६॥ इत्युक्तस्तुतथाकार्षीदुत्तंकश्चित्रभानुना ॥ घृतार्चिःप्रीतिमांश्चापिप्रजज्वालदिधक्षया॥ ४७॥ ततोस्यरोमकूपेभ्योधम्यतस्तत्रभारत॥ घनःप्रा
दुरभूद्धूमोनागलोकभयावहः॥ ४८॥ तेनधूमेनमहतावर्धमानेनभारत ॥ नागलोकेमहाराजनप्राज्ञायतकिंचन॥४९॥ हाहाकृतमभूत्सर्वमैरावतनिवेशनं॥
वासुकिप्रमुखानांचनागानांजनमेजय॥५०॥ नप्राकाशंतवेश्मानिधूमरुद्धानिभारत॥ नीहारसंवृतानीववनानिगिरयस्तथा॥ ५१ ॥ तेधूमरक्तनयनावह्नि
तेजोभितापिताः॥ आजग्मुर्निश्चयंज्ञातुंभार्गवस्यमहात्मनः॥ ५२ ॥ श्रुत्वाचनिश्चयंतस्यमहर्षेरतितेजसः॥ संभ्रांतनयनाःसर्वेपूजांचक्रुर्यथाविधि ॥ ५३ ॥
सर्वेप्रांजलयोनागावृद्धबालपुरोगमाः॥ शिरोभिःप्रणिपत्योचुःप्रसीदभगवन्निति ॥ ५४ ॥ प्रसाद्यब्राह्मणंतेतुपाद्यमर्घ्यंनिवेद्यच ॥ प्रायच्छन्कुंडलेदिव्येप
न्नगाःपरमार्चिते ॥ ५५ ॥ ततःसपूजितोनागैस्तदोत्तंकःप्रतापवान्॥ अग्निंप्रदक्षिणंकृत्वाजगामगुरुसद्मतत्॥ ५६॥ सगत्वात्वरितोराजन्गौतमस्यनिवेश
नं॥ प्रायच्छत्कुंडलेदिव्येगुरुपत्न्यास्तदानघ॥ ५७॥ वासुकिप्रमुखानांचनागानांजनमेजय॥ सर्वंशशंसगुरवेयथावद्द्विजसत्तमः॥ ५८॥ एवंमहात्मनाते
नत्रीन्लोकान्जनमेजय॥ परिक्रम्याहृतेदिव्येततस्तेमणिकुंडले॥ ५९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमिति गुरुभक्तेषुदेवाअप्यनुग्रहंकुर्वंतीतिभावः ॥ ६० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उत्तंकस्येति ॥ १ ॥

एवंप्रभावःसमुनिरुत्तंकोभरतर्षभ ॥ परेणतपसायुक्तोयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तंकोपाख्या
नेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ जनमेजयउवाच उत्तंकस्यवरंदत्वागोविंदोद्विजसत्तम ॥ अतऊर्ध्वंमहाबाहुःकिंच
कारमहायशाः ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच उत्तंकायवरंदत्वाप्रायात्सात्यकिनासह ॥ द्वारकामेवगोविंदःशीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २ ॥ सरांसिसरितश्चैववना
निचगिरींस्तथा ॥ अतिक्रम्याससादाथरम्यांद्वारवतींपुरीं ॥ ३ ॥ वर्त्तमानेमहाराजमहेरैवतकस्यच ॥ उपायात्पुंडरीकाक्षोयुयुधानानुगस्तदा ॥ ४ ॥ अलंकृत
स्तुसगिरिर्नानारूपैर्विचित्रितैः ॥ बभौरत्नमयैःकोशैःसंवृतःपुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ कांचनस्रग्भिरग्र्याभिःसुमनोभिस्तथैवच ॥ वासोभिश्चमहाशैलःकल्पवृक्षैस्तथै
वच ॥ ६ ॥ दीपवृक्षैश्चसौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोभितः ॥ गुहानिर्झरदेशेषुदिवाभूतोबभूवह ॥ ७॥ पताकाभिर्विचित्राभिःसघंटाभिःसमंततः ॥ पुंभिःस्त्रीभिश्चसंघु
ष्टःप्रगीतइवचाभवत् ॥ ८ ॥ अतीवप्रेक्षणीयोभून्मेरुर्मुनिगणैरिव ॥ मत्तानांहृष्टरूपाणांस्त्रीणांपुंसांचभारत ॥ ९ ॥ गायतांपर्वतेंद्रस्यदिवस्पृगिवनिःस्वनः ॥
प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसंकुलः ॥ १० ॥ तथाकिलकिलाशब्दैर्भूधरोभून्मनोहरः ॥ विपणापणवान्रम्योभक्ष्यभोज्यविहारवान् ॥ ११ ॥ वस्त्रमाल्योत्कर
युतोवीणावेणुमृदंगवान् ॥ सुरामैरेयमिश्रेणभक्ष्यभोज्येनचैवह ॥ १२ ॥ दीनांधकृपणादिभ्योदीयमानेनचानिशं ॥ बभौपरमकल्याणोमहस्तस्यमहागिरेः ॥
॥ १३ ॥ पुण्यावसथवान्वीरपुण्यकृद्भिर्निषेवितः ॥ विहारोवृष्णिवीराणांमहेरैवतकस्यह ॥ १४ ॥ सनगोवेश्मसंकीर्णोदेवलोकइवाबभौ ॥ तदाचकृष्णसान्नि
ध्यमासाद्यभरतर्षभ ॥ १५ ॥ शक्रसद्मप्रतीकाशोबभूवसहिशैलराट् ॥ ततःसंपूज्यमानःसविवेशभवनंशुभं ॥ १६ ॥ गोविंदःसात्यकिश्चैवजगामभवनंस्वकं ॥
विवेशचप्रहृष्टात्माचिरकालप्रवासतः ॥ १७ ॥ कृत्वानसुकरंकर्मदानवेष्विववासवः ॥ उपायांतंतुवार्ष्णेयंभोजवृष्ण्यंधकास्तथा ॥ १८ ॥ अभ्यगच्छन्महात्मा
नंदेवाइवशतक्रतुं ॥ सतानभ्यर्च्यमेधावीपृष्ट्वाचकुशलंतदा ॥ अभ्यवादयतप्रीतःपितरंमातरंतदा ॥ १९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ महेउत्सवे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दिवाभूतःदिवसवत्प्रकाशबहुलः दिवाकरतुल्यइतियावत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रमत्ताःक्रीडायासक्त्यानवहिताः मत्ताःमद्यादिना संमत्ताःहृष्टाः क्ष्वेडितंकूर्दनं
उत्कृष्टंअन्योन्यमाकर्षणं तैःसंकुलःतच्छब्दैराकुलोनिःस्वनःअभूदितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतवानस्मिवार्ष्णेयेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पित्रामातु

ताभ्यांससंपरिष्वक्तःसांत्वितश्चमहाभुजः ॥ उपोपविष्टैःसर्वैस्तैर्वृष्णिभिःपरिवारितः ॥ २० ॥ सविश्रांतोमहातेजाःकृतपादावनेजनः ॥ कथयामासतत्सर्वंपृष्टः
पित्रामहाहवं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिकृष्णस्यद्वारकाप्रवेशेऊनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वसुदेवउवाच श्रुतवानस्मिवार्ष्णेयसंग्रामंपरमाद्भुतं ॥ नराणांवदतांतत्रकथंवातेषुनित्यशः ॥ १ ॥ त्वंतुप्रत्यक्षदर्शीचरूपज्ञश्चमहाभुजः ॥ तस्मात्प्रब्रूहिसं
ग्रामंयाथातथ्येनमेनघ ॥ २ ॥ यथातदभवद्युद्धंपांडवानांमहात्मनां ॥ भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमं ॥ ३ ॥ अन्येषांक्षत्रियाणांचकृतास्त्राणामनेक
शः ॥ नानावेषाकृतिमतांनानादेशनिवासिनां ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःपुंडरीकाक्षःपित्रामातुस्तदंतिके ॥ शशंसकुरुवीराणांसंग्रामेनिधनंय
था ॥ ५ ॥ वासुदेवउवाच अत्यद्भुतानिकर्माणिक्षत्रियाणांमहात्मनां ॥ बहुलत्वान्नसंख्यातुंशक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६ ॥ प्राधान्यतस्तुगदतःसमासेनैवमे
शृणु ॥ कर्माणिपृथिवीशानांयथावदमरद्युते ॥ ७ ॥ भीष्मःसेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः ॥ कौरव्यःकौरवेंद्राणांदेवानामिववासवः ॥ ८ ॥ शिखंडीपांडुपुत्राणां
नेतासप्तचमूपतिः ॥ बभूवरक्षितोधीमान्श्रीमतासव्यसाचिना ॥ ९ ॥ तेषांतदभवद्युद्धंदशाहानिमहात्मनां ॥ कुरूणांपांडवानांचसुमहल्लोमहर्षणं ॥ १० ॥
ततःशिखंडीगांगेयंयुध्यमानंमहाहवे ॥ जघानबहुभिर्बाणैःसहगांडीवधन्वना ॥ ११ ॥ अकरोत्सततःकालंशरतल्पगतोमुनिः ॥ अयनंदक्षिणंहित्वासंप्राप्ते
चोत्तरायणे ॥ १२ ॥ ततःसेनापतिरभूद्द्रोणोस्त्रविदुषांवरः ॥ प्रवीरःकौरवेंद्रस्यकाव्योदैत्यपतेरिव ॥ १३ ॥ अक्षौहिणीभिःशिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः ॥ संवृतः
समरश्लाघीगुप्तःकृपवृषादिभिः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेतापांडवानांमहास्त्रवित् ॥ गुप्तोभीमेनमेधावीमित्रेणवरुणोयथा ॥ १५ ॥ सचसेनापरिवृतोद्रोण
प्रेप्सुर्महामनाः ॥ पितुर्निकारान्संस्मृत्यरणेकर्माकरोन्महत् ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तेपृथिवीपालाद्रोणपार्षतसंगरे ॥ नानादिगागतावीराःप्रायशोनिधनंगताः ॥
॥ १७ ॥ दिनानिपंचतद्युद्धमभूत्परमदारुणं ॥ ततोद्रोणःपरिश्रांतोधृष्टद्युम्नवशंगतः ॥ १८ ॥ ततःसेनापतिरभूत्कर्णोदौर्योधनेबले ॥ अक्षौहिणीभिःशिष्टाभि
र्वृतःपंचभिराहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तुपांडुपुत्राणांचम्वोबीभत्सुपालिताः ॥ हतप्रवीरभूयिष्ठाबभूवुःसमवस्थिताः ॥ २० ॥

रंतिकेइत्युक्तःपुंडरीकाक्षःसंग्रामेतत्कुरुवीराणांनिधनंयथायथावच्छशंसेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥ ३२॥ ३३ ॥ ३४॥ ३५॥ ३६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७॥

ततःपार्थंसमासाद्यपतंगइवपावकं॥ पंचत्वमगमत्सौतिर्द्वितीयेहनिदारुणः॥ २१ ॥ हतेकर्णेतुकौरव्यानिरुत्साहाहतौजसः॥ अक्षौहिणीभिस्तिस्त्रभिर्मद्रेशंप
र्यवारयन्॥ २२॥ हतवाहनभूयिष्ठाःपांडवापियुधिष्ठिरं॥ अक्षौहिण्यानिरुत्साहाःशिष्टयापर्यवारयन्॥ २३॥ अवधीन्मद्रराजानंकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ तस्मिं
स्तदार्धदिवसेकृत्वाकर्मसुदुष्करं॥ २४॥ हतेशल्येतुशकुनिंसहदेवोमहामनाः॥ आहर्त्तारंकलेस्तस्यजघानामितविक्रमः॥ २५ ॥ निहतेशकुनौराजाधार्त्तरा
ष्ट्रःसुदुर्मनाः॥ अपाक्रामद्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः॥ २६॥ तमन्वधावत्संक्रुद्धोभीमसेनःप्रतापवान्॥ ह्रदेद्वैपायनेचापिसलिलस्थंददर्शतं॥ २७॥ हतशि
ष्टेनसैन्येनसमंतात्पर्यवार्यतं ॥ अथोपविविशुर्हृष्टाह्रदस्थंपंचपांडवाः ॥ २८ ॥ विगाह्यसलिलंत्वाशुवाग्बाणैर्भृशविक्षतः ॥ उत्थायसगदापाणिर्युद्धाय
समुपस्थितः॥ २९॥ ततःसनिहतोराजाधार्त्तराष्ट्रोमहारणे॥ भीमसेनेनविक्रम्यपश्यतांपृथिवीक्षितां॥ ३० ॥ ततस्तत्पांडवंसैन्यंप्रसुप्तंशिबिरेनिशि ॥ निहतं
द्रोणपुत्रेणपितुर्वधममृष्यता॥ ३१ ॥ हतपुत्राहतबलाहतमित्रामयासह॥ युयुधानसहायेनपंचशिष्टास्तुपांडवाः ॥ ३२ ॥ सहैवकृपभोजाभ्यांद्रौणिर्युद्धादमु
च्यत॥ युयुत्सुश्चापिकौरव्योमुक्तःपांडवसंश्रयात्॥ ३३॥ निहतेकौरवेंद्रेतुसानुबंधेसुयोधने॥ विदुरःसंजयश्चैवधर्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४ ॥ एवंतदभवद्युद्ध
महान्यष्टादशप्रभो॥ यत्रतेपृथिवीपालानिहताःस्वर्गमावसन्॥ ३५॥ वैशंपायनउवाच श्रृण्वतांतुमहाराजकथांतांलोमहर्षणां॥ दुःखशोकपरिक्लेशा
वृष्णीनामभवंस्तदा॥ ३६॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवासुदेववाक्येषष्टितमोऽध्यायः॥ ६० ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥
वैशंपायनउवाच कथयन्नेवतुतदावासुदेवःप्रतापवान्॥ महाभारतयुद्धंतत्कथांतेपितुरग्रतः॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधंवीरःसोत्यक्रामन्महामतिः॥ अप्रियंव
सुदेवस्यमाभूदितिमहामतिः॥ २॥ मादौहित्रवधंश्रुत्वावसुदेवोमहात्ययं॥३॥ दुःखशोकाभिसंतप्तोभवेदितिमहामतिः॥ सुभद्रातुतमुत्क्रांतमात्मजस्यवधंर
णे॥ ४॥ आचक्ष्वकृष्णसौभद्रवधमित्यपतद्भुवि॥ तामपश्यन्निपतितांवसुदेवःक्षितौतदा॥ ५॥ दृष्ट्वैवचपपातोर्व्यांसोपिदुःखेनमूर्छितः॥ ततःसदौहित्रवध
दुःखशोकसमाहतः॥ ६॥ वसुदेवोमहाराजकृष्णंवाक्यमथाब्रवीत्॥ ननुत्वंपुंडरीकाक्षसत्यवाग्भुविविश्रुतः॥ ७॥ यद्दौहित्रवधंमेद्यनख्यापयसिशत्रुहन्॥ ॥५४॥
तद्भागिनेयनिधनंतत्त्वेनाचक्ष्वमेप्रभो॥ ८॥ कथयन्नेवेति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सदृशाक्षस्तवकथंशत्रुभिर्निहतोरणे ॥ दुर्मरंबतवार्ष्णेयकालेऽप्राप्तेनृभिःसह ॥ ९ ॥ यत्रमेहृदयंदुःखाच्छतधानविदीर्यते ॥ किमब्रवीत्त्वांसंग्रामेसुभद्रांमातरं प्रति ॥ १० ॥ मांचापिपुंडरीकाक्षचपलाक्षःप्रियोमम ॥ आहवंपृष्ठतःकृत्वाकच्चिन्ननिहतःपरैः ॥ ११ ॥ कच्चिन्मुखंनगोविंदतेनाजौविकृतंकृतं ॥ सहिकृष्ण महातेजाःश्लाघन्निवममाग्रतः ॥ १२ ॥ बालभावेनविनयमात्मनोकथयत्प्रभुः ॥ कच्चिन्ननिकृतोबालोद्रोणकर्णकृपादिभिः ॥ १३ ॥ धरण्यांनिहतःशेतेतन्म माचक्ष्वकेशव ॥ सहिद्रोणंचभीष्मंचकर्णंचबलिनांवरं ॥ १४ ॥ स्पर्धतेस्मरणेनित्यंदुहितुःपुत्रकोमम ॥ एवंविधंबहुतदाविलपंतंसुदुःखितं ॥ १५ ॥ पितरंदुः खिततरोगोविंदोवाक्यमब्रवीत् ॥ नतेनविकृतंवक्त्रंकृतंसंग्राममूर्धनि ॥ १६ ॥ नपृष्ठतःकृतश्चापिसंग्रामस्तेनदुस्तरः ॥ निहत्यपृथिवीपालान्सहस्रशतसंघशः ॥ १७ ॥ खेदितोद्रोणकर्णाभ्यांदौःशासनिवशंगतः ॥ एकोह्येकेनसततंयुध्यमानोयदिप्रभो ॥ १८ ॥ नसशक्येतसंग्रामेनिहंतुमपिवज्रिणा ॥ समाहूतेचसं ग्रामात्पार्थेसंशप्तकैस्तदा ॥ १९ ॥ पर्यवार्यतसंक्रुद्धैःसद्रोणादिभिराहवे ॥ ततःशत्रुवधंकृत्वासुमहांतंरणेपितः ॥ २० ॥ दौहित्रस्तववार्ष्णेयदौःशासनिवशंग तः ॥ नूनंचसगतःस्वर्गंजहिशोकंमहामते ॥ २१ ॥ नहिव्यसनमासाद्यसीदंतिकृतबुद्धयः ॥ द्रोणकर्णप्रभृतयोयेनप्रतिसमासिताः ॥ २२ ॥ रणेमहेंद्रप्रतिमाः सकथंनाप्नुयाद्दिवं ॥ सशोकंजहिदुर्धर्षमाचमन्युवशंगमः ॥ २३ ॥ शस्त्रपूतांहिसगतिंगतःपरपुरंजयः ॥ तस्मिंस्तुनिहतेवीरेसुभद्रेयंस्वसामम ॥ २४ ॥ दुःखा र्ताथोसुतंप्राप्यकुररीवननादह ॥ द्रौपदींचसमासाद्यपर्यपृच्छतदुःखिता ॥ २५ ॥ आर्येक्वदारकाःसर्वेद्रष्टुमिच्छामितानहं ॥ अस्यास्तुवचनंश्रुत्वासर्वास्ताःकु रुयोषितः ॥ २६ ॥ भुजाभ्यांपरिगृह्यैनांचुक्रुशुःपरमार्तवत् ॥ २७ ॥ उत्तरांचाब्रवीद्भद्रेभर्तासक्वनुतेगतः ॥ क्षिप्रमागमनंमह्यंतस्यत्वंवेदयस्वह ॥ २८ ॥ न नुनामाद्यवैराटिश्रुत्वाममगिरंसदा ॥ भवनान्निष्पतत्याशुकस्मान्नाभ्येतितेपतिः ॥ २९ ॥ अभिमन्योकुशलिनोमातुलास्तेमहारथाः ॥ कुशलंचाब्रुवन्सर्वेत्वां युयुत्सुमिहागतं ॥ ३० ॥ आचक्ष्वमेद्यसंग्रामंयथापूर्वमरिंदम ॥ कस्मादेवंविलपतींनाद्येहप्रतिभाषसे ॥ ३१ ॥ एवमादितुवार्ष्णेय्यास्तस्यास्तत्परिदेवितं ॥ श्रु त्वापृथासुदुःखार्त्ताशनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ सुभद्रेवासुदेवेनतथासात्यकिनारणे ॥ पित्राचलालितोबालःसहतःकालधर्मणा ॥ ३३ ॥ ईदृशोमर्त्यधर्मो यंमाशुचोयदुनंदिनि ॥ पुत्रोहितवदुर्धर्षःसंप्राप्तःपरमांगतिं ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कुलेमहतिजातासिक्षत्रियाणांमहात्मनां ॥ माशुचश्चपलाक्षंत्वंपद्मपत्रनिभेक्षणे ॥ ३५ ॥ उत्तरांत्वमवेक्षस्वगुर्विणींमाशुचःशुभे ॥ पुत्रमेषाहितस्याशुजन
यिष्यतिभाविनी ॥ ३६ ॥ एवमाश्वासयित्वैनांकुंतीयदुकुलोद्वह ॥ विहायशोकंदुर्धर्षश्राद्धमस्यत्व्यकल्पयत् ॥ ३७ ॥ समनुज्ञाप्यधर्मज्ञंराजानंभीममेवच ॥
यमौयमोपमौचैवददौदानान्यनेकशः ॥ ३८ ॥ ततःप्रदायबह्वीर्गाब्राह्मणाययदूद्वह ॥ समाहृष्यतुवार्ष्णेयीवैराटीमब्रवीदिदं ॥ ३९ ॥ वैराटिनेहसंतापस्त्वयाका
र्योद्यनिंदिते ॥ भर्त्तारंप्रतिसुश्रोणिगर्भस्थंरक्षवैशिशुं ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वाततःकुंतीविरराममहाद्युते ॥ तामनुज्ञाप्यचैवेमांसुभद्रांसमुपानयं ॥ ४१ ॥ एवंस
निधनंप्राप्तोदौहित्रस्तवमानद ॥ संतापंत्यजदुर्धर्षमाचशोकेमनःकृथाः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवसुदेवसांत्वनेए
कषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातुपुत्रस्यवचःशूरात्मजस्तदा ॥ विहायशोकंधर्मात्माददौश्राद्धमनुत्तमं
॥ १ ॥ तथैववासुदेवश्चस्वस्रीयस्यमहात्मनः ॥ दयितस्यपितुर्नित्यमकरोदौर्ध्वदेहिकं ॥ २ ॥ षष्टिंशतसहस्राणिब्राह्मणानांमहौजसां ॥ विधिवद्भोजयामासभो
ज्यंसर्वगुणान्वितं ॥ ३ ॥ आच्छाद्यचमहाबाहुर्धनतृष्णामपानुदत् ॥ ब्राह्मणानांतदाकृष्णस्तदभूल्लोमहर्षणं ॥ ४ ॥ सुवर्णंचैवगाश्चैवशयनाच्छादनानिच ॥
दीयमानंतदाविप्रावर्धतामितिचाब्रुवन् ॥ ५ ॥ वासुदेवोथदाशार्होबलदेवःससात्यकिः ॥ अभिमन्योस्तदाश्राद्धमकुर्वन्सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीवदुःखसंतप्ता
नशमंचोपलेभिरे ॥ तथैवपांडवावीरानगरेनागसाह्वये ॥ ७ ॥ नोपागच्छंतवैशांतिमभिमन्युविनाकृताः ॥ सुबहूनिचराजेंद्रदिवसानिविराटजा ॥ ८ ॥ नाभुं
क्तपतिदुःखार्त्तातदभूत्करुणंमहत् ॥ कुक्षिस्थएवतस्याथगर्भोवैसंप्रलीयत ॥ ९ ॥ आजगामततोव्यासोज्ञात्वादिव्येनचक्षुषा ॥ समागम्याब्रवीद्धीमान्पृथांपृ
थुललोचनां ॥ १० ॥ उत्तरांचमहातेजाःशोकःसंत्यज्यतामयं ॥ भविष्यतिमहातेजाःपुत्रस्तवयशस्विनि ॥ ११ ॥ प्रभावाद्वासुदेवस्यममव्याहरणादपि ॥ पांड
वानामयंचांतेपालयिष्यतिमेदिनीं ॥ १२ ॥ धनंजयंचसंप्रेक्ष्यधर्मराजस्यशृण्वतः ॥ व्यासोवाक्यमुवाचेदंहर्षयन्निवभारत ॥ १३ ॥ पौत्रस्तवमहाभागोज
निष्यतिमहामनाः ॥ पृथ्वींसागरपर्यंतांपालयिष्यतिधर्मतः ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकंकुरुश्रेष्ठजहित्वमरिकर्शन ॥ विचार्यमत्रनहितेसत्यमेतद्भविष्यति ॥ १५ ॥
यच्चापिवृष्णिवीरेणकृष्णेनकुरुनंदन ॥ पुरोक्तंतत्तथाभाविमातेत्रास्तुविचारणा ॥ १६ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्यश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रासंगिकींकथांसमाप्यपरमप्रकृतमश्वमेधमनुवर्त्तय

विबुधानांगतोलोकानक्षयानात्मनिर्जितान् ॥ नसशोच्यस्त्वयावीरोनचान्यैःकुरुभिस्तथा ॥ १७॥ एवंपितामहेनोक्तोधर्मात्मासधनंजयः ॥ त्यक्त्वाशोकं
महाराजत्दृष्टरूपोभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापितवधर्मज्ञगर्भेतस्मिन्महामते॥ अवर्धतयथाकामंशुक्लपक्षेयथाशशी ॥ १९ ॥ ततःसंचोदयामासव्यासोधर्मात्म
जंनृपं॥ अश्वमेधंप्रतितदाततःसोंतर्हितोभवत्॥ २०॥ धर्मराजोपिमेधावीश्रुत्वाव्यासस्यतद्वचः॥ वित्तस्यानयनेतातचकारगमनेमतिं ॥ २१ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवासुदेवसांत्वनेद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच श्रुत्वैतद्वचनंब्र
ह्मन्व्यासेनोक्तंमहात्मना॥ अश्वमेधंप्रतितदाकिंभूयःप्रचकारह॥ १ ॥ रत्नंचयन्मरुत्तेननिहितंवसुधातले॥ तदवापकथंचेतितन्मेब्रूहिद्विजोत्तम॥ २॥ वैशं
पायनउवाच श्रुत्वाद्वैपायनवचोधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ भ्रातॄन्सर्वान्समानाय्यकालेवचनमब्रवीत्॥३॥ अर्जुनंभीमसेनंचमाद्रीपुत्रौयमावपि॥ श्रुतंवोवच
नंवीराःसौत्दृदाद्यन्महात्मना॥ ४॥ कुरूणांहितकामेनप्रोक्तंकृष्णेनधीमता॥ तपोवृद्धेनमहतासुत्दृदांभूतिमिच्छता॥ ५ ॥ गुरुणाधर्मशीलेनव्यासेनाद्भुतकर्म
णा॥ भीष्मेणचमहाप्राज्ञगोविंदेनचधीमता॥६॥ संस्मृत्यतदहंसम्यक्कर्तुमिच्छामिपांडवाः॥ आयत्यांचतदात्वेचसर्वेषांतद्धिनोहितं॥ ७॥ अनुबंधेचकल्याणं
यद्वचोब्रह्मवादिनः॥ इयंहिवसुधासर्वाक्षीणरत्नाकुरूद्वहाः ॥८॥ तच्चाचष्टतदाव्यासोमरुत्तस्यधनंनृपाः ॥ यद्येतद्वोबहुमतंमन्यध्वंवाक्षमंयदि ॥ ९ ॥ तथाय
थाहधर्मेणकथंवाभीममन्यसे॥ इत्युक्तवाक्येनृपतौतदाकुरुकुलोद्वह॥ १०॥ भीमसेनोनृपश्रेष्ठंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्॥ रोचतेमेमहाबाहोयदिदंभाषितंत्वया
॥ ११ ॥ व्यासाख्यातस्यवित्तस्यसमुपानयनंप्रति॥ यदितत्प्राप्नुयामेहधनमाविक्षितंप्रभो॥ १२॥ कृतमेवमहाराजभवेदितिमतिर्मम॥ तेवयंप्रणिपातेनगि
रीशस्यमहात्मनः॥ १३॥ तदानयामभद्रंतेसमभ्यर्च्यकपर्दिनं॥ तद्वित्तंदेवदेवेशंतस्यैवानुचरांश्चतान् ॥ १४ ॥ प्रसाद्यार्थमवाप्स्यामोनूनंवाग्बुद्धिकर्मभिः
रक्षंतेयेचतद्द्रव्यंकिन्नरारौद्रदर्शनाः॥१५॥ तेचवश्याभविष्यंतिप्रसन्नेवृषभध्वजे॥ श्रुत्वैवंवदतस्तस्यवाक्यंभीमस्यभारत॥ १६॥ प्रीतोधर्मात्मजोराजाबभू
वातीवभारत॥ अर्जुनप्रमुखाश्चापितथेत्येवाब्रुवन्वचः॥१७॥

तिजनमेजयप्रश्नमुखेन श्रुत्वैतद्वचनंब्रह्मन्नित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ आविक्षितंअविक्षितःपुत्रआविक्षितोमरुत्तस्तस्येदमाविक्षितं ॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्रुवेनक्षत्रेरोहिण्यामुत्तरात्रयेच अहनिवारेध्रुवेरविवारे उत्तरार्केऽमृतसिद्धयोगेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मूलेवंशस्याद्ये कुंतीधृतराष्ट्रसमीपेइत्यर्थः ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ततस्तेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ आग्निवेश्यंधौम्यं ॥ ८ ॥ ९ ॥ षट्पदं

कृत्वातुपांडवाःसर्वेरत्नाहरणनिश्चयं ॥ सेनामाज्ञापयामासुर्नक्षत्रेऽहनिचध्रुवे ॥ १८ ॥ ततोययुःपांडुसुताब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्यच ॥ अर्चयित्वासुरश्रेष्ठंपूर्वमेवमहेश्वरं ॥ १९ ॥ मोदकैःपायसेनाथमांसापूपैस्तथैवच ॥ आशास्यचमहात्मानंप्रययुर्मुदिताभृशं ॥ २० ॥ तेषांप्रयास्यतांतत्रमंगलानिशुभान्यथ ॥ प्राहुःप्रहृष्टमनसोद्विजाग्र्यानागराश्चते ॥ २१ ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यशिरोभिःप्रणिपत्यच ॥ ब्राह्मणानग्निसहितान्प्रययुःपांडुनंदनाः ॥ २२ ॥ समनुज्ञाप्यराजानंपुत्रशोकसमाहतं ॥ धृतराष्ट्रंसभार्यंवैपृथांचपृथुलोचनां ॥ २३ ॥ मूलेनिक्षिप्यकौरव्यंयुयुत्सुंधृतराष्ट्रजं ॥ संपूज्यमानाःपौरैश्चब्राह्मणैश्चमनीषिभिः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिद्रव्यानयनोपक्रमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेप्रययुर्हृष्टाःप्रहृष्टनरवाहनाः ॥ रथघोषेणमहतापूरयंतोवसुंधरां ॥ १ ॥ संस्तूयमानाःस्तुतिभिःसूतमागधबंदिभिः ॥ स्वेनसैन्येनसंवीतायथादित्याःस्वरश्मिभिः ॥ २ ॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ बभौयुधिष्ठिरस्तत्रपौर्णमास्यामिवोडुराट् ॥ ३ ॥ जयाशिषःप्रहृष्टानांनराणांपथिपांडवः ॥ प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायंयथावत्पुरुषर्षभः ॥ ४ ॥ तथैवसैनिकाराजन्राजानमनुयांतिये ॥ तेषांहलहलाशब्दोदिवंस्तब्ध्वाव्यतिष्ठत ॥ ५ ॥ सरांसिसरितश्चैववनान्युपवनानिच ॥ अत्यक्रामन्महाराजोगिरिंचाप्यन्वपद्यत ॥ ६ ॥ तस्मिन्देशेचराजेंद्रयत्रतद्द्रव्यमुत्तमं ॥ चक्रेनिवेशनंराजापांडवःसहसैनिकैः ॥ शिवेदेशेसमेचैवतदाभरतसत्तम ॥ ७ ॥ अग्रतोब्राह्मणान्कृत्वातपोविद्यादमान्वितान् ॥ पुरोहितंचकौरव्यवेदवेदांगपारगं ॥ आग्निवेश्यंचराजानोब्राह्मणाःसपुरोधसः ॥ ८ ॥ कृत्वाशांतिंयथान्यायंसर्वशःपर्यवारयन् ॥ कृत्वातुमध्येराजानममात्यांश्चयथाविधि ॥ ९ ॥ षट्पदंनवसंख्यानंनिवेशंचक्रिरेद्विजाः ॥ मत्तानांवारणेंद्राणांनिवेशंचयथाविधि ॥ १० ॥ कारयित्वासराजेंद्रोब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्कार्येद्विजश्रेष्ठानक्षत्रेदिवसेशुभे ॥ ११ ॥

षट्पदानिपदनीयानिराजमार्गाःयत्र एकोदक्षिणोत्तरस्तस्योभयतोद्वौताद्दशावेव एवंपूर्वपश्चिमेएकःतस्योभयतोपिद्वावेवेतिषट्राजमार्गाः संख्यानानिसंस्थानानिनवखंडानीतियावत् षट्पथंनवसंस्थानमितिप्राचीनपाठःस्पष्टार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥७॥ क्रियतामिति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

यथाभवंतोमन्यंतेकर्तुमर्हतितत्तथा ॥ ननःकालात्ययोवैस्यादिहैवपरिलंबतां ॥ १२ ॥ इतिनिश्चित्यविप्रेंद्राःक्रियतांयदनंतरं ॥ श्रुत्वैतद्वचनंराज्ञोब्राह्मणाः सपुरोधसः ॥ इदमूचुर्वचोहृष्टाधर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १३ ॥ अद्यैवनक्षत्रमहश्चपुण्यंयतामहेश्रेष्ठतमक्रियासु ॥ अंभोभिरद्येहवसामराजन्नुपोष्यतांचापिभव द्भिरद्य ॥ १४ ॥ श्रुत्वातुतेषांद्विजसत्तमानांकृतोपवासारजनींनरेंद्राः ॥ ऊषुःप्रतीताःकुशसंस्तरेषुयथाध्वरेप्रज्वलिताहुताशाः ॥ १५ ॥ ततोनिशासाव्यगम न्महात्मनांसंश्रृण्वतांविप्रसमीरितागिरः ॥ ततःप्रभातेविमलेद्विजर्षभावचोऽब्रुवन्धर्मसुतंनराधिपं ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगी तापर्वणिद्रव्यानयनोपक्रमेचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाऊचुः क्रियतामुपहारोद्यत्र्यंबकस्यमहात्मनः ॥ दत्वोपहारंनृपतेततः स्वार्थंयतामहे ॥ १ ॥ श्रुत्वातुवचनंतेषांब्राह्मणानांयुधिष्ठिरः ॥ गिरीशस्ययथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ २ ॥ आज्येनतर्पयित्वाग्निंविधिवत्संस्कृतेनच ॥ मंत्र सिद्धंचरुंकृत्वापुरोधाःसययौतदा ॥ ३ ॥ सगृहीत्वासुमनसोमंत्रपूताजनाधिप ॥ मोदकैःपायसेनाथमांसैश्चोपाहरद्बलिं ॥ ४ ॥ सुमनोभिश्चचित्राभिर्लाजैरु च्चावचैरपि ॥ सर्वंस्विष्टतमंकृत्वाविधिवद्वेदपारगः ॥ ५ ॥ किंकराणांततःपश्चाच्चकारबलिमुत्तमं ॥ यक्षेंद्रायकुबेरायमणिभद्रायचैवह ॥ ६ ॥ तथान्येषांचयक्षा णांभूतानांपतयश्चये ॥ कृसरेणचमांसेननिवापैस्तिलसंयुतैः ॥ ७ ॥ ओदनंकुंभशःकृत्वापुरोधाःसमुपाहरत् ॥ ब्राह्मणेभ्यःसहस्राणिगवांदत्वातुभूमिपः ॥ ८ ॥ नक्तंचराणांभूतानांव्यादिदेशबलिंतदा ॥ धूपगंधनिरुद्धंतत्सुमनोभिश्चसंवृतं ॥ ९ ॥ शुशुभेस्थानमत्यर्थंदेवदेवस्यपार्थिव ॥ कृत्वापूजांतुरुद्रस्यगणानांचैव सर्वशः ॥ १० ॥ ययौव्यासंपुरस्कृत्यनृपोरत्ननिधिंप्रति ॥ पूजयित्वाधनाध्यक्षंप्रणिपत्याभिवाद्यच ॥ ११ ॥ सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैःकृसरेणच ॥ शंखादीं श्चनिधीन्सर्वान्निधिपालांश्चसर्वशः ॥ १२ ॥ अर्चयित्वाद्विजाग्र्यान्सस्वस्तिवाच्यचवीर्यवान् ॥ तेषांपुण्याहघोषेणतेजसासमवस्थितः ॥ १३ ॥ प्रीतिमान्स कुरुश्रेष्ठःखानयामासतद्धनं ॥ ततःपात्रीःसकरकाबहुरूपामनोरमाः ॥ १४ ॥ भृंगाराणिकटाहानिकलशान्वर्धमानकान् ॥ बहूनिचविचित्राणिभाजनानि सहस्रशः ॥ १५ ॥ उद्धारयामासतदाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ तेषांरक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ॥ १६ ॥

॥ १३ ॥ पात्रीःमहांतिओदनोद्धरणपात्राणि करकाअल्पघटाः ॥ १४ ॥ भृंगाराणिगडुकान् वर्धमानकान्शरावाणि ॥ १५ ॥ करपुटःकरसंपुटाकारंद्विदलभाजनंउष्ट्रादिवाह्यं संदूखइतिप्रसिद्धं ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नद्धंउष्ट्रादीनामुपरिबद्धं तुलार्धंयत्रपुरुषस्यार्धंमाति उभयतोमिलित्वातुलामात्रंभारः वाहनंभारस्येतिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ षोडशाष्टावितियथायोग्यं उष्ट्रस्यभारोऽष्टौसहस्रंसुवर्णाः शकटस्यषोड
श गजस्यचतुर्विंशतिरित्येवंभारलक्षणं एवंहयखरमनुष्याणांयथासंभवंयोज्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ गोयुतेगोयुते भाराक्रांतवाहनत्वात्गव्यूतौगव्यूतौप्रत्यहंक्रोशद्वयप्रमाणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्या

नद्धंचभाजनंराजन्तुलार्धमभवन्नृप ॥ वाहनंपांडुपुत्रस्यतत्रासीत्तुविशांपते ॥ १७॥ षष्टिरुष्ट्रसहस्राणिशतानिद्विगुणाहयाः ॥ वारणाश्चमहाराजसहस्रशत
संमिताः ॥ १८ ॥ शकटानिरथाश्चैवतावदेवकरेणवः ॥ खराणांपुरुषाणांचपरिसंख्यानविद्यते ॥ १९ ॥ एतद्वित्तंतदभवद्यदुद्दध्रेयुधिष्ठिरः ॥ षोडशाष्टौचतुर्विं
शत्सहस्रंभारलक्षणं ॥ २० ॥ एतेष्वादायतद्द्रव्यंपुनरभ्यर्च्यपांडवः ॥ महादेवंप्रतिययौपुरंनागाह्वयंप्रति ॥ २१ ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातःपुरस्कृत्यपुरोहितं ॥ गोयु
तेगोयुतेचैवन्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ सापुराभिमुखाराजन्नुवाहमहतीचमूः ॥ कृच्छ्राद्द्रविणभारार्त्ताहर्षयंतीकुरूद्वहान् ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्व
मेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिद्रव्यानयनेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच एतस्मिन्नेवकालेतुवासुदेवोपिवीर्य
वान् ॥ उपायाद्वृष्णिभिःसार्धंपुरंवारणसाह्वयं ॥ १ ॥ समयंवाजिमेधस्यविदित्वापुरुषर्षभः ॥ यथोक्तोधर्मपुत्रेणप्रव्रजन्स्वपुरींप्रति ॥ २ ॥ रौक्मिणेयेनसहितो
युयुधानेनचैवह ॥ चारुदेष्णेनसांबेनगदेनकृतवर्मणा ॥ ३ ॥ सारणेनचवीरेणनिशठेनोल्मुकेनच ॥ बलदेवंपुरस्कृत्यसुभद्रासहितस्तदा ॥ ४ ॥ द्रौपदीमुत्त
रांचैवपृथांचाप्यवलोककः ॥ समाश्वासयितुंचापिक्षत्रियानिहतेश्वराः ॥ ५ ॥ तानागतान्समीक्ष्यैवधृतराष्ट्रोमहीपतिः ॥ प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायंविदुरश्चमहाम
नाः ॥ ६ ॥ तत्रैवन्यवसत्कृष्णःस्वर्चितःपुरुषोत्तमः ॥ विदुरेणमहातेजास्तथैवचयुयुत्सुना ॥ ७॥ वसत्सुवृष्णिवीरेषुतत्राथजनमेजय ॥ जज्ञेतवपिताराजन्परि
क्षित्परवीरहा ॥ ८ ॥ सतुराजामहाराजब्रह्मास्त्रेणावपीडितः ॥ शवोबभूवनिश्चेष्टोहर्षशोकविवर्धनः ॥ ९ ॥ हृष्टानांसिंहनादेनजनानांतत्रनिःस्वनः ॥ प्रविश्य
प्रदिशःसर्वाःपुनरेवव्युपारमत् ॥ १० ॥ ततःसोतित्वरःकृष्णोविवेशांतःपुरंतदा ॥ युयुधानद्वितीयोवैव्यथितेंद्रियमानसः ॥ ११ ॥ ततस्त्वरितमायांतींददर्श
स्वांपितृष्वसां ॥ क्रोशंतीमभिधावेतिवासुदेवंपुनःपुनः ॥ १२ ॥ पृष्ठतोद्रौपदींचैवसुभद्रांचयशस्विनीं ॥ सविक्रोशंसकरुणंबांधवानांस्त्रियोनृप ॥ १३ ॥ ततः
कृष्णंसमासाद्यकुंतीभोजसुतातदा ॥ प्रोवाचराजशार्दूलबाष्पगद्गदयागिरा ॥ १४ ॥

श्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ ७ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रियाःस्त्रियः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मातुलस्यअभिमन्युमातुलस्यकृष्णस्य तत्तुल्यपराक्रमस्तदधीनश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

वासुदेवमहाबाहोसुप्रजादेवकीत्वया ॥ त्वंनोगतिःप्रतिष्ठाचत्वदायत्तमिदंकुलं ॥ १५ ॥ यदुप्रवीरयोऽयंतेस्वस्रीयस्यात्मजःप्रभो ॥ अश्वत्थाम्नाहतोजातस्तमु
ज्जीवयकेशव ॥ १६ ॥ त्वयाह्येतत्प्रतिज्ञातमैषीकेयदुनंदन ॥ अहंसंजीवयिष्यामिमृतंजातमितिप्रभो ॥ १७ ॥ सोयंजातोमृतस्तातपश्यैनंपुरुषर्षभ ॥ उत्तरां
चसुभद्रांचद्रौपदींमांचमाधव ॥ १८ ॥ धर्मपुत्रंचभीमंचफाल्गुनंनकुलंतथा ॥ सहदेवंचदुर्धर्षसर्वान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ १९ ॥ अस्मिन्प्राणाःसमायत्ताःपांडवानां
ममैवच ॥ पांडोश्चपिंडोदाशार्हतथैवश्वशुरस्यमे ॥ २० ॥ अभिमन्योश्चभद्रंतेप्रियस्यसदृशस्यच ॥ प्रियमुत्पादयाद्यत्वंप्रेतस्यापिजनार्दन ॥ २१ ॥ उत्तराहि
पुरोक्तंवैकथयत्यरिसूदन ॥ अभिमन्योर्वचःकृष्णप्रियत्वात्तन्नसंशयः ॥ २२ ॥ अब्रवीत्किलदाशार्हवैराटीमार्जुनिस्तदा ॥ मातुलस्यकुलंभद्रेतवपुत्रोगमिष्य
ति ॥ २३ ॥ गत्वावृष्ण्यंधककुलंधनुर्वेदंग्रहीष्यति ॥ अस्त्राणिचविचित्राणिनीतिशास्त्रंचकेवलं ॥ २४ ॥ इत्येतत्प्रणयात्तातसौभद्रःपरवीरहा ॥ कथयामासदुर्ध
र्षस्तथाचैतन्नसंशयः ॥ २५ ॥ तास्त्वांवयंप्रणम्येहयाचामोमधुसूदन ॥ कुलस्यास्यहितार्थंतंकुरुकल्याणमुत्तमं ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वातुवार्ष्णेयंपृथापृथुललोच
ना ॥ उच्छ्रित्यबाहूदुःखार्त्ताताश्चान्याःप्रापतन्भुवि ॥ २७ ॥ अब्रुवंश्चमहाराजसर्वाःसास्राविलेक्षणाः ॥ स्वस्रीयोवासुदेवस्यमृतोजातइतिप्रभो ॥ २८ ॥ एवमु
क्तेततःकुंतींपर्यगृह्णाज्जनार्दनः ॥ भूमौनिपतितांचैनांसांत्वयामासभारत ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिपरिक्षिज्जन्मक
थनेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच उत्थितायांपृथायांतुसुभद्राभ्रातरंतदा ॥ दृष्ट्वाचुक्रोशदुःखार्त्तावचनंचेदमब्र
वीत् ॥ १ ॥ पुंडरीकाक्षपश्यत्वंपौत्रंपार्थस्यधीमतः ॥ परिक्षीणेषुकुरुषुपरिक्षीणंगतायुषं ॥ २ ॥ इषीकाद्रोणपुत्रेणभीमसेनार्थमुद्यता ॥ सोत्तरायांनिपतितावि
जयेमयिचैवह ॥ ३ ॥ सेयंविदीर्णेहृदयेमयितिष्ठतिकेशव ॥ यन्नपश्यामिदुर्धर्षसहपुत्रंतुतंप्रभो ॥ ४ ॥ किंनुवक्ष्यतिधर्मात्माधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ भीमसे
नार्जुनौचापिमाद्रवत्याःसुतौचतौ ॥ ५ ॥ श्रुत्वाभिमन्योस्तनयंजातंचमृतमेवच ॥ मुषिताइववार्ष्णेयद्रोणपुत्रेणपांडवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युःप्रियःकृष्णभ्रातॄणां
नात्रसंशयः ॥ तेश्रुत्वाकिंनुवक्ष्यंतिद्रोणपुत्रास्त्रनिर्जिताः ॥ ७ ॥ भविताऽतःपरंदुःखंकिंतदन्यज्जनार्दन ॥ अभिमन्योःसुतात्कृष्णमृताज्जातादरिंदम ॥ ८ ॥

इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ उत्थितायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साहंप्रसादयेकृष्णत्वामद्यशिरसानता ॥ पृथेयंद्रौपदीचैवताःपश्यपुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ यदाद्रोणसुतोगर्भान्पांडूनांहंतिमाधव ॥ तदाकिलत्वयाद्रौणिःक्रुद्धेनोक्तोरि मर्दन ॥ १० ॥ अकामंत्वांकरिष्यामिब्रह्मबंधोनराधम ॥ अहंसंजीवयिष्यामिकिरीटितनयात्मजं ॥ ११ ॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वाजानानाऽहंबलंतव ॥ प्रसादयेत्वां दुर्धर्षजीवतामभिमन्युजः ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वंप्रतिश्रुत्यनकरोषिवचःशुभं ॥ सकलंवृष्णिशार्दूलमृतांमामवधारय ॥ १३ ॥ अभिमन्योःसुतोवीरनसंजीवतिय द्ययं ॥ जीवतित्वयिदुर्धर्षकिंकरिष्याम्यहंत्वया ॥ १४ ॥ संजीवयैनंदुर्धर्षमृतंत्वमभिमन्युजं ॥ सदृशाक्षसुतंवीरसस्यंवर्षन्निवांबुदः ॥ १५ ॥ त्वंहिकेशवधर्मा त्मासत्यवान्सत्यविक्रमः ॥ सतांवाचमृतांकर्तुमर्हसित्वमरिंदम ॥ १६ ॥ इच्छन्नपिहिलोकांस्त्रीन्जीवयेथामृतानिमान् ॥ किंपुनर्दयितंजातंस्वस्रीयस्यात्मजं मृतं ॥ १७ ॥ प्रभावज्ञास्मितेकृष्णतस्मात्त्वांयाचयाम्यहं ॥ कुरुष्वपांडुपुत्राणामिमंपरमनुग्रहं ॥ १८ ॥ स्वसेतिवामहाबाहोहतपुत्रेतिवापुनः ॥ प्रपन्नामामियं चेतिदयांकर्तुमिहार्हसि ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिसुभद्रावाक्येसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुराजेंद्रकेशिहादुःखमूर्छितः ॥ तथेतिव्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निवतंजनं ॥ १ ॥ वाक्येनैतेनहितदातंजनंपुरुषर्षभः ॥ ह्लादयामास सविभुर्घर्मार्तंसलिलैरिव ॥ २ ॥ ततःसप्राविशत्तूर्णंजन्मवेश्मपितुस्तव ॥ अर्चितंपुरुषव्याघ्रसितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपांकुंभैःसुपूर्णैश्चविन्यस्तैःसर्वतो दिशं ॥ घृतेनतिंदुकालातैःसर्षपैश्चमहाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्चविमलैर्न्यस्तैःपावकैश्चसमंततः ॥ वृद्धाभिश्चापिरामाभिःपरिचारार्थमावृतं ॥ ५ ॥ दक्षैश्चपरितो धीरभिषग्भिःकुशलैस्तथा ॥ ददर्शचसतेजस्वीरक्षोघ्नान्यपिसर्वशः ॥ ६ ॥ द्रव्याणिस्थापितानिस्मविधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ तथायुक्तंचतद्दृष्ट्वाजन्मवेश्मपितुस्त व ॥ ७ ॥ हृष्टोभवद्धृषीकेशःसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ॥ तथाब्रुवतिवार्ष्णेयेप्रहृष्टवदनेतदा ॥ ८ ॥ द्रौपदीत्वरितागत्वावैराटींवाक्यमब्रवीत् ॥ अयमायातितेभ द्रेश्वशुरोमधुसूदनः ॥ ९ ॥ पुराणर्षिरचिंत्यात्मासमीपमपराजितः ॥ सापिबाष्पकलांवाचंनिगृह्याश्रूणिचैवह ॥ १० ॥ सुसंवीताऽभवद्देवीदेववत्कृष्णमीयुषी ॥ सातथादूयमानेनहृदयेनतपस्विनी ॥ ११ ॥ दृष्ट्वागोविंदमायांतंकृपणंपर्यदेवयत् ॥ पुंडरीकाक्षपश्यावांबालेनहिविनाकृतौ ॥ अभिमन्युंचमांचैवहतौतुल्यं जनार्दन ॥ १२ ॥

एवमुक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ घृतेनसिक्तैरितिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वार्ष्णेयमधुहन्वीरशिरसात्वांप्रसादये ॥ द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धंजीवयैनंममात्मजं ॥ १३ ॥ यदिस्मधर्मराज्ञावाभीमसेनेनवापुनः ॥ त्वयावापुंडरीकाक्षवाक्यमु
क्तमिदंभवेत् ॥ १४ ॥ अजानतीमिषीकेयंजनित्रीहंत्वितिप्रभो ॥ अहमेवविनष्टास्यांनैतदेवंगतेभवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्यबालस्यब्रह्मास्त्रेणनिपातनं ॥ कृ
त्वानृशंसंदुर्बुद्धिर्द्रौणिःकिंफलमश्नुते ॥ १६ ॥ सात्वांप्रसाद्यशिरसायाचेशत्रुनिबर्हणं ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामिगोविंदनायंसंजीवतेयदि ॥ १७ ॥ अस्मिन्हिबहवः
साधोयेममासन्मनोरथाः ॥ तेद्रोणपुत्रेणहताःकिंनुजीवामिकेशव ॥ १८ ॥ आसीन्ममममतिःकृष्णपुत्रोत्संगाजनार्दन ॥ अभिवादयिष्येत्दृष्टेतितदिदंवितथी
कृतं ॥ १९ ॥ चपलाक्षस्यदायादेमृतेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ॥ विफलामेकृताःकृष्णत्द्दिसर्वेमनोरथाः ॥ २० ॥ चपलाक्षःकिलातीवप्रियस्तेमधुसूदन ॥ सुतंपश्यत्वम
स्यैनंब्रह्मास्त्रेणनिपातितं ॥ २१ ॥ कृतघ्नोयंनृशंसोयंयथास्यजनकस्तथा ॥ यःपांडवींश्रियंत्यक्त्वागतोद्ययमसादनं ॥ २२ ॥ मयाचैतत्प्रतिज्ञातंरणमूर्धनिके
शव ॥ अभिमन्यौहतेवीरत्वामेष्याम्यचिरादिति ॥ २३ ॥ तच्चनाकरवंकृष्णनृशंसाजीवितप्रिया ॥ इदानींमांगतांतत्रकिंनुवक्ष्यतिफाल्गुनिः ॥ २४ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिउत्तरावाक्येअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सैवंविलप्यकरु
णंसोन्मादेवतपस्विनी ॥ उत्तरान्यपतद्भूमौकृपणापुत्रगृद्धिनी ॥ १ ॥ तांतुदृष्ट्वानिपतितांहतपुत्रपरिच्छदां ॥ चुक्रोशकुंतीदुःखार्त्तासर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ २ ॥ मु
हूर्त्तमिवराजेंद्रपांडवानांनिवेशनं ॥ अप्रेक्षणीयमभवदार्त्तस्वनविनादितं ॥ ३ ॥ सामुहूर्त्तंचराजेंद्रपुत्रशोकाभिपीडिता ॥ कश्मलाभिहतावीरवैराटीत्वभव
त्तदा ॥ ४ ॥ प्रतिलभ्यतुसासंज्ञामुत्तराभरतर्षभ ॥ अंकमारोप्यतंपुत्रमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्यसुतःसत्वमधर्मंनावबुध्यसे ॥ यस्त्वंवृष्णिप्रवीरस्य
कुरुषेनाभिवादनं ॥ ६ ॥ पुत्रगत्वाममवचोब्रूयास्त्वंपितरंत्विदं ॥ दुर्मरंप्राणिनांवीरकालेप्राप्तेकथंचन ॥ ७ ॥ याहंत्वयाविनाद्येहपत्यापुत्रेणचैवह ॥ मर्त्तव्येस
तिजीवामिहतस्वस्तिरकिंचना ॥ ८ ॥ अथवाधर्मराज्ञाहमनुज्ञातामहाभुज ॥ भक्षयिष्येविषंघोरंप्रवेक्ष्येवाहुताशनं ॥ ९ ॥ अथवादुर्मरंतातयदिदंमेसहस्रधा ॥
पतिपुत्रविहीनायाहृदयंनविदीर्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठपुत्रपश्येमांदुःखितांप्रपितामहीं ॥ आर्त्तामुपप्लुतांदीनांनिमग्नांशोकसागरे ॥ ११ ॥ आर्यांचपश्यपांचालीं
सात्वतींचतपस्विनीं ॥ मांचपश्यसुदुःखार्त्तांव्याधविद्धांमृगीमिव ॥ १२ ॥ सैवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुरायथाचपलेक्षणमभिमन्युमहंपश्यामितथापुंडरीकपलाशाक्षंकृष्णंपश्येतिसंबंधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीये

उत्तिष्ठपश्यवदनंलोकनाथस्यधीमतः ॥ पुंडरीकपलाशाक्षंपुरेवचपलेक्षणं ॥ १३ ॥ एवंविप्रलपंतींतुदृष्ट्वा निपतितांपुनः ॥ उत्तरांतांस्त्रियःसर्वाःपुनरुत्थापयं १४
॥५९॥ स्ततः ॥ १४ ॥ उत्थायचपुनर्धैर्यात्तदामत्स्यपतेःसुता ॥ प्रांजलिःपुंडरीकाक्षंभूमावेवाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वासतस्याविपुलंविलापंपुरुषर्षभः ॥ उपस्पृश्य
ततःकृष्णोब्रह्मास्त्रंप्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥ प्रतिजज्ञेचदाशार्हस्तस्यजीवितमच्युतः ॥ अब्रवीच्चविशुद्धात्मासर्वंविश्रावयञ्जगत् ॥ १७ ॥ नब्रवीम्युत्तरेमिथ्यास
त्यमेतद्भविष्यति ॥ एषसंजीवयाम्येनंपश्यतांसर्वदेहिनां ॥ १८ ॥ नोक्तपूर्वंमयामिथ्यास्वैरेष्वपिकदाचन ॥ नचयुद्धात्परावृत्तस्तथासंजीवतामयं ॥ १९ ॥ य
थामेदयितोधर्मोब्राह्मणश्चविशेषतः ॥ अभिमन्योःसुतोजातोमृतोजीवत्वयंतथा ॥ २० ॥ यथाहंनाभिजानामिविजयेतुकदाचन ॥ विरोधंतेनसत्येनमृतो
जीवत्वयंशिशुः ॥ २१ ॥ यथासत्यंचधर्मश्चमयिनित्यंप्रतिष्ठितौ ॥ तथामृतःशिशुरयंजीवतादभिमन्युजः ॥ २२ ॥ यथाकंसश्चकेशीचधर्मेणनिहतौमया ॥
तेनसत्येनबालोयंपुनःसंजीवतामयं ॥ २३ ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनसबालोभरतर्षभ ॥ शनैःशनैर्महाराजप्रास्पंदतसचेतनः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्व
मेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिपरिक्षित्संजीवनेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ब्रह्मास्त्रंतुयदाराजन्कृष्णेनप्र
तिसंहृतं ॥ तदातद्वेश्मत्वत्पित्रातेजसाभिविदीपितं ॥ १ ॥ ततोरक्षांसिसर्वाणिनेशुस्त्यक्त्वागृहंतुतत् ॥ अंतरिक्षेचवागासीत्साधुकेशवसाध्विति ॥ २ ॥ तदस्त्रंज्व
लितंचापिपितामहमगात्तदा ॥ ततःप्राणान्पुनर्लेभेपितातवनरेश्वर ॥ ३ ॥ व्यचेष्टतचबालोसौयथोत्साहंयथाबलं ॥ बभूवुर्मुदिताराजंस्ततस्ताभरतस्त्रियः ॥ ४ ॥
ब्राह्मणावाचयामासुर्गोविंदस्यैवशासनात् ॥ ततस्तामुदिताःसर्वाःप्रशशंसुर्जनार्दनं ॥ ५ ॥ स्त्रियोभरतसिंहानांनावंलब्ध्वेवपारगाः ॥ कुंतीद्रुपदपुत्रीचसुभ
द्राचोत्तरातथा ॥ ६ ॥ स्त्रियश्चान्यान्नृसिंहानांबभूवुर्हृष्टमानसाः ॥ तत्रमल्लानटाश्चैवग्रंथिकाःसौख्यशायिकाः ॥ ७ ॥ सूतमागधसंघाश्चाप्यस्तुवंस्तंजनार्दनं ॥
कुरुवंशस्तवाख्याभिराशीर्भिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थायतुयथाकालमुत्तरायदुनंदनं ॥ अभ्यवादयतप्रीतासहपुत्रेणभारत ॥ ९ ॥

भारतभावदीपेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वाचयामासुःस्वस्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ग्रंथिकाःदैवज्ञाः ग्रंथिकस्तुकरीरेस्याद्दैवज्ञेगुग्गुलुद्रु ॥५९॥
मेइतिविश्वलोचनः सुखावहंसौख्यंशयनंइतिपृच्छंतितेसौख्यशायनिकाः पृच्छतौसुस्नातादिभ्यइतिठक् अनुशतिकादिः ॥ ७ ॥ कुरुवंशस्यस्तवंआचक्षतेताभिःकुरुवंशस्तवाख्याभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

तस्यकृष्णोददौत्दृष्टोबहुरत्नंविशेषतः ॥ तथान्येवृष्णिशार्दूलानामचास्याकरोत्प्रभुः ॥ १० ॥ पितुस्तवमहाराजसत्यसंधोजनार्दनः ॥ परिक्षीणेकुलेयस्माज्जा
तोयमभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिक्षिदितिनामास्यभवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ सोवर्धतयथाकालंपितातवजनाधिप ॥ १२ ॥ मनःप्रह्लादनश्चासीत्सर्वलोकस्यभारत ॥
मासजातस्तुतेवीरपिताभवतिभारत ॥ १३ ॥ अथाजग्मुःसुबहुलंरत्नमादायपांडवाः ॥ तान्समीपगतान्श्रुत्वानिर्ययुर्वृष्णिपुंगवाः ॥ १४ ॥ अलंचक्रुश्चमा
ल्यौघैःपुरुषानागसाह्वयं ॥ पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्चविविधैरपि ॥ १५ ॥ वेश्मानिसमलंचक्रुःपौराश्चापिजनेश्वर ॥ देवतायतनानांचपूजाःसुविविधास्त
था ॥ १६ ॥ संदिदेशाथविदुरःपांडुपुत्रप्रियेप्सया ॥ राजमार्गाश्चतत्रासन्सुमनोभिरलंकृताः ॥ १७ ॥ शुशुभेतत्पुरंचापिसमुद्रौघनिभस्वनं ॥ नर्त्तकैश्चापिनृत्य
द्भिर्गायकानांचनिःस्वनैः ॥ १८ ॥ आसीद्वैश्रवणस्येवनिवासस्तत्पुरंतदा ॥ बंदिभिश्चनरैराजन्स्त्रीसहायैश्चसर्वशः ॥ १९ ॥ तत्रतत्रविविक्तेषुसमंतादुपशोभि
तं ॥ पताकाधूयमानाश्चसमंतान्मातरिश्वना ॥ २० ॥ अदर्शयन्निवतदाकुरूवैदक्षिणोत्तरान् ॥ अघोषयंस्तदाचापिपुरुषाराजधूर्गताः ॥ सर्वराष्ट्रविहारोऽद्य
रत्नाभरणलक्षणः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिपांडवागमनेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच तान्समीपगतान्श्रुत्वापांडवान्शत्रुकर्शनः ॥ वासुदेवःसहामात्यःप्रययौससुहृद्गणः ॥ १ ॥ तेसमेत्ययथान्यायंप्रत्युद्याताद्दिदृक्षया ॥ ते
समेत्ययथाधर्मंपांडवावृष्णिभिःसह ॥ २ ॥ विविशुःसहिताराजन्पुरंवारणसाह्वयं ॥ महतस्तस्यसैन्यस्यखुरनेमिस्वनेनह ॥ ३ ॥ द्यावापृथिव्योःखंचैवसर्वमा
सीत्समावृतं ॥ तेकोशानग्रतःकृत्वाविविशुःस्वपुरंतदा ॥ ४ ॥ पांडवाःप्रीतमनसःसामात्याःससुहृद्गणाः ॥ तेसमेत्ययथान्यायंधृतराष्ट्रंजनाधिपं ॥ ५ ॥ कीर्त्तयं
तःस्वनामानितस्यपादौववंदिरे ॥ धृतराष्ट्रादनुचतेगांधारींसुबलात्मजां ॥ ६ ॥ कुंतींचराजशार्दूलतदाभरतसत्तम ॥ विदुरंपूजयित्वाचवैश्यापुत्रंसमेत्यच ॥
॥ ७ ॥ पूज्यमानाःस्मतेवीराव्यरोचंतविशांपते ॥ ततस्तत्परमाश्चर्यंविचित्रंमहदद्भुतं ॥ ८ ॥ शुश्रुवुस्तेतदावीराःपितुस्तेजन्मभारत ॥ तदुपश्रुत्यतत्कर्मवासुदे
वस्यधीमतः ॥ ९ ॥ पूजार्हंपूजयामासुःकृष्णंदेवकिनंदनं ॥ ततःकतिपयाहस्यव्यासःसत्यवतीसुतः ॥ १० ॥

तान्समीपगतानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ द्यावापृथिव्योःसंबंधिखंआकाशंअवकाशमितियावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वैश्यापुत्रंयुयुत्सुं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आजगाममहातेजानगरंनागसाह्वयं॥ तस्यसर्वेयथान्यायंपूजांचक्रुःकुरूद्वहाः॥ ११॥ सहवृष्ण्यंधकव्याघ्रैरुपासांचक्रिरेतदा॥ तत्रनानाविधाकाराःकथाः
॥६०॥ समभिकीर्त्यवै॥ १२॥ युधिष्ठिरोधर्मसुतोव्यासंवचनमब्रवीत्॥ भवत्प्रसादाद्भगवन्यदिदंरत्नमाहृतं॥ १३॥ उपयोक्तुंतदिच्छामिवाजिमेधेमहाक्रतौ॥ त
मनुज्ञातुमिच्छामिभवतामुनिसत्तम॥ त्वदधीनावयंसर्वेकृष्णस्यचमहात्मनः॥ १४॥ व्यासउवाच अनुजानामिराजंस्त्वांक्रियतांयदनंतरं॥ यजस्व
वाजिमेधेनविधिवद्दक्षिणावता॥ १५॥ अश्वमेधोहिराजेंद्रपावनःसर्वपाप्मनां॥ तेनेष्ट्वात्वंविपाप्मावैभवितानात्रशंशयः॥ १६॥ वैशंपायनउवाच इत्यु
क्तःसतुधर्मात्माकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ अश्वमेधस्यकौरव्यचकाराहरणेमतिं॥ १७॥ समनुज्ञाप्यतत्सर्वंकृष्णद्वैपायनंनृपः॥ वासुदेवमथाभ्येत्यवाग्मीवचनम
ब्रवीत्॥ १८॥ देवकीसुप्रजादेवीत्वयापुरुषसत्तम॥ यद्ब्रूयांत्वांमहाबाहोतत्कृथास्त्वमिहाच्युत॥ १९॥ त्वत्प्रभावार्जितान्भोगानश्नीमयदुनंदन॥ पराक्रमेण
बुद्ध्याचत्वयेयंनिर्जितामही॥ २०॥ दीक्षयस्वत्वमात्मानंत्वंहिनःपरमोगुरुः॥ त्वयीष्टवतिदाशार्हविपाप्माभविताह्यहं॥ २१॥ त्वंहियज्ञोक्षरःसर्वस्त्वंधर्म
स्त्वंप्रजापतिः॥ त्वंगतिःसर्वभूतानामितिमेनिश्चितामतिः॥ २२॥ वासुदेवउवाच त्वमेवैतन्महाबाहोवक्तुमर्हस्यरिंदम॥ त्वंगतिःसर्वभूतानामितिमेनि
श्चितामतिः॥ २३॥ त्वंचाद्यकुरुवीराणांधर्मेणहिविराजसे॥ गुणीभूताःस्मतेराजंस्त्वंनोराजागुरुर्मतः॥ २४॥ यजस्वमदनुज्ञातःप्राप्यएषक्रतुस्त्वया॥ युन
क्तुनोभवान्कार्येयत्रवांछसिभारत॥ २५॥ सत्यंतेप्रतिजानामिसर्वंकर्त्तास्मितेनघ॥ भीमसेनार्जुनौचैवतथामाद्रवतीसुतौ॥ इष्टवंतोभविष्यंतित्वयीष्टवति
पार्थिवे॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिकृष्णव्यासानुज्ञायांएकसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७१॥ ॥७॥ ॥७॥
वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुकृष्णेनधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ व्यासमामंत्र्यमेधावीततोवचनमब्रवीत्॥ १॥ यदाकालंभवान्वेत्तिहयमेधस्यतत्त्वतः॥ दीक्षय
स्वतदामांत्वंत्वय्यायत्तोहिमेक्रतुः॥ २॥ व्यासउवाच अहंपैलोथकौंतेययाज्ञवल्क्यस्तथैवच॥ विधानंयद्यथाकालंतत्कर्त्तारोनसंशयः॥ ३॥ ॥६०॥

तितमोऽध्यायः॥ ७१॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ एवमुक्तइति॥ १॥ २॥ ३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्फ्यः काष्ठखड्गः सचात्रसौवर्णः कूर्चआसनार्थंकुशमुष्टिः सोप्यत्रसौवर्णः ॥ १० ॥ सुगुमंसुरक्षितंयथास्यात्तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

चैत्र्यांहिपौर्णमास्यांतुतवदीक्षाभविष्यति ॥ संभाराःसंभ्रियंतांचयज्ञार्थंपुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविदश्चैवसूताविप्राश्चतद्विदः ॥ मेध्यमश्वंपरीक्षंतांतवय
ज्ञार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तमुत्सृजयथाशास्त्रंपृथिवींसागरांबरां ॥ सपर्यैतुयशोदीप्तंतवपार्थिवदर्शयन् ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतथेत्युक्त्वापांडवः
पृथिवीपतिः ॥ चकारसर्वंराजेंद्रयथोक्तंब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ संभाराश्चैवराजेंद्रसर्वेसंकल्पिताभवन् ॥ ससंभारान्समाहृत्यनृपोधर्मसुतस्तदा ॥ ८ ॥ न्यवेदयदमे
यात्माकृष्णद्वैपायनायवै ॥ ततोब्रवीन्महातेजाव्यासोधर्मात्मजंनृपं ॥ ९ ॥ यथाकालंयथायोगंसज्जाःस्मतवदीक्षणे ॥ स्फ्यश्चकूर्चश्चसौवर्णोयच्चान्यदपिकौर
व ॥ १० ॥ तत्रयोग्यंभवेत्किंचिद्रौक्मंतत्क्रियतामिति ॥ अश्वश्चोत्सृज्यतामद्यपृथ्व्यामथयथाक्रमं ॥ सुगुप्तंचरतांचापियथाशास्त्रंयथाविधि ॥ ११ ॥ यु
धिष्ठिरउवाच अयमश्वोयथाब्रह्मन्नुत्सृष्टःपृथिवीमिमां ॥ चरिष्यतियथाकामंतत्रवैसंविधीयतां ॥ १२ ॥ पृथिवींपर्यटंतंहितुरगंकामचारिणं ॥ कःपालये
दितिमुनेतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतुराजेंद्रकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ भीमसेनादवरजःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ॥ १४ ॥ जिष्णुः
सहिष्णुर्धृष्णुश्चसएनंपालयिष्यति ॥ शक्तःसहिमहींजेतुंनिवातकवचांतकः ॥ १५ ॥ तस्मिन्ह्यस्त्राणिदिव्यानिदिव्यंसंहननंतथा ॥ दिव्यंधनुश्चेषुधीचसएनम
नुयास्यति ॥ १६ ॥ सहिधर्मार्थकुशलःसर्वविद्याविशारदः ॥ यथाशास्त्रंनृपश्रेष्ठचारयिष्यतितेहयं ॥ १७ ॥ राजपुत्रोमहाबाहुःश्यामोराजीवलोचनः ॥ अभि
मन्योःपितावीरःसएनंपालयिष्यति ॥ १८ ॥ भीमसेनोपितेजस्वीकौंतेयोऽमितविक्रमः ॥ समर्थोरक्षितुंराष्ट्रंनकुलश्चविशांपते ॥ १९ ॥ सहदेवस्तुकौरव्यस
माधास्यतिबुद्धिमान् ॥ कुटुंबतंत्रंविधिवत्सर्वमेवमहायशाः ॥ २० ॥ तत्तुसर्वंयथान्यायमुक्तःकुरुकुलोद्वहः ॥ चकारफाल्गुनंचापिसंदिदेशहयंप्रति ॥ २१ ॥
युधिष्ठिरउवाच एह्यर्जुनत्वयावीरहयोयंपरिपाल्यतां ॥ त्वमर्होरक्षितुंह्येनंनान्यःकश्चनमानवः ॥ २२ ॥ येचापित्वांमहाबाहोप्रत्युद्यांतिनराधिपाः ॥ तैर्विग्र
होयथानस्यात्तथाकार्यंत्वयानघ ॥ २३ ॥ आख्यातव्यश्चभवतायज्ञोयंममसर्वशः ॥ पार्थिवेभ्योमहाबाहोसमयेगम्यतामिति ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच
एवमुक्त्वासधर्मात्माभ्रातरंसव्यसाचिनं ॥ भीमंचनकुलंचैवपुरगुप्तौसमादधत् ॥ २५ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दीक्षेति ॥ १ ॥ पशुबंधानश्वमेधस्यारंभणीय

कुटुंबतंत्रेचतदासहदेवंयुधांपतिं ॥ अनुमान्यमहीपालंधृतराष्ट्रंयुधिष्ठिरः ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणियज्ञसामग्रीसंपाद
नेद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच दीक्षाकालेतुसंप्राप्तेततस्तेसुमहर्त्विजः ॥ विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधायपा
र्थिवं ॥ १ ॥ कृत्वासपशुबंधांश्चदीक्षितःपांडुनंदनः ॥ धर्मराजोमहातेजाःसहर्त्विग्भिर्व्यरोचत ॥ २ ॥ हयश्चहयमेधार्थंस्वयंसब्रह्मवादिना ॥ उत्सृष्टःशास्त्रविधि
नाव्यासेनामिततेजसा ॥ ३ ॥ सराजाधर्मराड्राजन्दीक्षितोविबभौतदा ॥ हेममालीरुक्मकंठःप्रदीप्तइवपावकः ॥ ४ ॥ कृष्णाजिनीदंडपाणिःक्षौमवासाःसध
र्मजः ॥ विबभौद्युतिमान्भूयःप्रजापतिरिवाध्वरे ॥ ५ ॥ तथैवास्यर्त्विजःसर्वेतुल्यवेषाविशांपते ॥ बभूवुरर्जुनश्चापिप्रदीप्तइवपावकः ॥ ६ ॥ श्वेताश्वःकृष्णसारं
तंससाराश्वंधनंजयः ॥ विधिवत्पृथिवीपालधर्मराजस्यशासनात् ॥ ७ ॥ विक्षिपन्गांडिवंराजन्बद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ तमश्वंपृथिवीपालमुदायुक्तःससारच
॥ ८ ॥ आकुमारंतदाराजन्नागमत्तत्पुरंविभो ॥ द्रष्टुकामंकुरुश्रेष्ठंप्रयास्यंतंधनंजयं ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यसंमर्दादूष्मेवसमजायत ॥ दिदृक्षूणांहयंतंचतंचैवहय
सारिणं ॥ १० ॥ ततःशब्दोमहाराजदिशःखंप्रतिपूरयन् ॥ बभूवप्रेक्षतांनृणांकुंतीपुत्रंधनंजयं ॥ ११ ॥ एषगच्छतिकौंतेयतुरगश्चैवदीप्तिमान् ॥ यमन्वेतिमहा
बाहुःसंस्पृशन्धनुरुत्तमं ॥ १२ ॥ एवंशुश्राववदतांगिरोजिष्णुरुदारधीः ॥ स्वस्तितेस्तुव्रजारिष्टंपुनश्चैहीतिभारत ॥ १३ ॥ अथापरेमनुष्येंद्रपुरुषावाक्यमब्रुव
न् ॥ नैनंपश्यामसंमर्देधनुरेतत्प्रदृश्यते ॥ १४ ॥ एतद्धिभीमनिर्ह्रादंविश्रुतंगांडिवंधनुः ॥ स्वस्तिगच्छत्वरिष्टोवैपंथानमकुतोभयं ॥ १५ ॥ निवृत्तमेनंद्रक्ष्यामःपु
नरेष्यतिचध्रुवं ॥ एवमाद्यामनुष्याणांस्त्रीणांचभरतर्षभ ॥ १६ ॥ शुश्रावमधुरावाचःपुनःपुनरुदारधीः ॥ याज्ञवल्क्यस्यशिष्यश्चकुशलोयज्ञकर्मणि ॥ १७ ॥
प्रायात्पार्थेनसहितःशांत्यर्थंवेदपारगः ॥ ब्राह्मणाश्चमहीपालबहवोवेदपारगाः ॥ १८ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानंक्षत्रियाश्चविशांपते ॥ विधिवत्पृथिवीपालधर्म
राजस्यशासनात् ॥ १९ ॥ पांडवैःपृथिवीमश्वोनिर्जितामस्त्रतेजसा ॥ चचारसमहाराजयथादेशंचसत्तम ॥ २० ॥ तत्रयुद्धानिवृत्तानियान्यासन्पांडवस्यह ॥ ता
निवक्ष्यामितेवीरविचित्राणिमहांतिच ॥ २१ ॥ सहयःपृथिवींराजन्प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ ससारोत्तरतःपूर्वंतन्निबोधमहीपते ॥ २२ ॥

रूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शिष्यःसोमश्रवाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ यानितूभयतइति क्षुद्राणितुउपेक्षितानीत्यर्थः ॥२८॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अवमृद्नन्सराष्ट्राणिपार्थिवानांहयोत्तमः ॥ शनैस्तदापरिययौश्वेताश्वश्चमहारथः ॥ २३ ॥ तत्रसंगणनानास्तिराज्ञामयुतशस्तदा ॥ येऽयुध्यंतमहाराजक्षत्रिया हतबांधवाः ॥ २४ ॥ किरातायवनाराजन्बहवोसिधनुर्धराः ॥ म्लेच्छाश्चान्येबहुविधाःपूर्वंयेनिकृतारणे ॥ २५ ॥ आर्याश्चपृथिवीपालाःप्रहृष्टनरवाहनाः ॥ समीयुःपांडुपुत्रेणबहवोयुद्धदुर्मदाः ॥ २६ ॥ एवंवृत्तानियुद्धानितत्रतत्रमहीपते ॥ अर्जुनस्यमहीपालैर्नानादेशसमागतैः ॥२७॥ यानितूभयतोराजन्प्रतप्तानि महांतिच ॥ तानियुद्धानिवक्ष्यामिकौंतेयस्यतवानघ ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ॥७३॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच त्रिगर्त्तैरभवद्युद्धंकृतवैरैःकिरीटिनः ॥ महारथसमाज्ञातैर्हतानांपुत्रनप्तृभिः ॥ १ ॥ तेसमाज्ञायसंप्राप्तंयज्ञियंतुरगोत्तमं ॥ विषयांतेततोवीरादंशिताःपर्यवारयन् ॥ २ ॥ रथिनोबद्धतूणीराःसदश्वैःसमलंकृतैः ॥ परिवार्यहयंराजन्ग्रहीतुंसंप्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ततः किरीटीसंचिंत्यतेषांतत्रचिकीर्षितं ॥ वारयामासतान्वीरान्सांत्वपूर्वमरिंदमः ॥ ४ ॥ तदनादृत्यतेसर्वेशरैरभ्यहनंस्तदा ॥ तमोरजोभ्यांसंछन्नांस्तान्किरीटीन्यवारयत् ॥ ५ ॥ तानब्रवीत्ततोजिष्णुःप्रहसन्निवभारत ॥ निवर्त्तध्वमधर्मज्ञाःश्रेयोजीवितमेवच ॥ ६ ॥ सहिवीरःप्रयास्यन्वैधर्मराजेनवारितः ॥ हतबांधवानते पार्थहंतव्याःपार्थिवाइति ॥ ७ ॥ सतदातद्वचःश्रुत्वाधर्मराजस्यधीमतः ॥ तान्निवर्त्तध्वमित्याहनन्यवर्त्ततचापिते ॥ ८ ॥ ततस्त्रिगर्त्तराजानंसूर्यवर्माणमाहवे ॥ विचित्यशरजालेनप्रजहासधनंजयः ॥ ९ ॥ ततस्तेरथघोषेणरथनेमिस्वनेनच ॥ पूरयंतोदिशःसर्वाधनंजयमुपाद्रवन् ॥ १० ॥ सूर्यवर्माततःपार्थेशराणांनतपर्वणां ॥ शतान्यमुंचद्राजेंद्रलघ्वस्त्रमभिदर्शयन् ॥ ११ ॥ तथैवान्येमहेष्वासायेचतस्यानुयायिनः ॥ मुमुचुःशरवर्षाणिधनंजयवधैषिणः ॥ १२ ॥ सतान्ज्यामुखनिर्मुक्तैर्बहुभिःसुबहून्शरान् ॥ चिच्छेदपांडवोराजंस्तेभूमौन्यपतंस्तदा ॥ १३ ॥ केतुवर्मातुतेजस्वीतस्यैवावरजोयुवा ॥ युयुधेभ्रातुरर्थायपांडवेनयशस्विना ॥ १४ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकेतुवर्माणमाहवे ॥ अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुःपरवीरहा ॥ १५ ॥ केतुवर्मण्यभिहतेधृतवर्मामहारथः ॥ रथेनाशुसमुत्पत्यशरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६ ॥ तस्यतांशीघ्रतामीक्ष्यतुतोषातीववीर्यवान् ॥ गुडाकेशोमहातेजाबालस्यधृतवर्मणः ॥ १७ ॥

त्रिगर्त्तैरिति महारथत्वेनसम्यगाज्ञातैःपांडवीयैर्हतानांपुत्रनप्तृभिस्त्रिगर्त्तैः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इत्याश्वमे० नै० भारतभा० चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥७४॥ ॥७५॥

नसंदधानंददृशेनाददानंचतंतदा ॥ किरंतमेवसशरान्ददृशेपाकशासनिः ॥ १८ ॥ सतुतंपूजयामासधृतवर्माणमाहवे ॥ मनसातुमुहूर्त्तंवैरणेसमभिहर्षयन् ॥
॥ १९ ॥ तंपन्नगमिवक्रुद्धंकुरुवीरःस्मयन्निव ॥ प्रीतिपूर्वंमहाबाहुःप्राणैर्नव्यपरोपयत् ॥ २० ॥ सतथारक्ष्यमाणोवैपार्थेनामिततेजसा ॥ धृतवर्माशरंदीप्तंमु
मोचविजयेतदा ॥ २१ ॥ सतेनविजयस्तूर्णमासीद्विद्धःकरेभृशं ॥ मुमोचगांडिवंमोहात्तत्पपाताथभूतले ॥ २२ ॥ धनुषःपततस्तस्यसव्यसाचिकराद्विभो ॥ बभू
वसदृशंरूपंशक्रचापस्यभारत ॥ २३ ॥ तस्मिन्निपतितेदिव्येमहाधनुषिपार्थिवः ॥ जहाससस्वनंहासंधृतवर्मामहाहवे ॥ २४ ॥ ततोरोषार्दितोजिष्णुःप्रमृज्यरु
धिरंकरात् ॥ धनुरादत्ततद्दिव्यंशरवर्षैर्ववर्षच ॥ २५ ॥ ततोहलहलाशब्दोदिवस्पृगभवत्तदा ॥ नानाविधानांभूतानांतत्कर्माणिप्रशंसतां ॥ २६ ॥ ततःसंप्रेक्ष्यसं
क्रुद्धंकालांतकयमोपमं ॥ जिष्णुंत्रैगर्त्तकायोधाःपरीताःपर्यवारयन् ॥ २७ ॥ अभिसृत्यपरीप्सार्थंततस्तेधृतवर्मणः ॥ परिवव्रुर्गुडाकेशंतत्राक्रुध्यद्धनंजयः ॥ २८ ॥
ततोयोधान्जघानाशुतेषांसदशचाष्टच ॥ महेंद्रवज्रप्रतिमैरायसैर्बहुभिःशरैः ॥ २९ ॥ तान्संप्रभग्नान्संप्रेक्ष्यत्वरमाणोधनंजयः ॥ शरैराशीविषाकारैर्जघान
स्वनवद्धसन् ॥ ३० ॥ तेभग्नमनसःसर्वेत्रैगर्त्तकमहारथाः ॥ दिशोभिदुद्रुवूराजन्धनंजयशरार्दिताः ॥ ३१ ॥ तमूचुःपुरुषव्याघ्रंसंशप्तकनिषूदनं ॥ तवास्मकिं
कराःसर्वेसर्वेवैवशगास्तव ॥ ३२ ॥ आज्ञापयस्वनःपार्थप्रह्वान्प्रेष्यानवस्थितान् ॥ करिष्यामःप्रियंसर्वंतवकौरवनंदन ॥ ३३ ॥ एतदाज्ञायवचनंसर्वांस्तानब्र
वीत्तदा ॥ जीवितंरक्षतनृपाःशासनंप्रतिगृह्यतां ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणित्रिगर्तपराभवेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥
॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशंपायनउवाच प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्यव्यचरत्सहयोत्तमः ॥ भगदत्तात्मजस्तत्रनिर्ययौरणकर्कशः ॥ १ ॥ सहयंपांडु
पुत्रस्यविषयांतमुपागतं ॥ युयुधेभरतश्रेष्ठवज्रदत्तोमहीपतिः ॥ २ ॥ सोभिनिर्यायनगराद्भगदत्तसुतोनृपः ॥ अश्वमायांतमुन्मथ्यनगराभिमुखोययौ ॥ ३ ॥
तमालक्ष्यमहाबाहुःकुरूणामृषभस्तदा ॥ गांडीवंविक्षिपंस्तूर्णंसहसासमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ ततोगांडीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितोनृपः ॥ हयमुत्सृज्यतंवीरस्ततःपा
र्थमुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ पुनःप्रविश्यनगरंदंशितःसनृपोत्तमः ॥ आरुह्यनागप्रवरंनिर्ययौरणकर्कशः ॥ ६ ॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि ॥ दोधूयताचाम
रेणश्वेतेनचमहारथः ॥ ७ ॥ प्राग्ज्योतिषेतिस्पष्टार्थोऽध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ततःपार्थसमासाद्यपांडवानांमहारथं॥ आह्वयामासबीभत्सुंबाल्यान्मोहाच्चसंयुगे॥८॥सवारणंनगप्रख्यंप्रभिन्नकरटामुखं॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धःश्वेताश्वंप्रति
पार्थिवः॥ ९॥ विक्षरंतंमहामेघंपरवारणवारणं॥शास्त्रवत्कल्पितंसंख्येविवशंयुद्धदुर्मदं॥ १०॥ प्रचोद्यमानःसगजस्तेनराज्ञामहाबलः॥ तदांकुशेनविबभा
वुत्पतिष्यन्निवांबरं॥ ११॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यक्रुद्धोराजन्धनंजयः॥ भूमिष्ठोवारणगतंयोधयामासभारत॥ १२॥ वज्रदत्तस्ततःक्रुद्धोमुमोचाशुधनंजये॥
तोमराननग्निसंकाशान्शलभानिववेगितान्॥ १३॥ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान्गांडीवप्रभवैःशरैः॥ द्विधात्रिधाचचिच्छेदखएवखगमैस्तदा॥ १४॥ सतान्दृष्ट्वा
तथाछिन्नांस्तोमरान्भगदत्तजः॥ इषूनसक्तांस्त्वरितःप्राहिणोत्पांडवंप्रति॥ १५॥ ततोर्जुनस्तूर्णतरंरुक्मपुंखानजिह्मगान्॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोभगदत्तात्म
जंप्रति॥ १६॥ सतैर्विद्धोमहातेजावज्रदत्तोमहामृधे॥ भृशाहतःपपातोर्व्यांनत्वेनमजहात्स्मृतिः॥ १७॥ ततःसपुनरुत्स्थ्यवारणप्रवरंरणे॥ अव्यग्रःप्रेषया
मासजयार्थीविजयंप्रति॥ १८॥ तस्मैबाणांस्ततोजिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान्॥ प्रेषयामाससंक्रुद्धोज्वलितज्वलनोपमान्॥ १९॥ सतैर्विद्धोमहानागोवि
स्रवन्रुधिरंबभौ॥ गैरिकाक्तमिवांभोद्रिर्बहुप्रस्रवणंतदा॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवज्रदत्तयुद्धेपंचसप्ततितमोऽ
ध्यायः॥ ७५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंत्रिरात्रमभवत्तद्युद्धंभरतर्षभ॥ अर्जुनस्यनरेंद्रेणवृत्रेणेवशतक्रतोः॥ १॥ ततश्चतुर्थेदिवसेवज्र
दत्तोमहाबलः॥ जहाससस्वनंहासंवाक्यंचेदमथाब्रवीत्॥ २॥ अर्जुनार्जुनतिष्ठस्वनमेजीवन्विमोक्ष्यसे॥ त्वांनिहत्यकरिष्यामिपितुस्तोयंयथाविधि॥ ३॥ त्व
याद्वृद्धोममपिताभगदत्तःपितुःसखा॥ हतोवृद्धोममपिताशिशुंमामद्ययोधय॥ ४॥ इत्येवमुक्त्वासंक्रुद्धोवज्रदत्तोनराधिपः॥ प्रेषयामासकौरव्यवारणंपां
डवंप्रति॥ ५॥ संप्रेष्यमाणोनागेंद्रोवज्रदत्तेनधीमता॥ उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्रावपांडवं॥ ६॥ अग्रहस्तसुमुक्तेनसीकरेणसनागराट्॥ समौक्ष
तगुडाकेशंशैलंनीलमिवांबुदः॥ ७॥ सतेनप्रेषितोराज्ञामेघवद्विनदन्मुहुः॥ मुखाडंबरसंह्रादैरभ्यद्रवतफाल्गुनं॥ ८॥ सनृत्यन्निवनागेंद्रोवज्रदत्तप्रचोदितः॥
आससादद्रुतंराजन्कौरवाणांमहारथं॥ ९॥ तमायांतमथालक्ष्यवज्रदत्तस्यवारणं॥ गांडीवमाश्रित्यबलीनव्यकंपतशत्रुहा॥ १०॥ चुक्रोधबलवच्चापिपांडव
स्तस्यभूपतेः॥ कार्यविघ्नमनुस्मृत्यपूर्ववैरंचभारत॥ ११॥ एवमिति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२॥ शललितःशलाकाप्रोतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्सप्ततित

ततस्तंवारणंक्रुद्धःशरजालेनपांडवः॥ निवारयामासतदावेलेवमकरालयं ॥ १२ ॥ सनागप्रवरःश्रीमानर्जुनेननिवारितः॥ तस्थौशरैर्विनुन्नांगःश्वाविच्छल

 लितोयथा॥ १३॥ निवारितंगजंदृष्ट्वाभगदत्तसुतोनृपः॥ उत्ससर्जशितान्बाणानर्जुनःक्रोधमूर्छितः॥ १४॥ अर्जुनस्तुमहाबाहुःशरैररिनिघातिभिः॥ वारया

मासतान्बाणांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५॥ ततःपुनरभिक्रुद्धोराजाप्राग्ज्योतिषाधिपः॥ प्रेषयामासनागेंद्रंबलवत्पर्वतोपमं ॥ १६ ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यबलव

त्पाकशासनिः॥ नाराचमग्निसंकाशंप्राहिणोद्वारणंप्रति॥ १७॥ सतेनवारणोराजन्मर्मस्वभिहतोभृशं ॥ पपातसहसाभूमौवज्ररुग्णइवाचलः ॥ १८ ॥ सप

तन्शुशुभेनागोधनंजयशराहतः॥ विशन्निवमहाशैलोमहींवज्रप्रपीडितः॥ १९॥ तस्मिन्निपतितेनागेवज्रदत्तस्यपांडवः॥ तंनभेतव्यमित्याहततोभूमिगतं

नृपं॥ २० ॥ अब्रवीद्धिमहातेजाःप्रस्थितंमांयुधिष्ठिरः॥ राजानस्तेनहंतव्याधनंजयकथंचन ॥ २१ ॥ सर्वमेतन्नरव्याघ्रभवत्येतावताकृतं॥ योधाश्चापिनहंत

व्याधनंजयरणेत्वया॥ २२ ॥ वक्तव्याश्चापिराजानःसर्वैसहसुहृज्जनैः ॥ युधिष्ठिरस्याश्वमेधोभवद्भिरनुभूयतां॥ २३ ॥ इतिभ्रातृवचःश्रुत्वानहन्मित्वांनरा

धिप॥ उत्तिष्ठनभयंतेस्तिस्वस्तिमान्गच्छपार्थिव॥ २४॥ आगच्छेथामहाराजपरांचैत्रीमुपस्थितां ॥ यदाश्वमेधोभवितावर्मराजस्यधीमतः॥ २५॥ एवमु

क्तःसराजातुभगदत्तात्मजस्तदा॥ तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यंपांडवेनाभिनिर्जितः ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिवज्रदत्तपरा

जयेषट्सप्ततितमोऽध्यायः॥ ७६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच सैंधवैरभवद्युद्धंततस्तस्यकिरीटिनः॥ हतशेषैर्महाराजहतानांचसुतैरपि॥

॥ १ ॥ तेवतीर्णमुपश्रुत्यविषयंश्वेतवाहनं॥ प्रत्युद्ययुरमृष्यंतोराजानःपांडवर्षभं॥ २ ॥ अश्वंचतंपराम्रृश्यविषयांतेविषोपमाः॥ नभयंचक्रिरेपार्थाद्भीमसेनाद

नंतरात् ॥ ३ ॥ तेऽविदूराद्धनुष्पाणिंयज्ञियस्यहयस्यच॥ बीभत्सुंप्रत्यपद्यंतपदातिनमवस्थितं॥ ४ ॥ ततस्तेतंमहावीर्याराजानःपर्यवारयन्॥ जिगीषंतोनर

व्याघ्रंपूर्वंविनिकृतायुधि ॥५॥ तेनामान्यपिगोत्राणिकर्माणिविविधानिच॥ कीर्त्तयंतस्तदापार्थंशरवर्षैरवाकिरन्॥६॥ तेकिरंतःशरव्रातान्वारणप्रतिवारणा

न्॥ रणेजयमभीप्संतःकौंतेयंपर्यवारयन्॥ ७॥ तेसमीक्ष्यचतंकृष्णमुग्रकर्माणमाहवे॥ सर्वेयुयुधिरेवीरारथस्थास्तंपदातिनं ॥८॥ तेतमाजघ्निरेवीरंनिवात

कवचांतकं॥ संशप्तकनिहंतारंहंतारंसैंधवस्यच॥ ९॥

मोऽध्यायः॥७६॥ ॥७॥ ॥७॥ सैंधवैरिति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विकीर्यंत्यउल्काःसूर्यंजघ्निरेताभिश्चविकीर्यमाणाभिःकैलासादीनांवेपथुःसप्तर्ष्यादीनांश्वासश्चाभवत् ताएवशशंचंद्रस्थंविनिर्भिद्यशशिनोमंडलंप्रतिपरि

ततोरथसहस्रेणहयानामयुतेनच॥ कोष्ठकीकृत्यबीभत्सुंप्रहृष्टमनसोभवन्॥ १० ॥ तंस्मरंतोवधंवीराःसिंधुराजस्यचाहवे ॥ जयद्रथस्यकौरव्यसमरेसव्यसा
चिना॥ ११ ॥ ततःपर्जन्यवत्सर्वैःशरवृष्टीरवासृजन्॥ तैःकीर्णःशुशुभेपार्थोरविर्मेघांतरेयथा ॥ १२ ॥ सशरैःसमवच्छन्नश्चकाशेपांडवर्षभः॥ पंजरांतरसं
चारीशकुंतइवभारत॥ १३॥ ततोहाहाकृतंसर्वंकौंतेयेशरपीडिते॥ त्रैलोक्यमभवद्राजन्रविरासीच्चनिष्प्रभः॥ १४॥ ततोववौमहाराजमारुतोलोमहर्षणः॥
राहुरग्रसदादित्यंयुगपत्सोममेवच॥ १५॥ उल्काश्चजघ्निरेसूर्यंविकिर्यंत्यःसमंततः॥ वेपथुश्चाभवद्राजन्कैलासस्यमहागिरेः ॥ १६॥ मुमुचुःश्वासमत्युष्णं
दुःखशोकसमन्विताः॥ सप्तर्षयोजातभयास्तथादेवर्षयोपिच॥ १७॥ शशंचाशुविनिर्भिद्यमंडलंशशिनोऽपतत्॥ विपरीतादिशश्चापिसर्वाधूमाकुलास्तथा
॥ १८॥ रासभारुणसंकाशाधनुष्मंतःसविद्युतः॥ आवृत्यगगनंमेघामुमुचुर्मांसशोणितं॥ १९॥ एवमासीत्तदावीरेशरवर्षेणसंवृते॥ फाल्गुनेभरतश्रेष्ठतदद्भु
तमिवाभवत्॥ २०॥ तस्यतेनावकीर्णस्यशरजालेनसर्वतः॥ मोहात्पपातगांडीवमावापश्चकरादपि॥ २१॥ तस्मिन्मोहमनुप्राप्तेशरजालंमहत्तदा॥ सैंधवा
मुमुचुस्तूर्णंगतसत्वेमहारथे॥ २२॥ ततोमोहसमापन्नंज्ञात्वापार्थंदिवौकसः॥ सर्वेवित्रस्तमनसस्तस्यशांतिकृतोभवन्॥ २३॥ ततोदेवर्षयःसर्वेतथासप्तर्षयो
पिच॥ ब्रह्मर्षयश्चविजयंजेपुःपार्थस्यधीमतः॥ २४॥ ततःप्रदीपितेदेवैःपार्थतेजसिपार्थिव॥ तस्थावचलवद्धीमान्संग्रामेपरमास्त्रवित्॥ २५॥ विचकर्षधनुर्दि
व्यंततःकौरवनंदनः॥ यंत्रस्येवेहशब्दोभून्महांस्तस्यपुनःपुनः॥ २६॥ ततःसशरवर्षाणिप्रत्यमित्रान्प्रतिप्रभुः॥ ववर्षधनुषापार्थोवर्षाणीवपुरंदरः॥ २७॥ तत
स्तेसैंधवायोधाःसर्वएवसराजकाः॥ नादृश्यंतशरैःकीर्णाःशलभैरिवपादपाः॥ २८॥ तस्यशब्देनवित्रेसुर्भयार्त्ताश्चविदुद्रुवुः॥ मुमुचुश्चाश्रुशोकार्त्ताःशुशु
चुश्चापिसैंधवाः॥ २९॥ तांस्तुसर्वान्नरव्याघ्रःसैंधवान्व्यचरद्बली॥ अलातचक्रवद्राजन्शरजालैःसमार्पयत्॥॥ ३०॥ तदिंद्रजालप्रतिमंबाणजालममित्र
हा॥ विसृज्यदिक्षुसर्वासुमहेंद्रइववज्रभृत्॥ ३१॥

तःअपतन्निति त्रयाणांसंबंधः॥ १६ ॥ १७ ॥ ततःखात्तुइतिपाठेचंद्रमंडलादूर्ध्वदेशात्पतिताउल्कातत्भित्वाऽधोपतदित्यर्थः॥ १८ ॥ रासभवर्णश्चारुणश्चतयोर्मिश्रीभावोरासभारुणोवर्णविशेषः॥ १९॥
॥ २०॥ आवापोहस्तावापः॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ततोगांडीवभृदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

मेघजालनिभंसैन्यंविदार्यशरवृष्टिभिः ॥ विबभौकौरवश्रेष्ठःशरदीवदिवाकरः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिसैंधवयुद्धे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच ततोगांडीवभृच्छूरोयुद्धायसमुपस्थितः ॥ विबभौयुधिदुर्धर्षोहिमवानचलो यथा ॥ १ ॥ ततस्तेसैंधवायोधाःपुनरेवव्यवस्थिताः ॥ व्यमुंचंतसुसंरब्धाःशरवर्षाणिभारत ॥ २ ॥ तान्प्रहस्यमहाबाहुःपुनरेवव्यवस्थितान् ॥ ततःप्रोवाचकौंते योमुमूर्षून्श्लक्ष्णयागिरा ॥ युध्यध्वंपरयाशक्त्यायतध्वंविजयेमम ॥ ३ ॥ कुरुध्वंसर्वकार्याणिमहद्वोभयमागतं ॥ एषयोत्स्यामिसर्वांस्तुनिवार्यशरवागुरां ॥ ४ ॥ तिष्ठध्वंयुद्धमनसोदर्पंशमयितास्मिवः ॥ एतावदुक्त्वाकौरव्योरोषाद्गांडीवभृत्तदा ॥ ५ ॥ ततोथवचनंस्मृत्वाभ्रातुर्ज्येष्ठस्यभारत ॥ नहंतव्यारणेतातक्षत्रिया विजिगीषवः ॥ ६ ॥ जेतव्याश्चेतियत्प्रोक्तंधर्मराज्ञामहात्मना ॥ चिंतयामाससतदाफाल्गुनःपुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ इत्युक्तोहंनरेंद्रेणनहंतव्यानृपाइति ॥ कथंतन्न मृषेदंस्याद्धर्मराजवचःशुभं ॥ ८ ॥ नहन्येरंश्चराजानोराज्ञश्चाज्ञाकृताभवेत् ॥ इतिसंचिंत्यसतदाफाल्गुनःपुरुषर्षभः ॥ ९ ॥ प्रोवाचवाक्यंधर्मज्ञःसैंधवान्यु द्धदुर्मदान् ॥ श्रेयोवदामियुष्माकंनहिंसेयमवस्थितान् ॥ १० ॥ यश्चवक्ष्यतिसंग्रामेतवास्मीतिपराजितः ॥ एतच्छ्रुत्वावचोमह्यंकुरुध्वंहितमात्मनः ॥ ११ ॥ ततोन्यथाकृच्छ्रगताभविष्यथमयार्दिताः ॥ एवमुक्त्वातुतान्वीरान्युयुधेकुरुपुंगवः ॥ १२ ॥ अर्जुनोतीवसंक्रुद्धःसंक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥ शतंशतसहस्राणिश राणांनतपर्वणां ॥ १३ ॥ मुमुचुःसैंधवाराजंस्तदागांडीवधन्वनि ॥ शरानापततःक्रूरानाशीविषविषोपमान् ॥ १४ ॥ चिच्छेदनिशितैर्बाणैरंतरासधनंजयः ॥ छित्वातुतानाशुचैवकंकपत्रान्शिलाशितान् ॥ १५ ॥ एकैकमेषांसमरेबिभेदनिशितैःशरैः ॥ ततःप्रासांश्चशक्तीश्चपुनरेवधनंजयं ॥ १६ ॥ जयद्रथंहतंस्मृत्वा चिक्षिपुःसैंधवान्नृपाः ॥ तेषांकिरीटीसंकल्पंमोघंचक्रेमहाबलः ॥ १७ ॥ सर्वांस्तानंतराच्छित्वातदाचुक्रोशपांडवः ॥ तथैवापततांतेषांयोधानांजयगृद्धिनां ॥ ॥ १८ ॥ शिरांसिपातयामासभल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ तेषांप्रद्रवतांचापिपुनरेवाभिधावतां ॥ १९ ॥ निवर्त्ततांचशब्दोभूत्पूर्णस्येवमहोदधेः ॥ तेवध्यमानास्तुतदा पार्थेनामिततेजसा ॥ २० ॥ यथाप्राणंयथोत्साहंयोधयामासुरर्जुनं ॥ ततस्तेफाल्गुनेनाजौशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ २१ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कृताविसंज्ञाभूयिष्ठाःक्लांतवाहनसैनिकाः ॥ तांस्तुसर्वान्परिग्लानान्विदित्वाधृतराष्ट्रजा ॥ २२ ॥ दुःशलाबालमादायनप्तारंप्रययौतदा ॥ सुरथस्यसुतंवीरंरथे
नाथागमत्तदा ॥ २३ ॥ शांत्यर्थंसर्वयोधानामभ्यगच्छतपांडवं ॥ साधनंजयमासाद्यरुरोदार्त्तस्वरंतदा ॥ २४ ॥ धनंजयोपितांदृष्ट्वाधनुर्विसस्रजेप्रभुः ॥ स
मुत्सृज्यधनुःपार्थोविधिवद्भगिनींतदा ॥ २५ ॥ प्राहकिंकरवाणीतिसाचतंप्रत्युवाचह ॥ एषतेभरतश्रेष्ठस्वस्रीयस्यात्मजःशिशुः ॥ २६ ॥ अभिवादयतेपार्थतं
पश्यपुरुषर्षभ ॥ इत्युक्तस्तस्यपितरंसपप्रच्छार्जुनस्तथा ॥ २७ ॥ क्वासावितिततोराजन्दुःशलावाक्यमब्रवीत् ॥ पितृशोकाभिसंतप्तोविषादार्त्तोस्यवैपिता ॥
॥ २८ ॥ पंचत्वमगमद्वीरोयथातन्मेनिशामय ॥ सपूर्वंपितरंश्रुत्वाहतंयुद्धेत्वयानघ ॥ २९ ॥ त्वामागतंचसंश्रुत्ययुद्धायहयसारिणं ॥ पितुश्चमृत्युदुःखार्त्तोऽज
हात्प्राणान्धनंजय ॥ ३० ॥ प्राप्तोबीभत्सुरित्येवनामश्रुत्यैवतेनघ ॥ विषादार्त्तःपपातोर्व्यांममारचममात्मजः ॥ ३१ ॥ तंदृष्ट्वापतितंतत्रततस्तस्यात्मजंप्रभो ॥
गृहीत्वासमनुप्राप्तात्वामद्यशरणैषिणी ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वार्त्तस्वरंसातुमुमोचधृतराष्ट्रजा ॥ दीनादीनंस्थितंपार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखं ॥ ३३ ॥ स्वसारंसमवेक्षस्व
स्वस्रीयात्मजमेवच ॥ कर्तुमर्हसिधर्मज्ञदयांकुरुकुलोद्वह ॥ ३४ ॥ विस्मृत्यकुरुराजानंतंचमंदंजयद्रथं ॥ अभिमन्योर्यथाजातःपरिक्षित्परवीरहा ॥ ३५ ॥ तथा
यंसुरथाज्जातोममपौत्रोमहाभुजः ॥ तमादायनरव्याघ्रसंप्राप्तास्मितवांतिकं ॥ ३६ ॥ शमार्थंसर्वयोधानांशृणुचेदंवचोमम ॥ आगतोयंमहाबाहोतस्यमंद
स्यपुत्रकः ॥ ३७ ॥ प्रसादमस्यबालस्यतस्मात्त्वंकर्त्तुमर्हसि ॥ एषप्रसाद्यशिरसाप्रशमार्थमरिंदम ॥ ३८ ॥ याचतेत्वांमहाबाहोशमंगच्छधनंजय ॥ बालस्यह
तबंधोश्चपार्थकिंचिदजानतः ॥ ३९ ॥ प्रसादंकुरुधर्मज्ञमामन्युवशमन्वगाः ॥ तमनार्यंनृशंसंचविस्मृत्यास्यपितामहं ॥ ४० ॥ आगस्कारिणमत्यर्थंप्रसादंक
र्त्तुमर्हसि ॥ एवंब्रुवत्यांकरुणंदुःशलायांधनंजयः ॥ ४१ ॥ संस्मृत्यदेवींगांधारींधृतराष्ट्रंचपार्थिवं ॥ उवाचदुःखशोकार्त्तःक्षत्रधर्मंव्यगर्हयत् ॥ ४२ ॥ यत्कृतेबांध
वाःसर्वेमयानीतायमक्षयं ॥ इत्युक्त्वाबहुसांत्वादिप्रसादमकरोज्जयः ॥ ४३ ॥ परिष्वज्यचतांप्रीतोविससर्जगृहान्प्रति ॥ ४४ ॥ दुःशलाचापितान्योधान्नि
वार्यमहतोरणात् ॥ संपूज्यपार्थंप्रययौगृहानेवशुभानना ॥ ४५ ॥ एवंनिर्जित्यतान्वीरान्सैंधवान्सधनंजयः ॥ अन्वधावतधावंतंहयंकामविचारिणं ॥ ४६ ॥ त
तोमृगमिवाकाशेयथादेवःपिनाकधृक् ॥ ससारतंतथावीरोविविधवद्यज्ञियंहयं ॥ ४७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

सचवाजीयथेष्टेनतांस्तान्देशान्यथाक्रमं ॥ विचचारयथाकामंकर्मपार्थस्यवर्धयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेणसहयस्त्वेवंविचरन्पुरुषर्षभ ॥ मणिपूरपतेर्देशमुपायात्सह
पांडवः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिसैंधवपराजयेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
वैशंपायनउवाच श्रुत्वातुनृपतिःप्राप्तंपितरंबभ्रुवाहनः ॥ निर्ययौविनयेनाथब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १ ॥ मणिपूरेश्वरंत्वेवमुपयातंधनंजयः ॥ नाभ्यनंदत्समे
धावीक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ २ ॥ उवाचचसधर्मात्मासमन्युःफाल्गुनस्तदा ॥ प्रक्रियेयंनतेयुक्ताबहिस्त्वंक्षत्रधर्मतः ॥ ३ ॥ संरक्ष्यमाणंतुरगंयौधिष्ठिरमुपागतं ॥
यज्ञियंविषयांतेमांनायोत्सीःकिंनुपुत्रक ॥ ४ ॥ धिक्त्वामस्तुसुदुर्बुद्धिंक्षत्रधर्मबहिष्कृतं ॥ योमांयुद्धायसंप्राप्तंसाम्नैवप्रत्यगृह्णथाः ॥ ५ ॥ नत्वयापुरुषार्थोहिक
श्चिदस्तीहजीवता ॥ यस्त्वंस्त्रीवद्यथाप्राप्तंमांसाम्नाप्रत्यगृह्णथाः ॥ ६ ॥ यद्यहंन्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयंसुदुर्मते ॥ प्रक्रियेयंभवेद्युक्तातावत्तवनराधम ॥ ७ ॥ तमे
वमुक्तंभर्त्रातुविदित्वापन्नगात्मजा ॥ अमृष्यमाणाभित्वोर्वीमुलूपीसमुपागमत् ॥ ८ ॥ साददर्शततःपुत्रंविमृशंतमधोमुखं ॥ संतर्ज्यमानमसकृत्पित्रायुद्धा
र्थिनाप्रभो ॥ ९ ॥ ततःसाचारुसर्वांगीसमुपेत्योरगात्मजा ॥ उलूपीप्राहवचनंधर्म्यंधर्मविशारदं ॥ १० ॥ उलूपींमांनिबोधत्वंमातरंपन्नगात्मजां ॥ कुरुष्ववचनं
पुत्रधर्मस्तेभवितापरः ॥ ११ ॥ युध्यस्वैनंकुरुश्रेष्ठंपितरंयुद्धदुर्मदं ॥ एवमेषहितेप्रीतोभविष्यतिनसंशयः ॥ १२ ॥ एवंदुर्मर्षितोराजासमात्राबभ्रुवाहनः ॥ म
नश्चक्रेमहातेजायुद्धायभरतर्षभ ॥ १३ ॥ सन्नह्यकांचनंवर्मशिरस्त्राणंचभानुमत् ॥ तूणीरशतसंबाधमारुरोहरथोत्तमं ॥ १४ ॥ सर्वोपकरणोपेतंयुक्तमश्वैर्म
नोजवैः ॥ सचक्रोपस्करंश्रीमान्हेमभांडपरिष्कृतं ॥ १५ ॥ परमार्चितमुच्छ्रित्यध्वजंसिंहंहिरण्मयं ॥ प्रययौपार्थमुद्दिश्यसराजाबभ्रुवाहनः ॥ १६ ॥ ततोऽभ्ये
त्यहयंवीरोयज्ञियंपार्थरक्षितं ॥ ग्राहयामासपुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः ॥ १७ ॥ गृहीतंवाजिनंदृष्ट्वाप्रीतात्मासधनंजयः ॥ पुत्रंरथस्थंभूमिष्ठःसंन्यवारयदाहवे
॥ १८ ॥ सतत्रराजातंवीरंशरसंघैरनेकशः ॥ अर्दयामासनिशितैराशीविषविषोपमैः ॥ १९ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंपितुःपुत्रस्यचातुलं ॥ देवासुररणप्रख्यमुभ
योःप्रीयमाणयोः ॥ २० ॥ किरीटिनंप्रविव्याधशरेणानतपर्वणा ॥ जत्रुदेशेनरव्याघ्रंप्रहसन्बभ्रुवाहनः ॥ २१ ॥ सोऽभ्यगात्सहपुंखेनवल्मीकमिवपन्नगः ॥ वि
निर्भिद्यचकौंतेयंप्रविवेशमहीतलं ॥ २२ ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रमीतइवमृतइव दिव्यंतेजोहार्दाकाशाख्यमीश्वरं ॥ २३ ॥ पुत्रंप्रशस्येतिसंबंधः ॥ २४ ॥ चित्रांगदाचित्रवाहनदुहितार्जुनस्यद्वितीयास्त्री ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सगाढवेदनोधीमानालंब्यधनुरुत्तमं ॥ दिव्यंतेजःसमाविश्यप्रमीतइवसोभवत् ॥ २३ ॥ ससंज्ञामुपलभ्याथप्रशस्यपुरुषर्षभः ॥ पुत्रंशक्रात्मजोवाक्यमिदमा
हमहाद्युतिः ॥ २४ ॥ साधुसाधुमहाबाहोवत्सचित्रांगदात्मज ॥ सदृशंकर्मतेदृष्ट्वाप्रीतिमानस्मिपुत्रक ॥ २५ ॥ विमुंचाम्येषतेबाणान्पुत्रयुद्धेस्थिरोभव ॥ इत्येव
मुक्त्वानाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २६ ॥ तान्सगांडीवनिर्मुक्तान्वज्राशनिसमप्रभान् ॥ नाराचानच्छिनद्राजाभल्लैःसर्वांस्त्रिधाद्विधा ॥ २७ ॥ तस्यपार्थःशरैर्दिव्यै
र्ध्वजंहेमपरिष्कृतं ॥ सुवर्णतालप्रतिमंक्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २८ ॥ हयांश्चास्यमहाकायान्महावेगानरिंदम ॥ चकारराजन्निर्जीवान्प्रहसन्निवपांडवः ॥ २९ ॥
सरथादवतीर्याथराजापरमकोपनः ॥ पदातिःपितरंक्रुद्धोयोधयामासपांडवं ॥ ३० ॥ संप्रीयमाणःपार्थानामृषभःपुत्रविक्रमात् ॥ नात्यर्थंपीडयामासपुत्रंव
ज्रधरात्मजः ॥ ३१ ॥ समन्यमानोविमुखंपितरंबभ्रुवाहनः ॥ शरैराशीविषाकारैःपुनरेवार्दयद्बली ॥ ३२ ॥ ततःसबाल्यात्पितरंविव्याधहृदिपत्रिणा ॥ निशि
तेनसुपुंखेनबलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३३ ॥ विवेशपांडवंराजन्मर्मभित्वातिदुःखकृत् ॥ सतेनातिभृशंविद्धःपुत्रेणकुरुनंदनः ॥ ३४ ॥ महींजगाममोहार्त्तस्ततोराज
न्धनंजयः ॥ तस्मिन्निपतितेवीरेकौरवाणांधुरंधरे ॥ ३५ ॥ सोपिमोहंजगामाथततश्चित्रांगदासुतः ॥ व्यायम्यसंयुगेराजादृष्ट्वाचपितरंहतं ॥ ३६ ॥ पूर्वमेवसबा
णौघैर्गाढविद्धोर्जुनेनह ॥ पपातसोपिधरणीमालिंग्यरणमूर्द्धनि ॥ ३७ ॥ भर्त्तारंनिहतंदृष्ट्वापुत्रंचपतितंभुवि ॥ चित्रांगदापरित्रस्ताप्रविवेशरणाजिरे ॥ ३८ ॥
शोकसंतप्तहृदयारुदतीवेपतीभृशं ॥ मणिपूरपतेर्मातादद्दर्शनिहतंपतिं ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअर्जुनबभ्रुवाहन
युद्धेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ वैशंपायनउवाच ततोबहुतरंभीरुर्विलप्यकमलेक्षणा ॥ मुमोहदुःखसंतप्तापपातचमहीतले
॥ १ ॥ प्रतिलभ्यचसासंज्ञांदेवीदिव्यवपुर्धरा ॥ उलूपींपन्नगसुतांदृष्ट्वेदंवाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ उलूपिपश्यभर्त्तारंशयानंनिहतंरणे ॥ त्वत्कृतेममपुत्रेणबाणेनस
मितिंजयं ॥ ३ ॥ ननुत्वमार्यधर्मज्ञाननुचासिपतिव्रता ॥ यत्त्वत्कृतेऽयंपतितःपतिस्तेनिहतोरणे ॥ ४ ॥ किंतुसर्वापराधोयंयदितेद्यधनंजयः ॥ क्षमस्वयाच्यमाना
वैजीवयस्वधनंजयं ॥ ५ ॥ ननुत्वमार्यधर्मज्ञात्रैलोक्यविदिताशुभे ॥ यद्घातयित्वापुत्रेणभर्त्तारंनानुशोचसि ॥ ६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पतिंअर्जुनं ॥ ३९ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नाहंशोचामितनयंहतंपन्नगनंदिनि॥ पतिमेवतुशोचामियस्यातिथ्यमिदंकृतं ॥ ७॥ इत्युक्त्वासातदादेवीमुलूपींपन्नगात्मजां ॥ भर्त्तारमभिगम्येदमित्युवा
चयशस्विनी॥ ८॥ उत्तिष्ठकुरुमुख्यस्यप्रियमुख्यममप्रिय॥ अयमश्वोमहाबाहोमयातेपरिमोक्षितः ॥ ९॥ ननुत्वयानामविभोधर्मराजस्ययज्ञियः॥ अयम
श्वोनुसर्त्तव्यःसशेषेकिंमहीतले॥ १० ॥त्वयिप्राणामयायत्ताःकुरूणांकुरुनंदन॥ सकस्मात्प्राणदोऽन्येषांप्राणान्संत्यक्तवानसि ॥ ११ ॥ उलूपिसाधुपश्येमंप
तिंनिपतितंभुवि॥ पुत्रंचेमंसमुत्साद्यघातयित्वानशोचसि॥१२॥ कामंस्वपितुबालोयंभूमौमृत्युवशंगतः॥ लोहिताक्षोगुडाकेशोविजयःसाधुजीवतु॥ १३॥
नापराधोस्तिसुभगेनराणांबहुभार्यता॥ प्रमदानांभवत्येषमातेभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १४॥ सख्यंचैतत्कृतंधात्राशश्वदव्ययमेवतु॥ सख्यंसमभिजानीहिसत्यंसंग
तमस्तुते॥ १५॥ पुत्रेणघातयित्वैनंपतिंयदिनमेद्यवै॥ जीवंतंदर्शयस्यद्यपरित्यक्ष्यामिजीवितं॥ १६ ॥ साहंदुःखान्वितादेविपतिपुत्रविनाकृता॥ इहैवप्राय
माशिष्येप्रेक्षंत्यास्तेनसंशयः॥ १७॥ इत्युक्त्वापन्नगसुतांसपत्नीचैत्रवाहनी॥ ततःप्रायमुपासीनातूष्णीमासीज्जनाधिप॥ १८॥ वैशंपायनउवाच ततो
विलप्यविरताभर्तुःपादौप्रगृह्यसा॥ उपविष्टाभवद्दीनासोच्छ्वासंपुत्रमीक्षती ॥ १९ ॥ ततःसंज्ञांपुनर्लब्ध्वासराजाबभ्रुवाहनः॥ मातरंतामथालोक्यरणभूमा
वथाब्रवीत्॥ २०॥ इतोदुःखतरंकिंनुयन्मेमातासुखैधिता॥ भूमौनिपतितंवीरमनुशेतेमृतंपतिं ॥ २१ ॥ निहंतारंरणेऽरीणांसर्वशस्त्रभृतांवरं॥ मयाविनिहतं
संख्येप्रेक्षतेदुर्मरंबत॥ २२॥ अहोऽस्याहृदयंदेव्यादृढंयन्नविदीर्यते॥ व्यूढोरस्कंमहाबाहुंप्रेक्षंत्यानिहतंपतिं॥ २३ ॥ दुर्मरंपुरुषेणेहमन्येत्वध्वन्यनागते॥ यत्र
नाहंनमेमाताविप्रयुज्येतजीवितात्॥ २४॥ हाहाधिक्कुरुवीरस्यसन्नाहंकांचनंभुवि॥ अपविद्धंहतस्येहमयापुत्रेणपश्यत ॥ २५॥ भोभोपश्यतमेवीरंपितरंब्रा
ह्मणाभुवि ॥ शयानंवीरशयनेमयापुत्रेणपातितं॥ २६॥ ब्राह्मणाःकुरुमुख्यस्ययेमुक्ताहयसारिणः॥ कुर्वंतिशांतिंकामस्यरणेयोयंमयाहतः ॥ २७॥ व्यादि
शंतुचकिंविप्राःप्रायश्चित्तमिहाद्यमे॥ आनृशंसस्यपापस्यपितृहंतूरणाजिरे ॥ २८॥ दुश्चराद्वादशसमाहत्वापितरमद्यवै॥ ममेहसुनृशंसस्यसंवीतस्यास्यच
र्मणा॥ २९॥ शिरःकपालेचास्यैवयुंजतःपितुरद्यमे॥ प्रायश्चित्तंहिनास्त्यन्यद्धत्वाद्यपितरंमम॥३०॥ पश्यनागोत्तमसुतेभर्त्तारंनिहतंमया॥ कृतंप्रियंमयाते
द्यनिहत्यसमरेर्जुनं॥ ३१॥ सोहमद्यगमिष्यामिगतिंपितृनिषेविताम्॥ ॥नशक्नोम्यात्मनात्मानमहंधारयितुंशुभे॥ ३२॥

॥६६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सात्वंमयिमृतेमातस्तथागांडीवधन्वनि ॥ भवप्रीतिमतीदेविसत्येनात्मानमालभे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वासततोराजादुःखशोकसमाहतः ॥ उपस्पृश्यमहाराजदुः
खाद्वचनमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ शृण्वंतुसर्वभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ त्वंचमातर्यथासत्यंब्रवीमिभुजगोत्तमे ॥३५॥ यदिनोत्तिष्ठतिजयःपितामेनरसत्तमः॥
अस्मिन्नेवरणोद्देशेशोषयिष्येकलेवरं॥ ३६॥ नहिमेपितरंहत्वानिष्कृतिर्विद्यतेक्वचित् ॥ नरकंप्रतिपत्स्यामिध्रुवंगुरुवधार्दितः॥ ३७॥ वीरंहिक्षत्रियंहत्वागो
शतेनप्रमुच्यते॥ पितरंतुनिहत्यैवंदुर्लभानिष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एषएकोमहातेजाःपांडुपुत्रोधनंजयः ॥ पिताचममधर्मात्मातस्यमेनिष्कृतिःकुतः ॥ ३९ ॥ इ
त्येवमुक्त्वानृपतेधनंजयसुतोनृपः॥ उपस्पृश्याभवत्तूष्णींप्रायोपेतोमहामतिः॥ ४०॥ वैशंपायनउवाच प्रायोपविष्टेनृपतौमणिपूरेश्वरेतदा ॥ पितृशो
कसमाविष्टेसहमात्रापरंतप॥ ४१ ॥ उलूपीचिंतयामासतदासंजीवनंमणिं ॥ सचोपातिष्ठततदापन्नगानांपरायणं॥ ४२॥ तंगृहीत्वातुकौरव्यनागराजपतेः
सुता ॥ मनःप्रह्लादनींवाचंसैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ४३॥ उत्तिष्ठमाशुचःपुत्रनैवजिष्णुस्त्वयाजितः ॥ अजेयःपुरुषैरेषतथादेवैःसवासवैः॥ ४४ ॥ मयातु
मोहनीनाममायैषासंप्रदर्शिता॥ प्रियार्थंपुरुषेंद्रस्यपितुस्तेद्ययशस्विनः ॥ ४५॥ जिज्ञासुर्ह्येषपुत्रस्यबलस्यतवकौरव ॥ संग्रामेयुध्यतोराजन्नागतःपरवीर
हा॥ ४६॥ तस्मादसिमयापुत्रयुद्धायपरिचोदितः॥ मापापमात्मनःपुत्रशंकेथाह्यण्वपिप्रभो॥४७॥ ऋषिरेषमहानात्मापुराणःशाश्वतोऽक्षरः ॥ नैनंशक्तो
हिसंग्रामेजेतुंशक्रोपिपुत्रक॥ ४८॥ अयंतुमेमणिर्दिव्यःसमानीतोविशांपते ॥ मृतान्मृतान्पन्नगेंद्रान्योजीवयतिनित्यदा॥ ४९ ॥ एनमस्योरसित्वंचस्था
पयस्वपितुःप्रभो ॥ संजीवितंतदापार्थंसत्वंद्रष्टासिपांडवं ॥ ५० ॥ इत्युक्तःस्थापयामासतस्योरसिमणिंतदा ॥ पार्थस्यामिततेजाःसपितुःस्नेहादपापकृत् ॥
॥ ५१ ॥ तस्मिन्न्यस्तेमणौवीरोजिष्णुरुज्जीवितःप्रभुः॥ चिरसुप्तइवोत्तस्थौमृष्टलोहितलोचनः॥ ५२॥ तमुत्थितंमहात्मानंलब्धसंज्ञंमनस्विनं॥ समीक्ष्यपित
रंस्वस्थंववंदेबभ्रुवाहनः॥ ५३॥ उत्थितेपुरुषव्याघ्रेपुनर्लक्ष्मीवतिप्रभो ॥ दिव्याःसुमनसःपुण्यावव्रृषेपाकशासनः ॥ ५४॥ अनाहतादुंदुभयोविनेदुर्मेघनिः
स्वनाः॥ साधुसाध्वितिचाकाशेबभूवसुमहान्स्वनः॥ ५५॥ उत्थायचमहाबाहुःपर्याश्वस्तोधनंजयः ॥ बभ्रुवाहनमालिंग्यसमाजिघ्रतमूर्धनि॥ ५६ ॥ ददर्श
चापिदूरेस्यमातरंशोककर्शितां॥ उलूप्यासहतिष्ठंतींततोपृच्छद्धनंजयः॥ ५७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किमिदंलक्ष्यतेसर्वंशोकविस्मयहर्षवत् ॥ रणाजिरममित्रघ्नयदिजानासिशंसमे ॥ ५८ ॥ जननीचकिमर्थंतेरणभूमिमुपागता ॥ नागेंद्रदुहिताचेयमुलूपीकि
॥६७॥ मिहागता ॥ ५९ ॥ जानाम्यहमिदंयुद्धंत्वयामद्वचनात्कृतं ॥ स्त्रीणामागमनेहेतुमहमिच्छामिवेदितुं ॥ ६० ॥ तमुवाचतथापृष्टोमणिपूरपतिस्तदा ॥ प्रसाद्यशि
रसाविद्वानुलूपीपृच्छ्यतामियं ॥ ६१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेअर्जुनप्रत्युज्जीवनेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच किमागमनकृत्यंतेकौरव्यकुलनंदिनि ॥ मणिपूरपतेर्मातुस्तथैवचरणाजिरे ॥ १ ॥ कच्चित्कुशलकामासिराज्ञोस्यभु
जगात्मजे ॥ ममवाचपलापांगिकच्चित्त्वंशुभमिच्छसि ॥ २ ॥ कच्चित्तेपृथुलश्रोणिनाप्रियंप्रियदर्शने ॥ अकार्षमहमज्ञानादयंवाबभ्रुवाहनः ॥ ३ ॥ कच्चि
न्नुराजपुत्रीतेसपत्नीचैत्रवाहनी ॥ चित्रांगदावरारोहानापराध्यतिकिंचन ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्दुहिताप्रहसन्निव ॥ नमेत्वमपराद्धोसिनहिमेबभ्रुवाहनः ॥
॥ ५ ॥ नजनित्रीतथास्येयंममयाप्रेष्यवत्स्थिता ॥ श्रूयतांयद्यथाचेदंमयासर्वंविचेष्टितं ॥ ६ ॥ नमेकोपस्त्वयाकार्यःशिरसात्वांप्रसादये ॥ त्वत्प्रियार्थंहिकौर
व्यकृतमेतन्मयाविभो ॥ ७ ॥ यत्तच्छृणुमहाबाहोनिखिलेनधनंजय ॥ महाभारतयुद्धेयत्त्वयाशांतनवोनृपः ॥ ८ ॥ अधर्मेणहतःपार्थतस्यैषानिष्कृतिःकृता ॥
नहिभीष्मस्त्वयावीरयुध्यमानोहिपातितः ॥ ९ ॥ शिखंडिनातुसंयुक्तस्तमाश्रित्यहतस्त्वया ॥ तस्यशांतिमकृत्वात्वंत्यजेथायदिजीवितं ॥ १० ॥ कर्मणातेनपापे
नपतेथानिरयेध्रुवं ॥ एषातुविहिताशांतिःपुत्राद्यांप्राप्तवानसि ॥ वसुभिर्वसुधापालगंगयाचमहामते ॥ ११ ॥ पुराहिश्रुतमेतत्तेवसुभिःकथितंमया ॥ गंगाया
स्तीरमाश्रित्यहतेशांतनवेनृप ॥ १२ ॥ आप्लुत्यदेवावसवःसमेत्यचमहानदीं ॥ इदमूचुर्वचोघोरंभागीरथ्यामतेतदा ॥ १३ ॥ एषशांतनवोभीष्मोनिहतःसव्य
साचिना ॥ अयुध्यमानःसंग्रामेसंसक्तोन्येनभाविनि ॥ तदनेनानुषंगेणवयमद्यधनंजयं ॥ १४ ॥ शापेनयोजयामेतितथास्त्वितिचसाब्रवीत् ॥ तदहंपितुरावे
द्यप्रविश्यव्यथितेंद्रिया ॥ १५ ॥ अभवंसचतच्छ्रुत्वाविषादमगमत्परं ॥ पितातुमेवसून्गत्वात्वदर्थेसमयाचत ॥ १६ ॥ पुनःपुनःप्रसाद्यैतांस्तएनमिदमब्रुवन् ॥
पुत्रस्तस्यमहाभागमणिपूरेश्वरोयुवा ॥ १७ ॥ सएनंरणमध्यस्थःशरैःपातयिताभुवि ॥ एवंकृतेसनागेंद्रमुक्तशापोभविष्यति ॥ १८ ॥ गच्छेतिवसुभिश्चोक्तो ॥६७॥
ममचेदंशशंससः ॥ तच्छ्रुत्वात्वंमयातस्माच्छापादसिविमोक्षितः ॥ १९ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥

नहित्वांदेवराजोपिसमरेषुपराजयेत् ॥ आत्मापुत्रःस्मृतस्तस्मात्तेनेहासिपराजितः ॥ २० ॥ नहिदोषोममम मतःकथंवामन्यसेविभो ॥ इत्येवमुक्तोविजयःप्रसन्ना त्माब्रवीदिदं ॥ २१ ॥ सर्वंमेसुप्रियंदेवियदेतत्कृतवत्यसि ॥ इत्युक्त्वासोब्रवीत्पुत्रंमणिपूरपतिंजयः ॥ २२ ॥ चित्रांगदायाःशृण्वत्याःकौरव्यदुहितुस्तदा ॥ युधिष्ठिरस्याश्वमेधःपरिचैत्रींभविष्यति ॥ २३ ॥ तत्रागच्छेःसहामात्योमातृभ्यांसहितोनृप ॥ २४ ॥ इत्येवमुक्तःपार्थेनसराजाबभ्रुवाहनः ॥ उवाचपितरंधीमानिदमस्राविलेक्षणः ॥ २५ ॥ उपयास्यामिधर्मज्ञभवतःशासनादहं ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेद्विजातिपरिवेषकः ॥ २६ ॥ ममत्वनुग्रहार्थायप्रविशस्वपुरंस्वकं ॥ भार्याभ्यांसहधर्मज्ञमाभूत्तेत्रविचारणा ॥ २७ ॥ उषित्वेहनिशामेकांसुखंस्वभवनेप्रभो ॥ पुनरश्वानुगमनंकर्त्तासिजयतांवर ॥ २८ ॥ इत्युक्तःसतुपुत्रेणतदावानरकेतनः ॥ स्मयन्प्रोवाचकौंतेयस्तदाचित्रांगदासुतं ॥ २९ ॥ विदितंतेमहाबाहोयथादीक्षांचराम्यहं ॥ नसतावत्प्रवेक्ष्यामिपुरंतेपृथुलोचन ॥ ३० ॥ यथाकामंव्रजत्येषयज्ञियाश्वोनरर्षभ ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिनस्थानंविद्यतेमम ॥ ३१ ॥ सतत्रविधिवत्तेनपूजितःपाकशासनिः ॥ भार्याभ्यामभ्यनुज्ञातःप्रायाद्भरतसत्तमः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच सतुवाजीसमुद्रांतांपर्यैत्यवसुधामिमां ॥ निवृत्तोभिमुखोराजन्येनवारणसाह्वयं ॥ १ ॥ अनुगच्छंश्चतुरगंनिवृत्तोथकिरीटभृत् ॥ यदृच्छयासमापेदेपुरंराजगृहंतदा ॥ २ ॥ तमभ्याशगतंदृष्ट्वासहदेवात्मजःप्रभो ॥ क्षत्रधर्मेस्थितोवीरःसमरायाजुहावह ॥ ३ ॥ ततःपुरात्सनिष्क्रम्यरथीधन्वीशरीतली ॥ मेघसंधिःपदातिस्तंधनंजयमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ आसाद्यचमहातेजामेघसंधिर्धनंजयं ॥ बालभावान्महाराजप्रोवाचेदंनकौशलात् ॥ ५ ॥ किमयंचार्यतेवाजीस्त्रीमध्यइवभारत ॥ हयमेनंहरिष्यामिप्रयतस्वविमोक्षणे ॥ ६ ॥ आदत्तानुनयोयुद्धेयदित्वंपितृभिर्मम ॥ करिष्यामितवातिथ्यंप्रहरप्रहरामिच ॥ ७ ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचैनंप्रहसन्निवपांडवः ॥ विघ्नकर्त्तामयावार्यइतिमेव्रतमाहितं ॥ ८ ॥ भ्रात्राज्येष्ठेननृपतेतवापिविदितंध्रुवं ॥ प्रहरस्वयथाशक्तिनमन्युर्विद्यतेमम ॥ ॥ ९ ॥ इत्युक्तःप्राहरत्पूर्वंपांडवंमगधेश्वरः ॥ किरन्शरसहस्राणिवर्षाणीवसहस्रदृक् ॥ १० ॥

सत्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अदत्तानुनयः अशिक्षितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ गृध्रवाजितैः गृध्रपक्षयुतैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इत्याश्वमे

ततोगांडीवभृच्छूरोगांडीवप्रहितैःशरैः ॥ चकारमोघांस्तान्बाणान्सयत्नान्भरतर्षभ ॥ ११ ॥ समोघंतस्यबाणौघंकृत्वावानरकेतनः ॥ शरान्मुमोचज्वलिता
न्दीप्तास्यानिवपन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजेपताकादंडेषुरथेयंत्रेहयेषुच ॥ अन्येषुचरथांगेषुनशरीरेनसारथौ ॥ १३ ॥ संरक्ष्यमाणःपार्थेनशरीरेसव्यसाचिना ॥
मन्यमानःस्ववीर्यंतन्मागधःप्राहिणोच्छरान् ॥ १४ ॥ ततोगांडीवधन्वातुमागधेनभृशाहतः ॥ बभौवसंतसमयेपलाशःपुष्पितोयथा ॥ १५ ॥ अवध्यमानःसो
ऽभ्यघ्नन्मागधःपांडवर्षभं ॥ तेनतस्थौसकौरव्यलोकवीरस्यदर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसाचीतुसंक्रुद्धोविकृष्यबलवद्धनुः ॥ हयांश्चकारनिर्जीवान्सारथेश्चशिरोहरत् ॥
॥ १७ ॥ धनुश्चास्यमहच्चित्रंक्षुरेणप्रचकर्त्तह ॥ हस्तावापंपताकांचध्वजंचास्यन्यपातयत् ॥ १८ ॥ सराजाव्यथितोव्यश्वोविधनुर्हतसारथिः ॥ गदामादायकौंते
यमभिदुद्रावसवेगवान् ॥ १९ ॥ तस्यापततएवाशुगदांहेमपरिष्कृतां ॥ शरैश्चकर्त्तबहुधाबहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २० ॥ सागदाशकलीभूताविशीर्णमणिबंधना ॥
व्यालीविमुच्यमानेवपपातधरणीतले ॥ २१ ॥ विरथंविधनुष्कंचगदयापरिवर्जितं ॥ सांत्वपूर्वमिदंवाक्यमब्रवीत्कपिकेतनः ॥ २२ ॥ पर्याप्तःक्षत्रधर्मोऽयंदर्शि
तःपुत्रगम्यतां ॥ बह्वेतत्समरेकर्मतवबालस्यपार्थिव ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरस्यसंदेशोनहंतव्यान्नृपाइति ॥ तेनजीवसिराजंस्त्वमपराद्धोपिमेरणे ॥ २४ ॥ इतिम
त्वातदात्मानंप्रत्यादिष्टंस्ममागधः ॥ तथ्यमित्यभिगम्यैनंप्रांजलिःप्रत्यपूजयत् ॥ २५ ॥ पराजितोऽस्मिभद्रंतेनाहंयोद्धुमिहोत्सहे ॥ यद्यत्कृत्यंमयातेद्यतद्ब्रूहि
कृतमेवतु ॥ २६ ॥ तमर्जुनःसमाश्वास्यपुनरेवेदमब्रवीत् ॥ आगंतव्यंपरांचैत्रीमश्वमेधेनृपस्यनः ॥ २७ ॥ उत्युक्तःसतथेत्युक्त्वापूजयामासतंहयं ॥ फाल्गुनंच
युधिश्रेष्ठंविधिवत्सहदेवजः ॥ २८ ॥ ततोयथेष्टमगमत्पुनरेवसकेसरी ॥ ततःसमुद्रतीरेणवंगान्पुंड्रान्सकोसलान् ॥ २९ ॥ तत्रतत्रचभूरीणिम्लेच्छसैन्यान्यनेक
शः ॥ विजिग्येधनुषाराजन्गांडीवेनधनंजयः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेमागधपराजयेद्व्यशीतितमोऽ
ध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच मागधेनार्चितोराजन्पांडवःश्वेतवाहनः ॥ दक्षिणांदिशमास्थायचारयामासतंहयं ॥ १ ॥ ततःसपु
नरावर्त्यहयःकामचरोबली ॥ आससादपुरींरम्यांचेदीनांशुक्तिसाह्वयां ॥ २ ॥ शरभेणार्चितस्तत्रशिशुपालसुतेनसः ॥ युद्धपूर्वंतदातेनपूजयाचमहाबलः ॥ ३ ॥

धिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ मागधेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥

ततोर्चितोययौराजंस्तदासतुरगोत्तमः ॥ काशीनंगान्कोसलांश्चकिरातानथतंगणान् ॥ ४ ॥ पूजांतत्रयथान्यायंप्रतिगृह्यधनंजयः ॥ पुनरावृत्यकौंतेयोदशा
र्णानगमत्तदा ॥ ५ ॥ तत्रचित्रांगदोनामबलवानरिमर्दनः ॥ तेनयुद्धमभूत्तस्यविजयस्यातिभैरवं ॥ ६ ॥ तंचापिवशमानीयकिरीटीपुरुषर्षभः ॥ निषादराज्ञो
विषयमेकलव्यस्यजग्मिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यसुतश्चैनंयुद्धेनजगृहेतदा ॥ तत्रचक्रेनिषादैःससंग्रामंलोमहर्षणं ॥ ८ ॥ ततस्तमपिकौंतेयःसमरेष्वपराजितः ॥
जिगाययुधिदुर्धर्षोयज्ञविघ्नार्थमागतं ॥ ९ ॥ सतंजित्वामहाराजनैषादिंपाकशासनिः ॥ अर्चितःप्रययौभूयोदक्षिणंसलिलार्णवं ॥ १० ॥ तत्रापिद्रविडैरांध्रै
रौद्रैर्माहिषकैरपि ॥ तथाकोल्लगिरेयैश्चयुद्धमासीत्किरीटिनः ॥ ११ ॥ तांश्चापिविजयोजित्वानातितीव्रेणकर्मणा ॥ तुरंगमवशेनाथसुराष्ट्रानभितोययौ ॥
॥ १२ ॥ गोकर्णमथचासाद्यप्रभासमपिजग्मिवान् ॥ ततोद्वारवतींरम्यांवृष्णिवीराभिपालितां ॥ १३ ॥ आससादहयःश्रीमान्कुरुराजस्ययज्ञियः ॥ तमुन्म
थ्यहयश्रेष्ठंयादवानांकुमारकाः ॥ १४ ॥ प्रययुस्तांस्तदाराजन्नुग्रसेनोन्यवारयत् ॥ ततःपुराद्विनिष्क्रम्यवृष्ण्यंधकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ सहितोवासुदेवेनमातुले
नकिरीटिनः ॥ तौसमेत्यकुरुश्रेष्ठंविधिवत्प्रीतिपूर्वकं ॥ १६ ॥ परयाभारतश्रेष्ठंपूजयासमवस्थितौ ॥ ततस्ताभ्यामनुज्ञातोययौयेनहयोगतः ॥ १७ ॥ ततःसप
श्चिमंदेशंसमुद्रस्यतदाहयः ॥ क्रमेणव्यचरत्स्फीतंततःपंचनदंययौ ॥ १८ ॥ तस्मादपिसकौरव्यगंधारविषयंहयः ॥ विचचारयथाकामंकौंतेयानुगतस्तदा ॥
॥ १९ ॥ ततोगांधारराजेनयुद्धमासीत्किरीटिनः ॥ घोरंशकुनिपुत्रेणपूर्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि
अश्वानुसरणेत्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच शकुनेस्तनयोवीरोगांधाराणांमहारथः ॥ प्रत्युद्ययौगुडाकेशंसैन्येन
महतावृतः ॥ १ ॥ हस्त्यश्वरथयुक्तेनपताकाध्वजमालिना ॥ अमृष्यमाणास्तेयोधानृपस्यशकुनेर्वधं ॥ २ ॥ अभ्ययुःसहिताःपार्थंप्रगृहीतशरासनाः ॥ सतानुवा
चधर्मात्माबीभत्सुरपराजितः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरस्यवचनंनचतेजगृहुर्हितं ॥ वार्यमाणापिपार्थेनसांत्वपूर्वममर्षिताः ॥ ४ ॥ परिवार्यहयंजग्मुस्ततश्चुक्रोधपांडवः ॥
ततःशिरांसिदीप्ताग्रैस्तेषांचिच्छेदपांडवः ॥ ५ ॥ क्षुरैर्गांडीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनहयमुत्सृज्यसंभ्रमात् ॥ ६ ॥ न्यवर्त्तंतमहारा
जशरवर्षार्दिताभृशं ॥ निरुध्यमानस्तैश्चापिगांधारैःपांडुनंदनः ॥ ७ ॥ शकुनेस्तनयइतिस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥ ॥७॥

आदिश्यादिश्यतेजस्वीशिरांस्येषांन्यपातयत् ॥ वध्यमानेषुतेष्वाजौगांधारेषुसमंततः ॥ ८ ॥ सराजाशकुनेःपुत्रःपांडवंप्रत्यवारयत् ॥ तंयुध्यमानंराजानंक्षत्रधर्मेव्यवस्थितं॥ ९ ॥पार्थोब्रवीन्नमेवध्याराजानोराजशासनात् ॥ अलंयुद्धेनतेवीरनतेस्त्वद्यपराजयः॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदनादृत्यवाक्यमज्ञानमोहितः॥ सशक्रसमकर्माणंसमवाकिरदाशुगैः॥ ११ ॥ तस्यपार्थःशिरस्त्राणमर्धचंद्रेणपत्रिणा॥ अपाहरदमेयात्माजयद्रथशिरोयथा ॥ १२ ॥ तंदृष्ट्वाविस्मयंजग्मुर्गांधाराःसर्वएवते॥ इच्छतातेननहतोराजेत्यसिचतंविदुः॥ १३॥ गांधारराजपुत्रस्तुपलायनकृतक्षणः ॥ ययौतैरेवसहितस्त्रस्तैःक्षुद्रमृगैरिव ॥ १४॥ तेषांतुतरसापार्थस्तत्रैवपरिधावतां॥ प्रजहारोत्तमांगानिभल्लैःसन्नतपर्वभिः॥ १५ ॥ उच्छ्रितांस्तुभुजान्केचिन्नाबुध्यंतशरैर्हतान् ॥ शरैर्गांडीवनिर्मुक्तैःपृथुभिःपार्थचोदितैः ॥ १६॥ संभ्रांतनरनागाश्वमपतद्विद्रुतंबलं॥ हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्ततमुहुर्मुहुः॥ १७॥ नाभ्यदृश्यंतवीरस्यकेचिदग्रेऽग्र्यकर्मणः॥ रिपवःपात्यमानावैयेसहेयुर्धनंजयं ॥ १८॥ ततोगांधारराजस्यमंत्रिवृद्धपुरःसरा ॥ जननीनिर्ययौभीतापुरस्कृत्यार्घमुत्तमं॥ १९॥ सान्यवारयदव्यग्रंतंपुत्रंयुद्धदुर्मदं॥ प्रसादयामासचतंजिष्णुमक्लिष्टकारिणं॥ २० ॥ तांपूजयित्वाबीभत्सुःप्रसादमकरोत्प्रभुः॥ शकुनेश्चापितनयंसांत्वयन्निदमब्रवीत्॥ २१ ॥ नमेप्रियंमहाबाहोयत्तेबुद्धिरियंकृता॥ प्रतियोद्धुममित्रघ्नभ्रातैवत्वंममानघ ॥ २२॥ गांधारींमातरंस्मृत्वाधृतराष्ट्रकृतेनच ॥ तेनजीवसिराजंस्त्वंनिहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३॥ मैवंभूःशाम्यतांवैरंमातेभूद्बुद्धिरीदृशी ॥ गच्छेथास्त्वंपरांचैत्रीमश्वमेधेनृपस्यनः॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वानुसरणेशकुनिपुत्रपराजयेचतुरशीतितमोऽध्यायः॥ ८४॥ ॥७॥

वैशंपायनउवाच

इत्युक्तानुययौपार्थोहयंकामविहारिणं॥ न्यवर्त्ततततोवाजीयेननागाह्वयंपुरं॥ १ ॥ तंनिवृत्तंतुशुश्रावचारेणैवयुधिष्ठिरः ॥ श्रुत्वार्जुनंकुशलिनंसचहृष्टमनाभवत् ॥ २॥ विजयस्यचतत्कर्मगांधारविषयेतदा॥ श्रुत्वाचान्येषुदेशेषुससुप्रीतोभवत्तदा॥३॥एतस्मिन्नेवकालेतुद्वादशींमाघमासिकीं॥ इष्टंगृहीत्वानक्षत्रंधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥४॥ समानीयमहातेजाःसर्वान्भ्रातॄन्महीपतिः॥ भीमंचनकुलंचैवसहदेवंचकौरव॥ ५॥ प्रोवाचेदंवचःकालेतदाधर्मभृतांवरः॥ आमंत्र्यवदतांश्रेष्ठोभीमंप्रहरतांवरं॥ ६ ॥ आयातिभीमसेनासौसहाश्वेनतवानुजः॥ यथामेपुरुषाःप्राहुर्येधनंजयसारिणः॥७॥ ॥६९॥

इत्युक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इष्टंनक्षत्रंपुष्यं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ प्रस्थाप्यंतुप्रस्थापयंतु स्वार्थेणिचू प्रतिष्ठंत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

उपस्थितश्चकालोयमभितोवर्त्ततेहयः ॥ माघीचपौर्णमासीयंमासःशेषोवृकोदर ॥ ८ ॥ तत्प्रस्थाप्यंतुविद्वांसोब्राह्मणावेदपारगाः ॥ वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थंदे
शंपश्यंतुयज्ञियं ॥ ९ ॥ इत्युक्तःसतुतच्चक्रेभीमोनृपतिशासनं ॥ हृष्टःश्रुत्वागुडाकेशमायांतंपुरुषर्षभं ॥ १० ॥ ततोययौभीमसेनःप्राज्ञैःस्थपतिभिःसह ॥ ब्राह्म
णानग्रतःकृत्वाकुशलान्यज्ञकर्मणि ॥ ११ ॥ तंसशालचयंश्रीमत्सप्रतोलीसुघट्टितं ॥ मापयामासकौरव्योयज्ञवाटंयथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादशतसंबाधं
मणिप्रवरकुट्टिमं ॥ कारयामासविधिवद्धेमरत्नविभूषितं ॥ १३ ॥ स्तंभान्कनकचित्रांश्चतोरणानिबृहंतिच ॥ यज्ञायतनदेशेषुदत्वाशुद्धंचकाननं ॥ १४ ॥ अं
तःपुराणांराज्ञांचनानादेशसमीयुषां ॥ कारयामासधर्मात्मातत्रतत्रयथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानांचवेश्मानिनानादेशसमीयुषां ॥ कारयामासकौंतेयोविधि
वत्तान्यनेकशः ॥ १६ ॥ तथासंप्रेषयामासदूतान्नृपतिशासनात् ॥ भीमसेनोमहाबाहोराज्ञामक्लिष्टकर्मणां ॥ १७ ॥ तेप्रियार्थंकुरुपतेराययुर्नृपसत्तम ॥ रत्ना
न्यनेकान्यादायस्त्रियोश्वानायुधानिच ॥ १८ ॥ तेषांनिर्विशतांतेषुशिबिरेषुमहात्मनां ॥ नर्दतःसागरस्येवदिवस्पृगभवत्स्वनः ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानांचस
राजाकुरुवर्धनः ॥ व्यादिदेशान्नपानानिशय्याश्चाप्यतिमानुषाः ॥ २० ॥ वाहनानांचविविधाःशालाःशालीक्षुगोरसैः ॥ उपेताभरतश्रेष्ठोव्यादिदेशसधर्मराट्
॥ २१ ॥ तथातस्मिन्महायज्ञेधर्मराजस्यधीमतः ॥ समाजग्मुर्मुनिगणाबहवोब्रह्मवादिनः ॥ २२ ॥ येचद्विजातिप्रवरास्तत्रासन्पृथिवीपते ॥ समाजग्मुःसशि
ष्यांस्तान्प्रतिजग्राहकौरवः ॥ २३ ॥ सर्वांश्चताननुययौयावदावसथान्प्रति ॥ स्वयमेवमहातेजादंभंत्यक्त्वायुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ ततःकृत्वास्थपतयःशिल्पिनोन्ये
चयेतदा ॥ कृत्स्नंयज्ञविधिंराज्ञोधर्मज्ञायन्यवेदयन् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वाधर्मराजस्तुकृतंसर्वमतंद्रितः ॥ हृष्टरूपोभवद्राजासहभ्रातृभिरादृतः ॥ २६ ॥ वैशंपा
यनउवाच तस्मिन्यज्ञेप्रवृत्तेतुवाग्मिनोहेतुवादिनः ॥ हेतुवादान्बहूनाहुःपरस्परजिगीषवः ॥ २७ ॥ ददृशुस्तंनृपतयोयज्ञस्यविधिमुत्तमं ॥ देवेंद्रस्येवविहि
तंभीमसेनेनभारत ॥ २८ ॥ ददृशुस्तोरणान्यत्रशातकुंभमयानिते ॥ शय्यासनविहारांश्चसुबहून्रत्नसंचयान् ॥ २९ ॥ घटान्पात्रीःकटाहानिकलशान्वर्धमा
नकान् ॥ नहिकिंचिदसौवर्णमपश्यन्वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपांश्चशास्त्रपठितान्दारवान्हेमभूषितान् ॥ उपक्लृप्तान्यथाकालंविधिवद्भूरिवर्चसः ॥ ३१ ॥ स्थल
जाजलजायेचपशवःकेचनप्रभो ॥ सर्वानेवसमानीतानपश्यंस्तत्रतेनृपाः ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

गाश्चैवमहिषीश्चैवतथावृद्धस्त्रियोपिच ॥ औदकानिचसत्वानिश्वापदानिवयांसिच ॥ ३३ ॥ जरायुजांडजातानिस्वेदजान्युद्भिदानिच ॥ पर्वतानूपजातानिभू
तानिददृशुश्चते ॥ ३४ ॥ एवंप्रमुदितंसर्वंपशुगोधनधान्यतः ॥ यज्ञवाटंनृपादृष्ट्वापरंविस्मयमागताः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणानांविशांचैवबहुमृष्टान्नमृद्धिमत् ॥ पूर्णे
॥७०॥ शतसहस्रेतुविप्राणांतत्रभुंजतां ॥ ३६ ॥ दुंदुभिर्मेघनिर्घोषोमुहुर्मुहुरताड्यत ॥ विननादासकृच्चापिदिवसेदिवसेगते ॥ ३७ ॥ एवंसववृतेयज्ञोधर्मराजस्यधी
मतः ॥ अन्नस्यसुबहून्राजन्नुत्सर्गान्पर्वतोपमान् ॥ ३८ ॥ दधिकुल्याश्चददृशुःसर्पिषश्चह्रदान्जनाः ॥ जंबूद्वीपोहिसकलोनानाजनपदायुतः ॥ ३९ ॥ राजन्न
दृश्यतैकस्थोराज्ञस्तस्यमहामखे ॥ तत्रजातिसहस्राणिपुरुषाणांततस्ततः ॥ ४० ॥ गृहीत्वाभाजनान्जग्मुर्बहूनिभरतर्षभ ॥ स्रग्विणश्चापितेसर्वेसुमृष्टमणिकुं
डलाः ॥ ४१ ॥ पर्यवेषन्द्विजातींस्तान्शतशोथसहस्रशः ॥ विविधान्यन्नपानानिपुरुषायेनुयायिनः ॥ तेवैनृपोपभोज्यानिब्राह्मणानांददुश्चह ॥ ४२ ॥ इति
श्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधारंभेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच समा
गतान्वेदविदोराज्ञश्चपृथिवीश्वरान् ॥ दृष्ट्वायुधिष्ठिरोराजाभीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपयातानरव्याघ्रायएतेपृथिवीश्वराः ॥ एतेषांक्रियतांपूजापूजार्हाहिनरा
धिपाः ॥ २ ॥ इत्युक्तःसतथाचक्रेनरेंद्रेणयशस्विना ॥ भीमसेनोमहातेजायमाभ्यांसहपांडवः ॥ ३ ॥ अथाभ्यगच्छद्गोविंदोवृष्णिभिःसहधर्मजं ॥ बलदेवंपुर
स्कृत्यसर्वप्राणभृतांवरः ॥ ४ ॥ युयुधानेनसहितःप्रद्युम्नेनगदेनच ॥ निशठेनाथसांबेनतथैवकृतवर्मणा ॥ ५ ॥ तेषामपिपरांपूजांचक्रेभीमोमहारथः ॥ विविशु
स्तेचवेश्मानिरत्नवंतिचसर्वशः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरसमीपेतुकथांतेमधुसूदनः ॥ अर्जुनंकथयामासबहुसंग्रामकर्षितं ॥ ७ ॥ सतंपप्रच्छकौंतेयःपुनःपुनररिंदमं ॥
धर्मजःशक्रजंजिष्णुंसमाचष्टजगत्पतिः ॥ ८ ॥ आगमद्द्वारकावासीममाप्तःपुरुषोनृप ॥ योद्राक्षीत्पांडवश्रेष्ठंबहुसंग्रामकर्षितं ॥ ९ ॥ समीपेचमहाबाहुमाच
ष्टचममप्रभो ॥ कुरुकार्याणिकौंतेयहयमेधार्थसिद्धये ॥ १० ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचैनंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ दिष्ट्यासकुशलीजिष्णुरुपायातिचमाधव ॥ ११ ॥ य
दिदंसंदिदेशास्मिन्पांडवानांबलाग्रणीः ॥ तदाज्ञातमिहेच्छामिभवतायदुनंदन ॥ १२ ॥ इत्युक्तोधर्मराजेनवृष्ण्यंधकपतिस्तदा ॥ प्रोवाचेदंवचोवाग्मीधर्मा
त्मानंयुधिष्ठिरं ॥ १३ ॥ समागताननिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतमिति ॥ १ ॥

इदमाहमहाराजपार्थवाक्यंस्मरन्नरः ॥ वाच्योयुधिष्ठिरःकृष्णकालेवाक्यमिदंमम ॥ १४ ॥ आगमिष्यंतिराजानःसर्वेवैकौरवर्षभ ॥ प्राप्तानांमहतांपूजाका
र्याह्येतत्क्षमंहिनः ॥ १५ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजाविज्ञाप्योममानद ॥ यथाचात्ययिकंनस्याद्यदर्घाहरणेभवत् ॥ १६ ॥ कर्तुमर्हतितद्राजाभवांश्चाप्यनुमन्यतां ॥
राजद्वेषान्ननश्येयुरिमाराजन्पुनःप्रजाः ॥ १७ ॥ इदमन्यच्चकौंतेयवचःसपुरुषोब्रवीत् ॥ धनंजयस्यनृपतेतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १८ ॥ उपयास्यतियज्ञंनोमणि
पूरपतिर्नृपः ॥ पुत्रोममहातेजादयितोबभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तंभवान्मदपेक्षार्थंविधिवत्प्रतिपूजयेत् ॥ सतुभक्तोनुरक्तश्चममनित्यमितिप्रभो ॥ २० ॥ इत्येतद्व
चनंश्रुत्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभिनंद्यास्यतद्वाक्यमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधारंभेषड
शीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतंप्रियमिदंकृष्णयत्त्वमर्हसिभाषितुं ॥ तन्मेऽमृतरसंपुण्यंमनोह्लादयतिप्रभो ॥ १ ॥
बहूनिकिलयुद्धानिविजयस्यनराधिपैः ॥ पुनरासन्हृषीकेशतत्रतत्रचमेश्रुतं ॥ २ ॥ किंनिमित्तंसनित्यंहिपार्थःसुखविवर्जितः ॥ अतीवविजयोधीमन्निति
मेदूयतेमनः ॥ ३ ॥ संचिंतयामिकौंतेयंरहोजिष्णुंजनार्दन ॥ अतीवदुःखभागीससततंपांडुनंदनः ॥ ४ ॥ किंनुतस्यशरीरेस्तिसर्वलक्षणपूजिते ॥ अनिष्टंलक्ष
णंकृष्णयेनदुःखान्युपाश्नुते ॥ ५ ॥ अतीवासुखभोगीससततंकुंतिनंदनः ॥ नहिपश्यामिबीभत्सोर्निंद्यंगात्रेषुकिंचन ॥ श्रोतव्यंचेन्मयैतद्वैतन्मेव्याख्यातुमर्हसि
॥ ६ ॥ इत्युक्तःसहृषीकेशोध्यात्वासुमहदुत्तरं ॥ राजानंभोजराजन्यवर्धनोविष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ नह्यस्यनृपतेकिंचित्संश्लिष्टमुपलक्षये ॥ ऋतेपुरुषसिंहस्यपिं
डिकेस्याधिकेयतः ॥ ८ ॥ सताभ्यांपुरुषव्याघ्रोनित्यमध्वसुवर्त्तते ॥ नचान्यदनुपश्यामियेनासौदुःखभाजनं ॥ ९ ॥ इत्युक्तःपुरुषश्रेष्ठस्तदाकृष्णेनधीमता ॥
प्रोवाचवृष्णिशार्दूलमेवमेतदितिप्रभो ॥ १० ॥ कृष्णातुद्रौपदीकृष्णंतिर्यक्सासूयमैक्षत ॥ प्रतिजग्राहतस्यास्तंप्रणयंचापिकेशिहा ॥ ११ ॥ सख्युःसखाहृषी
केशःसाक्षादिवधनंजयः ॥ तत्रभीमादयस्तेतुकुरवोयाजकाश्चये ॥ १२ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भोजराजन्यानांवर्धनः ॥ ७ ॥ संश्लिष्टंअविविक्तं संदृष्टमितिपाठेपिअतिपुष्टत्वादितरलोपादविविक्तत्वंभवतितद्रहितं पिंडिके जानुनोरधस्थःपश्चाद्भागीयोमांसलःप्रदेशः
पिंडिका तेउभेअस्याधिकेस्वदेशादधोभागपर्यंतंबहुलंआलंबमाने पाठांतरेकायतःशरीरात्अतिअतिप्रमाणे ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रेमुःश्रुत्वाविचित्रांतांधनंजयकथांशुभां ॥ तेषांकथयतामेवपुरुषोर्जुनसंकथाः ॥ १३ ॥ उपायाद्दचनाद्दूतोविजयस्यमहात्मनः ॥ सोभिगम्यकुरुश्रेष्ठंनमस्कृ
त्यचबुद्धिमान् ॥ १४ ॥ उपायातंनरव्याघ्रंफाल्गुनंप्रत्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वानृपतिस्तस्यहर्षबाष्पाकुलेक्षणः ॥ १५ ॥ प्रियाख्याननिमित्तंवैददौबहुधनंतदा ॥ त
तोद्वितीयेदिवसेमहान्शब्दोव्यवर्धत ॥ १६ ॥ आगच्छतिनरव्याघ्रेकौरवाणांधुरंधरे ॥ ततोरेणुःसमुद्भूतोविबभौतस्यवाजिनः ॥ १७ ॥ अभितोवर्त्तमानस्य
यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ तत्रहर्षकरीर्वाचोनराणांशुश्रुवेऽर्जुनः ॥ १८ ॥ दिष्ट्यासिपार्थकुशलीधन्योराजायुधिष्ठिरः ॥ कोन्योहिपृथिवींकृत्स्नांजित्वाहियुधिपार्थि
वान् ॥ १९ ॥ चारयित्वाहयश्रेष्ठमुपागच्छेद्दतेर्जुनात् ॥ येव्यतीतामहात्मानोराजानःसगरादयः ॥ २० ॥ तेषामपीदृशंकर्मनकदाचनशुश्रुम ॥ नैतदन्येकरि
ष्यंतिभविष्यावसुधाधिपाः ॥ २१ ॥ यत्त्वंकुरुकुलश्रेष्ठदुष्करंकृतवानसि ॥ इत्येवंवदतांतेषांपुंसांकर्णसुखागिरः ॥ २२ ॥ शृण्वन्विवेशधर्मात्माफाल्गुनोयज्ञ
संस्तरं ॥ ततोराजासहामात्यःकृष्णश्चयदुनंदनः ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यतंप्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ सोभिवाद्यपितुःपादौधर्मराजस्यधीमतः ॥ २४ ॥ भीमादींश्चा
पिसंपूज्यपर्यष्वजतकेशवं ॥ तैःसमेत्यार्चितस्तांश्चप्रत्यर्च्याथयथाविधि ॥ २५ ॥ विशश्राममहाबाहुस्तीरंलब्ध्वेवपारगः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसराजाबभ्रुवा
हनः ॥ २६ ॥ मातृभ्यांसहितोधीमान्कुरूनेवजगामह ॥ तत्रवृद्धान्यथावत्सकुरूनन्यांश्चपार्थिवान् ॥ २७ ॥ अभिवाद्यमहाबाहुस्तैश्चापिप्रतिनंदितः ॥ प्रविवेश
पितामह्याःकुंत्याभवनमुत्तमं ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअर्जुनप्रत्यागमनेसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥
वैशंपायनउवाच सप्रविश्यमहाबाहुःपांडवानांनिवेशनं ॥ पितामहीमभ्यवंदत्साम्नापरमवल्गुना ॥ १ ॥ ततश्चित्रांगदादेवीकौरव्यस्यात्मजापिच ॥ पृथां
कृष्णांचसहितेविनयेनोपजग्मतुः ॥ २ ॥ सुभद्रांचयथान्यायंयाश्चान्याःकुरुयोषितः ॥ ददौकुंतीततस्ताभ्यांरत्नानिविविधानिच ॥ ३ ॥ द्रौपदीचसुभद्राचयाश्चा
प्यन्याददुःस्त्रियः ॥ ऊषतुस्तत्रतेदेव्यौमहार्हशयनासने ॥ ४ ॥ सुपूजितेस्वयंकुंत्यापार्थस्यहितकाम्यया ॥ सचराजामहातेजाःपूजितोबभ्रुवाहनः ॥ ५ ॥ धृ
तराष्ट्रंमहीपालमुपतस्थेयथाविधि ॥ युधिष्ठिरंचराजानंभीमादींश्चापिपांडवान् ॥ ६ ॥ उपागम्यमहातेजाविनयेनाभ्यवादयत् ॥ सतैःप्रेम्णापरिष्वक्तःपूजि
तश्चयथाविधि ॥ ७ ॥
सप्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहीनः अह्नांसोमयागानांबहूनांसमूहोऽहीनः नहीनःद्रव्यादिनाइतिवा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिषवंसोमवल्याःकंडनं

धनंचास्मैददुर्भूरिप्रीयमाणामहारथाः ॥ तथैवचमहीपालःकृष्णंचक्रगदाधरं ॥ ८ ॥ प्रद्युम्नइवगोविंदंविनयेनोपतस्थिवान् ॥ तस्मैकृष्णोददौराज्ञेमहार्हमति पूजितं ॥ ९ ॥ रथंहेमपरिष्कारंदिव्याश्वयुजमुत्तमं ॥ धर्मराजश्चभीमश्चफाल्गुनश्चयमौतथा ॥ १० ॥ पृथक्पृथक्चतेचैनंमानार्थाभ्यामयोजयन् ॥ ततस्तृती येदिवसेसत्यवत्यात्मजोमुनिः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरंसमभ्येत्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ॥ अद्यप्रभृतिकौंतेययजस्वसमयोहिते ॥ मुहूर्त्तोयज्ञियःप्राप्तश्चोदयंतीहया जकाः ॥ १२ ॥ अहीनोनामराजेंद्रक्रतुस्तेयंचकल्पतां ॥ बहुत्वात्कांचनाख्यस्यख्यातोबहुसुवर्णकः ॥ १३ ॥ एवमत्रमहाराजदक्षिणांत्रिगुणांकुरु ॥ त्रित्वंव्रज तुतेराजन्ब्राह्मणाह्यत्रकारणं ॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधानत्रत्वंसंप्राप्यबहुदक्षिणान् ॥ ज्ञातिवध्याकृतंपापंप्रहास्यसिनराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रंपरमंचैतत्पावनंचैत दुत्तमं ॥ यदश्वमेधावभृथंप्राप्स्यसेकुरुनंदन ॥ १६ ॥ इत्युक्तःसतुतेजस्वीव्यासेनामितबुद्धिना ॥ दीक्षांविवेशधर्मात्मावाजिमेधाप्तयेततः ॥ १७ ॥ ततोयज्ञंम हाबाहुर्वाजिमेधंमहाक्रतुं ॥ बह्वन्नदक्षिणंराजासर्वकामगुणान्वितं ॥ १८ ॥ तत्रवेदविदोराजंश्चक्रुःकर्माणियाजकाः ॥ परिक्रमंतःसर्वज्ञाविधिवत्साधुशि क्षितं ॥ १९ ॥ नतेषांस्खलितंकिंचिदासीच्चाप्यकृतंतथा ॥ क्रममुक्तंचयुक्तंचचक्रुस्तत्रद्विजर्षभाः ॥ २० ॥ कृत्वाप्रवर्ग्यंधर्माख्यंयथावद्द्विजसत्तमाः ॥ चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवंद्विजाः ॥ २१ ॥ अभिषूयततोराजन्सोमंसोमपसत्तमाः ॥ सवनान्यानुपूर्व्येणचक्रुःशास्त्रानुसारिणः ॥ २२ ॥ नतत्रकृपणःकश्चिन्नद रिद्रोबभूवह ॥ क्षुधितोदुःखितोवापिप्राकृतोवापिमानवः ॥ २३ ॥ भोजनंभोजनार्थिभ्योदापयामासशत्रुहा ॥ भीमसेनोमहातेजाःसततंराजशासनात् ॥ २४ ॥ संस्तरेकुशलाश्चापिसर्वकार्याणियाजकाः ॥ दिवसेदिवसेचक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नाषडंगविदत्रासीत्सदस्यस्तस्यधीमतः ॥ नाव्रतोनानुपाध्यायो नचवादाविचक्षणः ॥ २६ ॥ ततोयूपोछ्रयेप्राप्तेषड्बैल्वान्भरतर्षभ ॥ खादिरान्बिल्वसमितांस्तावतःसर्ववर्णिनः ॥ २७ ॥ देवदारुमयौद्वौतुयूपौकुरुपतेर्मखे ॥ श्लेष्मातकमयंचैकंयाजकाःसमकल्पयन् ॥ २८ ॥ शोभार्थंचापरान्यूपान्कांचनान्भरतर्षभ ॥ सभीमःकारयामासधर्मराजस्यशासनात् ॥ २९ ॥ तेव्यराजं तराजर्षेर्वासोभिरुपशोभिताः ॥ महेंद्रानुगतादेवयथासप्तर्षिभिर्दिवि ॥ ३० ॥

॥ २१ ॥ सोमंसोमवल्लीरसं सवनानिप्रातःसवनादीनि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संस्तरेइष्टकानांचयनाख्येस्थंडिलरचने ॥ २५ ॥ २६ ॥ वर्णिनःपलाशकाष्ठमयाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इष्टकाःकांचनीश्चात्रचयनार्थंकृताभवन् ॥ शुशुभेचयनंतच्चदक्षस्येवप्रजापतेः ॥ ३१ ॥ चतुश्चित्यश्चतस्यासीदष्टादशकरात्मकः ॥ सरुक्मपक्षोनिचितस्त्रि १४
॥७२॥ कोणोगरुडाकृतिः ॥ ३२ ॥ ततोनियुक्ताःपशवोयथाशास्त्रंमनीषिभिः ॥ तंतंदेवंसमुद्दिश्यपक्षिणःपशवश्चये ॥ ३३ ॥ ऋषभाःशास्त्रपठितास्तथाजलचराश्चये ॥
सर्वांस्तानभ्ययुंजंस्तेतत्राग्निचयकर्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषुनियताचासीत्पशूनांत्रिशतीतथा ॥ अश्वरत्नोत्तरायज्ञेकौंतेयस्यमहात्मनः ॥ ३५ ॥ सयज्ञःशुशुभेत
स्यसाक्षाद्देवर्षिसंकुलः ॥ गंधर्वगणसंगीतःप्रनृत्तोप्सरसांगणैः ॥ ३६ ॥ सकिंपुरुषसंकीर्णःकिंनरैश्चोपशोभितः ॥ सिद्धविप्रनिवासैश्चसमंतादभिसंवृतः ॥
॥ ३७ ॥ तस्मिन्सदसिनित्यास्तुव्यासशिष्याद्द्विजर्षभाः ॥ सर्वशास्त्रप्रणेतारःकुशलायज्ञसंस्तरे ॥ ३८ ॥ नारदश्चबभूवात्रतुंबुरुश्चमहाद्युतिः ॥ विश्वावसुश्चित्र
सेनस्तथान्येगीतकोविदाः ॥ ३९ ॥ गंधर्वागीतकुशलानृत्येषुचविशारदाः ॥ रमयंतिस्मतान्विप्रान्यज्ञकर्मांतरेषुवै ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमे
धिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधारंभेअष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥७॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच श्रपयित्वापशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्त
माः ॥ तंतुरंगंयथाशास्त्रमालभंतद्विजातयः ॥ १ ॥ ततःसंश्रप्यतुरगंविधिवद्याजकास्तदा ॥ उपसंवेशयन्राजंस्ततस्तांद्रुपदात्मजां ॥ २ ॥ कलाभिस्तिसृभीराजन्य
थाविधिमनस्विनीं ॥ उद्धृत्यतुवपांतस्ययथाशास्त्रंद्विजातयः ॥ ३ ॥ श्रपयामासुरव्यग्राविधिवद्भरतर्षभ ॥ तंवपाधूमगंधंतुधर्मराजःसहानुजैः ॥ ४ ॥ उपाजिघ्र
द्यथाशास्त्रंसर्वपापापहंतदा ॥ शिष्टान्यंगानियान्यासंस्तस्याश्वस्यनराधिप ॥ ५ ॥ तान्यग्नौजुहुवुर्धीराःसमस्ताःषोडशर्त्विजः ॥ संस्थाप्यैवंतस्यराज्ञस्तंयज्ञंश
क्रतेजसः ॥ ६ ॥ व्यासःसशिष्योभगवान्वर्धयामासतंनृपं ॥ ततोयुधिष्ठिरःप्रादाद्ब्राह्मणेभ्योयथाविधि ॥ ७ ॥ कोटीःसहस्रंनिष्काणांव्यासायतुवसुंधरां ॥ प्र
तिगृह्यधरांराजन्व्यासःसत्यवतीसुतः ॥ ८ ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ वसुधाभवतस्त्वेषासंन्यस्ताराजसत्तम ॥ ९ ॥ निष्क्रयोदीयतांमह्यंब्राह्म
णाहिधनार्थिनः ॥ युधिष्ठिरस्तुतान्विप्रान्प्रत्युवाचमहामनाः ॥ १० ॥

संज्ञप्येतिपाठेहिंसित्वातुरगं तस्यसमीपेतिसृभिःकलाभिःकलनाभिःमंत्रद्रव्यश्रद्धाख्याभिरुपेतांद्रौपदींउपसंवेशयन् सार्धःश्लोकः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंगानिहृदयजिह्वावक्षआदीनि ॥ ५ ॥ संस्थाप्य ॥७२॥
समाप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ तुशब्दश्चार्थोऋत्विग्भ्यःसमुच्चिनोति तेनसर्वेभ्योवसुंधरांददावित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनंतरंद्विजातिभ्यः विप्रेषुगृहीत्वानिवृत्तेषुशिष्टात् क्षत्रियादयोगृहीतवंतइत्यर्थः

भ्रातृभिःसहितोधीमान्मध्येराज्ञांमहात्मनां ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेपृथिवीदक्षिणास्मृता ॥ ११ ॥ अर्जुनेनजिताचेयमृत्विग्भ्यःप्रापितामया ॥ वनंप्रवेक्ष्येवि
प्राग्र्याविभजध्वंमहीमिमां ॥ १२ ॥ चतुर्धापृथिवींकृत्वाचातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ नाहमादातुमिच्छामिब्रह्मस्वंद्विजसत्तमाः ॥ १३ ॥ इदंनित्यंमनोविप्राभ्रातॄ
णांचैवमेसदा ॥ इत्युक्तवतितस्मिंस्तुभ्रातरोद्रौपदीचसा ॥ १४ ॥ एवमेतदितिप्राहुस्तदभूल्लोमहर्षणं ॥ ततोंतरिक्षेवागासीत्साधुसाध्वितिभारत ॥ १५ ॥ तथै
वद्विजसंघानांशंसतांविबभौस्वनः ॥ द्वैपायनस्तथाकृष्णःपुनरेवयुधिष्ठिरं ॥ १६ ॥ प्रोवाचमध्येविप्राणामिदंसंपूजयन्मुनिः ॥ दत्तैषाभवतामह्यंतांतेप्रतिद
दाम्यहं ॥ १७ ॥ हिरण्यंदीयतामेभ्योब्राह्मणेभ्योधराऽस्तुते ॥ ततोब्रवीद्वासुदेवोधर्मराजंयुधिष्ठिरं ॥ १८ ॥ यथाहभगवान्व्यासस्तथात्वंकर्तुमर्हसि ॥ इत्युक्तःस
कुरुश्रेष्ठःप्रीतात्माभ्रातृभिःसह ॥ १९ ॥ कोटिकोटिकृतांप्रादाद्दक्षिणांत्रिगुणांक्रतोः ॥ नकरिष्यतितल्लोकेकश्चिदन्योनराधिपः ॥ २० ॥ यत्कृतंकुरुराजेनम
रुत्तस्यानुकुर्वता ॥ प्रतिगृह्यतुतद्रत्नंकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥ २१ ॥ ऋत्विग्भ्यःप्रददौविद्वांश्चतुर्धाव्यभजंश्चते ॥ धरण्यानिष्क्रयंदत्वातद्धिरण्यंयुधिष्ठिरः ॥ २२ ॥
धूतपापोजितस्वर्गोमुमुदेभ्रातृभिःसह ॥ ऋत्विजस्तमपर्यंतंसुवर्णनिचयंतथा ॥ २३ ॥ व्यभंजतद्विजातिभ्योयथोत्साहंयथासुखं ॥ यज्ञवाटेचयत्किंचिद्धि
रण्यंसविभूषणं ॥ २४ ॥ तोरणानियूपांश्चघटान्पात्रीस्तथेष्टकाः ॥ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताःसर्वंतद्व्यभजन्द्विजाः ॥ २५ ॥ अनंतरंद्विजातिभ्यःक्षत्रियाजह्रिरेव
सु ॥ तथाविट्शूद्रसंघाश्चतथान्येम्लेच्छजातयः ॥ २६ ॥ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेमुदिताजग्मुरालयान् ॥ तर्पितावसुनातेनधर्मराजेनधीमता ॥ २७ ॥ स्वमंशंभ
गवान्व्यासःकुंत्यैसाक्षाद्धिमानतः ॥ प्रददौतस्यमहतोहिरण्यस्यमहाद्युतिः ॥ २८ ॥ श्वशुरात्प्रीतिदायंतंप्राप्यसाप्रीतमानसा ॥ चकारपुण्यकंतेनसुमहत्संघ
शःपृथा ॥ २९ ॥ गत्वात्ववभृथंराजाविपाप्माभ्रातृभिःसह ॥ सभाज्यमानःशुशुभेमहेंद्रस्त्रिदशैरिव ॥ ३० ॥ पांडवाश्चमहीपालैःसमेतैरभिसंवृताः ॥ अशो
भंतमहाराजग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३१ ॥ राजभ्योपिततःप्रादाद्रत्नानिविविधानिच ॥ गजानश्वानलंकारान्स्त्रियोवासांसिकांचनं ॥ ३२ ॥ तद्धनौघमपर्यंतं
पार्थःपार्थिवमंडले ॥ विसृजन्शुशुभेराजन्यथावैश्रवणस्तथा ॥ ३३ ॥ आनीयचतथावीरंराजानंबभ्रुवाहनं ॥ प्रदायविपुलंवित्तंगृहान्प्रास्थापयत्तदा ॥ ३४ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मैरेयंवृक्षजंमद्यं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ खांडवरागःपिप्पलीशुंठीयुक्तोमुद्गयूषःखांडवःसएवशर्करायुक्तोरागःखांडवः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्व

दुःशलायाश्वतंपौत्रंबालकंभरतर्षभ ॥ स्वराज्येथपितुर्धीमान्स्वसुःप्रीत्यान्यवेशयत् ॥ ३५ ॥ नृपतींश्चैवतान्सर्वान्सुविभक्तान्सुपूजितान् ॥ प्रस्थापयामासव
शीकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥ गोविंदंचमहात्मानंबलदेवंमहाबलं ॥ तथान्यान्वृष्णिवीरांश्चप्रद्युम्नाद्यान्सहस्रशः ॥ ३७ ॥ पूजयित्वामहाराजयथाविधिमहा
द्युतिः ॥ भ्रातृभिःसहितोराजाप्रास्थापयदरिंदमः ॥ ३८ ॥ एवंबभूवयज्ञःसधर्मराजस्यधीमतः ॥ बह्वन्नधनरत्नौघःसुरामैरेयसागरः ॥ ३९ ॥ सर्पिःपंकान्ह्रदा
यत्रबभूवुश्चान्नपर्वताः ॥ रसालाकर्दमानद्योबभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४० ॥ भक्ष्यखांडवरागाणांक्रियतांभुज्यतांतथा ॥ पशूनांवध्यतांचैवनांतंददृशिरेजनाः ॥ ४१ ॥
मत्तप्रमत्तमुदितंसुप्रीतयुवतीजनं ॥ मृदंगशंखनादैश्चमनोरममभूत्तदा ॥ ४२ ॥ दीयतांभुज्यतांचेष्टंदिवारात्रमवारितं ॥ तंमहोत्सवसंकाशंहृष्टपुष्टजनाकु
लं ॥ ४३ ॥ कथयंतिस्मपुरुषानानादेशनिवासिनः ॥ वर्षित्वाधनधाराभिःकामैरत्नैरसैस्तथा ॥ विपाप्माभरतश्रेष्ठःकृतार्थःप्राविशत्पुरं ॥ ४४ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिअश्वमेधसमाप्तौऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ जनमेजयउवाच पिताम
हस्यमेयज्ञेधर्मराजस्यधीमतः ॥ यदाश्चर्यमभूत्किंचित्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच श्रूयतांराजशार्दूलमहदाश्चर्यमुत्तमं ॥ अश्वमेधेमहा
यज्ञेनिवृत्तेयदभूत्प्रभो ॥ २ ॥ तर्पितेषुद्विजाग्र्येषुज्ञातिसंबंधिबंधुषु ॥ दीनांधकृपणेवापितदाभरतसत्तम ॥ ३ ॥ घुष्यमाणेमहादानेदिक्षुसर्वासुभारत ॥ पतत्सु
पुष्पवर्षेषुधर्मराजस्यमूर्धनि ॥ ४ ॥ नीलाक्षस्तत्रनकुलोरुक्मपार्श्वस्तदानघ ॥ वज्राशनिसमंनादममुंचद्वसुधाधिप ॥ ५ ॥ सकृदुत्सृज्यतन्नादंत्रासयानोमृ
गद्विजान् ॥ मानुषंवचनंप्राहधृष्टोबिलशयोमहान् ॥ ६ ॥ सक्तुप्रस्थेनवोनायंयज्ञस्तुल्योनराधिपाः ॥ उंछवृत्तेर्वदान्यस्यकुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥ तस्यतद्व
चनंश्रुत्वानकुलस्यविशांपते ॥ विस्मयंपरमंजग्मुःसर्वेतेब्राह्मणर्षभाः ॥ ८ ॥ ततःसमेत्यनकुलंपर्यपृच्छंततेद्विजाः ॥ कुतस्त्वंसमनुप्राप्तोयज्ञंसाधुसमागमं ॥
॥ ९ ॥ किंबलंपरमंतुभ्यंकिंश्रुतंकिंपरायणं ॥ कथंभवंतंविद्यामयोनोयज्ञंविगर्हसे ॥ १० ॥ अविलुप्यागमंकृत्स्नंविविधैर्यज्ञियैःकृतं ॥ यथागमंयथान्यायंकर्त
व्यंचतथाकृतं ॥ ११ ॥

णिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
पितामहस्येत्यादिग्रंथतात्पर्यंक्लेशार्जितंन्यायतःश्रद्धयासत्पात्रेर्पितंअश्वमेधादप्यधिकमितिक्रोधजयश्चसर्वथाकर्तव्यइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ममेदंयत्रेतिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कापोतिःकपोतवदेकैकंकणंआदत्तेसकापोतिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पूजार्हाःपूजिताश्चात्रविधिवच्छास्त्रदर्शनात् ॥ मंत्राहुतिहुतश्चाग्निर्दत्तंदेयममत्सरं ॥ १२ ॥ तुष्टाद्विजातयश्चात्रदानैर्बहुविधैरपि ॥ क्षत्रियाश्चसुयुद्धेनश्राद्धै
श्चापिपितामहाः ॥ १३ ॥ पालनेनविशस्तुष्टाःकामैस्तुष्टावरस्त्रियः ॥ अनुक्रोशैस्तथाशूद्रादानशेषैःपृथक्जनाः ॥ १४ ॥ ज्ञातिसंबंधिनस्तुष्टाःशौचेनचनृपस्य
नः ॥ देवाहविर्भिःपुण्यैश्चरक्षणैःशरणागताः ॥ १५ ॥ यदत्रतथ्यंतद्ब्रूहिसत्यंसत्यंद्विजातिषु ॥ यथाश्रुतंयथादृष्टंपृष्टोब्राह्मणकाम्यया ॥ १६ ॥ श्रद्धेयवाक्यःप्रा
ज्ञस्त्वंदिव्यंरूपंबिभर्षिच ॥ समागतश्चविप्रैस्त्वंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥ इतिपृष्टोद्विजैस्तैःसप्रहसन्नकुलोब्रवीत् ॥ नैषामृषामयावाणीप्रोक्तादर्पेणवाद्वि
जाः ॥ १८ ॥ यन्मयोक्तमिदंवाक्यंयुष्माभिश्चाप्युपश्रुतं ॥ सक्तुप्रस्थेनवोनायंयज्ञस्तुल्योद्विजर्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यंमयैतद्वोवक्तव्यंद्विजसत्तमाः ॥ शृणुता
व्यग्रमनसःशंसतोमेयथातथं ॥ २० ॥ अनुभूतंचदृष्टंचयन्मयाद्भुतमुत्तमं ॥ उंछवृत्तेर्वदान्यस्यकुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥ स्वर्गंयेनद्विजाःप्राप्तःसभार्यःससु
तस्नुषः ॥ यथाचार्धंशरीरस्यममेदंकांचनीकृतं ॥ २२ ॥ नकुलउवाच हंतवोवर्त्तयिष्यामिदानस्यफलमुत्तमं ॥ न्यायलब्धस्यसूक्ष्मस्यविप्रदत्तस्ययद्वि
जाः ॥ २३ ॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेधर्मज्ञैर्बहुभिर्वृते ॥ उंछवृत्तिर्द्विजःकश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥ सभार्यःसहपुत्रेणसस्नुषस्तपसिस्थितः ॥ बभूवशुक्लवृत्तः
सधर्मात्मानियतेंद्रियः ॥ २५ ॥ षष्ठेकालेसदाविप्रोभुंक्तेतैःसहसुव्रतः ॥ षष्ठेकालेकदाचित्तुतस्याहारोनविद्यते ॥ २६ ॥ भुंक्तेन्यस्मिन्कदाचित्सषष्ठेकालेद्वि
जोत्तमः ॥ कदाचिद्धर्मिणस्तस्यदुर्भिक्षेसतिदारुणे ॥ २७ ॥ नाविद्यततदाविप्राःसंचयस्तन्निबोधत ॥ क्षीणौषधिसमावेशेद्रव्यहीनोभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले
कालेस्यसंप्राप्तेनैवविद्येतभोजनं ॥ क्षुधापरिगताःसर्वेप्रातिष्ठंततदातुते ॥ २९ ॥ उंछंतदाशुक्लपक्षेमध्यंतपतिभास्करे ॥ उष्णार्त्तश्चक्षुधार्त्तश्चविप्रस्तपसिसं
स्थितः ॥ ३० ॥ उंछमप्राप्तवानेवब्राह्मणःक्षुच्छ्रमान्वितः ॥ सतथैवक्षुधाविष्टःसार्धंपरिजनेनह ॥ ३१ ॥ क्षपयामासतंकालंकृच्छ्रप्राणोद्विजोत्तमः ॥ अथष
ष्ठेगतेकालेयवप्रस्थमुपार्जयन् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थंतुतंसक्तूनकुर्वंततपस्विनः ॥ कृतजप्याह्निकास्तेतुहुत्वाचाग्निंयथाविधि ॥ ३३ ॥ कुडवंकुडवंसर्वेव्यभजंतत
पस्विनः ॥ अथागच्छद्द्विजःकश्चिदतिथिर्भुंजतांतदा ॥ ३४ ॥ तेतंदृष्ट्वातिथिंप्राप्तंप्रहृष्टमनसोभवन् ॥ तेभिवाद्यसुखप्रश्नंपृष्ट्वातमतिथिंतदा ॥ ३५ ॥

॥ २९ ॥ उंछंकणशआदानंकर्त्तुमितिशेषः शुक्लस्यज्येष्ठस्यपक्षे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विशुद्धमनसोदांताःश्रद्धादमसमन्विताः ॥ अनसूयवोविक्रोधाःसाधवोवीतमत्सराः ॥ ३६ ॥ त्यक्तमानमदक्रोधाधर्मज्ञाद्विजसत्तमाः ॥ सब्रह्मचर्यंगोत्रंतेत
स्यख्यात्वापरस्परं ॥ ३७ ॥ कुटींप्रवेशयामासुःक्षुधार्त्तमतिथिंतदा ॥ इदमर्घ्यंचपाद्यंचबृसीचेयंतवानघ ॥ ३८ ॥ शुचयःसक्तवश्चेमेनियमोपार्जिताःप्रभो ॥
प्रतिगृह्णीष्वभद्रंतेमयादत्ताद्विजर्षभ ॥ ३९ ॥ इत्युक्तःप्रतिगृह्याथसक्तूनांकुडवंद्विजः ॥ भक्षयामासराजेंद्रनचतुष्टिंजगामसः ॥ ४० ॥ सउंछवृत्तिस्तंप्रेक्ष्यक्षु
धापरिगतंद्विजं ॥ आहारंचिंतयामासकथंतुष्टोभवेदिति ॥ ४१ ॥ तस्यभार्याब्रवीद्वाक्यंमद्भागोदीयतामिति ॥ गच्छत्वेषयथाकामंपरितुष्टोद्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥
इतिब्रुवंतींतांसाध्वींभार्यांसद्विजसत्तमः ॥ क्षुधापरिगतांज्ञात्वातान्सक्तून्नाभ्यनंदत ॥ ४३ ॥ आत्मानुमानतोविद्वान्सतुविप्रर्षभस्तदा ॥ जानन्वृद्धांक्षुधा
र्त्तांचश्रांतांग्लानांतपस्विनीं ॥ ४४ ॥ त्वगस्थिभूतांवेपंतींततोभार्यामुवाचह ॥ अपिकीटपतंगानांमृगाणांचैवशोभने ॥ ४५ ॥ स्त्रियोरक्ष्याश्चपोष्याश्चनत्वेवं
वक्तुमर्हसि ॥ अनुकंप्योनरःपत्न्यापुष्टोरक्षितएवच ॥ ४६ ॥ प्रपतेद्यशसोदीप्तात्सचलोकान्नचाप्नुयात् ॥ धर्मकामार्थकार्याणिशुश्रूषाकुलसंततिः ॥ ४७ ॥ दा
रेष्वधीनोधर्मश्चपितृणामात्मनस्तथा ॥ नवेत्तिकर्मतोभार्यारक्षणेयोक्षमःपुमान् ॥ ४८ ॥ अयशोमहदाप्नोतिनरकांश्चैवगच्छति ॥ इत्युक्तासाततःप्राहधर्मार्थौ
नौसमौद्विज ॥ ४९ ॥ सक्तुप्रस्थचतुर्भागंगृहाणेमंप्रसीदमे ॥ सत्यंरतिश्चधर्मश्चस्वर्गश्चगुणनिर्जितः ॥ ५० ॥ स्त्रीणांपतिसमाधीनंकांक्षितंचद्विजर्षभ ॥ ऋ
तुर्मातुःपितुर्बीजंदैवतंपरमंपतिः ॥ ५१ ॥ भर्तुःप्रसादान्नारीणांरतिपुत्रफलंतथा ॥ पालनाद्धिपतिस्त्वंमेभर्त्तासिभरणाच्चमे ॥ ५२ ॥ पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्स
क्तून्प्रयच्छमे ॥ जरापरिगतोवृद्धःक्षुधार्त्तोदुर्बलोभृशं ॥ ५३ ॥ उपवासपरिश्रांतोयदात्वमपिकर्शितः ॥ इत्युक्तःसतयासक्तून्प्रगृह्येदंवचोब्रवीत् ॥ ५४ ॥ द्विज
सक्तूनिमान्भूयःप्रतिगृह्णीष्वसत्तम ॥ सतान्प्रगृह्यभुक्त्वाचनतुष्टिमगमद्द्विजः ॥ तमुंछवृत्तिरालक्ष्यततश्चिंतापरोभवत् ॥ ५५ ॥ पुत्रउवाच सक्तूनि
मान्प्रगृह्यत्वंदेहिविप्रायसत्तमः ॥ इत्येवसुकृतंमन्येतस्मादेतत्करोम्यहं ॥ ५६ ॥ भवान्हिपरिपाल्योमेसर्वदैवप्रयत्नतः ॥ साधूनांकांक्षितंयस्मात्पितुर्वृद्धस्यपाल
नं ॥ ५७ ॥ पुत्रार्थोविहितोह्येषवार्धकेपरिपालनं ॥ श्रुतिरेषाहिविप्रर्षेत्रिषुलोकेषुशाश्वती ॥ ५८ ॥ प्राणधारणमात्रेणशक्यंकर्तुंतपस्त्वया ॥ प्राणोहिपरमोधर्मः
स्थितोदेहेषुदेहिनां ॥ ५९ ॥ पितोवाच अपिवर्षसहस्रीत्वंबालएवमतोमम ॥ उत्पाद्यपुत्रंहिपिताकृतकृत्योभवेत्सुतात् ॥ ६० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्यापालनीया चिंत्यापरीक्षणीया ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

बालानांक्षुद्बलवतीजानाम्येतदहंप्रभो ॥ वृद्धोहंधारयिष्यामित्वंबलीभवपुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णेनवयसापुत्रनमांक्षुद्बाधतेपिच ॥ दीर्घकालंतपस्तप्तंनमेमरण
तोभयं ॥ ६२ ॥ पुत्रउवाच अपत्यमस्मितेपुंसस्त्राणात्पुत्रइतिस्मृतः ॥ आत्मापुत्रःस्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥ पितोवाच रूपेण
सदृशस्त्वंमेशीलेनचदमेनच ॥ परीक्षितश्चबहुधासक्तूनादद्मितेसुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वादायतान्सक्तून्प्रीतात्माद्विजसत्तमः ॥ प्रहसन्निवविप्रायसतस्मैप्रददौत
दा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वातानपिसक्तून्सनैवतुष्टोबभूवह ॥ उंछवृत्तिस्तुधर्मात्माव्रीडामनुजगामह ॥ ६६ ॥ तंवैवधूःस्थितासाध्वीब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ सक्तूनादाय
संहृष्टाश्वशुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ संतानात्तवसंतानंममविप्रभविष्यति ॥ सक्तूनिमानतिथयेगृहीत्वासंप्रयच्छमे ॥ ६८ ॥ तवप्रसादान्निर्वृत्ताममलोकाः
किलाक्षयाः ॥ पुत्रेणतानवाप्नोतियत्रगत्वानशोचति ॥ ६९ ॥ धर्माद्याहियथात्रेतावह्नित्रेतातथैवच ॥ तथैवपुत्रपौत्राणांस्वर्गस्त्रेताकिलाक्षयः ॥ ७० ॥ पितॄन्
ऋणात्तारयतिपुत्रइत्यनुशुश्रुम ॥ पुत्रपौत्रैश्चनियतंसाधुलोकानुपाश्नुते ॥ ७१ ॥ श्वशुरउवाच वातातपविशीर्णांगींत्वांविवर्णांनिरीक्ष्यवै ॥ कर्शितां
सुव्रताचारेक्षुधाविह्वलचेतसं ॥ ७२ ॥ कथंसक्तून्ग्रहीष्यामिभूत्वाधर्मोपघातकः ॥ कल्याणवृत्तेकल्याणिनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ षष्ठेकालेव्रतवतींशौच
शीलतपोन्वितां ॥ कृच्छ्रवृत्तिंनिराहारांद्रक्ष्यामित्वांकथंशुभे ॥ ७४ ॥ बालाक्षुधार्त्तांनारीचरक्ष्यात्वंसततंमया ॥ उपवासपरिश्रांतात्वंहिबांधवनंदिनी ॥ ७५ ॥
स्नुषोवाच गुरोर्ममगुरुस्त्वंवैयतोदैवतदैवतं ॥ देवातिदेवस्तस्मात्त्वंसक्तूनादत्स्वमेप्रभो ॥ ७६ ॥ देहःप्राणश्चधर्मश्चशुश्रूषार्थमिदंगुरोः ॥ तवविप्रप्रसादेन
लोकान्प्राप्स्यामहेशुभान् ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्याइतिकृत्वाहंदृढभक्तेतिवाद्विज ॥ चिंत्याममेयमितिवासक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥ श्वशुरउवाच अनेननि
त्यंसाध्वीत्वंशीलवृत्तेनशोभसे ॥ यात्वंधर्मव्रतोपेतागुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात्सक्तून्ग्रहीष्यामिवधुनार्हसिवंचनां ॥ गणयित्वामहाभागेत्वांहिधर्म
भृतांवरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वातानुपादायसक्तून्प्रादाद्द्विजातये ॥ ततस्तुष्टोभवद्विप्रस्तस्यसाधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मासतुतंवाक्यमिदमाहद्विजर्षभं ॥ वाग्मी
तदाद्विजश्रेष्ठोधर्मःपुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेनतवदानेनन्यायोपात्तेनधर्मतः ॥ यथाशक्तिविसृष्टेनप्रीतोस्मिद्विजसत्तम ॥ अहोदानंघुष्यतेतेस्वर्गेस्वर्गनिवा
सिभिः ॥ ८३ ॥

हेवरेश्रेष्ठेमहाभागेत्वांधर्मभृतांमध्येगणयित्वासक्तून्ग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥७५॥ गगनात्पुष्पवर्षंचपश्येदंपतितंभुवि॥सुरर्षिदेवगंधर्वायेचदेवपुरःसराः॥८४॥स्तुवंतोदेवदूताश्चस्थितादानेनविस्मिताः॥ब्रह्मर्षयोविमानस्थाब्रह्मलोकचराश्च
ये॥ ८५॥ कांक्षंतेदर्शनंतुभ्यंदिवंव्रजद्विजर्षभ॥ पितृलोकगताःसर्वेतारिताःपितरस्त्वया ॥ ८६॥ अनागताश्चबहवःसुबहूनियुगान्युत॥ ब्रह्मचर्येणदानेनय
ज्ञेनतपसातथा॥ ८७॥ असंकरेणधर्मेणतस्माद्गच्छदिवंद्विज ॥ श्रद्धयापरयायस्त्वंतपश्चरसिसुव्रत ॥ ८८॥ तस्माद्देवाश्चदानेनप्रीताब्राह्मणसत्तम ॥ सर्वमे
तद्धियस्मात्तेदत्तंशुद्धेनचेतसा॥ ८९॥ कृच्छ्रकालेततःस्वर्गोविजितःकर्मणात्वया॥ क्षुधानिर्णुदतिप्रज्ञांधर्मबुद्धिंव्यपोहति॥ ९०॥ क्षुधापरिगतज्ञानोधृतिं
त्यजतिचैवहि॥ बुभुक्षांजयतेयस्तुसस्वर्गंजयतेध्रुवं ॥ ९१॥ यदादानरुचिःस्याद्वैतदाधर्मोनसीदति॥ अनवेक्ष्यसुतस्नेहंकलत्रस्नेहमेवच॥ ९२॥ धर्ममेवगुरुं
ज्ञात्वातृष्णानगणितात्वया॥ द्रव्यागमोनृणांसूक्ष्मःपात्रेदानंततःपरं ॥ ९३ ॥ कालःपरतरोदानात्श्रद्धाचैवततःपरा॥ स्वर्गद्वारंसुसूक्ष्मंहिनरैर्मोहान्नदृश्यते
॥ ९४॥ स्वर्गार्गलंलोभबीजंरागगुप्तंदुरासदं॥ तंतुपश्यंतिपुरुषाजितक्रोधाजितेंद्रियाः ॥ ९५ ॥ ब्राह्मणास्तपसायुक्तायथाशक्तिप्रदायिनः॥ सहस्रशक्तिश्च
शतंशतशक्तिर्दशापिच॥ ९६॥ दद्यादपश्चयःशक्त्यासर्वेतुल्यफलाःस्मृताः ॥ रंतिदेवोहिनृपतिरपःप्रादादकिंचनः॥९७॥ शुद्धेनमनसाविप्रनाकपृष्ठंततोग
तः॥ नधर्मःप्रीयतेतातदानैर्दत्तैर्महाफलैः॥ ९८॥ न्यायलब्धैर्यथासूक्ष्मैःश्रद्धापूतैःसतुष्यति ॥ गोप्रदानसहस्राणिद्विजेभ्योदान्नृगोनृपः ॥ ९९॥ एकांदत्वास
पारक्यांनरकंसमपद्यत॥ आत्ममांसप्रदानेनशिबिरौशीनरोनृपः॥ १००॥ प्राप्यपुण्यकृतांल्लोकान्मोदतेदिविसुव्रतः॥ विभवोननृणांपुण्यंस्वशक्त्यास्वर्जितं
सतां॥१०१॥ नयज्ञैर्विविधैर्विप्रयथान्यायेनसंचितैः॥ क्रोधाद्दानफलंहंतिलोभात्स्वर्गंनगच्छति॥२॥ न्यायवृत्तिर्हितपसादानवित्स्वर्गमश्नुते ॥ नराजसूयैर्बहु
भिरिष्ट्वाविपुलदक्षिणैः॥ ३॥ नचाश्वमेधैर्बहुभिःफलंसममिदंतव॥ सक्तुप्रस्थेनविजितोब्रह्मलोकस्त्वयाक्षयः॥ ४॥ विरजोब्रह्मसदनंगच्छविप्रयथासुखं॥
सर्वेषांवोद्विजश्रेष्ठदिव्यंयानमुपस्थितं॥ ५॥ आरोहतयथाकामंधर्मोस्मिद्विजपश्यमां॥ तारितोहित्वयादेहोलोकेकीर्तिःस्थिराचते ॥ ६॥ सभार्यःसहपुत्रश्च ॥७५॥
सस्नुषश्चदिवंव्रज॥ इत्युक्तवाक्येधर्मेतुयानमारुह्यसद्विजः॥ ७॥ सदारःससुतश्चैवसस्नुषश्चदिवंगतः॥ तस्मिन्विप्रेगतेस्वर्गंससुतेसस्नुषेतदा॥ ८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भार्याचतुर्थेधर्मज्ञेततोहंनिःसृतोबिलात् ॥ ततस्तुसक्तुगंधेनक्लेदेनसलिलस्यच ॥ ९ ॥ दिव्यपुष्पविमर्दाच्चसाधोर्दानलवैश्चतैः ॥ विप्रस्यतपसातस्यशिरोमे
कांचनीकृतं ॥ ११० ॥ तस्यसत्याभिसंधस्यसक्तुदानेनचैवह ॥ शरीरार्धंचमेविप्राःशातकुंभमयंकृतं ॥ ११ ॥ पश्यतेमंसुविपुलंतपसातस्यधीमतः ॥ कथमेवं
विधंस्याद्वैपार्श्वमन्यदितिद्विजाः ॥ १२ ॥ तपोवनानियज्ञांश्चद्दृष्टोभ्येमिपुनःपुनः ॥ यज्ञंत्वहमिमंश्रुत्वाकुरुराजस्यधीमतः ॥ १३ ॥ आशयापरयाप्राप्तोनचा
हंकांचनीकृतः ॥ ततोमयोक्तंतद्वाक्यंप्रहस्यब्राह्मणर्षभाः ॥ १४ ॥ सक्तुप्रस्थेनयज्ञोयंसंमितोनेतिसर्वथा ॥ सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हितदाहंकांचनीकृतः ॥ १५ ॥
नहियज्ञोमहानेषसदृशस्तैर्मतोमम ॥ इत्युक्त्वानकुलःसर्वान्यज्ञेद्विजवरांस्तदा ॥ १६ ॥ जगामादर्शनंतेषांविप्रास्तेचययुर्गृहान् ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच
एतत्तेसर्वमाख्यातंमयापरपुरंजय ॥ यदाश्चर्यमभूत्तत्रवाजिमेधेमहाक्रतौ ॥ १८ ॥ नविस्मयस्तेनृपतेयज्ञेकार्यःकथंचन ॥ ऋषिकोटिसहस्राणितपोभिर्येदि
वंगताः ॥ १९ ॥ अद्रोहःसर्वभूतेषुसंतोषःशीलमार्जवं ॥ तपोदमश्चसत्यंचप्रदानंचेतिसंमितं ॥ १२० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्व
णिनकुलाख्यानेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच यज्ञेसक्तान्नृपतयस्तपःसक्तामहर्षयः ॥ शांतिव्यवस्थिताविप्राः
शमेदमइतिप्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यंनकिंचिदिहदृश्यते ॥ इतिमेवर्त्ततेबुद्धिस्तथाचैतदसंशयं ॥ २ ॥ यज्ञैरिष्ट्वातुबहवोराजानोद्विजसत्तमाः ॥ इहकी
र्तिंपरांप्राप्यप्रेत्यस्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराजःसहस्राक्षःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ देवराज्यंमहातेजाःप्राप्तवानखिलंविभुः ॥ ४ ॥ यदायुधिष्ठिरोराजाभीमार्जुन
पुरःसरः ॥ सदृशोदेवराजेनसमृद्ध्याविक्रमेणच ॥ ५ ॥ अथकस्मात्सनकुलोगर्हयामासतंक्रतुं ॥ अश्वमेधंमहायज्ञंराज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ ६ ॥ वैशंपायन
उवाच यज्ञस्यविधिमग्र्यंवैफलंचापिनराधिप ॥ गदतःशृणुमेराजन्यथावदिहभारत ॥ ७ ॥ पुराशक्रस्ययजतःसर्वऊचुर्महर्षयः ॥ ऋत्विक्षुकर्मव्यग्रेषु
विततेयज्ञकर्मणि ॥ ८ ॥ हूयमानेतथावह्नौहोत्रेगुणसमन्विते ॥ देवेष्वाहूयमानेषुस्थितेषुपरमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतैस्तथाविप्रैःस्वागमैःसुस्वरैर्नृप ॥ अश्रांतैश्चा
पिलघुभिरध्वर्युवृषभैस्तथा ॥ १० ॥ आलंभसमयेतस्मिन्गृहीतेषुपशुष्वथ ॥ महर्षयोमहाराजबभूवुःकृपयान्विताः ॥ ११ ॥

यज्ञेसक्तान्नृपतयइत्यध्यायोहिंसामिश्रस्वधर्मस्यनिंदार्थं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्रिवर्षपरमोषितैःपुराणैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ रसैःपयोघृतादिभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ वितथंहिंस्राहिंस्रयोःक्रत्वोस्तुल्यत्वापादनादनृतं ॥ २३ ॥

ततोदीनान्पशून्दृष्ट्वाऋषयस्तेतपोधनाः ॥ ऊचुःशक्रंसमागम्यनायंयज्ञविधिःशुभः ॥ १२ ॥ अपरिज्ञानमेतत्तेमहांतंधर्ममिच्छतः ॥ नहियज्ञेपशुगणाविधि
दृष्टाःपुरंदर ॥ १३ ॥ धर्मोपघातकस्त्वेषसमारंभस्तवप्रभो ॥ नायंधर्मकृतोयज्ञोनहिंसाधर्मउच्यते ॥ १४ ॥ आगमेनैवतेयज्ञंकुर्वंतुयदिचेच्छसि ॥ १५ ॥ वि
धिदृष्टेनयज्ञेनधर्मस्तेसुमहान्भवेत् ॥ यजबीजैःसहस्राक्षत्रिवर्षपरमोषितैः ॥ १६ ॥ एषधर्मोमहान्शक्रमहागुणफलोदयः ॥ शतक्रतुस्तुतद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्व
दर्शिभिः ॥ १७ ॥ उक्तंनप्रतिजग्राहमानान्मोहवशंगतः ॥ तेषांविवादःसुमहान्शक्रयज्ञेतपस्विनां ॥ १८ ॥ जंगमैःस्थावरैर्वापियष्टव्यमितिभारत ॥ तेतुखि
न्नाविवादेनऋषयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १९ ॥ तदासंधायशक्रेणपप्रच्छुर्नृपतिंवसुं ॥ धर्मसंशयमापन्नान्सत्यंब्रूहिमहामते ॥ २० ॥ महाभागकथंयज्ञेष्वागमोनृप
सत्तम ॥ यष्टव्यंपशुभिर्मुख्यैरथोबीजैरसैरिति ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वातुवसुस्तेषामविचार्यबलाबलं ॥ यथोपनीतैर्यष्टव्यमितिप्रोवाचपार्थिवः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा
सनृपतिःप्रविवेशरसातलं ॥ उक्त्वाथवितथंप्रश्नंचेदीनामीश्वरःप्रभुः ॥ २३ ॥ तस्मान्नवाच्यंह्येकेनबहुज्ञेनापिसंशये ॥ प्रजापतिमपाहायस्वयंभुवमृतेप्रभुं ॥
॥ २४ ॥ तेनदत्तानिदानानिपापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ तानिसर्वाण्यनादृत्यनश्यंतिविपुलान्यपि ॥ २५ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्यहिंसकस्यदुरात्मनः ॥ दानेनकीर्त्तिर्भ
वतिनप्रेत्येहचदुर्मतेः ॥ २६ ॥ अन्यायोपगतंद्रव्यमभीक्ष्णंयोह्यपंडितः ॥ धर्माभिशंकीयजतेनसधर्मफलंलभेत् ॥ २७ ॥ धर्मवैतंसिकोयस्तुपापात्मापुरुषाध
मः ॥ ददातिदानंविप्रेभ्योलोकविश्वासकारणं ॥ २८ ॥ पापेनकर्मणाविप्रोधनंप्राप्यनिरंकुशः ॥ रागमोहान्वितःसोंतेकलुषांगतिमश्नुते ॥ २९ ॥ अपिसंचयबु
द्धिर्हिलोभमोहवशंगतः ॥ उद्वेजयतिभूतानिपापेनाशुद्धबुद्धिना ॥ ३० ॥ एवंलब्ध्वाधनंमोहाद्योहिदद्याद्यजेतवा ॥ नतस्यसफलंप्रेत्यभुंक्तेपापधनागमात् ॥
॥ ३१ ॥ उंछंमूलंफलंशाकमुदपात्रंतपोधनाः ॥ दानंविभवतोदत्वानराःस्वर्यांतिधार्मिकाः ॥ ३२ ॥ एषधर्मोमहायोगोदानंभूतदयातथा ॥ ब्रह्मचर्यंतथासत्य
मनुक्रोशोधृतिःक्षमा ॥ ३३ ॥ सनातनस्यधर्मस्यमूलमेतत्सनातनं ॥ श्रूयंतेहिपुरावृत्ताविश्वामित्रादयोनृपाः ॥ ३४ ॥ विश्वामित्रोसितश्चैवजनकश्चमहीप
तिः ॥ कक्षसेनार्ष्टिसेनौचसिंधुद्वीपश्चपार्थिवः ॥ ३५ ॥ एतेचान्येचबहवःसिद्धिंपरमिकांगताः ॥ नृपाःसत्यैश्चदानैश्चन्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३६ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३७॥ इत्याश्वमेधिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवतितमोऽध्यायः ॥९१॥ ॥७॥ धर्मागतेनेत्यध्यायःसर्वसाधनहीनाअपिमहांतोयज्ञंनिर्वर्त्तयंत्येवेतिवक्तुमारभ्यते ॥१॥२॥३॥४॥५॥

ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्रायेचाश्रितास्तपः॥ दानधर्माग्निनाशुद्धास्तेस्वर्गंयांतिभारत॥ ३७॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणि
हिंसामिश्रधर्मनिंदायांएकनवतितमोऽध्यायः॥ ९१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ जनमेजयउवाच धर्मागतेनत्यागेनभगवन्स्वर्गमस्तिचेत् ॥ एत
न्मेसर्वमाचक्ष्वकुशलोह्यसिभाषितुं ॥ १ ॥ तस्योंछवृत्तेर्यद्वृत्तंसक्तुदानेफलंमहत्॥ कथितंतुममब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयं ॥ २॥ कथंहिसर्वयज्ञेषुनिश्चयःपरमो
ऽभवत्॥ एतदर्हसिमेवक्तुंनिखिलेनद्विजर्षभ॥ ३॥ वैशंपायनउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ अगस्त्यस्यमहायज्ञेपुरावृत्तमरिंदम ॥४॥ पुरा
गस्त्योमहातेजादीक्षांद्वादशवार्षिकीं॥ प्रविवेशमहाराजसर्वभूतहितेरतः॥ ५॥ तत्राग्निकल्पाहोतारआसन्सत्रेमहात्मनः ॥ मूलाहाराःफलाहाराःसाश्मकुट्टा
मरीचिपाः॥ ६॥ परिपृष्टिकावैघसिकाःप्रसंख्यानास्तथैवच॥ यतयोभिक्षवश्चात्रबभूवुःपर्यवस्थिताः॥ ७ ॥ सर्वेप्रत्यक्षधर्माणोजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥ द
मेस्थिताश्चसर्वेतेहिंसादंभविवर्जिताः॥ ८॥ वृत्तेशुद्धेस्थितानित्यमिंद्रियैश्चाप्यबाधिताः॥ उपातिष्ठंततंयज्ञंयजंतस्तेमहर्षयः ॥ ९ ॥ यथाशक्त्याभगवतातद
न्नंसमुपार्जितं॥ तस्मिन्सत्रेतुयद्वृत्तंयद्योग्यंचतदाभवत्॥ १०॥ तथाह्यनेकैर्मुनिभिर्महांतःक्रतवःकृताः॥ एवंविधेत्वगस्त्यस्यवर्त्तमानेतथाध्वरे॥ नववर्षस
हस्राक्षस्तदाभरतसत्तम॥ ११॥ ततःकर्मांतरेराजन्नगस्त्यस्यमहात्मनः॥ कथेयमभिनिर्वृत्तामुनीनांभावितात्मनां॥ १२॥ अगस्त्योयजमानोसौददात्यन्नं
विमत्सरः॥ नचवर्षतिपर्जन्यःकथमन्नंभविष्यति॥ १३॥ सत्रंचेदंमहद्विप्रामुनेर्द्वादशवार्षिकं ॥ नवर्षिष्यतिदेवश्चवर्षाण्येतानिद्वादश ॥ १४ ॥ एतद्भवंतःसं
चिंत्यमहर्षेरस्यधीमतः॥ अगस्त्यस्याततपसःकर्त्तुमर्हत्यनुग्रहं॥ १५ ॥ इत्येवमुक्तेवचनेततोगस्त्यःप्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाचवाक्यंसतदाप्रसाद्यशिरसा
मुनीन्॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः॥ १७॥ चिंतायज्ञंकरिष्यामिविधिरेषसनातनः॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः॥ १८॥ स्पर्शयज्ञंक
रिष्यामिविधिरेषसनातनः॥ यदिद्वादशवर्षाणिनवर्षिष्यतिवासवः॥ १९॥

मरीचिपाश्चंद्रमरीचिपानमात्रतृप्ताः ॥ ६ ॥ परिपृष्टंचेदेवगृह्णंतिनान्यथातेपरिपृष्टिकाः पाठांतरेपरिपृच्छिकाअपितएव प्रसंख्यानास्तत्कालमात्रसंग्रहाः अप्रक्षालाइतिपाठेशेषहीनाः॥ ७॥८॥ ९॥१०॥११॥
॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥चिंतायज्ञंमानसंयज्ञं संकल्पमात्रेणैवदेवानृषींश्चतर्पयिष्यामीत्यर्थः॥१८॥ स्पर्शयज्ञंउपाहृतद्रव्यस्यव्ययमकृत्वातत्स्पर्शेनैवतांस्तर्पयिष्यामि एवंदृष्टियज्ञोपिज्ञेयः॥१९॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सिद्धद्रव्याभावेध्यानमात्रेणद्रव्याण्याहरिष्यामीत्याह ध्येयेति पाठांतरेव्यायामेनशरीरक्लेशेन ॥ २० ॥ २१ ॥ ध्येयात्मनेत्यस्यप्रपंचोथवेत्यादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

ध्येयात्मनाहरिष्यामियज्ञानेतान्यतव्रतः ॥ बीजयज्ञोमयायंवैबहुवर्षसमाचितः ॥ २० ॥ बीजैर्हितंकरिष्यामिनात्रविघ्नोभविष्यति ॥ नेदंशक्यंवृथाकर्तुंमम सत्रंकथंचन ॥ २१ ॥ वर्षिष्यतीहवादेवोनवावर्षंभविष्यति ॥ अथवाभ्यर्थनामिंद्रोनकरिष्यतिकामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिंद्रोभविष्यामिजीवयिष्यामिचप्रजाः ॥ योयदाहारजातश्चसतथैवभविष्यति ॥ २३ ॥ विशेषंचैवकर्तास्मिपुनःपुनरतीवहि ॥ अद्येहस्वर्णमभ्येतुयच्चान्यद्वसुकिंचन ॥ २४ ॥ त्रिषुलोकेषुयच्चास्तित दिहागम्यतांस्वयं ॥ दिव्याश्चाप्सरसांसंघागंधर्वाश्चसकिन्नराः ॥ २५ ॥ विश्वावसुश्चयेचान्येतेप्युपासंतुमेमखं ॥ उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चयत्किंचिद्वसुविद्यते ॥ २६ ॥ सर्वंतदिहयज्ञेषुस्वयमेवोपतिष्ठतु ॥ स्वर्गःस्वर्गसदश्चैवधर्मश्चस्वयमेवतु ॥ २७ ॥ इत्युक्तेसर्वमेवैतदभवत्तपसामुनेः ॥ तस्यदीप्ताग्निमहसस्त्वगस्त्यस्यातितेजसः ॥ २८ ॥ ततस्तेमुनयोदृष्ट्वाददृशुस्तपसोबलं ॥ विस्मितावचनंप्राहुरिदंसर्वंमहार्थवत् ॥ २९ ॥ ऋषयऊचुः प्रीताःस्मतववाक्येननत्विच्छामस्तपोव्ययं ॥ तैरेवयज्ञैस्तुष्टाःस्मन्यायेनेच्छामहेवयं ॥ ३० ॥ यज्ञांदीक्षांतथाहोमान्यच्चान्यन्मृगयामहे ॥ न्यायेनोपार्जिताहाराःस्वकर्माभिरतावयं ॥ ३१ ॥ वेदांश्च ब्रह्मचर्येणन्यायतःप्रार्थयामहे ॥ न्यायेनोत्तरकालंचगृहेभ्योनिःसृतावयं ॥ ३२ ॥ धर्मदृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहेवयं ॥ भवतःसम्यगिष्टातुबुद्धिर्हिंसाविवर्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसांयज्ञेषुब्रूयास्त्वंसततंप्रभो ॥ प्रीतास्ततोभविष्यामोवयंतुद्विजसत्तम ॥ ३४ ॥ विसर्जिताःसमाप्तौचसत्रादस्माद्व्रजामहे ॥ तथाकथयतांतेषांदेवराजःपुरंदरः ॥ ३५ ॥ ववर्षसुमहातेजादृष्ट्वातस्यतपोबलं ॥ आसमाप्तेश्चयज्ञस्यतस्यामितपराक्रमः ॥ ३६ ॥ निकामवर्षीपर्जन्योबभूवजनमेजय ॥ प्रसादयामासचतमगस्त्यंत्रिदशेश्वरः ॥ स्वयमभ्येत्यराजर्षेपुरस्कृत्यबृहस्पतिं ॥ ३७ ॥ ततोयज्ञसमाप्तौतान्विससर्जमहामुनीन् ॥ अगस्त्यःपरमप्रीतःपूजयित्वायथाविधि ॥ ३८ ॥ जनमेजयउवाच कोसौनकुलरूपेणशिरसाकांचनेनवै ॥ प्राहमानुषवद्वाचमेतत्पृष्टोवदस्वमे ॥ ३९ ॥ वैशंपायनउवाच एतत्पूर्वंनपृष्टोहंनचास्माभिःप्रभाषितं ॥ श्रूयतांनकुलोयोसौयथावाक्तस्यमानुषी ॥ ४० ॥ श्राद्धंसंकल्पयामासजमदग्निःपुराकिल ॥ होमधेनुस्तमागाच्चस्वयमेवदुदोहतां ॥ ४१ ॥ तत्पयःस्थापयामासनवेभांडेदृढेशुचौ ॥ तच्चक्रोधस्वरूपेणपिठरंधर्मआविशत् ॥ ४२ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कोसावित्यादिशेषकथाक्रोधजयस्योत्कर्षवर्णनार्था ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पिठरंपात्रंधर्मआविशत्तत्पयःपीतवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठंकिंकुर्याद्विप्रियेकृते ॥ इतिसंचिंत्यधर्मःसधर्षयामासतत्पयः ॥ ४३ ॥ तमाज्ञायमुनिःक्रोधंनैवास्यसचुकोपह ॥ सतुक्रोधस्ततोराजन्ब्राह्मणींमूर्त्तिमास्थितः॥ जितेतस्मिन्भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ॥४४॥ जितोस्मीतिभृगुश्रेष्ठभृगवोत्यतिरोषणाः॥ लोकेमिथ्याप्रवादोयंयत्त्वयास्मिविनिर्जितः ॥ ४५ ॥ वशेस्थितोहंत्वय्यद्यक्षमावतिमहात्मनि ॥ बिभेमितपसःसाधोप्रसादंकुरुमेप्रभो ॥ ४६ ॥ जमदग्निरुवाच साक्षाद्दृष्टोसिमेक्रोधगच्छत्वंविगतज्वरः ॥ नत्वयापकृतंमेद्यनचमेमन्युरस्तिवै ॥ ४७॥ यान्समुद्दिश्यसंकल्पःपयसोस्यकृतोमया ॥ पितरस्तेमहाभागास्तेभ्योबुद्ध्यस्वगम्यतां ॥ ४८ ॥ इत्युक्तोजातसंत्रासस्तत्रैवांतरधीयत ॥ पितॄणामभिषंगाच्चनकुलत्वमुपागतः ॥४९॥ सतान्प्रसादयामासशापस्यांतोभवेदिति ॥ तैश्चाप्युक्तःक्षिपन्धर्मंशापस्यांतमवाप्स्यसि ॥५०॥ तैश्चोक्तोयज्ञियान्देशान्धर्मारण्यंतथैवच ॥ जुगुप्समानोधावन्सतंयज्ञंसमुपासदत् ॥५१॥धर्मपुत्रमथाक्षिप्यसक्तुप्रस्थेनतेनसः॥ मुक्तःशापात्ततःक्रोधोधर्मोत्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥ एवमेतत्तदावृत्तेयज्ञंतस्यमहात्मनः ॥ पश्यतांचापिनस्तत्रनकुलोंतर्हितस्तदा ॥ ५३॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांआश्वमेधिकेपर्वणिअनुगीतापर्वणिनकुलोपाख्यानेद्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२ ॥ ॥७॥ ॥७॥ समाप्तमनुगीतापर्वाश्वमेधिकंच अतःपरमाश्रमवासिकंपर्वभविष्यति तस्यायमाद्यःश्लोकः॥ प्राप्यराज्यंनरव्याघ्राःपांडवामेपितामहाः॥ कथमासन्महाभागाधृतराष्ट्रेमहात्मनि ॥ १ ॥ अस्मिन्पर्वण्यमीवृत्तांताः व्यासवाक्यं संवर्तमरुत्तीयं अनुगीता वासुदेवागमनं ब्राह्मणगीता गुरुशिष्यसंवादः उत्तंकोपाख्यानं द्वारकाप्रवेशः पांडवप्रयाणं निधिलाभः परिक्षिज्जन्म स्त्रीविलापः बालसंजीवनं सुवर्णानयनं अश्वपरीक्षा हयरक्षणं बभ्रुवाहनविजयः अश्वमेधयज्ञः नकुलोपाख्यानं ॥

॥ अत्रव्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यंचेल्लिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं ॥

॥ इदं आश्वमेधिकंपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं शकाब्दाः १७८४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिकपर्व समाप्तं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीनारायणलक्ष्मणौततपदंधीरेशगंगाधरौगोपालंच निधायचेतसिशिवंचिंतामणिंचाददत् ॥ पर्वस्वाश्रमवासिकादिषुचतुर्ष्वारभ्यतेभारतेपूर्वाचार्यमतानुगेनविदुषाभावप्रदीपोद्धतः॥१॥ पूर्वत्रअंगोपांगसहिताब्रह्मविद्यासमापितातत्रसर्वभोगत्यागपूर्वकंशमाद्युपसंपत्तिर्वनवासिनामेवभवतीतिधृतराष्ट्राद्याचारप्रदर्शनेनसूचयंस्ततोधिगंतव्यंजगज्जीवेश्वरतत्त्वंचाश्चर्यप्रदर्शनव्याजेनप्रतिपादयिष्यन्नु

श्रीगणेशायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ जनमेजयउवाच प्राप्यराज्यंमहात्मानःपांडवामेपिता
महाः ॥ कथमासन्महाराज्ञिधृतराष्ट्रेमहात्मनि ॥ १ ॥ सतुराजाहतामात्योहतपुत्रोनिराश्रयः॥ कथमासीद्धतैश्वर्योगांधारीचयशस्विनी ॥ २॥ कियंतंचैवकालंते
ममपूर्वपितामहाः ॥ स्थिताराज्येमहात्मानस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३॥ वैशंपायनउवाच प्राप्यराज्यंमहात्मानःपांडवाहतशत्रवः॥ धृतराष्ट्रंपुरस्कृत्यपृ
थिवींपर्यपालयन् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरःसंजयस्तथा॥ वैश्यापुत्रश्चमेधावीयुयुत्सुःकुरुसत्तम ॥ पांडवाःसर्वकार्याणिसंपृच्छंतिस्मतंनृपं ॥ चक्रुस्तेना
भ्यनुज्ञातावर्षाणिदशपंचच ॥ ६ ॥ सदाहिगत्वातेवीराःपर्युपासंततंनृपं ॥ पादाभिवादनंकृत्वाधर्मराजमतेस्थिताः ॥ ७॥ तेमूर्ध्निसमुपाघ्राताःसर्वकार्याणिच
क्रिरे॥कुंतिभोजसुताचैवगांधारीमन्ववर्तत ॥८॥ द्रौपदीचसुभद्राचयाश्चान्याःपांडवस्त्रियः॥ समांवृत्तिमवर्तंततयोःश्वश्र्वोर्यथाविधि॥ ९॥ शयनानिमहार्हा
णिवासांस्याभरणानिच ॥ राजार्हाणिचसर्वाणिभक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ॥ १०॥ युधिष्ठिरोमहाराजधृतराष्ट्रेभ्युपाहरत् ॥ तथैवकुंतीगांधार्यांगुरुवृत्तिमवर्तत ॥
॥ ११॥ विदुरःसंजयश्चैवयुयुत्सुश्चैवकौरव ॥ उपासतेस्मतंवृद्धंहतपुत्रंजनाधिपं ॥ १२॥ स्यालोद्रोणस्ययश्चासीद्दयितोब्राह्मणोमहान् ॥ सचतस्मिन्महेष्वासः
कृपःसमभवत्तदा ॥ १३॥ व्यासश्चभगवान्नित्यमासांचक्रेनृपेणह॥कथाःकुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिपितृरक्षसां ॥ १४ ॥धर्मयुक्तानिकार्याणिव्यवहारान्वितानिच॥
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातोविदुरस्तान्यकारयत् ॥ १५॥सामंतेभ्यःप्रियाण्यस्यकार्याणिसुबहून्यपि ॥ प्राप्यंतेर्थैःसुलघुभिःसुनयाद्विदुरस्यवै ॥ १६॥ अकरोद्बंधमोक्षं
चवध्यानांमोक्षणंतथा ॥ नचधर्मसुतोराजाकदाचित्किंचिदब्रवीत् ॥ १७॥ विहारयात्रासुपुनःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ सर्वान्कामान्महातेजाःप्रददावंबिकासुते
॥ १८ ॥ आरालिकाःसूपकारारागखांडविकास्तथा ॥ उपातिष्ठंतराजानंधृतराष्ट्रंयथापुरा ॥ १९ ॥

त्तरग्रंथमारभते प्राप्यराज्यंमहात्मानइति ॥१॥२॥३॥४॥ उपातिष्ठत्आराधितवान् ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ तस्मिन्धृतराष्ट्रेसमभवत्तन्निकटेअभवत् ॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८ ॥
आरालिकाः अरयाशस्त्रविशेषेणलुनंछिन्नंशाकादिअरालुतत्संस्कुर्वंतितेआरालिकाःशाकविशेषकर्तारः रागखांडवं पिप्पलीशुंठीशर्करोपेतोमुद्गयूषस्तत्कर्तारोरागखांडविकाः ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अन्वशात्अनुशिक्षितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिआश्रमवासिकेप० नैलकंठीये भारतभा० प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥७॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥

वासांसिचमहार्हाणिमाल्यानिविविधानिच॥उपाजह्रुर्यथान्यायंधृतराष्ट्रस्यपांडवाः॥२०॥ मैरेयमत्स्यमांसानिपानकानिमधूनिच॥चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च
॥१॥ चक्रुस्तस्ययथापुरा॥२१॥ येचापिपृथिवीपालाःसमाजग्मुस्ततस्ततः॥ उपातिष्ठंततेसर्वेकौरवेंद्रंयथापुरा॥२२॥ कुंतीचद्रौपदीचैवसात्वतीचयशस्विनी॥ उ
लूपीनागकन्याचदेवीचित्रांगदातथा॥ २३॥ धृष्टकेतोश्चभगिनीजरासंधसुतातथा॥ एताश्चान्याश्चबह्व्योवैयोषितःपुरुषर्षभ॥ २४॥ किंकराःपर्युपातिष्ठन्स
र्वाःसुबलजांतथा ॥ यथापुत्रवियुक्तोयंनकिंचिद्दुःखमाप्नुयात्॥ २५॥ इतितानन्वशाद्भ्रातॄन्नित्यमेवयुधिष्ठिरः॥ एवंतेधर्मराजस्यश्रुत्वावचनमर्थवत्॥ २६॥
सविशेषमवर्ततभीममेकंतदाविना ॥ नहितत्तस्यवीरस्यहृदयादपसर्पति ॥ धृतराष्ट्रस्यदुर्बुद्ध्यायद्वृत्तंद्यूतकारितं ॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि
केप० आश्रमवासपर्वणिप्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच एवंसंपूजितोराजापांडवैरंबिकासुतः॥ विजहारयथापूर्वमृषिभिःपर्युपासितः
॥ १ ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्चप्रददौसकुरूद्वहः॥ तच्चकुंतीसुतोराजासर्वमेवान्वपद्यत॥२॥ आनृशंस्यपरोराजाप्रीयमाणोयुधिष्ठिरः॥ उवाचसतदाभ्रातॄनमात्यां
श्चमहीपतिः॥ ३॥ मयाचैवभवद्भिश्चमान्यएषनराधिपः॥ निदेशेधृतराष्ट्रस्ययस्तिष्ठतिसमेसुहृत्॥ ४॥ विपरीतश्चमेशत्रुर्नियम्यश्चभवेन्नरः॥ पितृवृत्तेषु
चाहःसुपुत्राणांश्राद्धकर्मणि॥ ५॥ सुहृदांचैवसर्वेषांयावदस्यचिकीर्षितं॥ ततःसराजाकौरव्योधृतराष्ट्रोमहामनाः॥ ६॥ ब्राह्मणेभ्योयथार्हेभ्योददौवित्तान्य
नेकशः॥ धर्मराजश्चभीमश्चसव्यसाचीयमावपि ॥ ७॥ तत्सर्वमन्ववर्ततततस्यप्रियचिकीर्षया॥ कथंनुराजावृद्धःसपुत्रपौत्रवधार्दितः॥ ८॥ शोकमस्मत्कृतं
प्राप्यनम्रियेतेतिचिंत्यते॥ यावद्धिकुरुवीरस्यजीवत्पुत्रस्यवैसुखं॥ ९ ॥ बभूवतदवाप्नोतिभोगांश्चेतिव्यवस्थिताः ॥ ततस्तेसहिताःपंचभ्रातरःपांडुनंदनाः॥
॥ १० ॥ तथाशीलाःसमातस्थुर्धृतराष्ट्रस्यशासने॥ धृतराष्ट्रश्चतान्सर्वान्विनीतान्नियमेस्थितान्॥ ११ ॥ शिष्यवृत्तिंसमापन्नान्गुरुवत्प्रत्यपद्यत॥ गांधारीचै
वपुत्राणांविविधैःश्राद्धकर्मभिः॥ १२ ॥ आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यःप्रतिपाद्यसा॥ एवंधर्मभृतांश्रेष्ठोधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ १३॥ भ्रातृभिःसहितोधीमा ॥१॥
न्पूजयामासतंनृपं॥ वैशंपायनउवाच सराजासुमहातेजावृद्धःकुरुकुलोद्वहः॥ १४॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ पितृवृत्तेषुपितावृत्तःप्रमीतोयेषुतेषुक्षयाहेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिआश्रमवा० नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥

नददर्शतदाकिंचिदप्रियंपांडुनंदने ॥ वर्तमानेषुसद्वृत्तिंपांडवेषुमहात्मसु ॥ १५ ॥ प्रीतिमानभवद्राजाधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ सौबलेयीचगांधारीपुत्रशोकमपा
स्यतं ॥ १६ ॥ सदैवप्रीतिमत्यासीत्तनयेषुनिजेष्विव ॥ प्रियाण्येवतुकौरव्योनाप्रियाणिकुरूद्वहः ॥ १७ ॥ वैचित्रवीर्येनृपतौसमाचरतवीर्यवान् ॥ यद्यद्ब्रूतेच
किंचित्सधृतराष्ट्रोजनाधिपः ॥ १८ ॥ गुरुवालघुवाकार्यंगांधारीचतपस्विनी ॥ तंसराजामहाराजपांडवानांधुरंधरः ॥ १९ ॥ पूजयित्वावचस्तत्तदकार्षीत्परवी
रहा ॥ तेनतस्याभवत्प्रीतोवृत्तेनसनराधिपः ॥ २० ॥ अन्वतप्यतसंस्मृत्यपुत्रंतंमंदचेतसं ॥ सदाचप्रातरुत्थायकृतजप्यःशुचिर्नृपः ॥ २१ ॥ आशास्तेपांडुपुत्रा
णांसमरेष्वपराजयं ॥ ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्याथहुत्वाचैवहुताशनं ॥ २२ ॥ आयूंषिपांडुपुत्राणामाशंसतनराधिपः ॥ नतांप्रीतिंपरामापपुत्रेभ्यःसकुरूद्वहः ॥
॥ २३ ॥ यांप्रीतिंपांडुपुत्रेभ्यःसदावापनराधिपः ॥ ब्राह्मणानांयथावृत्तःक्षत्रियाणांयथाविधः ॥ २४ ॥ तथाविट्शूद्रसंघानामभवत्सप्रियस्तदा ॥ यच्चकिंचि
त्तदापापंधृतराष्ट्रसुतैःकृतं ॥ २५ ॥ अकृत्वाहृदितत्पापंतंनृपंसोन्ववर्तत ॥ यश्चकश्चिन्नरःकिंचिदप्रियंवांबिकासुते ॥ २६ ॥ कुरुतेद्वेष्यतामेतिसकौंतेयस्यधीम
तः ॥ नराज्ञोधृतराष्ट्रस्यनचदुर्योधनस्यवै ॥ २७ ॥ उवाचदुष्कृतंकश्चिद्युधिष्ठिरभयान्नरः ॥ धृत्यातुष्टोनरेंद्रःसगांधारीविदुरस्तथा ॥ २८ ॥ शौचेनचाजातश
त्रोर्नतुभीमस्यशत्रुहन् ॥ अन्ववर्ततभीमोपिनिश्चितोधर्मजंनृपं ॥ २९ ॥ धृतराष्ट्रंचसंप्रेक्ष्यसदाभवतिदुर्मनाः ॥ राजानमनुवर्तंतंधर्मपुत्रममित्रहा ॥ अन्वव
र्ततकौरव्योहृदयेनपराङ्मुखः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिके० आश्रमवासप० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच युधि
ष्ठिरस्यनृपतेर्दुर्योधनपितुस्तदा ॥ नांतरंददृशूराज्येपुरुषाःप्रणयंप्रति ॥ १ ॥ यदातुकौरवोराजापुत्रंसस्मारदुर्मतिं ॥ तदाभीमंहृदाराजन्नपध्यातिसपार्थिवः ॥
॥ २ ॥ तथैवभीमसेनोपिधृतराष्ट्रंजनाधिपं ॥ नामर्षयतराजेंद्रसदैवदुष्टवद्धृदा ॥ ३ ॥ अप्रकाशान्यप्रियाणिचकारास्यवृकोदरः ॥ आज्ञांप्रत्यहरच्चापिकृतकैः
पुरुषैःसदा ॥ ४ ॥ स्मरन्दुर्मंत्रितंतस्यवृत्तान्यप्यस्यकानिचित् ॥ अथभीमःसुहृन्मध्येबाहुशब्दंतथाकरोत् ॥ ५ ॥ संश्रवेधृतराष्ट्रस्यगांधार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ स्मृ
त्वादुर्योधनंशत्रुंकर्णदुःशासनावपि ॥ ६ ॥ प्रोवाचेदंसुसंरब्धोभीमःसपरुषंवचः ॥ अंधस्यनृपतेःपुत्रामयापरिघबाहुना ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नीतालोकममुंसर्वैनानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ इमौतौपरिघप्रख्यौभुजौममदुरासदौ ॥ ८ ॥ ययोरंतरमासाद्यधार्तराष्ट्राःक्षयंगताः ॥ ताविमौचंदनेनाक्तौवंदना
॥ २ ॥ हौंचमेभुजौ ॥ ९ ॥ याभ्यांदुर्योधनोनीतःक्षयंससुतबांधवः ॥ एताश्चान्याश्चविविधाःशल्यभूतानराधिप ॥ १० ॥ वृकोदरस्यतावाचःश्रुत्वानिर्वेदमागमत् ॥ १५
साचबुद्धिमतीदेवीकालपर्यायवेदिनी ॥ ११ ॥ गांधारीसर्वधर्मज्ञातान्यलीकानिशुश्रुवे ॥ ततःपंचदशेवर्षेसमतीतेनराधिपः ॥ १२ ॥ राजानिर्वेदमापेदेभीमवा
ग्बाणपीडितः ॥ नान्वबुध्यततद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १३ ॥ श्वेताश्वोवाथकुंतीवाद्रौपदीवायशस्विनी ॥ माद्रीपुत्रौचधर्मज्ञौचित्तंतस्यान्ववर्ततां ॥ १४ ॥
राज्ञस्तुचित्तंरक्षंतौनोचतुःकिंचिदप्रियं ॥ ततःसमानयामासधृतराष्ट्रःसुहृज्जनं ॥ १५ ॥ बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाहचतान्भृशं ॥ धृतराष्ट्रउवाच विदितंभ
वतामेतद्यथावृत्तःकुरुक्षयः ॥ १६ ॥ ममापराधात्तत्सर्वमनुज्ञातंचकौरवैः ॥ योहंदुष्टमतिंमंदोज्ञातीनांभयवर्धनं ॥ १७ ॥ दुर्योधनंकौरवाणामाधिपत्येभ्यषे
चयं ॥ यच्चाहंवासुदेवस्यनाश्रौषंवाक्यमर्थवत् ॥ १८ ॥ वध्यतांसाध्वयंपापःसामात्यइतिदुर्मतिः ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतस्तुहितमुक्तोमनीषिभिः ॥ १९ ॥ विदुरेणा
थभीष्मेणद्रोणेनचकृपेणच ॥ पदेपदेभगवताव्यासेनचमहात्मना ॥ २० ॥ संजयेनाथगांधार्यातदिदंतप्यतेचमां ॥ यच्चाहंपांडुपुत्रेषुगुणवत्सुमहात्मसु ॥ २१ ॥
नदत्तवान्श्रियंदीप्तांपितृपैतामहीमिमां ॥ विनाशंपश्यमानोहिसर्वराज्ञांगदाग्रजः ॥ २२ ॥ एतच्छ्रेयस्तुपरममन्यतजनार्दनः ॥ सोहमेतान्यलीकानिनिवृ
त्तान्यात्मनस्तदा ॥ २३ ॥ हृदयेशल्यभूतानिधारयामिसहस्रशः ॥ विशेषतस्तुपश्यामिवर्षेपंचदशेद्यवै ॥ २४ ॥ अस्यपापस्यशुद्ध्यर्थंनियतोस्मिसुदुर्मतिः ॥ च
तुर्थेनियतेकालेकदाचिदपिचाष्टमे ॥ २५ ॥ तृष्णाविनयनंभुंजेगांधारीवेदतन्मम ॥ करोत्याहारमितिमांसर्वःपरिजनःसदा ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरभयादेतिभृशं
तप्यतिपांडवः ॥ भूमौशयेजप्यपरोदर्भेष्वजिनसंवृतः ॥ २७ ॥ नियमव्यपदेशेनगांधारीचयशस्विनी ॥ हतंशतंतुपुत्राणांययोर्युद्धेऽपलायिनां ॥ २८ ॥ नानु
तप्यामितच्चाहंक्षत्रधर्मंहितेविदुः ॥ इत्युक्त्वाधर्मराजानमभ्यभाषतकौरवः ॥ २९ ॥ भद्रंतेयादवीमातर्वचश्चेदंनिबोधमे ॥ सुखमस्म्युषितःपुत्रत्वयासुपरिपा
लितः ॥ ३० ॥ महादानानिदत्तानिश्राद्धानिचपुनःपुनः ॥ प्रकृष्टंचमयापुत्रपुण्यंचीर्णंयथाबलं ॥ ३१ ॥ ॥ २ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

गांधारीहतपुत्रेयंधैर्येणोदीक्षतेचमां ॥ द्रौपद्यात्यपऽकर्तारस्तवचैश्वर्यहारिणः ॥ ३२ ॥ समतीतान्नृशंसास्तेस्वधर्मेणहतायुधि ॥ नतेषुप्रतिकर्तव्यंपश्यामिकुरुनं
दन ॥ ३३ ॥ सर्वेशस्त्रभृतांल्लोकान्गतास्तेभिमुखंहताः ॥ आत्मनस्तुहितंपुण्यंप्रतिकर्तव्यमघवै ॥ ३४ ॥ गांधार्याश्चैवराजेंद्रतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ त्वंतुशस्त्रभृतां
श्रेष्ठःसततंधर्मवत्सलः ॥ ३५ ॥ राजागुरुःप्राणभृतांतस्मादेतद्ब्रवीम्यहं ॥ अनुज्ञातस्त्वयावीरसंश्रयेयंवनान्यहं ॥ ३६ ॥ चीरवल्कलभृद्राजन्गांधार्यासहितो
नया ॥ तवाशिषःप्रयुंजानोभविष्यामिवनेचरः ॥ ३७ ॥ उचितंनःकुलेतातसर्वेषांभरतर्षभ ॥ पुत्रेष्वैश्वर्यमाधायवयसोंतेवनंनृप ॥ ३८ ॥ तत्राहंवायुभक्षो
वानिराहारोपिवावसन् ॥ पत्न्यासहानयावीरचरिष्यामितपःपरं ॥ ३९ ॥ त्वंचापिफलभाक्तातततपसःपार्थिवोह्यसि ॥ फलभाजोहिराजानःकल्याणस्येतर
स्यवा ॥ ४० ॥ युधिष्ठिरउवाच नमांप्रीणयतेराज्यंत्वय्येवंदुःखितेनृप ॥ धिङ्मामस्तुसुदुर्बुद्धिंराज्यसक्तंप्रमादिनं ॥ ४१ ॥ योहंभवंतंदुःखार्तमुपवास
कृशंभृशं ॥ जिताहारंक्षितिशयंनविंदेभ्रातृभिःसह ॥ ४२ ॥ अहोस्मिवंचितोमूढोभवतागूढबुद्धिना ॥ विश्वासयित्वापूर्वंमांयदिदंदुःखमश्नुथाः ॥ ४३ ॥ किं
मेराज्येनभोगैर्वाकिंयज्ञैःकिंसुखेनवा ॥ यस्यमेत्वंमहीपालदुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४४ ॥ पीडितंचापिजानामिराज्यमात्मानमेवच ॥ अनेनवचसातुभ्यं
दुःखितस्यजनेश्वर ॥ ४५ ॥ भवान्पिताभवान्माताभवान्नःपरमोगुरुः ॥ भवताविप्रहीणावैक्वनुतिष्ठामहेवयं ॥ ४६ ॥ औरसोभवतःपुत्रोयुयुत्सुर्नृपसत्तम ॥
अस्तुराजामहाराजयमन्यंमन्यसेभवान् ॥ ४७ ॥ अहंवनंगमिष्यामिभवान्राज्यंप्रशासतु ॥ नमामयशसादग्धंभूयस्त्वंदग्धुमर्हसि ॥ नाहंराजाभवान्राजा
भवतःपरवानहं ॥ कथंगुरुंत्वांधर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ४९ ॥ नमन्युर्हृदिनःकश्चित्सुयोधनकृतेनघ ॥ भवितव्यंतथातद्धिवयंचान्येचमोहिताः ॥ ५० ॥ व
यंपुत्राहिभवतोयथादुर्योधनादयः ॥ गांधारीचैवकुंतीचनिर्विशेषेमतेमम ॥ ५१ ॥ समांत्वंयदिराजेंद्रपरित्यज्यगमिष्यसि ॥ पृष्ठतस्त्वनुयास्यामिसत्यमात्मा
नमालभे ॥ ५२ ॥ इयंहिवसुसंपूर्णामहीसागरमेखला ॥ भवताविप्रहीणस्यनमेप्रीतिकरीभवेत् ॥ ५३ ॥ भवदीयमिदंसर्वंशिरसात्वांप्रसादये ॥ त्वदधीनाः
स्मराजेंद्रव्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ५४ ॥ भवितव्यमनुप्राप्तोमन्येत्वंवसुधाधिप ॥ दिष्ट्याशुश्रूषमाणस्त्वांमोक्षिष्येमनसोज्वरं ॥ ५५ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ता
पस्येमेमनस्तातवर्ततेकुरुनंदन ॥ उचितंचकुलेस्माकमरण्यगमनंप्रभो ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिरमस्युषितःपुत्रचिरंशुश्रूषितस्त्वया॥ वृद्धंमामप्यनुज्ञातुमर्हसित्वंनराधिप ॥५७॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्ताधर्मराजानंवेपमानंकृतांजलिं॥ उ
॥३॥ वाचवचनंराजाधृतराष्ट्रोंबिकासुतः॥ ५८॥ संजयंचमहात्मानंकृपंचापिमहारथं॥ अनुनेतुमिहेच्छामिभवद्भिर्वसुधाधिपं॥ ५९ ॥ ग्लायतेमेमनोहीदंमुखं ॥ १५
चपरिशुष्यति॥ वयसाचप्रकृष्टेनवाग्व्यायामेनचैवह॥६०॥ इत्युक्त्वासतुधर्मात्मावृद्धोराजाकुरूद्वहः॥गांधारींशिश्रियेधीमान्सहसैवगतासुवत्॥६१॥ तंतु
दृष्ट्वासमासीनंविसंज्ञमिवकौरवं॥ आर्तिराजागमत्तीव्रांकौंतेयःपरवीरहा॥ ६२॥ युधिष्ठिरउवाच यस्यनागसहस्रेणशतसंख्येनवैबलं ॥ सोयंनारीं
व्यपाश्रित्यशेतेराजागतासुवत्॥ ६३॥ आयसीप्रतिमायेनभीमसेनस्यसापुरा॥ चूर्णीकृताबलवतासौबलामाश्रितःस्त्रियं ॥ ६४ ॥ धिगस्तुमामधर्मज्ञंधि
ग्बुद्धिंधिक्चमेश्रुतं॥ यत्कृतेपृथिवीपालःशेतेयमतथोचितः ॥६५॥ अहमप्युपवत्स्यामियथैवायंगुरुर्मम॥ यदिराजानभुंक्तेयंगांधारीचयशस्विनी॥६६॥
वैशंपायनउवाच ततोस्यपाणिनाराजन्जलशीतेनपांडवः॥ उरोमुखंचशनकैःपर्यमार्जतधर्मवित्॥६७॥ तेनरत्नौषधिमतापुण्येनचसुगंधिना॥ पाणि
स्पर्शेनराज्ञःसराजासंज्ञामवापह॥ ६८॥ धृतराष्ट्रउवाच स्पृशमांपाणिनाभूयःपरिष्वजचपांडव ॥ जीवामीवातिसंस्पर्शात्तवराजीवलोचन॥ ६९॥
मूर्धानंचतवाघ्रातुमिच्छामिमनुजाधिप॥ पाणिभ्यांहिपरिस्प्रष्टुंप्रीणनंहिमहन्मम॥ ७०॥ अष्टमोह्यद्यकालोयमाहारस्यकृतस्यमे॥ येनाहंकुरुशार्दूलशक्नो
मिनविचेष्टितुं॥ ७१ ॥ व्यायामश्चायमत्यर्थंकृतस्त्वामभियाचता॥ ततोग्लानमनास्तातनष्टसंज्ञइवाभवं ॥ ७२॥ तवामृतरसप्रख्यंहस्तस्पर्शमिमंप्रभो॥
लब्ध्वासंजीवितोस्मीतिमन्येकुरुकुलोद्वह ॥ ७३॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुकौंतेयःपित्राज्येष्ठेनभारत॥ पस्पर्शसर्वगात्रेषुसौहार्दात्तंशनैस्तदा॥
॥ ७४॥ उपलभ्यततःप्राणान्धृतराष्ट्रोमहीपतिः॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्न्याजिघ्रतपांडवं ॥ ७५॥ विदुरादयश्चतेसर्वेरुरुदुर्दुःखिताभृशं॥ अतिदुःखात्तुरा
जानंनोचुःकिंचनपांडवं॥ ७६॥ गांधारीत्वेवधर्मज्ञामनसोद्वहतीभृशं॥ दुःखान्यधारयद्राजन्मैवमित्येवचाब्रवीत्॥ ७७॥ इतरास्तुस्त्रियःसर्वाःकुंत्यासहसु
दुःखिताः॥ नेत्रैरागतविक्लेदैःपरिवार्यस्थिताभवन्॥ ७८॥ अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यंधृतराष्ट्रोयुधिष्ठिरं॥ अनुजानीहिमांराजंस्तापस्येभरतर्षभ॥ ७९॥ ग्लायते ॥३॥
मेमनस्तातभूयोभूयःप्रजल्पतः॥ नमामतःपरंपुत्रपरिक्लेष्टुमिहार्हसि ॥८०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहमिति पौत्रोपि

तस्मिंस्तुकौरवेंद्रेतंतथाब्रुवतिपांडवं ॥ सर्वेषामेवयोधानामार्तनादोमहानभूत् ॥ ८१ ॥ दृष्ट्वाकृशंविवर्णंचराजानमतथोचितं ॥ उपवासपरिश्रांतंत्वगस्थिप
रिवारणं ॥ ८२ ॥ धर्मपुत्रःस्वपितरंपरिष्वज्यमहाप्रभुं ॥ शोकजंबाष्पमुत्सृज्यपुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ८३ ॥ नकामयेनरश्रेष्ठजीवितंपृथिवींतथा ॥ यथातवप्रि
यंराजंश्चिकीर्षामिपरंतप ॥ ८४ ॥ यदिचाहमनुग्राह्योभवतोदयितोपिवा ॥ क्रियतांतावदाहारस्ततोवेत्स्याम्यहंपरं ॥ ८५ ॥ ततोब्रवीन्महातेजाधृतराष्ट्रोयुधि
ष्ठिरं ॥ अनुज्ञातस्त्वयापुत्रभुंजीयामितिकामये ॥ ८६ ॥ इतिब्रुवतिराजेंद्रेधृतराष्ट्रेयुधिष्ठिरं ॥ ऋषिःसत्यवतीपुत्रोव्यासोभ्येत्यवचोब्रवीत् ॥ ८७ ॥ इतिश्री
महाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासप० धृतराष्ट्रनिर्वेदेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ व्यासउवाच युधिष्ठिरमहाबाहोयथाहकुरुनंदनः ॥ धृ
तराष्ट्रोमहातेजास्तत्कुरुष्वाविचारयन् ॥ १ ॥ अयंहिवृद्धोनृपतिर्हतपुत्रोविशेषतः ॥ नेदंकृच्छ्रंचिरतरंसहेदितिमतिर्मम ॥ २ ॥ गांधारीचमहाभागाप्राज्ञाकरुण
वेदिनी ॥ पुत्रशोकंमहाराजधैर्येणोद्वहतेभृशं ॥ ३ ॥ अहमप्येतदेवत्वांब्रवीमिकुरुमेवचः ॥ अनुज्ञांलभतांराजामावृथेहमरिष्यति ॥ ४ ॥ राजर्षीणांपुराणा
नामनुयातुगतिंनृपः ॥ राजर्षीणांहिसर्वेषामंतेवनमुपाश्रयः ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतदाराजाव्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रत्युवाचमहातेजाध
र्मराजोमहामुनिं ॥ ६ ॥ भगवानेवनोमान्योभगवानेवनोगुरुः ॥ भगवानस्यराज्यस्यकुलस्यचपरायणं ॥ ७ ॥ अहंतेपुत्रोभगवन्पिताराजागुरुश्चमे ॥ निदे
शवर्तीचपितुःपुत्रोभवतिधर्मतः ॥ ८ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तःसतुतंप्राहव्यासोवेदविदांवरः ॥ युधिष्ठिरंमहातेजाःपुनरेवमहाकविः ॥ ९ ॥ एवमेत
न्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ राजायंवृद्धतांप्राप्तःप्रमाणेपरमेस्थितः ॥ १० ॥ सोयंमयाभ्यनुज्ञातस्त्वयाचपृथिवीपतिः ॥ करोतुस्वमभिप्रायंमास्यविघ्नकरो
भव ॥ ११ ॥ एषएवपरोधर्मोराजर्षीणांयुधिष्ठिर ॥ समरेवाभवेन्मृत्युर्वनेवाविधिपूर्वकं ॥ १२ ॥ पित्रातुतवराजेंद्रपांडुनापृथिवीक्षिता ॥ शिष्यवृत्तेनराजा
यंगुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३ ॥ क्रतुभिर्दक्षिणावद्भीरत्नपर्वतशोभितैः ॥ महद्भिरिष्टंगौर्भुक्ताप्रजाश्चपरिपालिताः ॥ १४ ॥ पुत्रसंस्थंचविपुलंराज्यंविप्रोषितेत्व
यि ॥ त्रयोदशसमाभुक्तंदत्तंचविविधंवसु ॥ १५ ॥ त्वयाचायंनरव्याघ्रगुरुशुश्रूषयानघ ॥ आराधितःसभृत्येनगांधारीचयशस्विनी ॥ १६ ॥

आत्मावैपुत्रनामासीतिपुत्राभिन्नत्वात्पुत्रएवाहंतेतव राजातुमेममपितागुरुश्च ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमेप्रमाणेउपनिषन्मते ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अनुजानीहिपितरंसमयोस्यतपोविधौ ॥ नमन्युर्विद्यतेचास्यसुसूक्ष्मोपियुधिष्ठिर ॥ १७॥ वैशंपायनउवाच एतावदुक्त्वावचनमनुमान्यचपार्थिवं ॥
॥ ४ ॥ तथास्त्वितिचतेनोक्तःकौंतेयेनययौवनं ॥ १८ ॥ गतेभगवतिव्यासेराजापांडुसुतस्तदा ॥ प्रोवाचपितरंवृद्धंमंदंमंदमिवानतः ॥ १९ ॥ यदाहभगवान्व्यासोय १५
च्चापिभवतोमतं ॥ यथाहचमहेष्वासःकृपोविदुरएवच ॥ २० ॥ युयुत्सुःसंजयश्चैवतत्कर्तास्म्यहमंजसा ॥ सर्वएवहिमान्यामेकुलस्यहिहितैषिणः ॥ २१ ॥ इदंतुया
चेनृपतेत्वामहंशिरसानतः ॥ क्रियतांतावदाहारस्ततोगच्छाश्रमंप्रति ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेप० आश्रमवासपर्वणिव्यासानुज्ञायांचतुर्थो
ध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच ततोराज्ञाभ्यनुज्ञातोधृतराष्ट्रःप्रतापवान् ॥ ययौस्वभवनंराजागांधार्यानुगतस्तदा ॥ १ ॥ मंदप्राणगतिर्धीमा
न्कृच्छ्रादिवसमुद्वहन् ॥ पदातिःसमहीपालोजीर्णोगजपतिर्यथा ॥ २ ॥ तमन्वगच्छद्विदुरोविद्वान्सूतश्चसंजयः ॥ सचापिपरमेष्वासःकृपःशारद्वतस्तथा ॥ ३ ॥
सप्रविश्यगृहंराजन्कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ तर्पयित्वाद्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४ ॥ गांधारीचैवधर्मज्ञाकुंत्यासहमनस्विनी ॥ वधूभिरुपचारेणपूजिताभुंक्त
भारत ॥ ५ ॥ कृताहारंकृताहाराःसर्वेतेविदुरादयः ॥ पांडवाश्चकुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठंततंनृपं ॥ ६ ॥ ततोब्रवीन्महाराजकुंतीपुत्रमुपह्वरे ॥ निषण्णंपाणिनापृष्ठेसंस्पृश
न्नंबिकासुतः ॥ ७ ॥ अप्रमादस्त्वयाकार्यःसर्वथाकुरुनंदन ॥ अष्टांगेराजशार्दूलराज्येधर्मपुरस्कृते ॥ ८ ॥ तत्तुशक्यंमहाराजरक्षितुंपांडुनंदन ॥ राज्यंधर्मेणकौंते
यविद्वानसिनिबोधतत् ॥ ९ ॥ विद्यावृद्धान्सदैवत्वमुपासीथायुधिष्ठिर ॥ शृणुयास्तेचयद्ब्रूयुःकुर्याश्चैवाविचारयन् ॥ १० ॥ प्रातरुत्थायतान्राजन्पूजयित्वा
यथाविधि ॥ कृत्यकालेसमुत्पन्नेपृच्छेथाःकार्यमात्मनः ॥ ११ ॥ तेतुसंमानिताराजंस्त्वयाकार्यहितार्थिना ॥ प्रवक्ष्यंतिहितंतातसर्वथातवभारत ॥ १२ ॥ इंद्रि
याणिचसर्वाणिवाजिवत्परिपालय ॥ हितायैवभविष्यंतिरक्षितंद्रविणंयथा ॥ १३ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहान्शुचीन् ॥ दांतान्कर्मसुपुण्यांश्चपु
ण्यान्सर्वेषुयोजयेः ॥ १४ ॥ चारयेथाश्चसततंचारैरविदितःपरैः ॥ परीक्षितैर्बहुविधैःस्वराष्ट्रप्रतिवासिभिः ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ अष्टांगेस्वाम्यमात्यादियुते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्मसुपुण्यान्जन्मनाचपुण्यान्अमात्यांश्चारयेथाइत्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ४ ॥

* भियाधर्मार्थकामैश्चपरीक्षायातुसोपधेत्यभिधानचिंतामणिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अट्टाद्दुर्गोपरिभागेसंचारस्थानानि षट्पदंषड्भिःपदैःपदनीयैःस्थानैर्युक्तं तेनसप्तप्राकारमितिगम्यते तत्रसप्तमस्यांतःपुरत्वात्षडेवान्येषांपदनीयानिस्थानानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥
निःशलाकेअतृणे सतृणेह्यासन्नःपरचारोज्ञातुमशक्यइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥ २६ ॥ २७ ॥ परिमाणंदंड्यधनस्यापराधस्यच ॥ २८ ॥ आदानरुचयःउत्कोचोपजीविनश्चौरावा ॥ २९ ॥ ३०॥

पुरंचतेसुगुप्तंस्याद्दृढप्राकारतोरणं ॥ अट्टाट्टालकसंबाधंषट्पदंसर्वतोदिशं ॥ १६ ॥ तस्यद्वाराणिसर्वाणिपर्याप्तानिबृहंतिच ॥ सर्वतःसुविभक्तानियंत्रैरारक्षि
तानिच ॥ १७॥ पुरुषैरलमर्थस्तेविदितैःकुलशीलतः ॥ आत्माचरक्ष्यःसततंभोजनादिषुभारत ॥ १८ ॥ विहाराहारकालेषुमाल्यशय्यासनेषुच ॥ स्त्रियश्चतेसु
गुप्ताःस्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः ॥ १९ ॥ शीलवद्भिःकुलीनैश्चविद्वद्भिश्चयुधिष्ठिर ॥ मंत्रिणश्चैवकुर्वीथाद्द्विजान्विद्याविशारदान् ॥ २० ॥ विनीतांश्चकुलीनांश्चध
र्मार्थकुशलानृजून् ॥ तैःसार्धंमंत्रयेथास्त्वंनात्यर्थंबहुभिःसह ॥ २१ ॥ समस्तैरपिचव्यस्तैर्व्यपदेशेनकेनचित् ॥ सुसंवृतंमंत्रगृहंस्थलंचारुह्यमंत्रयेः ॥ २२ ॥
अरण्येनिःशलाकेवानचरात्रौकथंचन ॥ वानराःपक्षिणश्चैवयेमनुष्यानुसारिणः ॥ २३ ॥ सर्वेमंत्रगृहेवर्ज्यायेचापिजडपंगवः ॥ मंत्रभेदेहियेदोषाभवंतिपृ
थिवीक्षितां ॥ २४ ॥ नतेशक्याःसमाधातुंकथंचिदितिमेमतिः ॥ दोषांश्चमंत्रभेदस्यब्रूयास्त्वंमंत्रिमंडले ॥ २५ ॥ अभेदेचगुणाराजन्पुनःपुनररिंदम ॥ पौर
जानपदानांचशौचाशौचेयुधिष्ठिर ॥ २६ ॥ यथास्याद्विदितंराजंस्तथाकार्यंकुरूद्वह ॥ व्यवहारश्चतेराजन्नित्यमाप्तैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥ योज्यस्तुष्टैर्हितैराजन्नित्यंचा
रैरनुष्ठितः ॥ परिमाणंविदित्वाचदंडंदंड्येषुभारत ॥ २८ ॥ प्रणयेयुर्यथान्यायंपुरुषास्तेयुधिष्ठिर ॥ आदानरुचयश्चैवपरदाराभिमर्शिनः ॥ २९ ॥ उग्रदंडप्रधाना
श्चमिथ्याव्याहारिणस्तथा ॥ आक्रोष्टारश्चलुब्धाश्चहर्तारःसाहसप्रियाः ॥ ३० ॥ सभाविहारभेत्तारोवर्णानांचप्रदूषकाः ॥ हिरण्यदंड्यावध्याश्चकर्तव्यादेशका
लतः ॥ ३१ ॥ प्रातरेवहिपश्येथायेकुर्युर्व्ययकर्मते ॥ अलंकारमथोभोज्यमतऊर्ध्वंसमाचरेः ॥ ३२ ॥ पश्येथाश्चततोयोधान्सदात्वंप्रतिहर्षयन् ॥ दूतानांचचरा
णांचप्रदोषस्तेसदाभवेत् ॥ ३३ ॥ सदाचापररात्रांतेभवेत्कार्यार्थनिर्णयः ॥ मध्यरात्रेविहारस्तेमध्याह्नेचसदाभवेत् ॥ ३४ ॥ सर्वेत्वौपयिकाःकालाःकार्याणांभ
रतर्षभ ॥ तथैवालंकृतःकालेतिष्ठेथाभूरिदक्षिण ॥ ३५ ॥ चक्रवत्तातकार्याणांपर्यायोदृश्यतेसदा ॥ कोशस्यनिचयेयत्नंकुर्वीथान्यायतःसदा ॥ ३६ ॥ विविधस्य
महाराजविपरीतंविवर्जयेः ॥ चारैर्विदित्वाशत्रूंश्चयेराज्ञामंतरैषिणः ॥ ३७ ॥ तानाप्तैःपुरुषैर्दूराद्घातयेथानराधिप ॥ कर्मदृष्ट्वाथभृत्यांस्त्वंवरयेथाःकुरूद्वह ॥ ३८ ॥

हिरण्यदंड्यावध्याःपूर्वोक्ताःसर्वेदेशकालानुरोधेनदंड्यवावध्यावेतिज्ञेयं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रदोषोरजनीमुखंदूतादीनांदर्शनकालः ॥ ३३ ॥ तेभ्यःश्रुतानामर्थानांनिर्णयेअपररात्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३९ ॥ ४० ॥ गवादिवत् आहारमात्रवेतनाः विष्टिगृहीतानामप्याहारमात्रंदेयमित्यर्थः व्यवहारिणःकारुशिल्पिप्रभृतयः ॥ ४१॥४२॥४३॥ इतिआश्र०नै०भारतभा०पंचमोऽध्यायः ॥ ५॥ ॥६॥
मंडलानिअरिर्मित्रमित्यादीनि उदासीनादन्योमध्यमोद्वयोरपिइष्टाकांक्षी ॥ १॥ चतुर्णांशत्रुपक्षेजातानां शत्रुःशत्रुमित्रंउभयोर्जयार्थीपराजयार्थीचेति ॥२॥ यथेच्छकंपरैर्भेद्यत्वमभेद्यत्वंचभवतितस्माद
वहितस्तिष्ठेत् यथाभेदोनभवेदिति॥३॥ द्वादश चत्वारःशत्रुजाताः षट्आततायिनः मित्रंअमित्रमित्रंचेतिषष्टिर्गुणाः कृष्यादीन्यष्टौसंधानकर्माणि बालादयोविंशतिरसंधेयाः नास्तिक्यादयश्चतुर्दशदोषाः

कारयेथाश्चकर्माणियुक्तायुक्तैरधिष्ठितैः॥ सेनाप्रणेताचभवेत्तवतातदृढव्रतः॥ ३९ ॥ शूरःक्लेशसहश्चैवहितोभक्तश्चपूरुषः ॥ सर्वेजनपदाश्चैवतवकर्माणिपां
डव ॥ ४० ॥ गोवद्रासभवच्चैवकुर्युर्येव्यवहारिणः ॥ स्वरंध्रंपररंध्रंचस्वेषुचैवपरेषुच ॥ ४१ ॥ उपलक्षयितव्यंतेनित्यमेवयुधिष्ठिर ॥ देशजाश्चैवपुरुषाविक्रांताः
स्वेषुकर्मसु ॥ ४२ ॥ यात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्याहितास्त्वया ॥ गुणार्थिनांगुणःकार्योविदुषावैजनाधिप ॥ अविचार्याश्चतेतेस्युरचलाइवनित्यशः ॥ ४३ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासप० धृतराष्ट्रोपदेशेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥६॥ धृतराष्ट्रउवाच मंडलानिचबुध्येथाःपरेषामात्म
नस्तथा ॥ उदासीनगणानांचमध्यस्थानांचभारत ॥ १ ॥ चतुर्णांशत्रुजातानांसर्वेषामाततायिनां ॥ मित्रंचामित्रमित्रंचबोद्धव्यंतेरिकर्शन ॥ २ ॥ तथामा
त्याजनपदादुर्गाणिविविधानिच ॥ बलानिचकुरुश्रेष्ठभवत्येषांयथेच्छकं ॥ ३ ॥ तेचद्वादशकौंतेयराज्ञांवैविषयात्मकाः ॥ मंत्रिप्रधानाश्चगुणाःषष्टिर्द्वादश
चप्रभो ॥ ४ ॥ एतन्मंडलमित्याहुराचार्यानीतिकोविदाः ॥ अत्रषाड्गुण्यमायत्तंयुधिष्ठिरनिबोधतत् ॥ ५ ॥ वृद्धिक्षयौचविज्ञेयौस्थानंचकुरुसत्तम ॥ द्विसप्त
त्यांमहाबाहोततःषाड्गुण्यजागुणाः ॥ ६ ॥ यदास्वपक्षोबलवान्परपक्षस्तथाबलः ॥ विगृह्यशत्रून्कौंतेयजेयःक्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदापरेचबलिनःस्वपक्षश्चै
वदुर्बलः ॥ सार्धंविद्वांस्तदाक्षीणःपरैःसंधिंसमाश्रयेत् ॥ ८ ॥ द्रव्याणांसंचयश्चैवकर्तव्यःसुमहांस्तथा ॥ यदासमर्थोयानायनचिरेणैवभारत ॥ ९ ॥ तदासर्ववि
धेयंस्यात्स्थानेनसविचारयेत् ॥ भूमिरल्पफलादेयाविपरीतस्यभारत ॥ १० ॥ हिरण्यंकुप्यभूयिष्ठंमित्रंक्षीणमथोबलं ॥ विपरीतान्निगृह्णीयात्स्वयंसंधिविशार
दः ॥ ११ ॥ संध्यर्थंराजपुत्रंवालिप्सेथाभरतर्षभ ॥ विपरीतंनतच्छ्रेयःपुत्रकस्यांचिदापदि ॥ १२ ॥ तस्याःप्रमोक्षेयत्नंचकुर्याःसोपायमंत्रवित् ॥ प्रकृतीनांच
राजेंद्रराजादीनान्विभावयेत् ॥ १३ ॥ ॥५॥

मंत्रादीन्यष्टादशतीर्थानीति एतेषुकेचित्हानार्थंज्ञातव्याः केचिदुपादानार्थं॥ ४ ॥षाड्गुण्यादयःप्रागेवव्याख्याताः ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥ संध्य
र्थमितिसार्धः यःसंधिंकरोतितस्यपुत्रंस्वनिकटेस्थापयेदित्यर्थः तदकरणेमहत्यापदायाति कदाचित्तस्यामप्यागतायांअमोक्षेतत्परिहारेयत्नोपिकर्तव्यः॥ १२ ॥ दीनान् अंधबधिरादीन् विभावयेत्पूजयेत् ॥ १३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युगपद्वेतिकुर्यादितिचशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेनहिंसेत्सजिगीषुरितिशेषः ॥ १६ ॥ नान्वेष्टव्याः नोच्छेदनीयाः ॥ १७ ॥ वैतसींवृत्तिंप्रबलेष्वितिशेषः एनंत्वां ॥ १८ ॥ १९ ॥ असंभवेउपायांतरस्य मु
ख्येनशरीरेणैवयुद्धायनिष्पतेत् एवंशरीरमोक्षणेमुक्तिःशूरस्यस्यादित्यर्थः ॥ २० ॥ इतिआश्रम॰नै॰भारतभा॰षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ संधीति प्रबलप्रतियोगिकौदुर्बलप्रतियोगिकौचेतिद्वि

क्रमेणयुगपत्सर्वंव्यवसायंमहाबलः ॥ पीडनंस्तंभनंचैवकोशभंगस्तथैवच ॥ १४ ॥ कार्ययत्नेनशत्रूणांस्वराज्यंरक्षतास्वयं ॥ नचहिंस्योभ्युपगतःसामंतोवृ
द्धिमिच्छता ॥ १५ ॥ कौंतेयतंनहिंसेत्सयोमहींविजिगीषते ॥ गणानांभेदनेयोगमीप्सेथाःसहमंत्रिभिः ॥ १६ ॥ साधुसंग्रहणाच्चैवपापनिग्रहणात्तथा ॥ दुर्ब
लाश्चैवसततंनान्वेष्टव्याबलीयसा ॥ १७ ॥ तिष्ठेथाराजशार्दूलवैतसींवृत्तिमास्थितः ॥ यद्येनमभियायाच्चबलवान्दुर्बलंनृपः ॥ १८ ॥ सामादिभिरुपायैस्तंक्र
मेणविनिवर्तयेः ॥ अशक्नुवंश्चयुद्धायनिष्पतेत्सहमंत्रिभिः ॥ १९ ॥ कोशेनपौरैर्दंडेनयेचास्यप्रियकारिणः ॥ असंभवेतुसर्वस्ययथामुख्येननिष्पतेत् ॥ क्रमे
णानेनमुक्तिःस्याच्छरीरमितिकेवलं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेप॰आश्रमवा॰धृतराष्ट्रोपदेशेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥७॥ धृतराष्ट्रउवा
च संधिविग्रहमप्यत्रपश्येथाराजसत्तम ॥ द्वियोनिंविविधोपायंबहुकल्पंयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ कौरव्यपर्युपासीथाःस्थित्वाद्वैविध्यमात्मनः ॥ तुष्टपुष्टबलःशत्रुरा
त्मवानितिचस्मरेत् ॥ २ ॥ पर्युपासनकालेतुविपरीतंविधीयते ॥ आमर्दकालेराजेंद्रव्यपसर्पेत्ततःपरं ॥ ३ ॥ व्यसनंभेदनंचैवशत्रूणांकारयेत्ततः ॥ कर्षणंभीष
णंचैवयुद्धेचैवबलक्षयं ॥ ४ ॥ प्रयास्यमानोनृपतिस्त्रिविधांपरिचिंतयेत् ॥ आत्मनश्चैवशत्रोश्चशक्तिंशास्त्रविशारदः ॥ ५ ॥ उत्साहप्रभुशक्तिभ्यांमंत्रशक्त्याच
भारत ॥ उपपन्नोनृपोयायाद्विपरीतंचवर्जयेत् ॥ ६ ॥ आददीतबलंराजामौलंमित्रबलंतथा ॥ अटवीबलंभृतंचैवतथाश्रेणीबलंप्रभो ॥ ७ ॥ तत्रमित्रबलंराज
न्मौलंचैवविशिष्यते ॥ श्रेणीबलंभृतंचैवतुल्येएवेतिमेमतिः ॥ ८ ॥ तथाचारबलंचैवपरस्परसमंनृप ॥ विज्ञेयंबहुकालेषुराज्ञाकालउपस्थिते ॥ ९ ॥ आपदश्चा
पिबोद्धव्याबहुरूपानराधिप ॥ भवंतिराज्ञाकौरव्ययास्ताःपृथगतःशृणु ॥ १० ॥ विकल्पाबहुधाराजन्नापदांपांडुनंदन ॥ सामादिभिरुपन्यस्यगणयेत्तान्नृपः
सदा ॥ ११ ॥ यात्रांगच्छेद्बलैर्युक्तोराजासद्भिःपरंतप ॥ युक्तश्चदेशकालाभ्यांबलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२ ॥

योनीसंधिविग्रहौ ॥ १ ॥ स्थित्वास्थिरोभूत्वा द्वैविध्यंबलाबलंज्ञात्वाशत्रुंपर्युपासेतेतिभावः स्मरेज्जयोपायंविचारयेन्नत्वकस्मात्प्रयायात् ॥ २ ॥ विपरीतंअतुष्टपुष्टबलंप्रयायादित्यर्थः ॥ ३ ॥ स्मरेदित्यु
क्तंविस्पष्टयति व्यसनमिति ॥ ४ ॥ त्रिविधांशक्तिं ॥५॥ तामेवाह उत्साहेति ॥६॥ मौलंधनबलं ॥७॥८॥९॥१०॥ विकल्पाईतिप्रभृतयः तानूउपन्यस्यगणयेत् नतुगोपयित्वावहेलयेत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अन्तौअकालेपिशिशिरादौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शकटादयोव्यूहविशेषाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हृष्टपुष्टबलोगच्छेद्राजावृद्ध्युदयेरतः ॥ अकुशश्चाप्यथोयायादनृतावपिपांडव ॥ १३ ॥ तूणाश्मानंवाजिरथप्रवाहांध्वजद्रुमैःसंवृतकूलरोधसं ॥ पदातिनागै
॥ ६ ॥ र्बहुकर्दमांनदींसपत्ननाशेनृपतिःप्रयोजयेत् ॥ १४ ॥ अथोपपत्त्याशकटंपद्मवज्रंचभारत ॥ उशनावेदयच्छास्त्रंतत्रैतद्विहितंविभो ॥ १५ ॥ चारयित्वापरब १५
लंकृत्वास्वबलदर्शनं ॥ स्वभूमौयोजयेद्युद्धंपरभूमौतथैवच ॥ १६ ॥ बलंप्रसादयेद्राजानिक्षिपेद्बलिनोनरान् ॥ ज्ञात्वास्वविषयंतत्रसामादिभिरुपक्रमेत् ॥
॥ १७ ॥ सर्वथैवमहाराजशरीरंधारयेदिह ॥ प्रेत्यचेहचकर्तव्यमात्मनिःश्रेयसंपरं ॥ १८ ॥ एवमेतन्महाराजराजासम्यक्समाचरन् ॥ प्रेत्यस्वर्गमवाप्नोतिप्रजा
धर्मेणपालयन् ॥ १९ ॥ एवंत्वयाकुरुश्रेष्ठवर्तितव्यंप्रजाहितं ॥ उभयोर्लोकयोस्तातप्राप्तयेनित्यमेवहि ॥ २० ॥ भीष्मेणसर्वमुक्तोसिकृष्णेनविदुरेणच ॥ मया
प्यवश्यंवक्तव्यंप्रीत्यातेनृपसत्तम ॥ २१ ॥ एतत्सर्वंयथान्यायंकुर्वीथाभूरिदक्षिण ॥ प्रियस्तथाप्रजानांत्वंस्वर्गेसुखमवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ अश्वमेधसहस्रेणयो
यजेत्पृथिवीपतिः ॥ पालयेद्वापिधर्मेणप्रजास्तुल्यंफलंलभेत् ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि० आश्रम० धृतराष्ट्रोपसंवादेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच एवमेतत्करिष्यामियथात्थपृथिवीपते ॥ भूयश्चैवानुशास्योहंभवतापार्थिवर्षभ ॥ १ ॥ भीष्मेस्वर्गमनुप्राप्तेगतेचमधुसूदने ॥ विदुरेसं
जयेचैवकोन्योमांवक्तुमर्हति ॥ २ ॥ यत्तुमामनुशास्तीहभवानद्यहितेस्थितः ॥ कर्तास्मितन्महीपालनिर्वृतोभवपार्थिव ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तः
सराजर्षिर्धर्मराजेनधीमता ॥ कौंतेयंसमनुज्ञातुमियेषभरतर्षभ ॥ ४ ॥ पुत्रसंशाम्यतांतावन्ममापिबलवान्श्रमः ॥ इत्युक्त्वाप्राविशद्राजागांधार्याभवनंतदा
॥ ५ ॥ तमासनगतंदेवीगांधारीधर्मचारिणी ॥ उवाचकालेकालज्ञाप्रजापतिसमंपतिं ॥ ६ ॥ अनुज्ञातःस्वयंतेनव्यासेनत्वंमहर्षिणा ॥ युधिष्ठिरस्यानुमतेकदा
रण्यंगमिष्यसि ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रउवाच गांधार्यहमनुज्ञातःस्वयंपित्रामहात्मना ॥ युधिष्ठिरस्यानुमतेगंतास्मिनचिराद्वनं ॥ ८ ॥ अहंहितावत्सर्वेषांतेषांद्यु
र्द्यूतदेविनां ॥ पुत्राणांदातुमिच्छामिप्रेतभावानुगंवसु ॥ ९ ॥ सर्वप्रकृतिसान्निध्यंकारयित्वास्ववेश्मनि ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्त्वाधर्मराजायप्रेषया ॥ ६ ॥
मासवैतदा ॥ १० ॥ सचतद्वचनात्सर्वंसमानिन्येमहीपतिः ॥ ततःप्रतीतमनसोब्राह्मणाःकुरुजांगलाः ॥ ११ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षत्रियाश्चैववैश्याश्चशूद्राश्चैवसमाययुः ॥ ततोनिष्क्रम्यनृपतिस्तस्मादंतःपुरात्तदा ॥ १२ ॥ ददृशेतंजनंसर्वंसर्वाश्चप्रकृतीस्तथा ॥ समवेतांश्चतान्सर्वान्पौरा
न्जानपदांस्तथा ॥ १३ ॥ तानागतानभिप्रेक्ष्यसमस्तंचसुहृज्जनं ॥ ब्राह्मणांश्चमहीपालनानादेशसमागतान् ॥ १४ ॥ उवाचमतिमान्राजाधृतराष्ट्रोंबिका
सुतः ॥ भवंतःकुरवश्चैवचिरकालंसहोषिताः ॥ १५ ॥ परस्परस्यसुहृदःपरस्परहितेरताः ॥ यदिदानीमहंब्रूयामस्मिन्कालउपस्थिते ॥ १६ ॥ तथाभवद्भिःकर्त
व्यमविचार्यवचोमम ॥ अरण्यगमनेबुद्धिर्गांधारीसहितस्यमे ॥ १७ ॥ व्यासस्यानुमतेराज्ञस्तथाकुंतीसुतस्यमे ॥ भवंतोप्यनुजानंतुमाचवोभूद्विचारणा ॥ १८ ॥
अस्माकंभवतांचैवयेयंप्रीतिर्हिशाश्वती ॥ नचसान्येषुदेशेषुराज्ञामितिमतिर्मम ॥ १९ ॥ शांतोस्मिवयसानेनतथापुत्रविनाकृतः ॥ उपवासकृशश्चास्मिगां
धारीसहितोनघाः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरगतेराज्येप्राप्तश्चास्मिसुखंमहत् ॥ मन्येदुर्योधनैश्वर्याद्विशिष्टमितिसत्तमाः ॥ २१ ॥ ममचांधस्यवृद्धस्यहतपुत्रस्यकाग
तिः ॥ ऋतेवनंमहाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ ॥ २२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वेतेकुरुजांगलाः ॥ बाष्पसंदिग्धयावाचारुरुदुर्भरतर्षभ ॥ २३ ॥ तानविब्रुवतःकिं
चित्सर्वान्शोकपरायणान् ॥ पुनरेवमहातेजाधृतराष्ट्रोब्रवीदिदं ॥ २४ ॥ इतिश्रीम० आश्रमवा० आश्रम० धृतराष्ट्रकृतवनगमनप्रार्थनेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
धृतराष्ट्रउवाच शांतनुःपालयामासयथावद्वसुधामिमां ॥ तथाविचित्रवीर्यश्चभीष्मेणपरिपालितः ॥ १ ॥ पालयामासनस्तातोविदितार्थोनसंशयः ॥ यथा
चपांडुर्भ्रातामेदयितोभवतामभूत् ॥ २ ॥ सचापिपालयामासयथावत्तच्चवेत्थह ॥ मयाचभवतांसम्यक्शुश्रूषायाकृतानघाः ॥ ३ ॥ असम्यग्वामहाभागास्तत्क्षं
तव्यमतंद्रितैः ॥ यदादुर्योधनेनेदंभुक्तंराज्यमकंटकं ॥ ४ ॥ अपितत्रनवोमंदोदुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षितां ॥ ५ ॥ विमर्दःसु
महानासीदनयात्स्वकृतादथ ॥ तन्मयासाधुवापीदंयदिवासाधुवैकृतं ॥ ६ ॥ तद्वोहृदिनकर्तव्यंमयाबद्धोयमंजलिः ॥ वृद्धोयंहतपुत्रोयंदुःखितोयंनराधिपः ॥
॥ ७ ॥ पूर्वराज्ञांचपुत्रोयमितिकृत्वानुजानथ ॥ इयंचकृपणावृद्धाहतपुत्रातपस्विनी ॥ ८ ॥ गांधारीपुत्रशोकार्तायुष्मान्याचतिवैमया ॥ हतपुत्राविमौवृद्धौ
विदित्वादुःखितौतथा ॥ ९ ॥ अनुजानीतभद्रंवोव्रजावशरणंचवः ॥ अयंचकौरवोराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अन्येनभृत्येन अनुज्ञातुं क्षंतुं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिआश्रमवा० नैलकंठीये भारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥७॥ ॥७॥

सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यःसमेषुविषमेषुच ॥ नजातुविषमंचैवगमिष्यतिकदाचन ॥ ११ ॥ चत्वारःसचिवायस्यभ्रातरोविपुलौजसः ॥ लोकपालसमाह्येतेसर्वधर्मा
॥७॥ र्थदर्शिनः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेवभगवानेषसर्वभूतजगत्पतिः ॥ युधिष्ठिरोमहातेजाभवतःपालयिष्यति ॥ १३ ॥ अवश्यमेववक्तव्यमितिकृत्वाब्रवीमिवः ॥ एषन्या
सोमयादत्तःसर्वेषांवोयुधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ भवंतोस्यचवीरस्यन्यासभूताःकृतामया ॥ यदेवतैःकृतंकिंचिद्व्यलीकंवःसुतैर्मम ॥ १५ ॥ यदन्येनमदीयेनतदनुज्ञा
तुमर्हथ ॥ भवद्भिर्नहिमेमन्युःकृतपूर्वःकथंचन ॥ १६ ॥ अत्यंतगुरुभक्तानामेषोंजलिरिदंनमः ॥ तेषामस्थिरबुद्धीनांलुब्धानांकामचारिणां ॥ १७ ॥ कृतेया
चेद्यवःसर्वान्गांधारीसहितोनघाः ॥ इत्युक्तास्तेनतेसर्वेपौरजानपदाजनाः ॥ नोचुर्बाष्पकलाःकिंचिद्वीक्षांचक्रुःपरस्परं ॥ १८ ॥ इतिश्रीम० आश्रमवासि०
आश्रमवासप० धृतराष्ट्रप्रार्थनेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तास्तुतेतेनपौरजानपदाजनाः ॥ वृद्धेनराज्ञाकौरव्यनष्टसंज्ञा
इवाभवन् ॥ १ ॥ तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तुबाष्पकंठान्महीपतिः ॥ धृतराष्ट्रोमहीपालःपुनरेवाभ्यभाषत ॥ २ ॥ वृद्धंचहतपुत्रंचधर्मपत्न्यासहानया ॥ विलपंतंबहुवि
धंकृपणंचैवसत्तमाः ॥ ३ ॥ पित्रास्वयमनुज्ञातंकृष्णद्वैपायनेनवै ॥ वनवासायधर्मज्ञाधर्मज्ञेननृपेणह ॥ ४ ॥ सोहंपुनःपुनश्चैवशिरसावनतोऽनघाः ॥ गांधार्या
सहितंतन्मांसमनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वाकुरुराजस्यवाक्यानिकरुणानिते ॥ रुरुदुःसर्वशोराजन्समेताःकुरुजांगलाः ॥ ६ ॥ उत्त
रीयैःकरैश्चापिसंछाद्यवदनानिते ॥ रुरुदुःशोकसंतप्तामुहूर्तंपितृमातृवत् ॥ ७ ॥ हृदयैःशून्यभूतैस्तेधृतराष्ट्रप्रवासजं ॥ दुःखंसंधारयंतोहिनष्टसंज्ञाइवाभवन्
॥ ८ ॥ तेविनीयतमायासंधृतराष्ट्रवियोगजं ॥ शनैःशनैस्तदान्योन्यमब्रुवन्संमतान्युत ॥ ९ ॥ ततःसंधायतेसर्वेवाक्यान्यथसमासतः ॥ एकस्मिन्ब्राह्मणेराज
न्निवेश्योचुर्नराधिपं ॥ १० ॥ ततःस्वाचरणोविप्रःसंमतोर्थविशारदः ॥ सांबाख्योबह्वृचोराजन्वक्तुंसमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ अनुमान्यमहाराजंतत्सदःसंप्रसाद्य
च ॥ विप्रःप्रगल्भोमेधावीसराजानमुवाचह ॥ १२ ॥ राजन्वाक्यंजनस्यास्यमयिसर्वंसमर्पितं ॥ वक्ष्यामितदहंवीरतज्जुषस्वनराधिप ॥ १३ ॥ यथावदसिराजेंद्र
सर्वमेतत्तथाविभो ॥ नात्रमिथ्यावचःकिंचित्सुहृत्त्वंनःपरस्परं ॥ १४ ॥ ॥७॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥दृष्टिप्रदानमपिअस्मद्वेक्षार्थंपांडवेष्वस्माकंसमर्पणं॥३९॥४०॥

नजात्वस्यचवंशस्यराज्ञांकश्चित्कदाचन॥ राजासीद्यःप्रजापालःप्रजानामप्रियोऽभवत् ॥ १५ ॥ पितृवद्भ्रातृवच्चैवभवंतःपालयंतिनः ॥ नचदुर्योधनःकिं
चिद्युक्तंकृतवान्नृपः॥ १६॥ यथाब्रवीतिधर्मात्मामुनिःसत्यवतीसुतः ॥ तथाकुरुमहाराजसहिनःपरमोगुरुः ॥ १७॥ त्यक्तावयंतुभवतादुःखशोकपराय
णाः॥ भविष्यामश्चिरंराजन्भवद्गुणशतैर्युताः॥ १८ ॥ यथाशांतनुनागुप्ताराज्ञाचित्रांगदेनच ॥ भीष्मवीर्योपगूढेनपित्रातवचपार्थिव ॥ १९ ॥ भवद्बुद्धी
क्षणाच्चैवपांडुनापृथिवीक्षिता॥ तथादुर्योधनेनापिराज्ञासुपरिपालिताः ॥ २०॥ नस्वल्पमपिपुत्रस्तेव्यलीकंकृतवान्नृप॥ पितरीवसुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि
नराधिपे॥ २१॥ वयसास्मयथासम्यक्भवतोविदितंतथा॥ तथावर्षसहस्राणिकुंतीपुत्रेणधीमता ॥ २२॥ पाल्यमानाधृतिमतासुखंविंदामहेनृप॥ राजर्षी
णांपुराणानांभवतांपुण्यकर्मणां॥ २३॥ कुरुसंवरणादीनांभरतस्यचधीमतः॥ वृत्तंसमनुयात्येषधर्मात्माभूरिदक्षिणः॥ २४॥ नात्रवाच्यंमहाराजसुसूक्ष्म
मपिविद्यते॥ उषिताःस्मसुखंनित्यंभवतापरिपालिताः॥ २५॥ सुसूक्ष्मंचव्यलीकंतेसपुत्रस्यनविद्यते॥ यत्तुज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थदुर्योधनंप्रति॥ २६॥भ
वंतमनुनेष्यामितत्रापिकुरुनंदन॥ ब्राह्मणउवाच नतद्दुर्योधनकृतंनचतद्भवताकृतं ॥ २७॥ नकर्णसौबलाभ्यांचकुरवोयत्क्षयंगताः॥ दैवंतत्तुवि
जानीमोयन्नशक्यंप्रबाधितुं॥ २८॥ दैवंपुरुषकारेणनशक्यमपिबाधितुं॥ अक्षौहिण्योमहाराजदशाष्टौचसमागताः॥ २९॥ अष्टादशाहेनहताःकुरुभिर्यो
धपुंगवैः॥ भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्चकर्णेनचमहात्मना॥ ३०॥ युयुधानेनवीरेणधृष्टद्युम्नेनचैवह॥ चतुर्भिःपांडुपुत्रैश्चभीमार्जुनयमैस्तथा॥३१॥ नचक्षयोयंनृप
तेऋतेदैवबलादभूत्॥ अवश्यमेवसंग्रामेक्षत्रियेणविशेषतः॥ ३२॥ कर्तव्यंनिधनंकालेमर्तव्यंक्षत्रबंधुना॥ तैरियंपुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः॥३३॥
पृथिवीनिहतासर्वासहयासरथद्विपा॥ नसराज्ञांवधेसूनुःकारणंतेमहात्मनां॥ ३४॥ नभवान्नचतेभृत्यानकर्णोनचसौबलः॥ यद्विशस्ताःकुरुश्रेष्ठराजानश्च
सहस्रशः॥ ३५॥ सर्वंदैवकृतंविद्धिकोत्रकिंवक्तुमर्हति ॥ गुरुर्मतोभवानस्यकृत्स्नस्यजगतःप्रभुः॥ ३६॥ धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहेसुतं॥ लभतांवी
रलोकंससहायोनराधिपः॥ ३७॥ द्विजाग्र्यैःसमनुज्ञातस्त्रिदिवेमोदतांसुखं॥ प्राप्स्यतेचभवान्पुण्यंधर्मेचपरमांस्थितिं॥ ३८ ॥ वेदधर्मंचकृत्स्नेनसम्यक्
त्वंभवसुव्रतः॥ दृष्टिप्रदानमपितेपांडवान्प्रतिनोवृथा॥ ३९॥ समर्थास्त्रिदिवस्यापिपालनेकिंपुनःक्षितेः॥ अनुवर्त्स्यंतिवाधीमन्समेषुविषमेषुच॥ ४०॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठपांडवान्शीलभूषणान् ॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्चपारिबर्हांश्चपार्थिवः ॥ ४१ ॥ पूर्वराजाभिपन्नांश्चपालयत्येवपांडवः ॥ दीर्घदर्शीमृदुर्दांतःसदा
॥८॥ वैश्रवणोयथा ॥ ४२ ॥ अक्षुद्रसचिवश्चायंकुंतीपुत्रोमहामनाः ॥ अथमित्रेदयावांश्चशुचिश्चभरतर्षभः ॥ ४३ ॥ ऋजुपश्यतिमेधावीपुत्रवत्पालितःसदा ॥ विप्रि १५
यंचजनस्यास्यसंसर्गाद्धर्मजस्यवै ॥ ४४ ॥ नकरिष्यंतिराजर्षेतथाभीमार्जुनादयः ॥ मंदाम्रदुषुकौरव्यतीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः ॥ ४५ ॥ वीर्यवंतोमहात्मानःपौरा
णांचहितेरताः ॥ नकुंतीनचपांचालीनचोलूपीनसात्वती ॥ ४६ ॥ अस्मिन्जनेकरिष्यंतिप्रतिकूलानिकर्हिचित् ॥ भवत्कृतमिमंस्नेहंयुधिष्ठिरविवर्धितं ॥ ४७ ॥
नपृष्ठतःकरिष्यंतिपौराजानपदाजनाः ॥ अधर्मिष्ठानपिसतःकुंतीपुत्रामहारथाः ॥ ४८ ॥ मानवान्पालयिष्यंतिभूत्वाधर्मपरायणाः ॥ सराजन्मानसंदुःखमप
नीययुधिष्ठिरात् ॥ ४९ ॥ कुरुकार्याणिधर्म्याणिनमस्तेपुरुषर्षभ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंधर्म्यमनुमान्यगुणोत्तरं ॥ ५० ॥ साधुसाध्वितिसर्वःस
जनःप्रतिगृहीतवान् ॥ धृतराष्ट्रश्चतद्वाक्यमभिपूज्यपुनःपुनः ॥ ५१ ॥ विसर्जयामासतदाप्रकृतीस्तुशनैःशनैः ॥ सतैःसंपूजितोराजाशिवेनावेक्षितस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रांजलिःपूजयामासतंजनंभरतर्षभ ॥ ततोविवेशभवनंगांधार्यासहितोनिजं ॥ व्युष्टायांचैवशर्वर्यांयच्चकारनिबोधतत् ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्र॰
आश्रमवासप॰प्रकृतिसांत्वनेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततोरजन्यांव्युष्टायांधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ विदुरंप्रेषयामासयुधि
ष्ठिरनिवेशनं ॥ १ ॥ सगत्वाराजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरं ॥ युधिष्ठिरंमहातेजाःसर्वबुद्धिमतांवरः ॥ २ ॥ धृतराष्ट्रोमहाराजोवनवासायदीक्षितः ॥ गमिष्य
तिवनंराजन्नागतांकार्तिकीमिमां ॥ ३ ॥ सत्वांकुरुकुलश्रेष्ठकिंचिदर्थमभीप्सति ॥ श्राद्धमिच्छतिदातुंसगांगेयस्यमहात्मनः ॥ ४ ॥ द्रोणस्यसोमदत्तस्यबा
ह्लीकस्यचधीमतः ॥ पुत्राणांचैवसर्वेषांयेचान्येसुहृदोहताः ॥ ५ ॥ यदिचाप्यनुजानीषेसैंधवापसदस्यच ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंविदुरस्ययुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ हृष्टः
संपूजयामासगुडाकेशश्चपांडवः ॥ नचभीमोदृढक्रोधस्तद्वचोजगृहेतदा ॥ ७ ॥ विदुरस्यमहातेजादुर्योधनकृतंस्मरन् ॥ अभिप्रायंविदित्वातुभीमसेनस्यफा
ल्गुनः ॥ ८ ॥ किरीटीकिंचिदानम्यतमुवाचनरर्षभं ॥ भीमराजापितावृद्धोवनवासायदीक्षितः ॥ ९ ॥ ॥८॥

किंचिदर्थंकिंचित्कार्यंकर्तुंत्वामभीप्सतिद्रष्टुमितिशेषः तदेवाह श्राद्धमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कुतोहेतोर्वैरंविस्मृत्यअसिजीवसि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारत

दातुमिच्छतिसर्वेषांसुहृदामौर्ध्वदेहिकं ॥ भवतानिर्जितंवित्तंदातुमिच्छतिकौरवः ॥ १० ॥ भीष्मादीनांमहाबाहोतदनुज्ञातुमर्हसि ॥ दिष्ट्यात्वद्यमहाबाहोधृत
राष्ट्रःप्रयाचते ॥ ११ ॥ याचितोयःपुरास्माभिःपश्यकालस्यपर्ययं ॥ योसौपृथिव्याःकृत्स्नायाभर्ताभूत्वानराधिपः ॥ १२ ॥ परैर्विनिहतामात्योवनंगंतुमभीप्स
ति ॥ मातेन्यत्पुरुषव्याघ्रदानाद्भवतुदर्शनं ॥ १३ ॥ अयशस्यमतोन्यत्स्यादधर्मश्चमहाभुज ॥ राजानमुपशिक्षस्वज्येष्ठंभ्रातरमीश्वरं ॥ १४ ॥ अर्हस्त्वमपिदातुं
वैनादातुंभरतर्षभ ॥ एवंब्रुवाणंबीभत्सुंधर्मराजोप्यपूजयत् ॥ १५ ॥ भीमसेनस्तुसक्रोधःप्रोवाचेदंवचस्तदा ॥ वयंभीष्मस्यदास्यामःप्रेतकार्यंतुफाल्गुन ॥ १६ ॥
सोमदत्तस्यनृपतेर्भूरिश्रवसएवच ॥ बाह्लीकस्यचराजर्षेर्द्रोणस्यचमहात्मनः ॥ १७ ॥ अन्येषांचैवसर्वेषांकुंतीकर्णायदास्यति ॥ श्राद्धानिपुरुषव्याघ्रमाप्रादा
त्कौरवोनृपः ॥ १८ ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिर्मानोनिंदंतुशत्रवः ॥ कष्टात्कष्टतरंयांतुसर्वेदुर्योधनादयः ॥ १९ ॥ यैरियंपृथिवीकृत्स्नाघातिताकुलपांसनैः ॥ कुतस्त्वम
सिविस्मृत्यवैरंद्वादशवार्षिकं ॥ २० ॥ अज्ञातवासंगहनंद्रौपदीशोकवर्धनं ॥ क्वतदाधृतराष्ट्रस्यस्नेहोऽस्मद्गोचरोगतः ॥ २१ ॥ कृष्णाजिनोपसंवीतोहृताभर
णभूषणः ॥ सार्धंपांचालपुत्र्यात्वंराजानमुपजग्मिवान् ॥ २२ ॥ क्वतदाद्रोणभीष्मौतौसोमदत्तोपिवाभवत् ॥ यत्रत्रयोदशसमावनेवन्येनजीवथ ॥ २३ ॥ न
तदात्वांपिताज्येष्ठःपितृत्वेनाभिवीक्षते ॥ किंतेतद्विस्मृतंपार्थयदेषकुलपांसनः ॥ २४ ॥ दुर्बुद्धिर्विदुरंप्राहद्यूतेकिंजितमित्युत ॥ तमेवंवादिनंराजाकुंतीपुत्रोयुधि
ष्ठिरः ॥ उवाचवचनंधीमान्जोषमास्वेतिभर्त्सयन् ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा० आश्रम० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ अर्जुनउवाच
भीमज्येष्ठोगुरुर्मेत्वंनातोन्यद्वक्तुमुत्सहे ॥ धृतराष्ट्रस्तुराजर्षिःसर्वथामानमर्हति ॥ १ ॥ नस्मरंत्यपराद्धानिस्मरंतिसुकृतान्यपि ॥ असंभिन्नार्यमर्यादाःसाधवः
पुरुषोत्तमाः ॥ २ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वाफाल्गुनस्यमहात्मनः ॥ विदुरंप्राहधर्मात्माकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ इदंमद्वचनात्क्षत्तःकौरवंब्रूहिपार्थिवं ॥ यावदि
च्छतिपुत्राणांश्राद्धंतावद्ददाम्यहं ॥ ४ ॥ भीष्मादीनांचसर्वेषांसुहृदामुपकारिणां ॥ ममकोशादितिविभोमाभूद्भीमःसुदुर्मनाः ॥ ५ ॥ वैशंपायनउवाच इत्यु
क्ताधर्मराजस्तमर्जुनंप्रत्यपूजयत् ॥ भीमसेनःकटाक्षेणवीक्षांचक्रेधनंजयं ॥ ६ ॥

भावदीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ भीमेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिआश्रमवा०नै०भारतभा०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ततःसविदुरंधीमान्वाक्यमाहयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनेनकोपंसनृपतिःकर्तुमर्हति ॥ ७॥ परिक्लिष्टोहिभीमोपिहिमवृष्ट्यातपादिभिः ॥ दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये
॥९॥ विदितंतव ॥ ८ ॥ किंतुमद्वचनाद्ब्रूहिराजानंभरतर्षभ ॥ यद्यदिच्छसियावच्चगृह्यतांमद्गृहादिति ॥ ९ ॥ यन्मात्सर्यमयंभीमःकरोतिभृशदुःखितः ॥ नतन्मनसि १५
कर्तव्यमितिवाच्यःसपार्थिवः ॥ १० ॥ यन्ममास्तिधनंकिंचिदर्जुनस्यचवेश्मनि ॥ तस्यस्वामीमहाराजइतिवाच्यःसपार्थिवः ॥ ११ ॥ ददातुराजाविप्रेभ्योय
थेष्टंक्रियतांव्ययः ॥ पुत्राणांसुहृदांचैवगच्छत्वानृण्यमद्यसः ॥ १२ ॥ इदंचापिशरीरंमेतवायत्तंजनाधिप ॥ धनानिचेतिविद्धित्वंनमेतत्रास्तिसंशयः ॥ १३॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा० आश्रम० युधिष्ठिरानुमोदनेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुराज्ञासविदुरोबुद्धिसत्तमः॥
धृतराष्ट्रमुपेत्यैवंवाक्यमाहमहार्थवत् ॥ १ ॥ उक्तोयुधिष्ठिरोराजाभवद्वचनमादितः ॥ सचसंश्रुत्यवाक्यंतेप्रशशंसमहाद्युतिः ॥ २ ॥ बीभत्सुश्चमहातेजानिवे
दयतितेगृहान् ॥ वसुतस्यगृहेयच्चप्राणानपिचकेवलान् ॥ ३ ॥ धर्मराजश्चपुत्रस्तेराज्यंप्राणान्धनानिच ॥ अनुजानातिराजर्षेयच्चान्यदपिकिंचन ॥ ४ ॥ भी
मश्चसर्वदुःखानिसंस्मृत्यबहुलान्युत ॥ कृच्छ्रादिवमहाबाहुरनुजज्ञेविनिःश्वसन् ॥ ५॥ सराजन्धर्मशीलेनराज्ञाबीभत्सुनातथा ॥ अनुनीतोमहाबाहुःसौह
देस्थापितोपिच ॥ ६॥ नचमन्युस्त्वयाकार्यइतित्वांप्राहधर्मराट् ॥ संस्मृत्यभीमस्तद्वैरंयदन्यायवदाचरत् ॥ ७॥ एवंप्रायोहिधर्मोयंक्षत्रियाणांनराधिप ॥ युद्धेक्ष
त्रियधर्मेचनिरतोयंवृकोदरः॥ ८॥ वृकोदरकृतेचाहमर्जुनश्चपुनःपुनः॥ प्रसीदयाचेनृपतेभवान्प्रभुरिहास्तियत् ॥ ९॥ तद्ददातुभवान्वित्तंयावदिच्छसिपार्थिव ॥
त्वमीश्वरोस्यराज्यस्यप्राणानामपिभारत॥ १०॥ ब्रह्मदेयाग्रहारांश्चपुत्राणामौर्ध्वदेहिकं॥ इतोरत्नानिगाश्चैवदासीदासमजाविकं॥ ११॥ आनयित्वाकुरुश्रेष्ठो
ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छतु ॥ दीनांधकृपणेभ्यश्चतत्रतत्रनृपाज्ञया ॥ १२ ॥ बह्वन्नरसपानाढ्याःसभाविदुरकारय ॥ गवांनिपानान्यन्यच्चविविधंपुण्यकंकुरु ॥
॥ १३ ॥ इतिमामब्रवीद्राजापार्थश्चैवधनंजयः ॥ यदत्रानंतरंकार्यंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ इत्युक्तेविदुरेणाथधृतराष्ट्रोभिनंद्यतान् ॥ मनश्चक्रेमहादानेका
र्तिक्यांजनमेजय ॥ १५॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासप० विदुरवाक्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३॥ ॥ ७॥ ॥९॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिआश्रमवा०नैलकंठीये भारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विदुरेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिआश्रमवा॰नै॰भारतभा॰चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच विदुरेणैवमुक्तस्तुधृतराष्ट्रोजनाधिपः ॥ प्रीतिमानभवद्राजन्राज्ञोजिष्णोश्चकर्मणि ॥ १ ॥ ततोभिरूपान्भीष्मायब्राह्मणानृषिसत्तमान् ॥ पुत्रार्थेसुहृदश्चैवससमीक्ष्यसहस्रशः ॥ २ ॥ कारयित्वान्नपानानियानान्याच्छादनानिच ॥ सुवर्णमणिरत्नानिदासीदासमजाविकं ॥ ३ ॥ कंबलानिचरत्नानिग्रामान्क्षेत्रंतथाधनं ॥ सालंकारान्गजानश्वान्कन्याश्चैववरस्त्रियः ॥ ४ ॥ उद्दिश्योद्दिश्यसर्वेभ्योददौसनृपसत्तमः ॥ द्रोणंसंकीर्त्यभीष्मंचसोमदत्तंचबाह्लिकं ॥ ५ ॥ दुर्योधनंचराजानंपुत्रांश्चैवपृथक्पृथक् ॥ जयद्रथपुरोगांश्चसुहृदश्चापिसर्वशः ॥ ६ ॥ सश्राद्धयज्ञोववृतेबहुशोधनदक्षिणः ॥ अनेकधनरत्नौघोयुधिष्ठिरमतेतदा ॥ ७ ॥ अनिशंयत्रपुरुषागणकालेखकास्तदा ॥ युधिष्ठिरस्यवचनादपृच्छंतस्मतंनृपं ॥ ८ ॥ आज्ञापयकिमेतेभ्यःप्रदायंदीयतामिति ॥ तदुपस्थितमेवात्रवचनांतेददुस्तदा ॥ ९ ॥ शतदेयेदशशतंसहस्रेचायुतंतथा ॥ दीयतेवचनाद्राज्ञःकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ १० ॥ एवंसवसुधाराभिर्वर्षमाणोनृपांबुदः ॥ तर्पयामासविप्रांस्तान्वर्षन्सस्यमिवांबुदः ॥ ११ ॥ ततोनंतरमेवात्रसर्ववर्णान्महामते ॥ अन्नपानरसौघेणप्लावयामासपार्थिवः ॥ १२ ॥ सवस्त्रधनरत्नौघोमृदंगनिनदोमहान् ॥ गवाश्वमकरावर्तोनानारत्नमहाकरः ॥ १३ ॥ ग्रामाग्रहारद्वीपाढ्योमणिहेमजलार्णवः ॥ जगत्संप्लावयामासधृतराष्ट्रोडुपोद्धतः ॥ ॥ १४ ॥ एवंसपुत्रपौत्राणांपितॄणामात्मनस्तथा ॥ गांधार्याश्चमहाराजप्रददावौर्ध्वदेहिकं ॥ १५ ॥ परिश्रांतोयदासीत्सददद्दानान्यनेकशः ॥ निवर्तयामासतदादानयज्ञंनराधिपः ॥ १६ ॥ एवंसराजाकौरव्यचक्रेदानमहाक्रतुं ॥ नटनर्तकलास्याढ्यंबह्वन्नरसदक्षिणं ॥ १७ ॥ दशाहमेवंदानानिदत्वाराजांबिकासुतः ॥ बभूवपुत्रपौत्राणामनृणोभरतर्षभ ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेप॰आश्रमवा॰दानयज्ञेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रभातेराजासधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ आहूयपांडवान्वीरान्वनवासेकृतक्षणः ॥ १ ॥ गांधारीसहितोधीमानभ्यनंदद्यथाविधि ॥ कार्तिक्यांकारयित्वेष्टिंब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २ ॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यवल्कलाजिनसंवृतः ॥ वधूजनवृतोराजानिर्ययौभवनात्ततः ॥ ३ ॥ ततःस्त्रियःकौरवपांडवानांयाश्चापराःकौरवराजवंश्याः ॥ तासांनादःप्रादुरासीत्तदानींवैचित्रवीर्येनृपतौप्रयाते ॥ ४ ॥

तदनेनप्रबंधेनप्रव्रजिष्यतांकुटुंबानुमतिःपितृतर्पणंचावश्यकं तदन्यतराकरणेप्रव्रज्याफलानिष्पत्तिरितिचप्रदर्श्यधृतराष्ट्रप्रव्रज्यांवर्णयति ततःप्रभातेइत्यादिना ॥ १ ॥ इष्टिंउदवसनीयाख्यां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥७ ॥ ८ ॥ कुंतीगांधारींअनयदितिशेषः किंभूताअर्थाद्गांधार्याहस्तंस्कंधायसक्तंउद्वहंती ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिआश्रमवा०नै०भारतभा०पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

ततोलाजैःसुमनोभिश्चराजाविचित्राभिस्तद्गृहंपूजयित्वा ॥ संपूज्यार्थैर्भृत्यवर्गंचसर्वंततःसमुत्सृज्ययर्यौनरेंद्रः ॥५॥ ततोराजाप्रांजलिर्वेपमानोयुधिष्ठिरःस
स्वरंबाष्पकंठः ॥ विमुच्योच्चैर्महानादंहिसाधोक्वयास्यसीत्यपतत्तातभूमौ ॥६॥ तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तोमुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः ॥ युधिष्ठिरंमैवमित्ये
वमुक्त्वानिगृह्याथोदीनवत्सीदमानः ॥ ७॥ वृकोदरःफाल्गुनश्चैववीरौमाद्रीपुत्रौविदुरःसंजयश्च ॥ वैश्यापुत्रःसहितोगौतमेनधौम्योविप्राश्चान्वयुर्बाष्पकंठाः
॥८॥ कुंतीगांधारींबद्धनेत्रांव्रजंतींस्कंधासक्तंहस्तमथोद्वहंती ॥ राजागांधार्याःस्कंधदेशेवसज्यपाणिंययौधृतराष्ट्रःप्रतीतः ॥९॥ तथाकृष्णाद्रौपदीसात्वतीच
बालापत्याचोत्तराकौरवीच ॥ चित्रांगदायाश्चकाश्चित्स्त्रियोन्याःसार्धंराज्ञाप्रस्थितास्तावधूभिः ॥ १० ॥ तासांनादोरुदतीनांतदासीद्राजन्दुःखात्कुररीणा
मिवोच्चैः ॥ ततोनिष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणांविट्शूद्राणांचैवभार्याःसमंतात् ॥ ११ ॥ तन्निर्याणेदुःखितःपौरवर्गोगजाह्वयेचैवबभूवराजन् ॥ यथापूर्वंगच्छतां
पांडवानांद्यूतेराजन्कौरवाणांसभायाः ॥१२॥ यानापश्यंश्चंद्रमसंनसूर्यंरामाःकदाचिदपितस्मिन्नरेंद्रे ॥ महावनंगच्छतिकौरवेंद्रेशोकेनार्तांराजमार्गंप्रपेदुः
॥१३॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा०आश्रमवासप०धृतराष्ट्रनिर्याणेपंचदशोऽध्यायः॥१५॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच ततःप्रासादहर्म्येषुवसुधा
यांचपार्थिव ॥ नारीणांचनराणांचनिःस्वनःसुमहानभूत् ॥ १ ॥ सराजाराजमार्गेणनृनारीसंकुलेनच ॥ कथंचिन्निर्ययौधीमान्वेपमानःकृतांजलिः ॥ २ ॥
सवर्द्धमानद्वारेणनिर्ययौगजसाह्वयात् ॥ विसर्जयामासचतंजनौघंसमुहुर्मुहुः ॥३॥ वनंगंतुंचविदुरोराज्ञासहकृतक्षणः ॥ संजयश्चमहामात्रःसूतोगावल्ग
णिस्तथा ॥ ४ ॥ कृपंनिवर्तयामासयुयुत्सुंचमहारथं ॥ धृतराष्ट्रोमहीपालःपरिदाप्ययुधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ निवृत्तेपौरवर्गेचराजासांतःपुरस्तदा ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो
निवर्तितुमियेषह ॥ ६ ॥ सोब्रवीन्मातरंकुंतींवनंतमनुजग्मुषीं ॥ अहंराजानमन्विष्येभवतीविनिवर्ततां ॥ ७॥ वधूपरिवृताराज्ञिनगरंगंतुमर्हसि ॥ राजायात्वे
षधर्मात्मातापस्येकृतनिश्चयः ॥ ८॥ इत्युक्ताधर्मराजेनबाष्पव्याकुललोचना ॥ जगामैवतदाकुंतीगांधारींपरिगृह्यह ॥ ९ ॥ कुंत्युवाच सहदेवेमहाराज
माऽप्रसादंकृथाःक्वचित् ॥ एषमामनुरक्तोहिराजंस्त्वांचैवसर्वदा ॥१०॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ माप्रसादं अप्रसादमितिच्छेदः ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्वश्रूश्वशुरयोः ज्येष्ठत्वात्धृतराष्ट्रः पांडोः पितृसमस्तेन कुंत्याः सश्वशुर इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरोद्यतान् पुराद्बहिर्गंतुमुद्यतान् विदुलाया वचोभिः

कर्णंस्मरेथाःसततंसंग्रामेष्वपलायिनं॥अवकीर्णोहिसमरेवीरोदुष्प्रज्ञयातदा॥ ११ ॥आयसंहृदयंनूनंमंदायाममपुत्रक ॥ यत्सूर्यजमपश्यंत्याःशतधानविदीर्यते॥ १२ ॥ एवंगतेतुकिंशक्यंमयाकर्तुमरिंदम ॥ ममदोषोयमत्यर्थंख्यापितोयन्नसूर्यजः॥ १३ ॥ तन्निमित्तंमहाबाहोदानंदद्यास्त्वमुत्तमं ॥ सदैवभ्रातृभिःसार्धंसूर्यजस्यारिमर्दन॥ १४॥ द्रौपद्याश्चप्रियेनित्यंस्थातव्यमरिकर्शन॥भीमसेनोर्जुनश्चैवनकुलश्चकुरूद्वह॥ १५ ॥ समाधेयास्त्वयाराजंस्त्वय्यद्यकुलधूर्गता॥ श्वश्रूश्वशुरयोःपादान्शुश्रूषंतीवनेत्वहं ॥ गांधारीसहितावत्स्येतापसीमलपंकिनी॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसधर्मात्माभ्रातृभिःसहितोवशी ॥ विषादमगमद्धीमान्नचकिंचिदुवाचह॥ १७॥ मुहूर्तमिवतुध्यात्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ उवाचमातरंदीनश्चिंताशोकपरायणः ॥ १८ ॥ किमिदंतेव्यवसितंनैवंत्वंवक्तुमर्हसि॥ नत्वामभ्यनुजानामिप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥पुरोद्यतान्पुराद्यस्मानुत्साह्यप्रियदर्शने॥ विदुलायावचोभिस्त्वंनास्मान्संत्यक्तुमर्हसि॥ २० ॥ निहत्यपृथिवीपालान्राज्यंप्राप्तमिदंमया॥ तवप्रज्ञामुपश्रुत्यवासुदेवान्नरर्षभात्॥ २१ ॥ क्वसाबुद्धिरियंचाद्यभवत्यायच्छ्रुतंमया॥ क्षत्रधर्मेस्थितिंचोक्त्वातस्याश्च्यवितुमिच्छसि॥ २२॥ अस्मानुत्सृज्यराज्यंचस्नुषांहीमायशस्विनि ॥ कथंवत्स्यसिदुर्गेषुवनेष्वद्यप्रसीदमे॥ २३॥ इतिबाष्पकलावाचःकुंतीपुत्रस्यशृण्वती॥ साजगामाश्रुपूर्णाक्षीभीमस्तामिदमब्रवीत्॥ २४ ॥ यदाराज्यमिदंकुंतिभोक्तव्यंपुत्रनिर्जितं ॥ प्राप्तव्याराजधर्माश्चतदेयंतेकुतोमतिः॥ २५॥ किंवयंकारिताःपूर्वंभवत्यापृथिवीक्षयं॥ कस्यहेतोःपरित्यज्यवनंगंतुमभीप्ससि॥ २६॥ वनाच्चापिकिमानीताभवत्याबालकावयं ॥ दुःखशोकसमाविष्टौमाद्रीपुत्राविमौतथा॥ २७॥ प्रसीदमातर्मागास्त्वंवनमद्ययशस्विनि॥ श्रियंयौधिष्ठिरींमातर्भुंक्ष्वतावद्बलार्जितां॥२८॥ इतिसानिश्चितैवाशुवनवासायभाविनी॥ लालप्यतांबहुविधंपुत्राणांनाकरोद्वचः॥ २९ ॥ द्रौपदीचान्वयाच्छ्वश्रूंविषण्णवदनातदा ॥ वनवासायगच्छंतींरुदतीभद्रयासह॥ ॥ ३० ॥सापुत्रान्रुदतःसर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती॥ जगामैवमहाप्राज्ञावनायकृतनिश्चया॥ ३१ ॥ अन्वयुःपांडवास्तांतुसभृत्यांतःपुरास्तथा ॥ ततःप्रमृज्यसाश्रूणिपुत्रान्वचनमब्रवीत्॥ ३२॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा॰ आश्रम॰ कुंतीवनप्रस्थानेषोडशोऽध्यायः॥ १६॥ ॥ध॥

उत्साह्य उत्साहयुक्तान्कृत्वा ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ भद्रया सुभद्रया ॥३०॥३१॥३२॥ इतिआश्रमवा॰ नै॰ भारतभा॰ षोडशोऽध्यायः ॥ १६॥ ॥ध॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवमेतदितिकुंत्यास्त्वितिततोभागीरथीतीरइतिचत्रयःस्पष्टार्थाअध्यायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

कुंत्युवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिपांडव ॥ कृतमुद्धर्षणंपूर्वंमयावःसीदतांनृपाः ॥ १ ॥ द्यूतापहृतराज्यानांपतितानांसुखादपि ॥ ज्ञातिभिःपरिभूतानां
कृतमुद्धर्षणंमया ॥ २ ॥ कथंपांडोर्ननश्येतसंततिःपुरुषर्षभाः ॥ यशश्चवोननश्येतइतिचोद्धर्षणंकृतं ॥ ३ ॥ यूयमिंद्रसमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः ॥ मापरेषां
मुखप्रेक्षाःस्थेत्येवंतत्कृतंमया ॥ ४ ॥ कथंधर्मभृतांश्रेष्ठोराजात्वंवासवोपमः ॥ पुनर्वनेनदुःखीस्याइतिचोद्धर्षणंकृतं ॥ ५ ॥ नागायुतसमप्राणःख्यातविक्रम
पौरुषः ॥ नायंभीमोत्ययंगच्छेदितिचोद्धर्षणंकृतं ॥ ६ ॥ भीमसेनादवरजस्तथायंवासवोपमः ॥ विजयोनावसीदेतइतिचोद्धर्षणंकृतं ॥ ७ ॥ नकुलःसहदेवश्च
तथेमौगुरुवर्तिनौ ॥ क्षुधाकथंनसीदेतामितिचोद्धर्षणंकृतं ॥ ८ ॥ इयंचबृहतीश्यामातथात्यायतलोचना ॥ वृथासभातलेक्लिष्टामाभूदितिचतत्कृतं ॥ ९ ॥ प्रेक्ष
तामेववोभीमवेपंतींकदलीमिव ॥ स्त्रीधर्मिणीमरिष्टांगींतथाद्यूतपराजितां ॥ १० ॥ दुःशासनोयदामौर्ख्याद्दासीवत्पर्यकर्षत ॥ तदैवविदितंमह्यंपराभूतमिदं
कुलं ॥ ११ ॥ निषण्णाःकुरवश्चैवतदामेश्वशुरादयः ॥ सादैवंनाथमिच्छंतीव्यलपत्कुररीयथा ॥ १२ ॥ केशपक्षेपरामृष्टापापेनहतबुद्धिना ॥ यदादुःशासनेनै
षातदामुह्याम्यहंनृपाः ॥ १३ ॥ युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थंमयात्युद्धर्षणंकृतं ॥ तदानींविदुलावाक्यैरितितद्वित्तपुत्रकाः ॥ १४ ॥ कथंनराजवंशोयंनश्येत्प्राप्यसुतान्म
म ॥ पांडोरितिमयापुत्रास्तस्मादुद्धर्षणंकृतं ॥ १५ ॥ नतस्यपुत्राःपौत्रावाक्षतवंशस्यपार्थिव ॥ लभंतेसुकृतांल्लोकान्यस्माद्वंशःप्रणश्यति ॥ १६ ॥ भुक्तंराज्य
फलंपुत्राभर्तुर्मेविपुलंपुरा ॥ महादानानिदत्तानिपीतःसोमोयथाविधि ॥ १७ ॥ नाहमात्मफलार्थंवैवासुदेवमचूचुदं ॥ विदुलायाःप्रलापैस्तैःपालनार्थंचतत्कृ
तं ॥ १८ ॥ नाहंराज्यफलंपुत्राःकामयेपुत्रनिर्जितं ॥ पतिलोकानहंपुण्यान्कामयेतपसाविभो ॥ १९ ॥ श्वश्रूश्वशुरयोःकृत्वाशुश्रूषांवनवासिनोः ॥ तपसाशो
षयिष्यामियुधिष्ठिरकलेवरं ॥ २० ॥ निवर्तस्वकुरुश्रेष्ठभीमसेनादिभिःसह ॥ धर्मेतेधीयतांबुद्धिर्मनस्तुमहदस्तुच ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि०
आश्रमवासप०कुंतीवाक्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच कुंत्यास्तुवचनंश्रुत्वापांडवाराजसत्तम ॥ व्रीडिताःसंन्यवर्ततपांचा
ल्यासहितानघाः ॥ १ ॥ ततःशब्दोमहानेवसर्वेषामभवत्तदा ॥ अंतःपुराणांरुदतांदृष्ट्वाकुंतींतथागतां ॥ २ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इतिआश्रमवा०नै०भारतभा०सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ कुंत्याइति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रदक्षिणमथावृत्यराजानंपांडवास्तदा ॥ अभिवाद्यन्यवर्ततपृथांतामनिवर्त्यवै ॥ ३ ॥ ततोब्रवीन्महातेजाधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ॥ गांधारींविदुरंचैवसमाभाष्या
वगृह्यच ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरस्यजननीदेवीसाधुनिवर्त्यतां ॥ यथायुधिष्ठिरःप्राहतत्सर्वंसत्यमेवहि ॥ ५ ॥ पुत्रैश्वर्यंमहदिदमपास्यचमहाफलं ॥ कानुगच्छेद्वनंदु
र्गंपुत्रानुत्सृज्यमूढवत् ॥ ६ ॥ राज्यस्थयातपस्तप्तुंकर्तुंदानव्रतंमहत् ॥ अनयाशक्यमेवाद्यश्रूयतांचवचोमम ॥ ७ ॥ गांधारिपरितुष्टोस्मिवध्वाःशुश्रूषणेनवै ॥
तस्मात्त्वमेनांधर्मज्ञेसमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८ ॥ इत्युक्तासौबलेयीतुराज्ञाकुंतीमुवाचह ॥ तत्सर्वंराजवचनंस्वंचवाक्यंविशेषवत् ॥ ९ ॥ नचसावनवासायदेवींकृ
तमतिंतदा ॥ शक्नोत्युपावर्तयितुंकुंतींधर्मपरांसतीं ॥ १० ॥ तस्यास्तांतुस्थितिंज्ञात्वाव्यवसायंकुरुस्त्रियः ॥ निवृत्तांश्चकुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वाप्ररुरुदुस्तदा ॥ ११ ॥ उ
पावृत्तेषुपार्थेषुसर्वास्वेववधूषुच ॥ ययौराजामहाप्राज्ञोधृतराष्ट्रोवनंतदा ॥ १२ ॥ पांडवाश्चातिदीनास्तेदुःखशोकपरायणाः ॥ यानैःस्त्रीसहिताःसर्वेपुरंप्रविवि
शुस्तदा ॥ १३ ॥ तदहृष्टमनानंदंगतोत्सवमिवाभवत् ॥ नगरंहास्तिनपुरंसस्त्रीवृद्धकुमारकं ॥ १४ ॥ सर्वेचासन्निरुत्साहाःपांडवाजातमन्यवः ॥ कुंत्याहीनाः
सुदुःखार्तावत्साइवविनाकृताः ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रस्तुतेनाह्नागत्वासुमहदंतरं ॥ ततोभागीरथीतीरेनिवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६ ॥ प्रादुष्कृतायथान्यायमग्नयोवे
दपारगैः ॥ व्यराजंतद्विजश्रेष्ठैस्तत्रतत्रतपोवने ॥ १७ ॥ प्रादुष्कृताग्निरभवत्सचवृद्धोनराधिपः ॥ सराजाग्नीन्पर्युपास्यहुत्वाचविधिवत्तदा ॥ १८ ॥ संध्याग
तंसहस्रांशुमुपातिष्ठतभारत ॥ विदुरःसंजयश्चैवराज्ञःशय्यांकुशैस्ततः ॥ १९ ॥ चक्रतुःकुरुवीरस्यगांधार्याश्चाविदूरतः ॥ गांधार्याःसन्निकर्षेतुनिषसादकुशेसु
खं ॥ २० ॥ युधिष्ठिरस्यजननीकुंतीसाधुव्रतेस्थिता ॥ तेषांसंश्रवणेचापिनिषेदुर्विदुरादयः ॥ २१ ॥ याजकाश्चयथोद्देशंद्विजायेचानुयायिनः ॥ प्राधीतद्विज
मुख्यासासंप्रज्वलितपावका ॥ २२ ॥ बभूवतेषांरजनीब्राह्मीवप्रीतिवर्धिनी ॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांकृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ २३ ॥ हुत्वाग्निंविधिवत्सर्वेप्रय
युस्तेयथाक्रमं ॥ उदङ्मुखानिरीक्षंतउपवासपरायणाः ॥ २४ ॥ सतेषामतिदुःखोभून्निवासःप्रथमेहनि ॥ शोचतांशोचमानानांपौरजानपदैर्जनैः ॥ २५ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिआश्रमवा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्या

वैशंपायनउवाच ततोभागीरथीतीरेमेध्येपुण्यजनोचिते ॥ निवासमकरोद्राजाविदुरस्यमतेस्थितः ॥ १ ॥ तत्रैनंपर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणावनवासिनः ॥ क्षत्र
विट्शूद्रसंघाश्चबहवोभरतर्षभ ॥ २ ॥ सतैःपरिवृतोराजाकथाभिःपरिनंद्यतान् ॥ अनुजज्ञेसशिष्यान्वैविधिवत्प्रतिपूज्यच ॥ ३ ॥ सायाह्नेसमहीपालस्ततोगंगा
मुपेत्यच ॥ चकारविधिवच्छौचंगांधारीचयशस्विनी ॥ ४ ॥ तेचैवान्येपृथक्सर्वेतीर्थेष्वाप्लुत्यभारत ॥ चक्रुःसर्वाःक्रियास्तत्रपुरुषाविदुरादयः ॥ ५ ॥ कृतशौ
चंततोवृद्धंश्वशुरंकुंतिभोजजा ॥ गांधारींचपृथाराजन्गंगातीरमुपानयत् ॥ ६ ॥ राज्ञस्तुयाजकैस्तत्रकृतोवेदीपरिस्तरः ॥ जुहावतत्रवह्निंसनृपतिःसत्यसंग
रः ॥ ७ ॥ ततोभागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रंजगामसः ॥ सानुगोनृपतिर्वृद्धोनियतःसंयतेंद्रियः ॥ ८ ॥ तत्राश्रमपदंधीमानभिगम्यसपार्थिवः ॥ आससादाथराज
र्षिंशतयूपंमनीषिणं ॥ ९ ॥ सहिराजामहानासीत्केकयेषुपरंतपः ॥ स्वपुत्रंमनुजैश्वर्येनिवेश्यवनमाविशत् ॥ १० ॥ तेनासौसहितोराजाययौव्यासाश्रमंप्रति ॥
तत्रैनंविधिवद्राजाप्रत्यगृह्णात्कुरूद्वहः ॥ ११ ॥ सदीक्षांतत्रसंप्राप्यराजाकौरवनंदनः ॥ शतयूपाश्रमेतस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२ ॥ तस्मैसर्वंविधिंराज्ञेरा
जाचख्यौमहामतिः ॥ आरण्यकंमहाराजव्यासस्यानुमतेतदा ॥ १३ ॥ एवंसतपसाराजन्धृतराष्ट्रोमहामनाः ॥ योजयामासचात्मानंतांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥
॥ १४ ॥ तथैवदेवीगांधारीवल्कलाजिनधारिणी ॥ कुंत्यासहमहाराजसमानव्रतचारिणी ॥ १५ ॥ कर्मणामनसावाचाचक्षुषाचैवतेनृप ॥ सन्नियम्येंद्रियग्रा
ममास्थितेपरमंतपः ॥ १६ ॥ त्वगस्थिभूतःपरिशुष्कमांसोजटाजिनीवल्कलसंवृतांगः ॥ सपार्थिवस्तत्रतपश्चचारमहर्षिवत्तीव्रमपेतमोहः ॥ १७ ॥ क्षत्ताच
धर्मार्थविदग्र्यबुद्धिःससंजयस्तंनृपतिंसदारं ॥ उपाचरद्घोरतपोजितात्मातदाकृशोवल्कलचीरवासाः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा० आश्रम० श
तयूपाश्रमनिवासेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तत्रमुनिश्रेष्ठाराजानंद्रष्टुमभ्ययुः ॥ नारदःपर्वतश्चैवदेवलश्चमहात
पाः ॥ १ ॥ द्वैपायनःसशिष्यश्चसिद्धाश्चान्येमनीषिणः ॥ शतयूपश्चराजर्षिर्वृद्धःपरमधार्मिकः ॥ २ ॥ तेषांकुंतीमहाराजपूजांचक्रेयथाविधि ॥ तेचापितुतुषुस्त
स्यास्तापसाःपरिचर्यया ॥ ३ ॥ तत्रधर्म्याःकथास्तातचक्रुस्तेपरमर्षयः ॥ रमयंतोमहात्मानंधृतराष्ट्रंजनाधिपं ॥ ४ ॥

यः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

कथांतरेतुकस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्ततः ॥ कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५ ॥ नारदउवाच केकयाधिपतिःश्रीमान्राजासीदकुतोभयः ॥
सहस्रचित्यइत्युक्तःशतयूपपितामहः ॥ ६ ॥ सपुत्रेराज्यमासज्यज्येष्ठेपरमधार्मिके ॥ सहस्रचित्योधर्मात्माप्रविवेशवनंनृपः ॥ ७ ॥ सगत्वातपसःपारंदीप्तस्य
वसुधाधिपः ॥ पुरंदरस्यसंस्थानंप्रतिपेदेमहाद्युतिः ॥ ८ ॥ दृष्टपूर्वःसबहुशोराजन्संपततामया ॥ महेंद्रसदनेराजातपसादग्धकिल्बिषः ॥ ९ ॥ तथाशैलालयो
राजाभगदत्तपितामहः ॥ तपोबलेनैवनृपोमहेंद्रसदनंगतः ॥ १० ॥ तथापृषध्रोराजासीद्राजन्वज्रधरोपमः ॥ सचापितपसालेभेनाकपृष्ठमितोगतः ॥ ११ ॥
अस्मिन्नरण्येनृपतेमांधातुरपिचात्मजः ॥ पुरुकुत्सोनृपःसिद्धिंमहतींसमवाप्तवान् ॥ १२ ॥ भार्यासमभवद्यस्यनर्मदासरितांवरा ॥ सोस्मिन्नरण्येनृपतिस्तप
स्तप्त्वादिवंगतः ॥ १३ ॥ शशलोमाचराजासीद्राजन्परमधार्मिकः ॥ सम्यगस्मिन्वनेतप्त्वाततोदिवमवाप्तवान् ॥ १४ ॥ द्वैपायनप्रसादाच्चत्वमपीदंतपोवनं ॥
राजन्नवाप्यदुष्प्रापांगतिमग्र्यांगमिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वंचापिराजशार्दूलतपसोंतेश्रियावृतः ॥ गांधारीसहितोगंतागतिंतेषांमहात्मनां ॥ १६ ॥ पांडुःस्मरतिते
नित्यंबलहंतुःसमीपगः ॥ त्वांसदैवमहाराजश्रेयसासचयोक्ष्यति ॥ १७ ॥ तवशुश्रूषयाचैवगांधार्याश्चयशस्विनी ॥ भर्तुःसलोकतामेषागमिष्यतिवधूस्तव ॥
॥ १८ ॥ युधिष्ठिरस्यजननीसहिधर्मःसनातनः ॥ वयमेतत्प्रपश्यामोनृपतेदिव्यचक्षुषा ॥ १९ ॥ प्रवेक्ष्यतिमहात्मानंविदुरश्चयुधिष्ठिरं ॥ संजयस्तदनुध्याना
दितःस्वर्गमवाप्स्यति ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वाकौरवेंद्रोमहात्मासार्धंपत्न्याप्रीतिमान्संबभूव ॥ विद्वान्वाक्यंनारदस्यप्रशस्यचक्रेपूजांचातुलां
नारदाय ॥ २१ ॥ ततःसर्वेनारदंविप्रसंघाःसंपूजयामासुरतीवराजन् ॥ राज्ञःप्रीत्याधृतराष्ट्रस्यतेवैपुनःपुनःसंप्रहृष्टास्तदानीं ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच
नारदस्यतुतद्वाक्यंशशंसुर्द्विजसत्तमाः ॥ शतयूपस्तुराजर्षिर्नारदंवाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अहोभगवताश्रद्धाकुरुराजस्यवर्धिता ॥ सर्वस्यचजनस्यास्यममचैव
महाद्युते ॥ २४ ॥ अस्तिकाचिद्विवक्षातुतांमेनिगदतःशृणु ॥ धृतराष्ट्रंप्रतिनृपंदेवर्षेलोकपूजित ॥ २५ ॥ सर्ववृत्तांततत्त्वज्ञोभवान्दिव्येनचक्षुषा ॥ युक्तःपश्य
सिविप्रर्षेगतिर्याविविधानृणां ॥ २६ ॥ उक्तवान्नृपतीनांत्वंमहेंद्रस्यसलोकतां ॥ नत्वस्यनृपतेर्लोकाःकथितास्तेमहामुने ॥ २७ ॥ स्थानमप्यस्यनृपतेःश्रोतुमि
च्छाम्यहंविभो ॥ त्वत्तःकीदृक्कदाचेतितन्ममाख्याहितत्त्वतः ॥ २८ ॥ इत्युक्तोनारदस्तेनवाक्यंसर्वमनोनुगं ॥ व्याजहारसभामध्येदिव्यदर्शीमहातपाः ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ऋषिपुत्रोव्यासपुत्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिआश्रमवासिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥४॥ वनमि

नारदउवाच यदृच्छयाशक्रसदोगत्वाशक्रंशचीपतिं ॥ दृष्टवानस्मिराजर्षेतत्रपांडुंनराधिपं ॥ ३० ॥ तत्रेयंधृतराष्ट्रस्यकथासमभवन्नृप ॥ तपसोदुष्कर
स्यास्ययदयंतपतेनृपः ॥ ३१ ॥ तत्राहमिदमश्रौषंशक्रस्यवदतःस्वयं ॥ वर्षाणित्रीणिशिष्टानिराज्ञोस्यपरमायुषः ॥ ३२ ॥ ततःकुबेरभवनंगांधारीसहितोनृपः ॥
प्रयाताधृतराष्ट्रोयंराजराजाभिसत्कृतः ॥ ३३ ॥ कामगेनविमानेनदिव्याभरणभूषितः ॥ ऋषिपुत्रोमहाभागस्तपसादग्धकिल्बिषः ॥ ३४ ॥ संचरिष्यतिलोकांश्च
देवगंधर्वरक्षसां ॥ स्वच्छंदेनेतिधर्मात्मायन्मांत्वमनुपृच्छसि ॥ ३५ ॥ देवगुह्यमिदंप्रीत्यामयावःकथितंमहत् ॥ भवंतोहिश्रुतधनास्तपसादग्धकिल्बिषाः ॥
॥ ३६ ॥ वैशंपायनउवाच इतितेतस्यतच्छ्रुत्वादेवर्षेर्मधुरंवचः ॥ सर्वेसुमनसःप्रीताबभूवुःसचपार्थिवः ॥ ३७ ॥ एवंकथाभिरन्वास्यधृतराष्ट्रंमनीषि
णः ॥ विप्रजग्मुर्यथाकामंतेसिद्धगतिमास्थिताः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि०आश्रमवा० नारदवाक्येविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥४॥
वैशंपायनउवाच वनंगतेकौरवेंद्रेदुःखशोकसमन्विताः ॥ बभूवुःपांडवाराजन्मातृशोकेनचान्विताः ॥ १ ॥ तथापौरजनःसर्वःशोचन्नास्तेजनाधिपं ॥ कु
र्वाणाश्चकथास्तत्रब्राह्मणानृपतिंप्रति ॥ २ ॥ कथंनुराजावृद्धःसवनेवसतिनिर्जने ॥ गांधारीचमहाभागासाचकुंतीपृथाकथं ॥ ३ ॥ सुखार्हःसहिराजर्षिरसु
खीतद्वनंमहत् ॥ किमवस्थःसमासाद्यप्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ॥ ४ ॥ सुदुष्करंकृतवतीकुंतीपुत्रानपश्यती ॥ राज्यश्रियंपरित्यज्यवनंसासमरोचयत् ॥ ५ ॥ विदुरःकि
मवस्थश्चभ्रातुःशुश्रूषुरात्मवान् ॥ सचगावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिंडानुपालकः ॥ ६ ॥ आकुमारंचपौरास्तेचिंताशोकसमाहताः ॥ तत्रतत्रकथाश्चक्रुःसमासाद्य
परस्परं ॥ ७ ॥ पांडवाश्चैवतेसर्वेभृशंशोकपरायणाः ॥ शोचंतोमातरंवृद्धामूषुर्नातिचिरंपुरे ॥ ८ ॥ तथैववृद्धंपितरंहतपुत्रंजनेश्वरं ॥ गांधारींचमहाभागांविदु
रंचमहामतिं ॥ ९ ॥ नैषांबभूवसंप्रीतिस्तान्विचिंतयतांतदा ॥ नराज्येनचनारीषुनवेदाध्ययनेषुच ॥ १० ॥ परंनिर्वेदमगमंश्चिंतयंतोनराधिपं ॥ तंचज्ञातिव
धंघोरंसंस्मरंतःपुनःपुनः ॥ ११ ॥ अभिमन्योश्चबालस्यविनाशंरणमूर्धनि ॥ कर्णस्यचमहाबाहोसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२ ॥ तथैवद्रौपदेयानामन्येषांसुहृ
दामपि ॥ वधंसंस्मृत्यतेवीरानातिप्रमनसोभवन् ॥ १३ ॥ हतप्रवीरांपृथिवींहतरत्नांचभारत ॥ सदैवचिंतयंतस्तेनशमंचोपलेभिरे ॥ १४ ॥

त्रि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १५ ॥ इतिआश्रमवा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ६ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

द्रौपदीहतपुत्राचसुभद्राचैवभाविनी ॥ नातिप्रीतियुतेदेव्यौतदास्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५ ॥ वैराट्यास्तनयंदृष्ट्वापितरंतेपरिक्षितं ॥ धारयंतिस्मतेप्राणांस्तवपूर्वपितामहाः ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि० आश्रमवा० एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच एवंतेपुरुषव्याघ्राःपांडवामातृनंदनाः ॥ स्मरंतोमातरंवीराबभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ येराजकार्येषुपुराव्यासक्तानित्यशोभवन् ॥ तेराजकार्याणितदानाकार्षुःसर्वतःपुरे ॥ २ ॥ प्रविष्टाइवशोकेननाभ्यनंदंतकिंचन ॥ संभाष्यमाणाअपितेनकिंचित्प्रत्यपूजयन् ॥ ३ ॥ तेस्मवीराद्दुराधर्षागांभीर्येसागरोपमाः ॥ शोकोपहतविज्ञानानष्टसंज्ञाइवाभवन् ॥ ४ ॥ अचिंतयंश्चजननींततस्तेपांडुनंदनाः ॥ कथंनुवृद्धमिथुनंवहत्यतिकृशापृथा ॥ ५ ॥ कथंचसमहीपालोहतपुत्रोनिराश्रयः ॥ पत्न्यासहवसत्येकोवनेश्वापदसेविते ॥ ६ ॥ साचदेवीमहाभागागांधारीहतबांधवा ॥ पतिमंधंकथंवृद्धमन्वेतिविजनेवने ॥ ७ ॥ एवंतेषांकथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ॥ गमनेचाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ८ ॥ सहदेवस्तुराजानंप्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥ अहोमेभवतोदृष्टंहृदयंगमनंप्रति ॥ ९ ॥ नहित्वांगौरवेणाहमशकंवक्तुमंजसा ॥ गमनंप्रतिराजेंद्रतदिदंसमुपस्थितं ॥ १० ॥ दिष्ट्याद्रक्ष्यामितांकुंतींवर्तयंतींतपस्विनीं ॥ जटिलांतापसींवृद्धांकुशकाशपरिक्षतां ॥ ११ ॥ प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यंतसुखभागिनीं ॥ कदातुजननींश्रांतांद्रक्ष्यामिभृशदुःखितां ॥ १२ ॥ अनित्याःखलुमर्त्यानांगतयोभरतर्षभ ॥ कुंतीराजसुतायत्रवसत्यसुखितावने ॥ १३ ॥ सहदेववचःश्रुत्वाद्रौपदीयोषितांवरा ॥ उवाचदेवीराजानमभिपूज्याभिनंद्यच ॥ १४ ॥ कदाद्रक्ष्यामितांदेवींयदिजीवतिसापृथा ॥ जीवंत्याह्यद्यमेप्रीतिर्भविष्यतिजनाधिप ॥ १५ ॥ एषातेस्तुमतिर्नित्यंधर्मेतेरमतांमनः ॥ योद्यत्वमस्मान्राजेंद्रश्रेयसायोजयिष्यसि ॥ १६ ॥ अग्रपादस्थितंचेमंविद्धिराजन्वधूजनं ॥ कांक्षंतंदर्शनंकुंत्यागांधार्याःश्वशुरस्यच ॥ १७ ॥ इत्युक्तःसनृपोदेव्याद्रौपद्याभरतर्षभ ॥ सेनाध्यक्षान्समानाय्यसर्वानिदमुवाचह ॥ १८ ॥ निर्यातयतमेसेनांप्रभूतरथकुंजरां ॥ द्रक्ष्यामिवनसंस्थंचधृतराष्ट्रंमहीपतिं ॥ १९ ॥ स्त्र्यध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजायानानिविविधानिमे ॥ सज्जीक्रियंतांसर्वाणिशिबिकाश्चसहस्रशः ॥ २० ॥ शकटापणवेशाश्चकोशःशिल्पिनएवच ॥ निर्यातुकोषपालाश्चकुरुक्षेत्राश्रमंप्रति ॥ २१ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ अग्रपादस्थितंप्रयाणार्थंपुरस्कृतेनैवपादेनस्थितं अत्यंतमुत्सुकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥७॥ आज्ञापयामासेति ॥ १ ॥ २ ॥ यानैर्मनुष्यवाह्यैः ॥ ३ ॥ नखरप्रासः व्याघ्रनखवत्पराचीनफलक

यश्चपौरजनःकश्चिद्द्रष्टुमिच्छतिपार्थिवं ॥ अनावृतःसुविहितःसचयातुसुरक्षितः॥२२॥ सूदाःपौरोगवाश्चैवसर्वंचैवमहानसं ॥ विविधंभक्ष्यभोज्यंचशकटैरु
ह्यतांमम ॥ २३ ॥ प्रयाणंघुष्यतांचैवश्वोभूतइतिमाचिरं ॥ क्रियतांपथिचाप्यद्यवेश्मानिविविधानिच ॥ २४ ॥ एवमाज्ञाप्यराजासभ्रातृभिःसहपांडवः॥
श्वोभूतेनिर्ययौराजन्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः॥२५॥ सबहिर्दिवसानेवजनौघंपरिपालयन्॥ न्यवसन्नृपतिःपंचततोगच्छद्वनंप्रति॥२६॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्र
मवासि० आश्रमवा० युधिष्ठिरयात्रायांद्वाविंशोऽध्यायः॥२२॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच आज्ञापयामासततःसेनांभरतसत्तमः॥ अर्जुनप्रमुखैर्गु
प्तांलोकपालोपमैर्नरैः॥ १ ॥ योगोयोगइतिप्रीत्याततःशब्दोमहानभूत्॥ क्रोशतांसादिनांतत्रयुज्यतांयुज्यतामिति॥ २॥ केचिद्यानैर्नराजग्मुःकेचिदश्वैर्महा
जवैः॥ कांचनैश्चरथैःकेचिज्ज्वलितज्वलनोपमैः॥ ३ ॥ गजेंद्रैश्चतथैवान्येकेचिदुष्ट्रैर्नराधिप॥ पदातिनस्तथैवान्येनखरप्रासयोधिनः॥४॥ पौरजानपदाश्चैव
यानैर्बहुविधैस्तथा॥ अन्वयुःकुरुराजानंधृतराष्ट्रंदिदृक्षवः॥ ५ ॥ सचापिराजवचनादाचार्योगौतमःकृपः॥ सेनामादायसेनानीःप्रययावाश्रमंप्रति ॥ ६ ॥
ततोद्विजैःपरिवृतःकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ संस्तूयमानोबहुभिःसूतमागधबंदिभिः॥ ७॥ पांडुरेणातपत्रेणध्रियमाणेनमूर्धनि॥ रथानीकेनमहतानिर्जगामकुरू
द्वहः॥ ८॥ गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मावृकोदरः॥ सज्जयंत्रायुधोपेतैःप्रययौपवनात्मजः॥९॥ माद्रीपुत्रावपितथाहयारोहौसुसंवृतौ॥ जग्मतुःशीघ्रगमनौ
सन्नद्धकवचध्वजौ॥१०॥ अर्जुनश्चमहातेजारथेनादित्यवर्चसा॥ वशीश्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपं॥११॥ द्रौपदीप्रमुखाश्चापिस्त्रीसंघाःशिबिकायुताः॥
स्त्र्यध्यक्षगुप्ताःप्रययुर्विसृजंतोमितंवसु॥ १२॥ समृद्धरथहस्त्यश्वंवेणुवीणानुनादितं॥ शुशुभेपांडवंसैन्यंतत्तदाभरतर्षभ ॥ १३ ॥ नदीतीरेषुरम्येषुसरःसु
चविशांपते॥ वासान्कृत्वाक्रमेणाथजग्मुस्तेकुरुपुंगवाः॥१४॥ युयुत्सुश्चमहातेजाधौम्यश्चैवपुरोहितः॥ युधिष्ठिरस्यवचनात्पुरगुप्तिंप्रचक्रतुः॥ १५॥ ततो
युधिष्ठिरोराजाकुरुक्षेत्रमवातरत्॥ क्रमेणोत्तीर्ययमुनांनदींपरमपाविनीं॥१६॥ सददर्शाश्रमंदूराद्राजर्षेस्तस्यधीमतः॥ शतयूपस्यकौरव्यधृतराष्ट्रस्यचैवह
॥१७॥ ततःप्रमुदितःसर्वोजनस्तद्वनमंजसा॥ विवेशसुमहानादैरापूर्यभरतर्षभ॥१८॥ इति० आश्रम० आ० धृतराष्ट्राश्रमगमनेत्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥ ॥१४॥

कुक्षिर्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २०॥ इतिआश्रमवा०नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्विंशोऽ

वैशंपायनउवाच ततस्तेपांडवादूरादवतीर्यपदातयः ॥ अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमंविनयानताः ॥ १ ॥ सचयोधजनःसर्वोयेचराष्ट्रनिवासिनः ॥ स्त्रियश्चकुरु
मुख्यानांपद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २ ॥ आश्रमंतेततोजग्मुर्धृतराष्ट्रस्यपांडवाः ॥ शून्यंमृगगणाकीर्णंकदलीवनशोभितं ॥ ३ ॥ ततस्तत्रसमाजग्मुस्तापसानियत
व्रताः ॥ पांडवानागतान्द्रष्टुंकौतूहलसमन्विताः ॥ ४ ॥ तानपृच्छत्ततोराजाक्वासौकौरववंशभृत् ॥ पिताज्येष्ठोगतोस्माकमितिबाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ तेतमूचुस्त
तोवाक्यंयमुनामवगाहितुं ॥ पुष्पाणामुदकुंभस्यचार्थेगतइतिप्रभो ॥ ६ ॥ तैराख्यातेनमार्गेणततस्तेजग्मुरंजसा ॥ ददृशुश्चाविदूरेतान्सर्वानथपदातयः ॥
॥७॥ ततस्तेसत्वराजग्मुःपितुर्दर्शनकांक्षिणः ॥ सहदेवस्तुवेगेनप्राधावद्यत्रसापृथा ॥८॥ सुस्वरंरुरुदेधीमान्मातुःपादावुपस्पृशन् ॥ साचबाष्पाकुलमुखीदद
र्शदयितंसुतं ॥ ९ ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यसमुन्नाम्यचपुत्रकं ॥ गांधार्याःकथयामाससहदेवमुपस्थितं ॥ १० ॥ अनंतरंचराजानंभीमसेनमथार्जुनं ॥ नकुलंच
पृथादृष्ट्वात्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११ ॥ सात्वग्रेगच्छतितयोर्दंपत्योर्हतपुत्रयोः ॥ कर्षंतीतौततस्तेतांदृष्ट्वासंन्यपतद्भुवि ॥ १२ ॥ राजातान्स्वरयोगेनस्पर्शेनचम
हामनाः ॥ प्रत्यभिज्ञायमेधावीसमाश्वासयतप्रभुः ॥ १३ ॥ ततस्तेबाष्पमुत्सृज्यगांधारीसहितंनृपं ॥ उपतस्थुर्महात्मानोमातरंचयथाविधि ॥ १४ ॥ सर्वेषां
तोयकलशान्जगृहुस्तेस्वयंतदा ॥ पांडवालब्धसंज्ञास्तेमात्राचाश्वासिताःपुनः ॥ १५ ॥ तथानार्योनृसिंहानांसोऽवरोधजनस्तदा ॥ पौरजानपदाश्चैवददृशु
स्तंजनाधिपं ॥ १६ ॥ निवेदयामासतदाजनंतन्नामगोत्रतः ॥ युधिष्ठिरोनरपतिःसचैनंप्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ सतैःपरिवृतोमेनेहर्षबाष्पाविलेक्षणः ॥ राजा
त्मानंगृहगतंपुरेवगजसाह्वये ॥१८॥ अभिवादितोवधूभिश्चकृष्णाद्याभिःसपार्थिवः ॥ गांधार्यासहितोधीमान्कुंत्याचप्रत्यनंदत ॥ १९ ॥ ततश्चाश्रममागच्छ
त्सिद्धचारणसेवितं ॥ दिदृक्षुभिःसमाकीर्णंनभस्तारागणैरिव ॥ २० ॥ इतिश्रीम०आश्रमवासि०आश्रमवा०युधिष्ठिरादिधृतराष्ट्रसमागमेचतुर्विंशोऽध्या
यः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच सतैःसहनरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ ॥ राजारुचिरपद्माक्षैरासांचक्रेतदाश्रमे ॥ १ ॥ तापसैश्चमहाभागैर्नानादे
शसमागतैः ॥ द्रष्टुंकुरुपतेःपुत्रान्पांडवान्पृथुवक्षसः ॥ २ ॥ तेऽब्रुवन्ज्ञातुमिच्छामःकतमोत्रयुधिष्ठिरः ॥ भीमार्जुनौयमौचैवद्रौपदीचयशस्विनी ॥ ३ ॥

ध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ सतैरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सवर्णासमानजातीयापांड्यकन्या आर्द्रमधूकपुष्पैरुपलक्षिता ॥ ११ ॥ यःकृष्णेनपस्पर्धपस्पर्द्धेतस्यशल्यस्य परिग्रहोभार्या ॥ १२ ॥ १३ ॥ आसन्नमहीत

तानाचख्यौतदासूतःसर्वास्तानभिनामतः ॥ संजयोद्रौपदींचैवसर्वाश्चान्याःकुरुस्त्रियः ॥ ४ ॥ संजयउवाच यएषजांबूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंहइव प्रवृद्धः ॥ प्रचंडघोणःपृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षःकुरुराजएषः ॥ ५ ॥ अयंपुनर्मत्तगजेंद्रगामीप्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ॥ पृथ्वायतांसःपृथुदीर्घबाहुर्वृकोद रःपश्यतपश्यतेमं ॥ ६ ॥ यस्त्वेषपार्श्वेऽस्यमहाधनुष्मान्श्यामोयुवावारणयूथपाभः ॥ सिंहोन्नतांसोगजखेलगामीपद्मायताक्षोर्जुनएषवीरः ॥ ७ ॥ कुंतीसमीपे पुरुषोत्तमौतुयमाविमौविष्णुमहेंद्रकल्पौ ॥ मनुष्यलोकेसकलेसमोस्तिययोर्नरूपेनबलेनशीले ॥ ८ ॥ इयंपुनःपद्मदलायताक्षीमध्यंवयःकिंचिदिवस्पृशंती ॥ नी लोत्पलाभासुरदेवतेवकृष्णास्थितामूर्तिमतीवलक्ष्मीः ॥ ९ ॥ अस्यास्तुपार्श्वेकनकोत्तमाभायैषाप्रभामूर्तिमतीवसौमी ॥ मध्येस्थितासाभगिनीद्विजाग्र्याश्च क्रायुधस्याप्रतिमस्यतस्य ॥ १० ॥ इयंचजांबूनदशुद्धगौरीपार्थस्यभार्याभुजगेंद्रकन्या ॥ चित्रांगदाचैवनरेंद्रकन्यायैषासवर्णार्द्रमधूकपुष्पैः ॥ ११ ॥ इयंस्व साराजचमूपतेश्चप्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ॥ पस्पर्धकृष्णेनसदानृपोयोवृकोदरस्यैषपरिग्रहोग्र्यः ॥ १२ ॥ इयंचराज्ञोमगधाधिपस्यसुताजरासंधइतिश्रुत स्य ॥ यवीयसोमाद्रवतीसुतस्यभार्यामताचंपकदामगौरी ॥ १३ ॥ इंदीवरश्यामतनुःस्थितातुयैषापरासन्नमहीतलेच ॥ भार्यामतामाद्रवतीसुतस्यज्येष्ठस्य सेयंकमलायताक्षी ॥ १४ ॥ इयंतुनिष्टप्तसुवर्णगौरीराज्ञोविराटस्यसुतासपुत्रा ॥ भार्याभिमन्योर्निहतोरणेयोद्रोणादिभिस्तैर्विरथोरथस्थैः ॥ १५ ॥ एतास्तु सीमंतशिरोरुहायाःशुक्लोत्तरीयानरराजपत्न्यः ॥ राज्ञोस्यवृद्धस्यपरंशताख्याःस्नुषान्वीराहतपुत्रनाथाः ॥ १६ ॥ एतायथामुख्यमुदाहृतावोब्राह्मण्यभावादृजु बुद्धिसत्वाः ॥ सर्वाभवद्भिःपरिपृच्छ्यमानानरेंद्रपत्न्यःसुविशुद्धसत्वाः ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच एवंसराजाकुरुवृद्धवर्यःसमागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ॥ पप्रच्छ सर्वंकुशलंतदानींगतेषुसर्वेष्वथतापसेषु ॥ १८ ॥ योधेषुवाप्याश्रममंडलंतंमुक्त्वानिविष्टेषुविमुच्यपत्रं ॥ स्त्रीवृद्धबालेचसुसंनिविष्टेयथार्हतस्तान्कुशलान्यपृ च्छत् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिऋषीन्प्रतियुधिष्ठिरादिकथनेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥७॥

लेसमीपभूमौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ सीमंतमात्रेणउपलक्षिता नत्वलंकारादिनाताद‍ृशाःशिरोरुहाःकेशायासांताःसीमंतशिरोरुहाः असीमंतेतिपाठोयुक्तः ॥ १६ ॥ ब्राह्मण्येत्यादिपादःसंबोधनं परिपृच्छ्यमानाः कथयतोमत्तोवेदितव्याइतिशेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पत्रंवाहनं ॥ १९ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

युधिष्ठिरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ जामयःसौभाग्यवत्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥ १६ ॥ १७ ॥ वीटापाषाणकवलः ॥ १८॥ १९॥२०॥२१॥

धृतराष्ट्रउवाच युधिष्ठिरमहाबाहोकच्चित्त्वंकुशलीत्यसि ॥ सहितोभ्रातृभिःसर्वैःपौरजानपदैस्तथा ॥ १ ॥ येचत्वामनुजीवंतिकच्चित्तेपिनिरामयाः ॥सचि
वाभृत्यवर्गाश्चगुरवश्चैवतेनृप ॥ २ ॥ कच्चित्तेपिनिरातंकावसंतिविषयेतव ॥ कच्चिद्वर्तसिपौराणींवृत्तिंराजर्षिसेवितां ॥३॥ कच्चिन्न्यायाननुच्छिद्यकोशस्तेभि
प्रपूर्यते ॥ अरिमध्यस्थमित्रेषुवर्तसेचानुरूपतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानग्रहारैर्वायथावदनुपश्यसि ॥ कच्चित्तेपरितुष्यंतिशीलेनभरतर्षभ ॥ ५ ॥ शत्रवोपिकुतःपौरा
भृत्यावास्वजनोपिवा ॥ कच्चिद्यजसिराजेंद्रश्रद्धावान्पितृदेवताः ॥६॥ अतिथीनन्नपानेनकच्चिदर्चसिभारत ॥ कच्चिन्नयपथेविप्राःस्वकर्मनिरतास्तव ॥७॥
क्षत्रियावैश्यवर्गावाशूद्रावापिकुटुंबिनः ॥ कच्चित्स्त्रीबालवृद्धंतेनशोचतिनयाचते ॥ ८ ॥ जामयःपूजिताःकच्चित्तवगेहेनरर्षभ ॥ कच्चिद्राजर्षिवंशोयंत्वामा
साद्यमहीपतिं ॥ ९ ॥ यथोचितंमहाराजयशसानावसीदति ॥ वैशंपायनउवाच इत्येवंवादिनंतंसन्यायवित्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ कुशलप्रश्नसंयुक्तंकु
शलोवाक्यकर्मणि ॥ युधिष्ठिरउवाच कच्चित्तेवर्धतेराजंस्तपोदमशमश्वते ॥ ११ ॥ अपिमेजननीचेयंशुश्रूषुर्विगतक्लमा ॥ अथास्याःसफलोराजन्व
नवासोभविष्यति ॥ १२ ॥ इयंचमाताज्येष्ठामेशीतवाताध्वकर्शिता ॥ घोरेणतपसायुक्तादेवीकच्चिन्नशोचति ॥ १३ ॥ हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरा
यणान् ॥ नापध्यायतिवाकच्चिदस्मान्पापकृतःसदा ॥ १४ ॥ क्वचासौविदुरोराजन्नेमंपश्यामहेवयं ॥ संजयःकुशलीचायंकच्चिन्नुतपसिस्थिरः ॥ १५ ॥ वैशं
पायनउवाच उत्युक्तःप्रत्युवाचेदंधृतराष्ट्रोजनाधिपं ॥ कुशलीविदुरःपुत्रतपोघोरंसमाश्रितः ॥ १६ ॥ वायुभक्षोनिराहारःकृशोधमनिसंततः ॥ कदाचिद्द
श्यतेविप्रैःशून्येस्मिन्काननेक्वचित् ॥ १७ ॥ इत्येवंब्रुवतस्तस्यजटीवीटामुखःकृशः ॥ दिग्वासामलदिग्धांगोवनरेणुसमुक्षितः ॥ १८ ॥ दूरादालक्षितःक्षत्तात
त्राख्यातोमहीपतेः ॥ निवर्तमानःसहसाराजन्दृष्ट्वाश्रमंप्रति ॥ १९ ॥ तमन्वधावन्नृपतिरेकएवयुधिष्ठिरः ॥ प्रविशंतंवनंघोरंलक्ष्यालक्ष्यंक्वचित्क्वचित् ॥ २० ॥
भोभोविदुरराजाहंदयितस्तेयुधिष्ठिरः ॥ इतिब्रुवन्नरपतिस्तंयत्नादभ्यधावत ॥ २१ ॥ ततोविविक्तएकांततस्थौबुद्धिमतांवरः ॥ विदुरोवृक्षमाश्रित्यकंचित्त
त्रवनांतरे ॥ २२ ॥ तंराजाक्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितं ॥ अभिजज्ञेमहाबुद्धिंमहाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरोहमस्मीतिवाक्यमुक्त्वाग्रतःस्थितः ॥
विदुरस्यश्रवेराजातंचप्रत्यभ्यपूजयत् ॥ २४ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विदुरस्यश्रवेविदुरेशृण्वतिसतिराजाधृतराष्ट्रस्तंयुधिष्ठिरंप्रत्यभ्यपूजयत्स्तुतवान् ॥ २४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःसइति दृष्टिंदृष्ट्यापवनंपवनेनचसंयोज्यतत्रैवसंयमंकृत्वास्वशरीराद्याणेंद्रियाणिनिष्कास्यतदीयप्राणैरिंद्रियैश्चसहएकत्वंप्रापय्यस्वशरीरंत्यक्तवान् यथाघटांतरस्थंजलंघटांतरेसिच्यतेतद्वदिदंद्रष्टव्यं प्राणसंधानेनैवेंद्रियाणांगात्राणांचसंधानंभवतिनतदर्थंपृथग्यत्नोपेक्षितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तच्चस्वस्यविदुरस्यएकस्यैवधर्मस्यांशाज्जातत्वंसस्मार ॥ २९ ॥ योगधर्मंसस्मारेत्यनुषज्यते ॥ ३० ॥

ततःसोऽनिमिषोभूत्वाराजानंतमुदैक्षत ॥ संयोज्यविदुरस्तस्मिन्दृष्टिंदृष्ट्यासमाहितः ॥ २५ ॥ विवेशविदुरोधीमान्गात्रैर्गात्राणिचैवह ॥ प्राणान्प्राणेषुचदध
दिंद्रियाणींद्रियेषुच ॥ २६ ॥ सयोगबलमास्थायविवेशनृपतेस्तनुं ॥ विदुरोधर्मराजस्यतेजसाप्रज्वलन्निव ॥ २७ ॥ विदुरस्यशरीरंतुतथैवस्तब्धलोचनं ॥ वृ
क्षाश्रितंतदाराजाददर्शगतचेतनं ॥ २८ ॥ बलवंतंतथात्मानंमेनेबहुगुणंतदा ॥ धर्मराजोमहातेजास्तच्चसस्मारपांडवः ॥ २९ ॥ पौराणमात्मनःसर्वंविद्यावा
न्सविशांपते ॥ योगधर्मंमहातेजाव्यासेनकथितंयथा ॥ ३० ॥ धर्मराजश्चतत्रैवसंचस्कारयिषुस्तदा ॥ दग्धुकामोभवद्विद्वानथवागभ्यभाषत ॥ ३१ ॥ भोभो
राजन्नदग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकं ॥ कलेवरमिहैवंतेधर्मएषसनातनः ॥ ३२ ॥ लोकाःसांतानिकानामभविष्यंत्यस्यभारत ॥ यतिधर्ममवाप्तोसौनैषशोच्यःपरंत
प ॥ ३३ ॥ इत्युक्तोधर्मराजःसविनिवृत्यततःपुनः ॥ राज्ञोवैचित्रवीर्यस्यतत्सर्वंप्रत्यवेदयत् ॥ ३४ ॥ ततःसराजाद्युतिमान्सचसर्वोजनस्तदा ॥ भीमसेनादय
श्चैवपरंविस्मयमागताः ॥ ३५ ॥ तच्छ्रुत्वाप्रीतिमान्राजाभूत्वाधर्मजमब्रवीत् ॥ आपोमूलंफलंचैवममेदंप्रतिगृह्यतां ॥ ३६ ॥ यदर्थोहिनरोराजंस्तदर्थोस्या
तिथिःस्मृतः ॥ इत्युक्तःसतथेत्येवंप्राहधर्मात्मजोनृपं ॥ ३७ ॥ फलंमूलंचबुभुजेराज्ञादत्तंसहानुजः ॥ ततस्तेवृक्षमूलेषुकृतवासपरिग्रहाः ॥ तांरात्रिमवसन्सर्वे
फलमूलजलाशनाः ॥ ३८ ॥ इति ० आश्रमवा ० आश्रम ० विदुरनिर्याणेषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तुराजन्नेतेषामाश्रमे
पुण्यकर्मणां ॥ शिवानक्षत्रसंपन्नासाव्यतीयायशर्वरी ॥ १ ॥ ततस्तत्रकथाश्चासंस्तेषांधर्मार्थलक्षणाः ॥ विचित्रपदसंचारानानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २ ॥ पां
डवास्त्वभितोमातुर्धरण्यांसुषुपुस्तदा ॥ उत्सृज्यतुमहार्हाणिशयनानिनराधिप ॥ ३ ॥ यदाहारोभवद्राजाधृतराष्ट्रोमहामनाः ॥ तदाहारानृवीरास्तेन्यवसंस्तां
निशांतदा ॥ ४ ॥ व्यतीतायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वाह्निकक्रियः ॥ भ्रातृभिःसहितोराजाददर्शाश्रममंडलं ॥ ५ ॥

संचस्कारयिषुःसंस्कारंलंभयितुमिच्छुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लोकाइति यतिधर्मोदाहाद्ययोग्यत्वं एतेनशूद्रयोनौजातानामपियतिधर्मोस्तीतिदर्शितं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिआश्रमवा ० नै ० भारतभा ० षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ मुनिगणस्यमुनिगणेन ताःवैदिक्योलौकिक्यश्च ॥ ८ ॥ मृगयूथादिभिरलंकृतमाश्रमं ॥९॥१०॥११॥ औदुंबरान्कलशान् ॥१२॥ प्रवेणीःकुथाः प्रवेणिःस्त्रीकुथावेण्योरितिमेदिनी ॥१३॥

सांतःपुरपरीवारःसभृत्यःसपुरोहितः ॥ यथासुखंयथोद्देशंधृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ ददर्शतत्रवेदीश्चसंप्रज्वलितपावकाः ॥ कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७॥ वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ॥ ब्राह्मेणवपुषायुक्तायुक्तामुनिगणस्यताः ॥ ८ ॥ मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्रतत्रसमाश्रितैः ॥ अशंकितैःपक्षिगणैःप्रगीतैरिवचप्रभो ॥ ९ ॥ केकाभिर्नीलकंठानांदात्यूहानांचकूजितैः ॥ कोकिलानांकुहुरवैःसुखैःश्रुतिमनोहरैः ॥ १० ॥ प्राधीतद्विजघोषैश्चक्वचित्क्वचिदलंकृतं ॥ फलमूलसमाहारैर्महद्भिश्चोपशोभितं ॥ ११ ॥ ततःसराजाप्रददौतापसार्थमुपाहृतान् ॥ कलशान्कांचनान्राजंस्तथैवौदुंबरानपि ॥ १२ ॥ अजिनानिप्रवेणीश्चस्रुक्स्रुवंचमहीपतिः ॥ कमंडलूंश्चस्थालीश्चपिठराणिचभारत ॥ १३ ॥ भाजनानिचलौहानिपात्रीश्चविविधान्नृप ॥ यद्यदिच्छतियावच्चयच्चान्यदपिभाजनं ॥ १४ ॥ एवंसराजाधर्मात्मापरीत्याश्रममंडलं ॥ वसुविश्राण्यतत्सर्वंपुनरायान्महीपतिः ॥१५॥ कृताह्निकंचराजानंधृतराष्ट्रंमहीपतिं ॥ ददर्शासीनमव्यग्रंगांधारीसहितंतदा ॥ १६ ॥ मातरंचाविदूरस्थांशिष्यवत्प्रणतांस्थितां ॥ कुंतींददर्शधर्मात्माशिष्टाचारसमन्वितां ॥ १७॥ सतमभ्यर्च्यराजानंनामसंश्राव्यचात्मनः ॥ निषीदेत्यभ्यनुज्ञातोवृष्यामुपविवेशह ॥ १८॥ भीमसेनादयश्चैवपांडवाभरतर्षभ ॥ अभिवाद्योपसंगृह्यनिषेदुःपार्थिवाज्ञया ॥ १९॥ सतैःपरिवृतोराजाशुशुभेतीवकौरवः ॥ बिभ्रद्ब्राह्मींश्रियंदीप्तांदेवैरिवबृहस्पतिः ॥ २० ॥ तथातेषूपविष्टेषुसमाजग्मुर्महर्षयः ॥ शतयूपप्रभृतयःकुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१ ॥ व्यासश्चभगवान्विप्रोदेवर्षिगणसेवितः ॥ वृतःशिष्यैर्महातेजादर्शयामासपार्थिवं ॥ २२ ॥ ततःसराजाकौरव्यःकुंतीपुत्रश्चवीर्यवान् ॥ भीमसेनादयश्चैवप्रत्युत्थायाभ्यवादयन् ॥ २३ ॥ समागतस्ततोव्यासःशतयूपादिभिर्वृतः ॥ धृतराष्ट्रंमहीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४ ॥ वरंतुविष्टरंकौश्यंकृष्णाजिनकुशोत्तरं ॥ प्रतिपेदेतदाव्यासस्तदर्थमुपकल्पितं ॥ २५ ॥ तेचसर्वेद्विजश्रेष्ठाविष्टरेषुसमंततः ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातानिषेदुर्विपुलौजसः ॥ २६ ॥ इतिश्रीम० आश्रमवासि० आश्रमवा० व्यासागमनेसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ९८ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसमुपविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ व्यासःसत्यवतीपुत्रइदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रमहाबाहोकच्चित्तेवर्ततेतपः ॥ कच्चिन्मनस्तेप्रीणातिवनवासेनराधिप ॥ २ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ९८ ॥ ततःसमुपविष्टेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्ववशेइतिसुलभत्वंस्पष्टं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति

कच्चिद्धृदिनतेशोकोराजन्पुत्रविनाशजः ॥ कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिसुप्रसन्नानितेनघ ॥ ३ ॥ कच्चिद्बुद्धिंदृढांकृत्वाचरस्यारण्यकंविधिं ॥ कच्चिद्वधूश्चगांधारीन
शोकेनाभिभूयते ॥ ४ ॥ महाप्रज्ञाबुद्धिमतीदेवीधर्मार्थदर्शिनी ॥ आगमापायतत्त्वज्ञाकच्चिदेषानशोचति ॥ ५ ॥ कच्चित्कुंतीचराजंस्त्वांशुश्रूषत्यनहंकृता ॥
यापरित्यज्यस्वंपुत्रंगुरुशुश्रूषणेरता ॥ ६ ॥ कच्चिद्धर्मसुतोराजात्वयाप्रत्यभिनंदितः ॥ भीमार्जुनयमाश्चैवकच्चिदेतेपिसांत्विताः ॥ ७ ॥ कच्चिन्नंदसिदृष्ट्वैतान्
कच्चित्तेनिर्मलंमनः ॥ कच्चिच्चशुद्धभावोसिजातज्ञानोनराधिप ॥ ८ ॥ एतद्धित्रितयंश्रेष्ठंसर्वभूतेषुभारत ॥ निर्वैरतामहाराजसत्यमक्रोधएवच ॥ ९ ॥ कच्चित्ते
नचमोहोस्तिवनवासेनभारत ॥ स्ववशेवन्यमन्नंवाउपवासोपिवाभवेत् ॥ १० ॥ विदितंचापिराजेंद्रविदुरस्यमहात्मनः ॥ गमनंविधिनानेनधर्मस्यसुमहा
त्मनः ॥ ११ ॥ मांडव्यशापाद्धिसवैधर्मोविदुरतांगतः ॥ महाबुद्धिर्महायोगीमहात्मासुमहामनाः ॥ १२ ॥ बृहस्पतिर्वादेवेषुशुक्रोवाप्यसुरेषुच ॥ नतथाबुद्धि
संपन्नोयथासपुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ तपोबलव्ययंकृत्वासुचिरात्संभृतंतदा ॥ मांडव्येनर्षिणाधर्मोह्यभिभूतःसनातनः ॥ १४ ॥ नियोगाद्ब्रह्मणःपूर्वंमयास्वेनबले
नच ॥ वैचित्रवीर्यकेक्षेत्रेजातःससुमहामतिः ॥ १५ ॥ भ्राताततवमहाराजदेवदेवःसनातनः ॥ धारणान्मनसाध्यानाद्यंधर्मंकवयोविदुः ॥ १६ ॥ सत्येनसंवर्धय
तियोदमेनशमेनच ॥ अहिंसयाचदानेनतप्यमानःसनातनः ॥ १७ ॥ येनयोगबलाज्जातःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ धर्मइत्येषनृपतेप्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८ ॥
यथावह्निर्यथावायुर्यथापःपृथिवीयथा ॥ यथाकाशंतथाधर्मइहचामुत्रचस्थितः ॥ १९ ॥ सर्वगश्चैवराजेंद्रसर्वंव्याप्यचराचरं ॥ दृश्यतेदेवदेवैःससिद्धैर्निर्मुक्त
कल्मषैः ॥ २० ॥ योहिधर्मःसविदुरोविदुरोयःसपांडवः ॥ सएषराजन्दृश्यस्तेपांडवःप्रेष्यवत्स्थितः ॥ २१ ॥ प्रविष्टःसमहात्मानंभ्राताततेबुद्धिसत्तमः ॥ दृष्ट्वाम
हात्माकौंतेयंमहायोगबलान्वितः ॥ २२ ॥ त्वांचापिश्रेयसायोक्ष्येनचिराद्भरतर्षभ ॥ संशयच्छेदनार्थायप्राप्तंमांविद्धिपुत्रक ॥ २३ ॥ नकृतंयैःपुराकैश्चित्कर्म
लोकेमहर्षिभिः ॥ आश्चर्यभूतंतपसःफलंतद्दर्शयामिवः ॥ २४ ॥ किमिच्छसिमहीपालमत्तःप्राप्तुमभीप्सितं ॥ द्रष्टुंस्प्रष्टुमथश्रोतुंतत्कर्तास्मितवानघ ॥ २५ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिआश्रमवासपर्वणिव्यासवाक्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ समाप्तंचाश्रमवासपर्व ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

आश्रमवा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वनवासमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥विश्राम्यविश्रांतिंप्राप्य॥६॥७॥८॥९॥१०॥बर्हिणेषुपक्षिबर्हजतूलिकामयेषु॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥संशयाःमृतानांसत्वमस्तिनवा सत्वमपिंडा

अथपुत्रदर्शनपर्व जनमेजयउवाच वनवासंगतेविप्रधृतराष्ट्रेमहीपतौ॥सभार्येनृपशार्दूलेवध्वाकुंत्यासमन्विते ॥ १ ॥ विदुरेचापिसंसिद्धेधर्मराजंव्यपाश्रि
ते॥ वसत्सुपांडुपुत्रेषुसर्वेष्वाश्रममंडले॥ २ ॥ यत्तदाश्चर्यमितिवैकरिष्यामीत्युवाचह॥ व्यासःपरमतेजस्वीमहर्षिस्तद्वदस्वमे ॥ ३ ॥ वनवासेचकौरव्यःकियं
तंकालमच्युतः॥ युधिष्ठिरोनरपतिर्न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ४ ॥ किमाहाराश्चतेतत्रससैन्यान्यवसन्प्रभो॥ सांतःपुरामहात्मानइतितद्ब्रूहिमेनघ॥ ५॥ वैशंपायन
उवाच तेनुज्ञातास्तदाराजन्कुरुराजेनपांडवाः॥ विविधान्यन्नपानानिविश्राम्यानुभवंतिते ॥६ ॥ मासमेकंविजन्हुस्तेससैन्यांतःपुरावने॥ अथतत्रागमद्व्या
सोयथोक्तंतेमयानघ॥७॥ तथाचतेषांसर्वेषांकथाभिर्नृपसन्निधौ॥व्यासमन्वास्यतांराजन्नाजग्मुर्मुनयोपरे॥ ८॥नारदःपर्वतश्चैवदेवलश्चमहातपाः॥विश्वा
वसुस्तुंबुरुश्चचित्रसेनश्चभारत॥९॥ तेषामपियथान्यायंपूजांचक्रेमहातपाः॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातःकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ १० ॥ निषेदुस्तेततःसर्वेपूजांप्राप्ययु
धिष्ठिरात्॥आसनेषुचपुण्येषुबर्हिणेषुवरेषुच॥११॥तेषुतत्रोपविष्टेषुसतुराजामहामतिः॥ पांडुपुत्रैःपरिवृतोनिषसादकुरूद्वह॥१२॥गांधारीचैवकुंतीचद्रौपदी
सात्वतीतथा॥स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिःसहोपविविशुस्ततः॥१३॥तेषांतत्रकथादिव्याधर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप॥ऋषीणांचपुराणानांदेवासुरविमिश्रिताः॥१४॥
ततःकथांतेव्यासस्तंप्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं॥ प्रोवाचवदतांश्रेष्ठःपुनरेवसतद्वचः ॥ १५॥ प्रीयमाणोमहातेजाःसर्ववेदविदांवरः॥ विदितंममराजेंद्रयत्तेहृदिविव
क्षितं॥ १६॥ दह्यमानस्यशोकेनतवपुत्रकृतेनवै॥ गांधार्याश्चैवयद्दुःखंहृदितिष्ठतिनित्यदा॥ १७॥ कुंत्याश्चयन्महाराजद्रौपद्याश्चहृदिस्थितं ॥ यच्चधारयते
तीव्रंदुःखंपुत्रविनाशजं॥ १८॥ सुभद्राकृष्णभगिनीतच्चापिविदितंमम ॥ श्रुत्वासमागममिमंसर्वेषांवस्ततोनृप॥ १९ ॥ संशयच्छेदनार्थायप्राप्तःकौरवनं
दन॥ इमेचदेवगंधर्वाःसर्वेचेमेमहर्षयः॥ २० ॥ पश्यंतुतपसोवीर्यमद्यमेचिरसंभृतं॥ तदुच्यतांमहाप्राज्ञकंकामंप्रददामिते ॥ २१ ॥ प्रवणोस्मिवरंदातुंपश्य
मेतपसःफलं॥ एवमुक्तःसराजेंद्रोव्यासेनामितबुद्धिना॥ २२॥ मुहूर्तमिवसंचिंत्यवचनायोपचक्रमे ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतश्चसफलंजीवितंचमे॥ २३॥ यन्मेस
मागमोद्येहभवद्भिःसहसाधुभिः॥ अद्यचाप्यवगच्छामिगतिमिष्टामिहात्मनः ॥ २४॥

देर्घटीभूतस्येवपूर्वरूपमुपमृद्यानुपमृद्यता उपमर्देसोयंदशरथःस्वर्गस्थोममपितेतिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अनुपमर्देभस्मीभावस्यप्रत्यक्षदर्शनंनोपपद्यतइत्यादयस्तेषांछेदनायेत्यर्थः॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ आरंभेणशोकोद्यमेनमा

ब्रह्मकल्पैर्भवद्भिर्यत्समेतोहंतपोधनाः ॥ दर्शनादेवभवतांपूतोहंनात्रसंशयः ॥ २५ ॥ विद्यतेनभयंचापिपरलोकान्ममानघाः ॥ किंतुतस्यसुदुर्बुद्धेर्मंदस्यापनयै र्भृशं ॥ २६ ॥ दूयतोमेमनोनित्यंस्मरतःपुत्रगृद्धिनः ॥ अपापाःपांडवायेननिकृताःपापबुद्धिना ॥ २७ ॥ घातितापृथिवीयेनसहयासनरद्विपा ॥ राजानश्चम हात्मानोनानाजनपदेश्वराः ॥ २८ ॥ आगम्यममपुत्रार्थेसर्वेमृत्युवशंगताः ॥ येतेपितॄंश्चदारांश्चप्राणांश्चमनसःप्रियान् ॥ २९ ॥ परित्यज्यगताःशूराःप्रेतरा जनिवेशनं ॥ कानुतेषांगतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थेयेहतामृधे ॥ ३० ॥ तथैवपुत्रपौत्राणांममयेनिहतायुधि ॥ दूयतेमेमनोभीक्ष्णंघातयित्वामहाबलं ॥ ३१ ॥ भीष्मं शांतनवंवृद्धंद्रोणंचद्विजसत्तमं ॥ ममपुत्रेणमूढेनपापेनाकृतबुद्धिना ॥ ३२ ॥ क्षयंनीतंकुलंदीप्तंपृथिवीराज्यमिच्छता ॥ एतत्सर्वमनुस्मृत्यदह्यमानोदिवानि शं ॥ ३३ ॥ नशांतिमधिगच्छामिदुःखशोकसमाहतः ॥ इतिमेचिंतयानस्यपितःशांतिर्नविद्यते ॥ ३४ ॥ वैशंपायनउवाच तच्छ्रुत्वाविविधंतस्यराज र्षेःपरिदेवितं ॥ पुनर्नवीकृतःशोकोगांधार्याजनमेजय ॥ ३५ ॥ कुंत्याद्रुपदपुत्र्याश्चसुभद्रायास्तथैवच ॥ तासांचवरनारीणांवधूनांकौरवस्यह ॥ ३६ ॥ पुत्रशो कसमाविष्टागांधारीत्विदमब्रवीत् ॥ श्वशुरंबद्धनयनादेवीप्रांजलिरुत्थिता ॥ ३७ ॥ षोडशेमानिवर्षाणिगतानिमुनिपुंगव ॥ अस्यराज्ञोहतान्पुत्राञ्शोचतो नशमोविभो ॥ ३८ ॥ पुत्रशोकसमाविष्टोनिःश्वसन्ह्येषभूमिपः ॥ नशेतेवसतीःसर्वाधृतराष्ट्रोमहामुने ॥ ३९ ॥ लोकानन्यान्समर्थोसिस्रष्टुंसर्वांस्तपोबलात् ॥ किमुलोकांतरगतान्राज्ञोदर्शयितुंसुतान् ॥ ४० ॥ इयंचद्रौपदीकृष्णाहतज्ञातिसुताभृशं ॥ शोचत्यतीवसर्वासांस्नुषाणांदयितास्नुषा ॥ ४१ ॥ तथाकृष्णस्यभगिनी सुभद्राभद्रभाषिणी ॥ सौभद्रवधसंतप्ताभृशंशोचतिभाविनी ॥ ४२ ॥ इयंचभूरिश्रवसोभार्यापरमसंमता ॥ भर्तृव्यसनशोकार्ताभृशंशोचतिभाविनी ॥ ४३ ॥ यस्यास्तुश्वशुरोधीमान्बाह्लिकःसकुरूद्वहः ॥ निहतःसोमदत्तश्चपित्रासहमहारणे ॥ ४४ ॥ श्रीमतोस्यमहाबुद्धेःसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ पुत्रस्यतेपुत्रशतंनिहतं यद्रणाजिरे ॥ ४५ ॥ तस्यभार्याशतमिदंदुःखशोकसमाहतं ॥ पुनःपुनर्वर्धयानंशोकंराज्ञोममैवच ॥ ४६ ॥ तेनारंभेणमहतामामुपास्तेमहामुने ॥ येचशूराम हात्मानःश्वशुरामेमहारथाः ॥ ४७ ॥ सोमदत्तप्रभृतयःकानुतेषांगतिःप्रभो ॥ तवप्रसादाद्भगवन्विशोकोयंमहीपतिः ॥ ४८ ॥

मुपास्ते भार्याशतंरोदनंकुर्वत्मामेवपरिवार्यतिष्ठतीत्यर्थः आरंभउद्यमेदर्पेत्वरायांचवधेपिचेतिवधएवात्रग्राह्यः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिआश्रमवा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥४॥ भगवन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ आगसस्त्यागैःअपराधत्यागैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

यथास्याद्भविताचाहंकुंतीचेयंवधूस्तव ॥ इत्युक्तवत्यांगांधार्यांकुंतीव्रतकृशानना ॥ ४९ ॥ प्रच्छन्नजातंपुत्रंतंसस्माराादित्यसन्निभं ॥ तामृषिर्वरदोव्यासोदूर
श्रवणदर्शनः ॥ ५० ॥ अपश्यद्दुःखितांदेवींमातरंसव्यसाचिनः ॥ तामुवाचततोव्यासोयत्तेकार्यंविवक्षितं ॥ ५१ ॥ तद्ब्रूहित्वंमहाभागेयत्तेमनसिवर्तते ॥ श्व
शुरायततःकुंतीप्रणम्यशिरसातदा ॥ उवाचवाक्यंसव्रीडाविवृण्वानापुरातनं ॥ ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिपुत्रदर्शनपर्वणिधृतराष्ट्रादि
कृतप्रार्थनेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥४॥ कुंत्युवाच भगवन्श्वशुरोमेसिदैवतस्यापिदैवतं ॥ समेदेवातिदेवस्त्वंशृणुसत्यांगिरंमम ॥ १ ॥ तप
स्वीकोपनोविप्रोदुर्वासानाममेपितुः ॥ भिक्षामुपागतोभोक्तुंतमहंपर्यतोषयं ॥ २ ॥ शौचेनत्वागसस्त्यागैःशुद्धेनमनसातथा ॥ कोपस्थानेष्वपिमहत्स्वकुप्य
न्नकदाचन ॥ ३ ॥ सप्रीतोवरदोमेभूत्कृतकृत्योमहामुनिः ॥ अवश्यंतेगृहीतव्यमितिमांसोब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥ ततःशापभयाद्विप्रमवोचंपुनरेवतं ॥ एवमस्त्विति
चप्राहपुनरेवसमेद्विजः ॥५॥ धर्मस्यजननीभद्रेभवित्रीत्वंशुभानने ॥ वशेस्थास्यंतितेदेवायांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वांतर्हितोविप्रस्ततोहंविस्मिता
भवं ॥ नचसर्वास्ववस्थासुस्मृतिर्मेविप्रणस्यति ॥ ७ ॥ अथहर्म्यतलस्थाहंरविमुद्यंतमीक्षती ॥ संस्मृत्यतदृषेर्वाक्यंस्पृहयंतीदिवानिशं ॥ ८ ॥ स्थिताहंबालभा
वेनतत्रदोषमबुद्ध्यती ॥ अथदेवःसहस्रांशुर्मत्समीपगतोभवत् ॥ ९ ॥ द्विधाकृत्वात्मनोदेहंभूमौचगगनेपिच ॥ ततापलोकानेकेनद्वितीयेनागमत्समां ॥ १० ॥
समामुवाचवेपंतींवरंमत्तोवृणीष्वह ॥ गम्यतामितितंचाहंप्रणम्यशिरसावदं ॥ ११ ॥ समामुवाचतिग्मांशुर्वृथाह्वानंनमेक्षमं ॥ धक्ष्यामित्वांचविप्रंचयेनद
त्तोवरस्तव ॥ १२ ॥ तमहंरक्षतीविप्रंशापादनपकारिणं ॥ पुत्रोमेत्वत्समोदेवभवेदितिततोब्रुवं ॥ १३ ॥ ततोमांतेजसाविश्यमोहयित्वाचभानुमान् ॥ उवाच
भवितापुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्दिवं ॥ १४ ॥ ततोहमंतर्भवनेपितुर्वृत्तांतरक्षिणी ॥ गूढोत्पन्नंसुतंबालंजलेकर्णमवासृजं ॥ १५ ॥ नूनंतस्यैवदेवस्यप्रसादात्पुनरेव
तु ॥ कन्याहमभवंविप्रयथाप्राहसमामृषिः ॥ १६ ॥ समयामूढयापुत्रोज्ञायमानोप्युपेक्षितः ॥ तन्मांदहतिविप्रर्षेयथासुविदितंतव ॥ १७ ॥ यदिपापमपापंवा
यदेतद्विवृतंमया ॥ तंद्रष्टुमिच्छामिभगवन्व्यपनेतुंत्वमर्हसि ॥ १८ ॥ यच्चास्यराज्ञोविदितंहृदिस्थंभवतोनघ ॥ तंचायंलभतांकाममद्यैवमुनिसत्तम ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंव्यासोवेदविदांवरः ॥ साधुसर्वमिदंभाव्यमेवमेतद्यथात्थमां ॥ २० ॥ अपराधश्चतेनास्तिकन्याभावंगताह्यसि ॥ देवाश्चैश्वर्यवंतोवैशरी
॥१९॥ राण्याविशंतिवै ॥ २१ ॥ संतिदेवनिकायाश्चसंकल्पाज्जनयंतिये ॥ वाचादृष्ट्यातथास्पर्शात्संघर्षेणेतिपंचधा ॥ २२ ॥ मनुष्यधर्मोदैवेनधर्मेणहिनदुष्यति ॥ इ १५
तिकुंतिविजानीहिव्येतुतेमानसोज्वरः ॥ २३ ॥ सर्वंबलवतांपथ्यंसर्वंबलवतांशुचि ॥ सर्वंबलवतांधर्मःसर्वंबलवतांस्वकं ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवा
सिकेप० पुत्रदर्शनप० व्यासकुंतीसंवादेत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ९॥ व्यासउवाच भद्रेद्रक्ष्यसिगांधारीपुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा ॥ वधूश्चपति
भिःसार्धंनिशिसुप्तोत्थिताइव ॥ १ ॥ कर्णंद्रक्ष्यतिकुंतीचसौभद्रंचापियादवी ॥ द्रौपदीपंचपुत्रांश्चपितॄन्भ्रातॄंस्तथैवच ॥ २ ॥ पूर्वमेवैषहृदयेव्यवसायोभव
न्मम ॥ यदास्मिचोदितोराज्ञाभवत्यापृथयैवच ॥ ३ ॥ नतेशोच्यामहात्मानःसर्वएवनरर्षभाः ॥ क्षत्रधर्मपराःसंतस्तथाहिनिधनंगताः ॥ ४ ॥ भवितव्यमव
श्यंतत्सुरकार्यमनिंदिते ॥ अवतेरुस्ततःसर्वेदेवभागामहीतलं ॥ ५ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवपिशाचागुह्यराक्षसाः ॥ तथापुण्यजनाश्चैवसिद्धादेवर्षयोपिच ॥ ६ ॥
देवाश्चदानवाश्चैवतथादेवर्षयोमलाः ॥ तएतेनिधनंप्राप्ताःकुरुक्षेत्रेरणाजिरे ॥ ७ ॥ गंधर्वराजोयोधीमान्धृतराष्ट्रइतिश्रुतः ॥ सएवमानुषेलोकेधृतराष्ट्रःपतिस्त
व ॥ ८ ॥ पांडुंमरुद्गणाद्विद्धिविशिष्टतममच्युतं ॥ धर्मस्यांशोभवत्क्षत्ताराजाचैवयुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ कलिंदुर्योधनंविद्धिशकुनिंद्वापरंतथा ॥ दुःशासनादीन्विद्धि
त्वंराक्षसान्शुभदर्शने ॥ १० ॥ मरुद्गणाद्भीमसेनंबलवंतमरिंदमं ॥ विद्धित्वंतुनरमृषिमिमंपार्थंधनंजयं ॥ ११ ॥ नारायणंहृषीकेशमश्विनौयमजौतथा ॥ यः
सवैपार्थाद्दुद्भूतःसंहर्षजननस्तथा ॥ १२ ॥ यश्चपांडवदायादोहतःषड्भिर्महारथैः ॥ ससोमइहसौभद्रोयोगादेवाभवद्द्विधा ॥ १३ ॥ द्विधाकृत्वात्मनोदेहमादि
त्यंतपतांवरं ॥ लोकांश्चतापयानंवैविद्धिकर्णंचशोभने ॥ १४ ॥ द्रौपद्यासहसंभूतंधृष्टद्युम्नंचपावकात् ॥ अग्नेर्भागंशुभंविद्धिराक्षसंतुशिखंडिनं ॥ १५ ॥ द्रोणं
बृहस्पतेर्भागंविद्धिद्रौणिंचरुद्रजं ॥ भीष्मंचविद्धिगांगेयंवसुंमानुषतांगतं ॥ १६ ॥ एवमेतेमहाप्रज्ञेदेवामानुष्यमेत्यहि ॥ ततःपुनर्गताःस्वर्गंकृतेकर्मणिशोभ
ने ॥ १७ ॥ यच्चवैहृदिसर्वेषांदुःखमेतच्चिरंस्थितं ॥ तदद्यव्यपनेष्यामिपरलोककृताद्भयात् ॥ १८ ॥ ॥१९॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७॥ ततोनिशायामित्यस्मिन्नध्यायद्वयेमृतानांपुनर्दर्शनमुक्तं तेनतेषां सत्वमस्तीतिस्पष्टमुक्तं अतोमृतानांसत्वमस्तिनवेतिसंशयःपरास्तः अथभस्मीभूतानांकथंप्रत्यक्षेणदर्शनं स्वमवदितिचेत् व्यासस्यैंद्रजालिकत्वापत्यासंशयोच्छेदकत्वानुपपत्तिः अथदेवताभावंगतानांतेषां पुनर्भीष्मादिभावेनयोगबलादभिव्यक्तिर्भवति तर्हिभस्मीभूतस्यदेहस्यपुनरुदयायोगात्तत्सदृशैर्देहांतरैरुपेतानामेवतेषांदर्शनमितिवाच्यं तथापिदेहांतरेममायंभर्तेतिबुद्धिमतीनांस्त्रीणांभ्रांतिरेव पूर्वदेहनाशस्य दृढतरस्मरणात् अस्मरणेपुनःस्वमतुल्यतेतितुल्यं अत्रब्रूमः हार्दविद्यांप्रकृत्यश्रूयते तइमेसत्याःकामाअनृतापिधानाइति तस्माद्दहराकाशंप्रकृत्यएतत्सत्यंब्रह्मपुरमस्मिन्सर्वेकामाःसमाहिताइति तथायोयोह्य

सर्वेभवंतोगच्छंतुनदींभागीरथींप्रति ॥ तत्रद्रक्ष्यथतान्सर्वान्येहतास्मिन्रणाजिरे ॥ १९ ॥ वैशंपायनउवाच इतिव्यासस्यवचनंश्रुत्वासर्वोजनस्तदा ॥ महतासिंहनादेनगंगामभिमुखोययौ ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रश्चसामात्यःप्रययौसहपांडवैः ॥ सहितोमुनिशार्दूलैर्गंधर्वैश्चसमागतैः ॥ २१ ॥ ततोगंगांसमासाद्यक्रमेणसजनार्णवः ॥ निवासमकरोत्सर्वोयथाप्रीतियथासुखं ॥ २२ ॥ राजाचपांडवैःसार्धमिष्टेदेशेसहानुगः ॥ निवासमकरोद्धीमान्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २३ ॥ जगामतदहश्चापितेषांवर्षशतंयथा ॥ निशांप्रतीक्ष्यमाणानांदिदृक्षूणांमृतान्नृपान् ॥ २४ ॥ अथपुण्यंगिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ॥ ततःकृताभिषेकास्तेनैशं कर्मसमाचरन् ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासि० पुत्रदर्शनप० गंगातीरगमनेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततोनिशायांप्राप्तायांकृतसायाह्निकक्रियाः ॥ व्यासमभ्यगमन्सर्वेयेतत्रासन्समागताः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रस्तुधर्मात्मापांडवैःसहितस्तदा ॥ शुचिरेकमनासार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ २ ॥ गांधार्यासहनार्यस्तुसहिताःसमुपाविशन् ॥ पौरजानपदश्चापिजनःसर्वोयथावयः ॥ ३ ॥ ततोव्यासोमहातेजाःपुण्यंभागीरथीजलं ॥ अवगाह्याजुहावाथसर्वान्लोकान्महामुनिः ॥ ४ ॥ पांडवानांचयेयोधाःकौरवाणांचसर्वशः ॥ राजानश्चमहाभागानानादेशनिवासिनः ॥ ५ ॥ ततःसुतुमुलःशब्दोजलांतेजनमेजय ॥ प्रादुरासीद्यथापूर्वंकुरुपांडवसेनयोः ॥ ६ ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ ससैन्याःसलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुःसहस्रशः ॥ ७ ॥

स्येतःप्रैतिनतमिहदर्शनायोपलभतेइत्युपक्रम्ययेचास्येहजीवायेचप्रेतायच्चान्यदिच्छन्नलभतेसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइत्यादि सत्यंब्रह्मपुरंत्वदंबरमित्यर्थः समस्तःसदासन्नेवास्सतएवतत्रमुनयःपश्यंत्यतीतादिकं मिथ्याब्रह्मपुरंशरीरममुनासत्यपुरंछादितंसर्पेणस्रगिवेत्यमुष्यविलयेसत्यंपुरंप्रकाशते तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकंजैवंरूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषाद्यनेकानर्थकलुषितंतद्विलयनेनतद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिविशिष्टंपारमेश्वरंरूपंविद्ययाप्रतिपद्यतेसर्पादिविलयनेरज्ज्वादिवदितिभाष्याच्च ब्राह्मलौकिकाएवसत्याभीष्मादयोऽन्तैर्जन्मादिभिर्भावविकारैराविर्भूयतिरोभूताःसंतोमहर्षिविद्ययाविर्भूयरूप्यादिभिश्चयाथात्म्येनगृहीताःसंतस्ताभिःसहरेमिरइतियुक्तमुत्पश्यामः विशेषस्त्वस्मत्कृतेवेदांतकतकेदहराधिकरणेद्रष्टव्यः अक्षरार्थस्तुस्पष्टएव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिआश्रमवा॰नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

विराटद्रुपदौचैवसहपुत्रौससैनिकौ ॥ द्रौपदेयाश्चसौभद्रोराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ ८ ॥ कर्णदुर्योधनौचैवशकुनिश्चमहारथः ॥ दुःशासनादयश्चैवधार्तराष्ट्राम

॥ २० ॥ हाबलाः ॥ ९ ॥ जारासंधिर्भगदत्तोजलसंधश्चवीर्यवान् ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योवृषसेनश्चसानुजः ॥ १० ॥ लक्ष्मणोराजपुत्रश्चधृष्टद्युम्नस्यचात्मजाः ॥ शिखं

डिपुत्राःसर्वेचधृष्टकेतुश्चसानुजः ॥ ११ ॥ अचलोवृषकश्चैवराक्षसश्चाप्यलायुधः ॥ बाह्लिकःसोमदत्तश्चचेकितानश्चपार्थिवः ॥ १२ ॥ एतेचान्येचबहवोबहु १५

त्वाद्येनकीर्तिताः ॥ सर्वेभासुरदेहास्तेसमुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३ ॥ यस्यवीरस्ययोवेषोयोध्वजोयच्चवाहनं ॥ तेनतेनव्यदृश्यंतसमुपेतानराधिपाः ॥ १४ ॥ दिव्यां

बरधराःसर्वेसर्वेभ्राजिष्णुकुंडलाः ॥ निर्वैरानिरहंकाराविगतक्रोधमत्सराः ॥ १५ ॥ गंधर्वैरुपगीयंतःस्तूयमानाश्चबंदिभिः ॥ दिव्यमाल्यांबरधरावृताश्चाप्स

रसांगणैः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्यचतदादिव्यंचक्षुर्नराधिप ॥ मुनिःसत्यवतीपुत्रःप्रीतःप्रादात्तपोबलात् ॥ १७ ॥ दिव्यज्ञानबलोपेतागांधारीचयशस्विनी ॥ ददर्श

पुत्रांस्तान्सर्वान्येचान्येपिमृधेहताः ॥ १८ ॥ तदद्भुतमचिंत्यंचसुमहल्लोमहर्षणं ॥ विस्मितःसजनःसर्वोददर्शानिमिषेक्षणः ॥ १९ ॥ तदुत्सवमहोदग्रंहृष्टना

रीनराकुलं ॥ आश्चर्यभूतंददृशेचित्रंपटगतंयथा ॥ २० ॥ धृतराष्ट्रस्तुतान्सर्वान्पश्यन्दिव्येनचक्षुषा ॥ मुमुदेभरतश्रेष्ठप्रसादात्तस्यवैमुनेः ॥ २१ ॥ इतिश्री

महाभारतेआश्रमवासि॰पुत्रदर्शनप॰भीष्मादिदर्शनेद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेपुरुषश्रेष्ठाःसमाजग्मुःपरस्परं ॥ वि

गतक्रोधमात्सर्याःसर्वेविगतकल्मषाः ॥ १ ॥ विधिंपरममास्थायब्रह्मर्षिविहितंशुभं ॥ संहृष्टमनसःसर्वेदेवलोकइवामराः ॥ २ ॥ पुत्रःपित्राचमात्राचभार्या

श्चपतिभिःसह ॥ भ्रात्राभ्रातासखाचैवसख्याराजन्समागताः ॥ ३ ॥ पांडवास्तुमहेष्वासंकर्णंसौभद्रमेवच ॥ संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ ४ ॥

ततस्तेप्रीयमाणावैकर्णेनसहपांडवाः ॥ समेत्यपृथिवीपालसौहृद्येचास्थिताभवन् ॥ ५ ॥ परस्परंसमागम्ययोधास्तेभरतर्षभ ॥ मुनेःप्रसादात्तेह्येवंक्षत्रियान

ष्टमन्यवः ॥ ६ ॥ असौहृदंपरित्यज्यसौहृदेपर्यवस्थिताः ॥ एवंसमागताःसर्वेगुरुभिर्बांधवैःसह ॥ ७ ॥ पुत्रैश्चपुरुषव्याघ्राःकुरवोन्येचपार्थिवाः ॥ तांरात्रिमखि

लामेवंविहृत्यप्रीतमानसाः ॥ ८ ॥ मेनिरेपरितोषेणनृपाःस्वर्गसदोयथा ॥ नात्रशोकोभयंत्रासोनारतिर्नायशोभवत् ॥ ९ ॥ ॥ २० ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

परस्परंसमागम्ययोधानांभरतर्षभ ॥ समागतास्ताःपितृभिर्भ्रातृभिःपतिभिःसुतैः ॥ १० ॥ मुदंपरमिकांप्राप्यनार्योदुःखमथात्यजन् ॥ एकांरात्रिंविहृत्यैव
तेवीरास्ताश्चयोषितः ॥ ११ ॥ आमंत्र्यान्योन्यमाश्लिष्यततोजग्मुर्यथागतं ॥ ततोविसर्जयामासलोकांस्तान्मुनिपुंगवः ॥ १२ ॥ क्षणेनांतर्हिताश्चैवप्रेक्षता
मेवतेभवन् ॥ अवगाह्यमहात्मानःपुण्यांभागीरथींनदीं ॥ १३ ॥ सरथाःसध्वजाश्चैवस्वानिवेश्मानिभेजिरे ॥ देवलोकंययुःकेचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ॥ १४ ॥
केचिच्चवारुणंलोकंकेचित्कौबेरमाप्नुवन् ॥ ततोवैवस्वतंलोकंकेचिच्चैवाप्नुवन्नृपाः ॥ १५ ॥ राक्षसानांपिशाचानांकेचिच्चाप्युत्तरान्कुरून् ॥ विचित्रगतयःस
र्वेयानवाप्यामरैःसह ॥ १६ ॥ आजग्मुस्तेमहात्मानःसवाहाःसपदानुगाः ॥ गतेषुतेषुसर्वेषुसलिलस्थोमहामुनिः ॥ १७ ॥ धर्मशीलोमहातेजाःकुरूणांहितकृ
त्तथा ॥ ततःप्रोवाचताःसर्वाःक्षत्रियानिहतेश्वराः ॥ १८ ॥ यायाःपतिकृतान्लोकानिच्छंतिपरमस्त्रियः ॥ ताजाह्नवीजलंक्षिप्रमवगाहंत्वतंद्रिताः ॥ १९ ॥ त
तस्तस्यवचःश्रुत्वाश्रद्दधानावरांगनाः ॥ श्वशुरंसमनुज्ञाप्यविविशुर्जाह्नवीजलं ॥ २० ॥ विमुक्तामानुषैर्देहैस्ततस्ताभर्तृभिःसह ॥ समाजग्मुस्तदासाध्व्यःस
र्वाएवविशांपते ॥ २१ ॥ एवंक्रमेणसर्वास्ताःशीलवत्यःपतिव्रताः ॥ प्रविश्यक्षत्रियामुक्ताजग्मुर्भर्तृसलोकतां ॥ २२ ॥ दिव्यरूपसमायुक्तादिव्याभरणभूषिताः ॥
दिव्यमाल्यांबरधरायथासांपतयस्तथा ॥ २३ ॥ ताःशीलगुणसंपन्नाविमानस्थागतक्लमाः ॥ सर्वाःसर्वगुणोपेताःस्वस्थानंप्रतिपेदिरे ॥ २४ ॥ यस्ययस्यतुयः
कामस्तस्मिन्कालेबभूवह ॥ तंतंविसृष्टवान्व्यासोवरदोधर्मवत्सलः ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वानरदेवानांपुनरागमनंनराः ॥ जहृषुर्मुदिताश्चासन्नानादेशगताअपि ॥
॥ २६ ॥ प्रियैःसमागमंतेषांयःसम्यक्शृणुयान्नरः ॥ प्रियाणिलभतेनित्यमिहचप्रेत्यचैवसः ॥ २७ ॥ इष्टबांधवसंयोगमनायासमनामयं ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्वि
द्वान्विदुषोधर्मवित्तमः ॥ २८ ॥ सयशःप्राप्नुयाल्लोकेपरत्रचशुभांगतिं ॥ स्वाध्याययुक्तामनुजास्तपोयुक्ताश्चभारत ॥ २९ ॥ साध्वाचारादमोपेतादाननिर्धू
तकल्मषाः ॥ ऋजवःशुचयःशांताहिंसानृतविवर्जिताः ॥ ३० ॥ आस्तिकाःश्रद्दधानाश्चधृतिमंतश्चमानवाः ॥ श्रुत्वाश्चर्यमिदंपर्वत्यवाप्स्यंतिपरांगतिं ॥ ३१ ॥
इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिपुत्रदर्शनपर्वणिस्त्रीणांस्वस्वपतिलोकगमनेत्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वाध्यायद्वयोक्तमेवार्थंप्रश्नोत्तराभ्यांनिरूपयति एतच्छ्रुत्वेत्यादिना ॥ १ ॥ कथंनुत्यक्ताःभस्मीभूतायेदेहास्तेषांतद्रूपेणैवपूर्वरूपेणैवदर्शनंकथमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ अवीतियुग्मं सर्वेषांदेवासुरमनुष्याणां कर्माणिकुर्वतांकर्मणांभोगमंतरेणकदाचिदपिविप्रणाशोनास्ति यथास्वमेशुभाशुभैःकर्मभिःशुभमशुभंवास्वामंदेहंप्राप्यतद्वाराकर्मफलंसुखदुःखादिकंभुक्त्वाकर्मोपरतौसत्यांतदेहंसंहरति जाग्रद्देहस्तुतदानीमविकृतएवतिष्ठति एवंकर्मजेषुमानुषादिदेहेषुनश्यत्स्वपिहार्दाकाशस्थाःपित्रादिदेहाअविनष्टाएवसंति अतएवाथयइहात्मानमनुविद्यव्रजंत्येताꣳश्चसत्यान्कामाꣳस्तेषाꣳसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति सयदिपितृलोककामोभवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतितेनपितृलोकेनसंपन्नोमहीयतइतिश्रुतिः सत्यानांपित्रादीनामुत्थानंदर्शयति ॥ ४ ॥ तदेतदाह महाभूतानीति भूतानांप्राणिनामधिपतेरीश्वरस्यसंश्रयान्महाभूतान्यस्मदादिशरीरापेक्षयाअविनाशित्वादियोगान्महाभूतानिहार्दाकाशस्थाःपित्रादयस्तस्यैवसंबंधान्नित्यानि कर्मजानितुभूतानिकर्मक्षयेविलीयंतइतिभावः तेषांचमहाभूतानांनित्यानांशरीराणामनित्यैःशरीरैःसहसंवासस्तादात्म्येनावस्थानंसंसारदशायामस्ति वियुज्यतांअनित्यानांनाशेतैःसहवियुज्यमानानांतेषांनित्यानांविनाशोन नास्यजरयैतज्जीर्यतिनवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्मपुरमिति

सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वानृपोविद्वान्हृष्टोभूज्जनमेजयः॥पितामहानांसर्वेषांगमनागमनंतदा॥१॥ अब्रवीच्च मुदायुक्तःपुनरागमनंप्रति॥ कथंनुत्यक्तदेहानांपुनस्तद्रूपदर्शनं॥२॥ इत्युक्तःसद्विजश्रेष्ठोव्यासशिष्यःप्रतापवान्॥ प्रोवाचवदतांश्रेष्ठस्तंनृपंजनमेजयं॥३॥ वैशंपायनउवाच अविप्रणाशःसर्वेषांकर्मणामितिनिश्चयः॥ कर्मजानिशरीराणितथैवाकृतयोनृप ॥ ४ ॥ महाभूतानिनित्यानिभूताधिपतिसंश्रयात् ॥ तेषांचनित्यसंवासोनविनाशोवियुज्यतां ॥ ॥ ५ ॥ अनायासकृतंकर्मसत्यःश्रेष्ठःफलागमः ॥ आत्माचैभिःसमायुक्तःसुखदुःखमुपाश्नुते ॥ ६ ॥ अविनाश्यस्तथायुक्तःक्षेत्रज्ञइतिनिश्चयः ॥ भूतानामात्मकोभावोयथासौनवियुज्यते॥ ७॥ यावन्नक्षीयतेकर्मतावत्तस्यस्वरूपता॥ क्षीणकर्मानरोलोकेरूपान्यत्वंनियच्छति॥ ८॥ नानाभावास्तथैकत्वंशरीरंप्राप्यसंहताः॥ भवंतितेतथानित्याःपृथग्भावंविजानतां॥ ९॥

श्रुतेः तस्मात्कर्मजानांनाशेप्यकर्मजानांहार्दाकाशस्थानांपित्रादिदेहानामविनाशात्पुनस्तद्रूपेणतेषांदर्शनंयुक्तमेव ॥ ५ ॥ कथमेतदवाप्यतेइत्यतआह अनायासेति प्रवृत्तिरूपंकर्मआयासकृतंतद्विपरीतंतुनिवृत्तिरूपंकर्मअनायासकृतं तस्मादयंसत्यःश्रेष्ठश्चउक्तविधःफलागमोभवति एभिरायासयुक्तैःकर्मभिः ॥६॥ तर्हिकर्मसंबंधादात्मानश्यतिनेत्याह अविनाश्यइति यद्यपिदुःखयोगआत्मनोस्तितथापिक्षेत्रज्ञआत्मातैर्दुःखैरविनाश्यएवअविकार्यएवअसंगत्वात् वधस्यचाध्यासिकत्वात् अत्रदृष्टांतमाह भूतानामिति यथासौभूतानांअस्मदादिशरीराणां आत्मकःआत्मनःप्रतिकृतिर्दर्पणादौप्रतिबिंबोदर्पणधर्मान्मलिनत्वादीननुकुर्वाणोपितन्नाशान्नश्यति नवियुज्यतइत्यस्यननश्यतीत्यर्थः एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगेपिद्रष्टव्यं ॥ ७॥ यावत्कर्मदेहारंभकमस्तितावत्तस्यदेहस्यस्वरूपतातत्रात्मत्वाध्यासइत्यर्थः कर्मक्षयेतुदेहांतरेआत्मत्वाध्यासोभवतीत्याह क्षीणेति ॥ ८॥ येनानाभावाःभूतेंद्रियादयोभिन्नाःपदार्थाःशरीरंप्राप्यएकत्वंदेवदत्तोहंमनुष्यपुत्रइतिदेहादितादात्म्यंसंहताःसंप्राप्तास्तेएवभावादेहादीनामात्मनःपृथक्त्वंविजानतांयोगिनांनित्याभवंति अज्ञानिनांयेअनित्याभावास्तएवज्ञानिनांनित्यात्मरूपाभवंतीत्यर्थः ॥९॥ ॥२१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संज्ञपनंमारणं तदाहिसूर्यंतेचक्षुःवातंप्राणइत्यादयोमंत्राःपठ्यंतेततोलिंगाद्गम्यतेयत्शरीरिणांप्राणाइंद्रियाणिनित्यंनिश्चितंनित्यंसर्वदालोकांतरेगताइति तेनसर्वःशरीरीविभुरेवास्तिनतूपाधिपरिच्छिन्नःपरि
च्छिन्नत्वाभिमानस्त्वस्याविद्यकइतिभावः ॥१०॥ तवतुज्ञानेऽधिकाराभावात्सोपासनकर्मप्राप्यंदेवयानमार्गमेवाश्रयस्वेत्याह अहमिति तेतवयोग्याइतिशेषः ॥११॥ यत्रकालेतेत्वयायज्ञआल्हतःकृतस्तत्रतदे
वदेवास्तवहिताःसखायोजाताः यदैवंतदैवदेवाःपशूनांजीवानांगमनेतत्तल्लोकप्राप्तौईश्वरानिग्रहानुग्रहकराः ॥ १२ ॥ यस्मादेवंतस्मान्नित्याजीवादेवानिष्प्रागतिमंतोभवंतिनान्येअयजमानाः एवंसाधैनकर्म
निष्ठामुक्त्वाज्ञाननिष्ठामाहसार्धेन नित्येइति पांचभौतिकोदेववर्गःसर्वोपिनित्यःपुरुषश्चतद्द्रष्टानित्यः ॥ १३ ॥ उभयोरपिनित्ययोःसतोर्योस्यनानायोगंअनेकदेहसंबंधंपश्यतिसवृथामतिर्वियोगेपितृपुत्रादिना
शेशोचतिमौढ्यात् उक्तरीत्यानदेहोनश्यतिनाप्यात्मेतिनिर्निमित्तस्तेषांशोकइतिभावः ॥ १४ ॥ यदिस्त्र्यादिनाशाद्दुःखंपश्यतितर्हिस्त्र्यादीनांपरिग्रहएवनकर्तव्यः नहिवंध्यायाःपुत्रशोकार्तिरस्ति वस्तुतस्त्वसं

अश्वमेधेश्रुतिश्चेयमश्वसंज्ञपनंप्रति ॥ लोकांतरगतानित्यंप्राणानित्यंशरीरिणां ॥ १० ॥ अहंहितंवदाम्येतत्प्रियंचेत्तवपार्थिव ॥ देवयानाहिपंथानःश्रुतास्ते
यज्ञसंस्तरे ॥ ११ ॥ आल्हतोयत्रयज्ञस्तेतत्रदेवाहितास्तव ॥ यदासमन्वितादेवाःपशूनांगमनेश्वराः ॥ १२ ॥ गतिमंतश्चतेनेष्ट्वानान्येनित्याभवंत्युत ॥ नित्ये
स्मिन्पंचकेवर्गेनित्येचात्मनिपूरुषः ॥ १३ ॥ अस्यनानासमायोगंयःपश्यतिवृथामतिः ॥ वियोगेशोचतेत्यर्थंसबालइतिमेमतिः ॥ १४ ॥ वियोगेदोषदर्शीयः
संयोगंसविसर्जयेत् ॥ असंगेसंगमोनास्तिदुःखंभुविवियोगजं ॥ १५ ॥ परापरज्ञस्त्वपरोनाभिमानादुदीरितः ॥ अपरज्ञःपरांबुद्धिंज्ञात्वामोहाद्विमुच्यते ॥
॥ १६ ॥ अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतः ॥ नाहंतंवेद्मिनासौमांनचमेस्तिविरागता ॥ १७ ॥ येनयेनशरीरेणकरोत्ययमनीश्वरः ॥ तेनतेनशरीरेणतदव
श्यमुपाश्नुते ॥ मानसंमनसाप्नोतिशरीरंचशरीरवान् ॥ १८ ॥ इतिश्रीम०आश्रमवा०पुत्रदर्शनप०जनमेजयंप्रतिवैशंपायनवाक्येचतुस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३४ ॥
वैशंपायनउवाच अदृष्ट्वातुनृपःपुत्रान्दर्शनंप्रतिलब्धवान् ॥ ऋषेःप्रसादात्पुत्राणांस्वरूपाणांकुरूद्वह ॥ १ ॥

गेआत्मनिवियोगजंदुःखंवास्त्र्यादिसंगमोवानास्तीत्याह संगइति ॥ १५ ॥ परेति अपरस्तुउक्तविधांज्ञाननिष्ठामप्राप्तस्तु परापरज्ञोनित्यानित्यविभागमात्रज्ञः अभिमानाद्देहादितादात्म्यात् उपासनाबलेनउ
दीरितउत्क्षिप्तः अपरज्ञः सगुणब्रह्मवित्भूत्वापश्चात्परांबुद्धिंनिर्विशेषवस्तुज्ञानंप्राप्यमोहान्मूलाज्ञानाद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ मुक्तस्यलक्षणमाह अदर्शनादिति कर्मकर्तुरभावाददर्शनंप्रत्यक्चैतन्यंतस्मादापतित
स्तत्रैवचलीनोऽतस्तंमुक्तमहंनवेद्मि अगोचरत्वात् असौचमांनवेत्ति करणाभावात् तर्हित्वमपितादृक्कुतोनभवसीत्याह नचमेस्तिविरागतेति परंवैराग्यमेवमुख्यंमोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ येनेति मनसाकृ
तंपापंमानसतापेनैवानुभूयतेएवंशरीरेणकृतंशारीरेणोपतापेनेतिकायवाङ्मनसांचापलंत्यक्त्वावायुनिरोधंकुर्यादितिसार्धश्लोकार्थः ॥ १८ ॥ इतिआश्रमवासिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुस्त्रिंशोऽ
ध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥७ ॥७॥ अदृष्ट्वेति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सधृतराष्ट्रोराजाविदुरश्च सिद्धिंग्ययौइतिद्वयोःसंबंधः तत्रापिविदुरस्तपोबलात् धृतराष्ट्रोव्यासंसमासाद्येतिसंबंधः ॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ ज्ञापयामास आलोचितवान् स्नापयामासेतिपाठःस्पष्टः॥९॥१०॥

सराजाराजधर्मांश्चब्रह्मोपनिषदंतथा॥अवाप्तवान्नरश्रेष्ठोबुद्धिनिश्चयमेवच॥ २॥विदुरश्चमहाप्राज्ञोययौसिद्धिंतपोबलात्॥धृतराष्ट्रःसमासाद्यव्यासंचैवतप
स्विनं॥३॥ जनमेजयउवाच ममापिवरदोव्यासोदर्शयेत्पितरंयदि॥ तद्रूपवेषवयसंश्रद्दध्यांसर्वमेवते॥४॥प्रियंमेस्यात्कृतार्थश्चस्यामहंकृतनिश्चयः॥ प्रसा
दादृषिमुख्यस्यममकामःसमृध्यतां॥५॥ सौतिरुवाच इत्युक्तवचनेतस्मिन्नृपेव्यासःप्रतापवान्॥ प्रसादमकरोद्धीमानानयच्चपरिक्षितं॥६॥ ततस्तद्रूपवय
समागतंनृपतिंदिवः॥ श्रीमंतंपितरंराजाददर्शजनमेजयः॥ ७॥ शमीकंचमहात्मानंपुत्रंतंचास्यशृंगिणं ॥ अमात्यायेबभूवुश्चराज्ञस्तांश्चददर्शह॥ ८ ॥ ततः
सोवभृथेराजामुदितोजनमेजयः॥ पितरंस्नापयामासस्वयंसस्नौचपार्थिवः॥ ९ ॥ स्नात्वासनृपतिर्विप्रमास्तीकमिदमब्रवीत्॥ यायावरकुलोत्पन्नंजरत्कारु
सुतंतदा॥ १०॥आस्तीकविविधाश्चर्योयज्ञोयमितिमेमतिः॥ यदद्यायंपिताप्राप्तोममशोकप्रणाशनः॥ ११॥ आस्तीकउवाच ऋषिर्द्वैपायनोयत्रपु
राणस्तपसोनिधिः॥ यज्ञेकुरुकुलश्रेष्ठतस्यलोकावुभौजितौ॥ १२॥ श्रुतंविचित्रमाख्यानंत्वयापांडवनंदन॥ सर्पाश्चभस्मसान्नीतागतश्चपदवींपितुः॥ १३॥
कथंचित्तक्षकोमुक्तःसत्यत्वात्तवपार्थिव ॥ ऋषयःपूजिताःसर्वेगतिर्दृष्टामहात्मनः॥ १४ ॥ प्राप्तःसुविपुलोधर्मःश्रुत्वापापविनाशनं॥ विमुक्तोहृदयग्रंथिरुदा
रजनदर्शनात्॥ १५॥ येचपक्षधराधर्मेसद्वृत्तरुचयश्चये॥ यान्दृष्ट्वाहीयतेपापंतेभ्यःकार्यानमस्क्रिया॥१६॥ सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वाद्विजश्रेष्ठात्सरा
जाजनमेजयः॥ पूजयामासतमृषिमनुमान्यपुनःपुनः॥ १७॥ पप्रच्छतमृषिंचापिवैशंपायनमच्युतं ॥ कथावशेषंधर्मज्ञोवनवासस्यसत्तम॥ १८॥ इति
श्रीमहाभारतेआश्रमवा०पुत्रदर्शनप०जनमेजयस्यस्वपितृदर्शनेपंचत्रिंशोऽध्यायः॥ ३५॥ ॥ ॥ जनमेजयउवाच दृष्ट्वापुत्रांस्तथापौत्रान्सानु
बंधान्जनाधिपः॥ धृतराष्ट्रःकिमकरोद्राजाचैवयुधिष्ठिरः॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच तद्दृष्ट्वामहदाश्चर्यंपुत्राणांदर्शनंनृप ॥ वीतशोकःसराजर्षिःपुनरा
श्रममागमत्॥ २ ॥इतरस्तुजनःसर्वस्तेचैवपरमर्षयः ॥ प्रतिजग्मुर्यथाकामंधृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३॥ पांडवास्तुमहात्मानोलघुभूयिष्ठसैनिकाः॥ पुनर्जग्मु
र्महात्मानंसदारास्तंमहीपतिं॥ ४ ॥ तमाश्रमपदंधीमान्ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः॥ मुनिःसत्यवतीपुत्रोधृतराष्ट्रमभाषत॥५॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥

पापविनाशनंइतिहासमितिशेषः ॥१५॥ पक्षधराःपक्षस्थापकाः ॥१६॥१७॥१८॥ इतिआ०नै०भा०पंचत्रिंशोऽध्यायः॥३५॥ ॥ ॥ दृष्ट्वेति ॥१॥२॥३॥४॥ आश्रमपदंआश्रमंप्राप्तं ॥ ५॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ बहवःप्रत्यर्थिनःप्रार्थयानाःशत्रवोयत्रतत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नाथेनत्वया ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्रमहाबाहोश्टणुकौरवनंदन ॥ श्रुतंतेज्ञानवृद्धानामृषीणांपुण्यकर्मणां ॥ ६ ॥ अद्धाभिजनवृद्धानांवेदवेदांगवेदिनां ॥ धर्मज्ञानांपुराणानांवदतांविवि
धाःकथाः ॥ ७ ॥ मास्मशोकेमनःकार्षीर्दिष्टेनव्यथतेबुधः ॥ श्रुतंदेवरहस्यंतेनारदाद्देवदर्शनात् ॥ ८ ॥ गतास्तेक्षत्रधर्मेणशस्त्रपूतांगतिंशुभां ॥ यथादृष्टास्त्वया
पुत्रास्तथाकामविहारिणः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरःस्वयंधीमान्भवंतमनुरुध्यते ॥ सहितोभ्रातृभिःसर्वैःसदारःससुहृज्जनः ॥ १० ॥ विसर्जयैनंयात्वेषस्वराज्यमनु
शासतां ॥ मासःसमधिकस्तेषामतीतोवसतांवने ॥ ११ ॥ एतद्धिनित्यंयत्नेनपदंरक्ष्यंनराधिप ॥ बहुप्रत्यर्थिकंह्येतद्राज्यंनामकुरूद्वह ॥ १२ ॥ इत्युक्तःकौरवो
राजाव्यासेनातुलतेजसा ॥ युधिष्ठिरमथाहूयवाग्मीवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ अजातशत्रोभद्रंतेश्टणुमेभ्रातृभिःसह ॥ त्वत्प्रसादान्महीपालशोकोनास्मान्प्रबा
धते ॥ १४ ॥ रमेचाहंत्वयापुत्रपुरेवगजसाह्वये ॥ नाथेनानुगतोविद्वन्प्रियेषुपरिवर्तिना ॥ १५ ॥ प्राप्तंपुत्रफलंत्वत्तःप्रीतिर्मेपरमात्वयि ॥ नमेमन्युर्महाबाहोगम्य
तांपुत्रमाचिरं ॥ १६ ॥ भवंतंचेहसंप्रेक्ष्यतपोमेपरिहीयते ॥ तपोयुक्तंशरीरंचत्वांदृष्ट्वाधारितंपुनः ॥ १७ ॥ मातरौतेतथैवेमेशीर्णपर्णकृताशने ॥ ममतुल्यव्रते
पुत्रनचिरंवर्तयिष्यतः ॥ १८ ॥ दुर्योधनप्रभृतयोदृष्टालोकांतरंगताः ॥ व्यासस्यतपसोवीर्याद्भवतश्चसमागमात् ॥ १९ ॥ प्रयोजनंचनिर्वृत्तंजीवितस्यममा
नघ ॥ उग्रंतपःसमास्थास्येत्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ त्वय्यद्यपिंडःकीर्तिश्चकुलंचेदंप्रतिष्ठितं ॥ श्वोवाद्यवामहाबाहोगम्यतांपुत्रमाचिरं ॥ २१ ॥ राजनीतिःसु
बहुशःश्रुतातेभरतर्षभ ॥ संदेष्टव्यंनपश्यामिकृतंमेभवताविभो ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तवचनंतंतुनृपोराजानमब्रवीत् ॥ नमामर्हसिधर्मज्ञप
रित्यक्तुमनागसं ॥ २३ ॥ कामंगच्छंतुमेसर्वेभ्रातरोनुचरास्तथा ॥ भवंतमहमन्विष्येमातरौचयतव्रतः ॥ २४ ॥ तमुवाचाथगांधारीमैवंपुत्रश्टणुष्वच ॥ त्व
य्यधीनंकुरुकुलंपिंडश्चश्वशुरस्यमे ॥ २५ ॥ गम्यतांपुत्रपर्याप्तमेतावत्पूजितावयं ॥ राजायदाहतत्कार्यंत्वयापुत्रपितुर्वचः ॥ २६ ॥ वैशंपायनउवाच इत्यु
क्तःसतुगांधार्याकुंतीमिदमभाषत ॥ स्नेहबाष्पाकुलेनेत्रेप्रमृज्यरुदतींवचः ॥ २७ ॥ विसर्जयतिमांराजागांधारीचयशस्विनी ॥ भवत्यांबद्धचित्तस्तुकथंया
स्यामिदुःखितः ॥ २८ ॥ नचोत्सहेतपोविघ्नंकर्तुंतेधर्मचारिणि ॥ तपसोहिपरंनास्तितपसाविंदतेमहत् ॥ २९ ॥

अन्विष्येसेविष्ये ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ममापिनतथाराज्ञिराज्येबुद्धिर्यथापुरा ॥ तपस्येवानुरक्तंमेमनःसर्वात्मनातथा॥ ३० ॥ शून्येयंचमहीकृत्स्नानमेप्रीतिकरीशुभे॥ बांधवानःपरिक्षीणाबलंनोन
॥ २३ ॥ यथापुरा ॥ ३१ ॥ पंचालाःसुभृशंक्षीणाःकथामात्रावशेषिताः ॥ नतेषांकुलकर्तारंकंचित्पश्याम्यहंशुभे ॥ ३२ ॥ सर्वेहिभस्मसान्नीतास्तेद्रोणेनरणाजिरे ॥ अव
शिष्टाश्चनिहताद्रोणपुत्रेणवैनिशि ॥ ३३ ॥ चेदयश्चैवमत्स्याश्चदृष्टपूर्वास्तथैवनः ॥ केवलंवृष्णिचक्रंचवासुदेवपरिग्रहात् ॥ ३४ ॥ यद्दृष्ट्वास्थातुमिच्छामिध १५
र्मार्थंनार्थहेतुतः ॥ शिवेनपश्यनःसर्वान्दुर्लभंतवदर्शनं ॥ ३५ ॥ अविषह्यंचराजाहितीव्रंचारप्स्यतेतपः ॥ एतच्छ्रुत्वामहाबाहुःसहदेवोयुधांपतिः ॥ ३६ ॥
युधिष्ठिरमुवाचेदंबाष्पव्याकुललोचनः ॥ नोत्सहेहंपरित्यक्तुंमातरंभरतर्षभ ॥ ३७ ॥ प्रतियातुभवान्क्षिप्रंतपस्तप्स्याम्यहंविभो॥ इहैवशोषयिष्यामितपसेदंक
लेवरं ॥ ३८ ॥ पादशुश्रूषणेरक्तोराज्ञोमात्रोस्तथानयोः ॥ तमुवाचततःकुंतीपरिष्वज्यमहाभुजं ॥ ३९ ॥ गम्यतांपुत्रमैवंत्वंवोचःकुरुवचोमम ॥ आगमावःशि
वाःसंतुस्वस्थाभवतपुत्रकाः ॥ ४० ॥ उपरोधोभवेदेवमस्माकंतपसःकृते ॥ त्वत्स्नेहपाशबद्धाचहीयेयंतपसःपरात् ॥ ४१ ॥ तस्मात्पुत्रकगच्छत्वंशिष्टमल्पंचनः
प्रभो ॥ एवंसंस्तंभितंवाक्यैःकुंत्याबहुविधैर्मनः ॥ ४२ ॥ सहदेवस्यराजेंद्रराज्ञश्चैवविशेषतः ॥ तेमात्रासमनुज्ञाताराज्ञाचकुरुपुंगवाः ॥ ४३ ॥ अभिवाद्यकुरुश्रे
ष्ठमामंत्रयितुमारभन् ॥ युधिष्ठिरउवाच राज्यंप्रतिगमिष्यामःशिवेनप्रतिनंदिताः ॥ ४४ ॥ अनुज्ञातास्त्वयाराजन्गमिष्यामोविकल्मषाः ॥ एवमुक्तःस
राजर्षिर्धर्मराज्ञामहात्मना ॥ ४५ ॥ अनुजज्ञेसकौरव्यमभिनंद्ययुधिष्ठिरं ॥ भीमंचबलिनांश्रेष्ठंसांत्वयामासपार्थिवः ॥ ४६ ॥ सचास्यसम्यङ्मेधावीप्रत्यपद्यतवी
र्यवान् ॥ अर्जुनंचसमाश्लिष्ययमौचपुरुषर्षभौ ॥ ४७ ॥ अनुजज्ञेसकौरव्यःपरिष्वज्याभिनंद्यच ॥ गांधार्याचाभ्यनुज्ञाताःकृतपादाभिवादनाः ॥ ४८ ॥ जनन्या
समुपाघ्राताःपरिष्वक्ताश्चतेनृपं ॥ चक्रुःप्रदक्षिणंसर्वेवत्साइवनिवारणे ॥ ४९ ॥ पुनःपुनर्निरीक्षंतःप्रचक्रुस्तेप्रदक्षिणं ॥ द्रौपदीप्रमुखाश्चैवसर्वाःकौरवयोषि
तः ॥ ५० ॥ न्यायतःश्वशुरेवृत्तिंप्रयुज्यप्रययुस्ततः ॥ श्वश्रूभ्यांसमनुज्ञाताःपरिष्वज्याभिनंदिताः ॥ ५१ ॥ संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यंप्रययुर्भर्तृभिःसह ॥ ततःप्रजज्ञे
निनदःसूतानांयुज्यतामिति ॥ ५२ ॥ ॥ २३ ॥

निवारणेस्तनपानादितिशेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ५३ ॥इतिआश्रमवा०नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥३॥ द्विवर्षोपेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मेमयाऽतिचिरंदृष्टोसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

उष्ट्राणांक्रोशतांचापिहयानांहेषतामपि ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजासदारःसहसैनिकः ॥ नगरंहास्तिनपुरंपुनरायात्सबांधवः ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेप०पुत्रदर्शनप०युधिष्ठिरप्रत्यागमेषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तंचेदंपुत्रदर्शनपर्व ॥ ७ ॥ अथनारदागमनपर्व वैशंपायनउवाच द्विवर्षोपनिवृत्तेषुपांडवेषुयदृच्छया ॥ देवर्षिर्नारदोराजन्नाजगामयुधिष्ठिरं ॥ १ ॥ तमभ्यर्च्यमहाबाहुःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ आसीनंपरिविश्वस्तंप्रोवाचवदतांवरः ॥ २ ॥ चिरात्तुनानुपश्यामिभगवंतमुपस्थितं ॥ कच्चित्तेकुशलंविप्रशुभंवाप्रत्युपस्थितं ॥ ३ ॥ केदेशाःपरिदृष्टास्तेकिंचकार्यंकरोमिते ॥ तद्ब्रूहिद्विजमुख्यस्त्वंत्वंह्यस्माकंपरागतिः ॥ ४ ॥ नारदउवाच चिरदृष्टोसिमेत्येवमागतोहंतपोवनात् ॥ परिदृष्टानितीर्थानिगंगाचैवमयानृप ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच वदंतिपुरुषामेद्यगंगातीरनिवासिनः ॥ धृतराष्ट्रंमहात्मानमास्थितंपरमंतपः ॥ ६ ॥ अपिदृष्टस्त्वयातत्रकुशलीसकुरूद्वहः ॥ गांधारीचपृथाचैवसूतपुत्रश्चसंजयः ॥ ७ ॥ कथंचवर्ततेचाद्यपितामममसपार्थिवः ॥ श्रोतुमिच्छामिभगवन्यदिदृष्टस्त्वयानृपः ॥ ८ ॥ नारदउवाच स्थिरीभूयमहाराजश्रृणुवृत्तंयथातथं ॥ यथाश्रुतंचदृष्टंचमयातस्मिंस्तपोवने ॥ ९ ॥ वनवासनिवृत्तेषुभवत्सुकुरुनंदन ॥ कुरुक्षेत्रात्पितातुभ्यंगंगाद्वारंययौनृप ॥ १० ॥ गांधार्यासहितोधीमान्वध्वाकुंत्यासमन्वितः ॥ संजयेनचसूतेनसाग्निहोत्रःसयाजकः ॥ ११ ॥ आतस्थेसतपस्तीव्रंपितातवतपोधनः ॥ वीटांमुखेसमाधायवायुभक्षोभवन्मुनिः ॥ १२ ॥ वनेसमुनिभिःसर्वैःपूज्यमानोमहातपाः ॥ त्वगस्थिमात्रशेषःसषण्मासानभवन्नृपः ॥ १३ ॥ गांधारीतुजलाहारीकुंतीमासोपवासिनी ॥ संजयःषष्ठभुक्तेनवर्तयामासभारत ॥ १४ ॥ अग्नींस्तुयाजकास्तत्रजुहुवुर्विधिवत्प्रभो ॥ दृश्यतोदृश्यतश्चैववनेतस्मिन्नृपस्यवै ॥ १५ ॥ अनिकेतोथराजासबभूववनगोचरः ॥ तेचापिसहितेदेव्यौसंजयश्चतमन्वयुः ॥ १६ ॥ संजयोनृपतेर्नेतासमेषुविषमेषुच ॥ गांधार्याश्चपृथाचैवचक्षुरासीदनिंदिता ॥ १७ ॥ ततःकदाचिद्गंगायाःकच्छेसनृपसत्तमः ॥ गंगायामाप्लुतोधीमानाश्रमाभिमुखोभवत् ॥ १८ ॥ अथवायुःसमुद्भूतोदावाग्निरभवन्महान् ॥ ददाहतद्वनंसर्वंपरिगृह्यसमंततः ॥ १९ ॥ दह्यत्सुमृगयूथेषुद्विजिह्वेषुसमंततः ॥ वराहाणांचयूथेषुसंश्रयत्सुजलाशयान् ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दृश्यतोऽदृश्यतइति पश्यंतमपश्यंतंचानादृत्येत्यर्थः नियमेनसान्निध्याभावात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ विकर्षणंअनशनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ऋषिपुत्रोव्यासपुत्रइति योगसामर्थ्यंसूचितं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समाविद्धेवनेतस्मिन्प्राप्तेव्यसनउत्तमे ॥ निराहारतयाराजन्मंदप्राणविचेष्टितः ॥ २१ ॥ असमर्थोपसरणेसुकृशोमातरौचते ॥ ततःसनृपतिर्दृष्ट्वावह्निमायांतमं

तिकात् ॥ २२ ॥ इदमाहततःसूतंसंजयंजयतांवरः ॥ गच्छसंजययत्राग्निर्नत्वांदहतिकर्हिचित् ॥ २३ ॥ वयमत्राग्निनायुक्तागमिष्यामःपरांगतिं ॥ तमुवाचकि
लोद्विग्नःसंजयोवदतांवरः ॥ २४ ॥ राजन्मृत्युरनिष्टोयंभवितातेवृथाग्निना ॥ नचोपायंप्रपश्यामिमोक्षणेजातवेदसः ॥ २५ ॥ यदत्रानंतरंकार्यंतद्भवान्वक्तुम
र्हति ॥ इत्युक्तःसंजयेनेदंपुनराहसपार्थिवः ॥ २६ ॥ नैषमृत्युरनिष्टोनोनिःसृतानांगृहात्स्वयं ॥ जलमग्निस्तथावायुरथवापिविकर्षणं ॥ २७ ॥ तापसानांप्रशस्यं
तेगच्छसंजयमाचिरं ॥ इत्युक्त्वासंजयंराजासमाधायमनस्तथा ॥ २८ ॥ प्राङ्मुखःसहगांधार्याकुंत्याचोपाविशत्तदा ॥ संजयस्तंतथादृष्ट्वाप्रदक्षिणमथाकरो
त् ॥ २९ ॥ उवाचचैनंमेधावीयुंक्ष्वात्मानमितिप्रभो ॥ ऋषिपुत्रोमनीषीसराजाचक्रेस्यतद्वचः ॥ ३० ॥ सन्निरुध्येंद्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ गांधारीच
महाभागाजननीचपृथातव ॥ ३१ ॥ दावाग्निनासमायुक्तेसचराजापितातव ॥ संजयस्तुमहामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत ॥ ३२ ॥ गंगाकुलेमयादृष्टस्तापसैःप
रिवारितः ॥ सतानामंत्र्यतेजस्वीनिवेद्यैतच्चसर्वशः ॥ ३३ ॥ प्रययौसंजयोधीमान्हिमवंतंमहीधरं ॥ एवंसनिधनंप्राप्तःकुरुराजोमहामनाः ॥ ३४ ॥ गांधारीच
पृथाचैवजनन्यौतेविशांपते ॥ यदृच्छयानुव्रजतामयाराज्ञःकलेवरं ॥ ३५ ॥ तयोश्चदेव्योरुभयोर्मयादृष्टानिभारत ॥ ततस्तपोवनेतस्मिन्समाजग्मुस्तपोध
नाः ॥ ३६ ॥ श्रुत्वाराज्ञस्तदानिष्ठांनत्वशोचन्गतीश्चते ॥ तत्राश्रौषमहंसर्वमेतत्पुरुषसत्तम ॥ ३७ ॥ यथाचनृपतिर्दग्धोदेव्यौतेचेतिपांडव ॥ नशोचितव्यंराजें
द्रस्वतःसपृथिवीपतिः ॥ ३८ ॥ प्राप्तवानग्निसंयोगंगांधारीजननीचते ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वाचसर्वेषांपांडवानांमहात्मनां ॥ ३९ ॥ निर्याणंधृ
तराष्ट्रस्यशोकःसमभवन्महान् ॥ अंतःपुराणांचतदामहानार्तस्वरोभवत् ॥ ४० ॥ पौराणांचमहाराजश्रुत्वाराज्ञस्तदागतिं ॥ अहोधिगितिराजातुविक्रुश्यभृश
दुःखितः ॥ ४१ ॥ ऊर्ध्वबाहुःस्मरन्मातुःप्ररुरोदयुधिष्ठिरः ॥ भीमसेनपुरोगाश्चभ्रातरःसर्वएवते ॥ ४२ ॥ अंतःपुरेषुचतदासुमहान्रुदितस्वनः ॥ प्रादुरासीन्म
हाजपृथांश्रुत्वातथागतां ॥ ४३ ॥ तंचवृद्धंतथादग्धंहतपुत्रंनराधिपं ॥ अन्वशोचंततेसर्वेगांधारींचतपस्विनीं ॥ ४४ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥४५॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभा० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥७॥ तथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥१० ॥ ११ ॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ १७ ॥

तस्मिन्नुपरतेशब्देमुहूर्तादिवभारत ॥ निगृह्यबाष्पंधैर्येणधर्मराजोब्रवीदिदं ॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेप० नारदागमनप० दावाग्निनाधृत
राष्ट्रादिदाहेसप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच तथामहात्मनस्तस्यतपस्युग्रेचवर्ततः ॥ अनाथस्येववचनेतिष्ठत्स्वस्मासुबंधुषु ॥ १ ॥
दुर्विज्ञेयागतिर्ब्रह्मन्पुरुषाणांमतिर्मम ॥ यत्रवैचित्रवीर्योसौदग्धएवंवनाग्निना ॥ २ ॥ यस्यपुत्रशतंश्रीमदभवद्बाहुशालिनः ॥ नागायुतबलोराजासदग्धोहि
दवाग्निना ॥ ३ ॥ यंपुरापर्यवीजंततालवृंतैर्वरस्त्रियः ॥ तंगृध्राःपर्यवीजंतदावाग्निपरिकालितं ॥ ४ ॥ सूतमागधसंघैश्चशयानोयःप्रबोध्यते ॥ धरण्यांसनृपःशे
तेपापस्यममकर्मभिः ॥ ५ ॥ नचशोचामिगांधारींहतपुत्रांयशस्विनीं ॥ पतिलोकमनुप्राप्तांतथाभर्तृव्रतेस्थितां ॥ ६ ॥ पृथामेवचशोचामियापुत्रैश्वर्यमृद्धि
मत् ॥ उत्सृज्यसुमहद्दीप्तंवनवासमरोचयत् ॥ ७॥ धिग्राज्यमिदमस्माकंधिग्बलंधिक्पराक्रमं ॥ क्षत्रधर्मंचधिग्यस्मान्मृताजीवामहेवयं ॥८॥ सुसूक्ष्माकिल
कालस्यगतिर्द्विजवरोत्तम॥यत्समुत्सृज्यराज्यंसावनवासमरोचयत्॥ ९॥ युधिष्ठिरस्यजननीभीमस्यविजयस्यच ॥ अनाथवत्कथंदग्धाइतिमुह्यामिचिंतय
न्॥ १ ०॥ वृथासंतर्पितोवह्निःखांडवेसव्यसाचिना ॥ उपकारमजानन्सकृतघ्नइतिमेमतिः ॥ ११ ॥ यत्रादहत्सभगवान्मातरंसव्यसाचिनः॥ कृत्वायोब्राह्मण
च्छद्मभिक्षार्थीसमुपागतः ॥ १२॥ धिगग्निंधिक्चपार्थस्यविश्रुतांसत्यसंधतां ॥ इदंकष्टतरंचान्यद्भगवन्प्रतिभातिमे ॥१३॥ वृथाग्निनासमायोगोयदभूत्पृथि
वीपतेः ॥ तथातपस्विनस्तस्यराजर्षेःकौरवस्यह ॥ १४ ॥ कथमेवंविधोमृत्युःप्रशास्यपृथिवीमिमां ॥ तिष्ठत्सुमंत्रपूतेषुतस्याग्निषुमहावने ॥ १५ ॥ वृथाग्निनास
मायुक्तोनिष्ठांप्राप्तःपितामम ॥ मन्येपृथावेपमानाकृशाधमनिसंतता॥१६॥ हातातधर्मराजेतिसमाक्रंदन्महाभये ॥ भीमपर्याप्नुहिभयादितिचैवाभिवाशती
॥ १७॥ समंततःपरिक्षिप्तामाताभून्मेदवाग्निना ॥ सहदेवःप्रियस्तस्याःपुत्रेभ्योधिकएवतु ॥ १८ ॥ नचैनांमोक्षयामासवीरोमाद्रवतीसुतः ॥ तच्छ्रुत्वारुरुदुः
सर्वेसमालिंग्यपरस्परं ॥ १९ ॥ पांडवाःपंचदुःखार्ताभूतानीवयुगक्षये ॥ तेषांतुपुरुषेंद्राणांरुदतांरुदितस्वनः ॥ २०॥ प्रासादाभोगसंरुद्धेअन्वरौत्सीत्सरोदसी
॥२१॥ इतिश्रीम० आश्रमवा० नारदागम० युधिष्ठिरविलापेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ ॥७॥ नारदउवाच नासौवृथाग्निनादग्धोयथातत्रश्रुतंमया ॥
वैचित्रवीर्योनृपतिस्तत्तेवक्ष्यामिसुव्रत ॥ १ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिआश्रमवा० नै० भारतभावदीपेअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ नासाविति ॥ १ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संकल्प्यएकीकृत्य कुल्यानिअस्थीनि कुल्यंस्यात्कीक

वनंप्रविशतानेनवायुभक्षेणधीमता ॥ अग्नयःकारयित्वेष्टिमुत्सृष्टाइतिनःश्रुतं ॥ २ ॥ याजकास्तुततस्तस्य तानग्नीन्निर्जनेवने ॥ समुत्सृज्ययथाकामंजग्मुर्भ
॥२५॥ रतसत्तम ॥ ३ ॥ सविवृद्धस्तदावह्निर्वनेतस्मिन्नभूत्किल ॥ तेनतद्वनमादीप्तमितितेतापसाब्रुवन् ॥ ४ ॥ सराजाजाह्नवीतीरेयथातेकथितंमया ॥ तेनाग्निनासमा
युक्तःस्वेनैवभरतर्षभ ॥ ५ ॥ एवमावेदयामासुर्मुनयस्तेममानघ ॥ येतेभागीरथीतीरेमयादृष्टायुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ एवंस्वेनाग्निनाराजासमायुक्तोमहीपते ॥ माशो
चिथास्त्वंनृपतिंगतःसपरमांगतिं ॥ ७ ॥ गुरुशुश्रूषयाचैवजननीतेजनाधिप ॥ प्राप्तासुमहतींसिद्धिमितिमेनात्रसंशयः ॥ ८ ॥ कर्तुमर्हसिराजेंद्रतेषांत्वमुदक
क्रियां ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैरेतदत्रविधीयतां ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच ततःसपृथिवीपालःपांडवानांधुरंधरः ॥ निर्ययौसहसोदर्यःसदारश्चनरर्षभः ॥
॥ १० ॥ पौरजानपदाश्चैवराजभक्तिपुरस्कृताः ॥ गंगांप्रजग्मुरभितोवाससैकेनसंवृताः ॥ ११ ॥ ततोवगाह्यसलिलेसर्वेतेनरपुंगवाः ॥ युयुत्सुमग्रतःकृत्वाददु
स्तोयंमहात्मने ॥ १२ ॥ गांधार्याश्चपृथायाश्चविधिवन्नामगोत्रतः ॥ शौचंनिवर्तयंतस्तेतत्रोषुर्नगराद्बहिः ॥ १३ ॥ प्रेषयामाससनरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः ॥
गंगाद्वारंनरश्रेष्ठोयत्रदग्धोभवन्नृपः ॥ १४ ॥ तत्रैवतेषांकुल्यानिगंगाद्वारेन्वशात्तदा ॥ कर्तव्यानीतिपुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः ॥ १५ ॥ द्वादशेऽहनितेभ्यःसकृ
तशौचोनराधिपः ॥ ददौश्राद्धानिविधिवद्दक्षिणावंतिपांडवः ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रंसमुद्दिश्यददौसपृथिवीपतिः ॥ सुवर्णरजतंगाश्चशय्याश्चसुमहाधनाः ॥ १७ ॥
गांधार्याश्चैवतेजस्वीपृथायाश्चपृथक्पृथक् ॥ संकीर्त्यनामनीराजाददौदानमनुत्तमं ॥ १८ ॥ योयदिच्छतियावच्चतावत्सलभतेनरः ॥ शयनंभोजनंयानंमणि
रत्नमथोधनं ॥ १९ ॥ यानमाच्छादनंभोगान्दासीश्चसमलंकृताः ॥ ददौराजासमुद्दिश्यतयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ २० ॥ ततःसपृथिवीपालोदत्वाश्राद्धान्यनेक
शः ॥ प्रविवेशपुरंराजानगरंवारणाह्वयं ॥ २१ ॥ तेचापिराजवचनात्पुरुषायेगताभवन् ॥ संकल्प्यतेषांकुल्यानिपुनःप्रत्यागमंस्ततः ॥ २२ ॥ माल्यैर्गंधैश्च
विविधैरर्चयित्वायथाविधि ॥ कुल्यानितेषांसंयोज्यतदाचख्युर्महीपतेः ॥ २३ ॥ समाश्वास्यतुराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं ॥ नारदोप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सि
तं ॥ २४ ॥ एवंवर्षाण्यतीतानिधृतराष्ट्रस्यधीमतः ॥ वनवासेतथात्रीणिनगरेदशपंचच ॥ २५ ॥ ॥२५॥

सेपिचेतिमेदिनी प्रत्यागमन्गंगामितिशेषः ॥ २२ ॥ संयोज्यगंगयेतिशेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेआश्रमवासिकार्थप्रकाशेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥

हतपुत्रस्यसंग्रामेदानानिददतःसदा ॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणांभ्रातॄणांस्वजनस्यच ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरस्तुनृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ॥ धारयामासतद्राज्यंनिहतज्ञातिबांधवः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेआश्रमवासिकेपर्वणिनारदागमनपर्वणिश्राद्धदानेऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ समाप्तंनारदागमनपर्व आश्रमवासिकंचपर्वसमाप्तं ॥ अस्यानंतरंमौसलपर्वतस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ वैशंपायनउवाच ॥ षट्त्रिंशेत्वथसंप्राप्तेवर्षेकौरवनंदनः ॥ ददर्शविपरीतानिनिमित्तानियुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणिव्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यंचेल्लिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं ॥

इदंआश्रमवासिकपर्वमुंबय्याख्यराजधान्यांगणपतकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथ श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महाप्रस्थान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ कृतकृत्यानांदुःसहःदुःखयस्तानांमहाप्रस्थानादिनाउपायेनदेहत्यागोयुक्तइतिपांडवाचारेणप्रदर्शयन्महाप्रस्थानिकंपर्वारभते प्रसंगाच्चस्वर्गतिहेतून्गुणान्स्वर्गतिप्रबंधकांश्चदोषान्दर्शय
तिसंक्षेपेण एवंवृष्ण्यंधककुलेइत्यादिना ॥ १ ॥ प्रस्थानेस्वर्गंगंतुंगृहान्निःसरणे ॥२॥ पाशंतत्कृतमाकर्षमरणमितियावत् तदहंमन्येअंगीकरोमि त्वमप्येतद्द्रष्टुंआलोचितुं ॥३॥ कालःकालइतिनित्यार्थेद्वित्वं

श्रीगणेशायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥१॥ जनमेजयउवाच एवंवृष्ण्यंधककुलेश्रुत्वामौसलमा
हवं ॥ पांडवाःकिमकुर्वंततथाकृष्णेदिवंगते ॥१॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैवंकौरवोराजावृष्णीनांकदनंमहत् ॥ प्रस्थानेमतिमाधायवाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥
॥ २ ॥ कालःपचतिभूतानिसर्वाण्येवमहामते ॥ कालपाशमहंमन्येत्वमपिद्रष्टुमर्हसि ॥ ३ ॥ इत्युक्तःसतुकौंतेयःकालःकालइतिब्रुवन् ॥ अन्वपद्यततद्वाक्यंभ्रा
तुर्ज्येष्ठस्यधीमतः ॥ ४ ॥ अर्जुनस्यमतंज्ञात्वाभीमसेनोयमौतथा ॥ अन्वपद्यंततद्वाक्यंयदुक्तंसव्यसाचिना ॥ ५॥ ततोयुयुत्सुमानाय्यप्रव्रजन्धर्मकाम्यया ॥
राज्यंपरिददौसर्ववैश्यापुत्रेयुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ अभिषिच्यस्वराज्येचराजानंचपरिक्षितं ॥ दुःखार्तश्चाब्रवीद्राजासुभद्रांपांडवाग्रजः ॥ ७॥ एषपुत्रस्यपुत्रस्तेकुरु
राजोभविष्यति ॥ यदूनांपरिशेषश्चवज्रोराजाकृतश्चह ॥ ८ ॥ परिक्षिद्धास्तिनपुरेशक्रप्रस्थेचयादवः ॥ वज्रोराजात्वयारक्ष्योमाचाधर्मेमनःकृथाः ॥ ९ ॥ इत्यु
क्त्वाधर्मराजःसवासुदेवस्यधीमतः ॥ मातुलस्यचवृद्धस्यरामादीनांतथैवच ॥ १० ॥ भ्रातृभिःसहधर्मात्माकृत्वोदकमतंद्रितः ॥ श्राद्धान्युद्दिश्यसर्वेषांचकार
विधिवत्तदा ॥ ११ ॥ द्वैपायनंनारदंचमार्कंडेयंतपोधनं ॥ भारद्वाजंयाज्ञवल्क्यंहरिमुद्दिश्ययत्नवान् ॥ १२॥ अभोजयत्स्वादुभोज्यंकीर्तयित्वाचशार्ङ्गिणं ॥ ददौ
रत्नानिवासांसिग्रामानश्वान्रथांस्तथा ॥ १३ ॥ स्त्रियश्चद्विजमुख्येभ्यस्तदाशतसहस्रशः ॥ कृपमभ्यर्च्यचगुरुमथपौरपुरस्कृतं ॥ १४ ॥ शिष्यंपरिक्षितंतस्मै
ददौभरतसत्तमः ॥ ततस्तुप्रकृतीःसर्वाःसमानाय्ययुधिष्ठिरः ॥ १५॥ सर्वमाचष्टराजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः ॥ तेश्रुत्वैववचस्तस्यपौरजानपदाजनाः ॥ १६॥
भृशमुद्विग्नमनसोनाभ्यनंदंततद्वचः ॥ नैवंकर्तव्यमितितेतदोचुस्तंजनाधिपं ॥ १७॥ नचराजातथाकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित् ॥ ततोनुमान्यधर्मात्मापौरजा
नपदंजनं ॥ १८ ॥ गमनायमतिंचक्रेभ्रातरश्चास्यतेतदा ॥ ततःसराजाकौरव्योधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ १९ ॥

अपरिहार्यःकालोमृत्युःसोऽद्यैवास्तुकिंचिरेणेत्याशयः ॥४॥५॥ धर्मकाम्ययाप्रव्रजन्नतूद्वेगेन परिददौतदधीनंकृतवान् तस्याभिषेकेऽनधिकारात् ॥ ६ ॥ स्वराज्येहास्तिनपुरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अधर्मेपरिक्षिद्व
ज्रयोर्बालयोररक्षणजे महाप्रस्थानमियंमाकुर्यादितिभावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्त्रियःदासीः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अनुमान्यअनुमतिप्रदंकृत्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्सृज्याभरणान्यंगाज्जगृहेवल्कलान्युत ॥ भीमार्जुनयमाश्चैवद्रौपदीचयशस्विनी ॥ २० ॥ तथैवजगृहुःसर्वेवल्कलानिनराधिप ॥ विधिवत्कारयित्वेष्टिंनै ॥१॥
ष्ठिकींभरतर्षभ ॥ २१ ॥ समुत्सृज्याप्सुसर्वेग्नीन्प्रतस्थुर्नरपुंगवाः ॥ ततःप्ररुरुदुःसर्वाःस्त्रियोदृष्ट्वानरोत्तमान् ॥ २२ ॥ प्रस्थितान्द्रौपदीषष्ठान्पुराद्यूतजितान्
यथा ॥ हर्षोभवच्चसर्वेषांभ्रातॄणांगमनंप्रति ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरमतंज्ञात्वावृष्णिक्षयमवेक्ष्यच ॥ भ्रातरःपंचकृष्णाचषष्ठीश्वाचैवसप्तमः ॥ २४ ॥ आत्मनासप्त १७
मोराजानिर्ययौगजसाह्वयात् ॥ पौरैरनुगतोदूरंसर्वैरंतःपुरैस्तथा ॥ २५ ॥ नचैनमशकत्कश्चिन्निवर्तस्वेतिभाषितुं ॥ न्यवर्तंततनःसर्वेनरानगरवासिनः ॥
॥ २६ ॥ कृपप्रभृतयश्चैवयुयुत्सुंपर्यवारयन् ॥ विवेशगंगांकौरव्यउलूपीभुजगात्मजा ॥ २७ ॥ चित्रांगदाययौचापिमणिपूरपुरंप्रति ॥ शिष्टाःपरिक्षितंत्वन्या
मातरःपर्यवारयन् ॥ २८ ॥ पांडवाश्चमहात्मानोद्रौपदीचयशस्विनी ॥ कृतोपवासाःकौरव्यप्रययुःप्राङ्मुखास्ततः ॥ २९ ॥ योगयुक्तामहात्मानस्त्यागधर्म
मुपेयुषः ॥ अभिजग्मुर्बहून्देशान्सरितःसागरांस्तथा ॥ ३० ॥ युधिष्ठिरोययावग्रेभीमस्तुतदनंतरं ॥ अर्जुनस्तस्यचान्वेवयमौचापियथाक्रमं ॥ ३१ ॥ पृष्ठत
स्तुवरारोहाश्यामापद्मदलेक्षणा ॥ द्रौपदीयोषितांश्रेष्ठाययौभरतसत्तम ॥ ३२ ॥ श्वाचैवानुययावेकःप्रस्थितान्पांडवान्वनं ॥ क्रमेणतेययुर्वीरालौहित्यंसलि
लार्णवं ॥ ३३ ॥ गांडीवंतुधनुर्दिव्यंनमुमोचधनंजयः ॥ रत्नलोभान्महाराजतेचाक्षय्येमहेषुधी ॥ ३४ ॥ अग्निंतेददृशुस्तत्रस्थितंशैलमिवाग्रतः ॥ मार्गमावृ
त्यतिष्ठंतंसाक्षात्पुरुषविग्रहं ॥ ३५ ॥ ततोदेवःससप्तार्चिःपांडवानिदमब्रवीत् ॥ भोभोपांडुसुतावीराःपावकंमांनिबोधत ॥ ३६ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहोभीमसे
नपरंतप ॥ अर्जुनाश्विसुतौवीरौनिबोधतवचोमम ॥ ३७ ॥ अहमग्निःकुरुश्रेष्ठामयादग्धंचखांडवं ॥ अर्जुनस्यप्रभावेणतथानारायणस्यच ॥ ३८ ॥ अयंवः
फाल्गुनोभ्रातागांडीवंपरमायुधं ॥ परित्यज्यवनेयातुनानेनार्थोस्तिकश्चन ॥ ३९ ॥ चक्ररत्नंतुयत्कृष्णेस्थितमासीन्महात्मनि ॥ गतंतच्चपुनर्हस्तेकालेनैष्यतित
स्यह ॥ ४० ॥ वरुणादाहृतंपूर्वंमयैतत्पार्थकारणात् ॥ गांडीवंधनुषांश्रेष्ठंवरुणायैवदीयतां ॥ ४१ ॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेधनंजयमचोदयन् ॥ सजलेप्राक्षिपच्चै
तत्तथाक्षय्येमहेषुधी ॥ ४२ ॥ ततोग्निर्भरतश्रेष्ठतत्रैवांतरधीयत ॥ ययुश्चपांडवावीरास्ततस्तेदक्षिणामुखाः ॥ ४३ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ लौहित्यंउदयाचलप्रांतस्थंसमुद्रं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अनेनगांडीवेन अर्थःप्रयोजनं ॥ ३९ ॥ कालेनअवतारांतरे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥१॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतिमहाप्रस्थानिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ततःदिकूत्रयप्रदक्षिणीकरणानंतरं योगयुक्ताःसमाहितमनसः ॥१॥

ततस्तेतूत्तरेणैवतीरेणलवणांभसः ॥ जग्मुर्भरतशार्दूलदिशंदक्षिणपश्चिमां ॥ ४४ ॥ ततःपुनःसमावृत्ताःपश्चिमांदिशमेवते ॥ ददृशुर्द्वारकांचापिसागरेणप
रिप्लुतां ॥ ४५ ॥ उदीचींपुनरावृत्त्यययुर्भरतसत्तमाः ॥ प्रादक्षिण्यंचिकीर्षंतःपृथिव्यायोगधर्मिणः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमहाप्रस्थानिकेपर्वणिप्रथ
मोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेनियतात्मानउदीचींदिशमास्थिताः ॥ ददृशुर्योगयुक्ताश्चहिमवंतंमहागिरिं
॥ १ ॥ तंचाप्यतिक्रमंतस्तेददृशुर्वालुकार्णवं ॥ अवैक्षंतमहाशैलंमेरुंशिखरिणांवरं ॥ २ ॥ तेषांतुगच्छतांशीघ्रंसर्वेषांयोगधर्मिणां ॥ याज्ञसेनीभ्रष्टयोगानिप
पातमहीतले ॥ ३ ॥ तांतुप्रपतितांदृष्ट्वाभीमसेनोमहाबलः ॥ उवाचधर्मराजानंयाज्ञसेनीमवेक्ष्यह ॥ ४ ॥ नाधर्मश्चरितःकश्चिद्राजपुत्र्यापरंतप ॥ कारणंकिं
नुतद्ब्रूहियत्कृष्णापतिताभुवि ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच पक्षपातोमहानस्याविशेषेणधनंजये ॥ तस्यैतत्फलमद्यैषाभुंक्तेपुरुषसत्तम ॥ ६ ॥ वैशंपायन
उवाच एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनांययौभरतसत्तमः ॥ समाधायमनोधीमान्धर्मात्मापुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ सहदेवस्ततोविद्वान्निपपातमहीतले ॥ तंचापिपतितंदृष्ट्वा
भीमोराजानमब्रवीत् ॥ ८ ॥ योयमस्मासुसर्वेषुशुश्रूषुरनहंकृतः ॥ सोयंमाद्रवतीपुत्रःकस्मान्निपतितोभुवि ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच आत्मनःसदृशं
प्राज्ञंनैषोऽमन्यतकंचन ॥ तेनदोषेणपतितस्तस्मादेषनृपात्मजः ॥ १० ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्त्वातंसमुत्सृज्यसहदेवंययौतदा ॥ भ्रातृभिःसहकौंते
यःशुनाचैवयुधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ कृष्णांनिपतितांदृष्ट्वासहदेवंचपांडवं ॥ आर्तोबंधुप्रियःशूरोनकुलोनिपपातह ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतितेवीरेनकुलेचारुदर्शने ॥
पुनरेवतदाभीमोराजानमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ योयमक्षतधर्मात्माभ्रातावचनकारकः ॥ रूपेणाप्रतिमोलोकेनकुलःपतितोभुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तोभीमसेनेन
प्रत्युवाचयुधिष्ठिरः ॥ नकुलंप्रतिधर्मात्मासर्वबुद्धिमतांवरः ॥ १५ ॥ रूपेणमत्समोनास्तिकश्चिदित्यस्यदर्शनं ॥ अधिकश्चाहमेवैकइत्यस्यमनसिस्थितं ॥ १६ ॥
नकुलःपतितस्तस्मादागच्छत्वंवृकोदर ॥ यस्ययद्विहितंवीरसोऽवश्यंतदुपाश्नुते ॥ १७ ॥

॥ २ ॥ भ्रष्टयोगा ध्यानात्स्खलितमानसा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पक्षेति तुल्येषुवैषम्येणपूजानकार्येतिभावः ॥ ६ ॥ अनवेक्ष्यस्वर्गांतरायरूपःस्नेहोमाभूदितिभावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आत्मनइति प्राज्ञत्वा
भिमानोपिपतनहेतुरितिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ रूपेणेति रूपगर्वान्नकुलःपपातेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एकाह्नेति शौर्यगर्वादर्जुनोपिमिथ्याप्रतिज्ञत्वाच्चपपातेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अत्यशनाद्बलगर्वाच्चभीमसेनःपपातेत्याहातिभुक्तमिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति

तांस्तुप्रपतितान्दृष्ट्वापांडवःश्वेतवाहनः॥ पपातशोकसंतप्तस्ततोनुपरवीरहा॥ १८॥ तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेपतितेशक्रतेजसि॥ म्रियमाणेदुराधर्षेभीमोराजान

 मब्रवीत्॥ १९॥ अनृतंनस्मराम्यस्यस्वैरेष्वपिमहात्मनः॥ अथकस्यविकारोयंयेनायंपतितोभुवि ॥ २०॥ युधिष्ठिरउवाच एकाह्नानिर्दहेयंवैशत्रूनित्य

र्जुनोब्रवीत्॥ नचतत्कृतवानेषशूरमानीततोपतत्॥ २१॥ अवमेनेधनुर्ग्राहानेषसर्वांश्चफाल्गुनः॥ तथाचैतन्नतुतथाकर्तव्यंभूतिमिच्छता॥ २२॥ वैशं

पायनउवाच इत्युक्त्वाप्रस्थितोराजाभीमोथनिपपातह॥ पतितश्चाब्रवीद्भीमोधर्मराजंयुधिष्ठिरं॥ २३॥ भोभोराजन्नवेक्षस्वपतितोहंप्रियस्तव॥ किंनि

मित्तंचपतनंब्रूहिमेयदिवेत्थह॥ २४॥ युधिष्ठिरउवाच अतिभुक्तंचभवताप्राणेनचविकत्थसे॥ अनवेक्ष्यपरंपार्थतेनासिपतितःक्षितौ॥ २५॥ इत्यु

क्त्वातंमहाबाहुर्जगामानवलोकयन्॥ श्वाप्येकोनुययौयस्तेबहुशःकीर्तितोमया॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेमहाप्रस्थानिकेपर्वणिद्रौपद्यादिपतनेद्वितीयो

ऽध्यायः॥ २॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच ततःसन्नादयन्शक्रोदिवंभूमिंचसर्वशः॥ रथेनोपययौपार्थमारोहेत्यब्रवीच्चतं॥ १॥

स्वभ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ अब्रवीच्छोकसंतप्तःसहस्राक्षमिदंवचः॥ २॥ भ्रातरःपतितामेत्रगच्छेयुस्तेमयासह॥ नविनाभ्रातृभिःस्वर्गमि

च्छेगंतुंसुरेश्वर॥ ३॥ सुकुमारीसुखार्हाचराजपुत्रीपुरंदर॥ सास्माभिःसहगच्छेततद्भवाननुमन्यतां॥ ४॥ शक्रउवाच भ्रातॄन्द्रक्ष्यसिस्वर्गेत्वमग्रत

स्त्रिदिवंगतान्॥ कृष्णयासहितान्सर्वान्माशुचोभरतर्षभ॥ ५॥ निक्षिप्यमानुषंदेहंगतास्तेभरतर्षभ॥ अनेनत्वंशरीरेणस्वर्गंगंतानसंशयः॥ ६॥ युधिष्ठिर

उवाच अयंश्वाभूतभव्येशभक्तोमांनित्यमेवह॥ सगच्छेतमयासार्धमानृशंस्याहिमेमतिः॥ ७॥ शक्रउवाच अमर्त्यत्वंमत्समत्वंचराजन्श्रियंकृत्स्नां

महतींचैवसिद्धिं॥ संप्राप्तोद्यस्वर्गसुखानिचत्वंत्यजश्वानंनात्रनृशंसमस्ति॥ ८॥ युधिष्ठिरउवाच अनार्यमार्येणसहस्रनेत्रशक्यंकर्तुंदुष्करमेतदार्य॥

मामेश्रियासंगमनंतयास्तुयस्याःकृतेभक्तजनंत्यजेयं॥ ९॥

महाप्रस्थानिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥ ७॥ ततःसन्नादयन्नित्यस्यबांधवभोज्यैवलक्ष्मीःश्रेयसीनस्वमात्रभोज्येतितात्पर्यं ॥१॥२॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अयंश्वेत्यादेर्नीचतरमपिसंनिहितंप्रथमंस्वसुखविभागेनसंभावयेत्पश्चात्स्वयंतद्भोक्तव्यमितितात्पर्यं ॥ ७ ॥ नात्रेति अस्पृश्यस्यसंगत्यागेनृशंसंनिर्दयत्वंनास्ति ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्ववतामशुचित्वात् धिष्ण्यंस्थानंस्वर्गेनास्ति क्रोधवशानामदेवगणाः अशुचेरिष्टापूर्तफलंघ्नंति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभिजातोसिकुलीनोसि पितुः

इंद्रउवाच स्वर्गेलोकेश्ववतांनास्तिधिष्ण्यमिष्टापूर्तंक्रोधवशाहरंति ॥ ततोविचार्यक्रियतांधर्मराजत्यजश्वानंनात्रनृशंसमस्ति ॥ १० ॥ युधिष्ठिरउवाच भक्तत्यागंप्राहुरत्यंतपापंतुल्यंलोकेब्रह्मवध्याकृतेन ॥ तस्मान्नाहंजातुकथंचनाद्यत्यक्ष्यामेनंस्वसुखार्थीमहेंद्र ॥ ११ ॥ भीतंभक्तंनान्यदस्तीतिचार्तंप्राप्तंक्षीणंरक्षणेप्राणलिप्सुं ॥ प्राणत्यागादप्यहंनैवमोक्तुंयतेयंवैनित्यमेतद्व्रतंमे ॥ १२ ॥ इंद्रउवाच शुनादृष्टंक्रोधवशाहरंतियद्दत्तमिष्टंविवृतमथोहुतंच ॥ तस्माच्छुनस्त्यागमिमंकुरुष्वशुनस्त्यागात्प्राप्स्यसेदेवलोकं ॥ १३ ॥ त्यक्त्वाभ्रातॄनदयितांचापिकृष्णांप्राप्तोलोकःकर्मणास्वेनवीर ॥ श्वानंचैनंनत्यजसेकथंनुत्यागंकृत्स्नंचास्थितोमुह्यसेद्य ॥ १४ ॥ युधिष्ठिरउवाच नविद्यतेसंधिरथापिविग्रहोमृतैर्मर्त्यैरितिलोकेषुनिष्ठा ॥ नतेमयाजीवयितुंहिशक्यास्ततस्त्यागस्तेषुकृतोनजीवतां ॥ १५ ॥ भीतिप्रदानंशरणागतस्यस्त्रियावधोब्राह्मणस्वापहारः ॥ मित्रद्रोहस्तानिचत्वारिशक्रभक्तत्यागश्चैवसमोमतोमे ॥ १६ ॥ वैशंपायनउवाच तद्धर्मराजस्यवचोनिशम्यधर्मस्वरूपीभगवानुवाच ॥ युधिष्ठिरंप्रीतियुक्तोनरेंद्रंश्लक्ष्णैर्वाक्यैःसंस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १७ ॥ धर्मराजउवाच अभिजातोसिराजेंद्रपितुर्वृत्तेनमेधया ॥ अनुक्रोशेनचानेनसर्वभूतेषुभारत ॥ १८ ॥ पुराद्वैतवनेचासिमयापुत्रपरीक्षितः ॥ पानीयार्थेपराक्रांतायत्रतेभ्रातरोहताः ॥ १९ ॥ भीमार्जुनौपरित्यज्ययत्रत्वंभ्रातरावुभौ ॥ मात्रोःसाम्यमभीप्सन्वैनकुलंजीवमिच्छसि ॥ २० ॥ अयंश्वाभक्तइत्येवंत्यक्तोदेवरथस्त्वया ॥ तस्मात्स्वर्गेनतेतुल्यःकश्चिदस्तिनराधिप ॥ २१ ॥ अतस्तवाक्षयालोकाःस्वशरीरेणभारत ॥ प्राप्तोसिभरतश्रेष्ठदिव्यांगतिमनुत्तमां ॥ २२ ॥ वैशंपायनउवाच ततोधर्मश्चशक्रश्चमरुतश्चाश्विनावपि ॥ देवादेवर्षयश्चैवरथमारोप्यपांडवं ॥ २३ ॥ प्रययुःस्वैर्विमानैस्तेसिद्धाःकामविहारिणः ॥ सर्वेविरजसःपुण्याःपुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ २४ ॥ सतंरथंसमास्थायराजाकुरुकुलोद्वहः ॥ ऊर्ध्वमाचक्रमेशीघ्रंतेजसावृत्यरोदसी ॥ २५ ॥ ततोदेवनिकायस्थोनारदःसर्वलोकवित् ॥ उवाचोच्चैस्तदावाक्यंबृहद्वादीबृहत्तपाः ॥ २६ ॥ येपिराजर्षयःसर्वेतेचापिसमुपस्थिताः ॥ कीर्तिंप्रच्छाद्यतेषांवैकुरुराजोधितिष्ठति ॥ २७ ॥ लोकानावृत्ययशसातेजसावृत्तसंपदा ॥ स्वशरीरेणसंप्राप्तंनान्यंशुश्रुमपांडवात् ॥ २८ ॥

पांडोः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निकाय्यस्थोनिवासस्थः ॥ २६ ॥ वाक्यमेवाह येपीति समुपस्थिताःस्तुतिविषयाःसंति ॥ २७ ॥ २८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तेजांसियानिदृष्टानिभूमिष्ठेनत्वयाविभो ॥ वेश्मानिभुविदेवानांपश्यामूनिसहस्रशः ॥ २९॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाराजावचनमब्रवीत् ॥ देवानामंन्यधर्मात्मा
स्वपक्षांश्चैवपार्थिवान् ॥ ३० ॥ शुभंवायदिवापापंभ्रातॄणांस्थानमद्यमे ॥ तदेवप्राप्तुमिच्छामिलोकानन्यान्नकामये ॥ ३१ ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वादेवराजः
पुरंदरः ॥ आनृशंस्यसमायुक्तंप्रत्युवाचयुधिष्ठिरं ॥ ३२ ॥ स्थानेस्मिन्वसराजेंद्रकर्मभिर्निर्जितेशुभैः ॥ किंत्वंमानुष्यकंस्नेहमद्यापिपरिकर्षसि ॥ ३३ ॥ सिद्धिं
प्राप्तोसिपरमांयथानान्यःपुमान्क्वचित् ॥ नैवतेभ्रातरःस्थानंसंप्राप्ताःकुरुनंदन ॥ ३४ ॥ अद्यापिमानुषोभावःस्पृशतेत्वांनराधिप ॥ स्वर्गोयंपश्यदेवर्षीन्
सिद्धांश्चत्रिदिवालयान् ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरस्तुदेवेंद्रमेवंवादिनमीश्वरं ॥ पुनरेवाब्रवीद्धीमानिदंवचनमर्थवत् ॥ ३६ ॥ तैर्विनानोत्सहेवस्तुमिहदैत्यनिबर्हण ॥
गंतुमिच्छामितत्राहंयत्रतेभ्रातरोगताः ॥ ३७ ॥ यत्रसाबृहतीश्यामाबुद्धिसत्त्वगुणान्विता ॥ द्रौपदीयोषितांश्रेष्ठायत्रचैवगताममम ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांमहाप्रस्थानिकेपर्वणियुधिष्ठिरस्वर्गारोहेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ महाप्रस्थानिकंपर्वसमाप्तं ॥ ॥ अतः
परंस्वर्गारोहणपर्व ॥ तस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ जनमेजयउवाच ॥ स्वर्गंत्रिविष्टपंप्राप्यममपूर्वपितामहाः ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चकानिस्थानानिभेजिरे ॥ १ ॥

॥ २९ ॥ यदेवभ्रातॄणांस्थानंतदेवप्राप्तुमिच्छामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिमहाप्रस्थानिकेपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अत्रव्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यचेलिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं ॥

इदंमहाप्रस्थानिकंपर्वमुंबय्याख्यराजधान्यांगणपतकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ अथश्रीमहाभारते मौसलपर्व प्रारभ्यते ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मौसलपर्व

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः एवमादिपर्वणिसूत्रितानांधर्मार्थकाममोक्षाणांमध्येसभावनयोर्यज्ञसत्यधृतिगुरुसत्तीर्थसेवनादिनाधर्मःप्रतिपादितः विराटाद्यष्टकेसेवानीतिहिंसानृतकुलक्षयादिनार्थःशोकप्रदोनिरू
पितः द्वादशेर्थफलभूतःकामःसोपसर्गोनिरुपप्लवंचमोक्षपदंनिरूपितं त्रयोदशादित्रयेमोक्षहेतूनूदानविद्यावनवासांश्चनिरूप्य षोडशेधृतराष्ट्रवद्धनमनाश्रित्यकेवलमर्थकामसक्तास्तेमदिरादिकलहेनव्यसनेन

श्रीगणेशायनमः नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ १॥ वैशंपायनउवाच षट्त्रिंशेत्वथसंप्राप्तेवर्षेकौरव
नंदनः॥ ददर्शविपरीतानिनिमित्तानियुधिष्ठिरः॥ १ ॥ ववुर्वाताश्चनिर्घातारूक्षाःशर्करवर्षिणः॥ अपसव्यानिशकुनामंडलानिप्रचक्रिरे॥ २ ॥ प्रत्यगूहुर्म
हानद्योदिशोनीहारसंवृताः॥ उल्काश्चांगारवर्षिण्यःप्रापतन्गगनाद्भुवि ॥ ३ ॥ आदित्योरजसाराजन्समवच्छन्नमंडलः॥ विरश्मिरुदयेनित्यंकबंधैःसम
दृश्यत॥४॥ परिवेषाश्चदृश्यंतेदारुणाश्चंद्रसूर्ययोः॥ त्रिवर्णाःश्यामरूक्षांतास्तथाभस्मारुणप्रभाः॥ ६॥ एतेचान्येचबहवउत्पाताभयशंसिनः॥ दृश्यंतेबहवोरा
जन्हृदयोद्वेगकारकाः॥ ६॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ शुश्राववृष्णिचक्रस्यमौसलेकदनंकृतं ॥ ७ ॥ विमुक्तंवासुदेवंचश्रुत्वारामंचपांड
वः॥ समानीयाब्रवीद्भ्रातॄन्किंकरिष्यामइत्युत॥ ८॥ परस्परंसमासाद्यब्रह्मदंडबलात्कृतान्॥ वृष्णीन्विनष्टांस्तेश्रुत्वाव्यथिताःपांडवाभवन्॥ ९ ॥ निधनंवासु
देवस्यसमुद्रस्येवशोषणं॥ वीरानश्रद्दधुस्तस्यविनाशंशार्ङ्गधन्वनः॥ १०॥ मौसलंतेसमाश्रित्यदुःखशोकसमन्विताः॥ विषण्णाहतसंकल्पाःपांडवाःसमुपा
विशन्॥ ११॥ जनमेजयउवाच कथंविनष्टाभगवन्नंधकावृष्णिभिःसह ॥ पश्यतोवासुदेवस्यभोजाश्चैवमहारथाः ॥ १२ ॥ वैशंपायनउवाच
षट्त्रिंशेथततोवर्षेवृष्णीनामनयोमहान् ॥ अन्योन्यंमुसलैस्तेतुनिजघ्नुःकालचोदिताः ॥ १३ ॥ जनमेजयउवाच केनानुशप्तास्तेवीराःक्षयंवृष्ण्यंध
कागताः॥ भोजाश्चद्विजवर्यत्वंविस्तरेणवदस्वमे॥ १४ ॥ वैशंपायनउवाच विश्वामित्रंचकण्वंचनारदंचतपोधनं॥ सारणप्रमुखावीरादद्दृशुर्द्वारकां
गतान्॥ १५॥ तेतान्सांबंपुरस्कृत्यभूषयित्वास्त्रियंयथा॥ अब्रुवन्नुपसंगम्यदैवदंडनिपीडिताः ॥ १६॥ इयंस्त्रीपुत्रकामस्यबभ्रोरमिततेजसः॥ ऋषयःसाधु
जानीतकिमियंजनयिष्यति॥ १७॥ इत्युक्तास्तेतदाराजन्विप्रलंभप्रधर्षिताः॥ प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयोयत्तच्छृणुनराधिप॥ १८॥

विनश्यंतीतिप्रतिपाद्यते सप्तदशेनिष्कामधर्मस्यफलंगृहादेस्त्यागोऽष्टादशेतत्पूर्विकास्वर्गप्राप्तिश्चनिरूपयिष्यते तत्रराज्यप्राप्त्यनंतरंषट्त्रिंशत्तमेवर्षेसर्वनाशसूचकानुत्पानाहवैशंपायनः षट्त्रिंशइति॥ १॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भवन्अभवन् ॥ ९ ॥ १० ॥ मौसलंमुसलकृतंकदनंसमाश्रित्यमनसिधृत्वा ॥ ११ ॥१२॥ मुसलैःएरकालग्नैर्मुसलकणैः ॥ १३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १९ ॥ २० ॥ जरानामाकश्चित्कैवर्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अभ्ययुर्मनसाऽस्माभिर्दत्तःशापस्त्वयाक्षंतव्यइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ किंकरोयमदूतस्तत्तुल्यं ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

वृष्ण्यंधकविनाशायमुसलंघोरमायसं॥ वासुदेवस्यदायादःसांबोयंजनयिष्यति॥ १९॥ येनयूयंसुदुर्वृत्तानृशंसाजातमन्यवः॥ उच्छेत्तारःकुलंकृत्स्नमृते
॥१॥ रामजनार्दनौ॥ २०॥ समुद्रंयास्यतिश्रीमांस्त्यक्त्वादेहंहलायुधः॥ जराकृष्णंमहात्मानंशयानंभुविभेत्स्यति॥ २१॥ इत्यब्रुवंततेराजन्प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः॥
मुनयःक्रोधरक्ताक्षाःसमीक्ष्याथपरस्परं॥ २२॥ तथोक्त्वामुनयस्तेतुततःकेशवमभ्ययुः॥ अथाब्रवीत्तदावृष्णीन्श्रुत्वैवंमधुसूदनः॥ २३॥ अंतज्ञोमतिमां
स्तस्यभवितव्यंतथेतितान्॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशःप्रविवेशपुरंतदा॥ २४॥ कृतांतमन्यथानैच्छत्कर्तुंसजगतःप्रभुः॥ श्वोभूतेथततःसांबोमुसलंतदसूतवै॥
॥ २५॥ येनवृष्ण्यंधककुलेपुरुषाभस्मसात्कृताः॥ वृष्ण्यंधकविनाशायकिंकरप्रतिमंमहत्॥ २६॥ असूतशापजंघोरंतच्चराज्ञेन्यवेदयन्॥ विषण्णरूपस्तद्राजा
सूक्ष्मंचूर्णमकारयत्॥ २७॥ तच्चूर्णंसागरेचापिप्राक्षिपन्पुरुषानृप॥ अघोषयंश्चनगरेवचनादाहुकस्यते॥ २८॥ जनार्दनस्यरामस्यबभ्रोश्चैवमहात्मनः॥
अद्यप्रभृतिसर्वेषुवृष्ण्यंधककुलेष्विह॥ २९॥ सुरासवोनकर्तव्यःसर्वैर्नगरवासिभिः॥ यश्चनोविदितंकुर्यात्पेयंकश्चिन्नरःक्वचित्॥ ३०॥ जीवन्सशूलमारोहे
त्स्वयंकृत्वासबांधवः॥ ततोराजभयात्सर्वेनियमंचक्रिरेतदा॥ नराःशासनमाज्ञायरामस्याक्लिष्टकर्मणः॥ ३१॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिमुसलो
त्पत्तौप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ वैशंपायनउवाच एवंप्रयतमानानांवृष्णीनामंधकैःसह॥ कालोगृहाणिसर्वेषांपरिचक्राम
नित्यशः॥ १॥ करालोविकटोमुंडःपुरुषःकृष्णपिंगलः॥ गृहाण्यावेक्ष्यवृष्णीनांनादृश्यतक्वचित्क्वचित्॥ २॥ तमघ्नंतमहेष्वासाःशरैःशतसहस्रशः॥ नचाश
क्यतवेद्धुंससर्वभूतात्ययस्तदा॥ ३॥ उत्पेदिरेमहावातादारुणाश्चदिनेदिने॥ वृष्ण्यंधकविनाशायबहवोलोमहर्षणाः॥ ४॥ विवृद्धमूषिकारथ्याविभिन्नमणि
कास्तथा॥ केशानखाश्चसुप्तानामद्यंतेमूषिकैर्निशि॥ ५॥ चीचीकूचीतिवाशंतिसारिकावृष्णिवेश्मसु॥ नोपशाम्यतिशब्दश्चसदिवारात्रमेवहि॥ ६॥ अन्व
कुर्वन्नुलूकानांसारसाविरुतंतथा॥ अजाःशिवानांविरुतमन्वकुर्वतभारत॥ ७॥

स्वयंकृत्वास्वयंकर्ता॥ ३१॥ इतिभारतेमौसलप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ एवमिति कालःकपोतोलूकादिरूपेण॥ १॥ सएवक्र ॥१॥
चित्करालादिरूपोऽदृश्यत क्वचिन्न आवेक्ष्यपरिक्राममन्निितिशेषः॥ २॥ सर्वभूतानांअत्ययोनाशोयस्मात्॥ ३॥ ४॥ मणिकामृत्पात्राणि॥ ५॥ ६॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥८॥९॥१०॥ उच्चरंतवंचितवत्यः ॥११॥१२॥१३॥ आहार्यमाणेअन्ने॥ १४ ॥ १५ ॥ परेति स्वनक्षत्रादर्शनमपिस्वमृत्युसूचकमित्यर्थः ॥१६॥१७॥ एवमिति त्रयोदशदिवसःकृष्णपक्षोभूदित्यर्थः
पांडुरारक्तपादाश्चविहगाःकालचोदिताः ॥ वृष्ण्यंधकानांगेहेषुकपोताव्यचरंस्तदा ॥ ८ ॥ व्यजायंतखरागोषुकरभाश्वतरीषुच ॥ शुनीष्वपिबिडालाश्चमूषि
कानकुलीषुच ॥९॥ नापत्रपंतपापानिकुर्वंतोवृष्णयस्तदा ॥ प्राद्विषन्ब्राह्मणांश्चापिपितॄन्देवांस्तथैवच॥१०॥गुरूंश्चाप्यवमन्यंतेनतुरामजनार्दनौ॥ पत्न्यःपती
नुच्चरंतपत्नीश्चपतयस्तथा॥ ११ ॥ विभावसुःप्रज्वलितोवामंविपरिवर्तते ॥ नीललोहितमंजिष्ठाविसृजन्नर्चिषःपृथक्॥ १२ ॥ उदयास्तमनेनित्यंपुर्यांतस्यां
दिवाकरः॥ व्यदृश्यतासकृत्पुंभिःकबंधैःपरिवारितः ॥१३॥ महानसेषुसिद्धेषुसंस्कृतेतीवभारत ॥ आहार्यमाणेकृमयोव्यदृश्यंतसहस्रशः ॥१४॥ पुण्याहेवाच्य
मानेतुजपत्सुचमहात्मसु ॥ अभिधावंतःश्रूयंतेनचादृश्यतकश्चन॥१५॥ परस्परंचनक्षत्रंहन्यमानंपुनःपुनः॥ ग्रहैरपश्यन्सर्वेतेनात्मनस्तुकथंचन॥१६॥ नदंतं
पांचजन्यंचवृष्ण्यंधकनिवेशने॥ समंतात्पर्यवाशंतरासभादारुणस्वराः ॥१७॥ एवंपश्यन्हृषीकेशःसंप्राप्तंकालपर्ययं॥ त्रयोदश्याममावास्यांतान्दृष्ट्वाप्रा
ब्रवीदिदं॥ १८॥ चतुर्दशीपंचदशीकृतेयंराहुणापुनः॥ प्राप्तेवैभारतेयुद्धेप्राप्ताचाद्यक्षयायनः ॥ १९ ॥ विमृशन्नेवकालंतंपरिचिंत्यजनार्दनः॥ मेनेप्राप्तंसष
ट्त्रिंशंवर्षंवैकेशिसूदनः॥२०॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तागांधारीहतबांधवा ॥ यदनुव्याजहारार्त्तातदिदंसमुपागमत्॥२१॥ इदंचतदनुप्राप्तमब्रवीद्यद्युधिष्ठिरः॥
पुराव्यूढेष्वनीकेषुदृष्ट्वोत्पातान्सुदारुणान्॥ २२॥ इत्युक्त्वावासुदेवस्तुचिकीर्षुःसत्यमेवतत् ॥ आज्ञापयामासतदातीर्थयात्रामरिंदमः॥ २३ ॥ अघोषयंत
पुरुषास्तत्रकेशवशासनात्॥ तीर्थयात्रासमुद्रेवःकार्येतिपुरुषर्षभाः॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिउत्पातदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः॥ २॥ ॥७॥
वैशंपायनउवाच कालीस्त्रीपांडुरैर्दंतैःप्रविश्यहसतीनिशि॥ स्त्रियःस्वप्नेषुमुष्णंतीद्वारकांपरिधावति॥ १ ॥ अग्निहोत्रनिकेतेषुवास्तुमध्येषुवेश्मसु॥ वृष्ण्यं
धकानखादंतस्वप्नेगृध्राभयानकाः॥२॥ अलंकाराश्चछत्रंचध्वजाश्चकवचानिच॥ ह्रियमाणान्यदृश्यंतरक्षोभिःसुभयानकैः॥३॥ तच्चाग्निदत्तंकृष्णस्यवज्र
नाभमयोमयं॥ दिवमाचक्रमेचक्रंवृष्णीनांपश्यतांतदा॥४॥ युक्तंरथंदिव्यमादित्यवर्णंहयाहरन्पश्यतोदारुकस्य॥ तेसागरस्योपरिष्टादवर्तन्मनोजवाश्चतुरो
वाजिमुख्याः॥ ५॥ तालःसुपर्णश्चमहाध्वजौतौसुपूजितौरामजनार्दनाभ्यां॥ उच्चैर्जह्रुरप्सरसोदिवानिशंवाचश्चोचुर्गम्यतांतीर्थयात्रा॥ ६॥
॥१८॥ एवंसत्यग्रिमपक्षेवृत्तध्याभाव्यंतन्नजातंप्रत्युतएकातिथिःक्षीणातत्रग्रहणंचजातमित्याह चतुर्दशीति ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ इतिमौसलप०नै०भा०द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥७॥
कालीति मुष्णंतीस्त्रीणांमंगलसूत्रादिकंचोरयंती ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ निशम्यदृष्ट्वा अर्थविशारदःमोक्षपंडितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्राह्मणार्थेष्विति ब्राह्मणार्थद्रव्यस्यान्यत्रविनियोजनमायुःक्षयकरमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

ततोजिगमिषंतस्तेवृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ सांतःपुरास्तदातीर्थयात्रामैच्छन्नरर्षभाः ॥७॥ ततोभोज्यंचभक्ष्यंचपेयंचांधकवृष्णयः ॥ बहुनानाविधंचक्रुर्मद्यंमांसमनेकशः ॥ ८ ॥ ततःसैनिकवर्गाश्चनिर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ यानैरश्वैर्गजैश्चैवश्रीमंतस्तिग्मतेजसः ॥ ९ ॥ ततःप्रभासेन्यवसन्यथोद्दिष्टंयथागृहं ॥ प्रभूतभक्ष्यपेयास्तेसदारायादवास्तदा ॥ १० ॥ निविष्टांस्तान्निशम्याथसमुद्रांतेसयोगवित् ॥ जगामामंत्र्यतान्वीरानुद्धवोर्थविशारदः ॥ ११ ॥ तंप्रस्थितंमहात्मानमभिवाद्यकृतांजलिं ॥ जानन्विनाशंवृष्णीनांनैच्छद्वारयितुंहरिः ॥१२॥ ततःकालपरीतास्तेवृष्ण्यंधकमहारथाः ॥ अपश्यन्नुद्धवंयांतंतेजसाव्रत्यरोदसी ॥१३॥ ब्राह्मणार्थेषुयत्सिद्धमन्नंतेषांमहात्मनां ॥ तद्वानरेभ्यःप्रददुःसुरागंधसमन्वितं ॥ १४॥ ततस्तूर्यशताकीर्णनटनर्तकसंकुलं ॥ अवर्ततमहापानंप्रभासेतिग्मतेजसां ॥ १५ ॥ कृष्णस्यसन्निधौरामःसहितःकृतवर्मणा ॥ अपिबद्युयुधानश्चगदोबभ्रुस्तथैवच ॥ १६ ॥ ततःपरिषदोमध्येयुयुधानोमदोत्कटः ॥ अब्रवीत्कृतवर्माणमवहास्यावमन्यच ॥ १७॥ कःक्षत्रियोहन्यमानःसुप्तान्हन्यान्मृतानिव ॥ तन्नमृष्यंतिहार्दिक्ययादवायत्त्वयाकृतं ॥ १८॥ इत्युक्तेयुयुधानेनपूजयामासतद्वचः ॥ प्रद्युम्नोरथिनांश्रेष्ठोहार्दिक्यमवमन्यच ॥ १९ ॥ ततःपरमसंक्रुद्धःकृतवर्मातमब्रवीत् ॥ निर्दिशन्निवसावज्ञंतदासव्येनपाणिना ॥ २० ॥ भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुर्युद्धेप्रायगतस्त्वया ॥ वधेनसुनृशंसेनकथंवीरेणपातितः ॥ २१ ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वाकेशवःपरवीरहा ॥ तिर्यक्सरोषयादृष्ट्यावीक्षांचक्रेसमन्युमान् ॥ २२ ॥ मणिःस्यमंतकश्चैवयःससत्राजितोभवत् ॥ तांकथांश्रावयामाससात्यकिर्मधुसूदनं ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाकेशवस्यांकमगमद्रुदतीतदा ॥ सत्यभामाप्रकुपिताकोपयंतीजनार्दनं ॥ २४ ॥ ततउत्थायसक्रोधःसात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ पंचानांद्रौपदेयानांधृष्टद्युम्नशिखंडिनोः ॥ २५॥ एषगच्छामिपदवींसत्येनचतथाशपे ॥ सौप्तिकेयेचनिहताःसुप्तायेनदुरात्मना ॥ २६ ॥ द्रोणपुत्रसहायेनपापेनकृतवर्मणा ॥ समाप्तमायुरस्याद्ययशश्चैवसुमध्यमे ॥ २७॥ इत्येवमुक्त्वाखड्गनकेशवस्यसमीपतः ॥ अभिद्रुत्यशिरःक्रुद्धश्चिच्छेदकृतवर्मणः ॥ २८॥ तथान्यानपिनिघ्नंतंयुयुधानंसमंततः ॥ अभ्यधावद्धृषीकेशोविनिवारयितुंतदा ॥ २९॥ एकीभूतास्ततःसर्वेकालपर्यायचोदिताः ॥ भोजांधकामहाराजशैनेयंपर्यवारयन् ॥ ३० ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विधस्ताडनंतदनर्हान् तौदादिकाद्विधेरिगुपधलक्षणःकस्ततोर्हार्थेयत् विध्यविध्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्रयन्मुसलमपश्यत्त

तान्दृष्ट्वापततस्तूर्णमभिक्रुद्धाज्जनार्दनः ॥ नचुक्रोधमहातेजाजानन्कालस्यपर्ययं ॥ ३१ ॥ तेतुपानमदाविष्टाश्चोदिताःकालधर्मणा ॥ युयुधानमथाभ्यघ्न
न्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३२ ॥ हन्यमानेतुशैनेयेक्रुद्धोरुक्मिणिनंदनः ॥ तदनंतरमागच्छन्मोक्षयिष्यन्शिनेःसुतं ॥ ३३ ॥ सभोजैःसहसंयुक्तःसात्यकिश्चांध
कैःसह ॥ व्यायच्छमानौतौवीरौबाहुद्रविणशालिनौ ॥ ३४ ॥ बहुत्वान्निहतौतत्रउभौकृष्णस्यपश्यतः ॥ हतंदृष्ट्वाचशैनेयंपुत्रंचयदुनंदनः ॥ ३५ ॥ एरका
नांततोमुष्टिंकोपाज्जग्राहकेशवः ॥ तदभून्मुसलंघोरंवज्रकल्पमयोमयं ॥ ३६ ॥ जघानकृष्णस्तांस्तेनयेयेप्रमुखतोभवन् ॥ ततोंधकाश्चभोजाश्चशैनेयाव्
ष्णयस्तथा ॥ ३७ ॥ जघ्नुरन्योन्यमाक्रंदेमुसलैःकालचोदिताः ॥ यस्तेषामेरकांकश्चिज्जग्राहकुपितोनृप ॥ ३८ ॥ वज्रभूतेवसाराजन्नदृश्यततदाविभो ॥ तृणंच
मुसलीभूतमपितत्रव्यदृश्यत ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदंडकृतंसर्वमितितद्विद्धिपार्थिव ॥ अविध्यान्विध्यतेराजन्प्रक्षिपंतिस्मयत्तृणं ॥ ४० ॥ तद्वज्रभूतंमुसलंव्यदृश्यतत
दादृढं ॥ अवधीत्पितरंपुत्रःपितापुत्रंचभारत ॥ ४१ ॥ मत्ताःपरिपतंतिस्मयोधयंतःपरस्परं ॥ पतंगाइवचाग्नौतेनिपेतुःकुकुरांधकाः ॥ ४२ ॥ नासीत्पलायनेबु
द्धिर्वध्यमानस्यकस्यचित् ॥ तत्रापश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्यपर्ययं ॥ ४३ ॥ मुसलंसमवष्टभ्यतस्थौसमधुसूदनः ॥ सांबंचनिहतंदृष्ट्वाचारुदेष्णंचमाधवः ॥
॥ ४४ ॥ प्रद्युम्नंचानिरुद्धंचततश्चुक्रोधभारत ॥ गदंवीक्ष्यशयानंचभृशंकोपसमन्वितः ॥ ४५ ॥ सनिःशेषंतदाचक्रेशार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ तन्निघ्नंतंमहातेजा
बभ्रुःपरपुरंजयः ॥ ४६ ॥ दारुकश्चैवदाशार्हमूचतुर्यन्निबोधतत् ॥ भगवन्निहताःसर्वेत्वयाभूयिष्ठशोनराः ॥ रामस्यपदमन्विच्छतत्रगच्छामयत्रसः ॥ ४७ ॥
इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिकृतवर्मादीनांपरस्परहननेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोययुर्दारुकःके
शवश्चबभ्रुश्चरामस्यपदंपतंतः ॥ अथापश्यन्राममनंतवीर्यंवृक्षेस्थितंचिंतयानंविविक्ते ॥ १ ॥ ततःसमासाद्यमहानुभावंकृष्णस्तदादारुकमन्वशासत् ॥ ग
त्वाकुरून्सर्वमिमंमहांतंपार्थायशंसस्ववधंयदूनां ॥ २ ॥ ततोर्जुनःक्षिप्रमिहोपयातुश्रुत्वामृतान्यादवान्ब्रह्मशापात् ॥ इत्येवमुक्तःसययौरथेनकुरूंस्तदादारु
कोनष्टचेताः ॥ ३ ॥ ततोगतेदारुकेकेशवोथदृष्ट्वांतिकेबभ्रुमुवाचवाक्यं ॥ स्त्रियोभवान्रक्षितुंयातुशीघ्रंनैताहिंस्युर्दस्यवोवित्तलोभात् ॥ ४ ॥

देवावष्टभ्यतस्थौइत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति पतंतःशीघ्रंगच्छंतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥३॥ १६

सप्रस्थितःकेशवेनानुशिष्टोमदातुरोज्ञातिवधार्दितश्च॥ तंविश्रांतंसन्निधौकेशवस्यदुरंतमेकंसहसैवबभ्रुं॥ ५॥ ब्रह्मानुशप्तमवधीन्महद्वैकूटेयुक्तंमुसलंलुब्ध
कस्य॥ ततोदृष्ट्वानिहतंबभ्रुमाहकृष्णोऽग्रजंभ्रातरमुग्रतेजाः॥ ६॥ इहैवत्वंमांप्रतीक्षस्वरामयावत्स्त्रियोज्ञातिवशाःकरोमि॥ ततःपुरींद्वारवतींप्रविश्यजनार्द
नःपितरंप्राहवाक्यं॥ ७॥ स्त्रियोभवान्रक्षतुनःसमग्राधनंजयस्यागमनंप्रतीक्षन्॥ रामोवनांतेप्रतिपालयन्मामास्तेद्याहंतेनसमागमिष्ये॥ ८॥ दृष्टंमयेदंनि
धनंयदूनांराज्ञांचपूर्वंकुरुपुंगवानां॥ नाहंविनायदुभिर्यादवानांपुरीमिमामशकंद्रष्टुमद्य ॥ ९ ॥ तपश्चरिष्यामिनिबोधतन्मेरामेणसार्धंवनमभ्युपेत्य॥ इती
दमुक्त्वाशिरसाचपादौसंस्पृश्यकृष्णस्त्वरितोजगाम॥ १०॥ ततोमहान्निनदःप्रादुरासीत्सस्त्रीकुमारस्यपुरस्यतस्य॥ अथाब्रवीत्केशवःसन्निवर्त्यशब्दंश्रुत्वायो
षितांक्रोशतीनां॥ ११॥ पुरीमिमामेष्यतिसव्यसाचीसवोदुःखान्मोचयितानराग्र्यः॥ ततोगत्वाकेशवस्तंददर्शरामंवनेस्थितमेकंविविक्ते॥ १२॥ अथापश्य
द्योगयुक्तस्यतस्यनागंमुखान्निश्चरंतंमहांतं॥ श्वेतंययौसततःप्रेक्ष्यमाणोमहार्णवोयेनमहानुभावः॥ १३॥ सहस्रशीर्षःपर्वताभोगवर्ष्मारक्ताननःस्वांतनुंतां
विमुच्य॥ सम्यक्चतंसागरःप्रत्यगृह्णान्नागादिव्याःसरितश्चैवपुण्याः॥ १४ ॥ कर्कोटकोवासुकिस्तक्षकश्चपृथुश्रवाअरुणःकुंजरश्च॥ मिश्रीशंखःकुमुदःपुं
डरीकस्तथानागोधृतराष्ट्रोमहात्मा॥ १५ ॥ ह्रादःक्राथःशितिकंठोग्रतेजास्तथानागौचक्रमंदातिषंडौ ॥ नागश्रेष्ठोदुर्मुखश्चांबरीषःस्वयंराजावरुणश्चापिरा
जन्॥ १६ ॥ प्रत्युद्गम्यस्वागतेनाभ्यनंदंस्तेपूजयंश्चार्घ्यपाद्यक्रियाभिः ॥ ततोगतेभ्रातरिवासुदेवोजानन्सर्वागतयोदिव्यदृष्टिः ॥ १७॥ वनेशून्येविचरं
श्चिंतयानोभूमौचाथसंविवेशाग्र्यतेजाः॥ सर्वंतेनप्राक्तदावित्तमासीद्गांधार्यायद्वाक्यमुक्तःसपूर्वं ॥ १८॥ दुर्वाससापायसोच्छिष्टलिप्तेयच्चाप्युक्तंतच्चसस्मा
रवाक्यं॥ संचिंतयन्नंधकवृष्णिनाशंकुरुक्षयंचैवमहानुभावः॥ १९॥ मेनेततःसंक्रमणस्यकालंततश्चकारेंद्रियसन्निरोधं॥ तथाचलोकत्रयपालनार्थमात्रे
यवाक्यप्रतिपालनाय॥ २०॥ देवोपिसन्देहविमोक्षहेतोर्निर्णीतमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित्॥ ससन्निरुद्धेंद्रियवाङ्मनास्तुशिश्येमहायोगमुपेत्यकृष्णः॥ २१॥
जराथतंदेशमुपाजगामलुब्धस्तदानींमृगलिप्सुरुग्रः॥ सकेशवंयोगयुक्तंशयानंमृगासक्तोलुब्धकःसायकेन॥ २२॥ जराविध्यत्पादतलेत्वरावांस्तंचाभित ॥३॥
स्तज्जिघृक्षुर्जगाम॥ अथापश्यत्पुरुषंयोगयुक्तंपीतांबरंलुब्धकोनेकबाहुं॥ २३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ दारुकइति ॥१॥२॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मत्वात्मानंत्वपराद्धंसतस्यपादौजराजगृहेशंकितात्मा ॥ आश्वासयंस्तंमहात्मातदानींगच्छन्नूर्ध्वंरोदसीव्याप्यलक्ष्म्या ॥ २४ ॥ दिवंप्राप्तंवासवोथाश्विनौच
रुद्रादित्यावसवश्चाथविश्वे ॥ प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापिसिद्धागंधर्वमुख्याश्चसहाप्सरोभिः ॥ २५ ॥ ततोराजन्भगवानुग्रतेजानारायणःप्रभवश्चाव्ययश्च ॥ यो
गाचार्योरोदसीव्याप्यलक्ष्म्यास्थानंप्रापस्वंमहात्माप्रमेयं ॥ २६ ॥ ततोदेवैर्ऋषिभिश्चापिकृष्णःसमागतश्चारणैश्चैवराजन् ॥ गंधर्वाग्र्यैरप्सरोभिर्वराभिःसि
द्धैःसाध्यैश्चानतैःपूज्यमानः ॥ २७ ॥ तंवैदेवाःप्रत्यनंदंतराजन्मुनिश्रेष्ठाऋग्भिरानर्चुरीशं ॥ तंगंधर्वाश्चापितस्थुःस्तुवंतःप्रीत्याचैनंपुरुहूतोभ्यनंदत् ॥ २८ ॥
इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिश्रीकृष्णस्यस्वलोकगमनेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच दारुकोपिकुरून्गत्वादृ
ष्ट्वापार्थान्महारथान् ॥ आचष्टमौसलेवृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ १ ॥ श्रुत्वाविनष्टान्वार्ष्णेयान्सभोजांधककौकुरान् ॥ पांडवाःशोकसंतप्तावित्रस्तमनसोभ
वन् ॥ २ ॥ ततोर्जुनस्तानामंत्र्यकेशवस्यप्रियःसखा ॥ प्रययौमातुलंद्रष्टुंनेदमस्तीतिचाब्रवीत् ॥ ३ ॥ सवृष्णिनिलयंगत्वादारुकेणसहप्रभो ॥ ददर्शद्वारकांवी
रोम्हतनाथामिवस्त्रियं ॥ ४ ॥ यास्मताल्लोकनाथेननाथवंत्यःपुराभवन् ॥ तास्त्वनाथास्तदानाथंपार्थंदृष्ट्वाविचुक्रुशुः ॥ ५ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणिवासुदेवपरि
ग्रहः ॥ तासामासीन्महान्नादोदृष्ट्वैवार्जुनमागतं ॥ ६ ॥ तास्तुदृष्ट्वैवकौरव्योबाष्पेणापिहितेक्षणः ॥ हीनाःकृष्णेनपुत्रैश्चनाशकत्सोभिवीक्षितुं ॥ ७ ॥ सतांवृ
ष्ण्यंधकजलांहयमीनांरथोडुपां ॥ वादित्ररथघोषौघांवेश्मतीर्थमहाह्रदां ॥ ८ ॥ रत्नशैवलसंघातांवज्रप्राकारमालिनीं ॥ रथ्यास्रोतोजलावर्तांचत्वरस्तिमि
तह्रदां ॥ ९ ॥ रामकृष्णमहाग्राहांद्वारकांसरितंतदा ॥ कालपाशग्रहांभीमांनदींवैतरिणीमिव ॥ १० ॥ ददर्शवासविर्धीमान्विहीनांवृष्णिपुंगवैः ॥ गतश्रियंनिरा
नंदांपद्मिनींशिशिरेयथा ॥ ११ ॥ तांदृष्ट्वाद्वारकांपार्थस्ताश्चकृष्णस्ययोषितः ॥ सस्वनंबाष्पमुत्सृज्यनिपपातमहीतले ॥ १२ ॥ सात्राजितीततःसत्यारुक्मिणी
चविशांपते ॥ अभिपत्यप्ररुरुदुःपरिवार्यधनंजयं ॥ १३ ॥ ततस्तंकांचनेपीठेसमुत्थाप्योपवेश्यच ॥ अब्रुवंत्योमहात्मानंपरिवार्योपतस्थिरे ॥ १४ ॥ ततःसं
स्तूयगोविंदंकथयित्वाचपांडवः ॥ आश्वास्यताःस्त्रियश्चापिमातुलंद्रष्टुमभ्यगात् ॥ १५ ॥ इतिश्रीम० मौसलप० अर्जुनागमनेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंशयानमिति॥१॥२॥३॥४॥५॥शिष्यौप्रद्युम्नसात्यकी॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥ काशिराजंपौंड्रकं॥१२॥एतंवंशक्षयं अनयात्बालानामपराधात् सत्यपिसामर्थ्येउपेक्षाकरणमनयस्तस्माद्वा सामर्थ्यमे

वैशंपायनउवाच तंशयानंमहात्मानंवीरमानकदुंदुभिं ॥ पुत्रशोकेनसंतप्तंददर्शकुरुपुंगवः ॥ १ ॥ तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षोव्यूढोरस्कोमहाभुजः ॥ आर्तस्यार्ततरःपार्थःपादौजग्राहभारत॥ २ ॥ तस्यमूर्धानमाघ्रातुमियेषानकदुंदुभिः॥ स्वस्रीयस्यमहाबाहुर्नशशाकचशत्रुहन्॥ ३ ॥ समालिंग्यार्जुनंवृद्धःसभुजाभ्यांमहाभुजः॥ रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान्विललापसुविह्वलः॥ ४॥ भ्रातॄन्पुत्रांश्चपौत्रांश्चदौहित्रान्ससखीनपि॥ वसुदेवउवाच यैर्जिताभूमिपालाश्चदैत्याश्चशतशोर्जुन॥ ५॥ तान्दृष्ट्वानेहपश्यामिजीवाम्यर्जुनदुर्मरः ॥ यौतावर्जुनशिष्यौतेप्रियौबहुमतौसदा ॥ ६ ॥ तयोरपनयात्पार्थवृष्णयोनिधनंगताः॥ यौतौवृष्णिप्रवीराणांद्वावेवातिरथौमतौ॥ ७॥ प्रद्युम्नोयुयुधानश्चकथयन्कत्थसेचयौ ॥ तौसदाकुरुशार्दूलकृष्णस्यप्रियभाजनौ ॥ ८॥ तावुभौवृष्णिनाशस्यमुखमास्तांधनंजय॥ नतुगर्हामिशैनेयंहार्दिक्यंचाहमर्जुन ॥ ९ ॥ अक्रूरंरौक्मिणेयंचशापोह्येवात्रकारणं॥ केशिनंयस्तुकंसंचविक्रम्यजगतःप्रभुः॥१०॥ विदेहावकरोत्पार्थचैद्यंचबलगर्वितं॥ नैषादिमेकलव्यंचचक्रेकालिंगमागधान्॥११॥ गांधारान्काशिराजंचमरुभूमौचपार्थिवान्॥ प्राच्यांश्चदाक्षिणात्यांश्चपार्वतीयांस्तथानृपान्॥ १२॥ सोभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदनः॥ त्वंहितंनारदश्चैवमुनयश्चसनातनं॥ १३ ॥ गोविंदमनघंदेवमभिजानीध्वमच्युतं॥ प्रत्यपश्यच्चसविभुर्ज्ञातिक्षयमधोक्षजः॥ १४ ॥ समुपेक्षितवान्नित्यंस्वयंसममपुत्रकः॥ गांधार्यावचनंयत्तदृषीणांचपरंतप॥ १५ ॥ तन्नूनमन्यथाकर्तुंनैच्छत्सजगतःप्रभुः॥ प्रत्यक्षंभवतश्चापितवपौत्रःपरंतप॥१६॥ अश्वत्थाम्नाहतश्चापिजीवितस्तस्यतेजसा॥ इमांस्तुनैच्छत्स्वान्ज्ञातीन्रक्षितुंचसखातव॥ ॥१७॥ ततःपुत्रांश्चपौत्रांश्चभ्रातॄनथसखींस्तथा॥ शयानान्निहतान्दृष्ट्वाततोमामब्रवीदिदं ॥ १८ ॥ संप्राप्तोद्यायमस्यांतःकुलस्यभरतर्षभ॥ आगमिष्यतिबीभत्सुरिमांद्वारवतींपुरीं॥ १९ ॥ आख्येयंतस्ययद्वृत्तंवृष्णीनांवैशसंमहत्॥ सतुश्रुत्वामहातेजायदूनांनिधनंप्रभो ॥ २० ॥आगंताक्षिप्रमेवेहनमेत्रास्तिविचारणा॥ योहंतमर्जुनंविद्धियोर्जुनःसोहमेवतु॥ २१ ॥ यद्ब्रूयात्तत्तथाकार्यमितिबुध्यस्वभारत॥ सस्त्रीषुप्राप्तकालासुपांडवोबालकेषुच ॥ २२ ॥ प्रतिपत्स्यतिबीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकं॥ इमांचनगरींसद्यःप्रतियातेधनंजये॥ २३ ॥

वाह त्वमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

योहमिति नरनारायणयोर्जीवपरमात्मनोर्व्यतिहारेणभगवताऽभेदउक्तस्तंज्ञात्वानुवदन्नपिवसुदेवोनशोकंमुंचतीत्याश्चर्यंभगवन्मायाबलमितिभावः॥२१॥२२॥२३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २४ ॥ कालंमृत्युंआत्मनः कर्ताकरिष्यामि सत्यइत्यनेनमद्वाक्येसंशयोनकर्तव्यइत्युक्तं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्राकाराट्टालकोपेतांसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥ अहंदेशेतुकस्मिंश्चित्पुण्येनियममास्थितः ॥ २४ ॥ कालंकर्तासत्यएवरामेणसहधीमता ॥ एवमुक्त्वाहृषीकेशो मामचिंत्यपराक्रमः ॥ २५ ॥ हित्वामांबालकैःसार्धंदिशंकामप्यगात्प्रभुः ॥ सोहंतौचमहात्मानौचिंतयन्भ्रातरौतव ॥ २६ ॥ घोरंज्ञातिवधंचैवनभुंजेशोककर्शितः ॥ नमोक्ष्येनचजीविष्येदिष्ट्याप्राप्तोसिपांडव ॥ २७ ॥ यदुक्तंपार्थकृष्णेनतत्सर्वमखिलंकुरु ॥ एतत्तेपार्थराज्यंचस्त्रियोरत्नानिचैवहि ॥ इष्टान्प्राणानहंहीमांस्त्यक्ष्यामिरिपुसूदन ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिअर्जुनवसुदेवसंवादेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच एवमुक्तःसबीभत्सुर्मातुलेनपरंतप ॥ दुर्मनादीनवदनोवसुदेवमुवाचह ॥ १ ॥ नाहंवृष्णिप्रवीरेणबंधुभिश्चैवमातुल ॥ विहीनांपृथिवींद्रष्टुंशक्यामीहकथंचन ॥ २ ॥ राजाचभीमसेनश्चसहदेवश्चपांडवः ॥ नकुलोयाज्ञसेनीचषडेकमनसोवयं ॥ ३ ॥ राज्ञःसंक्रमणेचापिकालोयंवर्ततेध्रुवं ॥ तमिमंविद्धिसंप्राप्तंकालंकालविदांवर ॥ ४ ॥ सर्वथावृष्णिदारास्तुबालवृद्धंतथैवच ॥ नयिष्येपरिगृह्याहमिंद्रप्रस्थमरिंदम ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वादारुकमिदंवाक्यमाहधनंजयः ॥ अमात्यान्वृष्णिवीराणांद्रष्टुमिच्छामिमाचिरं ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंसुधर्मांयादवींसभां ॥ प्रविवेशार्जुनःशूरःशोचमानोमहारथान् ॥ ७ ॥ तमासनगतंतत्रसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ ब्राह्मणानैगमास्तत्रपरिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥ तान्दीनमनसःसर्वान्विमूढान्गतचेतसः ॥ उवाचेदंवचःकालेपार्थोदीनतरस्तथा ॥ ९ ॥ शक्रप्रस्थमहंनेष्येवृष्ण्यंधकजनंस्वयं ॥ इदंतुनगरंसर्वंसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥ १० ॥ सज्जीकुरुतयानानिरत्नानिविविधानिच ॥ वज्रोयंभवतांराजाशक्रप्रस्थेभविष्यति ॥ ११ ॥ सप्तमेदिवसेचैवरवौविमलउद्गते ॥ बहिर्वत्स्यामहेसर्वेसज्जीभवतमाचिरं ॥ १२ ॥ इत्युक्तास्तेनतेसर्वेपार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ सज्जमाशुततश्चक्रुःस्वसिद्ध्यर्थंसमुत्सुकाः ॥ १३ ॥ तांरात्रिमवसत्पार्थःकेशवस्यनिवेशने ॥ महताशोकमोहेनसहसाभिपरिप्लुतः ॥ १४ ॥ श्वोभूतेथततःशौरिर्वसुदेवःप्रतापवान् ॥ युक्त्वात्मानंमहातेजाजगामगतिमुत्तमां ॥ १५ ॥ ततःशब्दोमहानासीद्वसुदेवनिवेशने ॥ दारुणःक्रोशतीनांचरुदतीनांचयोषितां ॥ १६ ॥ प्रकीर्णमूर्धजाःसर्वाविमुक्ताभरणस्रजः ॥ उरांसिपाणिभिर्घ्नंत्योव्यलपन्करुणंस्त्रियः ॥ १७ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तंदेवकीचभद्राचरोहिणीमदिरातथा ॥ अन्वारोहंतचतदाभर्तारंयोषितांवराः ॥ १८ ॥ ततःशौरिंनृयुक्तेनबहुमूल्येनभारत ॥ यानेनमहतापार्थोबहिर्निष्क्रा
॥५॥ मयत्तदा ॥ १९ ॥ तमन्वयुस्तत्रतत्रदुःखशोकसमन्विताः ॥ द्वारकावासिनःसर्वेपौरजानपदाहिताः ॥ २० ॥ तस्याश्वमेधिकंछत्रंदीप्यमानाश्चपावकाः ॥ पुर
स्तात्तस्ययानस्ययाजकाश्चततोययुः ॥ २१ ॥ अनुजग्मुश्चतंवीरंदेव्यस्तावैस्वलंकृताः ॥ स्त्रीसहस्रैःपरिवृतावधूभिश्चसहस्रशः ॥ २२ ॥ यस्तुदेशःप्रियस्तस्य १६
जीवतोभून्महात्मनः ॥ तत्रैनमुपसंकल्प्यपितृमेधंप्रचक्रिरे ॥ २३ ॥ तंचिताग्निगतंवीरंशूरपुत्रंवरांगनाः ॥ ततोन्वारुरुहुःपत्न्यश्चतस्रःपतिलोकगाः ॥ २४ ॥
तंवैचतस्तृभिःस्त्रीभिरन्वितंपांडुनंदनः ॥ अदाहयच्चंदनैश्चगंधैरुच्चावचैरपि ॥ २५ ॥ ततःप्रादुरभूच्छब्दःसमिद्धस्यविभावसोः ॥ सामगानांचनिर्घोषोनराणां
रुदतामपि ॥ २६ ॥ ततोवज्रप्रधानास्तेवृष्ण्यंधककुमारकाः ॥ सर्वेचैवोदकंचक्रुःस्त्रियश्चैवमहात्मनः ॥ २७ ॥ अलुप्तधर्मस्तंधर्मंकारयित्वासफाल्गुनः ॥ जगा
मवृष्णयोयत्रविनष्टाभरतर्षभ ॥ २८ ॥ सतान्दृष्ट्वानिपतितान्कदनेभृशदुःखितः ॥ बभूवातीवकौरव्यःप्राप्तकालंचकारह ॥ २९ ॥ यथाप्रधानतश्चैवचक्रे
सर्वास्तथाक्रियाः ॥ येहताब्रह्मशापेनमुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३० ॥ ततःशरीरेरामस्यवासुदेवस्यचोभयोः ॥ अन्विष्यदाहयामासपुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१ ॥ सते
षांविधिवत्कृत्वाप्रेतकार्याणिपांडवः ॥ सप्तमेदिवसेप्रायाद्रथमारुह्यसत्वरः ॥ ३२ ॥ अश्वयुक्तैरथैश्चापिगोखरोष्ट्रयुतैरपि ॥ स्त्रियस्तावृष्णिवीराणांरुदत्यः
शोककर्शिताः ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानंपांडुपुत्रंधनंजयं ॥ भृत्याश्चांधकवृष्णीनांसादिनोरथिनश्चये ॥ ३४ ॥ वीरहीनंवृद्धबालंपौरजानपदास्तथा ॥ ययु
स्तेपरिवार्याथकलत्रंपार्थशासनात् ॥ ३५ ॥ कुंजरैश्चगजारोहाययुःशैलनिभैस्तथा ॥ सपादरक्षैःसंयुक्ताःसांतरायुधिकाययुः ॥ ३६ ॥ पुत्राश्चांधकवृष्णीनां
सर्वेपार्थमनुव्रताः ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवमहाधनाः ॥ ३७ ॥ दशषट्चसहस्राणिवासुदेवावरोधनं ॥ पुरस्कृत्यययुर्वज्रंपौत्रंकृष्णस्यधीमतः ॥
॥ ३८ ॥ बहूनिचसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ॥ भोजवृष्ण्यंधकस्त्रीणांहतनाथानिनिर्ययुः ॥ ३९ ॥ तत्सागरसमप्रख्यंवृष्णिचक्रंमहर्धिमत् ॥ उवाहरथिनां
श्रेष्ठःपार्थःपरपुरंजयः ॥ ४० ॥ निर्यातेतुजनेतस्मिन्सागरोमकरालयः ॥ द्वारकांरत्नसंपूर्णांजलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४१ ॥ यद्यद्धिपुरुषव्याघ्रोभूमेस्तस्याव्यमुंच ॥५॥
त ॥ तत्तत्संप्लावयामाससलिलेनससागरः ॥ ४२ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

तदद्भुतमभिप्रेक्ष्यद्वारकावासिनोजनाः ॥ तूर्णात्तूर्णतरंजग्मुरहोदैवमितिब्रुवन् ॥ ४३ ॥ काननेषुचरम्येषुपर्वतेषुनदीषुच ॥ निवसन्नानयामासवृष्णिदारान्
धनंजयः ॥ ४४ ॥ सपंचनदमासाद्यधीमानतिसमृद्धिमत् ॥ देशेगोपशुधान्याढ्येनिवासमकरोत्प्रभुः ॥ ४५ ॥ ततोलोभःसमभवद्दस्यूनांनिहतेश्वराः ॥ दृष्ट्वा
स्त्रियोनीयमानाःपार्थेनैकेनभारत ॥ ४६ ॥ ततस्तेपापकर्माणोलोभोपहतचेतसः ॥ आभीरामंत्रयामासुःसामात्याःशुभदर्शनाः ॥ ४७ ॥ अयमेकोर्जुनोध
न्वीवृद्धबालंहतेश्वरं ॥ नयत्यस्मानतिक्रम्ययोधाश्चेमेहतौजसः ॥ ४८ ॥ ततोयष्टिप्रहरणादस्यवस्तेसहस्रशः ॥ अभ्यधावंतवृष्णीनांतंजनंलोप्त्रहारिणः ॥
॥ ४९ ॥ महतासिंहनादेनत्रासयंतःपृथग्जनं ॥ अभिपेतुर्वधार्थंतेकालपर्यायचोदिताः ॥ ५० ॥ ततोनिवृत्तःकौंतेयःसहसासपदानुगः ॥ उवाचतान्महाबाहु
रर्जुनःप्रहसन्निव ॥ ५१ ॥ निवर्तध्वमधर्मज्ञायदिजीवितुमिच्छथ ॥ इदानींशरनिर्भिन्नाःशोचध्वंनिहतामया ॥ ५२ ॥ तथोक्तास्तेनवीरेणकदर्थीकृत्यतद्व
चः ॥ अभिपेतुर्जनंमूढावार्यमाणाःपुनःपुनः ॥ ५३ ॥ ततोर्जुनोधनुर्दिव्यंगांडीवमजरंमहत् ॥ आरोपयितुमारेभेयत्नादिवकथंचन ॥ ५४ ॥ चकारसज्जंकृच्छ्रेण
संभ्रमेतुमुलेसति ॥ चिंतयामासशस्त्राणिनचसस्मारतान्यपि ॥ ५५ ॥ वैकृत्यंतन्महद्दृष्ट्वाभुजवीर्यंतथायुधि ॥ दिव्यानांचमहास्त्राणांविनशाद्व्रीडितोऽभवत्
॥ ५६ ॥ वृष्णियोधाश्चतेसर्वेगजाश्वरथयोधिनः ॥ नशेकुरावर्तयितुंह्रियमाणंचतंजनं ॥ ५७ ॥ कलत्रस्यबहुत्वाद्धिसंपतत्सुततस्ततः ॥ प्रयत्नमकरोत्पार्थोज
नस्यपरिरक्षणे ॥ ५८ ॥ मिषतांसर्वयोधानांततस्ताःप्रमदोत्तमाः ॥ समंततोवकृष्यंतकामाच्चान्याःप्रवव्रजुः ॥ ५९ ॥ ततोगांडीवनिर्मुक्तैःशरैःपार्थोधनंजयः ॥
जघानदस्यून्सोद्वेगोवृष्णिभृत्यैःसहस्रशः ॥ ६० ॥ क्षणेनतस्यतेराजन्क्षयंजग्मुरजिह्मगाः ॥ अक्षयाहिपुराभूत्वाक्षीणाःक्षतजभोजनाः ॥ ६१ ॥ सशरक्षय
मासाद्यदुःखशोकसमाहतः ॥ धनुष्कोट्यातदादस्यूनवधीत्पाकशासनिः ॥ ६२ ॥ प्रेक्षतस्त्वेवपार्थस्यवृष्ण्यंधकवरस्त्रियः ॥ जग्मुरादायतेम्लेच्छाःसमंताज्ज
नमेजय ॥ ६३ ॥ धनंजयस्तुदैवंतन्मनसाचिंतयत्प्रभुः ॥ दुःखशोकसमाविष्टोनिःश्वासपरमोभवत् ॥ ६४ ॥ अस्त्राणांचप्रणाशेनबाहुवीर्यस्यसंक्षयात् ॥ धनुषश्चा
विधेयत्वाच्छराणांसंक्षयेणच ॥ ६५ ॥ बभूवविमनाःपार्थोदैवमित्यनुचिंतयन् ॥ न्यवर्ततततोराजन्नेदमस्तीतिचाब्रवीत् ॥ ६६ ॥ ततःशेषंसमादायकलत्र
स्यमहामतिः ॥ हृतभूयिष्ठरत्नस्यकुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥७४॥७५॥७६॥ इतिमौसलपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रविशन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

एवंकलत्रमानीयवृष्णीनांहृतशेषितं ॥ न्यवेशयतकौरव्यस्तत्रतत्रधनंजयः ॥ ६८ ॥ हार्दिक्यतनयंपार्थोनगरंमार्तिकावतं ॥ भोजराजकलत्रंचहृतशेषंनरो
॥६॥ त्तमः ॥६९॥ ततोवृद्धांश्चबालांश्चस्त्रियश्चादायपांडवः ॥ वीरैर्विहीनान्सर्वांस्तान्शक्रप्रस्थेन्यवेशयत् ॥ ७० ॥ यौयुधानिंसरस्वत्यांपुत्रंसात्यकिनःप्रियं ॥ न्य १६
वेशयतधर्मात्मावृद्धबालपुरस्कृतं ॥ ७१ ॥ इंद्रप्रस्थेददौराज्यंवज्रायपरवीरहा ॥ वज्रेणाक्रूरदारास्तुवार्यमाणाःप्रवव्रजुः ॥ ७१ ॥ रुक्मिणीत्वथगांधारीशैब्या
हैमवतीत्यपि ॥ देवीजांबवतीचैवविविशुर्जातवेदसं ॥ ७३ ॥ सत्यभामातथैवान्यादेव्यःकृष्णस्यसंमताः ॥ वनंप्रविविशूराजंस्तापस्येकृतनिश्चयाः ॥७४॥
द्वारकावासिनोयेतुपुरुषाःपार्थमभ्ययुः ॥ यथार्हंसंविभज्यैनान्वज्रेपर्यददज्जयः ॥ ७५ ॥ सतत्कृत्वाप्राप्तकालंबाष्पेणापिहितोर्जुनः ॥ कृष्णद्वैपायनंव्यासंदद
र्शासीनमाश्रमे ॥ ७६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेमौसलपर्वणिवृष्णिकलत्राद्यानयनेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच
प्रविशन्नर्जुनोराजन्नाश्रमंसत्यवादिनः ॥ ददर्शासीनमेकांतेमुनिंसत्यवतीसुतं ॥ १ ॥ सतमासाद्यधर्मज्ञमुपतस्थेमहाव्रतं ॥ अर्जुनोस्मीतिनामास्मैनिवेद्या
भ्यवदत्ततः ॥ २ ॥ स्वागतंतेस्त्वितिप्राहमुनिःसत्यवतीसुतः ॥ आस्यतामितिहोवाचप्रसन्नात्मामहामुनिः ॥ ३ ॥ तमप्रतीतमनसंनिःश्वसंतंपुनःपुनः ॥ नि
र्विण्णमनसंदृष्ट्वापार्थंव्यासोब्रवीदिदं ॥ ४ ॥ नखकेशदशाकुंभवारिणाकिंसमुक्षितः ॥ आवीरजानुगमनंब्राह्मणोवाहतस्त्वया ॥५॥ युद्धेपराजितोवासिगत
श्रीरिवलक्ष्यसे ॥ नत्वांप्रभिन्नंजानामिकिमिदंभरतर्षभ ॥ ६ ॥ श्रोतव्यंचेन्मयापार्थक्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ अर्जुनउवाच यःसमेघवपुःश्रीमान्बृह
त्पंकजलोचनः ॥ ७ ॥ सकृष्णःसहरामेणत्यक्त्वादेहंदिवंगतः ॥ मौसलेवृष्णिवीराणांविनाशोब्रह्मशापजः ॥ ८ ॥ बभूववीरांतकरःप्रभासेलोमहर्षणः ॥ एतेशू
रामहात्मानःसिंहदर्पामहाबलाः ॥ ९ ॥ भोजवृष्ण्यंधकाब्रह्मन्नन्योन्यंतैर्हतंयुधि ॥ गदापरिघशक्तीनांसहाःपरिघबाहवः ॥ १० ॥ तएरकाभिर्निहताःपश्यका
लस्यपर्ययं ॥ हतंपंचशतंतेषांसहस्रंबाहुशालिनां ॥ ११ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ नखोदकंकेशोदकंवस्त्रप्रांतोदशातदुदकंकुंभमुखोदकंच आवीरजानारीरजस्वलातस्यारजःप्रस्रवकालेदिनत्रयादर्वाक्अनुगमनंतस्यांमैथुनंब्राह्मणस्यवधोयुद्धेपराजयश्चेतिसप्तभिर्निमित्तैः पुरुषोभ्रष्टश्रीर्भवति ॥ ५ ॥ प्रभिन्नंपराजितंत्वांकदाचिदपिनजानामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ हतंमृतं मारितवंतइत्यर्थः ॥ १० ॥ पंचशतं सहस्रंसहस्रगुणितंपंचलक्षाणीत्यर्थः ॥ ११ ॥

॥६॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकेवलंहतंताडितंअपितुनिधनंप्राप्तमित्यर्थः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥ पश्यतः अनादरेषष्ठी मांपश्यंतमनादृत्येत्यर्थः ॥१६॥१७॥१८॥ पुरुषश्चेति इदमेवरूपंचतुर्भुजंनित्यमर्जुनदृग्गोचरमस्ति अतएवविश्वरूपदर्शनानंतरमुक्तं तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभवविश्वमूर्तेइति अन्यथाद्विभुजेनेत्यवक्ष्यत् चतुर्भुजेनेतिनावक्ष्यच्च॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥बुद्धिरुपस्थितकार्यावधारणं तेजःप्रागल्भ्यं प्रतिपत्तिरनागतावेक्षणं॥३२॥भवंतिउत्पद्यंतेभवकालेषुऐश्वर्यावाप्तिसमयेषु विपर्ययेविनाशकाले विपद्यंतेविनश्यंति कालःईश्वरःजगद्बीजंवियदादिपंचकं ॥ ३३ ॥

निधनंसमनुप्राप्तंसमासाद्येतरेतरं॥पुनःपुनर्नमृष्यामिविनाशममितौजसां ॥ १२ ॥ चिंतयानोयदूनांचकृष्णस्यचयशस्विनः ॥ शोषणंसागरस्येवपर्वतस्येवचालनं॥ १३ ॥ नभसःपतनंचैवशैत्यमग्नेस्तथैवच॥अश्रद्धेयमहंमन्येविनाशंशार्ङ्गधन्वनः ॥ १४ ॥ नचेहस्थातुमिच्छामिलोकेकृष्णविनाकृतः ॥इतःकष्टतरंचान्यच्छृणुतद्वैतपोधन॥ १५ ॥ मनोमेदीर्यतेयेनचिंतयानस्यवैमुहुः॥ पश्यतोवृष्णिदाराश्चममब्रह्मन्सहस्रशः ॥ १६ ॥ आभीरैरनुसृत्याजौहृताःपंचनदालयैः॥धनुरादायतत्राहंनाशकंतस्यपूरणे* ॥ १७॥ यथापुराचमेवीर्यंभुजयोर्नतथाभवत्॥अस्त्राणिमेप्रनष्टानिविविधानिमहामुने ॥ १८ ॥ शराश्चक्षयमापन्नाःक्षणेनैवसमंततः॥ पुरुषश्चाप्रमेयात्माशंखचक्रगदाधरः ॥ १९ ॥ चतुर्भुजःपीतवासाःश्यामःपद्मदलेक्षणः॥ यश्चयातिपुरस्तान्मेरथस्यसुमहाद्युतिः॥ २० ॥ प्रदहन्रिपुसैन्यानिनपश्याम्यहमच्युतं॥ येनपूर्वंप्रदग्धानिशत्रुसैन्यानितेजसा॥ २१ ॥शरैर्गांडीवनिर्मुक्तैरहंपश्चाच्चनाशयं ॥तमपश्यन्विषीदामिघूर्णामीवचसत्तम॥२२॥ परिनिर्विण्णचेताश्चशांतिंनोपलभेपिच ॥ विनाजनार्दनंवीरंनाहंजीवितुमुत्सहे॥ २३ ॥ श्रुत्वैवहिगतंविष्णुंममापिमुमुहुर्दिशः॥ प्रनष्टज्ञातिवीर्यस्यशून्यस्यपरिधावतः॥ २४॥ उपदेष्टुंममश्रेयोभवानर्हतिसत्तम॥ व्यासउवाच ब्रह्मशापविनिर्दग्धावृष्ण्यंधकमहारथाः ॥२५॥ विनष्टाःकुरुशार्दूलनतान्शोचितुमर्हसि॥ भवितव्यंतथातच्चदिष्टमेतन्महात्मनां ॥ २६ ॥ उपेक्षितंचकृष्णेनशक्तेनापिव्यपोहितुं ॥ त्रैलोक्यमपिगोविंदःकृत्स्नंस्थावरजंगमं॥ २७॥ प्रसहेदन्यथाकर्तुंकुतःशापंमहात्मनां॥रथस्यपुरतोयातियःसचक्रगदाधरः ॥ २८॥ तवस्नेहात्पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतुर्भुजः॥कृत्वाभारावतरणंपृथिव्याःपृथुलोचनः॥ २९ ॥मोक्षयित्वातनुंप्राप्तःकृष्णःस्वस्थानमुत्तमं ॥ त्वयापीहमहत्कर्मदेवानांपुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ कृतंभीमसहायेनयमाभ्यांचमहाभुज॥ कृतकृत्यांश्चवोमन्येसंसिद्धान्कुरुपुंगव॥ ३१ ॥ गमनंप्राप्तकालंवइदंश्रेयस्करंविभो ॥ एवंबुद्धिश्चतेजश्चप्रतिपत्तिश्चभारत ॥ ३२॥ भवंतिभवकालेषुविपद्यंतेविपर्यये॥ कालमूलमिदंसर्वंजगद्बीजंधनंजय ॥ ३३॥

* आरोपणे

समादत्ते संहरति यदा भूतानामपि संहारो भवति कियांस्तत्र भौतिकानां नाश इति तदर्थं शोको नु चित इति भावः यएवबलवान्सएवदुर्बलो भवत्येवंविपर्ययोपिकालमूलोज्ञेयः ॥ ३४ ॥ कृतेति भवंतोपिअस्त्रव
त्कृतकृत्याइतिभावः ॥ ३५ ॥ पुनर्युगांतरे मुख्यांगतिंस्वर्गंगंतुं ॥३६॥ एतत्प्रस्थानंश्रेयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्र० चतुर्ध० गोविंद० नीलकंठस्य० भा० मौसलपर्वणिअष्टमोऽध्यायः ॥८॥

॥७॥ कालएवसमादत्तेपुनरेवयदृच्छया ॥ सएवबलवान्भूत्वापुनर्भवतिदुर्बलः ॥ ३४ ॥ सएवेशश्चभूत्वेहपरैराज्ञाप्यतेपुनः ॥ कृतकृत्यानिचास्त्राणिगतान्यद्ययथा
गतं ॥ ३५ ॥ पुनरेष्यंतितेहस्तेयदाकालोभविष्यति ॥ कालोगंतुंगतिंमुख्यांभवतामपिभारत ॥ ३६ ॥ एतच्छ्रेयोहिवोमन्येपरमंभरतर्षभ ॥ वैशंपायन
उवाच एतद्वचनमाज्ञायव्यासस्यामिततेजसः ॥ ३७ ॥ अनुज्ञातोययौपार्थोनगरंनागसाह्वयं ॥ प्रविश्यचपुरींवीरःसमासाद्ययुधिष्ठिरं ॥ आचष्टतद्यथा
वृत्तंवृष्ण्यंधककुलंप्रति ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांमौसलपर्वणिव्यासार्जुनसंवादेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥
मौसलंपर्वसमाप्तं ॥ ॥ ७ ॥ अस्यानंतरंमहाप्रस्थानिकंपर्वभविष्यतितस्यायमाद्यःश्लोकः ॥ जनमेजयउवाच एवंवृष्ण्यंधककुलेश्रुत्वामौ
सलमाहवं ॥ पांडवाःकिमकुर्वंततथाकृष्णेदिवंगते ॥ १ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणिव्यासोक्तश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यंचेल्लिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं ॥

इदंमौसलपर्वमुंबय्याख्यराजधान्यांगणपतकृष्णाजीत्यभिधानांमुद्रायंत्रालयेमुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते मौसलपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्व प्रारभ्यते

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्गारोहण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः ॥ पूर्वस्मिन्पर्वणि धर्मस्यफलभूतास्त्यागानृशंस्यादयोयुधिष्ठिरदृष्टांतेनदर्शिताः इदानींतस्यमुख्यंफलंदर्शयितुंस्वर्गारोहणपर्वारभते स्वर्गंत्रिविष्टपमिति यथाभूयस्यांसंख्यायामल्पसंख्यां

श्रीगणेशायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ जनमेजयउवाच स्वर्गंत्रिविष्टपंप्राप्यममपूर्व
पितामहाः ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चकानिस्थानानिभेजिरे ॥ १ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंसर्वविच्चासिमेमतः ॥ महर्षिणाभ्यनुज्ञातोव्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २ ॥
वैशंपायनउवाच स्वर्गंत्रिविष्टपंप्राप्यतवपूर्वपितामहाः॥ युधिष्ठिरप्रभृतयोयदकुर्वततच्छृणु ॥३॥ स्वर्गंत्रिविष्टपंप्राप्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ दुर्योधनंश्रि
याजुष्टंददर्शासीनमासने॥ ४ ॥ भ्राजमानमिवादित्यंवीरलक्ष्म्याभिसंवृतं॥ देवैर्भ्राजिष्णुभिःसाध्यैःसहितंपुण्यकर्मभिः ॥ ५ ॥ ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वादुर्योध
नममर्षितः॥ सहसासन्निवृत्तोभूच्छ्रियंदृष्ट्वासुयोधने॥ ६ ॥ ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वैनाहंदुर्योधनेनवै॥ सहितःकामयेलोकाँल्लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ७ ॥ यत्कृते
पृथिवीसर्वासुहृदोबांधवास्तथा॥ हतास्माभिःप्रसह्याजौक्लिष्टैःपूर्वंमहावने॥८॥ द्रौपदीचसभामध्येपांचालीधर्मचारिणी॥ पर्याकृष्टानवद्यांगीपत्नीनोगुरु
सन्निधौ ॥ ९ ॥ अस्तिदेवानमेकामःसुयोधनमुदीक्षितुं॥ तत्राहंगंतुमिच्छामियत्रतेभ्रातरोमम ॥ १० ॥ नैवमित्यब्रवीत्तंतुनारदःप्रहसन्निव ॥ स्वर्गेनिवा
सेराजेंद्रविरुद्धंचापिनश्यति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरमहाबाहोमैवंवोचःकथंचन ॥ दुर्योधनंप्रतिनृपंशृणुचेदंवचोमम ॥ १२॥ एषदुर्योधनोराजापूज्यतेत्रिदशैः
सह॥ सद्भिश्चराजप्रवरैर्यइमेस्वर्गवासिनः॥ १३ ॥ वीरलोकगतिंप्राप्तायुद्धेहुत्वात्मनस्तनुं ॥ यूयंसर्वेसुरसमायेनयुद्धेसमासिताः॥ १४॥ सएषक्षत्रधर्मेण
स्थानमेतदवाप्तवान्॥ भयेमहतियोऽभीतोबभूवपृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंपुत्रयद्द्यूतकारितं॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंनचिंतयितुमर्हसि॥ १६ ॥
येचान्येपिपरिक्लेशायुष्माकंज्ञातिकारिताः॥ संग्रामेष्वथवान्यत्रनतान्संस्मर्तुमर्हसि ॥१७॥ समागच्छयथान्यायंराज्ञादुर्योधनेनवै ॥ स्वर्गोयंनेहवैराणिभवं
तिमनुजाधिप॥ १८ ॥ नारदेनैवमुक्तस्तुकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥ भ्रातॄन्पप्रच्छमेधावीवाक्यमेतदुवाचह॥ १९ ॥ यदिदुर्योधनस्यैतेवीरलोकाःसनातनाः॥ अ
धर्मज्ञस्यपापस्यपृथिवीसुहृदद्रुहः॥ २० ॥

तर्भवतिएवंत्रीणिविष्टपानिभुवनानिफलोत्कर्षवशाद्यत्रांतर्भवंतितादृशमपिस्वर्गंप्राप्य विष्टपंभुवनंजगदित्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ततइति स्वर्गेप्यमर्षोदुस्त्यजइतिसंस्काराणांप्राबल्यमुक्तं ॥६॥
॥ ७ ॥ हताःअस्माभिःसंधिरार्षः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ विरुद्धंवैरादिकंनश्यतिअंतर्धीयते ॥११॥१२॥१३॥१४॥ अभीतइतिच्छेदः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ सुहृदइत्यदंतःशब्दः ॥ २० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नेहेति ॥ १॥२॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

यत्कृतेपृथिवीनष्टासहयासनरद्विपा ॥ वयंचमन्युनादग्धावैरंप्रतिचिकीर्षवः ॥ २१ ॥ येतेवीरामहात्मानोभ्रातरोमेमहाव्रताः ॥ सत्यप्रतिज्ञालोकस्यशूरावैस
॥१॥ त्यवादिनः ॥ २२ ॥ तेषामिदानींकेलोकाद्रष्टुमिच्छामितानहं ॥ कर्णंचैवमहात्मानंकौंतेयंसत्यसंगरं ॥ २३ ॥ धृष्टद्युम्नंसात्यकिंचधृष्टद्युम्नस्यचात्मजान् ॥ येच
शस्त्रैर्वधंप्राप्ताः क्षत्रधर्मेणपार्थिवाः ॥ २४ ॥ क्वनुतेपार्थिवान्ब्रह्मन्नैतान्पश्यामिनारद ॥ विराटद्रुपदौचैवधृष्टकेतुमुखांश्चतान् ॥ २५ ॥ शिखंडिनंचपांचा १८
ल्यंद्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ अभिमन्युंचदुर्धर्षंद्रष्टुमिच्छामिनारद ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहण०स्वर्गेनारदयुधिष्ठिरसंवादेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
युधिष्ठिरउवाच नेहपश्यामिविबुधाराधेयममितौजसं ॥ भ्रातरौचमहात्मानौयुधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १ ॥ जुहुवुर्येशरीराणिरणवन्हौमहारथाः ॥ राजानो
राजपुत्राश्चयेमदर्थेहतारणे ॥ २ ॥ क्वतेमहारथाः सर्वेशार्दूलसमविक्रमाः ॥ तैरप्ययंजितोलोकः कच्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३ ॥ यदिलोकानिमान्प्राप्तास्तेचसर्वेमहा
रथाः ॥ स्थितंवित्तहिमांदेवाः सहितंतैर्महात्मभिः ॥ ४ ॥ कच्चिन्नतैरवाप्तोयंनृपैर्लोकोऽक्षयः शुभः ॥ नतैरहंविनारंस्येभ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ॥ ५ ॥ मातुर्हिवच
नंश्रुत्वातदासलिलकर्मणि ॥ कर्णस्यक्रियतांतोयमितितप्यामितेनवै ॥ ६ ॥ इदंचपरितप्यामिपुनः पुनरहंसुराः ॥ यन्मातुः सदृशौपादौतस्याहममितात्मनः
॥ ७ ॥ दृष्ट्वैवतौनानुगतः कर्णपरबलार्दनं ॥ नत्वस्मान्कर्णसहितान्जयेच्छक्रोपिसंयुगे ॥ ८ ॥ तमहंयत्रतत्रस्थंद्रष्टुमिच्छामिसूर्यजं ॥ अविज्ञातोमयायोसौ
घातितः सव्यसाचिना ॥ ९ ॥ भीमंचभीमविक्रांतंप्राणेभ्योपिप्रियंमम ॥ अर्जुनंचेंद्रसंकाशंयमौचैवयमोपमौ ॥ १० ॥ द्रष्टुमिच्छामितांचाहंपांचालींधर्मचा
रिणीं ॥ नचेहस्थातुमिच्छामिसत्यमेवंब्रवीमिवः ॥ ११ ॥ किंमेभ्रातृविहीनस्यस्वर्गेणसुरसत्तमाः ॥ यत्रतेममसस्वर्गोनायंस्वर्गोमतोमम ॥ १२ ॥ देवाऊचुः
यदिवैतत्रतेश्रद्धागम्यतांपुत्रमाचिरं ॥ प्रियेहितववर्तामोदेवराजस्यशासनात् ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तांततोदेवादेवदूतमुपादिशन् ॥ यु
धिष्ठिरस्यसुहृदोदर्शयेतिपरंतप ॥ १४ ॥ ततः कुंतीसुतोराजादेवदूतश्चजग्मतुः ॥ सहितौराजशार्दूलयत्रतेपुरुषर्षभाः ॥ १५ ॥ अग्रतोदेवदूतश्चययौराजाचपृ
ष्ठतः ॥ पंथानमशुभंदुर्गंसेवितंपापकर्मभिः ॥ १६ ॥ ॥१॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रवेरितैरितस्ततःपातितैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ करंभवालुकाःश्वेतसूक्ष्मवालुकाभ्राष्ट्रवालुकाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तमसासंवृतंघोरंकेशशैवलशाद्वलं ॥ युक्तंपापकृतांगंधैर्मांसशोणितकर्दमं ॥ १७ ॥ दंशोत्पातकभल्लूकमक्षिकामशकावृतं ॥ इतश्चेतश्चकुणपैःसमंतात्परिवारितं ॥ १८ ॥ अस्थिकेशसमाकीर्णंकृमिकीटसमाकुलं ॥ ज्वलनेनप्रदीप्तेनसमंतात्परिवेष्टितं ॥ १९ ॥ अयोमुखैश्चकाकाद्यैर्गृध्रैश्चसमभिद्रुतं ॥ सूचीमुखैस्तथाप्रेतैर्विंध्यशैलोपमैर्वृतं ॥ २० ॥ मेदोरुधिरयुक्तैश्चच्छिन्नबाहूरुपाणिभिः ॥ निकृत्तोदरपादैश्चतत्रतत्रप्रवेरितैः ॥ २१ ॥ सतत्कुणपदुर्गंधमशिवंलोमहर्षणं ॥ जगामराजाधर्मात्मामध्येबहुविचिंतयन् ॥ २२ ॥ ददर्शोष्णोदकैःपूर्णांनदींचापिसुदुर्गमां ॥ असिपत्रवनंचैवनिशितंक्षुरसंवृतं ॥ २३ ॥ करंभवालुकास्तप्ताआयसीश्चशिलाःपृथक् ॥ लोहकुंभीश्चतैलस्यक्वाथ्यमानाःसमंततः ॥ २४ ॥ कूटशाल्मलिकंचापिदुःस्पर्शंतीक्ष्णकंटकं ॥ ददर्शचापिकौंतेयोयातनाःपापकर्मिणां ॥ २५ ॥ सतंदुर्गंधमालक्ष्यदेवदूतमुवाचह ॥ कियदध्वानमस्माभिर्गंतव्यमिममीदृशं ॥ २६ ॥ क्वचतेभ्रातरोमह्यंतन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ देशोयंकश्चदेवानामेतदिच्छामिवेदितुं ॥ २७ ॥ ससंनिववृतेश्रुत्वाधर्मराजस्यभाषितं ॥ देवदूतोब्रवीच्चैनमेतावद्गमनंतव ॥ २८ ॥ निवर्तितव्योहिमयातथास्म्युक्तोदिवौकसैः ॥ यदिश्रांतोसिराजेंद्रत्वमथागंतुमर्हसि ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरस्तुनिर्विण्णस्तेनगंधेनमूर्छितः ॥ निवर्तनेधृतमनाःपर्यावर्ततभारत ॥ ३० ॥ ससंनिवृत्तोधर्मात्मादुःखशोकसमाहतः ॥ शुश्रावतत्रवदतांदीनावाचःसमंततः ॥ ३१ ॥ भोभोधर्मजराजर्षेपुण्याभिजनपांडव ॥ अनुग्रहार्थमस्माकंतिष्ठतावन्मुहूर्तकं ॥ ३२ ॥ आयातित्वयिदुर्धर्षेवातिपुण्यःसमीरणः ॥ तवगंधानुगस्तातयेनास्मान्सुखमागमत् ॥ ३३ ॥ तेवयंपार्थदीर्घस्यकालस्यपुरुषर्षभ ॥ सुखमासादयिष्यामस्त्वांदृष्ट्वाराजसत्तम ॥ ३४ ॥ संतिष्ठस्वमहाबाहोमुहूर्तमपिभारत ॥ त्वयितिष्ठतिकौरव्ययातनास्मान्नबाधते ॥ ३५ ॥ एवंबहुविधावाचःकृपणावेदनावतां ॥ तस्मिन्देशेसशुश्रावसमंताद्वदतांनृप ॥ ३६ ॥ तेषांतुवचनंश्रुत्वादयावान्दीनभाषिणां ॥ अहोकृच्छ्रमितिप्राहतस्थौसचयुधिष्ठिरः ॥ ३७ ॥ सतागिरःपुरस्ताद्वैश्रुतपूर्वाःपुनःपुनः ॥ ग्लानानांदुःखितानांचनाभ्यजानतपांडवः ॥ ३८ ॥ अबुध्यमानस्तावाचोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ उवाचकेभवंतोवैकिमर्थमिहतिष्ठथ ॥ ३९ ॥ इत्युक्तास्तेततःसर्वेसमंतादवभाषिरे ॥ कर्णोहंभीमसेनोहमर्जुनोहमितिप्रभो ॥ ४० ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विममर्शविचारंकृतवान् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ दूनाःखिन्नाः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाव

नकुलःसहदेवोहंधृष्टद्युम्नोहमित्युत ॥ द्रौपदीद्रौपदेयाश्चइत्येवंतेविचुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ तावाचःसतदाश्रुत्वातद्देशसदृशीर्नृप ॥ ततोविमम्रशेराजाकिंत्विदंदैवका
रितं ॥ ४२ ॥ किंतुतत्कलुषंकर्मकृतमेभिर्महात्मभिः ॥ कर्णेनद्रौपदेयैर्वापांचाल्यावासुमध्यया ॥ ४३ ॥ यइमेपापगंधेस्मिन्देशेसंतिसुदारुणे ॥ नाहंजाना
मिसर्वेषांदुष्कृतंपुण्यकर्मणां ॥ ४४ ॥ किंकृत्वाधृतराष्ट्रस्यपुत्रोराजासुयोधनः ॥ तथाश्रियायुतःपापैःसहसर्वैःपदानुगैः ॥ ४५ ॥ महेंद्रइवलक्ष्मीवानास्ते
परमपूजितः ॥ कस्येदानींविकारोयंयइमेनरकंगताः ॥ ४६ ॥ सर्वधर्मविदःशूराःसत्यागमपरायणाः ॥ क्षत्रधर्मरताःसंतोयज्वानोभूरिदक्षिणाः ॥ ४७ ॥
किंनुसुप्तोस्मिजागर्मिचेतयामिनचेतये ॥ अहोचित्तविकारोयंस्याद्वामेचित्तविभ्रमः ॥ ४८ ॥ एवंबहुविधंराजाविममर्शयुधिष्ठिरः ॥ दुःखशोकसमाविष्ट
श्चिंताव्याकुलितेंद्रियः ॥ ४९ ॥ क्रोधमाहारयच्चैवतीव्रंधर्मसुतोनृपः ॥ देवांश्चगर्हयामासधर्मंचैवयुधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ सतीव्रगंधसंतप्तोदेवदूतमुवाचह ॥ गम्य
तांतत्रयेषांत्वंदूतस्तेषामुपांतिकं ॥ ५१ ॥ नह्यहंतत्रयास्यामिस्थितोस्मीतिनिवेद्यतां ॥ मत्संश्रयादिमेदूनाःसुखिनोभ्रातरोहिमे ॥ ५२ ॥ इत्युक्तःसतदादूतः
पांडुपुत्रेणधीमता ॥ जगामतत्रयत्रास्तेदेवराजःशतक्रतुः ॥ ५३ ॥ निवेदयामासचतद्धर्मराजचिकीर्षितं ॥ यथोक्तंधर्मपुत्रेणसर्वमेवजनाधिप ॥ ५४ ॥
इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहणपर्वणियुधिष्ठिरनरकदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ वैशंपायनउवाच स्थितेमुहूर्तंपार्थेतुधर्मराजे
युधिष्ठिरे ॥ आजग्मुस्तत्रकौरव्यदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ १ ॥ सचविग्रहवान्धर्मोराजानंप्रसमीक्षितुं ॥ तत्राजगामयत्रासौकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ २ ॥ तेषुभा
सुरदेहेषुपुण्याभिजनकर्मसु ॥ समागतेषुदेवेषुव्यगमत्तत्तमोनृप ॥ ३ ॥ नादृश्यंतचतास्तत्रयातनाःपापकर्मिणां ॥ नदीवैतरणीचैवकूटशाल्मलिनासह ॥
॥ ४ ॥ लोहकुंभ्यःशिलाश्चैवनादृश्यंतभयानकाः ॥ विकृतानिशरीराणियानितत्रसमंततः ॥ ५ ॥ ददर्शराजाकौरव्यस्तान्यदृश्यानिचाभवन् ॥ ततोवायुः
सुखस्पर्शःपुण्यगंधवहःशुचिः ॥ ६ ॥ ववौदेवसमीपस्थःशीतलोतीवभारत ॥ मरुतःसहशक्रेणवसवश्चाश्विनौसह ॥ ७ ॥ साध्यारुद्रास्तथादित्यायेचान्येपि
दिवौकसः ॥ सर्वेतत्रसमाजग्मुःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ ८ ॥ यत्रराजामहातेजाधर्मपुत्रःस्थितोभवत् ॥ ततःशक्रःसुरपतिःश्रियापरमयायुतः ॥ ९ ॥ ॥२॥

दीपेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ स्थितइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥१०॥११॥१२॥ शत्रूणांस्वर्गोभ्रातॄणांनरकइतियुधिष्ठिरस्यईर्ष्याविषादावपनयति यइति ॥१३॥१४॥ हतःकुंजरइतिअश्वत्थामवधेद्रोणउपचीर्णोवंचितः गजवाचीशब्दोमनुष्यपरत्वेनज्ञापितइत्युपचा

युधिष्ठिरमुवाचेदंसांत्वपूर्वमिदंवचः॥ युधिष्ठिरमहाबाहोलोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ १० ॥ एह्येहिपुरुषव्याघ्रकृतमेतावताविभो॥ सिद्धिःप्राप्तामहाबाहोलो काश्चाप्यक्षयास्तव॥११॥नचमन्युस्त्वयाकार्यःशृणुचेदंवचोमम॥अवश्यंनरकस्तातद्रष्टव्यःसर्वराजभिः॥१२॥शुभानामशुभानांचद्वौराशीपुरुषर्षभ॥यः पूर्वंसुकृतंभुंक्तेपश्चान्निरयमेवसः॥ १३ ॥ पूर्वंनरकभाग्यस्तुपश्चात्स्वर्गमुपैतिसः॥भूयिष्ठंपापकर्मायःसपूर्वंस्वर्गमश्नुते॥ १४॥ तेनत्वमेवंगमितोमयाश्रेयो र्थिनान्नृप॥ व्याजेनहित्वयाद्रोणउपचीर्णःसुतंप्रति॥१५॥ व्याजेनैवततोराजन्दर्शितोनरकस्तव॥ यथैवत्वंतथाभीमस्तथापार्थोयमौतथा॥ १६ ॥ द्रौपदी चतथाकृष्णाव्याजेननरकंगताः॥ आगच्छनरशार्दूलमुक्तास्तेचैवकल्मषात्॥ १७॥ स्वपक्ष्याश्चैवयेतुभ्यंपार्थिवानिहतारणे॥ सर्वेस्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्यभ रतर्षभ॥ १८॥ कर्णश्चैवमहेष्वासःसर्वशस्त्रभृतांवरः॥ सगतःपरमांसिद्धिंयदर्थंपरितप्यसे ॥ १९ ॥ तंपश्यपुरुषव्याघ्रमादित्यतनयंविभो॥ स्वस्थानस्थंम हाबाहोजहिशोकंनरर्षभ॥२०॥ भ्रातॄंश्चान्यांस्तथापश्यस्वपक्ष्यांश्चैवपार्थिवान्॥ स्वंस्वंस्थानमनुप्राप्तान्व्येतुतेमानसोज्वरः॥२१॥कृच्छ्रंपूर्वंचानुभूयइतःप्र भृतिकौरव॥ विहरस्वमयासार्धंगतशोकोनिरामयः॥ २२ ॥ कर्मणांतातपुण्यानांजितानांतपसास्वयं॥ दानानांचमहाबाहोफलंप्राप्नुहिपार्थिव॥ २३॥ अ द्यत्वांदेवगंधर्वादिव्याश्चाप्सरसोदिवि॥ उपसेवंतुकल्याणंविरजोंबरभूषणाः॥ २४॥ राजसूयजिताँल्लोकान्स्वयमेवासिकृद्धितान्॥ प्राप्नुहित्वंमहाबाहोतप सश्चमहाफलं॥२५॥ उपर्युपरिराज्ञांहितवलोकायुधिष्ठिर॥ हरिश्चंद्रसमाःपार्थयेषुत्वंविहरिष्यसि॥ २६॥ मांधातायत्रराजर्षिर्यत्रराजाभगीरथः॥ दौष्यंति र्यत्रभरतस्तत्रत्वंविहरिष्यसि॥२७॥एषादेवनदीपुण्यापार्थत्रैलोक्यपावनी॥आकाशगंगाराजेंद्रतत्राप्लुत्यगमिष्यसि॥२८॥अत्रस्नातस्यभावस्तेमानुषोविग मिष्यति॥ गतशोकोनिरायासोमुक्तवैरोभविष्यसि॥ २९॥ एवंब्रुवतिदेवेंद्रेकौरवेंद्रंयुधिष्ठिरं॥ धर्मोविग्रहवान्साक्षादुवाचसुतमात्मनः॥ ३०॥ भोभोराज न्महाप्राज्ञप्रीतोस्मितवपुत्रक॥ मद्भक्त्यासत्यवाक्यैश्चक्षमयाचदमेनच॥ ३१ ॥ एषातृतीयाजिज्ञासातवराजन्कृतामया॥ नशक्यसेचालयितुंस्वभावा त्पार्थहेतुतः॥ ३२ ॥ पूर्वंपरीक्षितोहित्वंप्रश्नाद्द्वैतवनेमया॥ अरणीसहितस्यार्थेतच्चनिस्तीर्णवानसि॥ ३३ ॥

रच्छलेनेत्यर्थः॥१५॥१६॥१७॥तुभ्यंतव॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ असिकृद्धितान्खड्गबलेनऋद्धिंप्रापितान्॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ जिज्ञासापरीक्षा॥ ३२ ॥ ३३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वर्गाधिरोहणेद्रौपद्यासहसोदर्येषुविनष्टेषुसत्सु श्वरूपधारिणाशुनकरूपिणा द्रौपद्याइतिपंचमीपाठेतामारभ्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यत्रतेपांडवास्तत्रदेवैःसहय

सोदर्येषुविनष्टेषुद्रौपद्यातत्रभारत ॥ श्वरूपधारिणातत्रपुनस्त्वंमेपरीक्षितः ॥ ३४ ॥ इदंतृतीयंभ्रातॄणामर्थेयत्स्थातुमिच्छसि ॥ विशुद्धोसिमहाभागसुखीविगतकल्मषः ॥ ३५ ॥ नचतेभ्रातरःपार्थनरकार्हाविशांपते ॥ मायैषादेवराजेनमहेंद्रेणप्रयोजिता ॥ ३६ ॥ अवश्यंनरकास्तातद्रष्टव्याःसर्वराजभिः ॥ ततस्त्वयाप्राप्तमिदंमुहूर्तंदुःखमुत्तमं ॥ ३७ ॥ नसव्यसाचीभीमोवायमौवापुरुषर्षभौ ॥ कर्णोवासत्यवाक्शूरोनरकार्हाश्चिरंनृप ॥ ३८ ॥ नकृष्णाराजपुत्रीचनरकार्हाकथंचन ॥ एह्येहिभरतश्रेष्ठपश्यगंगांत्रिलोकगां ॥ ३९ ॥ एवमुक्तःसराजर्षिस्तवपूर्वपितामहः ॥ जगामसहधर्मेणसर्वैश्चत्रिदिवालयैः ॥ ४० ॥ गंगांदेवनदींपुण्यांपावनीमृषिसंस्तुतां ॥ अवगाह्यततोराजातनुंतत्याजमानुषीं ॥ ४१ ॥ ततोदिव्यवपुर्भूत्वाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ निर्वैरोगतसंतापोजलेतस्मिन्समाप्लुतः ॥ ४२ ॥ ततोययौवृतोदेवैःकुरुराजोयुधिष्ठिरः ॥ धर्मेणसहितोधीमांस्तूयमानोमहर्षिभिः ॥ ४३ ॥ यत्रतेपुरुषव्याघ्राःशूराविगतमन्यवः ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चस्वानिस्थानानिभेजिरे ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहणपर्वणियुधिष्ठिरतनुत्यागेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच ततोयुधिष्ठिरोराजादेवैःसर्षिमरुद्गणैः ॥ स्तूयमानोययौतत्रयत्रतेकुरुपुंगवाः ॥ १ ॥ ददर्शतत्रगोविंदंब्राह्मेणवपुषान्वितं ॥ तेनैवदृष्टपूर्वेणसादृश्येनैवसूचितं ॥ २ ॥ दीप्यमानंस्ववपुषादिव्यैरस्त्रैरुपस्थितं ॥ चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैःपुरुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानंवीरेणफाल्गुनेनसुवर्चसा ॥ तथास्वरूपंकौंतेयोददर्शमधुसूदनं ॥ ४ ॥ तावुभौपुरुषव्याघ्रौसमुद्वीक्ष्ययुधिष्ठिरं ॥ यथावत्प्रतिपेदातेपूजयादेवपूजितौ ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नथोद्देशेकर्णंशस्त्रभृतांवरं ॥ द्वादशादित्यसहितंददर्शकुरुनंदनः ॥ ६ ॥ अथापरस्मिन्नुद्देशेमरुद्गणवृतंविभुं ॥ भीमसेनमथापश्यत्तेनैववपुषान्वितं ॥ ७ ॥ वायोर्मूर्तिमतःपार्श्वेदिव्यमूर्तिसमन्वितं ॥ श्रियापरमयायुक्तंसिद्धिंपरमिकांगतं ॥ ८ ॥ अश्विनोस्तुतथास्थानेदीप्यमानौस्वतेजसा ॥ नकुलंसहदेवंचददर्शकुरुनंदनः ॥ ९ ॥ तथाददर्शपांचालींकमलोत्पलमालिनीं ॥ वपुषास्वर्गमाक्रम्यतिष्ठंतीमर्कवर्चसं ॥ १० ॥

यावितिद्वयोःसंबंधः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ततइति ॥ १ ॥ ब्राह्मेणब्रह्मणाआराध्येन ॥ २ ॥ उपस्थितंसेवितंअस्त्रैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ११ ॥ मानुषंमानुषभावं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेयोयोयोधोयस्ययस्यदेवस्यांशःसस्वर्गगत्वास्वस्यस्वस्यांशिनःसान्निध्यंप्रापेत्युक्तं तत्रसंशयः किमेतेअंशाःकांडरुहाणांदक्षाणामंशाइवपृथक्संसारित्वं

अखिलंसहसाराजाप्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ततोस्यभगवानिंद्रःकथयामासदेवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषाद्रौपदीरूपात्वदर्थेमानुषंगता ॥ अयोनिजालोककांतापुण्यगंधायुधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्यर्थंभवतांह्येषानिर्मिताशूलपाणिना ॥ द्रुपदस्यकुलेजाताभवद्भिश्चोपजीविता ॥ १३ ॥ एतेपंचमहाभागागंधर्वाःपावकप्रभाः ॥ द्रौपद्यास्तनयाराजन्युष्माकममितौजसः ॥ १४ ॥ पश्यगंधर्वराजानंधृतराष्ट्रंमनीषिणं ॥ एनंचत्वंविजानीहिभ्रातरंपूर्वजंपितुः ॥ १५ ॥ अयंतेपूर्वजोभ्राताकौंतेयःपावकद्युतिः ॥ सूतपुत्राग्रजःश्रेष्ठोराधेयइतिविश्रुतः ॥ १६ ॥ आदित्यसहितोयातिपश्यैनंपुरुषर्षभं ॥ साध्यानामथदेवानांविश्वेषांमरुतामपि ॥ ॥ १७ ॥ गणेषुपश्यराजेंद्रवृष्ण्यंधकमहारथान् ॥ सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चैवमहाबलान् ॥ १८ ॥ सोमेनसहितंपश्यसौभद्रमपराजितं ॥ अभिमन्युंमहेष्वासंनिशाकरसमद्युतिं ॥ १९ ॥ एषपांडुर्महेष्वासःकुंत्यामाद्याचसंगतः ॥ विमानेनसदाभ्येतिपितातवममांतिकं ॥ २० ॥ वसुभिःसहितंपश्यभीष्मंशांतनवंनृपं ॥ द्रोणंबृहस्पतेःपार्श्वेगुरुमेनंनिशामय ॥ २१ ॥ एतेचान्येमहीपालायोधास्तवचपांडव ॥ गंधर्वसहितायांतियक्षपुण्यजनैस्तथा ॥ २२ ॥ गुह्यकानांगतिंचापिकेचित्प्राप्तानराधिपाः ॥ त्यक्त्वादेहंजितःस्वर्गःपुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेस्वर्गारोहण० द्रौपद्यादिस्वस्वस्थानगमनेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ जनमेजयउवाच भीष्मद्रोणौमहात्मानौधृतराष्ट्रश्चपार्थिवः ॥ विराटद्रुपदौचोभौशंखश्चैवोत्तरस्तथा ॥ १ ॥ धृष्टकेतुर्जयत्सेनोराजाचैवससत्यजित् ॥ दुर्योधनसुताश्चैवशकुनिश्चैवसौबलः ॥ २ ॥ कर्णपुत्राश्चविक्रांताराजाचैवजयद्रथः ॥ घटोत्कचादयश्चैवयेचान्येनानुकीर्तिताः ॥ ३ ॥ येचान्येकीर्तितावीराराजानोदीप्तमूर्तयः ॥ स्वर्गेकालंकियंतंतेतस्थुस्तदपिशंसमे ॥ ४ ॥ अहोस्विच्छाश्वतंस्थानंतेषांतत्रद्वितोत्तम ॥ अंतेवाकर्मणांकांतेगतिंप्राप्तानरर्षभाः ॥ ५ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंप्रोच्यमानंद्विजोत्तम ॥ तपसाहिप्रदीप्तेनसर्वंत्वमनुपश्यसि ॥ ६ ॥ सौतिरुवाच इत्युक्तःसतुविप्रर्षिरनुज्ञातोमहात्मना ॥ व्यासेनतस्यनृपतेराख्यातुमुपचक्रमे ॥ ७ ॥

प्राप्ताउततेष्वेवांशिषुलीयंते आद्येकर्मजदेहपरंपरायास्तत्त्वज्ञानमंतरेणोच्छेदायोगात्तेषांनित्यसंसारित्वमस्मदादिवत्स्यात् द्वितीयेमानुष्यभावेतैःकृतानांकर्मणांनाशापत्तिरितिसंदिहानोजनमेजयःपृच्छति भीष्मद्रोणाविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेअंतेकांगतिंपुण्यभोगांतेअंशिनासहऐक्यंवासालोक्यंवाशाश्वतंप्रापुर्वंतिउतभूमाववतरंतीतिप्रश्नः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

 अत्रोत्तरमाह नशक्यमिति कर्मणामंतेसर्वेणप्रकृतिंप्रतिगंतुंनशक्यमित्यध्याहृत्ययोज्यं यदिसर्वोपिजंतुःप्रारब्धकर्मांतेस्वांप्रकृतिंगच्छेत्तर्हिसर्वेपिमुक्ताःस्युःसंसारश्चादिमान्भवेत् ततश्चकृतहानाकृताभ्याग
मप्रसंगोविधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यंच तस्मात्केचिदेवकर्मणामंतेस्वांप्रकृतिंभजंतेनसर्वेइतिकिंतर्हियेप्रकृतिंनप्राप्तास्तानुद्दिश्यतेत्वयैषापृच्छासम्यक्प्रयोजिता ॥ ८ ॥तत्रकांश्चित्स्वर्गप्रापककर्मणामंतेस्वैःस्वैरंशि

॥४॥ वैशंपायनउवाच नशक्यंकर्मणामंतेसर्वेणमनुजाधिप ॥ प्रकृतिंकिंनुसम्यक्तेपृच्छैषासंप्रयोजिता ॥ ८ ॥ शृणुगुह्यमिदंराजन्देवानांभरतर्षभ ॥ यदुवा
चमहातेजादिव्यचक्षुःप्रतापवान् ॥ ९ ॥ मुनिःपुराणःकौरव्यपाराशर्योमहाव्रतः ॥ अगाधबुद्धिःसर्वज्ञोगतिज्ञःसर्वकर्मणां ॥ १० ॥ तेनोक्तंकर्मणामंतेप्रवि
शंतिस्विकांतनुं ॥ वसूनेवमहातेजाभीष्मःप्रापमहाद्युतिः ॥ ११ ॥ अष्टावेवहिदृश्यंतेवसवोभरतर्षभ ॥ बृहस्पतिंविवेशाथद्रोणोह्यंगिरसांवरं ॥ १२ ॥ कृतव
र्मातुहार्दिक्यःप्रविवेशमरुद्गणान् ॥ सनत्कुमारंप्रद्युम्नःप्रविवेशयथागतं ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रोधनेशस्यलोकान्प्रापदुरासदान् ॥ धृतराष्ट्रेणसहितागांधारीचयश
स्विनी ॥ १४ ॥ पत्नीभ्यांसहितःपांडुर्महेंद्रसदनंययौ ॥ विराटद्रुपदौचोभौधृष्टकेतुश्चपार्थिवः ॥ १५ ॥ निशठाक्रूरसांबाश्चभानुःकंपोविदूरथः ॥ भूरिश्रवाःश
लश्चैवभूरिश्चपृथिवीपतिः ॥ १६ ॥ कंसश्चैवोग्रसेनश्चवसुदेवस्तथैवच ॥ उत्तरश्चसहभ्रात्राशंखेननरपुंगवः ॥ १७ ॥ विश्वेषांदेवतानांतेविविशुर्नरसत्तमाः ॥
वर्चानाममहातेजाःसोमपुत्रःप्रतापवान् ॥ १८ ॥ सोभिमन्युर्नृसिंहस्यफाल्गुनस्यसुतोभवत् ॥ सयुध्वाक्षत्रधर्मेणयथानान्यःपुमान्क्वचित् ॥ १९ ॥ विवेश
सोमंधर्मात्माकर्मणोंतेमहारथः ॥ आविवेशरविंकर्णोनिहतःपुरुषर्षभ ॥ २० ॥ द्वापरंशकुनिःप्रापधृष्टद्युम्नस्तुपावकं ॥ धृतराष्ट्रात्मजाःसर्वेयातुधानाबलो
त्कटाः ॥ २१ ॥ ऋद्धिमंतोमहात्मानःशस्त्रपूतादिवंगताः ॥ धर्ममेवाविशत्क्षत्ताराजाचैवयुधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ अनंतोभगवान्देवःप्रविवेशरसातलं ॥ पितामहनि
योगाद्धियोयोगाद्गामधारयत् ॥ २३ ॥ यःसनारायणोनामदेवदेवःसनातनः ॥ तस्यांशोवासुदेवस्तुकर्मणोंतेविवेशह ॥ २४ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणिवासुदेवप
रिग्रहः ॥ अमज्जंस्ताःसरस्वत्यांकालेनजनमेजय ॥ २५ ॥ तत्रत्यक्त्वाशरीराणिदिवमारुरुहुःपुनः ॥ ताश्चैवाप्सरसोभूत्वावासुदेवमुपाविशन् ॥ २६ ॥ हतास्त
स्मिन्महायुद्धेयेवीरास्तुमहारथाः ॥ घटोत्कचादयश्चैवदेवान्यक्षांश्चभेजिरे ॥ २७ ॥

भिस्तादात्म्यंप्राप्तुंयोग्यान्योगजदृष्ट्यापश्यन्परिगणयति शृण्वित्यादिना अर्थादितरेस्वर्गंगताअपिपुनश्च्यवंतेएतेतुउत्तरामुत्तरामूर्ध्वोर्ध्वंक्रमेणगतिंप्राप्यअंतेब्रह्मणासहमुच्यंते तेनदेवत्वप्राप्तयेकर्माणियज्ञ ॥४॥
दानतपआदीनिकर्तव्यान्येवनचोक्तदोषइतिसर्वमनवद्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एवंपांडवानांकथांसमाप्यजनमेजयस्ययज्ञेवैशंपायनएतांकथामुक्तवानितिप्रकृतमनुसंदधानःसौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समाज्ञातंमयासूतेन व्यासाज्ञयावैशंपायनेनकीर्तितंच ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विधिज्ञेनदैवज्ञेन अतींद्रियेणइंद्रियाण्यतिक्रांतेन योगबलादेवसर्वदर्शनसिद्धेरित्याह तपसेति भावितात्मनाशोधितचित्तेन ॥ ३७॥ सर्वेषांतृतीयां

दुर्योधनसहायाश्चराक्षसाःपरिकीर्तिताः ॥ प्राप्तास्तेक्रमशोराजन्सर्वलोकाननुत्तमान् ॥ २८॥ भवनंचमहेंद्रस्यकुबेरस्यचधीमतः ॥ वरुणस्यतथालोकान्विविशुःपुरुषर्षभाः ॥ २९ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंविस्तरेणमहाद्युते ॥ कुरूणांचरितंकृत्स्नंपांडवानांचभारत ॥ ३० ॥ सौतिरुवाच एतच्छ्रुत्वाद्विजश्रेष्ठाः सराजाजनमेजयः ॥ विस्मितोभवदत्यर्थंयज्ञकर्मांतरेष्वथ ॥ ३१ ॥ ततःसमापयामासुःकर्मतत्तस्ययाजकाः ॥ आस्तीकश्चाभवत्प्रीतःपरिमोक्ष्यभुजंगमान् ॥ ३२ ॥ ततोद्विजातीन्सर्वांस्तान्दक्षिणाभिरतोषयत् ॥ पूजिताश्चापितेराज्ञाततोजग्मुर्यथागतं ॥ ३३ ॥ विसर्जयित्वाविप्रांस्तान्राजापिजनमेजयः ॥ ततस्तक्षशिलायाःसपुनरायाद्गजाह्वयं ॥ ३४ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंवैशंपायनकीर्तितं ॥ व्यासाज्ञयासमाज्ञातंसर्पसत्रेनृपस्यहि ॥ ३५ ॥ पुण्योयमितिहासाख्यःपवित्रंचेदमुत्तमं ॥ कृष्णेनमुनिनाविप्रनिर्मितंसत्यवादिना ॥ ३६ ॥ सर्वज्ञेनविधिज्ञेनधर्मज्ञानवतासता ॥ अतींद्रियेणशुचिनातपसाभावितात्मना ॥ ३७ ॥ ऐश्वर्येवर्तताचैवसांख्ययोगवतातथा ॥ नैकतंत्रविबुद्धेनदृष्ट्वादिव्येनचक्षुषा ॥ ३८ ॥ कीर्तिंप्रथयतालोकेपांडवानांमहात्मनां ॥ अन्येषांक्षत्रियाणांचभूरिद्रविणतेजसां ॥ ३९ ॥ यश्चेदंश्रावयेद्विद्वान्सदापर्वणिपर्वणि ॥ धूतपाप्माजितस्वर्गोब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ४० ॥ कार्ष्णंवेदमिमंसर्वंशृणुयाद्यःसमाहितः ॥ ब्रह्महत्यादिपापानांकोटिस्तस्यविनश्यति ॥ ४१ ॥ यश्चेदंश्रावयेच्छ्राद्धेब्राह्मणान्पादमंततः ॥ अक्षय्यमन्नपानंवैपितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥ ४२ ॥ अन्हायदेनःकुरुतेइंद्रियैर्मनसापिवा ॥ महाभारतमाख्यायपश्चात्संध्यांप्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ यद्रात्रौकुरुतेपापंब्राह्मणःस्त्रीगणैर्वृतः ॥ महाभारतमाख्यायपूर्वांसंध्यांप्रमुच्यते ॥ ४४ ॥ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्चमहाभारतमुच्यते ॥ निरुक्तमस्ययोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ४५ ॥ अष्टादशपुराणानिधर्मशास्त्राणिसर्वशः ॥ वेदाःसांगास्तथैकत्रभारतंचैकतःस्थितं ॥ ४६ ॥ श्रूयतांसिंहनादोयमृषेस्तस्यमहात्मनः ॥ अष्टादशपुराणानांकर्तुर्वेदमहोदधेः ॥ ४७ ॥ त्रिभिर्वर्षैरिदंपूर्णंकृष्णद्वैपायनःप्रभुः ॥ अखिलंभारतंचेदंचकारभगवान्मुनिः ॥ ४८ ॥

तानांनिर्मितमित्यनेनान्वयः अन्येषामपिकीर्तिंप्रथयतेतिसंबंधः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ब्रह्मभूयायमोक्षायकल्पतेतत्रोक्तसाधनानुष्ठानक्रमेण ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अंततःनिकटे ॥ ४२ ॥ अन्हेति महाभारतस्यअल्पमपिपश्चिमायांसंध्यायांपठ्यतेचेद्दिनकृतंपापंनश्यति एवंप्रातःसंध्यायांरात्रिकृतमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ निरुक्तंनामनिर्वचनं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४९ ॥ धर्मेचेति चकारचतुष्टयादधर्मादिचतुष्टयमप्यत्रोक्तंहानार्थमितिबोध्यं ॥५०॥५१॥ ५२ ॥ अनागतोऽनागंतुकोनित्यसिद्धइतियावत् एवंविधोयोमोक्षःकैवल्यंतदेवस्वरूपंयस्यसमोक्षः यद्वामोक्तुमिच्छन् मुचोकर्मकस्यगुणोवेतिसनिगुणोऽभ्यासलोपश्च मुमुक्षुरित्यर्थः लोकहितइतिभावः ॥ ५३ ॥ अन्यांवेदचतुष्टयसंहिताभ्यःपृथग्भूतांतदर्थवर्तीं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ श्रूयतेयेनयःशृणोतीत्य

आकर्ण्यभक्त्यासततंजयाख्यंभारतंमहत् ॥ श्रीश्चकीर्तिस्तथाविद्याभवंतिसहिताःसदा ॥ ४९ ॥ धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचभरतर्षभ ॥ यदिहास्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनकुत्रचित् ॥ ५० ॥ जयोनामेतिहासोयंश्रोतव्योमोक्षमिच्छता ॥ ब्राह्मणेनचराज्ञाचगर्भिण्याचैवयोषिता ॥ ५१ ॥ स्वर्गकामोलभेत्स्वर्गंजयकामोलभेज्जयं ॥ गर्भिणीलभतेपुत्रंकन्यांवाबहुभागिनीं ॥ ५२ ॥ अनागतश्चमोक्षश्चकृष्णद्वैपायनःप्रभुः ॥ संदर्भंभारतस्यास्यकृतवान्धर्मकाम्यया ॥ ॥ ५३ ॥ षष्टिंशतसहस्राणिचकारान्यांससंहितां ॥ त्रिंशच्छतसहस्राणिदेवलोकेप्रतिष्ठितं ॥ ५४ ॥ पित्र्येपंचदशंज्ञेयंयक्षलोकेचतुर्दश ॥ एकंशतसहस्रंतुमानुषेषुप्रभाषितं ॥ ५५ ॥ नारदोश्रावयद्देवानसितोदेवलःपितॄन् ॥ रक्षोयक्षान्शुकोमर्त्यान्वैशंपायनएवतु ॥ ५६ ॥ इतिहासमिमंपुण्यंमहार्थंवेदसंमितं ॥ व्यासोक्तंश्रूयतेयेनकृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ ५७ ॥ सनरःसर्वकामांश्चकीर्तिंप्राप्येहशौनक ॥ गच्छेत्परमिकांसिद्धिमत्रमेनास्तिसंशयः ॥ ५८ ॥ भारताध्ययनात्पुण्यादपिपादमधीयतः ॥ श्रद्धयापरयाभक्त्याश्राव्यतेचापियेनतु ॥ यइमांसंहितांपुण्यांपुत्रमध्यापयच्छुकं ॥ ५९ ॥ मातापितृसहस्राणिपुत्रदारशतानिच ॥ संसारेष्वनुभूतानियांतियास्यंतिचापरे ॥ ६० ॥ हर्षस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ ६१ ॥ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनचकश्चिच्छृणोतिमे ॥ धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थंनसेव्यते ॥ ६२ ॥ नजातुकामान्नभयान्नलोभाद्धर्मंत्यजेज्जीवितस्यापिहेतोः ॥ नित्योधर्मःसुखदुःखेत्वनित्येजीवोनित्योहेतुरस्यत्वनित्यः ॥ ६३ ॥ इमांभारतसावित्रींप्रातरुत्थाययःपठेत् ॥ सभारतफलंप्राप्यपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥ यथासमुद्रोभगवान्यथाहिहिमवान्गिरिः ॥ ख्यातावुभौरत्ननिधीतथाभारतमुच्यते ॥ ६५ ॥

र्थः उभयत्रविभक्तिव्यत्ययआर्षः ॥ ५७ ॥५८॥ भारताध्ययनादितिसार्धश्लोकः यःव्यासःइमांसंहितांशुकंपुत्रंअध्यापयत् तस्यअधीयतोभारताख्यमितिहासंस्मरतः स्मृत्वाचग्रंथरूपेणप्रणयतः भक्त्यापरयाश्रद्धयाचव्यासएवपूज्यस्तस्यवाक्यंप्रमाणमेवेत्यास्तिक्यबुद्ध्यायेनपुंसाइदंश्राव्यतेसपुण्यात् पुण्यकरात् अपिपादंश्लोकपादंग्रंथपादंवाभारतस्याध्ययनात्परमिकांसिद्धिंगच्छेदितिपूर्वेणान्वयः व्यासेश्रद्धांबध्वाभारतमध्येतव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ संध्यायांभारतंपठनीयमित्युक्तंतत्रपठनयोग्यंभारतसारसंग्रहंचतुःश्लोकीरूपमाह मातेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेस्वर्गारोहणपर्वणिपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कार्ष्णवेदमिमंविद्वान्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ इदंभारतमाख्यानंयःपठेत्सुसमाहितः ॥ सगच्छेत्परमांसिद्धिमितिमेनास्तिसंशयः ॥ ६६ ॥ द्वैपायनोष्ठपुटनिःस्तमप्रमेयंपुण्यंपवित्रमथपापहरंशिवंच ॥ योभारतंसमधिगच्छतिवाच्यमानंकिंतस्यपुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ६७॥ योगोशतंकनकशृंगमयंददातिविप्रायवेदविदुषेसुबहुश्रुताय॥ पुण्यांचभारतकथांसततंशृणोतितुल्यंफलंभवतितस्यचतस्यचैव॥६८॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांस्वर्गारोहणपर्वणिपंचमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ समाप्तंस्वर्गारोहणपर्व॥ इतिमहाभारतंसमाप्तं॥ ॥ ७ ॥

जनमेजयउवाच भगवन्केनविधिनाश्रोतव्यंभारतंबुधैः॥ फलंकिंकेचदेवाश्चपूज्यावैपारणेष्विह ॥ १ ॥ देयंसमाप्तेभगवन्किंचपर्वणिपर्वणि ॥ वाचकःकीदृशश्चात्रएष्टव्यस्तद्ब्रवीहिमे ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच शृणुराजन्विधिमिमंफलंयच्चापिभारतात्॥ श्रुताद्भवतिराजेंद्रयत्त्वंमामनुपृच्छसि ॥ ३ ॥ दिविदेवामहीपालक्रीडार्थमवनिंगताः॥ कृत्वाकार्यमिदंचैवततश्चदिवमागताः ॥ ४ ॥ हंतयत्तेप्रवक्ष्यामितच्छृणुष्वसमाहितः ॥ ऋषीणांदेवतानांचसंभवंवसुधातले ॥ ५ ॥ अत्ररुद्रास्तथासाध्याविश्वेदेवाश्चशाश्वताः॥ आदित्याश्चाश्विनौदेवौलोकपालामहर्षयः॥ ६ ॥ गुह्यकाश्चसगंधर्वानागाविद्याधरास्तथा॥ सिद्धाधर्मःस्वयंभूश्चमुनिःकात्यायनोवरः॥ ७॥ गिरयःसागरानद्यस्तथैवाप्सरसांगणाः ॥ ग्रहाःसंवत्सराश्चैवअयनान्यृतवस्तथा ॥ ८ ॥ स्थावरंजंगमंचैवजगत्सर्वंसुरासुरं ॥ भारतेभरतश्रेष्ठएकस्थमिहदृश्यते ॥ ९ ॥ तेषांश्रुत्वाप्रतिष्ठानंनामकर्मानुकीर्तनात्॥ कृत्वापिपातकंघोरंसद्योमुच्येतमानवः ॥ १० ॥ इतिहासमिमंश्रुत्वायथावदनुपूर्वशः॥ संयतात्माशुचिर्भूत्वापारंगत्वाचभारते ॥ ११ ॥ तेषांश्राद्धानिदेयानिश्रुत्वाभारतभारतं॥ ब्राह्मणेभ्योयथाशक्त्याभक्त्याचभरतर्षभ ॥ १२॥ महादानानिदेयानिरत्नानिविविधानिच ॥ गावःकांस्योपदोहाश्चकन्याश्चैवस्वलंकृताः॥ १३॥ सर्वकामगुणोपेतायानानिविविधानिच॥ भवनानिविचित्राणिभूमिर्वासांसिकांचनं ॥ १४ ॥ वाहनानिचदेयानिहयामत्ताश्चवारणाः ॥ शयनंशिबिकाश्चैवस्यंदनाश्चस्वलंकृताः ॥ १५ ॥ यद्यद्गृहेवरंकिंचिद्यद्यदस्तिमहद्वसु॥ तत्तद्देयंद्विजातिभ्यआत्मादाराश्चसूनवः ॥ १६॥

भगवन्नित्यादिःफलाध्यायोव्यासेनहरिवंशांतेउक्तः अत्रश्रोतृप्ररोचनार्थमुक्तइतिज्ञेयं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रद्धयापरयायुक्तंक्रमशस्तस्यपारगः॥ शक्तितःसुमनाहृष्टःशुश्रूषुरविकल्पकः॥ १७॥ सत्यार्जवरतोदांतःशुचिःशौचसमन्वितः॥ श्रद्दधानोजितक्रोधोयथा सिध्यतितच्छृणु॥ १८॥ शुचिःशीलान्विताचारःशुक्लवासाजितेंद्रियः॥ संस्कृतःसर्वशास्त्रज्ञःश्रद्दधानोनसूयकः॥ १९॥ रूपवान्सुभगोदांतःसत्यवादीजितें द्रियः॥ दानमानगृहीतश्चकार्योभवतिवाचकः॥ २०॥ अविलंबमनायस्तमद्रुतंधीरमूर्जितं॥ असंसक्ताक्षरपदंस्वरभावसमन्वितं॥ २१॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्त मष्टस्थानसमीरितं॥ वाचयेद्वाचकःस्वस्थःस्वासीनःसुसमाहितः॥ २२॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ २३॥ ईदृशाद्वाचकाद्राजन्श्रुत्वाभारतभारतं॥ नियमस्थःशुचिःश्रोताशृण्वन्सफलमश्नुते॥ २४॥ पारणंप्रथमंप्राप्यद्विजान्कामैश्चतर्पयन्॥ आग्निष्टोमस्ययज्ञ स्यफलंवैलभतेनरः॥ २५॥ अप्सरोगणसंकीर्णंविमानंलभतेमहत्॥ प्रहृष्टःसतुदेवैश्चदिवंयातिसमाहितः॥ २६॥ द्वितीयंपारणंप्राप्यसोतिरात्रफलंल भेत्॥ सर्वरत्नमयंदिव्यंविमानमधिरोहति॥ २७॥ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्यगंधविभूषितः॥ दिव्यांगदधरोनित्यंदेवलोकेमहीयते॥ २८॥ तृतीयंपारणंप्राप्य द्वादशाहफलंलभेत्॥ वसत्यमरसंकाशोवर्षाण्ययुतशोदिवि॥ २९॥ चतुर्थेवाजपेयस्यपंचमेद्विगुणंफलं॥ उदितादित्यसंकाशंज्वलंतमनलोपमं॥ ३०॥ विमानंविबुधैःसार्धमारुह्यदिविगच्छति॥ वर्षायुतानिभवनेशक्रस्यदिविमोदते॥ ३०॥ षष्ठेद्विगुणमस्तीतिसप्तमेत्रिगुणंफलं॥ कैलासशिखराकारंवैदूर्य मणिवेदिकं॥ ३२॥ परिक्षिप्तंचबहुधामणिविद्रुमभूषितं॥ विमानंसमधिष्ठायकामगंसाप्सरोगणं॥ ३३॥ सर्वाँल्लोकान्विचरतेद्वितीयइवभास्करः॥ अष्ट मेराजसूयस्यपारणेलभतेफलं॥ ३४॥ चंद्रोदयनिभंरम्यंविमानमधिरोहति॥ चंद्ररश्मिप्रतीकाशैर्हयैर्युक्तंमनोजवैः॥ ३५॥ सेव्यमानोवरस्त्रीणांचंद्रात्कां ततरैर्मुखैः॥ मेखलानांनिनादेननूपुराणांचनिःस्वनैः॥ ३६॥ अंकेपरमनारीणांसुखसुप्तोविबुध्यते॥ नवमेक्रतुराजस्यवाजिमेधस्यभारत॥ ३७॥ कांचन स्तंभनिर्यूहवैदूर्यकृतवेदिकं॥ जांबूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैःसर्वतोवृतं॥ ३८॥ सेवितंचाप्सरःसंघैर्गंधर्वैर्दिविचारिभिः॥ विमानंसमधिष्ठायश्रियापरमया ज्वलन्॥ ३९॥ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्यचंदनरूषितः॥ मोदतेदैवतैःसार्धंदिविदेवइवापरः॥ ४०॥ दशमंपारणंप्राप्यद्विजातीनभिवंद्यच॥ किंकिणी जालनिर्घोषंपताकाध्वजशोभितं॥ ४१॥ रत्नवेदिकसंबाधंवैदूर्यमणितोरणं॥ हेमजालपरिक्षिप्तंप्रवालवलभीमुखं॥ ४२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

गंधर्वैर्गीतकुशलैरप्सरोभिश्चशोभितं ॥ विमानंसुकृतावासंसुखेनैवोपपद्यते ॥ ४३ ॥ मुकुटेनाग्निवर्णेनजांबूनदविभूषिणा ॥ दिव्यचंदनदिग्धांगोदिव्यमाल्यविभूषितः ॥ ४४ ॥ दिव्यान्लोकान्विचरतिदिव्यैर्भोगैःसमन्वितः ॥ विबुधानांप्रसादेनश्रियापरमयायुतः ॥ ४५ ॥ अथवर्षगणानेवंस्वर्गलोकेमहीयते ॥ ततोगंधर्वसहितःसहस्राण्येकविंशतिं ॥ ४६ ॥ पुरंदरपुरेरम्येशक्रेणसहमोदते ॥ दिव्ययानविमानेषुलोकेषुविविधेषुच ॥ ४७ ॥ दिव्यनारीगणाकीर्णोनिवसत्यमरोयथा ॥ ततःसूर्यस्यभवनेचंद्रस्यभवनेतथा ॥ ४८ ॥ शिवस्यभवनेराजन्विष्णोर्यातिसलोकतां ॥ एवमेतन्महाराजनात्रकार्याविचारणा ॥ ॥ ४९ ॥ श्रद्दधानेनवैभाव्यमेवमाहगुरुर्मम ॥ वाचकस्यतुदातव्यंमनसायद्यदिच्छति ॥ ५० ॥ हस्त्यश्वरथयानानिवाहनानिविशेषतः ॥ कटकेकुंडलेचैवब्रह्मसूत्रंतथापरं ॥ ५१ ॥ वस्त्रंचैवविचित्रंचगंधंचैवविशेषतः ॥ देववत्पूजयेत्तंतुविष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ५२ ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामियानिदेयानिभारते ॥ वाच्यमानेतुविप्रेभ्योराजन्पर्वणिपर्वणि ॥ ५३ ॥ जातिंदेशंचसत्यंचमाहात्म्यंभरतर्षभ ॥ धर्मंवृत्तिंचविज्ञायक्षत्रियाणांनराधिप ॥ ५४ ॥ स्वस्तिवाच्यद्विजानादौततःकार्यंप्रवर्तिते ॥ समाप्तेपर्वणिततःस्वशक्त्यापूजयेद्द्विजान् ॥ ५५ ॥ आदौतुवाचकंचैववस्त्रगंधसमन्वितं ॥ विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायसमुत्तमं ॥ ५६ ॥ ततोमूलफलप्रायंपायसंमधुसर्पिषा ॥ आस्तीकेभोजयेद्राजन्दद्याच्चैवगुडौदनं ॥ ५७ ॥ अपूपैश्चैवपूपैश्चमोदकैश्चसमन्वितं ॥ सभापर्वणिराजेंद्रहविष्यंभोजयेद्द्विजान् ॥ ५८ ॥ आरण्यकेमूलफलैस्तर्पयेत्तुद्विजोत्तमान् ॥ अरणीपर्वचासाद्यजलकुंभान्प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥ तर्पणानिचमुख्यानिवन्यमूलफलानिच ॥ सर्वकामगुणोपेतंविप्रेभ्योन्नंप्रदापयेत् ॥ ६० ॥ विराटपर्वणितथावासांसिविविधानिच ॥ उद्योगेभरतश्रेष्ठसर्वकामगुणान्वितं ॥ ६१ ॥ भोजनंभोजयेद्विप्रान्गंधमाल्यैरलंकृतान् ॥ भीष्मपर्वणिराजेंद्रदत्वायानमनुत्तमं ॥ ६२ ॥ ततःसर्वगुणोपेतमन्नंदद्यात्सुसंस्कृतं ॥ द्रोणपर्वणिविप्रेभ्योभोजनंपरमार्चितं ॥ ॥ ६३ ॥ शराश्चदेयाराजेंद्रचापान्यसिवरास्तथा ॥ कर्णपर्वण्यपितथाभोजनंसार्वकामिकं ॥ ६४ ॥ विप्रेभ्यःसंस्कृतंसम्यग्दद्यात्संयतमानसः ॥ शल्यपर्वणिराजेंद्रमोदकैःसगुडौदनैः ॥ ६५ ॥ अपूपैस्तर्पणैश्चैवसर्वमन्नंप्रदापयेत् ॥ गदापर्वण्यपितथामुद्गमिश्रंप्रदापयेत् ॥ ६६ ॥ स्त्रीपर्वणितथारत्नैस्तर्पयेत्तुद्विजोत्तमान् ॥ घृतौदनंपुरस्ताच्चऐषीकेदापयेत्पुनः ॥ ६७ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततःसर्वगुणोपेतमन्नंदद्यात्सुसंस्कृतं ॥ शांतिपर्वण्यपितथाहविष्यंभोजयेद्द्विजान् ॥ ६८ ॥ आश्वमेधिकमासाद्यभोजनंसार्वकामिकं ॥ तथाश्रमनिवासेतुह
 विष्यंभोजयेद्द्विजान् ॥ ६९ ॥ मौसलेसार्वगुणिकंगंधमाल्यानुलेपनं ॥ महाप्रास्थानिकेतद्वत्सर्वकामगुणान्वितं ॥ ७० ॥ स्वर्गपर्वण्यपितथाहविष्यंभोजयेद्द्वि
जान् ॥ हरिवंशसमाप्तौतुसहस्रंभोजयेद्द्विजान् ॥ ७१ ॥ गामेकांनिष्कसंयुक्तांब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ तदर्धेनापिदातव्यादरिद्रेणापिपार्थिव ॥ ७२ ॥ प्रतिपर्व
समाप्तौतुपुस्तकंवैविचक्षणः ॥ सुवर्णेनचसंयुक्तंवाचकायनिवेदयेत् ॥ ७३ ॥ हरिवंशेपर्वणिचपायसंतत्रभोजयेत् ॥ पारणेपारणेराजन्यथावद्भरतर्षभ ॥
॥७४॥ समाप्यसर्वाःप्रयतःसंहिताःशास्त्रकोविदः ॥ शुभेदेशेनिवेश्याथक्षौमवस्त्राभिसंवृताः ॥७५॥ शुक्लांबरधरःस्रग्वीशुचिर्भूत्वास्वलंकृतः॥ अर्चयेतयथा
न्यायंगंधमाल्यैःपृथक्पृथक् ॥७६॥ संहितापुस्तकान्राजन्प्रयतःसुसमाहितः ॥ भक्ष्यैर्माल्यैश्चपेयैश्चकामैश्चविविधैःशुभैः ॥७७॥ हिरण्यंचसुवर्णंचदक्षिणा
मथदापयेत् ॥ सर्वत्रत्रिपलंस्वर्णंदातव्यंप्रयतात्मना ॥ ७८ ॥ तदर्धंपादशेषंवावित्तशाठ्यविवर्जितं ॥ यद्यदेवात्मनोभीष्टंतत्तद्देयंद्विजातये ॥ ७९ ॥ सर्वथातो
षयेद्भक्त्यावाचकंगुरुमात्मनः ॥ देवताःकीर्तयेत्सर्वानरनारायणौतथा ॥ ८० ॥ ततोगंधैश्चमाल्यैश्चस्वलंकृत्यद्विजोत्तमान् ॥ तर्पयेद्विविधैःकामैर्दानैश्चोच्चाव
चैस्तथा ॥ ८१ ॥ अतिरात्रस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ॥ प्राप्नुयाच्चक्रतुफलंतथापर्वणिपर्वणि ॥ ८२॥ वाचकोभरतश्रेष्ठव्यक्ताक्षरपदस्वरः॥ भविष्यंश्रा
वयेद्विद्वान्भारतंभरतर्षभ ॥ ८३ ॥ भुक्तवत्सुद्विजेंद्रेषुयथावत्संप्रदापयेत् ॥ वाचकंभरतश्रेष्ठभोजयित्वास्वलंकृतं ॥ ८४ ॥ वाचकेपरितुष्टेतुशुभाप्रीतिरनुत्त
मा ॥ ब्राह्मणेषुतुतुष्टेषुप्रसन्नाःसर्वदेवताः ॥ ८५ ॥ ततोहिवरणंकार्यंद्विजानांभरतर्षभ ॥ सर्वकामैर्यथान्यायंसाधुभिश्चपृथग्विधैः ॥ ८६ ॥ इत्येषविधिरुद्दि
ष्टोमयातेद्विपदांवर ॥ श्रद्दधानेनवैभाव्यंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ८७ ॥ भारतश्रवणेराजन्पारणेचनृपोत्तम ॥ सदायत्नवताभाव्यंश्रेयस्तुपरमिच्छता ॥ ८८ ॥
भारतंशृणुयान्नित्यंभारतंपरिकीर्तयेत् ॥ भारतंभवनेयस्यतस्यहस्तगतोजयः ॥ ८९ ॥ भारतंपरमंपुण्यंभारतेविविधाःकथाः ॥ भारतंसेव्यतेदेवैर्भारतंपरमं
पदं ॥ ९० ॥ भारतंसर्वशास्त्राणामुत्तमंभरतर्षभ ॥ भारतात्प्राप्यतेमोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमितत् ॥ ९१ ॥ महाभारतमाख्यानंक्षितिंगांचसरस्वतीं ॥ ब्राह्मणान्के
शवंचैवकीर्तयन्नावसीदति ॥ ९२ ॥ वेदेरामायणेपुण्येभारतेभरतर्षभ ॥ आदौचांतेचमध्येचहरिःसर्वत्रगीयते ॥ ९३ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्रविष्णुकथादिव्याःश्रुतयश्चसनातनाः ॥ तच्छ्रोतव्यंमनुष्येणपरंपदमिहेच्छता ॥ ९४ ॥ एतत्पवित्रंपरममेतद्धर्मनिदर्शनं ॥ एतत्सर्वगुणोपेतंश्रोतव्यंभूतिमिच्छता ॥ ९५ ॥ कायिकंवाचिकंचैवमनसासमुपार्जितं ॥ तत्सर्वंनाशमायातितमःसूर्योदयेयथा ॥ ९६ ॥ अष्टादशपुराणानांश्रवणाद्यत्फलंभवेत् ॥ तत्फलंसमवाप्नोतिवैष्णवोनात्रसंशयः ॥ ९७ ॥ स्त्रियश्चपुरुषाश्चैववैष्णवंपदमाप्नुयुः ॥ स्त्रीभिश्चपुत्रकामाभिःश्रोतव्यंवैष्णवंयशः ॥ ९८ ॥ दक्षिणाचात्रदेयावैनिष्कपंचसुवर्णकं ॥ वाचकाययथाशक्त्यायथोक्तंफलमिच्छता ॥ ९९ ॥ स्वर्णश्रृंगींचकपिलांसवत्सांवस्त्रसंवृतां ॥ वाचकायचदद्याद्धिआत्मनःश्रेयइच्छता ॥ १०० ॥ अलंकारंप्रदद्याच्चपाण्योर्वैभरतर्षभ ॥ कर्णस्याभरणंदद्याद्धनंचैवविशेषतः ॥ १ ॥ भूमिदानंसमादद्याद्वाचकायनराधिप ॥ भूमिदानसमंदानंनभूतंनभविष्यति ॥ २ ॥ श्रृणोतिश्रावयेद्वापिसततंचैवयोनरः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोवैष्णवंपदमाप्नुयात् ॥ ३ ॥ पितॄनुद्धरतेसर्वानेकादशसमुद्भवान् ॥ आत्मानंससुतंचैवस्त्रियंचभरतर्षभ ॥ ४ ॥ दशांशश्चैवहोमोपिकर्तव्योत्रनराधिप ॥ इदंमयातवाग्रेचप्रोक्तंसर्वंनरर्षभ ॥ १०५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासक्यांहरिवंशोक्तभारतश्रवणविधावध्यायः ॥ ॥ शुभंभवतु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इतिस्वर्गारोहणपर्वसमाप्तं ॥

अस्मिन्पर्वणिव्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यंचेल्लिपिकरप्रमादात्तद्बोध्यं

श्रीगजाननंवंदे ॥ ॥ संसारार्णवमग्नजीवनिवहत्राणार्द्रहृत्तारकब्रह्मानंदसरस्वतीगुरुपदाब्जैकावलंबालिना ॥ गोदावाक्तटवर्तिनासिकनिवास्याराधितत्र्यक्षपच्छ्रीनारायणसूनुनोदरभुवालक्ष्म्याःसुशीलस्त्रजः ॥ १ ॥ आत्मारामसमाख्यकेननिपुणंखाडिल्करोपाभिधेनेदानींतनपुस्तकानिसुबहून्यालोच्यसंशोधितं ॥ एतद्भारतपुस्तकंपृथुबलोपाख्यस्यकृष्णाभिधस्याथोगुर्जररामचंद्रकृतिनोविद्वद्गणेशस्यच ॥ २ ॥ तर्टेइत्युपनामकस्यचमहादेवस्यधर्माधिकारीत्याख्यातपदस्यबापुविदुषोमोघेपदांकस्यच ॥ विद्वत्खेडकरोपनामविलसत्तात्याभिधेयस्यचज्योतिर्विन्महदादिदेवसुधियःसाहाय्यमालंब्यच ॥ ३ ॥

स्निग्धस्यविश्वपरनाथपदाभिधस्यनारायणांगजनुषोगुणबंधुरस्य ॥ सद्वृत्ततुष्टनृपदत्तसुरम्यरावसाहेबसद्विरुदमंडलिकोपनाम्नः ॥

॥ ४ ॥ भिषक्तमस्यप्रथितस्यभाऊदाजीतिनाम्नागुणशालिनोपि ॥ लोकान्समस्तानुपकर्तुमेतद्वाङ्मुद्रितुंसाह्यमभूदुदारं ॥ ५ ॥

श्रीमद्रमारमणपादसरोजनिष्ठस्वांतोतुलंरचितवान्गणपत्यभिख्यः ॥ कृष्णांगजःसकललोकहितायमुद्रायंत्रालयंसुमतिरत्रहितत्तनूजः ॥ ६ ॥

कान्वाह्वयोरुचिरभारतपुस्तकंसन्मुद्राक्षरैर्विशदमांकतमोहमय्यां ॥ न्यूनाधिकंकिमपिचेदिहतत्सुधीभिःक्षंतव्यमेवगुणदर्शनदत्तदृग्भिः ॥ ७ ॥

पंचाष्टसप्तेंदुमितेरुधिरोद्गारिनामनि ॥ शाकेश्रीवैक्रमेनंदकुनंदेंदुमितेतथा ॥ ८ ॥ रामषड्स्विंदुमितेसंवदिस्त्रीपदांकिते ॥ सितेषदिक्तिथावेतदंकनंपूर्णतामगात् ॥ ९ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इदंस्वर्गारोहणपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधानां मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः १७८५ ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=15.10.19 10:36
,TRANSFERRED=2019/10/15 at 11:54:26
,PAGES=529
,TYPE=STD
,NAME=S0002037
,Book Name=622D
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
,FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF
,FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF
,FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
,FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection